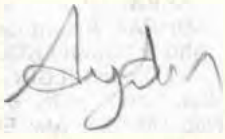
Yurt Ansiklopedisi

Yurt Ansiklopedisi

CİLT 5

ANADOLU YAYINCILIK A.Ş. adına sahibi
Nazar BÜYÜM
Genel Yayın Yönetmeni: Taha PARLA

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Mübeccel KIRAY, Prof. Dr. Metin SÖZEN, Erdem HANÇER, Osman KİBAR, Erol KÖSE **Denetleme Kurulu:** Doç. Dr. Burhan ŞENATALAR, Dr. Zafer TOPRAK **Yazı Kurulu:** Vedat GÜNYOL, Mehmet BAŞARAN, İlhami GÜLCAN **Koordinatörler:** Nuri AKBAYAR, Cüneyt BAYGÜN, Melek DENER, Cenap NUHRAT **Araştırma ve Yazı Kadrosu:** Cüneyt AKALIN, Ahmet Hamdi AKGÜLLE, İpek BAYSAN, Alpay BİBER, Önder BİLGİN, Zeki COŞKUN, Sevda ÇAVAŞ, Selahattin ÇELİK, Bülent DEMİRBAŞ, Ahmet DEMİREL, Nabi DİNÇER, Alev ER, Tamer ERDOĞAN, Ahmet EREN, Jülide ERGÜDER, Uygur EROL, Tanju GÜNSEREN, Nalan GÜRBÜZASLAN, Müjgan HARMANKAYA, Zuhal KAYAALP, Gülsen KORALTÜRK, Esat KORKMAZ, Füsun KUMCU, Günnur ORMANLAR, Yılmaz ÖNER, Mihriban ÖZBAŞARAN, Alev ÖZGÜNER, Atilla ÖZSEVER, Yalçın SAYIN, Şirin TEKELİ, Ayfer TÜZECAN, Hale ULUSOY, Cemal YARDIMCI, Kamil YÜKSEL **Sekreterya:** Necla AKEL, Kıymet ATEŞ, Süreyya AYDIN, Bülent COŞKUN, İnci ER, Veysel HAN, Hüsamettin ORHAN, Hüsniye ÖZDEMİR, Songül ÖZDEMİR, Nermin ŞALCI, Nurten ŞENAY, Sabriye YAMAN **Haritacılar:** Ergin CAN, Zeynep DÜLGER, Kralbi KARDEN, Haluk KARLIK **5. Cilde Yazılarıyla Katılanlar:** Serhan ADA, Orhan BARLAS, Deniz BAŞARAN, Ekrem CENANİ, Füsun ÇATALTAŞ, Doç. Dr. Ataman DEMİR, Ali DİLER, Şükrü DURAN, Nail EKİCİ, Dr. Nevzat EREN, Cengiz ERUZUN, İsmet Zeki EYÜBOĞLU, Prof. Dr. Akşit GÖKTÜRK, Dr. Selim İLKİN, Nihal KARA, Sami KARİYO, Dr. Servet MUTLU, Çetin ÖZKIRIM, Dr. Kayahan ÖZOĞUZ, Mustafa PİRİLİ, Engin SAĞDIÇ, Neslihan SÖNMEZ, Prof. Dr. İlhan TEKELİ, Dr. Şule TORUN, Nida TÜFEKÇİ, Gülyüz USLU, Emel UYGUR, Hayri ÜRGÜPLÜ, Nejat YARDIMCI, Nuran YILDIRIM, Mehmet YUSUF, Dr. Güzin YÜKSEL.

Yazı İşleri Müdürü: Ayla ORTAÇ,
Grafik Tasarım: Sait MADEN,
Teknik Yönetmen: Yavuz KÖSEMEN

Fotoğraflar: Renkli: Anadolu Yayıncılık A.Ş. arşivi — Şemsi Güner, Siyah-Beyaz: Anadolu Yayıncılık A.Ş. arşivi, **Teknik Servis:** Bülent YOLGUN, H. Miray YÜZGEÇ, Sefa ESENYEL, Nevzat AKKUŞ, Bekir POYRAZ, Nusret ŞUMLU, Vedat AKDAMAR, Fikret DUVAR, Eyüp YILDIRIM

Dizgi: Özyalçın Koll. Şti., **Renk Ayrımı:** Tarık Uzmen Koll. Şti., **Siyah-Beyaz Baskı:** Hürriyet Ofset A.Ş. **Renkli Baskı:** Uzmen Ofset Ltd. Şti., **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Her hakkı saklıdır. Yazı ve fotoğraflar izin alınmadan yayınlanamaz, kullanılamaz.
1982

ANADOLU YAYINCILIK A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Maslak Uçyol Mevkii, No:93 Maslak - İstanbul

Yurt Ansiklopedisi

TÜRKİYE, İL İL:
DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI

5

(Gaziantep-Giresun-Gümüşhane
Hakkari-Hatay-Isparta-İçel-İstanbul)

EDEBİYATTA GAZİANTEP

Konumu, doğal zenginlikleri yüzünden yöre her dönemde ilgi çekmiş, zaman zaman el değiştirmiştir. Nüfus yapısının da, kültürel yapısının da değişik bir dokusu vardır. Sosyo-ekonomik yaşama ters düşen "sınır" gerçeği, yöre halkının yaşamını derinden etkilemektedir. Uzun süre imparatorluğun güneydoğu kalesi sayılan Antep, Birinci Dünya Savaşı sonunda saldırganlara direnişi ve ünlü savunmasıyla "gazi" unvanı kazanmıştır. Gaziantep, edebiyata "gazi kent" olarak, bir de sınırda bulunmanın yarattığı sıkıntılarla yansımıştır.

Kent, çok eski bir kültür ve ticaret merkezidir. Yetiştirdiği en büyük değerlerden biri Ahmet Asım'dır. Asım bilgindir, tarihçidir, şairdir, ama dilciliği hepsinden önce gelir. **Kamus** ve **Burhan** adlı sözlüklerin çevirileriyle Türkçe'nin gelişmesine, sonraki kuşakların yeni değerler kazanmasına yol açmıştır. Bu iki çevirinin toplumda yaptığı etkiyle, adı Mütercim Asım diye anılmıştır.

Ebuzziya Tevfik, Mütercim Asım için şöyle demektedir:

"**Kamus** ve **Burhan** çevirileri, Asım'ın dil ve edebiyattaki geniş bilgisinin en büyük tanıklarıdır. Mütercim'in bu iki eserde tuttuğu anlatım yolu ise, izlenmeye değer bir önem taşır."

Anadolu'da Tanin'de gazeteci Ahmet Şerif, yörenin 1910'daki genel yaşamına tanıklık etmektedir. Yazar, 18 Şubat 1910'da İslâhiye'ye gelir. Kasaba bataklık, rutubetli, bakımsız bir yerdir. Halk yoksuldur, sazdan, ottan kulübelerde yaşamaktadır.

"Bugün İslâhiye zaptiyelikten yetişen Hacı Ağa'nın sömürgesi demektir. Çarşı, memurların oturdukları evler hep onundur. Bu, diğer bazı ağalar yüzlerce, binlerce dönüm araziye sahiptir."

Ahmet Şerif, Hacı Ağa'nın nasıl zengin olduğunu da araştırır. 20-22 yıl önce bir Ermeni'nin çobanı olan Hacı, ağasının iltimasıyla zaptiye olur. Bundan sonra da her şeyden yararlanmayı bilir. Paşanın da adamı olur. Yazara göre "Abdülhamit'in bahtı, şansı ve parlaklığı" sönüp gitmiştir. "Fakat bugün mülkün her tarafında o devrin mimarı olan küçük Abdülhamitler vardır ki, bütün kuvvetleriyle ilerlemeye, yeniliğe engeldirler."

Art arda gelen savaşlar sonunda, imparatorluk yıkılır. Küçük Abdülhamitler'le düşman arasında kalan halk, silaha sarılır, Kurtuluş Savaşı'nı başlatır.

Antep, üstün düşman güçlerine karşı tarihin en önemli savunmasını yapar. İsmail Habib bu savunma sonunda Antep'in "gazilik" unvanını aldığı günü şöyle anlatır:

"6 Şubat günü Büyük Millet Meclisi coşkun tezahürler içinde kahraman Antep'e 'gazilik' unvanını verdi. Fakat Antep gazi olduğu vakit, bu gazayı yapanların üç haftadan beri gıdası acı zerdali çekirdeğinden ibarettir.

8 Şubat; artık yiyecek acı çekirdek de kalmayınca şehrin silahlı kuvvetleri bir yarma hareketiyle çıkmaya karar verirler. Küçülmüş midelerinin bir köşeciğinde son çekirdek lokmaları; ateşten ve ölümden çelik bir çember gibi gerilmiş muhasara hattına saldırarak yarıp çıkıyorlar."

Fransız komutanına "Türk Verdün'ü" dedirten Antep savunması, Kurtuluş Savaşı'nın sonunu da belirleyen destanlık bir olaydır. Nazım Hikmet de bu savunmanın kahramanı Karayılan'a **Kuvayi Milliye Destanı**'nın ilk bölümünde yer verir.

"Kanlı bankerler pazarında memleketi Alamana satanlar, yan gelip ölülerin üzerine yatanlar" yurttan kaçar, kimileri de düşmanla işbirliği ederken halk direnişi başlamıştır. Direnişe katılan halk kahramanlarından biri de, o yıllarda Antep köylerinde ırgatlık eden Karayılan'dır.

"Ateşi ve ihaneti gördük" dizeleriyle başlayan bölümde, 1918-1919'daki ülke genel durumu çizildikten sonra Antep savunmasına geçilir. Ustalıklı yinelemelerle Antepli'nin özellikleri vurgulanır. Karayılan da bir Antepli'dir ama:

> Yaşıyordu bir tarla sıçanı gibi
> ve korkaktı bir tarla sıçanı kadar
> Onun atı, silahı, toprağı yoktu.
> Boynu yine böyle çöp gibi ince
> ve böyle kocaman kafalıydı
> Karayılan
> Karayılan olmazdan önce.

Nazım Hikmet, toplumcu gerçekçi bir şairdir. Kahramanları ortamın, koşulların yarattığını canlı benzetmelerle somutlar. Düşman Antep'e girince, Karayılan'a da bir at bir mavzer verilmiştir. Ama düşmanın topu vardır. Antepliler düz ovada sıkışmıştır, çaresiz ova düşmana bırakılacaktır. Karayılan'ın siperi, bir gül fidanıdır. Düşündürülmeye alıştırılmadığı için de tüm Antep, kıyamete değin düşmana bırakılsa, umurunda değildir. Tam bu sırada, ürpertici bir olaya tanık olur. Ak bir taşın ardından başını çıkaran bir kara yılanın başı kurşunla uçar. Ve Karayılan ömrünün ilk düşüncesini haykırır:

> İbret al, deli gönlüm,
> demir sandıkta saklansan bulur seni,
> ak taş ardında kara yılanı bulan ölüm
>
> Ve bir tarla sıçanı gibi yaşayıp
> bir tarla sıçanı kadar korkak olan,
> Fırlayıp atlayınca ileri
> bir dehşet aldı Anteplileri,
> seğirttiler peşince.
>
> Düşmanı tepelerde yendiler.
> Ve bir tarla sıçanı gibi yaşayıp
> bir tarla sıçanı kadar korkak olana
> KARAYILAN dediler.
>
> Karayılan der ki: Harbe oturak,
> Kilis yollarından kelle getirek,
> nerde düşman varsa orda bitirek,
> vurun ha yiğitler namus günüdür...
>
> Ve biz de bunu böylece duyduk
> ve çetesinin başında yıllarca namı yürüyen
> Karayılan'ı
> ve Anteplileri
> ve Antep'i
>
> Aynen duyup işittiğimiz gibi
> destanımızın birinci babına koyduk.

Antep savunması, Türk edebiyatının en güçlü destanı **Kuvayı Milliye**'ye böyle yansımıştır.

Yurddan Yazılar adlı kitabında İsmail Habib Sevük Gaziantep yöresine de önemli bir bölüm ayırmıştır. Bu gezi yazılarında renkli bir anlatımla yöre güzellikleri, tarihi, yaşamı dile getirilmektedir. Nizip, Nizip Cengi anlatıldıktan sonra, Gaziantep'e geçilir. "Gazi Antep'in Görünüşü, Gazi Antep'in İçi, Antep'in Gazası, Gazanın Menkıbeleri, Kilis ve Mercidabık" başlıklı yazılar, toplu bir bakışla kenti tanıtıyor, geçmişi, o günkü durumu üstüne bilgiler veriyor:

"Şehrin üzerine kurulduğu üç tepeden garptaki Tepebaşı, mektep ve hastane gibi iri iri Amerikan binalarıyla dolu; ortadaki Kayacıktepe şehrin asıl yapılarını ve kalabalığını yüklenmiş, eskiden Kürdtepe denilen en doğudaki Türktepe, şehrin fakirce tarafıdır ve böğründe Antep Kalesi yükseliyor. Üç tepeden baştaki şehrin yenisi, ortadaki şehrin kendisi, doğudaki de şehrin eskisi!"

İsmail Habib'in yazılarından, Amerikalılar'ın Antep'e büyük ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kentin başında Amerikan Erkek Koleji vardır. Antep kuşatmasında burası Fransızlar'ın karargâhıymış. "Tepenin üstü, kız koleji, hastane ve bunların ilaveleriyle bir Amerikan kolonisine dönmüş. Tepenin öte tarafı Ermeni mahallesi. En başta kilise..." Evler çok sağlamdır, her biri bir kale gibidir.

Kent, doğayla ve geçmişle iç içedir. Yeşilliğe gömülmemiş, yeşil bir kuşakla çevrilmiştir.

Kenti dolaşan kendini bir kalede sanır. Savunmaya da kuşatmaya da elverişli bir durumu vardır. Eskiden, geceleri Ermeni mahallesinin sokak başları, demir kapılarla kapatılırmış. "Bir sokağı beş kişi tutsa, beş yüz kişi zorlayamaz... Antep bir yıllık muhasara içinde yetmiş bin gülle yediği halde gene ayakta kalabildi."

Antep savunması, bu savunmaya ilişkin menkıbeler, iki yüz adamıyla üç ay Kilis yolundan kuş uçurtmayan Şahin Bey'in yiğitliği, ayrıntılarıyla anlatılıyor. Yazar, yazılarının sonuna "Hikaye-i Karayılan'ı" ekliyor. Bir de açıklaması var: Nazım'ın hazırlamakta olduğu destandan bu parçayı bir arkadaş himmetiyle sağlayabilmiş.

Savaştan sonra çizilen "sınır", Kilis'i bölmüş. "Kasabanın kendi bizim, fakat önü bizim değil... Halk her sabah tarlalarına gidip, akşam evlerine dönüyor. Gündüz vatan dışında çalış, gece vatan içinde yat."

İsmail Habib yöreye, 1910'da buralara gelen gazeteci Ahmet Şerif gibi bakmamış. O günkü gerçeklerin değişip değişmediği, çevrenin sorunları belirmiyor.

Gaziantep Ağzı, Gaziantep doğumlu Ömer Asım Aksoy'un, uzun yıllar çalışarak ortaya koyduğu geniş oylumlu bir yapıttır. "Gaziantep, birçok bakımlardan olduğu gibi, dil bakımından da zengin bir hazinedir. Orada, en eski Türk varlıklarından beri sürüp gelen yığın yığın dil cevherleri görülür," diyen Ömer Asım Aksoy, yaşamını Türkçe'nin gelişmesine, zenginleşmesine adamış dilcilerin, yazarların başında gelmektedir. Ona göre, "... Dil düşüncenin kalıbıdır. Düşünceyi (ya da duyguyu) içimizde doğduğu gibi yansıtabilen dil, görevini eksiksiz yapıyor demektir. Kullanılan dil (söz), anlatılmak istenilen düşünceye iyice uyan bir kalıp değilse (yani düşünceyi eksiksiz karşılamıyorsa) ortada olgunlaşmamış bir anlatım var

demektir. Bu, ya dilin düşünceyi anlatmaya yetecek oranda gelişmemiş olmasından ya da düşünceyi anlatmaya yeterli olan dilin iyi kullanılmamış bulunmasından ileri gelir" *(Özdemir, s.107).*

Ömer Asım ulusal, bağımsız bir dilin halka dönük olması gerektiğini, ulusal bilinçlenme ve uyanışın dilin bu özelliğiyle gelişeceğini savunur. Yapıtlarının sayısı otuzdan çoktur. Ayrıca "Deyimleri ve atasözlerini tek tek tartıya vurmuştur. Anıtsal yapılarını, kavram ve yargı yüklerini incelemiştir. Dil evrenimiz içinde kendine özgü bir bölge oluşturan, halkımızın yaşamı, yaşantısıyla sıkı bir kan bağı bulunan deyimlerimizi, atasözlerimizi türlü yönleriyle açıklığa kavuşturmuştur" *(Özdemir, s.112).*

Köyden Haber, Gaziantep doğumlu Muhtar Körükçü'nün ilk yapıtıdır. Yazar, bir aydın ve memur gözüyle Anadolu'nun çıplak gerçeklerini çarpıcı biçimde dile getirmiştir. "Köy Notları" adıyla yayınlanan bu yazılar edebiyata yeni bir tür gibi katılmıştır. 1950'lerde başlayan "edebiyatın halklaşması"nda köy notlarının önemi büyük olmuştur.

Muhtar Körükçü, 1948'de, yeri geldikçe Gaziantep yöresinden de söz ederek çoğu Türkçe bilmeyen kimi doğu köylerinin durumunu dile getirmiştir. Yaşar Nabi yapıta yazdığı önsözde şöyle diyor: "Muhtar Körükçü eski ve yeni Türk ve dünya edebiyatını yakından takip etmiş, zengin bir kültür hazinesinden faydalanan bir zekânın ustalaşmış, ince diliyle bize hitap ediyor. Çok yüksek bir hiciv ve mizah kabiliyetine sahip oluşu, anlattıklarının hatta en acı noktalarında bile bizi sıkmamak, kasvete boğmamak hünerini temin ediyor."

Yöre, gerçekçi edebayatın geliştiği dönemde, tüm yönleriyle yapıtlara yansımaya başlamıştır. "Kanını Vererek Gazi Unvanını Alan Antep" röportajında Yaşar Kemal, Antep'in görünümünü şöyle çizer:

"Antep'in dört yanı kırmızı toprak, kırmızı tepeler... Gümüşi zeytinlikler, sarıya çalan bir yeşillik bağlar... Anteb'in üstünde süt beyaz bulutlar. Yeşilin en yeşili, kırmızının en kırmızısı Antep toprağı... Girerken yeni bir şehre giriyorsun. Bir koku geliyor burnuna, biber kokusu, yağlı et kokusu."

Yaşar Kemal, usta bir gözlemci, usta bir anlatıcı, Şehreküstü Mahallesi'ni, soluğunu, kokusunu duyurarak, acısını sevincini yaşatarak verir. Otuz yıldır meyankökü şerbeti satan şerbetçiyi, tabakhaneleri canlandırır:

"Birkaç adam ellerinde deriler, suya sokup çıkarıyorlar. Derilerden kaygan, sümük gibi bir su dökülüyor. Adamlar dizlerine kadar suyun içinde, pis kılların arasında,solgun, boyunları incelmiş, yüzleri kaşık kadar kalmış, kocaman kocaman olmuş gözleri. Bir deri bir kemik... Yaşları onbeş onyedi arası yarı çıplak. Sıcaktan..."

"Kaçakçılar Arasında 25 Gün", sınır gerçeğini, yöreyi derinden etkileyen "Kaçakçılık" olayını işleyen, gerilimli bir röportaj. Yazar kaçakçılık yapmak için kendine bir ortak arayarak, bu işle uğraşanların arasına girer. Pazarda onlarla mal satar, gece sınıra onlarla mal almaya gider, o korkuyu, o gerilimi yaşar, yaşatır. Antep'te 800 kez hududu geçmiş, 300 kez, pusuya düşürülmüş kaçakçılar vardır. "Kaçakçılık bir kılıcın keskin ağzıdır, yürüyebilir misin yavrum?" "Bir parça ekmek için gidiyorlar ölüme. Ben kendimi bildim bileli, şu hudutta en az birkaç bin kişi düştü bu ölüm ağına."

Gide Gide 2'de bir başka usta röportajcının yapıtı. Gidilmedik yerlere giden, girilmedik yerlere giren, gerçekleri çarpıcı biçimde yansıtan Fikret Otyam da, yöreyi gezmiş: "1950'den bu yana tarikatçılık almış yürümüş! Rüfailer, Nakşıbendiler, Kadiriler, Mevleviler ayinlerini şimdilik evlerde gruplar halinde yapıyorlarmış! Bilhassa Rufailer ve Kadirilerin faaliyeti bir hayli fazlaymış!" Politikacıların olumsuz propagandaları, Cumhuriyet okullarına öğrenci devamını da etkilemiştir. Özellikle kız öğrenciler okula gönderilmemektedir. Kaçakçılık, yörenin en önemli sorunlarından biridir. Sınırın mayınlanması, durumu daha da ağırlaştırmıştır. Gene de "Koyunlar sürüyle, mercimekler çuvalla Suriyeye gider. Hem de günde 100-150 çuval", "Suriyeden de kullanılmış Amerikan ceketleri, yelekleri, ince pantolonlar, ipekli kumaşlar gelir."

Sınırdaki Ölü (1975) Fakir Baykurt'un Gaziantep-Fevzipaşa Bucağı'nda çalıştığı yılların izlenimleriyle yazılmış, 25 öyküden oluşan bir yapıttır. "Sınırdaki Ölü", "Teller Değişti", "Yılan Elinde" adlı üç öykü, 1970 TRT Hikâye Başarı Ödülü'nü kazanmıştır. Yazar, gerçeklere sevgiyle yaklaşarak, yöre insanının yaşamını, sorunlarını canlı kişilerle, devingen bir anlatımla sergilemektedir. Öyküler, yayınlandıkları yıllarda Türk öykücülüğüne yeni ufuklar açıcı ürünler sayılmıştır. Sanatçı, gözlem gücü, araştırıcılığı, karmaşık toplum çalışmalarının çözümleyiciliğiyle, gerçekçi anlatımın durmadan kendini yenileyebileceğini göstermiştir.

Yöredeki toprak dağılımı, geçim zorlukları, her gün sırat köprüsünden geçen bir insan tipi, tehlikeli bir uğraş yaratmıştır. Kaçakçılık... Bu işin de patronları, ırgatları vardır. "Sınırdaki Ölü" ile "Kına Apartımanı" kaçakçılık olayını değişik yönleriyle veren öykülerdir. İlkinde, görevliler "sırtçılar" ın vurduğu bir görev şehidinin durumunu saptamaya gelir. Resmi işlemlerden sonra köye getirilen ölü, memleketinde ilgilenecek kimsesi olmadığı için sade bir törenle gömülür. Köylüler suskundur. O gece sınırdan sırtçı geçmemiştir. Ölen, yiğit bir delikanlıdır. "Ne rüşvet alır, ne insana kurşun sıkar." Ne var ki, düşündüklerini diyemezler. Sırtçıların yaşamı, öyküye şöyle yansımaktadır: "Her gün sırat köprüsünden geçiyordu sırtçı oğulları, iki üç bin liralık mal yükleniyorlardı.Yakalanmadangeçer de malı teslim ederlerse 75'er lira alıyorlardı. Yakalanırlarsa, vurulurlarsa, para yoktu."

Bu zor işte, karakoldaki görevlilerle anlaşma zorunluluğu vardır.

Sınırdaki Ölü, arkadaşlarının "Okumuş" dedikleri, kişidir. Esrar geçirilmektedir. Karakoldaki yedi görevliye "60" binden söz açılmıştır, ama Okumuş!.. "Nuh dedi peygamber demedi inek!" "Yedi kişiyiz birimiz salak... Eee bu Okumuş da böyle..." "Peki, biz alalım paylaşalım" "Hayır olmaz, ihbar ederim!" "Öyle mi öyle!".

Uykuda öldürülen Okumuş, sınıra bırakılıverir. Güya bir çatışma olmuştur da...

"Kına Apartımanı"nda Kaçakçı Haşo' nun adamları tenhada kolcu Abdülhalim'e diller döker. "Şunun şurasında aynı toprağın çocuklarıyız Antep çetin ve sıcak toprak. Her karışı şehit kanı, şehit kemiği... Eski muhabbetlerdirlikler kalmadı nedense... Kimimiz memur olup çekildi. Kimimiz kaçakçı, kimimiz kolcu olduk zorunluluk yüzünden."

"Abdülhalim de, Göksunlu Mustafa da berk durup,gerekeni yapar 200 kilo malı savcılığa teslim ederler.Haşo'nun adamları bu kez adliyede çalışmaya başlar. İş biraz uzar, ama sonunda söktürürler. Adli Tıp "malın" "kına" olduğunu rapora bağlamıştır. Tüm Antep şaşkına döner.

Gerçek, iki kolcunun da kafasına "dank!" demiştir.Tüm çark böyle dönerken dürüstlük, enayilik sayılmaktadır. Onlar da kısa sürede apartman yaptırma yoluna saparlar. Bayraktepeli Abdülhalim, her yönden hıncını belli etmek için apartımanına "Kına Apartımanı" adını koyar.

"Teller Değişti" ve "Yılan Elinde", toplumun belli çevrelerindeki uyanışı, bilinçlenmeyi somutlayan öykülerdir. Okuyucuyu düşündürmeyi, değiştirmeyi amaçlayan yanları ağır basmaktadır. Demiryolunun bakır tellerini çalarak babalarını hastaneye yatırabilen iki kardeş bilinçli olarak TÖS toplantısının basılmasını engeller. "Yılan Elinde" adlı öyküde de bir türlü hastaneye, operatöre derdini anlatamayan Mehmet, Ovalı'nın yardımıyla kurtulur. Ovalı, baraj yapımında çalışan bir işçidir. Hanyayı konyayı anlamıştır, davranışı Mehmet'i de aydırır.

Gemileri Yakmak (1977) Gaziantep savunmasından başlayarak, kentin elli yıllık siyasal yaşamına ışık tutmayı amaçlayan bir roman. Yazar Yusuf Ziya Bahadınlı, sürecin genişliğinden doğan zorlukları, kimi dönemleri özetleyerek geçiştirmekle yenmek istemiş. Bu da kişilerin yeterince canlılık

Jip ve Demokrasi

İlk çıktığı zamanlarda otomobili canlı sananlara, lokomotifin önüne arpa saman koyup "Mustafa Kemal'in atı" diye hürmet gösterenlere ait hikayeler duymuşsunuzdur. Bunlardan en aktüeline şahit oldum:

Valimiz jiple ilçeyi teftişe gelmişti. Halkevi kapısının önünde bu acayip nesneyi gören çoluk çocuk, hattâ koskoca adamlar merakla seyre dalmışlardı. Gerçi onlar otomobili bilmeyecek kadar cahil de değillerdi. Geçenlerde Sümerbank eşyası getiren kamyonu, daha evvel askerî kamyonları görmüşlerdi, ama bu eciş bücüş acayip mahlûk ne ola ki? Yolda, çay kontenjanının artırılması için vali beyi bekleyen köylüler, bu makinenin yol mol dinlemeden, dere-tepe aşarak, telgraf direklerini nişan alıp uçtuğunu görmüşler, anlatıyorlardı.

Nihayet en sözü dinlenirlerden birisi karar verdi:

— Demokrasi dedikleri bu olacak her halde...

(Körükçü, 1950)

kazanmalarını engellemiş, zaman zaman inandırıcılığı zayıflatmış. Romanın başkişisi, Antep savunması istihkâm birliği manga komutanının oğludur. Babası Antep'i yiğitçe savunan Memo, ülkede daha iyi bir yaşam kurulması savaşımına katılmıştır. Yazar, geriye dönüşlerle Memo'nun gelişimini izleyerek, devrimci çizgiye nasıl ulaştığını, nasıl her şeyi göze alarak kendini halk için çalışmaya verdiğini anlatıyor.

Memo'ya partisinin düzenlediği bir toplantıda yedi el ateş edilmiştir. Hastanededir. Ameliyat geçirmiş, henüz kendisine gelememiştir. Babası Musto, karısı, çocukları, parti arkadaşları ziyaretine gelmiştir. Ali Naki Bey, ta Ankara'dan gelmiştir. Bir ara Doktor Ferit operatöre şöyle der:

"Bir doktor için her insan değerlidir kuşkusuz. Ama bu başka doktor, Memo yaşamalıdır. O, bataklıkta açan eşi az bulunur bir çiçek gibidir; bu çiçeği soldurmayalım doktor. Bilmezsiniz şimdi hastanız olan Memo, bir zaman beni öldürmek istemişti. Suçum neydi, evet ona göre suçum büyüktü! İşin tuhafı, kendi de aynı suçu işledi sonraları. O bir bataklıktan çıktı doktor ve içinden çıktığı bataklığı kurutmak isterken yaralandı."

Memo, 1919'da küçük Kamil'in Fransız askerlerince süngülendiği gün doğmuştur. Kamil'in ölümünden altmış altı gün sonra, Kilis yolunda, Şahin Bey süngülenmiştir.

Yüzbaşı Murat Bey'in evindeki toplantıda Dr. Ferit şöyle der: "Bugün Antep Fransızlar'ın elinde. Belli ki nefret duyuyoruz bundan... Ama bizim gibi düşünmeyenler de varAntep'te. Bunlar özellikle Antep'in medrese görmüş ulemaları ile varlıklı kimseleridir."

Yüncüzade Hacı Osman Ağa konağında ise Müftü İrfan Hoca, Keyfzade Hüsrev Ağa, Namızade Hasan Ağa, Fazlı Efendi, Milliciler karşısında izleyecekleri yolu görüşmektedir. "Mustafa Kemal'in adamları şehrimiz sokaklarında cirit atıyorlar. Bu kâfirlerin gâvur dedikleri Fransızlar daha Müslüman. Aralarında bir ulema, bir varlıklı var mı? Bu da onların hangi âmale hizmet ettiğini gösterir."

Kararları, her cemiyete girmek, söz sahibi olmak ve Milliciler'den görünmektir. Eşrafın kimi zaman işbirlikçi, kimi zaman kaypak tutumuna karşın halk, savunmayı başarıya ulaştırmıştır.

Kurtuluş Savaşı kazanılmış yeni devlet kurulmuş, ama Gaziantep'te çok bir değişme olmamıştır. Eşraf, daha zenginleşmiş köşebaşlarını tutmuştur. Murtolar, Zülfo Çavuşlar gene günlük ekmeklerini taştan çıkarmak zorundadır.

Memolar, Kürt mahallesinde oturmaktadır. Memo dürüst, yiğit bir çocuktur. Önce bir oğlan çocuğu kaçıran Abadir'i bıçaklar. Sonra ardı gelir. Giderek, her yandan haraç yiyen ünlü bir kabadayı olur. 1946 sonunda kentte SDP kurulmuştur. Memo'dan, bu parti başkanı Dr. Ferit'i öldürülmesi istenir. Doktoru izlemeye başlayan Memo'nun yaşamı, düşünceleri değişmeye başlar, partiye girer. Her yandan haraç alırken ses çıkarmayanlar, ardına düşer. Ama gayrı Memo'yu hiç bir şey durduramaz. Çevresi genişlemiştir. Dr. Ferit, Murat Bey, Galip Usta, Zülfo Çavuş, Ali Naki... Geçmişiyle ilişkisini keser. Evlenir. İş tutar. Halkın içinden gelmiş bilinçlive etkili bir partici olur. 1960 sonrasında İşçi Partili'dir. Osman'la, boyuna köyleri dolaşırlar.

İşte büyük toplantıda Memo'yu o Osman vurmuştur. Gözünü açıp gerçeği öğrendiğinde durumu ağırlaşır ve ölür.

Gemileri Yakmak, daha çok yörenin değişmeyen sosyo-ekonomik yapısı içinde verilen demokratik yaşam savaşımını yansıtması, Gaziantep savunmasından bu yana, kimi gerçekleri açıklığa kavuşturması açısından önemlidir.

Gaziantep doğumlu Ülkü Tamer, şiirleri, şiir çevirileriyle dikkati çekmiş bir şairdir. Başlangıçta ikinci yeni akım doğrultusunda ürünler vermişse de, giderek konuşma dilinden güç alan, türkü rahatlığında kendine özgü bir şiire ulaşmıştır. "Bir Mektup" şiirinde asker mektubu yalınlığıyla Vietnam acısını sergilerken, "Nazım Hikmet Sokağı"nda büyük ustanın adının bir sokağa verilmeyişine yakınır. Ve Nazım sokağını düşler.

Şairin doğrudan doğruya yöreyi yansıtan şiirleri de vardır: "Yazmasında" özgün görüntüler, imgelerle yöre insanının portresidir:

Yazmasında bozkır uzanır
Acısını dolar saçlarına
Kasketinde kar ateşi
Agilinde kurşun anısı taşır

O, tüm doğa varlıkları, görüntüleriyle arkadaştır, kardeştir:

Çarığında sabırtaşı büyütür
Tohum eker ayağına
Çorabında dut kurusu
Şalvarında mayın tarlası taşır.

"Fevzipaşa" şiiri, değişik bir özlem şiiridir. Şair "görüşmeden" dönmektedir. Yaşamın değişik yanlarıyla renklenen yolculuğunun bitmesini istemez, ama kimi şeylerin de ne zaman başlayacağını merak eder:

Fevzipaşa'da gördün mü
Ufka yağmur tohumu gibi saçılmıştı atlar
İslahiye'den kopup Gavur Dağı'nı kara bulutlara basacaklar
...
Hangi posta treni yarışabilirdi onlarla

Şair, yolculuğu içine sindirmek ister gibi kendi kendisiyle konuşur, görüntüler çizer:

Tren durunca inip dolaştın biraz
Birer ekmek yüz gram tahin helvası alan askerlere baktın
Manevra yapan lokomotifi seyrettin
Keçiler'i, Kömürler'i, Eloğlu'yla Narlı'yı aradın aşağılarda
İşte o sırada gördün mü atları

İkinci mevki yolcusudur. Koridorda konuştuğu saraça görüşmeden döndüğünü söyler:

Görüşmeden, yüreğe çelik veren bir görüşmeden
Parmaklıklar arkasında sabah biriktiren umuttan
...
Özgürlüğe kaç saat vardı acaba?
Atlar yağmur tohumu gibi saçılmıştı ufka.

"Ökkeşin Türküsü", "Şaşıbey'e Maniler", "Kırda Vurulanların Türküsü", "Atlının Türküsü", "Yola Düşme Türküsü", "Akşamüstü Deyişme", "Nisan Türküsü" *(Yeni Dergi, Mart, 1975)* adlı şiirler, ölçülü uyaklı, halk şiiri biçiminde ürünlerdir. Bunlarda yörenin ağası, beyi, toplumsal çelişkileri dile getirilmektedir. Yöre yaşamını derinden etkileyen "Sınır gerçeği" Mayın Tarlasında Maniler"e yansımış:

Kilis'e haber saldım
Hekim gelecek bildim
Kanı bir yana bırak
Revan içinde kaldım

Haber saldım kuş ile
Gagasında yaş ile
Yol gözledim ardından
Bir sıcacık düş ile

Tarlada kara mayın
Beni diriye sayın
Canda tohum taşırım
Tohum sesini duyun

Işık vurmaz karama
Bende şifa arama
Ellerim yok ki artık
Tütün basam yarama

"Çağ'ın" Seyfettin Başçıllar'ın kendi şiir anlayışıyla, çağı irdeleyen bir ürünü. Şair Kilis doğumludur, bir süre de orada veterinerlik yapmıştır. Şiirlerinde genellikle ikinci yeni akım nitelikleri egemendir. Canlı imgeleri, söyleyiş güzelliğiyle kendine özgü bir sesi vardır. Doğrudan doğruya söz açmasa da değişik çağrışımlar, benzetmeler, sözcüklerle yöre şiirlerine sızmaktadır. "Çağ'ın" da şöyle der:

Sen şarkı söyluyorsun, sesin Kilis'e yatkın
O kadınlar da söylüyor, sonra gene söylüyor.
Çokluğumuz en sevgili halk bizim
Seçimlere durmuş elleri nice nice.
Aşka, ekmeğe, kana durmuş.

"Yağmur Kolcuları" adlı şiirde, aşka, ekmeğe, kana durmuş halkın yaşam serüveni, değişik boyutlara ulaşır. Kilis halkının güncel dilindeki kolcu, ölü, jandarma, karakol, savcı sözcükleri, şiirin sağlam yapısı içinde yerlerini alır:

YAĞMUR KOLCULARI

Kuzu kızartması, şaraplar, bir de ölü.
Yani sofralarda çatallar ve bıçaklar.
Kuş uçmaz, kervan geçmez sıcak bir yaz günü
Bacalarında evlerin tunçtan kanatlar

Bir şey sonra, jandarmalar ve bir şey daha
O halkların sevinçleri balkonlara kıyı
Yağmur kolcuları tahta karakollarda
Islatan onlardır şimdi ot yastıkları

Atlar geçer ve atların kelepçeli uçuş,
Savcılar gelmesin ölüler hep yıkandı
Baktım kolculara karşı dağları bulmuş
Kızılca kıyamet şanlı bir akşam vakti

Uzun Sürmüş Bir Yaz (1975) Gaziantep doğumlu Nedim Gürsel'in ilk öykü kitabıdır.

Yapıt, etki gücünü anlatımından, şiirli havasından almaktadır. Yazar, çağdaşlaşmayı amaçlayan devrimci düşüncenin işçisi olmayı amaçladığı için, sanat, eleştiri ve inceleme alanında da özgün olmayı başarmıştır. Öykü kitabında, anılarından kaynaklanan dokuz öyküyü bir araya getirmiştir. Yazarın sanat anlayışına göre **Uzun Sürmüş Bir Yaz**, onu okuyarak yeniden yaratacak, değişik biçimlerde yorumlayacak bilinçli ve hazırlıklı bir okur kitlesinin malı" sayılmalıdır. Çünkü yalınkat gerçekçilik, yaşadığını yazmak yetersizdir. "Yazmak için yaşamak gerektiğini öne sürmenin hiçbir önem taşımadığına inanıyorum. Çünkü yazın, bilinçsel üretimin kapalı alanıdır." Bu yüzden yazarın, öykülerinde yaşadığı yöreyi doğrudan doğruya yansıtması beklenemez. Yapıtının ilk bölümünde yer alan öyküler, çocuğun nesneler ve insanlarla kurduğu ilişkileri anlatmaktadır. Anlatımda, simge ve eğretilemelerden yararlanılmıştır. "Cicipapa bölümünde yer alan Avlu adlı öyküm bir genel im'in değişik kişilerce ortaya konuşudur. Kapatılmışlık duygusunun, bir sıkıntının, devinimsizliğin araştırmasıdır bu öyküde söz konusu olan."

Yazarda, bu imgenin doğmasına taşra yaşamı yol açmıştır. Öykü kişileri baba, ana, çocuk ve büyükanne kendi bakış açılarından, kendi öznelliklerinden yola çıkarak içinde yaşadıkları tekdüze bir dünyanın sıkıntısını dile getirirler. Yazar, yazınsal bir metin oluşturmayı amaçlamaktadır. Ürünlerine bir yörenin yalınkat gerçekleri değil, karmaşık insan gerçeği yansır.

Uzun Sürmüş Bir Yaz'ın ikinci bölümü, düşünceye ağırlık vermektedir. Kurgusal anlatımla ve bilinçaltı öğeleriyle yüklüdür. Burada 12 Mart'la yoğunlaşan toplumsal sarsıntının küçük burjuva aydınlarında bıraktığı izler, derin yaralar ve iç dünyalarının karmaşası konu edilmektedir.

Görüldüğü gibi Nedim Gürsel, yöreden çok insanı evrensel boyutlarıyla yansıtmayı amaçlayan, ama dili yöre çağrışımlarıyla yüklü bir sanatçı, bir araştırmacı, bir eleştirmendir.

Şahince, yöre köylerinden birinde doğmuş, çocukluğu buralarda geçmiş bir şairin ilk şiir kitabıdır. Kitabında da yaşadığı yeri, döktüğü teri dile getirmeye çalışmaktadır:

Aslında seferiyim ben
emek neferiyim ben

diyen şair, yaşamın çeşitli kesimlerinde çalışan insanların durumunu yansıtmayı amaçlamaktadır. Tabandan yükselen bir sestir. Dili açık, yalın ve etkileyicidir. "Şahince" sözcüğü, Telli'nin sözlüğünde Antep'i savunan Şahin gibi, her şeyi göze alarak savaşma anlamındadır. "Şahince" adlı şiirde de Gaziantep savunmasının yiğidi Şahin Bey'in savaşını destanlaştırmaya yönelmiş:

Mehmet Sait asıl adım
Yırtıcı kuş adın aldım
bir atılgan şahin oldum
yuva tuttum yüceleri

Şiirin tümü, şairin genel durumu öykülemesi, bir de Şahin'in kendi ağzından durumu yansıtması biçiminde kurulmuş.

Fransız, Antep'i sarmıştır. Bakırcılar, demirciler, köşkerler hınçlıdır:

gayrı durulacak gün değil
savaşmanın çağıdır
çağıdır savunmanın
ekmeği, ateşi, işi

Çırak, kalfa, usta çetelere silah, mermi yetiştirmeye çalışmaktadır:

Umut fidanını diktim
kan olup köküne aktım
karanlığa yıldız ektim
siperlerde geceleri

Analar, çocuklar, nice nice koçyiğit, savaşa katılır. Suna boylu bacılar, şehitlere ağıt yakar. Çoğu şehit olur, ama Antep de Gazi. Son söz Şahin'indir:

elmalı köprüsünde
düşmanı yoram dedim
balaban boğazı'nda
başına vuram dedim
çift kanadım kırılınca
dört bir yanım sarılınca
yürüdüm adım adım
üstüne üstüne ateşin
tutuştum şahince
bağrıma batınca süngü
kanımda eridi sanki
düştüm şahince
dostlar bağlayalım sözü
biz şehidiz antep gazi
gönüllere gömün bizi
gömün bizi

Şiir böyle bitse de yapıtın tümü, yaşamı daha iyiye götürmek için şahince savaşmalıyız doğrultusunda sürmektedir.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL–TOPLUMSAL EVRİMİ: Gaziantep'in yerleşim tarihi Paleolitik (Eskitaş) Dönemi'ne değin uzanmaktadır. Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'de yöre Tel Halaf ve El Obeyd kültürlerinin etkisi altında kalmıştır. İlk Tunç Çağ'ın en önemli yerleşim merkezleri Tilmen Höyük ve Gedikli'dir. Orta Tunç Çağ başlarında bu merkezler içişlerinde bağımsız birer kent devletine dönüşmüşlerdir. Kentlerin özgün kültürleri de bu dönemde oluşmuştur. İÖ XII. yy'a değin kültürün evriminde Hititler, Hurriler ve Mezopotamya uygarlıkları etkili olmuştur. Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra yörede kurulan Geç Hitit kent devletlerindeyse etnik yapının, kültürün biçimlenmesinde önemli payı olmuştur. Önceleri Arami ve Hitit etkisi altında gelişen kent kültürleri son dönemlerde Asur etkisine girmiştir. Asurlular'dan sonra yörede uzun süre egemenlik kuran Persler, kültürel yapıda önemli değişikliklere neden olmamışlardır. Türkler'in gelişine değin geçen dönemin en önemli olaylarından biri Hıristiyanlık'ın yayılışıdır. Bu yeni din, geleneksel kültürde kopma ve dağılmaya yol açmıştır.

Türkler yöreye gelmelerinden ancak uzun bir süre sonra kültürel yapılarını kurabilmişlerdir. Ancak bu kültürün içinde İslam öğesini temsil eden Arap kültürü giderek güçlenmiştir. Bölgenin Osmanlı Devleti'ne katılması kültürün gelişme yönünü değiştirmemiştir. Osmanlı Dönemi'ndeki en önemli değişiklikler XIX. yy'da yaşanmıştır. Batılı devletlerin hem kendi kültürlerini yaymak, hem de azınlık kültürlerini canlandırmak üzere gösterdikleri etkinliklerin yöre kültürüne de olumlu katkıları olmuştur. I. Dünya Savaşı sonunda yabancı işgalciler karşısında kent halkının gösterdiği direniş yöre kültürüne de yansımıştır. Cumhuriyet sonrasında kent hızla gelişmiş ve bölgenin ticaret ve eğlence merkezi durumuna gelmiştir.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Gaziantep'te yaşam geleneksel özelliklerini büyük ölçüde korur. Toplumsal değişmeye koşut olarak barınma, beslenme, giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaşmaktadır. Kentlerde çağdaş giysiler benimsenmiştir. Kırsal kesimde yerel özellikli giysilere günümüzde de rastlanır. Gaziantep mutfağı, yemeklerinin çeşitliliğiyle dikkat çeker. Köftelerin, dolmaların, kebapların pek çok türü vardır. Baklavası ünlüdür. Yöre halkının beslenmesinde üzümün önemli bir yeri vardır. Yaş olarak tüketildiği gibi kurutularak, pekmez ve türlü çerezler yapılarak değerlendirilir. Munu çorbası, çiğ köfte, yuvarlama, şiveydiz, domates ezmeli kebap, acir dolması, zeyt böreği yöredeki özgün yemeklerin başlıcalarıdır.

Gaziantep'te dinsel yapı güçlüdür. Çeşitli dileklerle gidilen birçok ziyaret yeri vardır. Ökkeşiye Türbesi, Memik Dede, Fethullah Türbesi bunların en ünlüleridir. Evlenmeler belli aşamalardan sonra belli törenlerle gerçekleşir. Günümüzde birçok tören birleştirilmekte, yalınlaştırılmaktadır. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü boşinan niteliğindedir.

Geçmişte önemli bir ticaret merkezi olan Gaziantep'te el sanatları çok gelişmişti. Susma ve ajurlarla yapılan bir tür hesap işine "Antep işi" adı verilir. İlk örnekleri çeyiz eşyalarında görülen Antep işi işlemeler, uzun süre eskinin kopya edilmesi biçiminde sürdürülmüştür. Kız sanat enstitüleri ve akşam sanat okullarının açılmasıyla motif ve kompozisyonlar zenginleştirilmiştir. Yörede dokunan kilimler, renk ve desen özellikleriyle dikkat çeker. Bakırcılık eski ve gelişmiş bir el sanatıdır.

Gaziantep'in kuruluşu ve gelişimiyle ilgili bilgiler, 10 km kuzeyindeki Dülük yerleşimine dayanmaktadır. Geçmişte yöreyi gezen tarihçi, coğrafyacılar kentle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kentte Memluklular, Dulkadıroğulları ve XVI. yy'dan sonra da Osmanlılar Dönemi'nde yapılmış pek çok cami, mescit, han, hamam, medrese ve çarşı bulunmaktadır. Eski kent, kalenin bulunduğu tepe ve onun altından geçen Sacur Irmağı çevresinde, güneydoğuya doğru uzanmıştı. Burada Kuzey Suriye, Mezopotamya'nın taştan, düz çatılı, eyvanlı, alt katı sağır yapı geleneği sürmekteydi. Bu yapı, Cumhuriyet'ten sonra da değişmemiş, duvarlarla çevrili, bahçeli, avlulu evlerden oluşan kent dokusu uzun süre yaşamıştır. Sokaklar iklime bağlı olarak dar, topografik zorunluluk yüzünden engebeliydi.

Kentin görünümü 1930'ların ortasından sonra değişmeye başlamıştır. Kent merkezinde Gazi Caddesi boyunca yeni yapılar oluşmuştur. Kent çevresinde de gri renkli, sağlıksız gecekondu mahalleleri çoğalmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çarpık yapılaşma günümüzde de sürmektedir.

Çok eski dönemlerden beri önemli bir kültür merkezi olan Gaziantep, çeşitli güçler arasında sık sık el değiştirmiş, yörede bir kültür birikimi olmuştur. XII. yy

başlarında yoğunlaşan Türkmen akınlarıyla gelen kültürel öğeler, bu birikimle yoğrularak çok renkli ve zengin bir folklor oluşturmuştur.

Halk şiirinin köklü bir geleneği vardır. Tüm Anadolu'da benimsenmiş ve sevilmiş pek çok halk ozanı yörede de etkili olmuş, özellikle Türkmenler'den birçok ünlü halk ozanı yetişmiştir.

Gaziantep ortak ürünler yönünden de çok zengindir. Maniler ortak ürünlerin en yaygın türünü oluşturur; günümüzde de canlılığını korumaktadır. Kültürün zenginliği ve renkliliği, atasözlerine, deyimlere, alkışlara, kargışlara, ninnilere de yansımıştır.

Yörede ermiş kişileri konu alan pek çok söylence vardır.

Yerel dil daha çok Oğuz Lehçesi'nden ayrılmış Anadolu Türkçesi'nin izlerini taşır. Azeri Türkçesi'nin, Arapça ve Farsça'nın etkileri de görülür ancak, bu etkiler sınırlı kalmıştır. Yazı dilinde işareti bulunmayan kimi seslerin varlığı ve ses değişmeleri, yerel dilin en belirgin özelliklerindendir.

Gaziantep, halk müziği ve geleneksel oyunları yörenin tarihsel- toplumsal oluşumuna koşut bir çeşitlilik gösterir. Derleme çalışmalarıyla, yörede üç temel müzik bölgesi saptanmıştır. Gaziantep'te uzun havalara da çokça rastlanır.

Tezeneli sazlardan bağlama ailesinin tümü, yörede yaygındır. Üflemeli sazlardan zurna,dilli, dilsiz kavallar,çığırtma da kullanılır. Vurmalı sazlardan davul yöreye özgü çalınış biçimiyle çok önemlidir.

Halk oyunlarından halaylar yaygındır. Halaylar, davul-zurna eşliğinde oynanır. Yöre seyirlik oyunlarında da çeşitlilik görülür.

TARİHSEL YAPITLAR: Gaziantep ve çevresi Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ı birbirine bağlayan ana yolların üstündedir. Binlerce yıldır önemli bir ticaret ve konaklama merkezidir. İl sınırları içindeki kazı yapılmış ya da yapılmamış yüzlerce höyük, yörenin tarih öncesi dönemlerden beri yerleşme alanı olduğunu göstermektedir. Yüzey araştırmalarında Gaziantep'le Narlı arasında ve Dülük'te bulunan çakmaktaşından araçlar, el baltaları Eskitaş Dönem'e tarihlendirilmiştir.

Gaziantep Kalesi'nin ilk yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. VI. yy'da Justinianus, 1481'de Mısır Sultanı Kayıtbey ve 1557'de Kanuni Sultan Süleyman'ın onarttığı yapı, çember planlıdır, 36 kulesi ve burcu vardır. Kentin en eski yapıları Ömeriye, Boyacı, Eyüpoğlu, Esenbek camileridir. Bunlar Memluklu ya da Dulkadıroğulları zamanında yapılmıştır. XVI. yy'dan sonra Osmanlılar Dönemi'nde kentte pek çok cami, mescit, medrese, han, bedesten, hamam yapılmıştır. Bu yapılarda Memluklu Dönemi üslubunun etkisi sürmektedir. Çoğunda ak-kara taş dizilerinden oluşan süsleme egemendir. Kentin 10 km kuzeyindeki Dülük yerleşmesi, Hitit, Yunan ve Roma dönemlerinin en önemli dinsel merkezlerindendir.

İslâhiye İlçesi Eskitaş Dönem'den başlayarak (Mezolitik ve Neolitik dışında) yerleşim alanı olmuştur. Bu yerleşmelerin en önemlileri Gedikli, Sakçagözü, Tilmen, Zincirli'dir. Yesemek Köyü yakınındaki açık hava heykel atölyesi, döneminde Ön Asya'nın en büyük heykel yapım merkezidir.

Kilis, Hititler'den beri önemli yerleşmelerdendir. Burada, Hitit, Roma, Bizans kalıntıları yanında Memluklu ve Osmanlı dönemlerinden pek çok yapıt vardır. Kentin en önemli yapıları arasında Ulu Cami, Canbolat Bey Camisi, Mevlevihane sayılabilir.

Nizip İlçesi'nde Belkıs yerleşmesi Hitit, Asur, Roma, Bizans dönemlerinin önemli merkezlerindendir. Karkamış, Neo-Hitit Dönemi sivil ve dinsel mimari kalıntıları açısından önemlidir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Gaziantep, XIX. yy'dan beri canlı bir kültür merkezidir. Kurumsal düzeydeki etkinlikler de aynı dönemde başlamıştır. Medrese, vakıf ve zaviyelerin geniş kitaplık çalışmalarının yanında, Amerikan Koleji, başta yayın olmak üzere, birçok etkinliğin başlatıcısı olmuştur.

1979'da 676.737 okuyucunun yararlandığı 4 halk kitaplığında 50.015 kitap bulunmaktadır. Çocuk kitaplıklarına yönelik çalışmalar yetersiz olmakla birlikte, bu kesimdeki okuyucu sayısı da —kitaplıklara göre— yüksektir. 1979'da ildeki 2 çocuk kitaplığından 62.500 okuyucu yararlanmıştır.

Yörede kazı-araştırma çalışmalarının XIX. yy'ın ikinci yarısında başlamasına karşın, müze çalışmaları ancak 1940'ların ortalarında başlamıştır. Gaziantep Müzesi 1969'da kurulabilmiştir.

Halkevi, Kültür Derneği gibi kurumların başlattığı sergi çalışmaları günümüzde kişisel girişimlerle Belediye Sitesi, Fuar Sergi Salonu gibi yerlerde sürdürülmektedir.

İldeki şenliklerin başında fuar sırasında düzenlenen Altın Fıstık Festivali gelmektedir. Ayrıca, çeşitli merkezlerde özellikle yaz aylarında açılan panayırlar, yöredeki kurtuluş günleri de belirli etkinliklere sahne olmaktadır.

Köklü geçmişine karşın, tiyatro çalışmalarının durakladığı ilde, görsel sanatlar alanında tek etkinlik sinema ve televizyon izleyiciliğidir.

Anadolu basınının en canlı merkezlerinden birini oluşturan Gaziantep'te 1978'de 12 gazete yayınlanmaktaydı. Yerel basının temelleri 1872'de atılmış, uzun yıllar yayın organları önemli bir işlev üstlenmiştir.

1927'de başlayan spor çalışmaları da ilde geniş bir ilgi görmektedir. 1978 verilerine göre 16 kulüp, lisanslı 1.307 sporcu etkinlik göstermektedir.

Gaziantep – Kaynakça

DOĞAL YAPI

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları**, İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri**, İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü**, Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları**, İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Seyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız**, İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, 1980

DİE, **Haritalı İstatistik Bülteni**, Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları**, Ankara, 1973

Gaziantep İl Yıllığı, 1967, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü**, 1974

Karayolları Haritası, 1981

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki, 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası**, Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri**, Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Hatay Paftası, Ölçek: 1/500.000** Düzenleyen, Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre)**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız**, Ankara, 1979

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Gaziantep İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası**, Ankara, 1972

Toprak-Su **İstatistik Bülteni**, Ankara, 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, 1976

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, I-II, İstanbul, 1970-1976

AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilisation and Ruins of Turkey**, İstanbul, 1970

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, İstanbul, 1895

ALKIM Bahadır, **Anatolia I**, Cenevre, 1968

ALKIM Bahadır, "1958 Yılı Yesemek Çalışmaları" **Belleten** XXIV, Ankara, 1960

ALKIM Bahadır, "1959 İslahiye Bölgesi Araştırmaları, Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Sondajı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 10/1, 1960

ALKIM Bahadır, "Tilmen Höyük Çalışmaları 1958-1960", **Belleten**, XXVI, Ankara, 1962

ALKIM Bahadır, "İslahiye Bölgesi 1955-1962 Yılları Arasında yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", **Türk Tarih Kurumu I. Atatürk Konferansları**, Ankara, 1964

ALKIM Bahadır, "Excavations at Gedikli", **Belleten**, XXX, 1966

ALKIM Bahadır, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları Tilmen ve Gedikli (Karahöyük) Kazıları 1964", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 14/1-2 (1965), 1967

ALKIM Bahadır, "A Subterranean Construction at Kırışkal", **Mansel'e Armağan**, Ankara, 1974

BOSWORTH C.E., **İslâm Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980

BOSTANCI Enver, "Anadolu'da Çakmaktaşının Jeolojik Yaşı ve Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogene Yaşta Chlamys Sp, Kavsı Mülaji Bulunan Alt Paleolithic Dülükiyen Devre Ait Elbaltası Üzerine Bir Tetkik", **DTCF Antropoloji Dergisi**, 7, (1972-1973), Ankara, 1975

The Cambridge Ancient History, I-II, Cambridge, 1965-1967

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie**, II. Paris, 1891

ÇİNER R., "Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular, **DTCF Dergisi**, XVI, 1958

DAĞLIOĞLU H. Turhan, **XVI. Asırda Antep**, 1-2 Gaziantep, 1937-1939

DEMİRKENT Işın, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi 1098-1118**, İstanbul, 1974

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DUMONT Paul, "1865 Tarihinde Güneydoğu Anadolu'nun İslahı", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, 10-11, 1981

DURY Carel, **Art of the Ancient Near and Middle East**, New York, 1969

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 9, İstanbul, 1935

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi IV**, Ankara, 1966

GOLOĞLU Mahmut, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark**, II, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark**, IV. I. Kısım, Ankara, 1951

GÜZELHAN Mustafa, **Ayıntap Tarihinden Notlar**, Gaziantep, 1959

HALAÇOĞLU Yusuf, "Fırka-ı Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân", **İÜEF Tarih Dergisi**, 27, 1973

İslam Ansiklopedisi, Ayıntap Maddesi, II

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", **IJMES**; IX-2, 1978

KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1962

KONYALI İ.Hakkı, **Kilis Tarihi** İstanbul, 1968

KÖKTEN Kılıç, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCF Dergisi**, V, 1947

LLOYD Seton, **Early Highland Peoples of Anatolia**, Londra, 1967

Meydan-Larousse, Gaziantep Maddesi, 5

METZGER Henri, **Anatolia**, II, Cenevre, 1969

NAUMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Ankara, 1975

OPPENHEIM Leo, **Ancient Mesopotamia**, Şikago ve Londra, 1977

ÖZDEĞER Hüseyin, "XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 16,1982

The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton, 1979

RUNCİMAN Steven, **A History of the Crusades**, I-3, Cambridge, 1981

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Halep, Halep, 1871, 1889,1891,1897, 1902, 1903, 1908

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları**, I.,1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**, I-VI, İstanbul, 1889-1899

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971

Türk Ansiklopedisi, Gaziantep Maddesi, 17

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, I-IV, Ankara, 1972-1978

ÜNLER Ali Nadi, **Gaziantep Savunması**, İstanbul, 1969

YETKİN Hulusi, **Gaziantep Savaşı Hatıralarından Derlemeler**, Gaziantep, 1962

YETKİN Hulusi, **Gaziantep Türkçülüğünün Bayrak Şehidi Şahin Bey**, Gaziantep, 1970

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AFET İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972

AHMET Şerif, **Anadolu'da Tanin**, Yayına Hazırlayan Çetin Börekçi, İstanbul, 1977

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme**, İstanbul, 1979

AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara, 1969

BADEMLİ Raşit Raci, **Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries: Contemporary Artisan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep**, Ankara, 1977

BORATAV Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İstanbul, 1981

BORATAV Korkut, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı İle İlgili Bazı Gözlemler, **AÜSBFD**, Ankara, 1973

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri**, İstanbul, 1968

EMİROĞLU Efdâl, "Gaziantep Bölge Çalışma Müdürlüğü", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 25 (1960), s.7-8

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi**, Ankara, 1981

ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı**, Ankara, 1974

FİŞEK Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, Ankara, 1969

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü**, Ankara,

1979
GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması**, Ankara, 1980
GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981
GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji**, Bursa, 1981
GÜMÜŞ M. Fatih, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma**, Ankara, 1972
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KÜÇÜKDAĞ İbrahim, "Gaziantep'te Kasacılık", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt II. Sayı 14, 1958, s.41
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreleraası Dengesizlik**, Ankara, 1980
MUTAF A. Haydar, "Gaziantep'te İşçi Hareketlerinin Başlaması", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 24 (1959), s.18-20
ORTAYLI İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977
ÖZKAN Zülal, **Arazi Kullanışlarının Mekansal Dağılımı, Bursa, Gaziantep ve Kayseri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, Ankara, 1978
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980
SAMİ Şemseddin, **Kamus'ul Âlam**, Cilt 5, İstanbul, 1898
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979
ŞAPOLYO Enver Behnan, **Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi**, İstanbul, 1967
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, 1977
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, 1982
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979
TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara, 1934
TUNA Orhan, **Grev Hakkı, İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti**, İstanbul, 1951
TUNCAY Can, **Sosyal Güvenlik Dersleri**, İstanbul, 1982
YAZGAN Turan, **Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri**, İstanbul, 1981
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YETKİN Hulûsi, "Gaziantep İli'nde Kooperatifçilik", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt II, Sayı 21, 1959 s.198
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
Adana Ticaret Borsası Yıllığı, Adana, 1977
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
AİTİA, **Kadro, Cilt 3 (Tıpkı Basım)**, Ankara, 1980
Aylık Ansiklopedi, Cilt III, No: 34, 1947
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
"1976 Raporu/2", **Yurt ve Dünya**, Sayı 2 (1977), s.191-274
"1977 Türkiye Raporu", **Yurt ve Dünya**, Sayı 8 (1978), s.159-238
Çalışma Bakanlığı, **50 Yılda Çalışma Hayatımız**, ty
Çalışma Dergisi, Ankara, 1978
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Gaziantep**, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi, Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri, Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri** 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**, Ankara, 1975
DSİ, **Güneydoğu Anadolu Projesi**, Ankara, 1980
Gaziantep İl Yıllığı, 1968-1973
Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası, **1973 Gaziantep Ekonomik Durumu**, Gaziantep, 1973
Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası, **Gaziantep Ticaret Odası Yıllığı**, 1954
Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası, **Hayvancılık Konusunda Görüşler**, 1982
"Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt 12, Sayı 140 (1969), s. 21
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, Cilt IV, İstanbul, 1949
İller Bankası, **Gaziantep Kent Bütünü**, Ankara, 1973
İmar ve İskan Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, 1970
İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt, İstanbul, 1979
İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü, "Gaziantep Kenti Koruma Planı Raporu", Öğrenci Çalışmaları
İTİA Mezunları Derneği, **Atatürk Dönemi'nin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, 1977
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
"İş ve İşçi Bulma Kurumu Gaziantep Şubesi", **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 26 (1960), s. 21-22
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
"Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi, Gaziantep Pilot Projesi (KÜSGEM Nedir?), **Gaziantep Kültür Dergisi**, Cilt 13, Sayı 5 (1971), s. 11-14
Maliye Bakanlığı, **1977 Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı**, Ankara, 1977
Maarif Vekaleti, **Marif Vekilliği Dergisi**, Sayı 21-2, İstanbul, 1939
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar**, Ankara, 1930
15'inci Cumhuriyet Yılında Gaziantep, 1938
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara,

Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu İle 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni, 1980**, Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türk Tarih Kurumu, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, Ankara, 1973
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılımı**, Ankara, 1978
Vatan Memleket İlavesi, 13.5.1953
22.5.1950-22.5.1952 Yeni İktidarın Çalışmaları, İstanbul, ty
YSE, **İstatistik Yıllığı, 1976**
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri**, 1977, 1979, 1980
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniyede 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

Ahmet Şerif, "İslahiye" **Anadolu'da Tanin** Yayına Hazırlayan Çetin Börekçi, İstanbul, 1977
AKSOY Ömer Asım, **Gaziantep Ağzı**, Cilt: I Ankara, 1945
AKSOY Ömer Asım, **Gaziantep Ağzı**, Cilt: II Ankara, 1945
AKSOY Ömer Asım, **Gaziantep Ağzı**, Cilt: III Ankara, 1946
AKSOY Ömer Asım, "Eski Meskenler", **Gaziantep Halk Bilgisi Derlemeleri**, Gaziantep, 1959
AKSOY Ömer Asım, **Mütercim Asım**, Ankara, 1962
AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey**, İstanbul, 1970
AKURGAL Ekrem, **Orient at Occident**, Paris, 1969
ALKIM U. Bahadır, **Anatolia I**, Cenevre, 1968
ALKIM U. Bahadır, "A Subterranean Construction at Kırışkal", **Mansel'e Armağan** Cilt II, Ankara, 1974
ALKIM U. Bahadır, "1959 İslahiye Bölgesi Araştırmaları Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Sondajı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı 10/1 Ankara, 1960
ALKIM U. Bahadır, "1960 Yılı Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı" **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı 11/1, Ankara, 1962
ALKIM U. Bahadır, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Höyük Kazısı 1966", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı 15/1, Ankara, 1966
ALKIM U. Bahadır, "Tilmen ve Kırışkal Höyük Kazıları 1970", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XIX, Sayı 2, Ankara, 1970
ALKIM U. Bahadır, "1958 Yılı Yesemek Çalışmaları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, Sayı XXIV/93, Ankara 1960
ALKIM U. Bahadır, "Tilmen Höyük Çalışmaları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, Sayı XXVI/103, Ankara, 1962
ALKIM U. Bahadır, "İslahiye Bölgesi Çalışmaları-Tilmen ve Kırışkal Höyük Kazıları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni XXXV** Ankara, 1971
ALKIM U. Bahadır, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları (1955-1960)" **VI. Türk Tarih Kongresi, Kongre'ye Sunulan Bildiriler**, IX. Seri, Sayı 6, Ankara, 1967
ALKIM U. Bahadır, "Yesemek'teki Açıkhava Heykel Atölyesi", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 24/303
AND Metin, **Oyun ve Bügü**, İstanbul, 1974
ARLI Mine, "Gaziantep İli'nde Üzümden Hazırlanan Çerezlerin (Şirenin) Yapılışı" **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri V. Cilt, Etnografya**, Ankara, 1977
ARPACIOĞLU Aysel, "1872 Yılında Yapılmış Bir Antep Evi", **Gaziantep Kültür**, Cilt 4, Sayı 47, Gaziantep, 1961
ARSUNAR Ferruh, **Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler**, İstanbul, 1955
ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı II**, İstanbul, 1973
ATASAYAN M., "1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük Çevresinde Bulunan Paleolitik Tipte Çakmaktaşından Aletler Üzerine Bir Not", **Türk Arkeoloji Mecmuası**, Sayı 19-22, Ankara, 1939
BAHADINLI Yusuf Ziya, **Gemileri Yakmak**, İstanbul, 1977
BARLAS Uğurol, **Gaziantep Basın Tarihi 100. Yıl** Karabük, 1971
BAŞÇILLAR Seyfettin, **Çiçek ve Silah** İstanbul, 1969
BAŞGÖZ İlhan, **İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, 1968
BAYKURT Fakir, **Sınırdaki Ölü**, İstanbul, 1975
BAYRI Halit, **Halk Şiiri**, İstanbul, 1956
BİLGİ Önder, **M.Ö. II. Bin Yılında Anadolu'da Bulunmuş Olan Matara Biçimli Kaplar**, İstanbul, 1982
BOSTANCI Enver, "Anadolu'da Çakmaktaşının Jeolojik Yaşı ve Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogene Yaşta Chlamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolithic Dülükiyen Devre Ait Elbaltası Üzerinde Bir Tetkik", **Antropoloji**, Sayı 7, Ankara, 1975
CAHEN Claude, **La Syrie du Nord l'epoque des Croisades et la principauté Franque d'Antioche**, Paris, 1940
CAVAİGNAC Eugène, **Le Probleme Hittite**, Paris, 1936
ÇULPAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1975
DİE, **Spor İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980.
DİE, **Kültür İstatistikleri 1979**, Ankara, 1982.
ELÇİN Şükrü, **Gaziantep Folkloru**, Ankara, 1963
EMİR Sabahat, **Cenup'ta Türkmen Oymakları**, Cilt:I-II, Ankara, 1977
ERGUN Sadettin Nüzhet, **Halk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, 1938
ERGUVANLI Kemal, "Gaziantep-Narlı Arasında Bulunan Paleolitik Aletler Hakkında Bir Not", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, Cilt X, Sayı 39, Ankara, 1946
Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Cilt IX, İstanbul, 1970
Gaziantep Halkevi Broşürü, Gaziantep, 1935
Gaziantep İl Yıllığı, 1968, yy
Gaziantep Kültür Derneği I, Gaziantep Halk Bilgisi Derlemeleri "Gaziantep Adetleri", Cilt: I Gaziantep, 1959
GÖKÇELİ Yaşar Kemal, "Kanını Vererek Gazi Unvanını Alan Antep", "Kaçakçılar Arasında 25 Gün", **Bu Diyar Baştan Başa**, İstanbul, 1976
GÖLPINARLI Abdülbaki, **Divan Şiiri XIX. Yüzyıl**, İstanbul, 1955
GÜNEY Eflatun Cem, **Halk Şiiri Antolojisi**, İstanbul, 1980
GÜRSEL Nedim, "Uzun Sürmüş Bir Yaz" Üzerine Söylediklerimdir. **Çağdaş Yazın ve Kültür**, İstanbul, 1978
GÜRSEL Nedim, **Uzun Sürmüş Bir Yaz**, İstanbul, 1975
GÜZELBEY Cemil Cahit, **Gaziantep Evliyaları**, Gaziantep, 1964
GÜZELBEY Cemil Cahit, **Gaziantep Folklorundan Notlar**, Gaziantep, 1959
GÜZELBEY Cemil Cahit, "Gaziantep'te Kimi Hayvanlara İlişkin Efsaneler" **Gaziantep Kültür**, Gaziantep, 1970, Cilt: 13, Sayı: 1
GÜZELBEY Cemil Cahit, "Gaziantep'te Şire ve Kasar Kokuları", **Gaziantep Kültür**, Sayı 4
GÜZELBEY Cemil Cahit, "Gaziantep'te Tutmaç-Börek Çorbası", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 300
GÜZELHAN Mustafa, **Ayıntap Tarihinden Notlar**, Gaziantep, 1959
HALEFTİLİ Bekir, "Gaziantep'te Ev Teşkilatı", **Gaziantep Kültür**, Yıl 9, Sayı 101, Gaziantep, 1940
HURŞİT Sait, "Gaziantep'te Halk İnanmaları", **Halk Bilgisi Haberleri**, Sayı: 29
İLBARS Zafer, "Aile-Akrabalık İlişkileri ve Değişmeler Üzerine Bir Araştırma", **Antropoloji**, Sayı: 7, 1972-1973
KALELİOĞLU Ejder, "Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt. XXVIII, Sayı: 3-4 Temmuz-Aralık 1970
KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1962
KOÇAK Enver Sadık, "Gaziantep Adetleri", **Halk Bilgisi Haberleri**, Sayı: 29

KONYALI İ. Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi,** İstanbul, 1968
KÖRÜKÇÜ Muhtar, **Köyden Haber,** İstanbul, 1950
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
MELLAART J. **Villes Primitives d'Asie Mineure,** İngiltere, 1969
METZGER Henri, **Anatolia II,** Cenevre, 1969
Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü, **Gaziantep Kenti Koruma Planı Raporu,** ty
NAUMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980
OTYAM Fikret, "Giderim Antep Üstü", **Gide Gide 2,** İstanbul, 1972
ÖNDER Mehmet, **Anadolu Şehir Adları,** Ankara, 1969
ÖNDER Mehmet, **The Museums Of Turkey,** İstanbul, 1977
ÖZBAŞ Ömer, **Gaziantep Dolaylarında Türkmenler ve Baraklar,** Gaziantep, 1958
ÖZDEMİR Emin, "Aksoy'un Eylemi", **Türk Dili,** Sayı:305,Şubat 1977
PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türk Halk Şiiri Antolojisi,** Ankara, 1975
RAN Nazım Hikmet, "Karayılan Hikâyesi," **Kuvayı Milliye,** Ankara, 1974
SEVENGİL Refik Ahmet, **Yüzyıllar Boyunca Halk Şairleri,** İstanbul, 1965
SEVÜK İsmail Habib, "Nizip" "Antep", **Yurddan Yazılar,** İstanbul, 1943
STİLLWELL Richard, **The Princeton Encyclopedia of Classical Sites,** New Jersey, 1979
Şakir Sabri, **Gaziantep Büyükleri,** Gaziantep, 1934
TAMER Ülkü, "Şiirler" **Yeni Dergi,** Sayı, 125-126, İstanbul, 1975
TANYOL Cahit, "Baraklar'da Örf ve Adet Araştırmaları", **Sosyoloji Dergisi,** Sayı: 7, İstanbul, 1952
TANYOL Cahit, "Baraklar'da Örf ve Adet Araştırmaları", **Sosyoloji Dergisi,** Sayı: 8, İstanbul, 1953
TANYU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri,** Ankara, 1967
TAZEBEY Nevzat, "Antep İşinin Mahiyeti", **Gaziantep Kültür,** Sayı: 32
TELLİ Ozan, **Şahince,** İstanbul, 1981
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
ÜLKÜCÜ Atilla, "Gaziantep'te Antep Harbinden Önce Yapılmış bir Türk Evi", **Gaziantep Kültür** Cilt: 4, Sayı: 45, Gaziantep, 1961
ÜNLER Ali Nadi, "Gaziantep Ermenileri" **Gaziantep Kültür,** Cilt 13 Sayı: 7, Mayıs 1972
WİESNER Joseph, **L'orient Ancien,** Paris, ty
WOOLLEY L., **Carchemish III,** Londra, 1952
Yakut el-Hamavi, **Mucem el-Buldan,** 5. cilt, Beyrut, 1955-1957
YALMAN (Yalkın) Ali Rıza, **Cenup'ta Türk Oymakları,** Cilt: I, Ankara, 1977
YENER Ş. Sabri, **Gaziantep Kitabeleri,** Gaziantep, 1958
YENER Şakir Sabri, "Gaziantep'te Dolma Çeşitleri" **Gaziantep Kültür,** Sayı: 1
YETKİN Hulusi, "Gaziantep Yemekleri", **Gaziantep Kültür,** Sayı: 50, 51, 52, 53, 59
YETKİN Hulusi, "Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları, **Gaziantep Kültür,** Cilt: 13 Sayı: 3, Mayıs 1971

Gaziantep – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2948
Yeryüzü Şekilleri 2948
Dağlar 2948
Sof Dağları (Kartal Dağları) 2948
Sam ve Dülükbaba Dağları 2948
Güreniz Dağları 2948
Karadağ 2948
Ganibaba ve Sarıkaya Dağları 2949
Amanus Dağları 2949
Ovalar 2949
İslâhiye Ovası 2949
Barak Ovası 2949
Tılbaşar (Oğuzeli) Ovası 2949
Yavuzeli-Araban Ovaları 2949
Yaylalar 2949
Vadiler 2949
Nizip Suyu Vadisi 2949
Sacır Suyu Vadisi 2949
Orul-Mizar Vadisi 2949
Akarsular 2949
Akdeniz Havzası Akarsuları 2949
Karaçay (Karasu) 2949
Afrin Çayı 2950
Aksu 2950
Fırat Havzası Akarsuları 2950
Karasu 2950
Merzimen Çayı 2950
Nizip Çayı 2951
Alleben-Sacır Suyu 2951
Çöl Kapalı Havzası Akarsuları 2951
Balık Suyu (Küveyk Suyu) 2951
Jeolojik Yapı 2951
Yeraltı Zenginlikleri 2951
Topraklar 2951
Kırmızı-Kahverengi Topraklar 2951
Kolüvyal Topraklar 2951
Bazaltik Topraklar 2951
Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları 2952
Kırmızı Akdeniz Toprakları 2952
Kahverengi Topraklar 2952
Alüvyal Topraklar 2952
Doğal Güzellikler 2952
İklim 2953
Sıcaklık 2953
Yağışlar 2954
Rüzgârlar 2954
Sayılı Günler 2954
Bitki Örtüsü 2954
Hayvan Türleri 2954
Nüfus 2955
Nüfusun Yaş Yapısı 2957
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2958
Özet 2958

TARİH

Gaziantep Adının Kaynağı 2959
Yazılı Tarih Öncesi 2959
Kalkolitik Dönem 2959
İlk Tunç Çağı 2960
Kronoloji 2960
Yazılı Tarih 2961
Orta Tunç Çağ 2961
Son Tunç Çağ-Hitit İmparatorluk Dönemi 2962
Geç Hitit Prenslikleri 2962
Kargamış 2964
Sam'al (Zincirli) 2964
Persler Dönemi 2966
Yesemek Yontu İşliği 2967
İkender Sonrası Dönem ve Selökidler 2969
Kommagene Krallığı 2969
Roma Dönemi 2969
Bizans Dönemi 2970
Selçuklular Dönemi 2970
Beylikler Dönemi 2971
Osmanlı Yönetimi 2973
Evliya Çelebi'nin Gözüyle 1671'de Antep 2973
Çağdaş Dönem 2974
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2974
Sivil, Askeri ve Dinsel Hizmetler 2975
Tarım 2975
Hayvancılık 2976
Maden 2976
Sanayi 2976
Ticaret ve Ulaşım 2977
Eğitim 2977
Mütareke ve Milli Mücadele'de Gaziantep 2978
Mütareke'de Gaziantep'te Durum ve İtilaf Devletleri'nin Çekişmesi 2978
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Antep Sancağı Milletvekilleri 2978
İşgal ve İlk Tepkiler 2979
Çete Savaşları ve Şahin Bey 2979
Antep Kent Savaşı 2980
Birinci Antep Kuşatması 2980
Fransızlar'ın Ateşkes İsteği ve Çatışmasız Günler 2981
Karayılan'ın Öyküsü 2981
Ateşkesin Sona Ermesi ve Kuva-yı Milliye'nin Saldırısı 2981
Kuşatmanın Yarılması 2981
Antep'in Son Kez Kuşatılması 2982
Türk Verdun'ü Gaziantep 2982
Özdemir Bey'in Yarma Harekâtı ve Ayıntap'ın Teslimi 2982
Antep'e Gazi Unvanının Verilmesi 2982
Antep'te İşgal Günleri 2983
Ankara Antlaşması ve Antep'in Kurtuluşu 2983
Ayıntap İmalat-ı Harbiye Fabrikası 2983
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2983
Osmanlı Meclis-i Meb'usan'ında Antep Milletvekilleri 2983
Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Antep Milletvekilleri 2984
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Gaziantep Milletvekilleri 2985
Gaziantep Valileri 2985
İlin Özet Tarihi 2985

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2988
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2989
Gaziantep'te Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2989
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2990
Faal Nüfusun "İşkollarına", "İşteki Yere" ve "Mesleğe Göre" Karşılıklı Bölünüşü 2991
1913 Tarım Sayımı'nda Gaziantep 2992
1927 Tarım Sayımı 2993
Tarım 2993
Giriş 2993
Bitkisel Üretim 2994
Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri 2994
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2995
Tahıllar 2995
Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) Gaziantep Alt-Projesi 2995
Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) Gaziantep-Araban Alt-Projesi 2995
Buğday 2996
Arpa 2996
Baklagiller 2996
Sanayi Bitkileri 2996
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2996
Tahıllar 2996
Buğday 2996
Arpa 2996
Baklagiller 2997
Sanayi Bitkileri 2997
Pamuk 2997
Tütün 2997
Susam 2997
Keten 2997
Soğan 2997
Sebzecilik 2997
Meyvecilik 2998
Antepfıstığı 2998
Bağcılık 2998
Zeytincilik 2999
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3000
Gübreleme 3001
Tarım Araçlarının Gelişimi 3002
Verimlilik 3002
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3002
Hayvancılık 3003
Hayvansal Ürünler 3004
Ormancılık 3005
Madencilik 3005
Enerji 3006
Gaziantep'te Sabunculuğun Tarihçesi ve 1950'lerde Sabun Sanayii 3006
Sanayi 3007
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Gaziantep Sanayii 3007
Gaziantep'te Kasacılık 3007
1930'larda Gaziantep Sanayii 3008
Askeri Kalıp Fabrikası 3008
Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi Gaziantep Pilot Projesi (KÜSGEM) 3008
Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi 3009
1950'lerde Gaziantep Sanayii 3010
1960'lar Sonrası Gaziantep Sanayii 3010
1970'lerde Gaziantep İmalat Sanayii 3011
Dokuma ve Giyim Sanayii 3011
Gıda-İçki Sanayii 3011
Kimya Sanayii 3012
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi 3012
İmalat Sanayiinin Öteki Dalları 3012
Yatırımlar, Katma Değer ve Ücretler 3012
Küçük Sanayi 3012
Ticaret 3013

1950'lerde Ticaret 3014
Bankacılık 3014
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3014
Gaziantep'in Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3014
Kademelenme 3015
Ulaşım 3016
Karayolu 3016
Demiryolu 3017
Haberleşme 3017
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3017
Göç 3019
Göç Eden Nüfusun Nitelikleri 3020
İdari Bölünme ve Belediyeler 3020
Merkez İlçe 3020
Araban 3021
Gaziantep Köylerinde Elektrik, İçme Suyu 3021
İslâhiye 3022
Kilis 3022
Nizip 3023
Oğuzeli 3023
Yavuzeli 3024
Gaziantep Kenti 3024
İlde Konut 3024
Kentsel Alanın Gelişmesi 3025
Kentsel Arazi Kullanımı 3025
Merkezi İş Alanları 3025
Askeri Alanlar 3027
Yeşil Alanlar 3027
Kent İçi Ulaşım 3027
İmar Planları 3028
Gaziantep Kenti'nde Elektrik, Su, Kanalizasyon 3028
Eğitim 3029
Okuryazarlık 3029
İlköğretim 3029
Ortaöğretim 3030
Ortaokullar 3030
Liseler 3030
Mesleki ve Teknik Öğretim 3031
Yükseköğretim 3031
Yaygın Eğitim 3032
Sağlık 3032
Sağlık Sorunları 3032
Bulaşıcı Hastalıklar 3032
Ölüm Nedenleri 3033
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3033
Çevre Sağlığı 3033
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 3033
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 3034
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3035
Sosyal Sigortalar Kurumu 3035
Bağ-Kur 3035
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3035
Toplumsal Örgütlenmeler 3035
Meslek Kuruluşları 3035
Ticaret ve Sanayi Odası 3035
Ticaret Borsası 3036
Kooperatifler 3036
Tarım Kredi Kooperatifleri 3036
Köy Kalkınma Kooperatifleri 3036
Orman Kalkınma Kooperatifleri 3036
Toprak-Su Kooperatifleri 3036
Tarım Satış Kooperatifleri 3036
Güneydoğu Üzüm ve Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 3036
Güneydoğu Zeytin Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 3036
Güneydoğu Kırmızı Biber Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 3036
Güneydoğu Bakliyat Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 3036
Esnaf Kefalet Kooperatifleri 3036
Yapı Kooperatifleri 3036
Küçük Sanayi Sitesi Yapım Kooperatifi 3036
Sendikalar 3036
Toplu-İş Sözleşmeleri 3037
İşçi Hareketleri 3037
Dernekler 3038
Özet 3038

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3041
Türkler'den Önce 3041
Türkler'den Sonra 3045
XX. yy'a Girerken 3046
Cumhuriyet Dönemi 3046
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3047
Yaşama Biçimi 3047
Giyim-Kuşam 3047
Beslenme Biçimleri 3048
Öz Çorbası 3049
Börek Çorbası 3049
Munu (Şirinli) Çorba 3049
Yağlı Köfte 3049
Kıymalı Köfte 3049
İçli Köfte 3049
Yuvarlama 3049
Şiveydiz 3049
Patates Dolması 3049
Kıymalı Börek 3049
Gaziantep Kaymağı 3049
İnançlar ve Töresel Yapı 3049
Dinsel Yapı ve Boş İnanlar 3049
Gaziantep'te Şire Yapımı 3049
Evlenme Gelenekleri 3050
Elbeyi Aşireti'nde Gerdek 3050
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3051
Geleneksel El Sanatları 3052
El İşlemeciliği 3052
Kilim Dokumacılığı 3052
Bakırcılık 3052
Mimarlık 3052
Yöresel Halk Edebiyatı 3054
Halk Şiiri ve Ozanlar 3054
Maniler 3055
Söylenceler 3055
Gaziantep Surları'na İlişkin Söylence 3055
Dülük Baba Söylencesi 3055
Karaçomak Söylencesi 3056
Değirmenci Dede Söylencesi 3056
Ökkeş Söylencesi 3056
Şıh Bilecen Söylencesi 3056
Sam Şeyhi'ne İlişkin Söylence 3056
Şeyh Fethullah Söylencesi 3056
Şahveli Söylencesi 3056
Ahirben Dede Söylencesi 3056
Hacı Ayşe Hanım söylencesi 3056
Destanlar 3056
Barak Göç Destanı 3056
Yerel Ağız Özellikleri 3058
Deyimler 3059
Batman Atıp Buçuk Dutan Aşe 3059
Atasözleri 3060
Alkışlar 3060
Kargışlar 3060
Tekerlemeler 3061
Gaziantep'te Kimi Hayvanlara İlişkin Efsaneler 3061
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3062
Halk Müziği 3062
Yörenin Ünlü Türküleri 3062
Ağıtlar 3063
Halk Müziği Araçları 3063
Geleneksel Oyunlar 3063
Geleneksel Halk Oyunları 3063
Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları 3063
Çocuk Oyunları 3064
Tarihsel Yapıtlar 3064
Merkez İlçe 3064
Gaziantep Kalesi 3064
Dülük 3065
Ömeriye Camisi 3065
Boyacı (Kadı Kemaleddin) Camisi 3065
Eyüpoğlu Camisi 3065
Esenbek (İhsan Bey) Camisi 3065
Ali Nacar (Annacar) Camisi 3065
Ali Dola (Ala-üd Devle) Camisi 3065
Tahtalı (Tahtani) Cami 3066
Ağa Camisi 3066
Handaliye Camisi 3066
Alaybey Camisi 3066
Hacı Nasır Camisi 3066
Şeyh Fethullah Camisi 3066
Bostancı Camisi 3066
Bekirbey Camisi 3067
Ahmed Çelebi Camisi 3067
Şirvanı (İki Şerefili)Camisi 3067
Ömer Şeyh Camisi 3067
Kozanlı Camisi 3067
Ayşe Bacı Camisi 3067
Hüseyin Paşa (Çıkrıkçı) Camisi 3067
Karagöz Camisi 3067
Kara Tarla Camisi 3067
Mehmed Nuri Paşa Camisi 3067
Ramazaniye (Ahmed Çelebi) Medresesi 3068
Şeker Han 3068
Paşa Hanı 3068
Hışva Hanı 3068
Emir Ali (Amir Ali) Hanı 3068
Millet Hanı 3068
Kürkçü Hanı 3068
Belediye Hanı 3068
Zincirli Bedesteni (Eski Hal) 3068
Kemikli Bedesten 3068
Eski Hamam 3068
Keyvan Hamamı 3068
Paşa Hamamı 3068
Şıh Hamamı 3069
Pazar Hamamı 3069
Naip Hamamı 3069
Tabak Hamamı 3069
Hüseyin Paşa Hamamı 3069
Hüseyin Paşa Çeşmesi 3069
Debbağhane 3069
İslâhiye İlçesi 3069
Gedikli Höyük (Karahöyük) 3069
Kırışkal 3069
Sakçagözü 3070
Tilmen Höyük 3070
Yesemek Açık Hava Heykel Atölyesi 3070
Zincirli (Sam'al) 3070
Kilis İlçesi 3070
Ravanda Kalesi 3070
Kuzeyne 3070
Korus (Kiriz) 3070
Ulu Cami 3070
Akcurun Camisi 3070
Canbolat Bey Camisi 3071
Şeyh Camisi 3071
Şeyhler Camisi 3071
Hindioğlu Camisi 3071
Çalık Camisi 3071
Cuneyne Camisi 3071
Kadı Camisi 3071
Mevlevihane 3071
Şeyh Abdullah Efendi Tekkesi 3071
Canbolat Türbesi 3071

Şeyh Abdullah Efendi Türbesi 3071
Baytaz Hanı 3071
Hoca Hamamı 3071
Eski Hamam 3071
Paşa Hamamı 3071
Hasan Bey Hamamı 3071
Tuğlu Hamam 3072
Kurdağa Çeşmesi 3072
İbşir Paşa Çeşmesi 3072
Fellah Çeşmesi 3072
Küçük Çarşı Çeşmesi 3072
Haffaf (Kavaf) Çeşmesi 3072
Nizip İlçesi 3072
Belkıs 3072
Karkamış 3072
Kültürel Etkinlikler 3073
Kitaplıklar 3073
Halk Kitaplıkları 3073
Çocuk Kitaplıkları 3073
Müzeler 3073
Sergiler 3073
Şenlikler 3073
Kurtuluş Günleri 3074
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3074
Tiyatro 3074
Sinema 3074
Radyo-TV 3074
Yerel Yayın Organları 3074
Gazeteler 3074
Dergiler 3076
Spor Çalışmaları 3076
Tesisler 3076
Kulüpler 3076
Gaziantepspor 3076
Dallar 3076
Atletizm 3076
Basketbol 3076
Futbol 3077
Güreş 3077
Masatenisi 3077
Voleybol 3077
İl Doğumlu Ünlüler 3077
Mütercim Ahmet Asım 3079
Edebiyatta Gaziantep 3087
Jip ve Demokrasi 3088
Özet 3090
Kaynakça 3092
İçindekiler 3096

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
40° 07'ye 41° 08' Kuzey Enlemleri
37°50'ye 39° 12' Doğu Boylamları

Yüzölçüm: 6.934 km2

Nüfus: 480.083

Nüfus Yoğunluğu: 69

İlçeler:
Merkez, Alucra, Bulancak, Dereli, Espiye, Eynesil, Görele, Keşap, Şebinkarahisar, Tirebolu

Bucak Sayısı: 8

Köy Sayısı: 499
Elektrikli(1976): 13
Orman İçi(1973): 109
Okullu: 483

Belediye Sayısı: 18
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 94,3
Ovalar: 0,2
Yaylalar: 1,2
Platolar: 4,3

Akarsular: Kelkit Irmağı, Doğankent Çayı, Aksu, Özlüce Dere, Yağlı Dere, Pazarsuyu

En Yüksek Nokta:
Abbas Musa Tepesi (3.331 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 14,2°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —0,4°C
Ortalama: 15,3°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 1.297,8 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 10,8

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 29,1
Sanayi: 29,3
(İmalat Sanayii: 23,8)
Hizmetler: 28,3
Diğerleri: 13,3

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 92,4
(Ekili-Dikili: 27,5)
(Çayır-Mera: 27,3)
(Ormanlık: 37,6)
Tarıma Elverişsiz: 7,6

Başlıca Tarım Ürünleri:
Fındık, buğday, mısır, fasulye

Hayvan Sayısı:
Çeki: 18.870
Büyükbaş: 305.008
Küçükbaş: 549.000
Kümes H.: 469.700

Traktör Sayısı: 750

Faal Nüfus (1975): 213.574

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 84
Sanayi: 5,6
(İmalat Sanayii: 3,9)
Hizmetler: 9,7
Diğerleri: 0,7

Başlıca Sanayi Ürünleri:
İç fındık, fındık ürünleri, kâğıt, kereste, metal eşya

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 2.208

Fabrika Sayısı: 53

Banka Şubesi Sayısı: 61

Kişi Başına GSYİH (1978): 22.000 TL

Doktor Sayısı: (10.000 kişiye) 3

Hastane Yatak Sayısı: (10.000 kişiye) 14

Okuryazar Oranı (1975): 55,6

Kadınlarda: 39,8
Erkeklerde: 71,8

Okul Sayısı:
İlk: 721
Orta: 67
Lise: 14
Mesleki ve Teknik: 21

Öğrenci Sayısı:
İlk: 67.139
Orta: 12.348
Lise: 5.848
Mesleki ve Teknik: 5.590

Öğretmen Sayısı:
İlk: 2.679
Orta: 431
Lise: 304
Mesleki ve Teknik: 235

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı (1978-1979): 25

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 2
Öğrenci Sayısı: 178

Kütüphane (1979): 8
Halk: 7
Çocuk: 1

Basımevi Sayısı (1979): 13

Radyo Sayısı (1980): 36.722

Televizyon Sayısı (1980): 15.307

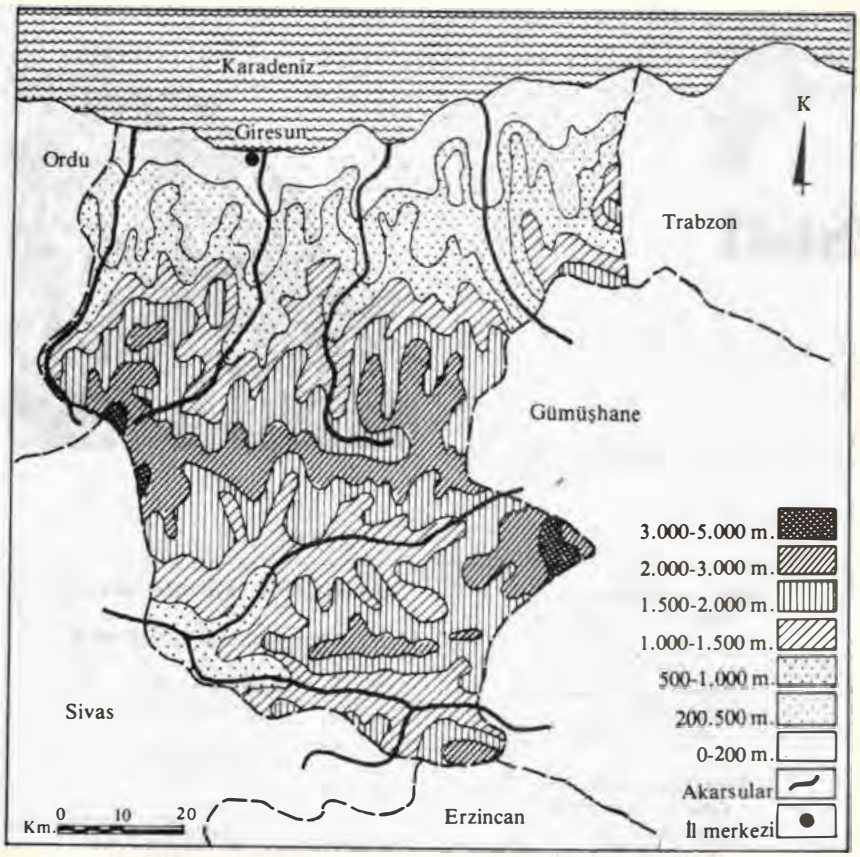
Telefon Sayısı: 6.482

Teleks Sayısı: 5

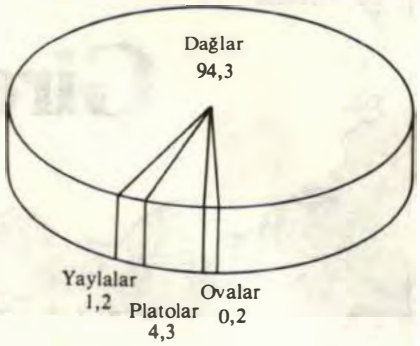
Sinema Sayısı (1979): 9

Spor Kulübü Sayısı (1982): 28

Lisanslı Sporcu Sayısı (1982): 4.283

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

1980'de 480.000 kişinin yaşadığı Giresun İli, Türkiye topraklarının binde 9'unu kaplayıp ülke nüfusunun binde 11'ini barındırmaktaydı. Aynı yıl ilde km2'ye 69 kişi düşmekteydi.

GENEL KONUM

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde; 40° 07´ve 41° 08´kuzey enlemleriyle, 37° 50´ve 39° 12´ doğu boylamları arasında kalan Giresun İli, yaklaşık, 6.934 km2 alan kaplamaktadır.

Doğudan Trabzon'un Tonya ve Vakfikebir; Gümüşhane'nin Torul ve Şiran; güneyden Erzincan'ın Refahiye; güney ve güneybatıdan Sivas'ın Suşehri ve Koyulhisar; batıdan Ordu'nun Mesudiye ve Merkez ilçeleriyle sınırlanmış durumdadır.

Kelkit Çöküntü Oluğu ile İç Anadolu'dan ayrışmış bulunan il alanı, kuzeyden Karadeniz'le çevrilidir.

İl topraklarının % 94'ü dağlarla kaplıdır. Toprakların yeryüzü şekillerine göre dağılımında ikinci önemli pay % 4'le platolarındır (Şekil 1). İlde ovalar yok denecek kadar az yer kaplar.

Giresun toprakları, kullanma amaçları yönünden, % 92,4 oranında tarıma elverişlidir. Buna karşın, il alanının ancak % 7,5'i ilk 4 yetenek sınıfından olan topraklarla kaplıdır.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Giresun il alanı, Kelkit Çöküntü Oluğu ile İç Anadolu Bölgesi'nden ayrılmaktadır. Doğu Karadeniz Sıra Dağları'nın orta kesiminde yer alan Giresun İli'nin, % 94'ü dağlarla kaplıdır (Şekil 1). İldeki dağların yüksek kesimlerinde, orman sınırı üzerinde, çayırlarla kaplı verimli yaylalar vardır. Ovalar ise ilin Karadeniz kıyı şeridine sıkışmış durumdadır.

DAĞLAR: Giresun İli'nde dağlar, kıyıya paralel uzanır. İç Anadolu'ya güç geçit veren bu dağlar, kıyıdan 2.000 metre yükseltiye dek zengin bir orman örtüsü ile kaplıdır.

GİRESUN DAĞLARI: Doğu Karadeniz Dağları'nın il sınırları içinde kalan bölümüne Giresun Dağları adı verilir. Giresun Dağları'nın batı uzantısı olan Canik Dağları ise il alanının dışında kalır.

Giresun Dağları, doğudaki Rize Dağları kadar yüksek olmamakla birlikte, yine de, yer yer 3.000 metreyi aşar. Giresun Dağları'nın kıyıdaki az eğimli kuşaktan sonra, birden dikleşen yamaçları, fındık bahçeleriyle kaplıdır. Fındık bahçeleriyle iç içe olmak üzere, hemen gürgen, kızılağaç, kavak, kestane ormanları başlar. Bu yapraklı ağaç ormanlarını, daha yükseklerde, sarıçam, köknar, ardıç ve özellikle ladin ormanları izler. Genç dağlardan olan Giresun Dağları, aynı zamanda bol yağış aldığından, yapraklı ve iğne yapraklı ağaç ormanlarının altı, bütünüyle orman gülleriyle kaplıdır.

Şebinkarahisar yöresindeki dağlık kesimlerde, yapraklı orman kuşağı yer yer meşelerden oluşur. Bu kesimde, yapraklı ağaç ormanlarından sonra ladin ormanları görülmez; daha çok sarıçam, köknar ve ardıç ormanları egemendir.

Giresun Dağları'nda 2.000 metrede orman sınırına ulaşılır. Birkaç yüz metrelik yükselti kuşağında, bodur ardıçlara ve ladin ağaçlarına rastlanır. Daha sonra, zengin çayırlarla kaplı, yüksek yaylalara varılır.

Yüksek yaylalar doruklarla son bulur. Doruklar, bazı kesimlerde çıplaktır ve irili ufaklı buzul gölleri oluşmuştur. Bunların en önemlisi, Ordu il sınırında, yaklaşık 3.107 metre yüksekliktekı Karagöl'dür.

Giresun Dağları da öbür Karadeniz Dağları gibi denize koşut uzanan, güç geçit veren dağlardır. Bir duvar gibi uzanan Giresun Dağları, ancak belli noktalarından İç Anadolu'ya geçit verir. Doğu Karadeniz'i, Kelkit Havzası'na bağlayan, en kolay aşılabilecek geçit, Tirebolu İlçesi sınırları içinde kalan Harşit Vadisi'dir. Bunun dışında, 2.075 metre yükseklikteki Eğribel Geçidi ile 2.000 metre yükseklikteki Şehitler Geçidi'nden yalnızca yaz aylarında yararlanılabilir.

Giresun Dağları üzerindeki önemli doruklar şu şekilde sıralanabilir: Doğuda, Görele ve Tirebolu ilçelerinin güneyi ile Alucra İlçesi'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, Giresun-Gümüşhane sınırında yer alan Gavur Dağları (Balaban Dağları) üzerindeki 3.331 metre yükseltili Abbas Musa Tepesi, aynı zamanda ilin en yüksek noktasıdır. Yine aynı sıra üzerinde, 3.248 metre yükseltili Gavur Dağı Tepesi, 3.044 metre yükseltili Küçükkor Tepesi ve 3.278 metre yükseltili

Cankurtaran Tepesi yer alır (Şekil 2).

Batıda, Giresun-Şebinkarahisar arasında yer alan Erimez Dağı'nın yüksekliği 2.701 metredir. Aynı sırada, Ordu, Giresun ve Sivas sınırlarının birleşme noktasında bulunan Karagöl Dağları üzerindeki Karataş Tepe 3.107 metre yüksekliğindedir. Bu sıra üzerindeki Kırkkızlar Tepesi 3.025, Bektaş Yaylası yakınındaki Yürücek Tepesi ise 2.313 metre yükseltilidir.

OVALAR: Giresun'da ovalar, il toplam alanının çok küçük bir bölümünü oluşturur. Yaklaşık, 1.300 ha alanı kaplayan ova toprakları, Doğankent ve Özlüce çaylarıyla, Aksu ve Pazarsuyu'nun denize dökülmeden önce oluşturdukları vadi tabanlarına sıkışmış durumdadır. Ayrıca, Kelkit Vadisi'nde, Kelkit Irmağı'nın Avutmuş Deresi ile birleştikten sonraki bölümlerinde de küçük ovalar bulunmaktadır.

Bu alanlara, ovadan çok, alüvyal ve kolüvyal topraklarla kaplı verimli tarım alanları demek daha doğrudur.

Bu tarım alanları, dar kıyı şeridinde yer alan, yağışı düzenli, sulama sorunu olmayan kesimlerdir.

Buralarda genellikle, başta mısır ve fındık olmak üzere, arpa, fiğ ve buğday üretilir.

YAYLALAR: Giresun İli'nde yaylalık alanlar, Giresun Dağları'nın doğusundaki Gavur (Balaban) Dağları'ndan batıya doğru, Karagöl Dağları'na dek bir kuşak biçiminde uzanır. Dağların 2.000 ile 3.000 metre arasında yükseltili kuşağında yer alan yaylalar, il toplam alanı içerisinde fazla bir yer tutmaz. Bu yaylalar, yaz-kış yeşilliğini koruyabilen "alpin" çayırlarıyla kaplıdır. Yüksek yaylalar kapsamına giren ve daha çok küçük baş hayvancılık yapılan bu alanlar il hayvancılığında çok önemli rol oynamaktadır.

İlde 2.000 metreden daha az yüksekliklerde de yaylalık alanlar bulunmaktadır. Zengin bitki örtüsü ile kaplı olan bu yaylalar, hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra, kampçılık, yürüyüş, dağcılık ve tırmanma sporları için de uygun yöreler niteliğindedir.

İldeki başlıca yaylalar şöyle sıralanabilir: Kulakkaya, Tamzara, Tamdere, Karagöl, Sağrak Gölü, Kümbet ve Bektaş.

VADİLER: Giresun il toprakları, büyüklü küçüklü vadilerle parçalanmış durumdadır. Çok yağış alan ilde, yılın her mevsiminde, yüzeysel akış fazladır. Giresun'da küçük havzaların sularını toplayan, bol sulu, kısa akarsuların oluşturduğu birçok vadi bulunmaktadır.

KELKİT VADİSİ: Giresun'un Şebinkarahisar ve Alucra ilçelerini içine alan Kelkit Vadisi Yeşilırmak Havzası'nın kaynak alanını oluşturur. Doğu Karadeniz Dağları ile Anadolu'nun İç Sıradağları arasına yerleşmiş bulunan Kelkit Çöküntü Oluğu, doğu-batı yönünde uzanarak Tokat-Erbaa yöresinde Yeşilırmak Vadisi'yle birleşir.

Gümüşhane Dağları'nın güney yamaçlarından başlayan vadi, Şebinkarahisar yöresine dek genellikle dar ve diktir. Yer yer oluşan vadi tabanı dalgalıdır. Bu noktadan sonra vadi tabanı genişlemeye ve düzleşmeye başlar. Kelkit Vadisi kuzeydoğudan gelen Avutmuş Vadisi'yle birleşir. Avutmuş Vadisi, Gavur (Balaban) Dağları'nın kuzeybatı yamaçlarından başlar. Başlangıçta çok dar ve dik olan vadi tabanı, Alucra'nın kuzeyinden güneybatıya doğru bir yay çizdikten sonra, genişlemeye başlar.

DOĞANKENT ÇAYI (HARŞİT SUYU) VADİSİ: Gümüşhane Dağları'nın Karadeniz'e bakan bölümünden başlayan vadi, önce Gümüşhane il sınırları içinde kuzeybatı yönünde uzanır. Giresun sınırına yaklaşınca, Kürtün yöresinde tabanı genişlemeye başlar. Kuzeye doğru genişleyen vadi tabanında verimli, küçük ovalar yer alır.

Harşit Vadisi aynı zamanda, Karadeniz kıyı kuşağını, Gümüşhane'ye, Kelkit Vadisi'ne ve Doğu Anadolu'ya bağlayan ana geçitlerden biridir. Trabzon üzerinden gelen devlet karayolu, ünlü Zigana Geçidi'ni aştıktan sonra vadiyi izleyerek, önce Gümüşhane'ye, sonra Kelkit Vadisi'nden Erzincan'a, Bayburt Vadisi yoluyla da Erzurum'a bağlanmaktadır.

Giresun'da vadilerin dışında, Giresun Dağları'nın denize bakan yamaçlarından başlayan, kıyı şeridine dek dar ve dik biçimde uzanan Özlüce, Yağlı, Aksı ve Pazarsuyu vadileri ile küçük derelerin oluşturduğu birçok oluk da bulunmaktadır.

AKARSULAR: Giresun il alanının güney kesimi, Kelkit Çöküntü Oluğu yönünde eğimlidir. Bu kesim Yeşilırmak Havzası'na girmektedir. İlin kuzey bölümü ise, doğrudan Karadeniz'e dökülen çok sayıda küçük akarsuyun havzasını oluşturur.

Yeşilırmak Havzası'na giren Şebinkarahisar ve Alucra yöreleri, ilin Karadeniz'e bakan kesimlerine göre daha az yağış alır. Fazla yağış alan Karadeniz'e eğimli kesimde 5-7 km aralıklarla bol sulu akarsulara rastlanır. Dağların yüksek kesimlerinden kaynaklanan bu akarsular, ortalama 60-70 km aktıktan sonra denize ulaşır. Doğrudan Karadeniz'e dökülen bu akarsuların, kış ve yaz mevsimlerinde taşıdıkları su miktarları arasındaki farklar, öbür bölgelerdeki gibi fazla değildir. Kaynağa çok yakın yerlerde hemen denize ulaşan bu akarsular, eğimin fazlalığı nedeniyle, çok hızlı akar.

KELKİT IRMAĞI: Gümüşhane Dağları'nın İç Anadolu'ya bakan yamaçlarından çıkan Kelkit Irmağı, Kelkit Çöküntü Oluğu içinde doğu-batı yönünde akar. Erzincan, Gümüşhane, Giresun illerinin birleşme noktasına yakın bir yerden Giresun topraklarına girer ve 60-70 km kadar aktıktan sonra, Şebinkarahisar'ın kuzeybatısında Sivas il topraklarına girer. Kelkit Irmağı, Tokat'ta Erbaa'nın batısında Yeşilırmak'la birleşir.

Kelkit Irmağı'na, Giresun İli'nde kuzeydoğudan Şebinkarahisar ve Alucra havzalarının sularını toplayan Avutmuş Deresi katılır. Avutmuş Deresi, kaynağını, Gavur Dağları'nın Kelkit Vadisi'ne bakan yamaçlarından alır. Önce batıya, sonra güneybatıya doğru akarak, Şebinkarahisar'ın doğusundan geçer ve Kelkit Irmağı ile birleşir. Uzunluğu 100 km'yi bulur.

Kelkit Irmağı'nın, Gümüşhane il sınırları içinde kalan yukarı havzalarında, su düzeyi en fazla 241, en az 53 cm; saniyede akıttığı su miktarı ise en çok 160 m3, en az 0,1 m3'tür. Aşağı havzalarında ise su düzeyi 28-385 cm arasında değişmekte, saniyede 1,4 -560 m3 su akıtmaktadır. Avutmuş Deresi'nin Alucra yöresindeki su düzeyi 6-323 cm arasında saniyede akıttığı su miktarıysa 0,3-300 m3 arasında değişmektedir.

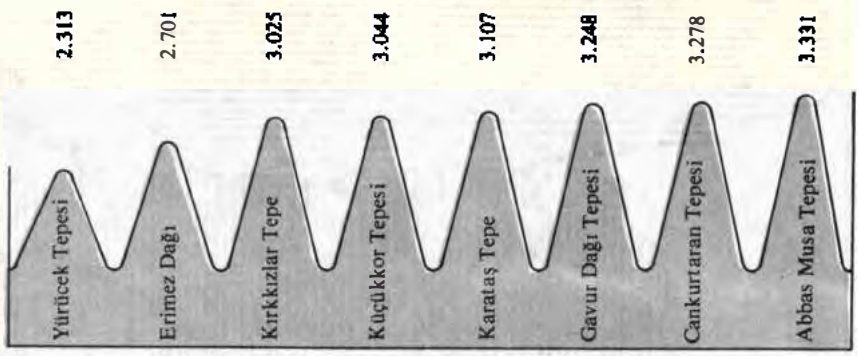
DOĞANKENT ÇAYI (HARŞİT ÇAYI): Gümüşhane İli'nin Vavuk Yaylası'ndan kaynaklanan Harşit Çayı, kuzeybatı yönünde akarak Günyüzü yakınlarında Giresun topraklarına girer. Sonra kuzeye yönelir ve 40-50 km kadar akar; Tirebolu'nun doğusundan denize dökülür. Taşıdığı su miktarı saniyede 4-500 m3 arasında değişir.

ÖZLÜCE DERE: Gavur Dağları'nın Karadeniz'e bakan yamaçlarından çıkan ve kuzey yönünde akan Özlüce Dere'ye, sağdan ve soldan küçük sular katılır. Espiye'nin doğusunda denize dökülür. 70-80 km uzunluğunda olan Özlüce Dere'nin suyu, yaz ve kış bol olup eğimin fazlalığı nedeniyle de akışı hızlıdır.

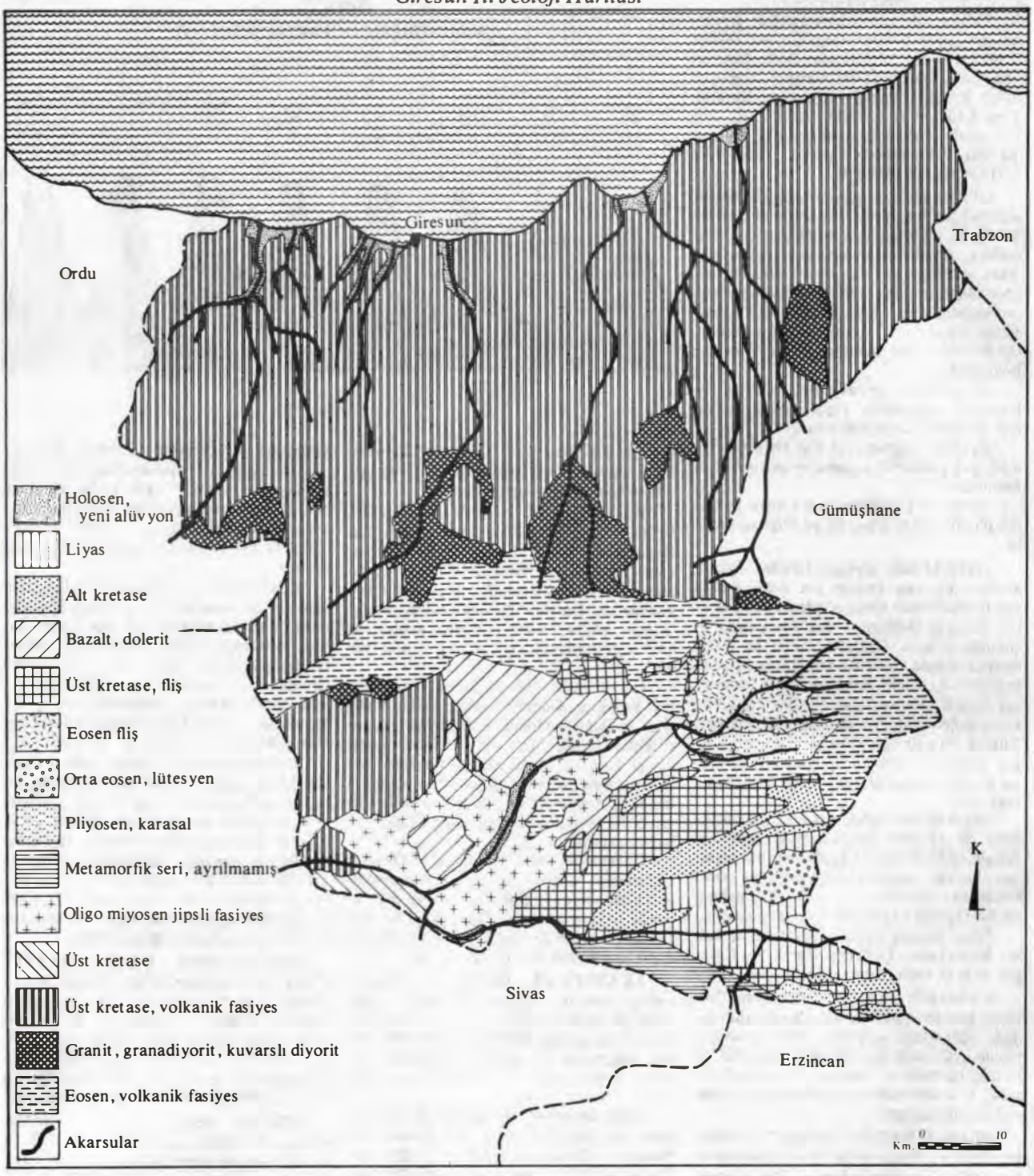
YAĞLIDERE: Erimez Dağı'ndan çıkan Yağlıdere, Çakrak, Akpınar, Ayvat, Sınırköy ve Hisarcık yörelerinin sularını topladıktan sonra, Yağlıdere Bucağı'ndan geçer ve Espiye'nin batısında Karadeniz'e dökülür Bol sulu bu derenin uzunluğu yaklaşık 70 km'dir.

AKSU: Karagöl yöresinden kaynaklanan Aksu, kuzeye doğru akarak Kızıltaş,

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

Giresun İli Jeoloji Haritası

Sarıyakup, Pınarlar ve Güdül yörelerinin sularını toplar. Dereli İlçe Merkezi'nin içinden geçerek, Giresun il merkezinin doğusunda denize dökülür. Uzunluğu 60 km olan Aksu'nun yaz ve kış suyu boldur.

PAZARSUYU: Karagöl ve Yürücek tepelerinden çıkan çayların birleşmesiyle oluşan Pazarsuyu, ilin batı kesiminin sularını toplar ve Bulancak'ın batısında denize dökülür. Uzunluğu 80 km kadardır, suyu boldur.

Giresun'da, Karadeniz'e dökülen bu akarsuların dışında, çok sayıda küçük dere ve çay vardır. Bölgenin çok yağış alması nedeniyle bu akarsular yaz aylarında da kurumaz.

GÖLLER: Giresun İli'nde büyük göller yoktur. Ancak, dağların yüksek kesimlerinde küçük buzul gölleri oluşmuştur. Bunların en önemlisi Karagöl'dür.

Karagöl, Giresun Dağları üzerinde ve Giresun ile Ordu sınırlarının birleşme noktasında, Karagöl Dağları'nın doruğunda oluşmuş bir krater gölüdür. Yükseltinin 3.000 metrenin üzerinde olması nedeniyle ısı çok düşük olduğundan, buzları yaz aylarında bile tam çözülmemektedir. Zengin yaylaklarla kaplı olan göl çevresinde kuzu besiciliği yapılmaktadır.

Ayrıca Çakrak yakınlarında, "Ördek Gölü" denilen ve çevresinde volkan tüflerinin yüzeye çıktığı küçük bir gölcük de bulunmaktadır.

JEOLOJİK YAPI

Giresun il topraklarının ana yapısı, İkinci Zaman ve Üçüncü Zaman'daki volkanik patlamalar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu yüzden il alanı genellikle genç sıradağlarla kaplıdır. Genç dağların doruklarında yer yer buzul göllerine ve bazalt kayalarına rastlanır. Bölgenin güneyindeki Kelkit fay hattı ise hâlâ faal durumdadır. Yapının genç oluşundan dolayı, yağmurlardan sonra önemli boyutlarda aşınma ve toprak kaymaları görülmektedir. Şebinkarahisar-Alucra yolu üzerindeki, Turpçu-Toplukonak köyleri arasındaki yörede, vadinin her iki yanı, Kelkit Çöküntü Alanı'na doğru kaymaktadır.

Giresun'da, dağ sıralarının Karadeniz'e bakan bölümleri, küçük alanlar dışında bütünüyle, İkinci Zaman'ın üst kretase volkanik oluşumlarıyla kaplıdır. Harşit ve Özlüce çaylarıyla, Aksu ve Pazarsuyu'nun kaynak alanlarında, 2.000-3.000 metreler arasında İkinci Zaman'da oluşmuş granit, granadiyorit ve kuvarslı diyoritler yer yer yüzeye çıkmıştır.

Giresun Dağları'nın Kelkit Vadisi'ne bakan yamaçları bir kuşak olarak, Üçüncü Zaman'ın volkanik eosen serileriyle örtülüdür. Alucra İlçesi'nin kuzeydoğusunda eosen flişleri ile aynı serinin lütesiyen katları; ilçenin doğusunda ise, neojenin pliyosen serisi oluşumları bulunur.

Şebinkarahisar-Alucra arasında ve Kelkit Vadisi'nin tabanındaki bazı küçük alanlar, bazalt lavları ve volkanik tüflerle örtülüdür.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Giresun İli, maden varlığı bakımından zengindir. İlin maden varlığının önemli bölümünü bakır ile bakır-çinko-kurşun karışımı damarlar oluşturmaktadır.

13.464.000 ton toplam rezervli bakır-çinko varlığının 11.582.000 tonluk bölümü Espiye İlçesi'nde, 1.882.000 tonluk bölümü ise Merkez İlçe'ye bağlı akköy'de (Nefsiakköy) yer almaktadır.

Bakır-kurşun-çinko karışımı damarların il sınırları içerisindeki toplam rezervi 17.557.600 tondur (Tablo 1). Bu damarların toplam rezervinin 1.187.600 tonluk bölümü Bulancak'ta, 2,5 milyon tonluk bölümü Şebinkarahisar'da, geri kalan 13.870.000 tonluk bölümü ise, Tirebolu'da toplanmıştır. Bulancak İlçesi'ndeki sayısı 150'yi bulan bakır-çinko-kurşun karışımı damarında zaman zaman üretim yapılmaktadır.

İlin 2.591.580 ton toplam rezervli bakır varlığı ise Espiye ve Görele ilçelerindedir. Bunlardan Görele İlçesi'nin Çanakçı Bucağı'nda yer alan damarlarda kimi yıllarda üretim yapılmıştır.

Giresun'daki bir başka maden de Dereli ve Görele ilçelerinde saptanan demirdir. İl topraklarındaki demir damarlarının jeolojik rezervi 2 milyon tondur. İlde geniş alanlara yayılan manganez yataklarının rezervi bilinmemektedir. Giresun'un manganez varlığı Bulancak, Eynesil, Keşap ve Tirebolu ilçelerinde toplanmıştır. Tirebolu İlçesi'nin Mursal Köyü'ndeki manganez damarları bir ara işletilmek istenmiş ancak sonra vazgeçilmiştir. 10.261.865 ton toplam rezervli alunit damarları Şebinkarahisar İlçesi çevresindedir.

İldeki bentonit yatakları 354.000 ton toplam rezervlidir. Bentonitin, Merkez İlçe'deki 4.000 tonluk bölümüyle, Espiye'deki rezervi bilinmeyen bölümü dökümcülükte ve yağ arıtma işlemlerinde kullanılabilecek niteliktedir. Karo fayans yapımında kullanılabilecek nitelikteki bentonit ise, yine Merkez İlçe yakınlarındadır. Bu damarların toplam rezervi 350.000 tondur.

Giresun İli'nde, Şebinkarahisar İlçesi çevresinde, 300 ton toplam rezervli bir uranyum damarı da saptanmıştır.

İlde bunun dışındaki madenler arasında, Espiye, Görele ve Tirebolu'daki bakırlı pirit; Tirebolu'daki kurşun-çinko ve mermer; Dereli'deki barit; Şebinkarahisar'daki flüorit ve linyit; Merkez İlçe'deki kaolen ve kil sayılabilir.

Tablo 1
Giresun İli'ndeki Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Bakır-çinko	13.464.000	—
Bakır-kurşun-çinko	17.557.600	—
Bakırlı pirit	976.000	—
Demir	—	2.000.000
Alunit	10.261.865	—
Bentonit	354.000	—
Barit	2.250.000	—
Flüorit	11.200	—
Kaolen (montmorillonit)	8.023.000	—
Kil	230.000	
Mermer	—	10.000.000*
Uranyum	300	—
Bakır	2.591.580	—

* Birimi m3 olarak alınmıştır.

(Türkiye Maden Envanteri, Ankara, 1980)

TOPRAKLAR: İlde, ana toprak gruplarının tümü bulunmasına karşın, tarımsal etkinlikler açısından önemli olan alüvyal ve kolüvyal toprakların oranı düşüktür. Ayrıca, küçümsenmeyecek oranda da dağ-çayır toprakları vardır.

İlde, yıllık yağış ortalamasının 500-1.200 mm arasında değiştiği, toprağın yıl boyunca sürekli nemli kaldığı, ılık ve yarı ılık bölgeler podzolik topraklarla kaplıdır. Bu topraklar yaklaşık 360.000 hektar alanı örter.

Podzolik Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. İnce toprak tabakasında, organik maddelerle mineral maddeler iyice karışmış durumdadır. Kırmızımtrak renkli orta tabakada kil birikmesi görülür.

Ana madde, çok değişiklik göstermemekle birlikte, genellikle kumtaşı, kalker ve volkanik kayalardır. Doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken ağaçlarla iğne yapraklı orman ağaçlarıdır.

Kahverengi Orman Toprakları: İlin, yıllık yağışın 620 ile 870 mm arasında değiştiği, kurak mevsimi bulunan bölgelerinde, yaklaşık 110.000 hektar alan, bu tür topraklarla kaplıdır. Yüksek derecede kireçli ana madde üzerinde gelişmiş, interzonal (yarı olgun) topraklardır. Bulundukları bölgelerdeki, zonal topraklara göre gelişmeleri zayıftır. Toprak tabakaları, birbirine belirsiz olarak geçiş yapar. İyi oluşmuş üst toprak, gözenekli yapıdadır. Genellikle bazik, ender olarak nötr durumdaki bu topraklar kahverengidir.

Ana madde, kireçce zengin kiltaşları, mikeşistler ve gnayslardır.

Derinliği yaklaşık, 50-90 cm arasında değişen orta toprak tabakası, yuvarlak köşeli blok yapıdadır. Hafif kil birikmesi görülür.

Doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken ağaç ve çalılardır.

Yüksek Dağ Çayır Toprakları: Daha çok, kötü drenaj ve soğuk iklim koşullarında oluşmuş sığ ve taşlı topraklardır. İlde yaklaşık 88.000 hektar alanı kaplarlar.

Genellikle, ormanın doğal üst sınırının yukarılarında taşlı, kayalı kesimler arasında bulunur. Dağların doruklarına yaklaşıldıkça, bu toprakların kapladığı alanlar azalır.

İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Bu topraklarda tam bir tabakalaşma görülmez.

Doğal bitki örtüsü genellikle çayırlardır. Çayırlar arasında çiçekli bitkiler belirli bir yoğunluk kazanır. Bu toprakların örttüğü alanlar yazın otlak olarak kullanılır. Ama otlatma süresi çok kısadır.

Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları: Bu topraklar, ilde, kurak mevsimi olmayan ılık bölgelerde, yaklaşık 45.000 hektar alan kaplar.

Zonal (olgun) topraklardır. İyi oluşmuş üst toprak, gözenekli yapıdadır. Organik maddeler, genellikle, asit özelliklidir ve mineral maddelerden ayrıdır.

Orta toprak tabakası, yuvarlak köşeli

blok yapıdadır, hafif kil birikmesi görülür. Aşağı doğru inildikçe asitlilik oranı düşer. Ortalama 40-70 cm derinliktedir.

Alt toprak tabakası, kireçli-kumlu ana kayaya geçiş yapar.

Ana madde, miyosen ve pliyosenin kumlu kiltaşı ve kireçli kumlu kiltaşlarıdır.

Doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaçlarıdır.

Kolüvyal Topraklar: İlde, dik yamaçların eteklerinde ve vadi boğazlarında, yaklaşık 2.200 hektar alan kaplarlar.

Yüzey akışlarının ya da yan derelerin yakınlarından taşıyarak, eğimin azaldığı yerlerde bıraktıkları birikintilerin oluşturduğu genç (azonal) topraklardır. Kolüvyal topraklar, yağış şiddetine ve eğim derecesine göre, çeşitli büyüklükte parçalardan oluşan toprak katları içerir. Yüzey akış hızının azaldığı yerlerde parçaların çapları küçülür. Bu yörelerde alüvyal topraklarla geçişli olarak yer alırlar.

Toprak tabakaları birbirine belirsiz olarak geçer. Eğim nedeniyle ve yapı özelliklerinden dolayı genellikle iyi drenajlı topraklar olup, tuz birikimi gösteremezler. Taşlılık sorunları vardır. Ayrıca, eğimli yamaçlarda yer aldıklarından, sık sık taşkına uğrarlar.

Genç topraklar olmaları nedeniyle, özel bir iklim ve bitki istekleri yoktur. İl iklimine uyum sağlamış bütün ürünler yetişebilir. Daha çok, buğday, mısır, arpa, fiğ ekimi ve fındık yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Alüvyal Topraklar: Yüzey sularının etki alanlarında, akarsularca taşınarak yığılmış genç birikintilerin oluşturduğu azonal topraklardır. Düz ya da düze yakın kesimlerdeki bu topraklarda birikinti maddelerin geliş şiddetine göre oluşmuş değişik tabakalar vardır. Toprak tabakaları birbirine belirsiz olarak geçiş yapar. İlk birikmenin olduğu kesimlerde hafif kireç yıkanması görülür. Bu topraklar ilde, yaklaşık 1.000 hektar alanı örter.

İklim, drenaj ve kullanım biçimine göre, organik madde miktarları geniş bir değişiklik gösterir. Genç topraklar olduklarından, özel iklim ve bitki istekleri yoktur. İl ikliminе uyum sağlamış bütün ürünler yetişebilir. Daha çok, mısır, arpa, fiğ, buğday ekimi ve fındık yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Giresun il toprakları, kullanma amaçları yönünden, yaklaşık % 92,4 oranında tarıma elverişlidir (Şekil 3).

Buna karşın, il alanının, ancak % 7,5'i ilk 4 yetenek sınıfına giren sürüme elverişli topraklardır. Tarıma elverişli olan, fakat, işlenemeyen, çayır-mera ve orman toprakları ise, il alanının ortalama % 85'ini örtmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

DOĞAL GÜZELLİKLER

Giresun, doğal güzellikleri bakımından Karadeniz Bölgesi'nin önemli merkezlerinden biridir. Ayrıca, ilin Karadeniz'e olan kıyıları, Giresun'un önemini bir kat daha artırmaktadır.

Şekil 3
Giresun İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

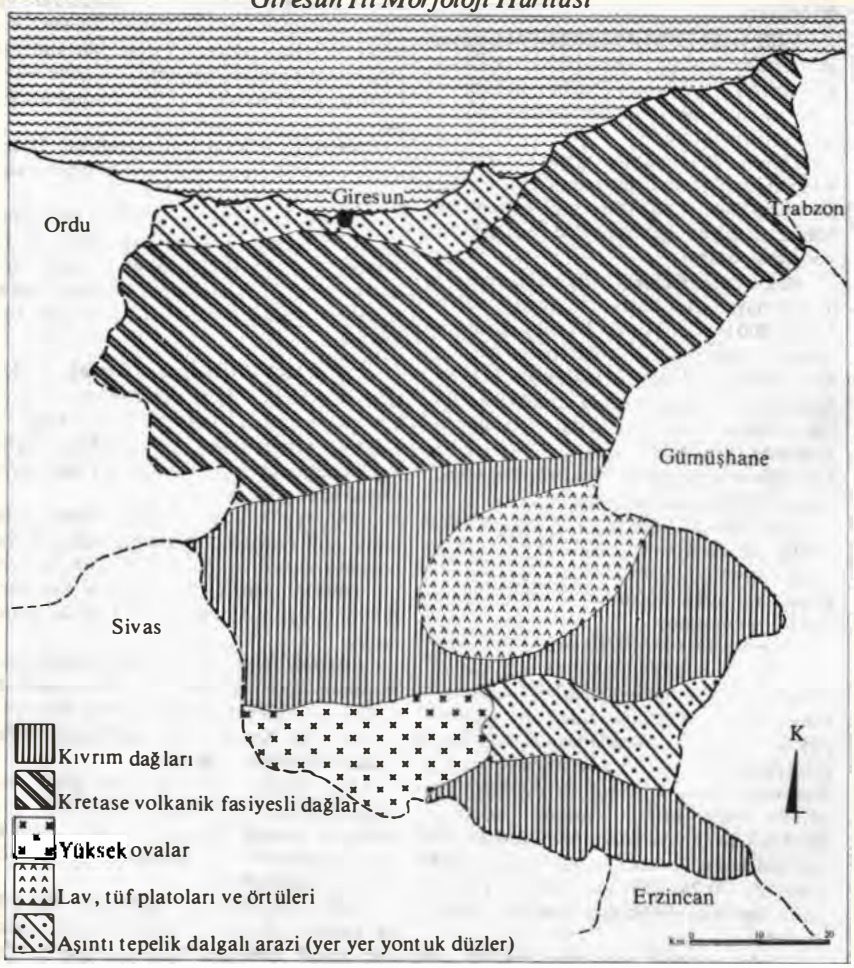
MESİRE YERLERİ: Giresun'un zengin orman dokusu, özellikle, orman içi dinlenme yerlerinin düzenlenmesine olanak vermiştir. Bunun dışında ildeki birçok tarihsel yapıt ve fındıklıklar da, mesire yeri olarak kullanılmaktadır.

ÇAMLIK KALESİ: Merkez İlçe'de yer alan, günübirlik kullanıma açık bir dinlenme yeridir. Kent içi yeşil alan niteliğindeki Çamlık Kalesi'nin değeri, çevresindeki zengin doğal ormanlardan gelmektedir. Dinlenme yerine, lokanta, büfe, tuvalet, içme suyu, masa-bank, ocak, otopark gibi hizmetler getirilmiştir. Yararlanıma en uygun dönemi mayıs-eylül ayları arası olan Çamlık Kalesi dinlenme yerinden günde 1.500 kişi yararlanabilmektedir.

SALON ÇAYIRI: Giresun-Dereli devlet karayolu üzerindeki Salon Çayırı, ladin ormanları içinde, günübirlik gezilebilen bir orman içi dinlenme yeridir. Otel, lokanta, büfe, içme suyu, masa-bank, ocak, otopark gibi tesislerin geliştirildiği dinlenme yerinden, günde 1.500 kişi yararlanabilmektedir. Salon Çayırı dinlenme yerinin en yoğun kullanım dönemi 15 Mayıs-15 Eylül tarihleri arasıdır.

KULAKKAYA: Giresun-Dereli-Şebinkarahisar devlet karayolu üzerinde, Balaban Dağları eteklerinde yer alan Kulakkaya, günübirlik olarak gidilebilen bir orman içi

Giresun İli Morfoloji Haritası

dinlenme yeridir. Günde 1.000 kişinin yararlanabildiği dinlenme yerinde otopark, tuvalet, masa-bank, ocak gibi tesisler vardır. Kulakkaya'nın yararlanıma en uygun dönemi mayıs ve eylül ayları arasıdır.

İlde, bunların dışında, öbür mesire yerleri arasında, Aksu Deresi, Hasırüstü, Alçakbel, Üçköprü, Saydere, Asarcık, Hisarüstü, Giresun Adası ile Tamzara, Tamdere, Kümbet ve Bektaş yaylaları sayılabilir.

MAĞARALAR: Giresun'da mesire yeri olarak da kullanılan kimi doğal mağaralar bulunmaktadır. Bunların önemlileri arasında, Gedikkaya, Acısu ve Tepesidelik mağaraları sayılabilir. Merkez İlçe'nin doğusundaki Gedikkaya kartal gagasını andıran bir görünümdedir.

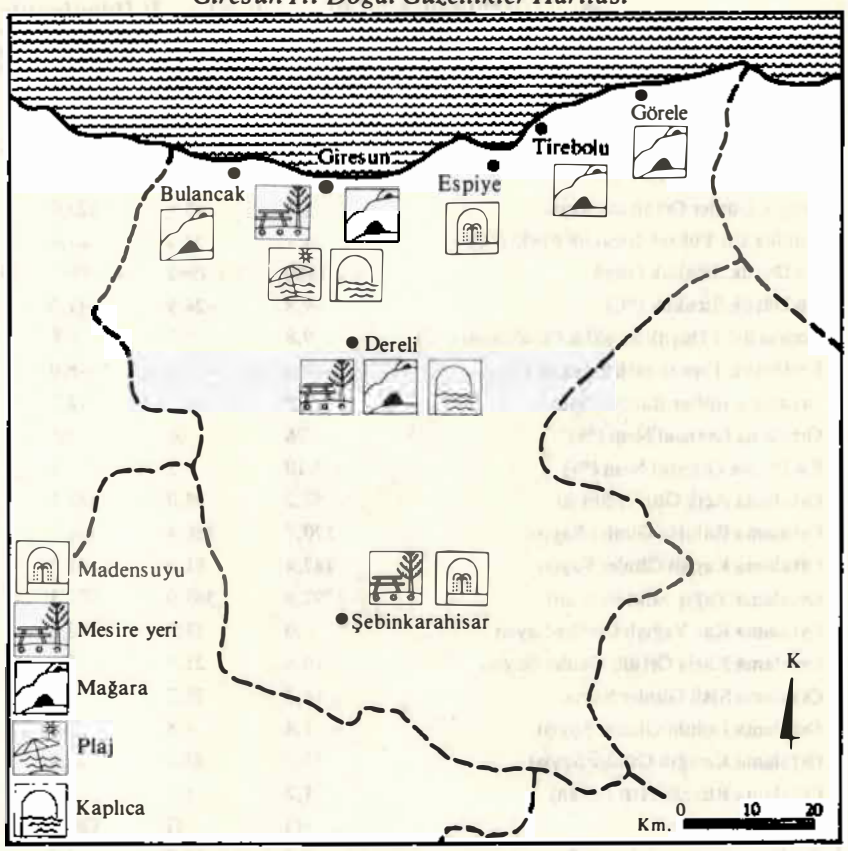
Bulancak İlçesi'ndeki Acısu Mağarası dışında, ildeki bir başka ilginç mağara da Tepesidelik'tir. Bu mağaranın adı, üstündeki bir delikten gelmektedir.

Giresun'daki öteki mağaraları ise Tirebolu'daki Kan ve Mindehor; Görele'deki Haç Dağı; Dereli'deki Durkaya ve Bandiloğlu oluşturmaktadır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Giresun İli, şifalı su kaynakları bakımından fazla zengin değildir. İldeki şifalı sular arasında Merkez İlçe'deki İnişdibi; Dereli'deki Çamlıköy, Yavuz Kemal; Espiye'deki Cüce Köyü, Bahanos, Karaaslan ve Şebinkarahisar'daki Şebinkarahisar maden suları sayılabilir.

PLAJLAR: Giresun kıyıları bir doğal plaj durumundadır. Belediye Plajı, Merkez İlçe'ye 3 km uzaklıktadır. Belediye Plajı'nın yanında ayrıca bir plaj daha vardır. Merkez İlçe'nin doğusunda ise Uzuncakum Plajı uzanmaktadır. İldeki öbür plajlar arasında, Giresun, Efes ve Nebioğlu sayılabilir.

Giresun İli Doğal Güzellikler Haritası

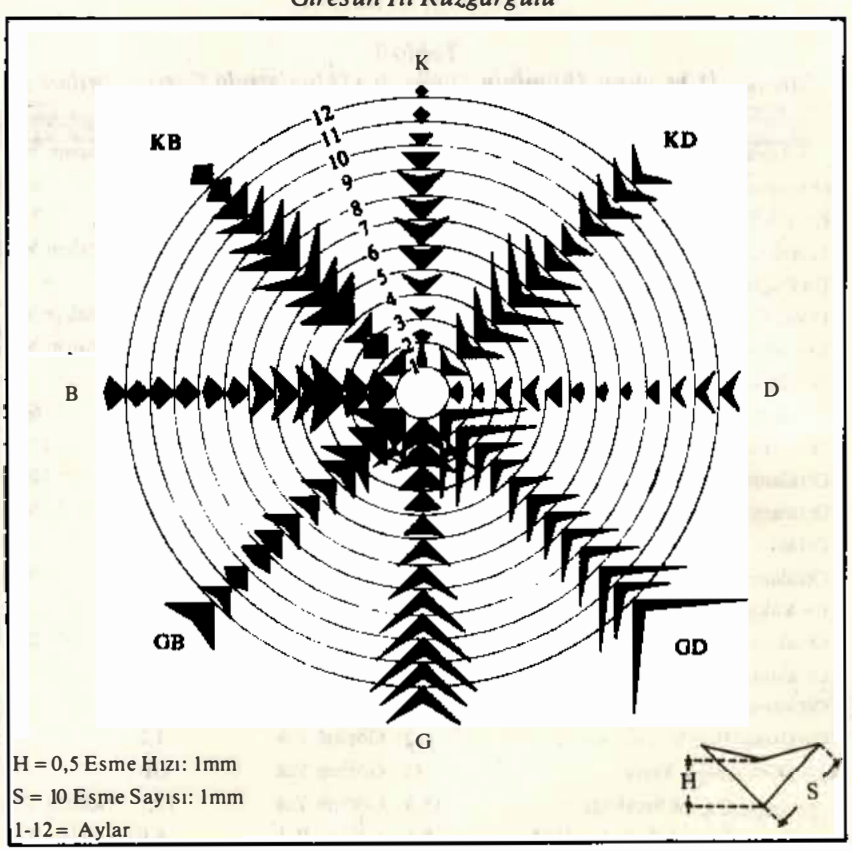
İKLİM

Giresun'da iklim yer yer değişik özellikler göstermektedir. İlin büyük bir bölümünü kaplayan Giresun Dağları'nın kuzeyi, yani Karadeniz kıyısı ılık ve yağışlı iklim özellikleri gösterirken söz konusu dağların güneyinde yer alan Kelkit Havzası kara iklimine geçiş özellikleri göstermektedir. Giresun ikliminin bu, yörelere göre farklılaşma özelliği, il iklimine ilişkin sayısal verilerde çok açık biçimde görülür.

SICAKLIK: Merkez İlçe'nin yıllık sıcaklık ortalaması 14,2°C'dir. Oysa, bu değer, ilin güneyinde Kelkit Havzası'nda kalan Şebinkarahisar İlçesi'nde 9,2°C'dir. Aynı değer, komşu il merkezlerinden Ordu'da 13,9°C, Sivas'ta 8,6°C, Erzincan'da 10,7°C, Gümüşhane'de 10,0°C, Trabzon'da ise 14,6°C'dir. Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar ocak ve şubat, en sıcak geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: Giresun, Türkiye'nin en çok yağış alan illerinden biridir. Ancak iklim özelliğine bağlı olarak, ilin yağış rejimi de yöresel farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Karadeniz kıyısında yer alan Merkez İlçe, yılda ortalama 1.297,8 mm, yine Karadeniz

Giresun İli Rüzgârgülü

H = 0,5 Esme Hızı: 1mm
S = 10 Esme Sayısı: 1mm
1-12 = Aylar

Tablo 2
Giresun İl Merkezi İkliminin Seçilmiş İl İklimleriyle Karşılaştırılması

	Giresun	Ankara	Aydın	Çanakkale	İstanbul	Rize	Urfa
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1011,3	912,4	1006,9	1015,6	1014,3	1015,6	948,5
Ortalama Sıcaklık (°C)	14,2	11,8	17,7	14,9	13,7	14,2	18,1
En Yüksek Sıcaklık Günü	4.10.1952	1.8.1954	24.8.1958	22.8.1952	8.8.1950	2.5.1935	19.7.1962
En Yüksek Sıcaklık (°C)	37,3	40,0	43,0	38,7	35,4	37,9	46,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	2,7	45,9	123,0	49,0	22,6	2,0	135,5
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	24,1	24,3	21,8	23,1	18,7	23,6	22,8
En Düşük Sıcaklık Günü	6.2.1960	5.1.1962	4.1.1942	29.2.1929	5.2.1950	19.3.1963	9.2.1932
En Düşük Sıcaklık (°C)	—9,8	—24,9	—11,0	—11,5	—8,6	—7,0	—12,4
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	9,8	5,0	9,8	9,5	Gözlem Yok	9,9	10,2
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—7,1	—27,5	—8,0	—10,7	Gözlem Yok	—10,1	—16,1
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	13,2	8,1	12,7	12,5	9,6	13,7	9,3
Ortalama Oransal Nem (%)	76	60	63	71	77	78	48
En Düşük Oransal Nem (%)	10	3	4	6	21	6	0
Ortalama Açık Günler Sayısı	52,2	95,8	143,1	110,4	71,6	50,9	169,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	170,7	188,4	158,7	181,8	193,7	161,2	144,2
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	142,4	81,0	61,3	73,1	100,0	153,2	51,2
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	1297,8	367,0	677,5	629,1	691,4	2357,0	473,1
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	5,0	13,9	0,2	3,9	7,0	6,8	2,6
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	10,8	21,5	0,3	5,4	7,4	14,0	2,9
Ortalama Sisli Günler Sayısı	14,3	25,7	1,3	4,1	8,9	8,4	10,6
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,4	4,8	1,5	2,6	0,5	1,1	2,2
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	12,6	43,1	24,9	17,2	16,3	7,5	13,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,2	3,2	1,4	4,9	4,1	0,9	2,8
En Hızlı Rüzgâr	G	G	GGD	GGD	K	GGB	D
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	2,7	10,7	3,1	20,5	39,6	0,6	3,4
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	15,3	14,0	20,1	16,9	16,1	14,9	20,2

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Tablo 3
Giresun İl Merkezi İkliminin Diğer İlçe İklimleriyle Karşılaştırılması

	Giresun	Bulancak	Şebinkarahisar	Tirebolu
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	011,3	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	14,2	14,2	9,2	13,6
En Yüksek Sıcaklık (°C)	37,3	32,5	34,5	38,2
Tropik Günler Ortalama Sayısı	2,7	Gözlem Yok	12,0	Gözlem Yok
En Düşük Sıcaklık (°C)	—9,8	—5,6	—16,7	—4,0
Donlu Günler Ortalama Sayısı	9,4	Gözlem Yok	90,8	Gözlem Yok
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—7,1	Gözlem Yok	—21,4	Gözlem Yok
Ortalama Bulutluluk	6,3	6,2	4,9	5,8
Ortalama Açık Günler Sayısı	52,2	52,5	73,3	62,3
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	170,7	175,0	223,8	178,5
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	142,4	137,5	68,0	124,0
Ortalama Yağış Miktarı	1.297,8	1.118,3	5.63,5	1.759,8
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	5,0	3,7	30,8	10,9
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	10,8	8,6	77,9	32,4
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	125	53	115	160
Ortalama Sisli Günler Sayısı	14,3	3,8	21,4	24,8
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,4	1,6	2,8	2,5
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	12,6	11,5	13,3	5,3
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,2	Gözlem Yok	1,2	1,5
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	Gözlem Yok	GB	G
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	15,3	Gözlem Yok	12,1	Gözlem Yok
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	—0,4	Gözlem Yok	—8,9	Gözlem Yok

kıyısındaki Tirebolu İlçesi ise 1.759,8 mm gibi büyük miktarlarda yağış alırken; ilin güneyindeki Şebinkarahisar İlçesi'nin yıllık yağış ortalaması 563,5 mm gibi görece düşük bir düzeydedir. Bu değer, komşu il merkezlerinden Ordu'da 1.196,6 mm, Sivas'ta 411,3 mm, Erzincan'da 374,1 mm, Gümüşhane'de 434,3 mm, Trabzon'da 822,7 mm'dir. Merkez İlçe'ye en çok yağış ekim ve kasım, en az yağış ise mayıs ve haziran aylarında düşmektedir. Ancak, yağışın "en az" düştüğü aylarda bile aylık ortalama değer 60 mm'nin üzerindedir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 1,2 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr 1.628 toplam esme sayısıyla güneydoğudur (keşişleme). Bunu güney ve kuzeydoğu rüzgârları izlemektedir. İlde en hızlı rüzgâr yönü saniyede 43,4 m hızla güneydir (kıble).

SAYILI GÜNLER: Merkez İlçe'de en yüksek sıcaklık 4 Ekim 1952'de 37,3°C, en düşük sıcaklık ise 6 Şubat 1960'ta —9,8°C olarak ölçülmüştür. Yine Merkez İlçe'de, sıcaklığın yılda 30°C'ın üzerine çıktığı tropik günler sayısı 2,7; sıcaklığın 0°C'ın altına düştüğü donlu günler sayısı ise 9,4'tür. Yılın 52,2 gününün açık, 170,7 gününün bulutlu, 142,4 gününün ise kapalı geçtiği Merkez İlçe'de, yine yılın 5,0 günü kar yağmakta; ilçe yılda 10,8 gün kar örtüsüyle kaplı kalmaktadır. Merkez İlçe'de 14,3 gün sisli, 1,4 gün dolulu, 12,6 gün ise kırağılı geçmektedir (Tablo 2, Tablo 3).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Doğu Karadeniz kadar olmamakla birlikte, yine de yağışlı bir bölgede yer alan Giresun İli'nde, doğal bitki örtüsü çok zengindir. İl alanının güneyindeki Yeşilırmak Havzası'na giren Şebinkarahisar ve Alucra yörelerinde yağış daha az ve iklim biraz daha sert olduğundan, bitki örtüsü, Karadeniz'e eğimli bölümlerdeki kadar zengin değildir.

Giresun'un Karadeniz'e bakan kesimlerinde, yaklaşık 1.000 metre yükseltiye dek çıkan kuşakta, kışın yaprağını döken fındık, kestane, kızılağaç, akçaağaç, akasya, gürgen, meşe, dişbudak, ıhlamur, karaağaç, orman gülü, ılgın ve meyve ağaçları yetişir. 1.000-2.000 metreler arasında, genellikle ibreli ağaç ormanları egemendir. Daha çok sarıçam ve ladinden oluşan bu ormanlar arasında, ayrı kümeler durumunda dişbudak, gürgen, meşe ve akağaçlardan oluşan orman topluluklarına rastlanır.

Yaklaşık 2.000 metreden sonra, doğal ormanların yetişme koşulları ortadan kalkar. 2.000-3.000 metreler arası alpin bitkileriyle kaplıdır. Geniş yeşil bir kemer biçiminde dağları kuşatan alpin bitkileri, yöre bol yağış aldığı için, bütün yaz yeşilliklerini korur. Buraları, il hayvancılığına önemli katkısı olan yaylalardır.

İl toprakları orman örtüsü dışında çok çeşitli ve zengin bir bitki örtüsüyle kaplıdır. Bunlar arasında, orman gülü, eğreltiotu, böğürtlen, orman çileği, sütleğen, yosun, dönbaba, çançiçeği, aslanağzı, ısırgan, papatya, nane, karamürver, ebegümeci, yabangülü ve buğdaygillerden topuk otu ile baklagil türleri sayılabilir.

HAYVAN TÜRLERİ

Giresun, av hayvanları bakımından zengin bir yöredir. İldeki av hayvanları arasında en önemlileri, yaban keçisi, tavşan, domuz, kurt, çakal, tilki, ayı, porsuk, sansar ve su samurudur.

Giresun'daki kuş türleri arasında ise keklik, yaban horozu, üveyik, yaban ördeği, çulluk, karatavuk, ardıç, bıldırcın ve güvercin sayılabilir. Ayrıca ildeki akarsularda da alabalık, sazan, yayın gibi balıklar avlanabilmektedir.

NÜFUS

1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusu 480.000 dolayında olan Giresun, nüfus büyüklüğü bakımından 37. ildir. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 11 dolayındadır.

Tablo 4
Türkiye ve Giresun'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Giresun
Kaba Doğum Hızı	42,3	38,6
Kaba Ölüm Hızı	13,9	13,6
Doğal Artış Hızı	28	25
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	—12,7

(Toros. 1979)

Giresun İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	165.033
1935	260.154
1940	279.236
1945	283.626
1950	299.555
1955	334.297
1960	381.453
1965	428.015
1970	451.679
1975	463.587
1980	480.083

Nüfus büyüklüğüne bakarak Giresun'un bu nüfus varlığının önemsiz olduğunu söylemek doğru olmaz. Yüzölçümü bakımından ülkenin küçük illeri arasında yer alan Giresun'un ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumu incelendiğinde, il nüfus varlığının önemine ilişkin bir başka gösterge olan nüfus yoğunluğunun, ülke ortalamasının çok üzerinde olduğu görülür.

Türkiye ve Giresun'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Giresun
1927	18	40
1935	21	40
1940	23	41
1945	24	42
1950	27	44
1955	31	49
1960	36	55
1965	41	62
1970	45	65
1975	52	67
1980	58	69

Bununla birlikte, ilde zaten yavaş olan nüfus artış hızının 1970'ten sonra iyice düşmesi nedeniyle 1970'e değin önemli ölçüde değişmeyen il nüfus yoğunluğu ile ülke ortalaması arasındaki fark, 1970'ten sonra hızla azalmış ve 1980'de en düşük düzeye inmiştir. 1980'de Giresun'da km2'ye 69 kişi düşerken, ülke genelinde 58 kişi düşüyordu. Oysa, 1970'te bu sayılar, sırasıyla 65 ve 45 idi.

Giresun nüfusunun zaman içindeki gelişiminin sağlıklı bir değerlendirmesini yapmak için temel olarak Cumhuriyet Dönemi'nde ilk Genel Nüfus Sayımı'nın yapıldığı 1927 yerine 1935 yılını almak gerekir. Çünkü, 1933'teki bir yönetsel değişiklikle, önceden Giresun'a bağlı olmayan Şebinkarahisar ve Alucra, iki ayrı ilçe olarak Giresun'a bağlanmış, böylece ilin yönetsel bakımdan kapsadığı nüfus önemli ölçüde artmıştır. İzleyen yıllarda komşu illerle olan sınırlarda yapılan düzeltmeler sonucunda il alanı biraz daha genişlemişse de, bu değişiklikler pek önemli olmamıştır. İlin 1980'deki yönetsel sınırları 1933'teki durumundan çok az farklıdır.

1933'te Şebinkarahisar ve Alucra'nın Giresun'a bağlanması, il nüfusunun 1927-1935 döneminde büyük ölçüde artmasına yol açmıştır. Söz konusu 8 yıl içinde il nüfusunda 95.000 kişilik bir artış gerçekleşmiştir. Ancak bu artışın büyük bir bölümü söz konusu yönetsel değişikliğe bağlıdır. Nitekim, bu iki ilçenin Giresun'a bağlanmalarından sonra yapılan 1935 nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam nüfusları 49.000 idi. Bu ilçelerin Giresun'a katılmasının il nüfusunda yol açtığı yapay artış hesaba katılırsa bu dönemdeki gerçek artışın % 28 dolayında olduğu ortaya çıkar.

İl nüfusunda 1935'ten sonra gerçekleşen büyüme ise ülke genelinin çok gerisinde ve çok daha sınırlıdır. 1935-1980 arasında il nüfusu ancak % 85 oranında artarken, ülke genelinde bu oran % 177 olmuştur. Giresun nüfusunun bu dönemdeki büyümesi, ülke genelindekinin yarısından da azdır.

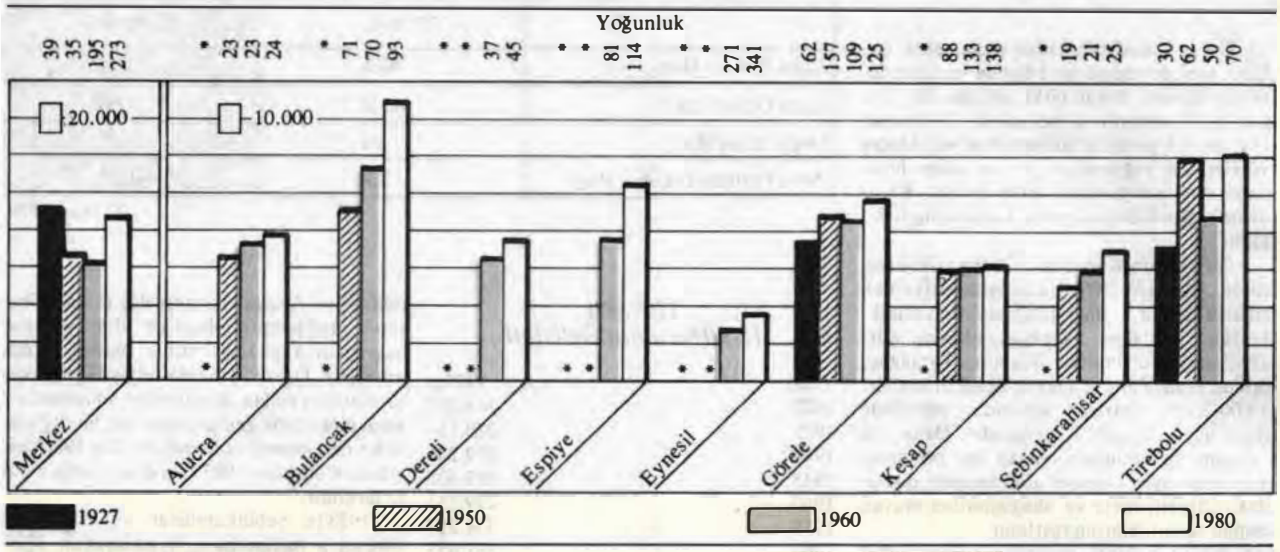
Türkiye ve Giresun İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	(1935 = 100)		(1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Giresun	Türkiye	Giresun
1950	130	115	100	100
1960	172	147	132	127
1970	220	174	169	151
1980	277	185	216	160

Yine, ülke genelinde bir nüfus patlamasının gerçekleştiği 1950-1980 döneminde Giresun nüfusundaki artış, ülke ortalamasının çok gerisindedir. Bu dönemde ülke toplam nüfusu % 116 oranında artarak 2 katını aşmış, Giresun nüfusu ise ancak % 60 oranında artarak 1,5 katını biraz geçebilmiştir.

Nüfusun gelişmesi, 5 yıllık dönemlere göre yıllık ortalama artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında da, Giresun'da nüfus artış hızının ülke ortalamalarının gerisinde olageldiği görülmektedir. Giresun'da nüfus artış hızları ülke genelindekinden daha şiddetli dalgalanmalar göstermiştir.

Şekil 4
Giresun İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Türkiye ve Giresun'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Giresun
1935-1940	17,0	14,2
1940-1945	10,6	3,1
1945-1950	21,7	10,9
1950-1955	27,8	21,9
1955-1960	28,5	26,4
1960-1965	24,6	23,0
1965-1970	25,2	10,8
1970-1975	25,0	5,2
1975-1980	20,7	7,0

Giresun'da nüfus artış hızındaki bu düşüklük ve dalgalanmalar, başlangıcı 1940' lara uzanan ve 1980'de de önemini sürdüren il dışına göç hareketinin şiddetinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Giresun'da doğurganlık düzeyi ülke geneline göre biraz daha düşük ise de, doğal nüfus artış hızı bakımından Giresun ile ülke ortalaması arasında pek büyük bir fark yoktur. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre kaba doğum hızı Türkiye'de binde 42 iken, Giresun'da binde 39 idi. Doğal nüfus artış hızı ise Giresun'da binde 25, Türkiye genelinde binde 28 idi (Tablo 4). Nüfusun ülke geneline göre çok yavaş artmasını, doğal nüfus artış hızları arasındaki bu küçük fark açıklayamamaktadır. Bu durumu asıl olarak, il nüfusunu hızla aşındıran il dışına göç hareketleri neden olmaktadır. Sürekli önemini koruyan bu göçün dönem dönem şiddetlenmesi ya da azalması nüfus artış hızında dalgalanmalara yol açmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına rastlayan 1940-1945 dönemi Giresun'da nüfus artış hızının en düşük olduğu yıllardır. Bu yıllarda ilde, ülke genelinde de olduğu gibi doğurganlık düzeyinin iyice düşmesi nüfus artış hızına olumsuz etki yapmıştır. Ancak, bu yavaş nüfus artışına yol açan asıl önemli etmen, bu yıllarda Giresun'da yaşanan kıtlık nedeniyle, çalışabilir durumdaki erkeklerin iş için il dışına gitmesidir. Ayrıca ilde, bu yıllarda ölüm oranı da oldukça yüksek olmuştur. Daha sonra, nüfus artış hızı 1960'a değin artmış, 1960'tan sonra azalmaya başlamıştır. Öyleki, 1970-1975 dönemindeki nüfus artış hızı 1955-1960 dönemindekinin beşte biri dolayındadır. Bu şiddetli düşüşe, bu yıllarda il dışına göçün giderek artması yol açmıştır.

Giresun nüfusunun ülke geneline göre çok daha yavaş artması, il nüfus varlığının ülke toplam nüfusu içindeki payının da giderek azalmasına yol açmıştır. 1935'te ülke toplam nüfusunun binde 16'sı Giresun'da otururken, bu oran 1960'ta binde 14'e, 1980' de de binde 11'e düşmüştür.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında, 1950-1980 döneminde bütün ilçelerin nüfuslarının çok sınırlı ölçüde büyüdüğü görülmektedir (Şekil 4, Tablo 5).

Tablo 5
İlçelerin Yüzölçümleri 1980 Nüfusları Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	317	86.405	45.690	40.715	273
Alucra	1.618	38.467	8.823	29.644	24
Bulancak	808	74.800	16.089	58.711	93
Dereli	820	36.758	4.550	32.208	45
Espiye	463	52.564	9.183	43.381	114
Eynesil	51	17.369	6.599	10.770	341
Görele	390	48.660	7.321	41.339	125
Keşap	222	30.658	5.836	24.822	138
Şebinkarahisar	1.378	34.143	13.037	21.106	25
Tirebolu	867	60.259	9.983	50.276	70

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

Giresun'da Seçilmiş İlçelerin Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	95	119	133
Alucra	112	112	118
Bulancak	125	150	164
Görele	98	114	111
Keşap	105	112	109

Şebinkarahisar	117	131	138
Tirebolu	74	93	101

En fazla nüfus artışının gerçekleştiği Bulancak'ta bile nüfus 30 yıl içinde yalnızca % 64 oranında artmıştır. Aynı dönemde Şebinkarahisar'ın nüfusu % 38 dolayında artarken, nüfus büyüklüğü bakımından her zaman ilk sırada olagelen Merkez İlçe'nin nüfusunda gerçekleşen büyüme, % 33 ile Bulancak'takinin ancak yarısı kadar olmuştur. Merkez İlçe'nin nüfusunun yavaş artması, asıl olarak çeşitli zamanlarda yapılan yönetsel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. 1934 ve 1945'te yapılan 2 yönetsel değişiklik, ilçenin önemli ölçüde nüfus yitirmesine yol açmıştır. Önceleri Merkez İlçe'ye bağlı olan Bulancak 1934'te, Keşap ise 1945'te ilçe olmuştur. Böylece, Merkez İlçe'nin 1927'de 93 bin olan nüfusu, Bulancak'ın ayrılmasıyla 1935'te 84 bine düşmüştür. 1940'ta 91 bine ulaşan ilçe nüfusu 1945'te Keşap'ın ayrılmasıyla yeniden azalarak 61 bine inmiştir. 1950 sonrasındaki dönemde ise, 1958'de Dereli'nin de Merkez İlçe'den ayrılması, ilçe nüfusunun yeniden azalmasına yol açmıştır. 1955'te 75 bin olan ilçe nüfusu 1960'ta yeniden 62 bine düşmüştür. Bütün bu yönetsel değişikliklere bağlı olarak sürekli dalgalanmalar gösteren Merkez İlçe nüfusu, 1980'de 1927'deki düzeyinin bile altında kalmıştır (Şekil 4).

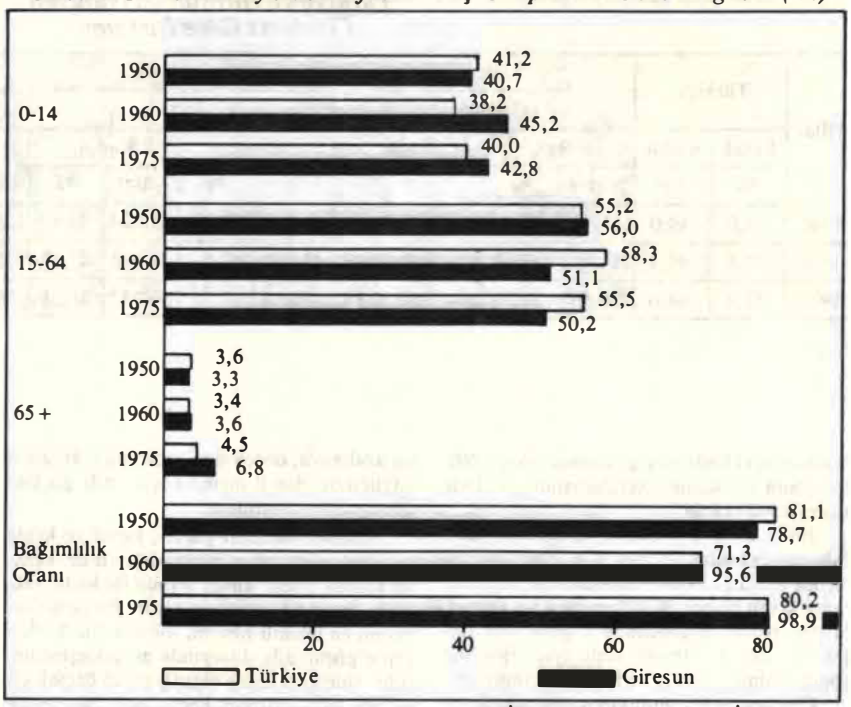
Yönetsel değişiklikler nedeniyle Görele ve Tirebolu'nun nüfusları da 1955-1960 arasında önemli ölçüde azalmıştır. Önceleri Tirebolu'ya bağlı olan Espiye 1957'de, Görele'ye bağlı olan Eynesil ise 1960'ta bu ilçelerden ayrılarak ayrı birer ilçe olmuştur. Espiye'nin ayrılması Tirebolu nüfusunu büyük ölçüde etkilemiş, ilçenin nüfusu ancak 1980'de 1950'deki düzeyine ulaşabilmiştir.

İlçelerin nüfusları 1950-1980 arasında fazla artmamasına karşın, Giresun'un Karadeniz kıyısındaki ilçelerinin nüfus yoğunlukları oldukça yüksek olagelmiştir (Şekil 4).

İlin en küçük nüfuslu ilçesi olan Eynesil, 1980'de nüfus yoğunluğu bakımından km2'de 341 kişi ile birinci sırada idi (Tablo 5). Nüfus yoğunluğu çok fazla olan bu yerleşme biriminin 1960'ta Görele'den ayrılması, Görele'nin 1950'de km2'de 157 kişi olan nüfus yoğunluğunun 1960'ta km2'de 109 kişiye düşmesine yol açmıştır.

Dereli'nin 1958'de ayrılmasına bağlı olarak, Merkez İlçe'nin yüzölçümü çok büyük ölçüde daralmış, dolayısıyla Merkez İlçe'nin nüfus yoğunluğu 1950'de km2'de 35 kişi iken 1980'de km2'de 273 kişiye ulaşmıştır. İç kesimde kalan ilçelerin nüfus yoğunlukları ise çok düşüktür (Tablo 5). Örneğin, 1980'de Şebinkarahisar'ın nüfus yoğunluğu (25) Eynesil'inkinin (341) yaklaşık 14'te biri kadardı.

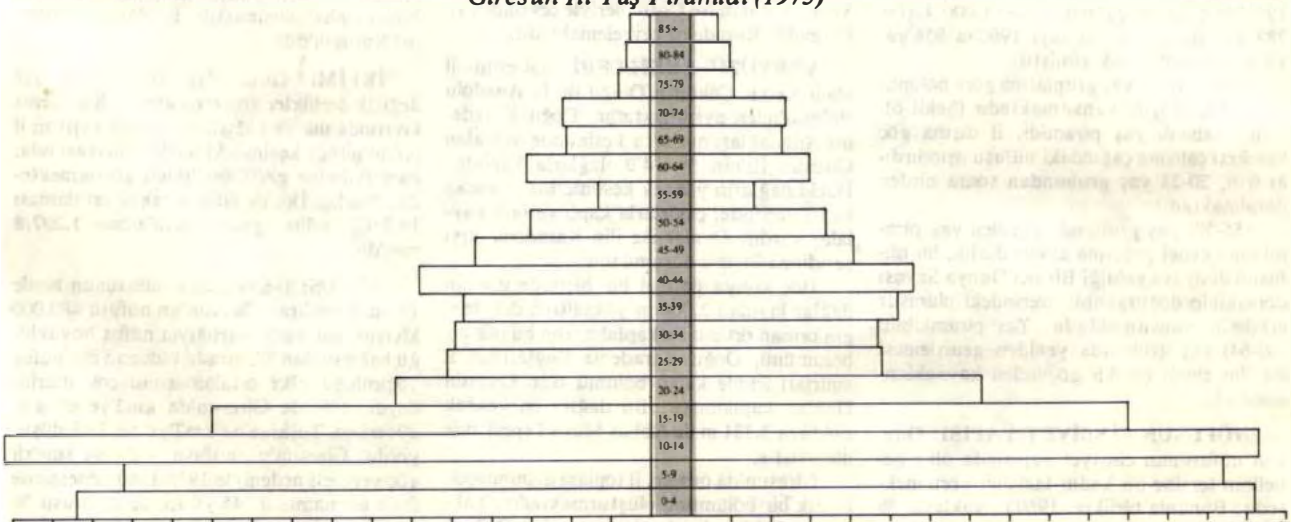
Şekil 5
Giresun İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Giresun nüfusunun yaş yapısı ülke genelindekinden oldukça farklıdır. Nüfusun 3 ana yaş grubuna göre (0-14, 15-64, 65+) bölünüşünde, ağırlıklı payı taşıyan 15-64 yaş grubunun payı 1950-1975 döneminde önemli ölçüde azalmıştır. Başlangıcı 1940'lara uzanan ve özellikle çalışma çağındaki il nüfusunu aşındıran il dışına göç olgusu nedeniyle, (15-64) yaş grubunun 1950'de % 56 olan payı 1960'ta % 51'e, 1975'te % 50'ye düşmüştür. Ülke genelinde ise aynı dönemin sonunda, bu yaş grubunun payı pek değişmemiş, böylece 1950'de Giresun'da, ülke ortalamasının üze-

Şekil 6
Giresun İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1975)

Tablo 6
Türkiye ve Giresun'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Giresun İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	183.442	48,09	198.011	51,91	30.270	51,23	28.820	48,77	153.172	47,52	169.191	52,48	52,85	47,15
1970	50,6	49,4	215.932	47,81	235.747	52,19	47.818	52,6	43.088	47,4	168.114	46,6	192.659	53,4	52,8	47,2
1975	51,4	48,6	228.967	49,39	234.620	50,61	58.066	53,35	50.772	46,65	170.901	48,18	183.848	51,82	52,48	47,52

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

rinde olan (15-64) yaş grubunun payı 1960' tan sonra söz konusu ortalamanın gerisinde kalmıştır (Şekil 5).

Buna karşılık (0-14) yaş grubunun payı, çalışma çağındaki nüfusun payının önemli ölçüde azaldığı 1950-1960 arasında, bu gelişmeye koşut olarak % 41'den % 45'e yükselmiştir. Ancak il genelinde doğurganlık düzeyinin düşük olması nedeniyle 1960'tan sonra azalmış ve 1975'te % 43'e düşmüştür.

Giresun nüfusunun yaş yapısında ilginç bir nokta, (65 + yaştaki) yaşlı nüfusun oranının 1960'tan sonra ülke ortalamasının üzerinde olmasıdır. 1975'te bu yaş grubunun oranı Giresun'da % 6,8 ile, Türkiye ortalamasından (% 4,5) yarım kat daha büyüktür. Yaşlı nüfusun payının özellikle 1960'tan sonra hızla artması, ilin bu yıllardan sonra emekli göçü almaya başlamasından kaynaklanmaktadır. Giresun'dan il dışına göç edenler, genellikle bu il ile bağlarını koparmamakta ve emekli olduktan sonra geri dönmektedir. Bu nedenle önceki yıllarda il dışına göç edenler, 1960'larda emekli olmaya başlamış ve ile geri dönmeleri yaşlı nüfusun payının giderek artmasına yol açmıştır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç).*

Çalışma çağındaki nüfusun payının giderek azalması, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranının Giresun'da giderek artmasına yol açmıştır. 1950'de çalışma çağındaki her 1.000 kişiye 787 kişi düşerken, bu sayı 1960'ta 956'ya, 1975'te ise 989'a yükselmiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de göç olayını yansıtmaktadır (Şekil 6). Geniş tabanlı yaş piramidi, il dışına göç hareketi çalışma çağındaki nüfusu aşındırdığı için, 20-24 yaş grubundan sonra birden daralmaktadır.

(55-59) yaş grubunda görülen yaş piramidinin genel yapısına aykırı darlık, bu nüfusun dünyaya geldiği Birinci Dünya Savaşı döneminin doğurganlık üzerindeki olumsuz etkilerini yansıtmaktadır. Yaş piramidinin (60-64) yaş grubunda yeniden genişlemesi ise ilin aldığı emekli göçünden kaynaklanmaktadır.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Giresun nüfusunun cinsiyet yapısında ülke genelinin tersine bir kadın fazlalığı görülmektedir. Bununla birlikte, 1960'ta yaklaşık % 52 olan kadın nüfus oranı, özellikle 1970' ten sonra azalmış ve 1975'te % 51'e düşmüştür. Bu azalmaya, önceleri aile reisinin tekil göçü niteliğinde olan il dışına göçün, aile göçüne dönüşmesi yol açmıştır.

Nüfusun cinsiyet yapısı, kırsal ve kentsel alanlar açısından incelendiğinde de, kentsel alanda erkek, kırsal alanda ise kadın fazlalığı olageldiği görülmektedir. Bu farklılaşmanın en önemli nedeni, Giresun'da kırdan kente göçün aile düzeyinde gerçekleşmemesidir. İlde kentleşme olgusu zaten önemli olmadığı gibi, kırdan kente göç hareketine genel olarak erkekler katılmakta, kadınlar kırsal alanda kalarak tarım kesiminde çalışmayı sürdürmektedir. 1975'te Giresun'da erkeklerin oranı, kentsel alanda yaklaşık % 53, kırsal alanda ise % 48 idi (Tablo 6).

ÖZET

GENEL KONUM: Giresun İli Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 40° 07´ ve 41° 08´ kuzey enlemleriyle 37° 50´ ve 39° 12´ doğu boylamları arasında kalmaktadır. 6.934 km2'lik bir alan kaplayan il, doğudan Trabzon ve Gümüşhane; güneyden Erzincan ve Sivas; batıdan ise Ordu illeriyle çevrilidir. İli kuzeyden Karadeniz çevrelemektedir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Giresun il alanı Kelkit Çöküntü Oluğu ile İç Anadolu Bölgesi'nden ayrılmaktadır. Doğu Karadeniz Sıradağları'nın orta kesiminde yer alan Giresun İli'nin % 94'ü dağlarla kaplıdır. İldeki dağların yüksek kesimlerinde, orman sınırı üzerinde, çayırlarla kaplı verimli yaylalar vardır. Ovalar ise ilin Karadeniz kıyı şeridine sıkışmış durumdadır.

İlde kıyıya paralel bir biçimde uzanan dağlar kıyıdan 2.000 m yükseltiye dek zengin orman örtüsü ile kaplıdır. İlin büyük bir bölümünü, Doğu Karadeniz Dağları'nın il sınırları içinde kalan bölümü olan Giresun Dağları kaplamıştır. Bu dağlar en yüksek noktaya 3.331 m ile Abbas Musa Tepesi' nde ulaşmıştır.

Giresun'da ovalar, il toplam alanının çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Yaklaşık 1.300 ha alan kaplayan ovalar, Doğankent ve Özlüce çaylarıyla, Aksu ve Pazarsuyu'nun denize dökülmeden önce oluşturdukları vadi tabanlarına sıkışmış durumdadır.

İldeki yaylalar ise, Giresun Dağları'nın doğusundaki Gavur (Balaban) Dağları'ndan batıya doğru, Karagöl Dağları'na dek bir kuşak biçiminde uzanır. İldeki başlıca yaylalar şöyle sıralanabilir. Kulakkaya, Tamzara, Tamdere, Karagöl, Sağrak Gölü, Kümbet ve Bektaş.

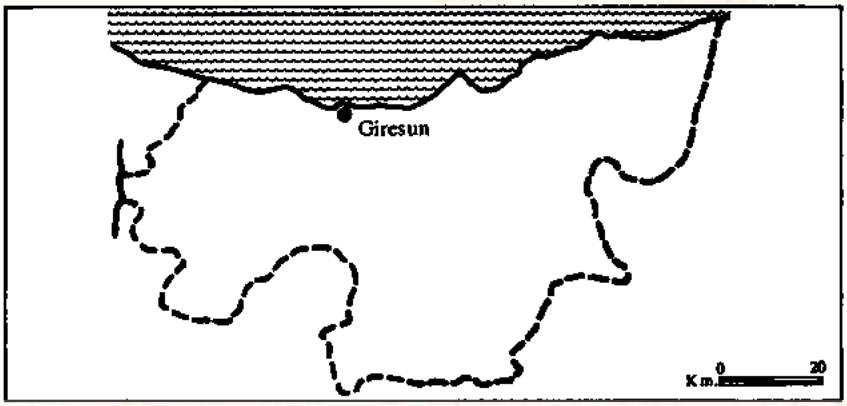
Giresun İli büyüklü küçüklü vadilerle parçalanmış durumdadır. Giresun'da küçük havzaların sularını toplayan, bol sulu, kısa akarsuların oluşturduğu çok sayıdaki vadilerin en önemlileri arasında, Kelkit ve Doğankent çayları vadileri sayılabilir.

Giresun il alanının güney kesimi, Kelkit Çöküntü Oluğu yönünde eğimlidir. Bu kesim Yeşilırmak Havzası'na girmektedir. İlin kuzey bölümü ise doğrudan Karadeniz'e dökülen çok sayıda küçük akarsuyun havzasını oluşturur. Yeşilırmak Havzası'na giren Şebinkarahisar ve Alucra yöreleri, ilin Karadeniz'e bakan kesimlerine göre daha az yağış alır. Fazla yağış alan Karadeniz'e eğimli kesimde 5-7 km aralıklarla bol sulu akarsulara rastlanır. İlin önemli akarsuları Kelkit Irmağı, Doğankent Çayı (Harşit Çayı),Özlüce Dere, Yağlıdere, Aksu ve Pazarsuyu'dur.

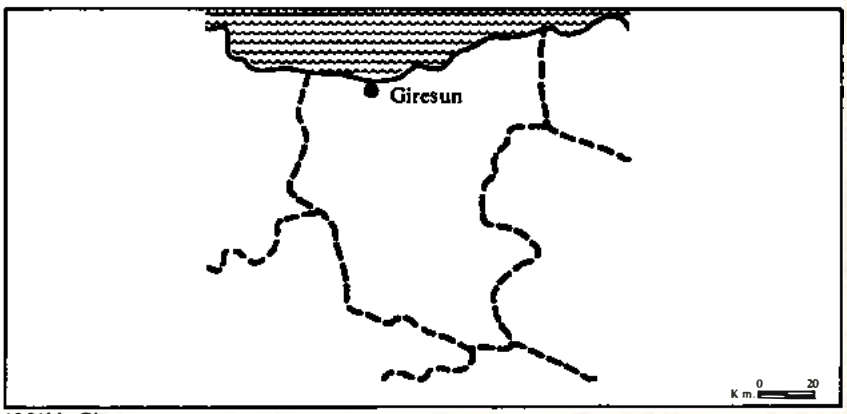
Giresun İli'nde büyük göller yoktur. Ancak, dağların yüksek kesimlerinde küçük buzul gölleri oluşmuştur. Bunların en önemlisi Karagöl'dür.

İKLİM: Giresun'da iklim yer yer değişik özellikler göstermektedir. Karadeniz kıyısında ılık ve yağışlı bir nitelik taşıyan il iklimi güney kesimdeki Kelkit Havzası'nda, kara iklimine geçiş özellikleri göstermektedir. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 14,2°C, yıllık yağış ortalaması 1.297,8 mm'dir.

NÜFUS: 1980'de ülke nüfusunun binde 11'ini barındıran Giresun'un nüfusu 480.000 kişiydi. Bu nüfus varlığıyla nüfus büyüklüğü bakımından 37. sırada bulunan ilin nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının çok üzerindeydi. 1980'de Giresun'da km2'ye 69 kişi düşerken, Türkiye'de km2'ye 58 kişi düşüyordu. Giresun'un nüfusu il dışına sürekli göç vermesi nedeniyle 1935-1980 döneminde fazla artmamıştır. 45 yıl içinde il nüfusu % 85 oranında artarken, ülke genelindeki artış % 177 oranında olmuştur. ●

1925'te Giresun

1981'de Giresun

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

Giresun'un bulunduğu bölgenin adı ilk olarak Hitit kaynaklarında yer almıştır: Batıda Giresun, güneyde Erzurum ve Erzincan'ın kuzeyiyle doğuda Trabzon'un bir bölümünü içine alan ve Azzililer'in yaşadığı bu bölgeye, Hititler, Azzi Ülkesi diyorlardı.

İÖ VI ve V.yy'a ilişkin Yunan kaynaklarındaysa, Azzi ülkesinin yanı sıra Karadeniz'in doğusunu da içine alan bölge Pontos adıyla anılmakta ve bölgenin Khalib, Tibaren ve Mosinekler'in yerleşim alanı olduğu belirtilmektedir.

İÖ 670'lerde Ege kıyılarındaki Miletoslular, ticaret ilişkilerini Marmara ve Karadeniz kıyılarına dek genişleterek buralarda koloniler kurdular. Karadeniz kıyılarındaki kolonilerden biri de, önceleri Koerades (Choerades) olarak anılan Kerasos'tu. Eski Yunan tarihçisi Ksenofon, "Sinop'tan Kerasos'a yürüyerek üç günde gidilir" diye yazar. Buna göre, Kerasos'un bugünkü Giresun ya da yakınlarında bir yer olduğu sanılmaktadır. Öte yandan, Kerasos adının kaynağı konusunda da değişik savlar vardır. Bunlardan biri, Kerasos'un kiraz ağacından bir başkası da Eski Yunanca boynuz anlamına gelen Keras'tan kaynaklandığı yolundadır. İkinci sava dayanak olarak da, kent kalesinin iki yakasındaki koyların boynuzu andırması gösterilmektedir.

Kerasos, İÖ II. yy başlarında, tarih sahnesinde Farnakeia (Phernakeia) adıyla görünür. Bu değişikliğin, Kerasos'u alan Pontos kralı I. Farnakes'in adından kaynaklandığı belirtilmektedir. Roma egemenliğine girdikten sonra ise kent, yeniden Kerasos (Kerasunda) adını almıştır.

Fatih Sultan Mehmed döneminde, Mahmud Paşa'ca alınan kentin adı, değişime uğrayarak önce Kiresin, daha sonra Kiresun, son olarak da Giresun biçiminde anılagelmiştir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Giresun, Anadolu'nun, arkeolojik araştırmaya en az konu olmuş illerinden biridir. Bu nedenle, Giresun'da yazılı tarih öncesi dönemleri aydınlatacak bilgi bulunmamaktadır.

Yöre tarihine ilişkin ilk bilgilere Hititler Dönemi'nde rastlanmaktadır. Ancak bu bilgileri içeren yazılı Hitit kaynaklarının sayısı da oldukça sınırlıdır.

YAZILI TARİH

AZZİLİLER DÖNEMİ: Hitit İmparatorluk Dönemi'nde, bugün Erzurum ve Erzincan illerinin bulunduğu topraklarda Hayaşalılar yaşamaktaydı. Bu bölgenin kuzeyinde, Giresun, Gümüşhane ve Trabzon'un bir bölümünü kapsayan bölgede ise Azzililer vardı. Hitit İmparatorluk Dönemi tabletlerine dayanan tarihsel kaynaklarda, Hayaşa ve Azzi tarihleri birlikte anlatıldığı için, her iki topluluğun yaşadığı tarihsel süreç açık bir biçimde ortaya konamamaktadır. Bununla birlikte, Azzi ülkesinin, Hitit İmparatorluğu'na bağlı Anadolu vasal devletleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Öbür vasal devletlerde olduğu gibi, Azzi ülkesinde de kralın yetkileri oldukça sınırlıydı. Örneğin, dış siyasette hiçbir rolü yoktu. Başka bir devletle uzlaşmak ya da savaşmak gibi konularda tek başına girişimde bulunamaz, karar veremezdi. İmparatorluk yönetimi, asker ve silah gereksiniminin karşılanması için kendisine başvurduğunda, Azzi kralı bu buyruğu hemen yerine getirmek zorundaydı. Buna karşın, gerek Azzililer, gerekse Hayaşalılar, sürekli başkaldıran, boyun eğmeyen topluluklardı. Nitekim Azzililer, İÖ XIV.yy başlarında, Hitit İmparatoru Şuppiluliuma'nın yerine geçen II. Murşil'e karşı ayaklandılar, ama yenilgiye uğradılar. II. Murşil (İÖ 1334-1306), bu ayaklanmayı bastırdıktan sonra Batı Anadolu seferine çıktı. Bunu Suriye seferi izleyecekken, imparatorluk toprakları içinde yeni bir ayaklanma patlak verdi. Murşil, Kaşka (Gaşka) ve Hayaşalılar'ın başlattığı bu ayaklanmaları da bastırdı. Ancak, vasal devletlerin başkaldırıları bir türlü bitmiyor, bastırılan ayaklanmayı hemen bir yenisi izliyordu. Nitekim, Hayaşalılar'ın ayaklanmasını Kargamış Kent Devleti'ndeki başkaldırı izledi ve II. Murşil, ayaklanmayı bastırmak için Kargamış'a yöneldi *(Bak. Erzincan ve Gaziantep, Tarih).* Ancak, bu durumdan yararlananlar yine Azzililer oldu: Azzili Anniya, kendisini kral ilan ederek Azzi ülkesi yönetimini ele geçirdi. Ama kısa süre içinde Kargamış'tan dönen II. Murşil, Azzililer'in üstüne yürüdü ve Anniya'nın yönetimine son vererek kendisini cezalandırdı. Azzililer, bundan sonra Hititler'e başkaldırmayacaklarını içeren bir antlaşma imzalamak zorunda kaldılar.

MUŞKİLER: İÖ XII.yy'da Orta Avrupa-Trakya ve Boğazlar yoluyla Anadolu'ya büyük bir göç oldu. "Deniz Kavimleri Göçü" adı verilen ve başta Frigler olmak üzere bir çok boy ve oymağı içinde barındıran bu göç olayı, Anadolu'nun siyasal ve toplumsal yapısını alt üst etti. Örneğin, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açan nedenlerden biri de, bu kavimlerin akınıydı.

Bu büyük göçe katılan Muşkiler (Yunan kaynaklarında Moskoi), Tibarenler ve Taballar, Karadeniz'in doğusuna dek ilerlediler ve Temiskra (Themiskyra-Terme Çayı ağzı) ile Moskike Dağları (Rize'nin doğusu) arasındaki bölgeye yerleştiler. Giresun yöresi de bu oymakların yerleşim alanı içinde bulunuyordu. Asıl yerleşim alanları Doğu Karadeniz olmakla birlikte, bu oymak-

lar daha sonra güneye de uzandılar ve Halys (Kızılırmak) dirseğine dek ilerlediler. Bir süre sonra da kuzeybatıdan ilerleyen Frigler'le birleştiler. Nitekim, Asur yıllıkları, Muşkiler'in İÖ 1160 'te Toros Dağları'ndan güneye yayıldıklarını ve Alzi ile Purukuzzi eyaletlerinde de yerleştiklerini belirtmektedir.

Muşki, Tabal ve Tibarenler, İÖ 1100'lerde, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra güçlü bir devlet kuran Frigya Konfederasyonu içinde yer aldılar. İÖ VII.yy başlarında, Frigya Devleti, doğudan gelerek Anadolu'yu kasıp kavuran İskit ve Kimmer akınlarına dayanamayıp yıkılınca, Doğu Karadeniz'de tarih sahnesine çıkanlar, Ege kıyılarından gelen Miletoslular oldu.

MİLETOSLULAR DÖNEMİ: Miletoslular, Yunan ve İyon kentleri arasında koloni kurmaya en geç başlayanlardı. Ege kıyılarının çoktan kolonileştirilmiş olduğunu gören Miletoslular, Kimmer ve İskit akınlarının bitmesinden sonra, İÖ 670'te, Marmara ve Karadeniz kıyılarına uzanmak fırsatını buldular. Ünlü tarihçi Plinius **Naturalis Historia** adlı yapıtında Miletoslular'ın bu bölgelerde 90 kadar kent kurduklarını yazmakta, ancak, bunlardan çoğunun emporion (yükleme-boşaltma iskelesi) olmaktan öteye gidemediğini belirtmektedir. Bununla birlikte, emporionların bir bölümü daha gelişmiş birer ticaret ve balıkçılık merkezi durumuna gelebilmişlerdir. Sonradan büyük önem kazanan bu merkezler arasında, Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kerasos (Giresun), ve Trapezus (Trabzon) gibi kentler vardı.

PERSLER DÖNEMİ: Persler'in Ahameniş sülalesinden gelen prenslerin önderliğinde kurulan Pers Devleti, özellikle II. Kiros (Kuraş) zamanında batıya doğru yayılmaya başladı. II. Kiros, İÖ 550'de, Bugünkü Azerbaycan/Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Med Devleti'nin egemenliğine son verdikten sonra, batıya, Lidya Devleti'nin üzerine yürüdü. Lidya kralı Kroissos'u İÖ 546'da yendiği zaman, Pers İmparatorluğu artık bütün Anadolu'ya yayılmıştı.

İmparator I. Dareios (İÖ 522-485), çok sayıda boy ve oymağı barındıran bu geniş toprakları merkezi bir yönetim altında toplamak için, ayrı ayrı satraplıklara (satraplarca yönetilen eyaletlere) böldü. Bu bölümleme, 127 vilayeti kapsıyor ve 23 satraplıktan oluşuyordu. Kerasos, doğuda Skidises (Rize) Dağları ile batıda Lykos (Kelkit) ve İris (Yeşilırmak) vadileri arasında kalan satraplığın içinde yer alıyordu. Dareios döneminden sonra, bu satraplık, Pont Kapadokyası denilen daha büyük bir satraplığın sınırları içinde kaldı. Bu satraplık, Herodotos'un satraplıklar listesinde 19. sırada yer alıyordu. Satraplık sınırları içinde yaşayan topluluklar, Muşkiler (Moskoi), Tibarenler, Taballer, Khalibler, Makronlar, Mardlar ve Mosinekler'di. Bu oymaklar Pers hazinesine yılda 300 talan vergi ödüyordu. I. Dareios döneminde, bu halkın dağlarda yaşayan kesimi çok geri üretim koşullarında iken, ovalarda yaşayan kesim, üretim ve doğa koşullarının elverişliliğinden yararlanarak, daha ileri bir yaşam sürüyorlardı. Tevrat'ta Meşek ve Tubal diye anılan Muşki ve Taballar, Kuzeyden Pont Kapadokyası'ndan güneye Kilikya'ya uzanan yörelere dek yayılmışlardı.

Tarihçi Ksenofon, Babilliler'in İÖ 400'de, önlerine katıp kuzeye doğru sürdükleri Onbinler'den yani yenik Yunan ordusunun artıklarından söz ederken, kimi grupların Kerasos yörelerinde konakladıklarını yazmaktadır.

Kronoloji

İÖ 1460-1200	Son Tunç Çağ. Büyük Hitit İmparatorluk Dönemi. Azzi ve Hayaşalar.
İÖ 1200-670	Frig-Muşki Toplulukları Dönemi.
İÖ 670-546	Miletoslular Dönemi.
İÖ 546-332	Persler Dönemi
İÖ 332-323	Birinci Kapadokya Krallığı Dönemi.
İÖ 323-301	Makedonyalılar Dönemi.
İÖ 301-66	Pontos Krallığı Dönemi.
İÖ 66-İS 1204	Roma-Bizans Dönemi.
1204	Giresun'un Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlanması.
1348	Cenevizliler'in Giresun'u yağmalamaları.
XIV.yy ortaları	Giresun yöresinin Hacı Emiroğulları Beyliği'nin egemenliği altına girmesi.
1381	Hacı Emiroğlu Süleyman'ın Giresun Kenti'ni ele geçirmesi.
1398	Yıldırım Bayezid'in Giresun yöresini Osmanlı yönetimine bağlaması.
1402	Timur'un Giresun yöresini Hacı Emiroğulları'na geri vermesi.
1461	Fatih Sultan Mehmed'in Giresun'u kesin olarak Osmanlı yönetimine bağlaması.
Şubat 1919	Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Giresun Şubesi'nin açılması.
17 Mayıs 1919	İzmir'in Yunanlılar'ca işgalini protesto etmek amacıyla Giresun'da bir miting düzenlenmesi.
12 Kasım 1920	Topal Osman'ın, Mustafa Kemal'in muhafız komutanlığına getirilmesi.

BİRİNCİ KAPADOKYA KRALLIĞI DÖNEMİ: İÖ 331'de, İskender karşısında kesin bir yenilgiye uğrayan Pers İmparatorluğu dağıldı. İskender, Persler'in egemen olduğu topraklarda, her birinin başına komutanlarını atadığı yeni satraplıklar oluşturdu. Ama İçdoğu Anadolu bölgesini kapsayan Kapadokya bir ölçüde bu satraplıkların dışında kaldı ve burada bağımsız bir Kapadokya Krallığı doğdu. Kurucusu, I. Ariarates (İÖ 332-323), bu krallığı, özellikle İris (Yeşilırmak) Havzası'nda güçlü bir devlet durumuna getirdi ve bugünkü Zile yakınlarındaki Gaziura'yı başkent edindi. Gaziuralı Ariarates diye anılan bu kral, Sinope'den Trapezus'a dek uzanan kıyı bölgesini de egemenliği altında tutuyordu. Ordusu yerli ve yabancı ücretli askerlerden oluşuyordu. Ariarates, gücünü pekiştirmek için, Persler'in Ahameniş soyundan gelen meşru bir kral olduğunu vurguluyor, yöre halkının eski Pers yönetimine olan bağlılığından yararlanmak istiyordu.

MAKEDONYALILAR DÖNEMİ: Ariarates'in kurduğu devlet, İskender'in ölümüyle (İÖ 323) tarih sahnesinden silindi. Bu dönemde, İskender'in vasi olarak atadığı Perdikkas'ın da isteği ile Kapadokya bölgesine Makedonyalılar geldi ve yöre bir süre bunların etkisinde kaldı. Ancak, I. Ariarates'in üvey oğullarından biri, Kapadokya'yı, Makedon egemenliğinden kurtararak yeni bir krallık kurdu. Perdikkas'ın ordularını yenmeyi başaran bu kral, İskender'in Kapadokya satrapı olan Antiogonos'a karşı da savaştı ve onun komutanlarından Amintas'ın ordularını bozguna uğrattı. Bu arada Antigonos İskender'in öbür komutanlarına karşı verdiği savaşlarda da yenilince, Ariarates'in oğlu, II. Ariarates adıyla Kapadokya Kralı oldu (İÖ 301). Öte yanda, yine Pers soylularından Mitridates Ktistes, Paflagonya ve Pont Kapadokyası yörelerinde ayaklanıyordu. İskender döneminin artıklarına karşı başlayan bu ayaklanma Amnias (Gökırmak) ve İris (Yeşilırmak) vadilerine kadar uzandı. II. Ariarates'in güneyde büyük Kapadokya'da, Mitridates Ktistes'in ise kuzeyde Pont Kapadokyası bölgesinde kurdukları krallıklar birbirinden bağımsız olarak gelişiyordu.

Kapadokya Krallığı İS 18'de Romalı Komutan Tiberius'ca yıkılıncaya kadar tarih sahnesinde kaldı.

Pontos Devleti'nin kurulduğu yer ise Ilgaz Dağı yakınlarındaki Kimiata Kenti'ydi (İÖ 301).

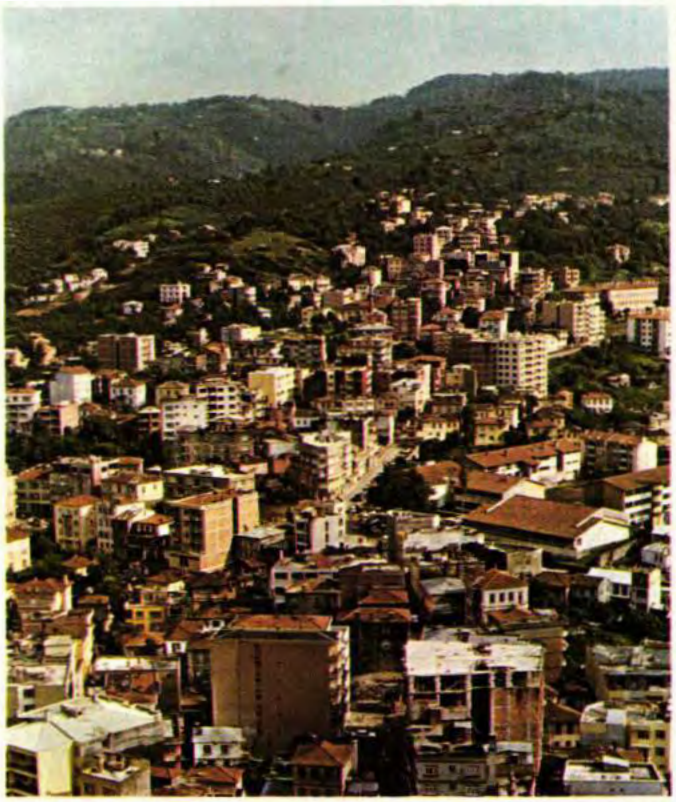
PONTOS KRALLIĞI DÖNEMİ: Ktistes'in önderliğinde giderek güçlenen Pontos Devleti, batıdaki Yunan koloni devletlerinin koruyucusu durumuna geldi (İÖ 270); güneybatıda Frigya ve Galatya'dan kuzeydoğuda Kelkit havzasına kadar genişledi.

Mitridates Ktistes'in ölümünden sonra (İÖ 266) yerine oğlu Ariobarzanes, ardından da II. Mitridates geçti (İÖ 250-190).

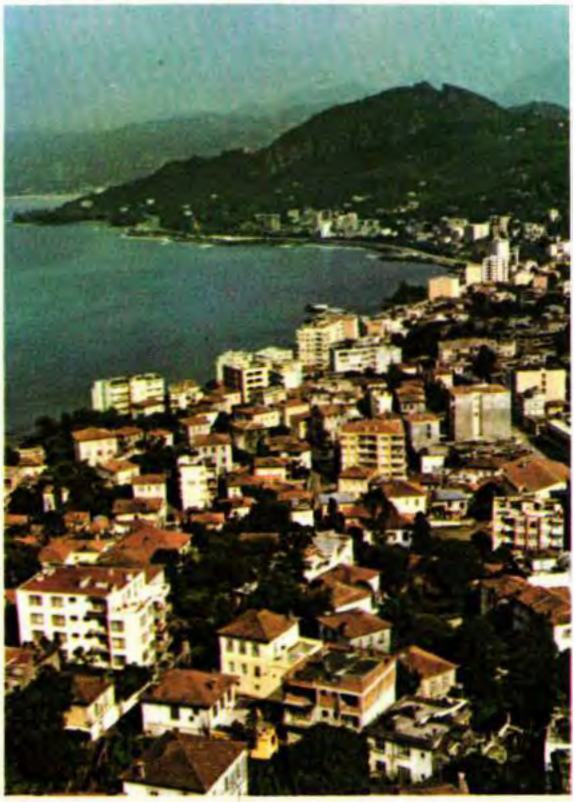
Pontos kralları,daha Ktistes döneminden beri komşuları olan Galatlar'la sürekli ilişki içindeydiler. Kimi zaman birbirlerine destek oluyor, kimi zaman çatışıyorlardı. Savaşçı oymakları, önceleri Pontos Devleti'nin etkinliği altına girdilerse de, Ariobarzanes döneminde bu devlete karşı ayaklandılar ve bu ayaklanmalar, II. Mitridates'in egemenlik yıllarına değin sürdü. Bu dönemde bir

Giresun

2222

2223

2222 - 2224 - Giresun

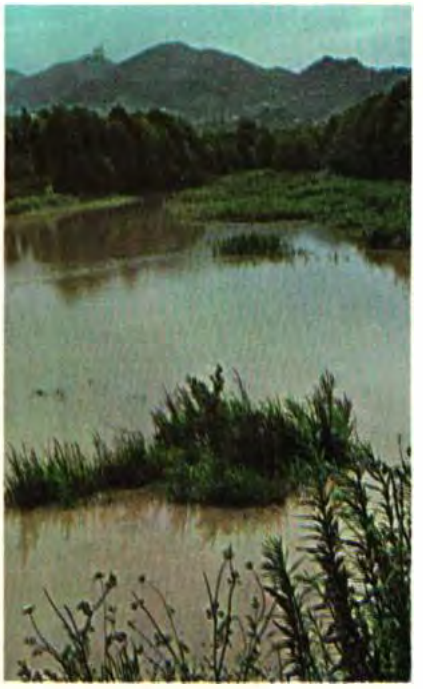
2224

2225

2227

2226

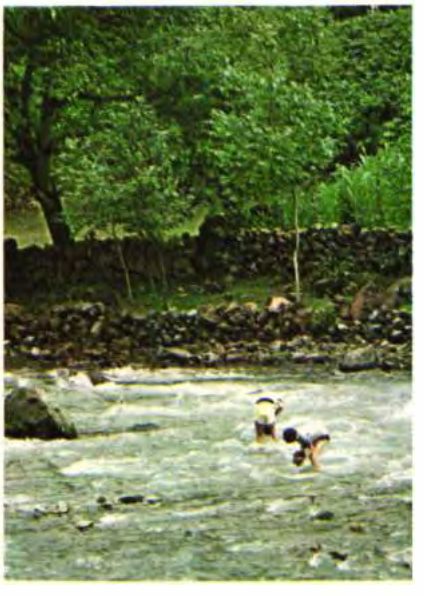

2225 - Karagöl Dağları ve mısır tarlaları
2226 - Gavur Dağı
2227 - Gelevara Çayı
2228 - 2229 - Eynesil ve Dereli ilçelerinde doğa

2228

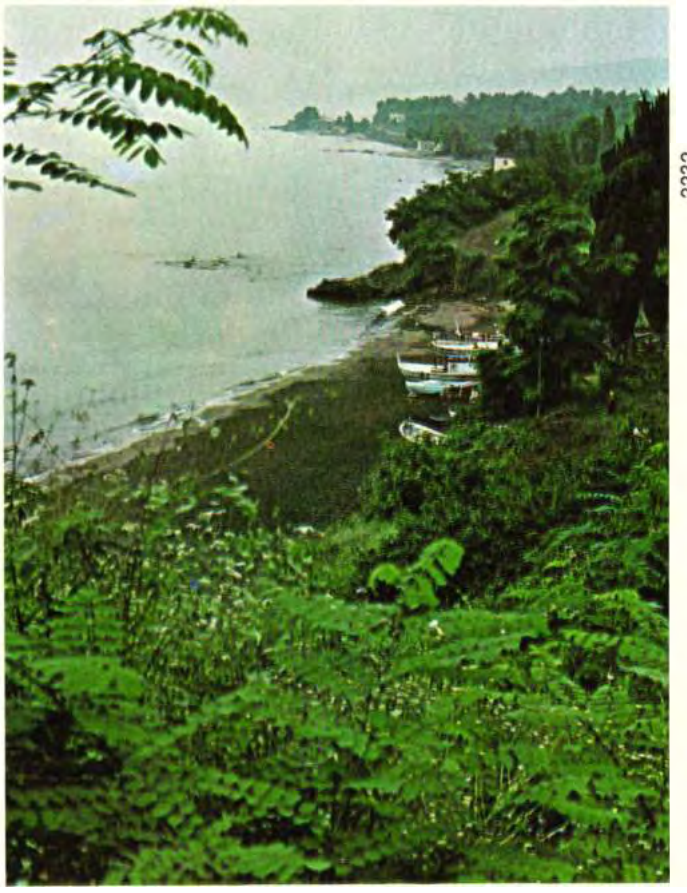
2229

2230

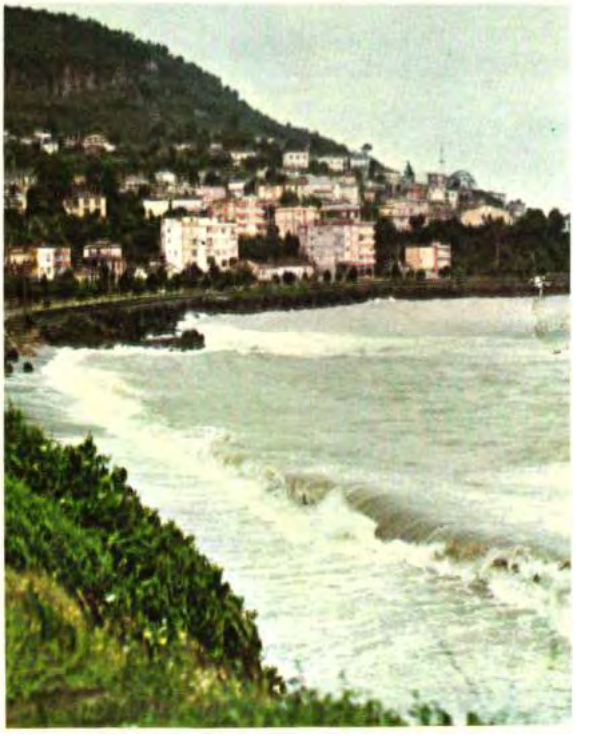

2231

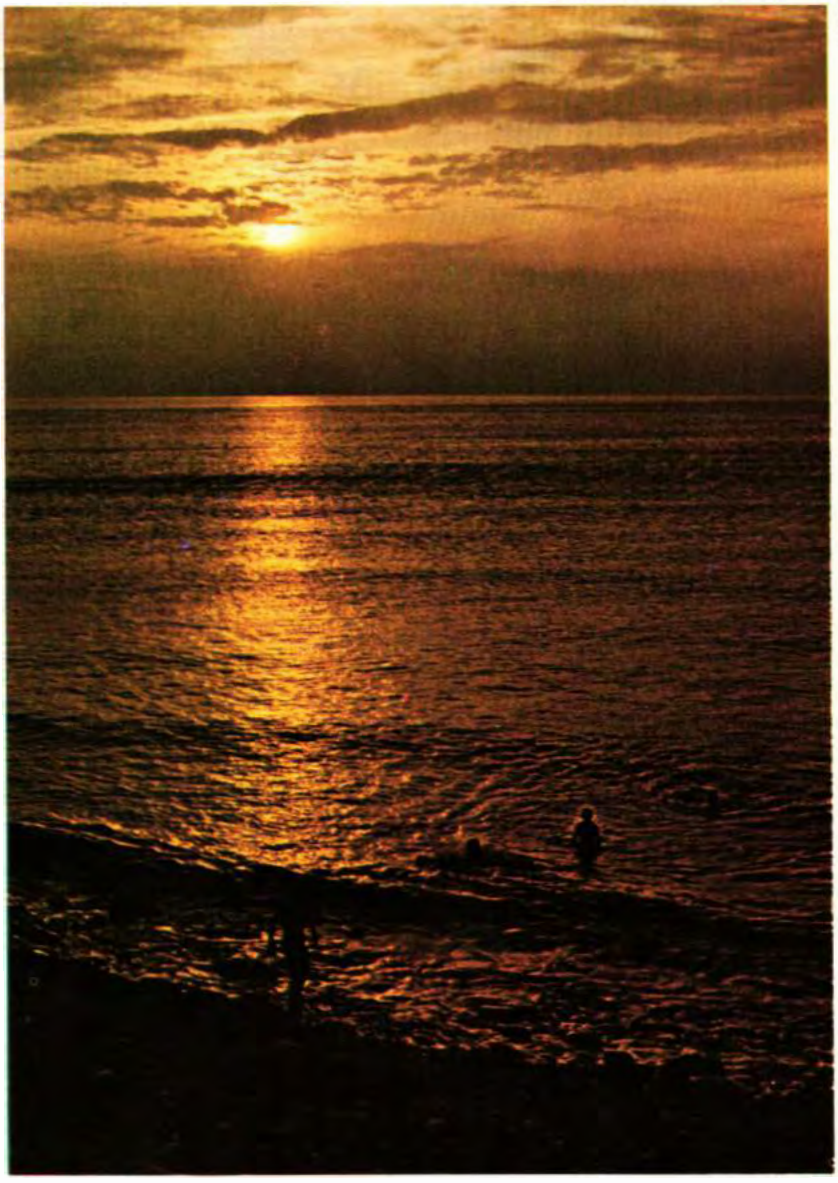

2230 - Eynesil sahili
2231 - Bulancak kıyı şeridi
2232 - Tirebolu sahili

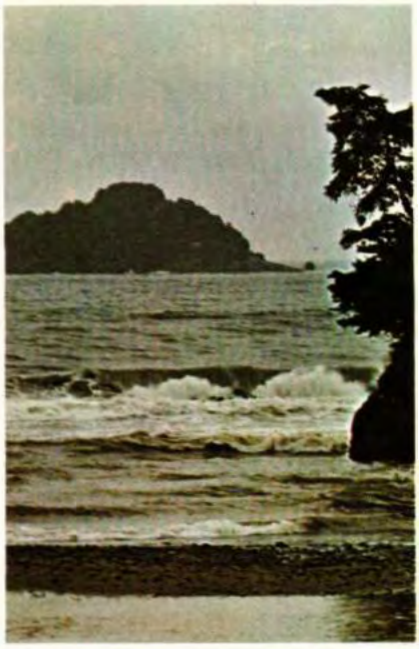
2232

2233

2234

2233 - Giresun'da gün batımı
2234 - 2235 - Giresun sahilleri ve ada

2235

barış antlaşması yapıldı. Galatlar, Pontos ordularında ücretli askerlik yapmayı bile kabullendiler. Hatta, II. Mitridates'in Selökid Prensi Antiokos Hieraks'ı yendiği Ankara yakınlarındaki savaşta, Galatlar'ın büyük katkısı oldu (İÖ 211). Ama Pont krallarının batıya yayılma girişimlerini, yine Galat oymakları federasyonu engelledi. Pontoslular da, yayılma yönünü doğuya çevirdiler.

Farnakes (İÖ 190-169) Pontos Kralı olduğunda, Romalılar yeni bir siyasal güç olarak Önasya'da belirmiş, giderek Anadolu'da etkinleşmeye başlamışlardı. Nitekim, Selökid kralı Büyük Antiokos'u Toroslar'ın gerisine atmış, Galatlar'ı sindirmişlerdi. Roma orduları, sonunda Pontos Devleti'nin Kızılırmak Vadisi'ndeki sınırlarına dek gelmişti. Ama Roma'nın istilacı güçleri Anadolu'dan çekilince, Pontos Kralı Farnakes önemli bir fırsat yakaladığını anladı. Batı komşusu Galatlar ve doğu komşusu Ermeni prensleriyle ayrı ayrı barış yaparak askeri hareketlere girişme serbestliği elde etti. Kuzeye doğru ilerleyerek, Miletoslular'dan kalma Sinope Kenti'ni aldı (İÖ 183). Bu önemli koloninin düşmesi, Karadeniz kıyısındaki Kotyora (Ordu) ve Kerasos (Giresun) gibi öbür koloni kentlerinin de düşmesini çabuklaştırdı. Bu iki kentin halkı, Farnakes'in Kerasos'un bulunduğu yerde kurduğu "Farnakeia" adlı kente yerleştirildi. Farnakes, Sinope ve Kerasos'tan sonra, doğuda Çoruh Irmağı ağzına dek uzanan kıyı kesimini ele geçirdi. Khalib, Tibaren, Tabal (ya da Tubal), Makron (ya da Tzan), Behir, Bizer, Ekehir, Muşki (Moskoi), Mosinek, Kokon, Mariandin diye anılan topluluklar hep bu kıyılarda yaşıyorlardı. Farnakes, batıya yönelerek kıyıdaki kolonilere üstünlüğünü kabul ettirdikten başka, Paflagonya (Kastamonu, Çankırı) içlerine doğru saldırılarda bulundu. O sırada Bergama, Bitinya, Paflagonya, Kapadokya gibi krallık ve prenslikler Roma'nın uydusu olmuştu. Bu uydu devletleri yıldırmaya başlayan Pontos kralı Farnakes, güneyde Selökid Devleti'nin üzerine yürüdü; ancak, Roma'nın uyarısı karşısında Toroslar'da durdu ve Romalılar'la barış yaptı (İÖ 179). Paflagonya'da ele geçirdiği topraklardan ve Sinope'ye dek bütün Batı Karadeniz'deki kentlerden çekilmek zorunda kaldı. Pontos Devleti böylece, Roma ile uydularının birleşik cephesi karşısında duraklamış oluyordu.

Farnakes'in kardeşi Mitridates Filipator (İÖ 169-120) IV. Mitridates unvanıyla tahta çıkınca, devletin içinde bulunduğu yeni siyasal koşulları değerlendirerek, Karadeniz kıyılarındaki egemenliğini güçlendirmek amacıyla bir donanma kurdu. Başkenti Amasya'dan Sinope'ye taşıdı. Yunanlı, Giritli ve Trakyalılar'dan oluşan ücretli bir ordu kurdu. Sonunda, Romalılar'ın karşı çıkmasına aldırmaksızın, Galatlar'la birlikte eski Frigya topraklarını paylaştı. Kral Filipator'un bu davranışını hiç beklemeyen Romalılar, Pontos Devleti içindeki gizli oyunlarını artırdılar ve kralı, Sinope'deki sarayında öldürttüler (İÖ 120). Mitridates Filipator'un sonradan Evpator unvanını alacak olan büyük oğlu Mitridates, devletin başına geçtiğinde (İÖ 111) Romalılar'ın Kuzey ve Orta Anadolu'yu istila çabaları giderek yoğunlaşıyordu. Pontos Devleti bu yüzden kendi sınırlarının ötesine geçemiyordu. Bu arada, Evpator'un büyükbabası Farnakes zamanında Pontos Devleti'ne bağlanan doğudaki Ermeni Prensliği bile bağımsızlığını kazanmıştı. Bu prenslik, giderek Skidises (Rize) Dağları'nı ve Farnakeia ile Trabzon bölgesini de denetimi altına aldı. Öte yandan, Galatya Tetrarkları, batıda yeniden özerkliklerini elde etmişler, Paflagonya'daki yerel sülaleler ise kendi özerk yönetimlerini kurmuşlardı.

Pontos Devleti'nin içine düştüğü bu duraklamayı fırsat bilen Romalılar, bu devletin Frigya üzerindeki etkinliğini kırarak bölgeyi imparatorluklarına kattılar. Ancak, askeri bir güç olarak ortaya çıkmakta kararlı olan Mitridates Evpator, eski Pontos krallarının da yaptığı gibi Yunanlı subaylara ve danışmanlara yönetiminde görev verdi. Hatta, Dorilaos adlı bir Yunan subayını başkomutanlığa atadı. Yine, Kırım Yarımadası'ndaki Yunanlılar'ı korumak amacıyla İÖ 110'da bir Kırım seferi düzenledi. Sinope'li komutan Diofantes komutasındaki Pontos ordusu o zamanlar Kersonet diye anılan Kırım topraklarını ve bu topraklarda yaşayan Yunan kökenli koloni halkını bölgedeki İskitler'in baskısından kurtardı. Doğu Karadeniz'in güneyinde yer alan Kolkid (Çoruh) bölgesinde ise küçük prenslikler vardı. Evpator, yerel halkın da desteğiyle, burasını kolayca ele geçirdi ve kendisine bağlı bir satraplık kurdu. Yöre kısa sürede hızla gelişti. Bugünkü Hopa ve Batum arasında yer alan kıyılarda tersaneler yapıldı. Çoruh Dağları'na keşif kolları gönderildi ve yeni coğrafi bilgiler elde edildi. Komşu yörelerdeki İberya (Gürcistan), Atropaten ve Ermeni prenslikleriyle ticaret anlaşmaları yapıldı. Pontoslular, yalnızca Doğu Karadeniz kıyı halklarıyla ilişki kuran eski Yunan kolonilerinin tersine, kıyının gerisindeki dağ halkıyla da temasa geçtiler. Bu dağlık yörelerde kabile düzenini aşamamış Bizerler, Tzanlar ve Heptokometler yaşıyordu. Böylece, Pont egemenliğinin doğu sınırları Çoruh Havzası'ndan batıda Lykos Irmağı'na uzanan bölgeleri de kapsadı. Batı sınırları ise, Herakleia'ya (Ereğli) dek uzanıyor ve başkent Sinope, devletin orta kesiminde kalıyordu. Karadeniz, artık gerek askeri gerekse ticari üstünlük açısından, bir Pontos gölü olmuş, Kara Pontos Devleti'nin yerini, Deniz Pontos Devleti almıştı. Bir süre sonra, Ege Denizi de Pont donanmasının manevra alanı durumuna geldi. Bir imparatorluğa dönüşen Pontos Devleti, imparatorun, Pont Kapadokyası, Çoruh (Kolkid), Kırım ve Batı Anadolu eyaletlerine atadığı oğullarınca yönetiliyordu. Ege kıyısındaki Yunan kentleri ve Orta Anadolu'daki Galat Tetrarkları, Pontos üstünlüğünü kesinlikle tanımışlardı. Hatta, Pontos donanması, gücünü Adriyatik Denizi'nde bile duyuruyordu. Pontoslular Ege'deki egemenliği ele geçirmek için de, Rodoslular'la savaşıyorlardı.

Romalılar, Küçük Asya'dan batıya doğru ilerleyen bu Pontos yayılması karşısında korkuya kapıldılar. Sonunda, Roma ve Pontos orduları Yunanistan'da Kerone'de karşılaştı. Ancak, Sulla komutasındaki daha deneyimli olan Roma ordusu, disiplinsiz Pontos ordusunu bozguna uğrattı (İÖ 86). Romalılar'la Pontoslular arasındaki savaşlar yıllarca sürdü. Pontos Devleti, Küçük Asya'daki egemenliğini kaptırmamakta direniyordu. Ama, Romalı Komutan Sulla, İÖ 86'da Pontoslular'ı, ağır koşullarla barış yapmaya zorladı. Delion Antlaşması diye anılan bu antlaşma uyarınca Pontos Devleti, Paflagonya ve Kapadokya'dan çekiliyor ve Roma'ya 2.000 talan savaş tazminatı ödemek zorunda kalıyordu. Pontoslular, Batı Anadolu ve Ege üzerindeki isteklerinden vazgeçmeye yanaşmadılarsa da, Romalılar, Dardanos Kenti'nde onları yeni bir antlaşma yapmaya zorladı (İÖ 85). Bundan sonra devletin doğusunda, kuzeyinde ve batısındaki çeşitli bölgelerin valileri bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Anadolu'daki Roma ordularının komutanlarından Murena, bu siyasal iktidar boşluğundan yararlanarak Pontos kralına karşı harekete geçerek Kapadokya topraklarına girdi ve Yeşilırmak'a dek ilerledi (İÖ 83). Burada, Lisinia adıyla bir kent kurdu. Ardından Kızılırmak'ın batısındaki Pont yerleşim merkezlerini yağmaladı. Sinope üzerine yürüdü. Ancak, Mitridates Evpator'un komutanı Gorios'ca püskürtüldü. Böylece, Pontos Devleti, Orta Anadolu üzerinde üstünlüğünü yeniden sağladı. Ama, bu üstünlük kısa sürdü. Bir süre sonra Romalılar, Pontos Krallığı üzerine denizden ve karadan bir sefer başlattılar. Pontos donanmasının Ege Denizi'ndeki yenilgisinden sonra, Roma'nın Lukullus komutasındaki kara ordusu Lykos (Kelkit) Vadisi'ne dek uzandı. (İÖ. 71). İki ordu, burada, Kabirez denilen yerde karşılaştı. Pontoslular'ın ikmal yollarını kesen baskınlarına karşı, Romalılar cephe savaşında yeni teknik ve taktikler uyguluyorlardı.Sonunda, Mitridates yenilerek çekildi. Ama, Mitridates'in komutanlarından Laodikeialı (Ladik) Menandros, süvari birlikleriyle Romalılar'ı geri püskürttü. Romalılar Skidises (Rize) Dağları'na doğru çekilmek zorunda kaldılar. Savaş karşılıklı saldırılarla giderek uzadı ve Midridates, ordusunu bırakarak güneye, Komana'ya (Tokat yöresi) kaçtı.Farnakeia'da bıraktığı ailesi ile haneden üyeleri de, yine kendisinin buyruğuyla öldürüldü. Farnakeia, Trapezus ve Sinope kentlerindeki Khalibler ve Tibarenler, direnmeden Romalılar'a teslim oldular.

Kuzey ve Doğu Anadolu'daki Roma harekatı, Komutan Pompeius'ca sürdürüldü ve Roma ordusu, İÖ 66'da, Ermeni kralı Tigran'a sığınan Mitridates'i kesin bir yenilgiye uğrattıktan sonra kuzeydoğuya yöneldi; Kafkas Dağları eteklerine vardı. Hatta Gürcüler'in yaşadığı İberya'ya girdi.

ROMA-BİZANS DÖNEMİ: Roma imparatoru Avgustus döneminde (İÖ 41-İS14) bugünkü Giresun'un da bulunduğu yöreler, merkezi Aras Irmağı Vadisi'nde olan Artaksiad Krallığı'nın etkinliği altındaydı. Yörenin prensi, hem Artaksiad kralını, hem de, Roma'nın üstün yetkesini tanıyordu. İmparator Traianus döneminde ise, yöre bir Roma vilayeti durumuna getirildi. (İS 117).

254'te, İran'daki Sasanlılar, Roma'nın doğu sınırlarına saldırılar düzenlediler. Bu saldırılardan Giresun yöresi de etkilendi. Aynı dönemde, Azak kıyılarında üslenen ve Boran adı verilen korsanlar, Kırım-Bosfor

Krallığı'nın donanmasını ele geçirdikten sonra, Giresun ve Trabzon kentlerine de saldırdılar.

Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kalan Giresun, Pontos Polemoniakos adıyla anılan yörede yer alıyordu. Yöre, XI.yy'da bir süre Ermeni prensliklerinin etki alanı içinde kaldı.

XI.yy'da, Haçlı Seferleri sırasında Giresun yöresinin siyasal yapısında önemli değişiklikler oldu. Bizans başkentinin Haçlı ordularınca istila edilmesi üzerine, İmparator Büyük Komnenos'un oğulları Karadeniz kıyılarına kaçtılar ve Gürcü prenslerinin de yardımıyla, 1204'te Trabzon'u ele geçirip Bizans'tan ayrıldılar. Burada, Sinop'a dek uzanan ve Trabzon Rum İmparatorluğu adı verilen bir devlet kuruldu. Giresunda bu devlet sınırları içinde kaldı.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

XI. yy'da gerilemeye başlayan Bizans Devleti ile ona bağlı yerel güçler arasındaki çelişkilerden yararlanan Türkler, 1057'de Giresun'un güneyindeki Şebinkarahisar'a akınlar yapmışlarsa da, yöre, yine Bizans egemenliğinde kalmıştır. Cenevizliler, XI. yy sonlarına doğru Karadeniz ticaretini ele geçirmiş, Amasya, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon gibi önemli liman kentlerine de egemen olmuşlardı.

İstanbul 1204'te Haçlılar'ca ele geçirilip burada bir Latin İmparatorluğu kurulunca, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, İstanbul'dan kaçarak merkezi Trabzon olmak üzere bir Rum İmparatorluğu kurdu. Giresun'u da egemenliği altına alan bu imparatorluğun kuruluşundan sonra İznik'teki Bizans İmparatoru Laskaris'in kışkırtması ile Selçuklular birkaç kez Trabzon yöresine akınlar yaptılar ve kenti kuşattılar. İmparatorluk,bu akınlarda topraklarının bir bölümünü kaybetti ve Selçuklular'a vergi vermek zorunda kaldı ise de Giresun'u elinde tutmayı başardı.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin etkinliğini yitirmeye başladığı ve Anadolu'nun İlhanlı egemenliği altına girdiği sırada Türkmenler Karadeniz'in kıyı kesimlerine inerek Halibya adı verilen madenleriyle ünlü Giresun ve Ordu yörelerini ele geçirdiler. Türkmenler'in bu akınları karşısında Giresun, Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan yardım isteyince, İmparator II. Aleksios Trabzon'dan getirdiği birlikler ile kenti Türkmenler'den geri aldı. Bu arada, Trabzon İmparatorluğu, Ceneviz ve Venedikler'e imparatorluk sınırları içinde ticaret yapmaları için ayrıcalıklar tanımış, ama bu durum halkın önemli bölümünün tepkisine yol açmıştı. İmparator Mihail döneminde, bu ayrıcalıklar nedeniyle Giresun'da çıkan ayaklanmalarda kent halkı, Cenevizliler'in bir bölümünü öldürdü. Bunun üzerine Ceneviz donanması Giresun Limanı'ndaki Rum gemilerini yaktı ve kenti yağmaladı (1348). İmparator Mihail Cenevizliler'e Trabzon'da deniz ticareti için serbest bölge olarak Güzelce Hisar'ı vererek Giresun'u kurtarabildi. Bu olaylardan birkaç yıl sonra, İmparator III. Aleksios'u tahtından indirmek için başlatılan ayaklanmaya Giresun da katıldı. Ama, kent daha sonra yeniden imparatorun denetimi altına girdi.

Pontos Krallığı'nda Siyasal ve Toplumsal Yaşam

Pontos Kralı Mitridates'in, art arda aldığı yenilgilere karşın, Romalılar'a uzun süre direnebilmesinin nedeni, topraklarında yaşayan değişik kökenli topluluklar arasında ayrım gözetmemesi idi. Gerçekten de, bölgedeki Yunan kolonilerinin halkları ve Yunanlılaşmış yerli halkla Kapadokyalılar, dağlı Paflagonyalılar, Tibarenler ve Taballar arasında etnik bir ayrım gözetilmiyor, birliğin korunmasına çalışılıyordu.

Mitridates Evpator'un siyasal yönetimi, askeri despotik bir yapıya dayanıyordu. Ne dil ne de gelenek bakımından bir birliğe sahip olmayan Pontos halkını bir devlet yapısı altında birleştiren asıl öğe, askeri güçtü. Tıpkı Asurlular, Babilliler ve Persler gibi, Pontos Devleti de, askeri gücünü yitirir yitirmez çökmeye başladı. Bazı kaynaklara göre 22, kimilerine göre ise 25 ayrı dil konuşulan ve bir çeşit topluluklar mozaiğini andıran Pontos ülkesi, üzerindeki askeri baskı kalkar kalkmaz parçalanmaya yüz tuttu.

Pontos Devleti'ndeki yönetsel bölümlenme çerçevesinde, Giresun yöresine Tibarenia (Tibarenler Diyarı) deniliyordu. Bölgeye damgasını vuran üretici topluluk Thalibler iken, yöreye bu adın verilmesinin nedeni, askeri despotlar çevresindeki yöneticiler katmanında Tibarenler'in çoğunlukta bulunması olmak gerekir. Gerçekten de Farnakeia yöresi, dönemin önemli bir maden üretim merkeziydi. Khalibler, ilkel yöntemlerle de olsa, çelik bile üretiyorlardı. Eski Yunanlılar'ın çeliği Khalibler'den öğrendikleri kesin olarak bilinmektedir. Strabon, Mitridates saraylarında görülen altın, gümüş ve değerli taşlarla bezeli mobilyaların, at koşumlarının bu yörenin ürünleri olduğunu yazar. Farnakeia, krallığın güçlü yıllarında, maden üretim merkezi oluşunun yanı sıra, bunun doğal sonucu olarak, bir ticaret merkeziydi. Doğuda Aras Vadisi ile batıda Sinope arasındaki ticaretin en çok yoğunlaştığı kentlerden biriydi. Ancak, bu uğraş yörenin yerli halkınca değil, daha çok, Ege'den göçen Yunan kökenli insanlarca yürütülüyordu.

BEYLİKLER DÖNEMİ

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşü ile Osmanlılar'ın Anadolu'da siyasal birliği yeniden kurmaları arasında büyük beyliklerin yanı sıra birkaç kente egemen küçük beylikler de ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, Giresun ve Ordu yöresindeki Hacı Emir ve oğulları beyliğidir. Yörenin etkin Türkmen aşiretlerinden birine bağlı olan Hacı Emir'in egemenlik kurduğu tarih bilinmemektedir. Hacı Emir'in egemenliği döneminde, yöredeki Türkmenler'in akınlarını önlemek isteyen Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios, kardeşi Maria'yı 1358'de onunla evlendirdi. Hacı Emir, 1364'te hastalanarak beyliğin yönetimini bırakınca yerine oğlu Süleyman geçti. Daha sonra iyileşip yönetimi yeniden ele almak istediyse de, oğlu Süleyman buna karşı çıktı. Baba ile oğul arasındaki savaşımdan yararlanmak isteyen Niksar beyi Taceddin Caniti, Hacı Emir'in topraklarına saldırınca Hacı Emir'le oğlu Süleyman çevreden yardım istemek zorunda kaldılar. Süleyman Bey, dönemin etkin kişilerinden Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'in (1381-1398) yardımını sağlamayı başardı.

Süleyman Bey, Taceddin Caniti'nin iki saldırısını önlediyse de üçüncü bir saldırıya hazırlandığını öğrenince Kadı Burhaneddin'e sığınmak zorunda kaldı. İkisi arasında arabuluculuk yapmayı kabul eden Kadı Burhaneddin, Taceddin'e elçi ve mektuplar göndererek ilişkilerin düzelmesine çalıştı. Taceddin Caniti, Kadı Burhaneddin'in elçisi Şeyh Yar Ali'ye, Süleyman Bey'e dokunmayacağına söz verdiyse de, elçi daha Sivas'a dönmeden, Süleyman Bey'in ülkesine yeniden saldırdı. Çatışma sırasında Taceddin, Süleyman Bey'e yenilip öldürülünce, Niksar yöresi Kadı Burhaneddin'in egemenliği altına girdi. Süleyman Bey de Kadı Burhaneddin'e bağlanıp, içişlerinde bağımsız olarak yönetimini sürdürdü. 1381' de 12.000 kişilik bir orduyla Giresun Kenti'ni ele geçirdi. Kadı Burhaneddin'in öldürülmesine değin (1398), yörenin yönetsel yapısında bir değişiklik olmadı.

OSMANLI YÖNETİMİ

Amasya yöresinin tümüyle Osmanlı egemenliğine girmesinden ve yerel güçlerin Osmanlı egemenliğini kabul etmesinden sonra, Yıldırım Bayezid, 1398 ilkbaharında Canik beyi Kubadoğlu Cüneyd üzerine yürüdü. Cüneyd Bey'in egemenliği altında olan Samsun'un Müslüman bölümünü ele geçirdi. Müslüman Samsun ile Canik yöresinin Osmanlı egemenliğine girmesi ile, yörede Osmanlılar'ın etkinliği arttı. Çarşamba, Terme ve Niksar yörelerine egemen olan Taceddin oğulları Mahmud'la Alparslan, Ordu ve Giresun emiri Hacı Emirzâde Süleyman Bey, Osmanlı egemenliğini kabul ettiler. Böylece, Giresun da Osmanlı yönetimine girince Osmanlı Devleti'nin sınırı, Trabzon Rum İmparatorluğu'nunki ile birleşmiş oldu.

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, Anadolu'da Osmanlılar'ın ele geçirmiş olduğu beyliklerin topraklarını eski sahiplerine geri verdi. Giresun ve Ordu da yeniden Hacı

XVIII. yy. başlarında Giresun

Emir soyunun yönetimine girdi. 1403'te Timur'la görüşmek üzere Karadeniz'den geçen İspanyol elçisi Klavijo, Ünye yöresinin Melasenao adlı bir Rum soylusunun yönetimi altında bulunduğunu, daha sonra uğradığı Türk topraklarında ise "Hacı Erzemir" adlı bir Türk prensinin egemen olduğunu yazmaktadır. Bu dönemde Giresun'da egemen olan beyin adı kesinlikle bilinmemekle birlikte, elçinin verdiği bilgi yörede Hacı Emir soyunun egemen olduğunu göstermektedir. Ankara Savaşı'ndan sonra, şehzadeler arasında çıkan taht kavgaları Çelebi Mehmed'in Osmanlı Devleti'ni yeniden bir yönetim altında toplaması ile son buldu. Osmanlılar, bu ara dönemde, büyük bölümü Anadolu'da olmak üzere, önemli ölçüde toprak kaybına uğramışlardı. Çelebi Mehmed, devletin başına geçtikten sonra (1413), yitirilen bu yerleri yeniden ele geçirme girişimlerine başladı.

1418'de büyük bir yer sarsıntısı ile yıkılan Tokat ve Amasya onarılmaya çalışılırken, Karakoyunlu beyi Yusuf, Erzincan'ı alarak Pir Ömer adında bir kişiyi kente vali atadı. Pir Ömer, Giresun'un güneyindeki Şebinkarahisar'ı ele geçirmek amacıyla kenti kuşattı. Kentin yönetimini elinde bulunduran Melik Ahmed oğlu Hasan, Çelebi Mehmed'den yardım istemek zorunda kaldı. Bu sırada Selçuklu soyundan Alparslan oğlu Hasan Bey de, Kubadoğlu Cüneyd Bey'i öldürerek Canik Kalesi'ni ele geçirdi. Bu ortamdan yararlanan Candaroğlu İsfendiyar Bey ise Müslüman Samsun'u ve Bafra'yı alarak, oğlu Hızır'ı bu yerlere vali atadı. Çelebi Mehmed, yörede çıkan karışıklıkları önlemek üzere gerekli önlemleri aldı ve Osmanlı yönetimine karşı çıkanların bir bölümünü cezalandırdı; bir bölümüne de yeni görevler vererek Osmanlı denetimini yeniden kurdu. Daha sonra Şehzade Murad'ın lalası Biçeroğlu Hamza Bey Canik yöresini almakla görevlendirildi. Hamza Bey Samsun'u ele geçirdi. Bu olaylar sırasında Giresun ve Hacı Emiroğulları Beyliği'nin durumu ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Giresun, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u aldığı 1461'de kesin olarak Osmanlı egemenliğine girdi ve uzun süre Trabzon Eyaleti'ne bağlı bir kaza merkezi olarak kaldı. Trabzon ve yöresi, Şehzade Selim'in bu kente sancakbeyi olarak atanmasından sonra daha da önem kazandı. XVI. yy'ın birinci yarısında Giresun, bir kale ile kalenin dışındaki bir köyden oluşuyordu ve Çepni Nahiyesi'nin sınırları içinde sayılıyordu.

Yavuz Sultan Selim zamanında Giresun Kalesi'nin halkı zeamet sayılmış ancak, ispençe, öşür ve rüsumları Trabzon Sancakbeyi'nce alınmıştır. Bu dönemde kalede 31 Müslüman aile vardı. Bunlar avarız vergisi vermiyorlardı. Kaledeki Hıristiyan aileler üç bölümden oluşuyordu. Bunların bir bölümü oldukça uzun bir süreden beri Giresun'da oturan ve 103 aileden oluşan Hıristiyanlar'dı. İspençe, öşür ve öbür vergileri vermekle yükümlüydüler. İkinci bölüm, kent dışından gelenlerdi ve 63 aileden oluşuyordu. Üçüncü bölümde ise 55 aile vardı. Bunlar dışardan gelen ve uzun süreden beri Giresun'da oturan Hıristiyanlar'dı.

XVI. yy'ın ikinci yarısından başlayarak, devletin bozulan ekonomik durumuna koşut olarak toplumsal çalkantılar da arttı. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde görülen olaylar Giresun yöresini de etkiledi. Özellikle III. Murad döneminde (1574-1595) topraklarını terketmek zorunda kalanlar, levendler ve suhteler (medrese öğrencisi) önemli huzursuzluk ve ayaklanmalara neden oldular. 1574'te Pazarsuyu Kadısı, çevresine 30 kadar levend ve suhte toplayarak olaylar çıkardı ve soygunculuğa başladı. Giresun ve çevresindeki halka büyük zarar veren bu kişiler kent voyvodası Zünnun'ca yakalanarak cezalandırıldılar.

Batum Beylerbeyi'ne ve Giresun Kadısı'na gönderilen 1584 tarihli bir hükümde, Giresun haslarından birinin sahibi olan Hacı Pir Ahmed oğlu Piri, Karaveli oğlu İlyas ve kardeşi Mehmed adlı kişilerin yörede soygunculuk yaptıkları belirtiliyor ve yakalanarak cezalandırılmaları isteniyordu.

III. Murad zamanında Giresun ve yöresinde yeniçeriler de olay çıkartmışlardır. Ekonomik bunalım dolayısıyla maddi durumları bozulan yeniçeriler Anadolu'nun birçok yöresinde, özellikle savaş dönemlerinde huzursuzluk yaratmaya başlamışlardır. 1586'da savaştan dönen yeniçerilerle bazı kişiler Giresun'da karışıklıklara neden olmuş, birçok insanı öldürüp, halkın malını yağmalamış, bu arada Giresun voyvodasını da yaralamışlardı. Giresun halkının şikâyeti üzerine, yeniçerilerin çıkardıkları olayları önlemek amacıyla başlarına bir odabaşı atanmıştır. Yine 1587'de, Giresun'a gelen yeniçeriler, önceki gibi birçok olaya neden olmuş, Giresun Voyvodası Zaim Ahmed'in eşine saldırmışlardı. Halkın şikâyeti üzerine Giresun Kadısı'na hüküm gönderilmiş ve yörenin Yeniçeri Ağası Hızır, Giresun'daki

yeniçerilerin başına bir çavuş atamıştır.

Bu dönemde Anadolu'da ortaya çıkan ve Celali Ayaklanmaları adı verilen olaylar 1603'ten başlayarak değişik bir yapı kazanmaya başladı. 1601'de Celali elebaşısı Karayazıcı'nın öldürülmesi ve kardeşi Deli Hasan'ın devletle anlaşarak Rumeli'ye geçmesinden sonra, kendisine uymak istemeyen birçok arkadaşı, Anadolu'nun çeşitli kesimlerine yayılarak soygunculuğa başladı. Bu Celali bölüklerinin önemli etkinlik alanlarından biri ve asıl merkezi, Çorum'dan başlayarak Doğu Karadeniz kıyılarına dek uzanan Yeşilırmak yöresi, özellikle, Amasya-Tokat-Şebinkarahisar çevresi idi. Başta Şebinkarahisar olmak üzere Keşap ve Giresun kazaları halkı ile, kadı, müderris ve öbür görevlilerin İstanbul'a yolladıkları şikâyet mektubundan öğrenildiğine göre; 1604-1605'te Şebinkarahisar Sancağı'na bağlı Ordubayramlı Kazası'nda Hacı Şamlı adlı bir soyguncu, 1.000 kişiyi aşkın levend ve sekban ile birlikte yöredeki köy ve kasabaları basarak halkın malını yağmalamış, birçok kişiyi de öldürmüştü. Ayrıca yöredeki kazaların her birinden 1.000'er kuruş salgun (olağanüstü vergi) ve çeşitli yiyecek maddeleri toplamış, kadıların, doğu ordusu serdarı emriyle topladıkları sürsat vergisini görevli kişiden zorla almıştı.

Bu dönemde Hacı Şamlı'nın yörede yarattığı baskı, özellikle korunmasız yerleşim merkezleri halkının, kalesi olan kasaba ve kentlere sığınmalarına yol açmıştır. Soyguncular Giresun Kalesi'ni bir aya yakın kuşatmışlar, kaçıp buraya sığınmak isteyen halkın bir bölümünü ellerine geçirip öldürmüşlerdir. Kuşatmanın uzaması üzerine kaledeki halk, Şebinkarahisar Sancağı eski mutasarrıfı Giresunlu Seyyid Mehmed Paşa'nın önderliğinde ayaklananların üzerine yürümüş, Hacı Şamlı ile soyguncuların öbür ileri gelenleri ve 250'ye yakın Celali askerini öldürmüştür. Bu olaydan sonra halk, yeni olaylarla karşılaşmamak için Seyyid Mehmed Paşa'nın Şebinkarahisar'a yeniden bey atanmasını istemiş ve hükümet bu isteği kabul etmek zorunda kalmıştır.

Giresun yöresinde tedirginlik yaratan bu gibi olaylar XVIII. yy'da da görülmüştür. 1756 tarihli bir ilamdan öğrenildiğine göre, Canik Muhassılı Süleyman Bey ile kardeşi Ali Bey 12.000'den fazla askerle Giresun Kasabası'nı basarak çok sayıda kişiyi öldürerek halkın mallarını yağmalamışlardı. Kasaba halkı Giresun Kalesi'ne sığınmak zorunda kalmış, Süleyman Bey'le adamları 23 gün süreyle kaleyi kuşatarak, kasabadaki ev eşyalarını gemilerle Samsun'a taşımışlar, daha sonra da kasabayı tümüyle yıkmışlardı.

Bu olaydan bir süre sonra, soygunculuk yaptıkları için idama mahkûm olan Giresunlu Dizdaroğulları Ali ve Abdi adlı kişiler, Giresun Kalesi'ne sığınmışlardı. Onları yakalamakla görevlendirilen Canik Kaymakamı Hacı Ali Bey, emrindeki askerlerle Giresun Kalesi'ni 63 gün kuşattıktan sonra bu kişileri ele geçirmiştir.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: Giresun XIX.yy'da, Karadeniz kıyısında yer alan, doğuda Tirebolu Kazası, batıda Ordu Kazası ve güneyde de, Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı ile çevrili bir kazaydı. Günümüzde, Giresun'a bağlı bir ilçe olan Tirebolu ise, doğuda Görele Kazası, güneyde Gümüşhane ve Karahisar-ı Şarkî sancakları ile çevriliydi.

XIX.yy'da, kıyıya paralel uzanan dağların zor geçit vermesi nedeniyle, Giresun yöresinin çevredeki bölgelerle bağlantısı gelişememişti. Bu ulaşım zorluğu, Giresun yöresinin, komşuları Samsun ve Trabzon'a oranla, geri kalmasına yol açmıştır. Ekonomik yaşamdaki gelişmemişlik, toplumsal yaşamı da etkilemiştir. Bu yöre insanı uzun yıllar, arazi dağlık olduğu için, bulduğu yere evini kurmayı ve birkaç dekarı geçmeyen düzlüklerde mısır ekmeyi yeğlemiştir. Bu durum, mahallelerin birbirlerinden uzak kalmasına yol açmış ve dağınık bir yerleşme düzeni yaratmıştır.

Yöre insanlarının biribirleriyle bağlantılarının zayıflığı, giderek, kazalar arasında (Tirebolu ile Şebinkarahisar gibi) lehçe ayrılıklarının ortaya çıkmasına da yol açmıştır.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Giresun yöresi Tanzimat'ın ilanına değin Trabzon Eyaleti'ne bağlı bir kazaydı. 1846 Devlet Salnamesi, Giresun Kazası'nı, Trabzon Eyaleti'ne bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın bir kazası olarak göstermektedir. 1860 Devlet Salnamesi'nde de Giresun Kazası'nın yönetsel konumu aynıdır.

1867 Vilayet Nizamnamesi'nde, Giresun ve Tirebolu kazaları, Trabzon Vilayeti'nin Trabzon Merkez Sancağı içinde görünmektedir. Giresun ve Tirebolu'nun yanı sıra, Trabzon Merkez Sancağı'nın öbür kazaları, sırasıyla, Bucak, Rize ve Of idi.

1877 Devlet Salnamesi, Giresun Kazası'nın Trabzon'a değil, Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî (bugünkü Şebinkarahisar) Sancağı'na bağlı olduğunu yazmaktadır. Aynı salnamede, Alucra Kazası'nın da, Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlı olduğu kaydedilmektedir. Aynı tarihte Tirebolu ve Görele kazaları ise, Trabzon Vilayeti'nin Trabzon Merkez Sancağı içinde yer almaktaydı.

1892 Devlet Salnamesi'nde, Giresun, Tirebolu ve Görele kazaları, Trabzon Vilayeti'nin Trabzon Merkez Sancağı'na bağlıydı. Alucra Kazası ise, Karahisar-ı Şarkî Sancağı içinde yer alıyordu; merkez kasabasının adı Mesudiye idi. Cumhuriyet'in ilanına değin bu yönetsel bölünmenin olduğu gibi korunduğu görülmektedir.

Cuinet'de, Giresun Kazası 1892'de Trabzon Merkez Kaza, Sürmene, Akçaabad, Vakfıkebir, Görele, Tirebolu ve Ordu ile birlikte, Trabzon Vilayeti'nin 4 sancağından biri olan Trabzon Merkez Sancağı içinde gösterilmektedir. Cuinet'ye göre, Giresun Kazası'nın, Akköy (merkezi Bulancak), Piraziz ve Keşap olmak üzere 3, Tirebolu Kazası'nın ise, Görele ve Şiran olmak üzere 2 nahiyesi vardı.

Giresun ve Tirebolu'da birer kaymakam, 4 yıl için halkın seçtiği bir belediye başkanı, bir kışla komutanlığı ile silah deposu ve bir liman başkanı bulunmaktaydı.

İslam Ansiklopedisi, XIX. yy'ın ortalarında Giresun Kenti nüfusunun yaklaşık 4.000 olduğunu, yüzyılın sonlarında ise 9.000'e yaklaştığını belirtmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1831'de yapılan nüfus sayımı, Giresun ve Keşap kazaları erkek nüfusunu 8.785 olarak göstermiştir. Hacegândan Tuğrakeş Hacı Ethem Efendi'nin yaptığı bu sayımda, Görele'nin nüfusu da 3.973 olarak verilmiştir.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi, Giresun Kazası'nda 6.809 Müslüman erkek nüfusun yaşadığını yazmaktadır. Bu salnameye göre, Giresun Kazası'nın toplam erkek nüfusu 9.800; Tirebolu Kazası'nın toplam erkek nüfusu 8.258 ve Görele Nahiyesi'nin toplam erkek nüfusu da 9.317 idi (Tablo 1). Buna göre, Giresun Kazası'nda Rum nüfus Müslüman nüfusun yarısını oluşturmakta; Tirebolu Kazası'nda ise Rum nüfusun Müslüman nüfusa oranı üçte bire yaklaşmaktaydı. Giresun ve Tirebolu kazaları ile Görele Nahiyesi'nde yaşayan Ermeni nüfus pek azdı.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Giresun Kazası Müslüman erkek nüfusu büyük ölçüde bir artış göstermiyor: Müslüman erkek nüfus 7.314'e çıkarken, Rum erkek nüfus ise 1.793'e düşmüş ve bu azalma Giresun Kazası'nın toplam erkek nüfusunun, on yıl içinde, 9.800'den 9.404'e düşmesine yol açmıştır (Tablo 1).

1880 Trabzon Vilayet Salnamesi, Giresun, Keşap, Akköy ve Piraziz için, 1878 Trabzon Vilayet Salnamesi ile aşağı yukarı aynı verileri göstermektedir. Bu salnameye göre Tirebolu Kazası'nın Müslüman erkek nüfusu 14.992, toplam erkek nüfusu 18.139; Görele'nin Müslüman erkek nüfusu 12.118, toplam erkek nüfusu ise 14.552 idi (Tablo 1). Tirebolu ve Görele kazalarında Rum nüfusun Müslüman nüfusa oranı da 1/5 idi.

Evliya Çelebi'nin Gözüyle Giresun

Giresun Kalesi, Bizans İmparatoru Konstantin tarafından yaptırılmıştır. Sonraları, bir ara Uzun Hasan'ın eline geçmişse de Cenevizliler, Akkoyunlular' dan zorla almışlardır. Kale, Osmanlılar'ca kuşatılınca; Fatih'in Mahmud Paşa'ya: "Bu gece kaleye giresin!" buyruğundan ötürü, kalenin adı "Giresun" olmuştur. Trabzon Eyâleti'yle sınır olan kesiminin toprakları paşa hasıdır.

Yeniçeri Ocağı Serdarı, Kale Dizdarı, Gümrük Emini, Müftü ve Nakibi vardır.

Giresun, Cenevizliler'de iken bayındır, bakımlı büyük bir kentmiş. Hâlâ o zamanın yapıları ayaktadır. Fakat, şimdi o kadar büyük bir kent sayılmaz. Yine de camileri, mescitleri, hanları, hamamları, çarşı ve pazarlarına diyecek yoktur.

Kalesi, deniz kıyısındadır. Kent, bağlık, bahçelik, güzel bir görünüme sahiptir. Limanı gayet iyi demir alır. Fakat, batı rüzgârından etkilenir. Limanın batısında bir de adacığı vardır. Bu adaya deniz araç ve gereçlerini saklayanlar, karadan kente baskın düzenleyerek yağmalamışlardır. Zira, kale kenti **koruyacak güçte** değildir. Trabzon'a gidiş ve gelişte **denizyolundan**sa karayolu yeğlenir. Biz, **buradan** denizyoluyla daha kuzeyde **olan** "Perpolum Kalesi"ne geldik.

Cuinet'ye göre, XIX.yy'ın sonlarında, Giresun ve Tirebolu kazalarının Müslüman nüfusu sırasıyla 51.704 ve 35.000 idi. Giresun Kazası'nda Rum sayısı 11.884, Tirebolu Kazası'nda ise 5.400 idi (Tablo 2). Cuinet'in rakamlarıyla, Rum nüfusun Müslüman nüfusa oranı, yaklaşık 1/5'i bulmaktadır. Gelişkinliğine karşın Tirebolu Kazası nüfusunun Giresun'a oranla azlığı, Giresun'un limanı bulunmasıyla açıklanabilir.

Karahisar-ı Şarkî Kazası, Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın kuzey doğusunda idi. Kazanın 6 nahiyesi ve 365 köyü vardı. Karahisar-ı Şarkî Kenti'nde iki tabur redif askeri ile, silah deposu, cephanelik ve teçhizat depoları bulunmaktaydı. Adı geçen redif birlikleri, Erzincan'daki 4. Kolordu'ya bağlıydı.

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda, Karahisar Merkez Kaza'da 6.000'i Sünni, 3.000'i Şii olmak üzere, toplam 9.000 Müslüman yaşamaktaydı. Karahisar Merkez Kaza nüfusunun etnik ve dinsel dağılımı, XIX.yy sonunda şöyleydi:

	Topluluk Adı	Nüfus
Müslüman:	Sünni	6.000
	Şii	3.000
Ermeni:	Gregoryen	3.000
	Protestan	1.500
	Katolik	300
Rum Ortodoks:		5.000
Toplam		18.800

Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın doğusunda yer alan Alucra Kazası'nın XIX. yy'da toplam 6 nahiyesi ve 130 köyü vardı.

Cuinet'ye göre, XIX. yy'ın sonunda, Alucra Kazası'nda 4.880'i Sünni ve 2.230'u Şii olmak üzere, toplam 7.110 Müslüman yaşamaktaydı. Alucra Kazası'nda nüfusun etnik ve dinsel dağılımı şöyleydi:

	Topluluk Adı	Nüfus
Müslüman:	Sünni	4.880
	Şii	2.230
Ermeni:	Gregoryen	1.964
	Protestan	700
	Katolik	162
Rum Ortodoks:		3.951
Toplam:		13.887

Alucra Kazası'nın merkezi Mesudiye'nin nüfus dağılımı ise, yine Cuinet'ye göre, 400'ü Müslüman, 100'ü Gregoryen Ermeni, 460'ı da Rum Ortodoks olmak, üzere, 960 idi.

Shaw'a göre, Karahisar-ı Şarkî Kenti'nin 1885-1914 döneminde, Müslüman nüfusu yaklaşık üçte bir oranında artış gösterirken, kentin Rum Ortodoks nüfusu, aynı dönemde yarı yarıya artmıştır. Shaw'ın verileriyle, Karahisar-ı Şarkî Kenti'nde Müslüman nüfus 1885'te 19.421 iken, 1914'te 26.379'a; Rum Ortodoks nüfus ise, aynı yıllarda, 8.512'den 16.383'e çıkmıştır. Yine aynı dönemde, kentin Ermeni Gregoryen nüfusunda büyük bir değişiklik olmamış, 7.118'den 8.477'ye yükselmiştir.

Tablo 1
1869, 1870 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerinde Giresun Kazası Erkek Nüfusunun Etnik Dağılımı

Salname Tarihi	Adı	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
1869	Giresun	6.809	2.766	225	9.800
	Akköy	6.556	1.300	38	7.894
	Keşap	6.376	990	—	7.366
	Tirebolu	6.346	1.707	205	8.258
	Görele	9.285	—	32	9.317
	Toplam	35.372	6.763	500	42.635
1878	Giresun	7.314	1.793	297	9.404
	Keşap	7.240	—	—	7.240
	Akköy	5.051	711	21	5.783
	Piraziz	2.857	124	—	2.981
	Toplam	22.462	2.628	318	25.408
1880	Giresun	7.314	1.793	297	9.404
	Keşap	7.240	—	—	7.240
	Akköy	5.051	710	21	5.782
	Piraziz	2.857	124	—	2.981
	Tirebolu	14.992	2.934	213	18.139
	Görele	12.118	2.375	59	14.552
	Toplam	49.572	7.936	590	58.098

SİVİL, ASKERİ VE DİNSEL HİZMETLER: XIX.yy'da Giresun Kazası Trabzon Valiliği'ne bağlı idi.

Belediye başkanı ise 4 yıllık bir görev süresi için seçilirdi. Kentte bir askeri garnizon ile büyükçe bir silah deposu vardı.

1869, 1878 ve 1880 Trabzon Vilayet salnamelerine göre, Giresun Kazası'nda sırasıyla 2.616, 2.882 ve 2.882 hane bulunuyordu. Kaza nüfusunun, XIX.yy'ın son çeyreğinde büyük bir artış göstermeyişi, hane ve mahalle sayılarının da çok büyük değişikliklere uğramaması sonucunu doğurmuştur. Öte yandan, Tirebolu Kazası'nın hane sayısı, 1869'da 4.897 iken, 1880'de 6.913'ü bulmuş; mahalle sayısı da, buna koşut olarak, 79'dan 114'e çıkmıştır (Tablo 3). Akköy Nahiyesi'nin hane ve mahalle sayılarında ise, aynı dönemde, üçte bir oranında düşüşler görülmektedir.

Cuinet, Giresun Kenti'ndeki hane sayısının 1886'da 1.398 iken, 1892'de 1.500'e çıktığını, dolayısıyla 102 hanelik bir artış gösterdiğini yazmaktadır. Bu verilere göre, XIX.yy'ın son on yılında kent nüfusundaki artış hızlanmıştır.

1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Giresun Kazası'nda 12 cami ve mescit, 2 kilise bulunduğu kaydedilmektedir (Tablo 4). 1880 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde cami ve mescit sayısının 30'a, kilise sayısının da 14'e yükseldiği görülmektedir.

Kaza, han, hamam, dükkân ve benzeri taşınmaz mallar açısından, pek yoksul sayılmazdı. 1870'te 9 olan han sayısı 1880'de 22'ye, dükkân sayısı, aynı dönemde, 230'dan 392'ye yükselmiştir. 1870'te 20 olan fırın sayısı da on yıl içinde 24 olmuştur. Cuinet'ye göre, 1892'de, Giresun Kenti'nde, 15'i aşkın han, 4 hamam, yaklaşık 30 fırın ve 4 değirmen vardı.

1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Giresun Kazası'nın 1867 yılında en büyük gelir kalemlerini, 288.027 kuruş aşar (ürün) vergisi ile 233.085 kuruş temettü (gelir) vergisi oluşturuyordu.

1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Giresun Kazası'nın 1867 yılı gelir kalemlerinin dağılımı şöyleydi:

Gelirin Türü	Miktar (Kuruş)
Aşar (Ürün vergisi)	288.027
Temettü (Gelir vergisi)	233.085
Ağnam Rüsumu (Koyun vergisi)	43.780
İane-i Askeriye (Müslüman olmayanlardan askerlik bedeli olarak alınan vergi)	69.445
Varidat-ı Müteferrika (Çeşitli gelirler)	81.955
Toplam Gelir	716.292

1890'da, Giresun Kazası'nda toplanan

Tablo 2
Cuinet'ye Göre 1892'de Giresun ve Tirebolu Kazaları Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Dinsel Topluluk	Giresun	Tirebolu
Müslüman	51.704	35.000
Rum Ortodoks	11.884	5.400
Gregoryen Ermeni	938	600
Toplam	64.526	41.000

aşar vergisi 18.500 OL gelir vergisi ise toplam 7.600 OL idi. Giresun Limanı'ndan elde edilen gümrük geliri, 1890 yılı için, 540.000 kuruştu.

1898 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Giresun Kazası'nda iç ve dış satışlardan elde edilen vergilere yer verilmektedir. Salnameye göre, 1898'de dış ülkelerden gelen mallardan alınan vergi, 421.375 kuruş ile, öbür iki vergi kalemini geride bırakmaktaydı. Bu salnameye göre, Giresun Kazası'nın iç ve dış satışlarından elde edilen vergiler şöyleydi:

Vergi Türü	Miktar (Kuruş)
Yabancı ülkelerden gelen mal resmi	421.375
Yabancı ülkelere giden mal resmi	160.264
Ülke içinde satılan mal resmi	87.771
Toplam	669.410

Giresun, XIX.yy'da, Karadeniz kıyısında önemli bir limandı. Kentin ticaret etkinliklerine koşut olarak, limanda bir de telgrafhane kurulmuştu. Burada yılda yaklaşık 5.000 resmi mesaj ve telgraf alınmakta, öbür bölgelere yine yılda ortalama 3.000 telgraf çekilmekteydi.

TARIM: Giresun, bir kıyı kasabası olduğu için, halk geçimini büyük ölçüde balıkçılıkla sağlardı. Yörenin dağlık ve engebeli kayalık topraklarının ekime pek elverişli olmayışı, tarımın gelişmesini engellemiştir. Kıyıya paralel uzanan sık ormanlar olağanüstü doğal güzelliğine karşın, XIX. yy'da büyük ölçüde yok edilmekte, buralarda yaşayan çok sayıdaki av hayvanlarından, gereğince yararlanılmamaktaydı.

XIX. yy'da Giresun yöresinin başlıca tarım ürünleri mısır, arpa gibi tahıllar, fasulye ve nohut gibi baklagillerdi ve üretim halkın yıllık tüketimini karşılamaktan uzaktı. Cuinet'ye göre bu ürün yetersizliğinin başlıca nedeni ekim yapılan toprakların çok büyük parçalara bölünmüş olmasıydı.

Giresun yöresinin en büyük tarım ürünü fındıktı. Buna karşın XIX. yy'da, fındık ağaçlarına gereği gibi bakım yapılmamaktaydı. Cuinet'in verilerine göre, Giresun Kazası'nın bellibaşlı tarım ürünlerinin yıllık miktarları şöyleydi:

Ürün Adı	Miktarı
Fındık	5.500.000 kg
Mısır	350.000 (İstanbul kilesi)
Fasulye	1.500.000 (Okka)
Pirinç	750.000 (Okka)

Bulancak yöresinin üzümleri ünlüydü. Bu üzümlerden yapılan şaraplar orta sertlikte ve çok kaliteliydi; çevre kazalarda çok sayıda alıcı bulurdu. Giresun'da yılda 10.000 okka, Bulancak'ta da 25.000 okka şarap üretilmekteydi.

Giresun yöresinin dünyaca ünlü kirazları, bölgede elde edilen meyveler içinde büyük yer tutardı. Giresunlular meyvelerden, yılda 12.000 OL gelir sağlamaktaydı.

Giresun Kazası'nın 14 köyünde tütün ekilmekteydi. Tüm köylerde toplam 47 dönümlük arazide yapılan tütün ekiminden, yılda ortalama 6.300 kg ürün alınmaktaydı. Tütün ürününden, Reji İdaresi'ne 1890'da 530.000 kuruşluk pay ayrılmıştı.

Tablo 3
1869, 1878 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre, Giresun Kazası'ndaki Hane ve Mahalle Sayıları

Adı	1869		1878		1880	
	Hane	Ma halle	Hane	Mahalle Köy	Hane	Ma halle
Giresun	2.616	35	2.882	34	2.882	34
Akköy	2.637	31	1.793	19	1.793	19
Keşap	1.783	31	1.782	32	1.783	32
Tirebolu	4.897	79	—	—	6.913	114
Görele	2.664	54	—	—	3.917	52
Piraziz	—	—	807	14	807	14
Toplam	14.597	230	7.264	99	18.095	265

Tablo 4
1870 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre, Giresun Kazası'ndaki Taşınmaz Malların Dağılımı

	1870	1880
Cami ve Mescit	12	30
Tekke	1	1
Medrese	4	2
Kilise	2	14
Han	9	22
Hamam	3	3
Dükkân	230	392
Mağaza	41	—
Fırın	20	24
Boyahane	4	—
Basmahane	2	—
Şayakhane	10	—
Kahvehane	34	—
Çeşme	—	44
Değirmen	—	38
Mezarlık	—	11
Türbe	—	1

Cuinet, 1887-1892 arasında, Giresun, Tirebolu ve Görele kazalarında elde edilen tarım ürünlerinin beş yıllık ortalamalarını vermektedir. Bu verilere göre, Giresun Kazası'nda, 98.450 hektolitre mısır, tahıllar arasında birinci gelmektedir (Tablo 5). Baklagillerden, 663.360 kg ile fasulye büyük yer tutmaktadır. Fındık, 2.375.060 kg ile, Tirebolu ve Görele kazalarına oranla büyük bir farklılık göstermektedir. Mısır, fasulye, ve fındığın yanı sıra, 216.890 kg ile sebze ürünleri, 119.050 kg ile üzüm ve 85.280 kg ile pirinç, Giresun Kazası'nın tarım ürünleri arasında önemli yer tutmaktadır.

Tirebolu Kazası'nda 647.600 kg ile sebzeler en önemli tarım ürünü olarak belirmektedir. Onu 296.440 kg ile fasulye, 286.000 kg ile de pirinç izlemekteydi. Tirebolu'nun fındık ve üzüm üretimi, üç kaza arasında en düşük düzeydeydi (sırasıyla, 125.860 kg ve 60.150 kg). Öte yandan, 55.500 kg bal ile üç kaza arasında birinci gelmekteydi (Tablo 5). Tahıllardan, 66.130 hektolitre ile mısır önemli yer tutmaktaydı.

Görele Kazası'nın en önemli tahıl ürünü mısırdı. Yıllık üretimi 31.510 hektolitreyi bulan mısırı, 1.480 hektolitre ile buğday izlemekteydi (Tablo 5). Görele'nin öbür önemli ürünleri fasulye (399.260 kg), fındık (255.120 kg), çeşitli sebzeler (292.560 kg) idi. Üzüm üretiminde 84.780 kg ile üç kaza arasında ikinci sırayı almaktaydı.

HAYVANCILIK: XIX.yy'da denize kıyı oluşu nedeniyle, Giresun yöresinde yetiştirilen hayvan sayısı son derece sınırlıydı. Yörenin yüksek çalılarla kaplı tepelerinde, sığır otlatılmaktaydı. Büyük ölçüde çift öküzü olarak, ya da sütü ve eti için beslenen sığır türünün yanı sıra, taşıt hayvanı olarak kullanılan at, eşek ve katır yetiştirilmekteydi.

MADENLER: Giresun yöresinde bakır madenlerinin varlığı eski tarihlere dayanmaktadır. Giresun'a bağlı Espiye'nin 6 km güneyinde, eski dönemlerden kalma 100 m uzunluğunda bir bakır yatağı bulunmuştur. Karaerik yakınlarındaki bu eski bakır madeninin yanı sıra, yörede yüzyıllar boyunca eritilen madenlerin oluşturduğu, 300.000 tonluk bir curuf yığını bulunmaktadır. Espiye bakır madeninin XVII.yy'da Osmanlılar'ca işletildiği bilinmektedir.

Giresun yöresinin ikinci önemli madeni, XIX.yy'da simli (gümüşlü) kurşundu. Piraziz Nahiyesi'nin Bozat Köyü'nde çıkarılan simli kurşun, Giresun-Şebinkarahisar yolundan yararlanılarak dışsatıma sunulurdu. Orta nitelikteki bu madenin arama izni, 1884'te Yunan uyruklu Leonidas Zarifi'ye verilmişti. Zarifi'nin aramayı geciktirmesi üzerine, ruhsatı geçersiz sayılmış ve ikinci arama izni İstanbullu Solahaniyan Agop'a verilmiştir.

Simli kurşun ve antimuan XIX.yy'da Giresun Kazası'nın Keşap Nahiyesi'ne bağlı Valid ve Yutuncuk köylerinde de çıkarılmaktaydı. Bu madenleri, Bozat'taki maden için arama izni alan Zarifi ortaya çıkarmış, daha sonra imtiyaz isteminde de bulunmuştu. Cuinet, Keşap'taki çok zengin olduğu sanılan madenlerde, gerekli araştırmaların yapılmadığını belirtmektedir. Şebinkarahisar Merkez Kaza'da, Eğinbel Dağı yakınlarındaki Licesi yöresinde de simli kurşun bulunmaktaydı.

SANAYİ: Giresun'da XIX.yy'da yerel sanayi çok gelişmemişti. Sanayi alanında, halkın en önemli uğraşı dokumacılıktı. 1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Giresun Kenti'nde pamuk, tire ve ketenden yılda 3.000 - 4.000 dolayında peşkir dokunduğu kaydedilmektedir. Bu peşkirlerin büyük bölümü kent içinde satılır, bir bölümü de İstanbul'a gönderilirdi. Peşkirlerin yanı sıra, yılda yaklaşık 1.000 top karaketen bezi dokunmakta, Şebinkarahisar ile Sivas ve öbür komşu kentlere satılmaktaydı.

Akköy Nahiyesi'nde kilim, aba ve keten bezi; Keşap Nahiyesi'nde de kilim ve şal dokunmaktaydı. Keşap'ta, ayrıca tahta kova yapımı da gelişmişti. Keşap'ın tahta kovaları yörede çok sayıda alıcı bulmaktaydı.

Giresun halkının gelir kaynaklarından

biri de, Espiye yakınlarında çıkarılan bakırın işlenmesi idi. Giresun Kazası'nda kuyumculuk ve bakır işlemeciliği, XIX.yy'da ileri düzeydeydi.

1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre yörede 4 boyahane, 2 basmahane ve 10 şayakhane vardı. Dokumacılığın dışında, yörede sanayi gelişmemişti. Cuinet, XIX.yy sonunda, Giresun Kazası'nda, toplam 150 değirmen ve 193 fırın olduğunu da yazmaktadır.

TİCARET: Giresun Limanı, XIX.yy'da, çevrede yetişen ürünlerin deniz yoluyla çeşitli bölgelere yollandığı bir limandı. Rüzgâra açık ve korunmasız olmasına karşın, çevrenin gereksinimlerini, bir ölçüde, karşılamaktaydı.

Giresun'da XIX.yy sonunda, başlıca dört önemli deniz nakliyat şirketi faaliyet göstermekteydi. Düzenli vapur seferleri gerçekleştiren bu şirketler, Cuinet'ye göre, şunlardı:

1) **"Messageries Maritimes"**: Bu şirketin vapurları, Batum'dan dönerken, her 15 günde bir Giresun Limanı'na uğrardı.

2) Şirket-i Mahsusa adlı bir Osmanlı şirketi.

3) Rus Denizcilik ve Ticaret Kumpanyası **(Compagnie Russe de Navigation et de Commerce).**

4) Courtgi Kumpanyası **(Compagnie Courtgi)**.Bu şirketin vapurları İstanbul'dan geliş ve gidişte, haftada iki kez Giresun Limanı'na uğrardı.

1890'da Giresun Limanı'ndan gerçekleştirilen dışsatımın büyük bölümü, İstanbul (442.030 kg), Mısır (661.400 kg), Trieste (696.730), Marsilya (497.511) ve Rusya'ya (1.343.418 kg) yönelikti (Tablo 6). İngiliz şirketlerinin İngiltere'ye yolladığı mallarla Osmanlı Devleti'nin öbür bölgelerine gönderilenler de önemli yer tutmaktaydı:

2.685.710 kg ve 508.869 kg dışsatımın toplam değeri ise yaklaşık 11.698 OL (292.458 Frank) idi.

Giresun Limanı'nda 1890'da gerçekleştirilen dışalım malları arasında pamuklu dokuma, madeni eşya (bıçak vb), un, sömürge ülkelerinin ürünleri, demir eşya yer almaktaydı. 356.633 kg ile akaryakıt ve 453.666 kg ile de tuz önemli yer tutmaktaydı (Tablo 7) Giresun Limanı'na mal getiren şirketler arasında, yaklaşık 39.000 OL'lik (976.135 Frank) dışalımla Avusturya Deniz Nakliyat Şirketi, birinci gelmekteydi.

Bunların dışında, İngiliz buharlı gemileri ile Papayani Kumpanyası'nın gemileri de Giresun'a uğrayan başlıca gemiler arasındaydı. Giresun Kenti'nin XIX.yy'ın ortalarında yaklaşık 60 yelkenliden oluşan bir deniz filosu vardı; ancak, buharlı gemilerin deniz taşımacılığında kazandığı üstünlük sonucunda, bu filodaki yelkenli sayısı, yüzyılın son on yılında, 24'e kadar düşmüştü. Bu yelkenlilerin hemen tümü Rus bandırası taşımaktaydı.

Giresun Limanı'nda, yabancı temsilci olarak, bir Rus konsolos yardımcısı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir konsolosluk görevlisi bulunmaktaydı.

Giresun Limanı'ndan 1890'da dışarıya satılan, 184.700 OL değerindeki malları taşıyan şirketler ve miktarların dağılımı şöyleydi:

Tablo 5

XIX. yy Sonunda, (1887-1892) Giresun, Tirebolu ve Görele Kazalarında Elde Edilen Tarım Ürünlerinin Beş Yıllık Ortalama Miktarları

Ürün Adı	Giresun	Tirebolu	Görele
Buğday	— hektolt.	— hektolt.	1.480 hektolt.
Arpa	3.410 "	1.310 "	250 "
Mısır	98.450 "	66.130 "	31.510 "
Toplam	101.860 "	67.440 "	33.240 "
Pirinç	85.280 kg	286.000 kg.	— kg
Kenevir	23.990 "	4.080 "	7.220 "
Fasulye	663.360 "	296.440 "	399.260 "
Fındık	2.375.060 "	125.860 "	255.120 "
Üzüm	119.050 "	60.150 "	84.780 "
Ceviz	13.280 "	38.750 "	— "
Saman	517.460 "	195.530 "	— "
Sebzeler	216.890 "	647.600 "	292.560 "
Meyve	64.270 "	40.730 "	— "
Bal	35.450 "	55.500 "	11.000 "
Zeytin	— "	1.000 "	— "
Öbürleri	— "	— "	4.000 "
Toplam	4.114.090 "	1.751.640 "	1.053.940 "

Tablo 6

1890'da Giresun Limanı'ndan Yapılan Dışsatım

Gönderildiği Ülke ya da Kent	Taşıma Şirketlerinin Adı: Avusturya Deniz Sigorta Şirketi	Deniz Postası	Rus Şirketleri	Şirket-i Mahsusa	İngiliz Şirketleri	Toplam (kg. olarak)
İstanbul	99.350	44.507	91.333	206.840	—	442.030
Osmanlı Devleti'nin Öbür Kentleri	142.715	105.955	224.449	35.750	—	508.869
Varna	14.030	—	17.683	—	—	31.713
Rusya	221.415	4.320	1.117.683	—	—	1.343.418
Yunanistan	160.635	24.175	6.883	—	—	191.693
Mısır	260.070	31.200	339.750	30.380	—	661.400
Tuna	13.340	—	12.233	—	—	25.590
Trieste	667.480	—	29.250	—	—	696.730
Marsilya	4.565	448.813	44.133	—	—	497.511
Liverpool	47.635	—	144.066	—	—	191.701
Londra	—	173.360	—	—	2.512.350	2.685.710
Hamburg	—	2.600	—	—	—	2.600
Öbürleri	95.295	15.200	58.383	55.385	137.000	361.263
Malların Değeri (Frank olarak)	96.295	17.625	143.504	35.034	—	292.458

Rus	(buharlı)	25.671	(koli)	2.085.346	(kg)
Fransız	"	10.400	"	850.130	"
Avusturya	"	20.718	"	1.728.230	"
Türk	"	4.013	"	328.355	"
Papayani Şirketi		14.758	"	2.512.350	"
İngiliz	"	1.700	"	137.000	"
Öbürleri (yelkenli)		35.554	"	2.804.333	"
Toplam		112.814	"	10.445.744	"

Bu tabloya göre, koli ağırlığı ve kg olarak, Rus buharlı gemileri, Papayani Şirketi ile Avusturya buharlı gemilerinin taşıdıkları mal miktarı önde gelmektedir. Dışarıya satılan malların büyük bölümünü fındık oluşturmakta, onu fasulye, hayvan postları ve balık yağı izlemekteydi. Papayani Şirketi'nin taşıdığı toplam malın, 1.298.000 kg'ını Şebinkarahisar'ın Licesi madeninden çıkarılan simli kurşun oluşturmaktaydı.

1890'da Giresun Limanı'ndan gerçekleştirilen toplam dışalım, 3.377.000 kg ağırlığında 81.268 koliden oluşmakta, malların toplam değeri de 230.000 OL'yi bulmaktaydı. Dışalıma konu olan mallar arasında, tuz önde gelmekteydi. Tuzu, 369.826 kg ile kumaş, 356.633 kg ile akaryakıt, 350.522 kg ile demir eşya, 315.513 kg ile sömürge ülkelerin ürünleri ve 288.896 kg ile de buğday izlemekteydi. Kereste ile karpuz da,

önemlice dışalım ürünlerindendi.

1890'da Giresun Limanı'ndan gerçekleştirilen dışalımın toplam miktarı ve ağırlığı ile bu dışalımın ürünlere göre dağılımı şöyleydi:

Ürün Adı	Miktar (koli)	Ağırlık (kg)
Kumaş	4.507 koli	369.826 kg
Madeni Eşya	2.202 "	201.955 "
Sömürge Ürünleri	3.755 "	315.513 "
Buğday	3.595 "	288.896 "
Boş Çuval	551 "	82.660 "
Hayvan Postu	2.068 "	101.996 "
Tütün	1.081 "	54.050 "
Demir Eşya	3.681 "	350.522 "
Kireç	1.207 "	64.550 "
Alkollü İçkiler	962 "	78.162 "
Çanak-Çömlek	962 "	55.990 "
Akaryakıt	10.684 "	356.633 "
Tuz	—	453.666 "
Kereste	26.715 parça	—
Karpuz	9.700 tane	—
Öbürleri	10.456 koli	523.081

ULAŞIM: XIX. yy'da Giresun Kazası'nın tek önemli karayolu Giresun'u Şebinkarahisar'a bağlayan yoldu. Büyük bölümü, bu yüzyılda, Sivas Vilayeti'nin sınırları içinde kalan Giresun-Şebinkarahisar yolunun, Giresun'dan 30 km uzaklığa kadarki bölümünün genişliği 7 m idi. Yol, 30 km'den sonra dağlık arazide daralmakta, kimi yerlerde eni 4 m'ye, hatta 3'm'ye kadar inmekteydi. Yan yana iki aracın aynı anda geçişine pek elverişli olmayan bu yol derin uçurumlar nedeniyle oldukça tehlikeliydi. Darlığına, tehlikesine ve Şebinkarahisar'a yakın bölümleri henüz tamamlanmamış olmasına karşın bu yol, çok uzun yıllardan bu yana, kervanlara geçit vermekteydi.

Giresun-Şebinkarahisar yolunun Trabzon Vilayeti sınırları içinde kalan bölümünün uzunluğu 50 km, toplam uzunluğu da 122 km idi.

Cuinet'nin belirttiğine göre, Giresun-Şebinkarahisar yolunun yapımına 1870'te başlanmış, 1890'ların başlarında henüz bitirilememişti. Bunun başlıca nedeni, Trabzonla Sivas vilayetleri arasındaki sınır anlaşmazlıkları idi.

EĞİTİM: XIX.yy'da Giresun Kazası, eğitim bakımından ileri düzeyde değildi. Kaza nüfusunun yarısını Rum Ortodokslar oluşturduğu için, Müslüman olmayan öğrencilerle okullarının sayısı başka yörelere oranla daha yüksekti.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Giresun Kazası'nda 42, Tirebolu Kazası'nda 3 İslam okulu vardı. İlk, orta ve medrese düzeyindeki bu okulların öğrenci sayıları ise, sırasıyla, 1.265 ve 1.085 idi.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Giresun, Tirebolu, Görele ve Keşap'taki okulların etnik dağılımı ile öğrenci ve öğretmen sayıları Tablo 8'de gösterilmiştir.

1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Giresun Kazası'nda 4 medrese ve 1 tekke bulunduğu kaydedilmektedir. 1880 Trabzon Vilayet Salnamesi ise, Giresun Kazası'ndaki medrese sayısını 2 olarak göstermektedir.

1880 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Giresun, Keşap, Görele ve Tirebolu'daki Müslüman okulların dağılımı şöyleydi:

Tablo 7
1890'da Giresun Limanı'ndan Yapılan Dışalım

Malın Türü	Taşıma Şirketlerinin Adları					Toplam
	Avusturya Deniz Sigorta Şirketi	Deniz Postu	Rus Şirketleri	Şirket-i Mahsusa	Yelkenli ile	(Kg. olarak)
Pamuklu dokuma	253.186	35.040	65.100	16.500	—	369.826
Madeni eşya	147.225	8.650	16.080	30.000	—	201.955
Un	27.600	67.950	55.080	24.000	114.266	288.856
Sömürge Ülkelerin Ürünleri	267.767	25.006	12.260	6.480	—	311.513
Heybe	12.635	41.265	9.360	19.400	—	82.660
Hayvan postu	11.020	12.526	19.020	6.500	52.750	101.816
Tütün	—	—	54.050	—	—	54.050
Demir Eşya	132.515	56.507	101.100	12.500	17.400	320.022
Çimento, Kireç	—	64.550	—	—	—	64.550
Alkollü İçki	59.182	9.680	7.020	2.280	—	78.162
Çanak-Çömlek	—	55.990	—	—	—	55.990
Akaryakıt	—	—	—	—	356.633	356.633
Tuz	—	—	—	—	453.666	453.666
Öbürleri	208.246	6.388	169.620	19.500	119.327	523.081
Malların Değeri (Frank olarak)	976.135	14.960	355.172	20.700	—	1.366.967

Tablo 8
1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Giresun'daki Okulların Etnik Dağılımı

	Giresun	Tirebolu	Görele	Keşap	Toplam
İslam Mektebi	42	3	14	45	104
Öğrenci Sayısı	1.265	1.085	218	1.372	3.940
Rum Mektebi	6	11	—	2	19
Öğrenci Sayısı	269	185	—	46	500
Ermeni Mektebi	1	2	—	—	3
Öğrenci Sayısı	Bilinmiyor	Bilinmiyor	—	—	—
Müderris (İslam)	11	3	3	4	21
Hatip (İslam)	38	45	22	29	134

Kaza Adı	Medrese	Müslüman Mektebi	Toplam
Giresun	2	15	17
Keşap	4	23	27
Görele	4	61	65
Tirebolu	7	36	43
Toplam	17	135	152

Bu salnamenin verilerine göre, Tirebolu Kazası'nın 7 medrese ve 36 çeşitli düzeylerdeki Müslüman okullarıyla, eğitim alanında ileri bir düzeyde olduğu görülüyor. Görele Kazası 61 okulla, okul sayısı açısından birinci sırayı alırken, 36 okulla Tirebolu Kazası onu izlemekteydi.

Cuinet, XIX. yy sonunda, Giresun, Tirebolu ve Görele kazaları ile birlikte Trabzon Merkez Sancağı'nda, 753 Müslüman, 136 Rum Ortodoks ve 29 Ermeni okulu olduğunu yazmaktadır. Ona göre, bu okullarda 22.934 Müslüman, 7.436 Rum Ortodoks 1.170 Ermeni öğrenci okumakta idi (Tablo 9). Yılda 11.470 Osmanlı Lirası ile, yıllık gider açısından Müslüman okulları başta gelmekteydi.

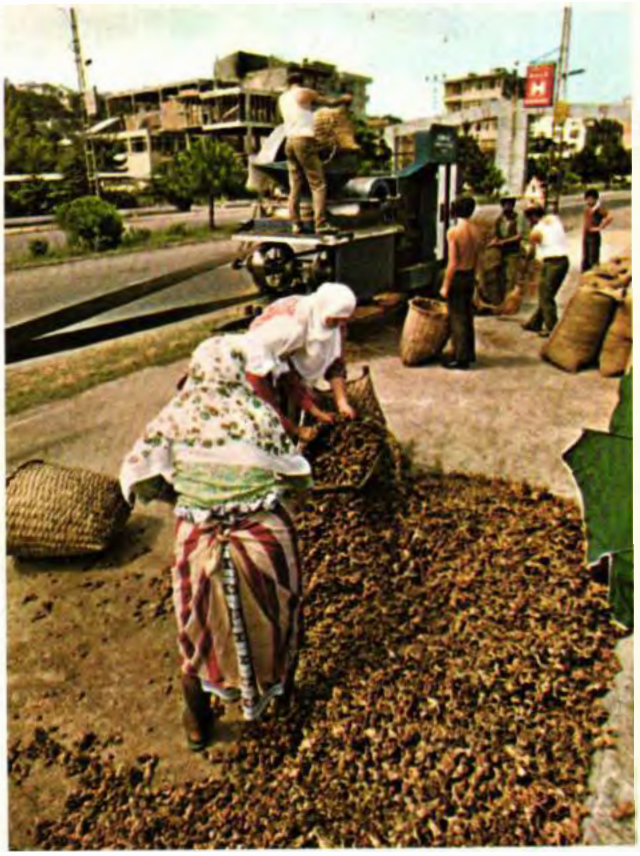
Adı geçen okullarda okuyan kız ve erkek öğrencilerin oranı, Müslümanlar'da 1/32, Rum Ortodokslar'da 1/22'yi ancak bulurken, Ermeniler'de bu oran 1/3'i aşmaktaydı.

Trabzon Merkez Sancağı'nın toplam verilerinin yanı sıra, Cuinet, salt Giresun Kenti için de sayılar vermektedir. Ona göre, Giresun'da 400 öğrencisi bulunan 7 Müslüman; 483 öğrencili 3 Rum Ortodoks ve toplam 242 öğrencili 2 Ermeni okulu vardı (Tablo 10). Bu verilere göre, Rum Ortodokslar'da kız öğrencilerin erkek öğrencilere oranı 1/7'i bulurken, Ermeniler'de bu oran yarı yarıyı aşmaktaydı.

2236

2237

2236 - Fındık bahçeleri
2237 - 2238 - Fındık harman makinesine götürülüyor ve harmanlanıyor

2238

2239

2240

2241

2242

2243

2244

2239 - Tütün kurutuluyor
2240 - Giresun'da bahçe tarımı
2241 - Fiskobirlik
2242 - Peker fındık sanayii
2243 - Giresun Orman Başmüdürlüğü
2244 - 2245 - Seka Kâğıt Fabrikası

2245

2246

2247

2246 - Giresunlu balıkçılar
2247 - Giresun Ticaret Lisesi
2248 - Giresun peynir- tereyağı fabrikası
2249 - Fatoğlu Un Fabrikası, Bulancak
2250 - Giresun un fabrikası

2248

2249

2250

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda, Tirebolu Kazası'nda 200 erkek öğrencisi ve 6 müderrisi olan 1 medrese bulunmaktaydı. Kazanın tek rüştiyesinde 200 erkek öğrenci ve 7 öğretmen vardı.

Tirebolu Kazası'nda 1890'ların başında, 3 Müslüman, 2 Rum Ortodoks ve 1 Ermeni Gregoryen ilkokulu vardı Bu ilkokullardaki öğrenci sayıları sırasıyla, 180, 150 ve 80 olmak üzere toplam 410; öğretmen sayıları da sırasıyla, 4,5 ve 3 olmak üzere toplam 12 idi.

İlkokulların öğrenim süresi Rum Ortodokslar'da 7 yıl, Ermeni Gregoryenler'de ise 4 yıldı.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Giresun, Tirebolu ve Görele kazaları ile Akköy Nahiyesi'nde birer rüştiye olduğu yazılıdır. Bu okullarda, sırasıyla, 102, 81, 71 ve 32 öğrenci okumaktaydı.

Aynı salnamede Giresun Kazası'nda Müslüman olmayanların 15 ortaokulu bulunduğu kaydedilmektedir. Giresun Kazası'nda, XIX.yy sonunda Rum Ortodoks nüfusun, toplam nüfusa oranı 1/5'ti ve Rum Ortodoks ortaokul sayısı 12'yi bulmaktaydı. Giresun Kazası'nda, XX. yy başlarında, Müslüman olmayanların ortaokullarıyla, bu okullarda ders gören kız ve erkek öğrencilerin sayıları şöyleydi:

Topluluk Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı Kız	Erkek	Toplam Öğrenci
Ermeni Katolik	1	57	—	57
Ermeni Gregoryen	2	—	52	52
Rum Ortodoks	12	35	526	561
Toplam	15	92	578	670

1903 Maarif Salnamesi'nde, Giresun Kazası'nda 4, Tirebolu Kazası'nda 2 ve Görele Kazası'nda 5 medrese olduğu yazılıdır. 5 medrese ile ön sırayı alan Görele Kazası 225 öğrencisi ile sayı bakımından da birinci gelmektedir. Giresun ve Tirebolu kazalarında aynı salnameye göre, medrese öğrencisi sayısı sırasıyla, 188 ve 93 idi.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Trabzon Vilayeti, Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı Giresun, Tirebolu ve Görele kazalarındaki medreseler ve öğrenci sayıları şöyleydi:

Kazalar	Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Giresun	Sultan Selim Camisi'ne bağlı 4 medrese	188
	Toplam	188
Tirebolu	Hamam Mahallesi Medresesi	71
	Çarşı Mahallesi "	22
	Toplam	93
Görele	Atik Medresesi	31
	Hamidiye "	15
	Teşvikiye "	57
	Tevfik-i Hakk "	25
	Dar ül-Hadis "	97
	Toplam	225

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Şebinkarahisar ve Alucra kazalarındaki medreseler şunlardı:

Kazalar	Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Şebinkarahisar	Hacı Yusuf	97
	Allahkulu	29
	Eskibağ	13
	Toplam	139
Alucra	Mesudiye	75
	Zencar	125
	Karayörük	78
	Mezmik	75
	Çanak	88
	Mandaval	42
	Toplam	483

1903 Maarif Salnamesi, XX.yy'ın başlarında, Şebinkarahisar ve Alucra kazalarında, sırasıyla, 3 ve 6 medrese bulunduğunu kaydetmektedir. Buna göre, Şebinkarahisar Kazası'na kıyasla küçük bir kaza olan Alucra'nın, medrese yönünden, daha zengin olduğu görülüyor.

Şebinkarahisar Kazası'ndaki medreselerin toplam öğrencisi sayısı 139 idi; Alucra Kazası'ndaki medreselerin öğrenci sayısı 483 ile, Şebinkarahisar Kazası'ndaki toplam öğrencilerin üç katını aşmaktaydı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Şebinkarahisar ve Alucra kazalarında birer rüştiye vardı. Bu rüştiyelerde, sırasıyla 48 ve 23 erkek öğrenci eğitim görmekteydi. Aynı salnamede, Şebinkarahisar Kazası'nda 5 Ermeni ve 18 Rum ilkokulu, birer Ermeni ve Rum ortaokulu bulunduğu yazılıdır. Ermeni ilkokullarında toplam 69 kız ve 303 erkek öğrenci, Rum ilkokullarında ise 472 erkek öğrenci okumaktaydı. Ermeni ortaokulunda 250'si erkek, 40'ı kız olmak üzere toplam 290 öğrenci, Rum ortaokulunda ise toplam 57 erkek öğrenci okumaktaydı.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Giresun Kazası'nda 690 kitaplık Sultan Selim Camisi Kütüphanesi'nin bulunduğu kaydedilmektedir.

Tablo 9
XIX. yy Sonunda, Trabzon Merkez Sancağı'nda Müslüman ve Müslüman Olmayan Öğrencilerin Okuduğu Okulların Dinsel Dağılımı, Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Topluluk Adı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Yıllık Gider (OL)	Öğrenci Erkek	Kız	Toplam
Müslüman	753	765	11.470	22.234	700	22.934
Rum Ortodoks	136	159	3.140	7.106	330	7.436
Ermeni	29	38	920	895	275	1.170
Toplam	918	962	15.530	30.235	1.305	31.540

Tablo 10
XIX. yy Sonunda, Giresun Kenti'ndeki Okul, Öğretmen ve Öğrencilerin Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı Erkek	Kız	Toplam
Müslüman	7	10	400	—	400
Rum Ortodoks	3	10	420	63	483
Ermeni	2	5	150	92	242
Toplam	12	25	970	155	1.125

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE GİRESUN

Giresun, Milli Mücadele yıllarında işgale uğramamasına karşın, ayrılıkçı Rum çeteleri ile yerli halk arasındaki yoğun çatışmalara sahne oldu. Milli Mücadele'nin ilk önemli adımı olan Erzurum Kongresi'nde Giresun delegelerinin de bulunması, ilin o yıllardaki önemini göstermektedir.

MÜTAREKE SONRASINDA GİRESUN'DA DURUM: Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisini belgeleyen Mondros Mütarekesi, Anadolu'nun kimi bölgelerinde çeşitli ayrılıkçı güçlerin etkinliklerine uygun bir ortam hazırlamıştı. Bu ortamdan yararlanmak için harekete geçen güçlerden biri de Karadeniz'in doğusundaki ayrılıkçı Rumlar'dı. Önceki yüzyılın sonlarında başlattıkları ayrılıkçı çalışmaları XX. yy başlarında daha da geliştiren ve Merzifon Amerikan Koleji'ni üs edinerek yoğun bir örgütlenmeye girişen kimi Rumlar mütareke hükümlerine ve "Osmanlı topraklarında bağımsız devletler kurulmasını" içeren Wilson ilkelerine dayanarak eyleme geçtiler. Bunlar, bir yandan temsilcilerle Paris Barış Konferansı gibi uluslararası toplantılara katılarak büyük devletlerin desteğini sağlamaya, öte yandan da silahlı eylemlere başvurarak, "Pontus Rum Devleti" kurmak istedikleri bölgedeki Müslüman halkı yıldırmaya çalışıyorlardı. Ayrılıkçı çabaların en çok yoğunlaştığı yörelerden biri olan Giresun, o sırada, Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazaydı. Nüfusunun önemli bir bölümünün Rumlar'dan oluşması ve Rumlar'ın uzun yıllar burada yönetsel görevler üstlenmiş olması, ayrılıkçı çabalar için elverişli

bir ortam yaratıyordu. Örneğin, Pontus Rum Devleti'nin kurulması için İngiliz Hükümeti'nile tkilemeye çalışan Konstantin Konstantinidis, uzun yıllar Giresun Belediye Başkanlığı yapmış olan Kaptan Yorgi'nin oğluydu.

Bu etkinliklerin canlandığı dönemde, İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti de, bir önceki dönemin iktidarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yoğun bir kampanyaya girişmiş, onun sorumluluğu altında yapılan bütün uygulamalarla ilgili soruşturmalar açmıştı. Bu uygulamaların başında Ermeni ve Rumlar'ın tehciri (göç ettirilmesi) geliyordu. İtilaf Devletleri'nin de baskısıyla başlatılan bu soruşturma, ayrılıkçıların yaptıkları ihbarlar üzerine, giderek ayrılıkçı çabalara karşı çıkanların cezalandırılmasına yönelmişti. Bu gelişme, kendisini Giresun'da da göstermişti. Ayrılıkçı Rumlar, çalışmalarına engel olacağı kanısına vardıkları herkesi, geçmiş "tehcir"in sorumlusu olarak İstanbul'a ihbar ediyor ve cezalandırılmalarını istiyorlardı.

DİRENİŞ ÖRGÜTLENMELERİ VE TOPAL OSMAN AĞA: Pontuscular'ın İstanbul'a ihbar ederek hemen yakalanıp cezalandırılmasını istedikleri kişilerin başında Topal Osman Ağa geliyordu. Adını daha sonraki yıllarda da sık sık duyuracak olan Topal Osman, Giresun eşrafından Feridunzadeler'in oğluydu. Balkan Savaşı'nda aldığı yara sonucu sakat kalan Topal Osman, Giresun Ermeni ve Rumları'na yaptığı baskılarla tanınıyordu. Şiddet yanlısı tutumuyla bölge azınlıkları dışında Müslüman halka da korku saçıyordu. Nitekim, Mondros Mütarekesi sonrasında, Giresun Belediye Başkanı Hacı Bey yaşlandığını ileri sürerek görevden çekilince, hiç kimseye danışmadan, Belediye Başkanlığı koltuğuna oturmuştu. Bunda, Giresun eşrafının, herşeye karşın, Topal Osman'ı Pontuscular'a karşı bir "kurtarıcı" olarak görmesinin büyük payı vardı.

Topal Osman'ın silahlı adamlarının yanı sıra bir de böyle resmi bir görevden güç alması, Pontuscular için beklenmedik bir gelişmeydi. Pontus ileri gelenleri buna karşı önlem almakta gecikmediler. Gerek doğrudan İstanbul Hükümeti'ne, gerek Patrikhane aracılığıyla İtilaf Devletleri temsilcilerine Topal Osman'ın daha önceki eylemlerini sayıp döken telgraflar çekerek hemen yakalanmasını istediler. Duruma el koyan Nemrut Mustafa Paşa Divanı (İstanbul'da kurulan ve Divan-ı Harp adı verilen Olağanüstü Savaş Mahkemesi), Topal Osman'ın derhal yakalanarak İstanbul'a getirilmesini kararlaştırdı. Ancak, durumu öğrenen Topal Osman, silahlı adamlarının da yardımıyla Giresun'dan ayrılarak dağa çıktı. Bir süre gönüllü topladıktan sonra da, o günlerde Sivas'a bağlı olan Karahisar-ı Şarkî'ye (Şebinkarahisar) yerleşti. Bu sırada ayrılıkçı Rumlar da Giresun'da çalışmalarını yoğunlaştırmış, İstanbul Hükümeti'nin buradaki temsilcilerini büyük ölçüde etkisiz duruma getirmişlerdi. Kızılhaç bayraklı Yunan gemileri Kızılhaç görevlisi adı altında çok sayıda Rum'u Giresun'a ve çevre kasabalara taşıyordu. Topal Osman ise bu gelişmeye misilleme olarak, Keşap yöresindeki Rum köylerine art arda baskınlar düzenliyordu.

Rumlar'ın sağladığı bu etkinliğe karşın, yöre halkının direniş hazırlıkları oldukça hızlı gelişti. Bir araya gelerek çalışmaya başlayan Giresun eşrafı ve aydınları, 12 Şubat 1919'da Trabzon'da kurulan Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti bünyesinde toplandılar; bir süre sonra da cemiyetin Giresun şubesini kurdular. Cemiyetin Giresun'daki ilk yönetim kurulu şu kişilerden oluşuyordu: Dizdaroğlu Eşref Bey (Başkan) Öğretmen Niyazi Tayyip Bey, Dr. Ali Naci (Duyduk) Bey, Mühendis İbrahim Hamdi Bey ve Ethem Nazif Bey. Etkin bir örgütlenme çalışması yürüten Cemiyet yöneticileri, sahip oldukları **Işık** ve **Karadeniz** gazeteleri aracılığıyla da yoğun bir direniş propagandası yapıyorlardı.

Giresun Muhafaza-i Hukuk-u Milliye örgütünün çalışmaları kısa sürede sonuç verdi ve baskınlardan tedirgin olan Giresun halkı, Mayıs 1919 içinde, örgüt çevresinde toplanmaya başladı. Bu dayanışma, Yunanlılar'ın 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmesi üzerine daha da güçlendi. Pek çok yöre halkı gibi, Giresunlular da işgale büyük tepki gösterdiler. 17 Mayıs'ta Çamlıçarşı önünde yapılan mitinge katılan Giresunlular, işgali ve işgale göz yuman İtilaf Devletleri'ni protesto ettiler. Mitingden sonra padişaha, hükümete ve İstanbul'daki İngiliz, Fransız, ABD ve İtalyan temsilcilerine telgraflar çekildi. Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya çekilen telgraf şöyleydi:

"Hükümetinizi, hakkımızdaki ölüm fermanını duyurmakla görevli bir kurum olarak görmek istemiyoruz. Size, Türk Sadrazamı olarak sesleniyoruz. İzmir'de mavi mi sallanacak, al mı kalacak? (Yunan ve Türk bayrakları) Darağaçları bizim ufkumuzda da belirmekte, idam anımız yaklaşmaktadır. İzmir'in Yunan'a katıldığını öğrendiğimiz gün, Giresun ve çevresi sessiz kalmayacaktır... Zor, sonucu geciktirmekten başka bir şeye yaramayacaktır."

İstanbul'daki ABD temsilcisine çekilen telgrafta ise, olayların, "Washington'un ruhuna acı çektirecek" boyutlarda olduğu belirtiliyordu.

Haziran 1919'a gelindiğinde, örgütlenme doğrultusunda önemli adımlar atılmış, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye örgütü oldukça güçlenmişti. Ne var ki, ayrılıkçı Rumlar'ın deniz yoluyla sürekli silahlandırılmalarına karşın, yerli halk henüz silahsızdı. Konuyu ele alan Muhafaza-i Hukuk yöneticileri bu dengesizliği ortadan kaldıracak biricik gücün Topal Osman çetesi olduğu kanısına vardılar ve kendisini bağışlatarak yeniden Giresun'a getirmenin yollarını aramaya başladılar. O günlerde Topal Osman da ayrılıkçı Rumlar'ın Giresun'daki etkinliklerini yakından izliyor ve burada bir güç gösterisi yapmak için fırsat kolluyordu. Bu fırsatı, haziran ortalarında buldu: Giresundaki Rum okullarından birine Pontus bayrağı asıldığını öğrenen Topal Osman, yanına yirmi kadar atlı alarak gizlice kasabaya girdi ve bayrağı indirdiği gibi, bu olaydan sorumlu tuttuğu Rum doğramacı ustasını da yanına alarak götürdü. Baskın ertesinde kaçırılan Rum'un da öldürüldüğü öğrenilince, yöre Rumlar'ı büyük bir paniğe kapıldı. Topal Osman bu durumdan yararlanarak, Giresun ve çevresindeki Rum ileri gelenlerine bir gözdağı vererek, bağışlanmasını sağlamak için İstanbul'a baskı yapmalarını, yapmazlarsa baskınlarını sürdüreceğini bildirdi. Gerek bu gözdağı, gerek Muhafaza-i Hukuk yöneticilerinin girişimleri bir ay içinde sonuç verdi ve Topal Osman, bir "Aff-ı Şahane" ile bağışlandı. Artık geri dönmesine engel kalmadığını gören Topal Osman, Giresun'a gelerek Hacı Kadıoğlu İsmail Efendi'den Belediye Başkanlığı görevini devraldı. Birkaç gün sonra da, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Giresun Şubesi Başkanlığı'na getirildi.

GİRESUN KAYMAKAMI'NIN KAÇIRILMASI: Bu günlerde, Rizeli Ekşioğlu Mehmet adında bir kişi Topal Osman'a Kaymakam Baki Nedim Bey'in kendisini öldürtmek istediğini, bu iş için de kendisine para ve silah verdiğini söyledi. Önce bu habere inanmayan Topal Osman yanına güvendiği bir adamını vererek, Ekşioğlu Mehmet'i yeniden kaymakamla görüşmeye gönderdi. Giresun Kaymakamı Baki Nedim Bey, yanındaki adamla birlikte Topal Osman'ı öldürme önerisini kabul ettiklerini bildiren Ekşioğlu'na yedi bin lira, iki tüfek, iki de tabancı verdi. Onlar da kanıt olarak bunları Topal Osman'a getirdiler. Aynı gece Topal Osman adamlarıyla birlikte evini basarak kaymakamı kaçırdı. Ancak olayın duyulması üzerine, Trabzon Valisi Galip Bey, kaymakamın kendisine teslim edilmesini, bu yapıldığı takdirde onu bizzat cezalandıracağını duyurdu. Topal Osman da, Kaymakam Baki Nedim Bey'i küçük bir yelkenliyle Trabzon'a gönderdi.

ERZURUM KONGRESİ'NDE GİRE-

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Giresun Milletvekilleri

Giresun Kazası, XIX.yy boyunca, önce Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı, sonraları da Trabzon Vilayeti'ne bağlı Trabzon Merkez Sancağı içinde yer almaktaydı. I. ve II. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda (1876-1878) Giresun, Karahisar-ı Şarkî ve Trabzon mebusları ile temsil edilmiştir. *(Bak. Trabzon, Tarih)*

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Karahisar-ı Şarkî Milletvekilleri ve bağlı oldukları siyasal gruplar şöyleydi:

Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Görev Yaptıkları Dönem
Ömer Feyzi Efendi	Liberal	1908-1912 Nisan 1912- Ağustos 1912
Ali Muammer Raşit (Sevig)	Bağımsız	1914-1918
Zihni Efendi	"	1914-1918
Serderzade Mustafa Efendi	"	1908-1912 Nisan 1912- Ağustos 1912
Kovanoğlu Yanko Efendi	"	1914-1918

SUN DELEGELERİ: 12 Şubat 1919'da kurulan, bir şubesi de Giresun'da açılan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, hemen ertesi gün ilk kongresini yapmış, geniş bir ilişki ağı kurmayı kararlaştırmıştı. Trabzonlular da bu amaçla, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin 30 Mayıs 1919'da yaptığı Doğu İlleri Kongresi'ne katılma çağrısına uymakta gecikmediler. Kongre kararını öbür illere iletme görevini de üstlenen Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, zaman geçirmeksizin delegelerini seçerek Erzurum'a gönderdi. O sırada Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı Giresun ve Tirebolu kazalarından da toplam üç delege seçildi. Bunlar, Giresun'dan Dr. Ali Naci (Duyduk) ve İbrahim Hamdi Bey ile Tirebolu'dan Yusuf Ziya Efendi idi. Yine, o sırada Sivas Vilayeti'ne bağlı olup da Cumhuriyet sonrasında önce il merkezi, sonra da Giresun'a bağlı bir ilçe durumuna getirilen Karahisar-ı Şarkî'den (Şebinkarahisar) de, Dr. Cemil (Şencen) Bey, Erzurum Kongresi delegeliğine seçildi.

10 Temmuz 1919'da toplanması kararlaştırılmışken, koşulların elverişsizliği nedeniyle ancak 23 Temmuz'da toplanabilen Erzurum Kongresi, Trabzon ve Giresun delegelerinin açtığı canlı tartışmalara tanık oldu. Tartışılan ilk konu, Kongre Divan Başkanlığı'na kimin seçileceği idi. Trabzon ve Giresun delegeleri, özellikle Giresun delegesi İbrahim Hamdi Bey, divan yönetiminin delegelerce belirlenmesini ve Trabzon delegesi Ömer Fevzi Bey'in seçilmesini öneriyor, Mustafa Kemal'in önceden kararlaştırıldığı üzere başkanlığa getirilmesine karşı çıkıyorlardı. Daha sonra başka konuları da içererek genişleyecek ve Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki Birinci Grup - İkinci Grup çatışmasının çekirdeğini oluşturacak olan görüş ayrılıkları böylece başlamış oldu. Şimşeklerin daha ilk ağızda Karadeniz delegelerinin üzerine çekilmesine yol açan bu olaya ilişkin olarak, Giresun delegesi İbrahim Hamdi Bey şunları anlatır:

"... İttihat ve Terakki erkaniyle ordu mensuplarının memleketi felaketlere sürüklediklerine kani idim. Bu sebeple, bu kongrenin tamamen tarafsız, milletin içinden doğma ve sivil kanunlara dayanan bir kongre olmasını istiyordum. Oysa ki, Erzurum'a varınca, Kongre Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesinin Kâzım Karabekir Paşa ve diğer ordu mensupları tarafından kararlaştırıldığını ve delegelerin de özel konuşmalar ve anlaşmalarla elde edildiğini öğrendim. Bunu hiç düşünmemiştim. Mustafa Kemal Paşa'ya bunu kabul etmemesini rica ettik. Fakat kararlı idi ve böyle bir girişimin, ancak kendisinin yönetiminde başarıya ulaşabileceğini bildirdi. Nitekim de öyle oldu. Bunu şimdi anlıyorum ama o zaman kabul edemiyordum..."

İbrahim Hamdi Bey'in, kongrenin "askeri ve tepeden inme" bir izlenim yaratmasını engellemeye yönelik tutumunun bir başka yansıması da, Mustafa Kemal'in kongre sırasındaki giyimine ilişkindi. Nitekim, kongrenin ilk günkü sabah oturumuna üniforması ve padişah yaveri olduğunu belirten nişanlarıyla katılan Mustafa Kemal'e, "sivil ve milli bir toplulukta ve askerlik mesleğinden bütünüyle ayrılmış olmasına rağmen, padişah yaveri kılığıyla bulunmasının doğru olmayacağını" söyledi. İbrahim Hamdi Bey'in bu uyarısını haklı bulan Mustafa Kemal de, öğleden sonraki oturuma sivil elbise ile geldi.

Mustafa Kemal ve arkadaşları ile Karadeniz delegeleri arasında görüş ayrılığı yaratan bir başka nokta da, bu delegelerin kongre biterken verdikleri program taslağıydı. Giresun, Tirebolu ve Sürmene delegelerinin imzalarını taşıyan 22 maddelik bu taslakta özetle şu görüşler yer alıyordu:

— Kişisel ve toplumsal ilerlemenin sağlanması amacıyla oluşturulacak kuruluşlar, demokratik bir temelde düzenlenmelidir.

— Her türlü korumacılığa karşı çıkılmalı, ancak, ABD ve İngiltere devletlerinden birinin bilimsel, ekonomik alanlarda doğru yol gösterici yardımları kabul edilmelidir.

— Zenginle yoksulun aynı oranda vergiye bağlanması yönteminden vazgeçilmeli, müterakki (kazanç oranında artan) vergi uygulamasına geçilmelidir.

— Kız ve erkek çocuklar için ilkokullar, öğretmen okulları açılmalıdır.

— Vatanın bağımsızlığını sağlama ve dış saldırılardan koruma görevini, istisnasız herkes üstlenmeli, bu amacı gerçekleştirmek ve hazineyi gereksiz bir yükten kurtarmak için, milis örgütlenmesine gidilmelidir.

— Doğu illerinin yönetiminde adem-i merkeziyetçi (yerinden yönetilen) bir uygulamaya gidilmelidir.

Yukarda özetlenilenlerin yanı sıra, başka ilginç noktalar da taşıyan bu taslak, "dönemin koşullarına uygun bulunmadığı için", kısa görüşmeden sonra reddedildi.

Erzurum Kongresi'nde, çeşitli noktalarda ortaya çıkan bu görüş ayrılıkları, daha kongre bitmeden Giresun'da da yankılandı. Yörede oldukça etkin bir durumda olan Topal Osman, Giresun delegelerinin kongredeki davranışlarını öğrenmiş ve onlara karşı düşmanca bir tutum takınmaya başlamıştı. Topal Osman'ın sonraki aylarda daha da sertleşen tutumu nedeniyle, kongredeki Giresun delegeleri yörede barınamaz duruma geldiler. Bunlardan Dr. Ali Naci Bey, yayınlamakta olduğu **Karadeniz** adlı gazeteyi kapatmak zorunda kaldı. İbrahim Hamdi Bey ise, çok geçmeden İngiltere'ye gitti.

GİRESUN'U TERKEDEN İKİNCİ KAYMAKAM: 1920'nin son aylarında, Topal Osman Giresun'a artık iyiden iyiye egemen olmuştu. Çevre köylere ve limanlara düzenlediği baskınlarla, oldukça saygınlık kazanmış, bu yolla çevresine çok sayıda silahlı adam toplamıştı. El koyduğu silah yüklü Rum motorlarının bütün ağırlıklarını boşaltıyor, cephane ve silahın bir bölümünü Ankara'ya gönderiyor, geri kalanını ise alıkoyuyordu. Öte yandan, Gürcü Osman Ağa adında bir adamla anlaşarak, Kafkasya'dan da silah getirtmenin yolunu bulmuştu. Öyleki, küçük bir kıyı kasabası olan Giresun'daki silah sayısı, kısa sürede 5.000'i aşmıştı.

Topal Osman'ın bu güçlü konumu, sonunda Giresun'da iki başlı bir yönetim yarattı. Giresun'un Baki Nedim Bey'den sonraki kaymakamı Hüsnü (Çakır) Bey'le Topal Osman sık sık karşı karşıya gelmeye, çatışmaya başladılar. Bir kez Hüsnü Bey, "Ahmet Ağa adında bir motorcuyu vurdurduğu" ihbar edilen Topal Osman hakkında tutuklama kararı çıkarttı. Osman'ın kendisini yakalamaya gelen jandarma birliğine direnmesi üzerine de aralarında çatışma çıktı. Zorlukla bastırılan bu çatışmadan sonra, Topal Osman Kaymakam Hüsnü Bey'le Jandarma Yüzbaşısı Suphi Bey'e yönelik tehditlerini daha da artırdı. Sonunda, her ikisi de kaçarcasına Giresun'dan ayrılarak Trabzon'a gitmek zorunda kaldılar.

MUSTAFA KEMAL'İN İLK MUHAFIZ KOMUTANI: Topal Osman'ın adamları ile yerel jandarma birlikleri arasındaki çatışmadan bir süre sonra, çatışmayı bastırmada büyük çaba harcamış olan Miralay Rasim Bey, Topal Osman'la bir görüşme yaptı. Ankara'dan özel olarak gönderildiğini ve görevinin, Topal Osman'la adamlarını, Mustafa Kemal'in muhafızlığını üstlenmek üzere Ankara'ya götürmek olduğunu bildirdi. O günlerde Ankara'da bu görevi fiilen Çerkez Ethem yapıyordu. Ancak, son zamanlarda, Ankara Hükümeti ile Çerkez Ethem arasındaki gerginlik büyümüş ve bu durum, muhafızlık görevini üstlenecek yeni bir birliğin oluşturulmasını zorunlu kılmıştı. İşte bu birlik, Topal Osman'la adamlarından oluşacaktı.

Hazırlıklarını tamamlayan Topal Osman'la adamları Ekim 1920 sonunda Giresun'dan yola çıktılar ve İnebolu-Kastamonu yoluyla, 12 Kasım'da Ankara'ya vardılar. Doğrudan Mustafa Kemal'in buyruğu altına giren ve kentte yerel giysileriyle dolaşan Topal Osman çetesinin resmi adı "Giresun Gönüllü Laz Müfrezesi" idi. Önce 15 kişiden oluşan birliğin er sayısı daha sonra 250'ye kadar yükseldi. Topal Osman, üstlendiği bu görev sırasında Mustafa Kemal'i "gölge" gibi izliyordu.

Başta, Salih ve İzzet paşalarla yapılan Bilecik görüşmesi olmak üzere, Mustafa Kemal'in, 1923 başlarına değin yaptığı bütün gezilere katılan Giresun Müfrezesi, Nisan 1923'te dağıtıldı. Bu arada Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, 27 Mart'ta ortadan kayboldu. Bulunması için araştırmalar sürerken, bir jandarma 31 Mart'ta Ankara dışında Ali Şükrü Bey'in toprağa gömülmüş cesedini buldu. Yapılan soruşturmada cinayeti Topal Osman'la adamlarının işlediği açığa çıkınca, Giresun Gönüllü Laz Müfrezesi'nden oluşan Çankaya Muhafız Birliği'nin dağıtılması ve Topal Osman'la adamlarının yakalanması kararlaştırıldı. Ancak, Topal Osman tutuklama kararına uymadı. Bunun üzerine, Giresun Müfrezesi'yle İsmail Hakkı (Tekçe) Bey'in komutasındaki yeni Muhafız Birliği arasında, Papazın Bağı denilen yerde çatışma çıktı ve Topal Osman bu çatışma sırasında vurularak öldü.

Böylece, Milli Mücadele yılları Giresun'a damgasını vuran, yöredeki Rum çeteleriyle çatışmanın yanı sıra, Giresun Gönüllü Alayı adı altında iki birlik oluşturarak Sakarya Cephesi'ne ve Koçgiri Ayaklanması'nın bastırılmasına da katılan Topal Osman'ın yaşamı, beklenmedik bir biçimde sona erdi.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

19 Eylül 1924: Atatürk ilk kez Giresun'a geldi.

1926: Giresun Ticaret Borsası kuruldu.

1926: Kızılay Giresun Şubesi açıldı.

1 Kasım 1927: Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey, Hakkı Tarık (Us) Bey, Kâzım (Okay) Bey, Şevket (Çolak) Bey, Tahir Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

4 Mayıs 1931: Hakkı Tarık (Us) Bey, İhsan (Sökmen) Bey, Kâzım (Okay) Bey, Münir (Akkaya) Bey, Şevket Bey, IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1 Mart 1935: Hakkı Tarık Us, İhsan Sökmen, İsmail Sabuncu, Muzaffer Kılıç, S. Maksudî Arsal, Talat Onay, Münir Akkaya, V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1936: Tamzara Dokuma Şirketi kurularak üretime başladı.

26 Temmuz 1938: Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fisko-Birlik) kuruldu.

3 Nisan 1939: İhsan Sökmen, İsmail Sabuncu, Talat Onay, H. Vasıf Somyürek, Fikret Atlı, Nafi Atuf Kansu, Münir Akkaya, VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

6 Kasım 1940: Giresun'da kurulan Türkiye Fındık İhracatçıları Birliği çalışmalarına başladı.

8 Mart 1943: İhsan Sökmen, Münir Akkaya, Fikret Yüzatlı, İsmail Sabuncu, İhsan Gürak, Ahmet Ulus, Necmi Özten, Ayet Sayar, VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1944: Şebinkarahisar Devlet Hastanesi açıldı.

5 Ağustos 1946: Münir Akkaya, İsmail Sabuncu, Kâzım Okay, Ahmet Ulus, Fikret Yüzatlı, Celal Esat Arseven, Eşref Dizdar, Kenan Zaimoğlu, Tevfik Ekmen, VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 121.024
Katılma Oranı : % 86,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	37.417	37,6	—
DP	62.026	62,4	8

Seçilen milletvekilleri: Ali Naci Duyduk, Hayrettin Erkmen, Hamdi Bozdağ, Tahsin İnanç, Doğan Köymen, Hikmet Pamukoğlu, Mazhar Şener, Adnan Tüfekçioğlu.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 140.168
Katılma Oranı: % 85,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	38.364	32,3	—
CMP	7.816	5,8	—
DP	73.445	61,9	8
Bağımsız	97	0,0	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Naci Duyduk, Hayrettin Erkmen, Hamdi Bozdağ, Tahsin İnanç, Doğan Köymen, Mazhar Şener, Adnan Tüfekçioğlu, Abdullah İzmen.

1955: Keşap Tuğla ve Kiremit Fabrikası işletmeye açıldı.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 167.110
Katılma Oranı: % 77,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	53.854	42,5	—
CMP	12.568	9,9	—
DP	55.645	43,9	8
HP	4.594	3,6	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Naci Duyduk, Hayrettin Erkmen, Hamdi Bozdağ, Tahsin İnanç, Doğan Köymen, Mazhar Şener, Sadık Altıncan, Mustafa Hemiş.

1958: Giresun Esnaf ve Küçük Sanatlar Birliği kuruldu.

1959: Tirebolu Çay Fabrikası işletmeye açıldı.

1959: Mortaş Madencilik Şirketi Giresun Şubesi, Şebinkarahisar kurşun-çinko madenlerini işletmeye başladı.

28 Aralık 1960: Kenan Zaimoğlu, Giresun'dan Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Tarım-İş Sendikası Giresun Şubesi kuruldu.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 186.354
Katılma Oranı: % 77,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	3.860	2,8	—
CHP	48.162	34,7	2
CKMP	32.439	23,4	1
YTP	53.996	39,1	3

Seçilen milletvekilleri: Naim Tirali, Mustafa Kemal Çilesiz, Ali Cüceoğlu, Nizamettin Erkmen, Ethem Kılıçoğlu, Ali Köymen.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 186.354
Katılma Oranı: % 77,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	4.234	3,1	—
CHP	47.958	35,1	—
CKMP	33.657	24,6	—
YTP	51.530	37,7	2
Bağımsız	7.197	5,3	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Mehmet İzmen, Selahattin Orhon.

1962: Giresun Göğüs Hastalıkları Hastanesi açıldı.

1962: Köy YSE-İş Sendikası Giresun Şubesi kuruldu.

1962: Giresun Sağlık Okulu öğretime başladı.

1965: Giresun Doğum ve Çocuk Evi çalışmaya başladı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 135.556
Katılma Oranı: % 73,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	71.686	54,9	3
CHP	39.780	30,5	2
CKMP	2.430	1,9	—
MP	6.869	5,3	1
TİP	2.393	1,8	—
YTP	6.590	5,1	—
Bağımsız	700	0,5	—

Seçilen milletvekilleri: Ethem Kılıçoğlu, Nizamettin Erkmen, Ali Köymen, Mustafa Kemal Çilesiz, Ali Cüceoğlu, Kudret Bosuter.

25 Aralık 1965: Türkiye Liman ve Kara Tahmil-Tahliye İşçileri Sendikası (Likat-İş) Giresun Şubesi kuruldu.

Aralık 1965: Giresun Devlet Hastanesi açıldı.

1966: Karadeniz Bölgesi Deniz Taşımacılığı İşçileri Sendikası Giresun Şubesi açıldı.

5 Haziran 1966: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 182.348
Katılma Oranı: % 58,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	59.471	57,8	1
CHP	28.410	27,6	1
CKMP	2.096	2,0	—
MP	9.511	9,3	—
TİP	1.872	1,8	—
YTP	1.556	1,5	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Selahattin Orhon, İhsan Topaloğlu.

1967: Giresun Ziraat Meslek Okulu öğretime başladı.

1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 193.051
Katılma Oranı: % 64,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	47.480	40,0	4

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Giresun Milletvekilleri

Son İstanbul Meclis-i Mebusanı 12 Ocak 1920'de toplandığında, Giresun, Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kaza durumundaydı. Bu nedenle, Trabzon Merkez Sancağı'nı temsil eden yedi milletvekili, Giresun Kazası'nın da temsilcisi oldular. Bunların arasında Giresun Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Giresun Şubesi'nin ilk başkanı Dizdaroğlu Eşref Bey de vardı. Bugün Giresun'a bağlı bir ilçe olan Şebinkarahisar ise, o dönemde Karahisar-ı Şarkî olarak anılıyordu ve Sivas Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkeziydi. Son Meclis-i Mebusan'da bu sancağı temsil eden milletvekili Fazıl Efendi idi.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Giresun Milletvekilleri

Ali Sururi Efendi

Memduh Necdet Bey

Mesut Bey

Mustafa Bey

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'nde, kaza statüsünü koruması nedeniyle, Giresun yine bağımsız olarak temsil edilmedi. Trabzon Vilayeti milletvekilleri, bu kazanın da temsilcisi idiler. Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) bu dönemde de Sivas Vilayeti'ne bağlı bir sancaktı. Sancağı temsilen Birinci Büyük Millet Meclisi'ne katılan milletvekilleri şunlardı: Ali Sururi (Tönük) Efendi, Mehmet Vasfi (Seçer) Bey, Memduh Necdet (Erbek) Bey, Mesut (Benli) Bey, Mustafa (Atay) Bey.

CHP	27.581	23,3	2
CGP	6.516	5,5	—
MP	4.114	3,5	—
MHP	6.696	5,6	—
TİP	1.984	1,7	—
YTP	2.709	2,3	—
Bağımsız	21.169	17,9	—

Seçilen milletvekilleri: Nizamettin Erkmen, Mehmet Emin Turgutalp, Hidayet İpek, Abdullah İzmen, İbrahim Kayhan Naiboğlu, Mustafa Kemal Çilesiz.

1970: Giresun Fındık İşleme Tesisleri kuruldu.

1970: SEKA Aksu Kâğıt Fabrikası üretime başladı.

Nisan 1971: Doğankent (Harşit) Hidroelektrik Santralı işletmeye açıldı.

18 Mayıs 1971: Giresun Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi kuruldu.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 198.140

Katılma Oranı: % 66,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	34.422	27,3	2
CHP	39.899	31,7	3
CGP	3.694	2,9	—
DP	25.429	20,2	1
MP	1.100	0,9	—
MHP	10.054	8,0	—
MSP	10.909	8,7	—
Bağımsız	518	0,4	—

Seçilen milletvekilleri: Nizamettin Erkmen, Mehmet Emin Turgutalp, Hasan Vamık Tekin, Mustafa Kemal Çilesiz, Orhan Yılmaz, Ethem Kılıçoğlu.

12 Ekim 1975: Cumhuriyet Senatosu Ara Seçimleri yapıldı

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 213.539

Katılma Oranı: 60,8

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Giresun Milletvekilleri

Hakkı Tarık Us

Kâzım Okay

Şevket Çolak

Tahir Bey

İsmail Sabuncu

Mehmet Emin Yurdakul

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne, Giresun adına şu milletvekilleri katıldı: Hakkı Tarık (Us) Bey, Kâzım (Okay) Bey, Şevket (Çolak) Bey ve Tahir Bey. Aynı dönemde, Karahisar-ı Şarkî de Sivas'tan ayrılmış ve Şarkîkarahisar adıyla bağımsız bir il durumuna getirilmişti. İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde bu ili temsil eden milletvekilleri şunlardı: Ali Rıza Bey, İsmail (Sabuncu) Bey ve Mehmet Emin (Yurdakul) Bey.

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	64.297	50,9	1
CHP	43.621	34,5	1
DP	3.603	2,8	—
MHP	5.902	4,7	—
MSP	5.986	7,1	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Hayrettin Erkmen, Ali Cüceoğlu.

1976: Giresun Meslek Yüksek Okulu öğretime başladı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 237.224

Katılma Oranı: % 66,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	61.819	40,3	3
CHP	56.732	37,0	2
CGP	3.934	2,5	—
DP	3.063	2,0	—
MHP	14.177	9,2	—
MSP	13.629	8,9	—
Bağımsız	114	0,1	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Köymen, Nizamettin Erkmen, Hasan Vamık Tekin, Mustafa Kemal Çilesiz, Şükrü Abbasoğlu.

1978: Giresun Peynir ve Tereyağı Fabrikası İşletmeye açıldı.

1978: Köykobir Yonga Levha Fabrikası işletmeye açıldı.

1981: Fisko-Birlik (Entegre) Fındık İşleme Tesisleri işletmeye açıldı.

1981: Adel Kalemcilik Lata Fabrikası üretime başladı.

15 Ekim 1981: Galip Zaimoğlu, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZİLÇE: Tarihi, Son Tunç Çağ'a değin uzanmaktadır. Kent bu dönemde Hitit İmparatorluğu'na bağlı bir vasal devlet olan Azzi ülkesinin sınırları içinde yer almaktaydı. İÖ 1200'lerde, "Deniz Kavimleri Göçleri" sırasında kent ve yöresine, Muşkiler, Tibarenler'le Taballar yerleşti ve yöre, bir süre, Frigya Konfederasyonu'na bağlı kaldı. İÖ 670'lerde ise, ticaret amacıyla Karadeniz kıyılarına uzanan Miletoslular, Kerasos'ta bir koloni kurdular.

İÖ 500'lerde, Pers İmparatorluğu'na bağlanan kent, İmparator Dareios döneminden sonra, Persler'in Pont Kapadokyası Satraplığı içinde yer aldı. İÖ 331'de, Pers Devleti'nin yıkılışından sonra, Anadolu, İskender'in yönetimi altına girerken, Kerasos, bağımsızlığını koruyan Kapadokya Krallığı'na bağlı kaldı. İskender'in ölümünden sonra da, Makedonyalılar'ın etki alanına girdi.

Kent, İÖ II.yy'da, Pont Kralı Farnakes'in egemenliği döneminde Farnakeia (Pharnakeia) adını aldı. İÖ 71'de, Pont Kralı Mitridates, Romalılar'a yenilince, Farnakeia, Roma'nın eline geçti.

Giresun Valileri

Rıfat Bey	1923-1924
Rahmi Bey	1924-1931
Salih Cemal Bey	1932-1934
Yahya Sezai Uzay	1934-1936
Feyyaz Boşut	1936-1939
Muhtar Akman	1939-1943
İ. Ethem Bozkurt	1943-1947
Abdullah Fevzi Gül	1947-1948
Orhan Sami Güvenç	1948-1949
Osman Şahinbaş	1949-1950
Nihat Danışman	1950-1954
Ali Cahit Betil	1954-1958
Ali Eşref Ergut	1958-1960
Mehmet Belek	1960-1960
Turgut Cantekin	1960-1961
Ali Sefa Tahıl	1961-1962
Ali Rıza Aksu	1962-1964
Sadullah Verel	1964-1966
Celalettin Tüfekçi	1966-1967
Nafi Tamer	1967-1968
Bedri Eser	1968-1972

İmparator Augustus döneminde (İÖ 41-İS 14), Roma'ya bağlı Artaksiad Krallığı içinde yer alan kent, İS 254'te Sasanlılar'ın saldırılarına uğradı. İS 395'ten sonra ise, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Pontos Polemoniakos bölgesindeki kentlerden biri idi.

Kerasos, XIII.yy'da, Trabzon (Pontos) Rum İmparatorluğu'nun egemenliği altında idi. 1300'lerde Türkler'ce kuşatıldıysa da ele geçirilemedi. 1461'de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Uzunca bir süre, Trabzon Eyaleti'nin, Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı bir kaza durumunda kaldı. 1877'de Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın kazası idi. Daha sonra yeniden Trabzon Vilayeti içinde yer aldı. 1923'te vilayet oldu.

Şemseddin Sami, XIX.yy sonu Giresun'unu şöyle anlatır:

"Trabzon Vilayeti ve livasının bir kazasıdır. Kaza merkezi olmasının yanı sıra, Giresun, Karadeniz'de önemli bir limandır.

Kentin 8.440 kişiyibulan nüfusunun çoğu Müslüman, gerisi de Rum ve Ermeni'dir.

Kentte 11 cami, 1 tekke, 9 kilise, 1 kışla, 500 dükkân, 15 han, 30 fırın, 5 hamam, 4 değirmen, 1 de fener vardır.

Tahıl ve baklagiller, yerel gereksinimleri karşılayamayacak kadar yetersizdir.

Kazanın kıyı kesiminde mısır ve pirinç, iç kesimlerinde de buğday ve arpa ekilir. Fasulye, en çok ekilen tarım ürünüdür; dışsatımı bile yapılır. Yıllık 6.000 kiyye (okka) kadar da tütün yetişir. Kazanın en bol ürünü fındıktır.

Kaza, Akköy, Piraziz ve Keşap bucaklarıyla birlikte 146 köyden oluşmuştur. Tüm kazanın köyleriyle birlikte 64.526 nüfusu vardır. Bu nüfusun 11.884'ü Rum, 938'i Ermeni, kalanı tümüyle İslam'dır.

Giresun Kazası, madenlerinin çokluğuyla tanınır. Eskiden işletilmiş maden ocaklarına sık sık rastlanır.

Ticareti canlı ve işlektir. Başlıca dışsatım ürünleri fındık, fasulye, deri ve don yağıdır."

Ali Cevad da, aynı dönemde şunları anlatır:

"Giresun (Kerassunda, Cerasus), Trabzon Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı önemli kazalardan biridir.

Kazanın, 64.585 nufusunun, 51.764'ü Musluman, 11.884'ü Rum, 938'i Ermeni'dir.

Kaza, Bulancak, Abdal, Keşap mevkilerinden, Akköy, Piraziz, Urca bucaklarıyla 146 köyden oluşur. Kazada, 157 cami, 1 dergâh, 11.179 ev, 704 dükkân, 20 han, 150 değirmen, 193 fırın bulunmaktadır.

Kazanın yıllık tarım ürünleri üretimi: 2.500.000 kg fındık, 350.000 İstanbul kilesi mısır, 1 milyon kıyye fasulye, 850.000 kıyye pirinç, 12.000 Osmanlı altını değerinde meyve, 53.000 kıyye şaraptır.

Merkez Kaza'nın 8.440 nüfusunun çoğunluğu Müslüman'dır. Kentte, 1.500 ev, 500 dükkân, 15 han, 30 fırın, 4 hamam, 4 değirmen, 11 cami, 1 dergâh, 9 kilise ve 1 kışla vardır."

ALUCRA: Önceleri Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın kazası idi. 1933'te Giresun'a bağlandı.

Şemseddin Sami XIX.yy sonu Alucrası için şunları yazar:

"Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) Sancağı'nda bir kaza merkezidir.

Bir hükümet konağıyla, bir iki han ve fırını vardır. Kaza 6 bucak ve 40 köyden oluşur. 20.000 dolaylarında olan nüfusunun hemen hepsi Müslüman'dır. Kazada 40 cami ve mescit, 6 medrese, 56 sıbyan mektebi vardır.

Verimli olan toprağında her türlü tahıl ve baklagiller yetişir. Sebze ve meyvesi de boldur. Aba ve kilim dokunur. Ayrıca demir madeni de vardır."

Ali Cevad da şu bilgileri verir:

"Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) Sancağı'na bağlı bir kazadır.

20.000'in üstünde nüfusu, 40 kadar köyü, 4 bucağı ve buralarda 46 cami ve mescitle 60 kadar sıbyan mektebi vardır.

Tarım ürünleri, çeşitli tahıl ve baklagillerle sebze ve meyvelerden oluşur. Ormanları çoktur. Bir de demir madeni vardır. Kazada aba ve kilim dokumacılığı da yapılır."

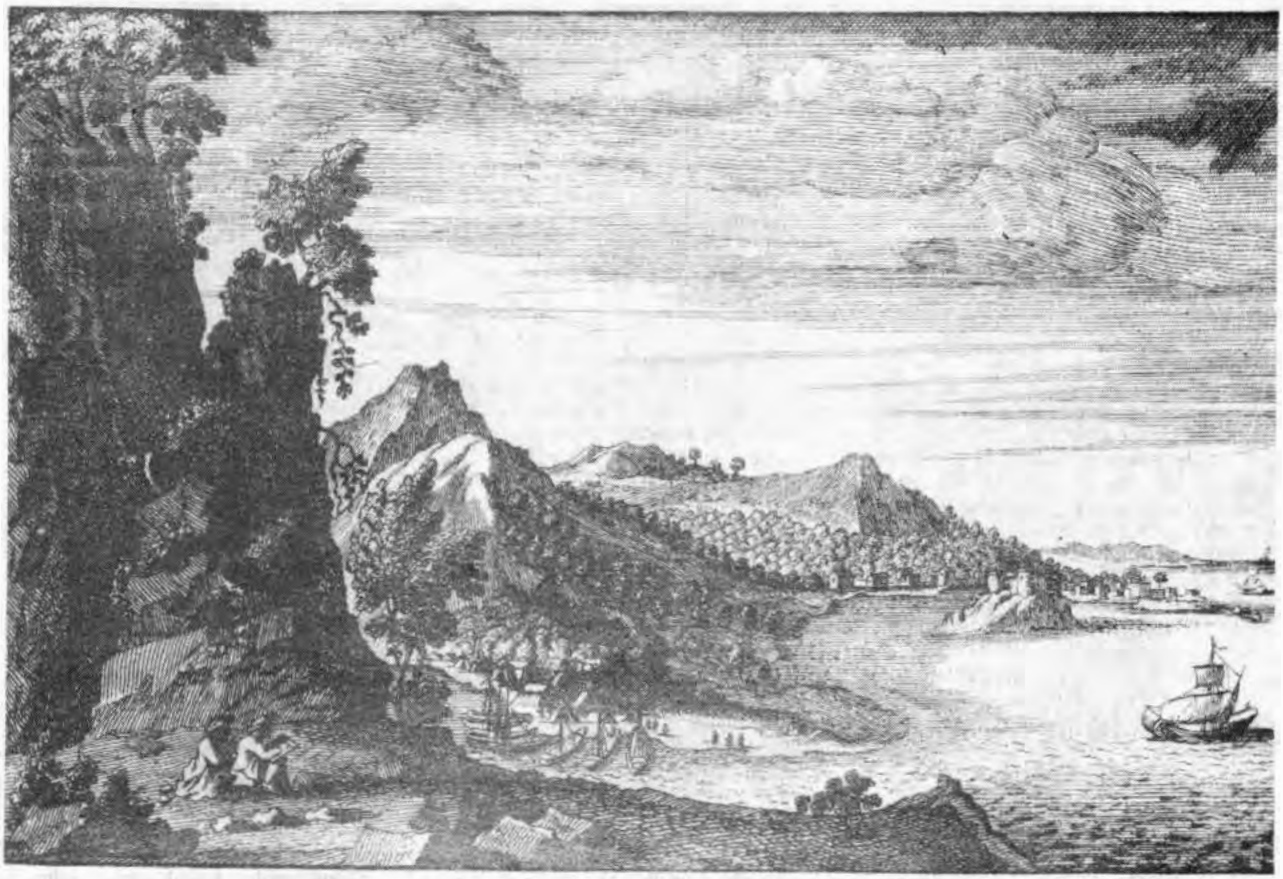
BULANCAK: Eski adı Akköy'dür. XIX.yy'da, Giresun'a bağlı bir köy idi. Bulancak'ta, bu dönemde, gümüşlü kurşun madeni çıkarılmakta ve işlenmekteydi. 1934'te ilçe oldu.

DERELİ: Önceleri Trabzon Vilayeti merkez kazaya bağlı bir nahiye olan Dereli, 1958'de ilçe durumuna getirildi.

ESPİYE: XIII.yy'ın ilk yarısında, Trabzon Rum İmparatorluğu Dönemi'nde kurulduğu sanılmaktadır. Ancak, yörede bulunan ve İS I. yy'a tarihlenen bakır madeni, yerleşmenin o döneme değin uzandığını ortaya koymaktadır. Yörede bulunan Cenevizliler'den kalma yapılar ise, Cenevizliler'in de bir süre buraya yerleştiklerini kanıtlamaktadır.

1957'de ilçe durumuna getirilmiştir.

EYNESİL: Tarihi, Roma Dönemi'ne kadar uzanır. Giresun'un eski ilçelerinden

XVIII. yy başında Tirebolu

biridir. Önceleri Görele'nin bir nahiyesi iken, 1960'ta ilçe durumuna getirildi.

GÖRELE: Görele, Görelle adıyla, Cenevizliler'ce kuruldu. Osmanlı yönetiminde, bir süre Yavebolu adıyla anıldı.

XIX.yy'da Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kaza idi. Giresun İli'nin kuruluşu sırasında, ile bağlanan iki ilçeden biri de Görele idi.

Şemseddin Sami, XIX.yy sonunda Görele'yi şöyle tanımlar:

"Trabzon Vilayeti ve sancağının bir kazasıdır. 6 köyden oluşan kazanın 31.058 nüfusunun, 593'ü Rum, 214'ü Ermeni kalanı tümüyle Müslüman'dır. Başlıca tarım ürünleri, mısır, buğday, üzümdür. Şarap üretimiyle tanınmıştır. Tüfek, tabanca, makas, şayak, şal küçük sanayinin temelidir."

Ali Cevad, aynı döneme ilişkin olarak şu bilgiyi verir:

"Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'nın bir kazasıdır. 56 köyden oluşur. 30.000 kadar nüfusu vardır. Kaza merkezi, Karadeniz kıyısında Elean Köyü'dür.

Toprak ve tarım ürünleri fasulye, fındık, buğday ve mısırdır. Ancak yerel gereksinmeyi karşılar."

KEŞAP: XIX.yy'da Giresun Kazası'na bağlı bir nahiye idi. 1945'te ilçe durumuna getirildi.

Şemseddin Sami, Keşap'ı kısaca "Giresun Kazası'na bağlı bir bucaktır," biçiminde anar.

Ali Cevad ise, Keşap'ın "Giresun'a bağlı bir bölge ya da mevki adı olarak" anıldığını belirtir.

ŞEBİNKARAHİSAR: Tarihçi Procopius'a göre İÖ I.yy'da, Pont Devleti'nin yıkılışı sırasında, Romalı Pompeius'un kurduğu kent, Koloneia (Colonia) olarak adlandırılmaktaydı ve bu yerleşim bugünkü Şebinkarahisar sınırları içinde yer alıyordu. Koloneia adının, o dönemde Satala'daki Roma tümenine bağlı bir alayın yörede konaklamasından kaynaklandığı sanılmaktadır.

Kent, asıl ününe Bizans İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde kavuştu. Koloneia'nın İmparator Justinianus'ca geliştirildiği ve büyütüldüğü bilinmektedir.

1034-1044 arasında Bizans-Arap Savaşları'na, 1057'de Tuğrul Bey'in yeğeni İbrahim İnal'ın akınlarına sahne oldu. Kent, XIII.yy'da Trabzon Rum İmparatorluğu yönetimine girdi. Bu dönemde, Karahisar anlamına gelen Mavra Kasteron adını taşıyordu. Giresun Osmanlılar'ın eline geçince, Şebinkarahisar da Osmanlı egemenliğine geçti. XVIII.yy sonlarına değin Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kaldı.

XIX.yy'da, Karahisar-ı Şarkî Sancağı adı altında Sivas Vilayeti'ne bağlıydı.

Şemseddin Sami, Şebinkarahisar'a ilişkin olarak şu bilgiyi verir:

"Sivas Vilayeti'ne bağlı sancak merkezidir. Şebinkarahisar adı, Şabeynkarahisar'dan gelmektedir. Yörede şap madeninin çokluğu, bu ismin oluşmasına neden olmuştur.

11.700 nüfuslu kentte, 15 cami, 5 mescid, 4 kilise, 3 medrese, 1 rüştiye, 4'ü Hıristiyan 15 ilkokul, 753 dükkân, iplik, çetari, havlu, çarşaf tezgahları, 4 hamam, 8 hanı, 1 un fabrikası, 1 de pazar vardır.

Kaza merkezi olarak 6 bucak, 110 köyü vardır. Kaza nüfusu, 25.594'tür. 8.400'ü, üç mezhepten Ermeni ve Rum olup, kalanı tümüyle Müslüman'dır.

Tarım ürünleri, tahıl, bakliyat, tütün, meyve ve sebzelerdir. Bu ürünler, verimli ve yağmurlu yıllarda, dışarıya da satılır. Kurak yıllarda ise yerel gereksinimini bile karşılamaz. Yörede ipek kozacılığı ve hayvancılıkla da uğraşılır."

Ali Cevad'da şu bilgiler yer alır:

"Sivas Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. Hem sancak, hem de kaza merkezidir. Kent nüfusu 11.900'dür. Bunun 5.000'i Sünni Müslüman, 2.500'ü Şii, 1.700'ü Ermeni, 750'si Protestan, 300'ü Ermeni Katoliği, 1.650'si Ortodoks'tur.

Kaza, 6 bucak, 365 köyden oluşur. Kazanın tüm nüfusu 18.800'dür. Yarısı Müslüman, yarısı çeşitli etnik unsurların karmasıdır.

Sancak olarak 5 kaza, 38 bucak, 1.100 köyden oluşur. Sancağın nüfusu, 39.000'i Müslüman, 11.000 Ermeni, 6.000'i Protestan, 1.000'i Katolik, kalanı Rum olmak üzere 77.000'dir.

Sancağın yıllık 1.659.305 Frank değerinde toprak ürünü dışsatımı; sabun, kahve, şeker, cam, çuha, petrol, mum ve fes için

Evliya Çelebi'nin Gözüyle Şebinkarahisar

Buraya, Karahisar-ı Şarkî ve Şabinkarahisarı da derler. Aslında, iki Karahisar vardır. Biri, Erzurum İli sınırlarındadır ki, buna Karahisar-ı Şarkî, öbürü, Anadolu'daki Afyonkarahisarı'dır ki, Karahisar-ı Sahip diye anılır.

Karahisar denmesinin nedeni, kale taşlarının kara olmasındandır. Yörenin ilk egemeni Haykâniye Devleti Hükümdarı Kıyamalar'dır. Daha sonra, Trabzon'daki Rumlar'ın eline geçmiştir.

Fatih döneminde fethedilmiş Yavuz döneminde Tahrir defterine "sancak" olarak geçirilmiştir. Sancakbeyinin hası 1.300 akçedir. Livada, 32 zeamet, 94 timar vardır. Paşasının iki bin kadar askeri olup yıllık geliri kırk kesedir. Nice kez, burası arpalık olarak "üçtuğlu vezir"lere verilmişti. Hatta, Liva Ahıska Veziri Hasan Ağa'ya bağışladığında, 50.000 kuruşluk ürün verdiğini söylerler. 150 akçelik şerif kaza olup, kadısının yıllık geliri 4.000 kuruştur. Kentin Şeyhülislâmı, Nakibu'leşrafı ileri gelenleri ve güvenilir kişileri vardır. Sipahilerin komutanı Tapan Ahmed Ağa'dır.

Liva'nın Yeniçeri Serdarı, Subaşısı, Müftüsü, Kapan Emini, Kale Dizdarı, yüz elli kadar timarlı eri vardır.

Şebinkarahisar Kalesi, yüce bir dağın doruğunda, başını göklere uzatmış, yedi köşeli bir kaledir. İlkbakışta direksiz ve serensiz bir kalyon izlenimini verir. Duvarlarının yüksekliği 70 zira (arşın) dır. Yetmiş burç, yüz bedenden oluşur. Çevresi, 3.600 adımdır. Çevresinde cehennemsel derin dereler olduğu için hendeğe gerek duyulmamıştır. Üç kat demirden güçlü kapıları vardır. Gece, gündüz gözcüler ve nöbetçilerle korunur. Zira, Karadeniz kıyı köylerinin çoğu, değerli eşyalarını — Kazaklar'ın korkusundan — bu kaleye saklamışlardır. Kalenin içinde yetmiş kadar ev var. Ama bu evler hem küçük hem de sudan yoksundurlar. Sularını aşağı ırmaktan kaleye eşek sırtında taşırlar. Su yolları var, ancak kale kuşatıldığında, işler hale getirilerek bunlardan yararlanılır. Kaledeki su sarnıcında ve buğday ambarlarında yüz yıllık darı ve pirinç çeltiği vardır. Kalede küçük ve sağlam Ebülfeth Camii vardır, diğer camiler Aşağı Varoş'tadır.

Varoş: 9 mahalle 1.600 toprak damlı evden oluşur. Evlerin pencereleri çoğunlukla kuzeye bakar. Kırk iki mihraplı camilerinin hepsinde cuma namazı kılınır.

3 tekkesi, 2 hamamı, 4 hanı, 7 sıbyan mektebi, 750 kadar da dükkânı vardır. Çarşıları o kadar süslü ve zengin değilse de, Tapan Ahmed Ağa'nın yaptırdığı kârgir bedestendeki kadar yeni dükkânlar vardır. Bedestenin ortasında bir cadde geçer, üstü kapalı, iki başında sağlam kapıları vardır.

Dağlarında bir çeşit kırmızı (şeb) şap olur ki; yer yer kare, beşgen, altıgen ve "Süleyman mühürü" şekillerini andırır. Kuyumcuları bu şapla, gümüşü parlatırlar. Hekimler "sürgene" adlı merheme katarlar. Bazı yaralara da bu şaptan ekerler. Ayrıca kentin (levaşe) beyaz buğdaydan yufka ekmeği ile ayvası da ünlüdür.

yıllık 464.180 Frank'lık dışalımı vardır.

Yılda ortalama, 20 milyon kıyye buğday, 5 milyon kıyye arpa, 715.000 kıyye çavdar, 85.000 kıyye yulaf, 10.000 kıyye mısır, 40.000 kıyye bakla, 205 kıyye fasulye, 850.000 kıyye mercimek, 950.000 kıyye nohut, 115.000 kıyye bamya, 95.000 kıyye üzüm, 900.000 kıyye elma-armut, 950.000 kıyye öbür meyveler üretilir.

Sancakta 34.000 öküz, 17.120 beygir, 8.000 eşek, 1 milyon koyun-keçi vardır."

Şebinkarahisar, 1923'te il durumuna getirildiyse de, 1933'te yeniden ilçe yapılarak Giresun'a bağlandı.

TİREBOLU: Antik Çağ'da kentin adı, ilk kez Tarihçi Plinius'un metinlerinde geçmektedir. Tripolis (Argyria) olarak anılan bu Antik Çağ kentinde, Orta Çağ'da gümüş madeni çıkarıldığı bilinmektedir. Daha sonraları Eski Yulu adıyla da anılan Tirebolu, XIX.yy'da Trabzon Vilayeti, Merkez Sancağı'na bağlı bir kazaydı.

Şemseddin Sami, XIX.yy sonunda Tirebolu'yu şöyle anlatır:

"Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Adı Yunanca 3 kent anlamına gelen Tiripolos'tan gelmektedir. Bakımlı ve işlek bir iskeledir. Kentin 10.000 kadar nüfusu vardır.

Kazanın 114 köyüyle beraber 40.200 nüfusunun, 5.000'i Rum, 500'ü Ermeni, kalanı Müslüman'dır. Tüm kazada 62 cami, 42 ilkokul vardır. Küçük sanayi kilim ve seccadeye dayalıdır."

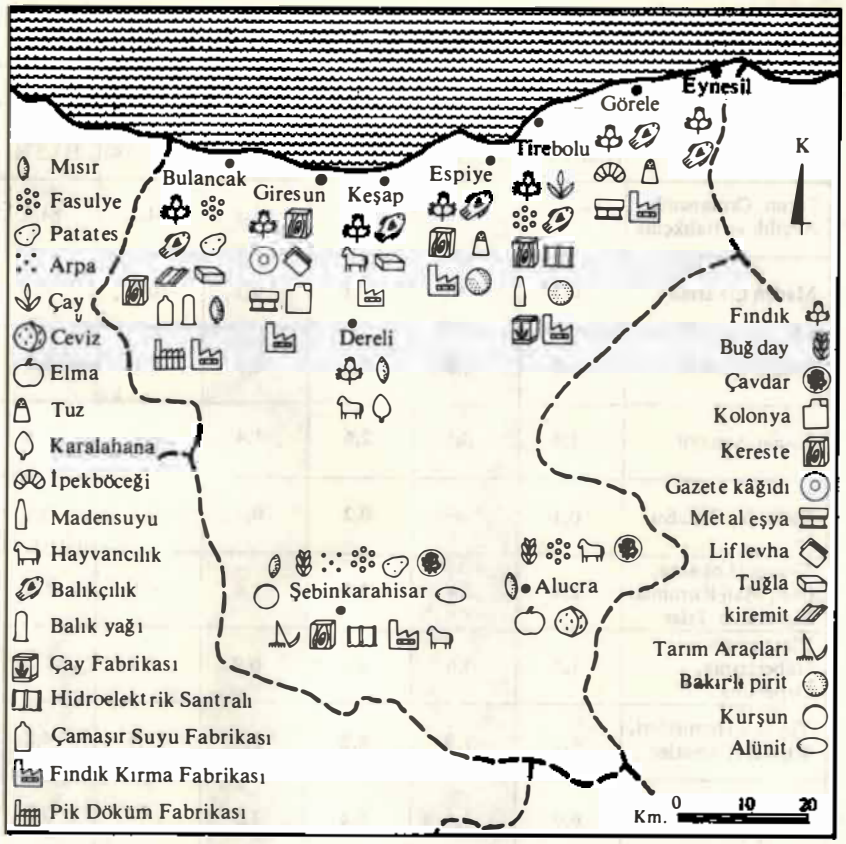
Ali Cevad aynı dönemde, şu bilgiyi verir:

"Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı kaza merkezidir. Tirebolu'nun, kent olarak, 5.600'ü Müslüman olmak üzere 8.000 nüfusu vardır.

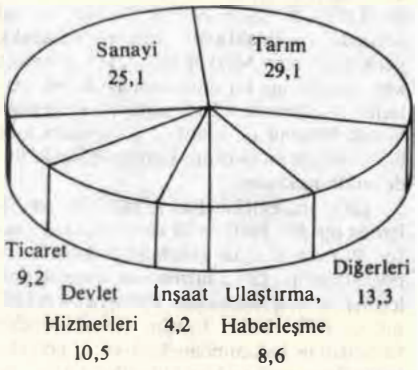
Kentte 8 cami, iki kilise, 1.600 ev, 350 dükkân, 2 han, 15 fırın, 1 hamam, 8 değirmen, 1 askeri depo ve 1 kışla vardır.

Tüm kazada 8 okul, 810 öğrenci, 88 cami, 1 dergah, 2 kilise, 8.200 ev, 350 mağaza, 12 han, 125 değirmen vardır.

Başlıca ürünleri, fındık, ceviz, pirinç, rakı, şarap, kokoroz, keçi derisi ve kerestedir." ●

Şekil 1
1978'de Giresun'da Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Karadeniz Bölgesi'nin doğusunda yer alan, 6.934 km2 yüzölçümlü bir il olan Giresun, ülke alanının binde 9'unu kaplamaktadır. Ekonomik yaşamı, neredeyse bir "tek ürün" niteliği taşıyan fındık üreticiliğine dayanan ve az gelişmiş bir il olan Giresun'da 1980'de 480.000 kişi yaşamaktaydı.

Giresun'un büyük bir bölümünü örten ve denizin 50-70 km gerisinden başlayan dik yamaçlı dağlar, ilin kıyı ve iç bölgelerini birbirinden oldukça kesin şekilde ayırarak ile ikili bir yapı kazandırdığı gibi, doğal yapı özellikleri ilin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde de her bakımdan derin izler bırakmıştır.

Ekonomik ve sosyal yaşamın büyük ölçüde fındık üreticiliği, işlemeciliği ve ihracı çevresinde örüldüğü ilde, tarım başat ekonomik faaliyettir. 1978'de il gayrı safi hasılasının % 29,1'i tarım kesiminde yaratılmıştı (Şekil 1). Aynı yıl, Giresun'un ülke gayrı safi hasılası içindeki payı da binde 8 idi (Şekil 2).

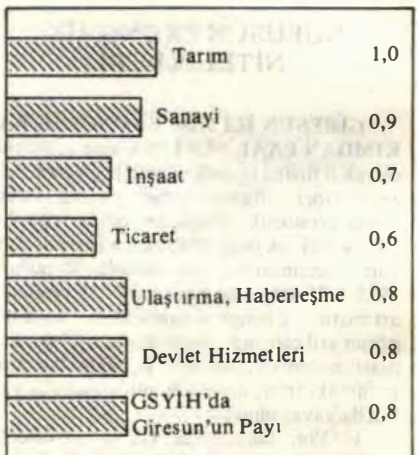
1975'te faal nüfusunun % 84 gibi önemli bölümünün tarımla uğraştığı ilde, topografya ve iklim koşullarının tarımsal faaliyetler üzerindeki etkisi çok belirleyicidir. İlin büyük bir bölümünün dağlarla kaplı olması, ekim alanlarını kısıtlamakta ve ortaya nüfusun beslenme gereksinimi karşılamaya yetmeyen bir tarımsal yapı çıkarmaktadır. İlin ürettiği temel tarımsal bitki olan fındık, bir lüks tüketim maddesidir; bu yüzden halkın gündelik gereksinimlerinin büyük ölçüde il dışından karşılanması gerekmektedir. Topografyası gereği kıyı ve iç bölge biçiminde ikili bir tarımsal yapı gösteren ilde kıyı bölgesinde hemen tümüyle fındık üretilmekte ve fındık burada az çok bir "tek ürün" niteliği kazanmaktadır. İl ekili alanının yarıya yakınını kaplayan 84 milyon fındık ağacıyla il, 1980'de ülke fındık üretimi içerisinde % 22'lik bir paya sahipti. Ülkenin, "Giresun Fındığı" diye anılan en kaliteli fındığını üretmesine karşın ilin fındık verimi, öteki fındık üreticisi bölgelerin hayli gerisindedir. İlde, fındık dışında üretilen bitkisel ürünlerden tahıllar daha çok iç bölgelerde yetiştirilmektedir. Ancak, mısır bir yana bırakılırsa bunların üretim miktarları çok düşüktür. İlde hayvancılık da gelişmemiştir. Kıyı şeridinde balıkçılık yapılmaktaysa da üretim tekniklerinin geriliği yüzünden, ilin iç bölgelerinin bile gereksinimi karşılanamamaktadır.

İlin kısıtlı ve yetersiz tarım toprakları çok sayıda çiftçi ailesi arasında paylaşılmıştır. Bu nedenle, ilde küçük ve parçalı işletmeler çoğunluktadır. 1970'te 10 dekardan küçük topraklı işletmeler, tüm işletmelerin % 45'ini oluştururken, işletmelerin büyük bölümü de 20 dekardan az topraklıydı. Büyük toprak sahibi ise, hemen hemen hiç yoktu.

Giresun'da sanayi, ilin tarımsal ürünlerinin işlenmesi temelinde gelişmiştir. Fındık kırma ve işleme öteden beri ilin başlıca sanayi faaliyetleriydi. 1970'lerin başından beri ise, fındık işlemesinde Fiskobirlik'in Entegre Fındık İşleme Tesisi'nin yanı sıra orman ürünlerine dayalı kâğıt, yonga, sunta, kalem fabrikalarının kurulmasıyla birlikte il imalat sanayiinde bir canlanma olmuştur. Bu tesislerden Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası, Türkiye'nin gazete kâğıdı üreten 3 tesisinden biridir.

İlin coğrafyası yerleşme düzenini de belirlemiştir. İl nüfusunun büyük bölümünü barındıran, Merkez İlçe ile birlikte 7 ilçesi,

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurtiçi Hasılada Giresun'un Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

kıyı şeridinde yer almaktadır. Bu kesimde nüfus yoğunluğu çok yüksektir ve toplu yerleşme düzeni egemendir. Yamaçlarda ve iç bölgelerde ise yerleşmeler dağınıktır. Giresun, kentleşme düzeyi oldukça düşük bir il olup, nüfusun 1980'de % 73,5'i kırsal kesimde yaşamaktaydı. İlin en kalabalık yerleşmesi olan Merkez İlçe, aynı zamanda kent nüfusunun kır nüfusunu aştığı tek yerleşme merkezidir. İlin sanayi tesislerinin büyük bölümü ile fındık dışsatımında kilit bir rol oynayan Giresun Limanı il merkezinde bulunmaktadır.

Giresun, eğitim düzeyi oldukça geri illerden biridir. 1980'de 24 köyde ilkokul yoktu. Burada ilin az gelişmişliği kadar, topografyanın, eğitim hizmetinin dağınık yerleşmelere ulaştırılmasını zorlaştırıcı etkisinin de rolü vardır. Eğitim olanaklarından yararlanma bakımından kıyı ve iç bölgeler arasında önemli farklar bulunduğu gibi, dağınık yerleşme düzeni özellikle kadınların eğitimini olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim, Giresun eğitim düzeyinin en çarpıcı yanlarından biri, kadınların eğitim olanaklarından çok eşitsiz biçimde yararlanabilmeleridir. 1960'a değin, ilde kadın okuryazarlık oranı % 10'un altında kalmıştı. Aynı yıl, ilkokul eğitiminden yararlanan kızların oranı % 25 idi ve 1980'lere gelindiğinde, ilkokul düzeyinde kız/erkek eşitliği sağlanma yoluna girdiği halde, orta öğretimdeki kızların oranı 1/3 bile değildi.

Giresun, iklim ve doğal yapı özellikleri nedeniyle sağlık sorunları Türkiye genelinden hayli farklı olan bir ildir. İlin en önemli sağlık sorunu beslenme yetersizliği olup, ildeki bitkisel üretim deseninin bunda önemli bir etkisi vardır. Örneğin, ilde en çok üretilen tahıl olan mısırın protein değeri çok düşüktür. Ayrıca, ilde daha çok Karadeniz Bölgesi'ne özgü bir hastalık olan ve iyod yetersizliğinden kaynaklanan guatra rastlanma sıklığı çok yüksektir (% 64).

Faal nüfusunun ancak 1/10'u sosyal güvenlikten yararlanabilen, bu bakımdan geri bir konumda yer alan ilde hayli gelişkin bir kooperatifçilik hareketi vardır. Fındık Satış Kooperatifleri Birliği'nin (Fiskobirlik) merkezi Giresun'dadır.

Tablo 1
Türkiye ve Giresun'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Giresun 182.567	Türkiye 13.557.860	Giresun 187.561	Türkiye 16.349.380	Giresun 213.574
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	91,8	71,9	88,1	64,1	84,0
Maden Çıkarma	0,5	*	0,6	0,1	0,7	0,1
İmalat Sanayii	6,0	2,2	7,1	2,9	7,6	3,9
İnşaat Sanayii	1,6	0,5	2,6	1,4	2,7	1,5
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*	0,2	0,1	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar Sigorta vb İşler	2,8	1,4	2,9	1,6	6,1	3,2
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,6	2,1	0,9	3,1	1,7
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	1,9	6,2	3,4	11,4	4,8
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	1,6	6,4	1,5	4,2	0,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb " değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

GİRESUN İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Giresun, sürekli olarak il dışına önemli ölçüde göç veren ildir *(Bak. Göç)*. Bunun temel nedeni, ildeki yavaş ekonomik gelişmeden ötürü yoğunluğu çok yüksek olan il nüfusuna iş olanakları yaratılamamasıdır. Bu nedenle, il nüfusu 1955-1975 arasında yalnızca % 39 oranında artmıştır. Ekonomik nedenlere dayanan göçün asıl çalışma çağındaki nüfusu aşındırması nedeniyle, ekonomik bakımdan faal nüfustaki artış, il toplam nüfusundaki artıştan da yavaş olmuştur.

1975'te, Giresun'da (12+) yaşlardaki faal nüfus, yaklaşık 214.000 kişi idi. Bu sayının il toplam nüfusuna oranı, yani genel katılma oranı ise, binde 461 ile Türkiye ortalamasının (binde 405) bir hayli üzerinde idi. Bununla birlikte, faal nüfusun tanımında alt sınır olarak 12 yaşın alınması, istatistiklerde 1970'ten sonra benimsenen bir uygulamadır. Dolayısıyla, önceki yıllarla bir karşılaştırma yapabilmek için, bu yıllarda olduğu gibi (15+) yaşlardaki faal nüfusu ele almak gerekmektedir.

1955'te, ilde (15+) yaşlardaki faal nüfus 183.000 kişi idi. Bu sayı 1965'te 188.000'e, 1975'te ise ancak 193.000'e ulaşabilmişti. Yani 20 yıl içinde Giresun faal nüfusu yalnızca 10.000 kişi artmıştır. Bu yavaş artış, kuşkusuz il dışına göçün, bütün bu dönem boyunca ildeki faal nüfusu aşındırmasından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı da giderek gerilemiş, 1965'te binde 438'e, 1975'te ise binde 417'ye düşmüştür.

1955-1975 arasındaki 20 yıllık dönemde, genel katılma oranı ülke genelinde de gerilemekle birlikte, bunun nedenleri Giresun'daki gerilemeden çok daha farklıdır. Türkiye genelindeki gerileme, tarımdan sanayiye geçiş anlamında yapısal bir değişiklik sonucunda, özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan ve düşük (ya da sıfır) verimle çalışan yardımcı aile bireylerinin faal nüfus kapsamından çıkmalarına bağlıdır. Tarımda yardımcı aile bireyi olarak çalışanlar, tarım dışı kesimlere geçişten sonra ev kadını, öğrenci ya da çalışmayan yaşlılar olarak ekonomik faaliyetlerin dışında kalmaktadır. Dolayısıyla, 1955'ten sonra ülke genelinde görülen gerileme, işgücü verimliliğinin yükselmesi, sanayileşme ve gelirlerin artması anlamında olumlu bir gelişmedir.

Giresun'da 1955-1975 arasında böyle bir yapısal değişiklik olmadığı gibi, zaten oranı çok yüksek olan tarım kesiminde çalışan faal nüfusun payı, söz konusu 20 yıl içinde, tarım dışı kesimler lehine çok da fazla gerilememiştir *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Giresun ekonomisi, öncelikle ve özellikle fındık üretiminin yaygın olduğu tarımsal faaliyete dayanmaktadır *(Bak. Tarım)*. Bu nedenle, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, tarım kesiminin payı 1955-1975 döneminde azalmasına karşın, her zaman ağırlığını korumuş-

tur.

1955'te ilde 183.000 olan faal nüfusun 168.000'i, yani % 92'si tarım kesiminde çalışıyordu (Tablo 1). İlin, öteki illere önemli ölçüde göç vermekte oluşu ve bu göçün büyük bir bölümünün kırsal alandan kaynaklanması nedeniyle, izleyen 10 yıl içinde tarım kesimindeki faal nüfusun sayısı 165.000'e gerilediği gibi, payı da % 88'e düşmüştür. Bu sayı 1975'te 179.000'e yükselmesine karşın, il toplam faal nüfusu içindeki payı % 84'e inmiştir. Bununla birlikte, tarım kesimindeki faallerin 1965-1975 arasında mutlak olarak artması, istatistiklerde yapılan bir tanım değişikliği sonucu, faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak 15 yerine 12 yaşın alınmasına bağlıdır. Nitekim, (15+) yaşlara göre hesaplandığında, tarım kesimindeki faal nüfusun bu dönemde artmadığı, tersine 160.000'e düştüğü görülür.

Tarım kesimindeki faal nüfusta görülen bu daralma, 1940 sonrasında sürekli önemini koruyan il dışına göçün, 1955-1975 arasında, özellikle kırsal alan nüfusunu aşındırmasının bir sonucudur; tarım dışı kesimlerdeki gelişmeye bağlı olarak, il içinde tarımdan tarım dışı kesimlere geçiş ile ilgili değildir.

İlde, bütün tarım dışı kesimlerdeki faal nüfus payları, her zaman ülke ortalamalarının gerisinde olmuş ve 1955-1975 arasında çok sınırlı ölçüde artabilmiştir.

İmalat kesiminin payı 1955'te % 2,2 iken, bu oran 20 yıl sonra ancak % 3,9'a yükselebilmiştir. Buna karşılık, özellikle 1960-1965 döneminde yaşanan hızlı kentleşme olgusu, ilde konut yapımı faaliyetlerini canlandırmış ve buna bağlı olarak inşaat kesiminin payı 1965'te üç katına ulaşmıştır. İzleyen yıllarda kentleşmenin önemini yitirmesi nedeniyle, bu kesimin payı 1965-1975 arasında değişmeyerek % 1,5 oranında kalmıştır.

Böylece, geniş tanımı ile sanayideki (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) faal nüfusun payı, 1955'te % 2,7 iken, 1975'te % 5,5'e yükselebilmiştir. Bu oranlar sırasıyla % 7,7 ve % 10,4 olan ülke ortalamalarına göre son derece düşüktür.

1955-1965 arasında, hızlı kentleşmeye bağlı olarak, inşaat kesiminde olduğu gibi hizmetler kesiminde de belirli bir gelişme olmuş, bu kesimdeki faal nüfusun payı % 1,9'dan % 3,4'e ulaşmıştır. Bu oran 1975'te % 4,8'e yükselmesine karşın, ülke ortalamasına (% 11,4) göre hâlâ düşüktü.

İlde ticaret kesimi özellikle fındık hasadını izleyen eylül-aralık ayları arasında canlılık kazanmaktadır. Yılın öbür aylarında durgun olan bu kesimdeki faal nüfusun payı, 1975'te % 3,2 ile Türkiye ortalamasının yaklaşık (% 6,1) yarısı düzeyinde idi.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Giresun'da faal nüfusun işteki yere göre dağılımında, yardımcı aile bireylerinin payı, her zaman ülke ortalamasını çok aşan bir ağırlıkta olmuştur. Bununla birlikte, il dışına göç nedeniyle, 1955-1975 arasında yardımcı aile bireylerinin özellikle önem kazandığı tarım kesiminin faal nüfus içindeki payının daralmasına bağlı olarak, yardımcı aile bireylerinin oranı da giderek azalmıştır. 1955'te toplam faallerin % 68'i üretim faaliyetlerine yardımcı aile bireyi konumunda katılırken, bu oran 1975'te % 59'a gerilemiştir (Tablo 2). İlde, yardımcı aile bireylerinin hemen hemen tümü tarım kesiminde toplanmaktadır. Öyleki, 1975'te tarımdaki yardımcı aile bireylerinin sayısı 124.000 iken, tarım dışı kesimlerdekilerin toplamı 1.000'i bile bulmuyordu. Öte yandan, tarım kesimindeki ücretlilerin oranı % 4,8 ile ülke ortalamasını (% 3,1) aşan bir ağırlıktaydı (Tablo 3). Bu durum,

Tablo 2
Giresun'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	182,5	0,1	3,4	67,6	27,4	1,5
	Erkek	83,9	0,2	6,6	38,4	51,8	3,0
	Kadın	98,6	**	0,7	92,5	6,7	0,1
1975	Toplam	213,5	0,4	15,2	58,5	25,8	0,1
	Erkek	122,8	0,7	22,1	35,8	41,3	0,1
	Kadın	90,7	0,1	5,7	89,3	4,9	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Giresun'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	4,8	0,2	25,8	69,1	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	63,3	2,2	30,5	3,9	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	88,9	1,5	8,7	0,9	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	27,9	3,1	65,0	3,8	0,2
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	44,0	1,3	49,9	4,7	0,1
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	87,7	1,3	10,2	0,8	—
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	91,8	0,6	6,6	1,0	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 28- Giresun İli, 1975)

fındık hasadı sırasında tarım kesiminde çok sayıda mevsimlik işçi kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Fındık hasadının başladığı ağustosta Giresun'un tarım kesiminde bir canlılık görülmekte, ilin kıyı şeridi dışında kalan köylerinden ve özellikle Trabzon çevresinden Giresun'a bir işçi akımı başlamaktadır. Fındık işçileri arasında yaşlı, kadın ve çocukların çokluğu dikkat çekicidir. Bu işçiler, hasattan sonra geri dönmekte, yani geçici bir süre için çalışmaktadır. Aslında benzer bir durum, tarım kesiminin tümü için geçerlidir. Tarım kesiminin dayandığı fındık üreticiliğinin bütün yıl boyu sürekli ilgi gerektirmemesi nedeniyle, bu kesimde çalışanlar yılın büyük bölümünde ekonomik faaliyetlerin dışında kalmaktadır. Bu nedenle, tarım kesiminde gizli işsizlik hayli yaygındır.

Giresun'da ücretlilerin oranı 1955-1975 arasında % 3,4'ten % 15,2'ye yükselmiştir. Bu oranlar, ülke ortalamalarına göre çok düşüktür. 1975'te 32.000 kişi olan ücretlilerin % 27'si tarım kesiminde, % 29'u hizmetler kesimindeydi. İmalat kesimindeki ücretlilerin ildeki toplam ücretlilere oranı ise, yalnızca % 17 idi. İmalat sanayiindeki ücretlilerin payının düşük olması, imalat sanayiinin genel olarak küçük işletmeler şeklinde örgütlenmiş olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla, bu kesimde kendi hesabına çalışanların ülke ortalamasını aşan bir ağırlığı vardır. 1975'te bu kesimde kendi hesabına çalışanların payı, Giresun'da % 30,5 iken, Türkiye ortalaması % 25,5 idi.

Benzer bir yapı, ticaret kesimi için de geçerlidir. Fındık hasadını izleyen aylarda hareketlilik kazanan ticaret kesimi, yılın büyük bir bölümünde genellikle durgundur. İlde, fındık ticareti dışında toptan ticaret pek yaygın değildir. 1975'te, ticaret kesimindeki faal nüfusun yalnızca % 5'i toptan ticaret yaparken, perakende ticaretle uğraşanların oranı % 70 dolayında idi. Kalan % 25'i ise, lokanta ve otel işletmekteydi. Ticaret kesiminin genel olarak küçük işletmeler şeklinde örgütlenmiş oluşu nedeniyle, bu kesimde % 65 olan kendi hesabına çalışanların oranı ülke ortalamasını (% 54) önemli ölçüde aşmaktaydı. Ücretlilerin oranı ise, % 28 ile Türkiye ortalamasının (% 35,5) altındaydı (Tablo 3).

Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında

1913 Tarım Sayımı'nda Giresun

Günümüzde Giresun İli'ne bağlı olan Giresun, Görele ve Tirebolu ilçeleri, 1913'te Trabzon Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlıydı. Şebinkarahisar (Karahisar-ı Şarkî) ise, bu tarihte Sivas Vilayeti'ne bağlı bir sancak ve Alucra bu sancağın bir kazasıydı.

Tahıl üretiminin yeri, bütün Anadolu'da olduğu gibi önemliydi. Ancak, Anadolu'nun öteki bölgelerinin tersine, öbür Doğu Karadeniz illeri gibi buğday ve arpa üretimi yok denecek denli azdı. Buğdayın yerini asıl olarak mısır tutmaktaydı. Mısır ekili alanlar, bölgedeki toplam ekili alanların % 60'ından fazlasını oluşturuyordu. Ülkedeki mısır üretiminin % 4'ü bu yörede gerçekleşiyordu. Mısır üretimi, Giresun Kazası'nda özellikle önemliydi. Üretimin 2/3'ü bu kazada yapılıyordu. Görele'de yulaf ekimi, mısır ekimi kadar yaygındı. Tirebolu'da ise, mısırın yanı sıra, pirinç ikinci bitki olarak ekiliyordu.

Her üç kazada fasulye ekimi yaygın olarak yapılmaktaydı. Ancak, özellikle Tirebolu'da fasulye son derece önem kazanmaktaydı. Doğu Karadeniz'de oldukça sık ekilen bir bitki olan fasulye, Tirebolu Kazası'nda, ülke üretiminin % 2'ye yakınını oluşturacak ölçüde gelişmişti. Toplam fasulye ekili alanların yaklaşık % 10'u bu üç kazadaydı.

Fasulye ve tahıl dışında, ekimi yapılan bitki yok gibiydi. Yalnız Giresun'da az miktarda patates, soğan ve sarmısak ekilmekteydi.

Tahıllarda ülke ortalamasının altında olan verim, baklagillerde iyice düşüktü. Fasulye verimi ise, ülke ortalamasının % 16'sı kadardı.

Giresun yöresinin 1913'te zengince bir hayvan varlığı vardı. Sığır yetiştiriciliği özellikle önemli idi. Küçükbaş hayvanlar arasında en önemlisi koyundu. Binek hayvanları arasındaysa, yörede en çok bulunanı katırdı.

1913'te bölgede, sağılan hayvanlardan % 85'i inek sütü olmak üzere, 70.000 tona yakın süt elde edilmiş, bundan 680 ton tereyağı ve 870 ton peynir yapılmıştır.

Giresun Yöresi Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıl	0,3	0,3
Buğday	*	*
Arpa	*	*
Yulaf	5,3	0,8
Mısır	4,5	4,3
Baklagiller	0,9	0,1
Fasulye	9,9	1,6
Patates	0,1	0,1

* % 0,05'ten az.

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

	Giresun	Görele	Tirebolu	Toplam
Tahıl	14.313	2.284	15.500	32.097
Buğday	—	29	—	29
Arpa	188	29	—	217
Yulaf	—	1.563	—	1.563
Mısır	14.125	663	6.250	21.038
Baklagiller	57	31	573	661
Fasulye	48	31	573	652
Patates	115	—	—	115

Giresun Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Hayvan Varlığı	%
Manda	1.200	0,2
Sığır	48.084	0,9
Koyun	87.050	0,4
Keçi	26.550	0,2
At	2.825	0,3
Katır	3.325	2,2
Eşek	2.805	0,2

ise (Tablo 4), doğal olarak, asıl mesleği "tarımcı" olanların oranı çok yüksektir. Öteki bütün meslek gruplarının payları ülke ortalamalarına göre çok daha düşüktür.

TARIM

GİRİŞ: Giresun, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ekonomisi geniş ölçüde tarıma dayalı, faal nüfusunun 1975'te bile % 84 gibi büyük bir bölümünün tarımla uğraştığı bir ildir. İldeki tarımsal faaliyetin niteliği doğal yapısıyla yakından ilintilidir. Denize koşut olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları, kıyı kesimi ile iç bölge arasında adeta bir engel oluşturur. Bu dağlarda Sansa Geçidi, kıyı ve iç bölge arasında tek geçittir. Ulaşım olanaklarının kısıtlılığı yanında, sermaye birikiminin de olmaması, ilde ticaret ve sanayinin gelişimini engellemiştir. Ticari hayat, fındığın pazarlanmasından ve halkın gereksinimi olan malların İstanbul'dan ve çevre illerden sağlanarak satılmasından öteye geçmez.

İlde, ova denilecek hemen hemen hiçbir düzlüğe rastlanmaz. Kıyı bölgesinde akarsuların denize döküldüğü yerlerde düzlükler varsa da, bunlar çok küçük parçalar halindedir. Ekim alanlarının, yörenin doğal yapısı nedeniyle son derece kısıtlı olması, yoğun nüfusun gereksinimlerini karşılamaya yetmeyen bir ekonomik yapı ortaya çıkarmaktadır. İlde yiyecekten-giyeceğe hemen her türlü mal dışardan sağlanmaktadır.

Giresun, DPT'nin sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergesine göre iller arası sıralamada 23. sırayı almaktadır. Kıyı bölgesi ve iç bölge (ya da art bölge) biçiminde ikili bir yapı gösteren ilde, kıyı bölgesi halkı, hemen yalnız fındık üretmekte ve neredeyse tüm gereksinimlerini pazardan sağlamaktadır. İç bölge halkı ise, tahıl üretimi, bahçecilik, meyvecilik ve hayvancılıkla uğraşarak, gereksinimlerinin bir bölümünü kendisi üretmekte ve pazarla görece daha az ilişkiye girmekte, bu bakımdan da İç Anadolu Bölgesi'ne daha benzer bir yapı göstermektedir.

İlde, bitkisel üretimde fındık tarımı ilk sırayı, mısır, buğday, arpa gibi tahılların üretimi ikinci sırayı almaktadır. Hayvancılık ve ormancılık bitkisel üretimin ardından gelen, tamamlayıcı faaliyetler niteliğindedir.

İlde, bitkisel üretim yapılan alanın hemen hemen yarısını fındık dikim alanları kaplamaktadır. Fındık tarımına elverişli iklim ve toprak koşullarına sahip olan Giresun İli'nde, üretilen fındıklar "Giresun Fındığı" diye bilinen ayrı bir tür olup, üstün niteliklerinden dolayı dünya pazarlarında çok aranır ve tutulur. "Giresun Fındığı" gerek kalitesi, gerek üretiminin Türkiye içindeki payı nedeniyle önemli bir yere sahipse de, ildeki fındık ağaçlarının yaşlı ve verimlerinin düşük olması, üreticilerin karşılaştıkları finansman zorlukları ve pazarlama olanaklarının yetersizliği nedeniyle, üretimde zamanla daha da derinleşen ve çözümü güçleşen sorunlar doğmuştur. Fındık üreticilerinin büyük bölümü geçim sı-

Tablo 4
Türkiye ve Giresun'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Giresun		
	Toplam 16.349.380	Toplam 213.574	Erkek 122.796	Kadın 90.778
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	2,5	3,1	1,6
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,2	0,4	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,5	2,1	0,5
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	1,8	3,1	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	1,8	2,9	0,3
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	83,1	74,1	95,5
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	9,1	14,3	2,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 28- Giresun İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

1927 Tarım Sayımı'nda Giresun

1927'de 165.000'den biraz fazla olan Giresun nüfusunun % 67'si tarımla uğraşıyordu. İlde 20.000 çiftçi ailesi yaşıyordu. Ortalama 5 kişiden oluşan her çiftçi ailesine 10 dönüm kadar ekili alan, 1 çift ve 7 çiftlik hayvanı düşüyordu.

20.535 hektar olan toplam ekili alanın % 87,7'sinde tahıl, % 10,5'inde baklagil, % 1,8'inde ise sanayi bitkileri ekiliyordu. 1927'de ilde 10.781 ton tahıl, 823 ton baklagil, 66 ton sanayi bitkisi elde edilmişti.

Tahıllardan en çok mısır, arpa, buğday ve darı ekiliyordu. 1927'de ilde 13.009 hektar alana ekilen mısırdan 6.478 ton ürün alınmıştı. Bu yıllarda, pirinç 72 hektar alana ekilmiş, 71 ton ürün alınmıştı. Yine aynı yıl, 1.236 hektar alana ekilen arpadan 740 ton, 234 hektar alana ekilen buğdaydan 85 ton ürün sağlanmıştı. Söz konusu yılda çavdar ekimi 90 hektar alanı kaplıyor ve 108 ton ürün elde ediliyordu.

Hayvan yemlerinden kaplıca ve darının, bitkisel üretimde önemli bir yeri vardı. Darı, 3.300 hektar alana, kaplıca ise 16 hektar alana ekilmişti. Elde edilen ürünler ise, sırasıyla 3.300 ve 21 ton olmuştu.

İlde ekilen başlıca baklagil türleri, fasulye ve bakla idi. Fasulye ekimi 1.932, bakla ekimi ise 123 hektar alanda yapılmış, 718 ton fasulye, 105 ton bakla üretilmişti.

Sanayi bitkilerinden patates, 62 hektar alanda ekilerek 19 ton ürün alınmıştı. 143 hektar alanda ekilen pancardan ise 47 ton ürün elde edilmişti.

1927 Tarım Sayımı'na göre, ilde 12.000 dolayında çeki hayvanı, 145.000 dolayında çiftlik hayvanı bulunuyordu. Çiftlik hayvanlarından en önemlileri koyun ve keçiydi. 73.000 koyun, 12.000 keçi vardı. İlde ayrıca, 50.000'e yakın kümes hayvanı yetiştirilmekteydi.

1927'de ilde kullanılan tarım aletlerinin sayısı 3.700 kadardı. Bunların arasında hiç modern tarım aracı yoktu.

kıntısı çekmekte, yeterli birikimleri olmadığı için verim artırıcı girişimlerde bulunamamaktadır.

İlde kıyı köylerinin oldukça toplu bir halde olmasına karşılık, iç kısımlara gidildikçe engebeli topraklar yüzünden dağınık yerleşme birimleri başlar. Evlerin altında ahır, önlerinde ise "şenlik" adı verilen ufak sebze bahçeleri, şenliklerin çevresinde de ailenin 2-3 aylık gereksinimini karşılayacak ölçüde mısır ekilen tarlalar bulunur. Mısır tarlalarından sonra kışlık yakacak çalı-çırpı ve odunun toplanabileceği ufak bir alan vardır. Bu alanın bitiminde fındık bahçeleri yükseklere doğru tırmanarak uzanmaya başlar. Toplanan mısırlar, "serander" denilen 4 veya 6 direkli tahta ambarlarda, hayvan yiyecekleri ise, çitten örülen ve yöre halkınca "tam", "otluk" ya da "saplık" gibi adlar verilen yerlerde korunur.

İlin en önemli tahıl ürünü mısırdır. Mısırı, buğday ve arpa izler. Mısır kıyı kuşağında, buğday ve arpa ise iç kesimlerde üretilir. Üretim, mısır dışındaki tahıllarda çok düşüktür.

Sebzecilik gelişmemiştir; ailenin gereksinimini karşılamak için yapılır. Karalahana, domates, fasulye, hıyar, patlıcan ve pırasa en çok üretilen sebzelerdir.

Fındık alanları dışında meyve üretim alanları çok azdır. Meyve ağaçları toplu halde olmayıp, fındık bahçeleri çevresine, dağınık bir biçimde serpiştirilmiştir. Az miktarda çay ve narenciye de üretilir. Fındıktan sonra en çok üretilen meyveler elma, armut, kiraz, şeftali, dut, incir, ceviz ve üzümdür.

Yörede ekim alanlarının kıt, yağışların oldukça yeterli ve düzenli olmasına karşın, tarla tarımı içinde nadas oranı hayli yüksektir. Tarla bitkileri üretimi yapılan alanın yaklaşık % 30'u her sene nadasa bırakılmaktadır. Bu uygulama, daha çok buğday, arpa ekiminin egemen olduğu iç kesimde yaygınsa da, kıyı kesimi için de bir miktar geçerlidir. Üretim yöntemlerinin geleneksel ve araçların basit oluşunun yanı sıra, toprakların bazı özellikleri de verimi düşürmektedir *(Bak. Tarımda - Verimlilik).* Yapay gübre kullanımı, 1970'lerden bu yana bir hayli artmış olmakla birlikte yetersizdir.

Giresun'da bitkisel üretimin en önemli özelliklerinden biri, ilde dikili alanların ekili alanlara göre daha geniş bir yer kaplamasıdır. Bunun nedeni, dağlarda 750-800 m'ye dek yükselerek tüm yamaçları kaplayan geniş fındık alanlarıdır.

İlin kısıtlı ve yetersiz toprakları, çok sayıdaki çiftçi ailesi arasında paylaşılmıştır. Bu nedenle, küçük ve parçalı işletmeler çoğunluktadır. İlde yetiştirilen ürün türleri de toprak toplulaşmasını kolaylaştırıcı yönde zorlama yapabilecek nitelikte değildir. Gerek fındık, gerek mısır üretimi, küçük toprak parçalarında yapılabilmektedir. Bütün bunlara ek olarak, yörenin engebeli ve dağlık yapısının ve yetiştirilen ürün türlerinin makine kullanımını zorunlu hale getirmemesi, hatta engellemesi de, toprak toplulaşmasını önler yönde etki yapmıştır.

İldeki tarım işletmelerinin büyük çoğunluğu 20 dekardan küçük topraklar işlemektedir. 1970 verilerine göre, 10 dekardan küçük işletmeler, tüm işletmelerin % 45'ini oluşturmakta ve toplam ekili toprakların % 11'ini işlemekteydiler. Büyük toprak sahipliği ise, hemen hemen hiç yoktu.

1960-1968 arasında yapılan köy envanter çalışmalarına göre, ilde topraksız oranı % 28'i geçmekteydi. Tarım dışı kesimlerin gelişmemiş olması nedeniyle, işsizlik önemli boyutlara varmıştır. Topraksız ailelerin yanında, çok küçük toprağı olan aile sayısının da fazla olması ve bu toprakların ailelerin geçimlerini sağlayamaması, gizli ve açık işsizliğe neden olmaktadır. Bu yüzden, ilden dışarıya geniş ölçüde göç vardır. Fındık hasat zamanında mevsimlik tarım işçiliği hareketi başlar ve bir ay kadar sürer.

Yörede hayvancılık bitkisel üretimin bir tamamlayıcısı olarak oldukça yaygın bir biçimde yapılmaktadır. Ancak bu, hayvancılığın gelişmiş olduğu anlamına gelmez. Tam aksine teknikler geri, üretim düşüktür. Hayvansal üretimdeki asıl amaç, üreticinin kendi tüketimini karşılaması ve zaman zaman da ek bir gelir sağlayabilmesidir.

Hayvancılık faaliyeti, ilin değişik bölgelerinde değişik boyutlara bürünür. Kıyıda balıkçılık gelişmiştir. Bunun yanında hemen her ailenin bir ya da birkaç büyük ya da küçükbaş hayvanı, tavuğu bulunur. Dar kıyı şeridini çevreleyen dağlardaki mera ve yaylalarda bol miktarda koyun ve keçi otlatılır. Hatta, zaman zaman bu yaylalara çevre illerden de sürülerin geldiği olur. Şebinkarahisar, Alucra gibi iç kesimlerde ise, büyükbaş hayvancılık yaygındır. Bunlar, daha çok kapalı ahırda beslenmekte modern açık ahır besiciliği yapılmamaktadır. Genellikle sahip olunan hayvan sayısı az, beslenme yetersizdir. Burada da üretimin ana amacı önce aileyi beslemek, arta kalan ürünü pazara çıkarmaktır.

Hayvan yetiştiriciliğinde ıslah çalışmaları 1959'da başlatılmış, fakat yaygınlık kazanamadığı gibi, belirli bir aşama da gerçekleştirilememiştir.

Hayvansal ürünlerde üretim ve verim düşüktür. İl halkının gereksinimine güç yetişir. Üretimin asıl amacı aile gereksinmesini karşılamak ve ufak miktarlarda ürünü yerel pazarlarda satarak ek gelir sağlamaktır. Pazarlama sürekli ve büyük çapta olmadığından önemsizdir.

İlde ekim alanlarının dar, nüfusun yoğun olması, bitkisel üretimin hemen hemen bir tek ürüne dayanması, balıkçılığın önem kazanmasına neden olmuştur. Kıyı kesiminde, nüfusunun önemli bölümü balıkçılıkla uğraşan balıkçı köyleri vardır. Halkının büyük kısmı geçim sıkıntısı içinde olan ilde, balıkçılık büyük bir ekonomik potansiyel taşırsa da, faaliyetin teknik açıdan fazla gelişmemiş olması, pazarlama olanaklarının yok denecek kadar az olması, balık üretiminin il tüketimi sınırlarını pek az geçmesi sonucunu getirmektedir.

İlde avı yapılan balıklar içinde, ekonomik bakımdan en önemlisi hamsidir. 40-60 tonluk büyük motorlarla avı yapılmaktadır. İlde hamsiden başka istavrit, palamut, torik, sargan, barbunya, izmarit ve kalkan gibi balıkların mevsimlerine göre avları yapılmaktadır. Avlanan balıkları değerlendirecek bir sanayinin kurulmamış olması, pazarlama için donanım noksanlığı, ülke balık tüketim düzeyinin düşük olması, il balık potansiyelinin ancak çok küçük bir bölümünün kullanılmasına yol açmaktadır.

BİTKİSEL ÜRETİM: İlde tarımsal faaliyetin en önemli kolu olan bitkisel üretimin niteliği doğal koşullara çok yakından bağlıdır. Gerek bitki deseni, gerek üretimin bölgelere dağılışında, iklim ve toprak yapısının derin etkisi hemen göze çarpmaktadır. Yağışlı ve dar sahil kesimi fındık bahçeleri ve mısır tarlaları ile kaplıdır. Fındık ve mısır alanları kıyının hemen ardında yükselen yamaçlara da taşar. Ayrıca, az miktarda buğday, arpa, soya fasulyesi ve sebze türleri de ekilmektedir.

İç bölgeye girildiğinde, doğal çevre kadar, yetiştirilen ürünler ve yetiştirme tekniği de değişir. Burada ürün tablosuna buğday ve arpa egemendir. Ayrıca, baklagil, sebze ve meyve türleri de ekilir. Egemen tarım tekniği nadaslı kuru tarımdır.

1970'lerin son yıllarında kıyı kesimindeki bitki deseninde bazı değişmeler başlamış, henüz güçlü bir eğilim olmamakla birlikte, mısır yerine buğday ve arpa ekmeye yönelinmiştir.

Benzer biçimde yamaçlardaki mısır tarlaları da sökülerek fındık bahçesi haline sokulmaktadır. Yine de mısır, ilde en çok ekilen tarla bitkisidir.

Orman ürünleri dışarıda bırakılacak olursa, bitkisel üretim değerinin toplam tarımsal üretim içindeki payı, 1970'lerin son yıllarında % 60 dolayındaydı. 1975'te % 67,5 olan pay, izleyen yılda % 58,5'e inmiş, 1977'de ise % 62,5'e yükselmiştir.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Toplam alanı 693.400 hektar olan Giresun, Türkiye yüzölçümünün binde 9'unu oluşturmaktadır. İl topraklarının % 27,5'inde (190.600 hektar kadar) bitkisel üretim yapılmakta, % 27,3'ünü (189.400 hektar) çayır ve meralar, % 37,6'sını (261.000 hektar) orman ve fundalıklar kaplamaktadır. Böylece, toplam tarıma elverişli alan oranı % 92,4'ü (641.000 hektar) bulmaktadır. İl alanının geri kalan % 7,6'lık (52.400 hektar) bölümünü yerleşim yerleri ile kayalık, bataklık, sazlık vb tarıma elverişli olmayan topraklar oluşturmaktadır.

İlde, orman ve fundalıkların toplam alan içindeki payı, Türkiye ortalamasının (% 30,2) üzerindedir. İlin iklim ve toprak yapısı ormanların yetişmesine son derece elverişlidir. Denize koşut olarak uzanan dağlar, yüksek kesimlere dek ormanlarla kaplıdır. Çayır ve meraların payı hemen hemen Türkiye ortalaması (% 28) kadardır. Bitkisel üretim yapılan alanların payı ise, Türkiye ortalamasından (% 35,6) düşüktür. Bundaki en önemli etken yörenin dağlık, engebeli yapısıdır. Aslında, ilde ekilen alanların çok daha küçük olması gerekmektedir. Potansiyel olarak sürüme elverişli alan yalnızca 52.000 hektar, yani il alanının % 7,5'idir. Buna karşın, gerçekte bitkisel üretim yapılan alan 190.000 hektarın üstündedir. Aradaki büyük fark, hem fındığın bir orman bitkisi olması nedeniyle yamaçlarda da yetişebilmesinden, hem de çayır, mera ve orman alanlarından tarla açmada yararlanmaktan doğmaktadır. Toprakların gerçek kullanım yeteneklerine aykırı bir biçimde kullanılması, başta erozyon olmak üzere çeşitli sorunlara yol açmakta ve verim düşüklüğüne neden olmaktadır.

Bitkisel üretim yapılan alanın % 53'ü aşan bir bölümünde (yaklaşık 101.500 hektar) tarla, geri kalanı yaklaşık % 47'sinde

bağ-bahçe tarımı yapılmaktadır. Tarla tarımı yapılan alanın yaklaşık 70.500 hektarı nadaslı, 29.000 hektarı biraz aşan bir bölümü nadassız kuru tarıma, 2.000 hektara yaklaşan kısmı ise sulu tarıma ayrılmıştır. Her yıl 30.000 hektar alan nadasa bırakılmakta ve nadas dışında tarla bitkileri üretimi yapılan ekili alan 70.000 hektar dolayında yer kaplamaktadır.

İlde ekili alan, aşağı yukarı aynı büyüklükte ve benzer gelişmişlik düzeyinde olan birçok ile göre küçüktür. Örneğin, 1980'de ekili alan, Çankırı'da 180.000 hektardan biraz fazla, Ordu'da 106.000 hektar, Amasya'da 152.000 hektar, Gümüşhane'de 136.000 hektardı. Buna karşın, fındık bahçeleri nedeniyle dikili alan bir hayli geniştir. İl toplam ekili alanının Türkiye içindeki payı binde 4-5 olduğu halde, dikili alan da hesaba katıldığında bu pay, binde 7-8'e yükselmektedir.

İlin kıyı kesimlerinde, hem işlenebilir alanların çok dar olması, hem de yağışların fazlalığı nedeniyle nadas yoktur. Ancak, kuru tarım yapılan iç kesimlerde nadas yaygındır. Toprakların çok engebeli olması, var olan su kaynaklarının sulamada kullanılmasını çok güç ve masraflı bir duruma sokmaktadır. Buna bir de yaz kuraklığı ve üretim tekniklerinin geriliği eklenince, iç kesimlerde nadas bir zorunluluk olarak belirmektedir.

Ekili alanın 1950'den 1970'lerin sonuna değin geçirdiği değişime bakıldığında, en büyük genişlemenin 1950 ile 1960'ların başı arasında gerçekleştiği görülür. 1950'de yaklaşık 45.000 hektar olan ekili alan, yarısı kadar artarak 1960'ların başında 68.000 hektara ulaşmış, bundan sonra zaman zaman 70.000 hektarın üstüne çıkmışsa da, genel olarak 67.000-68.000 hektar dolayında dalgalanmıştır (Tablo 5).

İlin toprak yapısı ve nüfus yoğunluğunun fazla olması yüzünden ekim alanları son sınırına dek zorlanmış bir durumdadır. Bundan sonra yeni ekim alanları açılması olanağı hemen hemen kalmamıştır. Bundan böyle bitkisel üretimi artırmanın tek yolu, toprak verimliliğini artırmaktır *(Bak. Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi)*

Fındık dikim alanlarının gerek yükseklere tırmanarak, gerekse ekim alanlarının zararına genişleme eğiliminde olması öteki Anadolu illerinden farklı olarak, ildeki dikili alanların ekili alanlara göre daha geniş bir yer kaplamasına yol açmıştır.

İlde, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında, ekili alanın ana ürün gruplarına dağılımında tahıllar % 90'ı aşan ve giderek artan paylarla her zaman önde gelmiştir. Buna karşın, baklagillerin ve sanayi bitkilerinin ekili alan içindeki payları azalmıştır (Tablo 5).

Tahıllar: İlin tahıl ekili alanları içinde en önemli yeri mısır alır. Onu buğday ve arpa izler. Mısır ekimi daha çok kıyı kuşağında, buğday ve arpa ekimi ise, art bölge adı verilen iç kesimlerde yapılır.

1950'de yaklaşık 40.000 hektar olan tahıl ekim alanları, 1960'ların başına değin hızlı bir biçimde artarak 62.500 hektara yükselmiştir. Bu artışta en büyük pay buğdaya aittir. Arpa ve mısır alanlarındaki artış daha azdır. Tahıl alanlarının genişlemesi, 1960'lardan sonra duraklamış ve tahıl ekili alan 1970'lerin başında 65.500, 1970'lerin sonunda ise yaklaşık 64.000 hektar olarak gerçekleşmiştir. 1950'den 1970'lerin sonuna değin, tahıl alanları Giresun'da ancak % 58,6 oranında genişlerken, Türkiye genelinde % 94 oranında artmıştır. Tahıl ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de % 90 iken, 1970'lerin sonunda % 94 olmuştur. İlin Türkiye tahıl alanları içinde 1950'de binde 6 olan payı, 1970'lerin sonunda binde 5'e düşmüştür (Tablo 6).

Mısır: Mısır ekim alanları her zaman buğday ve arpa ekim alanlarından daha geniş bir yer kaplamış ise de, il ekim alanları içindeki payı giderek düşmektedir.

Mısır genellikle dar düzlüklere sahip kıyı kesiminde, yamaçlarda, fındık ve sebze bahçelerinin kenarlarında, akarsuların denize döküldüğü dere ayaklarında yetiştirilir. Evlerin önünde etrafı çitle çevrilen ve "şenlik" adı verilen sebze bahçelerinin çevresinde ufak mısır tarlaları bulunur. Buralara ailenin 2-3 aylık mısır gereksinimini karşılayacak kadar mısır ekilir. Mısır, eğimli toprakta kolay bir teknikle yetiştirilebilmekle beraber, fazla eğimli alanlarda erozyon yüzünden verimi düşmektedir. Teraslama yöntemi ile açılan ekim alanlarında erozyonu önlemek olanaklı olmakla birlikte bu yöntem ilk yatırım giderleri yüksek olduğu için fazla yaygınlık kazanmamıştır.

İlin iç kesimlerinde yer alan Şebinkarahisar ve Alucra dışındaki tüm ilçelerinde mısır ekimi yapılır. Halk, mısır ekmeği yer. Mısır tarlaları dinlendirilmeden her yıl ekilir. Birkaç yılda bir çiftlik gübresi ile gübrelenir. Mısır üretiminde kimyasal gübre kullanımı 1970'lerden sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

1950 ile 1970'lerin sonu arasında mısır ekim alanları 23.000 hektar dolayından 27.000 hektar dolayına yükselmiştir. İl toplam ekili alanı içindeki payı ise bu dönem içinde % 51,7'den % 39,9'a düşmüştür (Tablo 5). Kıyı kesiminde yeni mısır ekim alanları açmak için zorlanacak hemen hiç yer kalmamıştır. Bu arada yamaçlardaki mısır tarlalarının bir bölümü de fındık bahçesine dönüştürülmeye başlanmıştır.

Buğday: İlin buğday ve arpa bölgesi art bölgedeki Kelkit Havzası'nda yer alan Alucra ve Şebinkarahisar yöreleridir. Dağlık

Tablo 5
Giresun'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	44.871	67.741	71.003	68.104
Toplam Tahıl	89,9	92,3	92,3	93,9
Buğday	20,0	31,5	34,1	35,0
Arpa	15,5	15,0	18,0	16,3
Mısır	51,7	42,1	37,3	39,9
Toplam Baklagiller	6,1	4,5	5,5	4,4
Fiğ	2,8	4,1	4,8	4,0
Patates	3,2	2,0	1,9	1,2
Diğerleri	0,8	1,2	0,3	0,5

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE; Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Giresun Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,53	—	0,45	—	0,45	—	0,42	—
Toplam Tahıl	0,58	0,49	0,48	0,58	0,49	0,53	0,47	0,40
Buğday	0,23	0,19	0,28	0,32	0,29	0,28	0,26	0,17
Arpa	0,48	0,30	0,36	0,39	0,50	0,41	0,41	0,32
Mısır	4,30	4,33	4,14	3,96	4,18	4,39	4,66	4,01
Toplam Baklagiller	0,62	0,72	0,54	0,60	0,71	0,64	0,44	0,27
Fiğ	2,13	2,07	3,11	3,89	3,38	3,50	2,41	2,23
Patates	3,42	2,77	0,89	0,62	0,80	0,05	0,45	0,31

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

bir bölgede yer almasına karşın, Alucra'da bulunan küçük vadilerde tahıl ekimi yapılmaktadır. Şebinkarahisar yöresi ise kuzeyde Yedigöz Yaylası ve Tokat Tepesi'nin çevrelediği dik eğimli yamaçlarla, Kelkit Çayı vadisi tabanından oluşur. Tahıl ekiminin yapıldığı bu vadi tabanı ve uygun eğimli yamaçlarda yetiştirilen ürün, halkın birkaç aylık gereksinimini ancak karşılamaktadır.

1950'de yaklaşık 9.000 hektar olan buğday ekim alanları 1960'ların başına değin hızlı bir artış göstererek 21.000 hektar dolayına ulaşmış, daha sonraki yıllarda artış hızı ve miktarı yavaşlayarak 1970'lerde 24.000 hektar dolayında kalmıştır. Buğday ekim alanlarının toplam ekim alanı içindeki payı, 1950'de % 20 iken, sürekli artarak 1970'lerin sonunda % 35'i bulmuştur (Tablo 5). Söz konusu dönemde ilin Türkiye buğday alanları içindeki payı binde 2-3 gibi son derece küçük oranlarda kalmıştır (Tablo 6).

Arpa: İlin tahıl bölgesi olan Kelkit Havzası'nda ekimi yapılan arpa, daha çok hayvan yemi olarak kullanılır. Arpa ekim alanları 1950'de yaklaşık 7.000 hektar iken, % 59'luk bir artış göstererek 1970'lerin sonunda 11.000 hektara çıkmıştır. Söz konusu dönemde arpa alanlarının il ekim alanları içindeki payı % 15,5'ten % 16,3'e yükselmiş, Türkiye içindeki payı ise binde 4-5 dolayında kalmıştı (Tablo 6).

Baklagiller: İlde baklagil ekimi yaygın olmadığı gibi düzenli bir gelişme de göstermemektedir. 1950'den 1970'lerin sonuna değin baklagil alanları 3.000 hektar dolayında azalıp çoğalmış, bu arada baklagil alanlarının il toplam ekili alanında 1950'de % 6,1 olan payı, 1970'lerin sonunda % 4,4'e gerilemiştir (Tablo 5). Söz konusu dönemde ilin Türkiye baklagil alanları içindeki payı binde 6 dolayında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Fiğ: Baklagil ekim alanları içinde en geniş yeri kaplar. 1970'lerin sonunda yaklaşık 2.700 hektar olan fiğ ekim alanları il ekili alanlarının % 4'ünü, Türkiye fiğ ekim alanlarının ise % 2,4'ünü oluşturuyordu (Tablo 6).

Hayvan yemi olarak kullanılan fiğ, Kelkit Havzası'nda tahılla dönüşümlü olarak ekilmekte, kıyı kesimlerinde ise mısır tarlalarında, bahçe altlarında yetiştirilmektedir.

Soya Fasulyesi: İlde 1970'lerde bir baklagil olan soya fasulyesi ekimine de başlanmıştır. 1970'lerin başında yalnızca 5 hektarlık bir alan kaplayan soya fasulyesi ekim alanı 1970'lerin sonunda 44 hektara yükselmişse de bu alanın toplam ekili alan içindeki payı son derece önemsizdir; buna karşın, Türkiye içindeki payı % 1 dolayındadır.

Sanayi Bitkileri: İlde yetiştirilen en önemli sanayi bitkisi patatestir. Patates ekim alanları 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 1.400 hektardan 800 hektara gerilemiştir. Bu yıllar içinde patatesin il ekim alanları içindeki payı % 3,2'den % 1,2'ye, Türkiye patates ekim alanları içindeki payı ise % 3,4'ten binde 5'e düşmüştür (Tablo 6). 1950'den 1970'lerin sonuna değin il patates ekim alanları % 43 oranında gerileme gösterirken, Türkiye toplam patates ekim alanları % 323 oranında artmıştır.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Giresun İli'nde tarım, kıyı kesiminde fındık ve mısıra, iç kesimlerde ise buğday ve arpaya dayanan bir yapı gösterir. Fındık üretimi kıyı kesiminin can damarıdır. Fındık hasadı zamanında yaşam canlanır, renklenir. Bütün umutlar fındığın bol ürün vermesine ve iyi bir fiyatla satılmasına bağlanır. Fındıktan başka çeşitli ürünler yetiştirilirse de bunlar ya geçimlik düzeyde ya da bu düzeyi bile karşılayamayacak durumdadır. Başta mısır olmak üzere tahıllar il tarımının ikinci derecede önemi olan ürünleridir. Ayrıca, az da olsa, narenciye, çay, çeşitli meyveler, sebzeler, baklagiller, patates ve soğan üretilir. Üretim miktarlarındaki değişmeler büyük ölçüde ekili alanlardaki değişmelere bağlıdır.

Tablo 7
Giresun'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	28.979	81.872	96.989	98.367
Buğday	5.799	25.807	33.002	28.600
Arpa	4.799	13.084	15.152	16.183
Mısır	17.397	38.325	46.853	52.023
Toplam Baklagiller	2.284	3.605	3.909	2.130
Fiğ	1.074	3.398	3.300	1.853
Patates	7.471	8.930	10.780	8.913

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tahıllar: Tahıl üretimi gerek miktar olarak, gerek Türkiye içindeki payı açısından düşük düzeydedir. 1950'lerde 29.000 ton olan il toplam tahıl üretimi yaklaşık 2,5 kat artarak 1970'lerin sonunda 98.000 tona ulaşmıştır (Tablo 7). İl tahıl üretiminin Türkiye tahıl üretimi içindeki payı ise 1970'lerin başına değin binde 5-6 dolayında olmuş, 1970'lerin sonunda binde 4'e düşmüştür.

Mısır: Tahıl üretimi içinde mısır ilk sırayı almaktadır. İl topraklarının yapısı, verim düşüklüğüne neden olduğu için mısır üreticileri gübrelemeye önem vermeye başlamıştır. 1970'lerden sonra doğal gübrenin yanında yapay gübre kullanımı da yaygınlaşmıştır. İlkbaharda mısır tarlaları sürülerek çiftlik gübresi, mayıs ayında ise ekim yapılarak azotlu gübre verilir. İki kez çapadan sonra, mısır tarlaları tekrar doğal ve yapay gübre ile gübrelenir.

İlde çoğunlukla "Sarı At Dişi Mısır" denilen tür ekilir. Bu tür mısırdan dekarda ortalama 200 kg ürün elde edilir. Bazı bölgelerde ise daha yüksek verimli olan "Ak Mısır" ekilmektedir. Yapılan denemeler sonucu il toprak yapısına verimlilik açısından en uygun olan türün "Melez Mısır" olduğu anlaşılmış ve bu türün ekimi giderek yaygınlık kazanmıştır. Yayla bölgelerinde ise iklim koşullarına uygun olarak daha çok "Cüce Mısır" ekimi yapılmaktadır.

1950'de yaklaşık 17.500 ton olan mısır üretimi yaklaşık 2 kat artarak, 1970'lerin sonunda 52.000 tona yükselmiştir. Söz konusu dönemde il mısır üretiminin ülke üretimi içindeki payı % 4-4,5 arasında değişmiştir.

Buğday: İl topraklarının asiditesinin yüksek ve kireç bakımından yoksul, kullanılan tohumlukların ise düşük nitelikli ve yozlaşmış olması verimliliği düşürmektedir. İlin ari bölgesinde yapılan buğday üretimi yağışların az, sulama olanaklarının yetersiz, toprakların ise kısıtlı olması yüzünden yöre halkının gereksinimlerini karşılayamaz. İleri tarım yöntemlerinin uygulanmaması üretimi iklim koşullarına bağlı kılmaktadır. İlin tahıl bölgesi olan Alucra ve Şebinkarahisar'da toprak ve iklim koşullarına en uygun buğday türünü saptamak amacıyla 111/33, 073/44, 220/39 mentana, karakılçık, akova çeşitleri üzerinde deneme çalışmaları yapılmış ve en olumlu sonuç mentana türünden alınmıştır. 1960'larda yapılan bu deneme çalışmaları sonucunda buğday üreticilerine mentana türünün tohumlukları dağıtılarak bu türün üretimi yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

İlde 1950'den 1970'lerin başına değin buğday üretimi 5 kata yaklaşan bir artışla 5.800 tondan 33.000 tona çıkmıştır. Bundan sonra ekim alanlarının artık sınıra dayanarak genişleyememesi ve üretimin doğal koşullara bağımlılığı sonucu 1970'lerin sonunda üretim 28.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. İlin Türkiye buğday üretimi içindeki payı son derece küçüktür.

Arpa: Arpa, il tahıl üretimi içinde üçüncü sırayı alır. Arpa ekimi, iç kesimlerde ve yaylalarda yer almakta, ürün daha çok hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. İlde genellikle yerli arpa ekilir. Yapılan çalışmalar yöreye en uygun arpa türünün tokak olduğu sonucunu vermiştir. Ayrıca; mora, guederna, T.S-M.S, T.S-M.P 62, T.S-M.T.C 60 çeşitleri üzerinde de uygulama çalışmaları yapılarak, Alucra çiftçilerine bu türlere ait tohumluklar dağıtılmıştır. Arpa üretiminde kimyasal gübre kullanımı ile verimin yükseltilmesi olası olduğu halde, Kelkit Havzası'nda gübre kullanımı yaygınlaşmamıştır. Kullanılan çiftlik gübresi de çoğu zaman yanlış kullanılmakta, bütün kış boyunca ahırlarda kapalı tutularak üzerlerine eğreltiotu, gazel, sap atılan gübreler, henüz yanmamış bir durumdayken toprağa serilmektedir. Bu durum, zaten yüksek derecede asitli olan toprağın dengesini daha da bozmakta, ürünün yanmasına neden olmaktadır.

İl arpa üretimi 1950'den 1970'lerin sonuna değin 4.800 tondan 16.200 tona çıkmış, bu dönemde ilin Türkiye arpa üretimi içindeki payı da bir değişme göstermeyerek binde 3 dolayında kalmıştır.

Baklagiller: Baklagillerin ekim alanında olduğu gibi üretiminde de bir gelişme yoktur. Üretim, düşük düzeydedir. 1960'ların başı ile 1970'lerin başı arasındaki 10 yıllık dönemde 3.000 tonun bir hayli üstüne çıkan üretim, bunun dışındaki yıllarda 2.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde ilin Türkiye baklagil üretimi içinde zaten önemsiz olan payı binde 7'den binde 3'e inmişti (Tablo 6).

Fiğ: İl baklagil üretimi içinde fiğ üretimi % 87'lik bir payla ilk sırayı alır. Fiğ, en çok Kelkit Havzası'nda sonbaharda ekilmekte, ilkbaharda hasattan sonra hayvanlara yem olarak verilmektedir. Ürünün bir kısmı da toprakta bırakılarak, yeşil gübre olarak kullanılmaktadır.

İlin 1950'de 1.000 ton dolayında olan fiğ üretimi, 1960'lar boyunca ve 1970'lerin başında 3.000 ton dolayında gerçekleşmiş, 1970'lerin sonunda azalarak 1.800 tona düşmüştür. İlin Türkiye fiğ üretimi içindeki payı 1950'de % 2, 1960'ların ve 1970'lerin başında % 3,5 dolayında, 1970'lerin sonunda ise % 2,2 olmuştur.

İlde az miktarda soya fasulyesi de üretilmektedir. 1970'lerin sonunda 32 ton olan üretimin Türkiye içindeki payı % 1 dolayındadır.

Patates: Sanayi bitkilerinden olan patates üretimi Giresun'da fazla gelişmemektedir. 1950'de yaklaşık 7.500 ton ürün alınmışken, ortalama üretim 1970'lerin sonunda yaklaşık 9.000 ton olabilmiştir. Bu arada, patates üretimi ülke genelinde büyük bir hızla arttığı için, ilin Türkiye içindeki payı % 2,8'den binde 3'e düşmüştür. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında patates üretimindeki artış oranı ilde % 19, ülke genelinde ise % 967 olmuştur.

Sebzecilik: İlde evlerin hemen önünde yer alan birkaç yüz metrekarelik sebze bahçelerinden başka, mısır tarlalarında, mısırların arasında da sebze ekimi yapılır. Bu kadar dar alanda üretilen sebzeler üreticilerin ancak kendi gereksinimlerini karşılar. Merkez İlçe pazarına kentin yakınındaki köylerden bir miktar sebze gelirse de kent halkının sebze gereksinimi esas olarak Samsun'dan karşılanır. 1980'de il bitkisel üretim alanları içindeki ekiliş oranı binde 1 olan sebze ve bostan alanları yalnızca 340 hektar alan kaplamaktaydı. 36.500 ton ürün elde edilmişti. İlde en çok yetiştirilen sebzeler karalahana, domates, fasulye, kabak, hıyar ve patlıcandır.

İlde en çok tüketilen bir sebze türü olan karalahananın il sebze üretimi içindeki payı 1980'de yaklaşık 18.000 ton üretimle % 48 olmuştur. Aynı yıl, karalahanayı 6.000 tonla domates, 3.000 tonla fasulye izlemiştir. Bostan ekimi ilde çok yaygın değildir. 1980'de toplam 80 ton kavun ve karpuz üretilmiştir. Türkiye içinde % 3'lük bir paya sahip olan karalahananın dışındaki sebze türlerinin ülke içindeki payları son derece düşüktür.

Kıyı kuşağında yağış ve nem oranının yüksekliği nedeniyle güneşli günlerin az olması, çeşitli sebze hastalıklarına yol açmaktadır. İl Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü bu konuda önlemler almaya çalışmakta, ayrıca Teknik Ziraat Müdürlüğü çiftçilere sıcak ve soğuk yastıkta fide yetiştirme tekniği konusunda çeşitli bilgiler vermektedir. Sebze üretiminde sulama, yağış ve nem oranı yüksek olan kıyı kesiminden çok, görece kurak olan iç kesimlerde önem kazanmaktadır.

Meyvecilik: Fındık alanları dışında ilde meyve ağaçlarının kapladığı alan çok azdır. Meyve ağaçları oldukça dağınıktır. İl meyve ağaçlarından elde edilen ürün ancak yöresel gereksinimi karşılar, il dışına satış söz konusu değildir.

İlde, içinde narenciye de olmak üzere hemen her çeşit meyve üretilir. Fındıktan sonra en çok üretilen meyveler; elma, armut, kiraz, şeftali, incir, dut, ceviz ve üzümdür. Üretim, dağınık ve küçük çaplıdır.

1980'de toplam 85 milyon dolayında olan meyve ağacı varlığı içinde fındık, 84 milyon gibi çok büyük bir sayıyla en başta gelmekteydi. Ayrıca, yaklaşık 400.000 elma, 245.000 armut, 60.000 dut ve 69.000 incir ağacı vardı. Az miktarda narenciye türleri de bulunmaktaydı. İlde bellibaşlı meyvelerin 1980 yılı üretimi ve bu üretimin Türkiye içindeki payı şöyleydi:

Giresun'da Seçilmiş Bazı Meyvelerin Üretimi ve Türkiye İçindeki Payı

	Üretim (ton)	Türkiye Üretimi İçindeki Payı (%)
Fındık	55.000	22,1
Elma	7.000	0,5
Armut	5.000	1,5
Kiraz	2.000	2,3
İncir	2.000	0,9
Dut	1.500	1,5
Ceviz	1.000	1,0

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

Fındık dışında Türkiye üretimi içinde önemlice payları bulunan meyveler kiraz, armut, dut ve cevizdir. Kirazın vatanı olarak bilinen Giresun, adını da bu meyveden almıştır. "Kiraz Kenti" anlamına gelen "Kerasus" sözcüğü zamanla değişerek Giresun olmuştur. Kente bu adın verilmesi kirazın bölgedeki bolluğundan ileri geliyordu. Kirazın İtalya'ya ve dünyaya buradan yayıldığı söylenir. İlde kiraz mevsimi mayıs başından ağustos sonuna değin sürer. Kıyı kesiminde mayısta olgunlaşan kiraz, iç kesimlerde ancak temmuz, ağustos aylarında olgunlaşmaya başlar.

Kıyı kesiminde tümüyle dağınık bir biçimde bulunan meyve ağaçlarına karşın, Kelkit Havzası'nın sulanabilen yerlerinde, toplu meyve bahçelerine de rastlanmaktadır; ancak, bu bahçelerde de karışık dikim söz konusudur.

İlde, 1964'ten beri Teknik Ziraat Müdürlüğü'nce toplu meyve bahçeleri kurulması konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca, Kelkit Havzası'nda ahlat ağaçlarına armut aşılama çalışmaları sürdürülmektedir. En çok, yöre halkınca tutulan, kuzbağ armudu aşılanır. Kıyı bölgesinde yaban kestanelerine Bursa tipi kestane aşılama çalışmaları yapılarak aşı kalemi alınabilecek örnek bahçeler kurulmuştur.

İlde bağcılık çok yaygın değildir. Yağışın fazla oluşu bağcılığın gelişmesine engel olmaktadır. Kıyı kesiminde nem fazlalığı yüzünden ancak hastalıklara ve yağışa dayanıklı bir tür olan izabella (kokulu Rus üzümü) yetiştirilmektedir. Bu tür de zamanla özelliklerini yitirerek yozlaşmış ve değeri azalmıştır.

İlin güney bölgelerinde ise uygun iklim köşelerinde asma yetiştirilmekte, Amerikan asma çubukları üzerine yerli türler aşılanarak çeşitli hastalıklara dayanıklı bağlar kurulmasına çalışılmaktadır.

İlde, 1.000 hektarı aşan bir alanda çay üretimi yapılmaktadır. 1959'da ilk kez üretilmeye başlanan çay, doğal koşulların bir hayli elverişli olmasına karşın çok fazla yaygınlaşmamış, ancak, 1960'lardan sonra hem ekim alanında hem de üretimde bir artış meydana gelmiştir.

Çay, ilin bütün kıyı ilçelerinde yetiştirilmekle birlikte, en yaygın olduğu ilçeler; Tirebolu, Eynesil, Keşap ve Görele'dir. İlde, 1975'te 1.000 hektar olan çay alanı, 1980'e değin 1.300 hektara yükselmiş, bu arada yıllık üretim de 1975'te 2.000 ton iken, 1979'da 8.000 tona çıkmış, 1980'de 5.000 tona inmiştir. 7.250 çiftçi ailesinin çay yetiştiriciliği yaptığı ilde, 1980 yılı yaş çay yaprağı üretiminin Türkiye içindeki payı % 1,1 olmuştur.

Giresun, çay üretimi yapılan öteki Karadeniz illeri arasında en düşük çay veriminin alındığı yöredir.

Fındık: Giresun fındıkları dünya pazarlarında "Giresun Fındığı" adıyla tanınıp aranan, parlak kabuklu, yağ oranı yüksek, tombul bir fındık türüdür. İldeki geniş fındık alanlarında ülkenin ve dünyanın en üstün nitelikli fındıkları, yetiştirilir. Fındık ilin, özellikle kıyı bölgesinin tek ürünü durumundadır ve halkın geçim düzeyi fındık üretiminde dalgalanmalara göre inişler ve çıkışlar gösterir.

Fındık, çeşitli iklim bölgelerinde yabanıl olarak yetişebilmektedir. Fakat, fındık tarımı en fazla kuzey yarım kürede 37. ve 42. enlemler arasında gelişmiştir. Bu kuşakta en çok fındık yetiştiren ülkeler; Türkiye, Çin, İran, Sovyetler Birliği, İtalya, İspanya ve ABD'dir. Bunlar arasında dünya fındık üretim ve ihracatında en önemli ülkeler ise başta Türkiye olmak üzere İtalya, İspanya ve ABD'dir *(Bak. Dünya Fındık Üretiminde Türkiye).*

Fındık bitkisi, soğuktan ve hava akımlarından uzak, don tehlikesi olmayan, yıllık sıcaklık ortalaması 5-16°C arasında bulunan, korunaklı ve nemli yerlerde iyi yetişir. Ağacın en iyi gelişip fazla ürün verdiği yerler yıllık yağış tutarı 750-1.400 mm arasında olan yerlerdir. Yağışların meyvenin olgunlaşma döneminde, yani temmuz sonuna değin bol olması, meyvenin olgunlaşmaya başladığı ağustos ayında ise havaların yağışsız ve sıcak geçmesi gereklidir.

Bileşiminde yaklaşık olarak % 20 kil, % 50 kum, % 10 kireç, % 4 humus bulunduran topraklar fındık tarımına en uygun topraklardır. Genel olarak fındık toprağı çok kuru olmamalı, toprak altı su düzeyi düşük olmalıdır. Fındık ağacı fakir toprakların besleme gücünü çabuk tüketir. Bu nedenle, toprağın sürekli olarak gübreye gereksinimi vardır.

Fındık tarımında denizden yükseklik derecesi de verimlilik ve nitelik açısından etkilidir. Denizden yüksekliği 0-250 m arasında olan yerler en iyi fındık alanları olarak kabul edilmektedir. 250-500 m arası normal, 750 m'den yukarısı ise fındık tarımına uygun olmayan alanlardır.

Karadeniz Bölgesi iklim ve yükselti bakımından fındık tarımına çok uygunsa da toprak yapısı bakımından bazı sorunları vardır. Bu bölgede yapılan verimlilik çalışmalarına göre, toprak fosfor ve potasyum bakımından fakir, kireç miktarı ise yok denilecek kadar azdır. Bu yüzden fındık üretiminde verimi yükseltebilmek için gübreleme ve kireçleme önem kazanmaktadır.

Yeni fındık bahçelerinin açılacağı yerlerde ilk ve en önemli iş su ve toprak kaybını önlemek için arazinin eğimine göre setler yapmaktır. Bu setler, mutlaka kirizma edilir. (Toprağın derin kazılarak, altının üstüne getirilmesi.)Kirizmadan sonra toprağın fiziksel ve kimyasal eksiklerini gidermek üzere gübreleme yapılır ve ocak adı verilen birden fazla fidanın dikileceği çukurlar açılır. Bu çukurların birbirinden uzaklıkları genellikle toprağın zenginliğine, fidanın çeşidine ve ara tarım yapılıp yapılamayacağına göre belirlenir. Toprağın verimliliğini artırmak için her ocağa 30-40 kg kadar çiftlik gübresi verilir. Asit derecesi yüksek olan toprakların ayrıca kireçlenmesi gerekir.

Fındık tohumlamadan çok, ağaçların diplerinde oluşan sürgünlerin yeniden dikilmesi yoluyla üretilir. Dikim sırasında çiftlik gübresinden başka toprağa süperfosfat serpilir. Bu şekilde hazırlanan fındık bahçelerinde iyi bakım sağlanabilirse, fidanlar 3-4 yıl içinde meyve vermeye başlarlar. Ağaçların, meyve verimi 15 yıl boyunca sürekli artar. İyi bakımla her ağaçtan 50-60 yıl meyve alınabilir.

Fındık bahçesi meyve vermeye başladıktan sonar bakım işlerine hasat ve harman zamanındaki işler de eklenir. Fındık hasadı alçak kesimlerde ağustos ortasında, kabuğu kızararak olgunlaşan fındıkların toplanması ile başlar. Yüksek kesimlerde ise, hasat zamanı alt kesimlerden bir ay daha geç olur. Türkiye'de fındık bahçelerinin çok eğimli ve ağaçların altının başka bitkilerle kaplanmış olması nedeniyle, fındık hasadı, meyvenin ağaçtan elle koparılması biçiminde yapılmaktadır. Bu işlem sırasında dalların ve filizlerin kopması, ürüne zarar vermekte ve verimi düşürmektedir. Başka ülkelerde hasat genellikle olgunlaşıp yere düşen fındıkların toplanması biçiminde olur.

Hasat işlemi genellikle bir ay sürer. Toplanan meyveler harman yerine taşınarak, türlerine göre ayrıldıktan sonra güneşte kurutulmak üzere yere serilir ve "tava" getirilir. Tavlı fındıklar, özel makinelerde dış kapsüllerinden (zılıf) ayrılır. Bu işlem makine olmayan yerlerde sopayla dövülerek yapılır. Elde edilen kabuklu fındıklar kurutularak çuvallara konur ve satışa hazırlanır.

Üreticiden bu biçimde satın alınan fındıklar yeniden temizlenip işlenerek iç fındık ve kabuklu fındık haline getirilir. Böylece, elde edilen fındıkların nem oranı % 60 ve ısısı 10°C olan havadar depolarda korunması gerekir. Ancak, en uygun koşullarda depolanan fındığın bile depolarda 2 yıldan fazla bekletilmesi sakıncalıdır.

Türkiye'de fındık ağacının meyvesinden başka bu meyvenin sert kabuklarından ve zılıf adı verilen yeşil kapsüllerinden de yararlanılır. Yeşil kabuklar hayvanların altına serilir ve gübreyle karışık olarak tarlalara atılır.

Kırma makinelerine giren fındıklar, ağırlıklarının % 50-52'si oranında kabuk bırakır. Bu kabuklar, yakacak olarak kullanılır. Karadeniz halkının yakacak olarak kullandığı fındık kabuğu, kömürün zor bulunduğu savaş yıllarında gemilerde yakıt olarak kullanılmıştı.

Fındığın meyvesi çerez olarak yenildiği gibi en çok şekerleme sanayiinde, çikolata ve pasta yapımında kullanılır. Ezik, kırık fındıklardan sabun ve yağ üretilir. Yağı çıkarıldıktan sonra kalan fındık posasından hayvan yemi olarak yararlanılır. Giresun İli'nde yöre halkınca fındıktan "ferdane" adı verilen bir çeşit ezme yapılmaktadır.

Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyılarında en uygun yetişme koşullarını bulan fındık tarımı zamanla Orta ve Batı Karadeniz Bölgesi'ne doğru genişlemiş, oradan da Marmara Bölgesi'ne kaymıştır. Ayrıca, başka birçok yörede, az miktarda da olsa, yetiştirilmektedir *(Bak. Türkiye'de Fındık Üretimi)*.

Fındığın Öyküsü

Fındığın anayurdu konusunda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, fındığın anayurdu Çin'dir. İÖ I.yy'da yazılmış Çince bir yapıta göre, İsa'dan 2.838 yıl önce Çin'de fındık üretilmekteydi. Fındığın vatanının Çin olduğunu savunanlar fındık bitkisinin, büyük akınlarla Çin'den İran'a, oradan da Anadolu'nun Karadeniz kıyılarına getirilip yetiştirildiğini ileri sürmektedir.

Başka bir görüşe göre ise fındığın vatanı Anadolu'dur ve fındık bitkisi bugünkü Karadeniz (Pontus Euxinus) kıyılarından doğarak Nux Pontıca (Karadeniz Cevizi) adı ile Yunanistan'a, oradan da İtalya'nın Piemonte ve Avellino Lazio kentlerine getirilmiştir. Bu yüzden bitkinin önce Nux Avellana, sonra da bugünkü botanik adı olan Corylus Avellana ismini aldığı ileri sürülmektedir.

Fındık bitkisinin Anadolu kökenli olduğunu ileri sürenler, fındığın tarihteki adının Nux Heracleatica olmasının Karadeniz kıyısındaki Heraclea Pontica'dan (bugünkü Karadeniz Ereğlisi) kaynaklandığını belirtirler.

İtalyan tarihçisi Scaddone'nin yazdığına göre, İtalya'da Benedittina Manastırı'nda saklanmış bir hukuk kitabında fındık bahçeleri sahipleri ile kiracılar arasında yapılmış sözleşme örnekleri bulunmaktadır. İS 826, 1040 ve 1200 tarihlerine ait olan bu sözleşme örneklerinde, fındık bahçelerinin bakımından söz edilmektedir. Yani fındığın bu tarihlerde bir orman ağacı gibi kendi haline bırakılmadığı, bir kültür bitkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Yunanistan ve İtalya'dan Fransa'ya ve oradan Araplar eliyle İspanya'ya yayılan fındık bitkisine Almanya ve İngiltere de ilgi göstermiş, fakat bu ülkelerde tarımı gelişememiştir. Kuzey Amerika'nın kuzeybatısında yer alan Oregon' da kültürü XX. yy'ın başlarından itibaren gelişme göstermeye başlamıştır.

Fındık Alanları: Giresun'da bitkisel üretim yapılan alanın yaklaşık yarısını kaplayan fındık dikim alanları, özellikle taban fiyatlar ve destekleme alımlarının uygulanmaya başladığı 1964'ten bu yana, çok artmıştır. Bu artış, öteki ürünlerin zararına olduğu kadar, fındık üretimini de bir yerde olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Çünkü fındık bahçeleri ekonomik değeri daha yüksek ürün türlerinin yetişebileceği alanları kaplamakla kalmamış, aynı zamanda, normal fındık alanlarının da dışına taşarak, verimin düşmesine neden olmuştur. İl fındık alanları 1967'de 85.000 hektar iken, 1980'de 100.000 hektara ulaşmış, böylece ilin Türkiye içindeki payı % 27'yi bulmuştur. 1980'de Giresun fındık alanları, Türkiye'den sonra dünyanın 2. önemli üreticisi olan İtalya'nın toplam fındık alanlarından (62.000 hektar) daha fazladır.

Ağaç sayısı olarak ele alındığında 1945'te 60 milyon dolayında olan il fındık ağaç varlığı, 1958'de 71 milyon, 1966'da 75 milyon, 1980'de ise 84 milyon dolayına ulaşmıştı. Buna karşın, il fındık ağaçları sayısının, Türkiye içindeki payı giderek düşmüştür. Bu azalmada, ülke düzeyinde ağaç sayısının artması etken olmuştur. 1946'da il fındık ağaçlarının ülke fındık ağaçları içindeki payı yaklaşık % 36 idi. 1950'lerde % 45 dolayına yükselen bu oran 1962'ye değin pek değişmemişti; 1962'de düşmeye başlamış ve 1964'te ise % 39 olmuştu. İl fındık ağaçlarının ülke içindeki payı 1970'lerde daha da düşmüş ve 1979'da ve 1980'lerin başında % 31 dolayında gerçekleşmiştir. 1945'ten 1980'e değin ildeki fındık ağacı sayısının 24 milyonu bulan bir artış göstermesine karşın, ülke içindeki payının düşmesinin nedeni, ilde kültür altına alınabilecek toprak miktarının çok kısıtlı olması, dolayısıyla artış oranının ülke genelindekinden geri kalmasıdır. 1946-1980 döneminde fındık ağacı sayısı Giresun'da % 40 oranında artmışken, ülke genelinde bu oran % 68'i bulmuştur.

Fındık Üretimi: Dünyanın en kaliteli fındıklarının yetiştiği Giresun'da fındık üretimi, potansiyel üretime göre hayli düşüktür. İlin, Türkiye üretimi içindeki payının yüksek olması, esas olarak, ağaç sayısının çokluğundan kaynaklanmaktadır. Ağaç sayısının çokluğuna karşın, ağaçtan alınan verimin düşüklüğü, üretimi önemli ölçüde azaltmaktadır.

İlde, 1947'de 18.500 ton olan fındık üretimi, 1958'de 38.000 tona çıkmış, 1960'ta 12.000 tona düşmüş, 1965'te ise 58.000 ton olarak gerçekleşmişti. Üretimdeki büyük dalgalanmalar bundan sonra da sürmüş ve 1967'de 12.000 tona dek düşen üretim, 1970'te 70.000 tona yükselmişti. 1970'lerden başlayarak modern girdi kullanımının artması ve üreticinin bilgi düzeyinin yükselmesi, üretim dalgalanmalarını azaltmış ve 1970'lerin ilk yıllarından 1980'e değin, il fındık üretimi 55.000-70.000 ton arasında değişmişti.

Fındık üretimindeki bu dalgalanmalar salt Giresun için değil, ülke için de geçerlidir. İl üretiminin Türkiye toplamı içindeki payı bu dalgalanmalara göre değişmiştir. 1947'de yaklaşık % 30 olan bu pay, 1958'de % 28, 1960'ta % 20, 1964'te % 24 dolayında olmuştu. İlin Türkiye üretimindeki payı, 1967'de % 17'ye düştükten sonra artmış,

ancak, 1971'de yeniden % 18'e inmiştir. Bu tarihten sonra 1980'e değin il fındık üretiminin ülke değeri içindeki payının % 18 olduğu 1977 dışında, % 21 ile % 27 arasında değişmişti. 1980'de il fındık üretimi 55.000 ton olarak gerçekleşmiş ve 250.000 ton olan Türkiye fındık üretiminin % 22'sini karşılamıştı.

İlde 1970'lere değin fındığın bir ya da iki yıl az, izleyen bir ya da iki yıl çok ürün vermesi, halk arasında doğal karşılanmakta, modern tarım girdilerinin etkinlik derecesi yeterince bilinmemekteydi. 1964'te fındık taban fiyatı ve destekleme alımları uygulamasının başlatılması fındık tarımında kârlılık oranını artırdığı gibi pazar güvencesi de sağlamıştır. 1964'ten sonra üretimdeki dalgalanmalar bir süre daha sürdü. 1964-1970 arasında fındık alımlarına başlayan Fiskobirlik ödemelerinin az da olsa sağladığı birikim, fındık tarımında modern girdi kullanımının yaygınlaşmasını sağladı. Bu dönemde kimyasal gübre kullanımı yaygınlaşmaya başladığı gibi, fındık zararlı ve hastalıklarına karşı savaşım da belli bir ölçüde başarı kazanmıştı. İlde 1970'lerden sonra görülen bu gelişmelere karşın, fındık tarımı doğal koşullara bağımlılığın en az düzeye indirildiği, modern bir üretim niteliğine kavuşmuş değildir. Modern girdiler ancak üreticinin kısıtlı ekonomik gücüne bağlı olarak kullanılmakta, bu girdilerde ortaya çıkan fiyat artışları kullanımı engellemektedir. Ayrıca, yaşlı fındık ağaçlarını gençleştirme çalışmaları için yeterli ekonomik olanak bulunmayışı da fındık üretiminde verimliliği etkileyerek, üretimin düşmesine neden olmaktadır.

Giresun İli'nde ilçelere göre fındık üretimine bakıldığında fındık tarımının yalnızca kıyı kesiminde yer alan ilçelerde yapıldığı görülür. Fındık tarımında Bulancak İlçesi önde gelmekte, onu Merkez İlçe, Tirebolu, Espiye, Keşap, Görele ve Dereli izlemektedir. Alucra'da fındık üretimi yapılmamaktadır.

Giresun'da, ilçelerin 1975 ve 1980'lerde fındık üretim miktarları ile il toplam fındık üretimi içindeki payları şöyle olmuştur:

	Üretim (ton)		İl Fındık Üretimi İçindeki Payı (%)	
İlçeler	1975	1980	1975	1980
Bulancak	23.000	18.000	30,3	33,3
Merkez	19.000	14.000	25,1	25,9
Tirebolu	11.344	9.000	15,0	16,6
Espiye	8.000	5.329	10,5	9,8
Keşap	6.500	3.500	8,6	6,5
Görele	6.000	2.800	7,9	5,2
Dereli	2.000	1.500	2,6	2,7
Toplam	75.844	54.129	100,0	100,0

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Fındığın Pazarlanması ve Darboğazları: Türkiye'de 1964'ten sonra uygulanan fındık taban fiyatı ve destekleme alımları politikasının üreticiyi özendirici etkisi, fındık tarımının öbür ürünler tarımından daha az emek istemesi ve fındığın dışsatıma sunulabilir bir ürün olması, ekim alanlarının genişlemesine ve başka yüksek değerli bitkiler üretimine uygun, derin topraklı düz alanlara yayılmasına neden olmuştur. Bu ise, üretimin hızla artması sonucunu doğurmuştur.

Fındık bir lüks tüketim maddesidir; ya çerez ya da çikolata, şekerleme sanayiinde girdi olarak kullanılabilmekte, ayrıca badem, ceviz gibi ürünlerle ikame edilebilmektedir. Bu nedenle ürünün talep esnekliği düşüktür; yani üretimdeki artış, tüketimi fazla etkilememekte, bu artışın tüketimi büyük oranda artırabilmesi için, fındık fiyatlarının çok fazla düşmesi gerekmektedir. Ürünün bu özelliği Türkiye fındık dışsatımını büyük ölçüde etkilemekte ve elde stokların birikmesine neden olmaktadır. 1981'de yalnızca Fiskobirlik'in depolarında 90.000 ton stok vardı. En etkin yöntemlerle kurutulmuş stoklarda bile fındık ancak 2 yıl korunabildiğinden, bu süre sonunda elden çıkarılamayan fındıklar, düşük fiyatlarla yağ sanayiine satılmakta, bu durum ise önemli ölçüde değer kaybına yol açmaktadır.

Fındık tarımındaki bu darboğaz bir yandan ekim alanlarının daraltılmasını öte yandan üreticilerin fiyat, girdi ve bilgi yönünden desteklenmesini gerekli kılmaktadır.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Giresun'da bitkisel üretim büyük ölçüde doğal koşullara bağlıdır. Bu bağımlılığın azaltılamaması verimi düşürmektedir. İlin Kelkit Vadisi'ne eğimi olan bölümleri, Yeşilırmak Havzası'na Karadeniz'e eğimi olan kesimleri ise, Doğu Karadeniz Havzası'na girmektedir. Her iki havzada da iklim ve yükseltinin, tarım üzerinde etkisi çok değişiktir.

İlin, Doğu Karadeniz Havzası topraklarının, ülkenin, Rize'den sonra en fazla yağış alan kuşağı içerisinde kalmaktadır. Yılda,

Türkiye'de Yetiştirilen Fındık Türleri

Dünya fındık üreticisi ülkeler içinde, fındık türleri açısından en zengin olan ülke Türkiye'dir. Ülkede yetiştirilen fındıklar, yetiştirildikleri bölgeye, biçim ve niteliklerine göre iki bakımdan gruplandırılabilir:

1.Yetiştirildikleri Bölgeye Göre Fındık Türleri: Karadeniz kıyı bölgesinde Piraziz'den Akçaabat'a dek olan bölgede yetiştirilen fındıklara "Giresun Fındığı" denir. Bu tür fındık; Giresun, Bulancak, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir ve çevresinde yetiştirilir. Giresun fındıkları ortalama % 80 tombul, % 15 sivri ve % 5 de badem fındık çeşitlerinden oluşur. Tombul fındıklar daha çok Giresun Merkez İlçe'de, sivri ve badem fındık çeşitleri ise Keşap ve Görele dolayında üretilmektedir. Giresun fındıklarının kabukları ince, renkleri parlaktır. Yağ, tat ve koku bakımından üstün nitelikleri nedeniyle ticari değeri yüksektir.

Giresun fındık türünün yetiştiği alanın dışında kalan tüm fındık alanlarında yetiştirilen fındığa ise "Levant Fındığı" denir. Bunlar, yetiştirildikleri yörelere göre Trabzon levant, Ordu levant gibi adlar alır.

2. Biçim ve Niteliklerine Göre Fındık Türleri: Bu açıdan başlıca fındık türlerini "Corylus Avellana" ile "Corylus Maxima Mill" türleri ve bu türlerin melezlenmesiyle elde edilen yerli türler oluşturur.

Bunların başlıcaları şunlardır:

Tombul veya Yağlı Fındık (Corylus Avellana): Ünlü Giresun fındıkları bu türdendir. İnce kabuklu, parlak renkli olup, kırılınca % 48-52 oranında iç verir, yağ oranı ise % 68'dir. Hastalığa karşı az, soğuğa karşı ise öbür türlerden daha dayanıklıdır. Uluslararası ticarette talebi yüksektir.

Sivri Fındık (Corylus Rostrata): Giresun'da tombul fındıktan sonra en çok yetişen türdür. Kalınca kabuklu, kırmızı ve parlak renkli, iç zarı kalınca olan bu fındık türünün iç verimi % 50, yağ oranı % 63'tür. Bitkisel hastalıklara karşı dayanıklı olmasına karşın soğuklara karşı dayanıklılığı azdır. Kırılma işlemi sırasında iç kabuğunu atmaz. Dış piyasalarda kabuklu olarak satılır. Kara sivri ve gök sivri denilen türleri vardır.

Badem Fındık (Corylus Maxima): Sivri fındıktan daha uzun ve yassı olan bu tür bademe çok benzer. Kırılması çok zor olduğu için kabuklu olarak satılır ve çerez olarak tüketilir. Yağ oranı % 63'tür. İç kabuğun rengine göre sarı, beyaz ve kan fındığı denilen türleri olduğu gibi pas badem, ham badem denilen türleri de vardır. Giresun'da bu tür fındık da yetişmekle birlikte üretim çok düşüktür.

İri Fındık (Corylus Colurna): Ayı fındığı da denilen bu fındık türü iri yapılı, kalın kabuklu olup kabuğuna göre içi küçük, iç verimi ve yağ oranı düşüktür.

Kara Fındık: İri meyveli, esmer renkli, iç verimi ortalama % 40, soğuğa ve zararlılara karşı dayanıklılığı fazladır. Bu tür de kabuk kalınlığına göre, ince kara ve kalın kara diye ikiye ayrılır.

Palas Fındık: Koyu kırmızı renkli, yağ oranı yüksek bir fındık türüdür. Zararlı ve hastalıklara karşı dayanıksızdır.

Kuş Fındığı: Parlak renkli, ince kabuklu, iri, yağ oranı % 55 dolayındadır. En çok Giresun'un Piraziz bölgesinde yetiştirilir.

Foşa Fındığı: İri ve uzunca olan bu türün iç kısmının ortasında bir boşluk vardır. Daha çok kabuklu olarak satılır. En çok Trabzon bölgesinde yetiştirilir.

İkiz Fındık: Meyvenin içi iki parçadan oluşur. Ordu yöresinde, özellikle Ünye'de yetiştirilir.

Ülkede bu türlerden başka iri kargalık, kalafat yabanisi, mincane, Değirmendere, fuskullu, acı fındık gibi türler de vardır. Ancak bunların üretimi düşük ve dağınıktır.

Karadeniz fındık bölgesinde her yıl üretilen fındıkların ortalama % 75'ini tombul fındık, % 20'sini sivri, % 4'ünü badem türleri oluşturur. Öbür türlerin üretimi % 1'i geçmemektedir.

Dünya Fındık Üretiminde Türkiye

Dünya fındık üretiminde söz sahibi olan ülkeler arasında Türkiye, hem üretim hem alan bakımından ilk sırayı almasının yanı sıra dünya fındık ticareti ve dışsatımında da ağırlıklı bir yere sahiptir. 1980 verilerine göre, dünya fındık alanlarının % 75'i Türkiye'dedir. Dünya toplam fındık üretiminin % 60'tan çoğu da yine Türkiye tarafından karşılanmıştır. 1964-1980 arasında fındık dışsatımının ülke dışsatımı içindeki payı ise ortalama % 13 dolayında olmuştur *(Bak. Sanayi, Fındık Ticareti)*.

Ülkenin doğal koşullarının fındık üretimine son derece elverişli olması ve 1964'ten başlayarak fındıkta taban fiyatı ve destekleme alımları uygulamasının başlatılması fındık alanlarının hızla artmasına neden olmuştur. 1976'dan 1980'e değin olan 5 yıllık dönemde, ülke fındık alanları, yavaş, fakat sürekli bir artışla 372.000 hektardan, 385.000 hektara yükselmiştir. Söz konusu dönemde, dünyadaki başlıca fındık üreticisi 4 ülkenin fındık alanlarındaki gelişme şöyle olmuştur:

Başlıca Dört Ülkenin Fındık Alanları (ha)

Yıllar	Türkiye	İtalya	İspanya	ABD
1976	372.000	60.819	33.100	12.600
1980	385.000	62.300	34.000	13.000

(Fiskobirlik, 1981)

Aynı konu, ağaç varlığı açısından ele alındığında, ülke fındık ağacı sayısının da hızlı bir biçiminde arttığı görülür. 1946'dan 1980'e değin Türkiye ağaç sayısı, % 68 artarak, 167 milyondan 280 milyona yükselmiştir.

Fındık alanlarındaki artışla birlikte, ülke fındık üretimi de,sürekli bir biçimde artmıştır. Türkiye'nin 1961'de 76.000 ton olan kabuklu fındık üretimi, 1970'te 255.000 ton, 1975'te 350.000 ton, 1980'de ise, 250.000 ton olmuştur. 1976-1980 döneminde, başlıca fındık üreticisi 4 ülkenin kabuklu fındık üretimi şöyle olmuştur:

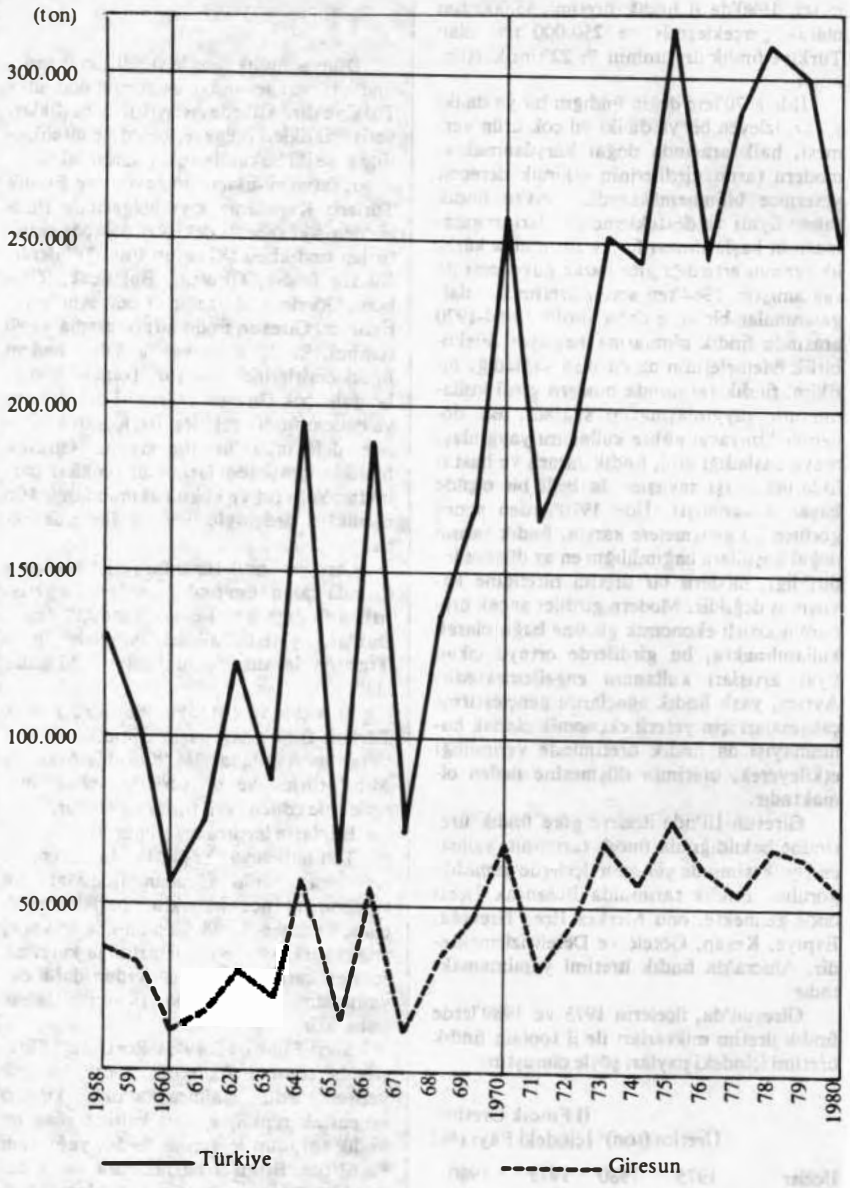
Başlıca Dört Ülkenin Fındık Üretimi (ton)

Yıllar	Türkiye	İtalya	İspanya	ABD
1976	257.000	95.050	26.600	7.200
1977	307.000	86.400	30.600	11.600
1978	310.000	99.200	18.300	11.000
1979	285.000	92.300	14.000	12.000
1980	250.000	100.000	24.000	12.700

(Fiskobirlik, 1981)

1980'de dünya fındık alanlarının % 75'ine sahip olan Türkiye'nin, aynı yıl dünya fındık üretimindeki payının daha düşük olması, ülke fındık tarımındaki verim düşüklüğünden ileri gelmektedir. Türkiye'de bahçeler yaşlı, tarım tekniği öbür ülkelerden geridir. Tarım tekniğinin görece gelişmemiş oluşu, son yıllarda biraz azalmasına karşın, yıllık üretim dalgalanmalarının hâlâ sürmesine neden olmaktadır.

Şekil 3
1958-1980 Yılları Arasında Türkiye ve Giresun'da Fındık Üretimi Miktarları

ortalama 1.000 mm'nin üzerinde yağış alan bölgede, iklim yükseltiye bağlı olarak büyük değişkenlik göstermektedir. Giresun Dağları, bir duvar gibi denize paralel olarak uzandığından, özellikle kuzeybatı yönünden gelen yağmur bulutlarını tutar. Bu nedenle, tarım etkinliklerinin yoğun olduğu kıyı kuşağı sürekli nemli, yağışlı ve ılıktır. Gece-gündüz, yaz-kış ısı farkı azdır. Bitki yetişme döneminin yaklaşık 275 gün olduğu yörede, çift ürün yetiştirilmesi her zaman olanaklıdır.

İlin, Yeşilırmak Havzası'nda kalan Şebinkarahisar ve Alucra yöreleri, gerek yağış, gerekse iklim özellikleri açısından, önemli farklılıklar içermektedir. Bölgede, yazlar ilin Karadeniz'e bakan bölümlerine göre daha sıcak, kışlar ise daha soğuktur. Mevsimlik ve günlük sıcaklık farkları daha fazladır. Yıllık ortalama yağış 500-600 mm arasında değişmektedir.

Toprakta, tarım ürünlerinin köklenme yapabilecekleri derinliklerde su fazlası mayıs ortalarına değin bulunmakta, mayıs ortasından, temmuz başına değin topraktaki su giderek azalmakta ve ürünlerin su gereksinimini ancak karşılayabilmektedir. Temmuzdan kasıma değin, yaklaşık dört aylık dönemde, tarım bitkilerinin köklenme derinliklerinde, su eksikliği ortaya çıkmaktadır. Kasımdan başlayarak toprakta, ürünlerin gereksiniminden fazla su depolanabilmektedir.

Yörede, yağış, iklim ve toprak koşulla-

rına en iyi uyum sağlayan bitkiler tarla ürünleriyle meyve türleridir. Ekilen tahıl türleri içinde buğday başta gelmektedir. Buğday dışında, taban topraklarda sert biralık arpa türleri ile çavdar, yulaf ve mısır ekimi yapılmaktadır.

Giresun İli, ülkenin en fazla yağış alan bölgeleri arasında bulunduğundan, su kaynakları açısından son derece zengindir. İlin Doğu Karadeniz Havzası'nda kalan bölümlerinde yağışların yıl içindeki dağılımı, genellikle düzenli olduğundan ek bir sulama suyu gereksinimi yoktur. Yaz aylarında sebze üretiminin yoğunlaştığı kıyı kuşağında ortaya çıkan su gereksinimi zaten suyu bol olan dere ve çaylardan rahatlıkla karşılanmaktadır. Bu nedenle, bölgede yer altı su rezervinin saptanmasına ilişkin herhangi bir çalışma da yapılmamıştır.

İlin, Yeşilırmak Havzası'nda kalan bölümlerinde de özellikle yaz aylarında ortaya çıkan sulama suyu gereksinimini karşılayacak zengin yer üstü su kaynakları vardır. Bu kaynaklardan Kelkit Irmağı ile Avutmuş Deresi'nin sularının bol olmasına karşın, arazinin eğimli ve dik olması nedeniyle yeterli düzeyde sulama yapılamamaktadır. Yer altı su rezervi ile ilgili çalışmalar ise sürdürülmekte olup, sonuçlandırılamamıştır.

Giresun toprakları kullanma amaçları yönünden % 92,5 oranında tarıma elverişlidir. Sürüme elverişlilik açısından ise ilin toprakları şu şekilde bir dağılım gösterir. 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıfına giren topraklar, il alanının % 7,5'ini (52.000 hektar) oluşturur ve bütünüyle tarım aletleriyle işlenebilir. İşlenebilir topraklarda ülke ortalaması yaklaşık % 34'tür.

İlde, 1. yetenek sınıfına giren sorunsuz toprakların kapladığı alan sadece 228 hektar dolayındadır. 2., 3. ve 4. yetenek sınıfına giren yaklaşık 52.000 hektar toprağın ise, başta gelen sorunu aşınımdır. İşlemenin yoğun, yağışın fazla olduğu bu topraklar üzerinde ortalama % 93 oranında su erozyonu vardır.

Giresun'da 5. yetenek sınıfına giren toprak yoktur, çayır-mera ve orman kullanımına uygunluk gösteren 6. ve 7. yetenek sınıfı topraklar yaklaşık 589.000 hektar alanı kaplamakta ve toplam alan içinde % 85 (Türkiye ortalaması % 60) gibi çok yüksek bir paya sahip bulunmaktadır. İlde, fiilen çayır-mera, orman ve funda kullanımı altında bulundurulan alan ise 450.000 hektar kadardır. Potansiyel kullanım ile fiili kullanım arasındaki fark, bu alanların bitkisel üretime açılmasından doğmaktadır. Çayırmera ve ormanların bu yolla tahribi, büyük ölçüde erozyona ve toprak kaybına neden olmaktadır. Bu yörelerde su erozyonu % 99'un üstüne çıkmış bulunmaktadır. Ayrıca, % 12 yaşlık ve taşlılık sorunu olan bu topraklar üzerindeki tarla alanlarının küçültülmesi ve yükseltinin elverdiği yerlerde fındık bahçelerine dönüştürülmesi hem topraktaki erozyon sorununu önemli ölçüde ortadan kaldırabilir, hem de toprağın niteliğine uygun kullanımı olanaklı kılar.

İl topraklarından, sürekli olarak iyi kaliteli ve bol ürün almak, ancak toprağın tür ve özelliklerine uygun kullanma tekniklerini uygulamakla olanaklıdır. Toprakların doğal verimliliklerini bozmadan ürün almak her şeyden önce toprağın korunmasına ve gereksinimlerinin zamanında giderilmesine bağlıdır. Bu açıdan toprakların erozyon, taşkın, yüksek taban suyu ve çoraklığa karşı korunmaları gerekir. Bunun yanında iyi bir sürüm, gübreleme, uygun ekim, iyi tohum kullanma, sulama, hastalık ve zararlılarla savaşım gibi uygulamaların zamanında ve yeterince ele alınması zorunludur.

Sulama: Giresun'un bitki gelişim devresinde yeterli yağış alan Doğu Karadeniz Havzası'nda kalan bölümleri ek bir sulama gerektirmez. Kuzey Anadolu Dağları'nın etkisiyle yağışın azalmış olduğu, Şebinkarahisar ve Alucra yörelerinde sulama önem kazanır. Ancak, buralarda sulama suyunun sağlanması masraflı ve sulamaya elverişli alan azdır. Sulama daha çok etek arazilerde ve vadi tabanlarında, küçük sahalarda yapılmaktadır.

İlde toplam 1.845 hektar alanda sulu tarla tarımı yapılmaktadır. Geniş bir alana yayılan fındık bahçelerinin doğal yağışlar dışında ek bir sulamaya gereksinimleri yoktur. Bu nedenle Giresun'da sulu koşullarda üretim yapılan bağ-bahçe alanlarının toplamı birkaç yüz hektarı geçmez.

Sulu tarım alanlarının sürülebilir nitelikteki tarım topraklarına oranı % 3,5 dolayındadır ve Türkiye ortalamasının yaklaşık yarısı kadardır. Eğimin deniz düzeyinden hemen sonra birden artması, işlenebilir toprakların çok büyük bir bölümünün sulu koşullara kavuşmasını ortadan kaldırır.

Gübreleme: Giresun'un kıyı kesimindeki toprakları, potansiyel verim bakımından iyi topraklardır. Yalnız sürekli olarak nitelikli

Türkiye'de Fındık Üretimi

Fındık, dünyanın sayılı üreticilerinden biri olan Türkiye'de, oldukça geniş bir yetişme alanı bulmuştur. Fındık ağaçlarına, kimi yerde çok yoğun, kimi yerde çok dağınık bir biçimde olsa da, hemen her yerde rastlamak olasıdır. Bununla birlikte, ürünün niteliği ve niceliği açısından bir hayli farklılaşmış üç üretim bölgesi ayırt edilebilir.

1. Karadeniz Bölgesi: Ülkedeki fındık ağaçlarının % 97'si Karadeniz kıyı bölgesinde bulunmaktadır. Fındık üretiminin çok yoğun olduğu bu bölge de, yine üretimin niceliği ve niteliğine göre üçe ayrılır:

a) Doğu Kısmı: "Geleneksel Fındık Bölgesi" adı da verilen bu bölge, Hopa' dan Terme'ye dek uzanır. Çoruh, Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu illerini içine alan bu kesim, ülkede fındık tarımının en yaygın olduğu yerdir. Bu bölgede fındık tarımı yapılan alanlar, Trabzon, Giresun ve Ordu olmak üzere üçe ayrılır. Bu yöreler içinde, miktar ve alan açısından olmasa bile, fındıkların niteliği açısından en başta gelen il Giresun'dur.

"Giresun Fındığı", yurt içinde ve yurt dışında tat, kokusu, yağ oranının yüksekliği ile üstün niteliklerini kabul ettirmiş en iyi fındık türüdür. İlde, kıyı kesiminde kıyıdan 10-15 km içerilere dek rastlanan mısır ve sebze bahçeleri dışında, tarıma uygun hemen bütün topraklar fındık bahçelerine ayrılmıştır *(Bak. Fındık Alanları).*

Ordu bölgesinde ise, fındık tarımında daha modern yöntemler kullanılır. Bu bölgenin fındıkları, dünya pazarlarında "Ordu Levant Fındıkları" adıyla aranılır olmuştur. Ordu'da sürekli olarak gençleştirilmekte olan bahçelerin verimliliği de yükselmektedir.

Trabzon'da mısırdan sonra en çok alanı fındık bahçeleri kaplar. Kıyıdan 10 km kadar uzaklıktan başlayarak, 30-35 km içerilere uzanır. İlde fındık bahçelerine iyi bakılmakta, eski bahçeler yeniden düzenlenmekte, bol gübre kullanılmaktadır. Bu durum, bahçelerin verimliliğini artırdığı gibi, ürünün de niteliğini yükseltmektedir. Artvin ve Rize'de üretilen fındıklar, Trabzon'a getirilerek buranın fındıklarıyla birlikte işlenmekte ve "Trabzon Fındığı" adıyla satılmaktadır.

b) Orta Kısım: Terme'den İnebolu'ya dek uzanan bu bölge, Samsun, Sinop, Kastamonu, Bolu, Sakarya ve Kocaeli illerini içine alır. Bölgede fındık üretimi, nitelik ve nicelik bakımından öbür bölgeler kadar önemli değildir.

c) Batı Kısmı: Karadeniz Bölgesi'nin İnebolu'dan Karasu'ya dek olan kısmı, Doğu Karadeniz Bölgesi'nden sonra fındık tarımının en yaygın olduğu bölgedir. Fındık tarımına bu bölgede 1877'de Akçakoca'da başlanmıştır. Bolu İli içinde yer alan Akçakoca, bölgenin en önemli fındık merkezidir. Burada üretilen tombul fındık çeşidine, yörede ilk fındık bahçelerini kuran kişinin adıyla bağıntılı olarak, "Mehmet Arif Fındığı" adı verilmiştir. Bölgede, Akçakoca'dan sonra en önemli yöre Zonguldak'tır.

2. Marmara Bölgesi: Karadeniz kıyı bölgesinin dışında, fındık tarımının en yaygın olduğu bölgedir. Bölgede, Kırklareli ve Tekirdağ dışındaki her ilde fındık yetiştirilirse de, fındık tarımı özellikle Sakarya ve Kocaeli illerinde önemlidir. En çok "Badem Fındığı" ya da "Değirmendere Fındığı" adı verilen, yağ oranı düşük, sivri fındık türü yetiştirilir. Bir miktar dışsatım yapılırsa da, genellikle bölgede tüketilir.

3. Öteki Bölgeler: Karadeniz kıyı bölgeleriyle, Marmara Bölgesi dışında kalan kısımlarda yaygın bir fındık tarımına rastlanmamakla birlikte, bazı il ve ilçelerde meyve bahçeleri arasında fındık ağaçları yer almaktadır. Bunların içinde üretimleri önemlice olan başlıca iller; Antalya, Burdur, Denizli, Konya ve Kütahya'dır. Konya'da Ereğli, Isparta'da Uluborlu, Denizli'de Acıpayam, Kütahya'da Simav fındık tarımının yaygın olduğu bölgelerdir. Üretilen fındıklar, üretim yörelerinde çerez olarak kullanılmaktadır.

ve yeterli ürün alabilmek için dengeli bir toprak yönetimine gereksinim göstermektedirler. Bol yağış altında yıkanma fazla olduğundan, asit karakterli olan bu topraklarda, kireçleme ve gübreleme yapılması zorunludur.

İlde, yıkanma ile oluşan ve geniş alanlar kaplayan asit karakterli podzolik topraklar, organik madde ve potasca yeterli olmalarına karşın yararlı fosfor oranları çok düşüktür. Asidik ortam uzun süre devam ederse, potas da kolayca yıkanabilmektedir. Bu nedenle, sebze ve fındık ekim alanlarında fosforlu ve potaslı gübreler verilmektedir.

Yağışlı kıyı kuşağı ile kurak iç kesim arasındaki alanları örten kahverengi orman toprakları genellikle organik madde ve fosfor bakımından iyi durumdadır. Ancak, açma yoluyla kazanılan ve tarım yapılan kesimlerde azotlu besin maddelerinin kaybı hızlanmakta ve gübreleme zorunluğu ortaya çıkmaktadır.

Kahverengi orman topraklarıyla, geçişli olarak bulunan kireçsiz kahverengi orman toprakları, fosforlu besin maddelerince çok fakirdir. Yapılarında serbest kireç de bulunmadığından, fosforlu besin maddeleri kolayca yıkanabilmektedir. Bu toprakların kültür bitkilerine dengeli besin sağlayabilmeleri için gübrelemenin yanı sıra kireçleme de yapılması zorunludur.

Bütünüyle sürülen ve büyük bir bölümünde sulu tarım yapılan kolüvyal ve alüvyal topraklarda organik madde ve azotlu besin maddeleri azdır. Bitkilerin dengeli beslenebilmesi için, kimyasal gübrelere ek olarak ahır gübresi veya yeşil gübre kullanılması gerekmektedir.

İlde fiilen ekilen toprakların yıllık gübre gereksinimi başta azotlu gübre olmak üzere, toplam 100.000 ton dolayındadır. 1980'de bu gereksinimin ancak yarıya yakını karşılanabilmiştir.

Giresun'da yapay gübre kullanımı, 1960'ların ortalarından sonra hızla yükselmeye başlamıştır. 1965'te toplam 7.400 ton olan kimyasal gübre kullanımı, 1970'te yaklaşık 25.000 ton, 1975'te 32.000 tona, 1978'de 70.000 ton dolayına yükselmiş, bundan sonra özellikle 1980'deki büyük fiyat artışları nedeniyle önemli ölçüde azalmıştır. 1980'de ilin toplam kimyasal gübre kullanımı ancak 45.000 ton olarak gerçekleşmiştir.

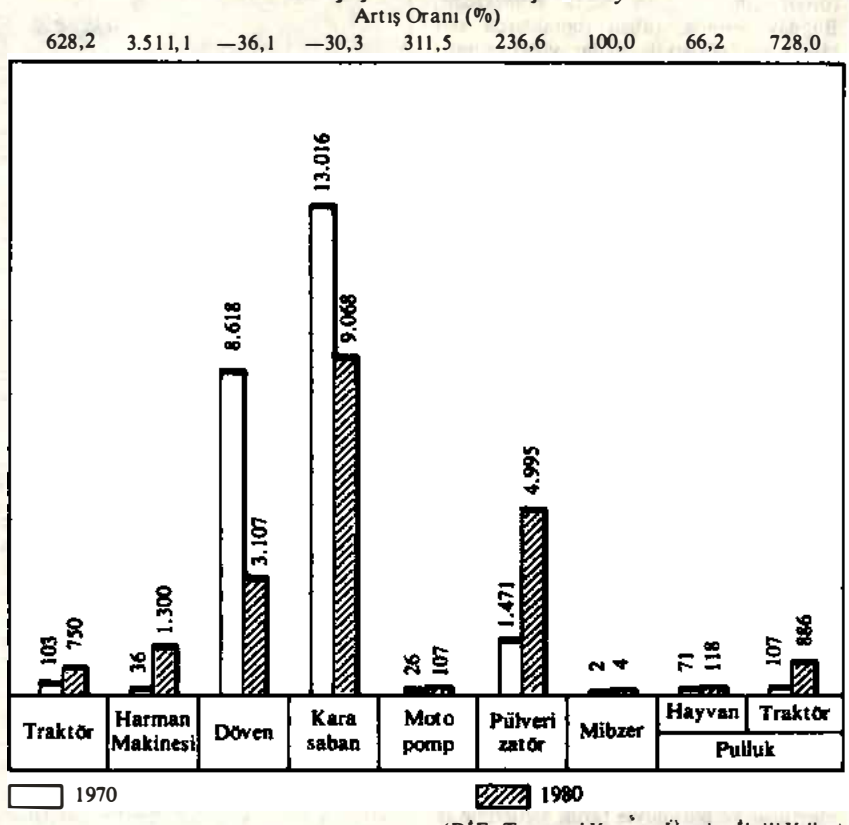
Tohumluk: İldeki tahıl üretiminde yerli tohumlukların yanı sıra yabancı kökenli tohumluklar da kullanılmaktadır. Yabancı tohumluk türleri, buğday ve mısır üretiminde daha yaygındır. Kullanılan başlıca yabancı kökenli tohumlar buğdayda penjamo, bezostaya ve mentane çeşitleridir. En çok ekilen mısır türleri ise genellikle az verimli, rüzgâra dayanıksız, sert taneli mısırlardır. Yüksek kesimlerde daha erken olgunlaşabilen kısa boylu türler de ekilebilmektedir. Verimi yüksek olan melez mısır türü, çok büyük ölçüde yayılamamıştır.

TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Giresun'da ekilebilir nitelikteki toprakların azlığına bağlı olarak, tarım araçlarının gelişimi de gecikmeli olarak ancak 1960'ların ortalarından sonra belirginleşmeye başlamıştır.

İlde, 1950'de hiç traktör yoktu. 1959'da ancak 2 olan traktör sayısı, 1961'de de aynı kalmıştı. Bundan sonra artmaya başlayan traktör varlığı 1963'te 15'e, 1970'te 103'e 1975'te 240'a ve 1980'de 750'ye yükselmiştir (Şekil 4). Bu arada ilin Türkiye traktör parkı içindeki payı da artmıştır. Ancak bu pay son derece küçüktür. 1959'da ancak yüz binde 5 olan bu pay 1970'te binde 1'e, 1980'de ise binde 2'ye çıkabilmiştir. Traktör sayısındaki artışla birlikte bir traktöre düşen ekili alan da azalmıştır. 1970'te 732 hektar olan bu miktar, 1980'de 91 hektara inmiştir. Ancak bu sayı da Türkiye ortalamasının üzerindedir. İlde traktör kullanımının yaygınlaşamamasının hem doğal, hem de ekonomik nedenleri vardır. Doğal olarak, il topraklarının çok engebeli ve yükseltinin fazla oluşu traktörleşmeyi engellemektedir. Ayrıca yetiştirilen ürünlerin çoğu traktör kullanımının zorunlu olmadığı, yoğun emekle ve basit araçlarla üretilebilecek türlerdir. Bütün bunlara, ildeki toprak mülkiyeti yapısını ve üre-

Şekil 4

Giresun'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 8

Giresun ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
Buğday	Giresun	648	1.201	85,3
	Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa	Giresun	688	1.458	111,9
	Türkiye	1.101	1.865	69,4
Mısır	Giresun	750	1.916	155,5
	Türkiye	744	2.225	199,1
Fiğ	Giresun	862	677	—21,5
	Türkiye	886	730	—17,6
Patates	Giresun	5.217	11.086	112,5
	Türkiye	6.425	16.203	152,2

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

ticilerin büyük bölümünün birikim yapamayacak bir gelir düzeyinde olduğunu eklemek gerekir.

Giresun'da, biçerdöver yoktur. Buna karşın, harman makinesi büyük bir gelişme göstermiş ve 1970'te 36 iken, 35 kat artarak 1980'de 1.300'e yükselmiştir (Şekil 4).

1970 ile 1980 arasında motopomp sayısı 3 kattan fazla artarak 26'dan 107'ye, pülverizatör sayısı yaklaşık 2,5 kat artarak 1.471'den 4.995'e yükselmiştir. Modern tarım aletlerindeki gelişime koşut olarak döven ve karasaban gibi geleneksel tarım araçlarında % 30-35'lik düşüşler kaydedilmiştir.

Verimlilik: Giresun'da tarla ürünlerinin tümünde birim alandan elde edilen verim, zaten düşük olan Türkiye ortalamalarından da düşüktür. Bu da, ilin oldukça zengin olan potansiyeline karşın kaynakların türlü nedenlerle yeterince değerlendirilemediğini göstermektedir. Üretimin doğal koşullara olan bağımlılığı yıllık verim dalgalanmalarına yol açmaktadır.

İlde hektar başına buğday 1950'de 648 kg iken, artarak 1970'lerin başında 1.364 kg'ye yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise 1.201 kg'ye düşmüştür. 1950'de 688 kg olan arpa verimi, 1960'ların başında 1.289 kg'ye yükselmiş, 1970'lerin başında 1.183 kg'ye indikten sonra, 1970'lerin sonunda tekrar 1.458 kg'ye çıkmıştır. Verimi sürekli artan tek tahıl türü mısırdır. 1950'den 1970'lerin sonuna değin mısır verimi 750 kg'den 1.916 kg'ye yükselmiştir; ancak verim Türkiye ortalamasından düşüktür (Tablo 8).

Fiğ verimi 1950'de hektarda 862 kg iken 1960'ların başında 1.215 kg'ye yükselmiş, bundan sonra sürekli azalarak 1970'lerin sonunda 677 kg'ye dek inmiştir. Fiğ verimi Türkiye genelinde de düşmektedir. Ancak Giresun'daki azalma daha hızlı olmuştur. Patates verimi de, mısır gibi sürekli artmış ve 1950'de 5.217 kg iken 1970'lerin sonunda 11.086 kg'ye yükselmiştir.

Giresun'da kalite bakımından en ön sırayı almasına karşın fındık verimi, ülkenin diğer fındık üretim merkezleri olan Akçakoca, Ordu ve Trabzon bölgelerinden daha düşüktür. Verim düşüklüğünün ana nedeni fındık ağaçlarının yaşlanmış olmasıdır. Aynı zamanda, yapay gübre kullanımı da yeterli değildir. Uzun yıllar fındık üretimine ayrılan alanlarda yağışın da etkisiyle, topraktaki besin maddelerinin bir bölümü yıkanarak yok olmuştur. Besin dengesi bozulan toprak, verimliliğin düşmesinde ikinci etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Fındık üretiminde dekar başına verim, var ve yok yıllarına göre 40 kg ile 60 kg arasında değişmektedir. 1980'de dekardan Giresun'da 55 kg, Akçakoca'da 81,5 kg, Ordu'da 67,5 kg, Trabzon'da 72 kg fındık alınmıştır.

TOPRAK KULLANIM BİÇİLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Tüm Karadeniz Bölgesi'nde olduğu gibi Giresun'da da, toprak mülkiyetinde küçük işletmeler çoğunluktadır. İlde işlenebilir alan çok kıt, buna karşılık nüfus yoğundur. Nüfus arttıkça zaten yetersiz olan topraklar, miras yoluyla bölünerek çok küçük parçalar haline gelmektedir. İlde 10 dekardan küçük işletmelerin tüm işletmelere oranı % 45 dolayında, yani yarıya yakındır. 20 dekardan küçük işletmeler ise tüm işletmelerin yaklaşık % 72'sini, yani 3/4'üne yakınını oluşturur. 100 dekardan büyük işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı ise % 1'i bile bulmamaktadır. İl bu ortalamalar açısından Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, daha dengeli ve toprak toplulaşmasının olmadığı bir yapı ortaya çıkar (Tablo 9).

Üreticiler genellikle üstünde yaşadıkları toprakların sahibidirler. Fakat işledikleri toprak parçalarının küçüklüğü, üretimin genellikle tek ürüne dayanması ve verimin düşüklüğü geçim düzeylerinin de düşük kalmasına neden olmaktadır. İlde toprağın çok küçük dilimlere bölünerek, çiftçi ailelerini geçindirememesi ve topraksızlar oranının

Giresun İli Erozyon ve Toprak Sınıfları Haritası

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Giresun		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-20 dekar	72,4	35,4	43,8	7,9
21-40 dekar	18,9	28,9	22,3	12,8
41-100 dekar	7,8	24,2	22,4	28,2
100+ dekar	0,9	11,5	11,5	51,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

artması, ayrıca tarım dışı kesimlerin önemli istihdam olanakları yaratmamış olması, nüfusun büyük ölçüde il ve yurt dışına göç etmesine neden olmaktadır.

1950 Tarım Sayımı'na göre ilde topraksızlar oranı % 3,5 iken, 1960-1968 Köy Envanter çalışmalarında bu oran % 28,5 olarak bulunmuştur. Bu, aynı dönemdeki Türkiye ortalamasının (% 30,7) altında olmakla birlikte, yüksek bir orandır. Ayrıca, ildeki cüce işletmelerle birlikte düşünüldüğünde durum daha da önem kazanmaktadır. İlde tarıma dayalı gelişmemiş bir sanayi, kıyı ve iç bölge arasındaki bağların kopukluğu, yoğun nüfus, yılda en çok bir ay süren fındık hasadı zamanında kısıtlı miktarda mevsimlik iş olanağı gibi etmenler işsizliği ciddi bir sorun olarak gündemde tutmaktadır.

Giresun'daki topraksızlaşmayı hem Türkiye genelinden, hem de başka birçok ilden ayıran bazı etmenler vardır. Bunların başında toprakların son derece kısıtlı oluşu gelir. Belli bir sınıra dayandıktan sonra artık genişletilemeyen topraklar, sürekli artan nüfus arasında bölünerek küçülmekte, küçük topraklardan birikim sağlamak olanaksız hale gelmektedir. İlde, 1950'den sonra topraksızlar oranındaki büyük artışta makineleşmenin payı, ülke genelindekinin tersine, hemen hemen hiç yoktur. Bu denli bir topraksızlar ordusu yaratabilecek yoğunlukta bir makineleşme süreci yaşanmamıştır. Yöredeki topraksızlaşmanın nedenlerini, doğal yapının kısıtlamaları ve demografik etmenlerin yanında, tarımsal yapının, teknolojik unsurlarından çok öteki unsurların niteliğinde aramak gerekmektedir. Bu nedenler yetiştirilen ürün türlerinden finansman kurumlarına dek uzanır.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre ilde toprakların işletmeler arasındaki dağılımına bakıldığında, 20 dekara kadar olan ve tüm işletmelerin % 72,4'ünü oluşturan grubun, toplam ekili toprakların % 35,4'ünü işledikleri görülür. Ülke genelinde bu büyüklükteki işletmeler tüm işletmelerin yaklaşık % 44'ünü oluştururken, işledikleri toprağın toplam ekili alan içindeki payı % 8'den azdır. İşletme büyüklük sınırı 40 dekara çıkarılırsa, 0-40 dekar grubundaki işletmelerin Giresun'da tüm işletmeler içindeki oranı % 91,3'e, ekili topraktaki payı ise % 64,3'e yükselir. Türkiye genelinde, toplam işletmelerin % 66,1'ini oluşturan bu grubun, toplam ekili topraktaki payı ancak % 21 kadardır (Tablo 9).

41-100 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmelere oranı yaklaşık % 8, bunların ekili topraktaki payı ise % 24 dolayındadır. İşletmeler toplamı içindeki payı % 1'i bile bulmayan 100+ dekar büyüklüğündeki işletmeler toplam ekili toprakların % 11,5'ini bulan bir bölümünü işlemektedirler. Türkiye genelinde, tüm işletmelerin % 11,5'ini oluşturan bu grubun, ekili topraktaki payı % 51'i bulmaktadır.

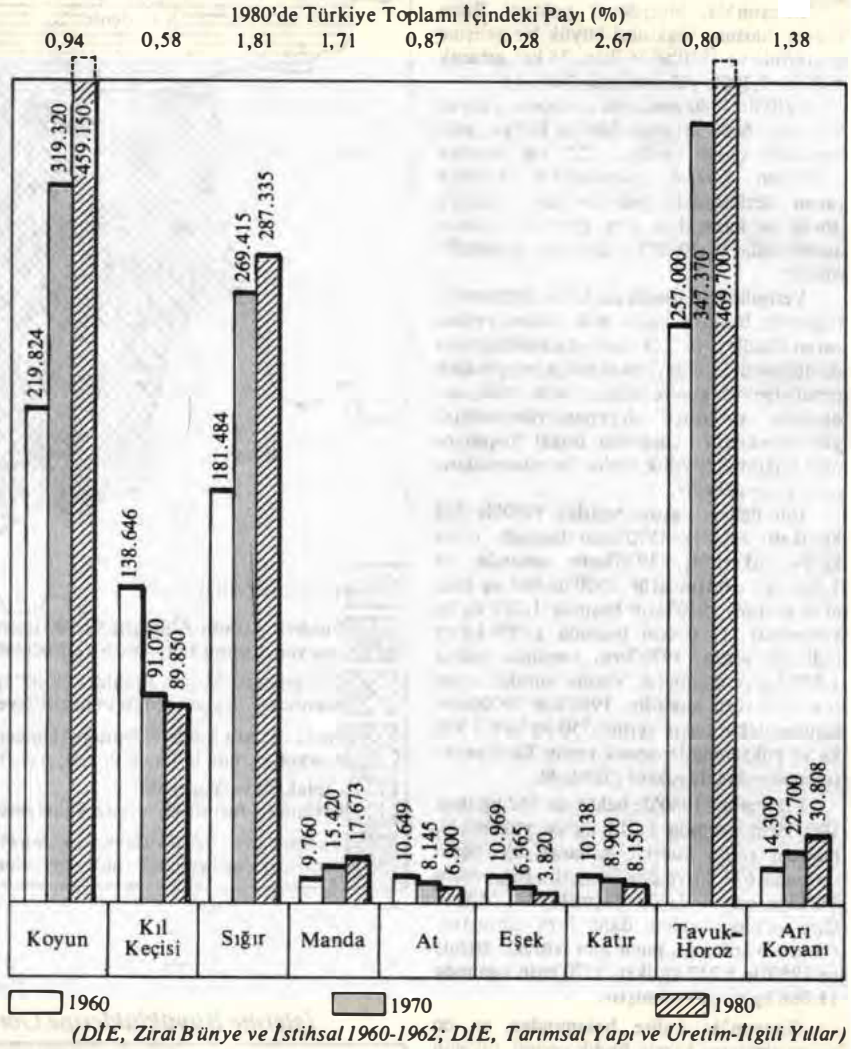
İldeki küçük işletmelerin önemli bir bölümünün ana uğraşı fındık tarımıdır. Fındık üreten işletmelerin tümü pazar için üretim yapmaktadır. Ancak pazar için üretim fındık ürünü ile sınırlı kalmakta, diğer bitkisel ürünlerin hemen hemen hepsi, aile tüketimini karşılamak için üretilmektedir. Bununla birlikte bu üretimin çok küçük çaplı ve aile gereksinmesini bile karşılayamayacak düzeyde olması, üreticileri yine pazarla yoğun ilişkiler içine sürüklemektedir. Art bölgede bulunan ve esas olarak tahıl, sebze, meyve üretimiyle uğraşan işletmelerin pazarla ilişkisi görece daha azdır. Ancak, bunların üretimi de, çoğunlukla kendi gereksinmelerini karşılamadığından, pazarla satın alma yönünde belli bir ilişkileri vardır.

İlde, özellikle fındık tarımıyla uğraşan küçük işletmeler, Türkiye genelindeki küçük işletmelerle karşılaştırıldığında, bu işletmelerin pazarla üretim yönünden ilişkilerinin çok daha yoğun olduğu söylenebilir.

HAYVANCILIK: İl ekonomisinde birinci derecede etkinliği olan fındık tarımı ile onu izleyen ve daha çok art bölgede yapılan tahıl üretiminden sonra, en önemli ekonomik uğraş hayvancılıktır. Daha çok küçükbaş hayvanlar beslenmekle birlikte, sığırcılığın ve arıcılığın ülke içindeki payları önemlidir.

İlde yapılan hayvancılık ancak yetiştiricilerin gereksinimlerini karşılayacak düzeydedir. İl hayvancılığı mera hayvancılığı niteliğinde olup daha çok yüksek kesimlerde yapılır. İşlenebilir alanların kısıtlı oluşu yüzünden esasen güç geçim koşullarında yaşayan çiftçiler hayvancılığa yönelmiştir.

Şekil 5
Giresun'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Giresun Dağları'nın 2.000 m'den yüksek kesimlerinde bol yağış alan, yaz aylarında sürekli yeşil kalan çayır ve meralar yer alır. Sahipsiz, orta malı olan bu meralar il içinden ve çevre illerden getirilen hayvanlara düzensiz otlatma yaptırılması yüzünden bozulmaya yüz tutmuştur.

Çayır ve meraların nitelikleri hayvancılıkta verimi doğrudan etkilediğinden bu meralarda iyileştirme çalışmalarına yönelinmiştir. İlk iyileştirme çalışmalarına 1962'de Tamdere Yaylası'nda Teknik Ziraat Müdürlüğü tarafından başlanmıştır. Daha sonra Kınık Yaylası'nda 4.000 dekar, Kümbet Yaylası'nda 2.000 dekar, Tamzara Yaylası'nda 1.000 dekar ve Gölve Yaylası'nda 500 dekar mera iyileştirmeye alınmıştır. İlk yapay mera ise 1967'de, Kümbet Yaylası' nda Göbel Ovası'nda kurulmuştur.

İlin yüksek kesimlerinde daha çok küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Doğal koşulların etkisi ile dağlık bölgenin kıyıya bakan yönünde daha çok koyun, içe bakan kesimlerinde ise keçi yetiştirilmektedir. İlde en çok koyun, sığır ve keçi yetiştirilir.

Koyunlardan en çok akkaraman ve morkaraman, cıcak, hemşin, dağlıç, kara-

kaya ve kıvırcık türleri beslenir. Bazı yörelerde koyun sürüleri içine merinos koçlarının katılmasıyla merinos melezleri elde edilerek yapağının niteliği ve verimi yükseltilmeye çalışılır.

İlde 1950'de 145.000 kadar koyun vardı. Bu sayı sürekli artarak, 1980'de 460.000'e yaklaşmıştır. 30 yıllık bir sürede 3 katına çıkan il koyun varlığının Türkiye içindeki payı binde 6'dan binde 9'a yükselmiştir (Şekil 5).

İlde koyun yetiştiriciliğini sığır yetiştiriciliği izler. İl sığır varlığının çoğuluğunu kara sığır ve doğu kırmızı ırkları oluşturur. Genellikle iç bölgede Şebinkarahisar ve Alucra'da yapılan büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, daha çok Gemin, Suşehri, Polat, Şakşak ve Çobanlı gibi derelerin çevresinde toplanmıştır. Bahçe altlarından toplanan otların ve mısır saplarının "otlak" ya da "saplık" adı verilen çadır biçimindeki barınaklarda saklanması ve hayvan yemi olarak kullanılması yaygındır.

İlde, sığır ırkını iyileştirme çalışmaları 1959'da başlatılmıştır. New Jersey ırkını yaygınlaştırmak için Merkez İlçe, Keşap, Esbiye ve Şebinkarahisar'da yapay tohumlama laboratuvarları açılmış, Alucra'da aygır deposu kurulmuştur.

1962'de Giresun Teknik Ziraat Müdürlüğü süt hayvanları besleme örnek çalışmalarına başlamıştır. Hayvan yetiştiricileri sanayi yemini talep etmekle birlikte yüksek fiyatları yüzünden fazla kullanamamıştır. 1967'de ise Veteriner Başmüdürlüğü'nün çalışmalarının sonucu olarak 8 ilçede kurulan geçici yapay tohumlama istasyonlarında 6.000 başı aşkın inek tohumlanmıştır.

İl sığır varlığı 1950'de 126.600 dolayında iken sürekli yükselmiş ve 1980'de 287.000'i aşmıştır. İl sığır varlığının ülke içindeki payı 1950'de % 1,3 iken, 1980'de % 1,8 olmuştur.

Kıl keçisi genellikle yükseklerde ve dağların iç kesime bakan yamaçlarında yetiştirilir. Tiftik keçisi azdır. İlde kıl keçisi sayısı 1950'de 60.000 iken 1960'larda 140.000'e yaklaşmış ve Türkiye genelinde keçi sayısındaki düşüşe koşut olarak 1970'lerde 90.000 dolayına düşmüştür. İlin bu dönem boyunca ülke kıl keçisi varlığındaki payı binde 5 dolayında dalgalanmıştır.

Giresun'da manda sayısı Türkiye genelindekinin tersine düzenli olarak artış göstermiştir. 1950'de 5.700 olan manda sayısı 1980'de 17.700'e çıkarken, ilin Türkiye manda varlığındaki payı da binde 6'dan % 1,7'ye yükselmiştir.

Arıcılık çok eski bir uğraştır. Ancak türlü nedenlerle, olabileceğinden daha az gelişmiştir. Kıyı kesiminde fazla nem ve yağış arıcılığın gelişmesini engellemektedir. İç kesimlerde ise Kulakkaya, Kümbet, Şebinkarahisar, Alucra, Eğribel, Tirebolu gibi yörelerin yüksek ve bol çiçekli yaylaları arıcılığa uygun bir bitki örtüsüne sahip bulunmaktadır. 1960'larda ilde 14.000'i aşan arı kovanı sayısı, 1980'de yaklaşık 31.000'e, bal üretimi ise bu yıllar içinde 57 tondan yaklaşık 460 tona yükselmiştir. 1980'de il arı kovanı sayısının Türkiye toplamı içindeki payı % 1,4, bal üretiminin ülke üretimi içindeki payı ise % 1,8 olmuştu.

1962'de eski tip kovanları (kütük kovanı) yeni tip kovanlara çevirme işine önem verilmeye başlanmış, arıcılık konusunda çeşitli kurslar açılmıştı. 1960'ta ilde 12.500 eski, yaklaşık 2.000 yeni tip kovan vardı. 1967 yılında eski kovanlar 9.400'e düşerken, yeni tipler 9.700'e yükseldi.

Kümes hayvancılığı küçük aile işletmelerinde daha çok ailelerin kendi tüketimleri için geleneksel yöntemlerle yapılır. Genellikle ilkel kümeslerde verimsiz yerli ırklar yetiştirilir. Kültür ırkı civciv ve damızlık yumurta dağıtımı ile saf ve melez ırk kümes hayvanlarının yetiştirilmesine çalışılmaktadır. İlde 1960'ta 257.000 olan tavuk sayısı 1980'de 470.000'e yaklaşmış, aynı dönemde yumurta üretimi ise 11.600.000'den 41.900.000'e yükselmiştir.

Giresun'da bitkisel ürünlerde olduğu gibi hayvansal ürünlerde de üretim ve verim oldukça düşüktür. İl toplam süt üretimi 1960'ta yaklaşık 40.000 ton iken, 1980'de 74.000 tona yükselmiş, üretimin ülke içindeki payı binde 9'dan % 1,3'e çıkmıştı (Tablo 10).

İl toplam süt üretiminin yaklaşık % 77'sini inek sütü oluşturur. 1960'ta 30.000 ton dolayında olan inek sütü üretimi, 1980'de 58.000 tonu aşmıştı.

İnek sütü üretimini koyun ve keçi sütü izlemektedir. 1980'de yaklaşık 8.800 ton koyun sütü, 2.200 ton keçi sütü üretilmiştir.

İlde 1978'de çalışmalarına başlayan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Peynir ve Tereyağı Fabrikası'nın yıllık kapasitesi 7.500 tondur. 1978'de kapasite kullanımı 600 ton olarak gerçekleşmiştir. Üretilen sütün önemli bir bölümü kırsal kesimde tüketilmekte, bir bölümü ise kurumdan daha fazla fiyat veren tüccar tarafından toplanmaktadır. İlde ayrıca, yaz aylarında yaylalardaki obalarda peynir ve yağ üreten imalathaneler kurulur. Buralarda daha çok Batı Karadeniz Bölgesi'nden gelen peynir ve yağ yapım ustaları bir mevsim çalışır.

İlin istatistiklere yansıyan et üretimi çok düşüktür. Dağınık bir yerleşme düzenine sahip olan ilde kesimler büyük ölçüde kesimevleri dışında yapılır.

İlde 1970-1980 arasında et üretimi 1.200

Tablo 10
Giresun'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	39.208	0,94	60.965	1,42	73.610	1,34
Koyun Sütü	5.005	0,57	6.260	0,73	8.870	0,75
Kıl Keçisi Sütü	2.286	0,31	2.160	0,39	2.160	0,37
İnek Sütü	30.081	1,34	48.910	1,92	58.415	1,71
Bal	57	0,59	366	2,46	459	1,82
Tavuk Yumurtası**	11.581.000	0,88	19.172.587	1,00	41.875.000	1,01
Toplam Et	—	—	1.218	0,56	1.775	0,87
Koyun Eti	—	—	245	0,30	180	1,27
Sığır Eti	—	—	855	0,90	1.390	1,28
Koyun Derisi**	—	—	18.420	0,23	13.400	0,20
Sığır Derisi**	—	—	22.395	1,18	38.310	1,75

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 11
Giresun İli Ormanları (ha)

İşletmeler	Koru Alanı				Baltalık Alan	Toplam Orman Alanı
	İbreli	Yapraklı	Karışık	Toplam		
Giresun	5.786	7.395	3.520	16.701	5.997	22.698
Bulancak	9.097	9.466	7.763	26.326	9.353	35.679
Dereli	5.197	4.750	10.468	20.415	3.945	24.360
Espiye	7.735	23.902	9.183	40.820	3.430	44.250
Şebinkarahisar	43.205	2.089	3.492	48.786	18.805	67.591
Tirebolu	6.965	32.397	10.104	49.466	—	49.466
Toplam	77.985	79.999	44.530	202.514	41.530	244.044

(Orman Bakanlığı, Türkiye Orman Envanteri, 1980)

tondan 1.800 ton dolayına çıkmıştır. 1980'de üretilen etin 1.400 tonunu sığır, 180 tonluk bölümünü ise koyun eti oluşturuyordu.

Canlı hayvan pazarlaması çeşitli merkezlerde kurulan hayvan pazarlarında ilkel pazarlık yöntemleriyle yapılır.

İlde deri üretimi, deri işleyen kuruluşların olmaması, kesimlerin bilgisizce ve çok dağınık yörelerde yapılması yüzünden gelişmemiştir. 1970'ten 1980'e değin sığır derisi üretimi 22.000'den 38.000'e çıkmıştır. Aynı yıllarda koyun derisi üretimi ise 18.000'den, 13.000'e gerilemiştir. Yapağı ve kıl üretimi de vardır.

SU ÜRÜNLERİ: Gerek yörenin doğal yapısı, gerek ekonomik zorunluklar, bölgede balıkçılığın önemli bir faaliyet haline gelmesine neden olmuştur. Ancak balıkçılığın önemi, esasen ek bir gelir kaynağı ve temel besin maddesi olmasında yatar. Düzenli, büyük çaplı bir üretim, pek söz konusu değildir.

Giresun İli kıyılarında Tirebolu, Keşap, Merkez İlçe, Bulancak, Piraziz gibi yerleşme yerlerinde daha çok yöresel nüfusun gereksinimleri için av yapılır. Giresun'un Küçüklü Köyü, Eriklimanı, Espiye İlçesi'ne bağlı Zefre, Kulak ve Tirebolu'ya bağlı Yeni Mahalle köyleri nüfusun önemli bölümünün balıkçılıkla geçindiği, bellibaşlı balıkçı köyleridir.

Balıkçı köylerinin konumu ile balık yatakları birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Girinti, çıkıntı oluşturan dere ağızları ile denize doğru uzanan burunların her iki tarafına toplanan balık yataklarına yakın yörelerde balıkçı köyleri vardır. Espiye, Zefre, Kulak, Keşap önleri, Giresun (Belmit) Adası, Batlama ve Güre derelerinin ağızları, Ayvasıl, Buruncu ve Pazarsuyu dere ağzı gibi yerler önemli av alanlarıdır.

Fındık gibi tek ürünle geçimini sağlamaya çalışan Giresun kıyı halkının geçiminde balıkçılık önemli bir ekonomik potansiyel oluşturmakta, buna karşın balıkçılığın gelişmemiş olması, ilkel yöntemlerle yapılması bu olanağın iyi değerlendirilemediğini göstermektedir.

İlde balıkçılık, balık sürülerini izlemekten çok, bunların belli zamanlarda belli yerlere gelmelerini beklemek, yani kıyı balıkçılığı biçiminde yapılmaktadır. Sığınma limanlarının azlığı modern balıkçılığın gerektirdiği ekonomik olanaklardan yoksunluk, ülke düzeyinde balık tüketiminin düşüklüğü, pazarlama yöntemlerinin gelişmemişliği, konservecilik kuruluşları ve soğuk hava depoları gibi tesislerin yeterli düzeye erişememesi, il balıkçılığının önüne dikilen en önemli sorunlardır.

İlde avlanmakta olan deniz balıkları, göçmen balıklar ve yerli balıklar olmak üzere ikiye ayrılır. Göçmen balıklar hamsi, istavrit, palamut, torik ve sargan; yerli balıklar ise kefal, kötek, barbunya, mezgit, kalkan, izmarit gibi balık türleridir.

Bunlardan en çok avlananı hamsidir.

ORMANCILIK: Doğu Karadeniz ve Yeşilırmak havzalarında yer alan il toprakları, bitki örtüsü bakımından çok zengindir. Dağların denize bakan yamaçları, kıyıdan başlayarak iklimin ılıman ve bol yağışlı olması nedeniyle gür bir bitki örtüsü ile kaplanmıştır. İç kesimlere doğru, yağış ve ısı düşmekte, buna bağlı olarak yüksek boylu ağaç ve ağaççıklar yerlerini çalılara, mera otlarına ve çıplak kayalara terketmektedir.

244.000 hektar olan orman alanı, il toplam alanının % 35'i aşan bir bölümünü kaplamaktadır (Tablo 11). Ayrıca, 17.000 hektar fundalık alan vardır. Böylece, Giresun'da orman ve funda alanı 261.000 hektara ulaşmakta, il alanı içindeki payı da % 37,6'yı bulmaktadır. Her iki değer de, ülke ortalamasının üzerindedir.

İl ormanlarının yaklaşık % 45'i normal koru, % 38'i bozuk koru ve % 17'si baltalıktır. Korular, sarıçam, köknar, ladin ve ardıç gibi iğne yapraklı ağaçlarla; kayın, meşe, gürgen, kızılağaç, kavak ve kestane gibi yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalık ormanlarda ise kayın, kızılağaç ve gürgen egemendir.

Yöredeki baltalık ormanlar, 1.000 m'nin altındaki yükselti kuşağında ve yerleşim yerlerine yakın bölgelerde bulunmaktadır. Aynı yükselti kuşağı içinde, yapraklı ağaç koruları da bulunmaktadır. 1.000-2.000 m arasındaki kuşak, iğne yapraklı ağaç korularıyla kaplıdır. İğne yapraklı orman ağaçlarından sonra gelen ve 3.000 m'ye dek yer alan alpin kuşağı, çayırlar ve çiçekli bitkilerle kaplıdır. Koru niteliği göstermemesine karşın, il alanında, dağınık olarak karaağaç, akçaağaç, ıhlamur ve zeytin ağaçlarına rastlanır.

Türkiye'nin Rize'den sonra en fazla yağış alan bölgesi olan Giresun'da, yüksek boylu orman ağaçlarının altı ikinci bir tabaka halinde, orman gülü, çalı çileği, ılgın, karayemiş, defne ve şimşir gibi bodur ağaçlarla kaplanmıştır. Orman içi boşluklar ile ağaçların altları, zengin çayır bitkileri ve baklagil türleriyle örtülüdür. Bunlar arasında ayrık, yulaf, sakal otu, yonca, sarıtaş yoncası, melez üçgülü, çayır üçgülü, ak üçgül ve adi fiğ sayılabilir. Ayrıca, bazı soğanlı bitkiler, mantarlar, böğürtlen, geven, kekik, nane ve likenler de vardır. Özellikle kıyı kesimindeki drenajı bozuk sazlık ve bataklıklarda, suyu seven bitki türlerine de rastlanmaktadır.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine ve çevredeki toprak, su ve hava koşullarına bağlı olarak belirtilmektedir. İldeki normal koru ormanlarının yaklaşık % 30'u az kapalı, % 70'i ise orta ve tam kapalıdır. Yine, ortalama % 71'i birinci ve ikinci derece verimlilikte, düzgün gövdeli, boylu ağaçlardan kurulmuştur.

Giresun'daki, koruların ağaç serveti, yani, belirli bir çapın üzerinde bulunan ve gelir getirebilecek durumda kabuklu gövde hacmi, 19.117.231 m3'tür. Baltalık yakacak serveti ise 1.007.694 ster (1 ster = 0,750 m) dolayındadır.

Yıllık hacim artımı 300.000 m3 dolayında olan il ormanlarından, başta tomruk olmak üzere, maden direği, tel direği, sanayi odunu ve yakacak odun üretimi yapılmaktadır.

Yıllık yapacak üretimi, 1979'da 210.000 m3, 1980'de 131.000 m3 ve 1981'de 162.000 m3; yakacak üretimi ise 1979'da 156.000 ster, 1980'de 410.000 ster ve 1981'de 275.000 ster olarak gerçekleşmiştir.

Bu yıllarda yapılan üretimden, 6831 sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddelerine göre, orman köylülerine, kişisel gereksinimleri için, tarife bedeli üzerinden yaklaşık 35.000 m3 yapacak odun ile iç pazarda satıp gelir sağlamaları için maliyet fiyatı üzerinden, 445.000 ster dolayında yakacak odun satışı yapılmıştır.

Ormancılık etkinliklerinin 1978'de il gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,9'a yakındır. İlin, ülke genelinde ormancılıkta yaratılan gayrı safi hasıla içindeki payı ise % 1,9'un biraz üzerinde idi.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Giresun'da, orman içinde bulunan 109 köyde yaklaşık 72.000; orman kenarında bulunan 110 köyde yaklaşık 79.000 olmak üzere, ormanla ilgili toplam 219 köyde 151.000 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun, % 50'ye yakın bir bölümü faal nüfus kapsamına giriyordu. Buna karşılık, Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da yaptığı çalışmalar, il ormancılık etkinliklerinin, orman köylerindeki faal nüfusun ancak % 4'ünü çalıştırabildiğini göstermektedir. Yine, Orman Bakanlığı'nın 1980 çalışmalarına göre, ormanla ilgili köylerde kişi başına 1 hektar koru ve 0,2 hektar baltalık, il genelinde ise kişi başına 0,4 hektar koru ve 0,1 hektar baltalık alan düşmektedir.

Giresun'da ağaçlandırma çalışmaları 1936'da başlamıştır. 1960'larda yoğunluk kazanan ağaçlandırma çalışmaları, 1970'lerin ortalarında daha da hızlanmıştır. 1936'dan 1976 sonuna değin, ilde, 4.182 hektar alan ağaçlandırılmıştır. 1976'dan sonra, yılda ortalama 500 hektar alan ağaçlandırılarak, 1981 sonunda bu miktar 6.858 hektara çıkarılmıştır.

İl alanı, ülkenin en fazla yağış alan bölgeleri arasında bulunduğundan, iklim özelliklerine kolayca uyabilen orman gülleri orman içi açıklıkları tümüyle örtmüş durumdadır. Bu nedenle, ağaçlandırma çalışmaları, genellikle çok yoğun emek gerektirmekte ve pahalıya çıkmaktadır. Orman gülleri sökülüp, ağaçlandırma alanı teraslandıktan sonra, başta ladin olmak üzere, çam, köknar ve duglaz fidanı dikimi yapılmaktadır. İlin fidan gereksinimi, Giresun Merkez ve Tirebolu fidanlıklarıyla, Giresun Orman Bölge Başmüdürlüğü çalışma alanında kalan Ordu ve Akkuş fidanlıklarından karşılanmaktadır. Bu dört fidanlığın toplam yıllık üretim kapasiteleri yaklaşık 10 milyon fidandır.

İlde, Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nce yapılan çalışmalar, orman köylerini kalkındırma amacına yönelik olarak yürütülmektedir. İlde, 9 ilçeye bağlı 205 köyde; süt sığırcılığı, halıcılık ve bıçkı vb kesim araçları konularında yapılan projeler, kredi sağlanarak uygulamaya sokulmuştur.

İl alanı, eğimli, dik ve akarsu vadileriyle parçalanmış olmasına karşın, yine de, orman alanlarının büyük bir bölümü yola kavuşturulmuş durumdadır. 1936'dan 1981'in sonuna değin, Giresun'da 3.046 km'lik orman yolu yapılmıştır. Bunun 117 km'si 1979'da, 119 km'si 1980'de ve 122 km'si 1981'de yapılmıştır.

100'ü aşkın teknik eleman, 1.000'i aşkın memur ve 250'den fazla işçiyle çalışmalarını sürdüren Giresun Orman Bölge Başmüdürlüğü, çalışma alanına giren Giresun ve Ordu illerindeki ormanların korunması amacıyla çeşitli önlemler de almaktadır. Başmüdürlük çalışma alanında, 1979-1981 arasında, 2.114 kaçak taşıma, 185 kaçak kesme olayı sap-

tanmıştır. Yağışların bol olması nedeniyle, fazla orman yangını olmamaktadır. Ama, yine de, özellikle yaz aylarında, yangınlar çıkmaktadır. 1980, 1981 ve 1982'de çıkan toplam 17 orman yangını sonucunda 225 hektar orman yanmıştır.

Giresun'da il ve ilçe koruları, daha çok kent parkları niteliğinde olup, ayrıca koruluklar kurulmamıştır. İl sınırları içinde ulusal park yoktur. Ancak, Merkez-Kulakkaya, Dereli-Kümbet ve Görele-Sisdağı'nda yöresel park çalışmaları sürdürülmektedir.

MADENCİLİK VE ENERJİ

Giresun'da bakır, simli kurşun, şap, demir, maden kömürü, manganez ve çinko yatakları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları zaman zaman işletilmiştir.

Geçmişte Giresun'da yaşayan Tibarenler'in burada demir madenleri işlettikleri, hatta demiri Yunanlılar'a onların tanıttıkları bilinmektedir. Günümüzde de dağlarda eski maden yataklarına rastlanmaktadır. İldeki simli kurşun madenleri ise Cumhuriyet öncesinde yabancılarca işletilmekteydi. Geçmişte işletilmiş olan madenlerden biri de Espiye'deki bakır madenidir *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem).*

1960'lardan sonra bazı şirketler, ilde ve çevresinde maden rezervi saptama ve arama çalışmalarında bulunmuşlardır. Merkezi Ankara'da bulunan Demir Export AŞ, ilde 6 milyon ton bakır, kurşun ve çinko rezervi tespit etmiştir. 1959'da merkezi Balıkesir'de kurulan Mortaş Madencilik Ltd Şti, 1966-1969 arasında Şebinkarahisar'da kurşun madeni işletmiş ve 2.000 ton kurşun çıkarmıştır.

1972'ye değin ilde, 63 işletme izni verilmiştir. Bunlardan çoğu Şebinkarahisar İlçesi, madenlerden de en fazla bakır ve pirit için verilmiştir. 63 işletme izninden 33'ü kamu kesimine (Etibank'a), ötekiler de özel kişilere verilmiştir. 1960'tan 1972'ye değin ilde çıkarılmış olan madenler, 8.657 ton kurşun, 850 ton maden kömürü, 800 ton manganez, 5.280 ton çinko ve 860 ton demirdir.

1960'larda, Aksu Deresi içinde İnişdibi'nde madensuyu işletmeye açılmış ve günde 5.000 şişe madensuyu üretilmeye başlanmıştır. Modern bir işletmenin burada faaliyete geçmesi halinde, üretimin çok büyük artış göstereceği ve 40-50 katına ulaşabileceği tahmin edilmektedir. Çevrede halk tarafından şifalı su olarak tanınan, ancak işletilmeyen pek çok kaynak bulunduğu da bilinmektedir. İlde ayrıca, Bulancak Pazarsuyu Köyü'nde 1973'te kurulan Pazarsuyu Kum ve Çakıl İşletmesi, günde 150-200 m3 kum ve çakıl çıkarmakta ve 15 işçi çalıştırmaktadır.

İlin enerji gereksinimi, 1970'lere değin kasaba belediyelerince işletilen dizel motorlarla çalışan elektrik santrallarından karşılanmaya çalışılmış, ancak bu yeterli olmamıştır. 1960'larda Kuzeydoğu Anadolu Sıradağları'ndan doğan ve Tirebolu dolayında denize dökülen Doğankent Çayı (Harşit) üzerinde baraj kurma çalışmaları başlamış ve barajın 1967'de üretime geçmesi planlanmıştır. Harşit Barajı, ancak 1970'lerde elektrik üretimine başlamıştır.

Şebinkarahisar'ın Yumurcaktaş Köyü yakınlarında Kelkit Irmağı üzerindeki Kılıçkaya Barajı'nın yapım çalışmaları ise, 1982'de sürmekteydi. Barajın, 80.000 hektar alanı sulaması ve yılda 332 milyon kwh elektrik üretmesi planlanmıştır. Kılıçkaya Barajı'nın ve hidroelektrik santralının toplam maliyeti, 1981 cari fiyatlarıyla 30 milyar TL'nin üzerindedir. Barajın kurulu gücü 120 mw olacak; birinci ünitesi 1986'da, ikinci ünitesi ise, 1987'de devreye girecektir.

SANAYİ

Giresun imalat sanayii, ilin tarımsal ve doğal ürünlerinin işlenmesi temelinde gelişmiştir. İlin gerek tarım, gerek ticaret hayatında temel ürün olan fındığın sanayide de çok önemli bir yeri vardır. Cumhuriyet öncesinde ilin en önemli imalat dalı olan fındık kırma sanayii, Cumhuriyet Dönemi'nde de büyüyerek ve çeşitlenerek sürmüştür. Fındık kırma ve işleme sanayii ve başka küçük imalat kolları dışında, 1970'lere değin ilde gerek özel sektörde, gerek kamu sektöründe büyük yatırımlar pek olmamıştır. 1970'lerin ilk yıllarından başlayarak, yörenin önemli bir doğal kaynağı olan ormanlardan yararlanılarak kâğıt, yonga levha ve kalem sanayilerinin kurulması, il imalat sanayiinde önemli gelişmelere yol açmıştır.

1975'te Giresun'da yaratılan gayrı safi hasıla içinde imalat sanayiinin payı % 23,8 idi. Aynı yıl, ilin Türkiye imalat sanayiinde yaratılan ulusal ürün içindeki payı ise binde 5 dolayındaydı. Yine, 1975'te il faal nüfusunun % 3,9'unu oluşturan 8.422 kişi imalat sanayiinde çalışmaktaydı. Giresun'un 1972'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla sağlanan teşviklerin yatırımları hızlandırıcı etkisi sınırlı düzeyde kalmış, il sanayiine yatırımlar daha çok devlet kuruluşları ve kooperatif işletmelerince yapılmıştır.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDAN 1970'LERE DEĞİN GİRESUN İMALAT SANAYİİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Giresun'da sanayi faaliyeti, ilin en önemli tarımsal ürünü olan fındığın işlenmesine dayanmaktaydı. İl ve çevresinde nüfusun çok büyük bir bölümü geçimini fındık üretiminden ve ürünün işlenmesinden sağlamaktaydı. İlde fındık üretimi çok eski tarihlere dayanmakta, XIV., XV. yy'lardan beri bölgede fındık üretimi ve dışsatımı yapıldığı bilinmektedir. Dışsatım daha çok iç fındık şeklinde gerçekleştirildiğinden, fındık kırma sanayii o zamanlardan gelişmeye başlamıştır. 1905'e değin kırılan fındık, daha sonra el değirmenlerinde ve çarklı değirmenlerde kırılmış, sonraları ise fındık ihracatçılarınca kurulan fabrikalar işletilmeye başlanmıştır *(Bak. Tarih).*

Cumhuriyet öncesi yıllarda üreticinin satışa sunduğu fındıkların müşterisi "Hayriye Tacirleri" denen yerli kırıcı ve üretici tüccarlarla, bazı yabancı firmalardı. Hayriye tacirleri, fındığı ya kabuklu olarak ya da iç fındık halinde tüccar ve ihracatçı firmalara satarlardı. Çoğunlukla yabancılara ait olan bu firmalar, ihracatı dış pazarın talebine göre gerçekleştirirlerdi. Örneğin, bir İngiliz firması olna "Vital" şirketi en önemli ihracatçı firma idi. Bu firma, dışarıdan yöre halkının önemli tüketim mallarından olan mısırı alıp Karadeniz'e getirir, yöreden fındık alarak Avrupa ve Amerika'ya satardı. Bu dönemde Giresun'dan fındık alımı yapan başka bir ihracatçı firma da merkezi Zürih'te bulunan ve 1882'de faaliyete başlayan "Hoschastrasser ve Şurekası" adlı bir İsviçre firmasıydı. Bu firmaların, Trabzon ve Giresun'da şubeleri ve fındık kırma fabrikaları bulunmaktaydı. Almanya'da çalışan PP Danielson firması ise yöreden fındığın da içinde bulunduğu çeşitli kuru meyveler alarak Almanya'ya gönderiyordu.

Fındık ticareti Cumhuriyet'in ilk yıllarında da uzun süre Türk, Rum ve Ermeni yerli tüccarlarla, bazı yabancı firmaların elinde kaldı. İlde, sanayi faaliyeti de esas olarak fındık kırma işlemine dayanmaktaydı. Bu durum, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarında da gözlenmekteydi. 1927'de ilde 1.536 işçi çalıştıran 409 işletmeden 1.164 işçi çalıştıran 230 tanesi, tarıma dayalı sanayide faaliyet göstermekteydi (Tablo 12). Bunların pek çoğu fındık kırma fabrikaları ve atölyeleriydi. Bu 230 işyerinin, 63'ü tek kişilik, 133'ü 2-10, 33'ü 11-50, 1'i de 51-100 kişilik işyerleriydi.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, Giresun'da tarıma dayalı sanayiden sonra, ağırlıklı durumdaki öbür dallar maden işleme ve makine imalat ile dokuma ve ağaç ürünleri sanayileri idi.

Madeni eşya ve makine imalat sanayiinde, 112 işyerinden 73'ü tek kişilik, 39'u 2-5 kişilik işyerleriydi ve bu sektörde toplam 199 kişi çalışmaktaydı. Bu işyerlerinde bakır, demir, alüminyum işleme, çelik eşya, mutfak eşyası, tarım araçları, soba, sac, çivi vb yapımı gerçekleştiriliyordu.

1927'de dokuma sanayiinde ise, 45 işyeri faaliyet göstermekteydi. Bunların, 16'sı tek kişilik işletmeydi. Bu işyerlerinde toplam 125 kişi çalışmaktaydı. Bu sektörde üretilen "Tamzara Dokumaları" adı verilen dokumalar, önlük, çarşaf, peştemal, peçete, mendil yapmakta kullanılıyordu. 1936'da 111 ortakla Tamzara Dokuma Şirketi kurulmuştur. Şirket, daha sonra dağılmışsa da, 30 kadar tezgâhın sahipleri, izleyen yıllarda üretimlerini sürdürmüşlerdir.

1927'de ağaç ürünleri sanayiinde ise 10'u tek, 9'u 2-5 kişi çalıştıran 19 işletme üretim yapıyordu. Bunlar, doğrama, hızar ve kereste fırınlama atölyeleriydi.

1929'da ve izleyen yıllarda, dünya ekonomik bunalımı sırasında dışsatıma konu olan tarım ürünlerine talep azaldığından fiyatlar düştü, stoklar elde kaldı. İş Bankası'nın bir iştiraki olarak 1931'de kurulan İş Limited Şirketi, zorlaşan dış ticaret koşullarında dışsatımı sürdürmeyi amaçlayan kuruluşardan biri oldu. Şirket, 500.000 TL sermaye ile çalışmaya başladı. Merkezi İstanbul'da bulunan bu kuruluş, Giresun ve ilçelerinde de fındık kırma tesisleri kurarak ve ürüne pazarlar bularak faaliyetini sürdürdü. 1938'de fındık tarım satış kooperatifleri kurulana değin bu işlevini

sürdüren İş Limited Şirketi, 1939'da tasfiye edilerek stok ve tesislerini Fiskobirlik'e devretti.

Gerek yabancı ve yerli ihracatçı firmalarca, gerekse 1931'den sonra İş Limited Şirketi'nce kurulup, işletilen fındık kırma fabrikaları ilin o yıllardaki sanayi faaliyetini gerçekleştiren kuruluşlardı.

İldeki fındık kırma fabrikalarından toplam 1.320 işçi çalıştıran 4'ü bir elektrik santralıyla birlikte, 1932'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır. 1941'de ise, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan fındık kırma fabrikalarına, bir fabrika daha eklenmiştir. Aynı yıl bu 5 fabrika cari fiyatlarla 1,6 milyon TL'lik üretim yapmıştır.

İlde ilk kamu kuruluşu, 1959'da üretime geçen Tirebolu Çay Fabrikası'dır. İlk açılışında günlük çay yaprağı işleme kapasitesi 6 ton iken, 1972'de 36 tona ulaşmıştır. Aynı yıl fabrikada 125 sürekli, 450 mevsimlik işçi çalışmaktaydı. Tirebolu Çay Fabrikası'nda, Akçaabat-Fatsa arasındaki kıyı şeridinde yetişen çay işlenmektedir. Fabrikanın il içinde 41 yerde çay yaprağı alım yeri vardır. Fabrikada üretilen kuru çay Altınbaş ve Filiz adlarıyla paketlenmek üzere, İstanbul Çay Paketleme Fabrikası'na gönderilmektedir.

1964'te Giresun'daki tek devlet kuruluşu Tirebolu Çay Fabrikası'ydı. Aynı yıl, ilde 10'dan fazla işçi çalıştıran ve çoğu fındık kırma fabrikaları olan 12 özel kuruluşta, 262 işçi çalışmaktaydı.

1971'de ilde 10'dan fazla işçi çalıştıran özel kuruluşların sayısı 15'e, kamu kuruluşlarının sayısı da 4'e çıkmıştı. Bu işletmelerde çalışan 1.580 kişiden 1.173'ü dört kamu kuruluşunda, 407'si de özel işyerlerinde çalışmaktaydı. Aynı yıl, yaratılan 21 milyon TL dolayındaki katma değer içinde kamu kesimi 3/4'lük bir paya sahipti.

Kamu kuruluşlarının en büyüğü, 1970'te işletmeye açılan Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası'dır. Fabrikanın kuruluşunda odun hamuru üretimi için Aksu Deresi dolayındaki ladin ve köknar odunu, sudkostik soda hamuru için yine yöreden elde edilecek kayın odunu, gazete kâğıdı için ise Çaycuma'da o zaman kurulmakta olan Seka tesislerinde üretilecek olan yarı-kimyasal selüloz kullanılması planlanmıştır. Tesis kurulmadan önce, Aksu Deresi'ndeki tomruklar, İzmit Seka Kâğıt Fabrikası'na gönderilmekteydi.

Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası ihalesini bir Japon firması olan Beloid-Mitsubishi almıştır. Fabrika, yılda 65.000 ton mekaniksel odun hamuru ve yılda 80.000 ton gazete kâğıdı üretim kapasitesi ile 1970'te işletmeye açılmıştır.

Gazete kâğıdı 1970'e değin 2. ve 3. hamur kâğıtların yanı sıra İzmit Seka Tesisleri'nde üretilmekteydi. Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası ise yalnızca gazete kâğıdı üretmek üzere kurulmuştur. 1976'da İzmit Seka Tesisleri günde 85 ton gazete kâğıdı üretmekteydi. Sonraki yıllarda kapasite 100 tona çıkarıldı.

1980 yılı verilerine göre, Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası, günde 250 ton gazete kâğıdı üretebilecek kapasiteye sahipti ve fabrikada 950'ye yakın işçi çalışmaktaydı. Fabrikada ladin ve köknar odunu kullanılmakta, gerekli kereste Giresun, Trabzon, Artvin ve Amasya'dan sağlanmaktadır. Enerji gereksinimi ise Harşit Hidroelektrik Santralı'ndan karşılanmaktadır. Fabrikada 1971'de toplam 33.000 ton, 1975'te 71.000 ton, 1980'de 63.000 ton ve 1981'de yine 63.000 ton gazete kâğıdı üretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu üretim gerçekleşmeleri, İzmit Seka Tesisleri'nin de katkısına karşın Türkiye gazete kâğıdı gereksinimini karşılayamamaktaydı. 1981'de yalnız gazete kâğıdı üretmek üzere Seka Balıkesir Kâğıt Fabrikası da işletmeye açıldı. 1.000 kişi çalıştıran fabrikanın yıllık üretim kapasitesi 100.000 ton gazete kâğıdıdır.

Gerek İzmit Seka Tesisleri'nde, gerekse Giresun Aksu Tesisleri'nde, Seka tarafından kâğıt üretiminde girdi olarak kullanılan, mekaniksel kâğıt hamuru üretimi de gerçekleştirilmektedir. 1981'den itibaren Balıkesir tesislerinde de bu tür üretime başlanmıştır. Ancak, burada yeni bir teknoloji uygulamaya konulmuştur. Seka İzmit ve Seka Aksu tesislerinde kullanılan yöntemde, kullanılacak odunun belirli boyutlarda olması gerekmektedir. Buna karşılık, Türkiye'de ilk kez Seka Balıkesir Tesisleri'nde uygulanan termo-mekaniksel rifayner odun hamuru üretim yönteminde ise, odun yonga halinde kullanılabilmekte, böylece odun artıklarının değerlendirilmesi sağlanmaktadır. Ayrıca, reçineli ağaçlar da kullanılabilmektedir. Söz konusu yeni yöntemle Balıkesir'de gazete kâğıdı üretiminde kullanılacak mekaniksel odun hamuru oranı % 85'e çıkarılırken, selüloz kullanım oranı % 15'e indirilmektedir. Aksu'daki gazete kâğıdı üretiminde ise mekaniksel odun hamuru kullanma oranı % 80'de, selüloz kullanma oranı ise % 20'de kalmaktadır.

1970 SONRASI GİRESUN İMALAT SANAYİİ: Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası'nın kurulmasından sonra il imalat sanayiinde başlayan gelişme süreci, 1970'lerde ardı ardına kurulan yeni tesislerle sürmüştür. İlin 1972'de kalkınmada öncelikli iller arasına alınması, yatırımların artmasında pek etkili olmamış, ile yapılan yatırımlar daha çok kamu kuruluşları ve kooperatif işletmelerince gerçekleştirilmiştir.

1970'lerin ilk yıllarından başlayarak ilin tarımsal ve doğal ürünlerini değerlendirmek üzere yapılan yatırımların kaynak yaratır duruma gelmesiyle, ilde istihdam düzeyi ve katma değer büyük ölçüde artmıştır. 1972'de 10'dan fazla işçi çalıştıran 4'ü kamuya, 15'i özel kesime ait toplam 19 tesiste, 1.250'si kamu kesiminde olmak üzere, toplam 1.757 kişi çalışırken, 1977'de büyük işletme sayısı 23'e, istihdam edilen işçi sayısı 2.615'e çıkmıştır. İşyeri sayısındaki sınırlı artışa karşılık, istihdamdaki % 49'luk artış, kurulan tesislerin büyük ölçekli işyerleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Giresun'da, 1970'lerden başlayarak üretime geçen başlıca tesisler, Süt Endüstrisi Kurumu'na ait Peynir ve Tereyağı Fabrikası, Köy-Koop'a ait Yonga Levha Fabrikası, Adel Kalemcilik Lata Fabrikası ve Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisleri'dir.

Yapımına 1976'da başlanan ve 1978'de üretime geçen Giresun Peynir ve Tereyağı Fabrikası, yılda 10 ton pastörize süt, 50 ton yoğurt, 75 ton tereyağı, 30 ton kaşar peyniri, 150 ton beyaz peynir üretecek kapasitede olup, tesiste 50 dolayında işçi çalışmaktadır.

İlin önemli bir kooperatif işletmesi olan Köykobir Yonga Levha Fabrikası ise, 1978'de üretime geçmiştir. 3.500 ortağı olan tesis, yılda 50.000 m3 sunta üretme kapasitesine sahiptir. Tesiste 400 dolayında işçi çalışmaktadır.

Giresun'da 1981'de üretime geçen öbür iki önemli kuruluş, Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisleri ve Adel Kalemcilik Lata Fabrikası'dır.

Yılda 33.000 ton iç fındık işleyerek, çeşitli fındık ürünleri üreten Fiskobirlik tesisleri, il sanayii için adeta yeni bir soluktur *(Bak. Fındık İşleme Sanayii ve Fiskobirlik Tesisleri).*

İl dışı özel sermaye yatırımının tek örneğini oluşturan Adel Kalemcilik Lata Fabrikası ise, Giresun'da 1981'de işletmeye açılan bir başka önemli sanayi kuruluşudur. Merkezi İstanbul'da bulunan Anadolu Endüstri Holding çatısı altında yer alan Adel Kalemcilik Ticaret ve Sanayi AŞ'ye ait olan tesis, lata olarak adlandırılan kurşunkalem tahtası üretmektedir. Türkiye kalem üretiminin % 95'ini gerçekleştiren Adel Kalemcilik, İstanbul-Kartal'daki fabrikasında Alman Adel Firması'yla yaptığı lisans ve patent anlaşmasıyla, çeşitli türlerde kalem üretmektedir. Kurşunkalem maliyetinin % 80'ini oluşturan lata, İstanbul Kalem Fabrikası'nın kurulduğu 1968'den bu yana ABD'den ithal edilmekteydi. Temeli 1980'de

Tablo 12

1927 Sanayi Sayımı'na Göre Giresun'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	230	1.164
Dokuma Sanayii	45	125
Ağaç Ürünleri Sanayii	19	35
İnşaat Sanayii	1	3
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	112	199
Kâğıt ve Basın Sanayii	1	8
Kimya Sanayii	1	2
Toplam	409	1.536

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

atılan lata tesisleri, cari fiyatlarla 1 milyar TL'ye mal olmuştur. Sermaye-yoğun bir teknolojiyle kurulan ve kendi dalında dünyanın 5 büyük tesisinden biri olan Giresun lata tesislerinde 170 kişi çalışmaktadır. Yılda 2 milyon grosa kalem (1 grosa = 144 kalem) üretecek olan tesiste, ladin tomruğu işlenmektedir. Tesis projesine göre, üretilen latanın % 40'ı İstanbul'daki kalem fabrikasında kullanılacak, % 60'ı ise, dışsatıma sunulacaktır.

Giresun'da faaliyet gösteren öteki sanayi kuruluşları, genellikle gıda, orman ürünleri ile taş ve toprağa dayalı sanayilerde faaliyet gösteren orta ölçekli işyerleridir.

İlde, Bulancak, Keşap ve Giresun'da olmak üzere, 3 tuğla ve kiremit fabrikası vardır. Keşap Tuğla ve Kiremit Fabrikası 1955'te kurulmuş olup, kurucular içinde Fiskobirlik de bulunmaktadır. Fabrika, 50 işçi çalıştırmaktadır. 1969'da kurulan Bulancak Tuğla ve Kiremit Fabrikası ise, 70 işçi çalıştırmaktadır. Fabrika, 1980'de 480.000 tekli, 5 milyon büyük blok ve 1 milyon küçük blok tuğla üretecek kapasitedeydi. Yine, 50 dolayında işçi çalıştıran Giresun Tuğla ve Kiremit Fabrikası ise, aynı yıl 1.750.000 tekli, 500.000 de blok tuğla üretim kapasitesine sahipti. Bu fabrikaların üretimi, yöredeki inşaatların gereksinimlerini karşılayabilmektedir.

Giresun'da, ikisi Giresun Un ve Mamulleri Sanayii AŞ'ye ait, biri de Fatoğlu Un ve Kepek Fabrikası olmak üzere, 3 un fabrikası üretim yapmaktadır. Fatoğlu Un Fabrikası, 1980'de 53 kişi çalıştırmaktaydı ve yılda 36.000 ton un, 9.000 ton kepek üretim kapasitesine sahipti. Öteki iki fabrika ise, yılda 24.000 ton un ve 5.000 ton kepek üretebiliyordu.

İlde, bir de Balık Unu ve Yağı Fabrikası vardır. 1980'de 50'yi aşkın işçi çalıştıran fabrika, Bulancak ve Çevresi Üretim, Pazarlama ve Tüketim Kooperatifi'nin kuruluşudur ve yılda 800 ton balık yağı, 2.000 ton balık unu üretecek kapasitededir.

YATIRIMLAR-KATMA DEĞER: Giresun imalat sanayiinde 1971-1979 arasında yapılan yatırımların çoğu kamu kesiminde gerçekleştirilmiştir. 1968 sabit fiyatlarıyla 1971'de 234 milyon TL dolayında olan yatırımlar, 1974'te 500 milyon TL düzeyine çıkmışsa da, bu yıldan sonra 1979'a değin sürekli düşüş göstermiştir. Bu genel eğilimi esas olarak kamu kesimi yatırımları belirlemiştir. Özel kesim ise, yalnızca 1974'te dikkate değer ölçüde yatırım yapmıştır (53 milyon TL dolayında). Öteki yıllarda özel yatırım ya yok denecek kadar azdır ya da hiç yoktur.

İl imalat sanayiinde yaratılan katma değerde, 1976'ya değin artış, sonraki yıllarda ise sürekli düşüş gözlenmektedir. 1976'da 1968 sabit fiyatlarıyla 350 milyon TL dolayında gerçekleşen katma değer, 1977'de 270 milyon TL'ye, 1978'de 71 milyon, 1979'da ise, 31 milyon TL'ye düşmüştür. 1976'dan başlayarak görülen bu hızlı düşüş, hem özel, hem de kamu kesiminde yaratılan katma değerde görülmektedir. Katma değerin büyük bölümü, 1976'ya değin kamu kesimince yaratılırken, bu yıldan başlayarak özel kesimce yaratılan katma değer toplam içinde ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Fındık İşleme Sanayii ve Fiskobirlik Tesisleri

Fındık işleme sanayii, iç fındık elde etmek için yürütülen faaliyet ve ana maddesi fındık olan ürünlerin üretimi olmak üzere iki alt grupta toplanabilir. Gerek Fiskobirlik kanalıyla iç pazara, gerekse hem Fiskobirlik, hem de Fındık İhracatçılar Birliği eliyle dış pazarlara yapılan satışlar, % 5'i kabuklu, % 95'i ise iç fındık olarak gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle iç fındık elde etme faaliyeti bu sanayide önem kazanmaktadır.

Fiskobirlik bu amaçla, 1980'e değin günde 230 ton iç fındık sağlayabilecek kapasitede 13 fındık kırma fabrikası kurmuştur. Bunlardan 9'u Giresun'da, geriye kalanı öbür fındık üretim bölgelerindedir. Kuruluş, ayrıca özel kesim elinde bulunan ve günde 219 ton iç fındık üretebilecek 22 fındık kırma fabrikasını da her yıl kiralamaktadır.

Yarı işlenmiş ve işlenmiş fındık ürünleri sanayii ilk olarak 1963'te Ordu'da Sağra tarafından gerçekleştirilmiştir *(Bak. Ordu SEY, Sanayi)*. Bu sanayinin ürünleri "birinci jenerasyon" "ikinci jenerasyon" ve "üçüncü jenerasyon" olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

Birinci jenerasyon ürünler, kavrulmuş, beyazlatılmış, dilinmiş, kıyılmış, toz ve ezme fındıklardır. İkinci jenerasyon ürünler fındık püre ve nugaları, krokanlardır. Fındık filipsleri, drajeleri ve benzeri ürünler ise üçüncü jenerasyon ürünler olarak adlandırılmaktadır.

1980'lerin başında, Türkiye'de iç ve dış piyasa için fındığın yarı işlenmiş ve işlenmiş hale getirilmesi amacıyla kurulmuş işleme tesislerinin sayısı, biri Fiskobirlik'e ait olmak üzere 8'e ulaşmıştı. Bunların 3'ü Ordu'da, 3'ü Giresun'da, ibiri Trabzon'da, biri de İstanbul'da bulunmaktadır.

Fındığın işlenmesi konusunda en ciddi adım Fiskobirlik tarafından atılmıştır. Türkiye'nin yıllık fındık üretiminin % 25'ini işleyebilecek kapasitede olan Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisleri, 1981 sonunda, Giresun'da faaliyete geçmiştir. Temeli, 4 Ekim 1976'da atılan tesisler, yılda 33.000 ton iç fındık işleyecek kapasitededir. Entegre tesisin üreteceği ürünler ve yıllık kapasiteleri şöyledir:

Yıllık Üretim Kapasitesi (ton)

Paketli Çiğ Fındık	15.000
Paketli Kabuklu Fındık	1.000
Beyazlatılmış Fındık	7.500
Kavrulmuş Fındık	300
Tuzlu Fındık	900
Fındık Unu	2.000
Kıyılmış Fındık	360
Dilinmiş Fındık	180
Fındık Ezmesi	450
Fındık püre ve Nugası	2.000
Krokan (adet/yıl)	60 milyon

Giresun'da, 110.000 m2'lik bir alan üzerine kurulan tesis, idare binası, tartı ünitesi, ön silo, fındık kırma fabrikası, kabuk deposu, fumigasyon ünitesi, iç fındık silosu, fındık işleme ve paketleme fabrikası, ürün deposu, ana levazım deposu, atölyeler ile sosyal tesis ve lojmanları kapsamaktadır. İleri teknolojiyle kurulan tesis, tam kapasiteyle çalışması halinde, 1.000 dolayında işçi çalıştırabilecektir.

KÜÇÜK SANAYİ: Giresun imalat sanayiinde faaliyet gösteren az sayıdaki büyük kuruluşun yanı sıra, sayıları 1.000'i aşan küçük işletme, il sanayiinde önemli bir yer tutmaktadır. Küçük işletmelerin ilin büyük sanayi kuruluşlarıyla girdi-çıktı alışverişleri sınırlı düzeyde olup, daha çok bağımsız üretim gerçekleştirmektedirler. Küçük işletmelerin temel yoğunlaşma alanı metal eşya sanayiidir.

1980 Sanayi Sayımı Geçici Sonuçları'na göre, ilde 1.108 küçük işletme bulunmaktaydı (Tablo 13). Metal işleme dalında faaliyette bulunan 371 küçük işletmeden 130'u tek kişilik, 241'i 2-9 kişilik işyerleridir. Mutfak eşyası, oto karoseri, çelik eşya, tarım aleti, soba, sac, panolar, floresans armatürleri, akü, alüminyum levha, çivi, pirinç döküm, demir doğrama ve bakır eşya yapımı, bu kesimin bellibaşlı faaliyet alanlarıdır.

Orman ürünleri alanında, büyük işletmeler yanında, küçük üreticilik de yaygındır. İlde 1980'de, bu alanda çalışan 284 küçük işletme bulunmaktaydı. Bunların 94'ü tek kişilik, 190'ı 2-9 kişilik işyerleriydi. Kereste imalatı, özellikle Merkez İlçe, Espiye, Tirebolu ve Şebinkarahisar'da yapılmaktadır. Buralardaki atölyelerin bir kısmı fırınlama işiyle de uğraşmaktadır. Bulancak ve Görele'de ise, mobilyacılık yapılmakta, üretilen mobilyalar çevre il ve ilçelere satılmaktadır. Ağaç ürünleri sanayiinde çalışan küçük işyerlerinin bir kısmı da doğrama ve hızar atölyeleridir. İlde tekne yapımı da, bu alandaki önemli faaliyetlerdendir.

Küçük üreticiliğin yaygın olarak sürdürüldüğü bir başka kesim de dokumacılıktır. Bu alandaki faaliyet, çoklukla evlerde ve el tezgâhlarında sürdürülmektedir. 1980'de dokumacılıkla uğraşan 274 küçük işletmenin 173'ü tek kişilik, geri kalan 101'i ise 2-9 kişilik işyerleriydi. İlde, "Tamzara Dokuması" diye bilinen bir tür dokuma yapılmaktadır. Geçmişte bu üretim çok ortaklı bir şirket kurularak sürdürülmüşse de, izleyen yıllarda tekrar ev dokumacılığına dönüşmüştür. Halı üretimi ise, Giresun Cezaevi'nde Sümerbank'la anlaşılarak kurulmuş bulunan 40 tezgâhlı halı atölyesinde yapılmakta ve üretilen halılar da Sümerbank damgası ve aracılığıyla pazarlanmaktadır. Atölyenin iplik gereksinimi Sivas Yarıaçık Cezaevi İplik Fabrikası'ndan sağlanmaktadır.

Gıda sanayiinde ise 32'si tek kişilik, 88'i 2-9 kişilik olmak üzere, 120 küçük işletme bulunmaktadır. Bunların pek çoğu fındık üretimiyle ilgili işyerleridir. Fındık kırma ve işleme dalında 1970'lerin sonlarında büyük işletmeler ağırlıklarını duyurmuşlarsa da, bu dalda küçük üreticilik de sürmektedir.

İlde, tuğla ve kiremit işyerleri ile çamaşır suyu ve kolonya yapılan bazı atölyeler bulunmaktadır.

TİCARET VE BANKACILIK

Giresun'da ticari faaliyette en önemli yeri fındık almaktadır. Bununla birlikte 1970 sonrasında kurulan sanayi kuruluşlarının ürünleri de ilin önemli ticari ürünleri arasına girmiştir. 1978'de il gayri safi hasılası içinde ticaretin payı % 9,2 idi. 1975 verilerine göre, il faal nüfusunun % 3,2'sini oluşturan 6.834 kişi ticaret kesiminde çalışmaktaydı. Bunlardan toptan ticaretle uğraşanlar 285, perakende ticaretle uğraşanlar ise 3.743 kişiydi ve faal nüfus içindeki oranları % 2'ye yakındı.

Yöredeki ticari faaliyetlerde çok büyük yeri olan fındığın önemli bir bölümü, iç fındık halinde dış pazarlara yönelmektedir *(Bak. Fındık Ticareti)*. Fındık hasadının hemen ardından eylül-aralık ayları arasında piyasa hareketlenir. İlde fındık alım-satımı dışında toptancılık gelişmemiştir.

Tablo 13
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	1.161	449	659	53
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	146	32	88	26
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	274	173	101	—
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	290	94	190	6
Kâğıt ve Basın Sanayii	13	—	12	1
Kimya Sanayii	15	7	6	2
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	34	11	21	2
Metal Ana Sanayii	2	—	—	2
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	385	130	241	14
Diğer Sanayi Dalları	2	2	—	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Fındık Ticareti

Fındık, "geleneksel dışsatım ürünlerimiz" diye adlandırılan birkaç tarım ürünü içinde yer almaktadır. Getirdiği döviz geliri bakımından genellikle pamuk ve tütünden sonra üçüncü sırada bulunmakta, bazen de tütünün önüne geçerek ikinci sırayı almaktadır. Tek başına fındıktan elde edilen döviz gelirinin Türkiye toplam dışsatım gelirleri içindeki payı, 1964-1980 arasında ortalama % 13 dolayında olmuştur. Söz konusu dönemde bu oran, % 10'un altına hiç düşmemiştir. 1969 fındık dışsatımı için en parlak yıl olmuş ve o yıl Türkiye döviz gelirinin % 20'si fındık dışsatımıyla gerçekleştirilmiştir.

Dünya fındık üretiminin % 60'tan çoğu ülkede gerçekleşmekte, Türkiye dünya toplam fındık ticareti içinde de 3/4'lük bir paya sahip bulunmaktadır. Böylece Türkiye, hem fındık üretimi, hem de ticaretinde, dünya çapında ilk sırayı almakta, onu öteki önemli fındık üreticisi ve dışsatımcısı ülkelerden İtalya, İspanya ve ABD izlemektedir.

1976'da dünya toplam iç fındık dışsatımı 166.000 ton olmuş, bunun 136.000 tonu Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. 1977'de 176.000 tonluk dünya fındık dışsatımının 152.000 tonu, 1978'de 187.000 tonluk toplam dışsatımın 158.000 tonu, 1979'da 171.000 tonluk toplam dışsatımın 131.000 tonu, 1980'de 127.000 tonluk toplam dışsatımın 101.000 tonu Türkiye tarafından yapılmıştır. Türkiye fındık üretiminde ve iç fındık dışsatımında 1978'e değin artış gözlenirken, bu yıldan sonra düşüş olduğu, ancak Türkiye'nin % 75-80'lik payını koruduğu görülmektedir.

Türkiye'nin hem fındık üretiminde hem de dışsatımında sahip olduğu bu önemli paya karşın, fındık fiyatlarını belirlemede o denli söz sahibi olduğu söylenemez. 1980'de Hamburg ve Londra borsalarında fındığın kentali (100 kg) 500 dolara kadar yükselmişken, 1982'nin ortalarında bu borsalarda fındığın kentalinin 180 dolara kadar düştüğü görülmektedir.

Türkiye'nin fındık dışsatım pazarlarının başında Federal Almanya, İngiltere, İsviçre ve ABD gelmektedir. Dışsatıma sunulan iç ve kabuklu fındığın % 40-45 kadarı Federal Almanya'ya satılmaktadır.

Fındık dışsatımının büyük bölümü Fiskobirlik, bir kısmı da Fındık İhracatçılar Birliği tarafından gerçekleştirilmektedir. Üretici ürünün yalnızca hasadıyla ilgilenmekte, bunun dışındaki tüm işlemler, fındığı dışsatıma hazır duruma getirmek üzere (işlenmiş ya da yarı işlenmiş hale getirme de dahil) bu iki kuruluş tarafından yapılmaktadır.

1976'da Türkiye'nin toplam 136.000 tonluk iç fındık dışsatımının 98.000 tonu, Fiskobirlik tarafından gerçekleştirilmiştir. 1977'de 152.000 tonluk toplam dışsatımın % 70'ini, 1978'de 158.000 tonluk toplam dışsatımın % 60'ını, 1979'da 131.000 tonluk toplam dışsatımın % 54'ünü ve 1980'de 101.000 tonluk toplam dışsatımın % 36'lık bölümünü, Fiskobirlik dış pazarlara sunmuştur.

Fındık dışsatımını gerçekleştiren Fiskobirlik ve İhracatçılar Birliği'nin, ürünü doğrudan üreticiden almaları her zaman olanaklı olmamakta, tefeciler, yerel esnaf veya tüccar ya da zincirleme olarak bunların ikisi ya da üçü, araya girebilmektedir. Bu üretici için adeta bir zorunluluktur. Üreticiler tefeci, tüccar ya da esnaftan kredi almak zorunda kaldıklarında, borçlarını hasat zamanı fındık ile ödemektedirler. Bundan çoğu zaman zararlı çıkmalarına karşın, başka yollarla kredi bulamamakta ve bu yola başvurmaktadırlar. Fiskobirlik'in "Üreticiyi Destekleme Kredisi" adı altında verdiği kredi ve öbür örgütlenmiş kredi kaynaklarının kısıtlı olması, bu durumun sürmesine neden olmaktadır.

Son yıllarda, Fiskobirlik'in fındık alımlarında görülen düşüş de aslında bu etmenlerin bir sonucudur. 1975'te Türkiye fındık rekoltesi 350.000 ton kabuklu fındık iken Fiskobirlik alımı 251.000 ton idi. 1980'de ise 250.000 tonluk fındık rekoltesinin 101.000 tonunu Fiskobirlik almıştır. 1975'te Türkiye fındık rekoltesi içinde % 71 olan Fiskobirlik alımlarının payı, 1976'da % 59'a, 1977'de % 60'a, 1978'de % 52'ye, 1979'da % 49'a ve 1980'de % 40'a dek düşmüştür. Bu azalma, Fiskobirlik'çe gerçekleştirilen fındık dışsatımında da görülmektedir. 1976'da toplam Türkiye fındık dışsatımının % 72'sini gerçekleştiren Fiskobirlik'in payı, 1980'de % 36'ya dek gerilemiştir.

İlin önemli bir başka ticari ürünü de, gazete kâğıdıdır. Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası, Türkiye'nin gazete kâğıdı üreten 3 tesisinden birisidir. Kâğıdın Türkiye'de dağıtımı Seka kanalıyla gerçekleştirilmektedir.

Giresun İli'nde ayrıca kereste, sunta, balık, canlı hayvan ve hayvansal ürünler de ticarete konu olan malların en önemlileridir.

İlin İstanbul, Samsun, Trabzon, Adana, İçel, Zonguldak, Çorum ve Ordu illeriyle ticari ilişkisi oldukça fazladır. İstanbul'dan her çeşit ticari eşya, Samsun'dan her çeşit yiyecek maddesi ve sebze, Trabzon'dan genellikle giyim ve inşaat malzemesi (çimento), Adana ve İçel'den sebze ve meyve, Karabük'ten inşaat demiri, Çorum'dan tuğla ve kiremit alınır. Ordu ile ise, fındık ve çimento alışverişi yapılır.

Giresun il merkezinin ilçeleriyle ticari ilişkisi pek güçlü değildir. Ekonomik yönden oldukça gelişmiş olan Bulancak, büyük şehirlerle ilişki kurmuş durumdadır. Espiye, Tirebolu, Görele ve Eynesil Trabzon ile alış veriş yapar. Alucra ve Şebinkarahisar ilçelerinin ise il merkezi ile ulaşımı yeterince sağlanamadığından, bu ilçeler Sivas ile ticari ilişki içindedir. Giresun Kenti ile en sıkı ticari ilişki kuran iki ilçe Keşap ve Dereli'dir.

İlde 1980'de 2.544 ticari işletme bulunmaktaydı. Bunların 43'ü toptan, 2.501'i perakende ticaretle uğraşmaktaydı. Toptancı işletmelerden 18'inin yıllık cirosu 5 milyon TL'nin üzerindedir. Perakendeci tüccarlardan ise cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde bulunanların sayısı 188'di.

Giresun'da ilk banka şubesi 1889'da Ziraat Bankası tarafından açılmıştır. Bunu 1925'te açılan İş Bankası şubesi izlemiştir. 1963'te 13'e ulaşan şubelerin 4'ü Merkez İlçe'de, 9'u da diğer ilçelerde bulunmaktaydı. İldeki banka şubeleri 1971'de 26'ya, 1980'de ise 61'e ulaşmıştır. Banka şube sayısında 1971-1980 arasında görülen yaklaşık 1,3 artış büyük ölçüde, ilde gelişen sanayiyle ilgilidir. Tarımı fındığa dayanan ilde 1970 sonrasında kurulan sanayi işletmeleri il ekonomisine canlılık kazandırmış, ticari faaliyetleri artırmış, bu olgu bankacılık faaliyetlerinin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Banka şubeleri daha çok tarımıyla birlikte sanayii gelişme gösteren ilçelerde yoğunlaşmıştır. 1980'de şubelerin 15'i Merkez İlçe'de, 11'i Bulancak, 7'si Görele, 2'si Alucra, 3'ü Dereli, 5'i Espiye, 4'ü Keşap, 5'i Eynesil, 6'sı Tirebolu ve 3'ü de Şebinkarahisar ilçelerinde bulunmaktaydı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Giresun, Karadeniz Bölgesi'nin doğu bölümünde yer alır. Doğuda Trabzon ve Gümüşhane, batıda Ordu, güneyde Erzincan, güney ve güneybatıda Sivas illeri ile çevrilmiştir. Giresun İli'nin kuzeyde, Karadeniz'de 122 km uzunluğunda kıyısı vardır.

Yüzölçümü 6.934 km2 olan il, ülke alanının binde 9'unu kaplamaktadır.

1980'de 480.083 olan il nüfusunun büyük bölümü, kıyı şeridine yerleşmiştir. Denizden hemen sonra başlayan yamaçlar, 50-70 km içeride hızla yükselerek, Giresun Dağları'nı oluşturur. Kıyıya koşut olarak doğu-batı yönünde uzanan Giresun Dağları, Doğu Karadeniz Dağları'nın bir uzantısıdır.

Giresun Dağları ortalama 3.000 m yükseklikte genç dağlardır. 3.000 m'yi aşan dorukları; Abdal Musa (3.331 m), Cankurtaran (3.278 m) ve Gavur Dağı Tepesi (3.248 m) ile Karagöl Dağları üzerindeki Karataş (3.107 m) ve Kırkkızlar Tepeleri'dir (3.025 m).

Doğu Karadeniz'in doğal yapısını oluşturan bu dağlar, güç geçit verir. Denize yaklaştıkça, dağlar derin vadiler ile yarılır. Kıyı ile iç kesimleri, kuzey-güney doğrultusunda Eğribel Geçidi (2.075 m) ve Şehitler Geçidi (2.000 m) birleştirmektedir.

Daha güneyde ise, ilin Harşit Vadisi yoluyla Kelkit Havzası ile bağlantısı vardır. Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane, Giresun illerinden oluşan Doğu Karadeniz Bölgesi, ülke alanının % 9'unu kaplamasına karşılık, ülke nüfusunun % 13,1'ini barındırır. Bu bölge, ülkenin en yoğun nüfuslu kesimlerindendir.

Nüfus yoğunluğu bölgelere göre incelendiğinde, ülke yoğunluğu 45 kişi/km2 iken (1970), Marmara Bölgesi 80,4 kişi/km2 ile birinci sırayı, Doğu Karadeniz Bölgesi ise 58,8 kişi/km2 ile ikinci sırayı almaktadır. 1980'de ülke genelinde nüfus yoğunluğu, km2'de 58 kişiye yükselirken, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, km2'de 71,8 kişiye yükselmişti.

Giresun İli'nin 1980'de 69 olan nüfus yoğunluğu, Türkiye ortalamasının üzerinde, Doğu Karadeniz ortalamasının altındadır. Ayrıca, Eynesil İlçesi, 1972'de 303 kişi/km2 ve 1980'de 341 kişi/km2 ile Trabzon Merkez İlçe'den sonra, tüm bölgede nüfusun en yoğun olduğu kesimdir. Kırsal kesimdeki nüfus yoğunluklarına bakıldığında da, ülke ortalaması 27 kişi/km2 iken, Doğu Karadeniz Bölgesi, bu bakımdan nüfusun en yoğun olduğu yöredir.

Giresun İli'nde yerleşme düzenini belirleyen başlıca etmenler, topografik yapı, tarıma elverişli topraklarla eğim açısından elverişli alanların dağılımı ve ormana yakınlıktır. Bu etmenlerin bir araya gelmesiyle, ilde yerleşmeye elverişli alanlar çok daralmaktadır.

Kıyıya koşut uzanan dağlar, denize çok yakın olduğundan, ilin ancak dar kıyı şeridi ve denize bakan yamaçları yerleşmeye ve tarıma elverişlidir.

Giresun Dağları'nın denize bakan yamaçlarında, eğim yer yer % 40'a yaklaşır ki, bu elverişsiz bir yüzey şeklidir. Bu nedenle, kıyıda yoğunluk yüksektir. Kentsel merkezlerin çoğu kıyıda yer almıştır. Kıyı boyunca, Merkez İlçe'den başka, 6 ilçe merkezi, bir bucak ve 30 köy vardır.

İç kesimlerde ise, yerleşmeler dağınık bir görünümdedir. Toplu köy tipleri, güneyde Kelkit Vadisi'ne doğru uzanan Şebinkarahisar ve Alucra ilçelerindedir. Buralarda eğim daha az ve yükselti 1.000-1.500 m arasındadır.

Giresun İli'nde yerleşme deseninin bir başka özelliği de, yüksek Giresun Dağları'nda bulunan yaylalardaki geçici ya da sürekli yerleşme biçimidir. Geçici yerleşmeler, yazın kullanılır. Alucra İlçesi'nde Akyatak, Tohumluk, Güllüce, Ağalıkkıranı, Çakrak; Dereli İlçesi'nde Kümbet, Kulakkaya, Bektaş, Tamdere, Çağman, Karagöl, Isırganlı; Espiye İlçesi'nde, Karaovacık, Çakıl, Günlük, Karadoğu; Eynesil İlçesi'nde Sisdağı, Panayır, Konakdüzü; Şebinkarahisar İlçesi'nde Kınık, Eribel, Başyayla, Tutak, Teknecik; Tirebolu İlçesi'nde Kavrat, Ağabaşı bunlardan başlıcalarıdır.

Eğimin geneldeki dikliği nedeniyle birden derinleşen Doğu Karadeniz kıyılarının tek adası, 35 dekar genişlikteki Giresun Adası'dır. Eski bazalt kayalarından oluşan adanın, turistik değeri vardır.

1980'de Giresun İli'ne, 10 ilçe, 8 bucak ve 499 köy bağlıydı. Aynı yıl Giresun il nüfusunun % 73,5'i kırsal alanda yaşamaktaydı. Bir başka deyişle, Giresun İli'nde her dört kişiden yaklaşık üçü, köy ve bucaklarda oturuyordu. İl genelinde 100 km2'ye 7,2 köy düşmekteydi.

Giresun İli, Doğu Karadeniz kıyı şeridinde uzanan ana ulaşım ekseni üzerinde yer alır. Doğal yapının zorlamasıyla kıyıya koşut olarak uzanan bu eksen, Giresun İli'ni Samsun ve Trabzon gibi önemli merkezlere bağlar. Merkez İlçe'den başka, 6 kıyı ilçesi, 1 bucak ve 30 köy de bu eksen üzerindedir. Giresun İli, Giresun Dağları'nı yaran kuzey-güney doğrultusundaki 2. derece ulaşım kanalları ile Şebinkarahisar ve Alucra ilçelerine ve İç Anadolu'ya bağlanır.

Giresun İli'nde hava ve demiryolu bağlantısı yoktur. Ancak, Giresun Limanı Doğu Karadeniz'in önemli bir limanıdır ve deniz ulaşımının ağırlığını yüklenmiştir. Deniz ulaşımında Giresun Limanı'ndan başka Görele, Tirebolu ve Bulancak iskelelerinden de yararlanılmaktadır.

Dağların dik yamaçlı oluşu, tarım alanlarını sınırlamıştır. Şebinkarahisar ve Alucra ilçelerinin bulunduğu iç bölüm, meyve-sebze ve tahıl (buğday) tarımı için elverişlidir. Buralarda tarımın temel sorunları, sulama ve gübreleme gereksinimi ve erozyondur. Bu ilçelerde hayvancılık da önemli bir yer tutar.

İlin kıyı kesiminde ise geçim kaynağı fındıktır. Denizden 1.000 m yüksekliğe dek yetişebilen fındığın yanı sıra, kıyı şeridinde küçük çapta mısır, sebze-meyve tarımı da yapılır. Ancak, fındık dışında kalan ürünler yalnızca üreticinin kendi gereksinimini karşılar. Hayvancılık da asıl olarak yetiştiricilerin kendi gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Toprakların engebeliliği ve eğimin yüksekliği nedeniyle, Harşit, Aksu, Güre, Pazarsuyu gibi akarsuların taşıdığı alüvyonlar birikemeden yok olur.

Giresun İli'nin pek çok yerleşme birimi, fındığa olan bağımlılık nedeniyle, ekonomik güçlüklerle karşılaşır. Özellikle Bulancak ve Dereli'de bu bağımlılık fazladır. Eynesil, Tirebolu, Görele ve Espiye gibi kıyı ilçelerinde ise, çay tarımı ikinci bir gelir kaynağı olmuştur. Bu üstün nitelikli çaylar, Tirebolu Çay Fabrikası'nda işlenir.

Kıyı kesiminde balıkçılığın da ekonomik değeri büyüktür. Başta hamsi olmak üzere çeşitli balık türleri, çoğunlukla ucuz bir besin kaynağıdır.

Yüksekliği 1.000 m'ye dek olan fındık-

lıklardan, ortalama 2.000 m'ye dek çıkan ormanlara geçilir. Giresun ormanlarından, ülkenin gazete kâğıdı gereksiniminin bir bölümünü karşılayan Aksu-Seka Kâğıt Fabrikası'na hammadde sağlanır.

Giresun'daki sanayi kuruluşları Merkez İlçe'de toplanmıştır. Bunlar arasında TSEK'ye bağlı Giresun Peynir ve Tereyağı Fabrikası ile Denizcilik Bankası'na bağlı Liman ve Denizyolları İşletmesi kamu yatırımlarıdır. Merkez İlçe'deki özel kesime ait sanayi kuruluşlarının başlıcaları ise Giresun Lata Fabrikası, Sunta Fabrikası, Balık Unu ve Balık Yağı Fabrikası, Fiskobirlik Fındık İşleme ve Entegre Tesisleri'dir. İlin öteki ilçelerinde az sayıda sanayi kuruluşu vardır. Bunlar arasında, Merkez İlçe, Bulancak ve Keşap'taki, kiremit ve tuğla fabrikaları ile, ilde çay üretilen tek ilçe olan Tirebolu'daki çay fabrikası önemlice kuruluşlardır.

KADEMELENME: Giresun İli, 7. kademe (en üst düzey) ilişkilerde İstanbul'a bağlıdır. 6. kademe (üst bölgesel) ilişkilerde de il yine İstanbul'un etki alanı içindedir. Karadeniz Bölgesi'nde bir 6. kademe merkez doğması, en azından, yakın ve orta dönemde, olası olmadığından, bu ilişkilerde ilerde bir değişiklik olması söz konusu değildir.

Giresun İli, Karadeniz Bölgesi'nin iki 5. kademe (bölgesel) merkezi olan Samsun'la Trabzon'un ortasında yer almıştır. Konumunun bu özelliği, ilin bölgesel ilişkilerine yansımıştır. Bulancak, Dereli, Merkez ve Keşap ilçeleri Samsun'un; doğudaki Tirebolu, Görele ve Eynesil ilçeleri ise, Trabzon'un 5. kademe, etki alanı içindedir. Espiye İlçesi'ni, Samsun'la Trabzon ortaklaşa etkilemektedir. İlin konum ve topografyasından kaynaklanan özellikleri, güneydeki ilçelerinin işlevsel ilişkilerinde de kendini göstermektedir. Giresun Dağları'nın güneyinde yer alan ve kuzey kesimle, yol bağlantıları kopuk olan Alucra ve Şebinkarahisar ilçeleri Samsun'la Sivas'ın ortak etki alanındadır.

Giresun Kenti bir 4. kademe (alt-bölgesel) merkezidir. Bulancak, Merkez, Espiye, Keşap, Dereli, Şebinkarahisar ve Alucra bu merkezin doğrudan etki alanı içinde yer almaktadır. Tirebolu, Görele ve Eynesil ilçeleri ise, Giresun'la Trabzon'un ortak 4. kademe etki alanındadır.

İlde, çok sayıda 3. kademe (yerel) merkez yer almıştır. Bunların çoğunluğu kıyı şeridinde olup, birbirine çok yakındır. Kıyı şeridindeki Bulancak, Merkez, Espiye, Tirebolu, Görele ve Eynesil'le, kıyıdan biraz içerdeki Keşap'ın 3. kademe etki alanları, dar şeritler biçiminde güneye doğru uzanmaktadır. Bunlardan, yalnız Eynesil, tam bir 3. kademe merkez olmayıp, 3 ile 2 arasında bir ara kademe niteliğindedir. Eynesil, 3. kademe mal ve hizmetlerden yalnızca bir bölümünü sunabilmekte ve kendisine bağlı bölgeden kaynaklanan mal ve hizmet talebinin bir bölümünü Görele karşılamaktadır. İldeki öbür tam 3. kademe merkezler Dereli ve Şebinkarahisar'dır. Alucra, Şebinkarahisar'ın etki alanı içinde 3 ile 2 arasında bir ara kademe merkezdir. Ekonomik olanakları oldukça kıt bir yörede yer almasına karşın, Alucra'nın nüfusu 1975-1980 arasında yaklaşık % 25 artmış ve 1980'de 8.823'ü bulmuştur. Şebinkarahisar dışında öbür komşu 3. kademe merkezlerden, yüksek dağlarla yalıtılmış olan Alucra'nın, ilerde yöresindeki

Giresun İli Ulaşım Haritası

mal ve hizmet talebi arttıkça, tam bir 3. kademe merkez olması beklenebilir.

Giresun'un, özellikle kıyı kesiminde ve dağların Karadeniz'e bakan eteklerinde çok sayıda 2. kademe (kırsal) merkez oluşmuştur. Bu merkezler, Alucra'da Çamoluk ve Yenice; Bulancak'ta Büyükada ve Piraziz; Dereli'de Tamdere, Çalca, Yavuzkemal ve Konuklu; Espiye'de Yağlıdere ve Günece; Görele'de İnanca, Kırıklı, Koyunhamza ve Çanakçı; Keşap'ta Yolağzı ve Karabulduk; Şebinkarahisar'da Altınçevre; Tirebolu'da Kovanpınar, Y.Ortacami, Y.Boyunyoğun ve Harşit'tir (Doğankent). Bu yirmi bir tane 2. kademe merkezden 5'i, 1980'de nüfusları 2.000'in üstünde olan güçlü 2. kademe merkezlerdir. Bunlardan, kıyı şeridindeki Piraziz dışındakiler, kıyıdan içerde yer almıştır ve daha çok güneyde kalan köylerden kaynaklanan mal ve hizmet talebini karşılamaktadır. Bu kırsal merkezlerden 6'sının nüfusları 1.000-2.000 arasındadır. Bunlardan hiçbirinin daha üst kademe bir merkez olabilme olasılığı yoktur. Çünkü, Alucra ve Şebinkarahisar'dakilerle, Doğankent dışında tümü 3. kademe merkezlere yakındır. Ayrıca, gerek ekonomik olanaklar, gerekse nüfus yoğunlukları daha üst kademe bir merkeze dönüşmelerine olanak tanıyacak ölçüde değildir.

ULAŞIM: Giresun, karayolu ve denizyolu ulaşımından yararlanan bir ildir. Kıyıya koşut uzanan karayolu, tüm Doğu Karadeniz illerinden geçer. Mal akımı açısından da bu eksenin en çok kullanılan bölümü, Rize-Samsun arasıdır. Giresun İli de bu eksen üzerindedir. Trabzon-Samsun üzerinden ülke ana ulaşım sistemine bağlanır. Merkez İlçe'nin yanı sıra, ilin Dereli, Alucra, Şebinkarahisar ilçeleri dışındaki tüm ilçeleri bu ulaşım ekseni üzerindedir.

Kıyı şeridi ile ilin iç kesimleri arasındaki bağlantılar, birinci ve ikinci derece bağlantılardır. Trabzon ve Samsun illeri ile olan bağlantılar birinci derece önemli bağlantılardır. İlde dört de ikinci derece bağlantı vardır. Bu ikinci derece bağlantılar kıyıya koşut uzanan dağlardan geçer. Bunlardan en önemlisi, Giresun-Şebinkarahisar-Sivas bağlantısıdır. Bu yol virajlıdır. Şehitler Geçidi'ni aşar ve kötü hava koşullarında geçiş güçleşir.

KARAYOLU: İldeki toplam 350 km'lik devlet yolunun tümü bakımlıdır. 1981'de bunun 145 km'si sert, 192 km'si yumuşak yüzeyliydi; 13 km'si de toprak yoldu. Devlet yollarının % 41'ini oluşturan sert yüzeyli yollar asfalttır. Kuzeydeki kıyı yolu ile Giresun-Dereli arasındaki yol bu türdendir. İldeki devlet yollarının 298 km'lik bölümünde kar mücadelesi yapılmaktadır. İlde, 6,5 m genişliğindeki yollar çoğunluktadır (340 km). 7 km yol 8,00-9,9 m, 3 km yol da 10,00-11,9 m genişliktedir. İlde, 12 m genişlikte yol yoktur. Şebinkarahisar-Alucra arasındaki devlet yolu stabilizedir. Bu yol, Suşehri-Şiran bağlantıları ile, ili güney illere bağlar.

İlde 350 km'lik devlet yoluna karşılık, 211 km il yolu vardır. Bunun % 73,5'i (155 km) gevşek yüzeylidir ve çoğu dağ yoludur. 36 km'si sert yüzeylidir. Espiye-Yağlıdere

Yolu'nun büyük bölümü ve Keşap-Karabulduk bağlantısı bu tür yollardır. İl yollarının 6 km'si de toprak yoldur. İlde, kışın geçit vermeyen 14 km yol vardır. İl yollarının % 40,5'inde sürekli kar mücadelesi yapılmaktadır. 507 köy ve bucaktan 32'si devlet ve il yolundan (% 6,5), 178'i kaplamalı yoldan (% 35) ve 139'u da düzlenmiş yoldan (% 27,5) yararlanmaktadır. 158 köyün (% 31) yolu yapılmamıştır. Giresun'da yolsuz köylerin oranı ülke ortalamasının üzerindedir. Bu, ilin dağlık bir yöre olmasından ileri gelmektedir.

Plaka numarası 28 olan ilde 1980'de çeşitli türlerde toplam 6.024 motorlu taşıt vardı (Tablo 14). İl motorlu taşıt parkı 1970-1980 arasında yaklaşık 3 kat artmıştır. Aynı dönemde, ülke genelindeki artış 2 kattır. Bu yıllarda en önemli artış, otomobil sayısında gerçekleşmiştir. 1970'te 344 olan otomobil sayısı 1980'de yaklaşık 7,5 katına ulaşmıştır. 1980'de motorlu taşıt parkında en yüksek pay otomobillerindi (% 42,4). 1970-1980 döneminde 1,5 kat artan kamyonlar ise ikinci sıradadır (% 24,4). 1980'de ilde 80 kişiye bir araç düşmekteydi.

Tablo 14
Giresun İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	344	2.555
Minibüs	167	855
Otobüs	148	226
Kamyonet	180	733
Kamyon	594	1.469
Motosiklet	73	96
Özel Nitelikli Taşıtlar	17	30
Yol ve İş Makineleri	51	60
Toplam	1.574	6.024

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

1978'de Giresun İli'nde toplam taşıt akımı 372.990 taşıt × km idi. Bunun % 63,5'i otomobiller, % 30,5'i kamyonlar, % 6'sı da otobüslerle gerçekleştirilmiştir. Otomobillerin taşıt akımındaki yüksek payı, yolcuların dağılımında da öndedir. 1978'de 2.292.199 yolcudan % 70'i otomobil, % 23'ü otobüs ve % 7'si kamyon ile taşınmıştır. Aynı yıl, Giresun'da taşınan eşya 620.422 ton × km idi. Bunun içinde en yüksek pay % 46 ile işlenmiş eşyadaydı; taşınan eşyanın % 24,5'i tarımsal maddeler, % 25'i madeni eşya idi.

DENİZ YOLU: Giresun İli'nin Karadeniz'de 122 km kıyısı vardır. Bu kıyı üzerindeki pek çok ilçenin deniz ulaşımı ilişkisi olmakla birlikte, deniz ulaşımı asıl olarak üç ilçeden yapılır. Bunlar Merkez, Tirebolu ve Görele'dir. İlin en önemli limanı Giresun Limanı'dır.

Giresun Limanı, 1954'te yapılmıştır. 1969'a değin Trabzon Liman İşletmesi'ne bağlı bir birim iken, bu yıldan sonra, Denizcilik Bankası'nca bağımsız bir tesis olarak işletilmeye başlamış, limanın kapalı ambar alanı da 47.953 m2'ye yükseltilmiştir. Limanda silo ve stoklama olanağı yoktur. Limanın rıhtımları 728 m boyundadır. En az su derinliği, şilep rıhtımında 8 m'dir. Limanda sert havalarda limana yanaşmayı sağlayan 1.200 m boyunda bir mendirek vardır. Limana aynı anda 2 gemi ve 10 motor yanaşabilmektedir. Limanın art bölgesi Doğu Anadolu'dur. Karadeniz'in yükleme-boşaltma ve ambarlama faaliyetleri açısından önemli bir tesisi olan Giresun Limanı, giren-çıkan gemi sayısı ve gemilerin toplam tonajı açısından Trabzon Limanı'nın 1/3'ü boyutundadır. Limana giren-çıkan eşya miktarı açısından da kapasitesi yine Trabzon Limanı'na göre 1/5 dolayındadır.

İlde ayrıca, Tirebolu ve Görele ilçelerinin iskeleleri vardır. Tirebolu İskelesi belediyenindir. 70 m boyunda ve 15 m genişliktedir. Yanaşma yerinde su derinliği 1,5 m ve denizden yükseklik 1 m'dir. Limana aynı anda 3 gemi yanaşabilir. Balıkçı kayıkları ve küçük motorların yararlanabileceği bir iskeledir. Rüzgâra ve dalgalara karşı korunaklıdır. Ancak, kötü havalarda limana giriş güçleşmektedir.

Görele İskelesi de belediyenindir. Boyu 120 m, genişliği 6-8 m arasındadır. Yanaşma yerinde su derinliği 7 m, denizden yükseklik 3 m'dir. İskeleye aynı anda 2 gemi ve 4 motor yanaşabilmektedir.

HABERLEŞME: Giresun İli haberleşme sistemi, Samsun PTT Bölge Baş Müdürlüğü'ne bağlıdır.

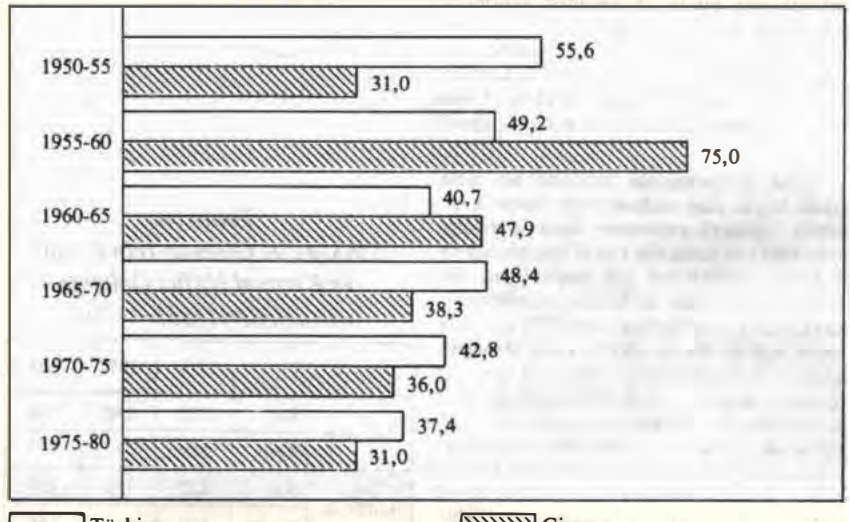
Giresun'da yurt içi posta trafiği oldukça yoğundur. İlde, yurt dışı posta trafiğinin de Doğu Karadeniz Bölgesi'nin öbür iki önemli merkezi olan Samsun ve Trabzon kadar yoğun olduğu gözlenir. Yurt dışı telgraf haberleşmesi de ilde hayli yoğundur. Buna, ilin bölgenin bir dışsatım limanı olması yanında, yurt içi ve yurt dışına önemli ölçüde göç veren bir il olma özelliği de neden olmaktadır. Giresun İli'nin tüm ilçelerinde PTT merkezi vardır. Giresun İli'nde posta trafiği yoğunluğu açısından, dışa en açık ilçeler; Merkez İlçe, Bulancak ve Şebinkarahisar'dır. Bu açıdan en kapalı ilçeler, Eynesil ve Keşap'tır. İlde 10 PTT merkezi, 20 şube ve 151 acente vardır. PTT işyerinden her birine ortalama 16.000 kişi düşmektedir. Türkiye ölçeğinde bu sayı 14.653 kişidir. PTT işyerlerinin ortalama hizmet alanı Türkiye'de 253 km2, Giresun'da 231 km2'dir.

Giresun İli Aralık 1981'de otomatik telefon santralına bağlanmıştır. Bu santralın abone kapasitesi 2.500'dür. İlde abone sayısı 1980'de 6.482, bunlardan 2.892'si Merkez İlçe'de idi. İlde telefon bekleyenlerin sayısı da aynı yıl 4.895 idi. Yine, 1980'de Giresun'da teleks abonelerinin sayısı 5 ve teleks bekleyenlerinki 24'tü. İdeki radyo sayısında da son yıllarda artış görülmüştür. 1969'da 28.910 olan ruhsatlı radyo sayısı, 1980'de 36.722'ye yükselmiştir. Aynı yıl ilde 15.307 tane de ruhsatlı televizyon alıcısı vardı.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Giresun, nüfusun kır-kent bileşimi açısından kırsal niteliği ağır basan bir ildir. 1980'de 480.000 olan il nüfusunun 353.000'i, yani yaklaşık her 4 kişiden üçü köy ve bucaklarda oturuyordu.

Giresun'un kırsal ve kentsel nüfusunun Cumhuriyet Dönemi'nde gösterdiği büyümeyi birbirinden farklı özellikler gösteren dönemlere ayırarak incelemek gerekir. Cumhuriyet Dönemi'nde ilk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927'de ilin yalnızca 21.000 olan kentsel nüfusunun il toplam nüfusuna oranı % 12,7 gibi çok düşük bir düzeyde idi. 1927-1940 arasında Giresun'un hem kırsal, hem de kentsel nüfusu yönetsel yapıdaki değişikliklere bağlı olarak hızlı bir şekilde ve birbirine eşit oranda artmıştır. 1927'de Giresun'a bağlı olmayan Alucra ve Şebinkarahisar 1933'te iki ayrı ilçe olarak bu ile bağlanmıştır. 1934'te de önceki yıllarda Merkez İlçe'ye bağlı olan Bulancak ilçe olmuştur. Yönetsel yapıdaki değişikliklerle 3 yeni kent

Şekil 6
Türkiye ve Giresun'da Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

merkezinin kurulması 1927-1940 döneminde kentsel nüfusun % 68 gibi büyük bir oranda artmasına yol açmıştır. Ancak, bu hızlı büyümenin temel nedeni olan yönetsel değişikliklerin etki payı giderildiğinde, kentsel nüfustaki büyüme, % 6 dolayına inmektedir.

Giresun'a bağlanan Alucra ve Şebinkarahisar'ın kırsal nüfuslarının hayli fazla olması, aynı dönemde kırsal nüfusun da % 68 oranında artmasına neden olmuştur. Kentsel ve kırsal nüfus artış oranlarının eşit olması sonucu, bu dönemin sonunda ilin kırsal ve kentsel nüfus oranları 1927'ye göre değişmeyerek aynı kalmıştır.

1940-1950 dönemi kentsel nüfusta durağanlığın, kırsal nüfusta ise yavaş ama düzenli bir artışın söz konusu olduğu yıllardır. II. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan bu dönemin ilk beş yılında, yani 1940-1945 arasında Giresun'da büyük bir kıtlık başgöstermiş, özellikle kentsel alanda oturanların bir bölümü il dışına göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece, 5 yıl içinde ilin kentsel nüfusu 3.000 kişi azalmıştır. 1945-1950 arasında biraz artmasına karşın, 1950'de kentsel nüfus 1940'taki düzeyine ulaşamamıştır.

Kırsal alanda yaşayanlar ise, kıtlık yıllarında tarım kesiminde faaliyetlerini sürdürebildiklerinden il dışına gitmemişlerdir. Acak, savaşın ülke genelinde olduğu gibi, Giresun'da da doğurganlık düzeyini olumsuz yönde etkilemesi nedeniyle, kırsal nüfus 1940-1950 arasında ancak % 9 oranında artabilmiştir.

Böylece, 1950'ye gelindiğinde Giresun' da kentsel nüfus oranı % 11,6'ya düşmüştü (Tablo 15).

Kentsel nüfusun, önceki yıllarda olduğu gibi, daha iyi iş olanakları bulmak amacıyla il dışına göçün sürmesi, Giresun'da kentleşme hızının 1950'den 1960'a değin ülke ortalamasının gerisinde kalmasına yol açmıştır. 1955-1960 arasında, istatistiklerde, kentleşme hızının çok yüksek olması bu yıllarda yapılan yönetsel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde 1957'de Espiye, 1958'de Dereli ve 1960'ta Eynesil 3 ayrı ilçe olmuştur. Bu yönetsel değişikliklerin kentleşme hızına etki payı giderildiğinde, istatistiklerde binde 75 görünen kentleşme hızı, binde 38'e düşmektedir.

İlde en hızlı kentleşme, 1960-1965 arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde kentleşme hızı binde 47,9'a ulaşmış ve ilk kez binde 40,7 olan ülke ortalamasını aşmıştır (Şekil 6).

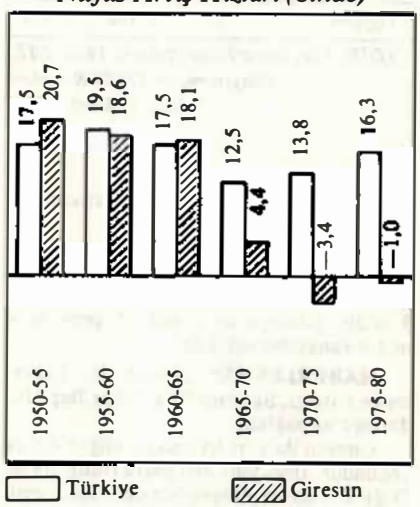
Ülke ortalamasının üstünde bir hızla artan kırsal alan nüfusu artık tarım kesiminde çalışarak geçinemez duruma geldiği için, 1965'ten sonra ilin kırsal kesiminden de il dışına şiddetli bir göç başlamıştır. Bu göçün kırsal alan nüfusunu aşındırması, kırsal nüfus artış hızının 1965-1970 arasında binde 4,4 ile bir önceki 5 yıllık dönemin dörtte biri düzeyine düşmesine yol açmıştır (Şekil 7). Böylece, 1950-1970 arasında kırsal alan nüfusu % 36 oranında artarken, kentsel nüfus da daha çok 1955-1960 arasındaki yönetsel değişikliklere ve 1960-1965 arasındaki hızlı nüfus artışına bağlı olarak, 20 yıl içinde % 162 oranında büyümüştür (Tablo 16). Her iki artış oranı da yaklaşık olarak ülke genelindeki büyümeye eşittir.

Tablo 15
Türkiye ve Giresun'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Giresun	Kır	88,4	89,5	79,9	73,5
	Kent	11,6	15,5	20,1	26,5

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 7
Türkiye ve Giresun'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 16
Türkiye ve Giresun İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Giresun	Kır	122	136	133
	Kent	170	262	366

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Kentsel nüfusun kırsal nüfustan daha hızlı artması, Giresun'da bu dönemde kentsel nüfus oranının önemli ölçüde büyümesine yol açmış ve 1950'de % 11,6 olan bu oran, 1960'ta % 15,5'e, 1970'te ise % 20,1'e ulaşmıştır.

1970'ten sonra, il dışına göçün iyice şiddetlenmesi kırsal alan nüfusunun mutlak olarak azalmaya başlamasına yol açmıştır. Dolayısıyla, 1970'ten sonra kırsal alanda bir nüfus artışından değil, gerilemeden söz etmek gerekir. Kırsal alan nüfusunun gerileme sürecine girdiği 1970-1980 arasında, kentsel nüfus artışı yavaş bir biçimde sürmüştür. Bununla birlikte, kentsel yerleşim merkezlerinin de il dışına göç vermesi nedeniyle, bu kesimde de nüfus artış hızı giderek düşmüştür (Şekil 6).

Kentsel nüfusun yavaş da olsa artması, buna karşılık kırsal nüfusun mutlak olarak azalması, bu yıllarda önemli bir kentleşme eğilimi olmamasına karşın, Giresun'da kentsel nüfus oranının 1970'ten sonra da önemli bir oranda büyümesine yol açmıştır. 1980'de ilde kentsel nüfus oranı % 26,5'e yükselmiştir (Tablo 15).

Giresun'da kentsel nüfus varlığı ve bu nüfusun zaman içindeki gelişmesi ilçeler ölçeğinde incelendiğinde, genel olarak ilçelerin kentsel nüfus varlıklarının cılız olduğu görülmektedir. İlde, 1980'de hâlâ kentsel nüfusu 50.000'i aşan ilçe bulunmamaktaydı. İlde, 1965'e değin kentsel nüfusu 25.000'in üstünde olan ilçe yoktu. Kentsel nüfusu 1927'den beri 10.000 dolayında olan Merkez İlçe, 1965'te 25.000 sınırını biraz aşmış, 1980'de 50.000'e yaklaşmıştır. Kentsel nüfus varlığı açısından önemlice olan ilçelerden Bulancak ve Şebinkarahisar'ın nüfusları, 1970'ten sonra 10.000'in biraz üzerine çıkmıştır. Öteki 7 ilçenin kentsel nüfusları 10.000'in altında olduğu gibi, bunlardan Dereli'nin nüfusu 5.000'in de altındadır (Tablo 17).

1980'e değin Giresun ilçelerinden hiçbirinin kentsel nüfusu kırsal nüfusundan büyük değildi. 1980'de yalnızca Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşmıştı. Bu ilçede nüfusun % 53'ü kent merkezinde oturuyordu.

1950-1980 arasında, Giresun'da kentsel nüfusu en hızlı büyüyen ilçe Alucra olmuştur. Ancak, bu hızlı büyüme, asıl olarak, 1950'de ilçenin kentsel nüfus varlığının çok küçük olmasından kaynaklanmaktadır. İlçenin 1950'de yalnızca 854 olan kentsel nüfusu, 30 yıl içinde mutlak olarak 8.000 kişi artınca 10,5 katına ulaşmıştır.

Nüfus büyüklüğü bakımından her za-

man ilk sırada yer almış olan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, 30 yıl içinde 2,5 katını aşmış, Görele'ninki de 2,5 katına yaklaşmıştır. Öteki ilçelerdeki büyüme ise bunlara göre daha yavaş olmuştur (Tablo 18).

Bir yerleşme biriminin yönetsel bakımdan kent tanımına girmesi, kır yaşantısı ve tarımın egemenliğinden çıkarak "gerçek kent" niteliği kazanacağı anlamına gelmez. Bu nedenle, kent tanımında, "gerçek kent" niteliği kazanmanın önemli koşullarından biri olarak kabul edilen "10.000 + nüfus" barındırmayı ölçüt almak daha uygundur. İldeki kentleşme oranları 10.000 + ölçütüne göre hesaplanırsa, bu oranların 1965'e değin, zaten düşük olan ve yönetsel bölünüş ölçütüne göre hesaplanan oranların üçte biri düzeyinde kaldığı görülür (Tablo 19). İlde bu yıla değin yalnızca bir ilçenin kentsel nüfusu 10.000'i aşıyordu. 1965-1970 arasında 2 ilçenin kentsel nüfusunun bu sınırı aşması ile kentsel nüfus oranı 5 yıl içinde 2 katına çıkmıştır. 1965'te 10.000 sınırına çok yaklaşan bu 2 ilçenin 1970'te "kent" tanımına girmesi, kentleşme hızının 1965-1970 arasında yönetsel bölünüştekinin 4 katına ulaşmasına yol açmıştır (Tablo 19).

İlin 10 ilçesinden 7'sinin nüfusunun 10.000'in altında olması nedeniyle, 1970'ten sonra da 10.000 + nüfus ölçütüne göre kentleşme oranı, yönetsel bölünüştekine göre çok düşüktür.

Giresun'da kentleşme oranı ülke geneline göre de çok düşüktür. Merkez İlçe'nin nüfusundaki yavaş büyümeye bağlı olarak, iki ortalama arasındaki fark 1965'e değin Giresun aleyhine önemli ölçüde büyümüştür. 1965-1970 arasında azalan bu fark 1970'ten sonra fazla değişmemiştir (Tablo 20). 1980'de, 10.000 + nüfus ölçütüne göre kentleşme oranı, Giresun'da % 15,6 iken ülke ortalaması % 43,9 idi.

GÖÇ: Giresun, 1940'lardan sonra il dışına önemli miktarda göç vermeye başlamış ve sürekli olarak önemini koruyan bu olgunun, il nüfusunun bütün yapısal özellikleri ve gelişme deseni üzerinde önemli etkileri olmuştur. İlde, nüfus artışının yavaş olması ve çalışma çağındaki nüfusun göreli payının giderek daralması *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus),* hep göç olgusunun il nüfusunu aşındırmasından kaynaklanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına rastlayan 1940'larda, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Giresun'da büyük bir kıtlık baş göstermiştir. Bu yıllarda kırsal alanda oturanlar, tarım kesimindeki geleneksel ekonomik faaliyetlerini -daralmış olmakla birlikte- sürdürmüşler, kentsel yerleşim merkezlerinde oturanların bir bölümü de çalışmak için il dışına gitmeye başlamıştır. Göç olgusunun şiddeti, 1940-1945 arasında ilin kentsel nüfusunun mutlak olarak azalmasına yol açmıştır. İlde nüfusu geçindirecek iş olanaklarının bulunmamasına, ekim alanlarının kısıtlılığına ve tarım teknolojisinin geriliğine bağlı olarak tarımsal üretim yeterince artırılamadığından il dışına göç hareketinin önemi izleyen yıllarda da sürmüştür.

1950'ye gelindiğinde, Giresun'da doğmuş olup başka illerde oturmakta olanların oranı % 13 dolayında idi. 1950'den sonra köy ve bucaklarda oturanların da il dışına göç etmeye başlaması, göçün nüfusun gelişmesi üzerindeki olumsuz etkisini daha da artırmıştır. Öyleki 1965'te il dışında oturan Giresun doğumluların oranı % 20'ye ulaşmıştı.

Kırsal alandan göç özellikle 1965'ten sonra iyice şiddetlenmiştir. İlde zaten az olan tarıma elverişli toprakların bu yıllarda, giderek büyüyen kırsal nüfusu artık besleyemez duruma gelmesi, bu kesimde yaşayanların da il dışına yönelmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak kırsal alan nüfus artış hızı 1965-1970 arasında, 1960-1965 dönemindekinin dörtte biri düzeyine düşmüştür. Bu dönemde il, göç yoluyla net 11.000 kişilik nüfus yitirmiştir. Bu sayının toplam nüfusa oranı % 2,5 idi.

İlde tarım kesiminde halkın temel geçim kaynağı olan fındık yetiştiriciliğinde sürekli bir bakım gerekmediğinden halkın yılın

Tablo 17
Giresun İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)*

		1927	1950	1960	1970	1980
Giresun İli	Toplam	166.116	299.555	381.453	451.679	480.083
	Kent	21.219	34.770	59.090	90.906	127.111
	Kır	144.897	264.785	322.363	360.773	352.972
Merkez İlçe	Toplam	93.268	65.205	61.858	77.622	86.405
	Kent	11.888	12.507	19.902	32.522	45.690
	Kır	81.380	52.698	41.956	45.100	40.715
Alucra	Toplam	—	32.654	36.491	36.437	38.467
	Kent	—	854	1.905	3.785	8.823
	Kır	—	31.800	34.586	32.652	29.644
Bulancak	Toplam	—	45.534	56.756	68.277	74.800
	Kent	—	5.253	7.346	11.469	16.089
	Kır	—	40.281	49.410	56.781	58.711
Dereli	Toplam	—	—	30.189	35.554	36.758
	Kent	—	—	1.234	4.250	4.550
	Kır	—	—	28.955	31.304	32.208
Espiye	Toplam	—	—	37.431	48.345	52.564
	Kent	—	—	4.148	6.164	9.183
	Kır	—	—	33.283	42.181	43.381
Eynesil	Toplam	—	—	13.831	16.523	17.369
	Kent	—	—	4.521	5.738	6.599
	Kır	—	—	9.310	10.785	10.770
Görele	Toplam	37.514	43.711	42.759	49.711	48.660
	Kent	5.956	2.118	3.009	6.244	7.321
	Kır	31.558	41.593	39.750	43.467	41.339
Keşap	Toplam	—	28.222	29.583	31.478	30.658
	Kent	—	2.202	3.573	4.481	5.836
	Kır	—	26.020	26.010	26.997	24.822
Şebinkarahisar	Toplam	—	24.746	28.833	32.443	34.143
	Kent	—	7.577	8.747	10.255	13.037
	Kır	—	17.169	20.086	22.188	21.106
Tirebolu	Toplam	35.334	59.483	43.722	55.289	60.259
	Kent	3.375	4.259	4.705	5.971	9.983
	Kır	31.959	55.224	39.017	49.318	50.276

* 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
Giresun'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	159	260	365
Alucra	223	443	1.033
Bulancak	140	219	306
Görele	142	295	346
Keşap	162	204	265
Şebinkarahisar	115	135	172
Tirebolu	111	140	234

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

birçok ayında ekonomik faaliyetlerin dışında kalması, 1970'ten sonra toprak sahibi köylülerin de il dışına gitmeye başlamasına yol açmıştır. Bu kişiler Giresun'la bağlarını koparmamışlar, fındık toplama mevsiminde ise geri dönmeyi sürdürmüşlerdir.

Giresun'un verdiği göç genel olarak aile düzeyinde gerçekleşmekte ve göç edenlerin yarıdan çoğu İstanbul'a gitmektedir. İstanbul'dan başka, Samsun ve Zonguldak da Giresun'dan önemli ölçüde göç alan illerdir.

Giresun'dan göç edip il dışında çalışanlar, bu ille bağlarını tümüyle koparmamakta ve bir bölümü emekli olduktan sonra Giresun'a geri dönmeyi yeğlemektedir. Bu durum 1965'ten sonra ilde yaşlı nüfusun payının ve Emekli Sandığı'ndan maaş alan emekli sayısının önemli ölçüde artmasına yol açmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus; Sosyo-Ekonomik Yapı, Sosyal Güvenlik).*

Göç yoluyla sürekli olarak nüfus yitiren Giresun'a, çevre illerden sınırlı da olsa bir nüfus akımı söz konusudur. Ancak, ile gelenlerin sayısı çok düşük olduğu gibi, il toplam nüfusu içindeki payları da ülke ortalamasının çok gerisinde olagelmiştir. Nitekim, 1950'de başka ilde doğmuş olup Giresun'da oturmakta olanların oranı % 2'yi bile bulmazken ülke ortalaması % 8 idi. Bu oran 1970'te ülke genelinde % 16,5'e ulaşmış, Giresun'da ise ancak % 4'e yükselebilmiştir. 1975'te Giresun'da oturan il dışı doğumluların sayısı yalnızca 14.000 kişi idi ve bu sayının toplam nüfusa oranı % 3'tü. Bunların % 31'i Trabzon, Ordu ve Gümüşhane gibi 3 komşu ilden gelmişti.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1461'de Fatih Sultan Mehmed, Giresun'u Trabzon ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na katmıştır. Cumhuriyet'in ilanına değin Trabzon'a bağlı bir ilçe olan Giresun, 1923'te il yapılmıştır.

1980'de Giresun İli'nde Merkez İlçe ile birlikte 10 ilçe, 8 bucak ve 499 köy bulunmaktaydı. Toplam belediye sayısı 18 idi. Bunların 10'u ilçe, 5'i bucak ve 3'ü köy belediyesidir. 1923'te Giresun'a Tirebolu, Görele ve Merkez ilçeleri ile Bulancak, Keşap, Espiye bucakları bağlıydı. Daha sonra 1933'te Şebinkarahisar ve Alucra Giresun'a katılmış; 1934'te Bulancak, 1945'te Keşap, 1957'de Espiye, 1958'de Dereli ve 1960'ta da Eynesil ilçe olmuştur.

MERKEZ İLÇE: Karadeniz kıyısında yer alan Merkez İlçe'nin yüzölçümü 317 km2, denizden ortalama yüksekliği 10 m'dir. 1980'de ilçenin nüfusu 86.405 idi. Giresun İli'nin en kalabalık ilçesi olan Merkez İlçe, aynı zamanda ilin kent nüfusu kır nüfusundan fazla olan tek ilçesiydi. Merkez İlçe' nin kent nüfusu 1980'de 45.690 idi. Giresun'da nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır. Merkez İlçe dışındaki ilçelerde, kentlerde yaşayanların ilçe nüfusuna oranı hayli düşük olup, en az % 12,4 (Dereli) ile en çok % 38 (Şebinkarahisar ve Eynesil) arasında değişmektedir. Merkez İlçe'nin nüfus yoğunluğu da yüksek olup, km2'de 273 kişidir. İlçeye 53 köy bağlıdır. Köylerin ortalama nüfusu 768 kişidir. İlçede nüfusu 1.000'i aşan köylerin sayısı 12'yi geçmez. Merkez İlçe, Giresun'un yerleşme sıklığı oldukça yüksek ilçelerinden biridir. 100 km2'ye 17 köy düşmektedir.

İlçe, 1940-1945 arasında % 32 oranında nüfus yitirmiştir. 1940'ta 90.622 olan ilçe nüfusu 1945'te 61.418'e inmişti. Bu nüfus azalması, o yılarda başgösteren kıtlık ve kıtlığın başlattığı il dışına göç olayından kaynaklanmaktaydı. 1945-1965 arasında, nüfusunda yalnızca 8.905 kişilik bir artış olan (% 12,6) ilçede, 1965-1975 dönemindeki nüfus artışı da % 14 düzeyindedir. Bu yüzden Merkez İlçe, 1940'lardaki nüfus varlığına 1980'de bile ulaşabilmiş değildir.

Merkez İlçe'nin tek belediyesi olan Giresun Belediyesi, 1875'te kurulmuştur. 1873'te kurulan Görele Belediyesi'nden sonra ilin en eski belediyesidir.

Merkez İlçe, belediye hizmetleri açısından görece düzenli bir gelişme göstermektedir. Dar yerleşme alanının dağlık olması ve kıyı şeridinden sonra hemen yükselmesi, altyapı hizmetlerinin götürülmesinde sorunlar yaratmaktadır. Merkez İlçe'de, içme suyu şebekesi vardır. İçme suyunun arıtılmasında gaz-klor kullanılmaktadır.

Kanalizasyon gereksinimini karşılamak için, 450 hektar alanda kanalizasyon şebekesi planlanmıştır. Bu şebekenin 1982'de ancak 1/3'lük bölümü tamamlanmıştı.

İlçenin yerleştiği alanın dağlık oluşu, ulaşımı da etkilemektedir. Ancak, kıyı yolu trafik yükünün önemli bölümünü karşılamaktadır. Giresun Limanı ise, deniz ulaşı-

Tablo 19
İdari Bölünüşe ve 10.000 + Nüfus Ölçütlerine Göre Giresun'da Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre
1950	11,6	4,2	31,0	39,6
1955	12,1	4,6	75,0	53,3
1960	15,5	5,2	47,9	48,2
1965	17,5	5,9	38,3	152,4
1970	20,1	12,0	36,0	28,6
1975	23,5	13,5	31,0	35,6
1980	26,5	15,6		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Giresun İli ve Türkiye Kentleşme Oranları
(10.000 + Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Giresun	7,2	4,2	4,6	5,2	5,9	12,0	13,5	15,6
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—55,6	—77,5	—79,6	—79,9	—80,2	—66,5	—67,4	—64,5

$$K = \left(\frac{\text{Giresun İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Giresun İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklıkları

Giresun-Alucra	131 km
Giresun-Bulancak	14 km
Giresun-Dereli	33 km
Giresun-Espiye	40 km
Giresun-Eynesil	90 km
Giresun-Görele	73 km
Giresun-Keşap	13 km
Giresun-Şebinkarahisar	118 km
Giresun-Tirebolu	54 km

Giresun'un Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Giresun-Ordu	47 km
Giresun-Trabzon	140 km
Giresun-Erzincan	253 km
Giresun-Samsun	220 km
Giresun-Rize	229 km
Giresun-Gümüşhane (kıyı yolu)	159 km
Giresun-Sivas	302 km
Giresun-Ankara	628 km
Giresun-İstanbul	957 km

mından yararlanılmasına olanak vermektedir *(Bak. Ulaşım)*.

Merkez İlçe, ilin en önemli sanayi merkezidir. Merkez İlçe sınırları içinde Aksu-Seka Kâğıt Fabrikası, Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisleri, Köykobir'in Sunta Fabrikası ile TSEK'nin Süt Fabrikası bulunmaktadır *(Bak. Sanayi)*.

Giresun'un en önemli gelir kaynağı olan fındık, Merkez İlçe'de üretilen başlıca bitkisel üründür. Fındık hasadı, Merkez İlçe'de eylül-aralık aylarında ticaretin canlanmasını da sağlar.

Merkez İlçe'de balıkçılık da yapılmaktadır.

ALUCRA: Giresun İli'nin güneyinde, Giresun Dağları'nın, Kelkit Havzası'na yöneldiği yöreddir. Doğuda Gümüşhane, güneyde Erzincan illeriyle komşudur. Giresun'un, il merkezine en uzak (131 km) ilçesidir.

Yüzölçümü 1.618 km2 olup, Giresun İli'nin alan olarak en büyük ilçesidir. 1980'de nüfusu 38.467 olan Alucra, aynı zamanda Giresun'un nüfus yoğunluğu en düşük (km2'de 24 kişi) ilçesidir. Nüfusun 1/4'ünden azı (8.823) kentte yaşamaktadır. İlçeye, Çamoluk Bucağı ile 72 köy bağlıdır. Ortalama köy nüfusu 412'dir. Nüfusu 1.000'in üzerinde köy sayısı 3'tür. İlçede 100 km2'ye 4,5 köy düşmektedir. Yerleşmeler arasında ortalama 20-25 km vardır. İlçe, dağınık yerleşme türünün en iyi örneğidir.

Alucra, ildeki küçük ve büyükbaş hayvancılığın yoğunlaştığı ve yaylacılığın yapıldığı en önemli ilçedir ve bu nedenle, ilçe nüfusu yarı göçebe durumdadır. Yaz aylarında yapılan yaylacılık, geçici bir yerleşme biçimidir ve yoğun nüfus hareketlerine yol açmaktadır.

İlçede ayrıca buğday tarımı yapılmaktadır. Kelkit Irmağı'nın her iki kolu Alucra İlçesi'nden kaynaklanmakta, komşu ilçe Şebinkarahisar'da birleşmektedir. Alucra İlçesi içinde kalan Kelkit Havzası'nda, sulanabilir yerlerde meyvecilik de yapılmaktadır.

1933'te Giresun'a bağlanan Alucra İlçesi'nde, 1892'de belediye örgütü kurulmuş idi. Alucra İlçesi İmar Planı 1953'te İller Bankası'nca yapılmıştır.

BULANCAK: Bulancak, Giresun İli'nin batısında yer alan tek kıyı ilçesidir. Bulancak İlçesi, nüfus açısından Giresun İli'nin Merkez İlçe'den sonra en büyük ilçesidir. Giresun'a 14 km uzaklıktadır ve adını doğusundaki Bulancak Deresi'nden almıştır.

Yüzölçümü 808 km2 olup, denizden yüksekliği ortalama 10 m'dir. 1980'de toplam nüfusu 74.800 idi. İlçenin gelişmesinde, Giresun'a yakınlığının olumlu etkisi olmuştur. İlçeye Merkez Bucağı'ndan başka, Kovanlık ve Piraziz bucakları ile 62 köy bağlıdır. İlçe nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşamaktadır. Kent nüfusu ise, yalnızca 16.089 olup, toplam nüfusun % 21,5'idir. İlçede nüfus yoğunluğu 93 kişi/km2'dir. Bulancak İlçesi'nde köyler, öbür ilçelere göre daha büyüktür. Ortalama köy nüfusu 947, nüfusu 1.000'in üzerinde köy sayısı 21'dir. İlçede 100 km2'ye 8 köy düşmektedir.

1923'te Giresun, il olduğunda, bir bucak olan Bulancak, 1934'te ilçe olmuştur. 1980'lerde Bulancak Kasabası'nın kentsel yapısı, Merkez İlçe'den daha düzgün biçimde gelişmektedir. Kent, kıyı yolu boyunca, özellikle batı yönünde gelişmektedir. Kentin resmi kurumları, Atatürk ve Cemal Gürsel caddeleri üzerindedir. İşyerleri de Hükümet ve İnönü caddelerinde yer almaktadır.

Kıyı şeridi, üst gelir gruplarının yerleştiği kesimdir. İç kesimlerde orta gelir düzeyinde aileler oturur. Kent merkezinden dışa göç azdır. Yerleşime elverişsiz alan yoktur. Ancak, kentte konut sıkıntısı vardır. Kentte yaşayanların % 60 dolayında bir bölümü kiracı durumundadır. Bu nedenle, 1980'lerde kiraların yükseldiği görülmektedir. Konut kooperatifleri varsa da, yıllık konut üretimi 60-70 arasındadır. Ortalama aile büyüklüğü 5-6 kişidir. Hemen hemen tüm konutlarda bağımsız mutfak ve banyo vardır.

Giresun İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	53	40.715		12
	Toplam	53	40.715	768	12
Alucra	Merkez	41	14.855		1
	Çamoluk	31	14.789		2
	Toplam	72	29.644	412	3
Bulancak	Merkez	29	26.076		11
	Kovanlık	16	13.227		3
	Piraziz	17	19.408		7
	Toplam	62	58.711	947	21
Dereli	Merkez	25	23.344		9
	Yavuzkemal	9	8.864		2
	Toplam	34	32.208	947	11
Espiye	Merkez	18	14.758		3
	Yağlıdere	30	28.623		12
	Toplam	48	43.381	904	15
Eynesil	Merkez	12	10.770		3
	Toplam	12	10.770	898	3
Görele	Merkez	48	29.332		5
	Çanakçı	10	12.007		4
	Toplam	58	41.339	713	9
Keşap	Merkez	33	16.918		2
	Karabulduk	7	7.904		3
	Toplam	40	24.822	621	5
Şebinkarahisar	Merkez	55	21.106		1
	Toplam	55	21.106	384	1
Tirebolu	Merkez	57	40.803		11
	Doğankent	8	9.473		3
	Toplam	65	50.276	773	14
Giresun İli		499	352.972	696	94

Not: Köy nüfusları köyaltı yerleşmeleri de kapsamaktadır.

Giresun İli'nde Bucak ve Köy Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Bulancak	Piraziz(B)	4.384
Espiye	Palaklı (Yağlıdere)(B)	1.165
Eynesil	Ören(K)	2.734
Görele	Çavuşlu(K)	2.615
	Çanakçı(B)	3.052
Keşap	Karabulduk(B)	3.006
Tirebolu	Güce(K)	2.672
	Doğankent(B)	3.037

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

Bulancak Belediyesi, 1920'de kurulmuştur.

Kentte, belediye hizmetleri gelişmiş bir düzeydedir. Su şebekesi 1980'lerin başında yeniden yapılmaktaydı. Aynı yıl kanalizasyon şebekesi de projelendirilerek, ihale edilmiştir. Elektriği ise, henüz ulusal elektrik şebekesine bağlanmamıştır.

Bulancak'ın imar planı, 1967'de İller Bankası'nca yapılmıştır.

Bulancak Belediyesi, 2 otobüsüyle kent içi ulaşımı sağlamaktadır. Belediye harcamaları ise, hızla artmıştır.

Fındık ve mısır, ilçenin en önemli tarım ürünleridir. İlçede 1981'de 19 fabrika ve imalathane vardır. Bunlardan 10'u fındık işleme yeri, ötekiler kereste (3), çamaşır suyu (3), balıkyağı, tuz ve tuğla fabrikalarıdır. Bunların tümü ilçe merkezinde toplanmıştır. Ayrıca, belediye sınırları dışında bir de pik döküm fabrikası vardır.

İlçede karayolu ulaşımı önemlidir. Kıyı yolu, ilçenin tüm ilişkilerinin yönlendiricisidir. Bulancak, deniz kıyısında gelişmiş olmasına karşın, deniz ulaşımı çok sınırlıdır. İlçede 1953'te yapılan bir iskele vardır. 265 m uzunluğundaki iskeleden, balıkçı tekneleri yararlanmaktadır.

Bulancak'a bağlı Piraziz Bucağı'nda 1965'te belediye kurulmuştur. İmar planı 1969'da yapılan Piraziz'in belediye sınırları içindeki nüfusu, 1980'de 4.384 kişi idi.

DERELİ: Dereli İlçesi, Giresun İli'nin güney kesiminde ilin İç Anadolu ile olan bağlantısı üzerindedir. Güneyinde Şebinkarahisar ve Alucra, kuzeyinde Bulancak, Merkez İlçe ve Keşap yer alır. Yüzölçümü 820 km2'dir. Denizden yüksekliği ise 250 m'dir. Dereli İlçesi'nin nüfusu 1980'de 36.758 idi. Bu nüfusun 4.550'si kentte, 32.208'i de kırsal kesimde yaşamaktaydı. Dereli İlçesi'ne Yavuzkemal Bucağı bağlıdır. İlçe merkezi ve Yavuzkemal'e bağlı toplam 34 köy vardır. Ortalama köy nüfusu 947, 1.000'in üzerinde nüfuslu köy sayısı 11'dir. İlçede nüfus yoğunluğu km2'de 45'tir ve 100 km2'ye 4 köy düşmektedir. Dereli'de, kıyı ilçelerine göre çok dağınık bir yerleşme dokusu görülür.

Giresun Dağları'ndan çıkan Aksu Deresi, Dereli İlçesi'nden geçerek, Giresun'da denize dökülür. Dereli İlçesi, tipik bir Karadeniz yerleşmesidir.

Giresun-Dereli arası 33 km ve asfalt kaplı düzgün bir yoldur. 7 m genişliğindeki bu yol, Şebinkarahisar'a dek uzanır. Tipik bir dağ yolu görünümünde ve virajlı bir yoldur.

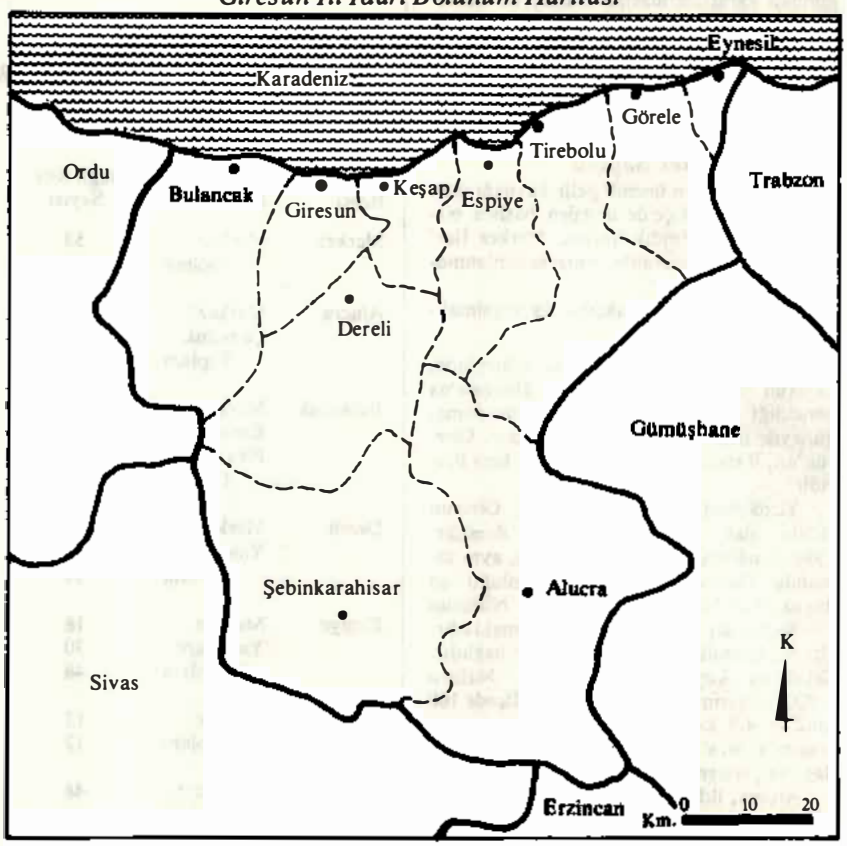
Dereli ve Yavuzkemal Bucağı arasında stabilize bir yol vardır. 32 km uzunluğundaki bu ulaşım bağlantısı 6 m genişliğindedir. Yolun Dereli'den sonraki bölümü, kış aylarında kapanmakta ve buradaki yaylalarla olan ulaşım bağlantısı Trabzon, Samsun, Ordu illerinden yapılmaktadır.

Dereli, Keşap ile birlikte, Giresun Merkez İlçe'ye en çok bağımlı olan ilçedir.

1958'de ilçe olan Dereli'de, belediye örgütü 1958'de kurulmuştur. Dereli'nin imar planı 1969'da İller Bankası'nca yapılmıştır. 1980'lerin başında elektrik, su, kanalizasyon şebekelerinin yapımı için parasal kaynak beklenmekteydi.

Dereli İlçesi, Giresun'un bir tarım merkezidir. Başlıca ürünler, fındık ve mısır ile yerel gereksinimi karşılayacak ölçüde öteki tahıllardır.

Giresun İli İdari Bölünüm Haritası

ESPİYE: Espiye İlçesi, Giresun'un doğu kıyılarındaki bir ilçesidir. Tirebolu ve Keşap ilçeleri arasında yer alır. Giresun'a 40 km uzaklıktadır. Yüzölçümü 463 km2 olan ilçede, merkez, denizden ortalama 10 m yüksekliktedir. 1980'de 52.564 olan nüfusu ile Merkez İlçe, Bulancak ve Tirebolu'dan sonra dördüncü büyük ilçedir. 1957'de ilçe olmuştur. Espiye İlçesi'ne, Yağlıdere Bucağı bağlıdır. Espiye İlçesi, asıl olarak bir kırsal yerleşme niteliğindedir. 1980'de kentsel nüfusu 10.000'den azdı. İlçeye 48 köy bağlıdır. Ortalama köy nüfusu 904'tür. Nüfusu 1.000'in üzerinde olan köy sayısı 15'tir. İlçede nüfus yoğunluğu 114 kişi/km2 olup, bu bakımdan il içinde orta sıralarda yer almaktadır. Yerleşme sıklığı 100 km2'ye 10,5 köydür ve bu sayı il ortalamasının üzerindedir.

Espiye İlçesi, 10 m genişliğindeki kıyı yolu üzerinde yer almaktadır. Asfalt olan bu yolun ilçe sınırları içindeki bölümü 18 km uzunluktadır. Espiye-Yağlıdere arasındaki 13 km'lik yol, yer yer asfalt ve stabilizedir.

Espiye İlçesi'nde 2 fındık kırma fabrikası vardır. İlçe, ticaret ilişkileri açısından Giresun Merkez'den çok, Trabzon'a bağlıdır.

Espiye İlçesi'ndeki bakırlı pirit rezervleri, madencilik açısından hayli önemlidir.

Espiye Belediyesi, 1957'de kurulmuştur. İmar planı, 1962'de İller Bankası'nca yapılmış ve 1969'da gözden geçirilmiştir.

Espiye'ye bağlı Yağlıdere Bucağı'nın merkezi olan Palaklı'da 1972'de belediye kurulmuştur.

EYNESİL: Giresun İli'nin, Karadeniz kıyısında ve en doğusundaki ilçesidir. Doğuda Trabzon İli, batıda Görele İlçesi ile çevrilidir. Giresun Merkez'e 90 km uzaklıktadır. Trabzon'dan uzaklığı ise 50 km'dir. 51 km2'lik yüzölçümü ile ilin en küçük ilçesidir. Denizden yüksekliği ortalama 10 m'dir. Nüfusu 1980'de 17.369 kişiydi. Eynesil İlçesi'nin en önemli özelliği, nüfusunun çok yoğun oluşudur; ilçede km2'de 341 kişi yaşamaktadır. İl genelinde ise, nüfus yoğunluğu ortalama 69 kişidir. Aynı şekilde Eynesil, yerleşme sıklığı bakımından da 100 km2'ye düşen 23,5 köy ile ilde yerleşmenin en yoğun olduğu ilçedir.

Eynesil 1960'ta ilçe olmuştur. İlçede 1980'de kentsel nüfus 6.599 kişi, kırsal nüfus 10.770 kişi idi. Kırsal nüfus ilçe merkezine bağlı 12 köyde yaşamaktaydı. Ortalama köy nüfusu 898 kişi olup, nüfusu 1.000'in üzerinde yalnızca 3 köy vardır. Bunlardan Ören Köyü'nün nüfusu 1980'de 2.734 idi ve belediyesi vardı. Ören Belediyesi 1963'te kurulmuştur.

Eynesil İlçesi'nden geçen Giresun-Trabzon sahil yolunun Eynesil içindeki bölümünün uzunluğu 10 km'dir; asfalttır ve Giresun-Eynesil yolu 10 m genişliğindedir.

Eynesil İlçesi, ticaret yönünden daha çok Trabzon İli'ne bağlıdır.

Eynesil Belediyesi, 1953'te kurulmuştur. İmar planı 1957'de İller Bankası'nca yapılmıştır.

GÖRELE: Görele İlçesi, Giresun'un doğusunda, Eynesil ve Tirebolu ilçeleri arasında yer alır. Adını, Giresun Dağları'

ndan kaynaklanarak Karadeniz'e dökülen Görele Deresi'nden alır. Giresun'a 73 km uzaklıktadır. Tirebolu ve Merkez İlçe ile birlikte, ilin en eski yerleşmelerindendir. Görele, 1879'da ilçe olmuştur. O sırada, Giresun gibi, Görele de Trabzon İli'ne bağlıydı.

Görele'nin yüzölçümü 390 km2, denizden yüksekliği ortalama 10 m'dir. 1980 Sayımı'na göre, toplam nüfusu 48.660 idi. İlçeye Çanakçı Bucağı ile 58 köy bağlıdır. İlçe nüfusunun büyük bölümü (41.339) kırsal kesimde yaşamaktadır. Ortalama köy nüfusu 713 ve nüfusu 1.000'in üzerinde olan köy sayısı 9'dur. İlçedeki nüfus yoğunluğu km2'de 125 kişidir. 100 km2'ye 15 köy düşmektedir. Ulaşımda karayolu ağırlıklıdır. Giresun-Görele arasındaki kıyı yolu asfaltır. Görele-Çanakçı bağlantısı ise, 6 m genişliğinde stabilize bir yoldur.

Görele'de deniz ulaşımının da önemli bir yeri vardır. 120 m uzunluktaki iskele, belediyenindir. İskeleden daha çok balıkçı tekneleri yararlanmaktadır.

Görele İlçesi'nde asıl bitkisel ürün fındıktır. İlçede 4 fındık kırma farikası, ayrıca, 3 karoser atölyesi bulunmaktadır. Görele İlçesi, ticaret ilişkileri bakımından Trabzon'a bağlıdır.

Görele Belediyesi, 1873'te kurulmuştur. İlçede ayrıca, 1963'te Çavuşlu Köyü'nde ve 1973'te de Çanakçı Bucağı'nda belediye kurulmuştur.

KEŞAP: Merkez İlçe'nin doğusunda yer alır. İlçe merkezinin Giresun'a uzaklığı 13 km'dir. Doğusunda Espiye, batısında Merkez İlçe ve Dereli vardır. Keşap Deresi, ilçeden geçmektedir. İlçe merkezi denizden ortalama 10 m yükseklikte olan Keşap İlçesi'nin yüzölçümü 222 km2'dir. İlçenin nüfusu, 1980'de 30.658 idi.

Keşap, 1945'te ilçe olmuş ve Giresun'a bağlanmıştır. İlçeye, Merkez ve Karabulduk bucakları ile 40 köy bağlıdır. 1980'de nüfusun büyük bölümü (24.822) kırsal kesimde yaşamaktaydı. Ortalama köy nüfusu 621'dir ve nüfusu 1.000'in üzerinde 5 köy vardır. Yerleşme sıklığı 100 km2'de 18 köydür. Nüfus yoğunluğu, km2'de 138 kişidir.

Keşap ilçe merkezinin yerleşme düzeni, öbür kıyı ilçelerinden farklıdır. Öbür kıyı ilçelerinde kıyıdan geçen yol, burada kasabanın içinden geçmekte, böylece, kıyı yolunun niteliği değişmektedir. Yolun her iki yanında konutlar ve işyerleri vardır.

Keşap İlçesi'nde fındık üretimi yapılmaktadır. İlçede bir de fındık kırma fabrikası vardır. İlçede küçük sanatların yanı sıra, sanayi de gelişmiştir. Keşap Tuğla ve Kiremit Fabrikası ile Yolağzı Un Fabrikası önemli sanayi kuruluşlarıdır. İlçede, ticaret Giresun Kenti'ne yakınlık nedeniyle, gelişmemiştir. İlçe, ticaret ilişkileri bakımından Giresun'a bağlıdır.

Keşap Belediyesi 1945'te kurulmuştur. İmar planı 1954'te İller Bankası'nca yapılmış ve 1968'de gözden geçirilmiştir.

ŞEBİNKARAHİSAR: İlin güney kesiminde yer alan ilçe, kuzeyden Dereli, doğudan Alucra, batı ve güneyden Sivas ile çevrelenmiştir. Giresun Dağları'nın Güney yüzünde yer alan ilçenin denizden yüksekliği 1.500 m'dir. Harşit ve Kelkit vadileri, bu ilçede birleşir. İlçe merkezi Giresun'a 118 km uzaklıktadır.

Şebinkarahisar'ın yüzölçümü 1.378 km2' dir ve Alucra'dan sonra ilin en geniş ilçesidir. 1980'de nüfusu 34.143 kişiydi. Bunun 13.037'si kentte, 21.106'sı kırsal kesimde yaşamaktaydı. Nüfus yoğunluğu km2'de 25 kişi olup, bu açıdan Alucra'yla (km2'de 24) benzer bir yerleşme yapısı vardır. 100 km2'ye 4 köy düşmektedir. Bu sayı Giresun il ortalamasının altındadır. Dağlık alanda, dağınık bir yerleşme düzeni egemendir. Şebinkarahisar'ın kırsal nüfusu merkeze bağlı 55 köye dağılmıştır. Ortalama köy nüfusu 384'tür ve ilin en düşük ortalama köy nüfus değeridir (il ortalaması 696). İlçede, nüfusu 1.000'in üzerinde olan yalnızca 1 köy vardır.

Şebinkarahisar İlçesi, Dereli İlçesi üzerinden Giresun'a, Suşehri üzerinden Sivas'a ve Refahiye üzerinden Erzincan'a bağlıdır. Alucra'da olduğu gibi, Şebinkarahisar'daki yollar da henüz tam olarak geliştirilmemiş, stabilize yollardır. Bu tür yollar kışın geçişi güçleştirmektedirler.

Şebinkarahisar İlçesi, eski bir yerleşmedir ve tarihsel açıdan zengindir. İlçede, Hitit, Pontos, Roma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden kalma pek çok tarihsel yapıt vardır. Şebinkarahisar Kalesi, bunların en önemlisidir. Sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulu görkemli bir yapıdır. Kayadibi Köyü'ndeki kayalara oyulmuş Meryemana, Behramşah Cami, Taş Mescid, Fatih Camii, Kurşunlu Cami ve hamamı ile çeşmesi ve taş hanlar, ilçedeki öbür ilginç tarihsel yapıtlardır. Belediye, 1882'de kurulmuştur.

Şebinkarahisar'ın imar planı 1969'da yapılmıştır. İlçe merkezi, bahçeli, az katlı yapılardan oluşan güzel bir görünümdedir.

İlçede buğday tarımı ve hayvancılık yapılmaktadır. Yayla ve meralarda küçükbaş ve büyükbaş hayvan beslenir. Toprakların engebeli oluşu, tarımı güçleştirmektedir. İlçede madencilik açısından önemli alunit yatakları vardır. Alunit cevheri, Kuneze Köyü, Manusar Ağılı ile Direktaş arasındadır. Gedehar Köyü dolayında da bir rezerv vardır. Şebinkarahisar İlçesi'nde sanayi kuruluşu yoktur. Giresun Kenti ile olan ulaşımın güçlüğü nedeniyle, ilçenin ticareti daha çok Sivas İli'yledir.

TİREBOLU: Giresun İli'nin doğu kesiminde yer alır. Espiye ve Görele ilçeleri arasında kalan Tirebolu İlçesi, güneyinde Gümüşhane ile komşudur. Giresun'a 54 km uzaklıktaki Tirebolu, denizden ortalama 14 m yüksekliktedir. 867 km2 yüzölçümü vardır. 1980'de nüfusu 60.259 olan Tirebolu'nun Merkez ve Doğankent bucaklarına bağlı 65 köyü vardır. Kır nüfusu 50.276'dır. İl ortalamasına çok yakın olan nüfus yoğunluğu km2'de 70'tir. Yerleşme sıklığı 100 km2'de 7,5 köydür. İlçeye bağlı köylerin ortalama nüfusu 773'tür. Nüfusu 1.000'in üzerinde köy sayısı 14'tür.

Tirebolu, çok eski bir yerleşmedir. İlçenin adı, üç kent anlamındaki "Tripolis"ten gelir. Eski Tirebolu, üç kale içinde kurulmuştur. Bunlar, Merkez Kalesi, Bedrama Kalesi ve Andoz Kalesi'dir. Merkez Kalesi, ilçeden denize uzanan küçük yarımada üzerindedir. Bedrama Kalesi, kıyıdan 15 km içeride, Harşit Çayı'nın doğusunda; Andoz Kalesi ise, kıyıdan 3 km içeride Yağlıdere' nin batı kıyısındadır.

Giresun İli'nde Konut

1975 sayımlarına göre Giresun'da toplam hane halkı sayısı 75.903 idi. Hane halkının çoğunluğunu (% 81,6), tek aileler oluşturuyordu. İl hane halkının % 91,6'sı kendi sahip olduğu konutta oturmaktaydı.

Toplam hane halkının % 66,5'i, 2 ve 3 odalı konutlarda yaşamaktaydı. Gerek tek odalı konutlarda (% 15), gerek 3'ten çok odası bulunan konutlarda oturanlar (% 15,5), görece küçük gruplar oluşturmaktaydı. İlde, mağara, çadır gibi yerlerde yaşayanların payı ise % 3 idi.

1975'te ildeki ortalama aile büyüklüğü 6,1 idi ve hane halkının % 28'ini 5-6 kişilik aileler oluşturmakta idi. 1982'de yapılan bir araştırmada ise, kentlerde ortalama aile büyüklüğünün 4-6 olduğu ve 5-6 kişilik ailelerin kent hane halkının % 23'ünü oluşturduğu saptanmıştı. Kentlerde bile, 7'den fazla nüfuslu aileler hane halkının % 20'sini oluşturmaktaydı. 3-4 kişilik ailelerin oranı % 19 olup iki kişilik aileler yalnızca % 10 dolayındaydı.

Konutların % 75'inde bağımsız mutfak ve % 77'sinde de yine bağımsız hela ve banyo vardı. Konutların % 31,5'i elektrik ve % 35'i ise kent suyundan yararlanıyordu. Giresun'da konutların % 68,5'i soba ile ısınırken, % 26'sında ocak kullanılmaktaydı ve % 5,5'i de kaloriferli idi. Kullanılan yakıtın % 90'ı odun, % 4'ü ağır yağ, kalanı da tezek ve kömür idi.

Giresun İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da Giresun'a bağlı 3.459 köy ve köy altı yerleşme biriminden % 57'sinde yeterli içme suyu vardı. % 24'ünde hiç su yoktu ve % 19'unda ise içme suyu yetersizdi. Aynı yıl ülke çapında bu oranlar sırasıyla % 53, % 22 ve % 25 idi. Bu durumda, Giresun'un, köylerde içme suyu gereksiniminin karşılanması bakımından, ülkenin genel düzeyinin çok gerisinde kaldığı söylenemez. Buna karşılık, köylere elektrik götürülmesi açısından il çok geri durumdadır. Köylerin % 97'si elektriksizdir. 1976'ya değin yalnızca 13 köye elektrik götürülebilmişti. Aynı yıl, ülke genelinde elektriği olan köylerin oranı ise % 20 idi.

Tirebolu İlçesi, ulaşım açısından canlı bir ilçedir. İlçeyi Giresun'a bağlayan 54 km uzunluğundaki asfalt kıyı yolu, 10 m genişliktedir. Tirebolu, Doğankent üzerinden de Gümüşhane'ye bağlanır. Tirebolu-Doğankent arası stabilize ve zorlu bir dağ yoludur. Tirebolu'da ayrıca bir de iskele vardır. 70 m uzunluğundaki iskeleden balıkçılık ve taşımacılıkta yararlanılmaktadır.

Tirebolu, madencilik açısından zengin bir ilçedir. İlçeye bağlı İsmail, Harköy ve Lakanos köylerinde bakırlı pirit yatakları vardır. Ayrıca, Manastır Köyü'nde madensuyu bulunmaktadır. Bu su, duru ve renksizdir. Ayrıca, özel bir kokusu vardır.

İlçede fındığın yanı sıra çay üretimi de gelişmiştir. İlçede 4 fındık kırma fabrikasından başka bir de çay fabrikası vardır.

Tirebolu İlçesi'nin ticareti daha çok Trabzon İli'yledir.

Tirebolu Belediyesi 1877'de kurulmuştur. İmar planı 1965'te İller Bankası'nca yapılmıştır.

Kasaba, Karadeniz'e ve kaleye bakan yamaçlar üzerine kurulmuştur. Doğal konumu ve iki katlı yapılarıyla güzel bir görünümü vardır.

GİRESUN KENTİ: Tarihsel kaynaklardan, Giresun'da ilk yerleşmelerin İÖ VIII. yy'da başladığı anlaşılmaktadır. Kente ilk yerleşenler Miletoslular'dır. İÖ IV. yy'da ise, Amasya'da kurulan Pontos Devleti'nin Giresun'u (Kerasus) ele geçirdiği görülmektedir. Giresun Kenti'ni simgeleyen ve yerleşmenin çekirdeği durumunda olan kale de bu dönemden kalmadır. Pontos Kralı I. Farnakes'in yaptırdığı sanılan kale, günümüze değin ayakta kalmıştır.

Daha sonraları Giresun'a bölgeyi ele geçiren Romalılar yerleşmiştir. Roma'nın 395'te ikiye ayrılması ile kent, Doğu Roma egemenliğinde kalmıştır. Giresun ve yöresi daha sonra, 1204'te "Komnenoslar"ca kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlanmıştır.

1381'de Hacı Emir Bey'in büyük oğlu Süleyman Bey'ce alınan Giresun, ilk kez Müslümanlar'ın eline geçmiş oldu. 1461'de de Fatih Sultan Mehmed, Giresun'u Trabzon ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na kattı.

Giresun, XIX. yy'ın ortalarına değin Trabzon'a bağlı bir ilçe iken, Tanzimat'la birlikte Şebinkarahisar'a bağlandı (Karahisar-ı Şarkî). Daha sonra yeniden Trabzon'a bağlanarak bir ilçe merkezi olan Giresun, 1920'de "mutasarrıflık"a dönüştürülmüştür. Giresun, 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile il oldu.

Kentin ilk gelişimi, kale ve çevresinde olmuştur. Kale eteklerindeki Kale, Sultan Selim, Kapu, Hacı Hüseyin mahalleleri geleneksel dokusunu ve niteliğini hâlâ korumaktadır.

Giresun'da sivil mimarlık örneği eski yapıların yavaş yavaş yok olması üzerine, eski kenti korumak için Kültür Bakanlığı'nca kimi önlemler alınmıştır. 1979'da başlayan çalışmalar, 1981 başlarında sonuçlanmıştır. Koruma sınırlarına alınan bu eski mahallelerden Kale Mahallesi, "1. derece doğal ve arkeolojik sit alanı" ilan edilmiştir. Sultan Selim, Kapu, Hacı Hüseyin, Şeyh Kemalettin, Hacı Mikdad ve Gemiler Çekeği mahalleleri ise, "İmar Planı ve Sit Yönetmeliği'nin bir bütün olarak uygulanacağı 3. derece sit alanı"dır. Kentin gelişmesi, 1950'ye değin bu sınırlar içerisinde kalmıştı.

Giresun Kenti'nin 1950 sonrasındaki gelişmesini belirleyen etmenlerden birisi limanın yapılmasıdır. Liman, 1959'da işletmeye girmiştir. Eskiden gemi çekekleri kentin doğusunda yer alırken, yeni liman, kentin batısına yapılmıştır. Liman, özellikle fındık dışsatımı ve sanayi hammaddeleri getirmede kullanılmaktadır. Ayrıca, limandan balıkçı tekneleri için de çekek olarak yararlanılmaktadır.

İller Bankası'nca 1964'te yaptırılan imar planı ile Giresun İli ulaşımı, önemli değişimler geçirmiştir. Kıyı yolu bu plan ile kesinleşmiştir. Kentin 1950-1970 arasındaki gelişimi bu eksen boyunca olmuş, kentin varolan bölgeleri de kıyı yolunun geçmesi ile yoğunluk kazanmıştır.

1967'de kentin doğusundaki Aksu Deresi'nin kenarında kurulan Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası, kentin gelişmesini etkileyen öğelerden bir başkasıdır.

Kentin batıdaki gelişmelerini ise kamu kurumlarının yapıları yönlendirmiştir. Bunlar, kentin batı girişinden başlayarak, Fiskobirlik, Beden Terbiyesi İl Müdürlüğü, Toprak-Su, Orman Başmühendisliği, Zirai İlaçlama ve Karantina Müdürlüğü, Su Ürünleri Müdürlüğü, Teknik Ziraat Müdürlüğü, Fındık Araştırma Enstitüsü, SSK Hastanesi, Jandarma Alay Komutanlığı, Karayolları Bölge Müdürlüğü, Süt Endüstrisi Kurumu'nun Peynir ve Tereyağı Fabrikası, Yol-Su-Elektrik, Tekel Müdürlüğü ve Fiskobirlik Entegre Tesisleri'dir.

Gerek doğal yapının kıyı boyunca yerleşmeye olanak vermesi, gerekse Ordu-Trabzon kıyı yolu, kentin çizgisel bir gelişme göstermesine yol açmıştır. Yerleşme biçimini, özellikle doğal yapı zorlamaktadır. Kentsel gelişme batıya doğru sürmektedir. Doğuda ise, Aksu ve çevresi ayrı bir gelişme alanı yaratmaktadır.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Giresun'da tarımsal ürünlerden sağlanan kazanç, ticaret yaşamında bir canlılık yaratmaktadır. Bunun sonucu olarak, son yıllarda kentte çok sayıda yeni işyeri açılmıştır. 1980'lerde Giresun'da işyerleri, eski Trabzon Yolu olan Gazi Caddesi boyunca yoğunlaşmıştı. Bir bölümü de Gazi Caddesi çevresindeki yollar boyunca çevreye ve içlere dağılmıştır.

Hızla gelişen bu kentsel ticaret merkezi dışında, uzak mahallelerde ikinci derece merkezler vardır. Bunlar, batıdaki Çıtlakkale ve Tayyare Düzü mahalleleri ile doğudaki Gemiler Çekeği ve Aksu mahallelerinde toplanmıştır.

Merkezdeki ticaret, kıyıdaki yeni karayolunun açılması ile yol çevresine sıçramış ve burada da yeni işyerleri gelişmiştir.

Giresun'da işyerleri genellikle tek katlı, eski yapılardır. Ticaretin yaygın bir gelişme göstermesi kentte sorunlar yaratmaktaydı. Merkezde ticaret kesimine bağlı işletmelerin kullandıkları ortalama alan büyüklüğü, 24,4 m2'dir. "Pasajlı İşhanı" türünde yapılanmalara ancak 1980'lerde rastlanmaya başlanmıştır.

İşyerlerinin işlevleri açısından kentin belirli yerlerinde gruplaştıkları görülmektedir. Örneğin, bakırcılar, oto tamircileri, manifaturacılar, manavlar ve kasaplar, az çok toplu durumdadır.

Belediyenin meyve ve sebze hali çok dardır. Yeni toptancı hali ve soğuk hava deposunun, Batlama Deresi yanında yapılması planlanmıştır. Bunun dışında kentte, ikisi sürekli ve biri pazartesi ve cuma günleri açılan üç semt pazarı vardır.

İmalat kesimi ise, Giresun Kenti'nde üç ana alt dala ayrılmaktadır. Bunlar küçük sanatlar, küçük sanayi ve büyük sanayidir.

Küçük sanatlar, kentin ana ticaret merkezinde ve öbür alt merkezlere dağılmış durumdadır. 1980'lerin başında düzenli bir küçük sanatlar çarşısı yoktu.

1960-1970 arasında küçük sanatlarla uğraşanların sayısında artış olmuş ve 1970-1975'te ortaya önemlice bir işyeri açığı çıkmıştır. Küçük Sanatlar Kooperatifi bu soruna bir çözüm bulmak üzere çalışmalara başlamış ve bir site kurulmasını önermiştir. 1977'de yapımı onaylanan sitenin, kentin doğusunda Boğacak Deresi Vadisi'nde kurulması planlanmıştır. Sitede 9,2 hektar alanda 361 işyeri kurulması öngörülmektedir.

1980'de kentteki küçük sanayi kuruluşları, 3 ana işkolunda yoğunlaşmaktadır. Bunlardan en önemlisi, fındık kırma fabrikalarıdır. Kentte 9 fındık kırma fabrikası vardır. Bir başka önemli küçük sanayi dalı kereste atölyeleridir. Kentte 8 kereste fabrikası vardır. Küçük sanayinin yoğunlaştığı 3. dal da bakır atölyeleridir. Küçük sanayinin ağırlıklı işkolu olan fındık kırma atölyelerinin çalışması dışsatıma yöneliktir. Atölyeler, kent merkezinin çeşitli yerlerine dağılmış ve konutlar arasına sıkışmıştır.

Giresun'da büyük sanayi kuruluşları 1970'lerde gelişme göstermiştir. Bölgenin doğal ürünlerini değerlendiren bu tesislerden en önemlisi Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası'dır. 1967'de Aksu Deresi Vadisi'nde gazete kâğıdı üretmek üzere kurulmuştur. Ülkenin gazete kâğıdı gereksinimini sağlamada katkısı olan fabrika, hammadde olarak kullandığı odunu çevredeki ormanlardan sağlamaktadır.

Süt Endüstrisi Kurumu'nun Giresun Peynir ve Tereyağı Fabrikası, 1978'de işletmeye açılmıştır. Fabrika, Tayyare Düzü Mahallesi'nde kurulmuştur.

1981'de kurulan Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisleri, kentin batısındadır. Büyük ve Küçük Güre dereleri arasında, 11 hektarlık bir alanda kurulmuştur.

Batlama Deresi Vadisi'ndeki Sunta Fabrikası, Giresun Orman Ürünleri Sanayii'nin önemli bir kuruluşudur.

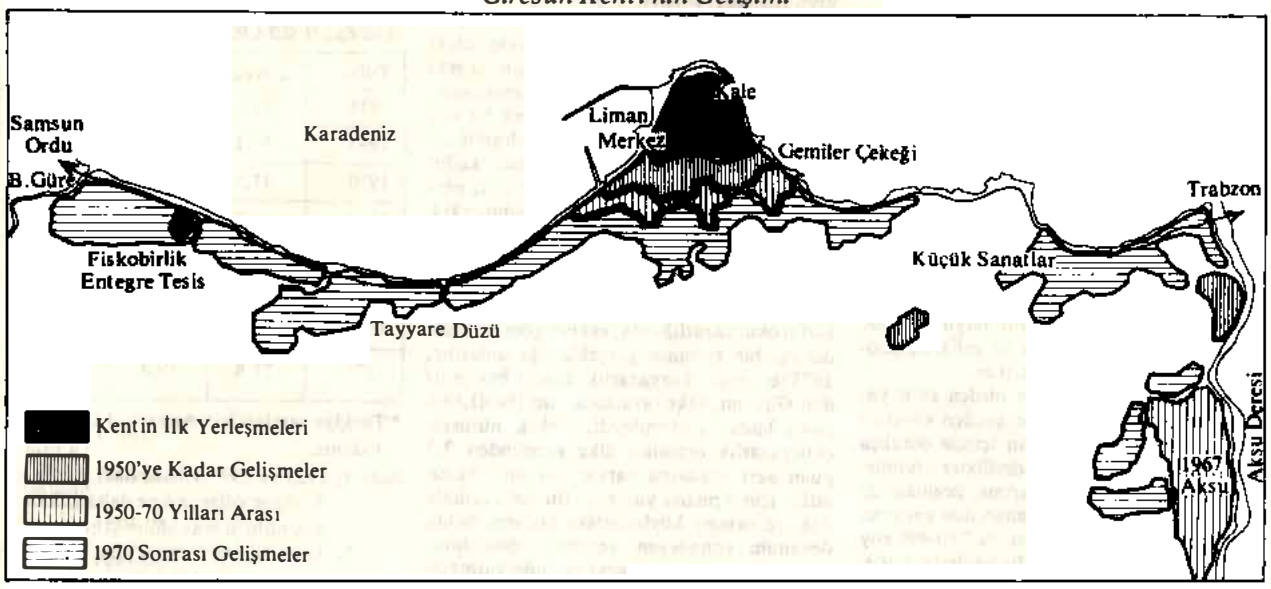
Et ve Balık Kurumu'nca Aksu Mahallesi'nde kurulan et kombinası da il hayvancılığını geliştirecek bir tesistir.

Giresun'da eğlence ve konaklama hizmeti sunan yerler, kahvehane, otel, lokanta ve çayocağı türündendir. Çoğu, merkezde ve kıyı yolunun kenarındadır.

Belediye, merkezde, limanın karşısındadır. Valilik, Adliye, Özel İdare ve İl Turizm Müdürlüğü, Kayabaşı Semti'nde toplanmıştır.

Kentin en önemli ulaşım ekseni, Ordu-Trabzon kıyı yoludur. 2. önemli ekseni belediyeden başlayarak, Kayadibi'ne doğru uzanan Gazi Caddesi'dir. Kentin 3. önemli ekseni, belediyeden kıyı yoluna koşut olarak

Giresun Kenti'nin Gelişimi

Ordu yönüne giden Cemal Gürsel Caddesi' dir.

Belediyenin 1976'da kurulan otobüs servisinde 4 otobüs, 2 minibüs vardır. Bu araçlar, merkez ile Seka, Kayadibi ve Tayyare Düzü arasında çalışır. Kentte otobüs garajı yoktur. Kentlerarası sefer yapan otobüsler, yolcuları ana caddeler üzerindeki otobüs şirketleri önünden alır.

GİRESUN KENTİ'NDE KONUT: Giresun'da kentin önemli bir bölümü "sit koruma alanı" olarak ayrılmıştır. Bunlar, özellikle kale arkasında ve iki koyu birleştiren alanda kalan eski mahallelerdir.

Giresun'daki eski ve yeni konut alanları gerek yoğunluk, gerekse nitelik açısından önemli bir doku farklılığı gösterir.

Konut dokuları üç ana bölümde incelenebilir. Birincisi, kentin eski mahallelerinde görülen organik dokudur. Bu sıkışık bir doku karakteri gösterir. Ayrıca, bu alanlarda hâlâ eski ve tarihsel yapıt niteliğinde sivil mimarlık örnekleri vardır.

İkincisi, daha sonra gelişen, yenilenen dokudur. Bu alanlar imar planına bir ölçüde uymaktadır. Bu dokularda geleneksel yapım yöntemlerinden modern teknolojiye geçiş izlenmektedir, çok katlı yapılar buralarda yer alır. Doku planlı olmakla birlikte, eski dokuyla ilişkili ve sıkışıktır.

Üçüncü tür yerleşmeler, yeni gelişen konut alanlarıdır. Bunlar, kentin yeni mahalleleri olup, seyrek doku gösterirler.

Giresun Kenti'nde, kentsel yerleşmelerin gereği olarak çok sayıda kiralık konut vardır ve kiralık konut oranı ile ev sahipliği oranı birbirine yakındır. Ne var ki, kiralık konutlar gereksinimi karşılamaya yetmediğinden, son yıllarda kiralar hızla artmıştır.

Giresun Kenti'nde, üst, orta ve alt gelir gruplarının yerleştiği mahalleler, birbirinden az çok farklıdır. Üst gelir grubunun yerleştiği konut alanları, kıyı şeridi boyunca uzanan Çınarlar, Hacı Siyam, Kavaklar, Osmaniye ve Şehit Keramettin mahalleleridir. Orta gelir grubunun yerleştiği alanlar ise, doğuda Asu yerleşmesi ile Çıtlakkale, Hacı Hüseyin gibi kale çevresindeki eski mahallelerdir. Alt gelir grubunun yaşadığı mahalleler ise, kalenin doğu eteğindeki Gemiler Çekeği, Nizamiye, Yel Değirmeni ve kentin batısındaki fabrikaları çevreleyen Tayyare Düzü mahalleleridir. Ancak, genelde, mahalleler arası farklılaşma çok derin değildir.

Giresun Belediyesi'nin 1982 bütçesi, cari fiyatlarla 350 milyon TL idi. 1978-1982 döneminde bütçe artmış olmakla birlikte, özellikle yatırım harcamaları kaleminde düşme görülmüştür.

1981'de yapılan yeni imar planı ile belediyenin büyük yatırımlara girişmesi söz konusudur ve yeni parasal kaynaklar gerekecektir.

Yeni imar planında, kentin doğusundaki gecekonduları önleme bölgeleri yer almaktadır. Bu arsaların, kooperatifler aracılığıyla işçi, memur vb dar gelirlilere ayrılması öngörülmüştür.

GİRESUN'DA SU VE KANALİZASYON: Giresun'un su şebekesi 1976'da İller Bankası'nca yapılmıştır. 45 km'lik boru hattı bulunan bu şebekenin üç gömme deposu vardır. Bunlar 350 ton, 700 ton ve 800 ton kapasitelidir. Bu depolara su, "keson" kuyulardan pompa ile basılmaktadır. Kentte 1976'da 6.664 su abonesi vardı. Yeni gelişen konut alanları eski şebekeden yeterince yararlanamamakta ve kentte su sıkıntısı çekilmektedir.

Giresun'da 1980'lerin başında düzenli bir kanalizasyon şebekesi yoktu. 1980'lere değin kentin eski kesimlerinde gereksinim, Rumlar'dan kalan galeriler ve yerel kanalizasyonlarla karşılanmaktaydı. Kentin görece düz kesimlerinde ise, fosseptik sistemi uygulanmaktadır. Kentin yeni kanalizasyon projesi 1977'de İller Bankası'nca hazırlanmış ve 1980'lerde ancak 1/3'ü tamamlanmıştır.

Giresun Kenti, elektriğini Tokat'taki Almus Santralı'ndan almaktadır. Abone sayısı 11.600'dür. Eski olan elektrik şebekesinin yenilenmesi için bir proje hazırlanmıştır. 1980'lerin başında 26 trafo ile beslenen şebeke, yeni projeye göre 125 trafo ile çalışacaktır.

GİRESUN KENTİ İMAR PLANLARI: Giresun'da ilk imar planı çalışmalarının 1933'te başladığı saptanmıştır. Bu ilk imar planı, Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğü'nce hazırlanıp, Bayındırlık Bakanlığı'nca onanmıştır.

Bu planda, Giresun'un ne bugünkü merkezi, ne de liman ve kıyıdan geçen karayolu öngörülmüştür.

Bu plan 1952'de yine Bayındırlık Bakanlığı'nca gözden geçirilmişti. 1/2.000 ölçekli bu plan da zamanla yetersiz kalmıştır.

1933'te hazırlanan imar planı çerçevesinde önemli bir uygulama yapılmamıştır. Plan ancak, o tarihlerde yapılan birkaç yeni yapı için kat sayısının belirlenmesinde yardımcı olmuştur.

Eski imar planının yetersiz kalışı ve yeni yerleşmeler nedeniyle 1961'de İller Bankası'nca yeni bir imar planı ön çalışmaları yapılmıştır. 1/5.000 ölçekte yapılan bu çalışma, 1962'de tamamlanmış ve onanmıştır.

Daha sonra Giresun'da uygulanmaya başlayan imar planı, bu ön çalışmaya göre İller Bankası'nca 1964'te hazırlanmıştır. Bu planda 1990'da Giresun nüfusunun 45.000 olacağı tahmin edilmektedir.

1978'e değin bu plan üzerinde yapılan 152 değişiklik, İmar ve İskân Bakanlığı'nca onanmıştır. Bunlar, kentin gelişmesini etkileyecek önemli değişikliklerdir. Peynir ve Tereyağı Fabrikası, SSK Hastanesi alanının genişletilmesi, Sunta Fabrikası, Küçük Sanatlar Sitesi, Orman İşletmesi, Güre Deresi yakınındaki konut alanı, Fiskobirlik tesisleri çevresindeki gecekondu önleme bölgesi ve Gemiler Çekeği Mahallesi'ndeki yeni konut alanları, bunların en önemlileridir.

Kent planlarını önemli ölçüde etkileyen sit alanı ve koruma kararları Nisan 1981'de alınmıştır. Sit sınırları ve koruma biçimleri, "Gayrımenkul Eski Eserler ve Anıtlar

Yüksek Kurulu"nca onanmıştır.

İller Bankası, imar planı çalışmalarını son yıllarda Yüksek Mimar Fahri Yetman'a vermiştir.

EĞİTİM

Giresun, eğitim düzeyi oldukça geri illerden biridir. Bunda, ilin büyük ölçüde topografyasının belirlediği az gelişmiş ekonomik yapısının etkisi olmuştur.

Karadeniz kıyılarından birden sarp yamaçlara ve dağlık yörelere geçilen Giresun İli'nde, görece dar bir alan içinde oldukça farklı ekonomik ve sosyal özellikler görülür. Ekonomisi genel olarak tarıma, özellikle de fındık yetiştiriciliğine dayanan ilde yaşayan yarım milyona yakın insanın % 74'ü 499 köy ve 8 bucağa dağılmıştır. Bu köylerin 219'u, engebeli alanlarda kurulmuş dağınık yerleşmelerdir. Evlerin bile birbirinden hayli uzak olduğu bu tür yerleşmelere eğitim hizmetinin götürülmesi zorlaşmakta, bu durum özellikle kızların okuma olanaklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak, nüfusun büyük bir bölümünün kıyı şeridinde yaşamakta olması, bu olumsuz durumu bir ölçüde gidermektedir. İlin bellibaşlı kentsel yerleşmelerinin tümü, bu kıyı şeridinde toplanmıştır. Eğitim hizmetinden yararlanma olanağı bu kesimde daha yüksektir.

Fındık dışsatımı yoluyla dünya pazarlarıyla ilişki içinde bulunan görece gelişkin kıyı bölgeleri ile olanakları kıt iç kesim köyleri arasında büyük bir sosyo-ekonomik gelişmişlik farkı vardır. Giresun'da eğitimin bu durumdan etkilenmesi, buna göre biçimlenmesi kaçınılmazdır.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, o zaman Trabzon Vilayeti'ne bağlı olan Giresun Kazası'nda bir rüştiye ve azınlıklara ait 15 ortaokul vardı *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem)*. Söz konusu rüştiye, 1913'te "idadi"ye (lise) dönüştürüldü. 1916'da Giresun'da bir "muallim mektebi" açıldı. Savaş sırasında öğretime ara vermiş olan idadi, Cumhuriyet ile birlikte etkinliklerine yeniden başladı.

OKURYAZARLIK: Giresun'da okuryazarlık oranı, 1935'ten 1975'e değin her zaman Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. İlde, kadın nüfusun okuryazarlık oranı eskiden beri çok düşüktür. Nitekim, bu alanda dikkati ilk çeken nokta, Giresun'da 1935'te kadınlarda okuryazarlık oranının % 4,1 (Tablo 21) ile ülke ortalamasının (% 9,8) yarısından daha düşük bir düzeyde bulunmasıdır. Buna karşılık, erkeklerde okuryazarlık oranı bakımından il, ülke ortalamasına oldukça yakın bir düzeydeydi. 1935'te kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark 23 puanı buluyordu. İzleyen yıllarda bu fark, kadınlar zararına daha da artmıştır. Erkeklerde okuryazarlık oranının Türkiye genelindeki gelişmeyi yakından izlemesine karşın, kadınlarda okuryazarlık oranının 1960'lara değin % 10'un bile altında kalması, kadın-erkek okuryazarlık düzeyleri arasındaki farkın 1945'te 30, 1950'de 34, 1955'te 41 puana yükselmesine yol açmıştır. 1960'ta bu farkın birçok başka illerde olduğu gibi, azalmış olması, o yıla değin Arapça harfleri bilenleri okuryazar kabul eden istatistik tanımın değişmesi ve özellikle ildeki erkek nüfusun okuryazarlık oranının bu etki altında düşmesinden kaynaklanmaktadır. Kadın okuryazarlık oranında gerçek bir sıçrama 1960'ların ortalarında gerçekleşmiştir. 1965'ten sonraki on yıl içerisinde kadın okuryazarlığında üç kata yakın bir artış gerçekleşmiş, buna bağlı olarak kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark da azalarak, 1975'te 32 puana düşmüştür. Aynı yıl, ülke genelinde bu farkın 27 puan olduğu düşünülecek olursa, 1960-1975 arasında Giresun'da kadın okuryazarlığında, eskiye göre ne denli önemli bir sıçrama gerçekleştiği anlaşılır. 1975'te genel okuryazarlık düzeyi bakımından Giresun, ülke ortalamasının (% 61,9) 6 puan kadar gerisindeydi. Erkek nüfusun okuryazarlık oranının ülke genelinden 3,3 puan geri olmasına karşın, bu fark kadın nüfus için 9 puana yakındı. Bu ise, özellikle dağ ve orman köylerindeki kızların okula devamını engelleyen yerleşme düzeninin, okul sorununun çözülmesi önünde yarattığı yapısal zorluğun bir sonucudur.

1975'te Giresun'da okuma yazma bilenlerin % 67'si bir okul bitirmiş, geri kalanı okuma yazmayı başka yollardan öğrenmişlerdi. Bir okul bitirenlerin % 85'i ilkokul, % 9'u ortaokul, % 3'ü lise, % 2'den biraz fazlası ortaokul ve lise dengi meslek okulu çıkışlıydı. Yükseköğrenim görmüş olanların oranı ise % 1'in altındaydı.

İLKÖĞRETİM: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Giresun'da 64 ilkokul vardı. İzleyen yıllarda ilkokul sayısında görülen dalgalanmalara karşın, Cumhuriyet'in ilk yirmi yılı sonunda (1943) ilkokul sayısı 17'si kentlerde, 111'i köylerde olmak üzere 128'e varmış, 1 katlık bir artış gerçekleşmişti. 1940'larda uygulanan eğitmen programının bu artışta yadsınamayacak bir payı vardı. 1943'te ildeki 128 okuldan 50'si eğitmenli idi. İzleyen yıllarda eğitmenli okulların sayısı yavaş yavaş artarak, 1950'de 62'ye ulaştı. Aynı dönemde öğretmenli okullarda da gelişmeler olmuştu. 1950'de toplam sayısı 196 olan ilkokullardan 104'ü öğretmenli, 30'u da öğretmenli-eğitmenli idi. 1950 sonunda tek başına eğitmenlerce yürütülen öğretmensiz ilkokul eğitimi sistemi bırakılmaya başlamıştır. Nitekim, 1960'ta Giresun'da hiç eğitmenli okul kalmamıştı. Buna karşılık, öğretmenli-eğitmenli okullar, sayıları azalarak da olsa 1973'e değin (1973'te 8 okul) varlıklarını korudu. Öte yandan, söz konusu dönemde öğretmenli ilkokullar büyük bir gelişme gösterdi. 1950'de 104 olan öğretmenli kent ve köy ilkokulları sayısı, izleyen 10 yılda % 96'lık bir artışla 204'e yükseldi. Yine de Giresun İli'nde ilkokul sayılarındaki asıl artış 1960'larda gerçekleşti. Öyle ki, 1961-62'de 295 olan ilkokul sayısı 1970'te 575'e, 1980'de 721'e ulaştı (Şekil 8). 1960-1970 döneminde ilkokul sayısındaki artış % 100'e yakınken, izleyen 10 yılda ise % 25 idi. 1960-1980 arasındaki hızlı artışa karşın, 1980'de Giresun'un 507 köyünden 24'ünde okul yoktu. Prefabrike ya da geçici yapılarda eğitim yapılan köy okulları ise, % 21 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmaktaydı.

Kırsal nüfus payının yüksek olduğu ilde, kent ilkokullarının sayısı 1960-1970 arasında yaşanan kentleşmeye koşut olarak 1961-1980 arasında 26'dan 55'e yükselmişti. Aynı dönemde kırsal kesimdeki ilkokul sayısı ise 269'dan 666'ya çıkmıştır (Şekil 8). Demek ki, bu dönemde de ilde kırsal kesimdeki gelişme daha önemli boyutlardaydı. İlde, ikili öğretim hem kent, hem kır okullarında uygulanmaktadır. Ancak, 1980'de bu uygulamaya kent okullarının yarısında, kır okullarının ise % 26,6'sında başvurulmaktaydı (Tablo 22). Bu ise, çoğu kıyı şeridinde yer alan kentsel yerleşmeler açısından da okul sorununun tümüyle çözümlenememiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Giresun İli'ndeki ilkokullarda 4.850 öğrenci vardı. İzleyen 20 yılda bu sayıda % 89'luk bir artış sağlanmıştı. O yıllarda ilköğrenim çağındaki çocukların çok büyük bölümü kırsal kesimde yaşadığı halde, 1943'te ilkokullarda okuyan tüm öğrencilerin % 63'ü kent ilkokullarında idi.

1950'de ildeki toplam ilkokul öğrencisi sayısı 19.000 dolayındaydı. Öğrenci sayısında büyük oranlara ulaşan artışlar, izleyen dönemde gerçekleşmiş; öğrenci sayıları 1961-62'de 36.000'in, 1970'te de 75.000'in üzerine yükselmiştir (Tablo 23). 1970-80 arasında ise asıl olarak kırsal kesimdeki düşüşten kaynaklanan bir azalma olmuştur. Bu dönemde kent okullarında okuyan öğrencilerin sayısında az da olsa bir artış gerçekleşirken, kırsal kesimdeki okullarda okuyan öğrenciler sayısında 10.000 dolayında bir azalma olmuştur. Bu azalma, tümüyle erkek öğrenci sayısında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde kız öğrencilerin sayısında çok küçük bir mutlak artış gerçekleşirken, erkek öğrenci sayılarındaki büyük azalma nedeniyle, kız öğrencilerin göreli payı 1970'te % 37,3 iken, 1980'de % 45,2'ye yükselmiştir. Özellikle, kırsal kesimdeki erkek öğrenci sayısında gözlenen bu azalma, kuşkusuz söz konusu yıllarda çok şiddetlenen ve daha çok

Tablo 21

*Giresun'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	27,2	4,1	14,4
1945	36,1	6,3	20,0
1950	41,5	7,7	25,9
1955	50,1	8,7	27,8
1960	45,4	8,7	25,9
1965	57,3	14,5	35,0
1970	66,5	27,3	45,9
1975	71,8	39,8	55,6

* Türkiye sayıları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1) 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
3) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kırsal kesimi etkisi altına alan göç olayından kaynaklanmaktadır. Daha çok "aile reisi" göçü biçiminde gerçekleşen bu harekete, bir ölçüde erkek çocukların da katıldığı ve babalarıyla birlikte göç ettikleri görülmektedir. Bu ise, Giresun İli'nin kırsal yörelerinde erkek nüfusun kadın nüfustan daha az olmasına yol açmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Göç ve kırsal kesimde erkek nüfusun kadın nüfustan az olması gibi iki etmenin bir araya gelmesi, 1970-1980 arasında erkek öğrenci sayılarında görülen büyük düşüşü açıklayabilir. Öte yandan, 1970-1980 döneminde kız öğrenci sayılarında gerçekleşen artış da çok sınırlıdır. Bunu daha çok aile reisi göçünün yanı sıra, aile düzeyinde gerçekleşen göçle açıklamak olasıdır.

1970'lerde kentsel kesimi de etkilemeye başlayan il dışına göç, burada da öğrenci sayılarındaki artışın çok yavaşlamasına neden olmuştur. Kentsel alanda erkek öğrenci sayısındaki artış, kız öğrenci sayısından az olduğu için, 1980'lerde, kız ve erkek öğrenci sayıları eşitlenmeye yüz tutmuştur. 1979-1980 öğretim yılında kent ilkokullarında okuyan öğrencilerin % 48,5'ini kızlar oluşturmaktaydı.

Giresun'da okuryazarlık düzeyi açısından gözlenen kadın okuryazarlığının erkeklerinkinden geri olma durumu, uzun süre ilkokul eğitimi düzeyinde de geçerliydi. 1961-1962 döneminde ildeki ilkokullarda okuyan tüm öğrencilerin ancak % 25'i kız öğrenciydi. İzleyen yıllarda kızların oranı yavaş yavaş artarak, 1970-1971'de % 39'a, 1979-1980'de ise % 46'ya yükselmiş, eşitlenmeye yüz tutmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yılında Giresun'daki ilkokullarda 117 öğretmen görevliydi. 1937' de bu sayı % 40'lık bir artışla 164'e ulaştı. 1937, öğretim elemanı yetiştirilmesinde bir dönüm noktasıdır; bu tarihten sonra ilkokul öğretiminde eğitmenlerden yararlanılmaya başlanmıştır.Bunun sonucu olarak, 1943'te 49 eğitmenin katılmasıyla Giresun'daki öğretici sayısı 236'ya çıkmış, 6 yılda % 44 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Öğretmen sayısındaki artış izleyen yıllarda da sürerek, 1950'de 393'e yükselmişti. Bununla birlikte, öğretmen sayısındaki artış, öğrenci sayısında olduğu gibi, asıl bundan sonraki dönemde gerçekleşti. Öğretmen sayısı 1962'de 705'e, 1971'de 2.035'e, 1980'de 2.679'a ulaştı (Tablo 24). Artış oranının asıl yüksek olduğu dönem 1961-1970 arasıdır (% 188). Bu oran, söz konusu dönemde kentlere daha düşük ölçüde yansımıştır (% 126). 1971 – 1980 arasında artış oranı % 31,6'ya düşmüştür. 1960-1970 döneminde genel artış oranının gerisinde kalan kent ilkokullarındaki öğretmen oranları bu kez genel artışın önüne geçerek (% 39), köy ilkokul öğretmen sayısındaki artışı geride bırakmıştır.

ORTAÖĞRETİM: Giresun'da ilk ortaöğretim kurumları, XIX. yy sonunda açılmıştır. O zaman Trabzon'a bağlı olan kazadaki rüştiye, 1913'te idadiye çevrilmiştir.

ORTAOKULLAR: Cumhuriyet'in ilk ortaokulu "Merkez Ortamektebi" adıyla 1924-1925 öğretim yılında çalışmalarına başlamıştır. 1954-1955 öğretim yılında 7'ye ve 1964-1965'te 8'e yükselen ortaokul sayısındaki asıl artış, 1965-1980 arasında gerçekleşmiştir. 1980'de ildeki ortaokul asyısı 67'ye ulaşmıştı (Tablo 25). Bu okulların 47'si ilin dört kıyı ilçesinde (Merkez İlçe'de 11, Bulancak'ta 13 Tirebolu'da 13 ve Görele'de 10 olmak üzere) toplanmıştır. Ortaokulların geriye kalan 20'si, üç dağlık güney ilçesinin de aralarında bulunduğu 6 ilçeye dağılmıştır. Kıyı kentlerinde köy ve bucaklara dek inen ortaokullar, ilin iç kesimlerindeki ilçelerinde daha az sayıdadır ve geniş bir alana seyrek bir biçimde serpiştirilmiştir.

1926-1927 öğretim yılında Giresun ortaokullarında 10'u kız, 121'i erkek olmak üzere toplam 131 öğrenci okuyordu. Öğrenci sayılarında izleyen yıllarda önemli artışlar gerçekleşmiştir. 1927-1935 arasında % 219 olan artış oranı, 1935-1955 arasında % 100'ün altına düşmüşse de, 1955-1965 ve 1965-1980 dönemlerinde yeniden artarak, sırasıyla % 180 ve % 276 gibi yüksek oranlara ulaşmıştır.

1955 sonrasında ortaöğretimde gerçekleşen sıçramanın dikkat çeken bir başka yanı da, kız öğrenci sayılarındaki çok yüksek artışlardır. Ortaokulda okuyan kız öğrencilerin sayısında, kuşkusuz başlangıçtaki kız öğrenci sayısı çok az olduğu için % 238 gibi yüksek bir artış oranının gerçekleştiği 1927-1935 döneminden sonra, 1955'e değin çok yavaş bir artış sağlanmıştır. Bu tarihten sonra ise, kız öğrenci sayısının, 1955-1965 döneminde % 230, 1965-1980 döneminde ise % 594'lük bir artış göstererek, 1980'de 4.000'e yaklaştığı görülmektedir. Bu hızlı artışa karşın, 1979-1980 ders yılında genel ortaokullarda okumakta olan kız öğrenci sayısı, tüm öğrencilerin ancak % 32'sini oluşturuyordu. Ortaöğretim düzeyindeki mesleki okullarda, imam-hatip ortaokulları ve kız sanat ortaokulunda okumakta olan öğrenciler de göz önüne alındığında, tüm ortaöğretimde kız öğrencilerin oranı daha da düşmektedir. 1979-1980'de genel ve mesleki tüm ortaokullarda okuyan toplam 14.918 öğrencinin % 29'unu kız öğrenciler oluşturmaktaydı.

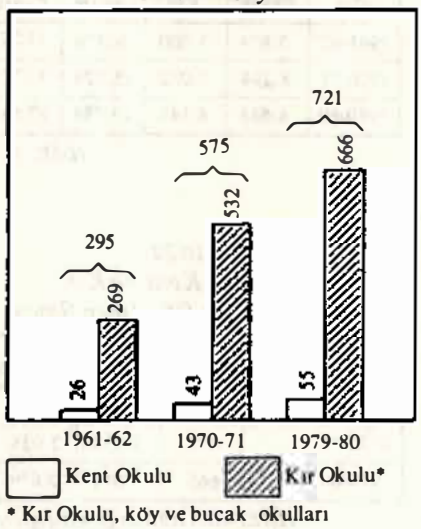
Kızların ortaöğretimdeki geri konumlarını ilkokuldan ortaokula geçişle ilgili veriler de yansıtmaktadır. Giresun'da ortaokula geçiş eğilimi çok düşüktür. 1978-1979 öğretim yılında ilkokulu bitirenlerin ancak % 31,9'u genel ortaokullara kayıtlarını yaptırmıştır. Bu ise, zaten düşük olan Türkiye ortalamasının (% 43) hayli altında bir değerdir. Öte yandan, erkekler arasında % 37,4 olan ortaokula geçiş oranı, kızlarda % 24,7 gibi çok daha düşük bir düzeye inmektedir.

Ortaöğretimde görevli öğretmen sayıları 1955-1980 döneminde, öğrenci sayılarındaki artışa koşut olarak artmıştır. Ancak bu gelişme, daha çok kadrosuz (ücretli) öğretmenlerden yararlanılarak gerçekleşmiştir. Nitekim, kadrolu öğretmen oranı, 1964-1965'te % 94 iken, 1979-1980'de % 79'a düşmüştür.

LİSELER: Giresun'daki rüştiyenin 1913'te idadiye dönüştürülmesi ile temelleri atılan lise öğretimi, birbirini izleyen savaşlar yüzünden düzenli bir gelişme gösterememişti. Cumhuriyet'le birlikte kurulan, ilin en eski ikinci lisesi ise, 1981-1982 öğretim yılında 44 öğretmenle eğitimi sürdüren ve o yıla değin 4.400'den fazla mezun vermiş olan Giresun Lisesi'dir. Uzun bir süre ilde yalnızca 2 lise vardı. Bu sayı 1980'de 14'e yükseldi (Tablo 26). 1981'de Giresun'un her ilçesinde en az bir genel öğretim lisesi bulunmaktaydı. Kıyı ilçeleri olan Merkez İlçe, Bulancak, Espiye ve Tirebolu'da ise, 2'şer lise vardı. Bu durum, nüfusun büyük bölümünün kıyı şeridinde toplanmış olmasıyla açıklanabilir ve ilin kıyı bölgelerinin, iç kesimlere göre daha gelişkin olduğunun bir göstergesidir.

Giresun'da (1965-1980 arasında) lise sayısında bir patlama gerçekleşmiştir. Bu dönemde gerçekleşen hızlı artış, öğrenci ve öğretmen sayılarında da artışa yol açmıştır. Öğrenci sayısı 1954-1955 öğretim yılını izleyen on yıl içinde 1,5, 1965-1980 arasında ise 13 kat artmıştır. Bu artışta kız öğrencilerin payı çok önemli düzeydedir. 1954-1955 ders yılında ancak 25 olan kız öğrenci sayısı, 1955-1965 arasında 2 kata yakın, 1965-1980 arasında ise 21 katlık bir artış göstermiştir. Bununla birlikte kızlar, toplam lise öğrencilerinin 1/4'ünü biraz aşmıştı. Bu eğilim, ortaokuldan liselere geçişte de görülmektedir. 1978-1979 öğretim yılında mesleki ve genel öğretim veren ortaokulların

Şekil 8
Giresun'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır Okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.
(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 22
Giresun'da Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	28	485	513
İkili Öğretim	27	177	204
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	4	4
Toplam	55	666	721

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

tümünden, 2.976'sı erkek,1.193'ü kız olmak üzere 4.169 öğrenci mezun olmuştu. İzleyen öğretim yılında genel öğretim liselerine kayıtlarını yaptıran 1.933 öğrenciden 1.334'ü erkek, 599'u kızdı.

Tüm ortaokul mezunlarının % 46,3'ü genel öğretim liselerine kayıtlarını yaptırmıştır. Bu oran % 61 olan Türkiye ortalamasına göre oldukça düşük olmakla birlikte, kızlar arasında liseye geçiş oranı (% 50), erkeklere göre (% 44,8) daha yüksektir. Kız öğrenciler arasında liseye geçiş eğilimi Türkiye geneline göre yine de düşüktür. Ancak, önceleri kadın okuryazarlık oranı çok düşük bir il olan Giresun'da, tersine bir gelişmenin başladığı da açıktır.

1965'e değin Giresun'un 2 lisesinde yalnızca 15 öğretmen vardı (Tablo 26). 1965-1980 arasında bu sayı 19 kat artmış ve öğrenci sayısındaki artışın önüne geçmiştir. Bu, liselerde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı açısından bir iyileşmeye yol açmıştır. Ancak, 1980'de Giresun liselerindeki her beş öğretmenden biri ücretli öğretmen idi. Bu ise, eğitimin niteliğinde sağlanan gelişmeyi sınırlayıcı bir etmendir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Giresun'un en eski mesleki öğretim kurumu, 1945'te açılan ve daha sonra Endüstri Meslek Lisesi adını alan "Erkek Sanat Okulu"dur. Bugünkü yerine 1969'da taşınmıştır. İzleyen öğretim yılı, ilin tarihsel değeri olan bir yapısında Ticaret Lisesi hizmete girmiştir. Okulda, 1975-1976 öğretim yılında Akşam Ticaret Lisesi de etkinliklerine başlamıştır. 1960 sonrasında genel ortaöğretimde yaşanan gelişmenin bir benzeri, mesleki ve teknik öğretimde görülmektedir. 1962'de 6 olan meslek okulu sayısı, 1971'de 9'a, 1980'de 21'e yükselmiştir. Bu 21 okulun 10'u imam-hatip ortaokulu ve lisesidir (Tablo 27).

1979-1980 öğretim yılında Giresun'daki mesleki ve teknik okullar ile öğrenci ve öğretmen sayıları şöyle idi:

Okulun Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İmam-Hatip Lisesi	(3)	562	52
Kız Meslek Lisesi	(2)	272	36
Endüstri Meslek Lisesi	(2)	644	40
Ticaret Lisesi	(4)	1.317	57
Akşam Ticaret Lisesi	(1)	74	12
Tarım Meslek Lisesi	(1)	201	13
İmam-Hatip Ortaokulu	(7)	2.318	25
Kız Sanat Ortaokulu	(1)	202	(*)

(*) Öğretmenleri, kız meslek lisesi içinde gösterilmiştir.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim 1979-80)

1979-1980 öğretim yılında mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında okuyan 5.590 öğrenciden 2.520'si (% 45) ortaokul, geri kalan 3.070'i lise düzeyindeki meslek okullarındaydı. Ortaokul düzeyindeki meslek okullarında okuyan öğrencilerin % 92'si, 7 imam-hatip okulundaydı. Bunlar, tüm ortaokullarda okuyan öğrencilerin % 15,6'sını oluşturmaktaydı. İmam-hatip ortaokullarından 1978-1979'da mezun olanların ise ancak % 24'ü izleyen yıl imam-hatip liselerine kayıtlarını yaptırmıştır.

1978-1979 öğretim yılında tüm ortaokullardan mezun olan 4.169 öğrencinin 1.933'ü (% 46,4) genel liselere, 1.254'ü de (% 30,1) lise dengi mesleki ve teknik okullara kayıt olmuştu. Bunların % 47'si ticaret liselerine, % 21,5'i imam-hatip liselerine, % 25,3'ü kız ve erkek teknik öğretim kurumlarına, geri kalan % 6,2'si de tarım meslek lisesine girmişti. Ekonomik yaşamında fındık yetiştiriciliği ve dışsatımı çok önemli bir yer tutan ilde, ticaret liselerini yeğleme yönünde bir eğilim gözlenmektedir. 1979-1980'de 5 ticaret lisesinde 1 öğretmene ortalama 20 öğrenci düşmekteydi. Öteki meslek liselerinde ise, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 12 idi.

YÜKSEKÖĞRETİM: 1965-1980 döneminde Giresun'da lise eğitiminde önemli bir gelişme sağlandığı halde, yükseköğretime girişte Giresun İli'nin başarı oranı 1965'te binde 386 iken, 1976'da binde 91'e düşmüştür. Giresun, yükseköğretime giriş bakımından 1965'te Karadeniz Bölgesi'nin en başarılı ili iken (bölge ortalaması 1965'te 196 idi), 1976'da bölge ortalamasının (295) çok altına düşmüş, bu bakımdan büyük bir gerileme olmuştur. Giresun, 1976'da başarı oranı 1965'e göre düşen iller arasında Çankırı'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Giresun, 1965'te 8. başarılı il durumunda iken, 1976'da 45. sıraya düşmüştür. Bu olgu, 1965-1980 döneminde açılan yeni liseler arasında önemli düzey farkları olmasına bağlanabilir. Nitekim, Merkez İlçe'deki 2 lisenin son sınıfında okuyup da, 1976'da üniversite giriş sınavına katılmış olan öğrenciler arasında önemli başarı farkları saptanmıştır. Bu öğrencilerin sınavda elde ettikleri ortalama başarı oranı % 7,3 iken, ilçenin en başarılı lisesinin öğrencileri arasında bu oran % 40,2'ye yükselmekte, en başarısız lisede ise % 2,1'e dek düşmekteydi.

Giresun'da yükseköğretim kurumları gelişmiş değildir. İlde 1982'de 2 yükseköğretim kurumu vardı. Bunlardan biri 1976'da 304 öğrenci ile öğretime başlayan Giresun Meslek Yüksek Okulu'dur. İşletme, muhasebe, elektrik ve sekreterlik bölümleri olan bu okulda, 1979-1980 akademik yılında yalnızca 18 erkek öğrenci okumaktaydı.

İlin ikinci yükseköğretim kurumu ise, 1962'de bir ortaöğretim kurumu olarak etkinliklerine başlayan ve 1976-1977 ders yılında eğitim enstitüsüne dönüştürülen Kız İlköğretmen Okulu'dur. Enstitünün 1979-

Tablo 23
Giresun'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	5.874	3.500	9.374	21.227	5.731	26.958	27.101	9.231	36.332
1970-71	8.294	7.032	15.326	37.707	22.394	60.101	46.001	29.426	75.427
1979-80	8.636	8.148	16.784	27.586	22.769	50.355	36.222	30.917	67.139

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 24
Giresun'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	211	494	705
1970-71	477	1.558	2.035
1979-80	665	2.014	2.679

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 25
Giresun'da Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		7	8	67
Öğrenci	Erkek	1.002	2.714	8.404
	Kız	172	568	3.944
	Toplam	1.174	3.282	12.348
Öğretmen		54	122	431

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Giresun'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	2	14
Öğrenci	Erkek	141	347	4.303
	Kız	25	70	1.545
	Toplam	166	417	5.848
Öğretmen		13	15	304

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

1980 akademik yılında, 160 dolayında öğrencisi vardı. 20 Temmuz 1982'de yayınlanan kanun hükmündeki kararnameyle, daha önce Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan Giresun Eğitim Enstitüsü, Giresun Eğitim Yüksek Okulu adı altında Karadeniz Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

YAYGIN EĞİTİM: Örgün eğitim dışında kalan ya da aldıkları örgün eğitimi geliştirmek isteyenler için, kır ve kentte kız ve erkek öğrenciler için çeşitli meslek kursları ve yaygın eğitim kurumları açılmıştır. Bu kurslar, özellikle örgün eğitimden daha az yararlanabilen kız öğrenciler için önemlidir. Giresun'da 1977-1978'de öğretimi sürdüren 5 pratik kız sanat okulunda 360 dolayında öğrenci okumaktaydı. Bunların yarısından fazlası 21-40 yaşları arasındaydı. Bunun yanı sıra ilde 170 öğrencili 10 biçkidikiş kursu vardı. Bu tür eğitim kurumları arasında, erkeklere yönelik 1 de sanat okulu bulunmaktaydı. Erkekler için daha çok kırsal kesimde açılan el sanatları kurslarında, 1977-1980 öğretim yılında 200 dolayında öğrenci vardı. Aynı yıl, kentlerde açılmış ve hem kız hem de erkekleri kapsayan meslek ve sanayi kurslarının sayısı 20'ye, öğrenci sayıları da 500'e yaklaşmaktaydı.

1977-1978 öğretim yılında Giresun'da 17 Kuran kursu vardı. Kurslara katılan 650 dolayında öğrencinin 550'si ilköğretim çağındaki çocuklardı.

İlde, halka okuma-yazma öğretmek üzere açılan kurslara 1977-1978 öğretim yılında 130 dolayında öğrenci katılmıştı. 1981'de başlatılan "okuma-yazma seferberliği" sırasında ise, Giresun'da 1.599 kurs açılmış, 35.534 kişiye okuma-yazma öğretilmiştir.

SAĞLIK

Giresun sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olmayan bir ildir. İlde hekim ve yatak başına düşen nüfus sayıları, Türkiye ortalamalarının üstündedir. Bununla birlikte başka göstergeler açısından Giresun'daki sağlık düzeyi Türkiye ortalamasından daha yüksektir.

İlin, topografya ve iklim gibi doğal yapı özellikleri, bir ölçüde bunlarca belirlenen nüfusun yaşama ve beslenme alışkanlıkları, sağlık sorunlarının Türkiye'nin genel sağlık sorunlarından farklı olmasına neden olmaktadır.

İlin dağlık olmasının yol açtığı dağınık yerleşme düzeni, ekim alanlarının çok dar olması nedeniyle besin maddelerinin dengeli bir biçimde yöreden elde edilmesinde karşılaşılan zorluklar, ilin Karadeniz kıyısına bakan yöreleriyle iç kesimleri arasındaki farklar ve iç kesimde deniz ürünlerinden daha az yararlanılabilmesi, ilin coğrafi koşullara bağlı özelliklerinden bazılarıdır.

İlde sağlık hizmetleri, 1968'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Ancak, sağlık örgütlenmesinin etkin şekilde işletilememesi ve sağlık personeli kadrolarının doldurulamaması, ilin sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşme sağlanmasını güçleştirmektedir.

Tablo 27
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		6	9	21
Öğrenci	Erkek	642	1.742	4.384
	Kız	181	696	1.206
	Toplam	823	2.438	5.590
Öğretmen		61	138	235

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

SAĞLIK SORUNLARI: İlin başta gelen sağlık sorunlarından birisi ana-çocuk sağlığıdır. İlde, ana ve bebek ölüm hızları yüksektir. Beslenme yetersizliği, bebek ölümlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, nüfusun ve özellikle kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü, ana-çocuk sağlığı düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir.

Zatürree, sindirim sistemi enfeksiyonları ve öbür enfeksiyon hastalıkları, bebek ve çocuk ölüm nedenleri arasında en ön sırada gelmektedir. Oysa, bunlar kolaylıkla korunulabilecek ve ölüme yol açmaları önlenebilecek hastalıklardır.

Kronik-dejeneratif (süregen ve doku harabiyetine neden olan) hastalıklar ile kazalar, orta ve ileri yaşlardaki en önemli ölüm nedenlerini oluşturmaktadır.

Çevre sağlığı sorunlarının çözümlenememiş olması, bulaşıcı hastalıklarla parazitlerin yol açtığı hastalıkların varlıklarını sürdürmelerine yol açmaktadır.

BESLENME: Beslenme yetersizliği, ilin başta gelen sağlık sorunlarından biridir. Giresun'da, Türkiye genelinde olduğu gibi, hayvansal protein tüketimi düşüktür. Bunun neden olduğu sorunların yanında, yöresel beslenme alışkanlıklarından ve ilin coğrafi özelliklerinden kaynaklanan, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü sağlık sorunları vardır.

1970'te yapılan Gıda Tüketim Araştırması'na göre il merkezinde kişi başına günde 2.270 kalori tüketilmekteydi. Bu miktar bucak ve köylerde biraz daha yükselerek 2.365 kaloriye ulaşmaktaydı. İnsanların, günlük gereksiniminin 2.300 kalori olduğu düşünülürse, ilde ortalama kalori tüketiminin yeterli olduğu görülür. Ancak, büyüme çağındaki çocuklar, gebe ve emzikli kadınlar ile ağır işlerde çalışan işçiler için bu miktar yetersizdir. Söz konusu araştırmada incelenen 147 ailede, bireylerin % 56'sının yeterli % 27'sinin gereğinden fazla, buna karşılık % 17'sinin yetersiz düzeyde enerji tükettikleri saptanmıştır.

Gıda Tüketim Araştırması'na göre, toplam protein tüketimi il merkezinde kişi başına günde 73 gr, bucak ve köylerde 65,5 gr'dır. Kişi başına gerekli protein miktarı ise 75 gr'dır. İncelemeye konu olan bireylerin % 98'inin yeterli miktarda toplam protein tükettiği saptanmıştır. Ancak ilde, asıl beslenme sorunu hayvansal protein tüketiminde ortaya çıkmaktadır. Vücudun yapı taşlarını oluşturan bazı "amino asitler", yalnızca hayvansal proteinlerden elde edilebilmektedir. Bu nedenle, beslenmenin yeterli olabilmesi için, tüketilen toplam proteinin % 40'ının hayvansal kökenli olması zorunludur. Bu durumda, kişi başına gerekli hayvansal protein tüketiminin günde 30 gr olması gerekir. Oysa, 1970'te yapılan araştırmada bu miktarın Giresun il merkezinde 24 gr, bucak ve köylerde ise, ancak 15 gr olduğu saptanmıştır. Buna göre, ilde tüketilen hayvansal protein, tüketilen toplam proteinin ancak % 20-30'u kadardır. Araştırma, incelenen bireylerin % 20'sinin hayvansal protein tüketiminin yetersiz olduğunu ortaya koymuştur.

Beslenme yetersizliğinin en önemli nedeni, hayvansal protein kaynaklarının pahalı oluşu ve ailelerin alım gücünün bunu karşılayabilecek düzeyde olmamasıdır. Bir kıyı ili olan Giresun'da, deniz ürünlerinden gerektiği gibi yararlanılamamaktadır. Kıyı kentlerinde Türkiye ortalamasının üzerine çıkan balık tüketimi, il genelinde düşüktür. Çünkü Şebinkarahisar ve Alucra gibi iç kesimdeki kasabalarda deniz ürünleri tüketimi yaygın değildir. Bunun yanında, yanlış beslenme alışkanlıklarının ve bu konudaki eğitim yetersizliğinin rolü de büyüktür. Örneğin, Giresun nüfusunun beslenmesinde önemli bir yer tutan mısır, tahıllar arasında içerdiği protein oranı en düşük olandır. Kuşkusuz, ilde mısır ekimi, salt alışkanlıkların değil iklim gibi doğal yapı özelliklerinin de bir sonucudur. Ancak, araştırmalar, uzun süre mısıra dayalı beslenme sürdüren ve aynı zamanda yetersiz protein tüketen topluluklarda pellegra (deri döküntüleri ve sindirim sistemi bozuklukları ile tanımlanan ve vitaminsizliğin neden olduğu) hastalığının görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Yetersiz ve dengesiz beslenme en çok çocukları ve kadınları etkilemektedir. Bebek ölümlerinin doğrudan ya da dolaylı nedenleri arasında önemli bir yer tutan beslenme yetersizliği, bebek ve çocuk ölüm hızlarının yükselmesine yol açan başlıca etmendir. Ayrıca, beslenme yetersizliği, çocuklarda fiziksel ve zihinsel gelişme geriliğine, doğrudan beslenme yetersizliği hastalıklarına, enfeksiyonlara karşı dirençsizliğe yol açtığı gibi, kadınlarda kansızlığa, kronik hastalıklara karşı duyarlılığa neden olmaktadır. Beslenme yetersizliğinin yanında, ilde yaygın olarak bulunan parazitler de gelişmeyi engelleyen bir başka etkendir.

İlde çocukların fiziksel gelişkinlik düzeyini ortaya çıkarabilmek amacıyla 1970'te bir çalışma yapılmıştır. Buna göre il, ilçe ve köylerde incelenen 0-6 yaş grubundaki çocukların % 23'ünün ağırlığı standartların altında bulunmuştur.

D vitamini yetersizliğine bağlı olan raşitizm de ilde sık görülmektedir. 1970'te Rize, Trabzon ve Giresun'da 0-4 yaş grubundaki çocukların % 13'ünde raşitizm saptanmıştı.

Basit Guatr: Karadeniz Bölgesi'nde, Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu illerinde basit guatr hastalığına oldukça yaygın olarak rastlanmaktadır. İyodun tüketilen yiyeceklerde yeterince bulunmaması veya bu iyodun tiroid bezi tarafından yakalanmasına engel olan karalahana gibi yiyecek maddelerinin olumsuz etkisi sonucunda gerekenden az

iyot sağlayan tiroid bezinin büyümesi şeklinde oluşan bu hastalık Giresun İli'nin önde gelen toplum sağlığı sorunlarından biridir.

1970'te Dr. Orhan Köksal tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada muayene edilen kişilerin % 64'ü guatrlı bulunmuştu. 5 yaşından sonra guatr belirtisi gösteren kişi oranında büyük bir yükselme görülmektedir.

Hastalık kadınlarda ve ilin iç kesiminde yaşayanlarda çok daha yaygındır. İlde, kıyı kesiminde, incelenen erkeklerin % 28'inde ve kadınların % 47'sinde guatr saptanmışken, iç kesimde incelenen erkeklerin % 54'ü ve kadınların % 70'i guatrlı bulunmuştu.

İlde guatra bu derece sık rastlanmasının nedenleri çeşitlidir. Arazinin genç bir yapı göstermesi, toprak kalınlığının az (yüzlek) olması ve bu toprağın meyilli arazi ve bol yağmur nedeniyle devamlı yıkanıp denize akması, toprağın yüzey kısımlarına yerleşen iyot mineralinin yitirilmesine ve gerek bölge topraklarının gerekse burada yetiştirilen bitkisel ürünlerin çok az miktarda iyot içermesine neden olmaktadır.

İldeki içme sularının da iyot oranı düşüktür. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi tarafından yapılan bir çalışmada il sularında ortalama 36 mikrogram/litre oranında iyot bulunduğu saptanmıştır. Türkiye genelinde bu oran ortalama 56,13 mikrogram/litredir.

İlde tüketilen yiyeceklerin daha çok ilin iyot oranı düşük topraklarında yetişen yerel bitkiler olması, içme sularının iyot oranının düşüklüğünün yanı sıra ilde karalahana gibi guatrojen yiyeceklerin fazlaca tüketilmesi de alınan iyodun kullanımını engelleyerek, guatr hastalığının yaygınlaşması üzerinde etkili olmaktadır.

Giresun balık üretilen bir ildir. Ancak balık, daha çok kıyı kesiminde tüketilmektedir. Bunun yanında balıkların tuzlanarak korunması ve yenildiği zaman yıkanması, iyodun yıkanma suyuyla yitirilmesine neden olmaktadır.

İlde tarım, bahçecilik ve çeşitli yorucu ev işleri kadınlar tarafından yapılmaktadır. Kadınların gerek aktivitelerinin fazla oluşu gerekse menstruasyon olayı, kadınların metabolizma faaliyetlerini göreli olarak artırmaktadır. Ayrıca, beslenme yetersizliği bu nüfus grubunda daha belirgindir. Bütün bu nedenlerle tiroid büyümesine kadınlar arasında daha yaygın olarak rastlanılmaktadır.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Sağlık örgütünce ildeki bulaşıcı hastalık olgularının ancak bir bölümü saptanabildiğinden, bunların gerçek yaygınlığının ortaya çıkarılması olanaksızdır. Bildirilen olgular, bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı konusunda ancak genel bir fikir vermektedir.

İlde bildirilen bulaşıcı hastalık olgusu sayıları, 1968'e değin çok düşük iken 1968'den sonra belirgin bir artış göstermektedir. Bunun nedeni, ilin 1968'de sosyalizasyon kapsamına alınmasından sonra, sağlık örgütlenmesinin görece daha etkin bir çalışmaya başlaması ve böylece bulaşıcı hastalık olgularının daha iyi saptanabilmesidir.

Ancak, 1975-1978 döneminde bildirilen hastalık olgularında yeniden bir düşme görülmektedir. Bildirilen olguların, çeşitli hastalıkların epidemiyolojik incelemesi için kurulmuş pilot bir araştırma merkezi olan Etimesgut Eğitim ve Araştırma Bölgesi verileriyle karşılaştırılması, bu düşmenin hastalıklara yakalanan kişilerin sayısındaki azalmadan çok, olguların sağlık örgütünce saptanmasındaki yetersizlikten kaynaklandığını düşündürmektedir.

Bildirilen olgular, 1968-1978 döneminde ilde, boğmaca, bulaşıcı menenjit, difteri, bulaşıcı sarılık, kızamık, kızıl, tifo ve paratifo gibi hastalıkların varlıklarını koruduklarını ve zaman zaman salgın durumuna geldiklerini göstermektedir. Tüm bu hastalıkların ortak özelliği ise bunlara yakalanmanın kolayca önlenebilmesi ve olumsuz çevre koşullarında varlıklarını sürdürebilir olmalarıdır.

ÖLÜM NEDENLERİ: İlde, hemen her yerde olduğu gibi, ölüm nedeninin, genellikle hekim olmayan kişilerce saptanması ve çoğu durumda tanının ailenin yakınlarına sorularak konulabilmesi, ölüm nedenlerine ilişkin oranların, gerçeği tam olarak yansıt-

Tablo 28

Giresun ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Giresun	Türkiye
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	8,1	4,0
Zatürree	9,5	8,5
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	1,2	3,4
Urlar	7,6	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	5,5	5,7
Kalp Hastalıkları	35,8	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	5,5	12,6
Kazalar	8,7	4,1
İyi Tanımlanamayan Haller	7,8	16,3
Diğerleri	10,3	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	578	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Giresun'da Çengelli Solucan Enfeksiyonu

"Necator americanus" adlı parazitin insan vücudunda yerleşmesiyle ortaya çıkan çengelli solucan hastalığı, Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi'nde ve bu arada Giresun'da da önemli bir toplum sağlığı sorunu oluşturmaktadır. Parazit, deri, akciğer ve bağırsak iltihaplarına, vücudun protein ve demir yitirmesine neden olabilmektedir. Bu ise, yetersiz beslenmeyle birleştiği zaman günlük protein ve demir gereksiniminin sağlanamamasına, dolayısıyla da bir anemi (kansızlık) durumunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde enfeksiyonun varlığını, Dr. Hacı Kemal, Dr. Hasan Vasıf, Dr. Akil Muhtar göstermişler ve bunun nedeninin "necator americanus" olduğu, Dr. Akil Muhtar'ca kanıtlanmıştır.

Parazitin insan vücuduna girme yolu genellikle topraktır. En yaygın girme, kurtçukların bulunduğu toprakta çıplak ayakla dolaşıldığında deri yoluyla olur.

Çengelli solucan enfeksiyonunun yayılışında en önemli etkenler sıcaklık ve nem gibi iklim özellikleri ile toprağın niteliğidir. Parazitin gelişebilmesi ve bulaşıcı duruma gelebilmesi için 17-37°C'lik bir sıcaklık, toprağın ve havanın sürekli nemli olması gerekir. Ayrıca, toprak da parazitin gelişmesine uygun (örneğin, kumlu ve humuslu topraklar) olmalıdır. Parazitin yayılmasında insanların yaşam biçimleriyle ilgili birçok etmen de rol oynamaktadır. Dışkının tarlalara ya da ortalığa bırakılması, parazitin yayılışını kolaylaştırmakta, çıplak ayakla dolaşılması enfeksiyon riskini çok yükseltmektedir.

"Necator americanus" enfeksiyonu, köylerde kentlerden daha yaygındır ve tarım işçileri bu hastalığa yakalanan başlıca nüfus kesimini oluşturmaktadır. Maden ocakları ve kiremit ya da tuğla yapılan yerler, kolayca çengelli solucanın yayılma ortamı durumuna gelebilmektedir.

ma olasılığını azaltmaktadır.

1979'da Giresun'un il ve ilçe merkezlerinde bildirilen ölüm nedenlerinin başında % 49'a yakın bir oranla kalp-damar hastalıkları, urlar gibi kronik dejeneratif hastalıklar gelmekteydi (Tablo 28). Bunu, zatürree ve öbür enfeksiyon hastalıkları izlemekteydi. Enfeksiyon hastalıkları arasında en çok ölüme neden olan hastalıklar, gastroenteritler ve öbür diyareli (ishalli) hastalıklardır. Kazalar ve doğum sırasında olan ölümler, yaklaşık % 9 ve % 6 oranlarıyla, öbür önemli ölüm nedenleri arasındadır. Bu son neden hemen tümüyle bebek ölümlerine yol açmaktadır.

Giresun'da, Türkiye genelinde olduğu gibi, çocuk ölümleriyle yetişkin ölümlerine yol açan nedenler arasında önemli farklılıklar vardır. Ölüm nedenleri 4 ana yaş grubu için ayrı ayrı, incelendiğinde şu sonuçlar ortaya çıkar:

Bebeklerde (0-1 yaş grubu) en önemli ölüm nedeni, zatürreedir. Öteki ölüm nedenleri ise, neonetal dönem (doğumdan sonraki ilk 28 gün) hastalıkları, ishaller, beslenme yetersizliği ve öbür enfeksiyon hastalıklarıdır. Beslenme yetersizliği birçok bebekte doğrudan ya da dolaylı bir ölüm nedenidir.

1-4 yaş grubundaki ölüm nedenleri önem sırasına göre, zatürree, kazalar, beslenme yetersizliği, ishaller ve kızamıktır.

5-14 yaş grubu ölüm nedenleri, kazalar, zatürree ve öbür enfeksiyon hastalıklarıdır.

15-44 ile 45 ve üzerindeki yaşlardaki ölüm nedenleri, gelişkin ülkelerdeki ölüm nedenlerine benzemektedir. Bunlar kazalar, kalp-damar hastalıkları ve urlardır.

Çocuk ölümlerine daha çok, beslenme yetersizliği ve bunun yol açtığı dirençsizlik nedeniyle ortaya çıkan enfeksiyon hastalıkları, orta ve ileri yaşlardaki ölümlere ise kronik ve dejeneratif hastalıklar neden olmaktadır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: 0-4 yaşları arasında ölenlerin tüm ölenlere yüzdesi olarak tanımlanan 0-4 yaş ölüm oranı, Giresun'da il ve ilçe merkezleriyle, kırsal kesimde ayrı ayrı saptanmıştır.

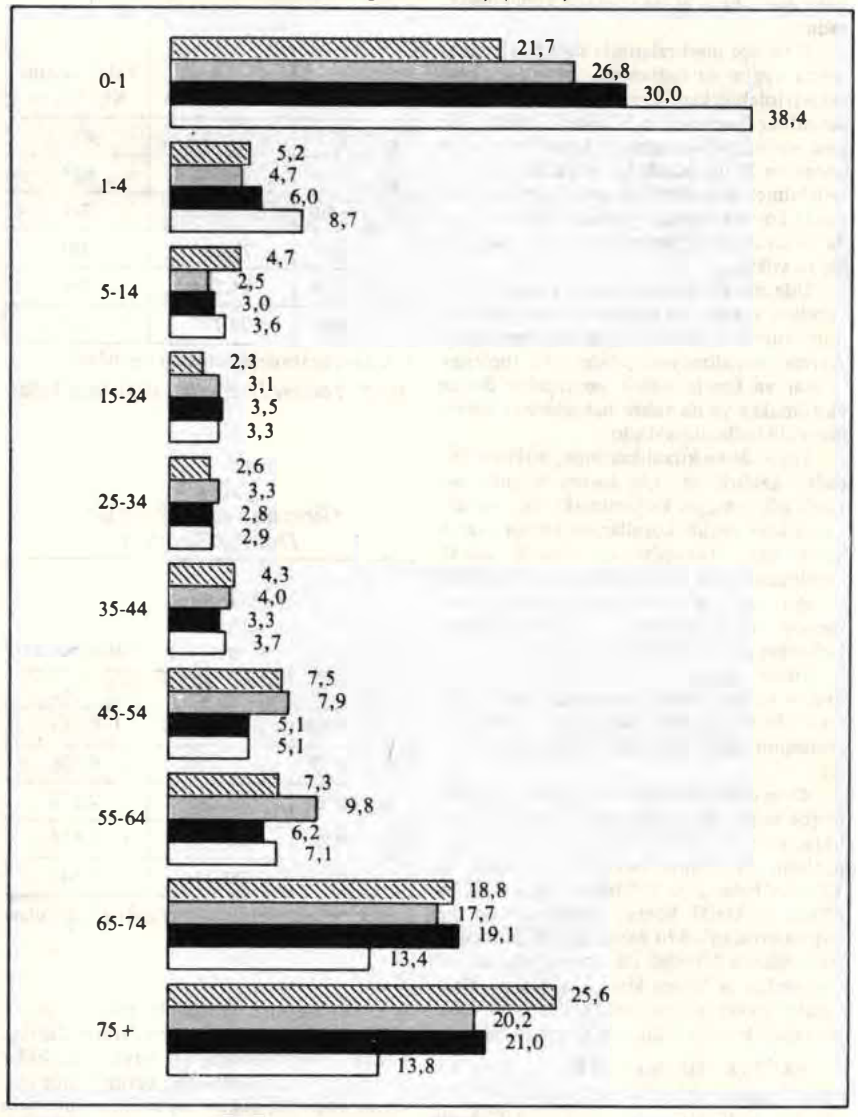
1979'da bu oran kırsal kesimde % 36, il ve ilçe merkezlerinde ise % 27 idi (Şekil 9). Aynı yıl, Türkiye sosyalizasyon bölgeleri (kırsal kesim) için bu oran % 47, il ve ilçe merkezleri için ise % 31 idi.

0-4 yaş ölüm oranının il ve ilçe merkezlerinde kırsal kesimden daha düşük olması, sağlık hizmetlerinden yararlanma, çevre sağlığı vb açılardan kentsel kesimde sağlık düzeyinin görece daha iyi olmasının bir sonucudur.

Giresun'da hem kırsal, hem de kentsel kesim ortalamalarının Türkiye ortalamalarından daha düşük olması ise ilin beslenme düzeyi, bağışık kılınmış çocuk sayısı, çevre koşullarının uygunluğu, sağlık hizmetlerinin etkinliği bakımından ilin, Türkiye genelinden daha gelişkin olduğunu ortaya koymaktadır. Koruyucu önlemlerin geliştirildiği bazı ülkelerle karşılaştırıldığında *(Bak. Edirne, SEY, Sağlık)* bu oranlar yine de çok yüksektir.

55 ve yukarı yaşlarda ölüm oranı 1979'da il ve ilçe merkezlerinde % 52, kırsal kesimde % 46 idi. Bu oranların Türkiye ortalamasından daha yüksek olması da yine ilin sağlık düzeyinin Türkiye ortalamasından daha iyi olduğunun bir başka göstergesidir.

Şekil 9
Giresun ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

	Giresun	Türkiye	Giresun Sosyalizasyon Bölgeleri	Tüm Sosyalizasyon Bölgeleri
Toplam Ölüm Sayısı	575	120.715	1.464	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri,1978-1979)

ÇEVRE SAĞLIĞI: İlde tifo, paratifo, bulaşıcı sarılık gibi çevre koşullarıyla ilgili hastalıkların yaygınlığı ve belirli yıllarda salgınlara yol açmaları, çevre sağlığı sorunlarının yeterince çözümlenemediğini göstermektedir.

Su sağlamadaki yetersizlikler, kullanılan ve içilen suların yeterince arıtılmaması, atıkların sağlık koşullarına uygun yollarla ortadan kaldırılamayışı, ilin sağlık düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir.

Bunun ötesinde, Giresun'da iklim özelliklerinden doğan çevre koşulları da hastalıklar için uygun bir ortam hazırlamaktadır. İlde nem oranının genellikle yüksek, sıcaklığın ve bunun yanında toprağın niteliğinin "necator americanus" parazitinin gelişmesine elverişli oluşu, bu parazitin neden olduğu çengelli solucan hastalığını, ilin ciddi bir sağlık sorunu durumuna getirmektedir *(Bak. Giresun'da Çengelli Solucan Enfeksiyonu).*

Giresun'da, gerek Merkez İlçe'de gerekse öteki ilçe merkezlerinde içme suyu şebekesi vardır. Su, yerleşim merkezlerinin yakınındaki derelerden, kaynaklardan ya da kuyulardan sağlanmaktadır. Sular ya Mer-

kez, Bulancak ve Tirebolu ilçelerinde olduğu gibi gaz-klor kullanan klorlama gereçleriyle arıtılmakta ya da öteki ilçelerde olduğu gibi basit damlalıklı, bidon yöntemi kullanılmaktadır.

İl ve ilçe merkezlerinde sağlık standartlarına uygun su sağlanması bir ölçüde gerçekleştirilebilirken, kırsal kesimde bu koşullar oldukça yetersizdir. Nitekim, 1975'te ilde kent suyundan yararlanan konutların oranı ancak % 35 idi. Kaldı ki, kırsal kesimde su bulabilmek bile ciddi bir sorundur. 1976'da ildeki köy ve köyaltı yerleşme birimlerinin % 19'unun suyu yetersizdi. % 24'ünde ise hiç su yoktu.

İlde ancak il merkezinde kanalizasyon şebekesi vardır. Bu şebeke de kent nüfusunun tümüne hizmet götürememektedir. Ayrıca, kanalizasyon şebekesiyle toplanan atıklar ya kentin belirli yerlerinden denize akıtılmakta ya da sebze bahçelerinin sulanmasında kullanılmaktadır.

İlçelerde ve kırsal kesimde, atıkların ortadan kaldırılması için fosseptik çukurları ya da adi çukurlar kullanılmaktadır. Ancak, çukurların sağlık koşullarına uygun olarak açılmaması, bakımlarının düzenli olarak yapılmaması ya da, özellikle kırsal kesimde olduğu gibi, atıkların açıkta bırakılması sonucu, insan atıkları ve pis sular, içmekullanma sularına karışabilmektedir.

İnsan atıklarının sağlık koşullarına uygun yollarla ortadan kaldırılmaması, Giresun'da sık sık bağırsak enfeksiyonu salgınlarının patlak vermesine neden olmaktadır.

Giresun'da konutların sağlık koşulları, birçok başka ile oranla daha iyi olmakla birlikte, yine de yetersizdir. 1975'te ildeki konutların % 25'inin bağımsız mutfağı, % 23'ünün helası, % 33'ünün banyosu ve % 68'inin elektriği yoktu. Aynı yıl ilde ev başına ortalama kişi sayısı 6,1'di. Konutlar ise ortalama 2-3 odalı idi. Kırsal bölgede ise bir yandan ev başına kişi sayısı artarken bir yandan da oda sayısı azaldığından, konutların sağlık koşulları daha da kötüleşiyordu.

SAĞLIK HİZMETLERİ: Giresun'da sağlık hizmetleri 1968'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Bu yoldan, koruyucu sağlık hizmetlerine yeterince ağırlık verilememesi, hizmetin halka eşit bir şekilde götürülememesi, tedavi edici sağlık hizmetlerinin köy ve bucaklara ulaştırılamaması gibi sorunların aşılacağı ve nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kırsal bölgeye hizmet sunulabileceği umuluyordu.

Evde ve ayakta tedaviyi sağlaması öngörülen ve küçük topluluklara kadar yayılan bu sağlık örgütlenmesinde, halk sağlığı hizmetlerine öncelik verilmesi ve tedavi edici hizmetlerin koruyucu hizmetleri tamamlayan bir öğe olarak ele alınması düşünülmüştü.

Bu yeni sağlık örgütlenmesinin en uç ve halkla doğrudan ilişki kuran birimleri sağlık ocakları ve sağlık evleridir. Hizmet sunan sağlık ekibinin başkanı hekimdir. Giresun'da 1979'da 45 sağlık ocağı vardı. Bu durumda, 155 km2 dolayında alana ve 10.500 nüfusa bir sağlık ocağı düşmekteydi.

Sağlık evleri ise, sağlık ocaklarına bağlı, daha alt örgütlenmelerdir ve bir köy ebesince yönetilir. 1979'da Giresun'da 163 sağlık evi vardı. 40 km2 dolayında alana ve 3.000 kişiye bir sağlık evi düşmekteydi.

İlin dağlık yerleşim birimlerinin dağınık olması, evler arasında bile büyük uzaklıklar bulunuşu ve ilin özellikle iç kesimlerinde ulaşımın güçlüğü, sağlık örgütlenmesinin tüm yerleşim birimlerine hizmet sunmasını olanaksız kılmaktadır. Öte yandan, sağlık ocaklarında görevli ekibin yeterince motorlu araçla donatılmış olmayışı, sağlık ocaklarının ancak, yakın çevrelerine hizmet sunabilmesine neden olmaktadır.

İlde, yataklı tedavi hizmetleri, sağlık merkezleri ve devlet hastaneleri aracılığıyla sunulmaktadır. 1970-1980 döneminde hastane yatağı başına düşen kişi sayısında belirli bir iyileşme gerçekleşmiştir. 1970'te ilde yatak başına 877 kişi düşerken, 1980'de bu sayı 711'e düşmüştür. Ancak, bu oran Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 katıdır (Tablo 29). Türkiye'deki toplam hastane yataklarının illere dengeli bir biçimde dağılmayışı Giresun'a da olumsuz biçimde yansımaktadır.

İlde, 1980'de 675 hastane yatağı vardı. Bunların, 555'i Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na,120'si ise Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı olarak hizmet sunmaktaydı. İldeki hastanelerde, 1975-1978 döneminde yılda yaklaşık 13.000 kişi yatarak tedavi görmüştü. Söz konusu dönemde hastanelerin yatak kullanma oranlarının % 55 dolayında oluşu, hastane yataklarından etkin biçimde yararlanılmadığını göstermektedir.

Yataklı tedavi kuruluşlarının önemli bir bölümü il merkezinde toplanmıştır. İlin en önemli yataklı sağlık kuruluşu Giresun Devlet Hastanesi'dir. Genel amaçlı hizmet sunan bu kuruluş, 200 yataklıdır.

Göğüs Hastalıkları Hastanesi 125 yataklıdır. Hastanenin yatak kullanma oranı, 1978'de % 80 idi.

Doğumevi, 65 yataklıdır ve bu kuruluşun da yatak kullanma oranı % 80 dolayındadır.

İl merkezinde SSYB'ye bağlı bu kuruluşlardan başka bir de 120 yataklı SSK Hastanesi vardır.

Şebinkarahisar'da 90 yataklı, Tirebolu'da da 50 yataklı birer devlet hastanesi vardır. Ayrıca, Görele'de 15 yataklı, Alucra'da da 10 yataklı birer sağlık merkezi hizmet sunmaktadır.

Giresun'da 1970-1980 döneminde, sağlık teknisyeni dışındaki sağlık personeli sayılarında artış gerçekleşmiştir (Şekil 10).

Tablo 29
*Giresun ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Giresun	1970	515	877
	1975	555	835
	1980	675	711
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

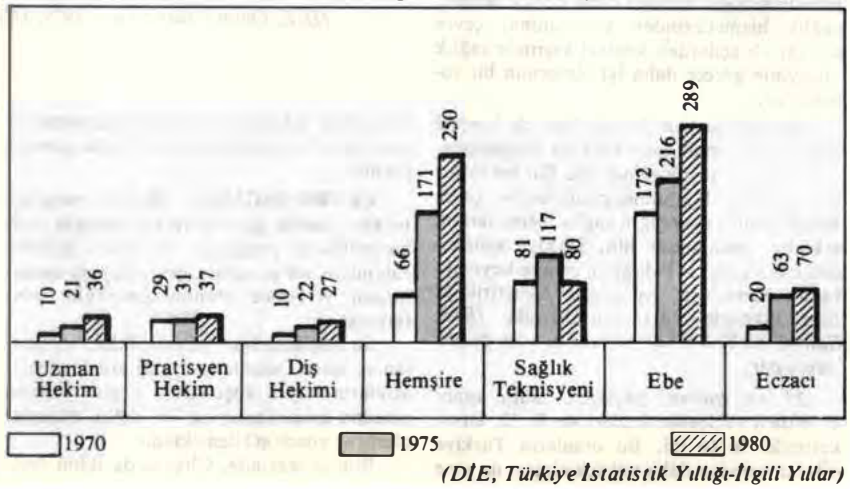
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 30
Giresun ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/Doktor
Giresun	1970	39	11.582
	1975	52	8.915
	1980	73	6.576
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

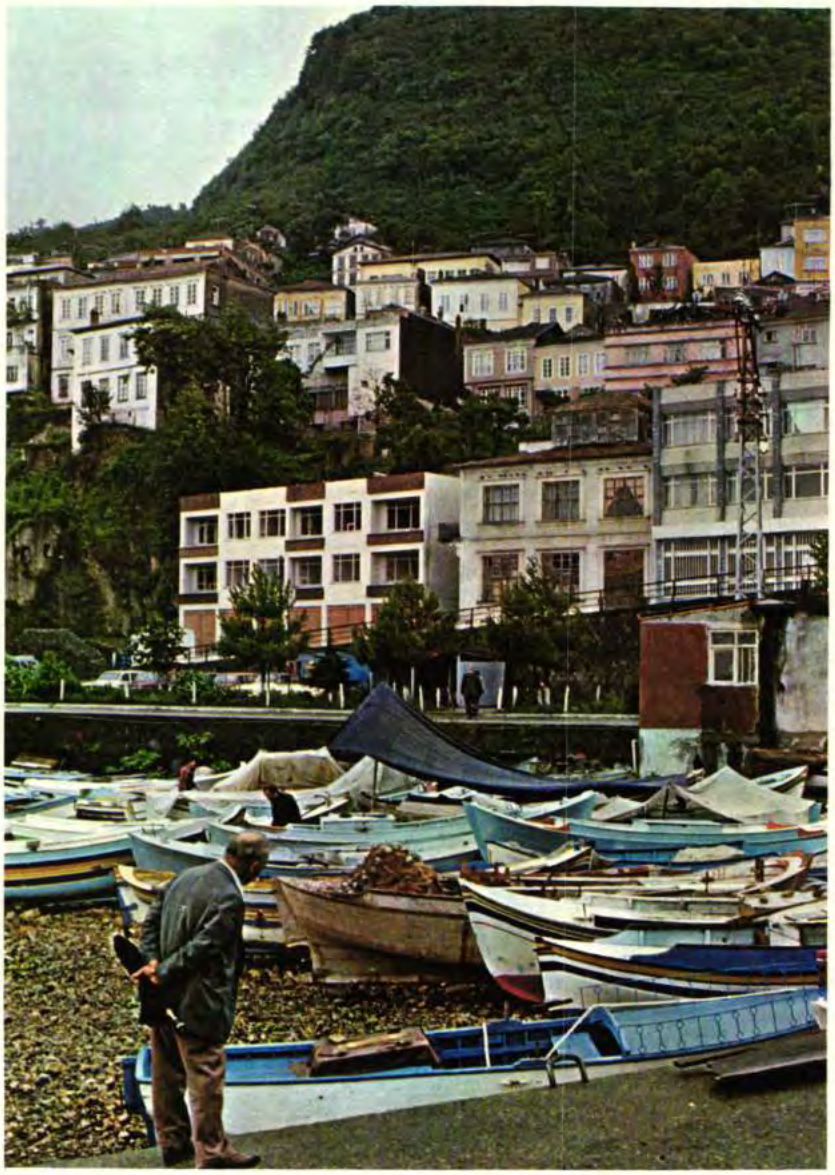
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Şekil 10
Giresun'da Sağlık Personeli Sayısı

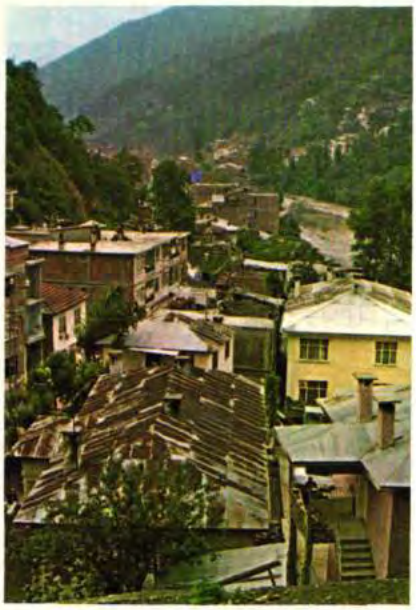

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

2251

2252

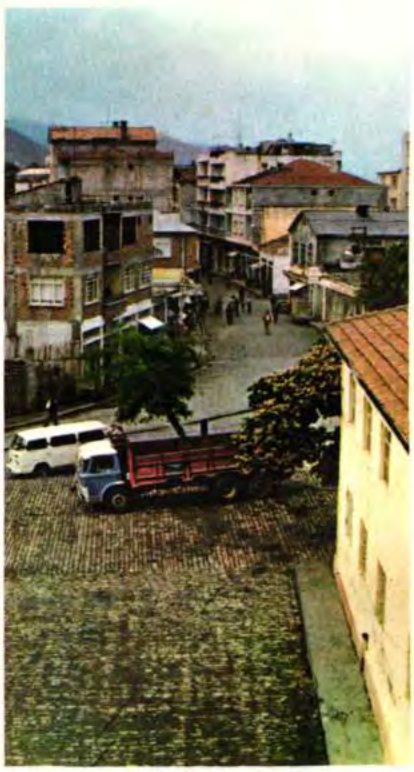

2251 - Tirebolu
2252 - Dereli
2253 - Keşap
2254 - Eynesil

2253

2254

2255

2256

2257

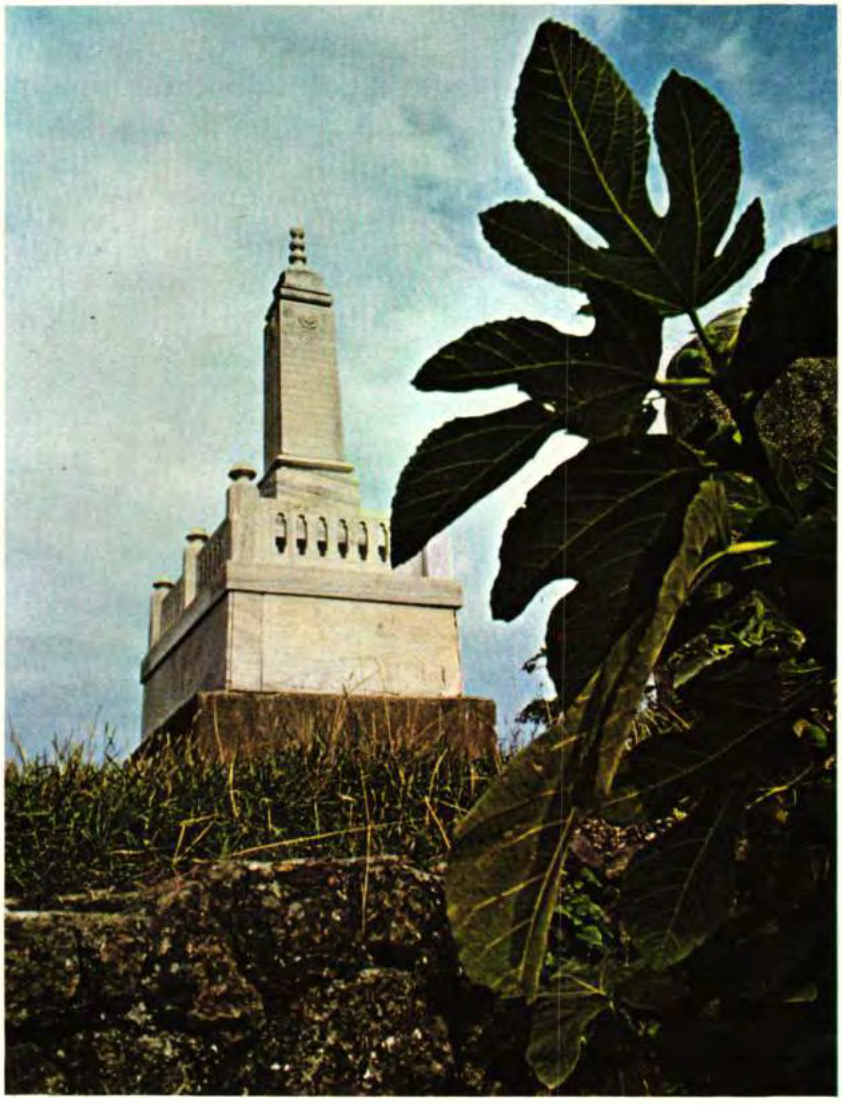

2255 - Espiye
2256 - Bulancak
2257 - Görele
2258 - Giresun Kalesi

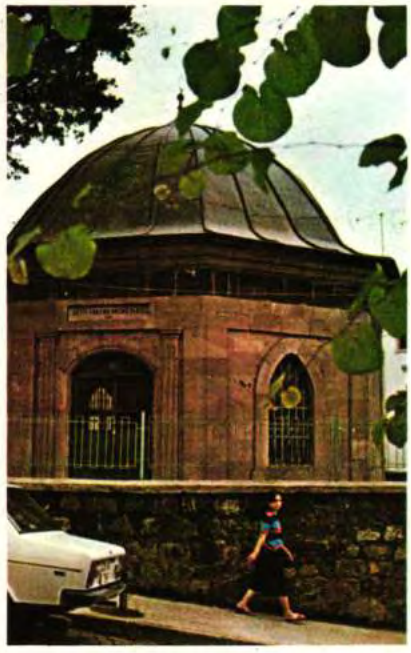
2258

2259

2260

2259 - Topal Osman'ın mezarı
2260 - Seyyit Vakkas Türbesi
2261 - 2262 - Hacı Hüseyin Çeşmesi ve Camii

2261

2262

2263

2264

2265

2263 - Millet Parkı'nın giriş kapısı
2264 - 2265 - Kale Camii ve minaresi

İlde, hekim başına düşen nüfus 1970'te 11.582 iken, 1980'de 6.576 kişiye düşmüştür (Tablo 30). İlde, 1970'te hekim başına düşen nüfus, Türkiye ortalamasının 4,5 katı iken, 10 yılda gerçekleşen iyileşmeye karşın bu oran 1980'de Türkiye ortalamasının 4 katıdır. Hekimlerin daha çok İstanbul, İzmir ve Ankara'da yoğunlaşmasından kaynaklanan bu dengesiz dağılımın izleri 1980'lerin başında Giresun'da da görülebiliyordu.

İlde, 1980'de 73 hekim vardı. Bunların 36'sı uzman, 37'si pratisyen hekimdi. İldeki hekim sayısı, Etimesgut Sağlık Araştırma Bölgesi ve Ankara Kenti üzerinde yapılan bir çalışmanın verilerinden geliştirilen nüfus başına sağlık personeli ölçütlerine göre *(Eren, 1981)* değerlendirildiğinde, çok yetersiz olduğu saptanmaktadır. Bu ölçütlere göre, etkin bir sağlık hizmeti verebilmek için, il sağlık örgütünde çalışması gereken hekim sayısı, 119'u pratisyen ve 69'u uzman olmak üzere 188'dir. Bunun yanında, ildeki dağınık yerleşme düzeni, ulaşım güçlüğü ve doğal koşulların etkisi hekim gereksinimini daha da artırmaktadır.

Bu durumda, Giresun'daki sağlık örgütlenmesiyle yeterli düzeyde hizmet sunulmasını engelleyen en önemli etken, sağlık personeli, özellikle hekim kadrolarının doldurulmamasıdır. Bu sorun, yataklı tedavi kurumlarına uzman hekim kadrolarının açık kalması şeklinde yansımaktadır. Ayrıca, hastanelerde yatak kullanma oranlarının düşüklüğü, farklı bakanlıklara bağlı kuruluşlar arasında eşgüdümün sağlanmaması ve bunların modern işletmecilik anlayışıyla işletilmemeleri de, hizmetin aksamasına yol açan öbür etmenlerdir.

Kırsal kesimde ise sosyalizasyonun başarıya ulaşmasını ve etkin bir sağlık hizmeti sunulmasını engelleyen en önemli etken pratisyen hekim kadrolarının doldurulmayışıdır. İlde, kurulan sağlık ocaklarında 48 hekim kadrosu öngörülmüş iken, bu kuruluşlarda 1975'te 13, 1977'de 17 ve 1979'da 18 hekim görev yapmaktaydı. Bu da sağlık ocaklarının yarıdan çoğunun halka hizmet götürme olanağından yoksun olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, hekim kadrolarındaki açıklara karşılık, sağlık ocakları ve evlerinde öbür sağlık personeli kadroları doldurulabilmektedir.

İldeki sağlık personeli ya SSYB ve SSK'ye bağlı olarak ya da serbest olarak çalışmaktadır. Hekimlerin % 61'i (uzman hekimlerin % 44'ü) SSYB bünyesinde, % 20'si SSK bünyesinde görev yapmaktadır. Hekimlerin % 19'u da (uzman hekimlerin % 31'i) serbest olarak çalışmaktadır. İlde, sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümü SSYB'ce yürütülmektedir. İldeki hastane yataklarının da % 82'si bu kurumundur. Geri kalan % 18'i ise SSK'nindir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Ekonomik ve sosyal yaşamı büyük ölçüde fındık üretimi, işlemesi ve dışsatımı üzerine kurulmuş olan Giresun İli'nde, 1975'te faal nüfusun % 84'ü tarım kesiminde çalışmaktaydı. Fındık aile işletmeciliği çerçevesinde üretilmekte ve yardımcı aile bireylerinin emeklerinden yararlanılmaktadır. Bunun yanı sıra, orman ürünleri dalında mevsimlik işçilik önem kazanmaktadır *(Bak. Tarım)*. Öte yandan ilde imalat sanayii fazla gelişkin değildir.

Giresun'da faal nüfusun çok büyük bir bölümünün tarım kesiminde çalışıyor olması, ilde sosyal güvenlik kapsamına girenlerin sayısını çok azaltmaktadır. Gerçekten de, ilde 1980'de SSK'ye bağlı 10.000 dolayında işçi ile 8.700 dolayında bağımsız çalışan sigortalı vardı. Emekli Sandığı'na bağlı olanlar ile birlikte, Giresun'da sosyal güvenlikten yararlananların sayısı 20.000'e varıyordu. Buna göre, faal nüfusun ancak onda birinin sigortalı olduğu anlaşılmaktadır.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Yerel tarım ürünlerine dayanan önemli yatırımların 1970'lerden sonra yapıldığı Giresunda sigortalı işçi sayısı 1970'te 5.100 dolayından, 1980'de 10.000'in üzerine yükselerek, % 100'e yakın bir artış gerçekleştirilmiştir (Tablo 31). Buna bağlı olarak, ildeki sigortalı işçilerin, ülkedeki tüm sigortalı işçilere oranı 1970'te onbinde 39 iken, 1980'de onbinde 47'ye yükselmiştir.

1970'te toplam sigortalı işçilerin % 53,5'i sürekli işyerlerinde çalışmaktayken, 1980'de sürekli işyerlerinde çalışan sigortalıların oranı % 64,2'ye yükselmiştir. 1980'de sürekli işyerlerindeki sigortalı oranının Türkiye genelinde % 79 dolayında bulunduğu düşünülürse, geçici işçiliğin Giresun'da daha yaygın olduğu görülür.

1970-1980 arasındaki dönemde kamuya ait sigortalı işyerlerinin oranında düşüş görülürken, bildirge veren özel işyerlerinde oransal artışlar görülmekteydi. Ancak, birçok başka ilde de olduğu gibi, Giresun'da kamu işyerlerinde çalıştırılan işçi sayısı, özel işyerlerinde çalıştırılandan daha yüksek olduğu için, sigortalı işçilerin kamu ve özel kesimlere dağılımı bu gelişmeden pek etkilenmemiştir. Kamu işyerlerinde çalışan sigortalıların oranı, hem 1970, hem de 1980'de hayli yüksektir ve % 48-49 dolayındadır. Oysa, aynı yıllarda Türkiye çapında kamu işyerlerinde çalışan sigortalıların oranı % 40'tan % 36'ya düşmüştü.

Giresun'da 1970-1980 döneminde bildirge veren yeni işyerlerinin büyük çoğunluğu özel işyerleri olmakla birlikte, bunların daha çok az sayıda işçi çalıştıran küçük işyerleri olmaları, sigortalılar arasında özel kesimin ağırlığının az çok aynı kalmasına yol açmıştır. 1970'te 10,6 olan bildirge veren işyerlerindeki işçi yoğunluğunun, 1980'de 8,5'e düşmesi de aynı olgunun bir başka göstergesidir.

Tablo 31
Giresun İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	327	715	2.767	6.637
Geçici	161	498	2.403	3.694
Toplam	488	1.213	5.170	10.331
Kamu	98	123	2.547	4.987
Özel	390	1.090	2.623	5.344

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Sigortalı sayısı ile bildirge veren işyeri sayısındaki artışlara karşın, bildirge veren işyerleri, Giresun'daki tüm işyerlerinin ancak küçük bir bölümüdür. Üstelik, 1970'te % 37 olan bu oran, 1980'de % 22'ye düşmüştür. Aynı yıllarda söz konusu eğilim, ülke ölçeğinde de karşımıza çıkmaktadır (% 39,1'den, % 24,3'e). Bu durumda, son on yılda sigortadan kaçma eğiliminin Giresun'da da tüm ülkede olduğu gibi arttığı açıktır.

Giresun'da 1979'da Sosyal Sigortalar Kurumu giderleri 16 milyon TL dolayındaydı. Bu sigorta giderlerinin % 74,5'ini hastalık, % 15'ini analık, % 5,8'ini iş kazası ve meslek hastalıkları, % 0,7'sini malullük ve yaşlılık sigortaları, geri kalan % 4'ünü de öteki giderler oluşturmaktaydı. Giderler içinde en yüksek kalemi oluşturan hastalık sigortası, bir yıl boyunca işlemleri tamamlanan hastalık olaylarını kapsamaktadır. Sigortaca kapsanan hastalık olgularında on yıllık bir dönemde fazla bir değişiklik olmamış, 1970'te 4.550 olan olgu sayısı, 1980'de 4.409'a düşmüştür. Meslek hastalık sigortasında da benzer bir düşüş görülmektedir. Bu sigortadan yararlananların sayısı 1970'te 558, 1980'de 364 idi.

BAĞ-KUR: 1979'da Giresun'da, üyeleri Bağ-Kur kapsamında sigortadan yararlanma hakkına sahip olan 6 meslek odası ve 43 derneğe bağlı 13.084 kişi bulunmaktaydı. Bunların % 45'i Merkez İlçe'de, % 15,4'ü Bulancak'ta ve % 14,2'si Görele'de idi. Geri kalan % 25,4'ü öteki 7 ilçeye dağılmıştı.

Meslek, oda ve derneklerine bağlı olan bağımsız çalışanlardan, 1979'da % 66,4'ü Bağ-Kur kapsamında sigortadan yararlanmaktaydı. Aynı yıl Bağ-Kur'ca sigortalanmış olan bağımsız çalışanların ülke çapındaki oranı % 59,4'tü. 1979'da ülkedeki Bağ-Kur üyelerinin binde 8'i Giresun'da bulunuyordu.

Bağ-Kur üyelerinin % 79,8 gibi çok büyük bir bölümü esnaf ve sanatkâr derneklerine, % 12,2'si Ticaret ve Sanayi Odası'na üye idi. Herhangi bir oda üyesi olmayan muhtarların oranı hızla artarak, 1979'da % 7,9 olmuştur. Öteki oda ve derneklerin, binde 1'i geçmeyen oranda pek az üyesi vardır.

Bağ-Kur üyelerinin yarısı imalat kesiminde çalışan sanatkârlardır. Giresun'da imalat kesiminde çalışan faal nüfusun önemlice bir bölümünü sanatkârlar oluştur-

maktadır. Bağ-Kur üyeleri arasında ikinci sırada % 36'lık bir payla esnaflar gelmekte, geri kalan % 14'ü de kişisel hizmetler ile bilimsel mesleklerde çalışmaktadır.

1979'da Giresun'daki Bağ-Kur üyelerinin % 87,4'ü primlerini en düşük ilk dört basamak üzerinden ödemekteydi. Daha yüksek basamaklardan prim ödeyenlerin oranı % 12,6'ydı.

EMEKLİ SANDIĞI: 1981'de Emekli Sandığı'ndan aylık alan emekli ve malul, dul ve yetimlerin sayısı Giresun'da 4.581 idi. Bu sayı, Giresun kadar, hatta ondan daha kalabalık illere göre oldukça yüksektir. Örneğin, aynı yıl Emekli Sandığı'ndan aylık alanların sayısı Gaziantep'te 2.751 idi.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Faal nüfusunun çok büyük bir bölümünün tarımda çalıştığı, önemli bir bölümünün de bağımsız esnaf ve sanatkârlardan oluştuğu, dolayısıyla yapısal işsizliğin yoğun olduğu Giresun'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun etkinliği sınırlıdır. Bunun sonucu, sanayileşmiş batı ülkelerinin işçi taleplerinin canlı olduğu dönemlerde İİBK etkinlikleri yerel iş pazarının yanında, uluslararası iş pazarlarına yönelmişti. İlde, 1965-1968 arasında 2.000 dolayında iş arayan varken, bu sayıda 1969-1970'te önemli artışlar olmuş, izleyen yıllarda görülen göreli bir düşmeden sonra, 1976'da yeniden bir tırmanışa geçmiştir. İş arayanların sayısı o yıl 4.000'i aşmış ve 1976-1979 arasında bu yüksek düzeyi korumuştur.

1980'de iş arayanların sayısı, iş bulma umutlarının yok olmasına bağlı olarak yeniden düşmüştür. 1965'te % 21 olan işe yerleştirme oranında 1969, 1970'lerde iş arayanların sayısındaki artışlar sonucu düşme başlamış, 1976'da % 15,8'e ve 1980'de % 2,7 gibi çok düşük bir düzeye inmiştir.

1980 sonunda Giresun İİBK Şubesi'ne kayıtlı olan işsizlerin sayısı 887'si erkek, 164'ü kadın olmak üzere 1.051 idi. Bunların % 70'i, altı ay ve daha uzun bir süreden beri işsiz bulunuyordu. İşsizlerin önemli bölümünü (% 78) 15-29 yaşlar arasındaki genç nüfus oluşturmaktaydı. İİBK'nin önemli görevlerinden biri de dış ülkelere göçle ilgili işlemleri yürütmektir. 1967'de ekonominin canlanmasıyla yeniden açılan dış ülkeler iş pazarına, Giresun'dan çok sayıda işçi gönderilmişti. Yurt dışına İİBK kanalından gönderilen 500.000'inci işçi de bir rastlantı sonucu Giresunlu idi ve 20 Temmuz 1972'de törenle Almanya'ya uğurlanmıştı. Ancak, son yıllarda Avrupa ülkeleri bir ekonomik durgunluk dönemine girdiğinden, işçi talepleri azalmıştır. Giresun'da yurt dışına gitmek için başvuranların sayısı 1978'de 552, 1979'da 420, 1980'de 540 iken, yurt dışına gönderilenler sırasıyla 120 (% 21,7), 120 (% 28,5) ve 107 (% 19,8) kişiydi. Aynı yıllarda göçün ağırlığı da Libya, Suudi Arabistan gibi Ortadoğu ülkelerine kaymıştır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Giresun'da asıl olarak fındık üretimi, işlemeciliği ve ticareti çevresinde odaklaşmış olan ekonomik yaşam, beraberinde bu yapıya uygun toplumsal örgütlenmeleri de getirmiştir. İlde başta Fiskobirlik olmak üzere, kooperatifler, en gelişkin toplumsal örgütler arasında yer almaktadır. Buna karşılık sendikacılık fazla gelişkin değildir.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: 1898'de çalışmalarına başlayan ve özel ve tüzel tacir kişilerce kurulan Giresun Ticaret ve Sanayi Odası'nın ilde önemli bir yeri vardır. Odanın 1981 başında 1.895'i özel, 313'ü tüzel kişi olmak üzere 2.208 üyesi bulunmaktaydı. Giresun, sermaye birikimi ve şirketleşmenin henüz başlangıç aşamasında olduğu bir ildir. Ticaret ve Sanayi Odası üyelerinin ancak % 14'ünün şirketler olması da bunun açık bir ifadesidir.

Giresun, ekonomik gelişme açısından, kıyı ve iç bölgeleri arasında önemli farklılaşma olan bir ildir. Ticari ve sınai işletmelerin dağılımı bunu çok iyi yansıtır. Nitekim, oda üyelerinin büyük bölümü Giresun (% 41), Bulancak (% 16,4) ve Görele (% 10,6) gibi kıyı kentlerinde toplanmıştır. Üyelerin geri kalan % 32'si ise, öteki 7 ilçeye dağılmış bulunmaktadır. Aynı şekilde şirketleşme oranı da kıyı kentlerinde daha yüksek olup, ilin iç kısımlarındaki ilçelerde çok düşüktür. Örneğin, Merkez İlçe'deki oda üyelerinin % 18'i ve Bulancak'takilerin % 17,6'sı Şebinkarahisar'daki üyelerin ise yalnızca % 9'u şirkettir.

Ticaret ve Sanayi Odası'nda 1981 başında kayıtlı olan 2.208 üye, 13 meslek grubunda toplanmıştı. Üyelerin % 15,5'ini inşaat malzemesi alım-satımı ve taşımacılık, % 15,4'ünü yiyecek maddeleri, % 13,5'ini yaş ve kuru meyve işlemesi ve ticareti, % 12,7'sini müteahhitlik, % 8,2'sini makine ve yedek parça alım-satımıyla uğraşan meslek grupları oluşturmaktaydı. Geri kalan % 34,7'si ise, 7 meslek grubuna dağılmıştı.

1926'da etkinliklerine başlayan Ticaret Borsası ile 1964'te faaliyete geçen Ziraat Odası, Giresun'da bağımsız işletme sahipleri tarafından kurulan öteki meslek örgütleridir.

KOOPERATİFLER: Giresun büyük kooperatif birliklerinin merkezi olan bir ildir. Fındık üretiminin egemen olduğu ilde, mısır gibi tahıllar ve orman ürünleri de önem taşımaktadır. İldeki en gelişkin kooperatif fındık tarım satış kooperatiflerinin oluşturduğu Fiskobirlik'tir. Bunun yanı sıra, ilde çok sayıda tarım kredi kooperatifi bulunmaktadır. Ayrıca, Köy-Koop'un büyük sayılabilecek yatırımları olan bir birliği de Giresun'da çalışmalarını sürdürmektedir.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: 1978'de Giresun'un on ilçesi ve iki bucağında 40 tarım kredi kooperatifi vardı. Merkez

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik)

Türkiye'nin pamuktan sonra en önemli dışsatım ürünü olan fındık, Türkiye'de 385.000 hektarlık bir alanda yetiştirilmektedir. Fındık bahçelerinin büyük bölümü, batıda Kocaeli İli'ne dek uzanan Karadeniz kıyı şeridindedir. Toplam 223 milyon fındık ağacından % 97'si bu bölgede, % 2,7'si Marmara Bölgesi'nde, binde 3'ü ülkenin öbür yörelerindedir.

Fındık üretiminde Karadeniz Bölgesi'nin ağırlıklı konumu, ürünün satın alınması, işlenmesi ve pazarlanması alanında faaliyette bulunan Fiskobirlik'in etkinlik bölgelerini de belirlemektedir *(Bak. Tarım)*.

Fiskobirlik'in bellibaşlı etkinlikleri şunlardır:

a) Fındığın satın alınması ve üreticiye bedelin ödenmesi,

b) Fındığın işlenmesi ve korunması,

c) Fındığın yurt içinde ve özellikle yurt dışında pazarlanması.

Kısaca "Fiskobirlik" olarak tanınan Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, 1938'de 1.901 ortaklı 5 kooperatifin birleşmesiyle kurulmuştur. Birliğin merkezi Giresun'dadır. Birliğe bağlı kooperatif sayısı, izleyen yıllarda düzenli bir biçimde artmış, 1950'de 16 iken, 1955'te 18, 1960'ta 26, 1966'da 31 olmuştur. Birliğe bağlı kooperatif sayısı, 1979'da 34, 1981'de ise 54'tü. Bu kooperatiflerin ortak sayılarını ise, aynı düzen içinde izlemek olanaksızdır. Ancak, 1966'da yapılan bir araştırmada, 65.000 dolayında olduğu saptanan ortak sayısının 1981'de 156.000'e yükseldiği saptanmıştır. Bölgedeki üretimin bir bölümü, ortaklarca kooperatiflere teslim edilir. Toplam üretim içinde ortakların payı, 1965-1966'da % 24 iken, 1970-1971'de % 38'e, 1974-1975'te % 55'e yükselmiştir. Bununla birlikte, Fiskobirlik destekleme alımları yoluyla kooperatiflere ortak olmayan üreticilerden de alımlar yapmaktadır. Fiskobirlik'e üye kooperatiflerin ortaklarının çok büyük bir bölümü küçük aile işletmeleridir.

Fındıkta "yüken-teslimat" oranı (üreticinin önceden, kooperatife verme yükümlülüğünü üstlendiği miktarın, teslim edilen miktara oranı) yüksektir. Bu ise, ortak-kooperatif ilişkilerinin canlılığını gösteren bir ölçüttür. Kuşkusuz, bu ilişki tüm üye kooperatiflerde aynı canlılıkta değildir. Bu açıdan kooperatifler üç grupta toplanabilir. Ortak-kooperatif ilişkilerinin en canlı olduğu 1. gruba Trabzon, Fatsa, Ordu; 2. gruba Yomra, Arsin, Düzce, Kocaeli, Ünye, Piraziz, Bulancak, Tirebolu, Araklı, Perşembe, Keşap, Espiye, Görele, Karasu, Alaplı, Ortaköy, Terme, Çumayeri kooperatifleri; bu ilişkinin en az canlı olduğu 3. gruba da, Dereli, Eynesil, Beşikdüzü, Vakfıkebir, Sürmene, Of, Pazar, Fındıklı, Akyazı, Maçka, Çarşamba, Derecik ve Rize kooperatifleri girer.

(DPT, Kooperatifçilik, 1972; Soral, 1981; Türkoğlu, 1979; Fiskobirlik, 1981).

İlçe'de 9, Bulancak ve Tirebolu'da 6'şar, Görele'de 5, Keşap'ta 4, Piraziz, Alucra, Dereli'de 2'şer, Espiye, Eynesil, Şebinkarahisar ve Yağlıdere'de 1'er kooperatif bulunmaktaydı. Kooperatifler Merkez İlçe, Bulancak, Görele, Tirebolu gibi kıyı ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Dereli, Şebinkarahisar, Alucra gibi iç bölgelerde kalan ilçelerde, 5 kooperatif bulunmaktaydı. Geçimlik ekonomi koşullarının ağır bastığı iç kısımlarda, ekonomik örgütlenme de yetersiz ve geridir.

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ: Giresun, Trabzon, Ordu illerinin tümünü, Bolu, Kocaeli, Zonguldak ve Rize illerinin bir bölümünü kapsayan bir fındık satış ve değerlendirme örgütü olan Fiskobirlik'in merkezidir *(Bak. Tarım)*. 1980'de Giresun'da Piraziz, Bulancak, Tirebolu, Keşap, Espiye, Görele, Ortaköy, Dereli ve Eynesil'de olmak üzere 9 fındık tarım satış kooperatifi vardı *(Bak. Fiskobirlik)*.

Giresun'daki köylerin yarıya yakını orman içinde ya da kenarında bulunmaktadır. Bu köylerdeki yaşam düzeyini yükseltmek, gelir düşüklüğüne bir çözüm getirmek üzere, orman köylerini kalkındırma kooperatifleri kurulmaktadır. 1980'de Orköy tarafından yapılan bir envanter çalışmasında, 59 köyü kapsayan 35 faal kooperatif saptanmıştı. Bu kooperatifler tarafından uygulanan projeler arasında halıcılık, alabalık yetiştirme, kerestecilik, kayın pazarlama, odun pazarlama çalışmaları yer almaktadır. Bu kooperatiflerin büyük bir bölümü, ilin bir yoksunluk yöresi olan Şebinkarahisar İlçesi'nde bulunmaktadır.

KÖY-KOOP: Giresun'da 30 kooperatifli bir köy-koop birliği vardır. Birliğin 21.600 ton/yıl kapasiteli bir yonga levha fabrikası işler durumdadır *(Bak. Sanayi)*. Bunun yanı sıra, Bulancak Köy-Kalkınma Kooperatifi'nin 100 ton/gün kapasiteli bir balık unu ve yağı fabrikası bulunmaktadır.

Büyük bir kentleşme olayı yaşamayan Giresun'da, daha çok kentsel kesimde ortaya çıkan yapı ve tüketim kooperatifçiliği gelişmiş değildir.

SENDİKALAR: Giresun, imalat sanayiinin fazla gelişkin olmaması ve bu kesimde daha çok küçük işletmelerin yaygın olmasına bağlı olarak sendikalaşma hareketinin gelişmediği bir ildir. 1980 öncesinde Giresun'da kurulmuş olan sendikalar şunlardır: Selüloz-İş, Tarım-İş, Yapı-İş, Karadeniz Bölgesi Oleyis, Özel İdare Memur ve Hizmetliler Sendikası, Likat-İş, Yapı İşçileri Sendikası, Türkiye Tarım Sanayii İşçileri, Toprak-Su İşçileri, Karadeniz Bölgesi Deniz Taşıtçılığı Sendikaları ve Karadeniz Bölgesi Samsun Tütün-İçki-Gıda Sendikası şubesi.

Giresun'da, bir de Ekmek Sanayii İşverenleri Sendikası vardır.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Büyük sanayi girişimlerinin pek az bulunduğu Giresun İli'nde, toplu sözleşmeler çalışma yaşamında büyük yer tutmaz. 1972-1979 arasındaki 8 yılda, ilde 22 toplu sözleşme yapılmıştır. 1974, 1975 5'er, 1979 ise 6 sözleşme ile en fazla toplu sözleşmenin yapıldığı yıllardır. Sözleşmelerin 3'ü özel kesimde, 19'u kamu kesiminde bağıtlanmıştır. Kapsadıkları işçi sayısı 1.035'tir (Tablo 32).

Tablo 32
Giresun'da Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar		Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	8	—	8
1973	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	*	—	*
1974	Sözleşme Sayısı	4	1	5
	İşçi Sayısı	96	76	172
1975	Sözleşme Sayısı	3	2	5
	İşçi Sayısı	186	24	210
1976	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	99	—	99
1977**	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—
1978	Sözleşme Sayısı	3	—	3
	İşçi Sayısı	293	—	293
1979	Sözleşme Sayısı	6	—	6
	İşçi Sayısı	253	—	253

* İşçi sayıları belirtilmemiştir.

** 1977 yılında bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

DERNEKLER: 1950'de dernek sayısının 15'i geçmediği Giresun'da, izleyen yıllarda dernekleşme giderek artan bir hız kazanmıştır. 1955'te 29 olan dernek sayısı, 1960'ta 138, 1965'te 245, 1968'de 323'e yükselmiştir. 1950'de Giresun'da dernek başına 20.293 kişi düşerken (ülke ortalaması 20.868), 1960'ta bu ortalama 2.705'e inmiştir (ülke ortalaması 2.338). Dernek sayısındaki bu hızlı artışa karşın, dernekleşme oranı Giresun'da 1960'ta 1950'de de olduğu gibi ülke ortalamasına yakın, ama onun altındaydı. Giresun'da 1960'a değin en hızlı artış gösteren dernek türü din dernekleridir. 1950'de varolan 17 derneğin 2'sini, 1955'te 29 derneğin 7'sini din dernekleri oluştururken, bu sayı 1960'ta 60'a (% 43,4) yükselmiş; izleyen yıllarda din derneklerinin göreli payı düşme göstererek, 1968'de % 26 olmuştur. Aynı yıl Giresun'da 63 (% 20) kültür derneği, 56 (% 17) güzelleştirme derneği, 47 (% 15) spor derneği, 21 (% 7) sosyal yardım derneği vardı. Derneklerin geri kalan % 15'i yasa gereği kurulmuş olan dernekler ile öteki derneklerden oluşmaktaydı.

ÖZET

TARIM: Giresun, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan ve ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı bir ildir.

İlin doğal yapısı kıyı kuşağı ve iç kesim biçiminde ikili bir yapı göstermekte, kıyı kuşağında fındık, iç kesimde ise tahıl üretimi önem kazanmaktadır. İl topraklarının büyük bölümünün dağlık, kayalık ve ormanlık olması nedeniyle bitkisel üretim alanları çok sınırlıdır.

Bitkisel üretim yapılan alanların yarıdan çoğunu fındıklar kaplar. İlin iklimi ve topraklarının özelliği, fındık tarımına çok elverişlidir. İlde, fındık dikim alanları gittikçe genişlemiş ve dağların denize bakan yamaçlarının 800 m yükseltilerine dek yayılmıştır. 1980'de 100.000 hektara ulaşan il fındık alanlarında 84 milyon fındık ağacı vardı. İldeki fındık ağacı sayısının Türkiye toplam fındık ağacı sayısı içindeki payı ise % 31 dolayındaydı. İl fındık üretimi, 1980'de 55.000 ton olarak gerçekleşmiş, ülke üretimi içindeki payı ise % 22 dolayında olmuştu. İlde üretilen fındık türü "Giresun Fındığı" adıyla anılan ve dünya pazarlarında çok aranan bir türdür. Fındığın il ekonomisinde önemi büyük olmakla birlikte, yaşlı ağaçların yenilenmemesi ve bahçelere gereken özenin gösterilmemesi yüzünden verim düzeyi düşüktür.

Kıyı kuşağında, fındıktan başka, dar ekim alanlarında mısır da yetiştirilir. Mısır, ilin en önemli tahıl ürünüdür. Onu, iç kesimlerde üretimi yapılan buğday ve arpa izler. Tahıl üretimi, il gereksinimini karşılamaktan uzaktır.

İlde, sebze ve meyve yetiştiriciliği gelişkin değildir. Aile gereksinimi için üretilir.

Giresun tarımında ekim alanlarının dar ve çok parçalı oluşu nedeniyle makineleşme sınırlı kalmıştır. Gübreleme ise, 1950'lerden sonra önem kazanmış ve tüketimi artmıştır. Buna karşın, gübre fiyatlarının yüksekliği

yüzünden yeterli ölçüde gübre kullanılamamaktadır. İlin, kıyı kesimlerinde yağışların çok oluşu nedeniyle sulamaya pek gereksinim duyulmaz. Ama, iç kesimlerde gerekli olan sulama, olanakların elverişsizliği yüzünden yetersiz kalmaktadır. İlde, bitkisel üretime konu olan tüm ürünlerin verimi Türkiye ortalamalarının altındadır.

İl toprak dağılımında ise, küçük toprak sahipliği egemendir. Geçinebilmek için yeterli toprağı olmayan cüce işletmelerin ve topraksız ailelerin sayılarındaki artış, önemli ölçüde işsizliğe ve il dışına göçe neden olmaktadır.

Hayvancılık daha çok mera hayvancılığı niteliğinde olup, geçimlik düzeydedir. Koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yüksek kesimlerdeki yayla ve otlaklarda, büyükbaş hayvancılık ise, iç kesimlerde yer alan Şebinkarahisar ve Alucra yörelerinde yapılır.

Kıyı kesimlerinde balıkçılık önem kazanmıştır. Ekonomik bakımdan değeri olan en önemli balık hamsidir. Ayrıca, istavrit, palamut, torik, sargan gibi balıklar da avlanır. Balıkçılık, teknik düzeyin geriliği ve pazarlama için gerekli donanımın bulunmayışı gibi nedenlerden dolayı gelişememektedir.

Giresun'da ormanlar geniş bir alanı kaplar. İlin kültüre elverişli alanlarının % 38'ini kaplayan ormanlar, dağların yüksek kesimlerine dek yayılır.

SANAYİ: Giresun sanayii, ilin tarımsal ve doğal ürünlerinin işlenmesi temelinde gelişmiştir. Fındık il ekonomisinin temel taşlarından birini oluşturmaktadır. Geçmişten bugüne fındık kırma ve işleme sanayiinin il ekonomisinde önemli yeri vardır. İlde, 1970'lerin başından beri, yörenin önemli bir doğal kaynağı olan ormanlardan yararlanan kâğıt, yonga levha ve kalem sanayilerinin kurulması, il imalat sanayiinde önemli gelişmelere yol açmıştır.

İlin başlıca sanayi kuruluşları, Fiskobirlik'in Fındık Kırma ve İşleme Tesisleri, Köy-Koop'un Yonga Levha Fabrikası, Seka'nın Aksu Kâğıt Fabrikası ve Adel Kalemcilik AŞ'nin Lata Fabrikası'dır.

Giresun'da başta fındık ve fındıktan yapılan ürünler olmak üzere gazete kâğıdı, kereste, sunta, kalem latası, balık, canlı hayvan ve hayvansal ürünler ilin ticarete konu olan başlıca ürünleridir. İlin ticaret ilişkilerinin en yoğun olduğu iller, İstanbul, Samsun, Trabzon, Adana, İçel, Zonguldak, Çorum ve Ordu'dur. Giresun Limanı'nın özellikle fındık dışsatımı bakımından önemli bir işlevi vardır.

Giresun'da ilk banka şubesi, 1889'da Ziraat Bankası'nca açılmıştır. 1963'te 13 olan banka şubesi sayısı, 1971'de 26'ya, 1981'de ise 61'e ulaşmıştır.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Giresun, Karadeniz Bölgesi'nin doğu bölümünde yer alır. Doğuda Trabzon ve Gümüşhane, batıda Ordu ve Sivas, güneyde yine Sivas ve Erzincan illeri ile çevrilmiştir. Giresun İli'nin kuzeyde Karadeniz'e 122 km uzunluğunda kıyısı vardır. Giresun İli'ne Merkez İlçe'yle birlikte 10 ilçe, 8 bucak, 499 köy bağlıdır. 18 yerleşimde belediye örgütü kurulmuştur.

1980'de nüfusu 10.000'i aşan en büyük kent Giresun il merkezidir. Bunu, sırasıyla Bulancak, Tirebolu, Espiye, Görele, Alucra, Dereli, Şebinkarahisar, Keşap ve Eynesil izler. 1980'de nüfusu 480.083 olan il nüfusunun büyük bölümü kıyı şeridinde yerleşmiştir. Eynesil Kenti, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon'dan sonra en yoğun yerleşmedir.

Giresun, karayolu ve denizyolu ulaşımından yararlanmaktadır. Doğu Karadeniz'i kat eden kıyı ulaşımı, Giresun İli'ni de Samsun ve Trabzon'a bağlanıaktadır. 1981'de 350 km'lik devlet yolunun tümü bakımlıdır. Devlet yollarının % 41'i,il yollarının da % 26,5'i sert yüzeylidir. İl köylerinden % 31'inin yolu yapılmamıştır. Bu oran ülke ortalamasının (% 20) üzerindedir.

Giresun Kenti, Karadeniz kıyısında yer alır. Eski kalenin yer aldığı yarımadanın her iki yanında uzanır. Güneyinde dağlar denize çok yakın olarak yükselmektedir. 1980'de nüfusu 45.690 olan kentin gelişimi, kıyı ekseni boyunca olmuştur. 1950'den sonraki gelişmeleri, birincil olarak limanın işletilmeye açılması etkilemiştir. 1970'te açılan Seka-Aksu Kâğıt Fabrikası ve öteki sanayi kuruluşları, kentsel gelişmeyi hızlandırmıştır.

Kent planlarını önemli ölçüde etkileyen sit alanı ve koruma kararları, 1981'de onaylanmıştır. Kentin 3. imar planı, kentin batı yönünde gelişmelerini de düzenleyecek biçimde 1982'de hazırlanmaktadır.

EĞİTİM: 1923'e değin Trabzon'a bağlı bir ilçe olan Giresun'da çok az okul vardı. 1935'te kadınlarda okuryazarlık ülke ortalamasının yarısından bile daha azdı. 1975'te genel okuryazarlık düzeyi bakımından Giresun ülke ortalamasının 6 puan kadar gerisindeydi. Bunda, erkeklerden çok daha geri bir düzeyde olan kadın okuryazarlık oranının rolü büyüktü.

1975'te Giresun'da okuma-yazma bilenlerin % 67'si bir okulu bitirmişti. Bunların çok büyük bir bölümü ilkokul mezunuydu.

Cumhuriyet'in ilk yirmi yılı sonunda ilkokul sayısı, 17'si kentlerde, 111'i ise köylerde olmak üzere toplam 128 idi. İlkokullarda eğitmenli okulların payı yüksekti. Giresun İli'nde ilkokul sayılarında asıl artış 1960'lardan sonra gerçekleşti. 1980'de ilkokul sayısı 721'e ulaştı. Bu hızlı artışa karşın, 1980'de Giresun'un 507 köyünün 24'ünde okul yoktu.

1923'te ilde toplam 4.850 ilkokul öğrencisi vardı, bu sayı, 1970'te 75.000'i aşmıştır. Cumhuriyet'in ilk yılında 117 olan öğretmen sayısı 1980'de 2.679'a ulaşmıştır.

Cumhuriyet'in ilk ortaokulu 1924-1925 öğretim yılında açılmıştır. 1980'de ortaokul sayısı 67'ye ulaşmıştır. Bu ortaokullardan çok büyük bölümü ilin dört kıyı ilçesinde toplanmıştır.

1926-1927 öğretim yılında 10'u kız, 121'i erkek olmak üzere Giresun ortaokullarında 131 öğrenci okumaktaydı. 1980'de öğrenci sayısının 12.000'i aştığı görülmektedir. Bu öğrencilerden yaklaşık % 32'si kızdı.

Cumhuriyet Dönemi'nde uzunca bir süre 2 lise vardı. Bu sayı, 1980'de 14'e yükseldi. Öğrenci sayısında özellikle 1965-1980 arasında büyük bir artış gerçekleşti. 1965'e değin Giresun'un 2 lisesinde yalnızca 15 öğretmen vardı. 15 yıllık süre içinde bu sayı 19 kat artmıştır.

1979-1980 öğretim yılında mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında 5.590 öğrenciden % 45'i ortaokul düzeyinde idi. Bu düzeydeki okullara devam eden öğrencilerin % 92'si 7 imam-hatip ortaokulunda okumaktaydı. 1979-1980 öğretim yılında kayıt yaptıran öğrencilerin yarısına yakını ticaret lisesine girmişti.

Üniversiteye geçişlerde Giresun İli'nin başarı oranı, 1965'te binde 386'dan 1976'da binde 91'e düşmüştür. 1965'te Karadeniz Bölgesi'nin en başarılı ili olan Giresun, 1976'da bölge ortalamasının altına düşmüştür. Giresun'da 1982'de iki yükseköğretim kurumu vardı. Bunlardan biri, ilin ticaret hayatı ile ilgili meslek yüksek okulu, öteki eğitim yüksek okuluydu.

SAĞLIK: Giresun, sağlık düzeyinin Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu bir ildir. İlin sağlık sorunlarının başında ana-çocuk sağlığı sorunları gelmektedir. Çocuk nüfusta en fazla ölüme neden olan hastalıklar zatürree, sindirim sistemi enfeksiyonları, beslenme yetersizlikleridir. Orta ve ileri yaşlarda ise, kronik ve dejeneratif hastalıklar en başta gelen ölüm nedenleridir.

İle özgün sağlık sorunlarını ise, endemik (yerleşik) guatr ve çengelli solucan hastalığı oluşturmaktadır.

İlde, sağlık hizmetleri 1968'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. İlde hekim başına düşen nüfus (6.576) Türkiye ortalamasının 4 katıdır. Yatak başına düşen kişi sayısı ise 711'dir ve Türkiye ortalamasının yaklaşık bir katıdır.

İlde sağlık örgütlenmesinin etkin bir şekilde işletilememesi ve sağlık personeli kadrolarının doldurulamayışı, ilin sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşme sağlanmasını güçleştirmektedir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Ekonomik ve sosyal yaşamı büyük ölçüde fındık üretimi temelinde biçimlenmiş olan Giresun'da 1975'te faal nüfusun % 84'ü sosyal güvenlik kapsamı dışında kalan tarım kesiminde çalışmaktaydı. Öte yandan 1970'ten sonra imalat sanayiinde meydana gelen gelişmelere bağlı olarak sigortalı işçi sayısında 1970-1980 arasında % 100'lük bir artış gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra sayıları 9.000'e yaklaşan bağımsız çalışanlar, sosyal güvenlik kapsamına girmektedir. Sigortalı sayısındaki artışa karşın 1980'de Giresun İli'nde sosyal güvenlikten yararlananlar faal nüfusun % 10'undan azdı. 1970-1980 döneminde Giresun'da bildirge veren işyerlerinde de bir kat artış olmuştur. Kamu işyerlerinin bildirge veren işyerleri içindeki oranının düşmesine karşın işçi sayıları bu düşmeden etkilenmemiştir. Bildirge veren işyerlerinin Sosyal Sigortalar Kanunu'nun kapsadığı tüm işyerlerine oranı 1980'de % 22 idi.

1979'da 6 meslek odası ve 43 derneğe bağlı 13.084 kişiden % 66,4'ü Bağ-Kur üyesiydi. Bağ-Kur üyelerinin büyük bir bölümü sanatkârdı.

TC Emekli Sandığı'ndan aylık alanların sayısı 4.581'i bulmaktaydı.

İlde İİBK aracılığıyla iş arayanların sayısı 1965-1968 arasında yılda 2.000 kişi dolayında iken, 1976'da bu sayı 4.000'e yükselmiştir. 1980'de yeniden düşmeler olmuştur. İşe yerleştirmeler de buna benzer

bir gelişme göstermiştir.

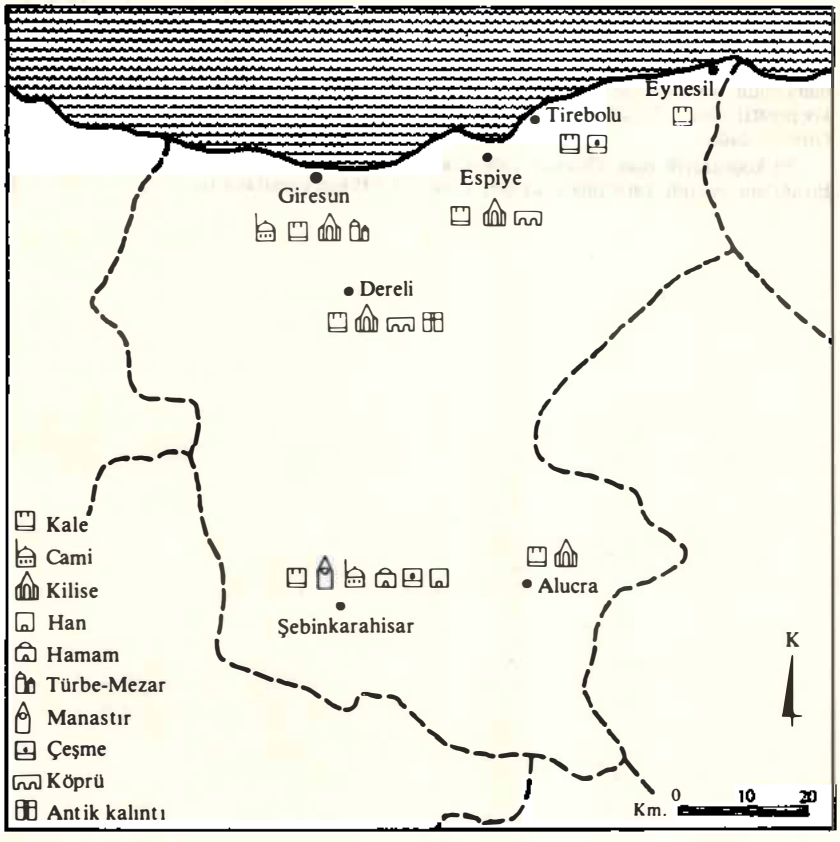
İş pazarının canlı olduğu yıllarda Giresun'dan dış ülkelere de işçi gönderilmiştir. Son yıllarda gönderilen işçi sayısı çok azalmış ve işçi gönndermelerinde ağırlık Ortadoğu ülkelerine kaymıştır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Toplumsal örgütlenmeler arasında Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1981 başında 313'ü tüzel kişi olmak üzere 2.208 üyesi vardı.

Giresun büyük kooperatif birliklerinin merkezidir. 1980'de ilde Fiskobirlik'e bağlı 9 kooperatif vardı. Fiskobirlik'in merkezi de Giresun'dadır.

30 kooperatifi olan Giresun Köy-Koop Birliği'nin önemli yatırımları vardır. Giresun'da 40 tarım kredi kooperatifi bulunmaktadır. Yoksul orman köylerinde Orköy teşkilatı tarafından kooperatif kurulmasına öncülük edilmektedir. Bu türden 59 kooperatif vardır.

1972-1979 arasında ilde bağıtlanan toplu sözleşmelerin sayısı 22 idi. Sözleşmelerden 1.035 işçi yararlanmıştı. ●

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Karadeniz kıyı şeridini içine alan bölgenin tarihsel evrimi, Anadolu'nun öbür bölgelerinden oldukça değişiktir. Bunda göç yollarından uzaklığı yanında, elverişsiz doğa koşullarının da payı vardır. Genellikle kıyılarda yoğunlaşan yerleşim alanlarının iç bölgelerdeki uygarlıklarla ilişkileri sınırlı kalmıştır. Yine doğa koşulları yüzünden bu yerleşim alanları merkezi bir konum kazanamamıştır. Giresun kültürünün evrimi de bölgenin tarihsel gelişimine koşut bir çizgi izlemiştir. Yörede pek az araştırma yapılmış olması bu gelişimin ilk evrelerini karanlıkta bırakmaktadır.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Giresun tarihine ilişkin en eski bilgiler, Hitit kaynaklarında yer almaktadır. Bu kaynaklarda Giresun'u da içine alan geniş bir bölge, Azzi-Hayaşa ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Ancak ülke halkının kültürüne ilişkin bilgi yoktur. Bu kaynaklarda Hayaşalılar'ın saldırgan ve boyun eğmez bir topluluk oldukları belirtilmektedir. İÖ XII. yy'da Hitit Devleti'nin yıkılışına neden olan büyük göç dalgası, yöredeki ilk nüfus devinimlerini başlatmıştır. Göçe katılan kavimlerden Muşkiler, Tibarenler ve Taballer Karadeniz kıyılarına yerleşmişlerdir. Özellikle dağlık yöreleri yeğleyen bu yarı göçebe topluluklar, hayvancılıkla uğraşmıştır. Siyasal birlik kuramadıkları gibi, köklü ve kalıcı bir kültür de oluşturamayan bu kavimler, Pontos Krallığı Dönemi'ne değin dış etkilerden uzak yaşamışlardır.

Halkın dağlık yörelerde toplanması, siyasal ve kültürel birlikten yoksun olması, İÖ VII. yy başlarında yeni bir kolonileştirme dalgası başlatan Miletoslular'ın buraya yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Giresun'un Kerasos adıyla kuruluşu bu dönemdedir. Miletoslular kolonilere yalnız ticaret merkezi olarak bakmıyor, oraları ikinci bir vatan sayıyorlardı. Bu yüzden kolonilerde yoğun bir İyon nüfusu birikimi olmuştur. Bunların bir bölümü ticaretle uğraşırken bir bölümü de balıkçılık ve tarıma yönelmiştir. Zamanla Karadeniz kıyılarındaki kolonilerin sayısı çoğalmış, bunlar arasında çok yönlü bir ticaret gelişmiştir. Buralar Kafkasya ve Rusya'dan getirilen yeraltı-yerüstü zenginliklerinin ihraç limanları olmuştur. Ticaret gelirleri koloni kentlerinin bayındırlaşmasına yardımcı olmuştur. Ancak kolonilerin yöre kültürüne katkıları oldukça sınırlıdır. Miletoslular yerli halka barbar gözüyle bakmış, ilişki kurmaktan kaçınmışlardır. İyon kültürü de kent sınırlarının dışına çıkamamıştır.

İÖ VI. yy ortalarında bölgenin Pers egemenliğine girmesi de kültürel alanda önemli sonuçlar yaratmamıştır. Persler yöreyi vergiye bağlamakla yetinmiş, kültürlerini yayma yoluna gitmemiştir. Bu dönemin kültüre yansıyan önemli olaylarından biri dağlık yörelerdeki topluluklardan bir bölümünün ovalarda yerleşik yaşama geçmeleri, tarıma başlamalarıdır. Bu değişiklik, koloni halkıyla yerli halkın ilişki kurmasını sağlamıştır.

Pers Krallığı yıkıldıktan sonra Sinop-Trabzon arasındaki kıyı şeridine Kapadokya Krallığı egemen olmuşsa da bu uzun sürmemiştir. İskender ölünce kurulan çok sayıda krallık egemenlik savaşımı vermiş, bunlardan Pontos Krallığı yörede üstünlük sağlamıştır. Pontos Krallığı'nın ulus devleti olmaması bir Pontos kültürü oluşmasını engellemiştir. Krallığın sınırları içinde ırk, din ve kültür birliği olmayan, değişik gelişmişlik düzeyinde kavimler yaşamaktadır. Bunlar arasında maden işçiliğini geliştirmiş Khalibler yanında, Mosinekler gibi ilkel bir yaşam sürdürenler de vardır. Ayrıca krallığın Giresun dışındaki topraklarında çok sayıda Pers, Paflagonyalı, Ermeni ve Kapadokyalı yaşamaktadır. Bölgedeki ilk kıyı kentlerini kuran İyonyalılar'sa, ticareti hâlâ ellerinde bulundurmaktadır. Ancak Pontos Krallığı Dönemi'nde bunlar, küçük iskelelerde yaşayanları birkaç büyük kentte toplama yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Kerasos ve Kotyora'yı bırakmışlar Kerasos yakınında kurulan Farnakeia Kenti'ne yerleşmişlerdir. Aslında Pers soyundan gelen, fakat Helenistik kültüre de büyük yakınlık duyan Pontos kralları, farklı toplulukları aynı kültür içinde kaynaştırma yoluna gitmişlerdir. Mitridates Evpator, bunların başında gelmektedir. "Mitridat'ın krallığında yerli kültürle Pers ve Helen kültür ve uygarlıklarını kaynaştırma çabası, yerli tanrıça Ma'nın Yunan tanrısı Artemis ya da Pers tanrısı Enyo adlarıyla anılmasından, büyük Pers tanrısı Ormuzd'un Zeus Stratios'un kılığına sokulmasından anlaşılmaktadır" *(Günaltay, s. 465)*. Çalışmalarının bir başka göstergesi de Roma baskısından kaçan sanatçı ve bilginlere sarayının kapılarını açmasıdır. Ancak bu çabalar beklenen sonucu vermemiş, Roma saldırıları karşısında halkın büyük bir bölümü direnmeden teslim olmuştur.

İÖ I. yy'ın ilk yarısında Giresun ve çevresini ele geçiren Romalılar'ın egemenliği siyasal alanda sınırlı kalmıştır. Burada Batı ve Güney Anadolu'daki gibi bir bayındırlık etkinlikleri olmamıştır. Koloniler ticari ve kültürel özerkliklerini korumuş, kendi adlarına sikke bastırmıştır. Yörenin, yüzyıllardır pek az değişikliğe uğrayarak sürüp giden kültürel geleneğindeki ilk önemli değişimler, Hıristiyanlık'ın ortaya çıkışıyla başlamıştır. Yeni dinin resmen kabulüne değin yöre, çeşitli dinsel çatışmalara sahne olmuştur. Kent yöneticileri, yeni din karşısında çok tanrılı dinlerine daha sıkı sarılmışlardır. II. ve III. yy'lar arasında basılan sikkelerde yerel tanrıların idollerine daha sık rastlanması Hıristiyanlık'a karşı alınan tavırla ilgilidir. Ancak, tüm engellemelere karşın Hıristiyanlık kısa sürede yayılmış ve çok tanrılı geleneğe son vermiştir.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türkmenler, XI. yy'ın ilk yarısından başlayarak Gire-

sun'un iç bölgelerine akınlar düzenlemiş, 1071'den sonra bu akınlar sıklaşmış, ele geçirdikleri yörelere yerleşmeye başlamışlardır. Ancak İstanbul'un Haçlılar eline geçişinden sonra kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu Dönemi'nde geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Sinop'un Keykavus'ca ele geçirilmesi, öbür kıyı kentlerinin alınması yolunda ilk adım olmuştur. Sinop yöresindeki Çepni adlı Oğuz boyu, doğuya doğru ilerleyerek Giresun'un iç bölgelerine yerleşmiştir. Giderek, Çepniler akınlarını Giresun Kenti'ne yöneltmişlerdir. Uzun süre dayanan kent, ancak XIV. yy'ın sonlarında Türkler'in eline geçmiştir. Kültürün Türkler'den sonraki evrimi Anadolu'nun öbür kentlerindekinden oldukça değişik bir çizgi izlemiştir. Kent bir ticaret merkezidir. Türkmenler hayvancılıkla uğraşan göçebeler olduğu için, ticaret ve buna bağlı olarak siyasal ve kültürel üstünlük Rumlar'da kalmıştır. Ayrıca, Türkmenler ve önderleri Hacı Emir Bey etkili bir Türkleştirme politikası uygulayamamıştır. Bunların hem desteksiz, hem de örgütlenememiş olmaları Rumlar'ın konumunu korumalarına yaramıştır. Buna karşılık kırsal kesimde genellikle Türkmen kültürü egemendir. Türkmenler, çoğunlukla iç bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Kent çevresinde ve yol kıyılarındaysa Rum köyleri vardır.

Yörenin Osmanlı egemenliğine geçmesinden sonra da durumda önemli bir değişme olmamıştır. Ticaret yine azınlıkların elindedir. Türk nüfus tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Ancak Yavuz Sultan Selim döneminde, Türk nüfusun bileşiminde kimi değişiklikler olmuştur. Türkmenler arasında Alevilik yaygındır, Şah İsmail'in çağrısı üzerine bir bölümü İran'a göç etmiştir. Ayrıca Yavuz'un Aleviler'e karşı izlediği siyaset de bölge nüfusunun çok azalmasına neden olmuştur. Daha sonra buralara başka bölgelerden getirilen aşiretler yerleştirilmiştir.

Giresun XIX. yy'a değin dış etkilere kapalı bir kıyı kentidir. Bu dönemde, genelde Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik durumundan kaynaklanan ve yöre koşullarıyla da ivme kazanan bir değişme yaşanmıştır. Değişmenin etkenlerinden biri fındık üretiminin önem kazanmasıdır. Ekonomik yaşamdaki kıpırdanma batılı tüccarları yöreye çekmiş, bunlar fındık kırma atölyeleri ve depolar kurmuşlardır. Bu durum batı kültürünün etkilerini özellikle azınlıklar arasında yaygınlaştırmıştır. Türk nüfusun dışa açılmasıysa başka bir düzeyde gerçekleşmiştir. İş olanakları sınırlıdır. Bu da, zorunlu olarak büyük kentlere göçü başlatmıştır. Kadınlar yörede kaldıklarından kırkent ilişkisi sürmüştür. Gurbetçilik büyük kentlere göçle de sınırlı kalmamış, dış ülkelere de yayılmıştır. Özellikle askerlik yükümlülüğü olmayan azınlıklar, çalışmak için Rusya'ya gitmişlerdir. Dönüşlerinde kimi kültürel özellikleri yörelerine getirmişlerdir. Türk nüfus da bundan etkilenmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında kültürü etkileyen önemli bir olay da Osmanlı Devleti'nin çeşitli cephelerdeki bozgunlarıdır. Özellikle Kafkas cephesinde başarısızlıklardan sonra, bölgedeki Müslüman halk Anadolu içlerine göç etmiştir. Bu yöreye önemli sayıda Çerkez ve Gürcü nüfus gelmiştir. Bunlardan Gürcüler kısa sürede yerli halkla kaynaşmış, Çerkezler'se gelenek ve göreneklerini korumuştur. Aynı dönemde etnik işbölümü de değişikliğe uğramıştır. "Hayriye Tüccarları" adıyla anılan Müslüman tüccarlar, ticareti azınlıkların elinden almaya çalışmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Müslüman tüccarlar, ticaretteki azınlık tekeline son vermiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra yöre, Pontos Cemiyeti'nin etkinliklerine sahne olmuş, bu da Müslüman nüfus arasında ulusal bilincin canlanmasına, direnişin örgütlenmesine yol açmıştır.

"Hamsili Hayat"

Fındıktan sonra, Giresun halkının başlıca geçim kaynağı balıkçılıktır. Fikret Otyam hamsinin Giresun'daki, Karadeniz'deki yerini şöyle anlatıyor: "Hamsi dediğin küçük balıklar, kasım ayında başlar tavaya düşmeye arkadaşım, kasım ayında başlar... Nisanın on beşine kadar sürer tava sefası! Nisan on beşe kadar tüm Karadeniz halkı, balıkçısı, deniz ırgatı, fakiri fukarası, kedisi, martısı karnını hamsiyle doyurur, ekmeğini hamsiden kazanır, hamsi demek nafakadır..." Giresunlu Baba Salim'se hamsiyi şöyle türküleştirmiş:

Bazı sene denizden taşarsın
Gelelim peşine nerde yaşarsın?
Ne fındık kabuğu ne de sen varsın
Kimseyi görmüyor gözümüz hamsi

Nedir seninle kalmışız derde
Bu yıl da gülmedi yüzümüz

Pilavın böreğin çorban çok hoştur
Seni görmeyeli millet sarhoştur
Gel yetiş imdada küpler hep boştur
Geçmek üzeredir vaktin ey hamsi

Köylerde birisi hasta olsa
Ölmez kalkar eğer suyun bulursa

Koca bir memleket hep sana kuldur
Bir kere göründün dediler boldur
İnsaf et, gel artık küpleri doldur
Ne tarlamız kaldı, ne öküzümüz

CUMHURİYET DÖNEMİ: Giresun, I. Dünya Savaşı sırasında azınlıkların gidişiyle nüfus kaybına uğramıştır. Ticaret alanında azınlıklardan boşalan yer de Türkler'ce doldurulmuştur. Bu dönemin kültüre yansıyan en önemli değişiklikleri ilk yıllarda uygulanan yeniliklerdir. XIX. yy'da başlayan dışa açılma ve geçmişte azınlıkların varlığı bu yeniliklerin kısa sürede benimsenmesini sağlamıştır. Bu yeniliğe açık olma özelliği, günümüze değin sürmüştür. Yörede temel ekonomik etkinlik fındık üreticiliğidir. Kültürel evrimde bunun da etkileri vardır. Fındık ekim alanları giderek büyümüş, tüketim tarımı sınırlanmıştır. Bu da özellikle besin maddelerinin pazardan sağlanmasına yol açmıştır. Beslenme yöntemleri değişip özgünlüğünü yitirmiştir. Pazarla kurulan ilişki, kırsal kesimin kent yaşamını tanımasını sağlamış, fındık geliri bu yaşama ilgiyi artırmıştır. Kent yaşamına ilgiyi artıran başka bir olgu da gurbetçiliktir. İş olanaklarının yetersizliği gurbetçiliği sürdürmüştür. Yurt dışına gidenlerin sayısı da oldukça kabarıktır. Gurbetçilerin dönüşüyle yöreye yeni değerler, yeni bakış açıları gelmektedir. Ayrıca kitle iletişim araçlarının, özellikle televizyonun yaygınlaşması da geleneksel yapıdaki çözülmeyi hızlandırmaktadır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Giresun'da yaşamın durağan bir yapısı vardır. Bunda uğraşı alanlarının sınırlılığı, kır-kent ayrımında kırsal nüfusun yoğunluğu ve ilin doğal yapısının özellikleri etken olmuştur. Cumhuriyet sonrası etnik grupların hemen tümüyle yöreyi terketmesi sonucu başlayan nüfus hareketleri, geçim sıkıntısı, eğitim gibi nedenlerle sonraki yıllarda da sürmüştür. Bu, 1980'de 480.000'lik nüfusun 3/4'ünün (353.000) kırsal kesimde yaşaması gibi bir oluşumu getirmiştir.

İl merkezi ve kıyı yaşamında daha canlı, devingen ve çağdaş etkenler öne çıkarken Şebinkarahisar, Alucra gibi iç kesimlerde geleneksel öğeler egemendir. Üretim büyük ölçüde tarıma dayanmaktadır. Bu da fındık ve mısırla sınırlıdır.

Fındık, bir anlamda ilin yaşantısı ve kültürüyle özdeşleşmiştir. "Sonbaharda pürçüklenir/İlkbaharda çiçeklenir/Yaz-kış gemilere yüklenir/ Bilin bakalım bu nedir?" gibi bilmeceler, "Yine yeşillendi fındık dalları/ Acep ne olacak yarin halleri..." gibi türküler bunun örneğidir.

Kıyıda ise balıkçılık başlıca geçim kaynağı durumundadır. Yurt içinde ve dışındaki çeşitli merkezlerde çalışıp, ile dönenler bu yapıyı büyük ölçüde etkilemektedir. Belli oranda sermaye birikiminin sağlanması, ticaret başta olmak üzere, geçim kaynaklarında, dolayısıyla yaşam düzeyinde gelişmeler yaratmıştır.

Söz konusu gelişmeler, aile yapısında, akrabalık ilişkilerinde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Kent ve kıyı kasabalarında ataerkil aile ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Bölgede yüz yıllardır egemen olan iç evlilikler oldukça azalmıştır.

İç kesimlerde ise, daha durağan üretim ilişkilerine koşut olarak, geleneksel aile yapısı ve değerleri varlığını sürdürmektedir.

1950'lerden bu yana, eğitimin yaygınlaşması, yayın organlarının artması, spor, sinema gibi ilgi alanlarının doğmasıyla, Giresun'da yaşama çağdaş öğeler de girmiştir. Ancak il genelinde yaşam, büyük ölçüde tarıma (fındık) ve balıkçılığa dayanmaktadır. Bunlar da yılın belli mevsimlerinde devingen, belli mevsimlerinde durağan bir görünüm yaratmaktadır.

GİYİM-KUŞAM: İl merkezi ve kıyı bölgelerinde çağdaş giysiler benimsendiği hal-

Giresun çevresinde yerel giysiler

de, Alucra, Şebinkarahisar gibi dağlık kesimlerde geleneksel giysiler yaygındır. Karadeniz genelinde olduğu gibi, Giresun'da da peştemal, kadın giyiminin değişmez öğeleri arasındadır. Erkek giyiminde dağlık kesimlerde "aba zıpka" denen paçaları dar, baldırdan yukarısı bol pantolonlar giyilir. Bu giyimde yörenin sert ikliminin de etkisi vardır. İl merkezi ve kıyı kasabalarında ise ceket, pantolon ve kasket yaygındır.

Kadınlarda, başa örtülen, bele sarılan peştemalın varlık durumuna göre değişen türleri vardır. Varsıllar başlarına "keşan peştemal" denen daha gösterişli ve ince bir dokuma örterler. Düz çizgili ve "direkli peştemal" diye adlandırılan dokuma da bele sarılır. Varsıllar eskiden canfes, üçetek, sırmalı peştemal da giyerdi.

Ev gezmeleri, düğün, bayram gibi özel günlerde kadınlar başlarına altın tepelik, boyunlarına beşibirlik, saatli kordon takardı. Bunun yanında hasır bilezik, günümüzde de geniş ilgi görmektedir. Eskiden kilim desenleriyle, canlı renklerle örülen yün çoraplara günümüzde pek rastlanmamaktadır.

Oyalı yaşmak, ya da çember, peştemal, entari-hırka ve kara lastik günlük kadın giyimini oluşturmaktadır. Kentte de görülen bu giyimin yanında etek bluz ve kundura da yaygındır. "Yol gezmesi" denen gezilerde üste manto giyilir.

Erkeklerde, aba zıpkanın yanında, Çerkez kayışı, kama (belde), gümüş hamaylı (boyunda), kara başlık ve "çabula" denen altı kabaralı ayakkabılar geleneksel giyimi oluşturmaktadır. "Trabzon lastiği" denen kara lastik ayakkabılar, kırsal kesimde, günümüzde de yaygındır. İl merkezinde ise kundura giyilmektedir.

Giyim-kuşamdaki değişimde il nüfusunun dışa açılması, dokumacılığın zayıflaması etkili olmuştur.

BESLENME BİÇİMLERİ: Balık, mısır ve kara lahana ilde beslenmenin ana öğeleridir. Yörede "pezik" denen pazı, "merecen" denen bir tür diken ucu ve ısırganotu da özgün yiyecekler arasındadır. Fındık, kiraz, karayemiş gibi meyvelerin tüketimi yaygınken, etin beslenmedeki yeri çok sınırlıdır.

Giresun'da hemen her sebze kurutularak ya da tuzlanarak kışa saklanır. Turşuların da değişik bir kullanımı vardır. Fasulye, kara ve beyaz lahana (iç bölgelerde) turşu ve salamuraları, kışın "mıhlama" diye adlandırılan bir tür kavurma biçiminde yenilir. Ya da kışlık sebzelerle birlikte türlü olarak pişirilir. Kimi balıklar da tuzlanarak yaza saklanır. Kiraz ve yağsız peynir de tuzlanarak kışa saklanır.

Özel günlerde mısır unundan yapılan poğaça, mısır unu ve kestaneyle yapılan lamesli pide, kak, ilin özgün yemeklerindendir. Soğukluk olarak da karayemiş ya da kiraz hoşafı yapılır.

İlin beslenme özelliklerinde, halk hekimliğinin, inançlarının etkileri de görülmektedir. Isırgan otu püresi mide ve bağırsak hastalıklarını iyileştirmede, karayemiş çekirdeği de sıtmayı önlemede kullanılır.

Pezik Mıhlaması (Pazı Kavurması): 1 kg pezik yıkanıp ayıklandıktan sonra, küçük küçük, doğranıp, haşlanır. Süzgeçten geçirilir, sıkılır. İnce doğranmış 5 baş soğan yağda kavrulur pembeleşince peziklerle karıştırılır. Tuz ve biberi atılır. Açılan çukura 4 yumurta kırılır, üstü kapatılır. Yumurtalar pişene değin hafif ateşte tutulur.

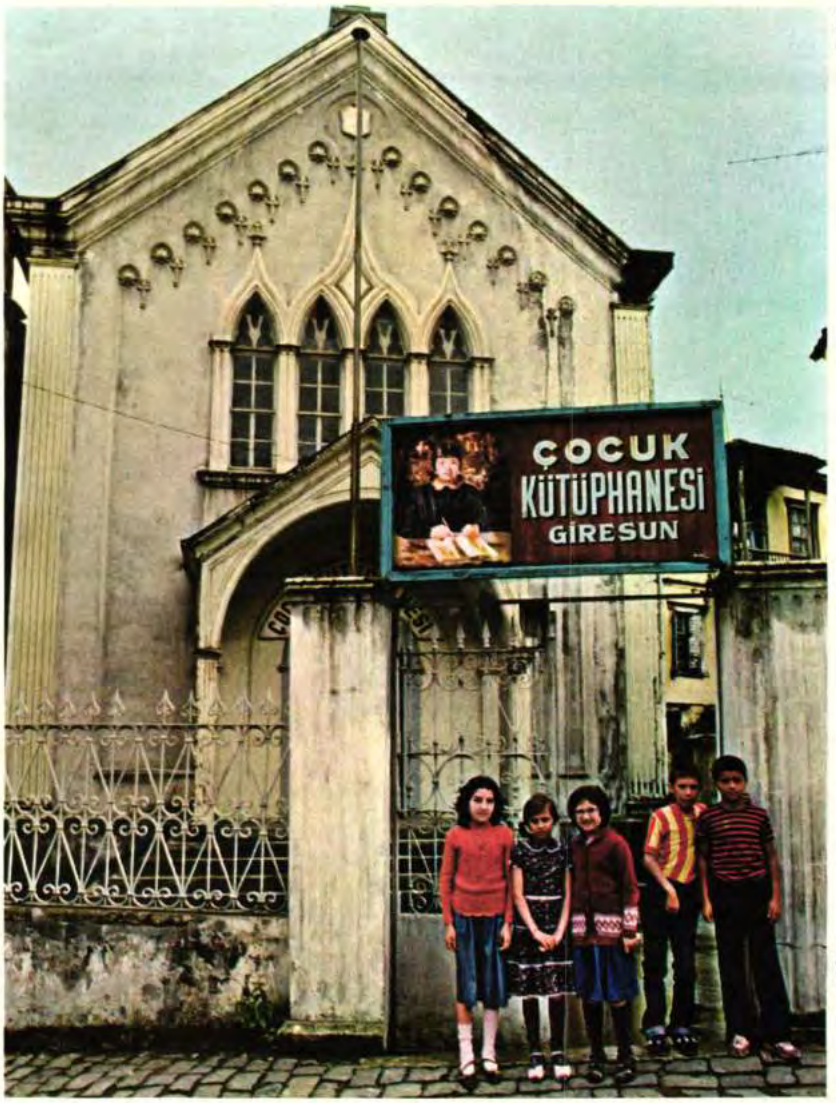
Hamsi Böreği: 1,5 kg hamsi kılçıkları da çıkartılarak ayıklanır. 3 bardak pirinç yumuşayıncaya değin haşlanır, süzülür, içine ince doğranmış 2 demet maydanoz, 3 baş soğan konur. 1 tatlı kaşığı karabiber, 1 çorba kaşığı şeker, 1,5 bardak kuşüzümü, biraz tuz, yarım çay bardağı zeytinyağı eklenerek karıştırılır.

Balıkların yarısı unlanarak yarım bardak yağ konmuş bir tepsiye aralıksız dizilir. Hazırlanan pirinçli karışım üstüne döşenir. Kalan balıklar da tavada kızartılıp karışımın üstüne dizilir. Yarım bardak zeytinyağı gezdirilir. Az harlı ateşte ya da fırında 25-30 dakika pişirilir.

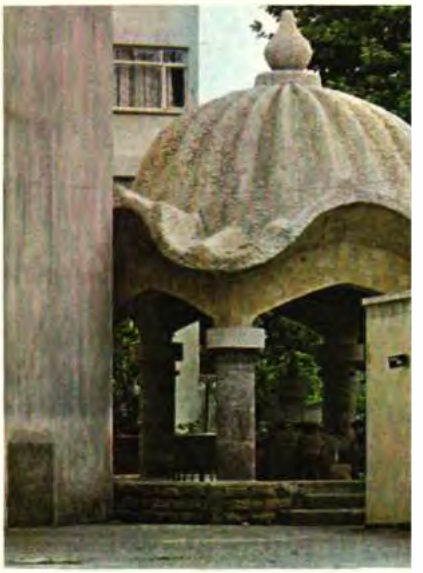
Mısır Dolması: 1 kg mısır el değirmeninde öğütülür. Yeterli ölçüde suyla tencerede yavaş yavaş karıştırılarak pişirilir. Suyunu çekince ince doğranmış 5 baş soğan ve bir demet maydonozla 1 çay kaşığı karabiber ve tuz eklenerek karıştırılır. 1 kaşık eritilmiş yağ konur. Hazırlanan iç, ayıklanıp haşlanmış lahana yapraklarına sarılır, tencereye dizilir. Üstüne yeterli ölçüde su konur ve hafif ateşte pişirilir. Ateşten indirmeden 5 dakika önce 1 kaşık kızdırılmış yağ gezdirilir. İstenirse yoğurtla yenir.

Isırgan Püresi: 750 gr kadar ısırganla, 7-8 pazı yaprağı ayıklanır ve yıkanır. Bir tencere suda tuz da konarak haşlanır. Bir iki

2266

2267

2266 - Giresun Çocuk Kütüphanesi
2267 - Tarihi çeşme, Eynesil
2268 - Atatürk Anıtı
2269 - Giresunlu kadın ve çocukları

2268

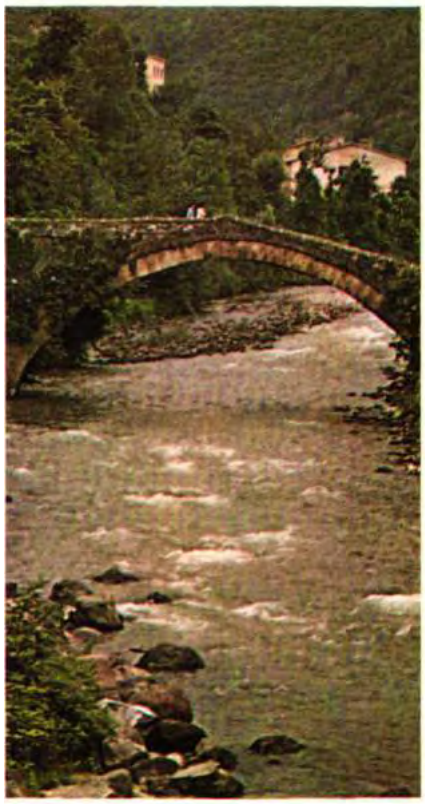

2269

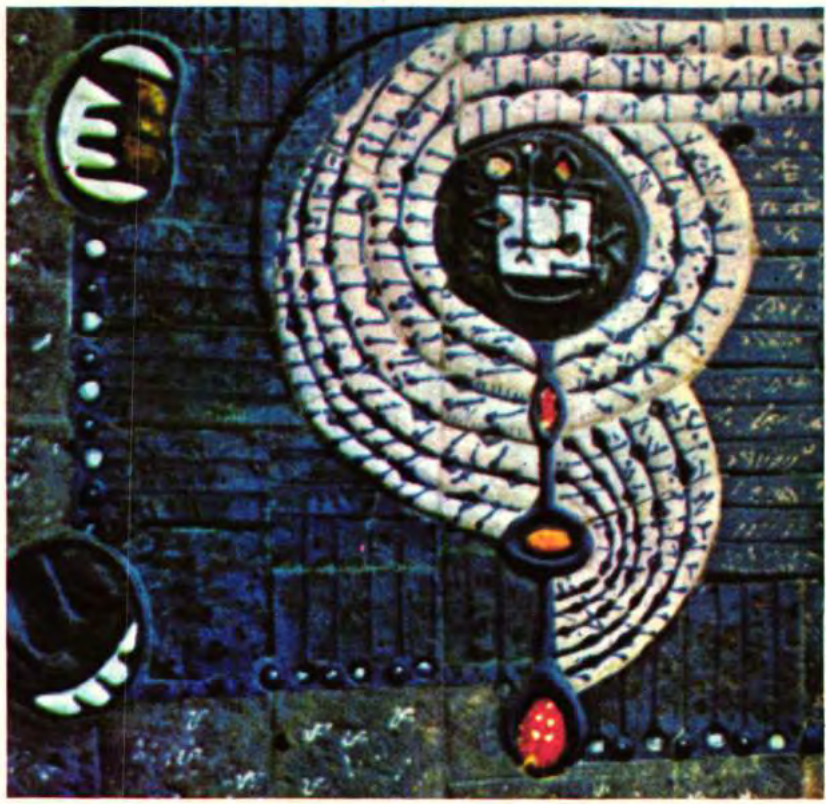

2271

2272

2273

2270 - 2271 - Tarihi Kemerli Köprü, Dereli
2272 - Giresunlu Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun yaptığı mozaik panodan bir parça
2273 - Giresun işi bir azık torbası
2274 - Giresun el yapısı beşik

2274

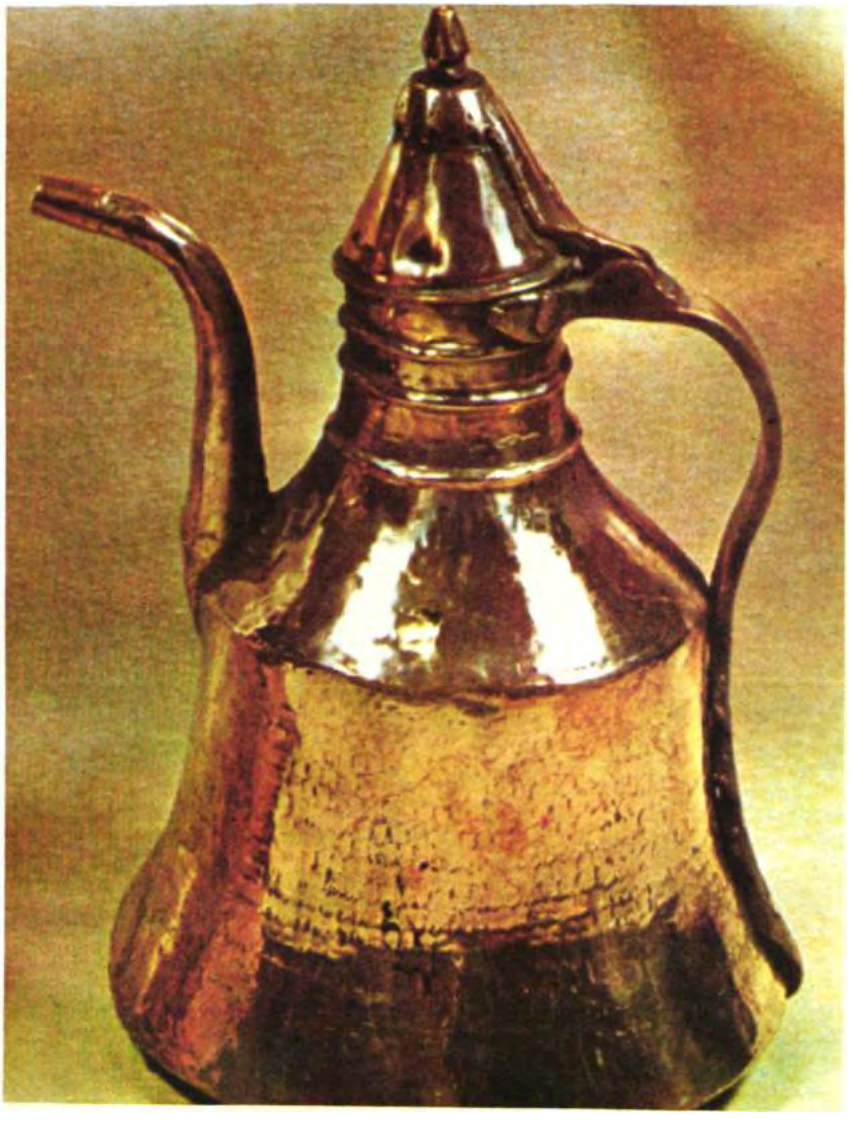
2275

2276

2277

2275 - 2276 - Giresun'da yaşam
2277 - Giresun işi bakır kap
2278 - Giresun yapısı müzik araçları

2278

taşım kaynadıktan sonra, 1,5 su bardağı mısır unu yavaş yavaş tencereye dökülür. Ezilen ısırganlar tel süzgeçten geçirilerek püre haline getirilir, yeniden 10-15 dakika pişirilir. Ayrı yerde ince kıyılmış 10-15 yaprak taze nane ve 2 baş sarmısak yağla kavrulur. Hazırlanan ısırgan püresinin üzerine dökülür. Soğuyunca üstüne süt kaymağı da dökülebilir.

Poğaça: 3 kg mısır unu bir kap içine elenir. Hamur mayası, tuz ve ılık su konarak yoğrulur. Üstü örtülerek iki saat dinlenmeye bırakılır. Kızdırılmış taş üstüne hamur top halinde konur. Karayemiş yaprağı ile örtülür. Yaprağın üzeri külle kapatılarak ateş yakılır. Hamurun altı, üstü pişince ateşten alınır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Yüzyıllardan beri karmaşık bir görünüm taşıyan inançlar ve töresel yapı, Giresun'da ancak Cumhuriyet sonrasında biçimlenmiştir. Önceki dönemlerde kıyı kesimlerinde ve il merkezinde Rumlar'ın, Şebinkarahisar, Alucra yöresinde Çepniler'in gelenekleri, inançları yaygındı. Rumlar'ın ve Ermeniler'in bölgeyi terketmesiyle töresel yapıya Türk-İslam gelenek ve töreleri egemen olmuştur..

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Yörede toplumsal yaşamın değişimi, dinsel yapıyı ve inançları büyük ölçüde etkilemiştir. Boş inanların çoğu doğum ve çocukla ilgilidir.

Giresun'da boş inanların başında Mart Bozumu ve Hıdrellez'e ilişkin olanlar gelmektedir. Hicri takvime göre yılbaşı olan 14 Mart'ta sabah erken kalkılarak, namaz kılınır. Uğurlu olacağına inanıldığından akarsu ya da denizden su alınır. Sağ ayak, eşikten içeri besmeleyle atılır. Getirilen su, evin her yanına ve hayvanların üstüne serpilir. Denenmiş kişilerin dışında, eve konuk alınmaz. Kabul edilen kişi de eve önce sağ ayağını atarak girer ve "Yeni yılınız hayırlı uğurlu olsun, Martınızı bozuyorum" der. O gün pişirilen ısırgan otu ya da poğaçanın içine konan mavi boncuk kime çıkarsa, o kişinin yıl içinde kısmetli olacağına inanılır.

Hıdrellez'de, her yörede görülen niyet tutma, gül ağacı dibine yüzük gömme, manilerle yüzüğün çıkarılmasının yanında, sabah toprağa biraz fasulye ya da mısır atılır. "Hıdrellez Dede eğri mi, büğrü mü, kurtların kuşların hepsinin ağzına atıyorum" denir. Böyle yapılınca doğacak çocukların ya da hayvanların kusursuz olacağına inanılır.

EVLENME GELENEKLERİ: Giresun'da erkeklerin evlenme yaşı 18-20, kızlarınsa 16-17'dir. Yakın yıllara değin başlık, aileler arasındaki gelir düzeyi farklılıkları gibi nedenlerle kız kaçırma olaylarına sık rastlanmaktaydı. Dağ köylerinde seyrek de olsa kız kaçırma sürmektedir. Birden çok kadınla evlenme de görülür. Bu tip evlenmelere kadının çocuk ya da erkek çocuk doğuramaması yol açar. Evlenme geleneklerinde ülke genelindeki öğelerin yanında, özellikle gelin alımı (gelinin erkek evine götürülüşü) törenlerinde yöresel gelenekler ağır basmaktadır.

Görücü usulü yaygındır. Gelinlik kız, görücülere hizmet eder. Eğer taraflar anlaşırsa söz kesilir. Kızın nüfus kâğıdı bir kurdeleyle bağlanarak erkek ailesine verilir,

"Sarıkızın Kolofu"

Giresun'da çocuklara, dişleri çıktığında, yürüdüklerinde, sünnet olduklarında ya da hayvanları doğurduğunda koloflar yapılır. Kolof, mısır unundan bir tür pidedir. Hamur biraz kalınca açılır; ortasına kabuğuyla çiğ bir yumurta yerleştirilir. Daha büyüklerine birkaç yumurta konur.

Giresun'un Kulakkaya, Bektaş, Kümbet gibi belli kesimlerinde baharın ortaları, "yayla zamanı"dır. Yaylaya evcek de yalnız hayvan otlatmak için de çıkılır... Bahar hayvanların yavrulama dönemidir. Hayvanların rengine, özelliklerine göre bir adı vardır: Aynalı, sırmalı, kınalı, yaşmaklı, alaylı, saraylı, sarıkız vb. Doğacak yavru önceden evin çocuklarından birine bağlanır.

Yayladan "Sarıkızın kolofunu isteriz" haberi geldi mi, Sarıkızın doğurduğu anlaşılır. Koloflar fırına sürülür. Bir bölümü köyde çocuklara dağıtılır, bir bölümü de yavru hangi çocuğunsa, onunla yaylaya gönderilir.

işlemlere başlanır. Giderek bırakılmaktaysa da, bu aşamada nişanlıların görüşmelerine izin verilmez. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra, erkek yanı, bir cuma günü düğün tarihini saptamak için kız evine gider. Buna "şerbet içme" de denir. Erkek evi kız evini tavukla, kız evi de erkek evini baklava ile ağırlar.

Düğüne genellikle salı günü başlanır. İlk geceye "kına gecesi" ya da "komşu gecesi" denir. Konukları her iki taraf da kendi evlerinde karşılar. Gece mumlar ya da çıralarla oğlan evinden bir grup kadın, kız evine gider. Geline ak gelinliği giydirilir, duvağı takılır. Genişçe bir tepsinin ortasında kına ezilir, çevresinde de mumlar yakılır. Gelinin avucuna konan kına, tülbentle sarılır. Başparmağı ile şahadet parmağı arasına yanan bir mum sıkıştırılır. Gelinlik çağındaki kızlar da birer mum yakarak törene katılır. Gelini de aralarına alarak horon teperler, oğlan evinden gönderilen çerez yenir. Kına yakılırken türküler söylenir, eğlence sabaha değin sürer.

Kına yakıldıktan sonra elinde tefiyle bir kadın dolaşıp bahşiş toplar. Bahşiş önce kızın anasından istenir. Ana ilgisiz kalırsa "Ana gelmeyince/Bahşişi vermeyince/Kız vermez elini kınaya" diye söz atılır.

Çarşamba günü oğlan yanı, gelini giydirmeye gider. "Ağırlık" denen takılar takılır. Kızın çeyizi de bir sandıkla oğlan evine gönderilir. Bunlarla gelin odası döşenir, konukların görüşüne açılır. Kimi köylerde çeyiz görme sırasında "töre atılır" (bahşiş verilir).

Perşembe, "gelin alma günü"dür. Sabah kız evince hazırlanan "güvey bohçası" bir tepsi baklava ile birlikte erkek evine gönderilir. Sağdıcıyla hamama giden güvey, bohçadaki giysileri giyer. Öğleden sonra "gelin alayı" davul, zurna kemençe eşliğinde kız evine gider. Genellikle bu alayda damat bulunmaz, büyükler öncülük eder.

Aynı akşam kızın erkek kardeşleri ve onların arkadaşları oğlan evine baskına gider. Eve yaklaştıklarında silah atarak geldiklerini duyururlar. Oğlan evinden bir grup, davul-zurnayla yola çıkar onları karşılar. Konuklar başka bir eve götürülerek ağırlanır. Kız evinden gelenler, ağırlamada kusur bulursa çeşitli tatsızlıklar çıkar. Bu "baskın", bir anlamda kız tarafının üzüntüsünü gidermek içindir.

Gelin alayı aynı gün, kimi yörelerde cuma günü hareket eder. Eskiden, süslenen bir at üstünde götürülen gelin, 1970'lerden bu yana "gelin arabası" denen süslenmiş bir taksiyle oğlan evine götürülür. Evden çıkmadan önce gelinin, büyüklerinin ellerini öperek vedalaştığı sırada "tefçi" kadın tef çalarak "Gelin Ağlatma Türküsü" söyler. Gelin alayı oğlan evine döndüğünde yine çalgılarla karşılanır, oyunlar oynanır. Gelin, eve kaynananın kapıya bağladığı bir ipliği kopararak girer. Bununla tüm uğursuzlukların kırıldığına inanılır. Kapıdan girerken gelinin başından para ve çerez serpilir. Kimi yerlerde de bereket getireceği inancıyla mısır ya da buğday serpildiği de olur. Kayınbaba ya da kaynana yüz görümlüğü vererek gelinin yüzünü açar.

Güvey, sağdıçlarıyla birlikte ikindi namazına gider. Sağdıçlardan birinin evli olması gerekir. Namaz dönüşü arkadaşları güveyi yumruklayarak gerdek odasına sokar.

Pazar günü kız yanı, gelin görmeye gider. Buna kimi yerlerde "çerez yeme" de denir. Fındık, leblebi, kuruüzüm, pasta yenir, gelinin ev içindeki durumu gözlenir, çeyiz görülür.

Bir hafta sonra güvey, gelin ve yakınlarıyla birlikte kaynanasına "Yumurta yemeye" gider. Hal hatır sorma, şakalaşma ve söyleşiden sonra, üstü peşkir (havlu) ile örtülü bir tabakta, pişmiş yumurta getirilir. Dağıtımın yapılması için, güveyin bahşiş vermesi beklenir. Bu gidip gelmeler, aileler arasındaki akrabalık, dostluk bağlarının güçlendirilmesi içindir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: İlde, özellikle Şebinkarahisar yöresinde doğum ve çocukla ilgili geleneklerin büyük bir bölümü boş inan niteliğindedir. Çağdaş yöntemlerin yaygınlaşmasına karşın günümüzde de yer yer rastlanan inanç ve uygulamaların başlıcaları şunlardır:

Kısırlığı gidermek için hocaya, yatırlara gidilir, kocakarı ilaçlarına başvurulur, muska yazdırılır. Kadınlar arasında buğuya, kızgın kiremite ya da taşa oturma yaygındır. Kimi yerlerde bele yakı yapılır, kimi yerlerde de kireç vurulur.

Çocuğun cinsiyetine ilişkin boş inanlar da yaygındır. Gebenin sağ yanı, sol yana göre daha ağırsa, erkek; sol yanı ağır, karın yayvan, yüz lekelenmiş, göğüs uçları kararmışsa kız çocuk olacağına inanılır. Karnın çatallaşması ise ikiz çocuk doğacağına yorulur.

Şebinkarahisar, Görele yörelerinde gebenin yedikleriyle, doğacak çocuğun özellikleri arasında da çeşitli bağıntılar kurulur: Gebe, tavuk eti yerse, çocuğun göğsü

çıkıntılı olacak, nar yerse dişleri nar tanelerine benzeyecek, şeftali yerse yanakları tüylü olacak, yemlik yerse saçı uzun ve gür olacaktır.

Gebe el değirmeni çevirirse, çocuğun gözlerinin şaşı olacağına, Hıdrellez'de sandık kapağı açarsa çocuğunun yarık dudaklı doğacağına inanılır.

Doğumdan sonra göbek bağı ya çocuğun beşiğine bağlanır, ya da beşiğin altına konur. Kentte toprağa gömme yaygındır. Kırk basmasından korunmak için, 40 içindeki iki kadın görüştüklerinde ellerine birer iğne alırlar, karşı karşıya gelerek üç kez eğilir-kalkar ve ellerindeki iğneleri birbirlerinin yakasına takarlar. Kırklı çocuk bulunan eve et ve yeni basma geldiğinde, çocuğu basmasın diye, beşik bunlara bastırılır. Gene aynı nedenle çocuğun bezinin yıkandığı sular dışarı dökülmez, bezler ikindiden sonra dışarıda bırakılmaz. Çoğu yerlerde kırk basmasından korunmak için muska da yazdırılır.

Giresun'da, 1970'li yılların sonlarına değin, yaş günü kutlamaları "gâvur adeti" sayılıp, kınanmıştır. Ancak 1980'lere gelindiğinde, il merkezi ve kıyı kasabaları başta olmak üzere, birçok yerde bu tür kutlamalar yaygınlaşmıştır. Erkek çocuk, kıza göre daha çok istendiğinden ve ilgi gördüğünden, yaş günleri de daha çok erkek çocuklar için yapılmaktadır.

Erkek çocuğu için yapılan yaygın törenlerden biri de sünnet düğünüdür. Düğün öncesi çocuk, kaftan ve sünnet başlığı giydirilerek süslenir. Sabah, çevredeki çocuklar da alınarak, hamama götürülür. Buna "sünnet hamamı" denir. Hamamdan sonra da çevrede gezilir, eve dönülür. Geniş bir sofra hazırlanır, konuklar ağırlanır. Duanın ardından çocuk, kirvesinin kucağında sünnetçinin önüne götürülür. Kimi yerlerde tüm harcamaları kirve karşılarsa da, kirvelik kurumu ilde pek yaygın değildir. Sünnetten sonra konuklar hediyelerini çocuğun yastığı altına bırakarak geçmiş olsun derler.

GELENEKSEL ŞENLİKLER: Geleneksel şenlikler arasında yöreye özgü olanları 'Mart Bozumu' ve Aksu Şenliği'dir. Hıdrellez kutlamaları da genel inanç ve uygulamaların yanında, renkli günlerden biridir.

Aksu Şenliği: Merkez İlçe'den 5 km uzaklıktaki Aksu Irmağı her yıl 20 Mayıs'ta insanlarla dolup taşar. Aksu, yörenin inanç ve töresel yapısında etkili olmuş bir merkezdir. Şenliğe çevre il, ilçe ve köylerden de çok gelen olur. Sabahın erken saatlerinde çeşitli araçlarla, ırmak kıyısına gelenler önce suya 7 çift, 1 tek taş atarlar. Bununla tüm dileklerin gerçekleşeceğine inanılır. Gün boyunca yenilip içilir, eğlenilir, motor ya da kayıklarla ırmağın denize döküldüğü yerden adaya geziler yapılır.

Mart Bozumu: 14 Mart'ta Hicri takvime göre yeni yıl Giresun'da çeşitli kutlamalarla karşılanır. Günün uğuruna inanılır *(Bak. İnançlar ve Töresel Yapı).* Aynı günden başlanarak mevsimlere ilişkin günler tutulur: Ayın 14'ü mart, 15'i nisan, 16'sı mayıs sayılarak, havanın durumuna göre o ayların nasıl gideceğine ilişkin görüşler öne sürülür. Tutulan günlerde havanın iyi ya da kötü olmasına göre, günü tutanın yıl içindeki şansının da belirlendiğine inanılır. Yöreye özgü yiyeceklerden poğaça pişirilir, içine mavi boncuk konur, boncuklu dilim kime gelirse, onun yıl içinde şanslı olacağına inanılır.

Aksu Kültür Şenliği

GELENEKSEL EL SANATLARI: İlde ekonomik gelişmeye ve büyük orandaki göçe koşut olarak, geleneksel el sanatları da ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Alucra yöresinde Çepniler, keçecilik ve dokumacılığı yer yer sürdürüyorlarsa da, pek yaygın değildir. Öte yandan "Tamzara Dokumacılığı" diye adlandırılan dokumalar da, 1960'larda pazar için üretime yöneldiğinden, özgün biçimlerini yitirmiştir. Aynı dönemde, geniş

Dastarlar ve kilim, Bulancak

bir üretim alanı olan bakır işçiliği de hemen tümüyle ortadan kalkmıştır.

Eynesil ve Ören'de "Dastar" denilen kilimlerin dokumacılığı yaygındır. Dar tezgâhlarda iki parça olarak dokunan kilimler yan yana getirilip dikilir. Bunlar genellikle 1,20 × 2,40 m ölçülerindedir. Düz, yatık çizgili, yol yol, kareli, ya da soyut desenli olanları vardır. Al renginin değişik tonları yanında kara da kullanılır. Bu renklendirme kilimlere ayrı bir canlılık ve görünüm kazandırır.

Alucra'nın Akçiçek, Karadikmen, Usluca, Yeniceköy, İngölü ve Boyluca köylerinde kilim, cecim (cicim) dokumacılığı yaygındır. Bunlarda "tahtalı" denen, düz çizgili desenler egemendir. Kıldan dokunan cecimler, eskiden ev içini bölmede kullanılırdı. Usluca ve Boyluca köylerinde dokunan heybe, boncuklu damat ve azık torbaları Karadeniz yöresinde ünlüdür.

Bu torbalar, el çantası büyüklüğündedir. Kökboyayla renklendirilen yünden dokunur. Torbanın çevresine iki sıra düğme dikilir. Dikey olarak ortasından bir sıra, yatay olarak da ikişer sıra düğmeyle torbanın yüzeyi bölümlenir. Bölümlerin arasına püsküller dikilerek, yüzey büyük ölçüde kaplanır. Püsküller kırmızı - yeşil yünden yapılır, aralarına mavi boncuk dikilir. Uçlarına da çeşitli renklerde oya boncukları geçirilir. Torbanın askılıkla birleştiği yerlere birer tane, dış bölümüne de bir sıra püskül dikilir. Askılık da yünden dokunur, çeşitli desenlerle bezenir.

Sembolik olarak çeyizlerde bulunan Giresun işi bakır ibrik ve güğümler de eski el sanatlarındandır. Konik yapılı ibriklerin gövdesi dövme bakırdandır. Tutacak ve kapak bölümleri de pirinçten yapılarak gövdeye eklenmiştir. Bu sanat, başta plastik ve metal kapların yaygınlaşması, ustaların il dışına göçmeleriyle hemen hemen ortadan kalkmıştır.

Hartama örtü, Tirebolu

MİMARLIK: Doğu Karadeniz'in öbür kesimlerinde olduğu gibi, Giresun yöresinde de tarımsal üretim ağırlık kazandığından, yerleşme karakterini kırsal alanlar ortaya koymaktadır. İl konut sayısının yaklaşık % 18,5'i kent merkezinde, % 81,5'i kırsal merkezlerdedir. Kırsal yerleşmelerin genel niteliği dağınık oluşudur. Dağınık yerleşme, kasabalarda ve kent merkezi dışındaki mahallelerde de görülmektedir. Bu tür yerleşmeyi yaratan temel nedenlerden biri, arazinin engebeli oluşudur. Alanların elverişsizliği, konutların yoğunlaşmasını engellemektedir.

Ayrıca, Giresun suyun bol olduğu bir bölgededir; bu da konutların birbirine çok yakın olma zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. (Anadolu'nun iç kesimlerinde suyun ancak belirli yerlerde bulunabilmesi, yerleşmelerin su yakınında yoğunlaşmasını zorunlu kılmaktadır).

Bölgede çok küçük de olsa, hemen her ailenin toprağı vardır. İşletme kolaylığı açısından toprağına yakın olma isteği ve alışkanlığı, herkesin kendi tarlasında konut yapma eğilimini artırmıştır. Kırsal kesimde yapılar, dağınık yerleşme dokusundadır. Ancak, birkaç konut biriminin bir araya gelmesiyle oluşmuş akraba mahallelerine de rastlanmaktadır.

Toplumun barınma gereksinimlerine,

Sergen örgü, Güce-Tirebolu

olanakların elverdiği ölçüde kendi kültürü ile çözüm bulmasıyla doğan geleneksel mimaride, yapıların plan ve biçimlenişini ailelerin yaşayışı belirlemiştir. Giresun çevresindeki geleneksel mimarinin en önemli birimleri konutlardır. Tarımsal üretim gereği konut, bağımsız bir yapı değildir; çevresinde, ambar, ahır, samanlık vb yapılar bulunur.

Konutlar, tek ya da iki katlıdır. Dikdörtgen planlı evler, tek ya da karşılıklı çift kapılıdır. Kapılar doğu yönündedir.

Konutun iç bölümleri içinde en önemli mekân, aile bireylerinin bir arada yaşamlarını sürdürdükleri salondur (sofa). Yatak odaları, mutfak, ambar, kiler gibi bölümler buraya açılmaktadır.

Kasaba ve kent çevresinde bu tür konutlara çokça rastlanmaktadır. Ayrıca, oda bölünmesi bulunmayan evler de vardır. Bunlarda bölünme cecim denilen ince kıl dokuma ya da tahta bölmelerle sağlanmıştır.

Kırsal yerleşmelerde yaygın olan tek katlı konutlarda, günlük yaşamın büyük bir bölümünün sürdürüldüğü ortak bir mekân vardır. Mutfak ayrı değildir. Pişirme, yeme bu ortak mekânda gerçekleştirilir. Yatak odaları aile bireylerinin önem ve cinsiyetlerine göre ortak yaşama mekânından ayrı düzenlenir. Konuklara ayrılan oda, oturma ve yatmaya olanak sağlayacak biçimde döşenir. Yıkanma, çamaşır yıkama gibi eylemler için yatak odalarında gömme dolaplar ya da konuta dıştan eklenmiş bölümler vardır.

Tüm yapılarda yerel gereçlerden yararlanılır. Zengin ağaç türlerinin yoğunlaştığı orman alanları, ahşap kullanımını yaygınlaştırmıştır. Gereçler, yapının yapım sistemini de belirlemektedir. İç kesimlerde ve özellikle yaylalarda yapının tümü ahşaptır. Yayla konutları, köşelerde yarım geçme yapılarak kabaca yontulmuş kütüklerin yatay konumda üst üste dizilmesiyle yapılır. "Kaba ahşap yığma" olarak bilinen bu sistem köylerde daha özenle işlenmiş ahşapla gerçekleştirilir. Buna "ahşap yığma" denir. Ahşap direk ve kirişlerle oluşturulan yapı sistemiyse "ahşap çatma" adıyla bilinir. Ahşap karkas olarak da tanımlanabilen bu sistemde, ahşap ya da taş dolgu kullanılmaktadır. Orman alanlarının azaldığı kıyı kesimlerinde dolgu olarak daha çok taş kullanılır.

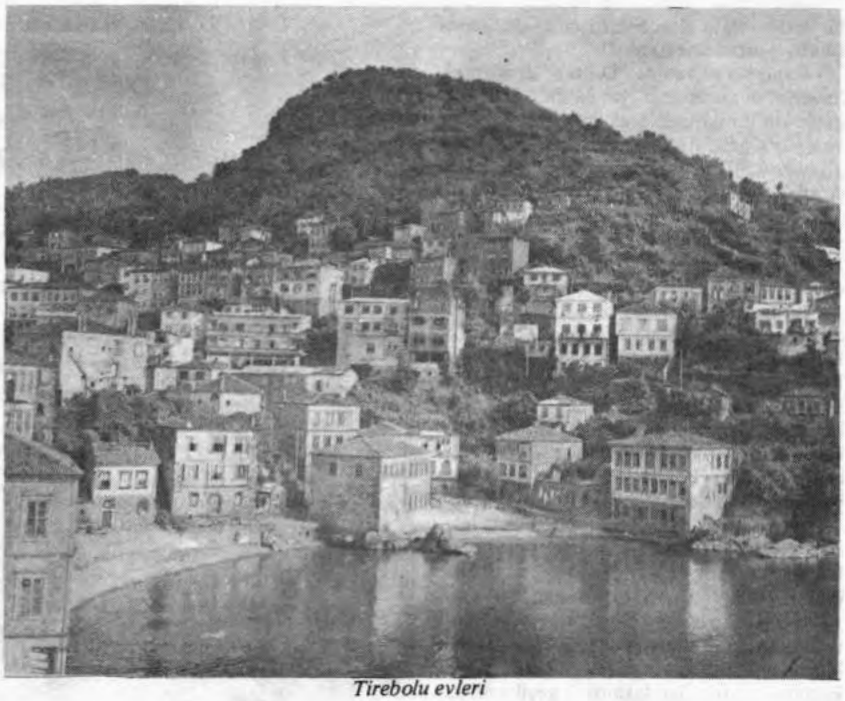
Çatı, genellikle kiremit ile örtülü ve dört yöne eğimlidir. Beşik çatıya "omuz", dört yöne eğimli olanına da "dört omuzlu" denmektedir. Kimi köy evlerinde damlar "hartama" denilen ladin çam doğramalarla örtülür. Varsıl evlerinde bu örtü çift katlıdır.

Geniş saçaklar yapının dış yüzeyini yağıştan korur. İç kesimlerde ve yaylalarda kiremit yerine "bedevre" denilen yarma ahşap kullanılır. Kıyı kesimlerindeyse daha ekonomik olması nedeniyle oluklu sac kullanılmaya başlanmıştır.

Evler tek ya da çift bacalıdır. Bunlar, kapalı ya da kartal baca türündedir.

Çoğunlukla eğimli bir alana yerleştirilen yapılarda bodrum olmasa da hava akımını sağlamak, nemi önlemek amacıyla boşluk bırakılır. Özellikle yiyeceklerin saklandığı ambarlar için bu kaçınılmaz bir zorunluluktur. Kıyı kesimlerinde nem yoğun olduğu için "serander" denilen ve konutun yakınında bulunan ayrı bir yapı vardır. Bunlar, tüm Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaygındır.

Konutun girişinde sağda ocak vardır. Bu bölüme, aşhana denir. Aşhana toprak döşelidir. Taştan yapılmış ocak dört köşe ya da yuvarlaktır. Ocağın altında pileki denilen taş üzerinde ekmek pişirilir. Yanlarda gömme raflar ve dolaplar vardır.

Tirebolu evleri

Günümüz yapıları, yöreye özgü ayırıcı bir özellik göstermemektedir. Bunlar yörenin yaşam koşullarına uymayan, çözümsüz ve sağlıksız yapılardır.

Yeni yapılarda tuğla, briket, kum, çakıl ve çimento kullanılmaktadır. Yapı sistemiyse kullanılan gerece bağlı olarak kâgir yığma ve betonarme karkastır.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Giresun yöresel halk edebiyatı, devingen bir yaşamın izlerini taşır. Tarihi boyunca birçok kez el değiştiren kentte kültürel süreklilik, Osmanlı Devleti Dönemi'nde sağlanmıştır.

Kente çeşitli zamanlarda yerleşen etnik gruplar, zor yaşam koşulları yüzünden yoğun biçimde yaşanan iç ve dış göçler ve öğrenim amacıyla dışa açılmalar, yöre kültürü üzerinde etkili olmuştur.

Giresun folklorunda, Doğu Karadeniz Bölgesi özellikleri yanında İç Anadolu Bölgesi özellikleri de görülmektedir. Dışa açılmalarla ve mevsimlik işçilerle gelen öğeler, yöre kültürüne renklilik katmıştır.

Âşık edebiyatının usta örneklerine rastlanmamaktadır. Yöre, türküler, maniler, söylenceler, atasözleri, deyimler ve bilmecelerden oluşan ortak ürünler yönündense zengindir.

MANİLER: Maniler Giresun'da ortak ürünlerin en ilginçleridir. Tarlalarda, su başlarında, tandırbaşı söyleşilerinde, düğün ya da eğlentilerde söylenen manilerin hemen tümünde, yöre yaşamının izleri belirgindir. Kentin en önemli geçim kaynağı fındık, manilerin ana konularından biridir.

Sevda ya da özlem dile getirilirken maniye, fındığa ilişkin bir dize de yerleştiriliverir:

Atma türkü atarım
Yüreğini yakarım
Fındığı dizi eder
Boğazına takarım

Fındığa gaga derim
Darılma şaka derim
Sen beni kaçırırsan
Ben sana ağa derim

Havalar kararıyor
Yine yağmur yağacak
Fındık harmanlarımız
Bu yıl kışa kalacak

Gidiyorum yaylaya
İki at bir katırla
Sana fındık yolladım
Ye de beni hatırla

Fındık kırdım iç ettim
Yaylalara göç ettim
Yarim senin yüzünden
Ben bu canı hiç ettim

Şebinkarahisar'da değişik bir yöntemle mani söylenmektedir. Önce bir peştemala herkesten alınan birer mendil ya da yemeni konur. Bunlardan biri alınırken söylenen mani, sahibinin niyeti olur. Bu yöreden derlenen manilerin bir özelliği de çift oluşlarıdır. Bir erkek, bir kadın söyler.

Şebinkarahisar manilerine birkaç örnek:

Erkek:

Lahuri şal kuşağı
Kından çıkart bıçağı
Sen bir domur gül isen
Ben bir yayla çiçeği

Kadın:

Lahuri şal düğümü
Kim görmüş güldüğümü
Sağ yanım yastık ister
Sol yanım sevdiğimi

Erkek:

Kaşlarının burcundan
Bir gül aldım ucundan
Sarardım gazel oldum
Ölüyorum aşkından

Kadın:

Saçların sümbül olmuş
Gözlerin bir gül olmuş
Sen bize gelmeyeli
Bir günüm bir yıl olmuş

Erkek:

Su akar kütüğünden
İçemem köpüğünden
İpek olsam sarılsam
Yarimin topuğundan

Kadın:

Su akar güldür güldür
Eteğim dolu sümbül
Göğde uçan ak kuşlar
Ev halim yare bildir

SÖYLENCELER: Söylencelerin çoğu yiğitlikler ve sevdalar üzerinedir. Kent'in adı, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tek adası Aretias (Giresun Adası) da söylencelere konu olmuştur.

Kentin Adına İlişkin Söylence: Giresun'un eski adı, tarihi kaynaklarda kiraz anlamına gelen Kerasos ya da Kerasunt olarak geçer. Romalılar'ın buraya kiraz kenti anlamında "Kerasiyon" dedikleri öne sürülür. Buna ilişkin söylence şöyledir:

İÖ II. yy'da Romalı Komutan Lucullus, yöreye egemen olur. Kenti çepeçevre saran kiraz ağaçları, kırmızı kırmızı kirazlar ilgisini çeker. Tadına bakar, çok hoşlanır.

Ülkesine dönerken ağaçlardan bir bölüğünü söktürüp götürür. Evinin bahçesine diktiği kirazların kimisi tutar,meyve vermeye başlar. Kiraz, kısa sürede tüm Roma'ya yayılır, buradan da Avrupa'ya geçer.

Evliya Çelebi'yse kentin Giresun adını alışını, yöre zaptedilirken Fatih'in Mahmud Paşa'ya verdiği : "Bu gece kale altına giresün" buyruğuna bağlar.Bu buyruktaki "Giresün" sözcüğünün zamanla değişime uğrayarak "Giresun"a dönüştüğünü öne sürer.

Giresun Adası'na (Aretias) İlişkin Söylenceler: Kıyıdan bir mil açıktaki Giresun Adası, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tek adasıdır. Tarih kaynaklarında Aretias, Areos Nesos, Arionesos adlarıyla da anılan ada, bir söylenceye göre Giresun'un güneydoğusundaki Gedikkaya'dan kopan bir parçanın denize yerleşmesiyle oluşmuştur.

Ada, mitolojide geçen altın post peşindeki Argonautlar Seferi'nde, oldukça önemli bir olaya da sahne olur.

Thebai Kralı Athamanas'ın, Nefele (Bulut) adlı karısından iki çocuğu olur. Bir süre sonra ikinci kez evlenen kral, çocuklarını kurban ederse ülkesinin kıtlıktan kurtulacağına inandırılır. Çocuklar kurban edilecekleri sırada anneleri Nefele onları bulut ve buğuyla sararak kurtarır. Uçan altın bir posta bindirerek Karadeniz'e gönderir. Çocuklardan biri Çanakkale Boğazı'nda fırtınaya yakalanarak denize düşer, ölür. Öbürü yoluna devam eder.

Altın post, tüm yoklukları ve afetleri giderebilecek güçtedir. Mitolojik kişilerce Karadeniz Bölgesi'yle Çanakkale arasında bir yere saklanır. Herakles döneminde bir grup yiğit, postu elde etmek için Argo adlı gemiyle Karadeniz'e açılır. Başlarından pek çok serüven geçer, sonunda Aretias Adası'na gelirler. Postun burada saklı olduğunu sanmaktadırlar.

Adaya çıktıklarında ejderha yapılı kuşlarla karşılaşırlar. Herakles'in Stymphales Gölü çevresinden kovduğu bu kuşlar, adaya yerleşmiştir. Kuşlar, tüylerini ok gibi fırlatarak saldırıya geçer. Argonautlar, kalkanlarıyla kendilerini korurlarsa da bir arkadaşlarını yitirirler.

Sonunda kuşları öldürür ve postu ararlar. Bulamayınca arkadaşlarının ölümüne neden olduğu için adayı lanetleyerek ayrılırlar.

Günümüzde de adanın uğursuz olduğu inancı yaygındır.

Ada, Kral Mitridates'in kızına ilişkin bir söylenceye de konu olmuştur. Buna göre kralın genç ve güzel bir kızı vardır. Çevreden pek çok soylu kişi onunla evlenmek istemektedir. Ancak, kız tümünü geri çevirir. Kral merak eder ve nedenini araştırır. Sonunda kızın, kalenin eteklerinde koyunlarını otlatan bir çobana âşık olduğunu öğrenir. Çok kızar ve kızını adadaki manastıra kapatır. Çobanı da yakalatarak manastırın önündeki kiraz ağacına astırır. Ertesi gün kızın da kendini manastırın kulesine astığı görülür.

Aretias Adası'na ilişkin bir başka söylence de şöyledir:

İsrailoğulları Hz. Yusuf'un altından bir heykelini yaparlar. Mısır'dan göç edip Filistin'e vardıklarında, Musa'dan heykeli getirmesini isterler. Musa da bir mucizeyle heykeli Filistin'e getirir. Burada Fenikeliler'in eline geçen heykel, Kıbrıs'a götürülür. Yunanlılar heykeli buradan alarak Olimpos Dağı'na yerleştirirler. Pers İmparatoru Dara (Dareios) Anadolu ve Yunanistan'ı ele geçirince bu heykeli Mısır'a geri verir. Bundan sonra heykel yine Fenikeliler'in eline geçer. Onlar da Aretias Adası'na yerleştirirler. Heykeli almak için Yunanlılar'ın kırk kez adaya saldırdıkları söylenir.

Farnakes, Giresun'a egemen olunca, heykeli adadan alarak kalede bir tapınağa yerleştirir. Buraya, Kufa Kuyusu'ndan su bağlandığı ve kanalın Lonca'da Meryemana Tapınağı yanındaki çeşmeye açıldığı inancı yörede yaygındır.

Seyit Vakkas Söylencesi: Seyit Vakkas, peygamber soyundan bir ermiştir. Söylenceye göre, İslam ordularının Giresun'u almasını sağlamak için bir fındık kabuğuyla denizi geçmiş, ordusunu günlerce bir fındık içiyle beslemiştir.

Tarihsel kaynaklarda da bu adda birinin Giresun'un Rum Pontos İmparatorluğu'ndan alınışı sırasında yararlıklar gösterdiği yazılıdır.

Şebinkarahisar Kalesi'ne İlişkin Söylenceler: Uzun süre kuşatmada kalan kalede yiyecek sıkıntısı başgösterir. Düşman komutanı, bu durumda kalenin kısa sürede teslim olacağını düşünmektedir.

Kale komutanı, düşmanın umudunu kırmak için bir yol düşünür. Kalenin yapımından kalma kireçlerin öğütülerek aşağı savrulmasını buyurur. Buyruğu yerine getirilir. Düşmanlar, bu ak tozun ne olduğunu çok merak eder, aracılar koyarak öğrenmeye çalışır. "Ambarlarda yıllanıp küflenmiş unlar atılıyor" yanıtı alınınca kuşatmadan vazgeçilir.

Bu kaleyle ilgili bir başka söylence de şöyledir:

Selçuklular'ın, Moğollar'ca bozguna uğratılmalarından yararlanan Trabzon Rum imparatoru, yöreyi topraklarına katar. Bunu öğrenen Cengiz soyundan Bayco, komutanlarından Karaboğa'dan kaleyi kurtarmasını ister. Kale kuşatılır, aradan yedi ay geçer ama bir sonuç alınamaz. Sonunda bir çare düşünülür, aynı anahtarla açılan kırk sandık yaptırılır. Kale komutanına da bir mektup yazılır: "Yedi aylık kuşatma bizi çok yıprattı. Artık vazgeçiyoruz. Hayvanlarımız öldüğünden yanımızda götüremiyeceğimiz kırk sandık değerli eşya var. Bunları kalede korumanızı rica ediyoruz". Komutan kabul eder sandıkların dolduruluşuna gözcülük etsin diye birkaç asker gönderir.

Gözcüler önünde sandıklar değerli eşyalarla doldurulur. Daha sonra gözcülere ikramda bulunulur ve içki içirilir. Adamlar uyuyunca da sandıklar boşaltılıp yerine kırk yiğit yerleştirilir ve ertesi gün kaleye taşınır. Karaboğa da ordusuyla kale önünden çekilir. O gece kalede şenlikler düzenlenir, geç saatlere değin yenir, içilir. Herkes yorgun düşmüş, yatıp uyumuştur. Sandıklardan çıkan yiğitler kale kapılarını açar, kav çakmağıyla arkadaşlarına işaret verir. Böylece kale ele geçirilir. Kale komutanıyla yakınları da öldürülür. Kale komutanının damadı da öldürülenler arasındadır. Üzerine kapanan karısının eline kan bulaşır. Bunu bir pencerenin pervazına siler. Yörede, kale üstündeki pencerelerden biri yanında bulunan el biçimindeki al bir iz, bunun kalıntısı sayılmaktadır.

Sağrak Göl'e İlişkin Söylence: Şebinkarahisar Kalesi üstünde Sağrak Göl denilen bir göl vardır. Her gün çok güzel bir kız, buraya su almaya gelir. Bir gün bakracını doldururken ayağı kayar ve suya düşer. Öldü sanılır, yası tutulur. Ama birkaç gün sonra kaleden 1 km uzaklıkta ve 700 metre aşağıdaki Çatal Göl'den sapasağlam çıkar.

Söylenceye göre kız o kadar güzeldir ki sular bile onu boğmaya kıyamamıştır.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Yerel ağız, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, yörenin dışarıya sürekli göç vermesi yüzünden özelliklerini yitirmektedir. İl merkezinde konuşulan dil, İstanbul Türkçesi etkisindedir. Yerel dil, ancak kırsal kesimde kimi özelliklerini koruyabilmektedir.

Kırsal kesim dilinde de yöreye çeşitli zamanlarda yerleşmiş etnik grupların izleri görülür. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde egemen olan dil özellikleri, yöre yerel ağzını da etkilemiştir.

1980'lere değin bu konuda kapsamlı bir araştırma yapılmadığından Giresun yerel ağzı üzerine bilgiler yetersizdir.

DEYİMLER: Yörede anlatıma zenginlik

ve özgünlük kazandıran pek çok deyim kullanılır. Halkın yaratıcı gücünün ürünü olan deyimlere yöreden derlenmiş birkaç örnek:

"Abası yok, poyraza karşı gider" deyimi, durumuna uymayan işler yapmaya kalkışanları tanımlar.

Israrlı ilgisiyle, çevresindekileri bezdirenler için "Islak peştemal gibi yapışıyor" denir.

"Aklı Horasan'da yayla etmek" deyimi, ilgisini bir konu üstünde toplayamayanlar için söylenir.

İşlerini zamanında yapmayıp, birçok işi bir araya getirenler için "Her zamanı bir zamana asmak" deyimi kullanılır.

Olmayacak işler ardında koşanlar, "Yumurtadan yün kırkıyor" deyimiyle nitelenir.

"Uçurup kondurmaya yer bulamamak", elindekini yitirdikten sonra değerini anlamak anlamındadır.

Hiçbir çaba göstermeden ummadığı bir yere gelip geçmişini unutanlar "İt adını tanımaz oldu" deyimiyle anlatılır.

"El onu kanına uğratmaz, o tüfeğini asmaya yer arar" deyimi, çevresince istenmediği halde, kendine yer etmeye çalışanları tanımlar.

İçinde yetiştiği çevreyi beğenmeyip, küçümseyenler "Kestane çıkmış, toprağına tükürmüş" deyimiyle anlatılır.

"Cırışık ağızlı", "Bertuk ağızlı", "Eşün ağızlı", Laf anası", Yalduğ ağızlı" deyimleri, çok ve gereksiz konuşanlar, dedikodu edenler için kullanılır.

"Hamda yiyip kumda oynamak" sorumsuzca yaşamını sürdürmeye çalışanları anlatır.

"Gemisi karaya gitmek", işleri rast gitmemek anlamındadır.

"Girebi (bir tür küçük, keskin araç) ile gemi yapmak" en olmayacak araç-gereçle büyük işler başarma anlamındadır.

Yüzü asık olup üzgün görünenler için, "Kefene mi gidiyorsun" deyimi kullanılır.

ATASÖZLERİ: Yüzyılların süzgecinden geçmiş birer öğüt niteliği taşıyan yöre ata sözlerine örnekler:

"Dal ağacı gösterir" atasözü, kişinin yetiştiği ortamın ve ailesinin özelliklerini taşıyacağı anlamındadır.

Kişinin şansını, çalışarak yaratabileceği düşüncesi "Talihini kuşta değil işte ara" atasözüyle dile getirilir.

"Açlığını bilen yere bildir," sorunların ancak onları anlayabilecek kişilere açılarak çözülebileceğini vurgular.

"Atın nalını mıhını hesap eden at alamamış", ayrıntıları hesaplayarak, elde edeceği şeyin gerçek yararını gözden kaçıranlar iş yapamaz anlamındadır.

"Az uyku az yemek insanı eder melek, çok uyku çok yemek insanı eder helek", her şeyi kararında yapmak gerektiğini anlatır.

"Boş durma boşa çalış", sözüyle çalışmanın önemi vurgulanır.

İstediği bir şeye ulaşan kişinin, yeni emeller peşinde koşacağı "Altına at düşenin gönlüne murat düşer" atasözüyle dile getirilir.

"Yel esmezse, yaprak kımıldamaz", öbür yörelerde "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz", biçiminde söylenir.

"Bir elle veren iki elle alır," çevresindekilere küçük bir yardım yapanın daha büyük yardımlar göreceğini anlatır.

Soyaçekimin önemi, "Atası neyse ötesi odur" atasözüyle vurgulanır.

"Çok karınca deveyi öldürür," birlikten güç doğar, tek başına önemsenmeyen birimler güçlerini birleştirince büyük engelleri aşabilir anlamındadır.

"Horona giren terler", bir işe girişen kişinin, onun doğuracağı zorluklara ve sonuçlara da katlanması gerektiğini anlatır. "Hamama giren terler", "Suya giren ıslanır", öbür yörelerde söylenen benzer atasözleridir.

BİLMECELER: Günümüzde de canlılığını koruyan bilmece sorma geleneği, yöre insanının çevresini algılama biçimini yansıtır. Benzetmeler yoluyla yapılan tanımlamalar, halk zekâsının da yansımasıdır.

Yörede söylenen bilmecelere, Yağlıdere Köyü'nden derlenmiş birkaç örnek:

Sonbaharda pürçeklenir
İlkbaharda çiçeklenir
Yaz kış gemilere yüklenir
Bilin bakalım bu nedir?
(Fındık)

Beyazla başladım
Yeşille işledim
Al ile bitirdim
Herkese yedirdim
(Kiraz)

Mini minice
Gustan gıllice
Kaburgası yok
Yastuk gibice
(Bit)

Tıkır tıkır tıkraba
İçindeki akraba
Demirden kazığı var
Tulumbada azığı var
(Beşik, çocuk, meme)

Çit çiten ağacı
Çitte biten ağacı
Kırmızı leylek
Gülbiten ağacı
(Biber)

Dal ucunda tüylü dümbelek
(Şeftali)

İçi taş dışı taş,
Ha dolaş, ha dolaş
(Minare)

Allahın işi, böğründe dişi
(Mısır)

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Giresun yöresi halk müziği ve oyunları Karadeniz Bölgesi'nin özelliklerini taşır. Doğal yapı halk müziğini etkilemiştir. Halk oyunlarında Karadeniz Bölgesi'ne özgü horonlar, karşılama, sallama, kol havası ve metelik yaygındır.

HALK MÜZİĞİ: Giresun halk müziğinde, yörenin doğal yapısına uygun bir ayrım vardır: Kıyı şeridindeki halk müziği yalı havalarını içerir. Dağlık bölgelerde yayla havaları yaygındır. Daha iç bölgelerdeki ezgilerse ova havalarıdır. Yalı havaları iki ayrı özellik gösterir. Doğudakilerde Trabzon'la, batıda ise Ordu'yla ortak yönler vardır. Hasat dönemlerinde fındık toplamaya gelen işçiler, yörelerinin mani ve ezgileriyle Giresun halk müziğini etkilemişlerdir. Şebinkarahisar ve Alucra yörelerinde halk müziği hem kıyı hem de İç Anadolu Bölgesi özelliklerini taşır. Bu yörede çalınan kemençeler, Karadeniz kemençesinden daha büyüktür.

Giresun, Karadeniz'de uzun havaların en yoğun olduğu yöredir. Kerem ve Garip'ten deyişlerle, Tamzara uzun havası en yaygınlarıdır. Garip ayağında söylenen uzun havaya, "ova garibi" denir. Tamzara havasında, Eğin ağzının özellikleri vardır.

Giresun türkülerinin çoğu majör yapıdadır. Bundan başka, Garip, Kerem ve Yanık Kerem ayakları ile Nuri Kerem dedikleri çeşitleme, Yahyalı Kerem'in çeşitli dereceleri, ezgi yapısının temelini oluşturur.

Derlenen türkülerde 9 zamanlı usuller çoğunluktadır. $2+2+2+3=9$ ya da $2+3+2+2=9$ olarak görülür. Ayrıca 2, 4, 5, 6, 7 zamanlı türkülere de rastlanır.

Yörede iki resmi derleme yapılmıştır. İlkini 1929'da İstanbul Belediye Konservatuvarı (Dar ül-elhan) gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaya Yusuf Ziya, Mahmut Ragıp, Remzi ve Ferruh Arsunar katılmıştır. İkinci derleme 1943'te Ankara Devlet Konservatuvarı'nca Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen'in katılımıyla yapılmıştır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Elinde Çıngıl Orak, Çınarlar Deresi, Karşıdan Gel Karşıdan, Aksu Derler Adına, Bir Fındığın İçini, Terazi Mizan İmiş, Tepeler (Efeler), Oy Miralay, Ben Giderim Batum'a, Fingil Çeşitleri, Giresun Kayıkları, Giresun'un Evleri, Metelik, Karayser Oylum Oylum, Çam Başı, Altunu Bozdurayım, Zülüflerin Tutam Tutam, Ha Buradan Oyana, Kamayı Çektim Kından, Kestim Kâkillerini, Al Almadan Mendilim Var Mendilden, Çeçen Kızı, Fesim Düştü, Avşarlı, Asker Çavuş, Üç Yıldız Doğdu, Saçak Altı, Tamzara, Garip Kerem, Karadır Kaşların, Yaylanın Soğuk Suyu, Kızım Sana Fistan Aldım.

Yöreden derlenen türkülere örnekler:

Karadır Kaşların

Karadır kaşların, ferman yazdırır
Bu aşk beni diyar diyar gezdirir
Lokman hekim gelse yaram azdırır
Yaramı sarmaya yar kendi gelsin

Ormanlardan aşağı aşar giderim
Nazlı yari kaybettim, ağlar gezerim
Ormanların gümbürtüsü başıma vurur
Nazlı yarin hayali karşımda durur.

Yaylanın Soğuk Suyu

Yaylanın soğuk suyu da
Deldi bağrımı deldi
Üç günlük gelin iken de
Bana selamı geldi

Seni domuzun kızı
Hayırsızın gelini
Alsam seni yanıma da
Sarsam ince belini

Ha buradan o yanı
Nazaradır nazara
İkimizi koysunlar da
Bir ufacık mezara.

Ağıtlar: Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde vurulan Onbaşı Saraçoğlu Mustafa'ya yakılan ağıt, yörede çok tanınmıştır.

Karaysar'dan çıktık başlar selâmet
Köprüköye vardık koptu kıyamet
Oğlum, kızım, yarim Hakka emanet

Ağlama hey annem belki gelirim
Yoksa mahşer günü seni görürüm

Hasankalesi'nden bindim katıra
Babam, dedem yok ki bedel yatıra
Bastık düşmanlara çok kasatura

Ağlama hey annem belki gelirim
Gelir seni bilmem nerde görürüm

Halk Müziği Araçları: Yörede tezeneli sazlardan divan, cura, bağlama yaygındır. Son yıllarda tanbura da çalınmaya başlamıştır.

Kemençe, yaylı sazlardan en çok çalınandır. Üflemeli sazlardan, küçük zurnalar, dilli kavallar çalınır. İç kesimlerde çoban kavalları yaygındır.

Vurmalı sazlardan davul ve tef kıyı şeridinde, zil ve kaşık iç kesimde yaygın müzik araçlarıdır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Giresun halk oyunları, Karadeniz Orta ve Doğu Anadolu Bölgesi oyunlarının özelliklerini taşır. Doğal ve toplumsal yapının biçimlendirdiği oyunlar, küçük ayrımlarla birbirine benzer. Tümü devinimli ve coşkuludur.

Geleneksel Halk Oyunları: Kıyı şeridinde Karadeniz Bölgesi'ne özgü horonlar yaygındır. Kelkit yöresinde Orta ve Doğu Anadolu'nun etkisi görülür. Karşılama, Sallama, Kol Havası, Metelik yörenin özgün oyunlarıdır.

Horon: Karadeniz Bölgesi'nin yaygın oyunu horon, Giresun'da da oynanır. Horonların deniz devinimlerinden esinlenerek oynandığını ileri sürenler vardır. Bir görüş de, horonların titreme, ürperme ve silkiniş devinimlerinin gittikçe artarak sona ermesiyle balığın can çekişmesini yansıttığıdır.

Horonlar, el ele tutuşarak açık ve kapalı biçim 'e üçlü, dörtlü, beşli ya da toplu oynanır. Beceri ve yetenek gerektirenlerde oyuncu sayısı ikidir. Daha çok erkeklerin oynadığı horonların, kadınlarca oynanan yumuşatılmış türleri de vardır. Kadın horonları nanay türündedir. Tümüyle sözlüdür, ezgi eşliğinde oynanır. Sıra oyunu biçiminde oynanan horonlarda, baştaki oyuncu oyunu içten, çalgıcı dıştan yönetir. Halka biçiminde oynananlarda, oyun komutla yönetilir. Horonların çoğu yedi tartımlıdır. Yedili zamanla birlikte beşli, ikili, dörtlü zamanlarda aksak ve düz tartımda oyunlar da görülür. Kadınların kendi aralarında oynadıkları horonlarda tef ve fincan çalınır. Son yıllarda bunlara darbuka da eklenmiştir. Horonlar çoğunlukla düğün, nişan, bayram, asker uğurlamalarıyla kadın ve erkek toplantılarında oynanır.

Titiz Horon, Sallama Horonu, Eşkiya Horonu, Fingil Metelik oyunlarının, Rumlar'dan kaldığı söylenir. Bunlar 4/4'lük ölçüyle ve bağlama da katılarak oynanır.

Fingil Metelik
Sokakbaşı meyhane
Asmadandır kapısı

Giresun Kalesi

Ben gözüme aldırdım
Onbeş sene mapusu

Ormandan yol açarım
Alır seni kaçarım
Dört yanım duvar olsa
Şahin olur uçarım

TARİHSEL YAPITLAR

Giresun ve çevresinde arkeolojik araştırma yapılmadığından, tarih öncesi dönemle ilgili bilgiler yetersizdir. Hitit kaynaklarında Giresun, Gümüşhane ve Trabzon'u kapsayan bölge, Azzi ülkesi olarak anılmaktadır. İÖ XII. yy'da da Muşkiler, Temiskra (Terme Çayı) ile Moskike Dağları (Rize'nin doğusu) arasındaki bölgeye yerleştiler. İÖ VII. yy'da bölgede Miletoslular'ca kurulan kolonilerin en önemlilerinden biri Kerasus'tu (Giresun). Ancak, bu dönemlere ilişkin kalıntı yoktur.

MERKEZ İLÇE: Antik Dönem'de Kerasus Kerasos (Cerasus), Kerassunda, Farnakeia (Pharnakeia), Cera Sonta adlarıyla bilinmektedir. Çevrede Pontos Krallığı ve Bizans dönemlerinden sikkeler, kandiller, topraktan yapılmış büyük toprak küpler, mozaik kalıntıları, boğa-geyik heykelcikleri bulunmuştur. Kentin 3 km batısında Batlama (Batlamus) adlı yerleşmenin kalıntıları vardır.

GİRESUN KALESİ: Kenti ikiye bölen yarımadanın en yüksek yerindedir. Pontos Kralı I. Farnakes'in yaptırdığı sanılmaktadır. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'ndeyse Bizans yapısı olarak geçmektedir. İç ve Dışkale bölümlerinden oluşmaktadır. Kente egemen tepe üstündeki İçkale'de saray kalıntısı vardır. Aristotalis Neofitos, **Giresun Eyaleti** Adlı yapıtında burayı yüksek duvarlı, savunmalı, alınması güç bir kale olarak tanımlamaktadır. Güneybatıdan başlayan kale duvarları, kenti çevreleyerek kuzeydoğuya uzanıyordu. Büyük, kaba taşlardan örülmüş surların bir bölümü günümüzde yıkıktır. Yine Neofitos'un yazdığına göre, tepenin batısındaki kayalarda küçük bir at kabartması vardı. Bunun Ayios İliyaos'un gömütü üstünde bulunduğu söylenmekteydi *(Karaibrahimoğlu, s.11)*. Daha aşağıdaki kayada görülen Bizans yazıtında, burada küçük bir kilisenin bulunduğu bildirilmektedir. Kalenin kuzeyinde çok büyük mağara sığınakları vardır.

KİLİSE: Çınarlar Mahallesi'ndedir. XVIII. yy'da yapıldığı sanılan kilise, eski eser olarak tescil edilmiştir. Kentteki bir başka kilise de çocuk kitaplığı olarak kullanılmaktadır.

MERYEMANA: Eski Lonca Yolu üstünde, Hıristiyanlık'ın bölgede yayılmaya başladığı yıllarda yapıldığı sanılan bir kaya tapınağıdır. Geçmişte "Panaia ve Surp Sargis" adıyla bilinen tapınağın üç katlı olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda şifahane olan tapınak, çeşitli ülkelerden gelen hastaların ziyaret yeri olmuştur.

HACI HÜSEYİN CAMİSİ: Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü kayıtlarına göre, 1594'te Çobanoğlu Hacı Hüseyin yaptırmıştır. Yıkılan yapıyı, 1861'de Dizdarzade Murad Bey kızı Ayşe, Emetullah Hayratı olarak yeniletmiştir. 1901 tarihli yazıtından, şadırvanın Hattatzade Hacı Ömer Ağa'ca yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

HACI MİKDAD CAMİSİ: Yapının 1661, 1841 ve 1889 tarihli üç yazıtı vardır. 1661 tarihli yazıtından, Hacı Mikdad Ağa'nın vakfı; 1841 tarihli yazıtından da, Hacı Çalık Kapudan'ın hayratı olduğu anlaşılmaktadır. Ana kapı üstündeki 1889 tarihli yazıtındaysa, camiyi Hacı İsmail Efendi'nin yeniden yaptırdığı bildirilmektedir.

KALE CAMİSİ: Hükümet Konağı yakınında ince bir yapıdır. İki yazıtından, aynı yere yapılan ikinci cami olduğu anlaşılmaktadır. Giriş kapısı üstündeki 1830 tarihli yazıtta ilk camiyi Dizdarzade Emetullah Hanım'ın yaptırdığı bildirilmektedir. 1911-1912 tarihli yazıtıysa, caminin Sarı Mah-

mudzade El-hac Mustafa Efendi'ce yeniden yaptırıldığı belirtilmektedir. Mimari değeri olan bir yapıdır. Yanındaki çeşmenin yapılış tarihi 1927'dir.

Çekek, Soğuksu ve Şeyh Kerameddin camileri XIX. yy sonunda yaptırılmıştır.

SEYYİD VAKKAS TÜRBESİ: Çınarlar Mahallesi'yle Kapukahve Mahallesi arasındadır. Fatih Sultan Mehmed'in 1461'de ölen Uçbeyi Seyyid Vakkas için XIX. yy'da yaptırılmıştır.

TOPAL OSMAN (OSMAN AĞA) MEZARI: Giresun Kalesi'nin içindedir. Kurtuluş Savaşı gazisi Yarbay Topal Osman için yaptırılmış ak mermerden bir anıt mezardır.

GİRESUN ADASI: Antik Dönem'de Aritia (Aretias) Adası olarak bilinmektedir. Yunan mitolojisine konu olan adada, Bizanslılar Dönemi'nden kare planlı kalenin surları, Sinop Piskoposu Ayios Fokas'ın adıyla anılan manastırın kalıntıları vardır.

ALUCRA İLÇESİ: Tarihsel değeri olan yapıtlar arasında merkezde Kamışlı Kilisesi, köylerde Arda, Kaledere ve Hacıahmetoğlu kaleleri sayılabilir. Koman Köyü'nde kayaya oyulmuş elinde mızrak tutan atlı kabartma ilginçtir. Çakrak Köyü'nde de iki küçük kilise kalıntısı vardır.

DERELİ İLÇESİ: Yöredeki tarihsel kalıntılar arasında Kuşluhan Köyü Kalesi, Çay ve Dereli köprüleri sayılabilir.

MERYEMANA KİLİSESİ (MERYEMANA MANASTIRI): Hisar (Yumruhisar) Köyü'ndedir. Yapım tarihi bilinmemektedir. Silindirik, büyük bir kayanın üstündedir. Burada sarı kesme taştan bir kilise, 32 bölmeli konukevi, 1 aşhane ve dükkân kalıntıları vardır. Kayalığın en yüksek yerine yapılmış çan kulesi, günümüze ulaşmamıştır. Manastırın, Maçka'daki Meryemana Manastırı'ndan sonra en büyük yapı olduğu söylenmektedir.

HANALANI: Yavuzkemal Bucağı'nın doğusundadır. Çevrede saray kalıntıları, taş döşeli yollar, yazılı kayalar bulunmaktadır, ancak arkeolojik inceleme yapılmamıştır.

ESPİYE İLÇESİ: İlçenin XIII. yy'ın ilk yarısında, Trabzon Rum İmparatorluğu Dönemi'nde kurulduğu sanılmaktadır. Ancak, I. yy'a tarihlenen bakır madeni ocağı, o dönemde de yörede yerleşildiğini kanıtlamaktadır. Ağa'nın Köprüsü, Harova Köprüsü, Sınır Köprüsü ve Ericek Köprüsü çevredeki kemerli, tarihsel değeri olan yapılardır. Zefre'de Cenevizliler'den kalma tersanenin kalıntıları vardır.

ANDOZ KALESİ: İlçe merkezinin 3 km batısında, Yağlıdere kıyısındadır. Kalenin Romalılar Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Surlarının ve burçlarının bir bölümü sağlamdır.

GEBE KİLİSESİ: Çağlayan Köyü'ndedir. Çok yıkıktır. Yapımıyla ilgili bilgiler yetersizdir. Trabzon Rum İmparatorluğu Dönemi'nden olduğu sanılmaktadır.

EYNESİL İLÇESİ: İlin en eski ilçelerindendir. Trabzon sınırında, kıyıda, Romalılar Dönemi'nde yapıldığı sanılan kalenin kalıntıları vardır.

GÖRELE İLÇESİ: Yörede Antik Dönem'de Philokaleia Kenti bulunuyordu. Cenevizliler de Görele'nin 1 km doğusunda Gorelle'yi (Koralla) kurdular. Gorelle Yunanca "Al taş, mercan" anlamındaydı. Bu yerleşmeye, Osmanlılar Dönemi'nde "yerinde olmayan kent" anlamında Yavebolu denmekteydi.

Tirebolu Kalesi

ŞEBİNKARAHİSAR İLÇESİ: O. Blau'nun 1865'te bulduğu bir Bizans yazıtına göre, Eski ve Ortaçağ'ın Kolonia'sı (Koloneia, Colonia) yerine kurulmuştur. Bizans tarihçisi Procopius (Prokopius) kenti Pompeius'un kurduğunu bildirmektedir. Ancak, ilk yerleşmenin daha eskilere indiği sanılmaktadır. Bizanslılar Dönemi'nde piskoposluk ve yönetim merkezi olmuştur.

ŞEBİNKARAHİSAR KALESİ: Çok yıkıktır. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Cumont, yapının en eski bölümünün batıdaki 8 köşeli küçük kule olduğunu bildirmektedir. VI. yy'da Bizans İmparatoru Justinianus, 1201'de de Mengücekoğulları'ndan Behramşah kaleyi onartmış, genişletmiştir.

İç ve Dışkale bölümlerinden oluşan yapı, 4 katlıydı. Dışkale 2, İçkale tek kapılıydı. Kale yapılarından birinde akbaba kabartması vardı. 3. katta Kale Beyi'nin camisi bulunuyordu. Evliya Çelebi, **Seyahatname**'sinde, kaleye ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Yüksek bir dağın tepesinde yedi köşeli bir kaledir. İlk bakışta direksiz ve serensiz kalyon gemi gibi görünüyor. Yedi tarafından da duvarların yüksekliği yedi zirâdır. (75-90 cm arasında değişen eski bir ölçü birimi, endaze). Yetmiş burç, yüz bedendir. Çevresi 3.600 adımdır. Dört ayrında cehennem kuyusu gibi dereleri olduğundan hendeği yoktur. Üç kat, sağlam demir kapıları vardır."

MERYEMANA MANASTIRI: İlçenin 15 km doğusunda Kayadibi Köyü'ndedir. Kayaya oyulmuş manastır 4 katlı, 32 odalıdır. Duvarlar fresklidir.

FAHREDDİN BEHRAMŞAH CAMİSİ: Avutmuş Mahallesi'ndedir. XII. yy sonu ya da XIII. yy başında Mengücekoğulları'ndan Behramşah adına, oğlu Muzafferüddin Mehmed yaptırmıştır. Yazıtsızdır. Kubbeli bir yapıdır. Onarımlarla mimari değerini yitirmiştir. Minaresi yıkıktır. Camiyle birlikte yapılan zaviye günümüze ulaşmamıştır.

TAŞ MESCİT: Kalenin batı eteğindedir. 1352'de Eretnaoğulları'ndan Melik Ahmed yaptırmıştır. Çok yıkıktır.

FATİH CAMİSİ: Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferi sırasında yaptırılmıştır. Yazıtsızdır. Ahşap cami, iki kez yanmış, yeniden yapılmıştır. XIX.yy sonunda yapılan 6 kubbeli cami de Erzincan depreminde zarar görmüş, onarılmıştır.

KURŞUNLU CAMİ: Taş Mahalle, Kurşunlu kesimindedir. 1587'de yapılmıştır. 1968'de onarılan cami, Osmanlı mimari özelliğinde bir yapıdır.

KURŞUNLU HAMAMI VE ÇEŞMESİ: 1652'de Kurşunlu Camisi'ne vakıf olarak Mutasarrıf Topal Mehmed Paşa yaptırmıştır. Çeşitli tarihlerde onarılan yapı, 1942'ye değin mimari özelliklerini koruyabilmiştir. Günümüzde hamamın, yalnızca kubbesi toprak üstündedir. Kurşunlu Çeşme, hamama bitişiktir.

TAŞ HANLAR: XVII. yy'da Taban Ahmed Ağa yaptırmıştır. Kale ve Orta Mahalle'ye giden yolun yanlarında iki kâgir bedestendir. 1939 depreminde yıkılan bedestenlerin yalnızca duvar kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

PERTEVNİYAL ÇEŞMESİ: 1865'te Pertevniyal Sultan, kendi adıyla anılan üç çeşme yaptırmıştır. Bunlardan biri yazıtlı olup Suboyu (Bige) Köyü yolu üstündedir. Öbür ikisi ise, Karaköy yolu üzerinde olup yazıtları yok olmuştur.

TİREBOLU İLÇESİ: Antik Dönem'de çevrede bulunan Merkez Kalesi (Saint Jean Kalesi), Bedrama Kalesi (Bodrum Kalesi) ve Andoz Kalesi'ne (şimdi Espiye İlçesi'nde) bağlı olarak Tripolis adıyla anılmaktaydı.

MERKEZ KALESİ (SAİNT JEAN KALESİ): İlçe merkezinde, küçük bir yarımada üstündedir. 120 basamakla çıkılan küçük ve ince görünüşlü bir yapıdır, oldukça sağlamdır.

BEDRAMA (BODRUM) KALESİ: Kıyıdan 15 km içerde Harşit Çayı'nın doğusundadır. Oldukça yıkık olmasına karşın, özelliğini korumaktadır.

İlçe merkezinde, 1842'de yapılmış Emin Ağa Çeşmesi, 1914 ve 1916 tarihli iki yazıtı bulunan Çatal Çeşme, anılmaya değer yapıtlardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Giresun'da 1910'larda başlayan kültürel etkinliklere yönelik çalışmalar, 1950'lere değin basın, tiyatro, kitaplık ve spor alanında yoğunlaşmıştır. Etkinliklere ilk yıllarda spor kulüpleri, 1930-1950 yıllarında ise Halkevi öncülük etmiştir.

1950'lerde yeni alanların açılması, ildeki kültürel yaşama belli bir canlılık kazandırmıştır. İl halk ve çocuk kitaplıklarının açılması, 1970'lerde radyo-TV alıcılarının yaygınlaşması bunlar arasındadır. Şenliklerse, öteden beri ilin kültürel geleneklerini yansıtan etkinliklerin başında gelmektedir. Son yıllarda, bunlarda büyük ölçüde duraklama gözlenmektedir. Spor çalışmaları ise giderek yaygınlaşmaktadır. 1979'da ilde 7 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktaydı. Aynı yıl, halk kitaplıklarındaki 27.955 kitaptan 47.925, çocuk kitaplığındaki 6.474 kitaptan 41.564 okuyucu yararlanmıştır.

İlde müze yoktur. Sergi çalışmaları ise, okullar düzeyindeki etkinliklerle sınırlıdır.

Tiyatro çalışmalarının kurumsallaşmadığı ilde, amatör gruplar etkinlik göstermektedir.

Basın alanındaki çalışmalar 1900'lerde başlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında özel bir önem kazanan yerel basın, Cumhuriyet sonrasında sürekli bir gelişim göstermiştir. Bunda yeni basımevlerinin açılması da etken olmuştur. 1979'da ilde 13 basımevi bulunmaktaydı. 1982'de 6 gazete yayınını sürdürmektedir.

1979 verilerine göre, ilde 9 kapalı sinema vardır.

Çalışmaların başladığı yıllardan buyana spor etkinlikleri, il ve ilçe merkezlerinde yaygınlaşmıştır. 1982'de ilde 28 kulüp bulunmakta, lisanslı 4.283 sporcu etkinlik göstermektedir.

KİTAPLIKLAR: Giresun'da kitaplık çalışmaları 1950'lerde başlamıştır. İldeki ilk bağımsız kitaplık 1952'de İl Özel İdaresi'nin açtığı İl Halk Kitaplığı'dır. Bunu 1953'te yine il merkezinde, 1956'da Şebinkarahisar' da açılan çocuk kitaplıkları izlemiştir.

1979'da ilde yedi halk kitaplığı ile bir çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Halk kitaplıklarında 2 memur, 1 hizmetli görev yapmaktadır. Bunlar kütüphanecilik öğrenimi görmemiştir; bu yüzden hizmet veriminde çeşitli aksaklıklar olmaktadır.

HALK KİTAPLIKLARI: 1978'de Tirebolu Çocuk Kitaplığı'nın halk kitaplığına dönüştürülmesi, Espiye'de de kitaplık açılmasıyla ildeki halk kitaplığı sayısı 7'ye ulaşmıştır. Kaynakların büyük bölümü il merkezinde toplanmıştır. 1979 verilerine göre kitaplıklardaki 27.955 kitaptan 17.700'ü İl Halk Kitaplığı'ndadır. Aynı yıl kitaplıklardan toplam 47.925 okuyucunun yararlandığı saptanmıştır.

Merkez İlçe: İl Özel İdaresi'nin kurduğu kitaplık, 1952'de hizmete açılmıştır. 1956'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanan İl Halk Kitaplığı, 1967'de Özel İdare'nin bir yapısına taşınmıştır. 1979 verilerine göre bu kitaplıktaki 17.700 kitaptan 35.781 okuyucu yararlanmıştır. Bunlardan 22.960'ı erkek, 12.821'i kadındır.

Dereli İlçesi: Kaynak yetersizliği, okuyucu ilgisini de olumsuz yönde etkilemektedir. 1979'da 249 kitabın bulunduğu Dereli Halk Kitaplığı'ndan yıl içinde 1.402 erkek, 484 kadın okuyucu yararlanmıştır.

Espiye İlçesi: Kaynak yetersizliği, 1978' de açılan Espiye Halk Kitaplığı için de geçerlidir. 1979'da kitaplıktaki 526 kitaptan, 256 okuyucunun yararlandığı saptanmıştır.

Eynesil İlçesi: 1979 verilerine göre ilçedeki Halk Kitaplığı'nda yalnız 238 kitap bulunmaktadır. Yıl içinde yararlanan okuyucu sayısı ise 978 olarak saptanmıştır.

Görele İlçesi: 1979 verilerine göre kitaplıktaki 2.102 kitaptan, 955'i erkek, 304'ü kadın 1.259 okuyucu yararlanmıştır.

Şebinkarahisar İlçesi: 1979'da 5.312 kitabın bulunduğu kitaplıktan, 945'i kadın olmak üzere 4.420 okuyucunun yararlandığı saptanmıştır.

Tirebolu İlçesi: Çocuk kitaplığı 1978'de halk kitaplığına dönüştürülmüştür. 1979'da kitaplıkta bulunan 1.828 kitaptan, 3.344 okuyucu yararlanmıştır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İlde 1950' lerde başlayan çocuk kitaplıklarına yönelik çalışmalar pek verimli olmamıştır. 1956'da açılan Şebinkarahisar Çocuk Kitaplığı 1978' de kapatılmıştır. Aynı yıl, 1972'de açılan Tirebolu Çocuk Kitaplığı da halk kitaplığına dönüştürülmüştür. 1979'da yalnız İl Çocuk Kitaplığı etkinliklerini sürdürmekteydi. Yıl içinde kitaplıktaki 6.474 kitaptan, 41.564 okuyucu yararlanmıştır.

MÜZELER: İlde müze olmadığından yapıtların büyük bölümü çevre illerdeki müzelere taşınmış, önemli bir bölümü de yitmiştir.

SERGİLER: İlde, bağımsız bir sergi salonu ya da galeri yoktur. Okullar ve Halk Eğitim Merkezi'nin yıl sonu çalışmalarında resim, elişi, biblo, vb ürünler sergilenmektedir.

ŞENLİKLER: Giresun'da şenlikler geleneksel yapısını korumaktadır. "Mayıs Yedisi" diye adlandırılan ve 20 Mayıs'ta Aksu kıyısında düzenlenen Bahar Eğlencesi, 28 Temmuz'da Keşap'ta yapılan Gürleyen Şenliği bunlardandır.

Aksu kıyısında düzenlenen şenlik, Hıdrellez kutlamalarının yöreye özgü biçimini oluşturmaktadır *(Bak. Geleneksel Şenlikler).* Uğurlu olduğuna inanılan eğlencelere geniş bir kesim katılmakta, yörede bir canlılık belirmektedir. Çeşitli eğlencelerin yanında, motor ve sandallarla ada çevresinde dolaşılmakta, denize girilmektedir.

13 Şubat Görele Kurtuluş Günü kutlamaları da bir şenlik görünümündedir. Belediye alanında temsili milis birlikleri yöresel giysileriyle gösteriler yapmakta, gece fener alayı düzenlenmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: İlde görsel sanatlar alanındaki etkinlikler çok sınırlıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri kişisel çabalarla sürdürülen tiyatro çalışmaları, 1980'lerde büyük ölçüde duraklamıştır. Günümüzde yalnız televizyon ve sinema izleyiciliğinden söz edilebilir. Radyo yayınları özellikle kırsal kesimde ilgiyle izlenmektedir.

SİNEMA: İlde 1979 verilerine göre 9 kapalı sinema bulunmaktadır. Çoğu belediyenin ya da İl Özel İdaresi'nin yapısıdır. Bunlardan 7'si 750, öbürleri 250 kişiliktir. 1979'da sinemalarda gösterilen 1.135 filmi, 525.000 kişi izlemiştir.

Sayıları az olmakla birlikte yabancı filmler de ilgi görmektedir. 1979'da gösterilen 380 yabancı filmi 201.800 kişi izlemiştir.

TİYATRO: İlde tiyatro çalışmaları Cumhuriyet öncesinde başlamıştır. İlk yıllarda aydınların öncülük ettiği çalışmalar, pek verimli olamamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde de Can Akengin'in bu alanda önemli çalışmaları olmuştur. 1980'lerde bu alanda yalnız eğitim kurumları çalışmalarını sürdürmektedir.

RADYO-TV: 1965-1966 öğretim yılında açılan Kız İlk Öğretmen Okulu Radyosu, sınırlı bir alanda yayın yapabilmiştir. Okuldaki çeşitli törenlerden izlenimler, eğitici yazın ve kültür programları yayınlayan radyo, kısa süre sonra kapanmıştır.

Özellikle kırsal kesimde geniş ilgi gören radyo yayınları, kültürel bir işlev de üstlenmektedir. 1980'de ruhsatlı radyo alıcılarının sayısı 36.722'ye ulaşmıştır.

Televizyon yayınları, 1973-1974'lerde hizmete giren Ordu Televizyon Vericisi'nden izlenmektedir. 1980 verilerine göre ilde 15.307 ruhsatlı televizyon alıcısı bulunmaktadır. Bunların büyük bir bölümü il merkezindedir.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Giresun'da basın çalışmaları XX. yy başına değin Rumlar'ca yürütülmüştür. Ancak, bunların neler olduğuna ilişkin bilgi yoktur. İlde ilk Türk basımevi II. Meşrutiyet'le birlikte açılmıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarına değin, kısa ömürlü, haftalık gazeteler yayınlanmıştır. İlk Türk gazetesi **Giresun Maarifi** 1909'da yayınlanmış, bunu **Giresun, Karadeniz, Cavlak, Hadim-i Millet** ve **Baykal** gazeteleri izlemiştir. Yerel basının oluşumu Kurtuluş Savaşı yıllarına rastlamaktadır. 1979'da ildeki basımevlerinin sayısı 13'e yükselirken, 8 de günlük gazete yayınlanmaktaydı. Ayrıca Fiskobirlik, **Çotanak** (yeşil kabuklu fındık üçlüsü) adlı aylık bir dergi çıkarmaktadır.

Kurtuluş Savaşı yıllarının ilk gazetesi, 1918'de Çimşizade Nuri Ahmet'in çıkardığı **Işık**'tır. Dizdarzade Eşref, İbrahim Hamdi, Niyazi Tayib gibi imzaların yer aldığı gazete, 15 günde bir yayınlanmıştır. **Işık** yöredeki azınlık hareketlerine karşı protesto yazıları ve halkın birleşmesine yönelik çağrılarıyla Kurtuluş Savaşı'nı desteklemiştir. 1919'da Dr. Ali Naci Duyduk'un haftalık olarak çıkardığı **Karadeniz**, aynı yıl kapanmıştır. Bu süre içinde, iki gazetenin yazarları birlikte çalışmıştır. **Işık**, çeşitli aralıklarla kapanarak, yayınını Cumhuriyet'e değin sürdürmüştür.

Feridunzade Osman Ağa, 1920'de Ge-

dikkaya'yı yayınlamaya başlamıştır. Yöredeki direniş hareketinin örgütleyicisi Osman Ağa'nın belirlediği başyazı konuları, Osman Fikret, Bekir Sükûti, Hüseyin Avni gibi yazarlarca kaleme alınıyor ancak, Osman Ağa'nın imzasıyla çıkıyordu. Yayınlandığı dönemin en etkili gazetesi olan **Gedikkaya** 1928'de kapanmıştır.

Cumhuriyet'le birlikte basın alanında bir canlanma olmuştur. 1926-1950 yılları arasında çıkan 7 gazeteden, yalnızca 1948'de kurulan **Gündüz** 1980'lerde de yayınını sürdürmektedir. Öbürleri, en çok 5 yıl yaşayabilmiştir.

1950'li yıllarda çıkarılan gazeteler, 27 Mayıs'a değin, ağırlıkla dönemin politik oluşumunu yansıtmıştır. Bu olgu, belli bir okuyucu kitlesi sağladığından, gazetelerin çoğu 1980'lere değin yayınlarını sürdürmüştür. **Yeşil Giresun, İleri, Hamle** bunlar arasındadır. **Yeşil Giresun**, Fethi Naci, Naim Tirali gibi tanınmış yazarların çalışmaları yanında, kültür-sanat sayfalarıyla da yerel basının önde gelen öğelerinden biri olmuştur.

Ayrıca, 1970'te kurulan **Bulancak, Keşap** ve 1958'de yayına giren **Yeni Şebinkarahisar** gazeteleri de ilçe basınını oluşturmaktadır.

1930'lardan başlayarak, çeşitli kurum ve kuruluşlar da gazete, dergi çıkarmışlardır. Bunlardan ilki, Giresun Halkevi'nin 1933'te çıkardığı **Aksu** dergisidir. Aylık olarak 1947'ye değin yayınlanmıştır.

Giresun Halk Eğitim Başkanlığı, 1961'de aylık **Halk Eğitim Dergisi**'ni çıkarmaya başlamıştır. Dergi 1970'te kapanmıştır.

Ayrıca, 1970'li yıllarda kısa süreli aylık gazeteler yayınlanmıştır. Giresun Ziraat Odası, Giresun Ticaret ve Sanayi Odası, Ziraî Mücadele ve Karantina Müdürlüğü'nün yayınları bunlar arasındadır. Fiskobirlik'in çıkardığı **Çotanak**, 1970'ten bu yana yayınlanmaktadır.

SPOR ÇALIŞMALARI: Spor çalışmaları, ancak Cumhuriyet Dönemi'nde düzenli bir biçime girmiştir. 1930'lu yılların başlarına değin hemen her kulüp, spordan öte çeşitli kültürel ve sosyal etkinliklere ağırlık vermiştir. Yörede spor çalışmalarının, özellikle ilk yıllarda tepkiyle karşılanması böyle bir oluşumu doğurmuştur.

Bu etki, 1980'lerde de bir ölçüde sürmektedir. Çalışmalara kadınlar hemen hiç katılmamaktadır. Zamanla ilgi artmış, kulüpler de etkinliklerinde sporu öne çıkarmışlardır. Bu ilgi, futbol ve güreşte yoğunlaşmıştır. 1982'de ilde 1 stadyum, 1 spor salonu, 2 de futbol alanı vardır. Yıl içinde 28 gençlik spor kulübünün etkinlik gösterdiği ilde, yalnız 23'ü profesyonel, lisanslı 4.283 sporcu bulunmaktadır. Kadın sporcu sayısıysa lisanssız amatör olmak üzere, yalnızca 55'tir.

TESİSLER: İlk spor tesisi 1947'de açılan Şehir Stadyumu'dur. 8.000 m2'lik bir alana kurulan stadyumun 5.000 kişilik kapalı, 20.000 kişilik açık tribünü vardır. Spor Salonu, 1.500 kişiliktir. Salonda voleybol, basketbol ve güreş çalışmaları yapılabilmektedir. Giresun'da ayrıca biri 6.000, öbürü 8.000 m2'lik olmak üzere 2 de futbol alanı bulunmaktadır.

KULÜPLER: İlde spora yönelik çalışmaların Cumhuriyet öncesinde başlamasına karşın, etkinlikler 1930'ların ilk yıllarında yoğunlaşmıştır. 1914'te kurulan İdman Yurdu, daha çok sosyal ve kültürel alanda çalışmalar yapmış, 1915'te kapanmıştır. 1921'de kurulan Gençler Birliği de, ancak bir yıl etkinlik gösterebilmiştir. Bu süre içinde, çalışmalarını gençlerin bilgi birikimini sağlama yolunda yoğunlaştırmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde, ilk futbol takımını Türk-Ocağı kurmuştur. 1925'te Hilal ve Giresun spor kulüpleri de sporun yanı sıra etkinliklerini atletizm ve deniz sporlarında yoğunlaştırmıştır.

Giresun Spor Kulübü, futbola ağırlık vermiş, çeşitli karşılaşmalara katılmıştır. 1933'te Hilal Spor'da bir bölünme olmuştur. Ayrılan bir grup, 1934'te Sahil Spor Kulübü'nü kurmuştur. 1980'lerde de etkinliklerini sürdüren kulüp, su sporları dalında ilin temsilcisi durumundadır. Ayrıca futbol, voleybol, atletizm dallarında da etkinlik göstermektedir.

Giresunspor: 1967'de kurulmuştur. İlin Türkiye liglerindeki tek temsilcisidir. Kurulduğu yıl, kulübün futbol takımı II. Lig'e girmiştir. 1971-1972 sezonunda şampiyon olarak I. Türkiye Ligi'ne yükselmiş, 1980'de II. Lig'e düşmüştür.

DALLAR :İlde spor etkinlikleri Cumhuriyet öncesinden bu yana sürdürülmektedir. 1980 verilerine göre, 28 kulüp bulunmaktadır. Bunlardan 11'i futbol kulübüdür. Öbürleri de, başta futbol olmak üzere, atletizm, basketbol, voleybol, güreş, masatenisi, yelken ve boks dallarında etkinlik göstermektedir.

Giresun'da Yayınlanan Gazeteler (1918-1973)

Adı	Çıkış Tarihi	Kapanış Tarihi	Süre	Yayınlayan
Işık	1918	1927	Haftalık	N.Ahmet Çimşid
Karadeniz	1919	1919	Haftalık	Dr.A.N.Duyduk
Gedikkaya	1919	1919	Haftalık	F.Osman Ağa
Yeşil Giresun	1925	1950	Haftalık	N.Ahmet Çimşid
İzler	1926	1928	Haftalık	Bilgi Yurdu
Akgün	1935	1940	Haftalık	Doğan Köymen
Karadeniz Postası	1945	1949	Haftalık	Naim Tirali
Çenebaz	1946	1947	Haftalık	Ş.Uzunkaya
İleri	1947	1951	Haftalık	A.Tüfekçioğlu
Gündüz	1947	1948	Haftalık	Ş.Uzunkaya
Gündüz	1948	—	Günlük	Ş.Uzunkaya
Kale	1950	1953	Günlük	Talât Aktan
Işık	1950	1961	Günlük	N.Ahmet Çimşid
Karadeniz	1951	—	Günlük	Bilgin Ersöz
Yeni İleri	1953	1959	Günlük	Talât Aktan
Hamle	1953	—	Günlük	Bakiye Göksel
Giresun	1959	1960	Haftalık	Ş.Uzunkaya
Yeni Giresun	1964	—	Günlük	Melâhat Pamuk
Yeşil Çotanak	1967	—	Günlük	Ş.Çağman

Kurum ve Kuruluşların Yayınladığı Dergiler (1933-1973)

Adı	Çıkış Tarihi	Kapanış Tarihi	Süre	Yayınlayan
Aksu	1933	1947	Aylık	Giresun Halkevi
Çağdaş	1957	1967	Aylık	Giresun Öğretmenler Derneği
Altınbilezik	1957	1959	15 günlük	Erkek Sanat Enstitüsü
Emek	1959	1972	Aylık	Ticaret Lisesi Gazetecilik Kolu
Halk Eğitimi	1961	—	Aylık	Giresun Halk Eğitim Başkanlığı
Aksu Öğrenci Derneği	1968	—	Aylık	Lise Kültür ve Edebiyat Kolu
Çotanak	1970	—	Aylık	Fiskobirlik

Atletizm: Önceleri başarılı çalışmaların yapıldığı atletizmde 1980'de ancak 6 kulüp etkinlik göstermekteydi. 1981-1982 verilerine göre, lisanslı 73 atlet çalışmalara katılmıştır.

Basketbol: Tesis yetersizliği yüzünden çalışmalar, 1970'lere değin okullarca yürütülmüştür. 1980'de 9 kulübün etkinlik gösterdiği dalda, özellikle Çınarlar Spor'un önemli çalışmaları olmuştur. 1981-1982 verilerine göre bu daldaki lisanslı sporcu sayısı 631'dir.

Boks: İlk çalışmalara 1973'te başlanmıştır. 1980'de 2 kulübün etkinlik gösterdiği dalda, 1981-1982 verilerine göre lisanslı 46 boksör çalışmaktadır.

Futbol: Cumhuriyet öncesinden bu yana ilginin ve çalışmaların sürekli olarak arttığı tek daldır. İldeki 28 kulüp de bu dalda çalışmalar yapmaktadır. Ancak bunlardan 11'i çalışmalarını tümüyle futbolda yoğunlaştırmıştır. 1981-1982 verilerine göre ildeki lisanslı futbolcu sayısı 2.721'dir.

Güreş: İlk düzenli çalışmalar, 1959'da başlamıştır. 1970'te Güreş İhtisas Kulübü'nün kurulmasından sonra, grup birinciliklerine ve bölgesel yarışmalara katılan güreşçiler, çeşitli dereceler almışlardır. 1980'de yalnız 4 kulübün etkinlik gösterdiği güreşte, 1981-1982 verilerine göre, lisanslı 313 güreşçi çalışmalara katılmıştır.

Masatenisi: Son yıllarda gelişmeye başlamıştır. Bu dalda 1980'de 4 kulüp etkinlik göstermekteydi. 1981-1982 verilerine göre, ilde lisanslı 75 tenisçi bulunmaktadır.

Voleybol: Çalışmalar, 1970'lere değin okullarca yürütülmüştür. Bu yıllarda kurulan spor kulüplerinin voleybola da ağırlık vermesiyle, ilgi artmıştır. 1980'de bu dalda 8 kulüp çalışma yapmaktaydı. 1981-1982 verilerine göre, etkinlik gösteren lisanslı 230 sporcu bulunmaktadır.

Su Sporları: Kıyı ili olmasına karşın yaz mevsiminin kısalığı ve kulüplerin bu alana yeterince ilgi göstermemeleri nedeniyle, Giresun'da su sporları gelişmemiştir. 1920'lerin sonlarına doğru Hilal Spor Kulübü'nün başlattığı çalışmalar, 1980'de yalnız 2 kulüpçe sürdürülmekteydi. 1981-1982 verilerine göre, yüzmede 9, yelkende lisanslı 24 sporcu çalışmaktadır.

Giresunspor

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Akengin, Can (1892-1942): Şair, yazar. Giresun Rüştiyesi, Trabzon ve İstanbul idadilerinde öğrenim gördü. 1910'da yazın alanına girdi. İlkin **Giresun,** sonraları **Karadeniz** gazetelerinde A.Melih imzasıyla yazdı. Güncel-yerel konulara ilişkin makaleleri, gülmece türündeki çalışmalarıyla tanındı. 1912-1920 arasında Bursa, İstanbul ve Giresun'da bulundu. Şiire de aynı dönemde başladı. 1920'de Giresun'da **Işık** gazetesinde düz yazı ve şiirleri yayınlandı. 1923'te ilin kültürel etkinliklerinde önemli bir yeri olan Bilgi Yurdu'nun başkanlığına getirildi. **İzler** dergisindeki yazın çalışmalarının yanında, tiyatro çalışmalarına da öncülük etti.

Şiirlerinde yerel dil ve yaşantı öğelerinin öne çıktığı Akengin, Servet-i Fünun ve Milli Edebiyat akımından da etkilendi. Coşkulu-renkli kişiliğiyle çevrede yaygın bir ün kazandı. Yazın çalışmaları ölümünden sonra **Şiirleri-Nesirleri** adıyla (1944) yayınlandı. Şiirleri 1973'te yeniden basıldı.

Aliustaoğlu, Aydın (1935-): Karikatürcü. Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. **Doğan Kardeş, Yeni Sabah, Pardon, Akbaba, Günaydın, Cumhuriyet** gibi dergi ve gazetelerde çalıştı. **Gırgır** dergisinde okuyucu portreleri çizdi. 1959'da Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü yarışmasında birincilik ve üçüncülük, Türkiye Spor Yazarları yarışmasında da iki kez ikincilik, bir kez de üçüncülük ödülü aldı.

Can, Ayhan (1937-): Şair. Görele'de doğdu. İstanbul Öğretmen Okulu'nu bitirdi. İzmir'de öğretmenlik yaptı. **Varlık, Yeditepe, Türk Dili, Dost, Yelken** dergilerinde yayınladığı şiirleriyle tanındı. "Gül Devrimi" adlı yapıtıyla 1970 TRT yarışmasında şiir başarı ödülünü kazandı.

Bedri Rahmi Eyuboğlu

Eyuboğlu, Bedri Rahmi (1913-1975): Ressam, şair, yazar. Görele'de doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Trabzon'da yaptı. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. İki yıl Paris'te Andre Lhote Özel Akademisi'nde öğrenim gördü. Yurda döndüğünde öğretim üyesi olarak Akademi'ye girdi. 1933'te Cemal Tollu, Nurullah Berk, Sabri Berkel, Zeki Faik İzer, Zühtü Müridoğlu'yla birlikte "D" grubunu kurdu. Akademide adını taşıyan atölyenin şefliğini yaptı.

Eyuboğlu'nun ilk çalışmalarında izlenimci bir renk anlayışı görülür. Resimlerinde yurt görüntülerini lirik bir biçimde yansıttı. Türk halk el sanatları ve Anadolu nakışlarıyla ilgilendi. 1945-1950 yılları arasında basma-çoğaltma çalışmaları ağırlık kazandı. Gravür, serigrafi, litografi tekniğiyle albümler düzenledi. Paris'te Musee de l'Homme'da ilkel soylar sanatını inceleyerek çalışmalarda nakışa önem veren yazmacılığa yöneldi. Dokuma, kilim, yazma nakışlarındaki motifleri özgün biçimiyle mozaik çalışmalarına yansıttı. Brüksel sergisinde 227 m2'lik panosuyla büyük ödül aldı. Sao Paolo Biennali'nde onur madalyası, Paris' teki NATO yapısında 50 m2'lik mozaik panosuyla uluslararası başarı kazandı. Son yıllarında soyut çalışmalara yöneldi. Resim Heykel Müzesi'nde, Milli Kütüphane'de ve özel koleksiyonlarda birçok resmi vardır. Kahve Bahçesi, Mavi Siyah Kuş, Mangal ve İbrik, Köylü Kadını, tanınmış resimleridir. Ressamlığı yanında şair ve yazar olarak da tanınan Bedri Rahmi'nin ilk yazı ve öyküleri **Muhit, Yeni Adam** dergileri ve **Tan** gazetesinde yayınlandı. **Ses, İnsan, Ün, İnkılâpçı, Gençlik, İşte. Büyük Doğu** dergilerinde yazdı. **Varlık** ve **Yeditepe**'de aşk şiirleri yayınlandı (1946-1958). Türk şiirine, halk kaynaklarına bağlılığı, renkli kişiliği ve ressamlığıyla özgün katkıda bulundu. **Resme Başlarken** (1977) ilk resim kitabıdır. **Milliyet Sanat** dergisince "1976 yılının sanatçısı" seçilen Eyuboğlu şiirlerini **Yaradana Mektuplar** (1941), **Karadut** (1948), **Tuz** (1952), **Üçü Birden** (1953), **Dördü Birden** (1956),

Bedri Rahmi Eyuboğlu'dan desenler

Karadut 69 (1969), **Dol Kara Bakır Dol** (1974), gezi ve yurt yazılarını **Canım Anadolu** (1953), **Tezek** (1975) sanat yazılarını ise **Delifişek** (1975) kitaplarında topladı.

Görele, Hamit (1903-): Ressam. Görele'de doğdu. Mühendis Mektebi'nde ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde okudu. Paris Julian Akademisi'nde Andre Lhote Atölyesi'nde çalıştı (1929). Paris'te Büyük Galeri'de düzenlenen karma sergiye katıldı. "Firavunun Karısı" adlı yapıtıyla ilgi çekti.

Yurda dönüşünde Antalya Orta, Konya Öğretmen okulları ve Gazi Lisesi'nde resim öğretmenliği yaptı. Devlet Resim ve Heykel sergilerine katıldı. 1968'de Çağdaş Türk Ressamları Derneği'nin sergilerine katıldı. 1968'de Çağdaş Türk Ressamları Derneği'nin Yılın Sanatçısı Ödülü'nü kazandı. Resim ve Heykel Müzesi'nde Milli Kütüphane'de, resmi ve özel koleksiyonlarda resimleri vardır. Atatürk ve devrimler konusunda tablolar, kompozisyonlar, büstler, yontu çalışmaları yaptı. Sanat konularında yazılar yazdı. Önceleri kübizme yöneldi. Daha sonra izlenimci çalışmalar yaptı.

Günçe, Ergin (1938-): Şair, yazar. Ortaöğrenimini İstanbul'da yaptı. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Doktora çalışmasını Paris'te tamamladı. ODTÜ'de öğretim üyesi olarak çalıştı. Yazıları **Sosyal Adalet, Ant, Yelken, Değişim, Papirüs, Dost** dergilerinde yayınlandı (1960-1969), **Yeni a** dergisindeki (1972) şiirlerinde toplumsal sorunlar ağırlık kazandı. **Genç Ölmek** (1964) adlı şiir kitabı vardır.

İşler, Asım (1933-): Ressam. Tirebolu'da doğdu. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Tollu ve Günal atölyelerinde çalıştı. Sanatçının 1973 basımlı **"Almanya Destanı"** adlı baskı resmi Paris Ulusal Kitaplığı koleksiyonunda yer aldı.

Kalpakçıoğlu, Fethi Naci (1927-): Eleştirmen, yazar. Ortaöğrenimini Erzurum'da, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde yaptı. Özel fabrikalarda muhasip, personel şefi olarak çalıştı. 1968'de Gerçek Yayınevi'ni kurdu. İlk şiir ve öykü denemelerini Naci Kalpakçıoğlu adıyla Giresun'da çıkan **Aksu, Yeşil Giresun** dergi ve gazetelerinde yayınladı. 1950'den sonra toplumcu gerçekçi akıma bağlı **Yeryüzü, Beraber** dergilerinde Oktay Deniz takma adıyla eleştiriler yazdı. Bu dergilerin Demokrat Parti yönetimince kapatılmasından sonra yazılarını **Kaynak** ve **Yeni Ufuklar**'da yayınladı. Fethi Naci adını yalnızca eleştirilerinde kullandı. Siyasal içerikli yazıları **Vatan** gazetesi, **Sosyal Adalet, Yön** ve **Ant** dergilerinde yayınlandı. **Yeni Dergi**'de Türk romanı ve romancılarına ilişkin geniş boyutlu çalışmaları yayınlandı. Edebiyat üzerine deneme ve eleştirmelerini içeren yapıtları şunlardır: **İnsan Tükenmez** (1956), **Gerçek Saygısı** (1959), **On Türk Romanı** (1971), **Edebiyat Yazıları** (1976). Toplumsal, politik makale, inceleme ve derlemelerini topladığı kitaplarıysa şunlardır: **Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm** (1965), **Emperyalizm Nedir** (1965), **Az Gelişmiş Ülkelerde Askeri Darbeler ve Demokrasi** (1966), **100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri** (1968), **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme** (1981).

Karadeniz, Harun (1942-1975): Yazar, gençlik lideri. Alucra'da doğdu. Ortaöğrenimini Bulancak ve Samsun'da, yükseköğrenimini İstanbul Teknik Üniversitesi'nde tamamladı. Teknik Üniversite Öğrenci Birliği Başkanı oldu. Öğrenci derneğinin dergisi **Yeni Kovan**'da ilk yazıları çıktı. Gençlik eylemlerine öncülük etti. **Ant** dergisinde yazıları yayınlandı. 12 Mart döneminde gizli örgüt yönettiği savıyla tutuklandı. Yargılama sonunda aklandı. Kanserden öldü. Yapıtları: **Olaylı Yıllar ve Gençlik** (1975), **Yaşamımdan Acı Dilimler** (1976), **Kapitalsiz Kapitalistler, Eğitim Üretim İçindir.**

Küçükömer, İdris (1925-): Öğretim üyesi, yazar. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Bu fakültede öğretim üyesi oldu. 27 Mayıs 1960'tan sonra **Yön** dergisindeki yazılarıyla tanındı. 1965 seçimlerinden sonra Türkiye İşçi Partisi'ne girdi, 1966'da genel yönetim kurulu üyesi oldu. **Ant** dergisinde sürekli güncel ve genel siyasal konulardaki yazılarıyla tanındı. Yapıtları: **Düzenin Yabancılaşması, Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine** (1966), **İktisat İlkeleri Üzerine** (1967), **İktisat İlkelerine Yeniden Bakış** (1972).

Memecan, Salih (1952-): Karikatürist. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nü bitirdi. Pennsylvania Üni-

versitesi'nde doktora çalışması yaptı. Karikatürleri 1968'den başlayarak **Umut, Barış, Özgür İnsan** gazete ve dergilerinde yayınlandı. Amerika'da **The Bulletin, Phiadelphia Inquirer** gazetelerinde karikatürleri yer aldı. Yurt içinde, Pennsylvania Üniversitesi Sanat Galerisi'nde ve New York Türk Evi'nde kişisel sergiler açtı (1979).

Mustafa, Suphi (1883-1921): Gazeteci, siyaset adamı, yazar. İlk öğrenimini Kudüs ve Şam'da, ortaöğrenimini Erzurum'da, yükseköğrenimini de İstanbul Hukuk Mektebi'nde tamamladı. Paris'te iki yıl L'Ecole Libre de Sciences Politique'de toplumbilim ve ekonomi okudu. Bu sırada **Tanin** gazetesinin Fransa muhabirliğini yaptı. İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi'nde hukuk, Yüksek Öğretmen Okulu'nda iktisat dersleri okuttu. **İfham** gazetesini ve yayımlarını yönetti. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili görülerek onbeş yıl mahkûmiyetle Sinop'a sürüldü. Yaşamının bu döneminde **Tanin, Servet-i Fünun, İçtihat, Hak** dergi ve gazetelerinde yazdı. Yazılarında Türkiye'de toplumbilimin yokluğu üzerinde durdu. Marx ve Lenin'in temel yapıtlarını Türkçe'ye çevirdi. Bir sava göre partili arkadaşlarıyla Sürmene açıklarında bir teknede öldürüldü (1921). Bir başka sava göre de deniz kazasında öldü.

Öneş, Mustafa (1935-): Eleştirmen. Ortaöğrenimini Erzurum ve Giresun'da, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde tamamladı. Dağıtıcılık, metin yazarlığı yaptı. İlk şiirlerini Giresun'da çıkan **İleri** gazetesinde yayınladı. 1959'dan başlayarak **Varlık** ve **Yelken** dergilerinde şiirleri yayınlandı. Eleştiri türüne yöneldikten sonra 1969-1979 arasında **Soyut, Yeni Dergi, Milliyet Sanat** dergilerine yazdı. **Yeni Dergi**'nin eleştirme yarışmasında "Nazım Hikmet'in Şiiri" adlı eleştirisiyle birincilik kazandı. Başlangıçta öznel eleştiriler yapan Öneş, son yıllarda nesnel eleştiriye yöneldi.

Tirali, Naim (1925-): Öykücü. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde, yükseköğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. **Vatan** gazetesinde yazı işleri müdürlüğü, fıkra yazarlığı yaptı. 1961'de Giresun'dan milletvekili seçildi. 1965 sonrasında "Yenilik" basım ve yayınevini kurdu. **Yeni Adam, Yenilikler, Yenilik, Vatan** dergi ve gazetelerinde çıkan öyküleriyle tanındı. Öykülerinde ilk gençliğindeki İstanbul'un varsıl kesimini yansıttı. Yapıtları: **Park** (1947), **Yirmibeş Kuruşa Amerika** (1948), **Aşka Kitakse** (1953).

Tuncel, Bedrettin (1910-1980): Yazar, öğretim üyesi. Galatasaray Lisesi'ni (1932), Lyon Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nü bitirdi (1936). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne asistan olarak girdi. Aynı fakültede profesör oldu. Milli Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosu üyeliği yaptı (1940-1946). 1958'de Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yönetim Kurulu Başkanı oldu (1960-1961. arası). Milli Eğitim Bakanlığı yaptı. Daha çok çevirileriyle tanındı. Fransız Yazarlar Derneği ödülünü aldı (1973). Moliére Musset, Maeterlinck, Camus gibi Fransız yazarlardan çeviriler yaptı. Yapıtları: **Tiyatro Tarihi** (1938), **Fransızca'dan Yunus Emre** (1971), **30 Ağustos Zaferinin İlk Kutlanışı** (1972).

Fethi Naci

Bedreddin Tuncel

EDEBİYATTA GİRESUN

Giresun ve çevresi, edebiyat ürünlerine pek az yansımıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki olayların adını öne çıkardığı kent, gezi yazılarında, röportajlarda bir de yöreden yetişmiş sanatçıların yapıtlarında kimi yanlarıyla dile getirilmiştir. Giresun adı, Türk edebiyatında Görele doğumlu ressam şair Bedri Rahmi, daha çok çeviri alanında ürünler veren Tirebolu doğumlu Bedrettin Tuncel, eleştirileriyle edebiyata canlılık kazandıran Fethi Naci gibi değerlerle anılmaktadır.

Giresun (Bütün Yönleri ve Kazaları İle): Bulancak doğumlu Sacit Karaibrahimoğlu'nun yapıtıdır. Tarihi, coğrafyası, doğal ve kültürel değerleriyle yöreyi tanıtmayı amaçlayan bir araştırma ürünüdür. Kitabın başına Yusuf Ziya Ortaç'dan bir alıntı yapılmış.

Ortaç, İsrail Dışişleri Bakanlığı Danışmanı Ezra Danin'le konuşmuş:

"Gam dolu, ateş dolu kalbini bana açtı, yüzü çizgi çizgi ağlıyordu. Türkiye'yi köy köy dolaşmıştı. Bir gece yarısı Giresun'dan telefon etmişti Ankara'ya İsrail elçisine. Uykudan telaşla kalkan dostuna pencereden Karadeniz'e vurmuş mehtabı seyrederek:

—Seni niçin uyandırdım biliyor musun? demişti: "Mukaddes kitapların yazdığı cenneti buldum da ondan."

Böylece, bir yabancının tanıklığıyla Giresun'un bir doğa cenneti olduğu vurgulanmaktadır.

Bundan sonra, yöre üstüne bilgilere geçilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde kent nüfusunun yarısı Türk, yarısı Rum ve Ermeni'dir. Ticaret Rumlar'ın elindedir. Halk yoksuldur. Pontos Devleti kurma girişimleri, dış kışkırtmalar, yörede kargaşalıklar yaratmışsa da Türk çeteler duruma egemen olmayı başarmıştır. Topal Osman çetesi bunların başında gelir. Topal Osman, Kuva-yı Milliye'nin de örgütleyicilerindendir. Milli Hükümet'in ilk günlerinde Ankara'da asker olarak yalnız Topal Osman Muhafız Birliği vardır; birliğin resmi adı "Giresunlu Gönüllü Laz Müfrezesi"dir.

Karaibrahimoğlu'nun yapıtı, yöreyi tanıtıcı belgesel bir üründür.

Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman'da gazeteci Ömer Coşar, Topal Osman'ın yaşam öyküsünü anlatmaktadır. Osman, ilginç bir delikanlıdır; asker olmasın diye babası 50 altın bedel vermiş, ama o "gönüllü" yazılmıştır. Kendi donattığı birliği ile Balkan Savaşı'na katılmış, yaralanmış, topal kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda da gönüllüleriyle Kafkas Cephesi'ndeki hizmeti büyüktür. 1919'da dağa çıkar, Pontosçular'la savaşır. Daha sonra Kuva-yı Milliye örgütleyicisidir. Mustafa Kemal'le tanışır, onun koruyuculuğunu üstlenir. "Osman Ağa ve Giresunlu gönüllüler 1922 yılının sonlarına kadar Çankaya etrafında nöbetçiydiler ve bir akşam gizlice Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte Kocatepe Karargâhı'na doğru inmişlerdi... Afyon'a doğru ilk taarruzda Giresun Alayı şehitler veriyordu."

Topal Osman, Meclis'te "muhalefet ediyor" diye Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'i öldürttüğü için, yakalanmak istenirken yaralanarak ölmüştür.

Yurddan Yazılar, Anadolu'yu görmeye çıkan İsmail Habib'in, 1937 yıllarındaki izlenimlerinden oluşan bir yapıttır. Yazar, Giresun'la ilgili gözlemlerini iki yazıyla anlatmaktadır. Yazılardan birinde kentin kuruluşu, öbüründe de yörenin geçim kaynağı fındık üzerinde durulur.

"Deniz, araya çeyrek dairelik geniş bir kavis çizmiş, Anadolu kıyısı da tam bu kavsin ortasından denize bir yarımada yollayınca; iki yanda yarımşar dairelik birer koy, kalın bir terazi dilinin yanlarındaki iki kefe gibi tıpış tıpış pırıldayıp durmaktadır.

İskeleden Giresun'un yarısı görünür, asıl kent öbür yandadır. Oraya Kaleardı denir. "Giresun'un resmi yapıları, ticareti, fabrikası, oteli, çarşı pazarı hep öte yamaçtadır, evleri bu yanda... İki koya bakan memleket, gündüz batıda çalışıp, gece doğuda yatıyor. Kentin yapıları kâgir ve üç katlıdır. Bu çalımlı yapılar, fındıkla örtülü uzak tepelerde görünen küçük kulübeler sayesinde yapılmıştır.

Giresun'u yaşatan fındıktır. Halk geçimini fındıkla sağlar, sevgisini fındıkla dile getirir:

Bir fındığın içini
Yarımdan ayrı yemem"

Aksu, kentin geleneksel yaşamının odağıdır. Mayıs ayında ırmak yöresinde düzenlenen törenler yaşamı canlandırır.

Yazar, fındık ağacını tanıtmakta, o yılın fındık satışları üstüne de bilgiler vermektedir.

Dol Kara Bakır Dol (ve Bütün Şiirleri) Görele doğumlu ressam, şair Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun tüm şiirlerini toplayan yapıttır. Yapıtın **Bigüzel** bölümündeki "Deniz Türküsü'nde Bedri Rahmi şöyle diyor:

Deniz dediğin bir tarladır
Uçsuz bucaksız bir tarla
Göbeği insanla kesilmiş
Çilesi insanlarla

Bu dizelerde, böyle bir tarla kıyısında doğmanın, ekmeğini o tarladan çıkaranlar arasında yaşamanın da izleri vardır. Eyuboğlu Türk kültürünü etkileyen köklü bir aileden gelmektedir. Çocukluğu, yetişme yılları Trabzon'da geçmiştir. Ölünce denize gömülmeyi özleyen şairin "Şipşak" adlı şiiri şöyledir:

Karadeniz'in dibinde çiçek açar mı
Mosmor simsiyah çiçekler derin
Kalın dudaklı tuzlu biberli yosunların
İri pullu patlak gözlü balıkların arasından
Bir ölü iniyor dimdik
...
Karadeniz'in dibine iniyorum dimdik

Bedri Rahmi, Türk edebiyatının yenileşme ve değişme devinimine katkıları olmuş büyük ustalardandır. Şiirlerinin de **Canım Anadolu**'da topladığı düz yazılarının da, resminin de yaratım kaynağı Anadolu'dur. Sanatıyla Anadolu'yu derinlemesine kucaklayan yaratıcının yapıtlarında dolaylı olarak yöre de vardır. "Türküler Dolusu" şiiri şöyle başlar:

Kirazın derisinin altında kiraz
Narın içinde nar
Benim yüreğimde boylu boyunca
Memleketim var...

Sanatçı, Anadolu kültür birikiminden yararlanarak yaratıcılığını evrensele açmayı başarmıştır. "Güzel"in, sanatın faydalı olmasından yanadır:

Ben arıya arı demen
Arının balı olmalı
Ben güzele güzel demem
Güzel faydalı olmalı...

Şiirinde, Yunus'tan sürüp gelen ses, yüzyılların imbiğinden geçmiş coşkulu bir türkü havası, "her işin başı insan" diyen bir insan sevgisi, yaşama sevinci, dünyayı güzelliklerle donatma özlemi vardır. Çağdaş sanat anlayışıyla resimle şiiri sarmaş dolaş etmiştir.

Kendi deyimiyle ilmik ilmik, damar damar, bir avuç tiftik, bir çimdik çavdar, bir tutam şilebezi gibi dişinden tırnağına kadar yerlidir. "Türküler Dolusu"nda ressamlığını anlatır:

Ressamın
Yurdumun taşından toprağından sürüp gelir
nakışlarım
Taşıma toprağıma toz konduranın
Alnını karışlarım ...

Aynı şiirde şairliğini de şöyle dile getirir:

Şairim
Şiirin gerçeğini köy türkülerinde bulmuşum
Türkülerle yunmuş yıkanmış dilim
Onlarla ağlamış onlarla gülmüşüm

Memleketin ve dünyanın hali, şairin baş kaygısıdır. Kimi zaman batıcı bir yergiyle sorunlarımızı dile getirir, kimi zaman da Anadoluca dertlenir:

Bu yürek yetim yürek yoksul yürek
Bir yanı gül bir yanı tezek
Bizim insanlarımız oğul ne zaman gülecek
(Bi Tane Daha)

Fındıklı kıyıların yetiştirdiği şair, "Selâm ile Haram" da şöyle seslenir:

Biz dünyadan gider olduk
Kalanlara selam olsun
Ama hep böyle gidecekse bu dünya
Kalanlara haram olsun

Park, Giresun doğumlu Naim Tirali'nin dokuz öyküden oluşan yapıtıdır. Tirali yalın bir dille yazılmış, daha çok ruhsal durumlara önem veren öyküleriyle tanınmıştır. Kitaba adını veren öykünün konusu Giresun'un Yalı Parkı'dır. Öyküde olay ve belli bir kişi yoktur.Yazar, kent yaşamının parka yansıyan yanlarını somutlamaktadır.

Park üç bölümdür: Kıyıda sandalyeli bölüm, büfeyle lokanta arasında üzeri tenteli yerde hasır koltuklu bölüm, bir de yollar boyunca sıralanmış kanepeler. Kentli, toplumsal konumuna uygun bölümlere gelmektedir. Memurlar, büyüklerin oturduğu hasır koltuklu bölümü selamlayıp sandalyeli bölüme geçer. Halk kanepelerde oturur. Kızların kendilerini en iyi gösterebilecekleri yer parktır.

Parkın yaşamı mevsimlere, günün saatlerine göre değişiklikler gösterir. Orta malı kadınlar en tenha saatlerde görünür. "Garibanlar" mevsim süresince kanepeleri "mesken" seçer. Şölenler, deniz bayramları, hayır dernekleri için düzenlenen gösteriler parkı ilginçleştiren etkinliklerdir.

"Vaktin ilerlemesiyle parkın müşterileri değişiyordu. Lokantadan çıkan sarhoşlar, koltuklara kurularak bira şişelerini düzine işi devirenler, daha başka biraz müphem ve şüpheli niyetlerle kuytu köşelerde oturan çiftler ekseriyeti teşkil etmeye başlamıştı."

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği yıllardır. Radyodan bir ses duyulur:

"Sulh! beşeriyetin senelerdir kangrenleşmeye yüz tutmuş acılarının kutsal melhemi sulh..."

Tam bu sırada helâ tarafından çok kart, öfkeli bir sarhoş sesi parkı çınlatır:

"Ulan eşşekoğlu eşşek! Burası kerhane mi? Çıılık.."

Giresun Destanı, Giresun'da uzun yıllar öğretmenlik yapan Arif Hikmet Par'ın yapıtıdır. Par, "Günümüz şiirinde epik türe en güzel örnekleri vermiş şairler arasında kendine özel bir yer yapmış" sayılmaktadır. Şair, kenti şöyle tanıtmaktadır:

GİRESUN BU ŞEHRİ CÂNANIN ADI YEŞİL ÜSTÜNE DESTANDIR

Bir zamanlar kiraz bahçeleri varmış
Sahil boyunca
Mavi sulara eğilirmiş dalları,
Onculayın Kiresiz demişler adına
Konup göçen doyamamış tadına

Mayıs ayında Aksu kıyısında düzenlenen eğlentiler, Arif Hikmet Par'ı da etkilemiş; "20 Mayıs" adlı şiirde şöyle diyor:

Bir fındığın içini yar senden ayrı yemem
Ne türküdür Dürdanem, bıçak gibi
Kemençe misali oynak, horon misali deli
Karşılaması var, kardeş kardeş oynanır
Tamzarası var, yeri yerinden oynatır
Hey gidi Aksu'nun bozbulanık suları
Mayıs geldi mi kader üzre taşlar atılır
Genç kızlara gelinlik, delikanlılara güveylik
Top top, deste deste fındık dalları
Ellere gönüllere serpilir.

Gide Gide 3, adlı yapıtına aldığı "Irıp" röportajında Fikret Otyam Giresunlu balıkçıların yaşamını yansıtmaktadır:

"Giresun'da bir iskele bereketli. Ağ yamayan, kumanya düzen ırıp motorları. Tayfalar, reisler, mal sahipleri, ortaklar... Deniz sahilden yana cam gibi, camgöbeği yeşildi. Solda Giresun adası, kalesinin üç beş taşlı kalıntısı, koya çekilmiş bir sandal... Motorun arkasında inip çıkan iki kayık, kayıklarda sessiz ve kaderlerini bekleyen tayfalar, deniz ırgatları..."

Otyam, deniz ırgatlarıyla Karadeniz'e açılır:

"Tar tar gidiyoruz. Sahiller yaşama savaşı içinde."

Yedi saat gerilimli bir uğraş. Sonunda iki "gerdel" hamsi yakalanır. Yeniden yatağı aramaya koyulurlar. Bütün gece giderler. Sabah yaklaşmıştır. Irgatların dilinden "kısmet" sözcüğü düşmemektedir.

Kasımdan nisanın on beşine değin, tüm Karadeniz halkı karnını hamsiyle doyurur, ekmeğini hamsiden kazanır. Hamsi demek, nafaka demektir. Deniz ırgatlarının da, çalıştıranlarının da büyük sorunları vardır. Üretim, ne denli bol olsa da yüzleri gülmez. Boğaz tokluğuna bir çalışmadır. "Kazancın yarısı motora, ırıp masrafı, şu bu, mal sahibine, geri kalanı da ırgatlar bölüşür. Bir deniz ırgadının üç aylık kazancı üç bini bulmamaktadır."

Hamsi yatağı bulunmuştur, coşkulu çalışma başlar:

"Deniz ırgatları uygun bir biçimde, tıpkı horon çekermiş gibiydiler. Bir halayı da andırıyordu, bir oyundu bu. Eğilip kalktıkça, pantolonlarının kıçlarındaki yamalar patlayacakmış gibi oluyordu. Tarifsiz bir kıvanç vardı. Karadeniz ortasında gecenin içinde. Ekmek kıvancıydı bu. Otuz beş kişideki kıvanç sonsuzdu; ağ dopdoluydu."

Hamsinin tenekesi 12 ila 18 liradan satılır. Kilosu 80-100 kuruşa gelir. Röportaj 1961'de yapılmıştır. O yıllarda deniz ırgatlarının durumu budur.

Otyam, Evliya Çelebi'den, halk türkülerinden, Baba Saim'den alıntılarla anlatımını daha da zenginleştirmiştir.

"Fındık Deyip Geçme" adlı yazısında İsmail Habib şöyle demektedir:

"Fındıklı tepelere karşıdan bak, funda-

lık sanırsın, fakat bir de yaprak açınca bak; fındığın kadife keseye konmuş mücevher tanesi gibi muhafaza içinde ve yapraklar arasında duruşuna çotanak denir; cicibici çotanakları ve ipek yelpazeli yapraklarıyle birer gelin gibi süslenen fındık dalları. Bak, bütün bu nefti tepelerde bayram var!"

"Fındık Dalları Altında", Ceyhun Atuf Kansu'nun nefti tepelerdeki fındık işçilerinin yaşamını dile getiren bir şiiridir. Karadeniz yöresinde üretim yaşamının ağırlığı kadınların üzerindedir. Fındık dallarının altı, kimi genç kızların gelin döşeği, kimilerinin de gömütü olmuştur. Hatice'nin öyküsü acıdır. On beşinde gül deren elleri kanlı bir bıldırcın gibi fındık bahçelerine düşüp kalmıştır. Karadeniz kızları Hatice'nin adaşlarıdır. Biri ağanın oğlunu sever, kırılır kanadı:

Tutulmuş biri rüzgârların en oynağına
İlkin o güzel dudağından öptürmüş
Sıcak yüreği çırpına çırpına
Vermiş gitmiş kızlığını bu dalların altında

Yorulmuş kalmış biri elleri kuş
Dökülmüş eteğinden taze fındıklar
Gözlerinde ağır Giresun öğleleri
Uzanıp, ıslak topraklarda uyumuş.

Gizli gizli öksürür ağaçlar altında biri
Yüreği bir eski orman gibi çürümüş
Kaldırmaz olmuş ellerini
Solmuş kırmızı gül, yanakları

Elbet sağlıklıları, durmadan türkü söyleyenleri de vardır. Fındık ağaçlarıyla Karadenizli'nin yaşamı iç içedir. Kimi zaman hamsi bıçağı da işe karışır. Görele köylerinden bir gelinin öyküsü kanlı biter:

Bu fındık dalları bu fındık dalları
Neler bilir, ince fındık dalları
Hepsinin kökeninden yaprağına konuşur
Karadeniz kızlarının elleri...

Giresun doğumlu eleştirmen Fethi Naci'nin yaşam öyküsü, bir ölçüde kentteki yoksul kesimin yaşamını da yansıtıcıdır. Naci, Karpuzcu Fethi Ağa'nın oğludur. Fethi Ağa yoksul, ama yaşamayı seven gerçekçi bir adamdır. Okullarda okumayı kurtuluş saymaktadır. Oğluna sık sık iki anısını anlatır:

Biri, İstanbul'dan Kuva-yı Milliyeci Osman Ağa kuvvetlerine, üstüne sap saman, mısır örterek mavnalarla kaçırılan silahların hikâyesidir. Ağa, bu hizmetine karşılık İbrahim Fethi'ye iki ev verici olmuş; İbrahim Fethi de demiş ki:

"Evi neyleyim Ağa? Biz genciz verecek isen para ver ki, yiyip keyfimize bakalım."

İkinci hikâye de yoksulluktan kurtulmak için Şebinkarahisar dolaylarında Rumlar'ın bıraktığı bir hazine arama olayıdır.

Karpuzcu Fethi Ağa'nın oğlu, çok zor koşullar içinde İktisat Fakültesi'ni bitirir. Öyküler, şiirler denemektedir. 19 yaşındayken **Yeşil Giresun** gazetesine "Yollar ve İnsanlar" başlıklı bir yazı yazar, kendisini halkın mutluluğuna, toplumculuğa adadığını vurgulamaktadır.

Fethi Naci, sonradan eleştiriye yönelmiştir. Bilimsel yöntemle eleştiriyi yenileştirmiş, çalışmalarıyla Türk edebiyatına canlılık kazandırmıştır. Özellikle roman üstüne yaptığı çalışmalar geniş yankılar uyandırmıştır. İlk yapıtı **İnsan Tükenmez**'de "Bir sıkıntılı, bir bunaltıcı hali var edebiyatımızın. Düzensiz bir hayatın, değişmekten korkan bir tabakanın havası sinmiş edebiyatımıza," diyen eleştirmen, bu havadan kurtulmanın yolunu da göstermektedir:

"...Edebiyatımızın bugün içinde bulunduğu sıkıntılı, bezgin havadan kurtulması için yazarlarımızın yeni gerçeklere, yeni insanlara doğru açılmaları gerek, diyorum. Yalnız sefalet çeken, işsiz, hasta, zavallı, bakımsız, hakkı yenen insanlara değil, ne için yaşadıklarını bilen, dünyanın değiştirilebileceğine inanan, dünyayı ancak insanların bilinçli, bilgili, sabırlı çalışmalarının değiştirebileceğini gören, 'İnsanlar için ekmeğin de gülün de bulunacağı' toplumun hayalle, dilekle değil, mücadele ile kurulacağını bilen, yani tarihlerini kendileri yapmak isteyen insanlar... Edebiyatımız için yepyeni, pırıl pırıl insanlar, mutlu, geleceğe inanan, insanın tükenmezliğine inanan insanlar, yepyeni konular. Edebiyatımıza yitirdiği neşeyi, umudu, canlılığı verecek müsbet tipler, yani gelişen toplum kuvvetlerimizin özünü en tam, en mükemmel ifade eden tipler. En çok rastlanan olaylar, insanlar değil belki; ama tipik kişiler, tipik olaylar. Bir istatistik ortalaması değil, hattâ bir azınlık, ama öbür insanlar için örnek olacak tipler. Melih Cevdet Anday, bir şiirinde, şairin görevini şöyle anlatıyordu:

Uyumıyacaksın
Bir sis çanı gibi gecenin içinde
Ta gün ışıyıncaya kadar
Vakur metin sade
Çalacaksın."

Fethi Naci, gerçekçiliğin, edebiyatta sağlıklı gelişmenin savaşımını sürdürmüştür.

"Kıyıda Ölüm", Giresun doğumlu (1938) Ergin Günçe'nin Gerçeküstücü anlayışla yazdığı şiirlerinden biridir. Şair, insan hallerini yöre çağrışımlarıyla yansıtmaktadır:

Ölürken görülmesin diye
Yumar sımsıkı gözlerini
Öper kendi dudaklarından
Güneydeki deniz aldırmaz buna
Bir yaz şarkısı, hüzün
Ayva çiçekleri ak dallarda
Eğik uçan deli kırlangıç
Yaz günü kimsesiz sokaklarda
Güneydeki deniz aldırmaz buna..

Şair sonraki şiirlerinde, açık bir söyleyişle toplumsal sorunları dile getirmeye yönelmiştir:

Ölüm yanlış, hayat doğrudur
Aklımda bir Horoz bütün yaz öter
Bir kitap da ben indirsem
Ustam kaşlarını çatar
Gençliğim hışırtılara gömülmüştür
...
Her konuda adam vurulmuştur
Hışırtı daha yeni başlıyor
Ustamın çünkü umutları var
Bozkırın sesini dinliyor
Hesabı genellikle doğru çıkan
Bir demirci sayılır

Günçe, renkli soyutlamalarıyla ilgi çeken bir şair sayılmaktadır.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL TOPLUMSAL EVRİMİ: Giresun, konumu ve doğa koşulları nedeniyle öbür Anadolu illerinden farklı bir tarih yaşamıştır. Yöreye ilişkin en eski bilgiler, Hitit Dönemi'ne tarihlenmektedir. Buna göre yörede o dönemde Hayaşalılar yaşamaktadır. İÖ XII. yy'daki büyük göçten sonra yöreye Muşkiler, Tibarenler ve Taballer yerleşmiştir. İÖ VII. yy'da Miletoslular, şimdiki Giresun yakınlarında Kerasus adlı koloniyi kurmuşlardır. İyonya kültürü kıyıda sınırlı kalmış, yörenin dağlık bölgelerine ulaşmamıştır. Yöreyi uzun süre egemenliği altında tutan Pontos Krallığı Dönemi'ndeyse, Pers soyundan gelen Pontos kralları Helenistik kültürle Pers kültürünü birleştirmeye çalışmışlardır. Bu bileşimde ağır basan Helenistik kültür, Roma Dönemi'nde de gücünü korumuştur.

Türkler, ancak XIV. yy sonlarında yöreye egemen olabilmişlerdir. Bu egemenlik, özellikle kentte, siyasal alanla sınırlı kalmıştır. Kırsal kesimdeyse Türkmen kültürü etkin olmuştur. Bu özellik XIX. yy'a değin sürmüştür. Bu yıllarda hem yabancı tüccarlar, hem de iş aramak üzere ayrılanlar aracılığıyla yöre dış dünyaya açılmıştır. Bu arada Kafkaslar'dan kaçıp buralara yerleşen Çerkez ve Gürcüler de ayrı birer kültür grubu oluşturmuşlardır. Cumhuriyet Dönemi'nde fındık üretimine ağırlık verilmesinin yöre kültürü üzerinde önemli etkileri olmuştur. En belirgin etki kent yaşamına duyulan ilgidir.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Giresun'da yaşam, büyük ölçüde tarıma ve balıkçılığa dayanmaktadır. Bu, kıyı şeridinde, yılın belli mevsimlerinde devingen, belli mevsimlerinde de durağan bir görünüm yaratmaktadır. Kıyı şeridinde görece, daha canlı ve çağdaş öğelerin etkisinde bir yaşama biçimi oluşmuştur.

Giyim-kuşamda geleneksel öğelerden peştemal varlığını sürdürürken, il genelinde çağdaş giysiler giderek yaygınlaşmaktadır. Beslenmede, mısır, karalahana, balık, önemli yer tutar. Isırgan püresi, merevcen aşı, mısır dolması, poğaça ilin özgün yemekleri arasındadır. Yörede toplumsal yaşamın değişimi dinsel yapıyı ve inançları büyük ölçüde etkilemiştir. Yer yer rastlanan boş inanların çoğu çocukla ve doğumla ilgilidir.

Evlenmede, geleneksel özellikler ağır basar. Nikâh sonrasında, kız ve oğlan taraflarının birer hafta arayla birbirlerini ziyaret edip, ağırlamaları yöreye özgü adetlerdendir.

El sanatlarında büyük bir gerileme görülmektedir. Dokumacılık, bakırcılık gibi uğraşlar hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Kimi köylerde dokunan boncuklu damat ve azık torbaları ise, yörede yaygın bir ün kazanmıştır.

Giresun yöresinde yerleşme biçimini, tarımsal üretimin ağırlık kazandığı kırsal

alanlar ortaya koymaktadır. Konutların bir arada yapılmasına olanak sağlayacak alanların azlığı nedeniyle dağınık bir yerleşme dokusu gözlemlenmektedir.

Tarımsal üretim, geleneksel konut mimarisini biçimlendirmiştir. Konut çevresinde ambar, ahır, samanlık vb yapılar vardır.

Konutlar tek ya da iki katlı, dikdörtgen planlıdır. Evin en önemli bölümü günlük yaşamın sürdürüldüğü salondur (sofa). Öbür bölümler buraya açılmaktadır. Ayrıca oda bölünmesi bulunmayan evler de vardır.

İç kesimlerde ve özellikle yaylalarda, yapının tümü ahşaptır. Buralarda kaba ahşap yığma, ahşap yığma, ahşap çatma olarak bilinen yapı sistemleri uygulanmaktadır.

Çatı, genellikle kiremit örtülü, dört yöne eğimli, "dört omuzlu" denilen beşik çatı biçimindedir.

Kıyı kesimlerinde, nemin yoğnu oluşu nedeniyle "serander" denilen ve konutun yakınında bulunan ayrı bir yapı vardır.

Günümüz yapılarıysa, yöreye özgü ayırıcı bir özellik göstermemektedir. Bunlar kâgir, yığma ve betonarme karkas yapılardır.

Yöre halk edebiyatı ürünlerinde, devingen bir yaşamın izleri görülür. Etnik gruplar, ekonomik koşulların güçlüğü yüzünden süren göçler, öğrenim amacıyla dışa açılmalar yöre kültürünü etkilemiştir.

Giresun folklorunda Doğu Karadeniz Bölgesi özellikleri yanında, İç Anadolu Bölgesi özellikleri de görülür.

Âşık edebiyatının usta örneklerine rastlanmamaktadır. Maniler, türküler, söylenceler, atasözleri, deyimler ve bilmecelerden oluşan ortak ürünler yönündense zengindir.

Fındık, manilerin ana konularından biridir. Sevdayı, ayrılıkları dile getiren manilere de fındığa ilişkin bir dize yerleştirilir.

Söylencelerin çoğu sevda ve yiğitlik üstünedir. Giresun Adası'na ve kentin adına ilişkin söylenceler de vardır.

Giresun yerel ağzı özelliklerini yitirmektedir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması yerel dili etkilemiştir. Kentte İstanbul Türkçesi'nin etkisi dikkati çeker. Kırsal kesimde yerel dil kimi özelliklerini korumaktadır. Bu konuda kapsamlı bir araştırma yapılmadığından Giresun yerel ağzına ilişkin bilgiler yetersizdir.

Yörede, konuşma diline zenginlik ve özgünlük kazandıran pek çok deyim ve atasözü kullanılır. Bunlarda, yöre yaşamının, halkın dünya görüşünün izleri görülür.

Giresun'da bilmece sorma geleneği günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Giresun yöresi halk müziği ve oyunları Karadeniz Bölgesi'nin özelliklerini taşır.

Giresun halk müziği, doğal yapıdan etkilenmiştir. Kıyı şeridinde yalı havaları, dağlık bölgelerde yayla havaları, iç bölgelerde ova havaları yaygındır.

Giresun, Karadeniz'de uzun havaların en yoğun olduğu bölgedir. Türkülerin çoğu majör yapıdadır. 9 zamanlı usuller çoğunluktadır. Yörede, iki resmi derleme yapılmıştır (1929, 1943). Cura, divan, bağlama, kemençe, küçük zurna, dilli kaval, çoban kavalı, davul, tef, zil ve kaşık yaygın kullanılan halk müziği araçlarıdır.

Kıyı şeridinde, Karadeniz Bölgesi'ne özgü horonlar oynanır. Kelkit yöresinde Orta ve Doğu Anadolu oyunlarının etkisi görülür. Karşılama, Sallama, Kol Havası, Metelik yörenin özgün oyunlarıdır.

TARİHSEL YAPITLAR: Giresun ve çevresinde arkeolojik araştırma yapılmadığından tarih öncesi dönemle ilgili bilgiler yetersizdir. Tarihsel yapıtlar da gereğince incelenmemiştir. Bunların en önemlileri Merkez İlçe'de Kale, Seyyid Vakkas Türbesi, Topal Osman Ağa Mezarı'dır. Kentte ayrıca XIX. ve XX. yy'da onarılmış Hacı Hüseyin, Kale, Hacı Mikdad, Çekek, Soğuksu ve Şeyh Kerameddin camileri vardır.

Alucra İlçesi'nde Kamışlı Kilise, Arda, Kaledere ve Hacıahmetoğlu kaleleri; Dereli İlçesi'ndeyse Kuşluhan Köyü Kalesi ve Meryemana Kilisesi anılmaya değer yapıtlardır.

Espiye İlçesi'nde Andoz Kalesi'nin sur ve burçlarının bir bölümü sağlamdır. Anadolu'nun önemli kalelerinden sayılan Şebinkarahisar Kalesi çok yıkıktır. İlçede Fahreddin Behramşah Camisi, Fatih Camisi, Kurşunlu Camisi, Meryemana Manastırı önemli yapılardır.

Tirebolu İlçesi'nde, Merkez ve Bedrama kaleleri tarihsel değeri olan küçük yapılardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: İlde kültürel etkinliklerin başlama tarihi 1910'lara dayanmaktadır. Çeşitli aralıklarla etkinliklerde canlanmalar olmuşsa da, 1980 başlarında duraklama görülmüştür.

1979'da 7 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktaydı. Halk kitaplıklarından 47.925, çocuk kitaplıklarından 41.564 okuyucu yararlanmıştır.

İlde tarihsel yapıtların bir müzede toplanmasına yönelik çalışmalara 1980'lerde başlanmıştır.

Halkın etkinliklere katılımı, genellikle izleyicilik düzeyindedir. Bu da sinema, radyo-TV'de yoğunlaşmaktadır. 1979'da ilde 9 sinema vardı. Radyo kırsal kesimde ilgi görmektedir. 1980'de ruhsatlı 36.722 radyo, 15.307 TV alıcısı bulunuyordu.

Yerel basın 1900'lardan bu yana sürekli bir gelişme göstermektedir. 1979'da 13 basımevinin bulunduğu ilde, 1982'de 6 gazete, yayınını sürdürmektedir.

Her yıl düzenlenen şenlikler de il yaşamına belirgin bir canlılık kazandırmaktadır.

Halkın ilgisi sporda yoğunlaşmaktadır. 1982'de 28 kulübün bulunduğu ilde, lisanslı 4.283 sporcu etkinliklere katılmıştır. ●

Giresun – Kaynakça

DOĞAL YAPI

CHAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatleri**, İstanbul, 1976

ÇAĞLAR Kerim Ömer, **Türkiye Madensuları ve Kaplıcaları**, Ankara, 1950

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları**, İstanbul, 1936

ERGUVANLI Kemal, **Mühendislere Jeoloji**, İstanbul, 1978

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri**, İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü**, Ankara, 1965

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, İstanbul, 1961

SAATÇİ Fuat, **Toprak İlmi**, İzmir, 1975

SARAÇOĞLU Seyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, İstanbul, 1962

DİE, **1980 Nüfus Sayımı Sonuçları**, Ankara, 1981

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı**, Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları**, Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni**, Ankara, 1976

Giresun İl Yıllığı, 1967

Giresun İl Yıllığı 1973

İÜ Tıp Fakültesi Tıbbi Ekoloji ve Hidro Klimatoloji Kürsüsü, **Türkiye Madensuları**, İstanbul, 1971

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Doğu Karadeniz Havzası Toprakları**, Ankara, 1981

Köy İşleri Bakanlığı, **Yeşilırmak Havzası Toprakları**, Ankara, ty

Köy İşleri Bakanlığı, **Giresun İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası**, Ankara, 1972

MSB Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası**, Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri**, Ankara, 1977

MTA **Türkiye Maden Envanteri (İllere göre)**, Ankara, 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, 1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, İstanbul, 1895

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Ankara, 1975

AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilisation and Ruins of Turkey**, İstanbul, 1970

BOSWORTH C.E., **İslam Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980

The Cambridge Ancient History, I-II, Cambridge, 1965-1967

COŞAR Ömer Sami, **Topal Osman**, İstanbul, 1971

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie**, I, Paris, 1892

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DİLCİMEN Kâzım, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, İstanbul, 1896

GOLOĞLU Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark**, II, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark**, IV, 1. Kısım, Ankara, 1951

İslam Ansiklopedisi, Giresun Maddesi, IV

KARAİBRAHİMOĞLU Sacit, **Giresun**, Ankara, 1969

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records ant the Census of 1881/82-1893", **İJMES**, IX-2, 1978

KILIÇ Ali, **İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, 1955

MANSEL Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara, 1971

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara, 1981

The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

RUNCİMAN Steven, **A History of the Crusades**, 1-3, Cambridge, 1981

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Trabzon, Trabzon, 1869, 1870, 1878, 1880, 1898

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları**, I, 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**, I-VI, İstanbul, 1889-1899

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ankara, 1945

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, I-IV, Ankara, 1972-1978

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise**, İstanbul, 1980

Afet İNAN A, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme**, İstanbul, 1979

AYDIN Bekir, "Ekonominin 'Damak Tadı' Fındık", **Tercüman**, 4-6.8.1981

BARLAS Mehmet "Sorular ve Sorunlar", **Milliyet**, 10.8.1981

BAYSAL Ayşe, **Beslenme**, Ankara, 1979

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri**, İstanbul, 1968

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi**, Ankara 1981

ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı**, Ankara, 1974

FİŞEK Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, Ankara 1969

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü**, Ankara, 1979

GÖKÇEFR Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981

GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji**, Bursa, 1981

GÜMÜŞ M.Fati, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma**, Ankara, 1972

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980

KARAİBRAHİMOĞLU Sacit, **Giresun**, 1969

KETENCİ Şükran, "Dalda Fındık Yok", **Cumhuriyet**, 19-24.8.1982

KORKMAZ Tülay, **Madde Araştırması, Çay**, 1977

KÖKSAL Orhan, "Doğu Karadeniz Bölgesi İllerinden Rize, Trabzon ve Giresun'da Yapılan Beslenme Araştırması İle Tespit Edilen Basit Guvatr Sorunu", **Beslenme ve Diyet Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1 (1972), s.15-25

KUTLUATA Münir, "Türkiye'de Fındık Üretimi ve Pazarlaması", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 37, Sayı 1-4

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik**, Ankara, 1980

ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980

ROZALİYEF Y.N., **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)**, Ankara, 1978

SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)** İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979

SLASTENENKO E., **Karadeniz Havzası Balıkları**, İstanbul, 1955-1956

SORAL Erdoğan, "Ekonomide Durum", **Cumhuriyet**, 18.7.1982

SORAL Erdoğan, **Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Sorunu**, Ankara, 1981

TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, 1977

TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, 1982

TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979

TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi"**, Ankara, 1946

TRAK T.Selçuk, **İktisadi ve Ticari Türkiye** İzmir, 1959

TÜRKOĞLU Abdullah, **Dünya Fındık İstihsal ve Ticaretinde Türkiye'nin Durumu**, İstanbul, 1961

TÜRKOĞLU Abdullah, **Gıda Maddeleri**, İstanbul, 1979

YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgüt-**

lenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968), Ankara, 1971
ZORAL Kutlu Y., **Kuzey Doğu Karadeniz Yöresinde Zirai İstihsal Kaynaklarının Alternatif Kullanılışı**, Erzurum, 1966
Aksu Giresun Halkevi Dergisi, Sayı 35, Giresun, 1945
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5.Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri, **Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri** Giresun, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927,1935, 1940, 1945,1950, 1955,1960, 1965,1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı**, 1927
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Su Ürünleri Anket Sonuçları, 1980**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Kağıt**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sebze ve Meyve İşleme Sanayii**, Ankara, 1977
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
DSİ, **Türkiye'de Yapılmış ve Projelendirilen Baraj ve Hidroelektrik Santraller**, Ankara ty
Fiskobirlik, **Entegre Fındık İşleme Tesisleri**, İstanbul, 1980
Fiskobirlik, **Union of Agricultural Cooperatives for the Sale of Hazelnut**, 1981
Giresun İl Yıllığı, 1967, 1973
Giresun Ticaret ve Sanayi Odası, **Giresun İktisadi Raporu**, Giresun, 1980
İmar ve İskan Bakanlığı, **Doğu Karadeniz Bölgesi**, Ankara, 1972
İstatistik Genel Müdürlüğü, **1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal**, Ankara, 1951
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Giresun İli, İlçe ve Köylerinde Yapılan Kooperatifçilik Eğitimi ve El Sanatları Araştırması**, Ankara, 1976
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatiçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Maarif Vekaleti, **Maarif Vekilliği Dergisi**, Sayı 21-2, İstanbul 1939
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Ankara, 1973
Sixth Report of the WHO Expert Committee on Maternal and Child Health, 1976
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı, 1970, 1980**
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980**, Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TEK, **50. Yıl**, Ankara, ty
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kereste ve Ahşap Levha Sanayii**, İstanbul, 1977
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı**, Ankara, 1980
Vatan Memleket İlavesi, 13.5.1953
YSE, **İstatistik Yıllığı** 1976
100. Yılda Giresun, Ankara, 1982
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri**, 1977, 1979, 1980
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniyede 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

AKYÜZ Hayri, "Şebinkarahisar Kalesi", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 61, İstanbul, 1954
ATAMAN Sadi Yaver, "Giresun Türküleri, Manileri, Âşıklar", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı 188, İstanbul, 1965
AVCIOĞLU Doğan, **Türkler'in Tarihi**, Birinci Kitap, İstanbul, 1979
AYTEKİN Yavuz, "Şebinkarahisar Manileri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 69, İstanbul, 1954
BAYRAK M. Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul, 1979
BIJIŞKYAN Minas, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul, 1969
CAHEN Claude, **Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1979
COŞAR Ömer Sami, **Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman**, İstanbul 1971
DURUL Yusuf, "Karadeniz Bölgesi Halk El Sanatları Teşvik Yarışmaları", **Türkiyemiz**, Sayı 12, İstanbul, 1974
EBCİOĞLU İsmet, "Neşredilmemiş Yeni

Bir Sinope Şehri Sikkesi ve Onunla İlgili Bazı Sorunlar", **Anadolu,** Cilt XVIII, Ankara, 1974

ELİBAL Gültekin, **Atatürk ve Resim-Heykel,** İstanbul, 1973

ERDENTUĞ Nermin, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde Evlenme Görenekleri ve Törenleri", **Antropoloji,** Sayı 4, Ankara, 1969

EREN Muzaffer, **Giresun,** Giresun, 1967

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 2, İstanbul, 1976

EYUBOĞLU Bedri Rahmi, **Dol Kara Bakır Dol,** Ankara, 1975

Giresun İl Yıllığı, 1973

"Giresun", **Pirelli,** Sayı 135, İstanbul, 1975

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark II,** Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark IV,** II. Bölüm, Ankara, 1951

GÜNÇE Ergin, "Bir Yazdan Geri Kalan Hışırtılar", **Varlık,** İstanbul, Mart 1982

GÜNÇE Ergin, "Kıyıda Ölüm", **İkinci Yeni Antolojisi,** İstanbul, 1969

İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, 1977

İSLİMYELİ Nüzhet, **Türk Resim Sanatından Desenler,** Ankara, 1977

İSLİMYELİ Nüzhet, **Ülkemize Onur Kazandıran Sanatçılar,** Ankara, 1980

İŞBİL Tülay, "Şebinkarahisar Kalesi", **Pirelli,** Sayı 72, İstanbul, 1970

KALPAKÇIOĞLU Fethi Naci, **İnsan Tükenmez,** İstanbul, 1956

KANSU Ceyhun Atuf, "Fındık Dalları Altında", **Yurdumdan,** İstanbul, 1960

KARAİBRAHİMOĞLU Sacit, "20 Mayıs" "Giresun Bu Şehri Cananın Adı Yeşil Üstüne Destandır", **Giresun,** Ankara, 1969

KAYAOĞLU Gündağ, "Copper Ewers", **Turing,** Sayı/no: 63/343, İstanbul, 1979

KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981

Meydan-Larousse, Cilt 4-5, İstanbul, 1979

MANDAL Hasan, "Giresun'un Yağlıdere Dolayı Bilmeceleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 7, Sayı 161, İstanbul, 1962

MANSEL Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980

OTYAM Fikret, "Irıp", **Gide Gide 1, 2, 3,** İstanbul, 1972

ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979

ÖZGÜNER Orhan, **Köyde Mimari Doğu Karadeniz,** Ankara, 1970

SEVÜK İsmail Habib, "Giresun'un İkili Kuruluşu", **Yurddan Yazılar,** İstanbul, 1943

SEVÜK İsmail Habib, "Fındık Deyip Geçmeyin" **Yurddan Yazılar,** İstanbul, 1943

SEYDA Mehmet, "Fethi Naci", **Edebiyat Dostları,** İstanbul, 1970

Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, İstanbul, 1980

The Princeton Encyclopedia Of Classical Sites, Princeton, New Jersey, 1979

TİRALİ Naim, **Park,** İstanbul, 1947

100. Yılda Giresun, Giresun, 1982

Giresun – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3100
Yeryüzü Şekilleri 3100
Dağlar 3100
Giresun Dağları 3100
Ovalar 3101
Yaylalar 3101
Vadiler 3101
Kelkit Vadisi 3101
Doğankent Çayı (Harşit Suyu) Vadisi 3101
Akarsular 3101
Kelkit Irmağı 3101
Doğankent Çayı (Harşit Çayı) 3101
Özlüce Dere 3101
Yağlıdere 3101
Aksu 3101
Giresun İli Jeoloji Haritası 3102
Pazarsuyu 3102
Göller 3102
Jeolojik Yapı 3103
Yeraltı Zenginlikleri 3103
Topraklar 3103
Podzolik Topraklar 3103
Kahverengi Orman Toprakları 3103
Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları 3103
Kolüvyal Topraklaı 3104
Alüvyal Topraklar 3104
Doğal Güzellikler 3104
Mesire Yerleri 3104
Çamlık Kalesi 3104
Salon Çayırı 3104
Kulakkaya 3104
Giresun İli Morfoloji Haritası 3104
Mağaralar 3105
İçmeler ve Kaplıcalar 3105
Plajlar 3105
İklim 3105
Sıcaklık 3105
Yağışlar 3105
Giresun İli Doğal Güzellikler Haritası 3105
Giresun İli Rüzgârgülü 3105
Rüzgârlar 3106
Sayılı Günler 3106
Giresun İl Merkezi İkliminin Seçilmiş İl İklimleriyle Karşılaştırılması 3106
Giresun İl Merkezi İkliminin Diğer İlçe İklimleriyle Karşılaştırılması 3106
Bitki Örtüsü 3107
Hayvan Türleri 3107
Nüfus 3107
Nüfusun Yaş Yapısı 3109
Giresun İli Yaş Piramidi 3109
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3110
Özet 3110

TARİH

İlin Adının Kaynağı 3111
Yazılı Tarih Öncesi 3111
Yazılı Tarih 3111
Azzililer Dönemi 3111
Muşkiler 3111
Miletoslular Dönemi 3112
Persler Dönemi 3112
Kronoloji 3112
Birinci Kapadokya Krallığı Dönemi 3112
Makedonyalılar Dönemi 3112
Pontos Krallığı Dönemi 3112
Roma-Bizans Dönemi 3113
Selçuklular Dönemi 3114
Pontos Krallığı'nda Siyasal ve Toplumsal Yaşam 3114
Beylikler Dönemi 3114
Osmanlı Yönetimi 3114
Çağdaş Dönem 3116
Evliya Çelebi'nin Gözüyle Giresun 3116
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 3116
1869, 1870 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerinde Giresun Kazası Erkek Nüfusun Etnik Dağılımı 3117
Sivil, Askeri ve Dinsel Hizmetler 3117
Cuinet 'ye Göre 1892'de Giresun ve Tirebolu Kazaları Nüfusun Dinsel Dağılımı 3117
Tarım 3118
1869, 1879 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre, Giresun Kazası'ndaki Hane ve Mahalle Sayıları 3118
1870 ve 1880 Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre, Giresun Kazası'ndaki Taşınmaz Malların Dağılımı 3118
Hayvancılık 3118
Madenler 3118
Sanayi 3118
Ticaret 3119
XIX.yy Sonunda (1887-1892) Giresun, Tirebolu ve Görele Kazalarında elde Edilen Tarım Ürünlerinin Beş Yıllık Ortalama Miktarları 3119
1890'da Giresun Limanı'ndan Yapılan Dışsatım 3119
Ulaşım 3120
Eğitim 3120
1890'da Giresun Limanı'ndan Yapılan Dışalım 3120
1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Giresun'daki Okulların Etnik Dağılımı 3120
XIX.yy Sonunda, Trabzon Merkez Sancağı'nda Müslüman ve Müslüman Olmayan Öğrencilerin Okuduğu Okulların Dinsel Dağılımı, Öğretmen ve Öğrenci Sayıları 3121
XIX.yy Sonunda, Giresun Kenti'ndeki Okul, Öğretmen ve Öğrencilerin Dinsel Dağılımı 3121
Mütareke ve Milli Mücadele'de Giresun 3121
Mütareke Sonrasında Giresun'da Durum 3121
Direniş Örgütlenmeleri ve Topal Osman Ağa 3122
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Giresun Milletvekilleri 3122
Giresun Kaymakamı'nın Kaçırılması 3122
Erzurum Kongresi'nde Giresun Delegeleri 3123
Giresun'u Terkeden İkinci Kaymakam 3123
Mustafa Kemal'in İlk Muhafız Komutanı 3123
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3124
Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Giresun Milletvekilleri 3124
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Giresun Milletvekilleri 3125
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Giresun Milletvekilleri 3125
İlin Özet Tarihi 3126
Giresun Valileri 3126
Evliya Çelebi'nin Gözüyle Şebinkarahisar 3128

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3129
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3130
Giresun İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3130
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3130
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3131
1913 Tarım Sayımı'nda Giresun 3132
Tarım 3133
Giriş 3133
1927 Tarım Sayımı'nda Giresun 3133
Bitkisel Üretim 3134
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3134
Tahıllar 3135
Mısır 3135
Buğday 3135
Arpa 3136
Baklagiller 3136
Fiğ 3136
Soya Fasulyesi 3136
Sanayi Bitkileri 3136
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3136
Tahıllar 3136
Mısır 3136
Buğday 3136
Arpa 3136
Baklagiller 3137
Fiğ 3137
Patates 3137
Sebzecilik 3137
Meyvecilik 3137
Fındık 3137
Fındığın Öyküsü 3138
Fındık Alanları 3138
Fındık Üretimi 3138
Fındığın Pazarlanması ve Darboğazlar 3139
Türkiye'de Yetiştirilen Fındık Türleri 3139
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3139
Dünya Fındık Üretiminde Türkiye 3140
Türkiye'de Fındık Üretimi 3141
Sulama 3141
Tohumluk 3142
Tarım Araçlarının Gelişimi 3142
Verimlilik 3143

Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3143
Giresun İli Erezyon ve Toprak Sınıfları Haritası 3143
Hayvancılık 3144
Su Ürünleri 3146
Ormancılık 3146
Madencilik ve Enerji 3147
Sanayi 3147
Cumhuriyet'in İlk Yıllarından 1970'lere Değin Giresun İmalat Sanayii 3147
1970 Sonrası Giresun İmalat Sanayii 3148
Yatırımlar-Katma Değer 3149
Fındık İşleme Sanayii ve Fiskobirlik Tesisleri 3149
Küçük Sanayi 3149
Ticaret ve Bankacılık 3150
Fındık Ticareti 3150
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3151
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3151
Kademelenme 3152
Giresun İli Ulaşım Haritası 3152
Ulaşım 3152
Karayolu 3152
Deniz Yolu 3153
Haberleşme 3153
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3153
Göç 3155
İdari Bölünme ve Belediyeler 3156
Merkez İlçe 3156
Giresun İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklıkları 3156
Giresun'un Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı 3156
Alucra 3157
Bulancak 3157
Giresun İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları 3157
Giresun İli'nde Bucak ve Köy Belediyeleri, 1980 Nüfusları 3157
Dereli 3158
Giresun İli İdari Bölünüm Haritası 3158
Espiye 3158
Eynesil 3158
Görele 3158
Keşap 3159
Şebinkarahisar 3159
Giresun İli'nde Konut 3159
Giresun İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 3159
Tirebolu 3159
Giresun Kenti 3160
Kentsel Arazi Kullanımı 3160
Giresun Kenti'nin Gelişimi 3161
Giresun Kenti'nde Konut 3161
Giresun'da Su ve Kanalizasyon 3161
Giresun Kenti İmar Planları 3161
Eğitim 3162
Okuryazarlık 3162
İlköğretim 3162
Ortaöğretim 3163
Ortaokullar 3163
Liseler 3163
Mesleki ve Teknik Öğretim 3164
Yükseköğretim 3164
Yaygın Eğitim 3165
Sağlık 3165
Sağlık Sorunları 3165
Basit Guatr 3165
Bulaşıcı Hastalıklar 3166
Giresun'da Çengelli Solucan Enfeksiyonu 3166
Ölüm Nedenleri 3166
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3167
Çevre Sağlığı 3167
Sağlık Hizmetleri 3168
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3169
Sosyal Sigortalar Kurumu 3169
Bağ-Kur 3169
Emekli Sandığı 3170
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3170
Toplumsal Örgütlenmeler 3170
Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik) 3170
Ticaret ve Sanayi Odası 3170
Kooperatifler 3170
Tarım Kredi Kooperatifleri 3170
Tarım Satış Kooperatifleri 3171
Köy-Koop 3171
Sendikalar 3171
Toplu-İş Sözleşmeleri 3171
Dernekler 3171
Özet 3171

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3174
Türkler'den Önce 3174
Türkler'den Sonra 3174
"Hamsili Hayat" 3175
Cumhuriyet Dönemi 3175
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3175
Yaşama Biçimi 3175
Giyim-Kuşam 3175
Beslenme Biçimleri 3176
Pezik Mıhlaması (Pazı Kavurması) 3176
Hamsi Böreği 3176
Mısır Dolması 3176
Isırgan Püresi 3176
Poğaça 3176
İnançlar ve Töresel Yapı 3177
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 3177
Evlenme Gelenekleri 3177
"Sarıkızın Kolofu" 3177
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3177
Geleneksel Şenlikler 3178
Aksu Şenliği 3178
Mart Bozumu 3178
Geleneksel El Sanatları 3178
Mimarlık 3179
Yöresel Halk Edebiyatı 3180
Maniler 3180
Söylenceler 3181
Kentin Adına İlişkin Söylence 3181
Giresun Adası'na (Aretias) İlişkin Söylenceler 3181
Seyyid Vakkas Söylencesi 3181
Şebinkarahisar Kalesi'ne İlişkin Söylenceler 3181
Sağrak Göl'e İlişkin Söylence 3181
Yerel Ağız Özellikleri 3181
Deyimler 3181
Atasözleri 3182
Bilmeceler 3182
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3182
Halk Müziği 3182
Yörenin Ünlü Türküleri 3182
Ağıtlar 3183
Halk Müziği Araçları 3183
Geleneksel Oyunlar 3183
Geleneksel Halk Oyunları 3183
Horon 3183
Tarihsel Yapıtlar 3183
Merkez İlçe 3183
Giresun Kalesi 3183
Kilise 3183
Meryemana 3183
Hacı Hüseyin Camisi 3183
Hacı Mikdad Camisi 3183
Kale Camisi 3183
Seyyid Vakkas Türbesi 3184
Topal Oman (Osman Ağa) Mezarı 3184
Giresun Adası 3184
Alucra İlçesi 3184
Dereli İçesi 3184
Meryemana Kilisesi (Meryemana Manastırı) 3184
Hanalanı 3184
Espiye İlçesi 3184
Andoz Kalesi 3184
Gebe Kilisesi 3184
Eynesil İlçesi 3184
Görele İlçesi 3184
Şebinkarahisar İlçesi 3184
Şebinkarahisar Kalesi 3184
Meryemana Manastırı 3184
Fahreddin Behramşah Camisi 3184
Taş Mescit 3184
Fatih Camisi 3184
Kurşunlu Cami 3184
Kurşunlu Hamamı ve Çeşmesi 3184
Taş Hanlar 3184
Pertevniyal Çeşmesi 3184
Tirebolu İlçesi 3184
Merkez Kalesi (Saint Jean Kalesi) 3184
Bedrama (Bodrum) Kalesi 3185
Kültürel Etkinlikler 3185
Kitaplıklar
Halk Kitaplıkları 3185
Merkez İlçe 3185
Dereli İlçesi 3185
Espiye İlçesi 3185
Eynesil İlçesi 3185
Görele İlçesi 3185
Şebinkarahisar İlçesi 3185
Tirebolu İlçesi 3185
Çocuk Kitaplıkları 3185
Müzeler 3185
Sergiler 3185
Şenlikler 3185
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3185
Sinema 3185
Tiyatro 3185
Radyo-TV 3185
Yerel Yayın Organları 3185
Spor Çalışmaları 3186
Tesisler 3186
Kulüpler 3186
Giresun'da Yayınlanan Gazeteler (1918-1973) 3186
Kurum ve Kuruluşların Yayınladığı Dergiler (1933-1973) 3186
Giresunspor
Dallar 3186
Atletizm 3187
Basketbol 3187
Boks 3187
Futbol 3187
Güreş 3187
Masatenisi 3187
Voleybol 3187

Su Sporları 3187
İl Doğumlu Ünlüler 3187
Akengin, Can 3187
Aliustaoğlu, Aydın 3187
Can, Ayhan 3187
Eyuboğlu, Bedri Rahmi 3187
Görele, Hamit 3188
Günçe, Ergin 3188
İşler, Asım 3188
Kalpakçıoğlu, Fethi Naci 3188
Karadeniz, Harun 3188
Küçükömer, İdris 3188
Memecan, Salih 3188
Mustafa, Suphi 3189
Öneş, Mustafa 3189
Tirali, Naim 3189
Tuncer, Bedreddin 3189
Edebiyatta Giresun 3189
Özet 3191
Kaynakça 3193
İçindekiler 3196

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
38° 49'ile 40° 45'doğu boylamları
39° 50'ile 40° 51'kuzey enlemleri

Yüzölçüm: 10.227 km2

Nüfus: 275.191

Nüfus Yoğunluğu: 27

İlçeler: Merkez, Bayburt, Kelkit, Şiran, Torul

Bucak Sayısı: 7

Köy Sayısı: 504
Elektrikli(1976): 9
Orman İçi (1973): 81
Okullu: 478

Belediye Sayısı: 15

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 59,6
Ovalar: 11,0
Platolar: 29,4

Akarsular:
Harşit Suyu, Kelkit Irmağı, Çoruh Irmağı

En Yüksek Nokta: Çakırgöl Dağı (3.065 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 10,0

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —11,4°C
Ortalama: 12,3°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 434,3 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 35,1

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 47,6
Sanayi: 9,1
(İmalat Sanayii: 4,1)
Hizmetler: 33,8
Diğerleri: 9,5

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 88,6
(Ekili-Dikili: 25,3)
(Çayır-Mera: 41,1)
(Ormanlık: 22,2)
Tarıma Elverişsiz: 11,4

Başlıca Tarım Ürünleri: Tahıl, meyve, pancar, patates

Hayvan Sayısı (1979):
Çeki: 14.980
Büyükbaş: 265.203
Küçükbaş: 592.570
Kümes H.: 315.500

Traktör Sayısı: 2.871

Faal Nüfus (1975): 129.409

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 84,5
Sanayi: 5,9
(İmalat Sanayii: 2,3)
Hizmetler: 8,5
Diğerleri: 1,1

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Meyve suyu, kuşburnu çayı, yem, tuğla-kiremit, peynir-tereyağı, un

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 1.000

Fabrika Sayısı: 4

Banka Şubesi Sayısı: 31

Kişi Başına GSYİH (1978): 13.354 TL

Doktor Sayısı: (10.000 kişiye) 1

Hastane Yatak Sayısı: (10.000 kişiye) 6

Okuryazar Oranı (1975): 57,6
Kadınlarda: 42,5
Erkeklerde: 74,2

Okul Sayısı:
İlk: 583
Orta: 30
Lise: 6
Mesleki ve Teknik: 16

Öğrenci Sayısı:
İlk: 42.761
Orta: 5.021
Lise: 1.881
Mesleki ve Teknik: 3.482

Öğretmen Sayısı:
İlk: 2.029
Orta: 174
Lise: 107
Mesleki ve Teknik: 181

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 21

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 1
Öğrenci Sayısı: 33

Kütüphane (1979): 4
Halk: 3
Çocuk: 1

Basımevi Sayısı: 6

Radyo Sayısı: 21.245

Televizyon Sayısı: 4.071

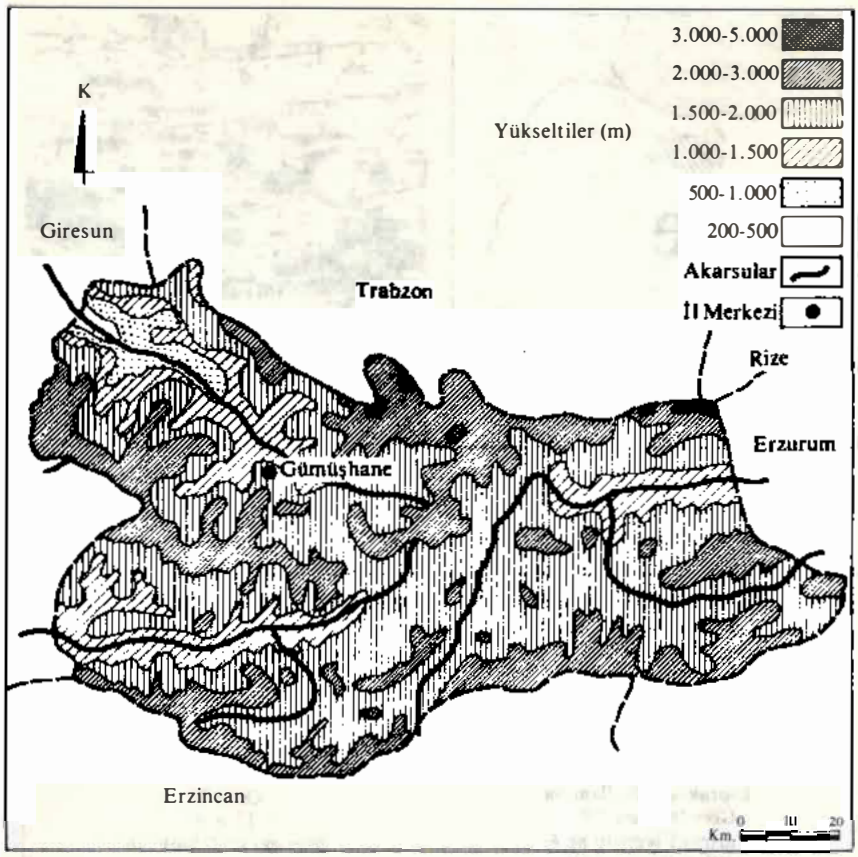
Telefon Sayısı: 2.587

Teleks Sayısı: 1

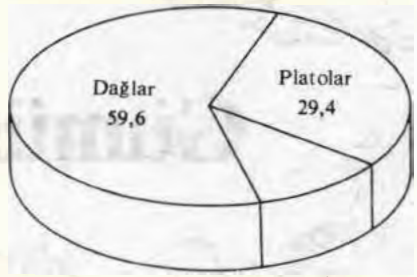
Sinema Sayısı (1979): 3

Spor Kulübü Sayısı (1978): 11

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 442

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Gümüşhane, Karadeniz Bölgesi'nin, Doğu Karadeniz kesiminde merkezi denizden 1.400 m yükseklikte bulunan bir ildir.

38° 49'ile 40° 45'doğu boylamları ve 39° 50'ile 40° 51'kuzey enlemleri arasında yer alan Gümüşhane; güneydoğu ve doğudan Erzurum'un Aşkale, Merkez ve İspir; kuzeydoğudan Rize'nin İkizdere; kuzeyden Trabzon'un Tonya, Maçka, Çaykara, Arsin, Araklı ve Sürmene: kuzeybatı ve batıdan Giresun'un Görele, Tirebolu ve Alucra; güneyden ise Erzincan'ın Refahiye, Merkez ve Çayırlı ilçeleriyle çevrelenmiş durumdadır.

İl toprakları, kuzeydoğu ve doğudan Zigana ve Soğanlı dağlarıyla; batıdan Balaban Dağları ve uzantılarıyla; güney ve güneydoğudan ise Çimen, Sipikör, Otlukbeli, Kop ve Çoruh dağlarıyla sınırlanmıştır.

% 89'u tarıma elverişli nitelikte olan il topraklarının % 60'ını dağlar, % 29'unu platolar kaplamaktadır (Şekil 1). Ovaların payı ise ancak % 11 dolayındadır.

10.227 km2'lik alanıyla Türkiye'nin yaklaşık % 1,3'ünü kaplayan ilde 1980'de 275.000 kişi yaşamaktaydı. Ülke nüfusunun yalnızca binde 6'sını oluşturan bu nüfus varlığıyla Gümüşhane bu açıdan Türkiye'nin 56. iliydi. Nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızları açısındanda Türkiye ortalamalarının gerisinde olan ilde, 1980'de km2'ye 27 kişi düşmekteydi; 1975-1980 dönemine ilişkin nüfus artış hızı ise —13,0'dı. Aynı tarihler için Türkiye sayıları da sırasıyla 58 ve 20,7 idi.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Yeryüzü şekilleri çok engebeli olan Gümüşhane il toprakları, Çoruh, Yeşilırmak ve Doğu Karadeniz havzalarının kaynak alanı üzerinde yer alır. İl topraklarının yaklaşık % 60'ı dağlarla, % 29'u platolarla ve % 11'i de ovalarla kaplıdır. Gümüşhane'nin kuzeyinde kalan Harşit Vadisi, denize yakın bölümü dışında, Doğu Karadeniz'in genç kıvrım dağlarıyla çevrelenmiştir. Güneyde kalan Kelkit ve Çoruh vadileri de Karadeniz Dağları ile İç Anadolu Sıradağları ve platoları arasına sıkışmıştır. Harşit Vadisi'nde kuzeyden güneye, Kelkit Vadisi'nde batıdan doğuya ve Çoruh Vadisi'nde doğudan batıya doğru, çeşitli yükselti basamaklarından oluşan sekilere rastlanır. Sekiler, Bayburt yöresi dışında birbirini daha sık olarak izler. Bu nedenle, Kelkit, Şiran, Merkez ve Torul ilçeleri çevresinde ovalık alanlar çok azdır. Ovalar genellikle, seki düzlüklerine sıkışmış durumdadır.

İl sınırları içinde kalan Yeşilırmak ve Çoruh havzalarını kuzeyden ve güneyden, derin vadilerle parçalamış yüksek plato düzlükleri kuşatır. Bir yeryüzü şekli olarak platolarla eş anlamlı olmalarına karşın, sosyo-ekonomik işlevleri açısından platolardan ayrılan yaylalık alanlar, ilde fazla yer kaplamaz.

DAĞLAR: Gümüşhane il alanı, kıyı kuşağından sonra birden yükselen Doğu Karadeniz Dağları'nın yüksek kesimleri ile, Çoruh ve Kelkit çöküntü oluklarını güneyden sınırlayan Anadolu'nun yüksek iç sıradağları üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle, Torul ve Kürtün yöreleri dışında, il topraklarının yükseltisi 1.000 m'nin üstündedir.

Birbirine koşut uzanan önemli dağ sıraları, yer yer açılıp kapanarak, batı-doğu yönünde sıralanır ve il topraklarında farklı iklimleri olan, birbirinden kesin çizgilerle ayrılabilen tarım alanları yaratır.

Orta Karadeniz'de, Ordu il sınırları içinde, Canik Dağları ile başlayan Doğu Karadeniz Dağları, Gümüşhane'yi ortadan bölerek, Artvin'e dek uzanan düzenli bir sıradır. Gümüşhane il alanının yaklaşık yarısı, Karadeniz kıvrım sistemi içinde kalır. Dalgalı ve çok engebeli olan bu sistemi, asıl olarak Gümüşhane, Balaban, Soğanlı ve Zigana dağları oluşturur. Bu dağlar, kuzeyde, Zigana sırasıyla, Karadeniz kıyısına ulaşır; güneyde ise Gümüşhane ve Soğanlı sıralarıyla Kelkit ve Çoruh çöküntü alanlarını sınırlar.

GÜMÜŞHANE DAĞLARI: Doğu Karadeniz kıvrım sisteminin, il sınırları içinde kalan en belirgin dağlarıdır. Giresun-Gümüşhane il sınırındaki Balaban Dağları'ndan doğuya doğru uzanan Gümüşhane Dağları, Karadeniz kıyı kuşağını İç Anadolu'ya bağlayan Harşit Vadisi'ne dek sürer. Gümüşhane il merkezinin güneyinde birden yükselen bu dağlar, Yeşilırmak Havzası ile Doğu Karadeniz Havzası'nın su bölüm çizgisini oluşturur. Denizden gelen yağmur yüklü bulutları tuttuğundan, Karadeniz'e bakan bölümleri genellikle çok yağış alır. Bu

kesim, iğne yapraklı ve yapraklı ormanlarla örtülüdür.

Birden yükselen ve denize koşut uzanan Gümüşhane Dağları, çok kolay geçit vermeyen sıradır. En yüksek noktaları 2.507 m yükseltili Elmalı Tepe ve 2.285 m yükseltili Güdül Tepe'dir.

BALABAN DAĞLARI: Giresun Dağları ile Gümüşhane Dağları'nı birbirine bağlayan sıradır. Dorukları iki il arasındaki sınırı oluşturur. Balaban Dağları'nın en yüksek noktası (3.331 m), Giresun il sınırları içinde kalır. Balaban Dağları'nın temel çatısı denize paralel olmakla birlikte, kuzeye doğru, biri Kürtün öbürü Torul yöresine olmak üzere iki uzantısı da bulunmaktadır. Kürtün yöresine uzanan kol üzerinde bulunan Sarıyer Tepesi'nin yüksekliği 2.919 m'dir. Bu dağlar bol yağış aldığından nemli orman kuşağı içerisinde kalır. 1.500 m'ye dek olan kesimleri, genellikle yapraklı orman ağaçlarından kayın, gürgen, karaağaç, akçaağaç, kestane, ıhlamur ve kavak ağaçlarıyla kaplıdır. 1.500 m'den sonra ladin ve sarıçam ormanları başlar.

Balaban Dağları'nın Torul İlçesi'ne doğru sokulan bölümlerinde, yapraklı ağaçlar küçük topluluklar oluşturur. Yüksek kesimler, bütünüyle sarıçam ormanlarıyla kaplıdır.

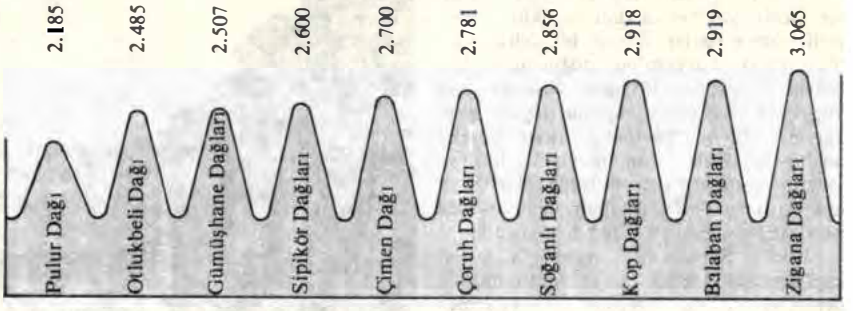
ZİGANA DAĞLARI: Soğanlı Dağları'nın uzantısı olan Zigana Dağları, kuzeybatıya doğru Harşit Vadisi'nin sınırını oluşturur. Güç geçit veren, yüksek ve sistemli bir sıradır. Ünlü Zigana Geçidi bu dağlar üzerindedir. Trabzon'dan gelen devlet karayolu, önce, Değirmendere Vadisi'ni izleyerek Zigana Dağları'na tırmanır; sonra yaklaşık 2.000 m yükseklikteki Zigana Geçidi'ni aşar ve Harşit Vadisi'ne girer. Yol, Gümüşhane'den sonra iki kola ayrılır; biri Köse ve Kelkit üzerinden Erzincan'a, öteki Bayburt üzerinden Erzurum'a bağlanır.

Gümüşhane ile Trabzon illerinin sınırını oluşturan Zigana Dağları, yağışlı Doğu Karadeniz iklim kuşağı içinde kaldığından, özellikle, ladin ağaçlarından oluşan zengin bir orman örtüsü ile kaplıdır. Zigana Dağları'nın en yüksek noktaları Alacadağ (2.180 m), Horoz Dağı (2.396 m) ve Çakırgöl Dağı'dır (3.05 m, Şekil 2).

SOĞANLI DAĞLARI: Rize Dağları'nın batı uzantıları olan Soğanlı Dağları'nın kuzeybatıya yönelen asıl gövdesi Zigana Dağları'yla birleşir. Batı yönünde uzanan öbür kol ise, Vavuk Dağları adı altında, Harşit Vadisi'nin Kelkit Vadisi'ne bağlandığı noktaya dek sürer. Soğanlı Dağları'yla bu dağ sırasının bir kolu olan Vavuk Dağları, Doğu Karadeniz Havzası'yla Kelkit ve Çoruh havzalarını birbirinden ayırır. Denize bakan bölümleri, nemli kuşak içinde kaldığından, zengin bir orman örtüsü ile kaplıdır. Soğanlı ve Vavuk dağları üzerinde en yüksek noktalar 2.856 m yüksekliğindeki Kemer Dağı ile 2.500 m yüksekliğindeki Horlar Dağı'dır.

Gümüşhane İli'nin güney kesimini Kelkit ve Çoruh havzaları ile bu çöküntü alanlarını, güneyden, batı-doğu yönünde sınırlayan, Anadolu'nun iç sıradağları kaplar. İç sıradağlar, güneydeki Karasu-Aras Çöküntü Oluğu ile Kelkit ve Çoruh vadilerini birbirinden ayırır ve Gümüşhane'nin Erzincan ve Erzurum illeriyle sınırını oluşturur.

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

KOP DAĞLARI: İl sınırları içinde kalan iç sıradağların belkemiği durumundadır. Erzurum, Erzincan ve Gümüşhane illerinin ortasında, büyük bir kütle halinde doğu-batı doğrultusunda uzanır. Mescit Dağı'nın eteklerinden çıkan Çoruh Irmağı'nın oluşturduğu vadiyi, güneyden sınırlayan Kop Dağları çok sarptır, güç geçit verir. Geçiş, Doğu Karadeniz ve Çoruh Havzası'nı, Doğu Anadolu ve İran'a bağlayan transit karayolunun da geçtiği, Kop Dağı Geçidi ile sağlanır. En yüksek noktası, Erzurum il sınırları içinde kalan Kop Dağları'nın, Gümüşhane il alanı içindeki en yüksek noktası, 2.918 m'ye ulaşır.

Kop Dağları, Bayburt Ovası'nı güneyden sınırlayacak şekilde batıya doğru uzanır ve Otlukbeli Dağı'nı oluşturur. İlin Erzincan ile sınırını çizen 2.485 m yükseltili Otlukbeli Dağı, batıda Sipikör Dağları'yla birleşir. Kelkit İlçesi'nin güneyini kaplayan 2.600 m yüksekliğindeki Sipikör Dağları, aynı zamanda, güneydoğuya ve kuzeydoğuya doğru genişler. Kuzeydoğuya uzanan kol, Bayburt Ovası'nın batısını kuşatır; Çoruh ve Kelkit havzalarını birbirinden ayırır. Yükseltisi 2.185 m'yi bulan bu sıra, Pulur Dağları adını alır.

Sipikör Dağları, kuzeybatıya doğru sokularak, Çimen Dağı'na ulaşır. 2.700 m yükseltili olan Çimen Dağı, kuzeydoğu yönünde uzanarak, Kelkit İlçesi'ne dek sürer. Çimen Dağı'nın batı kolları, Erzincan-Gümüşhane sınırı boyunca sürerek Sivas il sınırında son bulur.

ÇORUH DAĞLARI: Çoruh Dağları, Bayburt'un güneyinden doğuya doğru uzanır. İl sınırları içindeki en yüksek noktası 2.781 m'yi bulan ve geniş bir yay çizen Çoruh Vadisi'nin içine girmiş durumdaki bu dağlar Erzurum-İspir arasındaki dağların batı uzantıları durumundadır.

PLATOLAR, YAYLALAR: İl alanının yaklaşık üçte biri, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu kıvrım sistemlerine bağlı yüksek platolarla kaplıdır. Karadeniz kıvrım sistemi platoları, Harşit Havzası'nı batı, güney ve doğu yönlerinden kuşatan Balaban, Gümüşhane, Vavuk, Soğanlı ve Zigana dağlarının yüksek kesimleriyle, vadideki yüksek seki düzlükleri arasında kalan alanları kaplar. Engebeli yapı nedeniyle, çok sayıda vadi oluklarıyla parçalanmış olan yörede, plato düzlükleri genellikle küçüktür. Ancak, Zigana Dağları üzerindeki Çakırgöl yöresinde yer alan plato düzlükleri geniş alanlar kaplar.

Doğu Anadolu kıvrım sistemi içinde olan ve üzerinde Mescit, Gâvur, Kop, Çoruh, Otlukbeli, Sipikör ve Çimen dağlarının bulunduğu yüksek plato, il alanını güneyden kuşatır. Vadilerle parçalanmış olan bu plato düzlükleri, Kelkit ve Çoruh Vadisi'ndeki yüksek seki düzlüklerine sokulur. Gümüşhane'nin güney kesimini kaplayan platolar, kurak kuşak içerisinde kaldığından, genellikle bitki örtüsünden yoksundur.

Yeryüzü şekli olarak, platolarla eş anlamlı olmalarına karşın, Türkiye'de ve diğer Akdeniz ülkelerinde, ekonomik ve toplumsal etkinlikler nedeniyle ayrı olarak değerlendirilen yaylalık alanlar il alanı içinde önemli yer kaplamaz (il alanının % 0,6'sı). İl hayvancılığının gelişmesinde, çok önemli rol oynayan bu yaylaların başlıcaları, Zigana Dağları üzerindeki Çakırgöl yüksek yaylası ile Balaban, Gümüşhane ve Soğanlı dağlarında bulunan yaylalardır.

İlin güney kesimindeki yaylaların hayvancılığın gelişmesine etkisi çok daha sınırlıdır. Bunların en önemlisi, Çimen Dağı üzerindeki yayladır.

AKARSULAR: İl toprakları üç ayrı su toplama havzasına bölünmüştür. Bunlar Doğu Karadeniz, Yeşilırmak ve Çoruh havzalarıdır.

DOĞU KARADENİZ HAVZASI: Gümüşhane'nin kuzey bölümü, Doğu Karadeniz Havzası'nda kalır ve sularını, Harşit Suyu aracılığıyla Karadeniz'e boşaltır. Havza, bütünüyle Karadeniz kıvrım sistemi içinde kaldığından, çok dalgalı ve engebelidir. Alanının fazla geniş olmamasına ve kuzeyden güneye uzunluğunun 150 km'yi geçmemesine karşın, Doğu Karadeniz'in yağışlı kuşağı içerisinde yer aldığından bol suludur.

Harşit Suyu: Yaklaşık 3.000 km2 genişliğindeki bir havzanın sularını toplayan Harşit Suyu, kaynağını, Gümüşhane Dağları'ndan alır. Bir araya gelen küçük sular, birden derin boğazlara girer. Harşit Suyu, Merkez İlçe ve Torul'dan geçtikten sonra, Balaban Dağları'ndan beslenen bol sulu birçok kol alır. Akarsuyun bu orta kesiminde, vadi çok dar ve yamaçları diktir. Ancak

yine de, özellikle bahçe tarımına elverişli, düz taraçalar oluşturur.

Harşit Suyu, Torul İlçesi'ni geçtikten sonra, derin ve uzun Kürtün Boğazı'na girer. Denize yaklaşınca vadinin dikliği azalır, genişlemeye başlar. Küçük bir delta ovası oluşturarak, Tirebolu'nun doğusundan Karadeniz'e dökülür. Boyunun kısalığına ve küçük bir havzanın sularını toplamasına karşın, Harşit Suyu'nun suyu sürekli boldur. Özellikle nisan, mayıs ve haziran aylarında kabarır ve saniyede akıttığ su miktarı 100 m3'e dek çıkabilir. Öbür aylarda ise akıttığı su miktarı 15 m3 dolayındadır.

Harşit Suyu, kısa aralıklarla şütler yaptığından, elektrik enerjisi üretimine son derece elverişlidir. Üzerinde dört kademeli santral yapılması planlanmış durumdadır.

YEŞİLIRMAK HAVZASI: Türkiye'nin büyük havzalarından biridir. Bu havzanın yüksek kesimleri il sınırları içinde kalır. Havza, sularını, Yeşilırmak ve onun bir kolu olan Kelkit Irmağı aracılığıyla Karadeniz'e boşaltır. Gümüşhane'yi ortadan bölen sıradağlar denizden gelen yağmur yüklü bulutları tuttuğundan Yeşilırmak Havzası'nın il içindeki bölümü yüksek ve kurak kuşak içinde kalır. Harşit Havzası gibi bol sulu değildir.

Kelkit Irmağı: Yeşilırmak'ın en önemli kolu olan Kelkit Suyu, kaynağını, Sipikör, Çimen, Pulur, Vavuk ve Gümüşhane dağlarından alır. Bu yörelerden çıkan küçük çayların, Kelkit İlçesi yakınlarında birleşmesiyle, suyu artar. Kelkit Irmağı'nın kaynak alanlarının yükseltisi, yaklaşık 1.500 m'dir. Güneybatı yönünde akan ırmak, dar ve dik bir vadiden geçerek, 900 m yükselti basamağında, Suşehri Ovası'na girer. Suşehri Ovası'ndan sonra, yeniden dar bir vadiden akar ve 320 m yükseklikle Niksar Ovası'na varır. Daha sonra Erbaa Ovası'nı ortadan böler ve bu ovanın kuzeyinde, 188 m yükseklikte Yeşilırmak'la birleşir. Kelkit Irmağı'nın boyu 245 km'yi, su toplama alanı 11.455 km2'yi, saniyede akıttığı su miktarı ise yaklaşık 73 m3'ü bulur.

Kelkit Irmağı su toplama alanının il sınırları içinde kalan kesimi, engebeli ve çıplak olduğundan, sağanak yağışlardan sonra sık sık taşkınlar olmaktadır.Taşkın kontrolu için ırmak kıyı setleri, drenaj kanalları ve sel kapanları yapılmaktadır.

Harşit Vadisi'nde Kürtün yolu

ÇORUH HAVZASI: Yeşilırmak Havzası gibi yüksek ve kurak kuşak içerisinde yer alan Çoruh Havzası, sularını Çoruh Irmağı aracılığıyla Karadeniz'e boşaltır. Ülke ölçeğinde, orta büyüklükte bir havzadır. Çoruh Havzası'nın il alanı içindeki kesimi kurak bölgede kalmaktadır. Ancak havzanın sularını toplayan Çoruh Irmağı, asıl kaynağını Erzurum'un yüksek dağlarından aldığından suyu boldur.

Çoruh Irmağı: Erzurum'un Mescit Dağı'ndan kaynaklanan Çoruh Irmağı, Erzurum-İspir arasını kaplayan yüksek plato üzerinde derin yataklar açarak, Çoruh ve Kop dağları arasındaki çöküntü alanına sokulur. Sonra, kuzeye doğru geniş bir yay çizerek Bayburt İlçesi'nden geçer. Çoruh Irmağı, Bayburt'un kuzeyindeki Düzüker Ovası'nda, güneybatıdan gelen ve Gökçedere ile Beşpınardere'nin birleşmesiyle oluşan Mam Suyu'nu alır. Bu kol, Otlukbeli, Sipikör ve Pulur Dağları'ndan kaynağını aldıktan sonra, il sınırları içindeki Çoruh Havzası'nın büyük bir bölümünün sularını toplayarak, Bayburt Ovası'nı ortadan böler, kuzeydeki Hart (Aydıntepe) Bucağı yakınlarında doğuya doğru yay çizerek,Çoruh Irmağı ile birleşir. Çoruh Irmağı, doğuya yöneldikten sonra, dar ve dik bir vadi oluşturarak, yeniden Erzurum il topraklarına girer.

Çoruh Havzası'nda, Karadeniz iklim özellikleri görülmez. Yüksek ve kurak kuşak içerisinde kalmaktadır. Bu nedenle, havzadaki küçük derelerin suları, genellikle azdır ve yaz aylarında kurur.Buna karşın,Çoruh Irmağı, kaynağını karlı dağlardan aldığından, suyu yaz ve kış boldur. Baharda, karların erime zamanında suları kabarır. Genellikle bitki örtüsünden yoksun olan havzada erozyon yüksektir. Buna bağlı olarak Çoruh'un suları yılın büyük bir bölümünde bulanık akar.

Çoruh Irmağı'nın, Gümüşhane İli içinde kalan bölümü, daha çok, Doğu Anadolu akarsularına özgü kar rejimi özellikleri gösterir. Kış aylarının çok soğuk günlerinde, Bayburt'a dek olan kesimi yer yer donar.

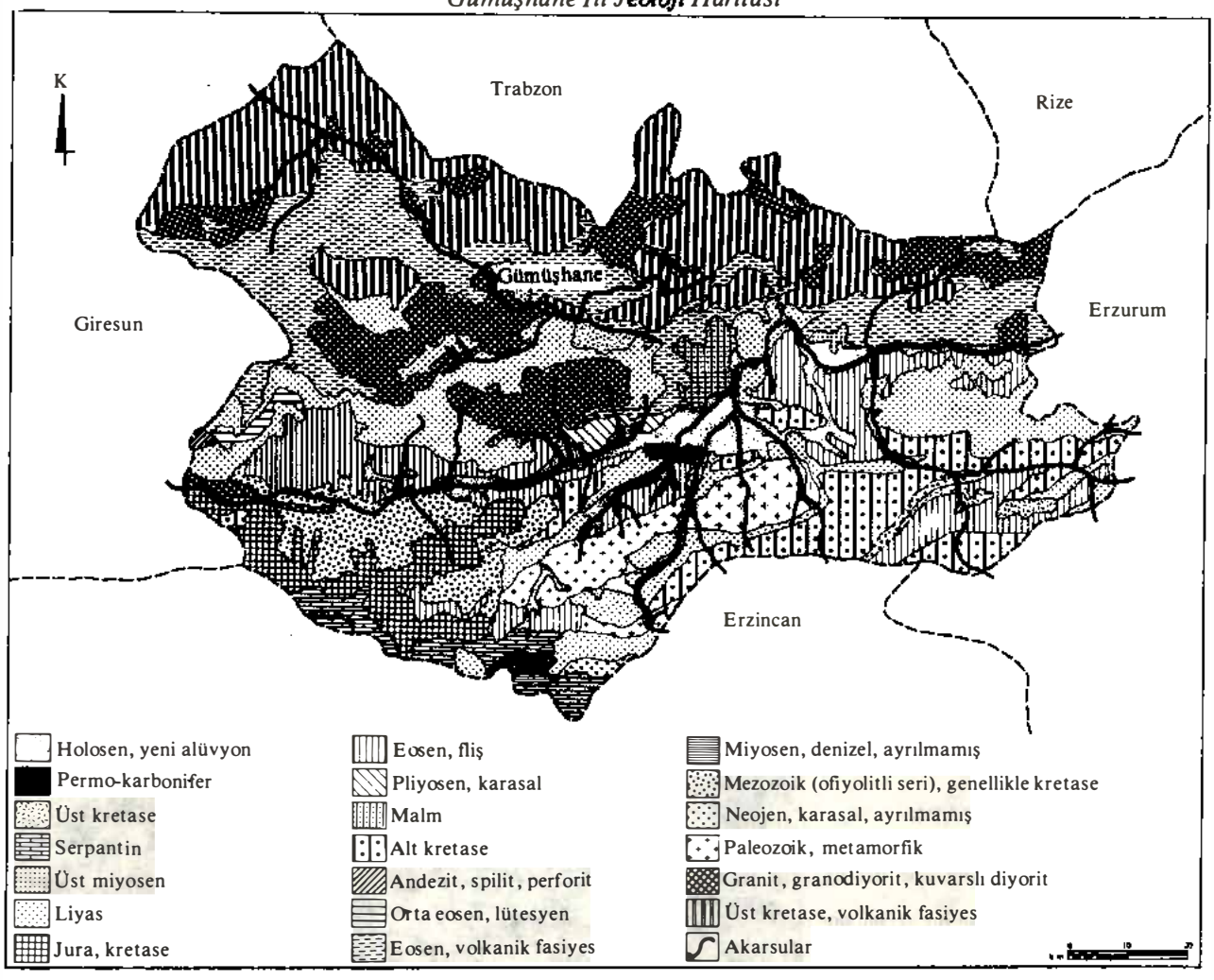
GÖLLER: Gümüşhane İli'nde, büyük göl yoktur. Çok sayıdaki küçük buzul gölü, Balaban, Zigana ve Soğanlı dağlarının yüksek kesimlerine dağılmış durumdadır.

Balaban Dağları üzerindeki Balıklıgöl, Aygır ve Yıldız gölleri ile Zigana Dağları üzerindeki Çakırgöl ve Soğanlı Dağları üzerindeki Şarah Gölü, bunların en önemlileridir.

Yılın bir bölümünde buzlarla kaplı olan bu ilginç göller doğal güzellikleri bakımından turistik değer taşır.

VADİLER VE OVALAR: Gümüşhane, akarsu havzalarının yüksek kesimlerinde yer aldığından, il alanı dağlar ve platolarla

Gümüşhane İli Jeoloji Haritası

kaplıdır. Akarsuların oluşturduğu vadiler çok belirgindir. Eğimin yüksekliği ve engebeli yapı nedeniyle, ovalık alanlar, Bayburt yöresi dışında, genellikle, küçük düzlükler halindedir.

ÇORUH VADİSİ: Çoruh Irmağı'nın oluşturduğu vadi ilin önemli tarım alanlarını topladığından ildeki tarımsal etkinliklerin merkezi durumundadır.

Mescit Dağı'nın batı yamaçlarından doğan Çoruh Irmağı, başlangıçta, geniş bir vadide akar. Irmağın yüksek plato alanlarından kurtulup, Gümüşhane il sınırlarına yaklaştığı yerlerde vadi dikleşir ve derinleşir. Çoruh Dağları ile Kop Dağları arasında kalan çöküntü oluğunun ortasından geçen Çoruh Irmağı, Bayburt'a dek çok dar ve dik bir vadi oluşturmaz. Vadinin iki yanında, değişik yükseltilerde taraça düzlüklerinden oluşan tarım alanları sıralanır. Çoruh Vadisi, Bayburt yakınlarında genişler, vadinin bu genişlediği yerde yüksek Bayburt Ovası oluşmuştur.

Bayburt Ovası: Çoruh Irmağı'nın önemli bir kolu olan Mam Suyu'nun çizdiği geniş yay ile asıl ırmak arasındaki geniş alana yayılmış durumdaki ova, birbirine belirsiz olarak geçen çeşitli yükseltideki basamaklardan oluşur. En düşük yükseltili kesimi ortası olan ova kuzey yönünde akışlıdır. En yüksek noktası 1.550 m'ye ulaşan Bayburt Ovası'nın genişlik ve uzunluğu yaklaşık 30 km'yi bulur. Ova, kesintisiz değildir, dağlar ve tepelerle parçalanmış durumdadır.

Bayburt Ovası'nın önemli bir bölümü sulu tarıma açılmış durumdadır. Zaten, ilin sulu tarım alanları Bayburt ve Düzüker ovalarında toplanmıştır. Genellikle, alüvyal ve kolüvyal topraklarla kaplı ovada, başta buğday olmak üzere, arpa, çavdar, mahlut, fiğ, mercimek, patates, şeker pancarı, yonca korunga ve az miktarda mısır üretimi yapılmaktadır.

MAM SUYU VADİSİ: Çoruh'un bir kolu olan Mam Suyu'nun oluşturduğu bu vadi ilin önemli ovalarından Düzüker Ovası'nı oluşturmuştur.

Düzüker Ovası: Ova, Çoruh Vadisi'nin, Mam Suyu ile birleştiği noktadan başlar ve Mam Suyu Vadisi'ni izleyerek batı yönünde uzanır. Uzunluğu 35 km'ye ulaşan ovanın, genişliği 10 km'yi geçmez. Yükseltisi Bayburt Ovası'na göre biraz düşük olmakla birlikte yine de 1.000 m'nin üzerindedir. Bir bölümünde sulu tarım yapılmakta ve Bayburt Ovası'nda yetiştirilen ürünler, burada da üretilmektedir.

Çoruh Irmağı, Mam Suyu ile birleştikten sonra, Düzüker Ovası'nın doğu ucundan çok dar ve derin bir vadiye girer ve tabanı hiç genişlemeden il sınırları dışına çıkar. Bu nedenle, uzunluğu yaklaşık 50-60 km'yi bulan vadinin bu kesiminde tarım alanları yoktur.

KELKİT VADİSİ: Kelkit Irmağı'nı oluşturan derelerin açtığı vadiler, Vavuk Dağları'ndan güneybatı ve Çimen Dağı'nın yüksek yaylalarından kuzeybatı yönünde uzanır. Bu vadiler, Kelkit İlçesi yöresinde birleşir. Başlangıçta dar ve derin olan bu vadilerin tabanları kelkit yakınlarında genişlemeye başlar. Vadilerin birleşmesinden sonra taban biraz daha genişler ve Kelkit'ten sonra Başpınar yöresine dek sürer. Vadinin bu kesiminde tarım alanları, Kelkit Irmağı'nın iki yanında farklı yükseltilerdeki seki düzlüklerine dağılmış durumdadır. Sekiler kısa aralıklarla birbirini izlediğinden tarım alanları geniş ovalık durumunda değildir. Eğimin yüksekliği ve engebelilik nedeniyle, tarım alanları genellikle sulanamadığından, kuru tarım egemendir. Başta tahıl türleri yetiştirilir, sınırlı miktardaki sulu alanlarda da şeker pancarı üretimi yapılır.

Kelkit Vadisi, özellikle Söğütlü yöresinden sonra daralır. Vadi, Şiran Vadisi ile birleştikten sonra dar ve dik Şiran Boğazı'nı

yaratır ve il sınırları dışına çıkar.

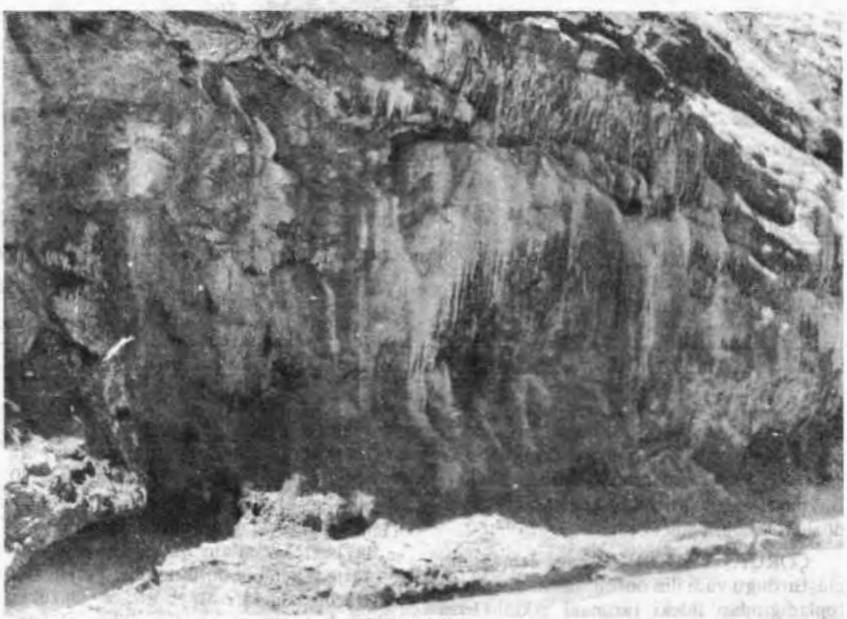
Kelkit Vadisi'yle birleşen vadinin tabanı, kuzeyden güneybatıya doğru, genişleyerek, çeşitli yükseltide taraça düzlükleri oluşturur. Kelkit yöresinde olduğu gibi burada da, tarım alanları geniş ovalar durumunda değildir ve genellikle sulama olanaklarından yoksundur. Kuru tarımın egemen olduğu yörede, tahıl yetiştiriciliği ve yer yer de meyvecilik yapılır.

HARŞİT VADİSİ: Harşit Vadisi, Karadeniz kıvrım sisteminin il alanında kalan bölümünde, kuzeybatı yönünde yaklaşık 130 km uzanarak denize ulaşan çok dar ve dik bir vadidir. Gümüşhane Dağları'yla, Vavuk Dağları'nın kuzey yamaçlarından başlayan vadi, hemen derinleşir; fazlaca geniş bir taban oluşturmadan Torul İlçesi'ne dek uzanır. Gümüşhane-Torul arasında, yükseltinin birden azalmasına koşut olarak, vadinin sağında ve solunda küçük taraça düzlükleri oluşur. İklimin ılık, yağışın fazla olduğu bu taraça düzlüklerinde, daha çok, meyvecilik yapılmaktadır.

Vadi, Torul'dan sonra, dar ve uzun bir oluk oluşturur. Harşit Vadisi'nin bu kesimine Kürtün Boğazı denir. Kürtün Bucağı'ndan sonra vadi, iki tarafında küçük tarım alanları yaratacak şekilde genişler ve il sınırları dışına çıkar.

Kale Deresi Vadısı

Tortul Kürtün

JEOLOJİK YAPI

Gümüşhane il alanı, genellikle değişik tür ve yaşta kültelerle kaplıdır.

Kelkit'in kuzeyi ile Köse Bucağı'nın doğusunda iki küçük alan, Paleozoik yaşlı granit, gnays ve mikaşistlerle kaplıdır. Bunların arasında kuvarsit ve fillitler de bulunur. Şiran ile Gümüşhane arasındaki granit kütlesi de, buna benzer özellikler gösterir. Bu serilerin içinde fosil bulunamamıştır. Bunun başkalaşmadan ileri gelmesi olasıdır. Ayrıca, bu serilerin kalınlığının tektonik etkilerle ve erozyon sonucunda önemli ölçüde azalmış olduğu söylenebilir. Yine de, serilerin kalınlığı 700-800 m'ye ulaşmaktadır.

Bayburt Ovası'nın kuzeyi ile Bayburt İlçesi'nin doğusu ve Soğanlı Dağları'nın güney kesimleriyle, Kelkit İlçesi'nin kuzeyindeki küçük alanlar, Mezozoik yaşlı malm ve liyas serileriyle kaplıdır. Bu serilerde bol fosil vardır.

Gümüşhane İli'ndeki havzalarda, üst kretase serileri çok geniş alanlar kaplar. Bu seriler, genellikle andezitik ve bazaltik lavlardan, tüflerden ve aglomeralardan oluşan kalın bir örtü halinde bulunur. Kalınlığı 1.000 m'ye ulaşan serinin içinde, kalker ve marndan oluşan ara katlar vardır.

Tersiyer oluşumlarına, torul yöresi, Gümüşhane il merkezinin doğusu ve batısı ile Şiran, Kelkit, Bayburt yörelerinde rastlanır. Bu kesimlerde Tersiyer yaşlı seriler, volkanik üst kretase serisini, yaklaşık 300 m kalınlığında bir tabaka halinde örter. Serilerin yapısında gre, konglomera, kil, marn ve yer yer de kalker bulunur.

İl alanında, Dördüncü Zaman'ın başında oluşan eski alüvyonlara, daha çok Kelkit Vadisi ile Mam Suyu'nun yukarı havzalarında rastlanır. Tepe eteklerinde ve birikinti konilerinde çakıllı ve molozlu maddeler, tabanlarda ise ağır killi maddeler yığılmış durumdadır.

Genç alüvyonlara ise Çoruh Vadisi'nde rastlanır. Dik yamaçların eteklerine doğru genişçe bir yayılım gösterirler.

Gümüşhane'de, Yeşilırmak ve Çoruh havzaları, genel olarak tektonik çöküntü alanı içinde kaldığından; Kelkit Irmağı'nın güneyinde kalan kesimlerle, Şiran'ın kuzeyinde ve Bayburt'un güneyinde iki küçük bölge, depremlerin çok olduğu tektonik çukurluklar ve kırıklar dizisi içinde kalmaktadır. İlin öbür kesimleri, ikinci ve üçüncü derece deprem kuşağı içindedir.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Gümüşhane ili, yer altı kaynakları bakımından çok zengin değildir (Tablo 1).

Gümüşhane'ye adını veren gümüş madeni, Osmanlılar Dönemi'nde işletilmiş, ancak maden ekonomik olma niteliğini yitirince üretim durdurulmuştur. Şimdilerde Merkez İlçe'nin Dölek Köyü, Hazinemağara yöresinde tonda 89 gr gümüş içeren,250 bin ton cevher rezervi saptanmıştır.

İldeki rezervi bilinmeyen madenlerden bakır, Bayburt ve Torul ilçeleri çevresinde toplanmıştır. Bunlardan Torul'daki damarlar üzerinde 1. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan çalışmalarda 5 galeri açılmıştır.

768.000 ton toplam rezervli bakır-kurşun-çinko karışımı damarlar ise yine Torul İlçesi dolayında yer almaktadır. Bu damarlardan bir bölümü çok önceleri işletilmiştir.

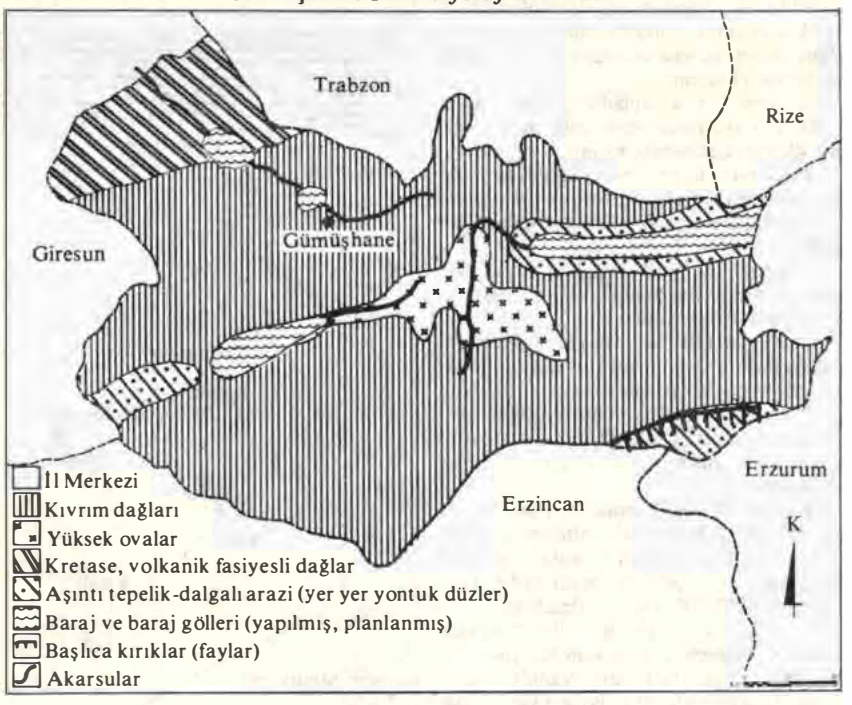
Merkez İlçe'de yer alan tek maden, 206.750 ton toplam rezervli kurşundur. Hazine ve Kırkpazli adlı damarlardan öteden beri kurşun ve gümüş üretilmektedir. İşletilen en son kurşun damarı ise Dere yöresindedir.

Manganez Torul İlçesi'nin 14 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. 17.000 ton toplam rezervli barit ve 1.000.000 ton toplam rezervli dolomit de yine Torul İlçesi'ndedir.

Torul'daki öteki madenler ise, 1.000.000 ton toplam rezervli kaolin-kuvarsit ve 300 ton toplam rezervli killi kaolin ile kaolindir. Tümü seramik hammaddesi olarak kullanılabilecek olan bu madenlerin bir bölümü küçük bir işletme kurmaya elverişlidir. Öbürleri ise yalnızca yerel gereksinimleri karşılayabilecek niteliktedir.

Linyit kömürü de Bayburt ve Kelkit ilçeleri çevresinde toplanmıştır. Linyit rezervlerinin geniş bölümünü içeren Bayburt yakınlarındaki damarlar zaman zaman işletilmiştir. Kelkit'tekiler ise ancak yöresel önem taşımaktadır.

Gümüşhane İli Morfoloji Haritası

TOPRAKLAR: Kayaların fiziksel ve kimyasal olarak ufalanması ve ayrışması sonucunda oluşan toprağın, değişik karakter kazanmasında iklim, engebe, doğal örtü, ana materyal ve zaman gibi etmenler önemli rol oynar. İlin, Doğu Kradeniz Havzası'nda kalan bölümleri, hem fazla yağış alır, hem de ılıktır. Bu koşullara uygun olarak doğal örtüsü de zengindir. Havzada, toprağa temel olan ana kayaların çoğu asit karakterlidir. Dik eğim ve engebe, şiddetli bir yüzey akımına neden olmakta ve üst toprak sürekli taşınmaktadır. Toprak taşınmasına koşut olarak, bir yandan toprak derinliği azalarak sığ ya da çok sığ topraklar oluşmakta bir yandan da ana kayanın niteliği dolayısıyla toprağın asitlik özelliği artmaktadır. Bu nedenlerden ötürü yörede tarıma elverişli alanlar son derece azdır. Daha çok açma yoluyla kazanılmış alanlarda yoğun koruma önlemleri altında meyvecilik yapılmaktadır.

İlin güney kesiminde kalan Yeşilırmak ve Çoruh havzalarında karasal iklim koşulları egemendir. Bu kesimler çok engebelidir ve şiddetli bir erozyon vardır. Buna bağlı olarak topraklar çok sığ ve taşlıdır. Doğal örtü, daha çok mevsimlik çayırlara dönüştüğünden, toprakların organik maddesi azdır ve renkleri açıktır. Havzaların iç kesimlerinde, yüzey akışı ve yer çekimine bağlı olarak, yakın yerlerden taşınan maddelerin oluşturduğu genç topraklara rastlanmaktadır.

Kahverengi Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. Gümüşhane'nin Yeşilırmak ve Çoruh havzalarına giren bölümlerinde, yıllık yağışların 250-400 mm arasında değiştiği kesimlerde yaklaşık 300.000 hektar alan kaplar. Erozyona uğramamış, derinliği yeterli kesimlerinde, üst toprak tabakası ortalama 10-20 cm kalınlıktadır. Kuru iken kolayca dağılabilen yapıda ve açık kahverengi renktedir. Uzun süre ekilmiş kahverengi topraklarda, genellikle organik madde azdır.

Orta toprak tabakası, daha koyu renkte ve daha belirgin kaba blok yapıdadır. Toprağın sürekli aynı derinlikten işlenmesi ve kuru tarım koşullarında uygun bir ekim nöbetinin uygulanmaması nedeniyle, orta toprak tabakası oldukça serttir. Bu ise su ve havanın toprağa girmesini önemli ölçüde engellemektedir.

Üzerlerinde oluşturdukları ana kayalar, çoğunlukla kireçce zengin olduğundan, orta toprak tabakasının alt kesimleriyle alt toprak tabakasında, kireç birikimlerine rastlanır.

Ekili toprak derinliği, erozyon ve eğime göre değişir. Çoğunluğu sığ olup, taşlılık yaygındır. Üzerlerindeki doğal örtü, mevsimlik kısa çayırlar, sütleğen ve dikenli otlardır. Bazı yüksek kesimlerde bodur ve seyrek çalılar vardır. Doğal örtüden yoksun bölümler, şiddetli erozyona uğramış olduğundan, açık renkli ana kayalar yüzeye çıkmış durumdadır. Sürüm yapılan bölümlerinde, daha çok tahıl yetiştirilmektedir. Toprak verimi, yağışlara bağlı olmakla birlikte, genellikle düşüktür. Sulanan kesimlerinde pancar, yonca, sebze ve meyve yetiştirilir.

Tablo I
Gümüşhane İli'nde Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)
Bakır-kurşun-çinko	768.000
Kurşun	206.750
Barit	17.000
Dolomit	1.000.000
Kaolin-kuvarsit	1.000.000
Killi kaolin	3.000
Linyit	200.000

(Türkiye Maden Envanteri Ankara, 1980)

Kahverengi Orman Toprakları: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Gümüşhane'nin, Doğu Karadeniz Havzası'nda kalan bölümlerinde, yıllık yağışların 500-800 mm arasında olduğu kesimlerde yaklaşık 295.000 hektar alanı kaplar. Ayrıca çeşitli nedenlerle orman örtüsü ortadan kalkmış ya da çalılıklara dönüşmüş yerlerde de, bu topraklara rastlanır. Kahverengi orman toprakları yağışlı kuşak ile kurak iç kuşaklar arasında bir geçit oluşturur.

Kireçce zengin ana kaya üzerinde oluşan bu topraklar, eğimin yüksekliği nedeniyle yoğun erozyona uğrar. Üst toprağın rengi içerdiği organik madde miktarına göre değişir. Orta ve alt toprak tabakası, üst toprak katına oranla, daha çok kil içerdiğinden, yuvarlak köşeli blok yapıdadır.

Genel bitki örtüsü orman ağaçları olmasına karşın, eğimin ve toprak derinliğinin uygun olduğu yerlerde, işlemeli tarım yapılmaktadır ve daha çok tahıl yetiştirilir.

Yüksek Dağ-Çayır Toprakları: Özellikle, Zigana Dağları üzerinde olmak üzere, Soğanlı, Gümüşhane ve Balaban dağlarının doruklarında oluşmuş yarı olgun topraklardır.

Genellikle, 2.000 m yükselti kuşağının üzerinde, orman şeridinin bittiği yerden sonraki alanları örter. Bu toprakların kapladığı alanlarda (yaklaşık 100.000 hektar) yağış fazla, ısı çok düşüktür. Gerek yükselti ve gerekse ısı düşüklüğü nedeniyle, yağışların büyük bir bölümü kar şeklinde olmaktadır.

Doğal örtü çoğunlukla, gramine türü çayırlardır. Çok sık ve saçaklı olan çayır kökleri toprağı kavramış durumdadır.

Çeşitli volkanik ve tortul kayaçlar üze-

rinde oluşan, dağ-çayır toprakları, 20-30 cm derinliktedir. Yapıları çok ince olmamakla birlikte, organik madde oranları çok yüksek olduğundan, donma-çözünme sonucu kırıntılı bir yapı kazanmıştır.

Bu toprakların kapladığı yüksek yaylalarda, yaz aylarında, mevsimin olanak verdiği ölçüde otlatmacılık yapılır.

Kalkersiz Kahverengi Topraklar: Bu zonal (olgun) topraklar, podzolik topraklarla kahverengi orman toprakları arasında kalan alanları örter.

Üst toprak koyu renkli olup, kırıntılı bir yapı gösterir. Orta toprak katı iyi oluşmamıştır, köşeli blok yapıdadır.

Kumlu ve kireçli ana kaya üzerinde oluşan, kalkersiz kahverengi toprakların derinliği, 40-70 cm dolayındadır.

Yıllık yağışı 500 mm'nin üzerinde olan alanlarda, yaklaşık 80.000 hektar alan kaplayan bu toprakların, doğal örtüsü orman ağaçlarıdır.

Kestane Rengi Topraklar: İlde, Harşit Havzası'nın yağışlı yörelerinin hemen arkasındaki daha az yağışlı iç kurak bölgeleri kaplayan, zonal (olgun) topraklardır. Örttükleri alan 50.000 hektarı bulmaktadır.

Üst toprak iyi gelişmiş olup, organik madde ile mineral madde tam karışmış durumdadır. Katı prizmatik yapıdaki orta toprak tabakasında kil birikmesi vardır. Alt toprak tabakasında ise karbonat birikmesi görülür.

Volkanik ve kalker ana kayaları üzerinde oluşan kestane renkli toprakların doğal örtüsünü, kısa ve uzun otlarla çalılar ve seyrek orman ağaçları oluşturur.

Gri-Kahverengi Podzolik Topraklar: Bu topraklar, Gümüşhane'nin Harşit Havzası'nda, yükseltinin 2.000 m'ye dek olduğu bölümlerde, yaklaşık 30.000 hektar alanı örten, zonal (olgun) topraklardır.

Üst toprak katı, çoğunlukla koyu gri-kahverengidir. Yapısı killi tın ile kumlu tın arasında değişir. Derinliği 30 cm'ye dek ulaşan bu tabakanın organik madde miktarı eğim, erozyon ve uzun zamandan beri işlemeli tarımın yapılıp yapılmama durumuna göre büyük değişiklikler gösterir. Tarıma elverişlilik açısından genellikle yeterli sayılabilir. Ayrıca, bitkilere gerekli maddelerden azot ve fosfor oranı düşüktür. Bu bakımdan, kültür bitkilerinin tarımı yapıldığında yeterli ve kaliteli ürün alabilmek için, azotlu ve fosforlu gübreler kullanılması gereklidir.

Orta toprak tabakası, üst toprağa göre daha açık renklidir. Bunun nedeni, organik madde oranının düşmesidir. Yuvarlak köşeli blok yapıda olan bu tabakada, kil birikmesi daha fazladır. Kuru iken hafif sert, nemli iken yapışkan ve esnektir.

Daha sert olan alt toprak katı, ana kayaya geçiş yapmaktadır. Çok yıllık bitkilerin tarımı yapıldığından, topraktaki havalandırmayı artırmak için derin işleme gerekir.

Püskürük kayalar üzerinde oluşan, gri-kahverengi podzolik toprakların doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaç ve ağaççıkları ile iğne yapraklı ağaçlardır. Orman altı örtüsü olarak en yaygın olanlar, eğreltiler ve çeşitli çayır otlarıdır.

Alüvyal Topraklar: Özellikle, Çoruh Vadisi'ndeki taban alanlar ile Kelkit ve Harşit vadilerindeki taraça düzlüklerini kaplayan genç topraklardır. İlde kapladığı alan 25.000 hektarı bulmaktadır. Engebeli ve dağlık olan havzalarda, alüvyal topraklar fazla alan kaplamaz. Topografyanın elverdiği taban alanlarda, iklimde ve bitki örtüsü altında rastlanır. Toprak yapıları, taşınan materyalin tümüne, yağış ve akışların şiddetine göre büyük değişiklikler gösterir. Derin ve işlemeye uygun olan bu topraklar havzanın en verimli yerleridir.

Kolüvyal Topraklar: Gümüşhane'nin Harşit, Kelkit ve Çoruh havzalarında, eğimi % 2'nin üstünde olan kesimlerde, taşınma maddelerle oluşmuş genç topraklardır. Yaklaşık 20.000 hektar alanı kaplarlar.

Taşınmanın olduğu her yörede rastlanan bu topraklar için özel bir iklim ve bitki örtüsü söz konusu değildir. Kolüvyal topraklar oluşumları bakımından alüvyal topraklara çok benzer. Farkı, alt katlarda yapının kaba ve çakıllı olmasıdır. Ayrıca, kolüvyal topraklar % 2'nin üstünde eğimli yerlerde oluşur. Bu eğim taşınma maddelerin geldiği yöne doğru artmaktadır.

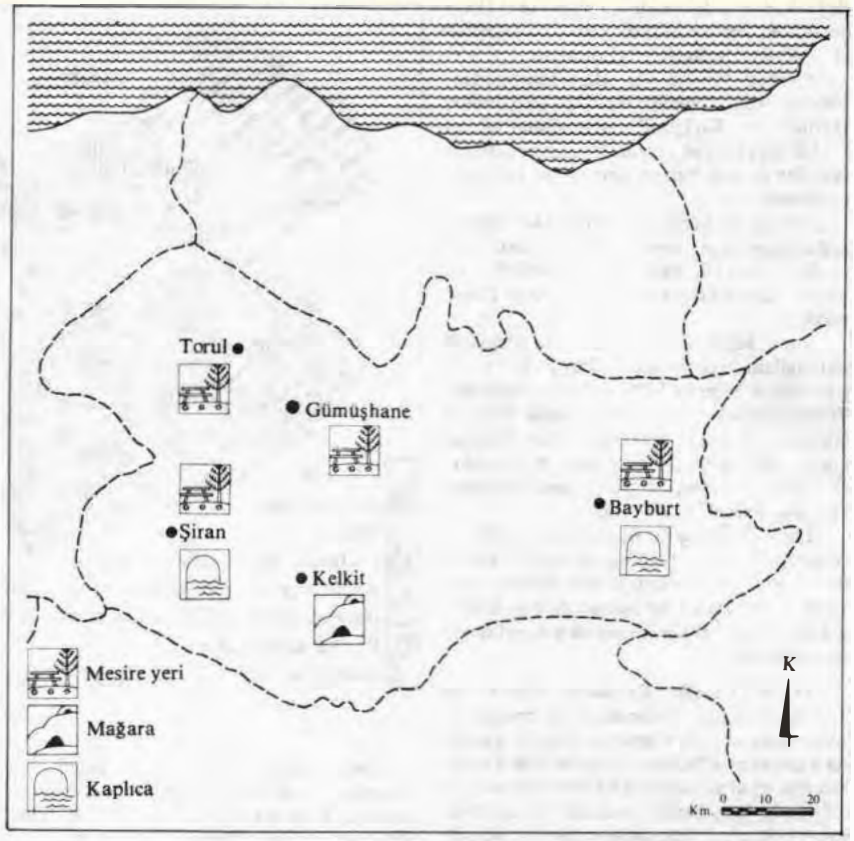
Toprak geçirgenlikleri, genellikle hızlı olduğundan, su tutma kapasiteleri düşüktür. Bu yüzden ekimi yapılan kültür bitkileri, yağışların kesildiği aylarda, kuraklıktan çok zarar görür.

Gümüşhane'de, tarımın ana kaynağı olan toprak, % 88,6 oranında tarıma elverişlidir (Şekil 3). Bu değer, % 94 olan ülke ortalamasının altındadır.

Sürülebilirlik açısından ise 1, 2, 3 ve 4'üncü yetenek sınıfına girenve tarım araçlarıyla işlenebilen topraklar, 178.000 hektar alan kaplamakta ve il toplam alanının % 17,4'ünü oluşturmaktadır. İşlenebilir topraklarda Türkiye ortalaması % 34 dolayındadır. Tarım toprakları içinde, 1'inci yetenek sınıfına giren 9.000 hektar alan, genellikle sorunsuzdur. Bunun dışında kalan 169.000 hektar dolayındaki tarım toprağının, yaklaşık % 10 taşlılık, % 79 su erozyonu sorunu vardır.

Gümüşhane'de, çayır-mera ve orman alanı olarak kullanılabilecek 6 ve 7'nci yetenek sınıfı toprakları, yaklaşık 728.000 hektar alan kaplamaktadır. İlde, 5'inci yetenek sınıfına giren toprak yoktur. Bu toprakların, il toplam alanı içindeki payı %

Gümüşhane İli Doğal Güzellikler Haritası

Şekil 3
İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

71,2'dir. Sorunlu topraklar olup, % 15 taşlılık ve % 99 erozyon vardır.

İlde, tarım dışı 8'inci yetenek sınıfı toprakları 114.000 hektar alanı örter ve il alanının % 11'ini oluşturur. Tarım yapılamayan meskûn yerler ise 2.500 ha dolayındadır. *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

DOĞAL GÜZELLİKLER

İlde, özellikle, Merkez İlçe ve Torul İlçesi'nin yerleşim alanı olan Harşit Vadisi'nde, zengin bitki örtüsü ve üzerindeki meyve bahçeleriyle görülmeye değer doğal güzellikler vardır.

Torul'da Artabel Deresi'nin yukarı kesimlerinde, Tavsun Ormanları'nın içinde buzul dönemi kalıntısı beş göl bulunmaktadır.

Kelkit İlçesi'nin Yaylık Köyü'nde ise yaklaşık 300 m derinlikte bir doğal mağara bulunmakta mağaranın tepesinden maden suları dökülmektedir. Aynı ilçenin Salyazı Köyü'nde de birkaç doğal mağara bulunmaktadır.

Mesire yeri olarak kullanılan Aksöğüt Köyü, Kelkit'in 4 km batısındadır. Kelkit Çayı kıyısındaki ağaçlık alan kaynak sularıyla ilgi çekmektedir. Ayrıca, yine Kelkit'in Karakaya Köyü'ndeki çağlayan da çevreye ayrı bir güzellik vermektedir.

Şiran İlçesi'nin 60 km uzağındaki Tomara Çağlayanı ile Merkez İlçe'nin 7-8 km güneyinde yer alan göller de ilin öteki doğal güzelliklerini oluşturmaktadır.

Gümüşhane'de dinlenme yeri olarak kullanılan bir başka doğal kaynak da yaylalardır. Doğal güzelliklerinin yanında, soğuk su kaynaklarıyla da ünlü olan bu yaylalar arasında Bayburt'taki Limansuyu ve Sultan Murat ile, Torul İlçesi'ndeki Kadırga ve Kazıkbeli yaylaları önemlidir.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Gümüşhane İli, özellikle madensuyu kaynakları bakımından oldukça zengindir. Daha çok Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde yer alan bu kaynaklar arasında şunlar sayılabilir:

Merkez İlçe'deki Gümüşhane; Bayburt'taki Bakır, Ayazma Köyü, Mucurnu, Sarayak, Kop; Kelkit'teki Pöküt, Yeniköy, Yeşilova; Şiran'daki Kokmuşdere, Kaynarca, Griftin, Simon, Söğütalan, Zorabat ve Torul'daki Köprübaşı madensuları.

İKLİM

Gümüşhane İli, iklim bakımından Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş bölgesi durumundadır.

İl ikliminin bu niteliğine bağlı olarak, Gümüşhane'de 4 alt iklim tipi ortaya çıkmaktadır. İlin Doğu Karadeniz Havzası'nda kalan bölümlerinde nemli ve ılık bir iklim egemenken; Kelkit Irmağı ile Gümüşhane Dağları arasında yer alan Şiran yöresi, yazların daha sıcak, kışların ise daha soğuk geçtiği Karadeniz Ardı İklimi'nin etkisi altındadır.

Öte yandan, Kelkit Irmağı ile Sipikör, Çimen ve Pulur dağları arasında kalan Kelkit yöresini Doğu Anadolu'nun kışları çok soğuk ve sert, yazları ise oldukça sıcak ve kurak iklim tipi etkilemektedir. Bayburt ve çevresi ise, yüksek bölgelere özgü Erzurum-Kars Yayla İklimi özelliklerini göstermektedir.

Tablo 2
Gümüşhane İli İkliminin Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması

	Gümüşhane	Ankara	Kars	Trabzon
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	878,9	912,4	820,7	948,5
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,0	11,8	4,2	18,1
En Yüksek Sıcaklık Günü	19.7.1968	1.8.1954	16.8.1948	19.7.1962
En Yüksek Sıcaklık (°C)	39,5	40,0	34,6	46,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	34,8	45,9	6,6	135,5
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	25,7	24,3	27,1	22,8
En Düşük Sıcaklık Günü	5.2.1967	5.1.1962	7.1.1954	9.2.1952
En Düşük Sıcaklık (°C)	—19,0	—24,9	—39,6	—12,4
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	3,4	5,0	—3,0	10,2
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—23,0	—27,5	—35,2	—16,1
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	7,9	8,1	6,5	9,3
Ortalama Oransal Nem (%)	62	60	68	48
En Düşük Oransal Nem (%)	4	3	2	0
Ortalama Açık Günler Sayısı	69,2	95,8	70,2	169,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	216,7	188,4	217,1	144,2
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	79,3	81,0	78,0	51,2
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	434,3	367,0	527,7	473,1
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	24,2	13,9	44,7	2,6
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	35,1	21,5	107,7	2,9
Ortalama Sisli Günler Sayısı	7,5	25,7	28,2	10,6
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,8	4,8	6,9	2,2
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	28,3	43,1	57,7	13,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,1	3,2	2,0	2,8
En Hızlı Rüzgâr	B	G	BKB	D
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	0,3	10,7	9,2	3,4
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	12,3	14,0	8,1	20,2

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

SICAKLIK: İlde yöresel farklılıklar gösteren sıcaklık ortalamaları güneye inildikçe düşmektedir. Merkez İlçe'nin yıllık sıcaklık ortalaması 10°C'dir (Tablo 2). Bu değer komşu il merkezlerinden Trabzon'da 14,6°C, Rize'de 14,2°C, Erzurum'da 6,0°C, Erzincan'da 10,7°C, Giresun'da ise 14,2°C' dir.

Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar ocak ve şubat, en sıcak geçen aylar ise, temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: Gümüşhane İli'nde yağışlar, yine alt iklim tiplerine bağlı olarak yöresel farklılıklar göstermektedir. İlde en çok yağışı Doğu Karadeniz Havzası'nda kalan kesimler almakta, ilin güneyine gidildikçe yağış ortalaması düşmektedir.

Merkez İlçe'de yıllık yağış ortalaması 434,3 mm'dir (Tablo 3). Bu değer, komşu il merkezlerinden Trabzon'da 822,7 mm, Rize'de 2.357 mm Erzurum'da 460,5 mm, Erzincan'da 374,1 mm, Giresun'da ise 1.297,8 mm'dir.

Merkez İlçe'de en yağışlı aylar nisan ve mayıs, en az yağışlı aylar ise temmuz ve ağustostur.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 1,1 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr, yıl içinde toplam 368 kez esen batıdır (günbatısı). Bunu güneybatı (lodos) ve güneydoğu (keşişleme) rüzgârları izlemektedir. İlde en hızlı rüzgâr, saniyede 17,6 m hızla esen batıdır (günbatısı).

SAYILI GÜNLER: Merkez İlçe'de en yüksek sıcaklık 19.7.1968'de 39,5°C olarak ölçülmüş, en düşük sıcaklık ise 5.2.1967'de —19,0°C olarak saptanmıştır.

Donlu günler sayısının 95,8 olduğu ilde, Merkez İlçe'de sıcaklığın yılda 30°C'nin üstünde olduğu tropik günler sayısı 34,8'dir. Merkez İlçe'de hava, yılın 69,2 günü açık, 216,7 günü bulutlu, 79,3 günü ise, kapalı geçmektedir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Gümüşhane, hem nemli ve ılık Doğu Karadeniz iklim kuşağı, hem de yüksek ve

kurak Doğu Anadolu iklim kuşağı üzerinde yer aldığından, bitki örtüsü açısından büyük bir çeşitlilik ve farklılık göstermektedir. İlin, kuzey kesiminde, bitki örtüsü son derece zengindir. Harşit Vadisi'nde 1.500 m yükselti kuşağına dek, genellikle, yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar geniş alanlar kaplar. Yapraklı ormanları oluşturan ağaç türleri arasında kayın, gürgen, karaağaç, kızılağaç, akçaağaç, ıhlamur, kavak ve meşe başta gelir. Bunlardan yalnızca kayın ağaçları korular oluşturur.

1.500 m ile 2.300 m arasında çoğunlukla ladin ve sarıçam gibi iğne yapraklı ağaçların oluşturduğu ormanlara rastlanır.

Harşit Havzası'nda hem yapraklı, hem de iğne yapraklı orman kuşağında, yüksek boylu orman ağaçları arasında dağınık olarak orman gülü, çalı çileği, ılgın, karayemiş, defne ve şimşir gibi bodur ağaçlar bulunur. Ayrıca, havzanın orman içi boşluklarında, çayır ve baklagil bitki türlerine de rastlanır. Bunlar arasında ayrık, yulaf, sakal otu, yonca, üçgül, adi fiğ çoğunlukla bulunanlardır. Çayır ve baklagil bitki türlerinin yanında, mantarlar, böğürtlen, şerbetçiotu, ayı gülü, eğrelti, çuha çiçeği, yabani çilek, geven, kekik, nane ve likenler vardır.

Gümüşhane'nin güney kesiminde, yani, il alanı içinde kalan Yeşilırmak ve Çoruh havzalarında, yazlar genellikle kurak geçmektedir. Bu nedenle doğal bitkiler, gelişim devrelerinin ilk aylarındaki su noksanlığını, kış aylarında toprakta biriken nemden karşılar. Havzaların doğal bitki örtüsünü bu kurak dönem ve yükselti belirler. Topografik yapı deniz düzeyi ile 2.800 m arasında değişmektedir. Yükseltinin doğurduğu büyük ısı farkları, doğal bitki örtüsünün desenini önemli ölçüde değiştirmektedir.

Kelkit ve Çoruh vadilerini çevreleyen plato düzlükleri, genellikle, yağışlı mevsimlerde yeşil olan, kurak mevsimlerde tohum durumuna geçen kısa ömürlü otlarla kaplıdır.

Gümüşhane il alanını ortadan bölen Balaban, Gümüşhane, Vavuk ve Soğanlı dağlarının güneye bakan kesimlerinde ısının çok düşük, yağışın görece az oluşu nedeniyle, doğal örtü zenginleşme olanağı bulamaz. Dağınık halde ağaç ve ağaççıklar vardır. Daha çok meşe ve sarıçama rastlanır. Yüksek kesimler ise, çayır otlarıyla örtülüdür.

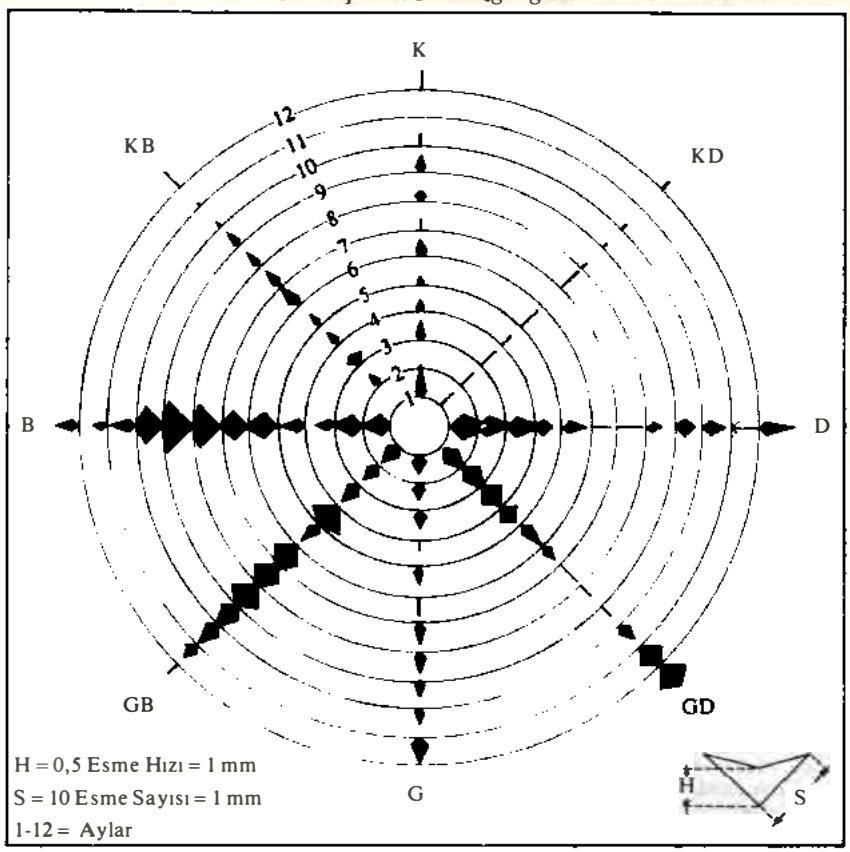
İli güneyden çevreleyen iç sıradağların Kelkit ve Çoruh vadilerine bakan bölümleri, meşenin egemen olduğu dağınık ağaç gruplarıyla kaplıdır. Yer yer kızılçam, ardıç, gürgen, yabanıl armut (ahlat) ve bodur dağ kavaklarına rastlanır.

HAYVAN TÜRLERİ

Gümüşhane İli, hayvan türleri bakımından çok zengindir. İldeki yaban hayvanları ve bulundukları yöreler şunlardır:

Merkez İlçe'de tavşan, keklik, tilki, domuz, ayı, dağkeçisi, ördek, üveyik; Bayburt'ta bağırkara, tavşan, dağkeçisi, tilki,

Gümüşhane İli Rüzgârgülü

Tablo 3
Gümüşhane İl Merkezi İkliminin Kimi İlçeleriyle Karşılaştırılması

	Merkez İlçe	Bayburt	Kelkit
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	878,9	840,4	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,0	7,0	7,4
En Yüksek Sıcaklık (°C)	39,5	36,2	35,1
Tropik Günler Ortalama Sayısı	34,8	17,3	Gözlem Yok
En Düşük Sıcaklık (°C)	—19,0	—26,2	—26,4
Donlu Günler Ortalama Sayısı	95,8	136,0	Gözlem Yok
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—23,0	—27,7	Gözlem Yok
Ortalama Bulutluluk	5,2	4,7	5,2
Ortalama Açık Günler Sayısı	69,2	97,5	58,3
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	216,7	196,3	237,5
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	79,3	71,4	69,3
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	434,3	433,4	367,4
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	24,2	36,6	17,7
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	35,1	86,6	74,3
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	68	65	51
Ortalama Sisli Günler Sayısı	7,5	5,0	1,6
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,8	2,6	2,0
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	28,3	28,1	34,3
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,1	2,6	1,9
En Hızlı Rüzgâr Yönü	B	GD	G
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	12,3	9,1	Gözlem Yok
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	—11,4	—11,3	Gözlem Yok

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

ayı, domuz, keklik, ördek, üveyik, bıldırcın, toy, turna, kır hindisi; Kelkit'te bağrıkara, tavşan, tilki, turna, ayı, domuz, kır hindisi, keklik, ördek, toy, üveyik, bıldırcın, turna; Şiran'da tavşan, domuz, ayı, tilki, keklik, ördek, üveyik; Torul'da tavşan, domuz, ayı, tilki, dağkeçisi, keklik, ördek, üveyik.

İlde yaygın olan avcılık daha çok tilki, tavşan ve ayı gibi kürk ve postlarından yararlanılan hayvanlara yöneliktir.

Tablo 4
Türkiye ve Gümüşhane'de Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Gümüşhane
Kaba Doğum Hızı	42,3	45,8
Kaba Ölüm Hızı	13,9	14,2
Doğal Artış Hızı	28	32
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	—14,7

(Toros, 1979)

NÜFUS

Gümüşhane, nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin küçük illeri arasında yer almaktadır. 1980'de 275.191 kişi olan il nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı ancak binde 6 idi. Nüfus büyüklüğü bakımından yapılan sıralamada ise, Gümüşhane bu küçük nüfus varlığıyla iller arasında 56. sırada yer alıyordu.

Gümüşhane İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	122.231
1935	162.667
1940	181.290
1945	190.130
1950	203.994
1955	211.563
1960	243.115
1965	262.731
1970	282.238
1975	293.673
1980	275.191

İldeki nüfus varlığının göreli önemsizliğini gösteren bir başka gösterge de il nüfus yoğunluğu ile ülke ortalamalarının karşılıklı durumudur. Gümüşhane'de nüfus yoğunluğu bütün yıllarda ülke ortalamasının altında olduğu gibi, iki ortalama arasındaki fark özellikle 1950'den sonra giderek büyümüştür.

Türkiye ve Gümüşhane'de Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Gümüşhane
1927	18	12
1935	21	16
1940	23	18
1945	24	19
1950	27	20
1955	31	21
1960	36	24
1965	41	25
1970	45	27
1975	52	29
1980	58	27

1927'de Gümüşhane'de nüfus yoğunluğu km2'de 12 iken, 53 yılda yalnızca 15 kişi artarak 1980'de km2'de 27 olmuştur. Aynı dönemde, Türkiye ortalaması ise, 18'den 58'e çıkmıştır.

İl nüfusunun zaman içindeki gelişmesi incelendiğinde, 1950'nin bir dönüm noktası olduğu görülür. 1927'den 1940'a değin il nüfusu yüksek doğurganlık düzeyi nedeniyle ülke ortalamasına göre, daha hızlı büyümüştür. 1940'tan sonra ise, il dışına göç hareketinin il nüfusunun gelişimini ve doğurganlık düzeyini olumsuz yönde etkilemesi nedeniyle il nüfusunun artış hızı yavaşlamış ve ülke ortalamasının gerisine düşmüştür. Yine de 1927-1940 arasındaki hızlı büyüme nedeniyle 1927-1950 arasındaki nüfus artış oranı ülke genelindekinden fazla olmuştur. Nitekim, 1927'de 122.000 olan il nüfusu 23 yıl içinde % 67 oranında artarak 1950'de 204.000'e ulaşmıştır. Aynı dönemde, ülke nüfusundaki artış oranı % 53'tür.

Türkiye ve Gümüşhane İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	(1927 = 100)		(1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Gümüşhane	Türkiye	Gümüşhane
1950	153	167	100	100
1960	203	199	132	119
1970	261	231	169	138
1980	328	225	216	135

Buna karşılık, 1950'yi izleyen 30 yıl içinde ülke genelinde bir nüfus patlaması gerçekleşmiş, 1950-1980 arasında ülke nüfusu % 116 oranında büyüyerek iki katını aşmıştır. Aynı dönemde, nüfusunda yalnızca % 35 dolayında bir büyüme gerçekleşen Gümüşhane'deki artış, ülke genelindeki artışın üçte birinden de azdır. Kaldı ki, Gümüşhane'nin nüfusu il dışına yönelik göçün 1975'ten sonra iyice artması nedeniyle, 1975-1980 arasında mutlak olarak da azalmıştır. Bu nedenle, il nüfusu 1970'te, 1950'ye göre % 38 oranında artmışken bu oran 1980'de % 35'e düşmüştür. Böylece, il nüfusunda 1927-1980 arasında gerçekleşen büyüme % 125 dolayında kalmış, ülke genel nüfusu ise % 228 oranında artarak 3,5 katına yaklaşmıştır.

İl nüfusunun görece yavaş artmasının nedeni elverişsiz koşullar içinde bulunan il ekonomik yapısının il nüfusuna yeterli iş olanakları yaratamaması ve nüfusun önemli bir bölümünün iş bulmak amacıyla başka illere göç etmesidir. Oysa, ilde doğurganlık düzeyi ve doğal artış hızı, göç olgusunun olumsuz etkilerine karşın yine de Türkiye ortalamasının üzerindedir. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, ilde kaba doğum hızı binde 45,8 ile, binde 42,3 olan ülke ortalamasının üzerindeydi. Doğal artış hızı da Gümüşhane'de binde 32 iken Türkiye ortalaması binde 28 idi (Tablo 4).

Nüfusun gelişmesi 5 yıllık dönemlere göre yıllık ortalama artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında da, Gümüşhane'de nüfus artış hızının hemen her zaman ülke ortalamalarının altında olduğu görülür.

Türkiye ve Gümüşhane'de Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Gümüşhane
1935-1940	17,0	21,7
1940-1945	10,6	9,5
1945-1950	21,7	14,1
1950-1955	27,8	7,3
1955-1960	28,5	27,8
1960-1965	24,6	15,5
1965-1970	25,2	14,3
1970-1975	25,0	7,9
1975-1980	20,7	—13,0

1935-1940 arasında binde 21,7 ile ülke ortalamasının (binde 17,0) üstünde olan nüfus artış hızı, II. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan 1940-1945 döneminde ülke genelindeki eğilime koşut olarak önemli ölçüde azalmış ve binde 9,5'e düşmüştür. 1955-1960 arasında binde 27,8 ile en üst düzeye ulaşan nüfus artış hızı, izleyen yıllarda il dışına göç olgusunun, il nüfusunun gelişimini olumsuz yönde etkilemesiyle giderek azalmıştır. 1975'ten sonra ise, il nüfusu mutlak olarak da azalmaya başlamış, dolayısıyla nüfus artış hızı gerileme hızına dönüşmüştür. 1975-1980 arasında nüfusun gerileme hızı yılda ortalama olarak binde 13 gibi önemli bir düzeyde idi.

İlde nüfus artış hızının 1940'a değin ülke ortalamasının üzerinde, izleyen yıllarda ise, gerisinde olması nedeniyle, il nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı bu yıla değin artmış; bu yıldan sonra ise önemli ölçüde azalmıştır. Nitekim, 1927'de ülke nüfusunun binde 9'u Gümüşhane'de otururken, bu oran 1940'ta binde 10'a yükselmiştir. Ancak, söz konusu oran 1960'ta yeniden binde 9'a, 1980'de ise binde 6'ya gerilemiştir.

Nüfus varlıkları ve yoğunlukları ilçeler düzeyinde ele alındığında (Şekil 4, Tablo 5) Gümüşhane'nin ilginç bir özelliği ortaya çıkmaktadır. İlin 2 ilçesinin nüfusları Merkez İlçe'ninkinden büyüktür. İlde en büyük nüfuslu ilçe olagelen Bayburt'un nüfusu, Cumhuriyet'in başından beri Merkez İlçe'den büyüktü. Bu ilçenin 1980'de 105.000 olan nüfusu Merkez İlçe'nin nüfusunun

(43.000) 2,5 katıydı. Kelkit'in nüfusu da 1935'te Merkez İlçe'nin nüfusunu aşmış, izleyen yıllarda bu durum sürmüştür. İlin öbür iki ilçesi olan Şiran ve Torul'un nüfusları da Merkez İlçe'nin nüfusuna oldukça yakındır.

İldeki en küçük nüfuslu ilçe olan Şiran, nüfus yoğunluğu bakımından 1980'de km2' de 32 kişi ile ilk sırada yer alıyordu. Km2'ye sırasıyla 31 ve 29 kişi düşen Kelkit ve Bayburt'un nüfus yoğunlukları da Şiran'dakine oldukça yakındı. Nüfus yoğunluğu bu üç ilçeye göre daha az olan Merkez İlçe'de ise, km2'ye 24 kişi düşüyordu.

Gümüşhane'nin ekonomik koşullarının genel olarak yetersiz olması nedeniyle ortaya çıkan il dışına göç olgusu, bütün ilçelerin önemli oranda nüfus yitirmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla, ilde bütün ilçelerin nüfuslarında 1950-1980 döneminde gerçekleşen büyüme, birbirine yakın oranlarda ve çok yavaş olmuştur.

Gümüşhane İlçelerinde Nüfusun Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	124	151	134
Bayburt	121	139	132
Kelkit	124	147	147
Şiran	120	126	135
Torul	103	121	126

İl dışına göç olgusu nedeniyle, 1975-1980 arasında bütün ilçelerde nüfus mutlak olarak azalmıştır. Bu mutlak anlamda nüfus azalması Merkez İlçe'de 1970-1975 arası için de söz konusudur. Dolayısıyla, Merkez İlçe en büyük nüfus varlığına 1970'te, öbür ilçeler ise, 1975'te ulaşmıştır.

1950-1970 arasında nüfusu % 51 oranında artan Merkez İlçe, sonraki 10 yıl içinde mutlak olarak nüfus yitirdiği için, nüfusunda 1950-1980 arasındaki büyüme % 34 oranında kalmıştır. Yine, 1950-1975 arasında nüfusu % 40 oranında artmış olan Bayburt'ta, 1975-1980 dönemindeki mutlak nüfus azalması nedeniyle 30 yıl içinde gerçekleşen büyüme % 32'ye düşmüştür. Bu durum, öbür üç ilçe için de geçerlidir. İlk 25 yıl içinde nüfusu % 57 oranında artmış olan Kelkit'in nüfusunda 1980'de 1950'ye göre gerçekleşen büyüme % 47'ye düşerken; bu oranlar, Şiran'da % 44'ten % 35'e; Torul'da da % 33'ten % 26'ya gerilemiştir.

Bütün ilçelerin nüfus artışlarının yakın oranlarda olması nedeniyle de Gümüşhane'de ilçelerin nüfus büyüklükleri bakımından sıralaması 1935-1980 arasında hiç değişmemiştir.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Gümüşhane nüfusunun Türkiye genelindekinden oldukça farklı bir yaş yapısı vardır. Nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) göre bölünüşünde, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun payı sürekli olarak Türkiye ortalamasının gerisinde olagelmiş; buna karşılık, genç nüfusun (0-14) payı her zaman ülke ortalamasından yüksek olmuştur (Şekil 5).

Gümüşhane 1940'lardan sonra, giderek şiddetlenen il dışına göç verme sürecine girmiştir. Bu göç, ilin ekonomik yapısının var olan nüfusa bile iş olanakları sağlayamamasından kaynaklanmakta, dolayısıyla, göç hareketine asıl olarak çalışma çağındaki nüfus katılmaktadır. Bu nedenle, ilde ülke geneline göre zaten düşük olan (15-64) yaş grubunun payı giderek daha da azalmış, 1950'de % 53,9 iken, 1960'ta % 49,6'ya, 1975'te ise % 49,2'ye düşmüştür.

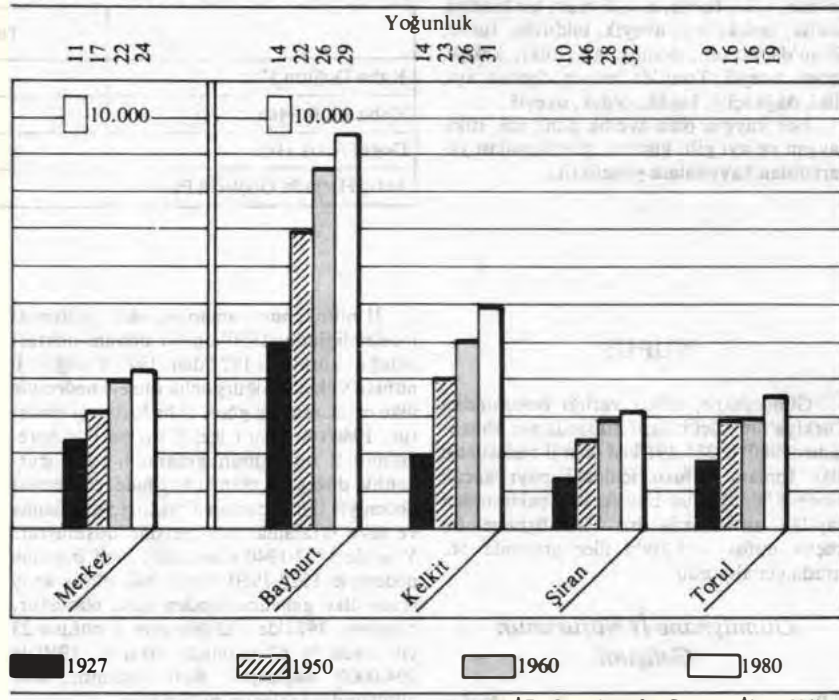
Buna karşılık, ildeki yüksek doğurganlık düzeyine ve (15-64) yaş grubundaki daralmaya bağlı olarak, her zaman ülke ortalamasının üzerinde olagelen (0-14) yaş grubunun payı, 1950-1960 arasında önemli ölçüde artmış, % 42,7'den % 46,8'e yükselmiştir. Genç nüfusun payında en büyük artışın gerçekleştiği bu dönem, çalışma çağındaki nüfusun payında en önemli gerilemenin olduğu dönemdir. 1960-1975 arasında ise (0-14) yaş grubunun payı, biraz azalarak % 45,9'a düşmesine karşın, hâlâ Türkiye ortalamasına (% 40) göre yüksekti.

(65+) yaşlardaki nüfusun payı ise, ülke ortalamasına yakın olagelmiştir. İl ve Türkiye genelinde ölüm oranlarının birbirine yakın olmasının, bu durumun ortaya çıkmasında kuşkusuz payı vardır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, kaba ölüm hızı Gümüşhane'de binde 14,2 iken, ülke ortalaması binde 13,9 idi (Tablo 4). Söz konusu yaş grubunun payında en önemli artış, ülke genelindeki eğilime koşut olarak, 1960-1975 arasında gerçekleşmiştir. Bu yıllar arasında Gümüşhane'de (65+) yaş grubunun payı % 3,3'ten % 4,7'ye yükselmiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de, ildeki yüksek doğurganlık ve göç olayını kanıtlamaktadır (Şekil 6). Nüfusun büyük bir bölümü yaş piramidinin tabanındaki (0-4), (5-9) ve (10-14) yaş gruplarında toplanmıştır. Yaş piramidinin (20-24) yaş grubundan başlayarak birden daralmasına, çalışma çağındaki bu nüfusun büyük bir bölümünün il dışına göç etmesi yol açmıştır.

Yaş piramidinin tabanındaki erkek fazlalığı, (20-24) yaş grubundan başlayarak ye-

Şekil 4
Gümüşhane İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 5
Gümüşhane İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	1.799	42.628	12.735	29.893	24
Bayburt	3.652	105.317	22.578	82.739	29
Kelkit	1.925	59.651	7.081	52.570	31
Şiran	992	31.728	6.014	25.714	32
Torul	1.859	35.867	2.996	32.871	19

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1980)

rini bir kadın fazlalığına bırakmaktadır.

(45-49) yaş grubundan sonra ise, kadın erkek dengesi sağlanmaktadır. Genç yaşlardaki erkek fazlalığı, genelde erkek doğumların kadın doğumlara göre fazla olmasından kaynaklanırken, çalışma çağındaki nüfusta kadın fazlalığına, bu yaşlardaki erkeklerin önemli bir bölümünün il dışına göç hareketine katılması yol açmıştır.

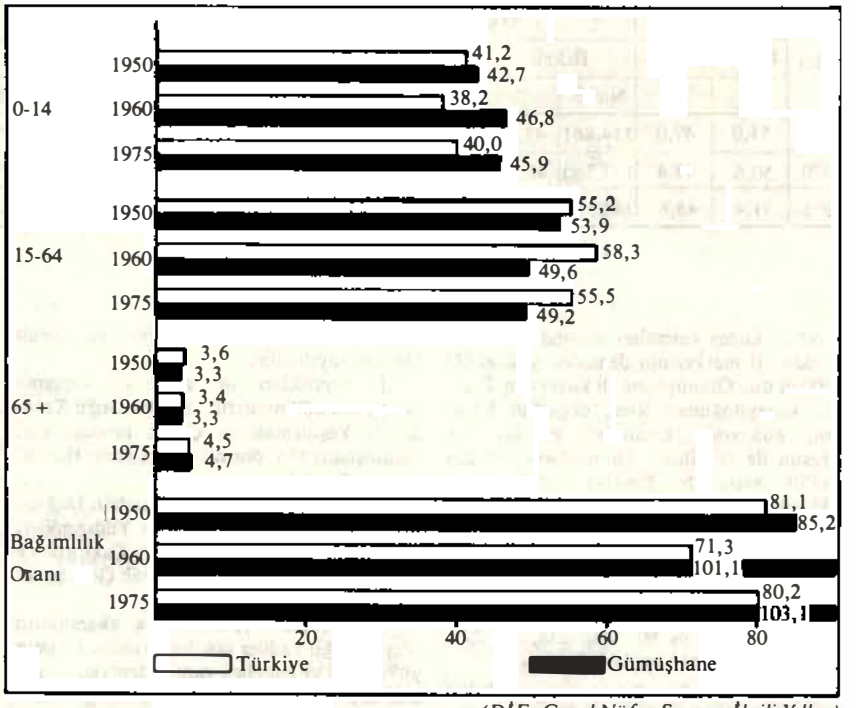
NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Gümüşhane nüfusunun cinsiyet yapısı ülke genelindekinden çok farklıdır. İlde ülke genelindekinin tersine bir kadın fazlalığı vardır. Bu duruma, ildeki erkek nüfusun büyük bir bölümünün iş bulmak amacıyla il dışına göç etmesi yol açmıştır. 1975'te ilde kadın nüfus oranı % 51,5, erkek nüfus oranı ise % 48,5 idi (Tablo 6).

Nüfusun cinsiyet yapısı, kırsal ve kentsel alanlar açısından incelendiğinde, iki kesim arasında önemli bir farklılık göze çarpmaktadır: Kırsal yerleşim merkezlerinde önemli bir kadın fazlalığı söz konusu iken, kentsel alanda erkek nüfus çok daha fazladır.

Gümüşhane'de hem kentsel hem de kırsal kesimler il dışına göç vermektedir. Ancak, kırsal kesimden göç kentsel kesimden göçe göre çok daha fazladır. Ayrıca, kırsal yerleşim merkezlerindeki erkeklerin göçe katılma eğiliminin kadınlara göre çok daha fazla olması, kırsal alanda gözlenen kadın fazlalığına yol açmıştır. 1975'te kırsal kesimde kadın nüfus oranı % 53, erkek nüfus oranı ise % 47 idi.

Buna karşılık, ilde özellikle 1960-1970 döneminde, daha çok aile reisi (genç erkek nüfus) düzeyince gerçekleşen hızlı kentleşmeye bağlı olarak kentsel alandaki erkek nüfus oranı % 51,5'ten % 58'e yükselmiştir. Ancak, ilin ekonomik yapısının, söz konusu 10 yıl içinde hızla artan kentsel nüfusa iş olanakları yaratamaması nedeniyle, 1970'ten sonra kentsel kesimden il dışına göç önem kazanmıştır. Böylece, kentsel nüfus artış hızı 1970-1975 arasında iyice düştüğü gibi *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*, göçe asıl olarak erkeklerin katılması nedeniyle erkek nüfus oranı 1975'te yeniden % 51,5'e gerilemiştir.

Şekil 5
Gümüşhane İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

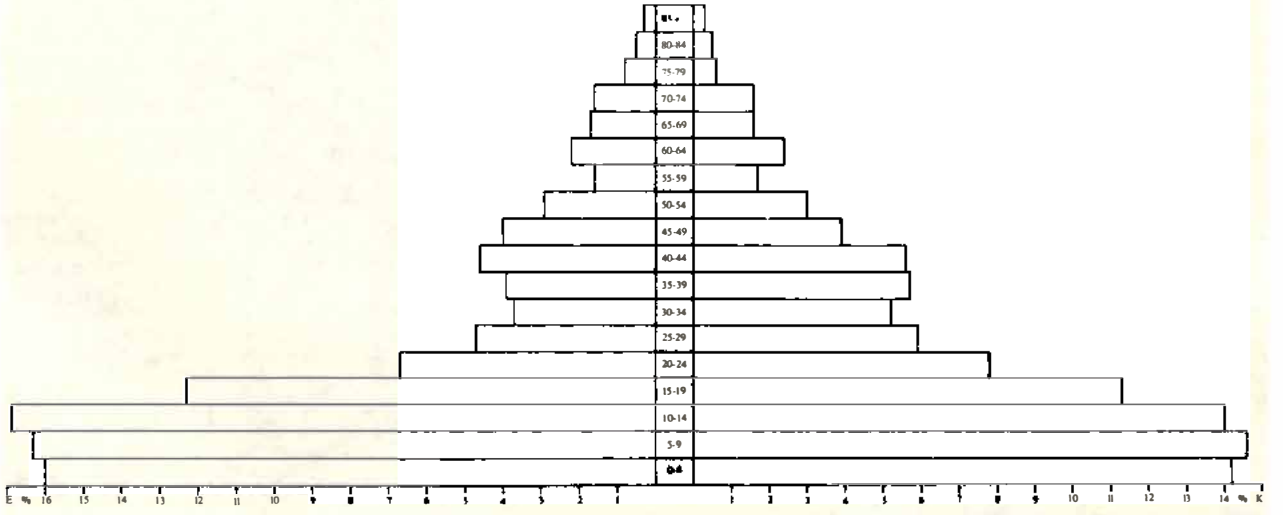

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ÖZET

GENEL KONUM: Gümüşhane, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Kesiminde 38°49´ ve 40°45´ doğu boylamları ile 39°50

Şekil 6
Gümüşhane İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

Tablo 6
Türkiye ve Gümüşhane'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Gümüşhane İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	114.861	47,25	128.254	52,75	12.774	51,51	12.024	48,49	102.087	46,76	116.230	53,24	55,27	44,73
1970	50,6	49,4	133.580	47,3	148.658	52,7	26.173	58,07	18.897	41,93	107.407	45,29	129.761	54,71	63,33	36,67
1975	51,4	48,6	142.553	48,51	151.320	51,49	25.937	55,76	20.582	44,24	116.416	47,1	130.738	52,9	57,08	42,92

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ve 40°51′ kuzey enlemleri arasında yer alan bir ildir. İl merkezinin denizden yüksekliği 1.400 m'dir. Gümüşhane İli kuzeyden Trabzon, kuzeydoğudan Rize, doğudan Erzurum, güneyden Erzincan, batıdan ise Giresun ile çevrilidir. Gümüşhane, 10.227 km2'lik alanı ile Türkiye topraklarının yaklaşık % 1,3'ünü kaplar.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Yeryüzü şekilleri çok engebeli olan il Çoruh, Yeşilırmak ve Doğu Karadeniz havzalarının kaynak alanı üzerinde yer alır. Gümüşhane topraklarının yaklaşık % 60'ı dağlarla, % 29'u platolarla ve % 11'i ovalarla kaplıdır.

İl alanı kıyı kuşağından sonra birden yükselen Doğu Karadeniz Dağları'nın yüksek kesimleri ile Çoruh ve Kelkit çöküntü oluklarını güneyden sınırlayan Anadolu'nun yüksek iç sıradağları üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle Torul ve Kürtün yöreleri dışında il topraklarının yükseltisi 1.000 m'nin üzerindedir.

İlin önemli dağları arasında Gümüşhane Dağları, Balaban Dağları, Zigana Dağları, Soğanlı Dağları, Kop Dağları ve Çoruh Dağları sayılabilir.

İl toprakları üç ayrı su toplama havzasına bölünmüştür. Bunlar Doğu Karadeniz, Yeşilırmak ve Çoruh havzalarıdır. Gümüşhane'nin önemli akarsuları Harşit, Kelkit, Çoruh'tur.

İlde büyük göl yoktur. Balaban Dağları üzerindeki Balıklıgöl, Aygır ve Yıldız gölleri ile Zigana Dağları üzerindeki Çakırgöl ve Soğanlı Dağları üzerindeki Şarah Gölü buzul göllerinin en önemlileridir.

Gümüşhane topraklarında akarsuların oluşturduğu vadiler çok belirgindir. Eğimin yüksekliği ve engebeli yapı nedeniyle, ovalık alanlar, Bayburt yöresi dışında genellike küçük düzlükler durumundadır.

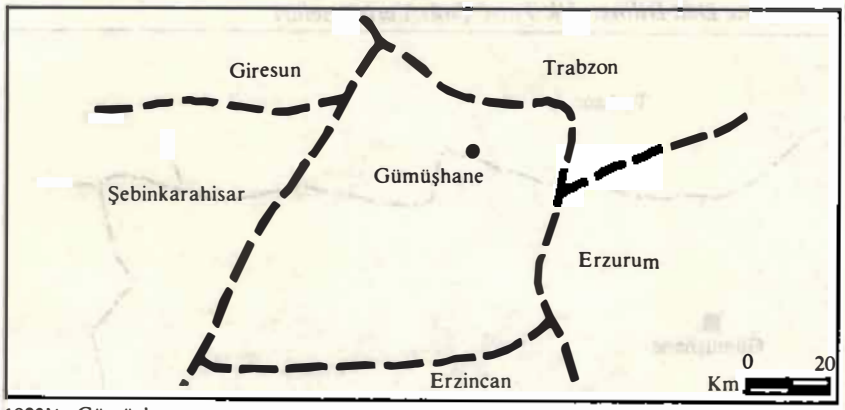
Çoruh, Mam, Kelkit ve Harşit ilin önemli vadileri; Bayburt ve Düzüker ise önemli ovalarıdır.

İl alanının yaklaşık üçte biri, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu kırık sistemlerine bağlı yüksek platolarla kaplıdır. Yeryüzü şekli olarak platolarla eş anlamlı olmalarına karşın ekonomik ve toplumsal açıdan önemli olan yaylalar, il topraklarında geniş bir alan kaplamaz (% 0,6).

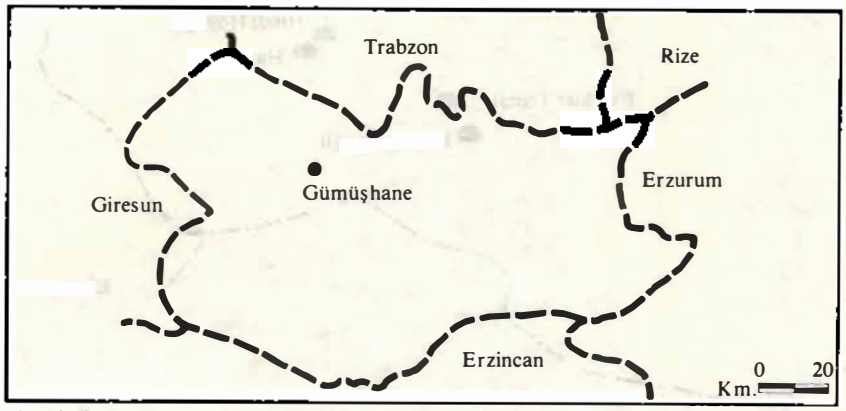
İKLİM: Gümüşhane İli, iklim bakımından Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş bölgesi durumundadır. İklimin bu özelliğine bağlı olarak ilde, 4 alt iklim tipi ortaya çıkmaktadır.

Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 10°C, yıllık yağış ortalaması ise 434,3 mm'dir.

NÜFUS: Nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin önemsiz illerinden biri olan Gümüşhane'nin nüfusu 1980'de 275.191 kişiydi. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı ancak binde 6 iken, il nüfus büyüklüğü bakımından 56. sırada yer alıyordu. Nüfus yoğunluğu hemen her zaman ülke ortalamasının altında olan Gümüşhane'de 1980'de km2'ye 27 kişi düşmekte iken ülke genelinde km2'ye 58 kişi düşüyordu. İl dışına sürekli göç nedeniyle Gümüşhane'nin nüfusu çok yavaş artmıştır. 1950-1980 arasında il nüfusu % 35 oranında artarken Türkiye toplam nüfusu % 116 oranında artmıştır. ●

1923'te Gümüşhane

1981'de Gümüşhane

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

Gümüşhane yöresinin bilinen ilk halkı, İÖ 1500'lerde yaşayan Azzi ve Hayaşalar'dır. Gümüşhane ve Bayburt, Azzi-Hayaşa Prensliği'nin güneyine düşüyordu. Bu nedenle, Gümüşhane'yi içine alan bölgeye Azzi-Hayaşa ülkesi deniyordu.

İÖ V.yy'da ise, tarihçi Herodotos ve Ksenofon aynı yöreyi Khaldia (Haldia, Khaldea) diye anıyor, halkına da Khaldiler (Haldiler, Haltlar) diyorlardı.

Gümüşhane yöresinde bilinen ilk kent adı, Antik Çağ'daki Argiropolis'tir (Argyropolis). Bu adın, eski Yunanca'da gümüş anlamına gelen Argiros'tan kaynaklandığı sanılmaktadır.

1461'de bütünüyle Osmanlılar'ın eline geçen ve Canca diye anılan yöreye, 1534'te, madenlerinin zenginliğinden dolayı Gümüşhane adı verilmiştir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

İl sınırları içinde 1980'lere değin yapılan araştırmalarda elde edilen buluntular, ancak, İÖ 3000-2000 arasına tarihlenen İlk Tunç Çağ'ın aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır. Daha önceki dönemleri yansıtan herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. İlk Tunç Çağ'a ilişkin buluntular, daha çok Bayburt çevresindeki höyüklerden toplanmıştır.

Kılıç Kökten'in 1944'te bölgede yaptığı araştırmalar, Bayburt İlçesi'nin kuzeybatısındaki Hart Ovası'nda ve Bayburt-Kelkit, Kelkit-Şiran (Karaca) arasında yoğunlaşmıştır. Hart Ovası'nda tarih öncesine ilişkin herhangi bir buluntuya rastlanamamıştır. Kökten'in belirlediği höyükler şunlardır: Bayburt'un yaklaşık 14 km güneybatısındaki Söğütlü Köyü yakınında Hindi Höyüğü; 17 km güneybatısındaki Aksaçlı (Haşye) Köyü yakınında Haşye Höyüğü; yine Bayburt'un 21 km batısında, Bayburt Ovası'nın ortasında Oruçbeyli Köyü'ndeki Siptoros Höyüğü; Demirözü (Ksanta) Bucağı'na 6 km uzaklıkta, Bayrampaşa Köyü'nün batısında Evcikler Tepesi Höyüğü ve Gökçedere Köyü'nün içindeki Pulur Höyüğü. Kökten, konuyla ilgili bir yazısında, yöre köylülerinin anlattıklarına dayanarak, Şiran yakınında, Telme ve Karaköy çevresinde de kimi höyükler bulunduğunu söylemektedir.

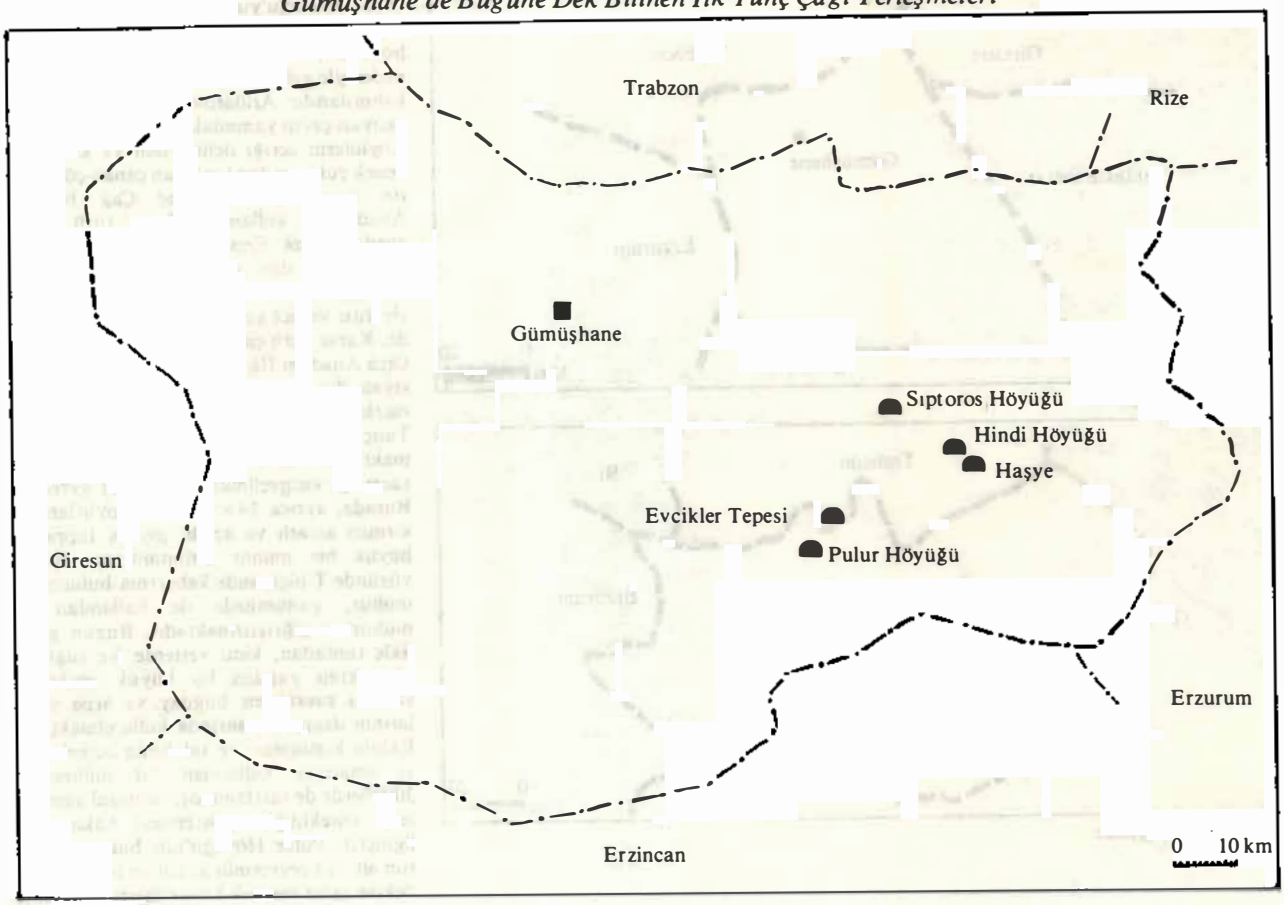
Haşye Höyüğü'nde İlk Tunç Çağ'a ilişkin birkaç çanak-çömlek parçası bulunmuştur. Kelkit ve Çoruh ırmaklarını aşarak, Orta Anadolu'yu Kuzeydoğu Anadolu'ya bağlayan doğal yolun üzerinde bulunan bu höyükler, doğa koşullarının yetersizliği nedeniyle gelişememiş küçük köy yerleşmesi kalıntılarıdır. Aralarında en ilginci, aynı adı taşıyan çayın yanındaki Pulur Höyüğü'dür. Köylülerin açtığı deliklerden ve küçük bir denek çukurundan toplanan çanak-çömleklerin arasında, İlk Tunç Çağ boyunca Anadolu'da kullanılan Karaz türü çanak-çömleğe *(Bak. Erzurum, Tarih.)* rastlanmıştır. Kâse, dibi düz çömlek gibi çeşitli biçimleri olan bu kapların içi kırmızı, dışı siyahtır ve bol saman katkılıdır. Höyüklerde, Karaz türü çanak-çömleklerin yanı sıra, Orta Anadolu İlk Tunç Çağ'dan tanınan, içi siyah, dışı açık kahverengi çanak-çömleğe de rastlanmıştır. Pulur Höyüğü'nde, bütün İlk Tunç Çağ boyunca yerleşme olduğu sanılmaktadır. Aynı yerde ele geçen seyyar sacayağı vazgeçilmez bir mutfak gerecidir. Burada, ayrıca 14 × 17,5 cm boyutlarında, kırmızı astarlı ve açıklı, pişmiş topraktan büyük bir mühür bulunmuştur. Baskılı yüzünde T biçiminde kabartma bulunan bu mühür, günümüzde de kullanılan çeç mühürleri çağrıştırmaktadır. Bugün genellikle tahtadan, kimi yerlerde ise tuğla ve kiremitten yapılan bu büyük mühürler, samanı savrulmuş buğday ve arpa yığınlarının damgalanmasında kullanılmaktadır. Ekinin korunması ve sahibinin belgelenmesi amacıyla kullanılan bu mühre İÖ 3000'lerde de rastlanması, tarımsal geleneklerin sürekliliğini göstermesi bakımından ilginçtir. Pulur Höyüğü'nde bulunan mührün alt yüz çevresinin at nalına benzetilmesi "ekine zarar verecek kötü ruhların kovulmaya çalışıldığı" biçiminde yorumlanmaktadır.

Katman kesitlerinde rastlanan karbon ve kül dokuları, İlk Tunç Çağ'da Pulur Höyüğü'nün büyük bir yangın geçirdiğini ortaya koymaktadır. Daha sonraki katmanlarda elde edilen çanak-çömlek buluntuları ise, buradaki yerleşmenin İÖ 1000'de de sürdüğünü göstermektedir.

YAZILI TARİH

ASUR TİCARET KOLONİLERİ: İÖ 2000 başlarında, Mezopotamya'daki (bugünkü Kuzey Irak) Asur Devleti, Anadolu'ya o güne değin rastlanmamış bir biçimde yayılmaya başladı. Asurlular, silah gücüyle ulaşamadıkları Anadolu madenlerine tüccarları aracılığıyla egemen olmayı amaçlıyorlardı. Asur tüccarları, kısa süre içinde, maden yataklarına yakın yörelerde ve ticaret yolları üzerindeki kentlerden 13'ünün yanıbaşında yoğunlaştılar ve kent devletleri prenslerinin izniyle, buralarda küçük pazar yerleri (karumlar) kurdular. Tüccarların yoğun ilişki içine girdikleri maden yatağı bölgelerinden biri de Gümüşhane yöresiydi. Yazılı kaynaklara göre, Asurlu tüccarlar getirdikleri koku, kumaş gibi ürünlerin karşılığında bakır, gümüş ve altın alıyor, bunları Asur'a gönderiyorlardı. Tüccarlar, ayrıca, Kuzey Asur'dan gümüşlü kurşun getirip, Anadolu'da gümüşü kurşundan arıttırıyorlardı.

Gümüşhane'de Bugüne Dek Bilinen İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri

Kronoloji

İÖ 3000-2000 İlk Tunç Çağ.
İÖ 2000-1750 Orta Tunç Çağ. Asur Kolonileri Dönemi.
İÖ 1750-1200 Son Tunç Çağ. Azzi-Hayaşa Dönemi.
İÖ 1200-720 Urartu Dönemi.
İÖ 720-665 Kimmer-İskit Akınları Dönemi.
İÖ 665- 560 Göçler Dönemi.
İÖ 560- 550 Med Egemenliği.
İÖ 550- 331 Persler Dönemi.
İÖ 301- 64 Pontos Krallığı Dönemi.
İÖ 64- İS 395 Roma Dönemi.
395 Bizans Dönemi'nin başlaması.
634-644 Gümüşhane yöresinin ilk kez Arap egemenliği altına girmesi.
656-661 Yörenin yeniden Bizanslılar'ın eline geçmesi.
685-705 Abdülmelik Dönemi'nde yörenin Araplar'ın egemenliğine girmesi.
705-715 Bizanslılar'ın yörede yeniden egemenlik kurmaları.
1074 Bayburt'un Saltuklular'ca fethi.
1204 Gümüşhane'nin Bizanslılar'dan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmesi.
1461 Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nu yıkarak Gümüşhane'yi de Osmanlı yönetimine bağlaması.
1473 Bayburt'un Otlukbeli Savaşı sırasında ilk kez Osmanlı yönetimine girmesi.
1501 Bayburt'un Akkoyunlular'dan Safevi egemenliğine geçmesi.
1514 Bayburt'un kesin olarak Osmanlı yönetimine bağlanması.
1535 Bayburt'un Erzurum Beylerbeyiliği'ne bağlanması.
1828 Bayburt'un Rus işgaline uğraması.
1829 Edirne Antlaşması sonucu Bayburt'un işgalden kurtulması.
7 Temmuz 1916 Ruslar'ın Gümüşhane'yi işgal etmesi.
16 Temmuz 1916 Bayburt'un Rus işgaline girmesi.
19 Temmuz 1916 Kelkit'in işgali.
Ağustos 1916 Torul'un Rus işgaline girmesi.
14 Şubat 1918 Torul'un işgalden kurtarılması.
15 Şubat 1918 Gümüşhane'nin kurtuluşu.
17 Şubat 1918 Kelkit'in kurtarılması.
21 Şubat 1918 Bayburt'un kurtuluşu
6 Aralık 1919 Şeyh Eşref Ayaklanması.
24 Aralık 1919 Şeyh Eşref (Hoca) Ayaklanması'nın bastırılması.

Kültepe'de ele geçen yazılı kaynakların belirttiğine göre, çeşitli yollarla elde edilen gümüş, Asur'da yoğun bir biçimde, örneğin para birimi olarak kullanılıyordu. Tüccarlar, kimi zaman gümüşü Asur'a götürmeyip, belirli bir vergi karşılığında prenslerin saraylarında saklıyor, yer yer yerli halka ödünç gümüş veriyorlardı.

Kapadokya yazılı kaynaklarında bir zenginlik kaynağı olarak sık sık adı geçen ve yoğun ticari ilişkilere konu olduğu belirtilen gümüşün, Gümüşhane'nin yanı sıra, Bolkar, Akdağ, Gümüşhasıköy yörelerinden de elde edildiği sanılmaktadır. Ancak, Asur koloni dönemindeki yoğun çıkarımlar nedeniyle, yataklar zenginliklerini büyük ölçüde yitirmiş ve eski çıkarım izleri hemen hemen silinmiştir.

HİTİTLER: Gümüşhane yöresindeki gümüş yatakları, bu bölgenin Azzi ülkesi olarak tanımlandığı İÖ 1750-1200 arasındaki Hitit İmparatorluk Dönemi'nde de zenginlik kaynağı olma özelliklerini sürdürmüştür. Gümüş, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde, külçe ve çubuk haline getirilip değişim aracı olarak kullanılıyordu. İmparatorluğun para birimi 1/2 "şekel" gümüştü. Ayrıca, gümüş, levhalar biçiminde inceltilip kesiliyor ve üzerine çivi yazısı yazılıyordu. Örneğin, Hitit İmparatoru III.Hattuşil ile II. Ramses arasında yapılan Kadeş Antlaşması'nın Hititçe nüshası da böyle bir gümüş levha üzerine yazılmıştı. Bütün bunların yanı sıra, küpe, kemer, bilezik gibi takılarla küçük heykelcikler de çoğu kez gümüşten yapılıyordu.

URARTULAR: Hitit İmparatorluğu'nun egemenlik kurduğu dönemde, Gümüşhane ve Giresun'dan başlayarak Kastamonu'ya doğru şerit halinde uzanan topraklarda Kaşkalar yaşıyordu. Bu dönemde, Gümüşhane yöresi Azzi ülkesi adıyla, Gümüşhane'nin güneyinden Suşehri'ne uzanan topraklarsa Hayaşa ülkesi diye anılıyordu.

Hitit İmparatorluğu, gerek batıdan gelen Frigler'in, gerek kuzey komşuları Kaşkalar'ın saldırıları sonucu çökünce, Urartular İÖ 860'larda bir prenslik olarak yeniden tarih sahnesine çıktılar. III.Salmanassar'ın egemenlik yıllarından Asur Devleti'nin zayıflamasından yararlanan Urartu Prensliği güçlendi ve Kral İspuinis'in oğlu Menuas (İÖ 810-785) döneminde, Yukarı Fırat Vadisi'ni ele geçirdi.

Aynı yıllarda, Pariyadres (Trabzon) Dağları'ndaki madenlerin ünü de hızla yayılıyordu. Nitekim, Ege Adaları'nın söylencesel denizcileri Argonotlar (Argonovtai), "Konuk kabul etmeyen hırçın deniz" diye adlandırdıkları Karadeniz'in bu yöresinde koloni limanları (emperion) ve kentleri kurmaya başladılar. Trabzon'un da böyle bir koloni iskelesi olarak kuruluşu İÖ 756'ya rastlar ve bu, aynı zamanda, Gümüşhane yöresi madenlerinin uygarlığa açılmasının da tarihidir. Bu gelişmeyle birlikte, Urartu kültürü ve maden işçiliği, Argonotlar aracılığıyla, Ege Adaları'na dek yayıldı. Ancak Urartu Devleti'nin bu güçlü dönemi uzun ömürlü olmadı.

KİMMER-İSKİT AKINLARI VE GÖÇLER: Doğuda Bizer ve Muşkiler'in yaşadığı Skidises (Rize) ile batıda Pariyadres (Trabzon) Dağları'na uzanan ve güneyde Satala (Sadak) Ovası ile çevrili Gümüşhane bölgesi, İÖ 720-665 arasında, Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer ve İskitler'in saldırılarından çok etkilendi.

O dönemde, Gümüşhane yöresinin yerel halkı, Mosinekler ile yerel adı San (Tzan) olan ve Yunanlılar'ın Makron dedikleri topluluklardı. Batı komşuları Khalipler (Khaldiler/Urartulular),Tibarenler ve Taballer; doğu komşuları da Bekhirler, Ekehirler ve Bizerler'di. Yöre halkı Urartu Devleti'nin siyasal yetkesine boyun eğmişti. Ancak, İskitler'in yöreye yaptığı akınlarının arkası kesilmiyordu. Nitekim, İÖ 620'de, Madiyes önderliğinde yeni bir akın başlatan İskitler, Urartu topraklarını yağmaladılar. Bölge halkının büyük çoğunluğu yerini yurdunu bırakarak güneye ve batıya doğru göçe başladı.

MEDLER: Bu kargaşa, Medler'in istilasına kadar sürdü. Bölgenin Kimmer ve İskit akınlarından yeni kurtulduğu sıralarda, doğuda, İran Azerbaycanı'nda, Medler (Matalar) Keyaksares adında bir prensin önderliğinde askeri bir devlet kuruyorlardı. Med kralı ilkin, güneydeki güçlü Asur Devleti'ni yıktı. Med oymakları, bir süre sonra, batıya doğru yöneldiler ve eski Urartu Devleti'ni yıktılar (İÖ 560). Kısa sürede Kuzey Anadolu'ya yönelerek Erzurum, Gümüşhane yörelerini de ele geçirdiler.

Med Krallığı, yalnız yörenin yerleşik halkını değil, Kimmer akınları sırasında sürüklenip gelen bazı oymakları da egemenliği altına aldı. Bazı kaynaklara göre, Khalipler'in Pariyadres Dağları'na, Muşki ve Tibarenler'in Yukarı Fırat Vadileri'ne gelmesi de bu tarihlere rastlar. Aynı kaynaklar, savaşçı bir oymak olan Khalipler'in Gümüşhane yöresine yerleştikten sonra bu özelliklerini büyük ölçüde yitirdiklerini ve madenciliğe başladıklarını da yazar.

Yöreye yeni gelen oymaklarla birlikte, Gümüşhane yerleşim merkezleri bir oymaklar mozaiğini andırmaktaydı. Bütün bu topluluklar Med kralının yüksek yetkesine boyun eğmişti. Ancak, bu yetke, Med Kralı Astiyag Dönemi'nde büyük ölçüde zayıfladı. Örneğin, kralın saldığı vergiler ödenmez oldu, bazı oymaklar özerkliklerini ilan ettiler. Yörede böyle bir gelişme yaşanırken, krallığın zayıflamasından yararlanan ve yine Medler'in Ahameniş sülalesinden gelen II.Kiros (Kuraş), duruma egemen oldu. Astiyag'ı İÖ 550'de ağır bir yenilgiye uğrattı ve Pers Krallığı'nı kurdu.

PERSLER: II.Kiros'un, merkezde egemenliğini güçlendirdikten sonra yaptığı ilk iş, hızla Anadolu'ya girip Med egemenlik alanlarını ele geçirmek oldu.

Persler İÖ 539'da Lidya Devleti'ni yenilgiye uğratarak daha da batıya, Ege kıyılarına yayıldılar. Kısa süre sonra, İran'dan Orta Anadolu'daki Kapadokya'ya dek uzanan topraklarda satraplıklar (vilayetler) oluşturuldu. Pariyadres Dağları'nın güneyindeki Gümüşhane, 19.satraplık olarak anılan bölgede yer alıyordu. Gümüşhane'nin Makron ve Mosinekler'den oluşan yerli halkı ile Muşki, Bizer, Tibaren ve Taballer Pers hazinesine yılda 300 gümüş talen vergi ödemekle yükümlü kılındılar.

Persler, kendilerinden önce bu yörelerde egemen olan Med krallarından farklı olarak, yöre halkını başka topraklara sürgün etmeyerek, törelerini ve geleneklerini sürdürmelerine göz yumdular. Ahamenişler, bölgeye geldiklerinde köleci bir üretim biçimiyle karşılaşmışlardı. İlkin köle sahiplerinin elinden topraklarını alarak Pers soylularına, komutan ve rahiplere dağıttılar. Toprak dağıtımından pay alan bu beyler kendi yörelerinde kaleler yaptırdılar ve küçük toprak sahipliğini ortadan kaldırdılar. Eski toprak sahipleri de eski kölelerle birlikte yönetilenler sınıfını oluşturdular. Bunlar Pers soylularına ürün-vergi ödüyor, soylular da bu vergiyi ya ürün ya da para olarak eyalet satraplarına gönderiyorlardı. Yerel köle halkın çoğunluğu, üretim biçimindeki bu değişiklikten hoşnuttu. Törelerine, dinsel inançlarına ve tapınaklarına da dokunulmuyordu. Hatta, halkın geleneksel rahiplerine mülkiyet ve miras hakkı da tanınmıştı. Persler, doğal önderler olan bu rahiplere verdikleri ödünlerle, yöre halkının direnişe yönelmesini de engellemiş oluyorlardı. Bununla birlikte, Persler, kendi ateşe-tapma kültlerini de Anadolu'ya getirmişlerdi. Özellikle Gümüşhane'nin batısında, Zile'ye doğru uzanan kesimlerde bu kült yerel kültlerle kaynaştı; Lykos (Kelkit) Vadisi'nin geçitlerinden batıya ve güneye, Kapadokya'ya doğru kolayca yayıldı. Ancak, Pers kültürü, Kapadokya satraplığının merkezi olan Mazaka'ya (Kayseri) dek yayılmasına karşılık, Karadeniz kıyısındaki eski Yunan koloni kentlerini etkileyemedi. Zor geçit veren Pariyadres (Trabzon) ve Skidises (Rize) dağları, kıyıdaki yerel halkla Gümüşhane yöresindeki toplulukların kültürel bütünleşmesini engelliyordu. Kıyılardaki Yunan kolonileri halkının yaşamı bu nedenlerden, farklılıklar gösteriyordu. Kıyı halkı ticaret ve zanaatla, Pariyadres Dağları ardındaki insanlar da tarımla geçimlerini sağlıyorlardı. Koloni halkları, en küçük yerleşim merkezlerini bile duvarlarla çeviriyor, kervansaraylarını özel güçlerle koruyorlardı. Bunun nedeni, daha zengin bir yaşam süren kıyı halkının sık sık, Gümüşhane yöresinin zor koşullarda yaşayan insanlarının saldırısına uğramasıydı. Kıyı halkı kaleler ve burçlarla güvencesini sağlarken, Gümüşhane yöresinin tarımcı halkı, bu güvenceyi insanüstü güçlerde, tapınaklarda ve rahiplerde arıyordu. Bununla birlikte, Persler, gerek kıyı gerek yayla halkından asker ve vergi topluyor, Yunanlılar'la yaptıkları savaşlara onları da katıyorlardı. Nitekim, Kserkses'in İÖ 480'de Yunanistan'a yaptığı sefere Khalip ve Ermeni askerleri de katılmıştı. Herodotos, bu seferden söz ederken, Frigyalılar gibi giyinip kuşandıkları için, Ermeniler'i Frig olarak anmaktadır. Herodotos, ayrıca Khalipler'in küçük kalkanlar, kısa mızraklar ve eğri kılıçlarla donandığını yazmaktadır. Modern kaynaklar ise, bu sefere katılanların Muşki (Moskoi) adı verilen ve Çoruh Havzası'nın kuzeyinde yaşayan bambaşka bir topluluk olduğunu kaydetmektedir. Yunanistan seferine katılan bu paralı askerler, Dareios'un damadı Artokhemes komutasında idiler. İmparator II.Artaksekses döneminde (İÖ 400) bölgeyi, güneyden kuzeye dolaşmış olan tarihçi Ksenofon ise, Pers ordusunda paralı askerlik yapan Makedonyalılar'ın Babil yöresinde Karduklar'a yenildiklerini, daha sonraki büyük geri çekilme yürüyüşü sırasında Gümüşhane yöresinden de geçtik-

lerini yazmaktadır.

İÖ 300'lerde,Pers askeri gücünün zayıflamasıyla birlikte, kıyı halkı üzerindeki yetkesi kırıldı. Ancak İskender'in Anadolu'ya geçmesinden bir süre önce, Pers İmparatoru Artakserkses Mnemon Dönemi'nde,bölgenin güçlü satrapı Datames kıyı yörelerinde bir süre etkili olabildi. Yayla kesimindeki halklar ise, Persler'in baskısından uzun süre kurtulamadılar.

Bu arada, bazı satraplar da zayıflayan merkezi yetkeye karşı ayaklandılar. Pers Devleti, İÖ 350'lerde yer yer çökmeye başladı. Sonunda, bu durumu Makedonya'da izlemekte olan Büyük İskender, Anadolu'ya geçti, Pers ordularını İÖ 334 ve 331'de art arda yenerek bu büyük imparatorluğu ortadan kaldırdı.

İskender orduları Gümüşhane yörelerine dek uzanamadılar. Bölge, bu yüzden İÖ IV.yy başında siyasal bir boşluğun içine düştü.

PONTOS KRALLIĞI: İskender'in komutanlarından Selevkos, yine kendisi gibi bir komutan olan Antigonos'u İÖ 301'de yendikten sonra, İskender Dönemi'nde satraplıklar biçiminde yönetilmekte olan Asur, Medya ve Persya ile, Doğu ve Orta Anadolu eyaletlerini egemenliği altına alma işine girişti. Bu sıralarda, Ege Denizi'ndeki Kios Adası'nın tiranı Mitridates Ktistes, Paflagonya'da (Çankırı-Kastamonu-Sinop) Aligassos (Ilgaz) Dağı'nda gizlenmekteydi. Kimiata (Çankırı) yöresinden Kızılırmak doğusuna propagandacılar ve akıncılar göndererek, kendisine yandaş topluyor ve yeni bir krallık kurmaya hazırlanıyordu. Nitekim, bölge halkının Pers Dönemi'nde alıştığı düzeni sürdürmek savıyla, doğuda İris (Yeşilırmak) ve Lykos (Kelkit) Havzası'na dek uzanan toprakları ele geçirdi (İÖ 301). İÖ 280 yıllarında Trakya üzerinden Anadolu'ya geçen barbar Galat oymaklarının istilası, Eskişehir'den Yozgat'a (Tavion) kadar yayılıp Anadolu'da yeni bir kargaşa yaratırken, Mitridates'in politikası, özellikle, Kelkit ve Yeşilırmak yörelerindeki halkı birleştirici bir rol oynuyordu. Pontos Krallığı'nın kurucusu olan I.Mitridates, öldükten sonra (İÖ 266), II.Mitridates adıyla yerine geçen oğlu Ariobarzanes, III.Mitridates (İÖ 250-190) ve Farnakes (İÖ 190-169) dönemlerinde Pontos Krallığı Pariyadres (Trabzon) Dağları'na doğru, daha da yayıldı. Gümüşhane'nin de krallığa katıldığı bu yıllarda, Farnakes, kıyıdaki Kerasus (Giresun) Kenti'nin yanı başında kendi adıyla anılacak olan Farnakeia Kenti'ni kurdu (İÖ 183). Sonraki yıllarda, gerideki dağlarda yaşayan Khalip, Tibaren, Tabal, Makron (San), Mosinek ve Muşki gibi topluluklarla kıyılarda yaşayan topluluklar arasındaki zenginlik farkı iyice arttı ve devlet daha çok kıyı kesiminde örgütlendi. Mitridatlar'ın belli bir oymaktan gelen türdeş bir ordusu yoktu; askerlerini çeşitli oymaklardan, hatta yeni gelen barbar Galat topluluklarından, kıyılardaki Yunan kolonilerinden ücretli olarak topluyorlardı. Pontos Devleti, batıda Bitinya Devleti ve barbar Galat oymaklarının, Paflagonya prenslerinin, doğuda Pers Dönemi'nden kalma Ermeni prensliklerinin ve Kapadokya Krallığı'nın saldırılarına karşı küçük, ama sürekli başarılar kazanarak gelişti. Krallık tahtına ünlü Mitridates Evpator'un (İÖ 169-120) geçmesiyle devlet, çok daha hızlı bir yayılma politikasına girişti. Batıdaki Bergama Devleti'nin İÖ 129'da Romalılar'ca çökertilmesinden sonra, Pontos Krallığı, Anadolu'daki en önemli güç olarak Romalılar'ın karşısına çıktı.

Bu arada, Pontos Kralı Mitridates Evpator, Aras Vadisi'ne dek uzanan Partlar'ın egemenliği altındaki İberya (Gürcü) ve Ermeni prenslikleri ile ticaret anlaşmaları yaptı. Kolkid (Çoruh) Havzası'nda bir satraplık kurdu. İskender'in ölümünden sonra hiçbir siyasal yetkenin kurulamadığı bu bölgelerde ilk kez üstünlük sağladı. Khalipler, Makronlar, Ermeniler Pontos ordusuna iyi biniciler ve yetenekli okçular sağladılar. Evpator'un çeşitli toplulukları kaynaştırıp bağdaştıran yetkesi, kendisini ekonomi alanında da gösteriyordu. Pariyadres (Trabzon) Dağları'nın bugünkü Gümüşhane İli içinde kalan yamaçlarında maden ocakları açılıp işletildi. Savunma üstünlüğü sağlamak amacıyla bu yaylada yüzlerce kale yapıldı. Pontos Devleti'nin hazineleri, hatta ordunun silahları buralarda saklanıyordu. Ordunun güç durumlara düştüğü zamanlarda, bu dağlık yöreler, Pontos Devleti'nin sığınağı oluyordu. Mitridates Evpator döneminin bölgeye getirdiği bu canlılığın izleri, ilerki yüzyıllarda da sürdü. İÖ 90-80'de Kral Evpator'un gücü, Anadolu üzerinden Ege'ye ve Yunan Yarımadası'na doğru yayılıyordu. Ancak, devletin askeri despotik niteliği de iyice belirginleşiyordu. Mitridates, halktan toprak vergisi yerine, sürekli olarak asker istiyordu. Bu askeri devlet düzeni, halkı üretimden koparmıştı. Devletin tüm ekonomisi içten içe çöküyordu. Çeşitli topluluklar arasında giderek kaynaşmalar başlamıştı. Pontos Krallığı'nın Romalılar'a karşı sürdürdüğü üstünlük, ilk kez Kerona Savaşı'nda sarsıldı. (İÖ 86). Bunu Eskişehir-Yozgat arasındaki Galat Konfederasyonu'nun başkaldırısı izledi. Sulla, Lukullus, Fimbria gibi Romalı komutanların art arda indirdiği darbeler karşısında sürekli toprak yitiren Pontoslar, Lykos (Kelkit) Vadisi'ndeki Kabira dolaylarında Romalılar'la kesin bir savaşa girmek zorunda kaldılar (İÖ 71). Yenilgiye uğrayarak Pariyadres Dağları'na çekilen Pontoslar, Gümüşhane yöresinde sakladıkları hazine ve silahlarıyla İÖ 66'ya değin direndiler. Khalipler, Tibarenler, Makron ve Sanlar da Romalılar'a karşı koydular. Ne ki, sonunda Pariyadres ve Skidises Dağları üzerinden Çoruh (Fas) Irmağı'na oradan da Kafkas eteklerine doğru gerileyen Pontoslar, İÖ 64'te Roma'ya bağlı bir vasal krallık olmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Aynı yıllarda, ilk ve son bağımsız Ermeni krallığı olan Tigran Devleti de, Romalılar'ın üstünlüğü karşısında tarihten silindi.

ROMALILAR: Doğuda Araks (Aras) Irmağı Vadisi'nde kurulup gelişmekte olan Part Devleti, Romalılar'ın İÖ I.yy'daki ilerleyişi karşısında büyük bir set oluşturdu. Roma ordularını Güney Anadolu'da Antakya'ya dek gerileten Partlar (İÖ 53), sonraları Antonius ve Oktavianus'un orduları ile

Eski Çağlarda Gümüş Nasıl Elde Edilirdi?

Arkeolojik buluntular, gümüşün ilk kez İÖ 3000'lerde elde edildiğini, çıkarılış ve işleniş yöntemlerinin, zengin gümüşlü galen yatakları bulunan Anadolu'da gelişip yaygınlaştığını göstermektedir. Nitekim, Kapadokya yazılı kaynakları, İÖ 2500'lerde, Anadolu'da oldukça ileri bir gümüş elde etme yönteminin geliştirildiğini belgelemektedir.

Gümüş doğada, genellikle kurşunla karışık olarak bulunur. Bu nedenle gümüşün tarihi kurşunun tarihiyle aynı zamanda başlamıştır. Çünkü gümüşün elde edilmesi ve arıtılması kurşunun elde edilmesine bağlıdır. Öte yandan, çok eski çağlarda bile saf olarak elde edilmekle birlikte, insanın kurşun ve cevherlerinden gümüş elde etmeyi öğrenmesine değin, gümüş, madencilikte önemli bir rol oynamamıştır. Bunun nedeni, bulunan saf gümüş miktarının işlenmeye değmeyecek denli az olması, çok seyrek olarak rastlanan saf gümüş parçalarının da işlenmeden kullanılmasıdır. Cevherin eritilip arıtılması, madencilik tarihinin son aşamalarında gerçekleştiği için de, gümüş, ilk insan kültürlerinde önemli bir rol oynamamıştır.

Gümüşün, geniş ölçüde elde edildiği ilk filizler, adi kurşun filizleridir. Bu filizler arasında en çok rastlananı da, kurşunla kükürt karışımından oluşan galendir ve Anadolu'da çok zengin yüzey yatakları halinde bulunan bu maden, İÖ 3000'den başlayarak, yerleşik Anadolu insanının dikkatini çekmiştir. Parlaklığıyla göz kamaştıran bu cevheri önceleri öğüterek sürme olarak kullanan o çağ insanları, daha sonra onu eriterek gümüş ve kurşun elde etmeyi öğrenmişlerdir. Ancak, yüzey cevherindeki gümüş oranının düşüklüğü, insanları daha derin galen yataklarına yöneltmiş, bu amaçla kuyular ve galeriler açılmıştır. İşe yaramaz başka maddelerle birlikte çıkarılan galenin ayrıştırılması işlemi, kimi küçük değişikliklere karşın, uzun süre, hemen hemen aynı teknikle yapılagelmiştir. Yüzeye çıkarılan galen ezilip ufalanır, suda yıkanır, elenir, sonra eritilir ve gümüş yumuşak kurşundan ayrıştırılırdı. Anadolu madencileri, uzun yüzyılların deneyleri sonucunda, gümüş elde etmede belirgin bir ustalık kazanmışlardı. Öyle ki, Asur tüccarları kendi topraklarında elde edilen kurşun cevherini, ayrıştırma işleminden geçirtmek amacıyla Anadolu'ya getirir, kendilerine gerekli gümüşün bir bölümünü bu yolla elde ederlerdi. Asur ticaret kolonilerinin kurulmasından sonra ise gümüş, İÖ XV.yy'da Yakındoğu'da yaygın olarak kullanılır olmuştur.

savaştılar. Kral IV. Fraath Dönemi'nde (İÖ 20) ise, Roma'nın üstünlüğünü kabul ettiler. Kelkit Havzası, Roma İmparatoru Avgustus döneminden başlayarak, bir vasal prenslik olarak Roma'ya bağlandı. Gümüşhane-Tokat yöreleri Romalılar'da kalırken, Fırat'ın sol kıyısı İS 297'ye değin, Partlar'la Romalılar arasında sürekli bir çatışma alanı oldu. Gümüşhane bölgesi böylece, İS 395'lere değin Romalılar'ın egemenlik alanı içinde kaldı.

BİZANSLILAR: Roma İmparatorluğu'nun İS 395'te ikiye ayrılmasından sonra, Gümüşhane yöresi Doğu Roma (Bizans) sınırları içine katıldı.

Bizans İmparatoru Herakleios, 625'te, İran'daki Sasanlı Devleti üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefer sırasında Kelkit Vadisi'nden geçen Herakleios, burada ordusunu Gürcüler ve Abhazlar (Abazalar) gibi Kafkas oymaklarıyla ve Lazlar'la güçlendirdi. Ama, Herakleios'un Aras yoluyla dönüşü sırasında, Konstantinopolis (İstanbul), Trakya üzerinden sarkan Avarlar'ın tehdidi altında kaldı. Tehlikeyi savuşturmaya çalışan Herakleios bu kez de Şahbaraz önderliğindeki Sasanlılar'ın baskınına uğradı. Şahbaraz, Herakleios'u Boğaziçi'ne dek kovaladı. Bizanslılar, Sasanlı tehlikesinden ancak, İran'ın kuzeyindeki Hazarlar'la işbirliği yaparak kurtulabildiler. O dönemde Bizans'ın Khaldia ve Koloneia themaları arasında yer alan Gümüşhane yöresi de, Bizans-Hazar askeri işbirliğine konu olan topraklardan biriydi.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Halife Ömer döneminde (634-644) Erzincan'la Erzurum'un tümüyle Araplar'ın egemenliğine girmesinden sonra Gümüşhane ve çevresi de bu egemenliği tanıdı. Bununla birlikte bu dönemde Araplar'ın salt avasım (uç) güçleri ile yöreyi egemenliklerinde tutmaları olanaksızdı. Bu nedenle Gümüşhane ve çevresi kısa bir süre sonra yeniden Bizans egemenliğine girdi. Ancak, Halife Osman döneminde (644-656) Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Erzincan Emir Habib bin Mesleme'ce Bizanslılar'dan geri alındı.

Halife Ali (656-661) ile Suriye Valisi Muaviye arasındaki çatışmalar, Araplar'ın zayıflayarak Bizans topraklarındaki etkinliklerini yitirmelerine neden oldu. Bu arada, Gümüşhane ve çevresi de yeniden Bizans egemenliğine girdi. Bu durum Emevi Halifesi Abdülmelik dönemine (685-705) değin sürdü. Bu dönemde, kısa süreli de olsa Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane Araplar'ca ele geçirildi. Abdülmelik'ten sonra, Halife Velid döneminde (705-715) Araplar ile Kafkasya'daki Hazarlar arasındaki çatışmalar Hazarlar'ın başarısıyla sonuçlandı. Bu durumdan yararlanan Bizanslılar, daha önce Araplar'ca ele geçirilen bazı yerleri geri aldılar.

Abbasiler Dönemi'nde de Araplar ile Bizanslılar arasındaki çatışmalar sürdü. Bu çatışmalar genellikle, Bizanslılar ile Araplar arasındaki vergi ilişkilerinden kaynaklanıyordu. Anlaşma uyarınca Bizanslılar'ın ödemekle yükümlü oldukları vergileri düzenli olarak vermedikleri sürece Arap akınlarının ardı arkası kesilmiyordu. Bu akınların bir başka nedeni de Bizanslılar'ın, Araplar'ın iç işlerine karışmaları idi. Bizans İmparatoru Teofilos'un Babek ayaklanması sırasında Babek'e yardım etmesi sonucu Halife Me'mun (813-833) Kapadokya'ya saldırarak 4 kaleyi ele geçirmiş daha sonra vergilerin düzenli ödenmesi ve iç işlerine karışılmaması koşulu altında Bizans ile barış anlaşması yapmıştı.

Bu dönemde Gümüşhane yöresi ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Bayburt ile İspir, bu dönemde Ermeniler, Gürcüler, Bizanslılar ve Araplar arasında bir çekişme alanı olmuştur. Bayburt Kalesi Çoruh Irmağı'nın batısındaki verimli bir ovada kuruluydu. Aynı zamanda Trabzon'dan İran'a ve Asya'nın içlerine doğru uzanan önemli bir kervan yolunun, daha az önemli bir yolla kesiştiği noktadaydı. Bayburt, bu konumu ile uzun süre yörede egemenlik kurmak isteyen çeşitli devletler için ele geçirilmesi zorunlu bir kale olmuştu. Ancak, kısa süreli el değiştirmelerin dışında, Bizans'ın önemli bir sınır kalesi olarak kalmıştır.

923'te Haldia Theması Strategosu Bardas, Haldialı Adrian ve Tatzaces adlı kişilerle birleşerek Bizans İmparatoru'na başkaldırdı. Bu kişiler Bizanslı komutan Kurkuas'ın ayaklanmayı bastırmasına değin Bayburt Kalesi'ni ellerinde tuttular. 1000 yılında, Bagrat Prensliği'ni egemenliği altına almak amacıyla bir sefer düzenleyen Bizans İmparatoru II.Basileios'a (976-1025) yöredeki birçok kentin prensleri bağlılıklarını bildirdiler. Bu kentler arasında Bayburt da bulunuyordu. II.Basileios, 1022'de ayaklanan Gürcü Kralı I.Georgi'ye karşı yaptığı ikinci sefer sırasında 2 yıla yakın Doğu Anadolu'da kaldı. İspir ve Bayburt kalelerini de ele geçirdi.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1018'den başlayarak, yeni yerleşim yerleri arayan göçebe Oğuz Türkleri Bizans sınırlarını zorlamaya başladılar. 1054'te de Van Gölü yöresine girdiler, Çoruh Vadisi'nden Parhar Dağları'na dek uzanan alanda ilerlediler. Bu yıllarda Bizans yönetiminde bulunan Gümüşhane ve yöresi de Oğuz Türkleri'nin eline geçti. Ama bu yöredeki Türk egemenliği uzun sürmedi. Türkler, kışın başlamasıyla İran'daki karargâhlarına dönünce, yöre de yeniden Bizans egemenliğine girdi. Yöre ancak 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türk egemenliğine girdi.

Türkler 1074'ten başlayarak, Erzincan, Şebinkarahisar, Divriği ve çevresini ele geçirdiler. Bu sıralarda Bayburt da Alp Arslan'ın komutanlarından Ebû-l-Kasım Saltuk'ca alınarak başkent Erzurum'dan başka Tercan, İspir, Oltu, Micingerd ve Koçmaz gibi kent ve kaleleri kapsayan Saltuklu Beyliği'nin sınırları içine katıldı. Ancak bir süre sonra, I.Haçlı Seferi'nin yol açtığı karışık ortamdan yararlanan Trabzon Duksu (dükası) Theodore Gavras'ca ele geçirildi.

I.Haçlı Seferi'nden sonra Kılıç Arslan, Bizanslılar'a karşı harekete geçerken, Danişmendli Beyi Gazi Gümüştekin de oğlu İsmail'i Bayburt'u almakla görevlendirdi. Çoruh Irmağı kıyısında ordugâh kuran İsmail, üzerine yürüyen Gavras'ı burada büyük bir yenilgiye uğratarak öldürdü. Böylece Bayburt, kısa süren Bizans işgalinden sonra, yeniden Türkler'in eline geçti. Bayburt'ta Danişmendliler'in egemenlik süresi kesin olarak bilinmemektedir. Gavras'ın ölümünden sonra Gümüşhane de Mengücükler'ce kurtarıldı. Bundan sonra, Gümüşhane'nin Mengücük, Bayburt'un ise Danişmendli egemenliğinde bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Daha sonraları Bayburt, Mengücük ya da Saltuklu egemenliği altına girmiştir. **Danişmendname**'de Kemah'taki Mengücük Beyi ile Bayburt Beyi'nin Trabzon Rumları'yla birleşerek Danişmendliler'e karşı çıktıkları belirtilmektedir. 1120'de Kemah Mengücük Beyi Melik İshak'la Artuklu Belek Gazi'nin Malatya ve Dersim'in paylaşılması yüzünden araları açıldı. Belek Gazi Erzincan'a yürüdü. Mengücüklü Melik İshak Artuklular'a karşı Trabzon Dükası Konstantin Gavras ile, Belek Gazi de Danişmendli Beyi Gazi Gümüştekin ile anlaştı. Şiran'da yapılan savaş, Melik İshak ve Trabzon Dükası'nın yenilgisi ile sonuçlandı. Konstantin Gavras'la Melik İshak tutsak edildiler. Bu sırada Şiran yöresi el değiştirme tehlikesi ile karşılaştıysa da Melik İshak'ın Danişmendli Beyi Gazi Gümüştekin'in damadı oluşu, bu olasılığı önledi.

Gerek Mengücükler gerek Danişmendliler, 1160'a doğru eski güçlerini yitirdiler. Danişmendli Beyi Yağıbasan'ın 1164'te ölümünden sonra, II.Kılıç Arslan Danişmendli topraklarını ele geçirdi ve Mengücükler'i de Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağladı.

II.Rükneddin Süleymanşah 1202'de Saltuklu Beyi Nasıreddin Mehmed'in Erzurum ve yöresindeki egemenliğine son verince, Bayburt da Anadolu Selçukluları'nın egemenliğine geçti. Kentin yönetimi Mugiseddin Tuğrulşah'a verildi. Bayburt, onun yönetimi sırasında gelişti. Tuğrulşah (1202-1225) Trabzon Rumları'nın saldırılarına karşı koymak amacı ile Bayburt Kalesi'ni onarttı.

Daha sonra Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad, Erzurum'da bağımsız bir bey olarak davranan Tuğrulşah'ın oğlu Rükneddin Cihanşah'ın egemenliğine son verdi ve yöreyi doğrudan kendi yönetimine bağladı (1230). Türk egemenliği sırasında Bayburt, kaleden dışarı taşarak Çoruh Irmağı kıyısındaki düzlüğe doğru yayılmış ve genişlemiştir. Selçuklular Dönemi'nde Tebriz'in İlhanlı Devleti'nin başkenti olarak önemli ölçüde gelişmesi Tebriz'i Anadolu'ya bağlayan yolun da canlanmasına neden olmuştur. Bu yol üzerinde bulunan Bayburt bu dönemde de önemini korumuştur.

Marco Polo (1254-1327) Bayburt'ta önemli bir gümüş madeninin varlığından söz etmektedir. Bu dönemde madenciliğin yanı sıra hayvancılık da yörenin önemli ekonomik

etkinliklerinden biriydi. İlhanlılar'la ticaret ilişkisi içinde olan Avrupalılar, Trabzon-Tebriz yolunu kullanıyorlardı. Bu yoldan geçen kervanların ödedikleri geçiş vergileri de, Bayburt'un gelişmesine büyük katkıda bulunuyordu.

Selçuklu egemenliğinin sonlarına doğru İlhanlılar'dan kaçan halk kitlelerinin Anadolu'da yerleştikleri ilk yerler Erzurum, Erzincan ve Bayburt yöreleri olmuştur. Bu kitleler, önceleri bu yörelerde Türk nüfusunun artmasına neden olurken, daha sonraları çevreyi yakıp yıkmaya ve yağmacılığa başlayarak huzursuzluk kaynağı oldular. Bu göçebe Türkmenler'den Azad Musa adlı bir kişinin yönetimindeki büyük bir topluluk kışın Bayburt, Pasinler ve İspir yörelerinde oturuyor, yazları ise Parhar Dağları'nda yaylaya çıkıyordu. Bu yöre daha önce de Türkmenler'in elinde bulunuyordu. Emir Şemseddin Muhammed Türkmani adlı bir kişinin önderliğindeki bir başka Türkmen topluluğu da, Bayburt'u merkez edinmişti. Bu göçebe Türkmenler'in yörede çıkardıkları olaylar İlhanlılar'ın dikkatini çekti ve Togu Noyan komutasındaki bir İlhanlı ordusu Türkmenler'i bu yöreden çıkardı.

Yöre son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Orta Anadolu'ya egemen olan Eretna Beyliği'nin (1335-1381) yönetimine girdi. Bir süre sonra ise Erzincan Beyi Mutahharten, Bayburt ve yöredeki öbür bazı kentleri egemenliği altına aldı.

Daha sonra Moğol istilasından kaçarak Doğu Anadolu'ya gelen Akkoyunlular yöreye egemen oldular. Bu devletin kurucusu Kara Yülük Osman Bey, göçebe Türk geleneklerine göre devleti kendi soyundan kişiler arasında bölüştürürken Bayburt'u da yeğeni Kutlu Bey'e verdi. Yöre 1410'da Karakoyunlu Kara Yusuf'un eline geçtiyse de kısa bir süre sonra, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ca geri alındı. Bu iki devletin sürekli çatışmaları, aralarında/ Bayburt'un da bulunduğu birçok kentin yıkımına yol açtı. Gümüşhane ise Bayburt'tan farklı olarak, 1204-1461 arasında kısa süreli el değiştirmeler dışında, Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlı kaldı.

OSMANLI YÖNETİMİ

Gümüşhane, 1461'de Trabzon Rum İmparatorluğu'na son veren Fatih Sultan Mehmed'ce alındı. Bayburt ise Otlukbeli Savaşı sırasında (1473) Vezirazam Mahmud Paşa'ca alındıysa da, kentte Akkoyunlu egemenliği bir süre daha sürdü. Akkoyunlular'dan sonra, 1501'de Safevi egemenliği altına giren Bayburt'a, Trabzon Valisi bulunduğu sırada Yavuz Sultan Selim 1508'de bir sefer yaptıysa da, kent Çaldıran Savaşı'na değin Safeviler'in yönetiminde kaldı. Yavuz Sultan Selim, İran Seferi'ne çıktığı sırada Tercan Ovası'nda iken, Bıyıklı Mehmed Paşa'yı Bayburt'u almakla görevlendirdi. Mehmed Paşa, 40 gün süren kuşatmadan sonra, 17 Ekim 1514'te Bayburt Kalesi'ni ele geçirdi. Yavuz Sultan Selim Çaldıran dönüşünde Bayburt, Trabzon, Şarkikarahisar ve Erzincan valiliğini Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi sırasında, 1533'te, Bayburt'ta hâlâ geçerli olan Akkoyunlu Uzun Hasan kanunlarının yerine halkın da isteğiyle vergi yükünü azaltan Osmanlı kanunlarının uygulanmasına başlandı.

Bayburt 1514'te Osmanlılar'ca alındıktan sonra kentin yönetimine getirilen Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'a gitmesinden sonra Bayburt ve Erzincan, Trabzon ile birlikte Kızıl Ahmed oğlu Mirza Bey'in yönetimine verildi. Onun ölümünden sonra Bayburt Sancağı beyliğine Nasuh Bey atandı. Bayburt Sancağı Erzurum Beylerbeyiliği kuruluncaya değin kimi zaman Diyarbakır kimi zaman da Rum (Rum-ı Hadis) Beylerbeyiliği'ne bağlandı. 1517 tarihli bir belgede Bayburt'un Kemah, Kiği, Çemişkezek ve İspir sancakları ile birlikte Diyarbakır Beylerbeyiliği'ne, 1520 tarihli Karaman-Rum Eyaleti Tahrir Defteri'nde ise Rum Beylerbeyiliği'ne bağlı olduğu görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın I.Irak Seferi sırasında (1534) ise Bayburt ve Kemah sancakları birleştirilerek daha önce Osmanlılar'a sığınan Dulkadırlı soyundan Alâüddevle Bey'in torunu ve Şahruh Bey'in oğlu Mehmed Han'a verildi. 1535'te Irak Seferi dönüşünde Bayburt ve Kemah yeni oluşturulan Erzurum Beylerbeyiliği'ne bağlanarak yine Mehmed Han'a verildi ve Bayburt Paşa Sancağı oldu. Bayburt 1551'e değin Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kaldı. Bu tarihten sonra Erzurum'un kazası oldu ve 1631'de yine bu eyaletin livası durumuna getirildi. XVII.yy'da ise Kelkit, Şiran ve Bayburt, Erzurum Eyaleti'ne bağlı birer kazaydı. Torul ise Trabzon Eyaleti'nin bir kazasıydı.

Bayburt'un Osmanlılar'ca alınmasından hemen sonra, 1516'da bir tahrir yapılmıştır. 1520 ve 1530 yıllarında yapılan iki tahrirde de Bayburt ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Bu tahrirlere göre, kale dışındaki kent, 10 mahalleden oluşuyordu. Kale, kentin kuzeyindeki bir tepenin üzerindeydi ve 2 km uzunluğunda sur ile çevriliydi. Kale, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1544'te onarıldı. 1516-1518 tarihli tahrir defterine göre Bayburt'ta 130 hane ve 41 bekâr Müslüman, 312 hane ve 51 bekâr Hıristiyan bulunuyordu.

Tahrirlerde, özellikle vergi gelirlerine bakılarak kentin ekonomik durumu konusunda bilgi edinmek olanaklıdır. Buna göre Bayburt'un ekonomik yapısı, genellikle tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Köylerde yetiştirilen tarım ürünleri Bayburt'a getirilerek buğday pazarlarında satışa sunuluyordu. Bayburt'ta koyun ve keçiden alınan vergilerin yüksekliği bu kentte hayvancılığın oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Tahrir defterlerindeki kayıtlara bakılırsa, Bayburt'ta birçok boyahane ve şaphane vardı.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: Gümüşhane, XIX. yy'da, Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir sancaktı. Doğu Karadeniz Bölgesi'nin, iç kısımlarında yer alan Gümüşhane Sancağı, kuzeyde Trabzon Merkez Sancağı, doğuda ve güneyde Erzurum Vilayeti, batıda da Sivas Vilayeti ile çevriliydi.

Sancağın merkezi olan Gümüşhane Kenti, Harşit Irmağı boyunca, ince dar bir şerit biçimindeydi. Bahçe ortasında bir-iki katlı evleriyle, XIX. yy'da, şirin bir kentti. Gümüşhane Sancağı bu dönemde Erzurum-Trabzon transit yoluna yakın olmasına karşın canlı sayılabilecek bir ticaret yaşamı yoktu. Sancak merkezinde toplanan Rum nüfus, özellikle gümüş işlemeciliğine katkıda bulunmaktaydı.

XIX. yy'ın başlarına değin oldukça iyi bir yaşam sürdüren Gümüşhane yöresi halkı, daha sonraki yıllarda savaş nedeniyle tüm Doğu Anadolu'yu saran tedirginlikten etkilenmiştir. Gümüş madenlerinin eskisi gibi işletilmemesi, yöre halkının göç etmek zorunda kalması gibi nedenlerle bölge, eski canlılığını yitirmiş; bu arada Gümüşhane Kenti harap olmuş ve nüfusu azalmıştır.

Bayburt, XIX. yy'da, İran'dan gelip Erzurum'u geçerek Karadeniz'e ulaşan ticaret yoluna yakınlığı nedeniyle, canlı bir ticaret hareketliliğine sahipti. Ancak, yüzyılın başlarında, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bayburt, Rus birliklerinin işgaline uğradı. General Paskeviç komutasındaki Rus askerleri Bayburt Kalesi'nin burç, mahalle ve camilerini tahrib ettiler. Kalenin savunulması sırasında Osmanlı askerlerinin gösterdiği direnişin öyküleri halk arasında uzun süre canlılığını korudu. Rus ilerleyişi karşısında, halkın ayaklanması ve kentin kuzeyindeki Hart Ovası'nı çevreleyen bataklıklardan yararlanarak düşmanı geri çekilmeye zorlaması, yörenin destanlarında hâlâ dile getirilmektedir.

1829 Edirne Antlaşması ile Rus işgalinden kurtulan Bayburt yöresi, savaşın sarsıntısından uzun süre etkilendi. Çevrede gelişmiş olan kilim sanayii ağır darbe yedi.

XIX. yy boyunca, İspir, Sürmene ve Of yöresinde üslenen derebeylerinin saldırısına hedef olan Bayburt, 1878 Berlin Antlaşması uyarınca Kars ve Ardahan Ruslar'a verilince, Oltu'dan taşınan Çıldır Sancağı'nın merkezi oldu. Ancak, Bayburt'a atanan mutasarrıf yörede asayişi sağlamada ve halkın güvenini kazanmada yetersiz kaldı. Bu nedenle, Bayburt 1888'de yeniden Erzurum'a bağlı bir kaza merkezi oldu.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Gümüşhane, XIX. yy'ın başından itibaren Trabzon Vilayeti'ne bağlıydı. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nde, Trabzon Vilayeti'ne bağlı Gümüşhane Sancağı, Gümüşhane Merkez, Kelkit ve Torul kazalarından oluşmaktaydı. 1877'de yapılan yeni bir düzenlemede, Gümüşhane Sancağı'na Şiran Kazası da katılınca, sancağın toplam kaza sayısı dörde yükseldi.

Günümüzde Gümüşhane İli içinde yer alan Bayburt Kazası, XIX. yy'da Erzurum Vilayeti'ne bağlıydı. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nde, Bayburt Kazası, Erzurum Vilayeti'nin Erzurum Merkez Sancağı içinde yer almaktaydı. Bu yönetsel bölünme, 1927'ye değin sürmüştür.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Gümüşhane Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 36.588 idi. Bunun 24.328'i Müslüman, 11.542'si Rum Ortodoks ve 718'i Ermeni idi (Tablo 1).

Gümüşhane Merkez Kaza'da ise, 3.240'ı Müslüman olmak üzere, toplam 4.627 erkek nüfus vardı. 1870 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Gümüşhane'de 397 de erkek

Çerkez vardı. Yine bu salnameye göre, Gümüşhane Sancağı'nda 28.393'ü Müslüman, 13.384'ü Rum Ortodoks ve 1.304'ü de Ermeni olmak üzere toplam 43.081 erkek nüfus bulunuyordu.

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise, Kelkit ve Şiran'ın nüfus verileri bulunmadığı için, Gümüşhane Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 28.907 olarak verilmektedir (Tablo 2).

Aynı salnamede, Gümüşhane Merkez Kaza'da, 5.026'sı Müslüman, toplam 8.184 erkek nüfus bulunduğu kaydedilmektedir. Sancağın toplam erkek nüfusunun 16.017'si Müslüman, 12.311'i Rum Ortodoks ve 579'u Ermeni idi.

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda Gümüşhane Sancağı'nın toplam nüfusu 130.000 idi. Bu nüfusun 118.770'ini Müslümanlar, 9.000'ini Rum Ortodokslar ve 2.100'ünü Ermeniler oluşturmaktaydı. Ayrıca, Sancak sınırları içinde 100 Katolik Ermeni ile 30 Katolik Latin de yaşamaktaydı.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, 1829'da, Gümüşhane yöresinde göçler oldu. Rus ordularının Doğu Anadolu'da işgal ettikleri topraklardan çekilmesiyle başlayan göçler, bir süre engellenemedi. Yüzyılın başlarında madencilikten zenginleşen aileler, madenlerin kapanmasıyla göçe zorlandılar. Cuinet, eski bolluk günlerinin geride kalmasına karşın, bir bölüm yöre halkının, bayındırlık işlerine büyük önem verdiklerini, okullarının kapanmasını engellemek için büyük özverilere katlandıklarını kaydetmektedir.

Karpat'ın, Osmanlı Devleti'nde 1881/1882-1893 döneminde yapılan nüfus sayımlarına ilişkin derlemesindeki verilere göre, 1881-1893 arasında, Gümüşhane Merkez Kaza'da 10.200'ü kadın, 11.756'sı erkek olmak üzere, toplam 21.956 Müslüman; 2.666'sı kadın, 2.973'ü erkek olmak üzere toplam 5.639 Rum Ortodoks ve 514'ü kadın, 638'i erkek olmak üzere toplam 1.152 Ermeni Gregoryen yaşamaktaydı (Tablo 3).

Torul Kazası toplam 36.137 nüfusla sancak içinde en kalabalık kaza iken, 28.567 nüfusla Gümüşhane Merkez Kaza ikinci ve 23.667 nüfusla da Kelkit Kazası üçüncü gelmekteydi. Tüm sancağın toplam nüfusu ise 104.639 idi.

Günümüzde Gümüşhane İli sınırları içinde yer alan Bayburt XIX. yy'da, Tebriz'den başlayıp Erzurum üzerinden Trabzon'a ulaşan İran transit yolu üzerinde önemli bir konaklama yeriydi. Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı kazanın merkezi Bayburt Kasabası idi. Bayburt'un nüfusu, XIX. yy sonlarında, 1/5'i Ermeni olmak üzere, toplam 8.000'e yaklaşmaktaydı. Bayburt Kazası'nın toplam nüfusu ise, aynı dönemde, 53.000 ile 58.000 arasında değişmekteydi. Cuinet, Bayburt Kazası'nın 1892'deki toplam nüfusunun 58.313 olduğunu yazmaktadır.

1892'de Bayburt Kazası nüfusunun dinsel dağılımı şöyleydi:

Topluluk Adı	Nüfus
Müslüman	46.812
Ermeni Gregoryen	10.579
Rum Ortodoks	589
Yabancı	333
Toplam	58.313

Tablo 1

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre, Gümüşhane Sancağı Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Topluluk Adı			
Kaza Adı	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni	Toplam
Gümüşhane	3.240	820	567	4.627
Yağmurdere	514	—	—	514
Kelkit	7.258	744	61	8.063
Şiran	3.991	621	—	4.612
Torul	4.238	8.700	90	13.028
Kürtün	5.087	657	—	5.744
Toplam	24.328	11.542	718	36.588

Tablo 2

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre, Gümüşhane Sancağı Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Topluluk Adı			
Kaza Adı	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni	Toplam
Gümüşhane	5.026	2.579	579	8.184
Yağmurdere	1.133	538	—	1.671
Torul	3.253	8.064	—	11.317
Kürtün	4.686	761	—	5.447
Kokas	1.919	369	—	2.288
Toplam	16.017	12.311	579	28.907

Tablo 3

1881/ 82-1893 Döneminde, Gümüşhane Sancağı Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı	Kaza Adı				
	Gümüşhane Merkez Kaza	Torul Kazası	Kelkit Kazası	Şiran Kazası	Toplam
Müslüman					
Kadın	10.200	9.001	11.059	7.115	37.375
Erkek	11.756	10.457	12.191	7.406	41.810
Rum Ortodoks					
Kadın	2.666	8.000	163	834	11.663
Erkek	2.793	8.679	141	892	12.505
Ermeni Gregoryen					
Kadın	514	—	58	100	672
Erkek	638	—	55	121	814
Toplam	28.567	36.137	23.667	16.468	104.839

Sancak merkezi olan Gümüşhane, büyük bir kent değildi; yörenin öbür önemli kentleri de, gerçekte, büyükçe birer kasaba idiler. Gümüşhane'de bir mutasarrıf ile Rum Ortodokslar'ın bir başpiskoposu bulunmaktaydı.

Sancak sınırları içinde olsun olmasın, maden çıkarılan tüm yerlerde yaşayan Rumlar, Gümüşhane'deki "Chaldee Başpiskoposluğu" adı verilen dinsel makama bağlıydı. Örneğin, Konya Vilayeti'nde Bolkar Dağı çevresineki Rum köylerin halkı da bu piskoposluğa bağlı sayılmaktaydı. Gümüşhane Kenti'nde, XIX. yy'da, Düyun-ı Umumiye ile Reji İdaresi'nin de temsilcilikleri bulunmaktaydı.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi, Gümüşhane Sancağı'nda toplam 15.338 hane

ve 330 köy bulunduğunu kaydetmektedir (Tablo 4). Gümüşhane Sancağı'nda Torul Kazası 6.800 hane ile başta gelirken, onu 3.148 hane ile Kelkit izlemekte, 2.042 hane ile Gümüşhane Merkez Kaza ise üçüncü gelmekteydi. Gümüşhane Sancağı'nın kazaları arasında en çok köyü olan Şiran idi. 96 köylü Şiran'dan sonra, 74 köyle Torul ikinci, 63 köyle de Kelkit üçüncü sırayı almaktaydı. 1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Gümüşhane Sancağı'nda 29.201 hane vardı.

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Gümüşhane Merkez Kaza'nın 6.750 hane ve 65 köyle, sancak içinde öne geçtiği görülüyor (Tablo 4). Kelkit ve Şiran'a ilişkin verilerin yer almadığı 1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, 6.297 hane ile Torul Kazası ikinci gelmekteydi. Kürtün ile Torul'un, sırasıyla, 51 ve 50 köyü vardı.

1886 Trabzon Vilayet Salnamesi ise, Gümüşhane Merkez Kaza, Torul, Kelkit, Şiran kazaları ile Kürtün, Kokas ve Yağmurdere bucaklarının hane sayılarını, sırasıyla 6.751, 6.297, 5.615, 4.326 ve 6.122 olarak vermektedir.

Shaw'a göre, Gümüşhane Kazası'nın toplam nüfusu 1885'te 28.597 iken, üçte bir oranında artarak, 1914'te 40.635 olmuştur (Tablo 5). Gümüşhane'de yaşayan Müslüman nüfus aynı dönemde, yine 1/3 oranında artarken, Rum Ortodoks nüfus yarısı kadar artmıştır. Yine, Shaw'a göre, 1885-1914 arasında Torul Kazası'nın toplam nüfusu, yarıya yaklaşan bir artış göstermiştir (Tablo 5). Torul'un Müslüman nüfusu aynı dönemde % 52, Rum Ortodoks nüfus ise % 83 oranında artmıştır.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Gümüşhane Sancağı'nda 3 hükümet konağı, 1 menzilhane, 469 cami ve mescit, 2 tekke ve 1 türbe bulunduğu kaydedilmektedir (Tablo 6). Cuinet ise, Gümüşhane'de bir garnizon olduğunu yazmaktadır. Yine aynı salnameye göre Gümüşhane Sancağı'nda 77 han, sürekli kalınan misafirhane olarak kullanılan 1916 oda, 4 hamam, 33 kahve vardı.

Cuinet, Gümüşhane Sancağı'nın 1888-1889 yıllarında, Trabzon Vilayeti genel bütçesinde yer alan gelirinin toplam 780.839 kuruş olduğunu yazmaktadır. Yine Cuinet'ye göre, Gümüşhane Sancağı'ndaki vergi yükümlülerinin, XIX.yy sonlarında kazalara göre dağılımı şöyleydi:

Kaza Adı	Vergi Yükümlüleri
Gümüşhane Merkez	8.159
Torul	10.032
Şiran	15.400
Kelkit	
Toplam	33.591

TARIM: Gümüşhane yöresi dağlık olduğu için, bölgede tarım gelişmemişti. Yörede, sert bir iklim egemendi. Ancak, iklim vadilerde bir ölçüde ılımanlaşmaktaydı. Dağları kaplayan ormanlar, dökümhanelere odun sağlamak ve madenleri işletmek için büyük ölçüde yok edilmiş durumdaydı. Yöre halkı geçimini daha çok madencilikten sağlıyordu.

XIX. yy'da Gümüşhane yöresinin başlıca tarım ürünlerini tahıllar ve sebzeler oluşturmaktaydı. Tahıllar arasmda, buğday, arpa, çavdar ve mısır önemli yer tutmaktaydı.

Tablo 4
1869 ve 1881 Trabzon Vilayet Salnamelerinde, Gümüşhane Sancağı'ndaki Hane ve Köy Sayıları

Kaza ve Bucak Adı	1869 Hane	1869 Köy	1881 Hane	1881 Köy
Gümüşhane	2.042	31	6.750	65
Kokas	—	—	1.479	28
Yağmurdere	300	17	678	25
Torul	6.800	74	6.297	50
Kürtün	1.819	49	4.037	51
Kelkit	3.148	63	—	—
Şiran	1.229	96	—	—
Toplam	15.338	330	19.241	219

Tablo 5
Gümüşhane ve Torul Kentleri Nüfusunun 1885-1914 Dönemi'ndeki Değişimi

Kent Adı	Topluluk Adı	1885	1914
Gümüş-hane	Müslüman	21.986	29.639
	Rum Ortodoks	5.459	9.179
	Ermeni Gregoryen	1.152	1.817
	Toplam	28.597	40.635
Torul	Müslüman	19.458	29.686
	Rum Ortodoks	16.679	30.547
	Ermeni Gregoryen	—	24
	Toplam	36.137	60.257

Tablo 6
1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre, Gümüşhane Sancağı'nda Taşınmaz Malların Dağılımı

Taşınmaz Mal	1878
Hükümet Konağı	3
Cami,Mescit	469
Tekke	2
Türbe	1
Medrese	23
Okul	223
Hamam	4
Han	77
Oda (misafirhane)	1.916
Değirmen	396
Fabrika	7
Ekmek Fırını	51
Dükkân	798
Kahve	33
Hane	29.201
Arsa	2.168
Dam ve Ahır	12.187
Ambar	86
Samanlık	15.350
Dink (Bulgur yapımevi)	3
Çeşme	487
Menzilhane	1

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Gümüşhane Sancağı'nda yetiştirilen tahıllardan, 325.192 kile ile arpa 248.759 kile ile de buğday ilk iki sırayı almaktadır. Aynı salnameye göre, Gümüşhane Sancağı'nda ekilen çavdar yılda 35.333 kileyi, mısır ise 20.455 kileyi bulmaktaydı.

Çoğunlukla hayvan yemi olarak kullanılan fiğ üretimi 20.135 kileyi bulmakta, ikinci önemli hayvan yemi yoncanın üretimi ise 6.940.360 kıyyeye ulaşmaktaydı.

Aynı salnameye göre, Gümüşhane Sancağı'nda yetiştirilen çeşitli meyvelerin toplamı 9.620 kıyye (okka) iken, armut tek başına 264.065 kıyyeyi bulmaktaydı.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Gümüşhane Sancağı'nda elde edilen ürünler:

Ürün Adı	Miktar
Tütün	320 Kıyye
Yonca	6.940.360 "
Kendir	1.530 "
Sebze	289.855 "
Armut	264.065 "
Çeşitli Meyveler	9.620 "
Toplam	7.505.750 Kıyye
Buğday	248.759 Kile
Çavdar	35.333 "
Darı	18.520 "
Arpa	325.192 "
Fasulye	745 "
Mercimek	618 "
Mısır	20.455 "
Fiğ	20.135 "
Toplam	669.757 Kile

Cuinet, 1885-1890 arasında, Gümüşhane Sancağı'nda üretilen tarım ürünlerinin, kazalar bakımından dökümünü vermektedir. Cuinet'ye göre, Gümüşhane Sancağı sınırları içinde en çok üretilen tahıl ürünü 46.810 hektolitre ile arpa idi (Tablo 7). Arpayı, 32.480 ve 23.430 hektolitre ile buğday ve mısır izlemekteydi.

Hayvan yemi olarak kullanılan saman miktarı Gümüşhane Merkez Kaza'da 2.234.800 kg, Torul Kazası'nda 1.987.700 kg ve Şiran ile Kelkit kazalarında toplam 400.000 kg idi. Ayrıca, Cuinet verilerinin gösterdiği gibi, sebze ve meyve üretiminin toplam tarım üretimi içinde önemli yeri vardı. Dört kazanın toplam sebze üretimi 501.690 kg'ye, toplam meyve üretimi ise 311.940 kg'ye ulaşmaktaydı.

Gümüşhane Sancağı'nda toplam 47.600 kg bal elde edilmekteydi; bunun 22.600 kg'si Gümüşhane Merkez Kaza'da üretilmekteydi. Cuinet'ye göre, 1892'de Bayburt çevresinde 27.000 arı kovanı vardı, Bayburt'tan dış ülkelere de balmumu gönderilmekteydi. Ayrıca, yörede, sınırlı da olsa, ipekböcekçiliği yapılmaktaydı. 1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Gümüşhane Sancağı'nda 100 kıyyelik ipek kozası elde edilmekteydi.

HAYVANCILIK: XIX. yy'da Gümüşhane yöresinde tarım gibi, hayvancılık da gelişmiş değildi.

1901 Trabzon Vilayet Salnamesi, Gümüşhane çevresinde yetiştirilen hayvan türleri ve miktarlarının dökümünü vermektedir. Bu salnameye göre, yörede en çok

koyun ve keçi beslenmekteydi (Tablo 8). Toplam 62.993 baş koyunun 22.996'sı Torul ve Kürtün'de; 21.865'i de Kelkit'te yetiştirilmekteydi. Büyükbaş hayvanlarda, toplam 9.150 ve toplam 9.015 ile öküz ve inek ön sıralarda yer almaktaydı. Şiran Kazası'nda 75, Kelkit Kazası'da 50 deve vardı. At, katır ve eşek yük taşımada kullanılmaktaydı.

Hayvancılığın Bayburt yöresinde daha önemli bir yeri vardı. XIX. yy'da bu yöreden çevre illere ve dış ülkelere deri işleri ve kavurma gönderilmekteydi. Bayburt yöresinde, 1892'de, 60.000'in üstünde sığır, 300.000'in üstünde küçük baş hayvan, 6.000'in üstünde at ve 2.500'ün üstünde de eşek beslenmekteydi.

MADENLER: Gümüşhane adı, yörede gümüş madenleri olduğunu açıkça gösterir. Yöredeki gümüş madenleri eski çağlardan beri işletilmekteydi. XIX. yy'da ise, Gümüşhane Merkez Kaza'da başlıca iki yerde simli (gümüşlü) kurşun madeni vardı. 1882'de bu iki maden Yunan uyruklu Papalar Kardeşler'e ihale edilmişti. Papalar Kardeşler, madenlerin işletilmesine karşılık toplam üründen % 10'luk payı gümüş vergisi olarak hükümete ödemekle yükümlüydüler. 1891 Trabzon Vilayet Salnamesi, her iki madenin cevher ve katmanlar açısından çok zengin olduğunu belirtmektedir.

Aynı salnameye göre, Torul Kazası'nın Kürtün Bucağı'nın 3 köyünde, 5 ayrı yerde gümüşlü kurşun ve bakır madenleri bulunmaktaydı. Elgül, Şeyli ve Emriye köylerindeki bu madenlerin işletme ruhsatları 1885'te Giresunlu Hüseyin Nazif Efendi'ye verilmişti.

Torul Kazası'nın Ziyane Köyü'nde de, XIX. yy'ın sonlarına doğru yeni bir simli kurşun yatağı bulunmuştu. Ayrıca, Körkese Köyü'nde 2 simli kurşun ve bir bakır yatağı vardı. Artıl Köyü'ndeki simli kurşun madeninin cevheri çok zengindi.

Simli kurşun madenleri yöre halkının başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı. 1828 Savaşı'ndaki Rus işgali yörede bazı madenlerin kapanmasına ve madenciliğin darbe yemesine yol açtıysa da, yörede maden işçiliği babadan oğula geçen bir meslek olarak sürüp gitti. Cuinet, Gümüşhane bölgesinin eski çağlarda gümüş yönünden çok zengin oluşuna, Rum ailelerin kiliselere sundukları gözalıcı gümüş adakların tanıklık ettiğini kaydetmektedir.

TİCARET VE SANAYİİ: XIX.yy'da Gümüşhane Sancağı'nda ticaret yok denecek durumda idi.

El sanatları alanında ise, büyük ölçüde dokumacılık önemliydi. 1889 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Gümüşhane Merkez Kaza'da da tiftik yününden çoraplar dokunduğu; meşin ve sahtiyan işlemeciliği yapıldığı belirtilmektedir.

Aynı salnamede, Kürtün Bucağı'nda kilim dokunduğu ve küfe yapıldığı; Kelkit Kazası'nın bazı köylerinde ise kilim, seccade, halı ve çorap dokunduğu kaydedilmektedir. Tüm bu dokuma ürünleri, satılmak üzere Gümüşhane ve Trabzon'a gönderilmekteydi.

Bayburt Kazası'nın ise halı, kilim ve seccadeleri çok ünlüydü. Ayrıca, XIX.yy'da Bayburt halkı, silah yapımı ve başta demir olmak üzere maden işlemeciliği ile kuyumculukta uzmanlaşmıştı.

Tablo 7

1885-1890 Döneminde, Gümüşhane Sancağı'nda Elde Edilen Ürünlerin Ortalama Miktarları

Ürün Adı	Gümüşhane Merkez-Kazası	Torul Kazası	Şiran ve Kelkit Kazaları	Toplam
Buğday	11.900	9.580	11.000	32.480
Arpa	15.130	13.600	18.080	46.810
Mısır	120	9.310	14.000	23.430
Toplam (Hektolitre olarak)	27.150	32.490	43.080	102.720
Yulaf	150	2.300	—	2.450
Fasulye	—	41.480	22.000	63.480
Fındık	—	—	10.000	10.000
Üzüm	380	1.380	—	1.760
Ceviz	2.750	11.750	6.000	20.500
Saman	2.234.800	1.987.700	400.000	4.622.500
Sebze	262.240	139.450	100.000	501.690
Meyve	166.980	64.960	80.000	311.940
Bal	22.600	15.000	10.000	47.600
Öbürleri	3.000	42.000	30.000	75.000
Toplam (Kg olarak)	2.692.900	2.306.020	658.000	5.656.920

Tablo 8

1901 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Gümüşhane Sancağı'nda Yetiştirilen Küçük ve Büyükbaş Hayvan Türleri İle Miktarlarının Dağılımı

Hayvan Türü	Gümüşhane Merkez-Kaza	Kokas Bucağı	Yağmurdere Bucağı	Torul ve Kürtün	Kelkit Kazası	Şiran Kazası	Toplam
İnek	1.200	1.115	1.000	3.000	1.500	1.200	9.015
Öküz	1.500	800	550	800	3.500	2.000	9.150
Deve	—	—	—	—	50	75	125
At	600	495	250	80	300	550	2.275
Katır	150	30	14	195	20	45	454
Eşek	1.250	515	10	30	1.000	300	3.105
Koyun	5.668	1.721	2.178	22.996	21.865	8.564	62.992
Keçi	9.878	2.963	1.448	17.066	14.489	17.732	63.576
Toplam	20.246	7.639	5.450	44.167	42.724	30.466	150.692

ULAŞIM: XIX.yy'da Gümüşhane yöresi, Erzurum'un canlı ticaretine yakın olmakla birlikte, ulaşım olanakları yeterince gelişmemişti. Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayburt Kazası ticaret bakımından daha canlıydı.

1899 Trabzon Vilayet Salnamesi, Gümüşhane ile Erzincan arasında yapılan karayoluna ilişkin bilgi vermektedir. Bu yolun yapımı sırasında 2.077 m'lik toprak tesviyesi, 509 m yol temizleme çalışması ve 280 m de kuru istinad (dayanak) duvarı yapılmıştır. 17.500 m uzunluğundaki yolun yapımında, toplam 38.430 işçi çalıştırılmış ve 22.729 kuruş harcanmıştı.

Cuinet'ye göre, 1892'de, Bayburt'un ulaşıma elverişli bir yolla Erzincan'a bağlanabilmesi için, Trabzon-Erzurum ve Erzurum-Erzincan yollarının kavşağındaki şoseye ulaşılması, böyle bir yolun da en az 93 km olması gerekmekteydi. Bayburt yöresinin, sancak merkezi Erzincan'a ve çevredeki bölgelere bağlanabilmesi için, toplam 230 km yol yapılması gerekmekteydi.

EĞİTİM: XIX.yy'da Gümüşhane Sancağı, eğitim açısından ileri düzeyde değildi. Sancak sınırları içinde ilkokul, rüştiye ve medreseler vardı; yörede idadi yoktu.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre tüm sancakta, 2.968 öğrencisi olan toplam 147 Müslüman okulu vardı (Tablo 9). Gümüşhane Merkez Kaza'daki Müslüman okul sayısı 37, öğrenci sayısı ise 679 idi. Rum Ortodokslar'ın 10 okulunda ise toplam 309 öğrenci okumaktaydı. Aynı salnameye göre, Kelkit ve Şiran Kazaları'ndaki toplam 58 Müslüman okulunda 1.516 öğrenci okumaktaydı (Tablo 9). 1869 verilerine göre, Rum Ortodokslar'ın en çok Torul Kazası'nda okulları vardı:
25 okulda toplam 790 öğrenci okumaktaydı. Aynı salname, Torul Kazası'nda 131 kilise ve 161 rahip olduğunu yazmaktadır.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi, Gü-

müşhane Sancağı'nda toplam 23 medrese, 223 okul bulunduğunu yazmaktadır. Cuinet'ye göre ise, 1892'de Gümüşhane Sancağı'ndaki okul ve medrese sayısı 159, bu okulların öğrenci sayısı ise 2.586'sı erkek, 100'ü kız olmak üzere, toplam 2.686 idi (Tablo 10). Cuinet, sancak sınırları içindeki 33 Rum Ortodoks okulunda 48 öğretmen ve 1.825 öğrenci bulunduğunu kaydetmektedir. 1892'de, Gümüşhane Sancağı'nda 1 Ermeni okulu vardı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Gümüşhane Merkez, Kelkit ve Bayburt kazalarında birer rüştiye bulunmaktaydı. Bu okulların öğrenci sayısı, sırasıyla, 65, 31 ve 85 idi. Aynı salname Gümüşhane'deki Ulu Cami Medresesi'nde 17, Bayburt'un toplam 17 medresesinde de 252 öğrenci bulunduğunu belirtmektedir. Öte yandan Bayburt'un Ziyaiye Kütüphanesi'nde 1.876 kitap bulunmaktaydı.

Cuinet'ye göre, 1892'de Bayburt Kazası'nda 83 medrese, 1 rüştiye ve 25 ilkokul vardı. Cuinet'nin verileri, Ermeniler'in 8, Rum Ortodokslar'ın 1 okulu bulunduğunu göstermektedir.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA GÜMÜŞHANE

Gümüşhane, Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradığı Rus işgali ve Temmuz 1919'daki Erzurum Kongresi çalışmalarıyla adını duyuran illerden biridir. Gümüşhane ile ilçeleri 1916-1918 arasında Rus işgalinden büyük zarar görmüş, ancak Milli Mücadele Dönemi'nde (1919-1923) herhangi bir işgale uğramamıştır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA DURUM: Gümüşhane, 1914'te Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir sancaktı. Torul, Şiran ve Kelkit kazaları da bu sancağa bağlıydı. 1980'lerde Gümüşhane'nin en büyük ilçesi olan Bayburt o sırada Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir kaza merkezi idi. Kazalarıyla birlikte 100.000'i aşan Gümüşhane Sancağı nüfusunun önemli bir bölümünü Rumlar oluşturuyordu. Öyleki, Torul Kazası'nda Rum nüfus çoğunluktaydı. Bu kazada 30.547 Rum'a karşılık 29.686 Müslüman, 25 dolayında da Ermeni yaşıyordu. Ayrılıkçı Rumlar'ın yörede oluşturmayı planladıkları Rum Pontos Devleti sınırları içine Gümüşhane'yi de katmalarının temelinde biraz da bu nüfus yapısı vardı.

Aynı dönemde Gümüşhane'yi kendi nüfuz bölgesi olarak gören bir başka devlet Rusya idi. Nitekim, Ruslar'ın Doğu Anadolu'daki askeri harekâtı sürerken, 26 Nisan 1916'da, Petrograd'da (bugünkü Leningrad) İtilaf Devletleri arasında bir antlaşmaya varılmış ve Sivas-Kayseri-Mersin çizgisinin doğusunda kalan tüm Anadolu toprakları, kağıt üzerinde Ruslar'a bırakılmıştı. Bölgenin bölüşümünde pay isteyen bir başka güç de Ermeniler'di. Trabzon'dan başlayarak düşey bir çizgi çizen Ermeniler bu çizginin doğusundaki tüm toprakların, dolayısıyla Gümüşhane yöresinin, kendi toprakları olduğunu ileri sürüyorlardı.

KOP DAĞI SAVAŞLARI VE GÜMÜŞHANE'NİN İŞGALİ: Yöre böylesine karmaşık hesaplara konu olurken, Osmanlı Devleti, Almanya ile imzaladığı antlaşma gereğince Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Çanakkale Savaşı dışında, bu savaşın ilk iki yılında en yoğun çatışmalar Doğu Cephesi'nde oldu. Rus Kafkas Ordusu'na karşı yapılan Köprüköy, Tortum, Sarıkamış, Azap ve Güney Aras savaşları, temelde, Osmanlı ordularının yenilgisiyle sonuçlandı.

1916 başlarında, Çanakkale Cephesi'nde önemli bir değişiklik oldu. Giriştikleri yoğun saldırılara karşın, Çanakkale'yi aşamayacaklarını anlayan İtilaf kuvvetleri, 1915 sonunda bu cepheyi boşalttılar. Bunun

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Gümüşhane Milletvekilleri

Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Görev Dönemi
Hasan Fehmi (Ataç) Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912 1914-1918
Hayri Efendi	Bağımsız	1908-1912 Nisan 1912-Ağustos 1912
İbrahim Lütfü Paşa	Bağımsız	1908-1912
Veysel Rıza Bey	Bağımsız	1914-1918

Tablo 9
1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Gümüşhane Sancağı'ndaki Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarının Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Gümüşhane	Yağmurdere	Torul	Kürtün	Şiran ve Kelkit	Toplam
Müslüman						
Okulu	37	5	29	18	58	147
Öğrenci Sayısı	679	126	503	144	1.516	2.968
Medrese	7	1	5	1	79	93
Müderris	6	1	36	1	23	67
İmam	34	16	1	13	109	173
Hatib	22	7	29	18	42	118
Tekke	—	—	1	—	6	7
Cami ve Mescit	29	16	43	22	27	137
Rum Ortodoks						
Okulu	10	—	25	3	17	55
Öğrenci	309	—	790	41	103	1.243
Ermeni Okulu	1	—	2	—	1	4
Öğrenci	125	—	15	—	20	160
Kilise	10	—	131	7	14	162
Rahip	11	—	161	9	17	198

Tablo 10
1892'de Gümüşhane Sancağı'ndaki Okulların Etnik ve Dinsel Dağılımı İle Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Topluluk Adı	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni	Toplam
Okul, Medrese Sayısı	159	33	1	193
Öğretmen Sayısı	163	48	2	213
Öğrenci Sayısı				
Erkek	2.586	1.810	70	4.466
Kız	100	15	20	135
Öğrenci Toplamı	2.686	1.825	90	4.601

üzerine, buradan alınan üç kolordunun, 2. Ordu adı altında birleştirilmesi ve Doğu Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırıldı. Ordunun başına da Ahmed İzzet Paşa getirildi.

Bu hazırlıkların Ruslar'ca öğrenilmesi, Rus Kafkas Ordusu'nun, 1916 saldırısını çabuklaştırmasıyla sonuçlandı. Nitekim, Ocak 1916'da harekete geçen Yudeniç komutasındaki Rus birlikleri, zorlu bir saldırıdan sonra, 16 Şubat'ta Erzurum'a girdiler. İlerlemeyi sürdüren Rus orduları, 12 Mart'ta da Tercan'ı aldılar. Buradaki Türk birlikleri Karasu Irmağı dirseğinin gerisine çekildi. Bir başka Rus birliği General Liyahof komutasında Karadeniz kıyısı boyunca ilerledi ve 18 Nisan'da Trabzon'u işgal etti.

Rus saldırılarının kuzeyde ve doğuda yoğunlaşması üzerine, 5. Kolordu Komutanı Fevzi (Çakmak) Paşa, 1. Mıntıka Komutanlığı göreviyle, 16 Mart'ta Bayburt'a geldi. Trabzon'un batısından başlayarak, Zigana ve Soğanlı dağlarının kuzeyinden Bayburt'un doğusuna uzanan 150 km'lik bir cephe oluşturuldu ve Liyahof grubunun saldırıları durduruldu. Buna karşın, 12. Türkistan Kolordusu Çoruh üzerinden Bayburt yönünde, yeni bir saldırıya geçti. 10 km'lik bir alanda yapılan bu saldırıyı güneyden tamamlamak isteyen 2. Türkistan Kolordusu, 15 Nisan'da, Kop Dağı'nda geri püskürtüldü. Rus birlikleri, daha sonraki üç ay boyunca, Kop Dağı'nı aşamadılar.

Haziran 1916'da, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Trabzon'a saldırmak amacıyla, Bayburt'ta hazırlıklara başladı. Harekâtı Fevzi (Çakmak) Paşa yönetecek, Ruslar Of-Sürmene hattına sürüldükten sonra, Trabzon'a saldırılacaktı. Saldırı, 21 Haziran gecesi baskın biçiminde başladı ve ilk ağızda başarılı da oldu. Trabzon üzerine yürüneceği sırada Ruslar'ın Bayburt yönünde genel bir saldırıya geçtikleri haber alındı ve harekât durduruldu. 2 Temmuz'da başlayan Rus genel saldırısı karşısında tutunamayan Türk birlikleri, Kop Dağı ve Tercan yöreşinde çekilmeye başladılar. Bu arada, Ruslar'ın 2. Türkistan Kolordusu da Kop Dağı cephesini yarmıştı. 7 Temmuz'da Gümüşhane'ye giren Rus birlikleri, 9 gün sonra da Bayburt'u aldılar. 17 Temmuz'da iki piyade tümeni ve Sibirya Kazak Tugayı ile Kelkit'e yönelen Ruslar, bir-iki gün içinde burayı da ele geçirdiler. 1916 Ağustos başında Torul da Rus birliklerinin eline geçince, Gümüşhane, bütün kazalarıyla birlikte Rus işgali altına girmiş oldu.

SOVYET DEVRİMİ SONRASI GELİŞMELER VE GÜMÜŞHANE'NİN KURTULUŞU: Doğu Anadolu'daki pek çok kent ve kasaba gibi, işgal altındaki Gümüşhane de kimi ayrılıkçı Ermeniler'in baskılarına sahne oldu. İşgale değin, Gümüşhane'de 2.000 dolayında Ermeni yaşıyordu. Kentte, Dibicin Çeşmesi karşısında bir Ermeni mahallesi vardı. Kaymaklı Mahallesi'ndeki Ermeni kilisesi ise yakın çevrenin dinsel merkezi durumundaydı. Bu nedenle, Ermeniler yörede etkinlik kazanmaya büyük önem veriyorlardı. Dolayısıyla, ayrılıkçı Ermeniler'in ihbarlarına dayanan baskılar, silahlı çetelerin saldırıları ve Müslüman halkı göçe zorlama eylemleri burada da sürdürüldü.

Rus işgalinden yararlanarak gerçekleştirilen ve yer yer cinayetlerle sonuçlanan bu saldırılar sürüp giderken, 1917 Rusyası büyük değişikliklere tanık oldu: Şubat 1917'de Çarlık rejimi yıkılarak Geçici Devrim Hükümeti kuruldu. Bu hükümetin yerini de, Ekim 1917 Devrimi'yle kurulan Sovyet Hükümeti aldı. Hükümette ağırlığı olan Bolşevik Partisi'nin yönetime gelmeden önceki temel sloganlarından biri, "savaşa hayır" dı. Nitekim, Bolşevikler'in, hükümet kurulduktan sonra ele aldıkları ilk konu savaşı sona erdirecek görüşmelere başlamak oldu. Bu amaçla, Osmanlı Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında, Erzincan'da kısa süren bir görüşme yapıldı ve 18 Aralık'ta ateşkes antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, kesin bir barış antlaşması imzalanıncaya değin, karşılıklı olarak ateş kesilecek, her iki tarafın askeri güçleri arasında tarafsız bir bölge oluşturulacaktı.

Antlaşmanın ardından Ruslar çekilme hazırlıklarına başlarken, Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti de Kafkas Orduları Grubu'nu dağıtarak 2. Ordu'yu Suriye-Filistin Cephesi'ne gönderdi ve bölgeyi 3. Ordu'ya bıraktı. Ancak, işgal yıllarında oldukça güçlenen ayrılıkçı Ermeniler saldırılarını bu dönemde de sürdürünce, Albay Halit Bey komutasında bir milis gücü oluşturuldu. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir'in desteğinde hareket eden milisler, Gümüşhane yöresinden başlayarak, doğuya doğru ilerlediler ve Ermeniler'in elindeki kasaba ve kentleri teker teker ele geçirdiler. Bu harekât sırasında, 14 Şubat'ta Torul, 15 Şubat'ta Gümüşhane, 17 Şubat'ta da Kelkit kurtarıldı. Birkaç gün sonra, 21 Şubat 1918'de Bayburt da ele geçirilince, işgal altındaki bütün Gümüşhane kasabaları kurtarılmış oldu.

MONDROS MÜTAREKESİ GÜNLERİNDE GÜMÜŞHANE: Gümüşhane, Milli Mücadele yıllarında yabancı işgaline uğramamakla birlikte, ayrılıkçı Rum çetelerinin yoğun etkinliklerine tanık oldu. Trabzon'u merkez edinerek bir Pontos Rum Devleti kurmayı amaçlayan ve Mondros hükümlerinin sağladığı ortamdan yararlanan silahlı Rum çeteleri, bütün Doğu ve Orta Karadeniz'de olduğu gibi Gümüşhane yöresinde de etkinliklerini artırdılar. Bu gelişmeler üzerine, merkezi Trabzon'da olan ve Gümüşhane Sancağı ile kazalarını da kapsayan bir örgütlenmeye gidilmesi kararlaştırıldı. Çalışmalar kısa sürede olgunlaştırıldı ve 12 Şubat 1919'da, Trabzon'da, Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye adı altında bir örgüt kuruldu. Şiran, Kelkit, Torul ve Gümüşhane delegelerinin de katılmasıyla, ilk kongresini 23 Şubat 1919'da yapan örgütün ikinci başkanlığına Gümüşhane delegesi, Kadirbeyoğulları'ndan Zeki Bey seçildi. Bir süre sonra, örgütün sancak ve kaza şubeleri de kuruldu. Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Gümüşhane Şubesi Başkanlığı'na Mustafa Bey getirildi.

İzmir'in işgalinden sonra, Karadeniz yöresindeki Pontos'cu Ruslar'ın etkinlikleri daha bir yoğunluk kazanınca, başta Kadirbeyoğlu Zeki Bey olmak üzere, Gümüşhaneli aydınlar Trabzon'daki örgüt merkezine başvuruda bulunarak, örgütün yeni bir kongre toplamasını ve çalışmaların, geniş bir alana yayılarak daha temsili bir yapıya kavuşturulmasını istediler. Bu öneri uygun bulundu ve 28 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin ikinci kongresi yapıldı. Zeki Bey'in kongre başkanlığına verdiği bir önerge üzerine de, Van, Bitlis, Erzurum, Elaziz, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerine telgraf çekilmesi, daha geniş bir kongre toplanması için çağrıda bulunulması kararlaştırıldı.

ERZURUM KONGRESİ'NDE GÜMÜŞHANELİLER: Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin çektiği telgraf daha Erzurum'a ulaşmadan, örgüt merkezine aynı içerikte bir telgraf geldi. Telgraf, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nce çekilmişti ve Trabzonlular'ı Erzurum'da toplanacak Doğu İlleri Kongresi'ne çağırıyordu. Bunun üzerine, vilayetlerden gelecek yanıtları beklemek amacıyla ara verilen Trabzon Muhafaza-i Hukuk Kongresi sürdürüldü ve Erzurumlular'ın çağrısına uyulması oybirliğiyle karar altına alındı.

23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne, Gümüşhane'den Kadirbeyoğlu Zeki Bey, Kelkit'ten Müftü Osman Efendi, Şiran'dan Müftü Hasan Fahri Efendi katıldılar. Alemdarzade Tevfik Bey'le Abdullahağazade Zahit Efendi de Bayburt'u temsil ediyorlardı. Kongre'nin başında, Gümüşhane delegeleri Giresun ve Trabzon delegeleri ile ortak bir tutum içinde görünüp, Mustafa Kemal'in divan başkanlığına karşı çıktılarsa da, daha sonra bu noktadaki itirazlarını geri aldılar. Kongre çalışmalarına etkin bir biçimde katılan Gümüşhane delegelerinin başında, Şiran delegesi Müftü Hasan Fahri Efendi geliyordu. Nitekim, kongrenin açılış ve kapanış konuşmalarını Hasan Fahri Efendi yaptı.

Erzurum Kongresi'nden sonra, Kongre'de alınan karar gereğince, bütün vilayet, sancak ve kazalarda Müdafaa-i Hukuk örgütleri kurulması yoluna gidildi. Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Şubesi olarak anılan Gümüşhane, Torul, Şiran, Kelkit direniş örgütleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldı. Bayburt'ta da bu ad altında bir örgütlenmeye gidildi ve başkanlığına Nazım Bey getirildi.

ŞEYH EŞREF AYAKLANMASI: Milli Mücadele yıllarında Gümüşhane yöresini etkileyen olaylardan biri de, Hart Ayaklanması da denen Şeyh Eşref Ayaklanmasıydı. Şeyh Eşref, Bayburt'un Hart Bucağı'na bağlı Hart Köyü'nde oturan bir tarikat reisiydi. Tanrı'nın elçisi olduğunu ve şeriat düzenini uygulamak için gönderildiğini ileri süren Eşref, 1908'den bu yana yörede etkinlik sağlamıştı. Onun propaganda ve örgütlenme çabalarının yoğunlaşması ve çevresinde dört yüzü aşkın silahlı adamın toplanması üzerine, Bayburt Kaymakamı Erzurum Valiliği'ni durumdan haberdar etti ve zaman geçirmeksizin önlem alınmasını istedi. O günlerde, Şeyh Eşref çalışmalarını daha da artırmış, Trabzon'a bağlı Of ve Sürmene'de bile müritler edinmişti.

Aslında Eşref'in etkinlikleri Erzurum'da da biliniyordu. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir ara Erzurum'a getirtilip gözaltına alınmış, ancak kentin Ruslar'ca işgal edilmesi sırasında serbest bırakılmıştı. Olayın bu yeni boyutları üzerine, Erzurum Valiliği harekete geçti ve bir soruşturma kurulu oluşturarak Hart'a gönderdi. Yörede incelemelerde bulunan kurul, Erzurum'a

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Gümüşhane Milletvekilleri

Hasan Fehmi Ataç

Mehmet Şükrü Bey

Mustafa Bey

Veysel Rıza Bey

Ziya Bey

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne, Gümüşhane adına şu milletvekilleri katıldı: Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Mehmet Şükrü Bey, Mustafa Bey, Veysel Rıza Bey ve Ziya Bey. Ancak, seçimi kazananlardan Ziya Bey, Ankara'ya gitmek üzere yola çıktıktan bir gün sonra, 20 Mayıs 1920'de, Çarşamba yakınlarındaki bir ormanlık bölgede kimliği belirlenemeyen soyguncuların saldırısına uğradı ve Trabzon Milletvekili Eyüpzade İzzet Bey'le birlikte öldürüldü. Ziya Bey'in ölümüyle boşalan Gümüşhane Milletvekilliği'ne de Ruşen Bey seçildi.

dönerken Şeyh Eşref'i de götürmek istediyse de bunu başaramadı. Şeyh Eşref'i öğüt yoluyla etkisiz kılma çabaları sonuç vermeyince, 6 Aralık 1919'da 28. Alay Komutanı Binbaşı Nuri Bey komutasında 50 kişilik bir birlik Hart'a geldi ve Eşref'i yakalamak istedi; ancak burada baskına uğrayan Nuri Bey, Şeyh Eşref'in adamlarınca öldürüldü. Birliğin bütün askerleri tutsak edildi. Bundan üç gün sonra gönderilen Albay Hasan Bey komutasındaki bir başka birlik de aynı sonuçla karşılaşınca, zaman yitirilmeksizin,daha güçlü önlemlere başvurulması kararlaştırıldı.

Mustafa Kemal'in buyruğu üzerine, Bayburt'ta büyük bir güç toplayan 9. Tümen Komutanı Halit Bey, 24 Aralık 1919'da Hart'ı kuşattı ve köyü top ateşine tuttu. Her iki taraftan da çok sayıda insanın öldüğü bu çatışma sırasında, bir top mermisi Şeyh Eşref'le ailesinden dört kişinin ölümüne yol açtı. Başsız kalan müritler, kısa sürede teslim oldular.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1923: Gümüşhane il durumuna getirildi.

1 Kasım 1927: Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Cemal Hüsnü (Taray) Bey, Ali Fethi (Okyar) Bey, Halil Nihat (Boztepe) Bey, Şevket (Erdoğan) Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

4 Mayıs 1931: Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Edip Servet (Tör) Bey, Şevket (Erdoğan) Bey, IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1 Mart 1935: Hasan Fehmi Ataç, Edip Servet Tör, Şevket Erdoğan, Mustafa Durak Sakarya, A. Şevket Öndersev V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

3 Nisan 1939: Hasan Fehmi Ataç, Şevket Erdoğan, Edip Servet Tör, Mustafa Durak Sakarya, Yusuf Ziya Zarbun VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

8 Mart 1943: Hasan Fehmi Ataç, Şevket Erdoğan, Edip Servet Tör, Recai Güreli, Cabir Selek VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

5 Ağustos 1946: Hasan Fehmi Ataç, Şevket Erdoğan, Edip Servet Tör, Şükrü Sökmensüer, Tahsin Tüzün, A. Kemal Varınca VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 82.289
Katılma Oranı: % 86.0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	29.616	41.8	—
DP	36.778	51.9	6
Bağımsız	13.049	18.4	—

Seçilen Milletvekilleri: Cevdet Baybura, Raşit Gürgen, Vasfi Mahir Kocatürk, Halis Tokdemir, Kemal Yörükoğlu, Halit Zarbun.

16 Eylül 1951: Milletvekili Ara Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 85.917
Katılma Oranı: % 72.0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	25.079	41.4	—
DP	36.287	58.6	1

Seçilen Milletvekili: Ahmet Kemal Varınca.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 93.538
Katılma Oranı: % 85.6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	32.778	41.7	—
DP	38.863	50.2	6
Bağımsız	6.263	8.1	—

Seçilen Milletvekilleri: Halis Tokdemir, Halit Zarbun, Zeki Başağa, İsmail Hakkı Baykal, Ekrem Ocaklı, Sabri Özcan San.

Meclis-i Mebusan'da Gümüşhane Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan ve İtilaf güçlerinin baskını üzerine 18 Mart 1920'de çalışmalarını sona erdiren Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na, Gümüşhane adına iki milletvekili katılmıştı. Bunlar, Kadirbeyoğlu Zeki Bey ve Öğretmen Rıfkı Bey'di.

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Gümüşhane Milletvekilleri

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne Gümüşhane adına şu milletvekilleri katıldı: Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Veysel Rıza Bey, Cemal Hüsnü (Taray) Bey, Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey.

Gümüşhane

2279

2279 - 2281 - Gümüşhane

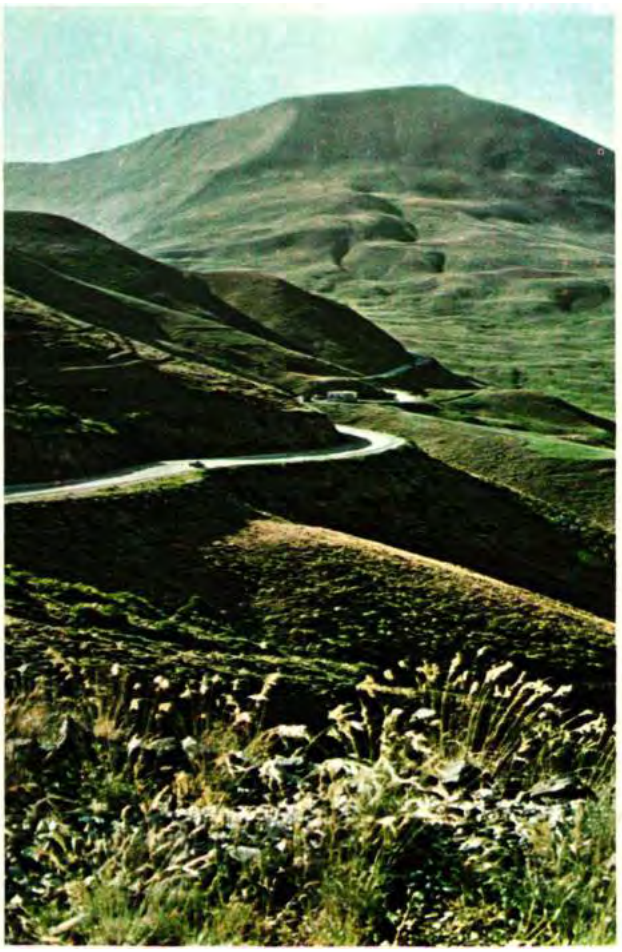
2280

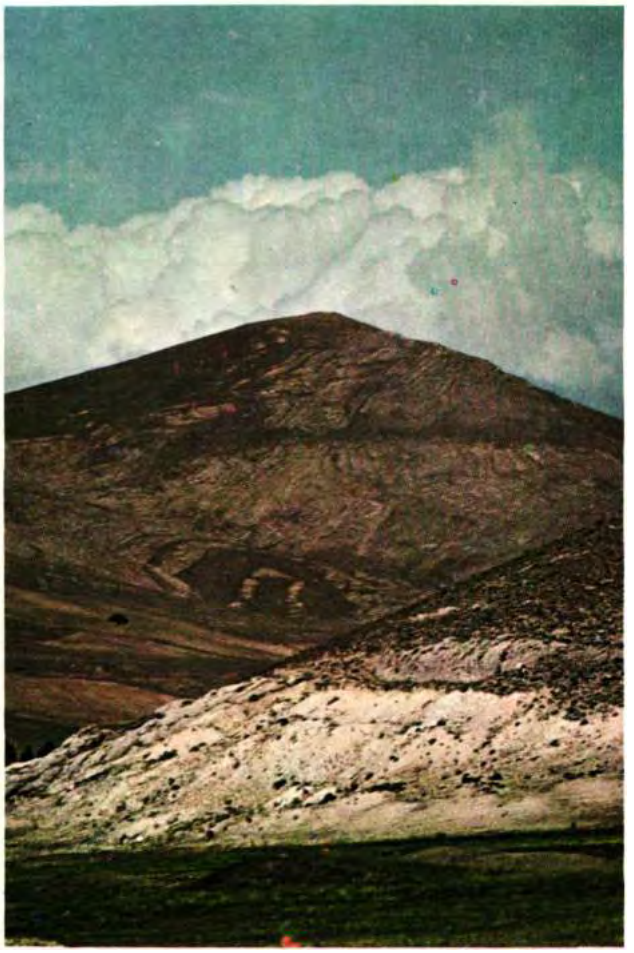
2281

2282

2283

2284

2285

2286

2287

2282 - Kop Dağları
2283 - Vavuk Dağı
2284 - Soğanlı Dağları
2285 - Tarsun Dağı
2286 - Alemdar Tepesi
2287 - Kostan Dağı
2288 - Trabzon Dağları

2288

2289

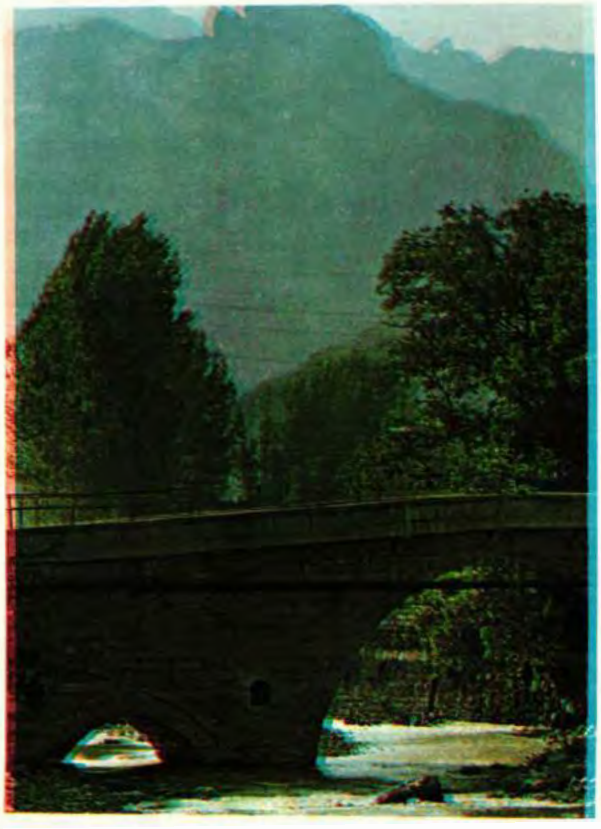

2290

2289 - 2290 - Çoruh Nehri, Kuşakkaya Dağı ve Bayburt
2291 - Gümüşhane Köprüsü

2291

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 106.666
Katılma Oranı: % 75.3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	39.416	49.5	6
CMP	980	1.2	—
DP	38.074	47.8	—
HP	1.151	1.5	—

Seçilen Milletvekilleri: Necati Alp, Necmettin Coşar, Sabahattin Kadirbeyoğlu, Avni Karaman, Hüsrev Polat, Nihat Sargınalp.

28 Aralık 1960: Nihat Sargınalp, Gümüşhane'den Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 116.432
Katılma Oranı: % 77.0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	23.225	26.8	1
CHP	32.784	37.8	2
YTP	30.714	35.4	1

Seçilen Milletvekilleri: Halis Bayramoğlu, Necmettin Küçüker, Nurettin Özdemir, Sebahattin Savacı.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 116.432
Katılma Oranı: % 77.0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	20.623	24.0	—
CHP	32.465	37.7	—
YTP	32.945	38.3	1

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Halit Zarbon.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 120.704
Katılma Oranı: % 69,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	32.983	41.1	2
CHP	23.011	28.6	1
YTP	5.706	7.1	1
Bağımsız	18.619	23.2	—

Seçilen Milletvekilleri: Sabahattin Savacı, Necati Akagün, Ali İhsan Çelikhan, Sabri Özcan San.

5 Haziran 1966: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 118.408
Katılma Oranı: % 64.2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	38.479	52.4	1
CHP	28.897	39.3	—
MP	4.016	5.5	—
YTP	2.051	2.8	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Abbas Cilara.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Gümüşhane Valileri

Ahmet Durmuş (Evrendilek) Bey	1923-1926
Sait Bey	1926-1931
İbrahim Etem Aykut	1931-1935
Hilmi Ocaklı	1935-1937
Ferit Nomer	1937-1939
A. Niyazi Mergen	1939-1940
Hasip Koylan	1940-1942
Edip Kutay	1942-1944
Fuat Yurttaş	1944-1946
Rifat Şahinbaş	1947-1947
Hasip Bilâloğlu	1947-1950
Ahmet Temiz	1950-1950
Turgut Başkaya	1950-1951
Fahrettin İnal	1951-1953
Nail Öktem	1953-1954
Hadi Üçer	1954-1955
Alâaddin Sarıalioğlu	1955-1958
İlhami Ertem	1958-1959
Kadri Eroğan	1959-1960
Mustafa Karaer	1960-1964
Kemal Paşaoğlu	1964-1966
Münir Güner	1966-1968
Necati Kınacı	1968-1970
Naci Babacan	1970-1971
Mahmut Polat	1971-1972
Sabahattin Çakmakoğlu	1972-1975
Mithat Çekin	1975-1978
Zeki Özeren	1978-1979
Şevki Pazarcı	1979-1980
Refet Üçelli	1980-

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 124.459
Katılma Oranı: % 65.5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	29.095	37.3	2
CHP	23.897	30.6	2
CGP	7.571	9.7	—
MP	1.204	1.5	—
MHP	1.191	2.6	—
TİP	720	0.9	—
Bağımsız	13.618	17.4	—

Seçilen Milletvekilleri: Necati Alp, Mustafa Karaman, Ekrem Saatçi, Nurettin Özdemir.

1973: Baytaş AŞ'ce kurulan Tuğla ve Kiremit Fabrikası işletmeye açıldı.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 124.870
Katılma Oranı: % 66.8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	28.481	36.5	2
CHP	15.230	19.5	1
CGP	1.334	1.7	—
DP	1.890	2.4	—
MHP	3.095	4.0	—
MSP	19.427	24.9	1
Bağımsız	8.622	11.0	—

Seçilen Milletvekilleri: Mustafa Karaman, Turgut Yücel, Erol Tuncer, Mehmet Orhan Akkoyunlu.

12 Ekim 1975: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 133.201
Katılma Oranı: % 65,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	45.081	53.5	1
CHP	25.554	30.3	—
DP	1.562	1.9	—
MHP	1.627	1.9	—
MSP	10.470	12.4	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Ömer Naci Bozkurt.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 143.689
Katılma Oranı: % 67.0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	37.581	40.4	2
CHP	26.535	28.5	1
DP	1.228	1.3	—
MHP	13.867	14.9	—
MSP	13.824	14.9	—

Seçilen Milletvekilleri: Turgut Yücel, Mehmet Çatalbaş, Erol Tuncer.

1979: Süt Endüstrisi Kurumu Bayburt Peynir-Tereyağı Fabrikası işletmeye açıldı.

15 Ekim 1981: Halit Zarbun, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

1982: Gümüşhane Dericilik, Değirmencilik Ticaret ve Sanayi A Ş tesisleri işletmeye açıldı.

Ağustos 1982: Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Çayı Tesisleri üretime başladı.

SEYAHATNAMELERDE GÜMÜŞHANE

EVLİYA ÇELEBİ (XVII. yy): Batıya doğru altı saatlik yoldan sonra, Savlu Köyü'ne geldik. Savlu, Canca (Gümüşhane) topraklarında yüz evli bir zeamet köyüdür. Yüksek bir dağın doruğunda, bağdan-bahçeden yoksun en çok darı ürünü yetiştiren bir yerleşim birimidir.

Yine batıya doğru yedi saatlik yol alarak Canca (Gümüşhane) Kenti'ne ulaştık.

Önce Gümüşhane Emiri'ne, ardından Mahkeme-yi Şer'iye yetkilisine başvurduk. Ilin tüm ileri gelenleri toplantıya çağrıldı, Padişah'ın yüce buyrukları okundu. Buyruğu saygıyla dinleyen halk, Revan Seferi'nin hazırlıklarına koyuldu.

Biz de bu ara kenti gezip, görmeye çıktık. İskender'in komutanlarından Filekos'un yöredeki gümüş madeni nedeniyle kenti Büyük İskender'e onartıp bayındır hale getirdiğini, kalenin ilkin Gürcüler'e, ardından Uzun Hasan'a, O'ndan da Tercan Ovasıyenilgisiyle Fatih'e geçtiğini öğrendik. O yüzyılda bu yöredeki gümüş madeninin hiçbir yerde bulunmadığını, bu yüzden kente Gümüşhane dendiğini anladıksa da, Osmanlı Tapu Tahrir defterine kentin adının her nedense

"Canca" olarak geçirilmiş olduğunu da biliyoruz.

Tüm halkı, her türlü yükümlülükten bağışık, gümüş işletmekle görevli Müslüman kişilerdir. Kentte bir bölümü kapanmış,bir bölümü bugün de işler durumda olan 70 gümüş madeni ocağı vardır.

Gümüşhane'deki madenin yedi koldan oluşan, kol kalınlığında damarlı olup, tümü de kurşunsuz, özbeöz gümüş cevherini içerir.

Bu kentin Emin Mahallesi'nde bir de darphane vardır. Ama, günümüzde çalışmaz durumdadır. İzze nasrahu daraba fi Canca" yazılı birkaç akçesi hala yanımdadır.

Kenti baştan başa dolaşarak ilin ileri gelenlerinden üç yüz kuruş, bir gümüş buhurdan (güzel kokulu buğu kabı) ve gülabdan (gülsuyu kabı), bir baş küheylan at alarak iki gün dağ ve bayır aştıktan sonra eski Bayburt Kalesi'ne ulaştık.

XAVİER HOMMAİRE DE HELL 1847: ... Gümüşhane bölgesi, kadınlar ve 15 yaş altındaki çocuklar dışında 170.000 kişilik bir nüfusa sahip. Vergiler 2.600.000 kuruş, yani kişi başına 15 kuruş tutarında.

... Yerel kaynaklardan biri de meyvelerinin Trabzon için toplandığı, hatta istanbul'a dek gönderildiği armut bahçeleridir.

Tüm ova armut bahçeleriyle kaplıdır ve meyvelerinin büyüklük ve miktarı göz önüne alındığında ilginç olan, ağaçların tümüyle doğaya terk edilmiş olmasıdır. Gümüşhane' de bağa rastlanmamaktadır ve toprak yerel tüketim için ancak yeterli olacak düzeyde tahıl vermektedir.

... Bu bölgenin önemi gümüş madenleri ve işliklerinden kaynaklanmaktadır. Halen işletilen maden, kentin kuzeydoğusunda, hemen hemen dağın tepesinde bulunmaktadır. Madene tek bir ağızdan girilmektedir ve derinliği 40 metreyi aşmamaktadır. Madendeki çalışmalar uzun zamandan beri 4 Rum aile tarafından yönetilmektedir. İşçilerin ücretlerinin ödenmesi, çalışma araçlarının sağlanması, barut ve kömürün yarısı (öteki yarısı hükümete aittir) kendilerine aittir ve buna karşılık Babıali'den yılda 8.000 kuruş almaktadırlar.

THEOPHİLE DEYROLLE (1869)... Mevsimlerin havası arasında büyük farklar olduğundan bu memleket halkı kışın vadinin dibinde, bahar ve güzde yamaçları arasında, yaylada otururlar. Yayla zamanı mayıstan ağustos sonuna kadardır. Bu mevsimde yaylada çok güzel ot bulunur. Halkın,vadide, ormanlık yerlerde ve yaylada birer evleri vardır. Bu sürekli göç sırasında köylüler iğneden ipliğe bütün eşyalarını da birlikte taşırlar. Dolayısıyla bu evlerden iki tanesi, zaman zaman, tamtakır boş kalır. Vadide meyve bahçeleri vardır: Çeşitli cins kiraz, birkaç çeşit erik, ceviz, fındık ağaçları, bağ kendiliğinden yetişir; fakat üzümü pek kötüdür. Tütün ekilir. Kurutulduktan sonra, hiçbir işlem yapılmadan kıyılıp içilir. Daha yukarılarda tahıl ekerler.

Yerin durumundan da yararlanmak için birbirlerinden açık olarak yapılmış olan evleri ahşaptır. Büyük direkler üzerine kurulur. Alt katı ahırdır. Hayvanları azdır. Kadınlar çok çalışır, yük taşır, bahçe ve tarla işine yardım eder. Koyun ve keçi sütü ile tulum peyniri yaparlar. Ekseriya, kadınlar böyle çalışırken erkekler karşıdan bakarlar, yün eğirirler, çorap vb şeyler örerler. Yaman birer avcıdırlar. Umumiyetle iriyarı ve güçlü kuvvetlidirler. Omuzları geniş; düzgün, güzel yüzlerinin çizgileri enerjik, hatta biraz haşindir. Hepsinin belinde karakulak denilen bir yatağan vardır. Küçük tüfekleri daima yanlarındadır. Tüfeklerinin mermileri ile bıçaklarının demiri Karaçukur'a yakın bir kasabada yapılır. Bu adamlar, kadınlar ve çocuklar, hemen hiç durmadan kurutulmuş reçine çiğnerler, ağıza güzel bir koku verir.

Bu kentin bahçelerinin bana abartılarak anlatılmamış olduğunu anladım. Yeşillikler içinde kıvrılan bir yatakta akan Harşit Çayı boyunu çıkıyordum. Akşamüzeri bir köye geldim. Ertesi gün, beni sekiz günden beri bir handa beklemekte olan hizmetçimi bularak, iki kilometre uzakta kurulmuş olan kente çıkmak üzere çayın bereketli kıyılarından ayrıldım.

Gümüşhane, geniş bir boğazın yalçın eteğinde, bir amfiteatr biçimindedir. Evleri kerpiç, birkaç zenginin evi ile minareler ayrı tutulursa kent, çorak toprağa karışmış gibidir.

Büyük bir amfiteatrın basamakları gibi biri diğerinin altında uzanan sokakları dolaştım. Gümüşhane sekiz yüz ev kadardı.

Gümüşhane'de meyve ticareti önemlidir. Ortalama yılda iki yüz bin kuruş kadardır. Armut, sandıklarla Trabzon'a, İstanbul'a Erzurum'a gönderiliyordu.

Gönderme zamanı bozulmamaları için, meyveler tam olmadan eylül ve ekim aylarında toplanıyordu. Elmalarına gelince, elmacılıkta ünü olan Amasya elmaları ile rekabet ediyordu. Aşıcılık sanatı bu memlekette çok ileri gitmiştir. Bahçelerde, her dalında başka başka çeşitleri bulunan meyve ağaçları gördüm. Gümüşhane, Erzurum, Bayburt ve Trabzon'a pek çok kiraz gönderir. Erik, kayısı ve beyaz dut evlerin taraçalarına serilerek güneşte kurutulur. Adi ve diş bademleri vardır. Kırlar da yabani meyve ağaçları ile dolmuştur. Bağlar, hemen hiç bakılmayarak yetişir, ağaçlara serbest serbest sarılırlar.

Gümüşhane'de meyve ticaretinden sonra önemli bir etkinlik olarak çanak-çömlekler gelir. Her yıl, dağlardan getirilen topraklarla sarılı, yeşil, kırmızı sırlı otuz kırk bin testi yapılır.

Keçi, oğlak, kuzu ve tavşan derisinden de çok yararlanırlar. Gümüşhane'de deri ticareti günden güne gelişmektedir. Büyük bölümü Trabzon'a, oradan da Avrupa'ya gönderilmektedir. Gümüşhane pazarında az miktarda ayı, kurt, tilki, vaşak, zerdova, sansar ve samur postları da bulunmaktadır. Buraya adını vermiş olan gümüşlü kurşun madenlerinin işletilmesi hemen hemen bırakılmış durumdadır. 1810'da bu madenler hükümete ayda otuz bin kuruş getiriyordu. 1845'te bir yıllık geliri yüz bin kuruştu. Bugün sıfır olmuştur. Hükümet hammaddenin yarısını alıyordu, ki binlerce kuruş tutmaktadır. Bu madenleri işletenler Rumlar'dı.

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: Yörede bilinen ilk yerleşmeler İlk Tunç Çağ'a tarihlenmektedir. İÖ 2000'lerden başlayarak Asur Ticaret Kolonileri'nin etkisi altında kalan Gümüşhane, İÖ 1750'den Hitit İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silindiği İÖ 1200'e kadar, Azzi ülkesi diye adlandırılmaktaydı. Sonraları sırasıyla, Urartu ve Kimmer-İskit etki alanı içinde kaldı. İÖ 620'de, İskitler'le Urartular arasındaki savaşımlar, Urartular' ın zayıflamasına ve Medler'in Gümüşhane'yi ele geçirmesine yol açtı (İÖ 560). Daha sonra ise, Med egemenliğinin yerini, İÖ IV. yy'a değin bölgedeki varlığını sürdürecek olan Pers İmparatorluğu aldı.

İÖ 266-İÖ 64'te Pontos Krallığı yönetimi altına giren Gümüşhane, bu tarihten İS 395'e değin Roma'ya bağlı kaldı. 1204'te Trabzon Rum (Pontos) İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Gümüşhane, Antik Dönem'de Argiropolis adını taşıyordu. 1461' de Osmanlı yönetimine girdikten sonra Canca olarak da anıldı.

Şemseddin Sami, XIX. yy'da Gümüşhane'yi şöyle anlatmaktadır:

"Trabzon Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi bir kenttir. Kentin nüfusu 3.000 dolaylarındadır. Yörede, bugün, işletilmeyen birçok maden ocağına rastlanır. Bunların önemli bir bölümü simli kurşun ve bakır madeni ocağıdır.

Kaza olarak, 29.341 nüfusu, 2 bucağı ve 99 köyü vardır. Nüfusunun 22.616'ı İslam, 6.725'i Rum ve Ermeni'dir.

Toprakları ekime elverişli olmadığı için, tarım önemli bir geçim kaynağı sayılmaz. Eskiden maden işletmelerinde çalışılırken, şimdi taşçılık önemli geçim kaynağı halini almıştır.

Sancak, Gümüşhane, Kelkit, Torul, Şiran adlı 4 kazayı, 3 bucağı ve 351 köyü kapsar. Tüm sancağın nüfusu, 130.000'dir. Bu nüfusun 118.770'i İslam, 9.000'i Rum, 2.230'u da 3 mezhebe ayrılmış Ermeniler' dir. Sancak sınırları içinde 131 cami ve mescit, 80 medrese, 3 tekke, 95 kilise, 97 okul, 2 hamam, 392 değirmen, 270 han, 180 fırın, 704 dükkân ve mağaza, 103 de çeşme vardır.

Meyvesi pek çoktur. Ancak armudu pek makbuldür. Dışalımı buğday, arpa vb, dışsatımı keçi derisidir."

Ali Cevad, aynı dönemde Gümüşhane'ye ilişkin şunları yazmaktadır:

"Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir liva merkezi, aynı zamanda livanın merkez kazasıdır.

Gümüşhane, Kaynak adlı eski bir kentin bulunduğu yerde kurulmuştur.

Kentin, çoğunluğu Rum olan 3.000 nüfusu ve 500 evi vardır. Tarımı, hayvancılığı ve küçük sanayi yetersizdir. Elması ülke çapında ünlüdür.

Liva olarak, 130.000 nüfusu vardır. Merkez Kaza, Sedarul (Torul), Kelkit ve Şiran adlı 4 kazayı kapsar.

Gümüşhane Merkez Kazası'nda 1 kışla, 95 kilise, 3 dergâh, 80 medrese, 97 okul, 131 cami, 692 değirmen, 704 mağaza, 270 han, 162 lokanta, 10.975 ev vardır."

BAYBURT: Kentin bilinen en eski halkı, Azziler'dir. Khaldi (Urartu) egemenliğinin sonuna değin, Domana adını taşıyan kent, İskitler döneminde,Gymnias diye anılmaktaydı. Antik Çağ'da yörede, Hart ve Varzahan gibi kentler de kuruldu. Bayburt, sonraları, sırasıyla Med, Pers, Makedonya

ve Pontos krallıklarının yönetimi altına girdi. İÖ I. yy'da ise Roma, Pontos Krallığı'nı yıkarak kenti ele geçirdi.

İS 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ile Bizans sınırları içinde kalan ve Baiberdon adını alan Bayburt, Khaldia Theması'nın yedi piskoposluğundan biri idi. İmparator Justinianus, Baiberdon Kalesi'ni onarttı ve kentin gelişmesini sağladı.

1048-1049'da, İbrahim İnal komutasındaki ilk Türkmen birlikleri Bayburt'a akınlar yaptılar. 1072'den 1202'ye değin Saltukoğulları'nın, zaman zaman da Danişmendliler'in yönetimi altında kalan kent bir ara Bizans saldırısına uğradı. Ancak, Danişmendliler, kenti 1098'de geri aldılar. Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman, 1202'de Saltukoğulları'nı ortadan kaldırarak Bayburt'un yönetimini kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a bıraktı.

Bayburt, Selçuklular Dönemi'nde gelişmeye açık bir kentti. İlhanlılar Dönemi'nde, ise Tebriz-Trabzon yolunun buradan geçmesi sonucu canlanan ticaret ve işletilen gümüş madenleri, kentin önemini daha da artırdı.

İlhanlılar'dan sonra Eretna Beyliği ile Akkoyunlular'ın yönetimi altında kalan Bayburt, 1410'da Karakoyunlular'ın 1467' de de yeniden Akkoyunlular'ın egemenliğine girdi. 1473'te Fatih, Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular'ı yenerek kenti aldı. 1501-1514 arasında Safeviler'in eline geçen Bayburt, 1514'te Çaldıran Savaşı sonrasında kesin olarak Osmanlı yönetimine geçti. Kent, 1553'te, Şah Tahmasb komutasındaki İranlılar'ın saldırısına da uğradıysa da, kısa süre sonra Osmanlılar'ca geri alındı.

Önceleri sancak durumunda olan Bayburt, XVI. yy ortalarında Erzurum Eyaleti Merkez Sancağı'nın kazası oldu. 1631'de ise, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak durumuna getirildi. XVIII. yy'da yeniden kaza oldu.

XIX. yy boyunca Erzurum Vilayeti'nin bir kazası durumunda olan Bayburt, 1927'de Gümüşhane'ye bağlandı.

1828'de ve 1878'de Osmanlı-Rus Savaşları'na sahne olan Bayburt, 1916'da üçüncü kez Ruslar'ca ele geçirildiyse de 1918'de işgalden kurtuldu.

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**'da Bayburt'a ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

"Erzurum Vilayeti'ni oluşturan 4 sancaktan. biridir.

Kent olarak 8.000 nüfusu, birkaç cami ve medresesi, rüştiyesi, çarşısı ve Romalılar Dönemi'nden kalma bazı eski yapıtları vardır.

Kentin küçük sanayi, savatlı gümüşten tütün tabakası ve sigara ağızlığı, kilim ve seccade gibi eşyaların üretimine dayalıdır.

Kaza, 14 bucak ve 186 köyden oluşur. Tüm kazanın 53.240 nüfusunun aşağı yukarı 1/5'i Hıristiyan, kalanı İslam'dır. Kazada 110 cami ve mescit, 51 kilise ve manastır, 83 medrese,34 sıbyan mektebi, 481 dükkan, 40 han, 3 hamam, 1 dabakhane, 1 sabun, 1 de boya imalathanesi vardır.

Toprağı verimlidir. Çeşitli ürün ve sebzeler yetişir."

Ali Cevad ise, XIX. yy'da Bayburt'u, şöyle anlatmaktadır:

"Erzurum Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı, kaza merkezi bir kenttir.

Kentin 8.000 kadar nüfusu, 1 rüştiyesi, cami ve medreseleri, düzenli bir çarşısı vardır.

Seccade ve kilim üretimi ile gümüş işlemeciliği küçük sanayiini oluşturur.

14 bucak, 186 köyden oluşan kazanın tüm nüfusu 58.213'tür. Tüm kazada, 118 okul, 111 cami, 13 kilise ve manastır, 481 dükkân, 117 değirmen, 40 han, 19 fırın, 2 sabunhane vardır.

Tarım ve toprak ürünleri tahıl, baklagiller ve meyvedir. Arıcılık önemli olup, yerel gereksinimi karşılar çaptadır."

KELKİT: İlçe sınırları içinde önemli tarihi yerleşme merkezleri bulunmaktadır. Bunlardan Suissa Antik Dönem'de kurulmuştur. Satala'nın (Sadak) kuruluşu ise, Hititler'e değin uzanmaktadır. Asur ve Makedonya egemenlikleri altında da kalan Satala, İS I. yy'da önemli bir yol kavşağı olması nedeniyle Roma İmparatorları Domitianus'la Narva'nın karargâh kurdukları bir yerleşim alanı oldu. II. yy'da, XV. Legio Apollinaris burada üslendi. Askeri bir merkez olma özelilğini III. ve IV. yy'larda da koruyan Satala, İS 395'ten sonraki Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde dinsel açıdan da önem kazandı ve Kilise'nin Nikaia Konsülü'ne bağlı rahiplerce yönetildi. VI. yy'da, Jüstinianus Dönemi'nde merkezi Leontopolis olan Bizans Vilayeti sınırları içinde kalan kent, 530'da İranlılar'ın saldırısına uğradı. Herakleios döneminde de yine İranlılar'ın ve İslam ordularının akınlarına hedef olan Satala, sonraki yüzyıllarda gitgide önemini yitirdi.

Antik Suissa ise VII. yy'da bölgeye Peçenek Türkleri'nden Kilki Bey'in gelmesiyle Kelkit diye anılmaya başlandı. Sıra ile Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu yönetimlerinde kalan Kelkit, 1473'te Otlukbeli Savaşı ile Osmanlılar'ın eline geçti.

Osmanlı Dönemi'nde Çiftlik diye de anılan Kelkit 1840'ta ilçe durumuna getirildi. 1916'da Rus işgaline uğradı, 1918'de işgalden kurtuldu.

Şemseddin Sami, XIX. yy'da Kelkit'i şöyle anlatmaktadır:

"Trabzon Vilayeti'nin Gümüşhane Sancağı'na bağlı kaza merkezidir.

Kaza 85 köyden oluşur. Arazisi sarp ve engebelidir. Bu nedenle tarım geçim kaynağı olmaktan uzaktır.

Meyvelerinden özellikle armudu ünlüdür. İlkin halkın geçimi madenciliğe bağlıyken, bunun bırakılmasıyla Kelkit nüfusu büyük kentlere göç etmek zorunda kalmıştır.

Tüm kazanın nüfusu 25.000'dir. hemen hepsi İslam'dır. Kaza merkezi Kelkit, büyücek bir köy durumundadır."

ŞİRAN: Şiran'ın kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Ancak, Trabzon Rum (Pontos) İmparatorluğu Dönemi'nde, kent, Kheriana (Kherison) adıyla anılmaktaydı. Osmanlı yönetimi altında bir süre Karaca adını da taşıyan Şiran, önceleri Erzurum Eyaleti'ne bağlı iken XIX. yy'da Trabzon Vilayeti'nin Gümüşhane Sancağı'na bağlı bir kaza oldu.

TORUL: Antik Dönem'de adı Aradase (Ardasa) olan Torul, Trabzon Rum İmparatorluğu Dönemi'nde "Kavasite" beylerince bir askeri merkez olarak kullanıldı. Haçlı Seferleri sırasında, yörede Cenevizliler'in yerleştikleri bilinmektedir. Torul adının ise, otağını burada kuran Tuğrul Bey'den geldiği sanılmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde Şedarul adıyla da anılan ve 1828'e değin Trabzon'a bağlı bir kaza olan Torul, 1867'de de Gümüşhane'ye bağlandı.

Şemseddin Sami, **Kamüs ül - Âlam**'da Torul'u şöyle anlatmaktadır:

"Trabzon Vilayeti'nin Gümüşhane Sancağı'na bağlı bir kazadır. Körtin (Kürtün) Bucağı'yla birlikte 94 köyden oluşur.

Tüm kazanın nüfusu 19.458'i İslam, 16.697'si Rum olmak üzere 36.155'tir. Torul'un asıl merkezi Ardese'dir.

Verimli olmayan topraklarında, ancak yerel gereksinime yetecek kadar tarım yapılır. Toprak ve tarım ürünlerinin başlıcaları buğday, arpa, mısır ve fasulyedir.

Meyvesi bol, armudu ünlüdür. Hayvancılık pek gelişmemiştir. Maden çıkarımı yüksek olmakla birlikte, dışsatıma sunulmamıştır.

Küçük sanayii de pek cılızdır. Zıpka dedikleri bir çeşit şayakla bazı dokumalar dokunur."

Ali Cevad, aynı dönemde Torul'a ilişkin şu bilgileri verir:

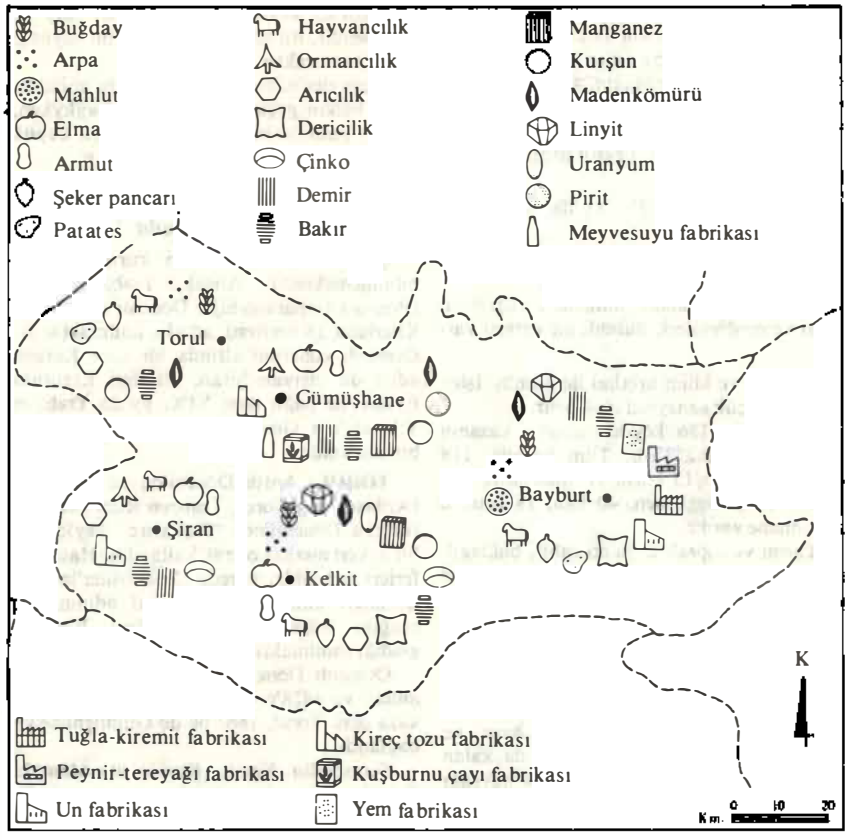
"Trabzon Vilayeti'nin Gümüşhane Livası'na bağlı kaza merkezi bir kenttir.

Kazanın, Körtin (Kürtün) Bucağı'yla ve 94 köyüyle birlikte, yarısından fazlası İslam olan 37.000 nüfusu vardır.

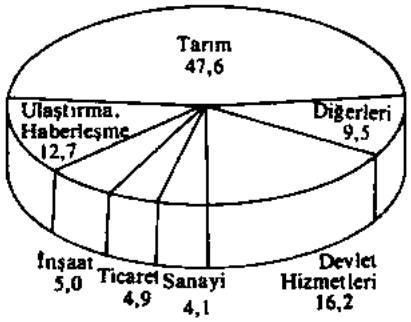
Tarım ürünleri, yerel gereksinime yetmeyecek kadar azdır.

Madenleri çok ise de, bugüne kadar yararlanılamamıştır.

Kaza ekonomisinde meyve önemli bir yer tutar. Elmasıyla ünlü yörelerimizdendir." ●

Şekil 1
1978'de Gümüşhane'de Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarında yer alan Gümüşhane İli, 10.227 km2 yüzölçümü ile ülkenin % 1,3'lük bir bölümünü kaplamaktadır. 1980'de nüfusu 275.000 dolayında olan il, Türkiye toplam nüfusunun binde 6'sını barındırmakta ve nüfus varlığı açısından 56. sırada bulunmaktaydı. 1980'de km2'de 27 kişi olan nüfus yoğunluğu, ülkenin en düşük değerlerindendir.

Gümüşhane, ülkede ekonomik bakımdan en az gelişmiş illerden biridir. Bu durum, il dışına verdiği göç bakımından Gümüşhane'nin ülkede en önde gelen illerden biri olmasına ve nüfusunun çok az artmasına neden olmaktadır. İllerin gelişmişlik göstergelerine göre sıralanışında 63. il olan Gümüşhane'nin, 1978'de Türkiye'de yaratılan gayrı safi hasıladaki payı yalnızca binde 3 idi (Şekil 2). Tarım dışı ekonomik etkinliklerin çok az geliştiği ilde 1978'de yaratılan gayrı safi hasılanın yarısına yakını (% 47,6) tarım kesiminde üretilmişti (Şekil 1) ve 1975'te il faal nüfusunun % 84,5'i bu kesimde çalışıyordu.

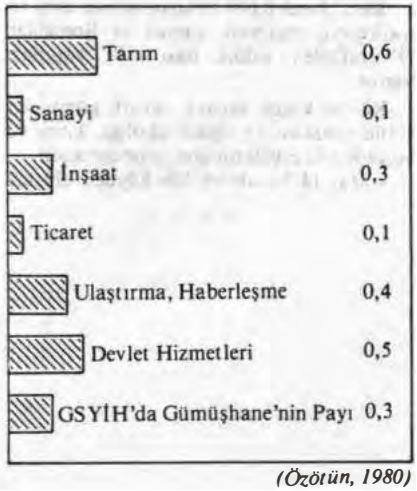
İl ekonomisinin belkemiğini oluşturan tarımsal etkinliklerin gelişmesinde ilin topografyasının olumsuz etkileri yadsınamaz. İl alanının % 60'ını kaplayan ve 2.000-3.000 m'yi bulan dağlar, ilde ekilebilir alanların kıt olmasına yol açmaktadır. İl ekim alanlarının önemli bir bölümü, vadi tabanlarına sıkışmış küçük düzlüklerdir. İlin görece geniş tarım alanına sahip olan tek ilçesi, güneydeki Bayburt'tur. İldeki bitkisel üretime ayrılan alanın büyük bölümünde tahıllar ekilmekte ve bunlardan en çok, buğday, arpa ve mahlut üretilmektedir. Tahıllar dışında ilde üretilen başlıca bitki patatestir. Vadilerin sulanabilen kesimlerinde, ilin ancak yöresel gereksinimini karşılayacak ölçüde sebzecilik ve yamaçlarda 700-800 m yükseltiye dek meyvecilik yapılmaktadır. İlin "göbek elması" adıyla ün yapmış elması, meyvecilikte çok önemli bir yer tutar. Ancak, üretim ilkel tekniklerle yapıldığı ve verim düşük olduğu için Gümüşhane elmacılığı, 1979'da sayıları 411.000 dolayında olan elma ağacına karşın, öteki illerin gelişen elmacılığıyla rekabet edememekte ve gerilemektedir.

İlin önemli bir tarımsal etkinliği de hayvancılıktır. Dağların yüksek kesimlerinde yer alan meralar hayvancılığın gelişmesine olanak vermekle birlikte, halkın ekonomik güçsüzlüğü, besi hayvancılığına geçilmesini zorlaştırmaktadır. Üretilen küçük ve büyükbaş hayvanlar daha çok il halkının gereksinimini karşılamakta ve çok sınırlı sayıda canlı hayvan il dışına satılmaktadır.

İl tarımına ilkel yöntemler egemendir. Makineleşme çok geç başlamış ve sınırlı bir gelişme gösterebilmiştir. Öteki modern girdilerin de çok yetersiz bir düzeyde kullanıldığı ilde verimlilik, bütün ürünlerde Türkiye ortalamasının gerisindedir.

Gümüşhane'de geçimlik tarımsal işletme büyüklüğü 50 dekardır. Oysa, ilde en yaygın olan 10 dekardan az ve 10-20 dekar arasında toprağı bulunan işletmelerdir. Tarımda bu toprak kullanma biçimine ek olarak sanayi ve öteki tarım dışı etkinliklerin hemen hiç gelişmemiş olması, tarımdan kopmaya koşullu olan insanlara il içinde istihdam olanakları yaratılmamasına, dolayısıyla, Gümüşhane'nin il dışına en fazla göç veren illerden biri olmasına yol açmaktadır. 1975'te il dışında yaşayan Gümüşhaneliler'in oranı % 30,8 gibi çok yüksek bir oranı buluyordu.

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Gümüşhane'nin Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

Adını eskiden yörede bulunan zengin gümüş madenlerinden alan ilde, 1980'lerde madenciliğin ekonomideki yeri önemsizdir. Gümüşhane sanayinin en az geliştiği illerden birisidir. 1968-1982 arasında sürekli "kalkınmada öncelikli iller" arasında yer almasına ve Trabzon-İran Transit Yolu üzerinde bulunmasına karşın, ilde sanayinin gelişmesi çok yavaştır. İlin bellibaşlı sanayi kuruluşları, yurt dışında çalışan işçilerin ortak olduğu Gümüşkale Kireç Sanayii ve Ticaret AŞ'nin fabrikası, Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Çayı Tesisleri ve Güdesan Un Fabrikası'dır.

Gümüşhane, kentleşme düzeyi çok geri bir ildir. İlde 1980'de nüfusu 10.000'i aşan yalnızca iki kent vardı. İlin bir ilginç özelliği de il merkezinin, nüfusça en büyük kent merkezi olmayışıdır. Gerek tarihi geçmişinin zenginliği, gerekse tarımsal üretimin daha gelişkin olması nedeniyle ilin en önemli kentsel merkezi olan Bayburt, ilin en yüksek kentsel nüfusunu barındıran ilçesi olmasına karşın, nüfusu 25.000'in altındaydı.

Gümüşhane'nin ekonomik geri kalmışlığı, ilde eğitim ve sağlık düzeylerinin geriliğine, sosyal güvenlikten yararlananların çok az sayıda olmasına ve ilin toplumsal örgütlenmeler ve hareketlilik açısından durağan bir yapı göstermesine yol açmaktadır.

Tablo 1

Türkiye ve Gümüşhane'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Gümüşhane 108.289	Türkiye 13.557.860	Gümüşhane 115.859	Türkiye 16.349.380	Gümüşhane 129.409
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	89,9	71,9	90,1	64,1	84,5
Maden Çıkarma	0,5	0,1	0,6	0,1	0,7	0,2
İmalat Sanayii	6,0	1,7	7,1	1,8	7,6	2,3
İnşaat Sanayii	1,6	0,6	2,6	1,4	2,7	3,4
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*	0,2	*	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	1,1	2,9	1,1	6,1	2,2
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,6	2,1	0,8	3,1	1,5
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	1,9	6,2	2,8	11,4	4,8
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	4,1	6,4	1,9	4,2	1,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

GÜMÜŞHANE İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Gümüşhane, il dışına verdiği göç nedeniyle, nüfusu 1950' den sonra ülke geneline göre çok yavaş artan bir ildir. *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).* 1955'te 211.563 kişi olan il nüfusu, 20 yıl içinde % 39 oranında artarak 1975'te 293.673'e ulaşabilmiştir. İl nüfusu 1975'ten sonra mutlak olarak azalmış ve 1980'de 275.191'e düşmüştür. Durağan bir ekonomik yapısı olan ilde, ekonominin yeterli iş olanakları yaratmaması göçe yol açmaktadır. Bu yüzden, göçün aşındırıcı etkisi çalışma çağındaki nüfus üzerinde daha belirgindir. Dolayısıyla, ilde ekonomik bakımdan faal nüfus 1955-1965 döneminde il genel nüfusundan çok daha yavaş bir gelişme göstermiş, 1965-1975 arasında da mutlak olarak azalmıştır.

1955'te Gümüşhane'de 108.000 olan (15 +) yaşlardaki faal nüfus, 10 yıl içinde yalnızca % 7'lik bir artışla 1965'te 116.000'e yükselebilmiştir. İl dışına göç 1970'lerde daha da şiddetlenmiş ve faal nüfus 1975'te 115.000'e düşmüştür. Bununla birlikte, 1975'ten sonraki nüfus sayımlarında Türkiye'nin sosyal gerçekleri göz önünde bulundurularak, faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak 12 yaş alınmaya başlandığı için, istatistiklerde ilde faal nüfusun 1975'te 129.000'e yükselmiş olduğu gösterilmektedir. Ancak, bir tanım değişikliği söz konusu olduğu için, bu sayıyı önceki yıllarla karşılaştırmak yanıltıcı sonuçlar verir.

Faal nüfusta gerçekleşen büyümenin il genel nüfusuna göre daha yavaş olması, ekonomik bakımdan faal nüfusun toplam nüfus içindeki payının giderek daralmasına yol açmıştır. Bu payı ifade eden "genel katılma oranı" 1955'te binde 512 iken, 1965'te binde 441'e gerilemişti. 1975'te (12 +) yaşa göre 441 olan genel katılma oranı, (15 +) yaş göz önüne alınarak hesaplandığında binde 391'e düşmektedir. Söz konusu oranın Türkiye ortalamasından yüksek olması, özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan ve düşük verimli ekonomik etkinliklere katılan yardımcı aile bireylerinin sayısının fazla olmasından kaynaklanmaktaydı.

1955-1975 arasında, genel katılma oranı Türkiye genelinde de gerilemiştir. Bununla birlikte ülke genelindeki gerileme daha çok, sanayileşme, işgücü verimliliğinin yükselmesi ve gelir artışı gibi olumlu bazı gelişmelerin bir sonucudur. Gümüşhane'de ise genel katılma oranında önemli bir gerilemenin görüldüğü 1955-1975 döneminde, ne düşük (ya da sıfır) verimle çalışan yardımcı aile bireylerinin payında önemli bir azalma olmuş ne de tarımda sanayiye geçiş anlamında yapısal bir değişiklik gerçekleşmiştir. *(Bak. Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü).* Bu durumda, 1955-1975 döneminde Gümüşhane'de genel katılma oranında ortaya çıkan gerileme, faal nüfusun gelişmesini engelleyen il dışına göç olgusundan kaynaklanmaktadır.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Gümüşhane'nin ekonomisi, düşük verimli ve çok sınırlı miktardaki topraklarda elverişsiz koşullar altında yapılan tarımsal etkinliğe dayanmaktadır. İl alanının dağlık ve toprağın genellikle verimsiz; enerji, yol, su gibi altyapı öğelerinin yok denecek denli az olması gibi nedenlerle, Trabzon-İran Transit Yoluüzerinde olmasına karşın ilde sanayi bir türlü gelişememiştir. Bu yapısı nedeniyle, Gümüşhane'de faal nüfusta en önemli pay her zaman tarım kesiminin olagelmiştir. 1975'te ildeki ekonomik bakımdan faal 129.000 kişinin 109.000'i, yani % 84,5'i tarımda çalışmaktaydı (Tablo 1). Tarım kesiminde çalışanların oranı 1955 ve 1965'te % 90 dolayında idi, 1965- 1975 arasında ise kırsal kesimden göçün yol açtığı nüfus azalması nedeniyle biraz azalmıştır.

Tarım kesiminin payındaki bu daralmaya karşın, imalat sanayiinde çalışanların payında önemli bir büyüme gerçekleşmemiştir.

1955'te toplam faal nüfus içindeki payı % 1,7 olan bu kesimde çalışanların sayısı, 20 yıl içinde yalnızca 1.000 kişi kadar artmış, imalat sanayiinde çalışanların göreli payı da 1975'te ancak % 2,3'e yükselebilmiştir. Bu oran ise ülke ortalamasının (% 7,6) üçte birinden azdır.

1955'te ilde inşaat kesiminin payı da binde 6 gibi çok düşük bir düzeyde idi. Ancak, özellikle 1960-1970 arasında gerçekleşen kentleşmeye bağlı olarak konut yapımı hızlanmış; inşaat kesiminde görülen bu canlanma bu kesimde çalışan faal nüfusun payının 1955-1975 arasında önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. Öyleki, söz konusu kesimin payı 1965'te 1,4'e ve 1975'te % 3,4'e ulaşarak ülke ortalamasını (% 2,7) aşmıştır.

1955-1975 döneminde faal nüfus içindeki payı görece önemli bir artış gösteren bir başka kesim de hizmetlerdir. Bu kesimin payı 20 yıl içinde % 1,9'dan % 4,8'e yükselmiştir. Bununla birlikte söz konusu oranlar ülke ortalamalarına göre çok düşüktür. Öte yandan, hizmetler kesiminde çalışanların önemli bir bölümünü askeri personel oluşturmaktadır. 1975'te bu kesimde çalışan 6.200 kişiden 2.700'ü, yani % 44'ü "kamu idaresi ve savunma" alanında çalışmaktaydı. Dolayısıyla, bu kesimin il faal nüfusuna önemli iş olanakları yarattığı da söylenemez.

Gümüşhane'de gelişmiş bir ticaret yaşamı da yoktur. Ticaretin genel olarak küçük esnaflık biçiminde oluşu, faal nüfusun işkollarına göre dağılımında, bu kesimin payının her zaman ülke ortalamasının altında kalmasına neden olmuştur. Ticaret kesiminin payı 1955 ve 1965'te % 1,1 idi; 1965-1975 arasında ise, bu pay % 2,2'ye ulaşmıştır. Bu gelişme, hem kentleşmenin, hem de Trabzon-İran transit ticaretinin, ilin ticaret yaşamına getirdiği göreli canlılığının bir sonucudur.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Gümüşhane'nin ekonomisine egemen olan tarım kesiminde ağırlıklı payı yardımcı aile bireyleri taşımaktadır. İlde öbür kesimlerin faal nüfus içindeki payları çok düşük olduğu için, il genelinde faal nüfusun işteki yere göre dağılımının yapısını özellikle tarım kesimi belirlemektedir. Dolayısıyla, il genelinde de yardımcı aile bireylerinin oranı çok yüksektir. İlde 1955-1975 döneminde tarıma dayalı ekonomik yapı, az çok olduğu gibi korunduğu için, bu grubun payında fazla bir değişiklik de olmamıştır. 1955'te toplam faallerin % 67'yi aşan bölümü bu konumda çalışmakta iken, bu oran 20 yıl içinde çok az düşerek, 1975'te % 64 dolayına inmiştir (Tablo 2). Oysa, aynı dönemde, gerçekleşen sanayileşmeye koşut olarak ülke genelinde yardımcı aile bireylerinin payında % 55'ten % 45'e görece önemli bir gerileme söz konusudur.

İlde, yardımcı aile bireyi konumundaki faallerin çok büyük bir bölümü tarım kesiminde çalışmaktadır. 1975'te tarım kesimindeki faal nüfusun % 75'i yardımcı aile bireyi konumunda idi (Tablo3). Buna karşılık, bu kesimde kendi hesabına çalışanlar ile ücretlilerin oranı ülke geneline göre düşüktür. Tüm bu veriler ilde tarımsal etkinliklerin, ilkel koşullar altında yapıldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 2
Gümüşhane'de Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	108,2	0,1	3,7	67,4	25,1	3,7
	Erkek	49,8	0,1	7,4	36,9	47,7	7,9
	Kadın	58,4	**	0,5	93,4	5,9	0,2
1975	Toplam	129,4	0,3	13,3	63,9	22,4	0,1
	Erkek	70,1	0,5	22,8	38,0	38,5	0,2
	Kadın	59,3	0,1	2,1	94,5	3,3	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Gümüşhane'de Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	2,9	0,1	22,2	74,7	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	42,3	1,5	43,2	12,8	0,2
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	90,2	2,3	5,6	1,9	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	19,5	2,9	67,3	9,9	0,4
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	37,8	1,1	52,8	6,3	2,0
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	76,8	0,3	22,2	0,7	—
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	91,4	0,3	5,4	6,8	0,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	98,8	—	0,5	0,6	0,1

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 29- Gümüşhane İli, 1975)

İlde tarım dışı kesimlerin pek gelişmemiş oluşu ve daha çok küçük işletmeciliğe dayanması nedeniyle, tarım dışı kesimlerde de yardımcı aile bireyleri önemli bir yer tutmaktadır. Yardımcı aile bireylerinin payları bütün işkollarında ülke ortalamalarının üzerindedir. 1975'te imalat kesiminde çalışanların % 13'ü, ticaret kesiminde çalışanların % 10'u, ulaştırma kesiminde çalışanların ise % 6'sı yardımcı aile bireyi konumundaydı (Tablo3).

Gümüşhane'de ülke ortalamasına oldukça yakın değerler kazanan kendi hesabına çalışanların oranı, 1955-1975 arasında %

25'ten % 22'ye gerilemiştir. İmalat kesiminde küçük ölçekli birimlerde yapılan üretimin yaygın olması nedeniyle bu kesimde kendi hesabına çalışanlar ağırlıklı payı taşımaktadır. Nitekim 1975'te söz konusu kesimde kendi hesabına çalışanların oranı % 43 ile ülke ortalamasının çok üzerinde iken, ücretlilerin oranı Türkiye genelindeki oranın çok altında (% 42) idi.

Kendi hesabına çalışanların önem taşıdığı bir başka işkolu ticarettir. Bu işkolunda yaygın olan ticaret türü perakende ticaret ve işletme biçimi de küçük esnaflıktır. 1975'te ilin ticaret kesiminde faal olan her 100 kişiden 67'si kendi hesabına çalışıyordu. Ayrıca ticaretle uğraşan 2.500 kişinin 1.800'ü, yani % 72'si perakende ticaretle uğraşırken, toptan ticaret yapanların oranı yalnızca % 3 idi. Bu kesimdekilerin % 25'i ise lokantacılık ve otelcilikle uğraşıyordu.

İl genelinde ücretlilerin oranı 1955-1975 döneminde % 4'ten % 13'e yükselmiş olmakla birlikte, bu oranlar Türkiye ortalamalarının çok gerisinde kalmaktadır. 1975'te ilde ücretli olarak çalışanlar ülke genelinde de olduğu gibi inşaat ve hizmetler kesimlerinde yoğunlaşmaktaydı.

Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında (Tablo 4) ise, asıl mesleği tarımcı olanların oranının % 83'e ulaştığı, öbür mesleklerin göreli paylarının da ülke ortalamalarının çok gerisinde kaldığı gözlenmektedir.

Tablo 4
Türkiye ve Gümüşhane'de Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Gümüşhane		
	Toplam 16.349.380	Toplam 129.409	Erkek 70.121	Kadın 59.288
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	2,4	3,7	0,9
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,3	0,5	—
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,1	1,7	0,3
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	1,3	2,4	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	1,3	2,3	0,2
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	83,0	70,6	97,7
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	10,6	18,8	0,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 29- Gümüşhane İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

TARIM

GİRİŞ: Doğu Karadeniz'in iç kesimlerinde yer alan Gümüşhane İli, kuzeyde Gümüşhane ve Köse Dağları ile kıyı kesiminden ayrılır. İl toprakları, yüksekliği 2.000- 3.000 m'yi bulan dağlarla çevrilidir. Kuzeydeki yüksek dağlar, ancak Zigana'dan geçit verir. Engebeli bir yapısı olan il toprakları, üç ayrı yöne doğru uzanan Harşit, Kelkit ve Çoruh ırmakları ile bölünmüştür. Harşit ve Çoruh, derin vadiler içinden aktıklarından, sularından tarımda yeterince yararlanılamaz. Kelkit ise, yer yer sulamada kullanılan bir ırmaktır.

İlin dağlık ve engebeli olması, tarım alanlarının çok daralmasına yol açmıştır. Tarım alanları, Harşit Vadisi boyunca dar bir şerit halinde uzanır. İlin en önemli düzlüğü, Bayburt İlçesi'ndeki Hart Ovası'dır. Kelkit ve Şiran'da da, ekime elverişli, geniş sayılabilecek düzlükler vardır.

İl, iki farklı ana iklimin etkisi altındadır. Karadeniz iklimine açık olan Harşit Vadisi'nde yer alan Merkez İlçe ile Torul İlçesi, kıyı iklimiyle karasal iklim arasında bir geçiş bölgesi oluşturur. Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde ise, karasal iklim egemendir. Karasal iklimin egemen olduğu yörelerde yazlar kurak ve sıcak, kışlar soğuk; öteki iklim bölgesinde ise, kışlar ılık ve yazlar serin geçer. Bu iklim ve toprak özellikleri, il tarımını da etkilemiştir. Merkez İlçe ve Torul'da ekilebilir toprakların çok kıt, ikliminin ılıman olması, meyveciliği öne çıkarırken, göreli olarak geniş düzlükler bulunan Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde daha çok tarla tarımı ve hayvancılık gelişmiştir.

Gümüşhane tarımında bitkisel üretim oldukça yavaş bir biçimde değişen bir yapı gösterir. 1927 Tarım Sayımı'na göre, ekili alınların % 95'ini tahıl alanları oluştururken, aradan 50 yılı aşan bir süre geçmesine karşın, 1970'lerin sonunda tahıl alanlarının payı oldukça yavaş bir değişme göstererek, % 88 dolayında gerçekleşmiştir. Bitkisel üretimde verim, genellikle çok düşük, üretim miktarları ya ancak il halkının gereksinimini karşılayacak düzeyde, ya da bu düzeyin bile gerisindedir. İl dışına pazarlama, üretim yetersizliğinden çok sınırlı kalmaktadır.

Tarımda modern girdi kullanımı yetersiz olduğu gibi, gübre kullanımı da düşük düzeydedir. 1970 başlarında makineleşme açısından bir canlanma olmasına karşın, makine kullanımı ülke genelinin oldukça gerisinde kalmıştır.

1950'lerde başlayan Türkiye ekim alanlarındaki gelişmeye koşut olarak, il ekim alanları da genişlemiş ve bu gelişme, 1960'ların ortalarına değin belli bir hızla sürmüştür. 1960'lardan sonra artış hızı yavaşlamış, 1970'lerin ortalarında il ekim alanlarının genişliği en yüksek düzeye erişmiştir. Bu yıllardan sonra, ilin oldukça zorlanmış olan kıt ve parçalı ekim alanlarında bir daralma izlenmiştir. Bu daralmada verimsiz topraklarda tahıl alanları payının yüksek olmasının etkisiyle, nadasa başvurulmasının payı büyüktür.

İlin bitkisel üretim miktarları da ekim alanlarındaki bu gelişmelere koşut bir yapı gösterir. İlde modern girdilerin fazla bir katkısı olmadan yalnızca sınırlı ekim alanlarının zorlanmasıyla artan üretim miktarları, bir yandan da önemli ölçüde iklim koşullarına bağımlıdır.

İl tarımının, kendi yapısı içinde gelişen üç önemli kolu tahıl üretimi, meyvecilik ve hayvancılıktır.

Tahıl üretimi, tarla tarımının belkemiğini oluşturmakta, buğday, arpa ve bir yem bitkisi olan mahlut üçlüsüne dayanmaktadır. Bu ürünlerin üretim miktarları, 1950'lerden sonra artış göstermekle birlikte, genel olarak il gereksiniminin gerisinde kalmaktadır. İlin, göreli olarak ekilebilir en geniş düzlüklerine sahip olan Kelkit, Bayburt ve Şiran, tahıl üretiminde önde yörelerdir.

İlin, önemli bir başka tarım kolu olarak gelişen meyvecilik ise, özellikle Harşit Vadisi'nde yaygındır. Bu vadide yer alan Torul ve Merkez İlçe'de ekim alanlarının öbür ilçelerden daha sınırlı olması, meyveciliğin önem kazanmasına neden olmuştur. İl meyveciliğinde elma yetiştiriciliğinin ise ayrı bir yeri vardır. Oldukça eskilere dayanan elma yetiştiriciliği, zamanla başka illerin elmacılığı ile rekabet edemeyerek gerilemiştir. İl tarımında önemini hâlâ korumaktaysa da, verim açısından ülke düzeyinden düşük, üretim açısından ise, il gereksiniminin pek az üstüne çıkabilmektedir.

Hayvancılık ise, il ekonomisinde bitkisel üretim denli önemlidir. Geniş çayır ve mera alanlarına sahip olan ilde, Bayburt, Kelkit

ve Şiran hayvancılığın geliştiği ilçelerdir. Çayır ve mera alanlarının genişliğine karşın, bunların yüksek kesimlerde bulunması, yılın ancak 2-3 ayında otlatmaya uygun olması, hayvancılığın gelişmesini engellemekte, hayvansal ürünler üretiminin düşük düzeyde gerçekleşmesine yol açmaktadır. Et ve süt üretiminin bir miktarı il dışına satılmaktaysa da, daha çok il halkının gereksinimini karşılamak üzere kullanılmaktadır.

Bitkisel ve hayvansal üretimin yetersizliği yanında, sınırlı ve parçalı ekim alanlarında küçük aile işletmeciliğinin yaygın bir toprak kullanım biçimi olması da il tarımının gelişmesini engelleyen önemli etkenlerden biridir. İlin tarımsal yapısı, 50 dekardan az toprağın bir aileyi geçindirmesine olanak vermemektedir. Oysa, 50 dekardan az toprağı işleyenlerin tüm işletmeler içinde payı % 84,5'tir. Bu tür işletmelerin işledikleri topraklar ise, ekili alanların % 47,9'u kadardır.

İlde topraksızlar oranı, 1962-1968 Köy Envanter Etüdleri'ne göre % 22,7 idi. Geçimlik toprağı işleyemeyen çiftçi aileleri ile topraksız çiftçi aileleri, ilde geniş bir işsiz kitlesinin doğmasına neden olmuş ve kırsal nüfusun önemli bölümünü ilden göç etmeye yöneltmiştir.

BİTKİSEL ÜRETİM: 1.022.700 hektar olan il toprakları, ülke yüzölçümünde % 1,3 dolayında bir paya sahiptir. İl topraklarının ise % 88,6'sı (906.439 hektar) tarıma elverişli alanlardan oluşur.

1980'de ilde bitkisel üretim yapılan alanlar, toplam il alanının % 25,3'ü (258.975 hektar) kadardı. Aynı yıl bu oran, ülke genelinde % 35,6 idi. Görüldüğü gibi, ilde bitkisel üretim yapılan alanlar, ülke ortalamasının oldukça gerisinde kalmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise, il topraklarının topografik yapısıdır. Yüksek dağlarla kaplı il alanında, ekime elverişli düz alan bulmak bir hayli güçtür. İl sınırları içindeki geniş sayılabilecek düzlükler Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde yoğunlaşmaktadır.

İlde, ekime elverişli düzlüklerin son derece kısıtlı olması, halkın bulduğu her su kenarına bir düzlük, bir taraça yaparak, ağaçlandırmasına ya da tahıl ekimi için ufak tarlalar açmasına neden olmuştur. Zaten az olan geniş düzlükler, tarla tarımına ayrıldığından, meyve bahçeleri dağların yamaçlarına yayılmıştır. İldeki meyve bahçeleri, genellikle 700-800 m yüksekliğine dek uzanmaktayken, Harşit Çayı'nın iki yanında yer alan dağların kuzey rüzgârlarından koruduğu yörelerde, elma bahçeleri 1.700 - 1.800 m yüksekliğe dek yayılır.

İlde tarıma elverişli alanın önemli bir bölümü, tahıl ekimine ayrılmıştır. Tahıl ekimi, ilin öbür kesimlerine göre daha geniş düzlüklerin bulunduğu Kelkit, Şiran ve Bayburt ilçelerinde yapılır. Tahıllardan en çok buğday, arpa ve mahlut ekilir.

Baklagillerden mercimek ve fiğ, sanayi bitkilerinden şeker pancarı ve patates yetiştirilir. Şeker pancarı ekiminde Kelkit İlçesi başta gelir. Onu, Şiran ve Bayburt izler.

Sebze ve meyve üretimi ise, Merkez İlçe ile Kelkit ve Torul'da yaygındır. İlde, iklim ve toprak koşullarına uygun her çeşit meyve bulunursa da, en çok elma, armut, fındık, vişne, kayısı, erik, zerdali, ceviz, dut ve kiraz yetiştirilir. Gümüşhane'de elma yetiş-

1913 Tarım Sayımı'nda Gümüşhane

1913'te Merkez, Torul, Şiran ve Kelkit kazalarını içeren Trabzon Vilayeti'nin Gümüşhane Sancağı, yaklaşık olarak, Bayburt İlçesi dışında, bugünkü Gümüşhane il topraklarını kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin, sayıma katılan tüm ekili alanlarının binde 4'ünden fazlası bu sancaktaydı.

Sancakta, buğday, arpa ve çavdar başta olmak üzere, tahıl üretimi egemendi. Ekim alanlarının % 95 gibi çok büyük bir bölümünde tahıl ekilmekteydi. Buğday ve arpa, bütün kazalarda yaygın olarak üretilmekteydi. Torul'da buğday tek ürün idi. Sancak merkezi olan Gümüşhane'de ise, önemli ölçüde ekilen çavdar, buğday ve arpa denli önem kazanmaktaydı. Torul ve Şiran'da buğday, arpa ve çavdar dışında, mısır ve kaplıca ekimi de yapılmaktaydı. Şiran'da yer yer ekilen bir bitki de darıydı.

Yörede baklagiller üretimi son derece önemsizdi. Baklagil üretimi düşük olduğu gibi çeşitlilik de göstermiyordu. Bölgede ekilen baklagillerin başında fasulye ve fiğ geliyordu. Sancak merkezinde fasulye, Şiran'da ise fasulye ve fiğ üretimi, önem kazanmaktaydı.

Tahıl ve baklagiller dışında, yalnız patates ekimi sözü edilebilir düzeydeydi. Torul dışındaki tüm kazalarda patates oldukça yaygındı.

Verim genel olarak, ülke ortalamasının oldukça altındaydı. Buğday ve arpada verim ülke ortalamasının yarısı kadardı. Çavdarda ise verim, ülke ortalamasının üçte birinin de altına düşüyordu. Patates verimi çok daha düşüktü.

Sancak genelinde ülke ortalamasının altıda biri olan patates verimi, Şiran'da da bu ortalamanın yirmide birine iniyordu.

Besi hayvancılığı açısından Anadolu'nun öteki yöreleriyle benzer durumda olan Gümüşhane, binek hayvanları açısından çok geri düzeydeydi. Yörede 2.800 tonun üzerinde süt elde edilmekteydi. Bunun büyük bölümünü koyun ve keçi sütü oluşturuyordu. İnek sütü üretimi, yöredeki sağmal hayvan varlığına göre düşüktü. 1913'te Gümüşhane'de yalnızca 22 ton tereyağı ve 23 ton peynir üretilmişti.

Gümüşhane Sancağı'nın Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıl	0,5	0,2
Buğday	0,5	0,2
Arpa	0,3	0,2
Çavdar	2,1	0,6
Baklagiller	0,3	*
Fasulye	0,1	0,1
Patates	1,9	0,3

* % 0,05'ten az.

Gümüşhane Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

	Hayvan Varlığı	%
Manda	350	0,1
Sığır	19.900	0,4
At	670	0,1
Eşek	960	0,1
Katır	300	0,2
Koyun	88.650	0,4
Keçi	85.100	0,6

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

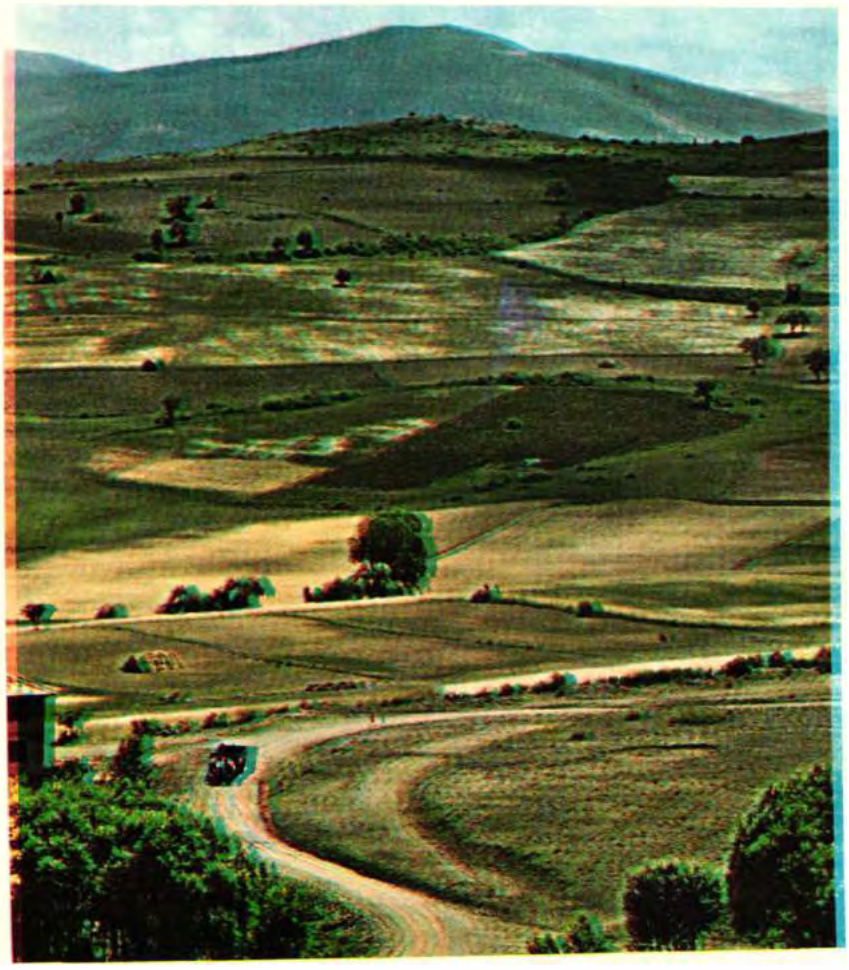
	Sancak Merkezi	Torul	Şiran	Kelkit	Toplam
Tahıl	4.250	2.813	4.800	5.005	16.868
Buğday	1.250	2.625	2.250	3.750	9.875
Arpa	1.250	75	1.750	1.250	4.325
Çavdar	1.750	—	—	—	1.750
Baklagiller	10	2	60	1	73
Fasulye	7	—	34	—	41
Patates	195	—	65	20	280

2292

2292 - Bayburt Ovası
2293 - Gölde yıkanan çocuklar, Tortul
2294 - Sultan Murat Yaylası

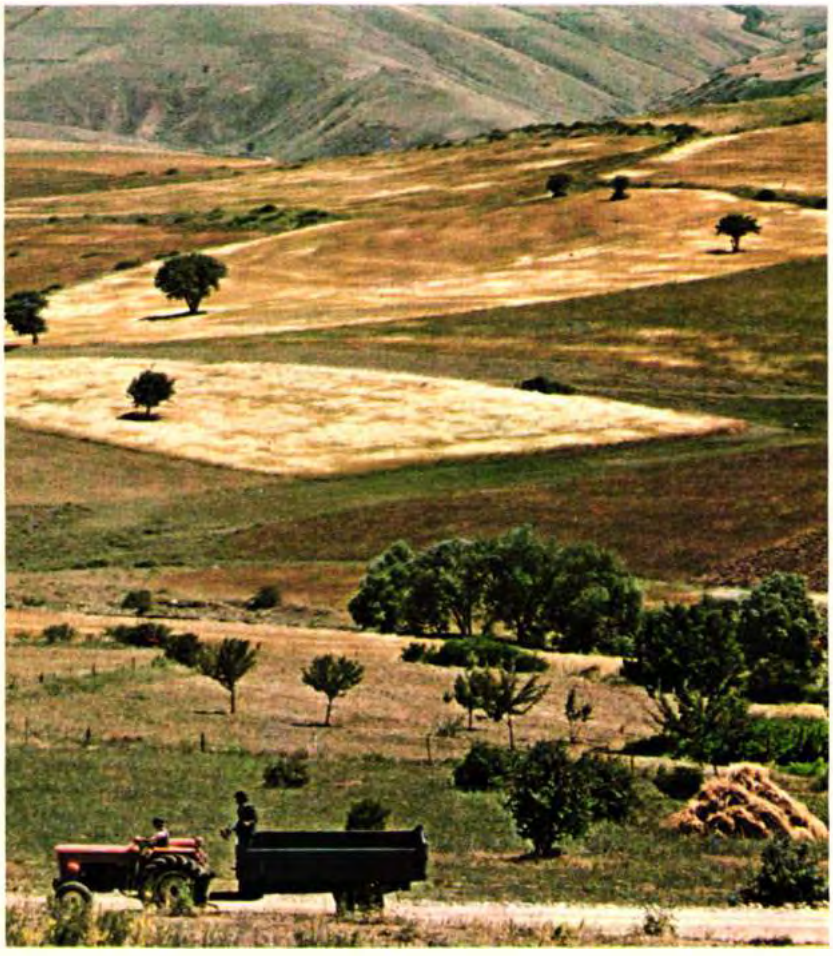
2294

2293

2295

2296

2295 - Kelkit Ovası
2296 - Kadırga Yaylası
2297 - Çakırgöl Yaylası ve hayvancılık

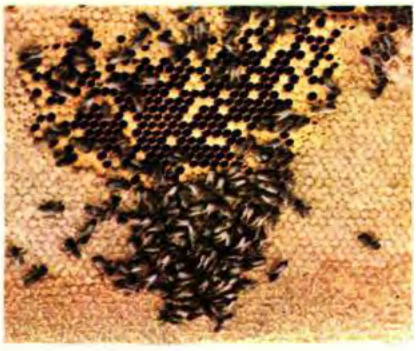
2297

2298

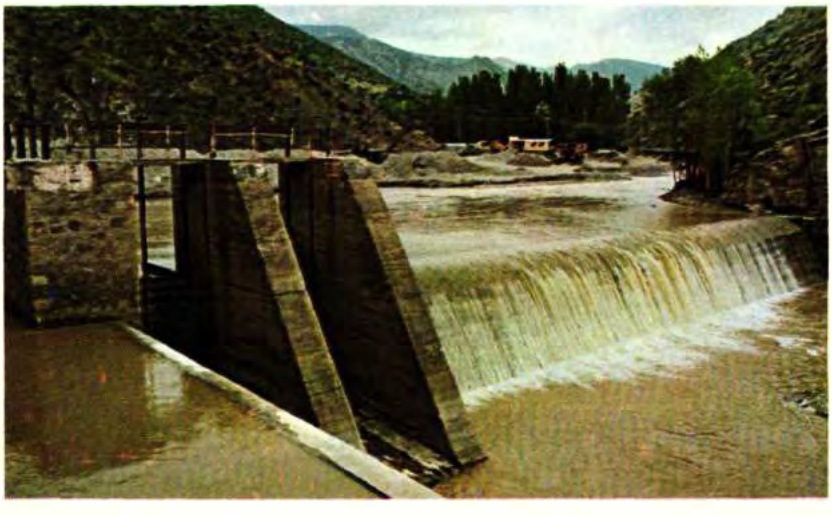
2299

2300

2301

2302

2298 - 2299 - Arıcılık
2300 - Gümüşhane Belediyesi
2301 - Termoelektrik santralı
2302 - Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü Gümüşhane Şubesi
2303 - Güdesan Un Fabrikası
2304 - Halk Eğitimi Merkezi

2303

2304

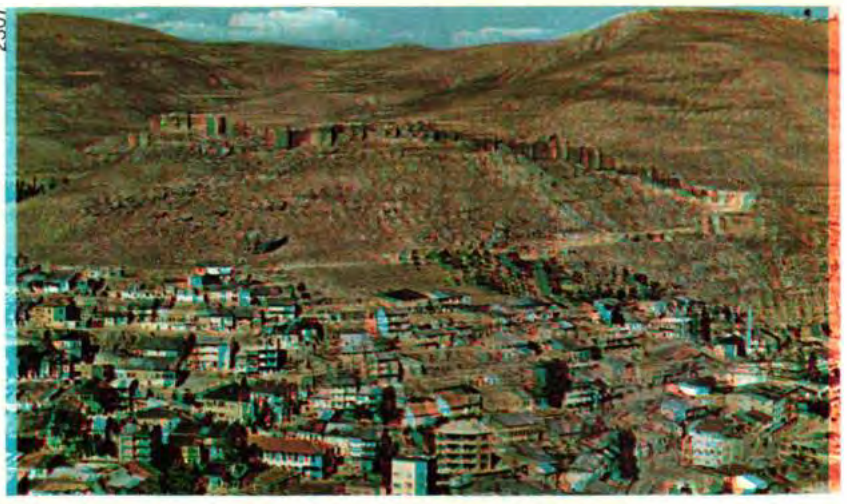
2305

2306

2307

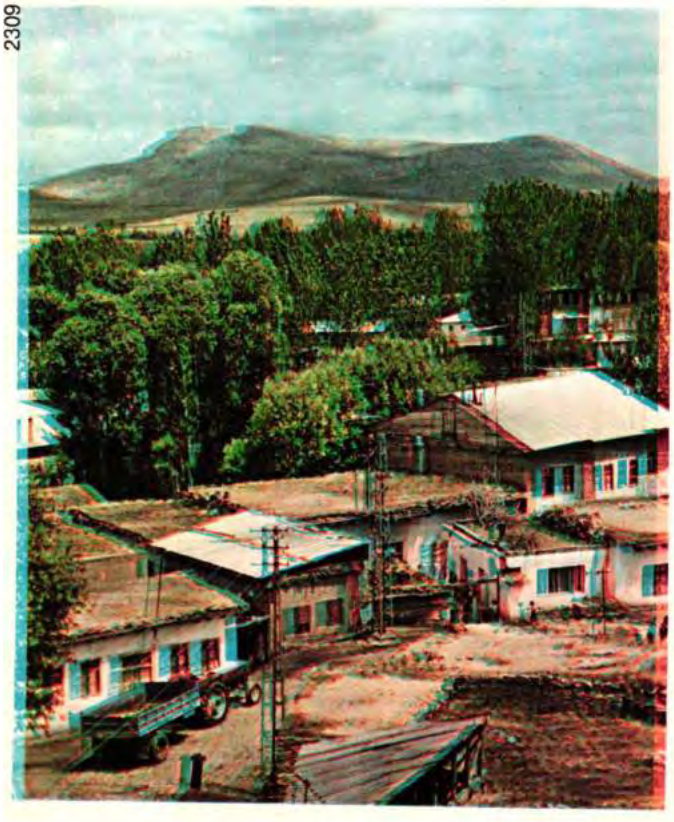

2308

2305 - Kız Meslek Lisesi
2306 - Yatılı Bölge Okulu
2307 - Bayburt
2308 - Şiran
2309 - Kelkit
2310 - Torul

2309

2310

tiriciliğinin özel bir yeri vardır. İl, çok eski dönemlerden beri elmacılığı ile ün kazanmıştır. Öyle ki, Gümüşhane denince, akla elma gelir. Daha sonraları elmacılıkta bir gerileme olmuşsa da, il meyveciliğinde elma üretimi hâlâ başta gelmektedir.

İlde fındık yetiştiriciliği yalnızca Torul'da yapılmaktadır. İlin kuzeyinde, Karadeniz Bölgesi'ne yakın olan ilçede çerezlik fındık üretilmektedir.

İlde yetiştirilen sebzelerden en önemlileri lahana, fasulye, hıyar, domates, barbunya, ıspanak ve kabaktır. Meyve ve sebzecilik, aile üreticiliği biçiminde yapılmakta, meyvelerden yalnızca elma ve armut il dışına satılmaktadır.

Yem bitkilerinden fiğ, yonca ve korunga ekilmektedir.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: 1980'de ilde ekili-dikili alanın % 85,2'sinde nadaslı ve nadassız kuru tarım, % 14,6'sında sulu tarım, binde 3'ünde ise, bağ-bahçe tarımı yapılıyordu.

İl toplam ekili alanı, 1950-1980 arasında bir kattan biraz fazla artarak, 67.204 hektardan 144.586 hektara yükselmiştir (Tablo 5). Bu dönemde, ilin Türkiye ekili alanları içindeki payı da binde 8'den, binde 9'a çıkmıştır (Tablo 6). İlde nadas oranı % 40-45 dolayında değişmektedir.

Halk, bulduğu her düzlüğü ekim alanı haline getirmekte, doğa koşullarının elverdiği ölçüde ekim yapmaya çalışmaktadır. Bu yüzden, ilde ekim alanlarının daha fazla genişlemesi söz konusu değildir. Bu durumda, üretimi artırmanın tek yolu verimi artırmaktır.

İlde dağlık yörelerde kurulmuş ilçelerde, düzlük alanları görece daha çok olan ilçeler arasında,ekim alanlarının genişliği bakımından büyük farklılıklar vardır. 1960'larda ekim alanlarının ilçe toprakları içindeki payı Bayburt'ta % 26, Kelkit'te % 24, Şiran'da % 16, Merkez İlçe'de % 12 ve Torul'da yalnızca % 2 idi. Ekim alanlarının az ya da çok oluşu, ilçelerin bitkisel üretim desenlerini de belirler. Ekim alanları az olan ilçelerde meyvecilik ağırlık kazanırken, ötekilerinde tarla ürünleri önem kazanır.

1970'lerin sonlarında il ekim alanları içinde tahıl ekim alanları % 88,4 oranında bir payla başta gelmekteydi. Tahılları % 5,7'lik bir payla baklagiller izliyor, geriye kalan ekim alanlarını ise, sanayi bitkileri kaplıyordu.

Tahıllar: İlin en önemli ürünü tahıllardır. Tahıllardan en çok, başta buğday olmak üzere arpa ve mahlut ekilir. İlin ova denilebilecek hemen her düzlüğünde tahıl ekimine rastlanır. Dağlık kesimde yer alan Merkez İlçe ve Torul'da tahıl ekimi çok az yapılmaktadır. Kelkit, Bayburt ve Şiran ilçeleri, ilin tahıl alanlarıdır.

1950'de 55.000 hektar dolayında olan tahıl ekim alanları, 1970'lerin başında 130.000 hektarı aşmış, 1970'lerin sonunda ise 128.000 hektar dolayına düşmüştür. 1960'lardaki artışın nedeni, traktör sayısındaki artışla, sınırlı ekim alanlarının sonuna dek zorlanmasıdır. 1970'lerin sonundaki azalma ise, baklagil ve sanayi bitkileri ekim alanlarının tahıl ekim alanları zararına olarak genişlemesinin sonucudur.

Tahıl ekim alanları, 1950'de il ekim alanlarının % 82,2'sini oluştururken, bu oran 1970'lerin sonunda % 88,4'e yükselmişti. Aynı yıllarda il tahıl ekim alanlarının Türkiye payı ise, binde 8'den 10'a çıkmıştır (Tablo 6). 1950-1980 döneminde tahıl ekim alanlarındaki artış oranı Gümüşhane'de % 132, ülke genelinde ise % 94'tür.

Buğday: En çok Bayburt, Kelkit ve Şiran'da ekimi yapılan buğdayın ekim alanları, 1950'de 24.000 hektar kadardı. 1970'lerin başında 81.000 hektara yükselen buğday ekim alanları, 1970'lerin sonunda 69.000 hektar dolayına düşmüş, il ekili alanları içindeki payı da 1970'lerin başında % 54 iken, 1970'lerin sonunda % 48'e gerilemiştir. 1950'de binde 6 olan Türkiye ekili alanları içindeki payı, 1970'lerin sonunda binde 7 dolayındaydı.

İlde genellikle yerli buğday ekilmektedir. İlkel teknikler kullanıldığından ve üretim iklim koşullarına bağlı olduğundan verim çok düşüktür.

Arpa: Hayvan yemi olarak kullanılan arpanın ekim alanları, buğday gibi dalgalanmalar göstermeyerek, yavaş, ama sürekli

1927 Tarım Sayımı'nda Gümüşhane

1927 Tarım Sayımı'na göre, 122.000 dolayında olan il toplam nüfusunun çok büyük bölümü tarımla uğraşıyordu. İlde, 16.400 çiftçi ailesi vardı. Ortalama çiftçi ailesi büyüklüğü 5,7 idi. Her çiftçi ailesine 20,9 hektar ekili alan, 2,3 çift hayvanı ve 8,3 çiftlik hayvanı düşüyordu.

34.138 hektar dolayındaki ekili alanın % 95'inde tahıl, % 3'ünde baklagil ve % 2'sinde sanayi bitkileri ekilmekteydi. En çok üretilen tahıl türü olan buğday, 17.235 hektar alanda ekiliyordu. Arpa ekim alanı 13.130 hektar, çavdar ekim alanı ise 1.873 hektar dolayındaydı. Ayrıca, 141 hektar alanda darı ekiliyordu. Mısır ve kaplıca ekimi bir hayli azdı.

İlde, baklagillerden fasulye, bakla ve fiğ ekilmekteydi. 1927'de Gümüşhane'de 97 hektar fasulye, 583 hektar fiğ, 216 hektar burçak ve 113 hektar da börülce ekilmişti.

Sanayi bitkilerinden patatesin 571 hektar alanda ekimi yapılmıştı.

Üretim miktarları bakımından da tahıllar yine başta geliyordu. 1927 Tarım Sayımı'na göre, ilde 9.308 ton buğday, 5.349 ton arpa, 18.738 ton çavdar, 88 ton da mısır üretilmişti. Hayvan yemi olarak kullanılan darının o yılki üretimi 180 ton dolayındaydı.

Baklagil ve sanayi bitkileri üretimi çok azdı. 1927'de ilde baklagillerden 47 ton fasulye, 5 ton bakla, 106 ton börülce, 1.780 ton fiğ ve 113 ton burçak üretilmişti. Sanayi bitkilerinden patates üretimi 450 ton, pancar üretimi 17 ton olmuştu.

İlde, 1927'de 37.152 çeki hayvanı, 136.114 çiftlik hayvanı, 67.133 kümes hayvanı vardı. İlde en çok yetiştirilen çiftlik hayvanları, koyun, keçi ve sığırdı. 1927 Tarım Sayımı'na göre, ilde 44.359 koyun, 32.488 keçi, 54.000 dolayında da sığır bulunmaktaydı.

İldeki 15.501 tarım aracından yalnızca 49'u modern tarım aracıydı.

Tablo 5
Gümüşhane'de Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	67.204	140.955	149.376	144.586
Toplam Tahıl	82,2	88,8	92,1	88,4
Buğday	39,3	42,3	54,4	47,9
Arpa	18,4	22,3	22,4	25,0
Mahlut	11,2	11,8	10,7	11,1
Toplam Baklagiller	5,6	4,2	4,7	5,7
Mercimek	0,6	1,4	1,1	1,1
Fiğ	2,6	2,0	3,1	4,0
Şeker Pancarı	*	1,9	1,0	1,7
Patates	2,9	5,1	2,2	2,9
Diğerleri	9,3	—	—	1,3

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

biçimde artış göstermiştir.

1950'den 1970'lerin sonuna değin yaklaşık 12.000 hektardan 2 katlık bir artışla 36.000 hektara yükselen arpa ekim alanlarının, il ekim alanları içindeki payı % 18'den % 25'e çıkmış, Türkiye ekim alanları içindeki payı da binde 9'dan binde 13'e yükselmişti.

Mahlut: Bir hayvan yemi olarak kullanılan mahlut, çavdarın buğday ya da yulafla eşit oranda karıştırılarak, birlikte ekilmesinden üretilir. Mahlutun Türkiye çapında üretimi, çok yaygın değildir. İl tarımında ise, tahıllar içinde, ekimi buğday ve arpadan sonra gelmektedir. İlde, 1950'de 7.500 hektar olan mahlut ekim alanı, 1960'ların başında 16.650 hektara yükselmiştir. Giderek mahlut ekim alanlarında bir daralma görülmüş; 1970'lerin sonunda 16.000 hektar alanda mahlut ekimi yapılmıştı. Buna karşılık, ilin Türkiye mahlut ekim alanları içindeki payı 1950'de yaklaşık % 5 iken, 1970'lerin sonunda % 11 dolayına ulaşmıştır. Bu dönemde mahlut ekim alanlarındaki artış oranı, ilde % 112, Türkiye genelinde % 48 olmuştu. Söz konusu yıllarda mahlutun il ekim alanları içindeki payı ise % 11 dolayında kalmıştı.

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Gümüşhane Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,80	—	0,94	—	0,95	—	0,89	—
Toplam Tahıl	0,79	0,92	0,97	0,92	1,04	0,87	0,95	0,56
Buğday	0,63	0,72	0,77	0,66	0,94	0,74	0,75	0,42
Arpa	0,85	0,94	1,12	1,20	1,30	1,20	1,32	0,92
Mahlut	4,93	5,85	4,83	4,88	6,78	6,82	10,32	7,88
Toplam Baklagiller	0,85	1,10	1,04	0,81	1,25	0,58	1,20	0,37
Mercimek	0,63	0,93	1,95	1,84	1,51	1,57	0,90	0,85
Fiğ	3,48	3,48	3,20	2,63	4,51	1,27	5,10	1,12
Şeker Pancarı	0,01	0,03	1,71	1,62	1,07	0,85	0,90	0,77
Patates	4,69	2,92	4,84	3,45	1,94	2,33	2,36	2,08

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Baklagiller: Baklagillerden en çok yetiştirilen bitkiler mercimek ve fiğdir. Az miktarda da nohut üretimi yapılır. Baklagil ekimi il tarımında çok önemli bir yer tutmamakla birlikte, 1950'den bu yana ekim alanları sürekli artmıştır. Toplam baklagil ekim alanları, 1950-1980 arasında 3.700 hektardan 8.200 hektara yükselmiş, baklagillerin il ekim alanları içindeki payı ise, fazla bir değişme göstermeyerek % 4-6 dolayında dalgalanmıştır. Aynı dönemde, ilin Türkiye baklagil ekim alanları içindeki payı binde 9'dan binde 12'ye yükselmiştir.

Baklagillerden en çok ekilen ve üretilen fiğ tarımı, İl Teknik Ziraat Müdürlüğü'nce geliştirilmeye çalışılmakta, bu yüzden örnek fiğlikler kurularak çiftçi özendirilmektedir. Hayvancılığın bitkisel üretim kadar önem kazandığı ilde, kış aylarında hayvan besiciliği için yem bulmak bir sorun olduğu için, kıt ekim alanlarının elverdiği ölçüde fiğ ekimi geliştirilmeye çalışılmaktadır. Fiğ ekim alanları, 1950-1980 arasında 1.770 hektardan 5.800 hektara yükselmişti. Bu yıllar içinde, fiğin il ekim alanları içindeki payı % 2,6'dan % 4'e, Türkiye fiğ ekim alanları içindeki payı da % 3,5'ten % 5,1'e çıkmıştı.

Mercimek ekim alanları ise, 1950'de 300 hektar, 1970'lerin sonunda ise 1.620 hektar olarak gerçekleşmişti. Bu yıllarda, il toplam ekili alanları içindeki payı binde 6'dan binde 9'a çıkmıştı.

Sanayi Bitkileri: Sanayi bitkilerinden en fazla ekimi yapılan patates, 1950'de yaklaşık 2.000 hektar alanda ekilirken, ekim alanı 1970'lerin sonunda 4.000 hektarı aşmıştı. Bu yıllarda ilin Türkiye patates ekim alanları içindeki payı ise, % 4,7'den % 2,4'e düşmüştü. Türkiye'de patates ekiminin arttığı bu dönemde, ekim alanlarındaki artış oranı ülke genelinde % 328'i bulurken, ilde % 117 olarak gerçekleşmiştir. Patates ekim alanlarının il ekim alanları içindeki payı, söz konusu yıllar arasında dalgalanmalar göstermekle birlikte, 1950'de yaklaşık % 3 olan bu pay 1970'lerin sonunda yine aynı düzeyde gerçekleşmişti.

İlde şeker pancarı ekimine ise, 1950'lerde başlanmıştır. 1950'de yalnızca 7 hektar olan ekim alanı, 1970'lerin sonunda 2.400 hektarı biraz aşıyordu. 1970'lerin sonunda şeker pancarının il ekili alanları içindeki payı % 1,7, Türkiye ekili alanı içindeki payı ise binde 9 dolayındaydı.

Şeker pancarı, Kelkit başta olmak üzere Şiran ve Bayburt ilçelerinde ekilmektedir. Bayburt'ta üretilen pancar Erzurum; Şiran ve Kelkit'te üretilen pancar ise, Erzincan şeker fabrikalarına gönderilmektedir.

Yem Bitkileri: Hayvancılığın önemli bir ekonomik uğraş olduğu ilde, yem bitkileri üretimi giderek önem kazanmıştır. Toprağın dinlendirilmesinde de önemli yararları olan yem bitkilerinden, ilde en çok korunga, yonca ve fiğ ekimi yapılmaktadır.

Vatanı, komşu il Erzincan olan korunga, Gümüşhane'de 1980'de 7.285 hektar alana ekilmiş; 30 ton dane, 94.175 ton kuru ot biçiminde ürün alınmıştı. Aynı yıl, 2.485 hektar alana ekilen yoncadan ise, 74.950 ton yeşil ot üretilmişti.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Gümüşhane'de bitkisel üretimde tarla tarımının yanı sıra, meyvecilik önem kazanmıştır. Tarla tarımında başta tahıllar olmak üzere, baklagiller ve sanayi bitkileri üretilir. İlde üretilen bu ürünlerin tümünde verim ülke ortalamasının altındadır. İlde, 1970'lerin sonunda en yüksek verim 25.543 kg/ha ile şeker pancarı üretiminde sağlanmıştı. Oysa, aynı dönemde Türkiye şeker pancarı üretimindeki verim 29.859 kg/ha olarak gerçekleşmişti *(Bak. Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

Ekim alanlarının darlığı, verimin düşüklüğü ve tarımsal üretimde modern yöntemlerin kullanılamaması, ildeki bitkisel üretimin çoğu kez aile gereksinimlerini bile karşılayamayacak düzeyde kalmasına neden olmaktadır.

Bayburt ve Şiran ilçeleri tahıl üretiminde; Merkez İlçe ve Torul meyvecilikte önde gelirler. Kelkit İlçesi'nde ise, her iki uğraş birlikte yürütülmektedir.

Tahıllar: İlde üretilen tahılların başlıcaları buğday, arpa ve mahluttur. Pek az da mısır üretilmektedir. Erzurum Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Toprak Mahsulleri Ofisi Merkez İlçe, Torul ve Torul'a bağlı Çayra (Kürtün) Bucağı'nda birer şube açmıştır. Ofis, bu şubeler aracılığıyla köylüye buğday ve arpa satmaktadır. Merkez ilçe ve Torul'da ekim alanları o denli kıttır ki, halk gereksinimini ancak ofisten tahıl satın alarak karşılayabilir. Ofisin erişemediği ve yolların kışın altı ay süreyle kapalı olduğu yörelerde ise, çiftçi kışlık buğday ve arpa gereksinimini sonbaharda toplu biçimde satın alarak karşılamak zorundadır.

Buğday: Doğa koşullarına bağımlı olarak yapılan buğday üretiminde verim düşük, üretim yetersizdir. 1950'de yaklaşık 21.400 ton olan buğday üretimi, 1970'lerin başında 88.600 tona yükselmiş, 1970'lerin sonunda 70.000 ton dolayına düşmüştür (Tablo 7). 1960'larda traktör sayısındaki artışa bağlı olarak genişleyen buğday ekim alanları, 1970'lerin sonunda yerini bir ölçüde öteki ürünlere bıraktığından yeniden daralmıştır. Buğday ekim alanlarındaki bu daralma ve genişleme, üretimi de etkilemiştir. 1950'de il buğday üretiminin Türkiye buğday üretimindeki payı binde 7 iken, 1970'lerin sonunda binde 4'e düşmüştü (Tablo 6).

Arpa: Sürekli bir artış gösteren arpa üretimi, 1950'de 15.120 tondan 1970'lerin sonunda 47.120 tona yükseldi. Bu dönemde, il arpa üretiminin Türkiye toplam üretimi içindeki payı fazla değişmeyerek binde 9 dolayında kalmıştır. 1950-1980 arasında il arpa üretimindeki artış oranı (% 212), Türkiye artış oranına (% 218) koşut bir gelişme göstermiştir.

Mahlut: İl topraklarının tarıma elverişli kesimlerinin yetersizliği, hayvancılığın önem kazanmasına neden olmuştur. Yüksek kesimlerde geniş meraların varlığına karşın, kış aylarında ahır besiciliğine alınan hayvanların beslenmesi bir sorun olmaktadır. Bu yüzden, koşulların elverdiği ölçüde hayvan yemi üretilmeye çalışılmakta, bu arada bir yem bitkisi olan mahlut üretimi de önem kazanmaktadır. İlde 1950'de 7.300 ton olan mahlut üretimi, 1970'lerin sonunda bir katı aşan bir artış göstererek, 15.600 tona yükselmişti. Söz konusu yıllarda, il mahlut üretiminin ülke üretimi içindeki payı da yaklaşık % 6'dan % 8'e çıkmıştı. Bu dönemde il mahlut üretimindeki artış oranı (% 81), ülke artış oranından (% 58) yüksekti.

Pek az miktarda mısır da üretilen ilde, 1980'de 740 hektar alana mısır ekilmiş, 910 ton ürün alınmıştı.

Baklagiller: İlde toplam baklagil üretiminin hem mutlak miktarı, hem de bitkisel üretim içindeki payı düşmektedir. 1950'de 3.500 ton olan baklagil üretimi, 70'lerin sonunda 2.800 ton dolayına düşmüş, 1950-1980 arasında baklagil üretimi Türkiye'de % 141 oranında artarken, ilde yaklaşık % 19 oranında gerilemiştir. Toplam baklagil üretiminde görülen bu gerileme, fiğ dane üretimindeki düşme ile ilgilidir. İlde daha çok yeşil ve kuru ot olarak hasadı yapılan fiğde örneğin 1972'de hiç dane üretimi olmamıştır. Bu yüzden, fiğ ekim alanları genişlerken, üretimde daralma görülmektedir. Üreticiler hayvanlarını beslemek üzere, fiğ bitkisinin olgunlaşıp, dane haline gelmesini beklemeden, fiğden yeşil ve kuru ot olarak yararlanmak yolunu seçmektedir.

1950'de 1.800 ton olan fiğ üretimi 1980'lerin sonunda 930 tona düşmüş, ilin ülke fiğ üretimi içindeki payı ise % 3,5'ten, % 1,1'e gerilemiştir. Bu dönemde ülke fiğ üretimi yaklaşık % 60 oranında artarken, il üretimi % 49 oranında azalmıştır.

Bir baklagil olan mercimek ise, 1950'de 340 ton üretilmişti. Aynı yıl Türkiye mercimek üretiminde ilin payı binde 9'du. 1970'lerin sonunda üretimi yaklaşık 1.600 tona çıkan mercimeğin Türkiye üretimindeki payı yine yaklaşık binde 9 olmuştu.

Sanayi Bitkileri: İlde üretilen sanayi bitkilerinden başlıcaları, şeker pancarı ve patatestir. Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde 1950'lerde ekimine başlanan şeker pancarı, yöre halkına yeni bir gelir kaynağı sağlaması açısından önem taşıyordu. Şeker pancarı, çiftçilerin yapay gübre kullanma alışkanlığını geliştirmesi ve dönüşümlü tarım olanağı sağlaması bakımından da yararlıydı. Ancak üreticinin ekonomik güçten yoksun oluşu üretimde yeterli ölçüde gübre kullanımını engelliyor, gerekli teknik yöntemler kullanılamıyordu. Bu durum, üretimde verimliliği düşürmekte, pancara bağlanan umutlar gerçekleşememekteydi *(Bak. Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

İlde 1950'de ilk kez ekildiğinde 267 ton üretilen şeker pancarının 1970'lerin sonundaki üretimi 62.250 tondu. İl şeker pancarı üretiminin Türkiye payı ise, 1970'lerin sonunda binde 8 idi.

1950'de 7.800 ton olan il patates üretimi, 1970'lerin sonunda 60.000 tona yaklaştı. Bu dönemde Türkiye patates üretiminde gerçekleşen artış oranına erişemeyen il patates üretiminin ülke üretimi içindeki payı % 3'ten % 2'ye düştü.

Tablo 7
Gümüşhane'de Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	54.728	130.569	160.331	139.399
Buğday	21.384	52.240	88.624	70.150
Arpa	15.121	40.505	44.754	47.117
Mahlut	7.326	17.667	19.240	15.600
Toplam Baklagiller	3.517	4.799	3.597	2.856
Mercimek	338	1.737	1.555	1.587
Fiğ	1.806	2.296	1.200	928
Şeker Pancarı	267	53.814	45.720	62.249
Patates	7.866	49.437	48.201	59.767

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Sebzecilik: İlde sebzecilik fazla gelişmemiş, ancak aile ekonomisi biçiminde yapılan sebze üreticiliği sınırları içinde kalmıştır. Merkez İlçe ve Torul'da toprakların çok engebeli olması, Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde ise, iklimin sertliği, sebzeciliğin gelişmesini önlemiştir. İlde yalnızca kuytu ve sulama olanakları olan yörelerde, vadilerde sebze üretilebilmektedir. Bu üretim, halkın gereksinimini karşılamaya yetmez.

İlde en çok üretimi yapılan sebzeler, lahana, fasulye, hıyar, domates, barbunya, ıspanak ve kabaktır.

İlde üretimi yapılan bellibaşlı sebzelerin 1970 ve 1980'deki üretim miktarları şöyle olmuştur:

Sebzeler	1970 (ton)	1980 (ton)
Lahana	6.000	8.000
Fasulye	300	900
Hıyar	500	500
Domates	500	300
Barbunya	500	300
Ispanak	300	300
Kabak	400	100

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Meyvecilik: Ekonomik bakımdan, Gümüşhane'de tahıl tarımı kadar meyveciliğin de önemi vardır.

Harşit Vadisi'nin iki yanı meyve ağaçlarıyla bezenmiştir. Harşit Çayı'nın iki kıyısı boyunca uzanan dağların vadiye bakan yamaçlarında 1.700-1.800m'ye dek meyve ağaçları vardır. İlin meyvecilikte önde gelen ilçeleri Merkez İlçe, Torul ve Kelkit'tir. Şiran İlçesi'nde ise, meyvecilik son yıllarda gelişmeye başlamıştır.

İlde en çok yetiştirilen meyveler elma, armut, fındık, vişne, kayısı, erik, zerdali, ceviz, dut ve kirazdır.

İl meyveciliği içinde elmacılığın özel bir yeri vardır. Gümüşhane elmasının (göbek elması) tadı, kokusu, dayanıklılığı gibi üstün nitelikleriyle ülke düzeyinde haklı bir ünü vardır. Eski dönemlerde büyük yerleşim merkezlerine dek pazarlaması yapılan Gümüşhane elmasının üretimi, ülkenin öbür bölgelerinde daha uygun koşullarda, daha gelişmiş üretim yöntemleriyle yetiştirilen elma türleriyle rekabet edemeyerek gerilemiş, eski önemini yitirmiştir.

İl Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü, elmacılığı yeniden canlandırmak amacıyla, ilin değişik yerlerinde elma bahçeleri kurmaktadır. Aynı amaçla ilde 1969'dan bu yana her yıl elma bayramları düzenlenmektedir.

İlde elmanın birçok türleri yetiştirilir. Bunlar, başta göbek elması olmak üzere bey, gelin, sandık, godil, ferik, misket, mahsusa, golden, tatlı ve starking türleridir.

İlde 1979'da 164.000'i meyve veren, 247.700'ü ise meyve vermeyen yaşta toplam 411.700 elma ağacı vardı ve 7.380 ton ürün alınmıştı.

İlde elmadan sonra en çok yetiştirilen meyve armuttur. En çok Merkez İlçe ile Torul İlçesi'nde üretilen armudun da birçok türleri vardır. Arpa, bıldırcın, kızıl, meyrik, göksulu, tokat sultanı, hacı hamza, mehrani ve çermayi başlıca armut türleridir. İlde 1980'de 95.000 armut ağacından 550 ton armut elde edilmişti.

Gümüşhane İli'nin Karadeniz'e en yakın ilçesi olan Torul'da, çerezlik fındık da üretilmekteydi. 1980'de 8.800 fındık ağacından 25 ton fındık alınmıştı. Elde edilen ürün il içinde tüketilmektedir.

Merkez İlçe ve Torul'da iyi cins iri vişne yetiştirilmekte ise de, bunun çabuk bozulan bir meyve türü olması, korunmasını ve uzak merkezlere gönderilmesini güçleştirmektedir. Aynı durum kiraz için de söz konusudur. Bu zorluklar, daha geniş kiraz ve vişne bahçelerinin kurulmasını engellemektedir.

İl meyveciliğinde kayısı, erik, zerdali, ceviz ve dut gibi meyveler de üretilmektedir. Üretimin büyük bir bölümü ilde tüketilmekte, geriye kalanı komşu illere gönderilmektedir. Üretilen meyvelerden, özellikle duttan pestil yapılmaktadır.

Torul ilçe merkezi ile bu ilçeye bağlı olan Çayra (Kürtün) Bucağı çevresinde bol miktarda menengiç (sakız) ağacı vardır. Bu ağaçlardan aşılama yoluyla antepfıstığı

yetiştirme çalışmaları yapılmakta, bu iş için gerekli olan aşı ve aşıcılar Gaziantep'ten getirtilmektedir.

İlde, meyve ağaçlarının toplam sayısı 1970'te 535.000 iken, 1979'da 741.000'e yükselmiş, toplam meyve üretimi ise bu süre içinde 10.500 tondan ancak 11.500 tona yükselmiştir.

Ağaç sayısı artışına karşılık, üretim miktarının düşmesinin nedeni, yeni dikilen genç ağaçların henüz meyve vermemesinin yanında, yaşlı ağaçların verimliliğinin de iyice düşmesidir.

Öteden beri meyvecilik geleneği olan ilde, meyve üreticileri önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıyadır. Üreticilerin modern meyve yetiştiriciliği konusunda eğitilmesi, ürünlerin pazarlanması için gerekli tesislerin kurulması, kredi sağlanması, il meyveciliğini olumlu yönde etkileyecek önlemlerdir.

İlde 1980'de Kimi Meyveler İçin Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarları İle Bunların Türkiye Payları (parantez içindeki sayılar) Şöyleydi:

Meyveler	Ağaç Sayısı (bin)		Üretim (ton)	
Elma*	411	(1,2)	7.380	(0,5)
Armut	95	(0,6)	550	(0,1)
Vişne	43	(1,0)	160	(0,2)
Erik	23	(0,2)	600	(0,3)
Zerdali	19	(0,3)	50	(0,1)
Dut	15	(0,3)	300	(0,3)
Kayısı	23	(0,3)	110	(0,1)
Kiraz	14	(0,2)	170	(0,1)

* Elmada 1979 verileri kullanılmıştır.
(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Doğu Karadeniz, Yeşilırmak ve Çoruh havzalarının kaynak alanında yer alan Gümüşhane İli'nde, yükselti ve iklim koşulları birbirinden farklı özellikler taşıyan tarım bölgeleri yaratmış durumdadır.

İl, Doğu Karadeniz ile Doğu ve İç Anadolu arasında bir geçiş ikliminde yer almaktadır. Karadeniz kıyı kesimini Doğu ve İç Anadolu'ya bağlayan Harşit Vadisi'nde, Doğu Karadeniz iklim özellikleri görülür.

Merkez ilçe, Torul ve Kürtün yerleşmelerinin bulunduğu ve Balaban, Gümüşhane ve Zigana Dağları'nın çevrelediği Harşit Havzası'nda, yükselti kuşakları tarımsal etkinlikleri sınırlar.

Gümüşhane il merkezinin doğu ve batısından iki kol halinde başlayıp, kentin kuzeyinde birleştikten sonra kuzeybatıya doğru uzanarak, Torul ve Kürtün yerleşmelerini içine alan Harşit vadi oluğunda 800-1.400 m yükselti kuşağında yer alan havza, denizden gelen yağmur bulutlarına açıktır. Yıllık yağış ortalaması 500-800 mm arasında değişmekte olup, daha çok bahar ve kış aylarında olmak üzere, belirli bir düzenlilik göstermektedir. İklim, güneye inildikçe sertleşir ve temmuz, ağustos, eylül aylarında kuraklık görülmeye başlar. Kuraklık süresi kısa olduğundan, bitkilerin köklenme derinliklerinde su noksanlığı ortaya çıkmamaktadır.

Gümüşhane İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

Havzada toprakların engebeli olması ve dağların birden yükselmesi nedeniyle, geniş tarım toprakları yoktur. Tarım yapılan alanlar, vadi tabanına sıkışmış küçük düzlüklerdir.

Vadi, ilin meyve üretim merkezidir. Burada, yöre iklimine ve toprak yapısına kolayca uyum gösterebilen elma, armut, vişne, ceviz, erik, zerdali ve dut ağaçlarından oluşan geniş meyve bahçeleri vardır. Son yıllarda bölgede doğal bir yetişme ortamı bulan menengiç ağaçlarının aşılanmasıyla antepfıstıkçılığı da gelişmeye başlamıştır.

Tarla tarımı meyvecilikten sonra gelir ve başta patates olmak üzere buğday, arpa, çavdar, fasulye, mahlut, mercimek ve mısır ekimi yapılır. Havzada, sonbahardaki ilk donlarla, ilkbahardaki son donlar arasındaki bitkilenme (vejetasyon) dönemi, yaklaşık 200 gündür. Bu nedenle, özellikle yaz sebzelerinde ikinci ürün yetiştirilmesi olanaklıdır.

Gümüşhane'nin Yeşilırmak Havzası'nda kalan ve Gümüşhane, Pulur, Sipikör ve Çimen dağları ile çevrili yörelerinde, iklim özellikleri farklıdır. Kelkit Irmağı ile Gümüşhane Dağları arasında kalan Şiran bölgesi, Karadeniz ardı iklim kuşağı içerisinde kalmaktadır. Yazların ılık, kışların oldukça sert geçtiği yörede, yıllık yağış ortalaması 500-600 mm arasında değişmektedir. Yağış dağılımı düzensizdir, yaz ayları kurak geçer. Temmuz, ağustos, eylül aylarındaki toprak kuraklığına bağlı olarak, bitkilerin köklenme derinliklerinde, su noksanlığı ortaya çıkmaktadır.

Kelkit Irmağı ile Pulur, Sipikör ve Çimen dağları arasında kalan, Kelkit yöresi ise, yazları serin ve kurak, kışları sert geçen Doğu Anadolu yüksek bölge iklim kuşağında kalmaktadır. Yıllık yağış ortalaması 300-400 mm arasındadır. Yaz ayları kurak geçtiğinden, toprakta çok şiddetli bir su noksanlığı vardır.

Gümüşhane'nin Yeşilırmak Havzası'nda kalan yörelerinde, bitkilenme dönemi, yani ilkbaharın son donları ile sonbaharın ilk donları arasındaki süre, Harşit Havzası'na göre çok kısadır; Kelkit çevresinde 120 güne dek inmektedir. Bu nedenle, çift ürün yetiştirme olanağı önemli ölçüde ortadan kalkmaktadır.

Havzada 1.000 m yükselti kuşağının üzerinde geniş tarım alanları vardır. Ancak sulama olanakları sınırlı olduğu için, tarımsal ürün desenini daha çok kuru tarım koşulları belirlemektedir. Burada, başta şeker pancarı ve buğday olmak üzere, arpa, patates, mahlut, mısır, fasulye ve mercimek ekimi yaygındır. Meyvecilik sınırlıdır ve daha çok elma, armut ve erik yetiştirilir. Ayrıca 1980'lerde, yem bitkilerinden korunga, yonca ve fiğ üretimi de gelişmektedir.

İlin, Çoruh Havzası'na giren ve Otlukbeli, Kop, Çoruh ve Soğanlı dağları ile çevrili Bayburt yöresinde, Doğu Anadolu'nun yüksek yerlerinde görülen sert yayla iklimi özellikleri egemendir. Yazlar ılık, kışlar çok sert geçmektedir. Yıllık yağış ortalaması 400 mm dolayındadır. Yağış dağılımı düzensiz olup, yazlar kurak geçmektedir. Havzadaki geniş tarım toprakları 1.000 ile 1.500 m arasındaki yükselti kuşağında kalmaktadır. Yüksek Bayburt Ovası'nda genellikle, buğday, arpa, şeker pancarı,

patates, çavdar ve fasulye ekimi yapılmaktadır. Bitkilenme dönemi kısa olduğundan, çift ürün yetiştirme olanakları sınırlıdır.

Gümüşhane'de, tarımın ana kaynağı olan toprak, yaklaşık % 89 oranında tarıma elverişlidir. Bu değer, % 94 olan ülke ortalamasının altındadır.

Sürülebilirlik açısından ise, 1,, 2., 3. ve 4. yetenek sınıfına giren ve tarım araçları ile işlenebilen topraklar, 178.000 hektar alanı kaplamakta ve il toplam alanının yaklaşık % 17'sini oluşturmaktadır. İşlenebilir topraklarda, Türkiye ortalaması % 34 dolayındadır. 1978 verilerine göre, işlenebilir toprakların ülke alanına oranı İran'da % 9,7, Irak'ta % 13, Suriye'de % 30, Bulgaristan'da % 39 ve Romanya'da % 46'dır. Tarım toprakları içinde, 1. yetenek sınıfına giren 9.000 hektar alan, genellikle sorunsuzdur. Bunun dışında kalan 169.000 hektar dolayındaki tarım toprağının yaklaşık % 10'unda taşlılık, % 79'unda su erozyonu sorunu vardır.

Gümüşhane'de fiilen ekilen tarım toprakları, 258.975 hektara ulaşmıştır. İlde, sürüme elverişlilik açısından toprakların doğal sınırları aşılmış ve çayır-mera ve orman kullanımında bulunması gereken yaklaşık 81.000 hektar alan tarıma açılmıştır. Bunun bir bölümünü, komşu il Giresun'da olduğu gibi meyve bahçeleri oluşturmaktadır.

Gümüşhane'de çayır-mera ve orman-funda alanı olarak kullanılabilecek, 6. ve 7. yetenek sınıfı (ilde 5. yetenek sınıfına giren toprak yoktur) topraklar yaklaşık 728.000 hektar alanı kaplamaktadır. Bu toprakların il toplam alanı içindeki payı, Türkiye ortalamasının (% 60) çok üzerinde ve % 71'e yakındır. Bunlar % 15 taşlılık ve % 99 erozyon oranı olan sorunlu topraklardır.

1980 başında çayır-mera ve orman-funda olarak kullanılan alan, yaklaşık 648.000 hektara yakındı.

Gümüşhane il alanı içinde tarım dışı 8. yetenek sınıfına giren toprakların örttüğü alan, 114.000 hektara ulaşmaktadır. Türkiye ortalamasının çok üzerinde bir alan oluşturan bu topraklar, il alanının % 11'ini kaplamaktadır. Tarım dışı toprakların payı İran'da % 52, Suriye'de % 21, Bulgaristan'da % 9, Yunanistan'da % 10 ve Fransa'da % 15'tir. Tarım yapılamayan meskûn yerler ise 2.500 hektar dolayındadır.

İl topraklarının verimini yükseltebilmek, bir yandan erozyona, taşkınlara, yüksek taban suyuna ve tuz birikimine karşı gerekli önlemlerin alınmasını, bir yandan da, iyi sürüm, gübreleme, uygun ekim, iyi cins tohum kullanma, sulamaya özen gösterilmesini, zararlı otlar, hastalık ve zararlılara karşı etkili bir mücadele verilmesini gerektirir.

Gübreleme: İl toprakları, potasça zengin, azotlu ve fosforlu besin maddeleri yönünden ise yoksul durumdadır. Tarım alanlarındaki yoğun erozyon nedeniyle, üst toprak taşınmıştır; buna bağlı olarak düşen organik madde oranının artırılması ve sürekliliğin sağlanması gerekmektedir. Bu durum, özellikle kuru tarım koşulları için geçerlidir.

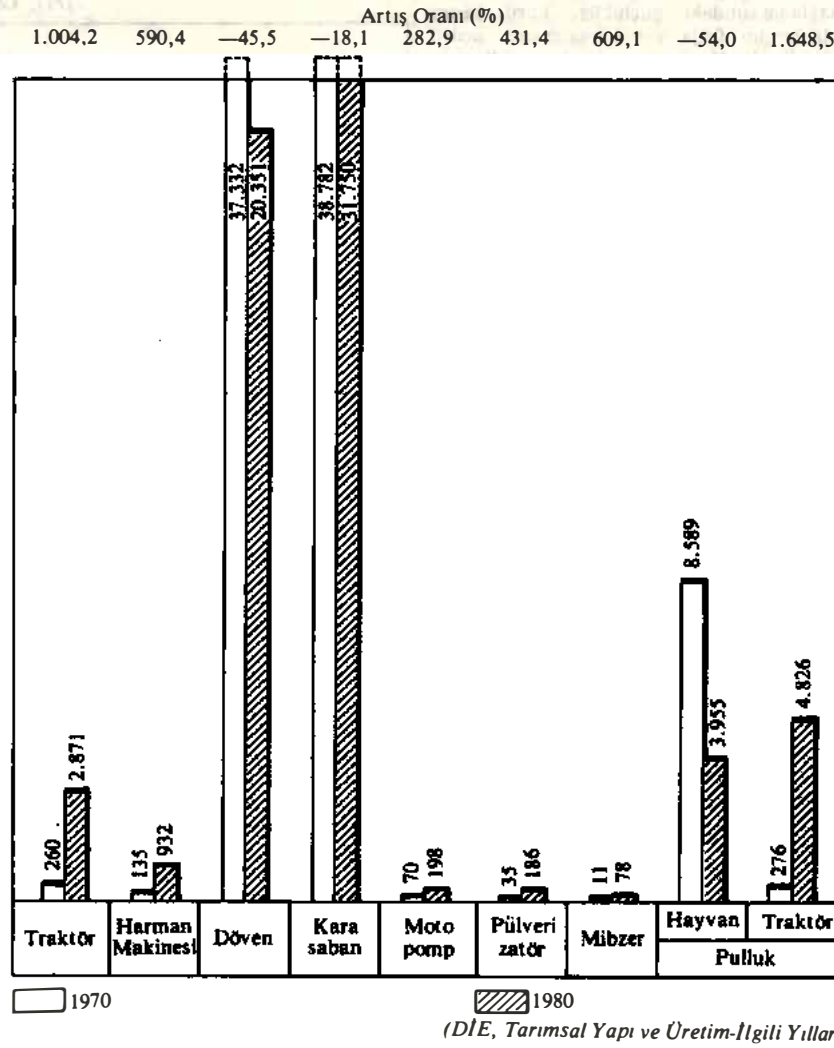
Topraktaki besin dengesinin kurulabilmesi için, hem doğal çiftlik gübresi ve yeşil gübre, hem de yapay gübre kullanımı gereklidir.

Toprak-Su'nun Yeşilırmak ve Doğu Karadeniz havza raporlarına göre; ilde, tarım topraklarının yapay gübre gereksinimi, saf azot olarak, buğdayda dekar başına 4, şeker pancarında 8, patateste 6, sebzede 6 ve meyvede 8 kg dolayındadır. Dekar başına saf fosfor gereksinimi ise, buğdayda 5, şeker pancarında 7, patateste 5, sebzede 5 ve meyvede 4 kg'dir. Dekara atılması gereken potas miktarı ise ortalama 2 kg'dir.

1980 başında, ilde tarım yapılan alanların yapay gübre gereksinimi 120.000 ton dolayındaydı. Bunun, 50.000 tonu azotlu, 66.000 tonu fosforlu ve 4.000 tonu potaslı gübrelerdir.

Gümüşhane'de yapay gübre kullanımı, 1960'lardan sonra yoğunluk kazanmaya başlamıştır. 1965'te 13 tonu azotlu, 23 tonu fosforlu olmak üzere toplam 36 ton gübre tüketilmiştir. 1970'te toplam 3.358 tona çıkmış; 1975'te bir miktar azalarak bu miktar toplam 3.190 tona inmiştir. 1975'ten sonra yeniden artmaya başlayan yapay gübre kullanımı, 1980 başında 10.000 tonu azotlu, 3.500 tonu fosforlu ve 400 tonu potaslı olmak üzere toplam 13.900 tona yükselmiştir. Görüldüğü gibi, ilin kimyasal gübre tüketimi, gereksinimi karşılamaktan çok uzaktır. Bu da, verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir.

Şekil 3
Gümüşhane'de Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Gümüşhane İli'nin Yapay Gübre Tüketimi (ton)

	Azotlu	Fosforlu	Toplam
1965	13	23	36
1970	2.078	1.280	3.358
1975	2.837	353	3.190
1979	7.304	5.729	13.033
1980*	10.000	3.500	13.900

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

(*) 1980'de ayrıca 400 ton potaslı gübre kullanılmıştır. *(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)*

Sulama: İlde, özellikle Yeşilırmak ve Çoruh havzalarına giren tarım toprakları, erozyon ve yanlış kullanma yüzünden, doğal verimliliklerini önemli ölçüde yitirmiştir.

Ancak, alüvyal ve kolüvyal topraklar bunun dışındadır.

İlin topografik yapısı ve sulama suyu sağlanmasındaki güçlükler, kuru tarım alanlarının fazla yer kaplamasına neden olmaktadır. Kuru tarım toprakları, iklime ve topografik yapıya bağlı olarak ya sürekli olarak ekilmekte ya da nadasa bırakılarak iki yılda bir ürün alınmaktadır.

Gümüşhane'de sulu tarım genellikle, ırmak ve dere boylarındaki alüvyal taban topraklarla, karstik kesimlerdeki kaynaklara yakın düzlüklerde yapılmaktadır.

İlde, toplam sulu tarım yapılan alan 37.803 hektardır. Fiilen ekilen toprakların % 15'e yakını sulu koşullara kavuşturulmuştur. Ekili topraklar içinde sulu tarım alanı oranı % 8,7 dolayındadır. Aynı oran, ekilebilir toprakları son derece az olan İran'da % 37, Irak'ta % 31'dir.

İlde, sulama suyunun sağlandığı ana kaynaklar, Çoruh ve Kelkit ırmakları ile Harşit Çayı ve kollarından oluşmaktadır. 37.803 hektarlık sulu tarım alanının yaklaşık % 80'i Çoruh Havzası'nda kalan Bayburt yöresinde toplanmıştır. Az miktarda olmak üzere, Kelkit ve Şiran'da da sulama yapılmaktadır. Harşit Vadisi ise, dar ve engebeli olduğu için, burada bir sulama faaliyeti yoktur.

Bayburt'un, Dikmetaş, Nişantaş, Kıratlı ve Akşar köyleriyle, Demirözü ve Maden bucaklarında; Şiran'ın Uluşiran ve Bolluk; Kelkit'in Yenice ve Kızılca köylerinde, Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nce kurulan kanal sistemi ile modern sulama yapılmaktadır. Yine, Bayburt'ta sulama amacıyla yapılmış Oruçbeyli ve Sakızlı göletleri ile toplam 11.000 dekar alan, modern yöntemlerle sulanmaktadır. Ayrıca, 1983'te bitirilmesi planlanlanan üç göletin de yapım çalışmaları sürdürülmektedir.

Tarımsal Mücadele: İlde tarımsal mücadele, Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü'nce yürütülmektedir. 1981'de yaklaşık 30.000 dekar tahıl ekim alanında, farelere karşı mücadele yürütülmüş; 160 domuz avlanarak, özellikle mısır ekim alanları zarardan korunmuştur.

Yine, 1981'de 12.500 ağaçta karaleke, 12.700 ağaçta elma iç kurdu, 17.000 ağaçta ağ kurdu, 8.500 ağaçta kırmızı örümcek, 21.500 ağaçta yaprak biti, 245 ağaçta kloroz ve 800 ağaçta elma pamuklu bitine karşı ilaçla mücadele yapılmıştır. Yaklaşık 1.000 dekar sebze alanında, danaburnuna karşı mücadele gerçekleştirilmiştir.

Tarım Araçlarının Gelişimi: İlde, tarımın makineleşmeye başlaması, 1970'lerden sonradır. 1950'de ilde, yalnızca 2 traktör vardı. Bu sayı, 1959'da 23'e, 1963'te 93'e çıkmıştır. 1970'te, 260 olan traktör sayısı, 1980 başında 2.871'e yükselmiştir (Şekil 3). İldeki traktör sayısının ülke traktör sayısı içindeki payı son derece küçüktür. 1950'de Türkiye'deki 10.000 traktörden 2'si Gümüşhane' de iken, 1980'de ildeki traktörlerin Türkiye içindeki payı, on binde 6'ya çıkmıştır.

Bir traktör başına düşen ekili alan (dikili alan dışında), 1970'te 588 hektar dolayındaydı. Traktörleşmenin yoğunlaşmasıyla birlikte, bu miktar, 1975'te 148 hektara, 1980 başında ise 47 hektara düşmüştür. Traktör başına düşen ekili alanda, Türkiye ortalaması 37 hektardır.

İlde, biçerdöver yoktur. 1970'te 135 olan harman makinesi sayısı 1980'de yaklaşık 6 katı artarak 932'ye yükselmiştir. Motopomp sayısı, 1970-1980 arasında 70'ten 198'e; aynı dönemde, pülverizatör sayısı 35'ten 186'ya, mibzer sayısı ise 11'den 78'e çıkmıştır. 1970-1980 arasında geleneksel tarım araçlarından karasaban % 18 ve döven % 46 oranında azalmıştır.

Tablo 8
Gümüşhane ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday	Gümüşhane	878	1.013	15,4
	Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa	Gümüşhane	1.224	1.302	6,4
	Türkiye	1.101	1.865	69,4
Şeker Pancarı	Gümüşhane	38.143	25.543	—15,7
	Türkiye	17.429	29.859	71,3
Patates	Gümüşhane	4.001	14.298	35,4
	Türkiye	6.425	16.203	152,2

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Verimlilik: Gümüşhane'de tarımsal verimlilik, hem hektardan alınan ürün miktarı, hem de gerçekleştirilen artış oranları açısından Türkiye ortalamasının altındadır.

Buğdayda hektar başına verim 1950'de 878 kg iken, 1960'ların başında aynı düzeyi korumuş, 1970'lerin başında ise 1.092 kg'ye yükselmiştir. 1970'lerin sonlarında yine azalarak, 1.013 kg'ye düşmüştür (Tablo 8). 1950'den 70'lerin sonlarına verimde yalnızca % 15,4'lük bir artış sağlanabilmiştir. Hektardan alınan buğdayda, ülke ortalaması ise 1950'de 770 kg'den 1970'lerin sonlarında 1.829 kg'ye yükselmiştir. Verimlilik artış oranı % 137,5'tir. Hektarda buğday verimi 1978-1979'da ortalama olarak Anavutluk'ta 1.975, Bulgaristan'da 3.800, Yunanistan'da 2.600, Fransa'da 4.850 ve Federal Almanya'da 5.000 kg dolayındadır.

Arpada, 1950'den 1970'lerin sonlarına değin 6,4'lük bir verim artışı sağlanmış ve hektarda 1.224 kg'den, 1.302 kg'ye çıkmıştır. Ülke ölçeğinde arpanın ortalama verimi 1950'de 1.101 kg iken 1970'lerin sonlarında 1.865 kg'ye çıkmış ve % 69,4'lük artış sağlanmıştır.

İlde, hektar başına şeker pancarı verimi, 1950'de 38.143 kg gibi çok yüksek bir düzeyde gerçekleşmişti. Daha sonraları verimlilik sürekli düşerek 1960'ların başında 20.626 kg'ye inmiş, 1970'lerin başında da 29.631'e çıkmıştır. Ne var ki, bu gelişme sürekli olmamış ve verim 1970'lerin sonlarında 25.543 kg' ye dek inmiştir. 1950'de ildeki şeker pancarı ekim alanlarının Türkiye ortalamasından (17.429 kg), bir kat daha yüksek olan verimliliği, topraktan tüketilen besin maddelerinin yerine konmamış olmasına bağlı olarak düşmüştür. 1980'de Türkiye ortalaması 29.859 kg/ha'dır ve son otuz yılda verimde % 71,3'lük bir artış sağlanmıştır. Gümüşhane'de ise verimdeki düşüş % 15,7 oranındadır.

1979 verilerine göre, şeker pancarında hektar başına verim Bulgaristan'da 25.600 kg, Fransa'da 48.300 kg, Yunanistan'da 58.700 kg, İran'da 23.200 kg ve İsrail'de 48.900 kg'dir.

Gümüşhane'de üretilen elmanın kalitesi üstün olmakla birlikte, verimi Türkiye ortalamasının altındadır. İlde 1970'lerin başında 115.000 dolayında toplam ağaçtan 7.500 ton ürün alınmış, verim ağaç başına 65 kg dolayında gerçekleşmiştir. 1979'da ise, ağaç sayısında bir artış olmakla birlikte, hem üretim, hem de verim azalmıştır. O yıl, 164.000 dolayında ağaçtan, 7.300 ton ürün alınmış, verim ağaç başına 45 kg'ye düşmüştü. 1979'da Türkiye'de elmanın ortalama verimliliği ağaç başına 51 kg, elmacılıkta önde gelen bir il olan Amasya'da ise, aynı yıl ağaç başına verim 56 kg'ydi.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Ekilebilir düzlüklerin kıt olduğu dağlık bir alanda yer alan Gümüşhane İli'nde tarım alanları, ufak parçalar halinde dağılmış durumdadır. Özellikle Torul ve Merkez, tarım alanlarının iyice kıt olduğu ilçelerdir. Bu ilçelerdeki tarım alanları Harşit Vadisi'nin iki yanında, en büyüğünün bile 1-2 dekarı geçmediği küçük parçalar halindedir.

Bayburt, Kelkit ve Şiran'da daha büyük tarım alanları varsa da engebeli yapı burada da işlenen alanların parçalı şekilde dağılımına neden olmuştur. Çiftçi aileleri genellikle birkaç parça toprağı birden işler. Bir ailenin işlediği toprak parçalarının toplamı 2-10 dekardan fazla değildir. Bu durum, çiftçi aillerinin önemli bir bölümü için geçerlidir.

İlin tarımsal özellikleri göz önüne alındığında, 50-100 dekar arasında toprak işleyen birimler orta işletme tipine girmekte; işlenen topraklar 50 dekardan aşağı düştüğü zaman işletmelerin kendi gereksinimlerini karşılayabilme olanakları azalmaktadır.

İlde genel olarak geri bir tarım tekniği uygulanmaktadır ve köy yollarının önemli

bölümü henüz yapılmamıştır. İlin tarımsal yapısı, geri üretim ilişkilerinin ağır bastığı, pazara pek az açılmış kapalı ekonomi görünümündedir.

1970'te ilde köylü aileler içinde 50 dekardan küçük işletmeler en büyük grubu oluşturmaktaydı. İşledikleri topraklar geçimlik düzeyin altında olan bu işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı % 85'i bulmaktaydı (Tablo 9). Bu tip işletmelerin işledikleri topraklar ise, ekili toprakların % 48'i kadardı. Bu işletme grubu içinde tüm işletmeler içinde payı yaklaşık % 34 olan 10 dekardan küçük işletmeler yoğunluk kazanmakta ve ekili toprakların % 6'sını işlemekteydi. 11-20 dekar toprağı işleyen işletmelerin oranı ise % 25'ti. Bu tip işletmeler, toplam ekili alanın % 12'sini işlemekteydi. Bu oranlar, ülke değerinden daha yüksekti. Ülke genelinde 10 dekardan az işletmelerin payı % 24, 11-20 dekar alanı işleyen işletmelerin payı ise % 19 dolayındadır. Görüldüğü gibi ilde cüce işletme niteliğinde işletmeler, Türkiye genelinden daha yaygındır.

İlde toprağı geçimine yetebilecek büyüklükte olan 51-100 dekarlık alan işleyen orta işletmelerin payı % 11, işledikleri topraklar ise % 27 dolayındadır.

İlde toprağı ile geçinemeyen büyük bir çiftçi kesiminin yanı sıra, toprağı geçimlik düzeyin üzerinde olan küçük bir kesim vardır. 100 dekardan fazla toprağı işleyen işletmelerin oluşturduğu bu kesimin tüm işletmeler içindeki payı % 4'ten biraz fazla iken, işledikleri topraklar ekili toprakların dörtte birini bulur. Bu kesimin içinde, ilde ekilebilir toprakların kıtlığı göz önüne alındığında, büyük işletme sayılabilecek 200 dekardan fazla toprağı olan işletmelerin payı binde 6'dır. Bunların işledikleri topraklar, ekili topraklar içinde % 7'lik bir paya sahiptir.

Bu kesime giren çiftçiler, topraklarının bir bölümünü ortakçılara işletmektedir. Ortakçılara verilen bu toprak parçaları, genellikle daha düşük verimli, işlenmesi güç ya da yerleşim merkezlerine oldukça uzak yerlerdeki topraklardır.

Gümüşhane'de topraksız ailelerin tüm çiftçi ailelerine oranı 1950 Tarım Sayımı'nda % 4,2 olarak saptanmıştı. 1962-1968 Köy Envanter Etüdleri'nde ise bu oran % 22,7 idi. Çiftçi ailelerinin önemli bölümünün geçimlerini sağlamaya yetecek toprağı olmaması ve topraksız ailelerin oranının 1/4'e yaklaşması, ilde geniş bir işsiz kitlesi yaratmaktadır. İlde bu işsiz kesimini emebilecek, tarım dışı etkinliklerin gelişmemiş oluşu, topraksız ya da yetersiz topraklı aile bireylerini ilden göç etmeye zorlamaktadır.

İstanbul, Ankara, Samsun ve Trabzon ilden en çok göç alan yerlerdir *(Bak. Göç)*. Bu illere göç eden Gümüşhaneliler genellikle yapı işkolunda çalışmaktadır.

PAZARLAMA: İlde üretilen ürünler il tüketimini bile tam olarak karşılayamadığından il dışında satılabilecek ürün oldukça azdır. Buna karşılık il dışından çeşitli tüketim maddeleri getirilerek ilde pazarlanır. Bunların bir bölümü İstanbul gibi büyük merkezlerden, bir bölümü de Trabzon, Erzincan, Erzurum gibi komşu illerden sağlanır.

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Gümüşhane		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-10 dekar	33,9	6,0	24,4	2,4
11-20 dekar	24,6	12,3	19,4	5,5
21-50 dekar	26,0	29,6	28,9	18,8
51-100 dekar	11,2	27,2	15,8	22,2
101-200 dekar	3,7	18,0	7,9	21,6
200 + dekar	0,6	6,9	3,6	29,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

Yüksek dağlarla çevrilmiş olan ilin sınırları içinde kalan dağlar da ilçeleri birbirinden ayırarak ulaşımı güçleştirmektedir. Gümüşhane-Bayburt arasında Vavuk Dağları, Kelkit-Gümüşhane arasında Köse Dağları, Gümüşhane-Şiran arasında Tarsun Dağları uzanır. Bu dağlık bölgedeki köylerin yolları yapılmamıştır. Öte yandan, ilde tarımsal üretim düzeyi de düşük olduğundan, ilin değişik yörelerindeki alışveriş merkezlerinin gelişmesi, canlı bir ticaret ilişkisinin doğması hayli güçtür.

İlin, ilçe, bucak ve büyükçe köylerinde, haftanın belirli günlerinde halkın yöresel ürünlerini, gezici esnafın da dışardan getirdiği malları sattığı pazarlar kurulur.

İl, en üst düzey ticaret ilişkilerinde İstanbul'a bağlıdır. Bölgesel ticaret ilişkilerinde ise ilin önemli bir bölümü Trabzon'a bağımlıdır. Merkez İlçe, Kelkit, Şiran ve Torul ilçeleri Trabzon'un, doğudaki Bayburt ise Erzurum'un bölgesel etki alanındadır. Ayrıca, Kelkit ve Şiran ilçeleri daha alt kademe ilişkilerinde Erzincan'ın etki alanına girer *(Bak. Kademelenme)*.

İlçe merkezleri çevrelerindeki köy ve bucaklar için az çok canlı birer alışveriş merkezi işlevi görmektedir. Ancak, Gümüşhane'yi öbür illerden ayıran bir özellik, Bayburt ilçe merkezinin Merkez İlçe'ye göre çok daha canlı ve gittikçe gelişen bir pazar olmasıdır *(Bak. Yerleşme Düzeni ve Kentleşme)*.

Gümüşhane İli'nden çevre illere satılan başlıca ürünler; elma, armut, gibi meyveler ve bir miktar canlı hayvan ve hayvansal ürünler ile Erzurum ve Erzincan şeker fabrikalarına gönderilen az miktarda şeker pancarıdır.

Merkez İlçe'de kurulan bir meyve kurutma fırınında taze olarak satışa uygun olmayan meyveler kurutulmakta ve ilde tüketilmeyen bölümü il dışına satılmaktadır.

HAYVANCILIK: Gümüşhane İli'nde tarım alanlarının kıt ve verimsiz olmasının yanı sıra, yüksek kesimlerde geniş yaylaların bulunması ekonomik yaşamda hayvancılığın önem kazanmasına neden olmuştur. İl topraklarının % 41'l'ini çayır ve meralar oluşturur. Ekonomik açıdan, il tarımında, bitkisel üretimle eşit bir yer tutan hayvancılık, özellikle Bayburt başta olmak üzere Kelkit ve Şiran'da yaygındır. Bu ilçelerde hayvancılığa elverişli meralarda nisanda başlayan otlatma kasım sonlarına değin sürer. Buna karşılık, yükseklerdeki meralardan kış aylarında yararlanma olanağı söz konusu değildir. Ahır besiciliği uzun süren kış ayları için yeterli olmadığından, hayvan yetiştiricileri kış başında ancak besleyebilecekleri sayıda hayvan alıkoyarak kalanını kesime gönderir.

Merkez ve Torul ilçelerinde ise hayvancılık fazla gelişmemiştir. Bu ilçelerdeki otlakların bitki örtüsü yılın ancak 2-3 ayında yeşil kalmakta, bu yüzden mera hayvancılığı gelişememektedir. Besi hayvancılığına ise halkın ekonomik gücü yetmemektedir. Yine de hayvan bakımı ve ahırcılık koşulları Merkez ve Torul ilçelerinde öbür ilçelere göre daha gelişkin bir düzeydedir. Bu ilçelerde genellikle ahırların çatısında havalandırma bacaları vardır, tabanları tahtadan yapılmış olup akıntı sağlanmıştır. Geniş ölçüde mera hayvancılığı yapamayan bu ilçelerin hayvan yetiştiricileri, ekonomik koşullarının elverdiği ölçüde ahır besiciliğine yönelmiştir.

İl sınırları içinde bulunan Yağmurdere, Kadırga, Camiboğazı, Güvende, Erikbeli, Taşköprü ve Şaphane yaylaları yalnızca il hayvan yetiştiricilerinin değil, Karadeniz kıyı halkının da yararlandığı yaylalardır. Çevre illerden gelen hayvan yetiştiricileri bu yaylaların bir bölümünü kiralayarak otlatma yaparlar.

İlin hayvancılık açısından en gelişmiş ilçesi olan Bayburt'ta mera hayvancılığı yapılmakta, sığır koyun ve keçi yetiştirilmektedir. Kelkit ve Şiran'da ise sığır yetiştiriciliği gelişmektedir.

İlde yetiştirilen sığırlar genellikle karışık

ırktan olup ile özgü bir sığır ırkı yoktur. Koyun ırklarından da, Bayburt ve Kelkit ilçelerinde akkaraman, Torul İlçesi'nde ise herik yaygındır.

Mera hayvancılığına dayanan küçükbaş hayvancılığın daha çok geliştiği ilde, küçükbaş hayvanlardan koyun ve keçi yetiştirilir.

İlde 1950'de 265.000 koyun vardı. Bu sayı 1970'te 423.000'e, 1980'de ise 521.000'e ulaştı. İl koyun varlığının Türkiye içindeki payı ise 1950 ve 1970'lerde % 1,2, 1980'de ise % 1,1 idi (Şekil 4).

Dağlık kesimlerde yetiştirilmesi kolay olan kıl keçisi, hem sayısal olarak hem de oransal olarak azalmaktadır. Ülke genelinde kıl keçisi azalma çalışmaları il keçi varlığına da yansımıştır. 1950'de 90.700 olan kıl keçisi varlığı, 1960'da 123.000'e yükselmişken, 1980'de 71.000'e düşmüştü. İlin 1950'de Türkiye kılkeçisi varlığı içinde binde 7 olan payı da 1980'de binde 5'e inmişti.

İlde en çok yetiştirilen büyükbaş hayvan, sığırdır. Kelkit ve Şiran ilçelerinde daha çok besiciliğe dayanan sığır yetiştiriciliği yapılmaktadır. İl sığır varlığı 1950'de 157.500 kadardı; 1960'ta 198.000'e yükseldi. 1980'de 255.000'e ulaşan il sığır varlığının Türkiye sığır varlığındaki payı ise 1950-1980 döneminde değişmeyerek 1,6 olmuştur.

İlde sığır ırkının ıslahı konusunda bazı çalışmalar yapılmakla birlikte bunlar yetersiz kalmaktadır. Kelkit İlçesi'nde 114 dönüm alanda kurulmuş olan 200 başlık boğa deposunda, 1970'li yıllarda 7 baş boğa bulunmaktaydı. Ayrıca Bayburt İlçesi'nde de bir boğa deposu kurulmuştu. Merkez İlçe'de ise her yıl 3 baş boğa ile geçici boğa aşım durakları açılmıştı.

Gümüşhane'de at, eşek, katır gibi çeki hayvanlarının sayısı fazla değildir. 1950'de ilde 5.000 dolayında at, 4.500 eşek, 400 katır vardı. 1980'de ise at sayısı 6.000'i aşmış, eşek sayısı yaklaşık 6.500'e, katır sayısı ise 2.200 dolayına yükselmişti.

İlin doğal yapısı ve bitki örtüsünün çeşitliliği, arıcılığa elverişlidir. İlde arıcılık özellikle Kelkit, Şiran ve Torul ilçelerinde gelişmektedir. Kelkit'in Balkaya, Çakırlar, Özlüce köyleri ile Şiran'ın Günyüzü, Çanakçı, Konaklı, Alacahan, Kozaağaç köylerinde ve Torul ilçe merkezinde güzel kokulu bal üretilmekte ve genellikle yeni tip kovanlar kullanılmaktadır. İlde 1960'ta 15.600 arı kovanı vardı. 1970'te ise kovan sayısı 15.000'i eski tip (karakovan), 10.000 kadarı da yeni tip olmak üzere 25.000 dolayına yükselerek 1980'de 34.600'e ulaşmıştı. Bu yıllar içinde il arı kovanı sayısının ülke kovan sayısı içindeki payı da artarak 1960'ta % 1,1, 1980'de ise % 1,6 olarak gerçekleşmişti. İl bal üretimi de kovan sayısındaki bu gelişmeye uygun olarak 1960'ta 145 tondan, 1970'te 293 tona, 1980'de ise 318 tona çıkmıştı.

Kümes hayvancılığı küçük aile işletmelerinde aile gereksinimini karşılamak üzere yapılır. İlde modern tavukçuluk olmadığı gibi tavuk ıslah çalışmaları da çok yetersizdir.

İlde 1960'ta 209.000 olan tavuk sayısı, 1980'de 315.000'i aşmıştı. Tavuk yumurtası üretimi ise 1960'ta 12.375.000 iken, 1980'de 23.000.000'un üzerine çıkmıştır.

Hayvansal ürünlerde gerek verim gerekse üretim bir hayli düşüktür. Pazarlama ve kredi olanaklarının yetersizliği ve hayvansal ürünleri değerlendirecek tesislerin yokluğu, bunun başlıca nedenleridir.

Ahır besiciliğinin en gelişkin olduğu Kelkit İlçesi'nde besi hayvanları çevre illerin pazarlarında satılmaktadır. İl dışına gönderilen hayvanların çoğu kaçak olarak kesilmektedir. Ayrıca il içinde de dağınık yerleşim merkezlerinde kesimi yapılan hayvanların sayısı istatistiklere tam olarak yansımamaktadır.

İlde 1970'te üretilen et miktarı 895 tondu. 1980'de ise üretilen et miktarında ancak 15 tonluk bir artış olmuş ve 910 tona yükselmişti (Tablo 10).

Süt üretimi 1960-1980 arasında yavaş bir artış göstererek 44.000 tondan 54.000 ton dolayına çıkmıştı. İlin Türkiye süt üretimindeki payı bu süre içinde % 1 dolayında kalmıştı. İstatistiklerde verilen bu üretim miktarları her zaman gerçek üretim miktarlarını yansıtmamaktadır. Çünkü süt üretiminin önemli bölümü anında tüketilmekte, bir bölümü ise gezici tüccarlarca toplanmaktadır.

İlde yıllık süt verimi morkaraman ırkı koyunlarında ortalama 70-80 kg, akkaraman ve herik ırkı koyunlarda ise 50-60 kg'dır.

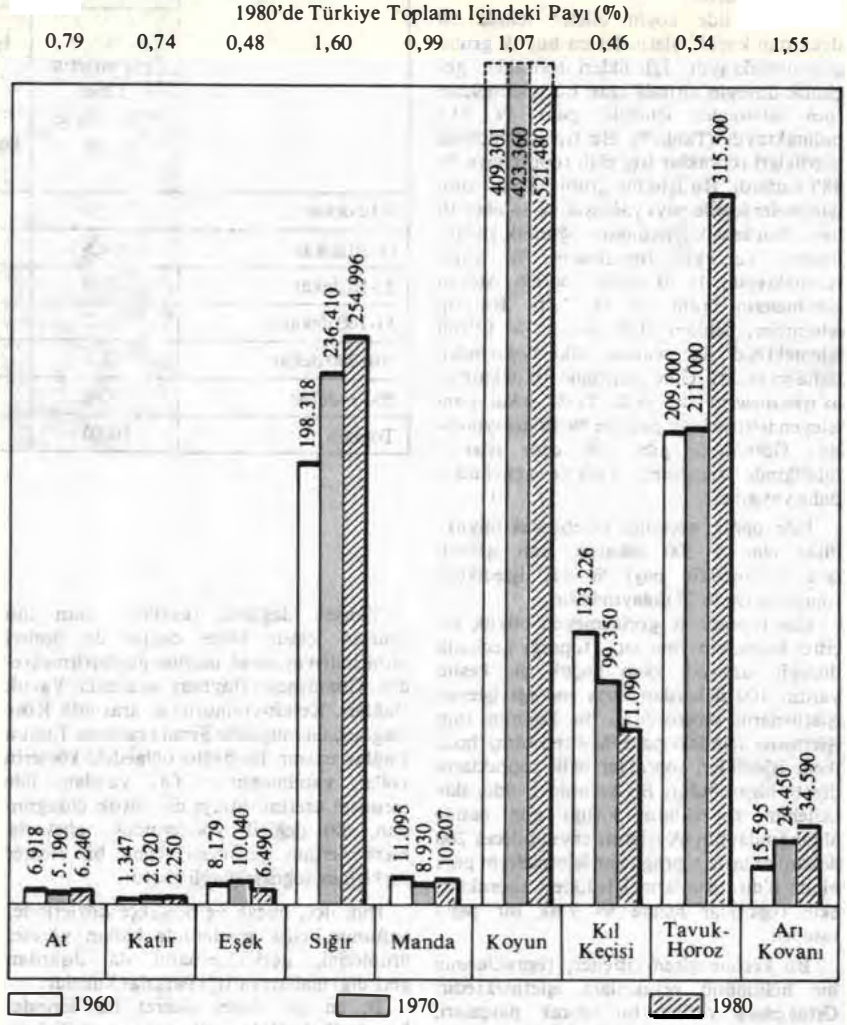
Bayburt İlçesi'nde Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun, yıllık çiğ süt işleme kapasitesi 7.500 ton olan bir süt fabrikası vardır. Kapasitesinin çok altında çalışan bu fabrikada, 1980'de 400 ton çiğ süt işlenmişti.

İlde yün ve yapağı üretimi bir hayli düşüktür. Elde edilen yünün bir bölümü halı, kilim, çorap yapılarak değerlendirilmekte, bir bölümü ise il dışına satılmaktadır.

Yapağı üretimi ise 1970'te 650 ton kadar olmuştur. İlde morkaraman ırkı koyunlardan yılda ortalama 2-2,5 kg, akkaramanlardan 1,5-2 kg, herik ırkı koyunlarından ise 2,5-3 kg yapağı elde edilmektedir.

İlde elde edilen deriler genel olarak yerel tüketimde kullanılmaktadır.

Şekil 4
Gümüşhane'de Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde ticaret amacıyla üretilen su ürünü yoktur. Bayburt'un Masat, Kelkit'in Balahor derelerinde, Şiran'ın Kulaca, Torul'un Cizere ve Dereyüzü çaylarında alabalık; Harşit ve Kelkit çayları ile Çoruh Irmağı'nda sazan balığı amatör olarak avlanmaktadır.

ORMANCILIK: Gümüşhane il toprakları, Çoruh, Yeşilırmak ve Doğu Karadeniz havzalarının kaynak alanı üzerinde bulunur. Denize koşut olarak uzanan dağlar, il topraklarını ortadan bölerek, yağmur yüklü bulutların iç kesimlere girmesini önler. Bu nedenle, Gümüşhane ormanları, dağların Karadeniz'e bakan yamaçlarında yoğunlaşmış durumdadır. Dağların Çoruh ve Kelkit vadilerine bakan bölümleri ise, az yağış alan, yüksek yörelere özgü, kuru orman kuşağı içerisinde bulunur ve genellikle orman örtüsünden yoksundur.

Gümüşhane'de, toplam orman alanı 184.271 hektar dolayındadır ve il toplam alanının % 18'ini kaplamaktadır. Ayrıca, il alanında 42.642 hektar fundalık vardır. Böylece, orman ve funda alanı 226.913 hektara ulaşmakta, il toplam alanı içindeki payı da % 22'ye yükselmektedir.

Gümüşhane ormanlarının, yaklaşık % 29'u normal koru, % 40'ı bozuk koru, % 31'i de bozuk baltalık olarak işletilmektedir. (Tablo 11).

Korular sarıçam, köknar, ladin ve ardıç gibi iğne yapraklı ağaçlarla, kayın, meşe ve kavak gibi yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalıklara egemen olan ağaç türü, meşedir.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine (kapalılığına) ve yaşadıkları çevredeki toprak, su ve hava koşullarına bağlı olarak belirlenir. İl ormanlarının, verimliliği genellikle düşüktür. 53.457 hektar alanı kaplayan normal koruların % 77'si az ve orta kapalı, % 23'ü ise tam kapalıdır. Yine, normal koruların ancak % 6'sı birinci derece verimliliktedir.

Gümüşhane ormanlarının dikili ağaç serveti, yani ölçüldüğü anda yaşayan ve belirli bir çapın üzerinde bulunan kabuklu gövde hacmi, koruda 8.454.000 m3, baltalıkta ise 566.000 ster dolayındadır (1 ster = 0,750 m3). İldeki normal ve bozuk koruların yıllık hacim artımı yaklaşık, 318.000 m 3 dolayındadır. Baltalıkta, hacim artımı oldukça düşüktür ve 51.000 sterde kalmaktadır.

Ormanlarda gerçekleşen hacim artımının, yani büyümenin bir bölümü, yıllık üretimi oluşturmaktadır. İl korularından, hacim artımına bağlı olarak, yılda yaklaşık 165.000 m3 yakacak odun üretimi olanaklı iken, orman yollarının yapılmamış olması ve hava koşullarının elverişsizliği yüzünden, bunun ancak üçte biri kadar ürün elde edilmektedir. İl ormanlarında yılda ortalama 25.000 m3 tomruk, 1.000 m 3 maden direği ve 24.000 m3 sanayi odunu üretimi yapılmaktadır. Gümüşhane İli, yakacak odun üretiminde Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki 10 il içerisinde 9. sırada yer almaktadır. İldeki baltalıklarda, yıllık 51.000 ster dolayında hacim artımına karşın, yakacak odun için gerekli çapın üzerinde büyüme olmadığından, verim genel olarak çok düşüktür. Ancak, yakacak gereksiniminin yarattığı baskı yüzünden ağaçlar gerekli yaşa ve çapa gelmeden kesilmektedir. Gümüşhane'de her yıl yaklaşık, 80.000 ster, yani yıllık hacim artımının üzerinde yakacak odun üretimi yapılmaktadır. Bu da, baltalık ormanların verimini düşürmektedir.

6831 Sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddelerine göre ilde, her yıl orman köylülerinin kişisel gereksinimleri için, tarife bedeli üzerinden 3.500 m 3 yapacak odun ve satarak gelir sağlamaları için, maliyet fiyatı üzerinden 70.000 ster yakacak odun satışı yapılmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Gümüşhane'de orman içinde bulunan 81 köyde 39.897, orman kenarında bulunan 87 köyde 38.707 olmak üzere, toplam 168 köyde 78.604 kişi yaşamaktadır.

Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 yılı çalışmaları ildeki ormancılık etkinliklerinin, ormanla ilgili köylerdeki faal nüfusun ancak, % 5'ine istihdam sağlayabildiğini ortaya koymuştur.

1980'de Gümüşhane'de ormanlı ilgili köylerde kişi başına 0,9 hektar koru ve 0,5 hektar baltalık alan düşmektedir.

Ormancılık kesiminin ilde yaratılan gayrı safi hasıla içindeki payı, % 7'dir. İl ormancılığının Türkiye genelinde bu kesimde yaratılan gayrı safi hasıla içindeki payı da % 2 dolayındadır.

İldeki ağaçlandırma çalışmaları, özellikle, 1960'lardan sonra yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde, Merkez İlçe'ye bağlı Kösedağ-Gelinpertek yöresinde yaklaşık 250 hektar alanda 1.500.000; Torul İlçesi'ne bağlı Cizre-Manastır yöresinde de yaklaşık 100 hektar alanda 750.000 sarıçam fidanı dikilerek, toplam 350 hektar alan ağaçlandırılmıştır. 1938'den 1977 başına değin, ilde toplam 1.414 hektar alanda ağaçlandırma çalışması yapılmıştır. Ağaçlandırma çalışmalarında yararlanılan fidanlar, 1948'de Bayburt'ta kurulan orman fidanlığından sağlanmaktadır.

Orman yolu yapımı 1970'lerden sonra hızlanmıştır. 1970'ten 1981 sonuna değin Trabzon Orman Bölge Başmüdürlüğü çalışma alanına giren Trabzon ve Gümüşhane illerinde 900 km orman yolu yapılmıştır. Bunun yaklaşık 350 km'si Gümüşhane il sınırları içindedir.

Orman köylerini kalkındırmaya yönelik Orman Bakanlığı çalışmaları, Gümüşhane'de, 1974'te başlamıştır. Bu bağlamda,

Tablo 10
Gümüşhane'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	43.819	1,05	46.640	1,08	54.225	0,99
Koyun Sütü	12.243	1,39	14.140	1,65	17.340	1,47
Kıl Keçisi Sütü	5.369	0,73	3.930	0,71	2.700	0,47
Sığır Sütü	23.990	1,07	26.060	1,02	30.615	0,89
Bal	145	1,50	293	1,97	318	1,26
Tavuk Yumurtası**	12.375.000	0,94	10.050.000	0,53	23.335.000	0,56
Toplam Et	—	—	895	0,41	910	0,45
Koyun Eti	—	—	180	0,22	310	0,46
Sığır Eti	—	—	540	0,57	465	0,43
Koyun Derisi**	—	—	12.445	0,15	21.230	0,31
Sığır Derisi**	—	—	8.605	0,45	7.080	0,32

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 11
Gümüşhane İli Ormanları (ha)

İşletmeler	Koru Alanı				Baltalık Alan	Toplam Orman Alanı
	İbreli	Yapraklı	Karışık	Toplam		
Gümüşhane*	71.196	259	2.039	73.494	45.517	119.011
Torul	37.512	5.716	9.528	52.756	12.504	65.260
Toplam	108.708	5.975	11.567	126.250	58.021	184.271

* Merkez İlçe, Şiran, Kelkit, Bayburt.

(Orman Bakanlığı, Türkiye Orman Envanteri, 1980)

Orman Bölge Başmüdürlüğü'nce 1974'ten 1980 başına değin Trabzon ve Gümüşhane illerine arıcılık, besi hayvancılığı, tavukçuluk, dokumacılık, meyvecilik dallarında toplam 83 milyon TL kredi verilmiştir.

MADENCİLİK VE ENERJİ

Adı ve kuruluşu gümüş madenlerine dayanan Gümüşhane İli, maden yönünden oldukça zengindir.

Gümüşhane'deki gümüş madenini, İÖ 331'de Büyük İskender'in komutanlarından Filikos bulmuştur. Osmanlı Dönemi'nde, 1543'te Kanuni Sultan Süleyman burada 70 kadar ev yapılmasını buyurmuş ve Süleymaniye Camisi'ni yaptırarak, ile Gümüşhane adını vermiştir.

Evliya Çelebi'ye göre, ilde 70 kadar gümüş madeni vardı ve 7 koldan ilerleyen damarlar kurşunsuz saf cevherdi.

Madencilik en çok IV. Murad zamanında gelişmişti. Açılan ocakların çoğu Gümüşhane'de idi. Rumlar'ın işlettiği bu ocakların sayısı 25'i bulmaktaydı. Bu ocakların açılması sonucu il hızla büyümüş, 1750'lerde nüfusu yaklaşık 60.000 olmuştu. İlde kurulan darphanede, gümüş ve altın sikkeler basılmıştı.

XIX. yy'a değin süren ekonomik gelişme, ilin Trabzon-İran Transit Yolu üzerinde olması ile pekişmişse de, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında halkın başka illere göç etmesi ve Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesi sonucu, ocaklar kapanmış, ilin ekonomik gelişmesi durmuştur. 1950'lerde ildeki maden ocaklarının en bilinenleri 40 Pavli ile Hazinemağaraları idi. Bu ocaklarda çalışan işçi sayısının çokluğu, 40 Pavli Söylencesi ile betimlenmektedir *(Bak. Kültür, Atasözleri).*

1980'lerde madenciliğin il ekonomisindeki yeri önemsizdir. 1978'de bu kesimin, il gayrı safi hasılası içindeki payı binde 9, Türkiye genelindeki payı ise binde 3 dolayında idi. Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün ve Etibank'ın yörede yaptığı çalışmalara göre ilde zengin maden yatakları vardır.

Merkez İlçe'de demir, bakır, manganez, kurşun, pirit, madenkömürü, Bayburt'ta bakır, demir, madenkömürü, linyit; Torul'da bakır, çinko, demir; Kelkit'te çinko, bakır, kurşun, manganez, uranyum, madenkömürü, linyit; Şiran'da da kurşun, bakır, madenkömürü damarları vardır. Torul'un Köstüre, Deregözü ve Istala yörelerinde 17.000 ton bakır potansiyeli olduğu saptanmıştır. (Türkiye bakır rezervi toplamı 3 milyon ton dolayında, bakır potansiyeli toplamı ise, yaklaşık 1 milyon tondur).

Merkez İlçe'nin Dölek Köyü Hazinemağara yöresinde, eski işletmelerden artakalan ve tonda 89 gr gümüş içeren 230.000 tonluk bir rezerv vardır.

Bayburt ve Kelkit ilçelerinde kişi işletmesi biçiminde ve ilkel yöntemlerle işletilen linyit ocaklarından çıkarılan kömür, işlenmek ve pazarlanmak için Erzincan ve Erzurum'a gönderilmektedir.

Tablo 12
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Gümüşhane'de İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	74	118
Dokuma Sanayii	17	21
Ağaç Ürünleri Sanayii	11	16
İnşaat Sanayii	5	8
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	57	97
Toplam	164	260

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

1980'lerde ilde 90 kadar maden arama izni verilmiştir. Kayseri Çinkur Şirketi, Eski Gümüşhane'deki gümüşlü kurşun madeninin ruhsatını alarak, eski galerileri açma ve temizleme çalışmalarına girişmiştir. Daha önceki yıllarda da zaman zaman yörede maden arama çalışmaları yapmış olan MTA da 1982'de maden arama çalışmalarına başlamıştır.

Gümüşhane'de enerji, belediyelerin kendi olanakları ile dizel elektrojen birimleri ve DSİ'nin yetersiz küçük elektrik santralları ile sağlanmaktaydı. Üretilen enerji, küçük yerleşme birimlerini aydınlatmada kullanılmakta ve küçük sanayinin gereksinimlerini karşılayabilmekteydi. Bir süre, enerji gereksinimini SSCB'den Türkiye'ye uzanan hattan karşılayan il, 1982 başında aynı hattın Erzurum-Aşkale-Bayburt kolu ile ulusal elektrik sistemine bağlandı.

SANAYİ

Gümüşhane, sanayinin en az gelişmiş olduğu illerden biridir. 1975 Genel Nüfus Sayımı'na göre imalat sanayiinde çalışanların toplam sayısı 2.944 kişiydi ve il faal nüfusunun % 2,3'ünü oluşturuyordu. 1978'de imalat sanayiinin il gayrı safi hasılasındaki payı % 2,1, Türkiye imalat sanayiinde yaratılan gayrı safi hasıladaki payı ise onbinde 3 idi.

Merkez İlçe ile Bayburt İlçesi arasında gerek il merkezi olma, gerek sanayi yatırımlarını ve ticari kredileri bünyelerinde toplama konularında sürekli rekabet olmuştur. Bu da, ilin iki merkezli görünümünün temel nedenidir. 1980'lerde, ildeki en önemli sanayi kuruluşları bu iki merkezdeydi. Gümüşkale Kireç Sanayii ve Ticaret AŞ ve Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Çayı Tesisleri Merkez İlçe'de; Bayburt Peynir-Tereyağı Fabrikası, Baytaş Tuğla-Kiremit Sanayii ve Ticaret AŞ ve Baysan Sanayi ve Ticaret AŞ'nin yem fabrikası ise Bayburt İlçesi'ndeydi.

XIX. yy'da, gümüş ocaklarının kapatılmasıyla, ildeki gümüş işlemeciliği zanaatı yok olmuştur. Daha çok kadınlar arasında yaygın olan dokumacılık ile çanak-çömlekçilik, Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin süregelmiştir.

1927 Sanayi Sayımı, Gümüşhane'de sanayinin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki çok geri düzeyini belgelemektedir. İlde, 1927'deki 164 sanayi işyerinde, toplam 260 işçi çalışmaktaydı (Tablo 12). İşletme başına yaklaşık 1,6 işçi düşmekteydi. Sanayi dalları arasında ilk sırayı 74 işletme ile tarıma dayalı sanayi alıyordu. Bunu, 57 işyeri ile maden ve maden işleme sanayii, 17 işyeri ile dokuma sanayii izliyordu. İşletmelerin hemen hemen tümü, sanayi kuruluşu kapsamına girmeyecek denli küçük çapta imalathanelerdi. 97 işletmede 1, 66 işletmede 2-5 kişi, 1 işletmede ise 6-10 kişi çalışmaktaydı. Kelkit ve Bayburt ilçelerinde el tezgâhlarında yün iplikle kilim, cicim ve ihram dokunurdu.

Çömlekçilik daha çok Kale Bucağı yöresinde yaygındı testi, güveç ve saksı yapılıyordu.

Maden işleme dalında ise, yerel av gereçleri yapımı sürdürülüyordu. İlin dağlık yörelerinde, evlerin bodrumlarındaki ilkel tezgâhlarda tüfek ve kovanlar üretiliyordu.

1932'de Bayburt'ta kurulan Çoruh Un Fabrikası, ilin 10 işçi çalıştıran ilk sanayi kuruluşuydu.

1940 ve 1950'lerde durağanlığını koruyan ve il dışına sürekli göç veren Gümüşhane, 1968'de kalkınmada birinci derecede öncelikli iller kapsamına alınmışsa da, teşvikler de yeterince etkili olamamıştır. Sanayinin çok yoğun ve gelişmiş olduğu bir üst merkeze yakın olmayışı ise, bu tür bir merkezden görece az gelişmiş illere yönelen bir sanayinin Gümüşhane'de oluşmasına olanak vermemiştir.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, ilde 10 kişiden fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı yalnızca 4 idi (Tablo 12). Bunların 3'ü gıda, 1'i ise metal eşya dalında idi. İldeki toplam 377 işletmenin 112'sinde yalnızca 1 kişi, 261'inde ise 2-9 kişi çalışmaktaydı.

1980'lerde ilde yatırımların tarıma dayalı sanayi dallarında yapılması, meyveciliğin ve tohumlama istasyonları ile büyük ve küçükbaş hayvancılığın geliştirilmesi, tavukçuluğa ağırlık verilmesi, ürünlerin değerlendirilmesi için çağdaş ambarlama, depolama, pazarlama teknik ve yöntemlerinin yaygınlaştırılması, orman ürünlerinin değerlendirileceği bir fabrika kurulması, ilin gelişme dinamiğini olumlu yönde etkileyebilir. 1980'lerde yurt dışında çalışan işçilerin katkılarıyla kurulan kalkınma kooperatifleri ile halka açık anonim şirketler eliyle sanayi yatırımlarına girişilmiştir.

1980'lerde il ekonomisine olumlu katkıları olan işletmelerin başında, Gümüşkale Kireç Sanayi ve Ticaret AŞ gelmekteydi. Tasarısını ve montajını bir İngiliz firmasının üstlendiği 100 ton/gün kapasiteli torbalanmış toz kireç fabrikası, Merkez İlçe'ye bağlı Kale Bucağı'nda kurulmuştur. 1973'te 25 olan ortak sayısı, 1982'de 1.968'e ulaşmıştır. Bir halka açık kuruluş olan şirkette en büyük pay, İl Özel İdaresi'nindir. Ortakların 1.000'e yakını Almanya'da çalışan işçilerdir. Kuruluş sermayesi 2,5 milyon TL'dir. Fabrikanın yapımına 1974'te başlanmış, 80 milyon TL harcanarak 1981'de tamamlanmış, 1981'de deneme işletmesine alınmış, 1982'de tam kapasite ile üretime geçmiştir. 74 kişiye iş sağlayacak durumda olan fabrikada, 1982'de 40 işçi ve 5 büro elemanı çalışmaktaydı. Fabrikada üretilen toz kireç, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinin tüm illerine pazarlanmaktadır.

Kooperatifler Destekleme Genel Müdürlüğü'nün Gümüşhane'deki girişimlerinden olan Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Çayı Tesisleri, Tekke Köyü'nde 1982 Ağustosu'nda işletmeye açılmıştır. Yapımına 1976'da başlanan fabrikada, Türkiye'de ilk kez, kuşburnu suyu ve çayı üretilmektedir (Kuşburnu, yoğun miktarda C vitamini içeren ve Kuzey Denizi ülkelerinde öteden beri çay olarak değerlendirilen bir meyve türüdür). Kuruluşun yıllık üretim kapasitesi 27.000 ton poşet kuşburnu çayı ve 720 ton meyve suyudur.

Güdesan, Gümüşhane Dericilik, Değirmencilik Ticaret ve Sanayii AŞ, 1975'te 1.050 ortakla, halka açık bir şirket olarak kurulmuştu. Kuruluşun sermayesi, başlangıçta 33 milyon TL idi. Torul İlçesi yakınında, transit yolu üzerinde olan fabrikanın yapımı 1980'de tamamlanmış, 1981 sonunda deneme işletmesine alınmıştı. 1982 başında üretime geçen fabrikada, 19 işçi çalışmaktaydı. Günde 100 ton buğday işleme kapasitesi vardır. Başta, deri işlemek ve kundura yapmak üzere temeli atılan Güdesan un fabrikası, tipik bir plansız yatırım örneği oldu. Deri ve kundura fabrikası temelleri üzerinde bir un fabrikası yükseldi. Bu kez de, başlangıçta un fabrikası olarak planlanmadığından, ilin en az buğday üretilen yöresinde üretime geçti ve zaman zaman Tekirdağ'dan bile buğday getirilerek işlenmesi gerekti.

İlde küçük sanayi kişi işletmeciliği düzeyindedir ve organize sanayi bölgesi yoktur. Harşit Çayı kıyısındaki 21 dükkânlık bir küçük sanayi sitesinin yapımı sürdürülmektedir.

Gümüşhane İli'nin bir özelliği, il merkezinin ilin en gelişkin ilçesi olmayışıdır. Bayburt İlçesi gerek nüfus varlığı, gerekse tarımsal, ticari etkinlikler açısından il merkezinden daha gelişkindir. Aynı durum, sanayi tesislerinin yoğunlaşması bakımından da geçerlidir. Öteden beri Bayburt ile Gümüşhane arasında il merkezi olma konusunda sürdürülen yarışın da etkisiyle, kamu yatırımlarının bir bölümü Bayburt İlçesi'nde yapılmıştır.

Bayburt Peynir-Tereyağı Fabrikası, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nca 1979'da işletmeye açılmıştır. 38 kişinin çalıştığı fabrika, yılda 7.500 ton çiğ süt işleyebilecek kapasitededir. 1981'de 400 ton süt ürünü elde edilmiştir.

Tablo 13
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	377	112	261	4
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	47	6	38	3
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	84	40	44	—
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	94	30	64	—
Kâğıt ve Basın Sanayii	2	—	2	—
Kimya Sanayii	4	1	3	—
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	13	—	13	—
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	132	35	96	1
Diğer Sanayi Dalları	1	—	1	—

(DİE, 1980 GenelSanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Baytaş Tuğla-Kiremit Sanayi ve Ticaret AŞ'nin yıllık üretim kapasitesi 15 milyon tuğla ve 5 milyon Marsilya tipi kiremittir.

80.000 ton/yıl kapasiteli Baysan Sanayi ve Ticaret AŞ, yem üretmektedir.

Yapımları sürmekte olan fabrikalar arasında en önemlisi Bayburt Et Kombinası'dır. Et ve Balık Kurumu'nun bir yatırımı olan kuruluşun günlük kapasitesinin 200 büyükbaş ve 2.200 küçükbaş hayvan olması planlanmıştır. Yine Bayburt'taki un-makarna-irmik fabrikasının kapasitesi günde 100 ton un, 30 ton makarnadır.

Bayburt'ta ayrıca bir küçük sanayi sitesi vardır. Site, çeşitli atölyeleri içermektedir ve üst katlarına evler yapıldığından bir mahalleye dönüşmüştür.

Kelkit'te 1982'de yapımı sürdürülen tarım araç ve makineleri fabrikasının yıllık üretim kapasitesi 12.500 çeşitli tarım makinesi olarak planlanmıştır.

Torul İlçesi'nde orman içi köylerde ve özellikle Trabzon İli sınırına yakın Zigana Dağları yöresinde, bıçkı-hızar atölyeleri bulunmaktadır.

İlin, Trabzon-İran Transit Yolu üzerinde yer alması nedeniyle, ulaşım ve taşımacılık hizmetleri gelişmektedir. Yol boyunca oto bakım ve onarım atölyeleri kurulmuştur. Yol üzerinde, YSE Müdürlüğü'nün ve Karayolları'nın bakım-onarım atölyeleri vardır.

TİCARET VE BANKACILIK

1975 Genel Nüfus Sayımı'na göre, faal nüfusun % 2,2'si ticaret kesiminde çalışmaktaydı. Otel, lokanta ve mali kurumlar dışında, toptan ve perakende ticaretle uğraşan 1.893 kişi, il faal nüfusunun % 1,5'ini oluşturuyordu. Mali kurumlar dışarda tutulduğunda, 1978'de ticaretin il gayrı safi hasılası içindeki payı yaklaşık % 5, ilin Türkiye ticaretinde yaratılan gayrı safi hasıladaki payı ise binde 1'di.

Gümüşhane'de ticaretin gelişmemesinin temel nedeni, ilde tarımsal üretimin geri düzeyi ve imalat sanayiinin ise hemen hiç gelişmemiş oluşudur. İlde üretim o denli yetersizdir ki, nüfusun gereksindiği tüketim maddelerinin büyük merkezlerden sağlanması gerekmektedir. Merkez İlçe ve Torul, gereksinimlerini Trabzon'dan, Bayburt İlçesi Erzurum'dan, Şiran ve Kelkit ilçeleri ise Erzincan'dan karşılarken, il en üst düzey ticaret ilişkilerinde İstanbul'a bağımlıdır. Bunun sonucu olarak, Gümüşhane'deki ticarette küçük esnaflık egemendir.

İlde, ticaretin gelişmemişliğinin bir sonucu da uzmanlaşmanın olmamasıdır. Bu nedenle, insanların tüm gereksinimlerini karşılayacak türden bakkallar oluşmuştur. Bunlar, bakkaliye, tuhafiye, meyve-sebze, tekel maddelerinin yanı sıra ayakkabı bile satmaktadır.

İl içindeki öteki alışveriş odakları, Kelkit, Şiran, Bayburt ve Torul'dur. Buralarda, halk yöresel ürünlerini, gezici esnaf (çerçiler) ise il dışından getirilen malları pazarlamaktadır.

Bölgesel ilişkiler açısından Gümüşhane'yi öteki illerden ayıran bir özellik, Bayburt İlçesi'nin Merkez İlçe'den daha etkin ve daha canlı bir ticaret merkezi olmasıdır.

Gümüşhane'nin ekonomik bakımdan en gelişkin ilçesi olan Bayburt, İlhanlılar Dönemi'nde Trabzon-Tebriz Yolu üzerinde bulunması nedeniyle, önemli bir ticaret merkezi olmuş, bu konumunu XIV. yy'ın ikinci yarısında ticaret merkezleri olarak Erzurum ve Erzincan illeri önem kazanıncaya değin sürdürmüştür.

Evliya Çelebi, **Seyahatname**'sinde her pazar Bayburt'un Kadızade Mehmed Çelebi Camisi önünde kurulan pazarda 5.000-10.000 kişinin alışveriş yaptığından söz etmiştir. İle kervanlarla gelen ya da transit geçen mallardan, "bac-ı büzürk" denilen gümrük resmi ile, ilde alınıp satılan her çeşit maldan, dokunan kumaştan ve kesilen hayvandan da "tamga-yı siyah" (kara

damga) vergisi alınırdı. Evliya Çelebi, ilçede 300 dükkân, bir bedesten olduğunu, kilim ve seccade dokumalarının ünlü olduğunu söylemektedir. Halk el sanatları da gelişmişti; saz örgüsü adı ile anılan sepetçilik, örme zembil ve kutular 1980'lerde de turistik gelir sağlayan ata sanatı olarak sürmektedir.

1860'larda sırlı çanak-çömlek de yapılmakta ve yılda 30.000-40.000 tane testi üretilmekteydi.

Aynı dönemde Trabzon'a, oradan da yurt dışına satışı yapılan deri ürünleri ticareti de gelişmişti. Keçi, oğlak, kuzu, tavşan, ayı, tilki, vaşak, zerdova, sansar ve samur postları, az sayıda da olsa dışsatıma sunulurdu.

XX. yy başlarında işledikleri gümüş madenini Trabzon Limanı'na ulaştırmak isteyen Ruslar'ın açtığı yol, Cumhuriyet Dönemi'nde düzenlenip, kaplanmış, ulaşım ve haberleşme olanakları geliştirilmiş, bu gelişmeden ticaret olumlu yönde etkilenerek, görece bir canlılık kazanmıştır.

Son yıllarda Trabzon-İran Transit Yolu'nun yeniden önem kazanmasıyla, Torul, Merkez İlçe ve Bayburt'un ticaret yaşamları ivme kazanmıştır. Yol üzerinde konaklama yerleri, benzin istasyonları ve lokantalar açılmıştır.

Yine de, 1980'lerde ilin öbür illere sattığı ürünler, geleneksel ürünlerdir. 1980'lerde ayı, tilki ve tavşan postları tuzlanıp, kurutulduktan sonra toptancı tüccarlar eliyle ham olarak İstanbul'a satılmaktaydı. Bayburt İlçesi'nde bir de tabakhane vardır.

Merkez İlçe ve Torul'da yetiştirilen elma, armut gibi meyveler, çevre illere sınırlı ölçüde pazarlanabilmektedir. Ünlü "Gümüşhane elması" ise ileri teknikler uygulanarak üretilen öbür türlerle yarışamadığından eski pazar payını yitirmiştir *(Bak. Tarım).*

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, ilde toplam 1.086 ticaret kuruluşu vardı. Bunlardan 23'ü toptan ticaretle, 1.063'ü perakende ticaretle uğraşmaktaydı. Toptancıların yarıdan çoğu (17), yıllık cirosu 1 milyon TL'nin altında olan küçük işyerleriydi. Yıllık cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde olan yalnızca 2 tüccar vardı.

Perakendeci tüccarlardan 586'sı (yarısından çoğu) yıllık cirosu 500.000 TL'nin altında olan küçük işletmelerdi. Perakendeci tüccarların ancak % 4'ünün yıllık cirosu 5 milyon TL'yi bulmaktaydı.

Gümüşhane'de bankacılık hizmetleri de ilin iki merkezli görünümünü belgeler nitelikte bir gelişme göstermiştir. 1960'ların başına değin 2 banka şubesi olan Bayburt İlçesi dışında, tüm ilçelerde yalnızca birer Ziraat Bankası şubesi vardı. 1970'lerin başında, ilin 1968'de "kalkınmada öncelikli iller" kapsamına alınmasıyla başlayan ekonomisindeki hareketlenmenin de etkisiyle banka şube sayısı 11'e çıktı. Bu dönemde de banka şubelerinin yoğunlaştığı ilçeler ilin iki başlı ekonomisini yansıtıyordu. 11 şubeden 4'ü Bayburt'ta, 3'ü ise Merkez İlçe'deydi.

Yurt dışında çalışan işçilerin döviz girdileri ve transit taşımacılık gelirleri ile ivme kazanan ticari yaşam ve sanayi yatırımları nedeniyle banka şube sayısı 1981'de 31'e ulaştı. Bunlardan 10'u Bayburt'ta, 9'u Merkez İlçe'de, 6'sı Kelkit'te, 3'er tanesi de Şiran ve Torul ilçelerindeydi.

Gümüşhane İli'nde Konut

Gümüşhane İli'nde 1975'te bir hane halkı ortalama 6,2 kişiden oluşuyordu. Hane halklarının % 71'ini çekirdek aileler oluştururken,% 20'si 2 aileden, % 4'ü de 3 aileden oluşmaktaydı. Hane halklarının % 79'u 5 ya da daha fazla kişiyi kapsıyordu. 10 kişiden büyük hane halklarının oranı % 7,8'di.

Aynı yıl konut standartları bakımından il çok kötü durumdaydı. Hane halklarının % 27,7'si 1 odalı, % 42,4'ü de 2 odalı konutlarda yaşıyordu. İlde oda başına ortalama 2,9 kişi düşmekteydi.

Aynı durum, konutların donanımında da görülür. 1975'te konutların % 53,1'inin bağımsız mutfağı, % 50,3'ünün helası, % 73,4'ünün de banyosu yoktu. Elektrikten yararlanabilenler tüm hane halklarının ancak % 17,9 u, kent, suyundan yararlananlar da % 23,6'sı oranındaydı.

Hane halklarının % 85'i ısınmak için soba, % 5,4'ü de ocak kullanıyordu. Yakacaklar arasında odunun payı % 46,4, tezeğin payı % 37,8, kömürün payı da % 13,2'ydi.

Köylerde İçme Suyu ve Elektrik

Ülkeninen geri kalmış illerinden biri olan Gümüşhane, altyapı hizmetleri bakımından oldukça yoksul bir görünümdedir. Bu durum, özellikle kırsal alanda ve maliyeti yüksek altyapı hizmetlerinde daha da belirgindir.

Nitekim, 1976'da ile bağlı 51 köy ve bucağın yalnızca 9'una elektrik götürülebilmişti. Köylerin % 98'i aşan bölümü elektrikten yararlanamıyordu. 1976'da Türkiye genelinde de köylerin % 80'ine elektrik bağlanmamıştı. Ancak Gümüşhane bu açıdan en geri kalmış illerden birisidir.

Su kaynakları zengin bir il olan Gümüşhane, yerleşme birimlerine su sağlanması bakımından ülke ortalamasından daha iyi bir durumdadır. 1976'da yerleşim birimlerinin % 63,6'sına su sağlanmıştı. Ülke genelinde bu oran % 53'tü. Yine de ildeki her 10 yerleşimden 1'i sudan yararlanamıyordu; dörtte birininse suyu yetersizdi.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Gümüşhane İli, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinde yer alır. Kuzeyde Trabzon, doğuda Erzurum, güneyde Erzincan ve batıda Giresun İli ile çevrilidir.

Yeşilırmak ve Çoruh havzalarının kaynak alanında yer alan Gümüşhane'nin topografik yapısı ve iklimi, ekonomik yapının ve yerleşme düzeninin belirleyicisidir. İlin kuzeyi, özellikle Harşit Vadisi, Doğu Karadeniz iklim özellikleri gösterir. Güneye gidildikçe iklim sertleşir, yağış azalır ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert kara iklimi özellikleri belirginleşir.

Merkez İlçe, Torul İlçesi ve Kürtün Bucağı'nın yer aldığı Harşit Havzası kuzey, güney ve doğudan dağlarla çevrelenmiştir. Yükselti, tarımsal etkinlikleri sınırlar. Yörede engebeli ve dağlık bir yapı egemendir, geniş tarım alanları yoktur. Vadi tabanında yer alan küçük düzlüklerde meyve yetiştirilir. Üretilen başlıca meyveler elma, armut, vişne, ceviz, erik, zerdali ve duttur. İkincil önemdeki tarla tarımıyla elde edilen başlıca ürünler, patates, buğday, arpa, çavdar, fasulye, mahlut, mercimek ve mısırdır.

İlin güneybatısını oluşturan Şiran ve Kelkit yöresi, Karadeniz ardı iklim kuşağındadır. Yağış dağılımı düzensizdir ve yaz ayları kurak geçer. Sulama gerçekleştirilmediğinden üretim çeşitlenmemiştir ve ancak tek ürün alınabilir. Yörede, başta şeker pancarı ve buğday olmak üzere tahıl üretimi yaygındır.

İlin Çoruh Havzası'nda kalan güneydoğudaki Bayburt yöresinde sert yayla iklimi özellikleri egemendir. İlin en geniş tarım alanları bu kesimdedir. Buğday, arpa, pancar, patates, çavdar ve fasulye en çok yetiştirilen ürünlerdir.

İlde bir sanayileşmeden, hele yerleşim düzenini etkileyecek düzeyde bir sanayileşmeden söz edilemez. İlde 1980'de 10'dan fazla işçi çalıştıran yalnızca 4 işyeri vardı. Bunların 3'ü gıda, 1'i metal eşya dalındaydı.

Gümüşhane İl Merkezinin İlçelere Olan Uzaklığı

Gümüşhane — Bayburt	62 km
Gümüşhane — Kelkit	75 km
Gümüşhane — Şiran	104 km
Gümüşhane — Torul	24 km

Gümüşhane İl Merkezinin Çevre İllere ve Kimi Merkezlere Uzaklığı

Gümüşhane — Trabzon	114 km
Gümüşhane — Erzincan	151 km
Gümüşhane — Giresun (kıyı yolu)	159 km
Gümüşhane — Rize	189 km
Gümüşhane — Erzurum	202 km
Gümüşhane — Elazığ	433 km
Gümüşhane — Ankara	786 km
Gümüşhane — İstanbul	1.150 km
Gümüşhane — İzmir	1.372 km

Bu fabrikaların 3'ü Gümüşhane'de, 1'i Bayburt'tadır.

İlin kuzeyinde yer alan yerleşmeler, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde olduğu gibi, dağınık köylerden oluşur. İlin öbür bölgelerinde toplu köyler egemendir. İlde çok sayıda köy altı yerleşme vardır. 1976'da ilin 511 köy ve bucağına ek olarak, 430'a yakın sayıda köyden küçük yerleşim birimi vardı.

İle bağlı köyler küçük yerleşimlerdir. 1980'de ildeki ortalama köy nüfusu (438 kişi), ülke ortalamasının (696) hayli altındaydı. Bu ortalama, Kelkit'e bağlı köylerde en yüksek değere (531) ulaşmaktaydı. Ortalama nüfusu en az olan köyler ise (332) Merkez İlçe'ye bağlıydı.

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan iki yerleşme vardı. Bunlar, Bayburt ve Gümüşhane kentleriydi. Her iki kent, il nüfusunun % 13'ünü barındırıyordu. Ancak bu yerleşimler, tümüyle kırsal bir nitelik gösterir. İlin en büyük yerleşim merkezi olan Bayburt (22.578), kırsal bir çevrenin merkezidir. Gümüşhane'nin ise nüfusu 1980'de ancak 12.735'e ulaşmıştır ve bunun yarısına yakınını il merkezinde toplanmış olan öğretim kurumlarının öğrencileri ile memurlar oluşturmaktadır.

KADEMELENME: Gümüşhane İli 7. kademe (en üst düzey) işlevlerde İstanbul'a bağlıdır. 6. kademe (üst bölgesel) işlevlerde de il yine İstanbul'un etki alanındadır.

5. kademe (bölgesel) işlevlerde, ilin büyük bölümü Trabzon'la ilişki kurmaktadır. Merkez, Kelkit, Şiran ve Torul ilçeleri Trabzon'un 5. kademe etki alanındadır; güneydoğudaki Bayburt ise Erzurum'un 5. kademe etki alanında bulunmaktadır.

İlde hiçbir 4. kademe (alt bölgesel) merkez doğmamıştır. Bayburt, 5. kademe işlevlerde olduğu gibi, 4. kademe işlevlerde de Erzurum'un etkisindedir. Güneydeki Kelkit ve Şiran ilçeleri Erzincan'ın etki alanındadır. Torul ve Merkez İlçe ise, Trabzon'un 4. kademe etki alanında bulunmaktadırlar.

İlde 4. kademe ilişkiler deseni açısından ilginç bir görünüm vardır. Türkiye genelinde, il merkezleri en azından 4. kademe merkezlerdir. Oysa, Gümüşhane bir 3. kademe (yerel) merkezdir ve ülkenin öbür yörelerinde il merkezlerinin gördükleri işlevleri görememektedir. 1980 Nüfus Sayımı'na göre, kentin nüfusu 12.735'tir. Bu, ülkede 4. kademe işlevleri gören il merkezlerinin nüfus ortalamasının aşağı yukarı beşte biri kadardır. Bayburt İlçesi'nin nüfusu bile il merkezi nüfusunun iki katından fazladır. Yöredeki ekonomik olanakların kıtlığı burada 4. kademe bir merkezin doğmasına olanak vermemektedir ve ilerde de bu durumun değişmesi olasılığı azdır.

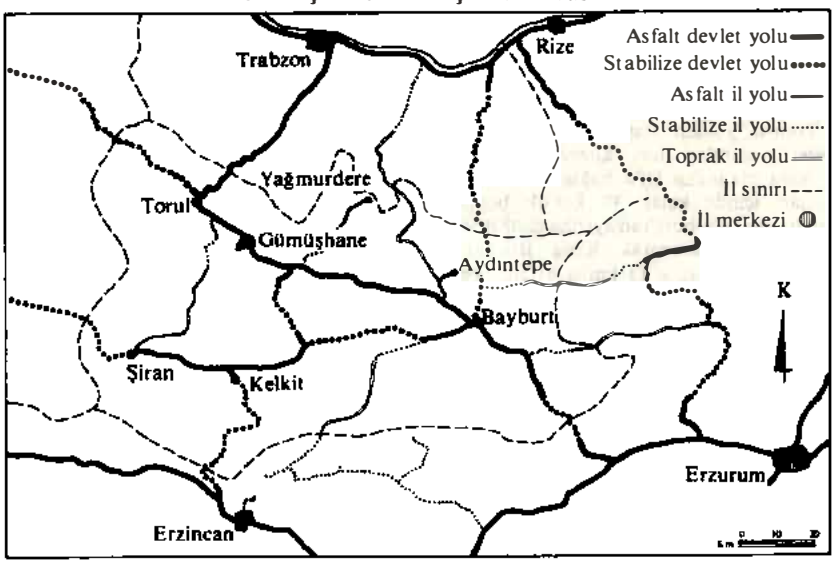
İlde Gümüşhane yanında, Kelkit, Şiran ve Bayburt öteki 3. kademe merkezlerdir. İlçe merkezlerinden yalnız Torul, 3 ile 2 arasında bir ara kademe oluşturur. İlçe, ekonomik olanakları kıt dağlık bir yörede yer almaktadır. 1980'de nüfusu yalnızca 2.996'ydı. 1975-1980 arası nüfus yitiren ilçenin, yakın çevresinde güçlü bir üst kademe merkez bulunmaması nedeniyle, yöreye ekonomik yatırımlar yapılması durumunda ilerde tam bir 3. kademe merkez olması beklenebilir.

İlde, yedi tane 2.kademe (kırsal) merkez belirmiştir. Bunlar, Merkez İlçe'ye bağlı Yağmurdere ve Kale; Bayburt'a bağlı Demirözü ve Beşpınar; Kelkit'e bağlı Köse ile Torul'a bağlı Altınpınar ve Kürtün'dür (Çayra). Bunların tümü de, vadilerle parçalanmış engebeli ve ekonomik uzaklıkların fazla olduğu bir alanda yer alan, 3. kademe merkezlere uzak yörelerdeki Türkiye geneline göre, çok sayıda köyün 2. kademe mal ve hizmet talebini karşılamaktadır. Örneğin, 1975-1980 arasında nüfus yitiren ve 1980 nüfusu yalnızca 657 olan Kürtün Bucağı, çevredeki daha üst kademe merkez olan Torul'a 24, Tirebolu'ya 62 km uzaklıktadır. İlin ana kütlesinden kopuk şekilde dağların Karadeniz'e bakan yamacında ve bir vadinin başlangıcında yer almıştır. Köse, Kelkit'e 21; Gümüşhane'ye 52, Bayburt'a 52 km uzaklıktadır. Demirözü'nün Bayburt'a uzaklığı 30 km'dir. Yağmurdere'nin bağlı bulunduğu il merkezine uzaklığı ise 59 km'dir.

Bu yalıtılmış yapı içinde bu merkezlerden Köse dışındakilerin nüfusları, 1970-1980 arasında ya az çok aynı kalmış ya da düşmüştür. Ekonomik olanakların kıtlığı nedeniyle, kamusal hizmetlerle desteklendikleri halde bu merkezler günden güne önemlerini yitirmektedir. Bunlardan yalnızca Kelkit Vadisi'nde yer alan Köse'nin nüfusu önemli oranda artmış, 1970'te 2.460 iken, 1975'te 3.277'ye, 1980'de ise 3.577'ye çıkmıştır. Olanakları görece daha iyi bir yörede yerleşmiş olması ve çevrede büyük merkezlerin bulunmaması nedeniyle Köse nüfusundaki artışın sürmesi olasıdır. Ancak, bu Köse'nin daha üst kademe bir merkeze dönüşmesini sağlamaya yetmez. İldeki öteki 2. kademe merkezlerin daha üst kademe birer merkez olmak için hiçbir şansları bulunmadığı gibi, bazı ekonomik önlemler alınmazsa bunlardan bazılarının 2. kademe merkez niteliklerini de yitirme ve birer 1. kademe merkeze dönüşme olasılığı da vardır.

ULAŞIM: Gümüşhane'nin, ülkenin öteki illeriyle ulaşımı yalnız karayolu ile sağlanır. İlden geçen en önemli ulaşım bağlantısı Trabzon-İran Transit Karayolu-

Gümüşhane İli Ulaşım Haritası

dur. İli çevredeki öbür merkezlere bağlayan yollar bu ana bağlantıdan ayrılır.

KARAYOLLARI: İlin en önemli bağlantısı olan Trabzon-İran Karayolu, Zigana Geçidi'nden il sınırları içine girer. Güneydoğuya yönelerek ili boydan boya geçen bu yol, Kop Geçidi'ni aştıktan sonra il sınırları dışına çıkar. Torul, Gümüşhane ve Bayburt ilçe merkezleri bu yol üzerindedir. Yolun Kop Geçidi'ni aşan kısa bir bölümü dışında tümü asfalttır.

Trabzon-İran Transit Karayolu'ndan Torul'da ayrılan bir kol, kuzeybatıya yönelerek Kürtün'den sonra Tirebolu'da Karadeniz kıyı yoluna birleşir. Tümüyle stabilize olan bu yol, ancak Harşit üzerinde kurulan Doğankent Barajı'nın tamamlanmasından sonra asfaltlanabilecektir. Çünkü, barajın yapımıyla yolun geçtiği yerlerin biraz değişmesi olasıdır.

1976'da Giresun Ticaret ve Sanayi Odası'nca Trabzon-İran Transit Yolu'nun Zigana Geçidi yerine Harşit Vadisi'nden geçirilmesi önerilmişti. Yılın yaklaşık 4 ayı, 40 km'lik bir bölümü karla kaplı olan Zigana yoluna karşılık, Harşit Vadisi'nden geçirilecek yolda bu durum söz konusu değildir. Ayrıca, Harşit'ten geçirilecek yol, eğim açısından da daha avantajlıdır. Odanın yaptığı hesaplara göre, yeni yolun yapımı, Zigana yolunun genişletme ve tünel giderlerinden daha düşük bir maliyetle gerçekleşebilecektir. Odanın öne sürdüğü bir başka gerekçe de Trabzon Limanı'nın dışsatımda giderek yetersiz kaldığından genişletilmesi gerekirken, Giresun Limanı'nın âtıl kapasiteyle çalışmasıdır. 1980'lere gelindiğinde bu önerinin gerçekleşmesi doğrultusunda pek bir ilerleme olmamıştır. Harşit Vadisi'ni izleyerek Torul'dan Kürtün, Tirebolu ve Giresun'a ulaşan yol stabilizedir ve Trabzon-İran Transit Karayolu Zigana Geçidi'nden geçmektedir.

Transit yoldan Gümüşhane'de ayrılan bir devlet yolu, güneye inerek Kösedağı Geçidi'nden geçer ve Köse Bucağı'na ulaşır. Yolun büyük bölümü stabilizedir. Köse Bucağı'ndan sonra batıya dönen yol Kelkit ve Şiran'a ulaşır. Bu yol, Şiran'dan sonra da batıya

uzanarak Fındıkbel Geçidi'nden geçip Giresun topraklarına girer. Bu yolun Köse-Şiran arası asfalt, Şiran'dan sonrası stabilizedir. Erzincan'dan kuzeye yönelen bir devlet yolu da Kelkit'te bu yola bağlanır. 78 km'lik Erzincan-Kelkit yolu stabilizedir.

Transit yoldan Bayburt'ta ayrılan iki devlet yolundan biri kuzeye yönelerek Çaykara üstünden Of'a bağlanır. Yolun il sınırları içinde kalan 37 km'lik bölümü stabilizedir. Bayburt'tan ayrılan öbür devlet yolu, batıya uzanarak Köse Bucağı'na ulaşır. Bu yolun ilk 13 km'si asfalt, geri kalan bölümü stabilizedir.

1980'de Gümüşhane il sınırları içindeki devlet karayollarının uzunluğu 458 km'ydi. Bunun % 54'ü sert, % 46'sı gevşek yüzeyliydi. Aynı yıl, ülke genelinde ulaşım durumu (% 78'i sert, % 19'u gevşek, % 3'ü toprak yüzeyli), Gümüşhane'den hayli iyiydi.

Gümüşhane'de il yolu bağlantıları da Trabzon-İran Transit Yolu'ndan ayrılır. Torul'un 10 km doğusundan başlayan bir yol güneye inerek Tarsun Dağı'nı aşar ve Şiran'a ulaşır. Bu yolun büyük bölümü topraktır.

Gümüşhane'nin 21 km doğusundan ayrılan bir başka il yolu ise, kuzeydeki Yağmurdere Bucağı'yla bağlantıyı sağlar. Bu yolun Gümüşhane-Hostondağı Geçidi arasında kalan bölümü stabilize, geçitten Yağmurdere'ye uzanan 15 km'lik bölümü ise topraktır.

Bayburt-Köse devlet yolundan ayrılarak güneye inen bir il yoluyla Demirözü Bucağı'na ulaşılır. Demirözü'nden güneye giden bu yol Erzincan'a bağlanır. Bu il yolunun ilk 17 km'si stabilize, il sınırları içinde kalan öbür bölümü ise topraktır.

İl sınırları içindeki bir başka il yolu Varzakan (Uğrak)-Araklı yoludur. Bayburt'a 10 km kala kuzeydoğu yönünde transit yoldan ayrılan bu yolun ilk 7 km'si asfalt, geri kalanı topraktır.

1980'de Gümüşhane il yollarının uzunluğu 275 km'ydi. Nitelikleri açısından il yolları son derece kötü durumdaydı. Yolların % 52,7'si toprak, % 39,7'si gevşek yüzeyliydi. Sert yüzeyli yolların payı yalnızca % 7,6'ydı.

İldeki köy yolları da iyi durumda değildir. 1976'da köylerin % 11'ine henüz yol ulaştırılamamıştı ve ancak % 10'u devlet ve il yolları üzerinde yer alıyordu. Köylerin % 34'ü kaplamalı, % 45'i de düzlenmiş yollardan yararlanıyordu.

Plaka numarası 29 olan ilin 1970'te motorlu taşıt parkı, 896 araçtan oluşuyordu (Tablo 14).1970'ten 1980'e araç sayısı 2,2 kat artarak, 2.826'ya ulaşmıştır. 1980'de ilde 97 kişiye bir taşıt düşmekteydi. Bu on yılda en önemli artış, otomobil sayısında gerçekleşmiştir. 1970'te 123 olan otomobil sayısı 5,6 kat artarak, 1980'de 806'ya ulaşmıştır. Artış ne denli önemli gözükürse gözüksün, taşıtların mutlak sayıları son derece düşüktür.

1980'de motorlu taşıt parkı içinde en yüksek payı (% 42,2), kamyonlar oluşturmaktadır. 1970'ten 1980'e kamyon sayısındaki artış 1 kat olduğundan, kamyonların araç parkı içindeki payı düşmüştür. 1970'te araç parkının % 65,9'unu kamyonlar oluşturuyordu. Kamyon sayısının çokluğunun nedeni, Trabzon-İran Transit Yolu'nun ilde yük taşımacılığını geliştirmesidir.

Tablo 14
Gümüşhane İli'nde Türlerine Göre motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	123	806
Minibüs	25	391
Otobüs	35	87
Kamyonet	61	185
Kamyon	590	1.193
Motosiklet	37	47
Özel Nitelikli Taşıtlar	10	28
Yol ve İş Makineleri	15	89
Toplam	896	2.826

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

1978'de il karayolları üzerinde gerçekleşen toplam trafik akımı, 189.245 taşıt x km'ydi. Bunun % 47'si otomobiller, % 4'ü otobüsler, % 49'u da kamyonlarla gerçekleştirilmişti. İlde gerçekleşen trafik akımının Türkiye içindeki payı binde 4'tür.

Aynı yıl yolcu taşımacılığında otomobillerin payı % 55,3, otobüslerin payı % 28,8, kamyonların payı da % 15,9'du.

1978'de taşınan toplam eşya 488.093 ton x km'ydi. Bunun Türkiye içindeki payı binde 5'ti. Taşınan eşya içinde en önemli oranı % 31,8 ile tarım ürünleri ve % 30,8'le madeni eşya oluşturuyordu. 3. sırayı % 20,7 ile işlenmiş eşya alıyordu. Canlı hayvan taşımacılığının payı % 3,8 idi ve geri kalanı da değişik ürünlerdi.

HABERLEŞME: Gümüşhane İli, Trabzon PTT Bölge Müdürlüğü'ne bağlıdır. Ağustos 1982'de 0531 kod numarasıyla şehirlerarası tam otomatik telefon görüşmesine açılmıştır.

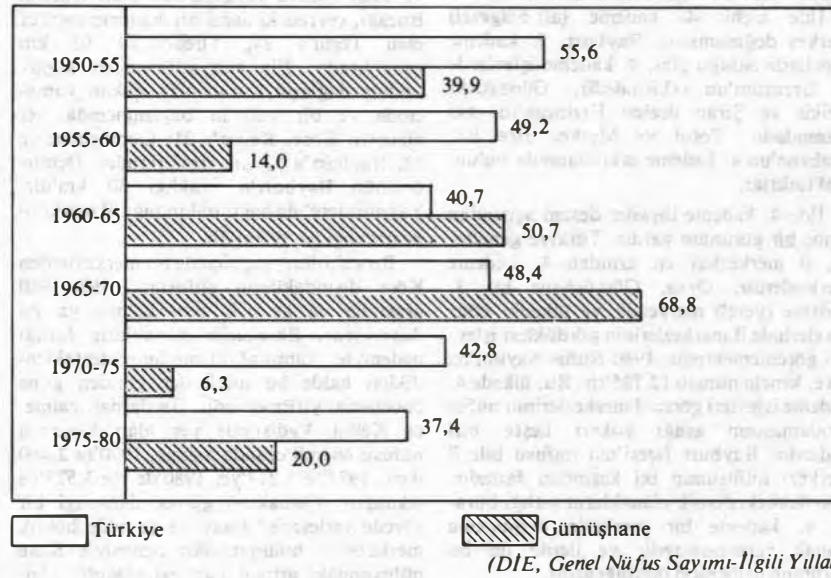
1980'de Gümüşhane'de 5 merkez ve 14 şubeden oluşan 19 PTT işyeri ile 73 acente vardı. Bir PTT işyerine 14.484 kişi düşüyordu. Bu sayı, Türkiye ortalamasından biraz yüksektir. Türkiye'de PTT işyeri başına ortalama 14.653 kişi düşmekteydi.

1980'de ildeki telefon abonelerinin sayısı 2.587 idi. Abonelerin % 24'ü Merkez, % 45'i de Bayburt İlçesi'nde bulunuyordu. Aynı yıl 1.910 kişi telefon beklemekteydi. İlde 1 teleks abonesi ve 1 de teleks bekleyen vardı.

1980'de kayıtlı radyo alıcılarının sayısı 21.245, kayıtlı televizyon alıcılarının sayısı da 4.071'di.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Gümüşhane, nüfusun kır-kent bileşimi açısından kırsal niteliği ağır basan illerdendir. 1980'de 275.191 olan il nüfusunun

Şekil 5
Türkiye ve Gümüşhane'de Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 15
Türkiye ve Gümüşhane'de Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Gümüşhane	Kır	90,7	89,8	84,0	81,3
	Kent	9,3	10,2	16,0	18,7

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

224.000'i, yani ilde yaşayan her 100 kişiden 81'i köy ve bucaklarda oturuyordu. Bu oran, Türkiye genelinde % 56 idi (Tablo 15). İlde, hâlâ, kentsel nüfusu 25.000'i aşan bir yerleşim merkezi yoktur. En önemli kentsel nüfus varlığına sahip olan Bayburt'un kentsel nüfusu 22.500 kişi, il merkezininki ise 12.750 kişi dolayındaydı.

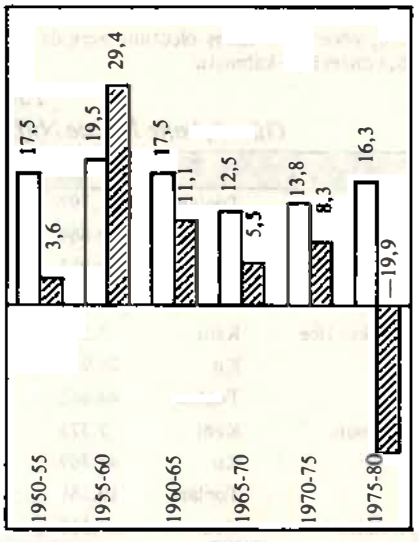
Gümüşhane'de, kır ve kent nüfuslarının artış oranları bakımından, il dışına verilen şiddetli göçün zaman içerisinde gösterdiği dalgalanmalara *(Bak. Göç)* bağlı olarak hayli düzensiz bir yapı vardır.

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927'de ilde kent niteliğini taşıyan merkez yoktu. En büyük kentsel nüfusu içeren ilçe olan Bayburt'ta kentsel nüfus 7.000 dolayında iken, öbür ilçelerin tümünde kentsel nüfus 3.000'in altındaydı. 1927'den 1940'a değin ilin hem kentsel hem de kırsal nüfusu hızla büyümüşse de il genelinde kentsel nüfus artış oranı (% 60), kırsal yerleşmelerdeki nüfus artışına (% 48) göre daha fazla olmuştur. Aynı dönemde Bayburt'un kentsel nüfusu, ilk kez 10.000'i aşmıştır. Böylece 13 yıl içinde ilin kentsel nüfus oranı % 10,6'dan % 11,4'e yükselmiştir.

İlin yetersiz ekonomik koşulları, 1927-1940 arasında artan kentsel nüfusa iş olanakları sağlayamamıştır. Bundan ötürü yoğunlaşan işsizlik sonucu il dışına göçün artması ve 2. Dünya Savaşı'nın ildeki doğurganlık düzeyini olumsuz yönde etkilemesi gibi nedenlerle 1940'tan sonra Gümüşhane'nin kentsel nüfusundaki artış duraklamıştır. Hatta, kentsel yerleşmelerde oturanların önemli bir bölümünün il dışına göç etmek zorunda kalması nedeniyle 1940-1945 arasında kentsel yerleşmelerin nüfusu, mutlak olarak da azalmıştır. Bu dönemde kentsel nüfusun gerileme hızı, yılda ortalama binde 24 gibi önemli bir düzeye ulaşmaktaydı. 1945'i izleyen 5 yıl boyunca da kentsel nüfus oldukça durağandır. 1945-1950 arasında kentsel nüfusta gerçekleşen artış 1.000 kişiyi bile bulmamaktadır. Bu dönemin en belirgin özelliği, il dışına göçün kentsel yerleşmelerden kaynaklanmasıdır. Dönem sonunda bu nedenle, Bayburt'un nüfusu yeniden 10.000'in altına, ilin kentsel nüfus oranı da % 9,3'e düşmüştür.

Buna karşılık, 1940-1950 arasında kırsal nüfusta, tarım kesimini etkileyen yoğun gizli işsizliğe karşın düzenli bir artış gerçekleşmiştir. Bu yüzden 1950'ye gelindiğinde zaten son derece elverişsiz koşullar altında sürdürülen tarım etkinlikleri, 1927'den beri hızla büyüyen kırsal alan nüfusunun tümüne iş olanağı sağlayamaz duruma gelmiştir. Bu durum, 1950'lerde kırsal alandan ilk önemli nüfus kopmasına yol açmıştır. Kırsal kesimden göç edenlerin bir bölümü il dışına giderken, bir bölümü de ilin kent merkezlerine yönelmiştir. Kırdan kente göçün önem kazandığı 1950-1955 arasında kentsel nüfus artış hızı, yılda ortalama binde 39,9'a ulaşırken, kırsal nüfus artış hızı yalnızca binde 3,6 idi (Şekil 5 ve 6). Ancak kırdan kente göçün ürünü olan bu ilk hızlı kentleşme hareketi 5 yıl kadar sürmüştür. Kırsal kesimin itmesi sonucu ilin kent merkezlerine göç edenlerin tümünün kentlerdeki ekonomik yapının da yetersizliği nedeniyle verimli işler bulamamaları kentleşme hareketinin geçici olarak durmasına yol

Şekil 6
Türkiye ve Gümüşhane'de Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

açmıştır. Böylece, 1955-1960 arasında kentsel nüfus artış hızı bir önceki 5 yıllık dönemin üçte biri düzeyine düşerken, kırsal nüfus artış hızı, yüksek doğurganlığa da bağlı olarak yılda ortalama binde 29,4 ile Cumhuriyet Dönemi'nin en yüksek düzeyine ulaşmıştır.

Bu hızlı nüfus artışı 1960'tan sonra işsizliğin artık çok önemli boyutlara ulaştığı kırsal kesimden sürekli bir göç akımını başlatmış ve kırsal nüfus artış hızı giderek azalmıştır. Öyleki 1975'ten sonra kırsal kesim mutlak olarak da nüfus yitirmeye başlamış, 1975-1980 arasında nüfusun gerileme hızı binde 19,9'a ulaşmıştır.

Kırsal alandan kopmanın süreklilik kazandığı bu dönemde, kırdan kopanların büyük bir bölümü il dışına giderken uzak illere gitmeye olanak bulamayanlar 1960-1970 arasında Gümüşhane'nin kent merkezlerine (özellikle Bayburt ve Merkez İlçe'ye) göç etmişlerdir. Böylece 1960-1970 arasında ilde yaşanan en önemli kentleşme hareketi gerçekleşmiştir. Bu dönem, Gümüşhane'de kentsel nüfus artış hızının ülke ortalamasının üzerinde olduğu tek dönemdir. Ne var ki bu yıllarda da kent merkezlerinin ekonomik yapısında, göç eden nüfusu barındırabilecek

Tablo 16
Türkiye ve Gümüşhane İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Gümüş-hane	Kır	118	128	121
	Kent	131	238	271

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ölçüde gelişme sağlanamadığı için kırdan kente göç, 1970'ten sonra durmuş; ayrıca, kırsal alanın yanı sıra kentsel alandan kaynaklanan il dışına göç akımı yeniden önem kazanmıştır. Göçlerin, dönemden döneme dalgalanarak ivme kazanması 1950-1980 arasında ilde gerek kentsel gerek kırsal nüfustaki artış oranlarının sınırlı ve ülke genelindekinin çok gerisinde kalmasının başlıca nedenidir. 30 yıl içinde Gümüşhane'de kentsel nüfus % 171 oranında artarken, kırsal nüfustaki büyüme yalnızca % 21 dolayında kalmıştır. Türkiye genelinde ise aynı dönemde kentsel nüfus % 275, kırsal nüfus ise % 60 oranında artmıştır (Tablo 16).

Kırsal ve kentsel nüfusların gelişme hızları arasındaki bu farklılık, ilde kentsel nüfus oranının giderek artmasına yol açmıştır. Kentsel nüfus oranındaki en önemli artış, kentleşme hareketinin en yoğun olduğu 1960-1970 arasında gerçekleşmiş, bu oran 1960'ta % 10,2 iken, 1970'te % 16'ya yükselmiştir (Tablo 17). Kırsal kesimden göç, kentsel kesimden göçten yoğun olduğu için, kentsel nüfus oranı 1970-1980 arasında biraz daha büyüyerek 1980'de % 18,7'ye yükselmiştir. Böylece ilde kentsel nüfus oranı 1960-1980 arasında yaklaşık 2 katına ulaşmıştır.

Kentsel nüfustaki bu gelişmeye karşın, Gümüşhane'deki kentsel yerleşmelerin tümünün nüfus varlıkları çok küçüktür. İlde, kentsel nüfusu 25.000'i aşan ilçe yoktur. İlin en büyük kentsel nüfuslu ilçesi olan Bayburt'ta bu nüfus 1980'de 22.500 dolayında iken, ikinci sırada bulunan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 1970'te 10.000'i biraz aşmış ve 1980'de 13.000'e yaklaşmıştır. Öbür üç ilçenin kentsel nüfusları 10.000 sınırının altında olup, bunlardan Torul'da kentsel nüfus 5.000'in de altındadır (Tablo 17).

Öte yandan ilde, kentsel nüfusun toplam ilçe nüfusu içindeki ağırlığı bakımından, kentsel nüfusun kırsal nüfusu aştığı ilçe yoktur. En kalabalık kentsel nüfusu barındıran ilçe olan Bayburt'ta, 1980'de kentsel nüfusun toplam ilçe nüfusuna oranı yalnızca % 21'di. Bu oranın en yüksek olduğu ilçe Merkez İlçe'dir. Burada halkın % 30'u kentte oturmaktadır. Öbür ilçelerde ise bu oran çok düşük olup, 1980'de Şiran'da % 19, Kelkit'te % 12 ve Torul'da % 8 idi.

Gümüşhane'de bu ilçelerin kentsel nüfusları zaman içinde önemli dalgalanmalar göstermiştir. İlk aşamada Şiran dışındaki bütün ilçelerin kent nüfusları, kent merkezlerinden il dışına göçün başladığı 1940-1945 arasında mutlak olarak azalmıştır. Kent nüfusu 1940'ta 10.000'i aşan Bayburt'ta bu nüfus 1945'te 10.000 sınırının altına düşmüş ve ancak 1955'te yeniden 10.000'i geçmiştir.

1950'den sonra ilde kentsel nüfusu en hızlı büyüyen ilçe Şiran'dır. İlçenin kent nüfusu 1950-1980 döneminin sonunda 6 katına yaklaşmıştır (Tablo 18). Ancak, Şiran'da nüfus artış oranının bu denli yüksek oluşu, aslında kentsel nüfusun 1950'de çok küçük olmasından kaynaklanmaktadır. Kentsel nüfus artış oranı % 488 olan ilçede, nüfus mutlak olarak yalnızca 5.000 kişi artmıştır. Aynı durum, nüfusu 30 yıl içinde 3,5 katına yaklaşan Kelkit için de geçerlidir. Kentsel nüfus varlığı bakımından görece önemli iki ilçeden, Merkez İlçe'nin

kentsel nüfusu aynı dönemde % 202, Bayburt'unki ise % 129 artmıştır. Kentsel nüfusu en yavaş büyüyen ilçe ise, Torul'dur. Bu ilçenin nüfusu 1950-1970 arasında % 83 dolayında artabilmiş, 1975'ten sonra ise göç olgusu nedeniyle ilçenin kent nüfusu mutlak olarak azalmıştır.

Bir yerleşim biriminin yönetsel bakımdan ilçe merkezi olması, onun mutlaka kırsal yaşantı ve tarım ekonomisinin egemenliğinden çıkarak "gerçek kent" niteliği kazandığı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, kent tanımında, bir yerleşme biriminin "gerçek kent" niteliği kazanması için önemli ön koşullardan biri olarak kabul edilen (10.000 + nüfus) ölçütüne uyan yerleşimleri göz önünde bulundurmak daha uygundur.

Gümüşhane'de 1940'a değin (10.000 + nüfus) ölçütüne göre kent tanımına giren hiç bir yerleşim merkezi yoktu. Bayburt, 1940'ta 10.000 sınırını aşmışsa da, aynı yıl kentten de il dışına göç başlamasıyla kent nüfusu 1945'te yeniden bu sınırın altına düşmüştür. Bayburt'un kent nüfusu, 1955'te yeniden 10.000 sınırını geçmişse de 1955-1960 arasında kentsel nüfus yeniden azalmıştır. 1955-1960 döneminde Bayburt'ta kentsel nüfusun gerileme hızı, yılda ortalama binde 18,7 idi (Tablo 19).

Hem yönetsel bölünüş hem de (10.000 + nüfus) ölçütüne göre, ilde kentleşme hızının en yüksek olduğu dönem 1965-1970 arasıdır. Bu yıllarda kentsel nüfus artış hızı, yönetsel bölünüşe göre binde 68,8 iken, (10.000 + nüfus) ölçütüne göre binde 152,7 olmuştur. (10.000 + nüfus) ölçütüne göre kentleşme hızının bu denli yüksek oluşunda, 1965'te 10.000 sınırına yaklaşan Merkez İlçe kentsel nüfusunun 1970'te bu sınırı aşmasının önemli payı vardır. Bununla birlikte, Merkez İlçe hesaba katılmadığı zaman bile, ildeki kentleşme hızı binde 56,5'e ulaşmaktadır.

1970-1975 arasında, Bayburt'ta kentsel nüfus aynı kalırken, Merkez İlçe'ninki biraz azalmış, böylece, nüfus artış hızı yeniden gerileme hızına dönüşmüştür.

İlde 1970'e değin bir, bu tarihten sonra da iki ilçenin kent nüfuslarının 10.000'in üzerinde oluşu, buna karşılık, öbür ilçelerin kentsel nüfus varlıklarının hayli az oluşu nedeniyle, Gümüşhane'de (10.000 + nüfus) ölçütüne göre kentleşme oranı her zaman yönetsel bölünüşe göre kentleşme oranının gerisinde kalmıştır. Öte yandan, kentleşme oranı, göçün yol açtığı nüfus azalmalarına koşut olarak zaman içinde dalgalanmalar göstermiştir. (10.000 + nüfus) ölçütüne göre, kentleşme oranında en önemli artış kırdan kente göçün en hızlı olduğu 1965-1970 döneminde gerçekleşmiştir. Ne var ki, ilde kentleşme oranı her zaman çok düşük olmuş ve 1980'de (10.000 + nüfus) ölçütüne göre % 12,8, yönetsel bölünüş ölçütüne göre de % 18,7 düzeyinde kalmıştır.

Bu nedenledir ki, Gümüşhane'de (10.000 + nüfus) ölçütüne göre kentsel nüfus oranı, bütün yıllarda Türkiye ortalamalarının da çok gerisindedir. 1980'de (10.000 + nüfus) ölçütüne göre kentleşme oranı ülke genelinde % 43,9 iken Gümüşhane'de sadece % 12,8 idi (Tablo 20).

Tablo 17
Gümüşhane İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
Gümüşhane İli	Toplam	121.797	203.994	243.115	282.238	275.191
	Kent	12.864	18.942	24.798	45.070	51.404
	Kır	108.933	185.052	218.317	237.168	223.787
Merkez İlçe	Toplam	23.463	31.857	39.418	48.201	42.628
	Kent	2.549	4.220	5.312	12.440	12.735
	Kır	20.914	27.637	34.106	35.761	29.893
Bayburt	Toplam	48.842	79.701	96.327	110.734	105.317
	Kent	7.373	9.843	11.937	20.145	22.578
	Kır	41.469	69.858	84.300	90.589	82.739
Kelkit	Toplam	19.161	40.539	50.057	59.421	59.651
	Kent	1.310	2.156	3.806	6.432	7.081
	Kır	17.851	38.383	46.251	52.989	52.570
Şiran	Toplam	12.508	23.497	28.109	29.606	31.728
	Kent	525	1.023	1.665	2.936	6.014
	Kır	11.983	22.474	26.444	26.670	25.714
Torul	Toplam	17.823	28.400	29.294	34.276	35.867
	Kent	1.107	1.700	2.078	3.117	2.996
	Kır	16.716	26.700	27.216	31.159	32.781

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 19
İdari Bölünme ve 10.000 + Nüfus Ölçütlerine Göre Gümüşhane'de Kentleşme oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre
1950	9,3	—	39,9	—
1955	10,9	6,2		
1960	10,2	4,9	14,0	—18,7
1965	12,2	5,8	50,7	48,1
1970	16,0	11,6	68,8	152,7
1975	15,8	10,7	6,3	—7,9
1980	18,7	12,8	20,0	24,0

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
Gümüşhane İlçelerinin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	126	295	302
Bayburt	121	205	229
Kelkit	177	298	328
Şiran	163	287	588
Torul	122	183	176

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Gümüşhane İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000 + Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Gümüşhane	—	—	6,2	4,9	5,8	11,6	10,7	12,8
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—	—	—72,5	—81,0	—80,6	—67,9	—74,2	—70,8

$$K = \left(\frac{\text{Gümüşhane İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

GÖÇ: Gümüşhane, Türkiye'nin en fazla göç veren illerinden biridir. İlin 1940'tan sonra girdiği ve zaman içinde giderek şiddetlenen göç verme süreci, nüfusun bütün yapısal özellikleri ve gelişme deseni üzerinde belirleyici etkiler yapmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1940'lara değin yüksek doğurganlık düzeyine bağlı olarak hızla artan il nüfusu, izleyen yıllarda, il dışına göç nedeniyle daha yavaş bir hızla artmaya başlamıştır. Göç olgusunun ekonomik nedenlere dayanması özellikle çalışma çağındaki erkek nüfusu aşındırmıştır. Buna bağlı olarak çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payı giderek daralırken, ilin cinsiyet yapısında da sürekli olarak bir kadın fazlalığı ortaya çıkmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).* Yine, il ekonomisinin yetersizliğinin yol açtığı il dışına göç olgusunun çok önemli bir başka sonucu da faal nüfusun toplam nüfus içindeki payının daralmasıdır *(Bak. Nüfusun Ekonomik Nitelikleri).*

Gümüşhane'de, Cumhuriyet Dönemi'nde il dışına göçün başlangıcı, İkinci Dünya Savaşı yıllarına rastlamaktadır. 1940'larda savaşın, zaten nüfusa yeterince iş olanağı sağlayabilecek yeterlilikte olmayan il ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi, kent merkezlerinde oturanları kendilerine il dışında iş aramak zorunda bırakmıştır. Böylece 1940-1945 arasında ilin kent merkezlerinden il dışına önemli bir göç hareketi olmuş ve ilin kentsel nüfusu mutlak olarak azalmıştır. Buna karşılık kırsal nüfustaki düzenli artış bu yıllarda da sürdüğünden, 1950'lere gelindiğinde, zaten ilkel koşullar altında sürdürülen tarım etkinliklerinin bu artan nüfusa yeterli iş olanakları yaratmaması nedeniyle bu kesimden de önemli bir göç hareketi başlamıştır.

İlin verdiği göç 1975'ten sonra öylesine hızlanmıştır ki, 1975-1980 arasında il nüfusu mutlak olarak azalmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

İlin hem kırsal hem de kentsel yerleşmelerinde oturanların il dışına göç hareketine katılmaları, kısa sürede il dışında bulunan Gümüşhane doğumluların oranının önemli boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Öyle ki 1955'e gelindiğinde Gümüşhane doğumluların % 20,3'ü il dışında yaşamaktaydı. Bu oran izleyen yıllarda daha da artarak 1965'te % 23,9'a ulaşmıştır.

1950'lerde kırsal alandan başlayan göç akımı zaman içerisinde giderek şiddetlenmiş ve 1980'lere değin artan bir hızla sürmüştür. Buna karşılık, kentsel alandan kaynaklanan göç dönem dönem dalgalanmış, 1960-1970 döneminde biraz yavaşlamış, 1970'ten sonra yeniden önem kazanmıştır.

Her iki kesimden kaynaklanan göçün bütün şiddetiyle sürdüğü 1970 1975 döneminin sonunda, başka illerde oturan Gümüşhane doğumluların sayısı 126.000 kişiye ulaşmıştı. İl dışında yaşayanların, toplam Gümüşhane doğumlular içindeki payı 1975'te % 30,8 gibi çok yüksek bir oranı buluyordu. Başka bir deyişle, Gümüşhane'de doğanların üçte birine yakın bölümü başka illere gitmişti.

Gümüşhane'den göç edenlerin gittikleri illerin başında İstanbul gelmektedir. 1975'te il dışında bulunan 126.000 kişinin 54.000'i, yani % 43'ü İstanbul'da yaşamaktaydı. İstanbul'u 17.000 kişi (% 13,5) ile Ankara izliyordu. Gümüşhane'den önemli oranda göç alan öbür iller önem sırasına göre Erzincan, Trabzon, Kocaeli, Samsun ve İzmir'dir. 1975'te bu beş ilde oturan Gümüşhaneliler'in toplamı 28.000'i bulmaktaydı. Dolayısıyla Gümüşhane dışında yaşayan il doğumlulardan önemli bir bölümü, ülkenin en gelişmiş sanayi merkezleri olan İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli gibi illere göçerken daha küçük bir bölümü de komşu illere yerleşmiştir.

Gümüşhane'nin konu olduğu göç hareketi incelenirken, bu ilden yurt dışına yönelik bir işgücü akımından da söz etmek gerekir. Bu ilden, 1974 sonuna değin, resmi kanallardan Batı Avrupa ülkelerine gönderilenlerin sayısı 10.000'e varmıştı.

Göç veren iller arasında verdiği göçün önemi bakımından ilk sıralarda yer alan Gümüşhane'nin öbür illerden aldığı göç ise çok sınırlı ve önemsiz bir düzeydedir. 1975'te Gümüşhane'de oturan il dışı doğumluların sayısı yalnızca 11.000 kişi idi. Bu sayının toplam il nüfusu içindeki payı da yalnızca % 3,8'dir. Söz konusu oran, 1950'de % 2,9 olup, 25 yıl içinde pek değişmemiştir.

İlde yaşayan il dışında doğmuş olanların önemli bir bölümü, Gümüşhane'nin il merkezinde yoğunlaşan kamu kuruluşlarında çalışanlarla, ildeki eğitim kurumlarında okuyan öğrencilerdir.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: Gümüşhane, Osmanlılar zamanında önceleri Erzurum'a, daha sonra ise, Trabzon'a bağlı bir sancaktı. 1923'te il merkezi yapılan Gümüşhane'ye yönetsel olarak Kelkit, Şiran, Torul ilçeleri bağlandı. Bu yıllarda, Erzurum'a bağlı bir ilçe merkezi olan Bayburt ise, 1927'de Gümüşhane'ye bağlanmıştır.

Bucak ve Köy Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Bayburt	Konursu (K)	1.994
	Aydıntepe (B)	3.009
	Arpalı (K)	2.942
	Demirözü (B)	1.534
	Gökçedere (K)	2.693
Kelkit	Ünlüpınar (K)	2.514
	Köse (B)	3.577
	Salyazı (K)	3.006
Şiran	Yeşilbük (K)	1.782
Torul	Uluköy (K)	2.973

B: Bucak Belediyesi
K: Köy Belediyesi

Gümüşhane Belediye Başkanları

Bedir Sami Bey	1910-1914
Karakelle Etem Efendi	1914-1917
Ali Kadirbeyoğlu	1917-1920
Hasan Fehmi Ataç	1920-1922
Osman Bey (Ataç)	1922-1934
Süleyman Daltaban	1934-1942
Muhsin Kadirbeyoğlu	1942-1946
Sami Zarbun	1946-1950
Mehmet Refioğlu	1950-1952
Mustafa Çubukçu	1952-1955
Rüştü Esen	1955-1960
Mustafa Karaer	1960 1963
Sebahattin Aytaç	1963-1980
Rafet Üçelli	1980-

Hagios Theodoros Kilisesi harabesi

1980'de Gümüşhane'de Merkez İlçe ile birlikte 5 ilçe, 7 bucak ve 504 köy vardı. 15 yerleşmede belediye örgütü kurulmuştur. Bunlardan biri il merkezi, 4'ü ilçe merkezi, 3'ü bucak, 7'si de köy belediyesidir.

İlin nüfus büyüklüğü bakımından en önemli ilçesi Bayburt'tur (% 38,3). Merkez İlçe ise (% 15,5),yalnız Bayburt değil, Kelkit (% 21,7)'in de ardından gelen üçüncü büyük ilçedir.

İlin ortalama nüfus yoğunluğu (km2'de 27 kişi), ülke ortalamasının yarısından düşüktür (km2'de 58 kişi).

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan iki yerleşme vardı. Bunlar, Bayburt ve Gümüşhane kentleriydi. İl nüfusunun % 12,8'i bu iki kentte yaşamaktaydı.

MERKEZ İLÇE: İlin orta-kuzeyinde yer alan Merkez İlçe'nin alanı (1.799 km2), il alanının % 17,6'sını oluşturur. Barındırdığı nüfus bakımından Bayburt ve Kelkit'ten sonra ilin 3. büyük ilçesidir. 1980'de ilçenin toplam nüfusu 42.628 kişiydi. Aynı yıl, nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişiydi.

Dar ve derin Harşit Vadisi'nde yer alan Merkez İlçe'nin ekonomisi tarıma dayalıdır. Harşit kıyısında başta elma ve armut olmak üzere meyve yetiştirilir. 1980'de Merkez İlçe'ye Kale ve Yağmurdere bucakları ile 90 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 333 idi. Bu sayı il ortalamasının bile hayli altındadır (438 kişi). Aynı yıl, ilde nüfusu 1.000'i aşan 33 köyün yalnızca ikisi Merkez İlçe'ye bağlıydı. 100 km2'ye ortalama 5 köy düşüyordu.

1980'de ilçe nüfusunun yaklaşık % 30'u (12.735) Gümüşhane Kenti'nde yaşamaktaydı *(Bak. Gümüşhane Kenti)*. Gümüşhane, ilin Bayburt'tan sonra ikinci büyük kentidir.

Kentsel bir yerleşim olarak tanımlanmasına karşın, Gümüşhane'de bütünüyle tarımsal bir yapı egemendir. Nüfusunun yarıya yakını buradaki eğitim kurumlarına gelen öğrencilerden ve il merkezinde toplanan resmi kurumlarda görevli memur ailelerinden oluşmaktadır.

Gümüşhane Belediyesi, Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. 1980 cari fiyatlarıyla belediyenin kişi başına bütçe harcaması 3.027 TL'ydi.

BAYBURT: İlin güneydoğusunda, Erzurum sınırında yer alan Bayburt İlçesi, ilin hem alan hem de nüfus bakımından en büyük ilçesidir. 3.652 km2'lik alanı, il alanının yaklaşık % 36'sını kaplar. İlçenin 1980' de 105.317 olan toplam nüfusu il nüfusunun % 38,3'ünü oluşturmaktadır.

Çoruh Irmağı'nın yukarı havzasında yer alan ilçede, geniş tarım alanları vardır. Vavuk ve Kop dağlarının çevrelediği Bayburt Ovası'nda başta buğday ve arpa olmak üzere tahıllar ile pancar ve patates gibi sanayi bitkileri yetiştirilir. Hayvancılık da ilçenin önemli bir gelir kaynağıdır. Bayburt'a, Aydıntepe, Demirözü ve Maden bucakları ile 174 köy bağlıdır. 1980'de ortalama köy nüfusu 476'ydı. İldeki nüfusu 1.000'i aşan 33 köyün 11'i Bayburt'a bağlıydı. Köyler arasındaki uzaklıklar fazla değildir. 1980'de 100 km2'ye ortalama 4,8 köy düşüyordu. İlçeye bağlı köylerin büyük bölümü toplu yerleşmelerdir. Köylerin yaklaşık % 40'ı yaylacılık yapmaktadır.

1980'de ilçe nüfusunun % 21,4'ü (22.587), Bayburt Kenti'nde yaşamaktaydı. Çoruh Irmağı kıyısında yer alan Bayburt Kenti, ilin en kalabalık yerleşim merkezidir *(Bak. Bayburt Kenti)*. Bayburt 1927'ye değin Erzurum'a bağlıydı. Bu tarihte, Erzurum'dan ayrılarak Gümüşhane il merkezine bağlanmasına karşın, ilçenin ilişkileri daha çok Erzurum iledir *(Bak. Kademelenme)*.

Bayburt Belediyesi 1870'te kurulmuştur. 1980'de belediyenin kişi başına bütçe harcaması cari fiyatlarla 2.085 TL'ydi. Ayrıca, Bayburt'a bağlı Konursu, Arpalı ve Gökçedere köyleriyle, Demirözü ve Aydıntepe bucaklarında da belediye örgütü kurulmuştur.

KELKİT: İlin güneybatısında, Kelkit Çayı Vadisi'nde kurulu olan ilçenin alanı 1.925 km2'dir. Kelkit İlçesi'nin alanı, il toplam alanının % 18,8'ini kaplar. 1980'de il nüfusunun % 21,7'sini oluşturan 59.651 kişi Kelkit'te yaşamaktaydı. Kelkit Kasabası' nın nüfusu 1980'de henüz 10.000'e ulaşamamıştır (7.081 kişi). Yine de Bayburt ve Gümüşhane kentlerinden sonra ilin 3. büyük yerleşmesidir.

İlçe, nüfus yoğunluğu bakımından Şiran'dan sonra ikinci sıradadır. 1980'de Kelkit'te km2'ye 31 kişi düşüyordu. Bu yoğunluk da Türkiye ortalamasının (km2'de 58 kişi) hayli altındadır.

1840'ta ilçe merkezi olan Kelkit'e 1980'de Köse Bucağı ile 99 köy bağlıdır. Ortalama köy nüfusu (531 kişi), ilin öteki ilçelerine göre yüksek, ülke ortalamasına (696 kişi) göre düşüktür. İlde nüfusu 1.000'in üstünde olan 33 köyün 8'i Kelkit'e bağlıdır. Köyler arasındaki uzaklıklar fazla değildir; 100 km2'ye ortalama 5 köy düşer.

Kelkit'te geçim bitkisel üretim ve hayvancılığa dayanır. Kelkit Çayı boyunca 50 km kadar uzanan bir alanda pancar yetiştirilir. Yaygın olarak yetiştirilen öteki ürünler buğday ve arpadır. Kelkit Kasabası, Kelkit Çayı'na güneyden karışan Balakar Deresi Vadisi'nde kurulmuştur. Gümüşhane'ye 75 km, Erzincan'a 79 km uzaklıktadır. Kelkit Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Ayrıca, ilçeye bağlı Köse Bucağı ile Ünlüpınar ve Salyazı köylerinde de belediye örgütü vardır.

ŞİRAN: İlin güneybatı ucunda yer alan Şiran İlçesi, Gümüşhane'ye bağlı ilçelerden alanı ve nüfusu en küçük olanıdır. 1980'de Şiran 31.728 km2'lik alanıyla da il alanının % 9,7'sini kaplıyordu. Ancak, nüfus yoğunluğu bakımından Şiran, ülke ortalamasının (58) hayli altında olmakla birlikte, ilin nüfus yoğunluğu en fazla olan ilçesiydi. İlçede, 1980'de km2'de 32 kişi yaşıyordu.

İlçenin ovalık kesimlerinde toplu, dağlık kesimlerinde ise, dağınık yerleşme egemendir. 1980'de ilçeye 72 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 357, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 3'tü. Köyler arasındaki uzaklıklar azdır, 1980'de 100 km2'ye ortalama 7,3 köy düşüyordu.

İlçe ekonomisi tarıma dayalıdır. En çok yetiştirilen ürünler pancar, buğday, arpa ve patatestir. 1970'lerin sonundan başlayarak meyvecilik de önem kazanmaya başlamıştır. İlçenin bir başka önemli geçim kaynağı hayvancılıktır.

Şiran Kasabası, Kelkit'e karışan Şiran Çayı Vadisi'nde kurulmşutur. 1980'de kasabanın nüfusu 6.014 kişiydi. Şiran Belediyesi 1877'de kurulmuştur. Ayrıca, ilçeye bağlı Yeşilbük Köyü'nde de belediye vardır.

TORUL: İlin kuzeybatısında, yüzölçümü 1.859 km2 olan Torul İlçesi, il alanının %

Gümüşhane İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	39	16.093		2
	Kale	34	10.320		—
	Yağmurdere	17	3.480		—
	Toplam	90	29.893	332	2
Bayburt	Merkez	108	44.303		3
	Aydıntepe	17	12.096		3
	Demirözü	29	14.591		3
	Maden	20	11.749		2
	Toplam	174	82.739	476	11
Kelkit	Merkez	84	37.740		5
	Köse	15	14.830		3
	Toplam	99	52.570	531	8
Şiran	Merkez	72	25.714		3
	Toplam	72	25.714	357	3
Torul	Merkez	37	16.788		4
	Kürtün	32	16.083		5
	Toplam	69	32.871	476	9

Not: Köy nüfusları, köy altı yerleşmeleri de kapsamaktadır.

18,2'sini kaplar. 1980 nüfusu 35.867 kişidir ve il nüfusunun % 13'ünü oluşturur. İlde nüfus yoğunluğu en düşük ilçe Torul'dur. 1980'de ilçede km2'ye 19 kişi düşüyordu.

Harşit Çayı Vadisi'nde yer alan ilçe toprakları dağlık ve engebelidir. Yerleşim düzeni Doğu Karadeniz Bölgesi özellikleri gösterir ve dağınıktır. İlçede çok sayıda köy altı yerleşme vardır. 1970'lerde ilçeye 69 köy bağlıydı; yerleşim birimi sayısı ise 225'ti. 1980'de Torul'a Kürtün Bucağı ile 69 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 476 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı ise 9'du. Köyler arasındaki uzaklıklar fazlaydı. 100 km2'ye ortalama 3,7 köy düşüyordu.

Torul Kasabası,ilin en küçük ilçe merkezidir. Kasabanın 1980'de nüfusu 2.996 kişiydi. Kasaba, Harşit Çayı kıyısında, Trabzon-İran Transit Yolu üzerinde kurulludur. Ormancılık ve hayvancılık başlıca geçim kaynaklarıdır. Ancak, geçim kaynaklarının sınırlılığı ilçe halkını öteki merkezlere göç etmeye zorlamaktadır.

Torul Belediyesi 1882'de kurulmuştur. Ayrıca, ilçeye bağlı Uluköy'de de belediye örgütü vardır.

GÜMÜŞHANE KENTİ: 1980'de 12.735 kişinin yaşadığı, bu bakımdan, ilin, Bayburt'tan sonra ikinci sırada gelen kenti olan Gümüşhane, Harşit Vadisi'nde dar bir alanda yer alır. Kentin biçimini belirleyen temel etmen topografyadır. Kent, yaklaşık 15 km uzunluğunda çizgisel bir yerleşimdir. Ancak, bu uzama süreklilik göstermez; yer yer yerleşime elverişsiz eğilimli ya da kayalık alanlar kentsel yerleşimi parçalar.

Harşit Çayı'nın güneyinde ve ona koşut olan Trabzon-İran Transit Yolu kenti kuzeybatı-güneydoğu yönünde geçer. Eski yerleşim bu yolun güneyinde küçük bir düzlükte kurulmuştu (Süleymaniye Mahallesi). Bugün transit yolun iki yanında, Harşit kıyısında dar bir şerit halinde, konutlar sıralanmaktadır.

Çayın kuzeyinde kalan alanlar yerleşime biraz daha elverişlidir. Burada konutlar yamaçlara dek tırmanır.Kentin ana caddeleri çayın kuzeyinde transit yola koşut bir şekilde uzanan Cumhuriyet ve Atatürk caddeleridir.

Harşit Çayı üzerinde yer alan 4 köprü, iki kıyının bağlantısını sağlar. Kuzeybatı yönünde birbirine koşut uzanan transit yolla Atatürk Caddesi'ni (Belediye Caddesi) birleştiren Köprübaşı yöresi, resmi kurumların yoğunlaştığı bir alandır. Özel idare ve belediye binaları burada yer alır. Ayrıca, kentin büyüklüğüne ve ekonomik yapısına göre, hayli lüks olan Gümüş Otel de aynı kesimdedir. Belediye otobüs terminali ile küçük sanayi sitesi de yine bu alanda çayın güneyinde yer alır. Atatürk ve Cumhuriyet caddelerinin yanı sıra bu iki caddeyi birleştiren yollar üzerinde ticaret kuruluşları yoğunlaşmıştır. Ticaret, büyük ölçüde perakendedir ve uzmanlaşmamıştır. Hatta, dükkânların bir bölümü, bakkaliye, tuhafiye ve dayanıklı tüketim mallarını bir arada satışa sunan bir tür "süper-market" görünümündedir. Kuzeyde yer alan Kıbrıs Çarşısı manav ve kasapların kümelendiği bir alandır. Kentte salı günleri bir pazar kurulur.

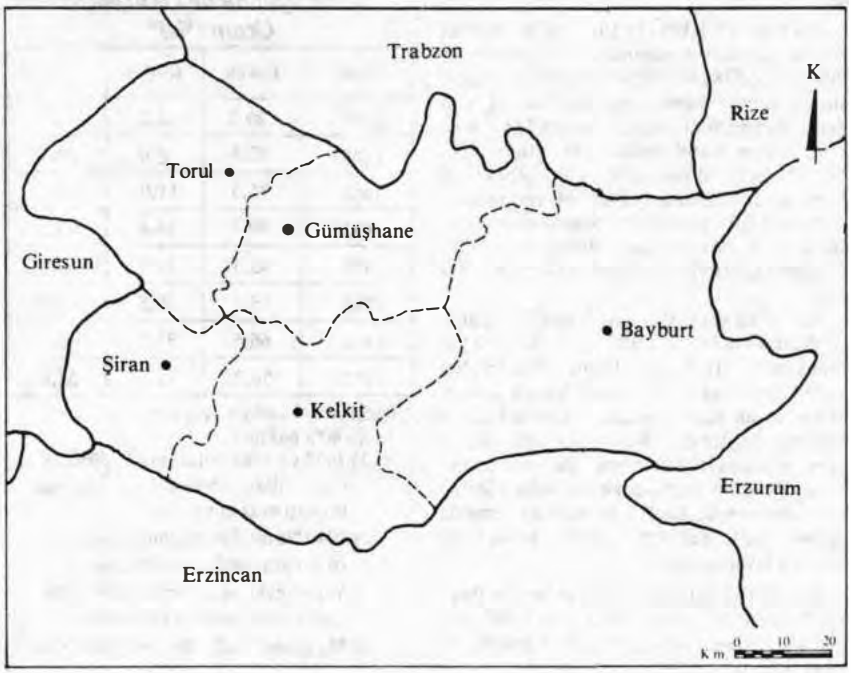
Yerleşimin kuzeydoğusunda "okullar bölgesi" diye adlandırılan bir alan vardır. Mareşal Çakmak Eğitim Enstitüsü-Öğretmen Lisesi, Ders Araçları Müdürlüğü'nün yanı sıra, Atatürk Ortaokulu ve lise de buradadır. Öğrenci nüfus, gümüşhane için son derece önemlidir. Her yıl öğretim döneminde birkaç bin öğrenci kente gelmektedir. Bu ise, kent nüfusunun yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır.

Gümüşhane'de memur ailelerinin ağırlığı büyüktür. İle dışardan gelen ve görece kısa süreler kentte yaşayan memurlar, kira evinde oturmaktadır. Kirada oturanlar, Gümüşhane kent nüfusunun % 65'ini oluşturur. Kentte belirgin bir gecekondu bölgesi yoktur. Ancak, nüfusun yaklaşık % 8'i ruhsatsız konutlarda yaşamaktadır.

Kentin elektriği Aşkale merkez trafosundan sağlanmakta ve gereksinimi karşılamaktadır. Şehir suyu ve kanalizasyondan ise, nüfusun yaklaşık % 85'i yararlanmaktadır.

Gümüşhane, küçük bir yerleşim olduğundan, ulaşım büyük ölçüde yaya olarak sağlanır. Ancak yerleşim, çizgisel olarak 15 km kadar uzandığı için, belediye otobüsleri de ulaşım hizmeti vermektedir. 1982'de beledi-

Gümüşhane İli'nde İdari Bölünme

Kaleden Bayburt'un görünüşü

yenin 5 otobüsünden 2'si çalışır durumdaydı.

BAYBURT KENTİ: İlin, tarihi geçmişi en eski, ekonomik bakımdan en gelişkin ve 1980'de 22.578 olan nüfusu ile Gümüşhane'nin en büyük kenti olan Bayburt, Çoruh Vadisi'nde sarp bir tepenin üzerinde bir kale kenti olarak kurulmuştu. Yer aldığı tepe, dar vadiyi, dolayısıyla yol şebekesini denetim altında tutmaya olanak vermekteydi. Temel işlevinin askeri olması nedeniyle, bir kavşak noktasında bulunması, kentin gelişmesi üzerinde uzun yıllar önemli bir etki yaratmıştı.

Bugünkü kent, Bayburt Kalesi'nin güneyinde, dar vadi tabanında ve yamaçlarda yer almaktadır. İran ve Doğu Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan ulaşım kanalı üzerinde bir durak noktası olması, kentin başlıca işlevini oluşturur. Kent, sanayi öncesi yapısını dönüştürememiştir. Bayburt'ta yapısal dönüşüm sağlayacak bir sanayileşme gerçekleşmemiş, kentin ekonomisi temelde tarıma bağlı kalırken, küçük sanayi de önemini korumuştur.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Bayburt'ta kent alanının kullanımını belirleyen başlıca etkenler, ekonomik gelişmemişlik ve topografyadır.

Bayburt, 1.550 m yükseklikteki dar Çoruh Vadisi'nde yer alır. Vadinin kuzeyinde ise, kalenin yer aldığı tepe (1.660 m) yükselir. Kale Tepesi, kuzeydeki düzlük alanlarla kentin ana kütlesi arasında bir sınır oluşturmaktadır. Öte yandan, kent merkezi kalenin hemen eteğinde yer aldığından, merkezden uzaklaşarak güneye doğru gelişme eğilimi zayıftır. Bu nedenlerle kent, kale ile Şair Zihni Tepesi arasında, ırmağın doğu ve batı yakasındaki yamaçlara yayılmıştır. Bu yamaçlarda % 30-40'ı bulan eğimlerde bile konutlar yapılmıştır.

Bayburt, tek merkezli bir kenttir. Kalenin eteğindeki düzlükte, geleneksel ticaret, küçük sanatlar, depolama ve yer yer buna eklenen toptancılık bir arada yer alır. Merkez işlevleri, güneye inerek Gümüşhane-Erzurum Yolu'na bağlanan Cumhuriyet Caddesi üzerinde de sürer. Valilik, askeri tesisler ve belediye gibi yönetsel birimler de bu caddenin üzerindedir. Ayrıca, merkez işlevlerinin yer yer Çoruh'un doğusuna sıçradığı görülmektedir.

Merkezi iş alanı batı ve kuzeyde Keresteciler Caddesi ve Semerci Sokak ile sınırlanmıştır. Bu caddelerden sonra yerleşime elvermeyen eğimli bir alan başlar. Merkezin doğudaki sınırı Çoruh Irmağı'dır. Güneyde ise, hükümet binaları ve askeri tesislerden sonra konutlar ağırlık kazanmaktadır.

Merkez, işlevsel olarak ayrışmamıştır. Ancak, bir kutuplaşma yine de söz konusudur. Merkezin kuzeybatısında yer alan Ulucami Caddesi üzerindeki tahıl pazarı, çoğunlukla depoların ve toptancıların yoğunlaştığı bir yöredir. Aynı yörede bazı geleneksel küçük sanatlarla, han ve kahvehane gibi birimler de yer alır.

Yeni Cadde, Semerciler Sokak ve Saat Meydanı'nın çevrelediği üçgen alanda ise, çoğunlukla perakende ticaret egemendir. Ticaret uzmanlaşmamıştır. Aynı dükkânda manifatura, dayanıklı tüketim malları, yapı gereçleri bir arada satılmaktadır. Ticaret, Saat Meydanı çevresinde daha çağdaş bir görünüm kazanmakta, Çoruh'un karşı kıyısına geçildiğinde ya da tahıl pazarına çıkıldıkça tümüyle geleneksel bir yapı göstermektedir. Sebze hali ve kasaplar çarşısı, Semerciler Sokağı'nın kuzeyinde yer alır.

Küçük sanayi, genellikle ticaretle iç içe geçerek merkezin çeşitli kesimlerine dağılmıştır. Alan gereksinimi fazla olan keresteciler, Ulucami'nin güneyinde kümelenmiştir. Yapı gereçleri satıcıları da genellikle bu kesimdedir.

Valilik, belediye, Ziraat Bankası, PTT, askeri binalar toplu halde Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer alır ve yönetsel merkezi oluşturur. Avukatlık büroları, doktor muayenehaneleri, eczaneler ve öbür hizmet büroları çoğunlukla yönetsel merkezin çevresinde yerleşmiştir.

Bayburt Kenti'nde mekânda kendini gösteren belirgin bir sosyal farklılaşma yoktur. Tek merkezli küçük kentlerin çoğunda olduğu gibi, Bayburt'ta da alan talebi merkez çevresinde yoğunlaşır, çeperlere gidildikçe düşer.

Merkez ve çevresindeki mahalleler, eşraf, tüccar, memur ve subaylardan oluşan üst gelir grubunun konut alanlarıdır. Ayrıca, güneydeki tepelerde yer alan lojmanlarda da üst gelir grubu yaşamaktadır.

Esnaf ve küçük memurların oluşturduğu orta gelir grubu, merkez çevresindeki geniş bir alanda yerleşmiştir. Kentin dış mahalleleri ise, alt gelir grubunun ve tarımla uğraşan ailelerin konut alanıdır.

Bayburt'ta nüfus yoğunluklarının mahallelere göre dağılımı, ilginç bir desen gösterir. Kent merkezinin yer aldığı Camiikebir ve merkezi çevreleyen Şeyh Hayran ile Veli Şaban mahalleleri kentin en düşük yoğunluklu alanlarıdır. Şeyh Hayran Mahallesi'nde yoğunluk hektarda 50 kişiye dek düşmektedir. Şeyh Hayran Mahallesi'ndeki düşük yoğunluk resmi kullanımlar, okul, hastane gibi birimlerin burada yer alması ve merkez yanında ölü bir alan yaratmasından kaynaklanmaktadır. Merkezin yer aldığı Camiikebir Mahallesi'nin ise, büyük bölümü tek katlı dükkânlardan oluşmaktadır. Veli Şaban Mahallesi'nde düşük nüfus yoğunluğu, Çoruh Irmağı boyunca bazı alanların plan kararıyla yeşil alan olarak ayrılmasından kaynaklanır.

Kentin en yoğun mahalleleri, Kale Tepesi'nin eteklerinde yer alan Mehmet Çelebi, Uzungazi ve Kadızade mahalleleridir. Konutların çoğunluğunun tek katlı olmasına karşın, eğimli alan yoğun yerleşmeye olanak tanımıştır. Çoruh'un doğusunda yamaçlara dek yayılmış olan Veysel Efendi ve Zahit Efendi mahalleleri de yoğun yerleşme alanlarıdır.

KENT İÇİ ULAŞIM: Erzurum-Trabzon Yolu, kentin güneyinden geçmektedir. Yolun güneyinde yer alan askeri alanlar gelişmeyi sınırladığından, yol bir anlamda kentin sınırını oluşturur. Bu yolun Çoruh'a ulaştığı noktada ayrılan bir kol (Cumhuriyet Caddesi) kuzeye uzanır ve kentin ana eksenini oluşturur. Saat Meydanı'ndan sonra Çoruh'un doğu kıyısına geçen yol Kale Tepesi'nin eteklerinden kıvrılarak, kuzeyde Kaleardı Mahallesi'ne, oradan da kuzeydeki kasabalara bağlanır.

Cumhuriyet Caddesi'yle transit yolun kesiştiği noktada, 1982 başlarında bir otogar yapılmıştır.

Bayburt, küçük ve tek merkezli bir kent olduğundan, kent içi ulaşım büyük ölçüde yaya olarak gerçekleşmektedir.

Bayburt, ulusal elektrik şebekesine bağlıdır. Elektriğini Aşkale'den almaktadır. Ayrıca, Çoruh üzerindeki hidroelektrik türbin ve dizel jeneratör grubu da kente elektrik sağlamaktadır. Kentin tüm mahallelerine elektrik verilebilmektedir.

Kentin suyu, 8 km uzaklıktaki Kırkgözler Mevkii'nden gelmektedir. Şebeke yetersizdir. 1975'te 500 tonluk yeni bir su deposu yapılmıştır. Buna karşın, Kaleardı ve Zahit Efendi mahallelerine su verilememektedir. Ayrıca, su basıncı düşüktür ve özellikle yamaçların yüksek kesimlerindeki mahallelere su götürülmesi güç olmaktadır.

Kentin kanalizasyon şebekesi yoktur. Atıklar, az sayıdaki ilkel kanalla Çoruh'a akıtılmaktadır.

Tablo 21
*Gümüşhane'de Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	20,2	3,2	11,0
1945	32,8	8,9	20,1
1950	35,5	11,0	22,7
1955	46,7	14,4	29,2
1960	43,3	13,7	27,4
1965	55,1	20,8	36,7
1970	66,5	33,7	49,0
1975	74,2	42,5	57,6

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1) 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
3) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 22
Gümüşhane'de Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	11	310	321
İkili Öğretim	14	225	239
Üçlü Öğretim	—	2	2
Diğer	—	21	21
Toplam	25	558	583

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

EĞİTİM

Gümüşhane, ekonomik açıdan Türkiye' nin en az gelişmiş illeri arasında yer aldığı gibi, eğitim hizmetlerinin yaygınlığı ve düzeyi açısından da alt sıralarda bulunmaktadır. Yörenin doğal koşulları ve coğrafi konumu, ekonomik gelişme için adeta bir engel oluştururken, çok engebeli ve dağlık olan bu topraklar, aynı zamanda eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını da güçleştirmektedir. Bununla birlikte, eğitim düzeyinin düşüklüğü, doğal koşullarının olumsuzluğundan çok, ekonomik gelişmenin güçsüzlüğüne bağlıdır. 1968'den sonra sürekli olarak kalkınmada birinci derecede öncelikli illeri arasında olmasına karşın, tarımsal ve sanayi kesiminde ilerleme gösteremeyen ve nüfus yitiren ilde, eğitim alanında da önemli bir gelişme olmamıştır. Sanayi ve ticaret kesimlerinden belirgin bir eğitilmiş işgücü talebi gelmediği gibi, yeterli iş olanakları da doğmamaması nedeniyle, varolan eğitilmiş nüfusun büyük bölümü de il dışına yönelmektedir. Böylece nüfusun gerektiği gibi eğitilmemesinin yanı sıra, bir de varolan eğitilmiş nüfusun ilde tutulamaması sorunu ortaya çıkmaktadır.

Yörenin ekonomik koşulları ve kaynaklarının kıtlığı, eğitimi olumsuz yönde etkilerken, aynı zamanda öğretmenliğin benzeri başka illerde de olduğu gibi, yeğlenen bir meslek durumuna gelmesine ve öğrencilerin önemli bir bölümünün öğretmenliğe yönelmesine neden olarak eğitimin bu daldaki gelişimini olumlu bir biçimde etkilemiştir. Ama, 1977'de ilkokul öğretmenlerinin liseye ek olarak iki yıllık eğitim enstitülerinden mezun olmasını öngören eğitim politikası değişikliği nedeniyle, bu yönelim zayıflamıştır. Öğretmen okulları yerine, meslek okulları yeğlenmeye başlanmıştır. Ancak, burada da il dışına göçün bu okulları bitiren nitelikli nüfusu aşındırdığını gözden uzak tutmamak gerekir.

İlde, eğitim kurumlarının coğrafi dağılımına bakıldığında, bu kurumların ekonomik bakımdan daha gelişkin bir merkez olan Bayburt İlçesi'nde değil, yönetsel merkezi olan Gümüşhane Kenti'nde toplandığı görülmektedir. Kentsel nüfusun yaklaşık 1/3'ünü öğrencilerin oluşturduğu Gümüşhane Kenti' ne, bir "öğrenci kenti" denilebilir. Nüfusları çok düşük ve ekonomik açıdan daha da geri durumda olan öteki 3 ilçe, eğitim bakımından da gelişmemiş durumdadır.

OKURYAZARLIK: 1935-1975 arasındaki 40 yıllık dönemde Gümüşhane İli, okuryazarlık oranı bakımından, zaten düşük olan ülke ortalamalarının sürekli olarak gerisinde kalmıştır. 1935'te okuryazarlık oranı Türkiye genelinde % 19,2 iken, Gümüşhane'de ancak % 11 idi. Bundan sonra ilde okuryazarlık oranı sürekli, ama yavaş bir gelişme göstererek artmıştır. 1975'e gelindiğinde, % 57,6 olan il okuryazarlık oranı, yaklaşık % 62 olan ülke ortalamasının yine altında olmakla birlikte, aradaki fark bir hayli azalmıştır (Tablo 21).

Gümüşhane'de kadın okuryazarlık oranı, erkeklere göre çok düşük olduğu gibi, daha yavaş artmıştır. 1935'te kadın okuryazarlık oranı, ülke genelinde % 10'a yakınken, Gümüşhane'de ancak % 3,2 idi. İzleyen yıllarda, kadın okuryazarlık oranı yavaş ama sürekli bir biçimde artmış ve 1975'te % 42,5' e erişmiştir. Aynı yıl bu oran, ülke genelinde % 48,3 idi.

İlde erkek okuryazarlık oranı da ülke ortalamasından düşük olmakla birlikte, kadınlara göre çok daha hızlı artmış ve özellikle 1970'lerde ülke ortalamaları ile hemen hemen aynı düzeye gelmiştir. Erkek okuryazarlık oranı, 1935'te Gümüşhane'de % 20,2 ülke genelinde ise % 28,3 idi. 1975'te bu oran % 74,2'ye çıkarak, % 75,1 olan ülke ortalamasına çok yaklaştı.

Gümüşhane, okuryazarlık açısından ülke ortalamalarının ve başka birçok ilin gerisinde yer almakla birlikte, kimi komşu illerin önündedir. Örneğin 1975'te, ekonomik açıdan Gümüşhane'ye göre daha gelişmiş olan Erzurum'da, okuryazarlık oranı % 53 idi. Bununla birlikte, kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark, her iki ilde de aynı ölçüde büyüktü.

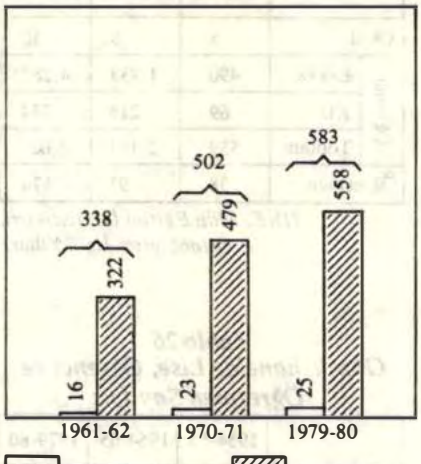
Gümüşhane'de 1975'te okuryazarların % 63'ü okuma-yazmayı okul yoluyla öğrenmişlerdi. Kadınlarda bu oran % 60 idi. Bir okul bitirenlerin % 85'ini ilkokul, % 8'ini ortaokul, % 3'ünü lise, bir başka % 3'ünü lise ve ortaokul dengi meslek okulu, % 1'ini ise, fakülte ve yüksekokul mezunları ile bitirdikleri okul belli olmayanlar oluşturmaktaydı. Nüfusun okuyan bölümünün büyük çoğunluğunun ilkokuldan sonra eğitim görmemesi, lise ve yüksekokul mezunlarının son derece az olması, Gümüşhane gibi geçim kaynaklarının çok kıt olduğu bir il için, doğal, ama aynı zamanda olumsuz bir durumdur.

İLKÖĞRETİM: Cumhuriyet'in ilk yılında Gümüşhane İli'nde 16'sı Bayburt'ta, 10'u Merkez İlçe'de, 7'si Torul'da, 5'i Şiran'da ve 1'i de Kelkit'te olmak üzere, toplam 39 ilkokul bulunmaktaydı. 1943'e değin ilkokul sayısı dalgalanmakla birlikte, artmış ve 1943'te 166'ya ulaşarak, 1923'tekinin 4 katını aşmıştı. Bu artışta başlıca rolü 115 eğitmenli okul sağlamıştı. Öte yandan, Cumhuriyet'in ilk 20 yılında kent ilkokulları sayısında artış değil, düşüş söz konusuydu.

İlkokul sayısı 1955'te 323, 1962'de 338, 1971'de ise 502'ye ulaşmıştır. Bu artış, 1970'lerde duraklamıştır. Kentsel nüfusun düşük düzeyde kalması nedeniyle, 1971'de 23 olan kent ilkokulları sayısı, 1980'de ancak 25'e çıkmıştır (Şekil 7).

Kırsal kesimdeki ilkokullardan üçü Bayburt, Şiran ve Gümüşhane'de bulunan yatılı bölge ilkokullarıdır. 1979-1980 öğretim yılında, kent ilkokullarının % 56'sında, kır ilkokullarının % 40'ında ikili öğretim uygulanmıştı (Tablo 22). Varolan okul binalarının nicel yetersizliğini yansıtan ikili öğretimin

Şekil 7
Gümüşhane'de 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 24
Gümüşhane'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	101	545	646
1970-71	192	959	1.151
1979-80	355	1.674	2.029

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 23
Gümüşhane'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent	Kır		Kır	Toplam		Genel
	Erkek	Kız	Toplamı	Erkek	Kız	Toplamı	Erkek	Kız	Toplam
1961-62	2.225	1.357	3.582	14.983	7.753	22.736	17.208	9.110	26.318
1970-71	3.175	2.572	5.747	23.919	15.644	39.563	27.094	18.216	45.310
1979-80	3.311	3.086	6.397	19.322	17.042	36.364	22.633	20.128	42.761

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

yanı sıra, Gümüşhane'nin 511 köyünden 33'ünde okul binası yoktur. 87 köyün okulu prefabrike ve geçici binalardadır.

İlde öğrenci sayısı Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında 6 kata yakın bir artışla 8.300'ü geçmiştir. Oysa bu dönemde, ülke ölçeğindeki artış 2 katına ancak yaklaşıyordu. Cumhuriyet'in ikinci yirmi yılında, artış aynı hızı koruyamamakla birlikte 2 katı aşmıştır. Ancak, 1971-1980 döneminde toplam öğrenci sayısında 3.000'e yakın bir düşme olmuştur (Tablo 23). Söz konusu düşme, kırsal kesimdeki ilkokullara devam eden erkek öğrenci sayısında görülen yaklaşık 4.600 kişilik azalmadan kaynaklanmaktadır. Buna karşın, bu dönemde kır ilkokullarına devam eden kız öğrenci sayısı yaklaşık 2.000 artmıştır. Köy ilkokullarındaki kız öğrenci sayısının artışı ve erkek öğrenci sayısındaki bu önemli düşme, il dışına göç ile doğrudan ilişkilidir.

Kentsel nüfusun durağanlığına koşut olarak, kent ilkokullarına devam eden öğrenci sayısında büyük artışlar görülmemesine karşın (1962-1971 arası % 60, 1971-1980 arası % 11), kız öğrencilerin öğretime katılma oranları 1961-1962'de % 37,9 iken, 1979 -1980'de % 48,2'ye yükselmiştir.

Gümüşhane İli'nde ilkokul öğretmenleri sayısı 1923-1937 arasında, dalgalanmalar göstermekle birlikte, 44'ten 136'ya yükselmiş bulunmaktaydı. Ancak, ilköğretimde bir atılım dönemi olan 1937-1943 arasında öğretmen sayısında görülen % 50'lik artış, öteki illere göre daha düşük olmuştur. Bununla birlikte, toplam içindeki eğitmenli okulların oranında büyük bir yükselme görülmektedir.

Gümüşhane'de büyük öğretmen artışları 1960'larda başlamış ve bundan sonra da hızını sürdürmüştür. 1960-1980 döneminde kent ilkokullarındaki öğretmenler 2,5, kır ilkokullarındaki öğretmenler 2 kat, toplam ilkokul öğretmenleri ise, 2 kattan biraz fazla artmıştır (Tablo 24). Öğretmen sayılarındaki artış oranı, öğrenci sayılarındaki artış oranından daha fazladır. Böylece, 1961 - 1962 öğretim yılında kentte 36, kırda 42 öğrenciye 1 öğretmen düşerken, 1979-1980 öğretim yılında kentte 18, kırda 22 öğrenciye 1 öğretmen düşmeye başlamıştır.

ORTAÖĞRETİM: Ortaöğretimde Gümüşhane İli'nde Cumhuriyet Dönemi'nde oldukça büyük ilerlemeler gerçekleşmiştir. 1923'te, 5 öğretmeni ve 50 öğrencisi olan 1 ortaokul ile ortaöğretime başlanan Gümüşhane'de, 1980'de 36 ortaokul ve lise, 281 öğretmen ve 7.000'e yakın öğrenci vardı. Ortaöğretim kurumlarının önemli bir bölümü pansiyonludur. Bu okullara çevrede oturan öğrenciler de gelmektedir.

ORTAOKULLAR: 1923-1945 arasında Gümüşhane İli'nde ortaöğretim kurumlarından yalnızca 1 ortaokul vardı. İlde gelişme, 1950'den sonra başladı. Okul sayısı 1955'te 5'e, 1980'de de beş katlık bir artışla 30'a yükseldi (Tablo 25). Bunun yanı sıra, öğrenci sayılarında 8 katlık bir artış oldu. Bu dönemde, kız öğrenci sayısındaki artışın (on kata yakın), erkek öğrencilerdeki artıştan (sekiz kata yakın) daha fazla olmasına karşın, kız öğrenci sayısı mutlak olarak çok düşüktür. 1954-1955 öğretim yılında 69 olan bu sayı, 1979-1980 öğretim yılında ancak

Tablo 25
Gümüşhane'de Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		5	6	30
Öğrenci	Erkek	490	1.933	4.287
	Kız	69	218	734
	Toplam	559	2.151	5.021
Öğretmen		38	91	174

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Gümüşhane'de Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		—	1	6
Öğrenci	Erkek	—	174	1.570
	Kız	—	11	311
	Toplam	—	186	1.881
Öğretmen		—	2	107

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		5	9	16
Öğrenci	Erkek	502	1.486	3.045
	Kız	69	277	437
	Toplam	571	1.763	3.482
Öğretmen		42	102	181

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

734'e yükselebilmiştir. 1980'de kız öğrenciler, erkek öğrencilerin ancak 1/6'sı kadardı. Kız öğrenci sayısındaki düşüklük, ilkokullardan ortaokullara geçişlerde de görülmekteydi. 1978-1979 öğretim yılında ilkokullardan mezun olan 4.135'i erkek, 2.947'si kız olmak üzere toplam 7.082 öğrencinin 1/3' ünden azı, izleyen öğretim yılında genel ve mesleki ortaokullara kayıtlarını yaptırmıştı. Bu oran, erkeklerde % 44, kızlarda ise ancak % 11,6 idi. Kız öğrencilerde ortaokullara geçiş oranı, birçok Güneydoğu ilinde, Gümüşhane'den daha yüksektir (Adıyaman'da % 31,7, Bingöl'de % 17, Bitlis'te % 12).

Ortaokullardaki öğretmen sayısı, 1954-1955, 1979-1980 öğretim yılları arasında 3,5 kat artarak, 38'den 174'e yükselmiştir. Öğretmen sayısındaki artış, aynı dönemdeki öğrenci sayısında görülen artışın yarısından azdır. Bunun sonucunda, söz konusu süre başında 15 olan öğretmen başına öğrenci sayısı, sürenin sonunda 29'a çıkarak öğretimin niteliğinin düşmesine yol açmıştır. Üstelik, kadrolu öğretmen oranının % 72'ye düşmesi de eğitim ve öğretimi olumsuz yönde etkilemiştir.

LİSELER: 1960'lara değin genel öğretim lisesi bulunmayan Gümüşhane İli'nde, 1961-1962 öğretim yılında Merkez İlçe'de Gümüşhane Lisesi açıldı. 1979-1980 öğretim yılında ise, tüm ilde 6 genel lise vardı. Bu liselerin 5'i ilçe merkezlerinde idi. Bayburt'ta ise, ayrıca bir de akşam lisesi açılmıştı. 1965-1980 arasında toplam lise öğrencisi sayısında 9 katlık bir artış oldu. Kız öğrenci sayısındaki artış ise, 27 kat dolayında idi. Bu çok büyük artışa karşın, 1979- 1980 öğretim yılında genel liselerde okuyan kız öğrenci sayısı, erkeklerin 1/5'i kadardı (Tablo 26).

1978-1979 öğretim yılında ortaokulları bitiren 968'i erkek, 192'si kız, toplam 1.160 öğrenciden % 42'si liseye kayıtlarını yaptırmışlar; bu oran kızlarda % 48,9, erkeklerde % 39,6 olarak gerçekleşmişti.

Bayburt'taki akşam lisenin, 1979-1980 öğretim yılında 70 dolayında öğrencisi vardı. Aynı yıl kaydını yaptıran öğrenci sayısı da pek azdı.

1979-1980 öğretim yılında Gümüşhane liselerinde, çok büyük bölümü kadrolu olan 107 öğretmen görevliydi.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Gümüşhane'deki mesleki ve teknik öğretim kurumları arasında, 1954-1955 öğretim yılında kurulan ve 1966'da yeni binasına taşınan Mareşal Çakmak Öğretmen Okulu' nun özel bir yeri vardır. Tarımsal ve sınai geçim kaynakları yeterli olmayan, bu nedenle dışa göç veren illerin başında gelen Gümüşhane'de öğretmenlik, en çok yeğlenen mesleklerden biri olagelmiştir. Gerçekten de, 1970-1971 öğretim yılında, mesleki ve teknik öğretim kurumlarında okuyan 1.763 öğrencinin % 51'inden fazlası, üç sınıflı öğretmen okulundaydı (Tablo 27). 1974'te toplanan 9. Milli Eğitim Şurası'nın önerisi doğrultusunda, 2 yıllık eğitim enstitülerinin ilkokul öğretmeni yetiştirmede tek kaynak olarak kabul edilmesiyle, bu okulun bünyesinde bir de 2 yıllık eğitim enstitüsü açıldı. Bu arada, ilde büyük bir etkinliği olan öğretmen okulu, önemini yitirmiş oldu. Öğrenciler, doğrudan bu iki yıllık eğitim enstitüsüne girmeye başladı. Daha sonra tüm ülkedeki 2 yıllık eğitim enstitülerinin çoğu gibi, bu okul da kapandı. 1979-1980'de öğretmen lisesinin öğrenci sayısı ise yalnızca 138 idi.

1979-1980 öğretim yılında varolan mesleki ve teknik öğretim kurumları şunlardı: (Parantez içindekiler okul sayısıdır)

Okulun Adı		Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Üç Sınıflı Öğretmen Lisesi	(1)	138	18
İmam-Hatip Lisesi	(3)	505	61
Kız Meslek Lisesi	(2)	111	27
Endüstri Meslek Lisesi	(2)	798	48
Ticaret Lisesi	(2)	371	22

İmam-Hatip Ortaokulu	(3)	1.373	(*)
Kız Sanat Ortaokulu	(2)	149	(*)
Teknik Ziraat Ortaokulu	(1)	37	5

* İlgili liselerin öğretmenleri içerisinde gösterilmiştir.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim, 1979-80)

1979-1980 öğretim yılında Gümüşhane'deki 3.482 mesleki ve teknik öğretim öğrencisinden 1.559'u (% 44.8) ortaokul düzeyindeydi. Geri kalan 1.923'ü çeşitli meslek liselerine devam ediyordu. Lise düzeyinde bulunan öğrencilerin % 47,2'si tekniköğretim kurumlarına, % 26,3'ü imam-hatip liselerine, % 19,3'ü ticaret liselerine, % 7,2'si üç sınıflı öğretmen okuluna devam etmekteydi.

Mesleki ve teknik öğretimde ağırlıklar, öğretmen lisesinden öteki mesleki ve teknik okullara kaymaktadır. Ancak, Gümüşhane İli'ndeki ekonomik yapının bu sayıda meslek elemanına iş olanağı sağlayamaması nedeniyle, bu okulları bitirenlerin önemli bir bölümü il dışına yönelmektedir.

Mesleki ve teknik öğretimde dikkati çeken bir başka nokta, ortaokul düzeyindeki meslek okullarında okuyan öğrencilerin % 88'inin imam-hatip ortaokullarında oluşudur. Olaya genel ve mesleki ortaokulların tümü açısından bakıldığı zaman, bu düzeyde öğretim gören yaklaşık her 5 öğrenciden 1'inin imam-hatip ortaokullarında okuduğu görülür. Bu okullardan mezun olanların yarıya yakın bir bölümü 1979-1980'de imam-hatip liselerine kayıt olmuştur.

1978-1979 öğretim yılında genel ve mesleki ortaokulu bitiren 1.651 öğrenciden 670'i (% 40,6), mesleki ve teknik liselere yazılmıştı. Bunlar arasında ise, sırasıyla endüstri meslek lisesi (kayıtların % 44,3'ü), imam-hatip lisesi (kayıtların % 31,4'ü) ve ticaret lisesi (kayıtların % 14,9'u), öğrencilerce en çok yeğlenen okullardı. Geri kalan % 9,4'lük pay, kız meslek lisesi ve öğretmen lisesine düşüyordu.

YÜKSEKÖĞRETİM: 1965 ve 1976'da üniversiteye girişlerde, sırasıyla binde 83 ve binde 78 başarı oranı gösteren Gümüşhane İli, Karadeniz Bölgesi'nin 14 ili arasında ortalamanın (1965'te binde 195, 1976'da binde 103) altında yer almaktaydı. Gümüşhane tüm iller arasındaki sıralamada aynı yıllarda 60'tan 61'e düşmüştür.

Mareşal Çakmak Eğitim Enstitüsü 1976'da, öğretmen lisesi ile aynı binada ve onunla aynı kadroları paylaşarak kuruldu. Enstitünün öğrenci sayısı 1978-1979 akademik yılında 1.700 dolayındaydı. 13 kadrolu öğretmeni vardı. Enstitü 1980'de öteki 2 yıllık eğitim enstitülerinin çoğu gibi kapatılmıştır. Bunun yanı sıra, 1980'de 33 öğrencisi ve 1 öğretim elemanı bulunan Gümüşhane Meslek Yüksek Okulu ise, etkinliklerini sürdürüyordu. Okulun sekreterlik, muhasebe, torna ve elektrik dalları vardı. Bu öğretim kurumu, yükseköğretim kurumlarını yeniden düzenleyen 20 Temmuz 1982 tarihli kararname (YÖK Kararnamesi) ile Karadeniz Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlanmıştır.

Tablo 28
Gümüşhane ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Gümüşhane	Türkiye
Kalp Hastalıkları	34,1	27,7
İyi Tanımlanamayan Haller	31,1	16,3
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	9,6	12,6
Zatürree	5,9	8,5
Urlar	3,7	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(1) Hastalıklar	3,7	5,7
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(2) Hastalıklar	3,7	4,0
Kazalar	3,0	4,1
Kalıcı Akciğer Hastalıkları	1,5	0,6
Diğer Nedenler	3,7	13,9
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	135	126.269

(1) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.
(2) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Bayburt Irmağı'na dökülen kanalizasyonda oynayan çocuklar

YAYGIN EĞİTİM: Örgün eğitimden geçmemiş ya da örgün eğitimle bir beceri kazandırılamamış olan gençler için, okul ya da kurs biçimindeki yaygın eğitim etkinlikleri, Gümüşhane'de genellikle gelişememiştir. 1977-1978 öğretim yılında ilde, 100'e yakın kız öğrencinin devam ettiği 2 pratik kız sanat okulu vardı. El sanatları kursları da hem az, hem de durağandır. Bunlar arasında yalnız 1978-1979 öğretim yılında 500 kadın öğrencisi olan meslek eğitimi kursları bir varlık gösterebilmekteydi. Bu kurslarda, biçki-dikiş, trikotaj, çamaşır ve makine nakışı gibi beceriler verilmekteydi.

1978-1979 öğretim yılında 7 kursta 259 dolayında öğrencinin okuduğu Kuran kurslarının, yaygın eğitim etkinlikleri alanında belirli bir yeri vardı. Öğrencilerin çok büyük bir bölümü, 14 yaşın altındaki ilkokul mezunları idi.

Zaman zaman kampanyalarla yürütülen okuma-yazma kursları (Halk Dershaneleri) sayısı, 1978-1979 öğretim yılında 17 idi. Öğrenci sayısı da 250'yi geçmiyordu. 1981'de başlatılan "okuma-yazma seferberliği" kapsamında Gümüşhane'de açılan 396 kursta 7.390 kişiye okuma-yazma öğretilmiştir.

İlde ayrıca, eğitim hizmeti yanında, sosyal yardım işlevi ağır basan 2 yetiştirme yurdunda 1978-1979'da 210 dolayında kız ve erkek çocuk barındırılmaktaydı.

SAĞLIK

Gümüşhane, Türkiye'nin en az gelişmiş illerinden birisidir. Tarımsal üretim halkın beslenme gereksinimini karşılamaktan uzaktır. Sanayi ve ticaret çok az gelişmiştir. Ay-

rıca, ilin dağlık ve ulaşım olanaklarını kısıtlayan elverişsiz topografyası nedeniyle, nüfusun bir bölümünün de ulaşım bağlantıları sağlanamamış köylere ek olarak dağınık köyaltı yerleşmelerde yaşıyor olması, sağlık hizmetlerinin dengeli bir biçimde yaygınlaştırılmasını engellemektedir.

Bütün bu olumsuz etmenler sonucu, Gümüşhane'nin sağlık düzeyi, Türkiye'nin gerisindedir. İlde tedavi edici sağlık hizmetleri de yetersizdir.

Gümüşhane'de 0-4 yaş ölümleri Türkiye ortalamasından daha yüksek, 55 ve yukarı yaştaki ölümler ise, Türkiye ortalamasından daha azdır. Ana ve çocuk sağlığı çalışmaları yeterli olmaktan uzaktır. Beslenme ve çevre koşulları, enfeksiyonların yaygın olmasına yol açmaktadır.

SAĞLIK SORUNLARI: Gümüşhane'nin önemli sağlık sorunları, ana-çocuk sağlığı, enfeksiyonlar ve kalp hastalıklarıdır.

İlde sağlık sorunları cinsiyete göre farklıdır. Kadınları ilgilendiren sağlık sorunlarının başında, gebelik, doğum ve düşükler gelirken; erkeklerde ileus (bağırsak tıkanması) ve kazalar gibi sorunların öne çıktığı görülür.

Doğal konumu açısından Karadeniz ile Doğu Anadolu arasında bir geçiş kuşağında yer alan ilde, Merkez ve Torul ilçelerinde daha çok Karadeniz Bölgesi'ndekine benzer özellikler görülmekle birlikte, Doğu Karadeniz'in bölgesel hastalıklarından çengelli solucana Gümüşhane'de pek rastlanmaz. Buna karşılık, aynı bölgede oldukça sık görülen endemik guatr, Gümüşhane'de de görülmektedir. Çevre koşullarının elverişsizliği ve koruyucu hekimlik hizmetlerinin yetersizliğine ek olarak, ildeki tedavi edici sağlık hizmetleri de Türkiye'nin çok gerisindedir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Gümüşhane'de en çok ölüme neden olan bulaşıcı hastalıklar, gastroenteritler ve zatürreedir. Bunlar, yazın gastroenterit ve kışın zatürree olmak üzere, sürekli bir biçimde bebek ve çocuk ölümüne neden olan hastalıklardır.

Doğum ve düşükler sırasında annenin yakalandığı enfeksiyonlar da ilin önemli bulaşıcı hastalıkları arasındadır.

Çocukları etkileyen boğmaca ve kızamık da yine Gümüşhane'nin bellibaşlı sağlık sorunlarındandır.

Türkiye'nin çoğu ilinde olduğu gibi, Gümüşhane'de de bağırsak parazitleri sık rastlanan ve gereğince önemsenmeyen bir sağlık sorunudur. Bayburt ve Şiran ilçelerine bağlı köylerde yapılan sınırlı bir araştırma, bir tür bağırsak parazitinin hemen hemen herkeste bulunduğunu göstermiştir. Gümüşhane'de Doğu Karadeniz Bölgesi'nin özellikle kuzey yörelerinde sıkça görülen çengelli solucana rastlanmamıştır. Bunun nedeni, Karadeniz'den iç bölgelere geçiş kuşağında yer alan ilin, ikliminin bu parazitin gelişmesine uygun olmayışıdır.

Enfeksiyon hastalıklarının tümünde ortak olan birkaç temel etkenden söz edilebilir. Bunlar, vücut direnci, çevre koşulları ve sağlık hizmetleridir. Bir ilin ekonomik koşulları ve gelişmişlik düzeyi, bu etkenlerin tümünü belirler. Beslenmenin vücut direncini korumada büyük önemi vardır. Bu açıdan protein tüketiminin yüksek olması gerekir. Ne var ki, Türkiye'nin çoğu yöresinde olduğu gibi Gümüşhane'de de, ana besin kaynağı karbonhidratlardır. Hayvansal protein gereksinimi, etin yanı sıra süt, süt ürünleri ve yumurtayla karşılanabilir. Ama, Gümüşhane'de et gibi, süt ve yumurta tüketimi de oldukça azdır. Hayli geri bir düzeyde olan il hayvancılığı, ilin ender dışsatım ürünlerinden birini oluşturmakta; beslenmede, yerel olarak tüketilmeyen hayvansal ürünlerin yerini daha ucuz olan karbonhidratlar ve margarin almaktadır.

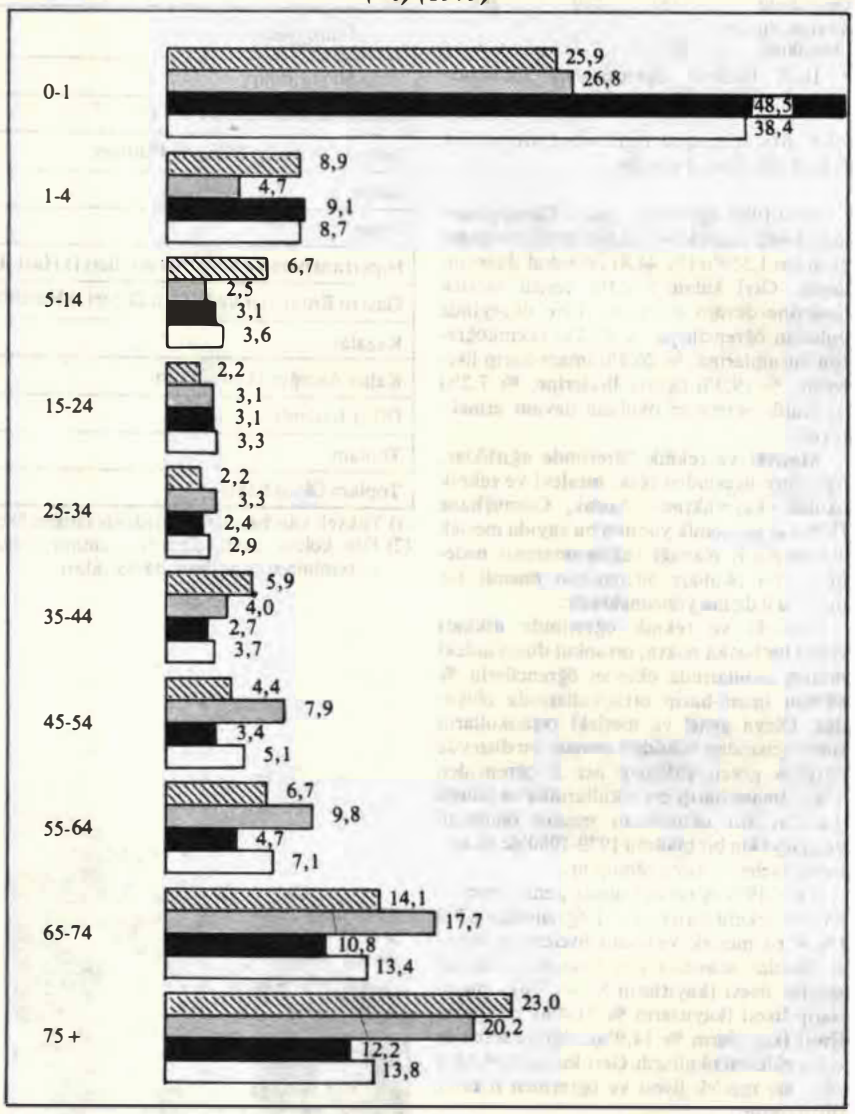
Öte yandan ilde, çevre koşullarının düzeltilmesi çok önemli bir gerekliliktir. Dünya Sağlık Örgütü'nün "2000 Yılına Dek Herkes İçin Sağlık" programında, birincil olarak çevre koşullarının düzeltilmesi ve temiz su sağlanması hedeflenmiştir.

Kuşkusuz, sağlık hizmetlerinin yeterliliği gibi çevre koşullarının düzeltilmesinde de devletin sağlık politikası ve ekonomik gücü belirleyicidir. Oysa, bulaşıcı hastalıklara ilişkin resmi istatistiklerin gerçeği yansıtmada yetersiz kalması, yalnızca bulaşıcı hastalıklar çerçevesinde bile gerçekçi bir sağlık politikası saptanmasını olanaksız kılmaktadır.

Gümüşhane'de bildirilen bulaşıcı hastalık olgu sayıları, yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstermekte, bazıları da hiç bildirilmemektedir. Örneğin, resmi kayıtlara göre Gü-

Şekil 8

Gümüşhane ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

	Gümüşhane	Türkiye	Gümüşhane Sosyalizasyon Bölgeleri	Tüm Sosyalizasyon Bölgeleri
Toplam Ölüm Sayısı	135	120.715	901	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

müşhane'de 1975-1978 arasında hiç bruselloz ve trahom olgusu görülmemiş, bu dört yıllık sürede iki çocuk felci, bir difteri, dört paratifo olgusu görülmüştür. Pek gerçekçi olmayan bu sayılara ek olarak, gastroenteritlerin çok sık görüldüğü Gümüşhane'de bildirilen bulaşıcı sarılık, tifo, paratifo, dizanteri olgu oranları da Türkiye genelinin çok altında kalmaktadır.

ÖLÜM NEDENLERİ: Gümüşhane'de saptanan ölüm nedenlerinin önem sırası, Türkiye genelindekine çok benzemektedir (Tablo 28). Gümüşhane'de birinci sırada gelen ölüm nedeni, Türkiye'de de olduğu gibi, kalp hastalıklarıdır (% 34,1). Ancak, bunları % 31,1 ile "iyi tanımlanamayan haller" grubu izlemektedir. Bu oran, Türkiye ortalamasının çok üzerinde olup, bu durumun nedeni, ildeki sağlık istatistiklerinin yetersizliğidir. Geri kalan ölüm nedenlerinin önem dereceleri birbirine oldukça yakındır. Gümüşhane'nin en önemli ölüm nedeni olan kalp hastalıklarından ölüm oranı, Türkiye'dekinden daha fazladır. Bu grubun içinde en önemli yeri iskemik kalp hastalıkları, yani kalp kasının yetersiz kanlanması ile ortaya çıkan angine pectoris, miyokard enfarktüsü ve ani kardiak ölümleri tutmaktadır.

İyi tanımlanamayan haller grubu değerlendirme dışı bırakılırsa, doğum sırasında ortaya çıkan ölümler, ikinci sırada gelmektedir (% 9,6). Kadınları ilgilendiren sağlık sorunlarının hemen tümü gebelik, doğum, düşük ve bunların komplikasyonladır. Birçok ilde olduğu gibi, Gümüşhane'de de ana-çocuk sağlığı sorunları, ilin sosyalizasyon kapsamına alınmasıyla da çözülememiştir.

Türkiye ortalamasının altında kalmakla birlikte, doğum nedeniyle ölümlerin bu denli önemli bir sağlık sorunu olmasını, sunulan sağlık hizmetlerinin niteliğinin düşüklüğü ile açıklamak gerekir. Doğum sonrasının en önemli sorunları, kanama ve enfeksiyondur. Oysa, bazı özel durumların dışında, düzenli bir bakımla gebelik ve doğumun bir sağlık sorununa dönüşmemesi gerekir. Kanama ve enfeksiyonlar da kolayca önlenip, tedavi edilebilir.

Önem sırasına göre, bir sonra gelen ölüm nedeni olan zatürree de sağlık düzeyi geri bölgelerde önem kazanmaktadır. Ancak, Gümüşhane'de zatürreeye rastlanma sıklığı, Türkiye genelinden düşüktür. Gerek zatürree, gerekse ondan sonra gelen ölüm nedenleri, örneğin urlar, hipertansiyon ve serebrovasküler hastalıklar ve gastroenteritler görece az önemli görünmektedir. Bunun nedeni, ölümlerin yaklaşık üçtebirini kapsayan "iyi tanımlanamayan haller" grubunun, değişik oranlarda olmak üzere, gerçekte bu ölüm nedenlerinden oluşmasıdır.

Gümüşhane'de bildirilen ölüm nedenlerinden, kalp hastalıkları dışında bir de bronşit, anfizem ve astımdan oluşan kronik akciğer hastalıkları, Türkiye genelinden daha yüksek oranda ölüme neden olmuştur. Öbür bütün ölüm nedenlerinin oranı, Türkiye genelinden düşüktür.

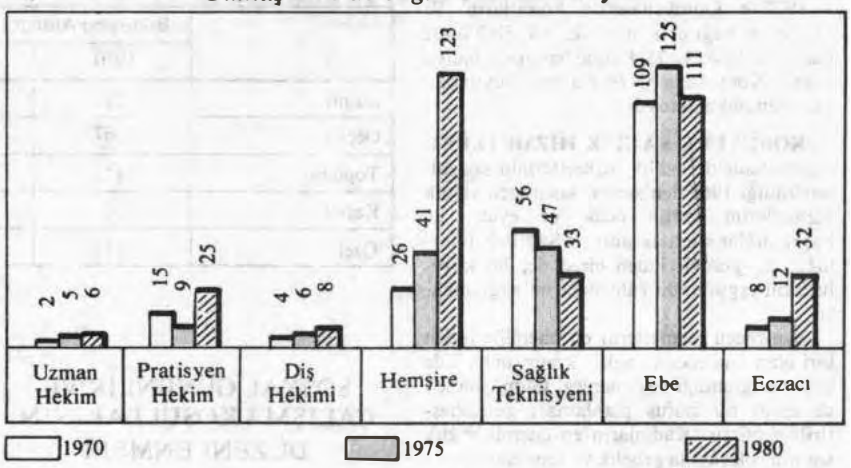
ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı, Gümüşhane'de sağlık düzeyinin Türkiye genelinden daha geri olduğunu göstermektedir. Gümüşhane'de 0-4 yaş ölüm oranı, kentsel kesimde % 35, kırsal kesimde % 58'dir. Aynı oran, Türkiye için sırasıyla % 32 ve % 47'dir (Şekil 8).

Gümüşhane'de bebek ve küçük yaş çocuklarının ölümlerinin en önemli kaynağı, gastroenteritler ve zatürree ile genel direnç düşüklüğüne neden olan beslenme bozukluğudur.

Gümüşhane'de 55 yaşın üzerindeki ölüm oranı, kentsel kesimde % 44, kırsal kesimde % 28'dir. Aynı oranlar, Türkiye genelinde sırasıyla % 48 ve % 34'tür. Gümüşhane'de ileri yaşlardaki ölüm oranının düşük olması da, Türkiye genelinden düşük bir sağlık düzeyinin belirtisidir. Daha iyi sağlık koşullarında, çocuk ölümleri daha az, yaşlı ölümleri ise daha fazladır.

Gümüşhane'de ölümlerin yaş gruplarına dağılımında en fazla dikkati çeken nokta ise, kırsal kesimde çocuk ölümlerinin hem Türkiye kırsal kesim geneline göre, hem de ilin kentsel kesimine göre çok yüksek olmasıdır. Bunun dışındaki yaş gruplarındaki durum, ana hatlarıyla Türkiye geneline benzemektedir.

Şekil 9
Gümüşhane'de Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

ÇEVRE SAĞLIĞI: Gümüşhane'de çevre sağlığı hizmetlerini İl Sağlık Müdürlüğü ve sağlık ocakları sunmaktadır. Ancak, bu kuruluşların çevre sağlığına köklü bir katkıda bulunmaları pek beklenemez. Sağlık kuruluşlarının çevre sağlığı çalışmaları, bazı denetlemeler ve var olan su kaynaklarının bazılarının klorlanmasından öteye gidememektedir. Gümüşhane'de de başka yerlerde olduğu gibi, sağlık örgütünce zaman zaman, su, gıda, tuvalet, konut denetimleri yapılmaktaysa da, saptanan eksiklikler için bir yaptırım gücü olmadığından etkinlikleri son derece sınırlıdır.

Gümüşhane'de doğal atıkların ortadan kaldırılması, herkesin sağlıklı bir su kaynağı olması gibi temel çevre sağlığı hedeflerinin hiçbiri henüz gerçekleşmemiştir. Gümüşhane'de gastroenteritlerin önemli bir sağlık sorunu oluşturmasında bu koşulların payı büyüktür. 1975'te Gümüşhane'deki konutların büyük bölümü (% 70,1) 1-2 odalıydı. Bu konutlarda 6-7 kişilik kalabalık aileler yaşamaktaydı. Sağlıklı bir konut düzeyi, oda başına bir kişi düşmesini ve bu sayının ikiden yukarı çıkmamasını gerektirdiği

Tablo 29
*Gümüşhane ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Gümüşhane	1970	165	1.711
	1975	165	1.780
	1980	165	1.668
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 30
Gümüşhane ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Gümüşhane	1970	17	16.602
	1975	14	20.977
	1980	31	8.877
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

halde, Gümüşhane'de oda başına 3 kişi düşmektedir.

1975'te Gümüşhane'de konutların % 53,1'inde bağımsız mutfak, % 50,3'ünde bağımsız hela, % 73,4'ünde bağımsız banyo yoktu. Konutların % 76,4'ü kent suyundan yararlanamamaktaydı.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: Gümüşhane'de sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği 1968'den sonra, koruyucu sağlık hizmetlerini sağlık ocak ve evleri ile başkanlıklar sunmaktadır. İl Sağlık Müdürlüğü'nün görevlerinden birisi de, bu kuruluşların eşgüdümlü çalışmalarını sağlamaktır.

Koruyucu hizmetlerin en önemlilerinden biri olan ana-çocuk sağlığı konusunda, ilde başarı sağlandığı söylenemez. Gümüşhane'de etkili bir nüfus planlaması gerçekleştirilememiştir. Kadınların en önemli sağlık sorunu çok sayıda gebelik ve sonuçlarıdır.

Özellikle kırsal alanda, 0-4 yaş ölüm oranı çok yüksektir. İldeki Ana-Çocuk Sağlığı Merkezi, Nüfus Planlama Başkanlığı ile sağlık ocak ve evlerinin ortak görevleri, gebelere, annelere ve 0-6 yaşlarındaki çocuklara her türlü koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetini sunmaktır. Görece etkin biçimde sunulan tek koruyucu hizmet ise, çocukların aşılanmasıdır.

Merkez İlçe ve Bayburt'taki verem savaş dispanserleri, tarama ve aşılama çalışmaları yapmaktadır.

TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Gümüşhane'deki yataklı tedavi kurumu ve yatak sayısı, 1970-1980 arasında değişmemiştir (Tablo 29). Kelkit, Şiran ve Torul'daki sağlık merkezleri ile birlikte, ildeki 5 hastanenin toplam 165 yatağı vardır. Merkez İlçe Devlet Hastanesi'nde 70, Bayburt Devlet Hastanesi'nde 50, Kelkit Sağlık Merkezi'nde 25, Şiran ve Torul sağlık merkezlerinde ise, 10'ar yatak vardır. İldeki hastanelerin tümü genel amaçlıdır ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlıdır.

1980'de bu hastanelerde, yaklaşık 2.600 kişi tedavi edilmişti. Yatak işgal oranı % 14, bir hastanın hastanede ortalama kalış süresi 4 gündü.

1980'de Gümüşhane'de 30 sağlık ocağı ve 104 sağlık evi vardı. Yaklaşık 9.000 kişiye bir sağlık ocağı, 2.600 kişiye bir sağlık evi düşmekteydi. Bu sayılar, hedeflenene yakındır. Ancak, Gümüşhane sağlık ocak ve evlerinde özellikle hekim kadrolarında açık vardır.

1980'de Gümüşhane'de 6'sı uzman, toplam 31 hekim görev yapmaktaydı (Şekil 9). Bu veriler ışığında, Gümüşhane'nin tedavi edici sağlık hizmetleri açısından, Türkiye'nin hayli gerisinde olduğu açıktır. 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 6'dır. Bu sayı, Türkiye ortalamasının 1/3'ünden azdır. 10.000 kişiye düşen yatak sayısı bakımından Gümüşhane, 53. ildir.

Gümüşhane'de 1980'de 8.877 kişiye bir hekim düşmekteydi (Tablo 30). Aynı yıl, ilde 10.000 kişiye düşen uzman hekim sayısı 0,2, pratisyen hekim sayısı ise 0,9'dur. Bunlar da, sırasıyla Türkiye sayılarının 1/19'u ve 1/3'üdür. Diş hekimleri için ise, bu oran 1/5'tir. Yardımcı sağlık personelinin dağılımı da yetersizdir.

Tablo 31
Gümüşhane İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	111	163	956	1.208
Geçici	67	182	338	1.537
Toplam	178	345	1.294	2.745
Kamu	40	58	777	1.201
Özel	138	287	517	1.544

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Geri bir teknoloji ile yapılan tarım ve hayvancılık Gümüşhane ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.

İmalat sanayiinin hemen hemen hiç gelişmediği ilde, çalışabilir yaştaki nüfusun büyük bir bölümü (1975'te % 84,5'i) tarım kesiminde çalışmaktadır.

Türkiye'de tarım kesiminde çalışanlar sosyal güvenlik kapsamı dışında kaldığından Gümüşhane'de faal nüfusun çok büyük bir bölümü, sosyal güvenlikten yararlanamamaktadır. Yararlanabilenlerin oranı % 10'un altındadır.

İlde, SSK ve Bağ-Kur çerçevesinde sosyal güvenlikten yararlananların sayısı çok az olduğundan, il merkezi başta olmak üzere kamu hizmetlerinde çalışan ve Emekli Sandığı'na bağlı olanların toplam sosyal güvenlikten yararlananlar içindeki oranı görece yüksektir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: İl ekonomisinin tarıma dayalı oluşu, kimi geri kalmış illerde görülen kamu yatırımlarının olmaması, özel kesim işyerlerinin de az sayıda ve küçük ölçekli olması gibi nedenlerden ötürü Gümüşhane, SSK'ye kayıtlı işçi sayısı çok düşük olan illerden biridir. 1970'te SSK'ye kayıtlı işçi sayısı 1.294 iken, bu sayı 1980'de 2.745 oldu (Tablo 31). 1980'de ildeki SSK'li işçilerin % 1'ini kadınlar oluşturuyordu.

Gümüşhane'de SSK'ye kayıtlı işçilerin önemli bir özelliği geçici işçilerin payının giderek artmasıdır. 1980'de tüm SSK'li işçilerin yarıdan fazlasını (% 56'sını) geçici işçiler oluşturuyordu. 1970'te bu oran % 26'ydı. İlde çok sınırlı da olsa yaratılan yeni iş olanakları daha çok geçici işçilik biçiminde ortaya çıkmıştır. SSK'ye bildirge veren geçici işyerleri de ildeki tüm işyerleri içinde yüksek bir oran oluşturmaktadır. Bu oran, 1970'te % 38 iken, 1980'de % 53'e yükseldi.

1970-1980 döneminde bildirge veren yeni işyerlerinden 149'u özel, 18'i ise kamu kesimindeydi. Bu gelişmenin sonucu olarak, sigortalı işçiler içinde kamu kesiminin payı, 1970'te % 60 iken, bu oran 1980'de % 44'e düştü. Aynı dönemde özel kesimde çalışanların sayısında görülen artış daha çok geçici işçilerde oldu.

BAĞ-KUR: Gelişmemiş ve durağan bir ekonomik yapısı olan Gümüşhane'de, kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkârlar ile öbür bağımsız çalışanların oranı çevre illerden düşüktür ve zaman içinde azalmıştır.

1975'te faal nüfusun % 1,9'u ticaret kesiminde çalışmaktaydı. Ticaret kesiminde kendi hesabına çalışanlar ise, % 67 gibi yüksek bir orana ulaşıyordu. Bağ-Kur üyesi olabilecek esnaf ve sanatkârlar ile bağımsız çalışanların sayısı 1979'da 5.357 iken üye sayısı 3.615 idi. Gümüşhane'de bir meslek kuruluşuna üye olanlardan % 67'si Bağ-Kur üyesiydi. Bu oran, aynı yıl çevre illerden Trabzon'da % 53, Rize'de % 95, Erzurum ve Giresun'da % 66 idi. Türkiye genelinde ise aynı oran % 59 dolayındaydı.

İlde meslek kuruluşlarına üye olan esnaf ve sanatkârların % 46'sı Merkez İlçe'de, % 30'u Bayburt'ta, % 14'ü Kelkit'te idi. Şiran ve Torul ilçelerinde ise, meslek kuruluşları üyelerinin % 10'u bulunmaktaydı.

1979'da Gümüşhane'de ölüm, yaşlılık, malüllük sigortalarından yararlanarak Bağ-Kur'dan aylık alanların sayısı 276'ydı.

İlde, 1979'da Bağ-Kur üyelerinin büyük bölümünü (% 79) esnaf ve sanatkâr dernekleri üyeleri oluşturmaktaydı. Ticaret ve Sanayi Odası üyeleri tüm Bağ-Kur üyelerinin % 15'i idi. Bağ-Kur'a üye muhtarların oranı ise % 6 idi.

Gümüşhane'de Bağ-Kur üyelerinin mesleklere göre dağılımında birinci sırayı imalatla (% 62), ikinci sırayı ise ticaretle (% 29) uğraşanlar almaktaydı. 1979 sonunda ildeki Bağ-Kur üyelerinin % 52'si en düşük primi ödeyen birinci basamaktaydı. İlk üç basamakta prim ödeyenler ise, tüm üyelerin % 80'ini oluşturuyordu.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Gümüşhane'de İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun çok sınırlı bir işlevi vardır. İlin ekonomik yapısı, iş arayanlara iş olanağı yaratamadığından, kuruma iş için başvuranların sayısı çok azdır.

İşsizliğin yapısal bir nitelik taşıdığı ve çok yoğun olduğu illerden biri olan Gümüşhane'de, özellikle 1975'ten sonra iş bulmak için il dışına göç iyice artmıştır *(Bak. Göç)*.

Kurum, Gümüşhane'de çalışmalarına 1966'da başlamıştır. 1976'ya değin kuruma iş için başvuranlar yılda 500, işe yerleştirilenler ise 300 kişi dolayında olmuştur. 1976'dan 1979'a değin başvuranların sayısında bir artış olmuş ve bu dönemde kuruma yılda 1.500 dolayında başvuru olmuştur. İşe yerleştirilenlerin en yüksek olduğu yıllar ise,

yaklaşık 800 kişiyle 1976 ve 1977'dir.

	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1970	465	343
1975	686	383
1980	835	232

Yurt dışına işçi gönderme de İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla yapılmaktadır. 1974'e değin Gümüşhane'den kurum aracılığıyla çalışmak için yurt dışına gönderilenler toplam 10.304 kişidir. Gitmek için sıra bekleyenlerin sayısı 1980'de yaklaşık 15.000 dolayındaydı. İlden yurt dışına işçi gönderme 1970'lerin ikinci yarısında iyice azalmış, 1978'den sonra da işçi akımı Avrupa ülkeleri yerine Arap ülkelerine yönelmiştir. 1978-1980 arasında ilde kurum aracılığıyla yurt dışına gitmek için 3.225 kişi başvurmuş, bunların yalnızca 732'si yurt dışına gidebilmiştir.

Tablo 32

*Gümüşhane'de Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı**

Yıllar		Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	3	—	3
	İşçi Sayısı	551	—	551
1974	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	45	—	45
1975	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	21	—	21
1979	Sözleşme Sayısı	5	—	5
	İşçi Sayısı	73	—	73

* 1973, 1976, 1977 ve 1978 yıllarında bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Az gelişmiş ve durağan bir sosyo-ekonomik yapısı olan Gümüşhane'de meslek kuruluşlarının, kooperatiflerin ve sendikaların işlevi yok denecek denli azdır.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki en önemli meslek kuruluşu, Ticaret ve Sanayi Odası'dır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Gümüşhane Ticaret ve Sanayi Odası 1962'de 250 üyeyle kuruldu. 1970'te odanın üye sayısı 300 dolayındaydı. 1981'de ise, üye sayısı 1.000 dolayına yükselmiştir.

İlde ayrıca, 1980'de biri kadın, 25 avukatın üye olduğu Gümüşhane Barosu ile Ziraat Odaları Birliği bulunmaktaydı.

KOOPERATİFLER: Ekonomisi tarıma dayalı olmasına karşın, Gümüşhane'de etkin bir kooperatifçilik hareketi yoktur. Bu bakımdan il, kooperatifçiliğin hayli gelişkin olduğu ve birçok kooperatif birliğinin merkezi olan komşu il Giresun'dan çok farklıdır.

En eski kooperatiflerden biri Bayburt'ta kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında tezgâhları çalışamaz hale gelen bu dokumacılık kooperatifinden sonra 1950'lerde yine Bayburt'ta bir konut kooperatifi kurulmuştur. 1967'den sonra ise, ilde köy kalkınma kooperatiflerinin yaygınlaştığı görülür.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: Bu kooperatifler, 1960'ların ilk yarısından başlayarak özellikle, yurt dışına işçi göndermek ve işçilerin getirdikleri paralarla çeşitli işletmeler kurmak amacıyla oluşturulmuştur. 1970'lerden sonra kalkınmaya yönelik projeler uygulamaya başlayan bu kooperatiflerin sayısı, 1973'te 85'i bulmuştur.

Bu projelerden çoğu, mandıra ve besicilik alanına yönelikti. Aynı yıl, tüm köy kalkınma kooperatiflerinin toplam 4.915 ortağı vardı.

1977'de çoğu faaliyet gösteremeyen ve faaliyet gösterenleri de kapasitelerinin altında çalışan bu kooperatiflerin sayısı, 87'ye çıkmıştır.

1981'de ilde 139 köy kalkınma kooperatifi vardı. Bunların 21'i Merkez'de, 60'ı Bayburt'ta, 34'ü Kelkit'te, 13'ü Şiran'da ve 11'i de Torul'daydı. Bunlardan, Merkez İlçe'ye bağlı Musalla Köyü'ndeki kooperatif, bir alabalık üretme çiftliği ile peynir ve yağ üreten bir mandıra kurmuştur. Her iki tesis de 1982'de işletmeye açılmıştır.

Gümüşhane il merkezinde, bir de tarımsal amaçlı kooperatifler birliği vardır. Birliğe, Merkez İlçe ve köylerde bulunan tarımsal amaçlı 13 kooperatif bağlıdır. Birliğe bağlı kooperatifler, Çalımlı, Çit Deresi, Altınpınar, Bahçecik, Tekkeköy, Mescitliköyü, Gülaçar, Karamustafa, Yayladere, Yeniyol ve Dibekli köy kalkınma kooperatifleri ile Cizere Deresi Köylerini Kalkındırma Kooperatifi, Kocayokuş Orman Kalkınma Kooperatifi ile Kalecik ve Çevre Köylerini Kalkındırma Kooperatifi'dir.

Birliğe üye kooperatifler ortak olarak Gümüşsu Konsantre Meyvesuyu ve Kuşburnu Çayı Fabrikası'nı yaptırmıştır. 1973'te yapımına başlanan fabrika, Haziran 1982'de tamamlanarak tam kapasite ile çalışmaya başlamıştır.

Tarım Kredi Kooperatifi: Tarım kredi kooperatiflerinin amacı ortaklarının üretimini artırmak ve değerlendirmek için ucuz üretim kredisi ve tarımsal girdi, alet ve makine sağlamaktır.

Ziraat Bankası tarım kredi kooperatiflerinden tarımsal kredi sağlanan ilde, çiftçiler tarım kredi kooperatiflerinin genel sorunları ile karşı karşıyadır. Çok kısıtlı olan bu krediler çiftçinin gereksinimini karşılamaktan uzaktır.

İlin tarımsal açıdan gelişmiş, bir ilçesi olan Bayburt, tarım kredi kooperatiflerinin de çok sayıda olduğu bir ilçedir. 1967'de ildeki toplam 16 tarım kredi kooperatifinden 3'ü Merkez'de, 13'ü de Bayburt'taydı. 1980'de ildeki toplam kooperatif sayısı 17'ye çıkmıştır. Merkez'deki sayı aynı kalırken, Bayburt'taki tarım kredi kooperatiflerinin sayısı 12'ye inmiş, Şiran ve Kelkit'te de yeni birer kooperatif kurulmuştur.

1581 Sayılı Yasa gereğince kurulan ve sayıları 16'yı bulan, tarım kredi kooperatifleri bölge birliklerinden biri de Trabzon'dadır. 1976'da kurulan Trabzon Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birliği, Rize, Artvin, Trabzon, Gümüşhane ve Giresun illerini kapsamaktadır.

Ayrıca, Bayburt'ta 1975'te kurulan ve hiçbir birliğe bağlı olmayan Bayburt Patates Tarım Satış Kooperatifi vardır.

Kentleşme düzeyi çok düşük olan ilde, konut kooperatifçiliği de gelişmemiştir. Yurt dışına ve başka illere yoğun olarak işçi göçü veren ilde yeni konut yapımına fazla bir gereksinim yoktur.

1966 sonuna değin ilde yalnızca iki konut kooperatifi kurulmuştur.

Ayrıca, 1967 sonuna değin SSK'den konut kredisi alamayan 24 ilden biri de Gümüşhane'dir. Aynı yıl, ildeki sigortalı sayısı ancak 770 idi.

1982'de Gümüşhane Kenti'nde İl İmar Müdürlüğü'ne bağlı tek konut kooperatifi, belediye işçilerinin yapı kooperatifi idi. Öteki ilçelerde hiç yapı kooperatifi yoktu. Belediye işçilerince kurulan bu yapı kooperatifinin 40 üyesi vardır. Kooperatifin Karaer Mahallesi'ndeki 40 konutunun yapımının 1982'de bitmesi planlanmıştır.

Ayrıca, 32 üyesi olan Gümüşhane Öğretmenler Kooperatifi'nin İstanbul'daki arsasında konutların yapımı 1982'de sürmekteydi.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: İmalat sanayiinin gelişmediği illerden biri olan Gümüşhane'de başlıca ekonomik etkinlik, geri bir teknolojiyle yapılan bitkisel üretim ve hayvancılıktır. Bu ekonomik yapının sonucu olarak, ilde sendikacılık da gelişememiştir. Sendikal mücadelenin ve toplu-iş sözleşmelerinin, ilin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde hiçbir etkinliği olmamıştır.

1972-1979 arasında özel kesim işyerlerinde toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmamıştır. Bağıtlanan toplu-iş sözleşmelerinin tümü, kamu işyerlerindedir. 1972'de 551 işçiyi ve 69 işyerini kapsayan 3 sözleşme bağıtlanmıştır (Tablo 32). 1972, ilde toplu sözleşmelerden yararlanan işçi sayısının en fazla olduğu yıldır. 1973, 1976, 1977 ve 1978'de ise ilde hiç sözleşme yapılmamıştır. 1972-1979 döneminde toplam 10 toplu-iş sözleş-

mesi bağıtlanmıştır Tüm bu sözleşmelerin kapsadığı işçi sayısı 690'dır.

DERNEKLER: Sanayileşmenin hemen hemen yok denilebilecek düzeyde olduğu, tarıma dayalı bir ekonominin egemen olduğu ve bu nedenle çalışabilir nüfusun yurt dışına ve başka illere göçtüğü Gümüşhane'de sosyal yapıda görülen genel durağanlık derneklerin/ gelişiminde de dikkati çeker.

Az gelişmiş illerden biri olan Gümüşhane, ilk bakışta dernekleşmenin yoğun olduğu iller arasında yer alır. Ancak bu tablo yanıltıcıdır; çünkü ildeki dernek sayısını, çok sayıdaki cami yaptırma derneği yapay bir biçimde şişirmektedir. Ancak, cami yaptırma derneklerinde, zamanla belirgin bir azalma vardır. 1960'ta ildeki tüm derneklerin sayısı 119, cami yaptırma derneği sayısı 72 iken, 1968'de toplam dernek sayısı 252, cami yaptırma derneği sayısı da 98 olmuştur. Cami yaptırma derneklerinin tüm dernekler içindeki payı 1960'ta % 61 iken, 1968'de % 39'a inmiştir.

Dernek başına düşen nüfus 1950'de Türkiye genelinde 20.868, Gümüşhane'de ise 66.765 iken; bu sayı 1960'ta ülke genelinde 2.338, Gümüşhane'de 2.042; 1968'de Türkiye'de 1.088, Gümüşhane'de 1.083 olmuştur. Cami yaptırma dernekleri dışındaki dernekler göz önüne alındığında, Gümüşhane'de dernek başına düşen nüfus Türkiye ortalamasının altındadır.

Çok sayıda, din derneği bulunan illerden biri olan Gümüşhane'de, 1968'de din derneği başına 2.246 kişi düşerken, Türkiye genelinde 4.295 kişi düşmekteydi. Din dernekleri içinde sayıca en fazla olanı cami yaptırma dernekleridir. 1965'te tüm din dernekleri içinde cami yaptırma derneklerinin payı % 98 iken, 1968'de bu oran % 84'e düşmüştür.

İldeki ilk din derneği, 1951'de kurulan cami yaptırma derneğidir. 1952'de ilde 4 özel Kuran kursu açılmıştır. 1960'a gelindiğinde özel Kuran kursu sayısı 5'e, cami yaptırma derneği sayısı 72'ye çıkarken, 1 tane de Kuran kursuna yardım derneği açılmıştır. 1968 de, 98 cami yaptırma derneğinin yanı sıra ilde 19 din derneği daha vardı.

İlk sosyal yardım derneği 1964'te, ikincisi, 1968'de açılmıştır. Spor derneği sayısı 1949'da 1 iken, bu sayı 1968'de 24'e çıkmış, ilki 1951'de kurulan tarım derneği sayısı da 1968'de 6'ya yükselmiştir. 1968'de ilde ayrıca 26 kültür, 16 memur, 21 esnaf ve 38 güzelleştirme derneği vardı.

ÖZET

TARIM: Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinde yer alan Gümüşhane il toprakları dağlık ve engebelidir. İlin en önemli düzlükleri Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde bulunur.

1975 Nüfus Sayımı'na göre, nüfusunun % 84,5'i tarımla uğraşan Gümüşhane İli'nde geçim, bitkisel üretime ve hayvancılığa dayanır. Tarım alanları, il topraklarının engebeli ve dağlık oluşu yüzünden son derece sınırlıdır. Bunun yanında, geri bir tarım tekniği uygulanması, üretim düzeyinin düşük olmasına yol açmaktadır.

İlde, bitkisel üretime ayrılan alanın önemli bölümünde tahıl ekilmektedir. Tarıma elverişli düzlükleri daha fazla olan Kelkit, Şiran ve Bayburt, ilin tahıl üretilen başlıca ilçeleridir. 1970'lerin sonunda il ekim alanlarının % 88'ini oluşturan tahıl ekim alanlarında en çok, buğday, arpa ve mahlut üretilmekteydi.

İlde, baklagillerden fiğ ve mercimek, sanayi bitkilerinden ise, şeker pancarı ve patates üretimi önde gelir.

Vadilerin sulanabilen kesimlerinde sebzecilik yapılır. Sebze yetiştiriciliği, aile işletmeciliği biçimindedir. En çok üretilen sebzeler, lahana, fasulye, hıyar, domates, ıspanak ve kabaktır.

İl tarımının önemli bir kolu olan meyvecilik, özellikle Harşit Vadisi'nde yoğunlaşmıştır. Vadinin dağlara bakan yamaçlarında 1.700-1.800 m'ye dek meyve bahçeleri uzanır. Meyvecilikte, Merkez İlçe, Torul ve Kelkit önde gelir.

İl meyveciliğinde elma üreticiliğinin ayrı bir yeri vardır.

"Gümüşhane elması", ülke düzeyinde ün yapmış, ama zamanla öbür yörelerin gelişen elmacılığı ile rekabet edemeyerek gerileme göstermiştir. 1979'da ilde, toplam 411.700 elma ağacından 164.000'i meyve veren yaşta idi ve 7.380 ton üretim sağlanmıştı.

İlde, elmadan başka armut, vişne, ceviz, dut, fındık, zerdali gibi çeşitli meyveler yetiştirilir.

İlde tarımda makineleşme, 1960'lardan sonra başlamışsa da ekim alanlarının yetersiz, üreticilerin ekonomik bakımdan güçsüz olması bu gelişmenin sınırlı kalmasına neden olmuştur.

İlde üretilen tüm ürünlerde verimlilik oranları, ülke ortalamalarından daha düşük düzeydedir.

Gümüşhane'de tarımsal işletmelerin önemli bölümünü küçük ve cüce işletmeler oluşturur. 50 dekardan küçük işletmeler tüm işletmelerin % 84,5'i kadardır. Topraksız çiftçi ailesi sayısı ise, 1962-1968 Köy Envanter Çalışmaları'na göre % 22,7 olarak saptanmıştır. İlde, az topraklı ve topraksız ailelerin çalışabileceği hemen hemen hiçbir kurumun olmayışı, kırsal nüfusun bir bölümünün ilden göç etmesine yol açmaktadır.

İl tarımında bitkisel üretim kadar önem kazanan hayvancılık, başta Bayburt olmak üzere Kelkit ve Şiran ilçelerinde halkın önemli bir geçim kaynağını oluşturur. İlde en çok koyun, keçi ve sığır yetiştirilir. Bayburt ve Kelkit'te koyun ırklarından akkaraman, Torul'da ise herik ırkı daha yaygındır.

İl çayır ve meraları geniş bir alanı kaplamakla birlikte, dağların yüksek kesimlerinde yer aldıkları ve yılın ancak, 2-3 ayında yeşil kaldıkları için yararlanma olanakları sınırlı kalmakta; yem bitkileri üretiminin yaygın olmaması, hayvancılığın gelişmesini engellemektedir.

İlin orman varlığı bakımından en zengin bölgeleri Merkez İlçe ve Torul yöreleridir. Köse ve Zigana dağları ormanlarla kaplıdır. Ormanlar çam, köknar, ladin ve meşe ağaçlarından oluşur. İlin eskiden zengin olan orman varlığı zamanla yozlaşmıştır.

SANAYİ: 1980'li yıllara değin küçük sanayi işletmelerinin egemen olduğu Gümüşhane İli'nde, ilk fabrika 1932'de Bayburt İlçesi'nde kurulan Çoruh Un Fabrikası'dır.

1980'lerde ilde kurulu Gümüşkale Kireç Sanayii TAŞ'ın fabrikasında torbalanmış kireç tozu, Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Çayı Fabrikası'nda meyvesuyu ve kuşburnu poşet çayı, Güdesan Un Fabrikası'nda un elde edilmektedir.

İlçelerden sanayii görece en gelişkin olan Bayburt'ta bir peynir-tereyağı, bir yem, bir de tuğla-kiremit fabrikası vardır.

Bayburt Et Kombinası ile Kelkit Tarım Alet ve Makine fabrikalarının yapımları sürmektedir.

Küçük işletmecilik alanında bıçkı-hızar atölyeleri ile, oto bakım ve onarım atölyeleri faaliyet göstermektedir.

EĞİTİM: Gümüşhane'de, hem ekonomik hem de coğrafi bakımdan, eğitim hizmetlerinin gelişmesini engelleyen bir yapı vardır. Buna karşın il halkı, görece kolay kazanılırlığı nedeniyle öğretmenlik mesleğini başlıca geçim kaynaklarından biri olarak benimsemiştir. Öte yandan, eğitim görmüş nüfusun il dışına göçmesi, Gümüşhane'deki okuryazarlık ve eğitim düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. Okuryazarlık düzeyi ülke ortalamasının altında olmakla birlikte, düzenli bir artış göstermektedir. Ancak, kadınlar arasında okuryazarlık oranının artış hızı hayli düşüktür. Okuma-yazmayı örgün eğitim yolu ile edinenlerin oranı % 63'tür. Bunlardan % 85'i ilkokul mezunudur.

1923'te Gümüşhane İli'nde 39 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı, özellikle planlı dönemde büyük artışlar göstermiştir. Ancak, 1970-1980 yılları arasında okul binalarının yapımı azalmış, ikili öğretim yaygınlaşmıştır. 1980'de ildeki 33 köyde okul yoktu. Öğrenci sayısı Cumhuriyet'in ilk 20 yılında 6 kata yakın artmıştır. İzleyen ikinci 20 yılda artış hızı yalnızca 2 kata ulaşmıştır. 1971-1980 döneminde ise, öğrenci sayısında 3.000'e yakın bir düşme olmuştur.

1960'larda ildeki öğretmen sayısında büyük artışlar olmuştur. Bunun sonucunda öğrenci-öğretmen oranları bir ölçüde düzelmiştir.

1923'te ortaöğretim çok geri durumdaydı. O yıl, 5 öğretmen ve 50 öğrencili 1 ortaokul bulunan ilde, 1980'de 36 ortaokul ve lise, 281 öğretmen, 7.000'e yakın öğrenci vardı. Ancak, kızlar ortaöğretimdeki öğrencilerin çok küçük bir yüzdesini oluşturmaktaydı.

1960'lara değin genel öğretim lisesi bulunmayan Gümüşhane İli'nde, 1980'de Bayburt'ta 2; öteki ilçelerde 1'er tane olmak üzere lise sayısı 6'ya çıkmıştı.

1980 öğretim yılında Gümüşhane İli'ndeki liselerde 1.881 öğrenci okuyordu.

1979-1980 öğretim yılında Gümüşhane İli'nde 15 mesleki ve teknik ortaöğretim kurumunda 4.000'e yakın öğrenci vardı. Bunlardan % 47'si teknik okullarda, % 26,5'i imam-hatip liselerinde okuyordu. Geri kalanı çeşitli meslek okullarına dağılmıştı.

Üniversiteye geçişlerde Gümüşhane İli, Karadeniz Bölgesi illeri arasında alt sıralarda yer almaktadır.

1976'da açılan 2 yıllık eğitim enstitüsü,

1980'de kapatılmıştır. Ayrıca, ilde sekreterlik, muhasebe, torna ve elektrik dallarında eğitim veren bir meslek yüksekokulu vardır.

Yaygın eğitim etkinlikleri arasında ise, 500 kadar kadın öğrencisi olan meslek eğitimi kursları en önemlisidir.

SAĞLIK: Gümüşhane'de görülen en önemli bulaşıcı hastalıklar, gastroenteritler ve zatürreedir.

İlde ölüme neden olan en önemli üç etken sırasıyla, kalp hastalıkları, doğumlar ve zatürreedir. 0-4 yaş grubunda ölüm oranı kentsel kesimde % 35, kırsal kesimde % 58'dir. 55 yaşın üzerindekilerde ise, ölüm oranı kentsel kesimde % 44, kırsal kesimde % 28'dir.

Gümüşhane'nin başta gelen çevre sağlığı sorunları, doğal atıkların yok edilmesi ve temiz su sağlanmasıdır.

İlde koruyucu sağlık hizmetleri, başkanlıklar ve sağlık ocaklarınca sunulmaktadır. Bunlardan, özellikle AÇS'nin etkinlikleri umulan düzeyin altında kalmaktadır.

Gümüşhane'deki yataklı tedavi kurumlarının tümü SSYB'ye bağlıdır. İldeki 5 hastanede toplam 165 yatak vardır. 1980'de Gümüşhane'de 6'sı uzman 31 hekim vardı. 1968'de sosyalizasyon kapsamına alınan Gümüşhane'de, 1980'de 30 sağlık ocağı ve 104 sağlık evi hizmet sunuyordu. Bu kuruluşlardaki kadroların önemli bir bölümü doldurulamamıştı.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Gümüşhane'de 1975'te çalışma yaşındaki nüfusun büyük bir bölümü tarım kesiminde çalıştığından, faal nüfusun 4/5'ini aşkın bölümü, sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanamaz durumdaydı.

SSK'ye kayıtlı işçi sayısının çok düşük olduğu illerden biri olan Gümüşhane'de, geçici işçilerin payı giderek artmaktaydı. 1980'de tüm SSK'li işçilerin % 56'sını geçici işçiler oluşturuyordu.

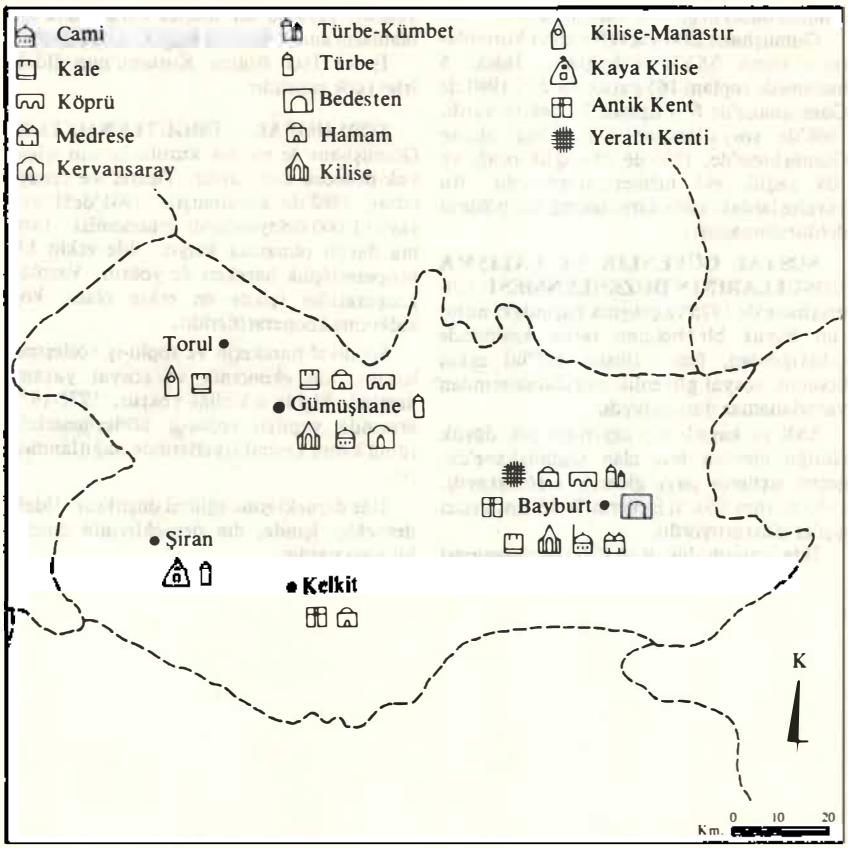
İlde yaygın bir Bağ-Kur örgütlenmesi yoktur. 1979'da bir meslek kuruluşuna üye olanların ancak % 67'si Bağ-Kur üyesiydi.

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun ildeki işlevi çok sınırlıdır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Gümüşhane'de meslek kuruluşlarının işlevi yok denecek denli azdır. Ticaret ve sanayi odası, 1962'de kurulmuştu. 1981'deki üye sayısı 1.000 dolayındaydı. Ekonomisi tarıma dayalı olmasına karşın, ilde etkin bir kooperatifçilik hareketi de yoktur. Varolan kooperatifler içinde en etkin olanı, köy kalkınma kooperatifleridir.

Sendikal hareketin ve toplu-iş sözleşmelerinin, ilin ekonomik ve sosyal yaşamı üzerinde hiçbir etkinliği yoktur. 1972-1979 arasında yapılan toplu-iş sözleşmelerinin tümü kamu kesimi işyerlerinde bağıtlanmıştır.

İlde dernekleşme eğilimi düşüktür. İldeki dernekler içinde, din derneklerinin önemli bir payı vardır.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Gümüşhane yöresinin kültürel evriminde, Karadeniz ve Doğu Anadolu özellikleri etkili olmuştur. Bu olgu günümüzde Torul'da Doğu Karadeniz, Bayburt'ta Erzurum etkisi biçiminde sürmektedir. Buluntular, İÖ 3000 yıllarında yerleşik yaşamın varlığını göstermektedir. En çok Urartu, Pers, Makedonya, Roma, Bizans, Türk-İslam uygarlıklarının etkisinde kalan yöre kültürü, günümüzdeki özelliklerini Türk egemenliğiyle kazanmaya başlar. Ancak, XX. yy başlarına değin etnik ve dinsel kaynaklı ikincil kültürler varlıklarını sürdürmüştür.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Bayburt İlçesi sınırları içindeki Pulur Höyüğü'nde elde edilen buluntular, yörede İlk Tunç Çağ'a inen bir yerleşmenin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Küçük bir denek çukurundan toplanan çanak-çömlekler arasında Karaz tipi yapımlara rastlanması, Pulur'da Karaz etkisini göstermektedir *(Bak. Erzurum, Kültür).* Höyükte Orta ve Kuzey Anadolu İlk Tunç Çağ çanak-çömlek örneklerine de rastlanmıştır. Pulur Höyüğü'nde İlk Tunç Çağ katmanlarında bulunan bir mühür, biçim, motif, ağırlık bakımlarından ilgi çekmektedir. Bu mühür, savrulmuş buğday ve arpa yığınlarının (çeç) damgalanmasında günümüzde de kullanılan mühürleri çağrıştırmaktadır; 14,6X17,5 cm boyutlarındadır. Ağırlığı 1.115 gramdır. İnce kum karıştırılmış çamurdan yapılmıştır. Orta derecede pişirilmiştir. Yüzü kırmızı astarlı ve perdahlıdır. Pişirme ve boya astar tekniği İlk Tunç Çağ işçiliğinin aynıdır. Baskı yüzündeki "T" biçimi motif, öbür İlk Tunç Çağ mühürlerinde görülmez. Mührün alt yüz çevresinin at nalına benzetilmesi "ekine zarar verecek kötü ruhların kovulmaya çalışıldığı" biçiminde yorumlanmaktadır. Aynı yerde İlk Tunç Çağ'a ilişkin pişmiş topraktan yapılma bir saç ayağı parçası da bulunmuştur.

İÖ 2000 başlarında, Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin, tüccarlar aracılığıyla, Anadolu'da yayılmaya başladığı görüldü. Asur tüccarları maden yataklarına yakın yerlerde ve ticaret yolları üstündeki kentlerde küçük pazar yerleri (karumlar) kurdular. Tüccarların yoğun ilişki kurduğu maden yatağı bölgelerinden biri de Gümüşhane yöresiydi.

Gümüşhane yöresi İÖ 1750-1200 arasında, Azzi ülkesi olarak bilinir. Bu dönemde de yörenin gümüş yatakları zenginlik kaynağı olma özelliklerini sürdürmüştür. Anadolu'da gümüşün elde edildiği ilk filizler, adi kurşun filizleridir. Bunların en çok rastlananı, kurşun ve kükürt bileşiminden oluşan galendi. Galenin ayrıştırılması işlemi uzun bir dönem boyunca hemen hemen aynı teknikle yapılmıştır *(Bak. Tarih).*

Hitit İmparatorluğu çökünce Gümüşhane ve çevresi Urartu Krallığı'na bağlandı. Urartular, her türlü madeni işlemekte ustaydılar. Bölgede Urartu etkilerinden biri de Haldi'ye tapınma biçiminde görülmektedir. Medler Urartu Devleti'ne son verince, "Urartular kuzeye Tayk (Çoruh) bölgesine çekilmiş, Trabzon-Erzurum arasındaki bölgeye yerleşerek tanrıları Haldi'ye tapınmayı sürdürmüşlerdir. Haldi'ye tapınmanın Bayburt-Aşkale bölgesinde yaşadığı, buradaki Haltoyariç (Kağdariç) Haldi'ye tapınma yerinden anlaşılmaktadır. Urartular'ın ince taş ve maden işçiliğinin de aynı yolla bu bölgede sürdüğü bir gerçektir" *(Uslu, s.2-3).*

Gümüşhane yöresi İÖ 720-665 arasında Kafkaslar'dan gelen Kimmer ve İskit akınlarıyla sarsıldı. Kimi oymaklar, Kimmer akınlarıyla sürüklenerek bölgeye yerleştiler. Bu dönemde Gümüşhane yöresi, bir oymaklar mozaiği durumundaydı. Bölge Med istilası ve onu izleyen Pers egemenliğiyle İran kültürüyle tanışır. Gümüşhane, Persler'in 19. Satraplık bölgesinde yer alıyordu. Bölgede yaşayan kabilelerin başlıcaları Muşkiler, Tibarenler, Makronlar, Mardlar, Mosinekler adıyla anılıyorlardı. Bu kabileler doğal koşullar gereği barbarca yaşıyorlardı. Bu dönemin iki önemli olayı "İranizm'in Kapadokya'yı manen fethetmesi ve Helenler'in Karadeniz kıyısı boyunca iyice yerleşmiş olmalarıdır" *(Günaltay, s. 20,30).*

Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'na son vermesiyle bölgenin İÖ IV. yy başlarında içine düştüğü siyasal boşluk Pontos egemenliğiyle son bulur. Pontos egemenliği süresince Gümüşhane'nin durumunu aydınlatacak kaynaklar çok sınırlıdır. Strabon, bölgede yaşayan kavimlerden Sanya da Tzanlar'dan (eski Makronlar), Heptakometler'den (eski Mosinekler) söz eder. Bu kavimler, ilkel bir yaşam sürüyorlardı. Khalibler maden işçiliğinde ileri bir düzeye ulaşmışlardı.

Kelkit yöresi Augustus döneminde bir vasal prenslik olarak Roma'ya bağlandı. Kelkit İlçesi'nin 17 km güneydoğusundaki Sadak Köyü, Antik Dönem'de Satala adıyla bilinen önemli bir kentti. Romalılar Dönemi'nde Satala, bir ileri karakol durumundaydı. İmparator Hadrianus zamanında Satala'da V. yüzyıla dek ayakta kalan büyük "castra staviva"lar (devamlı ordugâhlar) yapılmıştır. Satala Kenti Roma kampı çevresinde gelişmiş ve bir Latin kültür merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Satala'da önceleri bir tiyatro, agora ve bir sarayın bulunduğu belirtilmektedir. Sarayın bulunduğu yerden çok sayıda kesme taş, motifli tuğla, friz, sütun parçaları, sütun başlıkları, kasetler çıkarılmaktadır. Özellikle doğu sanatı etkisinde, ince meandr motifli döşeme mozaiği, Satala'da plastik sanatların düzeyini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu parça, bugün Erzurum Müzesi'ndedir. Sadak Köyü'nün "Mantara" yolunda alçak kabartma biçiminde bir Nike tasviri bulunmaktadır. Arkaik Dönem'de görülen birden fazla örgüyle omuzlara dökülen saçlar, bu örgülerden birinin ya da birkaçı-

nın göğüs üstünde dolanması, omuz ve göğsün açık olması gibi özellikler, bu kadın figüründe de vardır. Atina Akropolis Müzesi'nde bu tip arkaik "Kore" ve "Nike" heykellerine rastlanmaktadır. "Bu yapıtın oldukça kaba olan üslubuyla olgun arkaik dönemden olduğu düşünülebilir" *(Uslu, s. 81)*.

Sadak Köyü'nde, Cirit Tepesi denilen yerde bulunan mezar stelleri, Satala'daki Roma varlığının göstergelerinden biridir. Stellerin hemen tümü Latince'dir. Grekçe metinler azdır ve Justinianus dönemini pek geçmemektedir.

Buluntular arasında çok sayıda toprak çömlekler, küçük hayvan ve insan heykelcikleri, tokalar, mühürler, yüzükler, yüzük taşları, sikkeler görülmektedir. Sikkeler Roma ve Erken Bizans dönemlerindendir. Altın, gümüş ve bakırdan yapılmışlardır.

Satala'da bulunan bir büst, Phidias dönemi Grek bronz sanatının tek örneği olması bakımından önemlidir. Bir tanrıçayı betimleyen bu taş, İÖ IV. yy'dan olup V. yy ustalarından esinlenmiştir. Yapıt, bugün British Museum'dadır.

Satala, Bayburt kalelerinin ilk yapımları Roma Dönemi'ndedir.

Roma İmparatorluğu ikiye bölündükten sonra, Gümüşhane Bizans'ın Khaldia ve Koloneia themaları arasında yer almıştır. Bu dönemde Gümüşhane yöresi Bizanslılar, Araplar, Ermeniler, Gürcüler arasında bir çekişme alanı olmuştur. Ancak, kısa süreli el değiştirmeler dışında Bizans'ın önemli bir sınır bölgesi olarak kalmıştır. Bu dönemde, bölgede Hıristiyanlık'ın yaygınlastırılması çabaları hızlanmıştır. Hıristiyanlık'ın yöre kültürü üstündeki etkisi XX.yy başlarına değin sürer. Torul'daki Panaghia Ghumera Manastır Kilisesi, Varzahan kiliseleri, yöredeki Doğu Hıristiyan sanatının ilk örnekleridir. Varzahan Kenti, Bayburt'un 10 km batısındaki Hart düzlüğünde bulunuyordu. Geniş bir çevrede rastlanan kalıntılar, burada büyük bir kentin bulunduğunu göstermektedir. Varzahan'daki yapıların tarihlerine ilişkin öne sürülen görüşler X-XIII. yy arasında değişmektedir. D. Winfield, J. Wainwrite, Lynch, Tozer kimlerce kurulduklarıtartışılan bu yapıların Ermeni yapısı olduğunu ileri sürmektedir. "Gelişmiş biçimiyle Ermeni mimarisi, teknik açıdan ileri bir taş mimarisidir. İçi moloz, dışı düzgün taş kaplama duvar tekniği, Geç Antik Dönem'e dayanır. Örtü elemanları taş tonoz ve kubbedir. Özellikle taş tonoz örtü sisteminin gelişmesinde üstün bir teknik düzeye ulaşılmıştır" *(Kuban, s. 97,98)*. Varzahan'daki yapıtlardan Oktogon (sekizgen) planlı yapı, Ermeni yapı tekniğinden ayrı özellikler göstermesiyle dikkat çeker. Varzahan yapılarında, sonradan gotik mimariye geçen kimi öğelerin kökenlerinin aranması gerektiği ileri sürülmektedir.

Varzahan freskolarında, İncil'den olaylar ve azizler betimlenmiştir. Trabzon kiliselerinde ve Athos (Aynaroz) Dağı'ndaki manastır şapellerinde görülen Geç İmparatorluk Dönemi ürünleriyle benzerlik gösterir.

1405'te yapıldığı bilinen Pavrezi Şapeli'ndeki freskolarda Son Bizans Dönemi resim sanatının özellikleri görülür.

Yöredeki Hıristiyan mimarisinde, özellikle Geç Dönem'de İslam'dan esinlenilmiş, geometrik ve bitkisel motifler, sivri kemerler, geçmeler görülür. Örneğin; Hutura Hagios Georgios Manastır Kilisesi'nde Selçuklu süslemesine dayanan Selçuklu geçmeleri ve bitkisel motifler vardır.

Sadak tunç büst, S.Reinach'tan

TÜRKLER'DEN SONRA: Yörede Türk egemenliği, 1071 Malazgit Savaşı'ndan sonra kurulmuştur. Osmanlı yönetimine değin yöre çeşitli devletlerin, boyların egemenlik savaşımlarıyla çalkalanmıştır. Bu dönemde Saltuklu, Danişmendli Selçuklu, İlhanlı, Eretna Oğulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi yönetimleri görülür. Türk egemenliğiyle, Türk-İslam kültürü yaygınlaşmaya başlar. Bu olgu cami, medrese, türbe, imaret, hamam yaptırma gibi bayındırlık etkinlikleriyle kendini gösterir. Selçuklular Dönemi'nde Bayburt Kalesi yeniden yapılmışçasına onarılmıştır. Burçlarda, Erzurum Meliki Megisüddin Tuğrul Şah'ın kudretini anlatan yazıtlar vardır. Bunlarda Lû'lû adlı bir mimardan da söz edilmektedir. Güneybatı surları üstünde görülen yazı nesih yazısını andırmaktadır. Bu dönemde Bayburt'un surları dışına taştığı, Ulu Cami gibi Selçuklu yapıtlarından anlaşılmaktadır.

Kent, Tebriz-Trabzon yolu üstünde bulunduğu için İlhanlılar Dönemi'nde daha da gelişti. Venedik ve Ceneviz kervanları burada konaklamaktaydı. Mahmudiye ve Yakutiye medreseleri yapılınca Bayburt ikinci derecede bir kültür merkezi durumuna gelmiştir. Ahi Emir Ahmed-i Zencani, Ekmeleddin Muhammed el-Babirtî bu medreselerden yetişmiştir. Osmanlı Dönemi vakıf kayıtlarından, Kadı Mahmut, Bekir Çelebi, Hoca Ali, Şeyh Hayran, Şeyh Veysel, Şeyh Haydar, Seyyid Yakup, Sultan Fakih, Abdülvahhab Gazi'nin kentin bilim ve kültür yaşamına katkıda bulundukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mevlevilik'in yaygınlaştığı görülmektedir. 1315'te kente gelen Ulu Arif Çelebi burada pek çok mürit edinmiş, Mevlevilik'i benimseyen Ahi Emir Ahmed-i Zencani'nin zaviyesinde konuk olmuştur. "Ahi" sözcüğünün kimi kişilerin adlarına eklenmesi burada Ahilik'in de varlığını göstermektedir. *(Bak. Kırşehir, Kültür, Ahi Evran ve Ahilik)*.

Yöredeki Akkoyunlu varlığının izleri günümüze değin uzanır. Bayburt'un Sünür ve Pulur köyleri Akkoyunlular'ın Anadolu'daki ilk yerleşim merkezlerindendir. Pulur'da bulunan Akkoyunlu yapıtları bir külliye

niteliğindedir. Külliye, cami, medrese, imaret ve hamamdan oluşmaktadır. Akkoyonlular'ın koyun biçimindeki mezar taşları Orta Asya geleneklerinden kaynaklanır. Bu taşlara Varzahan Papazlar çevresinde de rastlanmıştır.

Bayburt, Osmanlılar'ca ele geçirildikten sonra yapılan ilk yazımlarda, 584 köyden 251'inin yıkık ve boş olduğu belirtilmektedir. Bu durum, Osmanlı yönetiminde önce bölgeyi etkileyen olaylarla açıklanabilir. Kaynaklar Safeviler'in çöküş döneminde bölgenin yıkıma uğradığını yazmaktadır. 1530'da da boş ve yıkıma uğramış köylerin canlandığı görülmektedir. Tımar tevcih defterlerine göre Bayburt Sancağı'nda 1516'da 191, 1930'daysa 658 tımar vardır. Bu artış bir yandan boş ve ıssız yerlerin canlandırılması, bir yandan da sancağın genişlemesiyle olmuştur. XVI. yy'a ilişkin tapu yazım defterlerine göre Bayburt'ta 2 cami, 9 mescit, 4 medrese, 5 zaviye, 1 hankâh, 2 muallimhane, 2 hamam vardı. 1530'da 3.231 olan Bayburt kent nüfusunun 2.294'ü (% 70'i) Hıristiyan'dı. Hıristiyan nüfus giderek azalmıştır. 1642'de 3.535 olan kent nüfusu içinde Müslümanlar'ın sayısı 2.275'e (% 64,3) çıkmıştır.

Bayburt, Osmanlılar Dönemi'nde de bir süre önemli bir ticaret merkezi olma durumunu korumuştur. XVI. yy'ın ikinci yarısında Erzurum ve Erzincan'ın önem kazanmasıyla ikinci sıraya düşmüştür. Kentteki boyahane gelirinin 1530'da 35.000 akçe olduğu belirtilmektedir. Bu da gelişmiş bir dokumacılığın varlığını göstermektedir. Evliya Çelebi, Bayburt'ta çok değerli seccade ve kilimler dokunduğundan söz eder.

Eski Gümüşhane, yeni Gümüşhane'nin güneybatısında bir vadide kuruluydu. Osmanlı egemenliğine girdikten sonra kent ve çevresinde Türk boyları yerleştirilmişti. Halk vergiden bağışık tutularak, gümüş işlemekle görevlendirilmişti. Madenlerde çalışanların çoğunluğu Hıristiyan'dı. Bunların belirli ayrıcalıkları vardı. Çocukları yeniçeri olmuyor, kendileri de vergi vermiyordu. Gümüşhane darphanesinde Kanunî, III. Murad adına altın; I. Mahmud adına gümüş sikkeler basılmıştır.

XIX. yy başlarında nüfus kalabalık, halk zengin, kent bayındırdı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı yöreyi olumsuz yönde etkilemiştir. XIX. yy sonlarında madenlerin eskisi gibi işletilememesi ve 1916'da Rus işgali sırasında başlayan göçlerle eski Gümüşhane boşalmıştır. Kent, I. Dünya Savaşı sonunda, günümüzdeki yerinde yeniden kurulmuştur.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gümüşhane az nüfuslu, ekonomisi gelişmemiş bir ildi. Bu olgu, günümüzde de pek değişmemiştir. Çağdaş değerlerin toplumsal yaşama katılışı, daha çok genel toplumsal değişmeden etkilenme yoluyla olmuştur. Sınırlı da olsa eğitim, ulaşım, iletişim, sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması bu süreci hızlandırmıştır. Geleneksel yapının dışa açılmasında televizyon ve radyonun önemli bir yeri vardır. Yörede kültür değişmelerinin etkenlerinden birisi de göç olgusudur. Gümüşhane, Türkiye'nin en çok göç veren illerindendir. Daha çok Erzurum yöresi kültüründen etkilenen Bayburt, görece değişik bir konumdadır. Eski bir kültür merkezi olduğu için burada kültürel yaşam daha canlıdır. 1946'da kurulan Bayburt Yardımlaşma ve Kültür Cemiyeti, Bayburtlular'ın yoğun olduğu illerdeki şubeleriyle ilçe folklorunun tanıtılması, yaşatılması yolunda çalışmalar yapmaktadır.

Gümüşhane'de pazar yeri

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Kır ve kent yaşamının iç içe olduğu Gümüşhane'de, geleneksel öğeler yaşama biçimini önemli ölçüde belirlemektedir. Halkın başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Toprakların verimsizliği ve yetersizliği göç olgusunu doğurmuştur. 1980'de 275.000 olarak belirlenen nüfusun, 224.000'i kırsal kesimde yaşamaktadır.

Merkez İlçe'den başka ilde öteden beri kent özellikleri gösteren yerleşim merkezi Bayburt'tur. Yerleşme düzeni, yerleşme yerlerine göre değişmektedir. Merkez ve Torul köylerinde yerleşme dağınıktır. Bayburt, Kelkit, Şiran'daysa toplu yerleşim belirgindir.

Geleneksel yapının egemenliğine karşın, geçim sorununun da etkisiyle aile yapısı büyük ölçüde çözülmüştür. Ana-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile tipi giderek yaygınlaşmaktadır. Ancak, iç evlilik gelene-

ği sürmektedir. Eğitim, ulaşım, iletişim gibi etkenlerle az çok değişime uğramakla birlikte, dinsel yapı güçlüdür. Yaşlı erkekler, günlük yaşamdaki hemen her konuda söz ve karar sahibidir. Kadının toplumsal yaşamdaki yeri oldukça sınırlıdır. Çocuklar, 1960'lı yıllara değin işgücünün önemli bir öğesi durumundaydı. Sonraki yıllarda bu kesimin önemli bir bölümü eğitime yönelmiştir.

Eğitimin yanında, geçim kaynaklarının kıtlığı, toprağın yetersizliği göç olgusunu giderek artırmıştır. İl nüfusunun 1/3'ü gibi önemli bir bölümü çeşitli merkezlere dağılmıştır. Bu, ildeki toplumsal yaşamı etkilerken gidilen illerde de "Bayburtlular Yardımlaşma Cemiyeti", "Kelkit Kültür Derneği" gibi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Eğitim amacıyla büyük illerde bulunanlar, çağdaş değerlerin de taşıyıcısı olmuşlardır.

GİYİM-KUŞAM: Kent yaşamındaki değişik etkiler, giyim-kuşamda da gözlemlenmektedir. İl merkezindeki nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan memur aileleri ve il dışına gidip gelenler aracılığıyla giysilerde çağdaş değerler bir ölçüde izlenmektedir. Ancak kırsal kesimde ve kentlerde kadınlarla yaşlılar arasında geleneksel giyim özellikleri sürmektedir. Bunda ilin doğal konumunun getirdiği etkiler belirgindir. Torul yöresinde peştamalından çabulasına, Trabzon lastiğine dek Karadeniz etkisi görülürken; Bayburt, Kelkit yöresinde ihram, tepelik, gibi öğelerle Doğu Anadolu etkisi ağır basmaktadır.

Geleneksel Kadın Giyimi: Eskiden, giyim-kuşamda toplumsal konum ve varlık durumu daha belirgindi. Bu, kadınların başlarına taktıkları "tepelik", boyundaki takılar ve kemerde gözlenebilirdi. Tepeliğin tümü gümüşten olanları da vardır. Alın bölümüne gümüş liralar dizilir. Varlıklı olmayanlar "çit" denen tülbent bağlar, tülbentin çevresine el oyası ya da boncuk oyası yapılır. Tülbentin üstüne, başı alından sıkıca saracak biçimde "gacik" ya da "gac" denen iplik oyalı bir dolak sarılır.

Takı, özellikle kırsal kesimde yaygındır. Eskiden boyna "beşlik" denen gümüş liralar takılır, aralarına mavi boncuk dizilirdi. Bu, günümüzde yerini (yine varlık durumuna göre) altına bırakmıştır.

Patiskadan, hâkim yakalı gömlek, üstüne giyilen pazenden "iman tahtası" denen kenarları oyalı kolsuz önlük ya da kadife yelek, geleneksel kadın üst giyimini oluşturur. Bele, hasır örgü ya da boncuklarla bezeli dövme gümüş kemer takılır. Varlıklı olmayanlar ise işlemeli, dokuma kemer kullanır. Kimi yerlerde kemerin altına, kalçaya dek uzanan şal bağlanır. Bunun altına "tuman" denen, pazen şalvar giyilir.

Yöresel motiflerle bezeli, kilim dokuma ve renklerini taşıyan yün çoraplar, 1960 sonrasında yerini büyük ölçüde naylon çoraba bırakmıştır. "Kalçın" denen ve dize dek uzanan çorap türüyse dağlık kesimlerde günümüzde de giyilmektedir. "İskarpin" denen, erkek ayakkabılarını andıran kalın altlı ayakkabıların yanında, Trabzon lastiği (kara lastik) ve canlı renklerde plastik ayakkabılar, yaygındır.

Bayburt yöresinde dokunan, desenli ihramlar en çok görülen kadın giysilerindendir. Gençler ak ya da açık renkli, yaşlılarsa koyu renkli ihramlara sarınır. Uçları koltuk altına sıkıştırılır, topuğa dek örter. Şiran yöresindeyse ak-kara ya da gri kareli çarşafa sarınılır. Dış örtü olarak kullanılan bu çarşaflara "çar" denir.

İhramların örtünme biçimi, Bayburt

Torul ve merkez ilçede, köylerde kara çarşaf, yaygın dış giysidir. Torul'un Kürtün Bucağı ve yöresinde Karadeniz etkisi belirginleşir. Peştamal ve başa örtülen ince çizgili "keşan" başlıca kadın giyimini oluşturur.

Geleneksel Erkek Giyimi: Erkekler, eskiden koyun yününden örülen, tüylü bir başlık giyerdi. Uzunca dokunup, geriye düşürülen başlıklara "gugul" denir. Kimileri başlığın üstüne atkı da sarar.

Ceketler çoğunlukla kruvazedir, iki yanında da düğme bulunmaktadır. Yörede "çerkez yeleği" yaygındır. Bu, boğaza dek uzanır, yakası açık ve dardır. Göğsün iki yanında ve altta bulunur. Saat kösteği omuzdan, sağ alt cebe dek uzanacak biçimde takılır. Kösteklerin cinsi (altın, gümüş ya da altın suyuna batırılmış) varlık durumuna göre değişir. Pantolon dardır. Paçaları iyice sıkıdır, bu nedenle paçalar kimilerinde düğmelidir. Geleneksel erkek giyiminde kayış pek yoktur. Bunun yerine "kaytan" denen, uçları püsküllü kuşak takılır. Ayağa "Bayburt çarığı" olarak adlandırılan, yanları sırımdan dikilmiş ve hasıllanmış deriden yapılan çarık giyilir.

Dokumacılığın büyük ölçüde ortadan kalkması, değişik toplumsal katmanların belirginleşmesi ve moda gibi etkenlerle giyim kuşam da değişime uğramıştır. Kent sokaklarında etek bluzlu, ihramlı, şalvarlı kadınlara bir arada rastlanmaktadır. Genç kuşaklar, büyük ölçüde çağdaş giyime yönelmiştir. Erkeklerde, geleneksel giysiler hemen tümüyle ortadan kalkmıştır, yalnızca kırsal kesimde varlığını sürdürmektedir.

BESLENME BİÇİMLERİ: Gümüşhane'de beslenme tarım ürünlerine, temel olarak da tahıla dayanmaktadır. Hayvancılık da yaygın bir uğraş olmakla birlikte, etin beslenmedeki yeri sınırlıdır. Daha çok süt ürünlerinden yararlanılmaktadır. "Göbek elması" diye anılan Gümüşhane elması ünlüdür. Harşit, Kelkit ve Çoruh kıyılarında yetişen dut, beslenmede önemli bir yer tutar.

Yiyecekler çoğunlukla evde hazırlanır. Birçok sebze kış için kurutulur. Yörede yetişen elma, armut, erik ve dut da kurutularak saklanır. "Etlik kesimi" denen sonbaharda kışlık kavurma et ve kıyma için hayvan kesimi yapılır. Ayrıca tarhana, bulgur, yarma ve erişte de yazdan hazırlanan yiyeceklerdendir.

Şiran, Kelkit, Bayburt yöresinde tulum peyniri, il merkezi ve Torul yöresindeyse "çil peynir" diye bilinen küp peyniri yaygındır. Torul balının sınırlı bir üretimi olmakla birlikte yaygın bir ünü vardır.

Gerek yemek türlerinde, gerekse mutfak gereçlerinde il merkezinde geleneksel beslenme biçiminin değişime uğradığı görülmektedir. Köylerde yemek "sofra tahtası" ya da sini üstünde, ortak bir kaptan yenir. Eskiden bakır işlemeli çorba tasları kullanılırdı. Son yıllarda bunların yerini plastik tabaklar almıştır. Su kabı olarak genellikle yörede yapılan testiler kullanılır.

Fındık ya da ceviz içinin şekere batırılmasıyla elde edilen "küme" (kimi yerlerde batırma) süt kaymağına şeker ekilerek yapılan tuhala, yufkadan yapılan siron, dut şırasından yapılan pestil ve pekmez ilin özgün yiyecekleri arasındadır.

Siron: Yörede "ziron" adıyla anılır, yufkadan yapılır. Yufkalar rulo biçiminde katlanır, üst üste konarak, iki parmak eninde kesilir, kurutulur. Yeneceği zaman haşlanır üstüne süzme yoğurt dökülür, dövülmüş ceviz serpilir, eritilmiş tereyağı gezdirilir.

Pestil: Dut şırası kaynatılır. Undan yapılmış bulamaç şıraya karıştırılarak pişirilir. Muhallebi kıvamına gelince ateşten indirilir. Ak bezlere yayılır. Üstüne dövülmüş fındık, fıstık ya da ceviz serpilir. Kuruduktan sonra bez nemlendirilerek pestil çıkarılır. İyice kuruması için asılır. Kuruyunca, katlanarak saklanır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: İl, çeşitli dönemlerde birçok kez el değiştirmiş, Türk-İslam egemenliği ancak XVI. yy'da belirginleşmiştir *(Bak. Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi)*. Bu egemenlik, inançları ve töresel yapıyı önemli ölçüde belirlemiştir. 1980'lerde de geleneksel yapının egemenliğini sürdürdüğü Gümüşhane'de, töresel yapı güçlüdür.

DİNSEL YAPI VE BOŞ İNANLAR: Gümüşhane'de din, günlük yaşamın belirgin etkili öğelerindendir. 1968 istatistiklerine

göre, ildeki derneklerin yaklaşık yarısını din dernekleri oluşturuyordu. Din derneklerinin % 84'ü de cami yaptırma derneği idi.

Boş inanların önemli bir bölümü, doğum ve çocukla ilgilidir. Dinsel yükümlülükler dışında, inanmaların başında adaklar gelir. Yöredeki başlıca "ziyaret yerleri" (adak yerleri) Eski Gümüşhane yolundaki Bektaşi Baba ve Tandır'dır. Bektaşi Baba Türbesi'nde dilekler tutulur. Buradaki avize istenen yöne dönerse, dileğin gerçekleşeceğine, ters yöne dönerse gerçekleşmeyeceğine inanılır. Kelkit'teki Deliklitaş'ta da çubuğa bir mendil bağlanarak kayanın oyuğuna sokulur. Çubuk ıslanırsa, dilek gerçekleşecektir. Kalederesi'ndeki Şehit ve Eski Gümüşhane'deki Pir Ahmed türbelerine sağaltım amacıyla gidilir. Muska yazdırma da yaygındır. Ancak bu inanç Tanrı'dan bir dilek biçimindedir, kesin iyileştirici gözüyle bakılmaz. Ölüm, ecele bağlıdır, ertelenemez, "vade dolunca" ne doktor, ne de başka bir güç bunu durduramaz.

Ülke genelindeki boş inanların birçoğuna Gümüşhane'de de rastlanır. Gece su birikintisi olan yerden geçmenin uğursuzluk getireceği, terliğin ters dönmesinin sahibinin ölümüne işaret olduğu, köpek ya da tilki bir evin önünde ulursa, o evden ölü çıkacağı gibi. İlde ayrıca gömüt (mezarlık) yerleri de tekinsiz sayılır. Buralardan geçenlerin "mekir" diye anılan düşsel bir yaratığa rastlayacaklarına ilişkin inanç yaygındır.

EVLENME GELENEKLERİ: Gümüşhane'de erkeklerin evlenme yaşı 18-20, kızlarınkiyse 16-18'dir. Görücü usulü ve başlık, merkez ilçe ve Bayburt dışında her yerde uygulanmaktadır. Akraba içi evlilik yaygındır. İl ve ilçe merkezlerindeki düğünlerde çağdaş öğelerle gelenekler iç içedir. Oğlan ve kız birbirini tanıyıp istemekle birlikte, görücü aşaması da uygulanır. Kent düğünleri salonda yapılır. Kırsal kesimdeki düğünler 2-3 gün sürer.

Oğlan yanı, önce kendi akraba çevresinden kız arar, bulunamazsa başka köylerden "gelinlik çağı"nda kızı olan ailelere gidilir. Beğenilen kızın evine "ağız arama" denilen bir ziyaret yapılır. Bu, taraflarca gizli tutulur. Olumlu yanıt alınırsa, oğlan babası yaşlılardan oluşan bir grupla söz kesmeye gider. Başlık kararlaştırılır, kızın kimlik cüzdanı bir mendile sarılarak oğlan tarafına verilir. Kimliği alan, kızın annesine para verir. Buna "anne hakkı" denir. Kimi yerlerde bu aşamada nişan yapılır. Kimi yerlerde de doğrudan düğün hazırlıklarına geçilir.

Düğünden birkaç gün önce (genellikle pazartesi) çeyiz serilir. "Ağırlık" denen giysiler ve yatak odası takımı, konukların görüşüne açılır. Düğün, genellikle çarşamba günü başlar. Kelkit, Şiran ve Bayburt'ta davul-zurna çalınır. Torul, Merkez İlçe ve yakın köylerde buna kemençe de katılır. Düğüncüler, kız tarafınca davul-zurnayla karşılanır, cirit oynanarak köye girilir. Düğün evinde şerbet içildikten sonra, konuklar köy halkınca evlerde konuk edilir. Ertesi gün kızın babası düğüncülere yemek verir. İki tarafın hazırladığı çeyizler yazılır. Çeyiz yazana da bir çift çorap vermek gelenektir. Kızın çeyizi sandığa yerleştirildikten sonra akrabalarından biri sandığın üstüne oturur. Bahşiş verilmedikçe kalkmaz.

Kent merkezlerinde, çarşamba günü oğlan evince gelin hamamı düzenlenir. Bir kadın ev ev dolaşarak haber verir. Gelecekler toplandıktan sonra gelin de alınarak hamama gidilir. Gelin göbek taşına oturtulur; ilahiler, maniler ve türküler söylenir. Hamamdan faytonlarla dönülür, konuklar evlerine bırakılır.

Yine çarşamba akşamı, kız evinde kına gecesi yapılır. Tef-dümbelek çalınır, oynanır. Geline kına yakılırken "kına çerezi" dağıtılır, geceye katılanlara da kına yakılır. Kimi yerlerde güveye de kına gönderilir.

Düğün alayı, perşembe sabahı yola çıkar. Erkeklerden oluşan alaya, kız evindeki işlere katılmak için "yenge" denen birkaç da kadın katılır. Yengeler, güveyin yakınlarından seçilir. Gelin başka bir köyden alınacaksa, köye yaklaşıldığında durulur. Düğün alayının yolda olduğunu haber vermek amacıyla "Tilkici" denen bir haberci gönderilir. Tilkici, geleneklere göre, atla köye gider. Heybesinde kızartılmış bir tavuk vardır. Olabildiğince tez haber ulaştırmaya çalışır. Köyün gençlerine yakalanırsa, heybesi alınır. Tilkici cezalandırılır. Tilkici gelince kız evi hazırlıklarını tamamlar. Köyde cenaze, sayrı varsa çalgı çalınmaz, silah atılmaz. Bu, komşuların iznine bağlıdır. Yengeler ve güveyin yakın akrabaları kız evine konuk olur. Güvey, kız evine kesinlikle götürülmez. Çeyizin çıkmasından sonra, gelin ata bindirilir yola çıkılır. Bu sırada "gelin ağlatma havası" çalınır.

Oğlan evine gelindiğinde, gelin ve damadın başından çerez, para saçılır. Torul yöresinde gelinin kucağına bir çocuk verilir. O da, önceden hazırladığı armağanı çocuğa verir. Kelkit ve çevresindeyse kız evinden, oğlan evine şerbet gönderilir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Büyük bir bölümü boş inan niteliğindeki gelenekler, il merkezinde çözülmeye başladığı halde, kırsal kesimde sürmektedir. Çocuğu olmayanlar, yatırlara, hocalara başvurmakta, hekime de gitmektedirler.

Çocuğu olmayan kadın, bir hafta sıcak tuğla üstüne konan helvaya oturtulur ya da sıcak küle oturtulup, üstü yorganla örtülür. Bayburt yöresinde 3 gün kadının beline kara sakız yakısı vurulur.

Gebenin karnı yayvanlaşır, saçı, kaşı, kirpiği dökülür, yüzü çillenir, lekelenirse, çocuğun kız olacağına inanılır. Gebe, yörede "gümanlı" diye anılır. Çocuk ilk oynadığında, gebe kime ya da neye bakarsa, çocuğun ona benzeyeceğine inanılır.

Düşüğü önlemek için hocaya kilit kilitlettirilir. Ayı-günü belli olduğunda, kilit açtırılır. Kimi yörelerde de karın bağlatılır ya da tutkal içirilir. Doğumu kolaylaştırmak için, gebenin ağzına eritilmiş tereyağı dökülür.

Çocuğa ölmüşlerin adı konmaz. Ad konduktan sonra çocuk hastalanırsa, adın yaramadığı düşünülerek, değiştirilir. Çocuk yedi günlük olunca, annesiyle birlikte "yedilenir". Komşulara ve yakınlara yemek verilir. Kırkı dolmadan sokağa çıkarılmaz, kimi yerlerde mevlit okutulur. Çocuğu yaşamayan anneler, çocuğunu başka bir sütanneye emzirtirler. Kimi yerlerde de çocuk başka birinin kundağına sarılır.

Kırk basmasını önlemek için, yatağın ya da yastığın altına süpürge konur. Nazardan korunmak için de çocuğun alnına kara sürülür. Nazarı değdiğine inanılan kişinin giyiminden bir parça alınıp yakılır ve çocuğa koklattırılır.

Konuşmayan çocuklar cuma günü ahıra götürülür, ineğin yularına ya da ahırda mengüre (hayvanın bağlandığı yer) bağlanır, "hayvan isen mele, insan isen söyle" denir. Yastığının altına yılan kabuğu ve deve tüyü konur.

Çocuk bir yaşına geldiğinde saçı kesilir. Kesilen saç, terazinin bir kefesine konur. Öbür kefeye de (varlık durumuna göre) para konur. Kefeler aynı düzeye geldiğinde, saçlar alınır ve saklanır. Paralar da yoksullara dağıtılır.

Köylerde, sünnetçi geldiğinde muhtar, tellalla haber verir. Çocuk yıkanır, hazırlanır. Sünnetçiyle birlikte dolaşan köyün imamı ilahi okur. Ayrıca bir tören yapılmaz. Merkezlerdeyse sünnet düğünleri yaygındır.

ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Gümüşhane'de ölümle ilgili gelenekler, öbür yörelere göre başkalıklar gösterir. Ölen gençse, mezara bayrak biçiminde kırmızı ya da değişik renkte bezlerin asılması, yeni gelinse tabuta gelinliğin örtülmesi bunlar arasındadır. Ölünün giysileri yoksullara dağıtılır, hayrına armağanlar verilir.

Komşular birkaç gün sırayla ölü evine yemek götürür. Kimi yörelerde de ölünün yakınları çağrılır. 40. günde mevlit okutulur. Mevlitten sonra, köylerde genellikle yemek verilir, yoksullara para dağıtılır.

DİNSEL BAYRAMLAR VE GELENEKSEL ŞENLİKLER: Bayburt ve Şiran'da bayramın ilk günü, öğleden sonra cirit oynanır. Bayburt ve Kelkit köylerinde de manda güreşleri düzenlenir.

Sonbaharın ilk ayları yörede "koç ayı" olarak bilinir. Bu dönem, koyun ve keçilerin "eşleşme" ayıdır. Teke ve koçların sürüye katıldıkları gün şenlikler düzenlenir. Köy halkı en yeni giysilerini giyer, çobanlara armağanlar verilir. Şiran ve Kelkit'te bu şenlikler "koç katma günü" olarak adlandırılır.

Hıdrellez kutlamalarının da yöresel biçimleri vardır. Köylerde ortaklaşa yufka açılır, her eve dağıtılır. Genç kızlar ve delikanlılar yufkadan birer parça koparıp, kargalara atar. Karga, ekmeği hangi köye doğru götürürse, gençlerin o köyden evleneceğine inanılır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: İldeki gümüş ocaklarına bağlı olarak gelişen gümüş işlemeciliği, XIX. yy'da ocakların kapanmasından sonra, hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Dokumacılıksa, uzun yıllar kadınların başlıca uğraş alanlarından biri olmuştur. Çömlekçilik, Kale Bucağı ve Dölek köylerinin sürdürdüğü bir zanaat olarak varlığını korumaktadır.

DOKUMACILIK: Kelkit ve Bayburt yöresinde yaygındır. Yünün taranıp, bükülmesinden elde edilen iplik, küçük tezgahlarda kilim, cecim ve ihram olarak dokunur. Kilimlerdeki desenlerde daha çok at başı ve bitki motifi yaygındır. Elde örülen çoraplarda da aynı öğelere rastlanır, burun kısmıysa daha çok kara yündendir. Dizlik de denen "kalçın"sa, keçi kılından örülür.

Bayburt yöresinin başlıca kadın giyimini oluşturan ihramlar da eskiden evlerde

dokunurdu. "Tetikli zincir", "Bayburt Kordası", "Pirinç deni" gibi adlar verilen desenler ihramın haşiyesini (bordür) oluşturur. Yüzeyine "uçan kuşlar", küçük karelerden oluşan "kuşgözü", "sandal" gibi motifler işlenir. Zemin buğday sarısıdır. Bu yörede "şekeriboz" diye adlandırılır. İhramlar, giyenlerin azalması, dokunuşunun uzun zaman alması yüzünden oldukça azalmıştır. İldeki ihramların çoğu da Erzurum'dan getirtilmektedir *(Bak. Erzurum, İhram Dokumacılığı).*

ÇÖMLEKÇİLİK: Kale Bucağı, Dölek ve Kırıklı köylerinde yaygındır. Daha çok testi ve güveç yapılmaktadır, yer yer saksı yapımı da vardır.

Hazırlanan çamur, tahtadan büyücek bir masa ile, buna bitişik bir mile bağlı iki tabladan oluşan çarkta işlenir. Çark ayakla döndürülür ve çamura elle biçim verilir. Çömlekler birkaç gün güneşte kurutulur. Ak badana toprağı ile astar çekilir, sonra fırınlanır. Kale'de çömlekler, üçer-beşer tandırda fırınlanırken, Bayburt'ta tuğla ya da taştan yapılmış fırınlardan yararlanılır.

YEREL AV GEREÇLERİ: İlde küçük tezgâhlarda yapılan tüfek ve kovanlar başlıca av gereçlerini oluşturur. Tüfekler, tek kırma ve çift kırma olarak adlandırılır. Sürek avlarındaysa "beşli" ya da "dokuzlu" kullanılır. Adlar, tüfeklerin aldığı kurşun sayısından gelmektedir. Tek kırma bir, çift kırma iki mermi alır. Ayı ve domuz avında kovanlar, özel olarak hazırlanır. Kovanın içine çelik misketler yerleştirilir. Barut konduktan sonra kovanın ağzı kapatılır. Buna "domuz dolusu" denir.

MİMARLIK: Gümüşhane, Harşit Vadisi boyunca uzanan bahçeler, evler ve yamaçlara küme küme serpilmiş küçük mahallelerden oluşmaktadır. Vadinin genişlediği yerlerde evler yoğunlaşmaktadır. Eski Gümüşhane (Eski Şehir) Harşit Deresi'nin sol yamacına amfiteatr biçiminde kurulmuştu. Yeni Gümüşhane, su boyunca uzanan mahallelerden oluşmaktadır.Evlerin en eskisi yaklaşık 100 yıllıktır. Bunlar varsılların büyük bahçeler içinde yapılmış 3-4 katlı konak biçimi konutlarıdır. Sayıları çok azalan bu yapıların küçük ölçekte örneklerine de rastlanabilmektedir.

Yöre mimarisini etkileyen önemli öğelerden biri iklimdir. Kışın soğuk ve yağışlı olması yüzünden evler kalın duvarlı, kar tutmayacak biçimde dik ve eğimli çatılıdır. Çatı, sac, kiremit ya da hartama (1-2 cm kalınlığındaki ince tahtalardan oluşan bindirme tekniğindeki örtü biçimi) örtülüdür. Çatı çevresi ahşap saçaklıdır.

Kent kayalık bir alana kurulduğundan ana yapı gereci kolayca sağlanabilen taştır. Ayrıca kerpiç de çokça kullanılmaktadır. Ağaç hatıllarla desteklenen kerpiç duvarlar geçmişte çamurla sıvanmakta, üstüne suvak denilen ak toprakla badana yapılmaktaydı. Daha sonra çamur sıvanın üstüne kireç badana kullanılmıştır. Duvarların alt bölümü al toprakla badanalanarak, kirlenme önlenmeye çalışılmıştır. Güneye inildikçe (Bayburt, Şiran, Kelkit) kerpiç yapılar çoğalmakta, kuzeye doğru Karadeniz mimarisinin etkisi artmaktadır. Böylece Gümüşhane'de Karadeniz'le Doğu Anadolu'nun geleneksel mimarisinin karışımı gözlemlenebilmektedir.

Bayburt seccadesi

Öbür Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Gümüşhane'de de evdeki yaşamın gizliliği önemlidir. Bu nedenle konutlar sokağa kapalıdır. Konak tipi yapılar, çok büyük bahçeler içindedir. İki kanatlı büyük bir kapıdan küçük bir avluya girilmekte, daha küçük bir kapıdan uzun bir sofaya geçilmektedir. Sofanın yanlarında üçer oda ve karşıda büyük bir mutfak bulunmaktadır. İçerden korkuluklu ahşap basamaklarla ikinci, üçüncü katlara çıkılmaktadır. Her katta ocaklı, büyük mutfakların bulunuşu ilginçtir. Mutfakların ardında kiler vardır. Ocağın önünde uzun bir seki bulunur. En alt kat da (bodrum) kiler olarak kullanılır.

Odalar, büyük ve yüksek tavanlıdır. Taban ve tavan ahşaptır. Tavanlar yağlıboya ya da ahşap süslemelidir. Göbekli, geometrik ve bitki motifli tavan süslemeleri ağaç işçiliğinin güzel örnekleridir.

Odaların tümünde günlük gereksinimleri karşılayan öğeler bulunmaktadır. Duvarlar boyunca kapaksız dolaplar, çift kapılı, porselen tokmaklı yüklükler vardır. Yüklüğün yanında hamam işlevinde bir bölme bulunmaktadır. Ayrıca ikinci ve üçüncü

katlarda sofaya açılan hamamlar vardır. Kimi eski evlerde oda duvarları, ahşap oymalı nişlerle bezelidir. Odaları çevreleyen sekiler (sedir) sırma işlemeli kadife örtülüdür.

Pencereler kareye yakın dikdörtgen biçimli, bölmeli, demir parmaklıklıdır. Duvarların kalınlığı nedeniyle pencere içleri genişlemekte, burası süs öğesi olabilmektedir.

3-4 katlı konak biçimi evlerde, en üst katta yanlarda saçakaltı denilen odalar vardır. Bunlar, dıştan yapıya ilginç bir görünüş kazandırmaktadır. Bahçenin bir köşesinde birkaç hayvanın beslendiği ahır vardır.

Kentteki konak tipi geleneksel yapıların ilginç örnekleri arasında Vali Konağı, Kadirbeyoğlu Evi, Daltabanlar Evi, Akagün Evi, Ataçlar Evi sayılabilir.

Günümüzde yapılarının en özgünü Hükümet Konağı'dır. Ön yüzü kaplayan büyük basamakları ve arkaya doğru U biçimi planıyla görkemli bir yapıdır.

Gümüşhane'nin büyük bahçeler içindeki, dik çatılı, ak badanalı, saçakaltı odalı özgün evleri gün geçtikçe yok olmakta, yerlerini 3-4 katlı betonarme yapılar almaktadır.

Gümüşhane evleri, Daltaban Mahallesi

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Gümüşhane yöresel halk edebiyatı, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi özelliklerini taşır.

Sınırları içindeki gümüş madenlerinin zenginliği nedeniyle, tarihi boyunca oldukça önemli bir kent olan Gümüşhane'de kültürel süreklilik Osmanlı Devleti Dönemi'nde sağlanmıştır.

Bayburt ve Kelkit, yöre halk edebiyatının ana çizgilerini oluşturur. Yakın zamana değin Erzurum'a bağlı bir ilçe olan Bayburt, bu önemli kültür merkezinin etkilerini taşır. Erzurum ve Bayburt medreseleri, zamanın ünlü ve birbirini tamamlayıcı eğitim kurumlarıdır. Bu nedenle, hemen tümü Bayburt'tan yetişen halk ozanlarının yapıtlarında divan edebiyatı etkileri görülür.

Torul ve yöresinde ise, Karadeniz Bölgesi özellikleri belirgindir.

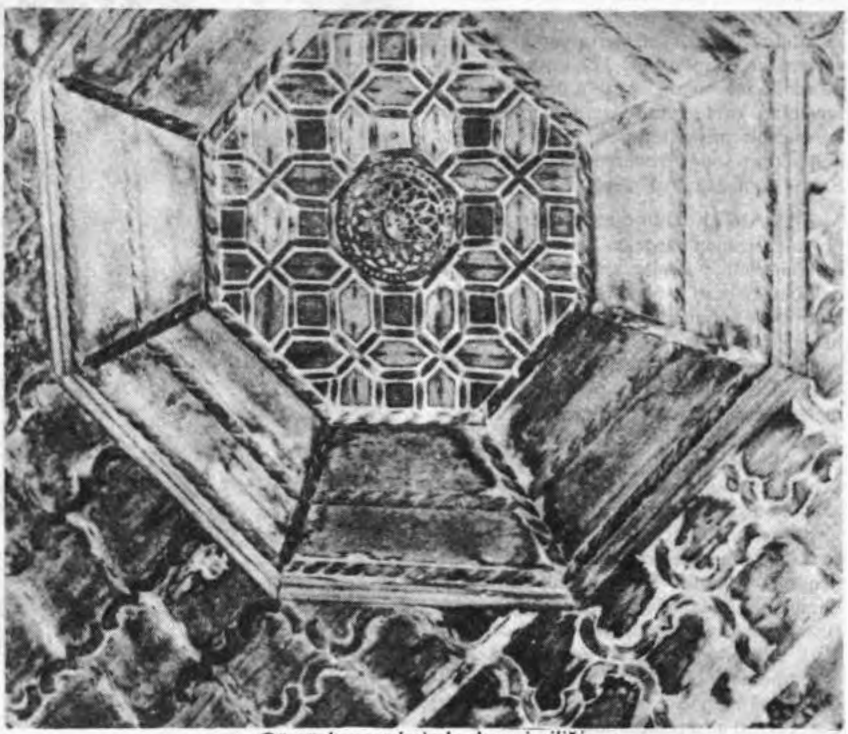
HALK ŞİİRİ VE OZANLARI: Yöreden yetişmiş halk ozanlarının tümü Bayburtlu' dur. Çoğu medrese öğrenimi görmüş, divan edebiyatının etkisinde kalmıştır. Şiirlerinde yaşadığı dönemin olaylarına duyarlı bir yaklaşımla yer veren Bayburtlu Zihni, XIX. yy'ın en ünlü halk ozanlarındandır. Büyük İrşadi, Celâli Baba, Küçük İrşadi, Süleyman Ruhi, Âşık Hicrani Bayburt'tan yetişmiş halk ozanlarının en tanınanlarıdır.

Bayburtlu Zihni (1799-1859): XIX. yy'ın en seçkin halk ozanlarından sayılan Zihni, Bayburt'ta doğmuştur. Medrese öğrenimi görmüş, çeşitli devlet görevleriyle birçok yer gezmiştir.

Şiirlerinde vatan sevgisi ve özlemini, Rus istilasıyla gelen acıları içtenlikli bir dille yansıtmıştır.

"Sergüzeştnâme-i Zihnî" adlı mesnevisi başarılı sayılmamıştır. Kaside, gazel, naat ve tahmislerden oluşan bir divanı vardır.

Tarihi konulara yer verdiği, basılmamış "Hikâye-i Garibe" adlı bir yapıtı olduğu bilinmektedir. Yergi ve taşlamaları da vardır. Ancak vatan sevgisi ve istila acılarını yansıttığı şiirleriyle tanınmıştır. Bunların en ünlüsü Ruslar'ın Bayburt'u işgal etmeleri üzerine yazdığı koşmadır.

Gümüşhane evlerinde ahşap işçiliği

KOŞMA

Vardım ki yurdumdan ayağ göçürmüş
Yavru gitmiş ıssız kalmış otağı
Camlar şikest olmuş meyler dökülmüş
Sâkiler meclisten çekmiş ayağı

Hangi bağda bulsam ben o maralı
Hangi yerde görsem çeşm-i gazâli
Avcılardan kaçmış ceylân misâli
Kaçmış dağdan dağa yoktur durağı

Lâleyi sümbülü gülü hâr almış
Zevk u şevk ehlini âh u zâr almış
Süleyman tahtını sanki mâr almış
Gama tebdil olmuş ülfetin çağı

ZİHNİ derd elinden her zaman ağlar
Vardım ki bağ ağlar bağıbân ağlar
Sümbüller perişan güller kan ağlar
Şeyda bülbül terk edeli bu bağı

Ozanın tanınmış yapıtlarından biri de

1829 Rus işgali sırasındaki ünlü Hart muharebelerini anlatan Hart Destanı'dır:

Bayburt'ta yerleşti oturdu küffar
Hart'ın ehvalinden oldu haberdar
Çekti taburları ol dilî bedkâr
Seyreyle hikmeti perverdigârı

Herkeslü camide namaz ederken
El kaldırıp Hakka niyaz ederken
Halikine niyâz gâh nâz ederken
Gördüler ki Hart'a doldu küffârı
...
Hacı Osman Efendi evliyaların
Ser defteri oldu Şühedâların
Cümle eşin dostun akrabaların
Şefaatçısıdır şüpheden arı

Şehit olmak idi mutlak meramı
Düşmedi dilinden Tanrı'nın namı
Çıkmadı ağzından dünya kelâmı
Şehit oluncaya dek gör bu esrarı
...

Bayburtlu Büyük İrşâdi (1803-1873): Bayburt'un Oruçbeyli Köyü'ndendir. Döneminde önemli sayılan[4] Bayburt Yakutiye Medresesi'nde öğrenim görmüştür.

Tasavvufa yönelmiş, bu doğrultuda **Ahmediye** ve **Mevlit** adlı iki yapıt oluşturmuştur. **Kısas-ül Enbiyâ** adlı bir yapıtı daha vardır; ama bunu torunu Küçük İrşâdi tamamlamıştır. Küçük İrşâdi'nin belirttiğine göre el yazması bir divanı göç sırasında yitmiştir.

Dili oldukça süslüdür. Vavuk Dağı'nda tutulduğu bir fırtına için yazdığı aşağıdaki koşması, ozanın dil özelliklerini belirgin biçimde yansıtır.

KOŞMA

Şikâyetim vardır çarh-ı felekten
Bilmem bize neden mezak edildi
Yazın bad-ı sabâ vermedi bize
Kışın zemheride sazak edildi

Hiç mi gelmem ben feleğin yadına
Sikke girmez borçlu kulun koynuna
Beni davul etti taktı boynuna
Şimşir tokmak ile tak tak edildi.

Gördü ki İRŞÂDİ hail olmamış
Gayrı işkenceye kail olmamış
Bu fani dünyaya mail olmamış
Kaf dağın ezmeye tokmak edildi

Celâli Baba (1850-1915): Bayburt'un Tahsini (Ozansu) Köyü'ndendir. Asıl adı Ahmet'tir. Yoksul bir ailenin çocuğudur. Yörede ün salmış Hacı Hoca adlı bir müderrisin öğrencisi olmuş, onun etkisiyle küçük yaşta şiir söylemeye başlamıştır.

Celâli, tüm şiirlerini doğaçtan söylemiş, yaşadığı dönemin olaylarını, gerçekleri doğal bir duyarlıkla işlemiştir. Şiirlerinde köy yaşamını ve insanını dile getirmiştir.

Tasavvufa da ilgi duymuş ve bu konuda destanlar yazmıştır. Erzurum, Erzincan dolaylarını gezmiş, Narmanlı Sümmani ile dostluk kurmuştur. Sümmani ile atışmaları ünlüdür.

Yörede benimsenmiş ve sevilmiş olan Celâli'nin şiir söylemeye başlaması, halk arasında bir söylenceye de konu olmuştur. Küçükken koyunlarını otlatmak için dağa çıkar ve bir ağacın altında uyur, düşünde

Özgün Gümüşhane evi

koluna erenlerce altın bir bilezik takılır. Uyandığında çılgınlık belirtileri gösterir ve gün ortasında koyunları köye götürür. Durumunu görenler hemen köyün hocasını çağırır. Celâli hocaya ilk şiirini söyler:

Bir peri aşkından divâne oldum
Çağladı gözyaşım akıyor hocam
Erenler şahından bir name aldım
Dilim ezber etmiş okuyor hocam

Pîr destinden nûş eyledim bu âbı
Anda açılmıştı aşkın kitâbı
Yegân yegân sor ki verem cevabı
Bu gün gam kervanım kalkıyor hocam

Yaktı CELÂLİ'yi bu aşkın nârı
Sağ başta durmuştu kırkların pîri
İçlerinde gördüm Horasan eri
Hû çekende canlar yakıyor hocam

Ozan doğa güzelliklerini de ustaca dile getirmektedir:

Karşı yatan ulu dağlar
Kar kusar bellerin senin
Yazın kışın belli olmaz
Sert eser yellerin senin

Suyun bir kumsaldan kaynar
İner düz ovayı boylar
Şarıl şarıl akar çağlar
Serindir suların senin

Çiğdemin menekşen kokar
Güzeller göğsüne takar
İçinde sunalar oynar
Derindir göllerin senin

Bayburtlu Süleyman Ruhi (1880-1951): Bayburt'un Gökçedere Köyü'ndendir. Asıl adı Süleyman'dır. Hafız Süleyman adıyla da tanınır. Nakşibendi Tarikatı'na girmiş, dinsel konulu şiirler yazmaya başlamıştır. Ruhi takma adını bu dönemde almıştır. Medrese öğrenimi görmüştür.

Ozanın şiirlerinde ana tema din ve dinsel konulardır. Yergileri de vardır. Özentiler içinde olup kendisiyle yabancılaşan ve başkalarını beğenmeyenler için yazdığı bir yergide şöyle der:

Anlamaz kalmadı oldu bostancı
Mektep görmeyenin ismi destancı
Büyük tüccar oldu koltukçu hancı
Böyle bir zamana erdim efendim

Âşık olan akı karadan seçer
Elbet dünya fani tez gelir geçer
Sefil mazlum olan pek kalır naçar
Hizmetkârdan ağa gördüm efendim

Ozanın ilahi aşk konulu şiirlerinden bir dörtlük de şöyledir:

Ruhi bir yar için eylerken ahı
Erdirdi murada Kaadir İlahi
Şükür keremine ey Şahlar Şahı
Aşkınan yanmayan seri neyleyim

Bayburtlu Küçük İrşâdi (1881-1958): Bayburt'un Oruçbeyli Köyü'ndendir. Büyük İrşâdi'nin torunudur. Ağlar Baba adıyla da tanınır. Mahalle Mektebi'nde öğrenim görmüş, Bayburt'un ikinci kez Rus işgaline uğraması üzerine İç Anadolu'ya geçmiş, daha sonra yine köyüne dönmüştür.

Şiirlerinde dinsel öğeler ağır basar. Yunus Emre ve Celâli Baba'nın etkisinde kalmıştır.

Sen buyurdun "Habbıl varit"
Tek bulayım Mevlam seni
Damar kemiklerim erit
Tek bulayım Mevlam seni

Keşti ile gezdim zaman
Yani bulam canda canan
Vücudumda kalmadı kan
Tek bulayım Mevlam seni

AĞLAR BABA düştü zâre
Musa gibi Cemâl göre
Vücudum eyle dört pâre
Tek bulayım Mevlam seni

Aşık Hicrani (1908-1970): Bayburt'un Çamlıkoz (Ahbunus) Köyü'ndendir. Bayburt ve çevresini köy köy dolaşarak şiirlerini okumuş, yörede yaygın bir üne kavuşmuştur. Aşık gecelerine katılmış, çeşitli ozanlarla atışarak beğeni kazanmıştır.

Şiirlerinde dinsel konulara yer vermiş, yalın bir dille çalıp söylemiştir. Şiirlerinden bir örnek:

Ne beklersin bahtı kara
Gel gidelim yara bülbül
Sen de benim gibi yardan
Düştün mü biçare bülbül

Ben bu nara yanacağım
Pervaneyim döneceğim
Biraz seni göreceğim
Şimdi değil sonra bülbül
.....
HİCRANİ'yim naz içinde
Damarlarım köz içinde
Bu altı ay yaz içinde
Kondun mu gülzara bülbül

MANİLER: Yöre manileri sevda, ayrılık ve doğa güzellikleri üstünedir.

Mani söyleme geleneği günümüzde de canlılığını korumaktadır. Düğünlerde, çeşme başlarında, tandır başlarında bir araya gelen yöre insanı "Sançma" adı verilen niyet manileri söyler, manilerle atışır.

Yöre manilerine, Bayburt'un zengin dağarcığından derlenmiş birkaç örnek:

Camilerden "Hu" gelir
Lüleelerden su gelir
Sen orada ben burda
Elimizden ne gelir

Caminin havlusuyam
İçinin selvisiyem
Eller ne derse desin
Ben yarin delisiyem

Dağlar dolu tavuşan
Yol vermez ki savuşam
Acep bir gün olur mu
Ben yarime kavuşam

Karşıda kuş oturur
Kuş kuşa yem götürür
Bıldırki şen gönlümde
Bu yıl baykuş oturur

Mektup yazdım kış idi
Kalemim gümüş idi
Daha çok yazacaktım
Parmaklarım üşüdi

Ufak iğne poladı
Dölbendim kim doladı
Yarı geceden sonra
Gönlüm yarı aradı

Asmadan salıncağım
Çıkıp sallanacağım
Görmüşüm rüyasını
Yardan ayrılacağım

Köroğlu'nun Kamber Kolu

Bayburt Beyi'nin yedi oğlu, bir kızı vardır. Oğullarına yedi yerde beylik vermiştir. Kızı Şemsinur ise yaşantısından hoşnut değildir. Kendini kalede bir tutsak gibi görmekte, Bayburt'un güneyindeki Gülşen Bağları'nın da kendisine verilmesini istemektedir. Günün birinde dileğini babasına açar, babası önce direnirse de sonra dileğini yerine getirir. Bağı onartır, güzel bir köşk yaptırır. Şemsinur da Bayburt'un en güzel kırk kızı ile bağa yerleşir.

Bayburt'ta Kamber adlı yoksul, kimsesiz bir genç yaşamaktadır. Günlerce aç kalan Kamber, bir gün birkaç yumurta çalar. Olayı duyan Bey, gencin açlıktan bu yola başvurduğu düşüncesiyle onu sürülerine çoban yapar.

Kamber, koyunlarını güderken bir gün dört yabancıyla karşılaşır. Söyleşirler, onlara ikramlarda bulunur. Yabancılar birer şehzadedir. Güzelliğini duydukları Şemsinur'la evlenebilmek için gelmişlerdir. Ama kız hiçbirinin yüzüne bile bakmamıştır. Onun güzelliğini anlata anlata bitirememektedirler. Kamber çok meraklanır, Şemsinur'u görmek ister ve çobanlığı bırakıp Gülşen Bağları'nın yolunu tutar. Bağa vardığında Şemsinur, kırk kızla bahçede eğlenmektedir ama arkası dönük olduğundan Kamber bir türlü yüzünü göremez. Kızlardan biri Kamber'i görmüştür. Yoksulluğuna bakarak, Şemsinur'dan, ona bir bağışta bulunmasını diler. Şemsinur bir avuç altın gönderir, ama Kamber almaz. Tek dileğinin Bey Kızı'nın yüzünü görmek olduğunu söyler. Altınları getiren kız, Şemsinur'dan çekinerek Kamber'in dileğini iletmez, sadece altınları almadığını söyler. Bu kez daha çok altın gönderen Şemsinur, oğlanın yine almadığını öğrenince kızar ve nedenini sorar. Altını götüren Nazlı adlı kız, bu kez Kamber'in dileğini açıklar. Şemsinur, önce çok öfkelenirse de sonra merakından Kamber'le görüşmeye razı olur. Karşılaşınca Kamber'e dileğini sorar. O da, "dileğim yüzünü görmektir" der. Altınları neden almadığı sorusuna ise, "Altın gelip geçicidir. Oysa devlet kapısında alacağım bir görev yaşamımın sonuna dek beni geçindirir" yanıtını verir. Şemsinur, bir mektup vererek bunu babasına götürürse dileğinin gerçekleşeceğini anlatır. Kızmıştır, mektubunda "getirenin, boynu vurulsun" yazmıştır. Nazlı Kız bunu bildiğinden yola çıkan Kamber'i durdurur, Şemsinur'un yazısına benzeterek yeni bir mektup yazar. Bunda Kamber'in Gülşen Bağları'na bağbancı olması istenmektedir.

Mektubu alan Bey, arkasına dileği uygun gördüğünü yazar. Kamber, Gülşen Bağları'na dönüp de mektubu gösterince, Şemsinur şaşırır, olanları Tanrı'nın bir hikmeti sayarak onu işe başlatır.

Aradan iki yıl geçer. Kamber Şemsinur'un sevdasından deliye dönmüştür. Bir gün bir ağaç altında çalıp söylemektedir. Şemsinur yanına gelir, sorar soruşturur Kamber'in sevdasını öğrenir. O da Kamber'i sevmektedir. İki genç bir an önce birbirine kavuşmak istemektedirler; ama Şemsinur'u düşündüren bir konu vardır. Kaçsalar uygunsuz düşecek, Kamber elçi göndertip kendisini istetse babası vermeyecektir. Halası Adalet Hanımı aracı koymayı düşünür, bir mektup yazarak Kamber'le gönderir.

Adalet Hanım Kamber'e çok iyi davranır. Onu oğlu gibi tanıtıp Şemsinur'u istemeyi kararlaştırır. Çok uzun bir süre görüşmemişlerdir. Bey kardeşiyle karşılaşınca şaşırır, oğlu olduğunu bilmemektedir. Adalet Hanım: "Ah kardeşim beni öyle unutmuşsun ki oğlumu bile bilmiyorsun" deyince, Şemsinur'u Kamber'e vermeye razı olur. Kamber'le Şemsinur görkemli bir düğünle evlenir ve Bayburt'a yerleşirler.

Günün birinde kırk kız gelip Kamber'den, Şemsinur'un da kendileriyle kıra gelmesi için izin ister. Kamber izin verir. Onlar kırdayken Yek Atlı Başı denen haramibaşı, adı sanı tüm İran'ı tutmuş kırk haramisiyle kızları kaçırır ve İsfahan'daki Selvihan Bağları'na götürür. Şemsinur, haramibaşına kendilerine kırk gün izin vermesini, sonra her isteğini yapacaklarını söyler. Haramibaşı kabul eder, kızların kırk gün konuk edilmelerini buyurur.

Kamber karısı dönmeyince aramaya çıkar, hiçbir yerde izlerine rastlayamaz. Meraktan çılgına döner. Dağlarda dolaşırken yaşlı bir adama rastlar. Adam Şemsinur'un ve kızların yerini bildirir ve meraklanmamasını söyler. "Seni yanına göndereceğim koçyiğit, hem onları kurtaracak hem de İsfahan'ın altını üstüne getireceksin" der.

Ertesi sabah Bey'in tarlasında buluşurlar. Adam Kamber'e cılız bir at seçer. Kamber şaşırır, ama denileni yapar. At sihirlidir. Yaşlı adam atın kulağına "Tez bu yiğidi Koçyiğit Köroğlu'na eriştiresin" der ve ortadan yiter. At Kamber'i dağdan taştan aşırır, tepelerden uçurur, Köroğlu'nun yanına ulaştırır.

Kamber, derdini anlatınca Köroğlu çok öfkelenir, Demircioğlu'yla Ceyhun Arap'ı Kamber'in yanına katarak, İran Şahı'na verilmek üzere bir mektup gönderir. Üç yiğit İran Şahı'na varıp mektubu verir. Mektupta Şemsinur sağ salim kocasına teslim edilmezse İsfahan'da taş taş üstünde bırakılmayacağı yazılıdır. Şah okuyunca, hemen haramibaşını çağırtır. Haramibaşı huzura gelir gelmez, Ceyhun Arap bir kılıç darbesiyle başını uçurur. Bu arada Köroğlu da keleşleriyle, kenti yakıp yıkmaktadır. Ceyhun Arap koşarak durumu anlatır ve boşuna kan dökülmesini önler.

Köroğlu Şah'la konuşur, onun olumlu tutumu karşısında yumuşar. Kamber'le, Selvihan Bağları'na giderek Şemsinur'u ve kızları kurtarır, Bayburt Beyi'ne teslim eder. Bayburt Beyi sevincinden ne yapacağını şaşırmıştır. Köroğlu ve yarenlerini armağana boğar.

Şemsinur'la Kamber kavuşmuşlardır ama bir dilekleri daha vardır.

Bundan böyle Köroğlu'yla birlikte Çamlıbel'de yaşamak, Adalet Hanımı da birlikte götürmek istemektedirler. Bey kabul eder, paha biçilmez armağanlarla onları uğurlar.

Kamber'i kardeş sayan Köroğlu, Çamlıbel'e vardıklarında onları görkemli bir düğünle yeniden evlendirir. Kamber'le Şemsinur çoluğa çocuğa karışır, mutlu bir yaşam sürerler.

Bamsı Beyrek Masalı
(Bey Böyrek)

Günlerden bir gün Oğuz Hanı Bayındır Bey, İç ve Dış Oğuz Beyleri'ni söyleşmek için yanına çağırır. Beylerden yalnız Bay Büre'nin çocuğu yoktur. Toplantıda üzüntüsünü dile getirir ve Beylerden, kendisine de bir oğul vermesi için Tanrı'ya yakarmalarını ister. Bican Bey de bir kızı olmasını istemektedir.

— Beyler Ulu Tanrı bana bir kız verecek olursa, sizler tanık olun benim kızım Bay Büre'nin oğluna beşik kertme yavuklu olsun, der.

Beyler yakarır, bir süre sonra Bay Büre'nin bir oğlu, Bican Bey'in de bir kızı olur.

Bay Büre bezirgânlarını çağırır ve şöyle der:

— Bre bezirgânlar, Yüce Tanrı bana bir oğul verdi. Varın Rumeli'ne, oğlum için görülmedik armağanlar getirin.

Bezirgânlar yola çıkar ve zorlu bir yolculuktan sonra İstanbul'a varırlar. Bay Büre'nin oğlu için denizden çıkan bir aygırın kıyıdaki kısrağı aşmasından doğmuş soylu bir boz aygır, ak tozlu sert bir yay, altı dilimli bir gürz seçer, daha pek çok değerli armağanla dönüş yolunu tutarlar.

Bu arada Bay Büre'nin oğlu on beş yaşına girer. Yiğitliği ve güzelliğiyle ülkede ün salmıştır. O zamanki törelere göre baş kesip kan dökmedikçe erkek çocuğa ad konmadığından, henüz adı yoktur. Bir gün ava çıkar, Emrehorbaşı onu karşılar, konuk eder. Bu sırada İstanbul'dan dönen bezirgânlar da Karadervent ağzında konaklamaktadır. Avnik Kalesi casusları bunu düşmana bildirir ve düşman baskın verir. Kaçan bezirgânlardan biri Bey oğlunu görür ve ondan yardım ister. Bey oğlu atına atlar ve yiğitleri ile varıp bezirgânları kurtarır, mallarını geri alır. Bezirgânlar bir armağan sunmak istediklerinde, o, atı, yayı ve gürzü ister. Bezirgânbaşı duraksayınca Bey oğlu sorar:

— Bre bezirgânlar, çok mu istedim de susarsınız?

— Çok değildir ama bunları, Beyimizin oğluna ta ıraktan getirmiştik, derler.

Bey oğlu sorar:

— Beyinizin oğlu kimdir?

— Bay Büre'nin oğludur, yanıtını alınca armağanların kendisi için getirildiğini anlar ve atını sürer. Bezirgânlar şaşırır ama onu durduramazlar.

Bay Büre bezirgânların gelişi onuruna hazırlıklar yapar, oğlunu da sağ yanına alıp onları karşılar. Bezirgânlar Bey oğlunu görünce Bay Büre'den önce onun eteklerine kapanırlar. Bay Büre öfkeyle haykırır:

— Bre bezirgânlar, ata dururken oğlun mu eteği öpülür?

Bezirgânlar başlarından geçeni anlatınca Bay Büre tüm Oğuz Beyleri'ni toplar ve oğluna ad konmasını ister. Bu görev Dede Korkut'a verilir. Dede Korkut gence, Boz Aygırlı Bamsı Beyrek adını koyar, şenlikler düzenlenir.

Şenlikler sürerken Bamsı Beyrek Ala Dağ'a ava çıkar. Birden Oğuz üstüne bir geyik sürüsü gelir. Birinin ardına düşen Bamsı Beyrek, al bir otağ görür. Geyik otağa doğru kaçmaktadır. Otağ Bican Bey'in kızı Banıçiçek'indir. Banıçiçek gelen yabancıyı görür ve sınamak için geyikten pay ister. Bamsı Beyrek tümünü verir, karşılığında otağ sahibinin adını öğrenmek ister. Banıçiçek de yiğidin kimliğini merak etmiştir. Onun beşik kertme nişanlısı olduğunu öğrenince görmek ister ve otağa alır. Önce kimliğini açıklamaz ve kendini Banıçiçek'in hizmetkârı olarak tanıtır. At sürmede, ok atmada ve güreşte kendisiyle yarışıp da kazanırsa Banıçiçek'i görebileceğini söyler. Bamsı Beyrek kabul eder ve tüm yarışmaları kazanır. Kız da kimliğini açıklar. Beyrek kızın parmağına bir altın yüzük takar ve babasına durumu bildirmek için yola çıkar. Baba oğlunun anlattıklarını dinleyince:

— Ay oğlum, Banıçiçek'in bir deli kardeşi vardır. Adına Deli Karçar derler. Bacısını isteyeni öldürür. Yüce Oğuz Beyleri'ni toplayalım da akıl danışalım, der.

Oğuz Beyleri düşünür, taşınır, Karçar'a Dede Korkut'u göndermeyi uygun görürler.

Deli Karçar, Dede Korkut'un geliş nedenini anlayınca, onu kovalar, yakaladığı yerde kılıçla vurmaya kalkışır. Dede Korkut:

— Vurursan elin kurusun, der ve Karçar'ın eli havada kalır.

Karçar aman dilemeye başlar, üç kez bacısını vereceğine and içince, Dede Korkut dua eder, eli düzelir. Deli Karçar bacısını vermeye and içmiştir ama, bin dişi görmemiş deve, bin kısrak aşmamış aygır, bin koyun görmemiş koç, bin kuyruksuz kulaksız köpek, bin de iri pire istemektedir. Bunları tamamı tamamına getirmezse bacısını vermeyecek ve Dede Korkut'u da öldürecektir.

Dede Korkut Oğuzeli'ne varır ve durumu anlatır. Karçar'ın istekleri hazırlanır ve Dede Korkut'la gönderilir. Düğün hazırlıklarına başlanır.

Törelere göre evlenecek yiğit bir ok atar ve ok nereye düşerse gerdek çadırı oraya kurulur. Beyrek de okunun düştüğü yere çadırını kurar, yiğitleriyle söyleşiye dalar. Bunu gören casuslar Bayburt Beyi'ne haber salar. Bayburt Beyi de Banıçiçek'i almak istemiş ama vermemişlerdir. Bunun için yedi yüz askerle baskın verip Beyrek ve otuz dokuz yiğidini tutsak alır.

Beyrek yıtmiştir. Kendisinden on altı yıl haber alınamaz. Oğuzeli yas içindedir. Sonunda Deli Karçar, Bayındır Han'a varır, Beyrek'in ölü ya da diri olduğunu bildireni ödüllendireceğini söyler. Diri olduğunu bildirene altın, ölü olduğunu bildirene Banıçiçek'i verecektir. Bunu duyan Yalancıoğlu Yalancuk, bir hile düşünür. Beyrek'in daha önce kendisine armağan ettiği bir gömleği kana bulayarak getirir ve onun ölü olduğunun kanıtı olarak sunar. Yalancıoğlu Yalancuk'la Banıçiçek'in düğün hazırlıkları başlar.

Bamsı Beyrek bir gün kalenin burçlarına çıkar, aşağıdaki bezirgânlara ailesinden, Banıçiçek'ten haber sorar. Duygularını öyle içli bir dille anlatır ki, ona gönlünü kaptırmış olan Kale Beyi'nin kızı, daha sonra gelip kendisini de götürmek koşuluyla Beyrek'i kurtarır. Kalenin altında Boz Aygır, sahibini beklemektedir. Beyrek atına atlayıp yurdunun yolunu tutar. Yolda karşılaştığı çobanlardan olup biteni öğrenen Beyrek düğüne gitmekte olan bir ozanın kopuzunu alır, onun giysileriyle düğüne gider.

Damadın da katıldığı ok atma yarışlarında hepsini alt eder. Bey dilediğince eğlenmesine izin verir, isteklerine engel olunmamasını buyurur. Beyrek kadınların yanına varır. Gelin olacak kızın kendi kopuzu eşliğinde oynamasını ister. Kadınlar nasılsa tanımaz düşüncesiyle gelinmiş gibi ortaya çıkar ama Beyrek hepsinin ayıbını yüzüne vuracak dizeler söyler. Sonunda Banıçiçek gelir, Beyrek'i tanır. Orada bulunanlar Beylere muştuyu vermek için koşuşurlar. Banıçiçek de Bay Büre'ye koşar. Bay Büre'nin üzüntüsünden gözleri görmez olmuştur. Banıçiçek'e:

— Serçe parmağını kanatıp getirin. Gözüme sürdüğümde açılırsa oğlumdur, der.

Dediği yapılır, gözleri açılır. Beyrek, Yalancuk'tan yaptıklarının hesabını sorar ve onu öldürmek ister ama aman dileyerek eteğine kapandığını görünce bağışlar.

Sıra Bayburt Kalesi'ndeki yiğitlerin kurtarılmasına gelmiştir. Oğuz Beyleri toplanıp kaleyi basar, altını üstüne getirirler. Kale Beyi'nin kızını da yanına katan Beyrek, döndükten sonra hazırlıklarını tamamlar ve Banıçiçek'le evlenir. Kendi kızkardeşlerini ve boyun en güzel kızlarını da yiğitlerine verir, kırk otağ kurulur, düğün dernek yapılır.

Gümüşhane dolaylarından derlenen manilerde de konu yine sevdalar ve ayrılıklardır. Birkaç Gümüşhane manisi:

Ak şalım mavi şalım
Dağları dolaşalım
Bu dağlar alçaklanmaz
Biz nasıl kavuşalım

Al çuha boydan artar
Hatem parmağı tartar
Yari güzel olanın
Günbegün ömrü artır

Arpalar hereklendi
Buğdaylar fereklendi
Üreğim pelit közü
Yel vurdu körüklendi

Al çuha oydurayım
Mor yaka koydurayım
O yar benim olmazsa
Ben kendim öldüreyim

SÖYLENCELER: En çok bilinenleri kentin adına ilişkin söylence, Dikmetaş Söylencesi'dir.

Anadolu'da çok geniş bir yayılım alanı olan kimi halk öyküleri ve masalları da yörede çeşitli söylence öğeleri katılarak anlatılmaktadır. Bunlardan en bilinenler, Bamsı Beyrek ve Köroğlu'nun Kamber Kolu'na ilişkin halk öyküleridir.

Bamsı Beyrek'in Pulur'un Saraycık Köyü'ndeki sarayında yaşadığı, Bayburt Kalesi'nde ünlü Boz Aygır'ın ayak izi.in bulunduğu ve Beyrek'in gömütünün Bayburt'a 4 km uzaklıktaki Duduzar Köyü'nde olduğu inancı yörede yaygındır.

Dede Korkut Masalları'nın en bilinenlerinden olan bu öykü, Anadolu'nun pek çok yerinde değişik biçimlerde anlatılır. Her yöre kendine özgü süslemelerle öyküye yeni boyutlar katar. Bamsı Beyrek masalı, Gümüşhane'de Bey Böyrek adıyla anlatılır. *(Bak. Bamsı Beyrek Masalı).*

Kentin Adına İlişkin Söylence: Kentin Gümüşhane adını alışı, çeşitli kaynaklarda yöredeki zengin gümüş madenleriyle açıklanmaktaysa da, halk arasında bu ad, şu söylenceye bağlanır:

Bir zamanlar yöre beyinin Gümüş adlı çok güzel bir kızı vardır. Kız öylesine güzeldir ki komşu beyler onunla evlenebilmek için yarışırlar. Oysa kız gönlünü yoksul bir delikanlıya kaptırmıştır. Delikanlı da onu sevmektedir.

Kızın babası, günün birinde adaylardan birini seçmesi için kızı zorlamaya başlar. Kız karşı çıkar başka birini sevdiğini söyler. Bey, önce çok öfkelenir başını vurdurtmaya kalkar. Öfkesi geçince kıyamaz onu eski kent dolaylarında yaptırdığı gümüş köşke kapatır. Kız ölünceye değin bu köşkte kalır, öldükten sonra burada bir kent kurulur. Adına Gümüş'ün yaşadığı yer anlamında Gümüşhane denir.

Dikmetaş Söylencesi: Bayburt-Çaykara Yolu üzerinde, Buğdaylı (Danzut) yolunun ağzında bir dikmetaş vardır. Yöre halkı buraya Düzükar Mevki adını verir. Buraya ilişkin şu söylence anlatılır:

Bir zamanlar bu dikme taşın yerinde bir ot yığını durmaktadır. O yıl zorlu bir kış geçiren yöre halkı, çok zor durumda kalır. Hayvanları bir bir ölmektedir. Besicilerden biri, ot sahibine gider ot ister. Adamın gözü besicinin kızındadır. "Kızını verirsen olur" der. Besici eve döner durumu kızına anlatır. Kız, babasının çok güç durumda olmasa böyle bir şey istemeyeceğini bildiğinden çaresiz razı olur ama içinden de:

Estir kaba yel estir
Bu gün dağlara destur
Gavurun yığınını
Sabahınan taş kestir,

diye ilenir.

O gece güçlü bir güney yeli karları eritir ve çevreyi otlar bürür. Ot sahibinin yığını da taş kesilir.

Taşa yakından bakıldığında ot yığınını andırması, yöre halkınca bu olayın kanıtı olarak yorumlanır.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Gümüşhane yerel ağzında çevre il ağızlarının etkileri görülür. Torul Karadeniz, Kelkit ve Bayburt yöresiyse Erzurum ağzı özelliklerini taşır. Merkez İlçe'de yerel ağız özelliklerinin gittikçe yittiği görülmektedir. Bayburt ağzınınsa geniş bir kullanım alanı vardır ve kimi özelliklerini günümüzde de korumaktadır.

Bayburt ağzı geniş ölçüde eski Anadolu Türkçesi'nin izlerini taşır. Bellibaşlı özellikleri şöyle sıralanabilir:

Bayburt yerel ağzında, bilinen ünlüler yanında bir de kapalı e ünlüsü vardır. Bu ẽhdişam, ẽhdiyaç, ẽhdiyar örneklerinde görüldüğü gibi e ile i arası bir sestir.

Bu ağızda uzun ünlü yoktur; kimi zaman ünsüz değişmeleri ve düzleşmeleri sonucu iki ünlü yan yana gelebilir. Bayburt yerel ağzındaki en önemli ünlü değişmeleri şöyledir:

a-e: G̃eder (kadar), ehrebe (akraba), g̃elb (kalp), hama (hemen),
i-ẽ: Ẽhdiyar (ihtiyar), ẽhdiyaç (ihtiyaç), hẽş (hiç),
ı-i: İrah (ırak), ıbrıh (ibrik),
i-ü: Üçün (için), getür (getir), delüh (delik),
ı-u: G̃arannuh (karanlık), baluh (balık), yalanuz (yalnız),
ö-ẽ: Ẽle (öyle), bẽle (böyle),
u-o: Dodah (dudak), yoharı (yukarı).

Bayburt ağzında sözcüklerin çoğunda ünlü uyumu yoktur. Baci, g̃ırmızi, dorg̃i, g̃orhi, çocuğı gibi.

Yerel ağızda bilinen ünsüzlere ek olarak h, k ünsüzleri vardır, g̃ bir arka damak ünsüzüdür. Damakla boğaz arasında oluşur, g̃aç g̃ırmızı, bas̃gun gibi.

h sesi hafif bir hırıltı ile oluşan bir arka damak ünsüzüdür, hoş, arhadaş, baluh gibi.

k sesi de gene bir arka damak ünsüzüdür ve sıkça kullanılır.

Ünsüz değişmelerinin en sık kullanılanları şunlardır:

b-m: mahana (bahane), kimin (gibi),
b-p/p-b: piçah (bıçak), büşür (pişir), mehtüb (mektup)..
k-h: yémeh (yemek), renh (renk), mehtüb (mektup),
ç-ş: geşlik (gençlik), g̃aç (kaç) hẽş (hiç).
g-g̃: irgen (iğren), degirmen (değirmen), meger (meğer).
k-g: kibi (gibi), köynek (gömlek), esgeriye (askeriye), gendi (kendi).
k-g̃: g̃arg̃a (karga), g̃ayıh (kayık), g̃ultar (kurtar), g̃ız (kız).
k-h: nohsan (noksan), ohu (oku), sanduh (sandık), irah (irak).
t-d: dipgi (tıpkı), daş (taş), dohtor (doktor).

Bu ağızda (az da olsa) r-l, m-n, m-l, n-l değişmeleri de görülür, tehral (tekrar), nüsübet (müsibet), lerdüven (merdiven), löbetçi (nöbetçi) gibi.

Kimi durumlarda sözcük başındaki ünsüzün düştüğü görülür, igit (yiğit), üz (yüz), üzük (yüzük) gibi. Bu, sözcük ortasında da olabilir. Tari (Tanrı), da (daha), ge (gel), bi (bir) gibi.

Ünlüyle başlayan kimi sözcüklerin başında bir ünsüz türer. Kimi zaman da iki ünlü arasında ünsüz türemesi olur. Hazıh (azık) ayile (aile) örneklerindeki gibi.

Birçok sözcükte ünsüz ikizleşmesi görülür, aşşaği (aşağı), yeddi (yedi) gibi.

Bayburt ağzının en belirgin özelliklerinden biri han (an), hen (en), hin (in) ekleridir. Bu ekler, sonuna eklendikleri adı yalın, i ve e haline sokabilir. Bunlardan birini alan adın, hangi duruma girdiği ve hangi anlamda kullanıldığı ancak tümcenin gelişinden anlaşılır. Örneğin:

"Neyinen gidip baciin göreceyük?", "Get anahan al, ge buriya", "Güldün anahan g̃usuruna" gibi.

Yöreden birkaç yerel sözcük:

Arustag̃ (Tavan), ağnağaz (değirmenden ilk çıkan kaba un), cablama (ağaç çit), gıvranga (el kantarı), cılbağa (zayıf çelimsiz çocuk), bılık (küçük), becit (acele), balım (oğul), bayahtan (demin, biraz önce), bedura (kova), dadah (çocuk maması), dırcuk (baldır), dehre (ufak balta), dag (şeker pancarı), lavlak (aptal), lepüstek (iyice inceltilmiş), massa (sığır sürmeye yarar ince sopa), medek (dişi dana), musmar (büyük çivi), moziga (doğurmadan sağılan inek), oraga (mısır koçanı), osgor (haraç), omo (yaltakçı, yağcı), pırnat (ekin demeti), poççuk (en geri, en son), pırçıtmak (feryat etmek, bağırmak), periktirmek (korkutup kaçırmak), sahöylük (ahır süpürgesi), saçma (tezek kırıntısı), sümek (bir tutam taranmış yün).

DEYİMLER: Yörede anlatımı zenginleştiren, dile özgünlük katan deyimler yaygındır. Sık kullanılan, yerel dil özellikleri belirgin birkaç deyim örneği:

"Ağız benim dehe mi cırvığ da derem sırvığ da", uyarılara aldırmadan kendi bildiği doğrultuda davrananlar için kullanılır.

"Argasına binmek", yüz vermek, aşırı sevmek anlamındadır.

Uygunsuz konuşan yersiz ve yakışıksız sözler eden için, "Ağız dehel lor gudusu (gurası)" deyimi kullanılır.

Becerikli kişiler "At da yağuşur silah da" deyimiyle anlatılır.

"Bir avuç kertele geberir" deyimi, aç gözlü ve pinti kişileri tanımlar.

"Hatır için kavuk sallama", çıkarı peşinde koşarak herkese yaranmaya çalışma anlamındadır.

Durumuna uymayan işler ardında koşan, gösteriş yapanlar için, "Perçemini tarar gezer, gören de beg oğlu sanar" deyimi kullanılır.

"Kel kafalar fes, kirli ayaklar mes tanıdı" deyimi, aslını yadsıyıp böbürlenenler için söylenir.

"Yağa badurup çıkarma", rezil etme,

herkesin yanında ayıbını yüzüne vurma anlamındadır.

Sorunlar çözümlendi, rahata erildi anlamında "Yağmurlar yağdı, yarıklar tutuldu" deyimi kullanılır.

Konuşurken başkasına söz hakkı tanımayanlar "Zarğalıp söz etmek" deyimiyle anlatılır.

"Ele mangır, vela tangır" deyimiyse parasız pulsuz kalanlar için söylenir.

ATASÖZLERİ: Halkın dünya görüşü, deneyleri atasözlerinde yoğunlaşır:

"Almaduğun öküzün kuyruğunu tutma" atasözü, gerçekleştirilmeyecek bir iş için boş yere umut vermemek gerektiğini anlatır.

"Bi altının olana ğadder bi avuç toprağın olsun" atasözünde, yöre insanının toprağa verdiği değer somutlanmaktadır.

"Buğday verinice orak gıymetli olur" atasözü, kendine gereksinme duyulan nesnenin değerleneceğini anlatır. Öbür yörelerde "Aş taşınca kepçeye baha olmaz" ya da "Abanın kadri yağmurda bilinir" biçimlerinde kullanılır.

"Çingirekli teke kaybolmaz", her koşulda varlığını gösteren kişinin unutulmayacağını vurgular.

Soya çekimin önemi, "Çağalın eniği aslan olmaz" atasözüyle dile getirilir.

"Cahilnen sohbet edeceğen, ısırgannan tehret et" bilgisizliğin kötülüğünü anlatır. Öbür yörelerde "Cahilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yeğdir" biçiminde söylenir.

Kişinin isteklerine çalışarak ulaşabileceği : "Zehrenin ambarı sabahın ucundadır" atasözüyle dile getirilir.

"Oğullu baba ölmez" atasözü, soyun sürmesine verilen önemi vurgular.

Amaca ulaşmak için kötü kişilerle işbirliği yapmanın sonuçta zarar getireceği "Şeytannan ortak olan zehre eker saman biçer" atasözüyle anlatılır.

İşbirliğinin ve yardımlaşmanın önemi "Bi ğanadınnan guş uçmaz" atasözüyle anlatılır.

"Sırtı ğaşınan geçi, çobanın değneğine sürtünür", kişinin başına gelecekleri davranışlarının hazırladığını anlatır.

Yörede bencilliği belirtmede sıkça kullanılan "Herkes kendi Pavli'sine ağlar" atasözü acıklı bir olaydan kaynaklanmıştır. Atasözünün öyküsü şöyledir:

Bugün 40 Pavli diye bilinen maden ocağı bir gün çökmüş. Çalışan yüzlerce ameleden 40'ının adı Pavli imiş. Göçük başında "Ah Pavlim" diye ağlayanlar önce yanındakilerin de kendi dertlerine ortak olduğunu sanmışlar. Sonradan herkesin kendi Pavli'sine ağladığı anlaşılmış.

BİLMECELER: Yöre bilmecelerinde renkli bir doğa ve çevre tanımlaması görülür. Yapılan benzetmeler, zengin bir düş gücü ürünüdür.

Yöreden derlenmiş bilmecelere birkaç örnek:

Değirmi tepe
Dört yanı küpe
Altın ağırşak
Gümüş süpürge
(Gök-Yıldız-Ay-Gün)

Yol üstünde güğüm kaynar
(Karınca)

Uzun uzun urganlar
Ucunda demir hanlar
(Köy yolu ve köy)

Ta burda tapuş burda
Gün burda bulut burda
Ne yerde ne gökte
Zenbilnen kafeste
(Şeytan)

Dört kardeş bir kuyuya ok atar
(İnekten süt sağılışı)

Oynar oynar gücü yok
Dayak yer ama suçu yok
(Top)

ALKIŞLAR: Yöre insanı, iyi dileklerini şu alkışlarla dile getirir:

Allah biriyin (birini) bin ede
Abu Kevserden içesin
Alimlerle otura kahasan
Allah yoluhun (yolunu), izihin (izini) açığ ede
Allah saçıyın sayısı gadder ömür versin
Ak sakallı olasan
Allah seni Efendimizin şefaatinden mahrum ğoymiye
Ah vah demiyesen

KARGIŞLAR: Yörede sıkça kullanılan kargışlar, yöre halkının değer yargılarını da yansıtır. Bunlara birkaç örnek:

Allah'ın hışmına rasgelesen
Aleme farş olasan
Avrat nesip olamaya sehen
Avratsız kalasan
Ayahların kırıla da kud oturasan
Allah sehen bemurat tahtasına uzata
Allah kökiyin kese
Allah üziyin örte
Allah vücudun soğuta
Adın bata
Adın kara yerden gele
Adın sanın gaha

yörede sıkça kullanılan kargışlardandır.

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Gümüşhane yöresi halk müziği ve geleneksel oyunları bir yandan Karadeniz kıyı şeridi, öbür yandan Doğu Anadolu folklorunun etkisinde kalmıştır. Bu nedenle çeşitlilik gösterir. Halk müziğinde en ağır ve en yürük ezgiler bir aradadır. Bar ve horon, yaygın halk oyunlarıdır.

HALK MÜZİĞİ: Ezgi yapısı çok çeşitli olan Gümüşhane, aynı zamanda bir uzun hava bölgesidir. Türkü ve uzun havaları, dördüncü dereceden onuncu dereceye dek her perdeden başlayıp karar sesine varan ezgi yapısındadır.

Ezgilerin usulleri de çok ve çeşitlidir. 2,3,4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimleri yaygındır. 5,6,8 zamanlı birleşik usullerle, 10 zamanlı karma usullerin değişik örneklerine rastlanır. Gümüşhane yöresinde, Türk halk müziğinde çok az bulunan 21 zamanlı usule rastlamak da olanaklıdır.

Ezgi eşliğinde söylenen halk hikâyeleri, atışmalar, mani ve koşmalar yaygındır. Bu geleneksel deyişler, tüm canlılığını korumaktadır. Köroğlu, Yunus, Emrah, Hasta Hasan, Sümmani, Şenlik, Hatai, Pir Sultan, Nesimi, Dedemoğlu, Celâli, Zihni, Gümüşhane yöresinin benimsediği, deyişlerini çalıp söylediği halk ozanlarıdır. Dede Korkut Destanı'ndan Bey Böyrek'in Bayburt çeşitlemesi, yaygınlığını sürdürmektedir.

Yörenin Ünlü Türküleri: Yöreden derlenmiş, en çok bilinen türküler şunlardır: Bugün de Günlerden Cumadır, Zeytinlik Deresi, Bayburt Dağlarında Tabakam Kaldı, Köprünün Altı Diken, Hürünü Yavrum (Zil Havası), Et Pişirdim, Sallandım Girdim Bağa, Bayburdun İnce Yolu, Söyleyim Bayburdun Vasfı Halini, Geydim Çarıklarımı, Allı Gelin Girmiş Bara, Gel Çıkalım Tepelerden Tepeye, Karşı Dağlar Bizimdir, Gül Altında Gergef İşler Güzeller, Atımı Bağladım Ben Bir Kotana, Ey Gül Dalı, Al Çuha Mavi Çuha, Vardım ki Yurdundan Ayağ Göçürmüş, Güzel Vasfeyleyim Hallerin Senin, Dur Yerinde, Bu Babamın Evidir.

Kelkit yöresinde Emmioğlu Emmikızı diye bilinen Et Pişirdim türküsünün sözleri şöyledir:

Kız
Et pişirdim yağlı yağlı
Çifte atlar damda bağlı
Bin gidelim emmim oğlu
Emmim oğlu selvi boylu
Oğlan
Atımın çulu yoktur
Ayağında nalı yoktur
Yol gidecek halı yoktur
Ben gidemem emmim kızı
Kız
Al hırkamı çul ederim
Altınları nal ederim
Bir gecelik yem ederim
Gel gidelim emmim oğlu
Oğlan
Sabah olur tanyıldızı
Belli olur atın izi
Anan baban duyar bizi
Ben gidemem emmim kızı.

Ağıtlar: Yörede çok yaygın ağıtlardan biri, camışın (manda) öldürdüğü delikanlıya yakılmıştır. Öyküsü şöyledir: Hayvancılıkla geçinen bir ailenin oğlu camışlara bakar, yemlerini sularını verirmiş. Camışlar kavgaya tutuştuklarında bu delikanlıdan başkası ayıramazmış. Evlendiğinin ertesi günü hayvanları yemlemek için ahıra giren delikanlıya iki camış birden saldırmış, delikanlı bu saldırıdan kurtulamamış. Yörede, camışların damadı kıskanması olarak yorumlanan olaya yakılan ağıdın sözleri şöyledir:

Bu gün de günlerden cumadır cuma
Yunağa gidersen saçını yuma
Ben seni sevmişem ellere deme
Kara camış vurdu benim yarimi
Eğdi de boynuzunu döktü kanını

Halk Müziği Araçları: Tezeneli sazlardan divan, bağlama, çöğür ve cura çalınır. Kimi köylerde cura çalınırken tezene kullanılmaz. Yaylı sazlardan kemane ve kemençe, üflemeli sazlardan zurna ve mey ailesi yaygındır. Ana mey, orta mey, cura mey, meyin çeşitleridir. Kuzeydoğu köylerinde tulum zurna çalınır. Dilli ve dilsiz çoban kavalları, düdük kavalları da yörenin yaygın halk sazlarıdır. Davul, zilli tef (sallama tef), zilsiz tef, zil, yörenin vurmalı sazlarıdır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Gümüşhane ve yöresinde ayrıntılı folklor araştır-

ması yapılmamıştır. Derleme çalışmaları, Gümüşhane geleneksel oyunlarının iki ayrı bölgeden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Karadeniz kıyı şeridinin ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin etkisinde oluşan geleneksel oyunlar, bu nedenle çeşitlilik gösterir.

Geleneksel Halk Oyunları: Gümüşhane il merkezinde ve Torul'da Karadeniz kıyı şeridinin, Bayburt, Kelkit ve iç bölümlerde Erzurum halk oyunlarının etkisi görülür.

Barlar: Bayburt, Kelkit ilçelerinde ve ovalık bölgelerde oynanır. Veysel, Temir Ağa, Hançer, Hakkâri, Tamzara, Sekme, Daldalan, Sürütme, Kutluğ, Hanım, Sıksaray, Sarıkız, Koçarrı, Yusuf Zeliha ve Turnalar en yaygın oynanan barlardır. *(Geniş bilgi için Bak. Erzurum, Kültür, Geleneksel Halk Oyunları).*

Bunlardan kimilerinin türkü sözleri şöyledir:

Koçarrı Barı

Fındık serdim harmana koçarrı
Hep karıştı samana naninnim koçarrı
Tump (tümsek) üstünde beklerim koçarrı
Vay benim emeklerim koçarrı.

Temir Ağa

Kaleden kaleye şahin uçurdum
Ah ile vah ile ömrü geçirdim
Yara şeker ezdim şerbet içirdim
Can Temir Ağa, yan Temir Ağa
Bir ayak üstünde dön Temir Ağa

Kalenin kapısı demir değil mi
Demiri eriten kömür değil mi
Güzeli sarması ömür değil mi
Can Temir Ağa, yan Temir Ağa
Bir ayak üstünde dön Temir Ağa.

Sarı Kız Barı

Sarı kızın ayağında yemeni
Aman aman sarı kız

Yaz gelince çiğner çayır çimeni
Yandım aman sarı kız

Sarı kız dediğin bir ince kızdır
Babası bezirgân giydiği bezdir

Üsteleme: Bayburt'ta barın hızlı oynanan 2. ve 3. bölümlerine bu ad verilir.

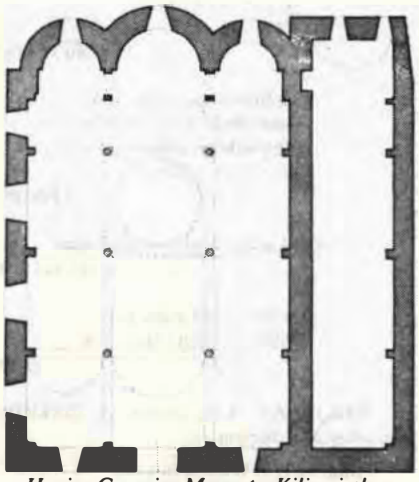
Horonlar: Gümüşhane ve yöresinde oynanan horonlar, ilçelere ve köylere göre değişiklik gösterir. Figürlerin kimi değişiktir. Horonlarda toplu bir sevincin, canlılığın yansıması sezilir *(Geniş bilgi için Bak. Giresun, Kültür, Geleneksel Halk Oyunları).*

Davul zurna eşliğinde oynanan horonların tümüne birden Zurna Horonu, Davul Zurna Horonu, Gayda gibi adlar verilir. Davul zurna horonuna yörede muhat ya da sekmeç denir. Bunlar belli bir ezgisi olmayan oyunlardır.

Dönderme: Bar ya da halaylarda ezginin değişik biçimde söylenmesine bu yörede Dönderme denir. Bar ya da halay oynayanlardan sesi güzel olan biri, türkünün ilk dizesini söyler. Öbür oyuncular bu dizenin son sözcüğüne ya da sözcüğün son hecesine katılır, aynı sözcüğü ya da heceyi birlikte yineler.

Solist: Atımı bağladım ben bir kotana yörü yörü der. Öbür oyuncular kotana sözcüğünün "na" hecesine katılır. Yörü yörü dedikten sonra yine başa dönerek:

Atımı bağladım ben bir kotana yörü yörü diyerek yinelerler.

Hagios Georgios Manastır Kilisesi planı

TARİHSEL YAPITLAR

Gümüşhane ve çevresi, tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim alanı olmuştur. Ancak arkeolojik araştırma ve kazılar bu dönemleri aydınlatıcı nitelikte değildir. Gümüşhane, Giresun ve Trabzon'u kapsayan bölge Hitit yazılı kaynaklarında, "Azzi-Hayaşa Ülkesi" adıyla geçmektedir (İÖ 1500).

Yörede İlk Tunç Çağ'dan çanak-çömlek parçalarına rastlanmıştır. Buluntular Bayburt çevresindeki (Yukarı Çoruh) höyüklerde yoğunlaşmaktadır. Bunların en önemlileri Söğütlü (Hindi) Köyü'nde Siptoros Höyüğü, Bayrampaşa (Hığnı) Köyü'nün batısındaki Evcikler Tepesi Höyüğü, Gökçedere (Pulur) Köyü'nde Pulur Höyüğü ve Balahor (Akşar) Höyüğü'dür. Ayrıca Şiran İlçesi'nde Karaköy ve Telme köyleri çevresinde de höyükler vardır. Bunlar birbirlerine yakın ve bir zincir oluşturacak biçimde dizilmiş küçük köy yerleşmeleridir. En büyük höyük Pulur Suyu kıyısında, Pulur Köyü ortasındadır. Burada Bizans-Roma, Frig, Hitit ve tarih öncesi dönemler izlenebilmektedir. Höyüğün en zengin katmanı İlk Tunç Çağ'a tarihlenmektedir. Buluntular arasında Karaz türü, içi dışı parlak al ya da kara renkli, kabartma çizgilerle bezeli kaplar ilginçtir. Ayrıca İlk Tunç Çağ'dan Orta Anadolu türü çanak-çömlekler de vardır. En önemli buluntular pişmiş topraktan büyük bir mühür ve sacayağı parçasıdır. İÖ 3000'lere, İlk Tunç Çağ'a tarihlenen ve "Çeç mührü" denilen buluntu, ekinleri damgalamak için kullanılmıştır. Astar boyalı, perdahlı mührün yüzünde uçları aşağıya dönük T biçiminde bir motif vardır. Bu iki buluntu dönemin yaşamına ilişkin önemli belgelerdir.

MERKEZ İLÇE: Yunan kaynaklarında "Zaha, Zanka", daha sonra Argyropolis, Canca, Eski Gümüşhane (Eskişehir) gibi adlarla bilinen kentin kuruluşuna ilişkin bilgiler kesin değildir. Kentin güneybatısında eski kentin kalıntıları bulunmaktadır. Yörede yaklaşık 35 kale kalıntısı vardır. Bunların Roma ya da Bizans dönemlerinde yapıldığı sanılmaktadır.

CANİCA (CANCA) KALESİ: Kaleye Vank Köyü'nden ya da Kale Deresi denilen vadiden gidilmektedir. Yunanlılar'ın "Palai Kastron" diye adlandırdıkları yapı, dağın yükseltisine uygun biçimde yapılmıştır. F.Cumont volkanik kayalar üstünde yükselen yapıyı dev bir şatoya benzetmektedir. Kale doğu-batı yönünde art arda üç bölümlüdür. Bu bölümler ayrıca yüksek bir duvarla desteklenmiştir. Kale içinde doğuda şapel ve gözcü kulesinin kalıntıları vardır. Dikdörtgen planlı şapelin üst örtüsü yıkılmıştır. Dışa taşkın yarım daire biçimindeki apsisinde ve duvarların iç yüzlerinde Hıristiyan azizlerinin freskleri vardır. Şapelin en geç XV. yy'da yapıldığı sanılmaktadır.

AKÇAKALE: Bağlarbaşı kesimindedir. Kale olarak anılırsa da kuzey dağlarının arasına sıkışmış, kare planlı küçük bir savunma yapısıdır. Köşeler yarım daire biçimindedir. Güneyde ayrıca bir destek duvarı vardır. Çok yıkıktır.

KOV KALESİ: Dağteke Köyü'ne giden yol üstündedir. Geçmişte çevresinde antik bir kent olduğu söylenmektedir. Düzgün bir planı olmayan kalenin sur duvarları köşeli, yuvarlak ve üçgen burçlarla desteklenmiştir. Duvarlar büyük ve düzgün taşlarla örülmüştür. Kapısı kuzeydoğudadır. Mazgallarla çevrili, dikdörtgen planlı iç mekân çok yıkıktır. Yüksek, engebeli bir tepeye yapılmış ilginç, güzel görünümlü bir kaledir.

KEÇİKALESİ: Kale Bucağı'na giden yol üstündedir. Kiepert'in haritasında Konâs olarak gösterilen yapıya, halk arasında Konânes ya da Koans da denilmektedir. Çok dik bir kayalığa yapılmıştır. Batı ve güneyden iki çıkış vardır. Güneyde dizi dizi duvar kalıntıları bulunmaktadır. Bunların kale eteğindeki yerleşmeyle ilişkili olduğu sanılmaktadır. Planı düzgün değildir. Sur duvarlarında burç işlevinde yuvarlak çıkıntılar vardır. Doğu ve batı yönünde yüksek ve güçlü kulelerle desteklenmiştir. Kalenin içinde dikdörtgen planlı, büyük beşik tonozla örtülü, penceresiz iki yapı bulunmaktadır. Bu yapıların kışla ya da zindan olduğu sanılmaktadır.

EDİRE (EDRE) KALESİ: Dörtkonak Köyü'ndedir. Kayalar üstünde yükselen ilginç görünüşlü bir yapıdır. Yol olmadığından kaleye ulaşılamamaktadır.

KODİL KALESİ: Dibekli Köyü'nün kuzeyinde dağlar arasındadır. İki dağ arasına açılmış girişin üstündeki yazıt yeri boştur. Kalenin yakınındaki kayalarda gözcü kuleleri, kale içinde düzgün tabanlı, duvarlarında nişler bulunan küçük bölmeler vardır. Yapının çevresinde taş basamaklar, yuvarlak bir yapı kalıntısı ve su deposu bulunmaktadır.

Burada değişik dönemlerden çanak-çömlekler, çini parçaları, cam gereçler, gözyaşı

şişeleri, ikonalar, sikkeler ve takılar bulunmuştur.

HUTURA HAGİOS GEORGİOS MANASTIR KİLİSESİ: Hutura Köyü'ne giden yolun sağında, tepe üstünde manastır kalıntısı ve kilise vardır. XIV. yy'ın ilk yarısında Trabzon Prensi Aleksios Komnenos yaptırmıştır. Kilise 1509'da keşiş Ananias, 1624'te Georgios Stratilatis'çe onarılmıştır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid döneminde onarıldığını gösteren yazıtı vardır. Yunan haçı planında, kubbeyle örtülü bir yapıdır. Apsis önüne yerleştirilen birer payeyle doğu-batı yönüne uzama gösterir. Haç kolları beşik tonoz örtülüdür. Ana ve yan yüzler yarım sütunçelerle üç bölüme ayrılmış, bu bölümlere yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Batı yönünde, ortada üstü kapalı sütunlu ana giriş vardır. Yapı, bitki (üzüm, kıvrık dal, palmiye), halat, ejder motifleriyle bezelidir. Pencere üstlerinde İsa'nın monogramları ve Hagios Georgios'un simgeleri işlenmiştir.

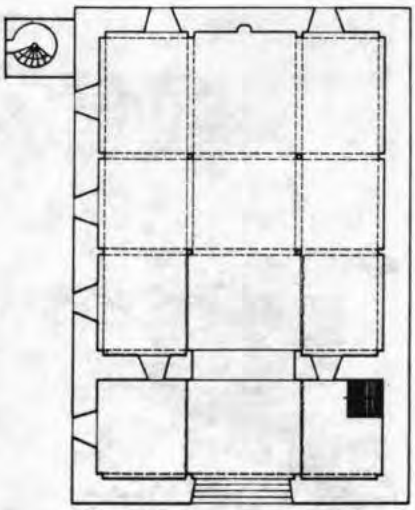
Yapının karşısındaki yamaçta 1832'de keşiş Serapheim'in yaptırdığı küçük bir kilise vardır.

PAVREZİ ŞAPELİ: Mescitli (Beşkilise) Köyü yakınında Pavrezi'dedir. Küçük boyutlarda, dikdörtgen planlı, tek nefli bir yapıdır. Apsisin beşik tonozunda 1405'te yapıldığını gösteren yazıtı vardır. İçten beşik tonoz, dıştan çift eğimli çatıyla örtülüdür. Yapı, iç duvarlarını süsleyen freskleriyle ünlüdür. Resimler al çerçeveli kare bölmeler biçimindedir. Bunlarda, meleklerin Meryem'e İsa'nın doğumunu müştulaması, İsa'nın doğuşu, havariler, İsa'nın çarmıha gerilişi, yas sahnesi ve kilise büyükleri canlandırılmıştır. Bunlar son dönem Bizans resminin başarılı örnekleridir. Gümüşhane ve çevresinde bu tür fresklerle süslü, küçük boyutlu, tek nefli, pek çok kilise bulunmaktadır. Yakın tarihte yapılmış bu yapılar arasında, Yeşildere (Haşara) Köyü'ndeki kilise, beş köşeli apsisiyle öbürlerinden ayrılmaktadır.

SÜLEYMANİYE CAMİSİ (ULU CAMİ): Eski Gümüşhane'de, Süleymaniye Mahallesi'ndedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı cami, onarımlar yüzünden özgünlüğünü yitirmiştir. Selçuklu geleneğini sürdüren dikdörtgen planlı yapı, mihrap önüne dikey uzanan üç neften oluşmaktadır. Kalın silindirik gövdeli minare sağlamdır. Petek bölümü güdük tutulmuştur. Geçmişte 6 ahşap direğin taşıdığı düz toprak dam değiştirilmiş, çatıyla örtülmüştür.

Camiye bitişik medrese günümüze ulaşmamıştır.

KÜÇÜK CAMİ: Ulu Cami'nin arkasında bahçeler içindedir. Yazıtsızdır. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. XII.yy başlarında Danişmendliler'in yöreye gelişlerinden sonra yapıldığı sanılmaktadır. Yıkıktır, kare planlı, tek kubbelidir. Kare plandan 8 köşeli kasnağa yuvarlak kemerli tromplarla geçilmektedir. Yaklaşık 10 m yüksekliğindeki kubbe küçük taşlarla örülmüştür. Kapı ve pencereler yuvarlak kemerlidir. Sivri kemerli mihrap, gri renkte taştan yapılmıştır. Mihrap nişinin yarısına yakın bölümü alem motifi, onun üstü 4 dizi mukarnas, daha üstü de çiçek ve iki dizi mukarnas süslemelidir. Ahşap işçiliğinin güzel örneklerinden sayılan minberin nerede olduğu bilinmemektedir.

Süleymaniye Camisi planı, Gümüşhane

Süleymaniye Camisi

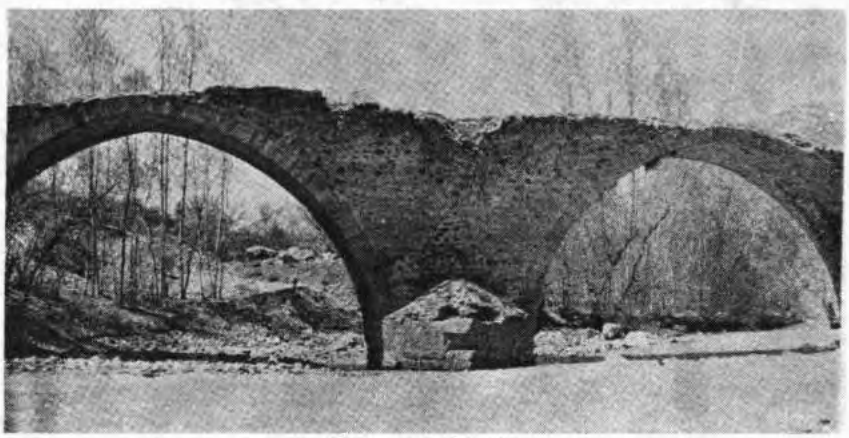
PİR AHMED TÜRBESİ: Gümüşhane-Erzurum yolu üstünde, Pir Ahmet Köyü'ndedir. 1550 tarihli yazıtı vardır. Kare planlı, iki katlı, taştan bir yapıdır. Alt katta mezar odası, beş basamakla çıkılan üst kattaysa namazgâh vardır. Yapı içten tromplu kubbe, dıştan piramit biçimi taş çatıyla örtülüdür. Yuvarlak kemerli, alçak bir kapısı ve çok küçük bir penceresi vardır.

BABA ÇAĞIRGAN TÜRBESİ: Tekke Köyü'nde, ana yol üstündedir. III. Murad'ın İran Seferi sırasında yapıldığı söylenmektedir. Ayrıca 1582 tarihli yazıtı vardır. Taştan, kare planlı bir yapıdır. İçten kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kubbe, dıştan piramit biçimi bir külahla gizlenmiştir. Batıda, sonradan eklenen dikdörtgen bir bölüm vardır.

ZİGANA KERVANSARAYI: Gümüşhane–Trabzon arasındaki Zigana Dağları bölgesindedir. Yapımında Antik Zigana Köprüsü'nün taşlarının kullanıldığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı yapı, 8 kalın payeyle üç nefe ayrılmıştır. Orta Nef daha geniştir. Payelerden ikisi ile desteklediklerisivri tonozlar ve yan duvarlar yer yer yıkılmıştır. Duvarlar düzgün, sarı taştan, beşik tonoz örtü, yassı tuğladandır. Yapı, Selçuklu sultan hanları planındadır. Ancak, tonoz örtünün yassı tuğladan yapılmış olması Osmanlı yapıtı olduğunu göstermektedir *(Uslu, s. 30)*.

Sobran ve Tekke köylerindeki dikdörtgen planlı, payeli, yan mekânlı kalıntıların da geçmişte kervansaray yapıları olduğu sanılmaktadır. Gümüşhane Orta Asya ve Mezopotamya'dan gelen ve Karadeniz'e ulaşan ticaret yoluyla, Selçuklu menzil yolunun üstündedir. Bu yüzden çevrede pek çok han vardır. Yalnızca adları bilinebilen bu yapılar şunlardır: Hakaksa, İmera, Krom, Aezaharea, Gulat, Gabratonan, Tırnakeli, Hocamezarı, Hortokop. Osmanlı Dönemi'nin en büyük ve önemli hanları da şunlardır: Sulu Han, Bülbül Han, Mırdıkoğlu Han, İsrailoğlu Han, Yeni Han. Bunlardan yalnızca Sulu Han'ın çevre duvarları ayaktadır.

PAŞA HAMAMI: Yapım tarihi bilinmemektedir. Yalın, küçük boyutlarda bir yapıdır. Toprak altında ve oldukça yıkık durumdadır. Kare mekân kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş, tromplarla sağlanmıştır. Tromplardan ikisi ve kapı yıkıktır.

Tohumoğlu Köprüsü

Yapıda taş ve tuğla kullanılmıştır.

Eski Gümüşhane'de adları bilinmeyen dört hamam kalıntısı da vardır. Bunlar klasik Osmanlı hamamları planında haç biçimi dört eyvanlı yapılardır. Çaput Hamamı yıkıktır ve ahır olarak kullanılmaktadır. Üç eyvanlı, iki köşe hücreli klasik Osmanlı hamamları planındadır.

TOHUMOĞLU KÖPRÜSÜ: Gümüşhane-Erzurum yolunda Tohumoğlu kesimindedir. Selçuklu Dönemi yapısı olduğu sanılmaktadır. İki gözlü, hafif sivri kemerli bir köprüdür. Küçük taşlardan yapılmıştır. Gözlerindeki küçük nişlerin çinilerle süslü olduğu söylenmektedir. Oldukça yıkıktır.

Çevrede ayrıca tek kemerli, kesme taştan Gümüşkaya (Kodilbahçe) Köprüsü, Kara Mustafa Paşa Deresi Köprüsü vardır.

Gümüşkaya (Kodilbahçe) Köprüsü

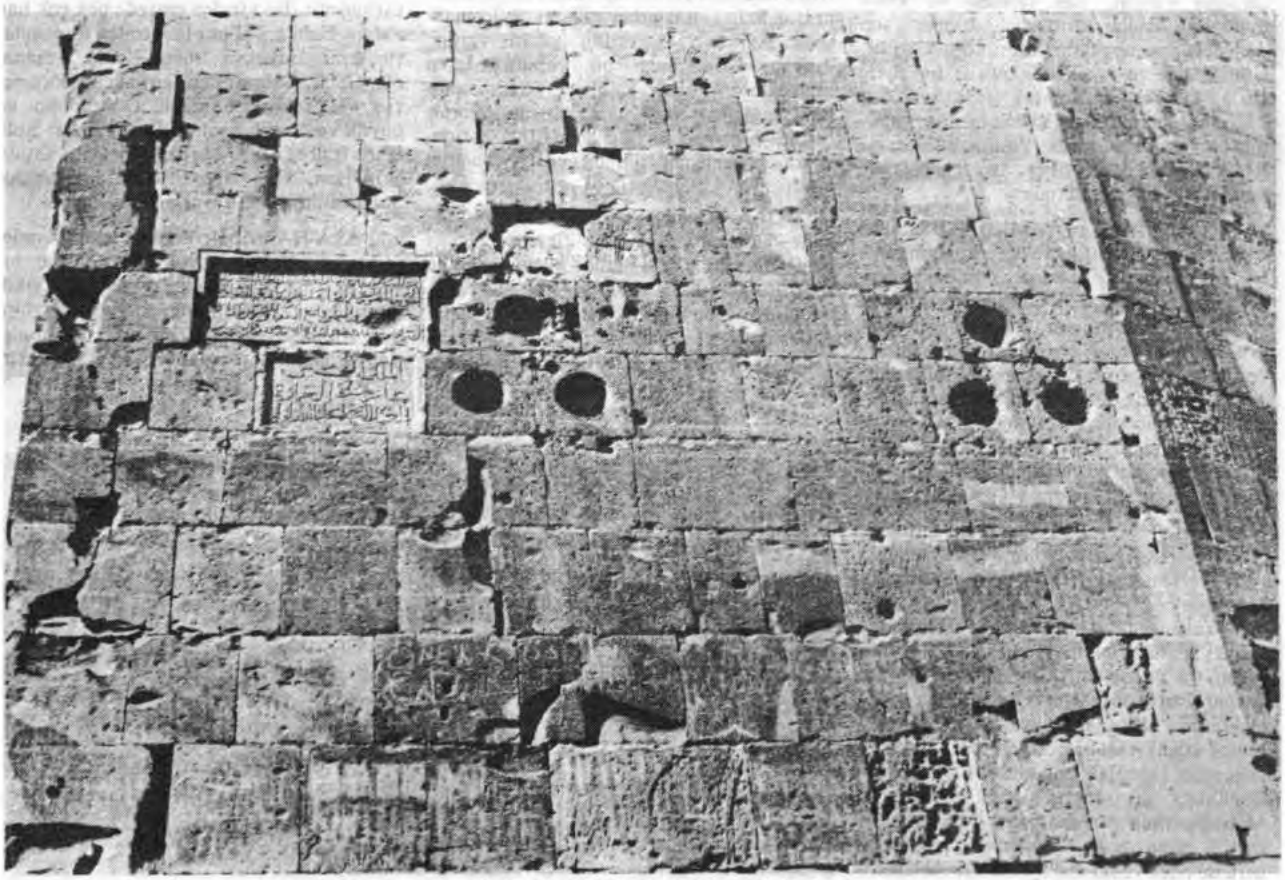
BAYBURT İLÇESİ: Doğu Anadolu'nun en eski ve önemli kentlerindendir. Uzun süre Bizans İmparatorluğu'nun sınır kenti olmuştur. Ayrıca Akkoyunlular'ın merkezi olması yönünden de önemlidir.

HART YERALTI KENTİ: Bayburt İlçesi'ne bağlı Aydıntepe (Hart) Bucağı'ndadır. Tünelle başlayan kalıntılar, bir yolun yanlarında dizilmiş karşılıklı mekânlar biçimindedir. Kemerli girişten, kare planlı odalara geçilmektedir. Tonoz örtülü odalar birbirine benzemektedir. Bu yol ve yanlarındaki mekânların 5 km boyunca uzandığı ve Arpalı (Niv) Köyü'nde son bulduğu söylenmektedir. Kayalardaki kazma izleri, hava delikleri ve odalarda görülen ateş izleri ilginçtir.

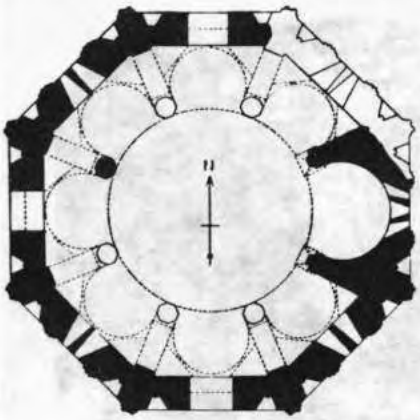
Hart'ta bu yeraltı kentinin yanı sıra Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerinden bir mezar bulunmuştur. Yeraltı kentinin de mezar kalıntısının da Hıristiyanlık'ın ilk yayılış yıllarından olabileceği düşünülmektedir.

KISANTA: Demirözü (Kısanta) Bucağı'ndadır. Çevrede Klasik Dönem'den olduğu sanılan yapı kalıntıları, sütunlar, büyük su kanalları vardır. Arkeolojik araştırma yapılmadığından bunlar yeterince değerlendirilmemektedir.

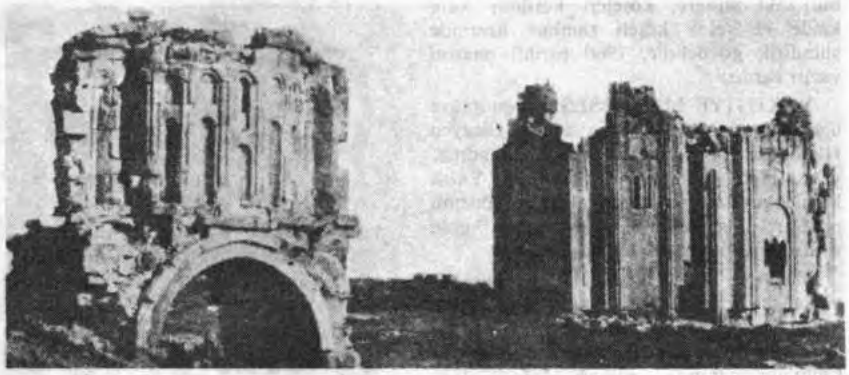
BAYBURT KALESİ: İlçenin kuzeyindedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Yerel prens ve krallıkların savaşımlarında rolü olan kalenin, İS 58'de var olduğu bilinmektedir. Roma, Ermeni, Bizans, Arap ve Komnenos egemenliklerinde kalan yapı, pek çok kez onarılmıştır. Bizans tarihçisi Procopius (Prokopius), Bayburt ve Areon

Tuğrul Şah yazıtları, Bayburt Kalesi

Varzahan Oktogonu planı

Varzahan Oktogonu ve kilise kalıntısı

kalelerinin Bizans İmparatoru Justinianus döneminde yaptırıldığını bildirmektedir. Ancak, Justinianus zamanında kale önemli bir onarım geçirmiştir. Daha sonra Saltuklular Dönemi'nde başlatılan onarım, Erzurum Meliki Tuğrul Şah'ça bitirilmiştir (1200-1230). Kale duvarlarında bu onarımla ilgili yazıtlar vardır. Kale, XVI. yy'da Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemlerinde de yeniden onarılmıştır.

Kimi kaynaklarda 5, kiminde de 6 köşeli olduğu bildirilen surlar, yarım daire, kare, üçgen biçiminde burçlarla desteklenmiştir. Burç yükseklikleri 12-13 m, sur yükseklikleriyse yaklaşık 30 m'dir. Kalenin doğusunda "Demirkapı", batısında "Nöbethane" diye adlandırılan iki kapısı vardır. J. Arnott Hamilton, kapı kemerinin bir yanında Arap ve Türk yazıtlarının, öbür yanında da büyük bir aslan kabartmasının bulunduğunu yazmaktadır. Bayburt Kalesi sağlam kalan Selçuklu ve Osmanlı yazıtlarıyla, dönemini aydınlatan önemli yapılardan biridir.

BAYBURT KALESİ KİLİSESİ: Bayburt Kalesi'nin doğusundadır. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Hamilton, ahşap çatıyla örtülü olduğunu ve bemasının (Bizans kilisesinde sunağın bulunduğu, halkın giremediği kutsal bölüm) bulunduğunu bildirmektedir. Çok yıkık olduğundan planı bilinememektedir. Trabzon-Erzurum yolunun güneyindeki Ayvasil Köyü Kilisesi'yle karşılaştırılarak XIII-XIV. yy'larda yapıldığı sanılmaktadır.

VARZAHAN-UĞRAK KİLİSELERİ: İlçenin yaklaşık 10 km kuzeybatısındadır. Çeşitli kaynaklar Ortaçağ'da burada Varzahan Kenti'nin bulunduğunu, kentte 200 kilise olduğunu bildirmektedir. Kilise sayısının gerçeği yansıtmadığı düşünülebilirse de, çevredeki kalıntılar kentin varlığını doğrulamaktadır. İlk kez A.H. Layard'ın ilgisini çeken kalıntılar, daha sonra H.F. Tozer, E. Warkworth, H.B. Lynch, W. Bachmann, J. Strzgowski, D. Winfield ve J. Wainwright'ca incelenmiştir. Yalnızca kalıntıları günümüze ulaşan yapıların tarihlendirilmesi konusunda pek çok görüş vardır. Bu görüşler, X-XIII. yy'lar arasında değişmektedir.

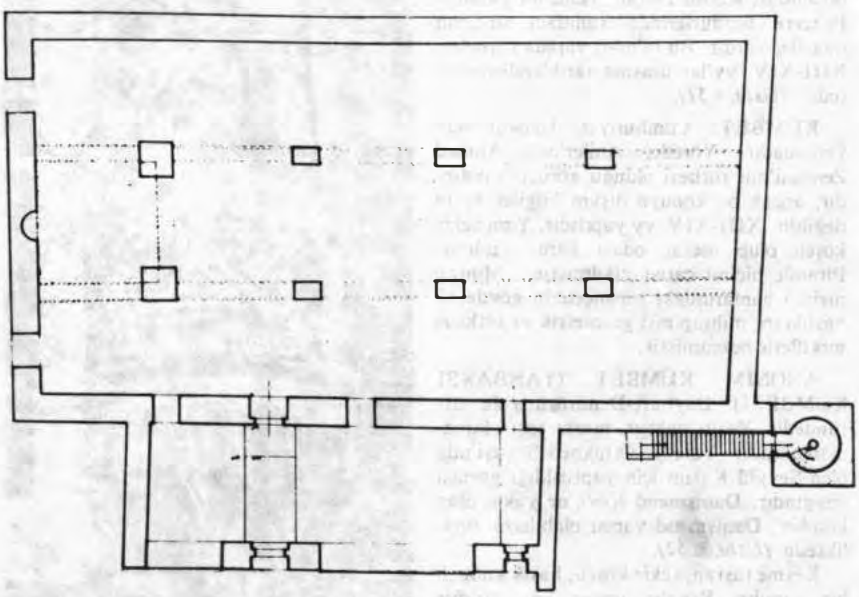
Köye egemen bir tepeye yapılmış üç kilise, XII. yy mimarisinin güzel örnekleridir. Bu yapıları Bachmann ve Strzgowski incelemiş, sonuçları fotoğraflarıyla yayınlamıştır *(Uslu, s. 58)*. Bu üç kiliseden biri oktogon, öbürü Yunan haçı planındadır. Üçüncüsüyse çok yıkıktır.

Varzahan Oktogonu: Sekiz köşeli yapı sağlam durumdadır; yalnızca kuzeydoğu duvarı yıkılmıştır. Çevre duvarının doğu yüzündeki apsisin öne çıkmış yan duvarları, dört köşeli ayaklarla son bulur. Bunlar, sekiz köşeli 6 sütunla birlikte, çevre duvarının içinde bir koridor oluşturur (sütunlar çevre duvarından bağımsızdır). Yapıya kuzey, batı ve güneyden girilmektedir. Oktogonun köşe tromplarına oturan kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Sütun başlıkları balık kılçığı motiflidir. Kilise, altın rengi kireç taşından özenli bir işçilikle yapılmıştır. Duvarların dış yüzündeki üç köşeli derin nişler, burmalı yarım sütunlarla süslenmiştir (Gotik üslup). İnce, uzun, yukarı doğru sivrilen mimarisi ve süslemesiyle Varzahan Oktogonu Ortaçağ Avrupası'ndaki yapı sanatını andırmaktadır. Yapıda ayrıca İran, Bizans ve Selçuklu etkisi görülmektedir. D. Winfield, J. Wainwright, H.B. Lynch, H.F. Tozer, Oktogon'un Ermeni yapısı olduğunu belirtirken, bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapan J. Strzgowski, Ermeni yapı üslubundan çok ayrı özellikleri olduğu görüşündedir.

BAYBURT ULU CAMİ: Yeniden yaptırılmak üzere yıktırılmıştır. XIII. yy Selçuklu yapısı olduğu sanılmaktadır. Osmanlılar'ın son dönemlerinden beş yazıt yapımıyla ilgili bilgi vermemektedir. Dikdörtgen biçimindeki ana mekân, mihrap yönüne dikey sekiz kalın payeyi bağlayan geniş kemerlerle üç nefe bölünmüştür. Bu plan tipi, Selçuklular'dan sonra Beylikler Dönemi'nde de uygulanmıştır. Orta nef, kubbeli kare bir mekânla son bulmaktadır.

Cami, pek çok onarım geçirmişse de ana planını koruyabilmiştir. Yapı, dıştan düz toprak damlıdır.

Dikdörtgen bordürlü mihrap, sivri kemerlidir. Daha önce çinilerle bezeli olduğu sanılan mihrabın yanlarında, sıva altında kandil motifi bulunmuştur. Yapının XIII. yy'dan olduğunu gösteren en önemli öğesi minaresidir. Minare, biçim ve süslemesiyle Danişmendli yapısı olan Sivas Ulu Camisi'ninkiyle büyük benzerlik göstermektedir. İki minarede de yalancı sivri kemerli nişler içinde çini süslemeler vardır. Bay-

Bayburt Ulu Cami planı

burt'taki minare, köşeleri kesilmiş kare kaide ve sekiz köşeli tambur üzerinde silindirik gövdelidir. 1960 tarihli onarım yazıtı vardır.

YAKUTİYE MEDRESESİ: Günümüze ulaşmamıştır. XIV. yy başlarında, Olcayto Hüdabende döneminde, Hoca Yakut adına, ya da Hoca Yakut'ça yaptırılmıştır. Yazılı kaynaklardan yapının mimarisinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre medresenin büyük bir kitaplığı vardı.

MUSEVİYE MEDRESESİ: Günümüze ulaşan bir yazıta göre Olcayto Hüdabende Mehmed döneminde, Fahreddin Emir Mahmud yaptırmıştı. Yazılı kaynaklardan Ulu Cami'nin yanında, mimari değeri olan, anıtsal görünüşlü önemli bir yapı olduğu öğrenilmektedir. 1927'de ancak bir yan duvarı görülebilen yapıdan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır.

MAHMUDİYE MEDRESESİ: Olcayto Hüdabende Mehmed döneminde, Fahreddin Emir Mahmud'un yaptırdığı ikinci medresedir. Museviye Medresesi'nin yanındadır. A.Ş. Beygu, 1927'de bu yapıları incelediğinde yalnızca bir duvar saptayabilmiştir *(Beygu, s. 245)*.

Bayburt'taki üç büyük medrese, kentin Ortaçağ'ın önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır.

ŞEHİT OSMAN TÜRBELERİ: Şehit Osman Tepesi'nde bulunan iki türbedir.

Saltukoğulları komutanlarından Mengüç Gazi'nin kardeşi Osman ve kız kardeşi için yaptırıldığı görüşü yaygındır. Yazıtı okunamamaktadır.

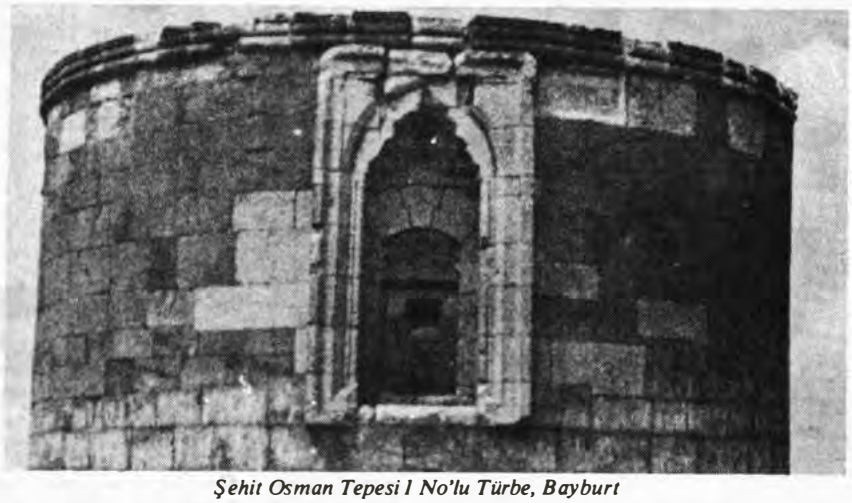
1 No.lu Türbe: Silindirik gövdeli, konik külahlıdır. Duvarlarda süs öğesi olarak küçük mazgal delikleri açılmıştır. Mihrabın yanlarında mukarnas süslemeli sütunçeler vardır. Giriş basamakları yıkıldığından, yüksekte kalan kapı mukarnas süslemeli niş içindedir. Yapı, mimarisine, süslemesine göre XIII. yy'a tarihlendirilmektedir.

2 No.lu Türbe: Onarıldığı için 1 No.lu türbeden daha yeni görünüşlüdür. Öbür türbeden ayrı biçimdedir. Kare planlı ana mekân, tromplara oturan oval bir kubbeyle örtülüdür. Kesme taştan, yalın bir yapıdır. Pencere bordürlerinde şamdanı andıran motifler vardır. Bu mimari yapıda türbeler, XIII-XIV. yy'lar arasına tarihlendirilmektedir *(Uslu, s.51)*.

KÜMBET: Cumhuriyet İlkokulu'nun yanındadır. Yörede, Ahiler'den Ahmed Zencani'nin türbesi olduğu görüşü yaygındır; ancak bu konuya ilişkin bilgiler kesin değildir. XIII-XIV. yy yapıtıdır. Yapı sekiz köşeli olup mezar odası kare planlıdır. Piramit biçimi çatısı yıkılmıştır. Mihrap nişinin yanlarındaki sütunçelerin gövde ve başlıkları, mihrap nişi geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir.

ANONİM KÜMBET (YANBAKSI KÜMBETİ): Bayburt-Demirözü yolu üstündedir. Yazıtı yoktur, mezar taşı okunamamaktadır. Yörede, Otlukbeli Savaşı'nda ölen Seyyid Kasım için yaptırıldığı görüşü yaygındır. Danişmend Köyü'ne yakın olan kümbet, Danişmend yapısı olabilecek özelliktedir *(Uslu, s. 52)*.

Kesme taştan, sekiz köşeli, basık kubbeli bir yapıdır. Köşeler üçgen ve istiridye motiflidir.

Şehit Osman Tepesi I No'lu Türbe, Bayburt

BENT HAMAMI: Çoruh Irmağı kıyısında, Bayburt Kalesi'nin güneydoğu eteğindedir. XVI. yy'dan, Akkoyunlu Hacı Ferahşad Bey vakfındandır. Dıştan onarılan yapı, içten özgünlüğünü korumaktadır. Klasik dört eyvanlı hamamlar planındadır. Soyunmalık, dört sütuna oturan ortası aydınlık fenerli kubbeyle örtülüdür. Ilıklık bölümü, uzun bir beşik tonozdan oluşmaktadır. Halvet bölümündeyse, ortada bir kubbe, dört yönde sivri beşik tonozlu eyvanlar, köşelerde kubbeli halvet odaları yer almaktadır. Merkezi kubbeye pandantiflerle, köşe kubbelerine Türk üçgenleriyle geçiş sağlanmıştır.

Bayburt Kümbeti'nin geometrik süslemeleri

PAŞAOĞULLARI (KONDOLOTLAR) HAMAMI: Birkaç kez onarılan hamamın, ilk yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Sıcaklık bölümü, klasik haç biçimi dört eyvanlı hamamlar planındadır. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Köşe odaları kubbeli tonoz, ılıklık beşik tonoz örtülüdür.

ALİ ŞİNGÂH (ŞENGÜL) HAMAMI: Şingâh Camisi'nin yakınındadır. Akkoyunlu yapısıdır, yalnızca sıcaklık bölümünün mukarnas dolgulu trompları ve bir köşe odası görülebilir. Klasik dört eyvanlı hamamlar planındadır.

MEYDAN (ÇARŞI) HAMAMI: Kadı Mahmud Çelebi vakfı olarak bilinmektedir. Merkezi planlı, yıldız biçimi 6 eyvanlı sıcaklık bölümü dışında özgünlüğünü yitirmiştir.

TAŞHAN (BEDESTEN) : Ulu Cami'nin yakınında, çarşı içindedir. Yangından sonra yazıtları yok olduğundan, ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Birbirinden ayrı üç bölümden oluşmaktadır. Ana mekân kare planlıdır. Orta payeden dört yöne uzanan sivri kemerlerle dört bölüme ayrılmış, her bölüm kubbelerle örtülmüştür. Ana mekânın batısındaki ikinci bölüm, dar dikdörtgen biçimindedir. Art arda dizilen kubbe ve tonozla örtülüdür. Yapıda taş ve tuğla kullanılmıştır. Giriş kapılarının tümü taş süslemelidir.

Bedestenin Yavuz Sultan Selim döneminde (XVI. yy'ın ilk çeyreği) hapishane olarak kullanıldığı bilinmektedir. XVII .yy başında Bayburt'u gezen Evliya Çelebi yapıdan "gayet müzeyyen, zarif" diye söz etmektedir.

KORGAN KÖPRÜSÜ: Bayburt İlçesi'nin Balahor (Akşar) kesimindedir. İki gözlü, sivri kemerli bir yapıdır. Kesme taştan kemerler, korkuluk taşları ve kemer arası taşlar sağlamdır. Klasik biçimde Osmanlı Dönemi köprülerindendir.

Bayburt İlçesi'nin Demirözü (Ksanta) Bucağı'na bağlı Pulur Köyü Akkoyunlu Dönemi'nin önemli merkezlerindendir. Akkoyunlular Sünür (Çayıryolu) ve Pulur (Gökçedere) köylerinde önemli yapıtlar bırakmışlardır.

PULUR (FERAHŞAD BEY) CAMİSİ: Pulur Köyü'nde bulunan yapı topluluğunun

Pulur Medresesi

güneydoğusunda, avlu içindedir. Caminin girişindeki yazıtta yapıyı 1517'de Akkoyunlu Korkmaz Bey'in oğlu Ferahşad Bey'in yaptırdığı bildirilmektedir. İki renk kesme taştan, özenle yapılmış bir yapıdır. Yalnızca minare tuğladan örülmüştür. Tek kubbeli camiler planındadır. Dış görünüşüyle Osmanlı camileri üslubundadır. Ancak kubbe ve tromplar çinko kaplanmış, kubbe eteğine ahşap saçaklık eklenerek özgün biçimi bozulmuştur.

Cami girişindeki son cemaat yeri, doğu ve batı yönünde ana yapıdan dışa taşmaktadır. Burası dört sütunla beş bölüme ayrılmış, ortadaki üç bölüm kubbe, yan bölümler beşik tonozla örtülmüştür.

PULUR MEDRESESİ (FERAHŞAD BEY MEDRESESİ): Yapılar topluluğunun kuzeydoğu köşesindedir. XVI. yy başında camiyle birlikte yaptırıldığı, XVIII. yy sonlarında Akkoyunlu Süleyman Bey'in onarttığı sanılmaktadır. L biçimindeki yapı, beş bölümlüdür. Tümünün kapıları avluya açılmaktadır. Avluya açılan kapı ve pencere kemerleri Farsça yazıtlıdır. Odalarda nişlerle süslenmiş ocaklar ilginçtir. Yapı, düz toprak damlıdır.

PULUR (FERAHŞAD BEY) HAMAMI: Caminin batısındadır. XVI. yy başında camiyle birlikte yaptırıldığı sanılmaktadır. Oldukça yıkıktır, ahır olarak kullanılmaktadır. Kalıntılardan tromplu kubbeyle örtülü soğukluk, kubbe ve beşik tonozla örtülü ılıklık ve yine kubbeyle örtülü halvet bölümlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Ferahşad Bey yapılar topluluğunun cami, medrese, han, hamam, imaret ve konuk evinden oluştuğu bilinmektedir. İmaret, konukevi ve han yapıları günümüze ulaşmamıştır.

Medresenin arkasında, 1492'de ölen Ferahşad Bey'in babası Korkmaz Bey'in türbesi vardı. 1927'de Pulur'da inceleme yapan A.Ş. Beygu, "Korkmaz Bey'in kabri medresenin arkasındadır. Harap olmuş ve kitabesi yoktur," demektedir *(Beygu, s. 292)*

YUKARI HINZEVREK CAMİSİ: Demirözü Bucağı'na bağlı Çatalçeşme Köyü'ndedir. Yapım tarihi kesinlikle bilinmemekte, Akkoyunlular Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Son cemaat yeri eğimli bir çatıyla örtülüdür. Camiye bitişik minarenin kaidesi kesme taştan, silindirik gövdesi tuğladan yapılmıştır. Kare planlı ana mekânı örten kubbe yıkılmıştır. Kubbenin yerine dört ahşap ayağa oturan, ortası kırlangıç kubbeli, ahşap bir örtü yapılmıştır. Kırlangıç kubbe, yörede yaygın bir örtü biçimidir *(Sözen, s. 100)*. Mihrap nişi mukarnas süslemelidir. Mihrap örtüsü bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir.

Akkoyunlular'ın Türkistan'dan gelerek yerleştikleri Sünür (Çayıryolu) Köyü'nde bu dönemden önemli yapılar bulunmaktadır.

KUTLUK BEY CAMİSİ: Çayıryolu Köyü'ndedir. XIV. yy'ın ikinci yarısında Fahreddin Kutluk Bey yaptırmıştır. Kapı üstündeki yazıttan, 1550'de onartıldığı anlaşılmaktadır. Minarede de 1676/1677 tarihli yazıtı vardır. Yapı, açık bir avludan geçilen toprak damlı son cemaat yeri ve dört kalın ağaç direkle mihrap yönüne koşut üç nefe ayrılan ana mekândan oluşmaktadır. Yalın dış görünüşüne karşılık, içte ahşap gerecin değişik biçimlerde değerlendirildiği gözlemlenmektedir.

TÜRBE: Caminin 30 m doğusundadır. Yazıtında, Tur Ali Bey oğlu Kutluk Bey'in adı vardır. Kutluk Bey 1389'da öldüğünden türbenin XIV. yy sonunda yaptırıldığı sanılmaktadır. Kesme taştan, sekiz köşeli bir yapıdır. Kubbesi yıkılmıştır. Duvarlarda, içten kemerli nişlerle devinim sağlanmıştır. Yarım daire biçimli mihrap, yuvarlak kemerlidir. A.Ş.Beygu, kubbenin çinilerle süslü olduğunu, camiyle türbe arasında revaklı medrese odalarının bulunduğunu bildirmektedir *(Beygu, s. 251)*.

KELKİT İLÇESİ: Roma ve Bizans dönemlerinde önem kazanan yörede, antik Satala Kenti'nin kalıntıları vardır.

SATALA: İlçenin 17 km güneydoğusunda Sadak Köyü'ndedir. Yörede XV. Legio Apollinaris armalı tuğla parçaları bulunmasıyla, buranın antik Satala Kenti olduğu kesinleşmiştir. Bizans tarihçisi Procopius, kentin tepelerle çevrili ovada kurulduğunu, İmparator Justinianus'un surları onarttığını bildirmektedir. Satala Kenti, Roma Lejyon kampı çevresinde kurulup, gelişmiş ve İmparatorluk Dönemi'nde Latin kültür merkezi olmuştur.

Satala Kalesi: Pers saldırılarına karşı güçlendirilen yapı, dış ve iç kale bölümlerinden oluşmaktadır. Sadak Köyü'nü çevreleyen dış surların bir bölümü sağlamdır. İç kale, çevreye egemen bir tepeye yapılmıştır. Çevrede yapı ve burç kalıntıları vardır.

Satala Su Kemeri, Kelkit

Duvarlar düzgün dikdörtgen taşlarla örülmüş, aralarda tuğla dizileri kullanılmıştır.

Bu surların dışında, batıda bir başka kalenin izleri görülmektedir.

Satala Su Kemeri: Sadak Köyü'nün güneyindedir. Daha önce 47 gözlü olan su kemeri çok yıkıktır, ancak üç gözü günümüze ulaşmıştır. Yapının en geç VI. yy'dan olduğu sanılmaktadır. Köyün batısında tepe üstünde, düzgün kesme taştan su deposu ve su toplama havuzu bulunmaktadır. Yapılar, bir sur duvarıyla çevrelenmiştir.

Mezar Stelleri: Sadak Köyü'nün dışında, Cirit Tepesi'nde bulunan 32 stel bu alanın kentin nekropolü olduğunu göstermektedir. Bulunan yazıtların çoğu Latince'dir, Grekçe metinler azdır. Roma Dönemi'nden kalan mezar taşlarından birinde XVI. Lejyon bayraktarı Büyük Covitianus'un karısı Julia Maxia için yaptırıldığı yazılıdır. Ayrıca, Erken Bizans Dönemi'nden mezar taşları bulunmuştur.

Kent çevresinde tiyatro, agora ve bir saraydan çeşitli yapı kalıntıları vardır. Bunlar arasında motifli tuğlalar, frizler, sütun başlıkları, motifli taşlar bulunmaktadır.

Ayrıca tüpler, çanak-çömlekler, kandiller, insan ve hayvan heykelcikleri, mühürler, sikkeler, yüzükler, pişmiş topraktan yazıtlar çıkarılmıştır. Buluntular, çoğunlukla Roma ve Erken Bizans dönemlerindendir.

Önemli buluntulardan biri, Tanrıça Artemis'in bronzdan büstüdür. British Museum'da bulunan büstün Artemis-Anaeitis kültüyle ilişkili olduğu sanılmaktadır. S. Reinach **Recueil de Tétes Antiques** adlı kitabında, yapıtın Eriza'daki (Erzincan) Anaeitis Tapınağı'ndan kaldığını ve İÖ IV. yy'da yapıldığını bildirmektedir.

NİKE KABARTMASI: Sadak Köyü, Mantara yolu üstündeki sarımtırak renkli, küp biçimi taşa işlenmiştir. Oldukça bozuk olan kabartmada, yanlara açılmış kollar, saçlar ve giysi iyi durumdadır. Kabartmada Zafer Tanrıçası Nike, sol elinde palmetle savaş alanında gezinir biçimde anlatılmıştır. Yapıt canlı, ancak kaba üslubuyla olgun arkaik döneme (İÖ VI-V. yy) tarihlendirilebilir.

SADAK HAMAMI: Kare biçimli sıcaklık ve iki halvet hücresinden oluşan yapı, ahır olarak kullanılmaktadır. Sıcaklığı örten kubbe ve girişi sökülmüştür. Yapı Osmanlı Dönemi, kare sıcaklık çevresinde dizilen halvet hücreli hamamlar planındadır.

Ayrıca Sadak-Sökmen arasında Selçuklu ya da Osmanlı yapısı olduğu sanılan bir kervansaray kalıntısı vardır. Yapı, Sadak'tan geçtiği bilinen Erzurum-Tokat kervan yolu üstündedir.

ŞİRAN İLÇESİ: Erzurum Mahkeme Sicilleri'nden, ilçenin 200 yıllık bir geçmişi olduğu anlaşılmaktadır. Çevrede çok sayıda kaya kilisesi vardır.

ÇAKIRKAYA (KÂLUR) KAYA KİLİSESİ: Çakırkaya Köyü'ndedir. Kaya kütlesinin düzgün ve özenli bir işçilikle oyulmasıyla oluşturulmuştur. Doğu-batı yönünde, üç nefli bazilika planındadır. Ortada dört sütunun oluşturduğu kare mekân, kubbeli tonozla örtülüdür. Ana ve yan apsislerde görülen büyük nişler, süs niteliğindedir. Kilisenin batı duvarında bir dizi küçük niş açılmıştır. Öbür yan duvarlarda yalancı kemerlerle devinim sağlanmıştır. Kilise önünde odalar, bitişiğinde bir kaya şapeli vardır; yapımına ilişkin bir belge yoktur. Ancak planı ve mimari öğelerinin Trabzon kiliseleriyle benzerliği göz önüne alınarak XIV. yy'a tarihlendirilmektedir *(Uslu, s. 91)*.

Kaya kiliseleri, Şiran

FİRDEVS HANIM TÜRBESİ: Çilhoroz Dağı üstündedir. Torullu Firdevs adlı bir kişi için yaptırılmış olan türbenin çevre duvarları ve yazıtından parçalar görülebilir. Sekiz köşeli, piramit biçimi külahlı türbeler planındadır.

TORUL İLÇESİ: Geçmişte Ardasa (Aradese) adıyla bilinen ilçede Cenevizliler Dönemi'nde yapılmış kaleler ve haberleşme kuleleri vardır.

TORUL AVLİYANA (GÜMÜŞTUĞ) KALESİ: İlçeye 30 km uzaklıkta Gümüştuğ Köyü'ndedir. Irmağın her iki yakasındaki kalıntılarda Bizans Dönemi'nden silahlar, "Konstantinata" basımlı sikkeler bulunmuştur. Sol kıyıda bulunan kalede, 1,5 m yükseklikte, biçimlendirilmiş beş sütunun, bir tapınağın kalıntıları olduğu sanılmaktadır.

TORUL (ARDASA) KALESİ: İlçe merkezindedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Kalenin Trabzon Komnenosları zamanında "Kavasite Beyleri"nce kullanıldığı bilinmektedir. Lynch ve Cumont, pas rengi taş ve kireç harcıyla yapılan kalenin Ortaçağ'dan kaldığını belirtmektedir. Ardasa Kalesi'nin, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmed'ce alındığı bilinmektedir. Sur duvarlarının bir bölümü ayaktadır.

PANAGHİA (MERYEM ANA) MANASTIR KİLİSESİ: Büyük Çit (Çit-i kebir) Vadisi'ndedir. Yüksek duvarlarla çevrili avlu ve kilise kalıntısı görülebilir. Khaldea Metropolitliği'ne bağlı 7 kiliseden biridir. Kilise'yi ilk kez 890 (bir başka kaynakta da 900) yılında üç keşişin kurduğu bilinmektedir. Daha sonra Trabzon Komnenosları Dönemi'nde ve XIX. yy'da onarılmıştır. Yapı, ortada merkezi kubbe, köşelerde birer küçük kubbeli tonozla örtülü, Yunan haçı planındadır. Plan, Yunan haçıyla üç nefli bir bazilikanın karışımı gibidir. Daire biçimi üç apsisi vardır. Ana mekânı örten kubbe, Trabzon Ayasofya Kilisesi'ninkine benzemektedir. Duvarlar yalancı kemerlerle üç bölüme ayrılmış, kemer ortalarına büyük birer pencere açılmıştır.

Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki şapel, dikdörtgen planlıdır. Yuvarlak apsisi ve üst örtüsü yıkılmıştır; yalnızca yan duvarlar görülebilir. Apsis nişinde Bizans Dönemi'nden freskler vardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

İlde kültürel etkinlikler Cumhuriyet'le birlikte başlamış, ancak hemen her alanda yetersiz kalmıştır. 1980'lerde de büyük ölçüde duraklamıştır. Halkın katılımı, izleyicilik düzeyindedir. Bu da radyo-televizyon ve sporla sınırlıdır.

İlk kitaplıklar, 1934'te açılan Gümüşhane, Bayburt ve Kelkit halk kitaplıklarıdır. Daha sonra açılan çocuk kitaplığından başka bu alanda bir çalışma olmamıştır. Geniş bir kitlenin ilgisine karşın, kitaplıklarda kitap sayısı da yetersizdir.

Müze olmadığından, ildeki tarihsel yapıtlar yeterince değerlendirilememektedir.

Bağımsız sergi salonu yoktur, çalışmaları eğitim kurumları yürütmektedir. Elma Bayramı ve Kurtuluş Günleri'ndeki şenliklere geniş bir kitle katılmaktadır.

Görsel sanatlar alanında, yalnızca sinema izleyiciliğinden söz edilebilir. 1979'da ilde 3 sinema vardı. Tiyatro çalışmalarıysa, kişisel girişimler ve eğitim kurumlarının etkinlikleriyle sınırlıdır.

İlde radyo 1970, televizyon 1975 sonra-

2311

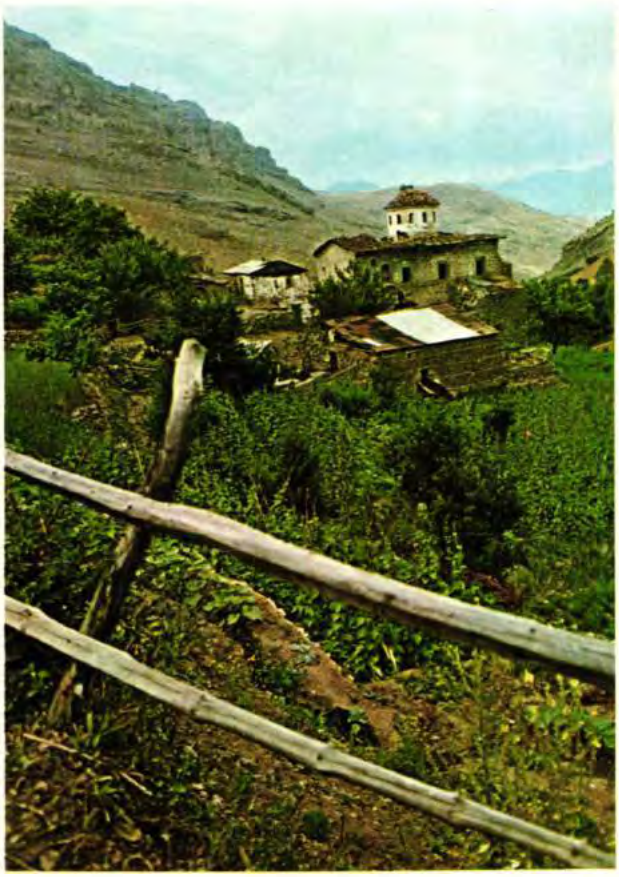
2311 - Bayburt Kalesi

2312 - Kilise kalıntısı, Eski Gümüşhane

2312

2313

2314

2315

2316

2317

2318

2319

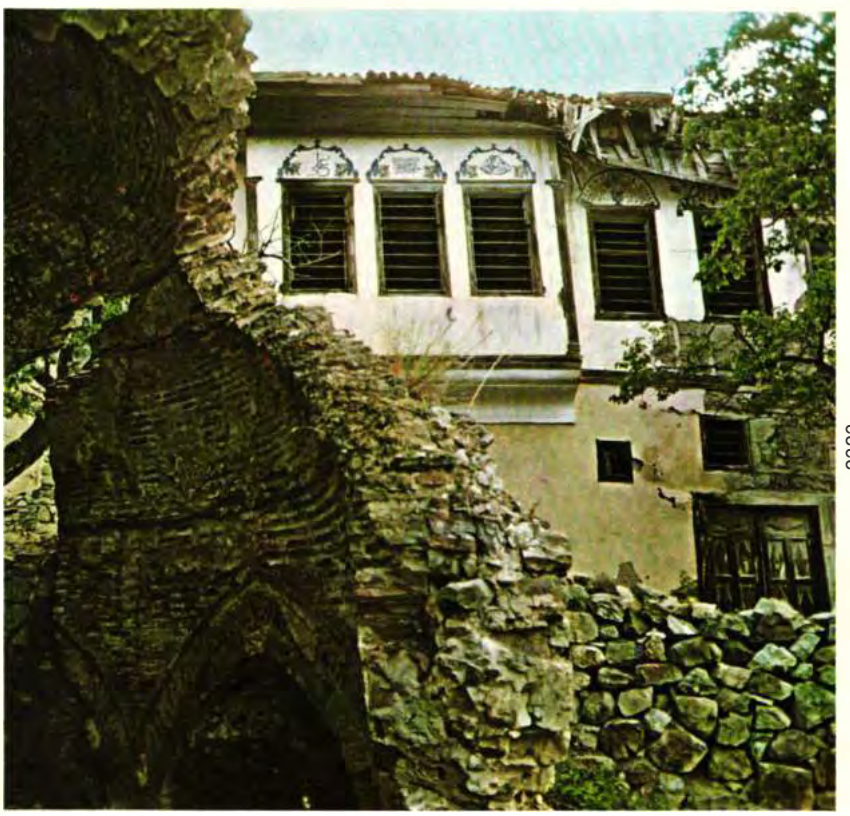
2320

2321

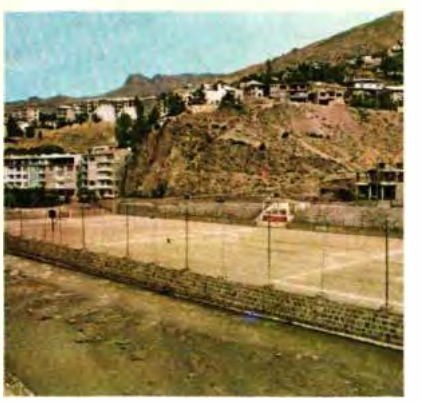

2322

2313 - Kilise, Eski Gümüşhane
2314 - IV. Murad'ın yaptırdığı çeşme
2315 - 2316 - Şehit Osman'ın ve kardeşinin türbeleri
2317 - 2318 - Gümüşhane evleri
2319 - 2320 - Pestil yapımı ve satışı
2321 - Şehitler anıtı
2322 - Hamam kalıntısı ve bir konak, Eski Gümüşhane
2323 - Milli İnkılap Stadyumu

2323

Hakkâri

2324

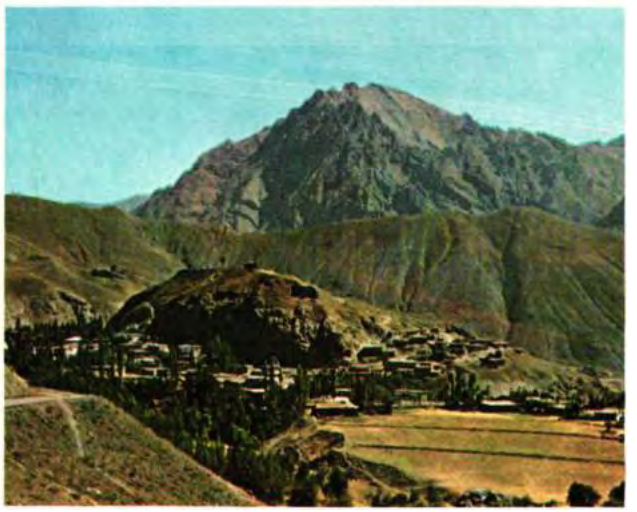

2325

2324 - Hakkâri
2325 - Sümbül Dağı
2326 - Hisar Dağı

2326

sında yaygınlaşmaya başlamıştır. 1980'de ruhsatlı 21.245 radyo, 4.071 TV alıcısı bulunmaktadır.

Yerel basın, 1950'lerde oluşmaya başlamıştır. 1980'de 2 gazete yayınını sürdürmektedir.

İlgi gördüğü halde sporda, tesis ve araç yetersizliği çalışmaları kısıtlamaktadır. Etkinlikler futbol, atıcılık ve kayakta yoğunlaşmış, salon gerektiren dallar gelişmemiştir. 1978'de ilde 1 stadyum, 1 spor salonu bulunmaktadır. Aynı yıl 11 kulüp etkinlik göstermiştir. Yıl içindeki çalışmalara amatör lisanslı 442 sporcu katılmıştır.

KİTAPLIKLAR: Cumhuriyet sonrasında başlayan çalışmalar, 1930-1950 arasında yoğunlaşmıştır. 1979'da ilde bu dönemde açılan 3 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Halk kitaplıklarının tümü 1934'de açılmıştır. Bunlardan ilki, İl Özel İdaresi'ne bağlı olarak kurulan Merkez Halk Kitaplığı'dır. Öbür kitaplıklarsa Bayburt ve Kelkit'tedir. 1979'da kitaplıklarda 79.221 okuyucunun yararlandığı 17.899 kitap bulunmaktaydı. İlin tek çocuk kitaplığı Merkez İlçe'dedir. 1979'da kitaplıktaki 2.941 kitaptan 12.315 okuyucu yararlanmıştır.

MÜZELER: İlde zengin tarihsel yapıtlar, kalıntılar bulunmaktadır. Bunun yöredeki turizm hareketlerini de olumlu yönde etkilemesine karşın müze yoktur.

SERGİLER: Bağımsız sergi salonu bulunmadığı için, çalışmaları eğitim kurumları yürütmektedir. Gümüşhane Kız Enstitüsü'nün yıl sonu defile ve sergileri, Torul Biçki Dikiş Kursu Sergisi, Gümüşhane Sanat Enstitüsü'nün sergileri bunlar arasındadır.

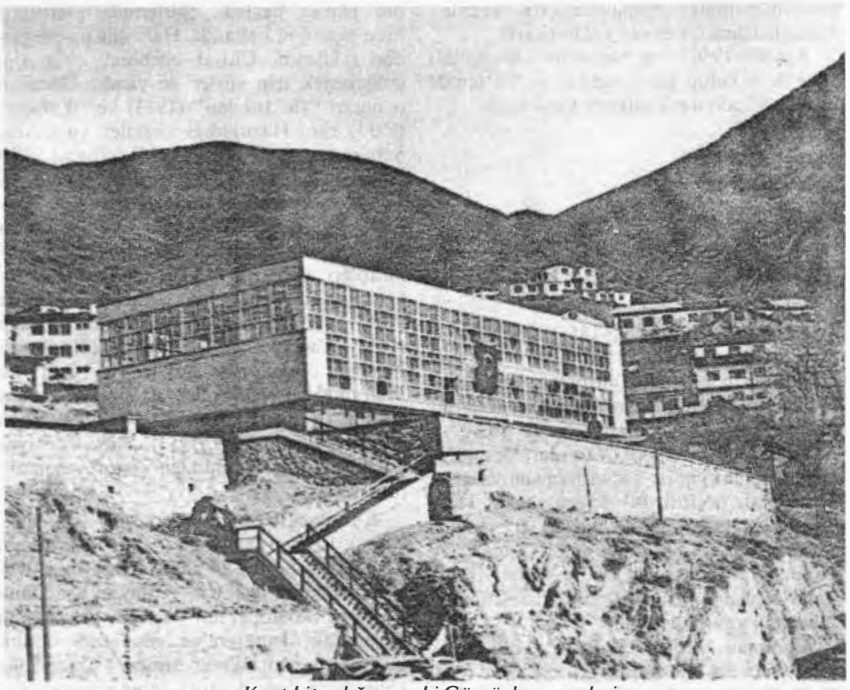
ŞENLİKLER: Kurumsallaşmış Elma Bayramı'nın dışında çeşitli yörelerin kurtuluş günleri de bir şenlik görünümünde kutlanmaktadır. Elma Bayramı, yöredeki elma yetiştiriciliğini özendirmek amacıyla yapılmaktadır. İl Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü'nce 1969'dan bu yana, Gümüşhane, Torul, Şiran ve Kelkit'te, düzenlenmektedir. İki bölümde yapılan bayramın ilk bölümünde elma bahçeleri gezilir, yetiştiricilere bilgiler verilir. İkinci bölümdeyse, çeşitli eğlenceler, elma üzerine yarışmalar ve folklor gösterileri düzenlenir.

Kurtuluş Günü kutlamalarına geniş bir kitle katılmaktadır. Gümüşhane ve ilçelerinin işgalden kurtarılması 1918 Şubat'ına rastlar. 14 Şubat Torul, 15 Şubat Gümüşhane, 21 Şubat Bayburt'un kurtuluş günleri, her yıl törenlerle kutlanmaktadır.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Bu alandaki etkinlikler radyo-TV izleyiciliğinde yoğunlaşmaktadır. 1979'da ilde 3 sinema bulunmaktadır. Aynı yıl tiyatro çalışmaları amatör gruplarca yürütülmektedir.

SİNEMA: İzleyicilik düzeyinde de olsa, öbür alanlara göre ildeki en yoğun etkinlik alanıdır. Ancak yeterli olduğu söylenemez. 1979'da ildeki 3 sinemada 420'si yerli 630 film gösterilmiştir. İlgi yerli yapımlarda yoğunlaşmaktadır. Filmleri izleyen 160.950 kişiden 115.000'i yerli yapımları seçmiştir.

TİYATRO: Bu alanda, zaman zaman amatör gruplar etkinlik göstermektedir. Ayrıca çeşitli illerden gelen toplulukların gösterileri de ilgiyle izlenmektedir.

Kent kitaplığı ve eski Gümüşhane evleri

RADYO-TV: Gümüşhane'de radyo yayınlarının kitlesel düzeyde izlenmesi 1970'lere rastlar. Yöre, 1973'te Erzurum, 1978'de Trabzon Bölge radyoları, 1975'de de merkezi televizyon yayınlarının alanı içine girdi. 1980'de ildeki ruhsatlı 4.071 televizyonun, çoğu merkezlerde, 21.245 radyonun çoğu ise kırsal kesimde bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Yerel basın, 1950'lerde oluşmaya başlamıştır. İlk yıllarda kurulan 3 gazete dışında bu alanda etkin bir çalışma görülmemektedir. İlk gazete, 1952'de Lütfullah Kantek'in çıkardığı **Demokrat Gümüşhane**'dir. Yayınını 1970'den bu yana Ahmet Kantek'in sürdürdüğü gazete, pazartesi-perşembe günleri çıkmaktadır. Zühtü Çetinkaya ve Turan Tuğlu, 1966'da **Kuşakkaya**'yı çıkarmışlardır. İlk yıllarda haftada 2 gün yayınlanan gazete, 1982 başlarında günlük yayına geçmiştir. 1953'te Osman Okutmuş'un çıkardığı **Bayburt Postası,** ilkin pazartesi-perşembe günleri yayınlanmıştır. 1960'ta günlük yayına geçmiş, ancak 1973'lerde kapanmıştır.

1980'de ilde 6 basımevi bulunmaktadır. Bunlardan 2'si gazetelerin adını taşıyan basımevleridir.

SPOR ÇALIŞMALARI: İldeki en köklü etkinlik alanı spordur. 1923 sonrasında kişisel düzeyde başlatılan çalışmalar, 1940'larda kulüplerin kurulmasıyla canlılık kazanmıştır. 1979'daki kulüp sayısı 11'dir. Geniş ilgiye karşın, tesis ve araç yetersizliği, çalışmaları kısıtlamaktadır. Çalışmalar, tümüyle amatör düzeydedir. 1980'de ilde 1 stadyum, 1 spor salonu ve 2 antrenman alanı bulunmaktadır.

TESİSLER: Çalışmalara 1955'lerde başlanmış, ancak verimlilik ve sürekliliği sağlanamamıştır. İlk tesis, 1960'ta açılan Millî İnkılâp Stadyumu'dur. 6.000 m 2'lik bir alana kurulan stadyumun, 5.000 kişilik açık tribünü vardır. Alan, koşu pistinin bulunmaması, tribünün yol düzeyinden aşağıda kalması gibi nedenlerle de yetersiz kalmaktadır.

Spor salonu 500 m 2'lik bir alana kurulmuştur. Basketbol, voleybol ve hentbol karşılaşmaları yapılabilmektedir. Tribünü 1.500 kişiliktir.

Ayrıca Torul ve Kelkit'te belediyelerin girişimleriyle açılmış birer antrenman alanı bulunmaktadır.

KULÜPLER: Kulüp kurma girişimlerine Cumhuriyet Dönemi'nde başlanmıştır. 1923-1933 arasında bu çalışmalara Sami Zarbun, Kâmil Ömer ve Abdi Öztürk öncülük etmişlerdir. Bu dönemde Altı Ok ve Gümüş Spor kulüpleri kurulmuştur. Futbol, kayak ve bisiklet dallarında etkinlik gösteren bu kulüpler 1939'da kapanmıştır. 1940-1978 arasında kurulan 12 kulüpten yalnız Bayburt Atlı Spor Kulübü kapanmıştır. İldeki 11 kulübün 2'si ihtisas (kayak-atıcılık), 9'u gençlik spor kulübüdür. Bunların tümü de ağırlıklı olarak futbolda etkinlik göstermektedir. Yoğunlaşmanın en az olduğu dallar ise bisiklet, tenis, basketbol ve hentboldur.

Kadın sporcunun bulunmadığı ilde, 1978'de çalışmalara amatör lisanslı 442 sporcu katılmıştır.

DALLAR: İldeki tesis ve araç yetersizliği nedeniyle salon gerektiren dallar gelişmemiştir. Etkinlikler futbol, atıcılık ve kayakta yoğunlaşmaktadır.

Futbol: Çalışmaların öteden beri sürdüğü dalda, ildeki tüm kulüpler etkinlik göstermektedir. 1978'de lisanslı 408 futbolcu çalışmalara katılmıştır.

Atıcılık: Bu daldaki ilk çalışmaları 1968'de kurulan Atıcılık İhtisas Kulübü başlatmıştır. 1978'de 4 kulüp daha bu alanda etkinlik göstermekteydi. Aynı yıl,

genellikle amatör sporcuların katıldığı çalışmalarda lisanslı yalnız 1 sporcu vardı.

Kayak: 1950'lerde başlatılan çalışmaları 1978'de 4 kulüp yürütmekteydi. Yıl içinde lisanslı 8 sporcu etkinliklere katılmıştır.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Bayburtlu Zihni (1798-1859): Halk ozanı. Bayburt'ta doğdu. Erzurum ve Trabzon medreselerinde okudu. Yirmi yaşında İstanbul'a geldi. Kimi padişahların kâtipliklerinde bulundu. Daha sonra Hicaz, Mısır ve Akkâ'ya gitti. Hopa ve Of'ta idari ve maliye memurlukları yaptı. Yaşamının son yıllarını Trabzon'da geçirdi. Bir divanı vardır. Hece ölçüsüyle halk dilinde yazdıkları sayıca çoktur, ancak basılmamıştır. Anıları ve tanıdığı insanlara övgü ve yergileri içeren aruz ölçüsüyle yazılmış **Sergüzeştname-i Zihni** adlı yapıtı vardır.

Karaman, Suphi (1922-): Milli Birlik Komitesi ve eski Cumhuriyet Senatosu Milli Birlik Grubu üyelerinden. Bayburt'ta doğdu. Erzincan Askeri Ortaokulu, Bursa Askeri Lisesi ve Ankara Harp Okulu'nda öğrenim gördü. 1950'de Harp Akademisi'ni bitirerek, kurmay oldu.

27 Mayıs öncesinde Genel Kurmay Personel Şubesi Müdürlüğü'ne getirildi. Bu görevi sırasında, sonradan MBK'yi oluşturan subayları kilit noktalara getirerek, 27 Mayıs hareketine katkıda bulundu. 27 Mayıs sonrasında MBK Güvenlik Komitesi Başkanlığı yaptı, ordu kadrosunun yeniden düzenlenmesinde etkili oldu. 1961 sonrasında da Milli Birlik Grubu üyesi olarak senatoda bulundu.

Kemalettin Kamu (1901-1948): Şair. Bayburt'ta doğdu. İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde okurken Ulusal Kurtuluş Savaşı'na katıldı (1920). Öğrenimini, savaştan sonra tamamladı. Anadolu Ajansı'nda çalışmaya başladı. Ajans temsilcisi olarak Paris'e gitti (1933). Paris'te Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'nda yükseköğrenimini tamamladı (1938). Rize ve Erzurum'dan milletvekili seçildi. Türk Dil Kurumu Terim Kolu Başkanlığı yaptı. Şiirlerinde hece ölçüsünü kullandı. Ulusal Edebiyat Akımı'nın ilkelerine bağlı kaldı. **Büyük Mecmua** (1919), **Dergâh** (1921), **Varlık, Kalem, Oluş** (1933-1939) dergilerinde şiirleri yayınlandı. Savaş, yurt, gurbet ve aşk konularında lirik-epik, sağlam, uyumlu şiirler yazdı. Şiirleri, ölümünden sonra Rıfat Necdet Evrimer'ce **Kemalettin Kamu, Hayatı, Şahsiyeti ve Şiirleri** (1949) adlı kitapta toplandı. Şairi tanıtan bir başka kitabı da Necmettin Esin yazdı: **Milli Mücadele'nin Şairi Kemalettin Kamu** (1973).

Kocatürk Vasfi Mahir (1907-1961): Şair, yazar. Ortaöğrenimini Darüşşafaka Lisesi'nde (1927), yükseköğrenimini Mülkiye Mektebi'nde tamamladı (1930). Çeşitli liselerde öğretmenlik ve müdürlük yaptı. Gümüşhane'den milletvekili seçildi (1950-1954). 1954-1961 arasında Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde öğretmenlik yaptı. Sanat yaşamına "Yedi Meşale" şairlerinden biri olarak başladı. Şiirlerinde genellikle hece ölçüsünü kullandı. Halk şiir geleneğinden etkilendi. Ulusal edebiyat anlayışını geliştirmek için şiirler de yazdı. Manzum oyunları "On İnkılap" (1933) ve "Yaman" (1933) dır. Hazırladığı seçkiler şunlardır: **Şaheserler Antolojisi** (1934), **Divan Şiiri Antolojisi** (1947), **Fransız Edebiyatı** (1934), **Yeni Türk Edebiyatı** (1936), **Metinlerle Türk Edebiyatı I, II, III** (1952), Ayrıca **Divan** adlı edebiyat dergisini çıkardı (1945). Şiir kitapları şunlardır: **Tunç Sesleri** (1935), **Geçmiş Geceler** (1936), **Bizim Türküler** (1937), **Ergenekon** (1941), **On İnkılap** (1933), **Yaman** (1933), **Sanatkâr** (1965) adlı manzum oyunları da vardır. Çevirileri: **La Fontaine'den Hikâyeler** (1934), **Şarkılar Kitabı** (Heinrich Heine, 1948) ve **Elem Çiçekleri** (Baudelaire, 1957). **Türk Edebiyat Tarihi** (1964) ölümünden sonra yayınlanmıştır.

Kurşunoğlu Behram (1924-): Bilim adamı, Bayburt'ta doğdu. 1945'te İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Matematik-Astronomi Bölümü üçüncü sınıfındayken Milli Eğitim Bakanlığı'nın açtığı bir sınavı kazanarak, İngiltere'ye gönderildi. Edinburg Üniversitesi'nde lisans, Cambridge Üniversitesi'nde doktora öğreniminden sonra Amerika'daki çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı. 1958'de Miami Üniversitesi'nde profesör oldu. 1956-1958 arasında ODTÜ'de Nükleer Bilimler ve Teknoloji Fakültesi'nde dekanlık, Genelkurmay danışmanlığı görevlerinde bulundu. 1965'te Miami Üniversitesi Teorik İncelemeler Merkezi yöneticisi oldu. Avrupa'nın çeşitli araştırma kurumları, laboratuvarları danışmanı oldu. Rus Fen Akademisi'nin çağrısıyla 1968'de konuk profesör olarak Sovyetler Birliği'ne gitti. Türkiye Cumhurbaşkanlığı Bilim (1972), American Physical Society (Amerikan Fizik Kurumu), ödüllerini SX (sigma hi), -K- (fi kappa fi), S S (sigma pi sigma) diye bilinen bilim ödüllerini kazandı. Özellikle elemanter parçacıklar, plazma fiziği, genel bağıllık ve istatistik yöntemleri üzerine önemli araştırmaları ve çok sayıda bilimsel makalesi vardır.

Lütfi Fikri (1872-1934): Düşün adamı ve politikacı. 1890'da Mülkiye Mektebi'ni, 1893'te Paris Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1895'te meşrutiyet için çalışmaları nedeniyle on dört aya mahkûm oldu. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra Avrupa'ya kaçtı. Oradan Mısır'a geçti. Avukatlık yaptı. Yazınla ilgilendi. Siyasal içerikli yazılar yazdı. 1908'de İstanbul'a döndü. Mebusan Meclisi'ne Dersim Milletvekili seçildi. 1910'da "Mutedil Hürriyetperver" partisini kurdu. **Tanzimat** gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazetenin başyazarı oldu. **Tanzimat** gazetesi birkaç kez kapatıldı. Aynı gazeteyi **Teşkilat, Takdirat, Tenbihat, Tesisat** adlarıyla çıkardı. Cumhuriyet Dönemi'nde Meşrutiyet yanlılığı nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde iki kez yargılandı, aklandı.

Kimi yapıtları şunlardır: **Şimdiki İzdivaçlar** (oyun), **Erkekler Arasında** (oyun). Tüm yapıtları Mısır'da yayınlanmıştır.

Öktem Haydar Rüştü (1890-1951): Gazeteci, yazar. Yükseköğrenimini Selanik Hukuk Mektebi'nde tamamladı. Edebiyat öğretmenliği yaptı. Selanik düşün ve sanat dergilerinde yazdı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İzmir'e yerleşti. **Anadolu** gazetesini satın aldı. İzmir'in işgalinden sonra gazeteyi Antalya'da çıkardı. Yazılarıyla ulusal savaşımı destekledi. Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İzmir'e döndü, gazetesinin yayımını sürdürdü. Denizli, Tunceli ve İzmir'den milletvekili seçildi.

Özdemir Nurettin (1927-): Şair. Kelkit'te doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Avukatlık yaptı. Gümüşhane'den milletvekili seçildi (1961-1969). **Varlık, İstanbul, Şadırvan, Hisar, Çağrı** dergilerinde şiirleri yayınlandı.

Yapıtları: **Hayat Şiiri** (1949), **Yağmur Sonrası** (1955), **Yitik Sevgi** (1959).

Özdenoğlu Şinasi (1922-): Şair, yazar, politikacı. Ortaöğrenimini Trabzon Lisesi'nde bitirdikten sonra, yükseköğrenimini Siyasal Bilgiler (1944) ve Ankara Hukuk Fakültesi'nde (1953) tamamladı. Kaymakamlık ve İçişleri Bakanlığı'na bağlı çeşitli memurluklarda bulundu. Daha sonra avukatlık yaptı. Kurucu Meclis üyesi ve Ankara milletvekili (1969-1973) oldu. 1973'ten sonra yine avukatlığa döndü. **Ülkü, İstanbul, Varlık** dergileriyle, çeşitli gazetelerde şiirleri ve yazıları yayınlandı. Şiirlerinde barış ve özgürlük temalarını, Anadolu insanının çektiği acıları işledi.

Yapıtları: **Teselli** (1943), **Anaforda Dönen Adam** (1946), **Edebiyatımızın Beş Ana Meselesi** (inceleme, 1949), **Vatanım Benim** (1973), **Özgürlük İçin Ölmek** (1973), **Acısıyla Yanmak Türkiye'nin** (1975), **Memleketi Sevmek Suçu** (1978).

Selman Binali (1931-): Türk halk müziği sanatçısı. Bayburt'ta doğdu. 1954'te İstanbul Radyosu'nun açtığı sınavı kazandı, memur-sanatçı olarak radyoya girdi.

Üflemeli halk müziği sazlarının tümünü çok iyi çalabilen Binali Selman mey çalışıyla ün yapmıştır.

EDEBİYATTA GÜMÜŞHANE

Gümüşhane ve çevresi kültürel açıdan Erzurum Bölgesi'nin etkisi altındadır. Yöresel edebiyat ürünlerinde bu etki açıkça görülmektedir. Kaynaklar, medrese kültürü çökene değin, Bayburt'un ikinci derecede Anadolu kentlerinden biri olduğunu yazmaktadır. Yörenin edebiyata yansıması da ilkin Bayburtlu Zihni ile olmuştur. Zihni, XIX. yy şairlerindendir. Bir divanı varsa da daha çok halk şairi olarak ünlenmiştir. 1828'de yörenin Rus işgaline uğraması şairi çok etkilemiş, bu olayı şöyle dile getirmiştir:

Vardım ki yurdumdan ayağ göçürmüş
Yavri gitmiş ıssız kalmış otağı
Câmlar şikest olmuş meyler dökülmüş
Sâkiler meclisten çekmiş ayağı

Çevreye, "bağı", "bağıbanı" ağlatan bir ıssızlık çökmüştür. **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a,** Fransız yazarı Théophile Deyrolle'ün gezi yapıtıdır. Yapıtta Gümüşhane'ye geliş de anlatılmaktadır: "Yeşillikler içinde kıvrılan bir yataktan akan Harşit

Çayı boyunu çıkıyordum. Akşamüzeri Kurt-Alioğlu adında küçük bir köye geldim... Gümüşhane geniş bir boğazın eteğinde, bir anfiteatr şeklindedir. Evleri kerpiç, birkaç zenginin evi ile minare müstesna, şehir çorak toprağa karışarak seçilmiyor"

Yazar, Trabzon Valisi Muhsin Paşa'nın mektubunu Mutasarrıfa verince ilgi görür, varsıl bir Ermeni'nin evinde ağırlanır. Yakındaki kiliseyi ziyaret eder. Kaymaklı'da, Çoban Yusuf'la yabankeçisi avına çıkar. Kırların o günkü bitki örtüsü üstüne bilgiler verir.

Yapıtta, Bayburt da tanıtılmaktadır. Kasaba dört bin nüfusludur. Çoruh üzerindedir. Arık bir step ortasındadır. Geçimini tahıl ve koyun ticaretinden sağlamaktadır. Sık sık geçen kervanlar da ekonomik açıdan kasabaya yararlı olmaktadır.

"Hicret" adlı şiirinde Cumhuriyet Dönemi şairlerinden Bayburt doğumlu Kemalettin Kamu, Birinci Dünya Savaşı sonlarında yörede yaşanan acıları dile getirmektedir. Savaş, gurbet, aşk konularını ince bir duyarlıkla işleyen Kemalettin Kamu, Rus işgali başladığında Cümüşhane'dedir. Boğucu, bunaltıcı bir gecede top sesleri duyarak yürekleri sarsılan, yerlerinden kopanlar arasına o da katılır:

...Fakirleri yalın ayak zenginleri atında
Yollar uzun bir inilti yıldızların altında

Gönüllerin gözyaşına inandığı bir anda
Çok sevgili yuvamızı yadellere bıraktık
Gölgesinde barınacak tek ağacım yok artık
Dallarında bülbül öten bahçelere elveda

Şair, Milli Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gelir. Kurtuluş Savaşı'nı, o günlerin coşkularını yaşar. "İstiklal Ordusu Şehitlerine", "İzmir Yollarında", "Dumlupınar Yolunda" gibi şiirlerinde milli duyguları da gösterişsiz, yalın bir güzellikle, ustaca bir uyumla şiirleştirir.

Yurddan Yazılar adlı yapıtında İsmail Habib, kentin 1937'deki görünümünü çizer: "Beş altı yüz evli bir vilayet merkezi, uzaktan arduvazla örtülmüş gibi görünen dik ve keskin çatılı evleri, evlerin beyaz gövdeleri ve çatıların oynak çizgileriyle kuzey Almanya'dan koparılıp getirilmiş bir köy gibi gülümsüyor. Eski Gümüşhane ise şu bakır dağ üstünde, buradan görülmeyen, yalçın bir kale dibine çömelmiş bir orta zaman şövalyesi gibi unutularak, yapayalnız eski hatıraların uğultuları içinde dalıp, bitkin argın solumaktadır."

Bundan sonra, eski gümüş madeni üstüne bilgiler verilmektedir. MTA ile Etibank'ın yeni arama çalışmaları anlatılmaktadır.

Bayburtlu Zihni'nin yaşamından söz edilerek anlatılan Bayburt, "bir harabe artığı" gibidir. Yörenin bırakılmışlığı, göreni kaygılandıracak boyutlardadır.

İsmail Habib'den on yıl sonra yöreye uğrayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu **Anıların İzinde** adlı yapıtında izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

Kent, dağlar arasına sıkışmış bağlık bahçelik bir yerdir. Pek gelişmemiştir. Bakımsızdır. Yeni yeni yapılar, hükümet konağı ve okullar yapılmaktadır.

Yazar, Eski Gümüşhane'yi merak eder. Validen yöreyle ilgili ilginç bir gerçeği öğrenir: 4727 sayılı yasaya göre 31 Mayıs 1947'ye değin idari yoldan 5.717 evlenme cezasız olarak yazılmış, bunlar evlilik dışı birlik halinde yaşayanların yasallaştırılan evlilikleri imiş.Yine aynı tarihe değin|9.549'u kız ve 9.476'sı erkek olmak üzere 19.025 çocuk durumları yasallaştırılarak nüfus kütüğüne yazılmış. Yazara göre bu rakamlar yasal evlenme işleminin özellikle köylerde yerleşmediğini göstermektedir.

Velidedeoğlu'nun gördüğü "Yukarı Gümüşhane", bir yıkıntılıktır. "Eski durumunu koruyan birkaç evde tek tük insana rastlanıyordu." "Yukarı Gümüşhane, bağlık bahçeliktir. Anlattıklarına göre, şimdi Yukarı Gümüşhane'ye doğru yavaş yavaş yeniden bir akın başlamış. Çünkü oranın havası ve suyu daha temizmiş."

Görüldüğü gibi, Cumhuriyet Dönemi edebiyatında da doğrudan doğruya Gümüşhane ve yöresini yansıtan yapıtlara pek rastlanmamaktadır. Rastlanan ürünler, yöre yaşamını dile getirmekten çok, yöreyle ilgili izlenimleri, yöreye ilişkin yüzeysel bilgileri aktarmaktadır.

"Irmaklar ve İnsanlar" adlı uzun şiirinde Ceyhun Atuf Kansu, insanlarla akarsuların yaşamındaki koşutluğu, iç içeliği işlemektedir. Bayburt'un yaşamı da Kop Dağı'ndan çıkan Çoruh'la iç içedir. Çoruh Bayburt önünde uyur gibidir. Ama baharda durum değişir: Çoruh coşar, kıyısındaki kavaklarda Bayburt Kalesi'nden inmiş kargalar bağırır çağırırlar "Zındanların kapılarını bekleyen kargalar", "Dünya güzelinden" haber verirler:

...Çoruh akar gider kan köpü
Uçurmuşlar bir zalimin kellesini
Kargalar koklarlar koklarlar koklarlar suyu
Konuşurlar konuşurlar konuşurlar

Kargalar, halkın uğursuz saydığı kuşlardır, zalımların yardımcılarıdır.

Gide haber vereler Bayburt Beyi'ne
Bir sıkı kapasın kalesinin kapısını,
Aman deliğinden ışık sızmasın,
Ortaçağ gecesi kilit kilit üstüne

Atını sür be Battal Gazi şu Çoruh'un üstünden
Hey aman salla be gürzü kavakları tutmuş kargalara
Açılsın ortaçağ kalesinin kapıları
Bir görelim dünya güzelini, doyasıya.

Şaire göre yöre, hâlâ Ortaçağ'dan kurtulmayı beklemektedir. Kansu, bir de "Harşit Kıyısında Haydar"ı tanıtıyor. Köseler Köyü'nden Haydar üç alaca buzağı güden, yeşil gözlü bir çocuktur. Tek bildiği şehir, Gümüşhane bahçeleridir:

Haydarın evreni küçük: gözlerinde büyür gider
Kokuludur bağlarının üzümü.
Doldurmuş kır çiçeği heybelere babası
Şiran pazarına satmaya gider.

Haydarın evreni ıssız: gözlerinde sular gider
Dağdan dağa çıngıraklar, düşen yıldızların sesi
Fırınları taze ekmek kokan kasaba,
Bir sıcak akşam vakti çocukluğu geçer gider.

Çocukluğu, üç alaca buzağı ardında geçen Haydar'ın yaşamı Harşit'e yansımıştır. Tirebolu denizinde bir yeşil balık tutulursa, "Haydarın düşleridir. Harşit suyuna düşmüş gider."

"Ağıt" toplumcu gerçekçi şair Berin Taşan'ın yöre insanının çilesini dile getiren bir şiiridir. Bu ağıdın hangi olay üstüne söylendiği şöyle açıklanmaktadır:

"Şubat ayının karlı bir gecesinde, Şiran'ın Sadık Köyü'nden bir taze gelin doğum yapmak üzere kızakla kasabaya getirildi. Ne kasabada ne yakında doktor ve ebe bulunmadığından, köyünden 70 km uzakta Kelkit'e götürmeyi düşündüler. Bindikleri eski bir jeep sellerin bozduğu köprüden geçemedi, lastikleri patladı. Lastiklerin onarımıyla uğraşılırken gün ışıyordu. İlk çocuğuna hamile gelin, doğum sancılarına daha fazla dayanamadı, sonra ne diyelim?..." Ceyhun Atuf Kansu'nun deyişiyle "sesini, Şiran'dan, Merzifon'dan Bayazıt Alanı ve Sinop Kalesi'nden geçirerek ağıtlar yakmış" şair, olayı derinden yaşıyor. Çimen Dağları'na yağan kardan Kordon'daki evin camlarının buğulanmamasını, taksilerin rahatça akıp gitmesini aklı almıyor. Sarıgöz Köprüsü'nün ayakları onun göğsüne bastıkça bastırmaktadır:

Çimen Dağlarından süzülüp gelen sular
Hani bıldır bir taze gelin geziniyordu
Saçını taradınız, yüzünü yıkadınız
Gelin ettiniz.
Sarıgöz Köprüsüne gelip de durmuş

...

Vay beni doğurana doğurana
Kalksam bağırsam bir yol Kelkit çok uzak
Sadık'ta yanan ışık kaldı mı dersin?

Şaire göre olay tek değildir. Nice gelin Ayşe sancılar içindedir. Bu durum değişmelidir, değişecektir:

Senin dayanılmaz sabrın, benim umudumla
Bu beşik donanmadı daha donanacak
Doktorum erişmedi erişecek
Güller açacak açacak...

Özgürlük İçin Ölmek, Gümüşhane doğumlu Şinasi Özdenoğlu'nun dördüncü şiir kitabıdır. Yapıtın sonuna eklenen konuşmasında şair: "Sanat, insan mutluluğuna adanmış, daha aydınlık bir dünyayı kuracak devrimci bir ses olmalıdır. Sanatçı, kendi iç dünyasını söylediği zaman bile buna insanlığın sesini katabilmelidir." demektedir. Özdenoğlu bu anlayışla şiirler yazmaktadır. **Vatanım Benim** adlı yapıtının "Anadolu'nun Kaderinden Bahseden Şiirler" bölümünde; "Toprağı, hayvanı, harmanı, efendisi kadere teslim" ülkeyi sarmış suskunluğa eğilir:

... İnsanları susar gördüm
Tombak'ta bir Türkmen kızı gördüm
Durup yalvaramadım
Beklerdi yarası Anadolu'nun
Oturup saramadım.

Gümüşhane de Anadolu'nun yarası sarılamayan bir parçasıdır. Şair, bir gün Türkiye'nin derin uykulardan uyanacağına inanır, uyandırmaya çalışır.

Beşiktekilerinin diliyle güldüğüm olmuştur
Kağnılarının diliyle ağladığım

İnsanların, kavgaların benden sorulmuştur Anadolu, ey dizinden ayrılmadığım

Özdenoğlu **Acısıyla Yanmak Türkiye'nin** (1975) adlı yapıtını "Şiirsel düzyazısıyla toplum ve insan gerçeğine bakışlar" saymaktadır. Bu yapıtın "Doğa Yasası Değil, Doğu Yasası" bölümünde Gümüşhane'yi de içine alan yörelerdeki toplumsal yaşamın katı gerçeklerini sergiler:

"Siz, Doğu'da Cumhuriyet yasalarıyla alınanlar dışında, Bey'in 'Miro Vergisi' adıyla halktan vergi topladığını bilir miydiniz?

"Siz Doğu'da, Ağa'nın 'Cennet Defteri' tutup, cenneti parayla sattığı insanların adını bu deftere yazdığını işitmiş miydiniz?

"Ve siz, hâlâ Doğu'da Şeyh'in ayakkabısından hastaya içirilen suyun şifasına inanıldığını duymuş muydunuz?"

Evet, şair gerçekleri sergilemek, yakınmakla yetinmiyor bu durumun değişmesi için haksızlıklarla yiğitçe savaşılması gerektiğini vurguluyor.

Görüldüğü gibi Gümüşhane ve yöresini doğrudan doğruya yansıtan yapıtlara pek rastlanmamaktadır. Rastlanan ürünler, daha çok yöreyle ilgili izlenimleri, yüzeysel bilgileri aktarıcı niteliktedir.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Bayburt İlçesi sınırları içindeki Pulur Höyüğü'nde elde edilen buluntular, yörede İlk Tunç Çağ'a inen bir yerleşmenin varlığını göstermektedir. Gümüşhane, Türkler'den önce Urartu, Pers, Makedonya, Roma, Bizans uygarlıklarının etkisi altında kalmıştır. Urartular, bölgeye taş ve maden işçiliğini getirmişlerdir. Gümüşhane, Persler'in 19. satraplık bölgesindedir. Bu dönemde bölgedeki kabilelerin başlıcaları: Muşkiler; Tibarenler, Makronlar, Mardlar, Mosinekler adıyla anılıyordu. Kelkit İlçesi'nin 17 km güneydoğusundaki Sadak Köyü antik dönemde Satala adında önemli bir kentti. Romalılar Dönemi'nde Satala bir Roma Kampı çevresinde gelişerek bir Latin kültür merkezi durumuna gelmiştir.

Yöre kültürünün günümüzdeki özellikleri Türk egemenliğiyle biçimlenmeye başlamıştır. Mahmudiye ve Yakutiye medreselerinin yapılmasıyla Bayburt ikinci sırada bir kültür merkezi durumuna gelmiştir. Gümüşhane'de işletilen gümüş madenleri bir zenginlik kaynağıydı. XIX. yy başlarına değin kent, zengin ve bayındırdı. XIX. yy'da savaşlar ve madenlerin eskisi gibi işletilememesi yöreyi olumsuz yönde etkilemiştir. 1916 Osmanlı-Rus Savaşı'nın neden olduğu göçlerle, Eski Gümüşhane canlılığını yitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kent, günümüzdeki yerinde yeniden kurulmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim, iletişim, ulaşım, hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla çağdaş kültür öğeleri toplumsal yaşama katılmaya başlamıştır. Değişmenin etkenlerinden biri de nüfus hareketleridir.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Üretimin tarıma ve hayvancılığa dayandığı Gümüşhane'de kapalı toplumsal yapı, göçlerle değişime uğramaktadır. Günlük yaşamda geleneklerin, dinsel yapının önemli bir yeri vardır. Geleneksellik aile yapısında çözülürken, giyim-kuşamda, beslenmede varlığını korumaktadır.

Doğal konumun getirdiği etkileşimler yöre yaşamını belirlemektedir. Torul yöresi ve Merkez İlçe köyleri geleneklerinde ve giysilerinde Karadeniz Bölgesi; Bayburt, Kelkit, Şiran yöresinde ise Doğu Anadolu Bölgesi etkisi görülmektedir. Beslenme tahıl ve süt ürünlerine dayanmaktadır. Dut pekmezi ve pestil yöreye özgü yiyecekler arasındadır.

Gümüşhane'de dinsel yapı gücünü sürdürmektedir, boş inanlar da yaygındır. Bunların önemli bir bölümü doğum ve çocukla ilgilidir. Evlenme törenleri kırsal kesimde geleneksel özelliklerini korumaktadır, iç evlilik yaygındır. Yakın yıllara değin kadınların başlıca uğraş alanlarından biri olan dokumacılık, 1970'li yıllarda duraklamıştır. Çömlek yapımı, sınırlı bir alanda sürdürülmektedir.

Gümüşhane, Harşit Vadisi boyunca uzanan bahçeler evler ve yamaçlara küme küme serpilmiş küçük mahallelerden oluşmaktadır. Yörede yaklaşık 100 yıllık 3-4 katlı konak biçimi evler vardır. Bunlar büyük bahçeler içinde, kalın duvarlı, dik eğimli çatılı, saçakaltı odalı özgün yapılardır. Bu tür konutların ilginç örnekleri arasında Vali Konağı, Kadirbeyoğlu Evi, Daltabanlar Evi, Akagün Evi, Ataçlar Evi sayılabilir. Bunlar gittikçe yerlerini 3-4 katlı apartmanlara bırakmaktadır. Günümüz yapılarının en özgünü U biçimi planlı Hükümet Konağı'dır.

Gümüşhane yöresel halk edebiyatı, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi özelliklerini taşır. Bayburt, Kelkit yöresinde Erzurum, Torul yöresindeyse Karadeniz Bölgesi'nin yerel ağız ve halk edebiyatı etkileri özellikleri görülür.

Yöre, halk ozanlarının tümü Bayburtlu' dur. Bayburt yakın zamana değin Erzurum'a bağlı bir ilçe konumunda kalmış ve Erzurum-Bayburt medreseleri birbirini tamamlayan medreseler olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle halk ozanlarının yapıtlarında divan edebiyatı etkisi belirgindir. Yöreden yetişen ozanların en ünlüsü XIX. yy'ın seçkin halk ozanlarından sayılan Bayburtlu Zihni'dir.

Gümüşhane, ortak ürünler yönünden de zengindir. Mani söyleme geleneği günümüzde de canlılığını korumaktadır. Yörede söylenen niyet manilerine "Sançma" adı verilir.

Yerel ağız, kentte iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucu gün geçtikçe özelliklerini yitirmektedir. Bayburt yerel ağzıysa günümüzde de kimi özelliklerini korumaktadır. Bayburt ağzı, Doğu Anadolu, özellikle de Erzurum ağzı özelliklerini taşır.

Yöre, halkın dünya görüşünü yansıtan atasözleri, deyimler yönünden de zengindir.

Gümüşhane'de, bilmece sorma geleneği de canlılığını korumaktadır. Bilmeceler, renkli birer doğa ve çevre tanımlaması özelliği taşır. Sık kullanılan alkış ve kargışlarda yerel dil özellikleri belirgindir.

Yöre, halk müziği ve oyunları da Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi folklorunun etkilerini taşır.

Halk müziği ezgi yapısı ve usulleri çok çeşitlidir.

Ezgi eşliğinde halk hikâyesi, atışma, mani ve koşma söyleme geleneği yaygındır.

Yörede en yaygın oyunlar barlar ve horonlardır.

TARİHSEL YAPITLAR: Gümüşhane ve çevresi, tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim alanı olmuştur. Ancak arkeolojik araştırma ve kazı yapılmadığından geçmiş dönemlere ilişkin bilgiler yetersizdir. Yörede tarih öncesi dönemle ilgili buluntular, Bayburt çevresinde yoğunlaşmaktadır. Buradaki höyüklerde İlk Tunç Çağ'dan çanakçömlekler, mühür ve sacayağı parçası bulunmuştur.

Merkez İlçe ve çevresinde yaklaşık 35 kale kalıntısı bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Canca, Akçakale, Kov, Keçikalesi, Edirne, Kodil kaleleridir. Yörede, ayrıca pek çok kilise kalıntısı vardır. Bunlardan Hutura Hagios Georgios Manastır Kilisesi XIV., Pavrezi Şapeli XV. yy yapılarıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan Ulu Cami, onarımlar yüzünden özgünlüğünü yitirmiştir.

Bayburt, ilin en önemli yerleşme merkezidir. Yörede Hart ve Kısanta antik kentlerinin kalıntıları vardır. Bayburt Kalesi, Doğu Anadolu'nun güçlü yapılarından olup Selçuklular ve Osmanlılar zamanında onarılmıştır. İlçenin 10 km kuzeybatısındaki Varzahan Kenti, kiliseleriyle ünlüdür. Bunların en ilginci oktogon (sekiz köşeli) planlı yapıdır. Geçmişte Bayburt'ta bulunduğu bilinen üç büyük medrese, kentin önemli bir kültür merkezi olduğunu kanıtlamaktadır.

Bayburt İlçesi'ne bağlı Pulur Köyü, tarih öncesi dönemlerden beri önemli yerleşmelerdendir. Akkoyunlular'ın ilk yerleşim merkezlerinden Pulur'da, o dönemden yapılar vardır.

Kelkit İlçesi'nde Roma ve Bizans Dönemi'nden Satala Kenti'nin kalıntıları; Şiran İlçesi'nde kaya kiliseleri, Torul İlçesi'nde kale ve Panaghia Manastır Kilisesi'nin kalıntıları bulunmaktadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Cumhuriyet'le birlikte başlayan kültürel etkinlikler, 1980'lerde büyük ölçüde duraklamıştır. 1979'da ilde 3 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktaydı. Zengin tarihsel yapıt ve kalıntılar, müze olmadığından değerlendirilememektedir. Okullarca yürütülen sergi çalışmaları, daha çok el sanatlarında yoğunlaşmaktadır. Geleneksel Elma Bayramı dışında, şenlik görünümünde kutlanan kurtuluş günlerine de geniş bir halk kitlesi katılmaktadır. Görsel sanatlar alanında etkinlikler, radyo-TV ve sinemada yoğunlaşmıştır. Bu da izleyicilik düzeyindedir. 1980'de ilde 3 sinema vardı. Ruhsatlı 4.071, TV alıcısı ile 21.245 radyo alıcısı bulunmaktaydı. Tiyatro çalışmaları ise amatör gruplarca yürütülmektedir.

1950'lerde oluşmaya başlayan yerel basın alanında, 1982'de yalnız 2 gazete yayınlarını sürdürmektedir.

Spora yönelik çalışmalar 1923'lerde başlamıştır. 1978'de ilde 1 stadyum, 1 spor salonu ve 2 antrenman alanı bulunmaktaydı. Aynı yıl, çeşitli dallarda 11 kulüp etkinlik göstermiştir. Yıl içinde lisanslı 442 sporcu çalışmalara katılmıştır.

Gümüşhane – Kaynakça

DOĞAL YAPI

CHAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatleri,** İstanbul, 1976

ÇAĞLAR Kerim Ömer, **Türkiye'de Madensuları ve Kaplıcaları,** Ankara, 1950

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

ERGUVANLI Kemal, **Mühendislere Jeoloji,** İstanbul, 1978

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SAATÇİ Fuat, **Toprak İlmi,** İzmir, 1975

SARAÇOĞLU Hüseyin **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1962

DİE, **1980 Nüfus Sayımı Sonuçları,** Ankara, 1981

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50 Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** Ankara, 1976

Gümüşhane İl Yıllığı, 1967

Gümüşhane İl Yıllığı 1973

İ.Ü Tıp Fakültesi Tıbbi Ekoloji ve Hidro Klimatoloji Kürsüsü, **Türkiye Madensuları,** İstanbul, 1971

Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Doğu Karadeniz Havzası Toprakları,** Ankara, 1981

Köy İşleri Bakanlığı, **Yeşilırmak Havzası Toprakları,** Ankara

Köyişleri Bakanlığı, **Gümüşhane İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası,** Ankara, 1972

M.S.B Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

BELEN Fahri, **20.nci Yüzyılda Osmanlı Devleti,** İstanbul, 1973

BİLGİÇ Emin, "Asurca Vesikalara Göre Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", **Sümeroloji Araştırmaları,** Ankara, 1940-1941

BOSWORTH C.E., **İslam Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Cambridge Ancient History The, I-II, Cambridge, 1965-1967

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie, I,** Paris, 1892

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DEYROLLE Theophile, **1869'da Trabzon' dan Erzurum'a,** İstanbul, ty

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** II, İstanbul, 1896

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi,** VI, Ankara, 1974

GOLOĞLU Mahmut, **Erzurum Kongresi,** Ankara, 1968

GOLOGLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** II, Ankara, 1946.

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark, IV,** 1. Kısım, Ankara, 1951

de HELL Xavier Hommaire, **Voyage en Turquie et en Perse, I,** Paris 1855

HONIGMANN Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** İstanbul, 1970

İslam Ansiklopedisi, Bayburt Maddesi, II

İslam Ansiklopedisi, Gümüşhane Maddesi, IV

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" **IJMES,** IX-2, 1978

KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara, 1962

KÖKTEN Kılıç, "Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" **Belleten,** VIII, 1944

KÖKTEN Kılıç, "Kuzey Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,** III, 1944

MANSEL Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

MİROĞLU İsmet, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,** İstanbul, 1975

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

ÖZDER Adil, **Artvin ve Çevresi,** Ankara, 1971

The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1847, 1892, 1903

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Trabzon, Trabzon, 1869, 1870, 1878, 1881, 1886, 1889, 1891, 1899, 1901

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları,** I, 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Türk Ansiklopedisi, Gümüşhane Maddesi, XVIII

USLU (AKAGÜN) Gülyüz, **Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri,** İstanbul, 1980

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara, 1969

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

YINANÇ Mükrimin Halil, **Anadolu'nun Fethi,** İstanbul, 1944

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise,** İstanbul, 1980

Afet İnan A., **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972

AKKAYAN Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

BAYSAL Ayşe, **Beslenme,** Ankara, 1979

DEMENY Paul, Frederic C. Shorter, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi,** Ankara, 1981

ERTAN Mualla, **AET-Ortadoğu Ticareti Yönünden Türk Karayollarının Önemi,** İstanbul, 1977

ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı,** Ankara, 1974

FİŞEK Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili,** Ankara, 1969

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979

GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması,** Ankara, 1980

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981

GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981

GÜMÜŞ M. Fatih, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma,** Ankara, 1972

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama,** Ankara, 1980

KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler,** Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979

KOÇ Yıldırım, "1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri", **Toplum ve Bilim,** Sayı 17, 1982

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik,** Ankara, 1980

MİROĞLU İsmet, **XVI. yy'da Bayburt Sancağı,** İstanbul, 1975

ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı,** İstanbul, 1977

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayrı Safi Yurt İçi Hasılası,** Ankara, 1980

SARIMOLLAOĞLU F. Akyürek, **Tüm Çevresiyle Bayburt ve Trabzon-İran Transit Yolu Bağlantısı,** 1976

SENCER Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı,** İstanbul, 1969

SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri,** Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938),** İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma,** İstanbul, 1979

SÜLKER Kemâl, **Türkiye'de Sendikacılık,** İstanbul, 1955

ŞANDA Hüseyin Avni, **Türkiye'de 54 Yıl**

Önceki İşçi Hareketleri, İstanbul, 1962
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** Ankara, 1977
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970,** Ankara, 1979
TUNA Orhan, **Grev Hakkı, İş Mücadelesinde Yeri ve Ehemmiyeti,** İstanbul, 1951
TUNCAY Can, **Sosyal Güvenlik Dersleri,** İstanbul, 1982
YAZGAN Turan, **Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri,** İstanbul, 1981
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,** Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968,** Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968),** Ankara, 1971
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni,** 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni,** 1979, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu,** Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti,** İstanbul, 1933
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940,** İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti,** İstanbul, 1945
Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti, **Bayburt'un Sesi,** Sayı 6, İstanbul, 1966
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE; **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Gümüşhane,** 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı,** 1927, 1935, 1940, 1945, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri,** Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal,** 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim,** 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı,** Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi,** Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı,** 1927
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi,** 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar,** 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71,** Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim,** 1953-60 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980,** Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim, 1961-65,** Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim,** 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri,** 1980
DİE; **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri,** 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri,** 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979,** Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri,** 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları,** 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar,** 1980
DPT, **Ankara Kentinde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri,** Ankara, 1979
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl,** Cilt 1, Ankara 1981
DPT, **Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 il), (1980-1981 Dönemi),** Ankara, 1982
Gümüşhane İl Yıllığı, 1967-1973
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 5. Cilt, İstanbul, 1950
İmar ve İskân Bakanlığı, **Doğu Karadeniz Bölgesi,** Ankara, 1972
İstanbul Sanayi Odası, **Yabancı Ülkelere İşçi Göçü, İşçi Tasarrufları ve Bu Tasarrufların Değerlendirilmesi,** İstanbul, 1981
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı,** 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri,** Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu,** 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970,** Ankara, 1970
Köy İşleri Bakanlığı, **Köysel Alan Envanteri,** Ankara, 1971
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatiflerle İlgili Araştırma,** Ankara, 1977
Maarif Vekâleti, **Maarif Vekilliği Dergisi,** Sayı 21-2, İstanbul, 1939
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği,** Ankara, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten,** Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları,** Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri,** Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978,** Ankara, ty
Sixth Report of The Who Expert Comittee On Maternal and Child Health, 1976
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı,** Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı,** 1970, 1980
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980,** Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi,** Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler,** 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları,** Ankara, 1981
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı,** Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması,** İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri,** İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makineleri Araştırması,** 1979, 1981
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu,** Ankara, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı,** Ankara, 1978
Vatan Memleket İlavesi, 28.1.1953
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı,** Ankara, 1980
YSE, **İstatistik Yıllığı, 1976**
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri,** 1977, 1979, 1980
Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği,** İstanbul, 1916

KÜLTÜR

AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri Sözlüğü,** Ankara, 1981
AKSOY Ömer Asım, **Deyimler Sözlüğü,** Ankara, 1981
BAŞGÖZ İlhan, **Türk Halk Edebiyatı Antolojisi,** İstanbul, 1968
BEYGU Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,** İstanbul, 1936
BURİAN Orhan, "Kemalettin Kamu", **Kurtuluştan Sonrakiler,** İstanbul, 1946
ÇULPAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri,** Ankara, 1975
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DEYROLLE Théophile, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a,** İstanbul, ty
DİZDAROĞLU Hikmet, "Bayburtlu Celâli'nin Şiirleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 6, İstanbul, 1959
DİZDAROĞLU Hikmet, "Bayburtlu Hicra-

ni", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 12, İstanbul, 1969
DİE **Kültür İstatistikleri,** Ankara, 1979
DİE **Spor İstatistikleri,** Ankara, 1978
DİE **Ulaştırma İstatistikleri 1980,** Ankara, 1980
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt IV, İstanbul 1970
GÖKYAY Orhan Şaik, **Dede Korkut Hikâyeleri,** İstanbul, 1976.
GÖVSA İbrahim A., **Türk Meşhurları Ansiklopedisi,** İstanbul, ty
GÜLEÇ Hamdi, "Bayburt'ta Dikmetaş Efsanesi", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 12, İstanbul, 1969
Gümüşhane İl Yıllığı 1973, Ankara, 1973
GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark IV, II. Bölüm Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları,** Ankara, 1951
GÜREŞSEVER G. -A. ALTUN, "Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri", **Sanat Tarihi Yıllığı,** Sayı 3, İstanbul, 1975
KAFTANCIOĞLU Ümit, **Köroğlu Kol Destanları,** İstanbul, 1979
KANSU Ceyhun Atuf, "Irmaklar ve İnsanlar" **Yurdumdan,** İstanbul, 1960
KOŞAY H.Z. Akile ÜLKÜ, "Anadolu'da İptidai Çanak-Çömlekçilik", **Türk Etnografya Dergisi,** Sayı V., Ankara, 1962
KÖKTEN İ.K., "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", **DTCF Dergisi,** Ankara, 1944
KÖKTEN İ.K., "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Sayı 8/32, Ankara, 1944
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,** İstanbul, 1981
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
Meydan Larousse, İstanbul, 1979
MİROĞLU İsmet, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,** İstanbul, 1975
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul. 1980
ÖNDER Mehmet, **Anadolu Şehir Adları,** Ankara, 1969
ÖNDER Mehmet, **Şehirden Şehire,** İstanbul, 1972
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979
ÖZDENOĞLU Şinasi, **Acısıyla Yanmak Türkiye'nin,** Ankara, 1975
ÖZDENOĞLU Şinasi, "Anadolu'nun Kaderinden Bahseden Şiirler" **Vatanım Benim** Ankara 1973
ÖZDENOĞLU Şinasi, "Özdenoğluyla Bir Konuşma", **Özgürlük İçin Ölmek,** Ankara, 1974
Princeton Eneyelopedia of Classical Sites, The, Princeton, New Jersey, 1979
PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türk Halk Şiiri Antolojisi,** Ankara, 1975
REİNACH S., **Recueil de Tétes Antiques,** Paris, 1903
SAKOĞLU Saim, "Bayburt Manileri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 13, İstanbul, 1970
SAKAOĞLU Saim, "Bayburt'ta Derlenen Maniler", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 13, İstanbul, 1970
SEVÜK İsmail Habib, "Zigana, Gümüşhane, Bayburt" **Yurddan Yazılar,** İstanbul, 1943
Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, İstanbul, 1980
SÖZEN Metin, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,** İstanbul, 1981
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri,** Cilt 2, İstanbul, 1972
TAĞUDAR Namık, **Gümüşhane Vilayeti,** Gümüşhane, 1936
TAŞAN Berin, "Ağıt", **Yüzünün Bir Yanında,** Ankara, 1969
USLU (AKAGÜN) Gülyüz, **Gümüşhane, Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri,** İstanbul, 1980
VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, "Gümüşhane", **Anıların İzinde,** 2. Kitap, İstanbul, 1979
YAĞAN Yüksel Şahin, **Türk El Dokumacılığı,** İstanbul, 1980
YANBEY Mahmut Kemal, "Bayburt Folkloru", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 6, İstanbul, 1959
YANBEY Mahmut Kemal, "1928-1929 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bayburt Kalesi'nin Harap Olması ve Şehrin Ruslar Tarafından Yakılması", **Bayburt,** Sayı 5, İstanbul, 1964

Gümüşhane – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3200
Yeryüzü Şekilleri 3200
Dağlar 3200
Gümüşhane Dağları 3200
Balaban Dağları 3201
Zigana Dağları 3201
Soğanlı Dağları 3201
Kop Dağları 3201
Çoruh Dağları 3201
Platolar, Yaylalar 3201
Akarsular 3201
Doğu Karadeniz Havzası 3201
Harşit Suyu 3201
Yeşilırmak Havzası 3202
Kelkit Irmağı 3202
Çoruh Havzası 3202
Çoruh Irmağı 3202
Göller 3202
Vadiler ve Ovalar 3202
Çoruh Vadisi 3203
Bayburt Ovası 3203
Mam Suyu Vadisi 3203
Düzüker Ovası 3203
Kelkit Vadisi 3203
Harşit Vadisi 3204
Jeolojik Yapı 3204
Yeraltı Zenginlikleri 3204
Topraklar 3205
Kahverengi Topraklar 3205
Kahverengi Orman Toprakları 3205
Yüksek Dağ-Çayır Toprakları 3205
Kalkersiz Kahverengi Topraklar 3206
Kestane Rengi Topraklar 3206
Gri-Kahverengi Topraklar 3206
Alüvyal Topraklar 3206
Kolüvyal Topraklar 3206
Doğal Güzellikler 3207
İçmeler ve Kaplıcalar 3207
İklim 3207
Sıcaklık 3207
Yağışlar 3207
Rüzgârlar 3207
Sayılı Günler 3207
Bitki Örtüsü 3207
Hayvan Türleri 3208
Nüfus 3209
Nüfusun Yaş Yapısı 3210
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3211
Özet 3211

TARİH

İlin Adının Kaynağı 3213
Yazılı Tarih Öncesi 3213
Yazılı Tarih 3213
Asur Ticaret Kolonileri 3213
Kronoloji 3214
Hititler 3215
Urartular 3215
Kimmer-İskit Akınları ve Göçler 3215
Medler 3215
Persler 3215
Pontos Krallığı 3216
Eski Çağlarda Gümüş Nasıl Elde Edilirdi 3216
Romalılar 3216
Bizanslılar 3217
İslam Uygarlıkları Dönemi 3217
Selçuklular Dönemi 3217
Osmanlı Yönetimi 3218
Çağdaş Dönem 3218
Tarım 3220
Hayvancılık 3220
Madenler 3221
Ticaret ve Sanayi 3221
Ulaşım 3221
Eğitim 3221
Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane 3222
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Durum 3222
Kop Dağı Savaşları ve Gümüşhane'nin İşgali 3222
Sovyet Devrimi Sonrası Gelişmeler ve Gümüşhane'nin Kurtuluşu 3223
Mondros Mütarekesi Günlerinde Gümüşhane 3223
Erzurum Kongresi'nde Gümüşhaneliler 3223
Şeyh Eşref Ayaklanması 3223
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Gümüşhane Milletvekilleri 3224
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3224
Meclis-i Mebusan'da Gümüşhane Milletvekilleri 3224
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Gümüşhane Milletvekilleri 3224
Gümüşhane Valileri 3225
Seyahatnamelerde Gümüşhane 3225
Evliya Çelebi 3225
Xavier Hommaire De Hell 3226
Theophile Deyrolle 3226
İlin Özet Tarihi 3226

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3228
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3229
Gümüşhane İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3229
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3229
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3230
Tarım 3231
Giriş 3231
Bitkisel Üretim 3232
1913 Tarım Sayımı'nda Gümüşhane 3232
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3233
Tahıllar 3233
Buğday 3233
Arpa 3233
Mahlut 3234
Baklagiller 3234
Sanayi Bitkileri 3234
Yem Bitkileri 3234
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3234
Tahıllar 3234
Buğday 3234
Arpa 3234
Mahlut 3235
Baklagiller 3235
Sanayi Bitkileri 3235
Meyvecilik 3235
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3236
Gübreleme 3237
Sulama 3237
Tarımsal Mücadele 3238
Tarım Araçlarının Gelişimi 3238
Verimlilik 3238
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3238
Pazarlama 3239
Hayvancılık 3239
Ormancılık 3241
Madencilik ve Enerji 3242
Sanayi 3242
Ticaret ve Bankacılık 3243
Gümüşhane İli'nde Konut 3244
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3244
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3244
Köylerde İçme Suyu ve Elektrik 3244
Kademelenme 3245
Haberleşme 3246
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3246
Göç 3249
Gümüşhane Belediye Başkanları 3249
İdari Bölünme ve Belediyeler 3249
Merkez İlçe 3250
Bayburt 3250
Kelkit 3250
Şiran 3250
Torul 3250
Gümüşhane Kenti 3251
Bayburt Kenti 3252
Kentsel Arazi Kullanımı 3252
Kent İçi Ulaşım 3252
Eğitim 3253
Okuryazarlık 3253
İlköğretim 3253
Ortaöğretim 3254
Ortaokullar 3254
Liseler 3254
Mesleki ve Teknik Öğretim 3254
Yükseköğretim 3255
Yaygın Eğitim 3255
Sağlık 3255
Sağlık Sorunları 3256
Bulaşıcı Hastalıklar 3256
Ölüm Nedenleri 3257
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3257
Çevre Sağlığı 3257
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 3258
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 3258
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3258
Sosyal Sigortalar Kurumu 3258
Bağ-Kur 3258
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3258
Toplumsal Örgütlenmeler 3259
Meslek Kuruluşları 3259
Ticaret ve Sanayi Odası 3259
Kooperatifler 3259
Köy Kalkınma Kooperatifleri 3259
Tarım Kredi Kooperatifi 3259
Toplu-İş Sözleşmeleri 3259
Dernekler 3260
Özet 3260

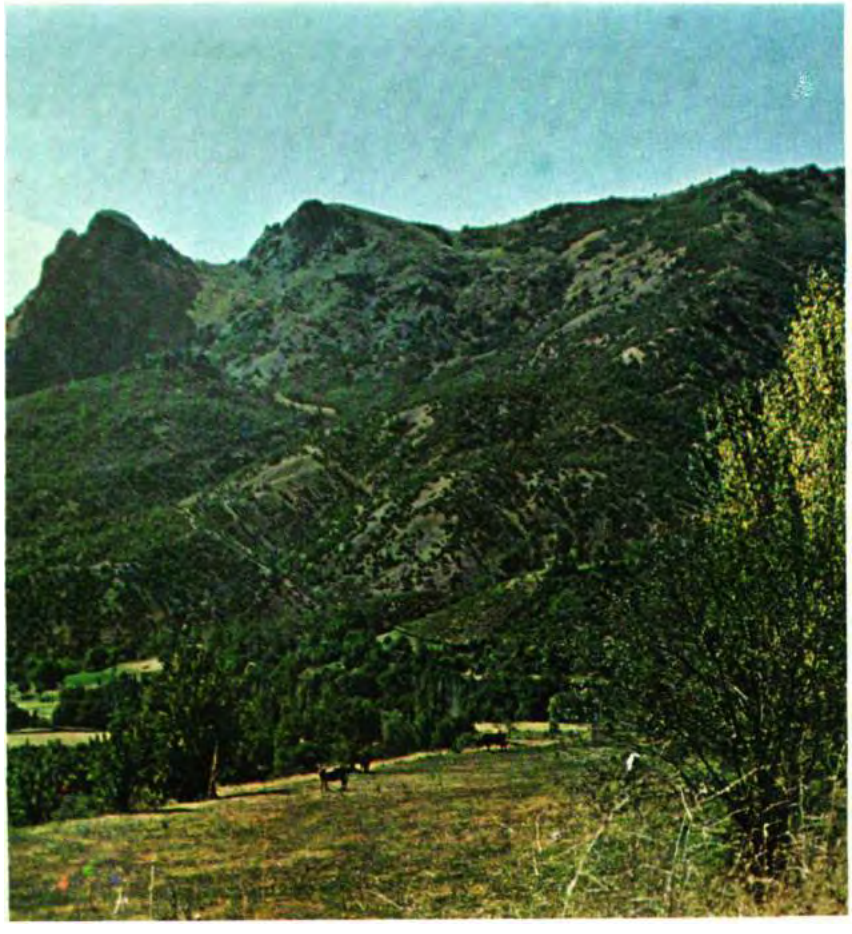
KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3262
Türkler'den Önce 3262

2327

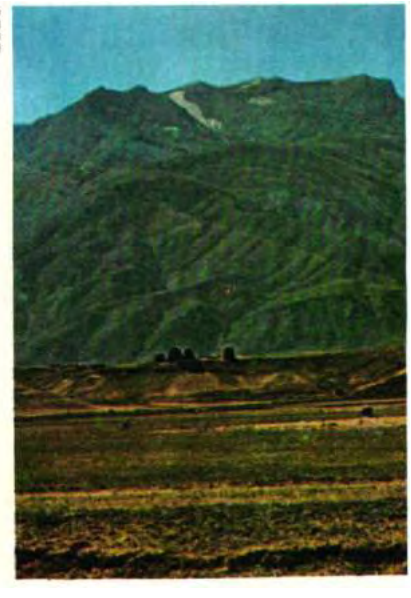

2328

2327 - Cilo Dağı
2328 - Eledir Dağları
2329 - Karadağ

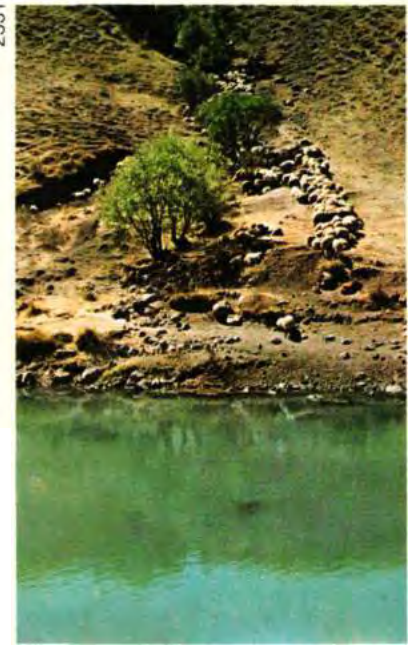
2329

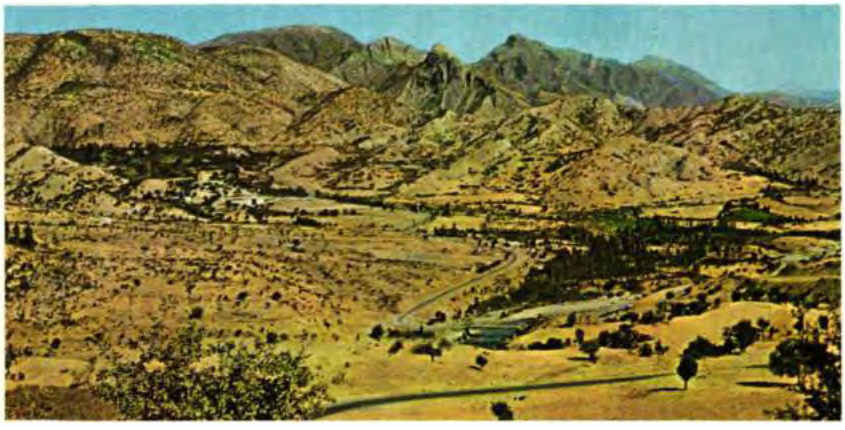
2330

2331

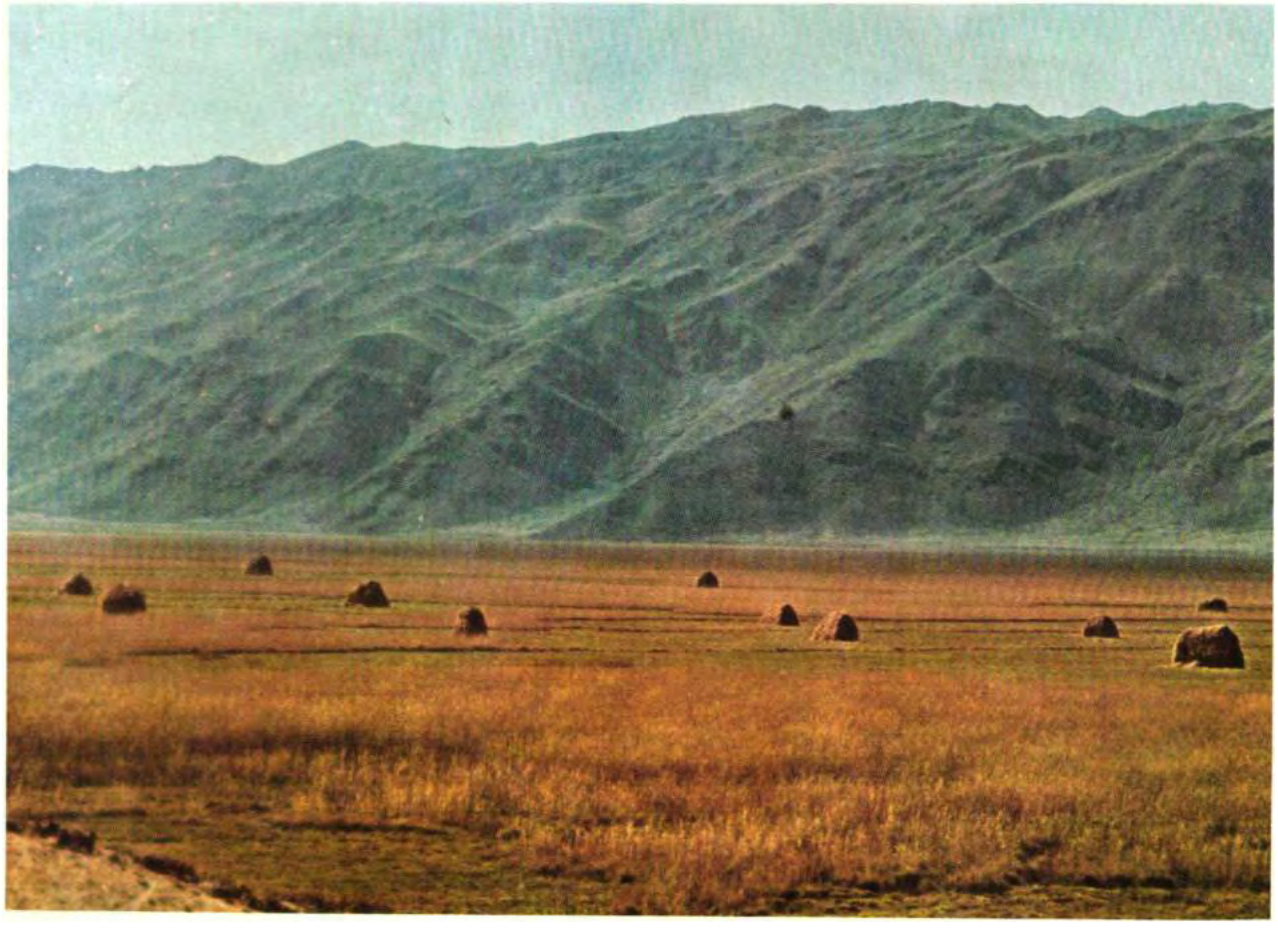

2332

2330 - Sat Dağları
2331 - Sat Gölü
2332 - Ridelo Dağları
2333 - Meydan-ı Davut Yaylası
2334 - Meydan-ı Suran Yaylası
2335 - Şemdinli Yaylası
2336 - Avaspi Yaylası
2337 - 100. Yıl Parkı
2338 - Avahark Yaylası

2333

2334

2335

2336

2337

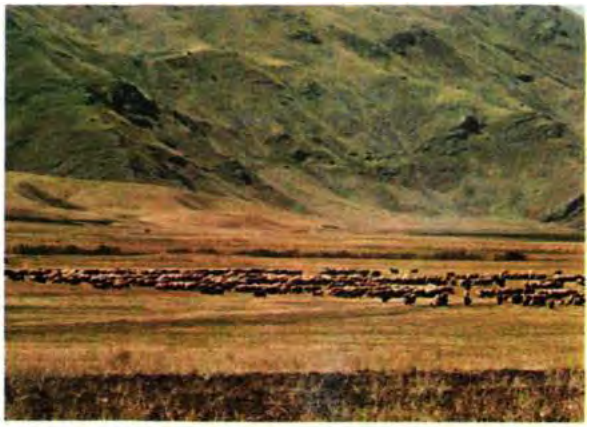
2338

2339

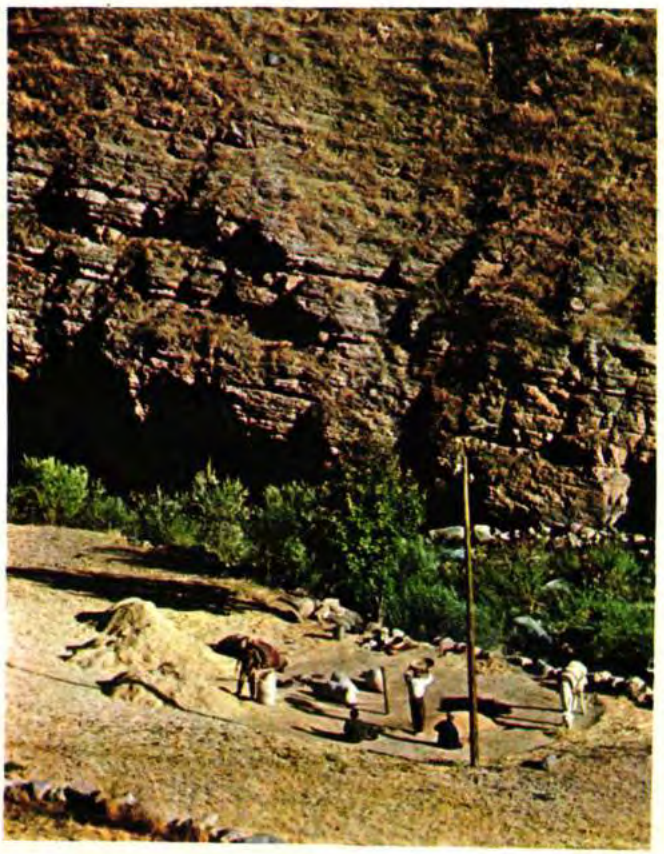

2339 - 2340 - Hayvancılık
2341 - Harman
2342 - Ormancılık ve odun depoları

2340

2341

2342

Türkler'den Sonra 3263
Cumhuriyet Dönemi 3264
Giyim-Kuşam 3265
Geleneksel Kadın Giyimi 3265
Geleneksel Erkek Giyimi 3265
Beslenme Biçimleri 3265
Siron 3265
Pestil 3265
İnançlar ve Töresel Yapı 3265
Dinsel Yapı ve Boş İnanlar 3265
Evlenme Gelenekleri 3266
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3266
Ölümle İlgili Gelenekler 3266
Dinsel Bayramlar ve Geleneksel Şenlikler 3266
Geleneksel El Sanatları 3266
Dokumacılık 3266
Çömlekçilik 3267
Yerel Av Gereçleri 3267
Mimarlık 3267
Yöresel Halk Edebiyatı 3268
Halk Şiiri ve Ozanları 3268
Maniler 3270
Köroğlu'nun Kamber Kolu Bamsı Beyrek Masalı (Bey Böyrek) 3271
Söylenceler 3272
Kentin Adına İlişkin Söylence 3272
Dikmetaş Söylencesi 3272
Yerel Ağız Özellikleri 3272
Deyimler 3272
Atasözleri 3273
Bilmeceler 3273
Alkışlar 3273
Kargışlar 3273
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3273
Halk Müziği 3273
Yörenin Ünlü Türküleri 3273
Ağıtlar 3273
Halk Müziği Araçları 3273
Geleneksel Oyunlar 3273
Geleneksel Halk Oyunları 3274
Tarihsel Yapıtlar 3274
Merkez İlçe 3274
Canica (Canca) Kalesi 3274
Akçakale 3274
Kov Kalesi 3274
Keçikalesi 3274
Edire (Edre) Kalesi 3274
Kodil Kalesi 3274
Hutura Hagios Georgios Manastır Kilisesi 3275
Pavrezi Şapeli 3275
Süleymaniye Camisi (Ulu Cami) 3275
Küçük Cami 3275
Pir Ahmed Türbesi 3275
Baba Çağırgan Türbesi 3275
Zigana Kervansarayı 3275
Paşa Hamamı 3275
Tohumoğlu Köprüsü 3276
Bayburt İlçesi 3276
Hart Yeraltı Kenti 3276
Kısanta 3276
Bayburt Kalesi 3276
Bayburt Kalesi Kilisesi 3277
Varzahan-Uğrak Kiliseleri 3277
Bayburt Ulu Cami 3277
Yakutiye Medresesi 3278
Museviye Medresesi 3278
Mahmudiye Medresesi 3278
Şehit Osman Türbeleri 3278
Kümbet 3278
Anonim Kümbet (Yanbaksı Kümbeti) 3278
Bent Hamamı 3278
Paşaoğulları (Kondolotlar) Hamamı 3278
Ali Şingâh (Şengül) Hamamı 3278
Meydan (Çarşı) Hamamı 3278
Taşhan (Bedesten) 3278
Korgan Köprüsü 3278
Pulur (Ferahşad Bey) Camisi 3278
Pulur Medresesi (Ferahşad Bey Medresesi) 3279
Pulur (Ferahşad Bey) Hamamı 3279
Yukarı Hınzevrek Camisi 3279
Kutluk Bey Camisi 3279
Türbe 3279
Kelkit İlçesi 3279
Satala 3279
Nike Kabartması 3280
Sadak Hamamı 3280
Şiran İlçesi 3280
Çakırkaya (Kâlur) Kaya Kilisesi 3280
Firdevs Hanım Türbesi 3280
Torul İlçesi 3280
Torul Avliyana (Gümüştuğ) Kalesi 3280
Torul (Ardasa) Kalesi 3280
Panaghia (Meryem Ana) Manastır Kilisesi 3280
Kültürel Etkinlikler 3280
Kitaplıklar 3281
Müzeler 3281
Sergiler 3281
Şenlikler 3281
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3281
Sinema 3281
Tiyatro 3281
Radyo-TV 3281
Yerel Yayın Organları 3281
Spor Çalışmaları 3281
Tesisler 3281
Kulüpler 3281
Dallar 3281
Futbol 3281
Atıcılık 3281
Kayak 3282
İl Doğumlu Ünlüler 3282
Edebiyatta Gümüşhane 3282
Özet 3284
Kaynakça 3285
İçindekiler 3288

Hakkâri

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
42° 10′ ve 44° 50′ Doğu Boylamları
36°57′ ve 37°48′ Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 9.521 km2

Nüfus: 155.463

Nüfus Yoğunluğu: 16

İlçeler: Merkez (Çölemerik), Beytüşşebap, Çukurca, Şemdinli, Uludere, Yüksekova

Bucak Sayısı: 6

Köy Sayısı: 137
Elektrikli (1976): Yok

Orman İçi (1973): 52
Okullu: 99

Belediye Sayısı: 8

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 87,6
Ovalar: 2,1
Platolar: 10,3

Akarsular: Büyük Zap Suyu, Habur Suyu

En Yüksek Nokta:
Reşko (Gelyaşin ya da Uludoruk) Tepesi (4.135 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 9,9°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —11,2°C
Ortalama: 14,0°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 791,7 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 102,5

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım. 55,6
Sanayi: 18,3
(İmalat Sanayii: 0,7)
Hizmetler: 18,8
Diğerleri: 7,3

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 86
(Ekili-Dikili: 1,4)
(Çayır-Mera: 59)
(Ormanlık: 25,6)
Tarıma Elverişsiz: 14

Başlıca Tarım Ürünleri:
Buğday, Arpa, Ceviz

Hayvan Sayısı (1979):
Çeki: 30.370
Büyükbaş: 44.334
Küçükbaş: 1.423.810
Kümes H.: 132.855

Traktör Sayısı: 115

Faal Nüfus (1975): 59.755

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 88,1
Sanayi: 2,1
(İmalat Sanayii: 0,8)
Hizmetler: 9,2
Diğerleri: 0,6

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Süt Ürünleri, Halı, Kilim

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 500

Fabrika Sayısı: 1

Banka Şubesi Sayısı: 10

Kişi Başına GSYİH (1978): 11.309 TL

Doktor Sayısı (1978): 10.000 kişiye 2

Hastane Yatak Sayısı (1978): 10.000 kişiye 4

Okuryazar Oranı (%-1975): 26
Kadınlarda :8,1
Erkeklerde: 40,6

Okul Sayısı:
İlk: 186
Orta: 9
Lise: 6
Mesleki ve Teknik: 4

Öğrenci Sayısı:
İlk: 11.807
Orta: 1.343
Lise: 632
Mesleki ve Teknik: 423

Öğretmen Sayısı:
İlk: 483
Orta: 12
Lise: 93
Mesleki ve Teknik: 37

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 24

Yüksek Öğretim:
Kurum Sayısı: Yok
Öğrenci Sayısı: Yok

Kütüphane (1979): 2
Halk: 1
Çocuk: 1

Basımevi Sayısı (1979): 1

Radyo Sayısı: 2.722

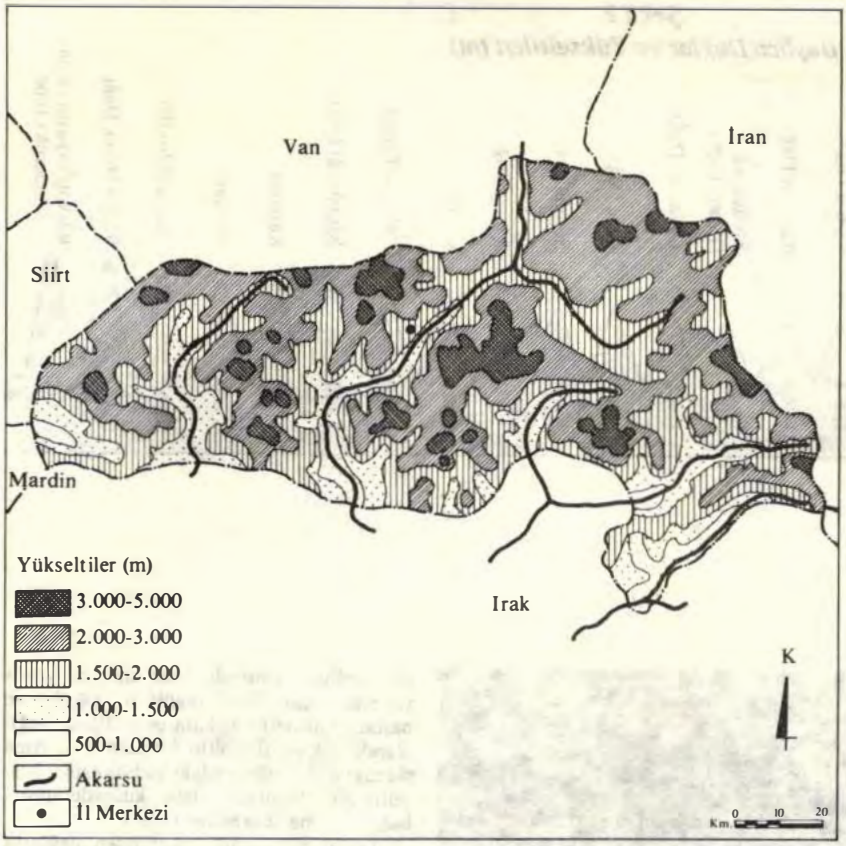
Televizyon Sayısı: 513

Telefon Sayısı: 1.042

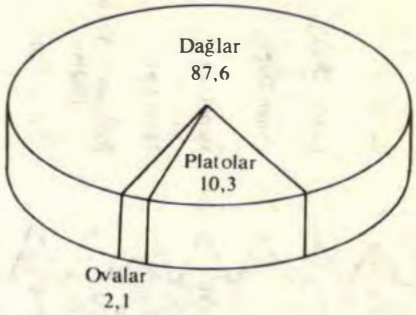
Teleks Sayısı: 3

Sinema Sayısı (1979): 2

Spor Kulübü Sayısı: 4

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Hakkâri İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda 42° 10′ ve 44° 50′ doğu boylamları ile 36° 57′ ve 37° 48′ kuzey enlemleri arasında yer alan bir sınır ilidir. İl merkezinin denizden yüksekliği 1.720 m'dir.

9.521 km2'lik il alanı, güneyden Irak, doğudan İran toprakları; kuzeyden Van'ın Başkale, Gürpınar ve Çatak, batıdan Siirt'in Pervari ve Şırnak, güneybatıdan Mardin'in Silopi ilçeleriyle çevrilidir.

İl topraklarını, doğudan İran sınır dağları; kuzeyden Başkale Ovaları, Karadağ, Nordüz Platosu, Terma Dağı; batıdan ise Tanin Dağları gibi doğal sınırlar kuşatır. İlin güneyindeki doğal sınır eski Arabistan kütlesinin kuzeye doğru sokulan oldukça dalgalı uçları oluşturur.

Yeryüzü şekillerinin yaklaşık % 88'ini dağların oluşturduğu Hakkâri İli'nde toprakların % 86'sı tarıma elverişlidir. Bununla birlikte ekili-dikili alanın il alanı içindeki payı ancak % 1,4'tür.

Türkiye topraklarının % 1,2'sini kaplayan ve 1980'de 155.000 kişinin yaşadığı ilde km2'ye 16 kişi düşmekteydi. Bu önemsiz nüfus varlığıyla ülke nüfusu içinde binde 3,5 gibi bir paya sahip olan Hakkâri Türkiye illeri arasında sondan bir önceki sırada bulunuyordu.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Van Gölü'nün güneydoğusuna düşen ve doğuda İran, güneyde Irak sınırına dek uzanan Hakkâri il alanı, Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir. 1941'de yapılan Birinci Coğrafya Kongresi'nde, "Hakkâri Bölgesi" olarak adlandırılan Doğu Anadolu'nun güneyindeki buyöre Asya ve Avrupa dağlarının birbirine yaklaşması ve sıkışmasıyla yükselmiştir. Yüksek plato ve dağlar, genellikle kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanan havzalarla parçalanmış olmakla birlikte, vadilerin çok dar, dik ve genç olması nedeniyle, ovalık alanlar son derece sınırlıdır.

DAĞLAR: Doğu Toroslar'ın İç-Doğu Toroslar ve Orta-Doğu Toroslar'dan başka en güneydeki üçüncü sırası olan Dış-Doğu Toroslar, batıdaki Amanus Dağları ve Misis Tepelikleri'yle başlayarak, Malatya'nın güneyindeki Ergani ve Bitlis'in çevresindeki sıradağlarla sürer. Dış-Doğu Toroslar, buradan İran sınırına dek Hakkâri Dağları'nı oluşturur.

Hakkâri Dağları, genellikle batı-doğu yönünde uzanır ve Orta İran Çöküntü Alanı'nı güneyden çevreler. Hakkâri Dağları'nın il alanı içinde kalan kesimleri, Habur, Zap, Avarobaşin vadileri ve Yüksekova Çöküntü Havzası'yla parçalanmıştır.

Botan, Habur ve Zap sularının su bölümü çizgisi boyunca, batı-doğu yönünde uzanan dağlar, çok yüksek bir kabartı oluşturur. Bu sıradağ doğuya doğru gidildikçe genişler. Deniz düzeyinden çok yüksek bir temel üzerinde yükselen dağların kimi kolları, kuzeye ve güneye uzanır.

Sıradağın Botan Havzası'na bakan bölümleri, il sınırları dışında kalmaktadır ve akarsuların oluşturduğu derin vadilerle parçalanmıştır. Bu çok yüksek yaylalarda, kışlar uzun ve sert geçtiğinden, yerleşik yaşam yok denecek denli azdır.

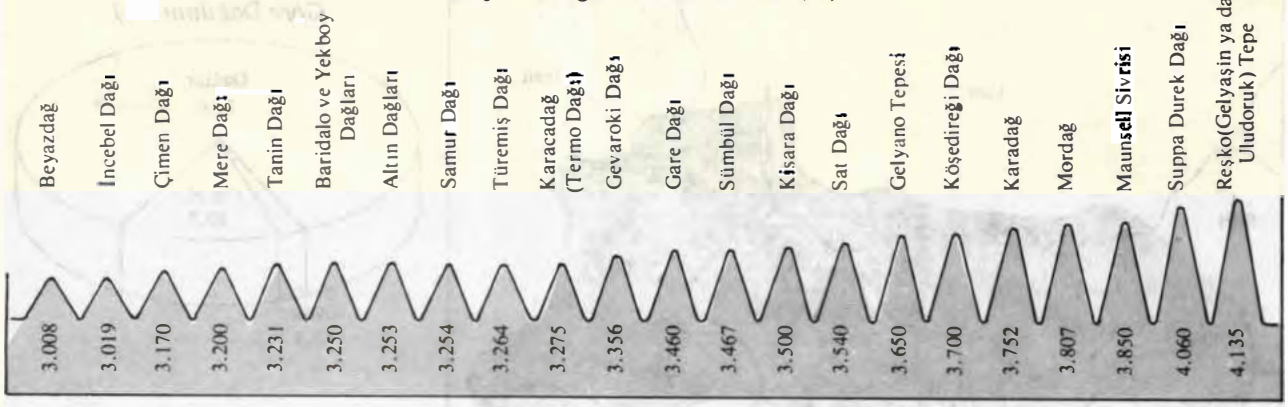
Sıradağın il alanı içinde kalan güney kesimleri ise, çok daha yüksektir. Dağların çoğunluğu 3.000 metreyi geçer. Habur ve Zap suları ile kolları, bol yağış alan bu yüksek dağlardan beslenmektedir. Sulara karşı direnci az olan şistler ve eosen kalkerleri içinde, eşine Türkiye'nin hiçbir yerinde rastlanmayan derinlikte ve sarplıkta, vadiler oyulmuştur.

Derin, bazen bir duvar gibi dik ve sarp yamaçlı vadilerin arasında kalan dağ kolları, ilin Zap Suyu'nun batısında kalan kesimini, kuzey-güney yönünde bölmelere ayırır. Bu dağ gruplarının en önemlileri, Habur Suyu ile Siirt il sınırı arasındaki 3.275 metre yükseltili Karacadağ (Terma Dağı), 3.019 metre yükseltili İncebel Dağı, 3.231 metre yükseltili Tanin Dağı; Habur Suyu'yla Zap Suyu arasında ise, 3.752 metre yükseltili Karadağ, 3.264 metre yükseltili Türemiş Dağı, 3.253 metre yükseltili Altın Dağları ve 3.000 metrenin üzerindeki Konaklı Dağı'dır (Şekil 2).

Bu dağların üzerinde, yaşama olanakları son derece kısıtlıdır. Dağların yamaçlarında yer alan platolar fazla engebeli olmamakla birlikte, yükselti nedeniyle yerleşik yaşam çok sınırlı olmaktadır. Vadiler ise dar ve derin olduğundan, tarım alanlarının genişliği, genellikle birkaç dönümü geçmemektedir.

Hakkâri Dağları'nın bu kesiminde iklim, yükseltiye bağlı olarak büyük değişkenlikler göstermektedir. Yüksek bölümlerde kış hazirana değin sürerken, yamaçlarda iklim yumuşar, yazlar serin geçer. Vadi olukların-

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseltileri (m)

Dağ yolları açılmaya çalışılıyor

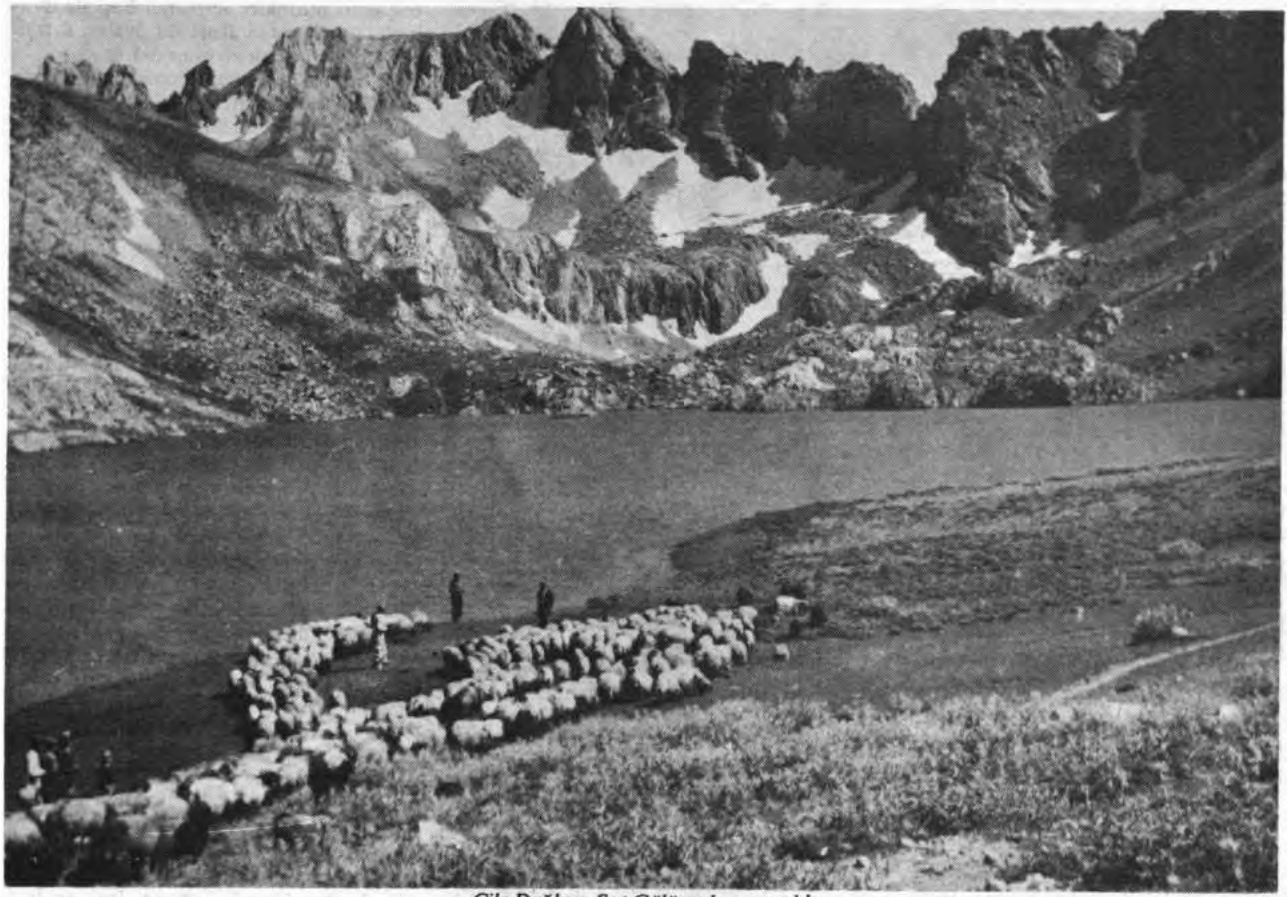
da, özellikle güneyde Irak sınırına yakın yerlerde sıcak iklim özellikleri görülmeye başlar. Yükselti ve iklim çeşitliliğine bağlı olarak, çok çeşitli kültür bitkileri yetiştirme olanağı doğar. Güneydeki vadi tabanlarında çeltik yetiştirilirken, daha kuzeyde mısır, buğday, arpa ekilebilmektedir.

Doğal örtü, vadi tabanından dağların doruklarına doğru iklim ve yükseltiye bağlı olarak, birbirinden kesin çizgilerle ayrılır. Vadi tabanları, sınırlı tarım alanları dışında, genellikle ceviz ve dut ağaçlarıyla örtülüdür. Vadi yamaçlarından başlayarak yaklaşık, 2.000 metre yükseltiye dek yer yer meşenin egemen olduğu ormanlar vardır. 2.000 metre yükselti kuşağından sonra, bodur ağaçlar ve otsu bitkilerle kaplı bir kuşak gelir. Bunu karla örtülü kuşak izler.

Hakkâri il topraklarını ortadan bölen Zap Suyu Vadisi'nin doğusunda, Hakkâri Dağları'nın en yüksek ve en büyük kütlesi yer alır. Hakkâri Torosları'nın ana kütlesi olan bu dağlar, kuzeydoğu ve güneydoğu yönünde açılarak İran ve Irak sınırlarına dek uzanır.

Yörenin en yüksek tepesi, ülkenin de en yüksek dağlarından olan Cilo (Buzul) Dağı'ndadır. Hakkâri il merkezinin doğusunda, Zap Suyu'ndan sonra, Sümbül (3.467 metre) ve Mere (3.200 metre) dağları ile birden bire yükselen Cilo kütlesinin temelini, kalkerli ve volkanik kayalar oluşturur. Batı-doğu yönünde uzanan bir kıvrım dağı olan bu kütle, doğuya gidildikçe yükselmektedir. Ana kütle, 3.000 metre yüksekliğinde bir kabartı durumundadır. Sırtın sağında ve solunda, genellikle çıplak, dik ve sarp çok sayıda doruk yükseli.. Bunlar sırasıyla, 3.500 metre yükseltili Kisara Dağı, 4.060 metre yükseltili Suppa Durek Dağı, 3.700 metre yükseltili Köşedireği Dağı ve bütün Cilo kütlesinin en yüksek noktası olan 4.135 metre yükseltili Reşko (Gelyaşin ya da Uludoruk) Tepesi'dir. 3.850 metre yükseltili Maunsell Sivrisi ve 3.650 metre yükseltili Gelyano Tepesi, asıl kütleden ayrılarak kuzey yönünde uzanan bir kol üzerindedir.

Zap Suyu'nun doğusunda Sümbül Dağı

Cilo Dağları, Sat Gölü ve hayvancılık

ile başlayıp, Gevar Ovası'nın güneyi boyunca İran sınırına dek uzanan bu yüksek sıradağla, güneydeki Irak sınırı arasında kalan alan Şemdinli yöresinin en sarp kesimidir. Cilo ve Şemdinli yörelerindeki yüksek dağlardan çıkan ve güney yönünde akan akarsular, kalkerler ve volkanik kayaçlardan oluşan toprakları, zamanla oymuş ve birtakım sarp bölmelere ayırmıştır. Cilo Dağı'ndan güneybatı yönünde, Zap Suyu dirseği içine doğru uzanan geniş dağ kütlesi, bu şekilde yontulmuş ve parçalanmıştır. Bu engebeli kütle üzerinde, 3.000 metreyi geçen çok sayıda doruk vardır. 3.250 metre yükseltili Beridalo ve Yekboy dağları, 3.254 metre yükseltili Samur Dağı, 3.460 metre yükseltili Gare Dağı bunların başlıcalarıdır. Avarobaşin Çayı (Rubareşin) ile Şemdinli Çayı arasında, geniş ölçüde volkanik kayalardan oluşan Sat Dağları (İkiyaka Dağları) uzanır. Kütlenin üzerinde 3.540 metre yükseltili Sat Dağı ile 3.356 metre yükseltili Gevaroki Dağı önemli doruklardır.

Şemdinli Çayı ile Hacıbey Deresi arasında uzanan Karadağ, doğuya doğru yönelerek İran-Türkiye sınır dağları ile birleşir.

Hakkâri İli'nde, Nehil Vadisi ile Şemdinli'nin doğusunu kaplayan dağlar, Zap, Nehil, Avarobaşin, Şemdinli ve Hacıbey sularının havzaları ile İran'daki Urmiye kapalı göl havzasının su bölümü çizgisini oluşturur. Türkiye-İran sınırı bu çizgi üzerinden geçmektedir. Güneyden kuzeye doğru, 3.170 metre yükseltili Çimen Dağı, 2.954 metre yükseltili Karacadağ, 3.008 metre yükseltili Beyazdağ ve 3.807 metre yükseltili Mordağ, en önemli doruklarıdır.

Cilo Dağı'yla, Şemdinli yöresinin yüksek dorukları ve sınır dağlarının yüksek bölümleri, derin çukurluklar, irili ufaklı taşlar ve buzullarla kaplıdır.

Genellikle, çıplak olan bu dağların, yalnızca güneye bakan bölümlerinde ve yer yer vadi yamaçlarında meşe ve ceviz ağaçlarına rastlanır. Yüksek kesimler sürekli karla kaplıdır.

PLATOLAR, YAYLALAR: Hakkâri il alanının, % 10,3'ü platolarla kaplıdır. III. Zaman'ın sonlarında, Avrupa ve Asya dağlarının birbirine yaklaşmasıyla yükselen bölgede kalkerli ana yapı, iklim ve suyun etkisiyle kubbeleşmeye başlamıştır. Kubbeleşmenin başlamasıyla, toprakların suya, buzula ve ısı farkına dayanıksız yerleri, vadi ve çöküntü olukları şeklinde oyulmuştur. Böylece, dar boğaz ve çöküntü alanlarıyla parçalanmış geniş plato düzlükleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri, Nordüz, Faraşin, Mirgezer ve Mendin platolarıdır.

NORDÜZ PLATOSU: Botan Suyu'nun yayı içinde kalan, çok geniş ve yüksek bir platodur. Nordüz Platosu'nun çok küçük bir bölümü Hakkâri İli'nde kalmaktadır. Van'ın Çatak yöresinden başlayan plato, Hakkâri il merkezinin kuzeyindeki Karadağ'a dek uzanır. Güneybatıda, Beytüşşebap yöresindeki Faraşin Platosu'yla birleşir.

Nordüz Platosu'nun, en alçak yeri 2.100 metre, en yüksek yeri 2.750 metre dolayındadır. Çok yüksek olan platoda kışlar çok uzun ve sert geçer. Bazı kesimlerde kar örtüsü yedi ay kalır; kimi kesimlerde ise 12 ay hiç kalkmaz. Orman ağaçlarından tümüyle yoksun olan platoda, bitki örtüsü açısından genellikle bir tekdüzelik görülür.

Ancak, Nordüz Platosu'nun bazı bölümlerinde zengin ot ve çayırlıklar bulunur. Bu yaylalık alanlarda temel ekonomik uğraş hayvancılıktır. Daha çok koyun beslenen yörede, her köylünün en azından birkaç tane koyunu, kimilerinin de küçük bir sürüsü vardır.

FARAŞİN PLATOSU: Botan Suyu ile Habur Suyu'nun su bölümü çizgisini oluşturan dağların güneye bakan bölümünde yer alan Faraşin Platosu çayır ve otlaklar bakımından Nordüz Platosu kadar zengin değildir. Beytüşşebap'a doğru eğimli olan platonun yükseltisi 2.000 metrenin üstündedir. Bu platonun, çayırlarla kaplı yaylalık alanlarında, hayvancılık yapılmaktadır.

MİRGEZER PLATOSU: Cilo Dağı'nın güneyi ile Sat gediği arasında kalan Mirgezer Platosu yaklaşık 2.700-3.000 metre yükseltili bir düzlüktür. Güney yönünde basamaklar şeklinde yükseltisi azalır. Daha sonra, düşeye yakın yamaçlarla son bulur. Bu platonun yüksek kesimleri sürekli kar altındadır. Yükseltinin azaldığı bölümlerde, yer yer zengin çayırların uzandığı yayılara rastlanır. Buralarda temel ekonomik uğraş hayvancılıktır.

MENDİN PLATOSU: Mordağ'ın kuzey doğusunda yer alan Mendin Platosu, yük-

Cilo Dağlarının Reşko doruğu ve Avaspi Deresi (Fotoğraf: Ersin Alok)

seltisi genellikle 2.000 metrenin üzerinde olan bir düzlüktür. İran topraklarına doğru eğimli olan bu platonun yüksek kesimlerinde kışlar çok sert geçmektedir. Bodur ağaç ve ağaççıkların dışında önemli bir doğal örtüsü yoktur. Yükseltinin 2.000 metreye düştüğü yerlerde, çayırlarla kaplı yaylalık alanlar bulunur. Buralarda daha çok hayvancılık yapılır. Yer yer buğday ve arpa ekilmekte ise de, yazların çok kısa olması nedeniyle pek önemli boyutlarda değildir.

Bu önemli platoların dışında Hakkâri'de, özellikle Yüksekova yöresinde bulunan Gevar Platosu ekonomik etkinlikler açısından önemlidir. Bu platoda zengin çayırlarla kaplı, geniş yaylalara "Zoma" adı verilir. Bu kesimler ilde hayvancılık yapılan önemli yerlerdendir.

AKARSULAR: Hakkâri il toprakları, Dicle Havzası içinde kalır. Dicle Irmağı'na katılan Büyük Zap ve Habur suları ile Büyük Zap'a karışan Avarobaşin, Şemdinli ve Hacıbey sularının havzaları da bu ana havza içinde kalmaktadır.

DİCLE HAVZASI: Dicle Havzası, sadece Türkiye'nin değil, Ortadoğu'nun da en büyük havzalarından birisidir. Havzanın, ülke sınırları içinde, yaklaşık, 57.500 km2'lik su toplama alanı vardır. Yıllık ortalama su hacmi 18 milyar metreküpe ulaşmaktadır. Havzada 403.000 hektar sulanabilir nitelikte ovalık alan vardır.

Dicle Havzası'nın kuzey kenarını oluşturan Hakkâri yöresi engebeli ve yüksektir. Akarsular bol sulu olmalarına karşın, geniş tabanlı vadiler oluşturamamıştır. Bu nedenle, bölge, havzanın genelinde görülen olumlu gelişmelerden, genellikle yoksun kalmıştır.

Büyük Zap Suyu: Van il topraklarında kalan Haravil Dağı'nın kuzey yamaçlarından kaynağını alan Büyük Zap Suyu güneybatı yönünde akarak Albayrak İlçesi'nin doğusuna gelir. Albayrak'tan sonra güneye dönerek Başkale'nin doğusundan Hakkâri il sınırlarına girer. Mordağ'ın batı ucunda Nehil Suyu ile birleşinceye dek yatağı pek derin değildir. Başkale'ye dek vadisi de fazla geniş değildir. Hakkâri İli'ne girinceye dek, çok geniş düzlükler oluşturan Başkale Ovaları'nın ortasından akar. Bu ovalar, il topraklarında, Bağışlı yöresine dek uzanır.

Büyük Zap Suyu Mordağ'ın batısına geldiğinde çok derin, dar, bir yarma vadiye sokulur ve yeniden güneybatıya yönelir. Bu yönelme noktasında, Yüksekova'nın kuzeydoğusundaki sınır dağlarından kaynaklanan Nehil Suyu ile birleşir.

Karadağ ile Cilo Dağı arasındaki dar vadi oluğundan akan Büyük Zap Suyu, Hakkâri il merkezinden sonra geniş bir yay çizerek Samur Dağı'nın çevresini, batı-güneydoğu yönünde geçer ve Çukurca yöresinden Irak sınırlarına girer.

Büyük Zap Suyu'nun ülke sınırları içindeki uzunluğu, yaklaşık 180-190 km'dir. Bunun, yaklaşık 100 km'lik bölümü Hakkâri il alanında kalmaktadır. Beslenme alanı, karlarla örtülü yüksek dağlarla çevrili olduğundan suyu her mevsim boldur. Yazın ilk yarısında, özellikle düşük yükseltili alanlarda, karların erimesiyle kabarır.

Hakkâri'nin Şemdinli ve Dağlıca yörelerinin sularını toplayan Avarobaşin ve Şemdinli suları ile Hacıbey Deresi de Büyük Zap Suyu'nun kollarıdır.

Bunlardan Avarobaşin Suyu Cilo Dağı'yla, Sat Dağı arasında kalan çöküntü havzasının sularını toplar. Batıdan güneye, geniş bir yay çizer ve yaklaşık 35 km sonra Irak topraklarına girer. Şemdinli Suyu, İran-Türkiye sınır dağlarından çıkar; genellikle batı yönünde 50 km akar ve Irak sınırlarına girer. Avarobaşin ve Şemdinli suları, Irak topraklarında birleşerek Büyük Zap Suyu'na karışır.

Hacıbey Deresi, Türkiye, Irak ve İran sınırlarının birleşme noktasındaki sınır dağlarından kaynaklanır. Irak sınırı boyunca, güneybatı yönünde akar. Hakkâri il topraklarından çıkmadan önce, Irak'tan gelen Rubarı Suyu'nu alır ve Irak topraklarına girer. Irak topraklarında Büyük Zap Suyu'na karışır.

Bu suların rejimleri düzensizdir; mayıs ve haziran aylarında karların erimesiyle kabarırlar.

Habur Suyu: Nordüz ve Faraşin platolarından doğan Habur Suyu, önce güneybatı yönünde akarak Beytüşşebap'tan geçer; sonra güneye dönerek Tanin ve Altın dağları arasındaki çöküntü oluğundan geçip, Irak topraklarına girer. Irak'ta Zaho'yu geçtikten sonra, yeniden, Türkiye ile sınır oluşturacak şekilde akar ve Siirt il sınırları içinde Dicle'yle birleşir. Dicle ile birleşmeden önce Uludere yöresinden kaynağını alan ve Siirt'in Irak ile sınırını oluşturacak şekilde akan Hezil Suyu'nu alır.

Habur Suyu'nun Hakkâri il topraklarındaki bölümünün uzunluğu, yaklaşık 60 km'dir. Suyu her mevsim bol olmakla birlikte, özellikle yaz başında karların erimesiyle ırmak kabarır.

GÖLLER: Hakkâri'de özellikle Cilo, Sat ve Karadağ üzerinde buzul ve krater gölleri bulunmaktadır.

Bu dağların yaklaşık 2.600 metreden yüksek yerlerinde, özellikle kuzey yamaçlarında, büyüklü küçüklü buzul yalakları görülür. Buzul yalaklarından bazıları kapalı çanak biçimindedir. Bazıları ise, sonradan akarsuların oyma ve aşındırması ile vadi ağına bağlanmış durumdadır. Çanaklaşmış

Hakkâri'de doğal güzelliklerle dolu bir köşe; Bay Gölü, Sat Dağları ve buzullar (Fotoğraf: Ersin Alok)

buzul yalakları, zamanla buzul göllerine dönüşmüştür. Buzul göllerinin oluşumunu açıklaması bakımından, bunların en önemlisi Gelyana Gölü'dür.

Sert kayalara oyulmuş bir buzul yalağında oluşan Gelyana Gölü, Reşko Buzulu'nun 3 km kadar kuzeydoğusunda, 2.950 metre yüksekliktedir. Eni ve boyu 250-300 metre dolayında olan gölün güney ve doğu yamaçları çok diktir. Göl yüzeyinden 100-150 metre kadar yüksekte, daha az eğimli kesim başlar. Buraları sürekli kar ve buzlarla kaplıdır. Eriyen kar ve buzul suları, 100-150 metre yukarıdan göl yüzeyine düşer. Gölün fazla suları, kuzeyinde bulunan bir eşiğin çukur yerinden boşalır.

Gelyana Gölü dışında, Cilo-Sat dağlarının kuzey yamaçlarında, Yüksekova ilçe sınırları içinde kalan kesimlerde Sat Gölleri bulunmaktadır. Sat Gölleri ve çevresinin, hem oluşumları hem de görünümleri açısından, yüksek bir turizm potansiyeli vardır.

Ayrıca, Karadağ eteklerinde de güzel görünümlü buzul gölleri bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Seyithan, Golaşin ve Golan gölleridir.

Hakkâri'de, önemli sayılabilecek baraj yoktur. Ancak, Merkez İlçe'ye 7 km uzaklıktaki Otluca Köyü'nde, Otluca Deresi üzerinde kurulan hidroelektrik santralı çalıştıran küçük bir baraj gölü bulunmaktadır.

VADİLER VE OVALAR: Hakkâri il alanı, Dicle Irmağı'nın kolları olan Zap ve Habur suları havzaları üzerinde yer alır. Hakkâri yöresini örten Doğu Toroslar'ın dış yayı, neojen ortalarında aşınmış, daha sonraları şiddetli yükselmelere uğramış ve kubbeleşmiş dağlardır. Yüksek yerlerinde buzul oyma ve biriktirmeleri ortaya çıkmıştır. Buzulların gerilemesinden sonra, akarsu oymaları sonucu, derin karstik vadiler açılmıştır.

ZAP VADİSİ: Havaril Dağları'nın güney yamaçlarından başlayan Zap Vadisi başlangıçta fazla dar değildir. Başkale yakınlarında vadi tabanı daha da genişler. Bu geniş taban üzerinde Başkale Ovaları oluşmuştur. Daha sonra Hakkâri il sınırları içine giren vadide bu düzlükler, vadi, Nehil Vadisi ile birleşinceye dek sınırlı da olsa sürer. Zap Vadisi Cilo Dağı'nın kuzeyinde Nehil Vadisi'yle birleştikten sonra güneybatıya döner. Genişçe bir yay çizerek Altın Dağları'yla Samur Dağı arasından geçer ve Çukurca yöresinde, Irak topraklarına girer.

Zap Vadisi, ülkenin en dar ve derin vadilerinden biridir. Bunun iki nedeni vardır. Hakkâri Toroslarının temelinde, kretase ve neojen kalkerleri büyük bir yer tutmaktadır. Kalkerlerin suya karşı direnci az olduğundan, derin vadiler oluşmuştur. Ayrıca, neojen sonlarında yörede olan şiddetli yükselmelerin de bu yapılanmada etkisi büyüktür.

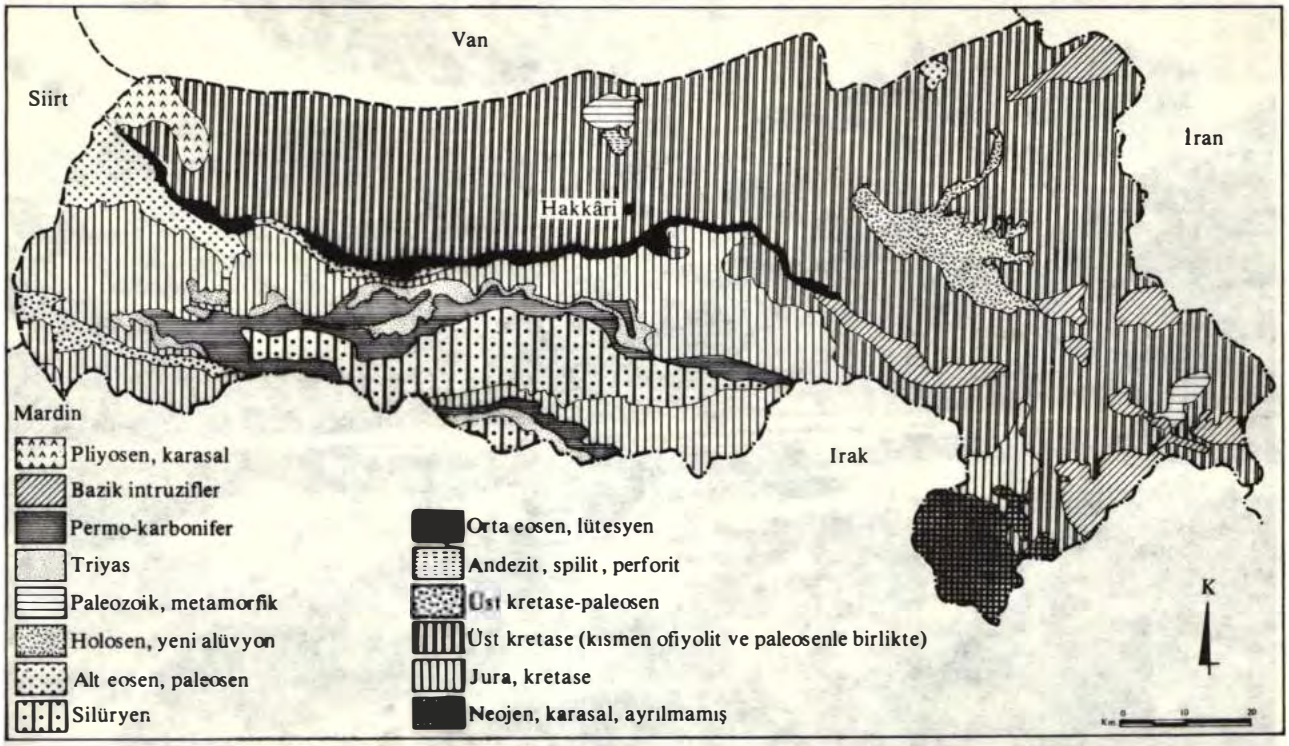
Zap Vadisi, yer yer yarma vadi, yer yer de henüz gelişimi tamamlanmamış (U) vadi şeklindedir. Bu nedenle, vadinin hiçbir yerinde geniş tarım alanları yoktur. Vadi yamaçlarında, bölgenin yükselme hareketleriyle uyumlu olarak sekiler oluşmuş ise de buralar çoğunlukla yüzeyin yontulması sonucu birikmiş taş ve molozlarla kaplıdır. Bu düzlüklerde tarım yapma olanağı yoktur. Vadi tabanının genişlediği yerlerde, az da olsa küçük tarım alanları vardır. Tarım toprakları çok yetersiz kaldığından vadi tabanına yakın yamaçlarda, yapay taraçalar oluşturulmuştur.

Zap Vadisi'ndeki sınırlı tarım alanlarında, kuzeyde daha çok olmak üzere, buğday ve arpa ekilmektedir. Ayrıca, elma ve dut üreticiliği başta olmak üzere, bağcılık yapılır.

NEHİL VADİSİ: Yüksekova'nın doğusundaki dağların güney yamaçlarından başlayan Nehil Vadisi, önce güneybatı, sonra da batı yönünde uzanarak geniş bir yay çizer. Başlangıçtan hemen sonra tabanı genişler ve geniş bir düzlük ortaya çıkar. Bu düzlüğe Gevar Ovası adı verilir. Ovanın batı ucunda, vadi, yeniden daralır ve bir boğaz şeklini alarak Zap Vadisi ile birleşir.

Gevar Ovası: Nehil Vadisi'nin geniş düzlüğünün oluşturduğu ovadır. Burası eskiden kapalı bir havza iken, Nehil Suyu Vadisi'nin yatağı derinleşerek zamanla Zap

Hakkâri İli Jeoloji Haritası

Suyu Vadisi ile birleşmiştir. Çöküntü oluğu olması nedeniyle, Doğu Toroslar'ın en büyük düzlüğüdür.

Nehil Suyu boyunca uzanan ovanın uzunluğu, yaklaşık 30 km'dir. Genişliği ise 5 ile 10 km arasında değişmektedir. Yüzölçümü 175 km2 dolayındadır.

Ova genellikle düzdür, ama ortasından geçen Nehil Suyu'na yakın yerlerde eğim çok düzensizdir. Alüvyal topraklarla kaplı olan ova, çok verimlidir.

Nehil Suyu'na, ovada katılan derelerin suyu çok fazladır. Mart sonlarında çevre dağlardaki karların erimesiyle, ovanın geniş bir kesimi göl olur. Kısa bir süre sonra sular çekilir. Sular çekilince çok gür çayırlar yetişir. Suların çekilmediği bazı yerlerde yaz boyunca kalan bataklıklar oluşur.

Yaklaşık 1.900 metre yükseltili Gevar Ovası'nda, kışlar çok sert ve uzun geçmektedir. Yüksek dağlarla çevrili olduğundan ova yüzeyinde yoğun atmosfer hareketleri görülmez. Ağır soğuk hava, ova yüzeyine çöker. Ancak, yaz aylarında öğle üzeri havanın ısınıp yükselmesiyle etkili sıcaklar görülebilir. Yükselti ve iklim koşullarının elverişsizliği nedeniyle, Gevar Ovası'nın bütününde tarım yapılamaz. Büyük bir bölümü mera ve çayır durumundadır.

Gevar Ovası'nda, meyve ağaçları kış soğuklarına dayanamaz. Son yıllarda kimi çalışmalar yapılmışsa da, başarılı olamamıştır. Yaz mevsiminin kısalığı ve gece-gündüz arası ısı farkının yüksek olması nedeniyle, sebzecilik de gelişmemiştir.

Gevar Ovası'nda, hayvancılık bitkisel üretimden daha yaygındır. Koyun, sığır, manda ve keçi beslenmektedir..

HABUR VADİSİ: Nordüz Platosu'nun güney yamaçlarından başlayan çok derin vadi, Karacadağ, İncebel Dağı ve Tanin Dağı ile Türemiş, Konak ve Altın dağları arasında kalan, suya direnci az şistler ve eosen kalkerleri üzerinde oluşmuştur.

Habur Vadisi, Beytüşşebap'a dek güneybatı yönünde, daha sonra güney yönünde uzanarak, Irak topraklarına girer. Irak sınırı yakınında vadi tabanı biraz genişlemekteyse de, genellikle dar ve derindir. Hiçbir yerinde geniş tarım alanları yaratmaz. Habur Vadisi'nin, Beytüşşebap'tan sonraki kesimlerinde, vadinin her iki yanında şerit halinde uzanan tarlalarda, başta mısır olmak üzere buğday ve arpa ekimi yapılır. Biraz da dut, elma ve üzüm yetiştirilir.

Doğal ya da yapay olarak açılmış taraçalarda genellikle buğday ekilir. İklimin de etkisiyle, bitkisel üretim, daha yükseklerde bütünüyle ortadan kalkar. Yerini hayvancılık alır.

AVAROBAŞİN VADİSİ: İl sınırları içindeki uzunluğu fazla olmayan bu vadi, çok dar ve derindir. Sat Dağı'yla, Cilo Dağı arasındaki kalkerli ve volkanik alanda, genellikle boğaz şeklinde uzanan bir yarma vadidir.

Sat Dağı'yla, Cilo Dağı'nın birleştiği sırtın batı yamaçlarından başlayan vadi, çok geniş bir yay çizerek Dağlıca'dan geçer ve Irak'a girer.

Dağlıca yöresi ile sınıra yakın yerlerde, küçük tarım alanları vardır. Buralarda biraz buğday, arpa ve mısır ekilmekteyse de, daha çok hayvancılık yapılmaktadır.

ŞEMDİNLİ VADİSİ: Şemdinli yöresi, Hakkâri'nin en engebeli kesimlerinden biridir. Türkiye-İran sınır dağlarının batı yamaçlarından başlayan Şemdinli Vadisi gerçek bir yarma vadidir. Çok dar ve diktir. Yer yer, vadi tabanı ile vadi yamacının en üst noktası arasındaki yükselti farkı 1.000 metreyi bulur. Vadide, düşeye yakın diklikler gösteren uçurumlar az değildir. Hem yamaçlar hem de vadi, kopan ve yuvarlanan kayalarla, taş parçalarıyla doludur. Bu kesimin volkanik ve kalkerli yapısı nedeniyle, vadide pek çok mağara oluşmuştur. Mağaraların içlerinden, "kapan" adı verilen patikalar geçer. Şemdinli Vadisi'nin, il sınırlarına dek olan bölümünde tarım alanı yoktur.

HACIBEY VADİSİ: Irak, İran ve Türkiye sınırlarının birleştiği noktadan başlayan Hacıbey Vadisi, Karadağ'ın güneyinde, Irak'la sınırı oluşturacak şekilde, güneybatı yönünde uzanır.

Hacıbey Vadisi'nin oluşturduğu havzaya, Gerdi adı verilir. Bu yöre, Hakkâri bölgesinin en alçak kesimidir. İklim özellikleri, öbür yörelerden oldukça farklıdır. Yazlar daha sıcak, kışlar daha yumuşak geçer. Bu nedenle, Hacıbey Vadisi'nin il sınırları içindeki bölümünde bulunan tarım alanlarında, buğday, arpa, mısır ekimi yanında, yaz sebzeciliği ve meyvecilik de yapılmaktadır.

JEOLOJİK YAPI

Hakkâri kütlesinin temelini, kuzeyde ve merkezde 1. Zaman kristalen şistleri, güneyde ve doğuda ise daha çok kretase-

eosen kalkerleri oluşturur. Kütlenin güneybatısı, oldukça kalın, çimentolaşmış konglomeralar ve kırmızı kum taşlarıyla kaplıdır.

Hakkâri Dağları, Alp kıvrım sisteminin balıkpulu yapılı sıradağlarıdır. Kaba bir yaklaşımla Hakkâri Dağları'nın temelini paleozoik kıvrımlı-kırıklı tabakalarla, yer yer kristalen şistlerin oluşturduğu söylenebilir. Araya, kretase-tersiyer oluşumları girmiş ve mezozoik-tersiyer tabakaları tortulanmıştır. Bütün bu tabaka ve kütlelerin durumları, kıvrım aşamaları sırasında değişikliğe uğramış ve bugünkü biçimini almıştır.

Hakkâri Torosları'nın ana çatısını oluşturan Cilo Dağı ve çevresinin jeolojik yapısı, tektonik hareketler ve aşınmalarla yakından ilgilidir. Bölgedeki yassı platolar, tersiyer tabakalarından oluşur. Sivri dorukların temeli sert volkanik oluşumlar, güneydeki basamakların temeli ise triyas tabakalarıdır. Cilo Dağı ve çevresinin kuzeyinde, Yüksekova çöküntü alanı ile Büyük Zap oyulma ve boşalma alanları ortaya çıkmıştır.

YER ALTI ZENGİNLİKLERİ: Hakkâri, yer altı zenginliklerinden yoksun bir ildir. Öyle ki, Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün il topraklarında yaptığı araştırmalarda yalnızca asbeste rastlanmıştır. Merkez İlçe yakınlarında yer alan bu madenin de rezervi bilinmemektedir.

İl topraklarında işletilir durumda herhangi bir maden damarı bulunmamaktadır.

TOPRAKLAR: Ülke genelinde etkili olan erozyon, Hakkâri il topraklarının da başta gelen sorunudur. Erozyonla birlikte, ölçüsüz ve bilgisiz kullanım, ilde yaklaşık 129.000 hektar alanı çıplaklaştırmış ve tarıma elverişsiz duruma sokmuştur. 640.000 hektarlık tarım yapılabilir toprak da yok olmak üzeredir.

İlde önemli toprak grupları ve özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Kalkersiz Kahverengi Topraklar: Olgun topraklardan olan kalkersiz kahverengi topraklar, Hakkâri'de 400-750 mm arasında yağış alan yerlerde, kalkerli kumlu kil ve kumlu kil taşları üzerinde oluşmuştur. İlde yaklaşık 266.000 hektar alanı örtmektedir.

Bu tür topraklar kahve ya da açık kahve renkli, dağılabilir üst ve soluk kırmızımsı kahve renkli alt tabakalardan oluşur. Üst toprak, alt toprağa göre daha asitlidir.

İlde kalkersiz kahverengi toprakların doğal bitki örtüsünü otlar ve çalılar oluşturur.

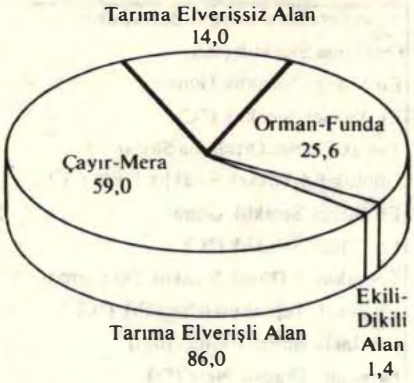
Kahverengi Orman Toprakları: Yarı olgun topraklardan olan kahverengi orman toprakları, ilde yıllık yağışın 620-870 mm olduğu kesimlerde yaklaşık 230.000 hektar alan örter. Toprağı oluşturan ana kaya, genellikle, kireççe zengin kil taşlarıdır.

Üst toprak iyi oluşmuştur. Gözenekli ya da kırıntılı yapıdadır. Mineral madde ile organik madde iyice karışmış durumdadır. Alt toprak kırıntılı yapıda ve kahverengidir. Altta kalsiyum karbonat birikimi görülür. Derinliği 50-90 cm arasında değişmektedir.

Kahverengi orman topraklarının doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ve çalılardır.

Kestane Renkli Topraklar: Olgun topraklardan olan kestane renkli topraklar, ilde yıllık yağışın 370-620 mm arasında olduğu kesimlerde yaklaşık 212.000 hektar alan örter. Kestane renkli toprakları oluşturan ana madde, volkanik ve kalkerli kayalardır.

Şekil 3
İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

30-50 cm kalınlığında ve kırıntılı yapıdaki üst tabaka, orta derecede organik madde içerir. Organik madde mineral madde ile iyice karışmış durumdadır. Alt toprağın rengi koyu kahverengi ya da kırmızı kahverengidir. Prizmatik yapılı bu tabakada kil birikmesi görülür. Alt kesimlerinde, sertleşmiş halde kireç birikmesi vardır.

Hakkâri'de kestane renkli toprakların doğal bitki örtüsü, kısa ve uzun otlarla, çalılar ve seyrek ağaçlardır.

Podzolik Topraklar: Olgun topraklardan olan, podzolik topraklar, ilde yıllık yağışın 500-1.200 mm olduğu alanlar üzerinde, yaklaşık 72.000 hektar alan örter. Podzolik toprakları oluşturan ana madde, volkanik ve kalkerli kayalarla kum taşlarıdır.

Gözenekli yapıda bir üst tabakada, organik madde ile mineral madde iyice karışmıştır. Alt toprak, yuvarlak köşeli, blok yapıdadır ve kil birikmesi görülmektedir.

Podzolik toprakların doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ile iğne yapraklı ağaçlardır.

Alüvyal Topraklar: Akarsularca taşınarak yığılmış sedimentlerin oluşturduğu genç topraklardır. Bu topraklar ilde, Zap, Habur, Şemdinli ve Nehil vadilerinin tabanlarıyla, Hacıbey Deresi çevresinde, yaklaşık 9.000 hektar alanı örter. İklim, drenaj ve kullanma durumuna göre, içerdikleri organik madde miktarları değişmektedir.

Genç topraklar olmaları nedeniyle, özel bir iklim tipi ve bitki örtüsü gerektirmez. Bu topraklarda, ilin iklim ve topografya koşullarına uyabilen her ürün yetiştirilebilir.

İlde, alüvyal topraklarla iç içe olmak üzere, sürekli su alan ya da su sızan alanlarda hidromorfik alüvyal topraklar bulunur. Uzun süre yaş kalan bu topraklar, ilde yaklaşık 12.000 hektar alanı örter. Yılın büyük bir bölümünde bataklık durumunda olan bu topraklar, gerekli drenaj önlemleri alınabilirse, çayır ve sulak yerlere uygun ağaç türleri yetiştirilmesine elverişlidir.

Kolüvyal Topraklar: Yüzey sularının ve yan derelerin yakın yerlerden taşıyarak biriktirdiği sedimentlerin oluşturduğu genç topraklardır. İlde, alüvyal topraklarla geçişli olmak üzere, eğimi % 2'nin üstünde olan yamaçlarda, yaklaşık 1.200 hektar alan örter.

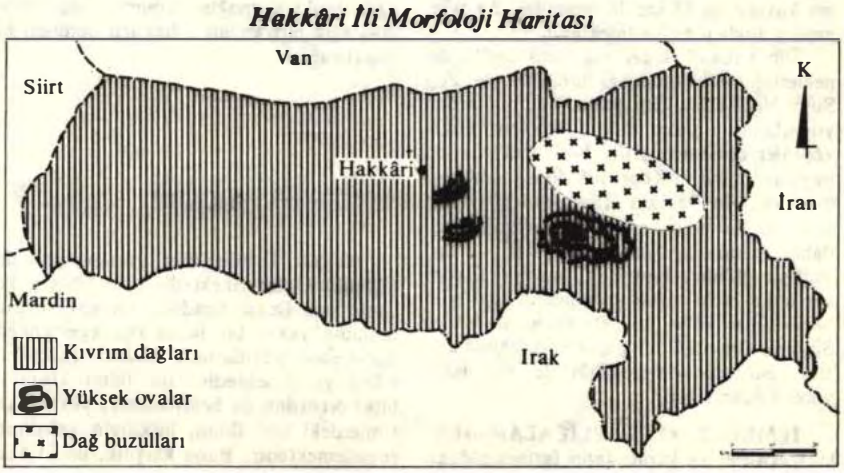
Genç topraklar olmaları nedeniyle, özel bir iklim tipi ve bitki örtüsü gerektirmez. İlin iklim ve topografya koşullarına uyabilen bütün ürünler yetiştirilebilir.

İlde, tarımın ana kaynağı olan toprak, kullanma amaçları yönünden % 86 oranında tarıma uygunluk göstermektedir (Şekil 3). Bu değer yaklaşık, % 94 olan ülke ortalamasının altındadır.

Sürüme elverişlilik açısından ise, 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıflarına giren ve tarım araçlarıyla işlenebilir topraklar, yaklaşık, 58.000 hektar alan kaplamakta ve il alanının % 6'sını oluşturmaktadır. Bu toprakların ancak 2.000 hektarı 1. sınıf sorunsuz topraklardır. Geriye kalan 2., 3. ve 4. yetenek sınıfı toprakların % 17 oranında çoraklık, % 31 oranında yaşlık ve % 66 oranında su erozyonu sorunu vardır. Bu nedenle, tarım araçlarıyla işlenebilir nitelik gösteren bu tarım topraklarının büyük bir bölümünde ürün yetiştirilememektedir. İşlenebilir topraklarda, Türkiye ortalaması % 34 civarındadır.

Hakkâri'de tarla tarımı fazla önemli bir yer tutmaz. Tarımda hayvancılık başta

Hakkâri İli Morfoloji Haritası

gelen uğraştır. İlde çayır-mera ve orman kullanımı altında bulunması gereken 6 ve 7. sınıf topraklar (5. sınıf toprak yoktur), yaklaşık 764.000 hektar alan kaplamakta ve il alanının % 80'ini oluşturmaktadır. Bu oran, % 60 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

1980'de, ilde fiilen çayır-mera ve ormanfunda kullanımına ayrılan alan 810.000 hektar dolayındaydı ve Hakkâri topraklarının yaklaşık % 85'ini örtmekteydi. Hakkâri'de, % 14 gibi yüksek bir orana ulaşan ve tarıma elverişsiz olan 130.000 hektar alanın 129.000 hektarı, 8. yetenek sınıfına giren toprakları oluşturmaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

DOĞAL GÜZELLİKLER

Hakkâri İli, görülmeye değer doğal güzellikleri olan bir ildir. İl alanı, üzerlerinde buzullar olan sarp ve yüksek dağlar, buzul gölleri ve yeşil vadilerle kaplıdır. Ancak, Hakkâri'nin bu ilginç doğal yapısının yarattığı zengin turizm potansiyeli yeterince değerlendirilememiş, turistik tesisler kurulamamıştır. İldeki görülmeye değer yerlerden biri, Cilo ve Sat dağları yöresidir. Bu dağlar, üzerlerindeki buzullar, buzul gölleri ve çok çeşitli yaban hayvanlarıyla, birer "doğa harikası" olarak nitelenebilir. Kış sporları ve dinlenme için son derece elverişli olan bu dağların ziyarete en uygun dönemi haziran-eylül ayları arasıdır.

Cilo Dağı, Merkez İlçe'ye 37 km uzaklıktadır. Bu yolun 20 km'si motorlu araçlarla, 17 km'si ise katırla ya da yaya olarak aşılabilmektedir. Cilo Dağı'na, bir de Yüksekova üzerinden gidilmektedir. Sat Dağı'na ulaşım ise yine Yüksekova üzerinden, 23 km'si motorlu araçla, 8 km'si yaya olarak ya da atla sağlanmaktadır. Şemdinli Geverik Yaylası'ndaki göller bölgesi ve Bay Gölü'ne ise ulaşım, 150 km'lik otomobil, 15 km'lik yaya yoluyla sağlanabilmektedir.

Merkez İlçe'nin kuzeyindeki Karadağ üzerinde yer alan Seyithan Golaşın ve Golan gölleri ile Berçelen Yaylası da ilin görülmeye değer yerlerindendir. Merkez İlçe'den Berçelen Yaylası'na 18 km'lik otomobil, 2 km'lik yaya yoluyla ulaşılabilmektedir.

İlin yabanıl doğal yapısının özgün örneklerinin görülebileceği bir yöre de Zap Suyu Vadisi'dir. Zap Vadisi'nde dağlardan yuvarlanarak gelen büyük kayalar, doğal köprüler oluşturmuştur. Yöre halkınca bu kayalar, "Şeytan Köprüsü" diye anılmaktadır. Vadinin Merkez İlçe'yle Irak sınırı arasında kalan bölümünde çok özgün, bir eşi daha bulunamayacak güzellikler vardır. Vadinin 39'uncu km'sinde Şine Kayalıkları yer almaktadır. Şine yöresinden Beytüşşebap'a giden yolun 110 km'sinde ise Melise Suyu ile Çeman Düzlüğü ve koruluğuna ulaşılır. Bu yöre de yeşilliği ile ilin ilginç yörelerinden biridir.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Hakkâri, içmeler ve kaplıcaların fazlaca olduğu bir il değildir. İlin tek şifalı su kaynağı, Beytüşşebap İlçesi'ne 4 km uzaklıktaki Ilıcak Köyü'nde yer alan Zümrüt Kaplıcaları'dır. Bileşiminde kükürt bulunan 36°C sıcaklıktaki su, saniyede 1 lt kaynamaktadır. Mafsal romatizması ve kalp yetmezliği hastalıklarında yararlı olan kaplıca suyunun, kısırlığı tedavi edici bir özelliği olduğu da söylenmektedir. Hakkâri'ye 136 km uzaklıktaki kaynağın yanında, banyolu ve ikisi açık biri kapalı 3 havuzu bulunan bir motel vardır.

Tablo 1
Hakkâri İl Merkezi İkliminin Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması

Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	826,8	946,4	938,8	999,2
Ortalama Sıcaklık (°C)	9,9	12,7	15,0	13,5
En Yüksek Sıcaklık Günü	27.7.1966	18.8.1961	14.8.1960	22.6.1942
En Yüksek Sıcaklık (°C)	38,8	43,0	41,2	40,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	46,3	20,6	83,5	3,4
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	21,1	22,7	23,8	24,0
En Düşük Sıcaklık Günü	2.2.1967	14.1.1950	4.1.1942	4.2.1950
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,6	—16,1	—12,6	—8,0
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	2,4	7,0	8,1	9,8
En düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—26,0	—13,9	—13,1	—9,0
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	7,0	10,3	9,8	12,5
Ortalama Oransal Nem (%)	57	65	60	75
En Düşük Oransal Nem (%)	5	6	0	7
Ortalama Açık Günler Sayısı	134,8	58,8	151,2	70,1
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	17,3	196,0	150,0	179,1
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	57,3	110,4	64,0	116,0
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	791,7	645,0	1.220,9	1.242,9
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	35,8	21,1	1,2	9,8
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	102,5	36,3	1,7	12,2
Ortalama Sisli Günler Sayısı	9,5	15,6	16,3	25,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,8	0,5	7,2	1,1
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	29,8	21,7	28,9	7,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,0	1,5	3,4	2,3
En Hızlı Rüzgâr	GGB	KB	GD	K
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	20,8	0,3	4,3	9,5
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	14,0	13,4	17,5	15,6

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

İKLİM

Hakkâri İli'nde iklim, yörelere göre değişiklikler göstermektedir. İlin yüksek kesimlerinde Doğu Anadolu'nun sert karasal iklimine yakın bir iklim tipi egemenken, ildeki vadi tabanlarında Akdeniz İklimi'nin etkisi görülmektedir. Bu iklim koşulları bitki örtüsünü de belirlemekte, yüksek kesimlerdeki sert iklim, bitkilerin gelişimini engellemektedir. Buna karşılık, ildeki vadi tabanlarında egemen olan ılıman Akdeniz İklimi, bu bölgelerde, susam, pirinç ve meyve yetiştirilmesine olanak vermektedir.

SICAKLIK: Hakkâri'nin yıllık sıcaklık ortalaması, Doğu Anadolu'daki birçok il merkezindekinden daha yüksektir. Bunun nedeni, Doğu Anadolu'nun güney kesiminde kalan Hakkâri'nin Akdeniz İklimi'nin etkisinde kalmasıdır. Merkez İlçe'nin yıllık sıcaklık ortalaması Hakkâri'de 9,9°C, Mardin'de 15,9°C, Van'da ise 8,8°C'dir. Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar ocak ve şubat, en sıcak geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: Hakkâri İli'nde yıllık yağış ortalaması 791,7 mm'dir. Doğu Anadolu'daki birçok il merkezindekinden daha yüksek olan bu değer, komşu il merkezlerinden Van'da 384,0 mm, Siirt'te 756,2 mm, Mardin'de ise 713,4 mm'dir. Hakkâri'de en çok yağış mart ve nisan, en az yağış ise temmuz ve ağustos aylarında düşmektedir.

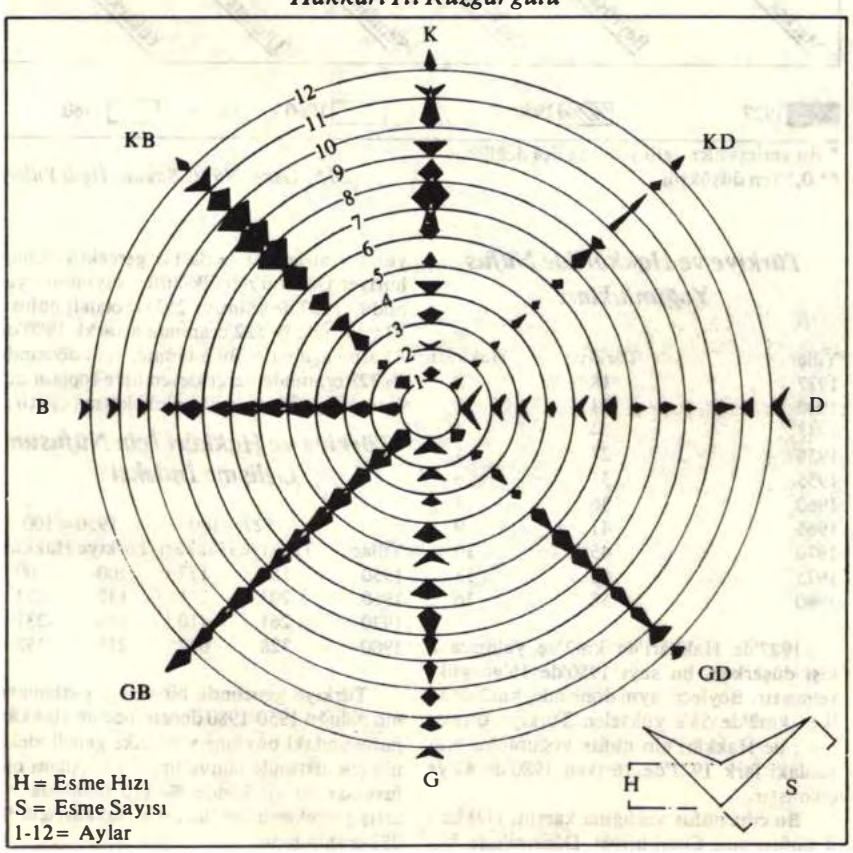
RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 2,0 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr yönü güney-güneydoğudur (kıble-keşişleme). Bunu, kuzeybatı (karayel) ve güney-güneybatı (kıble-lodos) izlemektedir. İlde en hızlı esen

Tablo 2
Hakkâri İl Merkezi İkliminin Yüksekova İlçesi'yle Karşılaştırılması

	Merkez İlçe	Yüksekova
Yöresel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	826,8	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	9,9	6,4
En Yüksek Sıcaklık (°C)	38,8	34,9
Tropik Günler Ortalama Sayısı	46,3	29,2
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,6	—37,5
Donlu Günler Ortalama Sayısı	116,9	154,2
Topraküstü En Düşük Sıcaklık (°C)	—26,0	—39,4
Ortalama Bulutluluk	3,8	4,1
Ortalama Açık Günler Sayısı	134,8	115,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	17,3	190,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	57,3	58,5
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	791,7	580,2
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	35,8	33,7
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	102,5	130,3
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	217	215
Ortalama Sisli Günler Sayısı	9,5	16,5
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,8	0,8
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	29,8	18,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,0	Gözlem Yok
En Hızlı Rüzgâr Yönü	GGB	Gözlem Yok
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5cm)	14,0	11,5
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	—11,2	—17,5

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Hakkâri İli Rüzgâr gülü

H = Esme Hızı
S = Esme Sayısı
1-12 = Aylar

rüzgâr ise, saniyede 30 m hızla güney-güneybatıdır (kıble-lodos).

SAYILI GÜNLER: En yüksek sıcaklığın 27 Temmuz 1966'da 38,8°C olarak, en düşük sıcaklığın ise 2 Şubat 1967'de —22,6°C olarak ölçüldüğü ilde, yılın 134,8 günü açık, 17,3 günü bulutlu, 57,3 günü ise kapalı geçmektedir. Hakkâri İli'nde yılın 35,8 günü kar yağmakta, il yine yılın 102,5 günü kar örtüsü altında kalmaktadır. İlde yılın 9,5 günü sisli, 1,8 günü doluiu 29,8 günü ise kırağılı geçmektedir (Tablo 1, Tablo 2).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Hakkâri Dağları'nda genellikle gür bir bitki örtüsü yoktur. Ancak, dağların kuzey ve güney yamaçlarıyla vadi etekleri yer yer, orman, funda ve çalılıklarla örtülüdür. Doğal bitki örtüsünün azlığına karşın dağlar, sürekli kar altında kalan kuşağa dek bütünüyle doğal orman sınırı içinde kalır. Bölgede rastlanan ağaçlık parçalarından, bu ormanların yaylacılık, yamaçların dikliği ve yakacak gereksinimi gibi nedenlerle yok edildiği anlaşılmaktadır.

Hakkâri Dağları'nda, doğal bitki örtüsünün, yeryüzü şekilleriyle çok yakın ilişkisi vardır. Ağaçlıklar, derin vadilerden dağların yüksek yamaçlarına doğru sokulur. Buna karşılık, dik yamaçlarda, kar ve buzul süpürmesi nedeniyle, doğal örtü hızla gerilemiş durumdadır.

İlde, doğal örtüyü oluşturan, bitki türleri de çok çeşitli değildir. En çok rastlanan ağaç meşedir. Bunlar yamaçlarda, seyrek ve kısa boylu, vadi tabanlarına yakın yerlerde ise, sık ve yüksek olarak gelişebilmiştir. Meşe yetişen kesimlerde yabanıl meyve ağaçlarıyla, alıç ve ardıç da bulunmaktadır. Cilo Dağı'nın Büyük Zap Vadisi'ne bakan yamaçlarıyla, Çukurca, Şemdinli ve Beytüşşebap yörelerinde, ardıç ve söğütten oluşan bozuk korular ve meşeden oluşan baltalık ormanlar vardır.

Ağaçlıklar arasında, doğal örtüyü oluşturan otlar, çalılar ve fundalar yer alır. Yükseklere çıkıldıkça gevenlerle, çok yıllık otsu bitkiler artar. Çok dikenli türler olan gevenler, yükselti ve iklim özelliklerine bağlı olarak çalı süpürgesi, ya da şemsiye biçiminde olur. 25-30 cm boyunda cüce dikenlikler, kimi yerlerde bir metrenin üzerinde boylanan, içine girilmesi güç bir örtü oluşturur. Sürekli kar altında bulunan kuşağa yakın kesimlerde, her zaman ıslak olan yerlerdeki gevenlikler, yaz mevsiminde yeşil kalır ve çayır görünümü alır. Buralarda gevenlerle karışık olarak çalılıklar ve yüksek otlar bulunur.

Dağlarda, 3.000 metreden sonra doğal bitki örtüsü ortadan kalkmaya başlar. 3.500 metreye dek kayalıklar dışında kalan yerlerde, cılız bitkilerle örtülü moloz alanları uzanır. 3.500 metreden sonra, sürekli kar kuşağına girilir. Bu kuşakta yer yer, yere yapışmış gibi duran Alp bitkileri soyundan yosunlara rastlanır.

Hakkâri'de genellikle kuzey-güney doğ-

rultusunda uzanan vadi tabanlarındaki doğal örtü, dağlarda ve dağ yamaçlarındakinden daha gürdür. Bunların en güzel örnekleri Zap, Habur, Şemdinli vadilerinde görülebilir. Doğal örtüyü oluşturan ağaçlar arasında, çınar, söğüt, ahlat, kavak, dişbudak, alıç, meşe ve ardıç başta gelmektedir. Ayrıca, kendi haline bırakıldığından artık yabanıllaşmış durumdaki ceviz, elma ve üzüm bağları önemli yer tutmaktadır.

HAYVAN TÜRLERİ

İl yaban hayvanları bakımından son derece zengindir. Ancak, son yıllarda yapılan düzensiz avlanmalar sonucu, Hakkâri'deki kimi hayvan türlerinin sayısı azalmıştır.

İlde en çok rastlanan hayvanlar; dağ keçisi, dağ koyunu, ayı, kurt, vaşak, porsuk, sansar, tilki, tavşan, keklik, ördek, kaz, turaç, toy, angut, turna ve bıldırcındır. Bunlardan kuş türleri genellikle Yüksekova İlçesi'nde, dağ keçisi Merkez İlçe ve Çukurca İlçesi çevresinde, dağ koyunu Karadağ yöresinde, ayı ise Şemdinli ve Çukurca'da görülmektedir.

NÜFUS

1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 155.463 kişilik nüfusuyla, 67 il arasında Bilecik'in önünde 66. sırada yer alan Hakkâri'nin nüfus varlığı pek gelişmemiştir. İl nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı da aynı yıl binde 3,5 gibi önemsiz bir düzeyde idi.

Hakkâri İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	24.980
1940	36.446
1945	35.124
1950	44.207
1955	54.824
1960	67.766
1965	83.938
1970	102.312
1975	126.036
1980	155.463

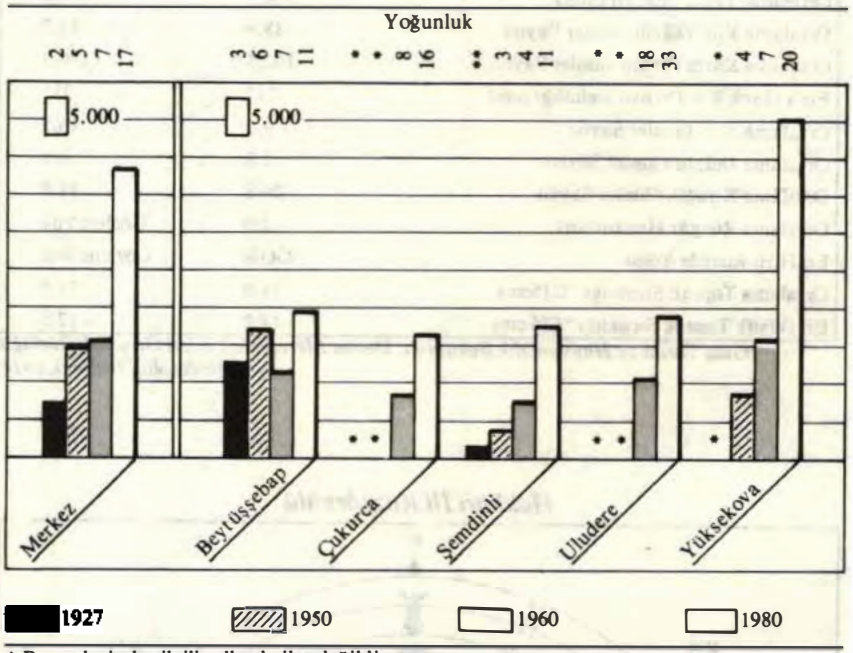
İlin nüfus varlığının önemsizliğine ilişkin bir başka gösterge de il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumudur. Hakkâri'nin nüfus yoğunluğu, bütün yıllarda ülke ortalamalarının çok gerisinde olagelmiştir. İlin nüfus yoğunluğu 1927-1980 arasında önemli ölçüde artmıştır. Ama, bu artış ülke genelindeki artışın gerisinde olduğundan, iki ortalama arasındaki fark, giderek büyümüştür.

Tablo 3
Türkiye ve Hakkâri'de Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Hakkâri
Kaba Doğum Hızı	42,3	63,8
Kaba Ölüm Hızı	13,9	16,5
Doğal Artış Hızı	28	47
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	2,5

(Toros, 1979)

Şekil 4
Hakkâri İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.
** 0,5'ten düşüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Türkiye ve Hakkâri'de Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Hakkâri
1927	18	2
1940	23	2
1945	24	4
1950	27	5
1955	31	6
1960	36	7
1965	41	9
1970	45	10
1975	52	13
1980	58	16

1927'de Hakkâri'de km2'ye yalnızca 2 kişi düşerken, bu sayı 1980'de 16'ya yükselmiştir. Böylece aynı dönemde km2'de 18 iken km2'de 58'e yükselen Türkiye ortalaması ile Hakkâri'nin nüfus yoğunluğu arasındaki fark 1927'de 16 iken 1980'de 42'ye çıkmıştır.

Bu cılız nüfus varlığına karşın, Hakkâri il nüfusunun Cumhuriyet Dönemi'nde büyük bir hızla arttığı da bir gerçektir. Cumhuriyet Dönemi'nde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de yalnızca 25.000 olan il nüfusu 53 yıl içinde % 522 oranında artarak 1980'de 6 katını aşmıştır. Bu büyüme, aynı dönemde % 328 oranında gerçekleşen ülke toplam nüfusundaki artışın yaklaşık iki katına eşittir.

Türkiye ve Hakkâri İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	1927 = 100		1950 = 100	
Yıllar	Türkiye	Hakkâri	Türkiye	Hakkâri
1950	153	177	100	100
1960	203	271	132	153
1970	261	410	169	231
1980	328	622	216	352

Türkiye genelinde bir nüfus patlamasının olduğu 1950-1980 döneminde de Hakkâri nüfusundaki büyüme yine ülke genelindekinin çok üstünde olmuştur. Ülke toplam nüfusunda 30 yıl içinde % 116 oranında bir artış gerçekleşirken, bu artış Hakkâri için % 252 oranındadır.

Nüfusun gelişmesi 5 yıllık dönemlere göre yıllık ortalama nüfus artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında da, nüfus artış hızının 1940-1945 dönemi dışında bütün yıllarda Hakkâri'de Türkiye genelindekinden çok yüksek olduğu görülmektedir.

1924'te il olan, sonra 1933-1936 arasında Van'a bağlı bir ilçe haline getirilen ancak 1936'da yeniden il yapılan Hakkâri'nin nüfusu, 1940'lara değin düzenli olarak artmıştır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nın ülke genelinde olduğu gibi Hakkâri'de de doğurganlığı olumsuz yönde etkilemesi ve ilin bir sınır ili olması nedeniyle, il nüfusu 1940-1945 arasında mutlak olarak da azalmıştır. Söz konusu dönemde nüfusun gerileme hızı Hakkâri'de yılda ortalama binde 7,4 oranında olurken, ülke genelinde de nüfus artış hızı binde 10,6 ile bütün Cumhuriyet Dönemi'ndeki en düşük düzeyine inmiştir.

Türkiye ve Hakkâri'de Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Hakkâri
1935-1940	17,0	20,3
1940-1945	10,6	—7,4
1945-1950	21,7	46,0
1950-1955	27,8	43,1
1955-1960	28,5	42,4
1960-1965	24,6	42,8
1965-1970	25,2	39,6
1970-1975	25,0	41,7
1975-1980	20,7	42,0

1950'den sonra ise il nüfusu, ülke genelindeki dalgalanmalardan bağımsız olarak ve düzenli biçimde artmıştır. İlde 1940-1945 dönemi dışında sürekli olarak ülke genelindekinin çok üzerinde olagelen söz konusu nüfus artış hızı, 1950 sonrasında, önemli dalgalanmalar geçirmemiştir.

Hakkâri nüfusunun düzenli ve çok hızlı artması, temelde ilde doğurganlık düzeyinin çok yüksek olagelmesine dayanmaktadır. Örneğin, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, Hakkâri'de kaba doğum hızı binde 64 dolayında iken, ülke ortalaması yalnızca binde 42 idi. İl ve ülke genelinde kaba ölüm hızları arasındaki farkın görece az olması nedeniyle de doğal nüfus artış hızı Hakkâri'de Türkiye ortalamasına göre çok yüksek olagelmiştir. Nitekim, aynı dönemde doğal nüfus artış hızı Hakkâri'de binde 47 iken, Türkiye ortalaması binde 28 idi (Tablo 3).

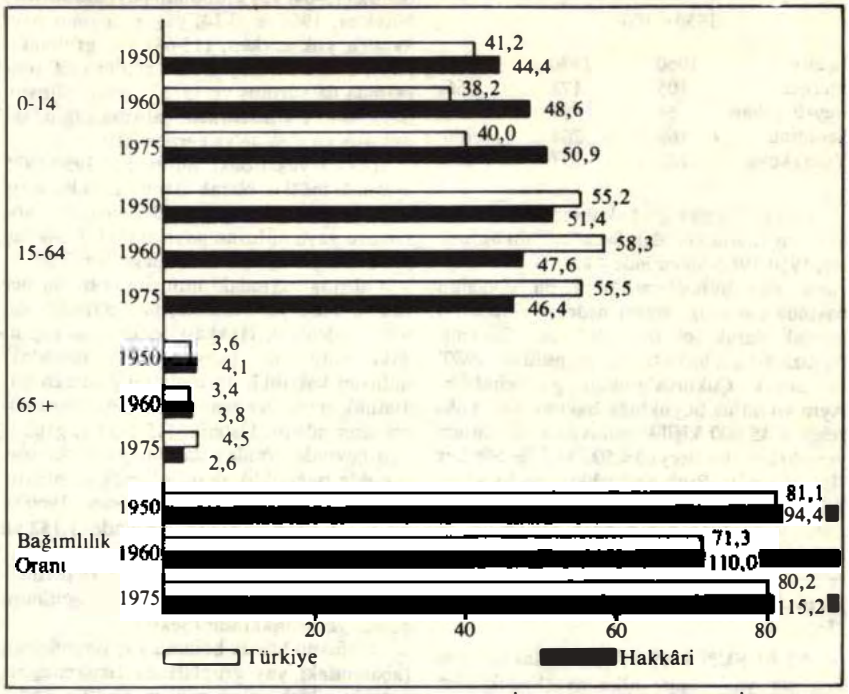
İlin ekonomik koşullarının elverişsiz olması, buna karşılık nüfusun hızla artmasına karşın Hakkâri'de önemli nüfus hareketleri görülmemektedir. Yörede önemli etkinliği olan aşiret bağlarının, hızla artan nüfusu il sınırları içinde tutabilmesi nedeniyle, Hakkâri'den il dışına önemli oranda göç gerçekleşmemektedir. İlin önemli oranda göç almamasına karşın göç yoluyla net nüfus yitirmemesi, il nüfusunun hızla artmasına yol açmaktadır.

İl nüfusunun ülke geneline göre daha hızlı artması, Hakkâri nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payının giderek yükselmesine yol açmıştır. Nitekim, Hakkâri nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı 1927'de binde 1,8 iken, bu oran 1950'de binde 2,1'e, 1970'te binde 2,9'a ve 1980'de binde 3,5'e yükselmiştir.

Hakkâri'nin 1927'de 3 ilçesi vardı. Nüfus büyüklüğü bakımından, bu ilçeler arasında Beytüşşebap ilk sırada yer alırken, bu ilçeyi Merkez İlçe ve Şemdinli izliyordu (Şekil 4). 1936'da Hakkâri yeniden il olurken, önceleri Beytüşşebap İlçesi'ne bağlı bir bucak olan bu ile bağlanan Uludere'nin nüfusu ise Şemdinli'den fazla idi. 1953'te yapılan bir yönetsel değişiklikle, Merkez İlçe'nin Çukurca Bucağı Beytüşşebap İlçesi'nin Zap Bucağı'yla birleştirilerek Çukurca İlçesi oluşturulmuştur. Bu yönetsel değişikliğe karşın, 1955'e değin ilçelerin nüfuslarında görülen artış birbirinden çok farklı olmamış, nüfus büyüklüğü sıralaması değişmemiştir. 1956'da ise Beytüşşebap İlçesi'nin Kılaban ve Gerur bucaklarının birleştirilmesiyle Uludere İlçesi oluşmuş; bu durum Beytüşşebap'ın önemli ölçüde nüfus yitirmesine yol açmıştır. Böylece, bu ilçenin nüfusu gerek Merkez İlçe'nin gerekse Yüksekova'nın gerisinde kalmıştır.

İlde tarıma elverişli topraklar üzerinde kurulmuş olan Yüksekova'nın nüfusu ise 1950'den sonra hızla artmaya başlamış, bu büyüme özellikle bu ilçeden geçen Van-İran Transit Karayolu'nun açılmasıyla 1970'lerde daha da şiddetlenmiştir. Böylece, 1955-1970 arasında çok az olan Merkez İlçe ve Yüksekova'nın nüfusları arasındaki fark, 1970'lerde büyümüştür. 1950-1980 döneminde Yüksekova'nın nüfusu % 438 oranında artarken Merkez İlçe'nin nüfusu % 166 oranında artmıştır.

Şekil 5
Hakkâri İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 4
İlçelerin Yüzölcümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2.271	38.354	18.009	20.525	17
Beytüşşebap	1.717	19.033	2.962	16.071	11
Çukurca	1.009	16.450	2.111	14.339	16
Şemdinli	1.652	17.458	1.956	15.502	11
Uludere	581	18.976	4.793	14.183	33
Yüksekova	2.291	45.012	14.287	30.725	20

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1980)

Hakkâri İlçelerinin Nüfus Gelişme İndeksi

1950 = 100

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	105	178	266
Beytüşşebap	66	87	112
Şemdinli	169	264	400
Yüksekova	181	297	538

Nüfus büyüklüğü bakımından 1927'den beri son sırada yer alan Şemdinli'nin nüfusu ise, 1950-1980 döneminde 4 katına çıkmıştır. Ama, ilçe nüfus varlığının bu dönemin başında çok cılız olması nedeniyle bu artış mutlak olarak çok fazla değildir. Nitekim, bu hızlı artışla birlikte, ilçenin nüfusu 1980'de ancak Çukurca'nınkini geçebilmiştir. Aynı yıl nüfus büyüklüğü bakımından Yüksekova 45.000 kişilik nüfusuyla ilk sırada yer alırken, bu ilçeyi 38.500 kişi ile Merkez İlçe izliyordu. Bununla birlikte, nüfus varlığının önemine ilişkin bir başka gösterge olan nüfus yoğunluğu bakımından her iki ilçe de Uludere'nin gerisinde idi. Nitekim, Uludere'de km2'ye 33 kişi düşerken, bu sayı Yüksekova'da 20, Merkez İlçe'de ise 17 kişi idi. (Tablo 4).

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Hakkâri nüfusunun yaş yapısı ülke genelindekinden önemli farklılıklar göstermektedir. Nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) bölünüşünde, 0-14 yaş grubunun payı her zaman ülke ortalamasının üzerinde olduğu gibi, (15-64) yaş grubunun payı söz konusu ortalamanın gerisinde olagelmiştir (Şekil 5).

1950'de Hakkâri nüfusunun % 44'ü (0-14) yaş grubunda iken, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payı % 51 idi. İzleyen yıllarda gerek (0-14) gerekse (15-64) yaş grubunda bulunan nüfus mutlak olarak hızla artmıştır. Genç nüfustaki artışa, ilde doğurganlık düzeyinin çok yüksek olması yol açmıştır. (15-64) yaş grubundaki artış ise daha önceki yıllarda (0-14) yaş grubunda bulunanların çalışma çağına geldikten sonra, ilin ekonomik yetersizliklerine karşın il dışına göç etmemelerine bağlıdır. Bununla birlikte, genç nüfustaki büyüme, çalışma çağındaki nüfustaki büyümeden çok daha fazla olmuştur. Dolayısıyla, (0-14) yaş grubunun payı giderek artmış, buna koşut olarak (15-64) yaş grubunun payı azalmıştır. Nitekim, 1965'te (0-14) yaş grubunun payı % 49'a yükselirken, (15-64) yaş grubunun payı % 48'e düşmüştür. Bu eğilim 1960 sonrasında da sürmüş ve 1975'te genç nüfusun payı % 51'e yükselirken, çalışma çağındaki nüfusun payı % 46'ya gerilemiştir.

(65+) yaşlardaki nüfus ise 1950-1975 arasında mutlak olarak artmışsa da bu artış çok yavaş olmuştur. Dolayısıyla, söz konusu yaşlı nüfusun payı, tıpkı (15-64) yaş grubunda olduğu gibi sürekli gerilemiştir.

Çalışma çağındaki nüfusun oranının her zaman Türkiye ortalamasının gerisinde olması nedeniyle, Hakkâri'de, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranı, her zaman ülke ortalamasının çok üzerindedir. Üstelik, (15-64) yaş grubunun payında görülen daralmaya koşut olarak ilde bağımlılık oranı giderek artmıştır. 1950'de binde 944 olan bu oran, 1960'ta binde 1.100'e, 1975'te ise binde 1.152'ye yükselmiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de ildeki yüksek doğurganlık eğilimini açıkça yansıtmaktadır (Şekil 6).

Nüfusun büyük bölümü yaş piramidinin tabanındaki yaş gruplarında toplanmıştır. Nitekim, ildeki erkek nüfusun % 19'u, kadın nüfusun ise % 21'i 0-4 yaş grubundadır. İlin nüfus hareketleri bakımından durağan bir yapı göstermesi *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)* nedeniyle, kadınların ve erkeklerin çeşitli yaş gruplarına göre dağılımında da önemli farklar yoktur.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Hakkâri'de erkek nüfus oranı her zaman kadın nüfus oranının üzerinde olagelmiştir (Tablo 5). Gerçi Türkiye genelinde de bir erkek fazlalığı söz konusudur. Ancak Hakkâri'deki erkek nüfus oranı Türkiye genelindekinden de fazladır. 1975'te il nüfusunun % 54'ünü erkekler, % 46'sını ise kadınlar oluşturmaktaydı. Üstelik bu cinsiyet yapısı yalnızca 1975'e özgü olmayıp, 1950'den beri süregelen bir durumdur. Nitekim, 1950-1975 döneminde, ildeki kadın ve erkek nüfus oranları pek değişmemiştir.

İl nüfusunda görülen erkek fazlalığı, hem kentsel hem de kırsal alanlarda söz konusudur. Bununla birlikte kentsel yerleşimlerdeki erkek nüfus oranının il genelini de aşan bir ağırlığı vardır. 1975'te kentsel yerleşimlerde erkek nüfus oranı % 59'a ulaşıyordu. Kırsal yerleşimlerde ise, söz konusu oran % 53 idi. Yine ilin nüfus hareketleri bakımından gösterdiği durağanlık nedeniyle her iki kesimdeki cinsiyet oranları 1950-1975 arasında pek değişmemiştir.

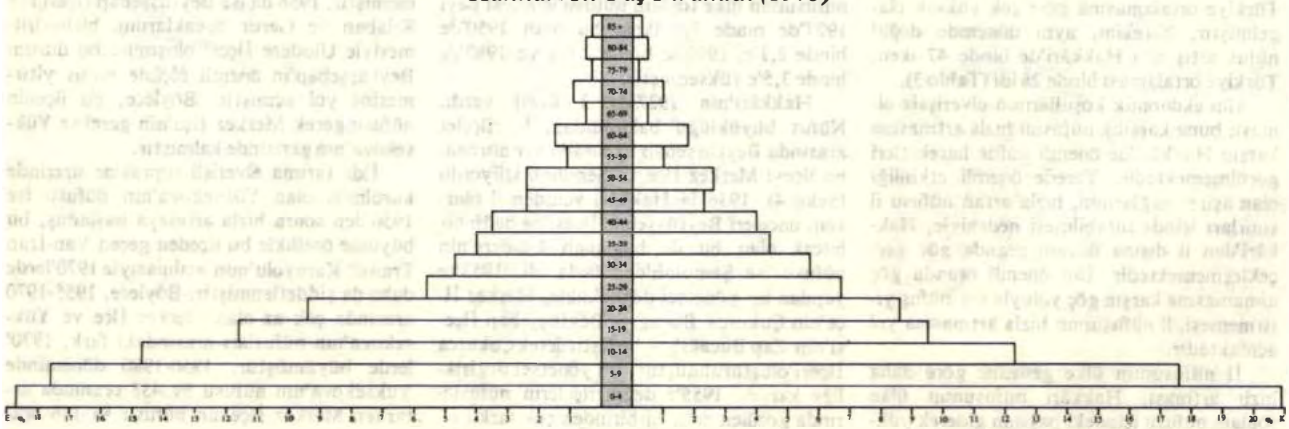
ÖZET

GENEL KONUM: 42° 10′ ve 44° 50 doğu boylamları ile 36° 57′ve 37° 48′kuzey enlemleri arasında yer alan ve bir sınır ili olan Hakkâri, güneyden Irak, doğudan İran, batıdan Siirt ve Mardin, kuzeyden ise Van'la çevrilidir. İlin toplam alanı 9.521 km2, il merkezinin denizden yüksekliği ise, 1.720 m'dir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Hakkâri il alanı, Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir. 1941 yılında yapılan Birinci Coğrafya Kongresi'nde, Hakkâri Bölgesi olarak adlandırılan Doğu Anadolu'nun güneyindeki bu yöre, Asya ve Avrupa dağlarının birbirine yaklaşması ve sıkışmasıyla yükselmiştir.

İl topraklarının geniş bölümünü Hakkâri Dağları engebelendirmiştir. Ayrıca, ülkenin en yüksek dağlarından biri olan Cilo Dağı da Hakkâri il sınırları içerisinde yer almaktadır. Bütün Cilo kütlesinin en yüksek noktası ise 4.135 m ile Reşko Tepesi'dir. Hakkâri il alanı, Dicle Irmağı'nın kolları olan Zap ve Habur suları havzaları üzerinde yer alır. Hakkâri yöresini örten Doğu Toroslar'ın dış yayı neojen ortalarında aşınmış, daha sonraları şiddetli yükselmelere uğramış ve kubbeleşmiş dağlardır. Bu dağların yüksek yerlerinde buzul oymaları ve birikmeleri ortaya çıkmıştır. Buzulların gerilemesinden sonra, akarsu oymaları sonucu,

Şekil 6
Hakkâri İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

Hakkâri'de kış

derin karstik vadiler açılmıştır. İl topraklarındaki en önemli vadiler ise Zap, Nehil, Habur, Avarobaşin, Şemdinli ve Hacıbey vadileridir. Ovalar Hakkâri sınırları içerisinde geniş bir alan kaplamıştır. Bunların da önemlisi Gevar Ovası'dır. Hakkâri il alanının, % 10'u platolarla kaplıdır. III. Zaman'ın sonlarında, Avrupa ve Asya dağlarının birbirine yaklaşmasıyla yükselen bölgede kalkerli ana yapı, iklim ve suyun etkisiyle, kubbeleşmeye başlamıştır. Kubbeleşmenin başlamasıyla toprakların suya, buzula ve ısı farkına dayanıksız yerleri vadi ve çöküntü ovaları biçiminde oyulmuş, böylelikle dar boğaz ve çöküntü alanlarıyla parçalanmış geniş plato düzlükleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri Nordüz, Faraşin, Mirgezer ve Mendin platolarıdır.

Tablo 5

Türkiye ve Hakkâri'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Hakkâri İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	36.332	53,6	31.434	46,4	6.044	60,7	3.912	39,3	30.288	52,4	27.522	47,6	62,9	37,1
1970	50,6	49,4	54.813	53,6	47.499	46,4	12.525	60,2	8.269	39,8	42.288	51,9	39.230	48,1	59,7	40,3
1975	51,4	48,6	68.264	54,2	57.772	45,8	17.940	59,2	12.392	40,8	50.324	52,6	45.380	47,4	57,9	42,1

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Hakkâri il toprakları, Dicle Havzası içinde kalır. Dicle Irmağı'na katılan Büyük Zap ve Habur suları ile Büyük Zap'a karışan Avarobaşin, Şemdinli ve Hacıbey sularının havzaları da bu ana havza içinde kalmaktadır.

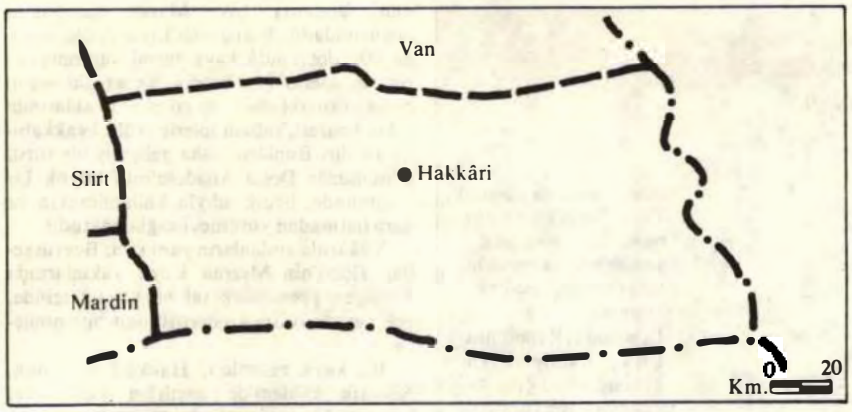
Hakkâri'de özellikle Cilo, Sat ve Karadağ üzerinde buzul ve krater gölleri bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Gelyana Gölü'dür. İlde yer alan öteki göller arasında ise, Sat, Seyithan, Golaşin ve Golan gölleri sayılabilir.

İKLİM: Hakkâri İli'nde iklim, yörelere göre değişiklik göstermektedir. İlin yüksek kesimlerinde Doğu Anadolu'nun sert karasal iklimine yakın bir iklim tipi egemenken, ildeki vadi tabanlarında Akdeniz İklimi'nin etkisi görülmektedir. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 9,9°C, yıllık yağış ortalaması ise 791,7 mm'dir.

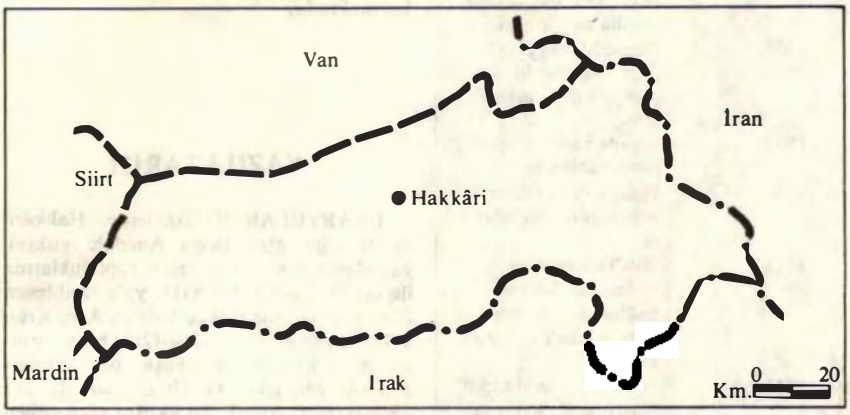
NÜFUS: 1980'de 155.463 olan Hakkâri il nüfusu, ülke nüfus varlığı içinde önemsiz bir paya sahiptir. 1980'de binde 3,5 olan bu payıyla Hakkâri Türkiye'nin 67 ili içinde 66. sırayı almaktaydı. İl ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumu da bu yapıyı vurgulamaktadır. 1980'de km2'ye Türkiye genelinde 58 kişi düşerken ilde yalnızca 16 kişi düşmekteydi.

1927'den 1980'e nüfus artış hızları bakımından Türkiye değerlerinin üzerinde olan Hakkâri nüfusunun yaş ve cinsiyet yapısı da Türkiye genelinden farklılık gösterir. (0-14) yaş grubunun payı her zaman ülke ortalamasının üzerinde, (15-64) yaş grubunun payı ise altında olmuştur.

Nüfusun cinsiyete göre dağılımında, Türkiye genelindekinden daha fazla olan bir erkek çokluğu görülmektedir.

1923'te Hakkâri

1981'de Hakkâri

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

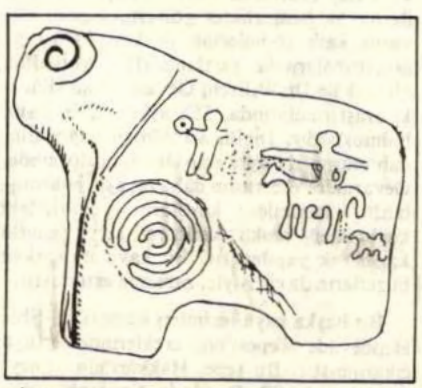
İÖ 7000'den bu yana sürekli bir yerleşme yeri olan Hakkâri yöresinin adına ilişkin ilk bilgilere, X.yy Arap tarih ve coğrafya kaynaklarında rastlanmaktadır. Ünlü Arap tarihçisi İbn Havkal, yöredeki Hakkar (Akar) aşiretinin adına dayanarak, Van Gölü'nün güneyine düşen bölgeyi Hakkâriye (Hakarlar'ın beldesi) adıyla anmaktadır. Hakar Aşireti, bölgede bugün de varlığını sürdüren 12 Artuşi (Hertuşi) oymağıyla 12 Pınyanış oymağından oluşmaktaydı. Burada yerleşen toplulukların Hakkâri Çayı'na da kendi adlarını verdikleri bilinmektedir. Bugün, Hakkâri Merkez İlçesi'ne bağlı bir köy ile, Yüksekova'ya bağlı Oramar Bucağı'nın bir köyü de yine bu aşiretin adıyla, Akar (Akarı) olarak anılmaktadır.

Yöre 1536'da Kanuni Sultan Süleyman'ca Osmanlı topraklarına katılmasından bu yana, Hakkâri olarak anılagelmektedir.

Bugün Hakkâri İli'nin Merkez İlçesi olan Çölemerik'e, Ermeniler'in İlmar, Süryaniler'in Gûlarmak, Memluklar'ın da Culamerg adını verdikleri bilinmektedir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

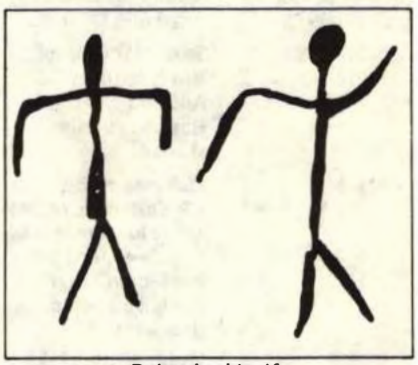
Hakkâri yöresi, yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana, insan topluluklarının uğrak yerlerinden biri olmuştur. Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda, İÖ 100000-40000'e tarihlenen Orta Paleolitik Dönem'den başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Kılıç

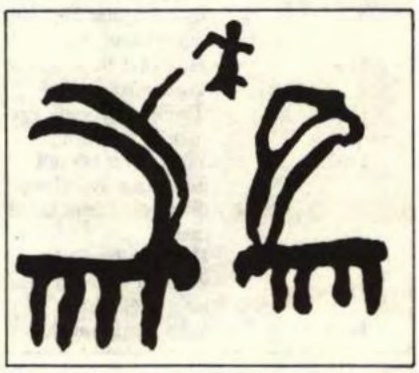
Yüksekova'da bulunan kabartma heykeli

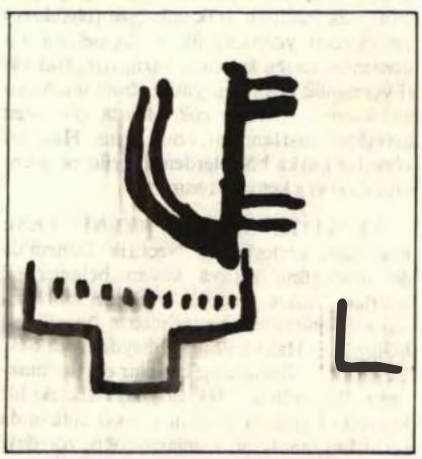
Biri kollarını kaldırmış, öbürü sihirli daire içine alınmış iki insan betimi

Rakseden bir çift

Dövüşen iki dağ keçisi ve bunlara doğru gelen insan

Tuzak ve tuzağa girmesi istenen hayvan

Kronoloji

İÖ 100000-40000	Orta Paleolitik Dönem.
İÖ 8000-3000	Neolitik Dönem.
İÖ 3000-1000	Tunç Çağ.
İÖ 1000-585	Urartu Dönemi.
İÖ 585-550	Medler Dönemi.
İÖ 550-331	Persler Dönemi.
İÖ 331-323	İskender Dönemi.
İÖ 323-312	Atropaten Prensliği Dönemi.
İÖ 312-82	Selökidler Dönemi.
İÖ 82-66	Tigran Dönemi.
İÖ 66-İS 193	Roma-Part Dönemi.
İS 193-297	Arsaklılar Dönemi.
297-638	Sasanlılar Dönemi.
978-983	Büveyhoğulları'ndan Adud ud-Devle'nin Hakkâri yöresine akınları.
1054	Türkmenler'in ilk kez yöreye akınlar yapmaları ve bir süre Hakkâri'yi ele geçirmeleri.
1142	İmadeddin Zengi'nin yörenin bir bölümünü ele geçirmesi.
1260	Hulagu'nun Hakkâri'yi ele geçirmesi.
1349	Yöre beylerinin Karakoyunlular'abağlanmayı kabul etmeleri.
1360	Hakkâri Beyliği'nin kurulması.
1386	Timur'un yörede egemenlik kurması.
1402	Yörenin bir bölümünü de kapsayan İmadiye Beyliği'nin kurulması.
1405	Hakkâri Beyliği'nin yeniden Karakoyunlular'a bağlanması.
1420	Kara Yusuf'un ölümünden sonra yörenin Timur'un etkisine girmesi. Bir süre sonra yeniden Karakoyunlular egemenliğine bağlanması.
1450	Esededdin Kelani'nin başa geçmesiyle beyliğin bağımsızlığına kavuşması. Bir süre sonra da Akkoyunlu egemenliğine girmesi.
1468	Esededdin'in Hakkâri'yi Akkoyunlu egemenliğinden kurtarması.
1502	Yörede Safevi etkinliğinin başlaması.
1534	Hakkâri'nin Osmanlı yönetimine bağlanması.
1535	Şah Tahmasb'ın yöreyi yeniden Safeviler'e bağlaması. Aynı yıl Osmanlılar'ca geri alınması.
1843	Hakkâri beylerinin Nasturiler'e karşı saldırılar düzenlemesi.
1855	Hacı Timur Ağa'nın, İzzeddin Şir'e bağlı birliklerin ayaklanmasını bastırması.
3 Aralık 1914	Ruslar'ın, bir hafta süren, ilk Hakkâri işgali.
23 Mayıs 1915	Hakkâri'nin Ruslar'ca ikinci kez işgal edilmesi.
22 Nisan 1918	Hakkâri'nin işgalden kurtulması.
7 Ağustos 1924	Nasturi ayaklanması ve Hakkâri Valisi'nin tutsak edilmesi.

Kökten 1961'de Yüksekova'ya yaptığı gezi sırasında bulduğu volkanik cam (obsidyen) gereçlerden yöredeki ilk yerleşmelerin bu dönemde olduğu kanısına varmıştır. Hakkâri yöresinde obsidyen yatağı bulunmamasına karşın, çevrede çok sayıda obsidyen gereçlere rastlanması, bu taşın Hakkâri yöresine başka bölgelerden getirilerek işlendiğini ortaya koymaktadır.

NEOLİTİK DÖNEM (YENİ TAŞ): Bölgedeki yerleşmenin Neolitik Dönem'de de sürdüğünü ortaya koyan belgeler, il sınırları içinde değişik yerlerde bulunan kaya resimleridir. Bu resimlerin önemli bir bölümünü Hakkâri'nin güneydoğusundaki Gevaruk Vadisi'nde bulunanlar oluşturmaktadır. Bu vadide, 2.600 m yükseklikteki bir boğazda kayalara kazınmış 1.000 dolayında resim bulunmuştur. Bunların çoğu, yöredeki bir tür dağ keçisini betimlemektedir. İlkel ve simgesel olan av tuzakları ve hayvanlara sopalarla saldıran insan resimleri de vardır. Bunlar, Avrupa'nın batısında, İspanya'da ve Kuzey Afrika'da bulunan kaya resimleri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Gevaruk kaya resimlerine, ilk kez, 1956-1958 araştırmalarında rastlanmıştır. Muvaffak Uyanık ile Dr.W.Freh, Gevaruk Vadisi'ndeki araştırmalarında, 55'i aşkın kaya resmi bulmuşlardır. İngiliz ve Alman dağcılarından oluşan iki ayrı ekip de, aynı dönemde, Gevaruk'ta 625 resim daha ortaya çıkarmışlardır. Resimler, kayaların yüzeyindeki koyu kızıl renkli katmana sert taşlarla kazınarak yapılmıştır. Bu kayalar, sarkan buzulların da etkisiyle, zamanla aşınmıştır.

Bir başka kaya resimleri kümesi de, Şiye Hendevade Tepesi'nin eteklerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu tepe, Hakkâri'nin güneydoğusundaki Cilo Dağı'nda, Gevaruk Gölü'nün batısında, Şiye Mazan doruğunun doğusundadır. Fotoğrafçı Ersin Alok, burada 200 dolayında kaya resmi saptamıştır. Bu resimlerin biri büyük bir av sahnesini canlandırmaktadır. Avcıların ayaklarında raket benzeri, tabanı iplerle örülü ayakkabılar vardır. Bunların daha gelişmiş bir türü, günümüzde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde, hedik adıyla kullanılmakta ve kara batmadan yürümeyi sağlamaktadır.

Yukarıda anılanların yanı sıra, Beytüşşebap İlçesi'nin Mezraa Köyü yakınlarında Peştazere yöresindeki tek bir kaya üzerinde, çok sayıda resim kompozisyonu bulunmuştur.

Bu kaya resimleri, Hakkâri insanının, Neolitik Dönem'de avcılığın yanı sıra, hayvancılık ve tarımla da uğraştığını ortaya koymaktadır.

YAZILI TARİH

URARTULAR: İÖ 2000'lerde, Hakkâri'yi de içine alan Doğu Anadolu yüksek yaylalarında yaşayan insan topluluklarına ilişkin ilk bilgiler, İÖ XIII. yy'a tarihlenen Asur yazıtlarında elde edilmiştir. Asur Kralı I.Salmanassar'ın (İÖ 1280-1261) bir yazıtında, Asur Krallığı'yla savaşan bazı ülkelerden söz edilmekte ve Uriatri adı ilk kez geçmektedir. Ancak, bu yazıtta sözü edilen Uriatri etnik bir topluluğun adı olmayıp, Asur dilinde "dağlık bölge" anlamına gelmektedir. Yine, Asur yazıtlarından, kralın, Uriatri adı altındaki sekiz ülkeyi ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu ülkelerin, Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlık bölgede, Büyük Zap Suyu'nun yukarı vadisinde bulunduğu sanılmaktadır. Bir başka Asur yazıtında, Kral I.Tukultininurta'ya'nın yazıtında ise, çok sayıda akarsu bulunan bu bölgeye "Nairi Ülkeleri" (Nehirler Ülkeleri) adı verilmektedir. Nitekim, Asur Kralı II.Asurbanipal'in, İÖ IX.yy'ın ikinci çeyreğindeki egemenlik yıllarından başlayarak, Uriatri, Urartu sözcüğüyle aynı anlamda kullanılagelmiştir. Buna karşın, "Nairi Ülkesi'nin Kralı" sanı, yöre insanlarının dilinde "Bianili Ülkesi'nin Kralı" olarak yer almıştır. Urartu dilindeki Kelişin yazıtından da açıkça anlaşıldığı gibi, Urartular (Uratriler-Uriatri Ülkesi'nin insanları), İÖ IX.yy'dan başlayarak, ülkelerini "Bianili Ülkesi" olarak adlandırmışlardır. Ancak, eski Ön Asya'da Urartu adı daha yaygın bir biçimde kullanıldığı için bu ad, zamanla, "Bianili" adının yerini almıştır.

Asur yazıtlarında belirtildiğine göre, bu dağlık yöredeki topluluklar, İÖ II. binin ikinci yarısında, birbirinden bağımsız beylikler biçiminde varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu durum, İÖ 1000'lere değin devam etti.

Ancak, İÖ IX.yy başlarında, Asur Krallığı'nın güneyden gelen ve ardı arkası kesilmeyen yağma seferlerine karşı koymak üzere, Hurri kökenli boylardan oluşan Uriatri (Uratri) ve Nairi federasyonları bir araya geldi. Daha sonra Urartu Krallığı adı verilecek olan devlet böyle doğdu. Urartu Devleti, İÖ VI.yy başlarına değin, güçlü bir siyasal yapı olarak, Doğu Anadolu yüksek

yaylalarında varlığını sürdürdü. Çekirdeği, Van Gölü çevresindeki topluluklardan oluşan krallığın, toprakları İÖ VIII.yy başlarında kuzeyde Transkafkasya'ya, doğuda Kuzeybatı İran'a, batıda Malatya yöresine, güneyde de Halfeti dolaylarına dek uzandı. Doğu Anadolu'da küçük çapta bağcılık, bahçecilik ve tarımla uğraşarak kendine yeterli üretim yapan yerli halk ile avcılık ve hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe topluluklar bir boylar federasyonu oluşturuyordu. Bunların merkezi devlete dönüşmesinin bir başka önemli nedeni de, demirin yaygın olarak işlenmeye başlamasıydı. Gerek daha önceleri, gerekse Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, bu dağlık yörede başka hiçbir topluluğun güçlü bir devlet kurmayı başaramaması, Urartu Devleti'nin gücünü ve örgütlenme yeteneğini ortaya koyması bakımından anılmaya değer bir olgudur. Urartu insanları, bu son derece zorlu arazi koşullarına egemen olmayı başararak, askeri ve sivil amaçlı, yaygın bir ulaşım ağı kurmuşlardır. Bu ağın en önemli bölümünü "Ordu Yolu" adı verilen yol oluşturmaktaydı. Asur yazıtlarından, bu yola, Asurlular'ın da büyük bir önem verdikleri ve III. Salmanassar'ın bu yoldan düzenlediği Muşaşir Seferi'nde, Muşaşir'in yanı sıra, 46 kenti ve güçlü Sapparila Kalesi'ni ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Urartular'ın Hakkâri yöresindeki en önemli kentlerinden biri olan Muşaşir'in Asurlular'ca ele geçirilmesi, Urartu ülkesinde büyük sarsıntı yaratmış, Urartu Kralı İspuini ile oğlu Mennua'nın İÖ IX.yy sonundaki başlıca çabaları, Muşaşir'in yeniden alınması doğrultusunda olmuştur. Urartular, sonunda, kendilerince kutsal sayılan bu kenti yeniden ele geçirerek, kent yakınlarındaki Kelişin Geçidi'ne, üzerinde Akad ve Urartu dilleriyle yazılmış yazıtlar bulunan bir zafer anıtı (stel) dikmişlerdir.

Urartu Krallığı'nın en güçlü dönemi, Kral I. Argistis'in egemenlik yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemde, IV. Salmanassar yönetimindeki Asur Krallığı da gücünü büyük ölçüde yitirmiş olduğundan, Urartu Krallığı, yörenin en üstün devleti durumundaydı. Nitekim, Kral I.Argistis, bir yazıtında, kendisine boyun eğen birçok prenslik arasında, Kummuh (Diyarbakır) ve Tabal (Malatya'nın batısı) prensliklerini de saymaktadır. Urartu Devleti, bu güçlü yapısını, sonraki kral II. Sardur döneminde de sürdürmüştür. Ancak, İÖ VIII.yy ortalarında, Asurlular yeniden güç kazanmışlardır. Nitekim, bu dönemde devletin başında bulunan Tiglatplassar, Urartu başkenti Tuşpa'ya (bugünkü Van Kalesi) girmiş ve kenti yakıp yıkmıştır. Ama, Urartu Kralı I. Rusa, dağılan devlet örgütünü yeniden toparlamış, orduyu düzenlemiş, yakılan Tuşpa'nın yerine de, daha doğuda, Zizim Dağları'nın eteklerinde, günümüzde Toprakkale adı verilen kenti kurmuştur. Ancak, çok geçmeden, Urartu toprakları bu kez de Asur Kralı II.Sargon'un istilasına uğramış, I.Rusa, Muşaşir tapınak ve sarayını yağmalanmaktan kurtaramamıştır.

Asur istilasının ardından, kuzeyden gelen Kimmerler de Urartu topraklarına girince, Urartu Kralı II. Rusa, Asurlular'la iyi geçinmenin yollarını aramış ama krallık, son kez, İÖ 560'ta Medler'in saldırısına uğrayarak ortadan kalkmıştır.

MEDLER DÖNEMİ: Med Krallığı'nın Uvahşatra adıyla da anılan üçüncü hükümdarı Keyaksares'in (İÖ 633-584) başlıca amaçlarından biri, güneybatı komşusu Babil Kralı Nabupolassar (Nabu-apal-usur) ile anlaşarak Asur Krallığı'nın topraklarını, Lidya Kralı Alyattes (İÖ 588-560) ile anlaşarak da, Batı Anadolu'yu paylaşmaktı. Buna göre, Mezopotamya, Suriye ve Filistin Babil Krallığı'na bırakılacak, Dicle ve Fırat'ın yukarı kesimleri ile Kızılırmak'a dek uzanan topraklar Med Krallığı'na, Kızılırmak'ın batısı da Lidya Krallığı'na kalacaktı.

Keyaksares, ilk olarak İÖ 612-609 arasında Babilliler'le anlaşarak, Asur topraklarına sürekli saldırılar düzenledi ve Asur başkenti Ninova'yı yağmaladı. Böylece, Mezopotamya tarihinde çok önemli yeri olan bir devlet ortadan kalkmış oldu. Medler, Hakkâri yöresi ile birlikte, Kızılırmak'a dek tüm Doğu Anadolu'ya egemen oldular (İÖ 585). Urartu Devleti'nin askeri gücünü de yok ederek Pariyadres (Trabzon) Dağları'ndan güneyde Melitene (Malatya) ve güneydoğuda Urmiye Gölü'ne dek uzanan büyük bir bölgeyi egemenlikleri altına aldılar.

Keyaksares'in ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Astiyag (İştümegü) Güneybatı İran'da, Hagmatena'yı (Ekbatan) başkent yaptı. Sert ve baskıcı tutumu ile çevresindeki devlet adamlarını ve komutanları bile kendisine düşman etti. Bu tutum Med Krallığı toprakları içinde geniş bir tepkiye yol açtı ve sonunda Ahameniş Prensi II.Kiros, Med Krallığı'nı yıkarak, yeni bir devlet kurdu (İÖ 550).

PERSLER DÖNEMİ: Prensliğinin merkezi Passaragd'da krallığını ilan eden II.Kiros, kısa sürede güçlü bir devlet örgütü kurdu ve orduyu disipline soktu. Keyaksares döneminde Med toprakları içinde yer alan bütün Güneybatı İran'ı ve Doğu Ön Asya'yı krallık sınırlarına kattı. Daha sonra da Lidya Krallığı üzerine yürüdü; Kral Kroissos'u yenerek (İÖ 546) verimli Ege topraklarını, gelişmiş ticaret ve üretim olanaklarıyla Persler'e açtı. Lidya ekonomisini ayakta tutan köleciliğe son veren Persler böylece, Lidya topraklarındaki toplumsal yaşama yeni ve değişik bir boyut kattılar. Bütün bu olup bitenler sırasında İran ticaret yolunun üzerinde bulunan Hakkâri yöresi büyük bir önem kazanmıştı. Ancak, ticaretin gerçek anlamıyla gelişmesi ve bütünüyle Pers denetimine alınabilmesi için, Babil Krallığı'nın elinde bulunan Kuzey İran topraklarının da ele geçirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, II.Kiros Lidya topraklarındaki sorunları çözdükten sonra, güneydoğuya yöneldi ve Babil topraklarına girdi. Bu sırada, Babil Nabukudur-Usur'un ölümüyle başlayan siyasal çalkantılar içindeydi. Barışsever bir siyaset izleyen Kral Nabu-Naid, Kiros'un saldırısına karşı koymadı ve Babil toprakları, İÖ 539'da Persler'in egemenliği altına girdi. Persler, ele geçirdikleri toprakları özellikle Kral Dareios zamanında yönetsel bakımdan yeniden düzenlediler. Bu düzenlemede Hakkâri yöresi, Büyük Babil-Asur Satraplığı'na bağlı Athura Satraplığı içinde yer alıyordu. Yunan tarihçisi Herodotos, dokuzuncu Pers Satraplığı diye andığı Babil-Asur Satraplığı'nın, imparatora her yıl 1.000 gümüş talan vergi ödediğini ve hadım ağası olarak yetiştirilmek üzere, saraya 500 genç gönderdiğini yazmaktadır. Kültür, ekonomik düzey ve nüfusca kendilerinden kat kat üstün devletlerin topraklarına el koyan Persler, buralardaki köleci üretim biçimini büyük ölçüde değiştirdiler. Köle sahiplerinin elindeki toprakların kullanım hakkını Pers soylularına verdiler. Böylece, eski toprak sahipleriyle eski köleler, çalıştıkları topraklardan elde ettikleri ürünün bir bölümünü Pers soylularına aktaran bağımlı köylüler durumuna geldiler. Başka bir deyişle köleci üretimdeki emek-rantın yerini ürün-rant aldı. Bu yapı içerisinde, toprakta çalışanlar, kölelik ile serflik arası bir konumdaydı. Soylular, "Yararlanılmak üzere ve ödünç olarak" kendilerine verilen bu topraklardan elde edilen ürünün bir bölümünü imparatora aktarıyor, ayrıca savaşta orduya katılmak üzere, asker besliyorlardı. Persler'de kölecilik, Batı Avrupa'ya göre çok daha önce ortadan kalktığı halde, klasik feodalizm adı verilen yapı yeterince gelişemedi ve bu durum sonraki yüzyıllarda da sürüp gitti.

Pers İmparatorluğu'nun egemenliği döneminde, Hakkâri'ye ilişkin önemli bir gelişme oldu: İÖ 400'lerde, Kiros adlı bir Pers prensi, kardeşi İmparator II. Artakserkses'e (Artahşatra) başkaldırdı. Ücretli Yunan askerleri ve Anadolu'nun yerli halklarından devşirdiği birliklerle Gavgamela (Erbil) önlerine gelen Kiros, burada Artakserkses'e yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Yunan tarihçisi Ksenafon, "Onbinler" adını verdiği bu yenik ordunun, kuzeye doğru geri çekilirken, Zap Suyu'ndan da geçtiğini yazmaktadır.

İSKENDER VE ATROPATEN PRENSLİĞİ DÖNEMİ: Pers İmparatorluğu'nun iki yüzyıl kadar süren egemenliği, Büyük İskender'in Anadolu'ya çıkışıyla sona erdi. Pers orduları, İÖ 332 ve 331'de İskender'e iki kez yenildi. Bugün Irak sınırları içinde kalan Gavgamela'daki (Erbil) son yenilgiyle, Pers İmparatorluğu çöktü. İskender, Urmiye Gölü ile Hakkâri arasındaki bölgenin satrabı Atropates'i kendisine bağladı. Hakkâri yöresi de, daha sonraları, Satrap Atropates'in adıyla bağlantılı olarak Atropaten Prensliği diye anılır oldu.

SELÖKİDLER DÖNEMİ: İskender'in bütün Anadolu'da olduğu gibi, Doğu Anadolu yöresindeki egemenliği de kısa sürdü. O ölünce, komutanlarından Selevkos, yine İskender'in komutanlarından Antigonos ve oğlu Demetrios'u Gazze önlerinde yenerek yöreye egemen oldu (İÖ 312) ve Ortadoğu'da güçlü bir krallık kurdu. Antigonos'un oğlu Demetrios'u, eski Frigya topraklarında ikinci kez yendikten sonra, Batı Anadolu topraklarına da egemen olarak İskender'in ele geçirdiği tüm toprakları Selökid Devleti'ne kattı.

Selökidler, İskender döneminin geniş toprakları ile birlikte, buralarda sürüp giden ayaklanmaları da devraldılar. Elam, Sümer, Akad uygarlıklarının kalıntıları yanında, Urartu, Asur, Babil ve Ahameniş kültürlerini de kucaklayan bu büyük devletin uygarlığı bütünlükten yoksundu. Selökidler böyle bir uygarlık yaratmak çabasında da olmadılar. Asur Kralı Sargon'un Yukarı Mezopotamya'daki saraylarında oturuyor, Pers krallarının Firdevs (Cennet) adını

Urartu Devleti'nde Ulaşım Ağı ve "Ordu Yolu"

İÖ IX.yy'da, Van yöresi merkez olmak üzere güçlü bir devlet kuran Urartu Krallığı'nın vardığı uygarlık düzeyine ilişkin en çarpıcı kalıntılar, günümüzde bile kullanılan sivil ve askeri amaçlı yollardır. Urartu kralları, genişleme siyasetinin bir aracı olarak, askeri ulaşım ağının geliştirilmesine özel bir ağırlık vermişlerdir. Bu ağı oluşturan yollar üzerinde küçük kaleler kurmuş, konaklama yerleri oluşturmuşlardı. Bu yapıların yanı sıra, askeri seferler sırasında, yol boylarına çiviyazılı anıtlar (steller) da diktirmişlerdir.

Urartu ulaşım ağını oluşturan bu yollardan belki de en önemlisi, daha sonraki çağlarda da ticaret ya da askeri amaçlarla kullanılan ve "Onbinler'in Dönüşü" dolayısıyla Ksenofon'un da andığı "Ordu Yolu"dur. Bu yol, Urartu krallık merkezi Van'dan Gürpınar-Başkale yoluyla, Yüksekova yakınlarındaki Keleşin Geçidi'ne dek uzanmaktadır. Yaklaşık 400 km uzunluğunda olan ve kısa aralıklarla sıralanmış kalelerle korunan bu yol, krallık döneminde bütünüyle askeri amaçlarla kullanıldığı için, sürekli bakım görmüş ve geliştirilmiştir.

"Ordu Yolu" ilk kez, Alman bilim adamları W. Belck ve Lehmann Haupt'ca, ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yol boyundaki Topzava ve Keleşin stellerinin bulunup yazıtlarının okunmasından sonra, dikkatler bu stratejik yol üzerinde toplanmıştır. Belck ve Lehmann Haupt, araştırmalarının sonunda, yörede belli başlı iki Urartu yolu bulunduğu sonucuna varmışlardır. Bunlardan biri, Tuşpa (Van Kalesi) ile Muşaşir-Keleşin Geçidi arasında uzanan, taş ve blok kayalarla örülmüş duvarların desteklediği yoldu. Bu yol yalnız piyadelerin değil, savaş arabalarının geçişine de olanak vermekteydi. Urartu Kralı I.Rusa'nın diktirdiği Topzava Steli de bu yolun kenarındadır. Daha başka bir özelliği olan ikinci yol ise, Bembo Gediği'ni aştıktan sonra, Beyaz Dağ'ın doğu etekleri çevresinde dolanıp, güneyde Şemdinli Çayı Vadisi boyunca uzanmaktadır. Buradaki Zerin, Hoşnovan, Çemannebi, Beşan ve Mavan yıkıntılarını birbirine bağlamakta ve daha sonra Türkiye-Irak sınırını aşarak Revandiz'e ulaşmaktadır. Bu, daha çok bir yayla yolu niteliğindedir.

Çok eski çağlardan bu yana, yöre insanı, tarıma ve hayvancılığa elverişli düzlük bulmakta güçlük çekmiştir. Ova ve vadilerin azlığı, dağların sıklığı nedeniyle, bu amaçla kullanılabilecek biricik alanlar; yüksek ve zor ulaşılan yaylalardır. Bu nedenle, Doğu Anadolu yüksek yaylalarının kültürü, öbür bölgelerdeki ova ve vadi kültürleri kadar önem taşımaktadır. Urartu topraklarında yaşayan nüfusun çok büyük bir bölümünü oluşturan ve iklimin de sertliği nedeniyle, hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe topluluklar, bugün de olduğu gibi, ilkbaharla birlikte, hayvanlarını yaylalara sürerlerdi. Urartular, bu yaylalık alanlara ulaşmak için çaylarla derelerin yatakları boyunca uzanan vadileri izliyor, bu doğal yollara bir ölçüde iyi bakarak kalıcı kılıyorlardı.

"Yaylaya çıkma", kimi özelliklerini bugüne değin koruyan ve belirli kurallarla yönetilen toplumsal bir olaydır.Yayla göçünü kolaylaştırmak ve göç konvoylarını saldırılardan korumak için, bu doğal yollar boyunca konaklama noktaları oluşturulmuştu.

Gerek "Ordu Yolu", gerek yapay ve doğal yayla yolları, Urartu uygarlığının gün yüzüne çıkarılmasında büyük bir rol oynamaktadırlar.

verdikleri, koruluk, çiçeklik ve havuzlarla süslü, Hagmatana (Ekbatan) Kenti'nin ortasındaki süslü bahçelerle övünüyor, Babil'deki Baal-Marduk Tapınağı'nın hâlâ ayakta duran kalıntılarını kendilerine mal ediyor, ancak bütün bunların üstüne herhangi bir katkıda bulunmuyorlardı. Bunca doğu uygarlığı, bir de batının Helen kültürüyle karışınca, Selökidler'in kültürel yapısı daha da karmaşık bir özellik kazanıyordu.

Hakkâri yöresindeki topluluklar, İÖ 200'lerde Atropaten Krallığı'na bağlı olarak yaşıyor ve Selökidler'in egemenliğini tanıyorlardı. Yöre, o dönemde, gerek Partlar'ın, gerekse Ermeni-Pers akraba prenslerinin ilgi alanıydı. Nitekim, İÖ 190'da, Part Kralı I.Mitridat Hakkâri'nin doğu sınırlarına dek yaklaşmış ve bölgeye Bagasis adında bir satrap atamıştı.

Selökid egemenliğinin kurulmasından yüzyıl kadar sonra Roma İmparatorluğu Anadolu topraklarını ele geçirmeye yönelince, yörede büyük bir siyasal kargaşa başgösterdi. Selökid Kralı Büyük Antiokos, Manisa'da Romalılar'a yenilince (İÖ 189), bu durumdan yararlanan doğunun bütün prenslikleri özerkliklerini ilan ettiler. Araks bölgesi satrabı Artaksias ile Fırat (Sofen) bölgesi satrabı Zariadres (Zareh), Romalılar'ın da desteğiyle bağımsızlıklarını kazandılar. Ancak, yaklaşık bir yüzyıl sonra, Part Kralı II.Mitridat, İran'daki İskitler'i yendikten sonra, kuzey komşusu Araks Devleti üzerine de yürüdü. Kral Artavasd'ı yendiyse de Araks Devleti'ni yıkamadı ve kralın oğlu Tigran'ı rehin alarak Artavasd'ı barışa zorladı. Part Krallığı, bu yengiden sonra, Osroene (Urfa) yöresinden Gordia (Güney Hakkâri) ve Atropaten (Doğu Hakkâri) yörelerine kadar olan topraklardaki bütün prenslikleri kendisine bağladı.

Selökidler ise, İÖ I.yy başlarında, bir yandan Partlar'la, öte yandan da Artavasd'ın oğlu Tigran'ın kurduğu Araks Krallığı ile savaşmak zorunda kaldılar ve art arda yaptıkları çatışmalarla yıpranarak, Suriye'ye ve Akdeniz kıyılarına çekildiler. Böylece, bölgedeki Helenizm etkisi büyük ölçüde silinmiş oldu. Bu, devletin farklı toplulukları içinde barındırmasının beklenen bir sonucuydu. Böylece, Helen kültürü, doğuda, yerini Part kültürüne bıraktı. Ancak, Hakkâri yöresindeki Part egemenliği de kısa sürdü. Eski düşmanları İskitler'le yeniden karşı karşıya gelen Partlar, güçlerini yitirerek Araks Devleti karşısında da yenilgiye uğrayınca, yörede egemenlik kuran bu devletin kralı Tigran oldu.

TİGRAN DÖNEMİ: Tigran'ın Hakkâri yöresine girdiği dönemde, Romalılar'ın, Pontos Kralı Mitridates'e karşı başlattığı sefer, Doğu Anadolu'ya doğru genişliyordu. Tam bu sırada, Romalı komutan Lukullus'a yenilen Pontos Kralı, Tigran'a sığınınca, Romalılar bu kez de Tigran Prensliği'ne saldırdılar. Yenilen Tigran, İÖ 69'da Van-Hakkâri Dağları'na çekildi. Burada, Pont Kralı Mitridates ile birlikte, Romalılar'a direnmeye çalışan Tigran, yine yenildi. Ancak, Tigran'ın daha önce yenilgiye uğratarak Hakkâri'den sürdüğü Partlar da Romalılar'a karşı çıkınca, savaşın gidişi değişti ve Lukullus, batıya çekilmek zorunda kaldı. Buna karşın, Komutan Pompeius'un yönettiği yeni bir Roma seferi, İÖ 66'da Part-Tigran birliğine son verince, Tigran, Pompeius'a teslim oldu.

ROMA-PART ÇEKİŞMESİ: II. Artavasd olarak bilinen Tigran'ın ölümünden sonra yerine geçen III. Artavasd, Araks Krallığı'nın Roma'ya bağlı vasal bir devlet olmasını kabullendi. Bu arada, Partlar, Roma'ya rakip bir devlet olma özelliklerini koruyorlardı. Nitekim, Part süvarileri, İÖ 53'te, Romalı komutan Krassüs-III. Artavasd birleşmesini etkisiz duruma getirerek Harran Ovası'na dek ilerlediler. Romalılar'ın simgesi olan ünlü "Roma Kartalı", Part Kralı İborodes'in eline geçti. Öte yandan, Pakaros önderliğindeki bir başka Part ordusu da Antakya'ya girdi ve Suriye'yi tehdit etmeye başladı. Artavasd, güçler dengesinin Partlar'dan yana değişmesi üzerine, bu kez de Romalılar'ın karşısında, Partlar'ın yanında yer almıştı. Ne var ki, bu durum da uzun sürmedi ve Roma İmparatoru Antonius'un komutanlarından Bassüs, İÖ 38'de Part ordularını Antakya yakınlarında yenerek geri çekilmeye zorladı. Bununla birlikte, Partlar'ın direnmesi üzerine, Bassüs'ün orduları Atropaten topraklarına ulaşamadı. Bu arada, Partlar da Araks Devleti'nin başındaki Artaksias sülalesini devirip, Arsaklı sülalesini iktidara getirmişlerdi. Atropaten önlerindeki duraklama sırasında güç toplayan Romalılar ise, Partlar'ın daha fazla güçlenmesini önlemek için, Tiberius komutasındaki bir orduyla Araks Devleti'nin topraklarına girerek Part etkisine son verdiler. Partlar, Araks (Aras) ve Atropaten yörelerinde Roma üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar (İÖ 20). Bununla birlikte, Hakkâri'nin önemli bir bölümünü de içine alan, Dicle'nin sol kıyısına dek uzanan bölgede Part egemenliği sürüyordu. Böylece, Fırat'ın batı yakasındaki Roma üstünlüğü pekişirken, doğu yakası Partlar'da kaldı ve bu durum, iki devlet arasında İS 193'e değin süren,

aralıksız çatışmalara neden oldu.

ARSAKLILAR DÖNEMİ: Başında Arsaklılar'ın bulunduğu Araks Krallığı çeşitli bölgelere ayrılmıştı. Bunlardan Van Gölü çevresini kapsayanı Tuspay adıyla, Hakkâri yöresini kapsayanı da Moksuan adıyla anılıyordu. Van yöresindeki Karduklar, Arami kökenli oymaklar ve Med kalıntıları, Arzeruni sülalesinin üstünlüğünü tanıyorlardı. Araks Krallığı, gerek Arzeruniler'e, gerekse onlara bağlı oymaklara görece özerklik vermişti. Nitekim, bu oymaklar bir süre sonra Gordiene adı altında bir krallık kurdular ve bu bölgeye Asurlu topluluklarla, Filistin'den getirilen bir bölüm Yahudiler yerleştirildi.

Gerek Gordiene'de, gerek Araks Devleti'nde, halk, Kafkas kökenli Albaniler'de ve İberler'de olduğu gibi, kastlara bölünmüş değildi. Bununla birlikte, toplum, "Azat" denilen toprak soyluları ile "Şınakan" denilen bağımlı köylülerden oluşmaktaydı. Toprağı işleyen şınakanlar azatlara ürünrant ödemek ve savaşlara katılmak zorunda idiler. Azat ailelerinin başında sahap (satrap) denilen beyler vardı. Toprak, soylu ailelerde, kalıtım yoluyla babadan oğula geçerdi. Ülkede gerçek yetkeyi, toprak tekelini elinde tutan bu sahaplar temsil ediyordu. Toprak soylularının gerek kendi aralarındaki çekişmeleri, gerekse kral sülaleleriyle olan savaşımları nedeniyle yöreye sürekli bir gerginlik ve çatışma egemendi. Bu çatışmalar, Roma ve Part egemenliği altındaki dönemlerde bile varlığını korudu.

SASANLILAR DÖNEMİ: İS III. yy başlarında Part Devleti'nin yerini Sasanlılar alınca, Hakkâri yöresinde yoğunlaşmış olan Roma-Part çatışması sona erdi ve bu kez Roma-Sasanlı savaşımı başladı. 150 yıl kadar süren bu çatışmalar, İS 387'de yapılan bir antlaşmayla durulur gibi olduysa da, Roma'nın ikiye bölünüp, Ön Asya'nın Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kalmasından sonra (İS 395), yeniden alevlendi. İS VII. yy'a değin süren bu çatışmalarda, Ön Asya'nın güneydoğusunda ortaya çıkan Hıristiyan Nasturilik Mezhebi'nin büyük bir rolü oldu. Önceleri, Bizans İmparatorluğu'nca Sasanlılar'a karşı silah olarak kullanılan Nasturilik olayından, VI. yy sonrasında Sasanlılar da yararlandılar. Doğu Roma Kilisesi'ne karşı bağımsızlığını ilan eden Nasturi Kilisesi'ne arka çıkarak, Bizans'ın yöredeki etkinliğini kırdılar. Bu yüzyıl sonunda Bizans topraklarında bir sefere çıkan Sasanlı Hükümdarı II. Hüsrev, 605'te Kayseri'yi alarak Bizans içlerine ilerledi. Bir süre sonra geri çekildi ama, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye dek bütün Doğu Ön Asya toprakları Sasanlılar'ın elinde kaldı. Ancak, VII. yy'daki Müslüman Arap akınlarıyla birlikte bu etkinlik giderek azaldı.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Halife Ömer döneminde (634-644) Araplar'ın uc birlikleri hemen tüm Doğu Anadolu'ya akınlar yaparken Hakkâri'yi ele geçirme girişimlerinde bulunmamışlardı. 645'te Halife Osman'ın komutanlarından Emir Habib bin Mesleme de Doğu Anadolu'ya akınlar sırasında böyle bir çaba göstermedi. Bunda, yörenin konumu kadar, Arap askerlerinin soğuk iklim koşullarına dayanamamalarının da etkisi olmuştur.

Bu durum, Emeviler ve Abbasiler Dönemi'nde de değişmedi. Araplar, iç kavgalar yüzünden merkezi devletleri yıkılıp küçük beyliklere ayrıldıkları sırada İran'da ortaya çıkan Büveyhoğulları'nın (932-1062) Irak kolu bir ara Hakkâri ve çevresini ele geçirmek istediyse de yöre halkının yoğun direnmesi ile karşılaştılar. Büveyhoğulları'ndan Adud ud-Devle (978-983), bu direnmeyi kırmak amacı ile elebaşılarının teslim edilmesi durumunda, kente zarar vermeyeceğine ve elebaşılarının bağışlanacağına söz verdi. Halk, elebaşıları teslim ettiyse de Adud ud-Devle sözünü tutmayarak hepsini çarmıha gerdirtti. Bu durum karşısında, yöre halkı büyük bir savaşım vererek bağımsızlığını korudu.

Nasturilik

V. yy başlarında ortaya çıkan ve İsa'nın, Tanrı değil Tanrısal özellikler taşıyan bir insan olduğunu ileri süren bir Hıristiyanlık mezhebidir. Kurucusu Nestorias keşiş olarak bir süre Antakya dolaylarında bulunduktan sonra, Bizans Kilisesi Başpatrikliği'ne getirilmiş bir din adamıydı. İsa'nın Tanrı olduğunu ileri süren Papaz Arius'a karşı yürüttüğü savaşımla tanınan Nestorias, gerek İsa'nın gerekse annesi Meryem'in "cisimsel bir varlık" oldukları görüşünü savunuyordu. "İsa, Meryem'in oğlu olduğu kadar, eti ve kemiğiyle de Davud'un soyundan gelmektedir, ama ululuğunu Tanrı'nın kulu olmasına borçludur" diyor ve Tanrı'nın kulu olmakla "Tanrı'dan doğmuş olma" özelliğini birbirine karıştırmanın bir sapkınlık olduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca, "İsa, hiç Tanrı'nın kendisi olabilir mi? Tanrı'nın anası olur mu hiç? Meryem gibi cisimsel bir varlık hiç Tanrı doğurabilir mi?" diyordu. Ancak, bu görüşler bir süre sonra Bizans Kilisesi'nce reddedildi ve Efes konsülü 431'de Nestorias'ın düşüncelerini yasaklayarak kendisini de Libya Çölü'ne sürdü. Nestorias'ın görüşleri, daha sonra, çömezi Theodoros'ca savunuldu ve daha çok Doğu Ön Asya'da yayılma olanağı bulabildi. İlk Nasturi misyonerleri Edessa (Urfa) ve Abiabene'de (Büyük ve Küçük Zap ırmakları arasındaki yöreler) yetişti. Sasanlılar'a esir düşen Bizans askerleri ilk Nasturi topluluklarını oluşturdu. Selevkia-Ktesifon Piskoposu İzak, 410 yılında Nasturi manastırlarını birleştirerek bir piskoposluk kurdu. 424'te Nasturi Kilisesi Antakya Patrikliği'nden ayrılarak bağımsız bir mezhep olarak ortaya çıktı ve ruhani başkanlarına Katolikos adını verdi. Nasturiler, 489'da Nizip'te yeni bir kilise kurarak Bizans Kilisesi ile tüm ilişkilerini kestiler. Özellikle Hakkâri yöresinden yayılan Nasturilik, Sasanlı Devleti'nin verdiği ödünlerle kısa sürede çok geniş bir alana yayıldı. Hindistan, Çin ve Moğolistan gibi Uzakdoğu ülkelerinde bile bu mezhebin izleri görüldü. Müslümanlık'ın ortaya çıkışından sonra da gelişmesini sürdüren Nasturilik, XV. yy başlarındaki Timur istilası sırasında sarsıntıya uğradı ve dağılmaya yüz tuttu. XVII. yy'da bir bölüm Nasturi'ye önderlik eden Piskopos Mar Yusif Roma Kilisesi'ne bağlanarak Babil ve Keldani Ülkeleri Katolik Patriği ünvanını aldı. Geriye kalan Nasturiler de kendilerine bir patrik seçtiler ve ona Mar Şim'un adını verdiler. Kimi zaman Koçanis, kimi zaman da Çölemerik'i merkez edinen Nasturiler, Osmanlı yönetiminde oldukça bağımsız bir yapı oluşturdular. Osmanlı Devleti'nin yabancılara tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanan Nasturiler'in bu konumu, yöredeki öbür aşiretlerin tepkilerine yol açtı ve XIX. yy ortalarından başlayarak, Nasturiler'le Hakkâri yöresinin aşiretleri arasında ardı arkası kesilmeyen çatışmalar oldu.

Nasturiler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İran'a (Hoy Kenti yöresine), daha sonra Irak'a göç ettiler. 1932'de başlattıkları bir ayaklanma sonunda Irak'tan ayrılıp Suriye'ye geçtiler. Nasturiler'in ruhani lideri Katolikos 1943'te ABD'ye göç etti. 1973'te görevini bıraktığında, 8.000 kadar Nasturi, mezhepten ayrıldı ve Nasturilik çeşitli piskoposluklara bölündü.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1054'te yeni yerleşim alanları bulmak amacı ile Tuğrul Bey yönetiminde Van Gölü çevresine dek gelen Türkmenler, Çoruh Vadisi'nden Parhar Dağları'na uzanan yöreye akınlar yaptılar. Bu arada Hakkâri'yi de bir süre ele geçirdiler. Ancak, kent halkının büyük tepkisi ile karşılaştılar. Halkın, geçilmesi güç dağlarda yakaladıklarını öldürmesi üzerine Türkmenler büyük kayıplar vererek Batman-Garzan-Silvan'a doğru çekildiler. Bununla birlikte, yöredeki baskın ve yağma hareketlerini sürdürdüler. Bir süre sonra Hakkâri ve çevresinde Musul Atabegleri (Zengiler) egemenlik kurmaya çalıştılar. 1142'de İmadeddin Zengi (1127-1146) Hakkâri'ye bağlı Aşup (Calap) Kalesi'ni aldı. Kalenin yerine kendi adını verdiği İmadiye Kalesi'ni kurdu. Askerlerini bu kalede kışlatarak, burasını bir üs durumuna getirdi ve yörenin içerilerine sızmaya çalıştı. Aşiretlerin sert direnişi yüzünden yörenin tümünü ele geçiremedi. Ama, gücünün

ulaşabildiği alanlarda kendi adına vergi topladı.

Yöredeki yerleşme merkezleri, bir ağanın ya da beyin başkanlığındaki aşiretlerce yönetiliyordu. Bu aşiretlerin en önemlileri, Bünyanişler (Pınyanişler), Zibariler, Dımbilli Zazaları ve Ertuşiler'di. Etkinlikleri büyük olan ağa ve beyler yöreyi büyük devletlere kapalı tutmayı başarmış, kimi zaman bu devletler üzerinde etki bile kurabilmişlerdir. Örneğin, Hakkâri'nin ağa ve beyleri 1218'de Mısır Eyyubi Sultanı Melik Kamil'in yerine Melik Faiz'i geçirmeyi isteyebilecek denli güçlü olmuşlardı.

İlhanlı Hükümdarı Hulagu, 1258'de Irak'ta halife ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Bağdat'ı alarak Abbasiler'in halifesi Mutasım'ı öldürdü. Yöredeki gücünü kanıtlamak için Hakkâri'yi de ele geçirmek istedi. Önce Erbil Kalesi'nin yönetimini vermek koşuluyla Şerafeddin Celali adlı bir Kürt beyi ile anlaştı. Durumu öğrenen Hakkâri halkı yöreye doğru gelmekte olan Celali Bey'in güçlerine saldırarak beyi öldürdü. Bu olay üzerine 1260'ta Suriye seferine çıkan Hulagu Hakkâri'ye geldi; kenti alarak halkın önemli bölümünü öldürdü ve yöreyi yakıp yıktı. Bununla birlikte, yerel yöneticiler Hulagu ile anlaşarak yöredeki etkinliklerini korudular.

İlhanlılar'dan sonra Karakoyunlular, yörede etkin oldular. Bu dönemde, Hakkâri halkı ile çeşitli aşiretler birleşerek merkezi bir yetke oluşturmaya çalıştılar. 1349'da Karakoyunlu Bayram Hoca'nın baskıları sonunda yerel yöneticiler, daha az vergi ödemek koşuluyla, İlhanlılar'dan koparak Karakoyunlular'la anlaştılarsa da, bu anlaşma uzun sürmedi. 1360'lara doğru yöredeki aşiretler birleşerek Hakkâri Beyliği'ni kurdular. Beyliğin başına I. İzzeddin Şir getirildi. Onun yönetimi, Hakkâri ve çevresi için bir dirlik düzenlik ve barış dönemi oldu. İlk 25 yıl içinde Hakkâri Beyliği güçlendi. Van ve Vastan (Gevaş) da İzzeddin Şir'e bağlandı. Timur'un Doğu Anadolu'da etkinliğini artırması Hakkâri Beyliği'nin barış dönemini sona erdirdi. 1386'da Timur Van ve Vastan (Gevaş) kalelerini kuşatınca I. İzzeddin Şir savunmaya daha elverişli olan Van Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Üç günlük bir savunmadan sonra Timur'a teslim olarak onun güçlerine katıldı. Ancak, amcası Nasreddin teslim olmaya yanaşmayarak savaşı 27 gün daha sürdürdü ise de başarılı olamadı. Timur kaleyi ele geçirdi ve onu öldürdü. İzzeddin Şir de Timur'a bağlı olarak Hakkâri Beyliği'nin başında bırakıldı.

Timur Anadolu'dan çekildikten sonra yeniden bağımsızlığına kavuşan Hakkâri Beyliği, bu kez gittikçe güçlenen Karakoyunlu Kara Yusuf'un (1398-1420) baskıları ile karşılaştı. Beylik, 1405'ten başlayarak Kara Yusuf güdümündeki İzzeddin Şir'ce yönetildi. Kara Yusuf'un ölümünden sonra Timur'un oğlu Şahruh, Hakkâri ve yöresinde etkili olmaya başladı. Hakkâri Beyi Melik Mahmud, Şahruh'un yönetimine girdiyse de bu davranışı Kara Yusuf ailesinin tepkisine yol açtı. Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un oğlu İskender, daha önce babasının güdümünde olan Hakkâri beylerinin bu davranışı karşısında Melik Mahmud'u öldürttü.

İskender'den sonra Karakoyunlu Devleti'nin başına geçen Cihanşah (1349-1467) döneminde Hakkâri, Timurlu egemenliğinden çıkarak Karakoyunlu Devleti'ne bağlı bir beylik olarak yönetildi.

Hakkâri Beyliği'nin başına Melik Mahmud'tan sonra Esededdin Kelâni (1450-1470) geçti. Uzun Hasan ile çağdaş olan bu bey döneminde Hakkâri yabancı etkilerden kurtularak bağımsız bir beyliğe dönüştü. Esededdin Kelâni döneminde beyliğin sınırları genişledi. Ama bir süre sonra beylik Akkoyunlular'ın eline geçti ve Esededdin Kelâni Memlukler'e sığınmak zorunda kaldı. Memlukler'in yanında birçok savaşa katılarak yararlılıklar gösterdi. Bir söylentiye göre katıldığı savaşlardan birinde kolunu yitirdi ve Memluk sultanının kendisine altın bir kol takması üzerine Esededdin Zerrinçeng adı ile tanındı. Mısır'a, ticaret yapmak için gelen Hakkârili Nasturiler ile karşılaşınca Hakkâri'yi Akkoyunlular'dan kurtarmak amacı ile bu kişilerle gizlice kente geldi. Burada bir ayaklanma düzenleyerek kenti Akkoyunlular'dan kurtardı (1468). Kentte Akkoyunlular ile işbirliği yapan aşiretlerden Dımbıllı Zazaları'nı Hakkâri dışına çıkardı. Kentin Esededdin'ce bir cumartesi günü alınması nedeniyle, onun soyundan gelen beyler Farsça "şenbih" (cumartesi) sözcüğünden kaynaklanan "Şenbu-Beyleri" diye anılır oldular.

Esededdin Zerrinçeng'den sonra Şembu Beyleri soyundan II. İzzeddin Şir (1470-1502), Akkoyunlular'ın etkinliklerinin arttığı bir dönemde beyliği yönetti. 1502'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Zahid Bey beyliği 60 yıla yakın yönetti. Zahid Bey döneminde Hakkâri Beyliği Akkoyunlular'dan sonra yörede etkin bir güç olan Safeviler'in eline geçti. Safeviler iyi yönetimleri ile halkı kendilerine bağladılar.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlılar'ın Doğu Anadolu'yu egemenlikleri altına almaya başladıkları dönemde, İdris-i Bitlisi'nin çabaları Hakkâri'nin Osmanlılar'a bağlanmasını sağlayamadı. Yöredeki aşiretler, bağımsızlıklarını koruma koşulu olmadıkça Osmanlı yönetimi altına girmek istemediler. Örneğin, Hakkâri 1534'te Osmanlı yönetimine geçmesine karşın 1535'te yine Safeviler'e bağlandı. Bu durum, Hakkâri'nin uzun süredir savaşmakta olan İran ile Osmanlılar arasındaki sınır bölgesinde bulunmasından kaynaklanmıştır. Her iki yan da, yöredeki aşiret beylerine çeşitli ödünler vererek bölgeyi ellerinde tutmak istediler. Bu nedenle de Hakkâri ve çevresi iki devlet arasında birkaç kez el değiştirdi.

Hakkâri'nin İmadiye ve Şemdinli kesimleri ise uzun bir süre Şembu Beyleri'nden ayrı olarak İmadiye Beyliği'nce yönetildi.

İmadiye Beyliği 1402'de Hakkâri Beyliği'nden ayrı olarak kuruldu ve varlığını 300 yıla yakın bir süre korudu. Bu beyliği yönetenlere, kurucusu Bahaeddin Bey'in adından esinlenerek Bahadinan Beyleri denilmiştir. Abbasi soyundan geldiklerini öne sürmelerine karşın, bu beylerin kökenlerine ilişkin fazla bir bilgi bulunmamaktadır. İmadiye beylerinin yönetimindeki aşiretler arasında en önemlileri Muzuri, Zebari, Radikan, Perveri, Mahal, Siyabrüyi, Tili ve Behlii idi. Yöredeki Dihok ve Der kaleleri Radikan Aşireti, Kaleda, Sus, Urmani ve Baziran kaleleri Zibari Aşireti'nin etkinlik alanındaydı. Bu kalelerin tümü İmadiye beylerinin soyunca yönetiliyordu. İmadiye'ye bağlı yerleşim merkezleri arasında en önemlisi Zaho Bucağı'ydı.

Bağımsız bir beylik olarak kurulan İmadiye Beyliği, Bahaeddin Bey'den sonra yerine geçen oğlu Seyfeddin döneminde de bağımsızlığını korudu. Daha sonra beyliğin başına geçen Seyfeddin'in oğlu Hasan döneminde, Akkoyunlu komutanlarından Bijen oğlu Süleyman yöreyi almakla görevlendirildi. Süleyman, İmadiye Beyliği'nin direnişi karşısında ancak Akar ve Soster kalelerini ele geçirebildi. İmadiye beylerinden Sultan Hüseyin, II. Bayezid ile çağdaştır. Hüseyin'in 1488'de ölümünden sonra yerine oğlu Kubad Bey geçti. İmadiye beyleri Hakkâri beylerinden, bağımsız ve ayrı olmakla birlikte, bu iki beylik genellikle kendileri üzerinde egemenlik kurmak isteyen güçlere ve devletlere karşı birleşme eğiliminde olmuştur.

OSMANLI YÖNETİMİ

Hakkâri beylerinden Zahid Bey, beyliğini iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Oğullarından Seyyid Mehmed, Vastan (Gevaş), Melik Bey ise Pay (Bey) Kalesi'ni merkez edinerek kendilerine verilen yerleri yönettiler. İki ayrı beyin yönetiminde bulunan Hakkâri ve çevresi 1534'te Osmanlılar'a bağlandı. Ancak, 1535'te Safevi Hükümdarı Şah Tahmasb'ın önerileri karşısında Seyyid Mehmed, Safeviler güdümünde bir yönetim kurmayı yeğledi.

Aynı yıl yörenin aşiret beyleri egemen oldukları yerlerdeki haklarını korumak, iç işlerinde bağımsız olmak ve Osmanlı toprak düzeninin dışında bir sistemle yönetilmek koşulu ile Osmanlılar'a bağlandılar. Yalnız bu beyler, sefer sırasında Osmanlı ordusuna asker vermekle yükümlüydüler. 1548'de Hakkâri beylerinden Zahid Bey'in oğullarından Melik Bey, Van Beylerbeyi İskender Paşa'ca idam edildi. Bu olay Melik Bey'in oğullarının Osmanlılar'a karşı ayaklanmasına neden oldu. Bu sınır kentinde olayın büyümesini istemeyen Osmanlı Devleti ödün vermek zorunda kaldı. Yönetim, Melik Bey'in oğullarından Zeynel Bey'e verildi. Ama, Zeynel Bey'in amcası Seyyid Mehmed ile oğlu Zahid, Pinyanış Aşireti'nin de desteği ile yönetimi Zeynel Bey'den aldılar.

Zeynel Bey, Osmanlılar'a başvurarak kazanılmış hakkını elinden alan İran yanlısı amcası ile oğlunun cezalandırılmasını istedi. Uzun uğraşılardan sonra amcasını öldüren Zeynel Bey, yönetimi yeniden ele geçirdi. İran yanlısı kardeşi Bayındır Beyi de öldürten Zeynel Bey yörede Osmanlı egemenliğinin sürmesini sağladı. Bu olaylardan sonra Osmanlılar ile ilişkilerini geliştirerek, 1578'de padişah buyruğu ile oğlu İbrahim Bey'i Hakkâri Beyliği'nin başına geçirdi. Oğlunun Hakkâri Beyi olmasından sonra, yöredeki bir kalede dinlenmeye çekildi. 1585'te Vezirazam Özdemiroğlu Osman Paşa yönetiminde Tebriz Seferi'ne çıkan Osmanlı ordusu, Zeynel Bey'i de alarak Hakkâri askerleri ile birlikte İran üzerine yürüdü. Merden denilen yerde yapılan

savaşta Zeynel Bey öldü. Osmanlılar, Zeynel Bey'in yerine oğlu Zekeriya Bey'i atadı. Ama, Zekeriya Bey'in büyüğü olan Zahid Bey, bu atamaya karşı çıktı. Kardeşler arasındaki çatışma Zekeriya Bey ve iki oğlunun öldürülmesi ile sonuçlandı ve Zahid Bey yönetimi ele geçirdi. Bu olay üzerine Osmanlılar Vezirazam Sinan Paşa'yı Zahid Bey'in üzerine gönderdi. Uzun süren çarpışmalar sonunda iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Zahid Bey Osmanlılar'a ödeyeceği 100.000 Flori altın karşılığı yönetimde kaldı.

XVII ve XVIII. yy'larda da Hakkâri Beyliği varlığını korudu. Yalnız, 1688'de başlayarak yörenin yönetim biçimi "bağlı hükümet"ten "ocaklık" biçimine dönüştü.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX. yy'da Hakkâri yöresi, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin tam anlamıyla kurulamadığı Doğu Anadolu bölgelerinden biriydi. Çeşitli aşiretlerin başına buyruk davranışları, ayrıca yörenin aşılması güç dağlarla kaplı oluşu, ulaşımı, dolayısıyla da asker sevkiyatını büyük ölçüde engellemekteydi. Kışın yoğun kar nedeniyle kapanan yollar, ancak yazın birkaç ayında ulaşıma açılabilmekteydi.

XIX. yy başında Hakkâri yöresi Van Eyaleti'ne bağlıydı. Bölgedeki Hakkâri ve Mahmudi "hükümet"; Kotuz ve Mökûs (Mekes) "ocaklık" idi. Son ocaklık sahiplerinden Hakkâri Beyi Şenbolu Nurullah ile Cizreli Bedirhan beyler, XIX. yy ortalarında, Nasturiler'e karşı saldırılar düzenlediler. 1843'te Tiyari, 1846'da ise Tuhum nahiyelerine yapılan bu saldırılar, yöredeki başıboşluğu iyiden iyiye körükledi. Nasturiler'in kıyıma uğraması ve mallarının yağmalanması üzerine, İstanbul Hükümeti, Osman Paşa'yı yörede asayişi sağlamakla görevlendirdi.

1847'de Hakkâri'ye gelen Osman Paşa, Şenbolu Nurullah ile Bedirhan Bey'in ocaklıklarını ellerinden aldı; devlete yardımcı olan Şenbolu İzzeddin Şir'in de Cizre'de oturmasını zorunlu kıldı.

1853'te Kırım Savaşı patlak verince, Şemdinlili (Büyük) Seyyid Taha, Dağıstan'daki Şeyh Şamil ile birlikte Ruslar'a karşı cihad ilan etti. Seyyid Taha'nın ölümünden sonra, bu kez kardeşi Şeyh Salih, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki aşiretleri Ruslar'a karşı kışkırttı. Ancak, Ruslar, Cizre'de bulunan İzzeddin Şir'in Van Valisi Selim Paşa'ya olan düşmanlığından yararlanarak yöre halkını ayaklandırdılar. İzzeddin Şir, Yezidi ve Nasturiler ile birleşti. Bir yıl içinde ayaklanma büyüdü; İzzeddin Şir'e bağlı birlikler, Musul ve Bitlis'e dek uzanan bölgeyi ele geçirip yağmaladılar. Ne var ki, 1855 baharında, Diyarbekirli Hacı Timur Ağa komutasındaki yöreden devşirilen başıbozuklar ile gönüllülerin oluşturduğu birlikler ayaklanmayı bastırdı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen yıllarda, Doğu Anadolu'da ortaya çıkan huzursuz, karışık ortam ve otorite boşluğu, bölgedeki aşiretlerin merkezi dinlememelerine yol açtı. Bu dönemde, Hakkâri'deki aşiret reislerinden Ubeydullah bağımsız davranmakta ve İngiltere'den destek almaktaydı. II. Abdülhamid önceleri Şeyh Ubeydullah'ı İran'a karşı destekler ve yardım ederken; 1880'de yaveri Bedirhan Bey'i Hakkâri'ye gönderdi. Van yöresinde güçlü bir başka aşiret reisi olan Bedirhan Bey, Şeyh Ubeydullah'ın merkeze boyun eğmesini sağlamaya çalıştı. Sonunda Şeyh Ubeydullah yeniden İran'a karşı cephe aldı; ancak bu durum uzun sürmedi. İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki gizli oyunlarından etkilendiği sanılan Şeyh Ubeydullah, daha sonra İstanbul'da oturma cezasına çarptırıldı. İki yıl sonra, olumsuz çalışmalarının sürdüğü açığa çıkınca da 1883'te Mekke'ye sürgün edildi.

II. Abdülhamid'in, Çarlık Rusyası ile İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki etkinliğini baltalamak amacıyla Hamidiye Alayları'nı kurmasında Şeyh Ubeydullah'ın merkeze karşı tutumunun da payı olmuştur.

II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'da otorite sağlamak, yeni bir toplumsal ve siyasal yapı oluşturmak, Ermeniler'in çalışmalarına engel olurken Ermeniler ile Müslüman halk arasındaki dengeyi koruyabilmek için, doğudaki aşiretlerle iyi ilişkiler geliştirmenin zorunlu olduğuna inanıyordu. Bu amaçla, 1884'te Hakkâri'ye gönderilen Ethem Paşa, aşiret reisleriyle ilişkilerin geliştirilmesine çalışmıştı. II. Abdülhamid, ayrıca, Doğu Anadolu'daki aşiretleri Hamidiye Alayları biçiminde örgütlerken, onlardan asker olarak yararlanmayı düşünüyordu. Hamidiye Alayları'na tanınan bazı ayrıcalıklar (en önemlisi, aşiret mensuplarına, evlerinden uzaklaşmadan kendi yurtlarında askerlik yapma olanağı tanınması) pek çok aşiretin alaylara katılmasına neden olmuştur. Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid'in amaçladığı, Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlayamamışsa da, I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında bölgenin savunmasına katkıda bulunmuştur.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Hakkâri Sancağı XIX. yy'da, Van Vilayeti'nin güneydoğusunda yer alıyordu. Kuzeyinde Van Merkez Sancağı, doğuda İran, güneyde Musul, güneydoğuda Diyarbekir vilayetleri ile batıda Bitlis Vilayeti ve yine Van Merkez Sancağı ile çevriliydi.

Hakkâri Sancağı'nın yüzölçümü XIX.yy sonlarında, 25.000 km 2'yi bulmaktaydı. Bu toprakların 10.000 km 2'si ekilebilir niteliktedeydi. Dağların 10.000 km2'lik bölümü çıplak, yalnızca 5.000 km 2'lik bölümü ağaçlık idi.

Osmanlı Devleti'nin 1831'deki yönetsel bölümlenmesine göre, Hakkâri, Van Eyaleti'ne bağlı bir "hükümet" idi. 1867 Vilayet Nizamnamesi'ne göre, Hakkâri, Van ile birlikte, "Maa Hakkâri Van" adıyla Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancaktı.

1877'de, Van, yalnızca Merkez Sancağı olan küçük bir vilayete dönüştü. Van Vilayeti, Hakkâri yöresinde Çölemerik (Hakkâri), Beytüşşebap, Şemdinan (Şemdinli) ve Gevar (Yüksekova) kazalarını kapsamaktaydı.

1892 Devlet Salnamesi'ne göre, Van Vilayeti'nin, Van Merkez Sancağı ve Hakkâri Sancağı'ndan oluştuğu görülmektedir. Hakkâri Sancağı'nın 1892'deki merkezi günümüzde Van İli içinde bulunan Albak (Başkale) idi. Aynı salnameye göre, Hakkâri Sancağı'nın kazaları, sırasıyla şunlardı: Albak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi (günümüzde, Van'ın Özalp Kazası, 1903'te, Van Merkez Sancağı'na bağlanmıştır), Mamüret ül-Hamid, Beytüşşebap, Çölemerik ve İmadiye (günümüzde, Irak sınırları içindedir).

1903 Devlet Salnamesi'nde aynı yönetsel bölünme korunmakla birlikte, Beytüşşebap ve İmadiye kazalarının Hakkâri Sancağı'na bağlı olmadığı görülmektedir. 1916'da ise, yine Van Vilayeti'ne bağlı olan Hakkâri Sancağı, Çölemerik, Gevar, Şemdinan, Mamüret ür-Reşad, Muradiye (bugün Van'a bağlıdır), Beytüşşebap ve Hoşap (günümüzde Van İli'ne bağlı Gürpınar) kazalarından oluşmaktaydı.

1897 Van Vilayet Salnamesi, Hakkâri Sancağı'nın Merkez Kazası'nın Albak olduğunu kaydetmektedir. Aynı salnameye göre, bu kazaya bağlı nahiyeler de, Şekfeti, Şivelan, Masru, Suvartan, Kemerburç, Seralpak idi.

Cuinet, 1892'de, Çölemerik Merkez Kaza'nın 3 nahiyesi ve 120 köyü olduğunu kaydetmektedir (Tablo 1). Yine Cuinet'nin verilerine göre, Hakkâri Sancağı'nın bugünkü Hakkâri İli'nde kalan kesiminde 6 kaza, 27 nahiye ve 768 köy bulunmaktaydı.

Cuinet'ye göre, 1891'de Hakkâri Sancağı'nın (Çölemerik, Albak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamuret ül-Hamid, Beytüşşebap'ı, Uramar ve İmadiye kazalarını kapsamaktadır) toplam nüfusu 300.000 idi (Tablo 2). Bunun 180.000'ini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Hıristiyan nüfus içinde ise, toplam 92.000 ile Nasturiler çoğunluktaydı (Tablo 2). XIX.yy sonunda, Hakkâri Sancağı'nda 4.000 kadar da Yezidi yaşamaktaydı.

Cuinet'ye göre 1891'de, toplam nüfusu 33.900 olan Çölemerik Kazası'nda 15.000 Nasturi ve 16.900 Müslüman yaşamaktaydı (Tablo 3). Nüfusu en çok olan kaza 43.890 kişiyle Çal idi. Çal'ı Çölemerik, Gevar (26.200) ve Uramar (25.910) izlemekteydi. Hakkâri'de 85.000 Müslüman'a karşılık 75.000 Nasturi ve 2.000 Keldani yaşamaktaydı.

1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Çölemerik Kazası'nda 8.902'si erkek ve 7.000'i kadın olmak üzere toplam 15.902 Müslüman; 6.420'si erkek, 4.338'i kadın olmak üzere toplam 10.758 Hıristiyan yaşamaktaydı (Tablo 4). 1897 Van Vilayet Salnamesi'nde, 37.664 toplam nüfusuyla Beytüşşebap Kazası en kalabalık kaza olarak kaydedilmiştir. Beytüşşebap'ı, 26.660 ile Çölemerik ve 22.868 ile Gevar izlemekteydi. Aynı salnamede, Hakkâri Sancağı'nın toplam nüfusu 103.773 olarak verilmiştir.

Tablo1
1892'de Hakkâri'deki Kazalara Bağlı Nahiye ve Köylerin Dağılımı

Kaza	Nahiye	Köy
Çölemerik Merkez Kaza	3	120
Gevar (Yüksekova)	5	260
Şemdinan	4	140
Çal	6	136
Beytüşşebap	7	80
Uramar	2	32
Toplam	27	768

XIX.yy sonunda, Çölemerik-Merkez Kaza'nın toplam nüfusu 33.900 idi. 1914'te ise, bunun 36.145'e çıktığı görülmektedir. Shaw'a göre, 1914'te Çölemerik-Merkez Kaza'nın nüfusunun dinsel dağılımı şöyleydi:

Müslüman	31.848
Ermeni Gregoryen	3.461
Yahudi	836
Rum Ortodoks	Bilinmiyor
Toplam	36.145

Cuinet'ye göre, Çölemerik Kenti'nin nüfusu XIX. yy sonunda toplam 4.600 idi. Cuinet'nin verilerine göre, en çok nüfuslu Çal Kazası'nın merkezi Çal Kasabası'nda 1.000'i Müslümanve 200'ü de Yahudi olmak üzere, toplam 1.200 kişi yaşamaktaydı.

1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Beytüşşebap Kazası'nın merkezi Elki'nin XIX. yy sonundaki nüfusu ise, 600 Nasturi'den oluşmaktaydı. Çal Kazası nüfusunun yaklaşık 3/4'ünü oluşturan 31.960 Nasturi, I.Dünya Savaşı yıllarında önce İran'a, daha sonra da Irak'a göç edince, kazanın nüfusu bir anda büyük düşüş kaydetmiştir.

SİVİL ASKERİ VE DİNSEL HİZMETLER: XIX. yy'da, Hakkâri Sancağı'ndaki 1 mutasarrıf, 6 kaymakam ve 49 müdürün yanı sıra çok sayıda kadı ve naip bulunuyordu. Hakkâri Sancağı'nda, mahkemeler, posta telgraf ve kadastro daireleri de hizmet görmekteydi.

Çölemerik'te, Ermeniler'in bir başpiskopu, Nasturiler'in de bir patriği vardı.

XIX. yy'ın sonlarında, Hakkâri Sancağı'nda iki taburdan oluşan bir askeri birlik bulunuyordu. İnzibat gücü ise 250 jandarma ile 3 komiser ve 9 polisten oluşuyordu.

1897 Van Vilayet Salnamesi'nde yer alan, Hakkâri Sancağı'ndaki taşınmaz mallara ilişkin verilere göre, 3 hükümet konağı binası, 2 kışla, 2 depo, 3 karakol, 2 telgrafhane ve 1 askeri hastane bulunmaktaydı.

1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Hakkâri Sancağı'ndaki taşınmaz malların dağılımı şöyleydi:

Hükümet Konağı	3
Kışla	2
Depo	2
Telgrafhane	2
Karakol	3
Kale	1
Askeri Hastane	1
Cami ve Mescit	6
Tekke	1
Medrese	3
Rüştiye	2
Sıbyan Okulu (Müslüman)	3
İlkokul	5
Kilise	4
Anaokulu (Müslüman olmayan)	2
Hamam	1
Dükkân	160
Değirmen	30

Önemli miktarda tütün yetiştiren ve büyük bölümünü İran'a satan Şemdinan Kazası'nın merkezi Nehri'de, Düyun-u Umumiye ve Reji İdaresi'nin birer bürosu bulunmaktaydı.

Tablo 2

1891'de Hakkâri Sancağı Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

Dinsel Grup	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman		180.000	180.000
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	
	Nasturi Reaya	40.000	112.000
	Nasturi Otonom	52.000	
	Katolik Keldani	5.000	
Yahudi			4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam		4.000	300.000

Tablo 3

1891'de Hakkâri'deki-Etnik ve Dinsel Nüfusun Kazalar Arasında Dağılımı

Kaza Adı	Müslüman	Hıristiyan: Ermeni Gregoryen	Hıristiyan: Nasturi	Hıristiyan: Keldani	Yahudi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	—	—	33.900
Şemdinan	15.270	—	3.000	—	200	18.470
Gevar	14.700	1.900	9.000	300	300	26.200
Çal	11.930	—	31.960	—	—	43.890
Beytüşşebap	12.000	—	5.000	1.700	—	18.700
Uramar	14.870	—	11.040	—	—	25.910
Toplam	85.670	3.900	75.000	2.000	500	167.070

Tablo 4

1897 Van Vilayet Salnamesi'ne Göre, Hakkâri Sancağı Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	Müslüman: Erkek	Müslüman: Kadın	Müslüman Olmayan: Erkek	Müslüman Olmayan: Kadın	Genel Toplam
Çölemerik	8.902	7.000	6.420	4.338	26.660
Şemdinan	8.219	6.328	1.037	997	16.581
Gevar	9.188	7.488	3.960	2.232	22.868
Beytüşşebap	16.962	11.565	5.585	3.552	37.664
Toplam	43.271	32.381	17.002	11.119	103.773

Cuinet'ye göre, Hakkâri Sancağı'nın 1890 yılı gelir ve gider toplamları şöyleydi:

Gelir Toplamı	5.737.700 Kuruş
Gider Toplamı	3.245.937 Kuruş
Gelirden yana fark	2.491.763 Kuruş

TARIM: XIX. yy'da Hakkâri Sancağı'nın bellibaşlı ürünlerini tahıllar, sebze ve meyveler oluşturmaktaydı. Tahıllardan, en çok, buğday, arpa, darı ve mısır yetiştirilmekte, ayrıca, önemli miktarda pirinç ekilmekteydi. Cuinet'ye göre, tahıllar arasında 20.000 ton ile buğday önde gelmekteydi (Tablo 5). XIX.yy sonlarında, Hakkâri yöresinde buğday ve pirinçten ayrı ayrı yılda 88.000 OL gelir sağlanmaktaydı. Pirinç, daha çok Çal, Armuşi ve Tayyar köylerinde ekilmekteydi.

Baklagillerden en çok elde edilen ürünler, fasulye (30.000 kg) ve nohut (10.000 kg) idi (Tablo 5). 400.000 kg ile tütün, yörenin çok önemli bir tarım ürünüydü ve yılda ortalama 14.000 OL gelir getiriyordu.

Hakkâri yöresinde, XIX. yy sonlarında yetiştirilen sebzelerin miktarı 50.000 kg'ye ulaşmaktaydı. Meyvelerin içinde nar (25.000) kg, incir (12.000 kg) ve badem (4.000 kg) ilk üç sırayı almaktaydı. Ayrıca, yılda ortalama 50.000 kg elde edilen kuru üzüm, Hakkâri yöresinde 1.000 OL gelir getirmekteydi. Yörenin balı da ünlüydü.

Şemdinan Kazası'nın topraklarının hemen tümü dağlık olduğu için, ekilebilir toprakların dönümü çok pahalıydı. Cuinet, XIX.yy'ın sonlarında, Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinde 1 dönüm toprağın fiyatı 200 ile 300 kuruş arasında değişirken, Şemdinan'da bu fiyatın 4.000 ile 8.000 kuruş arasında oynadığını yazmaktadır. XIX.yy'da Şemdinan'ın en önemli tarım ürünü tütündü. Şemdinan'ın başlıca dört nahiyesinde üretilen tütünün toplam miktarı

400.000 kg (yaklaşık 320.000 okka) idi. Bu tütünün tamamı İran'a satılmaktaydı. İran'da çok beğenilen tütünün okkası, 4-10 kuruş arasında alıcı bulmaktaydı. Şemdinan Kazası'nda üretilen toplam tütünün değeri, 1 okkası 2 frank olarak hesaplandığında 640.000 franga ulaşmaktaydı. Cuinet, Tütün Reji İdaresi'nin 1890'da değin Şemdinan'da gelir elde edememekle birlikte, 1891'de tütünün taşıma hakkını (müruriye) 30.000 kuruşa sattığını belirtmektedir. Ayrıca, Hakkâri yöresi ormanlarından yılda yaklaşık 3.000 OL'lik gelir sağlayan 22.000 parça ceviz tomruğu da elde edilmekteydi.

HAYVANCILIK: XIX.yy'da hayvancılık, Hakkâri Sancağı'nın bellibaşlı geçim kaynaklarından biriydi. 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Hakkâri yöresinde üretilen yağ, peynir ve yapağı gibi hayvan ürünlerinin yerel gereksinimi karşıladıktan sonra çevre vilayetlere satılmaktaydı.

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonlarında yetiştirilen büyükbaş hayvan türleri arasında, 30.000 boğa ve inek ilk sırayı almaktaydı. Binek hayvanı olarak, 30.000 at beslenmekteydi. Küçükbaş hayvanlardan en çok koyun beslenmekte ve hayvancılık alanında yöre halkının başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı.

XIX.yy sonlarında, Hakkâri Sancağı'nda yetiştirilen hayvan türleri ve sayıları şöyleydi:

Büyükbaş	Sayı
Boğa ve İnek	30.000
Manda	26.000
At	30.000
Eşek	20.000
Katır	10.000
Toplam	116.000
Küçükbaş	
Koyun	110.000
Keçi	15.000
Toplam	125.000

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonlarında, Hakkâri yöresinde ortalama 20.000 parça koyun ve keçi postu elde edilmekte, postlardan 1.200 OL gelir sağlanmaktaydı (Tablo 6). Hakkâri yöresinde, koyun ve keçi postlarının yanı sıra, toplam değeri 700 OL olan 600 parça tilki postu elde edilmekteydi. Yörede elde edilen moher (tiftik) ve yün de, yılda ortalama, 3.000'er OL gelir sağlamaktaydı. 1897 Van Vilayet Salnamesi'nde, Tayyar-ı Süfla ve Tayyar-ı Ulya (Aşağı ve Yukarı Tayyar) nahiyelerinde geniş ölçüde ipekçilik yapıldığı kaydedilmektedir.

MADENLER: 1897 Van Vilayet Salnamesi, Çölemerik Kazası'nda zırnık (arsenik) madeni bulunduğunu kaydetmektedir. Aynı salnameye göre, zırnık madeni daha önceki yıllarda işletilmiş ve yöre halkına büyük gelir sağlamıştı. XIX.yy sonlarında, zırnık madeninin yanı sıra Hakkâri Sancağı'nda birçok madenin varlığı bilinmekle birlikte, bu madenlere ilişkin bilimsel araştırmalar ve rezerv saptamaları yapılmamıştı.

Cuinet, 1890'da, Çölemerik'teki kurşun madenlerinin, dağlarda yaşayan köylüler ve aşiret halkınca tüfeklere kurşun yapımı için kullanıldığını belirtmektedir. Yine Cuinet, yöredeki çok zengin birçok zırnık madeninin

Tablo 5
1890 Başlarında, Hakkâri Sancağı'nda Elde Edilen Ürünlerin Miktar ve Değerleri

Ürün Adı	Miktar	Değer (OL)
Buğday	20.000 Ton	80.000
Arpa	15.000 "	36.000
Darı	20.000 "	32.000
Mısır	15.000 "	30.000
Pirinç (çeltik)	20.000 "	80.000
Toplam	90.000 "	258.000 OL
Fasulye	30.000 kg	600
Nohut	10.000 "	200
Sebze	50.000 "	1.200
Kuru Üzüm	50.000 "	1.000
Yaş Meyveler	10.000 "	200
Badem	4.000 "	40
İncir	12.000 "	120
Nar	25.000 "	250
Mazı	2.000 "	60
Keten	5.000 "	100
Tütün	400.000 "	14.000
Toplam	598.000 "	17.770 OL

Tablo 6
1890 Başlarında, Hakkâri Sancağı'nda Elde Edilen Hayvansal Ürünlerin Miktar ve Değerleri

Ürün Adı	Miktar	Değeri (OL)
Koyun ve Keçi		
Postu	20.000 Adet	1.200
Tilki Postu	600 "	700
Toplam	20.600 "	1.900
Bal	Bilinmiyor	3.000
Tereyağı	10.000 kg	1.000
Moher (tiftik)	30.000 "	3.000
Yün	60.000 "	3.000
Toplam	100.000 "	10.000 OL

Tablo 7
1891'de Hakkâri Sancağı'ndaki Okulların Dinsel ve Etnik Dağılımı

Topluluk Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslüman	2 rüştiye 2 ilkokul	150 80 230
Ermeni	3	150
Keldani	2	50
Yahudi	3	60
Toplam	12	490

hükümetçe işletildiğini ancak işletme ve ulaşım zorlukları nedeniyle, madenlerin bir süre sonra terkedildiğini yazmaktadır.

SANAYİ: 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Hakkâri Sancağı'nda dokumacılık başlıca zenaat dallarından biriydi. Yörede dokunan kilim, heybe, keçe, eldiven ve başlıklar çevre kentlerde alıcı bulmaktaydı. Dokumacılığın yanı sıra, yerel el sanatlarının başlıcaları, özellikle Çölemerik yöresinde gelişen tüfek yapımı, demircilik, kalaycılık, kuyumculuk ve nalbantlıktı.

Hakkâri yöresinde, gündelik yaşamda kullanılan çarıkların yanı sıra, kar üstünde yürümek için kullanılan hedik (lekan) ve yine dağlarda kaymadan yürümeye yarayan reçik yapımı da önemliydi.

TİCARET VE ULAŞIM: Cuinet'ye göre, XIX.yy sonlarında Hakkâri Sancağı'nın dışalım ve dışsatım değerleri şöyleydi:

Dışsatım Toplam Değeri	45.000 OL.
Dışalım Toplam Değeri	23.400 OL.

Bu verilere göre, sancak genelinde, dışsatımdan yana, 21.600 OL'lik bir değer fazlası oluşmaktaydı.

XIX.yy'da Hakkâri Sancağı'nın hareketli bir ticaret yaşamı yoktu. Yörenin sarp dağlarla kaplı oluşu ulaşımı, dolayısıyla da ticareti olumsuz yönde etkilemekteydi. Hakkâri yöresinde, yalnızca, Van'dan Çölemerik'e ve daha güneyde İmadiye'ye uzanan kervan yollarından yararlanılmaktaydı.

Cuinet'ye göre, 1890'larda, Gevar Kazası'nın merkezi Dize'de, her perşembe büyük bir pazar kurulmaktaydı. Van, Musul ve İran'dan gelen tüccarların mallarını sergilediği bu pazarda, Gevar'da üretilen sebzeler de alıcı bulmaktaydı. İran'ın Urmiye Kenti'nden gelen kervanlar, kazanın gereksinim duyduğu yaş ve kuru meyvelerle pirinci düzenli olarak Dize pazarına taşımaktaydı.

EĞİTİM: XIX.yy'da Hakkâri Sancağı, eğitim açısından ileri bir düzeyde değildi. Cuinet'nin verilerine göre, sancağın tümünde, Müslümanlar'ın yalnızca 2 ilkokulu ve 2 rüştiyesi vardı. İdadi yoktu (Tablo 7). Müslüman öğrenci sayısı 230 kadardı. Bunun dışında, Hakkâri yöresinde, Ermeniler'in 3, Keldaniler'in 2 ve Yahudiler'in de 3 okulu bulunmaktaydı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Hakkâri Sancağı'nda, Gevar'da (Yüksekova) ve Çölemerik'te birer rüştiye vardı. Bu rüştiyelerde sırasıyla, 18 ve 16 öğrenci okumaktaydı.

Cuinet'ye göre, Gevar Kazası'nın merkezi Dize'de Müslümanlar'ın, Ermeniler'in ve Yahudiler'in birer ilkokulu vardı. Cami, kilise ve sinagoga bağlı bu ilkokullarda, sırasıyla, 40, 50 ve 20 (toplam 110) öğrenci ders görmekteydi.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA HAKKÂRİ

Hakkâri, Cumhuriyet öncesinde, Van Vilayeti'nin bir sancağı idi ve Musul

Vilayeti'nin kuzeyinde yer alıyordu. Bu coğrafi konumu nedeniyle de, yörenin siyasal geleceği, Musul'un kavuşacağı siyasal statü ile doğrudan ilişkiliydi. Musul, uzun yıllar İngiliz işgali altında kaldığı ve statüsü ancak 1926'da belirlendiği için, Hakkâri yöresinin istikrarlı bir yapıya kavuşması ancak bu tarihte gerçekleşti. Bu nedenle, bu bölümde, Hakkâri, Birinci Dünya Savaşı'nda uğradığı Rus işgalinden Cumhuriyet sonrasına kadarki durumu ile bir bütün olarak ele alınacaktır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE HAKKÂRİ: 1914'te Hakkâri Sancağı'nın içerisinde, bugün Van İli'ne bağlı olan Başkale ile, Türkiye sınırları dışında kalan İmadiye ve Zaho da yer alıyordu. Yörede büyük ölçüde aşiret düzeni egemendi. Geçimlerini hayvancılıkla sağlayan bu aşiretlerin önemli bir bölümünü Hıristiyan Nasturiler oluşturuyordu. Özellikle, Hakkâri'nin güneyine düşen Tiyari, Valto, Tal, Cilo ve Baz gibi dağlık yörelerde Nasturiler çoğunluktaydı. Özerk bir yapısı ve bazı ekonomik ayrıcalıkları olan Nasturi aşiretleri ile öbür aşiretler arasında, sürekli bir gerginlik vardı. Ekonomik yapı farklılığından kaynaklanan bu gerginliğin kökleri önceki yüzyıla değin uzanıyordu. Kürt aşiretleri, zaman zaman Koçanis'i, kimi zaman da Çölemerik'i (Hakkâri) merkez edinen Nasturi Patriği Mar Şim'un ile sıksık çatışıyorlardı. II.Abdülhamid'in "İslamlaştırma" siyaseti nedeniyle daha da artan çatışmalar sırasında, "Malik" adı verilen Nasturi aşiret beyleri, sık sık ittifaklar kuruyor, yöredeki Müslüman aşiretlere karşı direnmeye çalışıyorlardı. Osmanlı hükümetleri ise, çatışmaların büyük boyutlara varmasını engellemek için Nasturi aşiretlerini hoş tutmaya bakıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin başlıca kaygılarından biri, İran'da da önemli bir ağırlıkları olan Nasturiler'in bağımsızlıkçı girişimlerini engellemekti. Ama Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, Nasturi aşiretlerinin hızla bu doğrultuda eyleme geçtikleri görüldü.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE RUS İŞGALİ: Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması imzalayan Osmanlı Devleti, aynı yılın sonbaharında, Almanya'nın baskı ve oldubittileri sonucunda savaşa girdi. Bunda iktidardaki İttihat ve Terakki yönetiminin genişleme düşlerinin büyük rolü vardı. Nitekim, İran'la Afganistan'ı, kuzeyde de Dağıstan'ı ele geçirmeyi uman İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu yoldaki hazırlıkları daha savaşa girilmeden önce başlatılmıştı. Cemiyetin Bahattin Şakir, Rıza ve Nail bey gibi merkez yöneticileri Kafkasya sınırına gelmiş, buralarda "Teşkilat-ı Mahsusa" adı altında gönüllü çeteler örgütlemeye başlamışlardır. Nitekim, oluşturulan bu çetelerin bir bölümü, savaş ilanının hemen ardından Ardanuç ve yöresindeki Rus birliklerine saldırılar düzenlemiş, Ruslar'ı bir ölçüde geriletmişlerdi. İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan da, İran ve Afganistan'a gönüllü müfrezeler göndererek buraların Müslüman halklarını Ruslar'a karşı ayaklandırıp Rus cephe gerisini çökertmeyi amaçlıyordu. Bu plana bağlı olarak, Harbiye Nezareti'nde çete örgütlenmesini yönetecek özel bir birim oluşturulmuş ve birimin başına, Bingazi'de İtalyanlar'a karşı yürüttüğü çete savaşlarıyla ün kazanmış olan Süleyman Askeri Bey getirilmişti. Oluşturulan iki ayrı gönüllü çetesi de Tebriz ve Tahran'a ulaşmak üzere, Kasım 1914'te yola çıkarılmıştı. O sırada, İran'ın bazı bölgeleri, 1907 İkili Antlaşması'nın bir sonucu olarak Rus ve İngiliz birliklerinin işgali altındaydı. Ruslar'ın Hoy yöresinde oldukça güçlü bir yığınakları vardı. Başkomutanlık Vekâleti'nin buyruğu ile harekete geçen gönüllü İran müfrezeleri, işte bu yığınağa saldırmayı, bu engeli aştıktan sonra da Afganistan'daki Müslüman topluluklarla bağlantı kurmayı amaçlıyorlardı. Çeteler, sınır taburlarının da desteğiyle, Kasım sonlarında bazı başarılar kazanmış ve İran sınırları içindeki Savuçolak ve Urmiye gibi kasabaları ele geçirmişlerdi. Ancak, saldırıların Tebriz demiryoluna yöneldiğini gören Ruslar, önlem almakta gecikmediler ve karşı saldırıyla Dilman ve Selmas kasabalarını ele geçirdikten sonra, güneybatıya yönelerek 3 Aralık 1914'te Hakkâri'ye girdiler. Ama, geri hatlarının Urmiye'deki Türk müfrezelerinin saldırısına uğramasından çekindikleri için, bir hafta sonra geri çekildiler. Gönüllü müfrezeler ise daha fazla ilerleme olanağı bulamadan, Urmiye yöresinde durakladılar.

Gönüllü müfrezelerin umulan başarıya ulaşamaması üzerine, İttihat ve Terakki yönetimi, bu kez, daha güçlü birlikler oluşturmayı kararlaştırdı. Bu amaçla, İstanbul Merkez Komutanı olan Halil Bey (Enver Paşa'nın amcası) ile Başkomutanlık Karargâhı İstihbarat Şubesi Müdürü Kâzım (Karabekir) Bey, 1. ve 5. Kuva-yı Seferiye komutanlıklarına atandılar. Halil Bey Tebriz'i, Kâzım Bey de Tahran'ı, "mümkünse Afganistan'ı" ele geçirmekle görevlendirilmişlerdi.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, bir yandan Rus ordularını güneyden kıskaca almak için Tebriz ve Tahran tümenlerini düzenlerken, bir yandan da Rus birliklerine cepheden saldırmak için hazırlık yapıyordu. 100.000 kişilik 3. Ordu'nun harekete geçirildiği ve "Sarıkamış Harekâtı" adı verilen bu sefer, 22 Aralık 1914'te başladı. Önceleri küçük başarılar elde eden, bu arada Oltu'yu Rus işgalinden kurtaran 3. Ordu, günler ilerledikçe hareket yeteneğini yitirdi ve dondurucu soğuk, ikmal ve donanım yetersizliği nedeniyle, çok büyük kayıplar vermeye başladı. Öyleki, üç kolordudan oluşan ordu, 15 gün içinde 90 bini aşkın asker yitirdi ve harekât, Sarıkamış'a ulaşamadan ağır bir yenilgiyle sonuçlandı.

Sarıkamış yenilgisinden sonra, Ruslar, Doğu Anadolu'ya yönelik saldırılarını büyük ölçüde artırdılar. Bu arada, yenilginin yörede yarattığı yıkım, ayrılıkçı Ermeniler'i de harekete geçirmiş ve çeşitli Doğu Anadolu kentlerinde ayaklanma ve saldırılar başlamıştı. Bu ortamdan yararlanmak isteyen Rus Kafkas ordusu da, gerek Artvin, gerekse Van yöresinde saldırılarını yoğunlaştırmıştı. 3. Ordu'nun bu saldırılara direnecek gücü yoktu. Bu nedenle, Tahran'a gönderilmesi planlanan 5. Kuva-yı Seferiye 3. Ordu'ya katılmıştı. Daha güçlü bir birlik olan, Halil Bey'in komutasındaki 1. Kuva-yı Seferiye ise İran'daki yürüyüşünü sürdürüyor, Enver Paşa'nın da onayıyla, 3. Ordu ile işbirliği yapmıyordu. Hakkâri-Musul-Revandiz yoluyla İran'a yürüyen Kuva-yı Seferiye, Nisan 1915 sonunda, bütün ikmal yolları kesilmiş olarak, Dilman yöresinde Rus birlikleriyle karşı karşıya geldi. Burada ağır bir yenilgiye uğrayan Halil Bey, karşı saldırıya geçen Ruslar'ın önünde Bitlis'e dek çekildi. Ruslar ise, Kuva-yı Seferiye'nin batıya çekilme yollarını da keserek 16 Mayıs 1915'te, ayrılıkçı Ermeniler'in denetimine geçmek üzere olan Van'a girdiler. Bütün Osmanlı birliklerinin Bitlis'e çekilmesinden yararlanan Ruslar, daha da güneye ilerleyerek 23 Mayıs'ta Hakkâri'yi ele geçirdiler.

AŞİRET ÇATIŞMALARI VE NASTURİLER'İN GÖÇÜ: Hakkâri yöresinin Ruslar'ca işgali, bu işgali destekleyen Nasturiler'in konumunu güçlendirdi. Nasturi Patriği Mar Şim'un, olayların gelişme yönünü görerek, daha işgal öncesinde, 10 Mayıs 1915'te Rus işgal kuvvetleri komutanı ile Muhancık'ta bir görüşme yapmış ve bütün Nasturiler'i Ruslar'ın yanında savaşmaya çağırmıştı. Bütün bunlar, öteden beri yaşanan gerginliği daha da artırdı ve yörenin en güçlü aşireti Barzani Aşireti ile Nasturi aşiretleri arasında yoğun çarpışmalar başgösterdi. Tuma, Tiyari, Cilo ve Baz'daki Nasturi aşiretleri büyük yıkıma uğradılar, köyleri talan edildi, ürünleri yakıldı, sulama kanalları kullanılmaz duruma getirildi. Rus işgal komutanlığının önünü alamadığı bu çarpışmalar, sonunda, Nasturiler'i dağlık bölgelere çekilmek zorunda bıraktı. Bu çatışmalar sırasında, Cilo Dağı'ndaki Mar Zaya Nasturi Kilisesi, yüzyıllardan bu yana ilk kez yabancı bir topluluğun eline geçti. Çekildikleri, 3.400 m yükseklikteki Şina Yaylası'nın da kuşatılması üzerine, Nasturiler, Ekim 1915'te, bir yarma harekâtı düzenleyerek Selmas'taki Rus hatlarının gerisine sığındılar. İran'daki Rus yönetimi, sayıları 40.000'i bulan bu

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Hakkâri Milletvekilleri

Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Görev Yaptığı Dönem
Mehmet Hamza Bey	Bağımsız	1914—1918
Münib Bey	Bağımsız	1914—1918
Seyyid Taha Efendi	Bağımsız	1908—1912

Nasturi göçmenlerini Hoy, Selmas ve Urmiye'ye yerleştirdi.

İŞGALDEN KURTULUŞ: Hakkâri'yi üç yıl kadar işgal altında tutan Ruslar, 1917 Ekim Devrimi'nin ardından yapılan Erzincan ve Brest-Litovsk antlaşmaları uyarınca işgal ettikleri yöreleri boşaltmaya başladılar. Ancak, bu kez de Rus birliklerinin yerini silahlı Nasturi çeteleri almaya başladı. Bu çeteler, Urmiye'deki üslerinden Hakkâri yöresine saldırılar düzenlediler. Giderek artan saldırılar üzerine, Osmanlı Hükümeti Irak'ta bulunan 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'yı İran Harekâtı'nı yürütmekle görevlendirdi. Ali İhsan Paşa, hızla kuzeye ilerleyerek, 22 Nisan 1918'de Hakkâri ve yöresinde denetimi ele aldı. Daha sonra da kuzeydoğuya ilerleyerek Tebriz'e girdi. Nasturiler, bu gelişmeler üzerine, Urmiye bölgesini boşaltarak, 1918 yaz aylarında, İngiliz işgali altındaki Hemedan'a çekildiler. Bu arada, Nasturi Patriği Mar Şim'un da, yörenin önde gelen şeyhlerinden Simko'ca Köhneşehir'de pusuya düşürülerek öldürtüldü.

İNGİLİZLER'İN YÖREYİ ELE GEÇİRME ÇABALARI: Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanması ve bu yenilginin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'yle belgelenmesinden sonra, İtilaf Kuvvetleri, Mütareke hükümleri uyarınca Osmanlı topraklarını işgal etmeye başladılar. Bunlardan İngiltere, mütarekenin imzalanmasından bir hafta kadar sonra, 8 Kasım 1918'de, daha önce Fransa'ya verilmesi kararlaştırılan Musul'u işgal etti. 26 Kasım'da da, o sırada Hakkâri Sancağı'na bağlı olan İmadiye ve Zaho kasabalarına girdi. İngiliz Hükümeti, aralarındaki Sykes-Picot Antlaşması'na karşın, zengin petrol yatakları olan Musul'u Fransa'ya bırakmak istemiyor, burada dolaylı bir yönetim, bir manda yönetimi kurmak istiyordu. İngiltere, Musul'a bir yandan yeni yeni askeri birlikleri yığarken, bir yandan da Hemedan'dan Irak'ın kuzeyine gönderdiği Nasturi aşiretlerini Türkler'e karşı kışkırtıyordu. İşgale karşı başlayan direnişlerin bastırılmasında, oluşturduğu 4 Nasturi taburunu da kullanan İngiltere, bu hizmetlerine karşılık, Nasturiler'e Hakkâri yöresinde özerk yönetim sağlamaya söz veriyordu.

İngiltere, bu çok yönlü politikalarla bölgede oldukça elverişli bir konum edinmişti. O sıralarda Irak'ta bulunan Ali İhsan Sabis Paşa komutasındaki 6. Ordu da mütareke koşullarına uyarak bölgeden çekilince, Musul yöresinde İngilizler'in karşısına çıkacak önemli bir güç kalmamıştı. Bu arada, bazı kazaları işgal edilen ve özerk bir Nasturi yönetimi vaadine konu olan Hakkâri de, büyük bir tehditle karşı karşıyaydı. Zap Vadisi'ne yerleşen Nasturiler, İngilizler'in de yardımıyla Hakkâri köylerine baskınlar düzenliyor, yöre halkını göçe zorluyorlardı.

REVANDİZ HAREKÂTI: Irak'ta İngiliz baskılarının iyice arttığı bir dönemde, bölgenin dinsel önderlerinden Uceymi Sadun Paşa, 5 Haziran 1920'de Mardin'e geldi ve kentin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmelerde, Irak'ta İngiliz yönetimine karşı düzenlenecek bir ayaklanmanın kısa sürede başarıya ulaşacağını, bu amaçla, bölgeye silah ve asker yardımı yapılmasını istedi. Irak'ın Süleymaniye, Revandiz, Kerkük ve Akra yörelerinde yaşayan Türkler İngiliz yönetiminden hoşnut değildi. İngiliz işgal yönetimi, bölgede denetimini sürdürebilmek için bölücü bir politika izliyor, Araplar'a kimi ayrıcalıklar tanırken, bölge halkına yoğun baskı yapıyordu. Nitekim, tam da o sıralarda Revandiz'de bir ayaklanma olmuş, yenilgiye uğrayan İngilizler yöreyi boşaltmak zorunda kalmışlardı.

Bu gelişmeler üzerine, Ankara Hükümeti'nin Güney Anadolu'da oluşturduğu Elcezire Cephesi Komutanlığı, 1920 sonlarında Revandiz'e bir piyade birliği gönderdi. Bir süre sonra da, Binbaşı Şevki Bey adında bir Kuva-yı Milliyeci, Süleymaniye ve Dolayları Mıntıka Komutanlığı'na atandı. İngilizler ise, işgali kırmaya yönelik bu çabayı kırmak için harekete geçtiler. Revandiz'i yeniden ele geçirmek amacıyla Ocak 1921'de yöredeki Sürücü Aşireti'ne saldırdılarsa da, çok sayıda kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar. Bu yenilgi İngilizler'in bölgeye ilişkin politikalarını değiştirmeleriyle sonuçlandı ve daha önce Hindistan'a sürdükleri Şeyh Mahmud adında bir Kürt beyini Süleymaniye'ye getirterek, ona burada dolaylı bir yönetim kurdurmak istediler. Böylece, Irak'ta üçlü bir yapı ortaya çıktı: Bir yandan İngilizler'in işgali sürüyor, öte yandan, Süleymaniye'de ve Irak'ın geri kalan bölümlerinde ayrı yönetimler bulunuyordu. Bütün bunlara karşın İngilizler, Revandiz yöresine üstünlüklerini kabul ettirmeyi başaramadılar. Ankara Hükümeti ise, 1922 başlarında Revandiz'deki üssü desteklemeyi kararlaştırdı ve Antep'te Kuva-yı Milliye komutanlığı yapmış olan Özdemir Bey'i, Şubat 1922'de Hakkâri üzerinden Revandiz'e gönderdi. Özdemir Bey, yörede düzenlediği harekât sırasında oldukça etkili oldu. İngilizler'in birçok saldırısını sonuçsuz bıraktı. Bu arada, 31 Ağustos 1922'de Derbent'te güçlü bir İngiliz birliğini ağır yenilgiye uğrattı.

İngilizler, Lozan görüşmelerinin başladığı günlerde, Musul sorununa askeri bir çözüm bulmak amacıyla, yeni ve güçlü bir saldırı daha düzenlediler. Revandiz'in Hakkâri ve Şemdinli ile bağını kesme amacıyla yapılan bu saldırı, yoğun bir direnişle karşılaştı. Çatışmalar aylarca sürdü. Ancak, saldırıya katılan İngiliz birliklerinin sayıca çok üstün olması ve bazı aşiretlerin İngilizler'le anlaşma yoluna gitmeleri Özdemir Bey komutasındaki Revandiz Müfrezesi'ni çekilmek zorunda bıraktı. Müfreze 29 Nisan 1923'te, İran sınırını geçerek Uşnu Kasabası'na sığındı.

NASTURİ AYAKLANMASI VE HAKKÂRİ VALİSİ'NİN TUTSAK EDİLMESİ: 1923 sonrasında, İngiltere, işgal altında tuttuğu Musul'u yasal olarak da elde edilebilmek için diplomatik görüşmelere olanca ağırlığını koyarken, işgali altındaki toprakları daha da genişletmek ve Hakkâri yöresini de dolaylı olarak elde edebilmek için birtakım kışkırtmalara ve askeri hazırlıklara girişti. İngiliz Hükümeti, bu amaçla, daha önce Irak'ın kuzeyine yerleştirdiği Nasturiler arasında yoğun bir propagandaya girişti ve onları askeri bir eyleme zorladı. Bu kışkırtmalar sonucunda, Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey, 7 Ağustos 1924'te, keşif için geldiği Hangediği'nde, Nuhup Nasturi Aşireti Reisi Gülyano'nun saldırısına uğradı ve tutsak edildi. Aynı saldırıda il jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'le üç jandarma eri de öldürüldü. Bu olay, Ankara Hükümeti'nin büyük tepkisine yol açtı. Bu tepki öyle büyük oldu ki Aşağı Tayyare Nasturileri Reisi Hoşabe valiyi serbest bıraktırdığı halde, T.C. Hükümeti, Nasturiler'e karşı güç kullanılmasını kararlaştırdı. Bu kararı uygulama görevi, Cevat (Çobanlı) Paşa komutasındaki 3. Ordu'ya bağlı 7. Kolordu'nun komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'ya verildi. Cafer Tayyar Paşa, Van vali vekili güneydoğu sınır komiseri ve 8. Aşiret Fırka Komutanı Albay Süleyman Sabri Bey'in de desteğiyle, Nasturi yerleşme bölgelerine doğru harekete geçti ve 12-28 Eylül arasında Nasturiler'i yeniden Hakkâri dışına çekilmeye zorladı. Cafer Tayyar Paşa'nın daha da ileri giderek Musul'da harekât düzenleme önerisi ise, Mustafa Kemal'ce olumsuz karşılandı ve harekât, Hakkâri sınırında durduruldu.

HAKKARİ'NİN DİPLOMATİK GÖRÜŞMELERE KONU OLMASI: Ankara Hükümeti'nin Milli Mücadele'deki başarısını belgeleyen Lozan barış görüşmelerinin, belki de en tartışmalı konusu, Musul sorunuydu. O sırada, iki kazası da (İmadiye, Zaho) İngiliz işgali altında olduğu için konu Hakkâri'nin siyasal geleceğini de doğrudan ilgilendiriyordu. Gerek İngiltere, gerekse Türkiye bu konuda herhangi bir ödüne yanaşmadıkları için, görüşmelerin kesilmesini önlemek amacıyla, Musul sorununun daha sonra, ikili görüşmelerde ele alınması kararlaştırıldı. Nitekim, bu amaçla, 19 Mayıs 1924'te, "Haliç Konferansı" adı verilen bir görüşme düzenlendi. Ancak, bu konferansta da bir sonuca ulaşılamadığı gibi, İngiltere'nin konferanstaki temsilcisi Sir Percy Cox, yaptığı konuşmada, Hakkâri yöresini de pazarlık konusu yaparak bu bölgenin, Irak'taki Nasturiler'e verilmesini istedi ve konferans, 5 Haziran 1924'te herhangi bir çözüme ulaşamadan dağıldı.

Haliç Konferansı'nın başarısızlığa uğraması üzerine, İngiltere, Türkiye'ye konunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini önerdi. Ankara Hükümeti'nin bu öneriyi benimsemesi üzerine de, Musul sorunu, Milletler Cemiyeti'nin 20 Eylül 1924 tarihli oturumunda ele alındı. Uzun görüşmelerden sonra, Milletler Cemiyeti bünyesinde, Üçlü Komisyon adı altında bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, 29 Ekim 1924'te soruna geçici bir çözüm getirdi ve Brüksel Hattı adı verilen bir çizgiyle Türkiye-Irak sınırını belirledi. Bu hatta göre, Hakkâri ve Musul birbirinden ayrılıyor, Hakkâri'nin kazaları Zaho ve İmadiye Musul içinde kalıyordu. Üçlü Komisyon, daha sonra, Musul'un ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısıyla, İngiltere'nin Hakkâri'ye ilişkin savlarını incelemek üzere bölgede çalışmalara başladı. 16 Temmuz 1925'te bir rapor hazırlayarak Milletler Cemiyeti'ne sundu. Bu raporda, Brüksel Hattı'nın kesinleştirilmesi, Musul'un Irak'a verilmesi ve İngiltere'nin Hakkâri ile ilgili isteklerinin geri çevrilmesi görüşleri yer alıyordu. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, Türkiye'nin kabul etmemesine karşın, bu raporu benimsedi ve Musul'un Irak'a bağlanması görüşü, 16 Aralık 1925'te

Milletler Cemiyeti kararı olarak kabul edildi.

Başlangıçta, Milletler Cemiyeti kararına kesin olarak karşı çıkan ve bu kararı tanımayan uygulamalara girişeceğini açıklayan Ankara Hükümeti, daha sonraları, tutumunu yumuşatarak İngiltere'nin uyuşma önerisine uydu. Bu tutumun başlıca üç nedeni vardı: Türkiye'nin, o dönemde cemiyetin en etkin üyesi olan İngiltere'nin politikası sonucunda yalnızlığa itilmesi, Mussolini'nin Anadolu'ya yönelik askeri hazırlıklara giriştiği yolundaki yoğun söylentiler ve 1925'teki ayrılıkçı Şeyh Sait Ayaklanması. Bütün bu koşullar, Türkiye'yi gerek İngiltere ile gerekse Irak'la iyi ilişkiler içinde bulunmaya yöneltti ve 5 Haziran 1926'da, Türkiye, İngiltere ve Irak arasında yapılan Ankara Antlaşması'yla, Türkiye-Irak sınırı, Milletler Cemiyeti'nin kararı doğrultusunda belirlendi. Bu anlaşmayla, Musul, Irak topraklarına katılıyor, daha önce Hakkâri'ye bağlı olan bazı yerleşme birimleri de ki bunlar Barzani Aşireti'nin yerleşim alanıydı-Irak'a bırakılıyordu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Milletvekilleri

Mazhar Müfid Kansu

İbrahim Arvas

Seyit Taha

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne, Hakkâri adına Başkaleli Tufan Bey ve İstanbul Meclis-i Mebusanı'ndan gelen Mazhar Müfit (Kansu) Bey katıldılar. Bu adların yanı sıra, Haydarpaşazade İbrahim Arvas Bey, Çölemerikli Ömer Efendi, Seyit Muslihiddin Paşa ve Seyyid Taha Efendi de milletvekilliğine seçildilerse de hiçbiri milletvekilliğini kabul etmeyerek istifa ettiler.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1924: Hakkâri il oldu.

1 Kasım 1927: İbrahim Arvas III. Dönem milletvekilliğine seçildi.

4 Mayıs 1931: İbrahim Arvas IV.Dönem milletvekilliğine seçildi.

20 Mayıs 1933: Hakkâri ilçe durumuna getirilerek Van'a bağlandı.

4 Ocak 1936: Hakkâri yeniden il oldu.

1936: Beytüşşebap İlçesi Siirt'ten ayrılıp Hakkâri'ye bağlandı.

1936: Şemdinli Hakkâri'nin il olmasıyla birlikte yeniden bu ile bağlandı.

1936: Yüksekova Hakkâri'ye bağlandı ve ilçe oldu.

1936: İlk yatılı bölge ilkokulu açıldı.

3 Nisan 1939: İzzet Ulvi Aykurt VI. Dönem milletvekilliğine seçildi.

1940: Van-Hakkâri Yolu açıldı.

1940: Halk dersaneleri çalışmalarına başladı.

1943: Ali Reşat Göksidan VII. Dönem milletvekililğine seçildi.

1944: Ziraat Bankası ilk şubesini açtı.

1945: İlk ortaokul açıldı.

1946: Selim Seven, VIII. Dönem milletvekilliğine seçildi.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 19.302

Katılma Oranı: 64,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	12.384	100	1

Seçilen Milletvekili: Selim Seven.

1950: Merkez İlçe'ye bağlı Otluca Köyü yakınındaki Katramas Suyu üzerinde kurulan hidroelektrik santraldan, ile enerji sağlanmaya başladı.

1953: Çukurca, ilçe oldu.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 23.068

Katılma Oranı: 77,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	4.289	23,8	—
DP	9.801	54,4	1
Bağımsız	3.929	21,8	—

Seçilen Milletvekili: Übeydullah Seven.

1956: Uludere ilçe oldu.

1957: İlk lise açıldı.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 25.358

Katılma Oranı: 76,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	5.907	30,7	—
DP	13.068	67,8	1
HP	294	1,5	—

Seçilen Milletvekili: Übeydullah Seven.

28 Aralık 1960: Sait Erdinç Hakkâri'den Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Halk Eğitim Merkezi çalışmalarına başladı.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 26.377

Katılma Oranı: 82,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	667	3,1	—
CHP	8.846	41,3	1
YTP	5.426	25,3	—
Bağımsız	6.491	30,3	—

Seçilen Milletvekili: Ahmet Zeydan.

15 Ekim 1961: Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 26.376

Katılma Oranı: 81,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cumhuriyet Senatosu Üye Sayısı
AP	742	3,5	—
CHP	7.977	37,5	1
YTP	7.684	36,1	—
Bağımsız	4.896	22,9	—

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Hakkâri Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Hakkâri adına şu milletvekilleri katıldı: Mazhar Müfit (Kansu) Bey ve Asaf Bey. Ayrıca, bu sancaktan seçilmesi gereken dört milletvekili de çeşitli nedenlerle seçilemediler.

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Milletvekilleri

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne Hakkâri adına şu milletvekilleri katıldı: Asaf (Doras) Bey ve Nazmi (Dilaveroğlu) Bey.

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Adil Türkoğlu.

1964: İlk akşam kız sanat okulu açıldı.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 29.084

Katılma Oranı: 74,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cumhuriyet Senatosu Üye Sayısı
AP	4.994	23,0	—
CHP	9.724	44,8	1
YTP	6.974	32,2	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Necip Seyhan.

1965: İl Halk Kitaplığı açıldı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 31.249

Katılma Oranı: 81,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	1.373	5,5	—
CHP	9.338	37,5	—
CKMP	205	0,8	—
MP	253	1,0	—
YTP	13.710	55,1	1

Seçilen Milletvekili: Ali Karahan.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 38.391

Katılma Oranı: 74,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	7.750	27,7	—
CHP	9.467	33,9	—
CGP	10.339	37,0	1
MHP	68	0,2	—
TİP	154	0,6	—
YTP	65	0,2	—

Seçilen Milletvekili: Ahmet Zeydan.

1970: İl Çocuk Kitaplığı kuruldu.

22 Nisan 1973: Hakkâri İl Radyosu hizmete girdi.

1973: İl merkezinde 1.200 kw'lık çift türbinli bir hidroelektrik santral kuruldu.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 41.533

Katılma Oranı: 79,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	10.612	33,0	—
CHP	11.373	35,4	1
CGP	1.237	3,8	—
DP	8.252	25,7	—
MSP	687	2,1	—

Seçilen Milletvekili: Mikail İlçin.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 41.533

Katılma Oranı: 80,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cumhuriyet Senatosu Üye Sayısı
AP	10.742	33,5	—
CHP	11.823	36,9	1
CGP	934	2,9	—
DP	7.988	24,9	—
MSP	575	1,8	—

Hakkâri Valileri

Halil Rıfat Bey	1924—1925
Bekir Lütfü Bey	1925—1926
Mustafa Hamit Bey	1926—1930
Fahri Bey	1930—1931
Osman Bey	1931—1937
Basri Konyar	1937—1938
Sadullah Kuloğlu	1938—1940
Rüştü Günday	1941—1942
Abdullah Sunalp	1942—1943
Fuat Yurttaş	1943—1944
Abidin Erener	1944—1945
İhsan Olgun	1945—1946
Cahit Ortaç	1946—1949
A. Zeki Köymen	1949—1951
Fazıl Kaftanoğlu	1951—1953
Alaattin Sarıalioğlu	1953—1955
Şerafettin Atak	1955—1959
Hilmi İnanç	1959—1960
M. Nihat Etiz	1960—1961
Zühtü Öner	1961—1962
Mustafa Yürükoğlu	1962—1964
Hüseyin Ragıp Uğural	1964—1964
Celal Kaya Can	1964—1967
Hüseyin Öğütçen	1967—1970
Fahamettin Altun	1970—1975
Derviş Yalım	1975—1978
Altay Utkan	1978—1979
M. İrfan Kurucu	1979—1980
Kaya Uyar	1980—1980
Yunus Güçel	1980—1982
Erdoğan Atasoy	1982

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Naci Cidal.

1976: Hakkâri İmam Hatip Lisesi öğretime başladı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 51.432

Katılma Oranı: 80,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	17.336	43,4	1
CHP	14.577	36,5	—
CGP	261	0,6	—
DP	346	0,9	—
MSP	7.372	18,5	—
Bağımsız	49	0,1	—

Seçilen Milletvekili: Ahmet Zaydan.

1979: Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası üretime başladı.

1979: Hakkâri Televizyon vericisi hizmete açıldı.

14 Ekim 1979: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 41.520

Katılma Oranı: 80,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cumhuriyet Senatosu Üye Sayısı
AP	13.307	41,2	1
CHP	10.823	33,5	—
CGP	222	0,7	—
MSP	5.784	17,9	—
SDP	148	0,5	—
TİP	236	0,7	—
TSİP	1.756	5,5	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Abdülhalik Özdinç.

1981: Hakkâri, Keban Hidroelektrik Santralı'na bağlandı.

15 Ekim 1981: Evliya Parlak, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: İlçe sınırları içinde, sürekli yerleşmelerin kanıtı sayılabilecek buluntulara rastlanamamıştır. Yalnız kentin, İÖ 7000'lere tarihlenen bilinen ilk yerleşme alanının merkezi bir noktasında bulunması, buradaki yerleşmenin de o tarihlere denk düştüğünü ortaya koymaktadır.

Yöre, yazılı tarih süresince sırasıyla, Urartular'ın, zaman zaman Asurlular'ın, Kimmerler'in ve Medler'in etkinlik alanı içine girmiş, İÖ VI. yy sonrasında doğudan gelen Pers akınlarına uğramıştır. Yöre, geniş bir imparatorluk kuran Persler'in İskender'e boyun eğmesinden bir süre sonra, Selökid Krallığı'nın toprakları arasına katılmış, daha sonra yine İran kaynaklı Partlar'ın egemenliğine girmiştir. Aynı yıllarda kurulan Araks Krallığı, merkez edindiği Van yöresinin yanı sıra, güneydeki bu bölgeyi de etkinliği altına almıştır. Bu dönemde burada bir yerleşim yeri bulunduğu ve yörede yaşayan Ermeniler'in buraya İlmar dedikleri bilinmektedir.

İÖ I. yy sonlarında Romalılar'la Partlar arasındaki yoğun çatışmalar sırasında, bugünkü Merkez İlçe'nin (Çölemerik) bulunduğu topraklar Part Devleti sınırları içinde kalmıştır.

İS III. yy'da Part Devleti'nin yerini Sasanlı Devleti alınca, Roma-Part çatışması bu kez Sasanlı-Roma çatışmasına, Roma'nın ikiye bölünmesinden sonrada Bizans-Sasanlı savaşımına dönüşmüştür. V. yy'da ortaya çıkan Hıristiyan Nasturilik mezhebinin merkez edindiği yerlerden biri olan Çölemerik ve hemen yakınındaki Koçanis, bu durumunu XX. yy başlarına değin korumuştur. Yöredeki Hıristiyan topluluklar Çölemerik'e Gularmak adını vermişlerdir.

Yöre, dağlık yapısı ve insanlarının etnik ve dinsel özellikleri nedeniyle, Bizans sonrasındaki Arap, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu-Akkoyunlu, Safevi akınlarından oldukça az etkilenerek kendine özgü yapısını sürdürebilmiştir. Bu özerk konumu nedeniyle güçlü aşiret beyliklerine merkez olan Çölemerik, bir ara bu bölgede etkinlik kuran Memlukler'ce Culamerg diye adlandırılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1535'te Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanı içine giren Çölemerik, bu dönemde de özerk Hakkâri beylerinin merkezi olma özelliğini korumuş; bu beyler, sarp kayalar üzerine kurdukları korunaklı kaleleriyle, adeta başlı başına bir devlet olarak yaşayagelmişlerdir. XIX. yy'a değin Van Eyaleti'ne bağlı bir

"hükümet" biçiminde yönetilen Çölemerik, XIX. yy'da, önceleri Erzurum Vilayeti'ne bağlı Van Sancağı'nın bir kazası, 1876'da da Van Vilayeti'ne bağlı bir kaza olmuş, 1888'de liva merkezi olarak Van Vilayeti'ne bağlanmıştır.

XIX. yy'da Nasturiler'le yerel aşiretler arasında yoğun çatışmalara tanık olan Çölemerik'e ilişkin olarak, Şemseddin Sami şu bilgileri vermektedir:

"8 kaza, 40 nahiye ve 1.200 köye sahip olan Hakkâri liva merkezinin merkez kasabasıdır. Toprakları tarıma elverişli değildir."

Ali Cevad ise, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**'nda, Çölemerik'i aynı bilgilerle tanımlamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar'ın işgaline uğrayan Çölemerik, 1924'te kurulan Hakkâri Vilayeti'nin Merkez İlçe'si durumuna getirilmiştir. 1933'te Van İli'ne bağlanan Hakkâri, 1936'da yeniden il olunca, Çölemerik kesin olarak, Hakkâri İli'nin Merkez İlçe'si olmuştur.

BEYTÜŞŞEBAP: İlçe sınırları içindeki yerleşimin İÖ 7000'lere değin uzandığı kesin olarak bilinmektedir. İlçe sınırları içindeki Peştazere'de Neolitik Dönem'e tarihlenen ve kayalara kazınmış resim kompozisyonları bulunmuştur.

X. yy Arap tarihçisi İbn Havkal, Hakkar Boyu'nuoluşturan oymaklardan 12 Pınyanış Oymağı'nın bu yörede yerleştiğini aktarmaktadır. Nitekim, ilçenin eski adlarından birinin Pınyanış olması ve Pınyanış Oymağı'nın yörede bugün de varlığını sürdürmesi, İbn Havkal'ın verdiği bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Yaşadığı tarihsel süreç, Merkez İlçe'ninkiyle hemen hemen aynı olan Beytüşşebap'ın XIX. yy sonlarındaki durumuna ilişkin olarak Şemseddin Sami şu bilgiyi veriyor:

"Van Vilayeti'nin Hakkâri Livası'na bağlı bir kazadır. 7 nahiyesi, 46 köyü vardır."

Ali Cevad'ın aynı dönemde Beytüşşebap üzerine verdiği bilgiler de bu doğrultudadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğrayan Beytüşşebap, Cumhuriyet'in hemen sonrasındaki yönetsel düzenlemede Siirt İli'ne bağlı bir ilçe durumuna getirilmiş, 1936'da yeniden Hakkâri'ye bağlanmıştır. Eski adı Elki'dir.

ÇUKURCA: Bu ilçe, Urartu uygarlığının ilk yerleşim yerlerinden biri olarak bilinmektedir. Eski adı Urumar olan ilçenin merkez kasabası bir ara Çal olmuştur. XX. yy başlarında, Musul sorunu nedeniyle adından sık sık söz ettiren Çukurca, bu sorunu sonuca bağlayan 1926 Ankara Antlaşması'yla Türkiye sınırları içine katılmış ve yeniden Hakkâri'ye bağlanmıştır. Çukurca, 1.3.1953 tarih ve 6068 sayılı yasayla ilçe durumuna getirilmiştir.

ŞEMDİNLİ: İÖ 1000'e tarihlenen kesin yerleşmeye ilişkin kanıtlar, yöredeki Urartu uygarlığının kalıntılarıdır. Şemdinli İlçesi sınırları içinde, Zerin, Hoşnovan, Çemannebi, Beşan ve Mavan'da geniş bir alana yayılmış Urartu örenleri bulunmaktadır. Yine bu ilçe sınırları içinden geçen, Bembo Gediği'ni aştıktan sonra Beyaz Dağ'ı dolaşarak güneyde Şemdinli Çayı boyunca uzanan Yayla Yolu da Urartular'dan kalmadır. Yukarda adı geçen örenleri birbirine bağlayan bu yol, daha sonra Türkiye-Irak sınırını aşarak Revandiz'e ulaşmaktadır.

Urartu egemenliği döneminde stratejik konumu nedeniyle sık sık Asur saldırılarına uğrayan Şemdinli yöresi, uzun süre burada yerleşen göçebe aşiretlerin adına bağlı olarak "Şemdinan" olarak anılagelmiştir. XV. yy'da Şemmar Aşireti'ne yenilen Şemseddinli Aşireti'nin sığındığı bu dağlık bölge, Hakkâri'nin öbür ilçeleri gibi, gerek Osmanlılar, gerekse daha önceki yöre devletleri döneminde özerk yapısını korumuştur. Bitkar, Stuni, Harunan ve Nehri yörelerine yerleşen Şemseddinli Aşireti'nin güçlü önderi Ubeydullah Şeyh döneminde, yöre Osmanlılar'ın ve İran'daki Kaçarlar'ın saldırısına uğramış ve Ubeydullah, Osmanlılar'ca Mekke'ye sürülmüştür.

Şemseddin Sami, XX. yy sonu Şemdinli'si hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Van Vilayeti'nin Hakkâri Livası'na bağlı bir kazadır. 4 nahiyesi ve 24 köyü vardır.

Tarım ürünlerinden tütünü ünlüdür. Yılda, yaklaşık olarak, 500.000 kıyye (okka) tütün dışsatımı yapar. Bütün dışsatımı İran'adır. Yeterince buğday, arpa, darı, pirinç ve pamuk üretilir. Bağlık-bahçelik olması nedeniyle, armut, erik, kiraz, nar ve inciri boldur. Meraları az olduğu için, hayvancılık geri kalmıştır."

Ali Cevad ise, aynı dönemde Şemdinli'yi şöyle tanımlamaktadır:

"Van Vilayeti'nin Hakkâri Livası'na bağlı bir kazadır. 4 nahiye ile 140 köyden oluşur. Hayvancılığın gelişmemiş olmasına karşın, keçi ve katır çokça yetiştirilir."

Bir adı da Navşar olan Şemdinli'nin güney sınırları, 1926 Ankara Antlaşması'yla çizilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kaza olan Şemdinli, Cumhuriyet'ten sonra, 1.6.1932'de yürürlüğe giren 2042 sayılı yasayla bucak durumuna dönüştürülmüş, Hakkâri İli'nin 1933'te kaldırılmasından sonra Van İli'ne bağlanmış, Hakkâri 1936'da yeniden il olunca, kesin olarak bu ile katılmıştır.

ULUDERE: Hakkâri İli'nin en yeni ilçesidir. Daha önce Beytüşşebap İlçesi'ne bağlı bir bucakken, 1956 tarih ve 7033 sayılı yasayla ilçe durumuna getirilmiştir. Eski adı Kılaban'dır. Halk arasında Ulubey adıyla da anılmaktadır.

YÜKSEKOVA: Yöredeki sürekli yerleşimin, İÖ 7000'lere değin uzandığı kesin olarak bilinmektedir. Gevaruk Vadisi'nde ve Şiye Hendevade Tepesi'nde, kayalara kazınmış, bini aşkın resim bulunmuştur ve bu resimler yapısal özellikleri nedeniyle Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir.

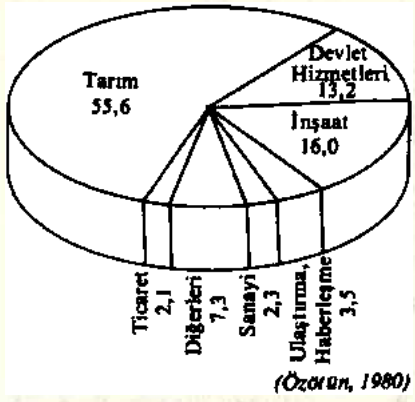
İÖ 1000'de ise, yörede Urartu uygarlığı yaşanmıştır. Bu uygarlığın en kalıcı kanıtları, ilçe sınırları içindeki, ünlü "Ordu Yolu"dur. Bu yol, Urartu Krallığı'nın Van Gölü kayısındaki merkezi Tuşpa'dan başlayıp Cilo Dağı'ndaki Keleşin Geçidi'ni aşarak Türkiye sınırları dışına uzanmaktadır. Yol üzerindeki Keleşin ve Topzava stelleri (anıtları) üzerinde Urartu diliyle yazılmış yazıtlar vardır ki, bu uygarlıkla ilgili en doğrudan bilgiler bu yazıtlardan elde edilmiştir.

Eski adı Gevar olan Yüksekova, Kanuni Sultan Süleyman'ın egemenlik yıllarında Osmanlı topraklarına katılmıştır.

XIX. yy'da, Van Vilayeti'ne bağlı Hakkâri Livası'nın kazası olan Yüksekova, 1936'da ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe merkezinin eski adı Dize'dir. ●

Şekil 1
1978'de Hakkâri'de Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özotun, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Hakkâri, Doğu Anadolu'nun güneydoğu ucunda yer alan, 9.521 km2'lik alanıyla ülkenin % 1,2'sini kaplayan bir sınır ilidir. İl toprakları güneyden Irak'la, doğudan İran'la komşudur. 1980'de, 155.463 olan nüfus varlığı ile 66. sırada gelen il, ülke nüfusunun binde 3,5'ini barındırmaktaydı.

1970'lere değin tümüyle kapalı ekonomi koşullarında yaşayan ve aşiret ilişkilerine dayanan geleneksel bir yapının egemen olduğu ilde, 1978'de yurt içi gayrı safi hasılanın ancak binde 1'i yaratılıyordu (Şekil 2) ve Hakkâri bu bakımdan en sonuncu ildi. 1968'den başlayarak, sürekli olarak kalkınmada öncelikli 20 il arasında bulunmasına karşın, sanayinin hiç gelişmediği, ticaretin de çok geri olduğu ilde gayrı safi hasılanın % 55,6'sı tarım kesiminden elde edilmekteydi (Şekil 1).

Hakkâri, 1975'te 67 il içerisinde tarımda çalışan faal nüfusun en yüksek orana (% 88) ulaştığı ildi. Çok sarp dağlarla kaplı bir bölgede yer alan il alanı çok engebelidir ve iklim genellikle çok serttir. Bu nedenle ilin % 1,4 gibi çok küçük bir bölümünü oluşturan dar bir alanda bitkisel üretim yapılabilir ve üretim çok düşük düzeylerde kalır. Tarla tarımı, çoğunlukla dağlar arasına sıkışmış dar vadi şeritlerinde yapılabilmektedir. İlin görece geniş tarım alanı (Gevar Ovası) olan tek ilçesi Yüksekova'dır. Ulaşım olanaklarını da çok güçleştiren bu doğal engeller nedeniyle, 1970'lerde Van-İran Transit Yolu'nun açılışına değin, pazara tümüyle kapalı kalan Hakkâri'de, ancak geçimlik üretim yapılmaktadır. Yetiştirilen başlıca ürünler olan buğday, arpa ve darı yerel gereksinimi karşılayacak düzeyde bile değildir.

Doğal koşulların elverişsizliği nedeniyle gelişemeyen ilde, modern girdi kullanımı çok azdır ve verimlilik tüm ürünlerde Türkiye ortalamalarının altındadır. Bitkisel üretim, ilin başlıca tarımsal uğraşı olan hayvancılığa göre çok geri düzeydedir. 1975-1977 arasında tarımsal üretim değerinin % 87'si hayvancılıkta yaratılmıştı. Aynı yıllarda il hayvancılığının ülke üretim değeri içindeki payı % 1'e yaklaşmaktaydı. İlde yarı göçebe aşiretlerce yaylacılık şeklinde yürütülen hayvancılık daha çok küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Hakkâri, en çok küçükbaş hayvan bulunan ildir. 1980'de ilde, Türkiye içindeki payı % 2'ye ulaşan 1 milyonun üzerinde koyun vardı. İlde, gelişme potansiyeli taşıyan bir başka tarımsal uğraş da arıcılıktır.

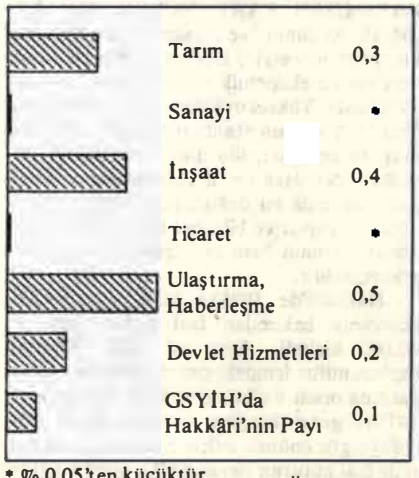
Hayvancılığın il ekonomisinde bu denli önemli bir yer tutmasına karşın, hayvansal ürünler üretimi çok düşüktür. İlin dışa satılabilir tek ürünü canlı hayvandır. Hayvanların canlı olarak ve daha çok yasal olmayan yollarla İran ve Irak'a satılması ilde hayvansal ürünler üretiminin çok düşük düzeyde kalmasının başlıca nedenidir.

İlde topografya ve iklim koşullarının elverişsizliği yüzünden, geçimlik toprak büyüklüğü en az 100 dekardır. Ancak, 1970'te işletmelerin % 93,3'ünün toprağı 100 dekarın altındaydı. İlde tarımsal bakımdan asıl önem taşıyan meralar il nüfusunun büyük bölümünü oluşturan aşiretler arasında bölüşülmüş durumdadır.

Sanayi ve ticaret bakımından çok az gelişmiş olan ilde, 1980'de on kişiden çok işçi çalıştıran tek kuruluş Süt Endüstrisi Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası'ydı.

İlde, yörenin topografyasının ve temel uğraş olan hayvancılığın biçimlendirdiği özgün bir yerleşme düzeni ortaya çıkmıştır.

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Hakkâri'nin Sektörlere Göre Payı (%)

* % 0,05'ten küçüktür.

(Özotun, 1980)

Bu düzenin bellibaşlı öğeleri, yaylalardaki geçici yerleşmeler, yani "zoma"lar ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki en yaygın biçimine Hakkâri'de ulaşan köyaltı yerleşmeleri, yani "mezra" ve "kom"lardır. 1973'te ilin toplam bucak ve köylerinin sayısı 145 iken, köyaltı yerleşmelerinin sayısı 600'ü aşıyordu. Nüfus yoğunluğu km2'de yalnızca 16 kişi olan ilde, yerleşme sıklığı da 100 km2'de 1,5 köy ile en düşük düzeye inmektedir. Kentleşme düzeyinin de çok düşük olduğu ilde, 1980'de nüfusu 10.000'i aşan iki kentsel yerleşme, Merkez İlçe ve Yüksekova idi. Nüfusları 20.000'in altında olan her iki ilçede de nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu.

Ülkenin en az gelişmiş illerinden biri olan Hakkâri'de, az gelişmişliğin sonuçları, eğitim ve sağlık düzeylerinin geriliğinde de görülür. Hakkâri, gerek okuryazarlık, gerekse okullaşma oranlarının en düşük olduğu ildir. Okul sayısındaki artış ülke geneline göre çok geç bir tarihte, 1960'ların ortasında başlamıştır ve çok ağır bir hızla ilerlemektedir. Eğitim düzeyinin geriliğinin en açık belirtileri, kadınlar arasında okuryazarlık oranının çok düşük olması (1975'te % 8,1) ve eğitim olanaklarından çok az sayıda kız öğrencinin (1979-1980'de ilkokulda kız oranı % 24) yararlanabilmesidir. Bu geri eğitim düzeyinde kuşkusuz doğal yapı ve yerleşme düzeniyle, eğitime ilginin artmasına yol açmayan ekonomik yapı kadar, ilde egemen olan geleneksel kültürün de etkisi vardır.

Doğurganlık hızı çok yüksek olan ilde, beslenme yetersizliği ve çevre koşullarının elverişsizliği nedeniyle ana-çocuk sağlığı ilin sağlık sorunlarının başında gelmektedir. Kırsal bölgede ölümlerin yarıdan çoğu 0-4 yaş grubunda olmaktadır. Bu oran Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. Hakkâri, 1980'de 60 olan toplam yatak kapasitesi ve 29 olan hekim sayısıyla, sağlık örgütlenmesinin de en geri olduğu ildir.

Tablo 1
Türkiye ve Hakkâri'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Hakkâri 28.269	Türkiye 13.557.860	Hakkâri 37.045	Türkiye 16.349.380	Hakkâri 59.755
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	91,8	71,9	86,1	64,1	88,1
Maden Çıkarma	0,5	*	0,6	—	0,7	*
İmalat Sanayii	6,0	0,5	7,1	0,6	7,6	0,8
İnşaat Sanayii	1,6	0,4	2,6	2,4	2,7	1,3
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*	0,2	*	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	0,4	2,9	0,7	6,1	1,0
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,5	2,1	0,4	3,1	0,6
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	3,4	6,2	8,5	11,4	7,6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	3,0	6,4	1,3	4,2	0,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb " değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

HAKKÂRİ İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Hakkâri, coğrafi konumu ve ulaşım olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle, 1950'lere değin tümüyle dışa kapalı ekonomik yaşam süren bir ildi. 1970'lerde Yüksekova'dan geçen Van-İran Transit Yolu'nun standardının yükseltilerek ulaşıma açılması, ilin ulaşım sorununu bir ölçüde çözmüşse de, il ekonomisinin durağan yapısında bir değişme olmamıştır. Faal nüfusun yapısı ve bileşimi bu durağan ekonomik yapının hem bir ürünü hem de bir göstergesidir.

Hakkâri'de 1975'te (12+) yaşlardaki ekonomik bakımdan faal nüfus yaklaşık 60.000 kişiydi. Aynı yıl faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren genel katılma oranı da binde 474 idi. Türkiye'de 1975'te genel katılma oranının binde 407 olduğu göz önünde bulundurulursa, Hakkâri'de faal nüfusun payının ülke geneline göre hayli yüksek olduğu ortaya çıkar. Ne var ki, faal nüfusun bu denli yüksek bir orana ulaşması ildeki işsizlik sorununun önemli ölçüde çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Tersine, tarım ekonomisinin egemen olduğu öteki birçok ilde olduğu gibi Hakkâri'de de genel katılma oranının yüksek olmasına, 12 yaşı geçen hemen hemen herkesin tarım kesiminde yardımcı aile bireyi olarak faal nüfusa katılması yol açmaktadır. Bu nedenle, faal nüfus payının yüksek olması, bu ilde gizli işsizliğin çok yoğun olduğunu gösterir.

İstatistiklerde, 1970'e değin, faal nüfus tanımında alt sınır olarak 15 yaş alınmaktaydı. 1970'ten sonra ise ülkenin sosyal gerçekleri göz önüne alınarak faal nüfus kapsamı genişletilmiş ve alt sınır olarak 12 yaş alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle bir ilin faal nüfusunun zaman içinde gösterdiği gelişmeyi incelerken, daha önceki yıllarla karşılaştırma yapabilmek için 15+ yaşlardaki faal nüfusu esas almak gerekmektedir.

Hakkâri'de faal nüfus 1950'lerden sonra hızla büyümüştür. Ancak, bu büyüme daha çok, yukarıda açıklandığı gibi, il ekonomisi genelde tarıma, özel olarak da hayvancılığa dayandığından, düşük ya da sıfır verimle çalışan yardımcı aile bireylerinin sayısının giderek artmasına bağlıdır.

İlde, 1955'te (15+) yaşlardaki faal nüfus 28.000 dolayındaydı. Bu sayı, il toplam nüfusunun binde 510,7'sine eşitti. (15+) yaşlardaki faal nüfus 1965'te 37.000'i, 1975'te ise 53.000'i aşmıştır. Ancak, faal nüfustaki artış, il toplam nüfusundaki artışa göre, daha yavaş olduğu için, genel katılma oranı 1965'te binde 441'e, 1975'te binde 422'ye düşmüştür. Bu gerilemenin nedeni durağan ekonomik yapının artan nüfusa iş olanakları yaratamamasıdır.

Gerçi bu yıllar arasında, Türkiye genelinde de genel katılma oranı gerilemiştir. Ancak, bu gerilemenin nedeni, Hakkâri'dekinden çok farklı ve genel olarak tarımdan sanayiye geçişle gerçekleşen yapısal değişikliklerle verimin yükselmesi, gelirlerin artması ve yardımcı aile bireylerinin payının daralmasına bağlıdır.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Hakkâri ekonomisine, özellikle hayvancılığa dayanan tarımsal faaliyetler egemendir. İlde hemen hemen hiçbir sanayi kuruluşu olmadığı gibi, tarım dışı kesimlerin hiçbiri gelişmemiştir. Buna karşılık, tarım kesiminde ekilip biçilmeye

elverişli topraklar son derece sınırlıdır. Dolayısıyla ilde başlıca ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Öyle ki, 1970'lerin sonlarında ilde tarımsal üretim değerinin % 87'si hayvancılık kesiminde yaratılmıştı *(Bak. Tarım)*. İlin bu ekonomik yapısı, zaman içinde fazla bir değişim geçirmemiş, durağan bir nitelik göstermiştir.

1955'te Hakkâri'de faal nüfusun % 92'ye yakını tarım kesiminde çalışıyordu. Tarım dışında kalan bütün kesimlerde çalışan faallerin toplamı 2.000 kişinin biraz üzerindeydi. İmalat kesiminde yalnızca 133, ticaret kesiminde ise 111 kişi çalışıyordu. Görece gelişmiş sayılabilecek hizmetler kesiminde ise 959 kişi vardı. Bunların da çoğunluğunu ildeki memurlar oluşturmaktaydı. Dolayısıyla, tarım dışı kesimlerin toplam faal nüfus içindeki payları da çok düşüktü (Tablo 1).

İlin ekonomik yapısında önemli hiçbir değişikliğin olmaması nedeniyle, faal nüfusun kesimlere göre bu dağılımı da yıllarca pek değişmemiştir. Bununla birlikte, kentsel nüfusu 1960'larda belli bir artış gösteren Merkez İlçe ve Yüksekova'da konut yapımı artmış ve inşaat sanayiinde çalışanların payı 1955'te binde 4 iken, 1960'ta % 1,9'a, 1965'te % 2,4'e yükselmiştir. Ancak bu oran 1975'te % 1,3'e düşmüştür. İldeki memur ve askeri personel sayısındaki artış da, 1955'te % 3,4 olan hizmetler kesiminin payının 1960'ta % 6,5'e, 1965'te ise % 8,5'e sıçramasına yol açmıştır. Böylece, hizmetler ve inşaat kesimlerine göre payı daralan tarım kesiminde çalışanların oranı, 1965'te % 86,1'e gerilemiştir.

İl ekonomisinin yapısındaki durağanlık, izleyen yıllarda da sürmüştü. 1975'te faal nüfus tanımında alt sınır olarak 12 yaşın alınması ve (12-15) yaşlar arasındaki faallerin tarım kesiminde yoğunlaşması nedeniyle tarım kesiminin payı % 88,1'e yükselmiştir. Bu ise, 67 il arasındaki en yüksek orandır. Yine aynı nedenle, hizmetler kesiminde çalışanların sayısı mutlak olarak arttığı halde bu kesimin göreli payı biraz azalarak % 7,6'ya düşmüştür. 1975'te ilde imalat kesiminde yalnızca 459, mali kurumlarla birlikte ticaret kesiminde ise 586 kişi çalışıyordu. Bunların faal nüfus içindeki payları da sırasıyla binde 8 ve % 1 gibi çok düşük düzeylerdeydi.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Hakkâri'de kırsal alanda, 12 yaşın üzerindeki hemen hemen herkes il ekonomisine egmene olan tarım kesiminde çalışmaktadır. Bunların çoğunluğunu da yardımcı aile bireyleri oluşturmaktadır. Nitekim, 1975'te tarım kesiminde çalışan 52.600'ü aşkın kişinin yaklaşık 40.000'i yardımcı aile bireyi konumundaydı. Tarım dışı kesimlerdeki yardımcı aile bireylerinin toplamı yalnızca 200 kişi dolayındaydı. Tarım kesimindeki bu yoğunlaşmaya bağlı olarak, il genelinde yardımcı aile bireylerinin oranı % 67,1 gibi çok yüksek bir düzeye ulaşmaktaydı. 1955'te de % 68,4 olan yardımcı aile bireyleri oranında 20 yılda belirgin bir gerileme söz konusu değildir (Tablo 2).

İlde imalat ve ticaret etkinlikleri, yalnızca birkaç kişinin çalıştığı çok küçük işletmelerce gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla,

Tablo 2
Hakkâri'de Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı(%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	28,2	0,1	4,5	68,4	24,2	2,8
	Erkek	15,2	0,1	8,3	43,6	42,8	5,2
	Kadın	13,0	**	0,1	97,2	2,7	**
1975	Toplam	59,7	0,1	11,3	67,1	21,3	0,2
	Erkek	35,8	0,1	18,4	46,8	34,4	0,3
	Kadın	23,9	**	0,7	97,5	1,7	0,1

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Hakkâri'de Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı(%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	1,4	**	23,1	75,3	0,2
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	32,9	0,4	42,9	22,9	0,9
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	88,5	1,4	10,0	—	0,1
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	27,1	2,0	59,6	11,3	—
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	51,4	0,6	37,1	9,8	1,1
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	92,3	—	7,7	—	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	98,0	0,1	1,5	0,3	0,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	84,4	1,8	8,6	2,1	3,1

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 30- Hakkâri İli, 1975)

her iki kesimde de kendi hesabına çalışanların ağırlıklı bir payı vardır (Tablo 3). Ancak, bu iki kesimin toplam faal nüfus içindeki paylarının çok düşük olması nedeniyle bu kesimler il genelinde, faal nüfusun işteki yere göre dağılımı üzerinde pek etkili olmamaktadır. Öyle ki, 1975'te ticaret kesiminde faal olanların % 59,6'sının, imalatla uğraşanlarınsa % 42,9'unun kendi hesabına çalışmakta olmasına karşın, bunların mutlak sayıları sırasıyla, yalnızca 295 ve 197 kişiydi. Dolayısıyla, il genelinde kendi hesabına çalışanların oranını, tıpkı yardımcı aile bireylerinde olduğu gibi tarım kesimi

belirlemektedir. 1975'te tarım kesiminde 12.000 dolayında kişi, yani bu kesimde çalışan her 100 kişinin 23'ü kendi hesabına çalışmaktaydı. İl genelinde ise, kendi hesabına çalışanların oranı % 21,3 olup, ülke ortalamasından (% 25,6) azdı. Kendi hesabına çalışanların oranı 1955-1975 arasında biraz gerilemiştir. Bu oran, 1955'te % 24,2 idi.

1955-1975 arasında yardımcı aile bireylerinin ve kendi hesabına çalışanların paylarındaki küçük gerilemeye karşılık ücretlilerin oranı % 4,5'ten % 11,3'e yükselmiştir. Bu artış hizmetler kesiminin faal nüfus içindeki payının hızla artmasına bağlıdır. Hizmetler kesiminin çoğunluğunu askeri personel ve memurlar oluşturduğu için, bu kesimde ücretlilerin oranı % 98 gibi çok yüksek bir düzeydedir. 1975'te ilde 6.700 dolayında ücretli vardı. Bunların 4.400'ü, yani % 66'sı hizmetler kesiminde çalışıyordu.

Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında da, asıl mesleği tarımcı olanların oranı, % 88 ile en ağırlıklı payı taşımaktadır (Tablo 4). Bu oran, tarım kesiminde çalışanların faal nüfus içindeki payı ile tam olarak örtüşmektedir. Öbür mesleklerin payları ise, oldukça küçüktür.

Tablo 4
Türkiye ve Hakkâri'de Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Hakkâri		
	Toplam 16.349.380	Toplam 59.755	Erkek 35.877	Kadın 23.878
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	1,1	1,6	0,3
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,1	0,2	—
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,2	1,9	0,1
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	0,5	0,9	*
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	4,6	7,6	0,1
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	88,0	80,7	99,0
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	4,5	7,1	0,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 30- Hakkâri İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

TARIM

GİRİŞ: Hakkâri, Türkiye'nin güneydoğu ucunda, sarp ve çok engebeli bir alanda yer alır. Doğal engellerin yarattığı ulaşım güçlüklerine ve kapalı ekonomik yapıya bağlı olarak ilde ticaret çok sınırlıdır, sanayi ise hiç gelişmemiştir. Halkın büyük çoğunluğu geçimini hayvancılıktan, bir ölçüde de tarla ve bahçe tarımından sağlar. 1975 Nüfus Sayımı'na göre, il faal nüfusunun % 88'i tarım kesiminde çalışıyordu. Buna göre Hakkâri, tarımda çalışan nüfus oranı en yüksek ildir.

Öte yandan, 1970'lerin ikinci yarısında il gayri safi hasılası içindeki payı, bir miktar azalmakla birlikte (1975-1976'da % 62, 1977'de % 60, 1978'de % 55,6), tarım kesiminin il ekonomisindeki ağırlığı sürmekteydi.

Hakkâri'de tarımsal etkinlikleri ve üretimi belirleyen temel etken, doğal koşullardır. İl topraklarının büyük bölümü, ekimedikime elverişsiz, dağlık-kayalık alanlardan oluşur. Tarla tarımı çoğunlukla, dağların arasında uzanan vadilerin tabanlarında yapılır. İlin başlıca ekim alanı, Yüksekova İlçesi'ndeki Gevar Ovası'dır.

Toprağın elverişsizliğine, sert iklim koşulları eklenir. Uzun kış boyunca toprak aylarca kar altında kalır. Kısa süren yaz nedeniyle bitkilenme dönemi kısadır ve buğday, arpa gibi, ülkede çok yaygın olarak ekilen tahılların yetişmesi bile güçleşir. Kimi yıllar, ekinler daha tarladan kaldırılmadan kar yağmaya başlar.

Doğal koşullar, ulaşım olanaklarını da kısıtlayarak, il ekonomisinin kapalılığını pekiştirmiş ve tarımın gelişmesini engellemiştir. Yüzyıllar boyunca insan topluluklarının yaşadığı bir yöre olmasına karşın, ilde uzun süre düzgün bir yol yoktu. 1940'ların sonunda Van-Hakkâri arasındaki görece düzgün yol yapılana değin, Hakkâri'ye ulaşım, ancak derin uçurumların kenarlarını izleyen dar ve taşıt geçmesine olanak vermeyen yollardan sağlanabiliyordu. Üstelik, kış bastırınca yollar tümüyle kapanırdı. O yıllarda il merkezi olan Çölemerik ile ilçeler arasında bağlantı kurmak da bir sorundu. 1950'lerin başında ile giden bir grup gazeteci, "jeep"in Şemdinli ve Yüksekova'da şaşkınlıkla karşılandığını görmüşlerdi. Türkiye'de insanlar arası iletişim sağlayan kurumlardan biri olan kahvehanenin, Çölemerik'te ilk kez 1951'de açıldığı düşünülürse, ilin kapalı ekonomik yapısı daha iyi anlaşılır. Bu koşullarda il tarımı pazara açılamamış ve geçimlik ekonomi, varlığını 1970'lere değin korumuştur.

İldeki doğal koşullar ve dışa kapalı ekonomik yapıdan etkilenen toplumsal yaşamda göçebe aşiret ilişkileri egemendir. Aşiretlerin başlıca ekonomik uğraşı, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Aşiretler, belirli bir miktar toprağı olmasına ve köylerde yerleşik bir yaşam sürme koşulları bulunmasına karşın, hayvanlarına iyi otlaklar bulabilmek için, mevsime ve bitki örtüsüne göre yaylalara göçer.

XX. yy'ın başındaki bazı toplumsal-siyasal olaylar, il tarımını derinden etkilemiştir. Yüzyıllardan beri ilde yaşayan ve bağ-bahçecilikle uğraşan Nasturiler, I. Dünya Savaşı yıllarında Hakkâri'yi işgal eden Rus ordusunun 1917 Ekim Devrimi'nden sonra ilden çekilmesi üzerine, işgal sırasında onlarla işbirliği yaptıkları için Hakkâri'den ayrılmak zorunda kalmışlardı. Nasturiler'in ayrılması, bağ-bahçeciliğin gerilemesine neden olmuş, ilde tarım etkinlikleri, yalnızca hayvancılıkla uğraşan aşiretlerce yürütülmeye başlamıştır. 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra, iki aşiret reisinin idam edilmesi, bu aşiretlerin Irak'a göç etmesine yol açmıştır. Başka bir deyişle, 1930'lara değin karışık bir dönem yaşanmış olması, il tarımını olumsuz yönde etkilemiştir. 1933'te çıkarılan genel aftan sonra, Irak'a göçen aşiretler geri dönmüş ve boş bırakılan topraklar yeniden işlenmeye başlamıştır.

Tarla ve bağ-bahçe alanlarının sınırlı oluşuna karşılık, ilin geniş bölümleri otlaklarla kaplıdır. 3.000 m yüksekliğe dek yer alan yaylalar, ot ve su bakımından zengindir. Buraları, ilin hayvancılık alanlarıdır. Meydan-ı Cindiyan Yaylası, Doğu Anadolu'nun hayvancılık yapılan başlıca yaylalarındandır.

Hakkâri'de tarım, büyük ölçüde doğal koşullara bağımlıdır. 1950'lerin başında Yüksekova'daki 2 traktör dışında, ilde hiç traktör yoktu. 1980'de de ildeki traktör sayısı yalnızca 115'ti. Aynı yıl, Doğu Anadolu'nun gelişmemiş ve yüzölçümü Hakkâri'den küçük bir ili olan Bingöl'de 295, bölgenin gelişkin illerinden Gaziantep'te ise 6.139 traktör bulunduğu düşünülürse, Hakkâri'de modern tarım araçlarının ne denli az olduğu daha iyi anlaşılır.

DPT'nin "kalkınmada öncelikli iller"e ilişkin 1980-1981 dönemi verilerine göre, Hakkâri'de ekili alanda hektar başına kullanılan tarımsal kredi tutarı 3.730 TL, Türkiye ortalaması ise, 13.250 TL'ydi. 1980-

1981'de, ilde hiç tarım satış kooperatifi ve tarım kredi kooperatifi yoktu. Ekilen topraklarda hektar başına kullanılan kimyasal gübre miktarı (13 kg) Türkiye ortalamasının (369 kg) çok altındaydı.

İl ekonomisi içinde belirleyici bir yeri olmasına karşın, hayvancılık büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olarak yapılır. Mera hayvancılığı egemendir. İlde, 1970'lerin başına gelinceye değin, yapay tohumlama çalışması yapılmamıştı.

Hakkâri'nin başlıca tarımsal ürünü canlı hayvandır. İl hayvan varlığının Türkiye içindeki payı oldukça yüksek, buna karşılık bu hayvanların Türkiye pazarındaki yeri sınırlıdır. Bunun nedeni, ulaşımın yetersizliği gibi etkenler yüzünden, ilde yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğunun iç pazarda değerlendirilmeyip sınırlardan dış ülkelere (İran, Irak) yollanmasıdır.

Hayvansal ürünler üretimi çok sınırlıdır. Bu ürünler arasında Türkiye içindeki payı en yüksek olanlar keçi kılı ve yapağıdır. Bir başka deyişle, Hakkâri İli yetiştirdiği hayvanları canlı olarak satmakta, bunların ürünleri (süt, et, deri vb) il dışında değerlendirilmektedir.

BİTKİSEL ÜRETİM: 952.100 hektarlık yüzölçümü ile Hakkâri, Türkiye'nin küçük illeri arasında yer alır. İl topraklarının % 14'ünü oluşturan ve büyük bölümü kayalıklarla kaplı 130.000 hektarlık alan, tarıma elverişsizdir. İl topraklarının 25,6'sını kaplayan 244.800 hektar genişliğindeki orman-funda alanının büyük bölümü fundalıklardan oluşur. İl tarım toprakları içinde en önemli yeri kaplayan çayır-meralar, 564.300 hektar genişliğindedir ve il topraklarının % 59'unu kaplar. Ekili-dikili topraklar, Hakkâri tarım toprakları içinde çok küçük bir yer kaplar. Toplam 13.000 hektar dolayındaki bu alan, il topraklarının yalnızca % 1,4'ünü oluşturur. Bu toprakların da % 50 dolayında bir bölümü nadasa bırakılır. Hakkâri, ekili-dikili toprakların payının en düşük olduğu ildir. Türkiye yüzölçümünün % 35,6'sını ekili-dikili alanların oluşturduğu düşünülürse, Hakkâri'deki tarla ve bağ-bahçe topraklarının sınırlılığı daha iyi anlaşılır.

Tarımsal üretim içinde ormancılığın payı çok küçüktü. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası "Türkiye Tarımsal Üretim Değeri (1975-1976-1977)" verilerine göre, anılan yıllarda il tarımında bitkisel üretimin payı % 13'tü. Tarımsal hasılanın geri kalan bölümü hayvancılıktan sağlanıyordu.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Hakkâri'de ekim alanları çoğunlukla yüksek dağlar arasında uzanan vadi tabanlarındaki ince şeritlerden oluşur. Yüksek alanlarla derin vadi tabanları arasındaki iklim farkları, ekimi yakından etkiler. Yüksek alanlarda iklimin sert olması, özellikle karların geç erimesi ve kışın erken bastırması, buralarda ekimi güçleştiren bir başka etkendir.

Ekim alanlarının çok sınırlı olduğu Hakkâri'de, tarla tarımı halkın ikincil gelir kaynağıdır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ildeki 143 köy arasında birinci derecede gelir kaynağı tarla ürünleri olan köy sayısı 59 idi. Hakkâri'nin toplam ekili alanlarının Türkiye içindeki payı çok düşüktür ve zaman içinde daha da azalmıştır. 1950'de on binde 5 olan bu pay, 1970'lerin sonunda on binde 4'e düşmüştür (Tablo 6).

Tablo 5
Hakkâri'de Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	4.096	3.467	4.921	4.943
Toplam Tahıl	96,7	92,7	89,8	81,3
Buğday	45,6	54,6	50,9	51,2
Arpa	10,2	12,2	13,9	12,5
Mısır	6,6	10,2	10,2	8,1
Darı	22,6	7,9	7,3	3,9
Pirinç	3,7	3,2	3,5	4,5
Toplam Baklagiller	1,1	0,1	2,2	6,3
Nohut	0,4	—	0,4	2,5
Soğan	0,5	2,4	3,7	5,5
Diğerleri	1,7	4,8	4,3	6,9

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Hakkâri Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,05	—	0,02	—	0,03	—	0,04	—
Toplam Tahıl	0,06	0,06	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,02
Buğday	0,05	0,05	0,02	0,01	0,03	0,02	0,03	0,02
Arpa	0,03	0,03	0,02	0,01	0,03	0,02	0,02	0,01
Mısır	0,05	0,06	0,05	0,08	0,08	0,11	0,07	0,03
Darı	0,86	1,10	0,54	0,54	0,92	0,84	1,04	0,67
Pirinç	0,62	0,36	0,18	0,13	0,28	0,23	0,34	0,11
Toplam Baklagiller	0,01	0,01	*	*	0,02	0,02	0,05	0,03
Nohut	0,02	0,02	—	—	0,01	0,03	0,06	0,04
Soğan	0,07	0,03	0,15	0,06	0,28	0,23	0,39	0,12

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1950'de 4.000 hektarı biraz aşan il ekili alanları, 1970'lerin sonunda 5.000 hektara yaklaşmıştır (Tablo 5). Başka bir deyişle, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il ekili alanlarında çok sınırlı bir genişleme gerçekleşmiştir. Öteki illerde 1950'lerden sonra traktörün tarıma girmesi ile ekili alanlarda sağlanan büyük artışlar Hakkâri'de görülmez. Bunun nedeni, ilde traktörle sürüme elverişli toprakların çok az olmasıdır.

Öte yandan, bu çok küçük denebilecek ekili alanda da önemli dalgalanmalar görülmektedir. Örneğin, 1950'de 4.000 hektar dolayındaki ekili alanları, 1950'lerin sonunda 2.200 hektara dek düşmüş, 1970'lerde ise daha küçük oynamalarla 5.000 hektar dolayında olmuştur. Bu dalgalanmanın bir nedeni, nadasa bırakılan toprakların geniş yer tutması, bir başka nedeni ise, iklim koşullarının bazı yıllarda ekime olanak vermemesidir.

Hakkâri'de ekim alanlarının çok büyük bir bölümü tahıllara ayrılmıştır. Kapalı ekonomi koşullarında halk, tahılları ekmeğini sağlamak için ekmektedir. 1950'de il ekili alanının % 97'ye yakın bölümü, başka bir deyişle hemen hemen tümü tahıl ekimine ayrılmıştı. Bu pay, sonraki yıllarda biraz

düşmüş ve 1970'lerin sonunda % 81 dolayında gerçekleşmiştir.

Tahıllar içinde ilk sırada buğday yer almaktadır. 1950'de il ekili alanının % 46'ya yakını buğday tarımına ayrılmışken, bu ürünün payı giderek artmış ve 1970'lerde il ekili alanının % 51 kadarı buğday ekimine ayrılmıştır.

1950'de buğdayı darı izliyordu. İl ekim alanının % 23'e yakını darı ekimine ayrılmıştı. Darı ekiminin o yıllardaki görece fazlalığı, halkın darı ekmeği yemesinden ileri geliyordu. Sonraki yıllarda darı ekim alanları giderek daralmıştır. 1970'lerin sonunda il ekili alanlarının yalnızca % 3,9'u darı ekimine ayrılmıştı.

Darı ekiminin azalmasına koşut olarak, arpa ekim alanı bir miktar genişlemiştir.

1970'lerde biraz artmış olmakla birlikte, Hakkâri'de baklagiller ekimi çok sınırlıdır. 1950'de il ekili alanlarının % 1'inden, 1970'lerin sonunda ise % 6'sından biraz fazlası baklagiller ekimine ayrılmıştı. İlde en çok ekilen baklagil nohuttur.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Şemdinli'de yaygın biçimde ekimi yapılan tütün ise, giderek önemini yitirmiştir. 1980'de yalnızca 20 hektar alanda tütün ekilmiştir.

Tablo 7
Hakkâri'de Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	3.749	3.126	5.421	4.720
Buğday	1.567	1.192	2.645	3.180
Arpa	458	466	635	720
Mısır	252	813	1.175	429
Darı	721	330	444	169
Pirinç	294	189	344	207
Toplam Baklagiller	24	6	99	205
Nohut	11	—	37	93
Soğan	26	268	1.397	1.170

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Hakkâri'de ekim alanlarının sınırlılığına koşut olarak, üretim miktarları da düşüktür. 1970'lerde sağlanan verim artışlarıyla, üretim miktarları mutlak olarak bir miktar artmıştır. Ama, bu artışlar ülke genelinde sağlanan verim artışlarının epeyce gerisinde kaldığı için, ilde yetiştirilen ürünlerin Türkiye içindeki payları zaman içinde azalmıştır.

İlde en çok buğday üretilmektedir. Buğday, kuru tarım koşullarında ekilebildiği, fazla bilgi ve emek gerektirmediği, tarımı ilkel araçlarla yapılabildiği ve en önemlisi, temel geçimlik ürün olduğu için çokça ekilmektedir. Öte yandan, ilin dağlık arazisi ve sert iklimi, buğday ekimini bile güçleştirmekte ve yer yer olanaksız kılmaktadır.

Hakkâri'de kışlık buğday ekilir. Yazın kısa geçmesi, yazlık buğday ekimine izin vermemektedir. Ekim, eylülde başlar ve kasıma değin sürer. Kışın aylar boyunca kar altında kalması, ürünü dona karşı korur. Buğday ağustosta olgunlaşır ve hasada başlanır. İlde harman, öküz ve atla yapılır.

1950'de 1.600 ton dolayında gerçekleşen il buğday üretimi, 1970'lerin sonunda 3.200 tona yaklaşmıştır (Tablo 7). 1970'lerde görece azalmış olmakla birlikte, il buğday üretimi bazı yıllarda büyük dalgalanmalar göstermektedir. Örneğin, 1958-1959'da üretim 330 tona dek düşmüştür. Ulaşımın çok güç olduğu 1950 öncesinde açlık anlamına gelen bu miktar, sonraki yıllarda yolların yapılması ile başka illerden buğday satın alınarak kapatılmaya çalışılmıştır. Buğday, en çok Yüksekova'da ekilmektedir.

1950'de 700 tonu aşkın darı üretilmişti. Sonraki yıllarda darı ekmeğinin yerini buğday ekmeğinin almasıyla darı üretimi düşmüş ve 1970'lerin sonunda 170 ton olarak gerçekleşmiştir.

Arpa, ilde buğdayın ekilemediği yüksek kesimlerde ekilmektedir. 1950'lerden sonra arpa üretimi, darının yerini almıştır. Hakkâri'de 1950'de 450 tonu biraz aşan arpa üretimi, 1970'lerin sonunda 720 ton olarak gerçekleşmiştir. Arpa en çok Yüksekova'da ekilmektedir.

Çukurca'da Zap Suyu Vadisi'nde küçük çapta çeltik tarımı yapılmaktadır. 1950'de 300 tona yaklaşan il pirinç üretimi, 1970'lerin sonunda 200 tonun biraz üzerinde gerçekleşmiştir.

1950'de 250 ton dolayında olan il mısır üretimi, 1970'lerin sonunda 400 tonu aşmıştır. Mısır, en çok Beytüşşebap'ta ekilmektedir.

Hakkâri'de baklagiller üretimi çok sınırlıdır. 1950'de yalnızca 24 ton olan il baklagiller üretimi, 1970'lerin sonunda 200 tonu biraz aşmıştır. İlde ekilen başlıca baklagil türü olan nohutun üretimi 1970'lerin sonunda 90 ton kadardı.

Sanayi bitkileri üretimi, yok denecek denli azdır. İlin doğal koşulları ve iklimi, sanayi bitkilerinin yetişmesine pek olanak vermemektedir. Bunlardan, ilde yetiştirilebilen tek ürün olan tütün, geçmişte önem taşımasına karşın, günümüzde bu önemini yitirmiştir.

Hakkâri'de üretilen ürünlerin hiçbirinin Türkiye içindeki payı % 1'i bulmaz. 1970'lerin sonunda ilin genel olarak tahıl, özel olarak buğday üretimindeki payı sadece on binde 2 idi. Türkiye üretiminde en önemli payı olan ürün darı olup, söz konusu pay binde 7'dir.

Geçmişte "Şendinan" tütünleri olarak bilinen tütünler ekilir, bunlar "Nevbu" adıyla İran'a yollanırdı. "Şemdinan" tütünleri İran'da çok tutulurdu. XX. yy'ın başında bölgede etkisini artıran İngiltere'nin pazara egemen olması ve yabancı sigaraların yaygınlaşması sonucu, "Şemdinan" tütünü önemini yitirdi.

Cumhuriyet Dönemi'nde "Şemdinan" tütünlerini Biga'da yetiştirmek için yapılan girişimler başarılı olmamıştır.

1980'de Hakkâri'de 30 tona yakın tütün üretilmiştir. Temel tarımsal faaliyetin hayvancılık olmasına karşın, ilde yem bitkileri üretimi önemsizdir. 1980'de ilde ekilen başlıca yem bitkisi olan yoncadan 4.000 ton kuru ot elde edilmiştir.

Bağcılık: Hakkâri'de bir miktar bağcılık yapılmaktadır. Bağların büyük bölümü Nasturiler'den kalmıştır. İlde bağlar, çoğunlukla vadi boylarında, dere yataklarında, rüzgârdan korunan ve sulanabilen topraklarda yer almaktadır. İlde bağların yoğunlaştığı yöreler, Çukurca ve Uludere'dir.

1980'de il bağları 1.300 hektar alanı kaplıyordu. Aynı yıl il toplam ekili alanının 5.000 hektar dolayında olduğu düşünülürse, Hakkâri'deki bağların görece önemi daha iyi anlaşılır.

Ancak, il bağlarının çoğu yozlaşmış, bozuk ve düşük verimlidir. 1980'de il bağlarından toplam 850 ton (hektar başına 0,65 ton) üzüm elde edilmiştir. Aynı yıl, Gaziantep'te 75.000 hektara yaklaşan bağlardan 478.500 ton (hektar başına 6,4 ton) üzüm alındığı düşünülürse, Hakkâri bağlarında verimin ne denli düşük olduğu daha iyi anlaşılır.

İlde yetiştirilen üzümlerin çok az bir bölümü pazarlanabilmekte, bir bölümü yerel olarak tüketilmekte, geri kalanı ise, değerlendirilememektedir.

Sebzecilik: Hakkâri'de sebzecilik, yerel gereksinimleri karşılamak için yapılmaktadır. Sebze bahçeleri ve bostanlar da vadi tabanlarındaki su boylarında yer almaktadır. Sebzeciliğin en yaygın olduğu ilçe Çukurca'dır.

1980'de ilde toplam 7.200 ton sebze üretilmiştir (kavun-karpuzla birlikte). 2.300 tonluk üretimiyle domates en çok üretilen sebzedir; bunu 900 ton ile patlıcan izlemektedir. Lahana, sivribiber, fasulye, kabak ve hıyarın üretim miktarları da aynı yıl 500 tonun üzerinde gerçekleşmiştir.

Meyvecilik: Hakkâri'de meyvecilik, tıpkı bağcılık ve sebzecilik gibi vadi tabanlarında, rüzgârlardan korunan kuytu yerlerde yapılmaktadır. İldeki meyve ağaçlarının çoğu aşısızdır. Teknik Ziraat Müdürlüğü, 1960'lardan sonra bir miktar aşılama yapmaya başlamıştır. Meyve bahçeleri, Uludere, Çukurca, Şemdinli ve Merkez İlçe'de yoğunlaşmıştır.

Ağaç sayısı ve üretim miktarı bakımından il ölçeğinde ön sıralarda yer almakta olan elma ve armudun, Türkiye içindeki payları çok düşüktür.

İl meyveciliğinde asıl önem taşıyan ve

Türkiye içindeki payı en yüksek olan ağaç cevizdir.

1979'da ilde yetiştirilen bellibaşlı dört meyvenin ağaç sayısı ve üretim miktarları şöyleydi:

Meyve Türü	Meyve Veren Ağaç	Üretim (ton)	Türkiye Payı (%)
Elma	18.500	345	0,02
Armut	15.500	270	0,09
Ceviz	26.500	7.000	4,6
Dut	10.000	200	0,2

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1979)

Ceviz bahçeleri Beytüşşebap, Uludere, Çukurca ve Şemdinli'de yoğunlaşır. Yıldız ve Biçenek'in cevizleri ünlüdür. Ceviz üreticileri, büyük pazarlama sorunları ile karşılaşmaktadır.

Teknik Ziraat Müdürlüğü, 1960'larda ilde antepfıstığı aşılamasına başlamıştır.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Asya ve Avrupa dağlarının birbirine yaklaşarak kıvrıldıkları kesimde yer alan Hakkâri il toprakları, Türkiye'nin en yüksek yörelerinden biridir. İl topraklarının temelini oluşturan dağlar ve platolar, daha çok volkanik ve kalkerli kayalardan oluşmuştur. Kalkerli kayaların suya karşı direnci az olduğundan, bu tip oluşumların yoğun olduğu kesimlerde akarsular, dar ve derin vadi olukları açmıştır. İldeki çok sınırlı tarım toprakları, bu vadi oluklarının her iki yanında, ince şeritler halinde bulunmaktadır.

İl tarımı, büyük ölçüde doğal koşullarca belirlenir. Çeşitli yükselti basamaklarına dağılmış durumdaki tarım toprakları, iklim özellikleri bakımından birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. İlin güney kesiminde, Irak topraklarına yakın yörelerdeki vadilerde iklim oldukça yumuşaktır. Yöreler arasındaki iklim farklılıklarına bağlı olarak, yetiştirilen tarım ürünleri de değişmektedir. Başta buğday ve arpa olmak üzere patates, pirinç, mısır, susam, soğan, tütün ekimi yapılabilmektedir. Ayrıca, ceviz, elma, üzüm, ayva, erik, şeftali, dut, nar ve incir gibi meyveler de üretilir. Ancak, bunların çoğunun üretimi çok sınırlıdır.

İl topraklarının kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde yükselti hızla artmakta ve iklim birden sertleşmektedir. İlin, orta kesiminde yer alan Beytüşşebap, Merkez İlçe, Dağlıca ve Şemdinli yörelerindeki küçük tarım alanlarında, genellikle serin iklime uyabilen buğday, arpa ve patates'ekilmektedir. Zap ve Habur vadilerinde de meyvecilik yapılabilir.

İlin kuzeydoğusunda yer alan Nehil Vadisi'nin oluşturduğu Gevar Ovası'nda, iklim daha da sertleşir. Yükseltisi 1.900 m'nin üzerinde olan bu yüksek ova, aynı zamanda Hakkâri'nin en geniş tarım alanıdır. Dağlarla çevrili olması, ovadaki atmosfer hareketini sınırlandırmaktadır. Bu nedenle, zaten kışları çok uzun geçen ovada, gündüzle gece arasındaki ısı farkı da büyümektedir. Gevar Ovası'nda iklim, buğday, arpa ve patatesin dışındaki ürünlerin yetiştirilmesine olanak vermemektedir.

İlde, tarımın ana kaynağı olan toprak, kullanma amaçları yönünden % 86 oranında tarıma uygunluk göstermektedir. Bu değer, yaklaşık % 94 olan ülke ortalamasının altındadır.

Hakkâri İli Erozyon ve Toprak Sınıfları Haritası

Sürüme elverişlilik açısından ise, 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıflarına giren, tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikte topraklar, yaklaşık 58.100 hektar alan kaplamakta ve il alanının % 6'sını oluşturmaktadır. Bu toprakların yalnızca 2.000 hektarı, 1. sınıf sorunsuz tarım alanlarıdır. Geriye kalan ve 2., 3., 4. yetenek sınıf toprakların, % 17 oranında çoraklık, % 31 oranında yaşlık ve % 66 oranında su erozyonu sorunu vardı. Bu nedenle, tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikteki toprakların büyük bir bölümünde ürün yetiştirilememektedir.

1980 başında Hakkâri'de ekili-dikili alan 13.000 hektar dolayındaydı ve il alanının % 1,4'ünü oluşturmaktaydı. Hakkâri İli, tarım toprakları en kısıtlı olan ildir. İşlenebilir topraklarda Türkiye ortalaması % 34'tür.

Hakkâri'de tarla tarımı fazla önemli bir yer tutmaz. Tarımda hayvancılık başta gelen uğraştır. İlde, 5. sınıf toprak yoktur. Çayır-mera ve orman-funda kullanımı altında bulunması gereken yaklaşık 764.000 hektar alan kaplayan 6. ve 7. sınıf topraklar il alanının % 80'ini oluşturur. Bu oran, % 60 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

1980 başında ilde çayır-mera ve ormanfunda kullanımına ayrılan alan 810.000 hektar dolayındaydı ve Hakkâri topraklarının % 85'ine yakındı. Hakkâri'de % 14 gibi yüksek bir orana ulaşan ve tarıma elverişsiz olan 130.000 hektarı aşkın alanın 129.000 hektarlık bölümü, 8. yetenek sınıfına giren topraklardır. Daha çok buzullarla kaplı olan bu topraklarda, hiçbir tarımsal etkinlik sürdürülemez. İlde, tarıma elverişli olmayan topraklar % 6 dolayında olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

Hakkâri'de, tarım alanlarının çok sınırlı ve yerleşmelerin dağınık olması ile ulaşım zorlukları nedeniyle tarımda verimi artırıcı sulama, gübreleme, ilaçlama, tohum ıslahı ve makineleşme gibi modern girdilerin kullanılması yüksek maliyetli olmakta, ilde genel olarak gelir düzeyi düşük olduğu için bu tür girdilere fazla talep doğmamaktadır.

Gübreleme: İl toprakları, fazla yorgun olmamakla birlikte, gübreye gereksinim duymaktadır. Genel olarak potaslı gübre gereksinimi az, buna akrşılık azotlu gübre gereksinimi daha fazladır. En çok kullanılan da azotlu gübredir. Gereksinim duyulmasına karşın, getirilmesi güç olduğu için fosforlu gübre kullanımı çok sınırlıdır.

İlde hayvancılık yaygın olduğu için, doğal gübre tüketimi görece fazladır. Ayrıca, yakacak olarak daha çok odun kullanıldığından, tezek kullanımı azdır ve hayvan dışkıları doğal gübre olarak değerlendirilir.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, gübre kullanan ailelerin % 92'sinden fazlası yalnızca çiftlik gübresi, % 7'sinden fazlası ise karışık gübre kullanıyordu. Yalnız yapay gübre kullanma oranı son derece düşüktü.

İlde yapay gübre, ancak 1970'lerden sonra kullanılmaya başlamıştır. Genel olarak çok düşük olan yapay gübre kullanma eğilimi, gübre fiyatlarına ve dağıtımdaki aksaklıklara bağlı olarak, yıldan yıla büyük değişiklikler göstermiştir.

1968'de, ilde yalnızca 7 ton azotlu gübre kullanılmıştı. 1970'te 55 tonu azotlu ve 62 tonu fosforlu olmak üzere 117 tona ulaşan toplam kimyasal gübre tüketimi, 1972'de 244 tona yükselmişti. İzleyen yıllarda, yapay gübre tüketiminde düşme olmuş ve 1975'te 32 tona inmiştir. 1975'ten sonra gübre kullanımı yeniden artmış ve 1980'de 100 tonu azotlu ve 10 tonu fosforlu olmak üzere, toplam 110 tona çıkmıştır.

Hakkâri'de Yapay Gübre Kullanımı (ton)

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Toplam
1968	7	—	7
1970	55	62	117
1972	134	110	244

1975	27	5	32
1979	86	—	86
1980	100	10	110

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

Sulama: Hakkâri İli'nde, modern sulama yok denecek denli azdır. İlin yüksek kesimlerinde yer alan tarım toprakları, dağlardan inen kar suları ile beslendiğinden, kısa geçen yaz mevsiminde genellikle kurumaz. Bu nedenle, buralarda ek sulamaya gereksinim duyulmaz.

Hakkâri'nin güney kesimlerinde bulunan vadi tabanlarında, ısı artmaya ve yaz mevsimi uzamaya başlar. Buralarda yazın toprak yer yer kurur ve tarım ürünlerinin köklenme derinliklerinde su noksanlığı ortaya çıkar. Bu alanlarda sulama, genellikle yöre halkının kurduğu basit ve ilkel arklarla yapılır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ilin 123 köyünde sulamada yararlanılabilecek kaynaklar yeterlidir. Sulamada 117 köy başlıca kaynak olan akarsulardan yararlanıyordu.

Tarım Araçlarının Gelişimi: Hakkâri'de, Gevar Ovası dışında kalan tarım alanları, makineli tarım yapmaya elverişli değildir. Öte yandan, kapalı ekonominin de etkisiyle, ilde makineleşme ancak 1970'lerin başında başlayabilmiştir.

1970'te, Hakkâri'de yalnızca 12 traktör vardı. Bu sayı 1973'te 38'e, 1975'te 42'ye ve 1980'de 115'e çıkmıştır (Şekil 3).

İle, ilk harman makinesi 1972'de girmiştir. O yıl 12 olan harman makinesi sayısı 1980'de 26'ya yükselmiştir. 1980'de Hakkâri'de 34 motopomp tulumba ve 65 de pülverizatör vardı.

Çok sınırlı bir düzeyde de olsa modern tarım araçlarında görülen bu gelişmeye koşut olarak, geleneksel tarım araçlarından karasaban sayısı 1970'te 12.446 iken, 1980'de 7.239'a düşerek, yaklaşık % 42 azalmıştır.

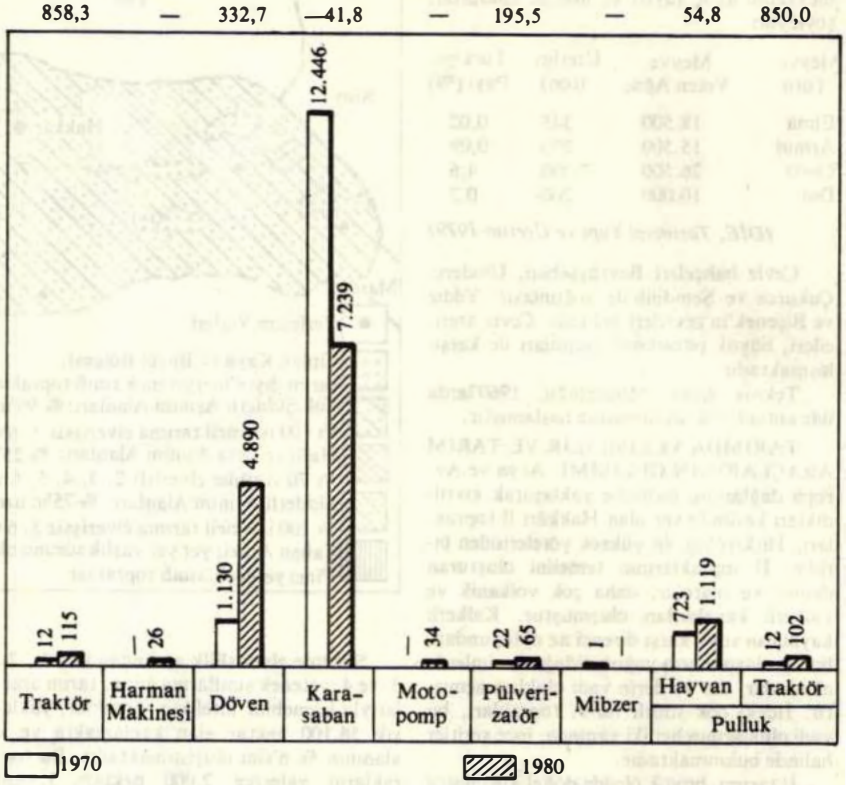
Verimlilik: Hakkâri'de yetiştirilen bütün tarım ürünlerinde verim, Türkiye ortalamasının çok altındadır. Özellikle, bölge halkının kendi beslenme gereksinimini karşılamak için ürettiği geleneksel tarım ürünlerinden buğday, arpa ve mısırda verim çok düşüktür.

1950'de, ilde hektar başına buğday verimi 840 kg iken ülke genelinde 770 kg'ydi (Tablo 8). 1950'lerde Türkiye ortalamasının üzerinde olan verim, sonraki yıllarda, verimlilikte belirli bir artış olmasına karşın, hızla artan ülke ortalamasının gerisine düşmüştür. 1960'ların başında, hektar başına buğday verimi Hakkâri'de 630 kg'ye düşmüş, ülke genelinde ise 1.029 kg'ye yükselmişti. 1970'lerin başında, Hakkâri'de verimde bir artma görülmüş ve hektardan 1.057 kg buğday alınmıştır. 1970'lerin sonunda Hakkâri'de verimin hektarda 1.260 kg'ye yükselmesine karşın aynı dönemde ülke genelinde 1.829 kg buğday alınmıştır.

İlde, arpa verimi dönem dönem ülke ortalamasına yaklaşmakla birlikte, sürekli onun altında kalmıştır. 1950'de Türkiye ortalaması 1.101 kg/hektar iken, Hakkâri'de verim 1.093 kg/hektar olmuştur. Hakkâri'de 1960'ların başında hektardan 1.102 kg arpa alınmış, 1970'lerin başında bir miktar düşme görülmüş ve arpa verimi 926 kg'ye inmiştir. İzleyen yıllarda, artan verimlilik, 1980 başında hektarda 1.165 kg'ye çıkmıştır.

İlde, mısır verimi 1970'lerin ortalarına değin ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Daha sonra hızla düşerek, Türkiye ortalamasının altına inmiştir. Hakkâri'de, hektardan 1950'de 933 kg, 1960'ların başında 2.290 kg ve 1970'lerin başında 2.331 kg mısır alınmıştı. Ülke ortalaması ise aynı yıllarda sırasıyla, 744 kg, 1.406 kg ve 1.687 kg olarak gerçekleşmişti. 1970'lerin ortalarından sonra, mısır verimi Hakkâri'de hızla düşmüş ve 1970'lerin sonunda 1.075 kg'ye dek inmiştir. Aynı dönemde Türkiye ortalamasındaki artış ise sürerek, hektarda 2.225 kg'ye ulaşmıştı.

Şekil 3
Hakkâri'de Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 8
Hakkâri ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
Buğday	Hakkâri	840	1.260	50,0
	Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa	Hakkâri	1.093	1.165	6,6
	Türkiye	1.101	1.865	69,4
Mısır	Hakkâri	933	1.075	15,2
	Türkiye	744	2.225	199,1
Nohut	Hakkâri	611	744	21,8
	Türkiye	677	1.160	71,3
Soğan	Hakkâri	1.368	4.301	214,4
	Türkiye	3.309	13.589	310,7

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Hakkâri'de geri ve kapalı ekonomik yapıyla aşiret ilişkileri iç içe yürümüştür. 1970'lerde ilin ulaşım bağlantısının bir miktar gelişmesine koşut olarak ilin ekonomik yapısında bir açılma görülmekle birlikte, geleneksel yapı varlığını korumaktadır.

Cumhuriyet öncesinde Hakkâri, iç işlerinde bağımsız, "mir" adı verilen aşiret beylerince yönetilmiştir *(Bak. Tarih)*. Cumhuriyet'ten sonra il olunca, merkezi otorite kurulmakla birlikte, aşiret beylerinin etkisi sürmüştür.

Yüzyıllardan beri ilde yaşayan ve bağbahçecilikle geçinen Nasturiler'in I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde Hakkâri'den ayrılmasıyla bunların toprakları beylerin eline geçmiştir.

İlde, I. Dünya Savaşı'yla 1930'ların başı arasındaki dönem, bir kargaşa dönemidir. 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra iki aşiret reisinin idam edilmesi üzerine bu aşiretler Hakkâri'den göçünce, toprakları ekilip biçilmemiş, bakımsız kalmıştır.

Bu aşiretler 1933'te çıkarılan genel aftan yararlanarak geri dönmüş ve ilde istikrarlı bir dönem başlamıştır. İldeki tarımsal işletme tipini etkileyen bir başka etken, XX. yy'ın başında bölgedeki İngiliz etkisinin artmasıdır. Buna bağlı olarak Hakkâri yöresinde tütüncülük ölmüş, koyunculuk daha da yaygınlaşmıştır.

Aşiret ilişkileri daha çok akrabalık bağları ile sürmekte, aşiret reisi zaman zaman dinsel otoriteyi de simgelemektedir.

Hakkâri'deki aşiretler, tam göçebe değildir. Ancak, bazı göçer aşiretleri Yüksekova'nın kenarından geçer. İldeki aşiretler aslında yerleşik olmakla birlikte, hayvancılıkla uğraştıkları için yarı göçebe bir yaşam sürer.

Hakkâri'de halk tapuya yabancıdır. 1954'te 6333 ve 6335 sayılı yasalarla kurulan Toprak Tesbit Komisyonu çalışmalarına başladığında, köylünün yüzyıllar boyu ekip biçtiği toprakların tapusu yoktu. Hazine adına çalışan bu komisyon, toprağın adil olmayan ölçüler içinde tapulaşmasını önlemiş, toprak satışlarını durdurmuştur. Bugün toprakların büyük bölümü hazinenindir. Aşiret reisinin ve halkın, toprak üzerinde yalnızca kullanma hakkı vardır. Bu hak miras yoluyla hak sahiplerine geçer.

Hakkâri ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturduğu için toprak kullanımı açısından asıl önem taşıyan öğe, meralardır. İl topraklarının ancak % 1,4'ünü oluşturan ekili-dikili alan çok sınırlıdır.

İlin topografya ve iklim koşulları nedeniyle toprakların tarıma elverişsizliği göz önüne alındığında, 100 dekara kadar olan toprakların "küçük işletme" sayılması gerekir. 1970'te 100 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin % 93,3'ünü oluşturuyor ve toprakların % 43,4'ünü işliyordu (Tablo 9).

Aynı yıl ülke genelinde ise 100 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin % 88,5'ini oluşturuyor ve tüm toprakların % 48,9'unu işliyordu.

1970'te Hakkâri'de 5 dekara kadar olan tarımsal işletmeler tüm işletmelerinneredeyse yarısını (% 47,1) oluştururken aynı büyüklük teki işletmeler Türkiye genelinde % 11,3 oranındaydı. Bu sayılar küçük işletmelerin Hakkâri'de çok yaygın olduğunu göstermektedir.

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Hakkâri		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-5 dekar	47,1	3,8	11,3	0,6
6-100 dekar	46,2	39,6	77,2	48,3
101-500 dekar	6,1	38,7	10,9	39,2
501-1.000 dekar	0,6	15,9	0,5	6,5
1.000 + dekar	*	2,0	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(Silier ve Çınar; 1979)

Hakkâri'de Aşiret İlişkileri

Aşiret beyleri topraklarını ortakçılık ile işletir. Bu ilişkiler değişik biçimlerde yürütülür. 1960'ların sonunda yayınladığı bir araştırmasında, Muzaffer Erdost, bu ilişkileri şöyle tanımlıyor: Eğer aşiret reisi toprağın yanı sıra, tohum ve "tezgâh" (öküz, saban) verirse ürünün yarısını alır. Bu tür işletme biçimine "niyevi" denir. Eğer aşiret reisi tohum ve "tezgâh" vermezse, buğday vb için onda iki (deh-dü) oranında, tütün için onda iki ya da onda üç (sekut) oranında pay alır. Ayrıca, aşiret reisleri kendilerinin olmayan aşiret topraklarından, töreye göre ürünün onda birini (deh-yek) alır. Buna, "kalle vergisi" denir. Bunun dışında aşiret reisi, aşiret üyesinin tüccara sattığı koyun ve ürünlerden de bir vergi alır. Bunun % 5'ini de aşiret üyesinden satış yapıldığı anda para olarak alır. Yün ve peynir gibi koyun ürünlerinden alınan vergiye "muzd" denir.

Aşiretin bütün erkekleri, yılda birkaç gün aşiret reisinin tarlasında, evinde, zomasında, ulaştırma işinde angarya olarak çalışır. Buna "zibare" denir. Aynı tür çalışma, ara sıra kadınlardan da istenir. Halk, zekâtını genellikle aşiret reisine verir.

Bütün bu hakların karşılığında, aşiret reisi bazı toplumsal-ekonomik işlevler de üstlenir. Örneğin, mera kiralamada muhtarla ya da nüfuzlu kimselerle ilişki kurar, yaylayı kiralar, sonra ödediği kirayı aşiret bireyleri arasında paylaştırır.

(Erdost, 1968)

Hakkâri koşulları düşünüldüğünde büyük işletme sayılamayacak 1.000 dekardan büyük işletmeler ise tüm işletmelerin onbinde 3 gibi çok küçük bir bölümünü oluşturuyor ve bunlar tüm ilde işlenen toprakların % 2'sini işletiyordu. Aynı yıl Türkiye genelinde ise 1.000 dekardan büyük işletmeler tüm işletmelerin binde 1'ini oluşturmakta ve tüm işlenen toprakların % 5,4'ünü işlemekteydi.

İlde toprak kullanımı açısından asıl önemi meralar taşımaktadır. İl nüfusunun büyük bölümü aşiretler halinde yaşadığı için, meralar da aşiretler arasında bölünmüştür. Köylerin ayrı meraları vardır. Meralara yönelik çağdaş bir yasal düzenleme yoktur. Bunlar, 1858 Arazi Kanunu'nun hükümlerinden yararlanılarak kiralanır *(Bak. Erzurum SEY, Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri)*. Yaylalar daha çok, köy tüzel kişiliğinden ya da türlü yollarla meraları ele geçirmiş ağalardan kiralanır.

Hakkâri'de sanayi bitkileri ekilmediği, işletmelerin büyük çoğunluğu da cüce işletmeler olduğu için, tarım işçiliği çok sınırlıdır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ilin 143 köyünden yalnızca 7'si dışardan tarım işçisi alıyor, 5'i dışarıya işçi gönderiyordu. Köylerin bir bölümü dışarıya inşaat işçisi gönderiyor, 118 köy ise hiç işçi alış verişinde bulunmuyordu.

HAYVANCILIK: Hayvancılık, ildeki başlıca ekonomik faaliyettir. Hakkâri'de çok dar bir alanın ekilip-biçildiği, ticaretin çok sınırlı yapıldığı ve sanayinin olmadığı düşünülürse, hayvancılığın halkın ana geçim kaynağı olduğu daha iyi anlaşılır. 1975'te il faal nüfusunun % 88'den çoğu tarımda çalışıyor ve bu tarımsal nüfusun çok büyük bölümü de hayvancılıkla uğraşıyordu. Ziraat Bankası **"Türkiye** Tarımsal Üretim Değeri (1975-1976-1977)" verilerine göre, bu üç

yılda il tarımsal üretim değerinin % 87'si hayvancılık kesiminde yaratılmıştır. Türkiye ekonomisi içinde genelde çok küçük bir yeri olan Hakkâri'nin Türkiye payı en yüksek olan ürünleri, canlı hayvan ve bazı hayvansal ürünlerdir.

Ziraat Bankası'nın yukarıda anılan verilerine göre, aynı yıllarda il hayvancılığı üretim değerinin Türkiye payı % 1'e yakındı. İl ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık, aşiret ilişkileri ile iç içe yürümektedir. Yarı göçebe aşiretler, hayvanlarını beslemek için yazın yaylalara çıkar. Yaylası olmayan köy yok gibidir.

Hakkâri'de yaylalar 2.000-2.500 m yükseklikte yer alır. Bununla birlikte, bu sınırın üzerinde de yaylalara rastlanmaktadır. Hakkâri yaylaları, ot ve su bakımından zengindir. İlde hayvancılık bu yaylalarda ve otlaklarda yapılır. İl hayvancılığı tümüyle mera hayvancılığı biçimindedir. Kültür hayvancılığı yok gibidir. Öte yandan mera hayvancılığı, asıl olarak küçükbaş hayvan yetiştirmeye dayanır.

Yazın yaylalara yayılan hayvanlar, kışın köylerdeki ağıllarda kurutulmuş ot ve samanla beslenir.

Sürülerde sağım hayvanları ve kuzular için ayrı çobanlar bulunur. Ağustos ortalarında yılın erkek kuzularının çoğu satılır. Bir bölümü de damızlık olarak saklanır. Dişi kuzular ise satılmaz.

Ağaların, köylülerin, tüccarların sürüleri ayrıdır. Tüccar sürülerine "celep sürüleri" adı verilir. Bunlar ticaret amacıyla beslenen sürülerdir. Ortalama 300-400 koyundan oluşan bu sürüler, sonbaharda yaylalardan indirilir ve pazara yollanır.

Tüccarlar, ilkbaharda yollar açılınca kuzu toplamak üzere Hakkâri'ye gelir. Satın aldıkları kuzuları sürülerine katar ve beslerler. Hayvan tüccarları Van, Mardin ve Kars'tan gelir.

Hakkâri'nin ana merkezler ile ulaşım bağlantısı sınırlı olduğu için, ilde yetiştirilen hayvanların küçük bir bölümü Van ya da Şırnak üzerinden Gaziantep'e yollanır. Hayvanların büyük çoğunluğu yasal olmayan yollardan İran ve Irak'a satılır.

İlde hayvan sağlığı konusunda alınan önlemler yetersizdir. 1970'lerde ilde yalnızca bir veteriner hekim ve 10 kadar hayvan sağlık memuru bulunuyordu. Bu yetersizlik, çobanların geleneksel sağıltma yöntemleri ile aşılmaya çalışılır.

Hakkâri'de en çok rastlanan hayvan hastalığı çiçektir. 1960'larda birkaç at vebası olgusu görülmüş ve önlemler alınmıştır. Sıkça görülen öteki hayvan hastalıkları şarbon ve "enterotoksemi" adı verilen bağırsak hastalığıdır.

1970'lerin sonlarına doğru bazı modern hayvan yetiştiriciliği yöntemlerinin ile girmeye başladığı gözlenmektedir. Hakkâri, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü'nün (HAY-GEP) uyguladığı beş hayvancılık projesinden dördüncüsünde yer alabilmiştir.

1979-1984 arasında 11 ilde uygulanması planlanan HAY-GEP projesi, Hakkâri'nin Yüksekova İlçesi'ni kapsamaktadır. Bu proje ile çiftçilere barınak, damızlık hayvan, tarım araçları sağlanmaktadır. Ancak, söz konusu projeden çok sınırlı bir üretici kesimi yararlanabilmektedir. Hayvan yetiştiriciliğinde deneyimli olan, gerekli kaba yemi üretmek için yeterli sulu ekim alanı bulunan, her mevsim ulaşıma açık bir işletme kurabilen ve Ziraat Bankası'nca ödeme açısından güvenilir olduğu saptanan çiftçiler kredi alabilmektedir.

Hakkâri, kişi başına küçükbaş hayvan varlığının en yüksek olduğu ildir. 1980'de kişi başına düşen büyükbaş hayvan sayısı Hakkâri'de 0,3, Türkiye genelinde ise 0,4'tü. Buna karşılık, ülke genelinde kişi başına 1,5 küçükbaş hayvan düşerken, Hakkâri'de 9 küçükbaş hayvan düşmektedir.

İlde küçükbaş hayvanlardan en çok koyun beslenir. Koyun varlığı 1960'ta 268.000'i, 1970'te 790.000'i, 1980'de ise 1 milyonu aşmıştır (Şekil 4).

1980'lerde Hakkâri koyun varlığının Türkiye payı % 2,1 idi. İlde, genellikle ak ve morkaraman ırklar egemendir *(Bak. Bingöl SEY, Hayvancılık)*.

İlde koyundan sonra en çok yetiştirilen hayvan keçidir. İlin engebeli yapısı ve fundalık alanları keçi yetiştiriciliği için elverişli koşullar yaratmaktadır. Keçi varlığının büyük bölümünü kıl keçisi oluşturmaktadır. Yüksekova, ülke genelinde kıl keçisi yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçedir. 1960'ta 137.000'i aşan il kıl keçisi varlığı, 1970'lerde 350.000 dolayında oynamıştır. 1970'lerde kıl keçisi varlığının Türkiye payı % 2'yi aşıyordu.

Tiftik keçisi yetiştiriciliği 1970'lerde gelişmiştir. İlde, 1960'ta 4.000 dolayında tiftik keçisi varken, bu sayı 1970'lerde 16.000-17.000 dolayına çıkmıştır. Bu artışa karşın,

Zoma

Hakkâri İli'nde hayvancılıkla uğraşanlar, nisan ve eylül arasında yaylalara çıkar. Yörede "zozan" denilen, 3.000 m'ye dek varan yükseklikteki yaylalarda yaşam, bir doğa-insan kavgasıdır. Bu, tam anlamıyla göçerlik değil, hayvanlara ot ve yem; insanlara et, süt, yapağı, kıl, kısacası gelir sağlamak için zorunlu olarak girişilen mevsimlik bir yer değiştirmedir.

"Zoma"lar, bu mevsimlik yaylacılığın konutlarıdır. Zomalar, kısa zamanda kurulabilen, çabucak sökülen, başka bir otlağa hemen yeniden kurulan, kadınların elde dokuduğu kara kıldan yapılmış çadırlardan oluşur. Zoma Hakkâri'ye özgü bir mevsimlik yerleşmeden öte halkın uzun yıllardan beri sürdürdüğü bir yaşam biçimidir.

Yaylaya çıkanlar, zomalarını hep belli yerlere kurar. Zomalarda, insan ve hayvanlar iç içe yaşar. Hemen hemen her zomanın 2.000-3.000 koyunu vardır. Bunların bir bölümü, yayla dönüşü canlı satılır. Kiminin de sütünden peynir ve yağ yapılır. Kılıyla, yapağısından giysi, çadır, çorap dokunur. Zomada dokunan kilim, çorap, yularlardaki nakışlara yayla yaşamının renkleri yansımıştır.

Tablo 10
Hakkâri'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	17.276	0,41	38.450	0,89	46.455	0,84
Koyun Sütü	8.083	0,92	20.480	2,38	26.860	2,28
Kıl Keçisi Sütü	6.200	0,84	11.660	2,10	11.325	1,96
İnek Sütü	2.722	0,12	5.320	0,21	7.510	0,22
Bal	137	1,41	60	0,40	419	1,66
Tavuk Yumurtası**	1.044.000	0,08	1.451.900	0,08	2.518.000	0,06
Toplam Et	—	—	76	0,03	260	0,13
Koyun Eti	—	—	38	0,05	165	0,25
Sığır Eti	—	—	18	0,01	25	0,02
Koyun Derisi**	—	—	2.825	0,04	11.430	0,17
Sığır Derisi**	—	—	310	0,02	560	0,03
Kıl	—	—	215	2,40	200	2,20
Yapağı	—	—	1.280	2,70	1.725	2,80

* 1960 yılı için et, deri, kıl ve yapağı üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.
** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Hakkâri'nin ülke tiftik keçisi yetiştiriciliğindeki yeri fazla değişmemiş, il tiftik keçisi varlığının Türkiye payı 1970'lerde binde 4 dolayında kalmıştır.

Hakkâri'de sığır yetiştiriciliği önemsizdir. İlde sığır, etinden ve sütünden yararlanmak için değil, çeki hayvanı olarak kullanılmak amacıyla yetiştirilmektedir. İl sığır varlığına Doğu Anadolu kırmızısı, yerli kara ve karışık ırklar egemendir. Sığırcılık, Yüksekova'da daha yaygındır. Bu ilçede bir boğa deposu kurma çalışmaları yapılmaktadır.

1960'ta 20.000'i geçen il sığır varlığı, 1970'te 48.000'i aşmış, 1980'de ise 43.000 dolayına düşmüştür. İl sığır varlığının Türkiye payı düşüktür.

Engebeli il topraklarında taşımada kullanılmak amacıyla katır yetiştirilmektedir. 1980'de ilde, 12.000'e yakın katır bulunuyordu ve il katır varlığının Türkiye payı % 4'e yakındı.

Arıcılık, Hakkâri'de oldukça önemli bir tarımsal faaliyettir. 1980'de ilde 22.000'e yakın kovan vardı ve kovan varlığının Türkiye payı yaklaşık % 1 idi. Ancak, kovan sayısı, il arıcılığının çapına ilişkin doğru bir fikir vermemektedir. Çünkü, Hakkâri'de arıcılık daha çok dışardan ve özellikle Karadeniz Bölgesi'nden gelen kişilerce yapılmaktadır. Bunlar, kovanlarını kamyonlara yükleyerek baharda Hakkâri'ye gelip kır çiçeklerinin bol olduğu alanlara yaymakta, ağustos-eylülde kovanlarını toplayıp dönmektedirler. Özellikle, Zap Vadisi ve Gevar Suyu boyu yaz aylarında arı kovanları ile dolmaktadır. Hakkâri'de beyaz çiçek balı ünlüdür.

Hayvan yetiştiriciliğinin, başlıca ekonomik faaliyet olmasına karşılık, il et üretimi çok düşüktür. Bunun nedeni, yetiştirilen hayvanların çok azının ilde işlem görmesi ve büyük bölümünün il dışına özellikle Irak ve İran'a canlı satılmasıdır. Bu hayvan ticaretinin büyük bölümü dış ülkelere yasal olmayan yollarla yapılmaktadır. 1980'den sonra canlı hayvan dışsatımının bir bölümü yasal yollardan yapılmaya başlanmıştır. 1980'de ilin toplam et üretimi 260 ton olarak gerçekleşmiştir (Tablo 10). Türkiye payı binde 1 dolayında olan bu üretim, daha çok il içi tüketimi karşılamaya yöneliktir. Oysa, ilin yüksek bir hayvan kesim potansiyeli vardır. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası verilerine göre, 1978'de Hakkâri'nin kesim potansiyeli 600.000 küçükbaş ve 10.000 de büyükbaş hayvana varmaktaydı *(Bak. Kesim Potansiyeli İçin Erzurum SEY, Hayvancılık).*

Et ve Balık Kurumu'nun Yüksekova'da yapımı süren ve 1981'de üretime geçmesi planlanan et kombinasının açılışı 1983'e ertelenmiştir. Kurumun küçük boy kombinaları arasında yer alan Yüksekova Et Kombinası'nın günlük kesim kapasitesi 2.200 küçükbaş ve 200 büyükbaş hayvandır. Ancak yılın her mevsiminde kesim yapılmadığı için yıllık kapasite küçükbaşlarda 265.000, büyükbaşlarda ise 30.000 dolayında belirlenmektedir.

İl süt üretimi de fazla yüksek değildir. 1970'te 38.500 ton dolayında olan il süt üretimi 1980'de 46.500 tona yaklaşmış, il toplam süt üretiminin Türkiye payı 1970 ve 1980'de % 1'in altında kalmıştır. İl süt üretiminde dikkati çeken nokta, inek sütü üretiminin çok düşük, buna karşılık, koyun ve kıl keçisi sütü üretiminin görece fazla oluşudur. Bu sütlerin çoğu, yerel olarak, yoğurt, peynir, yağ vb yapımında kullanılmaktadır. "Otlu peynir" ilde üretilen yerel bir peynir türüdür. Yörede bu peynirin şifalı olduğuna inanılır. İl süt işleme kapasitesi oldukça sınırlıdır.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası verilerine göre, bu kapasite 1978'de 7.500 ton idi. Bunun 3.600 tonu "teleme peyniri" yapımında kullanılıyordu. Ancak, bu miktar ilin gerçek süt işleme kapasitesinin altındadır. Mandıracılık açısından ilin bazı özellikleri vardır. Bal üretiminde olduğu gibi, peynir vb üretimi için de yaz aylarında il dışından gelenler yaylalarda geçici mandıralar kurmakta, sonra ürünü başka illerde pazarlamaktadır.

1970'lerde madeni makineli yayık ve krema makinesi sayılarında önemli artışlar olmuştur. 1970'te 150 krema makinesi varken bu sayı 1980'de 2.500'e, 200 olan yayık sayısı 9.500'e çıkmıştır. Üretilen sütün bir bölümü bu araçlarda işlenerek, yağ elde edilmektedir.

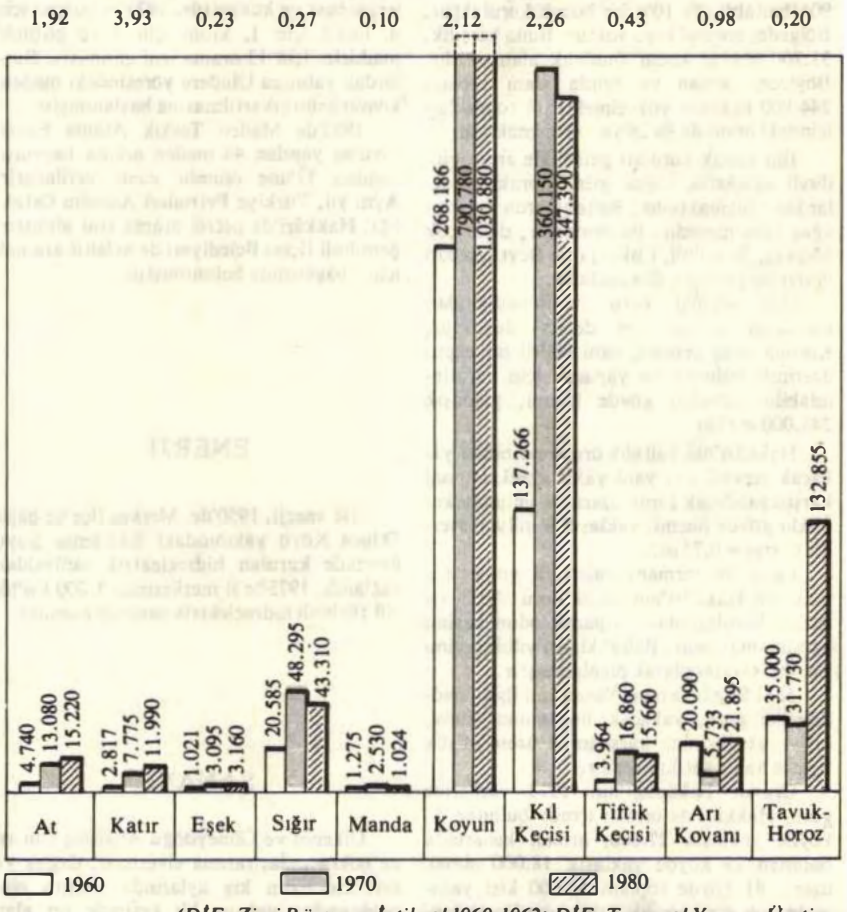
Yetiştirilen hayvanların canlı olarak satılması yüzünden, il deri üretimi çok sınırlıdır. Buna karşılık, yapağı ve keçi kılı üretimi oldukça fazladır. 1980'de Hakkâri'de, Türkiye toplam yapağı üretiminin yaklaşık % 3'ü, kıl üretiminin ise % 2,2'si gerçekleştirilmişti.

İl bal üretiminde 1970'lerde belirgin artışlar görülmektedir. 1970'te il bal üretimi 60 tondu ve Türkiye içindeki payı binde 4 olarak gerçekleşmişti. 1980'de ise, il bal üretimi 420 tona, Türkiye içindeki payı da % 1,7'ye yaklaşmıştır.

ORMANCILIK: Hakkâri Dağları genel olarak orman örtüsünden yoksundur. Ancak, dağların kuzey ve güney yamaçları ile vadi yamaçları orman ağaçları, fundalık ve çalılıklarla kaplıdır.

Aslında, Hakkâri Dağları'nın sürekli karla kaplı kuşağına dek olan bölümleri, bütünüyle doğal orman sınırı içindedir. Çok eski dönemlerde ormanlarla kaplı olan bu bölgeler, sonraları yaylacılık, sarp yamaçların çokluğu ve yakacak gereksinimi gibi

Şekil 4
Hakkâri'de Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

nedenlerle yoksullaşmış ve bugünkü durumunu almıştır.

Hakkâri İli'nin toplam orman alanı 213.100 hektar dolayındadır. İl alanının yaklaşık % 23'ünü kaplayan ormanların % 90'ı baltalık, % 10'u ise bozuk koruluktur. Bölgede, normal koru yoktur. Buna karşılık, 31.700 hektar kadar fundalık alan vardır. Böylece, orman ve funda alanı toplam 244.800 hektara yükselmekte, il toprakları içindeki oranı da % 26'ya yaklaşmaktadır.

İlin bozuk koruları genellikle ardıç gibi ibreli ağaçlarla, söğüt gibi yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalıklarda egemen ağaç türü meşedir. Bu ormanlar, daha çok Merkez, Şemdinli, Çukurca ve Beytüşşebap ilçelerine yayılmış durumdadır.

İlde normal koru bulunmadığından koruların verimi son derece düşüktür. Koruda ağaç serveti, yani belirli bir çapın üzerinde bulunan ve yapacak için yararlanılabilir kabuklu gövde hacmi, yaklaşık 245.000 m3'tür.

Hakkâri'nin baltalık ormanlarındaki yakacak serveti ise, yani yakıt gereksinimini karşılayabilecek çapın üzerinde bulunan kabuklu gövde hacmi, yaklaşık 9 milyon ster dir (1 ster = 0,75 m3).

Genel bir ormansızlaşmaya yol açmamak için Hakkâri'nin bozuk koru olarak işletilen korularından, yapacak odun kesimi yapılmamaktadır. Baltalıkların yıllık verimi ise, 40.000 ster olarak planlanmıştır.

6831 Sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddelerine göre, yakacak üretiminin tümü, kişisel gereksinimi karşılamak üzere düşük fiyatla halka satılmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Hakkâri'de orman içinde bulunan 52 köyde yaklaşık 27.000, orman kenarında bulunan 29 köyde yaklaşık 18.000 olmak üzere, 81 köyde toplam 45.000 kişi yaşamaktaydı. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 çalışmaları, ildeki ormancılık etkinliklerinin orman köylerindeki faal nüfusun ancak % 2'sine iş olanağı yaratabildiğini ortaya koymaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1980 çalışmaları Hakkâri'de ormanla ilgili köylerde, kişi başına 0,9 hektar koru ve 5,1 hektar baltalık alan düştüğünü göstermektedir.

Ormancılık etkinliklerinin il gayrı safi hasılası içindeki payı, 1978'de binde 13'tü. Ülke genelinde yaratılan GSYİH içinde ise, bu pay binde 86 idi.

Hakkâri'de ağaçlandırma çalışmaları yok denecek denli azdır. 1938'den 1981 başına değin, ilde yalnızca 3 hektar alan ağaçlandırılmıştır. 1981'de 1.500, 1982'de ise 800 fidan dikilmiştir.

İlde, fidanlık yoktur. Fidan gereksinimi, Van Ağaçlandırma Örgütü'ne bağlı fidanlıklardan sağlanmaktadır.

İlde, Orman Bakanlığı'na bağlı, Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü çalışmaları da gelişmemiştir. 1982'de ilk kez Çukurca ve Beytüşşebap ilçelerinde orman köylerini kalkındırma amacına yönelik, planlama çalışmaları yapılmıştır.

Hakkâri'de, 1980'de 6 km, 1981'de 8,5 km ve 1982'de 13 km orman yolu yapılmıştır. İlde, 1982'de Merkez İlçe'de 19 km, Çukurca'da 141 km, Beytüşşebap'ta 49 km ve Şemdinli'de 174 km olmak üzere, toplam 383 km orman yolu vardı.

MADENCİLİK

Hakkâri İli'ndeki madenler, kurşun, linyit, krom, madenkömürü, bitümlü maddeler, asbest ve kükürttür. 1973'te kurşun için 4, linyit için 1, krom için 2 ve bitümlü maddeler için 13 arama izni alınmıştı. Bunlardan yalnızca Uludere yöresindeki madenkömürünün çıkartılmasına başlanmıştır.

1982'de Maden Tetkik Arama Enstitüsü'ne yapılan 46 maden arama başvurusundan 33'üne olumlu yanıt verilmiştir. Aynı yıl, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Hakkâri'de petrol arama izni almıştır. Şemdinli İlçesi Belediyesi de asfaltit aramak için 6 başvuruda bulunmuştur.

ENERJİ

İle enerji, 1950'de, Merkez İlçe'ye bağlı Otluca Köyü yakınındaki Kartamas Suyu üzerinde kurulan hidroelektrik santraldan sağlandı. 1973'te il merkezinde 1.200 kw'lik çift türbinli hidroelektrik santralı kuruldu.

SANAYİ

Ülkenin ve Güneydoğu Anadolu'nun en uç noktasında, tarıma elverişsiz, dağlık ve özellikle uzun kış aylarında ulaşım olanaklarından yoksun bir kesimde yer alan Hakkâri İli'nde sanayi kuruluşu yok denecek denli azdır.

İlde kapalı ekonominin egemen oluşu, yerel birikimin olmayışı ve devletin desteklemeye girişimlerinin etkisiz kalışı, sanayinin gelişmesini olanaksız kılmıştır.

İmalat sanayiinin 1978'de il gayrı safi hasılası içindeki payı binde 7, Türkiye genelindeki payı ise, on binde 1 idi. 1975 Genel Nüfus Sayımı'na göre, Hakkâri'de imalat sanayiinde 459 kişi çalışıyordu. Bunların il faal nüfusu içindeki payı, % 1'i bile bulmuyordu.

Hakkâri, 1968'den sonra sürekli olarak kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmıştır. 1981'de Bakanlar Kurulu'nun saptadığı 1. derecede öncelikli 20 il arasında yerini korumuştur. 1980'e değin, Hakkâri'de oto onarım ve hızar atölyeleri, birkaç un değirmeni ile bazı köylerde halı, kilim dokumada kullanılan ilkel el tezgâhları vardı. Çanak-çömlekçilik de yapılıyordu.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, ildeki toplam 68 işyerinden 25'i 1, 42'si ise 2-9 kişi çalıştırıyordu. 10 kişiden fazla işçi çalıştıran yalnızca 1 kuruluş vardı. Aynı sayıma göre ildeki işyerleri metal işleme, dokuma, orman ürünleri ve gıda sanayii dallarındaydı.

Hakkâri'deki ilk büyük sanayi kuruluşu, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası'dır. Fabrikanın temeli 1974'te atılmış, 1979'da üretime geçilmiştir. Fabrika alanında bir sosyal hizmetler binası, bir lojman, bir garaj, bir de jeneratör binası vardır.

1980'de 28 kişi çalışan fabrikada yılda 7.500 ton çiğ süt işlenebilmekte ve 140 ton süt ürünü (beyazpeynir, kaşarpeyniri, tereyağı, sadeyağ, krema, yoğurt ve pastörize süt) elde edilmektedir.

Şemdinli'deki Tekel Genel Müdürlüğü'nün Yaprak Tütün Bakımevi, ilin bir başka sanayi kuruluşudur. Kapasitesi yılda 750 m2 tütünün bakımı ve depolanmasıdır (bakım evine, tütün balyalarla gelir ve bakım ölçüsü m2'dir).

Teşvikten yararlanan ve yatırım aşamasında bulunan kuruluşlardan beşinin inşaatları 1981'de tamamlanmış, ancak üretime geçebilmeleri için, gereken işletme kredisi ve nakit sağlanamamıştır. Bunlardan Yüksekova Süt İnekçiliği Kooperatifi, ilk aşamada yılda 40 baş süt ineği beslemeyi ve 6 kişiye iş olanağı sağlamayı öngörmekte idiyse de tasarı gerçekleştirilememiştir. İl Özel İdaresi'yle kooperatifin ortak girişimi olan Şemdinli ve Beytüşşebap halıcılık atölyeleri ile Hakkâri ve Uludere halı dokuma atölyelerinin her birinde 36 tezgâh bulunması ve 40'ar kişiye iş olanağı sağlanması tasarlanmıştır. Et ve Balık Kurumu'nun girişimi olan Yüksekova Et Kombinası'nın açılışı 1983 sonuna ertelenmiştir *(Bak. Hayvancılık)*.

İlin yeni sanayi çarşısı da tasarı aşamasındadır. İl merkezinde otomobil, TV ve buzdolabı bakım ve onarım atölyelerinin yanı sıra, 10'a yakın marangoz atölyesi ve demirci vardır. Beytüşşebap'ta dokunan, yünlü ve simli kilimler Avrupa kilim festivallerinde birincilik kazanmıştır.

TİCARET

1975 Genel Nüfus Sayımı'na göre, Hakkâri'de ticaretle uğraşanlar faal nüfusun % 1'ini oluşturuyordu. 1978'de il gayrı safi hasılasının % 2,1'i ticaret kesiminde yaratılmıştı. İl ticaretinin Türkiye payı ise, yalnızca on binde 2 idi. Mali kurumlar ve otel, lokantalar dışında tutulduğunda ilde toptan ve perakende ticaretle uğraşan 495 kişi vardı.

İlde, kapalı ekonominin varlığını sürdürmesi ve yöre halkının gereksinimlerinin hem nicelik hem de nitelik bakımından düşük düzeyde oluşu nedeniyle, büyük bölümü hayvancılıkla ve bitkisel üretimle uğraşan faal nüfusun geri kalan çok küçük bir bölümü ticaret ve hizmetler kesiminde çalışmaktadır. Ticaret, değişik tüketim maddeleri ile canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin alım-satımına ve yasa dışı sınır ticaretine dayanmaktadır.

1950'ye değin Hakkâri il merkezinde (Çölemerik) otel, lokanta yoktu. Bu işlevleri halk konuklara evlerini açarak üstlenirdi. İlk otel, 1952'de valinin isteği üzerine tüccar Alaaddin Sarıoğlu'nca, eski hükümet konağı otele dönüştürülerek, işletmeye açıldı. İlk sinema ise, 1954'te hizmete girdi. 1950'lerde

il merkezinde 30-40 dükkân, 1944'te kurulmuş bir mezbaha ve 4 değirmen vardı. Beytüşşebap İlçesi'nde de 4 dükkân, 1 aşevi ve 1 fırın vardı.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, Hakkâri'de 427 ticaret kuruluşu vardı. Bu işletmelerin yalnızca 6'sının yıllık cirosu 5 milyon TL'nin üzerindeydi. Perakende ticaretle uğraşan kuruluş sayısı 424'tü. Bunların 353'ü yıllık cirosu 500.000 TL'nin altında olan küçük işletmelerdi. Cirosu 5 milyon TL'yi aşan perakendeci sayısı yalnızca 5'ti. İlin başlıca ticaret malları canlı hayvan ve hayvan ürünleridir. Yapağı ve keçi kılı ya doğrudan pazara satılır ya da evlerde çadır, kilim, giysi yapımı gibi işlerde kullanılır. Yolların açık olduğu mevsimlerde bölgeye komşu illerden gelen toptancı tüccarlar, canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin bir bölümünü toplar. Başka illere ve yurt dışına satar. Yasa dışı sınır ticareti, il ticaretinin en önemli gelir kaynağıdır. Yurt dışından canlı hayvan karşılığı, elektronik araç-gereçler, özellikle de ipek ve kadife kumaşlar getirilmektedir.

BANKACILIK

1944'te yalnızca il merkezinde bir Ziraat Bankası şubesi vardı. 1970'te Ziraat Bankası şubesi sayısı 6'ya, ilin toplam banka şube sayısı ise 7'ye çıktı. 1981'e değin ilde 3 yeni banka şubesi daha açıldı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Hakkâri İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda yer almaktadır. Kuzeyde Van, batıda Siirt ve Mardin illeri ile çevrili olan il toprakları, güneyde Irak, doğuda İran ile komşudur.

İl, yükseltisi 3.500-4.000 m'ye varan engebeli bir kesimde yer almaktadır. Güneydoğu Toroslar'ın uzantısı olan dağlar, Dicle'nin kollarının açtığı derin vadiler ve çanaklarla birbirinden ayrılır. Yüksek ve sarp dağlar arasındaki çukurluklarda küçük ova ve düzlükler vardır. Gevar Ovası, Çan Meydanı ve Büyük Meydan düzlükleri bunların en büyükleridir.

İlde yerleşme düzeni doğrudan ilin topografik yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. İl topraklarında farklı yerleşme biçimlerine olanak veren 3 değişik topografik yapı vardır.

İlin kuzeyindeki Botan Suyu ile güneydeki Zap ve Habur sularının havzalarını birbirinden ayıran doğu-batı yönlü çok yüksek ve geniş dağlık kütle orman örtüsü barındırmaz. Kısa bir dönem için geçici yerleşme alanı olarak kullanılan bu kesimde hiçbir toplu yerleşme yoktur.

Tablo 11
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	68	25	42	1
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	10	—	9	1
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	18	8	10	—
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	17	10	7	—
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	23	7	16	—

(DİE, 1980 GenelSanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Güneye inen akarsular arasında kalan, parçalanmış küme dağlar ise, bitki örtüsü ile kaplıdır ve su kaynakları boldur. Vadilerdeki köylerin yaylaları bu dağlardadır.

Akarsular ve dağlar arasındaki dar, derin ve sarp vadiler iklimi genelde çok sert olan yörenin kuytu ve sulak alanları olduğundan, ilin yerleşmeye en uygun kesimleridir. Nüfus buralarda yoğunlaşmıştır.

Hayvancılığın başlıca geçim kaynağı olduğu yörede vadiler ve yaylalar, birbirini tamamlayarak, bu uğraş için en uygun koşulları sağlar. Yaylalar, yaz aylarındaki sıcaklardan kurtulma, hayvanları otlatma ve tarla tarımı yapmada kullanılır.

İlde temel ekonomik uğraşın hayvancılık olmasına, yörenin topografik yapısına ve iklim koşullarına bağlı olarak, iki özgün yerleşme biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, yüksek kesimlerdeki düzlüklerde, yaylalarda yer alan geçici yerleşmeler (zoma) öbürü ise, 2-10 haneden oluşan köyaltı yerleşmelerdir (mezra, kom vb). Tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan köyaltı yerleşme biçiminin en yoğun olduğu yer Hakkâri'dir. 1973'te ildeki toplam bucak ve köy sayısı 145 iken, köyaltı yerleşmeler 600'ü aşıyordu.

İlçelerdeki köyaltı yerleşmelerin sayısı ve bunların toplam nüfusu, toprakların yerleşmeye elverişliliğine ve ekonomik gelişmişliğe bağlı olarak artmaktadır. 1973'te en fazla köyaltı yerleşme bulunan iki ilçe, Yüksekova (177) ve Merkez (153) idi.

İl genelinde, yüzey şekillerine bağlı olarak önemli değişiklikler gösteren nüfus yoğunluğu, yerleşme sıklığı ve büyüklüğü gibi nüfus dağılım özellikleri, ilçeler düzeyinde keskin farklar göstermez. İlde genel olarak vadi tabanlarının genişlediği kesimler, çöküntü alanları ve yükseltisi 1.800-2.000 m'ye dek olan geniş düzlük ve sekilerde, nüfus yoğunluğu, yerleşme sıklığı ve büyüklüğü artmaktadır.

Nüfus yoğunluğu en düşük il olan Hakkâri'de, 1980'de km2'ye ortalama 16 kişi düşmekteydi. Yörenin dağlık ve yüksletinin fazla olması nedeniyle genel olarak çevre illerin nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının (km2'de 58 kişi) altındadır. Örneğin 1980'de Tunceli'de nüfus yoğunluğu km2'de 20 kişi, Van'da 25, Sivas'ta 26 ve Bingöl'de 28 kişi idi. Batıda Hezil Çayı'nın suladığı şerit ovaların yer aldığı Uludere İlçesi ile, doğuda ilin en büyük ve bitkisel üretim yönünden en önemli düzlüğü olan Gevar Ovası'nın yer aldığı Yüksekova İlçesi, nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu kesimlerdir. Bunları Merkez İlçe izlemektedir. 1980'de Uludere'nin nüfus yoğunluğu km2'de ortalama 33 kişi, Yüksekova'nın 20 kişi, Merkez İlçe'nin ise 17 kişi idi.

Hakkâri, yerleşme sıklığının da en az olduğu ildir. 1980'de, il kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 1,5 köy düşmekteydi. Uludere dışında, ilçelerin yerleşme sıklığı, il ortalamasından önemli bir farklılık göstermez, yalnızca Uludere'deki yerleşme sıklığı 3'e varmaktadır.

2-10 hanelik köyaltı yerleşmelerin köy sayısının dört katını aştığı ilde, köyler de az nüfuslu, ortalama 25-50 hanelik küçük ve dağınık yerleşmelerdir. Tarla tarımının önemli olduğu Yüksekova, Uludere ve Çukurca ilçelerindeki köyler görece fazla nüfusludur.

1980'de ilde ortalama köy nüfusu (bucaklar dahil) 779 idi. Bu ortalamanın en yüksek olduğu ilçeler, Yüksekova (1.138), Uludere (946) ve Çukurca (843) ilçeleri idi.

Köy nüfusları, bağlı köyaltı yerleşmelerin nüfuslarını da kapsadığı için, bunlar net sayılar değildir. Gerçekte, il genelinde ve ilçeler düzeyinde ortalama köy nüfusları daha düşüktür.

Toprakların çok yüksek ve engebeli oluşu yüzünden, ilde bitkisel üretime elverişli alanlar son derece sınırlıdır. Bitkisel üretim, iç tüketimi bile karşılayabilecek düzeyde değildi. Ormancılık gelişmemiştir.

Köylerin ilçelerle, ilçelerin il merkezi ile ve ilin çevre illerle bağlantısı, doğal koşulların elverişsizliğinden ve altyapı hizmetlerinin yetersizliğinden ötürü, düzenli ve yeterli değildir. Bu nedenle, tarım dışı kesimler gelişmemiştir.

İlde yaşam ve yerleşme düzeni büyük ölçüde hayvancılığa bağlı olarak biçimlenmektedir. Hayvanlara ot ve su bulabilmek için, halk ilkbahar ve yaz aylarında yaylalara çıkar. Bu mevsimlik hareket, kendine özgü bir yaşam biçimini (zoma) birlikte getirir *(Bak. Zoma)*. Her yıl mayıs ayının ilk haftasında başlayan, kasım ortalarında sona eren zoma yaşamı üç döneme ayrılır. "Bahar Zoması", mayıs ayının ilk haftasından haziran başına değin sürer. Bu dönemde yaylalara çıkılmaz. Köye yakın mezralarda ve vadi tabanlarında kalınır. Aile bireylerinin bir bölümü zomada, bir bölümü köydedir. Bu sırada zomada yalnızca peynir yapılır. Havaların ısınması, kar ve buzların çözülmesi ile yaylalara çıkılır. Bu dönem

"Yaz Zoması" olarak adlandırılır. Bu zomaya ailenin tüm bireyleri katılır. Köylerde yaşlılar, hastalar ve sakatlar dışında kimse kalmaz. Yaşam genellikle, keçi kılından yapılmış, siyah çadırlarda geçer. Çadırların büyüklüğü, ailenin aşiret içindeki durumuna bağlı olarak değişir. "Sonbahar Zoması" nda, yağışlarla yaylalar soğumaya başlayınca, bahar zomasının kurulduğu köye yakın mezralara ve geniş tabanlı vadilere taşınılır. Bu zoma eylül başından kasım ortalarına değin sürer.

Yüzey şekillerinin elverişsizliği, ulaşım bağlantılarının zayıflığı ve geleneksel aşiret yaşamının egemen olması, ildeki kentsel yerleşmelerin büyüyüp gelişmesini engellemektedir. Bunda, I. Dünya Savaşı sırasında bölgenin işgal edilerek önemli ölçüde yıkıma uğramasının ve nüfus yitiminin de etkisi olmuştur. 1960'ta ilin 6 ilçesinin kentsel nüfusları toplamı 10.000'i bulmadığı gibi, 1975 öncesinde kentsel nüfusu 10.000'i aşan ilçe de yoktu. İlçelerin nüfusu, yüksek doğurganlık nedeniyle artarken, Hakkâri-Mardin ve Van-İran transit yollarının yapılması ve ulaşım bağlantılarının görece iyileşmesiyle kırsal kesimden göç almaya başlayan il merkezi 1975'te, Yüksekova ilçe merkezi ise 1980'de 10.000 sınırını aşmıştır. 1980'de il merkezinin nüfusu 18.000, Yüksekova ilçe merkezinin nüfusu ise 14.000 dolayındaydı *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*.

KADEMELENME: Hakkâri İli, 7. kademe (en üst düzey) işlevlerde tüm iller gibi, ülkesel büyük kent (metropol) İstanbul'a bağlıdır. 6. kademe (üst bölgesel) işlevlerde ise, bir bölünmüşlük göstermektedir. Bunda, il topografyasının etkisi büyüktür. Ülkenin öteki kesimleriyle yakın zamanlara değin ancak Van üzerinden ilişki kurabilen Yüksekova ve Şemdinli ilçeleri, 6. kademe işlevlerde de İstanbul'un etki alanı içindedir. İlin, Güneydoğu Anadolu'nun öbür kesimleriyle yol bağlantısı olan güney ve batı kesimleri ise, 6. kademede Gaziantep'le ilişki kurmakta ve Merkez, Çukurca, Beytüşşebap ve Uludere ilçeleri Gaziantep'in 6. kademe etki alanı içinde kalmaktadır. Bu ilişkiler deseninde ilerde birtakım değişikliklerin olması beklenebilir. Gaziantep-Urfa-Cizre-Yüksekova-İran yolunun, Cizre-Esendere arasındaki bölümünün iyileştirilmesi durumunda, tüm il Gaziantep'in etkisine girecektir. Dicle Havzası sulama projesinin gerçekleşmesi ve Diyarbakır'ın bir 6. kademe merkeze dönüşmesi durumunda ise, ilin Diyarbakır'ın 6. kademe etki alanı içine girmesi doğal bir gelişme olacaktır.

İl, 1980'lerin başında tümüyle Diyarbakır'ın 5. kademe (bölgesel) etki alanı içindedir. Bu durumda da, birtakım değişikliklerin olması olasıdır. İlin Van'la olan yol bağlantısı iyileştirilmiştir. Van'ın bir 5. kademe merkez haline getirilmesi doğrultusunda kimi adımlar atılmaktadır. Van, kamu kuruluşlarının taşra örgütlerinin bölgesel merkezlerinden biri yapılarak ve burada bir üniversite kurularak desteklenmektedir. Bu politikaların başarıya ulaşması durumunda, Yüksekova, Şemdinli, Merkez ve Çukurca ilçelerinin Van'ın 5. kademe etki alanına girmesi beklenebilir. Uludere ve Beytüşşebap ilçelerinin Diyarbakır'ın 5. kademe etki alanı içinde kalması büyük bir olasılıkla sürecektir.

Hakkâri İli Ulaşım Haritası

İlde Konut

Hakkâri İli'nde ortalama aile büyüklüğü 7-8 kişi, ortalama hane halkı büyüklüğü ise 8-9 kişidir. Bu iki değerin birbirine yakınlığından, konut birimlerinin (hane) birden çok ailece ortak kullanımının yaygın olmadığı ortaya çıkar. 1975 Nüfus Sayımı'na göre, ildeki toplam 14.450 hanenin % 66'sı, tek aile konutu olarak kullanılmaktaydı.

İldeki konutların çoğunluğu 1-2 odalı olup, oda başına düşen kişi sayısı 4-5 dolayındadır. 1975'te hane halklarının % 70'i 1 ve 2 odalı konutlarda yaşamaktaydı. Aynı sayıma göre hane halklarının % 2'si yaşamını mağara, çadır türü barınaklarda sürdürüyordu.

Yöredeki konutlar, sağlık donanımı ve altyapı yönünden son derece elverişsiz durumdadır. 1975'te ildeki konutların % 66'sında hela, % 70'inde ise banyo bulunmamaktaydı. Aynı yıl ayrı mutfağı bulunan konutların oranı ise % 53 dolayındaydı. Elektriği ve içme suyu bulunan konutlar yalnızca il ve ilçe merkezlerindeydi. Bunların oranı ise % 15 kadardı.

İldeki konutların % 94'ünde ısınmada soba kullanılıyordu. En yaygın yakacak türü ise odun ve tezek idi. Konutların % 73'ünde odun, % 25'inde tezek kullanılırken kömür ve ağır yağ gibi yakıtlar kullanılan konutların oranı yalnızca % 2 idi.

İlde, hiç 4. kademe merkez yoktur. Ülke genelinde il merkezleri çoğunlukla 4 ya da daha üst kademe merkezlerken, Hakkâri ancak 3. kademe (yerel) bir merkezdir. Bunun tek nedeni, son derece dağlık bir yöre olan ilde, ekonomik olanakların kıtlığından dolayı bir 4. kademe merkezin oluşmasına yol açacak düzeyde mal ve hizmet talebi doğmamasıdır. Yörede daha uzun bir süre hiçbir 4. kademe merkezinin doğmaması olasıdır. Ancak, Gaziantep-İran yolunun iyileştirilmesi, yoldaki uluslararası trafiğin yoğunlaşması ve kırsal yol ağının geliştirilmesi halinde, doğacak talebin Hakkâri'yi en azından 4'le 3 arası bir ara kademeye çıkarması beklenebilir. Bugün Uludere Mardin'in, ilın öbür kesimleri ise, Van'ın 4. kademe etki alanındadır.

Ekonomik olanakların kıtlığı, ilde 3. kademe merkezlerin doğmasını da kısıtlamıştır. İlde Hakkâri'den başka, yalnızca Yüksekova bir 3. kademe merkezdir. Ülke genelinde büyük bir çoğunlukla, 3. kademe merkez olan ilçe merkezleri burada daha çok, 2. kademe (kırsal) merkez işlevi görmektedir. Uludere, Beytüşşebap, Çukurca ve Şemdinli birer 2. kademe merkezdir. Bunların nüfusları düşüktür ve tümünün daha uzun bir süre, 2. kademe merkez olarak işlev görmesi büyük bir olasılıktır.

Ancak, birer 2. kademe merkez olarak işlev gören bu dört ilçe merkezi yanında, Beytüşşebap'ta Uzungeçit, Uludere'de Şenoba, Ortabağ ve İnceler de birer 2. kademe merkez olarak belirmiştir. Bunların tümü de, ilin Mardin'e açılan batı ekseni üzerindedir.

ULAŞIM: Hakkâri topraklarının engebeli yapısı, bütün faaliyet ve hizmetleri olduğu gibi ulaşımı da olumsuz etkilemektedir. Yol geçirilebilecek vadi tabanlarının çok dar oluşu, yolların dağ sıralarını aşabilmek için sık sık vadi tabanlarından çok yükseklere, bazen 3.000 m'yi bulan geçitlere tırmanma zorunluluğu, yol yapımını güçleş-

tirmekte, yolların dar, dik ve virajlı olmasına neden olmaktadır. Yöredeki iklim koşulları da varolan yollardan yararlanma süresini kısıtlamaktadır.

KARAYOLU: Hakkâri'nin en önemli, aynı zamanda sürekli açık olan tek karayolu, Başkale üzerinden gelen Van-Hakkâri karayoludur. Bundan başka, Gürpınar'dan geçerek Van'dan Hakkâri'ye gelen ikinci bir yol vardır.

Van-Başkale-Hakkâri yolu, Van-İran Transit Yolu'nun (Cento Yolu) Türkiye'deki son kesimi olan Van-Başkale-Yüksekova-Esendere yolunun bir parçasıdır. Bu yoldan Bağışlı'da güneybatıya ayrılan 44 km'lik bir yol, Hakkâri il merkezine ulaşır.

Van-Başkale-Hakkâri yolunun (204 km) Zap Vadisi'ni izleyen kesiminin bir yanı uçurumudur. Yol, geçit vermeyen yerlerde kayalar içine açılmış tünellerden geçer. Tünellerin çoğu, Hakkâri'ye yakın olan kesimde bulunmaktadır. Önceleri, yalnızca bir araba geçecek genişlikte olan yolun uçurum kenarındaki dar geçitlerinde, sık sık kaza olur ve bu geçitler "kapan" olarak adlandırılırdı. Kapanlar çoğunlukla oradan uçarak ölenlerin adıyla anılırdı: Selman Kapanı, Aslan Kapanı, Ali Kapanı gibi. Son derece tehlikeli ve bozuk olan bu yol, 1970'ten sonra genişletilerek yeniden yapılmıştır.

Gürpınar'dan geçen yolun uzunluğu Van-Hakkâri arasında 200 km'dir. Bu yol, Başkale yolunun geçtiği araziden daha engebeli olan Koçkıran Dağları üzerinden geçer.

Yol kısa olmasına karşın tehlikeli olduğu için daha az kullanılır. Bu yol üzerindeki Karadağ, yalnız yaz aylarında geçit verir.

Bu yollardan başka, yaz aylarında ulaşıma açık bulunan Hakkâri-Uludere-Şırnak karayolu ile Siirt'e ve yine aynı yolla Cizre üzerinden Mardin'e gitmek mümkündür. Ama, yolun il sınırları içinde kalan kesimi Uludere'den sonra gevşek yüzeyli olduğu için, otobüs gibi düzenli sefer yapan araçlarca kullanılmamaktadır. Bu yolla, Hakkâri'den Şırnak 180 km, Cizre ise 227 km uzaklıktadır.

Bu karayolları dışında, il sınırları içinde bulunan ve il içi yerleşmeleri bağlayan yollar toprak olup, yalnızca yaz aylarında kullanıma elverişlidir.

1980'de Hakkâri il sınırları içindeki devlet karayollarının uzunluğu 447 km idi. Bu yolların % 40'ı sert, % 33'ü gevşek yüzeyli, % 20'si toprak ve % 7'si geçit vermeyen yollardı. Aynı yıl ülke genelinde sert yüzeyli devlet yollarının oranı % 78 ve geçit vermeyen yolların oranı ise % 2 idi.

1980'de uzunluğu 275 km olan Hakkâri il yollarının % 3'ü sert, % 46'sı gevşek yüzeyli, % 30'u toprak ve % 21'i geçit vermeyen yollardı. Aynı yıl ülke genelindeki il yollarında bu oranların sırasıyla, % 37, % 46, % 13 ve % 4 olduğu göz önüne alınırsa, Hakkâri İli'ndeki yol ağının ne denli niteliksiz olduğu ortaya çıkar.

Hakkâri, köy yolları yönünden de ülke genelinin hayli gerisinde bir düzeydedir. 1976'da ilde, devlet ve il yollarından yararlanabilen köylerin oranı % 13,4, ülkede % 11,5 idi. Aynı yıl, kaplamalı köy yollarından yararlanabilen köylerin oranı da % 13,4 iken, bu oran ülke genelinde % 49,4 idi. Düzenlenmiş köy yollarından yararlanan köylerin oranı ise, ülke genelinde % 19,1 iken Hakkâri'de % 44,8 idi. Yolu olmayan köylerin oranının ülke geneliyle farkı ise öteki gruplardaki kadar büyük değildi. 1976'da yolu olmayan köylerin oranı Hakkâri'de % 28,4 iken ülke genelinde % 20 idi.

Plaka numarası 30 olan ilde, 1980'de, motorlu taşıt parkı yalnızca 531 araçtan oluşmaktaydı (Tablo 12). 1970-1980 arasında ildeki motorlu kara taşıtları sayısı 3 kata yakın artmıştır. En fazla artan araçlar, otomobil ve kamyonettir. 1970'te 51 olan otomobil sayısı 3 kattan çok artarak 211'e, 25 olan kamyonet sayısı ise 5,5 kata yakın artarak 162'ye çıkmıştır. Kamyonet sayısındaki bu artışta, 1970'te il ulaşım ağının görece gelişmesiyle, yakın yol taşımacılığının önem kazanması etken olmuştur.

İlde sayısı en çok olan araç otomobildir. 1980'de bu pay % 40 dolayında idi. 1970'ten 1980'e kamyon ve kamyonetlerin il taşıt parkı içindeki paylarında önemli değişiklikler olmuştur. 1970'te % 35'lik bir pay ile otomobilden sonra ikinci sırada yer alan kamyon, 1980'de % 18'lik pay ile kamyonetten sonra üçüncü sıraya düşerken, payı % 18'den % 30'un biraz üstüne çıkaran kamyonet, ikinci sıraya çıkmıştır.

İlin sosyo-ekonomik geri kalmışlığına ve yol ağının hem nitelik hem de nicelik bakımından yetersizliğine koşut olarak, ildeki motorlu kara taşıtlarının sayısı nüfusa oranla çok azdır. 1980'de ülke genelinde 1.000 kişiye 29 araç düşerken, Hakkâri İli'nde bu sayı yalnızca 3 idi.

1978'de, Hakkâri il sınırları içindeki karayollarında toplam trafik akımı, 80.694 taşıt × km idi. Bu trafik akımında, otomobillerin payı % 48, otobüslerin payı % 3, kamyonların payı ise % 49 idi.

Aynı yıl 385.027 kişi × km olarak gerçekleşen yolcu taşımacılığında, otomobillerin payı % 61, otobüslerin payı % 24, kamyonların payı ise % 15 olmuştu. Eşya taşımacılığının düzeyi 242.000 ton × km kadardı. Bu tutar içinde ağırlıklı grupları, işlenmiş eşya (% 37), tarım ürünleri (% 35) ve madeni eşyalar (% 26) oluşturuyordu.

Küçük imalat düzeyinde bile sanayileşmenin var olmadığı ilde, işlenmiş ve madeni eşyaların taşınan eşyalar içinde yüksek payları olmasının nedeni, İran Transit Yolu'nun ilden geçmesidir.

HABERLEŞME: 1980'de Hakkâri İli'nde 6 merkez, 8 şube olmak üzere 14 PTT işyeri ve 21 acente vardı. 11.105 kişiye bir PTT işyeri düşmekteydi. İl nüfusunun azlığı nedeniyle bir PTT işyerine düşen nüfus ülke genelindekinden 14.653 kişi az iken, bir PTT işyerinin hizmet götürmesi gereken alan (667 km2), ülke ortalamasının (254 km2) üç katına yakındı.

Hakkâri il merkezi 0681 kod numarası ile

Tablo 12
Hakkâri İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	51	211
Minibüs	3	21
Otobüs	2	7
Kamyonet	25	162
Kamyon	47	96
Motosiklet	5	10
Özel Nitelikli Taşıtlar	3	5
Yol ve İş Makineleri	—	19
Toplam	136	531

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

Hakkâri İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da, Hakkâri İli'ndeki köy ve köyden küçük birimlerden oluşan 665 yerleşmenin % 43'ünde yeterli içme suyu vardı. Suyu yetersiz olan birimler % 5 dolayında iken, hiç suyu olmayan yerleşmelerin oranı % 52 idi. Aynı yıl ülke genelinde suyu olmayan kırsal yerleşme birimlerinin oranı % 22 idi.

Hakkâri elektriklendirme yönünden, en kötü durumda olan ildir. İl ve ilçe merkezlerinde jeneratörle günde yalnız birkaç saat elektrik verilebilen ilin, 1982 başında hiçbir köyünde elektrik bulunmamaktaydı.

Tablo 13
Türkiye ve Hakkâri'de Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Hakkâri	Kır	86,0	85,3	79,7	71,6
	Kent	14,0	14,7	20,3	28,4

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kentler arası otomatik telefon santralına bağlıdır. 1980'de ilde 1.042 elefon abonesi ve 7 bekleyen vardı. İlin otomatik telefon santral kapasitesi ise 500 idi. Aynı yıl ilin yalnızca 17 köyünde telefon bulunmaktaydı. Ayrıca ilde 3 teleks abonesi ve 3 de bekleyen vardı.

1980'de Hakkâri İli'nde kayıtlı radyo sayısı 2.722, kayıtlı televizyon sayısı ise 513 idi.

Hakkâri'de, günün belli saatlerinde yayın yapan bir il radyosu bulunmaktadır. 22 Nisan 1973'te hizmete giren radyonun yayınının önemli bir bölümü Ankara, Diyarbakır, Erzurum, İzmir, Van ve Çukurova radyolarından sağlanan paket programlardan oluşmaktadır. Radyo vericisi 1 kw gücündedir. Kısa dalga 3.922 m üzerinden yayın yapmaktadır.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Hakkâri, ekonomisi özellikle hayvancılığa dayanan ve kırsal niteliği ağır basan bir ildir. 1980'de 155.463 olan il nüfusunun 111.345'i, yani ilde yaşayan her 100 kişiden 72'si köy ve bucaklarda oturmaktaydı (Tablo 13).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, geçit vermeyen doğal sınırları ve yetersiz ulaşım olanakları nedeniyle ülkenin öbür kesimlerinden bir anlamda kopuk durumda olan Hakkâri'de üç ilçe, dolayısıyla yönetsel bakımdan kent tanımına giren yalnızca 3 yerleşim merkezi vardı: Merkez (Çölemerik) Beytüşşebap, Şemdinli. Bununla birlikte, bu merkezler, kentsel yerleşimlerden çok birer köy görünümündeydi. 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, bu ilçe merkezlerinden hiçbirinin nüfusu 1.000'e ulaşmadığı gibi, üçünün toplam nüfusu yalnızca 1.884 idi. Bu sayının toplam il nüfusu içindeki payı da yalnızca % 7,5 idi. Bu görünüm, ilin dayandığı ilkel tarım ekonomisinde herhangi bir olumlu gelişme olmaması ve ilçe merkezlerinde yeni iş olanakları yaratılamaması nedeniyle uzun yıllar değişmeden sürmüştür.

1933'te ilçe yapılarak Van'a bağlanan Hakkâri, 1936'da il olmuş ve Yüksekova İlçesi de bu ile bağlanmıştır. Ancak, yönetsel açıdan kent tanımına giren 4 ilçe merkezinin kentsel nüfusları 1940'ta toplam olarak yalnızca 3.500'e ulaşabilmiştir.

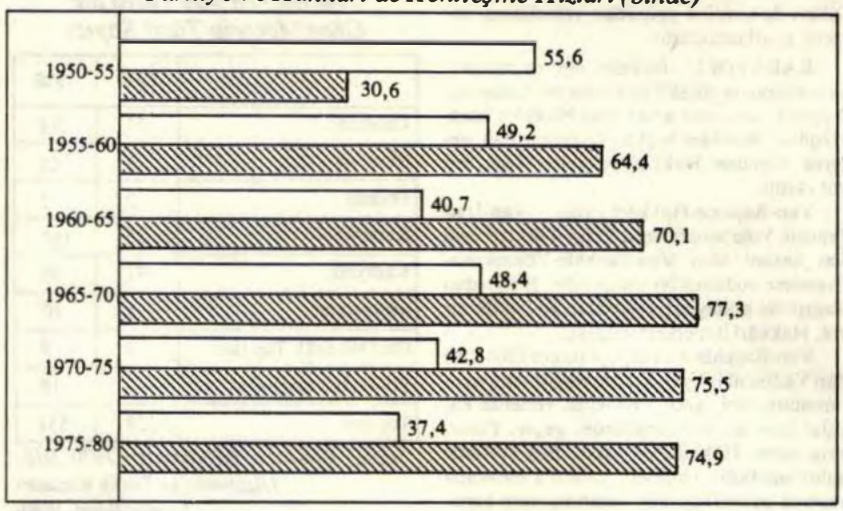
Yönetsel değişikliklerle, 1953'te Çukurca'nın, 1956'da ise Uludere'nin ilçe yapılmalarıyla Hakkâri'ye bağlı ilçe sayısı 6'ya çıkmıştır. Buna karşın, söz konusu 6 ilçe merkezinin nüfusları toplamı 1960'ta 10.000 bile değildi. Başka bir deyişle, 1960'ta ilde küçük de olsa kent niteliği taşıyan tek yerleşim merkezi yoktu. O yıllarda büyük bölümü kırsal kesimde olan halk, yaşamını hâlâ aşiretler biçiminde sürdürüyordu. Kırsal nüfus oranı % 85,3 gibi yüksek bir düzeyde idi. Bu oran, 1927'ye göre biraz gerilemişti ama, bu gerileme asıl olarak yönetsel değişiklikler sonucu önceden bucak olan yerleşimlerin ilçe yapılmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla, Hakkâri'de 1927-1960 arasında herhangi bir kentleşme hareketinden söz etmek yanıltıcıdır. Kentsel nüfus artış hızının 1955-1960 döneminde binde 64,4 gibi yüksek bir düzeye ulaşmasına (Şekil 5), doğrudan doğruya önceden bucak olan Uludere'nin ilçe yapılması yol açmıştı.

1960'tan sonra, il merkezinin ve tarıma elverişli topraklar üzerinde yer alan Yüksekova'nın ilçe merkezi nüfusları, ildeki yüksek doğurganlık eğilimine bağlı olarak hızla artmaya başlamıştır. Böylece il genelinde kentsel nüfus artış hızı 1960-1965 döneminde binde 70,1, 1965-1970 döneminde de binde 77,3 gibi yüksek düzeylere ulaşmıştır. Bu yıllarda, kırsal alandan bu ilçelere belli ölçülerde göç olmuşsa da, bu nüfus hareketi önemli boyutlara ulaşmamıştır. Nitekim, 1965-1970 döneminde kırsal nüfus artış hızı (binde 31) daha önceki yıllara oranla biraz düşmekle birlikte, yine de çok yüksektir (Şekil 6).

Kentsel nüfusları hızla artan Merkez İlçe ve Yüksekova'ya 1970'ten sonra Uludere'nin de katılmasıyla, kentsel nüfus artış hızı 1980'lere değin önemini korumuştur. Hızlı nüfus artışı, doğurganlık eğiliminin yüksek olduğu kırsal alan için de söz konusudur. Bununla birlikte, ilde kentsel nüfus artış hızı, kırsal kesimdekine göre çok daha fazladır. Dolayısıyla, 1980'de ilin kentsel nüfusu, 1950 düzeyinin 7 katını aşarken, kırsal alan nüfusu 1950'dekinin ancak 3 katına yaklaşmıştı (Tablo 14).

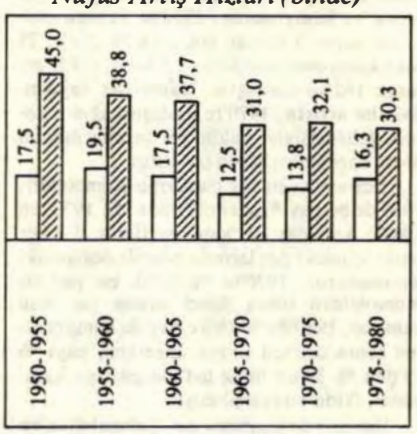
Kırsal ve kentsel alanların nüfuslarında görülen bu farklı gelişme hızı nedeniyle, ilde

Şekil 5
Türkiye ve Hakkâri'de Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Türkiye ve Hakkâri'de Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

İl Merkezinin Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Hakkâri-Van	204 km
Hakkâri-Siirt	285 km
Hakkâri-Bitlis	326 km
Hakkâri-Muş	385 km
Hakkâri-Mardin	388 km
Hakkâri-Ankara	1.405 km

İl Merkezinin İlçelere Karayolu Uzaklığı

Beytüşşebap	105 km
Çukurca	78 km
Şemdinli	108 km
Uludere	142 km
Yüksekova	78 km

kentsel nüfus oranı özellikle 1960'tan sonra önemli ölçüde artmaya başlamıştır. 1960'ta % 14,7 olan bu oran, 1970'te % 20,3'e, 1980'de ise % 28,4'e yükselmişti.

Kentsel nüfustaki bu hızlı gelişmeye karşın, Hakkâri'de 1980'de hâlâ kentsel nüfusu 20.000'i aşan bir yerleşme birimi yoktu (Tablo 15). Kentsel nüfusları 10.000'i aşan 2 ilçeden, Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 18.000, Yüksekova'nınki ise 14.000 dolayında idi. Bunlardan Merkez İlçe 1975'te, Yüksekova ise 1980'de 10.000 sınırını aşmıştır. Geri kalan 4 ilçenin de, kentsel nüfusları 1980'de 5.000 kişinin altındaydı.

Ayrıca, ildeki hiçbir ilçenin kentsel nüfusu kırsal nüfusundan büyük değildir. 1980'de, en önemli kentsel nüfusu barındıran Merkez İlçe'de yaşayanların % 47'si kentsel alanda oturmaktayken, bu oran Yüksekova'da % 32 idi. Öbür ilçelerde ise, söz konusu oran % 11 ile % 25 arasında değişiyordu.

İlde, tarıma elverişli topraklar üzerinde kurulmuş olan Yüksekova'nın kentsel nüfusu, bu ilçeden geçen Van-İran Transit Yolu'nun hizmete girmesiyle özellikle 1970' ten sonra hızla artmaya başlamıştır. Böylece, 1980'de kentsel nüfusu 1950'dekinin 12,5 katına ulaşan Yüksekova, ilde en hızlı gelişen kentsel merkez olmuştur (Tablo 16). 1950-1980 arasında Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu da önemli ölçüde artarak 6,5 katına ulaşmıştır. Öteki ilçelerden Şemdinli'nin kentsel nüfusu aynı dönemde 5 katına yaklaşmışsa da, bu artış mutlak olarak yalnızca 1.500 kişi kadardır.

Hakkâri özelinde açıkça görüldüğü gibi, bir ilçenin yönetsel bakımdan kent sayılması, tarım ekonomisinin egemenliğinden kurtulduğu ve "gerçek kent" niteliği kazandığı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, kent tanımında, tek başına kullanıldığı zaman, bir yerleşim merkezinin ekonomik ve toplumsal açıdan mutlaka kentleşmiş olduğunu göstermese de, 10.000+ nüfuslu yerleşimlerin göz önünde bulundurulması daha uygundur.

1975'e değin ilde, bu tanım çerçevesinde kent sayılabilecek hiçbir merkez yoktu. 1975'te ilk kez Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 10.000'in üzerine çıkmış, hızlı artma eğilimi daha sonra da sürmüştür. 1980'de de Yüksekova 10.000 sınırını aşmıştır. Böylece, 1975-1980 arasında 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentleşme hızı ilde binde 202,5 gibi çok yüksek bir düzeye çıkmıştır (Tablo 17).

Hızlı nüfus artışına ve 10.000+ nüfus barındıran merkezlerin sayısının ikiye çıkmasına koşut olarak, 1975'te % 9,3 olan 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentleşme oranı, 1980'de % 20,8'e yükselmiştir. Merkez İlçe ve Yüksekova dışında kalan ilçelerin kentsel nüfuslarının önemsiz olması, 10.000+ ve yönetsel ölçütlere göre kentleşme oranları arasındaki farkı azaltmaktadır.

10.000+ nüfuslu yerleşimlerde gerçekleşen büyüme il ve Türkiye genelinde 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentleşme oranları arasındaki farkın 1975-1980 arasında önemli ölçüde kapanmasına yol açmışsa da, 1980'de Hakkâri'deki kentleşme oranı ülke ortalamasının yarısından azdı (Tablo 18).

GÖÇ: Hakkâri, yüzyıllar boyunca çeşitli kavimlerin göç ettiği ve yerleştiği bir yöredir. Patrikleri Koçanis'te oturan Nasturiler, I. Dünya Savaşı sırasında İran ve Irak'a göç etmişlerdi *(Bak. Tarih).* Bu arada, ilde göçebe olarak yaşayanlar da zaman zaman İran ve Irak'a gidip gelmekteydiler.

Cumhuriyet Dönemi'nde uzun yıllar ilin dışa kapalı yapısı sürmüştür. 1940'ların sonunda Van'ı Hakkâri'ye bağlayan karayolunun açılmasıyla Hakkâri'nin ülkenin öbür kesimleriyle ulaşım bağlantısı kurulmuştur. Yine de, ilde aşiret bağlarının gücünü koruması, dışa kapalılığın yarattığı alışkanlıkların çözülmeyişi, ilin ekonomik koşullarının elverişsizliğine karşın, il dışına göç eğilimini

Tablo 14
Türkiye ve Hakkâri İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Hakkâri	Kır	152	214	293
	Kent	161	336	713

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 16
Hakkâri'de Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	145	350	653
Beytüşşebap	85	119	157
Şemdinli	205	297	477
Yüksekova	142	387	1.250

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 15
Hakkâri İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)*

		1927	1950	1960	1970	1980
Hakkâri İli	Toplam	25.016	44.207	67.766	102.312	155.463
	Kent	1.884	6.191	9.956	20.794	44.118
	Kır	23.132	38.016	57.810	81.518	111.345
Merkez İlçe	Toplam	7.246	14.467	15.248	25.724	38.534
	Kent	801	2.756	3.982	9.640	18.009
	Kır	6.445	11.711	11.266	16.084	20.525
Beytüşşebap	Toplam	12.883	17.003	11.279	14.720	19.033
	Kent	359	1.882	1.598	2.239	2.962
	Kır	12.524	15.121	9.681	12.481	16.071
Çukurca	Toplam	—	—	8.187	11.789	16.450
	Kent	—	—	971	1.774	2.111
	Kır	—	—	7.216	10.015	14.339
Şemdinli	Toplam	1.715	4.365	7.396	11.521	17.458
	Kent	79	410	840	1.216	1.956
	Kır	1.636	3.955	6.556	10.305	15.502
Uludere	Toplam	—	—	10.472	13.677	18.976
	Kent	—	—	937	1.506	4.793
	Kır	—	—	9.535	12.171	14.183
Yüksekova	Toplam	—	8.372	15.184	24.881	45.012
	Kent	—	1.143	1.628	4.419	14.287
	Kır	—	7.229	13.556	20.462	30.725

* 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Hakkâri'de Köy ve Bucak Belediyeleri ve 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Beytüşşebap	Uzungeçit(K)	1.571
Uludere	Hilal(K)	2.276

(K) Köy Belediyesi

önlemiştir. Bu nedenle de il, nüfus hareketleri bakımından son derece durağan bir yapı kazanmıştır. Hakkâri, dışarıya fazla göç vermeyen ve dışardan fazla göç almayan birkaç ilden biri olma özelliğini bütün Cumhuriyet Dönemi boyunca korumuştur.

1950'de başka illerde doğmuş olup, Hakkâri'de oturmakta olanların toplam il nüfusu içindeki payı % 5 dolayında iken, il dışında bulunan Hakkârililer'in oranı bundan da azdı. Bu durağan yapı, izleyen yıllarda da değişmemiştir. İlde doğurganlık düzeyinin yüksek *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)* ve üstelik ilin ekonomik yapısının yetersiz olmasına karşın, il dışına göç eğiliminin düşük olması, il nüfusunun hızla artmasına yol açmıştır.

1975'te Hakkâri'nin aldığı ve verdiği göç miktarları birbirine eşitti. Başka illerde oturan Hakkârililer'in sayısı, yalnızca 8.000 dolayındaydı. Bir başka deyişle, Hakkâri nüfusunun ancak % 6,6'sı il dışında bulunuyordu.

İlin gerek dışarı verdiği, gerekse dışardan aldığı göçün bir bölümü, Hakkâri ve komşu illerde etkisini koruyan aşiret ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de il doğumlu olup, il dışında yaşayan 8.000 kişiden 2.000'i Van'a yerleşmişti ve ilde yaşayan il dışı doğumlu 8.000 dolayında kişinin de 2.000'den fazlası Van ve Siirt'ten gelmişti. Dolayısıyla, ili etkileyen göç hareketlerinden önemlice bir bölümü komşu iller arasında gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte, Hakkâri'den il dışına göçün asıl nedeni, ekonomiktir. İl dışında yaşayan Hakkârililer'den 1.000'i Ankara'ya yerleşmiştir. Geri kalanlar da İstanbul ve Adana gibi iş olanakları geniş illere göç etmiştir.

İle komşu iller dışından gelenlerin çoğunu ise, görevleri gereği geçici bir süre için ilde yaşayan asker ve memurlar oluşturmaktadır.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de Hakkâri İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 6 ilçe, 6 bucak ve 137 köy vardı. İldeki toplam belediye sayısı 1981'de 8 idi. Bunların 1'i il merkezi, 5'i ilçe merkezi, 2'si köy belediyesiydi.

Yüzölçümü 9.521 km2 olan ilin ülke yüzölçümü içindeki payı % 1,2 dolayındadır. 1980'de toplam nüfusu 155.463 kişi olan ilin ülke nüfusu içindeki payı ise binde 3,5'ti.

Hakkâri, nüfus yoğunluğu en düşük ildir. 1980'de ilin ortalama nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişi idi.

İlin en çok nüfus barındıran iki ilçesi Yüksekova ve Merkez İlçe'dir. İl nüfusunun sırasıyla % 29'u ve % 25'i bu iki ilçede yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğunun il ortalamasının üstünde olduğu ilçeler ise Uludere, Yüksekova ve Merkez İlçe'dir.

MERKEZ İLÇE (ÇÖLEMERİK): Merkez İlçe, hem alan, hem de nüfus bakımından Yüksekova'dan sonra ilin ikinci büyük ilçesidir. İlçenin yüzölçümü 2.271 km2'dir. 1980'de ilçe toplam nüfusu 38.534 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 17 kişi idi.

İlçeye bağlı 2 bucak (Bağışlı ve Geçitli), 29 köy ve 150'yi aşkın köyaltı yerleşmesi bulunmaktadır. Az nüfuslu ve seyrek olan köyler, vadi tabanlarında ve yamaçlarda kurulmuştur. 100 km2'ye, ortalama 1,3 köy (300 km2'ye 4 köy) düşmektedir.

Tablo 17
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Hakkâri'de Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	14,0	—	30,6	—
1955	13,2	—		
1960	14,7	—	64,4	—
1965	16,8	—	70,1	—
1970	20,3	—	77,3	—
1975	24,1	9,3	75,5	—
1980	28,4	20,8	74,9	202,5

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
Hakkâri İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları
(10.000+ nüfuslu yerleşmelere göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Hakkâri	—	—	—	—	—	—	9,3	20,8
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—	—	—	—	—	—	—77,5	—52,7

$$K = \left(\frac{\text{Hakkâri İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Hakkâri İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez		17	10.261		3
	Bağışlı	4	2.552		—
	Geçitli	8	7.712		3
	Toplam	29	20.525	708	6
Beytüşşebap	Merkez	28	16.071		4
	Toplam	28	16.071	574	4
Çukurca	Merkez	13	11.014		4
	Çığlı	4	3.325		1
	Toplam	17	14.339	843	5
Şemdinli	Merkez	21	15.502		5
	Toplam	21	15.502	738	5
Uludere	Merkez	7	7.351		3
	Ortabağ	8	6.832		2
	Toplam	15	14.183	946	5
Yüksekova	Merkez	15	20.017		8
	Dağlıca	11	7.898		1
	Esendere	1	2.810		2
	Toplam	27	30.725	1.138	11

Not: Köy nüfusları, bağlı köyaltı yerleşmeleri de içermektedir.

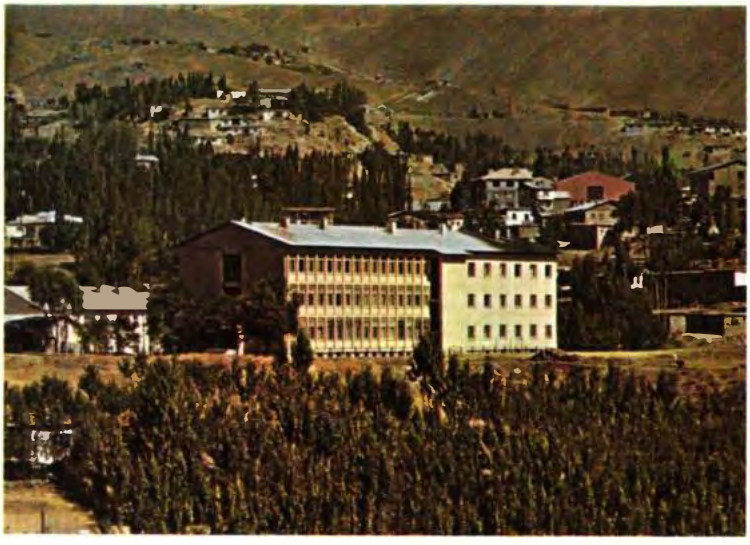
2343

2344

2345

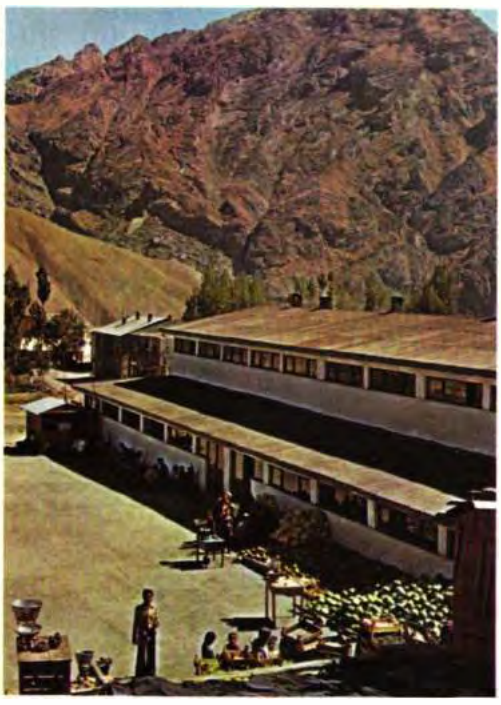

2343 - Vilayet binası
2344 - Belediye
2345 - Devlet hastanesi
2346 - Halk Eğitim Merkezi
2347 - Hal binası

2346

2347

2348

2349

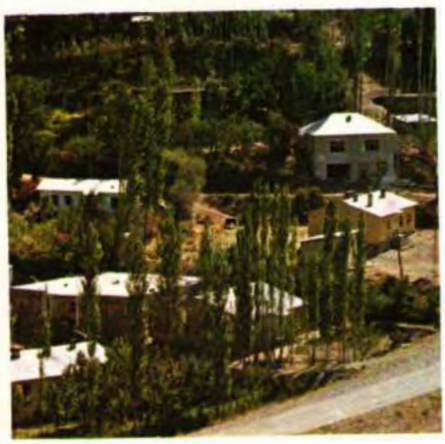

2348 - Yüksekova
2349 - Beytüşşebap
2350 - Uludere
2351 - Şemdinli

2350

2351

2352

2352 - 2353 - Trişin kaya resimleri
2354 - Halk kütüphanesi

2353

2354

2355

2356

2357

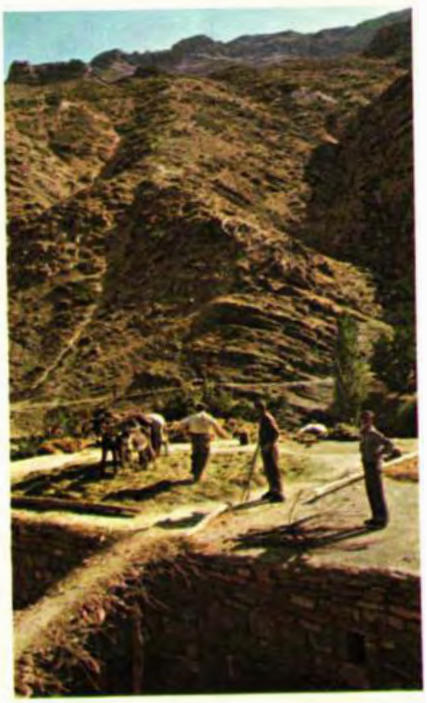

2355 - 2356 - Hakkâri'de dirheler
2357 - Atatürk heykeli
2358 - Hakkâri il radyosu
2359 - Kış için hayvan yemi hazırlanıyor

2358

2359

İlçe ekonomisi hayvancılığa dayalıdır. Zap ve Hakkâri suları boylarında ve 2.000 m'ye dek olan düzlüklerde, yerel tüketim için bitkisel üretim yapılmaktadır.

Kalkınmada öncelikli illerde uygulanan yatırım programı çerçevesinde 1982'de, kamu kesimince Merkez İlçe'de besicilik tesisleri ve halı dokuma atölyesi yapımı planlanmış durumdaydı.

İlçe nüfusunun % 47'si, nüfusu 1980'de 18.009 kişi olan Hakkâri Kenti'nde yaşamaktadır.

İlçedeki tek belediye, Hakkâri Belediyesi'dir. Belediye 1927'de kurulmuş, bir yıl sonra dağıtılmış, 1936'da yeniden kurulmuştur. Son derece sınırlı bir kaynak ve kadro ile çalışan belediyenin sağladığı kentsel hizmetler de yetersiz düzeydedir.

Kentin ana caddeleri dışındaki yolların niteliği çok düşüktür. Kent halkının ancak yarıya yakını elektrik ve su hizmetlerinden yararlanabilmektedir. Kanalizasyon yoktur. Kentin uzak mahallelerine ulaşım, belediyenin iki otobüsüyle sağlanmaktadır. Kent merkezindeki turistik otel ve altındaki 16 dükkân, belediyenin taşınmaz malıdır.

Hakkâri Belediyesi'nin 1980'de toplam bütçe harcaması 18,5 milyon TL, kişi başına harcaması da 1.025 TL idi. 1965-1980 döneminde, sabit fiyatlarla kişi başına belediye bütçe harcaması, % 46 azalmıştır.

YÜKSEKOVA: Yüksekova İlçesi, Hakkâri İli'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. İlçe toprakları, doğuda İran, güneyde Irak sınırına dek uzanmaktadır.

Yüksekova, Hakkâri İli'nin hem nüfus, hem de alanca en büyük ilçesidir. Yüzölçümü 2.291 km2 olan ilçenin, 1980'de toplam nüfusu 45.012 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 20 kişi idi. Yüksekova, Uludere İlçesi'nden sonra, ilde nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ikinci ilçedir.

1980'de ilçeye, Dağlıca ve Esendere bucakları ile 27 köy bağlıydı.

Yüksekova, ilin görece en gelişmiş ve en geniş tarım alanları bulunan ilçesidir. Yüksekova'da köyler, toplu ve görece fazla nüfusludur. Nüfusun fazla olmasına karşın, yerleşme sıklığı çok düşüktür. 100 km2'de 1 köy bulunmaktadır. 1980'de ilçede ortalama köy büyüklüğü 1.138 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 11 idi. İl genelinde olduğu gibi, Yüksekova'da da köyaltı yerleşmeler nüfusça olmasa bile, sayıca köylerin çok üstündedir. Ortalama köy nüfusu ve nüfusu 1.000'i aşan köy sayıları, bir muhtarlığa bağlı olan köyaltı yerleşmelerindeki nüfusu da içerdiğinden, gerçekte olduğundan büyük gözükmektedir.

1973'te Yüksekova İlçesi'nde 2 bucak ve 27 köy bulunmasına karşılık, 170'i aşkın köyaltı yerleşmesi vardı.

İlin en geniş ve tarıma en elverişli düzlüğü olan Gevar Ovası Nehil ve Oramar suları ile sulanır. Burada tarla tarımı, bağcılık ve meyvecilik yapılmaktadır. İlin öbür kesimlerinden farklı olarak, ilçe halkının geçiminde hayvancılığın yanı sıra, bitkisel üretim de önemli yer tutmaktadır. Ayrıca, ilçe topraklarının görece düzgün topografik yapısına bağlı olarak, İran'a geçişin kolay olması ve Van üzerinden gelerek ilçeden geçen İran Transit Yolu nedeniyle, ilçe merkezinde ticaret kesimi de görece gelişmiştir. Yüksekova'nın bu konumu nedeniyle, ilin ticaret merkezi olma yolundaki gelişimi sürmektedir.

Hakkâri Belediye Başkanları

Mehmet Ertuş	1936-1940
Reşit Keskin	1940-1950
Mustafa Cümbüş	1950-1954
Reşit Keskin	1954-1960
Nihat Etiz (vali)	1960-1961
Zühtü Öner (vali)	1961-1962
Mustafa Yürükoğlu (vali)	1962-1963
Mikail İlçin	1963-1968
M. Sait Atay	1968-1973
M. Sait Atay	1973-1977
Abdurrahman Keskin	1977-1980
M. Mirza Çetin	1980-

İlçe nüfusunun % 32'sinin yaşadığı ilçe merkezinin nüfusu 1980'de 14.287 kişi idi. İlçe merkezi olan Yüksekova Kenti, dağlar arasında kalan uzun bir ovada kurulmuştur. İl merkezine uzaklığı 78 km'dir.

Kent, Cengiz Topel Caddesi ile Şemdinli Bulvarı'nın oluşturduğu kuzey-güney doğrultulu eksen ile doğu-batı doğrultusunda uzanan Büyükçay'ın kesişme noktası çevresinde, dışa doğru yayılan dairesel bir biçimde gelişmektedir. Kenti doğu-batı doğrultusunda geçen Büyükçay'ın iki yakasında kalan kent alanları, çay üzerindeki üç köprü ile birbirine bağlanmaktadır. Kentsel yerleşme alanı kuzeyden İran (Esendere) Transit Yolu ile sınırlanır. Bu karayolunun kuzeyindeki komando ve jandarma birliklerinin bulunduğu geniş askeri alanlar, kentin kuzeye doğru gelişmesini engellemektedir.

Kent üç mahalleden oluşmaktadır. Mezarlık Mahallesi, Cengiz Topel Caddesi ile Şemdinli Bulvarı'nın oluşturduğu kuzey-güney doğrultulu eksenin doğusunda, Büyükçay'ın güneyindeki Mezarlık Tepesi'nin eteklerinde yer almaktadır. Eksenin batısında, İran (Esendere) Transit Yolu ile Büyükçay arasında kalan kesimde Yeni Mahalle, Büyükçay'ın güneyinde ise Dize Mahallesi vardır.

Dize ve Mezarlık mahalleleri güneye doğru Şemdinli Bulvarı boyunca, Yeni Mahalle ise kuzeyde İran (Esendere) Transit Yolu boyunca gelişmektedir.

Kentteki ticaret kuruluşları, yönetim yapıları, bürolar, Cengiz Topel Caddesi üzerindedir. Kentin "merkezi iş alanları", bu cadde üzerinde kuzey yönünde, Yeni Mahalle'ye doğru gelişmektedir. Lise ve ortaokul Büyükçay boyunda, ilkokullar ise, mahalleler içerisinde bulunmaktadır. Kentin tek hastanesi, Celal Kayacan Caddesi'ndedir.

Kentin kuzeydoğusunda, İran (Esendere) Transit Yolu'nun güneyinde kalan alan, sanayi için ayrılmıştır. 1982'de tamamlanan İmar planında, burada bir küçük sanatlar ve sanayi sitesinin kurulması öngörülmüştür.

Bu kesimde Süt Endüstrisi Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası işletmeye açılmış durumdadır. Et ve Balık Kurumu'nun Et Kombinası'nda ise, yapım çalışmaları sürmektedir. Karayolları Müdürlüğü de bu yol üzerindedir.

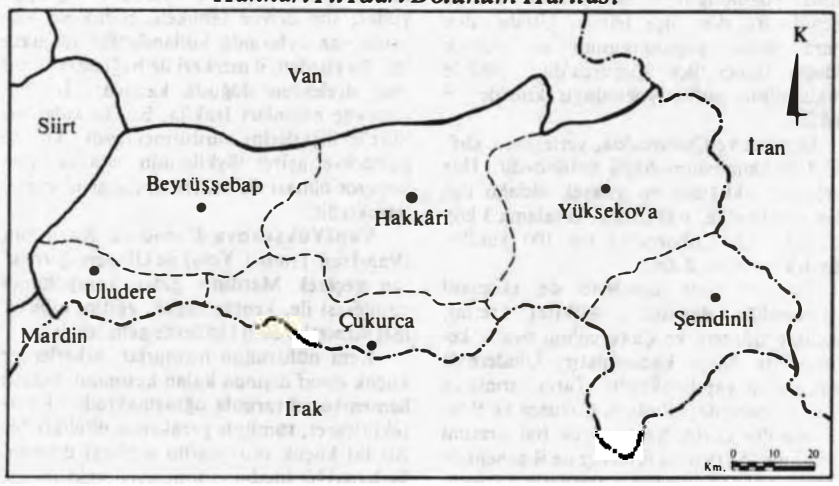
Kentin konut alanlarının yarısına yakın bir bölümü, hisseli tapulu arsalar üzerinde, ruhsatsız olarak yapılmış, niteliksiz yapılardan oluşmaktadır. Gelir düzeyi görece yüksek olan grupların konutları daha derli toplu, nitelikli yapılar olarak ayrışmaktaysa da, ilçe merkezindeki konutların % 90'ı kerpiçten, tek katlı, toprak damlı yapılardır. Resmi binalar dışında, çok katlı yapı yoktur. 1970'lerden başlayarak, az sayıda da olsa, betonarme yapılar kurulmaktadır.

Kentte ortalama aile büyüklüğünün fazla ve ailelerin önemli bir bölümünün 10-15 nüfuslu olması nedeniyle, çoğunlukla 1-2 odalı olan konutlarda barınma yoğunluğu çok yüksektir. Bunun yanı sıra, altyapı ve sağlık donanımı yönünden de konutlar oldukça kötü durumdadır.

Kentin ilk imar planı 1960'ta yapılmıştır. Daha sonra yetersiz bulunduğu için yenilenen imar planı, 1982'de tamamlanmıştır.

Yüksekova Belediyesi 1936'da kurulmuştur. İçme suyu vardır. Dizel jeneratörle sağlanan elektrik, kente yalnızca akşamları,

Hakkâri İli İdari Bölünüm Haritası

saat 24.00'e değin verilmektedir. Kenti, ulusal sisteme bağlayacak şebekenin yapımı 1982'de sürmekteydi. Kentte kanalizasyon sistemi yoktur. Çoğunlukla septik çukurlar kullanılmaktadır.

1980'de Yüksekova Belediyesi'nin bütçe harcamaları 25,8 milyon TL, kişi başına harcama ise 1.802 TL idi. 1965-1980 döneminde,sabit fiyatlarla kişi başına bütçe harcaması % 89 oranında artmıştır.

ÖBÜR İLÇELER: Hakkâri İli'nde, görece gelişmiş ilçeler olan Yüksekova ve Merkez İlçe'den başka, Uludere, Beytüşşebap, Çukurca ve Şemdinli ilçeleri vardır. Uludere ilin batı ucunda, Beytüşşebap ise, Merkez ve Uludere ilçeleri arasındadır. Çukurca ilin orta güney kesiminde, Şemdinli ise, ilin güneydoğu ucunda yer almaktadır.

Yüksekova ve Merkez İlçelerden sonra, bu dört ilçe içinde, alanca en büyük olanı Beytüşşebap'tır. İlçenin yüzölçümü 1.717 km2'dir. Bunu, yüzölçümü 1.652 km2 olan Şemdinli izlemektedir. Çukurca'nın alanı 1.009 km2, ilin en küçük ilçesi olan Uludere' ninki ise 581 km2'dir.

Bu dört ilçeden, alanca olduğu gibi nüfusça da en büyük olanı Beytüşşebap'tır. İlçenin 1980'de nüfusu 19.033, nüfus yoğunluğu km2'de 11 kişi idi. Beytüşşebap'ı, 18.976 olan nüfusu ile Uludere izlemektedir. Şemdinli'nin nüfusu 17.458, Çukurca'nın nüfusu ise, 16.450 idi.

Beytüşşebap İlçesi'ne 28 köy ve 80'i aşkın köyaltı yerleşmesi; Çukurca İlçesi'ne Çığlı Bucağı ile 17 köy ve 63 köyaltı yerleşmesi; Şemdinli İlçesi'ne 21 köy ve 105 köyaltı yerleşmesi; Uludere İlçesi'ne de Ortabağ Bucağı ile 15 köy ve 30'u aşkın köyaltı yerleşmesi bağlıdır. Bu dört ilçeden, nüfusun en fazla toplandığı yerler Uludere ve Çukurca'dır. Uludere'de Hezil Çayı'nın, Çukurca'da Çığı Suyu'nun oluşturduğu tarıma elverişli şerit biçimindeki ovanın bulunması, her iki ilçede de yükseltisi 1.500-1.800 m arasında olan yerleşmeye elverişli alanların hayli geniş bir yer kaplaması, nüfusun, Yüksekova ve Merkez İlçe'den sonra en çok bu iki ilçede toplanmasına neden olmuştur.

İlin alan olarak en küçük ilçesi olan Uludere'de, nüfusun görece yüksek olması nedeniyle, nüfus yoğunluğu il ortalamasının çok üstündedir. Nitekim, 1980'de km2'de 33 kişi olan nüfus yoğunluğu ile Uludere, ilde nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçeydi. Bu dört ilçe içinde, Uludere'den sonra nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ikinci ilçe Çukurca'dır. 1980'de Çukurca'nın nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişi idi.

Uludere ve Çukurca'da, yerleşme sıklığı da il ortalamasının hayli üstündedir. İlde yerleşme sıklığının en yüksek olduğu ilçe olan Uludere'de, 100 km2'ye ortalama 3 köy düşmektedir. Çukurca'da ise 100 km2'ye düşen köy sayısı 2 dir.

İlin bu dört ilçesinde de ekonomi hayvancılığa dayalıdır. Bitkisel üretim, özellikle Uludere ve Çukurca'nın ovalık kesimlerinde önem kazanmıştır. Uludere'de bağcılık da yapılmaktadır. Tarla tarımı ve bağcılık yanında, Uludere, Çukurca ve Beytüşşebap'ta ceviz, Şemdinli'de bal üretimi önemlidir. Ayrıca bu ilçelerde de il genelinde olduğu gibi, ev tezgâhlarında halı dokumacılığı yan ekonomik uğraş olarak gelişmiştir. Şemdinli'deki tütün üretimi eski önemini yitirmiştir.

Bu dört ilçe arasında nüfusu 10.000'i aşan yerleşme yoktur. İlçe merkezlerinin nüfusları 2.000-5.000 arasındadır. Bunlar içinde en fazla nüfuslu ilçe merkezi Uludere'dir. 4.793 nüfuslu Uludere'yi, 2.962 kişi ile Beytüşşebap izlemektedir.

1981'de Beytüşşebap ve Uludere'de, ilçe merkezlerindeki belediyelerden başka, birer köy belediyesi vardı. Çukurca ve Şemdinli' de ise, yalnızca ilçe merkezi belediyeleri vardı.

Beytüşşebap Belediyesi 1932'de, Uzungeçit Köy Belediyesi 1973'te; Uludere Belediyesi 1957'de, Hilal Köy Belediyesi 1973' te; Çukurca Belediyesi 1953'te; Şemdinli Belediyesi ise 1936'da kurulmuştur.

Tüm belediyelerin imar planları yapılmıştır. Tümünün elektriği ve Uludere dışındakilerin içme suyu vardır. Hiçbirinde kanalizasyon yoktur.

HAKKÂRİ KENTİ: Hakkâri Kenti, Zap Suyu Vadisi'nin 3 km kadar doğusunda, yükseltileri 3.500-4.000 m'yi bulan Reşko, Cilo, Karadağ ve Sümbül dağları ile çevrili bir düzlükte yer almaktadır. Bu düzlüğün yükseltisi 1.600-1.700 m'dir.

Kent, güneyde Çukurca üzerinden Irak'a, Uludere üzerinden Siirt ve Mardin'e, kuzeyde Yüksekova üzerinden İran'a ve Başkale üzerinden Van'a giden yollarla çevre illere ve komşu ülkelere bağlanmaktadır.

Doğu Anadolu'daki beyliklerin, merkezi yönetime bağlandığı XIX. yy ortalarına değin "Yurtluk" ve "Ocaklık" olarak yönetilen serbest Mirimiranlık Hakkâri, bu dönemde Van'la birlikte sancak olarak Erzurum Vilayeti'ne bağlanmıştı. 1876'da Van Vilayeti'nin bir kazası olan Hakkâri, 1888'de Van'a bağlı bir sancak haline getirilmiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra bir dönem il olmuş, sonra yine Van'a bağlanmış ve sonuçta 1936'da yeniden il olmuştur.

Hakkâri'nin il merkezi olması ile kazandığı yönetsel merkezlik işlevi, kentin gelişmesinde pek etkili olamamıştır. Bunun en başta gelen nedeni, yörenin topografik yapısı ve iklim koşulları nedeniyle, il merkezinin il içi yerleşmelerle ve öteki illerle bağlantısının zayıf olmasıdır. Nitekim, 1970'lerin ortalarına değin Hakkâri'yi çevre illerden Van, Siirt ve Mardin'e bağlayan yollar, son derece tehlikeli, bozuk ve yalnızca yaz aylarında kullanılabilir nitelikte idi. Bu yüzden, il merkezi ile bağlantısı zayıf olan ilçelerden doğuda kalanları İran'la, güneyde kalanları Irak'la, batıda kalanları Siirt'le ilişkilerini sürdürmekteydi. Yörede geleneksel aşiret ilişkilerinin hâlâ varlığını koruyor olması da kentin gelişmesini engellemektedir.

Van-Yüksekova-Esendere Karayolu (Van-İran Transit Yolu) ile Uludere-Şırnak' tan geçerek Mardin'e giden karayolunun yapılması ile, kentte sağlık, eğitim gibi temel hizmetler belli ölçülerde gelişmiştir.

Kent nüfusunun memurlar, askerler ve küçük esnaf dışında kalan kesiminin hemen hemen tümü tarımla uğraşmaktadır. Kentteki ticaret, tümüyle perakende niteliktedir. Bir iki küçük oto onarım atölyesi dışında, herhangi bir imalat kesimi işyeri yoktur.

Yüksek dağlarla çevrili, batı ve kuzeyden inen derelerle yarılmış kent yerleşme alanı, yer yer "seki" şeklinde kaya düzlükleri ve genel olarak kayalık çıkıntılardan oluşmaktadır. Kentsel yerleşme alanını oluşturan altı mahalle, Bulak, Dağgöl, Biçer, Merzan, Pehlivan ve Çelik mahalleleridir. Mahalleler, kuzeyde Karadağ'dan doğan Hakkâri Deresi ile, Güneydeki Çokar Dağı'ndan doğan küçük bir dere boyundaki kaya düzlüklerinde kurulmuştur.

Her ikisi de dar boğazlardan kentin doğusundaki Zap Suyu'na karışan bu iki derenin arasındaki düzlükte resmi daireler, okullar ve çarşının bulunduğu Bulak Mahallesi yer almaktadır. Bu kesim, kentin ilk kuruluş çekirdeğini oluşturan Çölemerik Kasabası'nın yerleşme alanıdır. Çevre düzlüklerdeki köyler ise, zamanla mahalle olarak kente katılmıştır.

Kentin yerleştiği alanın derelerle parçalanmış ve engebeli olması nedeniyle, mahalleler birbirinden kopuktur. En kopuk mahalleler, kuzeyde Karadağ'ın eteklerindeki mahallelerdir. Bunlardan kentin kuzeybatısında bulunan Merzan Mahallesi'nin kent merkezine uzaklığı, 2 km'yi bulmaktadır.

Kentteki resmi daireler, okullar ve ticaret kuruluşları, Bulak Mahallesi'ndeki İstiklal, Cumhuriyet ve Kayacan caddeleri üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu İstiklal Caddesi, Zap Suyu Vadisi'ni izleyerek kent merkezinde son bulan Van (Başkale) karayolunun kent içinde kalan kesimidir. Cumhuriyet ve Kayacan caddeleri bu ana yola dik doğrultudaki caddelerdir. Kentin sert yüzeyli caddeleri olan İstiklal ve Cumhuriyet caddelerinin, kesişme noktası yakınındaki kesimleri asfalt, öbür kesimleri betondur.

Dağgöl Mahallesi'nde bulunan imam-hatip lisesi dışındaki orta dereceli okullar ve meslek okulları Bulak Mahallesi'ndedir. İlkokullar ise, mahallelere dağılmış durumdadır.

Hastane ve Ana-Çocuk Sağlık Merkezi, Merzan'a çıkan yol üzerindedir.

Kentte küçük sanayi gelişmiş olmamakla birlikte, Dağgöl Mahallesi'nde bir küçük sanayi sitesi yapımı planlanmıştır. Kentler arası sefer yapan otobüsler için düzenli bir otogar yoktur. İmar planında, Bulak Mahallesi'nde otogar yapılması öngörülmüştür.

Pehlivan ve Çelik mahalleleri, 1970'ten sonra gelişmiştir. Kentteki halka açık 50. Yıl Parkı, Belediye ve Atatürk parklarından başka, YSE, Karayolları, Orduevi ve Meteoroloji gibi kurumların da parkları vardır.

Kentteki konutların % 90'ı, tek katlı, toprak damlı, kerpiç evlerden oluşmaktadır. Resmi daireler ve askeri lojmanlar dışında, çok katlı konut yoktur. Yeni yapılan konutlarda betonarme ve briket kullanımı başlamıştır.

Her mahallede, gecekondu olarak nitelenebilecek yapılar vardır. Kaçak yapılaşma olayı yaygındır. Kaçak yapılan konutlar, özellikle kenar mahallelerde tepe ve bayırlarda toplanma eğilimi göstermektedir.

Yüksek gelir gruplarının konutlarında, nitelik olarak farklılaşma olmakla birlikte, mekânsal olarak belirgin bir ayrışma yoktur.

Biçer Mahallesi'nde İmar ve İskân Ba-

kanlığı'nca yaptırılmış olan "afet konutları" ile güvenlik görevlileri, Karayolları 9.Bölge Müdürlüğü, YSE, Toprak-Su Bölge Müdürlüğü, Teknik Ziraat Müdürlüğü gibi resmi kurumlar görevlileri ile askeri birlikler için yapılmış olan lojmanlar kentteki toplu konut uygulama örneklerini oluşturmaktadır.

Kentin halen uygulanmakta olan ilk imar planı, 1968'de yapılmıştır. Daha sonra, revizyon için hazırlanan plan, 1982'de İmar ve İskân Bakanlığı'na onay için verilmiştir.

Kentte kaynak olarak yeterli içme suyu bulunmasına karşın, dağıtım şebekesi yetersizdir. Yeni içme suyu şebekesinin yapımı 1978'den beri sürmektedir.

Kanalizasyon yoktur. Bazı kesimlerde septik çukurları kullanılmakta, bazı kesimlerde ise, açık kanallarla kent içinden geçmekte olan iki dereye akıtılmaktadır.

Tablo 19
*Hakkâri'de Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1945	10,6	1,2	5,9
1950	14,3	1,6	6,6
1955	19,6	2,1	11,6
1960	19,2	2,4	11,4
1965	17,6	3,4	17,6
1970	35,5	7,9	22,9
1975	40,6	8,1	26,0

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1) 1945 yılında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır. 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
2) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

EĞİTİM

Hakkâri, DPT'nin 1975 verilerini kullanarak yaptığı ve okuryazarlık oranı, öğrenci başına düşen öğretmen sayısı, okullaşma oranı, ilin üniversite sınavlarındaki başarı durumu gibi değişkenleri dikkate alan bir araştırmaya göre, eğitim düzeyi açısından illerarası gelişmişlik sıralamasında 67., yani sonuncu sıradadır.

1975 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, okuryazar oranının % 61,9 olduğu Türkiye'de, % 26'lık bir oranla okuryazar nüfusun en düşük olduğu il Hakkâri'dir. Türkiye genelinde kadın nüfusun yarıya yakın bir oranda (% 48,3) okuryazar olmasına karşın, Hakkâri'de okuma-yazma bilen kadın nüfus oranı % 8,1'dir. Okul çağındaki nüfus içinde okula gidenler oranını gösteren okullaşma oranı da, Hakkâri'de 1960-1980 döneminde Türkiye ortalamasının yarısına bile ulaşmamıştır.

Hakkâri İli, eğitim göstergeleri açısından Türkiye ve bölge ortalamalarının bir hayli altındadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki 12 ilin okuryazarlık oranlarının ortalaması % 44,7'dir. Üniversiteye giriş sınavlarındaki başarı göstergesi dikkate alındığında, Hakkâri yine bölge ortalamasının oldukça altında yer almaktadır.

Cumhuriyet öncesinde ilde Osmanlı ve İslam kültürüne dayalı eğitim veren birkaç medrese vardı. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk eğitim kurumu olan ilkokul 1925'te, ilk ortaokul 1945'te, ilk lise 1957'de ilk akşam kız sanat okulu ise 1964'te hizmete girmiştir. İlçe merkezlerindeki ortaöğretim kurumları 1965'ten sonra açılmıştır.

Hakkâri İli'nde, eğitim düzeyinin geri kalmasının başlıca nedenleri arasında, ulaşım sorunu, yerleşim birimlerinin dağınıklığı, devletçe sunulan eğitim olanaklarının son derece zayıf oluşu gelmektedir. Hayvancılığın başlıca ekonomik uğraş olması halkın gereksinimleri bakımından eğitimi çok gerekli kılmamaktadır.

Dağlık ve engebeli bir toprak yapısına sahip olan Hakkâri'de, özellikle 1950'lere değin ulaşım, sürekli ve çok önemli bir sorun olmuş, çevre illerle bile bağlantı kurulamamıştır. Öğretmenler ve öteki devlet memurları Hakkâri'ye ulaşmak için, "kapan" adı verilen uçurumları yaya olarak aşmak zorunda kalmıştır. İl merkeziyle, ilçeler arasındaki bağlantı da ancak 1950'lerden sonra kurulabilmiştir.

12 ve daha yukarı yaştaki toplam faal nüfusun % 88,1'inin tarımla uğraştığı Hakkâri'de, okuma-yazma bilmeyenlerin % 98'i, okuma-yazma bilenlerin ise % 62'si tarım kesiminde çalışmaktadır. Tarım kesiminde, küçük aile işletmeciliği egemen olan Hakkâri'de, 12 ve daha yukarı yaştakilerin tümüne yakın bölümü, aile ekonomisinin zorunlu sonucu olarak bitkisel üretim ve hayvancılıkla uğraştığından, ilkokul sonrası eğitime, hatta ilkokul öğrenimine bile gerek duyulmamaktadır. Dolayısıyla, Hakkâri'de ekonomik yapının niteliği, eğitim düzeyini de sınırlamaktadır.

Yörede, köyaltı yerleşim birimlerinde yaşayan ailelerin kırsal nüfus içindeki payının büyüklüğü, kırsal yerleşme birimi başına düşen okul sayısını daha da azaltmaktadır.

Hakkâri'de eğitim kurumlarındaki gelişimin, özellikle ilkokul yapımının 1970'lerden sonra hızlandığı görülmektedir. 1970-1980 döneminde Türkiye'nin geri kalmış yörelerine karşı toplumdaki genel ilginin artmasının da, kamu yatırımlarının buralara yönlendirilmesinde etkisi olmuştur. Hakkâri'ye yapılan kamu yatırımları içinde eğitimin payı I. ve II. plan dönemlerinde (1963-1972) % 35-37, 1973-1981 döneminde de % 25-29 arasında değişmiştir. Hakkâri'nin kalkınmada öncelikli illerde yapılan eğitim yatırımları içindeki payı, I. ve III. plan dönemlerinde % 1,5, II. ve IV. plan dönemlerinde % 2,5 olmuştur.

1970-1980 döneminde, ilkokul sayısı yaklaşık 1,5 kat artarken, öğrenci sayısındaki artış da buna koşut olmuş, ilköğretime olan talepteki artış, okul sayısındaki artışın üzerine çıkmamıştır. Halkın ekonomik gereksinimlerini karşılamada eğitimin işlevsel değerinin az oluşu nedeniyle, bu talep pek artmamaktadır. Ayrıca, yöredeki dil sorununun da eğitim düzeyinin düşüklüğünde önemli bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. 1980'de Hakkâri'de mesleki-teknik öğretimde okuyan öğrenci oranının (% 17,6) da genel ortaöğretime göre, Türkiye ortalamasının (% 23) altında kaldığı görülmektedir. Tarım etkinliklerinde ilkel teknikler egemen olduğundan, Hakkâri'nin ekonomik yaşantısında mesleki-teknik öğretime ilgi de düşük kalmaktadır.

OKURYAZARLIK: 1975'te nüfusunun % 74'ü okuma-yazma bilmeyen Hakkâri'de, erkeklerin okuryazarlık oranı (% 40,6), Türkiye genelindeki kadın okuryazarlık oranının bile (% 48,3) altındaydı (Tablo 19). Okuryazarlık oranı en düşük illerden olan Bitlis'te ise okuryazar erkeklerin oranı % 51,3'tür. Erkeklerin askerlik hizmeti sırasında ve çeşitli toplumsal ilişkileri nedeniyle kadınlara oranla daha kolay okuma-yazma öğrenme olanağı vardır. Bu olanağa karşın, ilde erkeklerdeki okuryazarlık oranının bu denli düşük oluşunun nedeni ulaşım güçlüğü, dağınık yerleşim, ekonomik az gelişmişlik ve dil sorunudur. 1945'te Hakkâri'de okuryazar oranı (% 5,9), Türkiye ortalamasının (% 28,9) 1/5'i kadardı. Hakkâri'de okuryazarlık oranı, 1955'te % 10'u, 1970'te ise % 20'yi aşmıştır.

1975'te okuryazarlık açısından Doğu Anadolu illeri arasında son sırayı alan Hakkâri'de bu oran % 26 iken, Van'da % 32, Bitlis'te % 36, Muş'ta % 38, Bingöl'de ise % 40 idi. 1981'deki okuma-yazma seferberliğinde ildeki öğretmenlerin % 81'i görev almış, okuma-yazma bilmeyen 70.995 kişinin, yalnızca % 10'u (7.097 kişi) bu kurslara katılmıştır.

Okuma-yazma bilen nüfusun ancak % 11'i orta ve daha üst düzeyde öğrenim görmüştür. Yüksek öğrenim yapmış olanların oranı, sadece binde 8'dir. Okuryazarlar içinde herhangi bir öğretim kurumunu bitirmemiş olanlar % 39, ilkokulu bitirenler ise % 50 oranındadır.

İLKÖĞRETİM: 1927'de Türkiye çapında ilkokul öğrencisi sayısı 420.889 iken, Hakkâri'deki 2 ilkokulda yalnızca 55 öğrenci vardı. 1937'de Hakkâri, köylerinde hiç ilkokul bulunmayan tek ildi. 1943'te de 8'i köyde olmak üzere, toplam 12 ilkokulu ve 17 öğretmeni ile yine Türkiye'nin en son sıradaki ili durumundaydı. İldeki ilkokul sayısı 1961-62'de 68 iken, 1979-80'de 186'ya çıkmıştır (Şekil 7).

1960 ve özellikle 1970'lerde okul yapımındaki artışın hızlanmasına karşın, eğitim düzeyini daha gerçekçi belirleyen okullaşma oranı dikkate alındığında, ilde durum şöyleydi: 1960'ta ilkokul düzeyinde okullaşma oranı Türkiye'de % 67,5 iken, Hakkâri'de yaklaşık % 29 idi. 1975'te aynı oran Hakkâri'de % 41'e çıkmış olmakla birlikte, % 87,5'e ulaşan Türkiye ortalamasının yine yarısına ulaşamamıştı.

Hakkâri'nin en önemli eğitim sorunlarından biri kız çocukların öğretim olanaklarından çok düşük ölçüde yararlanmalarıdır. 1961-1962 öğretim yılında, kız öğrencilerin toplam öğrenci sayısı içerisindeki payı % 19

iken, 1970-1971 ve 1979-1980 öğretim yıllarında ise % 25'e yaklaşmıştır (Tablo 20). Kız öğrenci oranının düşüklüğü ve bu oranın artışındaki yavaşlıkta, kızların okutulması konusunda farklı değerler içeren geleneksel kültürün payı vardır.

Kır-kent karşılaştırması yapıldığında, 1961-1980 döneminde kır ve kent ilkokulları sayısındaki artış oranının hemen hemen aynı (kırda 1,8, kentte 1,5 kat) olmasına karşın, kent ilkokullarındaki öğrenci sayısının 4,4 katına ulaştığı, buna karşılık kır ilkokullarındaki öğrenci artışının 3,4 katında kaldığı görülmektedir.

1979-1980'de kent ilkokullarındaki kız öğrenci sayısının kentlerdeki toplam öğrenci sayısına oranı % 31 iken, bu oran köy ilkokullarında % 22 idi.

Hakkâri'de köyaltı yerleşmelerin çokluğu, öğretim düzeyinin 1980'de özellikle kırsal kesimde zayıf oluşunun önemli nedenlerinden biridir. 1980'de ildeki 143 bucak ve köyün 99'unda (% 69) ilkokul bulunmasına karşın, halkın yaygın olarak yaşadığı 600'ü aşkın köyaltı yerleşme birimi de hesaba katıldığında, bu oran % 13'e düşmektedir.

Yerleşim birimlerinin fazlalığı ve dağınık bulunması, bu yörelere ilköğretim hizmetlerini götürmekte çeşitli güçlükler oluşturmaktadır. Bu nedenle, nüfusu 250'nin üzerinde olan yerleşme birimlerinde yaşayan ilköğretim çağı çocukları için de, yatılı bölge okulları kurulmaktadır.

Hakkâri'de, ilk yatılı bölge okulu, il merkezinde 1936'da hizmete girmiş, ikincisi ise, 1972-1973 öğretim yılında Yüksekova'da açılmıştır. İki okulun toplam öğrenci kapasitesinin 760 olmasına karşılık, 1981-1982 öğretim yılında, 414'ü erkek, 28'i kız öğrenci olmak üzere, toplam 442 öğrenci bulunmaktaydı. 3. yatılı bölge okulunun 1982-1983 öğretim yılında Beytüşşebap'ta açılması planlanmıştır.

1972-1973 öğretim yılında Hakkâri Yatılı Bölge Okulu'nda 415 öğrenci eğitim yaparken, aynı yıl Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki 19 ilin yatılı bölge okullarında ortalama öğrenci sayısı 994 idi. 1979-1980 öğretim yılında ise, Hakkâri yatılı bölge okullarındaki 414 öğrenciye karşılık, öteki illerde ortalama 1.173 öğrenci okuyordu. Hakkâri'de yatılı bölge okullarına ilgisizlik, hem küçük yaştaki çocukların aile ocağından ayrılmak zorunda bırakılmasından, hem de bu çocukların aile ekonomisi içerisinde çalıştırılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır.

Hakkâri'de ilkokul öğretmenlerinin sayısı 1961'den 1980'e değin 118'den 483'e çıkmıştır (Tablo 21). İlde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, Türkiye ortalamasına yakındır. 1980 verilerine göre, bu sayı Hakkâri'de 24, Türkiye genelinde ise 26'dır. 1960-1980 döneminde Hakkâri'de öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 24 ile 30 arasında değişmiştir. 1 öğretmene düşen öğrenci sayısı, kent ve köy ilkokullarında da birbirine yakındır. Bu eğitim göstergesinin Türkiye ortalamasına yakın olması, öğretmen açığının göreli olarak giderildiğini göstermekte ise de, 15 kent ilkokulundan 11'inde, 171 köy ilkokulundan 119'unda ikili öğretim yapılması (Tablo 22) ve ilkokullardaki öğretmenlerin % 70'inin stajyer öğretmenlerden oluşması, öğretimin niteliğini düşürmektedir. Ayrıca, ilde eğitim düzeyinin anlamlı göstergeleri olan okuryazarlık ve okullaşma oranları çok düşüktür. Hakkâri'de okul sayısında, 1970'lerde görece bir artış söz konusu olmakla birlikte, okullaşma oranı benzer biçimde artmamış, üstelik Türkiye ortalamasına göre çok düşük bir oranda kalmıştır.

Hakkâri ilkokulu bulunmayan köy oranı açısından çevre illerle karşılaştırıldığında, Muş'tan sonra, en az köy ilkokulu bulunan ildir. Köyaltı yerleşme birimleri de hesaba katıldığında il, Muş'un da gerisine düşmektedir.

ORTAÖĞRETİM: 1964-1965 öğretim yılında 1 ortaokul ve 1 lisenin bulunduğu Hakkâri'de, 1979-1980'de ortaokul sayısı 9'a, lise sayısı da 6'ya yükselmiştir.

1970-1980 döneminde, Hakkâri'deki ortaokul sayısı 5'ten 9'a çıkarken, aynı dönemde ortaokul sayısı komşu illerden Bitlis'te 3'ten 13'e, Muş'ta ise 4'ten 22'ye yükselmiştir. Yine aynı dönemde ortaokul öğrenci sayısında Hakkâri'de 4 kat, Muş'ta 5 kat, Bitlis'te ise 6,5 kat artış olmuştur. 1970'te yalnızca birer lisesi bulunan Hakkâri, Bingöl ve Tunceli illeri arasında, en az lise öğrencisi olan il, yine Hakkâri'ydi. 1980'de Hakkâri'de lise sayısı 6'ya, Bingöl'de 5'e ve Tunceli'de 9'a çıkarken, lise başına düşen öğrenci sayısı açısından, 105 öğrenci ile Hakkâri, yine en alt sırada kalmış, bu sayı Bingöl'de 265'e, Tunceli'de 354'e ulaşmıştır.

ORTAOKULLAR: 1979-1980'de, Türkiye'deki toplam 4.103 resmi ortaokuldan 9'unun bulunduğu Hakkâri'de, 1.343 ortaokul öğrencisi ve 12 öğretmen vardı (Tablo 23). Aynı yıl, Hakkâri ortaokullarında bir öğretmene 112 öğrenci düşerken, Türkiye'de bir öğretmene düşen ortalama öğrenci sayısı 38'di.

1979-1980 öğretim yılında Hakkâri ortaokullarında görev yapan 12 öğretmenden yalnızca 1'i kadındı.

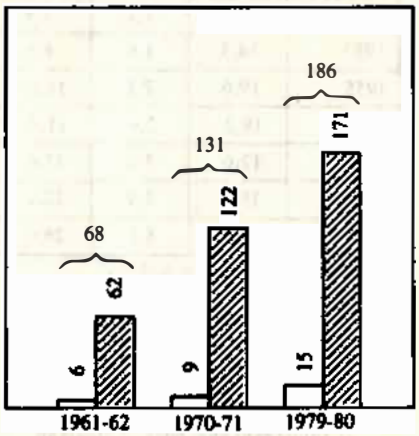
1970-1971 öğretim yılında, il ortaokullarındaki kız öğrencilerin toplam öğrenci içindeki payı % 11 iken, bu oran 1979-1980 öğretim yılında % 9'a düşmüştür.

Hakkâri'de 1978-1979 öğretim yılında ilkokullardan mezun olan 1.306 öğrenciden 569'u (% 44'ü), 1979-1980 öğretim yılında ortaokullara kaydını yaptırmıştır.

LİSELER: 1979-1980'de 6 lise bulunan Hakkâri'de, 7. lise 11 Ekim 1982'de öğretime açılmıştır. Yapımı için 75 milyon TL harcanan lisede 200'e yakın öğrenci okuyacaktır.

1964-1965 öğretim yılında, ilin tek lisesi

Şekil 7
Hakkâri'de 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır Okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 21
Hakkâri'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	42	76	118
1970-71	68	195	263
1979-80	136	347	483

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Hakkâri'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	637	204	841	1.990	417	2.407	2.627	621	3.248
1970-71	1.333	650	1.983	4.818	1.351	6.169	6.151	2.001	8.152
1979-80	2.530	1.141	3.671	6.347	1.789	8.136	8.877	2.930	11.807

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

olan Hakkâri Lisesi'nde 38 öğrenci varken, 1979-1980 öğretim yılında 6 lisede toplam 632 öğrenci okuyordu (Tablo 24). Hakkâri' de liselerde okuyan öğrenci sayısı, genellikle okulların kapasitesinin altındadır. Lise başına 105 öğrenci düşen Hakkâri'de, bu okulların ortalama öğrenci kapasitesi 150-200 arasındadır.

Hakkâri'de ortaöğretime katılmanın düşüklüğü, bu çağ nüfusunun daha çok tarımda çalışmasının yanı sıra, daha ileri öğretimin hem masraflı oluşundan, hem de gelir düzeyine etkisi açısından pek doyurucu bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Hakkâri'de okuryazar olmayıp, hayvancılıkla uğraşan bir kimsenin ortalama aylık geliri, lise ya da yüksekokul mezunu olup, kamu görevlisi olarak çalışan kişiden genellikle daha yüksek olmaktadır.

Hakkâri liselerinde okuyan kız öğrencilerin, toplam lise öğrencileri içindeki payı % 8 gibi çok düşük bir orandadır.

Hakkâri ortaokullarındaki öğretmen azlığına karşılık, liselerde öğretmen sayısı oldukça fazladır. 1980'de öğretmen başına düşen öğrenci sayısı Hakkâri'de 7, Türkiye genelinde 14'tür. Bu ortalama Bingöl'de 11, Muş'ta 13, Bitlis'te ise 20'dir. Hakkâri, liselerindeki toplam öğretmen sayısı açısından, yine Türkiye'nin sonuncu ilidir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Mesleki ve teknik öğretimde Türkiye ortalamasına göre, daha az oranda öğrenci bulunan Hakkâri'de, 4 mesleki okul vardır (Tablo 25). 1979-1980 öğretim yılında, bu okullardaki 423 öğrencinin % 6'sı Kız Meslek Lisesi'nde, % 16'sı Kız Sanat Ortaokulu'nda, % 33'ü Ticaret Lisesi'nde, % 45'i İmam-Hatip Ortaokulu'nda idi. Mesleki ve teknik öğretim gören öğrencilerin yarıya yakını, İmam-Hatip Ortaokulu'na gitmektedir. İmam-hatip ortaokullarının yeğlenme oranı, Hakkâri'de ülke geneline göre hayli yüksektir. Bu da, Hakkâri'de yalnızca dört tür mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu varken, ülkede seçim yapılabilecek okul türlerinin çok daha fazla olmasından ileri gelmektedir.

2'si kız okulu olmakla birlikte, 4 meslek okulunun 423 öğrencisinden ancak 93'ü kız öğrencidir.

Genel eğitim yapan öğretim kurumlarında, bir öğretmen başına 23 öğrenci düşerken, mesleki ve teknik öğretimde, bir öğretmene 11 öğrenci düşmektedir.

YÜKSEKÖĞRETİM: Herhangi bir yüksekokulun bulunmadığı Hakkâri'de, üniversiteye giriş sınavlarındaki başarı oranı dikkate alındığında, 1974-1975 öğretim yılında bu ilde sınava giren 113 öğrenciden yalnızca 4'ü, yani binde 35'i başarılı olmuştur. Aynı yıl Doğu Anadolu Bölgesi' nden sınava katılan 35.409 öğrenciden 3.456'sı (binde 98) giriş sınavını kazanmıştır. Hakkâri'de, 1976'da sınava giren 195 öğrenciden yalnızca 3'ü (binde 15) başarılı olmuştur.

YAYGIN EĞİTİM: Hakkâri'deki yaygın eğitim kurumlarının gelişimi, örgün eğitim kurumlarının gelişimine koşuttur. Örneğin, kadınların yaygın eğitim kurslarına katılımı düşüktür. 1974-1975'te, köylerde açılan 3 biçki-dikiş kursuna, toplam 31 kadın katılırken, Türkiye genelinde kurs başına ortalama 20 kadın düşmektedir.

Tablo 22
Hakkâri'de Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	4	51	55
İkili Öğretim	11	119	130
Üçlü Öğretim	—	1	1
Diğer	—	—	—
Toplam	15	171	186

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 23
Hakkâri'de Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	1	9
Öğrenci	Erkek	32	70	1.217
	Kız	1	15	126
	Toplam	33	85	1.343
Öğretmen		7	*	12

* Öğretmenleri lise kısmında gösterilmiştir.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 24
Hakkâri'de Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		—	1	6
Öğrenci	Erkek	—	33	583
	Kız	—	5	49
	Toplam	—	38	632
Öğretmen		—	6	93

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 25
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		—	—	4
Öğrenci	Erkek	—		330
	Kız	—	—	93
	Toplam	—	—	423
Öğretmen		—	—	37

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

1975-1976'da Hakkâri köylerinde açılan 4 kursa, yalnızca 24 kadın katılmış, bir önceki yıl, kurs başına 10 kadın düşerken, 1975-1976'da bu sayı 6'ya inmiştir.

1977-1978 öğretim yılında, Kız Sanat Ortaokulu'na bağlı olarak faaliyet gösteren Hakkâri Pratik Kız Sanat Okulu'na, 17 yaşından yukarı 14 öğrenci katılmış, daha çok giyim eğitimi gören bu öğrencilerden kursu başarı ile bitiren olmamıştır. Aynı yıl açılan tek Kuran kursuna 50'si 14 yaşından küçük 65 öğrenci katılmış, 23'ü başarılı olmuştur.

1977-1978'de açılan 13 halk dershanesine 142 kursiyer katılmıştır. Çoğunluğunu okuma-yazma öğrenmek isteyenlerin oluşturduğu kursiyerlerden hiçbiri, ilkokul diploması almak için başvuruda bulunmamıştır. 1967-1978 arasında, Halk Eğitim Merkezi'nce hiçbir mesleki ve genel kurs açılmayan Hakkâri'de, yalnızca sosyal-kültürel eğitim kursları faaliyet göstermiştir.

SAĞLIK

Hakkâri, sağlık düzeyinin en düşük olduğu illerden biridir. Bunun başılca nedenleri, ilin sosyo-ekonomik bakımdan geriliği, eğitim düzeyinin düşüklüğü, hizmetlerin ulaştırılmasını son derece güçleştiren doğal koşullardır. İlde hekim ve hastane yatağı çok yetersizdir ve ço ğunlukla il halkına ulaştırılamamaktadır.

Yörenin sert iklimi, genellikle 3.000 m'yi aşan yükseltisi, engebeli toprak yapısı ulaşımı büyük ölçüde engellemekte, ilin çevre ile bağlantısını kısıtlamaktadır. Özellikle, çok sert geçen uzun kış mevsiminde, birçok köyün dışarıyla tüm bağlantısının kesildiği göz önüne alınırsa, doğal koşulların sağlık hizmetlerini ne denli olumsuz etkilediği ortaya çıkar. Ancak, ilin ekonomik ve kültürel gelişmesinin yetersizliği sağlık düzeyinin düşük olmasında başlıca etkendir.

Ülkenin, en az gelişmiş illerinden biri olan Hakkâri'de, sanayi hemen hemen hiç yoktur. Tarımsal üretim üreticinin kendi gereksinmesini bile karşılayamamaktadır. Ticaret çok az gelişmiştir. Okullaşma oranı son derece düşüktür. Belediye hizmetleri yetersizdir. Bütün bunların sonucu olarak kişi başına düşen gelir az, çevre koşulları kötü, beslenme yetersiz, hâlkın sağlık bilgilenmesi eksiktir. Tarım kesiminde mevsimlik yer değiştirmenin yaygın olması, sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasını güçleştirirken, geleneksel tedavi anlayışı ve yöntemlerinin sürüp gitmesine neden olmaktadır.

1968'den beri kalkınmada birinci derecede öncelikli iller arasında olmasına karşın, ilin kamu sağlık yatırımlarından aldığı pay yetersiz olduğu gibi, giderek azalmaktadır. Hakkâri, I. plan döneminde kamu sağlık yatırımlarının binde 9'unu almışken, bu pay, II. plan döneminde on binde 3'e inmiştir.

İlde bulunan sağlık kuruluşları, etkin bir hizmet sunamamaktadır. İlin çevre sağlığı koşullarının olumsuzluğu, sağlık kültürü ve beslenme düzeyinin düşüklüğü nedeniyle, başta gelen sağlık sorunlarını "kolaylıkla

engellenebilir" hastalıklar olan enfeksiyon hastalıkları oluşturmaktadır.

SAĞLIK SORUNLARI: İlin en önde gelen sağlık sorununu, ana- çocuk sağlığı oluşturmaktadır. İlde, kaba doğum hızı binde 64'tür. Bu oran, Türkiye ortalamasının (binde 42) çok üzerindedir. Bu aynı zamanda hastalıklara yakalanma olasılığı en yüksek kesim olan, anne ve çocukların toplam nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmasına yol açmaktadır.

İlde kadınlar arasında en önemli sağlık sorununu, gebelik, doğum ve loğusalık döneminde, bunlara bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar oluşturmaktadır. Kadınların eğitim düzeyinin çok düşük oluşu, sağlık sorunlarının çözümünü daha da güçleştirmektedir.

Çocuklarda başta gelen sağlık sorunları, zatürree, sindirim sistemi enfeksiyonları ve öteki enfeksiyon hastalıklarıdır. Beslenme düzeyinin yetersizliği daha çok çocukları etkilemekte ya doğrudan doğruya ya da bulaşıcı hastalıklara karşı direnci azaltarak dolaylı bir biçimde bebek ölümlerine neden olmaktadır.

Orta ve ileri yaşlardaki sağlık sorunlarını, kazalar ve kalp hastalıkları oluşturmaktadır.

HASTALIKLAR: Hakkâri'de sağlık kuruluşlarına başvuran hastalarda en sık görülen hastalıkların ve ölüm nedenlerinin başında, sindirim sistemi enfeksiyonları ve zatürree gelmektedir. Bu hastalıklar, yetersiz ve dengesiz beslenme, olumsuz çevre koşulları ve sağlık kültürünün yetersizliği ile yakından ilintilidir.

Kadınların ildeki sağlık kuruluşlarına en fazla başvuru nedeni, gebelik, doğum ve loğusalıkla ilgili sorunlardır. Bunların başında da, düşük gelmektedir.

Akut solunum yolları enfeksiyonları her yaş grubunda, en fazla başvuru nedenleri arasındadır.

Düzensiz ve yetersiz beslenmenin, kalabalık yaşamanın ve yoksulluğun neden olduğu tüberküloz (verem), ilde ciddi bir toplum sağlığı sorunudur. Ancak, sağlık örgütünün etkin bir biçimde çalışmaması sonucu, bu tür bulaşıcı hastalıkların gerçek yaygınlığı ortaya çıkarılamamaktadır.

İlde, dengesiz beslenme ve kalabalık yaşamanın bir sonucu olarak, kızamık, boğmaca gibi çocukluk dönemi hastalıkları; olumsuz çevre koşullarına bağlı olarak da tifo ve paratifo, endemik (yerleşik) biçimde bulunmaktadır.

Sıtma 1975-1978 arasında belirgin bir artış göstermiştir. Hakkâri'nin bir sınır ili olması nedeniyle, komşu ülkelerde çıkan veba, tifo vb salgınları, yöre halkının sağlığını ciddi bir biçimde tehdit edebilmektedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Hakkâri'de, ölüm nedenlerinin başında zatürree ve enfeksiyon hastalıkları gelmektedir. Enfeksiyon hastalıkları arasında da, sindirim sistemi enfeksiyonları ve ishalli öbür hastalıklar birinci sıradadır. 1979 verilerine göre, il ve ilçe merkezlerinde saptanabilen 38 ölüm olgusunun 11'i bu iki hastalık nedeniyle meydana gelmişti. Sosyalizasyon bölgesini oluşturan kırsal bölgede zatürree ve enfeksiyon hastalıkları daha büyük oranda ölüme neden olmaktadır.

İlde, 1979'da başlıca ölüm nedenleri ve bunlardan ölen kişi sayıları şöyledir:

Zatürree	8
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	3
Kalp Hastalıkları	10
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	7
İyi Tanımlanamayan Haller	6
Ötekiler	4

(DİE, Ölüm İstatistikleri-1979)

Zatürree ve enfeksiyon hastalıkları, yeterli beslenme, aşılama, uygun çevre koşulları sağlandığında kolaylıkla önüne geçilebilecek hastalıklardır. Nitekim, koruyucu önlemlere ağırlık veren gelişkin ülkelerde bu hastalıklar ilk 10 ölüm nedeni arasına girmemektedir. Hakkâri'de bu hastalıkların birinci sıradaki ölüm nedenini oluşturması, ilin sağlık düzeyinin geriliği konusunda önemli bir göstergedir.

İkinci ölüm nedenini kalp hastalıkları oluşturmaktadır. Ancak, ölüme neden olan hastalığın tanısının, hekim dışı sağlık personelince, genellikle kişi öldükten sonra konulması ve böyle durumlarda ölüm nedeni olarak "kalp hastalıklarının" işaretlenmesi, bu hastalıktan ileri gelen ölümler grubunun yapay bir biçimde kabarmasına neden olmaktadır.

İlde üçüncü ölüm nedenini doğum nedeniyle olan ölümler oluşturmaktadır. Bunların önemli bir bölümü bebek ölümleridir. Ancak, Hakkâri'de ana-çocuk sağlığı hizmetlerinin çok yetersiz oluşu nedeniyle, gebelik, doğum ve loğusalık sırasında olan anne ölümleri de oldukça yaygındır.

Ölüm nedenleri yaş gruplarına göre, belirli bir farklılık göstermektedir:

0-4 yaş grubunda başta gelen ölüm nedenleri, zatürree, neonatal dönem (doğumdan sonraki ilk 28 gün) hastalıkları, başta sindirim sistemi enfeksiyonları ve ishalli öbür hastalıklarla kızamık olmak üzere enfeksiyon hastalıkları, beslenme bozuklukları ve kazalardır.

5-14 yaş grubunda zatürree ve enfeksiyon hastalıklarının önemi azalırken, kazalar öne çıkmaktadır.

15-44 ile 45 ve üzerindeki yaş gruplarında başlıca ölüm nedenlerini, kazalar, kalp-damar hastalıkları ve enfeksiyon hastalıkları oluşturmaktadır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Beslenme dengesizliği ve yetersizliği, bağışık kılınmış çocuk sayısının azlığı, çevre koşullarının olumsuzluğu, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, halkın eğitim ve sağlık kültürü düzeyinin düşüklüğü ilde ölüm olgusu sayılarının yaş gruplarına göre dağılımına açıkça yansımaktadır. İl ve ilçe merkezlerinde ve sosyalizasyon bölgesi olan kırsal bölgede 1979'da ölüm sayıları şöyledir:

Yaş Grupları	İl ve İlçe Merkezleri	Kırsal Bölge
0-1	13	16
1-4	4	4
5-14	1	6
15-44	5	3
44+	15	7
Toplam	38	36

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

İlde saptanan ölüm olgularının önemli bir bölümü 0-4 yaş grubunda meydana gelmesine karşılık, 44 ve üzerindeki yaş gruplarındaki ölüm olgusu sayısı görece düşüktür. Ancak, ilde sunulan sağlık hizmetlerinin ve sağlık örgütlenmesinin çok yetersiz oluşu nedeniyle, 1979'da il ve ilçe merkezlerinde 38, sosyalizasyon bölgelerini kapsayan kırsal bölgede ise, 36 ölüm olgusu saptanmıştır. Gerçek ölüm olgularının çok ufak bir bölümünü oluşturan bu sayılar, sağlık düzeyinin önemli göstergelerinden olan 0-4 yaş ölüm oranı ve 55 yaş ve yukarı ölüm oranlarının sağlıklı bir şekilde saptanmasını olanaksızlaştırmaktadır.

ÇEVRE SAĞLIĞI: İlin doğal çevre koşulları, yerleşik olarak bulunan hastalıklar için uygun bir ortam hazırlamaktadır. Örneğin, çok sert olan iklim koşulları, koruyucu önlemlerin geliştirilememesiyle birlikte, ilde üst solunum yolları enfeksiyonları ve zatürreenin yaygın olarak bulunuşunun en önemli nedenlerinden biridir. Ayrıca, yerleşme merkezlerinin yakınındaki bataklıklar da, sıtmanın artma eğilimi göstermesinde önemli bir etkendir.

Doğal çevrenin yanı sıra, toplumsal çevre koşulları da, insan sağlığı açısından yetersiz bir düzeydedir. Hakkâri, çevre sağlığı düzeyinin en geri olduğu illerden biridir. Sağlık koşullarına uygun su sağlanmasındaki güçlükler, atıkların sağlıklı bir biçimde ortadan kaldırılamayışı, konut sağlığı düzeyinin çok yetersiz oluşu, birçok hastalığın yayılmasında başlıca etkenlerden biri olan vektörlerin (taşıyıcıların) yaygınlığı, besin maddelerinin sağlık koşullarına uygun olmayışı, ilin sağlık düzeyinin bu denli geri olmasının önde gelen nedenleridir.

İlde su sağlanması, önemli bir sorun oluşturmaktadır. İl merkezinde ve bazı ilçelerde bulunan su şebekesi, kısıtlı ve yetersizdir. 1976'da ildeki yerleşme birimlerinin % 43'ünde yeterli su sağlanabiliyordu, % 5'inde su yetersizdi; % 52'sinde ise hiç su yoktu. İl genelinde, konutlarda sağlık koşullarına uygunluğu denetlenebilen kent suyu kullanma oranı, 1975'te yalnızca % 15 idi.

Hakkâri'deki hiçbir kentsel merkezde kanalizasyon şebekesi yoktur. İnsan atıkları, yalnızca bazı kamu kuruluşlarında septik çukurlardatoplanmakta,öbür konutlarda ise kent içindeki çay vb sulara akıtılmaktadır. Kırsal kesimde ise, atıklar büyük ölçüde açıktadır.

İnsan atıklarının denetim altına alınamayışı, bunların içme ve kullanma sularına karışmasına neden olmakta, böylece bulaşıcı sarılık, tifo, paratifo, ishalli bağırsak enfeksiyonları ve parazitler, yerleşik olarak bulunmaktadır.

İlde, konut sağlığı koşulları da kötüdür. Özellikle, kırsal bölgedeki konutların önemli bir bölümü, yığma taş ve kerpiçten yapılmıştır. 1975'te, ildeki konutların % 47'sinin ayrı mutfağı, % 66'sının helası, % 70'inin banyosu ve % 85'inin elektriği yoktu. Ayrıca, kırsal kesimde, evlerin yakınında gübre biriktirilmesi ve tezek yapımı da sağlık açısından birçok sakıncalar doğurmaktadır.

İldeki konutlarda kalabalık bir nüfus, çok dar bir mekânda yaşamaktadır. 1975 verilerine göre, konutlarda barınan ortalama insan sayısı 8-9 kişiydi ve konutlar genellikle 1 ya da 2 odalıydı. İnsanların bu

ölçüde bir arada yaşadığı ortamlar, özellikle, üst solunum yolları hastalıklarının yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Yoksulluk ve eğitimsizlik ile birlikte, böyle ortamlarda, kimi hastalıkların (örneğin tüberküloz) seyri daha ağır ve tehlikeli olmaktadır.

SAĞLIK HİZMETLERİ: Doğu Anadolu Bölgesi'nin artan sağlık hizmetleri gereksinimi ve sağlık sorunlarının, var olan sağlık örgütlenmesi ile çözümlenemeyeceğinin anlaşılması üzerine, 1960'ların başında başlatılan sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi çalışmalarından en önce yararlanan illerden biri de, Hakkâri olmuştur. İl, son derece ağırlaşmış olan sağlık sorunlarının çözümlenmesi amacıyla, 1964'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Böylece, sağlık hizmetlerinin alana daha dengeli olarak yayılabilmesi, tüm nüfusa eşit olarak sunulabilmesi, hizmetlerin halkın ayağına dek götürülebilmesi ve koruyucu hizmetlere ağırlık verilmesi öngörülmüştür.

Sosyalizasyonla birlikte, kısa bir süre etkili faaliyet gösterebilen sağlık örgütlenmesi, bir süre sonra etkisini yitirmiş ve sağlık sorunlarının çözümünde, sağlık düzeyinin iyileştirilmesinde, anlamlı bir aşama yapılamamıştır.

I. plan döneminde (1963-1967), Hakkâri'ye 3.700.000 TL tutarında sağlık yatırımı yapılmıştı. Bu miktarın, söz konusu dönemde ile yapılan toplam kamu yatırımları içindeki payı % 8, Türkiye genelinde kalkınmada öncelikli illerde yapılan sağlık yatırımları içindeki payı binde 9 idi. II. plan döneminde (1968-1972), programlanan sağlık yatırımları tutarı 161.000 TL'ye düştü. Ancak, fon aktarımıyla bu miktar 258.000 TL olarak gerçekleşti. Programlanan yatırım tutarının, söz konusu dönemde il toplam yatırımları içindeki payı, ancak binde 2 iken, kalkınmada öncelikli illerdeki sağlık yatırımları içindeki payı on binde 3 gibi son derece önemsiz bir düzeye inmişti.

Sağlık örgütlenmesinin en uç organları, sağlık ocakları ve sağlık evleridir. İlde, 1978'de 8 sağlık ocağı ve 52 sağlık evi vardı. Hakkâri'de 1978'de 1.190 km2 alana ve 17.600 kişiye bir sağlık ocağı, 183 km2 alana ve 2.700 kişiye bir sağlık evi düşmekteydi. Oysa, bir sağlık ocağının hizmet sunması gereken nüfus standardı, en fazla 7.500-10.000'dir. İlin doğal koşullarının elverişsizliği nedeniyle sağlık örgütlenmesinin en işlevsel organı olan sağlık ocaklarının hizmet sunduğu nüfusun daha da düşük olması gerekirken Hakkâri'de bu sayı, standardın iki katıdır. Ayrıca, sağlık ocaklarının ulaşım aracı sayısının az olması, etkili hizmet sunmayı olanaksız kılmaktadır. İl nüfusunun mevsimlere göre çok fazla hareketlilik göstermesi de, sağlık hizmetlerinin verilmesini güçleştiren başka bir etkendir.

Sağlık ocaklarının sunduğu hizmetin bir göstergesi, saptayabildiği gebe sayısıdır. İlin kaba doğum hızı göz önüne alınarak yapılan bir hesaplamayla, 1975-1978 arasında her yıl 8.000-9.000 dolayında doğum yapılması beklenirken, sağlık ocaklarınca saptanabilen gebe sayısı 2.000 dolayındaydı.

Sağlık ocaklarının 1964-1978 döneminde sunduğu hizmetlerde, belirgin bir gerileme gözlenmektedir. Örneğin, ocaklarda gerçekleştirilen poliklinik sayısı 1964-1968 döneminde yılda 19.000-20.000 dolayındayken, bu sayı 1977'de 5.400, 1978'de ise 9.900 idi.

İlde sağlık hizmetlerinin etkin olarak sunulmayışı ve başka nedenler, geleneksel hekimliğin varlığını sürdürmesine yol açmaktadır.

Hakkâri'de yataklı tedavi kuruluşları çok azdır. 1970'te ildeki tek yataklı tedavi kuruluşunda 50 yatak vardı. 1980'de yataklı tedavi kuruluşu 2'ye, yatak sayısı ise 60'a yükseldi. 1970'te yatak başına düşen kişi sayısı (2.046) Türkiye ortalamasının 4 katından çok iken, 1980'de bu sayı (2.591) Türkiye ortalamasının 6 katına yaklaşmıştır (Tablo 26).

İlde yatak başına düşen kişi sayısı, İstanbul, Ankara, İzmir ile karşılaştırıldığında (1980'de İstanbul'da 193, Ankara'da 248, İzmir'de 393), yatakların 3 büyük ilde yoğunlaşmasından doğan dengesizlik daha da belirginleşmektedir. Hakkâri, yatak başına düşen nüfus bakımından da en geri durumdaki ildir.

İldeki yataklı kuruluşlardan biri 50 yataklı Hakkâri Devlet Hastanesi, öteki ise 10 yataklı Yüksekova Sağlık Merkezi'dir. Her iki kuruluş da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlıdır. Gereksinmeyi karşılayamayan bu kuruluşların, yatak kullanma oranları da oldukça düşüktür. Bu oranlar, 1975'te % 31, 1978'de % 20, 1980'de ise % 6 idi.

İlde 1978'den sonra uzman ve pratisyen hekimlerle, hemşirelerin sayısında belirgin bir artış olmuştur (Şekil 8).

1970'te hekim başına 12.800 kişi düşmekteyken, bu sayı 1980'de 5.300'e inmiştir. Bununla birlikte, hekim başına düşen kişi sayısı, Türkiye ortalamasının hâlâ 3 katıdır.

Hakkâri, en az sayıda hekim bulunan illerden biridir. İlde, 1980'de 29 hekim vardı (Tablo 27). Bunların 7'si uzman, 22'si pratisyen hekimdi. 2 uzman ve 4 pratisyen hekim serbest olarak çalışırken, ötekiler SSYB'ye bağlıydı.

Tablo 26
*Hakkâri ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Hakkâri	1970	50	2.046
	1975	60	2.100
	1980	60	2.591
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

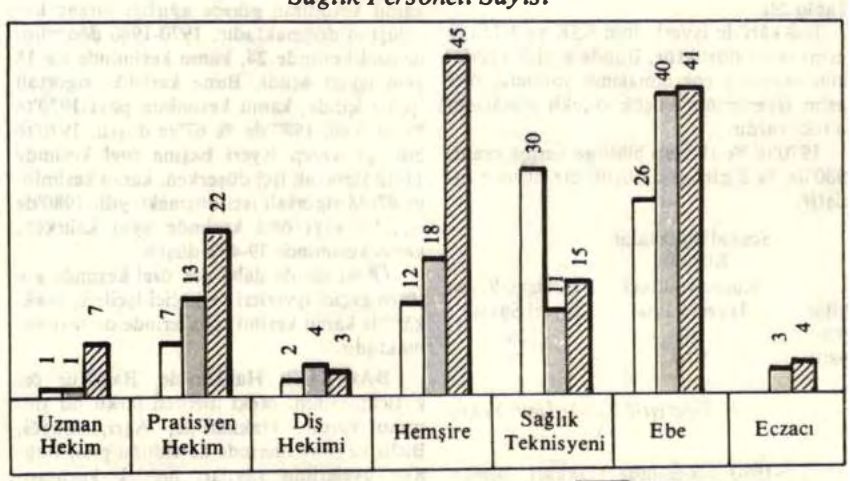
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Hakkâri ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Hakkâri	1970	8	12.789
	1975	14	9.003
	1980	29	5.282
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Şekil 8
Hakkâri'de Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

İlde, sağlık hizmetlerinin etkin olamayışının en temel nedenlerinden biri, hekim sayısının yetersizliğidir.

İlde, görevli hekimlerin il merkezinde yoğunlaşması ve sağlık personeli, özellikle pratisyen ve uzman hekim, kadrolarının doldurulamayışı, sağlık örgütlenmesinin sunduğu hizmetin yetersiz kalışının öbür nedenleridir.

Tablo 28
Hakkâri İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	14	19	568	679
Geçici	25	59	337	1.016
Toplam	39	78	945	1.695
Kamu	14	29	667	1.142
Özel	25	49	278	553

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Hakkâri'de halkın başlıca geçim kaynağı olan hayvancılık ve bitkisel üretim, il ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.

İlde, tarım kesiminde çalışanların, çalışabilir yaştaki nüfus içindeki payı 1955'te % 91,8 iken, 1975'te ancak % 88,1'e düşmüştür. Tarım dışı kesimlerde çalışanların sayısı da 1955'te 2.000'in biraz üzerinde iken, 1975'te 7.127'ye yükselmiştir. Tarım dışı kesimlerdeki artış çok sınırlı olduğundan, tarım kesiminde çalışanlar, 1980'lerin başında da faal nüfusun çok büyük bölümünü oluşturmaktaydı. Tarım kesiminde çalışanlar, ülke genelinde de olduğu gibi, sosyal güvenlik haklarından yararlanamamaktadır. İlde 1980'de sosyal güvenlik haklarından yararlanabilir durumda olanların büyük bölümünü (2.316 kişi), Emekli Sandığı üyeleri oluşturmaktaydı. SSK'ye kayıtlı olanlar ise 1.695 kişiydi. Bağ-Kur üyelerinin sayısı ise 500'ü biraz aşmaktaydı.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Ülkenin en az gelişmiş illerinden birisi olan Hakkâri, sigortalı işçi ve işyeri sayısının da en az olduğu ildir. 1975'te imalat sanayiinde çalışanların il faal nüfusu içindeki payı % 1'in altındaydı. 1970'te Hakkâri, SSK'li kadın işçi bulunmayan iki ilden (öteki Muş) biriydi. 1980'de ise, SSK'li kadın işçi bulunmayan tek il durumuna düştü. İlde SSK sigorta ödeme bürosu, 1977'de açıldı. 1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı işçi sayısı 1.695, işyeri sayısı ise 78 idi (Tablo 28).

Hakkâri'de işyerlerinin SSK'ye bildirge verme oranı düşüktür. Bunda geçici işyerlerinin sayısının çok olmasının yanında, özel kesim işyerlerinin küçük ölçekli olmasının da rolü vardır.

1970'te % 19 olan bildirge verme oranı, 1980'de % 8 gibi çok düşük bir düzeye inmiştir.

Yıllar	Sosyal Sigortalar Kurumu Kapsamındaki İşyeri Sayısı	Bildirge Veren İşyeri Sayısı
1970	202	39
1980	976	78

(DİE, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1970-1980 döneminde Hakkâri, hemen hemen hiç değişmeyen ekonomik yapısı nedeniyle, SSK'li işçi ve işyeri sayısı bakımından Van, Siirt, Mardin gibi çevre illerin bir hayli gerisindeydi.

1960'ta ilde 2 işyeri ve yalnızca 10 sigortalı işçi vardı. 1965'te ise işçi sayısı, çoğunluğu geçici işçi olmak üzere, 798'e yükseldi. İlde geçici işçi ve işyerlerinin ağırlığı 1970-1980 döneminde de sürdü.

Hakkâri'de 1970-1980 döneminde sigortalı işçi sayısı % 79 arttı; işyeri sayısı ise % 100 oranında artarak, 39'dan 78'e yükseldi. Bu dönemde işçi ve işyerleri sayılarının artmasında asıl, geçici işçi ve işyerlerinin artışı önemli bir rol oynamıştır. Geçici işyerlerindeki artış oranı % 136 olurken (10 yılda ilde 5 sürekli işyeri kuruldu), geçici işçilerdeki artış % 169 oranındaydı. Mutlak olarak çok az olan işçi ve işyeri sayılarındaki artışın, daha çok geçici işçi ve işyerlerinde görülmesi, Hakkâri'nin ekonomik yapısının 1970-1980 döneminde hemen hemen hiç değişmediğini gösterir.

1970'te Hakkâri'de geçici işçilerin toplam sigortalı işçiler içindeki payı % 40 iken, bu pay 1980'de % 60'a yükseldi. 1970'te bildirge veren geçici işyerleri toplam işyerlerinin % 64'ü iken, bu oran 1980'de % 76'ya ulaştı.

Kimi az gelişmiş illerde görülen, kamu kesimi yatırımlarının il sanayii içinde ağırlıklı bir yer tutması, Hakkâri'de de söz konusu olmakla birlikte, öbür illerdeki kadar önemli boyutlarda değildir. Hakkâri'de var olan çok sınırlı sayıdaki işyerleri içinde kamu kesiminin görece ağırlığı birkaç kuruluştan doğmaktadır. 1970-1980 döneminde özel kesimde 24, kamu kesiminde ise 15 yeni işyeri açıldı. Buna karşılık, sigortalı işçiler içinde, kamu kesiminin payı 1970'te % 71 iken, 1980'de % 67'ye düştü. 1970'te bildirge veren işyeri başına özel kesimde 11-12 sigortalı işçi düşerken, kamu kesiminde 47-48 sigortalı işçi düşmekteydi. 1980'de ise, bu sayı özel kesimde aynı kalırken, kamu kesiminde 39-40'a düştü.

Öteki illerde daha çok özel kesimde görülen geçici işyerleri ve geçici işçilere, Hakkâri'de kamu kesimi işyerlerinde de rastlanmaktadır.

BAĞ-KUR: Hakkâri'de, Bağ-Kur örgütlenmesinin, öteki illerden farklı bir durumu vardır. Hakkâri'de, Ağrı, Bingöl, Bitlis ve Siirt illerinde de olduğu gibi, Bağ-Kur üyelerinin sayıları meslek kuruluşu üyelerinden fazladır. Oysa, bu beş ilin dışında kalan illerde Bağ-Kur'a üye olma oranı genellikle % 40 ile % 95 arasında değişmektedir.

Hakkâri'nin gelişmemiş ve kapalı ekonomik yapısı ve sosyal açıdan durağanlığı nedeniyle, esnaf, sanatkâr ve bağımsız çalışanların meslek kuruluşlarına üye olma yoğunluğu düşmektedir.

Hakkâri'de 1979'da Bağ-Kur'a üye 545 kişi vardı. Oysa, aynı yıl bir meslek kuruluşuna üye olanlar 146 kişiydi. Meslek kuruluşlarına üye olanların tümü Merkez İlçe'deydi. 1979'da Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı en az üye bulunan il (on binde 6)Hakkâri'ydi.

İldeki Bağ-Kur üyelerinin büyük bölümü (% 37'şi) ticaret ve sanayi odası kapsamındaydı. Esnaf ve sanatkâr dernekleri kapsamındaki üyelerin oranı % 35, Bağ-Kur'a üye muhtarların oranı ise % 26 idi. Geri kalan % 2'sini de eczacı odası vb kuruluşlar kapsamındaki üyeler oluşturuyordu.

Bağ-Kur üyelerinin meslek gruplarına göre dağılımında en önemli yeri (% 51) imalatla uğraşanlar almakta, bunlardan sonra (% 43) ticaretle uğraşanlar gelmektedir.

1979 sonunda ildeki Bağ-Kur üyelerinin % 60'ı en düşük primi ödeyen ilk basamakta yer almaktaydı. İlk üç basamakta bulunanlar ise, tüm üyelerin % 80'ini oluşturuyordu.

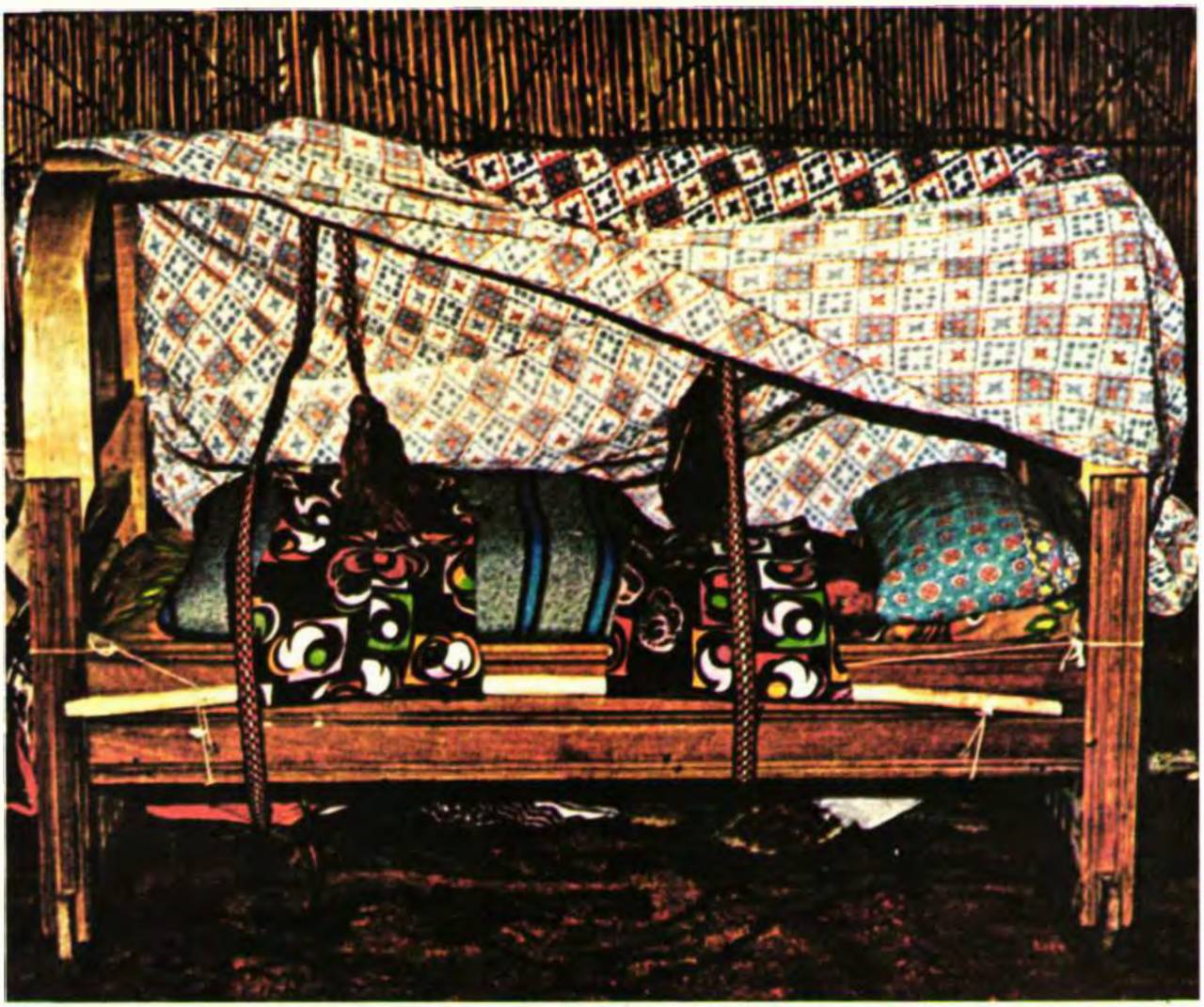
İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Sanayileşmenin olmadığı, yeni açılan işyeri sayısının da çok düşük olduğu Hakkâri'de, İş ve İşçi Bulma Kurumu 1966'da çalışmaya başlamıştır. Temel görevi, iş aracılığı yapmak olan kurumca, Hakkâri'de 1966'dan 1978'e değin iş istemiyle başvuranların yaklaşık % 70-80'i işe yerleştirilmiştir. Ancak, işsizliğin çok yoğun olduğu, iş olanaklarının hemen hemen hiç bulunmadığı ilde, işe yerleştirilenlerin büyük bölümü geçici işçiydi.

Yıllar	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1970	979	774
1975	997	844
1980	365	84

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Kurumun 1970'te % 79 olan iş bulma oranı, 1975'te % 85'e yükselmiştir. 1980'de ise, bu oran % 23'e düşmüş ve kuruma başvuranlardan yalnızca 84 kişiye iş bulunabilmiştir. Hakkâri'de İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla yurt dışına çalışmaya gidenlerin sayısı, 1980'e değin toplam 166'dır.

2360

2361

2362

2360 - Çarpana beşık bağı, Jirki aşireti
2361 - 2362 - Meydan Medresesi ve bir detay

2363

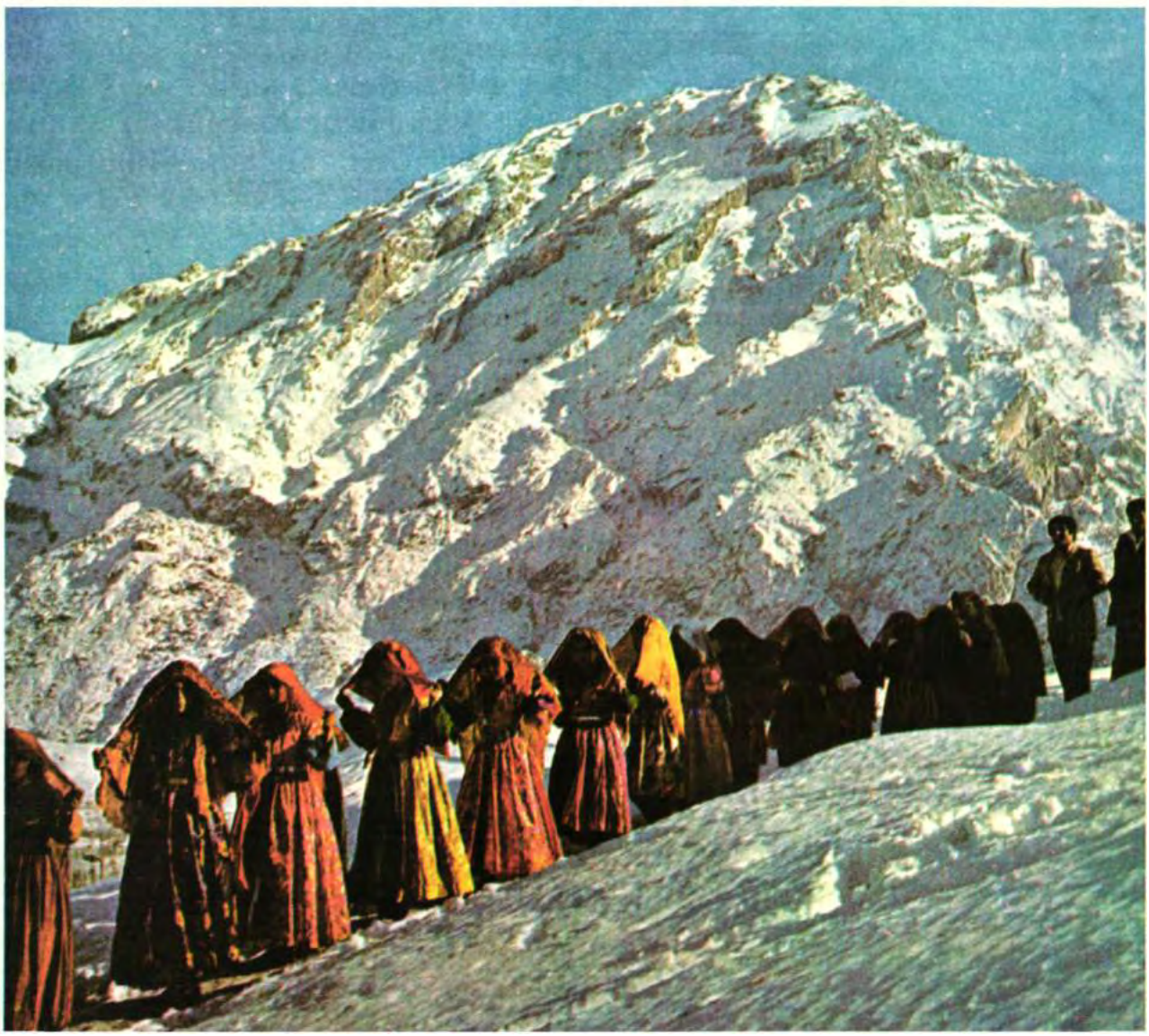

2364

2365 - Düğün alayı

2365

2366

2367

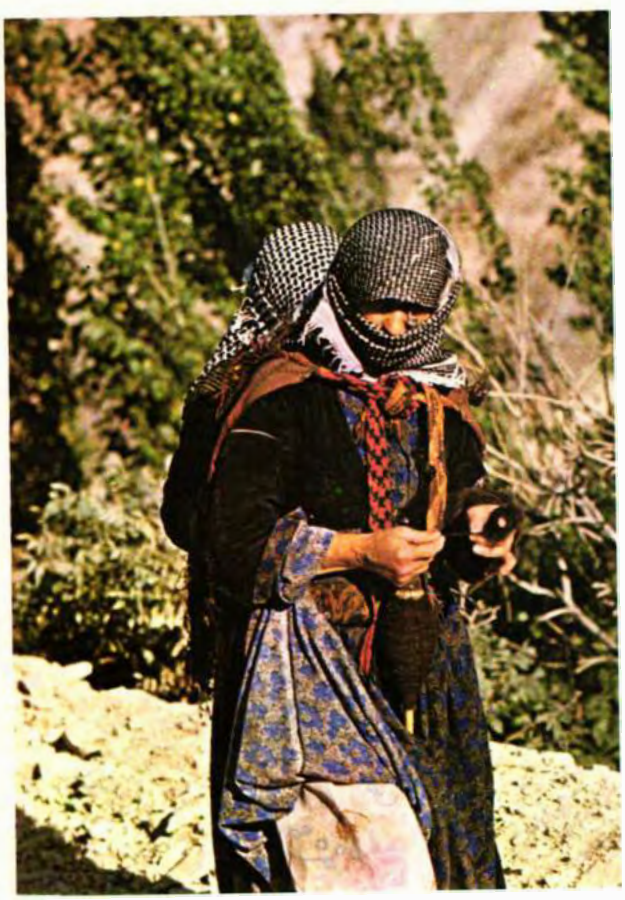

2363 - 2364 - 2366 - 2367 - Yerel motifli yularlar
2368 - 2369 - Yörel giysiler

2368

2369

2370

2371

2370 - 2373 - Hakkâri işi heybeler

2372

2373

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Hakkâri'de, özellikle hayvancılığın hemen hemen tek çalışma alanı olması, meslekler arasında çeşitlenmenin doğmamasına, ve meslek kuruluşlarının oluşmamasına neden olmuştur. Var olan meslek kuruluşlarının örgütlenme düzeyi ise oldukça düşüktür.

MESLEK KURULUŞLARI: Hakkâri' de meslek kuruluşları olarak, ticaret ve sanayi odası ile ziraat odası sayılabilir.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası, 1970'te kuruldu. Kurulduğunda 100 dolayında üyesi olan odanın, 1975'teki üye sayısı ise 280 idi. 1982'de sayıları yaklaşık 500'e yükselen oda üyelerinin etkinlik gösterdiği alanlar manifatura, tuhafiye, bakkaliye, taşıma ve hayvancılıktır. İlde çalışan nüfusun büyük bir bölümü hayvancılıkla uğraştığından, oda üyeleri arasında hayvan alım-satımı ile uğraşanların oranı oldukça yüksektir.

Hakkâri'de baro yoktur. İlde 1982'de etkinlik gösteren 7 avukat, Van Barosu'na kayıtlıydı.

Ayrıca ilde, 1963'te kurulan ve 1981'de 1.800 üyesi olan bir zaraat odası vardı.

KOOPERATİFLER: Tarıma dayalı ve kapalı bir ekonomik yapısı olan Hakkâri' de, pazar ekonomisine tam olarak geçilememiştir ve durağan bir toplumsal yapı vardır. Tarım toprakları çok kıt olan ilde, bölge halkı ürettiğini yine kendisi tüketir. Bu durumda, belli bir sosyal gelişmişliğin göstergesi olan ve çoğu zaman sanayi bitkilerinin üretim ve satışıyla ilgili olarak ortaya çıkan kooperatifçiliğin bu ildevar olupgelişmesi de söz konusu olmamıştır.

Malatya'da kurulu olan Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birliği'nin, Hakkâri'yi de kapsamasına karşın, bu ilde hiçbir etkinliği yoktur.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: İlde, 1982'de faal durumda olan 7 köy kalkınma kooperatifi vardı. Bunlardan 2'si Merkez İlçe'dedir (Toplam 115 üye). Yüksekova (254 üye), Şemdinli (95 üye), Çukurca (63 üye) ve Uludere (24 üye) ilçelerinde ve Hilal Bucağı'nda (277 üye) birer köy kalkınma kooperatifi bulunmaktadır. Bunlar dışında, 5 köy kalkınma ve 3 toprak-su kooperatifi faal değildi.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFLERİ: Hakkâri'de, esnaf kefalet kooperatifi 1966'da kurulmuştur. 7 üyeyle kurulan bu kooperatifin, 1982'+ üye sayısı 550'ye çıkmıştır.

SENDİKALAR: Sanayinin bulunmaması ve işyerlerinin küçük ölçekli olmasından dolayı, ilde sendikalaşma ve işçi hareketlerinden söz etmek olanaksızdır. 1972-1979 arasında, ilde toplam 3 toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmıştır. Kamu işyerlerinde bağıtlanan bu sözleşmelerin kapsadığı işçi sayısı 128'dir.

DERNEKLER: Türkiye'nin en geri kalmış illerinden biri olan Hakkâri'de, durağan ekonomik yapı, dernekleşmeyi de olanaksız kılmıştır. Bu ekonomik yapı, sosyal yaşamda da durağanlığa yol açmaktadır. İl nüfusunun tarımla,özellikle de hayvancılıkla uğraşan büyük kesimi, aşiret ilişkileri içinde yaşamaktadır.

1950'de ülkede hiç dernek olmayan iki ilden biri Tunceli, öteki de Hakkâri idi. 1960'ta dernekleşmenin en düşük olduğu üç il, Mardin, Muş ve Hakkâri'ydi. Aynı yıl Türkiye'de dernek başına 2.338 kişi düşerken, Hakkâri'de bu sayı 5.639 idi. 1968'de derneklerin en az olduğu iller, yine Hakkâri ve Mardin'di. Aynı yıl ilde, dernek başına 2.997 kişi düşerken, Türkiye genelinde bu sayı 1.088 idi.

Başka illerde önde gelen dernek türleri olan esnaf ve din derneklerinin sayısı da Hakkâri'de çok azdı. 1965'te din derneklerinin en az olduğu illerden biri olan Hakkâri'de, din derneği başına 16.787 kişi düşerken, Türkiye genelinde bu sayı 7.143 idi. Dinsel ilişkilerle aşiret ilişkileri büyük ölçüde örtüşen ilde, din alanında örgütlenme yönünde bir gereksinim doğmadığı açıktır. 1968'de yine aynı özelliğini koruyan ilde, din derneği başına 13.990 kişi düşerken, Türkiye genelinde bu sayı 4.295 idi.

1968'de ilde 2 resmi, 1 özel Kuran kursu, 5 cami yaptırma derneği ve 1 de din görevlileri derneği vardı.

İlde imalat ve ticaret kesimleri hemen hemen hiç gelişmemiştir. Bu durum esnaf derneklerine de yansımaktadır. 1965'te esnaf derneği başına düşen kişi sayısı, Türkiye genelinde 14.006, Hakkâri'de 83.937 idi. Bu sayı, 1968'de Türkiye genelinde 13.459'a çıkarken, Hakkâri'de aynı kalmıştır.

ÖZET

TARIM: Hakkâri, çok engebeli bir alanda yer alır. Büyük bölümünü dağların, yaylaların oluşturduğu il toprakları içinde, ekili alanlar çok sınırlı (% 1'in biraz üzerinde) bir yer tutar. İklimin sertliği de birçok bitkinin yetişmesini güçleştirir. İlde en çok tahıllardan buğday ve arpa ekilir.

Dağların arasında uzanan vadi tabanlarında bağcılık-bahçecilik yapılır. İldeki bağların büyük bölümü I. Dünya Savaşı'ndan sonra Hakkâri'den ayrılan Nasturiler'den kalmadır. Meyve ve sebze yerel tüketimi karşılamak amacıyla ekilir. Meyvelerden yalnızca cevizin Türkiye toplam üretimi içinde önemlice bir yeri vardır.

İl ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturur. Hayvancılık tümüyle mera hayvancılığı biçimindedir. Kültür hayvancılığı 1970'lerin sonunda birkaç küçük girişim düzeyindeydi. İlde daha çok küçükbaş hayvan yetiştirilir.

İlde yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğu canlı olarak Irak ve İran'a yollanır. Hakkâri'nin iç pazarla ilişkisinin zayıf oluşu kadar, koyunun dış pazarda yüksek fiyatla satılması da bunda bir etkendir.

Hayvancılığın yaygın olmasına karşılık, ilin hayvansal ürünler üretimi çok sınırlıdır. Hayvansal ürünler içinde Türkiye payı en yüksek olanları, keçi kılı ve yapağıdır.

İlin kapalı ekonomik yapısıyla aşiret ilişkileri iç içedir.

Ekili-dikili alanlarda çok küçük işletmeler yaygındır. Meralar ise genellikle köyün ortak malıdır.

SANAYİ: 1980'lere değin kapalı aile ekonomisi ve küçük işletmeciliğin egemen olduğu Hakkâri'de, ilk sanayi kuruluşu 1979'da üretime geçen Yüksekova Süt Fabrikası'dır. Şemdinli İlçesi'ndeki Yaprak Tütün Bakım Evi de ilin ikinci büyük sayılabilecek sanayi kuruluşudur.

Şemdinli, Beytüşşebap halıcılık atölyeleri ile Hakkâri ve Uludere halı dokuma atölyeleri, Yüksekova Et Kombinası, Yüksekova Süt İnekçiliği Kooperatifi teşviklerden yararlanan, tasarımları ve yapımları sürdürülen sanayi girişimleridir.

Küçük işletmecilik alanında, TV, buzdolabı, oto bakım ve onarım atölyeleri ile marangoz ve demirciler atölyeleri vardır. Evlerde ilkel yöntemlerle kilim, kumaş, çadır dokunmaktadır.

KENTLEŞME: Bir sınır ili olan Hakkâri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda bulunmaktadır. İlde yerleşme düzeni, çok dağlık, engebeli ve yüksek olan toprak yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. Çok yüksek dağlık kesimlerde devamlı yerleşme yoktur. Bu kesimler, ana ekonomik faaliyeti hayvancılık olan nüfusun, yılın belli mevsimlerinde göçtüğü, geçici yerleşme yerlerini kapsar. Devamlı yerleşmeler, akarsularla dağlar arasındaki dar ve derin vadilerde kurulmuştur. Genel olarak dağınık ve küçük birimlerden oluşan bir yerleşme düzeni vardır.

1980 verilerine göre ilde, Merkez İlçe'yle birlikte 6 ilçe, 6 bucak ve 137 köy vardır.

Hakkâri, Türkiye'nin nüfus yoğunluğu en düşük olan ilidir. 1980'de km2'ye ortalama 16 kişi düşmekteydi. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçeler, ekonomik ve idari işlevleri açısından en gelişmiş ilçeler olan Uludere (km2'de 33 kişi), Yüksekova (km2'de 20 kişi) ve Merkez İlçe'dir (km2'de 17 kişi).

Hakkâri, Türkiye'nin aynı zamanda yerleşme sıklığı en az olan ilidir. 1980'de, kırsal kesimde 100 km2'ye ortalama 1,5 köy düşmekteydi.

İlde, köyler düşük nüfuslu, az haneli yerleşmelerdir. Köyaltı yerleşmeleri de içinde olmak üzere, ortalama köy nüfusu 779'dur.

Yüzey şekillerinin elverişsizliğine, ulaşım güçlüklerine ve ekonomik faaliyet niteliğine bağlı olarak, kentsel yerleşmeler büyüyüp gelişmemektedir. İlin 1965'e değin, ilçelerinin kentsel nüfuslarının toplamı 10.000'i bulmadığı gibi, 1975 öncesinde kentsel nüfusu 10.000'i aşan hiçbir ilçesi yoktu. İl merkezi 1975'te, Yüksekova ilçe merkezi ise 1980'de 10.000 sınırını aşmıştır.

Merkez İlçe, ekonomik açıdan Yüksekova'dan daha az gelişmiştir; ancak idari işlevleri nedeniyle önem kazanmıştır. Ekonomisi esas olarak hayvancılığa ve bir miktarda bitkisel üretime dayanan ilçenin yüzölçümü 2.271 km2, 1980 toplam nüfusu 38.534, kentsel nüfusu 18.009'dur. İlçeye 2 bucak ve 129 köy bağlıdır.

İlin alan ve nüfus bakımından olduğu kadar en canlı ekonomik yaşamına sahip ilçesi Yüksekova'dır. Yüzölçümü 2.291 km2, 1980 toplam nüfusu 45.102, kentsel nüfusu 14.287 olan ilçeye 2 bucak, 27 köy bağlı bulunmaktadır. Ana ekonomik faaliyet bit-

kisel üretim ve hayvancılıktır. Van-İran Transit Yolu'nun ilçeden geçmesi nedeniyle ilçe merkezinde ticaret oldukça gelişmiştir.

Beytüşşebap, Uludere, Çukurca ve Şemdinli ilçeleri, ekonomik olarak geri kalmış, düşük nüfuslu, ilçelerdir. Hiçbirinin nüfusu 10.000'i aşmamıştır. İlçe merkezlerinin nüfusları 2.500-5.000 arasındadır.

EĞİTİM: Eğitim düzeyi açısından, ilierarası gelişmişlik sıralamasında 67. il olan Hakkâri, % 26'lık okuryazar oranı ile Türkiye'nin okuryazarlık oranı en düşük ilidir. Hakkâri'de kadın nüfusun ise ancak % 8'i okuma-yazma bilmektedir.

Doğu Anadolu illeri arasında da eğitim göstergeleri yönünden son sıralarda yer alan Hakkâri'de, okul çağındaki nüfusun okullaşma oranı da çok düşüktür. 1940'lara değin köylerinde ilkokul bulunmayan Hakkâri'de, ulaşım sorunu ve yerleşim birimlerinin dağınıklığı, eğitim düzeyinin gelişmesini büyük ölçüde engellemiştir. Hayvancılığın ağırlık kazandığı tarım ekonomisinin egemen olduğu Hakkâri'de, halkın ekonomik gereksinimlerini karşılamada eğitimin işlevsel değerinin azlığı, ilk ve daha üst öğrenime olan talebi düşürmektedir.

Hakkâri'deki eğitim düzeyinin düşüklüğünde, dil sorununun yanı sıra, tarihsel olarak eğitim kurumlarının gelişimindeki birikim eksikliği önemli rol oynamıştır. Hakkâri'de ilk lise 1957'de ilk kız sanat okulu 1964'te hizmete girerken, ilçe merkezlerindeki ortaöğretim kurumlarının açılışı da 1965'ten sonra gerçekleşmişti. Hakkâri'de mesleki ve teknik öğretimde okuyan öğrenci sayısının, genel ortaöğretime oranı da Türkiye ortalamasının yine altında bir düzeyde gerçekleşmiştir.

SAĞLIK: Hakkâri, sağlık düzeyinin en yetersiz olduğu illerin başında gelmektedir. İlde beslenme düzeyi, çevre koşullarının yaşam için uygunluğu, eğitim ve sağlık kültürü düzeyleri oldukça yetersizdir.

İlin sağlık sorunlarının başında, ana ve çocuk sağlığı gelmektedir. Bebek ve çocuklar, tüm ölenler arasında yarıdan fazla bir oran oluşturmaktadır. Ölüm nedenlerinin başında ise, zatürree, kızamık, boğmaca, sindirim sistemi enfeksiyonları gelmektedir. Kadınlar arasında, sağlık kuruluşlarına en fazla başvuru nedeni, gebelik, doğum ve loğusa dönemi sırasında ortaya çıkan komplikasyonlardır.

İlde sağlık hizmetleri sosyalizasyon kapsamındadır. Ancak, hekim ve sağlık kuruluşu sayılarının çok yetersiz oluşu, ilin sağlık düzeyinde bir iyileşmenin meydana gelmesini engelleyen etkenlerin başında yer almaktadır.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Hakkâri'de 1975'te faal nüfusun % 88'i tarım kesiminde çalıştığından sosyal güvenlikten yararlanamaz durumdaydı.

Ülkenin en az gelişmiş ili olan Hakkâri, sigortalı işçi ve işyeri sayısının da en düşük olduğu ildir. SSK'li işçiler içinde geçici işçilerin payı oldukça yüksekti. Bu oran 1970'te % 40 iken, 1980'de % 60'a yükselmiştir.

Hakkâri'nin gelişmemiş ve kapalı ekonomik yapısı ve sosyal açıdan durağanlığı esnaf, sanatkâr ve bağımsız çalışanların meslek kuruluşlarına üye olma oranının düşmesine neden olmuştur. Bu yüzden ilde Bağ-Kur üyelerinin sayısı, meslek kuruluşlarına üye olanlardan daha fazladır.

İlde İş ve İşçi Bulma Kurumu 1966'da çalışmaya başlamıştır. İşsizliğin çok yoğun olduğu, iş olanaklarınınsa hemen hiç olmadığı ilde, işe yerleştirilenlerin büyük bir bölümü geçiçi işçidir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: İlde çok az sayıda meslek kuruluşu vardır. Var olan kimi meslek kuruluşlarının örgütlenme düzeyi de oldukça düşüktür.

1970'te kurulan Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1982'deki üye sayısı yaklaşık 500 idi. Hakkâri'de kooperatifçilik gelişmemiştir. İlde yalnızca esnaf kefalet ve köy kalkınma kooperatifleri işler durumdadır.

İlde sanayinin çok geri ve işyerlerinde çalışanların sayısının düşük olmasından dolayı, ilde sendikalaşma ve işçi hareketlerinden söz etmek olanaksızdır.

Hakkâri dernekleşmenin de çok zayıf olduğu illerden biridir. ●

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL–TOPLUMSAL EVRİMİ

Araştırmalar, Hakkâri yöresinde Orta Paleolitik Dönem'de kısa süreli yerleşmeler olduğunu göstermektedir. İl sınırları içinde bulunan kaya resimleri, yerleşmenin Neolitik Dönem'de de sürdüğünü ortaya koymaktadır. Burada, İÖ 2000 yıllarının ortalarında yarı göçebe toplulukların küçük beylikler halinde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bölgenin dağlık oluşu, ulaşım olanaklarının sınırlılığı bu yapıyı sürekli kılmıştır. Bu olgu, gelişmiş kentlerin ve kültür merkezlerinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Yöre, çeşitli devletlerin egemenlik alanı içinde kalmışsada bu kültürlerden pek az etkilenmiştir. Günümüzdeki kültürel yapı Türk-İslam uygarlığının etkisiyle biçimlenmeye başlamıştır.

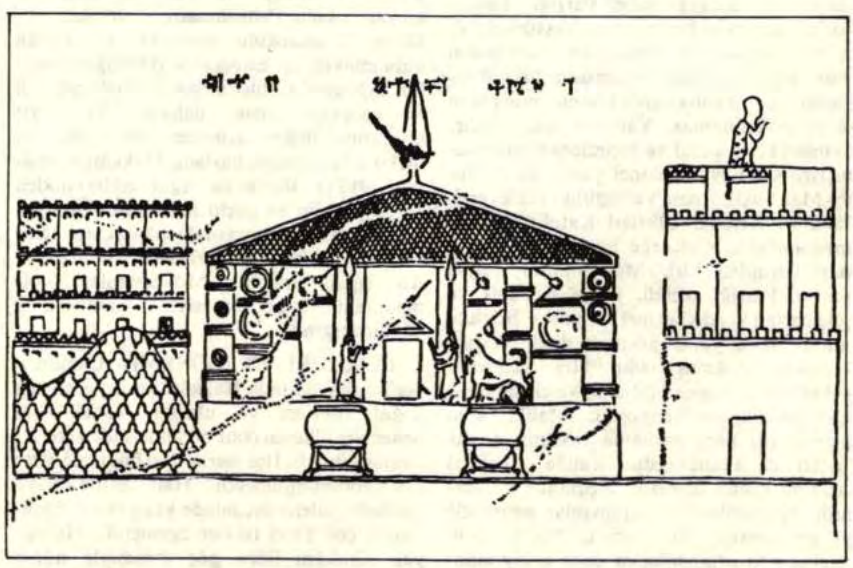
TÜRKLER'DEN ÖNCE: Kılıç Kökten, 1961'de Yüksekova gezisinde kimi obsidyen (volkanik cam) gereçler bulmuştur. Bu, yörede Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenebilen yerleşmelerin varlığını göstermektedir.

Dr. Wilhelm Freh ve Muvaffak Uyanık 1956, 1958 yıllarında Hakkâri'nin güneydoğusundaki Gevaruk Vadisi'nde 554 kaya resmi saptamışlardır. Daha sonra İngiliz ve Alman dağcıları aynı yerde 625 yeni kaya resmi ortaya çıkarmıştır. 2.600 m yükseklikte bulunan bu resimlerden bir bölümü Neolitik Dönem'e, bir bölümüyse daha yakın zamanlara tarihlenmektedir. Bu vadide avcıların kayalara resim çizmeyi bir gelenek olarak sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Resimlerde simgesel dağ keçileri, geometrik biçimler, tuzaklar, keçilere sopayla saldıran insan figürleri dikkat çekmektedir. Gevaruk kaya resimleri İspanya'da ve Kuzey Afrika'da bulunan kaya resimleriyle benzerlik göstermektedir.

Hakkâri yöresinin İÖ 2000 yıllarına ilişkin ilk bilgilere, Asur belgelerinde rastlanmaktadır. Asur Kralı I. Salmanassar'ın (İÖ 1280-1261) bir yazıtında, Asur kralının Uriatri adı altında sekiz ülkeyi ele geçirdiği öne sürülmektedir. Bu ülkelerin Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlık bölgede, Büyük Zap Suyu'nun yukarı vadisinde yer aldığı sanılmaktadır.

Bölgenin büyük bölümü dağlık olduğundan, vadiler yanında, yaylalar da yerleşim alanı durumundaydı. Ova ve vadilerde küçük ölçekte tarım, dağlık alanlarda hayvancılık yapılmaktaydı. İÖ 2000'in ikinci yarısından başlayarak dağlık bölgelerdeki topluluklar, küçük beylikler biçiminde varlıklarını sürdürmekteydiler. Yaylalar, her tür tehlikeye karşı güvenilir yaşam alanlarıydı. Asur kralları, Urartular'ı yok etme savaşlarında daha çok bağ, bahçe ve tarlalara zarar vermişlerdir. Hakkâri-Van bölgesine bir ölçüde girebilen Asurlular'ın buzullardan, karlı dağlardan söz etmelerinden vadileri izledikleri anlaşılmaktadır. Dağlık bölgede yaşayan ve hayvancılıkla geçinen halk bu saldırılardan pek az etkilenmiş, kültürünü korumuştur.

Urartular, İÖ 900-600 arasında Van merkezli güçlü bir devlet kurmuşlardı. Hakkâri yöresi de bu devletin sınırları içindeydi. Urartular gelişmiş maden işçiliği, kaya ve kale mimarisi, su kanalları, yapay göller ve yol yapımıyla tanınmışlardı. Hakkâri'de Urartu uygarlığına ilişkin en çarpıcı kalıntılar yollardır. Urartu ulaşım ağını oluşturan yolların en önemlilerinden biri başkent bölgesini (Tuşpa) Müşaşir ve güney Urmiye kıyılarına bağlayan "Ordu Yolu" dur. Bu yol, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarından İÖ 714'e değin tüm Urartu krallarınca kullanılmıştır. Yol boyunca yapılan kaleler ve destekleme duvar-

Muşaşir, Asur Dur Sargon Kabartmasında, B. Flandin'in çiziminden

ları Urartu krallarının yola verdikleri önemi göstermektedir *(Bak. Tarih)*. Yol üstündeki Müşaşir, Urartular'ın büyük önem verdikleri kutsal bir kentti. Burada bir Haldi tapınağı bulunmaktaydı. İÖ 714'te Asur Kralı Sargon II Müşaşir'i ele geçirmiş ve yağmalamıştır. Bu nedenle tapınak en azından İÖ VIII. yy ortalarına tarihlenebilir. İspuini'nin oğullarından Sardur'un İÖ IX. yy'a tarihlenen armağanlarının bulunması tapınağın bu yy'da yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Dur Sargon'da bulunan bir Asur kabartması, Müşaşir Tapınağı'nı betimlemektedir. Kabartmada, girişte maden sehpalar üstünde büyük küpler, sahanlıkta kutsal eşya, iki heykel, yavrusunu emziren bir inek görülmektedir. Müşaşir Tapınağı beşik çatısıyla da dikkat çekmektedir. Çatı kalkanının sivri ucuna Haldi'nin simgesi mızrak ucu yerleştirilmiştir. Burada Anadolu'nun en erken beşik çatı ve çatı kalkanı betimi ile karşılaşılmaktadır. Beşik çatı ve çatı kalkanının kullanıldığı Frigya kaya anıtları, eldeki bilgilere göre İÖ VII. yy'dan başlayarak, birkaçı da en erken İÖ VIII. yy'da yapılmıştır. "Frigyalılar daha İÖ 1100 dolaylarında Mezopotamya ile ilişkiler konusunda belirli bir atılım yapmışlardı. Demek ki o çağdan başlayarak Urartu bölgesi ile bağları vardı. Frigya Kralı Mita'nın (Midas?) Sargon II'ye karşı girişilen savaşta önemli bir rol oynadığı da bilinmektedir. Bu nedenle her ne kadar erken dönemler için elimizde ipuçları yoksa da, Frigyalılar'ın daha İÖ IX. yy'da beşik çatı ve çatı kalkanını kullandıkları görülmektedir" *(Naumann, s. 167)*.

Daha sonraki dönemlerde Hakkâri yöresi Asur, Pers, Selökid, Araks, Sasani egemenliklerini tanımışsa da hiçbir zaman tam bir bağlılık göstermemiştir. Yöre halkı hayvancılığa dayalı geleneksel yaşamını sürdürmüştür.

V. yy'da yöre tarihini ve kültürel gelişmesini uzun süre etkileyecek olan Nasturilik olgusu ortaya çıkmıştır. Nasturiler Büyük Zap Irmağı'nın orta yatağı boyundaki Tiyari, Tuma, Thup, Cilo, Dize, Uri, Salabekan, Baz gibi dağlık alanda yaşamaktaydı. Buralar Cilo ve Sat dağlarının yükseldiği Güney Hakkâri yöresidir. 428-431 arasında İstanbul Patriği Nestorios'un öğretisini benimseyen Nasturiler, V. yy'dan başlayarak Hıristiyan dünyasının öbür bölümlerinden kopmuşlardır *(Bak. Tarih)*. Loş ve kaba yapılı kiliselerinde resim ve suret bulunmaz. Yalnızca haç vardır. Ayinleri kesin kural ve biçimlere bağlanmamıştır. XVII. yy'ın ikinci yarısında Piskopos Mar Yusif, Roma'ya bağlılığı yeğleyerek Babil ve Keldani Ülkeleri Katolik Patriği unvanını aldı. Geleneğe bağlı kalan yakın akrabalarından biri, Mar Şim'un adıyla Nasturi Patriği seçildi. O da Kucanis ve Çölemerik'i kendisine merkez yaptı. Böylece tam bir aşiret yapısı gösteren dağlı Nasturi topluluğu doğmuş oldu. Her kabilenin (şabta) bir piskoposu (abuna) ve cismani bir reisi (malik) bulunuyordu. Malik, koni biçimindeki keçe başlığına takılmış tavus tüyleri ile tanınıyordu. Kabile erkekleri saçlarını küçük demetler biçiminde örüyorlardı. Nasturiler'le Müslümanlar genellikle iyi geçinmiştir. Bu durum, Nasturiler'in inancının Müslümanlar'ca daha kolay anlaşılmasıyla açıklanabilir. Dağlı Nasturiler'in komşularıyla ilişkileri, düşmanca değildi. Patriğin kapısı kendisine başvuran herkese açıktı. Tümü onun konukseverliğinden yararlanabiliyordu. Öbür yandan Nasturiler, "Hıristiyan Şeyh" denilen Barzan Şeyhi Salim'in dostça arabuluculuğundan da yararlanıyorlardı.

Müslüman Araplar, Halife Ömer döneminden başlayarak Doğu Anadolu'ya akınlar yapmışlarsa da Hakkâri'yi ele geçirme girişiminde bulunmamışlardır. Büveyhoğullarının (932-1062) bir ara Hakkâri ve çevresini ele geçirme girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

TÜRKLER'DEN SONRA: 1054'te Van Gölü çevresine gelen Türkmenler, bir süre Hakkâri'yi ele geçirdi. Ancak, yerli halkın tepkisi karşısında geri çekildiler. Yöre bundan sonra Musul Atabeyleri, İlhanlılar, Karakoyunlular'ın egemenlik alanına girdiyse de, bu devletlerden hiçbiri saltık egemenliklerini kuramadı. Aşiretler bey ya da ağa yönetiminde etkinliklerini sürdürdü. Bünyanişler, Zibariler, Dımbılli Zazaları, Ertuşiler bu aşiretlerin en önemlileriydi. 1360'lara doğru birleşen aşiretler Hakkâri Beyliği'ni kurdu. Bir süre bağımsız yaşayan Hakkâri Beyliği, daha sonra Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi egemenliklerini tanımak zorunda kaldı. 1535'te aşiret beyleri, Osmanlı toprak düzeninin dışında kalmak ve iç işlerinde bağımsız olmak koşuluyla Osmanlılar'a bağlandı. Osmanlı Dönemi'nde açılan medreseler İslam kültürünün yaygınlaştırılmasına çalışmıştır. Bunlardan 1700'de yaptırıldığı bilinen Meydan Medresesi'nin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Zeynel Bey, İbrahim Bey, Melik Esat, İzzeddin Şir, Şaban Bey (Çakurca), Nehri (Şemdinli) medreseleri etkinlik göstermiştir. XVI. yy'da Çölemerik'in 18 km güneybatısındaki Dize (Üzümcü) Köyü'nde simli kurşun ocağının işletildiği bilinmektedir. Yörede ayrıca üstün nitelikli kükürt de çıkarılıyordu. Bunlar Van'da işlenmekteydi.

XIX. yy'da da Hakkâri Osmanlı Devleti'nin otoritesinin tam olarak kurulamadığı yörelerden biriydi. 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre Hakkâri Sancağı'nda 6 cami ve mescit, 1 tekke, 3 medrese, 2 rüştiye, 3 sıbyan okulu (Müslüman), 5 ilkokul, 4 kilise, 2 anaokulu (azınlık), 1 hamam bulunmaktaydı. Ekonomik etkinliğin temelini hayvancılık oluşturuyordu. Dokumacılık en gelişkin zanaat dalıydı. XIX. yy ortalarına doğru aşiretler arasındaki iyi ilişkiler bozulmaya başladı. Hakkâri yöresinin 1915'te Ruslar'ca işgal edilmesinden sonra yörenin en güçlü Kürt aşireti Barzaniler'le Nasturiler arasında çıkan çatışmalar sonunda yaklaşık 40.000 Nasturi ili terk etti. Rus işgali sırasında Müslümanlar'ın bir bölümünün de göç etmesiyle il büyük nüfus kaybına uğradı.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hakkâri geçit vermeyen doğal sınırları ve ulaşım olanaksızlığı nedeniyle ülkenin öbür bölümlerinden soyutlanmış gibiydi. İlçe merkezleri büyükçe birer köy görünümündeydi. Halk aşiretler ve kalabalık aileler biçiminde yaşıyordu. Yasalardan çok yerel töreler egemendi. Hıristiyan azınlığın ilden göç etmesiyle nüfus dinsel yönden türdeş duruma gelmişti. Dışa kapalı, durağan yapısıyla Hakkâri, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki dönüşümlerden hemen hiç etkilenmemiştir. İlde kültürel açıdan ilk kıpırdanma 1934'te halkevinin açılmasıyla olmuştur. Halkevi, olanakları ölçüsünde, tiyatro, kitaplık, sergi vb alanlarda çalışmalar yapmıştır; ancak bu çalışmalar verimli olmamıştır.

1950'lere gelindiğinde pek az şey değişmiştir. Van'ı Hakkâri üzerinden Mardin'e bağlayan karayolunun açılmasıyla yörenin az çok bir devingenlik kazandığı söylenebilir. Bu yıllarda hemen tüm ülkede hızlanan göç hareketleri Hakkâri'de aynı boyutta görülmez. Aşiret bağlarının gücünü koruması, dışa kapalılığın yarattığı alışkanlıklar il dışına göçü önlemiştir. Bu olgu da yörenin kültürel gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

1980'lerde ilde nüfusu 10.000 sınırını aşan iki yerleşme merkezi vardır. Başlıca geçim kaynağı hayvancılığın gereklerine uygun olarak biçimlenen geleneksel yaşama biçimi egemendir. Geleneksel yapının çözülmesi daha çok genel toplumsal gelişmeden etkilenme yoluyla olmaktadır. Televizyon ve radyo halkın eğlence gereksinimini karşıladığı gibi kapalı yapının dışa açılmasına da katkıda bulunmaktadır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Hakkâri'de, kapalı toplumsal yapı, yaşama biçimini de belirlemektedir. İldeki aşiret düzeni, yüzyıllardan beri pek değişmemiştir. Bu yapı, inanışlardan, ekonomik ilişkilere, akrabalık kurumuna dek yaşamın her alanında etkilidir.

Aşiretler hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu da yaşama biçimini etkilemektedir. Halkın büyük bir bölümü yılın yarısını dağlarda, yaylalarda geçirmektedir. Bu yerleşim birimlerine "zoma" denmektedir. Zomacılık, mayısın ilk haftasında köylere yakın mezra ve vadi tabanlarında başlar. Yaz ortalarında yukarılara çıkılır. Berçelan, Meydan Zengil, Karadağ (Meydan Belek) başlıca zoma merkezleridir. Kışlık peynir, yağ ve yoğurt yapımı, kuzu kırkma gibi işler buralarda gerçekleştirilir. Bu uğraşlar ilde yarı göçebe bir yaşam biçimi oluşturmuştur. Toplumsal yapıda, aşiret ilişkilerinin ve hayvancılığın belirgin izleri vardır. Mera, zoma yeri yüzünden sık sık kavgalar çıkmakta kavgalar, giderek kan davasına dönüşmektedir. Aşiretler arası ilişki yok denecek kadar azdır. Kız alıp vermeler seyrektir. İç evlenme yaygındır. Toplu yaşandığından, aileler bölünmemiştir. "Kabile" denen aile tipi aşiretlerin alt birimini oluşturur.

Aşiret reisi (ağa, şeyh, eskiden "mir"), topluluğun yöneticisidir, çoğu zaman dinsel işlevleri de üstlenir. Halk, hayvan bakımında, sınırlı tarla tarımındaki her aşamada reis için karşılıksız çalışır. Buna "zibare" denir. Reisin her türlü üründe de payı vardır.

Bu ilişkiler, geleneksel ve dinsel yapının sürekliliğini sağlamaktadır. Kimi yerlerde

Zoma bir yaşam biçimidir

zekât da reise verilmektedir. Yaz aylarında Irak ve İran'dan gelen birtakım din adamları da zomalarda zekât ve fitre toplar. İlde Şafii mezhebi yaygındır. Ayrıca boş-inanlar da günlük yaşamda etkilidir.

Şeyh Sait Ayaklanması ile ayrılan aşiretlerin bir bölümü 1933 affıyla yurda dönmüş, bir bölümü de Irak ve İran'da kalmıştır. Bu özellikle, üretim ilişkilerinin sınırlılığı ve İran-Irak hayvan pazarındaki canlılık birleşince, ilde kaçakçılık olgusunu doğurmuştur.

Önceleri zorunlu gereksinimleri karşılamak amacıyla başlayan kaçakçılık 1960 sonrasında ticari bir nitelik kazanmış, 1980'lerde bir ölçüde azalmıştır.

İlde göç olgusu, çok sınırlıdır. 1976 belirlemelerine göre 137 köyden 118'i bütünüyle dışa kapalıdır. Hakkâri'de, kış aylarında çevreyle bağlantı kesilmektedir. 1970'lerde yapımına başlanan transit yolu Yüksekova İlçesi'nde toplumsal yaşamı biraz olsun canlandırmıştır. 1970'lerin ikinci yarısında, aynı yolun uzantısıyla Çukurca yöresi de ulaşım olanağına kavuşmuştur.

İl merkezinin, resmi kurumların da etkisiyle, öbür ilçelere göre daha canlı bir görünümü vardır. Burada da ilk değişimler 1950 sonrasında başlamıştır. 1951'de ilk kahvehane, 1954'te ilk lokanta ve sinema açılmıştır. Ancak, eğitim düzeyinin düşüklüğü gibi nedenlerle, toplumsal etkinlikler oldukça sınırlıdır.

Zomalarda insan ve hayvanlar iç içe yaşar

Bir hasta kadın, hastaneye götürülüyor

GİYİM-KUŞAM: Yörede geleneksel giyim erkeklerde değişime uğrarken, kadınlarda özelliklerini korumaktadır. Bunda hayvancılık, dokumacılık gibi uğraşların izleri belirgindir. İl merkezinde yalnız özel günlerde giyilen "şeli şepik", kırsal kesimin günlük giysisi "rençberi", "sak" denen tozluklar ve "reşik" denen ayakkabılar bunlar arasındadır.

Şeli şepik, yünden dokunur, desenlidir. "Diyaryane" ve "Şırnakyane" denen türleri vardır. Çukurca, Uludere ve Beytüşşebap yöresinde erkekler günlük olarak da kullanır. Desenler, çoğunlukla renkli çizgilerden oluşur. Şeli şepikin üstüne şal kuşak sarılır. "Kerik" denen yelekler giyilir. Kerik, kimi yörelerde kalın keçeden, kimi yörelerde de kuzu yününden yapılır.

İç çamaşırı olarak, kadife ya da basma gömlek ve "kıres derpe" denen hasseden (bir cins patiska) uzun don giyilir. Gömlek kollarında bileğe sarkıtılan "levendi" denen parçalar bulunur. Bunlar bilek üstüne sarılır, çalışırken boyun arkasından bağlanır. Baştaki sarığın üstüne iki mendil ya da çifte başörtü bağlanır. Buna "cemedani" denir.

Çoraplar renkli yünden ve desenlidir; kışın çorabın üstüne püsküllü, renkli ve desenli tozluk giyilir. Ayrıca keçi kılından, sık dokunmuş ve ayak bileklerine bağlanan "reşik" de giyilir. Yazın lastik tabanlı, çevresi ve üstü örme yünden bir tür ayakkabı kullanılır.

Kadınlar, ayak bileklerine dek uzanan fistanlar giyer. Kimi zaman üç-dört fistan üst üste giyilir. Fistan üstünde "kutik" denen kollu ya da kolsuz ipek yelek bulunur.

Hakkârili çoban

Üzeri sırma ve sim işlemelidir. İçe, ak patiskadan "kiraz" denen yakası işlemeli, kolları levendili uzunca bir elbise giyilir. Başa saf ipekten, ince bir çevre bağlanır. Cumhuriyet sonrasında yaygınlaşan bu başörtüsüne yörede "hürriyet" denir. Kara, çevresi renkli püsküllerle bezeli poşu da yaygındır. Varsıllar "kesrevan" denen Bağdat işi ipekli ve üstü sırmalı puşi bağlar.

"Hizar" denen renkli ve işlemeli çarşaflar, il merkezi ve ilçelerde dışarılık olarak kullanılır. Yerli ve Bağdat işi denen çeşitleri vardır. Kadınlar da reşik ve yün çorap giyer.

BESLENME BİÇİMLERİ: Hakkâri'de beslenme, tarım ve süt ürünlerine dayanmaktadır. Üretimleri genellikle dar alanlarda olmakla birlikte buğday, darı, pirinç, arpa ve üzüm beslenmenin ana öğeleridir. Bunun yanında hayvancılık temel uğraşlardan biridir; süt, yoğurt, ayran ve peynir tüketimi yaygındır. Şemdinli'de bir tür kokulu bal üretilmektedir. Üzüm dışında ilin sebze ve meyve gereksinimi dışarıdan sağlanmaktadır.

Yöre yemekleri daha çok unlu yiyeceklerden oluşmaktadır. Yoğurt, ayran gibi süt ürünleri ve et de unla kullanılmaktadır. Yemekler, hemen her yerde aynı kaptan yenir. Yemek, avludaki ya da evdeki ocakta pişirilir.

Buğday dövülerek hazırlanan helusa; dövülmüş buğday ve etle yapılan keşk, risa,

davin; un ve bulgurdan yapılan kutuldevk ilin özgün yemekleri arasındadır.

Gulul: Pirinç, darı ya da bulgurla yapılan, bir tür katı ayran çorbasıdır. İlin en yaygın yemeklerindendir.

Ayran kaynatılır, içine pirinç ya da bulgur konur. Bunlar pişinceye dek yeniden kaynatılır. Piştikten sonra dinlenmeye bırakılır. Bu süre içinde, hazırlanan karışım katılaşır. Sonra tepsi gibi genişçe bir kaba alınır, ortası çukurlaştırılarak eritilmiş tereyağ dökülür. Sofraya getirildiğinde, kaşıkla alınan yemek, ortadaki yağa banılarak yenir.

Mertuğa: Daha çok anma günlerinde, dinsel bayramlarda ve kuzu kırkma şenliklerinde yapılır. Tereyağı, kaymak ve unla hazırlanan bir tür şekersiz helvadır.

Tereyağı ve kaymak, bir kapta eritilir. İçine azar azar un katarak karıştırılır. Su eklenir. Su yerine şerbet katılırsa, tatlı un helvası hazırlanmış olur. Buna "habis" denir.

Kepaye (işkembe zipesi): Bir tür etli dolmadır, işkembeden yapılır.

Temizlenmiş işkembe, küçük küçük kesilir, parçalar torba biçiminde dikilir, içlerine pirinç, kıyma ve baharat karışımı konarak ağzı dikilir suda pişirilir. Nohut ya da fasulyeyle pişirilen türüne dane zipesi denir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Kapalı toplum özellikleri gösteren Hakkâri'de töresel yapı güçlüdür. Aşiretler halinde yaşayan topluluklar "aşir" denen reis ve ağaların, şeyhlerin neredeyse buyruğu altındadır. Çalışma hayatında önemli bir yeri olan kadının, toplumsal ilişkilerde hemen hiç yeri yoktur. Eğitimin etkisiyle bu yapının dışına çıkan gençler de, genellikle il dışına yerleştiklerinden geleneksel yapı çok az değişime uğramaktadır. Hakkâri'de şeyhlik, toplumsal bir kurum düzeyindedir. İnançların önemli bir bölümü boşinan niteliğindedir, günlük yaşamda izlerine ve etkilerine sık sık rastlanır.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Hakkâri'de Müslüman halkın hemen tümü Şafii mezhebindendir. Beytüşşebap ve Uludere'ye bağlı ikişer köyde de Katolik mezhebine bağlı Hıristiyanlar yaşamaktadır. Bu köylerin papazları İstanbul'dan atanmaktadır, kiliseleri vardır.

Müslümanlar çeşitli dileklerinin gerçekleşmesi için türbelere, yatırlara gider. Biçer Mahallesi'ndeki Gülereş Baba, Üzümcü Köyü'nde Şeyh Ali, Biçenek Köyü'nde Şeyh Nazır, Işık Köyü'nde Şeyh Musa, Şemdinli'de Nehri, Beytüşşebap'ta Üç Şehitler türbeleri en çok gidilen, adak adanan yerler arasındadır.

Üç Şehitler Türbesi'nde üç kardeşin yattığına inanılır. Kimilerine bunların göründüğü ileri sürülür. Ziyaret için gelenler türbeye yeşil bez örter. Türbenin yanındaki ağaca çeşitli dileklerle bez parçaları bağlanır. Gülereş Baba Türbesi'ne de taş yapıştırılır, duvarda kalırsa dileğin gerçekleşeceğine, yere düşerse olmayacağına inanılır.

Sonbaharda geçen odun arabasından, odun taşıyan katırdan türbeye birkaç odun atılır, atılmazsa inanca göre araba ya da katır bir zarara uğrar.

Şıh Mahmut Türbesi'nin önündeki deveyi andıran taşın, şeyhin devesi olduğuna inanılır. Türbeden, bu taşa çeşitli cisimler atılır. Cisimler, deve sırtını andıran yerde kalırsa dilekler gerçekleşecektir.

Boşinanlara günlük yaşamda sık sık rastlanır. Bunların çoğu çocukla ilgilidir. Salı günü sabun kullanmak, cuma günü sela okunmadan yola çıkmak, akşamları dışarı kara tencere çıkarmak, uğursuzluk getirir. Kimi yörelerde de çarşamba günü yola çıkmak iyi değildir. Çıkılırsa giden 7 su (dere, ırmak, çay gibi) geçmeden ev süpürülmez.

Yörede "bağlama" diye adlandırılan cinsel gücü yok etmeye yönelik boşinanlar da yaygındır *(Bak. Nikâhta Bağ Bağlama ve Çözümüne İlişkin Boşinanlar).* Toplumsal ve dinsel yapıya koşut olarak, boşinanlar günlük yaşamın önemli öğeleri arasında yer almaktadır.

EVLENME GELENEKLERİ: İlde erkeklerin evlenme yaşı 18-20, kızların 14-15' tir. Resmi nikâhtan çok, dini nikâh yaygındır. 1973'te yalnız 53 resmi nikâh işlemi yapılmıştır. Aynı yıl, ilde 2 resmi boşanma işlemi olmuştur. Bu, 1973 Türkiye genelinin en düşük sayısıdır. Boşanmalarda da "taş atma" ya da "talak verme" denen dinsel-geleneksel yola gidilmektedir. Varlıklılar birden çok evlilik yapmaktadır. Aşiretler, aynı atadan geldikleri düşüncesiyle, başka atadan gelenleri aralarına karıştırmak istemezler. Bu nedenle aşiret içi evlenmeler yaygındır. Dışarıdan evlenmeler çok azdır.

İlin bellibaşlı iki aşiretinden Piryaniş ve Ertuşiler'de evlenme gelenekleri küçük ayrılıklar gösterir. Piryanişler'de oğlan babası, aşiretin önde gelenleriyle kız istemeye gider. Ertuşiler'deyse bir aracıyla haber gönderilir. Buna "kasıt" denir. Ancak olumlu yanıt alındıktan sonra kız istemeye gidilir.

Kız istemeye gidilirken şeker, lokum gibi tatlılık götürülür. Oğlan yanı söz açınca kız babası gelenleri saygıyla över, "kızım bir candır, sizin yolunuza bağışladım" der. Bundan sonra şerbet içilir. Şerbet dağıtılırken güvey yakınlarından biri, kız babasının elini öper, dua okunur.

Başlık ve halat da (armağanlar, çeyiz) aynı akşam kararlaştırılır. Giysi, takı, kızın babasına ya da erkek kardeşine verilecek

Nikâhta Bağ Bağlama ve Çözümüne İlişkin Boşinanlar

Bağlama, evlenecek çiftlerden, genellikle erkeğin gerdek gecesi cinsel eylemde bulunmasını engellemek için başvurulan büyü yöntemidir. Anadolu'da, yörelere göre değişik biçimlerde sürdürülen bu işlemlerin etkisi inanmaya bağlıdır.

Nişanlılık döneminde, kız ve erkek üstlerinde birer demir parçası taşır. Bu parça yiterse, bulunana değin erkeğin bağlandığına inanılır. Düğün öncesinde, güveyin kestiği tırnak "bağ niyeti ile" denip, toprağa gömülürse, nikâh için güveyin vekilliği alınırken, yere tükürüp "bağ niyetine" üstüne basılırsa, hoca nikâhı kıyarken, bağ niyetine yığ ile iplik bükerse, nikâh kıyılırken çorap örülür ve ilmik atılırsa, at nalına güveyin adı yazılıp, suya atılırsa, balmumuna orta parmak biçimi verilip yasin okunarak toprağa gömülürse, gelin atla gelirken bir ağaca ya da çatıya çivi çakılırsa güvey bağlanmış olur.

Balmumuna yaprak biçimi verilip, yasin okunarak toprağa gömülürse gelin bağlanmış olur. Nikâh sırasında tel ulanır, çuvaldızın başı kırılmadan toprağa gömülürse, mendil düğümlenirse, sağ ve sol el kenetlenerek, nikâh sonuna değin öyle tutulursa iki yan da bağlanmış olur.

Bağı önlemek için, gerdek odasında yatağın altına dolu silah konur, nikâha katılanlar ellerini dizleri üstünde tutar, gelinle güvey gerdek sonuna değin üstlerinde demir parçası bulundurur. Hoca nikâhtan önce bir mendil düğümler, sonrasında bu mendili açarsa bağ önlenir.

Bağ çözmek için komşuların ayakkabılarından gizlice küçük birer parça alınır, gelinle güvey bunlarla tütsülenir, komşu kadınların giysilerinden gizlice kesilen küçük parçaları gelinle güvey donlarında taşır, ikisi de kurt postunda yatar. Erkek, bağının çözülmesi için canlı keklik yakalar. Keserek kanını erkeklik organına akıtır; karabiber, bahar, zencefil, karanfil, ayrıkotu, gülkurusu, hindistancevizi ve balla hazırlanan macun yenir; 3 günde çözülmezse macun gelinin ve güveyin organlarına da sürülür.

Bağlı erkek organı sıcak kirpi kanı ile yıkanır; düğünde çalınan davul ve zurna satın alınır, gerdek odasına getirilir. Güvey zurnaya su doldurup içmeye çalışır. Gelin, davulu vücudu üstünde tutar, güvey zurnayla davulu patlatırsa bağ çözülür. Güvey, gerdek odasına girerken kapıya kama saplayıp altından geçer; yeni bir kilit, çözme niyetiyle kilitlenip göle atılır. Bağlandığına inanılan güveye kurşun dökülür, suyundan içirilir, artan su dört yol kavşağına dökülür; gelin güveyin organına "Y" şeklinde kına yakar.

Gelinin bağını çözmek için eski bir çadır kazığı alınır. Güvey, kardeşleriyle demir kazığı tavlayıp döver, ince çubuk biçimine getirir, çubuğu soğutmak için kurt kafatası ile üzerine su döker, gelin bu çubuğun ucunu organına sokar; güvey bir sigara içimi gelinin topuklarını okşar.

İki yanın da bağlı olması halinde, çözmek için organlarına "X" işareti biçiminde kurt kanı sürülür; gelin ve güvey dağa çıkıp yabankeçisi avlar, gelin bu keçinin kanıyla güveyin göbek altına "A" işareti çizer, güvey de gelinin göğüs ve kalçalarına "<" işareti çizer. Bu işlemlerle bağın çözüleceğine inanılır.

Hakkâri'de düğün alayları

silah, at, tarla gibi armağanlar halatı oluşturur. Bunların en önemlilerini yörede "brazava" diye adlandırılan sağdıç karşılar.

Başlık, bir zarfla kız babasının önüne bırakılır. O da, paranın bir bölümünü konukları onurlandırmak amacıyla geri verir. Buna "ayak payı" denir. Evlenme geleneklerinde, nişan törenine pek rastlanmaz. Kız istemeden birkaç gün sonra güveyin anası, yanına birkaç yaşlı kadın alarak kız evine gider. Kararlaştırılan takıların, giysilerin bir bölümünü götürür. Yüzük ve bilezikleri kıza takar. Düğün hazırlıklarına geçilir. Önce güveyin arkadaşları arasında sağdıç seçimi yapılır *(Bak. Şeker Kırma)*. Sağdıcın, düğün hazırlıklarında ve düğünde önemli bir işlevi vardır. Söz kesildikten sonra 15-20 gün içinde kız evince belirlenen bir tarihte düğün yapılır. Törenler, il merkezinde 2, ilçe ve köylerde 3 gün sürer.

İlk gün sağdıcın eşi, oğlan yanının öbür çağrılılarıyla kız evine gider. Bir takım elbise, bilezik, mum ve kına bırakıp oğlan evine döner. Akşam, geline baba evinde, güveye de sağdıç evinde kına yakılır. Gelin ya da güvey kına yakılacak odaya alınır. Kına, çevresi mumlarla donatılmış bir tepsiyle getirilir. Odaya kına havaları söylenerek ağır ağır girilir. Mindere oturtulan güvey ya da gelinin el ve ayak parmaklarına kına yakılır. Oğlan evinde eğlenceler düzenlenip, oyunlar oynanırken kız evinde ağıtlar yakılır.

Kına gecesinde elleri ayakları bezle sarılı güveye çeşitli şakalar yapılır. Sağdıç güveyi kurtarmak için bahşiş verir. Bahşiş konuklarca yeterli bulunmazsa, şakalar ertesi gün de sürer. Güveylik giysi saklanır, üstüne soğuk su dökülür. Eğer sağdıç giysisinin saklandığını fark etmezse, konuklar biçtikleri değere giysiyi sağdıca yeniden satar.

Ertesi sabah sağdıç evinde kahvaltı yapıldıktan sonra, güvey, öbür çağrılılarla baba evine götürülür. Halay çekilir, oyunlar oynanır, eğlenceler düzenlenir, sonunda konuklar güveye armağanlar verir. İlde güveye bahşiş bir zarf içinde verilir. Köylerde düğün odasının ortasına genişçe bir mendil ya da seccade yayılır, armağanlar bunun üstüne bırakılır. İlk armağanı aşiret ya da kabilenin en önde gelen kişisi verir, öbürleri de onu izler.

Son gün gelin almaya gidilir. Düğün alayının önünde erkekler, arkasında kadınlar vardır. Gelin başka bir köyden alınacaksa atla gidilir, yol boyunca oyunlar oynanır, türküler söylenir *(Bak. Seyirlik Oyunlar)*.

Düğün alayının yaklaştığı silah atışlarıyla zomaya (köye) duyurulur. Kız yanından da silah atılarak karşılık verilirse, atlardan inilerek köye yaya gidilir. Kimi köylerde yalnız erkekler yürür. Kadınlar atlarla zomadaki çadırların arasına girer "şenlik" denen oyunlar oynarlar (bunlara yaz aylarındaki düğünlerde rastlanır).

Konuklar çadır ya da evlerde ağırlanır. Kadınlı-erkekli oyunlardan sonra topluca yemek yenir. Sağdıç, yörede "beybük" denen yengeleri (gelin almaya gelen kadınları) gelinin yanına götürür. Onlar da gelini giydirir, hazırlar. Gelinlik genellikle 3 ya da 7 etek entari ve üste örtülen al duvaktan oluşur. Hazırlık bitince gelinin bir koluna sağdıç, öbür koluna karısı girer ve üç kez kaldırıp oturturlar. Sağdıç gelinin başına bozuk para atar; daha sonra gelin kadınların bulunduğu odaya alınır, kapı dışardan kilitlenir. Buna "kapı arkalığı" denir ve açılması için at, katır, tabanca gibi armağanlar istenir. Sağdıç istenen armağanı vermekle yükümlüdür.

Gelin evden çıkarken "gelin çıkarma türküsü" söylenir, düğüncülerin getirdiği ata bindirilir, yanındaki ata da "serispi" denen gelin sağdıcı biner. O da gelinle birlikte oğlan evine gider. Kızın yakın akrabalarından 10-15 atlı, düğüncüleri 1 saatlik yola dek uğurlar.

Piryanişler'de, düğün alayı güveyin köyüne yaklaştığında serispi, gelinin işlediği bir mendil ya da çorabı atlılardan bir delikanlıya verir. Delikanlı da güvey sağdıcının yanına gider, mendili sallayarak "Arkadaşlar ben bu mendili zavaya (damat) götüreceğim. Gelen varsa bir yarış edelim,"

der. Yirmi-otuz atlı köye dek yarışır. Köye ilk giren mendili alan değilse, güveye kendi mendilini verir. Güvey de ona önceden hazırladığı bir armağan verir, atının boynuna da poşu bağlar. Düğün alayı köye girdiğinde de kısa mesafeli yarışlar (çelit) yapılır. Düğün evinin kapısına gelindiğinde, dama çıkarılan güvey ayağı ile yere toprak düşürmeye çalışır. Gelin eve girerken de bozuk para atar, havaya iki el ateş eder. Anası da mutlu bir evlilik olması dileğiyle su dolu bir kabı gelinin ayaklarına doğru atar.

Gelin, odasına alındıktan sonra, erkekler ev önünde, kadınlar da içerde oyunlar oynayarak evliliği kutlarlar. Sağdıç, güveyi kendi evine götürür, konukları da akşam yemeğine çağırır.

Piryaniş Aşireti'nde, sağdıç evindeki yemekten sonra, hoca nikâh için gelinin vekilliğini alır. Güveyin vekilliğini de sağdıcı alır, yanlarında iki de tanık bulunur. Nikâhın kıyılacağı odaya bu dört kişiden başkası alınmaz. Bunda "bağ" korkusu etkendir *(Bak. Dinsel Yapı ve Boşinanlar)*. Nikâhtan sonra sağdıç güveyi düğün evine götürür. Türküler söylenir. Orada bulunan aşiret yaşlıları ile hoca güveye öğütler verir. Arkadaşları da çeşitli şakalar yapar. Sağdıç, anasının babasının elini öptürdükten sonra güveyi gelinin odasına götürür, ikisine de birer bardak şerbet içirir. Güvey yeniden dışarı çıkar ve düğüncülerle halay çeker.

Güvey dışarıdayken, serispi yatağı hazırlar. Gerdekten 20 gün sonra kız evinden gelen konuk 2-3 gün kalır, çarşafı ve serispiyi alıp döner. Çarşaf, gelinin anasına teslim edilir.

Ertuşiler'deyse sağdıç, yemekten önce güveyin yıkanmasını tıraş olmasını sağlar. Sonra da gelinle güveyi hocanın yanına götürür. Nikâh kıyılır. Gelin, odasına götürülür. Damat da, gerdeğe dek arkadaşlarıyla eğlenir. Serispi, yatak çarşafının üstüne gelinin başörtüsünü de serer.

Bir hafta sonra gelin ve güvey, kızın babasına gider. Güveye tabanca, geline koyun, inek gibi halat (armağan) verilir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Yörede erkek çocuğun ayrı bir yeri vardır. Erkek çocuğu olmayanlar yeniden evlenebilir. Çocuk olsun diye yatırlara, türbelere gidilir, adak adanır, muska yazdırılır. Şemdinli yöresinde de yakı yapılır. Çocuk evi denen bu yakı, kasıklara konur, sabahları yumak biçimine sokularak karın bölgesine doğru çekilir. Bu işlem 3-7 gün sürer.

Gebenin saçı kesilirse, çocuğun ömrünün kısa olacağına inanılır. Doğum zor olursa, kolay doğum yapan birinin başörtüsü gebenin üstüne örtülür. Uludere yöresinde de camide ezan okutulur, halk duaya çağrılır. Cami damındaki yuvarlak taş dikine konur.

Göbek bağı, uyusun diye çocuğun yastığı içine konur, okumuş olsun diye cami duvarına bırakılır. Köylerde erkek çocuklar, doğar doğmaz sünnet ettirilir.

Aile yakınları "Pirsyar"a (dostları sorma) geldiğinde eğlencelik yiyecek, çocuk giysisi getirir. Köylerde ise loğusa evinden eğlencelik yiyecek istenir. Evin damına çıkılır ve hediye verilinceye dek dama vurulur.

Doğum sonrasında loğusa, cin ya da al basmasına karşı yalnız bırakılmaz, yatağın çevresi bir iple çevrilir, başucuna şişe dizilmiş üç soğan konur. Loğusa yataktan kalktığında şişi eline alır. 6. gece yatağa bir erkek ceketi örtülür. Aynı günlerde doğum yapanlar, kırkları karışmasın diye birbirlerine iğne verdikten sonra görüşebilirler.

Yirminci günde ana ve çocuğa "yarı kırk" yapılır. Okunmuş suya kırk buğday tanesiyle 1 tarak, altın yüzük ve topluiğne konur. Yıkandıktan sonra ana ile çocuğun başları üstünde kalbur tutularak bu sudan kırk tas dökülür.

Sütü yetmeyen ana, Gülürac Baba Köprüsü'ne oturur, 6 lokma alır. Birini yer, birini suya atar. Boynu tutmayan çocuğun "et basması" olduğuna inanılır. Horoz ya da koyunun boyun kemiği kaynatılır çocuk bunun suyuyla yıkanır. Konuşması geciken çocuğa düzgün konuşan birinin lokması ağzından alınarak yedirilir. Anne zamanında yürümeyen çocuğu bir şey söylemeden cuma namazından ilk çıkan birine uzatır. O da koynuna bahşiş bırakarak, çocuğun ayağındaki bağı keser, küçüklere şeker dağıtılır.

ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Cuma gecesi ya da namaz öncesi ölenin iyi kul olduğuna, Tanrı'nın onu kabir azabından kurtardığına inanılır. Cenaze namazı ya ölü evinde, ya da mezarlıkta yalnız imamca kılınır. Öbür Anadolu kentlerinde ölü evine yemek götürme geleneği yaygınken Hakkâri'de, ölü evinin durumuna göre hayvan kesilir. Başsağlığına gelenlere yemek verilir, buna "yükleme" denir.

Hakkâri'de "mezar tutma" geleneği yaygındır. Gömütün üstüne çadır kurulur ve birkaç hafız gece-gündüz aralıksız, cuma gününe değin Kuran okur (bunu daha çok varsıllar yaptırır).

Erkek için 7, kadın için 5, çocuk için 3 gün yas tutulur, Ölen gençse bu süre 1 yıla dek uzar. Yas günlerinde yıkanılmaz, erkekler tıraş olmaz, kadınlar yeni, güzel giysiler giymez. Yakın komşular da yasa katılır. Yasın son günü, yakın komşulardan aşiretin önde gelenlerinden biri ölü sahiplerini eve çağırır, yemek verir, tıraş ettirir.

Aynı gün, ölü evinde de yas kaldırma hazırlıkları yapılır, çamaşır yıkanır, ölü sahibi silah atarak yasın bittiğini çevreye duyurur.

DİNSEL BAYRAMLAR VE GELENEKSEL ŞENLİKLER: Dinsel bayramlar, ülke genelindeki gibi kutlanır. İşkembe ve Dane Zipesi, Kuzu Kırkma ve Koç Katımı şenlikleri de ilin başlıca geleneksel şenlikleri arasındadır.

Martın ilk çarşambasında işkembe zipesi pişirilir *(Bak. Beslenme Biçimleri)*. Herkes evinde konuk ağırlar. İkinci çarşambadaysa dane zipesi yapılır. Bu kez aynı yemekler kırlarda pişirilir, topluca eğlenilir. Bu şenlikler, il merkeziyle Çukurca'da yaygındır.

Ağustos ortalarında Beytüşşebap ve köylerinde "Kuzu Kırkma Bayramı" yapılır. Kuzular kırkılırken kadınlar çeşitli yemekler pişirir, "mertuğa" denen şekersiz helva yapılır. En iyi kuzuyu yetiştiren çoban ödüllendirilir. Ayrıca her kabile (aşiretin alt birimi) kendi çobanına armağanlar verir. Akşama değin yaylada eğlenilir. Aynı şenlik Uludere İlçesi'nde aralık ayında yapılır.

Eylül ayında Koç Katımı şenlikleri vardır. Koçlar hayvanların çiftleşme döneminde sürüye katılır. Çeşitli eğlenceler yanında "koç tokuşturma" yarışları da yapılır. Boynuları süslenen koçlar düz bir alanda eşleştirilerek tokuşmaya bırakılır. Yıkılan koç, yenenin sahibine verilir. Birinci gelen koça "eke koç" denir. Bu yarışmada da çobanlar ödüllendirilir. Her sürü sahibi çobanına bir kuzu bağışlar.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Dokumacılık el sanatlarının başında gelir. Göçebe Jirki Aşireti'nce dokunan kilim, şeli şepik ve el örgüsü çorap, "reşik" denen ayakkabılar yaygın bir ün kazanmıştır. Jirki kilimleri yurtdışında da ilgi görmektedir. Aynı aşirette "çarpana" (bir tür uzun kuşak) dokumacılığı da yaygındır.

Çeşitli renklerde çözgü iplikleri, atkı ile birleştirilip belirli genişlikte şeritler oluşturur. Bu şeritlerin geçirildiği 3-4-6-8 köşeli deve gönü ya da tahta levhalara çarpana denir. Çarpanaların her köşesinde birer delik bulunur. Dokunmak istenen şeritlerin geniş-

Şeker Kırma

Hakkâri'de kız alıp-verme dışında, akrabalığın iki yolu vardır: Kirvelik ve sağdıçlık. Kirvelerin, sağdıçların yükümlülüğü ağırdır. Sünnet ya da düğün harcamalarına önemli katkılarda bulunurlar.

Kişiye belli bir saygınlık da sağlayan sağdıçlık için, Hakkâri'de bir tür yarış yapılır. Düğün hazırlıklarına başlandığında, oğlan evi güveyin arkadaşları ve akranlarını yemeğe çağırır. Yemek sonrasında, tatlı sinileri ve "kelle şeker"i, bir tepsiyle kız evine gönderilir. Çağrılılar da bir odada toplanır.

Şeker, kimseyi kayırmayacağına inanılan yaşlıca birine teslim edilir. O da bir çekiçle şekeri parçalar, yalnız birine koni biçimini verir. Bunlar odaya gelişigüzel saçılır. Halka olan gençler parçaların üstüne atılır, koni biçimindekini bulan "brazava" (sağdıç) seçilir.

Yarışma kimi zaman tatsız olaylara yol açarken, kimi zaman da gülmece konusu olur. Aşiretin önde gelenlerinden ya da güveyin yakın arkadaşlarından biri sağdıç olmak isterken, şeker başkasında kalırsa silah çekmeye varan kavgalar olur. Pek istemediği halde, ortalığı kızıştırmaya çalıştığı anlaşılan kişi ortada bırakılır ve sağdıçlığa seçilir...

Başlık parası ve halat (armağanlar) kararlaştırılırken, kız yanı sağdıçtan istediklerini belirtir. Çoğu zaman halatın yarısı sağdıca yüklenir. O da bunları karşılar.

Kızın sağdıcına Hakkâri'de "serispi" denir (sözcük anlamı: Ak başlı, başı bağlı). Serispiyi kız anası seçer, ne denli yaşlı olursa, o denli saygıdeğer olur. O da, kızı düğüne ve gerdeğe hazırlama görevini üstlenir. Kızla birlikte oğlan evine gider, 20 gün onunla kalır. Kızın gelin gittiği yer uzaksa bu süre 1 yıla değin uzar.

Jirki kilim, heybe, cicim, Beytüşşebap

liğine ve boyuna göre çözgü ipliği hazırlanır. Bunlar renklerine göre çarpanalardan geçirilir. Çözgünün bir ucu yere çakılmış çubuğa, öbür ucu da dokuyanın beline ya da ikinci bir çubuğa takılır (iplerin dolaşmaması için).

Dokunan bölümler tahta ya da kemikten "çarpana bıçağı"yla sıkıştırılır. Sıkıştırma sırasında motifler oluşur. Motifler arasına atılan kalın iplere arış denir. Göz, pıtrak, saçbağı, koçboynuzu, sığır sidiği, dişeme, testere ağzı, çarpana dokumalarında en sık rastlanan motiflerdendir. Bu dokumalar, çocuk beşiklerinde, "parzon"larda (içinde çocuk taşınan torba) kullanılır.

Jirki kilimlerinde çözgü ipi olarak keçi kılı, atkı olarak da yün iplik kullanılır. Bunlar kökboyalarla renklendirilir. Ceviz yaprağı ve kabuğundan kara, rimas kökü denen bitkiden bordo, agirot çiçeğinden sarı ve mavi renkler çıkarılır. Kilimler, ev tezgâhlarında dokunur. Daha çok koyun, koçbaşı, kurtizi, kurtağzı, geyik gibi hayvan motifleri kullanılır. Aynı tezgâhlarda dokunan şeli şepiklerde ise renkli, dikey çizgilerden oluşan yalın desenler egemendir. Hakkâri'nin sınır köylerinde halı dokumacılığı da yaygındır. Bu dokumalarda İran etkisi açıkça görülür. Renkler ve desenler İran halıları özelliğindedir. İnce yün ipliklerıyle çorap,eldiven vebaşlık örülür.Bunlarda da çizgili motiflerin yanında, bitki motiflerine yer verilmektedir.

MİMARLIK: Hakkâri'de özgün bir mimariden söz edilemez. İlde kentleşmeyi ve mimariyi biçimlendiren en önemli etkenler, iklim ve doğal yapıdır: Dağlar çok yüksektir, aralarında büyük yerleşmelere uygun geniş düzlükler yoktur. Bunun sonucu kentin mahalleleri birbirinden kopmuştur. Kimi mahalleler arasında 1 km'yi aşan uzaklıklar vardır. Ayrıca mahallelerin kuruluş alanları da farklı yüksekliktedir. Bu nedenle Hakkâri'nin kent yerleşimine uygun bir alana kurulduğu söylenemez. Ancak, geçmiş dönemlerdeki istilalar göz önüne alındığında savunmaya uygun bir konumu olduğu görülür.

Yöre mimarisini biçimlendiren öbür etmen kışların çok soğuk ve kar yağışlı geçmesidir. Tüm bunlara bağlı olarak evler, kent merkezinde dar sokaklar boyunca bitişik düzende yapılmıştır. Bitişik düzenin 10-15 ev boyunca sürdüğü görülmektedir. Savunmayı kolaylaştıran bu yapılaşma, köylerde de belirgindir. Konutlar 1-2 katlı, kalın duvarlı, düz toprak damlıdır. Daha yeni yapılarda çatı örtüsü olarak saç kullanımı yaygınlaşmaktadır. Duvarların alt bölümü taş, üst bölümleriyse ağaç hatıllarla desteklenmiş kerpiçtir.

Taban ve tavanda, yapı gereci olarak ahşap kullanılmaktadır. Kimi evlerde tavanı oluşturan ağaç kirişler bardana (bir tür amerikanbezi) denilen bir bezle gizlenmektedir.

İki katlı yapılarda mutfak birinci kattadır. Bu bölümün en önemli öğesi tandırdır. Oda duvarları çoğunlukla halılarla kaplanmaktadır.

Günümüz yapıları da mimarileri ve gereçleri yönünden ayrılıklar göstermemekte, yörede çağdaş mimarinin özgün örneklerine rastlanmamaktadır.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Yöre halk edebiyatı, güç doğa koşullarının belirlediği yaşama biçimini yansıtır.

Geçmişi oldukça eskilere dayanan kentte, çeşitli uygarlıklar egemen olmuşsa da bu egemenlikler elverişsiz doğa koşulları nedeniyle sözde kalmıştır. Aşiret düzeni ve kapalı toplumsal yapı özellikleri, uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde de özellikle kırsal kesimde bu yaşama biçiminin izleri belirgindir.

Kapsamlı bir araştırma yapılmadığından yöre halk edebiyatı ürünlerine ilişkin bilgiler ve örnekler çok sınırlıdır.

HALK ŞİİRİ VE OZANLAR: Kimi kaynaklarda, yöreden Molla Hüseyin Bateli (XVIII. yy), Şeyh Ahmed Hani (XVII. yy), Molla Muhammed Hani (?) adlı halk ozanlarının yetiştiği ve yazdıkları şiirlerin günümüzde de dilden dile dolaştığı belirtilmektedir. Şiirlerinden örneklere, kaynaklarda, rastlanmamaktadır.

MANİLER: Yöre manilerinde konu, sevdalar, ayrılıklar ve doğa güzellikleridir. Hakkârili Şükrü Duran'ın yöreden derlediği birkaç örnek:

Bağda gülü sökülür
Zülfü yana dökülür
Sevdiğini almayan
Beli çabuk bükülür

Hey Hakkâri Hakkâri
Kaş kirpiğin vekili
Dünya dolu yar olsa
Meylim sende billahi

Mor koyun melemesin
Bağda gülü yemesin
Sevdiğini almayan
Ben evlendim demesin

Poşumun püskülü var
Dağların sümbülü var
Sevdiğimi görmezsem
Dünya olur bana dar

Bu dağlar ulu dağlar
Nergiz kokar hep bağlar
Sevdiğini terk etme
Saçın yolar yas bağlar

Eridi dağın karı
Yol verin geçem bari
Canım çıktı görmedim
Alım koklayım yari

Gece girdin düşüme
Yandım Hak ateşine
Leyla olup da uçsan
Mecnun düşer peşine

SÖYLENCELER: Yöre, söylenceler yönünden zengindir.

Kimi söylencelerde geçen yer adları ve kişiler İran kökenlidir.

Yöre söylencelerinin en bilinenleri "Dım Dım Söylencesi", "Mumine Söylencesi", "Berçelan Söylencesi" ve "Şeyh Abdullah'a İlişkin Söylence"dir.

Dım Dım Söylencesi: İran'ın kuzeyinde yaşayan Han Avden adlı şahın Hakkârili bir kâhyası vardır. Şah, becerikli ve dürüst olan bu kâhyayı çok sevmektedir.

Bir gün kırk kişilik bir haydut çetesi, şahın çiftliğini basar, talan etmek ister. Kâhya çetedekilerin otuzunu öldürür, ama bu arada bir saldırganın kılıç vuruşuyla sol eli kopar. Şah altın bir el yaptırarak yiğitliğinden dolayı onu ödüllendirir.

Günlerden bir gün çiftliği dolaşmaya çıkan kâhya, çobanın yanına varır. Öyle yorgundur ki sunulan taze sütü içemeden, uyuya kalır. Kavalı süt çanağının üstüne koymuştur. Düşünde, ak bir deniz tünelinden geçerek define bulduğunu görür. Uyanır. Bu sırada sarı bir sinek kavalın içinden geçerek korudaki mağaraya girmektedir. Düşünü anımsar o da mağaraya dalar. Büyük bir define bulur. Mağaranın ağzını örtüp şaha varır. Kendisine bir manda derisi kadar toprak bağışlamasını diler.

Şah dileğini kabul edince bir manda derisini ince ince keserek koca bir yumak yapar mağaranın bulunduğu alanı bununla dosdolay çevirir. Çevirdiği yerler kendisinin olmuştur. Defineyi çıkarır, mağaranın üstünde büyük bir kale yaptırır. Artık "Altın Elli Han" diye anılmaktadır. Dım Dım adı verilen bu kalenin İran'ın kuzeyinde günümüzde de ayakta olduğu söylenir.

Mumine Söylencesi: Yüksekova'da yaşayan bir ağanın yedi oğlu ve güzelliği dillere destan bir kızı vardır. Kızın adı Mumine'dir. Babası kızı bir ağa oğluyla evlendirmek ister, ama kız amcasının oğlu Ahmet'i sevmektedir.

Mumine bir gün koyun sağıcılarıyla ağıla gider. Yeni doğmuş bir kuzu getirilir. Kuzunun anası ölmüştür. Mumine kuzuyu, anasız, babasız Ahmet'e benzetir onu çobandan ister. Mumine ana yoksunluğu duymasın diye kuzuyu emzirir. Göğsünden süt gelmeye başlar.

Ağanın hizmetkârlarından biri, Mumine'yi isteyen ağa oğlunun adamıdır.Kızı gözler, olanları görünce ağa oğluna "Mumine'nin Ahmet'ten çocuğu olmuş, çocuğu gizlemiş kuzuyu emziriyor" der. Ağa oğlu da durumu Mumine'nin babasına duyurur. Ağa çok kızar. Mumine'nin cezalandırılmasını buyurur. Yedi kardeş, onu bir atın arkasına bağlayıp sürür.

Bu sırada kötü bir düş gören Ahmet Mumine'nin güç durumda olduğunu anlar. Kızın yanından hiç ayrılmayan kır tay gelir. Ahmet'e Mumine'nin yerini gösterir. Ahmet de onu kurtarır. Kardeşleri öldüğünü sanarak bırakıp gitmişlerdir. İki sevgili başka bir yere göç eder. Ama burada da rahat edemezler. Gittikleri yerin bey oğlu Mumine'ye göz koyar. Gençlere etmedik kötülük komaz.

Sonunda Mumine doğururken ölür, acısına dayanamayan Ahmet de canına kıyar.

Berçelan Söylencesi: Yöre halkı yaz aylarında Büyük ve Küçük Çel adı verilen dağlar arasındaki Berçelan Yaylası'na çıkar. Güz gelince aşağılara inilemezse başlarına bir felaket geleceği inancı yaygındır. Buna ilişkin söylence şöyledir.

Vaktin birinde baharın gelişiyle Berçelan Yallası'na çıkanlar güzü de yaylada geçirmeye karar verir. Soğuklar başlamıştır. Bir gece şiddetli bir tipi bastırır. Bu sırada "Hepiniz helak olacaksınız. Neden soğuklar bastırmadan aşağılara inmediniz?" diye haykıran bir ses duyulur. Dışarı çıkanlar, aklara bürünmüş bir dedenin, asasıyla Büyük Çel'in doğusundan aşağı inmekte olduğunu görürler. Hemen ardından korkunç bir kişnemeyle, Büyük ve Küçük Çel şahlanır. Yayladakiler kömür kesilir ve ölür. Yalnız bir nine kurtulmuştur.

Şeyh Abdullah Söylencesi: Beytüşşebap'ın Rupin Köyü'nden birinin ineği hastalanır. Adam iyileşirse ineğini Şeyh Abdullah'a bağışlayacağına and içer. Sonra da andını tutmaz. Baharda inek doğurur. Adam yine adağını yerine getirmez. Aradan iki yıl geçince Şeyh'e varır ve; "Şeyhim, ben bir adakta bulundum. İneğimi yarın keseceğim," der. Şeyh o akşam kesilmesini ister. Adam kesmez. Ertesi sabah ineğin ölmüş olduğunu görür. Halk bunu Şeyh'in kerameti sayar. Ölünce kendisine büyük bir türbe yaptırırlar. Olay şeyhini dinlemeyenlere başlarına kötü bir şey geleceğini duyurmak için anlatılır.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Hakkâri-yerel ağzının komşu ülke dillerinden belirgin izler taşıdığı öne sürülmektedir. Ancak bu konuda yapılmış bir araştırma yoktur. Bu dillerin konuşma diline etkisi konusundaki bilgiler yetersizdir.

Yerel sözcüklere birkaç örnek: Huşk (bacı), cutyar (çiftçi), zozan (yayla), beşt (ova), juri (yukarı), cem (dere), zevi (tarla), zana (alim), keçik (kaşık), berik (kilim), av (su), sevig (elma), hesp (at), mıh (koyun), ga (öküz), giya (dağ), şivan (çoban), mela (hoca), kani (çeşme), ruj (güneş), güz (ceviz).

ATASÖZLERİ: Atasözlerinde, yüzyılların süzgecinden geçmiş deneyimlerin, düşüncelerin izleri görülür. Halkın yarattığı bu özlü sözlerde bir değer yargısı, bir sosyal olay, bir dünya görüşü yansır.

Yöre atasözlerinden birkaç örnek:

"Yar olmayanın yarı olmaz, tacir olmayanın kârı olmaz", kişinin davranışlarına ve yaptığı işe göre karşılık göreceği anlamındadır.

Kötülük edenin bunun karşılığını eninde sonunda göreceği, "Can alan can verir, hiç vermezse bir verir", ya da "Eden bulur, bulan almaz, kısas kıyamete kalmaz" atasözleriyle dile getirilir.

"Kalp kırma kırılırsın, yer yarılır gömülürsün" atasözü, insan ilişkilerine verilen önemi yansıtır.

Gereğince hazırlık yapılmadan girişilen işin başarılı olamayacağı, "Eğri yük yolda bozulur", atasözüyle vurgulanır.

Zorunluluk olmadıkça herhangi bir konuda çözüm yolları aranmayacağı "Ağrımayan baş sarılmaz", atasözüyle anlatılır.

Kişinin kazancını zamanında ve yerinde harcaması gereği, "Yenmeyen mal zalime kalır", atasözüyle dile getirilir.

"Her ot kendi kökü üzerinde yeşerir", kişiliğin, içinde yetişilen ortamda belirleneceğini anlatır.

Yapabileceklerinden büyük işlere kalkışanların, başarısızlıklarının da büyük olacağı, "Yüksek uçan alçak düşer", atasözüyle dile getirilir.

"Yakın komşu, uzak kardeşten iyidir", komşuluk ilişkilerine verilen önemi yansıtır.

"Kurt yağmurdan korksaydı, kürk yapardı", kişilerin çekindikleri durumlar için gerekli önlemleri alacağını dile getirir.

TEKERLEMELER: Dil dolaştırarak eğlenme amacıyla söylenen tekerlemelere, Hakkârili Şükrü Duran'dan alınan birkaç örnek:

Tekmeleme temeri, tekmelemene tekmeler seni.

Loğlama damını, dam damlamaz loğ çekerler damına.

Annemin kazı vardı, kadının kazı vardı, kadının kazı annemin kazını kazıdı.

Bir berber bir berbere bir derede, bre berber beri gel demiş.

Uydum gelin sözüne, dala baktım üzüme,diken battı gözüme, yumdum gözümü açtım ağzımı, ağrıyan gözüne çöp soktum.

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Hakkâri'de halk müziği ve halk oyunları, yöresel gelenek ve görenekleri yansıtır. Oyunları halay türündedir. Halaylar genellikle çalgısız, söylenen yöre türküleri eşliğinde oynanır. Oyun ezgileri kısa tümcelerin yinelenmesinden oluşur. Köy seyirlik oyunları çeşitli ve renklidir, halkın yaşama biçiminden kaynaklanır.

HALK MÜZİĞİ: Hakkâri yöresi türküleri dörtlü beşli aralıklar içinde yinelenen kısa tümceler biçimindedir. Uzun havalarda Diyarbakırlı Celal Güzelses'in etkisi açıkça görülür.

Tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Hakkâri'de de Ercişli Emrah ile Şah İsmail'in öyküleri anlatılır, deyişleri türküleştirilir. Hataylı, Nesimi, Kul Himmet gibi tarikat âşıklarının deyişleri de yaygındır.

Hakkâri, halk oyunları bakımından halay bölgesine girer. Bu yüzden halk müziğinde halay havalarının önemli bir yeri vardır.

Yörede iki kez resmi derleme çalışması yapılmıştır. 1952'de Ankara Devlet Konservatuvarı adına yapılan ilk derlemeyi Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen gerçekleştirmiştir. 1961'de Ankara Radyosu'nca yapılan ikinci derleme çalışmasına Fikret Otyam, Mustafa Gece-

yatmaz ve teknisyen Mücahit Küçükbaran katılmıştır.

Yöre türkülerinde, 2 ve 4 zamanlı usullerle, bunların üçerli biçimi olan 6 ve 12 zamanlı usuller bir de 5 ve 10 zamanlı usuller çok yaygındır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Yöreden derlenmiş türkülerin kimileri şunlardır: Aman Aman Yarim, Ayvana Serdik Kilim, Siz Gelin Gül Ekelim, Gelinler Güzel Olur, Nar'i-Tiyar Deresi, Yar, Güzel, Hey Deli, Memyane, Al Elma. Halay havalarından derlenenler: Beleti, Beri Basu, Dakkatülmeymeki, Gülşeni, Hamame, Her Alaley, Herial Aley-Hırnani, Karakuştani, Keçiyecaney, Kılıç Kalkan, Ne Düşkünüm.

Yöre türkülerinden bir örnek:

Memyane Memyane
Nasıl kıydın bu cana
Kız kapımdan keçtikçe
Ağlarım yana yana

Memyanım otağında
Güller açar bağında
Ben o yare hayranım
Şimiki ayağında

Memyanım nar ağacı
Kah tatlıdır kah acı
Eğil meyvanı derem
Oldun başımın tacı

Sen benim sevgilimsin
Ne anamsın ne bacım
O Memyane Memyane
Ağlarım yana yana

Ağıtlar: Yörede acılar ve ölümler üstüne ağıt yakma geleneği yaygındır.

Telgrafın direkleri sayılmaz
Böyle civan teneşire koyulmaz
Benim yavrum baygın düşmüş ayılmaz
Ne deyip de ağlıyayım bugün men

Mezarımı yol üstüne kazsınlar
Üzerine al yeşili koysunlar
Gelen geçen namuratmış desinler
Ne deyip de ağlıyayım bugün men

Telgrafın direkleri dört olur
Sen ağlama yüreğime dert olur
Böyle yerler baykuşlara yurt olur
Ne deyip de ağlıyayım bugün men

Halk Müziği Araçları: Bağlama ailesinden cura ve çöğür özellikle deyiş ve söylemelere eşlik eder. Zurnayla kaval en yaygın üflemeli sazlardır. Bunların yanı sıra çığırtma ve pik de (yan yana yapıştırılmış iki kamıştan oluşan saz) çalınır. Vurmalı sazlardan, davul, tef, zilli tef, yaylı sazlardan da kemane kullanımı yaygındır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Hakkâri ve çevresinin geleneksel oyunları değişik özellikler gösterir. İlde oynanan oyunlar da çok çeşitlidir.

Geleneksel Halk Oyunları: Hakkâri halk oyunları, yönünden halay bölgesi içine girer. Halayların beste biçimi ise "nanay"dır. Saz çalmasını bilmeyen, sesi ile ezgi yaratabilen ozanların bestelerine "nanay" denir. Ritimli ve tartımlı oyun müziği özelliğindedir. Hakkâri yöresindeki oyunlar çoğunlukla

Sadakat

Bir varmış bir yokmuş, vakti zaman içinde kalbur saman içinde, deve tellal iken, pire hammal iken, boğa karıncaya binmiş, fili kucağına almış, söyleyene zahmet dinleyene rahmet masaldır bunun adı, anlatmayla çıkar tadı.

Bir zamanlar Tebriz Kenti'nde Şahbaz Abdullah adında bir Bey yaşarmış. Beyin İsmail isimli bir oğlu varmış. Bey'in tek oğlu olduğundan tüm konak üstüne titrermiş, İsmail on sekiz, on dokuzyaşlarına gelince, konağın dışını görmek, kenti dolaşmak istemiş. Babası ceplerine altın doldurup, yanına da en güvendiği adamını katarak oğlunu kente göndermiş. Kentte dolaşırlarken bir kalabalığa rastlamışlar. Yoksul bir adamın öldüğünü ve parası olmadığından kimsenin cenazesini kaldırmadığını görmüşler. İsmail buna çok üzülmüş ve hemen cenazeyi kaldırtıp, ölenin ailesine yaşamları boyu yetecek altın vermiş ve konağa dönmüş. Babası gezisinin nasıl geçtiğini sorunca, İsmail, gördüklerini anlatıp, "Halkımız birlik ve dayanışmayı bilmiyor. Onları eğitmek ve yoksul kişilerin gereksinimleri için hazineden altın ayırmak gerekir," demiş. Babası oğlunu dinleyip hak vermiş ve oğlunun yetişip olgunlaştığına kanaat getirmiş.

Bu kez de ticareti öğrenmesi için onu, kırk katır yüklü mal ve altı hizmetkârla Isfahan'a göndermeye karar vermiş. Kenti dolaşıp, istediği bir kişiyi de yanına almasını istemiş.

İsmail yol arkadaşını seçmek için kentte dolaşırken, ağaca yaslanmış kendisini izleyen bir babayiğit görmüş. Yanına varıp konuşmuş ve arkadaş olmuş. Garip adlı bu adamı birlikte götürmeye karar vermiş. Garip de kabul etmiş. Sermaye dışında elde edecekleri tüm kârı bölüşmeyi kararlaştırarak yola çıkmışlar. Altı gün sonra Isfahan'a varmış ve mallarını pazara götürmüşler. Isfahan Beyi, Tebriz Beyi'nin oğlunun, ülkesine geldiğini ve mallarının ününü duymuş, onları konağına çağırmış. İki genç çok değerli armağanlarla konağa gitmişler. Bey aldığı değerli armağanlara karşılık, güzelliği tüm ülkeye nam salmış kızı Leylâ'yı İsmail'e vermek istemiş. İsmail, Garip'in de onayını alıp kabul etmiş. Yedi gün yedi gece süren dillere destan bir düğünle evlenmişler. Tam gerdeğe girerken Garip, İsmail'e ne koşulda olursa olsun ağzını karısının ağzına yaklaştırmamasını ve uyurken de açık bırakmamasını tembihlemiş. İsmail anlamamış ama denileni yapmış. Garip de gizlice gerdek odasındaki bir dolaba saklanmış.

Gençler uyuyunca, kızın açık duran ağzından bir ok yılanı fırlamış, İsmail'in ağzının kapalı bulunca halının üstünde dolaşmaya başlamış. Garip saklandığı yerden fırlayıp yılanı öldürmüş ve parçalarını bir torbaya koymuş. Bu üç kez yinelenmiş.

Bey ertesi, sabah, İsmail'in cenaze hazırlıkları için hizmetkârlara buyruk vermiş; ama oğlanı sağ görünce çok şaşırmış. On beş gün süren ikinci bir şölen düzenlemiş. Bu sürenin sonunda gitmeleri için izin vermiş. Yanlarına kırk katır daha katmış ve bir çok değerli armağanla onları yolcu etmiş.

Altı gün sonra Tebriz'e varmışlar. Tam kente girecekleri sıra Garip önceden kararlaştırdıkları gibi kârı bölüşmelerini istemiş. Katırlardan, kızın bindiği attan ve kızdan payını istemiş. İsmail karşı duramamış. Garip, atı bir kılıç darbesiyle ikiye ayırmış ve bir parçasını İsmail'in önüne atmış. İsmail ve kız çok korkmuş. Daha sonra Garip kızı kollarından ve bacaklarından, başaşağı bir ağaca asmış. Kılıcını üç kez kızın üstünten, vuracakmış gibi geçirmiş. Kızın ağzından üç torbacık düşmüş. Garip bunları kılıcının ucuyla delince içinden yılan yavruları dağılmış.

Garip, İsmail'in korku ve şaşkınlığını görüp "Hatırlarsan bir süre önce kente gezmeye çıkmış ve bir cenaze görmüştün. Cenazenin kalkmasına kimse yardım etmiyordu. Sen kaldırdın ve ailesine de yardım ettin. Ben o gün gördüğün yoksul ölüyüm. Başına gelecekleri biliyordum. Onun için Tanrı'ya beni sana göndermesi için yakardım ve sana yardım etmeye gönderildim. Isfahan Beyi daha önce kızını altı şehzadeye verdi ve altısı da kızın ağzından çıkan yılanlarla öldüler. Gerdek gecesi ağzını açık bıraksaydın sen de ölürdün. Ben o gece dolaba saklanıp yılanları öldürdüm. İşte parçaları da burada. Kızın içinde daha da yılan vardı. Bu yılanlar seni ve soyunu zehirleyecekti. Onun için kızı korkutup ağaca bağladım ve içindekileri düşürdüm. Yoksa malda falan gözüm yok. Bundan sonra karın tertemizdir. Onunla mutlu ol" demiş ve ortadan yitmiş.

İsmail babasının konağına varmış, başından geçenleri anlatmış. Bey yedi gün yedi gece süren görkemli bir düğünle onları yeniden evlendirmiş, çoluğa çocuğa karışmış, yaşamları boyu mutlu olmuşlar.

Onlar ermiş muradına, biz kalmışız kerevete...

(Derleyen Şükrü Duran)

sözlüdür. Davul zurna ya da pik eşliğinde oynanan oyunlar da vardır.

Yöre halaylarında öbür bölge halaylarına göre değişik özellikler görülür. Halaylar genellikle sağ yana gidilerek oynanır. Hakkâri halayları ise sola gidilerek ağır ağır ve kalabalıkla oynanır. Halaylar yalnız erkekler ya da kadınlarca oynandığı gibi karma olarak da oynanmaktadır.

Oyunlarda birlik ve beraberliğe aşırı özen gösterilmektedir. Ellerin sımsıkı kenetli, sözlerin neşeli, coşkulu olması ve hep bir ağızdan söylenmesi de oyunlara canlı etkileyici bir görünüm kazandırmaktadır.

Yöre halk oyunlarının çeşidi otuzdan çoktur. Gülşeni, Yar Güzel, Hayşere, Gani Bergani, Basu (Basso), Davet, Rabin Bıraklı, Beleti, Dakkatülmeymeki, Hamame, Her Aley, Herial Aley, Hırnani, Karakuştani, Keçiyecaney, Kılıç Kalkan, Ne Düşkünüm bunların bir bölümüdür.

Hakkâri halk oyunlarının en bilinenleri nanay biçimindeki halaylardır:

Gülşeni: Sevginin vurgulandığı bir halaydır. Oyuna sağ ayak vuruşuyla başlanır. Sağ ayak iki üç kez sağa ve sola salındıktan sonra sol ayak üzerinde iki sekme adımla ilerlenir. Bağımlı, bağlı erkek diziliyişle oynanır.

Yar Güzel: Kapalı bir halaydır. Eller sıkı, dönüşler hızlıdır. Çok figürlüdür. Anadolu' nun hiçbir yerinde rastlanmayan özgün bir ritmi vardır. Eğlence oyunudur, yakınlık ve beğeni belirtir. Bağımlı ve bağlı erkek dizilişiyle oynanır.

Oyun türkü sözleri şöyledir:

Yarım güzel, canım güzel
Gel gidelim çayıra
Böyle endam olur mu
Allah seni kayıra

Yarım güzel, canım güzel
İndim çayın başına
Yar bezenmiş bekliyor
Vuruldum hilal kaşına

Yarım güzel, canım güzel
Bakarsan güldürürsün
Kaş çatma öldürürsün
Bu kadar zalim olma
Canımdan bezdirirsin

Hayşere: Savaş temini işleyen vuruşları çok sert ve çeviktir. Ellerin kenetlenerek omuz düzeyine kaldırılıp indirilmesi kılıç sallıyormuş izlenimini uyandırır. Savaş coşkusu yaratan bir havası vardır.

Gani Bergani: Kapalı dizi ile oynanır. Aşk, sevgi ve dostluk temlerini işler. Yere çömelip sağ dizler yere değdirilerek kalkılır. Doğrulduktan sonra aynı ayakla üç kez yere vurulur. Öne üç adım ilerlenip, sol ayak üzerinde sekme yapılır. Bağlı erkek dizisi ile oynanır.

Basu (Basso): Açık dizili oyunlardandır. Sağ ayak üzerinde üç çökme yapılır. Sol ayak üç kez öne atılır. Sonra soldan üç sekmeli adımla ilerlenir. Ezgisi acıklıdır. Bağımlı bağlı erkek oyunudur.

Seyirlik Oyunlar: Yöredeki seyirlik oyunlar çok ve çeşitlidir. Hakkâri'nin doğal yapısına bağlı olarak kapalı bir il oluşu, köy seyirlik oyunlarına özgünlük kazandırmıştır.

Tilki Oyunu: On kişi art arda dizilerek birbirinin belinden tutar. Baştakinin elinde kama vardır. Bir kişi de ebe olur. Ebeye "Dum dum" denir. Elinde sopa vardır. Kamalı kişi (mir), ebeye karşı arkadakileri korur. Yere düşen olursa parmakla kaldırılır. Dizinin sonundaki oyuncunun adı 'kulunk'tur.

Davato: Dördü altta, dördü de onların omzunda olmak üzere sekiz kişiyle ve davul-zurna eşliğinde oynanır. Alttakiler birdenbire çekilinci, omuzdakilerin ayaküstü düşmeleri gerekir. Arka üstü düşenlere, yere oturanlara ceza verilir. Bu oyun genellikle düğünlerde oynanır. Bu nedenle cezalar konuklara hizmet etme biçimindedir.

Semu: Takma sakallı bir oyuncu ayı olur. Öbür oyuncu kaval çalarak "ayıyı" oynatır. Bu oyun da genellikle düğünlerde oynanır. Amaç, seyircileri güldürerek neşeli bir hava yaratmaktır.

Çingene: Düğünlerde oynanan oyunlardandır. Dört kişi ile oynanır. Bir oyuncu dimdik durup, ellerini havaya kaldırarak ağaç olur. İkinci oyuncu, onu koklayarak üçüncü oyuncuya "bu ağaçta bal var" diye seslenir. İkisi birlikte ağacı testere ya da baltayla kesiyormuş gibi yaparlar. Ağaç iki kişiden birinin üstüne yıkılıp, onu altına alır. Dördüncü oyuncu, ağacın sahibidir. Altta kalan için dövünüp duran oyuncudan ağacın parasını ister. O da, "Parayı hocaya verdim muska yaptım," der. Bunun üzerine dördüncü oyuncu sopa ile üçüncü oyuncuyu kovalar. Seyircilerin arasına giren üçüncü adama vurma bahanesiyle önüne gelene vurur.

Güvey Paşa Oluyor: Düğün oyunlarındandır. Güvey, gelinin geldiği günün akşamında "Paşa olur", her istediğine ceza verebilir. Cezalandırılan kişi koyun ya da bir çuval pirinç bağışlayarak kurtulur. Cezaya çarptırılıp da bağışta bulunmayan, ayaklarından asılır. Bağışta bulunana değin asılı kalır.

Siri Keleş: Üç kişiyle oynanır. Oyuncunun biri yere yatar, ayaklarına, bir ucu uzun öbürü kısa ip bağlanır. Uzun uçtan "nöbetçi", kısa uçtan "sürüyücü" denilen oyuncular tutar. Kısa uçtan tutan, yerdeki adamı sürüklemek isterken nöbetçi, çevresinde dönerek onu korur. Nöbetçi sürüyücüye dokunursa sürüyücü yere yatar, nöbetçi sürüyücü olur. Yerdeki adam da nöbetçi olur, oyun böylece sürüp gider.

Birani (Birbirini Kesme): Bir büyük çember çizilerek ortasına bir taş konur, üstüne bir adam oturur. Adamdan çembere doğru yarıçap üzerinde on beş kişi dizilir, merkezin çevresinde saatin yelkovanı gibi dönerler. Çember üzerine de on beş kişi dizilmiştir. Bunlar öbürlerinin arasından yakalanmadan geçmeye çalışır. Yakalananlar oyundan atılır, oyun böylece sürer.

Çocuk Oyunları: Öbür illerin çocuk oyunlarından ayrılan özellikleri vardır. Çocuklar ve gençlerin oynadığı bu oyunlar geçmişte düğünlerin başlıca eğlencelerindendi.

Hulani (Top Oyunu): On beşer kişilik iki takımla oynanır. Ele sığacak büyüklükte keçeden bir top kullanılır. Kol uzunluğundaki değnekle takım kaptanı, takımından bir oyuncunun havaya attığı topa vurur. İki takımdan da oyuncular koşar topu yakalamaya çalışır. Yakalayan, topu havalandırandan 40-50 metre uzakta bir taşa doğru koşar, topu elinden kaptırmadan taşa dokunursa "kazanır". Kazanan, topu havalandıran takımdansa, oyun sürer. Karşı takımdansa değnek öbür takıma geçer. Oyun böylece 15 ya da 20 sayı oluncaya dek sürer.

Hucanal Erdi (Yer Topu): Eşit sayıda oyuncuyla iki takım kurulur. Düz bir alanda oynanır. Ortaya bir çizgi çekilmiştir. Çizgiye eşit uzaklıkta iki yanda birer çizgi daha vardır. Oyuncular ellerinde ucu kıvrık birer sopayla ortadaki çizginin iki yanına yerleşir. Ellerindeki değneklerle topa vurarak karşı yana geçmeye çalışırlar. Top karşı takımın arka çizgisini aşarsa sayı olur.

TARİHSEL YAPITLAR

Hakkâri ve yöresinde ilk geçici yerleşmelerin Orta Paleolitik Dönem'e indiği yapılan yüzey araştırmalarıyla kesinleşmiştir. 1961' de Kılıç Kökten'in Yüksekova araştırmaları sırasında obsidyen gereçler bulması bu görüşü güçlendirmektedir.

Cilo-Sat dağları Gevaruk Vadisi'nde, dar bir boğaz boyunca görülen pek çok kaya resminin Neolitik (Yenitaş) Dönem'den kaldığı sanılmaktadır. Dr. E.G. Anati Gevaruk kaya resimlerinin Necef Çölü'nde bulunanlarla benzerlik gösterdiğini bu nedenle Neolitik Dönem'e tarihlenebileceklerini yazmaktadır. Prof. H. Kühn de bu görüşe katılmakta Ş.A. Kansu daha geç dönemlerden olabileceklerini bildirmektedir. Prof. A.M. Mansel de Tilkitepe Prehistorik kültürüyle Tel Halef kültürü arasındaki alanda benzer kültürlerin bulunabileceği görüşündedir. Ancak resimlerin bir bölümünün daha erken, bir bölümünün de daha geç dönemlerden olduğu sanılmaktadır. İlkel ve simgesel biçimde çizilen resimlerde, yörede çokça görülen bir tür dağ keçisi (bezoarziege) yanında geometrik motifler, av için hazırlanmış tuzaklar, hayvanlara sopalarla saldıran insanlar betimlenmiştir. Bunların sayıca çokluğu ve insan figürünün ilk kez görülüşü önemlidir (Van-Çatak Tirişin kaya resimlerinde insan figürü yoktur). Benzer resimlere Cilo Dağları'nda Şiye Hendevade Tepesi'nde, Beytüşşebap İlçesi Mezra Köyü Peştazare yöresinde de rastlanmıştır.

Gricuhuran (Torba Tepe) Hakkâri yolunun güneyinde, Yüksekova İlçesi'ne 5 km uzaklıkta bir tepedir. Muvaffak Uyanık 7 m yüksekliğinde, 90 m çapındaki bu tepeyi prehistorik höyük olarak tanımlamaktadır; ancak tepenin doğa olaylarıyla oluştuğu sanılmaktadır.

Bölgedeki ilginç buluntulardan biri de dirhelerdir (dev evleri). Dirheler, üçü-dördü bir arada, birbirini koruyabilecek yakınlıkta, yol üstünde, kayalara oyulmuş kiklopik (dev boyutlu) yapılardır. Bunlara Beytüşşebap Faraşin (Ferahneşin) Yaylası'nda, Gürpınar-Hakkâri dağ yolunda, Tavşantepe yanında, Bezirgân Çayırı'nda ve Tirişin yolunda çokça rastlanmaktadır. Dirhelerin, Asur saldırılarına karşı haber alma kuleleri (derbent-dideban), ya da yaylaya çıkarılan sürüleri korumak ve yayla güvenliğini

sağlamak için yapılmış küçük savunma kuleleri olduğu düşünülmektedir.

MERKEZ İLÇE: Tarihsel yapıt yönünden zengin değildir. XVI. yy'dan sonra Osmanlılar Dönemi'nde yapılan medreseler günümüze ulaşmamıştır. İlçe merkezinde ve çevre köylerinde (Konak "Koçanis", Üzümcü, Çanaklı, Oğul, Geçimli) Nasturiler'den kalma kilise kalıntıları vardır.

HAKKÂRİ KALESİ (KALE PARK): Biçer Mahallesi'yle Dağgöl Mahallesi arasındadır. Kente egemen bir tepe üstündeki yapıda su sarnıçları ve arklar bulunmaktadır.

Ayrıca, Bay Köyü'nde Bay Kalesi, Kırıkdağ Köyü'nde Dez Kalesi'nin kalıntıları vardır.

MEYDAN MEDRESE: Biçer Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1700'de yaptırıldığı bildirilmektedir. İki katlı, orta avlulu medreseler planındadır. Duvarlar düzgün kesme taştandır. Anıtsal kemerli bir kapıdan avluya girilmektedir. Avlu çevresinde revaklı odalar bulunmaktadır. Üst katta mescit vardır. Dış görünüşüyle korunaklı bir yapıdır. Bir süre ağıl olarak kullanılmış, daha sonra onarılmıştır.

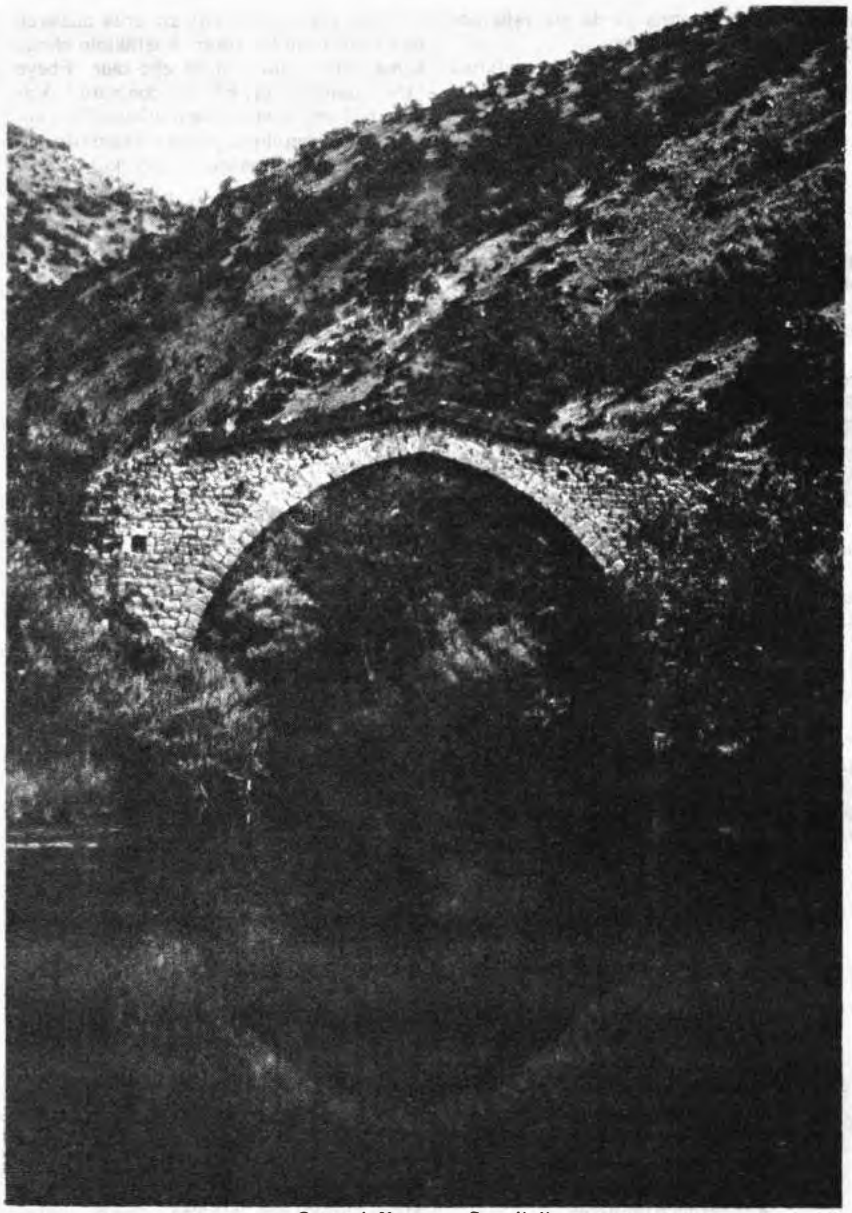
İlde ayrıca Zeynel Bey, İbrahim Bey, Melik Esat Medresesi,Şaban Bey Medresesi (Çukurca İlçesi), Nehri Medresesi (Şemdinli İlçesi) vardı, ancak bu yapılar günümüze ulaşmamıştır.

YÜKSEKOVA İLÇESİ: Urartu Dönemi'nin önemli merkezlerindendir.Ksenefon'un sözünü ettiği Urartular'ın ünlü Ordu Yolu, Yüksekova Kelişin Geçidi'nden Van'a ulaşıyordu.

Yüksekova ilçe merkezinde bulunan bir koç heykelinin yan yüzlerinde Gevaruk kaya resimlerindeki motiflere benzer betimlemeler vardır.Dörtgen bir kütle biçimindeki heykelde, baş ve ayaklar çıkıntı olarak işlenmiştir. Ön ve arka ayaklar birbirinden yalnızca yarıkla ayrılmıştır; boynuzlar yuvarlak ve oymadır. Yapıtın bir yüzünde koça binmiş, eli kargılı bir adam, önünde ayakta, ikinci bir adam, onun da arkasında ellerinde yuvarlak nesneler tutan bir başka kişi çizilmiştir. Ön ayağın üstünde de labirent biçimi iç içe çemberler oyulmuştur. İkinci yüzdeyse kolları yana açık, ellerinde yuvarlak nesneler tutan dört adam, üç koç, bir kama ve bir silah çizilmiştir.

Benzer bir koç heykeli, Yüksekova'nın 5 km güneybatısında Gagevran Köyü'nde bulunmuştur. Heykelin yöredeki Nasturi kilisesinden söküldüğü sanılmaktadır. Yapıtın üst yüzeyinde, mimari bir bütünün parçası olduğunu gösteren kabartma bir bölüm vardır. Bu tür koç heykellerinin, geçmiş dönemlerden beri bölgede yaygın olduğu sanılmaktadır. Örneklerine daha çok İslam dönemlerinde, Erzincan'dan Batı İran'a uzanan yaygın bir alanda rastlanmaktadır.

BÜYÜK ÇİFTLİK (HIRVATA) KÖYÜ KALINTILARI: Yüksekova İlçesi'nin batısında Aviş Deresi ağzında büyük bir kent ve kale kalıntısıdır. Buranın önemli Urartu kentlerinden Muşaşir (Musasir) olduğu sanılmaktadır. Ancak, yörede kazı yapılmamıştır.Muşaşir, Urartu ve Asur yazıtlarında sık sık adı geçen bir kutsal kenttir. Urartular Dönemi'nde, İspuini ve Menua ortak krallıkları sırasında kente Haldi Tapınağı yapılmıştır. Asur Kralı II. Sargon, İÖ 714'te Muşaşir'i ele geçirmiş ve Haldi Tapınağı'ndaki ganimetlerin ayrıntılı listesini yaptırmıştır. Bu listeye göre eşsiz güzellikteki yapıtlar arasında, Urartu Kralı İspuini oğlu Sarduri'nin heykeli, tapınağa armağan edilmiş bir boğa ve buzağılı bir inek heykeli vardır.

Osmanlı Köprüsü, Şemdinli

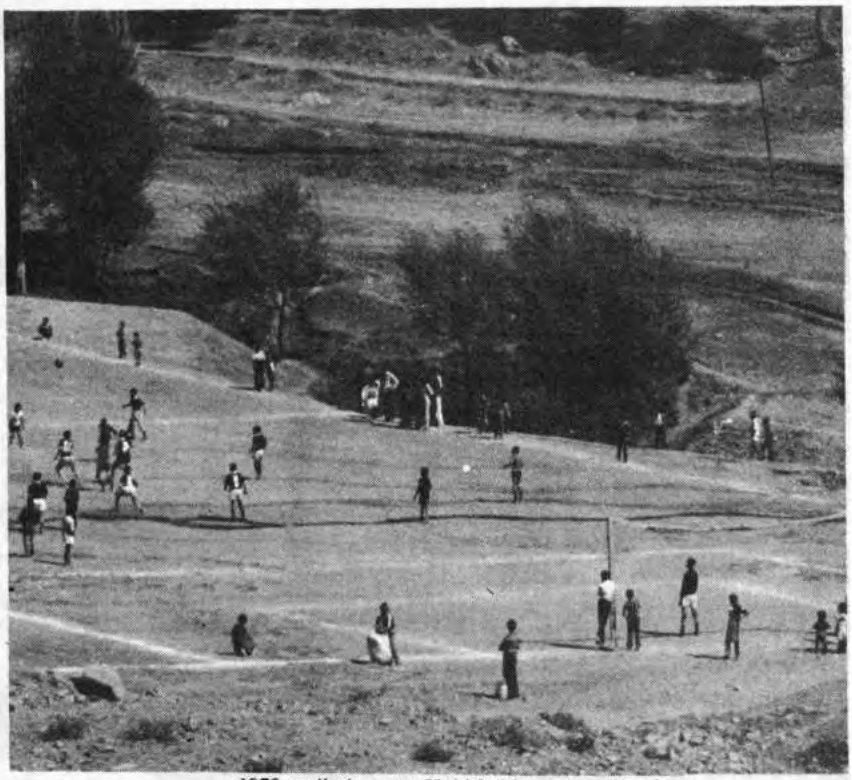
Asur Kenti Dur Sargon'da bulunmuş bir kabartmada, Muşaşir Kenti ve Haldi Tapınağı ayrıntılarıyla betimlenmiştir. XIX. yy'da E. Flandin günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bu ünlü kabartmanın çizimini yapmıştır. Kabartmada tapınak yanındaki çok katlı yapıların kimi üçgen, kimi de düz dörtgen mazgal dişlidir. Evler, yassı çatılı gösterilmiştir. Haldi Tapınağı'ndaysa beşik çatının ilk örneğiyle karşılaşılmaktadır. Frigya kaya anıtlarında rastlanan üçgen çatı biçimi, burada da baklava motifiyle doldurulmuştur. Bu kabartma, Urartular'la Frigyalılar arasındaki ilişkinin önemli bir kanıtıdır. Kabartmada ayrıca II. Sargon'un yazıtında belirtilen heykeller de açıklıkla görülmektedir. Yörede yapılacak kazılarla Muşaşir Kenti'nin yeri kesinlik kazanabilir.

Derav Vadisi Gagevran Köyü yakınlarında II.yy'da kayalara oyulmuş kiliseler vardır. İlk kez Profesör H. Boebec'in incelediği bu yapılar 35 × 55 m ölçülerindedir. Duvarlar içten, nişler ve İsa'nın yaşamını konu alan freskolarla süslüdür.

Kerpil Köyü'nün ortasındaki tepede uzun dikdörtgen planlı, iki bölümlü bir kilise kalıntısı vardır. Duvarlar düzgün, koyu renkli taştandır. Yan duvarlardaki yarım payeler tonoz örtüyü taşımaktadır. Kapının üstünde bezemeli bir taş vardır. Günümüzde bir bölümü ev, öbür bölümü samanlık olarak kullanılmaktadır.

Hakkâri İli'nde ayrıca Beytüşşebap İlçesi'nde Kale Meme ve Kelativuri Kalesi

kalıntıları, Şemdinli-Bağlar (Nehri) Köyü' nde Selçuklu Dönemi'nden tek gözlü bir köprü bulunmaktadır.

1978 verilerine göre Hakkâri'de spor tesisi yoktur.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Hakkâri'de kültür yaşamı 1934'ten bu yana kurumsal düzeyde oluşma sürecindedir. Bu süreci, ilin Türkiye içindeki konumu, coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısı belirlemektedir.

Kültürel alanda ilk çalışmaları 1934-1950 arasında Halkevi yapmıştır. 1961'den bu yana ise Halk Eğitim Merkezi ile Hakkâri Turizm ve Tanıtma Derneği, olanaklar elverdiğince çalışmalar yapmaktadır. Ancak ildeki yaşama biçimi, eğitimin yaygınlaşmamış olması bu kurumların işlevselliğini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle ilde kültürel etkinliklerden öte, kurumların halktan kopuk girişimi ve çalışmalarından söz edilebilir.

1934'de açılan ve 1950'de kapanan Halkevi, açık olduğu sürece tiyatro, kitaplık ve sergi çalışmaları yapmıştır. 1961'de açılan Halk Eğitim Merkezi ise çalışmalarını yetişkinlerin eğitiminde yoğunlaştırmıştır.

1979'da Merkez İlçe'de aynı yapı içinde yer alan 1 halk ve 1 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Kaynakların yetersiz olduğu kitaplıktan çoğunlukla öğrenciler yararlanmaktadır.

İlin çeşitli yerlerinde arkeolojik alanlar belirlenmiş, ancak çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle ilin tarihsel zenginliği konusundaki bilgiler varsayım düzeyindedir. Müze olmadığından bulunan yapıtlar da korunamamaktadır.

Daha çok el sanatlarında yoğunlaşan sergi çalışmaları, eğitim kurumlarınca yürütülmektedir. 1979'da ilde 2 sinema bulunmaktadır. Ayrıca, Halk Eğitim Merkezi de zaman zaman kısa metrajlı filmler göstermektedir.

Tiyatro çalışmaları, eğitim kurumları ve Halk Eğitim Merkezi'nce yürütülmektedir. Okullardaki çalışmalar, yıl sonu gösterilerinin ön çalışmaları niteliğindedir.

Hakkâri'de yalnız 1 gazete yayınlanmaktadır. Öbür gazeteler ulaşım güçlüğü nedeniyle en az 1 gün gecikmeyle ile girebilmektedir. Bu yüzden radyo-televizyon izleyiciliği öne çıkmıştır. 1980'de ilde ruhsatlı 2.722 radyo, 513 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

Spor çalışmaları, 1964 sonrasında başlamıştır. İlde tesis yoktur. Sporcuların gereksinimleri çeşitli kurum ve derneklerce sağlanmaktadır. Bu da kayak, dağcılık ve atıcılık için söz konusudur. Öbür dallardaki çalışmalar okul takımları ve kişisel girişimlerle sınırlıdır.

KİTAPLIKLAR: İlde ilk kitaplık çalışmalarını 1934'te Halkevi başlatmıştır. Kurumun kapatılmasından sonra 1960'lara değin bu alanda bir çalışma olmamıştır. 1979'da ilde 1 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Ancak, kaynak yetersizliği ve okuryazar oranının düşüklüğü nedeniyle bu alandaki etkinlik yetersizdir.

Halkevi Kitaplığı'nda Türkçe, Arapça ve Farsça yaklaşık 19.000 kitap bulunmaktaydı. Kapanışı sırasında kaynaklar Maliye'ye devredilmiş, ancak büyük bölümü kaybolmuştur.

İlk Halk Kitaplığı 1965'te Merkez İlçe'de açılmıştır. 1979'da, 10.577 okuyucunun yararlandığı kitaplıkta, 7.797 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl çalışan görevli sayısı 5'tir. Bunlardan 2'si kütüphanecilik eğitimi görmüştür, öbürleri yüksekokul ve lise çıkışlıdır.

İl Çocuk Kitaplığı, 1970'te Halk Kitaplığı yapısında açılmıştır. 1979'da kitaplıktaki 1.124 kaynaktan aynı yıl 3.216 okuyucu yararlanmıştır. Bunların tümü öğrencidir.

MÜZELER: Hakkâri'de çeşitli arkeolojik alanlar belirlenmişse de, kazı yapılmamıştır. Eldeki yapıtlar da müze olmadığından korunamamaktadır.

SERGİLER: Sergi çalışmalarını eğitim kurumları yürütmektedir. Yapıtlar Halk Eğitim Merkezi Salonu'nda ya da okullarda sergilenmektedir. İlde bağımsız sergi salonu yoktur.

Akşam Kız Sanat Okulu, Biçki Dikiş Kursları ve Yatılı Bölge Okulu'nun sergileri ilgiyle izlenmektedir.

GÜZEL SANATLAR VE RADYO—TV: Görsel sanatlar alanında, yalnız amatör düzeydeki tiyatro çalışmalarından söz edilebilir. 1979'da ilde 2 sinema bulunmaktadır. Radyonun geçmişi II. Dünya Savaşı yıllarına dayanırken, televizyon 1980'lerde yaygınlaşmaya başlamıştır. 1980'de ilde ruhsatlı 2.722 radyo, 513 televizyon alıcısı vardır.

SİNEMA: İlde ilk sinema salonu 1954'te açılmıştır. Ayrıca 1960'larda Halk Eğitim Merkezi'nde zaman zaman kısa metrajlı eğitim filmleri gösterilmiştir. 1979'da ilde 1'i askeri 2 sinema bulunmaktadır. Aynı yıl gösterilen 210 filmi 11.715 seyirci izlemiştir.

TİYATRO: 1934 sonlarında başlayan çalışmalar kurumsallaşmamış, amatör düzeyde sürdürülmüştür. Eğitim kurumlarının tiyatro çalışmaları yıl sonu gösterilerinin bir öğesi niteliğindedir. Bu alandaki çalışmalarda 1950'ye değin Halkevi, 1960 sonrasında Halk Eğitim Merkezi etkin olmuştur. Ayrıca gezici tiyatro gruplarının gösterileri de ilgiyle izlenmektedir.

RADYO—TV: İlde radyo yayınları II. Dünya Savaşı'ndan bu yana dinlenebilmektedir. Hakkâri İl Radyosu 1973'te kurulmuş ancak pek etkili olmamıştır. 1980'de ilde ruhsatlı 2.722 radyo alıcısı bulunmaktadır. Sınıra yakın olduğundan ruhsatsız alıcıların sayısı da oldukça yüksektir. Radyo ve televizyon yayınları Van Verici İstasyonu' ndan izlenmektedir. 1980'de ilde 513 televizyon alıcısı vardır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: İlde ilk gazeteyi 1959'da Abbas Koyuncu çıkarmıştır; adı **Hakkâri Sesi**'dir. Gazetenin yayınını 1980'lerde Abdurrahman Keskin ve İbrahim Hatipoğlu sürdürmektedir. **Hakkâri Postası** adlı bir gazede de çıkarılmış, ancak kısa süre sonra kapanmıştır. 1979 verilerine göre ilde 1 basımevi vardır.

SPOR ÇALIŞMALARI: Hakkâri'de spor çalışmaları 1954 sonrasında başlamıştır. İlin doğal yapısı gereği kayak, dağcılık ve avcılıkta yoğunlaşan çalışmalar, amatör düzeyde sürdürülmektedir. 1980'de ilde Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne bağlı 4 yerel kulüp bulunmaktadır. 1978 verilerine göre tesis yoktur.

Cilo Dağları çevresinde dağcılar

KULÜPLER: Hakkâri'de kulüpleşme 1960'larda başlamıştır. 1960-1973 arasında açılan kulüplerin çoğu kapanmıştır. 1982'de Hakkâri Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne bağlı 4 kulüp çalışmalarını sürdürmektedir. Bunların tümü yerel niteliktedir. Ayrıca, çeşitli kurumlar da çalışmalara katılmaktadır.

Kayak, avcılık ve dağcılık en köklü spor dallarıdır. Kulüpler de çalışmalarını bu dallarda yoğunlaştırmıştır.

DALLAR: İldeki kulüp ve kurumlar, çalışmalarını avcılık, dağcılık, kayak dallarında yoğunlaştırmıştır. Öbür dallarda, eğitim kurumları etkindir.

Avcılık: En yaygın dallardan biridir. 1954'te Avcılar Derneği'nin başlattığı çalışmalara sonraki yıllarda kulüpler de katılmıştır. Av hayvanlarının azalmaya başlaması üzerine, 1960'larda av mevsimi dışında avlanma yasaklanmıştır.

Dağcılık: Öteden beri yaygın olan çalışmalara, belirli mevsimlerde turist grupları da katılmaktadır. En çok ilgi gören spor dalı olmasına karşın, dağcılık kulübü yoktur.

Kayak: Kişisel düzeyde başlayan çalışmalar, kulüplerin açılmasıyla düzenlilik kazanmıştır. Ancak, ilde kayak tesisi yoktur. Kişisel çalışmalarda gerekli araçlar, Halk Eğitim Merkezi'nden sağlanmaktadır.

Eğitim kurumları çalışmalarını daha çok basketbol, voleybol ve atletizmde yoğunlaştırmıştır. Okul takımları, Orhan Albayrak'ın girişimleriyle 1971 sonrasında il, bölge ve Türkiye birinciliklerine katılmıştır. Bu karşılaşmalarda, özellikle atletizmde, önemli başarılar kazanılmıştır. 1971-1972 kros karşılaşmalarında alınan bireysel birincilik, 1972-1973 Kros Bölge Karşılaşmaları'nda alınan takım birinciliği bunlar arasındadır.

İldeki tek spor salonu, Yatılı Bölge İlkokulu'ndadır. Salon gerektiren çalışmaların çoğu burada yapılmaktadır.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Molla Hüseyin Bateli (1417-1494): Din adamı, şair. Feki Hüseyni Meşhur diye de tanınan Molla Hüseyin Bateli Beytüşşebap İlçesi'nin Güneykaya (Bate) Köyü'nde yaşadı. Arap ve Fars edebiyatı dersleri aldı. Arap ülkelerinde medrese öğrenimi gördükten sonra Hakkâri'ye döndü. Uzun yıllar Çölemerik'teki Meydan Medresesi'nde hocalık yaptı. Şairin bir de divanı olduğu biliniyor.

Ömer Efendi (? — 1932): Devlet adamı. Çölemerik'te doğdu. Nahiye müdürlüğü ve belediye başkanlığı yaptı. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Hakkâri'den milletvekili seçildi, ancak gitmeden istifa etti.

Seven Selim (1892-1955): Din ve devlet adamı. Medrese öğrenimi gördü ve özel hocalardan ders aldı. Arapça, Farsça ile Doğu edebiyatı ve kültürünü öğrendi. Vaizlik yaptı. Hakkâri milletvekili olarak VIII. ve IX. dönemlerde Meclis'e girdi.

Seven Übeydullah (1923-): Politikacı. İlk ve ortaöğrenimini Hakkâri'de yaptı. Daha sonra Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Arapça ve Farsça öğrendi. Avukatlık yaptı. Demokrat Parti İl İdare Meclisi İkinci Başkanı oldu. Hakkâri'den X. ve XI. dönem milletvekili seçildi. Daha sonra da çeşitli ilçeler de savcılık görevlerinde bulundu.

(Küçük) Seyyit Taha (?- 20. yy başı): Devlet adamı. Şemdinli İlçesi'nin Koçyiğit (Kelit) Köyü'nde doğdu. Irak ve İran'da Farsça ve Arapça öğrenimi gördükten sonra köyüne döndü. Kurtuluş Savaşı'nda Kâzım Karabekir ile işbirliği yaparak Ermeni ve Nasturiler'e karşı savaştı. Erzurum Kongresi'nde Van'ı temsil etti. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne seçildi, gitmeden istifa etti.

Şeyh Ahmet Hani (?- 17. yy) : Şair ve düşünür. Çukurca İlçesi'nin Han Köyü'nde doğdu. Yaşamının bir bölümünü Cizre ve Şırnak yörelerinde sürdürdü. Din ve doğa güzellikleri üstüne şiirler yazdı, söyleşiler düzenledi. Sözü ve sohbeti ile yaşadığı sürece kendini sevdirdi. **Memu-zin** ve **Nevbahar** adlı manzum yapıtlarıyla tanındı.

EDEBİYATTA HAKKÂRİ

Hakkâri, doğal koşullarının ulaşımı, yaşamı en çok zorlaştırdığı bölgededir. Değişik bir nüfus yapısı vardır. Yörede yüzyıllardan beri sürdürülen kapalı yaşama biçimi, pek az değişikliğe uğramıştır. Cumhuriyet'ten önce ve sonra ortaya çıkan siyasal çalkantılar, yaşamı olumsuz yönde etkilemiştir. Yeterince hizmet ulaştırılamayan bölgede, eğitim yaygınlaştırılamamış, yeteneklere gelişme olanakları sağlanamamıştır. Yöre, buralara gönderilen öğretmen sanatçıların yapıtlarıyla yakın yıllarda kimi yanlarıyla edebiyata yansımaya başlamıştır.

Hakkâri Dedikleri, Selahattin Şimşek'in, ölümünden sonra yayınlanmış yapıtıdır. Yöre gerçeklerini yansıtan on sekiz yazıdan oluşmaktadır. Yaşar Nabi kitabı şöyle tanıtıyor: "Selahattin Şimşek, bu kitabını yazarken, Hakkâri yollarında can verdi. Uğursuz Zap Suyu aldı cesedini götürdü." Şimşek, Köy Enstitüleri'nin yetiştirdiği sanatçıların en iyilerinden biridir. On yıl köy öğretmenliği yapmış, "Yayla notları" yazı dizisiyle ilgi çekmiştir. Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji Bölümü'nü bitirerek müfettiş olmuş, önerilen görevleri kabul etmeyerek isteğiyle Hakkâri'ye gitmiştir. Irak-İran sınırındaki köyleri tanımak, öğretmenlere yardımcı olabilmek için mayıs başında evinden çıkmış bir daha dönmemiştir.

Selahattin Şimşek, dikkatli bir gözlemci, gerçekçi bir yazar, coşkulu bir eğitimcidir. Hakkâri yolculuğunu, zor ulaşılır dağ köylerinde gördüklerini, yaşadıklarını bir tür öykü-röportaj havasıyla anlatmıştır.

Yol boyunca gördükleri yazarı acı acı düşündürür:

"Teğet geçmiş asırlar buralardan teğet. Hiç mi oturmamış toprağa? Hiç mi bir iz bırakmamış insanoğlunun yüzünde? Hiç mi? Hiç..."

Hoşap Kalesi, Çuh Gediği, öyküleriyle tanıtılır. Uçurumlu, korkulu Zap boyları başlar. Yanlarda, kazada ölenlerin ya da öldürülenlerin mezarları görülmektedir.

Bir boğazdan Hakkâri'ye dönülür:

"Aşağısı uçurum. Koca Zap bir yeşil yılan gibi kıvrılıyor taşların arasında. Bakılmıyor bu korkunçluğa. Buradan düşenin parçası bulunmaz." Hakkâri'nin memur trafiği hızlıdır, ağustosta gelenler olur, gelir gelmez ürküp dönenler vardır. Başka yerlere atanmayı bekleyenler, habire fal açar. Kimse, durucu değildir. Kentte ikili bir yaşam görülür. Kolu başı açık yukardaki Bulak Suyu başına eğlenmeye giden kadınlar... Bir de ara sokaklardan Abdo Hoca'nın mescidine giden tepeden tırnağa örtük yerliler..."

Hükümetin önü, hep kalabalıktır. Yöresel nüfus yapısı değişik tipler yaratmıştır: "Bunlar vatandaşla devlet kapısı arasında aracı, camide ahlak hocası, nurcu. Allah-kul arasında elçi; okulda Atatürkçü, dağda eşkıya; mitinglerde hak-hukukçu, barlarda hacıağadır."

Resmi dairelerde "yukarıya yazdık" baştansavmacılığı, rahatlıkla sürdürülmektedir. İşlerin ucundan tutan yoktur. İlin beş ilçesi vardır. "Beşi de terk edilmişliğin bağrında, asrın olanca verilerinden yoksun yaşarlar. Bu beş ilçenin beşinde de kaymakam, doktor yoktur. Ortaokul, tecrübeli ilkokul öğretmeni yoktur. Her yıl buralara kaymakam, doktor tayin edilir, emirleri gelir, ama kendileri gelmez."

"Öykü Gibi Ya da Arş İleri" adlı yazıda, sosyal eleştiri ağır basmaktadır. Bir büyüğü karşılama hazırlıkları, görevlilerin tutumları, törene gelenlerin yöreye ilgisi, acılığı, gülünçlükleriyle sergilenmektedir.

Yazarın denetim gezileriyle ilgili izlenimleri, gözlemleri çarpıcıdır. Devlet tüm olanaklarını bir yıl o yanlara çevirse, sorunlar çözülemeyecek, gelişmemişlik yenilemeyecektir. Her vardığı yerde ilaç istenir kendisinden. Köylere yol, iz, uygarlık ulaşamamış, insanlar zor doğa koşulları içinde çaresiz bırakılmıştır. Kar bastırdı mı, altı yedi ay köyler dünyadan kopar, komşu komşuya güç ulaşır.

Bugün Fırat'ın doğusunda eğitim yaygınlaşamamıştır. Açılan okullar, yöreye bir şey katmamaktadır. Sorunların boyutları çok büyümüştür. "Güneşin doğudan doğduğuna bakmayın siz, ışığı batıdadır onun. Doğu, karanlıklara gömülü. Yeni yeni sağından solundan zorlanıyor karanlıklar".

Hakkâri Dedikleri, bu gerçeğin değişmesi gerektiğini duyuran, bunun için çalışan, bu uğurda can veren bir yazarın, sanat değeri taşıyan yapıtıdır.

"Şemdinli Röportajı"nı yedeksubaylığını Seyyar Jandarma Taburu'nda yapan Muzaffer Erdost hazırlamış. Röportajı, P. Yarbay B. Bozkurt'un şahsında orduya adamış. Bu geniş oylumlu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında İngilizler'in yöreye sızma girişimleri anlatılmakta, Şeyh Sait İsyanı'nın düzenleyicisi Seyit Abdülkadir tanıtılarak, İngilizler'le ilişkisi üstünde durulmaktadır. Bundan sonra Şemdinli'nin komşularıyla, Molla Mustafa Barzani Aşireti tanıtılmakta yörenin sosyo-ekonomik yapısına, yönetici kadrosuna ilişkin bilgiler verilmektedir.

Ayrıca "Nakşibendiliğe Kısa Bir Bakış" başlığı altında, bu tarikatın doğuşu, gelişip yaygınlaşması anlatılmakta, Nakşıbendiliğin Şeyh Sait İsyanı ile Menemen Olayı'nın kaynağı olduğu belirtilmektedir. Nakşıbendilik, özünde Sünni hükümdarlarca korunan, hilafete bağlılığı temsil eden bir tarikattır.

Erdost, Şemdinli'ye yedi, İran sınırına bir, Irak sınırına dört saat uzaklıkta sekiz evli Ballı Köyü'nden 70'lik Fatma Nine'yi, gelinini de konuşturmuş. İkisinin de dünyaları Ballı'yla sınırlı. Basit araçları, gereçleri ve parayı tanımamaktadırlar. Hangi yılda, ayda, günde olduklarından haberleri yoktur. Nine, bir kez "paşa" için oy kullanmış, ama "paşa"nın kim olduğunu, başta paşa mı, padişah mı bulunduğunu bilmemektedir.

Zap Boyları, Gelitan Köyü öğretmeni Şükrü Gümüş'ün ilk romanıdır. Cumhuriyet'in 50. yılı hazırlıklarının yapıldığı dönemde, çalıştığı köyün durumu yazarı çok etkilemiş, yaşayarak, görerek, doğu insanının çilesini çekerek yapıtını yazmış.

Romanda gerilimli olaylar, çatışmalar yok. Başarılı ağız taklitleri ve konuşmalarla bir ailenin yaşamı sergileniyor. "Şero ailesini merkez yapan çevre dikkatleri, bize epey güçlü röportaj gerçekleri getirmiyor değil. Yavaş tempolu, bir günlük yaşamlar dizisiyle, bir bölgenin yazgısı" *(Mutluay).*

Çukurca yolunda, Aşağı Zap boyunda yaşayan Şero ailesi, kışa hazırlanmaktadır. Samurdağı'nın tepesindeki kızakla ot getirerek baktıkları birkaç keçi ile biraz toprakları vardır. Yalnız Şero Türkçe bilmektedir, dağ başında ıssız bir yerde yaşamaktan hoşnuttur: "Hüdaya bin şükür ki ağalı köyde doğmadık. Ağalı köyde yaşayanların, çobanlıktan başka ettikleri mi var? Ağanın keçisini yayla, onu besle. Vadesi gelip ölse bile etinden zırnık yeme yok... Ağa verecek de, gönlü olup bir çoraplık kıl atacak da üstlerine..."

Şero ile Zeyno on dokuz yıllık evlidir. Dört çocukları vardır. Arada bir Grayderci Ali Efendi'yi, hat bakıcılarını, postacıyı bir de jandarmaları görürler. Barınakları yol üstünde olduğu için, zaman zaman tek göz eve sığınanlar olur. Karı koca arasında konuşacak bir şey kalmamıştır. "On dokuz senedir neleri var neleri yok anlatmışlardır birbirlerine. Çocukluk anıları, ana babanın acılı sevinçli günleri, baharın yaylaların mis kokuları... Çayırlarda akşamüstü yapılan konuşmalar, huduttan bu yana nasıl geçildiği, askerlikte olanlar..."

Zeyno tedirgindir. Çocuklar büyümektedir, korkulu anıları vardır. Yabancı ağırlamak zordur. Başka yerlere göç etmelerini ister "Çölemerik'e gidelim. Daha ötelere, askerlik ettiğin yerlere gidelim. Gidelim burdan bir kere de ne olursa işte".

Şero, iş bulamayacağından, barınamayacaklarından korkar: "Kurulmuş bir düzenimiz var, tarlamız tütünümüz, ekip biçecek bir iki çizim yerimiz var...Yaşamak çetin". Ama zaman zaman Zeyno'ya hak verdiği, onun kendisinden daha kafalı olup olmadığını düşündüğü olur.

Oğlu Cemo'yu kaçağa göndermiştir. Kaçakçılık zor iştir. Kızar söylenir. Tütünlerini jandarmadan saklamaya çalışırlar.

Evlendirme düşleri kurdukları Cemo'ları hastalanır, çaresiz kalırlar. Seyit Ahmet'e gidip muska yazdırmak, dediklerini yapmak işe yaramaz. Cemo eriyip gitmektedir. Ancak bahar başında Ali Efendi'nin grayderiyle hastaneye götürülürse de iş işten geçmiştir. Ölüm, aileyi sarsar, yöreden soğutur. Zap'ın kudurganlığı da gözlerini yıldırınca, Şero Zap boyundan göçmeye karar verir.

Yapıt, yöre insanının zor koşullar içinde yaşamını sürdürme savaşımını, bir ucundan da olsa onların duygu ve düşünce dünyalarını yansıtmaya yönelmesi açısından önemlidir.

Kimse, Pirkanis Köyü'nde yedeksubay öğretmenlik yapmış Ferid Edgü'nün, değişik anlatımıyla ilgi çekmiş romanıdır. Yazar, yapıtını şöyle tanıtmaktadır:

"Belli bir sürede (Bir karakış boyu) belli bir noktada (Ülkemizin doğusunda on üç haneli, yüz on dört nüfuslu Pirkanis adlı dağ köyünde) anmak, ansımak, sormak, karşılık aramak ve özellikle yaşamı sürdürebilmek için yapılmış konuşmalardan seçmeler ya da bir monolog-un, diyalog'a dönüştürülmesi çaba (lama) sı".

Edgü, yapıtın ilk bölümünde Pirkanis'teki aydının yalnızlığını, birinci, ikinci ses konuşmalarıyla yansıtmaktadır. Köyün dili başkadır. Kar yağmış, yollar kapanmış. Posta gelmez. Öğretmenin kendi kendisiyle konuşmaktan başka çaresi yoktur. Belleğini çalıştırır.

Romanın ikinci bölümünde köy gerçekleri, insanı, yaşamı öne çıkar.

"**Kimse** yaşantıyı dilde biriktirmek,

yeniden yaşamak, yaşamın altını çizmek olur bir yerde. **Kimse** bu birikimin romanlaştırılmasıdır " *(Altıok, s. 260).*

O, Edgü'nün Pirkanis Köyü'yle ilgili ikinci romanıdır. Alt başlığı "Hakkâri"de Bir Mevsim"dir. Yapıtın başına bir "Ön ve Sonsöz" konmuş. Yazar burada şiirsel bir seslenişle kentin genel durumunu yansıtmaktadır:

Hak. Kentim
çileli gözlerin
cüzzamlı derin
ve-kar ile devam eder adın.

Hakkâri, 1.600 metre yükseklikte kurulmuş, on bin nüfuslu bir yerdir. Nüfusun yarısı askerdir. Taşkınlı Zap Suyu sayılmazsa, yolu ve suyu yoktur, adı gibi garip bir kenttir. Yüzyıllar boyunca güç yaşama koşulları içinde burada kovalanan ve kovalayan halklar, hiçbir iz bırakmadan yaşamıştır.

Yazar, şiirsel seslenişini şöyle sürdürür:

"Kafka, karabasanlarında gördü belki seni, ama adlandıramadı.

(Ya da hiç girmedin onun düşlerine)
Bilseydi böyle bir yer var yeryüzünde
en korkunç kitabının konusu sen
olurdun."

Hakkâri'ye gelenler yaşadığının bir düş mü gerçek mi olduğunu ayırt edecek durumda değildir; kimi bir kazazede olarak duyar kendini, kimi bir sürgün. Romanın kahramanı **O** kazazede olarak duyanlardandır. O, hem öğretmen, hem de öğrenendir. Vali onun hakkında çok şey bilir çünkü "dosyası" elinin altındadır. Kara yalınayak basan öğrencilerin anlayabildikleri sözcük sayısı 50'dir. Kendisinden boyuna ilaç, yardım istenmektedir. Salgın hastalık çıkar. Durum ilgililere yazılır. Gelen yanıt "Yollar açılır açılmaz, Bölge Sağlık Ekibi köye gönderilecektir, bilgi edinilmesi," yolundadır. Aradan haftalar aylar geçer, yollar açılınca at sırtında bir ebe, katır sırtında bir sağlık memuru gelir: "Bir dilekçe göndermişsiniz, çocukları aşılamaya geldik. Ölüleri de aşılayacak mısınız? diye sordu öğretmen. Açalım mı mezarları?" Yazar, daha sonra tanıdığı kişileri serbest koşuk biçiminde belirgin yanlarıyla tanıtır, yöreden insan görünümleri çizer. Mustafa, Seyit, Ramazan, Muhtar, Alaaddin, Mehmet, Ağa'nın oğlu, İbrahim, Ali, Ebubekir beşer onar satırla verilir.

Alaaddin'in kardeşi ölümcül hastadır. İlaç istemez. "Hayır, portakal ver diyor. Portakal yememiştir hiç".

Halit'in öyküsü uzundur. Dokuz bölümde anlatılır. O, kendisini yetiştiren ağanın emir kuludur. Her denileni yapar, ağası öldürdediği için öldürür. Adaletin elinden de Halit'i ağası kurtarır.

"Uzatmalı" şöyle der:

"Burada, gelen gelir, alan alır, vuran vurur, vurulan ölür. Kim vurdu? diye sorarsın. Kimse bilmez. Herkes bilir. Hiçbiri ağzını açıp söylemez... Çünkü vuranı bir başkası vurur. Diyeceksin ki peki hukuk nerede? Dağın hukuku, kanunu da bu, öğretmen".

Ve çevredekilerin tümü yalın bir dille şöyle çizilir: "Sözünün eri. Yalancı. Çıkarcı. Esirgemez. Korkak. İnatçı. Sabırsız. Bencil. Cömert. Öldüren. Ölen. Çaresiz. Esmer. Dağlı. Erkeklerin gözleri sürmeli. Kulakları ve burunları küpeli, alınları dövmeli".

Çocuklara yararlı olmak, köylülerle anlaşabilmek için elinden geleni yapan öğretmen, son derste öğrencilere hiçbir şeyin alınyazısı olmadığını, daha iyi yaşanabileceğini söyler. Kendisi de bütün kış boyunca eksi yirmi beş derecede soğuğa dayanmayı, soluğuyla ısınmayı, kendi kendisiyle konuşmayı, öyküler uydurmayı, bir de "Yaşamın önceden belirlenmiş, ezberlenmiş bir biçimi olmadığını" öğrenmiştir.

"Eğer **O,** Pirkanis'in Hakkâri'nin sorunlarına ya da gerçeklerine eğilmek amacıyla yazılmış bir roman olarak düşünülürse, belki pek yüzeysel, hatta acemice bulunur, ama böyle bir bakışın kendisi yüzeysel olur" *(Altıok, s. 260).*

O, gerçeklik kavramına zenginleştiriciliğiyle, insana bütüncül yaklaşımıyla, yazılışındaki ustalıklarla başarılı bir roman sayılmaktadır.

"Zap" adlı şiirinde Ahmet Oktay, yöre yaşamının Zap Suyu'yla Özdeşleşen yanlarını kendi şiirinin özellikleriyle dile getirmektedir. Düşüncenin ağır bastığı düzyazı tümceleriyle başlar şiir, özgün benzetmeler, imgelerle bölge yaşamını duyurucudur.

Şair, Zap'ın tarihini kendi ağzından dinlemiştir, şiirini Evliya Çelebi'nin "kızoğlan kız" diliyle şöyle sürdürür:

"Kar olur on adam boyu. Her tan atımında geçerdi Kızkaçıran Cemal filintasının ucunda al bir mendille, kuş soyundandı küheylan Oromar, Velikan, Horkaniş üstünden eserdi.

bulunmadı hiç birinin ne ölüsü, ne dirisi
ruh oldular herhal
bulunmadı kendilerini yukardan savuran
kırk kalebent de
ağıt oldular herhal
ve üç gün üç gece geçti afyon kervanları
ve yedi gün yedi gece sürdü candarma
taburları
ve açlık oldu
ve kıtlık oldu
kasem ederim
kasem ederim ey su altı bilginleri

ilkyaz sürünce kayaların ordan
açılınca yarların dibi
herkes iner ölülerini görmeye
ve konuşurlar sabah çiğinin yumuşak sesiyle
çünkü dönüşür her çiçek
bir sevdiğin yüzüne

Ey su
ey toprak
ey insan
Yaşanır, yazılmaz acının tarihi".

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Araştırmalar Hakkâri yöresinde Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenen yerleşmelerin varlığını göstermektedir. Hakkâri'nin güneydoğusundaki Gevaruk Vadisi'nde bulunan kaya resimlerinin bir bölümü Neolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Resimlerde simgesel dağ keçileri, geometrik motifler, tuzaklar, keçilere sopayla saldıran insan figürleri dikkat çekmektedir. İÖ 2000 yıllarının ortalarında dağlık bölgelerdeki topluluklar, küçük beylikler halinde varlıklarını sürdürmekteydi.

Hakkâri'de Urartu uygarlığına ilişkin en çarpıcı kalıntılar yollardır. Urartu başkent bölgesini (Tuşpa) Müşaşir ve Güney Urmiye kıyılarına bağlayan Ordu Yolu il sınırları içinden geçmekteydi. Yol üstündeki Müşaşir, Urartular'ın büyük önem verdikleri kutsal bir kentti. Burada Tanrı Haldi'nin tapınağı bulunmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde Hakkâri yöresi Asur, Pers, Selökid, Araks, Sasani egemenliklerini tanımışsa da hiçbir zaman tam bir bağlılık göstermemiştir. Yöre halkı hayvancılığa dayalı geleneksel yaşamını sürdürmüştür. V.yy'dayöre tarihini ve kültürel gelişmesini uzun süre etkileyecek olan Nasturilik olgusu ortaya çıkmıştır. XVII. yy'ın ikinci yarısında Nasturi Patriği, Koçanis ve Çölemerik'i merkez yaptı. Böylece tam bir aşiret yapısı gösteren dağlı Nasturi topluluğu doğdu.

XI. yy'dan sonra Hakkâri yöresi İslam uygarlıklarının egemenlik alanında kaldı. 1535'te aşiret beyleri, Osmanlı toprak düzeninin dışında kalmak ve iç işlerinde bağımsız olmak koşuluyla Osmanlılar'a bağlandı. Bu dönemde medreseler açıldı, yöredeki simli kurşun, kükürt madenleri işletildi. Hakkâri'nin 1915'te Ruslar'ca işgal edilmesinden sonra çıkan aşiret çatışmaları sırasında Nasturiler ili terk ettiler.

Hakkâri'nin dışa kapalı, durağan yapısı Cumhuriyet Dönemi'nde pek az değişikliğe uğramıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: İlin kapalı toplumsal yapısı, durağan bir yaşama biçimini getirmektedir. Aşiret yaşamının egemen olduğu Hakkâri'de töresel ve dinsel yapı güçlüdür. Aşiret reisliği (şeyhlik, vb) ilde sosyal bir kurum niteliğindedir. Bu kurum, geleneklerden, toplumsal ilişkilere dek günlük yaşamı etkilemektedir.

Üretim ilişkileri hayvancılığa dayanmaktadır. Et ve süt ürünleri, buğdaygiller beslenmenin ana öğelerini oluşturmaktadır. Aynı uğraş (hayvancılık) ildeki giyimkuşamda, el sanatlarında da belirgindir. Erkekler kırsal kesimde şeli şepik, rençberi gibi dokuma elbiseler giyer. Entari, kiraz, kesrevan ve reşit geleneksel kadın giyimini oluşturmaktadır. Halı, kilim dokumacılığı, keçecilik ildeki el sanatlarının başında gelir.

Geleneksel aile yapısının sürdüğü Hakkâri'de, iç evlenme ve çok eşlilik yaygındır. Akrabalık ilişkileri, aşiret yapısına koşut olarak güçlüdür. Ancak, bu durum sınırlı üretim ilişkilerinin de etkisiyle düşmanlıklar yaratmaktadır.

Hakkâri'de kentleşmeyi ve mimariyi biçimlendiren en önemli etkenler iklim ve doğal yapıdır. Doğal yapıya bağlı olarak kentin mahalleleri birbirinden uzak ve farklı yüksekliktedir. Evler 1-2 katlı, kalın duvarlı ve düz toprak damlıdır. Duvarların alt bölümü taş, üst bölümüyse kerpiçtir. Günümüz yapıları da mimarileri ve gereçleri yönünden ayrılıklar göstermemekte, yörede çağdaş mimarinin özgün örneklerine rastlanmamaktadır.

Yöre halkı edebiyatı, güç doğa koşullarının belirlediği yaşama biçimini yansıtır. Kapsamlı bir araştırma yapılmadığından,

yöre halk edebiyatı ürünlerine ilişkin bilgi ve örnekler çok sınırlıdır.

Kimi kaynaklarda Molla Hüseyin Bateli, Şeyh Ahmet Hani, Molla Muhammet Hani adlı Hakkârili ozanlardan söz edilmektedir. Bunların, şiirlerinin günümüzde de dillerde dolaştığı belirtilmektedir. Bu ozanlar ve şiirleri konusunda da bilgiler yetersizdir.

Manilerin konuları öbür yörelerdeki gibi, sevda, ayrılık ve doğa güzellikleridir.

Söylencelerin kimilerinde İran etkisi belirgindir. En bilinenleri: Dım-dım Söylencesi, Mumine Söylencesi, Berçelan Söylencesi ve Şeyh Abdullah'a İlişkin Söylence'dir.

Hakkâri yerel ağzında komşu ülke dillerinin etkileri olduğu öne sürülmekteyse de bu konuda bir araştırma yapılmadığından, bilgiler yetersizdir.

Atasözleri, yöre halkının değerleri, inanmaları ve dünya görüşünden belirgin izler taşır.

Dil dolaştırarak eğlenme amacıyla tekerleme söyleme geleneği günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Hakkâri'de halk müziği ve halk oyunları, yörenin köklü geleneklerini yansıtır. Kendine özgü nitelikleri vardır.

Hakkâri halk müziğinde halay havaları önemli bir yer tutar. Türküler dörtlü beşli aralıklar içinde yinelenen kısa tümceler biçimindedir. Yörede 1952 ve 1961 yıllarında derleme çalışmaları yapılmıştır. Vurmalı, üflemeli, tezeneli ve yaylı sazlar yaygındır.

Oyunların çoğu halay türünde ve nanay biçimindedir. Yöre halayları sola gidilerek oynanır. Bu yönüyle öbür yöre halaylarından ayrılır. Doğal açıdan kapalı bir il olan Hakkâri'nin seyirlik oyunlarının özgün nitelikleri vardır. Tilki Oyunu, Davato, Semu, Çingene, Güvey Paşa Oluyor, Siri Keleş, Birani bunlardandır. Hakkâri yöresinde Hulani ve Hucanal Erdi gibi çocuk oyunları oynanır.

TARİHSEL YAPITLAR: Hakkâri ve yöresinde ilk geçici yerleşmeler Orta Paleolitik Dönem'e inmektedir. Yörede bu dönemden obsidyen gereçler bulunmuştur. Cilo-Sat dağları Gevaruk Vadisi'nde bulunan pek çok kaya resminin Neolitik (Yenitaş) Dönem'den kaldığı sanılmaktadır. Bölgedeki ilginç buluntulardan biri de dirhelerdir (dev evleri).

Merkez İlçe'de Meydan Medrese 1700'de yapılmıştır. Orta avlulu, iki katlı medreseler planındadır.

Urartu Dönemi'nin önemli merkezlerinden Muşaşir'in Yüksekova ilçe sınırları içinde olduğu sanılmaktadır.

İlde ayrıca kale kalıntıları vardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Hakkâri'de kültürel etkinlik diye belirli alanlardaki çalışma ve girişimlerden söz edilebilir. İlde spor dışındaki çalışmaları, 1934-1950 arasında Halkevi, 1961 ve sonrasında da Halk Eğitim Merkezi sürdürmüştür.

1979'da ilde 1 halk, 1 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Bunlar aynı ilçe ve yapıda olduklarından, yararlanma olanağı kısıtlıdır.

Sergi çalışmaları eğitim kurumlarınca sürdürülmektedir. Bu alanda daha çok meslek okul ve kursları etkindir.

Sinema izleyiciliği 1954 sonrasında başlamıştır. 1979'da ilde 2 sinema bulunmaktadır.

Tiyatro çalışmaları 1934 sonrasında başlamışsa da kurumsallaşmamıştır. Eğitim kurumlarının yıl sonu gösterileri, Halk Eğitim Merkezi'nin çalışmaları ve gezici tiyatro gruplarının gösterileri ilgiyle izlenmektedir.

Radyonun II. Dünya Savaşı yıllarından bu yana dinlenebilmesine karşın, televizyon pek yaygınlaşmamıştır. 1980'de ilde ruhsatlı 2.722 radyo, 513 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

İlde yayınlanan tek gazete 1959'da Abbas Koyuncu'nun çıkardığı **Hakkâri Sesi**'dir.

Spor çalışmaları çeşitli kurum ve kulüplerin yanında, kişisel düzeyde sürdürülmektedir. Kulüpleşme 1960'larda başlamıştır. 1982'de ilde 4 kulüp bulunmaktadır. Çalışmalar daha çok kayak,, avcılık ve dağcılıkta yoğunlaşmaktadır. Öbür dallarda, eğitim kurumları etkindir. İlde spor tesisi yoktur.

Hakkari – Kaynakça

DOĞAL YAPI

CPAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatleri,** İstanbul, 1976

ÇAĞLAR Kerim Ömer, **Türkiye Madensuları ve Kaplıcaları,** Ankara, 1950

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

ERGUVANLI Kemal, **Mühendislere Jeoloji,** İstanbul, 1978

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları,** İstanbul, 1951

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SAATÇİ Fuat, **Toprak İlmi,** İzmir, 1975

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1962

DİE, **1980 Nüfus Sayımı Sonuçları,** Ankara, 1981

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** Ankara, 1976

Hakkâri İl Yıllığı, 1967

Hakkâri İl Yıllığı, 1973

İ.Ü. Tıp Fakültesi Tıbbi Ekoloji ve Hidro Klimatoloji Kürsüsü, **Türkiye Madensuları,** İstanbul, 1971

Köy İşleri Bakanlığı, **Hakkâri İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası,** Ankara, 1972

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Maden Envanteri** (İllere göre), Ankara, 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart, A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ALOK Ersin, "Yeni Kaya Resimleri Peşinde", **Türkiyemiz,** 18,1976

ALPTEKİN Coşkun, **The Reign of Zangi,** Erzurum, 1978

BELEN Fahri, **20. Yüzyılda Osmanlı Devleti,** İstanbul, 1973

BELLİ Oktay, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", **Anadolu Araştırmaları, VI,** 1978

BOSWORTH C.E., **İslam Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Cambridge Ancient History The, I-II, Cambridge, 1965-1967

CUİNET Vital, **La Turquied'Asie,** II, Paris, 1891

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

FREH W., M.UYANIK, "Hakkâri Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ", **Belleten,** 84, 1957

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi,** IV, Ankara, 1966

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** II, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark, IV,** I. Kasım, Ankara, 1951

HONIGMANN Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** İstanbul, 1970

İslam Ansiklopedisi, Çölemerik Maddesi, III

İslam Ansiklopedisi, Hakkâri Maddesi, V/1

İslam Ansiklopedisi, Nasturiler Maddesi, IX

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" **IJMES,** IX-2, 1978

KODAMAN Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", **İÜEF Tarih Dergisi,** 32,1979

KÖKTEN Kılıç, "Karain'in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri", **Türk Coğrafya Dergisi,** XVIII-XIX, 1963-1964

KÜRKÇÜOĞLU Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri,** Ankara, 1978

MANSEL Ârif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

Princeton Encyclopedia of Classical Sites the, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

SABİS Ali İhsan, **Harb Hatıralarım,** II, Ankara, 1951

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul 1847, 1892,

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Van, Van, 1897

SEVGEN Nazmi, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri,** Ankara, 1982

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914, Some Preliminary Remarks," **Osmanlı Araştırmaları,** I, 1980

SÜMER Faruk, **Karakoyunlular,** Ankara, 1967

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TUNÇAY Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-parti Yönetiminin Kurulması,** Ankara, 1981

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul 1980

Türk Ansiklopedisi, Hakkâri Maddesi, XVIII

UYANIK Muvaffak, "Anadolu'nun Güneydoğusunda Kaya Resimleri Araştırmaları," **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,** Ankara, 1972

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise,** İstanbul, 1980

AKKAYAN Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

ARISOY Tunca, **Hakkâri ve Çevresinde Topraktan Faydalanma,** İstanbul, 1980

BAYSAL Ayşe, **Beslenme,** Ankara, 1979

BORATAV Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,** İstanbul, 1981

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

ERDOST Muzaffer, "Şemdinli'de Üretim İlişkileri", **Türk Solu Dergisi,** 1968

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi,** Ankara, 1981

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979

GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması,** Ankara, 1980

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981

GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981

GÜMÜŞ M. Fatih, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma,** Ankara, 1972

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama,** Ankara, 1980

KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler,** Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979

KODAMANOĞLU Nuri, **Türkiye'de Eğitim (1923-1960),** Ankara, 1963

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik,** Ankara,1980

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayrı Safi Yurt İçi Hasılası,** Ankara, 1980

SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri,** Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938),** İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma,** İstanbul, 1979

SORAL Erdoğan, **Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Sorunu,** Ankara, 1981

TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970,** Ankara, 1979

TUNCAY Can, **Sosyal Güvenlik Dersleri,** İstanbul, 1982

TUNCER Sacit, **Hakkâri Vilayeti'nin Beşeri ve İktisadi Etüdü,** İstanbul, 1968

YAZGAN Turan, **Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri,** İstanbul, 1981

YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,** Ankara, 1977

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968,** Ankara, 1972

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968),** Ankara, 1971

Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu,** Ankara, 1980

Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti,** İstanbul, 1933
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940,** İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Faaliyeti,** İstanbul, 1945
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,** Hakkâri, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı,** 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri,** Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal,** 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim,** 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976- 1978 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı,** Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi,** Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı,** 1927
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi,** 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar,** 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71,** Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim,** 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Teknik Öğretim 1979-80,** Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65,** Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim,** 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri, Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri,** 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri,** 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri,** 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979,** Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri,** 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları,** 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar,** 1980
DPT, **Ankara Kentinde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri,** Ankara, 1979
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl,** Cilt 1, Ankara, 1981
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması,** Ankara, 1972
DPT, **Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), (1980-1981 Dönemi),** Ankara, 1982
DPT, **Yüksek Öğrenime Başvuran Öğrenciler (1974-1975),** Ankara, 1976
Hakkâri İl Yıllığı, 1967, 1973
Hürriyet, 24 Ekim 1979
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 5. Cilt, İstanbul, 1950
İmar ve İskân Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi,** Ankara, 1970
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı,** 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri,** Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu,** 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970,** Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatiflerle İlgili Araştırma,** Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Milli Eğitimimiz,** İstanbul, 1973
Milli Eğitim Bakanlığı, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Milli Eğitimimiz,** İstanbul, 1973
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği,** Ankara, 1981
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar,** Ankara, 1930
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten,** Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırması Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları,** Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri,** Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978,** Ankara, ty
Sixth Report of the WHO Expert Comittee on Maternal and Child Health, 1976
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı,** Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı,** 1970, 1980
Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği,** İstanbul, 1916
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980,** Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları,** Ankara, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması,** İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri,** İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu,** İstanbul, 1980
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu,** Ankara, ty
Ulaştırma Bakanlığı, **Ulaştırmada 50 Yıl,** Ankara, 1973
Vatan Memleket İlaveleri, İstanbul, 1952
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı,** Ankara, 1980
YSE, **İstatistik Yıllığı 1976**
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri,** 1975, 1976, 1977

KÜLTÜR

ALKIM U. Bahadır, **Anatolia I,** Cenevre, 1968
ALTIOK Füsun, "Roman Roman İçindir", **Türk Dili,** Sayı 312, Ankara, 1977
BARLAS Uğurol, **Hakkâri İli Evlenme Töre ve Törenleri,** Karabük, 1975
BAYRAK M. Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu,** İstanbul, 1979
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DİE **Kültür İstatistikleri,** Ankara,1979
DİE **Spor İstatistikleri,** Ankara, 1978
DİE **Ulaştırma İstatistikleri,** Ankara, 1980
DURUL Yusuf, "Sonuncu Halk El Sanatları Yarışması", **Türkiyemiz,** Sayı 21, İstanbul, 1977
EDGÜ Ferit, **Kimse,** İstanbul, 1980
EDGÜ Ferit, **O,** İstanbul, 1980
ERBEK Güran, "Çarpana Dokumacılığı", **Türkiyemiz,** Sayı 30, İstanbul, 1980
ERDOST Muzaffer, "Şemdinli Röportajı", **Yön Dergisi,** Sayı 173-179, İstanbul, 1966
FLANDINE., P.E. BOTTA, **Monument de Ninive II,** Paris, 1850
GÜMÜŞ Şükrü, **Zap Boyları,** İstanbul, 1976
GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark II,** Ankara, 1946
"Hakkâri", **Hayat Tarih Mecmuası,** Sayı 1, İstanbul, 1968
Hakkâri İl Yıllığı, İstanbul, 1973
"Hakkâri", **Pirelli,** Sayı 201, İstanbul, 1981
İslam Ansiklopedisi, Cilt IX, İstanbul, 1973
MUTLUAY Rauf, "Zap Boyları", **Varlık Yıllığı 1977,** İstanbul, 1977
OKTAY Ahmet, "Zap" **Sürdürülen Bir Şarkının Tarihi,** Ankara, 1982
ÖZTÜRK Kazım, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973,** Ankara, 1973
NAUMANN R., **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975
Renkli Büyük Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1978
SÖZEN Metin, **Anadolu Kentleri,** İstanbul, 1971
ŞAFAK Ali, "Hakkâri ve Civarında Halkın Dini ve Ahlaki Yaşayışının Günlük Hayatta Tezahürü Üzerinde Bir Araştırma" **Atatürk Üniversitesi İslam İlimler Fakültesi Dergisi,** Sayı 2, Ankara, 1977

ŞİMŞEK Selahattin, **Hakkâri Dedikleri,** İstanbul, 1960
TANYU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak Yerleri,** Ankara, 1967
Türk Ansiklopedisi, Cilt 18, Ankara, 1977
Türk Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara, 1977
UYANIK Muvaffak, "Anadolu'da Kaya Resimleri Sanatı", **Türkiyemiz,** Sayı 1, İstanbul, 1970
UYANIK Muvaffak-Dr. W. FREH, "Hakkâri-Sat Dağları, Gevaruk Vadisinde Bulunan Kaya Resimleri", **İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü'nde Yapılan Konuşma Metni,** İstanbul, 1966
UYANIK Muvaffak, "Van-Hakkâri Sınırında Tirişin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Kolloquium", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Sayı 32/125, Ankara, 1968

Hakkari – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3291
Yeryüzü Şekilleri 3291
Dağlar 3291
Platolar, Yaylalar 3293
Nordüz Platosu 3293
Faraşin Platosu 3293
Mirgezer Platosu 3293
Mendin Platosu 3293
Akarsular 3294
Dicle Havzası 3294
Büyük Zap Suyu 3294
Habur Suyu 3294
Göller 3294
Vadiler ve Ovalar 3295
Zap Vadisi 3295
Nehil Vadisi 3295
Gevar Ovası 3295
Habur Vadisi 3296
Avarobaşin Vadisi 3296
Şemdinli Vadisi 3296
Hacıbey Vadisi 3296
Jeolojik Yapı 3296
Yeraltı Zenginlikleri 3297
Topraklar 3297
Kalkersiz Kahverengi Topraklar 3297
Kahverengi Orman Toprakları 3297
Kestane Renkli Topraklar 3297
Podzolik Topraklar 3297
Alüvyal Topraklar 3297
Kolüvyal Topraklar 3297
Doğal Güzellikler 3298
İçmeler ve Kaplıcalar 3298
İklim 3298
Sıcaklık 3298
Yağışlar 3298
Rüzgârlar 3298
Sayılı Günler 3299
Bitki Örtüsü 3299
Hayvan Türleri 3300
Nüfus 3300
Nüfusun Yaş Yapısı 3302
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3302
Özet 3302

TARİH

İlin Adının Kaynağı 3305
Yazılı Tarih Öncesi 3305
Kronoloji 3306
Neolitik Dönem (Yeni Taş) 3306
Yazılı Tarih 3306
Urartular 3306
Medler Dönemi 3307
Persler Dönemi 3307
İskender ve Atropaten Prensliği Dönemi 3307
Selökidler Dönemi 3307
Urartu Devleti'nde Ulaşım Ağı ve "Ordu Yolu" 3308
Tigran Dönemi 3308
Roma-Part Çekişmesi 3308
Arsaklılar Dönemi 3309
Sasanlılar Dönemi 3309
İslam Uygarlıkları Dönemi 3309
Nasturilik 3309
Selçuklular Dönemi 3309
Osmanlı Yönetimi 3310
Çağdaş Dönem 3311
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 3311
Sivil, Askeri ve Dinsel Hizmetler 3312
Tarım 3312
Hayvancılık 3313
Madenler 3313
Sanayi 3313
Ticaret ve Ulaşım 3313
Eğitim 3313
Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Hakkâri 3313
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hakkâri 3314
Birinci Dünya Savaşı ve Rus İşgali 3314
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Hakkâri Milletvekilleri 3314
Aşiret Çatışmaları ve Nasturiler'in Göçü 3314
İşgalden Kurtuluş 3315
İngilizler'in Yöreyi Ele Geçirme Çabaları 3315
Revandiz Harekâtı 3315
Nasturi Ayaklanması ve Hakkâri Valisi'nin Tutuklanması 3315
Hakkâri'nin Diplomatik Görüşmelere Konu Olması 3315
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3316
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Milletvekilleri 3316
Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Hakkâri Milletvekilleri 3316
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Milletvekilleri 3316
Hakkâri Valileri 3317
İlin Özet Tarihi 3317

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3319
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3320
Hakkâri İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3320
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3320
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3321
Tarım 3322
Giriş 3322
Bitkisel Üretim 3323
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3323
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3324
Bağcılık 3324
Sebzecilik 3324
Meyvecilik 3324
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3325
Gübreleme 3325
Sulama 3326
Tarım Araçlarının Gelişimi 3326
Verimlilik 3326
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3327
Hakkâri'de Aşiret İlişkileri 3327
Hayvancılık 3327
Zoma 3328
Ormancılık 3329
Madencilik 3330
Enerji 3330
Sanayi 3330
Ticaret 3330
Bankacılık 3331
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3331
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3331
Kademelenme 3332
İlde Konut 3332
Ulaşım 3332
Karayolu 3333
Hakkâri İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 3333
Haberleşme 3333
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3334
Göç 3335
İdari Bölünme ve Belediyeler 3336
Merkez İlçe (Çölemerik) 3336
Yüksekova 3337
Hakkâri Belediye Başkanları 3337
Öbür İlçeler 3338
Hakkâri Kenti 3338
Eğitim 3339
Okuryazarlık 3339
İlköğretim 3339
Ortaöğretim 3340
Ortaokullar 3340
Liseler 3340
Mesleki ve Teknik Öğretim 3341
Yükseköğretim 3341
Yaygın Eğitim 3341
Sağlık 3341
Sağlık Sorunları 3342
Hastalıklar 3342
Ölüm Nedenleri 3342
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3342
Çevre Sağlığı 3342
Sağlık Hizmetleri 3343
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3344
Sosyal Sigortalar Kurumu 3344
Bağ-Kur 3344
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3344
Toplumsal Örgütlenmeler 3345
Meslek Kuruluşları 3345
Ticaret ve Sanayi Odası 3345
Kooperatifler 3345
Köy Kalkınma Kooperatifleri 3345
Esnaf Kefalet Kooperatifleri 3345
Sendikalar 3345
Dernekler 3345
Özet 3345

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3347
Türkler'den Önce 3347
Türkler'den Sonra 3348
Cumhuriyet Dönemi 3348
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3348
Yaşama Biçimi 3348
Giyim-Kuşam 3350
Beslenme Biçimleri 3350
İnançlar ve Töresel Yapı 3351
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 3351
Nikâhta Bağ Bağlama ve Çözümüne İlişkin Boşinanlar 3351
Evlenme Gelenekleri 3351
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3353

Şeker Kırma 3353
Ölümle İlgili Gelenekler 3353
Dinsel Bayramlar ve Geleneksel Şenlikler 3353
Geleneksel El Sanatları 3353
Mimarlık 3354
Yöresel Halk Edebiyatı 3354
Halk Şiiri ve Ozanlar 3354
Söylenceler 3355
Dım Dım Söylencesi 3355
Mumine Söylencesi 3355
Berçelan Söylencesi 3355
Şeyh Abdullah Söylencesi 3355
Yerel Ağız Özellikleri 3355
Atasözleri 3355
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3355
Halk Müziği 3355
Yörenin Ünlü Türküleri 3356
Ağıtlar 3356
Halk Müziği Araçları 3356
Geleneksel Oyunlar 3356
Geleneksel Halk Oyunları 3356
Sadakat 3356
Seyirlik Oyunlar 3357
Tarihsel Yapıtlar 3357
Merkez İlçe 3358
Hakkâri Kalesi (Kale Park) 3358
Meydan Medrese 3358
Yüksekova İlçesi 3358
Büyük Çiftlik (Hırvata) Köyü Kalıntıları 3358
Kültürel Etkinlikler 3359
Kitaplıklar 3359
Müzeler 3359
Sergiler 3359
Güzel Sanatlar ve Radyo-TV 3359
Sinema 3359
Tiyatro 3359
Radyo-TV 3359
Yerel Yayın Organları 3359
Spor Çalışmaları 3359
Kulüpler 3360
Dallar 3360
Avcılık 3360
Dağcılık 3360
Kayak 3360
İl Doğumlu Ünlüler 3360
Edebiyatta Hakkâri 3361
Özet 3362
Kaynakça 3364
İçindekiler 3367

Hatay

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
35° 52′ ve 37° 04′ Kuzey Enlemleri
35° 40′ ve 36° 35′ Doğu Boylamları

Yüzölçüm: 5.403 km2

Nüfus: 856.271

Nüfus Yoğunluğu: 158

İlçeler: Merkez (Antakya), Altınözü, Dörtyol, Hassa, Kırıkhan, İskenderun, Reyhanlı, Samandağ, Yayladağı

Bucak Sayısı: 16

Köy Sayısı: 367
Elektrikli(1976): 78
Orman İçi (1973): 49
Okullu: 382

Belediye Sayısı: 21

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 46,1
Ovalar: 33,5
Platolar: 20,4

Akarsular: Asi Irmağı, Karasu, Afrin Çayı

En Yüksek Nokta: Mığır Tepe (Bozdağ) 2.240 m

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 18,2°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —0,6°C
Ortalama: 20,2°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 1.173,4 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 1,0

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 29,5
Sanayi: 14,1
(İmalat Sanayii: 10,1)
Hizmetler: 43,4
Diğerleri: 15,5

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 97,2
(Ekili-Dikili: 44,6)
(Çayır-Mera: 38,5)
(Ormanlık: 14,1)
Tarıma Elverişsiz: 2,8

Başlıca Tarım Ürünleri:
Buğday, sebze, meyve, zeytin, pamuk, tütün

Hayvan Sayısı (1979):
Çeki: 17.460
Büyükbaş: 88.716
Küçükbaş: 282.870
Kümes H.: 358.000

Traktör Sayısı: 5.087

Faal Nüfus (1975): 277.842

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 68,0
Sanayi: 12,5
İmalat Sanayii: 9,9
Hizmetler: 16,1
Diğerleri: 3,4

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Demir-çelik, dokuma ve giyim, gıda, çimento, tuğla, gübre

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 4.733

Fabrika Sayısı: 143

Banka Şubesi Sayısı: 88

Kişi Başına GSYİH (1978): 20.510 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 2

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 9

Okuryazar Oranı (1975): 58
Kadınlarda: 40,8
Erkeklerde: 73,5

Okul Sayısı:
İlk: 581
Orta: 88
Lise: 22
Mesleki ve Teknik: 27

Öğrenci Sayısı:
İlk: 129.497
Orta: 22.332
Lise: 12.164
Mesleki ve Teknik: 8.086

Öğretmen Sayısı:
İlk: 3.998
Orta: 504
Lise: 597
Mesleki ve Teknik: 418

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı (1978-1979): 32

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 4
Öğrenci Sayısı: 1.220

Kütüphane (1979): 8
Halk: 6
Çocuk: 2

Basımevi Sayısı (1979): 14

Radyo Sayısı (1979): 46.144

Televizyon Sayısı (1979): 44.083

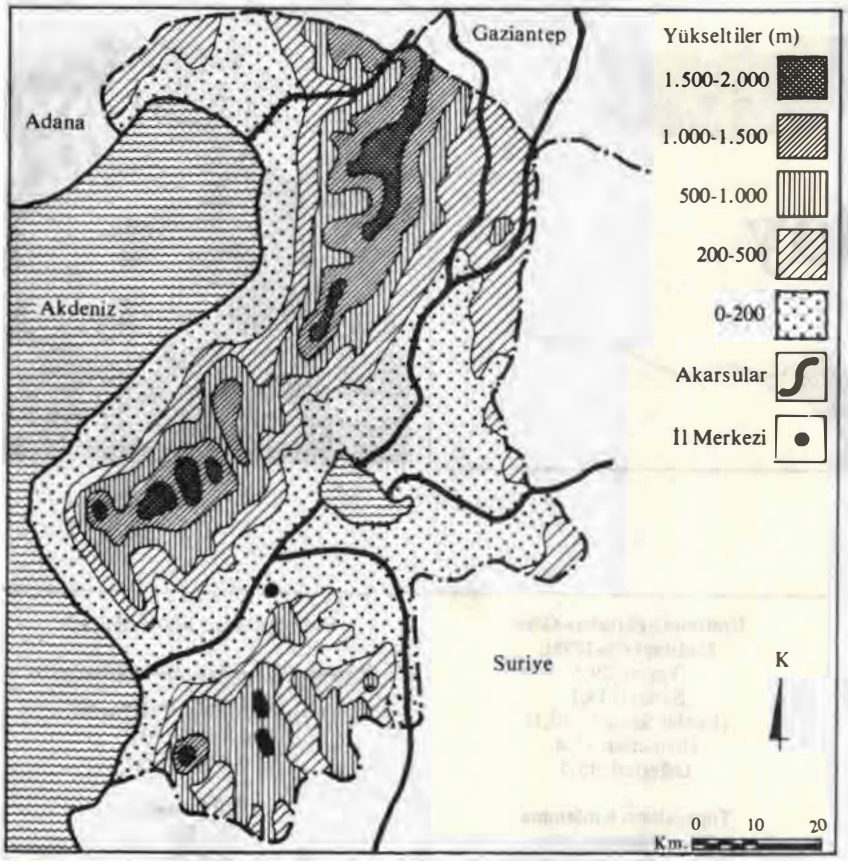
Telefon Sayısı: 18.358

Teleks Sayısı: 150

Sinema Sayısı (1979): 22

Spor Kulübü Sayısı (1978): 33

Lisanslı Sporcu Sayısı (1979): 3.537

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Hatay, Akdeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer alan bir sınır ilidir. Ülke toplam alanının binde 7'sini kaplayan 5.403 km2 genişlikteki il alanı, 35° 52've 37° 04'kuzey enlemleri ile 35° 40've 36° 35'doğu boylamları arasında kalmaktadır.

İl, doğudan ve güneyden Suriye; kuzeydoğudan Gaziantep'in İslâhiye İlçesi; kuzey ve kuzeybatıdan Adana'nın Osmaniye, Ceyhan ve Yumurtalık ilçeleri; batıdan ise İskenderun Körfezi'yle çevrilidir.

Kıyı dağları, çöküntü alanları ve kıyı ovalarından oluşan il toprakları, kuzeyden Amanus Dağları'nın uzantıları ve İslâhiye çöküntü oluğu, doğudan ve güneyden Suriye tektoniğinin fazla yüksek olmayan platoları, batıdan Akdeniz ile çevrelenmiştir.

Aşağı Asi Vadisi'nin başlangıcında kurulu olan il merkezinin denizden yüksekliği yaklaşık 80 m'dir.

Alanının % 46'sını dağların oluşturduğu ilde ovalar % 34'lük bir paya sahiptir (Şekil 1). % 97'si kültüre elverişli olan Hatay topraklarının yaklaşık yarısını ekili-dikili alanlar kaplamaktadır.

1980'de 856.000'i aşan nüfusuyla ülkenin bu bakımdan 10. büyük ili olan Hatay Türkiye nüfusunun binde 19'u gibi büyük bir bölümünü barındırmaktadır. İlde 1980'de km2'ye 158 kişi düşüyordu ve bu sayı Türkiye genel nüfus yoğunluğunun (58) 2,5 katını aşmaktaydı.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Yeryüzü şekilleri bakımından Hatay İli üç bölümde incelenebilir. Bunlar kıyı dağları, çöküntü alanları ve kıyı ovalarıdır.

Kahramanmaraş'tan başlayan Hatay çöküntü oluğu, güneye doğru önce Amik Ovası'nı, sonra Suriye'de Gob Çukurluğu'nu, Lübnan ve Antilübnan dağları arasında El-Bekaa Vadisi'ni oluşturur.

Akabe Körfezi'nden kuzeye doğru sokulan büyük çöküntü oluğunun kuzey ucunu oluşturan Hatay grabeni, önceleri kapalı bir havzaydı. Çöküntü oluğunun sularını toplayan Asi Irmağı, bu kapalı havzaya boşalıyordu. Asi Irmağı sonraları, Amanus Dağları ile Keldağ arasında bir yatak oluşturarak havzayı Akdeniz'le birleştirdi.

Hatay'da, yeryüzü şekillerinin ana çizgilerini, Doğu Toroslar oluşturur. Dış Doğu Toroslar'ın kuzey ve güney yayları, ildeki çöküntü alanlarını çevreler. Bu dağlar, Ana Toros Kütlesi'ne koşut olarak, Kıbrıs Adası'nda da sürer.

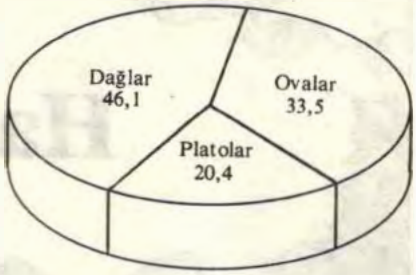
Dış Doğu Toroslar'ın kuzey yayı ile İskenderun Körfezi arasında ilin kıyı ovaları sıralanır.

DAĞLAR: İldeki dağlar, Güneydoğu Toroslar'ın başlangıcını oluşturur. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bu dağlar, Hatay'daki çöküntü düzlüklerini, doğudan, batıdan ve güneyden sınırlar. Toroslar'ın uzantılarını oluşturan dağlar, ilin güneyinde Suriye tektoniğinin ana sıralarıyla iç içe girer.

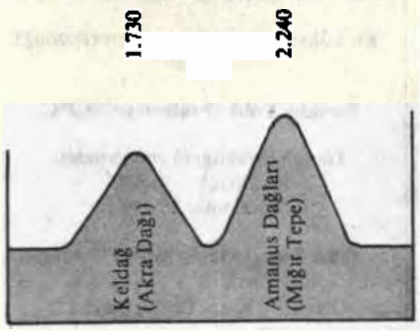
AMANUS DAĞLARI (NUR DAĞLARI): Maraş'ın güneyinde, Ceyhan Irmağı'nın çizdiği geniş yayın içinden başlayan Amanus Dağları, güneybatı yönünde kıyıya koşut olarak uzanır. Bu dağ sırası, Amik Ovası ile kıyı ovaları arasında, düzenli bir sıra oluşturur ve Samandağ'ın kuzeyinde son bulur. Güneydoğu Toroslar'ın Anadolu'daki başlangıcını oluşturan Amanus Dağları kıyıdan 75 km uzaklıktaki, Kıbrıs Adası'nda da sürer. Adadaki çukur alanları kuzeyden sınırlar.

III. Zaman'ın ikinci yarısında kıvrılarak yükselen ve sonraları aşınmalarla dikleşen Amanus Dağları'nın en yüksek yeri, Dörtyol İlçesi'nin doğusunda kalan 2.240 metre yükseltili Mığır Tepe'dir (Bozdağ) (Şekil 2). Burası aynı zamanda, Hatay İli'nin de en

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

yüksek noktasıdır. Amanus Dağları üzerindeki öbür yüksek tepeler, 1.735 metre yükseltili Kızıldağ, 1.700 metre yükseltili İkiztepe ve 1.382 metre yükseltili Karlık Tepe'dir.

Amanus Dağları, İskenderun Körfezi kıyı kuşağından sonra, birden yükselir. Dağ sırası ile kıyı arasında, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir şerit halinde uzanan kıyı ovaları yer alır. Kıyı ovalarının en önemlileri, Dörtyol, Payas, Erzin, İskenderun ve Arsuz ovalarıdır. Amanus Dağları'nın uzunluğu, yaklaşık 175 km'dir. Genişliği ise 15-30 km arasında değişmektedir. Bu dağlar, yüksek ve dik olduğundan güç geçit verir. En önemli geçit, Elmadağ üzerindeki 660 metre yükseltili Belen Geçidi'dir.

Kıyı ovalarından sonra hemen yükselen Amanus Dağları'nın düşük yükseltili vadi boylarında, kara kavak (populus nigra) ve çınar ağaçlarından oluşan ormanlara rastlanır. Kıyıdan 800 metre yükselti kuşağına dek Akdeniz bitki örtüsünün tipik örnekleri olan makilikler geniş alanları kaplar. Maki türleri arasında mersin, defne, kekik ve lavanta çiçeği başta gelir. 800 metre ile 1.200 metre arasında, meşe ve kayın gibi yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. Kayın ve meşe ormanları arasında, tek tek ya da gruplar halinde, kızılcık, tespih, karakavak ve çınar ağaçları ile ardıç gibi ibreli ağaçlar bulunur. 1.200 metrenin üzerinde ise ibrelilerden kızılçam, karaçam ve sedir ağaçları yoğundur.

KELDAĞ: Hatay çöküntü alanının güneyini kuşatan Keldağ, Yayladağı ve Altınözü ilçeleri arasını bütünüyle kaplar. Keldağ, Güneydoğu Toroslar'ın güney ucunun il sınırları içindeki belirginleşmiş kesimidir. En yüksek noktası, Yayladağı İlçesi'nin kuzeybatısındaki 1.730 metre yükseltili Akra Dağı'dır. Keldağ'ın Merkez İlçe'ye doğru uzanan bölümü, 440 metre yükseltili Habib Neccar Dağı'nı oluşturur. Keldağ'ın orta kesimi 1.235 m yükseltili Ziyaret Dağı'dır.

Keldağ'ın, Akdeniz'e bakan yamaçlarında, yaklaşık 900 metre yükseltiye değin olan kuşak, maki türlerinden mersin, defne ve kekiklerle örtülüdür. 900 metreden sonra, fıstıkçamı, meşe ve kayın ormanları başlar.

PLATOLAR, YAYLALAR: Hatay'da plato alanları, ilin 1/5'ini kaplamaktadır. Platolar, III. Zaman'ın ikinci yarısından kıvrılarak yükselen ve sonraları aşınmalara uğrayan Amanus Dağları'nın eteklerinde oluşmuştur. Düz basamaklar şeklinde 800-1.000 metre yükselti kuşağında yer alan platolar üzerinde, yaz-kış kullanılan yaylalık alanlar bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Belen, Atik, Zorkun ve Soğukoluk yaylalarıdır.

Keldağ'ın, Asi oluğuna bakan yamaçlarında, genç fayların oluşturduğu dik basamaklar vardır. Bu basamakların üzerinde, yaklaşık 350-400 metre yükselti kuşağında, geniş platolar yer alır. Keldağ'ın doğu uzantıları da, yükselti yitirerek plato düzlüklerine dönüşür. Bu düzlükler, Asi Vadisi'ne dek sürer. İlin güneyini kaplayan bu plato düzlükleri, bitki örtüsü bakımından fazla zengin değildir. Genellikle orman örtüsünden yoksun olan bu yöreler, Akdeniz ikliminе özgü makiler ve otlarla kaplıdır. Zengin çayırlarla kaplı olan yaylalık kesimlerin, il hayvancılığının gelişmesinde önemli katkıları vardır.

Asi Irmağı

AKARSULAR: Hatay İli, Amanus Dağları'nın batı yamaçlarından kaynaklanan ve doğrudan İskenderun Körfezi'ne dökülen küçük çay ve derelerin su toplama alanları dışta bırakılacak olursa, bütünüyle Asi Havzası içinde kalır.

ASİ HAVZASI: Lübnan Dağları'yla Antilübnan Dağları arasında kalan El-Bekaa Vadisi'nden başlayan havza, kuzeyde Suriye topraklarını geçer ve Türkiye sınırları içinde sürer. Asi Havzası'nın, ülke sınırları içinde kalan kesimi, Hatay İli'nin tümü ile Gaziantep İli'nin bir bölümünü kapsar. Asi Irmağı'nın taban kesimi ile bu akarsuyun kollarından Afrin ve Karasu çaylarının Hatay ve Gaziantep illerindeki su toplama alanı 7.796 km2'ye ulaşmaktadır. Havzanın yıllık su hacmi ortalama 1,5 milyar m3 dolayındadır. Çoğunluğu Hatay il topraklarında kalmak üzere, bu havzada yaklaşık 442.000 hektar ovalık alan vardır. Ovaların 165.000 hektarı sulanabilir nitelikte olup, bunun 143.000 hektarı Hatay il sınırları içindedir.

Havzanın en önemli akarsuyu Asi Irmağı'dır. Asi'nin kolları olan Afrin ve Karasu, havzayı kuzeyde Gaziantep il topraklarına doğru genişletir.

Asi Havzası'nın ülke sınırları içinde kalan bölümünde, Akdeniz iklimi egemendir. Yağışlar daha çok bahar ve kış aylarında düşmektedir. Bu nedenle, Karasu ve Afrin çayları bahar ve kış aylarında kabarmakta, yaz aylarında ise suları azalmaktadır. Buna karşılık, güneyden-kuzeye, susuz Suriye Çölü'nü geçen Asi Irmağı, Lübnan ve Antilübnan dağlarının yağışlı kuşağından kaynaklandığından yaz-kış suyu boldur.

Asi Irmağı: Hatay İli'nin en büyük ırmağı Asi'dir. Kaynağını Lübnan ve Antilübnan dağları arasında kalan El-Bekaa Vadisi'nin, Lübnan Dağları'na dönük yamaçlarından alır. Suriye topraklarını geçtikten sonra, Etun yöresinde Türkiye'ye girer. Yaklaşık 30 km Türkiye-Suriye sınırını oluşturacak şekilde aktıktan sonra batıya döner. Kavşit yakınlarında, bugün hemen hemen tümü kurutulmuş olan Amik Gölü'nün ayağı, Küçük Asi ile birleşir. Kavşit'ten sonra güneybatı doğrultusunda akan Asi Irmağı, yaklaşık 40. km'de Samandağ'a ulaşır ve bir delta oluşturarak Akdeniz'e dökülür.

Toplam uzunluğu 380 km olan Asi Irmağı'nın, il sınırları içindeki uzunluğu 94 km dolayındadır. Asi Irmağı'na, Afrin Çayı ve Karasu'nun birleşmesiyle oluşan Küçük Asi'den başka, Hatay topraklarında doğan kimi küçük dere ve çaylar da karışır. Bunlar arasında 25 km uzunluğundaki Büyük Karaçay, 19 km uzunluğundaki Küçük Karaçay ve 12 km uzunluğundaki Hüseyinli Deresi ile Kavaslı ve Defne suları sayılabilir.

Su toplama alanı 21.500 km2'ye yaklaşan Asi Irmağı'nın, akıttığı ortalama su miktarı Demirköprü'de, 4,13 m3/sn, Antakya'da ise 5,04 m3/sn'dir.

Karasu: Kahramanmaraş İli'ndeki Akçadağ ve Kartaldağ eteklerinden doğan Karasu, çeşitli küçük derelerle birleşip, Emen

Tablo 1
İskenderun'da Aylara Göre Ortalama Deniz Suyu Sıcaklıkları (°C)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama	16,0	15,8	16,4	18,7	22, 4	26,0	28,4	29,2	28,3	25,2	21,7	18,2
En Yüksek	22,2	18,5	19,8	24,0	26,7	29,8	31,5	33,0	31,0	32,0	26,2	25,5
En Düşük	7,8	8,8	10,8	14,4	18,0	20,0	24,6	26,0	24,0	12,5	13,0	13,3

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Tablo 2
İskenderun'daki Deniz Suyu Sıcaklığının Başka Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması (°C)

	İskenderun	Çanakkale	Marmaris	Mersin	Ordu
Ortalama Sıcaklık	22,2	15,5	19,9	20,4	15,6
En Yüksek Sıcaklık	33,0	25,9	27,0	29,1	25,8
En Düşük Sıcaklık	7,8	0,3	13,6	11,6	7,0

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Ovası'nın ortasındaki Karagöl'e (Emen Gölü'ne) dökülür. Göl bataklığından çıkan ayak, doğudan Katranlı Deresi'ni alıp, Karadere adıyla güneye doğru akar. İslâhiye ve Yoğungöz dereleriyle birleştikten sonra Altıntop Ovası'na girer. Tahtaköprü Gümrük Karakolu'ndan sonra Türkiye-Suriye sınırını oluşturacak şekilde akar. Çatalyurt yöresinde Hassa ilçe sınırlarına girer. Kamışlar Köyü'nde, kuzeyden gelen Hupnik Çayı ile birleşip, bugün kurutulmuş durumunda olan Amik Gölü'nün yatağında, Afrin Çayı ile birleşir. Uzunluğu 116 km olan Karasu'nun, su toplama alanı 1.844 km2'ye ulaşmaktadır. Saniyede akıttığı su miktarı ortalama 1.650 litre'dir.

Afrin Çayı: Asi'den sonra, uzunluk bakımından ikinci büyük akarsudur. Yaklaşık 160 km'ye ulaşan Afrin Çayı, Gaziantep'teki Sof Dağları'ndan kaynaklanır. Önce güneye doğru akar ve Suriye topraklarına girer. Reyhanlı İlçesi'nin kuzeyinde Hatay il alanına girer ve kurutulan Amik Gölü'nün yatağında Karasu ile birleşir. Su toplama alanı 2.812 km2'ye ulaşan Afrin Çayı'nın saniyede akıttığı su miktarı 644 litredir. Havzası kurak kuşak içersinde yer aldığından, yaz aylarında suyu iyice azalır.

Bu akarsuların dışında ilde eskiden Amik Gölü'ne dökülen, bugün göl kurutulduğu için Karasu'ya, Afrin Çayı'na ya da Afrin ve Karasu'nun birleşmesiyle oluşan Küçük Asi'ye katılan çok sayıda dere ve çay vardır. Bunlar arasında, Muratpaşa, Delibekirli, Topboğazı, Bakras, Karalı, Bedirge ve Harim dereleri ile Sarısu ve Kızılsu çayları sayılabilir.

Ayrıca Hatay'da, Amanus Dağları'nın batı yamaçlarından çıkan, küçük havzalı kimi akarsular da bulunmaktadır. Amanus Dağları'ndan doğup Akdeniz'e dökülen bu akarsuların başlıcaları; Deliçay, Mersin Çayı, Arsuz ve Gülcihan çaylarıyla, Burnaz Suyu'dur.

GÖLLER: Hatay'da, bugün önemli ve büyük göl yoktur. Geçmişte ilin en büyük gölünü Amik Gölü oluşturuyordu. Pliyosen sonlarında ortaya çıkan Amik Gölü, Hatay çöküntü alanının ortasında yer alıyordu. Kuvaternerde, burası bir kapalı havzaydı ve bugünkü Amik Ovası da göl durumunda idi. Daha sonra göl, Asi Vadisi'nden Akdeniz'e boşalarak küçülmüştür. Göl alanının daralmasında ayrıca Asi, Karasu ve Afrin çayları gibi akarsuların taşıdığı alüvyonların da etkisi olmuştur. Kurutulmadan önce Amik Gölü 16 km uzunluğunda ve 10 km genişliğinde idi. Deniz düzeyinden yüksekliği yaklaşık 80 metre olan gölün, batısından çıkan ve Asi Irmağı ile birleşen bir de ayağı vardı.

Amik Gölü'nün kurutulmasına 1950'lerin ortalarında Devlet Su İşleri'nce başlanmıştır. Kurutma çalışmaları 1980'lerin başında bitirilmiş ve su altındaki topraklar tarıma açılmıştır.

Hatay'da büyük göl yoktur. Ancak, iç ve dış turizm açısından değeri olan küçük göller vardır. Bunlar, büyüklük sırasına göre Bağlama, Gölbaşı ve Yenişehir gölleridir.

BARAJ GÖLLERİ: Hatay'da, Amik Ovası'ndaki akarsular, derin olmadığı için, bunlardan Asi Irmağı, Karasu ve Afrin Çayı, geniş sulama olanakları yaratır. Ana sulama kanallarının büyük bir bölümü, doğrudan akarsulara bağlıdır. Bu nedenlerden, Hatay'da sulama amaçlı baraj gölü yapımına pek gerek duyulamamıştır.

Tahtaköprü Barajı: Yapımına 1968'de başlanan bu baraj, Karasu üzerinde kurulmuştur. 1970'lerde bitirilen baraj, 47 metre yüksekliğinde ve toprak dolgu tipindedir. Sulama amaçlı olarak yapılan barajın göl hacmi yaklaşık 200 milyon m3'tür. Tahtaköprü Barajı'ndan 20.000 hektar dolayında tarım alanının sulanmasında yararlanılmaktadır.

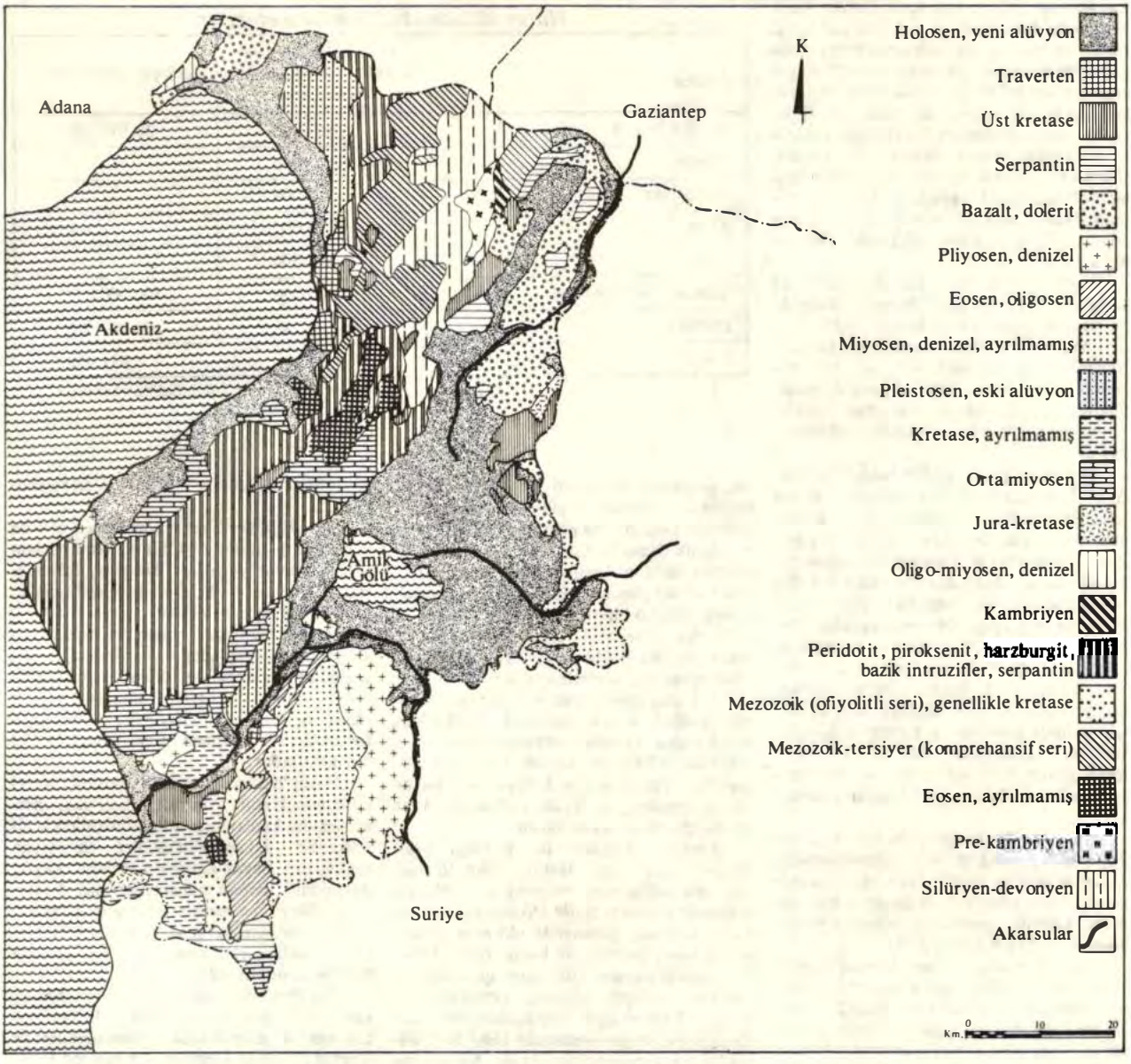
DENİZLER: Akdeniz'in kuzeydoğu uzantısı olan İskenderun Körfezi, Hatay'ın batısını Güvercinkaya'dan başlayarak Yeşilkent'e dek kuşatır. Körfez ilde yaklaşık 152 km'lik bir kıyı oluşturur. Akdeniz'in bu kesimlerinde tuzluluk oranı, binde 38-39, ortalama sıcaklık ise 22,2°C'dir (Tablo 1, Tablo 2). Yöredeki doğal plajlar, ülke turizmi açısından son derece önemlidir.

VADİLER VE OVALAR: Asi Havzası'nda, asıl Asi Vadisi'nin yanı sıra Asi Irmağı ile birleşen Karasu ve Afrin çaylarının oluşturduğu vadiler vardır. Ayrıca, Asi Havzası dışında kalan ve Amanus Dağları'nın, batı yamaçlarından çıkıp, doğrudan Akdeniz'e dökülen küçük dere ve çayların oluşturduğu çok sayıda küçük vadi bulunmaktadır.

ASİ VADİSİ: Asi Vadisi, Lübnan Dağları'nın doğu yamaçlarından başlar ve Lübnan Dağları ile Antilübnan Dağları arasında, geniş El-Bekaa Vadisi'ni oluşturur. Sonra kuzeydoğu yönünde uzanarak Suriye topraklarına girer. Hama'yı geçtikten sonra batıya döner, Ansariya Dağları'nın doğu ucunda vadi tabanı genişler ve kuzeye döner. Yer yer geniş düzlükler ve bataklıklar oluşturan vadi tabanı, Hatay il sınırları yakınlarında yeniden daralır. Etun yöresinden Türkiye'ye giren Asi Vadisi, yaklaşık 30 km Suriye ile sınır oluşturacak şekilde uzanır. Burada vadi, Keldağ'ın doğu uzantılarını oluşturan platoların ortasından kuzeye doğru sokulan, dar ve derin bir oluk biçimindedir. Asi Vadisi'nin tabanı, Hatay il topraklarında kuzeybatıya dönüş noktasında birden genişler. Asi Irmağı, Amanus Dağları ile Keldağ arasında bir vadi açarak Akdeniz'e akmadan önce, yöre bir kapalı havzaydı. Asi Irmağı ve kollarının taşıdığı bütün maddeler, bu kapalı havza yakınında yığıldı. Böylece zamanla, Asi Vadisi ile öbür vadilerin tabanları birleşti ve çok geniş düzlükler oluştu. Asi, Karasu ve Afrin vadilerinin dolması ve birleşmesi ile ortaya çıkan bu çok geniş düzlüklerde, Amik Ovası oluşmuştur.

KARASU VADİSİ: Karasu Vadisi iki kol halinde başlar. Asıl Karasu'yu oluşturan birinci kol, Gaziantep-Kahramanmaraş sınırını oluşturacak şekilde kuzeye doğru sokulan Amanus Dağları'nın doğu yamaçlarından başlar. Güneydoğu yönünde uzanarak,

Hatay İli Jeoloji Haritası

İslâhiye çöküntü alanına girer ve tabanı genişler. Bu geniş taban üzerinde İslâhiye Ovası yer almaktadır. Daha sonra, Hatay İli'ne girer. Yaklaşık 20 km Suriye ile sınır oluşturacak şekilde güneye uzanır. İl sınırları içinde, güneybatıya dönmeye başladığı yerde tabanı hızla genişler. İslâhiye' nin güneybatısındaki dağların doğu yamaçlarından Hatay'a girince, tabanı genişleyen Hupnik Vadisi ile birleşir. Hupnik Vadisi ile birleşen Karasu Vadisi, bugün kurutulmuş durumdaki Amik Gölü'nün yatağında da Afrin Vadisi'yle birleşerek asıl Asi Vadisi' ne ulaşır. Karasu Vadisi'nin geniş düzlüklerinde, Amik Ovası'nın bir bölümü yer alır.

AFRİN VADİSİ: Gaziantep'in Sof Dağları'ndan başlayan Afrin Vadisi, güneye doğru uzanarak Kilis'in batısından Suriye topraklarına girer. Suriye'de, güneybatı doğrultusunda geniş bir yay çizer ve Reyhanlı'nın kuzeydoğusunda yeniden Türkiye' ye girer. Afrin Vadisi'nin tabanı Reyhanlı yöresinde birden genişler. Kurutulan Amik Gölü'nün yatağında Karasu Vadisi'yle birleşerek asıl Asi Vadisi'ne ulaşır. Vadinin, geniş düzlükleri, Amik Ovası'nın bir bölümünü oluşturur.

Amik Ovası: Hatay il topraklarının orta kesiminde, Asi, Karasu ve Afrin vadi tabanlarının dolmasıyla ortaya çıkan geniş düzlüklerde Amik Ovası oluşmuştur. Denizden yüksekliği yaklaşık 82 metre olan, Amik Ovası'nın batısını, Amanuş Dağları çevirir. Kuzeyden Karasu Vadisi, doğudan Afrin Vadisi, güneyden de Asi Vadisi ve Keldağı masifinin çıkıntılarınca çevrelenmiştir.

Alanı 900 km2'yi aşan Amik Ovası'nın bir bölümü, Amik Gölü ve bataklıklarla kaplıydı. 1960'larda alanları 220 km2'yi bulan bataklıkların ve 90 km2'yi bulan Amik Gölü'nün suları, asıl Asi Vadisi'ne akıtılarak kurutulmaya başlanmıştır.1980'lerin başında bataklıklar ve göl kurutulmuş, su altındaki topraklar tarıma açılmıştır. Bugün Amik Ovası'nda 50 km2'yi bulan, ırmak yatakları ve verimsiz tepelerden oluşan tarıma elverişsiz bir alan varsa da bunun dışındaki topraklar tarıma elverişli durumdadır.

Amik Ovası'ndaki başlıca engebeler, alçak dağlar ve platolarla, ovanın ortalarına doğru sokulan küçük tepeler ve çıkıntılardır. ayrıca, akarsu yatakları girintili-çıkıntılı alanlar yaratmıştır. Amik Ovası'nda güneyindeki küçük kabarıklıklar dışında, dağ ve tepeye rastlanmaz. Yalnızca, kuzeyde Kırıkhan yöresinde sıralar halinde uzanan bazalt tepeleri vardır.

Amik Ovası, Aşağı Asi Vadisi ile Akdeniz'e açıldığından ovada Akdeniz ikliminin özellikleri görülür. Yazlar sıcak, kışlar ılık geçmektedir. Yıllık yağış ortalaması, ovanın kuzey ve batısında 600-800 mm, doğu kesiminde ise 400-600 mm arasında değişmektedir. Yağışlar daha çok, kış ve bahar aylarında düşer. Yıllık donlu gün sayısı 7-10

arasında değişen Amik Ovası'nda bitkilenme dönemi 350 günün üzerindedir. Amik Ovası'nda, bitki gelişimi için tehlikeli kabul edilen haziran-ağustos döneminde ortalama yağış son derece düşük olmakta ve 50 mm'yi geçmemektedir. Mayıs sonlarından başlayarak topraktaki su oranı azalmakta ve tarım ürünlerinin köklenme derinliklerinde şiddetli su noksanlığı ortaya çıkmaktadır. Ovada, sulama suyu gereksiniminin yalnızca küçük bir bölümü doğal yağışlarla karşılanmaktadır. İlde sulu tarım yapılan 75.000 hektar dolayındaki alanın çok büyük bir bölümü Amik Ovası'ndadır.

Amik Ovası, kil, kireçli balçık ve kumdan oluşan, yaklaşık 60 metre kalınlıkta, bir alüvyal toprak tabakası ile örtülüdür. Üç yönden gelen akarsuların getirdiği alüvyonların toplanmasıyla oluşan bu çok verimli ovada bütün ürünler yetiştirilebilir. Buğday, arpa, nohut, mercimek, pirinç, pamuk ve şeker pancarı ekimi yapılmaktadır.

ASİ HAVZASI DIŞINDAKİ VADİLER: İl sınırları içindeki Deliçay, Mersin Çayı, Burnaz Suyu, Gülcihan Çayı ve Uluçınar Çayı vadileri Asi Havzası dışında kalan ve Amanus Dağları'nın batı yamaçlarından çıkarak, doğrudan Akdeniz'e dökülen kısa akarsuların oluşturduğu vadilerdir. Yeşilkent'te başlayıp, Güvercinkaya'ya dek uzanan, yaklaşık 152 km'lik kıyı kuşağında, doğu-batı doğrultulu pek çok vadi vardır. Bu vadilerin aşağı yukarı tümünün tabanları, yükseltinin iyice düştüğü kıyı kuşağı yakınlarında genişler ve birbiriyle birleşir. Böylece, İskenderun Körfezi kıyılarına koşut uzanan kıyı ovaları oluşur. Vadilerin en önemlileri, Deliçay ve Uluçınar vadileridir.

Amanus Dağları'nın, kuzey kesimini oluşturan Bozdağ'ın batı yamaçlarından başlayan Deliçay Vadisi, önce batı yönünde uzanır, sonra güneybatıya döner, tabanı genişler. Vadinin, genişleyen tabanı üzerinde Dörtyol Ovası yer almaktadır.

Uluçınar Vadisi, Güney Amanus Dağları'nın denize bakan yamaçlarından başlar, batı yönünde uzanarak sahil kuşağına ulaşır. Bu kesimde vadi tabanı genişler. Bu taban üzerinde Arsuz Ovası yer alır.

Dörtyol ve Arsuz Ovaları: Bunlar, Hatay kıyı ovalarının, en önemlileridir. Fazla büyük olmayan, denize koşut olarak, şerit şeklinde uzanan bu ovalar, alüvyal topraklarla kaplı verimli düzlüklerdir. Akdeniz iklimi egemen olan bu kıyı düzlüklerinde, yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlı geçer. Yörede bitkilenme dönemi 360 günün üzerindedir ve özellikle turfanda sebzecilik yoğundur. Bu iki ovanın dışında Payas, İskenderun ve Erzin ovaları da benzer nitelikte, önemli kıyı ovalarıdır.

JEOLOJİK YAPI

Hatay il topraklarının ana çatısını Keldağ ile Amanus dağları oluşturur. Bu iki dağ sırası arasında, Hatay çöküntü alanı uzanır. Bu arazinin jeolojik yapısını peridotit, serpantin ve gabro gibi yeşil kütleler oluşturur. Bunlar, özellikle Keldağ'da ve Amanus Dağları'nda geniş alanlar kaplar.

Amik Ovası ile Aşağı Asi oluğunun, kuzeybatı kenarını kesintisiz sınırlayan Amanus Dağları (Amanus-Elmadağ-Gavur Dağı sırası) düzgün bir sıradır. Bu sıranın temeli paleozoik kütleleri ile serpantinlerden oluşmaktadır. Bu dağların üst örtüsü de yine, aynı zamanlı kalkerlerle kaplıdır.

Asi oluğunun, güney kenarını oluşturan Keldağ sırası, Amanus Dağları'nda olduğu gibi, temelde serpantinlerden oluşmaktadır. Üstte ise, kretase kalkerleri egemendir. Dağ sırasının kuzeybatıya bakan yamaçlarında, genç fayların etkisiyle ortaya çıkmış dik basamaklar vardır.

Amanus Dağları ile Keldağ sırası arasında yer alan Hatay çöküntü alanı pliyosen sonlarında oluşmuştur. Çöküntü alanının il merkezi ile Akdeniz arasında kalan bölümü, pliyosende oluşmuş denizel marn, kum, kumtaşı ve küçük taneli konglomeralarla kaplıdır. Bu aşınmaya karşı dayanıksız serilerin altında, genellikle üst kretase kalkerleriyle serpantinler bulunur. Denizel ve neojen serilerinin kimi özelliklerinden ve yapılarından, Aşağı Asi oluğunun miyosen sonlarında oluşmaya başladığı ve pliyosende, bugünküne yakın biçimini aldığı anlaşılmaktadır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Hatay, yeraltı kaynakları bakımından zengin olmasına karşın, ilde yer alan madenlerden dolomit ve krom dışındakiler yeterince değerlendirilememektedir.

İlde Merkez İlçe (Antakya) sınırları içinde demir-çelik sanayiinde yararlanılan 100 milyon ton jeolojik rezervli dolomit bulunmakta ve işletilmektedir (Tablo 3). İskenderun'da yer alan 53 bin ton toplam rezervli krom yataklarında da zaman zaman üretim yapılmaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

Hatay'daki bir başka maden ise demirli boksittir. Bu maden 3 milyon 867 bin toplam, 30 milyon 100 bin ton jeolojik rezervlidir. Demirli boksitin toplam rezervinin 2 milyon 628 bin tonluk bölümüyle jeolojik rezervinin tümü, Dörtyol İlçesi'ndedir. Demirli boksitin toplam rezervinin geri kalan 975 bin tonluk bölümü Hassa'da, 264 bin tonluk bölümü ise İskenderun'da toplanmıştır.

Tablo 3
Hatay İli'nde Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv(ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Demirli boksit	3.867.000	30.100.000
Demir	1.604.400	—
Manganez	5.000	—
Krom	53.000	—
Asbest	3.523.300	—
Çimento hammaddesi	50.000.000	100.000.000
Dolomit	—	100.000.000
Fosfat	—	1.831.000

MTA, Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre), Ankara, 1980

Hatay'da yer alan madenlerden biri de demirdir. 1 milyon 604 bin 400 ton toplam rezervli demir yatakları, Dörtyol, İskenderun, Kırıkhan ve Yayladağı ilçelerindedir. Demirin Dörtyol'daki toplam rezervi 50.000 ton, İskenderun'daki toplam rezervi 254 bin 400 tondur. Yayladağı İlçesi'ndeki demir yataklarının rezervi ise bilinmemektedir.

İlin asbest varlığının tümü İskenderun İlçesi'nin Arsuz yöresindedir. Asbestin il topraklarındaki toplam rezervi 3 milyon 523 bin 300 tondur.

Hatay'daki mermer damarlarının rezervi bilinmemektedir. Ancak Dörtyol'daki mermerler dış kaplamalarla kullanılabilecek niteliktedir. İskenderun'dakiler ise siyah renkli, ince beyaz kalsit damarlıdır. Yayladağı'ndaki, zaman zaman işletilmiş damarlarda elde edilen mermerler, küçük kristalli, açık pembe, kırmızı renktedir. Kırıkhan'daki damarlar ise krem renkli, iyi cila alabilecek niteliktedir.

İlin öteki madenleri arasında, İskenderun'daki 50 milyon ton toplam, 100 milyon ton jeolojik rezervli çimento hammaddesi ile Yayladağı'ndaki 1 milyon 831 bin ton jeolojik rezervli fosfat sayılabilir.

TOPRAKLAR: Akdeniz iklim kuşağında yer alan Hatay İli'nde, tarımsal etkinlikler açısından, çok yüksek bir toprak potansiyeli vardır. İl topraklarının özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları: Olgun topraklar olan kalkersiz kahverengi orman toprakları, ilin yılda ortalama 500-750 mm yağış alan yörelerinde yaklaşık 180.000 hektar alan kaplar. Miyosen ve pliyosen yaşlı kumlu killi ya da çakıllı ana yapı üzerinde oluşan bu toprakların üst kesimi, iyi gelişmiştir. Gözenekli üst topraktaki genellikle asit karakterli organik maddeler mineral maddelerle az karışmış durumdadır.

Alt toprak, kırıntılı yapıda ve kahverengidir. Kil birikmesi yok denecek denli azdır. Derinliği 40-70 cm arasında değişen alt toprağın, ana kayaya yakın kesimlerinde asitlik iyice düşer.

İldeki, kalkersiz kahverengi orman topraklarının doğal örtüsünü genellikle, kışın yaprağını döken orman ağaçlarından meşe,

kayın, kızılcık gibi ağaçlar oluşturmaktadır.

Kahverengi Orman Toprakları: Bu yarı olgun topraklar ilin yılda ortalama 620-870 mm yağış alan yörelerinde, yaklaşık 103.000 hektar alan kaplamaktadır. Kireççe zengin kil taşları üzerinde gelişmiş bulunan bu topraklarda tabakalaşma, olgun topraklara göre daha zayıftır. Alt ve üst toprak, birbirine belirsiz olarak geçer.

Gözenekli yapıdaki üst tabakada organik maddelerle mineral maddeler iyice karışmış durumdadır. Alt tabakası yuvarlak köşeli blok yapıda ve kahverengidir. Derinliği 50-90 cm arasında değişen bu tabakanın alt kesimlerinde, ana kayadan kaynaklanan kalsiyum karbonat birikmesi görülür.

İldeki kahverengi orman topraklarının doğal bitki örtüsünü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ile maki türü ağaççıklar ve ardıç gibi ibreli ağaçlar oluşturur.

Alüvyal Topraklar: Yüzey sularının tabanlarında ya da etki alanlarında, akarsularca taşınarak yığılmış maddelerin oluşturduğu genç topraklardır. İlde, Hassa, Kırıkhan, Antakya ve Reyhanlı arasını kaplayan Amik Ovası ile kıyı ovalarında, yaklaşık 90.000 hektar alan alüvyal topraklarla örtülüdür.

Çeşitli zamanlarda taşınan madde miktarlarına ve türlerine göre, toprakta farklı tabakalaşma özellikleri görülür. Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçmiş durumdadır. IV. Zaman'ın başlarında oluşmuş eski alüvyal alanlarda, hafif kireç yıkanması görülmektedir. İklim ve drenaj koşullarıyla kullanma biçimlerine göre, içerdikleri organik madde miktarları çok farklıdır.

Genç topraklar olmaları nedeniyle özel bir iklim ve bitki örtüsü söz konusu değildir. Bu topraklarda tüm ürünler yetiştirilebilir.

Hatay'da, alüvyal topraklar yanında, az miktarda hidromorfik alüvyal topraklar da vardır. Hidromorfik alüvyal topraklar, sürekli su duran, su sızan ya da çevreden sık sık su alan, uzun süre yaş kalan kesimlerde oluşur. Bu kesimler, basit drenaj önlemleri ile, çayır, suyu seven ağaç türleri ve yem bitkileri yetiştiriciliği için uygun duruma getirilebilir.

Kolüvyal Topraklar: Yan derelerin yakın yerlerden taşıyarak, eğimin azaldığı kesimlerde biriktirdiği maddelerle oluşmuş genç topraklardır. İlde, eğimin % 2'nin üstünde olduğu yerlerde yaklaşık 74.000 hektar alan bu topraklarla örtülüdür. Yapıları, çevredeki yüksek kesimlerin yapısını yansıtır. Yağışın şiddetine ve eğimin derecesine göre,alt ve üst toprağın parça büyüklükleri değişmektedir. Kolüvyal topraklar, eğimin iyice azaldığı kesimlerde, alüvyal topraklarla geçişli olarak yer alır.

Bu topraklar için özel iklim ve bitki örtüsü söz konusu değildir. Bütün ürünler yetiştirilebilir.

Kırmızı Akdeniz Toprakları: Bunlar, ilde yıllık yağışın 600 mm ve daha yukarı olduğu alanlarda, kireç kayaları üzerinde oluşan, koyu kırmızı renkli olgun topraklardır. Yaklaşık 47.000 hektar alanı örten kırmızı Akdeniz toprakları, yılın birçok ayında kurudur. Ancak, serin ve yağışlı mevsimlerde nemli kalabilir. Üst toprak kırıntılı, alt toprak prizmatik yapı gösterir. Aşağıya doğru inildikçe, toprak boşluklarında kil birikmeleri görülür.

Hatay'da, kırmızı Akdeniz topraklarının doğal bitki örtüsünü otlar, maki türü ağaççıklar ve orman ağaçları olşuturmaktadır.

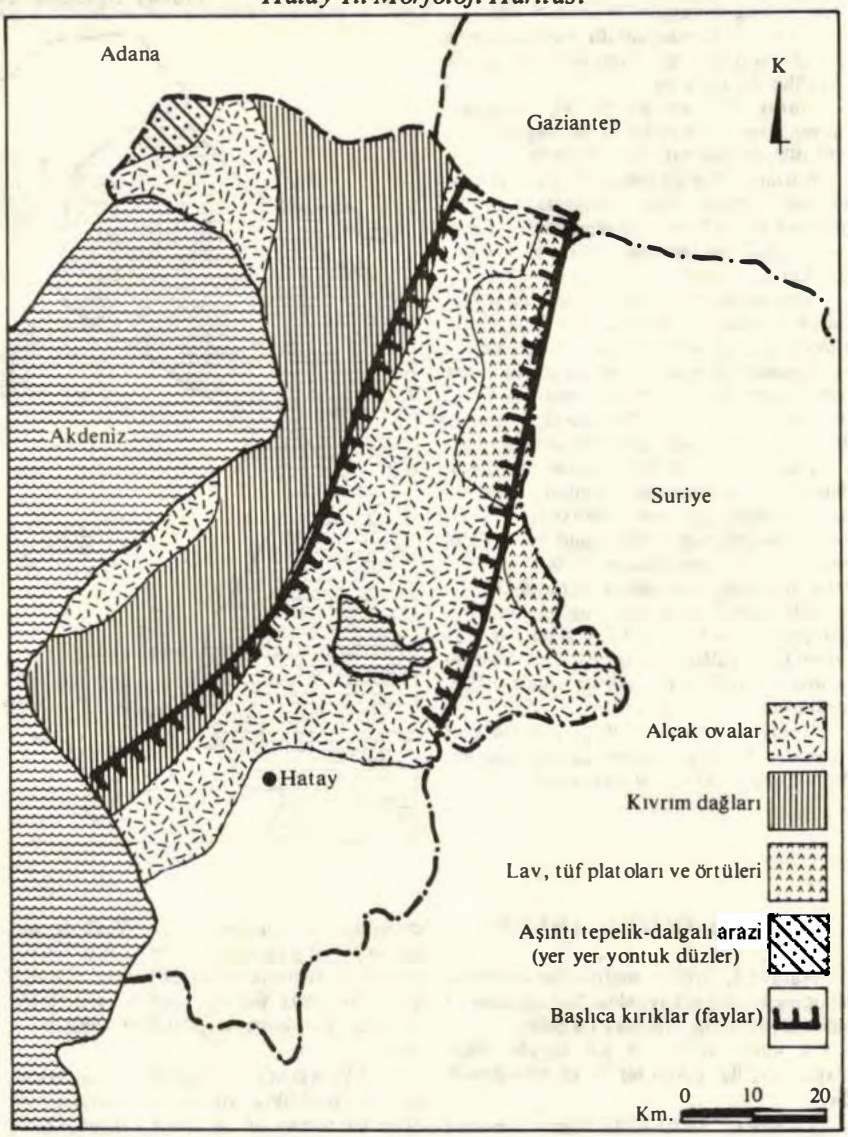
Bazaltik Topraklar: Bu olgun toprakların özellikleri, kireçtaşı üzerinde oluşan kırmızı Akdeniz topraklarına benzer. İlde, yılda ortalama 500-1.100 mm yağış alan kesimlerde, yaklaşık 30.000 hektar alan bu tür topraklarla kaplıdır.

Genellikle orta derinlikte olan ağır killi bazaltik topraklarda tabakalaşma çok azdır. Üst toprak kırıntılı, alt toprak ince yapılıdır. İçeriklerindeki organik madde oranları da oldukça düşüktür. Bazaltik topraklar, su tutma kapasiteleri yüksek olmasına karşın, öbür fiziksel özellikleri iyi olmadığından verimli topraklardan sayılmaz.

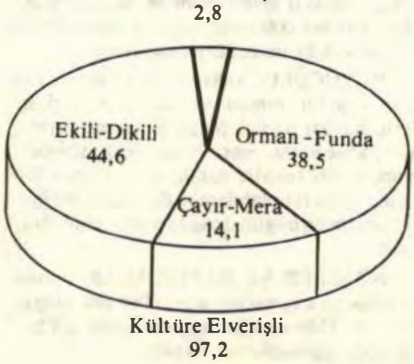
Bazaltik topraklar üzerinde, kuru ve sulu koşullarda meyvecilik ve tarla bitkileri yetiştiriciliği yapılabilmektedir. Yoğun sürüm isteyen kesimlerinde, taşlarının temizlenmesi gerekmektedir.

Hatay'da, bu ana toprak grupları dışında, yılda 400-1.000 mm yağış alan kesimler-

Hatay İli Morfoloji Haritası

Şekil 3
İl Topraklarının Kullanım Açısından Dağılımı (%)

de, az miktarda kırmızı kahverengi Akdeniz toprağı bulunmaktadır. Ayrıca, 8.600 hektar dolayında kumlu, çakıllı, molozlu ırmak taşkın yatakları, kıyı kumsalları ve çıplak kayalık alanlar vardır.

Hatay il toprakları % 97,2 oranında tarıma elverişlidir (Şekil 3). Bu değer, % 94 olan ülke ortalamasının üzerindedir.

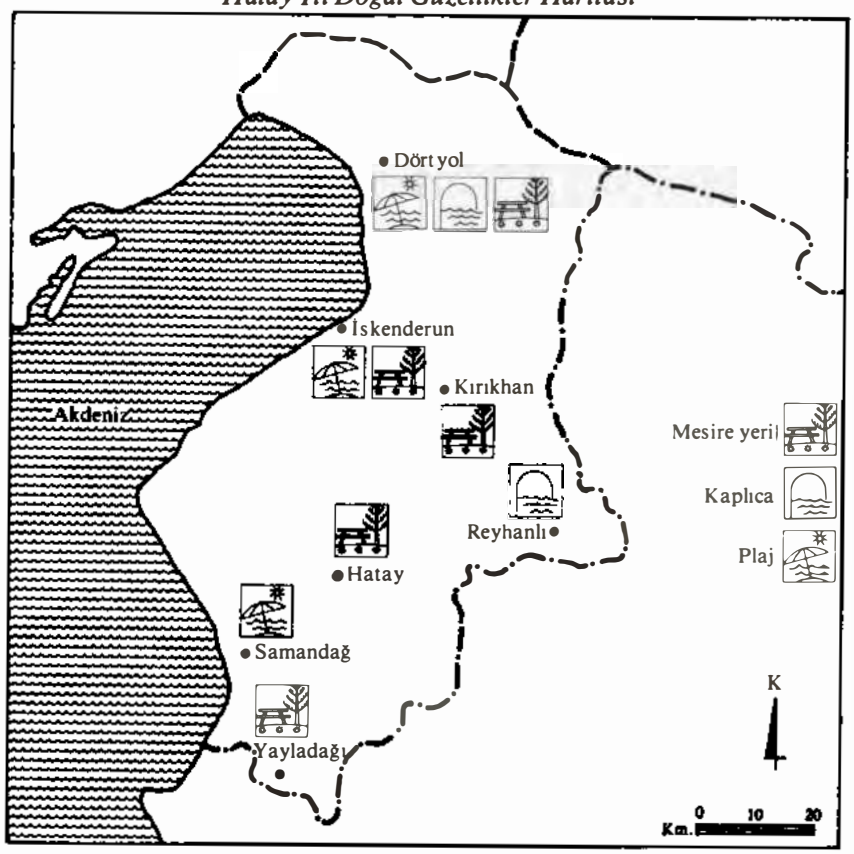
Sürüme elverişli topraklar ise, yaklaşık 197.000 hektar alan kaplamakta ve il alanının % 36,5'ini oluşturmaktadır. Sürüme elverişli topraklarda Türkiye ortalaması % 34 dolayındadır.

Sürüme elverişli toprakların 70.000 hektarı, I. sınıftır. Bu alanlar, genellikle sorunsuzdur. Bunun dışında kalan II ,III. ve IV. sınıflardaki yaklaşık 127.000 hektarlık tarım toprağında % 23 oranında çoraklık, % 32 oranında yaşlık, % 17 oranında taşlılık ve % 62 oranında su erozyonu sorunu vardır.

İlde, V., VI. ve VII. yetenek sınıflarından oluşan ve çayır-mera, orman kullanımına uygunluk gösteren topraklar, 328.000 hektar dolayındadır. İl alanının % 60,7'sini oluşturan bu toprakların 70.000 hektarı, tarla tarımına kaydırılmış durumdadır. % 54 taşlılık ve % 64 su erozyonu sorunu bulunan çayır-mera ve orman topraklarının tarla tarımında kullanılması, il topraklarının tarıma elverişliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Hatay'da, tarım dışı VIII. yetenek sınıf topraklar, % 30'un üzerinde eğimli kesimlerde yalnızca 2.400 hektar alanı örter.

Hatay İli Doğal Güzellikler Haritası

DOĞAL GÜZELLİKLER

Hatay İli, tarihsel zenginlikler açısından olduğu gibi, doğal kaynaklar bakımından da oldukça şanslı sayılabilecek bir ildir.

İl, ılıman iklimi ve çok sayıda doğal plajları ile, ilgi çeken bir bölge niteliğindedir.

MESİRE YERLERİ: Hatay, mesire yerleri bakımından zengin bir ildir. İlin doğal yapısı birçok yörenin mesire yeri olarak kullanımına olanak tanımıştır. İldeki önemli mesire yerleri arasında, Merkez İlçe'deki Kiliseönü, Maşuklu, Harbiye, Batıayaz, Belediye Parkı; Dörtyol'daki Kuzuculu, Beşikgöl, Ufacık; İskenderun'daki Esentepe, Yarıkkaya, Sarımazı, Nergizlik, Soğukoluk, Atik, Belen, Gülcihan, Arsuz; Kırıkhan'daki Beyazıtil, Yayladağı'ndaki Yenişehir Gölü ve Samandağ'daki Şeyh Hıdır, Mağaracık, Çevlik ve Hıdırbey sayılabilir.

ŞEHİR PARKI: İl merkezindeki bu park 51.000 m2'lik bir alana kuruludur. Parkta, gazino, sinema, kapalı spor salonu, yüzme havuzu, banklar ve bir havuz vardır. Şehir Parkı'nda ayrıca bir de çocuk bahçesi bulunmaktadır.

HARBİYE: "Çağlayanlar Bölgesi" olarak adlandırılan Harbiye, Antakya'ya 9 km uzaklıktadır. Harbiye, çağlayanları, otel ve lokantalarıyla halkın ilgisini çeken bir dinlenme yeridir.

BATIAYAZ (TEKNEPINAR) YAYLASI: Deniz yüzeyinden 500 m yükseklikte yer alan ve özellikle suyu ve havasıyla ün yapmış olan yayla, bölge halkının önemli dinlenme yerlerinden biridir. Yaylada bir dağ oteli ve gazinolar vardır. Kuru havası nedeniyle, romatizma hastalığı olanlarca ilgi gören Batıayaz Yaylası, avcılık yapmak isteyenler için de geniş olanaklar sağlamaktadır.

YAYLADAĞI: Yayladağı ilçe merkezine 5 km uzaklıkta, günübirlik ziyaret edilebilen bir orman içi dinlenme yeridir. Oyun alanları, içme suyu, masa-bank, ocak, otopark gibi tesislerin geliştirildiği dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

SOĞUKOLUK: İskenderun-Antakya devlet karayolu üzerinde İskenderun'a 20 km uzaklıkta bir orman içi dinlenme yeridir. Yayla niteliği taşıyan ve günübirlik ziyaretlere açık olan dinlenme yerine, manzaranın seyredilebileceği bir teras, büfe, içme suyu, masa-bank, ocak, otopark gibi hizmetler getirilmiştir. Dinlenme yerinin yararlanıma en uygun dönemi mayıs-ekim arasıdır. Soğukoluk, günde 1.000 kişinin kullanımına olanak verebilecek biçimde düzenlenmiştir.

KUZUCULU: Dörtyol İlçesi'ne 15 km uzaklıkta bir orman içi dinlenme yeridir. Serin havası ile ilgi çeken dinlenme yerine, büfe, içme suyu, masa-bank, ocak, tuvalet, otopark gibi tesisler yapılmıştır. Günde 750 kişinin yararlanılabileceği dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-ekim arasıdır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Hatay İli şifalı su kaynakları açısından çok zengin değildir. İlde varolan kaynaklardan da gereğince yararlanılamamaktadır.

REYHANLI HAMAMI: Reyhanlı İlçesi'ne 20 km, Reyhanlı-Kırıkhan yoluna ise 6 km uzaklıkta ve deniz yüzeyinden 120 m yüksekte bir bölgede yer almaktadır. Türkiye-Suriye sınır kapısının çok yakınında bulunan kaplıca, Antakya'ya 64, İskenderun'a 69 km uzaklıktadır. Yaklaşık 5 kaynaktan çıkan suların sıcaklığı 37°C, toplam debileri ise 7 lt/sn dolayındadır. Kadınlar ve erkekler için iki ayrı bölümü olan hamamın yanında bir de otel vardır.

İçme olarak da kullanılabilen kaplıca suyu, banyo uygulamalarıyla genel ağrılı hastalıklarda ve romatizma hastalıklarında yararlı olmaktadır.

ERZİN BAŞLAMIŞ KAPLICASI: Dörtyol İlçesi'nin Erzin Bucağı'na bağlı Başlamış Köyü'ndeki kaplıca suyu, dere içindeki kayaların çeşitli yerlerinden çıkmaktadır. Debisi saniyede 0,1 lt olan suların sıcaklığı 22°C'dir. Sulardan hem içme hem de banyo uygulamalarıyla yararlanılmaktadır.

ERZİN BAŞLAMIŞ MADENSUYU: Erzin Bucağı'nın 5 km doğusunda ve Başlamış Köyü'nün 2 km kuzeyinde taşlık bir alanda kaynayan Başlamış madensuyu, 2 ayrı çeşmeden akmaktadır. Saniyede 0,15 lt çıkan suların sıcaklığı 14°C'dir. Belediyenin olan Başlamış madensuyunun çevresinde birçok otel ve motel vardır. Hem içme hem de banyo uygulamalarıyla yararlanılan su, karaciğer, safrakesesi, mide, bağırsak ve pankreas üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Sudan şeker hastalıklarının tedavisinde de yararlanılmaktadır.

Tablo 4
İl Merkezi İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması

	Hatay	Antalya	Çanakkale	Hakkâri	Ordu
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (%)	1.001,4	1.007,3	1.015,6	826,8	1.013,8
Ortalama Sıcaklık (°C)	18,2	18,7	14,9	9,9	13,9
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	24,0	22,3	23,1	21,1	23,7
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	12,8	13,9	9,5	2,4	9,3
Ortalama Oransal Nem (%)	69	64	71	57	76
En Düşük Oransal Nem (%)	2	3	6	5	12
Ortalama Açık Günler Sayısı	148,2	136,8	110,4	134,8	55,1
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	156,5	172,7	181,8	17,3	185,1
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	60,5	55,6	73,1	57,3	125,0
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	1.173,4	1.068,2	629,1	791,7	1.196,6
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	0,3	—	3,9	35,8	6,1
Ortalama Sisli Günler Sayısı	6,7	2,4	4,1	9,5	20,8
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,3	2,4	2,6	1,8	0,9
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	8,5	1,9	17,2	29,8	22,0
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	4,7	3,1	4,9	2,0	2,2
En Hızlı Rüzgâr	GB	G	G, GD	G, GB	B
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	8,2	7,4	20,5	20,8	13,8
Ortalama Toprak Sıcaklığı (°C) (5 cm)	20,2	21,7	16,9	14,0	16,4

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

PLAJLAR: Hatay İli'nin, batıda uzunca bir kıyı şeridi bulunmaktadır. Bu nedenle, ilde birçok doğal plaj vardır. Bunların önemlileri arasında İskenderun'daki 3 km'lik İskenderun Plajı'yla, İskenderun ilçe merkezine 10 km uzaklıktaki Sarıeski Plajı, Dörtyol İlçesi'ne 15 km uzaklıktaki Payas Plajı, İskenderun ilçe merkezine 33 km uzaklıktaki Arsuz Plajı, Uluçınar Bucağı'nın 30 km uzağındaki Gülcihan Plajı, ile Samandağ İlçesi'ne 5 km uzaklıktaki Samandağ ve 8 km uzaklıktaki Çevlik plajları sayılabilir.

İKLİM

Hatay İli'nde Akdeniz iklimi egemendir. Bu nedenle ilde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve bol yağışlı geçmektedir. Ancak, iklim iç kesimlere doğru gidildikçe biraz sertleşmektedir.

Örneğin, ilin kıyı kesimlerinde yer alan Dörtyol'da daha ılıman bir iklim egemenken, iç kesimlerdeki Antakya ve Kırıkhan'da görece sert bir nitelik kazanmaktadır.

SICAKLIK: Antakya'da yıllık sıcaklık ortalaması 18,2°C'dir (Tablo 4). Bu değer, kıyıya yakın kesimlerde biraz artmakta, Dörtyol'da 19,3°C'ye, İskenderun'da ise 20,2°C'ye ulaşmaktadır. Yıllık sıcaklık ortalaması, Hatay'a komşu il merkezlerinden Gaziantep'te 14,5°C, Adana'da ise 18,7°C'dir.

YAĞIŞLAR: İlde kıyılardan iç kesimlere gidildikçe azalan yağışlar, genellikle yağmur biçiminde düşmektedir.

Antakya'da yıllık yağış ortalaması 1.173,4 mm gibi yüksek bir değer göstermektedir. Bu değer, komşu il merkezlerinden

Tablo 5
İl Merkezi İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin İlçeleriyle Karşılaştırılması

	Antakya	Dörtyol	İskenderun	Kırıkhan	Samandağ
Yöresel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1.001,4	1.008,7	1.012,4	Gözlem Yok	1.010,5
Ortalama Sıcaklık (°C)	18,2	19,3	20,2	18,9	18,7
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—15,7	—7,4	Gözlem Yok	Gözlem Yok	—1,2
Ortalama Açık Günler Sayısı	148,2	112,6	88,3	174,7	85,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	156,5	202,8	225,8	107,4	226,4
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	60,5	49,8	51,2	83,1	53,3
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	1.173,4	1.021,8	785,4	576,2	1.008,5
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	0,3	—	0,1	0,3	0,3
Ortalama Sisli Günler Sayısı	6,7	0,7	0,5	1,3	0,3
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,3	3,2	1,8	0,5	5,2
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	8,5	6,6	2,2	1,0	0,4
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	4,7	1,6	1,7	1,5	Gözlem Yok
En Hızlı Rüzgâr Yönü	GB	D	GGD	GB, K, KD, KB, B	Gözlem Yok
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	20,2	21,3	Gözlem Yok	Gözlem Yok	20,3

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Gaziantep'te 558,9 mm, Adana'da ise 636,8 mm'dir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 4,7 m/sn olduğu ilde egemen rüzgâr, yılda toplam 6.655 kez esen güneybatıdır (lodos). Bunu, kuzey (yıldız) ve güney-güneybatı (kıble-lodos) rüzgârları izlemektedir. Hatay'da en hızlı rüzgâr, saniyede 29,9 m hızla esen güneybatıdır (lodos).

SAYILI GÜNLER: Merkez İlçe'de (Antakya) en yüksek sıcaklık 26 Ağustos 1962'de 43,9°C, en düşük sıcaklık ise 15 Ocak 1950'de —14,6 olarak saptanmıştır. İlde, sıcaklığın 30°C'nin üzerine çıktığı tropik günler sayısı yılda 87,9; 0°C'nin altına düştüğü donlu günler sayısı ise yılda, 6,5'tir.

Merkez İlçe'de yılın 148,2 günü açık, 156,5 günü bulutlu, 60,5 günü ise kapalı geçmektedir. Antakya'ya yılın yalnızca 0,3 günü kar yağmakta, Merkez İlçe yılda 1 gün kar örtüsü altında kalmaktadır. Merkez İlçe'de sisli günler sayısı 6,7, dolulu günler sayısı 2,3, kırağılı günler sayısı da 8,5'tir.

İlin en büyük ilçesi olan İskenderun'da ise açık gün sayısı 88,3, bulutlu gün sayısı 225,8'dir. Yılda 51,2 gün ise kapalı geçmektedir (Tablo 5). Bu ilçede yılda kar yağan gün sayısı 0,1, dolulu gün sayısı ise 1,8'dir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Hatay'ın doğal bitki örtüsünü makiler ve ormanlar oluşturur. Maki türleri, 4-5 metre boyunda, sert ve tüylü yapraklı bitkilerdir. Bunlar, 800 metre yükselti kuşağına dek yayılır. Mersin, defne, kekik ve lavanta yörede en çok rastlanan maki türleridir.

İlde, doğal örtüyü oluşturan ormanlar, Amanus Dağları ile Keldağ'da yoğunlaşmaktadır. Açma ve kesmelerle, ormanlar geniş ölçüde bozulmuş, alçak kesimlerde kavak ve çınar dışında orman ağacı kalmamıştır.

Amanus Dağları'nın denize bakan yamaçlarında, makilik alanlardan sonra, 800 metreden 1.200 metreye dek, ardıç gibi ibreli ağaçlarla, meşe, kayın, kızılcık, kavak, çınar ve tespih gibi yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar bulunur. 1.200 metrenin üzerinde, ibreli ağaçlardan kızılçam, karaçam, sedir ve yer yer ardıçlardan oluşan geniş orman alanları vardır.

Keldağ'ın, Akdeniz'e bakan kesimlerinde, yaklaşık 900 metreye dek, maki türü ağaççıklardan mersin ve defneler çok yaygındır. Bu yükselti basamağının üzerinde, bazı ibreli ağaçlarla, meşe ve kayın gibi yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar başlar. Keldağ, doğal bitki örtüsü açısından, Amanus Dağları kadar zengin değildir.

HAYVAN TÜRLERİ

Hatay İli, yabanıl hayvanlar bakımından zengin bir bölgede yer alır. İldeki av hayvanlarının en önemlileri arasında, tavşan, tilki, domuz, geyik, kurt, ayı, çakal, ördek ve keklik sayılabilir. Hatay'daki su ürünleri ise su yılanı, sazan, çipura, karides, lüfer, kefal, gümüş, mercan ve levrektir. Antakya'da keklik, tavşan, tilki, ördek ve domuz ile, su ürünlerinden su yılanı ve sazan yer alır. İskenderun'da ise domuz, geyik, tilki, tavşan ve kurt avlanabilmektedir. Bu ilçedeki su ürünleri ise çipura, karides, lüfer, kefal, gümüş ve mercandır. Hassa'da domuz, kurt, ördek, ayı geyik; Kırıkhan'da domuz, ördek, tavşan, keklik; Reyhanlı'da domuz, keklik; Samandağ'da, geyik, domuz, keklik; Altınözü'nde keklik, tavşan, çakal; Yayladağı'nda ise tavşan, ayı, çakal, kurt gibi yabanıl hayvanlar yer alır.

Tablo 6
Türkiye ve Hatay'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Hatay
Kaba Doğum Hızı	42,3	47,9
Kaba Ölüm Hızı	13,9	12,0
Doğal Artış Hızı	28	36
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	1,6

(Toros, 1979)

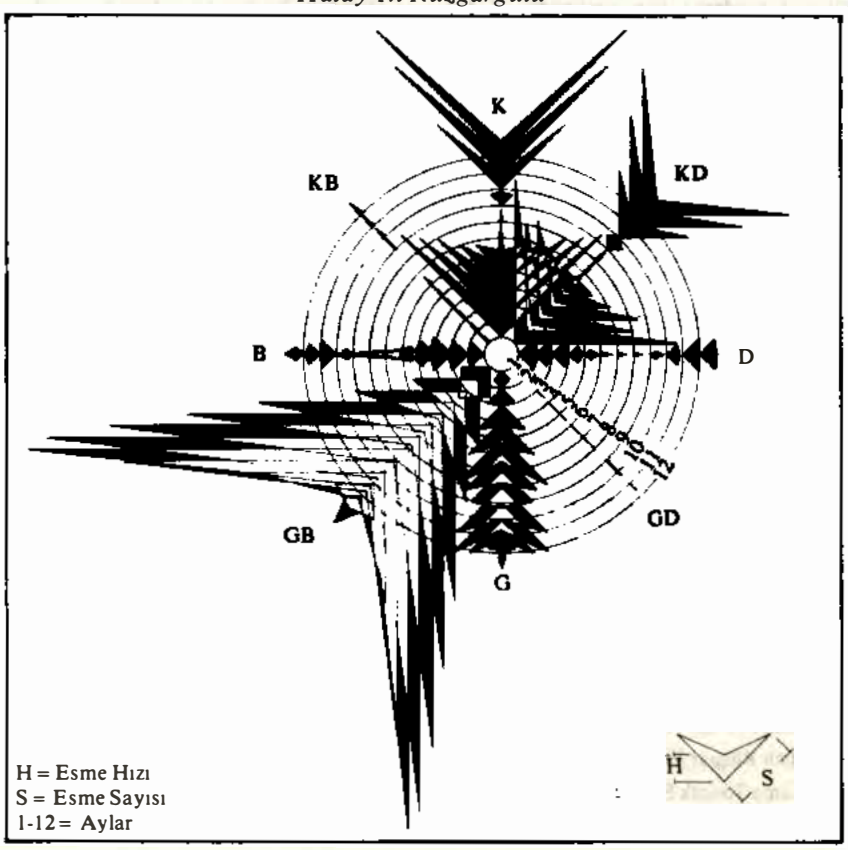
NÜFUS

Nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin önemli illeri arasında yer alan Hatay 1980'de 850.000'i aşan nüfusuyla ülkenin 10. büyük iliydi. Bu nüfusun ülke toplam nüfusu içindeki payı ise binde 19 gibi önemli bir düzeye ulaşmaktaydı. Bir başka deyişle Türkiye'de yaklaşık her 50 kişiden biri Hatay'da oturmaktaydı.

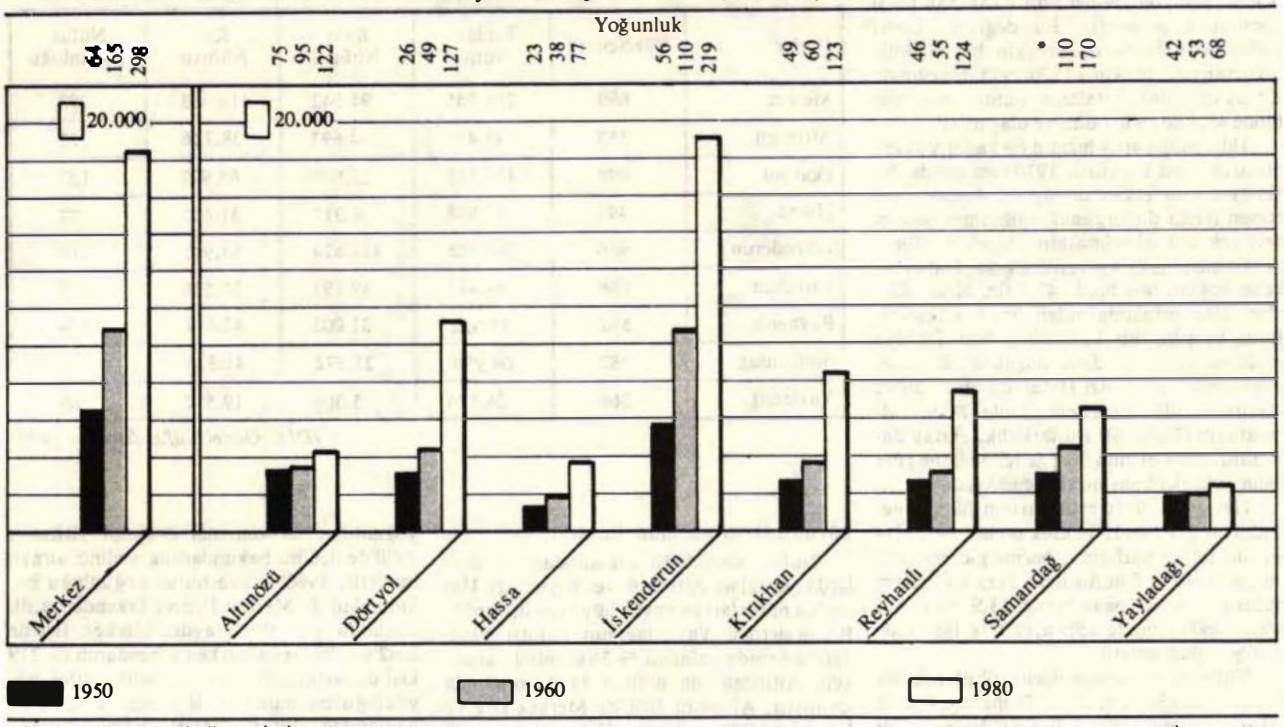
Hatay İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1940	246.138
1945	254.141

Hatay İli Rüzgârgülü

Şekil 4
Hatay İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

1950	296.799
1955	363.361
1960	441.209
1965	506.154
1970	591.064
1975	744.113
1980	856.271

İlin nüfus varlığının önemine ilişkin bir başka gösterge de il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumudur. Hatay'ın nüfus yoğunluğu sürekli olarak ülke ortalamalarının çok üzerinde olagelmiştir. Ayrıca, Hatay'ın nüfus yoğunluğu ülke genelindekine göre daha hızlı arttığı için iki ortalama arasındaki fark giderek Hatay lehine büyümüştür.

Türkiye ve Hatay'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Hatay
1940	23	44
1945	24	44
1950	27	52
1955	31	66
1960	36	83
1965	41	94
1970	45	109
1975	52	138
1980	58	158

Hatay'ın Türkiye'ye katılışını izleyen 1940 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Hatay'da km2'ye 44 kişi düşerken, ülke ortalaması km2'de yalnızca 23 kişiydi. Hatay'ın nüfus yoğunluğu 40 yıl içinde 3,5 katını aşmış ve 1980'de km2'de 158 kişiye ulaşmıştır. Buna karşılık Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu aynı dönemde 2,5 katına çıkmış ve 1980'de km2'de 58 kişiye yükselmiştir.

Hatay'ın nüfusu 1939'da Türkiye'ye katılışını izleyen ilk yıllarda geçirdiği bir duraklama devresinden sonra, özellikle 1945' ten başlayarak hızla büyümüştür. Öyle ki, Hatay nüfusundaki büyüme sürekli olarak ülke genelindeki nüfus artışından daha fazla olmuştur. 1940-1980 arasında Hatay'ın nüfusu 250.000'den 850.000'e yükselerek 3,5 katına ulaşmıştır. Oysa aynı dönemde ülke toplam nüfusu yalnızca 2,5 katına yükselmiştir.

Türkiye ve Hatay İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	(1940 = 100)		(1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Hatay	Türkiye	Hatay
1950	118	121	100	100
1960	155	179	132	148
1970	200	240	169	199
1980	251	348	216	289
1990 (tahmin)	343	603	291	500

Türkiye çapında bir nüfus patlamasından söz edilen 1950-1980 döneminde de, Hatay nüfusundaki büyüme Türkiye genelindekinden daha fazla olmuştur. Hatay'ın nüfusu bu 30 yıl içinde % 189 oranında artarken, Türkiye genel nüfusu % 116 oranında artmıştır. 1990'a ilişkin tahminlere göre Hatay'daki bu hızlı nüfus artış temposu daha da hızlanarak sürecektir. Öyle ki, 1990'da Türkiye nüfusunun 1950'dekinin 3 katına yaklaşması beklenirken, Hatay nüfusunun aynı dönemde 5 katına ulaşabileceği öngörülmektedir.

Nüfusun gelişmesi 5 yıllık dönemlere göre yıllık ortalama nüfus artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, 1940-1945 dışındaki bütün dönemlerde Hatay'da nüfus artış hızının ülke genelindekinden büyük olduğu görülmektedir.

Hatay'ın Türkiye'ye katılışını izleyen yıllarda devam eden II. Dünya Savaşı ülke genelinde olduğu gibi Hatay'da da nüfus artış hızını ve doğurganlığı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuz etkileme bir sınır ili olan Hatay için daha da belirgindir. Böylece ülke genelinde nüfus artış hızı 1940-1945 arasında yılda ortalama binde 10,6'ya düşerken, Hatay'da binde 6,4 olmuştur.

Türkiye ve Hatay'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Hatay
1940-1945	10,6	6,4
1945-1950	21,7	32,2
1950-1955	27,8	40,6
1955-1960	28,5	38,8
1960-1965	24,6	27,5
1965-1970	25,2	31,0
1970-1975	25,0	46,1
1975-1980	20,7	28,1

Savaşın bitimini izleyen yıllarda ise, ülke genelinde olduğu gibi Hatay'da da nüfus artış hızında bir patlama olmuştur. Sürekli olarak ülke ortalamalarından yüksek olan Hatay'daki nüfus artış hızı dönem dönem ülke genelindekine koşut dalgalanmalar geçirmiştir.

1970'lere değin göç veren bir il konu-

munda olan Hatay, bu tarihten sonra, ilin ekonomik yapısındaki değişmelere bağlı olarak, göç yoluyla net nüfus kazanan bir il konumuna geçmiştir. Bu değişim, ildeki nüfus artış hızını da belirgin bir biçimde etkilemiştir. Nitekim, 1970-1975 döneminde Hatay'da yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 46,1 ile en üst düzeye ulaşmıştır.

İlde, nüfus artış hızının bu kadar yüksek olmasında hiç kuşkusuz 1970 sonrasında ilin aldığı göçün etkisi olmuştur. Ancak, asıl etmen ildeki doğurganlık eğiliminin öteden beri çok yüksek olmasıdır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, Hatay'da kaba doğum hızı binde 47,9 ile, binde 42,3 olan ülke ortalamasından hayli yüksekti. Buna karşılık ilde kaba ölüm hızı Türkiye ortalamasına göre daha düşüktü. Böylece, doğal nüfus artış hızı Hatay'da binde 36'ya ulaşırken, ülke genelinde binde 28'de kalmaktaydı (Tablo 6). Bu farklılık, Hatay'daki nüfus artış hızının ülke genelindekine göre daha yüksek olmasına yol açmaktadır.

Hatay'ın nüfus artış hızının ülke genelindekine göre daha yüksek olması nedeniyle, ilin nüfus varlığının önemi giderek artmıştır. 1940'ta il nüfusunun Türkiye toplam nüfusu içindeki payı binde 13,9 iken, bu oran 1960'ta binde 15,9'a,1970'te ise binde 16,6'ya yükselmiştir.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında (Şekil 4, Tablo 7) merkez ilçe ve İskenderun'un öbür 7 ilçeden belirgin bir biçimde ayrıldığı görülmektedir. Bu iki ilçe öteden beri Hatay'ın en fazla nüfus barındıran ilçeleri olagelmişlerdir. Öyle ki nüfusları 1980'de 200.000'in üzerinde olan bu iki ilçenin nüfuslarının toplamı 1980'de 415.000'i aşıyordu ve Hatay'ın toplam nüfusunun yaklaşık yarısı bu iki ilçede oturanlardan oluşmaktaydı. İskenderun'un nüfusu 1970' lerde özellikle demir-çelik tesislerinin faaliyete girmesinin de etkisiyle çok hızlı artmış ve 1980'de ilçenin nüfusu öteden beri gerisinde kaldığı Merkez İlçe'nin nüfusunu aşarak ilin en büyük ilçesi durumuna gelmiştir.

İskenderun'un nüfusu 1950-1980 arasında % 274 oranında artmıştır. Böylece, ilde en fazla nüfusu barındıran İskenderun aynı zamanda nüfusu en hızlı büyüyen ilçe de olmuştur.

Hatay İlçelerinin Gelişme İndeksi

1950 = 100

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	165	230	312
Altınözü	103	134	132
Dörtyol	143	188	370
Hassa	147	200	297
İskenderun	188	240	374
Kırıkhan	144	225	322
Reyhanlı	123	156	283
Samandağ	148	194	228
Yayladağı	107	127	136

Merkez İlçe'nin nüfusu ise, aynı dönemde % 212 oranında artmıştır. Nüfusu 1970'e değin yavaş büyüyen ancak 1970 sonrasında bir nüfus patlaması yaşanan Dörtyol, 1980'de 111.000 kişilik nüfusuyla Hatay'ın üçüncü büyük ilçesi durumundaydı. İlçenin nüfusu 1950-1970 arasındaki 20 yılda % 88 oranında artarken 1970-1980 arasındaki 10 yıllık dönemde ilçe nüfusunda gerçekleşen büyüme % 96 oranında olmuştur.

Nüfus büyüklüğü bakımından alt sıralarda yer alan Altınözü ve Yayladağı Hatay'da nüfusları en yavaş büyüyen ilçelerdir. Bu ilçelerden Yayladağı'nın nüfusu 1950-1980 arasında yalnızca % 36 oranında artarken, Altınözü'nün nüfusu % 32 oranında artmıştır. Altınözü 1950'de Merkez İlçe ve İskenderun'dan sonra Hatay'ın üçüncü büyük ilçesi olmasına karşın nüfusunun bu denli yavaş büyümesi, nüfus varlığının öneminin giderek azalmasına yol açmış ve ilçe 1980'de yedinci sıraya düşmüştür. Altınözü 1950'de nüfus yoğunluğu bakımından km2'ye 75 kişi ile ildeki ilçeler arasında ilk sırada yer alıyordu. Ancak ilçenin nüfus yoğunluğu da zamanla önemini yitirmiş, 1980'de ilçe bu bakımdan da yedinci sıraya inmiştir. 1980'de ilde nüfus yoğunluğu bakımından da Merkez İlçe ve İskenderun ilk sıralarda yer almaktaydı. Merkez İlçe'de km2'ye 298 kişi düşerken İskenderun'da 219 kişi düşmekteydi. Buna karşılık, nüfus büyüklüğü bakımından alt sıralarda yer alan Samandağ nüfus yoğunluğu bakımından üçüncü sırada yer alıyordu. En alt sırada yer alan Yayladağı ve Hassa dışında kalan öteki 4 ilçenin nüfus yoğunlukları ise km2'ye 122 ile 127 kişi arasında değişmekteydi.

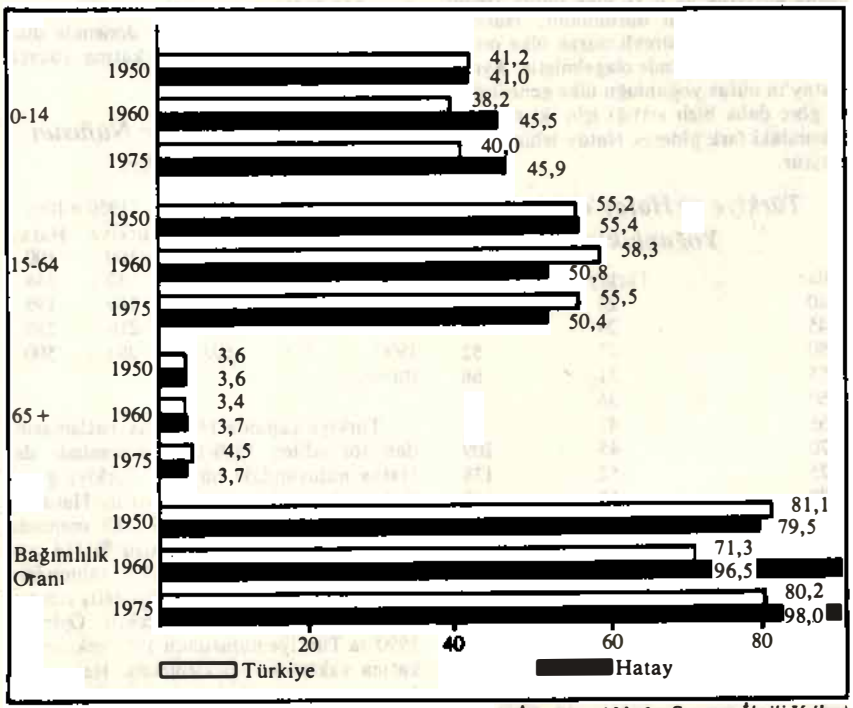
NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Hatay nüfusunun yaş yapısı ülke genelindekinden oldukça farklıdır. İlde doğurganlık eğiliminin yüksek

Tablo 7
Hatay İlçelerinin Yüzölçümleri ,1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	689	205.345	94.942	110.403	298
Altınözü	357	43.418	4.692	38.726	122
Dörtyol	878	111.832	25.905	85.927	127
Hassa	495	37.948	6.317	31.631	77
İskenderun	956	209.815	124.824	84.991	219
Kırıkhan	688	84.417	49.891	34.526	123
Reyhanlı	592	73.622	31.003	42.619	124
Samandağ	382	64.998	23.672	41.326	170
Yayladağı	366	24.876	5.304	19.572	68

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1980)

Şekil 5
Hatay İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

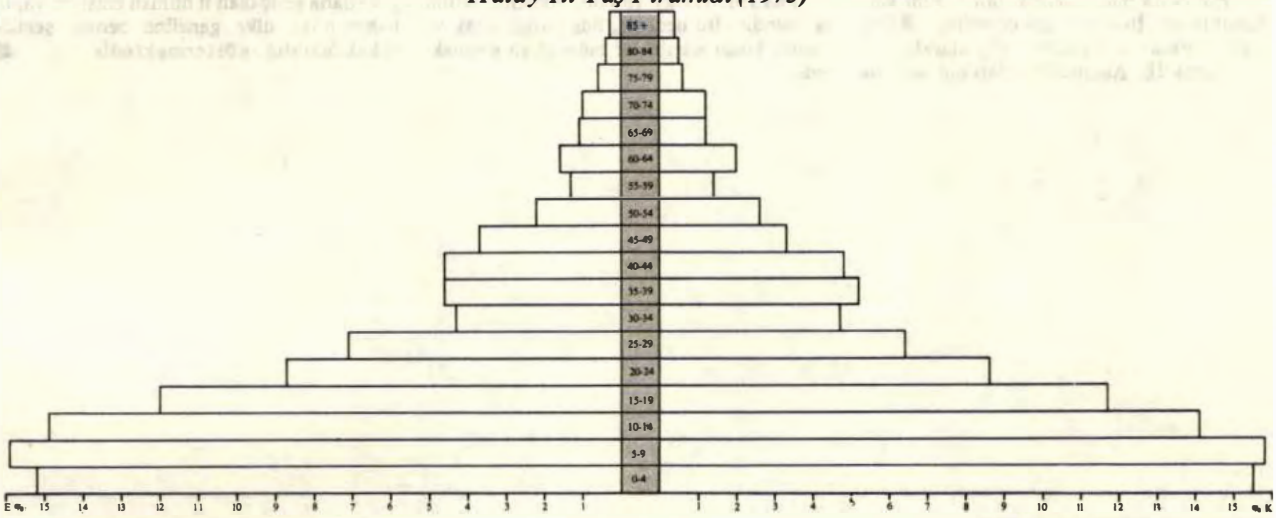
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 8
Türkiye ve Hatay'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Hatay İli												Hatay Kenti	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	232.990	52,8	208.219	47,2	93.612	55,8	74.273	44,2	139.378	51,0	133.946	49,0	52,9	47,1
1970	50,6	49,4	303.068	51,3	287.996	48,8	128.445	53,1	113.607	46,9	174.623	50,0	174.689	50,0	52,3	47,7
1975	51,4	48,6	390.908	52,5	353.205	47,5	167.214	53,7	144.093	46,3	223.694	51,7	209.112	48,3	52,7	47,3

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Hatay İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1975)

olması nedeniyle il nüfusunun genç bir yaş yapısı vardır. Nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) göre bölünüşünde, Hatay'da 0-14 yaş grubu payının 1960 sonrasında ülke ortalamasından oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 1950'de % 41 ile ülke ortalamasına yakın olan bu grubun payı 1960'ta % 45,5'e, 1975'te ise % 45,9'a yükselmiştir.

Genç nüfusun payındaki bu artışa koşut olarak, il genelinde ağırlıklı yeri olan çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun payı giderek daralmıştır. 1950'de % 55,4 ile ülke ortalamasına eşit olan (15-64) yaş grubunun payı 1960'ta % 50,8'e gerileyerek, aynı dönemde % 58,3'e yükselen ülke ortalamasının altına düşmüştür.

İlde yaşlı grubun oranı ise 1950-1975 arasında pek değişmemiştir. Aynı dönemde Türkiye ortalaması biraz arttığı için, 1950'de ülke ve il ortalamaları eşit iken, 1975'te Hatay'da bu grubun payı ülke ortalamasının altına düşmüştür.

Çalışma çağındaki yaş grubunun oranının giderek daralması, Hatay'da, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranının zamanla yükselmesine yol açmıştır. 1950'de ilde çalışma çağındaki her 1.000 kişiye karşılık çalışma çağı dışında 795 kişi varken bu sayı 1960'ta 965'e, 1975'te ise 980'e yükselmiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de, Hatay nüfusunun genç yaş yapısını açık bir biçimde yansıtmaktadır. Nüfusun büyük bölümü yaş piramidinin tabanındaki genç yaş gruplarında toplanmıştır (Şekil 6). Yaş piramidi (20-24) yaş grubundan başlayarak daralmaktadır. Bu daralma, özellikle (25-29) yaş grubundan sonra çok daha belirgindir. Öte yandan, ildeki kadın ve erkeklerin yaş gruplarına göre dağılımları arasında pek önemli bir farklılık göze çarpmamaktadır.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Hatay nüfusunun Türkiye genelindekine benzer bir cinsiyet yapısı vardır (Tablo 8). İl genelinde, Türkiye genelinde de olduğu gibi bir erkek fazlalığı gözlenmektedir. Ayrıca cinsiyet oranları ülke ortalamasına koşut dalgalanmalar göstermektedir.

1960'ta il nüfusunun % 52,8'ini erkekler oluştururken, bu oran 1970'te % 51,3'e gerilemiştir. 1970 sonrasında ilin göç alan bir il konumuna geçmesi, ilde erkek oranının biraz yükselmesine neden olmuş, 1975'te erkeklerin oranı % 52,5 olmuştur.

İl genelindeki erkek fazlalığı gerek kentsel gerekse kırsal alanlarda gözlenmektedir. İlde önemli sanayi tesislerinin bulunması, kentsel yerleşim merkezlerinde erkek fazlalığına yol açmıştır. Buna karşılık, kırsal kesimde büyük tarım işletmeleri bulunduğundan, gerek sürekli, gerekse mevsimlik ücretli emek kullanımı son derece yaygındır. Kırsal alanda önemli iş olanaklarının bulunması, bu kesime işgücü akımına yol açmaktadır. Dolayısıyla oransal olarak kentsel alandakinden düşük de olsa, ilin kırsal kesiminde de erkek fazlalığı vardır.

ÖZET

GENEL KONUM: Akdeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer alan bir sınır ilidir. 5.403 km2 genişlikteki il alanı, 35° 52've 37° 04' kuzey enlemleri ile 35° 40've 36° 35'doğu boylamları arasında kalmaktadır. İl, doğu ve güneyden Suriye, kuzeydoğudan Gaziantep, kuzey ve kuzeybatıdan Adana, batıdan ise İskenderun Körfezi'yle çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Hatay, yeryüzü şekilleri bakımından üç bölümde incelenebilir. Bunlar, kıyı dağları, çöküntü

alanları ve kıyı ovalarıdır. İlde yeryüzü şekillerinin ana çizgilerini, Doğu Toroslar oluşturur. Dış Doğu Toroslar'ın kuzey ve güney yayları, ildeki çöküntü alanlarını çevreler. Bu dağlar, Ana Toros Kütlesi'ne koşut olarak Kıbrıs Adası'nda da sürer.

Dış Doğu Toroslar'ın kuzey yayı ile İskenderun Körfezi arasında, ilin kıyı ovaları sıralanır.

İldeki dağlar, Güneydoğu Toroslar'ın başlangıcını oluşturur. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bu dağlar, Hatay'daki çöküntü düzlüklerini, doğudan, batıdan ve güneyden sınırlar. Toroslar'ın, uzantılarını oluşturan dağlar, ilin güneyinde Suriye tektoniğinin ana sıralarıyla iç içe girer. Hatay il sınırları içerisinde kalan dağların en önemlileri, Amanus (Nur Dağları) ve Keldağ'dır.

Hatay'da plato alanları ilin 1/5'ini kaplamaktadır. Bunların en önemlileri Belen, Atik, Zorkun ve Soğukoluk yaylalarıdır.

Hatay İli, Amanus Dağları'nın batı yamaçlarından kaynaklanan ve doğrudan İskenderun Körfezi'ne dökülen küçük çay ve derelerin su toplama alanları dışta bırakılacak olursa, bütünüyle Asi Havzası içerisinde kalır. Lübnan Dağları'yla, Antilübnan Dağları arasında kalan El-Bekaa Vadisi'nden başlayan Asi Havzası'nın Türkiye sınırları içerisinde kalan kesimi, Hatay İli'nin tümü ile Gaziantep İli'nin bir bölümünü kapsar.

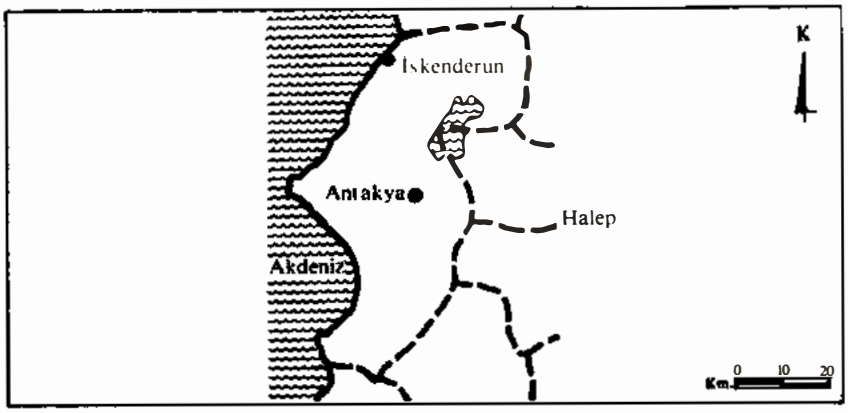
Havzanın en önemli akarsuyu Asi Irmağı'dır. Asi'nin kolları olan Afrin ve Karasu, havzayı kuzeyde Gaziantep il topraklarına doğru genişletir. İlde önemli bir göl yoktur. Geçmişte ilin en büyük gölü olan Amik Gölü DSİ'ce kurutulmuştur. İlde bunun dışında Bağlama, Gölbaşı ve Yenişehir gibi turistik önemi olan küçük göller de yeralmaktadır.

İKLİM: Hatay İli'nde, Akdeniz iklimi egemendir. Bu nedenle, ilde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve bol yağışlı geçmektedir.

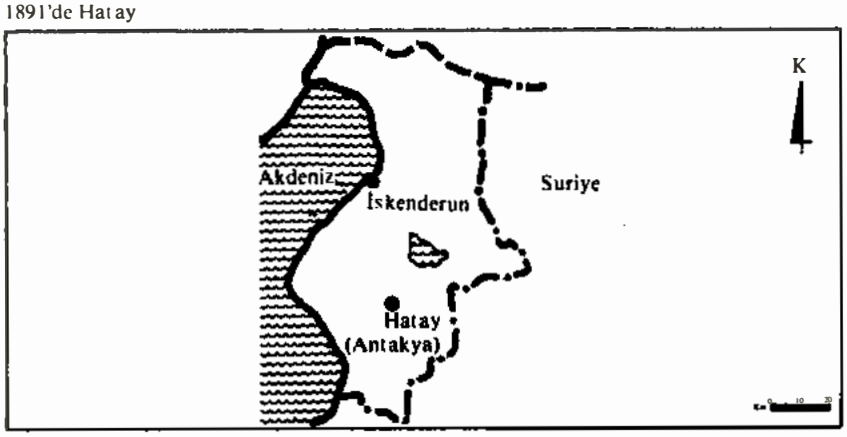
Merkez İlçe'nin yıllık sıcaklık ortalaması 18,2°C, yıllık yağış ortalaması ise 1.173,4 mm'dir. İlde egemen rüzgâr güneybatıdır (lodos).

NÜFUS: Nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin önemli illeri arasında yeralan Hatay 1980'de 856.271 kişilik nüfusuyla ülkenin 10. büyük iliydi. Bu nüfusuyla Hatay ülke nüfusunun binde 19'unu oluşturmaktaydı. Aynı yıl il km2'ye 158 kişilik nüfus yoğunluğuyla Türkiye sayısının (58) çok önündeydi. Nüfus artış hızı açısından Hatay 1940-1945 dönemi dışında her zaman Türkiye genelinden daha büyük bir artış hızına sahip olmuştur. 1975-1980 döneminde Türkiye genelinde binde 20,7 olan nüfus artış hızı Hatay'da binde 28,1'di.

Yaş yapısı bakımından Türkiye geneline göre daha genç olan il nüfusu cinsiyet yapısı bakımından ülke geneline benzer şekilde erkek fazlalığı göstermektedir. ●

1891'de Hatay

1981'de Hatay

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

Hatay yöresi, Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Yöredeki yerleşmelerin tarihi, yaşamı kolaylaştıran ılıman iklim koşulları ve verimli toprakların varlığı nedeniyle, İÖ 100000'le başlatılan Orta Paleolitik Dönem'e uzanmaktadır.

Hatay yöresini çekici kılan ve tarihin her döneminde göçlere açık olmasını sağlayan bir başka özellik de, Anadolu'yu Çukurova yoluyla Suriye-Filistin'e bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Ayrıca, Mezopotamya'dan Akdeniz'e çıkmak için kullanılabilecek en uygun limanlar, yine Hatay yöresindedir.

Hatay adının kaynağına ilişkin ilk bilgiler, İÖ 1200'le başlayan Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'ne tarihlenmektedir. Bu dönemde, Amik Ovası'ndaki Hitit Prenslikleri'nin birleşerek Hattena Krallığı adını aldıkları bilinmekte, Hatay adının da buradan geldiği sanılmaktadır. Yöreye bu adı 1936'da Atatürk vermiştir. Hattena Krallığı'nın başkenti, bugünkü Kırıkhan yakınlarındaki Kanula (Çatalhöyük) idi.

Hatay İli'nin merkez ilçesi olan Antakya'nın ise İÖ IV. yy sonunda, Antiokheia adıyla Selökidler'ce kurulduğu, Araplar'ın bu kente Antakiye adını verdikleri bilinmektedir.

1919 Fransız işgali sonrasında oluşturulan İskenderun Sancağı'nın merkezi olan İskenderun, İskender'in komutanlarından Antigonos'ca İÖ 302'de kurulmuştur. İskender'in adının verildiği öbür kentlerden ayırmak için buraya, "Küçük İskenderiye" anlamına gelen Aleksandretta (Alexandretta) denilmiştir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

PALEOLİTİK DÖNEM: Hatay il sınırları içinde yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, yöre tarihinin Orta Paleolitik Dönem'e değin uzandığını ortaya koymaktadır. Orta Paleolitik Dönem, ilkel insanın doğayla savaşımında belli bir aşamaya ulaştığı, ateş yakmayı ve ilkel de olsa araç-gereç yapmayı öğrendiği dönemdir.

Hatay yöresinde İÖ 100000-40000 arasına tarihlenen Orta Paleolitik Dönem'e ilişkin ilk buluntular, Enver Bostancı'nın 1954'te yaptığı yüzey araştırmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırmalar sırasında, Altınözü İlçesi'nin güneydoğusundaki bir sekinin yüzeyinde Orta Paleolitik Dönem'in özelliklerini taşıyan bir el baltası bulunmuştur. Enver Bostancı, 1966'da, Şenköy Pınarbaşı mevkiinde yaptığı bir başka araştırmada çakmaktaşından yapılmış bir el baltası, bir uç ve bir yonga uç bulmuştur. Yine Şenköy yakınında, Antakya-Yayladağı karayolunun yanındaki bir terasta ise, aynı özellikleri taşıyan ikinci bir el baltası bulunmuştur. Antakya Kenti'nin içinde, kentin batısından geçen Altındere'nin (Avratlar Deresi) hemen yakınındaki sekilerde N.Can'ın yaptığı bir başka araştırmada da, tarlaları örten toprak dolgusunun bir metre altındaki çakıl tabakasında bir üçüncü el baltası bulunmuştur.

Dört ayrı yerde ve toprak tabakasının yüzeye çok yakın bölümlerinde elde edilen bu el baltaları, Orta Paleolitik Dönem insanının, iklimin ılıman olması nedeniyle, önceleri kapalı barınaklara gereksinim duymadığını ve gelip geçici yerleşmeler kurduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, bu ılıman iklim, bir süre sonra yerini soğuk ve yağışlı bir iklime bırakınca, Orta Paleolitik insanı, soğuktan korunmak amacıyla mağaralara sığınmıştır. Nitekim, Enver Bostancı ve M.Şenyürek'in Samandağ yöresinde yaptıkları üç ayrı kazı çalışması, bu süreci açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bunların ilki olan ve 1956'da Bostancı ile Şenyürek'in, Samandağ'a bağlı Mağaracık Köyü Çevlik mevkiindeki Merdivenli Mağara'da birlikte yaptıkları kazıda belirlenen 5 katmandan IV. ve V. katmanlar Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Bu katmanlarda üçgen ve yaprak biçiminde uçlar, yan kazıyıcılar (hayvanın etini kemikten sıyırmaya yarayan gereç), deliciler, içbükey ve disk biçiminde kazıyıcılar, çakmaktaşı ve kemik gereçler elde edilmiştir.

Merdivenli Mağara yakınlarındaki Tıkalı Mağara'da, yine ortaklaşa yapılan 1958 kazısında ise, mağarada yalnızca bu dönemde yerleşme olduğu, daha sonra terk edildiği saptanmıştır. Molozla dolu olan yüzeyden 145-180 cm aşağıda, Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenen üçgen uçlar, yan ve uç kazıyıcılar, kalemler, deliciler, satırlar ayrıca, dört insan dişi (azı dişi) bulunmuştur.

Çevlik Köyü yakınlarında, denizden 300 m uzaklıktaki Kanal Mağarası'nda Enver Bostancı'nın yaptığı 1966 kazısında da, VI. katmanda çift yüzlü bir el baltası ve başkaca Orta Paleolitik Dönem gereçleri bulunmuştur. Mağaranın en ilginç buluntusu ise dokuz yaşında bir erkek çocuğundan kaldığı belirlenen bir dişitir.

Her üç mağara kazısında da rastlanan ateş ve kül izleri, av hayvanlarının ve balığın pişirilerek yenildiğini ortaya koymaktadır. Enver Bostancı'nın yaptığı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, yöredeki yerleşmenin İÖ 40000-11000'e tarihlenen Üst Paleolitik Dönem'de de sürdüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim, Şenköy'ün 9 km güneyinde, Kışlık Köyü yakınlarında yapılan yüzey araştırmalarında Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen bu iki yüzlü gereçlerin yanı sıra, Yayladağı-Antakya karayolunun yakınındaki bir terasta da yine aynı döneme tarihlenen burun kazıyıcılar, kalın bir yongadan üretilmiş ön kazıyıcılar ve piramit biçiminde çakmaktaşı çekirdekler bulunmuştur.

Yine Enver Bostancı Kanal Mağarası'

nda aynı dönemin başına tarihlenen II-V. katmanlarda da uç kazıyıcılı dilgiler (ucu inceltilmiş yassı bir gereç), küt arkalı bıçaklar, kalemler bulmuştur. Ayrıca **Homo Sapiens** (gereç kullanan, akıllı insan) kalıntısı bir de alt çene azı dişi bulunmuştur. Merdivenli Mağara'nın II ve III. katmanlarında da, Kanal Mağarası'ndakileri çok andıran çakmaktaşı gereçler elde edilmiştir. Bunların arasında keskiler, üst yarısı kırılmış kemik iğneler vardır. Kanal Mağarası'nın 300 m batısında bulunan ve kazı sırasında elde edilen bir inciden dolayı İncili Mağara adı verilen mağarada 1970-1973 arasında yapılan kazıda ise, XI ve XII. katmanlarda Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen Homo Sapiens Çevlikensis'ten kalma kemikler bulunmuştur. Bu katmanın üstündeki on ayrı katman, bu mağaradaki yerleşmenin İS yy'lara değin sürdüğünü ortaya koymaktadır.

Yörenin, Orta Paleolitik Dönem'in sonlarından başlayarak soğuk bir iklimin etkisi altına girdiğini gösteren olgulardan biri de mağara tabanının ufalanmış toprak yapısıdır.

NEOLİTİK DÖNEM: Hatay yöresinde yapılan başka kazılar, yöredeki yerleşmenin Neolitik Dönem'de de sürdüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim, Amik Ovası'ndaki Tell Güdeyde ve Vadi-el Hamam (Reyhanlı yakınlarında) kazılarında, en alt katmanlarda ileri köy topluluğu izleri taşıyan kalıntı ve buluntular elde edilmiştir. Bu buluntular, arasında, taş temeller üzerinde kerpiç çamurundan topraklarla örülmüş dörtgen planlı yapıların yanı sıra, kaba hamurlu yalın kaplar, kırmızı astarlı çömlekler, koyu renk boyalı açıklı yapıtlar, boya astarlı baskı bezekli yapıtlar da yer almaktadır. Küçük buluntular arasında rastlanan yongalanmış taş gereçler, Anadolu'dan çok Suriye-Filistin geleneğini yansıtmaktadır. Bunların en ilginçleri mızrak uçlarıdır. Ele geçen obsidyen (volkanik cam) buluntular, Orta Anadolu ile ticaret ilişkilerinin varlığını kanıtlamaktadır. Öte yandan, Merdivenli Mağara'da sürdürülen araştırmalar, burasının Neolitik Dönem'de taş ocağı olarak kullanıldığını, hatta üstteki kaya oyularak merdiven biçimi verildiğini ortaya koymuştur.

KALKOLİTİK DÖNEM (BAKIRTAŞ ÇAĞI): Özellikle, Amik Ovası'nda yoğunlaşan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, Hatay yöresinin Kalkolitik Dönem'de yaygın bir yerleşme yeri olduğunu ortaya koymaktadır.

İLK KALKOLİTİK DÖNEM: Amik Ovası'nda, İÖ 5500-4200 arasına tarihlenen İlk Kalkolitik Dönem'e ilişkin olarak, çok sayıda yerleşme saptanmıştır. Ancak, bu konudaki bilgilerin büyük çoğunluğu yüzey araştırmalarına dayanılarak elde edilen bilgilerdir. Bu yerleşmelerden yalnızca birinde, Tell Kurdu'da, bu döneme tarihlenen katmanlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu katmanlarda tek ya da çift renkli, geometrik ya da stilize edilmiş doğal motiflerle bezenmiş

Kronoloji

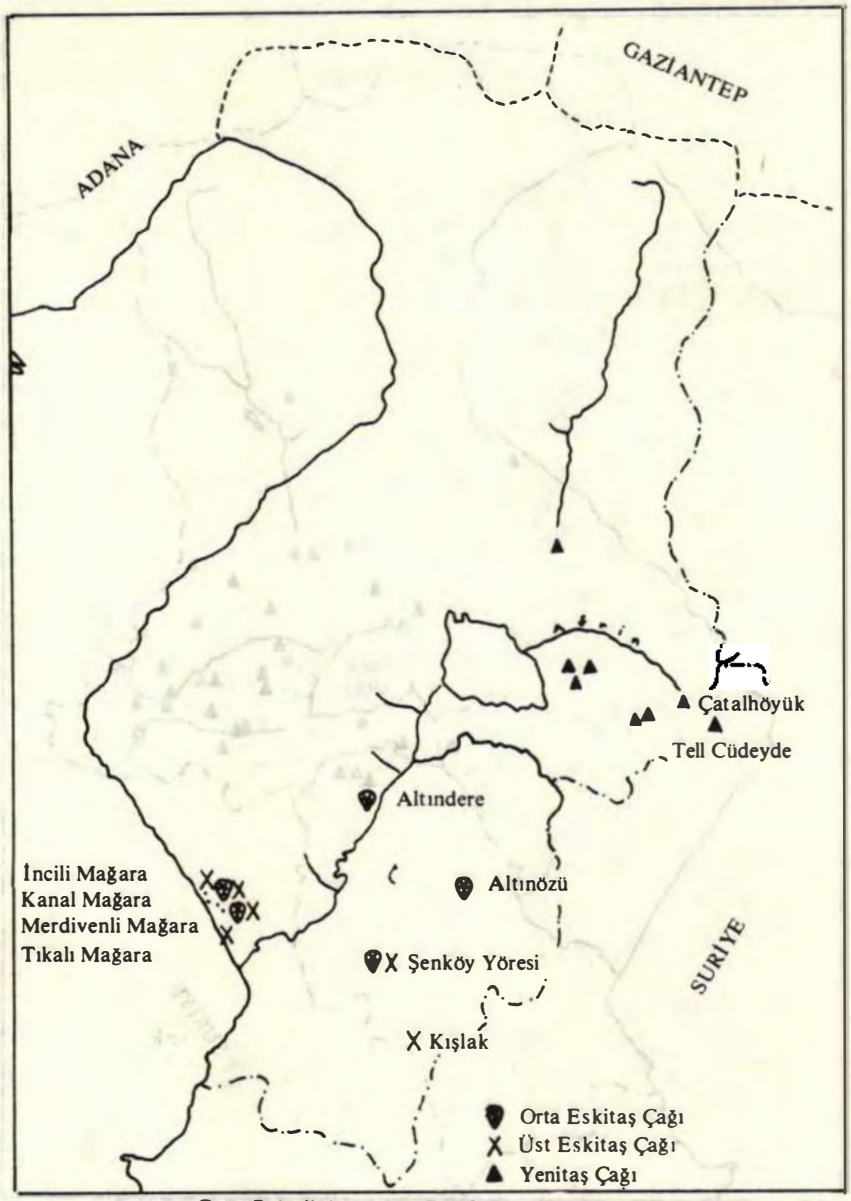
İÖ 100000-40000	Orta Paleolitik Dönem.
İÖ 40000-11000	Üst Paleolitik Dönem.
İÖ 9000-5500	Neolitik Dönem.
İÖ 5500-4200	İlk Kalkolitik Dönem.
İÖ 4200-3700	Orta Kalkolitik Dönem.
İÖ 3700-3200	Son Kalkolitik Dönem
İÖ 3200-1800	İlk Tunç Çağ.
İÖ 1800-1460	Orta Tunç Çağ.
İÖ 1460-1300	Hitit İmparatorluk Dönemi.
İÖ 1300-1200	Asur Egemenliği Dönemi.
İÖ 1200-743	Geç Hitit Prenslikleri Dönemi.
İÖ 743-550	Asur Egemenliği Dönemi.
İÖ 550-331	Persler Dönemi.
İÖ 312-64	Selökid Dönemi.
İÖ 64-İS 395	Roma Dönemi.
395-638	Bizans Dönemi.
638	Hatay'ın Araplar'ca fethi.
661-750	Emeviler Dönemi.
750-944	Abbasiler Dönemi.
944-969	Hamdaniler Dönemi.
969	Bizanslılar'ın Hatay'ı ele geçirmesi.
1084-1085	Hatay'ın Selçuklular'ca fethi.
1098	Hatay'ın Haçlılar'ın eline geçmesi Antakya Haçlı Kontluğu'nun kurulması.
1268	Hatay'ın Memlukler'ce ele geçirilmesi.
1517	Hatay'ın Osmanlı yönetimine geçmesi.
1817	Payaslı Küçükalioğulları'nın hükümet birlikleri karşısında yenilgiye uğraması.
1822	İskenderun'da şiddetli deprem.
1832-1840	Mısırlı İbrahim Paşa'nın Kilikya'yı işgali.
1862	Payaslı Küçükalioğlu Besdek Bey'in asi ilan edilerekyakalanmasıve İstanbul'a getirilmesi.
1865	Derviş Paşa komutasındaki Fırka-i İslâhiye'nin yörede harekâta başlaması.
1916	İngiliz uçaklarının İskenderun Limanı'nı altı kez bombalaması.
26 Ekim 1918	Antakya'da bir Arap Hükümeti'nin kurulması.
9-10 Kasım 1918	İngiliz ve Fransızlar'ın İskenderun'u işgal etmesi.
3 Aralık 1918	Antakya Arap Hükümeti'nin yıkılması.
5 Aralık 1918	Antakya'da yeni bir Arap Hükümeti'nin kurulması.
7 Aralık 1918	Fransızlar'ın Antakya'yı işgal etmesi.
11 Aralık 1918	Dörtyol'un Fransız işgaline girmesi.
19 Aralık 1918	Fransızlar'la Antakya Kuva-yı Milliyecileri arasında Özerli Çatışması'nın meydana gelmesi.
30 Mayıs 1920	Fransızlar'la kısa süreli ateşkes antlaşması imzalanması.
26 Temmuz 1920	Kuseyir Kongresi sonrasında, Türk Kuva-yı Milliye örgütünün kurulması.
Eylül 1920	Antakya Kuva-yı Milliyesi'nin Maraş'taki Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na bağlanması.
20 Ekim 1921	Hatay'ın Ankara Antlaşması'yla Fransız mandasına bırakılması.
9 Eylül 1936	İskenderun Sancağı'nı Suriye'ye bırakan Fransa-Suriye Antlaşması'nın imzalanması.
4-15 Kasım 1936	Hatay Türk toplumunun, Suriye Hükümeti'nin düzenlediği genel seçimleri boykot etmesi.
29 Mayıs 1937	Milletler Cemiyeti'nin, yeni bir devlet kurulmak üzere, Hatay'a geçici bir statü tanıması.
5 Temmuz 1938	Hatay'a ilk Türk Tugayı'nın girmesi.
2 Eylül 1938	Hatay Devleti'nin kurulması.
23 Haziran 1939	Hatay Millet Meclisi'nin Türkiye'ye katılma kararı alması. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını içeren Fransa-Türkiye Antlaşması imzalanması.
7 Temmuz 1939	3711 Sayılı Yasa ile Hatay İli'nin kurulması.
24 Temmuz 1939	Hatay'daki son Fransız askerlerinin çekilmesi.

çanak-çömlek tipleri bulunmuştur. Bu çanak-çömleklere, benzerleri ilk kez Hatay sınırları dışında kalan Tell Halaf kazılarından elde edildiği için, "Halaf Tipi Çömlek" adı verilmektedir. Tell Kurdu kazısı dar bir alanda gerçekleştirildiği için, önemli mimari buluntulara rastlanamamıştır. Aynı kazılarda, çok renkli, geometrik bezemeli, çeşitli biçimlerde, açıklı, iyi pişmiş toprak kaplar da elde edilmiştir. Benzerlerine ilk kez Mezopotamya'da Ubeyd Kenti'nde rastlandığı için, bu kaplara da "Ubeyd Tipi Çömlek" adı verilmektedir. Tell Kurdu katmanlarındaki buluntular, avlanmak amacıyla kullanılan pişmiş topraktan sapan taşlarında artış olduğunu ortaya koymaktadır. Cilalı taş baltalar çanak-çömlekli Neolitik Dönem'e oranla azalmış, taş kaplar kesintisiz olarak sürmüştür. Yongalanmış taş gereçlerde, obsidyenden daha çok çakmaktaşı kullanıldığı görülmektedir. Obsidyenden yapılmış iki nazarlığa yalnız dönem sonuna tarihlenen katlarda rastlanabilmiştir.

Birçok kazı, Hatay yöresi kültürü ile Filistin-Ürdün-Güney Suriye kültürleri arasında büyük bir yakınlık olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, Güneydoğu Anadolu ile Mezopotamya'nın birçok ortak yönünü kesin olarak ortaya çıkarmıştır. Ancak, sistematik kazıların azlığı nedeniyle, bütün bu bölgelerin aynı kültür çerçevesi içinde yer alıp almadığı henüz aydınlatılamamıştır. Ancak, şurası açık bir gerçek ki, Ubeyd tipi çanak-çömlekler Hatay yöresini yoğun olarak etkilemiş ve bunlara herhangi bir Mezopotamya yerleşmesinde görülen sıklıkta rastlanır olmuştur.

ORTA KALKOLİTİK DÖNEM: Hatay yöresinde yapılan Tell Kurdu, Tell eş-Şeyh ve Tabara el-Akrad kazılarında, Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen çok sayıda buluntu elde edilmiştir. İÖ 4200-3700'e tarihlenen bu dönem mimarisinin dörtgen planlı kerpiç yapılardan oluştuğu, ancak yapılarda taş temel kullanılmadığı belirlenmiştir. Bu kazılarda koyu renk boyalı çanak-çömleklerin yanı sıra, Ubeyd benzeri kaplar, kırmızı astarlı kaplar, mutfak kapları, ayrıca sapan taşları ve yalnızca göğüsleri belirtilerek stilize edilmiş kadın figürinleri de bulunmuştur. Katmanlarda ağırşak, kil çivi gibi gereçlere ve boncuk türünden süs eşyalarına da rastlanmıştır. Yonga yapıtlar için obsidyen ve çakmaktaşı kullanılmıştır. Bulunan orak bıçakları ve ok uçları, önceki çağlardakilerden kimi farklılıklar taşımaktadır. Mutfak gereçleri arasında çanak biçimli kaplarla birlikte düz tabaklar da yer almaktadır. Bu arada, büyük emek harcanarak oyulduğu anlaşılan bir de obsidyen kap bulunmuştur.

SON KALKOLİTİK DÖNEM: Hatay yöresinde, yüzey araştırmaları ile belirlenen höyüklerin yanı sıra, Tell Cüdeyde, Çatalhöyük ve Tabara el-Akrad kazılarından elde edilen bazı buluntular, İÖ 3700-3200'e tarihlenen Son Kalkolitik Dönem'e ilişkin yerleşmeyi yansıtmaktadır. Nitekim, Tell Cüdeyde'de yapılan kazıda, dörtgen planlı, olasılıkla çok odalı, büyük kerpiç ev duvarlarına rastlanmıştır. Yapım sırasında, tek ya da birkaç sıralı, düzensiz ocak taşları kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çanak-çömlekler arasında, yüzü sıvazlanmış basit yapıtlar, yüzü samanlı kırmızı astarlı yapıtlar, kaba mutfak kapları görülmektedir. Çanak-çömleklerin büyük bir bölümü çark yapımıdır. Küçük buluntular arasında kimi madeni gereçlere, yamuk kesitli orak bıçaklarına, nitelikli yassıtaş baltalara, taş kaplara ve taş mühürlere rastlanmaktadır. Mühürlerin varlığı, Neolitik Dönem'le birlikte gözlenen mülkiyet kavramının bu dönemde oldukça geliştiğini kanıtlamaktadır.

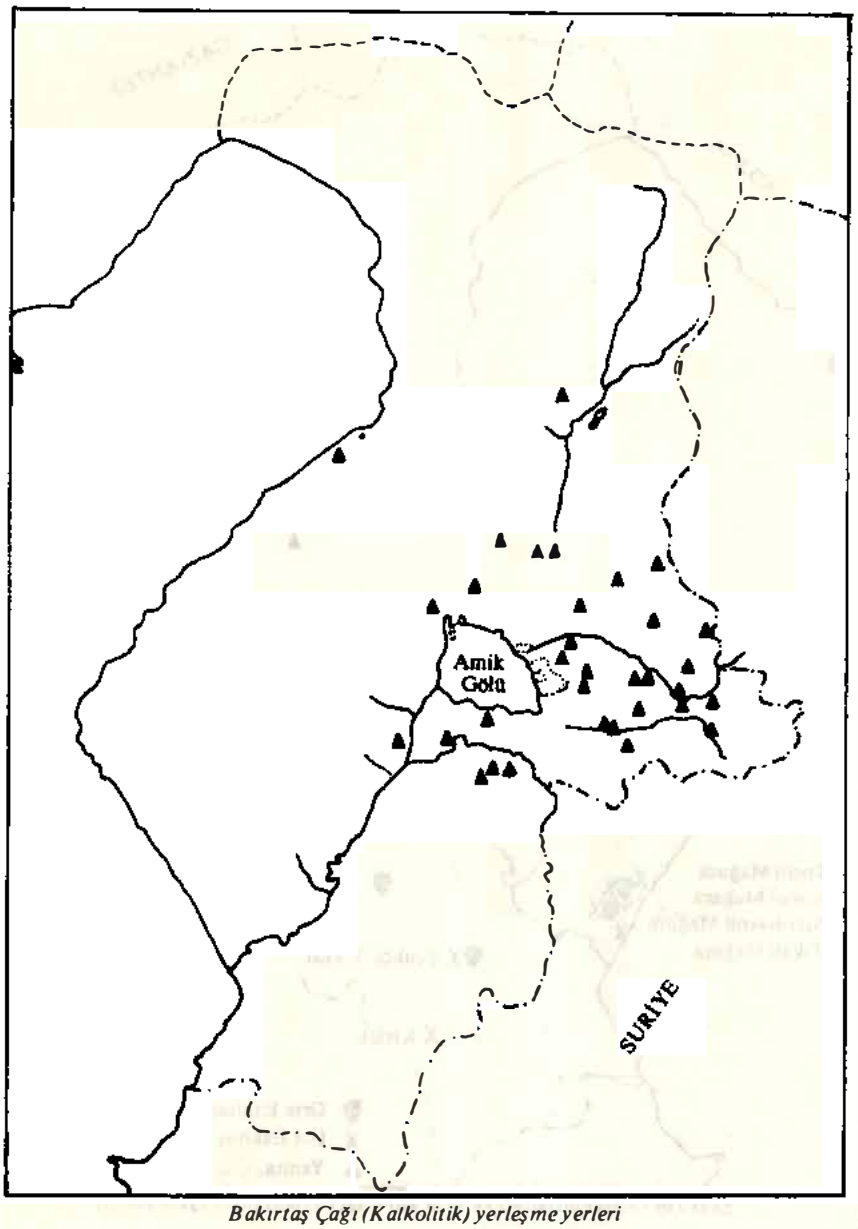

Eski Taş Çağı (Paleolitik) ve Yeni Taş Çağı (Neolitik) yerleşme yerleri

TUNÇ ÇAĞLARI: Hatay'ın Amik Ovası, İÖ 3200-2000'e tarihlenen, zengin Tunç Çağ buluntuları vermektedir.

İLK TUNÇ ÇAĞ: Başta Amik Ovası olmak üzere, Hatay'ın 46 değişik yerinde İlk Tunç Çağ yerleşmesi saptanmıştır. Bunlar-Çatalhöyük, Tell Cüdeyde ve Tell Dhab geniş ölçüde kazılmış, ilk mimari kalıntılara ise Tell Tainat ve Tell Açana'da rastlanmıştır. Buralarda kalıntısı bulunan evler dörtgen planlıdır. Tabara el-Akrad kazısında ortaya çıkarılan evler ise, Erzurum Karaz kültürünü andırır biçimde, yuvarlak planlı yapılardır. Bunlar, bugün Urfa'nın Harran İlçesi'ndeki yuvarlak planlı evleri andırmaktadır. Oda tabanları ve sekileri özenle yapılmış olan bu yapılarda, kerpiç kullanılmıştır. Çanak-çömleklerde, saklı astar bezemeli kapların yanında, İlk Tunç Çağ II'de ortaya çıkan ve bu çağ sonuna değin varlığı gözlenen Karaz tipi yapıtlar görülmektedir. Bu yapıtlarda, kâseden, ayaklı kaplara kadar hemen bütün biçimler kullanılmıştır. Bunlar çok fırınlanmış, el yapısı, kırmızı ya da siyah boyalı seramiklerdir. İlk kez Filistin'de, Kirbet Kerak denilen yerde bulunduklarından bunlara "Kirbet Kerak Seramiği" de denilmektedir.

İlk Tunç Çağ başına tarihlenen en ilginç buluntular ise Tell Cüdeyde'de bir kumaşa sarılı olarak bulunan altı insan heykelciğidir. Öbür madeni buluntular arasında iğneler, deliciler, baltalar ve mızrak uçları

Bakırtaş Çağı (Kalkolitik) yerleşme yerleri

sayılabilir. Önceki çağlara oranla, çakmaktaşı gereçlerde bir azalma görülmektedir. Buna karşılık gereçlerin çeşitleri artmıştır. Gereç yapımında kullanılan bir başka malzeme de, eskiden olduğu gibi kemiktir.

Amik Ovası yerleşmelerinde sık sık gözlenen saray mimarisi kalıntıları, İlk Tunç Çağ'daki siyasal yaşama ilişkin kimi bilgiler vermekte ve bu yerleşmelerin beylikler biçiminde örgütlendiğini ortaya koymaktadır. Bu beylikler bu çağ sonunda Mezopotamya'dan gelen Akadlar'ın egemenliği altına girmiştir.

YAZILI TARİH

İlk Tunç Çağ'ı izleyen dönemde, kuzeyden göç eden kavimlerin de etkisiyle, tüm Yakındoğu'da büyük bir kargaşa dönemi yaşandığına ve bunun da İÖ 1800'e değin sürdüğüne ilişkin bilgiler yazılı kaynaklarda sıkça yer almaktadır.

ORTA TUNÇ ÇAĞ: İlk Tunç Çağ sonunda Hatay yöresinde başlayan Akad egemenliği kısa sürmüş ve yöre, Orta Tunç Çağ'ın başladığı İÖ 1800'lerden İÖ 1600'lere değin merkezi Halpa (Halep) olan Yamhad Krallığı'na bağlı bir beyliğin toprakları arasına katılmıştır. İçişlerinde bağımsız, dışişlerinde de Yamhad Krallığı'na bağlı olan bu beyliğin başkenti Tell Açana (Alalah) idi. Yamhad Krallığı ise, üst yetke olarak Babil Krallığı'nı tanıyordu.

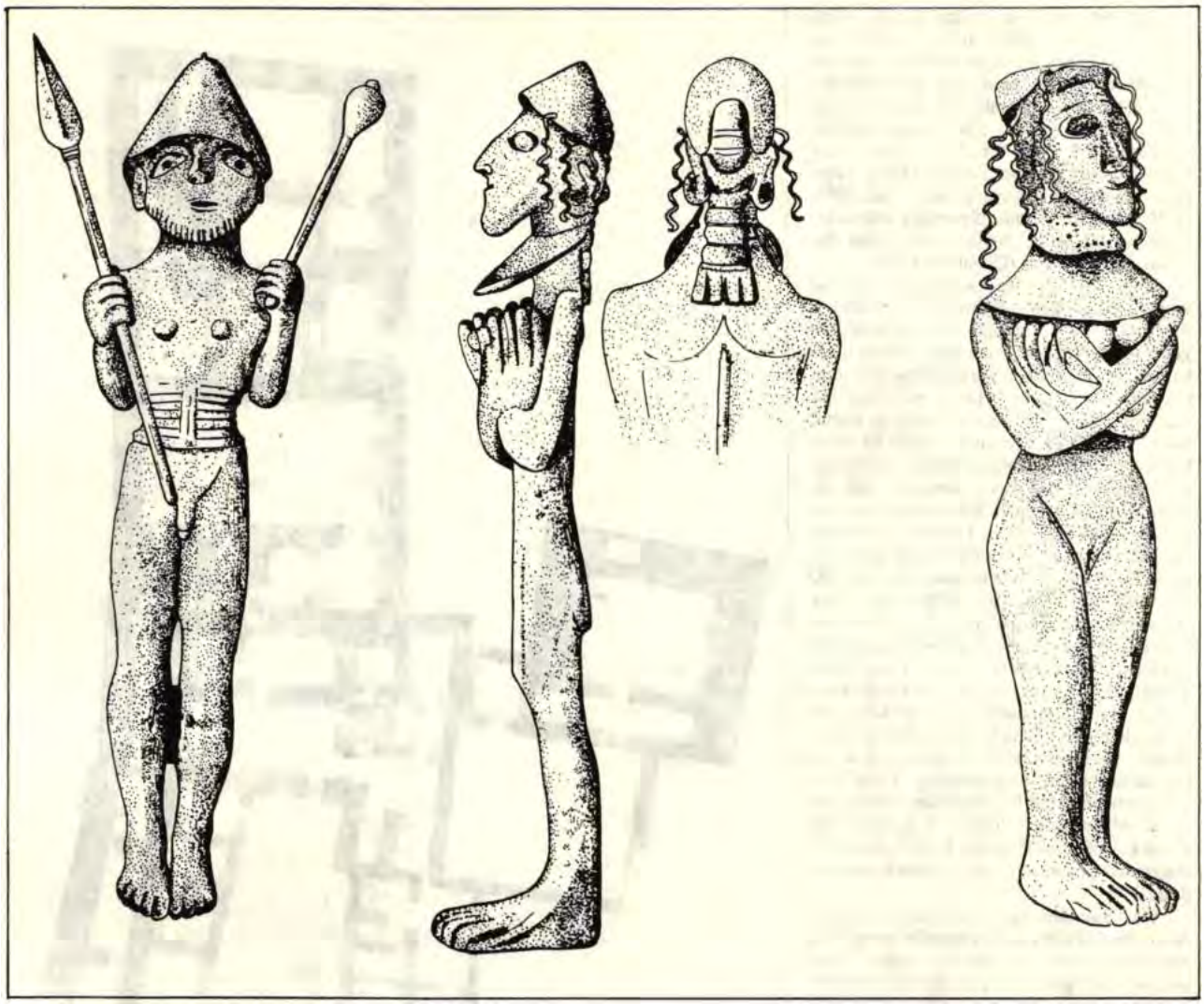
Orta Tunç Çağ'ın ortalarında, Yamhad Krallığı'nın başkenti, bir ara, Tell Açana'ya taşınmış, Yamhad Kralı Hammurabi, burada surlarla çevrili bir saray yaptırmıştır. Tell Açana'nın VII. katında saptanan ve İÖ 1780-1750'ye tarihlenen saray kalıntısı, Hammurabi'nin sözü edilen bu sarayına aittir. Hammurabi'nin yerini, daha sonra, Babil Kralı Hammurabi'nin çağdaşı olan Yarim-Lim almıştır.

Yamhad Kralı Yarim-Lim'in İÖ 1686'ya değin süren egemenlik döneminde, Orta Anadolu, yeni bir siyasal gücün ortaya çıkışına tanık oldu: Bu, başında I. Hattuşil'in bulunduğu Hitit Krallığı idi.

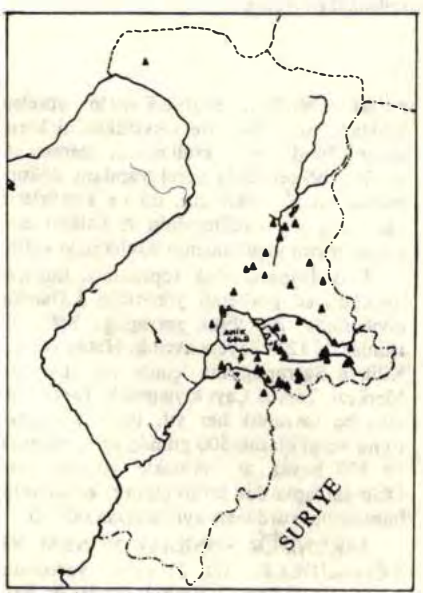
Hattuşil, Kızılırmak kıvrımı içinde güvenlik ve birliği sağladıktan sonra, devlet sınırlarını Toroslar'ın güneyine, Suriye'ye dek genişletmeyi planladı ve ilkin, Aruvar, Kargamış ve Urşu gibi Güneydoğu Anadolu kentlerini alarak, Kuzey Suriye yolunun güvenliğini sağladı. Ardından da, Kuzey Suriye bakır yataklarını ele geçirebilmek amacıyla, Amik Ovası yoluyla Yamhad Krallığı'nın üzerine yürüdü. Ancak bu sefer, Hattuşil'in 1620'de ölümü üzerine sonuçsuz kaldı. Buna karşın, Hitit Devleti Kuzey Suriye'yi ele geçirme isteğinden vazgeçmedi. Hattuşil'in yerini alan oğlu Murşil, Yamhad Krallığı'nın üzerine yürüdü ve Halpa'ya dek ilerleyerek kenti yakıp yıktı. Bu sefer sonunda, Halpa'da, İÖ 1595'te bir anlaşma imzalandı. Akadca ve Hititçe kaleme alınan bu anlaşmanın Boğazköy arşivlerinde ele geçirilen bir kopyasında, Yamhad seferine ilişkin olarak, "Büyük Kral Murşil, Halpa Kenti'ne giderek babasının öcünü aldı ve Halpa Ülkesi Krallığı'nı yok etti," denilmektedir. Nitekim, bu yıkımın Tell Açana'daki izleri, VI. katman sonunda bütün açıklığıyla gözlenmektedir. Bu sefer sırasında, Babil'e dek ilerleyen Murşil, bu kenti de ele geçirdikten sonra, dönüşünde çok sayıda tutsağı Hattuşaş'a götürdü. Böylece, Hatay yöresi, Murşil'in ölümüne değin Hitit Devleti'nin egemenliği altına girdi.

Murşil'in ölümünden sona, Hatay ve Kuzey Suriye'deki prenslikler Hitit egemenliğine başkaldırdılar. Bu dönemde, Prens İlim-İlimma'nın başında bulunduğu Tell Açana Beyliği, Hurri-Mitanni Devleti'nin egemenliği altına girdi. Hurri-Mitanni kültürünü yansıtan çanak-çömlek buluntularının da doğruladığı bu egemenlik uzun sürmedi ve Tell Açana'nın da içinde bulunduğu Kuzey Suriye kentleri, İÖ 1490'larda Mısır egemenliğine girdi ve Firavun III. Tutmasis'e bağlandı.

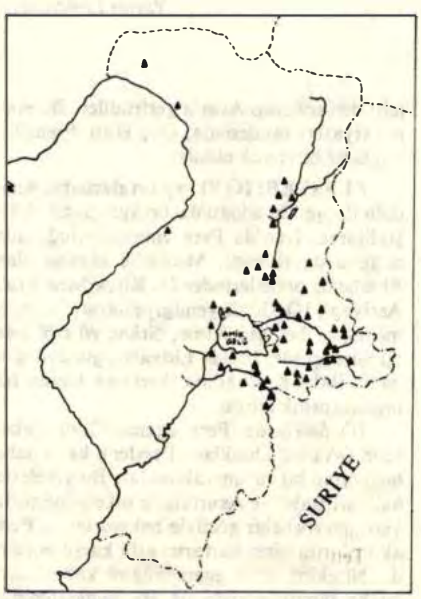
HİTİT İMPARATORLUK DÖNEMİ: Kral II. Tudhaliya İÖ 1460'ta Hitit Devleti'nin başına geçtiğinde, devletin sınırları çok genişlemiş, imparatorluk boyutlarına ulaşmıştı. Tudhaliya, egemenliğinin ilk yıllarında Anadolu'daki bazı sorunlarla uğraştıktan sonra, Yamhad Krallığı üzerine yürüdü. Bu sırada, Yamhad Krallığı'nın başında, yazıtlarda Hurri Kralı'nın vasalı olduğu belirtilen II. İlim-İlimma bulunuyordu. Boğazköy'de bulunan aynı yazıtlarda, Yamhad Krallığı ile Tudhaliye arasında kısa süren bir savaş olduğu ve yapılan antlaşmayla, yörenin yeniden Hitit etkisi altına girdiği yazılıdır. Ancak, Tudhaliya'nın yerini alan II. Hattuşil döneminde, çevredeki öbür devletler gibi Yamhad Krallığı da başkaldırarak Hitit egemenliğinden kurtuldu. Ama, bu bağımsız beylik dönemi de kısa sürdü. Hitit İmparatorluğu'nun en görkemli döneminde başa geçen I. Şuppiluliuma, bütün Güneydoğu Anadolu'yu ve Suriye'yi topraklarına kattı. Bu ve yirmi yıl sonra düzenlediği bir başka sefer sonucunda Hatay yöresinde Hitit egemenliği kesinleşti ve İÖ XIII. yy'a

Amik Ovası'nda Tell el-Cüdeyde'de bulunan bakır heykelcikler

İlk Tunç Çağ yerleşme yerleri

Orta ve Son Tunç Çağ yerleşme yerleri

değin, yöredeki siyasal durumda bir değişiklik olmadı.

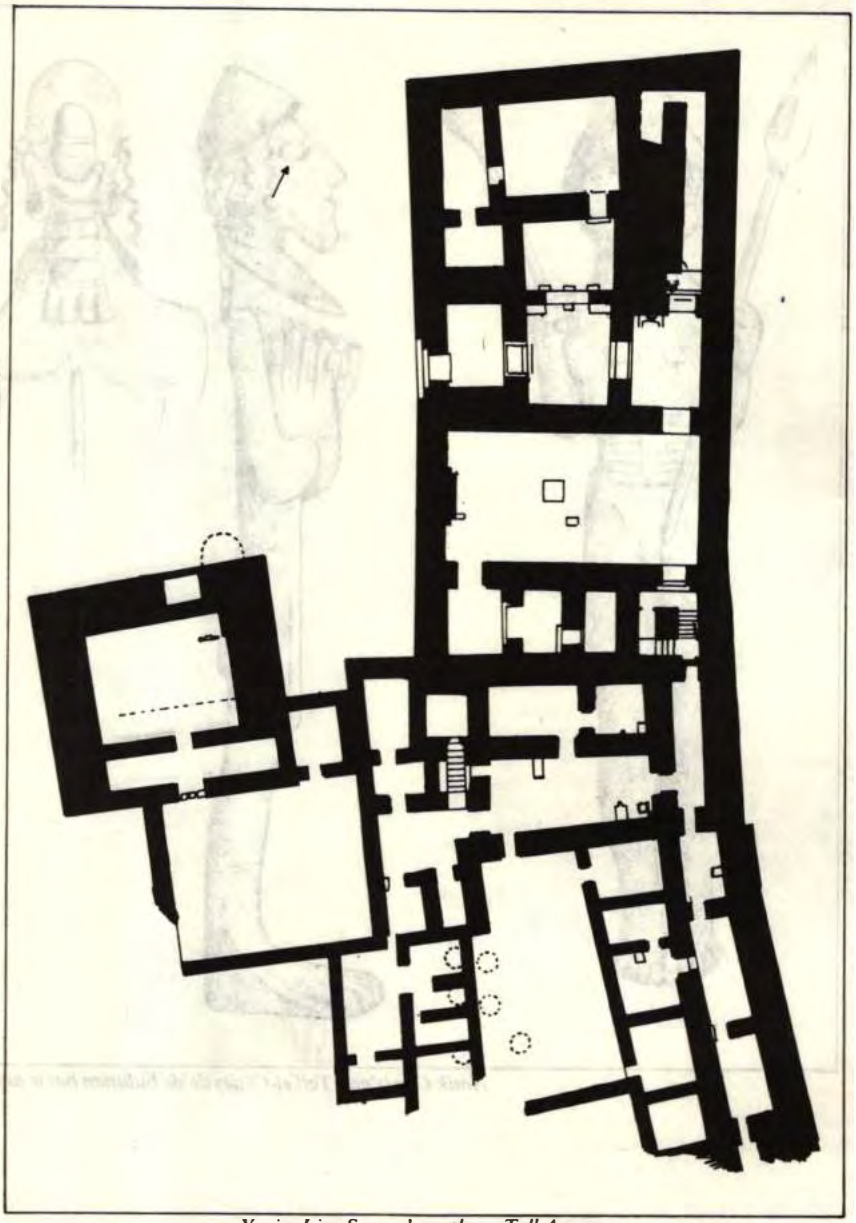
Kral Muvattaliş'in başa geçtiği ve İÖ XIII. yy'a tarihlenen dönemde Hitit İmparatorluğu'nun giderek zayıfladığı ve Asur Krallığı'nın güçlenmeye başladığı görülür. Asurlular da zengin bakır ve demir yataklarını ele geçirmek için Güneydoğu Anadolu'ya sık sık akınlar düzenlemeye başladılar. Asur Kralı Tukulti-Ninurta'nın düzenlediği seferde, Adıyaman-Malatya yöresine dek bütün Güneydoğu Anadolu Asur egemenliğine girdi.

GEÇ HİTİT PRENSLİKLERİ: İÖ 1200'lerde, Balkanlar'dan sarkarak Anadolu'ya girmeye başlayan Ege Göç Kavimleri ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde art arda patlak veren ayaklanmalar, Hitit Devleti'nin sonunu çabuklaştırdı. Buna, Asur ve Mısır'daki iç çatışmalar da eklenince, Güney Anadolu'da, Geç Hitit Prenslikleri adı verilen çok sayıda küçük devlet ortaya çıktı. Fırat kıyılarıyla Konya arasındaki geniş bir alana yayılan bu devletlerin halkı çeşitli kavimlerden, boylardan oluşuyordu. Bunla-

rın arasında Hitit kalıntıları olduğu gibi, Luvi, Pala, Hurri-Mitanni, Arami gibi topluluklar da vardı. Bunların en etkin olanları, İÖ 2000'lerden bu yana akın akın Anadolu'ya gelen Sami-Aramiler'di. Bu beylikler, farklı etnik kökenleri, dilleri ve gelenekleri nedeniyle, çok uzun bir dönem siyasal bir birlik oluşturamadılar. Ancak, Hatay yöresinde olanlar, bir araya gelmeyi başardılar ve Hattena adı altında bir krallık kurdular. Krallığın başkenti, bugünkü Kırıkhan yakınlarındaki Kanula (Çatalhöyük) idi.

İÖ XI-VIII. yy'lara tarihlenen Asur kral yıllıklarından öğrenildiğine göre, Asurlular, zengin maden yataklarını ele geçirmek ve yöreyi vergiye bağlamak için, Hatay'ı da kapsayan Güneydoğu Anadolu'ya yeni yeni seferler düzenlediler. Hatay yöresinin bu dönemde Asurlalar açısından özel bir önemi vardı. Samandağ yakınlarındaki El-Mina Limanı'na uzanan yollar,Hatay topraklarından geçiyor, Belen ve Amanus dağları üzerinden Gaziantep ve Kilikya'ya uzanıyordu. Bu nedenle, Asur kralları, akınlarını özellikle bu yöre üzerinde yoğunlaştırıyorlardı. Nitekim, Kral Asur-Nasir-Apli'nin İÖ IX. yy'a tarihlenen bir yıllığında, "Apre Irmağı'ndan (bugünkü Afrin Çayı) hareketle Hattenalı Kral Lubarna'nın kenti Kanula'ya yaklaştım ve ondan vergi olarak yüz talen demir aldım," diye yazılıdır. Sonraki kallardan III. Salmanassar'ın, yöredeki yeni bir ayaklanmayı bahane ederek Hatay yöresindeki Hattena Krallığı'nı bütünüyle denetim altına aldığı bilinmektedir. Öbür bazı Geç Hitit prensleri ise, her şeye karşın, yeni bir ayaklanma düzenlediler ve bu ayaklanmaya katılmayan Hattena Kralı Lubarna'yı öldürttükten sonra, geçici bir birlik oluşturdular.

III. Salmanassar'ın ölümünden sonra, Asur Devleti'nin askeri gücünde önemli bir zayıflama oldu ve Asur'a bağlı vasal prensler bu durumdan yararlanarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Öyleki, bunlar arasında bazı Asur valileri de bulunuyordu. Geç Hitit Prenslikleri için bir barış ve özgürlük dönemi diye tanımlanabilecek olan bu dönemde, kültürel alanda, özellikle mimari ve güzel sanatlarda önemli gelişmeler kaydedildi. Hattena Krallığı'nın bağlı bulunduğu Sam'al Kenti'ndeki Tanrı Hadad heykeli, bu barış ve bolluk dönemini simgelemektedir.

Yarim Lim-Sarayı'nın planı, Tell Açana

Asur'un duraklama içine girmesinden yalnızca Geç Hitit Prenslikleri değil, Van yöresindeki Urartular da yararlandılar. Nitekim, bu prenslikler, Asur egemenliğinden kurtulduktan kısa bir süre sonra, teker teker Urartu Devleti'nin boyunduruğu altına girmeye başladılar. Bu durum, Asur Kralı III. Tiglatplasar dönemine değin sürdü. Tiglatplasar, İÖ 743'te Anadolu'ya yaptığı bir seferde, tüm bu kentlere egemenliğini yeniden kabul ettirdi. Geç Hitit kentleri, II. Sargon döneminde (721-705) daha da sindirilerek, birer Asur vilayetine dönüştürüldü. Buralarda yerel yöneticilerin yerini Asurlu valiler aldı. Ancak, bundan birkaç yıl sonra, Geç Hitit prensleri, Asur Devleti'yle başa çıkamayacaklarını anlayınca, Batı Anadolu'daki Frig Devleti'nden yardım istediler. Asur Kralı V. Salmanassar'ın bu haberleşmeyi öğrenmesinden sonra, Asur Devleti bu prenslikler üzerinde yoğun bir baskı kurdu. Öyleki, çoğu Geç Hitit kentlerinin halkı yerlerinden sökülüp Asur'a getirildiler. Bu eritme siyaseti sonucunda, Geç Hitit Prenslikleri birer birer yok oldular.

PERSLER: İÖ VI. yy ortalarında, Anadolu'da ve Ortadoğu'da ortaya çıkan değişikliklere, İran'da Pers İmparatorluğu'nun doğuşu da eklendi. Medler'le akraba olan Ahameniş prenslerinden II. Kiros,Med Kralı Astiyag'ı İÖ 550'de yenilgiye uğrattı ve egemenliğini ilan etti. Kiros, birkaç yıl gibi kısa bir süre içinde, batıda Lidya'yı, güneydoğuda da Babil Krallığı'nı çökerterek büyük bir imparatorluk kurdu.

İÖ 540'larda Pers egemenliğini kabul eden Ortadoğu halkları, Persler'e karşı daha hoşgörülü bir tutum takındılar. Bu yörelerin halkları Babil ve Asurlular'a ülkelerine zorla yerleşen zorbalar gözüyle bakıyorlar ve Pers akıncılarını birer kurtarıcı gibi karşılıyorlardı. Nitekim, Pers egemenliğini kabul eden başka birçok yörede sık sık ayaklanmalar patlak verirken, Suriye-Filistin yöreleri halkları, uzun bir süre sessizliklerini koruduar. Bunda, Pers krallarının, egemen oldukları bölgelerdeki yerel yapılara dokunmamalarının, farklı din, dil ve kültürlerin yan yana yaşayabilmesinin ve halklar arasında ayırım yapılmasının büyük payı vardı.

Pers İmparatorluk toprakları, imparatorluğun en görkemli yöneticisi I.Dareios döneminde, 23 büyük satraplığa bölündü. Bunlar da 127 vilayete ayrıldı. Hatay yöresi, Kilikya Satraplığı'nın içinde yer alıyordu. Merkezi, Tarsus Çayı kıyısındaki Tars Kenti olan bu satraplık her yıl, Pers İmparatoru'na vergi olarak 500 gümüş talen ödemek ve 360 beyaz at vermekle yükümlüydü. Öbür satraplardan farklı olarak, kendi yerel hanedanını sürdürme ayrıcalığına sahipti.

İSKENDER SONRASI DÖNEM VE SELÖKİDLER: İÖ IV.yy'ın yarısında, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Pers

Tunç Çağ'da Kentleşme ve Tell Açana Örneği

Tunç Çağ'da, Hatay yöresinin bilinen, bellibaşlı yerleşme merkezleri, Tell Açana, Tell Tainat ve Çatalhöyük'tü. Bu yerleşmeler, kendilerine bağlı köylerle birlikte beylikler biçiminde yönetiliyordu. Her üç yerleşmenin de ortaya koyduğu gibi, asıl yerleşme Amik Ovası'nda yoğunlaşmıştı.

Hatay yöresi, bu dönemde, büyük kent devletlerinin bulunduğu Mezopotamya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu kültürlerinin etkisi altındaydı. Bu etkiyi yansıtan bir öğe olarak, İlk Tunç Çağ başında ortaya çıkan Karaz kültürünün, çağın ortalarında bütün yöreye yayılması gösterilebilir.

Söz konusu Tunç Çağ kentlerinin başlıcası Tell Açana, birkaç kenti birden kapsayan bir beylik merkeziydi. Tell Açana'daki (Alalah) ilk kazılar, 1936'da, yani Hatay henüz Türkiye topraklarıdışındayken başlatıldı. Sir Leonard Wolley'in yürüttüğü bu kazı çalışmalarında 17 kültür katı belirlendi. Bunlardan elde edilen verilerle de, yörenin Tunç Çağ'daki tarihi Açana kültür katları kısaca şöyle sıralanabilir:

XVII. Kat (İÖ 3400-3300): Su altında kalan bu katta yeterli araştırma yapılamamıştır. Buluntu çok azdır.

XVI. Kat (İÖ 3300-3200): Bu katta bir tapınak kalıntısı bulunmuştur.

XV. Kat (İÖ 3200-3100): Burada bulunan tapınağın planı, XVI. kat tapınağının planına benzemektedir.

XIV. Kat (İÖ 3100-2900): Bu katta, oldukça iyi durumda, bir başka tapınak bulunmuştur.

XIII. Kat (İÖ 2900-2700): Bir önceki kattaki tapınak burada da varlığını korumaktadır.

XII. Kat (İÖ 2700-2350): Buradaki tapınak da, plan yönünden bazı değişiklikler olmakla birlikte, IV. kat tapınağına benzer.

XI, X, IX, VIII. katlarda tapınak ve öteki yapılara ilişkin bir kalıntı yoktur.

VII. Kat (İÖ 1780-1750): Bu kattaki tapınak geniş planlıdır. Saray ise Yamhad Kralı Hammurabi'ce yaptırılmıştır; ancak oğlu Yarim-Lim'in ününden dolayı Yarim-Lim Sarayı olarak anılır. Bu katta, kentin kuzeybatısında sur kalıntılarına ve ayrıca Hitit tarzında bir sur kapısına rastlanmıştır.

VI. Kat (İÖ 1750-1595): Bu kattaki tapınağın yeri değiştirilmiş ve tapınak Yarim-Lim Sarayı'nın avlusuna yapılmıştır. Bu kattaki saray, Nigme-Pa'nın sarayıdır. İlim-İlimma buna birtakım ekler yapmıştır. Bu saray, Alalah, Şuppiluliuma'ca alınana değin kullanılmıştır. Bu kattaki evler, Yarim-Lim Sarayı'nın üzerindedir.

V. Kat (İÖ 1595-1447): Bu katta bulunan tapınak geniş planlıdır. Saray ise çok az bir süre kullanılmıştır. Ev kalıntıları azdır.

IV. Kat (İÖ 1447-1370): Bu kattaki tapınak iyi durumdadır. Saray, olasılıkla İlim-İlimma Dönemi'nde daha da genişletilmiştir. Ev kalıntıları da bulunmuştur.

III. Kat (İÖ 1370-1350): Burada, IV. kat tapınağının üzerinde, değişik planda bir tapınak bulunmuştur. Evler çok yıkım görmüştür.

II. Kat (İÖ 1350-1273): Hititler buradaki tapınağı bolluk simgesi olarak yapmışlardır. Evlerin belirli bir planı yoktur.

I. Kat (İÖ 1273-1194): Bu katın bir yangın sonucu tahrip olduğu görülür. Tapınağın girişinde aslan heykelleri vardır. Bu kattaki evler iyi durumdadır.

O. Kat (İÖ 1194-1140): I. kat tapınağı yeni baştan yapılmıştır. Buradaki yerleşme çok kısa sürmüştür.

Tell Açana'nın 2. binin sonuna tarihlenen 1. katındaki tapınağın bir yangın sonucu yıkıma uğramasından da anlaşılacağı gibi, bölge bu dönemde beylikler arasında çeşitli savaşlara sahne olmuştur.

Tell Açana I. kat tapınağından genel görünüm

IV. kat sarayından bir bölüm, Tell Açana

Siyah baskı desenli kap örnekleri, Tell Açana

İmparatorluğu'yla son hesaplaşması stratejik bir yol kavşağı olan Hatay yöresinde oldu. İskender orduları, Pers İmparatoru III.Dareios'u Pinaros (Deliçay) kıyısında, bugünkü İskenderun'un yakınlarındaki İssos'ta ağır bir yenilgiye uğrattı (İÖ 333). Bunu iki yıl sonraki Gavgamela (Erbil) yenilgisi izledi ve Pers İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliği de böylece sona erdi (331).

İskender'in ölümünden sonra komutanları arasında çıkan savaşlarda, Selevkos, rakibi Antigonos'u İÖ 312'de yendi ve Asur ülkesiyle İran'daki satrapları kendisine bağladı. Zamanla Marmara Denizi'nden Hindistan'a dek uzanacak olan bu imparatorluğun ilk başkenti Babil dolaylarındaki Selevkeia idi. Dicle kıyısındaki bu kent, imparatorluğun doğuya doğru genişlemesinde önemli bir rol oynuyordu. Ancak, ekonomik ve askeri zorunluluklar, Akdeniz'e daha yakın bir yönetim merkezi gereksinimini doğurdu ve başkent, Ön Asya ve Suriye yollarının kavşak yeri olan Orontes (Asi) Irmağı kıyısındaki Antiokheia'ya (Antakya) taşındı. Eski Antigoneia Kenti'ne yakın olan bu yeni Merkez, Selökid Devleti'nin güneyde Mısır'a doğru genişlemesi açısından, önemli bir üs rolünü oynayacaktı. Mısır'daki Ptolemaios Sülalesi de, o dönemde, Akdeniz kıyılarına egemen olmak istiyordu ve Hatay ile Suriye'nin, bu açıdan önemi büyüktü. Ptolemaios Sülalesi içinde entrikalar çeviren Selevkos, bu sülaleden Kravnos'ca öldürülünce (İÖ 280), yerine geçen oğlu I.Antiokhos, Mısırlılar karşısında güçsüz kaldı. Mısırlılar gerek Kilikya gerekse Hatay kıyılarına saldırılar düzenlediler. I. Suriye Savaşları diye bilinen bu çatışmalar sırasında, Anadolu da, Trakya'dan gelen Galatlar'ın saldırılarına uğramaktaydı. Galatlar yerleşik bir uygarlık kuramamış, saldırgan topluluklardı. I.Antiokhos bunların saldırıları karşısında güçsüz duruma düştü. Böylece, Suriye ve Filistin, Galatlar'ın tehdidi altına girdi. Ama Rodoslu Komutan Teodosios, Galatlar'ın üzerine fillerle yürüyerek, onları İÖ 275'te bozguna uğrattı. Antiokhos bu zaferden sonra Soter (Kurtarıcı) ününü aldı. II. Antiokhos dönemi ise, bu kralın karısı Laodikeia ile kızkardeşi Apamea'nın devlet yönetimi üzerinde etkin olduğu ve Mısır'a karşı sürekli savaş siyasetinin ön plana geçtiği bir dönem oldu. II. Suriye Savaşları diye bilinen bu savaşlarda yenik düşen Mısır Kralı, bu çatışmalara bir çözüm bulabilmek amacıyla büyük bir dipolmatik çaba harcadı. Sonunda, II. Antiokhos'u, bütün bu amaçsız savaşları kışkırtan karısı Laodikeia'yı boşamaya zorladı ve Antiokhos, karısıyla oğullarını Edesa'ya (Urfa) sürdü. Mısır Kralı'nın bu isteğini yerine getirmenin karşılığı olarak da, Güney Suriye topraklarını elde etti. Laodikeia'nın daha sonra kocasıyla barıştığı ve ona, bugünkü Denizli yakınlarında, kendi adına bir kent (Laodikeia) kurdurduğu, sonra da onu zehirlediği söylenir.

Mısır'la Selökidler arasındaki anlaşmazlıklar, Mısır Kralı Ptolemaios Evergetes döneminde yeniden alevlendi. Kral, denizden Suriye topraklarına girerek, buraları ve Kilikya ile Pamfilya (Antalya) yörelerini işgal etti. Antakya'ya girer girmez, kocasının ölümünden sonra buraya gelmiş olan, Mısır-Suriye entrikalarının kahramanı Laodikeia'yı idam ettirdi. Laodikeia'nın oğlu Selevkos Kallinikos ise, Anadolu içlerine kaçarak ölümden kurtulabildi. Doğuda İran içlerine dek ilerleyen Mısır Kralı, Nil Deltası'ndaki ayaklanmalar yüzünden geri dönmek zorunda kalınca, Selökid Devleti de baskıdan kurtuldu. Bununla birlikte, Suriye yine de Mısır'a bağlı bir vilayet olarak kaldı (İÖ 242). Öte yandan, yalnız İskenderun ve Orontes (Asi) Irmağı ağzındaki Pierria-Selevkeia Limanı değil, Anadolu'nun Akdeniz ve Ege kıyısındaki önemli limanları da Mısırlılar'ın eline geçti. Bu dönem Mısırlılar'ın, Büyük Firavunlar Dönemi'nden beri ulaştıkları en güçlü egemenliği simgeliyordu. Ne var ki, Antakya'dan kaçmış olan Selevkos Kallinikos, Pontos Kralı II.Mitridates ve Kapadokya Prensi Ariarates'le anlaşıp onların desteğiyle, sonradan Kallinikon diye anılacak olan yerde Mısır güçlerini yenilgiye uğratarak Antakya'ya girdi ve Mısır Kralı Evergetes'le on yıllık bir barış antlaşması yaptı (İÖ 241). Böylece, Üçüncü Suriye-Mısır Savaşı'nı kazanmış olmakla birlikte, Selökidler, ancak Hatay yöresini ellerinde tutabildiler. Batı ve doğudaki topraklarından çoğunu yitirdiler.

Aynı dönemde, Laodikeia'nın öbür oğlu Antiokhos Heraks, kardeşi Kallinikos'la yaptığı bir antlaşma gereğince egemenliğini Toroslar'ın kuzeyindeki bölgelerde sürdürüyordu. Ama bu antlaşmayla sınırlı kalmak niyetinde değildi. Nitekim, bir süre sonra Mısır Kralı Evergetes'le anlaşarak kardeşi Selevkos Kallinikos'a karşı harekete geçti. Bu anlaşmazlıkta Selökid Devleti'ne bağlı prenslerden bir bölümü Kallinikos'un, bir bölümü de Hieraks'ın yanında yer aldı. İki kardeş arasında, Ankara yakınlarında yapılan savaşta Kallinikos yenildi (İÖ 237) ama, kardeşlerden hiçbiri siyasal yönetimi tek başına ele geçiremedi. Bu arada, kardeşine karşı yürüttüğü savaşta Galatlar'la işbirliği yapmış olan Hieraks saygınlığını kaybetti. Önce Mısır Kralı'na sığınmak amacıyla İskenderiye'ye, sonra da Trakya'ya kaçtı ve orada öldürüldü. Böylece, Selökid Krallığı yeniden Kallinikos'un yönetimine geçti.

Boyalı kaplardan örnekler, Tell Açana

Ancak, geçen süre içinde Mısırlılar, Antakya'nın Akdeniz kıyısındaki limanı Pierria-Selevkeia'yı ele geçirmişler ve başkenti alma hazırlıklarına başlamışlardı. Mısırlılar'ın müttefiki olan Bergama Kralı I.Attalos ise Toros geçitlerinden güneye doğru sarkıyordu. Selökid Devleti, bütün bu tehditlerin yanı sıra parasal güçlüklerle de karşılaşınca, büyük bir kargaşa içine düştü. Bu sırada, Kallinikos'un yerine geçmiş olan oğlu Keravnos öldürüldü. Bunun üzerine Selökidler'in başına, aynı soydan Aeos adlı bir prens geçti ve Bergama Kralı Attalos'un ordularını püskürterek duruma yeniden egemen oldu. Kral olmayı da kabul etmeyerek, kardeşi III. Antiokhos'u Selökid Devleti'nin başına getirdi.

İÖ III.yy başlarında, Selökid Devleti yeni bir gücün tehdidiyle karşı karşıya kaldı: Bu güç, İran'ın doğusunda ortaya çıkarak batıya doğru yayılan Part Devleti'ydi. Bir başka tehlike de, Anadolu'da ilerlemeye koyulan Romalılar'dan geliyordu. III. Antiokhos, bütün bu sorunları, kendine yakın adamları görevlendirerek çözmeye çalıştı; akrabalarını Anadolu ve İran'a satrap olarak atayarak duruma egemen olmak istedi. Ama, bu satraplar da gittikleri bölgelerde krala karşı başkaldırdılar. Mısırlılar'ın kışkırtmasına uyarak ayaklanan Anadolu Satrapı, III.Antiokhos'u uzun süre uğraştırdı. Sonunda, Antiokhos ayaklanmayı bastırarak kuzey sınırını güvence altına aldı. Ardından da, o güne değin Mısırlılar'ın elinde kalan Pierria-Selevkeia Limanı'nı geri aldı ve Mısır sınırlarına dayandı. Ancak, Mısır orduları, düzenlediği baskınlarla Selökidler'i bozguna uğrattı ve Suriye, yeniden Mısırlılar'ın eline geçti. Bunun üzerine Antiokhos, doğuya, Atropaten (İran Azerbaycanı) ve Ekbatan (Hamedan) bölgelerine yöneldi. İÖ 212'de Ermeni prenslerini egemenliği altına aldı ve bu bölgeye kendi satraplarını atadı. Ardından da Hindistan seferine girişti. Selökid Devleti en güçlü dönemini bu yıllarda yaşadı. Devletin sınırları Hindistan'dan Marmara ve Ege kıyılarına dek uzanıyordu. Bu topraklardaki bütün yerel devlet ve prenslikler Selökid yetkesini tanıyorlardı.

Hatay yöresi, Selökid egemenliği döneminde, siyasal ve ekonomik açıdan büyük önem kazandı. İskender egemenliği sırasında yayılan Makedonya kültürü yeniden canlandırıldı. Suriye kentlerinin çoğuna Yunanca adlar verildi; eski Yunan tanrılarına tapınma geleneği yeniden görülür oldu.

Selökidler Dönemi'nde, Ön Asya'nın üç önemli yolu Antakya'da birleşiyordu. Bunlar, Sardes-Konya-Kilikye-Lübnan-Mısır Yolu, Fırat-Babil-Basra Körfezi Yolu ve Edes-Nizip-Hagmatana üzerinden geçen Hindistan Yolu'ydu. Selökid Devleti'nin böyle önemli bir kavşakta yer alması, Kral III.Antiokhos'a giriştiği savaşlarda üstünlük sağlıyordu. Nitekim, Antiokhos, bu durumdan yararlanarak Güney Suriye ve Filistin'i, Likya kıyılarını, Efes'i, Çanakkale Boğazı'ndaki Lampsakos'u işgal etmişti. Ancak, egemenliğin böyle uzak yörelere dek uzanması, İmparatorluk toprakları üzerinde denetimi zorlaştırıyordu. Ele geçirilen bu kentlerin halkları, kendi güçlerine dayanarak başlattıkları ayaklanmalarda başarı sağlayamayınca Romalılar'dan yardım istiyor, böylece Selökidler Romalılar'la sık sık karşı karşıya geliyordu. Bu sıralarda, Romalılar'a yenilen Kartacalı Komutan Annibal de III.Antiokhos'a sığınmış, Roma-Selökid gerginliği bu yüzden daha da artmıştı. Nitekim, Romalılar, Anadolu'daki Selökid engelini aşmak için, İÖ II.yy sonunda harekete geçtiler ve Selökid donanmasını İÖ 191'de Efes açıklarında bozguna uğrattılar. Ardından, Scipio komutasındaki Roma kara kuvvetleri, III.Antiokhos'un ordusunu Manisa'da Sipilos Dağı eteklerinde de yendi. Apamea Kibotas'da (bugünkü Dinar) yapılan barış antlaşmasıyla, Antiokhos, Toroslar'a kadar bütün Batı Anadolu'yu Romalılar'a bırakmak zorunda kaldı. İran'daki Partlar'la Selökid egemenliğini tanıyan daha doğudaki prensler de Antiokhos'a karşı özerkliklerini ilan ettiler. Selökid Devleti, Toroslar'la, Suriye arasında sıkışıp kaldı; hatta giderek, Romalılar'ın nüfuzu altına girdi. Apamea Antlaşması'yla Romalılar'ın rehin olarak tuttukları Antiokhos'un oğlu, Roma'ya dost kalmak koşuluyla, Antakya'ya döndü ve IV.Antiokhos Epifan adıyla tahta geçti (İÖ 174). Bu kral, Mısır'da Lagos/Ptolemaios Hanedanı'nın başlattığı bilimsel etkinlikleri Antakya'da da gerçekleştirmeye çalıştı. Hatta bu iş için gerekli parayı sağlamak amacıyla, zengin Apollon ve Diana tapınaklarının bulunduğu Büyük Menderes Irmağı üzerindeki Hieropolis (Pamukkale) Kenti'nin prensesi ile evlendi. Epifan'ın Yunan kültürünü yaymak yolundaki çabaları Suriye'nin Arami halkı arasında da iyi karşılandı. Eski yerel tanrıların yerini giderek Yunan tanrıları alıyor, Melkart adlı yerel kahraman Herakles oluyor, Baal yerini Zeus'a bırakıyor, Astarta da Afrodit'le özdeşleşiyordu. Epifan Yunanlılaştırma siyasetini zor kullanarak Filistin Yahudileri arasında da uyguladı ve onların ikiye bölünmesine yol açtı. Ne var ki, ülkede Eski Yunan yasalarını uygulamaya kalkışması, Antakya halkını tiyatrolara doldurup onlara eski Yunan stili söylevler okuması, halkın tepkisine yol açtı.

Mısır'daki Lagos Sülalesi ve Romalılar, Antiokhos Epifan'ın başlattığı bu aydınlanma hareketini tedirginlikle izliyorlardı. Sonunda, Mısırlılar Suriye üzerine yürüdüler. Ancak, Epifan'ın, Roma askeri düzenine göre yeniden eğittiği Selökid ordusu Mısır-

lılar'ı püskürterek Nil kıyısına dek ilerledi. Öte yandan, Epifan'ın Yunanlılaştırma siyasetine karşı çıkan ve onu Eski Yunanlılar'ın dinsiz kültürlerini yaymakla suçlayan Filistin Yahudileri de ayaklandı (İÖ 168). Bunun üzerine, Epifan Mısır seferini yarıda bıraktı ve Yahudiler'i kılıçtan geçirdi; bir buyruk yayınlayarak Yahudi çocuklarının sünnet edilmesini yasakladı; Tevrat'ın nüshalarını yaktırdı, Yahve Tapınağı'na Zeus Heykeli koydurdu ve özel "Soruşturma Mahkemeleri" kurdurdu (İÖ 168). Bu durum, Yahudiler'in, Hahambaşı Yuda Mahabe önderliğinde yeniden ayaklanmasına yol açtı. Epifan'ın askerleri Filistin'den çekildi. Bu arada ayaklanmacıları kışkırtmak üzere, Tevrat'ın ayetlerinden derlenen ve Danyal Yorumu diye anılan bir kitap hazırlanmış ve oldukça etki yaratmıştı. Bu ayaklanma, İÖ 164'te Mahabe Yahudileri'nin dinsel özgürlüklerini kazanmalarını sağladı.

Filistin'deki bu kargaşanın yanı sıra, Kral Epifan ölünce yerine geçen V.Antiokhos Evpator döneminde, Selökid Devleti iç çatışmalara ve taht kavgalarına sahne oldu. Bu çatışmadan, kazançlı çıkan Demetrios, Selökid Devleti'nin Mezopotamya'da adını duyurmasında önemli rol oynadı. Ancak, Demetrios'un egemenliğini izleyen yıllarda taht kavgaları yeniden alevlendi ve uzun dönem kalıcı bir yönetim kurulamadı. Selökid Devleti'ni iyiden iyiye yıpratan bu çatışmalara, doğudan gelen Mitridates önderliğindeki Partlar'ın baskıları da eklenince, devlet gücünü koruyamaz oldu ve Partlar Mezopotamya'yı ele geçirdiler.

Selökid Krallığı'nı ele geçirmek amacıyla yürütülen çatışmalar sonunda, devlet ikiye bölündü. Bu arada Filistin Yahudileri ve Karen (Urfa yöresi) Prensliği bağımsızlıklarını ilan ettiler. Fırat'la Dicle arasında yaşayan Aramiler de özerkliklerini kazandılar. İÖ 85'te ise, Arap Yarımadası'ndan gelen çöl toplulukları Orontes (Asi) Irmağı Vadisi boyunca yayılmaya başladılar: Sina'daki Petro Nebatileri'nin Hükümdarı III. Haris, Hatay'ın güneyine doğru ilerledi ve Şam'a dek yaklaştı. Buradaki Mısır üstünlüğüne son veren Haris, kenti Selökidler'e verdi. Bu arada güçsüzleşen Selökid Devleti, bölgede nüfuz çatışmasına girişen çeşitli devletler arasında bir tampon görevi yapıyor, zaman zaman şu ya da bu devletin uydusu oluyordu. Ancak, bu durum uzun sürmedi. Tigran'ın başında bulunduğu Araks Prensliği'ne bağlı güçler, Kuzey Suriye'ye girdiler (İÖ 83). Bunu Romalı Komutan Lukullus'un saldırısı izledi (İÖ 69). Lukullus, yörede kalıcı bir Roma yetkesi kurabilmek için, göstermelik bir Selökid Kralını da yanında getirmişti. Ancak XIII. Antiokhos adıyla başa geçmek isteyen bu Selökid soylusu, yörede direnişle karşılaşınca kuzeye, Kommagene (Adıyaman) yöresine çekildi ve Samosat Kenti'nde krallığını ilan etti. Birkaç yıl sonra, Pontos Kralı Mitridates'e karşı harekete geçen Romalı Komutan Pompeius, önce Pontos güçlerini, sonra da Araksılar'ı yenerek Güney Suriye'ye indi. Yöre halkı, çatışmalara son verir umuduyla Roma istilasına tepki göstermedi ve Hatay'la birlikte bütün Suriye, kolayca Roma egemenliğine girdi. Böylece Selökid Devleti kesin olarak tarih sahnesinden silinmiş oldu (İÖ 64).

ROMALILAR: Romalılar Selökid topraklarını ele geçirip Araks Krallığı'nı da denetim altına alınca, Ön Asya'ya bütünüyle egemen oldular (İÖ 60). Romalılar'ın karşısındaki tek güç, Ön Asya'nın doğusundaki Partlar'dı. Bu nedenle daha sonraki çatışmalar, genellikle bu iki güç arasında oldu. İlkin, Romalılar, Suriye'ye Krassus komutasında bir ordu gönderdiler ve Partlar'ı geriletmek için hazırlıklara giriştiler. Çatışmada, Roma'ya bağlı bütün prenslikler, bu arada Araks Krallığı da Krassus'un yanında yer alıyordu. İÖ 52'de Krassus, Part Kralı I.Orodes'e karşı harekete geçti. Ancak, Part süvarileri Roma ordusunu Harran Ovası'nda ağır bir yenilgiye uğrattılar. Karşı saldırıya geçen Orodes'in oğlu Pakaros, aynı yıl içinde Antakya'yı kuşattı, kenti ve verimli Hatay topraklarını ele geçirdi. Yöredeki Part egemenliği, Roma'da başgösteren iç siyasal çatışmalar nedeniyle, on yılı aşkın bir süre gücünü korudu. Ancak, Romalılar, İÖ 40'ta Vantidius komutasında bir ordu ile Partlar'ın üzerine yürüdü. İÖ 37'de Pakaros'u yenilgiye uğratan Roma orduları, İÖ 34'te, Part Devleti'ne İslâhiye'de ikinci bir darbe indirdi. Partlar'ın daha batıya çekilmesinden sonra da, bir ara Güney Azerbaycan'a girerek Atropaten Prensliği'ni uydulaştırdılar. Ancak, bütün bu savaşlar Partlar'ın, Fırat'ın doğu kıyısında tutunmalarını engelleyemedi. Partlar, 161'de Markus Aurelius Roma İmparatoru olur olmaz, Kral III.Vologases komutasında bir ordu ile Antakya'ya saldırdılar ama kenti ele geçiremediler. Romalılar'ın 165'teki karşı saldırısıyla da Dicle kıyılarına dek geri çekildiler. Markus Aurelius'un oğlu Kommodus'un 175-176'da Antakya'da düzenlediği olimpik oyunlar halkın yerel önderi Kassius'un yönetiminde ayaklanması üzerine yasaklandı. Hatay yöresindeki karışıklıklar İS 194'e değin sürdü. 193'te Roma İmparatoru olan Septimus Severus 194'te Antiokheia'ya geldi ve Partlar'ın üzerine büyük bir sefer düzenledi. Bu sefer sırasında, Partlar daha da doğuya çekilmek zorunda kaldılar. 215'te bölgeye gelen İmparator Caracalla (Karakalla) ise, Hatay yöresindeki Roma egemenliğini daha da pekiştirdi. 218'de Güneşe Tapanlar Mezhebi'nden Rahip Elagabalus, Romalılar'a başkaldırarak 222'ye değin Antakya'ya egemen oldu.

ROMA-SASANLI ÇATIŞMALARI: 227'de, İran'da yeni bir güç ortaya çıktı. Persler'in Ahameniş sülalesinden geldiklerini ileri süren Sasanlılar İran topraklarına egemen oldular ve 230'da Mezopotamya'yı istila ettiler. Kısa süre sonra da Hatay'ı tehdit eder duruma geldiler 260'ta Roma İmparatoru Valerianus'u yenilgiye uğratan Sasanlı Kralı Şapur, Antakya'ya girdi; hatta daha da ilerleyerek Kapadokya ve Kilikya'yı talan etti. Ancak, Palmyra Prensi Odenatus Sasanlılar'a güneyden saldırarak, Suriye'ye girdi ve Akdeniz'e ulaştı. Roma İmparatoru Gallienus da, onu Ortadoğu Kralı ilan etti. Öte yandan da Zenobia komutasında bir ordu göndererek Antakya'yı yeniden Sasanlılar'dan aldı (268).

297'de Sasanlılar'la Romalılar arasında bir barış antlaşması yapıldı. Bundan sonra Roma yöneticileri yörede yaygınlaşan Hıristiyanlık'a karşı şiddet eylemlerine giriştiler. Pek çok Hıristiyan ateşte yakıldı. II.Şapur, 310'da Sasanlı tahtına çıkınca, Hatay'ı yeniden ele geçirmek istediyse de başarılı olamadı. Roma askerlerinin sürekli saldırısına uğrayan Antakya'da, 324'te büyük bir kıtlık oldu. Roma İmparatoru Konstantin 333'te Sasanlılar'a karşı hazırlık amacıyla yöreye çok miktarda asker yığınca Antakya'da açlık başgösterdi. Roma askerleri kenti baştan aşağı yağmaladılar.

BİZANSLILAR: Roma İmparatorluğu 395'te ikiye ayrılınca, Hatay yöresi Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı. Dolayısıyla, Romalılar'ın Sasanlılar'la yürüttüğü çatışmayı da Bizanslılar devraldı. VI.yy başlarında, doğudaki Sasanlı saldırıları yeniden yoğunlaştı. 540'ta Sasanlı Kralı Anuşviran Kuzey Suriye'ye saldırarak Antakya'yı ele geçirdi. Bizans İmparatoru Justinianus, Anuşviran'la Urfa'da bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldı. Buna karşın, çatışmalar yüzyıl boyunca süregitti. Nitekim, 589'da Sasanlı Kralı IV.Hürmüz, 610'da da Kral Dara Halep ve Antakya'ya girdiler. Dara, karşısına çıkan bir Bizans ordusunu da Nisibis'te (Nusaybin) ağır bir yenilgiye uğrattı. Ancak, aynı yıl Arap saldırılarıyla karşılaşan Sasanlılar, bölgedeki üstünlüklerini yitirdiler. Bu durumdan yararlanan Bizans İmparatoru Herakleios da, Antakya yöresini yeniden denetim altına aldı.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Halife Ebubekir döneminde artan Arap-İran ve Arap-Bizans çatışmaları Halife Ömer döneminde de (634-644) yoğunlaşarak sürmüştür. Suriye'nin alınması ile görevli İslam komutanlarından Ebu Ubeyde bin Cerrah, 637'de Suriye'yi ele geçirdikten sonra bölgenin güvenliği açısından Hatay'ı da almak istiyordu. Bu amaçla Antakya üzerine yürümek için Halife Ömer'den izin almıştı. Araplar'ın bu girişimi karşısında Bizans İmparatoru Herakleios, Antakya Themaası'nın savunmasını valiye bırakmayarak oğlu Konstantin'i yöreye gönderdi. Konstantin ordusu ile Antakya'ya geldi. Çatışma sırasında kenti yıkımdan korumak amacıyla güneye doğru ilerledi. Halid bin Velid komutasındaki Arap ordusunu, Kinnesrin (Halep'in güneyinde) ile Humus arasındaki Mercisafer'de karşıladı. Savaş Araplar'ın yengisi ile sonuçlanınca Konstantin askerleri ile birlikte Antakya Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı (638). Arap Orduları Başkomutanı Ebu Ubeyde bin Cerrah, Halid bin Velid komutasındaki askerlerle birleşerek kaleyi kuşattı. Halife Ömer'in emri gereği kente zarar vermemek amacıyla kuşatma sırasında çatışma çıkarmaktan çekinen Araplar, kale içinde bulunan Yukna adlı bir kişiyi elde ettiler. Bu kişinin kale kapısını açması üzerine Arap ordusu kenti ele geçirdi (638).

Kent alındıktan sonra, Ebu Ubeyde bir miktar asker bırakarak Antakya'dan ayrıldı. Ancak, Arap egemenliğini kolaylıkla ka-

Hatay

2374

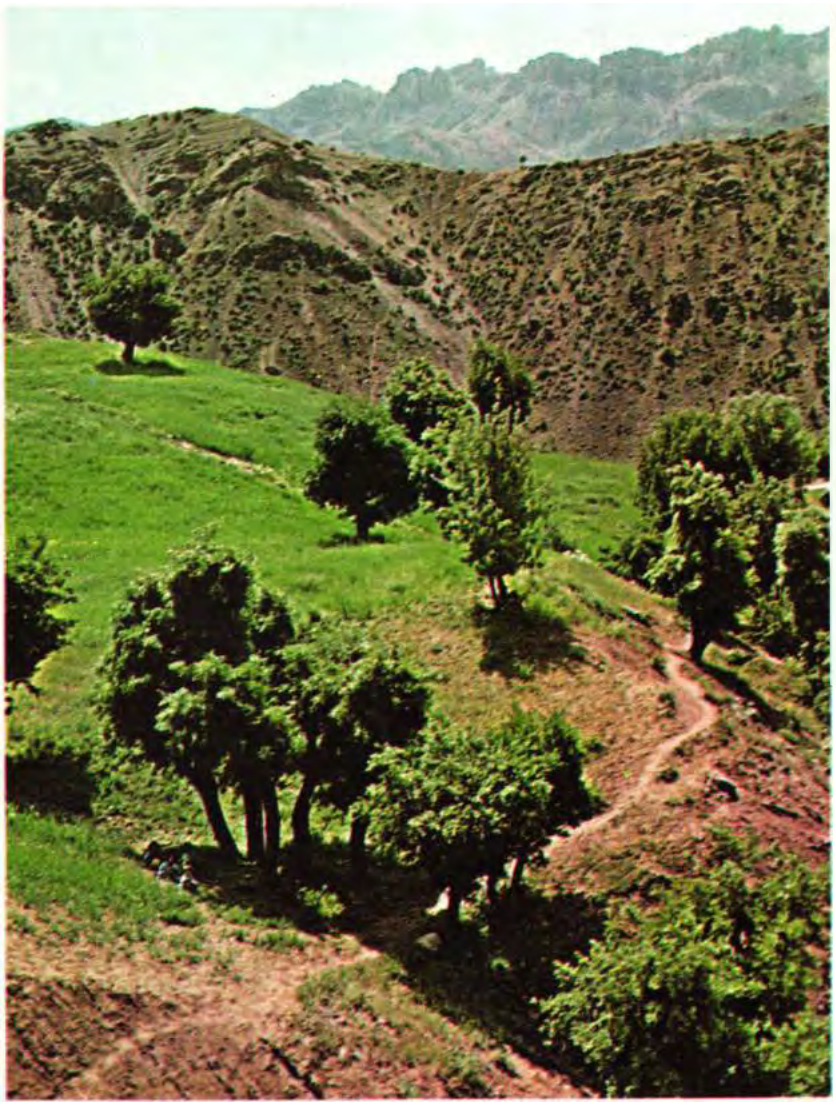

2374 - 2375 - Hatay

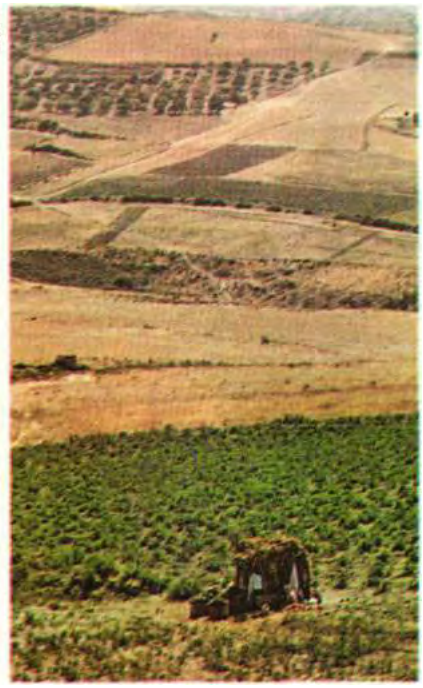
2375

2376

2377

2376 - Dur Dağları
2377 - Belen Yaylası
2378 - 2379 - Yenişehir Gölü
2380 - Asi Irmağı

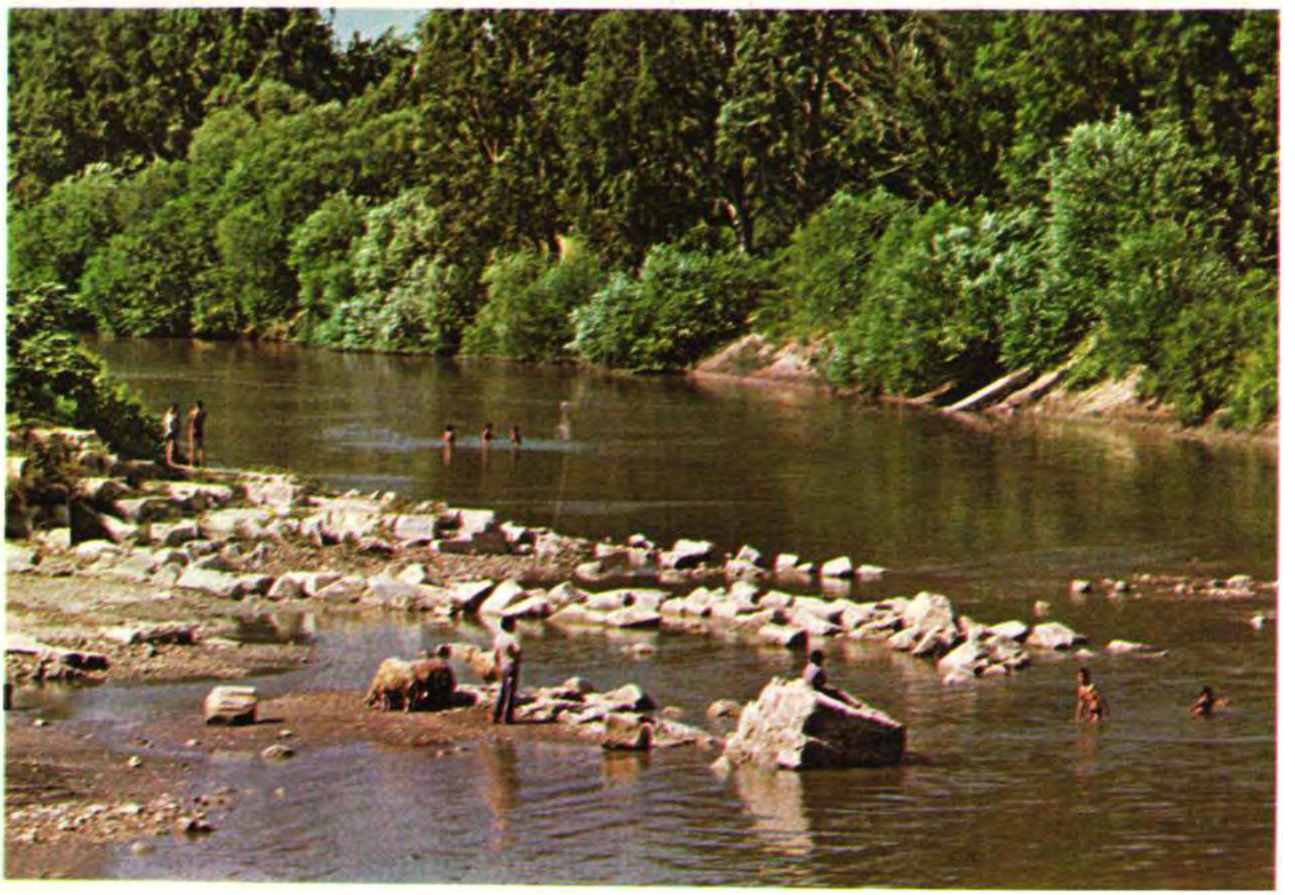
2378

2379

2380

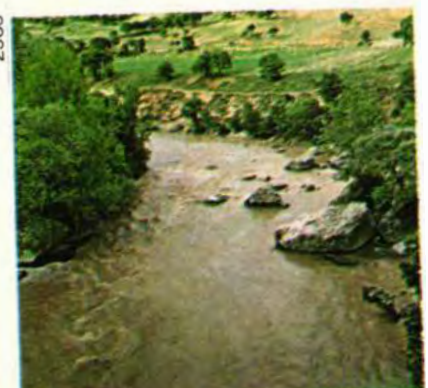
2381

2382

2383

2381 - Afrin Çayı
2382 - Amik Gölü
2383 - Karasu

bullenmek istemeyen halk zaman zaman ayaklandı. İlk ayaklanma Ebu Ubeyde'nin kentten ayrılışından hemen sonra çıktı.

Halk, Arap askerlerini kentten çıkardı. Olayın duyulması üzerine Ebu Ubeyde, Iyaz bin Ganem ile Habib bin Mesleme'yi Antakya'ya gönderdi. Bu komutanlar ayaklanmayı bastırdılarsa da, aldıkları önlemler daha sonra çıkacak ayaklanmayı önleyemedi. Antakya halkının bundan sonraki ayaklanmasını Amr ibn As bastırdı. Durmaksızın yinelenen bu olaylar Araplar'ın konuya köktenci çözümler aramalarına neden oldu ve "Murabıtun" adlı yeni bir örgüt kuruldu. Bu örgütlenme biçiminde kent kalesinde bırakılacak muhafızlar savaşlarda elde edilen ganimetten alacakları belirli bir pay karşılığında düzeni sağlayacaklardı. Bu önlem ancak, bir süre yararlı olabildi.

Halife Osman döneminde (644-656) kentteki direnişleri önlemek için daha güçlü önlemler alındı. Kente yerleştirilerek toprak verilen Araplar, Antakya'daki Arap egemenliğinin güçlenmesine de katkıda bulundular.

Halife Abdülmelik döneminde (685-705), Emevi Devleti yönetimindeki halklar arasında Araplar'a önemli ayrıcalıklar tanınması öbür yörelerde olduğu gibi Hatay ve çevresinde de ayaklanma ve direnişlere neden oldu. Hatay'ın dağlık bölgelerinde yerleşmiş Türk asıllı Gurgume Aşireti Abdülmelik'in ayrıcalıklı tutumu karşısında ayaklandı ve bir süre Hatay'ı bağımsız biçimde yönetti. Abdülmelik, yönetimine başkaldıran Amr bin Said'i etkisiz duruma getirildikten sonra Gurgume Aşireti üzerine asker göndererek ayaklanmayı bastırdı.

Emeviler Dönemi'nde (661-750) Hatay ve yöresinin İslam egemenliğinde kalmasına önem verildi. Özellike I. Velid döneminde (705-715) "Murabıtun" örgütüne bağlı askerlere toprak verildi ve yörede birçok kale yapıldı.

Hatay yöresi 750-944 arasında Abbasi egemenliği altında kaldı. Abbasiler'in egemenlikleri altındaki halklar arasında bir ayırım gözetmemeleri ve hoşgörülü davranışları, Hatay yöresinin de dingin bir dönem geçirmesini sağladı. Özellikle, güçlü halifeler zamanında (750-842) kent en parlak dönemini yaşadı. Harun ür-Reşid zamanında (786-809) tüm Güney Kilikya Hatay'a bağlandı, kent ayrıcalıklı bir uc niteliği kazandı ve avasım (uc) kentlerinden alınan vergi kaldırıldı.

Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde (813-842) Hatay'da yönetimin üst basamaklarına Türkler getirildi ve yörenin savunma güçleri artırıldı. Ancak, IX. yy sonlarına doğru Abbasiler zayıflayarak küçük beyliklere ayrıldılar. Bu dönemde Halep'te de Hamdaniler Devleti kuruldu (944). Hatay, 944-969 arasında bu devletin güdümüne girdi. Hamdaniler Devleti, kurucusu Seyf üd-Devle döneminde (944-967) yörenin en güçlü devletlerinden biri oldu. Seyf üd-Devle'nin çağdaşı olan Bizans İmparatoru Nikeforos Fokas (963-969) yönetimi sırasında tüm İslam uc kentlerini egemenliği altına alırken Hatay'ı ele geçirme girişiminde bulunmadı. Fokas, Seyf üd-Devle'nin ölümünden sonra Antakya'yı kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Ancak, Sad üd-Devle döneminde (967-991) Bizanslılar, kenti ikinci kez kuşatarak ele geçirdiler (969).

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1071 Malazgirt yengisinden sonra Süleymanşah, tüm Anadolu'yu ele geçirmiş ve İznik'i merkez yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştu. Süleymanşah, ele geçirilen yöreleri korumak için örgütler oluştururken bir yandan da alınması geciken yörelerin fethi için komutanlarını görevlendiriyordu. Süleymanşah bir kez kendisinin, iki kez de Emir Afşin'in kuşattığı halde ele geçiremediği Hatay yöresini almak üzere yeniden harekete geçti. Kilikya ve Yukarı Ceyhan bölgelerinin yönetimi, Bizans Genel Valisi ve Komutanı Ermeni asıllı Fileratos'un elindeydi. Yörede etkinliği gittikçe artan Emir Buldacı karşısında sürekli yenilgiye uğrayan Fileratos, Elbistan, Göksun ve Raban kentlerini yitirmişti. Fileratos'un bağlı olduğu mezhepten ayrılmış olması da, onun yöre halkının desteğini yitirmesine neden olmuştu. Bu durum karşısında Türk akınlarını durduramayacağını ve elinde kalan Maraş ve Antakya kentlerini de yitireceğini anlayan Fileratos Melikşah'a başvurarak anlaşmak istedi. Fileratos'un anlaşma koşullarını konuşmak üzere Melikşah'ın yanında bulunduğu sırada, Süleymanşah Antakya Kalesi'ni ele geçirdi (1084). Fileratos bu olayı Melikşah'ın yanından dönüşünde öğrendi. Süleymanşah Antakya Kalesi'ne girdiği zaman kale muhafızları bir süre direndiler, daha sonra da iç kaleye çekildiler. Dış kalenin 1084'te ele geçirilmesine karşın iç kale ancak, 1085'te alınabildi.

Hatay'ın Anadolu Selçukluları'nın eline geçişi, Hamdaniler'in yıkılışından sonra Musul'da kurulan Ukayliler Devleti'ni tedirgin etti. Bunun önemli bir nedeni Bizans valilerinin Hatay için Ukayliler'e vergi ödemesiydi. Kentin Selçuklular'ca alınışı ile Ukayliler önemli bir vergi gelirinden yoksun kalıyorlardı. Ukayli Hükümdarı Şeref üd-Devle Müslim (1061-1085) Hatay için Bizanslılar'dan aldığı cizyenin (vergi) Süleymanşah'ca ödenmesini istedi. Bu isteğe karşılık olarak Süleymanşah cizyenin ancak Hıristiyanlar'dan alınabileceğini, böyle bir isteğin bir İslam emirine yöneltilemeyeceğini bildirdi. Gerginleşen ilişkiler savaşla sonuçlandı. 23 Haziran 1085'te Halep ile Antakya arasında Afrin Çayı kıyısındaki Kurzakil Düzlüğü'nde yapılan savaş Süleymanşah'ın yengisiyle sona erdi. Savaş sırasında önce Ukayliler'in yanında yer alan Çubuk Bey ve yönetimindeki Türkmenler, daha sonra Süleymanşah'ın yanına geçerek savaşın sonucunu etkilediler. Ukayli Hükümdarı Şeref üd-Devle Müslim de savaş sırasında öldü.

Halep'i ele geçirmek isteyen Süleymanşah'la Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tutuş arasındaki savaş Süleymanşah'ın yenilgisi ve ölümü ile sonuçlanınca, Melikşah Halep'e gelerek, Antakya'yı Yağısıyan'a, Halep'i de Kasım üd-Devle Aksungur'a verdi (1086). Urfa, Musul ve Kudüs'e de yeni emirler atadı. Böylece, yöre beyleri önemli ölçüde değiştirildi. Süleymanşah'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu sultanının tüm çabalarına karşın Anadolu Selçukluları ayrı bir devlet olarak varlıklarını korumak istediler. Anadolu Selçuklu tahtına Ebu'l-Kasım geçti.

1086-1092 arasındaki bu ara dönemden sonra, devletin başına geçen I. Kılıç Arslan zamanında (1092-1107), Bizans imparatorunun da özendirmesi ile Haçlı seferleri başladı. I. Haçlı Seferi sırasında Anadolu'ya gelen öncü birlikler büyük bir yenilgiye uğratıldılar. Bununla birlikte, daha sonra gelen birlikler yolda büyük kayıplara uğramalarına karşın ilerlemelerini sürdürdüler ve 21 Ekim 1097'de Antakya önlerine geldiler. Bu durum karşısında Antakya Emiri Yağısıyan, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'a (1094-1105) başvurarak yardım istedi.

Kuşatmanın başlangıcında iki taraf da başarılı olamadı, ama daha sonra gerek Haçlı ordusunun silah ve asker yardımı alması gerekse Yağısıyan'ın komutanlarından Firuz'un Haçlılar yanına geçmesiyle dış kale, kuşatmanın başlamasından 7 ay sonra Haçlılar'ın eline geçti (1098). Kuşatmanın öğrenilmesinden sonra, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un isteği üzerine, Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dakik, Antakya'ya Kürboğa yönetiminde bir ordu gönderdilerse de bir sonuç alınamadı. Dış kalenin alınmasından bir süre sonra aynı yöntemle, yani içerden bazı kişiler elde edilerek, iç kale de Haçlılar'ın eline geçti.

Kuşatmayı yöneten Haçlı komutanları arasında yapılan bir anlaşmaya göre Antakya, kuşatma sırasında başarı gösteren Bohemond'a verildi. Bu, daha önce Haçlılar ile Bizanslılar arasında yapılan anlaşmaya aykırıydı. Haçlı seferlerinden önce yapılan anlaşmaya göre Bizanslılar Haçlı ordusunun tüm gereksinimlerini karşılayacaklar, Haçlılar da ele geçirecekleri yerleri Bizanslılar'a vereceklerdi. Bizans imparatoru anlaşma yükümlülüklerine uymasına karşın, Haçlılar ele geçirdikleri önemli yerlerde (Antakya, Urfa, Trablusşam) kontluklar kurdular. Bu kontlukları da Kudüs Latin Krallığı'na bağladılar. Bizans imparatoru bu anlaşmayı bozan ilk kişi olarak Urfa Haçlı Kontu Bohemond'a düşman olmuştu. Ne var ki, Antakya Kalesi kuşatmasında gösterdiği başarı nedeniyle Bohemond, Hıristiyan dünyasında büyük ün kazanmıştı. Bu yüzden imparator ona karşı bir harekette bulunamıyordu.

Bu sırada Malatya yöresi Ermeni asıllı Prens Gabriel'in yönetimindeydi. Danişmendli Beyi Gümüştekin Ahmed Gazi, 1085'ten beri Malatya'yı sık sık kuşatıyordu. Gabriel, kentin anahtarını vermek ve desteğini sağlamak amacı ile Bohemond'u Malatya'ya çağırdı. Bohemond'un Malatya'ya geleceğini öğrenen Gümüştekin Ahmed Gazi, Malatya yolu üzerinde Bohemond'un ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı ve Bohemond'u tutsak etti (1100). Bunun üzerine Antakya Haçlı Kontluğu'nun başına yeğeni Tankred getirildi.

Bohemond'un tutsak edildiğini duyan Bizans İmparatoru Aleksis Komnenos, Gümüştekin Ahmed Gazi'ye haber salarak 260.000 altın karşılığında Bohemond'un kendisinin ya da başının gönderilmesini istedi. Gümüştekin, Bizans İmparatoru Alek-

sis Komnenos'un isteğini yerine getireceğine söz vererek altınları aldı. Olayı öğrenen Kılıç Arslan, Gümüştekin Ahmed Gazi'nin aldığı paranın yarısının kendisine gönderilmesini istediyse de bu isteğin geri çevrilmesi üzerine Sivas'a yürüdü. İki taraf arasındaki savaş Kılıç Arslan'ın yengisi ile sonuçlandı, Ahmed Gazi topraklarının bir bölümünü yitirdi. Daha sonra Bohemond ile anlaşan Gümüştekin Ahmed Gazi, savaşlarda kendisine yardım etmesi ve 130.000 altın ödemesi koşulu ile Bohemond'u serbest bıraktı. Bohemond, anlaşmanın tüm koşullarını yerine getirdi ve Antakya'ya giderek yeniden prens oldu (1103). Aleksi Komnenos, Gümüştekin Ahmed Gazi ile Bohemond'un anlaştıklarını öğrenince, Antakya üzerine yürüdü. Bohemond, Antakya'nın yönetimini yeğeni Tankred'e bırakarak yardım sağlamak amacı ile İtalya'ya gitti. Aleksis Komnenos, Antakya'yı kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Ancak, İtalya'ya giden Bohemond da geri dönmedi. Antakya Haçlı Kontluğu'nu ölümüne değin (1112) Tankred yönetti. Tankred'in ölümü üzerine yerine Norman prenslerinden Roger geçti. Ülkesini genişletmek isteyen Roger Halep üzerine bir sefer düzenledi. Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi (1104-1122) durumu öğrenerek önlem aldı ve yolda Roger ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. Antakya Prensi Roger de savaş sırasında öldü.

Kudüs Kralı Baudouin du Bourg, Roger'in ölümünden yararlanarak Hatay'ı ele geçirmek istediyse de, Avrupa'dan Suriye' ye gelen eski Antakya Prensi Bohemond'un oğlu II. Bohemond daha çabuk davranarak Antakya Haçlı Kontluğu'nun başına geçti (1126).

II. Bohemond'un ölümünden sonra (1130) yerine eşi Margat geçti. Bu dönemde Bizans İmparatoru Yoannes Komnenos Antakya üzerine yürüyerek kenti bir süre ele geçirdiyse de, imparatorun İstanbul'a dönüşünden sonra Antakya Haçlı Kontluğu yeniden bağımsızlığına kavuştu. Bizans imparatorunun Antakya üzerine yaptığı bu sefer sırasında (1142), Hatay yöresi yağma edildi ve büyük zararlar gördü. Yoannes Komnenos'un ölümünden sonra (1143) yerine geçen Manuel Komnenos da Antakya Haçlı Kontluğu konusunda, Yoannes Komnenos'un siyasetini izlemek amacındaydı. Bu doğrultuda hazırlıklara girişmişken, Antakya Prensi Reymond imparatora başvurarak bağlılığını bildirdi, böylece bir süre daha prensliğin yönetiminde kalabildi.

1143'ten sonra Musul Atabegi İmadeddin Zengi'nin yöredeki etkinliği artmaya başladı. Latin kral ve prensliklerine karşı savaş açan Musul Atabegi, ilkin Urfa Kontluğu'nu ortadan kaldırdı (1144). Bu durumdan kaygılanan Hıristiyan prensler bir kurul oluşturarak papaya başvurdular ve yardım istediler. Öbür yandan da Avrupa devletleri ile de doğrudan ilişki kurarak yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesine çalıştılar.Bu girişimler sonucu düzenlenen ve Alman İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Lui'nin katıldıkları II. Haçlı Seferi Hıristiyan prensliklerinin ömrünü uzatamadı.

İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra, Nureddin Zengi ve Selahaddin Eyyübi de bu prenslikler ve Latin Krallığı ile savaşımlarını sürdürdüler. Selahaddin Eyyubi'nin 1187'de Kudüs'ü ele geçirmesi İslam dünyasında büyük bir olay oldu. Hıristiyan dünyasının Kudüs'ü kurtarma girişimleri bir sonuç vermedi. Bu dönemde Hatay, Antakya Haçlı Kontluğu ile Kilikya Ermeni Krallığı arasında birkaç kez el değiştirdi. 1268'de de Memluk sultanlarından Baybars' ın eline geçti.

MEMLUK YÖNETİMİ: Hatay, Memluk Sultanı Baybars'ın eline geçtikten sonra, Şam Memlukleri'ne bağlı, ama iç işlerinde bağımsız bir eyalet oldu.

Memluk yönetimi, Hatay için bir barış dönemi oldu. Bu yönetim sırasında Anadolu ve Irak'ı büyük ölçüde yıkıma uğratan Moğol akınları bile Hatay'ı etkileyemedi. Baybars, 1260'taki ilk saldırılarını etkisiz kıldıktan sonra, Moğollar Memlukler'e karşı bir daha harekete girişemediler.

Memlukler Dönemi'nde Maraş yöresinde kurulan Dulkadıroğulları Beyliği, Hatay'a yönelik saldırıları ile yörenin uzun yıllar yaşadığı dirlik ortamını bozdu. 1378'de, beyliğin kurucusu Zeyneddin Karaca Bey, sınırlarını genişletmek amacı ile Hatay'a da saldırdı, hatta yöreyi bir süre eline geçirdi. Daha sonra Zeyneddin Karaca Bey'in oğlu Halil Bey Antakya'yı kuşattı. Kent bu dönemde oldukça tedirgin günler yaşadı.

OSMANLI YÖNETİMİ

II. Bayezid döneminden beri Osmanlı-Memluk ilişkileri gerginliğini koruyordu. Yavuz Sultan Selim'in İran seferine giderken Memluk egemenliğindeki topraklardan geçmek isteğini Memluk Sultanı Kansu Gavri kabul etmedi. Bunun yanı sıra Memlukler'e bağlı olan Dulkadıroğulları Beyi Ala üd-Devle, Yavuz Sultan Selim'in İran seferi için istediği askeri yardımı yapmadığı gibi Antep'te Osmanlı ordusunun yiyeceklerini de yağmalattı. Tüm bu olaylar iki devlet arasındaki gerginliğin daha da artmasına neden oldu.

Yavuz Sultan Selim, İran seferinden döndükten sonra, Sinan Paşa'yı Ala ül-Devle üzerine gönderdi. Sinan Paşa, Ala üd-Devle'yi öldürttü ve başını Kansu Gavri'ye gönderdi. Ala üd-Devle'ye bağlı toprakları da Şehsuvarzade Ali Bey'e verdi. Osmanlılar'ın Memlukler'e karşı ilk büyük yengiyi elde ettikleri Mercidabık Savaşı'nın (1517) ardından, Mısır'a dek ele geçirilen topraklar arasına Hatay da katıldı.

Osmanlı yönetimi sırasında 1532'de, Hatay yöresinde Zünnun adlı bir kişi çevresine topladığı Dulkadırlı Türkmenler'le merkeze karşı ayaklandı. Kanuni Sultan Süleyman'ca görevlendirilen Rumeli beylerbeyi, yöreye gelerek Zünnun'u öldürdü ve ayaklanmayı bastırdı.

Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde Hatay, Halep yöresi ile birlikte önemli bir ayaklanmaya sahne olmuştur. Osmanlılar'ın Hatay'ı ve Suriye'yi ele geçirdikleri dönemde Eyyubiler'in önemli kişilerinden Kasım Bey'in oğlu Canbulat Bey, Kilis ve çevresinde yerleşmişti. Canbulat Bey, Kanuni Sultan Süleyman İran seferi dönüşünde Halep'e geldiğinde padişahla görüşmüş ve güvenini kazanmıştı. Bir süre sonra Kilis Sancağı Canbulat Bey'e verildi. Canbulat Bey'in ölümünden sonra oğullarından Hüseyin Bey de Kilis Sancak Beyliği'ne atandı (1601). Hüseyin Bey kısa sürede Halep ve Hatay'da büyük bir etkinlik kazandı. 1603'te Cağaloğlu Sinan Paşa İran seferi ile görevlendirilmişti. Sinan Paşa, Hüseyin Bey'in de bu sefere katılmasını bildirdi. Ancak, sefere geç gelmesine kızan Sinan Paşa, Hüseyin Bey'i idam ettirdi (1603). Bunun üzerine onun Hatay ve Halep'ten topladığı askerler Sinan Paşa'nın bu davranışına kızarak geri döndüler. Bu askerlerin başına Canbulat Bey'in öbür oğlu Ali Bey geçti. Ali Bey, Dürzi başkanlarından Fahreddin ve Şam Valisi Emir Yusuf ile birleşerek bağımsızlığını ilan etti. Böylece, Hatay kısa bir süre bağımsız bir biçimde yönetildi. Bu durum üzerine Kuyucu Murad Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Osmanlı ordusu ile Ali Bey'in askerleri arasındaki savaş Osmanlılar'ın yengisi ile sonuçlandı. Bu olaydan sonra Hatay uzun süre yeniden barış içinde yaşadı.

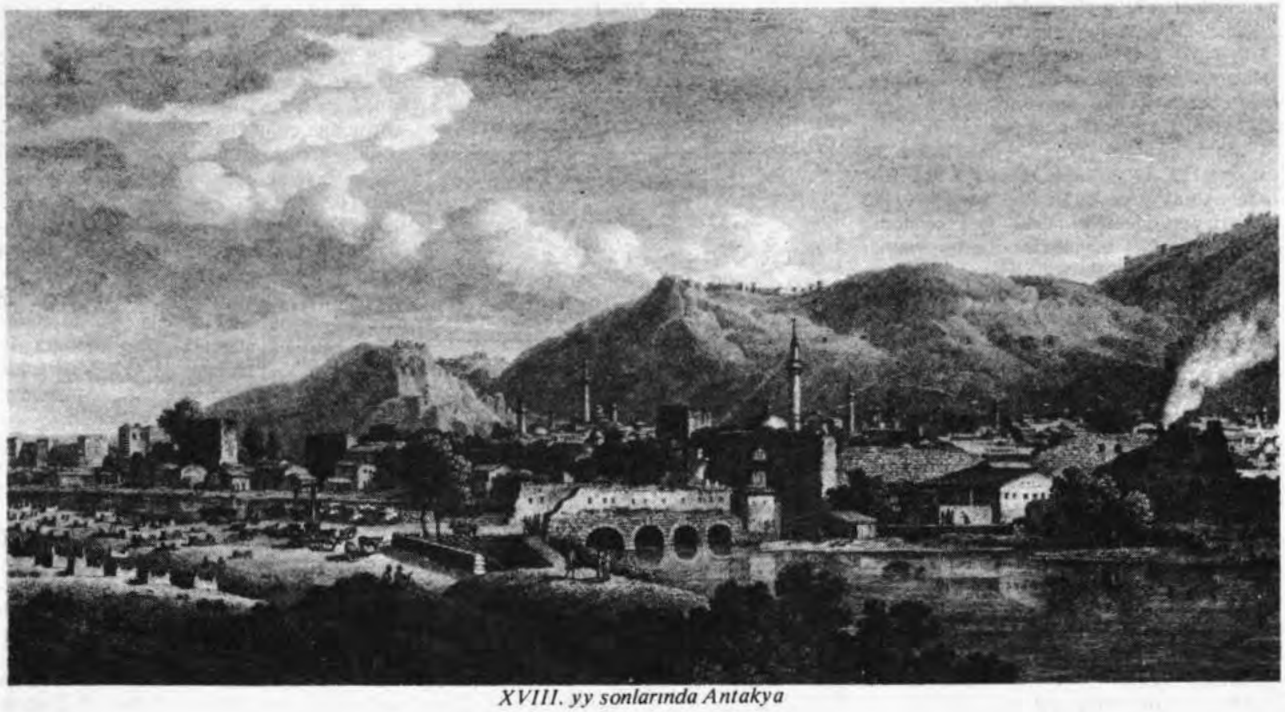
1772'de Halil ve Osman paşaların ayaklanmaları sırasında Hatay ve yöresi yine birtakım karışıklıklara sahne oldu. Şam'dan kaçan Halil ve Osman paşalar, 12.000'i aşkın asker ve çok miktarda silahla Hatay'a gelerek buradan Kilis üzerine yürüdüler. Kilis'teki Osmanlı askerlerinin azlığına karşın kent halkı bunları yenilgiye uğratmayı başardı. Böylece, ayaklanmacılar Hatay yöresindeki etkilerini de yitirdiler.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX. yy'da Antakya ve İskenderun yöresi, pek çok karışıklıklara sahne olmuştu. Bu yörede yüzyılın başlıca siyasal olayı, Fırka-i Islahiye'nin çalışmalarıdır. Kilikya bölgesi ile daha güneydeki İslâhiye,Hassa ve Payas (bugünkü Yakacık) yörelerinde düzeni sağlamayı amaçlayan Fırka-i Islahiye, büyük ölçüde iki bağımsız derebeyi ailesini, Payaslı Küçükalioğulları ile Kozandağlı Kozanoğulları' nı yola getirmeye çalışmaktaydı.

Payaslı Küçükalioğulları, XIX. yy'ın başlarında, Babıali'nin üstlerine gönderdiği Yozgatlı Çapanoğulları'nı yenilgiye uğratmış; ayrıca, 1817'ye değin Adana Valisi'ne bağlı birliklerle çarpışmıştı. Küçükalioğulları 1817'de dağıtıldılar ama, on yıl içinde yeniden toparlandılar. Mısır'ın Kilikya'yı işgali altında tuttuğu 1832-1840 yıllarında da, İbrahim Paşa yerel beylerle başa çıkamayınca, onlara belli bir özerklik tanımak zorunda kaldı.

Babıali, 1860'lara değin Kilikya bölgesinde denitimi ele geçiremedi. Aşiretler durmaksızın bölgeyi talan etmekteydiler. O kadar ki, 1860 öncesinde, Gavur Dağı'nın geçit noktası olan Payas'ta, Mekke hacılarının soyulduğu bile görüldü.

İstanbul Hükümeti, en sonunda 1865'te, Derviş Paşa ve Cevdet Paşa komutasında bir ıslah berliğini (Fırka-i Islahiye) Kilikya'ya gönderdi. Bu seferin başlıca amaçları, Kırım Savaşı'nın ertesinde Osmanlı ordusuna yeni asker kaynakları yaratmak, bölgeden düzenli vergi toplayabilmek, eşkiyalığa son vererek mal ve insan ulaşımını güvence altına almak ve son olarak da, yörede karışıklıklara yol açan göçebe aşiretleri denetim altına alarak bunları yerleşik

XVIII. yy sonlarında Antakya

yaşama geçmeye zorlamaktı.

Tüm bu kısa süreli beklentilerin ötesindeki temel amaç ise, toprakları çok verimli olan Kiliya'da, o dönemde henüz gücünü koruyan derebeylik ilişkilerinin çözülmesini sağlamaktı.

Fırka-i Islahiye'nin gelişimi, büyük ölçüde, Cevdet Paşa'nın **Tezâkir** adlı yapıtından izlenmektedir. **Tezâkir**'e göre, Halep Vilayeti'ne bağlı Payas Sancağı, Keferdiz Nahiyesi ile aradaki Gavur Dağı ve Kurt Dağı, Koçan Dağı ile Kilikya Ovası'nın yanı sıra, bölgenin başlıca kargaşa yuvalarından biriydi. Bu bölgedeki aşiretler, Gavur Dağı (Amanus Dağları) ve Kürt Dağı'nda, XIX.yy ortalarında, posta ve kervanların yolunu kesiyorlar, hatta ordu birliklerinin geçişlerini bile engelliyorlardı. Bu dönemde, İskenderun ve Bulanık'tan (günümüzde Adana'nın Bahçe İlçesi) geçen, Adana-Halep ve Adana-Maraş yolları hemen tümüyle kesilmişti.

Özellikle, Gavur Dağı'nın batısında, denizle dağ arasına sıkışan "Payas yolu", tümden Küçükalioğulları'nın denetimi altındaydı. Bu aileden gelen Payas kaymakamları, 1800'den beri, bu yoldan geçen yolculardan ve ticaret mallarından büyük miktarlara varan "geçit hakları" almaktaydılar. Mısırlı İbrahim Paşa'nın işgali sırasında ona bağlanarak, yöredeki otuz derebeyi üzerinde yönetim hakkı kazanan Küçükalioğlu Mesdele Bey, 1862'de asi ilan edilmiş ve İstanbul'a getirilmişse de, küçük oğlu Dede Bey Gavur Dağı'na kaçmayı başarmıştı. Dede Bey, sinecek yerde kıyı yoluna seferler düzenlemeye başlayınca, Fırka-i Islahiye Mayıs 1865'te İskenderun'a yöneldi. Çünkü, bölge ekonomisinin bir düzene girebilmesi için, önce ulaşım yollarında güvenliğin sağlanması zorunluydu.

Zeybekler'le Arnavutlar'dan oluşan 7 taburluk, Fırka-i Islahiye Mayıs 1865 sonlarında İstanbul'dan gemiyle İskenderun'a doğru yola çıktı. Bu birliğe, daha sonraları 8 tabur, 2 süvari alayı ile yedek süvari birlikleri de katıldı. Belen'de karargâh kurduktan sonra, haziran ortalarında Amik Ovası yönünde harekete geçen Fırka-i Islahiye, Tiyek yakınlarında Hassa Kasabası'nı kurdu. Bir ay sonra ise, Maraş-İskenderun yolu ile Gavur Dağı'ndan geçen Adana-Halep yolunun kesişme noktasında İslâhiye kuruldu. İki bin hanelik bu yeni yerleşim merkezi, stratejik konumu nedeniyle, yalnızca Deli Halil'e bağlı aşiretleri değil, Bulanık'ın iç kesimlerindeki Karayiğitoğlu, Kaypakoğlu, Cendoğlu gibi aşiretleri, ayrıca, doğudaki Dumdum Ovası'nın Çelikânlu ve Delikânlu aşiretlerini de denetim altında tutmaktaydı. Kısa sürede, Hassa ve İslâhiye'de, asker toplama ve vergi sicillerini düzenleme işleri gerçekleştirildi.

1865'in yaz sonu ve güz başlarında, Gavur Dağı'ndan sonra Kilikya Ovası ve Kozan Dağı yöresinde de düzeni ve güvenliği sağlayan Fırka-i Islahiye, ekim ayında, kolera salgınına uğradı. Derebeyleri bunu fırsat bilerek yeniden toparlandılarsa da kısa sürede dağıtıldılar. Derebeylerini yenen Cevdet Paşa, bundan sonra Kilikya'nın yönetimi ve tarımsal yaşamı ile ilgili birtakım yenilikler getirmeye çalıştı. Bu arada, Amik Ovası'nın doğusundaki Reyhaniye (Reyhanlı) kuruldu. Kilikya Ovası yoğun çalışmalarla verimli duruma getirildi ve tarımsal üretimde (başlıca buğday, arpa, susam ve tütün) artış görüldü. Göçebeliğin yeniden dirilmesini engellemek amacıyla sert önlemler alındı. Örneğin, aşiretlerin vadiler ile Kozan Dağı ve Gavur Dağı' ndan geçişleri yasaklandı. Gavur Dağı'ndaki karışıklıklara son vermek amacıyla, aşiretlerin çadırları yakıldı; dağlı halk da, ya Payas ya da Hassa çevresinde, ovada oturmaya zorlandı. Cevdet Paşa, Adana-Halep ve Adana-Maraş yollarında 1867'den sonra ulaşımın tümüyle güvenceye kavuştuğunu belirtmektedir.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: XIX. yy'da, Antakya ve İskenderun'u sınırları içine alan Halep Merkez Sancağı, kuzeybatıda Maraş Sancağı; kuzeydoğuda Urfa Sancağı; doğuda Zor Mutasarrıflığı; güneyde Suriye ve batıda Akdeniz ve Adana Vilayeti ile çevriliydi.

1846'daki eyalet bölümlenmesine göre, Antakya, Halep Merkez Sancağı'na bağlıydı. Halep Eyaleti ise, Halep Merkez Sancağı'nın yanı sıra, Rakka, Ayıntab ve Kilis sancaklarından oluşmaktaydı.

1867 Vilayet Nizamnamesi'nde, Halep Vilayeti'nin Halep Merkez Sancağı 10 kazayı kapsamaktaydı. Bu kazalar Halep Merkez Kaza, Antakya, Kilis, Ayıntab (Antep), Edleb, Bab-ı Cubul, Cisr-i Sugur, Harim ve Barişa, Garya, Aşair-i Urban'dı. 1877'de bu yönetsel bölünüm korunmakla birlikte, Halep Merkez Sancağı'na Beylan (Bilan ya da Belen) ve İskenderun kazaları katıldı. Ayrıca Halep Vilayeti'ne bağlı Payas Sancağı da Beylan ve Osmaniye kazalarını içine almaktaydı. 1877'de de varlığını sürdüren sancak, daha sonra kaldırılmış, Payas ve Hassa kazaları Adana Vilayeti'ne bağlı olarak yeni kurulan Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlanmıştır.

Cuinet, 1890'da Halep Merkez Sancağı'nın, Halep Merkez Kaza, Ayıntab, Kilis, İskenderun, Antakya, Edleb, Harim, Cisr-i Sugur, Maarra, Bab-ı Cubul, Beylan, Cebel Sema'an, Münbic ve Rakka olmak üzere toplam 14 kazadan oluştuğunu kaydetmektedir.

1892, 1903 ve 1916 salnamelerinde de, Antakya ve İskenderun kazalarının Halep Merkez Sancağı içinde yer aldığı görülmektedir.

Cuinet 1891'de, İskenderun'un 1 nahiyesi ve 26 köyü, Antakya'nın ise 4 nahiyesi ve 310 köyü olduğunu belirtmektedir. 1897 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre İskenderun'un nahiye sayısı değişmemiş, köy sayısı 24'e inmiştir; Antakya'nın ise nahiye sayısı 4 olarak kalmış, köy sayısı ise 175'e düşmüştür. 1908 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antakya'ya bağlı köy sayısının 173 olduğu görülmektedir (Tablo 1). İskenderun ve Antakya'nın mahalle sayıları, sırasıyla, 1897'de 4 ve 41; 1908'de de 5 ve 42 idi.

XIX. yy'da Halep Merkez Sancağı'nda, Suriyeli Araplar, Nusayriler, Türkler, Çerkezler gibi farklı etnik kökenli Müslümanlar; Katolik Ermeniler, Yunan kökenli Melşitler, Katolik Suriyeliler, Maruniler, Keldaniler ve Latinler gibi Hıristiyan Katolik mezheplere bağlı topluluklar ile; Gregoryen Ermeniler, Jakobit Süryaniler, Katolik olmayan Keldaniler ve Protestanlar gibi Katolik mezhebi dışında kalan Hıristiyanlar ve Yahudiler yaşamaktaydı. Halep Merkez Sancağı'nın bu görünümdeki nüfus yapısı Antakya ve İskenderun kazalarında da görülmekteydi. Antakya ve İskenderun'da yaşayan Müslümanlar Suriye, Mısır, Kalde ve Arabistan kökenliydiler. Türkler ise Anadolu'dan gelmişlerdi; hemen tümü geçimlerini tarımla sağlamaktaydı. Türk ve Arap Müslümanlar'ın daha varlıklı olanları hükümet görevlerinde çalışmakta ya da rant gelirleriyle geçinmekteydiler. Antakya ve İskenderun'un Hıristiyan nüfusu ise, genellikle ticaret, komisyonculuk vb işlerde uzmanlaşmışlardı.

XIX. yy ortalarında, Fırka-ı Islahiye çalışmaları nedeniyle bölgede bulunan Cevdet Paşa, Antakya ve çevresindeki kazaların hane sayılarını vermektedir. Cevdet Paşa'nın **Tezâkir**'ine göre, Antakya ve Beylan'daki Müslüman hane sayısı, sırasıyla, 8.775 ve 1.729 toplam hane sayısı ise 9.904 ve 2.041 idi.

Cevdet Paşa'nın **Tezâkir**'ine göre, 1867'de Antakya ve çevresindeki kazaların hane sayıları şöyleydi:

Kaza Adı	Müslüman	Müslüman Olmayan	Toplam
Antakya	8.775	1.129	9.904
Reyhaniye	2.200	—	2.200
Beylan	1.729	312	2.041
Payas	1.213	447	1.660
Hassa	1.118	100	1.218
Toplam	15.035	1.988	17.023

1891'de Cuinet, Antakya Kazası'nda toplam 46.000 Müslüman nüfus yaşadığını belirtmektedir (Tablo 2). Bu nüfusun 20.000'i Suriyeli Arap, 10.000'i Nusayri, 13.000'i Türk idi. Yine Cuinet'ye göre, XIX. yy sonunda Antakya Kazası'ndaki toplam Hıristiyan nüfus 16.584 idi. Hıristiyan mezheplerden Melşitler, Katolik Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Gregoryen Ermeniler, Jakobit Ermeniler, birleşik olmayan Keldaniler 2.000-2.500 kişilik küçük gruplar oluşturmaktaydı. Aynı dönemde, Antakya Kazası'nda yaşayan Yahudiler'in sayısı 266 idi.

Cuinet, 1891'de Antakya Kenti'nin toplam nüfusunu 23.550 olarak vermektedir. Bunun 16.000'ini Müslümanlar, yaklaşık 8.000'ini ise Hıristiyanlar oluşturmaktaydı.

Tablo 1
Halep Vilayet Salnamelerine Göre, Antakya ve İskenderun Kazalarının Nahiye Köy ve Mahalle Sayıları

	İskenderun		Antakya	
	1897	1908	1897	1908
Nahiye	1	1	4	4
Köy	24	24	175	173
Mahalle	4	5	41	42

Tablo 2
Cuinet'ye Göre, 1891'de Antakya Kazası Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı		
	Suriyeli Arap	20.000
	Nusayri	10.000
Müslüman	Türk	13.000
	Çerkez	3.000
Toplam		46.000
	Birleşik Rumlar (Melşit)	2.500
	Katolik Ermeni	2.500
	Süryani	2.000
Hıristiyan	Keldani	2.000
	Rum Ortodoks	1.000
	Gregoryen Ermeni	2.084
	Jakobit Süryani	2.500
	Birleşik Olmayan Keldani	2.000
Toplam		16.584
Yahudi		266
Genel Toplam		62.850

Cuinet'ye göre, 1891'de Antakya Kenti nüfusunun dinsel dağılımı şöyleydi:

Müslüman	
Arap, Suriyeli, Türk vb	10.000
Nusayri	6.000
Hıristiyan	
Birleşik Rumlar ve Rum Ortodokslar	3.500
Katolik ve Gregoryen Ermeniler	3.784
Yahudi	266
Toplam	23.550

1891 Halep Vilayet Salnamesi ise, Antakya Kazası'nın toplam nüfusunu 60.394 olarak göstermektedir. Bunun 54.423'ü Müslüman, 3.514'ü Rum Ortodoks ve 2.232'si de Ermeni Protestan idi (Tablo 3). 1891 Halep Vilayet Salnamesi, İskenderun Kazası'nın toplam nüfusunu, 9.987'si Müslüman olmak üzere 11.502; Beylan Kazası'nın toplam nüfusunu ise 7.232'si Müslüman olmak üzere 8.422 olarak vermektedir (Tablo 3).

1897 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antakya ve İskenderun kazaları nüfusunun dinsel dağılımı gösterilmektedir (Tablo 4). Bu verilere göre, Antakya Kazası'nın 60.038 Müslüman nüfusu, toplam 66.786 nüfus içinde ezici bir çoğunluk oluşturmaktaydı. İskenderun'un toplam 11.413 Müslüman nüfusu, Antakya'nın toplam Müslüman nüfusunun 1/6'sına yaklaşmaktadır.

İskenderun Kazası'ndaki en kalabalık Hıristiyan mezhep grubu, 1.120 kişiyle Rum Ortodokslar idi. Antakya Kazası'nın en kalabalık iki Hıristiyan mezhep grubu, sırasıyla 3.727 kişiyle Rum Ortodokslar, 2.440 kişiyle de Ermeni Protestanlar'dı. İskenderun Kazası'nın toplam 13.240 nüfusu, Antakya Kazası'nın toplam 66.786 nüfusunun 1/5'ini aşmaktaydı (Tablo 4).

1899 Halep Vilayet Salnamesi, XIX. yy'in son yılında, Antakya Kazası'nın kadın-erkek nüfusunun dinsel dağılımını vermektedir (Tablo 5). Bu verilere göre, Antakya Kazası'nın toplam 63.773 Müslüman nüfusunun, 33.642'si erkek, 30.131'i kadındı. Müslümanlar'dan sonra, kazanın en kalabalık Hıristiyan mezhep grupları; 3.951 kişi ile Rum Ortodokslar, 2.552 kişi ile de Ermeni Protestanlar idi. Dolayısıyla, iki yıl içinde, Müslüman nüfus yaklaşık 3.000 artarken, Rum Ortodoks ve Ermeni Protestan nüfusların kayda değer bir artış göstermediği görülmektedir.

Shaw, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Antakya ve İskenderun kazaları nüfuslarının dinsel dağılım tablosunu vermektedir (Tablo 6). Bu tabloya göre XX. yy'ın ilk çeyreğinde, Antakya Kazası'nın toplam nüfusu 90.536'yı, İskenderun Kazası'nın toplam nüfusu ise 18.161'i bulmaktaydı. Müslüman nüfus, Antakya Kazası'nda 78.054, İskenderun Kazası'nda ise 14.140 idi. Müslüman nüfusun, Müslüman olmayan nüfusa oranı, Antakya Kazası'nda 1/6'sı, İskenderun Kazası'nda ise 1/3'ü aşmaktaydı. Antakya'nın toplam nüfusu İskenderun'un toplam nüfusunun yaklaşık beş katıydı.

Cuinet'ye göre, 1891'de İskenderun Kenti'nde, 3.255 Müslüman, 3.553 Hıristiyan ve 42 Yahudi yaşamaktaydı. XIX. yy'ın ilk yarısında birkaç yüz kişinin yaşadığı önemsiz bir kasaba olan İskenderun,

Tablo 3
1891 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, Atakya, İskenderun ve Beylan Kazaları Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Kazalar	İslam	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Ermeni Protestan	Yahudi	Toplam
İskenderun	9.987	87	1.000	415	13	11.502
Antakya	54.423	4	3.514	2.232	221	60.394
Beylan (Belen)	7.232	—	—	1.190	—	8.422
Toplam	71.642	91	4.514	3.837	234	80.318

bataklıklarla çevriliydi. Sıtma, kent halkını süreksli tedirgin etmekteydi. Yüzyılın son çeyreğinde, İskenderun'u Mezopotamya'nın zengin ve bereketli ticaret merkezlerine bağlayan limanın gelişmesi ve bu merkezlerin yoğun ticaret yaşamı, kente canlılık sağladı.

Cuinet'ye göre, 1891'de, Beylan Kenti'nde 4.000 Müslüman ve 200 Hıristiyan yaşamaktaydı. Beylan Kazası'nın merkezi olan Beylan, İskenderun-Halep karayolu üzerinde olduğundan, ticari önem taşıyordu. İskenderun'a 15, Halep'e ise 145 km'lik yolla bağlanan Beylan, Antakya'ya ise 65 km uzaklıktaydı. Sulak topraklar ortasında kurulu Beylan, köy evlerini çevreleyen geniş dutluklarıyla XIX. yy'ın sonunda, bir dinlenme yeriydi. Verimli toprakları, yumuşak iklimi ile Beylan, özellikle yaz aylarında çevre köylerden gelenler ve İskenderunlu tüccarlarla dolup taşardı.

SİVİL, ASKERİ VE DİNSEL HİZMETLER: XIX. yy sonunda Antakya, bir kaza merkeziydi ve kaymakam hükümet konağında oturmaktaydı.

Antakya'nın bu dönemde, en önemli tarihsel anıtı, St. Paul'un kurduğu kilise idi. Ayrıca Antakya'da Yahudiler'in bir sinagogu vardı. Cuinet'ye göre, 1891'de Antakya Kenti'nde, 1 kışla, 24 cami, 28 mescit, 2 tekke, 10 medrese, 3 kilise, 5 hamam ve 117 çeşme bulunmaktaydı. Ayrıca, yine Cuinet'nin verilerine göre, kentte 3.374 hane, 1.451 dükkân, 35 toptancı mağazası, 20 han, 3 otel, 14 kahvehane, 1 eczane, 25 fırın, 5 su değirmeni, 9 sabunhane ve 13 ipek işliği vardı.

İskenderun Kenti'nin XIX. yy sonundaki taşınmaz malları, Cuinet'ye göre şunlardı: 1 hükümet konağı, 1 cami, 2 kilise, 1 sinagog ve 1 silah deposu. İskenderun'un Antakya düzeyinde olmamakla birlikte, canlı bir ticaret yaşamı vardı. Küçük bir kent olmasına karşın, kent içinde 41 toptancı mağazası, 300 dükkân, 14 han, 11 fırın, 2 gazino ve 13 lokanta bulunması bu canlılığı göstermektedir. Beylan Kenti'nin, aynı dönemdeki taşınmaz malları şunlardı: 1 hükümet konağı, 700 hane, 1 cami, 5 mescit, 1 medrese, 1 kilise ve 17 çeşme. Beylan'ın ticari önem taşıyan taşınmaz malları ise, 110 dükkân, 3 toptancı mağazası, 2 han, 5 fırın ve 4 su değirmeninden oluşmaktaydı.

1889 Halep Vilayet Salnamesi, Antakya Kazası'nda 1 hükümet konağı, 1 kışla, 120 cami ve mescit bulunduğunu yazmaktadır. Aynı salnamede, Antakya Kazası'nda toplam 27 medrese, 1 rüştiye ve 39 iptidaiye (ilkokul) olduğu kaydedilmekle birlikte, idadi bulunmadığı görülmektedir. 1889 verilerinde, Antakya Kazası'nda toplam 3.318 hane olduğu belirtilmektedir; toplam dükkân ve mağaza sayısı olan 2.073 ise, kazanın ticari yaşamındaki canlılığı yansıtmaktadır.

1889-1890 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antakya Kazası'ndaki taşınmaz mallar şunlardı:

Hükümet Konağı	1
Kışla	1
Cami ve Mescit	120
Medrese	27
Rüştiye	1
Müslüman İlkokulu	39
Tekke	5
Kilise ve Manastır	15
Rum İlkokulu	3
Ermeni İlkokulu	1
Protestan İlkokulu	2
Yahudi İlkokulu	1
Hane	3.318
Han	24
Hamam	5
Dükkân ve Mağaza	2.073
Değirmen	122
Fırın	32
Fabrika	29
Sabunhane	11
Ambar ve Samanlık	1.520

1906 Halep Vilayet Salnamesi, Antakya, İskenderun ve Samandağ kazalarının gelir kalemlerini göstermektedir. Bu verilere göre, Antakya Kazası'nın en büyük gelir kalemini 2.314.348 kuruş ile temettü (kazanç) vergisi oluşturmaktaydı (Tablo 7). İskenderun ve Samandağ kazalarının en büyük gelir kalemi ise sırasıyla 518.136 ve 1.050.000 kuruş ile aşar (ürün) vergisi idi. Gelir toplamının büyüklüğü açısından bu üç kaza, kendi aralarında 5.106.880, 1.539.500 ve 1.139.722 kuruşla Antakya, Samandağ ve İskenderun olarak sıralanmaktaydı. Üç kazanın her bir gelir kalemlerinin toplamlarına bakıldığında, bölgenin en önemli gelir kaynağının 2.812.887 kuruşla temettü olduğu, bunu az farklarla, aşar (1.753.136 kuruş), ağnam (hayvan) (1.157.540 kuruş), rüsumu ve askerlik bedelinin (810.798 kuruş) izlediği görülmektedir (Tablo 7).

1908 Halep Vilayet Salnamesi ise, XX. yy'ın ilk on yılı sona ermeden, Antakya, İskenderun ve Samandağ kazalarının bellibaşlı gider kalemlerinin neler olduğunu kaydetmektedir. Bu verilere göre, Antakya ve Samandağ kazalarında en büyük gider kalemini sırasıyla 64.539 ve 38.130 kuruş ile maliye masrafları oluştururken, İskenderun Kazası'nda 46.600 kuruş ile dahiliye masrafları ilk sırayı almaktaydı (Tablo 8). Antakya ve Samandağ kazalarının ikinci önemli gider kalemi de sırasıyla, 50.200 ve 21.100 kuruşla, dahiliye masraflarıydı. İskenderun Kazası'nda ise, ikinci sırayı 30.046 kuruşla maliye dairesinin masrafları alırken, onu az farklarla, adliye (24.190 kuruş) ve şer'iye (21.200 kuruş) daireleri izlemekteydi (Tablo 8).

TARIM: Antakya ve İskenderun'da Akdeniz Bölgesi'nin iklim koşulları geçerlidir. Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve bol yağışlı olan iklim kıyıdan iç kesimlere geçildikçe sertleşir. Samandağ'a kış aylarında az yağmur düşerken, Antakya'nın yağış oranı daha yüksektir. Antakya çevresinde hava, kışın yağan bol yağmurlar ve denizden esen rüzgârın getirdiği nem yüzünden, çok rutubetlidir. Antakya ve İskenderun yöresinin doğal bitki örtüsü maki ve ormandır. Deniz düzeyinden, yaklaşık olarak 1.000 m'ye ulaşan yüksekliklerde en çok mersin, defne ağaçları ile kekik ve lavanta çiçeği gibi bitkiler görülür. Hatay'ın büyük akınlar ve savaşların yer aldığı bir geçit bölgesinde bulunması, uğradığı yıkımlar ve köylülerin tarla açmak için ağaçları kesmeleri yüzünden, son birkaç yüzyılda, ormanlarda büyük ölçüde azalma olmuştur.

1889 Halep Vilayet Salnamesi, Antakya Kazası'nda, çeşitli amaçlarla kullanılan toprağın dağılımını göstermektedir. Bu salnameye göre, Antakya'da uzun süreden beri ekim yapılan tarlalar 31.545 dönümü bulmakta ve genel toprak alanının 1/3'ünü oluşturmaktaydı. Daha çok ağaç kesimiyle tarıma açılan ve başlangıçta yüksek düzeyde ürün vermeyen ekim alanları (arazi-i mezraa) ise, 38.730 dönümdü. İşlenen tarlalar, bostan (2.230 dönüm), bağ (1.300 dönüm), dutluk (13.770 dönüm) ve zeytinliklerle (5.717 dönüm) birlikte, genel yüzölçümünün 9/10'unu kapsamaktaydı.

1889 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antakya Kazası'nda toprak dağılımı şöyleydi:

Orman	7.950 dönüm
Boş Topraklar (Arazi-i Haliye)	1.100 dönüm

Tablo 4
1897 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, İskenderun ve Antakya Kazalarında Nüfusun Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı	İskenderun	Antakya	Toplam
Müslüman	11.413	60.038	71.451
Rum Ortodoks	1.120	3.727	4.847
Ermeni Katolik	260	12	272
Protestan	422	2.440	2.862
Yahudi	25	252	277
Latin	—	15	15
Protestan	—	302	302
Toplam	13.240	66.786	80.026

Tablo 5
1899 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, Antakya Kazası'nın Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	33.642	30.131	63.773
Rum Ortodoks	2.166	1.785	3.951
Ermeni Katolik	7	5	12
Ermeni Protestan	1.378	1.174	2.552
Protestan	197	148	345
Latin	10	5	15
Toplam	37.400	33.248	70.648

Tablo 6
1914'te Halep Sancağı'nın İskenderun ve Antakya Kazaları Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı	İskenderun	Antakya	Toplam
Müslüman	14.140	78.054	92.194
Rum Ortodoks	2.373	7.352	9.725
Ermeni Gregoryen	1.519	4.773	6.292
Yahudi	129	357	486
Toplam	18.161	90.536	108.697

Ekili Topraklar	38.730 dönüm
Bostan	2.230 dönüm
Bağ	1.300 dönüm
Dutluk	13.770 dönüm
Zeytinlik	5.717 dönüm
Tarla	31.545 dönüm
Toplam	102.342 dönüm

XIX.yy'da Antakya'da tarım, gerek üretim düzeyi, gerekse üretim biçimi ve araçları bakımından oldukça geriydi. Tahıl üretimi yerel tüketimi karşılamıyordu. Bölgenin arpa gereksinimi Halep'ten karşılanıyor, buna karşılık Antakya Halep'teki işliklere ipek ipliği veriyordu. Antakya'da ipek ipliği üretimini sağlayan dutluklar 13.770 dönümdü. Antakya'da elde edilen yıllık ipek kozası 17.100 kıyye (okka), pamuk kozası ise 14.000 kıyye dolaylarındaydı. Ayrıca, Antakya'da geniş zeytin plantasyonları bulunmakta, bu zeytinlikler Antakya'nın çok sayıdaki sabun işlikleri için gerekli zeytinyağını sağlamaktaydı.

XIX. yy'da Amik Ovası'nda yılda ortalama 12-15 milyon kg'ye varan meyankökü yetiştirilmekte ve yabancı ülkelere satılmaktaydı. En çok ABD'ye gönderilen meyankökü orada, çiğnenmek üzere, bir cins tütün yapımında ve biracılıkta kullanılmaktaydı.

1871 Halep Vilayet Salnamesi, Antakya Kazası'nda en çok elde edilen tahıl ürününün, 32.500 kile ile arpa olduğunu göstermektedir. Arpayı, 17.500 kile ile darı, 9.500 kile ile de buğday izlemektedir. Bu salnameye göre, Antakya yöresinin toplam tahıl ürünü, 68.700 kileyi buluyordu.

Cuinet'ye göre ise, 1890'da, Antakya Kazası'nda en çok elde edilen tahıl ürünü, 210.000 kile ile buğday idi (Tablo 9). Bu durumda, Antakya yöresinde, yirmi yıl içinde buğday üretiminin 21 kat arttığı görülmektedir. Bu dönemde buğdaydan sonra 65.000 kile ile ikinci sırayı alan arpanın da iki katına çıktığı, sırasıyla 50.000 ve 30.000 kile elde edilen çavdar ve darının ise, yörenin üçüncü ve dördüncü önemli tahıl ürünü olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 9).

1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Halep Vilayeti Halep Merkez Sancağı'na bağlı Antakya Kazası'nın tahıl ürünleri şöyleydi:

Ürün Adı	Miktar (kile)
Buğday	9.500
Arpa	32.500
Yulaf	3.000
Darı	17.500
Pirinç	2.100
Bakla	1.500
Nohut	600
Mercimek	2.000
Toplam	68.700 kile

Yine 1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde meyve ve sebze üretimine de yer verilmektedir. Bu verilere göre, yörede en çok elde edilen iki ürün bahir (160.000 okka) ile kavun-karpuz (145.000 okka) idi. Kavun-karpuzun yanı sıra, yörenin önemli meyveleri arasında limon ve portakal (15.000 okka), nar (11.000 okka), elma (9.600 okka) yer alıyordu. Ayrıca, 9.000 okka ile soğan ve 4.000 okka ile tütün de önemli tarım ürünlerindendi.

1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antakya Kazası'nda yetiştirilen meyve, sebze ve öbür tarım ürünleri şunlardı:

Ürün Adı	Miktar (Okka)
Bahir	160.000
Kavun-Karpuz	145.000
Mahmudotu	100
Çöreotu	20
Kırmızıbiber	2.200
Ceviz	900
Badem	250
Limon ve portakal	15.000
Nar	11.000
Elma	9.600
Ayva	1.500
Armut	200
Soğan	9.000
Sarmısak	500
Zeytin	1.600
Üzüm	700
Tütün	4.000
Toplam	361.570 Okka

Cuinet'nin 1890'da, Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarının tarım ürünlerini gösteren verileri, üç kaza arasında ürün karşılaştırması yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu verilere göre, tahıl ürünlerinde üç kazada da ilk sıraları buğday arpa ve çavdar almaktadır (Tablo 9). Antakya ve İskenderun'da ekilmeyen susam, 5.000 kile ile Beylan'da önemli yer tutmaktadır. Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarında sırasıyla, 30.000, 7.500 ve 7.500 kile elde edilen darı da önemli bir üründü. Tarım ürünleri toplamları karşılaştırıldığında ise, 367.500 kile ile Antakya Kazası, tarım ürünü toplamları, sırasıyla 95.000 ve 93.230 kile olan İskenderun ve Beylan'ı çok geride bırakmaktaydı.

1890'da Antakya Kazası'nın tahıl dışındaki en önemli ürünü, 1.560.500 okka ile zeytin idi (Tablo 10). İskenderun ve Beylan'da zeytinlik yoktu. Antakya'ya büyük gelir sağlayan ikinci ürün de, 1.000.000 okka ile meyankökü idi. Meyankökü, bu dönemde, İskenderun'da elde edilmiyordu. Beylan'ın 5.000 okkalık meyankökü ürünü de önemli sayılmazdı. Antakya'da, XIX. yy sonunda, kavun-karpuz (230.000 okka), öbür meyveler (100.000 okka), limon-portakal (80.000 okka), üzüm (50.000 okka), tütün (32.476 okka) yöreye gelir sağlayan başlıca ürünlerdi.

İskenderun Kazası'nda, gelir sağlayan başlıca meyve ve sebzeler şunlardı: Nar (47.500 okka), kavun-karpuz (30.000 okka), çeşitli meyveler (35.000 okka), üzüm (25.000 okka) ve limon-portakal (20.000 okka).

Cuinet'nin verilerine bakılırsa, Beylan Kazası'nın başlıca tarım ürünlerinin, Antakya ve İskenderun kazalarındakilere yakın nitelikte olduğu görülür. XIX. yy sonunda, Beylan'da 45.000 okka ile üzüm birinci sırada gelmekteydi. Elma, armut, kayısı gibi meyveler (20.000 okka), incir (15.800 okka), nar (12.500 okka), ceviz (12.000 okka) de önemliydi.

HAYVANCILIK: XIX. yy'da Antakya yöresinde hayvancılık önemli bir ekonomik etkinlik alanıydı. İskenderun yakınındaki Amik Ovası'nda özellikle büyükbaş hayvan beslenirken, Antakya yakınlarında da küçükbaş hayvan yetiştirilmekteydi.

1889 Halep Vilayet Salnamesi, XIX. yy'ın sonlarında Antakya yöresinde yetiştirilen hayvan türlerini ve dağılımını vermektedir. Salnameye göre, çift hayvanı olarak yörede, geniş ölçüde öküzden yararlanılmakta, büyükbaş hayvanlardan en çok inek beslenmekteydi. Küçükbaş hayvan yetiştirilmesinde ise, keçi önde gelmekte, koyun onu izlemekteydi.

Ayrıca Cuinet, 1891'de, Antakya'da 37.000, İskenderun'da 34.000 ve Beylan'da 6.200 olmak üzere, yörede toplam 77.200 tavuk olduğunu yazmaktadır. Yöredeki toplam ördek sayısı da 2.250'ye ulaşmaktaydı (Tablo 11).

Tablo 7
1906 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, Antakya, İskenderun ve Samandağ Kazalarının Gelir Kalemleri

Gelir Kalemi	Antakya	İskenderun	Samandağ	Toplam
Temettü (Kazanç) Vergisi	2.314.348	288.539	210.000	2.812.887
Askerlik Bedeli	730.598	80.200	—	810.798
Ağnam Rüsumu	851.328	66.212	240.000	1.157.540
Aşar	185.000	518.136	1.050.000	1.753.136
Öbür Gelirler	1.025.606	186.635	39.500	1.251.741
Toplam	5.106.880	1.139.722	1.539.500	7.786.102

Tablo 8
1908 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, Antakya, İskenderun ve Samandağ Kazalarının Gider Kalemleri

Gider Kalemi	Antakya	İskenderun	Samandağ	Toplam
Şer'iye	26.504	21.200	10.300	58.004
Dahiliye	50.200	46.600	21.100	117.900
Adliye	21.190	24.190	—	45.380
Maliye	64.539	30.046	38.130	132.715
Öbürleri	2.138	—	—	2.138
Toplam	164.571	122.036	69.530	356.137

Tablo 9
1890'da Antakya, İskenderun ve Beylan Kazalarında Elde Edilen Tarım Ürünleri

Tarımsal Ürünler	Beylan	İskenderun	Antakya	Toplam
Buğday	45.000 (kile)	40.000 (kile)	210.000 (kile)	295.000
Arpa	25.000	20.000	65.000	110.000
Mısır	—	2.000	—	2.000
Çavdar	10.000	20.000	50.000	80.000
Fiğ	—	1.500	1.000	2.500
Darı	7.500	7.500	30.000	45.000
Bezelye	—	100	—	100
Susam	5.000	—	—	5.000
Pirinç	—	—	3.000	3.000
Bakla	—	600	—	600
Fasulye	—	600	—	600
Nohut	400	1.200	4.000	5.600
Mercimek	330	1.500	4.500	6.330
Kazalara Göre Toplam	93.230	95.000	367.500	555.730

Tablo 10
1890'da Antakya, İskenderun ve Beylan Kazalarında Elde Edilen Meyve, Sebze ve Öbür Tarım Ürünleri

Ürün Adı	Beylan (Okka)	İskenderun (Okka)	Antakya (Okka)	Toplam
Yerelması	—	1.300	1.000	2.300
Pamuk	1.500	4.000	5.000	10.500
Tütün	—	630	32.476	33.106
Meyankökü	5.000	—	1.000.000	1.005.000
Mahmude (bingöz otu)	—	50	100	150
Cehri (kökboya)	—	1.000	—	1.000
İncir	15.800	16.000	30.000	61.800
Ceviz	12.000	4.000	13.000	29.000
Badem	1.800	810	1.500	4.110
Limon, portakal	—	20.000	80.000	100.000
Nar	12.500	47.500	15.000	75.000
Kavun ve karpuz	10.500	30.000	230.000	270.500
Elma, armut, kayısı vb	20.000	35.000	100.000	155.000
Soğan	2.000	15.000	85.000	102.000
Sarmısak	500	1.200	20.000	21.700
Zeytin	—	—	1.560.500	1.560.500
Üzüm	45.000	25.000	50.000	120.000
Yerfıstığı	500	2.000	600	3.100
Sumak	150	—	1.000	1.150
Kimyon	500	500	10.000	11.000
Kazalara Göre Toplam	127.750	203.990	3.235.176	3.566.916

1889-1890 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antakya Kazası'nda yetiştirilen hayvan türleri şöyleydi:

1) Çift Hayvanları:

Manda	598
Öküz	1.225
Toplam	1.823

2) Manda:

Erkek	6
Dişi	20
Malak	19
Toplam	45

3) Sığır:

Boğa	105
İnek	1.405
Dana	560
Toplam	2.070

4) At (hergele):

Aygır	17
Kısrak	130
Tay	70
Toplam	217

5) Koyun:

Koç	210
Koyun	1.625
Kuzu	540
Toplam	2.375

6) Keçi:

Teke	170
Keçi	5.450
Oğlak	320
Toplam	5.940

7) Koşum Hayvanları:

Beygir	211
Katır	45
Eşek	675
Toplam	931

1871 Halep Vilayet Salnamesi'ndeki hayvansal ürünlere ilişkin veriler, yöre halkının, hayvancılığın yan ürünlerinden de gelir sağladığını ortaya koymaktadır. Bu salnameye göre, Antakya yöresinde 1.200 arı kovanı bulunmakta, bu kovanlardan elde edilen bal 500 kıyyeye, balmumu da 100 kıyyeye ulaşmaktaydı. Cuinet, 1891'de Antakya'da 4.700, İskenderun'da 1.200 ve Beylan'da 750 olmak üzere, tüm yörede toplam 6.650 arı kovanı olduğunu belirtmektedir (Tablo 11).

1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antakya Kazası'nda elde edilen hayvansal ürünlerin miktarları şöyleydi:

Ürün Adı	Miktar
Bal	500 kıyye
Balmumu	100 kıyye
Yapağı	1.500 kıyye
Keçi kılı	275 kıyye

Cuinet, XIX.yy sonunda, Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarında yetiştirilen hayvan türlerinin dökümünü vermektedir. Ona göre, kümes hayvanları dışında, her üç kazada da, en çok yetiştirilen küçükbaş hayvanlar koyun ve keçidir (Tablo 11). 1891'de Antakya'da 10.089 koyun ve 38.842 keçi; İskenderun'da 1.463 koyun ve 14.874 keçi; Beylan'da 24.289 koyun ve 10.786 keçi vardı. Ayrıca, her üç kazada sırasıyla 47, 34 ve 86 Ankara keçisi beslenmekteydi. Büyükbaş hayvanlar arasında, üç kazada toplam 4.980 baş ile inek ön sırada yer almakta, onu 2.790 ile at (aygır ve kısrak) izlemekteydi. Yörede, ayrıca, toplam 3.410 dana ve toplam 422 boğa bulunmaktaydı. Koşum hayvanı olarak, toplam 8.300 öküz beslenmekteydi ve bunun 6.000'i Antakya'daydı (Tablo 11).

MADENLER: XIX. yy sonlarında İskenderun ve Antakya yakınlarında antimuan, kurşun, krom, borasit ve bitüm yatakları bulunmaktaydı. Bu bölgede krom madenlerinin imtiyazına sahip İngiliz girişimcileri, 1886, 1887 ve 1888 yıllarında 380.000 tonu aşkın maden çıkardılar.

XIX. yy sonunda, İskenderun'un Çingan Köyü'nde bir petrol yatağı bulundu. Petrol yatağını işletme imtiyazı, Mayıs 1887'de, padişah fermanıyla Osmanlı ordusuna müteahhitlik yapan Ahmet Necati Efendi'ye verildi. İşletme imtiyazının süresi 75 yıl idi. Petrolün işletme alanı 7.293 hektardı. İmtiyaz sahibi, 72.932 kuruş tutarında vergiyi ve çıkarılan petrolün % 10'unu ya da bu miktara eşdeğer parayı, her yıl ödeme yükümlülüğünü kabul etmişti.

SANAYİ: XIX. yy'da Antakya ve İskenderun yöresinde sanayi oldukça geriydi. Yüzyılın sonlarına doğru Antakya'daki 10 kadar sabun işliği her yıl ortalama 1.300.000 okka sabun üretmekteydi. Üretilen sabunun yerel tüketim dışında kalan miktarı, Anadolu'nun öbür vilayetlerine gönderilmekteydi. Ayrıca, yine Antakya'da 20.000-30.000 kg ipek ipliği üretilmekteydi.

1895 Halep Vilayet Salnamesi'nden anlaşıldığına göre, Antakya'da yaygın küçük sanayi dokumacılığa dayanmaktaydı ve daha çok Hacıköy ve Yoğunoluk köylerinde yoğunlaşmıştı. Özellikle, ala gömleklik bez, ipek mendil, kefiye, çarşaf, ipek maşlah, Trablus kuşağı yapımı önemliydi. Ayrıca,

limon ağacından yapılan yazı takımları, sigaralık ve bastonlar, çevrede ün kazanmıştı. Zeytuniye Köyü'nde ise çakı yapımı, demircilik ve kuyumculuk oldukça gelişmişti.

TİCARET VE ULAŞIM: XIX. yy'da Antakya, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Ancak, Doğu Akdeniz ticaretinin bir ölçüde gerilemesi, özellikle yüzyılın ilk yarısında, Antakya'nın ticari etkinliklerinde durgunluk yaratmıştı.

XX. yy başlarında, İskenderun çok önemli bir liman olmasına karşın, henüz ne demiryoluna, ne de gereksinimlere uygun liman tesislerine sahip değildi. Osmanlı egemenliğinin son yıllarında, İskenderun'un bu eksikliklerini gidermek için bazı girişimlerde bulunuldu. Ancak, 1913'e gelindiğinde, İskenderun Limanı'nın yapımına henüz başlanmamıştı. Açıkta demirleyen gemilerle kara arasındaki bağlantı küçük deniz araçlarıyla sağlanmaktaydı.

1822'de İskenderun'un büyük ölçüde yıkıma uğramasıyla sonuçlanan şiddetli depremden sonra, iskele uzun süre kısmen kullanılabildi. Bu da limanın ticari hareketliliğini azalttı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışı, Hindistan ticaretinin deniz yoluna kaymasına yol açınca, İskenderun Limanı bundan da büyük zarar gördü.

XIX. yy'ın sonlarına doğru İskenderun ticari bakımdan yeniden önem kazanmaya başladı. Kuzey Suriye'nin dışalım ve dışsatım hacminin giderek büyümesi, Halep'le bağlantısı olan Antakya ve İskenderun'un ticaret yaşamına da canlılık getirdi. 1898'de imtiyazı verilen Toprakkale-İskenderun demiryolu hattının yapımı, ancak 1904-1912 arasında gerçekleşebildi.

Yüzyılın sonlarında, Güneydoğu Anadolu ve Irak ticaretini kendisine çeken İskenderun, gitgide küçük bir kasaba olmaktan çıkarak kent görünümü kazandı. 1890'da İskenderun Limanı'na uğrayan gemilerin toplam tonajı 400.000 iken, 1905'te 517.000 tona ulaşmıştı.

İskenderun Limanı, I. Dünya Savaşı'nda yeniden hasara uğradı. İngiliz uçakları limanı altı kez bombaladılar.

Süveydiye (Samandağ yakınlarında) XIX. yy sonunda, az sayıda geminin uğradığı küçük bir limandı. Yelkenliler, nisan-mayıs aylarında Antik Dönem'den kalma Süveydiye Limanı'ndan çevrenin meyankökü ürününü taşırdı. Cuinet, 1890'da, Süveydiye Limanı'ndan gerçekleştirilen dışsatım ve dışalımdan alınan toplam vergi değerlerini kaydetmektedir. Buna göre, XIX. yy sonunda Süveydiye Limanı'nın dışsatım ve dışalım vergi değerleri şöyleydi:

Dışsatım Vergisi: 8.608 OL
Dışalım Vergisi: 2.420 OL
Toplam Vergisi: 11.028 OL

Collas'a göre, XIX. yy'da Halep Vilayeti'nin transit limanı olan İskenderun, Suriye'nin deniz kıyısındaki iskelelerinden çok daha güvenli idi. XIX. yy'ın ortalarında, İskenderun Limanı'nda Messageries ve Lloyd kumpanyalarının gemileri işlemekteydi. O tarihlerde karayolu henüz yapılmadığından, ton başına 75 ile 80 frank arasında ücret alınmaktaydı. İskenderun Limanı'nın 24 mil genişliğindeki bir körfezin ucunda, her tür geminin hiçbir tehlikeye uğramadan sığınabileceği bir barınak olduğunu yazan Collas, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'nun tüm mallarının buraya

Tablo 11
XIX.yy Sonunda, Antakya, İskenderun ve Beylan Kazalarında Beslenen Hayvan Türleri ve Miktarları

Hayvan Türleri	Antakya	İskenderun	Beylan	Toplam
Koyun	10.089	1.463	24.289	35.841
Keçi	38.842	14.874	10.786	64.502
Ankara Keçisi	47	34	86	167
Öküz	6.000	1.000	1.300	8.300
Manda	150	58	60	268
Boğa	242	100	80	422
İnek	3.000	1.330	650	4.980
Dana (tosun, düve)	2.200	760	450	3.410
Domuz	30	70	—	100
At (aygır, kısrak)	1.900	550	340	2.790
Katır	400	130	25	555
Eşek	1.800	440	550	2.790
Deve	100	30	35	165
Tavuk	37.000	34.000	6.200	77.200
Ördek	1.200	750	300	2.250
Arı Kovanı	4.700	1.200	750	6.650
Kazalara Göre Toplam	107.700	56.789	45.901	210.390

aktığını kaydetmektedir. O dönemde, limanda Avusturyalılar'ın yaptığı, gemilerin yükleme ve boşaltma işlemlerini kolaylaştıran iki eski dalgakıran vardı. Collas, 1860'larda., İskenderun'da yaklaşık 200 hane olduğunu ve kentte çoğunluğunu Rum ve Ermeni tüccarların oluşturduğu 1.000 kişinin yaşadığını belirtmektedir.

Collas, 1855-1857 döneminde, İskenderun Limanı'nda İngiltere'den yapılan dışalım ile yabancı ülkelere yapılan toplam dışsatım değerlerini vermektedir.

Collas'a göre, 1855-1857 döneminde, İngiltere'den yapılan dışalım değerleri şöyleydi:

1855 11.117.225 frank
1856 7.503.250 frank
1857 5.156.700 frank

1855-1857 döneminde, İskenderun Limanı'ndan gerçekleştirilen dışsatım değerleri şöyleydi:

	1855	1856	1857
Dışsatım	20.606.250	8.082.850	9.199.400
Kıyı Ticareti	5.143.750	3.375.000	1.950.000
	25.750.000	11.457.850	1.149.400

Cuinet, 1890'da İskenderun Limanı'ndan çeşitli ülkelere gönderilen malların ayrıntılı bir dökümünü vermektedir. Bu verilere göre, toplam dışsatımın OL olarak değeri göz önüne alındığında, dışsatımın en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla, 195.698 OL ile Mısır, 173.697 OL ile Fransa, 82.412 OL ile İngiltere ve 69.986 OL ile İtalya idi. Osmanlı Devleti'nin öbür bölgelerine yapılan dışsatım ise, 342.259 OL ile toplam dışsatımın yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktaydı. Dışsatım miktarları göz önüne alındığında, 11.651.460 kg ile tahıl birinci gelmekte; onu, 3.962.270 kg ile meyankökü, 3.056.790 kg ile yün, 2.072.845 kg ile kereste, 1.192.700 kg ile de gıda maddeleri izlemekteydi.

Cuinet'nin, yine 1890'da İskenderun Limanı'nda gerçekleştirilen dışalıma ilişkin olarak verdiği ayrıntılı döküm, 900.690 OL'lik toplam dışalım değeri ile İngiltere'nin liste başı olduğunu göstermektedir. İngiltere'den satın alınan çeşitli mallar arasında, 741.262 OL ile pamuklular, 57.184 OL ile çivit, 24.942 OL ile işlenmiş bakır, 17.566 OL ile kumaş ve çuha, 18.313 OL ile demir aletler ve 10.531 OL ile çeşitli ilaçlar büyük yer tutmaktaydı. Pamuklu kumaşlar, 1.016.840 OL'lik toplam değeriyle, tüm dışalımın yaklaşık 2/3'ünü kapsamaktaydı (Tablo 13).

İngiltere'den sonra, İskenderun Limanı'na mal gönderen ülkeler, sırasıyla, Fransa (287.418 OL) ve Avusturya (152.214 OL) idi. Pamuklu kumaşları izleyen dışalım malları ise, 157.751 OL ile ilaç, 96.349 OL ile değerli eşya, 71.257 OL ile çuha, 56.900 OL ile ipekliler, 57.184 OL ile çivit ve 51.995 OL ile deri ve kösele idi (Tablo 13).

Dışalım mallarının toplam ağırlık olarak sıralanması yapıldığında, 3.756.750 kg ile petrolün ön sırayı aldığı, 3.429.865 kg ile pamukluların onu izlediği görülmektedir. Öbür önemli dışalım malları da ilaç (1.794.080 kg), demir alet (1.073.240 kg) ve şekerdi (1.004.326 kg) (Tablo 13).

Cuinet'nin, 1880-1890 dönemindeki toplam dışalım ve dışsatıma ilişkin olarak verdiği bilgiler, bu on yıllık dönemde, İskenderun Limanı'nın ticaret hacminde büyük bir büyüme olmadığını göstermektedir. Bu verilere göre, 1880'de 831.960 OL olan toplam dışsatım, 1890'da 966.319 OL'ye yükselmiş; 1880'de 1.267.618 OL olan dışalım ise 1890'da 1.744.883 OL'ye ulaşmıştı (Tablo 14). Cuinet'nin verdiği sayılar 1880-90 döneminde, İskenderun Limanı'nın yıllık ortalama dışsatım ve dışalım değerlerinin, sırasıyla, 967.691 OL ve 1.596.547 OL olduğunu göstermektedir.

Halep-İskenderun karayolunun yapımı 1860'ta gündeme getirilmiş, ancak yol yapım çalışmaları 1870'lerde tamamlanabilmişti. Issawi, 1863'ten sonraki yıllarda, Halep ile İskenderun arasındaki 87 millik yolda taşımacılığın katırla yapıldığını belirt-

2384

2385

2384 - Pamuk tarlaları
2385 - Biber kurutuluyor
2386 - İlaçlama uçakları

2386

2387

2388

2387 - İskenderun Limanı
2388 - Belediye binası
2389 - İskenderun Demir-Çelik Fabrikası
2390 - Çimento fabrikası, İskenderun
2391 - Un fabrikası, Kırıkhan
2392 - 2393 - İskenderun
2394 - Kırıkhan
2395 - Reyhanlı
2396 - Altınözü

2389

2390

2391

2392

2393

2394

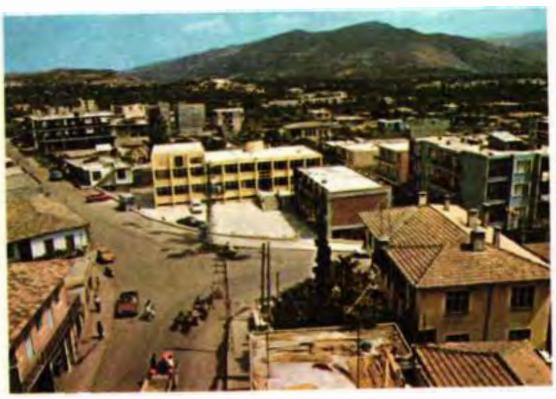
2395

2396

2397

2398

2397 - Antakya Kalesi
2398 - Samandağ
2399 - Dörtyol
2400 - Bakras Kalesi

2399

2400

Tablo 12
1890'da İskenderun Limanı'ndan Ülke Dışına Gönderilen Malların Dağılımı

Mallar	ABD (OL)	İngiltere (OL)	Avusturya (OL)	Mısır (OL)	Fransa (OL)	Yunanistan (OL)	İtalya (OL)	Öbür Ülkeler (OL)	Değer Olarak Toplam (OL)
Yerli İmalat	878	1.777	1.045	14.735	1.355	—	1.222	4.081	25.093
Yaş Koza	—	—	—	1.242	7.093	—	1.192	748	10.275
Pamuk	—	1.049	304	140	4.291	—	636	1.760	8.180
Yün	5.408	14.525	1.109	—	87.157	—	18.724	7.212	134.135
Mazı	121	10.163	4.844	745	16.629	—	448	2.960	35.910
Balmumu	136	774	42	—	1.648	—	520	480	3.600
Zamk	—	4.016	731	883	773	—	558	720	7.681
Susam	—	—	—	564	837	40	429	1.680	3.550
Tahıl	—	2.240	—	5.974	22.192	714	42.108	4.704	77.932
Sabun	—	—	—	1.058	—	—	—	492	1.550
Tütün ve Tömbeki	—	—	—	2.246	—	—	—	1.600	3.846
Fıstık, Badem, Kuru Üzüm vb	255	166	595	9.067	10.508	248	432	4.432	25.703
Gıda Maddeleri	—	653	358	47.984	267	408	165	1.948	51.783
Deri ve Maroken	1.796	1.194	904	5.134	12.950	1.104	796	2.832	26.710
Keçi Postu	—	3.993	—	583	—	—	—	108	4.684
Kereste	—	—	—	3.481	—	936	—	2.896	7.313
Meyankökü	28.174	—	—	—	845	—	554	3.600	33.173
Ham Bakır	—	12.416	—	—	—	—	—	428	12.844
Hayvan Ürünleri	—	—	—	58.004	—	—	—	—	58.004
Değerli Eşya	—	26.072	318	6.924	4.001	1.044	912	1.608	40.879
Öbürleri	218	3.374	858	36.934	3.151	484	1.290	7.132	53.441
Gönderildiği Ülkelere Göre Toplam	36.986	82.412	11.108	195.698	173.697	4.978	69.986	51.421	
Genel Toplam									626.286

Tablo 13
1890'da Dış Ülkelerden İskenderun Limanı'na Gelen Malların Dağılımı

	Malların Geldiği Ülkeler							
Yapılan Malların Türü	İngiltere (OL)	Avusturya (OL)	Mısır (OL)	Fransa (OL)	İtalya (OL)	Rusya (OL)	Öbür Ülkeler (OL)	Değer Olarak Toplam (OL)
Mamul Mal, Pamuklu	741.262	67.018	2.687	80.071	25.950	—	108	917.096
Kumaş, Çuha	17.566	40.607	—	6.918	1.446	—	4.720	71.257
Yumak Halinde İpek	—	—	3.231	621	—	—	160	4.012
İpekli	2.156	6.629	—	25.796	1.449	—	2.800	38.830
Şeker	206	10.318	13.211	10.236	—	—	1.600	35.571
Kahve	1.417	1.071	5.797	8.691	—	—	800	17.776
Pirinç	1.170	—	10.406	581	427	—	480	13.064
Kırmızböceği	6.874	—	—	4.891	—	—	—	11.765
Şarap ve Alkol	126	3.038	1.878	3.278	344	313	880	9.857
Deri ve Kösele	3.474	2.476	15.440	22.422	449	—	—	44.261
Baharat	1.771	—	350	405	—	—	520	3.046
Yiyecek	98	—	316	337	1.417	581	1.600	4.349
Kırtasiye	421	3.728	1.507	3.286	1.016	—	880	10.838
İşlenmiş Bakır	24.942	—	311	734	—	—	—	25.987
Kurşun, Çinko, Kalay	9.748	880	—	6.984	—	862	—	18.474
Demir Alet	18.313	620	—	1.591	58	—	320	20.902
Çivit	57.184	—	—	—	—	—	—	57.184
Petrol	—	—	—	—	—	25.752	—	25.752
Cam, Porselen	107	2.347	231	6.302	—	—	380	9.367
İlaç	10.531	13.144	10.528	79.236	2.508	510	720	117.477
Değerli Eşya	3.324	348	10.164	25.038	1.055	—	1.200	41.149
Geldiği Ülkelere Göre Toplam	900.690	152.214	76.057	287.418	36.119	28.018	17.168	
Genel Toplam								1.615.191

mektedir. Issawi'ye göre, katırla taşınan 1 kantar (180 okka) mal için 32 kuruş alınmaktaydı. Yine Issawi'ye göre, 1901'de, Bitlis'e İskenderun'dan gelen mallarda, her bir mil için ton başına 37 kuruş; Bitlis'ten İskenderun'a giden mallarda ise her bir mil için ton başına 14 kuruş, alınmaktaydı. Aynı mesafe için farklı ücretler saptanışı, Bitlis'in deniz seviyesinden 1.400 m yüksekte bulunmasından ve yolun İskenderun'dan Bitlis'e giderken tırmanışından kaynaklanmaktaydı.

Issawi'nin İngiliz kaynaklarından aktardığı bilgilere göre, 1908'de, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarında araba ile ulaşım yapılan tek yol İskenderun-Halep-Diyarbekir-Harput-Samsun yoluydu. Issawi, kış aylarında çoğu yollarda ulaşımın seyrelmesine ve tehlikeli bir hal almasına karşın, katır sürücülerinin tamamen işsiz kalmamak için, taşıma fiyatlarını düşürdüklerini yazmaktadır.

Issawi'ye göre, XX. yy'ın ilk on yılı içinde, İskenderun'dan başlayarak Kilis ve

Birecik yolu ile Diyarbekir'e varan yol, dış ticaret açısından önem taşımaktaydı. Bu yolda ulaşım 15-16 günde tamamlanmaktaydı. Diyarbekir'den başlayarak Birecik ve Kilis yolu ile İskenderun'a varan yol ise, dışsatım için sınırlı kullanılmaktaydı. Bunun nedeni dışalıma konu olan malların İskenderun Limanı'na getirilmesine karşın, Halepli tüccarların Diyarbekir ürününü, dış ülkelere gönderirken başka limanlardan yararlanmalarıydı.

Issawi'nin verileriyle İskenderun-Diyarbekir yolunda, kış ve yaz aylarında farklılık gösteren taşıma ücretleri, kantar başına yaklaşık şöyleydi:

Yol	Mevsim	Ücret (Kuruş)
İskenderun-Diyarbekir	3 ay (kış)	183-256
	9 ay (yaz)	198-290
Diyarbekir-İskenderun	3 ay (kış)	100-140
	9 ay (yaz)	110-150

XIX. yy'da, İskenderun ve Antakya'daki, Türkçe, Arapça ve bazı Avrupa dillerinde hizmet sunan telgraf büroları, bu iki kentin ticari önemini ortaya koymaktadır. Yine bu dönemde, İskenderun'da Fransız konsolos vekili (Vice-Consul); ABD, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve İran'ın konsolosluk görevlileri bulunmaktaydı. Antakya'da ise, Fransa, İspanya, İngiltere ve İran'ın konsolosluk görevlileri vardı.

EĞİTİM: XIX. yy'da Antakya ve İskenderun, eğitim açısından oldukça geri bölgeler arasında idi. Cuinet'nin belirttiğine göre, 1891'de Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarındaki 53 öğrenim kurumunda toplam 1.691 öğrenci vardı (Tablo 15).

Cuinet'nin verilerine göre, Antakya ve Beylan kazalarında, sırasıyla 10 ve 1 medrese; 1'er de ortaokul olduğu görülmektedir. İskenderun Kazası'nda ise medrese ve ortaokul olmadığı, yalnızca 1 Müslüman ve 3 Hıristiyan ilkokulu bulunduğu kaydedilmektedir. Antakya Kazası'nda çeşitli okullarda eğitim gören Müslüman öğrenci 958, Hıristiyan öğrenci ise 290 idi. İskenderun Kazası'nda okula giden 20 Müslüman ve 58 Hıristiyan öğrenciye karşılık; Beylan Kazası'nda 260 Müslüman ve 105 Hıristiyan öğrenci vardı (Tablo 15).

1899 Halep Vilayet Salnamesi, Antakya Kazası'nda 27 medrese, 1 rüştiye ve 39 Müslüman ilkokulunun yanı sıra, 3 Rum ilkokulu, 2 Protestan ilkokulu ve 1 Yahudi ilkokulu bulunduğunu kaydetmektedir. Bu çeşitli düzeydeki okullarda okuyan toplam öğrenci sayısı 1.526 idi. Dolayısıyla, 8 yıllık bir dönemde, Antakya Kazası'nın toplam öğrenci sayısında bir düşüş olduğu görülmektedir.

1903 Maarif Salnamesi'nin verileri, Antakya ve Beylan kazalarındaki toplam 12 medreseye karşılık, İskenderun Kazası'nda hiç medrese olmadığını göstermektedir. 1903 Maarif Salnamesi'ne göre, bu iki kazanın toplam medrese öğrencisi sayıları, sırasıyla 460 ve 38 idi. Aynı salname, Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarındaki ortaöğrenim kurumları ile bu okullara giden kız ve erkek öğrenci sayılarını göstermektedir. Buna göre, Müslümanlar'ın, her üç kazada, toplam 160 öğrencinin okuduğu 1'er rüştiyesi vardı. Çeşitli Hıristiyan mezheplerinin ise, her üç kazada da ortaokulları bulunmaktaydı; kız ve erkek öğrencilerin toplam sayısı ise sırasıyla 45 ve 185 idi. İskenderun Kazası'nda 1 erkek Rum Ortodoks okulunun yanı sıra, kız ve erkek öğrencilerin ayrı ders gördüğü, Ermeniler ile Fransiskenler'in 2'şer ortaokulu vardı.

1903 Maarif Salnamesi'nde Antakya ve Beylan kazalarındaki toplam 12 medrese ve öğrenci sayıları şunlardır:

Antakya Kazası	Öğrenci
Sârımiye Medresesi	15
Kantara Medresesi	10
Zincirli Medresesi	82
Habib Neccar Medresesi	51
Zahriye Medresesi	110
Selvili Medrese	46
Meydan Medresesi	32
Ahmediye Medresesi	26
Cami-i Kebir Medresesi	63
Nakib Medresesi	8
Mahremiye Medresesi	17
Toplam	460

Beylan (Belen) Kazası	Öğrenci
Sultan Süleyman Medresesi	38

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Antakya, İskenderun ve Beylan kazalarındaki ortaöğrenim kurumları ile kız ve erkek öğrenci sayıları şöyleydi:

Müslüman Ortaokulları	Öğrenci
Antakya Mekteb-i Rüştiyesi	80
Beylan Mekteb-i Rüştiyesi	25
İskenderun Mekteb-i Rüştiyesi	55
Toplam	160

Hıristiyan Ortaokulları:	
Beylan Protestan Ortaokulu	29 Erkek
İskenderun Rum Ortaokulu	45 Erkek
İskenderun Ermeni Ortaokulu	25 Erkek
İskenderun Ermeni Ortaokulu	20 Kız
İskenderun Fransisken Ortaokulu	51 Erkek
İskenderun Fransisken Ortaokulu	25 Kız
Antakya İngiliz Protestan Lisesi	35 Erkek
Kız Öğrenci Toplam	45
Erkek Öğrenci Toplam	185
Genel Toplam	230

Tablo 14
1880-1890 Döneminde İskenderun Limanı'nda Gerçekleştirilen Yıllık Dışalım ve Dışsatım Değerleri

	Dışsatım(OL)	Dışalım(OL)
1880	831.960	1.267.618
1881	893.813	1.702.720
1882	1.053.813	1.664.397
1883	1.056.389	1.606.884
1884	872.449	1.355.885
1885	998.477	1.558.507
1886	1.022.205	1.670.736
1887	838.912	1.543.920
1888	909.625	1.681.953
1889	980.643	1.764.511
1890	966.319	1.744.883
Toplam	10.424.605	17.562.014
Yıllık Ortalama	947.691	1.596.547

MÜTAREKE'DEN TÜRKİYE'YE KATILMASINA DEĞİN HATAY

Mondros Mütarekesi'nden 1939'a değin uzanan dönemde birçok siyasal gelişmeye tanık olan Hatay, bu bölümde, "Mütareke'den Türkiye'ye Katılmasına Değin" anabaşlığı altında incelenecektir.

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN ANKARA ANTLAŞMASI'NA: Hatay'ın, işgal vb olaylar nedeniyle, Türkiye'nin pek çok ilindekine benzer gelişmeler yaşadığı dönem, Mondros Mütarekesi'yle başlayıp 1921 Ankara Antlaşması'yla noktalanan dönemdir. Hatay, bu dönemde Fransız işgalinin yanı sıra, etnik sürtüşmelere de tanık olmuştur.

MÜTAREKE YILLARINDA HATAY'DA DURUM: Hatay, 1918'de, başlı başına bir il değildi. Bugün Hatay İli'ni oluşturan ilçelerden Hassa ve Dörtyol Adana Vilayeti'nin, Antakya ve İskenderun da Halep Vilayeti'nin kazası idi. Bugün bucak merkezi olan Belen ise, dönemin yönetsel düzenlemesine göre Halep Vilayeti'ne bağlı bir kaza durumunda idi. Bu kazaların 200.000'i aşkın nüfusunun 1/5'ini Ermeniler'le Rumlar oluşturuyordu. Ermeni nüfusun en yoğun olduğu kaza Dörtyol'du.

Hatay yöresi, Osmanlı Devleti'nin en verimli topraklarına sahipti. Savaş öncesin-

Tablo 15
1891'de, Antakya, İskenderun ve Beylan Kazalarındaki Çeşitli Öğrenim Kurumlarının Dinsel Dağılımı

	Müslüman						Hıristiyan	
	Medrese		Ortaöğrenim Kurumu		İlkokul		İlkokul	
Kazalar	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci
Antakya	10	128	1	140	26	690	5	290
İskenderun	—	—	—	—	1	20	3	58
Beylan	1	32	1	53	3	175	2	105
Toplam	11	160	2	193	30	885	10	453

Genel Toplam: 53 okul ve 1.691 öğrenci

de, ipek kozacılığının yörede önemli bir yeri vardı. Transit geçiş yollarının üzerinde bulunması nedeniyle yöre, canlı bir ticaret merkeziydi. Toroslar'ı aşarak gelen Anadolu ticaret yolları Hatay üzerinden Ortadoğu' ya ve Arap Yarımadası'na bağlanıyordu. İskenderun ise, gerek ipek kozasıyla ham ipeğin, gerek öbür tarımsal ürünlerin dış ülkelere yollandığı işlek bir limandı.

Öte yandan, Hatay yöresi, etnik ve dinsel sorunların sık sık öne çıktığı bölgelerden biriydi. Türk, Arap, Ermeni ve Rum bir arada yaşıyordu. Ayrıca, Müslümanlar Alevi ve Sünni olarak ikiye ayrılmışlardı.

Ekonomik yapıya egemen olanlar, Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan Sünni Türkler'di. Bu üstünlük, Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Antakya'yı ele geçirdiği 1830'lardan başlar. Kendisi de Sünni olan İbrahim Paşa'nın desteği ile yörenin Sünni eşrafı, öbür topluluklar üzerinde tartışılmaz bir üstünlük kurmuştu. Aleviler ise, dut bahçelerinde, ipek kozacılığında ve zeytinliklerde "mevsimlik işçi" olarak çalışırlardı. Ekonomik yapıda sözü geçen bir başka katman da, önceki yüzyıllarda aralıksız akınlarla kentler dışındaki bir bölüm topraklara el koymuş olan Türkmen beyleriydi. Bunlara, daha çok Amik Ovası'nda yoğunlaştıkları için Amik Beyleri de denirdi.

Görüldüğü gibi, Hatay yöresinde, kökleri XIX.yy'a uzanan, etnik ve dinsel öğeleri içeren açık bir sınıfsal farklılaşma vardı. Birinci Dünya Savaşı ile bu farklılaşma daha da büyüdü. Savaş sırasında dışsatımı yapılamaz olan ipek kozası üretimi sona erdi. Alevi kökenli mevsimlik işçiler işsiz kaldı. Tahıl üretiminin de büyük ölçüde azalması ve ürün fiyatlarının büyük artış göstermesi Amik Beyleri'nin gücünü artırırken, işçileri ve topraksız Alevi köylüleri daha da yoksullaştırdı.

İşte, Hatay yöresinde, daha Mondros Mütarekesi öncesinde başlayan ayrılıkçılık çabaları, bu farklı çıkarların etnik ve dinsel ayırımlarla beslendiği bir ortamda gelişip hız kazandı.

HATAY'IN ARAPLAŞTIRILMASI ÇABALARI: Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye Arapları, Nâd el-Arab adı altında gizli bir örgüt kurmuş ve Suriye'nin bağımsızlığı için çalışmalara başlamışlardı. Örgüt, savaşın son yıllarında çalışma alanını genişleterek Hatay'a da sokulmuş ve Arap kökenli Alevi nüfusun hoşnutsuzluğundan da yararlanarak etkinlik kazanmaya başlamıştı. Nâd el-Arab örgütünün yararlandığı bir başka öğe de, yine aynı yıllarda kızışan İttihatçı-İtilafçı çatışması idi. Ayrılıkçı çalışmalarda yöredeki Ermeni ve Rum azınlıklara da yardımcı olan örgüt Osmanlı Devleti'nin yetkili bazı görevlilerini de kazanmayı başarmış, örneğin mülkiye müfettişi olan Şükrü el-Aseli'yi denetleme gezilerinde propagandacı olarak kullanmıştı. Osmanlı Hükümeti'nin Antakya'ya atadığı Arap kaymakamla savcıyı da üyeleri arasına almıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde İngiliz askerlerinin Kudüs'e girerek Şam'a doğru ilerlemesi, örgütün çalışmalarını daha da hızlandırdı. Antakya'da ve öbür kentlerde, Arap Devleti yanlısı eşrafın konaklarında gizli toplantılar yapılıyor, örgütün Antakya'da yönetime el koymasının yolları araştırılıyordu. Bu sıralarda, Antakya kaymakamı da, örgütün eyleme geçmesini engelleyerek güçleri safdışı bırakmaya yönelik önlemler almakla uğraşıyordu. Bu amaçla, Antakya'nın bütün jandarma güçlerini Cisr-i Sugur'daki bir olayı bastırmak bahanesiyle kent dışına göndermiş, jandarma komutanlığına da Arap kökenli bir yüzbaşıyı vekil olarak atamıştı. Bu yüzbaşı da Nâd el-Arab yanlısı 200 dolayında genci jandarma kadrosuna almıştı.

İşte bu koşullar altında, 26 Ekim 1918' de, Nâd el-Arab'cılar Antakya'da eyleme geçtiler. O sabah kentin kuzeyinde bir eşrafın evinde toplanıldı ve kentin kazanılamamış tek yüksek rütbeli görevlisi olan Binbaşı Ethem Bey'in safdışı bırakılması için hazırlık yapıldı. Ethem Bey'i eve çağıran eylemciler, gelir gelmez kendisini tutukladılar ve ardından kentteki birkaç levazım askerinin silahını alarak "Hükümet el-Arabiyyet el-Haşimiyyet el-Kureyşiyye"yi (Peygamber soyu olan Kureyş Kabilesi'nin Haşimiyye Ailesi'ne bağlı Arap Hükümeti) ilan ettiler. Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Faysal'ın bayrağını hükümet konağına çektiler. Devletin resmi gücü olarak da, üniformalı-üniformasız 1.000'e yakın silahlı Arap'ı kent kışlasına getirttiler.

Ayrılıkçı çalışmalara öteden beri karşı olan ancak bu çalışmaları engelleyecek gücü olmayan bazı kent ileri gelenleri bu oldubitti karşısında harekete geçtiler. Binbaşı Ethem Bey'in serbest bırakılması için baskı yaptılar ve onu, Belen'deki 41.Tümen Karargâhı'na kaçırdılar. Binbaşı Ethem Bey'in verdiği bilgi üzerine de, tümene bağlı bir birlik Antakya üzerine yürüdü. Atakya'daki Arap Hükümeti ileri gelenleri bu gelişmeler üzerine kentteki bazı İttihatçılar'ı tutukladılar; ancak, 41.Tümen'in harekete geçtiğine ilişkin söylentilere inanmayarak, önlem almak gereğini duymadılar.

41.Tümen'e bağlı birlikler, 3 Aralık 1918'de bir gece baskınıyla Antakya'ya girdi. Kısa sürede durumu denetim altına alan birlikler, kurulan Arap Hükümeti'ni dağıttı ve Faysal yanlısı pek çok kişiyi etkisiz duruma getirdi. Ancak, bu sırada Mondros Mütarekesi imzalanmış ve mütareke hükümleri gereğince, güneydeki bütün askeri birliklerin Fırat'ın batısına çekilmesi karar altına alınmıştı. Bu hükümleri uygulatması gereken askeri yetkili, o sırada Yıldırım Orduları Grup Komutanı olarak bölgede bulunan Mustafa Kemal Paşa idi. Mustafa Kemal Paşa, Antakya'daki birliğin geri çekilmesi için 41. Tümen Komutanlığı'na buyruk vermekle birlikte birliğin ayrılmasından sonra, kentte yeniden karışıklık çıkacağını göz önünde tutarak, bir bölüm askerin jandarma olarak Antakya'da bulundurulmasını sağladı. Bu önlemin bir süre yararı görüldüyse de, Nâd el-Arab ileri gelenleri, jandarma birliğinin komutanına sürekli baskı yaptılar ve durumun İngilizler'e kenti işgal etme fırsatı vereceğini ileri sürerek, kendisini Antakya'dan uzaklaştırdılar. Ardından da, İbrahim Henano önderliğindeki Faysal yanlısı güçler, Antakya'ya yeniden egemen oldular. Bir baskın havasıyla, Antakya'ya giren Henano'nun atlıları, 41.Tümen birliklerinin oluşturduğu yönetsel yapıya son verdiler. İbrahim Henano, Türk eşrafından bazı kişileri çağırtarak, onlara, Faysal Hükümeti'nin komutanı olduğunu duyurdu ve Araplık-Türklük gütmeden dinsel nitelikli bir hükümet kuracaklarını açıkladı. Bu olayla birlikte, Antakya'nın Osmanlı Devleti'yle bağı kesildi.

İTİLAF DEVLETLERİ'NİN HATAY ÜZERİNE PAZARLIKLARI VE İŞGALLER: Hatay'ı da içine alan Suriye toprakları üzerindeki pazarlıklar, 1910'lardan beri, İtilaf Devletleri arasındaki görüşmelerin önemli bir maddesini oluşturuyordu. İlk görüşmelerden bir süre sonra, 1912'de, Fransa, Akdeniz'den Fırat'a, Troslar'dan da Sina Yarımadası'na uzanan topraklarla ilgilenmeyeceği konusunda İngiltere'den ödün koparmıştı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı' nın başlamasından sonra, İngiltere başka bir bağlantı içine girmiş ve Kahire Yüksek Komiseri Sir Mac Mahon aracılığıyla, Mekke Şerifi Şeyh Hüseyin'le gizli bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre, yapılacak askeri işbirliğinin karşılığında, İngiltere, Mekke Şerifi'nin, İskenderun'u da içine alan Kilikya ve Lübnan dışındaki topraklarda bir Arap devleti kurmasını destekleyecekti. Fransa, 1915'te yapılan bu antlaşmayı ancak bir yıl sonra öğrendi ve bu konuda İngiltere'den açıklama istedi. Bu amaçla, Ocak ve Mayıs 1916'da, Sykes-Picot antlaşmalarıyla sonuçlanan görüşmeler yapıldı. Bu antlaşmalara göre, İskenderun ve yöresi, Suriye toprakları içinde sayılarak Fransız etki alanına katılıyordu. Ancak, İngiltere açısından, sorun yine de bitmiş sayılmazdı. Öteden beri gözünü Musul petrolüne dikmiş olan İngiltere, bu petrol bölgesine giden yolların şu ya da bu biçimde denetimi altında olması için özel bir çaba harcıyordu. Nitekim, Fransız etki alanı olarak kabul edilen Suriye topraklarında askeri harekâtlara girişmesi, Şam dolaylarına ilerlemesi ve Mekke Şerifi Hüseyin'e burada dolaylı bir yönetim kurdurmak istemesi, hep bu çabaya bağlı adımlardı. Öte yandan, İngiliz genelkurmayı, savaşın başından beri, İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkartmanın Bağdat Demiryolu' nun ele geçirilmesini büyük ölçüde kolaylaştıracağını, bu demiryolu bir kez ele geçirildikten sonra, Osmanlı-Alman ordularının Mısır'a ilerlemelerinin önüne kolayca geçileceğini belirtiyordu. Ne ki, İngiltere'nin, Şerif Hüseyin'le 1915'te yaptığı antlaşmadan dolayı, bu devlete karşı güvensizlik duyan Fransa, söz konusu operasyon için bir türlü onay vermiyordu. Bu yüzden İskenderun'un işgal edilmesi konusu, ancak savaş sonrasında, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle birlikte gündeme gelebildi.

Ekim 1918 ortalarında Halep'e giren İngiliz güçleri komutanı General Allenby ve Fransız askeri yetkilileri, Mondros'un hemen sonrasında, ortaklaşa bir harekâtla İskenderun Limanı'nın işgalini kararlaştırdılar. Bu arada, bir İngiliz birliği Halep'ten Antakya'ya gelmiş, ancak birkaç gün sonra geri çekilmişti. 3 Kasım 1918'de İskenderun Limanı açıklarına gelen bir Fransız mayın tarama gemisi, liman ağzındaki mayınları temizleyerek çekildi. Ardından, Fransızlar, İskenderun Limanı'ndan yararlanmak için Osmanlı Hükümeti'nin iznini istediler. Daha bu izin gelmeden 9 Kasım'da İngilizler, 10

Kasım'da da Fransızlar İskenderun'a çıktılar. Coutelas adlı Fransız savaş gemisinden çıkan ilk Fransız garnizonu kente girdi ve Fransız işgal makamları, kendilerine direnen İskenderun Kaymakamı'nı aynı gün Payas'a sürdüler. Bu öncü birlikleri, 14 Kasım'da asıl Fransız işgal güçleri izledi. İşgal süresince görev yapacak belediye başkanının belirlenmesi için Fransızlar'ın gözetimi altında, Katolik kilisesinde bir seçim yapıldı ve Fransızlar, sadece Fransızca bildiği gerekçesiyle, en az oy alan Jozef Makzume'yi belediye başkanlığına getirdiler. Makzume, aynı zamanda kaymakam vekilliğine de atandı. Birkaç gün sonra Belen Kasabası da Fransız işgaline girdi.

Fransızlar, İskenderun'a girdikten birkaç gün sonra bir bildiri yayınlamış ve "İskenderun'dan Halep'e uzanan yolun İtilaf Devletleri'nin işgali altına girdiğini" duyurmuşlardı. Buna karşılık, o sırada Halep'te bulunan Kral Faysal da, Antakya'nın resmen Halep'teki Arap Hükümeti'ne bağlandığını ilan etmişti. Bu gelişme üzerine, Fransızlar, bir tabur asker göndererek, 7 Aralık 1918'de Antakya'yı da işgal ettiler. Kasabadaki Arap yanlısı yönetimi dağıttılar. Buna karşılık, Nâd el-Arab örgütünü bütünüyle karşılarına almamak için, bu örgüt ileri gelenlerinden Adalı Hacı Mehmed Efendi'yi Antakya Kaymakamlığı'na getirdiler. Ancak, Adalı Hacı Mehmed Efendi'nin Araplar'dan çok Fransızlar'a yakın bir siyaset izlemeye başlaması yöredeki Arap ileri gelenlerinin tepkisine yol açtı ve Fransızlar Hacı Mehmed Efendi'yi de görevden alarak, yerine Halefzade Hüsnü Ağa'yı getirmek zorunda kaldılar. Antakya'nın işgalinin hemen ardından, 11 Aralık'ta, o sırada Adana Vilayeti'ne bağlı bir kaza merkezi olan Dörtyol da Fransız işgaline girdi. Hemen o günlerde Hassa'nın işgal edilmesinden sonra, Hatay yöresinde Fransızlar'ca işgal edilmemiş kasaba kalmadı.

İŞGALE KARŞI İLK TEPKİ VE ÖRGÜTLENMELER: Fransızlar, Antakya'nın işgalinden sonra, kendilerine yakın gördükleri bazı kişilere çeşitli görevler verdiler ve yöre halkıyla ilişkilerini bunlar aracılığıyla yürütmeye çalıştılar. Görevlendirilenlerden biri, Şakir Kavas adındaki Fransızca çevirmeniydi. Şakir Kavas, bir yandan Fransız işgalini sevimli gösterici propaganda yürütüyor, öte yandan da işgale direnme eğilimi gösteren Arap ve Türk ileri gelenlerini ele veriyor, Fransızlar'ın uyguladığı baskı siyasetinde önemli bir rol oynuyordu. Nitekim, Hatay yöresi halkı, işgalle birlikte başlayan döneme "Şakir Kavas Dönemi" adını vermişti.

Fransızlar, işgal sonrasında Türkler'i de, Faysal rejiminin temsilcisi olarak gördükleri Araplar'ı da karşılarına almış, yöredeki Hıristiyan azınlıklara dayanan bir siyaset izlemeye başlamışlardı. Bu tutum, Araplar'ın da Türkler'in de hoşnutsuzluğuna yol açmış, her iki topluluğun da damgasını taşıyan direniş eylemleri görülmeye başlamıştı. Nitekim, Antakya'nın işgali sırasında gelen Ermeni taburunun bir an önce kasabadan çıkarılması için Fransızlar'a baskı yapan, üstelik bunda başarılı da olanlar, Arap toplumunun ileri gelenleriydi. Öte yandan, kasabadaki resmi dairelere Fransız bayrağı çekilmesini engellemek için propaganda yapan ve duvarlara afişler asarak Fransızlar'ı direnişle tehdit eden İhtiyat Zabitleri Cemiyeti Yedeksubay Derneği üyeleri arasında hem Türkler, hem de Araplar bulunuyordu. Nitekim, Davavekili İsmet Yahşi'nin evinde bir toplantı yapan dernek üyeleri, bir savunma örgütü oluşturulması ve silahlı savaşıma hazırlık yapılması için karar almışlardı. Yöre öğretmenlerinin büyük çoğunluğu da böylesi bir çalışma içindeydiler. Antakya'ya 10 km uzaklıktaki Narlıca Köyü'nde, Yüzbaşı Asım Bey adında Antakyalı genç bir subayca oluşturulan silahlı çeteler de, gerek Faysal yanlısı eşrafla, gerek Amik Beyleri adıyla bilinen Sünni Türkler'le ilişki içindeydi.

ÖZERLİ ÇATIŞMASI VE SİLAHLI MÜCADELE: Hatay yöresini işgal eden Fransız askerlerine karşı ilk silahlı direniş, Dörtyol'da oldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Dörtyol'dan Suriye'ye çok sayıda Ermeni göç ettirilmişti. Savaşın Osmanlılar'ın yenilgisiyle sonuçlanmasından hemen sonra, Fransızlar bu göç ettirilmiş Ermeniler'i yeniden Dörtyol'a yerleştirdiler. Kısa süre sonra, Dörtyol'daki Ermeni Nüfus 12.000 kişiyi aştı. Ermeniler, eski mülklerini geri almak ve Türk nüfusu yıldırmak için, Fransız işgal askerlerinin de desteğiyle Dörtyol köylerinde yoğun bir terör başlattılar. Dörtyol köylerinden çok sayıda genç dağlara çekildi ve Payas yakınlarındaki Özerli Köyü'nde toplanmaya başladı.

Fransız müfrezelerinin, bu toplanma noktasını dağıtmak üzere harekete geçtikleri gün (19 Aralık 1918) ilk çatışma başladı. Özerli yakınlarında Fransız birliğine bir baskın yapan çeteciler, iki Fransız askerini safdışı bıraktılar. Bu yenilgiden birkaç gün sonra, Fransızlar yeni bir saldırı denemesinde bulundularsa da bu da sonuç vermedi. Bunun üzerine, Hassa İşgal Kuvvetleri Komutanı Andre, çetecilerle anlaşmak zorunda kaldı. Bunların silahlı olarak Hassa'ya inmelerine göz yumacağına, Ermeni saldırılarını önleyeceğine söz verdi. Ancak, bu koşulların yerine getirilmemesi üzerine, Hassa-Dörtyol çetecileri yeniden dağa çekildiler ve art arda birkaç baskın düzenleyerek işgalci Fransız askerlerini kasabadan sürdüler.

Dörtyol-Hassa yöresinde bu çatışmalar olurken, Antakyalılar da silahlı direniş için hazırlıklarını tamamlamışlardı. Eşraftan Mürseloğlu Tayfur (Sökmen) Bey, Dedebeyzade Hakkı Bey ve Türkmenzade Ahmet Bey, Yüzbaşı Asım Bey'in yönetiminde bir araya gelmiş, Hatay'ın çeşitli yörelerindeki direnişi yürütmek üzere aralarında görev bölüşümü yapmışlardı. Buna göre, Mürseloğlu Tayfur Bey Amik Ovası'nda, Yüzbaşı Asım Bey ise Altınözü-Kuseyir yöresindeki direniş örgütlenmesinin başına geçeceklerdi. Çetelerin silah ve cephane gereksinimi de büyük ölçüde Halep'ten sağlanacaktı. Fransız işgalcilerine karşı yürütülen direniş, Halep'teki Arap yönetiminin de çıkarlarına uygun düştüğü için, Hatay Kuva-yı Milliyesi Halep eşrafından büyük yardım görüyordu.

Dörtyol-Hassa direnişinin başlamasından bir süre sonra, aynı tür baskın eylemleri Altınözü köylerinde de yaygınlık kazandı. Bu baskınlarda Fransız işgal birliklerinde yer alan çok sayıda Ermeni milis safdışı bırakıldı. Buna karşılık Fransızlar, direnişin önderliğini yapan Asım, Suphi (Bereket) ve Hakkı beylerin akrabalarını rehin alarak, Kuva-yı Milliye eylemlerini baltalamak istediler. Bu, Fransızlar'a karşı toplu saldırıya girişilmesi için bir neden oldu. Yüzbaşı Asım Bey'in komutasında harekete geçen 100'e yakın çeteci, Antakya'daki Fransız karakollarından bazılarına baskın düzenleyerek, çok sayıda işgalci askerin silahlarını aldılar; bu arada Kuva-yı Milliyeciler'in yakınlarının tutuklu bulunduğu cezaevini de basarak bütün tutukluları serbest bıraktılar. Böylece, kentin bir bölümü Kuva-yı Milliyeciler'in eline geçmiş oldu.

Fransız işgalcilerini oldukça zor durumda bırakan bu baskın olayını, Harim, Kırıkhan baskınları izledi. Fransızlar bu saldırılarda da büyük kayıplara uğradılar.

Fransızlar, bir yandan kent dışındaki baskınlarla uğraşmak zorunda kalmış, öte yandan da kent içinde vur-kaç eylemlerine hedef olmaya başlamışlardı. Fransızlar'ın işgal ettiği başka bazı kentler gibi Antakya da, "işgal altındaki bölge" ve "Kuva-yı Milliye'nin kurtardığı bölge" olmak üzere, ikiye bölünmüştü. Fransızlar Cebrail Tepe'yi, Antakya Lisesi'ni ve kışlayı ellerinde tutuyor, buralara top ve makineli tüfek yerleştiriyorlardı. Kuva-yı Milliyeciler ise Cündi Hamamı'ndan Şirince Çeşmesi'ne giden yolu, oradan da Gökmeydan ve Çifte Değirmen'e uzanan hattı denetim altında tutuyorlardı. Kuva-yı Milliye çeteleri zaman zaman Fransız mevzilerine baskın düzenliyor, onlara önemli kayıplar verdiriyorlardı. Bunlardan birinde, Cebrail Tepe'deki topçu mevzileri basılıp batarya komutanı da öldürülünce, Fransızlar bir karşı saldırı düzenlediler ve kenti 15 gün top ateşine tuttular. Kuva-yı Milliye çeteleri buna, İskenderun'dan Antakya'ya gelen Fransız ikmal birliklerine saldırarak yanıt verdiler. Fransız bombardımanının aralıklı olarak ve hep aynı biçimde yürütülmesi karşısında halk korunma önlemleri alıyor, gündüz belli bir saate kadar kentte işin başında oluyor, top atışlarının başlamasına yakın, kent dışına, Kuseyir'e çekiliyordu. Nitekim, Fransızlar'ın daha sonra başlattıkları uzun süreli iki ayrı topçu saldırısı da aynı yöntemle etkisiz bırakıldı.

1920 ortalarına gelindiğinde, Hatay Kuva-yı Milliye örgütü önemli bir güce ulaşmıştı. Bu arada, Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi kararları uyarınca, işgal altındaki bütün kent ve kasabalarda Müdafaa-i Hukuk örgütleri oluşturulmuş, bunlardan biri de Antakya'da kurulmuştu. Yüzbaşı Asım Bey ve arkadaşlarınca yürütülen silahlı savaşımı bu örgüt yönlendiriyordu.

Temmuz 1920'de Hatay yöresinin siyasal tablosunda önemli bir değişiklik oldu. İskenderun Limanı'na asker yığan Fransızlar, öteden beri kendi nüfuz bölgeleri olarak gördükleri Halep üzerine yürüdüler ve 24 Temmuz 1920'de Faysal Hükümeti'ni devirerek kente girdiler. Bu gelişme, Halep'ten büyük yardım gören Hatay Kuva-yı Milliyesi'ni de etkiledi ve bu direnişi yürüten güçleri kısa sürede parçaladı.

Kuseyir Kongresi: Halep Faysal Hükümeti'nin hiçbir direniş göstermeden Fransız birliklerine teslim olması, Hatay'daki Arap eşrafın tutumunu da değiştirdi. Faysal yanlıları, bu durum karşısında Hatay'da dire-

nişi sürdürmenin hiçbir yararı olmayacağı görüşünü savunmaya başladılar ve bu amaçla Kuseyir'de bir kongre toplanması için çağrı yaptılar. Kuseyir'in Ziyaret Köyü'nde yapılan toplantıya Türk ve Arap eşrafının ileri gelenleri katıldı. Toplantıda, çatışmaların durdurulması yolunda çağrı yapan Faysal yanlıları, çetelerin silahlarının Fransızlar'a teslim edilmesi önerisinde de bulundular. Ancak bu öneri, toplantıda bulunanların büyük çoğunluğunca tepkiyle karşılandı. Bu tepkiyi değerlendiren Yedeksubay Cevat Bey, Halep'in Fransızlar'ın eline geçmesinin Hatay'daki savaşım açısından önemli bir değişiklik yaratmayacağını, çünkü Halep'in bu savaşıma fazlaca bir katkısı olmadığını söyledi. Cevat Bey, durumun, eskiye oranla çok daha elverişli olduğunu, Maraş Kuva-yı Milliyesi'nin hızla güçlendiğini, asıl desteğin orada aranması gerektiğini, nitekim Maraş Kuva-yı Milliye çetelerinin Hassa yakınlarına dek geldiklerini belirtti. Bu konuşma, toplantıda bulunanlar üzerinde olumlu bir etki yaptı ve büyük çoğunluk savaşımın bundan böyle Maraş Kuva-yı Milliyesi'ne bağlı olarak yürütülmesinde görüş birliğine vardı. Bu amaçla, Maraş'a on kişilik bir temsil kurulu gönderilmesi kararlaştırıldı. Arap yanlılarının bu tutuma katılmamasıyla da, Hatay Kuva-yı Milliyesi içindeki Arap etkisi sona ermiş oldu. Eski çete yapısı bütünüyle dağıldı; Faysal yanlısı çeteler silahlarını Fransızlar'a teslim ettiler ve hızla yeni bir örgütlenmeye gidildi.

SİLAHLI MÜCADELE'NİN İKİNCİ DÖNEMİ: Daha bütünlüklü bir yapıya kavuşan Hatay Kuva-yı Milliyesi, 30 Mayıs 1920'de Fransızlar'la imzalanan ve süresi giderek uzayan ateşkesten de yararlanarak, hızla gelişti. Daha önce önemli yararlılıkları görülen Yüzbaşı Asım Bey'in bu yeni dönemde çekimser davranması nedeniyle, silahlı savaşımı Mürseloğlu Tayfur Bey yönetiyor, siyasal düzeydeki önderliği de, Ahmet (Türkmen) Bey başkanlığındaki Antakya Müdafaa-i Hukuk örgütü yapıyordu. Tayfur Bey, Maraş Kuva-yı Milliyesi'nin yöreye komutan olarak atadığı Yüzbaşı Kamil Bey ile yaptığı görüşmelerden sonra Kuva-yı Milliye üssü olarak Belen'i seçti.

Tayfur Bey yönetimindeki Hatay Kuva-yı Milliyesi'nin düzenlemeyi planladığı ilk eylem, Belen yakınlarındaki Atik Köyü'nde bulunan Fransız karakolunu basmaktı. Ancak, bu baskını gerçekleştirmek için tüm güçleri birleştirmek gerekiyordu. Bu amaçla, daha önce Antakya Kuva-yi Milliyesi'nin başlıca yöneticisi olan Yüzbaşı Asım Bey'le Kuseyir'de bir görüşme yapıldı ve kendisine, Antakya cephesinde oluşturulan Kuva-yı Milliye'ye katılması için çağrıda bulunuldu. Ancak, Asım Bey, yeni Kuva-yı Milliye'nin eski İttihatçılar'ca oluşturulduğunu ileri sürerek bu işbirliği önerisini kabul etmedi. Gerek Asım Bey, gerek başka bazı Hataylılar, Birinci Dünya Savaşı'ndaki sorumlulukları ve yerel düzeydeki yolsuzluklara adlarının karışması nedeniyle, eski İttihatçılar'a güvenmiyor, bunu da her fırsatta dile getiriyorlardı. Nitekim, bu görüşme sırasında da böyle bir konuşma oldu ve Asım Bey Kuva-yı Milliye örgütlenmesinde yer almamakta direndi.

Tayfur Bey müfrezelerinin yeterli desteği sağlayamadan başlattığı Atik Köyü baskını başarısızlıkla sonuçlandı. Müfrezeler önemli kayıplar verdikleri gibi, Fransızlar karşı saldırıya geçerek Hassa'ya dek ilerlediler ve bu arada otuz dolayında köyü yakıp yıktılar. Bir Fransız birliği de, Kuva-yı Milliye'ye maddi destek sağlayan Amik beylerini sindirmek için, Reyhanlı'ya ilerledi. Buradaki köyleri talan etti, eşraftan çok sayıda kişiyi, bu arada Kuva-yı Milliye yöneticilerinin ailelerini rehin aldı. Ancak, bu sırada Hassa yakınlarına çekilen Kuva-yı Milliye çeteleri bozgun havasından kurtulmuş, derlenip toparlanmışlardı. Fransız birliği Reyhanlı-Kırıkhan dönüşünde yeniden Hassa'ya yönelince, Kuva-yı Milliye güçleri bu birliği karşılamak için Baklıkaya denilen, pusu kurmaya elverişli yöreye geldiler. Burada Fransızlar'la çetin bir çatışmaya giren Kuva-yı Milliyeciler, işgal askerlerini altettiler. Fransız birliğinin komutanı albay başta olmak üzere çok sayıda Fransız subayı savaş dışı bırakıldı. Fransız askerleri, Atik Köyü'ndeki karakolları yönünde kaçmak zorunda kaldılar.

Baklıkaya yengisinin hemen ertesinde, Hatay Kuva-yı Milliyecileri Maraş'a gittiler ve Eylül 1920'de, artık, Maraş'ı merkez edinen Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na bağlı düzenli bir birlik durumuna geldiler. Kasım ayı içinde de yeniden Kuseyir yöresine gelerek Büyükburç'ta karargâh kurdular. Bu sırada, Tayfur Bey'ce yönetilen Hatay Kuva-yı Milliyecileri'nin sayısı 500'ü aşıyordu. Büyükburç karargâhı, Hatay yöresinin en merkezi noktasındaydı ve Tayfur Bey, burada, askeri eylemlere hazırlanmanın yanı sıra, bazı yönetsel düzenlemelere de başladı. Örneğin, bir duyuru yayınlayarak, Fransızlar'ca yönetilen bütün resmi dairelerdeki Türk görevlilerin işten ayrılmamalarını istedi. Bu duyuruya uymayan bazı görevlileri de cezalandırdı. Ayrıca, çetelerin gereksinimlerini sağlamak amacıyla, yöre eşrafına bir tür vergi salındı.

1920 sonlarında, Fransızlar, işgalin ilk günlerinden beri bütünüyle egemen olamadıkları Antakya'yı ele geçirmek için toplu bir saldırı hazırlığına giriştiler. Önce Asi Irmağı'nın taşmasını beklediler. Gerçekten de ırmak, taştığında akarsuyun yayı içinde üslenen Hatay Kuva-yı Milliyesi güç durumda kalacaktı. Ancak, Tayfur Bey de, bunun farkına varmış ve daha kış gelmeden, birliklerinin büyük bir bölümünü üsten uzaklaştırarak olası bir saldırıyı karşılamaya hazırlanmıştı.

1921 kışıyla birlikte, Fransızlar'ın Kuseyir yönündeki beklenen saldırıları başladı. Fransızlar, Antakya'ya egemen bir nokta olan Kuseyir'i ele geçirmeden Antakya'yı bütünüyle alamayacaklarını anladıkları için, bütün güçlerini bu saldırıda yoğunlaştırdılar. Kuseyir'i ele geçirmek için, Fransızlar'ın önünde iki yol vardı. Birincisi, Antakya'nın doğusunu boylu boyunca çeviren Habib Neccar Dağı'nı aşarak bir dağ saldırısı düzenlemek, ikincisi de, Cisr-i Hadid Köprüsü'nden geçerek Kuseyir Yaylası'na ulaşmak üzere ovada çarpışmaya girişmek, işgal birlikleri önce birinci yolu denediler ve dağı aşarak Küncülü Boğazı'na yöneldiler. Burada çok yoğun bir direnişle karşılaşınca geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak, Kuva-yı Milliye güçlerinin Küncülü Boğazı'nda toplanmasından yararlanan bir bölüm Fransız askeri, Antakya'nın daha önce ele geçirilemeyen bazı mahallerine girmeyi başardı.

Habib Neccar Dağı başarısızlığından sonra, Fransızlar ikinci yolu, Cisr-i Hadid yolunu denediler. Kanlı bir çatışmadan ve önemli kayıplar verdikten sonra, köprüyü ele geçirdiler. Bu sırada, Halep'teki Fransız İşgal Komutanlığı da kuzeye doğru bir birlik çıkarmıştı ve bu birliğin, İskenderun'dan gelecek başka bir birlikle birleşerek Cisri-Hadid saldırısına katılmasını planlamıştı. Ancak, Büyükburç'taki Kuva-yı Milliye Komutanlığı durumu öğrenmiş ve Fransızlar'ı karşılamaya güçlü bir müfreze çıkarmıştı. İki birlik, Kefert Harim denilen yörede karşı karşıya geldiler; zorlu çarpışmalarda yöre, her iki güç arasında birkaç kez el değiştirdi. Sonunda, Fransızlar İskat ve Selkin yönünde çekilmek zorunda kaldılar. Ardından, karşı bir saldırıya geçen Tayfur Bey müfrezeleri, Cisr-i Hadid'deki Fransız köprübaşı birliğine büyük kayıplar verdirdiler. Zor durumda kalan işgal güçlerine yardım için İskenderun'dan yola çıkan bir başka Fransız birliği de Derküş Boğazı'nda yenilgiye uğratıldı. Buna karşın, Derküş'te kazanılan bu başarı, Hatay Kuva-yı Milliyesi'ne kalıcı bir üstünlük sağlamadı. Bu dönemde, Fransız işgal güçleri yalnızca Hatay'da değil, Antep ve yöresinde de sık sık yenilgiye uğruyorlardı. Halep'teki Fransız İşgal Komutanlığı bu gidişe bir son vermek ve yöredeki işgali kesin olarak pekiştirmek için, birkaç bin kişilik bir birlik göndermeyi kararlaştırdı. General Goubot'nun komutasındaki bu sayıca üstün birlik, karşısına çıkan bütün direniş güçlerini yenilgiye uğratarak kuzeye, Antep yöresine ilerledi ve aylarca süren Antep direnişini kırdı *(Bak. Gaziantep, Tarih)*.

1921 bahar aylarından, Ankara Antlaşması'nın imzalandığı 20Ekim1921'e değin, Hatay'daki silahlı savaşımın niteliğinde önemli bir değişiklik olmamakla birlikte, çatışmalar giderek seyrekleşti. Fransızlar Kuva-yı Milliye çeteleriyle karşı karşıya gelmemeye özen gösterdiler. Bu aylarda anılmaya değer iki gelişme, Antep Kuva-yı Milliye Komutanı Özdemir Bey'in Hatay Kuva-yı Milliyesi'nin başına geçmesi ve yörenin eski Kuva-yı Milliye komutanlarından Yüzbaşı Asım Bey'in, bir iç çatışma sırasında öldürülmesiydi.

ANKARA ANTLAŞMASI'NDA HATAY'IN DURUMU: Fransa'nın 1919'un hemen başlarında giriştiği ve daha ilk ağızda yoğun direnişlerle karşılaşan Güneydoğu Anadolu işgalleri, bu devleti beklemediği güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştır. Direnişin Fransızlar'a her gün daha büyük kayıplar verdirerek, üç yıl boyunca kesintisiz sürüp gitmesi, Briand Hükümeti'nin Ortadoğu'daki nüfuz planlarını da alt üst ediyordu. Örneğin, Fransa, daha mütarekenin başlarında ele geçirmek istediği Suriye'ye, Güneydoğu Anadolu'daki direniş nedeniyle, ancak savaşın ikinci yılında ulaşabilmişti. Oysa İngiltere çok daha atik davranmış, önceki antlaşmalarla Fransa'ya bırakılacak olan Musul'u bir oldubittiyle ele geçirmiş ve Suriye'de Şam'a dek ilerlemişti. Neden sonra Halep'e girmiş olmakla birlikte, güçlerini çeşitli alanlara dağıtmış olması, Fransa'yı İngiltere karşısında her geçen gün daha da elverişsiz bir duruma sokuyordu.

Buna, 1921 baharında yoğunlaşan ülke içi muhalefet de eklenince, Fransız Hükümeti çözümü, koşulların daha da kötüleşmesine meydan vermeden imzalanacak bir barış antlaşmasında aramaya başladı. Bu amaçla, aynı yılın şubat ayında toplanan Londra Konferansı sırasında bir barış girişiminde bulundu. Görüşmeler, konferans sonrasında da ikili olarak sürdü. Bu görüşmelere, Fransa adına, bazı Türk yetkilileriyle dostluk ilişkileri bulunan Franklin Bouillon adlı bir gazeteci katılıyordu.

Türkiye ise, ikili bir barış antlaşmasının İtilaf Devletleri arasında önemli bir çatlak yaratacağını ve bunun, Ankara Hükümeti'ni, büyük devletlerden birinin resmen tanıması anlamına geleceğini görerek, anlaşma yanlısı bir tutum takındı. Bouillon'un çeşitli konularda ödünler veren tutumunun da etkisiyle, 20 Ekim 1921'de, Fransa ile Türkiye Hükümeti arasında, Ankara Antlaşması adı verilen bir antlaşma imzalandı. Her iki devlet arasındaki savaşa resmen son veren bu antlaşma, Hatay'a ilişkin çok önemli bazı hükümler içeriyordu. Antlaşmaya göre, Türkiye'nin güneydoğu sınırı, bugünkü adı Yakacık olan Payas'ın hemen güneyinden başlayarak Meydan-ı Ekbez'e uzanıyor, oradan güneydoğuya yönelerek Kilis'i de içine alıyor ve Çobanbey'de noktalanıyordu. Daha güneyde kalan bölgeler Fransız mandası altındaki Suriye'ye bırakılıyordu.

Bugün Hatay İli sınırları içinde yer alan Antakya, İskenderun, Kırıkhan, Reyhanlı, Altınözü ve Samandağ ise, "İskenderun Sancağı" adıyla, özerk bir yönetsel yapı içinde birleştirilerek Suriye'ye bağlanıyordu. Sancakta, resmi dil olarak, Arapça'nın yanı sıra Türkçe da kullanılacaktı.

FRANSIZ MANDASI ALTINDA HATAY-İSKENDERUN SANCAĞI: Türkiye Hükümeti'nin, varlığını Ankara Antlaşması'yla birlikte kabul ettiği Suriye'deki Fransız mandası, aslında, 1919 Milletler Cemiyeti kararlarıyla başlatılmıştı. Fransızca bir sözcük olan "mandat", Milletler Cemiyeti'nin bazı büyük devletlere verdiği, başka ülke ve devletler üzerindeki "vesayet görevi"ni tanımlıyordu. Milletler Cemiyeti A,B ve C olmak üzere ayrı manda tipi öngörmüştü ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan Arap toprakları A tipi manda içinde yer alıyordu. Mandater devlete verilen görev, "siyasal bakımdan yeterince olgunlaşmadığı" kabul edilen halkları "bağımsızlığa hazırlamak"tı. Fransa'nın, İskenderun Sancağı'nı da kapsayan Suriye üzerindeki nüfuzu da bu biçimde dile getiriliyordu.

1920'de başlayan Fransız manda yönetimi, Fransız yüksek komiserleri eliyle yürütüldü. İskenderun Sancağı, Ankara Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Halep Hükümeti'ne bağlıydı. 1922'de Suriye Devletleri Federasyonu kurulunca, bu kez, bu federasyonun Halep Devleti içinde yer aldı. Sancakta yönetsel yetkiler mutasarrıflarca kullanılıyor, yönetimde, yüksek komiserler kurulunun görevlendirdiği Fransız delegesi de söz sahibi bulunuyordu. Bu delege, mutasarrıfın yönetimini mandater devletin temsilcisi olarak denetliyordu. Halep Devleti'nce atanan İskenderun Sancağı mutasarrıfının kaza kaymakamlarını, nahiye müdürlerini atamak, yasa ve yönetmelikleri uygulatmak, vergi toplamak, sancak bütçesini hazırlamak gibi yetkileri vardı.

Görünüşteki bu özerk yapıya karşın, Fransa, Ankara Antlaşması'nda yer alan hükümleri yerine getirmekten sürekli olarak kaçındı. Örneğin, sancak mutasarrıfı, Fransız delegesinin onayını alması gerektiğinden, yetkilerini bir türlü kullanamıyordu. Fransızlar'ın müdahalesiyle, mutasarrıflar sürekli olarak Araplar arasından atanıyor, öbür yüksek düzeydeki görevlere de Hıristiyanlar getiriliyordu. Ankara Antlaşması sonrasında Güney Anadolu'dan İskenderun'a giden Ermeni taburları, her fırsatta bölgenin Müslüman halkına gözdağı veriyor, özellikle Sünni Türkler'i sindirmeye çalışıyorlardı. Fransız Yüksek Komiserliği'nin, Türk kökenli yerli halkın etkinliğini hiçe indirmek için giriştiği uygulamalardan biri de, Suriye Millet Meclisi'nde yer alacak İskenderun Sancağı temsilcilerinin dinsel esaslara göre belirlenmesi ilkesini getirmesiydi. Bu yüzden, yerli halk, mecliste etnik yapısına göre temsil edilme olanağı bulamıyordu. Aynı tutum, eğitim konusunda da sürüyor, her gün yeni yeni Hıristiyan okulları açılıyor, Türk okullarına bile Türk öğretmen verilmiyordu.

Yerli halk arasında açıkca ayrım gözeten uygulamaların en çarpıcıları ise ekonomik yatırımlar ve sağlık alanındaydı. Manda döneminde Toprakkale demiryolunun iyileştirilmesi, İskenderun, Antakya ve Kırıkhan'daki elektrifikasyon çalışmaları, İskenderun Limanı'nın yeterli bir duruma getirilmesi gibi bazı girişimlere karşın, yalnızca Türk nüfusun yaşadığı Amik Ovası ve Amik Gölü çevresine hiçbir yatırım yapılmamıştı. Sağlık alanında da, sancak sınırları içinde hayli yaygın olan sıtmaya karşı çeşitli önlemler alınırken, Amik Ovası bu tür önlemlerin dışında bırakılmıştı.

Türkiye'nin İskenderun Sancağı üzerinde hak isteğini önlemek için uygulanan bu ayırımcı siyaset, çok geçmeden, yöredeki huzursuzluğun başlıca kaynağı oldu.

MANDA DÖNEMİNDE ÖRGÜTLENME ÇALIŞMALARI: Fransa'nın Türkler'e karşı kimi zaman Hıristiyan azınlıkları, kimi zaman da Müslüman Araplar'ı kullanarak yürüttüğü baskı siyaseti, kısa sürede, mandacıların da hesaba katmadıkları olumsuz sonuçlar yarattı. Sancak sınırları içinde sürekli bir huzursuzluk ortamı doğdu; iç çatışmalar, kimi zaman Fransızlar'a da yönelen saldırılar aldı yürüdü. Bu gelişmeler üzerine, Fransız Yüksek Komiserliği yatıştırıcı bir siyaset izlemeyi, gelecekteki çıkarları açısından daha uygun buldu. Bu amaçla, Selamet-i Belde adı altında ve Türk, Arap, Rum ve Ermeni gençlerini bünyesinde barındıran bir örgüt kurulması düşüncesi ortaya atıldı. Ancak, bir süre sonra bu örgüt de merkezi yönetimin denetiminden çıktı ve "Anavatanla Birleşme" siyasetinin bir aracı olarak kullanılmaya başlandı. Bunun üzerine, Fransızlar, daha fazla gelişmesine olanak vermeden örgütü kapattılar.

Selamet-i Belde örgütünün kapatılmasını, İskenderun Sancağı'ndaki Türk eşrafın önayak olmasıyla, "Antakya-İskenderun Yurdu" derneğinin kuruluşu izledi. Ancak, çalışmaların kesintiye uğramasını önlemek ve olası baskılardan korunmak amacıyla, örgüt merkezi olarak Adana seçildi. Başkanlığa Tayfur (Sökmen) Bey getirildi ve dernek, Türkiye ile birleşme doğrultusunda propaganda yapmak için **Altınözü** gazetesini yayınlamaya başladı. Bir süre sonra Antakya Halk Fırkası adı altında bir de parti kurulduysa da, bunun ömrü Antakya-İskenderun Yurdu örgütüne oranla kısa oldu. Antakya-İskenderun Yurdu yöneticileri her fırsatta Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, İskenderun sorununun, Türkiye ile birleşmekten başka bir çözümü olmadığı görüşünü savunuyor, huzursuzlukların ancak böyle bir çözümle giderilebileceğini belirtiyorlardı.

İSKENDERUN HÜKÜMETİ DENEMESİ: Yöredeki huzursuzlukların giderek büyümesi ve Antakya-İskenderun Yurdu Cemiyeti yöneticilerinin sürdürdüğü propagandaların Milletler Cemiyeti'nde yankı bulmaya başlaması üzerine, Fransız Yüksek Komiseri De Jouvenel, 1926'da bir kararname yayınlayarak, İskenderun Sancağı sınırları içinde, merkezi İskenderun olan bir hükümet kurulacağını ve bu hükümetin doğrudan doğruya Beyrut'taki yüksek komiserliğe bağlı olacağını duyurdu. Bu hükümetin kendi anayasası, millet meclisi ve seçilmiş bir hükümet başkanı olacaktı. Ayrıca, Şam'daki Suriye Millet Meclisi'ne gönderilen milletvekili sayısı altıdan dokuza çıkarılacaktı.

Bu önerinin, Fransa'nın bir süredir uyguladığı yatıştırma siyasetinin bir parçası olduğu, kısa süre sonra ortaya çıktı: Seçimler yapıldı. Araplar'ın çoğunlukta olduğu millet meclisi oluşturuldu ve anayasa yapılarak, Fransız mandası altında "Bağımsız İskenderun Hükümeti"nin kurulduğu ilan edildi. Hükümet başkanlığına da İskenderun'daki Fransız Delegesi H.Durieux getirildi. Ancak bu gelişme bile, Şam'da büyük tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine, kurulduğu ilan edilen hükümetin adı iki gün sonra değiştirilerek Kuzey Suriye Hükümeti oldu. Dört gün sonra da, milletvekillerinin büyük çoğunluğu Şam Hükümeti'ne bağlanma kararı aldı.

HATAY SORUNU'NUN TÜRKİYE'DE YENİDEN GÜNDEME GELMESİ: Suriye'deki Fransız manda yönetiminin 1936'da sona ermesi ve Fransa'nın 9 Eylül 1936 Antlaşması'yla Suriye'nin egemenliğini tanımasından sonra İskenderun Sancağı'nın geleceğine ilişkin sorunlar yeniden Türkiye'nin gündemine girdi. Aslında, bu sorun Ankara Antlaşması'nın hemen sonrasında da vardı. Nitekim, Mustafa Kemal, 1923'te İskenderun Türkleri temsilcileriyle yaptığı bir görüşmede, sorunun şu ya da bu biçimde, ama kesinlikle Türkler'in çıkarları doğrultusunda çözüleceğini belirtmişti. Ancak Suriye'nin, Fransa ile yaptığı antlaşmaya dayanarak sancağı resmen topraklarına katmaya kalkışması, konuyu yeniden alevlendirdi. Antlaşma metni açıklandıktan sonra, Türkiye Fransa'daki Leon Blum Hükümeti'ne bir nota vererek, Fransa-Suriye Antlaşması'nın İskenderun Sancağı'na ilişkin hükümlerini tanımayacağını bildirdi. Atatürk de, aynı günlerde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada, "Fransa ile Türkiye arasında yıllardır sürüp giden davanın sonuçlanması zamanının geldiğini" belirtti. Suriye Hükümeti ise, 1925'te imzalanan ve "İskenderun

Sancağı'nın özerklik statüsünün, Suriye'deki hiçbir siyasal gelişmeden etkilenmeyeceği" hükmünü içeren Dostluk Antlaşması'nı çiğnemekle suçlanıyordu. Nitekim, Haşim el-Attasi başkanlığındaki Suriye Hükümeti'ne verilen notada, antlaşma hükümlerinin yerine getirilmemesi durumunda, ortaya çıkabilecek olumsuz gelişmelerden Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı bildirilmişti.

HATAY ADININ KONMASI: İskenderun Sancağı'na ilişkin sorunların böyle duyarlı bir noktaya varması üzerine, Atatürk, konuyu ele almış, Antakya-İskenderun Yurdu Cemiyeti yöneticileriyle görüşmeler yapmaya başlamıştı. İskenderun-Antakya yöresinin adının Hatay olarak değiştirilmesi de yine bu görüşmelerden birinde ve Atatürk'ün buyruğu üzerine oldu. Cemiyet Başkanı Tayfur Sökmen'le yaptığı konuşmada örgütün adının değiştirilmesini de isteyen Atatürk, Antakya-İskenderun Yurdu Cemiyeti'nin bundan böyle Hatay Egemenlik Cemiyeti olarak anılacağını belirtti. Cemiyet merkezinin İstanbul'da olmasını, ancak asıl ağırlığın, Hatay'a geçiş yolu üzerinde bulunması nedeniyle Dörtyol'da yoğunlaştırılmasını öneren Atatürk, Hassa, Kilis ve Mersin'de de şube açılmasını istedi. Yine Atatürk'ün buyruğuyla, Hatay Egemenlik Cemiyeti Genel Başkanlığı'na İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Genel Sekreterliği'ne de Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer getirildi. Örgütün Dörtyol Şubesi Başkanlığı'nı da önce Abdurrahman Melek, daha sonra da Tayfur Sökmen üstlendiler.

HATAY'DA GENEL SEÇİMLERİN BOYKOT EDİLMESİ: Ankara Hükümeti'nin Fransa ve Suriye'ye yönelttiği protesto ve girişimler sürerken, Suriye Hükümeti, 14-15 Kasım 1936'da genel seçimlerin yapılmasını kararlaştırdı. Ancak, Hatay Egemenlik Cemiyeti, Suriye'nin egemenliğini yasallaştıracağı gerekçesiyle seçimlerin yapılmasına kesin olarak karşı çıktı. Hatay'da kurulan halkevi ve spor kulübü, genel seçimlerin boykot edilmesini sağlamak amacıyla yoğun bir propaganda başlattı. Kısa bir süreye sığdırılan bu propaganda olumlu bir sonuç verdi ve İskenderun yöresinde seçimlere katılma oranı çok düşük oldu. Bundan sonra, sancağa tam bir kargaşa egemen oldu. Sancaktaki Türkler Suriye Hükümeti'ne bağlı resmi görevlilerle ve henüz Suriye'de bulunan Fransız askerleriyle sık sık çatışmaya başladılar.Fransız Yüksek Komiserliği ise buna, baskıları artırarak, Türkler'in çıkardığı **Yenigün** gazetesini kapatarak ve yoğun tutuklamalara girişerek yanıt verdi.

HATAY SORUNU MİLLETLER CEMİYETİ'NDE: Hatay Sorunu'nun devletlerarası ikili görüşmeler yoluyla bir çözüme ulaştırılamaması, giderek daha da olumsuz noktalara yönelmesi üzerine, konu Milletler Cemiyeti gündemine getirildi. Uzun görüşmelerden sonra yöreye, bir Norveçli, bir Hollandalı ve bir İsviçreli'den oluşan bir inceleme kurulu gönderilmesi kararlaştırıldı. Kurul, incelemelerinin yanı sıra, yöre halkının eğilimini belirleyecek bir halk oylamasının hazırlığını yapacaktı.

Hatay'ın geleceğini belirleyecek olan halk oylaması Mayıs 1937'de başladı. Ancak, sandık başındaki Milletler Cemiyeti gözlemcilerinin açıkça yan tutması üzerine, Türkiye, bu olayı Milletler Cemiyeti'ne yansıttı ve oylamanın durdurulmasını istedi. Milletler Cemiyeti gözlemcileri de oylamayı yarıda bırakarak Cenevre'ye döndüler. Ancak, bu sırada Fransa Hükümeti'nin tutumunda, uluslararası koşullara da bağlı olarak, önemli bir değişiklik görülüyordu. Bu değişiklik bir süre sonra, sorunun çözümü yönünde çok önemli bir etki yaratacaktı.

FRANSA'NIN UZLAŞMAYA YANAŞMASI VE NEDENLERİ: Hatay Sorunu'nun Fransa ve Türkiye arasında görüşülmeye başlandığı dönemde, uluslararası plandaki en önemli sorun, Hitler Almanyası'nın Avrupa üzerinde artan tehdidiydi. Silahlanmayla atbaşı giden bu tehdit, Avrupa'nın öbür ülkelerini birleşmeye ve Nazi yayılmasına karşı önlem almaya zorluyordu. Türkiye'nin Balkanlar ve Ortadoğu'daki konumu ise, bu bölgenin savunulmasında yaşamsal bir önem taşıyordu. Gerek Fransa, gerek görüşmelere arabulucu olarak katılan İngiltere, bu uluslararası koşullarda, Türkiye ile gerginlik ilişkileri içinde bulunmanın kendilerine hiçbir yarar sağlamayacağını, tersine Avrupa'nın güneydoğu kanadının savunmasız kalmasına yol açabileceğini görerek tutumlarını adım adım yumuşatmışlardı. Dış politikadaki bu gelişmeleri Türkiye Hükümeti de değerlendiriyor ve uzlaşma eğilimi gösteren Fransa'yı kesin ödünler vermeye zorluyordu. Gerçekten de, 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi'yle Çanakkale ve İstanbul boğazlarında denetim hakkını elde etmesi, öte yandan, bağımsızlık yönünde adım atan Ortadoğu'nun Müslüman devletleri üzerindeki küçümsenemeyecek manevi etkisi, Türkiye'yi Güney Avrupa'nın savunulması açısından vazgeçilmez kılıyordu.

Değişen koşullar, 1937'de Fransa-Türkiye görüşmelerini giderek olumlu bir temele oturttu.

HATAY'IN BAĞIMSIZLIĞI YÖNÜNDE ATILAN ADIMLAR: Ocak 1937 sonunda, Milletler Cemiyeti'ndeki görüşmeler sırasında, Fransa, İskenderun Sancağı'nın ayrı bir yönetimi olmasını kabul etti. Ancak, sancak dışişlerinde Suriye'ye bağlı olacaktı. Yöredeki Türk nüfusa yeterli güvence vermeyen bu çözüm önerisi, Türkiye'de tepki yarattı ve çeşitli illerde Hatay mitingleri düzenlenerek Fransa'nın tutumu kınandı. Aynı tür eylemler Hatay'da da gerçekleşti ve Milletler Cemiyeti sorunu yeniden ele almak zorunda kaldı. Görüşmeler sonunda tarafların birer temsilciyle katılacağı ve ayrıca üç tarafsızın da yer alacağı, görevi, Hatay için bir anayasa hazırlamak olan bir uzmanlar komitesi oluşturuldu. Komiteye Türkiye adına Numan Menemencioğlu, Fransa adına Robert de Caix katıldılar. Komitede ayrıca, bir İngiliz, bir Belçikalı, bir de Hollandalı diplomat vardı. Türk tarafı, incelenmek için komiteye bir anayasa taslağı verdi. Uzmanlar komitesi, taslak üzerindeki çalışmalarını 15 Mayıs 1937'de tamamladı ve hazırladığı metni Milletler Cemiyeti'ne sundu. Komitenin hazırladığı bu metin Milletler Cemiyeti'nde 29 Mayıs'ta kabul edildi. Bu anayasayla, İskenderun Sancağı özgün bir uluslararası statüye kavuşuyordu. Sancağın toprak bütünlüğü Fransa ve Türkiye'ce ortaklaşa güvence altına alınacak, bütünlük tehlikeye düşerse her iki devlet birlikte ya da ayrı ayrı, Milletler Cemiyeti'ne durumu bildirecek ve Milletler Cemiyeti'nin müdahalesinden önce alınabilecek önlemler konusunda birbirlerine danışacaklardı. Sancak topraklarına yönelecek herhangi bir saldırı ya da tehdit karşısında her iki ülke birlikte önlem alacaktı. Bu amaçla, Türk ve Fransız genelkurmayları sürekli ilişki içinde olacaklardı. Öte yandan, hazırlanan metinde, sancağın içişlerinde bağımsız, dışişleri, gümrük ve mali konularda Suriye'ye bağlı olması öngörülüyor, Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın değişmeyeceği görüşü benimseniyordu.

Hatay'ın, Milletler Cemiyeti'nde belirlenen bu yeni statüsü, Türkiye'ye katılma yolunda atılmış önemli bir adımdı.

HATAY'DA İLK TÜRK KONSOLOSLARI VE SEÇİME HAZIRLIK: 29 Mayıs 1937'de benimsenen Hatay Antlaşması, geçici bir statüyü içeriyordu. Bu statü, halkın, yapılacak seçimlerle kendi parlamentosunu kuracağı güne değin geçerli olacaktı. Seçimlerin ise 1938 baharında yapılması kararlaştırılmıştı. Milletler Cemiyeti, bu seçimleri denetleyecek bir de komisyon oluşturmuştu.

Ekim 1937'de İskenderun ve Antakya'da Türk konsolosluklarının açılmasıyla, Türkiye, Hatay'da etkin bir siyaset izlemeye başladı. Daha önce kurulan halkevlerinin bucak ve köylere dek yaygınlaştırılması işine girişildi. Manda yıllarında Türkiye'ye kaçan Hatayılar'ın yeniden yöreye dönmeleri de bu döneme rastladı. 29 Mayıs Antlaşması ile birlikte, Türkiye'nin Hatay'daki ekonomik etkinlikleri de artmaya başladı. Türk bankalarının Hatay'da açtığı şubeler, tüccarlara ve köylüye uygun koşullarda kredi sağlıyor, yörede yetişen ürünler kolayca Türkiye'ye giriyordu. Türk nüfus arasındaki bu yoğun örgütlenme çalışmalarına karşılık,Araplarve öbür azınlıklar da örgütlenmeye başladılar. Seçim öncesinde yapılacak yazımlarda sancak halkı, bağlı bulundukları etnik topluluğa göre sınıflandırılacağı ve her topluluk seçimlere ayrı listelerle katılacağı için, örgütlü yapılar içinde yer almanın büyük önemi vardı. Ancak, canlanan ve taraf devletlerin de desteğiyle yürütülen bu siyasal çalışmalar, topluluklar arasında birtakım sürtüşme ve çatışmalara yol açtı. Buna Suriye'nin Hatay'a silahlı gruplar sokması, Milletler Cemiyeti gözlemcilerinin yazımlarda Araplar'ı ve öbür azınlıkları kayıran bir tutum takınması ve Halk Cephesi Hükümeti'nin dağılmasından sonra Fransa'da kurulan Daladier Hükümeti'nin sertleşen tutumu da eklenince, sancak, yeniden eski kargaşa günlerine döndü.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin sert tepkisine yol açtı. Nitekim, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davas, Fransa Dışişleri Bakanı Georges Bonnet'ye Türkiye Hükümeti'nin bir notasını ileterek, söz konusu olumsuz gelişmelerin sona erdirilmesi için Fransa'nın etkin bir tutum takınmasını istedi. Bu arada Hatay'da kanlı olaylar oluyor, çatışmaların arkası kesilmiyordu. Bunun üzerine, Fransa, bir dizi baskı önlemi aldı. 1 Haziran'da Sancak Valiliği'ne (İçişleri Müdürlüğü) getirilen Hatay Egemenlik

Cemiyeti yöneticisi Dr.Abdurrahman Melek, 3 Haziran 1938'de görevinden alındı. Onunla birlikte görevlerinden alınan bütün sivil yöneticilerin yerine askerler getirildi ve sancakta sıkıyönetim ilan edildi. Albaylığa yükseltilerek Fransız Delegeliği'ne atanan Binbaşı Collet, seçim için yapılan yazımları beş gün erteleyerek, her türlü gösteriyi yasakladı. "Düzen ve güvenliği bozucu suçlar işleyenleri yargılamak üzere" askeri bir mahkeme oluşturan Collet, basının da denetleneceğini duyurdu.

TÜRK ASKERLERİNİN HATAY'A GELMESİ: Hatay'da bu gelişmeler olurken, Ankara'da da Türk ve Fransız askeri kurulları arasında görüşmeler yapılıyordu. Ancak Hatay'daki olumsuz durum nedeniyle, bölgede alınacak ortak önlemleri konu alan görüşmelerin ilk aşamasından bir sonuç alınamadı. İkinci tur görüşmelerin ise yerinde gözlem yapabilmek amacıyla Antakya'da yapılması kararlaştırıldı. Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında Ortaelçi Cevat Açıkalın, Kurmay Albay Fevzi Mengüç ve Kurmay Yüzbaşı Nurettin Alpkartal'dan oluşan Türk askeri kurulu 12 Haziran 1938'de Antakya'ya geldi ve General Huntziger başkanlığındaki Fransız kuruluyla görüşmeler burada sürdürüldü. Aynı günlerde bir bildiri yayınlayarak yazım işlemlerinin ertelenmesine karşı çıkan ve Türk olmayan azınlıklara baskı yapıldığını ileri süren Milletler Cemiyeti Gözlemci Kurulu da, görevi sürdürmeyeceğini bildirerek ay sonunda Hatay'dan ayrıldı.

Antakya'da yapılan askeri düzeydeki görüşmeler, 4 Temmuz 1938'de bir antlaşmayla sonuçlandı. Antlaşmanın en önemli maddesi, sancağın toprak bütünlüğünü korumak üzere 2.500 Türk ve 2.500 Fransız askerinin Hatay'a girmesini öngörüyordu. İlk Türk birlikleri 5 Temmuz'da İskenderun'a geldiler. Bunu yeni birlikler izledi ve Türk askerleri sırasıyla Antakya, Kırıkhan, Belen ve Aktepe'ye girdiler. Bu 1918'den bu yana Hatay'a giren ilk Türk tugayıydı. Tugayın büyük gösterilerle karşılandığı 5 Temmuz'da, Hatay'da daha önce ilan edilen sıkıyönetim de kaldırıldı. Fransız birlikleri ise daha güneye, Suriye sınırına çekilmişlerdi.

HATAY DEVLETİ'NİN KURULMASI: Temmuz ayında, Hatay'da yeni bir yönetim kurulması için yürütülen çalışmalar hızlandırıldı. Askeri kurulla birlikte Antakya'ya gelen Ortaelçi Cevat Açıkalın, Türkiye'nin Hatay Olağanüstü Temsilciliği'ne atandı. Bu arada Ankara'da ve Paris'te yapılan diplomatik görüşmeler sonucunda, Hatay'dan ayrılan Milletler Cemiyeti gözlemcilerinin görevini Türk ve Fransız temsilcilerinin üstlenmesi, Yüksek Seçim Komisyonu adı altında bir kurul oluşturulması kararlaştırılmıştı. Komisyon, Türkiye Temsilcisi Cevat Açıkalın, Fransız Delegesi Collet, Hatay Valisi Dr. Abdurrahman Melek ve Türk toplumu temsilcisinden oluşuyordu. Abdurrahman Melek, aynı zamanda komisyonun sekreterliğini yapıyordu. Bu aşamadan sonra yazım işlemine yeniden başlandı ve bu iş 1 Ağustos 1938'de tamamlandı. Belirlenen oranlara göre, Hatay Millet Meclisi'ne 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Sünni Arap ve 2 Ortodoks Rum milletvekili girecekti.

Şapka Olayı

İskenderun Sancağı'nın Şam'daki hükümete bağlanmasından bir süre önce, Türkiye'de "Şapka Devrimi" olmuş, fes, sarık ve serpuş giyilmesi yasaklanmıştı. Antakya-İskenderun Yurdu, Türkiye'yle birleşme yolunda yaptığı propagandada bu yeni durumdan yararlanarak, Türkler'in fes yerine şapka giymelerini önermeye başladı. Bu olay ilginç bir gelişmeye yol açtı. Öteden beri şapka giyen Rum ve Ermeniler bile "şapka giyenlerin çoğunlukta olması"nı önlemek amacıyla fes giymeye başladılar. Buna bağlı olarak, resmi dairelere şapkayla girmek yasaklandı. Ancak, çeşitli engelleme çabalarına karşın şapka, Türkiye ile birleşmek isteyenler arasında, bir simge niteliği kazandı.

Her topluluğun Millet Meclisi'nde hangi ağırlıkta temsil edileceği böylece belirlendikten sonra, Türkiye'nin Hatay Olağanüstü Temsilcisi Cevat Açıkalın, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer, Abdurrahman Melek ve Tayfur Sökmen Dörtyol'da bir araya gelerek, Ankara'nın da onayıyla, milletvekili adaylarını belirlediler. Hatay Yüksek Seçim Komisyonu'nun hazırladığı Seçim Yönetmeliği'nin 50. ve 51. maddeleriyle, komisyonun 19 sayılı kararı uyarınca, adayların sayısı, seçilecek milletvekillerinin sayısına eşit olduğundan, ayrıca seçim yapılmasına gerek görülmedi ve adayların tümü, seçilmiş milletvekilleri olarak kabul edildiler.

Hatay Millet Meclisi, 2 Eylül 1938'de törenle açıldı ve ilk toplantısını yaptı. Hatay Devleti'nin kurulduğunu açıklayan Meclis, Devlet Başkanlığı'na Tayfur Sökmen'i seçti. Meclis Başkanlığı'na da Abdülgani Türkmen getirildi.

6 Eylül'de meclisten güvenoyu alan Hatay Bakanlar Kurulu beş kişiden oluşuyordu. Başbakanlık, İçişleri, Dışişleri, Savunma ve Güvenlik İşleri Bakanlığı görevini Dr.Abdurrahman Melek üstlenmiş, Adalet Bakanlığı'na Cemil Yurtman, Maliye ve Gümrük Bakanlığı'na Cemal Baki, Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlığı'na Faik Türkmen, Bayındırlık ve Tarım Bakanlığı'na da Kemal Alpar getirilmişlerdi. Hatay Devleti'nin bayrağı, biçim olarak Türk bayrağının hemen hemen aynıydı. Tek farklılık, yıldızının içinin kırmızı olmasıydı.

Yönetsel olarak, Antakya, İskenderun ve Kırıkhan olmak üzere üç ilçeye bölünen devletin -bunlara daha sonra Reyhanlı ve Ordu (Yayladağı) ilçeleri de eklendi- 1.500 kişilik bir jandarma gücü olacaktı. Gümrükler Suriye ile ortaklaşa yönetilecek, para birimi olarak Suriye Lirası kullanılacak, posta ve telgraf hizmetleri Suriye posta-telgraf sistemine bağlanacaktı. Suriye ile Hatay Devleti arasında siyasal ve askeri sınır bulunmayacak, Hatay Devleti'ni dışta Suriye Devlet Başkanı temsil edecekti. Görüldüğü gibi, bütün karar ve yürütme organları Türk nüfusun elinde olduğu halde, Hatay Devleti, statüsü gereği, Suriye'yle iç içe bir konumdaydı. Ne var ki, bu durum uzun sürmedi. Bakanlar Kurulu'nun işbaşına geçtikten sonra yaptığı ilk iş, manda döneminden beri görev yapan bütün Suriyeli ve Fransız memurları görevden uzaklaştırmak oldu. Ardından, Suriye Hükümeti'nin Hatay'a pul vermekte güçlük çıkarması üzerine, Türk posta sistemine bağlanılması kararlaştırıldı. Bunu Hatay Gümrük Yönetimi'nin kurulması ve Türkiye ile Hatay arasında gümrük duvarının kaldırılması izledi. Ardından Hatay Devleti'nin para birimi de değiştirildi ve Hatay'da Türk Lirası'nın geçerli olacağı yolunda bir karar alınarak, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın İskenderun'da bir şube açmasına izin verildi.

Son olarak, Hatay Millet Meclisi, bir karar alarak, Türkiye Cumhuriyeti yasalarının Hatay'da da geçerli olacağını duyurdu ve Hatay'ın Türkiye'ye katılması için bütün yasal ve yönetsel düzenlemeler böylece tamamlanmış oldu.

HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILMASI: Ocak 1939'a gelindiğinde, uluslararası koşulların da dayatmasıyla, Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkiler oldukça olumlu bir yola girmişti. İki ülke arasındaki diplomatik görüşmelerde Hatay konusu da ele alınıyor ve Fransa'nın, Hatay'ın Türkiye'ye katılması gibi bir gelişmeye göz yumacağı anlaşılıyordu.

Hatay'ın Türkiye'ye katılmaya hazırlandığının bir işareti olarak, Tayfur Sökmen ve Dr.Abdurrahman Melek, 1939 Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde, Antakya ve Gaziantep'ten milletvekili seçildiler ve bir ay sonra Ankara'ya giderek Büyük Millet Meclisi'ne katıldılar. Ardından, Ankara'dan gelen askeri bir kurul, Hatay'la Suriye arasındaki sınırın belirlenmesi için çalışmalar yaptı.

Son olarak, 23 Haziran 1939'da, Fransa ile Türkiye arasında Ankara'da imzalanan bir antlaşmayla, Hatay'ın Türkiye'ye katılması kesinleşti. Hatay Millet Meclisi de aynı gün toplanarak, Hatay'ın Türkiye'ye katılması doğrultusunda karar aldı. Hatay Bakanlar Kurulu, yönetimle ilgili yetkilerini Türkiye'nin Hatay Olağanüstü Temsilcisi Cevat Açıkalın'a devrederek varlığına son verdi. Son Fransız askerleri de, Antakya Kışlası'nda yapılan törenden sanra, 24 Temmuz'da Hatay'dan çekildi.

Aynı gün, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden gelen bir kurulun huzurunda, Türkiye'ye katılma dolayısıyla bir tören düzenlendi ve 1918'den bu yana sürüp giden Hatay Sorunu böylece çözülmüş oldu. Türkiye Hükümeti, Fransızlar'a bağlı Suriye ve Lübnan Bankası, Tütün İdaresi, Elektrik Şirketi, İskenderun Liman Şirketi gibi kuruluşları, bütün mal varlıklarıyla, satın aldı. Bu arada, Hatay Devleti yurttaşlarına, Türkiye ya da Suriye uyruklularından birini seçmeleri için süre tanındı. Bu süre sonunda, Suriye uyruğuna geçmek isteyenler Suriye'ye göç ettiler. Suriye ve Türkiye temsilcilerinden oluşan ortak bir sınır komisyonu da, bugünkü Suriye-Türkiye sınırını belirledi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7 Temmuz 1939 tarih ve 3711 sayılı yasasıyla oluşturulan Hatay İli Valiliği'ne de Emniyet

Genel Müdürü ve Hatay Egemenlik Cemiyeti Genel Sekreteri Şükrü Sökmensüer getirildi.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

7 Temmuz 1939: 3711 sayılı yasayla Hatay İli kuruldu.

7 Temmuz 1939: Adana'ya bağlı Dörtyol ve Hassa ilçeleri, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla birlikte Hatay'a bağlandı. Daha önce bucak olan Reyhanlı ilçe durumuna getirildi.

1939: Abdullah Mursaloğlu, Abdülgani Türkmen, Bekir Sıtkı Kunt, Hamdi Selçuk ve Mehmet Tecirli VI. Dönem Hatay milletvekilliğine seçildiler.

2 Ocak 1940: Başbakan Dr. Refik Saydam Hatay'a geldi.

15 Şubat 1940: Hatay'ın İl Genel Meclisi toplandı.

1940: İskenderun Kütüphanesi hizmete girdi.

27 Aralık 1940: Antakya Kütüphanesi açıldı.

1941: Bilger Un Fabrikası üretime başladı.

1942: Hatay Devlet Üretme Çiftliği kuruldu.

8 Mart 1943: Abdülgani Türkmen, Bekir Sıtkı Kunt, Hamdi Selçuk, Eyüp Durukan, Hasene Ilgaz, Ali Şelhum Devrim VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1945: Fatikli Köyü merkez yapılarak, Altınözü İlçesi kuruldu.

5 Ağustos 1946: Abdülgani Türkmen, Eyüp Durukan, Abdullah Cilli, Hasan Mursaloğlu, Suphi Bedir Uluç, Rasim Yurtman VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1948: Antakya'ya bağlı Süveydiye Bucağı'na Samandağ adı verilerek ilçe durumuna getirildi.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 116.756
Katılma Oranı: 88,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	53.818	52,2	6
DP	49.240	47,8	—

Seçilen milletvekilleri: Abdullah Cilli, Hasan Reşit Tankut, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek, Celal Sait Siren, Cavit Yurtman.

1950: İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası açıldı.

1952: Akala İplik ve Dokuma Fabrikası üretime başladı.

1952: Reyhanlı Sulama Kanalı açıldı.

16 Nisan 1952: İskenderun liman işçileri, ücretlerinin artırılması için grev ilan ettiler.

29 Ekim 1953: Defne Hidroelektrik Santralı kuruldu.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 140.205
Katılma Oranı: 92,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	48.746	38,4	—
CMP	2.034	1,6	—
DP	76.136	60,0	8
Bağımsız	8	0,0	—

Seçilen milletvekilleri: Abdullah Cilli, Celal Ramazanoğlu, A.Fevzi Atahan, A. Muhsin Bereketoğlu, A.Mithat Kuseyrioğlu, Şekip İnal, Şemsettin Mursaloğlu, Şevket Sarıcalı.

25 Ekim 1954: Antakya Çocuk Kütüphanesi açıldı.

1954: Dörtyol Hidroelektrik Santralı kuruldu.

1954: İskenderun Sarıseki Süperfosfat Fabrikası açıldı.

1956: Dünya Sağlık Örgütü ile Türkiye arasındaki anlaşma uyarınca, Hatay İli Sıtma Eradikasyonu Bölge Başkanlığı kuruldu.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 172.193
Katılma Oranı: 81,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	62.562	46,9	9
CMP	2.653	2,0	—
DP	60.617	45,5	—
HP	7.503	5,6	—

Seçilen milletvekilleri: İzzettin Cilli, Rıfat Bahadır, Ahmet Sırrı Hocaoğlu, İnayet Mursaloğlu, Hasan İkiz, Ahsen Aral, Ömer Fevzi Reşa, İhsan Ada, Ali Şelhum Devrim.

28 Aralık 1960: Ahmet Sırrı Hocaoğlu Hatay'dan Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 186.896
Katılma Oranı: 81,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	31.588	21,7	1
CHP	54.279	37,3	3
CKMP	5.145	3,5	—
YTP	49.697	34,1	3
Bağımsız	4.920	3,4	—

Seçilen milletvekilleri: Saki Zorlu, Bahri Bahadır, İnayet Mursaloğlu, Ahmet Sırrı Hocaoğlu, Şekip İnal, Abdullah Cilli, A.Muhsin Bereketoğlu.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 186.798
Katılma Oranı: 81,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	35.531	24,0	—
CHP	53.318	37,0	1
CKMP	5.469	3,0	—
YTP	51.677	36,0	1

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Vehbi Aksoy, Sebahattin Adalı.

1963: Dörtyol Kütüphanesi açıldı.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 188.725
Katılma Oranı: 53,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	39.345	39,6	1
CHP	35.039	34,7	1
Bağımsız	25.380	25,2	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Mustafa Deliveli, Enver Bahadırlı.

8 Ekim 1964: İskenderun Limanı inşaatında çalışan 167 işçi greve başladı ve grev 4 Mayıs 1965'te sona erdi.

1965: Adana-İskenderun Enerji Nakil Hattı kuruldu.

10 Ekim 1965: Milletvekilli Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 196.797
Katılma Oranı: 61,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	66.956	57,5	4
CHP	36.342	31,2	2
CKMP	1.712	1,5	—
MP	2.376	2,0	—
TİP	5.371	4,6	1
YTP	3.731	3,2	—

Seçilen milletvekilleri: Sabahattin Adalı, Talat Köseoğlu, Abdullah Cilli, Budak Mursaloğlu, Hüsnü Özkan, Reşat Mursaloğlu, Yahya Kanbolat.

27 Eylül 1966: İskenderun-Batman Boru Hattı inşaatında çalışan Yapı İşçileri Sendikası üyesi 1.300 işçi, ücretlerine zam yapılması isteğiyle greve başladılar ve 9 Ekim'de alınan zam kararı üzerine grev sona erdi.

1967: Reyhanlı Ziraat Meslek Okulu açıldı.

6 Aralık 1966: İskenderun-Batman Boru Hattı inşaatının İskenderun-Dörtyol arasındaki terminal ve petrol tankları inşaatı işçileri greve başladılar. Grev 25 Ağustos'ta sona erdi.

25 Mart 1967: Türkiye'nin III. Demir Çelik Fabrikası'nın İskenderun'da kurulması için SSCB ile Türkiye arasında kredi anlaşması yapıldı.

1967: İskenderun-Batman Boru Hattı hizmete açıldı.

4 Nisan 1967: Adana, İskenderun ve Mersin SSK'de çalışan Tez-Büro İş Sendikası üyesi 200 işçi greve başladı; grev 20 Temmuz'da sona erdi.

11 Mayıs 1968: Reyhanlı'da çeşitli çiftliklerde çalışan 1.500 pamuk işçisi ücretlerine zam yapılması istemiyle greve başladılar, grev 13 Mayıs'ta sona erdi.

31 Mayıs 1968: İşveren tarafından kapatılan Antakya Ak-İş Fabrikası'nın 800 işçisi, verilmemiş bazı haklarını elde etmek için fabrikayı işgal ettiler.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 216.275
Katılma Oranı: 66,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	54.411	39,5	3
CHP	41.450	30,1	3
CGP	6.028	4,4	—
MP	582	0,4	—
MHP	3.657	2,7	—
TBP	3.974	2,2	—
TİP	5.033	3,6	—
YTP	629	0,4	—
Bağımsız	23.116	16,7	1

Seçilen milletvekilleri: Ali Yılmaz, Talat Köseoğlu, Halil Akgöl, Hüsnü Özkan, Mehmet Sait Reşa, Mehmet Aslan, Abdullah Cilli.

5 Mayıs 1970: DSİ'nin, İskenderun ve öteki 6 ildeki 20 işyerinde çalışan, Ges-İş Sendikası'na üye 1.858 işçisi, greve başladı. Grevlerin büyük bir kısmı 20 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu'nca ertelendi.

1971: İskenderun Limanı, ek tesisleriyle birlikte hizmete girdi.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 251.734
Katılma Oranı: 62,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	35.117	23,3	2
CHP	56.382	37,5	4
CGP	9.741	6,5	—
DP	22.621	15,0	1
MP	665	0,4	—
MHP	7.708	5,1	—
MSP	9.680	6,4	—
TBP	2.722	1,8	—
Bağımsız	5.862	3,9	—

Seçilen milletvekilleri: Sabahattin Adalı, Ali Yılmaz, Mehmet Sait Reşa, Mehmet Sönmez, Malik Yılman, Sabri İnce, Abdullah Cilli.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 251.556
Katılma Oranı: 62,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	38.780	26,2	1
CHP	56.304	38,0	1
CGP	9.528	6,4	—
DP	23.672	16,0	—
MHP	7.522	5,1	—
MSP	9.656	6,5	—
TBP	2.570	1,8	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Mustafa Deliveli, Kemal Kılıçoğlu.

1973: İskenderun-Antakya Enerji Nakil Hattı kuruldu.

28 Aralık 1975: İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın ilk ünitesi üretime geçti.

1976: İskenderun Meslek Yüksek Okulu öğretime başladı.

Mart 1977: Antakya Meslek Yüksek Okulu açıldı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 368.454
Katılma Oranı: 75,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	77.395	28,6	3
CHP	148.967	55,1	5
CGP	2.423	0,9	—
DP	1.874	0,7	—
MHP	24.444	9,0	—
MSP	1.170	0,4	—
TİP	490	0,2	—
Bağımsız	6	0,0	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Yılmaz, Sabahattin Adalı, Mehmet Sait Reşa, Malik Yılman, Ömer Miski, Mevlüt Önal, Sabri Öztürk, Haydar Demirtaş.

Hatay Valileri

Şükrü Sökmensüer	1939-1942
Şefik Soyer	1942-1944
Nizamettin Ataker	1944-1947
Ali Fuat Yurttaş	1947-1950
Hikmet Kümbetlioğlu	1950-1951
Rebii Karatekin	1951-1954
Celal İzgi	1954-1956
Ethem Yetkiner	1956-1957
Sedat Tolga	1957-1957
Ahmet Topaloğlu	1957-1960
Tevfik Doğantan	1960-1960
Enver Saatçıgil	1960-1960
Muammer Ürgen	1960-1964
Hakkı Albayrakoğlu	1964-1966
Nuri Teoman	1966-1967
Ferit Kubat	1967-1970
Lütfü Uraz	1970-1972
Kemalettin Gazezoğlu	1972-1974

1979: İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın ikinci ünitesi üretime geçti.

Mayıs 1979: Antakya Telefon Santralı, şehirlerarası otomatik görüşmelere açıldı.

14 Ekim 1979: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 299.805
Katılma Oranı: 73,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	83.822	38,7	1
CHP	89.914	41,5	1
CGP	1.564	0,7	—
MHP	22.097	10,2	—
MSP	11.638	5,4	—
SDP	916	0,4	—
TBP	801	0,4	—
TİP	1.194	0,5	—
TSİP	3.310	1,5	—
Bağımsız	1.392	0,7	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Mustafa Deliveli, Mehmet Sönmez.

11 Ocak 1980: İskenderun'da Tepeler Karakolu'na yapılan bir baskın sonucunda, 3 polis öldürüldü, 3 polis ağır yaralandı.

15 Ekim 1981: Zeki Özkaya ve Lütfullah Tosyalı Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

20 Temmuz 1982: İskenderun Yabancı Diller Yüksek Okulu ile İskenderun ve Antakya Meslek Yüksek Okulu Çukurova Üniversitesi'ne bağlandı.

SEYAHATNAMELERDE HATAY

İBN BATUTA (XIV. yy): "... Sonra, büyük bir belde olan Antakya'ya geçtim. Kenti çevreleyen güçlü surun Şam yöresinde benzeri yokken, Melik Zakir yöreyi ele geçirirken, bu güçlü surları yerle bir etmiştir. Kent bayındır ve kalabalıktır. Yapıları görkemli ve düzenlidir. Asi Irmağı gibi birçok akarsuları, ağaçlık ve yeşilliği iç açıcı bir görüntü oluşturur. Yörede Habib Neccar'ın mezarı vardır. Türbenin yakınındaki zaviyede ayin yapılır, yenilir ve içilirdi.

Yaşlı ve uzun ömürlü Şeyh Muhammed bin Ali'nin yaşı yüzü geçtiği halde gücü kuvveti yerindedir. Bir kez, bahçesinde kendisini ziyaret ettim. Bahçeden topladığı odunları sırtına yüklenerek kentteki evine götürdüğüne tanık oldum. Oğlunu gördüm; seksen yaşını geçkin, beli bükük yerinden kalkamaz durumda biriydi. Bunları gören, babayı oğul, oğulu baba sanırdı."

EVLİYA ÇELEBİ (XVII. yy): "Antakya'nın kuruluşu İstanbul'dan öncedir. Hazreti Süleyman burayı savaşla elde etmiştir. Büyük suru, beş dağın üstüne kurulmuştur. Doğudaki dağlar kaleye duvarlık ederler. Kalenin yarısı, Asi Irmağı'nın kenarlarına kadar inen alçak düzlükler üzerine kuruludur. Bu durumda kalenin yarısı dağların yüksek kesimine, yarısı da dağ eteklerinin üstüne oturtulmuştur. Kalenin çevre uzunluğu 12 mildir. İnsan yürüyüşüyle kalenin çevresi ancak 12 saatte dolaşılabilir.

... Antakya Kalesi yüksekliğinde başka bir kale görmedim. Doğudaki dağların üzerine düşen duvarların yüksekliği 80 ziradır (72 m). Asi Irmağı'nın kıyı kesimine düşen duvarlar 20 zira (18 m) kadar alçak ve yalın kattır. Halep ve Şam kapılarından yukarı çıkarken kat kat yükselen burçlar görülür.

Kalenin dağ tarafındaki duvarının eni 20 ziradır. Kale yapısında kullanılan taşların her biri, fil azmanı büyüklüğündedir. Yapı ustası Ferhad, baltasıyla taşları birbirine öyle kaynaştırmış ki, tüm duvar yekpare taştanmış izlenimini verir. Kuzeye bakan Halep Kapısı duvarı 20 arşın (15 m) yüksekliktedir. Bu kapının iç yüzeyindeki kayalardan hayat suyu gibi sular fışkırır. Batıya düşen Asi Irmağı Kapısı, büyük bir köprüye bağlı, güçlü bir kapıdır.

... İklimi orta iklimdir. Kentin doğusundaki dağlardan pınarlar, buz gibi kaynaklar çıkar. Bunların bir kısmı Halep Kapısı'nın iç yüzünden turna gözü gibi akıp Asi Irmağı'na dökülürler.

Beyaz devedişi buğdayı, ekmeği, limon, turunç ve kamış gibi meyveleriyle ünlüdür."

KATİP ÇELEBİ (XVII. yy): "Bu kent kurulmazdan önce, o melik (Selevkos) bilginlerini ve mühendislerini toplamış ve onlara demiştir ki, 'Benim için özel bir kent isterim ki havası ve suyu güzel ola, yazlı ve kışlı ola ve dahi denize yakın ola!' Kısaca anlatırsak o yöreyi gezdiler ve Mercü'd-dîbâc dedikleri yerde istenen özellikleri gördüler. Buranın tatlı suları çoktur, bir tarafında ırmak akar, denizi yakındır, yazı ve kışı iyi geçer. Hemen kalenin yapımına başladılar ve öyle bir kale yaptılar ki, uzunluğu 12 mil olup yarısı düzlük ve yarısı da dağlıktır, uzak mesafeden görülür. Burada 360 burç yapılmıştır. Ayrıca Zuhal (Satürn gezegeni) için bir heykel yapılmıştır. Onun için senede üç gün bayram günü olarak ayrılmıştır. Ona yakın bir hamama halk bu bayram günlerinde ücretsiz olarak girer. Bu kentin halkı o heykele hac ederdi. Bu kentte yedi kapı açılmıştır. Bunların beşi

büyük, ikisi küçüktür. Asi Irmağı üç kapıdan geçer. Kentin ortasındaki kilisenin yakınında bir sıcak su vardır. Bu kilisenin kırk kapısı olup duvarları altın ve gümüş ile süslenmiş ve yerleri de türlü mermerlerle döşenmiştir. İçinde altın ve gümüşten yüz put yapılmıştır. Hizmet için 500 dilber ve 500 keşiş görevlendirilmiştir. Dışarda yüksek bir kubbe üzerinde altından Merih'in resmi vardır. Merih, ayağı altında bir yılan ve bir akrep olduğu halde resmedilmiştir. Ayrıca evler ve hamamlar için bir kanal akıtmışlardır. Bu kanalın başında biri kral ve diğeri de eşi olmak üzere iki resim yapılmıştır. Asi Irmağı üzerinde beyaz taştan yapılmış birkaç köprü ve Antakya'dan ırmağa varınca bir kaldırım ve ayrıca bir güzel liman yapılmıştır ki, gemiler orada güvende olsun diyedir. Antakya içinde yedi çarşı vardır. Bunların üçü tavanla örtülü, dördü açıktır. Kentin ortasında türlü mermerler döşenmiş ve tahıllar için büyük mahzenler yapılmıştır. Bu kentte yedi kaynak vardır ki, her biri ayrı bir hastalığa iyi gelir. Kentin ortasındaki kilisenin kapısı üzerinde gece ve gündüz saatleri için iki çalar saat konmuştu. Her biri 12 saat bildirirdi.

Kısaca söylemek gerekirse Antakya yıkıma uğradıktan sonra, bu tarz üzredir ki sular Antakya'nın çarşı, mescit ve camilerinde dolaşır."

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: Hatay İli'nin Merkez İlçesi Antakya'dır. İlçedeki ilk yerleşim, Orta Paleolitik Dönem'e değin uzanır. Yörede, İÖ III.binde Akadlar, II.binde Hurriler yaşamış ve bölge İÖ XVII.yy'da Hititler'in eline geçmiştir. Daha sonraları, Asurlar ve Persler yörede egemenlik kurmuşlardır. İÖ 333'te Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu yıkmış, imparatorluk toprakları, onun ölümünden sonra, dört komutanı arasında paylaşılmıştır. Bu dört komutanın en güçlüsü olan I.Selevkos Nikator, İÖ 312'de Antigonos'u yenerek Selökid Devleti'ni kurmuştur.

Antakya Kenti de (Antiokheia) I.Selevkos Nikator'ca İÖ 305-300'de, oğlu I.Antiokhos Soter adına kurdurulmuştur. Kentin ilk halkı, daha önce Antigonos'ca kurulmuş olan Antiokheia'nın çok yakınındaki Antigoneia'dan getirilmiştir. Antiokheia kısa sürede gelişip Selökid Devleti'nin başkenti olmuştur. Dört büyük mahalleden oluştuğu için kente "Tetrapolis" de denilmiştir.

Antakya, Hititler Dönemi'nden bu yana, çok önemli ticaret yollarının geçtiği bir yerededir. Kent, bu özelliği dolayısıyla, Antik Dönem'in güçlü devletleri olan İran, Mısır ve Roma'nın sürekli saldırılarına uğramıştır. Pompeius'un kenti İÖ 64'te Roma'ya katmasından sonra, daha da gelişerek ekonomik ve siyasal bir merkez durumuna gelmiştir.

İsa'nın ölümünden sonra, havarilerinden Aziz Pierre Antakya'ya gelmiş, burada Hıristiyanlık'ı yaymaya çalışmıştır. İlk "Hıristiyan" adı burada verilmiş, ilk Hıristiyan kilisesi de burada kurulmuştur. Bu nedenle, Papa, Antakya'yı 1963'te hac yeri ilan etmiştir. Doğu Piskoposluğu'nun yönetim merkezi olan kent, Sasanlı Devleti'nin gelişmesi ve Nasturi Kilisesi'nin Bizans Kilisesi'nden ayrılması üzerine etkinliğini yitirmiştir.

395'te Roma İmparatorluğu bölününce, Antakya, Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır. Bu dönemde, kent Bizanslılar ve Müslüman Araplar arasında sık sık el değiştirmiştir. Sürekli savaşlara sahne olan kent, büyük çaptaki 6 deprem ve 2 yangın sonucu, iyice yıkıma uğramıştır. Daha sonra sırasıyla, Selçuklular'ın, Haçlılar'ın ve Memlukler'in eline geçen kent, 1517'de Yavuz Sultan Selim'ce Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

XIX.yy sonlarında Şemseddin Sami Antakya'yı şöyle anlatır:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kaza nüfusu 16.816'dır. Bunun yaklaşık 3.000 kadarı Hıristiyan ve Yahudi olup, kalanı tümüyle İslam'dır.

Limon, portakal, dut ve zeytin ağaçlarıyla kaplı verimli topraklarında pamuk da yetiştirilir. İpek ve zeytinyağı üretimi oldukça ileri düzeydedir.

Ovalarının çoğu, aşiretlerin kışlaklarıdır.

Kazada ipek gömlek, bez, çarşaf, Trablus kuşağı, maşlah ve sabun üretilir. Kuyumculuk ve demircilik sanatları gelişmiştir. Kaza merkezinde 10 medrese, 1 rüştiye (ortaokul) ve 21 ilkokul vardır."

Ali Cevad, ise, aynı yıllarda Antakya'yı şöyle tanımlar:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kaza, 4 nahiye ve 310 köyden oluşur. Tüm kazanın nüfusu 62.750 olup, bunun 48.000'i İslam, kalanı Ermeni, Rum, Katolik, Süryani, Keldani, Yakubi Hıristiyanları'dır.

Kazada azınlıklara ait 43 okul, bu okullarda okuyan 1.248 öğrenci vardır.

Toprak ve tarım ürünlerinden tahıllar, yerel gereksinimi karşılamayacak kadar azdır. Ancak, dut, zeytin ve pamuk gibi ürünler kazanın ticaret yaşamında önemli yer tutar. Özellikle zeytine dayalı olarak sabun sanayii gelişme göstermektedir.

Kazanın küçük sanayii çarşaf, kefiye, maşlah ve elbiselik kumaş dokumacılığında ileri düzeye ulaşmıştır. Yıllık sabun üretimi 12-15 milyon kilo dolayındadır.

Kaza merkezinin nüfusu 23.550'dir. Kazada 3.374 ev, 1.451 dükkân, 38 mağaza, 20 han, 3 otel, 14 kahve, bir eczane, 25 fırın, 5 su değirmeni, 9 sabun, 13 ipek fabrikası, 1 kışla, 24 cami, 28 mescit, 2 dergâh, 10 medrese, 3 kilise, 5 hamam vardır."

Antakya, I.Dünya Savaşı sonrasında kısa bir dönem İngilizler'ce işgal edilip daha sonra Fransızlar'a terk edilmiştir. 1921 Ankara Antlaşması uyarınca bölgeyi, Suriye sınırları içinde, yönetsel özerkliği bulunan İskenderun Sancağı adı altında, 1938'e değin Fransızlar yönetmişlerdir. 1938'de, Fransa ve Türkiye'nin sorumluluğu altında yönetilmek üzere Hatay Devleti kurulmuş, 1939'da bu devletin Türkiye'ye katılma kararı almasıyla, Antakya İlçesi, Türkiye Cumhuriyeti yönetimine geçmiştir.

ALTINÖZÜ: Altınözü Hatay İli'nin güneydoğusunda yer alan küçük bir ilçedir. Yörede bulunan en eski tarihsel yapılar, Roma mezarları ile Haçlılar'dan kalma bir kaledir. Altınözü yöresinde daha eski dönemlere ilişkin bir yerleşimin olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Haçlılar Dönemi'nde yapılan kaleye, benzer şatolardan esinlenilerek, Araplar'ca "köşk" anlamına gelen "kasr" adı verilmiştir. Bu ad, daha sonra, yöre halkının dilinde, "Kuseyr"e dönüşmüştür.

Osmanlılar Dönemi'nde ise, yöre "Altınözü" diye de anılmaya başlamıştır. Çevre köylerdeki tapu belgelerinde yer alan bu adın nereden kaynaklandığı bilinmemektedir.

Altınözü, Ali Cevad'ın **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**'nda, yalnızca, "Halep Vilayeti, Merkez Sancağı'na bağlı Antakya Kazası'nın bir nahiyesi" olarak geçmektedir.

Antakya ile birlikte Fransız işgaline uğrayan yöre, 1919-1939 döneminde, Paslıkaya ve Babatorunlu köylerinde kurulan, Antakya'ya bağlı iki bucak olarak yönetilmiştir. Hatay'ın Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmasıyla birlikte, Paslıkaya Köyü bucak olmaktan çıkmış, Karsu Köyü bucak olmuştur. 1945'te Fatikli Köyü ilçe merkezi yapılarak, Altınözü İlçesi kurulmuştur. 1953'te ise, Şenköy bucak merkezi Altınözü'nden ayrılarak, Antakya'ya bağlandı ve bunun yerine, Karbeyaz adıyla yeni bir bucak kuruldu.

DÖRTYOL: Dörtyol'un önemi, kuzeybatısındaki, eski bir Kilikya Kenti olan Issos'tan gelir. İÖ 333'te, Büyük İskender, Pers İmparatoru III.Dareios Kodamanos'u bu kenti çevreleyen ovada yenmiştir. Bu savaş sırasında, İskender'in ordusundaki bütün yaralı askerleri öldürttüğü söylenmektedir. Savaştan sonra, kente Nikopolis adı verilmiştir.

Önceleri bir köy yerleşmesi olan Dörtyol, XIX.yy'da İmraniye adı ile Payas'a, 1906'da da nahiye olarak Yeşilkent'e bağlanmıştır. İmraniye, 1909'da kaza olmuş ve Adana'ya bağlanmıştır.

İlçeye Dörtyol adı, ilçenin merkezindeki çarşıda bulunan ve dört yola açılan alandan esinlenerek verilmiştir.

I.Dünya Savaşı sonrasında Fransız işgaline uğrayan yöre, 1921 Ankara Antlaşması ile Türkiye sınırları içinde kalmıştır. Dörtyol İlçesi, 7 Temmuz 1939'da Hatay'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne katılması ile Hatay İli sınırları içine alınmıştır.

HASSA: Amanus Dağları'nın doğu eteklerinde, Suriye sınırında küçük bir ilçedir. Hassa ordusu komutanı Derviş Paşa, 1864-1865'te, bölgedeki ayaklanmaları bastırmak üzere buraya geldiğinde, ordugâhını bugünkü ilçe merkezinde kurmuştur. Çevre köylülerin yardımıyla ayaklanmaları bastırdıktan sonra, burada bir yerleşim merkezi kurup, ordunun adından esinlenerek "Hassa" adını vermiştir.

1890'lara değin Halep Vilayeti'ne bağlı Maraş Sancağı'nın bir kazası olan Hassa'nın XIX.yy sonundaki durumuna ilişkin olarak, Ali Cevad şu bilgileri veriyor:

"Adana Vilayeti'nin Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kazanın 7.800 nüfusu ve 28 köyü vardır.

Kaza merkezinde 7 cami, 5 kilise, 1 kışla, 22 değirmen, 10 çeşme vardır.

Ormanlarından kereste elde edilerek Halep'e satılır. Pamukçuluk ve ipekçilikten hayli gelir sağlanır. Kazada ayrıca bez, kilim, kebe ve seccade dokunur."

Adana'ya bağlı olan Hassa, 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile, Hatay İli sınırları içine alınmıştır.

İSKENDERUN: İskenderun, Hatay'ın en büyük ilçesidir. İlçenin yakınlarında, Fenikeliler'den kaldığı sanılan Myriandus Kenti vardır. Bugün toprak altında bulunan bu kentin tarihi, İÖ 1500'e değin uzanmaktadır.

İskenderun, İÖ 333'te Büyük İskender'ce kuruldu. İskender'in Pers İmparatorluğu'na son verdiği Issos Savaşı, kentin yakınında olmuş ve savaştan sonra, burada İskender'in adının verildiği "Aleksanderia" Kenti kurulmuştur.

Aleksanderia, bir süre Romalılar'ın yönetimine girdikten sonra Sasanlılar'ın eline geçmiş ve bu sırada kentin kalesi yıkılmıştır. İskenderun, İskenderiye Kenti'ne benzediği için, IV.yy'dan sonra "Aleksandretta" (Küçük İskenderiye) diye anılır olmuştur. Daha sonraları Araplar'ın, Bizanslılar'ın, Selçuklular'ın ve Memlukler'in egemen olduğu kent, 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

İskenderun Limanı, çevredeki bataklıklar ve limanların rekabeti nedeniyle çok fazla gelişmemiştir. Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde kısa bir süre için canlanan liman, XIX.yy sonlarına doğru, sürekli olarak gerilemiştir.

İskenderun, 1822'deki depremde büyük ölçüde yıkılmıştır.

Şemseddin Sami XIX.yy sonunda ilçeyi şöyle anlatmaktadır:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır.

Haçlı ordularının yağma ve yıkımından sonra, depremle de yıkıldığından, şimdi 1.900 nüfuslu bir yerleşme birimi durumuna düşmüştür. Ancak, liman olarak ticari önemini yitirmediği için, çarçabuk toparlanarak büyük bir kent olma yoluna gireceği izlenimini vermektedir. Kaza 25 köyden oluşur.

Tarım ürünleri, tahıllar ve baklagiller olmak üzere, çok ve çeşitlidir. Kaza, portakal ve limon bakımından da pek zengindir."

Aynı yıllarda Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** adlı yapıtında İskenderun'a ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Halep Vilayeti Merkezi Sancağı'na bağlı bir kaza merkezidir.

Kaza merkezinde 1 hükümet konağı, 1 askeri depo, 1 cami, 2 kilise, 1 sinagog, 41 mağaza, 300 dükkân, 11 fırın, 2 gazino, 13 lokanta vardır.

İlçenin tüm nüfusu 23.330'dur. Bunun yarısından fazlasını Müslümanlar oluşturur.

İlçede 4 sıbyan mektebi bulunmaktadır."

İskenderun, XIX.yy sonlarında hızlı bir gelişme içine girdi. Bu gelişme, çok iyi yollarla bağlanmış olduğu Halep Kenti'nin, dolayısıyla Kuzey Suriye'nin o dönemdeki dışsatım ve dışalımının canlanması sonucu olmuştur. İlçenin bu konumunun gerekli kıldığı demiryolu yapımı 1912'de tamamlanmış ama, liman olduğu gibi kalmıştır.

I.Dünya Savaşı'ndan sonra, Fransızlar Hatay'ı "İskenderun Sacağı" adı altında 1938'e değin yönettiler. İskenderun, 1938-1939 arasında Hatay Devleti'ne bağlandı. İlçe, 1939'da Türkiye'ye bağlandıktan sonra, limanın önemi artmış ve kent sürekli gelişmiştir.

KIRIKHAN: Kırıkhan, Hatay'ın doğusunda yer alan bir sınır ilçesidir. Yörede Helenistik Dönem'den kalma bir kale ve bir antik kent bulunmaktadır. Kırıkhan-Hassa yolu üzerinde bulunan bu kentte, Roma-Bizans kültürünün özellikleri görülebilmektedir.

Kırıkhan İlçesi, Osmanlı Dönemi'nde canlı bir uğrak yeriydi. İskenderun'dan Halep'e, Antakya'dan Maraş'a giden yolların birleştiği Kırıkhan'da çok sayıda han bulunuyordu. Buna ilişkin olarak, ilçenin adı üstünde iki söylenti ortaya atılmıştır. Birincisine göre, ilçede 40 han bulunmaktaydı ve "Kırkhan" sözcüğü zamanla "Kırıkhan" biçimini almıştır. İkincisine göre de, onarılmamış hanların varlığı nedeniyle yöreye Kırıkhan denilmiştir.

Kırıkhan, Osmanlılar Dönemi'nde Belen Kazası'na bağlı bir nahiyeydi. Fransız manda yönetimi sırasında, 1924'te, ilçe durumuna getirildi. Hatay'la birlikte 1939'da Türkiye Cumhuriyeti yönetimine girdi.

REYHANLI: Reyhanlı, tarihi çok eskilere uzanan bir yerleşim merkezidir. İlçe sınırları içinde bulunan Tell Cüdeyde Höyüğü'nde, İÖ 6100 yıllarından kalma buluntulara rastlanmıştır. Tell Açana Höyüğü'ndeki yerleşimin tarihi ise İÖ 3300'e dayanmaktadır. Daha sonra Hitit yönetimine giren Tell Cüdeyde, Tell Açana ve Tell Tayinat kentleri, bu ortak düşmana karşı birleşmiş ve tarihte ilk siyasi birlik olarak bilinen bu birliğin merkezi Kanula olmuştur.

Reyhanlı İlçesi XVI.yy'ın başlarına değin Intah adını taşıyordu. Osmanlılar'ın bölgeyi ele geçirmesinden sonra, Reyhaniye adı ile anılmıştır. XIX.yy ortalarında, buraya yerleştirilen Kıbrıs ve Kafkas göçmenleri arasında anlaşmazlıklar olmuş, bunun giderilmesi için Derviş Paşa görevlendirilmişti.

Ali Cevad, Reyhanlı'yı, "Halep Vilayeti Merkez Sancağı'nın Harim Kazası'na bağlı bir nahiyedir," diye tanımlamaktadır.

Daha sonra Reyhanlı adı ile anılmaya başlanan kent, 1919'da Fransızlar'ın eline geçmiş ve bucak olarak yönetilmiştir. 1939'da Türkiye'ye katıldıktan sonra ilçe olmuştur.

SAMANDAĞ: Samandağ, İÖ 310'da Selevkos Nikator'un Pierria-Selevkeia adı ile kurduğu bir liman kentidir. Selevkos, 312'de rakibi Antigonos'u yenip Selökid Devleti'ni kurmuş, daha sonraları Antiokheia bu devletin başkenti olunca, Pierria-Selevkeia da bölgenin en önemli limanı durumuna gelmiştir.

Selevkeia Limanı, Asi Irmağı'nın ağzında kurulduğu için, sürekli olarak alüvyonlarla dolma tehlikesi altında kalmıştır. Kent, İS I. yy'ın ilk yarısında Roma yönetimine girdikten sonra İmparator Vespasianus bu tehlikeyi önlemek amacıyla bir kanal yaptırmaya başlamıştır. İmparator Titius zamanında da yapımı sürdürülen kanal günümüze değin varlığını korumuştur. Bugün "Titus Tüneli" diye anılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde, deniz yolunun eski önemini yitirerek karayoluna yönelinmesi ve Antiokheia'nın gerilemesi, Selevkeia'nın da zamanla yok olmasına yol açmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde Süveydiye adıyla anılan yöre, limanın alüvyonlarla dolmasıyla eski önemini yitirmiş, verimli toprakları olan küçük bir yerleşim birimi olarak kalmıştır.

Süveydiye, I.Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar'ca işgal edilmiştir. 1938-1939 arasında, Bağımsız Hatay Devleti'ne bağlandıktan sonra, 1939'da Türkiye Cumhuriyeti yönetimine girmiştir. Daha önce Antakya'ya bağlı bir bucak olan Süveydiye, 1948'de ilçe olmuştur. Aynı tarihte, Süveydiye adı, ilçe merkezi yakınındaki dağdan esinlenilerek Samandağ olarak değiştirilmiştir.

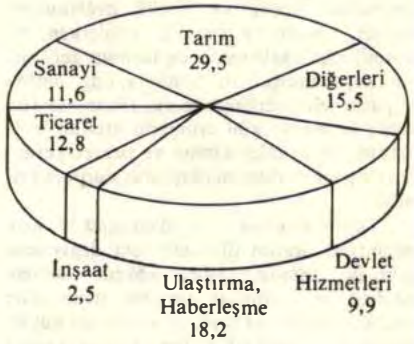
YAYLADAĞI: Yörede, Hititler Dönemi'nden beri kullanılan bir tapınak vardır. Bu tapınağın bulunduğu yerde önceleri bir kent olduğu ve Keldağ'ın püskürmesi ile lavların altında kaldığı sanılmaktadır. Bölgede İyonyalılar ve Romalılar yaşamıştır. Daha sonraları, bölgeye yerleşen Bizanslılar Dönemi'nde birçok kilise yapılmıştır.

Türkler'in eline geçtikten sonra buraya Ordu adı verilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde, posta işlerinde Karadeniz "Ordu"su ile karışmaması için, "Ordu Muradiye" adı kullanılmıştır.

Yayladağı, I.Dünya Savaşı sonunda Fransız yönetimine geçmiş ve bu dönemde yalnızca Ordu adı kullanılmıştır. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla birlikte ilçenin adı, öbür Ordu ile karışmasın diye, doğusundaki dağdan esinlenerek Yayladağı olarak değiştirilmiştir.

Şekil 1
1978'de Hatay'da Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Hatay, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde, gerek coğrafi, gerekse ekonomik ve sosyal açılardan Çukurova bölgesinin uzantısında yer alan bir ildir. 5.403 km2'lik yüzölçümü ile ülke toplam alanının binde 7'sini kaplamaktadır. 1938'e değin Fransız mandası altında kalan Hatay'ın, 1939'da Türkiye'ye katılmasından sonra yapılan ilk sayımda (1940) 240.000 dolayında olan nüfusu, 40 yıl içinde ülke ortalamasının üzerinde bir hızla artarak, 1980'de 856.000'i aşmış ve Hatay, ülke nüfusunun binde 19'unu barındıran, 10. büyük il durumuna gelmiştir.

Ülkenin önde gelen tarım merkezlerinden biri olan Hatay, özellikle İskenderun'da odaklaşan tarım dışı faaliyetlerin yoğunluğu nedeniyle, aynı zamanda hızla gelişen bir sanayi ve ticaret merkezi olmuştur. 1978'de ilde yaratılan gayri safi hasılanın kesimler arası dağılımı, il ekonomisinin bu yapısını çok iyi yansıtmaktadır. Gayrı safi hasılanın % 29,5'inin tarımda yaratıldığı ilde, sanayi, ticaret ve ulaştırma kesimlerinin toplam payları % 45,1 ile tarım kesiminin çok üzerindeydi (Şekil 1). Bunlardan ulaştırma kesiminin payı % 18,2'ye ulaşıyordu. Aynı yıl, Hatay'ın yurt içi gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,4 idi ve yurt içi hasıla içindeki payı en yüksek kesim % 2,8 ile ulaştırma ve haberleşmeydi (Şekil 2).

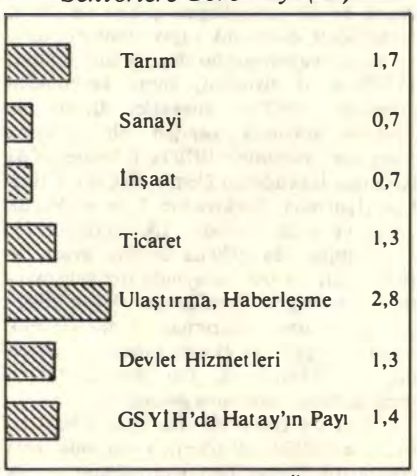
İl ekonomisinin değişik dönemlerde geçirdiği dönüşümleri ve gelişme dinamiğini, hayli erken bir tarihten beri yeterli bir düzeye ulaşmış bulunan ulaşım ağı önemli ölçüde etkilemiştir. İl ekonomisinde değişme 1950'lerde başlamış ve ilk önemli gelişme, o yıllarda pazara açılan ve ulusal pazarla tümüyle bütünleşen tarım kesiminde gerçekleşmiştir. 1970'lerde dönüşüm geçiren kesim sanayi olmuş; 1970'lerin sonunda ise öteden beri gelişkin olan il ticaretinde nitel bir sıçrama gerçekleşmiştir. Bütün bu gelişmelerde Hatay'ın, kara, deniz ve demiryolu ulaşımı açısından bir kavşak noktasında yer almasının olumlu etkileri yadsınamaz. Çukurova'nın uzantısında yer alan kıyı şeridi ovalarıyla, ilin güneydoğusunda yer alan verimli Amik Ovası arasında yükselen Amanus Dağları ili ikiye bölmektedir. Ancak, Antakya'yı İskenderun'a bağlayan karayolu bağlantısının kurulması ile bu olumsuz etki ortadan kalkmıştır. Böylece Hatay, bir yandan Güneydoğu Anadolu'yu Çukurova ve giderek ülkenin büyük merkezlerine bağlamakta, bir yandan da özellikle E-5 Karayolu ve son yıllarda önemi artan İskenderun Limanı üzerinden Türkiye-Ortadoğu ülkeleri bağlantısını kurmaktadır.

Hatay, tarımsal yapıda gerçekleşen dönüşümler ve gelişme sonucu, 1970'lerde ülkenin iç pazarını besleyen ve dış pazara da açılma olanağını kazanan önemli tarım merkezlerinden biridir.

Hatay'ın genel ekonomik gelişmesinin dinamiğini tarım kesimi oluşturmuştur. Gerek ürün çeşitlenmesi, gerekse iç ve dış pazarlarla ilişkilerin daha Cumhuriyet'ten önceki dönemlerde başladığı ildeki tarımsal yapının en özgün yanı, tarımsal üretim ve ticaret ve sanayinin sürekli ve etkileşim ve karşılıklı belirlemeler sürecinde gelişmesidir.

İl, her şeyden önce doğal koşullar ve coğrafi konum açısından, tarımın ve tarım dışı kesimlerin gelişmesine elverişli bir potansiyele sahiptir. Bu koşulların sağladığı

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Hatay'ın Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

çeşitli ürünler yetiştirebilme olanağı ve konumun getirdiği ulaşım bağlantıları pazar için üretimi zorlamış, tarım kendi içinde gelişir ve değişirken, öbür kesimleri de etkilemiş ve bir ölçüde belirlemiştir. Böylece, tarımdaki nicelik ve nitelik değişmeleri, ticaret, ulaşım ve sanayii etkilerken, bu kesimlerdeki gelişmeler de tarımın gelişmesini koşullandırmıştır. Sonuçta, ilde tümüyle pazar için üretilen pamuk, tütün, zeytin, sebze ve meyve gibi ürünlerin üretimi hızla artmış, bu ürünler sanayi ve ticaret kesimlerinin ana maddesini oluşturur duruma gelmiştir.

Tarımsal yapının dönüşümünü en açık biçimiyle, üretim ilişkilerindeki değişmede görmek olasıdır. İlde, kökeni eskilere uzanan ve tarımsal üretimi denetlediği kadar, ticaret kesimiyle de iç içe olan büyük mülkiyet, pazara ilk açılan ve ticari tarıma geçen kesimdir. Bu grubun geçirdiği değişme, öteki üreticileri de etkilemiş ve onların konumunu da değiştirmiştir. Böylece, önceleri büyük toprak sahiplerinin topraklarını ortakçı, kiracı, maraba ya da azab olarak işleyenlerin büyük bölümü ücretli tarım işçisine dönüşmüş, bir bölüme de küçük mülk sahibi olmuştur. Büyük mülkiyet, sermaye birikimi ve yatırım yapma açısından üstün bir konumdadır. Ancak, toprakların verimliliği ve yetiştirilen ürünlerin ekonomik değerinin yüksek olması, küçük üreticilerin de pazarda belirli bir paya sahip olmalarına ve bu payı korumalarına olanak vermiştir.

1978'de il gayrı safi hasılası içindeki payı % 10,1 olan ve 1980'de faal nüfusun % 12,6'sının çalıştığı imalat sanayii ile Hatay, orta derecede gelişmiş bir ildir. 1978'de imalat sanayiinde yaratılan yurt içi gayrı safi hasıla içindeki binde 7'lik payıyla il, 22. sırada yer alıyordu.

1950'lere değin en önemli ekonomik faaliyeti tarım olan ilde, 1953'te o yılların en büyük hidroelektrik santralı olan Defne Hidroelektrik Santralı'nın açılması ve il sanayisinin gereksindiği enerjinin buradan karşılanması ile birlikte, ilde ilk sanayileşme çabaları başladı. 1950'ler boyunca süren bu sanayileşme hamlesi, ilde üretilmekte olan pamuk ve zeytin gibi tarımsal ürünlerin işlenmesine yönelikti. Bu dönemde ilde kurulan çoğu küçük işletme türündeki imalathaneler, dokuma ve gıda alt-kesimlerinde yoğunlaşmaktaydı. Ancak, tarıma dayalı bu ilk sanayileşme çabası ve ilin iç dinamikleri, ekonomik yapıyı dönüştürmeye yetmemiş ve böylesi bir dönüşümün ivmesi, 1970'lerde il dışından, kamu kesiminden gelmiştir. 1967'de Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında yapılan bir anlaşma gereğince, yapımına 1970'te İskenderun'da başlanan İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası (İsdemir), Türkiye'nin 3. ve en büyük demir ve çelik tesisidir. İlk ünitesi 1975, ikinci ünitesi de 1979'da üretime geçen tesiste, o yıl, 16.000 dolayında işçi çalışmaktaydı. İsdemir'in kuruluşunu izleyen yıllarda özel sermaye yatırımları, demir ve çelik tesisinin teşvik ettiği yan sanayilere yönelmiş ve İskenderun, ilin başlıca sanayi merkezi olma durumuna gelmiştir.

İç ve dış ticaret ile ulaştırma hizmetleri ise, ilde özellikle 1970'lerin sonlarında hızla gelişmiştir. Öteden beri pazara dönük ve çok gelişmiş bir tarımsal üretim ile pazarlara açılmasını olanaklı kılan etkin bir ulaşım ağına sahip olan Hatay ve özellikle İskenderun Kenti, 1970'lerde Ortadoğu bunalımı nedeniyle ortaya çıkan uluslararası konjoktürden yararlanmıştır. Bu bunalım sırasında Lübnan'ın ve bölgenin en önemli ticaret merkezi olan Beyrut Limanı'nın harap olması ve işlevini yitirmesi üzerine, İskenderun Limanı, onun yerini almaya aday bir ticaret merkezi niteliği kazanmıştır. Ticari ilişkiler bakımından taşıdığı bu gelişme potansiyeli nedeniyle, İskenderun'da bir "Serbest Ticaret Bölgesi" kurma girişimleri, 1980'lerde yeniden gündeme geldi. 1980'de il faal nüfusunun % 10,3'ünün çalıştığı ticaret ve ulaştırma kesimlerinde yaratılan gayrı safi hasıla açısından Hatay, ülke çapında 14. sırada yer alıyordu.

1940'ların ikinci yarısından başlayarak hızlı bir kentleşme sürecine giren ilde, 1950'lerin ve 1970'lerin ilk yarısında yaşanan sanayileşme hamlelerine koşut olarak, kentleşme hareketi daha da hızlanmıştır. Buna karşın 1980'de kentleşme oranı % 42,8 ile Türkiye ortalamasının altında olan Hatay, kırsal niteliği ağır basan bir il olmakta devam ediyordu. Ancak ilde, kırsal niteliği ağır basan çoğu ilden farklı olarak, birden fazla önemli kentsel merkez oluşmuştur. Amanus Dağları'nın batısındaki kıyı şeridi ile güneydoğusundaki verimli ovalarda ve hepsi ulaşım ağının üzerinde kurulmuş olan bu merkezlerden ikisi, İskenderun ve Antakya, nüfusları 1980'de 100.000'i aşan yerleşmelerdi. İlin, 1980'de en kalabalık ilçesinin merkezi olan İskenderun Kenti, hem kentsel nüfus açısından birinci sırada geliyordu; hem de ilin kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşan iki ilçesinden (öbürü Kırıkhan'dı) birisiydi. İsdemir'in kurulmasından sonra ilin başlıca sanayi ve ticaret merkezi olma yoluna giren kent, 1970'lerin sonlarına doğru, o döneme değin ilin en büyük kenti olmuş olan il merkezi Antakya'yı nüfusça da geride bırakmıştır. İskenderun, giderek Çukurova ile bütünleşen ve Dörtyol gibi hızla gelişen ikincil kentsel merkezleri de içine alan bir alt-bölgenin merkezi haline gelmektedir. İlde ayrıca, 1980'de kentsel nüfusları 50.000 dolayında olan Kırıkhan ve 25.000 dolayında olan Dörtyol, Reyhanlı ve Samandağ gibi ikincil merkezler de gelişmiştir. Hatay'ın yerleşme düzeni açısından dikkati çeken bir özelliği de, ildeki nüfus yoğunluğunun km2'de 158 ile Türkiye ortalamasının çok üzerinde olmasıdır. Kırsal yerleşmelerin pek çoğu da nüfusu 1.000'i çok aşan büyük köylerdir.

Hatay, gelişkin ekonomik yapısına koşut olarak, toplumsal örgütlenmelerin de ileri bir düzeye vardığı illerden biridir. 1970'lerin sanayileşme süreci, beraberinde çok sayıda işçi olayını getirmiş ve ilde, özellikle İskenderun'da çok sayıda sendika kurulmuştur. 1979'da İskenderun'daki sendikaların sayısı 29'u buluyordu. Tarımsal yapısı gereği kooperatifleşmeye çok yatkın olmayan ilde, kooperatifçiliğin en canlı olduğu kesim, esnaf ve sanatkârlardır. Dernekleşme eğiliminin de yüksek olduğu ilde, 1979'da yalnız İskenderun'da 150 dernek kurulmuştu. Dernekleşmeye en yatkın kesim, kooperatifleşmede de olduğu gibi esnaftır. Öte yandan, Türkiye genelinde dernekler arasında baş sırayı alan din derneklerinin Hatay'da fazla gelişmiş olmaması, ilin dikkat çeken özelliklerinden biridir ve Hatay'ın kültürel yapısının bir sonucudur.

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

HATAY İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Hatay'ın, zaman içinde önemli dönüşümlere uğramış, çok yönlü ve canlı bir ekonomik yapısı vardır. İlin ekonomik bakımdan faal nüfusu, gösterdiği değişim ve bileşim özellikleriyle, bu ekonomik yapının hem bir ürünü hem de bir göstergesidir.

Hatay'da, 1980'de (12+) yaşlardaki faal nüfus 317.000 kişiydi. Bu sayının toplam nüfus içindeki payını gösteren "genel katılma oranı" ise binde 370 idi. 1975'te (12+) yaşlardaki faal nüfus yaklaşık 278.000 kişiydi. Aynı yıl binde 373 olan genel katılma oranı, binde 407 olan ülke ortalamasının gerisindeydi.

İstatistiklerde faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak (12) yaşın alınması 1970'ten sonra benimsenen bir uygulamadır. Bu nedenle, ilde faal nüfusun zaman içindeki değişim ve gelişimini izleyebilmek için 1970'lerde de daha önceki yıllarda olduğu gibi, faal nüfus tanımında alt sınır olarak 15 yaşın alınması gerekir.

1950'lerde Hatay'da en önemli ekonomik faaliyet tarımdı. Toprakların fazla bölünmediği ve büyük işletmelerin ağırlıklı bir yer tuttuğu tarım kesimi, o yıllarda bile oldukça gelişkindi. Bu tarımsal yapı nedeniyle özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan yardımcı aile bireylerinin sayısı, fazla kabarık değildi. 1955'te 173.800 kişi olan (15+) yaşlardaki faal nüfusun il toplam nüfusu içindeki payı binde 478 idi ve ülke ortalamasından (binde 507) düşüktü.

1950'lerde ilin enerji sorununun çözülmesi ve önceden ilde işlenmeyip ham olarak Adana'ya gönderilen pamuğun, kurulan iplik ve dokuma tesislerinde işlenmeye başlaması, bitkisel yağ ve sabun fabrikalarının üretime geçmesi, ilde sanayi yaşamına bir canlılık getirdi. Bu şekilde genişleyen iş olanaklarının yarattığı işgücü çekimi, ilin kentsel nüfusunun 1950'lerde hızla büyümesine yol açtı. Kırdan kente göçle birlikte tarım kesiminin ve dolayısıyla yardımcı aile bireylerinin payı daralırken, sanayi kesiminin payı bir ölçüde arttı. Aynı dönemde, il faal nüfusu da bir miktar artarak 1960'ta 188.000 kişiye ulaştı. Buna karşın, ilde doğurganlık eğilimi çok yüksek olduğundan faal nüfusta gerçekleşen büyüme, toplam nüfustaki büyümenin gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla, genel katılma oranı 1955'e göre azalarak 1960'ta binde 426'ya düşmüştür.

İl ekonomisinde 1950'lerde ortaya çıkan dönüşüm, 1960'larda sürmemiştir. Bu nedenle (15+) yaşlardaki faal nüfus 1960-1965 arasında yalnızca % 2 oranında büyüyerek 1965'te 191.661'e yükselebilmiştir. Böylece, genel katılma oranı önemli ölçüde gerileyerek binde 379'a düşmüştür.

Hatay'ın ekonomik yapısındaki asıl dö-

nüşüm 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında gerçekleşmiştir. İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin yapımına bu yıllarda başlanmıştır. Bu arada, Ortadoğu bunalımı sonucu, Süveyş Kanalı'nın kapanması ve Lübnan İç Savaşı nedeniyle Ortadoğu'nun en canlı ticaret merkezi olan Beyrut Limanı'nın kullanım dışı kalması, İskenderun Limanı'nın önemini artırmıştır. Dolayısıyla, bu yıllarda ilin ticaret ve ulaştırma kesimleri de canlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Hatay, göç veren bir il konumundan çıkarak, aldığı göç sonucu nüfusu artan bir il konumuna geçmiştir. Bu ekonomik dönüşüm, 1960'ların ikinci yarısı ile 1970'lerin ilk yarısı arasında faal nüfusun hızla büyümesine yol açmıştır. 1965-1975 arasında, (15+ yaşlardaki ekonomik bakımdan faal nüfus % 31,5 oranında artarak, 1975'te 252.000'e yükselmiştir. Genel katılma oranı ise gerilemesini sürdürerek, binde 339'a düşmüştür. Bu gerileme, ildeki ekonomik yapı değişikliğine bağlı olarak ülke genelinde de olduğu gibi faal nüfus üretkenliğinin yükselmesi ve gelirlerin artması gibi olumlu gelişmelerin sonucudur.

İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin 1. yüksek fırınının 1975'te, 2. yüksek fırınının ise 1979'da üretime geçmesi, ilde (15+)yaşlardaki faal nüfusta gözlenen hızlı büyümenin 1975 sonrasında da sürmesine yol açmıştır. (15+) yaşlardaki faal nüfus 1975-1980 arasında % 14 oranında artarak 1980'de 288.000'e varmıştır. Aynı yıl faal nüfusun il toplam nüfus içindeki payı binde 336 idi.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Hatay'da payı, zaman içinde giderek daralmış olsa da, en önemli ekonomik etkinlik tarımdır. İlde gelişmiş bir tarımsal yapı vardır ve pamuk, susam, yerfıstığı gibi sanayi bitkileri üretimi tahıllardan daha önemli bir yer tutar. Faal nüfusun büyük bölümü, yüksek gelir getiren bu tür bitkiler üretilen ve oldukça ileri üretim teknikleri kullanılan bu kesimde çalışmaktadır. 1980'de ilde (12+) yaşlardaki ekonomik bakımdan faal 317.000 kişinin 191.000'i, yani her 100 kişiden 60'ı tarım kesimindeydi. Ancak, ilin ekonomik yapısındaki köklü değişimlere koşut olarak, tarım kesiminin payı zaman içinde giderek daralmıştır.

1950'lere değin ilin başlıca ekonomik faaliyeti tarımdı. 1950'lerde Defne Hidroelektrik Santralı'nın işletmeye açılmasıyla ilin enerji sorununun çözülmesi, bölgede üretilen pamuğun yeni açılan dokuma fabrikalarında işlenmeye başlaması, yağ ve sabun fabrikalarının üretime geçmesi, sanayileşme yolunda atılan önemli adımlardı *(Bak. Sanayi).* Aynı dönem, ilde ulaştırma ticaret ve hizmet kesimlerinin de hayli canlı olduğu yıllardı.

Bu ekonomik yapı değişikliği ve canlanmaya karşın, 1955'te tarım kesiminin faal nüfus içindeki payı % 73,1'i buluyordu. Aynı yıl ülke genelinde tarım kesimindeki faaller oranı % 77,4 idi (Tablo 1). İlde geniş anlamda sanayinin (imalat sanayii, inşaat, elektrik-gaz-su) payı % 6,8'i buluyordu. Bu oran, Türkiye ortalamasının (% 7,7) biraz gerisindeydi. Buna karşılık, faal nüfus içindeki payları % 4,3 olan hizmetler, % 3,1 olan ticaret ve % 2,3 olan ulaştırma

Tablo 1
Türkiye ve Hatay'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Hatay 173.849	Türkiye 13.557.860	Hatay 191.661	Türkiye 16.349.380	Hatay 277.842
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	73,1	71,9	68,7	64,1	68,0
Maden Çıkarma	0,5	0,2	0,6	0,1	0,7	0,1
İmalat Sanayii	6,0	5,5	7,1	6,1	7,6	9,9
İnşaat Sanayii	1,6	1,2	2,6	2,0	2,7	2,5
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	3,1	2,9	3,2	6,1	4,3
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	2,3	2,1	2,8	3,1	3,2
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	4,3	6,2	7,4	11,4	8,6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	10,2	6,4	9,5	4,2	3,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb " değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 2
Hatay'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	173,8	0,2	16,2	48,8	26,5	8,3
	Erkek	106,6	0,4	23,0	23,1	40,1	13,4
	Kadın	67,2	**	5,3	89,5	4,9	0,3
1975	Toplam	277,8	1,1	35,3	40,3	23,2	0,1
	Erkek	189,9	1,5	46,1	20,1	32,2	0,1
	Kadın	87,9	0,1	12,1	84,0	3,8	**

* Türkiye sayıları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kesimleri Türkiye ortalamalarının üzerinde gelişmişti.

İzleyen yıllarda tarım kesiminin payı gerilerken, tarım dışı kesimlerin payları artmıştır. Tarım kesiminin payı 1965'te % 68,7'ye düşmüştü ve hâlâ % 71,9 olan Türkiye ortalamasının altındaydı. Geniş anlamda sanayinin payı % 8,3'e yükselmiş olmasına karşın, % 9,9'a çıkmış bulunan ülke ortalamasının gerisinde idi. İlde 1950'lerde yaşanan hızlı kentleşmeye bağlı olarak en hızlı gelişen kesim hizmetler kesimi olmuştur. 1955-1965 arasında bu kesimdeki faal nüfus mutlak olarak iki katına çıkmış ve göreli payı da % 7,4'e yükselmiştir.

Geniş anlamda sanayinin payında daha önceki dönemlerde görülen artışa karşın Hatay'ın ekonomik yaşamında sanayileşme yönündeki yapısal dönüşüm, 1970'lerin başında gerçekleşmiştir. Ancak, bu yıllarda kuruluş çalışmaları sürmekte olan İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin 1975'te tam kapasiteyle üretime geçememesi nedeniyle, 1975 sayımı sonuçları, bu dönüşümü tam olarak yansıtmamaktadır.

Gerçekten de, 1965 sonrasında Hatay'da tarım kesiminin payı, önceki dönemlere göre daha yavaş gerileyerek, 1975'te % 68'e düşmüştür. Oysa, 1965-1975 döneminde Türkiye genelinde tarım kesiminin payında çok şiddetli bir düşme olmuş ve tarım kesiminde çalışan faal nüfus oranı 1975'te % 64,1'e gerilemiştir. Böylece, daha önceki dönemlerde hep Türkiye ortalamalarının altında olan tarım kesiminde faal nüfus payı, 1965-1975 arasında gerilemesine karşın, ilk kez Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir.

Buna karşılık, imalat kesiminin payı 1965-1975 arasında % 6,1'den % 9,9'a çıkarken, bu kesimde çalışanların sayısı da 11.700'den, 27.500'e yükselmiştir. Aynı dönemde inşaat kesiminin payı da arttığından, geniş anlamda sanayinin payı, 1975'te % 12,4'e çıkmıştır. Böylece, bu oran % 10,4 olan ülke ortalamasını ilk kez aşmıştır. Öteki tarım dışı kesimlerin paylarındaki düzenli büyüme, bu dönemde de sürmüştür.

İlde, 1970'lerde ekonomik yapıyı dönüştürecek atılımların gerçekleştirildiği sanayileşme süreci, 1975'ten sonra da sürmüştür. 1980'e gelindiğinde, tarım kesiminin payı çok şiddetli bir azalmayla % 60,1'e düşmüştür. Bu önemli gerilemeye karşın, Hatay'da tarım kesiminde çalışanların oranı Türkiye ortalamasından (% 55,1) yüksekti. Buna karşılık, son 5 yılda imalat kesiminin payı % 12,6'ya, inşaat kesiminiıki de % 4,5'e sıçramıştı. Böylece geniş anlamda sanayinin payı % 17,2'ye ulaşarak, ülke ortalamasını (% 14,9) hayli geride bırakıyordu.

1975-1980 arasında ticaret, ulaştırma ve hizmetler kesimlerinin paylarındaki artışlar da sürmüştür. 1980'de hizmetler kesiminin payı % 12,1'e, ticaret kesiminin payı % 6,7'ye, ulaştırma kesimininki ise % 3,6'ya yükselmişti.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: İlde sanayileşme yolunda ilk adımların atıldığı 1950' lerde, ilin önde gelen ekonomik faaliyeti olan tarım kesiminde oldukça gelişmiş üretim teknikleri kullanılmakta ve ücretli emekten yaygın olarak yararlanılmaktaydı. Tarımın bu gelişmiş yapısı, başka illerde özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan yardımcı aile bireylerinin sayısını düşürüyordu. Dolayısıyla, daha 1950'lerin ortasında, Hatay'da yardımcı aile bireylerinin oranı (% 48,8) ülke ortalamasının (% 54,6) gerisindeydi. % 26,5 olan kendi hesabına çalışanlar oranı ise, ülke ortalamasıyla hemen hemen aynı idi. Buna karşılık, il genelinde ücretlilerin oranı % 16,2'yi buluyordu ve bu oran ülke ortalamasından (% 13,3) yüksekti (Tablo 2). İlde imalat sanayii, o yıllarda henüz yeni gelişmekte olduğundan, ücretliler oranının bu denli yüksek oluşuna, ücretli emeğin hizmetler kesiminde ve tarımda özellikle mevsimlik ya da sürekli olarak oldukça yaygın bir biçimde kullanılması yol açmıştır.

Hatay'ın ekonomik yapısında sanayileşme doğrultusunda önemli adımların atılması, yardımcı aile bireyleriyle kendi hesabına çalışanların paylarının giderek daralmasına, buna karşılık ücretlilerin oranının hızla büyümesine yol açmıştır. 1975'e gelindiğinde, yardımcı aile bireylerinin oranı % 40,3'e, kendi hesabına çalışanların oranı ise % 23,2'ye düşmüş, buna karşılık ücretlilerin oranı % 35,3'e yükselmişti. Bu, % 27,7 olan Türkiye ücretliler oranının oldukça üzerindeydi.

1975 sonrasında da yardımcı aile bireyleri ile kendi hesabına çalışanların paylarındaki daralma ve ücretlilerin payındaki büyüme sürmüştür. 1980'e gelindiğinde, faal nüfusun ağırlıklı bölümünü ücretliler oluşturuyordu. 1980'de 317.000 kişi olan il faal nüfusunun 128.000'i, yani % 40,4'ü ücretli olarak çalışmaktaydı. Buna karşılık, yardımcı aile bireylerinin payı % 37'ye, kendi hesabına çalışanların payı ise % 22,1'e düşmüştü.

Hatay'ın tarım kesiminde büyük ölçekli işletmelerin önemli bir yer tutması ve ücretli emek kullanımının bu tür işletmelerde yaygın olması nedeniyle, tarımda ücretlilerin oranı 1975'te % 15,8 idi ve ülke ortalamasının üzerindeydi. Buna karşılık, kendi hesabına çalışanların ve özellikle yardımcı aile bireylerinin payları ülke ortalamalarının oldukça gerisindeydi (Tablo 3). Tarım kesimindeki ücretlilerin oranı 1980'de % 16,1 idi.

Tablo 3
Hatay'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	15,8	0,7	25,1	58,4	**
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	78,9	2,1	17,0	1,9	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	86,1	1,8	11,2	0,9	**
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	40,6	5,1	49,8	4,4	0,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	50,6	1,7	43,1	4,3	0,3
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	82,4	2,1	13,1	2,3	0,1
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	90,6	1,0	7,8	0,6	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	90,1	1,5	6,3	1,5	0,6

* Türkiye sayıları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 31- Hatay İli, 1975)

İmalat kesiminde dev tesislerin bulunması, bu kesimde de ücretli oranının çok yüksek olmasına yol açmaktadır. Öyleki, 1975'te bu kesimde çalışan her 100 kişiden 79'u ücretliydi. Tarım kesiminde olduğu gibi, bu kesimde de kendi hesabına çalışanlar ve yardımcı aile bireylerinin payları da ülke ortalamalarının çok altındaydı. İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin 2. yüksek fırınının 1979'da üretime geçmesiyle, bu kesimdeki ücretli oranı daha da artmış ve 1980'de % 85'e ulaşmıştır. Aynı yıl, imalat kesiminde kendi hesabına çalışanların payı % 11,9 ve yardımcı aile bireylerinin payı da yalnızca 2,1 idi.

Ticaret kesimi ise ikili bir yapı göstermektedir. Özellikle büyük bir ticaret merkezi olan İskenderun'da, büyük ölçekli ticaret işletmeleri önemli yer tutar. Bu büyük ölçekli işletmelerde çok sayıda ücretli çalışmaktadır. 1975'te ilin ticaret kesimindeki ücretlilerin oranı % 40,6'yı buluyordu.

Büyük ölçekli işletmelerin gereksinim duyduğu ticaret ve satış personelinin sayısı da 5.400'ü aşmaktaydı. Öte yandan, ilde küçük ölçekli perakende ticaret ve hızlı kentleşmenin doğurduğu seyyar satıcılık da önemlidir. Buna bağlı olarak, 1975'te ticaret kesiminde kendi hesabına çalışanların payı (% 49,8) yüksek bir orandaydı.

Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında ise, asıl mesleği tarımcı olanlar % 66,9 (Tablo 4) ile en ağırlıklı payı taşımaktadır ve ilin son on yıldır yaşadığı hızlı sanayileşmeye karşın, il ekonomisinde tarım kesiminin başat olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Tablo 4
Türkiye ve Hatay'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Hatay		
	Toplam 16.349.380	Toplam 277.842	Erkek 189.950	Kadın 87.892
İlmi ve Teknik Elemanlar Serbest Meslek vb	4,6	3,0	3,0	3,1
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,2	0,2	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	2,2	2,6	1,4
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	2,0	2,8	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	2,9	4,0	0,6
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	66,9	55,0	92,8
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	22,8	32,4	2,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 31- Hatay İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

TARIM

GİRİŞ: Çukurova bölgesinin verimli topraklarında yer alan Hatay İli'nde bölgenin öteki illeri gibi, gelişmiş bir tarım kesimi vardır. Özellikle, bitkisel üretimin ağırlıklı olduğu tarımsal faaliyet, ilin en temel ekonomik etkinliğidir. Tarım ürünleri, il sanayiinin önemli bir bölümünün hammaddesini oluştururken, bu ürünlerin alım-satımı da ticaret ve taşımacılığa canlılık getirir.

İller arası tarımsal gelişmişlik sıralamasında 10. durumda olan Hatay'da, faal nüfusun en büyük bölümü, giderek azalıyor olmakla birlikte, tarımda çalışmaktadır. Tarımda çalışanların faal nüfus içindeki payı 1955'te % 73,1 iken, 1980'de % 60'a inmiştir.

Tarımda yaratılan değerin, toplam il gayrı safi hasılası içindeki payı, 1970'lerin sonlarında % 30 dolayında dalgalanmıştır. Tarımın gayrı safi hasıla içindeki payı, sanayinin payının iki katına yakındır. Ticaret, ulaştırma ve haberleşme kesimlerinin toplam payı ise tarımın payını biraz aşmaktadır.

İlin gerek tarihsel deneyimi ve coğrafi konumu, gerekse doğal koşulların elverişliliği ve tarım dışı kesimlerdeki gelişmeler, tarımsal gelişmenin kolay ve çabuk olmasını sağlamıştı.

İskenderun, daha XIX. yy'da Ortadoğu ülkeleri için bir liman ve ticaret merkezi idi. 1914'te Bağdat Demiryolu'ndan İskenderun'a bir hat çekilmesi, yetiştirilen sebze, meyve, ipek kozası, zeytin gibi ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırıyordu. Hatay'ın I. Dünya Savaşı sonrasında Fransız işgalinde kaldığı sürede, ulaşım bağlantıları daha da gelişti. 1929 ekonomik buhranı il ekonomisini büyük ölçüde aksattı. 1930'lardaki siyasal olaylar da, ekonomik durgunluğa yol açan nedenlerden biri oldu.

İlin, 1939'da Türkiye'ye bağlanması ile, ekonomi yeniden canlandı ve gelişti. II. Dünya Savaşı yıllarının da bu gelişmede önemli bir etkisi oldu. Bu dönemde, İstanbul ve İzmir limanları Alman donanmasının tehdidi altındaydı. Oysa İskenderun çok daha güvenilir bir konumda idi. Bu nedenle, Türkiye'nin tüm dış ticareti buradan yapılmaya başladı. Limanın genişletilmesi de bu yıllardan hemen sonra oldu.

Bütün bu gelişmelerin en olumlu etkisi tarım kesimindedir. O dönemde, tarım ürünleri işleyen, genellikle küçük çaplı özel kesim imalathaneleri dışında, büyük ölçekli fabrikalar yoktu. Buna karşın, hem altyapı, hem de yetişmiş eleman açısından ticaretin çok gelişmiş olması tarım ürünlerinin pazarlanmasını kolaylaştırıyordu. Tarım kesiminde, özellikle ovalık yerlerde, çok öncelerden beri pazar içi üretime başlanmıştı. Bu arada, ovalık kesimlerdeki üretimi denetleyen beylerin ve ağaların, ticaret kesimi ile iç içe geçmiş olması da, ticarete yönelik tarımı özendiren bir başka etmedi.

1950'ler, Türkiye genelinde olduğu gibi, Hatay'da da tarımda önemli ilerlemelerin gerçekleştiği yıllar oldu. İskenderun Limanı'nın genişletilmesi pazarla ilişkileri güçlendirirken, traktörleşmenin başlaması, eskiden beri küçük çapta üretilen ve 1930'lardan sonra yavaş yavaş gelişerek ipekçiliğin yerini alan pamuk üretiminin iyice artmasına neden oldu. Önceleri pamuk, Adana'daki çırçır fabrikalarına yollanırken, birkaç çırçır fabrikasının açılmasıyla ilde işlenmeye başlamıştı. Daha sonra pamuk ipliği ve pamuklu dokuma üreten fabrikalar kuruldu. Pamuklu dokuma sanayii geliştikçe, pamuk üretimi arttı. Öyleki, 1970'lerde sulanan ovaların hemen tümünde pamuk yetiştirilir oldu.

1970'ler, ticaret ve sanayide olduğu kadar, tarımda da çok hızlı bir gelişmenin olduğu yıllardır. İsrail'le Arap ülkeleri arasındaki savaşlar nedeniyle Süveyş Kanalı'nın kapanması, Beyrut bunalımı, İskenderun Limanı'nın önemini ve merkezi niteliğini artırmıştır. Yine, bu yıllarda Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerin gelişmesi ve tarım ürünleri dışsatımının artması, ilde tarımsal üretimi daha da özendirmiş, özellikle turfanda sebze ve meyve üretimi, hem iç hem de dış pazarın taleplerine uygun olarak artmıştır.

İlde, tarımın en gelişmiş kolu bitkisel üretimdir. İklimin yağışlı ve sıcak olması, su kaynaklarının zenginliği, sulamaya elverişli ve hemen tümü sulanabilen verimli ovaların bulunması bitkisel üretimin gelişmesini ve ürün türlerinin artmasını sağlamıştır. İlde, buğday ve arpadan pamuk ve susama, tütünden turunçgillere dek çok çeşitli tarla ve bahçe bitkileri yetiştirilmektedir. Tahılların bitkisel üretim içindeki egemenliği giderek azalmakta, ağırlık sanayi bitkilerine geçmektedir. Turfanda sebze ve meyvecilik hızlı bir gelişim içindedir.

Sulamanın, gübrelemenin, ilaçlamanın, makine kullanımının gelişmiş ve yaygın olması sonucu, tarımsal üretimin doğa koşullarına bağımlılığı son derece azalmıştır. Doğal koşulların, zaten önemli bir sorun oluşturmadığı yörede, korkulan tek doğal etmen, erken donların turunçgillere verdiği zarardadır. Pamuk üretiminde zararlılarla mücadele hayli etkindir. Pamuk tarımında kullanılan gübre miktarı bakımından Hatay İli, Çukurova bölgesinde en başta gelen ildir.

İlde, bitkisel üretimde, değişik özellikleri nedeniyle ürün desenleri de farklı olan iki bölge ortaya çıkmaktadır. Alçak, ovalık kesimler ve yüksek dağlık kesimler. Ovalık kesimler, sebze, meyve ve sanayi bitkileri üretiminde başta gelir. Daha yüksek, dağlık yörelerde, daha çok tahıl ve koşulların elverdiği ölçüde meyve, sebze ve sanayi bitkileri üretilir. Ancak, buralarda ürün tablosu daha tekdüze, verim de genellikle daha düşüktür.

İlin bellibaşlı bitkisel ürünlerinde verim, Türkiye ortalamalarının üstündedir. Özellikle, turunçgiller, zeytin ve pamukta verim, hem Türkiye, hem de Çukurova bölgesi ortalamalarından fazladır. Bu da ilde, tarım girdi ve yöntemlerinin daha çok ve etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir.

Hatay, büyük toprak mülkiyetinin eskiden beri var olduğu ve hâlâ sürdüğü yörelerden biridir. 1930'lardan kalma bir kaynakta, o dönemde Amik Ovası'nın tümüyle "Amik Beyleri" de denilen Türkmen Beyleri'nin, Asi Vadisi'ndeki bahçelerin tümünün de Antakya eşrafının elinde olduğu belirtilmektedir. Kuseyir Yaylası'nın çok büyük bir bölümü de, yine Antakya eşrafının, zengin ve orta halli ailelerin ve Kuseyir eşrafınındı. Yörede ortakçılık, marabalık, hatta azaplık son derece yaygın toprak işleme biçimleriydi.

Esnafla ve tüccarla son derece yakın ilişkileri bulunan büyük toprak sahipleri tarımsal üretim üzerindeki denetimlerini 1950'lerde de sürdürmüş, bu arada traktörün tarıma girmesiyle mera ve ormanların tarlaya çevrilmesi sürecinde, topraklarını daha da genişletmişlerdi. Türkiye ekonomisinde bir dönüm noktası olan 1950'ler, Hatay'da büyük toprak sahiplerinin de kapitalist çiftçiye dönüştüğü yıllardır. Bu yıllarda bir yandan Amik Gölü'nün kurutulma çalışmaları başlamış, öte yandan, Amik Ovası'ndaki meyve bahçelerinin tümü pamuk tarlasına çevrilmiştir. Bu arada, önce kendi çırçır fabrikalarını kuran büyük toprak sahipleri, daha sonra pamuk ipliği ve pamuklu dokuma fabrikaları kurmaya girişmişlerdir. Ancak, Hatay'da pamuklu dokuma sanayii Adana'daki kadar gelişkin değildir. Üretim, daha çok pamuğun çekirdeğinden ayrılması ve iplik yapma aşamalarında kalmakta, ürün bundan sonra yurt içine ve yurt dışına gönderilmektedir.

1950 sonrasında zaten yüksek olan topraksızlar oranı daha da artmış, toprak toplulaşması süreci oldukça hızlı bir biçimde yaşanmış ve eski toprak işleme yöntemleri giderek ortadan kalkmıştır.

Büyük mülkiyet dönüşüme uğramış bir biçimde varlığını sürdürürken, küçük ve orta mülkiyet sınırlı bir yaşama şansı bulmuştur. Toprakların genellikle, yüksek verimli olması ve özellikle, dar kıyı ovalarında yılda 2-3 kez ürün alınabilmesi yetiştirilen ürün türlerinin ekonomik değerinin yüksekliği, başka yörelerde varlığını sürdürmesi güç olabilecek işletmelerin, yeterli düzeyde üretim yapabilmelerine olanak vermektedir. Son yıllarda hızla gelişen turfandacılık, bu bakımdan önemli bir gelir kaynağıdır.

İlde, bitkisel üretimin hızlı bir biçimde gelişmesi, hayvancılığı geriletmiştir. Üreticilerin bitkisel üretimi daha kârlı bularak bu alana yönelmesi sonucunda meraların önemli bölümü tarlaya dönüştürülmüştür. Aynı nedenle, modern hayvancılığa geçiş gerçekleşememiştir.

Bitkisel üretimin hayvancılık zararına gelişmesi, bu iki uğraşın il tarımsal üretimi içindeki paylarında görülebilir. 1950'ler boyunca bitkisel üretimin il toplam tarımsal üretim değeri içindeki payı % 75-80 arasında değişmişken, 1970'lerde bu pay % 90'a ulaşmış, hatta zaman zaman bunun da üstüne çıkmıştır.

Hayvancılığın gerilemesi, ilde üretilen hayvansal ürünlerin il tüketimini karşılayamamasına ve bu gereksinmelerin il dışından sağlanmasına neden olmaktadır.

Ormancılık, tarımın en az gelişmiş koludur. İl topraklarının % 38,5'inin ormanlarla kaplı olmasına karşın, bu faaliyetin il gayrı safi hasılası içindeki payı, 1970'lerin sonlarında binde 7 idi. Bununla birlikte, bu faaliyet yer yer önem kazanmakta, orman ürünleri dışsatım malları arasında yer almaktadır.

BİTKİSEL ÜRETİM: Hatay'da toprakların verimliliği ve sulama kaynaklarının bolluğu, elverişli iklim koşulları ve teknik tarımın gelişmiş olması, bitkisel üretimin çeşitlenmesini sağlamıştır. Pamuktan tütüne, turunçgillerden zeytine dek, yetiştirilen ürünler zengin bir tarımsal doku sergiler.

İlin bitkisel ürün deseninde en önemli ürünler buğday ve pamuktur. Tahıl alanlarının daralmasına karşın, ekili alanın hâlâ yarıdan fazlasını tahıl tarlaları oluşturmakta ve tahıl üretimi giderek artmaktadır. Tahıl üretimindeki artış, asıl olarak buğdaydan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar sanayi bitkileri ağırlık kazanmışsa da, bu temel ürün, önemini korumaktadır. 1950'lerden başlayarak bitkisel üretimde önemini artıran pamuk, 1970'lerde, ürün desenine damgasını vurmuştur. Amik Ovası hemen tümüyle pamuk tarlaları ile kaplıdır. Sebzecilik ve meyvecilik, özellikle turunçgil üretimi kıyı kesimindeki dar şerit ovalarında toplanmıştır. İç kesimlerde ve yükseltisi daha fazla olan yerlerde, çokluk tahıl ve baklagil türleri ekilir. Sebze ve meyve üretimi buralarda da vardır; ancak kurağa daha dayanıklı türler yetiştirilmektedir. Çeşit daha az, üretim daha düşüktür. Yayladağı tütün üretiminde önde gelen ilçedir.

İlde zeytincilik de oldukça gelişmiştir. Kıraç eğimli topraklar zeytinlik olarak değerlendirilmektedir. Hemen her yörede zeytin ağaçlarına rastlanmakla birlikte, zeytinciliğin en yoğun olarak yapıldığı yer Altınözü ve Reyhanlı'dır.

İklimin yağışlı ve nemli olması nedeniyle bağcılık fazla gelişmemiştir.

1970'lerin sonunda ilde yetiştirilen bellibaşlı ürünlerin Türkiye üretimi içindeki payları şöyle olmuştur: Pamuk yaklaşık % 14, tütün % 3'e yakın, kuru soğan % 2,5, taze soğan % 9,2, turp % 16,5, marul % 8,2, patlıcan % 7,1, toplam turunçgiller % 13, zeytin % 3,7.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Toplam alanı 540.300 hektar olan Hatay'da, toprakların % 97,2'sini (525.000 hektar) tarıma elverişli, geri kalan % 2,8'ini (15.300 hektar) yerleşim birimleri ve tarıma elverişsiz alanlar oluşturmaktadır. 1980'de il alanının % 44,6'sında (241.000 hektar) bitkisel üretim yapılmaktaydı; çayır ve meralar % 14,1'lik (76.000 hektarın biraz altında), ormanlık alanlar ise % 38,5'lik (208.000 hektar) bir paya sahipti.

Bitkisel üretim yapılan alanın 197.000 hektarlık bölümünde tarla tarımı, 44.000 hektarlık bölümünde ise bağ-bahçe tarımı yapılmaktadır. İlde sulu tarım hayli gelişmiştir. Tarla tarımı yapılan toprakların 75.500 hektarlık bölümü sulanabilmektedir. Buna önemli bir kısmı sulanan bağ-bahçe alanları da katılırsa, sulu tarım alanı daha da artar. Kuru tarımın hayli yaygın olmasına karşın nadas oranı çok değildir. Nadassız kuru tarım alanı 98.000 hektarı aşmaktadır. Nadaslı kuru tarım alanı ise 23.000 hektarın biraz üstünde olup, bunun 10-13.000 hektarı nadasa bırakılmaktadır. Böylece nadas dışında tarla bitkileri üretilen ekili alan 184.000-187.000 hektarı bulmaktadır.

İl ekili alanı, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından hemen önce, 1930'ların sonunda 60.000 hektara yakındı. Bunun 51.000 hektarında tahıllar, 8.000 hektarında baklagiller, 750 hektarında sanayi bitkileri ekiliyordu. Pamuk tarımına geçilmesiyle ekili alan genişlemeye başladı. Bu arada, Amik Gölü kurutularak da bir miktar toprak kazanıldı. Ekili alandaki genişleme 1950'lerde sürmüştür. Traktörleşmeyle birlikte tarlalar hızla genişlemiş ve 1950'de 117.800 hektara yakın olan il ekili alanı, 1959'da 205.800 hektarın üstüne çıkmıştır. Bu genişlemede asıl rolü buğday ve pamuk alanlarındaki

Hatay Devlet Üretme Çiftliği

Hatay Devlet Üretme Çiftliği, 1942'de kurulmuş, 1950'de 5433 Sayılı Kanun'la, Tarım Bakanlığı Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'ne bağlanarak, Hatay Devlet Üretme Çiftliği adını almıştır. Kuruluşun Amik Ovası'nda 21.400 dekar toprağı vardır. Çiftliğin başlıca amaçları, ürün niteliğini yükseltmek, tarımsal verimi artırmak, üreticilere iyi nitelikli tohumluk, fide, fidan sağlamaktır.

Kuruluş çalışmaları üç şubece yürütülmektedir. Tarla tarımı şubesi, Meksika tipi buğday, pamuk, mısır ve ayçiçeği üretimi ile ilgili çalışmalar yapar. Hayvancılık şubesi, Leghorne ve New Hampshire türü kümes hayvanları ile büyükbaş hayvan yetiştiriciliği konusunda çalışmaktadır. Bahçe kültürleri şubesinde ise, sebzecilik alanında çalışılmakta ve çeşitli sebzeler üretilmektedir.

artış oynamıştır. 1959 gerek ekili alanın, gerek tahıl alanlarının, 1970'lerin sonuna değin geçen sürede, en yüksek değerlere eriştiği yıldır. Bundan sonra ekili alan yeniden bu düzeye çıkamamış, azalıp çoğalarak, 1970'lerin başlarına değin sürekli daralmıştır. 1970'lerin ortalarında yeniden genişlemeye başlayan ekili alan, 1970'lerin son yıllarında 187.000 hektarın biraz altındaydı. Söz konusu dönemde, il ekili alanının Türkiye içindeki payı % 1'in biraz üstünde olmuştur.

Ekili alanın ürün türlerine göre dağılımında da, 1950'den sonra önemli değişiklikler olmuştur. 1950'de ekili alanda tahılların payı % 63,4, baklagillerin payı % 4,5, sanayi bitkilerinin payı ise % 32,1 idi. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde tahılların payı % 53,4'e, baklagillerin payı % 1,5'e inerken, sanayi bitkilerinin payı % 45,1'e yükselmiştir (Tablo 5).

1950'den 1970'lerin sonuna değin buğdayın ekili alan içindeki payı % 33,4'ten % 42,6'ya, pamuğunki ise % 20,4'ten % 38,9'a yükselmiştir. Pamuğun ekili alan içindeki payında asıl büyüme 1970'lerde meydana gelmiştir. Tahılların payındaki hızlı düşüş de yine bu döneme rastlamıştır.

Tahıllar: Hatay'da 1950'de yaklaşık 75.000 hektar alanda tahıl ekimi yapılmaktaydı. 1960'ların başında 108.600 hektara çıkan tahıl alanları bundan sonra daralmaya başladı ve 1970'lerin sonunda 99.800 hektar oldu. Ancak bu dönemde verim artırıcı girdi ve yöntemler kullanıldığından tahıl üretimi yükseldi.1950-1980arasında,tahıl alanlarının Türkiye içindeki payı % 1'den binde 7'ye inmiştir (Tablo 6). İlde tahıllar içinde en çok buğday ve arpa, daha az miktarlarda da yulaf ve pirinç ekilmektedir.

Buğday: En çok ekilen tahıl olan buğdayın ekim alanı 1950'de yaklaşık 40.000 hektar iken 1970'lerin sonunda 80.000 hektara yükselmiştir. 1950'de il ekim alanlarının % 33,4'ünü buğday alanları oluşturmaktaydı. Bu oran 1970'lerin başında % 49,6'ya yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise % 42,6'ya düşmüştür (Tablo 5). Söz konusu dönemde il buğday ekim alanlarının Türkiye içindeki payı % 1 dolayında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Arpa: İlde, buğdaydan sonra en çok ekilen tahıl türleri olan arpa ve yulaf, ilde, hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Görece yüksek kârlılığı nedeniyle sanayi bitkilerine öncelik verilerek meraların tarla haline getirilmesi ve hayvancılığın gerilemesiyle bu bitki türlerinin eski önemi kalmamıştır. Bu da ekim alanlarının giderek daralmasına neden olmuştur.

Arpa ekim alanları 1950'de 12.400 hektar iken 1960'ların başında 20.000 hektara yükselmiş, bundan sonra azalmaya başlamış ve 1970'lerin sonlarında 13.000 hektara düşmüştür. Söz konusu yıllarda arpa ekim alanlarının il ekim alanları içindeki payı sırasıyla % 10,6, % 11,8 ve % 7 olmuştur. Hatay arpa ekim alanlarının Türkiye içindeki payı 1950'de binde 9 iken 1970'lerin sonunda binde 5'e gerilemiştir.

Yulaf: İl yulaf ekim alanları 1950'de yaklaşık 11.700 hektar iken, 1970'lerin sonunda yaklaşık 6.000 hektara inmiştir. Yulaf ekim alanlarının toplam ekili alan içindeki payı 1950'de % 9,9 iken, 1970'lerin sonunda % 3,2'ye, Türkiye içindeki payı ise % 4,5'ten % 2,8'e düşmüştür.

Söz konusu dönemde yulaf alanları ülke genelinde % 15 oranında daralırken, ilde bu oran % 50'ye ulaşmıştır.

Pirinç: Amik Ovası'nda, özellikle Kırıkhan İlçesi'nde üretimi yapılan pirinç, 1950'de 2.300 hektarı aşkın bir alana ekilmişti. Bundan sonra hızlı bir daralma gösteren pirinç alanları 1960'ların başında 477 hektara, 1970'lerin sonunda ise 234 hektara inmiştir.

Sulu tarım koşulları gerektiren pirinç ekimi, ilde pamuk ekim alanlarının genişlemesi yüzünden önemini yitirmektedir. Nitekim pirinç ekim alanlarının il ekim alanları içinde 1950'de % 2 olan payı, 1970'lerin sonunda binde 1'e düşmüştür. Söz konusu dönemde il pirinç ekim alanlarının Türkiye pirinç alanları içindeki payı da benzer biçimde % 9,7'den binde 4'e gerilemiştir. Bu dönemde, pirinç ekim alanları Hatay'da % 90 oranında gerilerken Türkiye'de % 149 oranında bir artış izlenmişti.

Baklagiller: İlde sanayi bitkileri ekim alanlarının hızlı gelişmesi, yalnızca tahıl alanlarını değil baklagil alanlarını da etkilemiştir. Pamuk alanları geliştikçe baklagil ekim alanları daralmıştır. Baklagil ekilen alanlar 1950'de 5.300 hektardı ve il ekim alanları içinde % 4,5'lik bir pay oluşturuyordu. Baklagil alanları 1970'lerin başında 9.500 hektara yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise 2.800 hektara düşmüştür. Bu dönemde baklagil alanlarının il ekili alanı içindeki payı % 5,6'dan % 1,5'e düşmüştür (Tablo 5). İlin ülke baklagil alanları içinde 1950'de binde 12 olan payı da 1970'lerin sonunda binde 4 olarak gerçekleşmişti (Tablo 6).

İlde baklagillerden en çok mercimek ve nohut, az miktarda da bakla ve burçak ekilmektedir.

Mercimek: 1950'de 1.500 hektar olan mercimek alanları 1970'lerin sonunda 1.100 hektara düşmüştü. Söz konusu dönemde mercimek alanlarının il ekim alanları içindeki payı binde 13'ten binde 6'ya, Türkiye içindeki payı ise % 2,5'ten binde 6'ya inmişti.

Nohut: Nohut ekilen alan 1950-1980 döneminde 1.700 hektardan 500 hektara, bu alanın il ekim alanları içindeki payı ise % 1,5'ten binde 3'e düşmüştür. Aynı dönemde nohut ekim alanlarının Türkiye içindeki payı da sırasıyla % 1,9 ve binde 3 olmuştur.

Hayvan yemi olarak kullanılan bakla ve burçak, bir zamanlar hayli çok ekilirken, hayvancılığın önemini yitirmesiyle birlikte, giderek yerlerini kaybetmeye başlamıştır. Örneğin 1950'de 1.500 hektar, 1960'ların başında 5.600 hektarı aşkın alanda ekilen burçak, 1970'lerin sonunda ancak 196 hektarlık bir alanda üretiliyordu. 1960'ların başında 750 hektarı aşan bakla ekim alanları 1970'lerin sonunda 275 hektara düşmüştü.

Sanayi Bitkileri: İlde ekilen sanayi bitkileri pamuk, tütün, yerfıstığı ve susamdır. Sulama ve pazarlama olanaklarının yüksek olması, sanayi bitkileri ekim alanlarının gittikçe genişlemesine neden olmuştur. Sanayi bitkileri ekim alanlarının tahıl alanlarından biraz daha az olmasına karşın, ilin en verimli topraklarında yer alan bu bitkilerin ekonomik değeri tahıllardan çok fazladır.

Pamuk: İlin tüm ilçelerinde üretilmekle birlikte pamuk ekiminin en yoğun olarak yapıldığı yöreler, Reyhanlı, Kırıkhan ve Antakya ilçeleridir. Bu ilçelerdeki alüvyonlu topraklarda ve sulanabilir alanlarda ekilen pamukta verim daha yüksek olmakta, kuru tarım alanlarında ise verim oldukça düşmektedir.

Pamuk ekim alanlarındaki en önemli artışlar 1950 ile 1960 arasında ve 1970 sonrasında meydana gelmiştir. 1950'den

Tablo 5
Hatay'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan(ha)	117.782	169.851	167.129	186.862
Toplam Tahıl	63,4	64,0	63,5	53,4
Buğday	33,4	44,7	49,6	42,6
Arpa	10,6	11,8	9,4	7,0
Yulaf	9,9	5,6	3,4	3,2
Pirinç	2,0	0,3	0,2	0,1
Toplam Baklagiller	4,5	5,6	2,2	1,5
Nohut	1,5	0,3	0,2	0,3
Mercimek	1,3	1,2	0,9	0,6
Burçak	1,4	3,3	0,5	0,3
Pamuk	20,4	27,5	29,9	38,9
Tütün	1,0	0,7	2,2	3,2
Yerfıstığı	0,2	*	1,0	1,0
Diğerleri	10,5	2,2	1,2	2,0

* İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1960'ların başına değin 24.000 hektardan 46.700 hektara yükselen pamuk ekim alanları, 1970'lerin başına değin pek fazla değişmemiş bundan sonra hızlı bir biçimde artarak 72.700 hektara çıkmıştır. Mutlak artışa koşut olarak pamuk alanlarının il ekim alanları içindeki payı da büyümüş, 1950'de % 20,4 olan bu pay, 1970'lerin sonunda % 38,9'a yükselmişti (Tablo 5). İl pamuk ekim alanlarının Türkiye içindeki payı 1950'de % 4,9 iken, 1970'lerin sonunda % 11,3'e çıkmıştır (Tablo 6). 1960'ların başı ile 1970'lerin sonu arasındaki dönemde il pamuk ekim alanları % 55,7 oranında artarken, Türkiye pamuk alanları % 3,3 oranında gerilemiştir.

Tütün: Tütün ekimi ilde yalnızca Yayladağı İlçesi'nde yapılır. İlçenin iklimi ve kırmızı toprağının tütün ekimine elverişliliği, iyi cins tütün yetişmesini sağlar. İlde 1950'de 1.200 hektar olan tütün alanı, 1970'lerin sonuna değin sürekli artarak 6.000 hektara yaklaşmıştır. Tütün ekilen alanın il toplam ekili alanı içindeki payı, 1950'de % 1 iken 1970'lerin sonunda % 3'ün üstüne çıkmıştır. İlin Türkiye tütün alanları içindeki payı da bu dönemde % 1'den % 2,4'e yükselmiştir.

Soğan: Bir yumru bitkisi olan soğanın ekimi en çok Yeşilkent, Samandağ ve Dörtyol yörelerinde yapılır. İl soğan ekim alanları 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 450 hektardan 1.400 hektara ulaşmıştır. Bu dönemde soğan alanlarının il ekim alanları içindeki payı binde 4'ten binde 8'e yükselirken, ilin Türkiye soğan ekim alanları içindeki payı da % 1,7'den % 2,1'e çıkmıştır.

Yerfıstığı ve susam genellikle tahıl alanlarında ikinci ürün olarak ekilir. Yerfıstığının ekimi daha çok Yeşilkent, Samandağ dolaylarında yapılmaktadır. Bu ürün 1950'de 181 hektar alanda ekilmişken, 1970'lerin sonunda 1.900 hektar alanda ekilmiştir. Susam ise Amik Ovası'nda, Yeşilkent ve Uluçınar dolaylarında az miktarda ekilmektedir. Gerek yerfıstığı gerekse susam bir değişim bitkisi olarak ekildiğinden, ekim alanları yıllara göre değişmektedir.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Hatay'da topraklar verimli, iklim yılın her mevsiminde bitkisel üretime uygun, üretim alanları pazarlara yakındır. Bunun yanında ilde ekilen alanların önemli bölümünde sulu tarım yapılmakta, engebeli dağlık kesimler dışında ekim alanlarının büyük bir bölümü modern araç ve makinelerle işlenmekte, yaygın olarak iyi nitelikli tohumluk kullanılmaktadır. Bu durum, ekim alanlarının meralar zorlanarak genişletilmesine verimliliğin artmasına ve üretimin önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Buğday üretiminde ilk önemli artış 1950'lerde gerçekleşmiş, 1970'ler ikinci büyük artış dönemi olmuştur. Başta pamuk olmak üzere, sanayi bitkileri üretimi 1960'lardan başlayarak önemli ölçüde artmıştır. 1970'ler sebze ve meyveler için de artış yılları olmuştur.

Tahıllar: Tahıl üretimi daha çok sulanmayan alanlarda yapılmakla birlikte, ilin hemen her yöresinde yaygındır. Ancak, Amik Ovası'nın kıyı kesimleriyle, Kuseyir Yaylası ve Dörtyol yakınları, Reyhanlı, Kırıkhan, Antakya ilçeleri ilin başlıca tahıl alanlarıdır.

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Hatay Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

		1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
		Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan		1,40	—	1,14	—	1,06	—	1,15	—
Toplam Tahıl		1,07	1,07	0,84	0,96	0,80	1,32	0,74	1,04
Buğday		1,01	1,14	0,98	1,12	1,07	1,67	0,86	1,27
Arpa		0,86	0,75	0,71	0,94	0,61	0,84	0,48	0,63
Yulaf		4,52	4,41	2,30	2,76	1,85	2,21	2,76	2,08
Pirinç		9,66	6,59	0,78	1,01	0,57	0,40	0,37	0,57
Toplam Baklagiller		1,20	1,32	1,67	2,23	0,65	0,67	0,41	0,52
Nohut		1,91	2,15	0,63	0,63	0,28	0,25	0,25	0,27
Mercimek		2,54	3,16	1,99	1,90	1,47	1,59	0,61	0,67
Burçak		1,18	1,66	4,32	7,20	0,75	1,31	0,54	0,91
Tütün		0,96	0,97	0,78	0,91	1,11	1,82	2,37	2,86
Yerfıstığı		4,60	1,30	*	*	10,08	11,01	6,19	9,87
Pamuk	Saf	4,85	3,83	7,26	7,04	7,58	7,61	11,3	13,83
	Tohum				6,72		7,61		13,86

* İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1950'de 63.600 ton olan il toplam tahıl üretimi, sürekli artarak 1970'lerin sonunda 257.000 tona yaklaşmıştır (Tablo 7). İl tahıl üretiminin Türkiye içindeki payı ise % 1 dolayında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Buğday: İlde en çok ekilen tahıl türü buğdaydır. İlde buğday ekim, kasım, aralık aylarında ekilmektedir. Yerli tür buğdaylar erken, yabancı türler ise geç ekilir. Buğday verimini, yapay gübre kullanımı artırdığı gibi, nisan ve mayıs yağmurları da etkiler. İlde yerli türlerden, karakılçık, kılçıksız ve beyaz buğday ekilir. 1967'ye değin yabancı tür buğday olarak "Floransa" adı verilen yumuşak bir buğday türü ekilmekteydi. Sonraları Floransa türü buğdayın yerine Sonora-64 Meksika buğdayı ile az miktarda Rus buğdayı ekilmeye başlanmıştır. İlin iyileştirilmiş tohum gereksinimi, yerli buğdayda 1.200 ton, Meksika buğdayında 10.000 ton, Sovyet kökenli buğdayda ise 20 ton/yıl dolayındadır.

İl buğday üretimi 1950'den sonra sürekli artmıştır. 1950'de 34.000 ton olan üretim 5 katı aşan bir artışla 1970'lerin sonunda 214.000 tona yaklaşmıştır. Sözü edilen dönemde il buğday üretimi ülke içinde % 1'i biraz aşan paylar almıştır.

Arpa: Arpa, daha çok hayvan yemi olarak üretilir. Biralık arpa ekilmez. 1960'lardan sonra ekim alanlarının daralmasına karşılık, arpa üretimi az da olsa artmıştır. 1950'de yaklaşık 12.000 ton olan il arpa üretimi, 1960'ların başında 31.700 tona yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise 32.300 ton olarak gerçekleşmişti. İlin Türkiye arpa üretimi içindeki payı binde 6-9 arasında değişmiştir.

Yulaf: Değerli bir yem bitkisi olan yulaf üretimi, ekim alanlarındaki sürekli daralmaya koşut olarak düşmektedir. 1950'de 11.600 ton olan üretim, 1970'lerin sonunda 7.500 ton dolayına gerilemiş, ilin, Türkiye yulaf üretimindeki payı da % 4,4'ten, % 2,1'e düşmüştü.

Pirinç: Sulu tarım alanlarında üretilen ve yerini giderek pamuğa bırakan pirincin, ekim alanları gibi üretimi de giderek düşmektedir. Daha çok Amik Ovası'nda yapılan pirinç üretimi, ancak il içi gereksinimi karşılamaktadır. 1950'de 5.300 tonu aşan pirinç üretimi, 1970'lerin sonunda 1.000 tona düşmüş, söz konusu dönemde ilin Türkiye pirinç üretimi içindeki payı da % 6,6'dan binde 6'ya gerilemişti.

Baklagiller: İlde genel olarak baklagil üretimi 1960'ların başından beri düşmektedir. 1950'de 4.200 ton olan toplam baklagil üretimi 1960'ların başında 13.000 tona yükselmiş, 1970'lerin sonlarında ise 4.000 tona düşmüştür (Tablo 7). İl baklagil üretiminin ülke içindeki payı söz konusu yıllarda sırasıyla % 1,3, % 2,2 ve binde 5 olmuştur (Tablo 6).

Mercimek: Mercimek üretimi 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 1.100-1.800 ton arasında dalgalanmıştır. İlin Türkiye toplamındaki payı 1950'de % 3,2 iken bu pay 1970'lerin sonunda binde 7'ye inmiştir.

Nohut: Nohut üretimi 1950'de 1.300 ton iken, 1970'lerin sonunda 640 tona gerilemiştir. İl nohut üretiminin Türkiye içindeki payı 1950'den 1970'lerin sonuna değin % 2,2'den binde 3'e inmiştir.

Burçak: Burçak üretimi, ekonomik değeri yüksek bitkilere yönelim karşısında

yem bitkileri ekim alanlarının daralması, hayvnacılığın eski önemini yitirmesi gibi nedenlerle sürekli gerilemektedir. 1950'de 1.360 ton olan burçak üretimi, 1960'ların başında 9.500 tona yaklaşmış ve Türkiye üretimindeki payı % 1,7'den % 7,2'ye yükselmiş, bundan sonra sürekli azalarak 1970'lerin sonunda miktar olarak 320 tona, Türkiye toplamındaki oransal pay olarak da binde 9'a düşmüştür.

Sanayi Bitkileri: Sanayi bitkileri üretimi, ilde yoğun tarımın yaygınlık kazanmaya başladığı 1960'ların ilk yıllarından başlayarak hızlı bir biçimde artmıştır. Bu asıl olarak pamuk üretimindeki artıştan kaynaklanmaktadır. Pamuk üretimi özellikle 1960'lardan başlayarak hızla gelişmiştir. Pamuk üretimi 1950'de de oldukça önemli idi. Bu tarihte ekili alanın 1/5'ini kaplayan pamuğun Türkiye üretimi içindeki payı % 4 idi. Pamuk üretimindeki asıl üretim artışı 1960'lardan sonra olmuştur. Bu yıllar ilde tarım girdilerinin ve tekniklerinin yoğunlaşmaya başladığı yıllardır. Özellikle gübre kullanımı 1960'lardan başlayarak artmıştır. Gübrelemenin en yoğun olduğu bitkilerin başında pamuk gelmektedir. Hatay aynı zamanda Çukurova bölgesinde pamuk tarımında gübre kullanımının en fazla olduğu ildir.

Gübre kullanımı yanında sulu tarım alanlarının artması da, sanayi bitkilerine yönelimi güçlendirmiştir. Aslında sanayi bitkileri üretimi ile yoğun tarım girdileri kullanımı arasında iki yönlü bir ilişki vardır. Sulama, gübreleme vb uygulamalar nasıl sanayi bitkileri üretimini artırıyorsa, bu tür üretime yönelme de modern tarım girdileri kullanımını zorunlu kılmaktadır.

İlde sanayi bitkilerinden pamuk ön sırayı almakta, ayrıca tütün, yerfıstığı ve susam üretilmektedir.

Tütün ve soğan üretimindeki önemli artışlar da 1960'lardan başlayarak gerçekleşmiştir. Susam ve yerfıstığı üretimi yıldan yıla dalgalanmaktadır.

Pamuk: Pamuk üretimi Kırıkhan, Reyhanlı, Dörtyol ve Merkez ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Amik Ovası'nın tümüne yakın bölümü pamuk tarlaları ile kaplıdır.

İlde üretilen pamuk Çukurova bölgesi nin en iyi nitelikli pamukları arasında yer alır. Daha çok uzun lifli pamuk türü üretilir. Pamuğun lifleri ne kadar uzunsa, değeri de o kadar artar.

Pamuk ekimi, iklim koşullarına bağlı olarak ilkbahar aylarında yapılır. En uygun ay nisan ayıdır. Pamuk tohumu olan çiğit 50-60 cm'lik aralıklarla, sıralar halinde ekilir. Ekimi sırasında mibzer kullanılır. Tohumlar ısı ve nem durumuna göre 10-15 gün içinde çimlenerek topraktan çıkar. Bitkiler yapraklanmaya başladığı zaman, sıra araları kültivatörle sürülür, kökleri çapalanır, yaban otları ayıklanır. Bu işlem 2-4 kez yinelenir.

Haziranda pamuk çiçek açar. Kırmızı, beyaz, sarı renkli olan bu çiçekler, bir süre sonra ceviz iriliğinde kozalar vermeye başlar. Ağustos ortalarında kozalar patlayarak, içinden pamuk çıkar. Kozası açılan çiğitli pamuk, gün geçtikçe gelişerek olgunlaşır ve koza kuruyarak yeşilden kahverengiye dönüşür.

Eylül, ekim ayları pamuk toplama mevsimidir. Toplanan pamuklar hararlara (çoğu kıldan dokunmuş büyük çuval) doldurulur. Pamuk ürünü birinci, ikinci ve üçüncü ağız olmak üzere birkaç kez toplanır. Bir işçi günde ortalama 50-60 kg pamuk toplar.

Susuz alanlarda yetiştirilen pamuklar daha erken toplanmakla birlikte, verimleri düşüktür. Sulu alanlarda üretilen ve daha verimli olan pamukların toplama süreleri kasım ayına değin uzar. Hatay'da daha çok sulu pamuk tarımı yaygındır.

Pamuk, zararlıları çok olan bir bitki türüdür. Önlem alınmazsa verim düşer. Beyaz sinek, kırmızı örümcek, yeşil kurt, pembe kurt, prodonya başlıca pamuk zararlılarıdır.

Pamuk çiğidinden yemeklik yağ, posasından ise değerli bir hayvan yemi olan küspe elde edilir.

Hatay'da önceleri Akala türü pamuk ekilmekteydi. Akala'nın veriminin düşük olduğu anlaşılınca, **Deltaphine 15/21, Coker** ve bir miktar da **Carolina Queen** türleri ekilmeye başlandı. Pamuk ekim alanlarında yaklaşık 2.000 ton **Deltaphine 15/21,** 1.000 ton **Coker** ve 500 ton **Carolina Queen** tohumu kullanılmaktadır.

Pamuk tarımında sertifikalı ve kontrollu tohumlar kullanılması, üretimde % 1 oranında bir artış sağlamakta, aynı zamanda nitelikli ve standart ürün alınmasını kolaylaştırmaktadır. Bu tip tohumlar genellikle Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nden sağlanmaktadır. İlde pamuk tohumu gereksiniminin 1/4'üne yakın bölümü, Tarım Bakanlığı kuruluşları ile kooperatif birliklerince karşılanmakta, üreticiler gereksinimin geri kalan bölümünü ise ya kendi çiftliklerinden ya da tüccarlardan sağlamaktadır.

Hatay'da pamuk üretimi 1950 sonrasında çok hızlı bir gelişme göstermiş ve hemen hemen her on yılda bir kat artmıştır. 1950'de ilde 10.700 ton pamuk üretilmişti ve Türkiye toplamındaki payı % 3,8 idi. 1958'de de pamuk üretimi 13.500 tonu, çiğit üretimi ise 22.400 tonu aşmıştı. Üretim 1960'ların başında 14.800 ton saf pamuk, 24.000 ton çiğit olarak gerçekleşti. 1970'lerin başında 37.000 tonu aşan saf pamuk üretimi, 1970'lerin sonunda 66.900 tona yükseldi. Çiğit üretimi ise 1970'lerin başında 60.000 tona yakın iken 1970'lerin sonunda 107.000 tonu aştı (Tablo 7).

Bu süre boyunca Hatay'ın Türkiye pamuk üretimindeki payı da sürekli olarak artmış ve 1970'lerin başlarında % 7,6, sonlarında ise % 13,8 olmuştur (Tablo 6).

Hatay'da görülen pamuk üretimindeki artış Çukurova'nın diğer illerindeki artışa koşuttur. İlin Çukurova bölgesi pamuk üretimindeki payı 1950'de % 15,3,1960'ların başında % 14,2 ve 1970'lerin sonunda saf pamukta % 15,6, çiğitte ise % 31,4 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8).

1960'ların başıyla 1970'lerin sonu arasındaki dönemde il pamuk üretimindeki artış oranı saf pamukta % 351, çiğitte % 346 olmuşken, ülke genelinde bu oranlar sırasıyla % 129 ve % 116'ydı. Hatay'da pamuk üretimi ülke geneline göre çok daha verimlidir. Örneğin 1970'lerin son yıllarında, Hatay'da saf pamuk verimi hektarda 920 kg, Türkiye genelinde ise 749 kg'dir. Benzer biçimde hektar başına çiğit verimi de Hatay'da 1.475 kg, Türkiye'de ise 1.199 kg olmuştur. Üstelik 1960'ların başında ortalama verimin Hatay'da ülke ortalamasından daha düşük olduğu göz önüne alınırsa, ilde yoğun tarımın ve verimliliğin ülke geneline göre ne denli hızlı geliştiği ortaya çıkar *(Bak. Tarımda Verimlilik).*

Tütün: İlin yalnızca Yayladağı İlçesi'nde yapılan tütün üretimi, ilçe için önemli bir gelir kaynağıdır. Yörenin iklimi ve toprak yapısı iyi cins tütün yetiştirilmesine uygundur. Ülkede tüketilen yaprak sigaralarında (puro) önemli ölçüde Yayladağı tütünü kullanılmaktadır. Yayladağı tütünü üstün nitelikleriyle yurt çapında ün yapmıştır.

İlde ayrıca Samandağ İlçesi'nin Mey-

Tablo 7
Hatay'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl		63.643	135.228	242.748	256.746
Buğday		34.021	89.528	198.668	213.888
Arpa		11.942	31.689	31.365	32.311
Yulaf		11.646	13.009	9.344	7.574
Pirinç		5.355	1.395	607	1.063
Toplam Baklagiller		4.201	13.316	4.154	4.013
Nohut		1.319	578	355	642
Mercimek		1.149	1.789	1.577	1.240
Burçak		1.360	9.428	912	320
Tütün		765	1.001	3.056	7.029
Yerfıstığı		95	*	4.552	4.952
Pamuk	Saf	10.738	14.837	37.178	66.909
	Tohum		24.067	59.484	107.310

* İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

dan, İskenderun İlçesi'nin ise Üçgüllük köylerinde tömbeki üretilmektedir. Bu kesim ülkenin tömbeki üretilen tek yöresidir. Üretilen tömbekinin tümünü Tekel alır. Öbür bölgelerde üretilen tütünlerle karıştırılarak satışa çıkarılır.

İlde 1950'de 765 ton olan tütün üretimi, sürekli artarak 1970'lerin sonunda, 7.000 tonu aşmış, ilin Türkiye tütün üretimi içindeki payı da yaklaşık % 2,9'a çıkmıştır.

Soğan: Turfanda kuru soğan ilin önemli bir dışsatım ürünüdür. Daha çok Arap ülkelerine satılır. Susuz, kırmızı ve kara toprakları seven soğan; çakıllı, killi, humuslu ve eğimli alanlarda da kolayca yetişebildiği için, bu tür topraklarda öteki ürünlerden daha çok gelir sağlar. İlde Karacabey tipi soğan üretilmektedir. Turfanda kuru soğan Dörtyol Merkez ve Yeşilkent'te, yazlık soğan ise Amik Ovası'nda üretilir. 1950'de 1.900 ton olan il soğan üretimi, 1970'lerin sonunda 23.300 tona yükselmiştir. İlin ülke soğan üretimi içindeki payı ise 1950'de % 2,2 iken, 1970'lerin sonunda % 2,5 olmuştur.

İlin Altınözü İlçesi'nde meyanköku yetişmektedir. Kendiliğinden yetişen bu bitkiden elde edilen ürün ilçe halkına ek bir gelir kaynağı sağlar.

İlde en çok Samandağ ve Yeşilkent dolaylarında yetiştirilen yerfıstığı, dışsatım olanağı fazla, satış değeri yüksek bir tarım ürünüdür. Kavrulup, tuzlanarak çerez olarak yenebildiği gibi, yağı da çıkarılır.

İlde yerfıstığı üretimi, 1950'de 95 ton kadarken, 1970'lerin başında 4.500 tona yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise 4.900 ton olarak gerçekleşmişti.

İlde üretilen bir başka sanayi bitkisi de susamdır. Tahin, helva, yağ, pasta ve çörek yapımında kullanılan susam, 2-3 ay gibi kısa bir sürede ürün verir. Amik Ovası'nda, Yeşilkent ve Uluçınar dolaylarında üretilir. Genellikle 2. ürün olarak tahılın yerine ekilir. İlde 1980'de 175 ton susam üretilmişti.

Sebzecilik: Sebzeler yoğun tarım tekniklerinin uygulanmasını gerektiren bitkilerdir. Yörede Akdeniz ikliminin bitkisel üretime sağladığı uygun koşullar ve sulama, gübreleme, ilaçlama gibi yöntemlerdeki nitel ve nicel gelişme, sebzeciliğin önem kazanmasına yol açmıştır. İlde yılın 12 ayında taze sebze bulunabilmektedir. Her mevsimin kendine özgü sebze türleri vardır. Gittikçe önem kazanan seracılık ise, turfanda sebzeciliği ilin önemli gelir kaynaklarından biri durumuna getirmiştir. İlk ve son turfandacılık, kimi sebzeleri mevsimlerine özgü olmaktan çıkararak, dört mevsimde de bulunabilir duruma getirmiştir.

İlin hemen her yöresinde sebze yetiştirilmekle birlikte Samandağ, Dörtyol Merkez, Yeşilkent, Uluçınar ve Serinyol dolayları, gerek bahçe sebzeciliğinde, gerekse turfanda sebzecilikte önde gelir.

İlin domates, fasulye, soğan, turp, marul, kabak ve patlıcan üretiminin Türkiye içindeki payı, % 3'ün üstündedir. Bunlardan soğan özellikle Ortadoğu ülkelerinde pazar bulmaktadır. Diğer sebzeler ise başta büyük kentler olmak üzere bütün çevre illere yollanır.

Üretim miktarı ve sağladığı gelir bakımından önemli sebzelerden domates, biber, patlıcan, hıyar ve kabak en çok Samandağ, Dörtyol Merkez ve Yeşilkent'te, turfanda ıspanak ise Yeşilkent, Samandağ, Antakya ve Serinyol'da yetiştirilir.

1980'de ilde 18.300 hektar alanda yaklaşık 271.000 ton sebze üretilmişti. Sebzeler tüm yıl boyunca yetiştirildiğinden, çiftçiler her mevsimde sebze gübrelemesi yapar. Sebze gübrelemesinde Merkez İlçe ve Samandağ İlçesi önde gelir.

Sebze tohumları genellikle iyi ürün alınan sebzelerden elde edilir. Sebzeciliğin gelişmiş olduğu yörelerde sebze bahçelerinde yılda üç ürün alınmaktadır. Örneğin sebze bahçelerine önce domates fideleri dikilmekte, bir süre sonra da aralarına yerfıstığı ekilmektedir. Domatesler olgunlaşıp toplandığı zaman yerfıstığı gelişmekte, fıstığın hasadından sonra ise yerine marul, ıspanak gibi kışlık sebzeler ekilmektedir.

Dörtyol, Merkez ve Reyhanlı ilçelerinde ise tahıldan sonra ikinci ürün olarak kavunkarpuz ekimi oldukça yaygındır.

Tablo 8
Hatay ve Çukurova'da Pamuk Üretimi (ton)

		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Hatay	Saf	10.738	14.837	37.178	66.909
	Tohum		24.067	59.484	107.310
Çukurova	Saf	70.322	104.134	215.027	428.649
	Tohum		160.045	344.043	341.827
Hatay/ Çukurova (%)	Saf	15,3	14,2	17,3	15,6
	Tohum		15,0	17,3	31,4

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1980'de Hatay İli'nde Yetiştirilen Kimi Sebzelerin Üretimi ve Türkiye İçindeki Payı

Sebzeler	Üretim (ton)	Türkiye İçindeki Payı (%)
Toplam Üretim	271.000	2,2
Domates	112.000	3,1
Biber (Dolmalık)	10.000	2,7
Fasulye	12.000	3,8
Soğan	13.000	9,2
Turp	3.000	16,5
Ispanak	1.500	1,1
Marul	4.000	8,2
Kabak	11.000	3,6
Hıyar	12.000	2,4
Patlıcan	47.000	7,1
Kavun	10.000	0,7
Karpuz	21.000	0,6

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1980)

Meyvecilik: İlde Türkiye'de bulunan meyvelerin büyük bir bölümü yetiştirilmekte ve her mevsim meyve bulunmaktadır. Bunlar turunçgiller, zeytin, erik, yenidünya, Trabzon hurması, şeftali, elma, armut, incir, nar, mersin, dut, muz, hurma, ayva, ceviz, kiraz, vişne, antepfıstığı, keçiboynuzu gibi çok çeşitli meyve türleridir.

Turfanda meyveciliğin yaygın olarak yapıldığı ilde, üretim fazlası dış ülkelere ve yurt içinde İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerle komşu illere gönderilir. İl dışına en çok satsuma mandalin ve Washington portakal türleri ile limon, erik, kayısı, üzüm, kavun, karpuz, yenidünya, mersin, şeftali, incir ve nar gibi meyvelerin satışı yapılmaktadır.

Kavun, karpuz, erik, Trabzon hurması, yenidünya daha çok Amik oluğu yöresindeki köylerde, üzüm Hassa'da yetiştirilmektedir.

Dörtyol Üretme Çiftliği Turunçgiller İşletmesi, İskenderun Fidanlığı ve Teknik Ziraat müdürlüklerinin kurduğu geçici fidanlıklarda, meyve üreticilerinin gereksinmesini karşılamak için fidanlar üretilir.

Ancak meyve yetiştiricileri genellikle ilk bahçe kurulmasında bu fidanlıklardan yararlanırlar. Bahçelerini genişletmek ya da yenilemek gerektiğinde ise kendi yetiştirdikleri fidanları kullanırlar. Bu nedenle fidanlıklar yıldan yıla çalışmalarını azaltmakta ya da durdurmaktadır. 1961'de Dörtyol Devlet Üretme Çiftliği Turunçgiller İşletmesi, satamadığı 43.000 fidanı yok etmiş, 1963'te fidanlık şubesinin çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştı.

1980'de ilde üretilen bellibaşlı meyvelerin Türkiye üretimindeki payı şöyleydi: Yenidünya % 12, erik % 3,6, altıntop % 9,6, mandalina % 4, portakal % 19, zeytin % 3,7, turunç % 6,5, incir % 4,6, Trabzon hurması % 48.

Turunçgiller: Hatay turunçgil üretiminde önde gelen illerden biridir. Turunçgil üretiminin il ekonomisinde önemli bir yeri vardır. Turunçgiller, pamuk ve tahılın iyi yetişmediği kumlu, kireçli ve çakıllı topraklarda yetiştirilir. Sulanabilir kıyı şeridindeki az eğimli alanlarda turunçgil tarımı yapılmakta, ilde her yıl biraz daha daralan tahıl alanları yerini pamuk tarlalarına ve turunçgil bahçelerine bırakmaktadır.

Turunçgiller için, killi ve taban suyu yüksek olan topraklar uygun değildir. Yazları sıcak ve nemli, kışları ılık geçen Akdeniz ikliminde en iyi yetişme ortamını bulmuşlardır. Turunçgil fidanları kasım, şubat ve martta dikilir. Genellikle, önce turunç fidanları dikilir, dikimden 7-8 ay sonra bu fidanlara istenen tür aşılanır. Dikim, doğrudan aşılı fidanlarla yapıldığı zaman, ürün daha erken alınır. Fidanlar dikilince, ilk sulama yapılır. Bu sulamaya, yörede "can suyu" denir. Daha sonraki dönemlerde, yaz aylarında 15-20 günde bir sulama yapılması gerekir. Verimliliği artır-

mak için, kimyasal gübre ve çiftlik gübresi kullanılması ve zararlılarla mücadele zorunludur.

Turunçgiller, ilde en çok Dörtyol'da yetiştirilir. Samandağ, İskenderun, Uluçınar ve Antakya'da da, geniş turunçgil alanları vardır. Yetiştirilen başlıca turunçgil türleri, portakal, mandalina, altıntop, limon ve turunçtur.

İlde, turunçgillerde meyve veren ağaç sayısı, 1970'te 2 milyonu biraz aşarken, 1980'de bu sayı 2.850.000'e yükselmiştir. Çukurova'daki meyve veren turunçgil ağaçları içinde Hatay'ın payı, 1970'te % 31,3, 1975'te % 31,4, 1980'de % 28,6 idi. Söz konusu yıllarda, ilin aynı açıdan Türkiye toplamındaki payı da sırasıyla, % 17,3, % 16,5 ve % 17,7 olmuştur. İlde, meyve veren ağaç sayısı sürekli artmaktadır. 1980'de Hatay'ın Çukurova içindeki göreli payının düşmesinde, İçel'de turunçgil üretiminin daha hızlı gelişmesi etken olmuştur.

Ağaç sayısındaki artışa koşut olarak üretimde de önemli artışlar sağlanmıştır. İlde, 1970'te 94.000 ton, 1975'te 120.000 ton, 1980'de 149.000 ton turunçgil üretilmiştir. Hatay'ın Çukurova bölgesi turunçgil üretimi içindeki payı, söz konusu yıllarda sırasıyla, % 21,7, % 18,1 ve % 20 olmuştur. Ülke toplamındaki payı ise, 1970'te % 14,1 iken, 1975'te % 12,5'e inmiş ve 1980'de % 12,9 olmuştur.

Hatay, Çukurova ve Türkiye'de Turunçgil Ağacı ve Üretimi

	Meyve Veren Ağaç Sayısı (1.000)		Üretim (1.000 ton)	
	1970	1980	1970	1980
Hatay	2.053	2.850	94	149
Çukurova	6.560	9.976	433	745
Türkiye	11.837	16.079	666	1.158
Hatay/ Çukurova(%)	31,3	28,6	21,7	20
Hatay/ Türkiye(%)	17,3	17,7	14,1	12,9

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar; Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

Verimlilik açısından bakıldığında, ilin gerek Çukurova bölgesinden, gerek Türkiye genelinden geride kaldığı görülür. 1980'de ortalama turunçgil verimi, Hatay'da ağaç başına 52,3 kg iken, Çukurova bölgesinde 74,7 kg, Türkiye genelinde ise 72 kg idi.

Hatay, Çukurova Bölgesi ve Türkiye'de Turunçgil Verimi (kg/ağaç)

	1970	1975	1980
Hatay	45,8	49,8	52,3
Çukurova Bölgesi	66,0	86,4	74,7
Türkiye	56,3	65,4	72,0

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde, eski turunçgil bahçelerinin önemli bölümünde yerli portakal türleri dikilidir. Dikildikten 4-5 yıl sonra ürün veren yerli portakallar, öteki portakal türlerine göre daha fazla meyve verdikleri gibi, kuraklığa da daha dayanıklıdır. Ama çok çekirdekli ve ekşidirler. Satış değeri düşük olan bu tür portakallar, yurt içinde üketilir. Bu tür portakal daha çok Dörtyol Merkez ve Yeşilkent'te üretilir.

Yeni kurulan portakal bahçelerinde ise, daha çok Washington, Novel, Thomson Novel portakal türleri üretilmektedir. Kokusu, tadı ve dayanıklılığı ile aranan bu portakal türlerinin satış değeri yüksek ve dışsatım olanağı fazladır. Bu türler dikildikten 6-7 yıl sonra ürün vermeye başlarlar.

İlde, ayrıca kan portakalı, Maltakanı, İtalyan Yafa ve Valencia türü portakallar da yetiştirilmektedir.

Hatay'da, 1970'te 1.870.000 olan portakal ağacı sayısı, 1980'de 2.477.250'ye ulaşmıştır. İl portakal ağaçlarının ülke toplamındaki payı ise, 1970'te % 23,7, 1980'de % 26,5 idi. 1970'te 87.900 ton olan il portakal üretimi, 1980'de 133.000 tona yükselmiştir. Portakal üretiminin Türkiye içindeki payı ise, her iki yılda da % 19 dolayında idi.

Dışsatım olanağı yüksek olan turunçgil türlerinden limon, ilde en çok Uluçınar Bucağı'nda üretilmektedir. Limon, soğuğa dayanıksız bir bitkidir. İlde en fazla **interdonato** ve yediveren türleri yetiştirilir. Ayrıca, kara limon, tatlı limon gibi türler de üretilmektedir. İlde, 1970'te 70.000 limon ağacından yaklaşık, 1.500 ton ürün elde edilmişti. 1980'de ise, limon ağacı sayısı 110.600'e, üretim 7.000 tona yükseldi. 1970 ve 1980'de il limon ağaçları sayısının ülke toplamı içindeki payı sırasıyla % 4,5 ve % 3,7 il limon üretiminin payı ise, % 1,2 ve % 2,6 idi. İlin Türkiye limon ağaçları toplamı içindeki payının azalmasına karşın, ülke üretimi içindeki payının artması, 1970'lerde ilde önemli bir verim artışı sağlandığını göstermektedir. Bununla birlikte, 1980'de, Hatay'da limon verimi ülke ortalamasından düşüktü.

İlde, 1960'lardan bu yana kurulan turunçgil bahçelerinin yarısına yakın bir bölümü mandalinaya ayrılmıştır. 1980'de meyve veren mandalina ağacı sayısı 208.250 idi. En çok Yeşilkent, Dörtyol Merkez ve Samandağ'da yetiştirilen mandalinanın, birçok türleri vardır. En erken olgunlaşan türü Rize (satsuma), en geç olgunlaşan türü ise ankadır. Ayrıca, tanjalin, plymouth, king gibi türleri de yetiştirilir. Mandalina dışsatım olanağı ve satış değeri yüksek bir turunçgildir.

Dış talebi fazla olan bir başka turunçgil de altıntoptur (greyfrut). İlde oldukça yüksek olan altıntop üretiminin son yıllarda Türkiye üretimindeki payı giderek azalmaktadır. 1980'de meyve veren altıntop ağacı sayısı 26.500 idi.

1970'te Türkiye altıntop üretiminin % 27'si Hatay'da gerçekleştirilmişti. 1980'de bu pay, % 9,6'ya düşmüştür. Aynı yıl altıntop ağaç sayısı ve üretimi ilde artmış olmakla birlikte, Türkiye genelinde altıntop yetiştiriciliğinin daha hızlı bir biçimde gelişmesi, Hatay'ın payının düşmesine neden olmuştur.

İlde yetiştirilen bir başka turunçgil türü de turunçtur. 1970'te 34.000 olan meyve veren turunç ağacı sayısı, 1980'de 27.250'ye düşmüş, ancak turunç üretimi 373 tondan 787 tona yükselmiştir.

Zeytincilik: Zeytin, kıraç, taşlık, kayalık topraklarda kolaylıkla yetişebilen ve çok fazla bakıma gereksinmesi olmayan bir ağaç türüdür. Dağların yüksek kesimleri dışında kalan hemen her yöresinde zeytin yetişir. Maki alanlarında "delice" denilen yaban zeytinlerine sık rastlanır. Deliceler aşılanarak zeytinlikler elde edilir.

İlde, 16.000 hektar zeytinlik vardır. Bu alanlar daha çok Kuseyir Yaylası'nda, Altınözü, Antakya ve Reyhanlı dolaylarındadır. İlde, daha çok yağlık, biraz da salamuralık zeytin yetiştirilir.

İlde, 1970'te 3.284.000 meyve veren zeytin ağacı varken, bu sayı 1975'te 4.000.000'a çıkmış, 1980'de ise 3.223.000'e düşmüştür.

Hatay'da 1970'te 3 milyonu aşkın meyve veren zeytin ağacından 22.000 ton, 1975'te 4 milyon ağaçtan 34.000 ton ürün alınmıştı. 1980'de ise meyve veren ağaç sayısı tekrar 3 milyon dolayına düşerken, üretim 50.000 tona yükselmişti. Bunda 1980'in "var yılı" olmasının da etkisi olmuştur. Turunçgil alanlarının zeytinlikler zararına gelişmesi, 1975 sonrasında zeytin alanlarının daralmasına neden olmuştur. Buna karşın, daralan zeytin alanlarında eski yıllara göre daha özenli bir bakımla, verimlilik yükseltilmiş ve üretim artışı sağlanmıştır *(Bak. Balıkesir, SEY, Tarım)*. İl zeytin ağaçlarının ülke toplamı içindeki payı ise ,1970'te % 4,8, 1975'te % 5,5 ve 1980'de % 4,3 olmuştur. İl zeytin üretiminin ülke toplamındaki payı ise 1970'te % 3,2 iken 1975'te % 6'ya çıkmış, 1980'de % 3,7'ye düşmüştür (Tablo 9).

Tablo 9
Hatay, Balıkesir ve Türkiye'de Zeytin Üretimi

	Meyve Veren Ağaç Sayısı (bin)			Üretim (bin ton)		
	1970	1975	1980	1970	1975	1980
Hatay	3.284	4.001	3.223	22	34	50
Balıkesir	8.520	8.890	9.098	164	126	247
Türkiye	68.051	72.721	73.750	681	561	1.350
Hatay/Türkiye (%)	4,8	5,5	4,3	3,2	6,0	3,7
Balıkesir/Türkiye (%)	12,5	12,2	12,3	24,1	22,5	18,3

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde egemen olan Akdeniz ikliminin, nemliliği yüzünden bağcılık gelişememekte, yalnızca iç kesimlerdeki görece kurak yörelerde Hassa dolaylarında ve Kuseyir yaylalarında yapılmaktadır. Bu yörelerde bağ yerine **asma üzümcülüğü** daha çok gelişmiştir. Asmalar, dut, kavak gibi yüksek ağaçların diplerine ekilerek, ağaçlara sarılmaları sağlanır. Bu asmalarda, bağlardakinin tersine budama yapılmamaktadır.

Üretilen üzümün bir bölümü taze olarak, bir bölümü ise, pekmez, sucuk, pestil yapılarak ya da kurutularak ilde tüketilir. Önemli bölümü ise, turfanda olarak il dışına satılır.

İlin ve Güney Anadolu Bölgesi'nin en iyi nitelikli üzümü, İskenderun'un Belen Bucağı dolaylarında üretilmektedir. Ancak, üretim alanı dar olduğu için, bu yörenin üzümleri pek tanınmamıştır.

Başlıca üzüm türleri, bağlarda Antep karası, kabarcık, Tarsus beyazı, Adana karası; asmalarda ise, hanımparmağı, ak üzüm, Dörtyol karası, uzun kabarcık türleridir.

Hatay'da Bellibaşlı Meyvelerin Üretimi ve Türkiye İçindeki Payı

Meyveler	Meyve Ağacı Payı (%)	Üretim Payı (%)
Yenidünya	10,7	12,0
Erik	3,1	3,6
Kayısı	1,8	1,1
Zerdali	0,6	1,2
Zeytin	4,5	3,7
Altıntop	14,7	9,6
Limon	3,7	2,6
Mandalina	4,9	4,0
Portakal	26,5	19,5
Turunç	41,7	6,5
Antepfıstığı	0,2	0,6
Badem	1,5	1,0
İncir	5,8	4,6
Trabzon Hurması	45,0	48.0
Üzüm(*)	0,7	0,8

(*) Üzüm payı hektar üzerinden hesaplanmıştır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1980)

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Hatay'da doğal koşullar, bitkisel üretim için çok elverişlidir. Kışları ılık ve yağışlı, yazları sıcak ve kurak geçen iklim, birçok bitkinin kolaylıkla yetişebilmesini sağlamakta, birçok akarsu tarafından sulanan, alüvyonlu ve işlenmeye elverişli topraklarda, bol ürün alınabilmektedir. Bitkisel üretimde doğal koşullara bağımlılık her ne kadar düşük bir düzeyde ise de, yükseltinin ve iklim farklılıklarının bitkisel üretim deseni üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Alçak, sulanabilir ovalarda sanayi bitkileri, sebze ve meyve türleri, iç kısımlarda ve yükseltinin fazla olduğu yörelerde tahıllar, kurağa dayanıklı başka tarla ve bahçe bitkileri ekilmektedir.

İlin denize kıyısı olan Dörtyol, İskenderun ve Samandağ ilçelerinin kıyı kesiminde Akdeniz iklimi özellikleri görülür. Kıyı kuşağı dışında toprak engebelidir. Bu kesimlerde iklim karasal özellikler göstermeye başlar. Bu nedenle Akdeniz kıyısındaki bitkisel üretim alanlarında, turfanda sebzecilik, meyvecilik, denizden uzaklaştıkça yükselen iç kesimlerde ise meyvecilik, bağcılık, zeytincilik, tütüncülük yapılmaktadır.

Merkez İlçe ile Reyhanlı ve Kırıkhan ilçelerinde, geniş ve verimli tarım toprakları bulunur. Bu yöreler kıyı kuşağına göre daha serin olmakla birlikte yer yer Akdeniz ikliminin özelliklerine de rastlanır. Buğday, arpa, yulaf ve pamuk üretimi yoğundur.

İlin öbür ilçelerinde, denize olan uzaklık ve yüksekliklerine topografik yapılarına bağlı olarak, farklı alt iklim özellikleri görülür. Ama, bu iklim tipleri, birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz, farklılıklar değişik tarım bölgeleri yaratacak düzeyde değildir. Genellikle, toprak engebelidir. Tepeler ve dağlar arasında vadiler uzanır ve yamaçlarda tarım alanları bulunur. Ovalık kesimler ise dağlarla kuşatılmıştır. Bu tür alanlardan oluşan Altınözü İlçesi'nde zeytin, Yayladağı İlçesi'nde tütün yetiştiriciliği önde gelmektedir. Daha yüksekte kalan Hassa İlçesi'nde tarla tarımı egemendir. Ayrıca dağlık yörelerde, bağcılık da yapılmaktadır.

Hatay'da, il toprakları, % 97,2 oranında tarıma elverişlidir. Bu değer, % 94 olan ülke ortalamasının üzerindedir. 540.300 hektar olan il alanının % 36,5'i (197.000 hektar) I., II., III. ve IV. yetenek sınıflarından oluşan sürüme elverişli topraklarla kaplıdır. Sürüme elverişli toprakların 70.000 hektarı, I. yetenek sınıfına giren, genellikle sorunsuz topraklardır. Bunun dışında kalan II., III., ve IV. yetenek sınıflarından oluşan, yaklaşık, 127.000 hektar alanda % 23 çoraklık, % 32 yaşlılık, % 17 taşlılık ve % 62 su erozyonu sorunu vardır.

Ülke genelinde olduğu gibi Hatay'da da dengesiz toprak kullanma sorunu vardır. Sürüm altında olan topraklar, potansiyel olarak sürüme elverişli toprak miktarını bir hayli aşmış durumdadır. Halen 241.000 hektar alanda bitkisel üretim yapılmaktadır. Bu da, aslında çayır, mera ve orman olarak kullanılması gereken 44.000 hektar alanın, ekilip biçilmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Dengesiz ve yanlış toprak kullanımının en somut sonucu toprağın erozyonla aşınıp kaybolmasıdır.

Hatay'da V., VI., ve VII. yetenek sınıfı topraklardan oluşan ve çayır, mera, orman kullanımına elverişli olan topraklar, yaklaşık 328.000 hektar alanı kaplarlar. İl alanının % 60,7'sini oluşturan bu topraklarda % 54 taşlılık ve % 64 su erozyonu sorunu vardır. Bu tür topraklardan bir bölümünde bitkisel üretim yapılmaktadır. Bu durum, hem bitkisel üretimi olumsuz yönde etkilemekte hem de bu toprakların yeniden çayır, mera ya da ormanlara döndürülmesini güçleştirmektedir.

Hatay'da, 159.000 hektar alanın eğimi, % 30'un üzerindedir. Bu eğimli ve sarp alanlarda, tarım dışı VIII. yetenek sınıfına giren, 2.400 hektar toprak vardır.

Fazla eğimli ve engebeli olmayan tarım topraklarının, ilde makineleşmenin gelişmesine büyük katkısı olmuştur.

Gübreleme: İlde, bitkisel üretim yapılan topraklarda uzun yıllar aynı ürünlerin yetiştirilmesi sonucu, toprakların fiziksel özellikleri bozulmuş, organik madde oranları düşmüş, bitki besin maddeleri azalmıştır. Bu, özellikle, sulu tarım alanları için geçerlidir. Verimin yüksek düzeyde tutulabilmesi için organik ve yapay gübreler verilmesi, topraktaki besin maddelerinin belirli düzeyde tutulması zorunludur.

Verim artırıcı girdilerin başında gelen yapay gübre kullanımı, ilde, 1960'ların başından sonra yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Başta pamuk, sebzeler ve meyveler olmak üzere, yetiştirilen başlıca ürünlerin gübrelemeyi zorunlu hale getirmesi nedeniyle, gübre kullanımı sürekli olarak artmıştır. 1963'te 10.000 tondan biraz fazla olan gübre kullanımı, 1970'lerin son yıllarında iyice artmış ve 1979'da 190.800 tonu aşmıştır. Ancak, daha sonraki fiyat artışları nedeniyle 1980'de tüketim 141.682 tona düşmüştür.

1970'te, Akdeniz Bölgesi'nde kullanılan yapay gübrenin % 8,3'ü, ülke genelinde kullanılan gübrenin ise % 2,5'i Hatay'da tüketiliyordu. 1980'e gelindiğinde, ilin Akdeniz Bölgesi gübre tüketimi içindeki payı yükselmiş ve % 13,7'ye çıkmıştır. Türkiye toplam yapay gübre tüketimi içindeki payında ise bir miktar düşme olmuş ve % 2,3'e inmiştir.

Hatay İli'nde Gübre Kullanımı (ton)

	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1963	6.280	4.105	—	10.385
1965	14.980	13.770	—	28.750
1970	48.000	35.347	—	83.347
1975	70.393	64.498	1.500	36.391
1979	96.425	93.935	487	190.847
1980	90.000	51.000	682	141.682

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

Sulama: Akdeniz ikliminin egemen olduğu ilde yağışlar, genellikle kış ve bahar aylarında düşmektedir. Yıllık ortalama yağış 400-1.250 mm arasında değişmekle birlikte, asıl tarımın yapıldığı, alüvyal ve kolüvyal topraklarla kaplı ovalarda, ortalama yağış 800 mm'yi geçmez.

Dörtyol, İskenderun, Samandağ ilçeleri sınırları içinde kalan, kıyı kuşağında, yıllık yağış ortalaması 500-800 mm arasındadır. Bitki gelişimi için kritik dönem olan haziran, temmuz ve ağustos aylarındaki ortalama yağış ise 40 mm dolayındadır. Bu kuşakta, bitki yetişme dönemi tüm yılı kaplar. Yörede, mayıs ayından başlayarak topraktaki su hızla buharlaşmakta ve ürünlerin köklenme derinliklerinde, şiddetli bir su eksikliği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, sonbahar ortalarına değin sürmektedir. Bu kesimde yıllık sulama suyu gereksinimi 800-900 mm arasında değişmektedir.

Antakya, Reyhanlı, Hassa ve Kırıkhan arasında kalan ovalık alanlarda, yıllık yağış ortalaması 500-600 mm; Hassa, Reyhanlı, Altınözü ve Yayladağı ilçelerinin doğusunda ise 400-600 mm arasında değişmektedir. Tarım ürünlerinin gelişimi için kritik dönem olan haziran, temmuz ve ağustos aylarında, ortalama yağış 50 mm dolayındadır. Yıllık donlu günlerin sayısının 7-10 arasında değiştiği yörede, bitki yetişme dönemi 350 günün üzerindedir. Mayıs sonlarında, topraktaki suyun buharlaşmasıyla birlikte, ürünlerin köklenme derinliklerinde şiddetli bir su eksikliği ortaya çıkmakta ve yıllık sulama suyu gereksinimi, 800 mm'ye dek yükselmektedir.

Şiddetli yaz kuraklığı nedeniyle Hatay İli'nde, verimi sınırlayan en büyük etken sulamadır. Tarımın sulama suyu gereksinimi, doğal yağışlarla karşılanamamaktadır. Su açığı yerüstü ve yeraltı su kaynaklarından yararlanılarak giderilmeye çalışılmaktadır.

Asi Havzası'nın taban alanına yerleşmiş bulunan Hatay toprakları, bitkisel üretimin su gereksinimini karşılayacak düzeyde, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarına sahiptir. Yerüstü su kaynaklarından Asi Irmağı ile bunun kollarından Karasu ve Afrin Çayı, geniş sulama olanakları yaratmaktadır. İlin, en önemli tarım alanı olan Amik Ovası'nın toplam yeraltı su rezervi 149 milyon m3'ü bulmaktadır. Akdeniz kıyı kuşağında kalan bölgelerin yeraltı su rezervi İskenderun'da 19,5 milyon m3, Arsuz Ovası'nda 19 milyon m3 dolayındadır.

1980 başında, Hatay'da 75.000 hektarı aşan alanda sulu tarım yapılmaktaydı. Bu sulamanın, büyük bölümü yerüstü su kaynaklarından yararlanılarak gerçekleştirilmişti. 1968'de yapımına başlanan ve 1970'lerin ortalarında bitirilen Tahtaköprü Barajı, 200 milyon m3 su depolayabilmektedir. Yaklaşık 40 km'lik ana kanalla sulanan Amik Ovası'nda, pamuk, çeltik ve sebze alanları sulamadan yararlanmaktadır. 1972'den sonra, su kaynağını, Karasu üzerinde kurulan Tahtaköprü Barajı'ndan alan, Hassa Ovası sulaması devreye sokulmuştur. 21 km ana kanal, 33 km yedek kanal şebekesiyle, Hassa Ovası'ndaki pamuk, çeltik ve sebze alanları sulama altına alınmıştır.

Bunların dışında, Amik Ovası'nda özel kesimce de sulama yatırımları yapılmıştır. Reyhanlı-Asi Kooperatifi tarafından gerçekleştirilen, kaynağını Asi Irmağı'ndan alan sulama kanallarıyla, Amik Ovası'nda, özellikle, pamuk alanları sulanmaktadır.

Hatay'da, sulama amaçlı yeraltı suyu çalışmaları da yoğundur. DSİ tarafından ilde, 80'in üstünde araştırma kuyusu açılmıştır. Açılan kuyuların bir bölümü, sulama için üreticilere kiraya verilmiştir. Yine, Toprak-Su tarafından, sulama kooperatiflerine kuyular açılmış, açılan kuyulara tulumba, motor verilmiş, tarla içine dek elektrik getirme çalışmaları yapılmıştır. Bu hizmetlerin götürülmesiyle, Erzin, Dörtyol, Kırıkhan, Samandağ ve Reyhanlı yörelerinde, 200'ün üzerinde, sulama amaçlı, yeraltı kuyusu açılmış ve 6.000 hektara ulaşan pamuk, çeltik ve sebze alanları bu kuyulardan sulanmaya başlamıştır.

Hatay'da, bitkisel üretim yapılan 241.000 hektar alanın % 30'undan çoğu sulanmaktadır. Türkiye genelinde ise devlet tarafından yapılan yatırımlarla sulanan alan tüm bitkisel üretim alanının ancak % 8,7'si kadardır. Aynı oran, Suriye'de % 10, Bulgaristan'da % 11, Yunanistan'da % 24 ve Romanya'da % 20'dir.

Tarım Araçlarının Gelişimi: Hatay'da, tarım araçlarının gelişimi, 1950'lerden sonra hızlanmaya başlamıştır. 1950'de ilde 268 traktör vardı. Bu sayı, 1959'da 1.170'e çıkmıştır. Daha sonra düşmeye başlamış, 1961'de 1.050'ye, 1963'te 859'a, 1965'te ise 774'e dek inmiştir. Bu yıldan sonra traktör sayısında bir artış başlamıştır. 1970'te 1.609 olan traktör sayısı, 1975'te 3.623'e, 1980'de

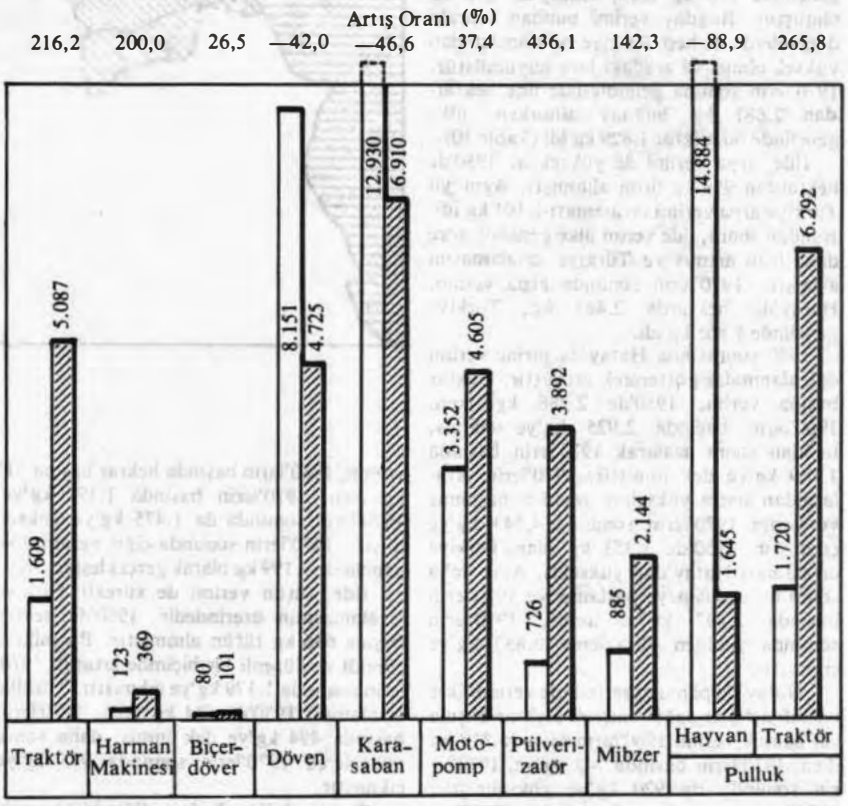
Tablo 10
Hatay ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü			1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
Buğday		Hatay	865	2.681	209,9
		Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa		Hatay	958	2.461	156,9
		Türkiye	1.101	1.865	69,4
Pirinç		Hatay	2.288	4.543	98,6
		Türkiye	3.353	2.833	—15,5
Tütün		Hatay	636	1.179	85,4
		Türkiye	634	975	53,8
Pamuk*	Saf	Hatay	318	920	189,3
		Türkiye	328	749	128,4
	Tohum	Hatay	515	1.475	186,4
		Türkiye	557	1.199	115,3

* Pamuk için 1950 yerine 1960-61-62 ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Şekil 3
Hatay'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

ise 5.087'ye dek yükselmiştir. 1970-1980 arasında traktör sayısı 3 katını aşmıştır (Şekil 3).

İlin traktör sayısında artış olmasına karşın, Türkiye traktör parkı içindeki payında, önemli bir düşme gözlenmektedir. 1950'de % 2,7 olan pay, 1959'da % 2,8'e yükseldikten sonra, sürekli olarak geriledi. 1960'ların ilk yarısında ilde traktör sayısının gerilemesi, söz konusu payı hızla düşürdü. Daha sonraki yıllarda traktör sayısında ilde gerçekleşen artışın hızı ülke genelindeki artışın gerisinde kaldı. Bu süreç içinde ilin ülke traktör parkı içindeki payı, 1970'te % 1,5'e, 1980'de de % 1,2'ye düştü.

1970'te 123 olan harman makinesi sayısı % 200'lük bir artışla, 1980'de 369'a, 80 olan biçerdöver sayısı % 26,5'lik artışla 101'e, 3.352 olan motopomp ve pompa sayısı % 37,4'lük bir artışla 1980'de 4.605'e, 885 olan mibzer sayısı % 142,3'lük artışla 2.144'e yükselmiştir. Pülverizatörde artış, patlama biçiminde gerçekleşmiş ve pülverizatör sayısı % 436,1'lik bir artışla 726'dan 3.892'ye çıkmıştır.

Modern tarım araçlarının yoğunlaşmasına koşut olarak, 1970-1980 arasında geleneksel tarım araçlarından hayvan pulluğu % 89, döven % 42, karasaban ise % 47 oranında azalmıştır.

Verimlilik: Hatay'da, başlıca tarım ürünlerinden buğday, arpa, pirinç, pamuk ve tütünde verim Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Yüksek verim sağlayan etkenlerin başında, sulama, gübreleme, ilaçlama ve makine kullanımının yoğun olması ve iklimin yumuşaklığı gelir.

Hektar başına buğday, 1950'de, ülke genelinde 770 kg iken, Hatay'da 865 kg olmuştur. Buğday verimi bundan sonraki dönemlerde de hep Türkiye ortalamasından yüksek olmuş ve aradaki fark büyümüştür. 1970'lerin sonuna gelindiğinde ilde hektardan 2.681 kg buğday alınırken, ülke genelinde bu miktar 1.829 kg idi (Tablo 10).

İlde, arpa verimi de yüksektir. 1950'de hektardan 958 kg ürün alınmıştı. Aynı yıl Türkiye arpa verimi ortalaması 1.101 kg idi. Bundan sonra, ilde verim ülke geneline göre daha hızlı artmış ve Türkiye ortalamasını aşmıştır. 1970'lerin sonunda arpa verimi, Hatay'da hektarda 2.461 kg, Türkiye genelinde 1.865 kg idi.

1950 sonrasında Hatay'da pirinç verimi dalgalanmalar göstererek artmıştır. Hektar başına verim, 1950'de 2.288 kg iken, 1960'ların başında 2.925 kg'ye çıkmış, bundan sonra azalarak 1970'lerin başında 1.749 kg'ye dek inmiştir. 1970'lerin ortalarından sonra yükselme yeniden başlamış ve verim 1970'lerin sonunda 4.543 kg'ye çıkmıştır. 1950'de 3.353 kg olan Türkiye ortalaması Hatay'dan yüksekti. Ama daha sonra hızla düşmeye başlamış ve 1970'lerin başında 2.497 kg'ye inmiş, 1970'lerin sonunda yeniden yükselerek 2.833 kg'ye çıkmıştır.

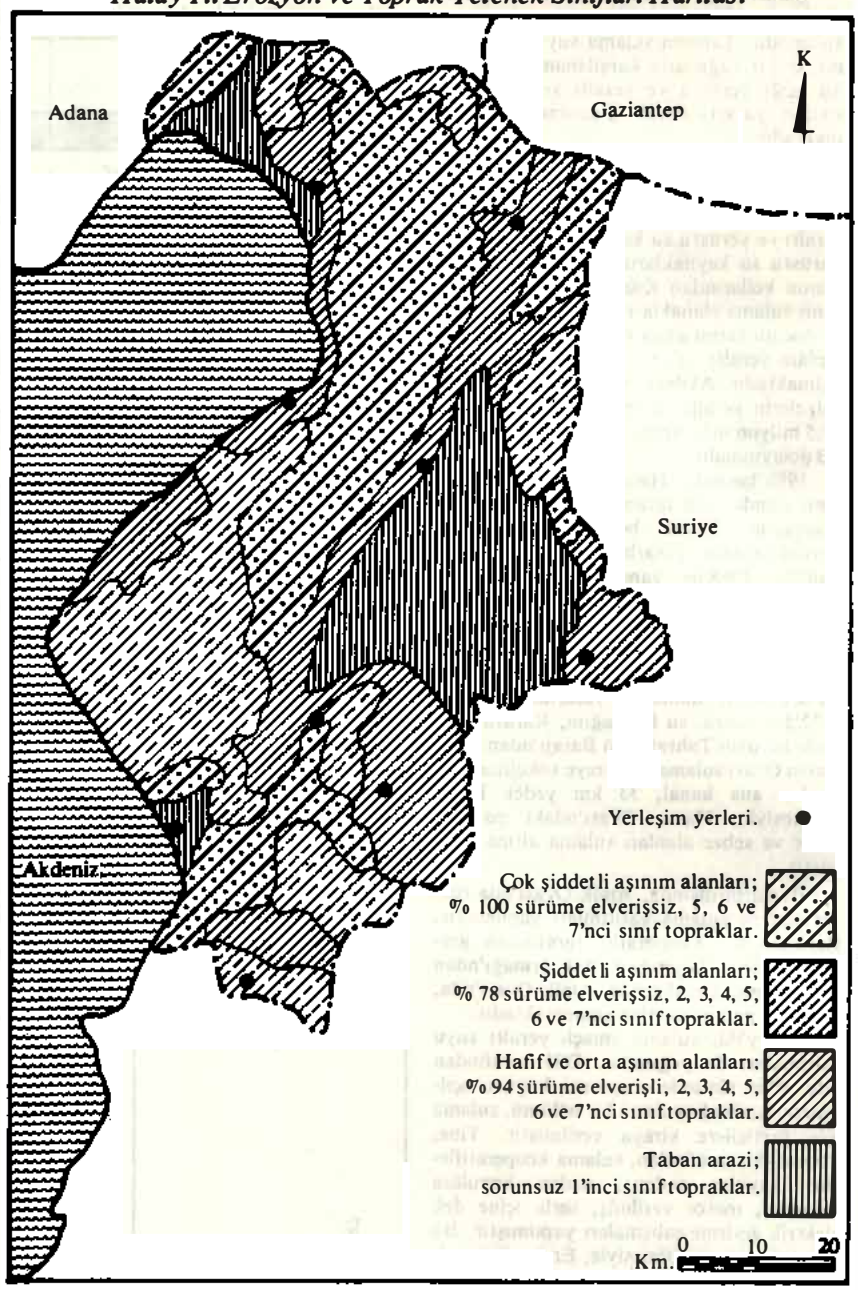
Hatay'da pamuk üretiminde verimlilikte önemli artışlar sağlanmıştır. Hektar başına saf pamuk verimi,1960'ların başında 318 kg iken, 1970'lerin başında 745 kg'ye, 1970'lerin sonunda da 920 kg'ye yükselmiştir. 1970'lerin sonunda saf pamukta Türkiye ortalaması ise 749 kg idi. Çiğitte de benzer bir gelişme yaşanmıştır. Hatay'da çiğit verimi, 1960'ların başında hektar başına 515 kg iken, 1970'lerin başında 1.192 kg'ye, 1970'lerin sonunda da 1.475 kg'ye yükselmiştir. 1970'lerin sonunda çiğit verimi ülke genelinde 1.199 kg olarak gerçekleşmiştir.

İlde, tütün verimi de sürekli Türkiye ortalamasının üzerindedir. 1950'de hektar başına 636 kg tütün alınmıştır. Bu miktar sürekli ve düzenli bir biçimde artarak 1970'lerin sonunda 1.179 kg'ye çıkmıştır. Türkiye ortalaması 1950'de 634 kg iken, 1970'lerin başında 494 kg'ye dek inmiş, daha sonra yükselerek 1970'lerin sonunda 975 kg'ye çıkmıştır.

Tarımsal Kuruluşlar: Yörede tarımsal gelişmeye ve modernleşmeye katkıda bulunmaya çalışan devlet kuruluşları, Hatay Devlet Üretme Çiftliği Müdürlüğü, Dörtyol Devlet Turunçgiller İşletmesi, İskenderun Bölge Zirai Karantina Müdürlüğü, İskenderun Bahçe Kültürleri Üretme İstasyonu ile Kırıkhan/Soğuksu Üretme İstasyonu'dur. İlde ayrıca Teknik Ziraat Müdürlüğü, Zirai Mücadele Müdürlüğü ve Veteriner Müdürlüğü de çalışmalarını sürdürmektedir.

Dörtyol Devlet Turunçgiller İşletmesi: Dörtyol İlçesi'nde 1944'te Ziraat İşletmeleri Kurumu'na bağlı olarak kurulmuş, 1950'de Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştı. Kuruluş park ve ağaçlandırma ile meyvecilik alanlarında çalışmalar yapar. 637 dekar turunçgil alanı vardır. İşletme çevredeki üreticileri turunçgil bahçelerinin kuruluş ve bakımı konusunda

Hatay İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

1930'larda Hatay'da Mülkiyet ve Çalışma Biçimleri

A. Faik Türkmen, 1937'de yayımlanan **Mufassal Hatay "Coğrafyası ve Edebiyatı"** adlı kitabında, o dönemde Hatay'ın farklı kırsal bölgelerindeki ekonomik faaliyetler, mülkiyet yapısı ve toprak işleme biçimleri hakkında hayli ayrıntılı bilgiler vermektedir:

"Asi Vadisi'nde İş Hayatı ve Teşrik-i Mesai: ... Amik Ovası'ndaki mülk sahibi münhasıran Amık Türkmen Beyleri olduğu gibi, Asi Vadisi bahçelerinin sahipleri de hemen hemen Antakya eşrafıdır (Sünni Türk zenginleri).Bunlar, Antakya'da ikamet edip, kendi işleriyle meşgul olurlar. Yalnız senenin muayyen günlerinde koza toplanmasına nezaret etmek üzere bahçelerinin başında bulunurlar. Fakat bu bahçe köylerinin ekserisi aynı zamanda şehir eşrafının sayfiye mahalli olduğundan, mal sahiplerinin ekserisi yaz mevsimini bahçelerindeki köşklerinde geçirirler. Amık'ta işlerin sıkı olduğu mevsimlerde, mal sahibi ortakçıya yardım etmek için amele tutmasına mukabil, Asi Vadisi'ndeki mal sahipleri bahçelerine yardımcı olarak kimseyi göndermez, yalnız ekseri bahçelerin (subaşı) adlı mal sahipleri tarafından gönderilmiş kimseler varsa da, bunlar bahçıvanlara yardımcı değil, bilakis âmir vaziyetindedirler. Hatay'daki subaşılar, Anadolu'daki çiftlik beylerinin kâhyalarına tekabül ederler.

... Asi Vadisi'ndeki her bahçede bir Alevi Türk ailesi oturur. Bunlar, kadın-erkek, çoluk-çocuk çalışır. 1918 Fransız işgaline kadar bu bahçelerin yüzde doksanından fazlası Antakya Kasabası'nda oturan Sünni Türkler'in malı olup, Alevi Türkler bu bahçelerde amele vaziyetinde çalışırlardı. Fakat bugün bu bahçelerde çalışan Alevi Türkler epeyce mülk sahibi olmuşlardır.

Amık Mıntıkası Ziraat Hayatında Teşrik-i Mesai:.. Amık Ovası'nda büyük arazi sahipleri, Sünni Türk aileleridir. Hatay'da bunlara Türkmen Beyleri derler. ... Bu beyler, Antakya eşrafının Kuseyr çiftliklerinden daha vasi arazi sahibidirler. Bu ailelerden her birinin bazan birkaç köyü olur. ... Bu geniş arazi sahiplerinin tarlalarını işletmelerinde şu tipler göze çarpar:

Ortakçılık Usulü: Bu usulde mal sahibi tarlasını bir senelik için çiftçiye verir. Tohum mal sahibine hayvanat biçin ücreti ve hayvanların bütün masarifi ve ziraat levazımı hesap masarifi tamamen çiftçiye ait olup, mal sahibi tohumdan başka hiçbir şeye karışmaz. Yalnız hasat zamanı vergi çıkarıldıktan sonra mahsulün nısfını alır.

Maraba Usulü: Bu usulde tohum, hayvanat ve gerek hayvanata ve gerekse ziraate ait bütün masraflar mal sahibi tarafından verilir. Çiftçi yalnız emeğini koyar. Neticede vergiler çıktıktan sonra mahsulün dörtte birini çiftçi alır.

Azab Usulü: Bu usulde mal sahibi çiftçiyi muayyen bir ücret mukabilinde angaje etmiştir. Çiftçi karısı ve çocuklarile birlikte mal sahibinin gösterdiği evde oturur. Ve mal sahibi tarafından iaşe ve ibate edilir. Bu usulde mahsulün tamamı mal sahibinin olup, yalnız hasad zamanı evvelce kararlaştırılan ücret bu çiftçi ailesine mal sahibi tarafından verilir. Fakat bu usulde azablar yalnız ekip biçtikleri tarlanın işlerinde mes'ul olmayıp, mal sahibinin teklif edeceği her işi görmeye mecburdur. Azablık da diğerleri gibi bir seneliktir. Hasad sonunda azabın bir senesi dolmuş sayılır. O zaman ikinci sene için yeni bir anlaşma yapılır. Aksi takdirde azab ailesile birlikte başka bir mal sahibinin hizmetine girer. Bu üç usulden Amık Ovası'nda birinci usul yalnız ortakçılık daha fazla görülür.

... Muvakkat Amele: Amık marabalarının zararına olan hadiselerden birisi de hasad zamanı gelen muvakkat amelelerin kazançlarının da kısmen bunlara yüklenmiş olmasıdır. Amık marabalarının ektikleri arazi Kuseyr'ininkilerden daha geniş olduğundan, hasad zamanı bunlar hububatı toplamaya yetişemezler, Hatay'ın diğer üç mıntıkasından hatta Halep civarından buraya amele kafileleri üşüşür.İşte bunlar Amık'taki muvakkat amele tipini teşkil ederler... eğer Amık olmasaydı,diğer üç mıntıkadaki fakir halk,hatta orta halli halkın bir kısmı senelik zahiresini kolaylıkla tamamlayamazdı. Çünkü Asi Vadisi ve hele dağ mıntıkası halkının hububat mahsulatı, ancak kendi köylerinin birkaç aylık zahiresini temin edebilir.

Kuseyr Mıntıkası Ziraat Hayatında Teşrik-i Mesai: Burada arazi Amık Ovası'na nisbetle daha az ve dolayısile daha kıymetlidir. Çünkü Kuseyr Yaylası'nın büyük bir kısmı zeytinliklere ve bağlara tahsis edilmiş olduğundan, burası Amık'a nisbetle daha kesif bir insan kalabalığı toplamıştır. ... Bu sebepten toprak daima daha kıymetlidir. Burada Amık'ta olduğu gibi geniş arazi sahibi beyler yoktur. Toprağın büyük bir kısmı Antakya eşrafının, zengin, orta halli ailelerinin ve hatta esnafın tasarrufları altındadır. Köylerde oturan ve köy ağası olan Kuseyr eşrafının da oldukça geniş arazileri vardır. Bu vaziyet karşısında, Amık'ta tesbit ettiğimiz iş bölümü şekilleriyle mal sahibi ve çiftçi arasındaki anlaşmalar burada aynen görülmez. Şimdi buradaki çalışma tiplerini hulaseten görelim.

Kesimcilik (Maktu İcar): Bu usulde mal sahibi tarlasını muayyen bir miktar buğday veya para mukabilinde bir çiftçiye icar eder. Fakat bu vaziyette icar müddetinin üç seneden aşağı olduğu görülmez. Çünkü müstecir ancak uzun bir müddet zarfında tarlayı istediği gibi kullanmaya imkân bulur, dinlendirir veya eker. Bu takdirde mal sahibi hiçbir masrafa müdahale etmez. Tohum, aşar, çift masarifi hep müstecire aittir. Mal sahibi yalnız toprak vergisini verir. Çiftçinin böyle ağır şartlarla tarlaya sahip olmasının sebebi köylü için tarlanın daima mübrem bir ihtiyaç karşılığı olmasıdır. Köylünün en çok heves ettiği buğdaydan ziyade hayvanının gıdası için samanıdır.

Ortakçılık: Bu usul, Amık'takinden daha ziyade mal sahibinin lehinedir. Çünkü tohum da müstecire ait olduğu halde gene mahsulün yarısı müstecire aittir.

Maraba Usulü: Amık'takinin aynı olup, yalnız anlaşma şartlarında daima mal sahibinin menfaatine uygun maddeler konur. Kuseyr marabaları, daha çok sabit vaziyette olup, senelerce aynı mal sahibile beraber çalıştığı görülür. Çünkü her marabanın o köyde az çok bir alakası vardır. Küçük bir bağı veya tarlası mevcuttur. İşte bu sebepten köyünden uzaklaşamadığı için, Amık Ovası'na nazaran daha ağır şartlarla marabalığı kabul etmiştir. Bu takdirde marabalar mal sahibinin yalnız tarlasını sürmekle kalmaz, daha başka angarya işler görür. Kuseyr marabalarının Amık'ın daha kârlı şartlarını kabul etmeyip, Kuseyr marabalığında kalmalarının daha birçok sebepleri vardır. Kuseyr köylerinde mahsul daha mütenevvi olup, amele için her mevsimde iş ve kazanç yolu bulunabilir. Binaenaleyh marabalar boş kaldıkları zamanlarda ya bizzat veya aile efradından birini bu işlere de sevkederek fazladan menfaat temin edebilirler. Zeytin çırpımında çalışırlar. Zeytinyağını şehre indirmek için kiracılıkta, incir, üzüm, badem ve ceviz ameleliklerinde bulunurlar ve mengenelerde de çalışırlar.

Küçük Toprak Sahibi Aileler: Bunlar Kuseyr'in orta halli ailelerini teşkil ederler. Kuseyr'de halkın büyük bir kısmı orta halli denebilecek vaziyettedir. Bunların biraz zeytinlikleri, küçük bir parça bağları, tarlaları, az miktarda hayvanları bulunur. Fakat, bunlar dağ köylerinde olduğu gibi bu küçük malları idare etmekle iktifa etmeyerek, ortakçılık ve marabacılık yaparlar, fakat azablık yapmazlar.

... Kuseyr amelelerinin en kârlı işi mülk yetiştirmektir. Kuseyr arazisi çok mümbit ve mahsuldar olduğundan, hemen her toprak zeytin, badem, incir ve üzüm bağlarına ifrağ edilmeye müstaittir. Geniş topraklara sahip şehirlilerden bazıları, tarlalardan bir kısmını böylece mülk yetiştirmeye terkederek, uzun seneler iradını almamayı göze alırlar. Bu takdirde, ağaç fidanlarına bakmak ve imar etmek için bir amele ailesi tutulur. İleride bu aile mülkün üçte birine tasarruf eder. Hatta bazı yerlerde nısfına da tasarruf eder."

(Türkmen, 1937)

eğitici çalışmalar yapmaktadır. Turfanda olarak ürettiği altıntopları bu piyasada önemli bir rakip olan İsrail'den 15 gün önce dış pazarlara sürebilmektedir.

İskenderun Bölge Zirai Karantina Müdürlüğü: 1957'de kurulan bölge müdürlüğünün merkezi İskenderun'dur. Etkinlik alanı Antakya'nın Reyhanlı İlçesi'nden Mardin'in Silopi İlçesi'ne dek uzanır. Bu sınırlar içinde Antakya, Yayladağı, Reyhanlı, Gaziantep, İslahiye, Kilis, Oğuzeli, Urfa, Akçakale, Viranşehir, Mardin, Nusaybin, Kızıltepe, Cizre ve Silopi'de olmak üzere 15 tarımsal karantina kapısı vardır.

Müdürlüğün görevleri, ülkeden dışarı çıkarılan tarımsal ürünlerin denetimini yapmak ve alıcı ülkelerin tarımsal karantina tüzüklerine uygun biçimde hastalık ve zararlılardan arınmış olmalarını sağlamak, aynı biçimde yurda getirilen tarımsal ürünleri de denetleyerek ülkede bulunmayan hastalık ve zararlıların yurda girmesini önlemektir.

İskenderun Bahçe Kültürleri Üretme İstasyonu: İskenderun'da 1948'de çalışmalarına başlamış olan bir devlet kuruluşudur. Temel amacı İçel, Adana ve Hatay illerini kapsayan Çukurova bölgesinde turunçgil tarımını geliştirmekti. Bu amaçla, her yıl 20-25.000 aşılı turunçgil fidanının halka dağıtımını sağlayarak, bahçe kurmak isteyenlere yardımcı olan kuruluşun 300 dekarlık bir alanı vardır. Bu alanın 168 dekarında damızlık fidan üretimi yapılmaktadır.

Kırıkhan-Soğuksu Üretme İstasyonu: Antakya-Kırıkhan Yolu üzerinde kurulmuştur. Kuruluş amacı bölgenin meyvecilik, özellikle bağcılık ve zeytincilik sorunlarını çözmek ve bu konuda üreticilerin gereksinimlerini karşılamaktır.

Kuruluşta, erik, şeftali, kayısı, zeytin fidanları aşılı olarak yetiştirilir. Ayrıca, aşılı ve aşısız köklü Amerikan asma çubuğu üretilir ve üreticilere dağıtılır. Yabancı kökenli üzüm çeşitlerinin bölgeye uyumunu sağlamak üzere çalışmalar da sürdürülmektedir.

Aynı kuruluşça yüksek verimli tavuk ırklarının bölgeye yayılmasını sağlamak amacıyla, çiftçilere damızlık civciv ve yumurta dağıtılmaktadır.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Hatay büyük toprak mülkiyetinin, eskiden beri var olduğu yörelerden biridir. Bu açıdan il, genelde Çukurova bölgesinin ve Güneydoğu Anadolu'daki kimi illerin özelliklerini taşır. Kökeni eskilere dayanan büyük toprak mülkiyeti, Hatay'ın Türkiye'ye katıldığı zamandan 1980'lere değin bir ölçüde nitelik değiştirmiş ama, nicel bakımdan önemli bir farklılık olmamıştır.

Büyük mülkiyet ilin her yöresinde aynı ağırlıkta değildir. Geniş, verimli, sulanabilir ovaların bulunduğu yerlerde toprakların büyük bölümünün belirli ellerde toplanmış olmasına karşılık, tarıma elverişli toprakları kısıtlı, engebeli ve ulaşım güçlüğü olan yerlerde büyük toprak parçalarına pek rastlanmaz. Örneğin, ilin Akdeniz kıyısındaki dar kıyı ovalarında ve dağlık yörelerde, küçük işletmeler egemen iken, Amik Ovası ve Asi Vadisi'nde büyük çiftlikler çoğunluktadır.

Büyük mülkiyetin mekân içindeki bu dağılımı geçmişin izlerini taşımaktadır.

Tablo 11
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Hatay		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	88,1	39,7	72,7	26,7
51-100 dekar	7,2	16,1	15,8	22,2
101-500 dekar	4,2	25,4	10,9	39,2
501-1.000 dekar	0,3	6,6	0,5	6,5
1.000+ dekar	0,2	12,2	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

1930'ların Hatay'ını anlatan bir kaynak, ilin bellibaşlı ekonomik bölgeleri, bu bölgelerde egemen olan toprak mülkiyeti biçimi, mülk sahiplerinin kimlikleri ve çalışma koşullarına ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bölgelerin doğal koşulları gibi yetiştirilen ürünler de birbirinden farklıdır. Örneğin, o dönemde Hatay ekonomisinde yaratılan gelir bakımından başta gelen Asi Vadisi'nde, sebze, meyve yetiştirilmekte, dut bahçeleri geniş yer kaplamakta ve kozacılık yapılmaktaydı. Bahçelerin hemen hemen tümü, Antakya Kasabası'nda oturan Sünni eşrafın elindeydi. Bahçeleri ise Alevi Türkler işlerdi. 1918'deki Fransız işgali sırasında, Alevi Türkler'in bir bölümü mülk sahibi olduysa da, mülkiyet yapısının ana çizgileri değişmedi.

Hatay'ın o dönemdeki tahıl ambarı olan Amik Ovası'ndaki topraklar tümüyle Sünni Türkmen Beyleri'nindi (Amik Beyleri). Bunların çiftlikleri, ilin öbür yörelerindeki büyük mülk sahiplerininkilerden çok daha geniş olup, hemen hemen her beyin bir ya da birkaç köyü vardı.

İşlemeye elverişli toprağın daha az ve kıraç olduğu Kuseyir Yaylası'nda, zeytin, tahıl, üzüm ve kuraklığa dayanıklı meyveler yetiştirilmekteydi. Amik'te olduğu gibi çok geniş mülk sahibi beyler yoktu. Yine de toprağın büyük bölümü Antakya eşrafının, zengin ya da orta halli ailelerin, hatta esnafın elindeydi. Köylerde oturan ve köy ağası olan Kuseyir eşrafının da oldukça geniş toprakları vardı.

Kıraç, verimsiz ve engebeli dağlık yörelerle, dar kıyı ovalarında büyük mülkiyet yoktu.

Hatay Türkiye'ye katıldıktan sonra, belli değişimlerle bu yapı sürdü. Amik Ovası'nda tahılın yerini pamuk alırken, büyük mülk sahibi beyler de, topraklarını ortakçı ya da kiracılara işletmeyi bırakıp, kapitalist çiftçilere dönüştü. Ovadaki eski çalışma biçimleri ortadan kalktı. Böylece, tam bir toplulaşma ve yoğunlaşma yaşandı. Toprakların parçalanmasını engelleme yollarından biri olan akraba evlilikleri yaygınlaştı.

1960'ta DSİ'nin Amik Ovası'nda yaptığı bir araştırma, mülk dağılımındaki dengesizliği ve toplulaşmayı açıkça göstermektedir. Araştırma sonuçlarına göre, ovada mülk sahibi toplam 4.425 aile vardı. Bunlardan 500 dekarın üstünde toprağı olan % 5,5'i bu toprakların % 62'sini elinde tutuyordu. Buna karşılık, ailelerin % 75'i toprakların ancak % 14,7'sini işliyordu.

Ovadaki toprak dağılımı, işletme büyüklüklerine göre şöyleydi:

Genişlik (dekar)	Tüm Ailelere Oranı (%)	Tüm Topraklara Oranı (%)
1-20	27,0	3,4
21-50	48,1	11,3
51-100	8,2	4,4
101-200	6,0	6,2
201-500	5,2	12,6
500-	5,5	62,1
	100,0	100,0

(Aksoy, 1967)

Bu arada, pazar için üretimin yaygınlaşması, bitki deseninde tahılların yerini sanayi bitkileri, meyve ve sebzelerin alması ve pazarla bütünleşmenin hızlanmasıyla, öteki yörelerde de bazı değişimler oldu. Toprağın doğal verimliliğinin modern girdi kullanımıyla daha da artırılması, küçük toprak parçalarından yüksek ürün alınabilmesini sağladığı için, küçük ve orta işletmelerin yaşama şansı artıyordu. Böylece, toprakların büyük bölümü, ticaret ve sanayi ile yakın ilişkileri olan, az sayıdaki insanın elinde toplanırken, küçük toprak parçalarında pazar için üretim yapmayı gerçekleştirebilen, çok sayıda bir küçük mülkiyet kesimi de varlığını sürdürüyordu.

Mülkiyetteki bu ikili yapı, 1970 Tarım Sayımı sonuçlarında da açıkça görülmektedir. Bu sayımın verilerine göre, 50 dekardan küçük toprakları işleyen ve ildeki tüm işletmelerin % 88'ini oluşturan işletmeler grubu, toplam ekili toprakların ancak % 40'ını işlemekteydi. İşletme büyüklüğü sınırı 100 dekara çıkarıldığında, bu grubun tüm işletmeler içindeki payı % 95'i buluyor, toplam ekili topraktaki payı da ancak % 56'ya yak-

laşıyordu. Yani, işletmelerin tümüne yakın bölümü, toprakların yarıdan ancak biraz fazlasını elinde tutuyordu (Tablo 11).

Orta büyüklükte işletmeler denebilecek 101-500 dekar toprağı olan işletmeler, tüm işletmelerin % 47'lük kesimini oluştururken, ekili toprakların % 25'i biraz aşan bir bölümünü elinde tutmaktaydı. Böylece, bu gruptaki işletmelerin toprak mülkiyetinde hayli ağırlıklı oldukları ortaya çıkmaktadır.

Toplam işletmeler içindeki payı % 1'i bile bulmayan 500 dekarın üstünde toprağı olan işletmeler ise toplam toprakların % 19'unu elinde tutuyordu. Bu grubun, işletmeler içindeki payının küçüklüğüne karşın topraktaki payının büyüklüğü, geniş toprak parçalarının az sayıda insanın elinde toplandığını göstermektedir. 1970 Tarım Sayımı verilerine göre, ilde 500 dekarın üstünde toprağı olan işletme sayısı 187 idi. Bunlardan 46'sı 1.000-2.500 dekar, 13'ü 2.500-5.000 dekar büyüklüğündeydi. 5'i ise, 5.000 dekarı aşıyordu.

Büyük mülkiyetin daha çok Amik Ovası'nda yoğunlaştığı göz önüne alınırsa, buradaki dağılımın, il genelindeki dağılımı büyük mülkiyet lehine değiştirdiği söylenebilir. Ancak, başka bir açıdan bakıldığında, büyük mülkiyetin çok fazla ağırlıklı olmadığını söylemek de mümkündür. Örneğin, Diyarbakır'la karşılaştırıldığında, Hatay'daki büyük mülkiyetin, toprak büyüklüğü açısından da, toprak dağılımındaki payı açısından da daha düşük düzeyde kaldığı görülür. Diyarbakır'da 500 dekardan büyük işletmeler, toplam toprakların % 43'ünü yani Hatay'dakilerin iki katından fazlasını elinde tutuyordu. Ancak, illerin doğal koşullarının ve ürün desenlerinin farklılığı, Diyarbakır'da kuru tahıl tarımının egemen olmasına karşın, Hatay'da sulu tarımın, sanayi bitkileri, meyve ve sebze üretiminin ağırlıklı olması, Hatay'ın iç ve dış pazarla ilişkilerinin yoğunluğu, mülk büyüklükleri karşılaştırmasına başka bir boyut getirmektedir. Sözü edilen koşullarda, Diyarbakır'daki bir tahıl tarlası ile Hatay'daki bir pamuk tarlası ya da meyve bahçesi, aynı büyüklükte olsa bile, Hatay'daki toprağın daha fazla gelir getirdiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Hatay'daki büyük mülkiyet, mülk büyüklüğü ve topraktaki pay açısından Diyarbakır'dakinden daha geride olsa bile, gelir sağlama açısından daha öndedir. Aynı özellik Hatay'daki küçük ve orta işletmelerin konumunu güçlendirirken, Diyarbakır'da böyle bir olay söz konusu değildir.

Üretim ilişkilerinde hızlı bir değişim sürecinin yaşandığı 1950'ler ve 1960'larda, eski çalışma biçimlerinin ortadan kalkmaya yüz tutmasıyla yoğun bir topraksızlaşma yaşanmıştır. Bu dönemde, önceden topraksız oldukları halde ortakçı, kiracı, maraba ya da azap olarak çalışanlar, doğrudan ücretli tarım işçisine dönüşmüştür. Özellikle, geniş pamuk alanlarının bulunduğu yerlerde sayıları artan topraksızlar, pamuk işçisi olarak çalışmaya başlamıştır. Bu süreçte, 1950 Tarım Sayımı'na göre yaklaşık % 20 olan topraksızlar oranı 1962-1968 Köy Envanter Etüdleri'nde % 35 olarak bulunmuştur. Her iki değer de, Çukurova bölgesi ve Türkiye ortalamalarından yüksektir.

İlde, ücretli işçi kullanımının giderek artmasına karşın, eskisi kadar yaygın olmamakla birlikte, ortakçılık ve kiracılık sürmektedir. Ortakçılık ve kiracılık koşulları, yöresel geleneklere göre ve genellikle toprak sahibince saptanır. Ortakçılık anlaşmaları çoğunlukla iki yıl için yapılır. Toprak sahibi tohumu, bakım, gübre, harman ve hasat giderlerinin yarısını sağlar. Ortakçı, toprağın işlenmesini, yönetimini ve giderlerin yarısını yükümlenmekte, ürün yarı yarıya bölüşülmektedir.

Ortakçılıkta başka bir anlaşma biçimi ise, "üçte bircilik" olarak adlandırılmaktadır. Buna göre, toprak sahibi giderlerin tümünü sağlamakta, ortakçı yalnızca emeğini katmaktadır. Bu durumda ortakçı, ürünün 1/3'ünü almakta ve anlaşma ürünün hasadına değin sürmektedir.

Ortakçılık, genellikle geniş topraklar için söz konusu olmaktadır. Bunun başlıca nedeni, işletme sahibinin ya yeterince sermayesi olmayışı, ya da sermayesini başka işlerde kullanmasıdır.

Kiracılık, ortakçılık kadar yaygın olmamakla birlikte, tarla tarımında, meyve bahçelerinde, bağlarda uygulanan bir işletme yöntemidir. Kiralama süresi, genellikle iki yıldır. Özellikle tarla tarımında bu süre uygulanır. İlk yıl pamuk ekilen tarlanın, ikinci yıl az bir emekle tahıl ekimine elverişli olması, sürenin iki yıl olmasının başlıca nedenidir. Kira fiyatları, toprağın verimine, yerine, ulaşım durumuna ve yetiştirilen ürün türüne göre değişmektedir.

İlde pamuk, zeytin, turunçgiller gibi yılın belirli dönemlerinde yoğun işgücüne gereksinim gösteren ürünlerin yetiştirilmesi, topraksız çiftçiler arasında önemli göç hareketleri yaratmaktadır. Pamuk tarımında, birincisi nisan-haziran aylarında çapalama işinde, ikincisi ağustos-ekim aylarında pamuk toplamada olmak üzere, yılda iki dönem yoğun işgücü talebi doğar.

İldeki pamuk tarımında en çok, Samandağ, Yayladağı, Altınözü, Hassa, Kırıkhan, Reyhanlı ilçe ve köyleri ile İskenderun İlçesi'nin Arsuz Bucağı ve köylerinden topraksız ve yoksul köylüler çalışır. Bu işçiler ayrıca, Adana ve İçel illerinde pamuk çapası ve toplama işlerinde, Antalya ve Aydın illerinde ise pamuk toplama işlerinde çalışmaktadır.

Pamuk tarımında işçilerin ücretleri, önceleri haftalık üzerinden hesaplanır ve ücretlerin saptanması için bölgesel olarak karar alınırdı. Zamanla, toplanan pamukta kilo hesabı ile günlük ücret ödenmeye başlandı.

Pamuk çapalama işleri, gün doğumundan, gün batımına değin sürer. İşçilere, sabah bulgur çorbası, öğlen ekmek-bulgur pilavı, ikindi ekmek-ayran, akşam ise ekmek-pilav ve ayran olmak üzere, günde 4 öğün yemek verilir. Pamuk toplamada ise yemek verilmez. İşçiler kendi yiyeceklerini getirir, işveren yalnızca işçilerin içecekleri ve kullanacakları suyu tankerlerle tarlaya götürür. Bazı işyerlerinde pamuk toplama ücretleri, kilo başına, kütlü pamuk taban fiyatının % 10'u üzerinden ödenir.

İlde, tarım kesiminde mevsimlik işlerin bitimiyle, kış aylarında büyük ölçüde işsizlik başlar.

PAZARLAMA: Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine açılan önemli bir kapısı durumunda olan Hatay'da, tarım ürünleri pazarlaması son derece gelişmiştir. Bu alandaki en önemli etkenler, yörenin kara, deniz ve demiryolu bağlantılarının Cumhuriyet'ten önce kurulmuş olması, bunun sağladığı pazarlara kolay ve düşük maliyetle ulaşma olanağı, ticarette deneyimli ve nitelikli kişiler bulunmasıdır. Yetiştirilen ürünler de sanayi bitkileri, meyve, sebze gibi pazarlama amacı daha yüksek olan ürünlerdir. 1939'da Türkiye'ye bağlanmadan önce bile Hatay, ürettiği ipeğin, yaş ve kuru meyvelerin, zeytin ve zeytinyağının, turunçgillerin büyük bölümünü iç ve dış pazarlara yollamaktaydı *(Bak. Ticaret)*.

Pazarla ilişkinin o dönem koşullarına göre gelişmiş olmasına karşın, pazar için üretim kısıtlı ve yöreseldi. Özellikle, iç kısımlarda ve dağlık yörelerde, kapalı bir ekonomik yapı vardı. Buralarda pazar ilişkileri takasa dayanıyordu.

Hatay'ın ulusal pazarla bütünleşmesi ve tüm yörelerinin pazar için üretime geçmesi 1950'lerden sonra olmuştur. 1950'lerde bile, ilin tüm yöreleri tam anlamıyla pazara açılmış değildi. Ancak, üretim ilişkilerinin değişimini sağlayan koşulların bir arada bulunması ve olgunlaşması nedeniyle, pazar için üretim bundan sonra egemen oldu. Ürün desenindeki değişme bunun en somut örneğidir. Ürünler tablosunda başta pamuk olmak üzere, sebze, meyve, zeytin, tütün gibi ürünlerin egemen olması, yoğun tarıma geçişin gerçekleşmesi, özellikle turfandacılığın ve turunçgiller üretiminin gelişmesi hem iç, hem dış pazarla olan ilişkileri yoğunlaştırdı.

Tarım ürünlerinin pazarlanmasında hem kamu kuruluşları, hem de özel kesim etkindir. Pamuk üreticileri pamuklarını Çukobirlik, Sümerbank ya da tüccara satar. Çukurova'daki tekstil fabrikaları da aracı tüccar eliyle yöreden pamuk satın alır. Çukobirlik'in verdiği taban fiyatların düşük olması ve ürünün tümü için peşin ödeme yapılmaması üreticinin zarara girmesine neden olmaktadır. Üretim dönemi içinde üreticiye destek olan güçlendirme kredisi de 1981'den sonra kaldırılmıştır. Bu durum, üreticilerin bekleyecek zamanları ve pazarlık güçleri olmadığı için, faiz oranının yüksekliğine karşın tefecilere borçlanmalarına yol açmaktadır.

Bu koşullar altında üreticiler, mallarını daha çok tüccara satmaktadır. Çukobirlik alımlarının fazla olmaması, Sümerbank'ın piyasaya geç katılması, fiyatların genellikle tüccarın istediği düzeyde kalmasına yol açmaktadır *(Bak. Adana SEY, Çukobirlik)*.

Buğdayın, üreticinin gereksinimini karşıladıktan sonra kalan bölümü, Toprak Mahsulleri Ofisi'ne, un fabrikalarına ya da tüccara satılır. Un fabrikaları, çoğu zaman aracı tüccarlar eliyle buğdayı tarlada satın alarak, İskenderun TMO'ya devredip bir aracı kârı sağlar.

İlde üretilen zeytinin ise, önemli bölümü tarım satış kooperatiflerine ve tüccara satılarak pazarlanır. Üretilen zeytinin bir bölümünden köylerde mengene adı verilen preslerle elde edilen zeytinyağı, asit derecesinin yüksek olması nedeniyle yağ olarak pazar bulamamakta, üretici malını ancak sabun fabrikalarına düşük fiyatlarla vermektedir.

'Dink' adı verilen ve hayvan gücüyle kullanılan ilkel araçlarla elde edilen yağların ise, asit oranları düşük olmakla birlikte, teknolojinin ilkelliği nedeniyle üretim çok

azdır. Bu tür yağlar, genellikle üreticilerin kendileri tarafından kullanılmaktadır.

İl bitkisel üretiminde önemli bir yeri olan sebze ve meyve üretimi ise çeşitli yollardan pazarlanmaktadır. İlde sebze ve meyve tüketimi Türkiye ortalamasının oldukça üstündedir. Buna üretilen sebze ve meyvelerin bolluğu, çeşitliliği ve yılın hemen her mevsiminde bulunabilmesi yol açar. Bir bölümü ilde tüketilen bu ürünlerin geriye kalan önemli bölümü ise, yurt içi ve yurt dışı pazarlara gönderilmektedir. İlde üretimi yapılan turfanda sebze ve meyveler, özellikle turunçgil ürünleri öbür üretici bölgelerden daha erken olgunlaşarak 3 hafta kadar önce pazara ulaştırılmaktadır.

Meyve ve sebzecilikte eskiden ulaşım zorluğu dolayısıyla pazarlama önemli bir sorun olmakta iken taşıma işlerindeki hızlı gelişme bu ürünlerin değerini artırmış, turfandacılığın gelişmesine yol açmıştır. Büyük kentlere ve çevre illere gönderilen ürünlerin alıcıları arasına, Ortadoğu ülkeleri de katılmıştır.

Üretilen meyve ve sebzeler taze olarak yurt dışına satılabildiği gibi ilde bulunan meyve suyu, konserve ve gazoz fabrikalarında değerlendirilerek de satılmaktadır.

Dışsatıma konu olan meyvelerin başında turunçgillerden portakal, limon, mandalina ve altıntop gelmektedir. Ayrıca çeşitli erik türleri, kayısı, kavun, karpuz, yenidünya, antepfıstığı, incir, nar gibi meyveler de dış ülkelere satılmaktadır.

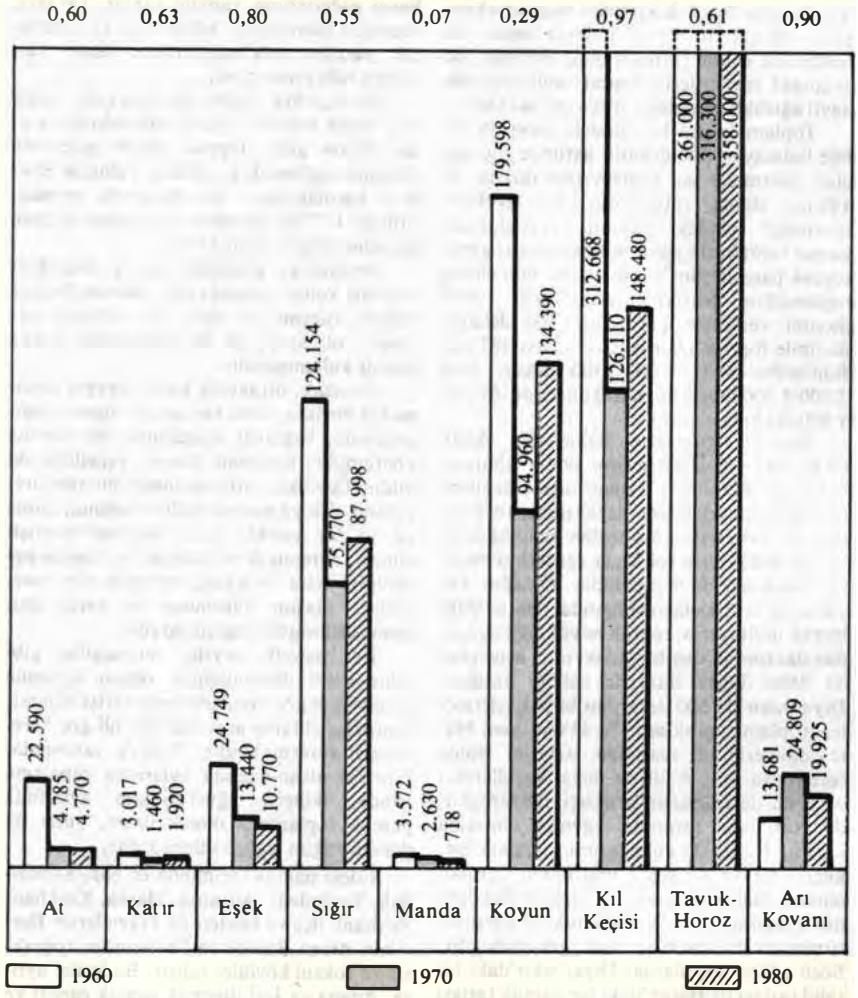
Satışa konu olan sebzeler ise taze ve kuru soğan, domates, fasulye, hıyar, patlıcan, kabak gibi sebze türleridir.

Yayladağı İlçesi'nin en nömeli ürünü olan tütünün tümünü Tekel almakta, ilçedeki Tekel Tütün İşletmesi'nde işleyerek pazarlamaktır.

Ülkede sadece Hatay İli'nde üretilen tömbeki de Tekel'ce satın alınarak, öbür bölgelerin tütünleriyle karıştırılır ve işlenir. Tekel tütün alım kampanyasını Doğu Anadolu illeri ile birlikte açar.

İlde bu ürünlerden başka susam, yerfıstığı gibi ürünler de kooperatifler ve tüccarlar aracılığı ile pazarlanmaktadır.

Şekil 4
Hatay'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

HAYVANCILIK: 1950'lerden başlayarak, ilde yoğun tarımın gelişmesi, sanayi bitkileri üretiminin artması, özellikle, pamuk ekiminin yaygınlaşmaya başlamasıyla, otlaklar büyük ölçüde sürülerek, pamuk üretimine ayrıldı. Otlakların tarlaya dönüştürülmesi ve hayvan yetiştiriciliğinin bitkisel üretime göre daha az gelir sağlaması hayvancılığın gerilemesine neden olmuştur.

Bitkisel üretimdeki gelişme sonucu ortaya çıkan hayvancılıktaki bu gerilemeye karşın, il hayvan varlığı 1960'ların başlarına değin artmaya devam etmiş, 1960'ların sonunda ise, hayvan varlığı giderek azalmaya yüz tutmuştur. 1970'lerin başında ülkede kişi başına 2,4 baş hayvan düşmesine karşılık, Hatay'da bu miktar 0,5 idi. Yine, aynı yıllarda ülkede km2'ye 96 baş hayvan düşerken, ilde bu sayı 59 idi. Hayvan varlığının azalmasında, ilde meraların daralması yanında, bir sınır ili olan Hatay'dan Irak, Suriye gibi komşu ülkelere yapılan canlı hayvan kaçakçılığı da etken olmuştur. il, hayvancılık alanında eskiden üretici bir bölge iken, tüketici konumuna düşmüş, hayvansal ürünlerin % 50'sini komşu illerden sağlamak zorunda kalmıştır.

İlde hayvancılık, bölgenin dağlık kesimlerinde ve eşik alanlarında önem kazanmaktadır. Ayrıca, ilin bütününde küçük tarım işletmelerinde gıda ve ek gelir kaynağı olarak hayvan yetiştirilmektedir. 1970'lerde hayvancılığın geliştirilmesi için, yabancı ırklara yönelinmiş, hayvan pancarı, yonca gibi yem bitkileri üretimi ilgililerce özendirilmeye çalışılmıştır. Dünya Bankası'nın sağladığı kredilerle, yabancı ırk süt ineği yetiştirme çalışmaları başlatılmıştır.

Çayır ve meraların daralması nedeniyle ilde aşırı otlatma sorunu vardır. Dağlık bölgelerdeki mera ve çayırların verimleri, otlatma yapılan hayvan sayısının fazlalığı yüzünden gittikçe düşmektedir. Bitki örtüsünden yoksun hale gelen otlaklar, hayvanların karınlarını doyurmasına ancak yetmekte, bu da et ve süt verimini düşürmektedir.

İlde, en çok yetiştirilen hayvanlar, keçi, koyun ve sığırdır. İlde yetiştirilen kıl keçileri çoğunlukla yerli Anadolu türündendir. Halep ve Malta ırkları ile karıştırılmış melez ırklara da rastlanmaktadır. Keçi yetiştiriciliği, üreticilere, koyun yetiştiriciliğinden daha ekonomik gelmektedir. Yılda 150-200 kg süt verimi olan kıl keçileri dağlık bölgelerde üreticilerin en önemli uğraşları ve geçim kaynağıdır.

İlde, 1950'de yaklaşık 134.000 olan keçi varlığı, 1960'ta 312.000 dolayına çıkmış, 1970'te 126.000'e düştükten sonra, 1980'de 148.000 dolayına yükselmiştir.(Şekil 4). İlin ülke keçi varlığı içindeki payı ise, % 1 dolayında dalgalanmıştır.

İlde koyun yetiştiriciliğinin besleme güçlükleri nedeniyle, fazla ekonomik değeri kalmamıştır. Egemen koyun ırkı ivesi ırkıdır. İvesiler, yılda 100-150 kg süt verir. İl koyun varlığının % 10'u karaman, % 5'i de kıvırcık ırklarındandır. Az miktarda sakız koyunu da vardır.

Hatay'da 1950'de 102.000 olan koyun sayısı, 1960'ta 180.000'e çıkmıştı. 1970'te 95.000'e düşen bu sayı 1980'de 134.000'e yükselmiştir. İlin ülke koyun varlığı içindeki payı, 1950'de ve 1960'ta binde 5 iken, 1970 ve 1980'de binde 3'e düşmüştür.

İl sığır varlığının büyük bölümü güney

sarı kırmızı ırk olup, bunlar gerek et gerekse süt verimi bakımından çok fakirdir. Süt verimi yılda ortalama 800 kg kadardır. Otlakların daralmasıyla gerileyen hayvancılık, sığır üreticilerini giderek ahır besiciliğine yöneltmektedir. 1970'lerin sonlarına doğru, süt inekçiliğinde ve besicilikte görülen gelişme kepek, küspe, yulaf, arpa gibi yem bitkilerine olan talebi artırmıştır. Sütün hemen alıcı bulması ve iyi gelir sağlaması, hayvan yetiştiricilerini besicilik yapmaya özendirmekte ve üreticiler bu konuda Ziraat Bankası'ndan destek görmektedir.

Yapılan çalışmalar sonucunda ilde, iklim, çevreye uygunluk ve verim açısından yerli ırkın **angus** ırkı ile karışımının et verimi bakımından, **Holstein** ırkı ile karışımının ise, süt verimi bakımından olumlu sonuçlar vereceği saptanmıştır. Tarım Bakanlığı'nın Hatay Devlet Üretme Çiftliği'nde, güney sarı kırmızı **Holstein** türü ve **Holstein** ırklarının yaygınlaştırılması için, yetiştiricilere damızlık sağlamak yönünde çalışmalar yapılmaktadır. 1973'te ilde 340 kadar **Holstein**-güney sarı kırmızı melezi ile 30 kadar safkan **Holstein** inek bulunmaktaydı.

İlde sığırcılık daha çok ovalık ve kıyı kesimlerde yapılır. İl hayvancılığının en verimli dalı sığır yetiştiriciliğidir.

1950'de 84.000'e yaklaşan il sığır varlığı, 1960'ta 124.000'e yükseldikten sonra 1980' de 88.000 dolayına düşmüştür. İl sığır varlığının ülke sığır varlığı içindeki payı, 1950'de ve 1960'ta % 1 dolayında iken, 1970 ve 1980' de binde 5'e gerilemiştir (Şekil 4).

İlde, at, katır ve eşek sayısında tarımın ve ulaşımın makineleşmesine koşut olarak giderek azalma olmuştur. Ancak, traktörün giremediği yörelerde, yine at ve eşekten yararlanılmaktadır. Traktörle işlemeye uygun olmayan büyük ağaçlı turunçgil bahçelerinde ağaç araları atla sürülür. İlde yerli atlar yanında az miktarda Arap atları ile yarımkan Arap atları da yetiştirilir. 1950'de 12.000 olan at sayısı, 1980'de 4.700 dolayına düşmüştür.

Çeki hayvanı olarak kullanılan eşek ve katır genellikle, dağlık yörelerde yetiştirilir. Sayısı tükenmek üzere olan deve ise, hayvancılıkla geçinen göçerlerce yük taşımak için beslenmektedir.

Hatay'da tavuk yetiştiriciliği genellikle, gelişigüzel yapılmaktadır. Tavuklar, çoğunlukla yerli ırktandır. Ancak, 1970'lerin sonlarında, tavukçuluk aile ekonomisi sınırlarını aşmaya başlamıştır. Fabrika yemi kullanımında bu yıllarda bir artış olmuştur. Yumurta ve tavuk eti verimi oldukça düşük olduğundan, verimi artırmak amacıyla, bölgedeki Teknik Ziraat Müdürlüğü ve tarım okulları birçok köye Leghorn türü piliç ve civciv dağıtmakta, Rhode Island ve New-Hampshire ırkı tavuklar da yetiştirilmeye çalışılmaktadır.

İlde, üretilen kümes hayvanlarının hemen tümü yine ilde tüketilmektedir. Buna karşın, ilin tavuk eti ve yumurta tüketimi düşük düzeydedir. İlde, 1960'ta 361.000 olan tavuk sayısı 1970'te 316.000'e düşmüş, 1980'de 358.000'e yükselerek, 1960'taki düzeyine yaklaşmıştır. Tavuk yumurtası üretimi ise, 1960'ta 14 milyon dolayında iken, 1980'de 12 milyonun altına düşmüştür. İl tavuk varlığının Türkiye payı 1960'ta % 1,3, 1980'de ise binde 6 olmuştu. Aynı yıllarda il tavuk yumurtası üretiminin Türkiye payı ise % 1 ve binde 3 olarak gerçekleşmişti.

Tablo 12
Hatay'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	52.620	1,26	34.171	0,79	32.795	0,60
Koyun Sütü	4.604	0,52	3.300	0,38	4.195	0,36
Keçi Sütü	12.364	1,68	6.545	1,18	6.440	1,12
İnek Sütü	34.807	0,92	23.310	0,91	21.945	0,64
Bal	78	0,80	110	0,74	127	0,50
Tavuk Yumurtası**	14.291.000	1,08	24.450.000	1,28	11.750.000	0,28
Toplam Et	—	—	2.366	1,08	2.130	1,04
Koyun Eti	—	—	1.120	1,36	1.170	1,75
Sığır Eti	—	—	1.045	1,10	885	0,81
Koyun Derisi**	—	—	91.330	1,13	95.960	1,42
Sığır Derisi**	—	—	10.370	0,55	25.550	1,17

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Hatay'da arıcılık yaygın ve ileri düzeyde değildir. Son yıllarda modern kovan arıcılığında, göreli bir gelişme görülmüştür. İlin zengin bitki örtüsü, sebze ve turunçgil bahçeleri arıcılık bakımından uygun bir ortam sağlamakta ise de, geniş ölçüde tarımsal ilaçlama yapılması, arıcılığın gelişmesini önleyen etkenlerden biridir. Bu yüzden, arıcılık daha çok dağlık kesimlerde yapılmaktadır. 1970'lerde ilde 200 aile arıcılıkla uğraşmaktaydı.

İlde, 1960'ta yaklaşık 13.700 olan arı kovanı sayısı, 1970'te 25.000'e yaklaşmış, 1980'de ise 20.000 dolayına düşmüştür. 1970'teki 25.000 kovanın 22.000'i eski tip, 3.000'i yeni tip kovandı. Türkiye kovan varlığının 1970'te % 1,3'ü, 1980'de binde 9'u Hatay'da bulunmaktaydı.

İlde bal üretimi ise, 1960'ta 78 ton iken, 1980'de 127 tona yükselmiş ama ilin ülke bal üretimi içindeki payı binde 8'den binde 5'e düşmüştür.

Hayvansal ürünler üretiminde il et üretiminin Türkiye içindeki payı süt üretimine göre, biraz daha yüksektir. 1970'te ilde toplam 2.300 ton, 1980'de ise 2.100 ton et üretilmiş, Hatay et üretiminin Türkiye payı % 1 kadar olmuştu (Tablo 12). Et üretimi içinde koyun eti ön sırayı almaktadır. İlde 1980'de 1.170 ton koyun, 885 ton sığır eti üretilmişti. Et üretimi il tüketimine yetmediğinden gereksinimi karşılamak üzere dışardan et satın alınmakta, bu durum, ilde et fiyatlarının sürekli yükselmesine neden olmaktadır.

İlin toplam süt üretimi, 1960'ta 52.600 ton iken, 1980'de 32.000 tona düşmüştür. Bu mutlak azalma, il süt üretiminin Türkiye içindeki payına da yansıyarak, ilin 1960'ta % 1,2 olan payının, 1980'de binde 6'ya düşmesine neden olmuştur. Süt üretimi içinde inek sütü başta gelmekte, onu keçi ve koyun sütü izlemektedir.

Et gibi süt üretimi de il tüketimini karşılayamamaktadır.

İlde üretilen süt, işlenmeden tüketildiği gibi, yoğurt, peynir, çökelek ve kaymak yapımında da kullanılmaktadır. Peynir ve çökelek baharatla karıştırılarak "cara" adı verilen testilere bastırılır, kurutulur ve hafif küflenmeye bırakılır. Yöre halkınca çok sevilen bu testi peyniri, bir miktar da Ortadoğu ülkelerine satılır. Üretilen yoğurdun bir bölümünden ise, yine yörede çok sevilen tuzlu yoğurt yapılır.

İldeki hayvan ürünleri içinde artış gösteren tek ürün, deri olmuştur. 1970'te 91.000 koyun, 10.000 sığır derisi üretilirken, 1980'de yaklaşık 96.000 koyun, 25.500 kadar da sığır derisi üretilmiştir.

Türkiye koyun derisi üretiminde ilin payı, 1980'de % 1,4, sığır derisi üretiminde ise % 1,2 olmuştur. Üretilen deriler ildeki ayakkabı imalat sanayiinde değerlendirilerek, komşu illere ayakkabı satılmaktadır.

Hatay İli, I. Dünya Savaşı'na değin ipekböcekçiliğinin oldukça geliştiği bir ildi. Asi Vadisi, o yıllarda baştan başa dut bahçeleri ile kaplıydı. I. Dünya Savaşı ile Avrupa pazarlarının kapanması, daha sonra yapay ipek, sentetik iplik ve kumaşların yaygınlık kazanması, ipekçiliğin giderek gerilemesine neden olmuş, dut bahçelerinin yerini meyve ve turunçgiller almıştır.

İpek kozası eski yıllarda ilin birçok ilçesinde üretilirken artık yalnızca Samandağ İlçesi'nde az miktarda üretilmektedir. Üreticiler, ipekböceği tohumlarını genellikle, Bursa'dan ya da dış ülkelerden sağlamaktadır. Son yıllarda, ülke düzeyinde doğal ipek üretiminin yeniden önem kazanmaya başlaması ve devletin ipeğe yüksek taban fiyatı vermesi, Hatay İli'nde de ipekböcekçiliğini olumlu yönde etkilemektedir. İlde, üretilen ipeğin çoğu yerli tezgâhlarda işlenmekte, bir bölümü ise, ipekçiliğin gelişmiş olduğu illere gönderilmektedir.

SU ÜRÜNLERİ: Deniz, göl ve akarsu bakımından zengin olmasına karşın, ilde,

balıkçılık çok gelişmemiştir. İskenderun, Samandağ, Uluçınar, Yakacık, Yeşilkent kıyılarında küçük çapta balıkçılık yapılır. Avlanan balıkların çoğu, ilde tüketilmekte, bir bölümü büyük kentlere ve Ortadoğu ülkelerine satılmaktadır.

Su ürünleri üretiminde başlıca sorun avlanma araçlarının yetersiz ve gelişmemiş olmasıdır. Karides avı yapan motorların, ancak sığ sularda av yapabilecek trolleri vardır. Öteki küçük motorlar ise, yalnızca kıyı boyunca av yapabilmekte, av araçlarının yetersizliği nedeniyle avlanma alanları sınırlı kalmaktadır.

İlde, Akdeniz balık türlerinden lüfer, barbunya, çipura, istavrit, karagöz, kefal, lagos, mercan, levrek gibi balıklarla midye, karides, istakoz gibi deniz ürünleri avlanır. İskenderun'un iri karidesleri yörede ve büyük kentlerde ün yapmıştır.

Tatlı sularda ise, yayın, sazan, kefal, yılanbalığı avlanır. Amik Gölü'nün kurutulması, tatlı su balıkçılığının gerilemesine neden olmuştur.

İlde, 1972'de 1.460 ton deniz balığı, 70 ton karides, istakoz gibi deniz ürünleri ve 27 ton da tatlı su balığı avlanmıştır.

ORMANCILIK: Hatay İli'nde ormanlar batıda Akdeniz kıyı kuşağına koşut olarak uzanan Amanus Dağları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu orman kuşağı, kuzeyde Adana il topraklarına sokulur. Ayrıca, güneyde ve doğuda Suriye sınırına yaklaşıldığında, yer yer bozuk nitelikte ormanlara rastlanılır.

Hatay'da, ormanlar, yaklaşık 193.000 hektar alan kaplar. İl topraklarının % 36'sını oluşturan bu ormanların, % 36'sı normal koru, % 29'u bozuk koru ve % 35'i baltalıktır. Ayrıca, 15.000 hektar dolayında fundalık alan vardır. Böylece, orman-funda alanı toplamı 208.000 hektara, il içindeki payı da % 38,5'e çıkmaktadır.

Korular kızılçam, karaçam, köknar, sedir, ardıç ve fıstıkçamı gibi ibreli ağaçlarla, kayın ve meşe gibi yapraklı ağaçlardan, baltalıklar ise meşe, çınar ve öbür yapraklılardan oluşmaktadır. Küçük orman toplulukları, ya da tek tek ağaçlar halinde serpili olarak bulunan ve ekonomik önemi az olan ağaç ve ağaççıklar arasında akçaağaç, üvez, sandal, tesbih, gürgen, böğürtlen ve makiler sayılabilir.

İlde, Amik Gölü ve öteki bataklıkların kurutulmasında, topraktan çok fazla su emen okaliptüs fidanları kullanılmıştır. Böylece, buralarda okaliptüs ormanları oluşmuş durumdadır.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine ve yetiştikleri yöredeki toprak, su ve hava koşullarına göre belirlenmektedir. Hatay'da normal korular bu açıdan verimli sayılmaz. 70.000 hektara yaklaşan, normal koruların yalnızca % 16'sı tam kapalı % 84'ü ise orta ve az kapalıdır. Yine, normal koruların yalnızca % 9'u birinci derecede verimli yörelerde yer almaktadır.

Verimliliği düşük olan Hatay ormanlarının, koru ve baltalık ağaç serveti de fazla yüksek değildir. Koru serveti, yani ölçüldüğü anda belli bir çapın üzerinde bulunan ve ekonomik olarak gelir getirebilecek düzeyde bulunan kabuklu gövde hacmi, 4.335.000 m3'tür. Baltalık serveti, yani yeterli çapın üzerinde bulunan ve yakacak olarak yararlanılabilir kabuklu gövde hacmi, 1 milyon ster (1 ster = 0,750 m3) dolayındadır.

Ormanların kabuklu gövde hacmi olarak yıllık artımları, koruda 167.000 m3, baltalıkta 63.000 stere ulaşmaktadır. Yıllık hacim artımının bir bölümü, o yıl içerisinde, yapacak ve yakacak odun olarak ormandan çıkartılmaktadır. Altyapı, iklim ve topoğrafyaya bağlı olarak büyük değişiklikler gösteren, yıllık üretim, yapacakta 20.000 m3'ün, yakacakta 54.000 sterin üzerine çıkamamaktadır.

6831 Sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddelerine göre, orman köylülerine her yıl ortalama tarife ve maliyet fiyatı üzerinden 2.000 m3 yapacak odun ile 40.000 ster yakacak odun satışı yapılmaktadır.

Hatay ormanlarından yapacak ve yakacak odun dışında, yan ürün olarak reçine de elde edilmektedir. 65.000 hektar dolayında alanı örten kızılçam ormanlarından yılda yaklaşık 220.000 kg reçine elde edilmektedir.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Hatay'da orman içinde bulunan 49 köyde, 33.594 ve orman kenarında bulunan 65 köyde, 51.644 olmak üzere, toplam 114 köyde 85.238 kişi yaşamaktaydı. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da yaptığı çalışmalar, ormancılık etkinliklerinin, bu köylerde yaşayan faal nüfusun ancak % 2'sini işlendirebildiğini göstermiştir.

Orman Bakanlığı'nın 1980 istatistiklerine göre, Hatay'da ormanla ilgili köylerde, yani orman içi, orman bitişiği ve ormana 10 km uzaklık içinde kalan köylerde, kişi başına 0,7 hektar koru, 0,4 hektar baltalık düşmektedir.

1970'lerin sonunda Hatay'daki ormancılık etkinliklerinin, il gayrı safi hasılası içindeki payı binde 7, ülke genelinde ormancılık kesiminde yaratılan gayrı safi hasıla içinde ilin payı ise % 1,1 idi.

Hatay'da, 1938'den 1976'nın sonuna değin, 17.778 hektar alanda ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. 1977'den bu yana, ilde, her yıl ortalama, 800 hektar alanda kızılçam ağaçlandırması, elverişli yerlerde 10 hektar alanda okaliptüs, ceviz, meşe, dişbudak ve kavak dikilmektedir. 1982'nin başında, Orman Bakanlığı'nın ilde yaptığı ağaçlandırma çalışmaları kapsamında yaklaşık 22.000 hektara dikilen fidan sayısı da 70 milyona ulaşmış durumdadır.

Hatay'da, Orman Bakanlığı dışında kalan kuruluşlarca da ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nce İskenderun Aşkarbeyli'de, Dörtyol'da, Hatay Serinyol'da toplam 65 hektar alan, tohum ekimi ve fidan dikimi yoluyla ağaçlandırılmıştır.

Toprak-Su Örgütü de, uygun alanlarda erozyonu önlemek, toprağı iyileştirmek ve tarıma açmak amacıyla Hatay Habib Neccar yöresinde yaklaşık, 250 hektar alana 250.000 çam fidanı, 2.450 zeytin fidanı ve 500 kg çekirdek badem ekmiştir.

İlde, 1973 sonuna değin 252 km'lik orman yolu yapılmıştır. Bu yıldan sonra, yılda yaklaşık 40 km orman yolu yapılarak, 1982 başında ildeki orman yollarının uzunluğu 612 km'ye ulaşmıştır.

Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nce, orman köylerinin kalkındırılmasına yönelik çalışmalar ise, ilde oldukça sınırlı kalmıştır. Samandağ İlçesi'nde yoğunlaşan çalışmalar, genellikle, proje aşamasındadır.

İlde, Kırıkhan İlçesi'nde Vali Ürgen Koruluğu bulunmaktadır. Vali Ürgen Koruluğu'nun yapımına 1961'de başlanmış, yaklaşık 168 hektar alana 525.000 fidan dikilerek, 1963'te bitirilmiştir.

MADENCİLİK

Hatay, oldukça zengin ve çeşitli yeraltı kaynaklarının bulunduğu bir il olmakla birlikte, çıkarılan madenler az sayıdadır. 1975'te il faal nüfusunun binde 1'ini oluşturan 233 kişi madencilik dalında çalışırken, 1975'te ilde yaratılan gayrı safi hasılada, bu dalın payı yalnızca binde 2 idi.

İlde çıkarılan madenlerden en önemlisi dolomittir. Dolomit, demir ve öbür kimi minerallerin ergitilmesinde bazik CaO ve MgO kaynağı olarak kullanılır. Bunun dışında, dolomitin azot sanayiinde katkı maddesi olarak değeri vardır. Söz konusu maden şişe-cam sanayiinde de özel cam yapımında kullanılır.

İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin açılmasından sonra dolomit gereksiniminin karşılanması amacıyla Türkiye Demir-Çelik İşletmeleri'ne bağlı olarak yıllık 150.000 ton kapasiteli Payas Dolomit İşletmesi kurulmuştur. İlin, 1977'de 681.000 ton olan Türkiye dolomit üretme kapasitesi içindeki payı % 22 idi.

İsdemir'in üretim kapasitesindeki artışa bağlı olarak kapasitesi artırılan Payas İşletmesi'nin 1979'daki üretimi 240.000 ton idi.

İlde dolomitten başka, piyasa koşullarının uygun olduğu dönemlerde krom çıkartılmaktadır.

ENERJİ

Hatay'da elektrik enerjisi üretimi, ilk kez 1929'da Antakya ve İskenderun'da kurulan dizel santrallarıyla gerçekleştirilmişti. İskenderun'da kurulan dizel santralı ayrıca Belen, Soğukoluk, Nergiz ve Kırıkhan'ın elektrik gereksinimini de karşılıyordu. 1950'lere gelindiğinde, dizel santralları Hatay'ın gereksinimine yetmez olmuştu. Harbiye-Şelaleler yöresindeki kaynak sularından yararlanarak bir hidroelektrik santralı kurmak amacıyla, Antakya, İskenderun, Kırıkhan, Belen ve Harbiye belediyeleri Hatay Defne Hidroelektrik Birliği'ni kurdu. Harbiye'nin Şelaleler yöresindeki kaynak suları toplanarak, 25.000 m3'lük bir havuza alınmış ve havuzdan 187 m aşağıda Defne Hidroelektrik Santralı kurulmuştur. Cumhuriyet'in 30.yıldönümünde (29 Ekim 1953) işletmeye açılan santral, 3.000 kw'lik gücüyle o yıllarda Türkiye'nin en büyük hidroelektrik santralıydı. Sermayesinin %

45'i Antakya, % 48'i İskenderun, % 3'ü Kırıkhan, % 2'si Belen, % 2'si Harbiye belediyelerince karşılanan santral, Hatay Defne Hidroelektrik Birliği'nce yönetiliyordu.

İller Bankası'yla yapılan sözleşmeye göre, birliğin işletme hakkının süresi, santralın yapımına başlanan tarihten başlayarak 50 yıldı. Ayrıca, 10 yıl daha uzatılabilecek ve yinelenebilecekti. Defne Hidroelektrik Santralı'nın üretime geçmesiyle, Antakya, İskenderun, Kırıkhan, Belen ve Harbiye, yeterli elektrik enerjisine kavuştu. Enerji, Hatay'da sanayinin gelişmesinde önemli bir etmen oldu. Daha önceleri Adana ve Ceyhan'da işlenen Amik Ovası'nda yetiştirilen pamuklar, Hatay'da kurulan çırçır fabrikalarında işlenmeye başladı. Bunu, öteki sanayi dallarındaki yeni yatırımlar izledi. Hatay'ın ekonomik ve sosyal yaşantısında önemli bir gelişmeye neden olan Defne Hidroelektrik Santralı'ndan sağlanan elektrik enerjisi, 1960'larda ilin gereksinimini karşılayamaz olmuştu. Bunun üzerine, Çukurova Elektrik AŞ ile bir anlaşma yapıldı. Buna göre, ilk olarak 1965'te 154 kw'lik Adana-İskenderun enerji taşıma hattı kurulmuş ve İskenderun-Seyhan Hidroelektrik Santralı'ndan beslenmeye başlamıştır. 1966'da 7 km uzunluğunda 33 kw'lik bir hat daha çekilerek, 154 kw'lik hatla bağlantı sağlanmış ve Seyhan Hidroelektrik Santralı'yla Defne Hidroelektrik Santralı'nın koşut çalışması sağlanmıştır. 1973'te Çukurova Elektrik AŞ, 154 kw'lik enerji taşıma hattının Antakya-İskenderun bölümünü tamamlayarak, Hatay Defne Hidroelektrik Birliği'nden enerji alan yerlerin aynı zamanda bu hattan da elektrik alabilmesini sağlamış, böylece, tüm ilin elektrik gereksinimi yeterli ölçüde karşılanmıştır.

SANAYİ

Türkiye'nin en büyük demir ve çelik tesisinin bulunduğu il olmasına karşın, Hatay'da sanayi orta düzeyde gelişmiştir. 1978'de il gayrı safi hasılası içinde imalat sanayiinin payı % 10,1 idi. 1980 Nüfus Sayımı'na göre, il faal nüfusunun % 12,6'sını oluşturan 39.851 kişi, imalat sanayiinde çalışmaktaydı. Hatay, 1978'de Türkiye imalat sanayiinde yaratılan değerdeki binde 7'lik payıyla 22. il durumundaydı.

1975'te kademeli olarak üretime giren ve ildeki en büyük sanayi kuruluşu olan demir ve çelik fabrikası ile kamu kesiminin ortak olduğu İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası dışında bütünüyle tarıma dayalı olan il sanayiinde, özel kesim ağırlıklı durumdadır. 1950'lerde bölgede üretilen pamuğu işlemek üzere açılan çırçır atölyelerini, iplik ve dokuma fabrikaları izlemiştir.

1980'lerde Hatay sanayiinde dokumacılık hâlâ önemli bir yer tutmaktadır. Hatay'ın geleneksel sanayi dalları olan sabunculuk ve gıda üretiminin il ekonomisindeki önemleri sürmekle birlikte, bunlara ek olarak İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin (İsdemir) açılmasıyla son dönemlerde ilde bir de yan sanayi oluşmuştur.

İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası

1953'te, % 34'ü kamu, % 66'sı özel kesimce sağlanan 200 milyon TL sermaye ile kurulan Gübre Fabrikaları TAŞ'nin ilk tesisi İskenderun Sarıseki Süperfosfat Fabrikası'dır.

İskenderun'dan 14 km uzaklıkta, Sarıseki'de, İskenderun-Adana demiryolu ile kıyı arasında kalan şeritte kurulan fabrikanın kuruluş kapasitesi 100.000 ton/yıl NSP (normal süperfosfat) idi. Normal süperfosfat ekim zamanı kullanılan bir gübre türüdür. Fabrika, Türkiye'nin en büyük fosfatlı gübre tesisiydi.

1954-1977 arasında NSP üreten fabrika, 1977'de 185.000 ton/yıl kapasiteyle TSP (triple süperfosfat - P_2O_5) üretmeye başladı. TSP, NSP'den 3 kat daha güçlü bir gübre türü idi.

1970'te sülfürikasit ve fosforikasit ünitelerinin yapımına başlandı ve 1975'te de tesiste asit üretimi gerçekleştirildi.

Sarıseki tesisleri, iki asit ve 1 gübre fabrikasından oluşan bir komplekstir.

Fabrikanın 1975 yılı kapasitesi; sülfirikasitte 230.000 ton, fosforikasitte 75.000 ton, triple süperfosfatta 200.000 ton/yıldır.

1982'de fabrikada 43'ü memur 464 kişi çalışmaktaydı. Fabrikanın ürünlerinin ülkedeki tek alıcısı Türkiye Zirai Donatım Kurumu'dur. İlk kez 1982'de dışsatım bağlantısı yapılmış ve Eylül 1982 sonuna değin Sudan, Bangladeş, Burma ve Endonezya'ya 82.550 ton gübre satılmıştır. Aynı yıl, sermayesi 1 milyar 400 milyon TL'ye çıkartılan şirkette payların % 34'ü kamunun, % 32'si tarım kooperatiflerinin, % 34'ü ise özel kesimindir.

İsdemir dışında, Hatay'da yapılan tüm sanayi yatırımları, il içi sermayece gerçekleştirilmiştir. Hatay, kalkınmada öncelikli iller arasında olmadığından, il dışı büyük sermaye, Hatay'da yatırım yapmamıştır.

1939 ÖNCESİ HATAY SANAYİİ: Bugün il merkezi olan Antakya, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Halep Vilayeti'ne bağlı ve ekonomisi tarıma dayanan bir kaza idi. Tahıl üretimi, yerel gereksinimi karşılayamayacak denli düşük düzeydeyken, dut, zeytin, pamuk gibi sanayi bitkileri Antakya ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Buna bağlı olarak da, ipekli ve pamuklu dokuma ile sabun yapımı oldukça gelişmişti. 1890'ların ikinci yarısında Antakya'da 9 sabunhane, 13 ipek atölyesi vardı. Kazada ayrıca, deri, madeni eşya ve toprak sanayii dallarında kurulmuş imalathaneler de vardı. Bunların çoğunluğu el sanatları düzeyindeydi ve üretimleri ancak yerel gereksinimi karşılayabiliyordu. Antakya'nın işgali, bu yapıda bir değişmeye yol açmamıştır. Antakya sanayiinde küçük el sanatı kapsamı dışına çıkabilen, makineleşmenin başladığı tek kesim, koza ve ipek dokuma atöl-

yeleriydi. 1918 öncesinde Asi Irmağı Vadisi, dut ağaçlarıyla kaplıydı. 1920'lerden önce Antakya'nın sanayi ve ticaretinde en önemli yeri tutan ipekçilik, I. Dünya Savaşı koşullarının ipeğe olan talebi azaltması ve Avrupa'da yaygın olarak suni ipek kullanılması sonucunda gerilemeye yüz tuttu.

1920'lerden sonra Antakya'da ilçeleri birbirine bağlayan yollar ile Antakya'yı Halep'e bağlayan asfalt yol yapıldı. Bu yolların yapılması, Antakya'da meyveciliğin gelişmesini sağladı. 1920 öncesinde ürünün Halep'e götürülerek satılması çok pahalı olduğundan, meyvecilik fazla gelişememiş ve ipekçiliğin önüne geçen bir üretim dalı durumuna gelmemişti. 1920'lerden sonra bir yandan ipekçiliğin gerilemeye yüz tutması, bir yandan da pazar için meyve üretiminin kârlı duruma gelmeşi üzerine, ipekböcekçiliği için yetiştirilen dut ağaçlarının yerini, öbür meyve ağaçları almaya başlamıştır. Bu gelişmelere karşın, Antakya yine de önemli bir ipek üretim merkezi olarak kaldı.

Yörede üretilen ipeğin bir bölümünün dışsatımı yapılırken, kalanı Antakya'daki fabrikalarda işleniyordu. Bu fabrikalar, Antakya sanayiinin öteki önde gelen dalı olan sabunculukta olduğu gibi, kentin büyük tüccarlarınca işletiliyordu.

1918'den sonra ham ipek dışsatımı azalınca, ipeklerin Antakya'da işlenmesi zorunlu oldu. Bu, bir makineleşme eğilimi başlatmışsa da, egemen üretim yöntemi kozalardan tel çekmeyle elde edilen ham ipeğin ilkel tezgâhlarda işlenmesiydi. Üretilen ipekli kumaşlar, Antakya'nın yerel gereksinimini ancak karşılamaktaydı.

Antakya imalat sanayiinde, taş ve toprağa dayalı sanayi de önemli idi. Asi Irmağı Vadisi'ndeki kilce zengin alanlar, bu sanayi dalının gelişmesi için gerekli hammaddeyi sağlıyordu. Asi Irmağı'nın sağ yakasında ve Antakya'da kiremit ve tuğla atölyeleri kurulmuştu. Bunların yalnızca biri modern tekniklerle çalışmaktaydı. Sahipleri Ermeni olan bu atölyelerde işçi olarak Aleviler çalışıyordu. Antakya evlerinin genellikle, ahşap olan ikinci katlarının çatı dolmaları tuğladan yapılırdı. Ayrıca, kiremit bol ve ucuz olduğu için, köy evlerinde bile çatılar kiremitle örtülmeye başlamıştı. Bu yaygın kullanıma bağlı olarak, tuğla ve kiremit sanayii oldukça gelişmişti.

1930'da Asi Irmağı'nın sol kıyısında bir çimento plak atölyesi açılmıştı. Bu atölyenin araç-gereçleri ve desenleri Fransa'dan, çimentosu ise Çekoslovakya'dan geliyordu. Sahibi ve işçileri Türk olan bu atölye, yılda 75.000 plak üretmekteydi. Üretim, Antakya'nın çimento plak gereksiniminin ancak yarısını karşıladığından, geri kalanı İskenderun, Lazkiye ve Beyrut'tan getiriliyordu. 1938'de İskenderun'da kurulan Hatay Yağları Fabrikası, ilçenin bu daldaki ilk sanayi kuruluşu idi.

1950'LERDE HATAY SANAYİİ: 1930'larda meyvecilik dışında pazar için üretim yapılmayan ve daha çok kapalı bir ekonomik yapısı olan Hatay'ın 1939'da Türkiye'ye katılmasıyla, bu yapı bir ölçüde çözülmüş, il ulusal pazarla bütünleşmişse de, ekonomide önemli bir gelişme olmamıştır. İlin, endüstri bitkileri üretimine dayanan bir tarımsal yapısı ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Akdeniz'e açılan kapısı olma

gibi bir özelliği vardı. Bu nedenle, kısa sürede hızlı bir gelişme sürecine girerek bölgesel ticaret merkezi olması beklenirken, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bu gelişmeleri engellemiştir. 1940'larda Hatay imalat sanayiinde çok önemli bir gelişme olmamasına karşın, sanayi dallarının ağırlıkları tümüyle değişmiştir. Daha önce ilde dokumacılık ve sabunculuk ön planda gelirken, 1940'larda gıda sanayii önem kazanmıştır.

1941'de TSK'den (Teşvik-i Sanayi Kanunu) yararlanan 12 işyerinden 11'i gıda dalındaydı. Bir işyeri de, büyük ölçüde gıda sanayii için teneke kap ve kutu üreten bir tesisti. Gıda sanayiinin alt dallarının ağırlıkları açısından ise, ilk sırayı 6 işyeri ile zeytin ve pamukyağı üretimi almaktaydı. TSK'den yararlanan işyerlerinin yarattığı toplam 4,3 milyon TL'ye yakın üretim değerinin 2,4 milyon TL'lik bölümü, yani % 55,8'i gıda dalında yaratılıyordu. 3 işyeri ve üretim değerindeki % 10,5'lik payla un fabrikaları da eklendiğinde gıda kesiminin payı % 66'yı aşıyordu. Bu fabrikalardan birisi 1941'de üretime geçen Bilger Un Fabrikası'ydı. Bu Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra İskenderun'da açılan ilk fabrikaydı ve 1950'ye değin de İskenderun'daki tek fabrika olarak kaldı.

1940'lara değin Türkiye sınırları dışında kalan ve 1918-1939 arasında değişik yönetim biçimleri altında yaşayan Hatay'da, eskiden var olan sanayi kuruluşları, küçük ölçekli özel kesim işyerleriydi.

1940-1950 arasında ile yapılan kamu yatırımları altyapıya yönelikti. İlde üretilen tarımsal hammaddeleri işlemek üzere, 1950'lerde kurulan sanayi kuruluşlarının öncülüğünü özel kesim üstlendi.

Hatay'ın sanayileşme sürecindeki en önemli etkenlerden birisi, 1953'te üretime geçen Defne Hidroelektrik Santralı'nın yapımıdır. Santral açılmadan önce, Amik Ovası'nda üretilen pamuklar Adana ve Ceyhan'daki çırçır fabrikalarında işlenmekteydi. Santralın yapımıyla enerji sorunu çözülünce, pamuğun ilde işlenmesi için yatırımlara girişilmiş ve ilde üretilen pamuğun büyük bölümü, yeni kurulan çırçır fabrikalarında işlenmeye başlanmıştır. Çırçır fabrikalarını, iplik ve dokuma fabrikalarının açılması izlemiştir.

1952'de Akala İplik ve Dokuma Fabrikası, 1957'de Ersoy İplik ve Dokuma Fabrikası, dönemin açılan ilk büyük ölçekli dokuma fabrikalarıdır.

1950'lerde dokuma sanayiine koşut bir gelişme de, bitkisel yağ üretiminde görülmüştür.

Dönemin bir başka yatırımı da, 1954'te üretime geçen ve 1950'lerin en büyük yatırımı olan İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası'ydı *(Bak. İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası).*

1960'LARDA HATAY SANAYİİ: 1950'lerde hızlı bir gelişme gösteren Hatay sanayii, 1960'larda tarıma dayalı geleneksel yapısını korurken, nicel ve nitel olarak gelişmesini sürdürmüştür. İl tarımında gerçekleşen gelişmeye koşut olarak tarım araç ve gereçleri kullanımındaki artış, bu araç ve gereçleri üreten sanayi dalının Hatay'da gelişmesine yol açmış, ayrıca 1960'larda otomobil sanayiinin önemli bir alt dalı

İskenderun Demir-Çelik Fabrikaları

İsdemir, Türkiye'nin üçüncü ve en büyük demir çelik fabrikasıdır. 25 Mart 1967'de Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında yapılan anlaşmayla, karşılığı ürünle ödenmek üzere, fabrikanın yapımı Sovyetler'e verilmiştir. 1968'de 2,7 milyon dolarlık ayrıntılı proje anlaşması yapılmış, bu projenin incelenmesi ve danışmanlık hizmeti de Londra'daki John Miles and Partners firmasına verilmiştir. Danışman firma, Türkiye'nin 12 yerinde araştırmalar yapmış, en uygun kuruluş yeri olarak İskenderun, Samsun ve İçel'i saptamıştır. Samsun ve İçel'de başka sanayi tesisleri bulunduğu, İskenderun'da altyapı hizmetleri az çok tamamlanmış olduğu ve sanayinin yurt çapında yayılması istendiği için, tesisin İskenderun'da kurulmasına karar verilmiştir. 10 Ekim 1969'da sözleşmesi ve ek kredi anlaşması yapılan İsdemir'in yapımını, Sovyetler Birliği'nin Tiajpromexport firması üstlenmişti. 3 Ekim 1970'te temeli atılan tesisin 1974'te üretime geçmesi planlanmışsa da, bu, bir yıllık bir gecikmeyle gerçekleşebilmiştir.

Fabrika, Dörtyol'a 10, İskenderun'a 18 km uzaklıkta 15 milyon m2'lik bir alana kurulmuştur. Tesislerin yapımında 200 Sovyet teknisyeni ile birlikte, 20.000 dolayında Türk teknisyeni ve işçi çalışmıştır. Tesisin toplam maliyeti Sovyetler'den sağlanan 263 milyon dolarlık kredi ile birlikte, 6,5 milyar TL olarak öngörülmüşse de, üretime geçtiği 1975 yılındaki maliyeti yaklaşık 10 milyar TL'yi buluyordu. 28 Aralık 1975'te Başbakan Süleyman Demirel ile Sovyet Başbakanı Kosigin'in açılışını birlikte yaptıkları tesisin yıllık üretim kapasitesi ilk aşamada 1 milyon ton idi ve tesiste yaklaşık 10.000 kişi çalışıyordu. 1975'te birinci yüksek fırını üretime başlayan İsdemir, 1979'da aşamalı olarak tamamlanmış ve ikinci yüksek fırın devreye girmiştir. İkinci yüksek fırınla birlikte tesisin maliyeti 14 milyar TL'ye yükselmiştir. 1979'da 15.607'si işçi, 1.625'i teknik eleman ve memur olmak üzere, toplam 17.232 kişinin çalıştığı tesiste aynı yıl;

693.204 ton Mayi Ham Demir,
206.167 ton Pik,
457.992 ton Mayi Çelik,
434.989 ton Blum,
363.630 ton Kütük,
322.915 ton Yuvarlaklar,
127.405 ton Granüle Cüruf,
446 ton Blaf

ve yan ürün olarak da,

659.653 ton Kok,
73.383 ton Kok Tozu,
35.300 ton Ham Katran,
7.033 ton Amonyum Sülfat,
7.401 ton Ham Fenol,
5.581 ton Saf Benzol,
162 ton Saf Ksilol,
768 ton Saf Toluol,
80 ton Solvent,
41 ton Sodyum Fenolat

üretilmiştir.

1979'da İsdemir'in Türkiye demir ve çelik üretimindeki payı pikte % 63, ham demirde % 32,8, çelik blokta % 25,6, yuvarlak çelikte % 50 idi.

İsdemir'in üretim üniteleri, kok fabrikası, hammadde hazırlama tesisi, yüksek fırınlar, sinter tesisi, çelikhane sürekli döküm tesisi ve haddehanelerdir.

Kok Fabrikası: Kok Fabrikası, kömür siloları, kömür hazırlama tesisleri, kok fırın bataryaları, yan ürün tesisleri, katran damıtma üniteleri ve kok kömürü silolarından oluşmaktadır. Kok Fabrikası'nın yıllık kapasitesi, 1.074.500 tondur (kuru kok olarak). Bunun 892.000 tonu (+40) mm'lik metalurjik kok, 182.500 tonu ise, küçük boyutlu (-40) mm'lik koktur.

Hammadde Hazırlama Tesisleri: Üretim sürecinde kullanılan demir cevheri, kireçtaşı, dolomit taşı ve manganez cevherinin üretime hazırlandığı tesislerdir. Demir cevheri, kireçtaşı hazırlama ve dolomit taşı birimlerinden oluşmaktadır.

Sinter Tesisi: Burada, saatte 97,5 ton sinter verebilecek 1,3 ton/saat/m2 kapasiteli 3 sinter makinesi vardır.

Yüksek Fırınlar: 9,30 m çapında ve 1.368 m3 hacminde iki yüksek fırında, yılda 1 milyon 100 bin ton sıcak maden üretilebilen tesis; silolar, şarj donanımı, sıcak hava sobaları, baz temizleme tesisleri, cüruf manipülasyonu ve kontrol donanımı ünitelerinden oluşmaktadır.

Çelikhane: Yılda 1 milyon ton 360× 240 mm boyutunda blum malzemesi üretecek kapasitededir.

Daimi Döküm Tesisi: Daimi döküm tesisinde kullanılan yöntemin, demir-çelik sanayiindeki uygulaması yeni sayılmaktadır.

Bu yöntem, eski "ingot dökümü"ne göre, işletmede % 5-7'lik bir verim artışı sağladığı gibi, büyük yatırım isteyen blok haddehane giderlerini de ortadan kaldırmaktadır. İsdemir'de 3 tane dört kanallı dikey tipte daimi döküm makinesi vardır.

Haddehaneler: Yıllık toplam kapasitesi 930.000 ton olan kütük, hafif profil, tel çubuk, filmaşin ve kontinli haddehanelerinden oluşmaktadır.

olan filtre yapımcılığı da Türkiye'de ilk kez Hatay'da gerçekleştirilmiştir.

Yağ, mazot ve hava filtreleri ile fren balataları yapımının yanı sıra, 1960'larda Hatay'da dokuma sanayiinin gereksindiği kimi makine ve donanımının yapımına da başlanmıştı. Bu daldaki 2 işyerinin biri dokuma tarakları, öteki ise dokuma ve çırçır makineleri üretimi ile bunların yedek parça dökümü ve onarımını yapmaktaydı.

Petrol Ofis ve Hatay Yağları AŞ tesislerinde, bölgenin ambalaj gereksinimini karşılayacak sayıda teneke kutu üretimi yapılmaktaydı.

Bu dönemde oldukça gelişen bir üretim dalı da, çelik otobüs karoserciliğiydi.

1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçları, 1960'ların başında Hatay imalat sanayiinin yapısını ortaya koymaktadır. Buna göre, 10 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı, 3'ü kamu, 24'ü özel olmak üzere toplam 27 idi (Tablo 13). Bu işyerlerindeki işçilerin 507'si kamu ve 2.716'sı özel kesimde çalışıyordu. 1964'te Hatay imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 26,2'si kamu, % 73,8'i özel kesimce yaratılmıştı.

1964'te işyerlerinin çeşitli sanayi dallarına dağılımında ise, ilk sırayı gerek işyeri ve işçi sayısı, gerekse yaratılan katma değer açısından dokuma dalı almaktaydı. 12 işyerinin bulunduğu dokuma sanayiini, 11 işyeriyle gıda sanayii izlemekteydi. İl imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 45,6'sı dokuma, % 30,1'i gıda, % 20,5'i kimya, geri kalan % 3,8'i ise öteki dallarda yaratılmıştı. Kamu kesiminde yaratılan işçi başına katma değer, özel kesimin yaklaşık 2 katıydı. İşçi başına yaratılan katma değerin sanayi dallarına dağılımında, gıda sanayiinin, kimya sanayiinin de ilerisine geçerek ilk sırayı alması, bu dalda bir kamu kurumu olan Tekel'in Yaprak Tütün Bakımevi Atölyeleri'nden kaynaklanmaktaydı. 1964'te il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin Türkiye içindeki payı binde 4'tü.

1970'LERDE HATAY SANAYİİ: 1970'lerde Hatay sanayiinin en önemli olayı, Türkiye'nin en büyük demir ve çelik fabrikası olan İsdemir'in 1970'te İskenderun'da yapımına başlanmasıydı. 1975'te ilk ünitesi, 1979'da ikinci ünitesi üretime başlayan bu tesis, Hatay'ın tarıma dayalı geleneksel sanayi yapısında köklü bir değişiklik yaratmamakla birlikte, bir dizi yan sanayiinin kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca, İsdemir daha önce bir liman ve ticaret kenti olan İskenderun'u bir sanayi kentine dönüştürerek, Hatay'ın ileriki yıllarda sanayi merkezi olarak gelişebilmesi için bir potansiyel yaratmıştır. İsdemir'in kuruluşundan kısa bir süre sonra il sanayiinde özel kesim yatırımları artmış ve sanayide bir çeşitlenme görülmeye başlanmıştır.

1964'te ilde 10 kişiden fazla işçi çalıştıran 3'ü kamunun, toplam 27 işyeri vardı. 1972'de 2'si kamunun, toplam 38 işyeri ve işyeri sayısının en yüksek düzeyine ulaştığı 1978'de de, 5'i kamunun, toplam 57 işyeri bulunmaktaydı.

1970'lerin sonunda işyerlerinin çeşitli dallara dağılımında da bazı değişiklikler olmuştur. 1960'larda işyeri sayısı ve yaratılan katma değer açısından ilk sırayı alan dokuma sanayii, yerini işyeri sayısı bakımından gıda sanayiine, yaratılan katma değer bakımından da metal ana sanayiine bırakmıştı.

Tablo 13
1964'te Hatay'da Büyük İmalat Sanayii (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	88,9	83,2	73,8	69,6
Devlet	11,1	16,8	26,2	30,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payları				
Gıda Sanayii	40,7	8,2	30,1	25,0
Dokuma Sanayii	44,4	75,2	45,6	46,4
Kimya Sanayii	3,7	6,3	20,5	9,8
Madeni Eşya Sanayii	3,7	8,3	2,7	18,4
Diğer Sanayi Dalları*	7,5	2,0	1,1	0,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayılar	27	3.263	25.395**	14.706**

* Metal Dışı Madeni Eşya, Makine İmali Sanayii.
** Bin TL.

(DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı)

Tablo 14
1979'da Hatay'da Büyük İmalat Sanayiinin Yapısı (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	92,6	16,9	20,6	11,5
Devlet	7,4	83,1	79,4	88,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payları				
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	31,5	4,0	3,5	1,8
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	29,6	9,3	9,0	5,1
Kimya Sanayii	5,6	2,3	6,3	4,2
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	7,4	1,4	1,1	1,2
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	18,5	1,8	1,8	1,0
Diğer Sanayi Dalları*	7,4	81,2	78,3	86,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	54	21.397	5.540.440**	3.663.233**

* Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii, Metal Ana Sanayii.
** Bin TL.

(DİE, 1979 Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları)

METAL ANA SANAYİİ: 1979'da metal ana sanayii, yalnızca iki işyerinin bulunmasına karşın, yaklaşık 16.000 işçi çalıştıran ve en yüksek yatırımın ve katma değerin yaratıldığı dalı *(Bak. İskenderun Demir ve Çelik Fabrikaları).*

DOKUMA VE GİYİM SANAYİİ: 1979'da il imalat sanayiinde metal sanayiinden sonra en yüksek katma değerin yaratıldığı

ve en çok kişinin çalıştığı dal dokuma sanayiidir. Ancak, bu dalda işyeri sayısında gerçekleşen küçük artışa karşın, çalışan işçi sayısı 1960'a göre azalmıştır. İşçi sayısı, 1964'te 2.454 iken, 1979'da 1.992'ye düşmüş, işyeri sayısı ise 12'den 16'ya yükselmiştir (Tablo 14). 1979'da yaratılan katma değer, 1968 fiyatlarıyla 1964'e göre % 208 artarken, işçi başına yaratılan katma değer de % 280 artarak, 5.520 TL'den 20.988 TL'ye çıkmıştı. Bu gelişme, her ne kadar bu dala "sermaye-yoğun" bir teknolojinin girdiğini göstermekteyse de, dokuma büyük ölçüde doyma noktasına gelmiş bir sanayi dalıdır. Hatay'da üretilen pamuğun işlenmesine dayanan bu dala yapılan sabit yatırım miktarları, sürekli azalmaktadır. 1979'da Hatay'da yapılan sabit yatırımların yalnızca çok küçük bir bölümü dokuma ve giyim sanayiine yapılmıştı.

Dokuma sanayiine giren işyerleri, Merkez İlçe, İskenderun ve Reyhanlı'da toplanmıştır.

Tablo 15
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	2.952	872	1.937	143
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	420	86	299	35
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	679	312	337	30
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	635	183	441	11
Kâğıt ve Basın Sanayii	41	9	30	2
Kimya Sanayii	94	22	60	12
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	94	9	71	14
Metal Ana Sanayii	5	1	1	3
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	967	244	687	36
Diğer Sanayi Dalları	17	6	11	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

GIDA SANAYİİ: 1960'lara göre işyeri sayısı 11'den 17'ye, işçi sayısı da 266'dan 859'a yükselmesine ve il ekonomisinde 1970' lerde de önemli bir yer tutmasına karşın, gıda sanayii de doyma noktasına gelmiş durumdadır. Çok küçük bir sabit yatırımın yapıldığı bu dalın il imalat sanayiinde yaratılan katma değerdeki payı da, 1960'lara göre düşmüştür. Katma değer açısından gıda sanayii 1964'te ikinci sırayı alırken, 1979'da dördüncü sıraya düşmüştür. Bitkisel yağ üretiminin ilk sırayı aldığı bu dalda, un ve yem fabrikaları da bulunmaktaydı.

KİMYA SANAYİİ: Hatay imalat sanayiinde önemli bir yeri olan bu dalda, ilin geleneksel imalat dallarından sabunculuk, hâlâ önemli bir yer tutmakla birlikte, 1950'lerden başlayarak, belirli bir çeşitlenme de görülmüştür. Çeşitlenme, 1970'lerde de sürmüştür. 1953'te kurulan Sarıseki Gübre Fabrikası'nda 1977'de kapasite artırılması, ayrıca 1970'lerde üretime geçen İsdemir'in ürettiği yan ürünler, bu dalın Hatay'da hızlı gelişmesini sağlamıştır. 1979'da 3 işyerinin bulunduğu ve 494 kişinin çalıştığı bu dal, yaratılan katma değer ve yapılan sabit yatırım bakımından il imalat sanayiinde 3. sırayı almaktaydı.

METAL EŞYA VE MAKİNE SANAYİİ: 1960'larda tarım araç ve gereçleri, dokuma fabrikalarının bazı makineleri ve filtre yapımına başlanan bu dal, 1970'lerde hızlı bir gelişme göstererek, özellikle filtre yapımında dışsatım yapacak düzeye ulaşmıştı. Ayrıca, 1970'lerde bu daldaki çeşitlenme daha da arttı. Elektrik gereçleri, akü, santrifüj, otomobil yedek parçaları üretilmeye başlandı. Treyler, kamyon damperi ve tanker üretimi, bölgenin gereksinimini karşılayacak düzeydeydi. 1979'da metal ana sanayiinden sonra en yüksek yatırımın yapıldığı bu dalda, 10 işyeri vardı ve 393 kişi çalışıyordu.

TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI SANAYİ: 1930'larda Hatay imalat sanayiinin başlıca dallarından olan tuğla, kiremit ve çimento plak üretimi, sonradan imalat sanayiinin öteki dallarına koşut bir gelişme gösterememiştir. Bu dalda 1970'lerde açılan en büyük kuruluş, İskenderun Çimento Paketleme ve Öğütme Tesisi'ydi. İçel'de Çimsa'nın kurulmasıyla Adana Çimento Fabrikası'nın art bölgesi daralmış, bu fabrika, Hatay pazarını ele geçirebilmek amacıyla Adana fabrikasına bağlı olarak İskenderun' da 500.000 ton/yıl kapasiteli bir klinker öğütme ve paketleme tesisi kurmaya karar vermişti. Yapımına 1973'te başlanan tesis, 1976'da üretime geçti. Bu tesisle birlikte 4 işyerinin bulunduğu bu dalda, 303 kişi çalışmaktaydı.

YATIRIMLAR, KATMA DEĞER VE ÜCRETLER: 1970'lerde İskenderun Demir ve Çelik Tesisleri'nin yapımına başlanana değin, önemli kamu yatırımı olmayan Hatay'da, yatırımlar çok büyük ölçüde özel kesimce gerçekleştirilmişti. 1970'lere değin kamu kesimince yapılan bellibaşlı yatırımlar 1954'te üretime geçen ve kamu kesiminin % 34 payla ortak olduğu İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası ile Tekel'in Yaprak Tütün Bakım Atölyeleri idi.

Yerel sermaye öncülüğünde gerçekleştirilen özel kesim yatırımları ise, ilde üretilen tarım ürünlerinin işlenmesine yönelikti.

İl dışı sermayenin çok az bulunduğu Hatay'da, bu kesimin yatırım yapmamasının başlıca nedenleri ise, Hatay'ın kalkınmada öncelikli iller kapsamında yer almaması, Hatay'da yatırımları teşvik eden bir kurumsal yapının bulunmayışı ve yerel

Transtürk Holding AŞ'nin İskenderun'daki Faaliyetleri

1970'lerden sonra İskenderun'da hızla gelişen ticaret ve ulaştırma kesimleri, il içi ve il dışı sermayenin yanında büyük sermaye gruplarının da ilgisini çekmişti.

İskenderun'da bu doğrultuda yatırım yapan büyük bir kuruluş da yatırımlarının çoğu ticaret alanında olan Transtürk Holding AŞ idi.

Holdingin İskenderun'da faaliyette bulunan şirketleri şunlardır:

İnternak Taşımacılık AŞ; Uluslararası kara taşımacılığıyla uğraşan bu şirket 1981'de hızla gelişmiştir. Şirket 1981'de Fransa'dan Irak'a gönderilen 200.000 ton (300.000 ton opsiyonlu) dökme borunun İskenderun'dan Bağdat'a taşınma işini üstlenmiş yalnızca bu işten 40 milyon dolar gelir sağlamıştır.

Transtürk Holding'e bağlı olarak 50 milyon TL sermaye ile kurulan şirketin 150 çekicisi, 102 römorku ve öbür donanımı vardır. Türkiye'nin önde gelen taşımacılık kuruluşlarından biri olan İnternak Taşımacılık AŞ, 1982'de Türkiye'nin en çok TIR'ı olan şirketleri arasındaydı.

Otar AŞ; Transtürk Holding'in bir yan kuruluşu olan bu şirket 1978'de kurulan Transtürk İmalat, İthalat, İhracat AŞ'nin temsilciliğini üstlenmişti.

1980'lerden sonra Fransa Renault Endüstriyel Taşıt Araçları'nın Türkiye temsilciliğini yapan şirket, ayrıca 1981'de İskenderun'da Renault'un ürettiği tüm taşıtlara servis verebilecek yeterlikte bir servis istasyonu kurmuştu. Otar AŞ'nin faaliyetleri arasında Renault taşıt arabalarının pazarlanması da önemli bir yer tutmaktadır.

Otar AŞ'nin ana şirketi olan Transtürk Holding AŞ, 1981'de 150 TIR kamyonu, belediyelere 400 çöp arabası satmıştır. 1982'de de 300 TIR satmayı öngörmektedir.

Paktrans Transit Paketleme Tesisleri AŞ; Transtürk Holding'e bağlı diğer bir kuruluş olan bu şirket ambalaj malzemesi üretmek amacıyla 50 milyon TL sermaye ile kurulmuştur.

sermayenin tarımsal temele dayalı bir sanayileşmeyi gerçekleştirebilecek güçte olmasıydı.

Sabit sermaye yatırımlarının hızla arttığı 1964-1979 arasında, İsdemir'le ilgili yatırımlar başlayıncaya değin, özel kesim ağırlıklı bir yer tutmaktaydı. İsdemir'den sonra bu denge, özel kesim yatırımlarında azalma olmamasına karşın, kamu kesimi yatırımlarının olağanüstü artması nedeniyle, kamu kesimi yararına bozulmuştur.

İl imalat sanayiinde yaratılan toplam katma değer, 1964-1971 arasında sabit fiyatlarla % 244 arttı. 1971-1978 arasında artış % 682'ye ulaştı. Bu artışın en önemli nedeni, İsdemir'in 1975 sonlarında üretime geçmesiydi. Çünkü, özel kesimce yaratılan katma değer, 1964-1971 arası % 223 artarken, 1971-1978 arasındaki artış ancak % 48,8 olmuştur. Aynı dönemde il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin bileşimi de değişmiştir. Özel kesimin payı 1964'te % 73,8, 1971'de % 97,6 iken, 1978'de % 21,3'e düşmüştür.

Yaratılan katma değer içinde özel kesimin payının düşmesi, İsdemir'in Hatay'da yaratılan katma değerin 3/4'ünü oluşturmasından kaynaklanmaktaydı. İşçi başına yaratılan katma değer ise, 1964-1978 arasında özel kesimde % 222, kamu kesiminde % 51 artmıştır. 1978'de Hatay'ın Türkiye'de yaratılan toplam katma değerdeki payı ise % 1,3 idi.

1979'da ücretlerin katma değer içindeki payı, hem özel, hem de kamu kesiminde Türkiye ortalamalarının üzerindedir. Türkiye ortalaması özel kesimde % 31,8, kamu kesiminde % 48,2 iken, Hatay'da özel kesimde % 36,8, kamu kesiminde % 73,7 idi.

KÜÇÜK SANAYİ: 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı Geçici Sonuçları'na göre, Hatay'da 2.809 küçük işyeri vardı. İşyerlerinin 872'sinde 1, 1.937'sinde 2-9 kişi çalışıyordu (Tablo 15). Türkiye'de 10 kişiden az işçi çalıştıran işyerleri içinde Hatay'ın % 1,6'lık payı vardı.

Hatay küçük sanayiinde yer alan işyerlerinin % 33,1'i metal eşya ve makine imalat, % 23,1'i dokuma, % 22,2'si ormah ürünleri, % 13,7'si gıda, % 2,9'u kimya, % 5'i öbür dallardaydı.

İşyerlerinin sanayi dallarına dağılımında ilk sırayı alan metal eşya-makine imalat sanayii, ilde oldukça gelişmiştir. Bu dal, bazı ürünleriyle ulusal pazarın taleplerini karşılayabilecek düzeydedir. Bu dalın en önemli ürünlerini, tarım araç ve gereçleri, oto yedek parçaları, karoser ve damperler ile elektrik gereçleri oluşturmaktadır.

Küçük sanayide ikinci sırayı, Hatay'ın geleneksel sanayi dallarından dokumacılık, dericilik ve ayakkabıcılık almaktadır. Ayakkabı üretiminde, ilde fabrikasyon üretim yapılmamasına karşın, bir kooperatifte örgütlenen küçük üreticiler, büyük çaptaki

Serbest Bölge

Türkiye'de serbest bölge kurma girişimlerinin oldukça eski bir geçmişi vardır. İlk kez 1926'da, İstanbul'da serbest bölge yaratma olanağını araştırmak üzere hükümetçe bir özel komisyon oluşturuldu. Serbest bölge, çevre pazarlarla ticaret yapan firmaları çekebilmek için Türk gümrük kurallarının geçerli olmadığı, modern tesisler ve yeterli depolama olanakları bulunan bir alan olacaktı. Serbest bölgelerin, Sovyetler Birliği ve Romanya'yla yapılan Karadeniz ticareti ile İran ve Ortadoğu ülkeleriyle yapılan Asya ticaretinde bir toplanma ve mal depolama merkezi olarak kullanılması düşünülüyordu.

1927'de çıkarılan 1132 Sayılı Kanun'la hükümete İstanbul'da serbest bölge kurma yetkisi verilmişti. Ancak, proje önemli ölçüde yatırım gerektiriyordu. Türk sermayesinin bu projeyi gerçekleştirmesi çok zordu. Dışardan yatırım yapılması da sağlanamadı. Bu alandaki tek uygulama, Ford Motor Şirketi'ne, Türkiye'de satacağı otomobilleri monte etmek üzere serbest bölge haklarından yararlandığı bir alan verilmesidir. Ama, 1929 bunalımıyla birlikte, Ford Şirketi de çalışmalarına ara verdi.

Türkiye'de gerçek anlamda serbest bölge uygulaması ilk olarak, 1927 tarihli 1132 Sayılı Kanun yerine, 1953'te çıkarılan 6209 Sayılı Kanun çerçevesinde görülmüştür. 1927 tarihli yasa, hükümete yalnızca İstanbul'da serbest bölge kurma yetkisi vermişken, 1953'te çıkarılan yasa, hükümete dilediği yerde serbest bölge kurma ve sınırlarını belirleme yetkisi vermekteydi. Yasanın ikinci maddesi, serbest bölgelerde dışalım ya da dışsatım amacıyla yapılacak işleri şu şekilde belirtmiştir:

"A) Dahilden veya hariçten eşya getirilmesi, getirilen eşyanın depo edilmesi,

B) Bu eşyanın tanzim ve tasnifi, karıştırılması, kabuk, çöp, çekirdek ve kıllardan ayrılması, ayıklanması, elenmesi, temizlenmesi, yıkanması ve havalandırılması, ambalajlarının değiştirilmesi, tamiri veya yeniden yapılması, reklam ve satış için teşhir ve benzeri başka ameliyelerin yapılması,

C) Bölgeye getirilen eşya üzerinde tamir, montaj ve sökülme işleri yapılması ve her türlü sınai imalatta bulunması,

D) Dahilden veya hariçten getirilen malzeme ile gemi vb demir taşıt ve araçlarının inşası, tamiri, montajı ve sökülmesi."

Yasaya göre, serbest bölgede, sayılan bu faaliyetlerle ilgili her türlü anlaşma yapılabilecekti.

Söz konusu yasanın 6. maddesi ile de serbest bölgelerin gümrük kapsamı dışında sayılması ve burada "Pasaport Kanunu, Yabancıların Türkiye'de Seyahat ve İkâmetleri Hakkındaki Kanun, Gümrük Kanunu" gibi yasalarla konulmuş denetim işleyiş kuralları ile vergi ve resimlerin (gelir, kurumlar ve esnaf vergileri dışında) uygulanmaması öngörülmüştü.

Yasa, uygulamaya ilişkin kararları, kararnamelere bırakmıştı. Serbest bölge ile ilgili ilk ve tek kararname 1956'da İskenderun'da kurulması amaçlanan serbest bölgeye ilişkin olarak çıkarılmıştır (29.12.1956 tarih ve 9496 Sayılı Resmi Gazete).

Söz konusu kararname, yalnızca 6209 Sayılı Kanun'un A fıkrasında belirtilen "dahilden veya hariçten eşya getirilmesi, getirilen eşyanın depo edilmesi" amaçlarına değinmiş ve serbest bölgenin yönetimini de Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü'ne vermiştir.

Bu kararname ile, yasanın öngördüğü, gerçek anlamda bir serbest bölge kurulması olanaksızdı. Serbest bölge uygulaması, 1980'lerde yeniden gündeme gelmiştir. Daha önceki iki serbest bölge kurulması isteminin de ticaret kesiminden gelmesine ve sanayi kesiminin bu girişimi doğru bulmamasına karşılık, 1980'lerdeki serbest bölge istemini sanayiciler de desteklemiştir. II. Türkiye İktisat Kongresi'ne "Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği" adına İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı Nuh Kuşçulu'nun sunduğu bildiride, Türkiye'de serbest bölgeler kurulmasını gerekli kılan nedenler şöyle sıralanıyordu:

"1. Ortadoğu pazarının önem kazanması,

2. Türkiye'nin kısa zamanda döviz kazanma gereksinimi içinde bulunması,

3. Dış ticarette daha iyi rekabet olanaklarına duyulan gereksinim,

4. Yabancı sermayenin gelişini özendirme zorunluluğu."

Bu dönemde, ticaret ve sanayi çevrelerinin serbest bölge kurulması doğrultusundaki görüşleri hükümet çevrelerinde de paylaşılmaktaydı. DPT Müsteşarı Yıldırım Aktürk, II. Türkiye İktisat Kongresi'ne sunduğu bildiride "özellikle dışa dönük faaliyetleri ağır basan sanayilerin serbest bölgelerde kurulması gelişmeyi kolaylaştıracaktır. Memleketimizin transit avantajından da böylece azami istifade sağlanmış olacaktır" demekteydi.

Türkiye'de serbest bölgelerin 1980'lerde yeniden gündeme getirilmesinin nedeni, iç ve dış ekonomik zorlukların dayatması yanında, 1970'lerde Lübnan olaylarının başlaması ve Beyrut'un Ortadoğu ticaretindeki işlevini yitirmesi üzerine Türkiye'de kurulacak bir serbest bölgenin Beyrut'un yerini alabileceği beklentisi idi.

açık artırmalara katılarak, fabrikalarla rekabet edebilecek düzeye ulaşmışlardır. Dokumacılığı izleyen dal, orman ürünleridir. 1960'tan sonra hızlı bir gelişme gösteren bu dalın en önemli alt dalını mobilyacılık oluşturmaktadır. 1970'lerde ilde üretilen mobilyalar, Ortadoğu ülkelerine satılıyordu.

TİCARET

Hatay, gelişmeye açık sanayi potansiyeli olmakla birlikte, sanayii henüz orta düzeyde gelişkin bir ildir. Ticaret açısından ise durum farklıdır. Hatay, iç ve dış ticaretin oldukça, ulaştırma hizmetlerinin ise çok gelişkin olduğu bir ildir.

1978'de ticaretin il gayrı safi hasılası içindeki payı % 12,8, il ticaretinin Türkiye içindeki payı ise % 1,3'tü. Aynı yıl imalat sanayiinin il gayrı safi hasılası içindeki payı % 10,1, Türkiye içindeki payı binde 7 idi. Bu payla Türkiye genelinde ticaret kesiminde yaratılan gelir sıralamasında 14. il durumunda olan Hatay, benzer konumda olan illerden Gaziantep, Samsun, İçel, Aydın ve Kocaeli'nin altında; Eskişehir, Zonguldak, Antalya, Sakarya ve Kayseri'nin üstünde yer almaktaydı. Ulaştırma hizmetleri ise, Hatay'ın coğrafi konumuna uygun olarak, il ekonomisinde ticaret ve sanayiden daha büyük bir yer tutmaktaydı.

Özellikle 1970'ten sonra gelişme sürecine giren ulaştırma hizmetleri, 1970'lerde İskenderun'un Ortadoğu ülkelerine yönelen dışsatım ve transit ticaretin çıkış limanı olma gibi bir işlevi üstlenmesine bağlı olarak hızla gelişmiştir. Havayolu dışında, tüm ulaştırma olanaklarından yararlanan İskenderun, Ortadoğu'nun politik yapısındaki değişikliklere ve bölge ticaretinin canlanmasına koşut olarak önem kazanmış ve bölgesel bir ticaret merkezi olmaya aday olmuştur.

Ulaştırma ve haberleşme hizmetleri, 1978'de il gayrı safi hasılası içinde % 18,2'lik bir payla ticaret ve sanayinin önünde yer almaktaydı. Bu payla Hatay, ulaştırma ve haberleşme kesiminin il gayrı safi hasılası içinde en yüksek değere ulaştığı ildi.1978'de bu kesimde Türkiye'de yaratılan toplam değer içindeki % 2,8'lik payıyla da, İstanbul, Ankara, İzmir, Konya ve Bursa' dan sonra 6. il durumundaydı.

1975'te il faal nüfusunun % 4,3'ünü oluşturan 11.825 kişi ticarette ve % 3,2'sini oluşturan 8.949 kişi ulaştırma ve haberleşmede çalışıyordu. Ticaretle uğraşan faal nüfus oranı Türkiye ortalamasının (% 6,1) altında, ulaştırma ve haberleşme ile uğraşanların oranı ise Türkiye ortalamasının (% 3,1) biraz üzerindeydi. Aynı yıl ilde toplam ve perakende ticaretle uğraşan 7.282 kişi il faal nüfusunun % 2,6'sını oluşturuyordu.

İç ve dış ticarete konu olan başlıca ürünler, tarıma dayalı sanayi ürünleri, pamuk, turunçgiller, zeytinyağı ve defne yaprağı idi. İskenderun aynı zamanda Türkiye'nin en önemli dışsatım limanlarından biri durumundadır. 1970'lerde Ortadoğu ticaretinin dünya ticareti içindeki payının yükselmesi ve Ortadoğu ülkelerinin ticaret merkezi durumunda bulunan Beyrut'un Ortadoğu bunalımı nedeniyle uğradığı yıkım, bölgenin ticaret merkezi olma işlevini Türkiye'nin Akdeniz'deki iki önemli limanına, Mersin ve İskenderun'a kaydırmıştır. Ortadoğu ülkelerinin temel gereksinimleri, bu limanlar kanalıyla karşılanmaktadır. Ortadoğu ticareti üzerinde daha büyük bir etkinlik kazanma amacıyla da kimi çalışmalar yapılmaktadır *(Bak. Serbest Bölge)*.

1939 ÖNCESİ TİCARET: İskenderun, 1856'da Süveyş Kanalı'nın açılışından önce, doğunun Akdeniz'e açılan en önemli limanlarından biriydi. Süveyş Kanalı'nın açılması ve bunu izleyen yıllarda Beyrut'un Ortadoğu ticaretinde önemli bir merkez olması, İskenderun'un bölge ticaretindeki yerini giderek yitirmesine neden oldu. Yine de, 1907'de Osmanlı İmparatorluğu toplam dışalımının % 5,4'ü İskenderun'dan yapılmaktaydı.

İskenderun'a eski etkinliğini kazandırmak ve limanı Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın Akdeniz'e açılan bir kapısı yapmak amacıyla, 1898'de imtiyazı alınan ve 1904-1912 arasında yapımı tamamlanan Bağdat-Berlin Demiryolu'ndan Toprakkale' de ayrılan bir hat, 1914'te İskenderun'a bağlanmıştı.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle Hatay, Fransızlar' ca işgal edildi. Böylece, hem Anadolu hem de Irak'la bağlantısı kesilen İskenderun, bir süre için yalnızca Halep'in limanı olma durumunda kaldı. Yine de, Fransızlar'ın Halep' le İskenderun'u bağlayan asfalt yolu yapmaları, savaş sonrası dönemde bölge ticaretinde bir canlanma yarattı. Ancak, daha sonra Fransızlar'ın, Humus ve Trablussam arasında döşenen bir demiryolu hattıyla Halep ve art bölgesini Trablusşam Limanı'na bağlaması, öte yandan da, Beyrut Limanı'nın bölge ekonomisindeki önemini daha da artıran yeni yollar yapmasıyla, İskenderun önemini yeniden yitirmeye başladı.

İl ticaretinin yapısı, işgal süresince yaşanan politik gelişmelere koşut olarak değişiklikler göstermiştir.

20 Ekim 1921'de Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması'na göre bağımsız bir birim olarak Fransız mandası altındaki Suriye'ye bırakılan Hatay'ın, Anadolu ile ekonomik ilişkileri büyük ölçüde kesildiğinden, il ticareti daha çok Suriye ile kurulur oldu.

1938'de Bağımsız Hatay Devleti'nin kuruluşunu izleyen aylarda, Hatay ekonomisinde önemli bir değişiklik olmadı. Ama, Suriye'nin Hatay'dan gelen mallara karşı gümrük uygulamaya başlamasıyla birlikte, Hatay ekonomisinde bir bunalım tehlikesi başgösterdi. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde ticaret ilişkilerinin büyük bir çoğunluğunu Suriye ile kuran ve işgal süresince de, Hatay Devleti'nin kurulmasından sonra da bu ilişkileri sürdüren Hatay için, Suriye'nin başlattığı bu uygulamanın yaşamsal önemi vardı.

Bağımsız devlet kurulduktan sonra bile, Suriye ile aralarında herhangi bir politik veya askeri sınır, ya da gümrük barajı kurulması öngörülmemişken Suriye'nin Hatay'dan gelen mallara gümrük uygulamaya başlaması üzerine, Hatay Devleti de karşı bir önlem alarak, Hatay gümrüğünü kurdu. Bu karşılıklı gümrük uygulaması, tüm ticaretini Suriye ile yapan Hatay'da endişelere neden oldu. Bu endişeyi azaltmak üzere bir önlem olarak, Payas'taki Türkiye gümrüğünün kaldırılması düşünüldü. Bu önlem paniği önledi. Ayrıca Hatay'ın Suriye'den ekonomik açıdan kopmasına neden oldu. Bunu, Hatay'da Suriye parası yerine Türk parasının kullanılması kararı izledi.

1918-1939 arasında Hatay ticareti, sanayi hammaddesi olan tarım ürünleri ile meyveciliğe dayandığı halde, Hatay tümüyle kapalı ekonomi koşullarından çıkabilmiş değildi. Gerçekten de, bu dönemde dağ köylerinde egemen olan ticaret biçimi hâlâ takastı. Giyecek vb mallar bir yana bırakılırsa, yiyecek maddelerinin tümü, köylülerin ürünlerini birbiriyle değiştirmesi yoluyla elde ediliyordu. Paranın kullanılmadığı bu değişim biçiminde ürün sahipleri gereksinimlerini, ellerindeki ürün fazlasını farklı ürünler yetiştiren öteki köylülerle değiştirerek karşılamaktaydı.

Bu yapı içinde köylüler, doğal olarak daha çok kendi gereksinimlerini karşılayacak düzeyde üretim yapmaktaydı. Bu ilkel yapının sürmesine, dağ köylerinin coğrafi yapısı yanında, yörede egemen olan üretim ilişkileri de yol açıyordu. Hatay'da iç ticaret, Hataylı esnaf ve sanatkârların ürettiği ürünlere dayalıydı. Oysa, bu yıllarda lonca geleneği sürmekte, esnaf ve sanatkârlarca üretilen ürünlerin ticareti lonca örgütlerinin bir devamı olan esnaf birliklerince denetim altında tutulmaktaydı. Böylece bu ürünler için bir tür koruma uygulanması da söz konusu oluyordu. Örneğin, ürünlerin satışında rekabetten kaçınmak ve ürünlerin değerini korumak, her esnaf birliğinin en önemli göreviydi. Esnaf ve sanatkârlar, ürünlerini genellikle toptan olarak tüccara satardı. Tüccar ise, üreticiyi koruyan bir esnaf birliğinden aldığı bu ürünlerin fiyatını fazla kıramazdı. Ayrıca, her tüccarın alışveriş ettiği sanatkârda bir cari hesabı vardı. Esnaf paraya gereksinim duyduğunda, bunu tüccar karşılardı. Hatay' da, zaten küçük ölçekli olan iç ticaret işletmelerinde, bankaların işlevini bir ölçüde tüccar yerine getiriyordu. Ayrıca tüccar benzer bir işlevi çiftçiyle olan ilişkilerinde de üstlenmişti. Çiftçiler, ipek kozası ve zeytin daha olgunlaşmadan, tüccardan zeytin bağı üzerinden avans alır; aynı şekilde Amik Beyleri de, tahılları için hasattan önce para çekerdi. Tüccar, avans verdiği bu paralar için faiz almadığı gibi, ürün sahipleri hasattan sonra ürünü tüccara piyasa fiyatından satardı. Bu durumda, Hatay'da, özellikle gezici tüccarın ikili bir işlevi vardı. Bir yandan esnaf ve sanatkârdan aldığı malları çiftçi ve köylüye satarken, bir yandan da onlardan aldığı hammaddeyi esnaf ve sanatkâra satardı. Bu yapı, esnaf ve sanatkârın gerekli hammaddeleri almak için zaman yitirmesini önlediği gibi, toplu para tutmasını da önlemiş oluyordu.

Hatay tüccarlarının bir bölümü eşraf kökenliydi. Hatay'ın yaşadığı siyasal bunalım ve çalkantılar nedeniyle, varlığının önemli bölümünü yitiren bu kesim, geçmiş yaşam biçimini sürdürebilmek için ticaretle uğraşmaya başladı. Böylece, Hatay'da eşrafın ticaretle uğraşması ayıp sayılmaktan çıkmıştı.

Bu dönemdeki ticarette pazarlar önemli bir rol oynamaktaydı. Kentlerde haftanın

belirli günleri açılan sürekli pazarların yanı sıra, çiftçinin ürününü kaldırmasından sonra köylerde kurulan geçici pazarlar da vardı. Pazarlar, yalnızca iç ticaretin yapıldığı yerler değildi. Suriye'den, öncelikle Halep'ten gelen tüccar bu pazarlarda ticaret yapmaktaydı. Gerçi, siyasal gelişmeler ve Beyrut ile Trablusşam limanlarının Ortadoğu'yla bağlantılarını sağlayan yeni yolların açılması, Hatay ve İskenderun'un dış ticaretteki önemini azaltmıştı ama tümüyle yok etmiş değildi. Bu dönemde Hatay'ın dışsatım ürünlerinin başında ipek geliyordu. Yaş ve kuru meyveler, turunçgiller, zeytinyağı, sabun ve meyankökü ile antika sayılabilecek az miktarda işlenmiş kumaş dışsatımı yapılıyordu. Bunlardan sabun, 1918 öncesinde dışsatım içinde çok önemli bir yer tutmaktayken, 1930'larda ikincil bir duruma düşmüştü. Buna karşılık, 1918'den sonra yapay ipek kullanımının yaygınlaşması ve savaş koşulları nedeniyle önemli ölçüde gerileyen ipekçilik, 1930'ların sonlarında yeniden eski durumunu almaya başlamıştı.

1950'LERDEN SONRA TİCARET: İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin en güvenilir limanı olduğu için, Türkiye'nin dışalım ve dışsatımının büyük bölümü İskenderun Limanı'ndan yapılmıştı. Ancak bu durum, Hatay'ın ticareti üzerinde önemli bir etki yapmamıştır. 1950'lerin başında Hatay ticaretinde göreli bir canlanma görülmekle birlikte, bu gelişme ilde yetiştirilen tarım ürünlerinin pazarlanmasından öteye gitmemiştir.

1950'lerde İskenderun Limanı'nın genişletilmesi, ilde ulaştırma hizmetlerinin gelişmesine ve İskenderun'un Türkiye dış ticaretinde giderek daha etkin bir yer kazanmasına neden olmuştur. Ancak, eskiden beri ticarete yatkın ve ulaştırmacılıkta deneyimli kişiler bulunan ilde dış ticaretin gelişmesi, asıl 1970'ten sonra gerçekleşmiştir. 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Süveyş Kanalı'nın kapanması, petrol üreticisi Ortadoğu ülkelerinin 1973'ten sonra büyük bir satın alma gücüne kavuşması ve Filistin sorunuyla ilgili olarak Lübnan'da başlayan iç savaşta Beyrut Limanı'nın uğradığı yıkım, İskenderun'un ticaret bakımından çok büyük önem kazanmasına yol açmıştır.

Dış koşulların Hatay ticareti yararına gelişmesi, ilin zaten var olan E-5 Karayolu *(Bak. Edirne, SEY, E-5 Karayolu)*, Bağdat Demiryolu bağlantısı ve liman gibi ulaştırma olanaklarına eklenince, Hatay ticaret ve ulaştırma hizmetlerinin yoğunlaştığı önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür.

1978'de Türkiye dışsatımının miktar olarak % 8,5'i, değer olarak % 4,8'i İskenderun'dan yapılmaktaydı. Bu oranlar, miktar yönünden 1979'da % 7'ye, 1980'de % 5,8'e, değer olarak da 1979'da % 3,4'e ve 1960'ta % 3,3'e düşmüşse de, 1981'de Türkiye dışsatımındaki artışa koşut olarak yeniden artmaya başlamıştır. İskenderun'dan yapılan dışsatım, 1981'de 1980'e göre miktar olarak % 64, değer olarak cari fiyatlarla % 186 artmıştır. Dış ticaret ve ulaştırma hizmetlerindeki bu artışa koşut olarak, Hatay'da bu işlerle uğraşan kesimlerin il ekonomisindeki yeri ve etkinliği de artmıştır. 1975'ten 1980'e faal nüfusun ticaretle uğraşan kesimi mutlak olarak 11.825'ten 21.300'e yükselirken, ticaret kesiminin payı da % 4,3'ten % 6,7'ye çıkmıştır. Ulaştırma ve haberleşme kesiminde çalışan faal nüfus ise, mutlak olarak 8.949 kişiden 11.500 kişiye çıkarken, payı da % 3,2'den % 3,4'e yükselmiştir.

Aynı olayın bir başka önemli göstergesi de, 1981'de Hatay'da en yüksek gelir vergisini 55 milyon TL ile 200 milyon TL arasında değişen miktarlarda veren 5 yükümlünün (Leyonel Makzume, Antuan Makzume, Ernest Butrasoğlu, Ali Karahan ve Kemal Dörtler), ulaştırma hizmetleri ve dışsatımla uğraşanlar olmasıdır.

Son yıllarda dış ticaret ve ulaştırma hizmetlerinin bu denli gelişmesi, ilin tarımsal ve sanayi ürünlerini iç piyasada pazarlayan ve yerel gereksinimleri ülke içinden karşılayan iç ticaretin de canlanmasına yol açmıştır.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı Geçici Sonuçları'na göre, Hatay'da 6.010 ticaret kuruluşu vardı. Bu kuruluşların 411'i toptan, 5.599'u perakende ticaretle uğraşıyordu. Cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde olan 429 işyerinden 154'ü toptancı, 275'i perakendeci tüccardı.

Aynı yıl Türkiye'de, 5 milyon TL'nin üzerinde ciro yapan toplam 6.999 ticaret kuruluşunun % 6'sı Hatay'da idi.

BANKACILIK

Hatay'da, küçük çaplı ticaret ilişkilerinde, esnaf ve sanatkârlar için, banka işlevini geleneksel olarak tüccar üstlendiğinden, öteden beri önemli bir ticaret kenti olan İskenderun'un dışında bankacılık hizmetleri pek gelişmemiştir. İl ticareti I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki canlılığını koruyamasa da, İskenderun'da açılmış olan Osmanlı ve Ziraat Bankası şubeleri 1939'a değin faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca 1938'de Hatay Merkez Bankası da İskenderun'da bir şube açtı. 1938'de kurulan Hatay Devleti'nde bir önceki dönemde olduğu gibi Suriye parası kullanılmaktaydı. Hatay'ın Türkiye'ye katılması yönünde çalışmaların yapıldığı bu dönemde katılma yönünde önemli bir adım, Hatay Meclisi'nce Suriye parası yerine Türk parası kullanılması kararını almasıydı. Bunun üzerine TC Merkez Bankası İskenderun'da bir şube açarak alınan kararın uygulanmasını sağlamıştı.

1939'da Osmanlı, Ziraat ve Merkez bankalarının İskenderun'da birer şubesi varken, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla birlikte, ulusal bankaların tümü ilde şube açmaya başladı.

Hatay'da bundan sonra bankacılık hizmetlerinin gelişmesi ticaret ve ulaştırma hizmetleri ile sanayinin gelişmesine koşut olarak gerçekleşmiştir.

1962'de ildeki toplam 21 banka şubesinin 4'ü Antakya, 10'u da İskenderun'da idi. 1970'te Antakya'da 11, İskenderun'da 15, ilde toplam 42 olan banka şubesi sayısı 1974'te 60'a çıktı. 1981'de ise ilde, Antakya'da 16, İskenderun'da 28, Kırıkhan'da 8, Dörtyol, Samandağ ve Yakacık'ta 7'şer, Reyhanlı'da 6, Hassa ve Yeşilkent'te 3'er, Yayladağı'nda 2, Altınözü'nde 1 şube olmak üzere toplam 88 şube vardı.

TURİZM

Hatay'da, 5.000 yıl öncesine uzanan zengin tarihi, yaz turizmine elverişli iklimi ve Akdeniz'in kıyılarında uzanan kumsalları ile önemli bir turizm potansiyeli vardır. İskenderun Limanı'nın özellikle 1980 İran-Irak Savaşı'ndan sonra büyük önem kazanması ve Suriye üzerinden transit taşımacılığın gelişmesi de Hatay'da iş turizmini canlandırmıştır. 1963'te Papa VI. Paul'ce hac yeri ilan edilen dünyanın ilk Katolik Kilisesi Saint Pierre, ilin en önemli ve çok sayıda yabancı turist çeken tarihsel yapıtıdır. İl merkezindeki Mozaik Müzesi de ülkedeki büyük müzelerden biridir.

Yazın yaylalara çıkma, ilde çokça görülen bir dinlence biçimidir. Soğukoluk Yaylaları, Türkiye çapında ün yapmıştır. Son yıllarda Hatay'ın Akdeniz kıyısında birçok dinlenme tesisi yapılmış, ile gelen Arap turist sayısı da artmıştır.

Hatay, nitelikli karayolu bağlantıları olan bir ildir. İlin deniz ulaşım olanağı bulunmasına karşın, yabancı turistler ile gelişte, denizyolunu pek yeğlememektedir. 1980'de bu yoldan yalnızca 50 kadar turist, ile giriş yapmıştır.

Hatay'ın yabancı turist çeken merkezleri, turistik belgeli tesisler bulunan Antakya ve İskenderun'dur.

1981'de bu iki merkezdeki turistik ve belediye belgeli yatakların ve tesislerin dağılımı şöyleydi:

	Turistik Belgeli		Belediye Belgeli	
	Tesis Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Yatak Sayısı
Antakya	5	240	9	430
İskenderun	4	210	3	260

Antakya ve İskenderun dışındaki ilçelerde de bir miktar belediye belgeli yatak vardır.

Turizm kesiminde asıl önem taşıyan turistik belgeli yatak sayısı ve turizm ekonomisinin gelişmişlik düzeyi bakımından ilin ülke içinde önemli bir yeri yoktur.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Hatay İli, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde yer alan bir ildir. Kuzeyde Adana ve Gaziantep illeri, doğuda ve güneyde Suriye, batıda Akdeniz ile çevrilmiştir. Bu alan, Çukurova bölgesi içinde bir alt bölge oluşturmaktadır.

Yüzölçümü 5.403 km2 olan Hatay, 1. Dünya Savaşı sırasında Fransızlar'ca işgal edilmiş, savaş sonrasında Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalmıştır. 1938'e değin, Suriye'deki Fransız mandası altında bir bağımsız yönetimi olan il, 1938-1939 arasında da Hatay Bağımsız Devleti statüsünü kazandıktan sonra, 1939'da Türkiye'ye katılmıştır *(Bak. Tarih)*. 1980'de il toplam nüfusu 856.271 idi. İlde

km2'ye ortalama 158 kişi düşmektedir. Yerleşme sıklığı 100 km2'de ortalama 7,1 köydür. Nüfus yoğunluğu ve yerleşme sıklığı, ilçelere göre önemli farklılıklar gösterir. Merkez İlçe'de km2'de 298 ve İskenderun'da km2'de 219'a yükselen nüfus yoğunlukları, ilin güney ve kuzeyindeki en uzak ilçeleri olan Yayladağı ve Hassa'da km2'de sırasıyla, 68 ve 77'ye düşmektedir. Yerleşme sıklığı ise, 100 km2'de 11,5 ile en yüksek düzeyine Altınözü'nde erişmekte, Dörtyol'da ise 100 km2'de 2,2'ye dek düşmektedir.

Doğal yapı bakımından il üç bölümden oluşur. Bunlar, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Nur Dağları dizisi (Amanus -Elmadağı-Gavur Dağları) yöresi, güneyde Amik Ovasi ve kuzeybatıda yer alan dar kıyı ovalarıdır. İlde yerleşme merkezleri, ovalarda kurulmuştur. İskenderun ve Dörtyol kıyı şeridinde, öteki yerleşmeler ise dağ dizisinin güneydoğusunda yer alır.

Nur Dağları dizisi, Güneydoğu Toroslar'ın başlangıcıdır. Akdeniz kıyısında Samandağ'dan başlayarak, Dörtyol, Hassa ilçelerine doğru uzanır. Amanus Dağları'nın en yüksek tepesi, Dörtyol İlçesi'nin doğusundaki Mığır'dır (2.240 m).

Yerleşmeler, kolay geçit vermeyen bu dağların kuzey ve güneyindeki ovalarda yer alır. İki bölgeyi birbirine bağlayan en önemli geçit, Elmadağ üzerindeki Belen (660 m) Geçidi'dir. Bir başka önemli geçit de, Adana-Hatay sınırında yer alan ve Adana İskenderun bağlantısını sağlayan Amanus Geçidi'dir (Kısık Boğazı, Dara Geçidi).

Dağlar üzerinde yayla türü yerleşmeler vardır. Bunların başlıcaları Belen, Atik, Zorkun ve Soğukoluk yaylalarıdır.

Amanus dağ sırası ile kıyı arasında dar kıyı ovaları yer alır. Bunlar Dörtyol, Payas, Erzin, İskenderun ve Arsuz ovalarıdır.

Hatay İli'nin güney ucunda, Keldağ'ın güneybatısında Yayladağı İlçesi yer alır.

Bu iki dağ arasında Hatay Grabeni ya da öteki adıyla Amik Ovası oluşmuştur. Amik Ovası'nın denizden yüksekliği 82 m'dir. Ovanın ortasındaki Amik Gölü, 1950'lerde başlayan çalışmalar sonucu kurutulmuş, verimli tarım alanları kazanılmıştır.

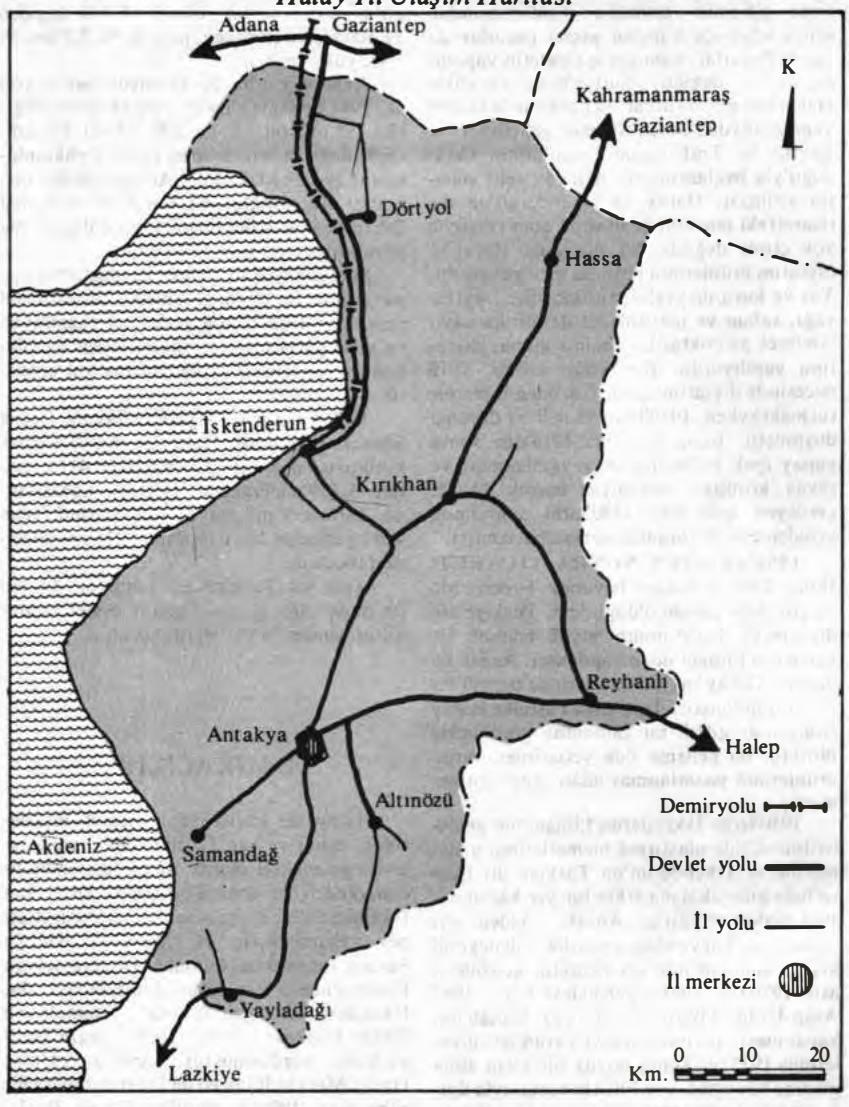
İl sınırları içinde, kuzeyde Burnaz'dan başlayıp, güneyde Güvercinkaya'ya dek uzanan 152 km uzunluğunda bir kıyı şeridi vardır. İlin dışa açılımını, bu şerit üzerinde yer alan İskenderun Limanı sağlamaktadır.

İlin en önemli akarsuyu olan Asi Irmağı ilin güney kıyısında Akdeniz'e dökülür. Irmağın delta yaptığı bu alanda, çok eski bir yerleşme olan Samandağ İlçesi yer alır.

İlde Akdeniz Bölgesi'ne özgü topografya ve iklim özellikleri, ilçelerde ürün türlerini farklılaştırmaktadır. Buna göre; Reyhanlı, Kırıkhan ve Merkez İlçe'deki geniş ve verimli topraklarda pamuk, buğday, arpa, yulaf gibi tarım ürünleri yetiştirilir. İskenderun ve Dörtyol ilçelerinde Akdeniz iklim özelliklerinin sağladığı olanaklarla, turfanda sebzecilik yapılmaktadır. Turunçgiller bu iki ilçe ile Samandağ'da yetiştirilmektedir. Altınözü İlçesi'nde iklim ve toprak yapısı zeytinciliğe elverişlidir. Yayladağı İlçesi'nde ise, ilçenin tarımsal gelirini sağlayan başlıca ürün tütündür. İlde dağ ve tepelerin alçak yamaçlarında meyvecilik ve bağcılık yapılmaktadır.

İlin deniz yolundan dışarıyla bağlantısını kuran ve önemli bir ticaret merkezi olan İskenderun, önemli bir madencilik ve sanayi merkezi olma yolundadır.

Hatay İli Ulaşım Haritası

KADEMELENME: Hatay ülkedeki öbür bütün iller gibi, en üst düzey işlevlerde, ülkesel büyük kent (metropol) olan İstanbul'u kullanmaktadır. Bir üst-bölgesel (6. kademe) merkez olan Adana ilin hemen yakınında bulunduğundan il tümüyle bu kentin etki alanındadır. Bölgesel (5. kademe) işlevlerde de il yine Adana'nın bağımlı bölgesine girmektedir.

Hatay İli'nde iki tane alt-bölgesel (4. kademe) merkez oluşmuştur. Bunlar, Antakya ve İskenderun'dur. Antakya'nın 4. kademe etki alanına ili topografik açıdan ikiye bölen ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Nur Dağları'nın güney ve doğusundaki Yayladağı, Samandağ, Reyhanlı, Kırıkhan ve Hassa ilçeleri girmektedir. İskenderun'un alt-bölgesel etki alanında ise, yalnızca Dörtyol İlçesi vardır. Büyük sanayi yatırımları yapılan İskenderun son 15 yılda büyük bir gelişme göstermiştir. Demir-çelik gibi bazı ürünler açısından kent, ülkenin büyük bir bölümüne hizmet sunmaktadır. Ama, üretim ve dağıtımı çok özel durumlar gerektiren birkaç tür temel mal dışındaki mal ve hizmetlerde kentin daha büyük bir bölgeye hizmet etme potansiyeli yoktur. Bunun en büyük nedeni, Suriye sınırına yakınlığının bağımlı bölgesini sınırlamasıdır. Ayrıca, Antakya ve Adana gibi eş ya da daha üst kademe merkezlerin hem ekonomik hem de fiziksel bakımdan çok yakında bulunması da kentin mal ve hizmet üretip, dağıtan bir merkez olabilme olanaklarını kısıtlamaktadır.

İlde oldukça çok sayıda 3 ve daha üst kademe merkez oluşmuştur. 4. kademe merkezler olan Antakya ve İskenderun yanında Kırıkhan, Reyhanlı ve Dörtyol birer yerel (3. kademe) merkez olarak belirmiştir. Kuzeyde Hassa, güneyde Yayladağı, Samandağ ve Altınözü 3 ve 2 arasında birer ara kademe olarak hizmet görmekte ve bağımlı bölgelerindeki nüfusa tüm 2. kademe hizmetleri sunmakta, ayrıca kimi 3. kademe işlevleri de yerine getirmektedirler. Hassa Kırıkhan'ın, öteki üçü ise Antakya'nın 3. kademe etki

alanı içindedir. Doğuda Suriye sınırı, batıda Nur Dağları, kuzey ve güneyde İslâhiye ve Kırıkhan gibi iki güçlü 3. kademe merkez arasına sıkışmış bulunan Hassa, zengin bir ovada yer alması nedeniyle ilerde bir 3. kademe merkez olabilecektir. Samandağ'ın da bir 3. kademe merkez olma olasılığı yüksektir. Ama, aynı şey Yayladağı ve Altınözü için söylenemez. Yayladağı güneyde Suriye sınırıyla çevrilidir. Kuzeyde de Antakya gelişme olanaklarını sınırlamaktadır. Altınözü ise hem fiziksel hem de ekonomik bakımdan yine Antakya'ya çok yakındır. Güçlü bir 4. kademe merkez olan Antakya'nın hemen 19 km ötesinde olması nedeniyle, Altınözü'nün çevresine tüm 3. kademe mal ve hizmetleri sunan bir merkez durumuna gelmesi olanaksızdır.

Hatay'da oldukça sık 3 ve 4. kademe merkezler ağının yanı sıra, 7 tane de kırsal (2. kademe) merkez belirmiş durumdadır. Bunlar, Antakya'ya bağlı Serinyol, Altınözü'ne bağlı Yiğityolu, Dörtyol'a bağlı Yeşilkent (Erzin), İskenderun'a bağlı Belen, Reyhanlı'ya bağlı Kumlu (Killik), Yayladağı'na bağlı Yeditepe ve Kırıkhan'a bağlı Yalangoz'dur. Yalangoz dışındakiler ülkenin en büyük nüfuslu 2. kademe merkezleridir. 1980 Nüfus Sayımı'na göre, Serinyol 7.444, Yiğityolu 2.983, Yeşilkent 16.327, Belen 9.440, Kumlu 3.367, Yeditepe 2.920 nüfusa ulaşmıştır ve özellikle Serinyol ve Belen'in, nüfusları 1975-1980 döneminde % 40'ın üstünde artmıştır. Bunlardan, Osmaniye ile Dörtyol arasında ve oldukça zengin bir yörede yer alan Yeşilkent'in ilerde bir (3. kademe) merkez olması beklenebilir; ötekilerin birer 3. kademe merkez olabilmesi var olan üst kademe merkezlere yakınlıkları nedeniyle, oldukça düşük bir olasılıktır. Öte yandan, 1970'te 5.997 nüfuslu, 2. kademe bir merkez olan Yakacık, demir-çelik tesislerinin burada kurulmuş olması nedeniyle hızla büyümüş ve 1980'de nüfusu 27.756'ya ulaşmıştır. Yakacık, yerel bir (3. kademe) merkez olmakla birlikte, ancak, kendi nüfusuna bu kademe işlevleri sunmaktadır. Ülkenin, büyük bir bölümüne demir-çelik gibi özel bir mal sunuyor olmasına karşın, Yakacık'ın daha üst kademe bir merkeze dönüşmesi olanaksızdır.

ULAŞIM: Hatay İli'nde; asıl olarak karayolu ve denizyolu, bir ölçüde demiryolu ve boru hatları etkin bir ulaşım şebekesi oluşturur.

KARAYOLU: İldeki karayolu şebekesi, nitel ve nicel yönden ülke ortalamasının üzerindedir. Londra'dan başlayarak, Ortadoğu ülkeleri üzerinden Güney Asya'ya ulaşan uluslararası E-5 Karayolu, Hatay' dan geçer. Bu uluslararası karayolu, ülke çapında da önemli ve yüksek standartlı bir yoldur. E-5 Karayolu, Hatay'a kuzeyden Adana il sınırından girmekte, Dörtyol, İskenderun ve Antakya'dan geçip, Suriye topraklarında sürmektedir. Yolun İskenderun-Antakya arasında bulunan 60 km'lik kesimi, Türkiye'nin örnek karayollarından biri durumundadır. Antakya Kenti'ni ve Amik Ovası'ndaki önemli yerleşme merkezlerini İskenderun'a, dolayısıyla denizyoluna ve demiryoluna bağlamaktadır.

İskenderun Limanı, Türkiye limanları arasında 4. sırayı almaktadır. Özellikle yük taşımacılığı açısından Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun yanı sıra, Ortadoğu ülkeleri için de önemli bir transit liman niteliğindedir.

Tablo 16
Hatay İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	1.180	9.537
Minibüs	510	1.293
Otobüs	313	522
Kamyonet	882	2.329
Kamyon	1.233	2.958
Motosiklet	1.462	6.266
Özel Nitelikli Taşıtlar	99	172
Yol ve İş Makineleri	143	364
Toplam	5.822	23.441

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

İlin, İstanbul-Ankara-Adana gibi önemli merkezlere bağlantısı, E-5 Karayolu ile sağlanır.

Hatay İli'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bağlantısı da Antakya'yı Kahramanmaraş'a bağlayan E-391 Karayolu ile kurulur. Kırıkhan ve Hassa ilçeleri de bu karayolu üzerindedir. E-391 Karayolu, Belen Geçidi'nde E-5 Karayolu'na bağlanmaktadır.

Hatay, Türkiye'de ilçe ve bucak yolları bütünüyle sert yüzeyli olan tek ildir. E-5 ve E-391 üzerindeki ilçelere ek olarak Antakya (il merkezi), Yayladağı ve Reyhanlı ilçe merkezlerine de sert yüzeyli yollarla bağlıdır. Bu iki yol, Yayladağı ve Cilvegözü sınır kapılarından sonra Suriye'de sürer. Reyhanlı-Halep arası yalnızca 55 km'dir. Antakya'nın, ayrıca, Samandağ ve Altınözü ilçe merkezleri ile doğrudan karayolu bağlantısı vardır.

1981'de Hatay İli'ndeki devlet yollarının uzunluğu 462 km'dir. Bu yolların % 89'u sert yüzeylidir. Ülke genelinde devlet yollarının % 78'inin sert yüzeyli olduğu göz önüne alınırsa, Hatay yollarının yüksek niteliği daha iyi anlaşılır. İldeki devlet yollarının ancak % 11'i, yani 51 km'si toprak yoldur.

1981'de Hatay'da il yollarının toplam uzunluğu 277 km'ydi. Bu yolların % 85'i sert, % 15'i de toprak yüzeyli yoldur.

İlde geçit vermeyen yol yoktur. Ülke çapında il yollarının % 37'si sert yüzeyli olduğuna göre, Hatay'da il yollarının da niteliği çok yüksektir.

1976'da Hatay İli'nde bulunan 383 köy ve bucaktan % 14'ü devlet ve il yolundan, % 82'si kaplamalı yoldan yararlanmaktaydı. İlde henüz yolu bulunmayan köylerin oranı % 2,4'tü.

Taşıt plaka numarası 31 olan Hatay İli'ndeki motorlu araç sayısı, 1970-1980 arasında dört katına ulaşmıştır. 1980'de ilde 23.400 dolayında taşıt vardı (Tablo 16). 1980'de Hatay'da 36 kişiye bir motorlu araç düşerken, Türkiye genelinde bu sayı 30 idi. İlde en çok artan motorlu araç türü otomobildir. 1970'te otomobillerin oranı % 20,3 iken, 1980'de % 40,7'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde otobüslerin oranı % 5,4'ten, % 2,2'ye, kamyonların oranı da % 21,2'den % 12,6'ya düşmüştür.

1978'de il devlet yolları üzerindeki toplam trafik akımı 972.578 taşıt × km idi ve bu akım içinde en yüksek pay % 70 ile otomobile düşmekteydi. Bunu % 28 ile kamyon izliyordu. Aynı yıl il karayollarında toplam yolcu trafiği, 3.147.151 yolcu × km idi. Yolcu trafiğinde otomobillerin payı % 65, otobüslerin payı % 21,5 ve kamyonların payı % 13,5 idi. İlde eşya taşımacılığının düzeyi 1.982.530 ton × km idi. Bu tutarın yaklaşık % 59'u madeni eşya, % 24'ü işlenmiş eşya, % 12'si de tarım ürünleri taşımacılığı idi.

Hatay İli'nin çevre illerle olan ilişkilerinde daha çok karayolu taşımacılığından yararlanılmaktadır. Antakya ve İskenderun'dan, İzmir, Ankara, Adana, Gaziantep'e her gün düzenli otobüs seferleri yapılmaktadır. İlçeler arasındaki yolcu taşımacılığında ise, taksi ve minibüslerin payı daha büyüktür.

DEMİRYOLU: Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep demiryolu, Osmaniye İlçesi yakınlarında güneye yönelerek, Toprakkale İstasyonu'nda Hatay il topraklarına girer. Demiryolu, kıyı ovalarında ulaşımın kolaylığından yararlanarak, İskenderun'a dek uzanır. 54 km uzunluğundaki demiryolunun 17 km ek bağlantıları vardır. Bunlar, Yeşilkent, Dörtyol, Yakacık ve Sarıseki bağlantılarıdır. Demiryolundan özellikle yük taşımacılığında yararlanılmaktadır.

İskenderun'a yolcu trenleri, ekspres, motorlu tren ve banliyö trenleri sefer yapmaktadır. Ayrıca, limana ve Demir-Çelik Tesislerine gelen malzemelerin taşınması için de yük trenleri çalışmaktadır. İskenderun Garı'nın denizyolu ile de bağlantısı vardır.

DENİZYOLU: Hatay'ın denizyolu ulaşımı, İskenderun Limanı'ndan sağlanır. Ortadoğu'nun Akdeniz'deki sayılı limanlarından olan İskenderun Limanı, bölgeye ve bölge dışına hizmet etmektedir. Çukurova ve İç Anadolu bölgeleri dışında Ortadoğu ülkelerine de hizmet eden İskenderun Limanı, Türkiye ticaretinde önemli bir yer tutmaktadır. Liman, uluslararası dışalım, dışsatım ve transit taşımacılık açısından elverişli bir konumdadır. Liman tesislerinin yanı sıra, ticari eşya, gümrük komisyonculuğu, yük taşımacılığı ve ambarlama hizmetleri de yer alır.

1979'da Türkiye'nin toplam liman yükleme, boşaltma kapasitesini % 6'sı, kapalı ambar alanının % 11'i, açık ambar alanının % 17'si, silo kapasitesinin % 9'u, rıhtım uzunluğunun % 12'si ve yük kaldırma kapasitesinin % 22'si İskenderun Limanı' ndaydı.

85.000 m2 cevher ve 23.000 m2 açık ambarlama alanı bulunan İskenderun Limanı'nın yıllık yükleme ve boşaltma kapasitesi 1.200.000 tondur.

Bu miktar, 1.500.000 tona dek çıkabilmektedir. Ayrıca, 20.000 m2 kapalı ambar alanı vardır. Limanın rıhtımı 10.000 gros/tonluk, iskelesi ise 16-17.000 gros/ tonluk gemilerin yanaşabilmesine elverişli-

dir. Küçük gemilerin rıhtıma çekilmesini sağlayan 7 römork vardır.

Su derinliği 10-12 m olan limanda, yükleme ve boşaltma işlemleri vinçle yapılmaktadır. Liman işletmesinde 4 tane 6 tonluk, 1 tane 25 tonluk, 3 tane 5 tonluk ve 6 tane de 3 tonluk olmak üzere 14 vinç bulunmaktadır.

Liman alanında 20.000 tonluk silo bulunmaktadır. İskenderun Limanı'nda, iç liman rıhtımları 707 m uzunluğunda ve 1,8-4,6 m derinliğindedir. İskeleler, 870 m olup, su derinliği 5-10,5 m'dir. Yeni yapılan rıhtımlar, 1.765 m ve 10 m su derinliğindedir.

1979'da limana gelen ve giden gemilerin % 25'i Türk, % 75'i yabancı bandıralıdır.

İskenderun Limanı'ndan krom, küspe, pamuk, kırmızı mercimek, barit ve stronsium dışsatımı ve yapay gübre, boru, hububat dışalımı yapılmaktadır.

Uzunluğu 935 m olan İsdemir Limanı'nın derinliği 12 m'dir. 3 tane 10.000 DWT'lik (dead weight ton) geminin aynı anda yanaşabileceği bir boşaltma rıhtımı ile 30.000 DWT'lik bir geminin yanaşabileceği "dökme malzeme rıhtımı" bulunmaktadır. Rıhtımların toplam kapasitesi, yılda 2.700.000 tondur.

Süperfosfat İskelesi, gübre fabrikasının özel iskelesidir. Burada, uzunluk 503 m, derinlik 10,5 m'dir. Günlük boşaltma kapasitesi 2.500 tondur.

HAVAYOLU: İskenderun'da 1953'te yapılan ve 1963'e değin Adana Havaalanı'yla bağlantılı olarak sivil taşımacılıkta kullanılan havaalanı, daha sonra yolcu taşımacılığına kapatılmıştır. Pistler ve alandan yalnızca askeri amaçlarla yararlanılmaktadır.

BORU HATTI: TPAO'nun (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı) Batman-İskenderun Boru Hattı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ham petrol üretiminin Batman Rafinerisi'nin işleme kapasitesinin üstünde kalan bölümünü, İskenderun Körfezi'ne taşımak üzere kurulmuştur.

1967'de hizmete açılan tesis, Dörtyol İlçesi'ndedir. Boru hattının yaklaşık 15 km'lik bölümü, Hatay il sınırları içindedir. Dörtyol terminali, depolama, deniz yükleme ve boru hattı tesislerinden oluşur.

HABERLEŞME: Hatay'da PTT hizmetleri, ilin 1939'da Türkiye'ye katılmasından sonra gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

1980'de ilde 12 merkez ve 25 şube olmak üzere 37 PTT işyeri ve 64 acente hizmet vermekteydi. Haberleşme bakımından Hatay, Türkiye geneline göre orta sıralarda yer almaktadır. 1980'de Hatay İli'nde her bir PTT işyerine düşen ortalama nüfus 23.142 kişi idi. Türkiye ortalaması ise aynı yıl 14.653 kişiydi. 1980'de her bir PTT işyerinin ortalama hizmet alanı 1980'de ilde 146 km2 iken, Türkiye ortalaması 253 km2'ydi.

Hatay İli'nde, Yayladağı, Reyhanlı, Altınözü'nün posta maddeleri, Antakya'da (il merkezi) toplanmakta, sonra İskenderun, Yakacık, Dörtyol, Yeşilkent üzerinden Adana'ya taşınmaktadır.

İldeki telefon şebekesi kapasitesi, ilin gelişmesine koşut olarak artmıştır. İlde, 787 km uzunluğunda telefon hattı vardır. Antakya ve İskenderun'da otomatik, öteki ilçe ve bucaklarda ise yerel, bataryalı telefon santralları vardır. Mayıs 1979'da Antakya 8911, İskenderun ise 8811 kodları ile otomatik görüşmelere açılmıştır. Ayrıca, İskenderun-Halep arasında 2 kanallı terminal sistemi vardır. İlin telefon akışı içinde en ağırlıklı pay İskenderun'undur. 1980'de ildeki telefon abonesi sayısı 18.358 idi.

İlde radyo ve televizyon verici istasyonu yoktur. Bölge radyosu olarak Çukurova Radyosu'ndan yararlanılmaktadır. 1980'de ilde kayıtlı 46.144 radyo alıcısı ve 44.083 de TV alıcısı vardı.

İlde 1980'de 150 teleks abonesi ve 244 de teleks bekleyen vardı. Teleks aboneleri ve bekleyenlerin de çoğu İskenderun'daydı.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Hatay, nüfusunun kır-kent bileşimi açısından, kırsal niteliği ağır basan illerdendir. 1980'de 856.271 olan il nüfusunun 490.000'i, yani ilde yaşayan her 100 kişiden 57'si köy ve bucaklarda oturmaktaydı (Tablo 17).

Hatay'ın 1939'da Türkiye'ye katılışını izleyen ilk yıllarda, kentleşme açısından ilde durgun bir dönem yaşanmıştır. İlin, Türkiye'ye katılmasından sonra yapılan ilk genel nüfus sayımı (1940) sonuçlarına göre, ilçe merkezlerinin 60.000 olan toplam nüfusu, il toplam nüfusunun % 24,5'i kadardı. Kentsel nüfus, 1940-1945 arasında yalnızca % 9,4 oranında artarak 66.000'e yükselmiştir.

Hatay, 1940'ların ikinci yarısından başlayarak, hızlı bir kentleşme sürecine girmiştir. Kentleşme hareketi, 1950'lerde de sürmüş ve il ekonomisindeki gelişmenin yarattığı işgücü çekiminin de etkisiyle giderek hızlanmıştır. Kentleşme hızı, 1945-1950 arasında binde 59,8, 1950-1955 arasında binde 74,8, 1955-1960 arasında da binde 52,2 idi (Şekil 5).

Böylece, 1945'i izleyen 15 yıllık dönemde ilin kentsel nüfusu 168.000'e yaklaşarak, 2,5 katına çıkmıştır.

1960'larda, bir önceki dönemde hızla gelişen kentsel merkezlerde yeterli iş olanağı yaratılamazken yüksek doğurganlığa bağlı olarak hızla büyüyen il nüfusunun bir bölümünün il dışına göç etmesi, kentleşme hareketinin yavaşlamasına yol açmıştır. 1970'lerde ise, özellikle İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin işletmeye açılması sonucu ilçede bir yan sanayinin gelişmesi, ilin ekonomik yapısında önemli bir dönüşüm sağlamıştır. Böylece Hatay, göç veren il konumundan çıkarak, göç alan il konumuna geçmiştir. Buna koşut olarak, kentleşme hareketi de yeniden önem kazanmış, 1970-1975 arasında kentleşme hızı binde 50,3 gibi yüksek bir orana ulaşarak, bir kez daha Türkiye ortalamasını (binde 42,8) aşmıştır.

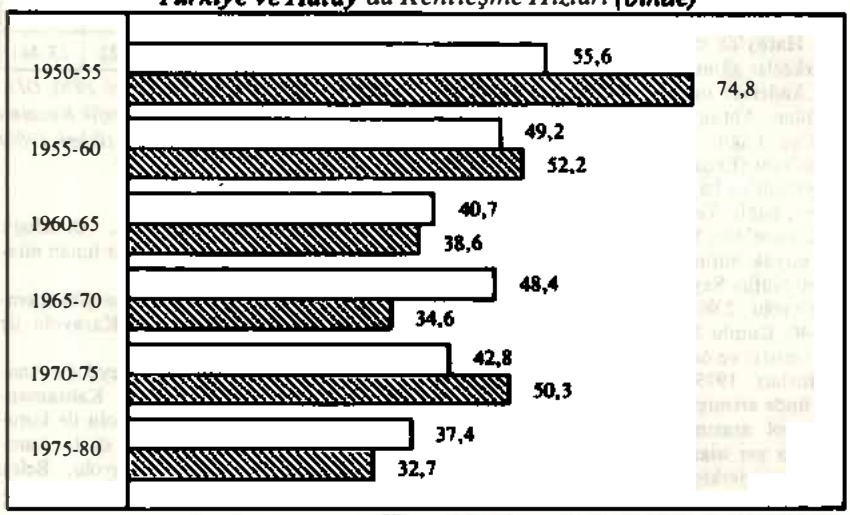
Kentsel nüfustaki bu hızlı büyüme, toplam nüfus içinde kentsel nüfusun payının giderek artmasına yol açmıştır. Kentsel nüfus oranında en önemli büyüme, 1945-1960 arasında olmuştur. 1945'te % 26 olan

Tablo 17
Türkiye ve Hatay'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Hatay	Kır	70,0	61,9	59,1	57,2
	Kent	30,0	38,1	40,9	42,8

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 5
Türkiye ve Hatay'da Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

bu oran, 1950'de % 30'a, 1960'ta ise % 38'e yükselmiştir. Bu oranlar, aynı yıllardaki ülke ortalamalarının hayli üzerindeydi. 1960 sonrasında ise, kentsel nüfus oranındaki artış sürmüşse de, ülke genelindekinden daha yavaş bir büyüme göstermiştir. Kentsel nüfus oranı, 1980'de Hatay'da % 42,8'e ulaşırken, Türkiye'de kentsel nüfus ortalama % 44,3'e yükselmiştir.

Kırsal nüfus ise, ilin yüksek doğurganlık eğilimine bağlı olarak düzenli ve hızlı bir artış göstermiştir. İlde kırsal nüfus artış hızı, bütün dönemlerde, örneğin 1965-1975 arasında bu hız ülke ortalamasının birkaç katına varmıştır.

1970'lerin ilk yarısında Hatay'ın göç alan il konumuna geçmesi ve göçün yalnız kentlere değil, gelişmiş tarım kesimine de yönelmesi, ilin kırsal alan nüfusundaki en büyük artışın 1970-1975 arasında gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu dönemde, ilde kırsal nüfus artış hızı binde 43 gibi çok yüksek düzeydeydi ve ülke ortalamasının (binde 13,8) 3 katından da fazlaydı (Şekil 6).

Hatay'ın 1950'de yaklaşık 208.000 olan kırsal nüfusu, izleyen 30 yıl içinde % 136 oranında artarak, 1980'de 490.000'e ulaşmıştır. Aynı dönemde, ülke genelinde bu oran yalnızca % 60 idi (Tablo 18).

Kentsel nüfus varlığının zaman içindeki gelişimi ilçeler düzeyinde ele alındığında Hatay'ın "tek merkezli" illerden farklı bir yapıda olduğu görülmektedir. İldeki büyük kentsel merkezlerin sayısı 2'dir. Bunlardan İskenderun'un kentsel nüfusu 1980'de 125.000'e yaklaşarak, aynı yıl 95.000 olan Merkez İlçe'ninkini aşmış durumdaydı (Tablo 19).

Merkez İlçe, yani Antakya'nın kentsel nüfusu, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra yapılan ilk genel nüfus sayımı (1940) sonuçlarına göre 27.000 dolayındaydı. Aynı yıl İskenderun'un kentsel nüfusu 10.000 sınırını aşan başka ilçe yoktu. Antakya'nın kentsel nüfusu, 1965'te 50.000 sınırını aşarken, İskenderun'da kentsel nüfus 1960'ta 50.000 ve 1975'te de 100.000 sınırını aştı. İlin üçüncü büyük kentsel merkezi olan Kırıkhan'ın nüfusu da, 1965'te 25.000'i geçmiş, 1980'de 50.000'e yaklaşmıştır. 1975 sonrasında 25.000'in üzerinde kentsel nüfus barındıran ilçeler grubuna Reyhanlı da girmiştir. Dörtyol'un 1970'te 13.000'in altında olan kentsel nüfusu 10 yıl içinde çok hızlı bir gelişme göstererek, 1980'de 26.000'e yaklaşmıştır. Samandağ'ın kentsel nüfusu ise, 1955'te 10.000 sınırını aşmış, 1980'de ise, 24.000'e yaklaşmıştır. İlin 1980'de kentsel nüfusu 10.000'in altında olan 3 ilçesi vardı. Bunlar Yayladağı, Hassa ve Altınözü'dür. İlin kırsal niteliği en ağır basan ilçesi olan Altınözü'nde kentsel nüfus 1980'de 5.000'in de altındaydı.

Kırıkhan ve İskenderun ilin kentsel nüfusları en hızlı büyüyen ilçeleridir. İskenderun'un kentsel nüfusu 1950-1980 arasında 5,5 katına çıkarken, Kırıkhan'ınki 8 katına ulaşmıştır (Tablo 20).

İskenderun ve Kırıkhan, aynı zamanda Hatay'ın kentsel nüfusları kırsal nüfuslarını aşan iki ilçesidir. 1980'de İskenderun'da yaşayanların % 60'ı, Kırıkhan'dakilerin ise % 59'u ilçe merkezinde oturmaktaydı. Kentsel nüfus oranları il ortalamasına yakın olan üç ilçe, bu oranın % 46 olduğu Antakya, % 42 olduğu Reyhanlı ve % 36 dolayında olduğu Samandağ'dır. Öbür ilçelerde ise, bu oranlar oldukça düşüktür.

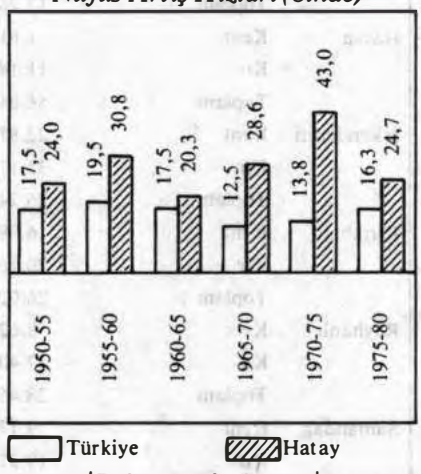
Kır-kent ayrımında, bir yerleşim merkezinin yönetsel açıdan kent merkezi sayılması, o yerleşim merkezinin mutlaka kır yaşantısından kurtulması ve tarım ekonomisinin egemenliğinden çıkması anlamına gelmez.

Tablo 18
Türkiye ve Hatay İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Hatay	Kır	131	168	236
	Kent	189	272	412

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Türkiye ve Hatay'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Hatay'ın Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Hatay-Adana	190 km
Hatay-Gaziantep	198 km
Hatay-İçel	258 km
Hatay-Ankara	676 km
Hatay-İstanbul	1.114 km
Hatay-İzmir	1.118 km
Hatay-Halep	99 km
Hatay-Lazkiye	110 km

Bu nedenle, kent tanımında gerçek kent niteliği kazanmanın önemli ölçütlerinden biri olan "10.000 + nüfus" barındırma ölçütünün göz önüne alınması daha uygun olur. Bununla birlikte, tek başına "10.000 + nüfus" ölçütü de ekonomik ve sosyal açıdan kentleşmenin gerçekleşmiş olduğunu göstermez.

Hatay'da kırsal kesimden kaynaklanan göç, özellikle İskenderun ve Antakya gibi büyük merkezlere yöneldiğinden, "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı, 1965-1970 dönemi dışında bütün yıllarda yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızından daha yüksek olmuştur (Tablo 21). "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı, ilde kentleşmenin en yoğun olarak yaşandığı 1945-1960 döneminde en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Kentleşme hızı, 1950-1955 arasında binde 117,1 idi.

"10.000 + nüfus" ölçütüne göre, kentleşme hızının binde 72 gibi yine çok yüksek bir düzeye ulaştığı bir başka dönem, İskenderun'da İsdemir'in kurulması başta olmak üzere, il ekonomisinde yapısal bir dönüşümden söz edilebilecek denli önemli gelişmelerin yaşandığı 1970'lerin ilk yarısıdır.

1980'e değin kentsel nüfusları 10.000 sınırının altında kalan 3 ilçe dışındaki tüm ilçelerin kentsel nüfusları 1960'ta 10.000'i aşmış olduğundan, iki değişik ölçüte göre kentleşme oranları arasındaki fark giderek kapanmıştır. Öte yandan, Dörtyol İlçesi'ne bağlı Yeşilkent Bucağı'nın kent nüfusunun 1965'te 10.000'i aşmasıyla, 1960'ların ikinci yarısında "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranı ile yönetsel bölünüşe göre kentleşme oranı eşitlenmiştir. 1975'te de, yine Dörtyol'a bağlı Yakacık Bucağı'nın 10.000 sınırını aşmasıyla, bu ölçüte göre kentleşme oranı % 46'ya ulaşarak, yönetsel bölünüşe göre kentleşme oranını (% 41,8) aşmıştır. 1980'de ise, merkeze bağlı Harbiye Bucağı'nın nüfusu 10.000'i geçmiş, kentleşme oranı % 47,4'e yükselmiştir.

Hatay'da "10.000 + nüfus" ölçütüne göre, kentleşme oranı 1955'ten sonra her zaman ülke ortalamasının üzerinde olagelmiştir. İki ortalama arasındaki farkın en üst düzeye ulaştığı 1960'ta, Hatay'da kentleşme oranı % 36,2, ülke ortalaması ise % 25,9 idi (Tablo 22). 1960'tan sonra kentleşme oranı Türkiye genelinde Hatay'dakine göre daha hızlı büyüdüğünden, iki ortalama arasındaki fark kapanmaya başlamışsa da, 1980'de Hatay'da kentleşme oranı % 47,4 ile Türkiye ortalamasının (% 43,9) hâlâ ilerisindeydi.

GÖÇ: Hatay, doğurganlık hızının çok yüksek olduğu illerden birisidir. 1975'te ildeki doğurganlık oranı, binde 36 ile Türkiye ortalamasının (binde 28) çok üzerindeydi. Buna bağlı olarak, nüfus artışının hız kazanmaya başladığı 1945 sonrasında, ilin nüfus varlığı birkaç kat artmıştır. 1950-1980 döneminde il nüfusundaki büyüme (% 189), ülke düzeyinin (% 116) üstünde olmuştur. 1980'de 850.000'i aşan Hatay nüfusu, 1950'ye oranla 3 katına yaklaşmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

Böylesine hızlı bir nüfus artışının söz konusu olduğu birçok ilde, dışarıya göç verme eğilimi de çok yüksektir. Hatay'dan da nüfus artışının özellikle hız kazandığı ve il ekonomisinin artan nüfusa iş olanakları ya-

ratamadığı dönemlerde, il dışına göç verilmekle birlikte, göç hareketi burada Gümüşhane ya da Giöresun gibi illerden farklı olarak süreklilik göstermemiş ve çok daha karmaşık bir niteliğe bürünmüştür.

1945'ten başlayarak nüfus artışının hızlandığı ilde, bu hızın en yüksek düzeyine vardığı iki dönem saptanmaktadır. Bunlar, nüfus artış hızının % 40,6 olduğu 1950- 1955 dönemi ile % 46,1'e ulaştığı 1970-1975 dönemidir. Her iki dönem de, nüfus hareketleri açısından ilin yaşadığı en kritik yıllardır.

1950-1955 döneminde, ildeki hızlı nüfus artışının başlıca nedeni, bu yıllarda kırsal nüfusun çok hızlı artmasıdır. Bu demografik olguya, ilin ekonomik yapısında ortaya çıkan önemli değişikliklerin de eklenmesiyle, Hatay'da ilk ve 1980'e değin olan en hızlı kentleşme hareketi yaşanmıştır. 1950'lerde il tarımına traktörün girmesi, bu kesimde daha önce ortakçı olarak çalışmakta olan köylülerin topraktan kopmasına ve iş aramak için kentlere göç etmesine yol açmıştır. Öte yandan, 1950'lerin başında Hatay' da sanayileşmenin de ilk adımları atılmış ve Defne Hidroelektrik Santralı'ndan elektrik alınarak, enerji sorununun çözülmesine bağlı olarak dokuma ve zeytinyağı imalathaneleri başta olmak üzere, ilin ilk sanayi tesisleri kurulmuştur. Böylece, bir yandan kırın itmesi, öte yandan da kentlerin, imalat kesimi başta olmak üzere yeni iş olanakları yaratması ile kırdan kente göç, 1950-1980 döneminin en yüksek düzeyine ulaşmıştır *(Bak. Kır-Kent Bileşimi).*

Kırsal yapıda 1950'lerde başlayan dönüşümün, izleyen yıllarda da sürmesine ve doğurganlık hızında herhangi bir azalma olmamasına karşılık, kentlerde başlayan değişimin 1960'larda duraklaması üzerine, kırdan göç etmek zorunda kalan insanların, ilin kent merkezlerine yönelmesi olanaksızlaşmıştır. Bu nedenle, 1950'den başlayarak, ilin kentsel yerleşmelerinin yanı sıra, il dışına da yönelen göç, 1960'larda hızlanmış ve Hatay, 1970'lere değin göç veren bir il konumuna girmiştir. 1965-1970 arasında ilin dışardan aldığı 34.000 göçmene karşılık, il dışına giden göçmenlerin sayısı 47.000'e ulaşmış ve il bu dönemde, 1965 nüfusunun binde 26'sını oluşturan 13.000 kişilik bir net nüfus kaybına uğramıştır.

1970'lerden sonra ise, ilde hem nüfus artışının yeniden çok hızlandığı, hem de kentleşme eğiliminin yükseldiği ikinci bir döneme girilmiştir. Yıllık ortalama nüfus artış hızının binde 46,1 olduğu 1970-1975 arasında, gerek kentsel, gerekse kırsal nüfusta büyük artışlar gerçekleşmiş, kentleşme hızı ise binde 50,3 ile Türkiye genelinin çok üzerine çıkmıştır *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).* Nüfus hareketleri bakımından çok canlı olan 1970-1975 döneminde, 3 farklı olayın iç içe yaşanması söz konusudur. Bunlardan birincisi, 1970'lerin başında Hatay'ın sanayileşme sürecinde yapısal bir dönüşümün gerçekleşmesine bağlı olarak *(Bak. Sanayi),* ilin kendi kırsal kesiminden aldığı göç hareketinin hızlanmasıdır. Başka bir deyişle daha önceki dönemde il dışına yönelen göç durmuştur. Bunun yanı sıra, il dışından kentsel yerleşmelere doğru bir göç akımı da başlamıştır. İl dışından gelen göç hareketinin yöneldiği merkezler, başta İsdemir gibi büyük sanayi

Tablo 19
Hatay İli'nde Nüfusun Gelişimi (1950-1980)

		1950	1960	1970	1980
Hatay İli	Toplam	296.799	441.209	591.064	856.271
	Kent	88.995	167.885	242.052	366.550
	Kır	207.804	273.324	349.012	489.721
Merkez İlçe	Toplam	65.803	108.471	151.545	205.345
	Kent	30.494	45.674	66.520	94.942
	Kır	35.309	62.797	85.025	110.403
Altınözü	Toplam	32.988	33.999	44.340	43.418
	Kent	2.636	3.223	4.642	4.692
	Kır	30.352	30.776	39.698	38.726
Dörtyol	Toplam	30.247	43.127	56.949	111.832
	Kent	5.720	10.293	12.947	25.905
	Kır	24.527	32.834	44.002	85.927
Hassa	Toplam	12.761	18.744	25.532	37.948
	Kent	1.618	2.532	5.718	6.317
	Kır	11.143	16.212	19.814	31.631
İskenderun	Toplam	56.044	105.342	134.705	209.815
	Kent	22.872	62.061	79.297	124.824
	Kır	33.172	43.281	55.408	84.991
Kırıkhan	Toplam	26.245	37.878	59.100	84.417
	Kent	6.082	15.219	31.046	49.891
	Kır	20.163	22.659	28.054	34.526
Reyhanlı	Toplam	26.022	31.998	40.583	73.622
	Kent	8.621	12.371	20.196	31.033
	Kır	17.401	19.627	20.387	42.619
Samandağ	Toplam	28.452	42.137	55.111	64.998
	Kent	9.175	13.912	18.131	23.672
	Kır	19.277	28.225	36.980	41.326
Yayladağı	Toplam	18.237	19.513	23.199	24.876
	Kent	1.777	2.600	3.555	5.304
	Kır	16.460	16.913	19.644	19.572

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Hatay'da Kentleşme Oranı ve Hızları

	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	30,0	18,0	74,8	117,1
1955	35,6	26,4		
1960	38,1	36,2	52,2	101,9
1965	40,2	40,5	38,6	50,1
1970	40,9	40,4	34,6	30,7
1975	41,8	46,0	50,3	72,0
1980	42,8	47,4	32,7	33,9

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

tesislerinin kurulduğu İskenderun olmak üzere, büyük kentlerdir. Ancak, ile 1970-1975 döneminde göç edenlerin bir bölümü de kırsal alana yönelmiştir. Gerekten de, 1970-1975 arası, ilde 1950'lerden beri sürekli olarak hızlı bir nüfus artışı yaşanan kırsal kesimde bu artışın en yüksek düzeyine ulaştığı dönemdir. Bu nedenle, bu yıllarda bir yandan Hatay'ın kırsal kesiminden ilin kentlerine doğru bir göç hareketi yaşanırken, bir yandan da başka illerden, Hatay'ın kırsal kesimine doğru bir göç akımı olmuştur. Bunda, gelişkin Hatay tarımında ağırlıklı bir yer tutan pamuk gibi sanayi bitkileri yetiştiriciliği ve zeytin başta olmak üzere, bahçecilik uğraşlarının çok sayıda mevsimlik işçi çalıştırmayı gerektirmesi etkili olmuştur. Bu üç olayın bir araya gelmesi ile 1970'lerin başından beri Hatay, göç veren il konumundan çıkarak, göç alan bir il konumuna geçmiştir.

1975 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, ilde yaşayan il dışında doğmuş olanların oranı % 15,2'ye ulaşmıştı. Bu bakımdan, en önemli artış son 5 yıllık dönemde gerçekleşmişti. Gerçekten de, 1950'lerde % 6 dolayında olan il dışında doğmuş olanların oranı, 1960'ta % 10,8'e yükselmiş ve 1970'e değin aynı düzeyde kalmıştı.

1975'te ilde yaşamakta olan il dışı doğumluların % 57'sini oluşturan 64.000'e yakın kişi, Adana, Urfa, Kahramanmaraş, Gaziantep, Malatya, Mardin, İçel ve Zonguldak illerinden göç etmişlerdi. Bunlardan Adana ve İçel, Hatay'ın da içinde bulunduğu Çukurova bölgesi illeridir. Zonguldak'tan göç edenler ise, Ereğli Demir-Çelik Fabrikası'nda çalışmış olup, nitelikli işçi ya da teknisyen olarak İsdemir'de çalışmak üzere gelenler ve aileleridir. İle görece fazla göç veren öteki iller ise, Hatay'a komşu sayılabilecek ve yapısal olarak il dışına göç veren, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun az gelişmiş illeridir.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: Hatay İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 9 ilçe, 16 bucak, 367 köy bulunmaktadır. İldeki toplam belediye sayısı 21'dir.

Orta büyüklükte bir il olan Hatay'ın nüfus yoğunluğu (158 kişi/km2) ülke ortalamasının (km2'de 58 kişi) 3 katına yakındır. 1980'de köy ve bucakların ortalama nüfusu 1.279 kişi olup, aynı yıl 696 kişi olan ülke ortalamasından yaklaşık bir kat fazladır. İlde yerleşmeler ovalarda yoğunlaşmaktadır. 1980'de Türkiye'de yerleşme sıklığı 100 km2'de 4,7 yerleşme iken Hatay'da 7,1 idi.

1939'da kabul edilen 3711 sayılı yasa ile, Türkiye'ye katılan Hatay'ın o tarihte 5 ilçesi vardı. Bunlar, Antakya (Merkez) İskenderun, Kırıkhan, Yayladağı ve Reyhanlı idi. Ayrıca, komşu illerden Adana'dan Dörtyol, Gaziantep'ten Hassa İlçesi ile katıldı. Daha sonra Fatikli Bucağı'nın Altınözü, Süveydiye Bucağı'nın da Samandağ adı ile ilçe durumuna getirilmesi sonucu ilçe sayısı 9'a yükseldi.

MERKEZ İLÇE: Hatay'ın il merkezi olan Antakya Kenti, ili ikiye bölen Nur Dağları'nın güneyinde yer alır.

Antakya, Osmanlı Dönemi'nde küçük bir kasaba iken, Cumhuriyet Dönemi'nde, yeni yapılar ve kuruluşlarla çağdaş bir kent görünümü kazanmıştır *(Bak. Antakya Kenti).*

Tablo 20
Hatay'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	150	218	311
Dörtyol	180	226	453
İskenderun	271	347	546
Kırıkhan	250	510	820
Reyhanlı	143	234	360
Samandağ	152	198	258

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Hatay İli Belediye Başkanları

Sadık Müftü (Yurtman)	1938-1941
Abdullah Bilgin	1941-1942
Vedi Münir Karabay	1942-1943
Ekrem Karaman	1943-1946
Selim Çelenk	1946-1950
Şekip İnal	1950-1954
Fuat Atakan	1954-1955
Dr. Adil Bereket	1955-1957
Fuat Atakan	1957-1960
Muammer Ürgen	1960-1963
Necmettin Kuseyri	1964-1968
M. Kemal Şehoğlu	1968-1973
Mahmut Yanay	1973-1977
Şükrü Güçlü	1977-1980
M. Turhan Şenel (vali)	1980-

Hatay İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklığı

Hatay-Altınözü	20 km
Hatay-Dörtyol	91 km
Hatay-Hassa	82 km
Hatay-İskenderun	58 km
Hatay-Kırıkhan	44 km
Hatay-Reyhanlı	40 km
Hatay-Samandağ	29 km
Hatay-Yayladağı	55 km

Kuzeyde İskenderun, güneyde Altınözü, doğuda Reyhanlı, batıda Samandağ ilçeleri ile çevrilidir.

Merkez İlçe'nin yüzölçümü 689 km2'dir. 1980'de 205.345 olan nüfusun yarıdan fazlası (110.403) kırsal kesimdedir. İlin 1970'lere değin nüfusça en büyük ilçesi olan Antakya, 1980'de gerek toplam, gerekse kentsel nüfus varlığı açısından, İskenderun'un gerisine düşmüştür. İlçe, km2'de 298 kişi olan nüfus yoğunluğu ile, ilin en yoğun ilçesidir. İlçeye, Harbiye, Hıdırbey, Serinyol ve Şenköy bucaklarıyla, 76 köy bağlıdır. Ortalama köy nüfusu 1.453 kişidir ve 39 köyün nüfusları 1.000'in üzerindedir. Küçükdalyan, Dursunlar, Odabaşı köylerinin, nüfusları 1980'de 3.000'in üzerindeydi.

İlçenin verimli tarım alanlarında, pamuk, zeytin, buğday yetiştirilmekte, meyvecilik ve sebzecilik yapılmaktadır. Sanayisi fazla gelişmemiş olan Antakya'da, çırçır ve dokuma atölyeleri, tuğla ve bitkisel yağ üreten tesisler vardır. İlçede yerleşme sıklığı da yüksek olup, 100 km2'de 11'dir.

İlçede 3 belediye vardır. Bunlar, Antakya, Harbiye ve Serinyol belediyeleridir.

Antakya Belediyesi, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde kurulmuştur. Ancak, belediyenin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Belediye hizmetleri, ilin 1939'da Türkiye'ye katılmasından sonra gelişmiştir. 1980'de Antakya Belediyesi'nin nüfusu 121.765 idi.

Belediyeye bağlı elektrik ve otobüs işletmeleri vardır. Belediyenin gelir getiren taşınmaz malları 1 kamyon garajı, 8 terminal, 4 gazino, 166 dükkân, lokanta, sinema, büfe gibi tesislerdir. 1970'lerde bu tesislerden her yıl ortalama 878.000 TL gelir sağlanmıştı. Belediyenin olup kamu kullanımlarına ayrılmış taşınmaz mallar ise, belediye binası, nikâh salonu, fen işleri şantiyesi, beton asfalt şantiyesi, mezbaha ve çeşitli atölyelerdir.

Kentin merkezinde Antakya Belediyesi'nce bir park kurulmuştur. Parkın içinde gazinolar yer almaktadır. Atatürk Caddesi üzerindeki Havuzlu Vali Alanı ve Dinlenme Parkı, Habib Neccar Dağı'ndaki turistik gazino ile Atakan ve Divan turistik otellerinin yapımına belediyece yardım edilmiştir.

ALTINÖZÜ: Hatay'ın güneyindeki Kuseyir Yaylası'nın aşağı ve orta kesimlerini de içeren Altınözü İlçesi'nin yüzölçümü, 357 km2'dir. Kuzeyden Merkez İlçe, batıdan

Tablo 22
Hatay İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000 + Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Hatay	18,0	26,4	36,2	40,5	40,4	46,0	47,4
Türkiye	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—3,9	17,2	39,6	35,9	12,9	11,0	8,0

$$K = \left(\frac{\text{Hatay İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Yayladağı ve Samandağ, güney ve doğudan Suriye ile çevrilidir.

İlçe alanı 150 m ile 680 m arasında değişen yükseklikte platolardan oluşmaktadır. İlçenin doğuda Suriye ile sınırını oluşturan Asi Irmağı Havzası, yer yer daralıp genişleyerek Amik Ovası ile birleşen Gap Çukuru'nun bir uzantısıdır. Altınözü, Antakya'ya bağlı olarak gelişmiştir. 1918'de Fransızlar Hatay'ı alırken en son Altınözü'ne girmiştir. 1919-1939 döneminde manda yönetimine karşı direnme Altınözü yöresinden kaynaklanmıştır. Bu dönemde yöre, Antakya'ya bağlı Babatorun ve Paslıkaya bucakları ile yönetilmiştir. Altınözü, 1945'te ilçe yapılmış ve Fatikli Köyü ilçe merkezi olmuştur.

İlçeye Babatorun ve Yiğityolu bucakları ile 41 köy bağlıdır.

Kırsal niteliği ağır basan ilçede 1980'de 43.418 olan nüfusun yalnızca 4.692 kişisi kentte yaşamaktaydı. Kırsal kesimde yerleşme sıklığı çok yoğundur. 100 km2'de 11,5 yerleşme vardır. Nüfus yoğunluğu il ortalamasının altında (km2'de 122 kişi) olmakla birlikte ülke ortalamasının iki katını aşar. 945 kişi olan ortalama köy nüfusu da il ortalamasının oldukça altında, ancak ülke ortalamasının % 36 üstündedir. Köylerin 24'ünde nüfus 1.000'in üzerindedir. Altınözü'nde tarımsal üretim egemendir ve ilçe, ilde zeytinciliğin en gelişkin olduğu yöredir. Ayrıca tahıllardan buğday üretimi önemlidir.

İlçede, Altınözü ve Yiğityolu belediyeleri vardır. Altınözü Belediyesi 1945'te kurulmuştur. Fatikli ve Sarılar mahallelerinin birleşme noktasında Yenişehir Mahallesi yer alır. Günümüzde ilçe merkezi burasıdır.

Belediyenin elektrik ve su işletmeleri vardır; itfaiye ve otobüs örgütleri yoktur. İlçede imar planı 1968'de ele alınmıştır. 1972'de, yenilenen bu plan onanarak uygulamaya konmuştur.

DÖRTYOL: Dörtyol İlçesi, ilin kuzeybatısında yer alır. Kuzeyde Adana ve Gaziantep illeri, güneyde İskenderun, doğuda Hassa ilçeleri, batıda ise İskenderun Körfezi ile çevrilidir. 878 km2 olan ilçe alanı verimli ovalardan oluşur.

İlçe, 1980'de 111.832 olan nüfusu ile ilin İskenderun ve Antakya'dan sonra 3. büyük ilçesidir.

İlçe'nin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. 1906'da bucak olan Erzin (Yeşilkent) Dörtyol'a bağlanmış, 1909'da Dörtyol ilçe olmuştur. Dörtyol'a ilk yerleşen aileler Çankırılı'dır. Daha sonra ilçeye, Van, Erzincan, Girit ve Yugoslavya'dan gelen göçmenler yerleşmiştir. İlçe, 1939'a değin Adana'ya bağlı iken, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra bu ile bağlanmıştır. İlçe adını, ilçe merkezinde bulunan ve bir dörtyol kavşağı olan meydandan almaktadır.

Dörtyol kırsal niteliği ağır basan bir ilçedir. İlçe merkezinin nüfusu 1980'de 25.905'ti. Nüfusun % 77'si (85.927) kırsal kesimde yaşamaktadır. Km2'de 127 olan nüfus yoğunluğu, il ortalamasının altındadır. Hatay İli'ndeki en seyrek yerleşme düzeni Dörtyol İlçesi'nde görülmektedir. Yerleşme sıklığı 100 km2 de 2,2'dir.

Dörtyol İlçesi'ne Yeşilkent ve Yakacık bucakları ile 19 köy bağlıdır. Dörtyol, ortalama köy nüfusunun 4.522 ile olağanın çok üzerinde olduğu bir ilçedir. İlçeye bağlı 19 köyden 11'inin nüfusu 1.000'in üzerinde olup, merkeze bağlı bazı köylerin nüfusları 5.000'i aşmaktadır. Bunlar, Yeşil (5.083), Ocaklı (6.000) ve Kuzuculu (7.115) köyleridir.

Akdeniz ikliminin etkisi altında olan verimli Dörtyol Ovası'nda yetiştirilen başlıca ürün turunçgillerdir. Tahıllardan da buğday ekilmektedir. İlçe, sanayi açısından gelişmemiştir. Büyük bölümü İskenderun'da olan İsdemir'in bazı tesisleri, Dörtyol İlçesi'ne bağlı Yakacık Bucağı'nın sınırları içerisinde yer almaktadır.

İlçede, Dörtyol, Erzin (Yeşilkent), Yakacık, Yeşil ve Kuzuculu belediyeleri vardır.

Dörtyol Belediyesi 1925'te kurulmuştur. Belediye 1954'te elektrik, 1956'da su hizmetlerini sunmaya başlamıştır. İlçe imar planın hazırlık çalışmaları 1980'lerin başında İmar Bankası'nca yürütülmekteydi.

Erzin Bucak Belediyesi 1928'de kurulmuştur. Belediyenin sağladığı en önemli hizmet "şifalı" suları işletmeye açmasıdır. Turistik yönü de olan işletme, belediye için önemli bir gelir kaynağıdır. Payas Bucağı'nda bir de doğal plaj vardır.

Yakacak (Payas) Belediyesi 1942'de kurulmuştur. 1970'te nüfusu 6.000 olan Yakacık Kasabası, İsdemir'in kurulması üzerine hızla büyümüş ve 1980'de nüfusu 27.700'ü aşmıştır.

Kuzuculu Belediyesi 1957'de kurulmuştur. Elektrik ve su, kasabaya 1968'de getirilmiştir. Kuzuculu Kasabası, Dörtyol'a 54 km'lik bir yolla bağlıdır.

Hatay İli İdari Bölünme Haritası

İlde Konut

1975'te Hatay İli'nde ailelerin % 84'ünü çekirdek aileler oluşturmakta ve ailelerin % 82'si kendi konutlarında yaşamaktaydı.

Aynı yıl, Hatay İli'nde hane halkının % 57'si 2 ve 3 odalı konutlarda oturuyordu. Tek odalı konutlarda oturanların oranı % 21, 4 odalı konutlarda oturanların oranı da % 10 idi. Kalan % 12 ise, 5 ve daha çok odalı konutlarda oturmaktaydı.

Ortalama hane halkı büyüklüğü 6,9 olan ilde, 1 ve 2 kişilik aileler toplam ailelerin % 11'ini, 3 ve 4 kişilik aileler % 21'ini 5-6 kişilik aileler % 25'ini oluşturmaktaydı ve geri kalan % 43, 6 kişiden kalabalık aileler idi.

1975'te konutların % 54'ünde elektrik, % 62'sinde de su vardı. Bağımsız mutfağı olan konutların oranı % 63, bağımsız helası olanların oranı % 70, bağımsız banyosu olanların oranı % 50 idi.

Konutların % 85'i sobalı idi; bunu % 13 ile ocaklı konutlar izlerken, kalorifer ile ısınanlar, ancak % 1,5 oranında idi. Buna bağlı olarak, yakacak olarak % 86 oranında odun, % 6 oranında kömür ve % 3 oranında ağır yağ kullanılmaktaydı. Yakacak olarak tezeğin kullanılma oranı ise, % 1 idi. Isınmada kullanılan öteki araçlar % 4 oranındaydı.

Yeşil Belediyesi 1968'de kurulmuştur.

İSKENDERUN: İskenderun İlçesi, kuzeyde Akdeniz kıyıları ve Dörtyol İlçesi, güneyde Samandağ ve Antakya, doğuda Kırıkhan ile çevrilidir. İskenderun, 956 km2'lik yüzölçümüyle Hatay'ın en geniş ilçesidir. İskenderun İlçesi'nin nüfusu 1980'de 209.815 kişiydi. Nüfus açısından da ilin en büyük ilçesi olan İskenderun, Antakya'yı aşmıştır. Bu, 1970 sonrasında ortaya çıkan bir durumdur. Gerçekten de, 1970'te Antakya'nın toplam nüfusu, İskenderun'unkinden fazlaydı. Hatay'da, kentsel nüfusu kırsal nüfustan fazla olan iki ilçeden biri İskenderun'dur. İskenderun ve Kırıkhan'da, 1980' de kent nüfusu, toplam nüfusun yaklaşık % 60'ını oluşturmaktaydı. Öte yandan, İskenderun, 1960'lardan bu yana, ilin en büyük kentsel nüfusunu barındıran ilçesidir. 1950' de, 30.000'i aşkın nüfusuyla Antakya bu konumda iken, 1960'ta nüfusu on yıl içinde 23.000'den 62.000'e yükselen İskenderun Kenti, ilin en büyük kentsel yerleşmesi olmuştur *(Bak. İskenderun Kenti)*. İskenderun'da, kırsal kesimdeki yerleşme sıklığı, il ortalamasının altındadır. 100 km2'deki yerleşme sıklığı 4,7'dir. Yerleşmelerin seyrek oluşuna karşılık, nüfus yoğunluğu (km2'de 219 kişi) bakımından Merkez İlçe'den (km2'de 298 kişi) sonra ikinci sırada gelmektedir ve il ortalamasının çok üzerindedir.

İskenderun İlçesi'ne, Belen ve Uluçınar bucakları ile 55 köy bağlıdır. 1980'de ilçenin kırsal nüfusu 84.991 idi. Ortalama köy nüfusu 1.545 olup, 1.279 olan il ortalamasının üzerindedir. Nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 32'dir. Bunlardan 3'ünün nüfusu 3.000'i, 5'ininki ise 2.000'i aşmaktadır.

İskenderun, Hatay İli'nin gerek tarım, gerek sanayi ve gerekse ticaret etkinlikleri gelişkin olan tek ilçesidir. Akdeniz ikliminin etkisi altında olan ilçenin kıyıdaki verimli ovalarında buğday, turunçgiller ve zeytin yetiştirilmektedir. Türkiye'nin en büyük demir-çelik fabrikalarından biri olan İsdemir'in kuruluşundan sonra gelişen yan sanayi ve geleneksel dokuma fabrikaları ile İskenderun, önemli bir sanayi merkezi olma yoluna girmiştir. İlçe ayrıca, Hatay İli'nin ve Güneydoğu Anadolu'nun denize açılan kapısı olan İskenderun Limanı nedeniyle, yörenin en önemli ticaret merkezlerinden de birisidir.

İskenderun Belediyesi, 1939'da Hatay Türkiye'ye katıldığında kurulu durumdaydı. 1980'de belediye sınırları içinde yaşayan 148.213 kişilik nüfusuyla İskenderun, ülkenin nüfus büyüklüğü açısından 22. kenti durumundaydı. İskenderun Belediyesi de çoğu il merkezi belediyesinden büyük olan tek ilçe belediyesiydi.

İskenderun Belediyesi'nin 1939'da 10.000 olan nüfusuna yetecek kapasitede olan elektrik ve su şebekeleri sonraki gelişmeye koşut olarak genişletilmiştir. Su için derin kuyular açılmıştır. Elektrik için ise, 1962'de. İller Bankası'nca geliştirme çalışmaları yapılmış, 1964'te de ilçe, Adana' daki Çukurova Elektrik AŞ'ye bağlanmıştır. Belediyenin sunduğu hizmetler arasında, kent içi otobüs ve itfaiye de vardır. Belediyenin taşınmazları, Soğukoluk Yazlık Köşkü, belediye binası, kapalı hal, şehir parkı, buz fabrikası, mezbaha, balıkhane ve belediyece işletilen turistik otel ile gazino ve plajlardır.

REYHANLI: Hatay İli'nin doğusunda bulunan Reyhanlı İlçesi, kuzeyde Kırıkhan, batıda Antakya ve Altınözü, güney ve doğuda ise Suriye toprakları ile çevrilmiştir.

592 km2 olan ilçe toprakları, çok verimli bir ovada yer almaktadır. Antakya ve Kırıkhan'a 40 km uzaklıkta olan Reyhanlı İlçesi'nin Suriye ile olan sınır kapısı Cilvegözü ilçe merkezine 7 km uzaklıktadır. 1980'de 73.622 olan ilçe nüfusunun yarıdan fazlası kırsal kesimde yaşamaktaydı. Kent nüfusu, 1980'de 31.003 idi. İlçede km2'ye 124 kişi düşmektedir. Nüfus yoğunluğu il ortalamasından düşüktür. Yerleşme sıklığı 100 km2'de 5,6'dır ve 7,1 olan il yerleşme sıklığının altında yer alır.

Hatay, 1939'da Türkiye'ye katıldıktan sonra, ilçe olan Reyhanlı'ya Kumlu Bucağı ile 33 köy bağlıdır. Bu köylerden 21'inin

Hatay İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	25	29.630		11
	Harbiye	9	23.086		5
	Hıdırbey	19	30.191		14
	Serinyol	15	20.057		7
	Şenköy	8	7.439		2
	Toplam	76	110.403	1.453	39
Altınözü	Merkez	22	19.034		8
	Babatorun	8	11.369		5
	Yiğityolu	11	8.323		11
	Toplam	41	38.726	945	24
Dörtyol	Merkez	10	33.014		7
	Yakacık	3	30.460		1
	Yeşilkent	6	22.453		3
	Toplam	19	85.927	4.522	11
Hassa	Merkez	16	18.058		6
	Aktepe	11	13.573		4
	Toplam	27	31.631	1.172	10
İskenderun	Merkez	26	40.640		17
	Belen	10	17.145		3
	Uluçınar	19	27.206		12
	Toplam	55	84.991	1.545	32
Kırıkhan	Merkez	46	28.923		8
	Yalangoz	6	5.603		2
	Toplam	52	34.526	691	10
Reyhanlı	Merkez	21	23.847		11
	Kumlu	12	18.772		10
	Toplam	33	42.619	1.291	21
Samandağ	Merkez	17	22.726		8
	Karaçay	16	18.600		9
	Toplam	33	41.226	1.252	17
Yayladağı	Merkez	14	6.986		—
	Kışlak	9	4.757		1
	Yeditepe	8	7.829		2
	Toplam	31	19.572	631	3

Not: Köy nüfusları, köyaltı yerleşmeleri de kapsamaktadır.

Hatay Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da Hatay il sınırları içindeki 996 yerleşme biriminden 643'üne, yani % 65'ine içme suyu götürülebilmişti, % 22'sinin suyu yetersizdi ve % 13'ünde ise hiç su yoktu. Türkiye genelinde bu oranlar sırasıyla % 53, % 25 ve % 22 olup, köylere içme suyu sağlanması açısından il iyi durumdaydı.

Hatay, köy elektriklendirmesi bakımından da, Türkiye geneline çok yakın durumdadır. 1976'da ile bağlı 383 köy ve bucaktan % 80'inde elektrik yoktu. Aynı yıl bu oran, ülke genelinde % 79 idi.

nüfusu 1.000'in üzerindedir. 1.291 olan ortalama köy nüfusu, il ortalamasına çok yakındır.

İlçenin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda Amik Ovası ile Asi Havzası ovaları yer almaktadır. Bu ovaların verimli ve zengin toprakları ilçeye, tarım ilçesi özelliği verir. İlçe halkının yarıdan çoğunun temel geçim kaynağı tarım olduğundan ilçe nüfusunun çoğu kırsal kesimde yaşamaktadır.

Reyhanlı'nın verimli ovalarında, buğday, pamuk ve arpa ekilmektedir. İlçede tarımsal üretimin yanı sıra küçük ve büyükbaş hayvancılık da yapılmaktadır. Ayrıca, Reyhanlı, yaygın pamuk üreticiliğine bağlı olarak çırçır ve dokuma atölyelerinin de yoğunlaştığı bir yöredir.

İlçede Reyhanlı ve Kumlu belediyeleri vardır.

Reyhanlı Belediyesi sınırları içinde 1980'de 31.003 kişi yaşamaktaydı. Reyhanlı Belediyesi 1923'te kurulmuştur. 1939'da belediye binası, mezbaha ve gazhaneden oluşan belediye kurumları, izleyen yıllarda büyük gelişmeler göstermiştir. 1973'te belediyenin taşınmazları ve gelir kaynakları arasında, 80 dükkân, 2 pasaj, 1 garaj, soğuk hava deposu, turistik otel-gazino bulunmaktaydı.

Reyhanlı'ya elektrik 1941'de gelmiştir. Su gereksinimi için ise, 1927'den beri Yenişehir Gölü'nden yararlanılmaktadır. İlçede kanalizasyon sistemi yoktur, septik çukurlar kullanılmaktadır.

1939'da cari fiyatlarla yaklaşık 100.000 TL olan belediye bütçesi, 1980'de 46,6 milyon TL ve 1982'de de 107,1 milyon TL'ye ulaşmıştır.

İlçede bayındırlık çalışmaları 1958'e değin, kadastro haritaları üzerindeki yol geçiş planlarına göre yürütülmüştür. İlk imar planı 1958'de yaptırılmıştır. Yeni imar planı ise, 6 Mayıs 1980'de İller Bankası'nca onaylanan plandır.

Reyhanlı ilçe merkezinde, 12 mahalle vardır. Mahallelerin tümü, 1970 öncesinde kurulmuştur. Merkezde, ana cadde olan Atatürk Caddesi üzerinde hükümet konağı, öteki kamu kuruluşları, okullar ve yeni yerleşmeler yer alır. Koratlı Caddesi ise, hastane ile işyerlerinin çoğunluğunun yer aldığı caddedir. Kentteki sanayi tesisleri, Kırıkhan Yolu üzerinde toplanmıştır. Perakende nitelikte ticaret ise, merkezde yoğunlaşır. Yenişehir Gölü ve turistik tesisler, ilçe merkezinin başlıca dinlenme yerleridir.

Kent, Antakya yönünde yayılmaktadır. Merkezde yeni yapılan yapılar, çok katlı ve betonarmedir. Ancak geçimini daha çok tarımdan sağlayan ilçede, az katlı, geleneksel yapılar çoğunluktadır. Ada Bucağı Mahallesi, gecekondu önleme bölgesi ilan edilmiştir. Yılda 100 dolayında konut yapılmaktadır. Konutların yarısından çoğunda bağımsız mutfak, banyo, tuvalet vardır.

Reyhanlı İlçesi'nde ikinci belediye örgütü Kumlu Bucağı'ndadır. Kumlu Belediyesi 1968'de kurulmuştur. 1980'de bucağın nüfusu 3.367 kişiydi.

SAMANDAĞ: Samandağ İlçesi, ilin güneyinde, Akdeniz kıyısında yer alır. Kuzeyinde İskenderun İlçesi, doğuda Antakya, batıda Akdeniz, güneyde Yayladağı İlçesi ile çevrilidir. Yüzölçümü 382 km2 olan ilçe toprakları dağlıktır. Asi Irmağı, ilçe sınırlarından geçerek Akdeniz'e dökülür. İlçe merkezi de ırmağın döküldüğü deltada kurulmuştur. 1980'de ilçenin nüfusu 64.998 kişi idi. İlçe nüfusunun yaklaşık % 64'ü kırsal kesimde yaşamaktadır. Kentsel nüfus 23.672'dir.

İlçe merkezinin yerindeki ilk yerleşme, İÖ 310'da Musa Dağı eteklerinde, deniz kıyısında, Antakya'nın bir liman kenti olarak kurulmuştur. Eski çağlarda Samandağ, yalnız Antakya'nın değil, Mezopotamya'ya dek uzanan alanın liman konumunda canlı bir kent idi. Daha sonra Romalılar Dönemi'nde de liman kenti olma özelliğini korumuştur.

XVI. yy başında Osmanlı egemenliğine giren ve Süveydiye adıyla anılan Samandağ, 1918-1939 arasında Fransız yönetiminde kalmış, 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmıştır.

Süveydiye 1940-1948 arasında Antakya'ya bağlı bir bucak iken, 1948'de Samandağ adı ile ilçe olmuştur.

Km2'de 170 kişi olan nüfus yoğunluğu, ilin ortalama nüfus yoğunluğundan fazladır. Aynı şekilde, 100 km2'de 8,6 olan yerleşme sıklığı da il ortalamasının üzerindedir. İlçeye, Karaçay Bucağı ile 33 köy bağlıdır. 1980'de ortalama köy nüfusu 1.252 kişi idi ve il ortalaması olan 1.279'a çok yakındı. Bu 33 köyden 17'sinin nüfusu 1.000'den, 5'ininki de 2.000'den fazlaydı.

Akdeniz ikliminin etkisinde olan ilçe ekonomisi tarıma dayalıdır. Yetiştirilen ürünlerin başında turunçgiller ile orman ürünleri gelmektedir.

Samandağ Belediyesi, 1939'da Süveydiye adıyla kurulmuştur. Belediye sınırları içinde 1980'de 23.672 kişi yaşamaktaydı. İlçe merkezini oluşturan 8 mahallenin tümüne su ve elektrik bağlanmıştır.

YAYLADAĞI: Yayladağı, Hatay'ın en küçük nüfuslu ilçesidir. İlin güney ucunda yer alır. Kuzeyinde Samandağ ve Merkez, doğuda Altınözü ilçeleriyle, güneyde Suriye ve batıda Akdeniz ile çevrilidir. Yayladağı bir sınır ilçesidir. İlçe merkezi, ilin güneyinde, ormanlarla kaplı dağlarla çevrili bir yaylada kurulmuştur. XI.yy'da Türkler'in eline geçerek, Ordu adını almıştır. Sard'dan Ninova'ya giden İpek Yolu buradan geçmekteydi. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde de Trablusşam'a bağlı köy olarak sözü geçmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Fransızlar'ca işgal edilmiş, 1938'de kurtarılmış ve 1939'da Türkiye'ye katıldıktan sonra, adı Yayladağı olarak değiştirilmiştir.

Altınözü'nden sonra, ilin alanca en küçük ilçesi olan Yayladağı'nın yüzölçümü 366 km2'dir. Hatay'ın, nüfus bakımından da en küçük ilçesi olan Yayladağı'nda 1980'de 24.876 kişi yaşamaktaydı. İlçede, km2'ye 68 kişi düşmektedir ve bu, ilin en düşük nüfus yoğunluğudur. İlçe nüfusunun yaklaşık % 80'i kırsal kesimde yaşamaktaydı. 1980'de ilçenin kentsel nüfusu yalnızca 5.304 kişi idi. Yerleşme sıklığı hayli yüksek olup, kırsal kesimde 100 km2'de 8,5'tir. 1980'de ilçeye, Kışlak ve Yeditepe bucakları ile 31 köy bağlıydı. İlçede ortalama köy nüfusu 631 kişiydi. Nüfusu 1.000'in üzerinde olan yalnızca 3 köy vardı.

İlçede Akdeniz ikliminin etkili olduğu yörelerde, zeytin ve tütün yetiştirilmekte, orman ürünleri de elde edilmektedir.

Yayladağı Belediyesi 1939'da kurulmuştur. Fransız yönetimi altında bir bucak olan Yayladağı, 1939'da ilçe olmuştur. 1980'de belediye sınırları içinde yaşayan nüfus 5.304 kişiydi. Belediye seçimlerinin yapıldığı ilk yıl olan 1940'ta, belediye bütçesi cari fiyatlarla 3.500 TL idi. İlçenin imar planı 1957'de yapılmıştır.

1961'de ek su şebekesi, 1962'de de elektrik şebekesi belediyece yaptırılmıştır.

1962'de ilçe yolları imar planına göre düzenlenen ilçenin eski elektrik sistemi, 1970'te Defne Hidroelektrik Santralı'na bağlanmıştır.

İlçenin ikinci belediye örgütü, 1973'te Yeditepe Bucağı'nda kurulmuştur. Bucak belediyesinin 1980'de nüfusu 2.920 kişiydi.

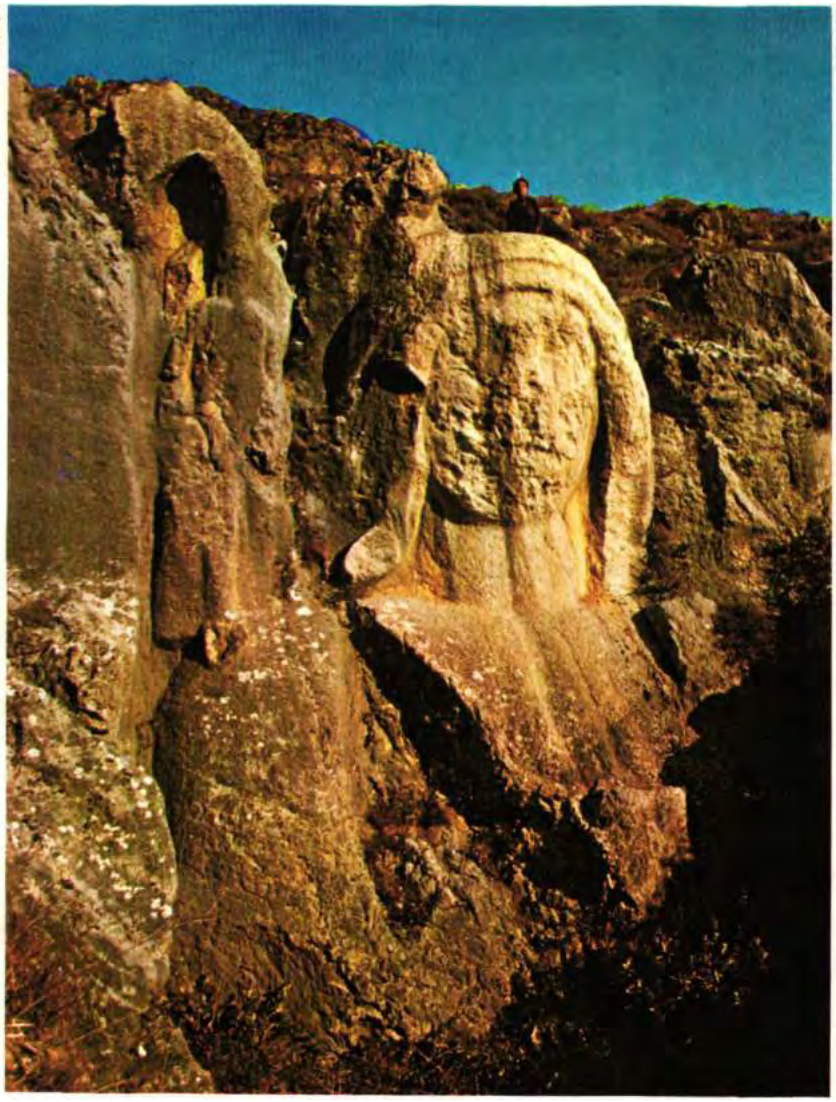
ANTAKYA KENTİ: Habib Neccar Dağı eteklerinde kurulu olan Antakya Kenti'nin ortasından Asi Irmağı geçer. Kentin güneydoğusunda yer alan Habib Neccar Dağı, birden yükselerek kentin bu yönde gelişmesini sınırlandırmaktadır. Bu nedenle kent, kuzeyde ovaya doğru yayılmıştır. Antakya Kenti, İS I. yy'da dünyanın en büyük kentleri olan İskenderiye, Roma ve Bizans ile boy ölçüşecek denli büyümüştü. Bugünkü Antakya, antik çağda nüfusu 500.000 dolayında olan Antiokheia Kenti'nin kalıntıları üzerine kurulmuştur. Dört yüz yıl boyunca Roma yönetiminde kalan kent, birçok kez saldırıya uğramış, birçok yer sarsıntısı geçirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra 395'te Bizans'a kalan kent, 638'te Araplar'ın eline geçmiştir. 1517'de Osmanlı egemenliği altına giren kent, I. Dünya Savaşı sonunda Fransızlar'ca işgal edilmiş, 20 yıl süreyle Fransız manda yönetimine bağlı kaldıktan sonra, 1939'da Türkiye'ye katılmıştır. Böylesine zengin bir tarihsel geçmişi olan kentte, değişik dönemlerin kalıntıları yanında, Osmanlı sivil mimarlığının da en güzel örnekleri vardır.

Köy ve Bucak Belediyeleri 1980 Nüfusları

İlçesi	Belediye	Nüfusu
Merkez	Harbiye (B)	11.433
	Serinyol(B)	7.444
Altınözü	Yiğityolu(B)	2.983
Dörtyol	Kuzuculu(K)	7.115
	Yeşil (K)	5.083
	Yakacık(B)	27.756
	Yeşilkent(B)	16.327
Hassa	Akbez(K)	4.954
	Aktepe(B)	3.783
İskenderun	Belen(B)	9.440
Reyhanlı	Kumlu (B)	3.367
Yayladağı	Yeditepe(B)	2.920

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

2401

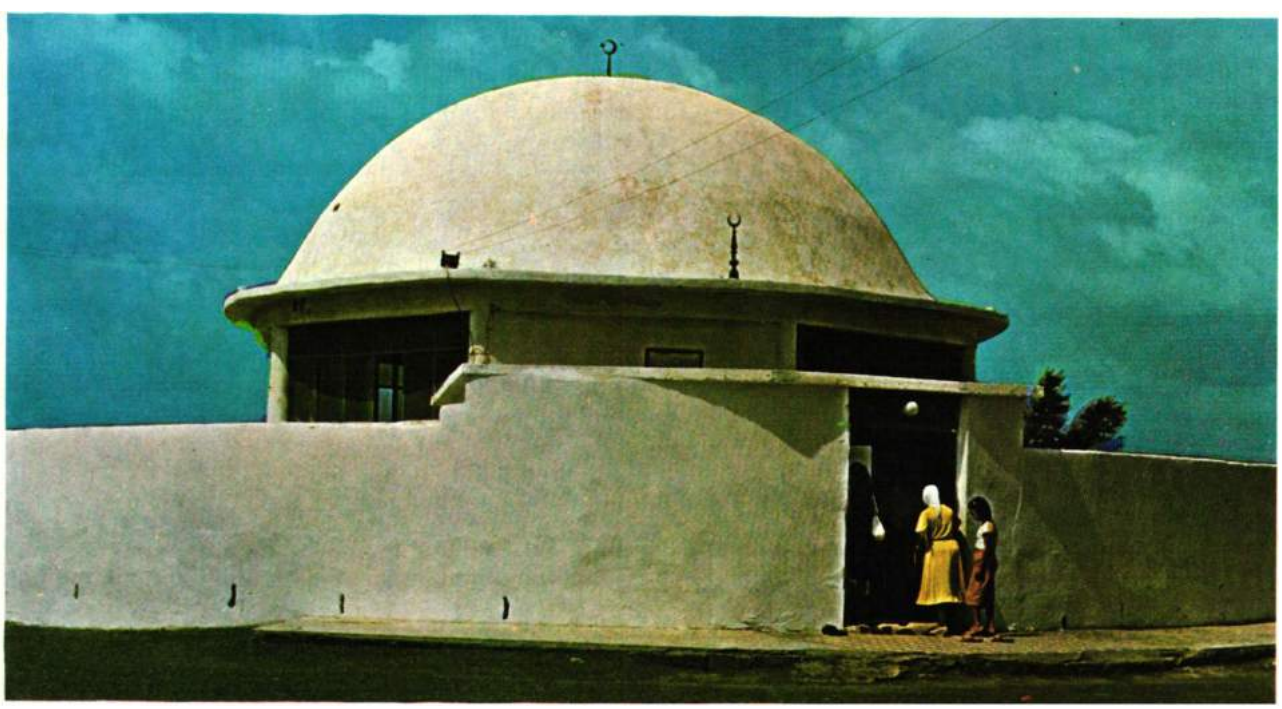

2402

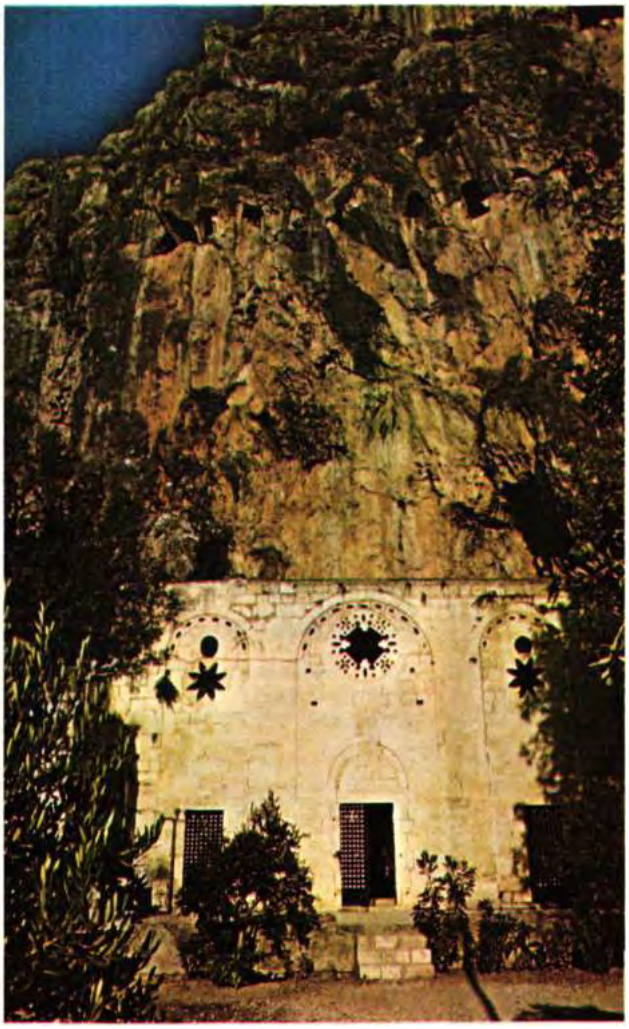

2401 - Cehennem Kayıkçısı Hero
2402 - Saat Kulesi
2403 - Şeyh Hızır Türbesi, Samandağ

2403

2404

2405

2406

2404 - 2405 - Aziz Pierre (St.Pierre) Kilisesi ve mezarı
2406 - Demirköprü
2407 - Atatürk Heykeli

2407

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Bugünkü Antakya Kenti, kuzey-güney doğrultulu Asi Irmağı'nın iki yakasında kurulmuştur. Kentte düzgün bir kanal içinde akan Asi Irmağı üzerinde, dört köprü kurulmuştur. Köprülerden ikisi yalnız yayalar, öteki ikisi de hem taşıtlar, hem de yayalar içindir. Eskiden ırmağın üzerindeki tek köprü olan tarihsel Kemerli Asi Köprüsü yıkılarak yerine Atatürk Köprüsü yapılmıştır. Irmağın aktığı kanalın uzunluğu, yaklaşık 2 km, genişliği ise 30-35 m'dir. Irmak, kent dışında doğal yatağında akmaktadır.

Kentsel yerleşmenin büyük bölümü, Asi Irmağı ile Habib Neccar Dağları arasındaki yaklaşık 1 km'lik alanda toplanmıştır. Özellikle, eski Antakya Kenti dağın etekleri ile Asi Irmağı arasında kuruludur. Günümüzde kent, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun kararı ile dört "sit" bölgesine ayrılmıştır. Bunlardan birisi, arkeolojik sit bölgesidir. Bu kesim, Antiokheia'nın merkezinde arkeolojik kalıntılar bulunan alandır. İkincisi, doğal sit bölgesi olup, Habib Neccar Dağları'nın eteklerini içine almaktadır. Saint Pierre Kilisesi ve eski kale, bu doğal sit sınırları içinde kalmaktadır. Üçüncüsü, Osmanlı Dönemi sivil mimarlık örnekleri olan yapıları ve dokuyu barındıran eski kent alanıdır. Bugün de canlılığını koruyan ve yerleşme olarak kullanılan bu bölge, "kentsel sit" alanı ilan edilmiştir. Dördüncü bölge, "kentsel sit"i çevreleyen "bozulmuş kentsel sit bölgesi"dir. Kentin tüm sit bölgelerinde yapı yasağı vardır.

İskenderun Yolu, kentin kuzeyinden batıya doğru, Reyhanlı Yolu ise yine kuzeyden doğuya doğru yönelir. Kentin sanayi kuruluşları, İskenderun Yolu ile Reyhanlı-Halep Yolu üzerinde yer alır. İskenderun Yolu üzerindeki üç sanayi sitesinin yapımı tamamlanmıştır. Kentin eski merkezinde dağınık olarak yer alan küçük sanayi işyerleri, buralara taşınmaktadır. Kentte henüz bir küçük sanayi sitesi kurulmamıştır. Küçük sanatlar daha çok kentin kuzeydoğusunda, otobüs garajı çevresinde toplanmıştır. Irmağın doğu yakası, eski yapılar, eski yerleşme alanı, oteller ve işyerlerinin yer aldığı kesimdir. Irmağın batı yakası ise, yeni yerleşme alanlarıdır. Çok katlı yapılar bu eksimde yer alır.

Belediye Meydanı, kentin en önemli odak noktasıdır. Belediye binası, PTT, müze, doğumevi, erkek sanat enstitüsü, dispanser buradadır. Sinemalar, giyim ve kırtasiye ile ilgili alışveriş alanları bu çevrede, Karaoğlanoğlu ve Saray caddeleri üzerinde toplanmıştır.

Kentin ana caddeleri, Atatürk, Kurtuluş ve Cumhuriyet caddeleridir. Kurtuluş Caddesi, doktor ve eczanelerin çoğunluğunun yer aldığı caddedir. Eski kentten geçen bu cadde, dar ve sıkışık durumdadır. Buna dik uzanan Atatürk Caddesi ise, önemli işyerlerinin yerleştiği caddedir. Kentin öteki önemli caddeleri, İstiklal, Uzunçarşı, Kunduracılar Çarşısı, İnönü, Harbiye, Fatih, Yavuz Sultan Selim, Ayşe Fitnat Hanım, Hastane ve Rıhtım caddeleridir.

Kentte ticaret kuruluşları belirli yerlerde yoğunlaşmıştır. Perakende ticaret canlıdır. Kentin değişik yerlerinde 5 semt pazarı kurulmaktadır. Ayrıca, belediyenin bir tanzim satış mağazası vardır. Kentte, ilçe ve köylere yönelik toptan ticaret de yapılmaktadır. Toptancı hali kuzeydoğuda otobüs garajı yolundadır.

Kentin spor alanı olan Atatürk Stadı, kentin kuzeybatısında İskenderun Caddesi üzerindedir.

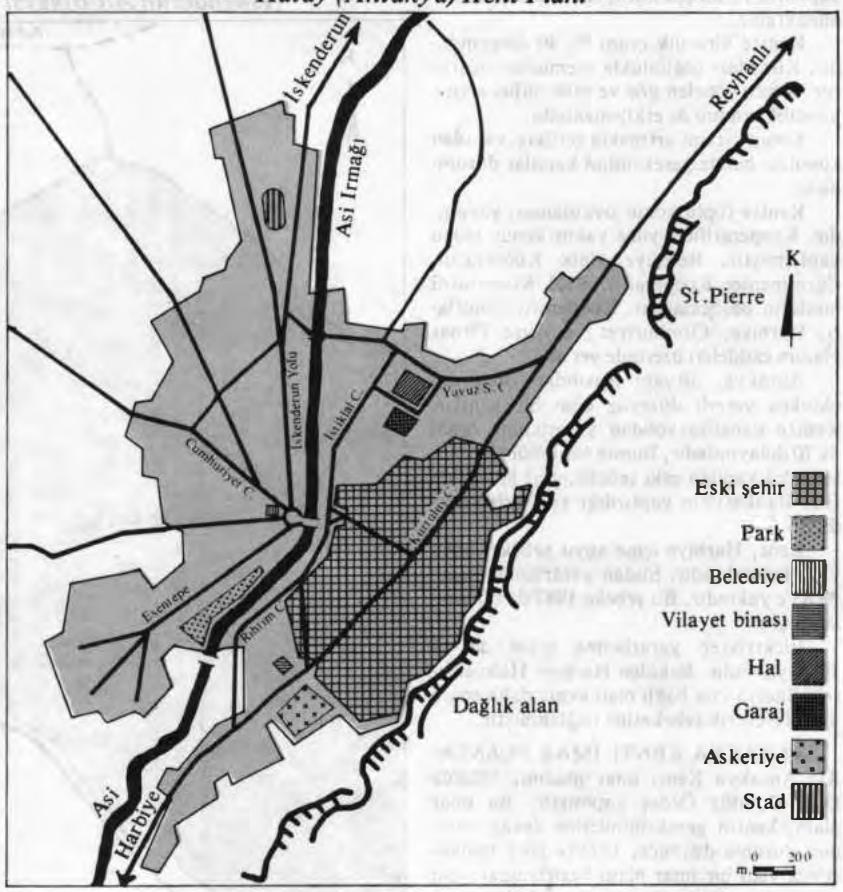
Kent, yeşillik açısından oldukça zengindir. Dağın etekleri ormanlık alanlar olarak kabul edilebilir. Arıca, kent içinde beş park vardır. Bunlardan en önemlileri, ırmağın batı kıyısında düzenli bir alanda yer alan Belediye ve Atatürk parklarıdır. Valiliğin önündeki park ve Orhanlı Parkı, öteki önemli yeşil alanlardır. Belediye önünde "Vali Göbeği" diye adlandırılan alan da kentin bakımlı bir yeşil alanıdır. Kentin asıl dinlenme (mesire) yeri olan Harbiye ise 7 km güneyde yer alır. Bu dağlık ve yeşillik alanda güçlü su kaynakları bulunmaktadır.

KENT İÇİ ULAŞIM: Antakya Kenti'nin sit alanlarında en önemli sorun ulaşımdır. Eski dokunun parçası olan dar sokaklar, artan ulaşım yükü için yetersiz kalmaktadır. Kentte yalnızca ırmağın batısındaki yeni yerleşme alanlarında yeterli bir ulaşım ağı vardır. Belediye Meydanı, bu yakanın ulaşım eksenlerinin kesişme noktasıdır. Daha sonra yollar, Atatürk Köprüsü'nü aşarak eski kente girmektedir. Kent içi ulaşımda belediye otobüslerinden yararlanılmaktadır. 1980'de kent içinde çalışan 7 belediye otobüsüyle, yılda ortalama 1 milyon kişiye taşıma hizmeti verilmekteydi. Belediye otobüsleri, kentsel sit bölgesi içinde kalan dört küçük mahalle dışında, tüm mahallelerden geçmektedir. Bunlar, Barbaros, İplikpazarı, Biniciler ve Kantar mahalleleridir.

ANTAKYA KENTİ'NDE KONUT: Antakya Kenti'nde 35 mahalle vardır. Bunlar oldukça eski mahallelerdir. 1970'ten sonra kurulan mahalleler ise, Havuzlar ve Bağrıyanık mahallelerinden ayrılarak oluşan Cebrail, Emek ve Akevler mahalleleri ile Sofular Mahallesi'nden ayrılarak oluşan Aydınlık Evler Mahallesi'dir. Mezarlığın yanındaki Emek, Cumhuriyet ve Orhanlı mahalleleri, gecekondu alanıdır. Ayrıca, dağ eteklerinde yer alan Karaalibölüğü, Aydınlıkevler, Kardeşler, Şirince, Bağrıyanık ve Havuzlar mahallelerinde de gecekondular çoğunluktadır. Göçmenlerin yerleştiği ayrı mahalleler yoktur. Köylerden gelenler, genellikle birer gecekondu mahallesi olan Emek ve Orhanlı mahallelerine yerleşmektedir.

Antakya'da geleneksel yapı tarzı tahta kirişli ve tahta döşemedir. Çatılar kiremitle kaplıdır. Odalarda gömme dolaplar vardır. Özellikle yatakları koymak için yapılan bu dolaplara "mahmel" denir. Bazı konutlarda dolap ve tavanlar boyalarla süslü ve işlidir. Bu tür konutlar, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nca saptanarak korunmaya alınmıştır. Evlerin avlularında sekiler, su kuyuları vardır. Tuvalet ve banyolar ise evin dışında, bahçededir. Günümüzde bu eski

Hatay (Antakya) Kent Planı

yapıların yerini çok katlı, betonarme yapılar almaktadır.

Kentte kiracılık oranı % 40 dolayındadır. Kiracıları çoğunlukla memurlar oluşturur. Kente yönelen göç ve hızlı nüfus artışı, kiracılık oranını da etkilemektedir.

Konut istemi artmakla birlikte, var olan konutlar henüz gereksinimi karşılar durumdadır.

Kentte toplu konut uygulaması yaygındır. Kooperatifler, yüze yakın konut bloku yaptırmıştır. Belediye Halk Kooperatifi, Öğretmenler Kooperatifi, SSK Kooperatifi bunların başlıcalarıdır. Kooperatif konutları, Harbiye, Cumhuriyet ve Ayşe Fitnat Hanım caddeleri üzerinde yer alır.

Antakya, altyapı açısından donanımı oldukça yeterli düzeyde olan bir kenttir. Kentte kanalizasyondan yararlanma oranı % 70 dolayındadır. Bunun bir bölümü Fransızlar'ca yapılan eski şebeke, geri kalanı da İller Bankası'nın yaptırdığı yeni şebekelerdir.

Kent, Harbiye içme suyu şebekesinden yararlanmaktadır. Sudan yararlanma oranı % 85'e yakındır. Bu şebeke 1982'de tamamlanmıştır.

Elektrikten yararlanma oranı da % 100'e yakındır. Eskiden Harbiye Hidroelektrik Santralı'na bağlı olan kent, daha sonra ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır.

ANTAKYA KENTİ İMAR PLANLARI: Antakya Kenti imar planını, 1958'de Doç. Gündüz Özdeş yapmıştır. Bu imar planı, kentin gereksinimlerine cevap veremez duruma düşünce, 1973'te İller Bankası'nca yeni bir imar planı hazırlanması için çalışmalara başlandı. Aynı yıl, hâlâ uygulanmakta olan haritalar hazırlandı. Bu haritalar, Nisan 1973'te İmar ve İskân Bakanlığı'nca onaylanmıştır. İmar planının hazırlık çalışmaları 1982'de sürmektedir. Öte yandan, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12 Temmuz 1975 tarihli ve 8521 sayılı kararı ile kent, koruma alanı içine alınmıştır. Yeni imar planı hazırlıkları, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun saptadığı dört sit bölgesinin özellikleri de göz önüne alınarak sürdürülmektedir.

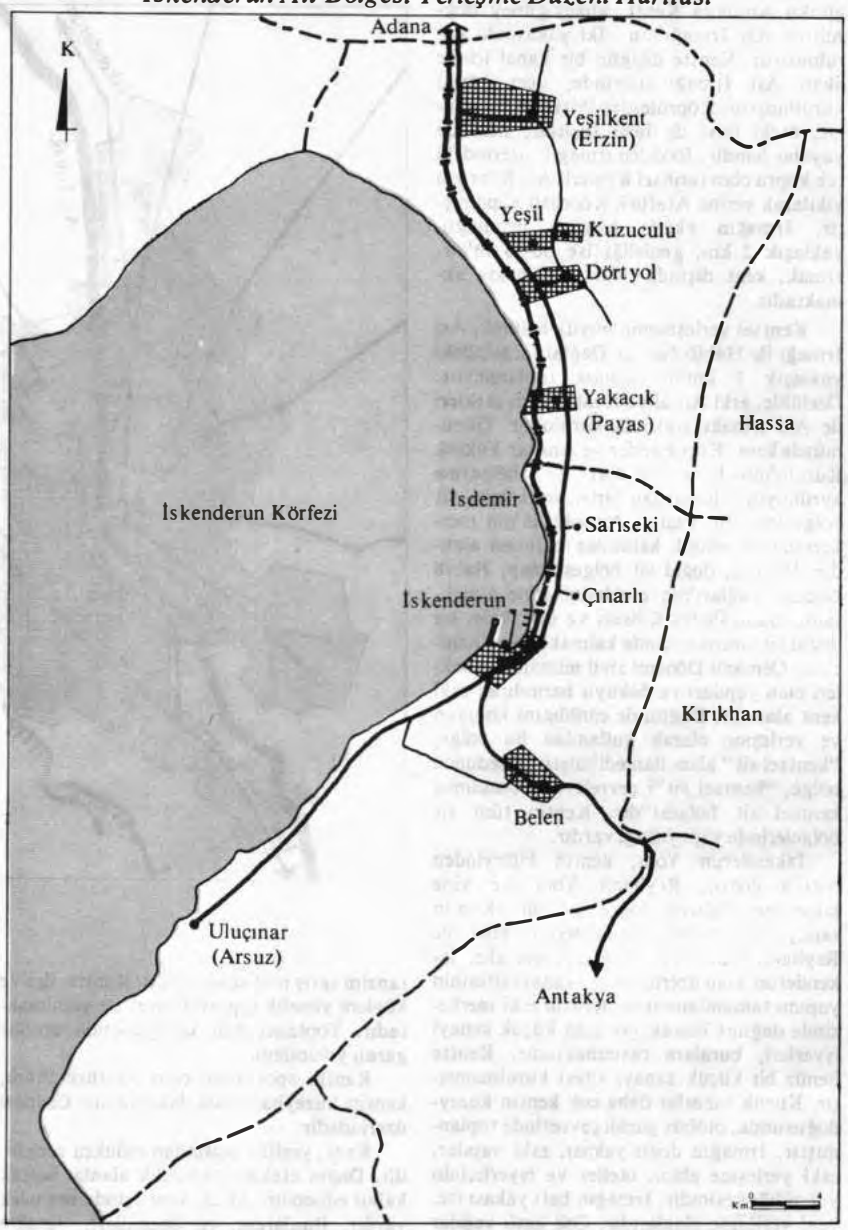
Kentte yılda ortalama 300 kadar imar çapı ve yapım izni verilmektedir.

Son 10 yıl içinde imar planında yapılan 12 değişiklik onanmıştır. Bunlar, Karaali Caddesi'nin açılması, 1 No.lu ıslah bölgesi ev dağıtımı, Atatürk Parkı, Orhanlı Çocuk Parkı, mezbaha-soğuk hava deposu, yeni su şebekesi, evlendirme dairesi, Fen İşleri Müdürlüğü Hizmet Binası, yaya köprüsü, 100'e yakın işyeri barındıran belediye işhanı ve Esentepe Köprüsü'nün yapımı ile çeşitli yol hizmetleridir.

İSKENDERUN KENTİ: İskenderun, İÖ 333'te Büyük İskender'in İssos yakınlarında kazandığı zaferden sonra İÖ 302'de kurulmuş eski bir kenttir. İskenderiye'ye benzediği ve onun küçük bir modeli olduğu için Küçük İskenderiye olarak da anılır.

Pek çok akınlara uğrayan kent, 1517'de Osmanlılar'a geçmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler, Hatay'ı Fransızlar'a bırakmışlar ve yöre, 1918'den 1938'e değin Fransızlar'ca yönetilmiştir. Bu dönemde, bölgenin merkezi İskenderun idi. Daha sonra Bağımsız Hatay Devleti'nin bir parçası, 1939'da da Türkiye'ye katılan Hatay İli'nin bir ilçe merkezi olmuştur.

İskenderun Alt Bölgesi Yerleşme Düzeni Haritası

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: İskenderun Kenti ve çevresi, Çukurova bölgesi içinde bir alt bölge oluşturmaktadır. Bu yöre, Çukurova bölgesiyle hem sosyo-ekonomik yapı, hem de fiziksel özellikler bakımından benzerlikler taşır. Doğal yapı, iklim, nüfus yoğunluğu, tarım ve sanayi faaliyetleri ve yaşam biçimi açısından İskenderun yöresi, Çukurova'nın bir devamıdır.

İskenderun alt bölgesinin sınırları, kuzeyde (48-50 km) Yumurtalık ve Osmaniye'den, güneyde (33 km) Arsuz'a dek uzanmakta, bölgeyi batıda İskenderun Körfezi, doğuda Amanus Dağları çevrelemektedir.

İskenderun çevresinde güney-kuzey doğrultulu, kıyı ile Amanus Dağları'na doğru yükselen yamaçlar arasında, eni 1 ile 3 km arasında değişen, Arsuz, Payas, Dörtyol, Erzin ovaları vardır. Bu ovalar ülkenin en verimli toprakları arasındadır.

İskenderun kıyıları, doğal kaynaklar açısından zengindir. Yumurtalık'ta açık renk ve ince kumlu doğal kumsallar uzanır. İskenderun-Uluçınar kıyı şeridinde ise, geniş, doğal, sürekli bir kumsal bulunmaktadır. Kıyı, İskenderun yakınlarında kum, çakıl karışıktır. Gülcihan yöresinde ise, kum açık renkli ve incedir. Kıyıdaki kumsallarda plajlar, kamp ve ikinci konut alanları yer almaktadır. Bunlar, özellikle Arsuz bölgesinde yoğunlaşmıştır. İskenderun alt bölgesi içinde, Soğukoluk Yaylası ve ormanları, Belen Yaylası ve ormanı, hava, su ve manzara açısından çekici konaklama alanlarıdır.

İskenderun, ülkenin büyük kentsel yığılma gösteren merkezlerinden birisidir. 1940'lardan bu yana, demografik açıdan dinamik bir yapı göstermiştir. 1950-1960' larda büyük artış gösteren nüfus, 1960-1970 arasında görece durgunlaşmış, 1970'ten

sonra artış hızı yeniden yükselmiştir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).*.

Nüfusun hızlı bir artış gösterdiği yıllar, bölgede iş olanaklarının da arttığı dönemlerdir. Nüfus artışının özellikle kentsel alanda olması, sanayi ve ulaşım dallarındaki yatırımların artışıyla ilintilidir. 1950-1960 arasında, İskenderun Limanı'nın yapılması ve 1970'ten sonra Türkiye'nin III. demir çelik fabrikasının İskenderun-Payas arasında kuruluşu, kentleşmeyi hızlandıran başlıca etmenlerdir. Sanayi ve ticaretin gelişmişliğine karşın, yöre ekonomisi genellikle tarıma dayanır. İklim koşullarının uygunluğu, toprakların üstün nitelikte olması, kuru ve sulu koşullarda yapılan tarımın ekonomi içinde önemli bir yer tutmasına yol açmaktadır. Ovalar pamuk, turunçgil ve turfanda sebze yetiştirmeye çok elverişlidir ve topraklardan, yılda birkaç ürün alınabilmektedir. Ayrıca, İskenderun Limanı, bölgenin en canlı ticaret merkezlerinden biridir *(Bak. Ticaret).* Demir-çelik tesisleri dışında, tarıma dayalı sanayi de gelişmiştir. İplik ve dokuma fabrikaları, çırçır-pres tesisleri, yağ, sabun atölyeleri bunların başlıcalarıdır.

Alt bölgenin kentsel merkezi, İskenderun'dur. Ticaret, küçük sanatlar ve hizmetler, kent merkezinde yoğunlaşmıştır.

KENT İÇİ ULAŞIM: İskenderun Kenti, kara ve demiryolları ile tümü Anadolu'ya etkin şekilde bağlanmıştır. E-5 Devlet Yolu üzerinde bulunan kent, ayrıca Ortadoğu ülkelerine köprü görevi yapmaktadır.

İskenderun Limanı, gerek turizm, gerekse Akdeniz ticareti açısından önemlidir ve Akdeniz limanları ile Türkiye arasındaki denizyolu bağlantısını kurar.

İskenderun'da, yurdun tüm bölgelerine düzenli sefer yapan 13 otobüs acentesi vardır. Kentte 3 garaj bulunmaktadır. İskenderun ve yakın çevresi arasında dolmuş taşımacılığı da gelişmiştir.

İskenderun Belediyesi'ne bağlı "Motorlu Vasıtalar İşletme Amirliği"nin (garaj amirliği) 9 otobüsü, 1 pikabı, 9 kamyonu, 12 temizlik arabası vardır.

Kent içinde belediye otobüsleri ile 7 hatta taşıma yapılmaktadır. 9 otobüsün 6'sı sürekli çalışabilir durumdadır ve çoğunlukla normal kapasitenin üzerinde yolcu taşımaktadır. Bu otobüslerle, haftada ortalama 50.000 kişi taşınmaktadır. Tüm otobüsler, Merkez Durak'tan kalkar ve turunu tamamlayıp, yeniden Merkez'e döner.

Kent içi ulaşımda dolmuş taşımacılığı da önemlidir. Dolmuşlar, Merkez Otobüs Durağı yakınında deniz kıyısından kalkar ve Modern Evler-Akbağlar ile Esentepe-Numune otobüs hatları dışındaki hatlarda çalışır.

İskenderun'dan Demir-Çelik Fabrikası'na ve çevre köylere de minibüs seferleri vardır.

İskenderun Kenti'nde 30'a yakın taksi durağı vardır.

İSKENDERUN'DA ALTYAPI HİZMETLERİ: İskenderun Kenti'nin içme suyu şebekesi, biri 20-25 lt/sn, öteki 90-220 lt/sn debili iki kaynaktan beslenmektedir. Ayrıca kentin ova kesimlerinde açılan 7 kuyudan sağlanan toplam 440 lt/sn debili kuyu sularından da yararlanılmaktadır. 1977'de kentte 15.594 su abonesi vardı ve 3.690.153 m3 su harcanmıştı. Kentin Fransızlar zamanından kalan su şebekesi çürümüş ve iş görmez durumdadır. Henüz tüm mahallelere yeni boru hattı döşenemediğinden, kentin her yeri içme suyundan yararlanamamaktadır.

İskenderun Kenti, elektrik şebekesi TEK'in 154 kw'lik Çukurova merkezinden beslenmektedir. 1977'de kentte % 81'i konut, % 16'sı ticaret ve % 2'si sanayi kuruluşu, % 1'i de resmi kurumlar olmak üzere, 23.397 elektrik abonesi vardı.

63 indirici ve 2 dağıtım merkezi olan elektrik şebekesinden elektrik tüketimi, 1977'de 25.071.764 kw idi.

İskenderun Kenti'nin en önemli sorunu, Fransızlar'dan kalma kanalizasyon şebekesinin yetersizliğidir. 50 yılını dolduran şebeke, kentte eğimlerin az, debilerin ise fazla oluşu nedeniyle çalışamaz durumdadır.

Eski kenti saran Barbaros ve Dumlupınar gibi gecekondu bölgelerine yeni kanal döşenmiştir. Ancak, bunların suları feyezan kanalı ile denize akıtıldığından, deniz kirliliğine yol açmaktadır.

İSKENDERUN KENTİ'NDE KONUT: Kent dokusunun sıklaştığı yerlerde, bitişik düzende ya da bahçeli blok evler yer alır. Tarımsal yapının egemen olduğu yerlerde ise, ayrık düzende ve en fazla iki katlı konut grupları vardır.

1970'ten sonra, İsdemir'in getirdiği ekonomik ve sosyal değişim, kentin yapısında da etkin olmuştur. Fabrika, hızlı bir kentleşmeye neden olmuş, nüfus ve konut yoğunlukları artmıştır. Buna bağlı olarak, belediye sınırları içinde pek çok gecekondu bölgesi oluşmuştur.

İskenderun Kenti'nde, ortalama aile büyüklüğü 5,2 kişidir. Bu oran, Kurtuluş ve Yenişehir mahallelerinde 4,5, Sakarya'da 4,9'a düşerken, Süleymaniye'de 5,8, Çınarlı'da 6,2'ye ulaşmaktadır.

İskenderun Kenti'nde yaşayan ailelerin % 36'sı 5-6, % 34,6'sı da 7 ve daha fazla nüfusludur. 1-2 kişiden oluşan aileler ise, tüm ailelerin ancak % 4,9'unu oluşturur. Ailelerin dörtte birine yakın bir bölümü de (% 24,5) 3-4 kişiden oluşur.

Kentte Çay, Yenişehir, Numune, Kurtuluş, Dumlupınar mahallelerinde, 1 hektar alana 95-143 konut ve 400-600 kişi düşmektedir. Bu sayılar, Barbaros, Kocatepe, Sakarya, Gürsel mahallelerinde hektarda 31-66 konut ve 220-270 kişiye inmektedir.

Merkezde boş alanların azlığı ve arsa fiyatlarının yüksekliği, kente yeni gelen ailelerin merkez dışına yerleşmesini zorunlu kılmıştır. Bunlardan Kocatepe ve Esentepe mahalleleri, gecekondu alanlarıdır. Güzelçay ve Denizciler yöreleri ile Numune Altı Mahallesi, gecekondu önleme bölgesi olarak ayrılmıştır.

Eğlence yerleri, genellikle kentin kıyı kesiminde, Atatürk Caddesi üzerinde yer alır.

İSKENDERUN KENTİ İMAR PLANLARI: İskenderun Kenti ve çevresi, Çukurova bölgesi içinde yer alan bir alt bölge oluşturduğu için, burada öbür kentlerden farklı bir planlama uygulanmıştır. Planlama çalışmaları, İller Bankası adına İstanbul Teknik Üniversitesi'nce yürütülmektedir.

1976'da yapılan sözleşme gereğince, üniversitede kurulan "İskenderun Kentsel Alan Planlama Ekibi", planlama çalışmalarını sürdürmektedir. Ayrıca, araştırmaları üniversite adına yerinde yürüten bir "İskenderun Bürosu Ekibi" kurulmuştur. Bu çalışmalar çerçevesinde, 1979'da, "İskenderun 1/25.000 Çevre Düzeni" planı ve araştırma raporları bitirilmiştir. 1981'de ise, 1/5.000 ölçekli nazım plan hazırlanmıştır. Aşamalar halinde hazırlanan 1/1.000 ölçekli uygulama planlarının 3. ve son aşamasının, 1983 başında tamamlanması öngörülmüştür.

EĞİTİM

Hatay, tarım, sanayi, ticaret ve ulaşım kesimlerinde olduğu gibi, belli göstergelere göre eğitim açısından da görece gelişmiş illerden biridir. İlde eğitim düzeyi, okuryazarlık, okullaşma oranı gibi göstergelerin kiminde ülke ortalamalarına yakın, kiminde ülke ortalamalarını aşar durumdadır. 1939'dan sonra, okul, öğrenci ve öğretmen sayılarında çok önemli artışlar olmuştur. 1981'de ilin bir köyü dışında, tüm köylerinde ilkokul vardı.

İlde eğitim hizmetleri hem nicelik, hem de nitelik açısından olumlu bir gelişme içindedir. İlkokulların yaygınlığı, ortaokullardan liselere geçiş oranının yüksekliği,öğretmenlerin çok büyük bir bölümünün, hatta ilköğretimde tümünün kadrolu elemanlar olması, bu olumlu gelişmenin somut göstergeleridir. Zaman içindeki bu iyileşmelere karşın, yine de bazı sorunlar ve yetersizlikler vardır. Hızlı kentleşme ve nüfus büyümesi nedeniyle, eğitim kuruluşlarının kapasitesi, özellikle kentlerde yetersiz kalmakta ve bu durum, ikili öğretimin büyük ölçüde yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Kız öğrenci ve kadın okuryazarlık oranları giderek yükselmekle birlikte, hâlâ erkeklerden düşüktür. Ortaöğretim görenler, çağ nüfusunun oldukça küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

İlde eğitim düzeyinin oldukça yüksek olması, tarihsel, ekonomik ve doğal koşulların olumlu bir bileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. İklimi yumuşak ve ulaşımı görece kolay olan yörede öteden beri canlı bir ekonomik yaşam vardı. Tarım ve bazı el sanatları hayli gelişkindi. Üretilen tarım ürünleri ve mallar batıya, Arap ülkelerine ve imparatorluğun çeşitli yörelerine gönderiliyordu. XIX. yy'da bu ilişkiler daha da yoğunlaştı. Bu yüzyılın sonlarında, demiryolu bağlantısının sağlanması ve ilde İskenderun gibi bir liman kenti bulunmasının getirdiği canlılık, daha sonra XX. yy başlarında Fransızlar'ca geliştirilen karayolu bağlantıları ile birleşince, yörenin dışa açılması daha da hızlandı.

Gelişen ekonomik faaliyetlerin gerektirdiği nitelikli ve deneyimli personel, geleneksel kanallar yanında, Osmanlılar, azınlıklar ve Fransızlar'ın açtığı eğitim kurumlarınca da sağlanıyordu.

23 Haziran 1939'da, Türkiye'ye katılan ilde, Fransız manda yönetimi sırasında, Osmanlı eğitim sistemi genel çizgileriyle sürdürülmüştür. Bu dönemde, çeşitli yabancı okullar, kimi dış kaynaklarla etkinliklerini sürdürmüştür. Manda yönetimi sıra-

sında, eski medreseler korundu. II. Meşrutiyet Dönemi'nden kalan "iptidai mektepleri"nin sınıf sayıları 5'e çıkarıldı. Bu okullarda 1. sınıftan başlanarak Fransızca okutuluyor, Arapça öğretimi de önemli bir yer tutuyordu. Fransız yönetiminin sonunda bu tür okulların sayısı, 26'sı kentlerde, 66'sı köylerde olmak üzere 92'yi bulmuştu. Ayrıca, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan, Antakya'da 5 sınıflı bir idadi ile iki rüştiye, Belen ve İskenderun'da birer rüştiye etkinliklerini sürdürmekteydi. 1921 Ankara Antlaşması'ndan sonra, Antakya İdadisi 12 sınıflı bir sultaniye dönüştürüldü. Daha sonra, Türkiye'deki gelişmelere uygun olarak sultaninin sınıfları 11'e indirildi ve liseye dönüştürüldü. Yine Antakya'da, bir kız ortaokulu kuruldu. Bu okulun başında bir Fransız kadın öğretmen bulunuyordu.

Bu gelişmelere koşut olarak, XIX. yy'ın ikinci yarısından başlayarak kurulmuş olan misyoner okulları geliştirildi. 1939'da bu okulların sayısı 15'e, öğrenci sayısı, 1.746'sı erkek, 1.308'i kız olmak üzere 3.054'e ulaşmıştı. Söz konusu okullar, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Alman misyonerlerince yönetiliyordu. Ayrıca, Ermeni ve Rum okulları da vardı. Bu okullarda, dinsel öğretime ağırlık veriliyordu.

Cumhuriyet Dönemi'ne böylesine karmaşık, ama aynı zamanda zengin ve canlı bir yapıyla girilen Hatay'da gelişme yeni eğitim sisteminde de sürdü. Ulaşımın kolaylığı, eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını sağlarken, gelişen ekonomik faaliyetler de bunu zorluyordu. Gelişmiş olan sanayi, ticaret, ulaşım ve tarım kesimlerine 1970' lerde ağır sanayi dalının da katılmasıyla, eğitim gereksinmeleri yeni bir boyut kazandı. İskenderun'da kurulan demir-çelik ve gübre fabrikalarına nitelikli eleman gerekiyordu. Bu gereksinimi karşılayabilmek için, kimi okullar açıldı ama, bunlar gereksinimi karşılayamamakta, doğrudan iş içinde eğitimle açık kapatılmaya çalışılmaktadır.

OKURYAZARLIK: Gerek Osmanlılar Dönemi'nde, gerek Fransız yönetimi altındayken, hayli canlı bir eğitim faaliyeti sürdürülen ve birçok eğitim kuruluşu bulunan ve Cumhuriyet'in ilanından 16 yıl sonra Türkiye'ye katılan ilde okuryazarlık oranı ülke ortalamasının biraz altında idi. 1945'te, okuryazarlık oranı Türkiye genelinde % 28,9 iken, Hatay'da % 21,6 idi. Zamanla okuryazarlık oranı artarak ülke ortalaması ile fark giderek azalmıştır. 1975'e gelindiğinde, Türkiye genelinde her 100 kişiden 62'si okuryazar iken, Hatay'da 100 kişiden 58'i okuma-yazma biliyordu (Tablo 23).

Hemen tüm illerde olduğu gibi, Hatay' da kadın okuryazarlık oranı erkeklere göre hayli düşüktür; ülke ortalamasıyla arasındaki fark da daha belirgindir. İlde, 1945'te % 9,7 olan kadın okuryazarlık oranı, 1975'te % 40,8'e yükselmesine karşın, söz konusu yıllarda sırasıyla % 16,1 ve % 48,3 olan Türkiye ortalamalarının hayli gerisinde kalmıştır. Buna karşın, 1945'te % 32,9 olan erkek okuryazarlık oranı, 1975'te % 73,5'e yükselerek, ülke ortalamasıyla neredeyse eş düzeye gelmiştir. Hatay gibi görece gelişmiş bir ilin bile, 1975'te, kadın ve erkek okuryazarlığı arasındaki büyük fark açısından, daha az gelişmiş güneydoğu illerini anımsatan bir yapı göstermesi ilgi çekici bir noktadır.

Tablo 23
*Hatay'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1945	32,9	9,7	21,6
1950	37,0	10,7	24,2
1955	50,0	15,3	33,6
1960	49,6	15,2	33,4
1965	61,4	23,4	43,5
1970	68,1	31,8	50,5
1975	73,5	40,8	58,0

* Türkiye sayıları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1) 1945 yılında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
3) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 24
Hatay'da Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	1	92	93
İkili Öğretim	72	413	485
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	3	3
Toplam	73	508	581

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80)

İldeki okuryazarların 1975'te % 64,7'si, 1980'de % 66,2'si çeşitli derecelerden okulları bitirmişti. 1975'te bir okul bitirmiş durumdakilerin % 78,5'i, 1980'de % 76'sı ilkokul mezunuydu.

1980'e gelindiğinde, bir okul bitirenler arasında ilk ve ortaokul mezunlarının payı 1975'e göre gerilerken, öbür okulların payı, az da olsa artmıştır. 1980'de bir okul bitirenlerin % 76'sını ilkokul, % 7,5'ini ortaokul, % 5'ini lise, % 8,8'ini ortaokul ya da lise dengi meslek okulu mezunları oluşturuyordu. Yükseköğretim görenlerin oranı ise % 2,7 idi.

İLKÖĞRETİM: 1939'da Türkiye'ye katıldığında, Hatay'da 75 ilkokul varken, 1943'te bu sayı 195'e ulaşmıştı. Bu artışta, eğitmenli okulların çok büyük payı olmuştu. İlkokul sayısındaki artış, izleyen yıllarda da hızlı bir biçimde sürdü. 1961-1962 öğretim yılında 282 olan okul sayısı, 1970-1971 öğretim yılında 468'e, 1979-1980'de ise 581'e yükseldi (Şekil 7). 1980'de Hatay'daki 383 köy ve bucaktan yalnızca 8'inde okul yoktu. 1981'de bu sayı 1'e (Yayladağı İlçesi'nin yolu olmayan Denizgören Köyü) inmiş ve sorun bu boyutlarıyla çözüme kavuşturulmuştur. Ayrıca, var olan okulların hemen tümü okul binası olarak yapılmış olup, eğitimi geçici ya da prefabrike binalarda sürdüren okul sayısı yalnızca 5'tir.

Kırsal nüfus oranının yüksekliğiyle kırsal yerleşmelerin dağınıklığı gibi nedenlerle kır ilkokullarının sayısı kent ilkokullarına göre çok daha yüksektir. 1961-1962 öğretim yılında 42 olan kent ilkokulu sayısı, 1979-1980'de 73'e yükselebilmiştir. Bu kısıtlı artış, ildeki hızlı kentleşme nedeniyle çoğalan kentsel nüfusun gereksinmesini karşılayamadığından, ikili öğretimin yaygınlaşmasına, dolayısıyla eğitimin nitel gelişmesinin de yavaşlamasına neden olmuştur. 1980'de ildeki 73 kent ilkokulunun 72'sinde ikili öğretim uygulanmaktaydı (Tablo 24). Bu sorun, aynı ağırlıkta olmakla birlikte kır ilkokulları için de söz konusudur. 1979-1980 öğretim yılında, ilin toplam 508 kır ilkokulunun 413'ünde (% 81,3) ikili öğretim yapılmaktaydı.

Hatay'da 1939'da, 10.000 kadar olan ilkokul öğrencisi sayısı, 12 kat artarak 1980'de 129.497'ye ulaşmış (Tablo 25), bu arada toplam ilkokul öğrencileri içinde kızların oranı da artmıştır. 1961-1962 öğretim yılında ildeki ilkokul öğrencilerinin % 30,4'ü, 1970-1971'de % 37,7'si, 1979-1980' de ise % 44,7'si kızdı. Bu artışa karşın, 1979-1980 öğretim yılında, ilkokullarda 57.854 kız öğrenciye karşılık, 71.643 erkek öğrenci bulunması kızların eğitim hizmetlerinden hâlâ düşük düzeyde yararlanabildiğini göstermektedir.

Okullaşma oranları da, kızlardaki bu geri kalma durumunu bir başka açıdan göz önüne sermektedir. 1980'de Hatay'da genel okullaşma oranı % 86 olduğu halde, kızlar arasında aynı oran ancak % 64 idi.

1939'da, Hatay'daki ilkokullarda 188 öğretmen görev yapmaktaydı. Eğitmenlerin de katılmasıyla, 1943'te bu sayı 310'a yükseldi. 1960'lara değin, özellikle kent okullarındaki öğretmen sayısı oldukça yüksek bir

Tablo 25
Hatay'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	13.601	8.017	21.618	20.659	6.947	27.606	34.178	14.908	49.086
1970-71	23.370	17.429	40.799	37.745	19.529	57.274	61.066	36.934	98.000
1979-80	30.313	25.584	55.897	41.330	32.270	73.600	71.643	57.854	129.497

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

hızla arttı. 1961-1962 öğretim yılında ilde 463'ü kentlerde, 598'i kırlarda olmak üzere toplam 1.061 ilkokul öğretmeni vardı (Tablo 26). 1970-1971'de 2.451'e yükselen öğretmen sayısı, 1979-1980'de 3.998'e ulaştı. Bunun yanı sıra, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, 1961-1962'de 46 iken, 1979-1980'de 32'ye inmiştir. Bu öğretmenlerin tümünün kadrolu olması da, eğitimin niteliğinin yükselmesini sağlamıştır.

ORTAÖĞRETİM: Hatay'daki çok sayıda ortaöğretim kurumu, ilin çeşitli yörelerine yayılmış durumdadır. 1979-1980'de tüm ilçelerde lise bulunduğu gibi, 22 lisenin biri de bir bucakta idi. Aynı yaygınlık ortaokullar için de geçerlidir.1981'de, ildeki ortaokulların 11'i bucaklarda, 21'i köylerde idi. Aşağı yukarı her 10 bucak ve köye 1 ortaokul düşüyordu. Ortaöğretim kurumlarında gözlenen bu durum, bucak ve köy nüfuslarının büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. İlde nüfusu 5.000'i aşan 9 köy bulunduğu düşünülürse, ortaokulların köylere dek uzanması daha açıklık kazanır.

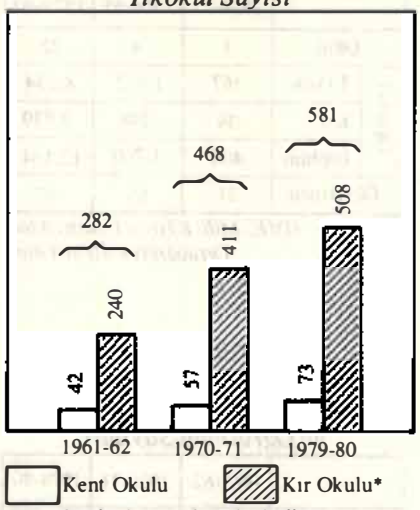
ORTAOKULLAR: 1954-1955 öğretim yılında sayısı 6 iken, 1979-1980'de 88'e yükselen ortaokulların 32'si bucak ve köylerdeydi. Bu okulların 6'sı Merkez İlçe'de, 5'i İskenderun'da, 5'i Samandağ da, geri kalan 16'sı öteki ilçelere ve bunlara bağlı bucak ve köylerdeydi. Söz konusu 88 ortaokulun 2'si yatılı, 1'i de özel bir lisenin orta kısmı idi.

1980'de ortaokul çağ nüfusunun (68.029) % 36,8'i ortaokullarda okumaktaydı. Buna göre, 13-15 yaşları arasında yaklaşık her üç çocuktan ikisi, örgün öğretim dışında bulunuyordu.

İlköğretimde zaman içinde azalmakta olan kız ve erkek öğrenci oranı farkı, ortaokullarda çok daha yüksektir. Buna karşılık, genel ortaokullarda okuyan öğrencilerin içinde kızların artışı büyük boyutlara ulaşmıştır. Genel ortaokullarda okuyan kız öğrenci sayısı 1954-1955 öğretim yılında 255 iken, 27 kat artarak 1980'de 7.260'a çıkmıştır (Tablo 27). Bu oranın, aynı dönemde 15 kat olan genel artış oranının çok üstünde olmasına karşın, kız öğrenciler, 1979-1980 öğretim yılında genel ortaokullarda okuyan öğrencilerin yalnızca % 33'ü kadardı.

Ortaokullardaki kız öğrenci oranının düşüklüğünü pekiştiren bir başka olgu, ilkokullardan genel ortaokullara geçişte ortaya çıkmaktadır. 1978-1979 öğretim yılında Hatay ilkokullarını 11.424'ü erkek, 7.878'i kız 19.302 öğrenci bitirmiştir. İzleyen yıl genel ortaokullara, 5.121'i erkek, 2.531 kız toplam 7.652 öğrenci kaydolmuştu. İlkokullardan genel ortaokullara geçiş % 39,6 oranında gerçekleşmiş ve % 43 olan Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bu oran, erkeklerde % 44,8, kızlarda % 32,1 olmuştur. Kızların, genel ortaokullar dışındaki mesleki ve teknik ortaokullara yönelimi de güçlü değildir. Mesleki ve teknik öğretim alanında imam hatip, kız sanat ve teknik ziraat okullarının bulunduğu Hatay'da, bu okullara 1979-1980 öğretim yılında 725'i erkek, 367'si kız, 1.092 öğrenci kaydolmuştur. Böylece, Hatay'da genel ve mesleki ortaokullara kaydolan öğrenci oranı % 45'in üzerine çıkmakla birlikte, bunlar arasında kız öğrenci oranında önemli bir ilerleme söz konusu olmamaktadır.

Şekil 7
Hatay'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır Okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Hatay'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	463	598	1.061
1970-71	965	1.486	2.451
1979-80	1.651	2.347	3.998

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Hatay'da Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		6	14	88
Öğrenci	Erkek	1.144	4.437	15.072
	Kız	255	1.264	7.260
	Toplam	1.399	5.701	22.332
Öğretmen		62	216	504

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

LİSELER: 1980'de Hatay İli'nde 21'i resmi, 1'i özel 22 lise bulunmaktaydı. Resmi liselerden 1'i akşam lisesiydi.

Söz konusu 22 lise Hatay'ın ilçelerine şu şekilde dağılmıştı: Merkez İlçe'de 5 (1'i özel), Altınözü'nde 1, Dörtyol'da 2, Hassa'da 1, İskenderun'da 7, Kırıkhan'da 2, Reyhanlı'da 1,Samandağ'da 2, Yayladağı'nda 1.

1980'de lise çağ nüfusunun (16-18 yaş) ancak, % 20'si genel liselerde okuyordu. Bu oran, erkeklerde % 26,8, kızlarda % 13 idi.

İlde, kız ve erkek öğrenci sayıları arasında görülen fark ilkokul ve ortaokullarda olduğu gibi, lise düzeyinde de sürmektedir. 1954-1955 ve 1979-1980 öğretim yılları arasındaki dönemde, kız lise öğrencileri sayısındaki artış hızı erkek öğrenci artış hızını çok aştı; ancak 1979-1980'de kız öğrenciler hâlâ erkek öğrencilerin yarısından azdı. Söz konusu dönemde kız öğrenci sayısı 97 katlık bir artışla 39'dan 3.830'a, erkek öğrenci sayısı ise yaklaşık 22 katlık bir artışla, 367'den 8.334'e yükselmişti (Tablo 28).

Ortaokuldan liseye geçişlerde, Hatay çok ilginç bir özellik gösterir. 1978-1979 öğretim yılında Hatay'da genel öğretim ve meslek ortaokullarında 2.638'i erkek, 1.055'i kız, 3.693 öğrenci mezun olduğu halde, izleyen öğretim yılı 2.985'i erkek, 1.334'ü kız, 4.319 öğrenci liselere kaydolmuştur. Yani, 1980'de genel liselere kaydolanlar, bir önceki yıl tüm ortaokulları bitirenlerden % 17 daha fazladır. Mesleki liselere yapılan kayıtlarla,fark daha da artmaktadır.Bu olgu öteki illerden gelen öğrencilerin Hatay liselerine kaydolmasıyla açıklanabilir. Hatay bu özelliğiyle, ortaokullardan liselere geçişlerde ülke ortalamasını (% 61) çok gerilerde bırakan illerden biridir.

Hatay'da lise öğretmeni sayısı, 1955-1980 döneminde 27 kat artarak, 21'den 597'ye yükselmiştir (Tablo 28). Öğretmen sayısındaki artış hızı, öğrenci artışlarının biraz gerisinde kalmış, öğretmen-öğrenci oranlarında olumsuz yönde bir gelişme olmuştur. Bununla birlikte, 1979-1980 öğretim yılında lise öğretmenlerinin % 86'sından fazlasının kadrolu öğretmen olması, öğretimin niteliğinin bu bakımdan yüksek olmasını sağlamaktadır.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: İlde, 1978-1979 öğretim yılında tüm ortaokulları bitiren 3.693 öğrencinin % 39,2'si, izleyen yıl mesleki ve teknik liselere girmiştir. Bu yüksek kayıt oranına karşın, 1980'de ildeki mesleki ve teknik liselerde okuyan öğrenci sayısı 5.014'tü. Bu sayı, çağ nüfusunun % 8,3'ünü oluşturmaktadır. 1979-1980 öğretim yılında toplam 8.086 mesleki ve teknik öğretim öğrencisinden 62'si lise, geri kalanı ortaokul düzeyindeki mesleki ve teknik öğretim kurumlarında okumaktaydı (Tablo 29). Bu öğretim kurumlarının 1979-1980'deki adları, sayıları, öğrenci ve öğretmen sayıları şöyledir:

Okulun Adı		Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İmam Hatip Lisesi	(4)	674	57
Kız Meslek Lisesi	(4)	600	129
Endüstri Meslek Lisesi	(2)	1.337	82
Teknik Lise	(1)	75	*
Ticaret Lisesi	(3)	1.782	79
Akşam Ticaret Lisesi	(1)	383	14
Sağlık Meslek Lisesi	(1)	163	13
İmam Hatip Ortaokulu	(6)	2.203	11
Kız Sanat Ortaokulu	(4)	832	**
Teknik Ziraat Ortaokulu	(1)	37	4

* Bünyesinde bulunan endüstri meslek lisesi öğretmenleri ders vermektedir.

** Kız meslek lisesi içinde gösterilmiştir.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim, 1979-1980)

1979-1980 öğretim yılında ortaokul düzeyindeki mesleki ve teknik okullarda okuyan öğrencilerin % 71,7'si imam hatip ortaokullarındaydı. İldeki tüm ortaokul öğrencilerinin yaklaşık % 9'unu imam hatip ortaokulunda okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Lise düzeyindeki mesleki ve teknik okullarda okuyan öğrencilerin % 43,1'i ticaret, % 26,6'sı endüstri meslek, % 13,4'ü imam hatip, % 11,9'u kız meslek liselerinde bulunmaktadır. Öğrencilerin % 5'i öteki meslek okullarına dağılmıştır.

1980'de ortaokul düzeyindeki 3 tür meslek okulundan en çok yeğleneni olan imam hatip ortaokuluna, meslek okullarına giren tüm öğrencilerin % 77,6'sı kayıt olmuştur. Geri kalan bölümü, kız sanat okuluna yazılmıştır. Teknik ziraat okulu öğrenci almamıştır.

Lise düzeyindeki meslek okulları, gördükleri rağbete göre şöyle bir sıra gösterirler: 1979-1980 öğretim yılında başvuruların % 38,9'u ticaret liselerine (akşam ve gündüz ticaret liseleri bir arada), % 25,6'sı endüstri meslek liselerine, % 21'i imam hatip liselerine, % 10,5'i kız meslek liselerine, % 4'ü sağlık meslek lisesine yapılmıştır.

1978-1979 öğretim yılında imam hatip okullarını bitiren 354 öğrencinin hemen hemen tümü (335), izleyen öğretim yılında imam hatip liselerine kayıt olmuşlardır.

İmam hatip ortaokullarına tahsis edilebilen öğretmen sayısının sınırlı oluşu karşısında, öğretmen açığı çok büyük boyutlara ulaşmıştır. 1979-1980 öğretim yılında bu okullarda 200 öğrenciye 1 öğretmen düşmekteydi. Tüm mesleki ve teknik öğretim göz önünde bulundurulduğu zaman, bu sayının 1979-1980 öğretim yılında 19'u biraz geçtiği görülür.

YÜKSEKÖĞRETİM: Üniversiteye geçişlerde Hatay İli'nin başarı düzeyi hem 1965, hem 1976'da Akdeniz Bölgesi'ndeki 7 ilin ortalamasının altındaydı. 1965'te 152 puan ile (bölge ortalaması 186) sondan üçüncü olan Hatay, 1976'da 90 puan ile (bölge ortalaması 116) bölge sonuncusu olmuştur. Bölgesi içinde son sıralarda yer alan Hatay, ülke ölçeğinde 1965'te 41., 1976'da 38. sırada yer almaktaydı.

1979-1980 akademik yılında, Hatay İli'nde 1'i iki yıllık, 1'i üç yıllık 2 eğitim enstitüsü, 1'i Antakya'da, 1'i İskenderun'da 2 meslek yüksekokulu vardı.

İskenderun'daki meslek yüksekokulu 1976'da kurulmuştur ve temel amacı, İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin teknik eleman gereksinimini karşılamaktır. Okulda elektrik, konstrüksiyon-dizayn, ısıl işlem, makine-motor, yüksek fırın, inşaat dalları vardır. Öğretim süresi 2 yıl olan okulun ilk yılında, ortak temel öğretim gören öğrenciler, ikinci yıl uzmanlık bölümlerine ayrılırlar. İsdemir'de pratik çalışmalar yapılır.

Antakya Meslek Yüksekokulu, İzabe Şubesi ile Mart 1977'de Antakya Lisesi'nde açılmıştır.

1980'de Hatay İli'ndeki yüksekokullarda, toplam 1.220 öğrenci vardı. Öğrencilerin 1.115'i 3 yıllık eğitim enstitüsünde okumaktaydı. Söz konusu yükseköğretim kurumlarında, toplam 55 öğretim elemanı vardı.

20 Temmuz 1982'de yayınlanan kanun hükmündeki kararname ile (YÖK Kararnamesi) İskenderun'da bir yabancı diller yüksekokulu kurulmuş ve Çukurova Eğitim Fakültesi'ne bağlanmış, Hatay Eğitim Enstitüsü, Hatay Eğitim Yüksekokulu'na dönüştürülmüştür. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan İskenderun Meslek Yüksekokulu ve Antakya Meslek Yüksekokulu, Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlanmıştır.

Tablo 28
Hatay'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	4	22
Öğrenci	Erkek	367	1.512	8.334
	Kız	39	248	3.830
	Toplam	406	1.760	12.164
Öğretmen		21	65	597

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar

Tablo 29
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		10	14	27
Öğrenci	Erkek	711	1.276	5.264
	Kız	724	2.026	2.822
	Toplam	1.435	3.302	8.086
Öğretmen		147	195	418

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri İlgili Yıllar)

YAYGIN EĞİTİM: Gerek iç pazarla, gerek dış pazarlarla yoğun ilişkide bulunan ve ağır sanayi yatırımlarına sahne olan Hatay'da, teknik yaygın eğitim gereksinimi önemli boyutlara ulaşmaktadır. Ağır sanayide yetişmiş insan gücü gereksinimi, daha çok örgün eğitim yoluyla özellikle İskenderun Meslek Yüksekokulu aracılığıyla karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak, bu yolla yetiştirilen öğrenci sayısı azdır.

Hatay'ın yaygın eğitim alanında ikinci önemli sorunu, tarımsal çağdaşlaşmanın ortaya çıkardığı eğitim gereksinimleridir. Bir başka sorun da, ilkokul dışı kalmış gruplara temel eğitimi sağlamaktadır. Bütün bu gereksinimlerin karşılanması için, 1978-1979 öğretim yılında bazı çalışmalar yapılmaktaydı. Hatay ilçelerine dağılmış olan 8 pratik kız sanat okulunda, toplam 1.900 dolayında öğrenci vardı. Bunların yarıdan fazlası, 12-16 yaş arasında, ortaokul çağında kız öğrencilerdi. İlde, erkekleri endüstri için eğiten endüstri pratik sanat okullarıbulunmamaktaydı.Bu türden bir işle vi olan sanayi eğitimikurslarının da etkinlikleri yoktu. Buna karşılık, başlıca amacı hizmetler için eleman yetiştirmek olan meslek kurslarına devam eden erkek ve kadınların sayısı 900 dolayındaydı.

Yaygın eğitim alanında, ülke ölçeğinde ağırlığı olan Kuran kurslarının ildeki sayısı 19'du. Katılan öğrenci sayısı çoğunluğu erkek olmak üzere, 650'ye ulaşmaktaydı.

Zaman zaman, kampanyalarla güçlendirilen okuma-yazma öğretimi için açılan halk dersanelerinin sayısı, 1981'e değin yılda 10'a varmamaktaydı. Kurslara, 200 dolayında öğrenci katılıyordu. 1981'de başlatılan "okuma-yazma seferberliği" sırasında, kursların sayısı 1.986'ya, katılan öğrenci sayısı 38.441'e yükseldi.

İlde, eğitim işlevi yanında, sosyal hizmet amacı da taşıyan 1 yetiştirme yurdu faaliyet göstermekteydi. Bu yurtta, barındırılan çocuk sayısı 130 dolayındaydı.

SAĞLIK

Gelişkin tarımsal ve ticari faaliyeti ve hızla gelişmekte olan sanayisi ile görece gelişmiş bir il olan Hatay'da, sağlık düzeyi Türkiye geneline benzemektedir. İlde gerek ölüm nedenleri, gerek ölümlerin yaş gruplarına dağılışı, Türkiye genelinden önemli bir farklılık göstermez. Hatay, sosyalizasyon kapsamında değildir. Gerekli önlemler alınamadığından, iklim ve coğrafi koşulları gibi nedenlerden ortaya çıkan kimi bulaşıcı hastalıklar, ilde özel sağlık sorunları oluşturmaktadır.

İlde, koruyucu sağlık hizmetlerinin gerekli düzeyde sunulamaması da birçok sağlık sorununa yol açmaktadır.

Hatay'da ilk hastane, 1930'larda kurulduğu halde, tedavi edici sağlık hizmetleri 1980'e değin yeterli düzeye gelememiştir. 1932'de Antakya'da Fransız Soeur örgütünce kurulmuş 50 yataklı bir hastane vardı. İskenderun'da da 30 yataklı bir hastane vardı.

SAĞLIK SORUNLARI: Hatay'da, trahom, sıtma, tifo, zatürree gibi bulaşıcı hastalıklar, kalp hastalıkları, doğum ve hamilelikle ilgili rahatsızlıklar, başlıca sağlık sorunlarıdır.

Bu sorunlardan kalp hastalıkları dışındakiler, koruyucu sağlık hizmetlerinin gereğince sunulamaması ve çevre sağlığı koşullarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

İlde yaygın bir örgütlenmesi olan sıtma ve trahom başkanlıkları, bu hastalıkların birer sağlık sorunu oluşturmasını tümüyle önleyebilmiş değildir.

Nüfus Planlaması Başkanlığı, 1973'te hizmete girmiş olmakla birlikte, 1980'lerin başında ilde henüz bir nüfus planlaması kliniği yoktu. Oysa Hatay'da sağlıklı bir nüfus planlaması birçok başka ilde de olduğu gibi çözüm bekleyen önemli sorunlardan biridir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: 1978'de Hatay'da bildirilen bulaşıcı hastalıklardan en önemlileri, Türkiye ortalamasının 7 katı sıklıkta görülen trahom ve ortalamanın 5 katı sıklıkta görülen sıtmadır. Hatay'da Türkiye ortalamasından daha sık görülen bir başka hastalık da tifodur. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın derlediği bulaşıcı hastalık istatistiklerinde, öteki bulaşıcı hasta-

lıklar için verilen bildirim sayıları ise, gerçekliğinden kuşku duyulacak denli azdır. Örneğin, Hatay'da kızamık olgu oranı Türkiye ortalamasının 1/40'ından az, bulaşıcı sarılık olgu oranı da Türkiye ortalamasının 1/5'ine yakın gözükmektedir.

Türkiye'de uzun bir mücadele sonunda denetim altına alınan sıtma olgularında, 1970'lerde, özellikle 1974'ten sonra yeniden hızlı bir artış olmuştur. Bu artışı aynı yıllarda Hatay'da da gözlemek mümkündür.

Hatay'da 1975'te 1.097 (100.000'de) olan sıtma olgu sayısı, 1976'da 2.327'ye (100.000' de), 1977'de 8.451'e (100.000'de) çıkmıştır. Sıtmanın böyle bir artış göstermesinin başlıca nedeni, hastalığın önünün alındığı düşüncesiyle, sıtma savaşının terk edilmiş olmasıdır.

1978'de Hatay'da 3.048 trahom olgusuna tanı konmuştur. Trahomun kontrolündeki en önemli etken, temizliğe yetecek denli su sağlanabilmesidir.

Epidemiyolojik olarak iki trahom tipi bilinmektedir: Endemik ve sporadik trahom. Hatay'da görülen tip, endemik trahomdur ve burada bulaşma gözden göze olmaktadır. Bulaşma, aile içinde ya da çocuklar arasındaki yakın ilişkiyle olabileceği gibi, trahomlu bir hastanın kullanmasıyla kirlenmiş mendil, havlu türü eşyalar yoluyla da olabilir.

Trahom, enfeksiyon kaynağının ortadan kalkmaması, kişinin enfeksiyona tekrar tekrar yakalanması sonucu körlüğe yol açabilmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü, aşısı bulunamayan bu hastalıktan korunmanın birinci koşulunu, çevre sağlığının düzeltilmesi olarak belirtmiştir. Ayrıca, endemik hastalık görülen bölgelerde, kitleye 6 ay süreli, etkili antibiyotik tedavisi uygulaması içeren bir program önermiştir. Ancak, uygulandığı ülkelerde, bu 6 aylık kitle tedavisi programının, çevre sağlığı koşulları ve sosyo-ekonomik düzeyi geri olan ortamlarda trahomu önlemekte önemli bir etkinliği olmadığı görülmüştür.

Tifo ve benzeri sindirim sistemi enfeksiyonları da, birçok bulaşıcı hastalık gibi, yetersiz çevre sağlığı koşullarından kaynaklanmaktadır. Gastroenteritlere yol açan başlıca nedenler, kanalizasyon şebekesinin yeterli olmayışı ile kullanma suyunun yetersizliği ya da sağlığa uygun temizlikte olmamasıdır. Tifo, gastroenteritler ve trahom gibi çevre sağlığı koşullarının elverişsizliğinden kaynaklanan hastalıklar, Hatay'da Türkiye ortalamasından daha sık görülmektedir. Bu durum, aynı elverişsiz koşullardan kaynaklanan öteki bulaşıcı hastalıkların, bu arada bulaşıcı sarılık ve kızamığın görülme sıklıklarının da Hatay'da istatistiklere yansıyandan daha yüksek olması gerektiğini düşündürmektedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Hatay'da, ölümlerin nedenlerine göre dağılımı, gerek oranlar gerek sıralama bakımından Türkiye geneline çok benzemektedir (Tablo 30). En önemli ölüm nedeni, ölümlerin % 26'sına neden olan kalp hastalıklarıdır. Kalp hastalıklarının neden olduğu ölümlerden yaklaşık 1/3'ünün nedeni, ayırıcı tanısı yapılmamış olmakla birlikte iskemik kalp hastalıkları grubundandır.

Ölüm nedenlerinin sıralamasında "iyi tanımlanamayan haller"in ikinci sırayı alması, ilin sağlık sorunlarına ilişkin olarak, tanı yetersizliği nedeniyle yeterli bilgi sahibi olamadığımızı göstermektedir. Bu grup, ildeki sağlık sorunlarının yapısı ve ölüm etkenleri bakımından çok anlamlı sayılamaz. "İyi tanımlanamayan haller" dikkate alınmazsa, ildeki ikinci ölüm nedeni doğumla ilgili olanlardır. Doğumla ilgili nedenlerden dolayı yaşamını yitirenlerin çoğu bebeklerdir.

Bebek ölümüne neden olan bir başka önemli hastalık grubu ise, Hatay'da ölüm nedenleri arasında üçüncü yeri alan zatürreelerdir.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Hatay, sosyalizasyon kapsamında olmadığından, sosyalizasyon kapsamındaki başka illerde sağlık ocaklarınca derlenen kırsal alan ölüm istatistikleri yoktur. İlçe merkezlerinde ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı ise, Türkiye geneline oldukça yakındır (Şekil 8).

0-4 yaş grubunda ölüm oranı Türkiye genelinde % 31,5, Hatay'da % 30,7'dir. Ölümlerin 1/3'üne yakınının bu yaş grubunda olması, Hatay gibi görece gelişmiş bir ilde bile en önemli sağlık sorunlarından birinin bebek ölümleri olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.

Hatay'da, 55 yaş üzeri ölüm oranı da Türkiye geneline çok yakındır. Bu oran Hatay'da % 47,3, Türkiye'de ise % 47,7'dir.

0-4 yaş ölümlerinin başlıca nedenleri, doğumla ilgili sağlık sorunları ile zatürree ve gastroenteritler; 55 yaş üzeri ölümlerin başlıca nedeni ise kalp hastalıklarıdır.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Hatay'da sağlık sorunu oluşturan başlıca bulaşıcı hastalıklar, çevre koşullarıyla ilgilidir.

Sıtmanın uzun süren bir mücadeleden, bataklıkların ve hatta Amik Gölü'nün kurutulması çalışmalarının tamamlanmasından sonra yeniden görülmesi, çevre koşullarının gerektiği gibi düzeltilememiş olması yanında, sıtma savaşındaki gerilemelerle açıklanabilir. Hatay'da, sınırlı da olsa pirinç ekilen alanlar, Amik Ovası'nın uzun sulama kanalları ve Asi Irmağı'nın yakın çevresi, sivrisinekler için uygun gelişme ortamları oluşturmaktadır. Sulama sisteminin yan kanallarındaki sular, genellikle durgundur.

Pamuk mevsiminde işçilerin çoğu zaman tarlada gecelemesi, sıtmanın yayılmasını kolaylaştırır. Ayrıca, Hataylı mevsimlik işçilerin bir bölümü, pamuk toplamaya, sıtmanın daha da yaygın olduğu Adana'ya gider. İldeki olgulara, il dışından yeni olguların eklenmesiyle, Hatay'da sıtma daha da yaygınlaşmaktadır. Sivrisineklerin, zamanla, kullanılan sinek öldürücü ilaçlara karşı direnç kazanması da sıtma mücadelesini güçleştirmiştir. Yine de, etkin bir savaş sıtmayı Hatay için bir sorun olmaktan çıkarabilir. Sivrisineklerin üreme olanaklarını ortadan kaldıran tekniklerin kullanılmasının yanı sıra, tarama ve tedavi çalışmalarına ağırlık verilmesi, sıtma olgu sayısının 1970' lerin başında olduğu gibi çok azaltabilir.

Trahomu denetim altına almanın en önemli yolu ise, yeterince kullanım suyu sağlamaktır. Antakya'daki eski su şebekesi Fransızlar'dan kalmadır ve % 60 su kaçağına neden olmaktadır. Su depolarının yeterli kapasitede olmasına karşın, eski Antakya' da su şebekesinin yenilendiği 1980 başına değin kentin 1/3'ü şehir suyundan yararlanamamaktaydı. "Sağ Sahil" denen eski Antakya'nın (yaklaşık 13,5 km uzunluğunda) dar sokaklarına boru döşenememiş, ayrıca sit bölgesi olması nedeniyle de bu kesimde yeni su ve kanalizasyon şebekeleri yapılamamıştı. Üstelik eski kanalizasyon şebekesi su şebekesine koşut uzandığından, kaçaklar nedeniyle, şehir suyu kirlenmekteydi.

Son yıllarda kentteki şebekelerin önemli bir bölümü yenilenmiş kent suyundan yararlanma oranı % 85'e yaklaşmıştır.

Tablo 30
Hatay ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Hatay	Türkiye
Kalp Hastalıkları	25,8	27,7
İyi Tanımlanamayan Haller	16,1	16,3
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	13,1	12,6
Zatürree	7,7	8,5
Urlar	6,2	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(1) Hastalıklar	6,1	5,7
Gastroenteritler ve Diareli Diğer(2) Hastalıklar	5,2	4,0
Kazalar	3,4	4,1
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	3,1	3,4
Diğer Nedenler	13,3	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	1.567	126.269

(1) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(2) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Ancak bu yeni bölümler eski şebekeye bağlanacak olursa, şehir suyu yine kirlenecek ve yenileme çalışmasından beklenen sonuç elde edilemeyecektir.

1975'te Hatay'da 2-3 kişiye bir oda düşmekteydi. İlçe merkezlerindeki konutların % 37'sinde bağımsız mutfak, % 30'unda bağımsız hela ve % 50'sinde bağımsız banyo yoktu.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: Sosyalizasyon kapsamında olmayan ilde, koruyucu sağlık hizmetleri başkanlıklar ve İl Sağlık Müdürlüğü'nce sağlanır.

Merkez İlçe, İskenderun, Kırıkhan, Reyhanlı, Altınözü ve Samandağ'da birer sıtma savaş başkanlığı vardır. Bu ilçelerden Samandağ dışında, hepsinde birer de trahom savaş başkanlığı bulunmaktadır. Merkez İlçe'deki verem savaş dispanseri, çevre sağlığı başkanlığı ve nüfus planlama başkanlığı, koruyucu hizmet sunan öbür kuruluşlardır.

1973'te kurulan nüfus planlaması başkanlığının, 1980'lerin başında hâlâ kliniği yoktu. Oysa, 1970'te yapılan bir araştırmaya göre, Hatay'da evli kadınların % 54'ü evlenme yaşlarını çok küçük bulmakta, ya da hiç evlenmemiş olmayı yeğlemekteydi. Evli kadınların yaklaşık % 89'u evliliklerinin ilk 15 ayı içinde hamile kalmakta, % 92'si evliliğin ilk iki yılı içinde çocuk sahibi olmaktadır. Aynı araştırmaya göre, Hatay'da kentli kadınlar çocuklarının sayısını 3, köylü kadınlar ise 4 ile sınırlamak eğilimindedir. Hatay'da 1960-1970 arasında kentli kadınların çocuk sayısında anlamlı bir düşüş (ortalama 2) gözlenirken, köylü kadınların çocuk sayısındaki düşüş (ortalama 1) için aynı şey söylenemez. Aynı arastırmaya göre, Hatay halkının % 50'den fazlası aile planlaması uygulamasından yanadır.

1970'te ilde herhangi bir doğum kontrolü yöntemi kullananların oranı kentte % 51, köyde % 15 idi. İlkel ve geleneksel yöntemlere daha çok başvurulan ilde, kullanılan en yaygın yöntem geri çekmedir (coilus interruptus). Yaygın olarak kullanılmamakla birlikte RİA'nın (Rahim içi araç) kullanım oranı kırsal kesimde daha yüksektir.

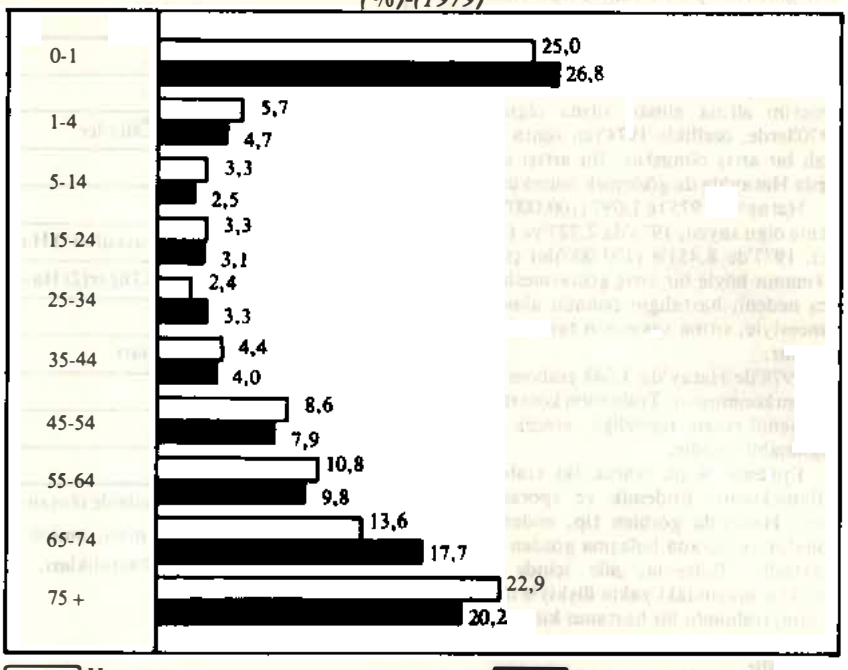
TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Hatay XI. sağlık bölgesindedir. Hatay'la birlikte bu bölgeyi oluşturan öteki iller Adana, Gaziantep, İçel ve Kahramanmaraş'tır. Tedavi edici sağlık hizmetlerinin düzeyi bakımından Hatay, bu iller arasında ortalarda yer alır. 1980'de Hatay'da, 10.000 kişiye 1 uzman hekim, 0,8 pratisyen hekim, 9 yatak düşmekteydi. Bu sayılar, Türkiye ortalamalarının yaklaşık 1/3'ü kadardır. 1980'de Türkiye'de 10.000 kişiye 3,7 uzman hekim, 2,4 pratisyen hekim ve 22,2 yatak düşmekteydi. Yatak sayısı, XI. sağlık bölgesinin öteki illeri olan Adana ve Gaziantep'te 16, İçel'de 11, Kahramanmaraş'ta 5'ti.

Aynı yıl Türkiye geneli için hedeflenen ortalama yatak sayısı da 26 idi.

10.000 kişiye düşen yatak sayısı 1980'de ABD'de 63, Fransa'da 53, Uruguay'da 43, Hindistan ve Nijerya'da ise 8 idi.

Bu durumda, tedavi edici sağlık hizmetlerinin düzeyini gösteren kişi başına yatak ölçütüne göre Türkiye, genelde hem hedeflenen düzeyin gerisinde kalmıştı, hem de gelişmiş toplumların çok gerisinde idi.

Şekil 8
Hatay ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Hatay ise, Türkiye'de erişilmiş düzeyin bile hayli gerisinde bulunuyordu.

1980'de Hatay'da ikisi özel, toplam 10 hastane vardı. Bu hastanelerin toplam yatak sayısı 762 idi (Tablo 31). Toplam yatak sayısına göre Hatay, 67 il arasında 31., 10.000 kişiye düşen yatak sayısına göre ise 46. sırada yer alır. İlin durumunu yansıtan bir başka gösterge de, yatak başına düşen nüfustur. 1980'de Hatay'da 1.124 olan bu sayı, Türkiye ortalamasından (451) çok geri bir sağlık hizmeti düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 31
*Hatay ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Hatay	1970	577	1.024
	1975	782	952
	1980	762	1.124
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

İldeki 10 hastanede, 1980'de yaklaşık 18.000 kişi yatarak tedavi görmüştür. Hastaların hastanede kalış süresi ortalama 26 gün, ildeki yatak işgal oranı ise % 25'ti.

1980'de Hatay'da bulunan toplam 155 hekimin 87'si kamu görevlisiydi. 1980'de hekim başına düşen nüfus 5.524 kişi idi (Tablo 32). Bu sayı, aynı yıl Türkiye genelinde 1.642 kişi, 1976'da ABD'de 617, Fransa'da 678'di.

İl, pratisyen hekim sayısı açısından da Türkiye genelinin gerisindedir. XI. sağlık bölgesinde 10.000 kişiye düşen en yüksek pratisyen hekim sayısına (0,8) Hatay'da rastlanmaktadır. Ancak, bu sayı, Türkiye ortalamasının (2,4) ancak 1/3'ü kadardır.

1980'de Hatay'da bir hekime karşılık 1,5 hemşire görev yapıyordu. Bu sayı, 1975'te 0,9 idi. Zaman içinde sağlanan göreli gelişmeye karşın, bu çok yetersiz bir orandır. Gerçekten de, 1976'da hemşire-doktor oranı, ABD'de 6,4, Fransa'da 2,8 idi. Aynı oran, Türkiye genelinde ise 1 idi.

Hatay'da 10.000 kişiye düşen toplam yardımcı sağlık personeli sayısı 6,9, bir hekime düşen yardımcı sağlık personeli sayısı 3,8 idi. 10.000 kişiye düşen yardımcı sağlık personeli sayısı, Türkiye ortalamasının (12,2) gerisindedir. Öte yandan, bir hekime düşen yardımcı sağlık personeli sayısının Türkiye ortalamasını (2,07) aşıp, dünya standartlarına yaklaşması, yardımcı sağlık personelinin yeterliliğinden değil, tersine, hekim eksikliği ve yardımcı sağlık personelinin dengesiz dağılımından kaynaklanmaktadır. İlde, görevli toplam yardımcı

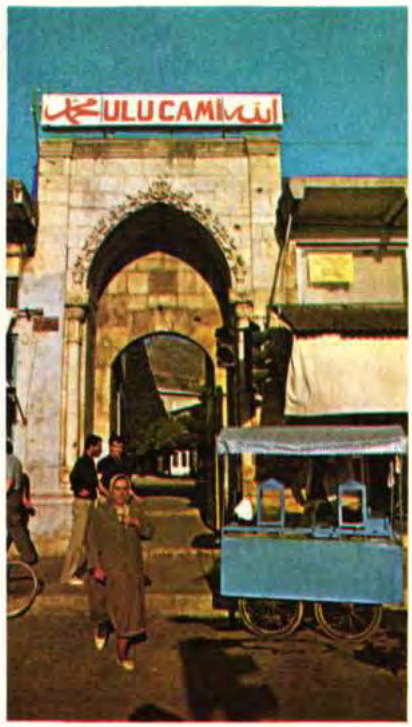
2408

2409

2411

2410

2408 - 2410 - Belen'de pazar
2411 - Ulu Cami, Antakya
2412 - Roma Köprüsü

2412

2413

2414

2413 - 2417 - Hatay Mozaik Müzesi, içi ve çeşitli buluntular.

2415

2416

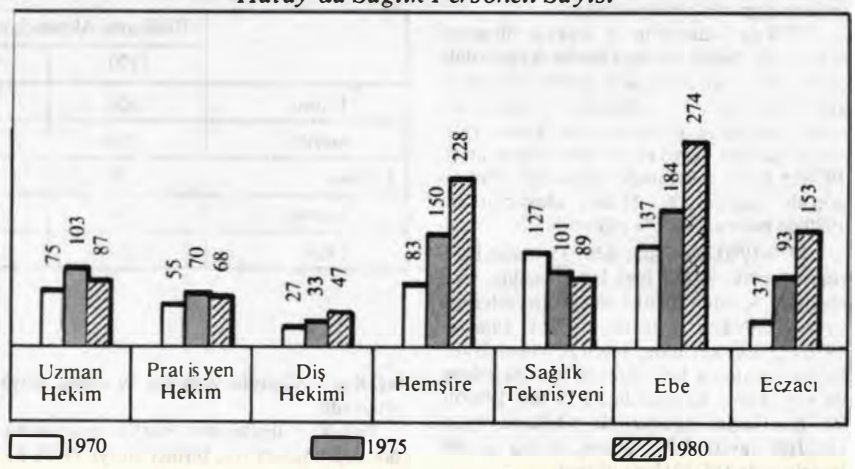
2417

sağlık personeli sayısı artış göstermekle birlikte, 1970'te 127 olan sağlık teknisyeni sayısı 1975'te 101'e, 1980'de ise 89'a düşmüştür (Şekil 9).

Sosyalizasyon kapsamında olmayan ildeki özelleşmiş tek tedavi kurumu da Merkez İlçe'deki doğumevidir.

Şekil 9
Hatay'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Hatay, tarımı ve ticareti gelişmiş, sanayii hızla gelişen ve gelişme potansiyeli büyük olan bir ildir. İldeki sosyal güvenliğin kapsamını büyük ölçüde bu ekonomik yapı belirlemektedir. Hatay'da faal nüfusun özellikle 1960'ların ikinci yarısından sonra hızla artması *(Bak. Nüfusun Ekonomik Nitelikleri)* ve faal nüfus içinde tarım kesiminin payının giderek daralması, ilde sosyal güvenlikten yararlananların sayısını artırmıştır. Türkiye genelinde olduğu gibi Hatay'da da tarımda çalışanlar sosyal güvenlik uygulamalarının dışındadır. Ancak, başka illerle karşılaştırıldığında, Hatay'ın kendine özgü bir yapısı olduğu görülmektedir. Hatay, tarımda büyük kapitalist işletmelerin ağırlıklı yer tuttuğu bir ildir. Buna bağlı olarak, tarım kesiminde ücretli olarak çalışma oldukça yaygındır. 1980'de, Hatay'daki ücretlilerin % 29'unu oluşturan 30.605 kişi tarım kesiminde çalışıyordu. Tarım kesimindeki ücretlilerin % 45'ini de kadın işçiler oluşturuyordu. Ücretli olarak çalışmalarına karşın, tarım kesimindeki bu önemli grup yine de sosyal güvenlik uygulamasından yararlanamamaktadır.

Hatay'da 1950'lerde ve özellikle 1970 sonrasında başlayan sanayileşme ve buna bağlı olarak hızlanan kırdan kente göç hareketiyle birlikte faal nüfusun sosyal güvenlikten yararlanan kesimi, hem mutlak hem de oransal olarak artmıştır.

1980'de Hatay'da faal nüfusun 2/5'i sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanabilir durumdaydı. Ancak bu, sosyal güvenlikten yararlanabilecek konumda olanların tümünün uygulamada bu haktan yararlandığı anlamına gelmez. Hızlı kentleşme ve il sanayi ve ticaretinin yapısı, sosyal güvenlikten yararlanmakta olanların sayısını artırmakla birlikte, sosyal güvenlikten yoksun bir kentli grubu da yaratmıştır. Sosyal güvenlikten yararlanma oranının düşmesine yol açan en önemli neden, sigortalı işçiler içinde geçici işçi oranının yüksekliğidir. Çünkü, imalat sanayiinde, İsdemir ve Sarıseki gübre fabrikaları gibi birkaç büyük tesis dışında, gerek geleneksel gıda ve dokuma işkollarında, gerekse İsdemir'in kuruluşundan sonra canlanan yan sanayi dallarında daha çok, küçük işletmeler yaygındır. Ayrıca, inşaat kesimi gibi gelişkin dallar başta olmak üzere, ilin ekonomik yapısı gereği mevsimlik işçiler genelde ağırlıklı bir yer tutar.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Sanayi kesimi gelişmekte olan Hatay'da, bu gelişmeye koşut olarak SSK'li işçi sayısı da hızla artmaktadır. 1970'te SSK'li işçi sayısı bakımından 24. il olan Hatay, 1980'de İstanbul, Ankara, İzmir, Zonguldak, Bursa, Adana, Kocaeli, Eskişehir, Konya, İçel ve Kayseri'nin ardından, 12. sıraya yükselmişti. 1980'de 36.067 olan SSK'li işçi sayısı 1981'de 47.157 oldu (Tablo 33). SSK'li işçi sayısında % 31 oranındaki bu bir yıllık artış, Hatay'ın Eskişehir, İçel ve Kayseri'yi geride bırakarak 9. sıraya çıkmasını sağladı.

1970'lerin sonunda başlayan genel ekonomik durgunluk, kimi illerde SSK'li işçi sayısının azalmasına ya da artış hızının çok düşük kalmasına neden olmuştur. Hatay'da görülen bu artış (üstelik SSK kapsamındaki işyeri sayısının 1980'de 10.773 iken, inşaat işkolundaki durgunluktan ötürü 1981'de 8.782'ye düşmesine karşın), son yıllarda İsdemir'le ilgili yan sanayide ve ulaştırma kesiminde görülen gelişme ile açıklanabilir. 1970'lere değin küçük ve orta ölçekli işyerlerinin ağırlıklı olduğu Hatay'da, İsdemir gibi bir ağır sanayi tesisinin kuruluşu, ilin var olan gelişme potansiyelinin gerçekleşmesinde bir adım olmuş ve sanayinin yapısıyla birlikte çalışma yaşamının durumu da değişmeye başlamıştır.

Hatay'da, özel kesimde çalışan işçilerin bir bölümü sigortasızdır. 1970'te SSK kapsamındaki işyerlerinin % 40'ı bildirge verirken, bu oran, 1980'de % 24'e düşmüştür. Yaklaşık her dört işyerinden ancak biri bildirge vermiştir. 1980'de bildirge vermeyen işyeri sayısı, 8.000'in üzerindeydi.

	Sosyal Sigortalar Kanunu Kapsamındaki İşyerleri	Bildirge Veren İşyerleri
1970	3.276	1.295
1980	10.773	2.588

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar).

SSK kapsamındaki işyerlerinde sigorta uygulamasının düşük olması yanında, 1980'de faal nüfusun % 10'unu oluşturan ücretli tarım işçileri de sigorta uygulamasının dışındaydı.

Hatay'da, sigortalı işçi sayısındaki asıl artış, 1970'ten sonra İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin kurulmasıyla olmuştur. 1970'te 12.043 olan sigortalı işçi sayısı, 1979'da İsdemir'in ikinci ünitesinin açılmasıyla, 1980'de 36.000'i aşmıştır.

İlde, sigortalı işçiler içinde geçici işçilerin oranı, yıldan yıla önemli dalgalanmalar göstermekle birlikte, genelde yüksektir. 1970'te % 26 olan bu oran, 1973'te % 56'ya yükselmiş, 1977'de % 36'ya inmiş, 1979'da % 59, 1980'de ise % 22 olmuştur. Bu dalgalanmaların başlıca nedeni, ildeki en büyük sanayi kuruluşu olan İsdemir'in yapımında, petrol boru hattında ve Ortadoğu ticaretindeki yeri zaman zaman değişen İskenderun Limanı'nın genişletme ve yükleme-boşaltma işlerinde çalışan işçilerin büyük çoğunlukla geçici işçiler olmasıdır. Ayrıca, il sanayiinde ağırlıklı bir yeri olan kimi tarıma dayalı sanayi dallarında, örneğin, zeytinyağı ve sabun fabrikalarında, üretimin, zeytin üretimindeki yıllık dalgalanmalar nedeniyle yıldan yıla değişmesi de, geçici işçi kullanımını artırmaktadır. Geçici işçi sayısındaki bu büyük dalgalanmalar,

Tablo 32
Hatay ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus Doktor
Hatay	1970	133	4.444
	1975	173	4.301
	1980	155	5.524
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

sigortadan yararlanma oranı zaten düşük olan bu grubu, sosyal güvenlikten iyice yoksun duruma getirmektedir.

1979'da İsdemir'in 2. yüksek fırınının açılmasına değin ilde özel kesim işyerlerinde çalışan sigortalı işçi sayısı, kamu işyerlerine göre daha çoktu. Fabrikanın 2. yüksek fırınının çalışmaya başlamasıyla, kamu kesiminde çalışan sigortalı işçilerin sayısı arttı. 1970'te kamu kesiminde çalışanlar, tüm sigortalı işçilerin % 43'ünü oluştururken, 1980'de bu oran % 59'a yükseldi.

1970-1980 arasında, ilde, 35 kamu işyerine karşılık, 1.258 özel işyeri açıldı. Özel işyerleri içinde küçük ölçekli işyerlerinin sayısı oldukça fazladır *(Bak. Sanayi)*. 1970'te, özel kesimde, bildirge veren işyeri başına ortalama 5-6 sigortalı işçi düşerken, bu sayı kamu kesiminde 38-39 idi. 1980'de ise, özel kesim işyerlerinde ortalama sigortalı işçi sayısı 6-7 olurken, kamu kesimi işyerlerinde 125-126'ya yükseldi.

İlde, özellikle inşaat işkolunda iş kazaları çok yoğundur. İsdemir'in ve petrol boru hattının yapım çalışmalarının sürdüğü yıllarda, iş kazaları daha da artmıştır. 1970-1980 arasında iş kazası sayısı 1.135'ten 3.199'a çıkmıştır. Bu on yıllık sürede, iş kazalarının en yoğun olduğu yıllar, İsdemir'in 1. bölümünün yapımının sürdüğü 1970'lerin ilk yarısıdır *(Bak. Hatay'da İş Kazaları)*. 1973, 4.199 iş kazası ile, bu sayının doruğa eriştiği yıl olmuştur.

1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu hizmet giderleri içinde en önemli pay, % 80 ile hastalık sigortası giderlerinindi. İkinci sırayı % 130 ile iş kazası giderleri, üçüncü sırayı ise % 8 ile analık sigortası giderleri almaktaydı.

1980'de SSK İskenderun Bölge Müdürlüğü'ne bağlı olan kuruluşlar, İskenderun Hastanesi, İskenderun Ödeme Bürosu, İskenderun-Dörtyol Dispanseri, Antakya Dispanseri, Antakya Sigorta Ödeme Bürosu, Hatay-Kırıkhan Sağlık İstasyonu, Payas Sigorta Ödeme Bürosu ve Payas Dispanseri idi.

BAĞ-KUR: 1980'de Hatay'da tarım dışı kesimlerde kendi hesabına çalışanlar il faal nüfusunun yaklaşık % 8'ini (25.000 kişi) oluşturmaktaydı.

Esnaf ve sanatkâr sayısının yüksekliğine karşın, kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkârlar ile öteki bağımsız çalışanlar arasında, sosyal güvenlik kuruluşu olan Bağ-Kur'a üye olma fazla yaygın değildir. İl, bu bakımdan Türkiye geneline benzer. Hatay'da, 1979'da bir meslek kuruluşuna üye olanların % 57'si (14.686) Bağ-Kur'a üyeydi. Türkiye genelinde ise, bu oran % 59'du. Ülkedeki Bağ-Kur üyelerinin % 1,4'ü Hatay'daydı. Bu oran, Adana'da % 2,4, İçel'de ve Gaziantep'te % 1,3 idi.

Başka illerde olduğu gibi, Hatay'da da meslek kuruluşları üyeleri belirli ilçelerde toplanmıştır. Meslek kuruluşu üyelerinin büyük bir bölümü (% 91,2'si) Merkez, Altınözü, İskenderun ve Dörtyol İlçelerindeydi.

Bağ-Kur üyelerinin meslek kuruluşlarına göre dağılımında, büyük bir bölümün esnaf ve sanatkâr derneklerine (% 78), daha sonra da ticaret ve sanayi odalarına (% 18), üye olduğu görülmektedir. Öteki meslek kuruluşlarına üye olanlar ve muhtarlar, Bağ-Kur üyelerinin yalnızca % 4'ünü oluşturuyordu.

Bağ-Kur üyelerinin meslek gruplarına göre dağılımında ise, birinci sırayı % 58 ile imalat, ikinci sırayı % 32'yle ticaret, üçüncü sırayı da % 7'yle kişisel hizmetler kesiminde çalışanlar almaktaydı. İlmi ve teknik işlerle uğraşanların tüm üyelere oranı ise yalnızca % 3'tü.

Hatay'da 1978'de Bağ-Kur üyelerinin % 66'sı en düşük primi ödeyen birinci basamakta yer almakta ve ilk üç basamakta bulunanlar tüm üyelerin % 85,5'ini oluşturmaktaydı.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Hatay, iş isteyen ve işe yerleştirilen kişi sayılarının yüksek olduğu bir ildir. Tarımda, özellikle 1960'tan sonraki gelişme, turunçgil bahçelerinde ve pamuk tarlalarında çapalama ve toplama işlerinde çalışanların sayısını artırmıştır.

Ayrıca, ilde 1950 ve asıl 1970'lerde gerçekleşen sanayileşme de işçi sayısını artırmıştır. Bu arada, petrol boru hattı ve İsdemir'in önce yapımında, sonradan da bu tesislerde çok sayıda işçi çalışması Hatay'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun iş bulma oranını yüksek bir düzeye çıkarmıştı. 1960-1980 arasında bütün bu gelişmelere bağlı olarak Hatay'da 1960'ta İİBK kanalından iş arayan 74.000 kişiden % 46,6'sı işe yerleştirilebilmişti. Kaldı ki, bu 1960-1980 arasında genellikle yüksek olan işe yerleştirme oranının en düşük olduğu yıllardan birisi idi. Dönem boyunca işe yerleştirilenlerin, iş arayanların yarısından az olduğu öteki yıllar, Türkiye çapında etkili olan iktisadi bunalımın doruk noktasına vardığı 1978 ve 1979'lardı. Hatay'da İİBK'nin faaliyetleri açısından asıl dikkati çeken nokta, 1960'larda 74.000 dolayında olan kurumdan iş isteyenlerin sayısının zaman içerisinde düzenli bir biçimde azalarak, iş bulma umudunun en alt düzeyine indiği 1970'lerin sonunda 12.000'e düşmesidir.

Yıllar	İş İsteyen	İşe Yerleştirilen
1960	73.892	34.417
1965	39.835	42.355
1970	41.734	34.596
1975	38.585	33.929
1980	12.303	7.924

Hatay'da İİBK'ye iş için başvuranların en yoğun olduğu dönem, kırdan kente göçün çok yoğun olduğu 1950-1960 dönemini izleyen ilk yıllardır. 1950'den sonra tarıma traktörün girmesi ile, ortakçılık ilişkilerinin ağırlıklı olduğu tahıl üretiminin yerine, ilde yaygın biçimde pamuk üretimine geçildi. Tarımda ortakçılık ilişkilerinin geniş çapta çözülmesinin yarattığı işsiz yığınları, ücretli olarak çalışmak üzere iş aramaya başladılar. Hatay'da toprak parçalanması yaygın olmadığından tarım kesiminde büyük işletmeler

Tablo 33
Hatay İli'nde SSK'ya Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	1.026	2.031	8.894	28.216
Geçici	269	557	3.149	7.851
Toplam	1.295	2.588	12.043	36.067
Kamu	134	169	5.200	21.161
Özel	1.161	2.419	6.843	14.906

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Hatay'da İş Kazaları

Türkiye, çok ve sık iş kazası olan bir ülkedir. Ülkede sanayileşme ile birlikte iş kazaları da hızla artmakta, çalışma koşullarının olumsuzluğu ve gerekli önlemlerin alınmaması nedeniyle son derece ağır sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1963-1967 arasında, grevlerle yitirilen işgünü sayısı 6.487.029 iken, aynı dönemde iş kazaları ile yitirilen işgünü sayısı 5 katından fazla (36.578.968) olmuştur. Bu kazalarda binlerce insanın öldüğü ya da sakat kaldığı da göz önüne alındığında iş kazaları sorununun boyutu daha iyi anlaşılır.

İş kazalarının bu denli çok olduğu Türkiye'de Hatay, bu bakımdan olumsuz ve dikkat çekici bir gelişme göstermektedir. İlde iş kazaları fazladır ve giderek artmaktadır. Bir yılda olan iş kazası sayısına göre yapılan illerarası sıralamada 1970'de 20. sırada olan Hatay, 1980'de 10.'luğa yükselmiştir. İlde 1970'de 1.135, 1973'de 4.199, 1977'de 3.223, 1979'da 3.213, 1981'de ise 2.697 iş kazası olmuştur. 1973, iş kazalarının en yoğun olduğu yıldır. Türkiye'deki iş kazaları içinde ilin payı, 1970'de binde 8 iken, 1973'de % 2,4'e yükselmiş, bundan sonraki yıllarda da % 2 dolayında olmuştur.

Sayıların da yansıttığı gibi, ilde iş kazaları, özellikle sanayileşmenin hızlandığı ve büyük tesislerin yapıldığı 1970'lerde artmıştır. Petrol boru hattı ve İsdemir'in yapım yılları iş kazalarının en fazla olduğu dönemlerdir. SSK 36. Genel Kurulu İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Komisyonu Raporu'na göre 1980'de Türkiye'de 1.320 kişi iş kazalarında yaşamını yitirmiştir. Hatay'da ise yalnızca İsdemir'in 1.bölümü'nün yapımı sırasında, 30 Haziran 1974'e değin 396 işçi iş kazaları sonucu ölmüştür.

egemendir ve bu işletmelerde ücretli işgücü kullanımı yoğundur. Bu nedenledir ki, ildeki ücretli oranı ilin sanayileşmeye henüz yeni başladığı 1950'lerde bile hayli yüksekti. 1955'te ücretlilerin payı % 16,2 idi. 1975 ve 1980'de ise tarım kesiminde ücretli oranı sırasıyla % 15,8 ve % 16 idi.

Hatay'da İİBK'ce işe yerleştirilenlerin önemli bir bölümü, tarım kesiminde ücretli olarak çalışmaktaysa da tarım kesiminde kurum dışında aracılar kanalıyla işe yerleştirme de yaygın bir uygulamadır. Kurumca işe yerleştirilenlerin 1978-1979 yıllarında ortalama % 47'sine, 1980'de ise % 92'sine tarım kesiminde iş bulunmuştur.

Kurum, yurt içi iş bulma yanında yurt dışına da işçi gönderme görevini üstlenmiştir. Hatay'da 1975'e değin, çalışmak için kurum aracılığıyla yurt dışına 10.302 kişi çıkmıştır. 1975'ten sonra yurt dışına işçi göçü Avrupa ülkeleri yerine Arap ülkelerine yönelmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

1970'lere değin, ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir sanayi ve gelişmiş bir ticaret kesimi olan Hatay, İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin yapımı ve üretime başlamasıyla hızlanan sanayileşme sonucu, canlı bir toplumsal yapıya kavuştu. Ticaret ve sanayi odaları, sendikalar ve özellikle esnaf derneklerinin etkinliği arttı.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki en önemli meslek kuruluşları, ticaret ve sanayi odaları ile barodur.

TİCARET VE SANAYİ ODALARI: Hatay, birden çok ticaret ve sanayi odası bulunan illerden biridir. İlde, Antakya, Dörtyol, İskenderun, Kırıkhan ve Reyhanlı ilçelerinde birer ticaret ve sanayi odası vardır. Odalar içinde en etkin olanı, İskenderun Ticaret ve Sanayi Odası'dır. 1920'de İskenderun'da bir ticaret ve bir de sanayi odası kurulmuştu. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra, bu iki oda birleştirilerek İskenderun Ticaret ve Sanayi Odası adı altında çalışmaya başladı.

1979'da odanın üye sayısı 2.233'tü. Bu üyelerin 388'i tüzel, 1.845'i ise gerçek kişiydi. Bunlar arasındaki en kalabalık meslek grubu, 288 üyeyle inşaatçılardı. Sanayiciler grubu da, 111'i gerçek, 5'i tüzel, toplam 162 üyeyle önemli bir yer tutuyordu.

1979'da odaya 388 şirket kayıtlıydı. İldeki özel sermaye birikimini yansıtan şirketleşmede anonim şirketlerin payı % 14'tü.

1979'da odaya kayıtlı şirket sayısının türlerine göre dağılımı şöyleydi:

Anonim Şirket	56
Limited Şirket	30
Kollektif Şirket	132
Adi Komandit Şirket	22
Kooperatif Şirket	148

İkinci önemli ticaret ve sanayi odası Antakya'daki odadır. Oda, 1939'da kuruldu. Üye sayısı 1973'te 1.423, 1981'de ise 2.500 dolayındaydı.

Başka bir meslek kuruluşu olan Hatay Barosu, 1943'te 15 avukatla kuruldu. 1980'de baroya 32'si kadın, 225 avukat kayıtlıydı.

KOOPERATİFLER: Türkiye'de sosyal ve kültürel nedenlerle kooperatifçilik hareketi yeterli bir düzeye ulaşamamıştır. Kooperatifçiliğin görece gelişmiş olduğu iller, daha çok sanayi bitkilerinin üretildiği ve tarımda küçük işletmelerin yaygın olduğu yerlerdir. Bu etmenler, tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin gelişmesine yol açmaktadır.

Hatay İli'nde ise, kooperatifçilik hareketi fazla gelişmemiştir ve Türkiye geneli için geçerli olan geriliği yansıtır. Bunda, Hatay'da gelişkin bir tarım yapısı bulunmasına ve pamuk, zeytin gibi sanayi bitkileriyle turunçgiller üretiminin ağırlıklı bir yer tutmasına karşın, büyük toprak mülkiyeti ve büyük ölçekli işletmelerin, kooperatiçiliğe yatkın olmayan bir yapı oluşturması etkendir.

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ: İlde ilk 2 tarım satış kooperatifi, 1954'te pamukla ilgili olarak kurulmuştur. 1956'da 2 pamuk tarım satış kooperatifi daha kuruldu. İldeki ilk turunçgiller kooperatifi ise 1957'de kuruldu. 1976'da ilde 2 bağımsız tarım satış kooperatifi vardı. Bunlardan biri, 1955'te kurulan Dörtyol Narenciye Tarım Satış Kooperatifi, öteki de 1968'de kurulan Samandağ Tarım Satış Kooperatifi idi.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: Tarım kredi kooperatifleri, ortaklarını pahalı kredi yollarına başvurmaktan kurtarmak ve onlara ucuz kredi sağlamak, yurt içinde ve dışında rekabet olanağı yaratabilmek amacını güder. Bu kooperatifler, 2836 sayılı yasa ve Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Sözleşmesi'ne uygun olarak kurulur.

1966 sonunda Hatay'da 14 tarım kredi kooperatifi vardı. Bu kooperatiflerin toplam üye sayısı 7.366'ydı.

Boru Hattında İşçi Sağlığı, İş Güvenliği ve Bir Rapor

Batman Rafinerisi'nde işlenen petrolün İskenderun'a getirilmesi için yapılan boru hattının (pipe-line) ihalesi, TPAO'ca, Fransız-İtalyan ortaklığı olan Joint Venture Entrepose Techint adlı bir şirkete verilmişti. Ancak boru hattının yapımında çalışan işçiler, inşaatın başlamasından bir süre sonra "işyerinde güvenlik bulunmadığını ve işçiler arasında ayrım yapıldığını" öne sürerek işi bıraktı *(Bak. İşçi Hareketleri)*. Bunun üzerine işyerine gelerek incelemeler yapan iki iş müfettişi 24.7.1966 tarihli bir rapor hazırladı. Bu rapor o yıllarda büyük yankı uyandırmış ve kamuoyunda uzun süre tartışma konusu olmuştu. Raporda yer alan kimi saptamalar şöyleydi:

"İşyerinde viziteye çıkmak zorunda bulunan birçok işçi, çoğu zaman karşı karşıya bulunduğu zorluklar yüzünden, bundan sarfınazar etmekte, pek zaruri hallerde viziteye çıkmaktadır (doktor yoktur).

... İşyerinde yapılan işler ağır ve tehlikeli olduğu halde, birkaç personelin (ki, bunlar ambar vesair yerlerde çalışmaktadır) 16 yaşını doldurmadığı anlaşılmıştır.

... İş başına, yani bilfiil çalışma yapan ekiplerin bulunduğu yere bir ya da iki kamyona monte edilen kazanlarla ve güneş altında su götürülerek, işçilerin iş başına beraberlerinde götürdükleri şişeler ile su tevzi edilmektedir. Kazanın her tarafı kapalı olmasına rağmen 40 ve daha fazla hararet altında sevk edilmekte, üzerlerinin bir siperlik ile korunması dahi düşünülmemektedir. Bunun yanında ekiplerde çalışan ecnebi personelin istifadesine amade olarak buz kasalarında her an su vesair içecek mevcuttur. Bunlardan başka, akşam iş paydosundan sonra şantiyeye çadırlarına dönen işçiler, gündüzün uzak mesafeden su getiren vasıtaların şoförlerinin de işi bitmiş olduğundan, içecek su bulamamaktadırlar. Buna rağmen şantiyenin yöneticilerine ait kamp ile yan yana bulunan işçi çadırlarından işçilerin kampta her an istenilen miktar ve kalitede içilecek ve kullanılacak suyun bulunduğunu müşahede etmeleri, kendilerini moralman ve ve haklı olarak sarsmaktadır.

İş başında ise işçilerin, beraberlerinde götürdükleri yemeklerini dahi muhafaza edecekleri bir yer mevcut değildir. Birçok defa yemekler, açıkta güneş altında bırakılmakta, bozulmakta ve ayrıca işçiler... makinelerin gölgelerinden istifade ederek toz-toprak içinde yemek yemeğe mecbur bırakılmışlardır. Çalışanın öğleyin rahatça oturabileceği, yemek yiyeceği bir gölgelik yer temini mümkündür ve buna mutlaka ihtiyaç vardır.

İşçilere istisnasız iş elbisesi verilmemiştir... İşçilere istisnasız güneş başlığı verilmesi zaruridir. Ekiplerdeki taşçılara verilen gözlüklerin kalitesizliği sebebi ile camların etrafından gözlere çapak kaçtığı işçiler tarafından şikâyet konusu olmuştur. Keza işin hususiyeti işçilere iş ayakkabısı verilmesi gerektiğini göstermiştir.

Gerek ekiplerde ve gerekse vasıtalarda, acil vakalara müdahaleyi gerektirecek ecza dolaplarının bulundurulması ve bunların çalışma anında beraber bulunulan vasıtalarda tutulması uygun görülmektedir.

Merkezde, esas şantiyede, marangozluk işlerinin açıkta ve güneş altında yapıldığı müşahede olunmuştur. Bunlarda da keza üzeri örtülü etrafı açık muvakkat tesisleri ile çalışma şartları uygun hale getirilebilir ve buna ihtiyaç görülmektedir."

(Demir, 1980)

1980'de ildeki tarım kredi kooperatifi sayısı 18'e çıktı. Yurt çapındaki 16 tarım kredi kooperatifleri bölge birliğinden biri olan Mersin Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birliği, 3 Nisan 1976'da kurulmuştur. Birlik, Mersin, Adana ve Hatay'ı kapsamaktadır. İlde bu birliğe bağlı 18 tarım kredi kooperatifi; Şenköy, Harbiye, Serinyol, Antakya, Altınözü, Yeşilköy, Ocaklı, Kuzuculu, Dörtyol, Yakacık, Yeşilkent (Erzin), Belen, Arsuz, Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağ, Küçüknehir, Değirmenbaşı kooperatifleridir.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: İlde sayıca en önemli kooperatifler, köy kalkınma kooperatifleridir. 1977'de var olan 23 köy kalkınma kooperatifinden 4'ü tam kapasiteyle, 1'i kapasitesinin altında çalışmaktaydı. 10'u henüz üretime geçmemiş, 2'si henüz yatırımını tamamlamamış durumdaydı, 6'sının hiçbir faaliyeti yoktu.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFLERİ: İlde, fazla gelişmiş olmayan kooperatifçilik hareketi içinde esnaf kooperatiflerinin özel bir yeri vardır. İlin ikili bir yapı gösteren gelişkin ticaret kesimi içerisinde esnaflar önemli bir yer tutmaktadır. Bu, esnafların gerek kooperatifleşme gerekse dernekleşme düzeyinde görece etkin olmasına neden olmuştur. 1979'da 507 sayılı yasaya göre kurulmuş 17 esnaf derneği bulunmaktaydı *(Bak. Dernekler)*.

Esnafların kurduğu kooperatiflerin başında esnaf kefalet kooperatifleri gelmektedir. İlde, 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında kurulmuş 5 esnaf kefalet kooperatifinin 3.575 üyesi vardı.

Esnafların kredi gereksinimi, Esnaf ve Sanatkârlar Kredi Kooperatifi'nce karşılanmaktaydı. Bu kooperatiflerin dağıttığı kredi miktarı 1978'de 27 milyon TL, 1979'da 35 milyon TL idi.

1981'de ilde yolcu ve yük taşımacılığı ileri bir düzeye ulaşmıştır. Özellikle kamyonla yük taşımacılığı önemlidir. Taşımacılığın bu denli geliştiği ilde, taşıyıcılar kooperatifleri giderek gelişmektedir.

TOPRAK-SU KOOPERATİFLERİ: Kooperatif yatırımları, genellikle Toprak-Su ve DSİ kuruluşlarının işbirliği ile gerçekleştirilmektedir. 1973'te ilde 12 toprak-su kooperatifi vardı. Bunların 9'u yeraltı suları ile ilgiliydi.

ÇUKOBİRLİK: Çiftçilerin oluşturduğu bu kooperatif ortaklarının ürettiği pamuğu satın alır. Ortakların kredi, gübre, tarım ilacı, tohumluk çiğit gibi gereksinimlerinin karşılanmasında yardımcı olur. Merkezi ve ortaklarının çoğunluğu Adana'da bulunan Çukobirlik'in Hatay'daki etkinliği sınırlıdır *(Bak. SEY, Tarım)*.

İlde kurulmuş olan benzer bir kooperatif de Yerfıstığı Kooperatifi'dir.

SSK KONUT KOOPERATİFİ: 1962'den 1981'e değin, ilde 35 yapı kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatiflerin 1.093 üyesi vardır. Kurulan bu kooperatiflerden, ancak 16'sı yapıma geçmiş ve 313 konut bitirilip üyelere dağıtılmıştır.

1973'te ilde ayrıca 14 tüketim kooperatifi, 2 üretim satış kooperatifi, 45 konut kooperatifi, 2 motorlu taşıyıcılar kooperatifi, 1 tarımsal amaçlı kooperatifler birliği, 1 orman kalkınma kooperatifi vardı.

SENDİKALAR: İlde saptanabilen ilk sendikal örgütlenmeler, 1950 sonrasında başlamıştır. Hatay, 1950'lerde henüz sanayileşmiş bir il değildi. İlde, 1950'lerde başlayan sanayileşme asıl olarak 1970'lerde gelişmiştir. Nitekim, 1950'de ilde ilk kurulan sendika, sanayi değil, hizmetler kesimindeydi.

Türkiye'de aynı işkolunda örgütlü işçiler içinde ilk kez bir üst sendikal kuruluşta toplananlar otel, lokanta ve eğlence yerlerinde çalışan işçiler olmuştur. Bu girişimi başlatan İstanbul Lokanta Otel ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası'nın 15 Kasım 1950'de aldığı karar gereğince, üye olmaya davet etmek üzere mektup gönderdiği sendikalardan birisi de İskenderun Lokanta Otel ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası idi.

16 Mart 1951'de kurulan Toleyis Federasyonu'nun üyelerinden 2'si, Antakya ve İskenderun'daki otel lokanta ve eğlence yerleri işçileri sendikalarıydı. 1953 sonuna değin kurulan 12 yerel işçi sendikaları birliğinden biri de Hatay İşçi Sendikaları Federasyonu idi.

Şubat 1953'te faaliyete geçen federasyon, İskenderun, Antakya, Kırıkhan ve öteki kentlerdeki işçilerin haklarını korumak amacıyla kurulmuştur. Ancak, Hatay'daki sendikaların çoğunu kapsayan birlik, öteki illerdeki federasyon ve birliklerle ilişkilerini fazla geliştirememiştir.

1950'lerde Defne Hidroelektrik Santralı'ndan elektrik alınmasından sonra, ildeki ilk sanayi kuruluşları dokuma ve gıda dallarında açılmıştı. Buna karşın, ilde tekstil işçilerinin sendika kurmaları ancak, 1960'larda gerçekleşti. 1963'te çıkarılan yeni sendikalar yasası ile birlikte, Antakya'da ilk kez Tekstil İşçileri Sendikası kuruldu.

Hatay'da 1980'e değin kurulan ya da şube açan sendikaların başlıcaları:

Şuba merkezi Antakya'da bulunan Genel-İş, Oleyis, Türkiye Genel-İş, YSE-İş, ve Teksif sendikaları; şube merkezi İskenderun'da bulunan Tekstil, Türkiye Köy-İş, Teksif-İş, Likat-İş, Tek Gıda-İş, Petrol-İş, Demiryolu İşçileri, Sağlık-İş, Tümtis, Türk Metal, Türk Harb-İş, Maden-İş, Çelik-İş, Yol-İş, Demir-İş ve AS-YMİ-İş sendikaları ile Tarım-İş Sendikası'nın Reyhanlı Şubesi ve Petrol-İş Sendikası'nın Dörtyol Bölge Temsilciliği idi.

1970'lerde, İsdemir ve Sarıseki Gübre Fabrikası TAŞ gibi büyük sanayi tesislerinin, petrol boru hattının ve önemi gittikçe artan İskenderun Limanı'nın açılmasıyla Hatay'ın sanayi merkezi olma yoluna giren İskenderun, ilde sendikal etkinliklerin de en yoğun olduğu ilçedir.

1979'da İlçedeki sendika sayısı 29'u bulmuştu. Çeşitli işkollarına dağılan bu sendikalardan en etkinleri metal işkolunda faaliyet gösteren Maden-İş, Türk-Metal ve Demir-İş sendikalarıydı.

Aynı yıl, ilçedeki sendikaların işkollarına göre dağılımı şöyleydi:

Tarım ve Ormancılık İşkolu	(2 sendika)
Madencilik İşkolu	(1 sendika)
Petrol İşkolu	(1 sendika)
Gıda Sanayii İşkolu	(1 sendika)
Dokuma Sanayii İşkolu	(3 sendika)
Çimento ve Toprak İşkolu	(1 sendika)
Metal İşkolu	(5 sendika)
Gemi İşkolu	(1 sendika)
Yapı İşkolu	(4 sendika)
Enerji İşkolu	(2 sendika)
Kara Taşımacılığı İşkolu	(1 sendika)
Ardiye ve Antrepolar İşkolu	(3 sendika)
Konaklama ve Eğlence Yerleri İşkolu	(1 sendika)
Genel İşler	(3 sendika)

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: İşçilerin çalışma ve yaşama koşullarını iyileştirmek amacıyla sendikalarca yapılan toplu-iş sözleşmeleri, öbür illerde olduğu gibi Hatay'da da, 1963'te çıkan 275 Sayılı Toplu-İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası'ndan sonra başladı.

1970'ten sonra hızla sanayileşen ve İsdemir, Sarıseki Gübre Fabrikası TAŞ gibi büyük fabrikaların kurulduğu ilde, 1975'te faal nüfusun % 9,9'u (27.536 kişi), 1980'de % 12,6'sı (39.851 kişi) imalat kesiminde yer alıyordu. Buna karşın, ilde yapılan toplu-iş sözleşmeleri ve bu sözleşmelerin kapsadığı işçi sayısının (Tablo 34) çok düşük görülmesinin nedeni, toplu sözleşmelerin yalnızca ilin geleneksel sanayi dalları olan gıda ve dokuma işkollarını kapsamasıdır. İlde en çok işçiyi barındıran İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin sözleşmeleri ise, genel müdürlüğün bulunduğu yer olan Ankara'da bağıtlandığından, bu sözleşmeler Hatay İli toplu-iş sözleşmesi istatistiklerinde yer almaktadır. Aynı durum, Sarıseki Gübre Fabrikası için de geçerlidir. Ayrıca, ilde sanayinin yapısından ötürü geçici işçiliğin yaygınlığı ve kıdem ortalamasının düşüklüğü de sendikalaşma oranını ve toplu-iş sözleşmelerinin kapsadığı işçi sayısını düşüren etmenlerdir.

Oysa, gerçekten Hatay 1980'de SSK'li işçi sayısının çok önemli olduğu ve bu bakımdan Türkiye çapında 12. sırada gelen ildi *(Bak. Sosyal Sigortalar Kurumu)*. Aynı yıl, ilde 36.036 sigortalı işçi vardı. Yapımı sırasında çok sayıda işçinin çalıştığı 1. bölümü 1975'te, 2. bölümü de 1979'da üretime geçen İsdemir'de 1979'da çalışan işçi sayısı 16.000'e yakındı.

Öte yandan, Hatay sendikal faaliyetlerin çok canlı olduğu bir ildi. İlde, çok sayıda sendika vardı. 1980'e değin yalnız İskenderun'da kurulan sendika sayısı 29'du.

Bu durumda, Hatay'daki işyerleri için bağıtlanan sözleşme ve kapsadıkları işçi sayısı aslında düşük değildir. Ayrıca, özellikle İsdemir sözleşmesi nedeniyle, kamu kesiminde çalışanların toplu-iş sözleşmelerinden yararlanma oranlarının, tablonun çok üzerinde olduğu açıktır.

İŞÇİ HAREKETLERİ: İlde, saptanabilen ilk grev, 16 Nisan 1952'de İskenderun Limanı işçilerince gerçekleştirilmiştir. Hatay, işçi hareketlerinin genelde yoğun olduğu bir ildir. Grev ve direnişlerin en yoğun olduğu yıllar, ilde büyük kapsamlı inşaat işlerinin sürdüğü dönemlerdir. Hatay'daki işçi hareketlerinin ve grevlerin önemli bir bölümü, İskenderun-Batman Petrol Boru Hattı ve İskenderun Demir Çelik Tesisleri'nin yapımı sırasında yapılmıştır.

Hatay'da ikinci grev, 15 Ocak 1962'de oldu. Ücretlerinin artırılması ve amirlerinin değiştirilmesini isteyen Reyhanlı Belediyesi temizlik işçileri greve gitti. Bundan yaklaşık 2,5 yıl sonra, liman inşaatında çalışan 167 işçi bir grev başlattı. Grev, 4 Mayıs 1965'te

sona erdi. İlde, bu tarihe değin görece seyrek olan işçi hareketleri 1965'ten sonra yoğunluk kazanmaya başladı.

3 Mayıs 1966'da Hatay'daki 1, İskenderun'daki 33 fırında greve geçildi. Bunlardan, Hatay'daki İmdat Fırını'nda çalışan 4 işçinin grevi 15 Mayıs'a değin sürdü. İskenderun'daki 33 fırının Gıda-İş Sendikası üyesi 160 çalışanınca gerçekleştirilen grev ise, 12 Mayıs 1966'da sona erdi. Aynı yıl, İskenderun-Batman Petrol Boru Hattı'nda çalışan işçiler greve gitti. Bu, ilde, jandarmayla işçilerin çatışmaya girdikleri ilk grevdi. Yapı İşçileri Sendikası (YİS) üyesi 1.300 işçinin 27 Eylül 1966'da başlaması kararlaştırılan grevi milli güvenlik gerekçesiyle, hükümetçe ertelenmişti. Bu ertelemeye karşın, kararlaştırılan günde greve geçilmesi üzerine, 28 Eylül'de işçilerle jandarmalar arasında çatışma çıktı. İşçilerin 29 Eylül'de işyerini terketmelerinden sonra, jandarmalarla işçiler arasında çıkan ikinci çatışmada bu kez 6 işçi yaralandı. 1 Ekim'de ise, Danıştay, hükümetçe alınan "grevi erteleme" kararını kaldırdı ve grev 9 Ekim 1966'da toplu-iş sözleşmesinin bağıtlanmasıyla sona erdi.

Petrol boru hattı inşaatındaki ikinci grev, 6 Aralık 1966'da, bu kez aynı inşaatın İskenderun-Dörtyol arasındaki terminal ve petrol tankları biriminin yapımında çalışan işçilerce başlatıldı. 1966'nın bu son grevi 25 Ağustos'ta sona erdi. 1967'deki ilk ve tek grev aynı yılın 4 Nisan günü başladı. Bu tarihte, Adana, Mersin ve İskenderun'da Sosyal Sigortalar Kurumu'nda çalışan, Tez-Büro-İş Sendikası üyesi toplam 200 işçi greve geçti. Grev, 20 Temmuz'da sona erdi.

1968'deki 4 grevin ilki yalnızca 3 gün sürdü. 9 Nisan 1968'de İskenderun'da Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası'nın 141 işçisince başlatılan bu grev, aynı yılın 12 Nisan günü sona erdi. Bundan yaklaşık 1 ay sonra Reyhanlı'daki çiftliklerde çalışan 1.500 pamuk işçisi, ücretlerinin 5 liradan 7 liraya çıkarılması için greve gittiler. Bu grev de ancak 2 gün sürdü ve 13 Mayıs günü bitti.

31 Mayıs 1968'de ise, bir fabrika işgali oldu. İşgal, Antakya'daki Ak-İş Fabrikası işvereninin, olaydan 4 ay önce fabrikayı kapayarak 800 çalışanın işine son vermesi ve fabrikadaki hurdaları satışa çıkarmasıyla gelişti. İşçiler "verilmemiş olan kıdem ve ihbar tazminatı haklarını alabilmek için" fabrikayı işgal ettiler. 13 Temmuz'da, İskenderun'daki Bilger Sanayi-Ticaret Kollektif Şirketi'nde çalışan 6 işçinin gerçekleştirdiği grev ise 1968'in son işi bırakma eylemi oldu. Bu, aynı zamanda Hatay İli'nde bilinen en kısa süreli grevdi. Grev, başlangıcından 1 saat sonra sona ermişti.

Grevsiz geçen 1969'dan sonra, 5 Mayıs 1970'te Devlet Su İşleri'nin Adana, Malatya, İzmir, Manisa, Akhisar, Salihli, Nazilli ve Denizli'deki 20 işyerinde çalışan Ges-İş üyesi işçiler, işi bırakma eylemine geçtiler. Bu greve katılan 1.858 işçinin bir bölümünü Devlet Su İşleri'nin İskenderun'daki işyerlerinde çalışanlar oluşturuyordu. Grevlerin çoğu 20 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu kararıyla ertelendi. 1970'in ikinci ve son grevini 14 Ağustos günü, İskenderun'daki 28 fırında çalışan Birleşik Gıda-İş üyesi 184 işçi yaptı.

1971'de yalnızca bir grev oldu. 9 Ocak günü İskenderun'daki Kayabaş Nebati Yağ Fabrikası'nda başlatılan bu grev, 26 Ocak'ta sona erdi.

Tablo 34
Hatay'da Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar		Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	7	20	27
	İşçi Sayısı	725	1.194	1.919
1973	Sözleşme Sayısı	7	11	18
	İşçi Sayısı	624	1.733	2.357
1974	Sözleşme Sayısı	2	2	4
	İşçi Sayısı	13	23	36
1975	Sözleşme Sayısı	1	9	10
	İşçi Sayısı	5	1.454	1.459
1976*	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—
1977**	Sözleşme Sayısı	1	—	1
	İşçi Sayısı	—	—	—
1978	Sözleşme Sayısı	8	—	8
	İşçi Sayısı	1.377	—	1.377
1979	Sözleşme Sayısı	11	10	21
	İşçi Sayısı	688	1.073	1.761

* 1976 yılında bağıtlanan sözleşme yoktur.

** İşçi sayısı istatistikte belirtilmemiştir.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

1974'teki grev sayısı da 1 idi. Ancak, 1974'ün bu tek grevi, aynı zamanda Hatay'da ölümle sonuçlanan ilk işi bırakma eylemiydi. İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin yapımında çalışan işçiler, 16 haziran günü, yasaların kendilerine tanıdığı hakların işverence yerine getirilmediği ve sendika seçme özgürlüklerinin çiğnendiği gerekçesiyle bir uyarı mitingi düzenlediler. İsteklerinin yerine getirilmemesi durumunda greve geçeceklerini belirten işçiler, işverene 2 gün süre tanıdılar. Grev, mitingden 2 gün sonra başlatıldı. 4 gün süren grev sonrasında, jandarmayla işçiler arasında çıkan çatışmada 3 işçi ölürken, Yapı-İş Sendikası Genel Başkanı İsmet Demir ile birlikte 400 kadar işçi tutuklandı. 13 Ocak 1975'te Tis-İş Sendikası'na bağlı direnişçi işçilerin tümünün işine son verildi. İşçilerin müteahhit firma Tekfen İnşaat ve Tesisat AŞ'yi protesto gerekçeleri, işverenin toplu sözleşme hükümlerine uymamasıydı.

16 Haziran 1975'te, yine İskenderun Demir-Çelik Tesisleri inşaatında çalışan Yapı-İş Sendikası üyesi 6.000 işçi, ücretlerinin düşük olduğu gerekçesiyle bir sessiz yürüyüş yaptı.

1975 yılının 17 Eylül günü yine İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde bir günlük bir grev daha yapıldı. Tesis yapımında çalışan AS-YMİ-İş Sendikası'na üye 600 işçi, teşvik priminin ödenmediğini ve kıdem tazminatlarının henüz açıklığa kavuşmadığını öne sürerek greve başladı. 17 Eylül'de başlayıp, 18 Eylül'de biten grevin 10 gün sonrasında grevle ilgili olarak üç sendika temsilcisi tutuklandı. 24 Kasım 1975'te, bu kez DİSK'e bağlı Baysen-İş Sendikası üyesi 800 işçinin direnişi başladı. Türkiye-Irak Ham Petrol Boru Hattı ve Tabii Gaz Boru Hattı işyerinde çalışan işçiler, işverenin "yasa dışı tutumunu ve sendika seçme özgürlüklerinin çiğnenmesini protesto etmek" amacıyla direnişe geçti.

19 Aralık 1975'te ise, İskenderun'daki Demir-Çelik Tesisleri lojmanlarında, karşıt görüşlü işçiler arasında çıkan çatışmada 9 işçi yaralandı. Bu olaydan hemen iki gün sonra, yani 21 Aralık 1975'te, Türkiye-Irak Ham Petrol Boru Hattı'nın, Hatay İli sınırları içerisinde kalan deniz tesisleri ve depolama tankları biriminin yapımında çalışan işçilerin 285'i direnişe geçti.

1975'in son işçi hareketinin nedeni, işverenin taahhüt ettiği hakları işçilere vermemesi idi. Bu durum, 1976'nın ilk işçi hareketine yol açtı. 9 Ocak 1976'da İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde çalışan işçiler direnişe geçti.

20 Ocak 1976'da Türkiye-Irak Petrol Boru Hattı inşaatının İskenderun bölümündeki grevi ise, Tümtis Sendikası üyesi 150 işçi gerçekleştirdi. Bu inşaatı yapan bir Hollanda firmasına karşı uygulanan grevin gerekçesi de, işverenin toplu-iş sözleşmesine yanaşmamasıydı.

2 Mart 1976'daki İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde değişik bir direniş gerçekleşti. Bu tarihte Çelik-İş Sendikası'na bağlı işçiler, toplu sözleşmeyle kazanılmış haklarının verilmemesini ve fabrika müdürünün tutumunu protesto amacıyla direnişe geçti. Direniş biçimi, 4.500 işçinin viziteye çıkarak rapor almasıydı.

İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde, 28 Nisan 1976'da bir direniş daha oldu. Aynı tesislerdeki bir bölümde çalışan 400 işçi, kimi arkadaşlarının, haksız yere işten çıkarılmasını gerekçe göstererek direnişe geçti. 23 Haziran 1976'da İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde yapılan protesto gösterisinin nedeni, müessese müdürünün tutuklanmasıydı.

1976'nın son işçi hareketi, 28 Ağustos günü gerçekleşti. Antakya Değirmenciler Kollektif Şirketi'ndeki direnişin nedeni, 19 işçinin usulsüz olarak işten çıkarılmasıydı. 75 işçinin katıldığı grev, 2 Eylül'de sona ererken, 5 işçi gözaltına alındı.

1977'de saptanabilen 5 işçi hareketi olmuş, bunlardan 3'ü direniş, 1'i açlık grevi, 1'i de iş bırakma biçiminde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, 11 Temmuz 1977'de İskenderun Besenler Pamuk ve Hidrofil Fabrikası'nda çalışan DİSK'e bağlı Tekstil Sendikası üyesi işçiler, bir arkadaşlarının işten atılması üzerine direnişe geçmişlerdir. 14 Eylül 1977'de İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nin lojman inşaatında çalışan 500 işçi, ücretlerinin artırılması talebiyle işi bırakmıştır. Aynı yılın kasımında, iki işçi hareketi meydana gelmiştir. Bunlardan ilki, 8 Kasım'da İskenderun Akala Tekstil Fabrikası'nda yapılan açlık grevidir. Fabrikada çalışan işçiler, 36 işçinin kıdem tazminatsız işten çıkarılması nedeniyle, açlık grevine başlamış, 6 gün sonra hepsi SSK Hastanesi'ne kaldırılmıştır. 1977 Kasımı'nın 14'ünde ise, Antakya Belediyesi'nde çalışan, Genel-İş üyesi 350 işçi, geçmiş ayların ücretlerini alamadıkları için direniş yapmışlardır.

1977'nin son direnişi, 26 Aralık'ta Ak Filtre Fabrikası'nda olmuş, fabrikada çalışan 250 işçi 54 arkadaşlarının işten atılması üzerine direnişe geçmiştir.

1978, işçi hareketleri açısından sakin bir yıldı. Saptanabildiği kadarıyla, bu yılda ilde 3 işçi hareketi olmuştur. Bunlardan, 6 Nisan'da yapılan ilk direniş, İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'nde gerçekleşmiş ve 500'den fazla teknik eleman, bir teknik elemanın dövülmesi olayını kınamak için direnişe geçmiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra, 10 Nisan'da, yine aynı tesiste çalışan işçilerden bir bölümü, can güvenliklerinin sağlanamaması nedeniyle, direniş yapmıştır.

1979'un son işçi hareketi, Antakya Hakses İplik Fabrikası'nda gerçekleştirilmiş ve işçiler, 7 işçinin işten çıkarılması, 70'inin de işten çıkarılma hazırlıklarının yapılması üzerine, bir gün işi bırakmışlardır.

1979'da, saptanabilen hiçbir işçi hareketi yoktur. 1980'de ise, tek olay vardır. İskenderun'daki gübre fabrikasında çılaşan ve Petrol-İş Sendikası'na üye 700 işçinin grevi, hükümetçe, ilki 19 Temmuz, ikincisi 19 Ağustos 1980'de olmak üzere iki kez ertelenmiştir.

DERNEKLER: Ticaret kesiminin il ekonomisinde önemli yeri olan Hatay, esnaf derneklerinin en yoğun olduğu illerden biridir. İlin ticaret kesiminde ikili bir yapı vardır. Ortadoğu'ya yönelik, büyük cirolu modern dışsatımcı firmalar ile perakende ticaretle uğraşan küçük tüccar ve esnafı yan yana bulmak olanaklıdır.

1965'te Türkiye genelinde esnaf derneği başına 14.006 kişi düşerken, Hatay'da 6.840 kişi düşüyordu. 1968'de bu sayı Türkiye'de 13.459'a, Hatay'da da 6.026'ya düşmüş, dernekleşme eğilimi artmıştır.

İlde bulunan 17 esnaf derneğinin toplam üye sayısı 1978'de 7.002, 1979'da da 7.056 kişi idi.

Türkiye'de dernekler arasında baş sırayı tutan din derneklerinde ise, esnaf derneklerinin tam tersi bir durum vardır. Hatay, din derneklerinin görece az olduğu illerden biridir.

1965'te din derneği başına Türkiye genelinde 7.143 kişi düşerken, ilde bu sayı 17.454 kişi idi. Hatay'da din derneğine üye olma eğilimi Türkiye genelinin yarısı kadardı. 1968'de de Türkiye'de bu sayı 4.295 kişi iken, Hatay'da 9.734 idi.

Sayıca az olan din derneklerinin gelişmesi oldukça yavaştır. 1947'de ilde ilk kez 1 cami yaptırma derneği, 1952'de de yine 1 özel Kuran kursu açılmıştır. 1955'te cami yaptırma derneği sayısı 12'ye, özel Kuran kursu sayısı 3'e çıkmıştı.

1968'de ilde 29 cami yaptırma derneği, 21 özel Kuran kursu, 8 Kuran kursuna yardım, 3 din görevlileri, 1 imam hatip ve 1 de imam hatibe yardım derneği vardı. 1968'de ilde hiç resmi Kuran kursu yoktu.

1968'de Hatay'daki din dernekleri dışındaki derneklerin 12'si sosyal yardım, 125'i spor, 9'u tarım, 82'si kültür, 32'si memur, 35'i güzelleştirme, 84'ü de esnaf derneği idi.

1978'de yalnızca İskenderun'daki dernek sayısı 122 idi. Bu derneklerin 31'i kültürel, 56'sı sosyal amaçlı, 9'u spor ve 26'sı da "şehir kulübü" biçiminde dernekti. 1979'da İskenderun'daki dernek sayısı 150'ye yükselmişti.

ÖZET

TARIM: Hatay İli ülkenin önemli tarım merkezlerinden biridir. İlde tarımsal uğraşın modern teknik ve yöntemlerle yapılması ve ilin toprak ve iklim koşullarının uygunluğu, ürün çeşitliliğini artırmış ve zenginleştirmiştir. İlde bol miktarda tahıl, sanayi bitkisi, meyve ve sebze yetiştirilir.

Bitkisel üretimde, pamuk, zeytin, turunçgiller, turfanda sebze ve meyve en önemli ürünlerdir.

İlde ekili alanlar 1950'lerden başlayarak önemli ölçüde artmıştır. 1950'de 118.000 hektar olan toplam ekili alan, 1970'lerin sonunda 187.000 hektara yaklaşmıştır. Modern girdi kullanımının hızla artması, bitkisel üretim deseninde de önemli değişmelere yol açmıştır. 1950'de il ekili alanlarının % 63,4'ünü oluşturan tahıl ekim alanları 1970'lerin sonunda % 53,4'e gerilemiş, buna karşın il ekim alanları içinde 1950'de % 20,4 olan pamuk ekim alanlarının payı, 1970'lerin sonunda % 39'a yükselmiştir.

Yetiştirilen ürünlerin pek çoğunda verim, Türkiye geneline göre çok yüksektir.

Sebze ve meyve üretiminde de ülke düzeyinde önemli bir yeri olan Hatay'da turfandacılık da gelişmektedir.

İlde hayvancılık otlak ve meraların tarla ve bahçeye dönüştürülmesi sonucu gerilemiş ve il gereksinimini bile karşılayamaz duruma düşmüştür.

SANAYİ: 1950'lerde özel kesimce gerçekleştirilen tarıma dayalı bir sanayileşme sürecine giren Hatay sanayiinde çeşitlenme, ancak 1960'lardan sonra başladı. Bu dönemde ilde üretilen mallar arasında tarım araç ve gereçleri, bir kısım makine ve yedek parçalar da katıldı. Yine de, tarıma dayalı ve küçük ölçekli niteliğini koruyan il sanayiinin yapısındaki asıl değişme, Türkiye'nin en büyük demir ve çelik fabrikası olan İsdemir'in 1975'te üretime geçmesiyle gerçekleşmiştir.

Kalkınmada öncelikli iller kapsamı içinde olmamasına karşın, orta düzeyde gelişmiş bir sanayi olan ilde, ticaret, özellikle ulaştırma sektörleri çok gelişmiştir. 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Süveyş Kanalı'nın kapanması, Ortadoğu ülkelerinin 1973'ten sonra olağanüstü satın alma gücüne kavuşmaları ve Beyrut bunalımının başlaması, İskenderun'un ticari önemini artırmıştı. Dış koşullardaki gelişmeye koşut olarak gelişen ticaret ve ulaştırma hizmetlerinin, il ve Türkiye ekonomisindeki payı da yükselmişti.

Hatay, ulaştırma ve haberleşme sektörünün ilde yaratılan gayrı safi basıladaki payı açısından, Türkiye genelinde ilk sırayı aldığı gibi, ilin bu sektörde Türkiye içindeki payı açısından da 6. durumdaydı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Hatay İli, Akdeniz Bölgesi'nin doğusunda yer alır. Kuzeyde Adana ve Gaziantep illeri, batıda Akdeniz, güney ve doğuda Suriye ile çevrilmiştir. İl alanı, Çukurova bölgesi içinde bir alt bölge oluşturur.

İl yeryüzü şekillerinin ana öğeleri, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu Nur Dağları dizisi, kuzeybatıda dar kıyı ovaları ve güneydeki Amik Ovası'dır. İlde yerleşme merkezleri ovalarda kurulmuştur. Geniş ve verimli ovalarda tarla tarımı yanı sıra, turfanda sebzecilik de yapılmaktadır.

İlin denizyolu, karayolu ve demiryolu bağlantıları vardır. En önemli ticaret merkezi İskenderun'dur.

İlde karayolu şebekesi hem nicel, hem de nitel yönden ülke ortalamasına göre daha iyi durumdadır.

Uluslararası, Londra-Güney Asya bağlantılı E-5 Karayolu ilden geçmektedir. Ülke çapında da önemli olan bu yol, yüksek standartlıdır. İlde elde edilen ürünler, önemli yerleşme merkezlerine bu yolla ulaştırılır. İlin denizyolu ve demiryolu bağlantıları, İskenderun'dan sağlanmaktadır. İskenderun Limanı, Türkiye'nin 4. büyük limanıdır. Özellikle Çukurova, Güneydoğu Anadolu ve Ortadoğu ticaretinde önemli yer tutmaktadır.

1981'de Hatay'da devlet yollarının uzunluğu 462, il yollarının uzunluğu ise 277 km idi. Hatay'da karayollarının niteliği yüksektir. 1976'da ildeki köylerin % 82'si kaplamalı yollardan yararlanmaktaydı. İlde yolu olmayan köy oranı % 2,4'tü.

1980'de ilde, Merkez İlçe ile birlikte, 9 ilçe, 16 bucak ve 367 köy vardı. İldeki belediye örgütü sayısı 21'di.

1980'de il nüfusunun % 24'ü Merkez İlçe'de, % 24,5'i ise İskenderun Kenti'nde yaşıyordu.

EĞİTİM: 23 Haziran 1939'da Türkiye'ye katıldığında Hatay'da okuryazarlık, Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde iken, bu fark zamanla azaldı. Ama, kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark sürdü. 1980'de ildeki okuryazarların % 66,2'si çeşitli derecelerde okulları bitirmişti. Okul mezunlarının % 76'sını ilkokul, % 7,5'ini ortaokul, % 5'ini lise, % 8,8'ini ortaokul ve lise dengi meslek okulları mezunları oluşturuyordu. Yükseköğrenim görenlerin oranı % 2,7'ydi.

1939'da 75 olan ilkokul sayısı, eğitmen programının desteği ile 1943'te 195'e ulaşmış, artış 1980'e değin oldukça yüksek bir hızla sürmüş ve ilkokul sayısı 1980'de 581'e yükselmiştir. 1981'de okulsuz köy sayısı 1'e inmişti. Ancak, kent ilkokullarındaki artış yetersiz olmuştur. 1980'de, 73 kent ilkokulunun 72'sinde ikili öğretim uygulanmaktaydı.

1980'de ildeki ortaokul çağ nüfusunun % 37'sine yakın bir bölümü ortaokullarda okuyordu. 1979-1980 öğretim yılında, tüm ortaokul öğrencilerinin % 1/3'ünü kızlar oluşturmaktaydı. Aşağı yukarı 10 bucak ve köye 1 ortaokul düşüyordu.

1980'de Hatay İli'nde 1'i özel, 22 lise vardı. Çağ nüfusunun % 20'si genel liselerde okuyordu. Hatay İli'nde ortaokullardan liseye geçişlerde, ilginç bir durum söz konusudur. Liselere yeni kayıt olanların sayısı bir önceki öğretim yılında ortaokul bitirenlerden % 17 daha fazladır.

1980'de ildeki mesleki ve teknik liselerde 5.014 öğrenci okuyordu. Bu sayı, çağ nüfusunun % 8,3'ünü oluşturmaktaydı. Aynı yıl Hatay İli'nde 16 mesleki ve teknik lise, 11 mesleki ve teknik ortaokul vardı.

Üniversiteye geçişlerde Hatay İli'nin başarı oranı, Akdeniz Bölgesi'ndeki 7 ilin başarı ortalamasının gerisindedir.

1979-1980 akademik yılında, Hatay'da 1'i 2 yıllık, 1'i 3 yıllık 2 eğitim enstitüsü ve 2 meslek yüksek okulu vardı.

SAĞLIK: Hatay'da görülen en önemli bulaşıcı hastalıklar Türkiye ortalamasının 7 katı sıklıkta görülen trahom, Türkiye ortalamasının 5 katı sıklıkta görülen sıtma ile yine Türkiye ortalamasından daha sık görülen tifo ve zatürreedir. Hatay'da bulaşıcı hastalıkların bildirimi oldukça eksiktir.

İlde en sık ölüm nedeni olan etkenler sırasıyla kalp hastalıkları, doğumla ilgili sağlık sorunları ve zatürreedir.

Hatay'da ölümlerin yaş gruplarına dağılımı Türkiye geneline benzemektedir. 0-4 yaş grubu ölüm oranı % 30,7, 55 yaş üzeri orantılı ölüm oranı % 47,3'tür.

İlde Asi Irmağı'nınkıyıları, pirinç ekilen alanlar ve sulama kanallarının sivrisinek üremesine uygun oluşu, pamuk mevsiminde açıkta topluca çalışma, bölge dışından göle gelen olgular ve mücadelenin etkin olmayışı ilde sıtmayı yeniden bir sorun haline getirmiştir.

Yeterli ve temiz su bulunmaması doğal atıkların ortadan kaldırılmasındaki sorunlar gastroenteritlerin ve trohumun sık görülmesine neden olmaktadır.

Hatay sosyalizasyon kapsamında değildir. İlde koruyucu sağlık hizmetlerini İl Sağlık Müdürlüğü ve ilgili başkanlıklar sunar. Hatay'da 1980'de toplam 762 yatağı olan 10 hastane, 87'si uzman, toplam 155 hekim vardı. İlin tedavi edici sağlık hizmetleri Türkiye'nin gerisindedir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: 1980'de Hatay'da faal nüfusun ancak % 40'ı sosyal güvenlikten yararlanabilir durumdaydı.

İlde, 1980'de 36.067 sigortalı işçi vardı. Bunun yaklaşık 1/5'ini geçici işçiler oluşturuyordu. 1970'te Hatay'da Sosyal Sigortalar Yasası'na bağlı işyerlerinin % 40'ı bildirge vermişken, 1980'de bu oran % 24'e düşmüştür. Buna karşın Hatay'da, sigortalı işçi sayısında sürekli bir artış gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak 1970'te sigortalı işçi sayısı açısından Türkiye genelinde 24. sırada olan Hatay, 1980'de 12. sıraya çıkmıştır.

Hatay'da bir meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların % 57'si Bağ-Kur üyesidir. Bu üyeler, Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin % 1,4'ünü oluşturuyordu.

Hatay, iş arama ve iş bulma bakımından hareketli bir ildir. Kurumun yanında aracı kanalı ile işe yerleştirme de yaygın bir uygulamadır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Hatay, ticaret ve sanayi odaları sayısının birden fazla olduğu illerden biridir. Antakya, Dörtyol, İskenderun, Kırıkhan ve Reyhanlı ilçelerinde birer ticaret ve sanayi odası vardır.

İlde kooperatifçilik hareketi, fazla gelişmemiştir. Var olan kooperatifler içinde en etkin olanı esnaf kefalet koperatifleridir.

Hatay'da 1963 sonrasında çok sayıda sendika kurulmuştur. 1979'da yalnız İskenderun'da 29 sendika vardı. İlde işçi hareketlerinin en fazla olduğu dönem, büyük kapsamlı inşaat işlerinin sürdüğü 1970'lerdir. Hatay, esnaf ve sanatkâr derneklerinin en yoğun olduğu illerden biridir. ●

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Araştırmalar, yöredeki yerleşmenin Orta Paleolitik Dönem'e uzandığını ortaya çıkarmıştır. Yerleşmeler Üst Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik dönemler boyunca da sürmüştür.

Asi Irmağı'nın suladığı verimli ova, her zaman yerleşime elverişli bir alan olmuştur. Kuzey Suriye'nin yerel kültürü zamanla Hitit, Ege, Güney Suriye, Filistin, Yunan, Roma, İslam-Türk kültürleriyle kaynaşarak günümüzdeki biçimini almıştır.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Araştırmalar ilk yerleşmelerin İÖ 100000-40000'e tarihlenen Orta Paleolitik Dönem'e uzandığını göstermektedir.

Samandağ, Mağaracık Köyü yakınlarındaki Merdivenli Mağara'da 1954'te Bostancı ve Şenyürek'çe gerçekleştirilen kazıda ortaya çıkarılan 5 kültür katından IV. ve V. katlar Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenmektedir. V. kültür katında çoğu üçgen, öbürleri yaprak biçiminde 45 işlenmiş uç (point) bulunmuştur. Bunların çoğu, Avrupa'da, İran'da Bisütun Mağarası'nda ve Filistin'de görülen lövaluvazo türündedir. Mağarada bulunan 48 yan kazıyıcının (racloir), 36'sında bir yan, 12'sinde iki yan işlenmiştir. Çoğunda yanlar dış bükey (konveks) öbürlerinde düzdür.

IV. kültür katında 36 uç, 43 yan kazıyıcı bulunmuştur. V. kültür katındaki türler burada da görülmektedir. IV.Kat'ta V. Kat yapımının daha gelişmiş biçimde sürdüğü söylenebilir.

III. ve II. kültür katları Üst Paleolitik (Orinyasiyen) kültürü karşılamaktadır. III. Kat'ta yan kazıyıcılar görülmektedir. Üçgen biçimindeki uçlar çok azalmış, yerlerini lamlar, uzun Orinyasiyen uçlar, uç kazıyıcılar, yuvarlak dik burunlu kazıyıcılar almıştır. II. Kat'ta yine uç ve lamlar, uç kazıyıcılar, burunlu kazıyıcılar, ayrıca bir yonga kazıyıcı, bir delici bulunmuştur. Yuvarlak kazıyıcının iyi yapılmış olması, öbür kazıyıcıların ağızlarının bükük oluşu, dik yüzlü burunlu kazıyıcıların bulunması III. ve II. kat taş işçiliğini Filistin'in Orta Orinyasiyen işçiliğine yaklaştırmaktadır. uç ve lamların önemli bölümünün işlenmemişliği Batı Avrupa'nın Orta Orinyasiyeni'ni de anımsatmaktadır.

Enver Bostancı, 1954'te Altınözü'nün güneydoğusundaki seki yüzeyinde bir el baltası bulmuştur. Mızrak biçimli baltanın ucu kırık, üst yüzeyi alt yüzeyinden daha kabarıktır. Bu örnek, Avrupa'nın Mikokiyen evresinin özgün biçimli ince ve sivri uçlu el baltalarına yaklaşmaktadır. 1956'da yine

İdri-Mi Heykeli, I. Kat Tapınağı, Tell Açana

Altınözü'nün güneydoğusunda, kasaba ile ilk buluntu yeri arasındaki tarlada bir el baltası, üç yonga araç bulunmuştur. Bunların tümü çakmaktaşındandır. Antakya'nın batısındaki Altındere'nin (Avratlar Deresi) yakınındaki sekilerde beş balta, üç yonga,bir kazıyıcı bulunmuştur. Altınözü ve Altındere'de yüzeyde bulunan el baltaları Üst Aşöleen (Mikokiyen) evreye bağlanmaktadır.

Amik Ovası'ndaki Tell Cüdeyde ve Vadi el-Hamam kazılarının sonuçları, yöredeki yerleşmenin Neolitik (Yenitaş) Dönem'de sürdüğünü ortaya koymaktadır. En alt katmanlarda gelişmiş köy topluluğu izlerini taşıyan kalıntı ve buluntular vardır.

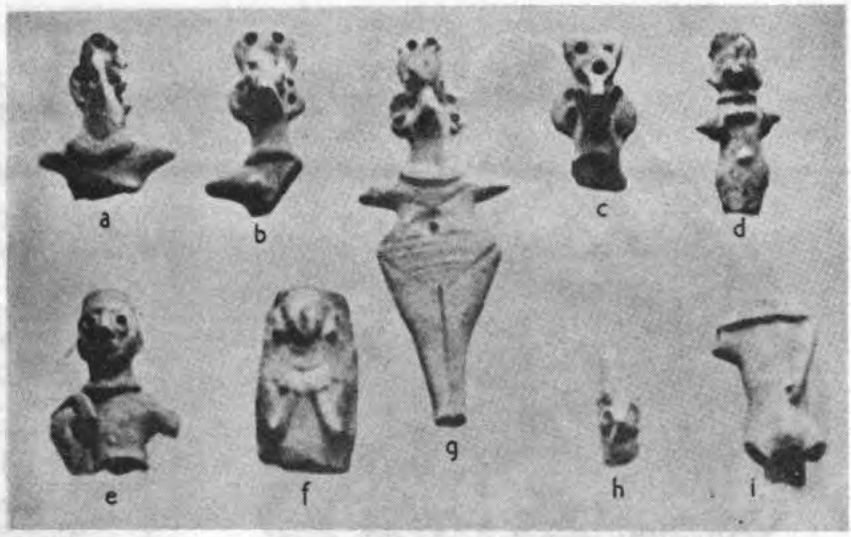
Tel Kurdu, Tel es Şeyh, Tabara el-Akrad, Tell Cüdeyde, Çatalhöyük kazılarında Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e tarihlenen çok sayıda kalıntı ve buluntu elde edilmiştir *(Bak. Tarih, Kalkolitik Dönem).* Tel Kurdu'da bulunan Halaf ve Ubeyd türü çömlekler, Hatay yöresi kültürüyle Filistin-Güney Suriye kültürleri arasındaki bağlantıyı belirlemektedir.

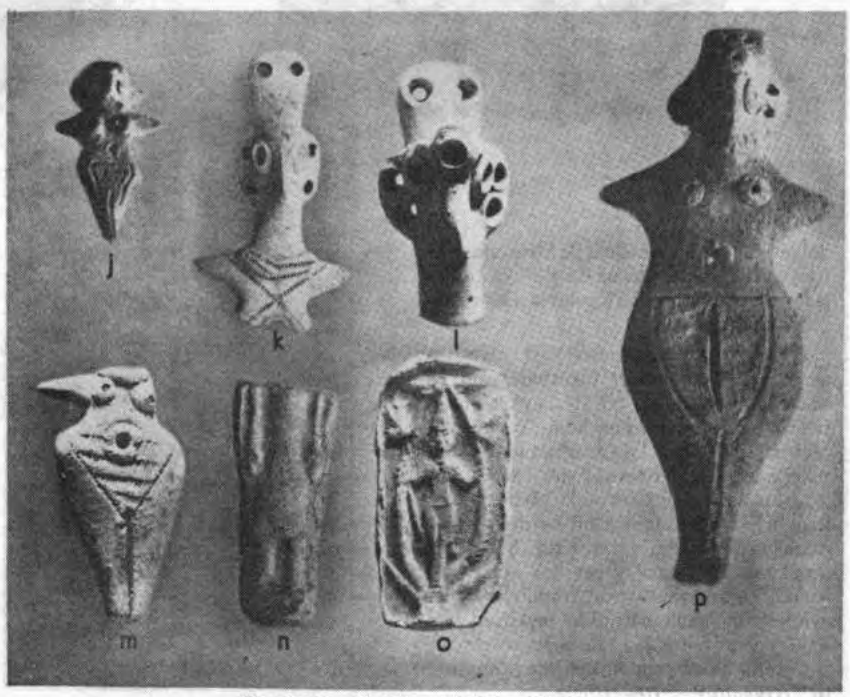
Tunç çağlarında Hatay yöresinin bilinen başlıca kentleri Tell Açana ve Tell Tayinat'tı. Tell Açana'da, 1936'da Sir L. Woolley'ce yürütülen kazılarda 17 kültür katı belirlenmiştir. Kalkolitik Dönem'e inen yerleşme İÖ 1190 dolaylarında sona ermektedir. Saraylar, tapınaklar ve savunma yapıları bulunan İÖ 1800-1200 katları önemlidir. Bu yapılarda Girit-Miken ve Hitit kültürleriyle ilişkiler saptanmıştır.

Tell Açana, Kat VII'deki Yarım Lim Sarayı, İÖ 1800'e tarihlenmektedir. Geçici bir süre Yamhad Krallığı'nın merkezi olan Tell Açana'nın kendisine özgü mimarisi geniş bir alanı etkilemişti. Yamhad Kralı Hammurabi'ce yaptırılan Yarım Lim Sarayı, gelişmiş bir kültürü yansıtmaktadır. Saray düz setler üstüne kurulmuş üç bölümden oluşmaktadır: Resmi bölüm, yaşama bölümü ve yönetim bölümü. Kendi içinde bağımsız yapı bölümleri, bölümlerin çok katlılığı, küçük ölçekli odalar, iç süslemelerin Girit süslemeleriyle benzerliği bu sarayın belirgin özellikleridir. Bu özelliklerin tümü birkaç yüzyıl boyunca hemen hiç değişmeden korunmuştur. Bu yapı yönteminin Tell Tayinat, Hamma ve Zincirli'de; Tell Açana'da İÖ 1500-1400'e tarihlenen Nigmepa Sarayı'nda uygulandığı görülmektedir. Yarım Lim Sarayı'nda Oda 17'nin kapı çerçevesinde görülen gelişmiş kesme taş işçiliği, Nigmepa Sarayı'nda da kullanılmıştır. Bu taş işçiliği, daha geç dönemlerde Cerablus'ta (Karkamış) da görülmektedir.

Tell Açana'da Woolley, İÖ 4000 sonundan (Kat XVII), İÖ 2000 sonuna değin (Kat I) aynı yerde kurulmuş kesintisiz 17 tapınaktan oluşan bir dizi ortaya çıkarmıştır. Aleppo'nun (Halep) Hititler'ce alınmasından hemen sonra yapılan Kat III Tapınağı'nda Hitit etkileri belirgindir. Boğazköy yazısı biçiminde bir kehanet yazıtı, Yazılıkaya Kılıç Tanrısı'nı ansıtan aslan bezemeli bir mızrak ucu, bir Hitit gömüt taşı, bu kutsal alanın Hitit etkisinde doğduğunu göstermektedir.

Kat II Tapınağı'ndakökten bir değişme görülür. Yüksek yapılar bırakılmış, kapılar bir eksen üstünde arka arkaya dizilmiştir. Naumann'a göre bu değişim, kökeni siyasal koşulların değişimine dayanan bir kült kavramı ve görüşü değişiminden başka bir şeye bağlanamaz.

Pişmiş topraktan heykelcikler, Tell Açana

İÖ 1200'den önce Hititler'in, siyasal egemenliklerine karşın, Suriye'deki illerin kültürleri üstündeki etkileri sınırlıydı. İÖ 1200'lerde Deniz Kavimleri'nin önünden kaçan Hitit toplulukları, Kuzey Suriye'ye göç ederek burada bir dizi kent devletleri kurdular. Aynı tarihlerde göçebe Aramilerde Kuzey Suriye bölgesine girdiler. Aramiler, mimarlıklarını ve kabartma sanatlarını geliştirememişler, var olanı kendi gereksemelerine uyarlamışlardır. "Böylece İÖ 1000 başlarında bölgede Kuzey Suriye yerel özellikleri, Hitit ve Arami özellikleri ile karışarak, mimarlık ve yapı heykelciliği alanında kısa süreli değişik bir kültür doğmuştur" *(Naumann, s.510).*

İÖ XI. yy'dan başlayarak Asurlular'ın yöreyle ilgilendikleri, Asur kral yıllıklarından anlaşılmaktadır. İÖ VIII. yy başlarına tarihlenen Tell Tayinat Tapınağı'nda Asur etkisi görülmektedir. İÖ VIII. yy başlarında yontuldukları sanılan çift aslanlarda, bu etki belirgindir.

İÖ 550'de yöre Pers egemenliğine girmiştir. Helenistik Dönem'de Antakya'da Yunan tanrıları yanında İran tanrılarına da tapınıldığı bilinmektedir.

Selökidler Dönemi'nde Hatay, Helenistik kültürün İskenderiye'den sonra en önemli merkezi durumuna geldi. "İmparatorluğun merkezi Antakya, stratejik ve ticari nedenlerle elverişli bir konumda bulunuyordu. Kentin bulunduğu Orontes (Asi) Havzası, Finike limanları, İskenderun Körfezi, Fırat köprüleri vasıtasıyla Akdeniz ile İç Asya ve Hint kervanlarının karşılaşma

bölgesi oluyordu. Anadolu ile Mısır arasında işleyen ticaret kervanları da Kilikya boğazları ve Lübnan geçitleri yoluyla Hatay'dan geçiyorlardı.

Selevkoslar (Selökidler) eski Hattiler memleketi ile Aramiler ülkesinde yeni bir Makedonya kurmuş, İÖ III. yy'da Suriye şehirlerinden birçoğunun adını Yunanca'ya çevirmişlerdi. Önce İskender'in büyük generallerinden Antigonos, sonra da bunun ülkesine varis olan Selevkoslar bu memleketlerde hâkimiyetlerinin canlı hatıralarını bırakmaya çok önem vermişlerdi. Şehirlerin, ırmakların Yunanca'ya çevrilen adları eski Yunan tanrılarının buralarda ihya edilen ayinleri, bu canlı hatıraları teşkil ederler. Eski Yunan mitolojisi bile Selevkoslar İmparatorluğu'nda yeni bir gelişme göstermiştir" *(Günaltay, s. 109-110).*

İskender döneminde Antakya'nın yerinde Bottias ve İopolis adlı iki önemsiz Yunan kolonisi vardı. Antakya Kenti'ni İÖ 300'de Selevkos I kurdu. Silpius Dağı ile Orontes (Asi) Irmağı arasında kurulan kent, başlangıçta yaklaşık 500 hektarlık bir alanı kapsıyordu. Kentin ilk halkını Makedonyalı ve Atinalılar'la Kıbrıslı, Rodoslu ve Giritliler oluşturuyordu. Kent, kısa sürede gelişerek Helenistik dünyanın en önemli merkezlerinden biri oldu. Antakya çeşitli zamanlarda kurulan dört mahalleden oluşuyordu. Bu mahalleler, birer kent büyüklüğündeydi. Bu nedenle kente Tetrapolis de denmekteydi. Mahallelerin ikisi Selevkos Nikator'ca kurulmuştu. Selevkos Kalinkos'un kurduğu 3.mahalle Orontes üstündeki bir adadaydı.

Antiokhos Epiphanes IV'ün kurduğu dördüncü mahalle, ovayla Silpius Dağı arasındaydı. Kentin üç yanı surlarla çevrili, Orontes Irmağı'na bakan yanı açıktı. İçkale Silpius Dağı'nın üstündeydi.

Yarım Lim Tapınağı'ndan bir baş (önden ve yandan), Tell Açana

Selökidler Dönemi'nde kentin doğu yanında bir saray, merkezde bir amfiteatr, onun yanında bir Mars tapınağı yaptırıldı. Kentin kuzeyiyle güneyini birleştiren caddenin iki yanı revaklıydı. Ortada bir forum, Orontes'in kıyısına yakın bir yerde Nympheum bulunuyordu. Ada Mahallesi'nde bir sirk ve bir tiyatro vardı.

Bu dönemde kent, İskenderiye ölçüsünde olmasa da Helenistik dünyanın önemli kültür merkezlerinden biriydi. İÖ II. yy'da Antiokhos Philapator (Filapator) döneminde bir kütüphane ve bir müze yaptırılmıştı.

Romalı General Pompeus, Pontos Kralı Mitridat'ı yenince Antakya'yı Suriye Vilayeti'nin merkezi yaptı (İÖ 64). Bu vilayet Toroslar, Filistin, Fırat, Akdeniz arasındaki alanı kapsıyordu.

Roma egemenliğiyle, yönetimsel değişiklikler yanında kentin görünümü de değişmeye başladı. Sezar, kenti onarttı, bir su kemeri, bir tiyatro ve Caesareum adıyla bir basilika yaptırdı.

Juda Kralı Herode, kenti güneyden kuzeye kesen büyük yolu granit taş döşetti; iki yanına revaklar yaptırdı. Augustus, bu yolu kentin kuzey kapısına dek uzattı. İmparator Tiberius yeni revaklar yaptırdı; kenti heykellerle süsledi. Bunlar tunçtandı, bir bölümü de altın yaldızlıydı. İmparator Hadrianus su şebekesini tamamlattı. Su kemerleriyle dağdan getirilen sular, toprak borularla evlere dağıtılmaktaydı. İmparator Diokletianus Ada Mahallesi'ne bir saray, İmparator Trajanus Baucchus (Baküs) Tapınağı'nı, Amphius ve Zetes stadlarını yaptırdı.

Kentin Tyche'si altın yaldızlı tunçtandı. Bir kaya üstüne oturmuş kadın biçimindeydi.

Daphne (Harbiye) yaklaşık 9 km doğuda bir yazlık yeriydi. Yakınında bir Apollon

Tapınağı vardı. Ayrıca Artemis, Herakles, İsis tapınakları bulunmaktaydı. Villaların döşemeleri mozaiklerle süslüydü. Bunlar, Roma Dönemi mozaik sanatının gelişimini ortaya koyması yönünden değerlidir. I. yy'dan geometrik motifli iki mozaik bulunmuştur. Figürlü mozaikler, II. yy'dan VI. yy'a değin, Antakya'nın klasik dönemi boyunca sürer. Ağaca dönüşmeye başlayan Daphne'yi yakalamak üzere olan Apollo'yu betimleyen bir mozaik, bugün Princeton Müzesi'ndedir. Silpius Dağı'nın eteklerinde bulunan ve Paris'in Afrodit'i en güzel seçtiği güzellik yarışmasını betimleyen mozaik, Louvre Müzesi'ndedir.

Princeton Üniversitesi'nden bir ekip, Antakya, Harbiye, Süveydiye ve dolaylarında yaptığı kazılarda, Roma yer mozaiklerini ortaya çıkarmıştır.

Antakya Müzesi'nde bulunan ve II-IV. yy'lar arasına tarihlenen yer mozaikleri, Geç Roma resim sanatının Türkiye'deki en ilginç örnekleridir. Bunlarda çeşitli mitolojik sahneler ustalıkla betimlenmiştir.

II. ve III. yy'lar mozaik sanatı, Antoninus ve Severus dönemi adıyla bilinir. Antoninus dönemi mozaiklerinde tablo geniş, bordür dardır. Severus'ta ise tablo iki, üç kimi zaman dört dizi bordürlüdür.

Süslemelerde bunların özellikleri dikkate alınmıştır. Dinsel yerler, yalındır. Genel yapıların salonlarında toplumsal yaşama ilişkin sahneler görülür. Özel yapıların salon ve odalarında Psycne, Eros, lotüsler, Venüs, Baküs vb'ye ilişkin çeşitli mitolojik betimler yer alır.

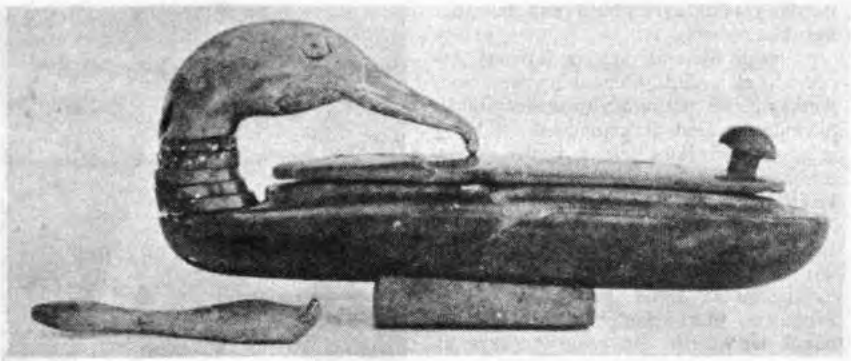
IV. yy'da başlayan Hıristiyanlık Dönemi mozaiklerinde mitolojik betimler dinsel tutuculuk nedeniyle sınırlı kalmıştır.

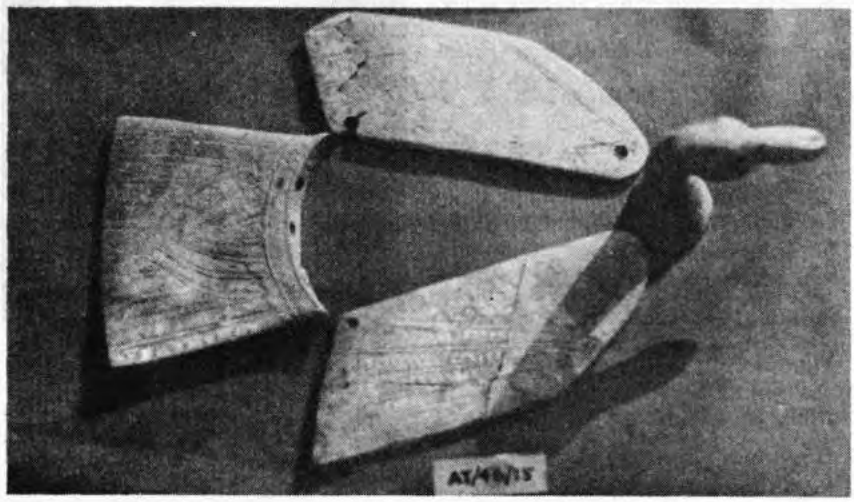
Antik kaynaklarda adı geçen tapınaklar, hamamlar, anıtlar, çeşmeler, iki Helenistik agora, IV. yy'da yapılmış forum, amfiteatr, basilikalar, saraylar, kiliseler oktogonal planlı Kostantin Kilisesi, Justinianus'un yaptırdığı yuvarlak planlı Meryem Ana Kilisesi açığa çıkarılmamıştır.

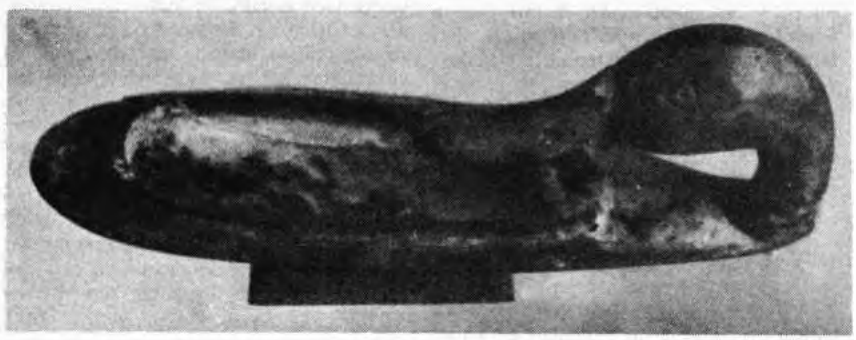
Antakya'da hem Yunan, hem İran tanrılarına tapınılıyordu. 38-39'da Hıristiyanlık yayılmaya başladı. Bu dönemde Antakya hem paganizm merkezi, hem de Hıristiyanlık'ın önemli bir kentiydi.

Silpius Dağı'nın eteklerindeki mağara, ilk Hıristiyanlar'ın toplantı yeriydi. Haçlılar bu mağarayı XII. yy ya da XIII. yy'da kiliseye dönüştürmüşlerdir (St.Pierre Kilisesi). Hıristiyanlık daha çok Aramiler arasında yayılmaktaydı. Hıristiyanlık'ı benimseyen Aramiler, Süryani (Suriyeli) adıyla yeni bir mezhep oluşturdular. Bunlara "Süryani-i Kadim" dendi. Antakya, Süryaniler'in ilk dinsel merkezidir. 518'e değin tek Süryani Patrikliği Antakya'ydı. Süryanilik I. yy'da tüm Suriye'ye yayıldı.

395'te Roma İmparatorluğu ikiye bölününce, Antakya Bizans egemenliğinde kaldı. Bu dönemde Antakya'da, oyunları yöneten mavi ve yeşil partiler gibi Bizans kurumları görülmeye başladı. Dinsel savaşımlar ve karışıklıklar yoğunlaştı. 523 ve 526 depremleri, bunların sonucunda çıkan yangınlarda kentin bir bölümü yıkılmıştı. 528'deki deprem, son kalıntıları da yıktı Justinianus, kenti eskisinden daha küçük bir surla çevirdi. Böylece savunma sağlandıktan sonra bayındırlık etkinlikleri başladı. Yollara büyük taşlar döşendi. Tiyatrolar, forumlar, hamamlar yapıldı. Su şebekesi yeniden kuruldu. St. Vierg'e sunulan büyük bir kilise yapıldı. Bunu St. Michele adına yaptırılan ikinci kilise izledi. Diokletianus'un Ada Mahallesi'nde yaptırmış olduğu sarayın yerine, yeni kurulan kentte, bir saray yapıldı.

Fildişi tuvalet kapakları, Tell Açana

638'de Hatay yöresi Müslüman Araplar'ca ele geçirildi. Bu dönemde ortaya çıkan Nusayrilik'in izleri günümüze değin gelmiştir. "Nusayrilik"in temel inancı Ali'yi Allah tanımaktır. Muhammed güneştir, Ay'sa Ali'dir. Muhammed Selman'ı yaratmıştır. Bu üçü, yani Ali, Muhammed ve Selman, Hıristiyanlık'taki Baba, oğul ve Ruh'ül-Kudüs'e karşılıktır *(Gölpınarlı, s. 135)*. Nusayrilik IX. yy'dan başlayarak Hatay'da yaygınlaşmış, yörenin tarihini ve kültürel gelişmesini uzun süre etkilemiştir.

Arap egemenliğinde Antakya önemsiz bir İslam kenti görünümündeydi.

Kent 698'de yeniden Bizans egemenliğine girdi.

TÜRKLER'DEN SONRA: Hatay'da Türk egemenliği, Antakya'nın Süleyman Şah'ca 1084'te ele geçirilmesiyle başlar. Türkler'in Suriye Hıristiyan başkentini alışı Müslüman dünyasında sevinçle karşılandı. St. Pierre Katedrali'nin cami yapılması, İslamlaştırma ve Türkleştirme sürecine girildiğini göstermektedir. Ancak, Hatay'da Türk egemenliği kısa sürdü. 1098'de Haçlılar Antakya ve çevresini ele geçirdi. Antakya'da, Kudüs Latin Krallığı'na bağlı bir Norman-Frank Kontluğu kuruldu. 170 yıl süren kontluk döneminde kent yeniden gelişti. Nüfus arttı, ticaret canlandı, yeni

binalar yapıldı, ayrıca bir Frank mahallesi kuruldu.

1268'de Memluk Sultanı Baybars Antakya'yı ele geçirdi. Memluklu yönetiminde Antakya eski önemini yitirmekle birlikte, bayındır bir kent durumundaydı. XIV. yy gezginlerinden İbn-i Batuta, kentin bayındır, nüfusunun kalabalık, yapılarının görkemli ve düzenli olduğundan söz etmektedir. XIII. ve XIV. yy'da Hatay'da Antakya, Bakras, Harım, İskenderun, Ayas kasabaları bulunmaktaydı. 1467-1487 arasında Yakındoğu'yu gezen Bertrandon de la Broquiere, Hatay'dan "Buranın merkezi büyük bir kenttir. Bu kente Antakya diyorlar. Biz Antioche deriz. Burada hep Türkmenler oturur," biçiminde söz etmektedir.

Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti egemenliğine giren Hatay, ilk yıllardaki ayaklanmalar dışında kararlı bir dönem yaşadı. Tımar düzeni kurulmuş, toprak dirliklere ayrılmıştır. Yöredeki Türk öğesini zeamet ve tımar sahipleriyle Türkmenler oluşturuyordu.

Antakya, Osmanlı egemenliğinde Ümit Burnu dolaşılınca ticari yönden, sınır kenti olmaktan çıkınca da askeri yönden önemini yitirmiştir. XVII., XVIII. yy'da yöreye gelen gezginler Antakya'nın tipik İslam kenti görünümünde olduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi, Antakya'da yedi yerdeki cami ve mescitlerde tüm bilimlerin öğretildiğinden, Darü'l-kurraları (okuma yerleri), sıbyan mektepleri, tekkeleri, hamamları, hanları, ziyaret yerleri bulunduğundan söz etmektedir.

Antakya'da bu dönemde Şehdi, Sabri, Şuuri, Münif, Sadık, Akif, Şemsi, Nazım Efendi gibi şairler yetişmiştir. Bunlar, İstanbul'daki divan şairlerinin etkisindeydiler. Onların şiirlerine nazireler yazıyor, güzel bulduklarını tahmis ediyorlardı.

Türkmenler, Amik Ovası çayırlarında hayvan yetiştiriyor, keçi kılından dokunmuş çadırlarında yaşıyorlardı. Günümüzde de varlıklarını sürdüren bu öğeler, özgün bir kültür çevresi oluşturmaktaydılar.

XX. YY'A GİRERKEN: Yöre, pek çok etnik grubu barındırmaktaydı. Dinsel ve etnik kökenli ayrışmalar, yerleşmeye de yansımıştı. Aleviler'in, Sünniler'in, Hıristiyanlar'ın mahalleleri ve köyleri ayrıydı. Büyük toprak sahibi Sünni Türkler, kent eşrafını oluşturuyordu. Bunlar yaşama biçimlerindeki belirli özellikleriyle zanaat ve küçük ticaretle uğraşan esnaftan, köylülerden ayrılıyordu. Aleviler, Sünni baskısı altında sabırlı, çalışkan bir topluluk durumundaydı. Mahalleleri, kent içinde bir Alevi köyü görünümündeydi; buralara dar ve kapısı kapalı çıkmazlardan giriliyordu. Pencereler her yanı kapalı bir avluya açılıyordu. Kapılar küçüktü. Mahalle dıştan bir istihkâmı andırıyordu.

1293 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) göçmenleri, Asi Irmağı'nın batısında bir göçmen mahallesi oluşturdu. Kente Rumeli türü dört tekerlekli arabayı bu göçmenler getirdi.

Hıristiyanlar, daha çok zanaat ve ticaretle uğraşıyordu. Mahalleleri kiliselerin çevresinde oluşmuştu.

Tanzimat Dönemi'nde yeni bir yaşama biçimi ortaya çıktı. Yeni tip konutlar ya-

Tyche Heykeli

yılmaya, gazinolar, lokantalar açılmaya başladı. Varsıllar arasında yeni giyim-kuşam biçimi yaygınlaştı.

Yeni açılan sıbyan mektepleri ve rüştiyelerle medresecilik bir kültür ikiliği yaratmaya başladı. I. Dünya Savaşı öncesinde Antakya'da 41 mahalle mektebi vardı. 11 yerde ulumu şer'iye ve edebiye öğrenimi görülmekteydi. Hatay'da XIX. yy'ın ikinci yarısından başlayarak misyoner etkinliklerinin arttığı görülür. Presbiteryen misyonerleri, 1846'da Süveydiye'de bir İngiliz okulu açtı. Bunu 1876'da Antakya'da ve 1902'de İskenderun'da açılan okullar izledi. 1877'de İskenderun'a yerleşen St. Josef sörleri, 1905'te Antakya'ya da bir okul, bir yetimhane ve bir dispanser açtı. Frerler 1912'de İskenderun'da bir okul açtı. Kentte bir de İtalyan mektebi bulunmaktaydı. Kaposenler Antakya'da 1882'de bir okul açmıştı. Bu okullarda daha çok Hıristiyan azınlıkların çocukları öğrenim görmekteydi.

I. Dünya Savaşı sırasında kültürel yaşamda bir durgunluk başlamıştı. Resmi okullara öğretmen bulunamıyor, medreseler birer birer kapanıyordu. 1918'de Osmanlı Ordusu Suriye'den çekilirken Hatay'da ortaya çıkan siyasal oluşumlar, kültürel yaşamı da etkiledi. Faysal Hükümeti yanlılarıyla, Türkiye'ye bağlı kalanlar, ayrı kültürel programların savunucusu durumdaydı.

MANDA YÖNETİMİ: Fransız mandası döneminde kültür siyasetini, bir koloni programı oluşturmaktaydı. Amaç Fransız dilini ve kültürünü yaymaktı. 1928'de liselerde Türk ve Arap şubeleri, belirlibirkaç ders dışında Fransızca öğretimine başladı. Türkiye'ye koşut olarak, beş sınıfa çıkarılan iptidailere de birinci sınıftan başlayarak Fransızca dersleri kondu. Bu okullar, Fransızlar'ın koleje dönüştürdükleri liseler için hazırlık okulu durumundaydı.

Savaş yıllarında kapatılan yabancı okullar, manda yönetiminde yeniden açıldı. Kaposen Papazları Antakya'da, Lazaristler Kırıkhan'da, Frerler İskenderun'da, St. Josef sörleri İskenderun ve Antakya'da, Alman Şark Misyoner Şirketi Kesab'da, İngiliz misyonerleri Süveydiye, Antakya ve İskenderun'da etkinlik gösterdiler. Manda öncesinde Hıristiyan çocuklarının öğrenim gördüğü bu kurumlara işgalden sonra Türkler de çocuklarını göndermeye başladı. "Fransız işgalini müteakip herkeste ve hatta Türkçe konuşan Hataylılar'da bile Fransız diline karşı bir heves ve tecessüs başlamış ve birçok insan Fransızca öğrenmeye teşebbüs etmişlerdi. Bu hevesi ifrat dereceye vardıran aileler çocuklarını bu gibi müesseselere göndermekte artık beis görmüyorlardı" *(Bilgili, s. 66).*

1935'te yabancı okullarında 2.432 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bunların 113'ü Müslüman'dı.

BAĞIMSIZ HATAY DEVLETİ DÖNEMİ: Hatay 1938'de bağımsız devlet sta-

Eski Antakya'yı betimleyen bir gravür

tüsü kazandı. Bir yıl süren bu dönem, daha çok siyasal çalkantılarla geçti. Bu çalkantılar, kültürel alana da yansımaktaydı.

CUMHURİYET DÖNEMİ: 1939'da Türkiye'ye katıldığında, Hatay'da geleneksel toplum özellikleri ağırlıktaydı. Etnik gruplar kendilerine özgü yaşayışlarını korumaktaydılar. Tarım, ticaret ve el sanatları başlıca ekonomik etkinliklerdi.

1939'dan sonra Hatay'da eğitim hizmetlerinde hızlı bir gelişme görülmektedir. Okul, öğrenci ve öğretmen sayılarında önemli artışlar oldu. 1940'da İl Halk Kitaplığı ve İskenderun Halk Kitaplığı açıldı. 1948'de hizmete giren Hatay Arkeoloji Müzesi, zengin mozaik koleksiyonuyla ilgi çekmektedir.

1950'lerde tarımda önemli gelişmeler oldu. Traktör sayısı arttı. 1930'lardan sonra ipekçiliğin yerini almaya başlayan pamuk üretimi, iyice yaygınlaştı. İplik, dokuma, bitkisel yağ, sabun fabrikalarının açılması, sanayi yaşamını canlandırdı. Bunlar, ilin kentsel nüfusunun hızla büyümesine yol açtı. Etnik gruplar arasındaki yaşayış ayrılıkları giderek ortadan kalkmaya başladı. Giyim kuşam, beslenme, barınma, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaştı.

1975'te İskenderun Demir-Çelik Fabrikası'nın üretime geçmesi, ilde sanayi toplumuna özgü kültürel oluşumları hızlandırmıştır.

Radyo ve televizyonun türdeş bir kültür oluşmasında önemli işlevi vardır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: 1939'da Hatay'da çeşitli ulusal ve dinsel toplulukların siyasal olaylardan kaynaklanan çeşitli sorunları vardı. Dinsel ve ulusal ayrılıklar, ilişkileri olumsuz yönde belirlerken, kültürel etkileşim de kaçınılmaz olarak yaşanıyordu. Bu, beslenmeden, giyim-kuşama, geleneklere dek her alanda gözleniyordu. 1937'de ilde çeşitli araştırmalar yapan P.Bazantay'a göre: "Uzun asırlarda oluşan birçok devrimler Antakya'da din, dil, entelektüel yaşamı çok değiştirmişse de eski giyinişleri, ev ve çömlek eşyası şekillerini, et kesme usulünü, yükleri merkeplerin sırtına eskisi gibi yükleme biçimini değiştirememiştir " *(Türkmen, 1937, s.57).*

Söz konusu yapının değişimi ancak 1950 sonrasında gerçekleşebilmiştir. Bu tarihte başlayan sanayileşme, ayrılıkları bir ölçüde köreltirken, geleneksel yapının çözülüşünde de etken olmuştur. Aynı dönemde tarımsal alanda da kapitalist ilişkiler belirmiş, il içinde nüfus devinimleri yoğunlaşmıştır. Kırsal kesimden Kırıkhan, İskenderun, Antakya gibi merkezlere göçün artışı hızlı bir kentleşmeyle birlikte; beslenmeden, barınmaya, giyim-kuşama dek günlük yaşamın öğelerinde de hızlı bir değişim yaratmıştır.

1960'larda, mevsimlik tarım işçiliği büyük ölçüde tarım sanayiinde çalışmaya (çırçır, dokuma fabrikaları vb), küçük işkollarındaki usta-çırak ilişkileri de işçi-işveren ilişkisine dönüşmüştür. Bu, ildeki toplumsal örgütlenmeleri yaygınlaştırırken, etnik ayrılıklar da yerini toplumsal konumdan kaynaklanan ayrılıklara bırakmıştır. Aynı dönemde, yaşamı algılayışta beliren bu değişim eğitime ilgiyi yoğunlaştırmış, yerel basında çeşitli etkinlikleri hızlandırmıştır.

Bu oluşum, 1970-1975 döneminde Hatay'a Türkiye ortalamalarının üstünde bir kentleşme hızı getirmiştir. Söz konusu dönemde Türkiye genelinde kentleşme hızı % 42,8 iken, Hatay'da % 50,3 olarak belirlenmiştir. 1970'lerin başında Demir-Çelik Tesisleri'nin yanında, Ortadoğu'daki savaş nedeniyle de İskenderun büyük bir canlılık kazanmıştır. Kentleşme hızı, Merkez İlçe' ninkini aşmıştır.

Ancak, bu da ikili bir yaşama biçimini doğurmuştur. Kent merkezinde, mağazaları, çarşıları, yapıları, dinlenme alanlarıyla çağdaş değerler öne çıkmıştır. Gecekondu bölgelerindeyse töreleri, geniş aileleri, maltızları, şalvarlarıyla kırsal kesim kültürü egemendir. Bu durum, İskenderun'a tipik bir geçiş toplumu niteliği kazandırmaktadır. (Aynı olgu 1980'lerde daha düşük düzeyde de olsa Kırıkhan'da yaşanmaktadır.)

Hatay'da toplumsal devingenlik 1975-1980 döneminde daha değişik bir boyut kazanmıştır. Ulusal ve dinsel ayrılıklar bu dönemde, siyasal eğilimlerle eklemlenerek yeniden gündeme gelmiştir. Bu, toplumsal yaşantıda bölünmelere yol açmış, kimi noktalarda çatışmalara varmıştır. Yerleşim, eğlenme, eğitim gibi yaşamın somut alanlarına dek uzanan ayrılıklar, ilin kültürel alandaki kazanımlarını bir ölçüde geriletmiştir.

Tüm sorunlarına karşın, toplumsal gelişmenin hızlı olduğu Hatay'da yerel özellikler, çağdaş değerlerle etkileşim içindedir. Nişan, düğün gibi törenler günlük yaşamın renklendirici öğelerindendir. Çeşitli kaynaklara dayanan eğlenceler yöre halkının özellikleri arasındadır. Çukurova Vericisi'nin hizmete girdiği 1968'e değin Arap radyolarının dinlendiği Hatay'da kitle iletişim araçlarının etkinliği belirgindir. Eğitimin yaygınlaşması da kültürel gelişimin ana kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

GİYİM-KUŞAM: İldeki toplumsal devingenlik, giyim-kuşamda geleneksel öğelerin değişimini hızlandırmıştır *(Bak. Giyim-Kuşamda Değişim).* Altınözü, Samandağ, Hassa, Kırıkhan gibi ilçelerden-mevsimlik de olsa- Antakya ve İskenderun merkezlerine göç olgusu, öte yandan sanayi kuruluşlarındaki yönetici ve teknisyenlerin belli merkezlerdeki giyim-kuşam özelliklerini ile getirmeleri çağdaş öğelerin benimsenmesinde etkili olmuştur. 1964'te Samandağ Vakıflı Köyü'nde yapılan araştırmada, birkaç evde moda dergilerine rastlanmıştır. Antakya, İskenderun gibi merkezlerde terzilik, giyimevi gibi işyerleri 1970'li yıllarda büyük bir artış göstermiştir. Aynı dönemde kent yaşamının kırsal kesimdeki etkisi artmış, moda etkeni giderek yaygınlaşmıştır. 1980' lerde kadın ve erkek giyiminde yer yer rastlanan şalvar dışında, giyim-kuşamda geleneksel özellikler tümüyle ortadan kalkmış gibidir.

Eskiden temel uğraşlardan biri olan ipekböcekçiliği, özellikle kadın giyimini etkilemiştir. XX. yy başlarına değin ilde entari, kuşak ve başörtülerinde ipekliler egemendi. Sonraki yıllarda bunun yerini pamuklu dokumalar almıştır.

Geleneksel kadın giyimi; zıbın, mavi yünlü ya da pamuklu kumaştan, beli bol ve büzgülü entari, üstüne "güdük" denen pamukludan kısa bir yelek, belde kuşak ya da yağlık, ince yün çorap, yemeni, çarık ya da kundura, başta ak şal ve kefiyeden oluşurdu. Güdük yerine cepken, kefiye yerine fes giyildiği de olurdu. Fes üstüne, iki yandan saç uçları görünecek biçimde yaşmak bağlanır, yaşmak çözülmesin diye kara kaytanla örülür, uçları altınla süslenirdi. Takı, günümüzde de yaygındır. Altın küpe, bilezik, yüzük, eskiden "sırma" denen altın dizileri, kadın giyim-kuşamının tamamlayıcı öğeleri arasındadır.

Geleneksel erkek giyiminde de yöreden yöreye değişen özellikler vardır. Ancak, ağ kısmı bol, gittikçe daralan paçaları dar ve işlemeli şalvar, erkek giyiminin değişmeyen parçasıdır. Bele enli ve kalın kuşak sarılır, üstüne melez gömlek (köynek) giyilir. Antakya, Altınözü, Samandağ ve Reyhanlı'da melez gömleğin yerini yakasız mintan alır. Üste kimi yörelerde "aba" denen yelek giyilir. Hatay'a özgü kısa kollu, uzun, etek ve kolları ince çizgili büyük motiflerle bezeli bir ceket türü vardır. Motiflerde küçük desenler ve özgün bir işçilik görülür. Kimi yörelerde bu ceket, yerini "salta"ya bırakır. Başa terlik ya da takke denen el örgüsü bir başlık giyilir, çevresine poşu (kenarları püsküllü ipek başörtüsü) sarılır. Takkenin üstüne renkli poşu bağlanan yerler de vardır. Yün çorap ve yemeni giyimi tamamlar.

BESLENME BİÇİMLERİ: Bulgur, ayran, et ve baharat, il mutfağının temel öğelerini oluşturur. Beslenme, büyük ölçüde buğday ve buğdaydan elde edilen ürünlere dayanır. Üretimi yaygın sebze-meyve tüketimi de çoktur. Kırsal kesimde ise bulgur ve süt ürünlerine dayanan, sınırlı bir beslenme biçimi görülür.

Patlıcan, biber, fasulye gibi yiyecekler kurutularak kışa saklanır. Tarhana, bulgur, lor, çökelek de yazdan hazırlanan yiyeceklerdendir. Nar suyu, biber, domates, şalgam turşusu çok kullanılan katıklardır. Künefe, cezerye, güllaç ve lokma da ildeki tatlı türleridir.

Köylerde bazlamaya benzer, tandırda yapılan ekmeğin hamuruna biber katılır. İlçelerde de yufka ekmeği pişirilir.

Bütangaz kullanımı kırsal kesimde yaygınsa da yemekler daha çok tandır ya da maltızda pişirilir. Sabah kahvaltısında, çayın yanı sıra tuzlu yoğurt yenmesi ilin beslenme kültüründeki özgünlükler arasındadır. Kış aylarında tuzlu yoğurt yerine, biberli çökelek yenir.

Hatay'da pilavlar; iç pilav, cevizli pilav, tavuklu dövme pilav, bulgur aşı, yoğurtla yapılan "siresil" gibi çeşitlilik gösterir. En yaygın çorba türü ayran, sumak ve bulgurla yapılan "toğga"dır. Tarhana ya da çekilmiş nohut ve ayranla yapılan "lepeç" de özgün çorbalar arasındadır.

Çiğköfte, içli köfte, oruk yanında, kıyma, domates, soğan ve biberle yapılıp, sıcak pide üstüne yayılarak yenen Arap kebabı ildeki yaygın et yemeklerindendir.

Oruk: Yağları ve sinirleri alınmış yağsız

et tahta üzerinde macun haline gelinceye dek dövülür. Bulgur, tuz, biber, bolca baharat katılarak iyice yoğrulur. Fıstık eklenerek ya küçük köfte, ya da el ayası büyüklüğünde yassı parçalara bölünür. Fırında ya da tavada kızartılır.

Künefe: Tel kadayıfla yapılır. Kadayıfın yarısı tepsiye yayılır, üstüne kaymak ya da tuzsuz lor döşenir. Öbür yarısı da peynirin üstüne yayılır. Ateşte bir yüzü kızarıncaya değin yavaş yavaş çevrilerek pişirilir. Alt üst edilerek öbür yüzün de kızarması sağlanır. Ateşten indirilince soğumuş şerbet dökülür.

Künefede kullanılan kadayıf sıvıya yakın kıvamda bir hamurdan evde de yapılabilir. Hamur, özel bir tahta kapla sıcak saç üstüne tel tel dökülerek pişirilir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: İlde Müslümanlık'a dayalı inanmalar yanında, mezheplerden kaynaklanan inançlar da vardır. Merkezlerdeki yoğun değişime karşın, kırsal kesimde özellikle şeyhlik, seyyitlik gibi kurumlar etkilidir. Şeyhlik gibi, halk hekimliğinin yaygın türlerinden dalak kesiciliği de (yörede "ocak" denir) babadan oğula geçmektedir. Şeyhlerin çeşitli "keramet"leri olduğuna inanılır. Günlük yaşamda inançlar etkili olmamakla birlikte, özellikle sayrılıkların iyileşmesi ve dileklerin gerçekleşmesi için bu kurumlara başvurulmaktadır.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Toplumsal yapıdaki hızlı değişim dinsel yapının da önemli ölçüde çözülmesini getirmiştir. Ancak, ilin tarihsel gelişiminde yaşanan olaylar, sınırlı kesimlerle ilgili etnik ayrımlar, belli savunma biçimlerini de getirmiştir. Bu olgu kırsal kesimde yoğundur. Dinsel bağlar, etnik yapıdan önde gelmektedir.

Boşinanların çoğunluğu sağaltım ve çocukla ilgilidir. Tanışma Köyü'ndeki Şeyh Zekeriya Yatırı'na sıtmalılar gider. Türbedeki topraktan bir parça ağza alınırsa iyi geleceğine inanılır. Kurt Başı Yatırı'na hayvanlardaki salgın hastalığı önlemek için gidilir. Sürü, yatır çevresindeki çalılarda dolaştırılır. Ağaçları kemiren bir keçi kurban edilir. Şeyh Muhammed Türbesi yanındaki pınar suyunun da sığilleri yok edeceği öne sürülür. Gelenler sığilli ellerini pınarda yıkar. Alevi inancına göre Samandağ'da kutsal sayılan anıtın çevresinde 7 kez dönen hacı olur. İskenderun'daki "Yarık Kaya", inanışa göre Hz. Ali'nin kılıcının düşmesiyle oluşmuştur; kayadan esen rüzgâr çeşitli anlamlara yorulur.

Halk hekimliği alanına giren inanmaların en yaygını dalak kesmedir. Hastalar bir ya da iki dalak alarak ocağa gider (dalak kesenin evi). Hasta bir sedire yatırılır. Dalaklar gövdesinin sağına ve soluna yerleştirilir. Dalak kesici kızdırılmış bir şişle dualar okuyarak, hızla hastanın çevresinde üç kez döner. Tılsımın bozulmaması için öfkeyle hastanın üstüne yürür ve dalakları çaprazlamasına keser. Kesilen dalaklar dört yol ağzında bir yere, hayvanların eşeleyip çıkaramayacağı derinliğe gömülür. Onlar kuruyunca, hastanın dalağı da iyileşecektir. (Şişlikler inerek, eski biçimini alacaktır.) Bu sağaltma ücretsizdir, hayrına yapılır. Para alanların günaha gireceklerine inanılır.

İlde "Modu Modu Çağırmak" denen öbür yörelerde de görülen yağmur duası uygulaması da yaygındır. Nisan-mayıs ayları kurak giderse yaşlılar bu törene öncülük eder. Çocuklar ve gençler gündüzden bir korkuluk hazırlar, eski giysilerle donatır. Karanlık basınca tören başlar. Korkuluk, bir sırığın ucuna bağlanır. Evlerden torbalarla yiyecek toplanır. Herkesin bir araya gelmesiyle korkuluk havaya kaldırılır. Her evin kapısında "Modu! Modu!/ Anan kimden doğdu/ Bir kaşık sudan doğdu/ Ver Allah'ım ver/ Kırk gün yağmur/ Elli gün çamur" diye bağırılır. Bağırışı duyup, evden çıkanlar korkuluğa bir kova su döker, yağ, bulgur, un gibi yiyecekler verir. Ertesi gün türbeye gidilir ve toplananlar pişirilir. Yemekler taş üstüne dökülerek elle yenir. Sonra gençlerden en deneyimlisi türbeden bir taş alarak, arkasına bakmadan köye yürür, öbürleri onu izler. Türbeden alınan taş bir kuyu ya da akarsuya atıldıktan sonra evlere dönülür.

Ramazan sonunda, bereketin kaçmaması için "şeytan kovma" geleneğinin sürdüğü yerler de vardır *(Bak. Şeytan Kovma)*. Doğum, çocuk ve evlenmeyle ilgili boşinanlar yaygındır. Nikâhta bekârlar kısmetleri bağlanmasın diye ellerini ya da kollarını kavuşturmaz.

EVLENME GELENEKLERİ: Evlenmelerde, toplumsal konum, geçim düzeyi ve etnik ayrılıklar belirleyici etkenler arasındadır. Antakya, İskenderun gibi merkezlerde bu anlayış büyük ölçüde değişmekle birlikte, öbür ilçeler ve kırsal kesimde etkisini sürdürmektedir. Yine aynı merkezlerde evlenme yaşı kız ve erkek için 20 dolaylarındayken kırsal kesimde bu, kızlar için 15-16, erkekler için 17-18'e inmektedir. Kızlarda 25'ini, erkeklerdeyse 30'unu geçenler evde kalmış sayılır.

Kız ve erkeğin birbirini tanıyıp, evlenmeye karar vermelerinin yanında, görücü yöntemi yaygındır. Birinci durumda görücü gitmek, birlikteliğin ailelerce onaylanması işlevini görmektedir. Erkek, durumu biri aracılığıyla anasına bildirir. Ya da ana başta olmak üzere, yakınlar "kız bakmaya" çıkar. Görücü gidilen kızın yanında, ailesinin de özellikleri soruşturulur. Olumlu sonuç alınırsa, babası, birkaç kişiyle kızı istemeye -dünürlüğe- gider. Bu , "söz kesimi" anlamındadır, nişan-düğün tarihleri, çeyiz ve başlık kararlaştırılır. Başlık, Yeşilkent'te "Kalın", Antakya'da "Hak", Reyhanlı'da "Kan Parası", Samandağ'da "Besleme Hakkı" diye adlandırılır. Kimi yerlerdeyse hiç alınmaz, ya da kız yanının hazırlayacağı çeyizler için alınır. Bunlar konuşulup kararlaştırıldıktan sonra kız yanı konuklara tatlı sunar.

İskenderun yöresinde söz kesiminin ardından nikâh yapılırsa da genel eğilim nişan yapılması yönündedir. Nişanın tüm giderleri erkek yanınca karşılanır. Kız ve erkeğin anaları gerekli giysi ve eşyayı beğenip alır, merkezlerde kızın da çarşıya çıkması yaygınlaşmaktadır. Takılar, mavi-beyaz nişan giysisi, şal, iç giysileri, ayakkabı ve çanta nişan için alınanlar arasındadır.

Salonda yapılan kent törenleri yanında çoğunlukla geleneksel törenlere de yer verilmektedir. Nişan, uğurlu sayılan ya da katılımın fazla olacağı düşünülen pazar günü yapılır. Nişan salonda değilse, kız evinde yapılır. Oğlan yanının konukları da katılır. Eğlenceler kadınlar ve kızlar arasında düzenlenir. Samandağ yöresinde kadın-erkek birlikte eğlenilir. Kimi köylerde de eğlence yapılmaz mevlit okunur. Yüzükleri, ailenin yaşlılarından bir erkek takar. Armağanlar sunulur, bir kadın, herkese gelen armağanları duyurup gösterir. Daha sonra kız evi yemek verir. Nişandan birkaç gün sonra, kız evi erkeğin ana, baba ve kardeşlerine armağanlar gönderir.

Kent merkezlerinde nişanlılar birbirlerini görüp, konuşabilirler. Kırsal kesimdeyse buna izin verilmez. Nişanlılık 2-10 ay süreceği gibi, birkaç yıl da sürebilir. Bu süre içinde her bayram, kız evine armağanlar götürülür.

Düğün de pazar ya da perşembe günü yapılır. Kentlerde nikâh çağrısı, kasabalardaysa okuntu gönderme yaygındır. İskenderun'da "Maşta" denen kadın, iki yanın da ağzıyla belirlenenleri düğüne çağırır. Maşta'ya çeşitli armağanlar verilir.

Düğünden bir gün önce kına gecesi yapılır. Erkek evi kadınları öğleyin kız evine "kınacı" gider. İskenderun yöresinde kına gecesinden önce gelin hamamı yapılır. Hamam harcamalarını erkek yanı karşılar. Önce gelinin arkadaşlarına, sonra anasına daha sonra da geline kına yakılır. Çerezlerin yenmesinden, şerbetlerin içilmesinden sonra, anasının ilki olan bir kız kına tepsisini alarak oyunu açar. Gece yarısına değin eğlenilir. Reyhanlı'da gelin elini kınaya vermezse armağan istediği anlaşılır. iskenderun'da gelin, ortaya konan bir yastığa oturtulur. 7 kız oyunlar oynayarak kına tepsisini getirir, gelinin çevresinde dolanarak avucuna para ve kına koyarlar.

Düğün günü, kız evinde yüksek bir ağaca bayrak çekilir. Bayrağın bağlandığı ağaç ya da kamışın tepesine bir soğan geçirilir. Kimi yerlerde de ayna bağlanır. Gençler soğan ya da aynaya ateş ederek düşürmeye çalışır. Bunu başarana düğün evinden mendil, çorap, gömlek gibi armağanlar verilir. Düğünler genellikle yemekli olur. Bir hafta öncesinden "ekmek açılır" etli yemekler ağır basar, konuklara yörede "tîni" denen incir rakısı sunulur. Bu harcamalara katkıda bulunmak için, güveyin yakınları koyun, keçi gibi armağanlar da getirir. Kına gecesi, kız evine getirilen çeyiz, kız evininkiyle birlikte oğlan evine gönderilir. Gelin odasında sergilenir. Ertesi gün düğün alayı gelin almaya gider. Yolda çeşitli oyunlar oynanır. İkindiye doğru gelin, arabaya bindirilir, anası ve kız kardeşi de yanına oturur. Alay, gelin arabasının ardından gelir.

Oğlan anası gelinin başına çerez ve bozuk para atar. Arabadan inince önünde bir şişe kırılır. Bu, yeni yuvanın kazadan beladan korunması içindir. Evine bağlı olması için de girerken kapıya bir topak hamur yapıştırılır. Dışarda halaylar çekilir. Bu sırada güvey yastığı, yoksul birine verilir. O da, bahşişi alıncaya değin yastıkla güveye ve yakınlarına vurur.

Akşama doğru damat tıraşı yaptırılır. Yemekte, çok çocuk doğurması için geline yumurta yedirilir. Dinsel nikâh yemekten sonra kıyılır. İskenderun yöresinde gelin nikâha alınmaz, odasında bekler. Kapı ardından "Kızım seni ..... oğlu, ...'e vereyim mi? diye sorulur. Nikâhın kıyılması için iki

tanığın "ver" sesini duyması gerekir.

Ertesi gün, İskenderun ve Yayladağı'nda "süpha günü" diye adlandırılır. Kadınlar çeşitli armağanlarla gelini görmeye gider. Birkaç gün sonra da kız evine gidilir, akrabalar yemeğe çağırılır.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Yakın yıllara değin bağ, bahçe ve tarla tarımı, Hatay'ın başlıca geçim kaynağıydı. Çocuk ailenin işgücünü oluşturuyordu. Ayrıca, etnik yapı da çok çocukluluğu etkileyiciydi. Bir başka etken de yörede çocuk ölümlerinin çokluğudur. İskenderun'da 6'dan az çocuğu olanların kınandığına rastlanmıştır. Erkek çocuğa daha çok önem verilir. Kız doğarsa ana arkasını döner, yüzüne bakmaz. Çocukla ilgili geleneklerde olduğu gibi, doğum için de kocakarı ilaçları, boşinanlar yaygındır. İskenderun-Antakya yolu üstündeki yatıra çocuk olması dileğiyle mum dikilir ve adak adanır. Dilek yerine gelirse, yatırda kurban kesilir. Ayrıca çocuk olsun diye muska yazdırılır, şeyhe, hocaya gidilir, kocakarı ilaçları kullanılır. Kuyruk yağı ile mezdeki otundan yapılan fitil, kavrulmuş halde kemmün denen bitki, pişmiş soğan, ya da turunç kabuğu suyu bunlardandır.

Çocuğun göbeğini kimi yerlerde gelinin kaynanası ya da eltisi keser. Loğusa sancılanırsa, sıcak zeytinyağı içirilir. Üç gün su verilmez, acı ve ekşi yedirilmez. Çocuk doğar doğmaz yıkanır, terlememesi, ter kokmaması için tuzlanır. Altına sıcak höllük konarak kundaklanır. Doğumdan sonraki 3 gün içinde çocuğa da süt verilmez; anason ve portakal suyu ya da şekerli su içirilir. Samandağ yöresinde, ağaçtan oyma, ayaklı beşikler yapılır.

Çocuk cılızsa yaşasın diye yatırlara gidilir, adaklar adanır. Yaşaması dileğiyle (Azrail'in kız sanıp yanılması için) erkek çocukların saçları kesilir, tepede bir tutam bırakılır. Uzadıkça, çevresi kesilir bu 7 yaşına değin sürer (İskenderun yöresinde bu uygulama 2. erkek çocuğun olması için yapılır). Adağın yapıldığı yatıra gidilerek saç törenle kesilir, gümüşle tartılarak Huddem'den (Ermiş) satın alınır, genellikle çocuğa da Satılmış adı konur. Çeşitli uğursuzluklardan, sayrılıklardan korumak için muska yazdırılır, nazarlık ve hamaylı takılır. Hocanın ya da şeyhin yazdığı sihirli kâğıt, üçgen-dörtgen-silindir biçiminde katlanır, 7 kat bal mumlu muşambaya sarılır. Başa, boyuna, kola ya da göğüse takılır.

İskenderun yöresinde, diş hediği geleneği yaygındır. Bir kalbura Kuran, ayna, makas, kitap ve altın konur, çocuk da bunların üstüne oturtulur. Cuma selası verilirken, kaynatılan hedik, çocuğun başından dökülür. Dişleri sağlam olsun diye, sağlam dişli birinin ağzına aldığı hedik ipliğe dizilir, çocuğun omzuna iğnelenir.

Yayladağı yöresinde, yürümesi geciken çocuklar, sepete konur 7 mahallede "Ayaklıya ayak ver/ İki dayak ver/ Ver Allah'ım ver" diyerek dolaştırılır. Konuşamayanlara da değirmenden alınan su içirilir. Sünnet düğünü geleneği de yaygındır. Antakya'da sünnet öncesinde kına gecesi düzenlenir ve çocuğa kına yakılır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte Hatay'da, dokumacılık ve işlemeciliğe dayanan el sanatları ortadan kalkmış gibidir. İpekböcekçiliğinin yaygın olduğu dönemlerde ipekli dokumalar, geniş bir ün kazanmıştı. Kaftan, şal, yelek, poşu gibi kadın giysileri yanında şalvarlarda da ipekliler kullanılmaktaydı. Günümüzde Samandağ yöresinde sınırlı bir üretimi olan ipek, küçük ev tezgâhlarında dokunmaktadır. Yine Samandağ köylerinde saplarla pano, sele ve ekmeklik örgücülüğü, İskenderun'da ağaç oymacılığı ve çömlekçilik yer yer rastlanan el sanatları arasındadır.

DOKUMACILIK: İlde 3 tür dokuma tezgâhına rastlanmaktadır. Abacı Tezgâhı denen türünde, keçi kılından yapılmış iplikle kilim, aba ve perde dokunmaktadır. Çulha Tezgâhı, denen türünde, keçi kılından yapılmış iplikle kilim, aba ve perde dokunmaktadır. Çulha Tezgâhı, mekik ve küçük bir kaldıraçtan oluşmaktadır. Bunlar, pamuk ipliğinden çarşaf, yatak örtüsü, perde, gömlek, şalvar ve entarilik dokumada kullanılır. Mazman Tezgâhı denen türde de yine keçi kılından zeytin çuvalı, heybe ve çoban çantası dokunmaktadır. Koyun ya da keçi kılı "iğ" denen küçük bir araçla eğirilerek, iplik hazırlanır. Bunlar genellikle çeşitli bitkilerden çıkarılan kökboyalarla boyanır. Dokumalarda mavi, kara ve ak renkler egemendir.

Yöre dokumalarında renklerin art arda kullanımıyla oluşturulan çizgili desenler yaygındır. Amanus eteklerinde ve Amik Ovası'ndaki Türkmen dokumalarındaysa "elibelinde" denen, geometrik görünümlü motif egemendir.

AĞAÇ İŞÇİLİĞİ: İldeki köklü zanaatlardan biridir. Fabrikasyon öncesi dönemlerde, ürünün niteliğini üstündeki işçilik belirlemekteydi. Ustalar, masa, koltuk ve dolaplarda kullandıkları motiflerle tanınmaktaydı. İskenderun yöresinde çok sınırlı bir kesim, günümüzde bu motiflerin kalıplarını kullanarak "usta geleneği"ni yaşatmaya çalışmaktadır.

Giyim-Kuşamda Değişim

"...

19. asır ikinci nısf(1)ından sonra yeni hayat yavaş yavaş zengin tabakaya, yeni giyim tarzını da getir işti. Artık kadın elbiseleri eskiden olduğu gibi tek elbiselik halinde top top satılan şark tezgâhlarından çıkma kumaşlar değildi. Yeni kostümler için kadınların bizzat gidip kumaş beğenmesi, tuvalet eşyası seçmesi iktiza(2) ediyordu. Halbuki diğer taraftan da Sünnî Türkler arasında tesettür(3) taassubu(4) şiddetle hüküm-fer a(5) idi.

Bunların büyük çarşıya kadar giderek bu eşyayı görüp beğenmeleri mümkün değildi. Bu hâdise, Musevilerin de karışık olarak bulunduğu Hıristiyan mahallelerinde bazı evler içindeki bu odalarda kadın eşyası satan dükkânlara ifrağ(6) edildiği görüldü. Kadınların bizzat oralara kadar giderek alışveriş ettikleri görülüyordu. Çünkü öteden beri Sünnî Türk kadınlarının peçelerini açarak Sünnî Türklere mensup olmayan bir yabancı erkekle konuşup alışveriş etmesi ayıp sayılmazdı. Bu ev satış yerlerinden bazıları sokaklara kapılarını açarak dükkânlara istihale(7) etti. Sünnî Türk tacirlerden bazıları da evlerinde mal bulundurmaya başladılar. Kadınlar alışveriş için bu evlere de devam ediyorlardı. Fakat bu (ev içi alışverişlerinde) Sünnî erkekler bulunmazlar, bayiin, tacirin karısı tarafından yapılırdı."

(1) nısf: yarım, yarı
(2) iktiza: gerekme
(3) tesettür: örtünme
(4) taassub: tutuculuk
(5) hüküm-ferma: hüküm süren
(6) ifrağ: terk edilme
(7) istihale: dönüşme

(Türkmen, 1937, s. 98)

Şeytan Kovma

"...

Bütün köy yedi den yetmişe, ellerinde sopalar, süpürgeler, kazma sapları, kapıları-pencereleri tutmuşlar bekliyorlardı. Ezan 'Allahu Ekber' der demez köyde korkunç bir patırtı, kütürtü koptu. 'Ya Allah, ya bismillah! Çekil ya lâin! Savul ey kör şeytan!' diyerek verha savuruyorlardı sopaları. Şeytanların öleni ölüyor, sağ kalanı da geri kaçıyordu. Bu kapıdan püskürtülünce başka kapılara saldırıyorlardı. Çünkü fırsat bu fırsattı. Bu akşam evlere giremediler mi, başka zaman giremezlerdi. Canlarını dişlerine takıp, sopa yağmuru altında evlere sokulmaya çalışıyorlardı. Ölümü göze alıp sopanın altına altına yürüyorlar, parça pincik oluyorlardı. Gerçi şeytanı öldürmek akıl kârı değildi. Çünkü bir şeytan ölünce bin tane olurdu. Ama ne yaparsın ki bu akşam eve bir tek şeytan girdi miydi, artık gelecek ramazana dek o evin altından girer üstünden çıkardı. Bir günden bir güne başın dertsiz kalmazdı. İşte onun için herkes kırılmış gibi çabalıyordu.

İnip inip kalkıyordu sopalar. Patırtı, kütürtü, çığlık kıyamet... Köy bir inip bir kalkıyordu. Gerçekten bir meydan savaşı veriyorduk. Herkeste ne kol kalıyordu ne but. Ölen şeytanın yerine binlercesi gele gele, şeytan sürüsü daha da sıklaşıyor. Gittikçe daha bir öfke ile, daha bir inançla saldırıyorlardı. Sokaklar, kapılar, pencereler, kazma sapları, süpürgeler, insanların elleri vıcık vıcık kan. Ne de pis kokuyor şeytan kanı. Cansız yere yıkılıyorlar. Şeytanlar koyun sürüsü gibi üzerinden geçiyorlar eve. Büyük bir çaba ile canını toparlayıp kalkıyor ayağa. Elinden geldiğince sallıyor sopasını, süpürgesini. 'Git ya İblis! Savul ya kör şeytan!"

(Yüce, 1976, s. 14-15)

MİMARLIK: Antakya, eski kent özelliklerini bir ölçüde koruyabilmiş ilginç yerleşmelerdendir. Habib Neccar Dağı'yla Asi Irmağı arasındaki alanda ve ırmak boyunca gelişen kent, iki bölümden oluşmaktadır. Habib Neccar Dağı'yla antik Roma Caddesi yerine yapılmış Kurtuluş Caddesi arasında kalan eski kent, Osmanlı sivil mimarisinin özgün örnekleriyle doludur. Yaklaşık 1 × 1,5 km'lik bir alanı kaplayan bu kesim Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nca korunmaya alınmıştır. Yeni kent, bu sınırlar dışında kalmaktadır.

Antakya'nın mimari dokusu 2.200 yıllık uzun bir zaman birimi içinde oluşmuştur. Bu süreç içinde kentin kimi özellikleri değişmiş, kimileri de hiç değişmeden günümüze ulaşmıştır.

Romalı yazarlar, kentin kuruluşuyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu kaynaklara göre İÖ 333'te İssos'ta Daraios'u (Dara) yenen Büyük İskender, Suriye'ye giderken, bir düzlükteki pınar suyunu beğenmiş, buraya bir çeşme, tapınak ve kale yapılmasını istemiştir. Bunlar, geleceğin Antakya'sının ilk yapılarıdır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Selevkos I, İÖ 300'de kenti kurmuştur. Kentin mimarı Yenarius'un planında Hippodamus'un ilkeleri egemendir. Buna göre kent, uzun bir ana eksenin iki yanında, birbirini dik açılarla kesen yapı adalarından oluşmaktadır. Helenistik Dönem'in bu tipik yapılarına ızgara planı denilmektedir.

İÖ 64'te Roma egemenliğine giren kent, bu dönemde gelişmiş, Roma ve İskenderiye'den sonra üçüncü büyük metropol olmuştur. Ortadaki Roma Caddesi sütunlu revaklar, heykeller, anıtlar, resmi yapılar ve dükkânlarla süslenmiştir. Bizanslı tarihçi Procopius Antakya'nın zenginliği, büyüklüğü ve anıtlarıyla doğudaki Roma kentlerinin başında geldiğini yazmaktadır. Kentin tümü uzun ve sağlam surlarla çevrelenmiştir. Daphne (Harbiye) Roma İmparatorluğu'nun yazlığı, sayfiye yeri olmuştur; buraya saray, tiyatro, mozaik döşemeli, avlulu villalar yapılmıştır. Antik kaynaklar bu dönemde nüfusun 500.000'e ulaştığını yazmaktadır.

Bu parlak dönem 900 yıl sürmüştür. İÖ I.-XI. yy'lar arasında Ermeniler, Romalılar, Persler, Bizanslılar ve Araplar arasında el değiştiren kent, sürekli yakılıp yıkılmıştır. Deprem, yangın ve seller de kentin tarihsel yapısının yok olmasına neden olmuştur.

638'de Arap egemenliğine geçen Antakya ticari önemini korumuş ve bundan sonra bir İslam kenti niteliğine bürünmüştür. 250 yıl Memluklular'ın egemenliğinde kalmış, sonra Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Bu sürede tümüyle Doğu kentlerine özgü bir görünüm kazanmıştır.

XVII., XVIII. ve XIX. yy'larda burayı gezen yerli ve yabancılar, Antakya'nın küçük, önemsiz, ancak özgün bir İslam kenti olduğunu yazmaktadır.

Antakya, çeşitli kültürlerin etkilerini taşımaktadır. Kentin yapısı, sokak dokusu ve konutlar bunun en belirgin örnekleridir.

Eski Yunan'da sokaklar kuzeydoğu-güneybatı yönünden esen rüzgârı kent içine dağıtacak biçimde düzenlenmişti. Giderek bu bakışık düzen yok olmuştur. Kentin kuruluş dönemi izlerini taşıyan kuzeydoğu ucundaki kimi yapı adalarında bu özellik görülebilmektedir.

Antakya sokakları

Roma Dönemi'nin sayfiyesi olan Daphne'de (Harbiye) evler yeşil ve serin avlular çevresinde mozaik döşemeli odalardan oluşmaktaydı. Osmanlı Dönemi özgün yapılarının korunduğu eski kent kesiminde de konutlar, büyük taş döşeli avlu çevresinde dizili odalar planındadır.

Antakya mimarisini biçimlendiren etmenlerin başında yerleşim alanının yapısı, iklim ve yaşama biçimi gelmektedir. Sıcaklık, yağışlar, rüzgâr gibi iklim koşulları yanında bölge halkının gelenek ve görenekleri, Arap ülkelerine yakınlıktan etkilenen yaşama biçimi, konut mimarisini belirleyici özelliklerdir. Bu ortak özellikler, eski kentte yer alan tüm konutların mimarilerinde görülmektedir.

Antakya çok yağış alan bir bölgededir. Bu yüzden taş döşeli yolların ortası kanal biçiminde yapılmıştır. Kanallar suları Asi Irmağı'na taşımakta, selleri önlemektedir.

İklimin çok sıcak oluşu nedeniyle sokaklar çok dardır. Bunlar kentte karmaşık bir doku oluşturur. Sokaklar boyunca dizilen konutlar, savunma amacıyla, ortak duvarlı, aralarında sokaklar dışında boşluk bırakmayan kümeler biçiminde oluşturulmuştur. Yapılar kendi içinde bağımsızdır, ancak bahçeli, tümüyle bağımsız yapılaşma görülmez. Evlerin sokak yönü, sağır avlu duvarı biçimindedir. Bu duvarla iç mekândaki yaşam gizlenmiştir. Sokak yönünde yalnızca kemerli bir kapı vardır. İki katlı yapıların kiminde, üst katlarda pencere ve çıkmalar bulunabilir. Kapıdan, günlük yaşantının büyük bir bölümünün geçtiği avluya girilmektedir. Tüm evler, avlulu planlıdır ve birbirine benzemektedir. Avlu kesme taş döşelidir, sıcağın etkisini azaltmak için turunçgillerle gölgelendirilmiştir. Burası iç mekânın en önemli bölümlerinden olup sofa işlevindedir. Avlunun bir ya da üç yanına odalar yerleştirilmiştir. Bu bölümler kemerli pencere ve kapılarla avluya açılmaktadır.

Dış duvarın yalınlığına karşın iç duvarın çok süslemeli oluşu, tüm eski konutlarda rastlanan ortak özelliktir. Ana pencerelerin üstündeki küçük pencere dizisi taş işçiliğinin özgün örneklerini oluşturmaktadır. Pencere araları da rozet motifleriyle bezenmiştir. Ayrıca pencere ve kapı aralarına yerleştirilen özgün biçim ve süslemeli sebiller taş oyma sanatının güzel örnekleridir. Konutlarda yaygın yapı gereci taştır. Taş temel üstünde avlu katı bulunmaktadır. Üst kat, ahşap taş karışımıdır. Günlük işlere ayrılan bölümler, konuk odası ve mutfak altta, yatak odaları üst kattadır. Ayrıca, çatı boşlukları kiler olarak değerlendirilmiştir. Oda duvarları çeşitli gereksinmeleri karşılayan gömme dolaplar, yüklükler, raflarla kaplıdır. Bunlar ağaç işçiliğinin güzel örneklerini oluşturmaktadır. Tavanlar göbekli, arabesk motiflidir. Ayrıca yağlı boya süslemeli evler de vardır.

Antakya çok yağışlı olduğundan çatılar dik ve eğimlidir, tümü kiremit örtülüdür. Saçak altları sokağa taşkındır. Bu, hem gölge sağlayıcı hem de duvarları yağışlardan koruyucudur.

Eski kent, Osmanlı-Arap üslubunun karşılıklı etkileşimiyle oluşmuş yöreye özgü mimari dokuyu, taş döşeli, ortası kanallı dar sokakları, evleri, ağaçları ve yaşama biçimiyle korumaktadır.

Yeni kentse, çağdaş yaşama biçimi ve teknolojiye uygun yapılardan oluşmaktadır. Ancak, bu yapılar doğa koşulları ve iklimin doğurduğu sakıncaları giderecek nitelikte olmamaktadır.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Hatay yöresel halk edebiyatı, ilin devingen geçmişinden izler taşır.

Kent, çok eski ve önemli bir yerleşim yeridir. Bir geçit ve ticaret merkezi olduğundan çeşitli kültürlerden, özellikle Arap kültüründen etkilenmiştir. Az da olsa Fars ve Fransız kültürünün izlerine de rastlanır.

Yüzyıllar boyu oluşan zengin kültür birikimi, yöresel halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır.

XIX. yy sonu ve XX. yy başında divan edebiyatına yoğun bir yöneliş olmasına karşın aynı dönemde Hatay'dan pek çok da halk ozanı yetişmiştir. Bu ozanlar, yörede yaşanan toplumsal çalkantıları ve sorunları, halkın ağzından dile getirdiğinden, özellikle kırsal kesimde benimsenmiş ve beğeni kazanmıştır. Çoğunun şiirleri günümüzde de söylenmektedir.

Yöre, maniler, söylenceler, bilmeceler, atasözleri ve deyimlerden oluşan ortak ürünler yönünden de zengindir.

HALK ŞİİRİ VE OZANLAR: Hatayli halk ozanlarından XIX. ve XX. yy'dan önceki dönemlerde yetişenlere ilişkin bilgiler yetersizdir.

Halk ozanlarının en bilinenleri:

Sefil Molla (1869-1937): Asıl adı Hacı Hakkı'dır. Kırıkhan İlçesi'nin Ceylanlı Köyü'ndendir. Babasının başlattığı öğrenimini daha sonra Beylan Rüştiyesi ve Antakya Medresesi'nde tamamlamıştır.

Şiirlerinde Karacaoğlan, Dertli ve Seyrani etkisi görülür. El yazması **Sefil Molla** adlı yapıtı manzum, düzyazı mektuplar, yergi ve övgüler, destan, türkü ve ağıtlardan oluşmaktadır.

Yalın bir dille yazdığı şiirlerinde konu sevdalar ve yörede yaşanan toplumsal olaylardır.

Ozanın Birinci Dünya Savaşı üstüne yazdığı destandan iki dörtlük:

HARBİ UMUMİ DESTANI

Senemiz bin üç yüz otuz olunca
Şu dünya benzedi kara dumana
Kadir Mevlam hemen yardım eylesin
Susuz kalanlara ehl-i imana

Böyle harp olmadı dünya duralı
Bunda kim edecek bilmem zararı
Sebeb oldu Sırbistan'ın Kralı
Kendi buldu belasını kime ne

...

Karacaoğlan etkisinin belirgin olduğu şiiri:

Sabahtan baktım ben bir güzele
Bakma el malına boşa dediler
Yalnız baktığın kalır yanına
Başına deli taş düşer dediler

...

Âşıklar gördüğü güzeli öğer
Ancak birisin yürekten sever
Gözleri dünyanın malına değer
Hiç baha biçilmez kaşa dediler

...

SEFİL MOLLA'm der ki gözleri humar
Beline bağlamış gümüşten kemer
Anası Sultan'dır, babası Ömer
Sordum kızın adı Ayşe dediler

Kul Mehmed (1878-?): Kırıkhan'ın Delibekirli Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur. Destan ve türküleriyle yörede yaygın bir ün kazanmıştır.

Hatay'ın Türkiye'ye katılması üzerine söylediği bir destanı şöyledir:

Erdin artık muradına
Pınar hudut geçtin bugün
Evvel yavaş akar idin
Harıl harıl coştun bugün

Ne dava kaldı ne çene
Bülbüller kondu gülşene
Oh, ne mutlu sana Hatay
Türk ordusu geçti bugün

...

Benim adım KUL MEHMED
Kimseye eylemem minnet
İşte Hatay adlı cennet
Türk oğluna geçti bugün

Âşık Hacı (1883-?): Kırıkhan'ın Ceylanlı Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur. Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve yararlıklar göstermiştir. Köyüne döndüğünde çiftçilikle uğraşmıştır.

Yörenin en tanınmış halk ozanlarındandır. Savaşa giderken söylediği bir şiiri şöyledir:

Nasıl ayrılayım ellerimizden
Besledim büyüttüm nazlı yar kaldı
Esirgesin gayrı bizi yaradan
Kavlimiz bir idi sözlü yar kaldı

Şahin gibi yar karşımda dönerek
Bülbül gibi daldan dala konarak
O yar benden daha beter yanarak
Ciğeri ateşte közlü yar kaldı

...

Âşık HACI'm kendim doyuramadım
Nenedip dizimde uyudamadım
Ar ettim ellere duyuramadım
Sırrı yüreğimde gizli yar kaldı

Âşık Hasan (1887-1913/14): Ceylanlı Köyü'ndendir. Sefil Molla'nın kardeşidir. Balkan Savaşı'na katılmak istemiş, yaşı uygun olmadığından katılamamıştır. Bir kız kaçırma yüzünden Halep Hapishanesi'ne düşmüş, orada ölmüştür.

Sefil Molla'dan savaşa katılma izni almak için yazdığı manzum mektup ünlüdür. Ayrıca yörede günümüzde de söylenen pek çok şiiri ve destanı vardır.

Sefil Molla'ya yazdığı mektup:

Ricam budur senden kardeşim Hacı
Dini bir yoluna gitmek isterim
Derler gurbetliği zehirden acı
Ben dahil bir parmak tatmak isterim

Sana emanet ettim bizim kadını
Mehmed'e de evimizin odunu
Biraz gördüm buraların tadını
Bir parça gurbette kalmak isterim

...

ÂŞIK der ki alkış eylerim sana
Bu derneği gören kalır mı sona
Mevlayı seversen izin ver bana
Dini bir uğruna gitmek isterim

Âşık Avcı Osman (1889-?): İskenderun'un Akarca Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur. Genç yaşta gördüğü bir düş üzerine şiir söylemeye başladığı söylenmektedir.

Şiirlerinde Karacaoğlan'a yaklaşan bir anlatım görülmektedir. Birçok koşma ve türküsü vardır.

Ozanın bir koşması:

Ala gözlerini sevdiğim dilber
Ben gidersem sizin olsun buralar
Ah ettikçe kara bağrım sızılar
Merhem almaz sinemdeki yaralar

Şahan küçük ele vermez avını
Sen erittin yüreğimin yağını
Sara idim dostun usul boyunu
İsterlerse kollarımı kıralar

ÂŞIK OSMAN der ki halimiz nice
Üstümüz genişçe bir uçtan uca
Alıp dostu sara idim bir gece
İsterlerse boynumu da vuralar

Kul Celal (1895-1921): Asıl adı Mursaloğlu Haydar Celal'dir. Reyhanlılı'dır. Özel öğrenim görmüştür.

Ozanın şiirlerinde duygusal öğeler ağır basar. Genç yaşta kemik vereminden ölen Kul Celal'in hastalığını öğrenmesi üzerine yazdığı bir şiiri şöyledir:

Mevlam bir hediye daha gönderdi
Ağırdır dönersem olur mu acep
Yalvarsam söylesem ulu yezdane
Bilmem ki kusura kalır mı acep

Çıkınca Başköy'den nazlı bacılar
Okuşur ağlaşır hep duacılar
Yürekten çıkmıyor eski acılar
Anam da görmeye gelir mi acep

Görüldü arabam çekildi atlar
Sevenler orada yok idi yadlar
Yakıyor yüreğim onulmaz dertler
Tanrım şifasını verir mi acep

...

Telli Osman (1900-?): İnce Arap adıyla ünlenen ozan, İskenderun'un Akarca Köyü'ndendir.

Küçük yaşta şiire yönelmiş, Sefil Molla ile yakınlık kurarak kendini geliştirmeye çalışmıştır. Şiirlerinde sefil Molla'nın etkisi görülür.

Ozanın bir güzellemesinden iki dörtlük:

Methettim gelini günün ziyası
Al kınalı ellerinin ayası
Güzeller pirisin cennet mayası
Yanağına nurlar yağar sultanım

Sandım pencereye perde atıldı
Pembe rengin kumaşlara katıldı
Güzelsin şavkından güneş tutuldu
Yüzü ay sıfatlı doğar sultanım

...

Kâmil Sarıateş(1901-?): Şumracık Köyü'ndendir. Bir süre medrese öğrenimi görmüş, küçük yaşta şiire merak sarmıştır.

Kimi şiirlerinde döneminin toplumsal olaylarına yer vermişse de daha çok sevda ve gurbet konulu şiirler yazmış, bunları el yazması bir kitapta toplamıştır.

Ozanın aşk acılarını dile getiren bir şiiri:

Kimse bilmez bana noldu
Duru benzim neden soldu
Bir yar için vatan oldu
Bana gurbet eller bugün

Aşk ateşi beni yakar
İçin için kalbim çarpar
Gözlerimden durmaz akar
Damla damla seller bugün

...

Kul Selim (1904- ?): Şenköy Bucağı'nın Sofular Köyü'ndendir. İlköğrenimini köyde yapmış, yaşamını rençberlikle sürdürmüştür. Şiirlerinde daha çok toplumsal sorunlara yer vermiştir. Dili yalındır.

Yoksulluğu dile getiren bir şiiri:

Sinemde açıldı sağalmaz yara
Herkesin bahtı ak benimki kara
Zahire almaya dayanmaz para
Yandı bağrım yoksulluğun elinden

...

Sefaletten helak oldu özümüz
Hiç sönmüyor ateşimiz közümüz
Evde aileye geçmez oldu sözümüz
Yandı bağrım yoksulluğun elinden

KUL SELİM der ki dilim dolaşır
Çocuklar da ekmek diye ağlaşır
Derd ile figânım arşa ulaşır
Yandı bağrım yoksulluğun elinden

Âşık Ali Vural (1912- ?): Altınözü'nün Avcurun Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur.

Aşk acılarını dile getiren şiirleri yanında, toplumsal konulara ağırlık veren şiirleri de vardır.

Ozanın toplumsal eleştiri yanı ağır basan bir şiiri:

Dinleyin dünyadan haber vereyim
İnsan kalleş oldu sert de kalmadı
Hiç kimse verdiği sözünde durmaz
Kendi insan, özde mert de kalmadı

Büyüklerin bir tarafa seçtiler
Motor için ziraate koştular
Fukaralar bataklığa düştüler
Dağ taş felhan oldu yurt da kalmadı

...

ÂŞIK ALİ'm söyler arif olana
Ne mutlu da bizden sonra gelene
Ölmeyip de beş on sene kalana
Misafir olacak fert de kalmadı

Âşık Mehmet Çakallar (1925-): Antakya'nın Çakallı Köyü'ndendir. İlköğrenimini köyde yapmıştır.

Doğa güzelliklerini, sevda, gurbet konularını işlediği şiirleri yanında, toplumsal eleştiriye yönelenler de vardır.

Ozanın yörede günümüzde de dilden dile dolaşan "Hatay Destanı" şöyledir:

Büyüttü besledi cihane geldim
Bitmesin ekmeği aşı Hatay'ın
Eşini bulmanın kabili yoktur
Yağmur ile geçer kışı Hatay'ın

Mevsiminde yetkin kızlar al giyer
Beyleri var kutnu giyer şal giyer
Bahar gelir gonca güller dal giyer
Güller ile bezenir döşü Hatay'ın

...

ÇAKALLI'm der ki ne desem haktır
Altundur kemali cismi ufaktır
Bir olup cihanda kıymeti çoktur
Nur olsun toprağı taşı Hatay'ın

Âşık Meryem (1836-1916) ve Âşık Kara Mustafa (?-?) da yöreden yetişmiş halk ozanlarındandır. Yaşamları ve şiirleri üstüne yeterli bilgi yoktur. Âşık Meryem yaşlılığı konu alan destanıyla, Âşık Kara Mustafa da Sefil Molla'ya yazdığı manzum mektupla tanınmaktadır.

MANİLER: Öbür yörelerde olduğu gibi Hatay'da da mani söyleme geleneği canlılığını korumaktadır. Özellikle kırsal kesimde, uzun kış geceleri yapılan sohbet toplantılarında, çalışırken, çeşme ya da tandır başlarında maniler söylenir. Kadınların düzenlediği toplantılarda manilerle niyet çekilir. Kimi zaman da kızlarla erkekler arasında mani atışmaları yapılır.

Manilerden çoğunda konu sevdalardır. Yöreden derlenmiş birkaç mani:

Kahve piştiği yerde
Pişir taştığı yerde
Elde güzel çok amma
Gönül düştüğü yerde

Tepsiye koydum vişne
Sevdiğim aşka düşme
Bu aşkın vefası yok
Nafile dile düşme

Koz ağacı düzdedir
Daha öte yüzdedir
On iki gelin sevdim
Yine gönlüm kızdadır

Bahçelerde ısırgan
Gavur musun Müslüman
Eğil eğil öpeyim
Vallah billah kaçırmam

Kahvenin telvelisi
Oldum güzel delisi
Güzel üç türlü olur
Sevilir cilvelisi

Bir mendil işle yolla
Ucun gümüşle yolla
İçine beş elma koy
Birini dişle yolla

Karanfilim sudadır
Ala göz uykudadır
Elem çekme sevdiğim
Kavuşturan Huda'dır

Köprünün altı testi
Bir ılıcak yel esti
Akdeniz'in üstünde
Beni bir uyku bastı

SÖYLENCELER: Yöre söylencelerinin en bilinenleri: Kentin Kuruluşu ve Adına İlişkin Söylence, Lokman Hekim Söylencesi, Hıdır İlyas Söylencesi, Habib Neccar Söylencesi ve Aziz Petrus Kilisesi'ne İlişkin Söylence'dir.

Kentin Kuruluşu ve Adına İlişkin Söylence: İskender'in ölümünden sonra generallerinden Selevkos, yeni bir devlet kurmak için Hatay'ın bulunduğu topraklara gelir. Başkent olacak bir yer aramaya koyulur. Her yan öylesine güzeldir ki bir türlü karar veremez. Sonunda Casius Dağı'ndaki bilicîye başvurur. Bilicinin dediklerine uyarak Zeus'a kurban keser. Ansızın beliren bir kartal, kurbandan bir parça kapıp kıyıda hiç de kent kurmaya uygun olmayan deniz kıyısında bir yere bırakır. Selevkos burada bir liman yaptırır.

Bu kez İopolis'teki Jüpiter Tapınağı'na gider, bir kurban daha keser. Kartal yine belirir. Kurbanı Silpius Dağı ile Orontes (Asi) Irmağı arasında bırakır. Selevkos buraya büyük bir kent kurdurur, babası Antiokos'un anısına Antioche (Antiokheia) adını verir. Bu ad zamanla Antakya'ya dönüşür.

Lokman Hekim'e İlişkin Söylence: Tüm bitkilerin dilinden anlayan Lokman Hekim'de her derdin devası yazılı bir kitap vardır. "Hikmet ül Lokman" adlı bu kitapla Davut Peygamber hastaları iyileştirmiştir. Kitap Danyal Peygamber eliyle Babil'e geçmiş, orada Aristotales onu Grekçe'ye çevirmiştir. Harun Reşit dönemindeyse Arapça çevirisi yapılmış, o günden sonra da halk hekimlerinin elinde bir başvuru kaynağı olarak günümüze değin gelmiştir. Yalnız eldekiler kitabın tümü değildir. Buna ilişkin söylence şöyledir:

Lokman Hekim iyice yaşlanmıştır. Günün birinde ölüme çare olacak otu bulmak için bir kayığa biner, kitabı da yanındadır. Orontes (Asi) Irmağı üzerinde ağır ağır giderken bir adam belirir ve seslenir:

— Lokman, bu yaşta tek başına nereye?
— Ölüme çare aramaya.
— Ölüme çare var mıdır?
— Yoktur belki, ama aramak da mı yoktur?
— Bak hele şu kitaba, ne kadar ömrün kaldı?
— Yoksa sen Azrail misin?

...

Birden kayık devrilir ve Lokman boğulur, kitap da suya düşer. Dalgalar ancak küçük bir bölümünü kıyıya ulaştırır, geri kalanı yiter gider. O yıl Lokman'ın düştüğü Orontes (Asi) Irmağı taşar ve ülkede görülmemiş bir bolluk olur; ırmağa yaşam suyu anlamına Asi adı verilir. Yörede o kitaptan arta kalanların, günümüz tıp bilimine kaynak olduğu inancı yaygındır.

Hıdır İlyas Söylenceleri: Binlerce yıl önce Samandağ'ın Hıdır Bey Köyü'nde bir "Hayak Suyu" vardır. Bu suyu bir ejderha bekler. Her yıl bir kız kurban edilirse, sudan bir yudum verir. Kurban edilme sırası kral kızına gelmiştir, elleri bağlanır ve ejderhanın önüne atılır. Tam ejderha onu yutarken yetişen bir çoban, mızrağını ejderhanın yüreğine saplar. Acıdan kıvranan ejderha bir kez daha vurup öldürmesi için yalvarsa da çoban vurmaz. Ejderha da yerleri korkunç

pençeleriyle yararak kaçar. Gide gide Lübnan'daki sert kayalara çarpar, çarptığı yerde bir ırmak oluşur. Irmak ejderhanın açtığı yoldan Hatay'a ulaşır.

Günümüzdeki Asi Irmağı, o ırmaktır. Kral kızını kurtaran çoban, aslında Hızır' dır. Halk ona Hıdır Bey adını yakıştırır ve kral kızıyla evlendirir. Yere sapladığı mızrağı da kocaman bir çınar olur.

Günün birinde Musa Peygamber, Tanrı'ya "Evrenin en akıllı adamı kimdir?" diye sorar. Tanrı: "Hıdır Bey'dir" diye yanıtlar. Musa onu nasıl bulacağını sorar. Tanrı: "Değneğini yere sapladığında büyür ağaç olur, torbandaki ölü balıklar canlanır, gökyüzü açıkken birden yağmur yağarsa, bulunduğun yer iki denizi kavuşturuyorsa işte orası Hıdır'ın ülkesidir" der.

Musa, torbasını tuzlu balıkla doldurup, değneğini alır yola düşer. Dağ taş dolaşır ama bir türlü aradığı ülkeyi bulamaz. Sonunda Samandağ açıklarında bir kayaya varır, yorgunluktan uyuyakalır. Uyanınca yere sapladığı değneğin ulu bir ağaç olup kendisine gölge verdiğini görür.Torbasındaki balıklar da canlanmış, bir bir denize fırlamaktadır. Gökte bulut yoktur, ama sırılsıklam ıslanmıştır. Aradığı ülkeyi bulmanın sevinciyle çevresine göz gezdirirken, yanına bir balıkçı yaklaşır. "Hoş geldin ya Musa," der. Musa: "Hoş bulduk. Ben Hıdır Bey'i arıyorum, onu nasıl bulurum?" diye sorar. Adam işine karışmamak soru sormamak koşuluyla onu Hıdır Bey'e götürmeye söz verir. Birlikte yola koyulurlar.

Biraz gidince adam kıyıdaki kayıkları delmeye başlar. Musa meraklanıp nedenini sorar, ama adam yanıtlamaz. Bu kez küçük bir çocuğu öldürür. Musa karşı çıkar ve nedenini öğrenmek ister ama, adam gene yanıtlamaz. Asi Irmağı'nı izleyerek yollarına devam ederler. Konakladıkları her yerde bir ziyaret yaparak ilerlerken bir köye varırlar. Balıkçı kollarını sıvayıp yıkılmakta olan bir duvarı onarmaya koyulur. Musa gene dayanamaz ve nedenini sorar. Balıkçı öfkelenir. "Artık benim de sabrım kalmadı, anlaşmayı sen bozdun. Kayıkları deldim, düşman gelip almasın diye, çocuğu öldürdüm, büyüyünce çok kötü bir insan olacaktı, bu duvarı da onardım çünkü sahipleri yetim ve yoksul kişiler. Duvar altında bir gömü var, büyüdüklerinde bulsunlar diye... Bunları anlattım, ama artık beni göremeyeceksin. Aradığın adam bendim..." der ve yiter.

Musa ile Hıdır'ın buluştukları yer, günümüzde de bir ziyaret yeridir. Buraya "Buluşma Kayası" denmektedir. Dokuz Kardeş Çayı'nın kolları arasında, Musa ile Hıdır'ın konakladıkları yerlerde günümüzde kutsal sayılmaktadır.

Habib Neccar (Habibünneccar) Söylencesi: Binlerce yıl önce Antakya yöresinde yaşayanlar, putlara tapmaktadır. Tanrı onlara Yahyâ, Yunus ve Şamun peygamberleri gönderir. Peygamberler vaazlarıyla halkı uyarır, Tanrı yoluna çağırır.

O dönemde put yapımıyla geçinen Habib Neccar adlı bir kişi, dinlediklerinden etkilenir, putlara tapmaktan vazgeçer. Halk da vaazları engellemek için elinden geleni yapmaktadır.

Bir gün, vaaz dinleyenler öfkelenir ve peygamberi öldürmeye kalkışır. Tam bu sırada yetişen Habib Neccar, halkı uyarmaya çalışır. İyice çılgına dönen kimi kişiler, Habib Neccar'ın başını keser. Habib, başını koltuğunun altına alarak şimdiki Habib Neccar Camisi'nin olduğu yere dek gelir, burada düşer. Kimilerine göre de tepeden yuvarlanan baş, caminin yerinde durur.

Başka bir inanışa göre ise başı koltuğunda üç gün üç gece kentte dolaşıp Kuran okur. Bu olay Kuran'da da anlatılmaktadır. Habib'i Araplar da kutsal sayar, gömüldüğüne inanılan Silpius Dağı'na onun adını verirler.

Aziz Petrus (St. Pierre) Kilisesi'ne İlişkin Söylence: Hıristiyanlık'ın yayılmaya başladığı dönemde,Antakya önemli bir merkezdir. Günümüzde kentin 2 km uzağında Reyhanlı yolundaki Aziz Petrus Kilisesi (St. Pierre Kilisesi) o dönemde Hıristiyanlar'ın toplanma, tapınma yeridir. Kayaların içinde oluşturulmuş kilisenin, kaçmak için dışarı açılan bir tüneli vardır. İçinden akan su da kutsal sayılır. Buradan 300 m uzaklıkta Günahkârlar Hamamı denilen yerdeki kayalar üzerinde, tılsımlı olduğu söylenen kabartmalar vardır. Bunların en ilginci 3,5 m büyüklüğündeki kadın başıdır. Bu kayaların Antiokhos Epifan döneminde biçimlendirildiği öne sürülmekteyse de, halk arasında bu kabartmaların oluşumu bir söylence konusu olur.

Aziz Petrus, Romalı askerlerce mağaralarda kıstırılır. Tünelden kaçacağı sırada yakalanır ve öldürülür. Bu sırada büyük bir gürültü kopar ve şimdi kadın başının bulunduğu yere yıldırım düşer, kayaya Meryem Ana'nın başı işlenir.

Daha sonra öbür kayalara da yıldırım düşer ve kutsal resimler oluşur. Romalılar çok korkmuş, yaptıklarından pişman olmuştur. Bu olay üzerine askerlerin bir bölüğü ve komutanları Hıristiyanlık'ı kabul eder. Komutanın Hıristiyan olması bu dinin yayılmasını kolaylaştırır. Mağaradan çıkan su, Meryem Ana'nın kutsadığı bir su olarak önem kazanır ve Antakya Hıristiyanlık'ın Kudüs'ten sonra ikinci merkezi olarak kabul edilir.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Hatay yerel ağzında çeşitli dillerin etkisi görülür. Öbür Anadolu kentlerinden farklı bir geçmişi olan ilin yerel ağzında en çok Arapça daha az da Farsça etkili olmuştur. Bir süre İskenderun Sancağı olarak Fransız yönetiminde kalmasına karşın Fransızca'nın etkisi yok denecek kadar azdır.

Arapça etkisi yerel özelliklerle bağdaşıktır. Çeşitli kaynaşımlar sonunda Hatay'a özgü bir konuşma dili ortaya çıkmıştır.

Hatay'da Arapça kökenli sözcüklerin kimisi değişmeye uğramadan, kimisi de yerel ağızda değişimlere uğrayarak kullanılmaktadır. Değişime uğramayanlara birkaç örnek:

Atebe (eşik), banadura (domates), eşed (şiddetli), istifli (sen bilirsin).

Kudame-kudama, sahür-söhür, zoppasopa gibi sözcükler ise değişime uğrayarak kullanılanlardandır.

Bu durum, deyimlerde de görülür. Arapça asıllarıyla kullanılan birkaç deyim: Cubulonuk (açgözlülük), bızıra firanç (zehir zıkkım).

Yerel ağızda genizden çıkan h sesi, en belirgin özelliklerden birini oluşturur, Arapça'nın etkisiyle birçok sözcükte kullanılır. Behil-Pahıl (cimri), helle mangırı (yılışık), hanafiye (musluk), kehillenmek (onarmak, yamamak), heleke(halka) gibi.

Yerel ağızda Farsça etkisi, divan edebiyatı ürünlerinde görülür. Bu da yerel ağızda etkili olmamıştır. Farsça kökenli sözcüklere birkaç örnek: Andelip (bülbül), ankebüt (örümcek), giriftar (içine giren, girift olan), kemend (ip).

Fransızca'dan yerel ağıza ancak birkaç sözcük geçmiştir.

Hatay yerel ağzı, Gaziantep, Adana, Mersin gibi komşu illerle benzerlik gösterir. Kimi eşya ve araçla ilgili Arapça kökenli sözcüklerde Adana ve Mersin'le, kimi sözcüklerde de Gaziantep ve Kilis yerel ağzıyla benzerlik göze çarpar. Bu benzerlikler nedeniyle Adana, Mersin, Gaziantep, Hatay ve Kilis, aralarında bir tür dil grubu oluşturur.

Yerel ağızda ses değişmelerine, düşmelerine ve çift seslere sıkça rastlanır. En belirgin ses değişmeleri şöyledir:

a-a: Anteke (Antakya), Heddüc (Hatice), hezin (hazin), kelip (kalıp), feleke (falaka).

ı-ı: Ibrık (ibrik), Ibrahım (İbrahim), muhım (mühim), ımbık (imbik), cızık (çizgi).

ö-ü: Ület (ölet), üzge (özge), üvez (övez), kümele (kömele).

o-u: Tumbul (tombul), huyrat (hoyrat), leymun (limon).

ı-ü: Çütlük (çiftlik), kübar (kibar).

Ünsüz değişmeleri ise şöyledir:

b-p/p-b: Bişirmek (pişirmek), badılcan (patlıcan), bazar (pazar).

g-k: Kölge (gölge), kömmet (gömmek).

ğ-n/y: Denişmek (değişmek), düyüm (düğüm), güyüm (güğüm).

k-h: Çoh (çok), ahça (akça), çohça (çokça).

Bunların yanı sıra çok belirgin olmamakla birlikte, m-n, s-ş, t-d, t-ç, değişmeleri de görülür: Şindi (şimdi), daş (taş), çomruk (tomruk), herkeş (herkes) örneklerindeki gibi.

Kimi sözcüklerde çift seslilik de görülür. Z sesinde bu özellik daha belirgindir. Azzık (azık), kazzık (kazık), yazzık (yazık) gibi.

Kimi hallerde ses düşmeleri de vardır. Düşen sessiz, öndeki seslinin uzun söylenmesine yol açar. Samak (sağlamak), balamak (bağlamak) gibi.

Kimi hallerde de g sesi eklemeleri görülür. Bahçening, çocuğung, onung gibi.

Yerel ağız kitle iletişim araçlarının etkisi, eğitim düzeyinin yükselmesiyle yabancı sözcüklerden arınmakta, ancak kırsal kesimde varlığını sürdürebilmektedir.

ATASÖZLERİ: Atasözleri, yüzyıllar boyu edinilen deneyimlerden, düşüncelerden izler taşır. Halkın ortak düşünce ve inanışları atasözlerine yansır:

"Taşla yumurta kavga etmez," atasözüyle, güçsüz kişinin güçlülerle savaşımdan kaçınacağı anlatılır.

"El yumruğu yemeyen, kendi yumruğunu topuz sanır," kendinden güçlüyle karşılaşmayan kişi, herkese boyun eğdireceğini sanır anlamındadır.

Başkalarına zarar vermeye yönelenlerin kendini koruma önlemi de alacağı, "Taş atan başını altına tutmaz," atasözüyle anlatılır.

"El eliyle yılan tutulmaz," tehlikeli işlerde başkalarının öne sürülemeyeceğini dile getirir.

Ağır bir işin nasıl yapıldığını, ancak o işe emeği geçen bilir anlamında, "Kayış bilir, kutan (büyük pulluk) ne çeker," atasözü kullanılır.

"Yok büyümez, arık büyür," hiç yoktan bir şey üremeyeceğini, az olan şeylerin ise çaba harcanarak çoğaltılabileceğini anlatır.

Gerçekleri söylediği ve uyardığı için dosttan uzaklaşmamak gereği, "Seni güldürenin değil, ağlatanın yanına git," atasözüyle vurgulanır. Öbür yörelerde bu gerçek, "Dost ağlatır, düşman güldürür," biçiminde de söylenir.

Kişinin kendi çıkarına dokunmayan, ilişiği olmayan kimselerle uğraşamayacağı, "Köyden köye it ürümez," atasözüyle dile getirilir.

"Can cefadan da uslanır, sefadan da," hiçbir şeyin aşırısına kaçmamak gerektiğini anlatır.

DEYİMLER: Hatay'da, konuşma diline renk ve zenginlik katan pek çok deyim vardır. Ortak deneyim, düşünce ve değerleri yansıtan deyimlere, yörede derlenmiş birkaç örnek:

"Ark altında su bağışlama," kendisinin olmayan bir şeyi verir gibi görünüp üstünlük sağlamaya çalışma anlamındadır.

Dosta düşmana karşı küçük düşmemek için, "zoraki" anlamında "El arı düşman körü," deyimi kullanılır.

"Elden ağıza yaşamak," kazancıyla ancak günlük gereksinimini karşılayabilmeyi anlatır.

"Ata et, ite ot vermek," kişilere işlerine yaramayan şeyi, ya da ilgili olmadıkları görevi vermek anlamındadır.

İçinden çıkılması çok güç olan sorunlar için "Belayı berzah (sıkıntılı yer, cehennem)," deyimi kullanılır.

"Bey devesi gibi yan gelip geviş getirmek," çalışmadan, yiyip içip rahatına bakanları anlatır.

Gösterişi yerinde, ama pek akıllı olmayan kişiler için, "Boyu sırık, aklı kıvrık," deyimi kullanılır.

"Çamura basıp, çalıya asmak," deyimi, bir işi özensiz üstünkörü yapma anlamındadır.

En güç koşullarda bile sorunların üstesinden gelebilenler, "Değirmen taşının altından diri çıkar," deyimiyle anlatılır. "Ham armut gibi boğaza durmak," davranışıyla birtakım engeller yaratıp, bir kimsenin yaptığı işi zorlaştırmak anlamındadır.

Durup dinlenmeden çalışmak, iş çıkarmak için koşup durmak, "Menzilci beygiri gibi koşma," deyimiyle dile getirilir.

Kısa boylu ve bozguncu kişiler için "Mahşer midillisi," deyimi kullanılır.

BİLMECELER: Yörede, eğlenmek ya da karşıdakini sınamak amacıyla bilmece sorma geleneği, günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Yayladağı'ndan derlenmiş birkaç örnek:

Dağdan attım kırılmaz
Taştan attım kırılmaz
Bir tükürüğe dayanmaz
(Sigara Kâğıdı)

Uzun Ali uz yatar
Çocukları düz yatar
(Hezzen-Kiriş)

Yer altında paldır küldür
(Karasaban)

Altı tahta üstü tahta
İçinde bir karafatma
(Kaplumbağa)

Yolda yürür yolcu değil
Ağaca çıkar insan değil
Semeri var eşek değil
Yazı yazar kalem değil
(Sümüklüböcek)

Arkası tahtadan, karnı kıldan
Sabahtan kıl üstünde koşturan
(Fırça)

Hatay'da Divan Edebiyatı

Yüzyıllar boyu süregelen kültür birikimi sonucu Hatay'dan pek çok bilim adamı, devlet adamı, sanatçı ve şair yetişmiştir. Edebiyata yönelenler içinde divan şairleri çoğunluktadır.

XIX.yy Hataylı divan şairlerinin yaşamları ve şiirlerine ilişkin bilgiler günümüze ulaşmıştır. Bundan öncekiler konusundaysa yeterli bilgi yoktur.

XIX. yy'da Hatay divan edebiyatı en yüksek düzeye ulaşmıştır. Divan edebiyatının sönükleştiği, söz oyunlarına dönüştüğü bu dönemde olumsuz gidişten Hatay divan edebiyatı da etkilenmiştir.

Hataylı divan şairlerinden en bilinenler şunlardır:

Şuuri (?-1689): Asıl adı Hasan'dır. Medrese öğrenimi görmüş, devlet görevlerinde bulunmuştur.

Şiirlerinde Baki, Riyazi, Cevri ve Vecdi'nin etkileri belirgindir. Basılmış divanı vardır. Yapıtlarının en tanınmışı, **Fehrengi Şuuri** adlı sözlüktür. Farsça 22.550 sözcüğün, Türkçe karşılıklarının yer aldığı bu sözlük, günümüzde de en güvenilir kaynaklardan birini oluşturmaktadır. **Ferididdini Attar'ın Bend'ini** çevirmiş, **Riyazi'nin Düstur ül-Amel** adlı yapıtına ek yeni bölümler yazmıştır. İstanbul'da bulunmuş ve burada ölmüştür.

Şuuri'nin divanından iki beyit:

Nigâhı hüsnü âlemsuzu kudret kende ben kende
Tecelli-i cemali yare taket kende ben kende
Bu bahtı na müsaitle felek lutfetse de olmaz
Visali şahidi ânile fırsat kende ben kende

...

Antakyalı Münif (?-1740): İlköğrenimini Hatay'da yapmış, genç yaşta İstanbul'a gitmiştir. Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur.

Lirik şiirlerinde Nedim, didaktik şiirlerinde Nabi etkisi görülür. Ramiz, Safai gibi usta tezkirecilerce XVIII. yy'ın usta şairlerinden biri olarak gösterilmiştir.

Kimi şiirlerinde tasavvufa yöneliş görülür. "Vahdet-i Vücud" görüşünü yansıttığı şiirlerinden biri şöyledir:

Güftügû çok sadedi aşk'da cumhura göre
Hakkı kendinde ara mezhebi Mansur'a göre

Ruşen dilam nuru hakayik bu alemin
Her zerresin bir ayine-i pür-i ber bulur

...

Şehdi (XVIII. yy): İlköğrenimini Hatay'da yapmış, Arapça ve Acemce öğrenmiştir. Genç yaşta İstanbul'a gitmiş ve divan kâtipliğine dek yükselmiştir.

Şiirlerinde Naili, Vecdi, Neşati, Nabi gibi ünlü divan şairlerinin etkisi görülür.

Divanı bulunamamıştır ama Salim, Safai, Saffet tezkirelerinde ve XVIII. yy'da yayınlanmış kimi dergilerde pek çok şiiri yer almıştır.

Şehdi'den iki beyit:

Felekte zuhreden ahengi nakşi kâri kim dinler
Bu devr içre muhalif nağmeli edvarı kim dinler

Sarılmışlar lihafen naze yer yer goncalar der-hâb
Figânı ateşini andelibi zari kim dinler

...

Sadık Efendi (1788-1860): Uzun süre Hatay'da müftülük yapan Sadık Efendi, döneminin en ünlü şairlerindendir. Şirvani İsmail Efendi'den klasik Türk kültürünü öğrenmiştir.

Sümbülzade Vehbi, Keçecizade İzzet Molla ve Enderuni Vasıf'ın etkisinde kalmıştır. Şiirlerinde özden çok söz oyunlarına önem vermiştir. Kimi zaman "Sıdkî" takma adını kullanmıştır.

Basılmamış bir divanıyla yirmi cüzlük Kuran yorumu vardır.

Halep Valisi'nin, Sadık Efendi'yle başka bir kişiye yazdığı mektupta "Mekremetlû" diye başlamasına kızan Sadık Efendi ünlü terci-i bendini yazmıştır. Kendisiyle aynı düzeyde olmadığını düşündüğü biriyle aynı tutulması üzerine yazdığı

→

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Hatay'da halk müziği ve geleneksel oyunlar çevre illerden, Araplar'dan ve göçebe olarak buraya yerleşenlerden etkilenmiş, yöresel özelliğini koruyamamıştır. Uzun havalar, türküler ya da halk dansları öbür illerden küçük farklılıklarla ayrılır. Halaylar yaygın olarak oynanır. Köy seyirlik oyunları ve çocuk oyunları da çeşitlidir. Ancak, bunlar da öbür yörelerin oyunlarına benzemektedir.

HALK MÜZİĞİ: Hatay halk müziği Çukurova bölgesi ve Gaziantep özellikleri taşır. Kimi türkülerde Rumeli özellikleri de görülür.

Konular çok çeşitlidir. Doğa, aşk, sevda, hasat, harman, düğünler ve ölümler türkülerin konusunu oluşturur.

Yöre müziğinde sık görülen 2 ve 4 zamanlı ana usuller yanında halk müziğinde seyrek kullanılan 11, 5 ve 10 zamanlı usullere de rastlanır. 11 zamanlı Gül Türküsü, 5 zamanlı Köroğlu, 10 zamanlı Şirvani bunlara örnek gösterilebilir.

Yöre, halk oyunları açısından halay bölgesindedir. Hatay'da halaya kimi yörelerde hala, kimi yörelerde de depki (tepki) denir. Depki havalarının halk müziği içinde önemli bir yeri vardır.

Uzun havalar genellikle tiz perdeden bir feryat biçiminde başlayıp yavaş yavaş karar sesine doğru iner. Burada müzik konuşma biçimine dönüşür. Uzun havalar dışında kalan kırık havaların çoğu, Garip, Yanık, Kerem, Yahyalı Kerem gibi bir sekizli içinde sürüp gider. Dörtlü ve beşlileri, Muhalif, Beşiri gibi ayaklardadır. Depki havalarında döndürmeli söyleme geleneği vardır.

Hatay'da bir kez resmi derleme yapılmıştır. 1946'da Ankara Devlet Konservatuvarı adına yapılan bu çalışmaya, Muzaffer Sarısözün, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen katılmıştır. Derlenen ezgiler konservatuvar arşivindedir.

Yörenin Ünlü Türküleri: Hatay yöresinden derlenen türküler şöyle sıralanabilir: Altın Tasta Gül Kuruttum, Şu Karşıkı Dağda Kar Var Duman Yok, Lofça'nın Ardında Kaya (Rumeli'den), Al Mendili Mendili (Depki), Pınar Başı, Eli Elime Değdi, Hey Güzel Güzel, Hasan Dağı, Oymak Oymak, Vardım Baktım Süt Pişirir, Bağdatlı, Pınara Vurdum Kazmayı, Mavilim Yaktın Beni, Tütüncüden Tütün Aldım, Bulanık'ın Yolu, Yaşa Emmioğlu, Defin Ettiler, Garip Kayabaşı, Sabahtan Uğradım, Pınarbaşı Suyu, Hasan'ın Yüzü Peçeli, Oynasın, Dama Vurdum Bir Tepik, İstanbul, Bülbül, Bire Nazı, Bir Ok Attım, Kapının Önünde, İki Bülbül, Kara Kapı Şen Olur, Kişe Tavuğum, Dağların Başına Bak, Döne.

Halaylar, Kaba, Garip, Deli Arap, Küllüce, Serci, Kayseri, Köroğlu, İlbeylioğlu, Alo Paşa, Cezayir, İki Ayak, Halebi, Şirvani, Kırıkhan vb'dir.

Ağıtlar: Yörenin en bilinen ağıdı, seferberlik yıllarında Bulanık'tan Erzin'e gelen bir müftü ile kardeşinin asılması üstüne yakılmıştır.

Bulanık'ın yolu güzel
Yeli eser kumu tozar
Dar ağacı çift kurulmuş
Müftüm değirmeni gezer

Şu Erzin'in minaresi
Yıkılıp viran kalası
Yedi köyün bir ağası
Kurtarmamış müftüm seni

Yusuf oğlum müftü ağam
Verin gömleğini giyem
Gelinler gelir haber alır
Ben onlara neler diyem

Halk Müziği Araçları: Yörede divan, bağlama, cura, çöğür gibi bağlama ailesinden sazları özellikle âşıklar kullanır. Köylerde son yıllarda bağlamanın yerini tambura almaya başlamıştır.

Yaylı sazlardan sukabağı ve hindistancevizinden yapılmış kemane daha çok kırsal kesim sazlarıdır. Zurna, üflemeli, sazların en

bu terci-i bend İstanbul'da da tanınmasına yol açmıştır.

Sadık Efendi'nin ünlü terci-i bendi şöyledir:

...
Müşterek mekremeti istemeyiz aredeririz
Aramızdan bu gelen kâğıdı inkâr ederiz
Şairiz hazımamız yok hemen iş'ar ederiz

Hakkımız hürmet iken layık olur mu tağyir
Mekremetli yazılır mı bize ey kilkebir
...

Akif Efendi (1821-1881): Hatay'da doğan Akif Efendi, medrese öğrenimini genç yaşta tamamlamış, babası ölünce Antakya müftüsü olmuştur. Akif Efendi gençliğinde babasıyla İstanbul'a ve Belgrad'a da gitmiştir. Fuzuli, Baki, Nabi gibi ustaların etkisinde kalmış, onların şiirlerine nazireler yazmıştır. Ruhi ve Vahit'in gazellerine de tahmisleri vardır. Divanı basılmamıştır. Şairin bir gazeli şöyledir:

Cihan ister ise virane kalsın
Harabat içre bir meyhane kalsın

Kime kalmış bu âlem zevke bak sen
Elinde daima peymane kalsın
...

Yahya Efendi (1823-1898): İlköğrenimini ve medrese öğrenimini Antakya'da yapan Yahya Efendi, kısa sürede ünlenmiş ancak dedikodular yüzünden Şam'a gitmiştir. Şam Valisi Arif Paşa'ya sunduğu kasidenin beğenilmesiyle divan kâtipliğine, çok geçmeden Siverek Kaymakamlığı'na atanmış, oradan da İstanbul'a gitmiştir. Bir süre edebiyat ve ilim toplantılarına katılmış sonra yine Antakya'ya dönmüştür. Önce fetva eminliği sonra da müftülük yapmıştır.

Yahya Efendi'nin şiirlerinde Fuzuli'nin ve Ziya Paşa'nın etkileri görülür. Divan edebiyatının her türünde başarılı ürünler vermiştir. Basılı divanı yoktur.

GAZEL

Seninle andeliba, yar-i aşkım
Beni zar etme kim bizarı aşkım

Deva vü derdimi bilmez tabiban
Nihani hastayım, bimarı aşkım
...

Nazım Efendi (1839- ?): Hatay'a bağlı Şeyh Köyü'nde doğmuştur. Ünlü müderris Alaiyyeli Hoca Mahmud Efendi'ye öğrenci olmuş, öğrenimini bitirmemiştir.

Özellikle gazel türünde başarılı olmuştur. Kimi şiirlerinde Fuzuli etkisi görülür. Divanı basılmamıştır.

Nazım Efendi'nin bir gazeli:

Ben derdim o mehru beni, ağyâre değişmez
Gül bülbülü şurudesini, hâre değişmez

Ağyar ile yar oldu, olup yar ile ağyar
Ağyarı bugün hayf ki yüz yâre değişmez
...

Bereketoğlu Rafet Bey (1870-1918): Antakya'da doğmuş, özel öğrenim görerek yetişmiştir. Fransızca'yı kendi çabasıyla öğrenmiş, Fransız edebiyatını incelemiştir.

Sık sık İstanbul'a giden Rafet Bey, burada edebi çevrelerle ilişki kurmuş ve birkaç şiiri **Servet-i Fünun** dergisinde yayınlanmıştır. Şiirlerinde Servet-i Fünun edebiyatının etkisinden kurtulmaya çalışan ve yeni edebiyat akımlarına yönelen ilk şairdir.

Rafet Bey'in "Bir Bahçe İçin" adlı şiiri bu özelliği yansıtmaktadır.

BİR BAHÇE İÇİN

Manalı bir latif hava var şu bahçede
Bir başka hal zevk-ü sefa var şu bahçede

Memzuc ağaç iniltisine su çağıltısı
Ahenkli bir hazin sada var şu bahçede

yaygınıdır. Dilli ve dilsiz kavallar yanında "Argun" denilen kartal kemiğinden çifte düdük de çalınır *(Bak. Gaziantep Kültür, Halk Müziği).* Vurmalı sazların başında davul ve deblek (darbuka) gelir. Tef ve zil ile zilli maşa ve kimi yerlerde kaşık da kullanılmaktadır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Hatay'ın tarih boyunca önemli bir geçit yeri oluşu gelenek ve göreneklerini de etkilemiştir. Yerleşik ve yöreye özgü geleneksel oyunlara çok rastlanmaz. Adana ve Gaziantep geleneksel oyunları ile büyük benzerlikler görülür. Oyunlarda Araplar'ın ve Rumeli'den göçmen olarak gelen Türkler'in de etkisi vardır.

Geleneksel Halk Oyunları: Hatay bölgesinde halaylar yaygındır. Çiftetelli, zeybek ve semah gibi oyunlara da rastlanır. Dörtyol ve İskenderun yörelerinin oyunları Çukurova halk oyunlarından, Hassa, Kırıkhan, Reyhanlı oyunları ise hem Çukurova, hem de Gaziantep oyunlarından etkilenmiştir. Reyhanlı'da Çerkez oyunları da yaygındır.

Halay: Halaylara yörede "depki" ya da "hala" adı verilir. Bunun davul-zurna eşliğinde coşkuyla oynanmasına da "depki depmek" denir. Halaylar nişanlarda, düğünlerde, ulusal ve dinsel bayramlarda oynanır. Başı çeken oyuncuya halaybaşı, sonundakine kuyruk denir. Halaydaki öbür oyunculara seymen adı verilir. Halaybaşının elinde bir mendil ya da eşarp bulunur. Bu mendille ayrı bir gösteri yapan halaybaşının becerisi, mendili iyi kullanışı ile ölçülür. Zaman zaman halaydan ayrılır, davulcu ile karşılıklı oynar. Neşeli ve coşkulu oyunlarda kadın gibi omuz titretir ve bel kıvırır, çiftetelli oynar.

Halaylar, kadın-erkek birlikte oynandığı gibi yalnız kadınlar ya da yalnız erkeklerce de oynanır.

Kimi halaylar, adlarını yörede sevilen halk ozanlarından ya da söylence kahramanlarından almıştır. Garip, Kerem, Karacaoğlan, Köroğlu, İlbeylioğlu, Kozanoğlu, Hurşit, Alo Paşa bu tür halaylardandır. Halay çekilirken bir ara oyuncular durur. Halaybaşı ya da seymenlerden biri halk ozanlarından uzun havalar söyler. Sonra yeniden davul-zurna eşliğinde oyun sürer. Kimi halaylar da adlarını çeşitli yerlerden alır. Cezayir, Adana Üçayağı, Maraş Üçayağı, Şirvani, Halebi bunlardandır. Yörede oynanan öbür halaylar Kaba, Ceren, Karşıda Kavun Yerler, Eli Elime Değdi, Döne, Depki, Serciye, Aarebi, Zennube, Dolağa, Ela Gözlü Benli Dilber, Küllüce, Hasandağı Havası, Dan Havası, Deli Arap, Şerji, Pekmez'dir. Çeçen, Aspura, Kafe ve Vig gibi Çerkez oyunları da vardır.

En yaygın halaylar şunlardır:

Adana Üçayağı: Yalnız erkeklerce oynanır. Halay, yerinde saymayla başlar; sonra sağdan başlayarak üç adım öne gidilir. Sağ ayak, sol ayağın önüne çaprazlama konur. Öne adım atma devinimi dört-beş kez yinelenir. Yine sağdan başlayarak beş adım yürünür. Beşinci adımda sağ ayak basar, sol ayak bükülü kalkar, dönme figürü yapılır ve öne kapanarak oyun biter. Dört-beş kişilik topluluklarca oynandığı gibi kalabalıkla da oynanır.

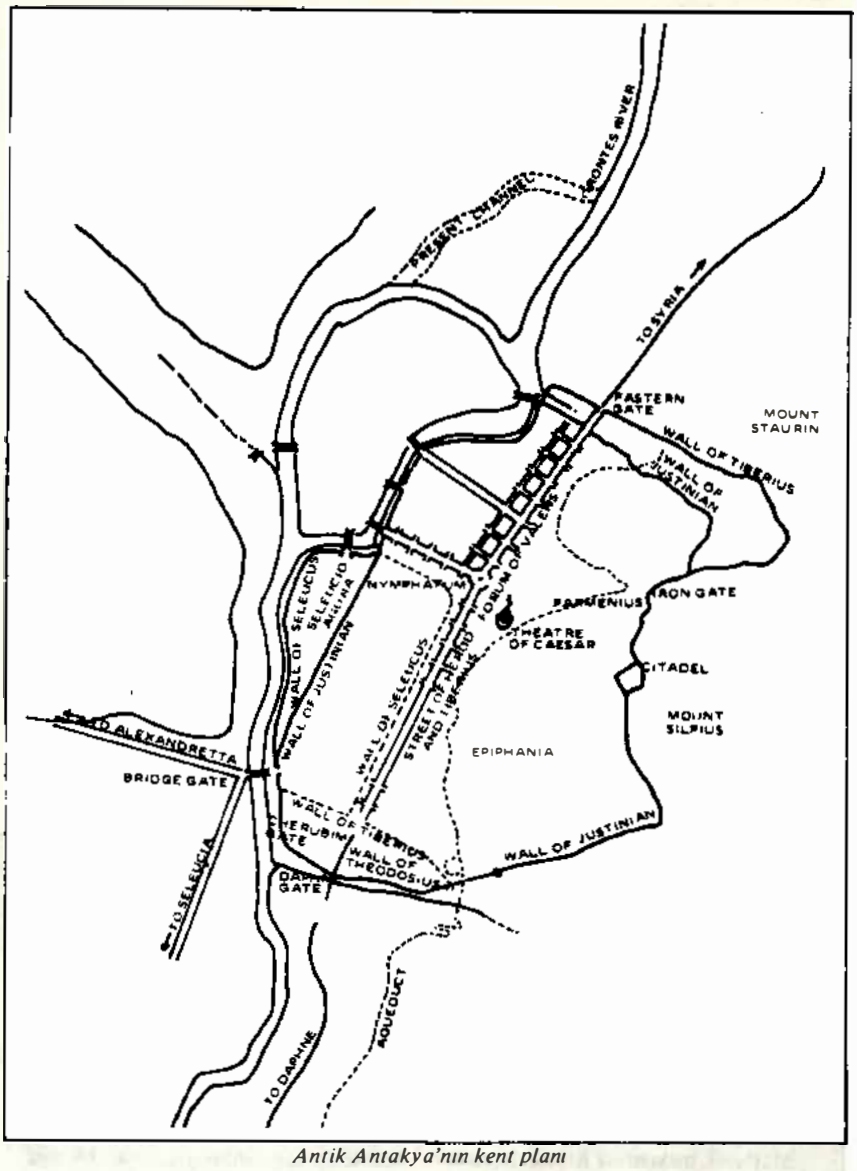
Garip: Adını Âşık Garip'ten alan bu halay, ağırdan başlayarak hızlanır. Davul-zurna ile tek dizi ve sıkı düzen içinde, yalnız erkeklerce oynanır. Halay çekilirken seymenler durur, seymen ya da seyircilerden biri Garip'ten bir uzun hava okur:

Gitme Garip gitme yollar harami
Arap vurur Türkmen alır paranı
Eylen Garip eylen kal bizim elde

Karşıda Kavun Yerler: Kadın-Erkek birlikte oynanır. Halay dizisi içinde ilk oynanan oyunlardandır. Eller ve ayaklar devinimlidir. Tek dizi olarak davul-zurna eşliğinde şu türküyle oynanır:

Karşıda kavun yerler
Biz de varsak ne derler
Oturup biz de yesek
Bu bunu sevdi derler

Sekide kavun dilimi
Oğlan sıkma elimi
Kızlar verin mendilimi gülümü
Ser yatak saram ince belini

Antik Antakya'nın kent planı

Eli Elime Değdi: Kadın-erkek birlikte oynanır. Zaman zaman hızlanıp yavaşlayan oyunun kimi bölümlerinde halka oluşturulur. Neşeli, canlı bir oyundur.

Oyunun türkü sözleri şöyledir:

Eli elime değdi de
Hem ben yandım hem kendi
Bize kimse karışmaz
Arkamız sağ efendi

Eli elekli yarim de
Göğsü yelekli yarim
Asker olmuş gidiyorum
Aslan yürekli yarim

Daldan dala ip serdim de
İpekli mendil gerdim
Şu Şenköy'ün kızlarını da
Candan gönülden sevdim

Dolağa: Dümbek eşliğinde kadınlarca oynanan bir halaydır. Ritim yavaşladığında

oyuncular çeşitli türkü ya da maniler söyler. Sert ayak vuruşlarıyla el ele tutuşarak oynanır.

Halebi, Şirvani, Aarebi, Serciye ve Zennube türküsüz, davul-zurna eşliğinde oynanan oyunlardır.

Zeybek: Hatay'da zeybek, müzik ve oyun yönünden hem öbür bölgelerin zeybek özelliklerini taşır, hem de yöreye özgü yönleri vardır. Kartal Havası bunlardandır.

Çiftetelli: Hatay'ın belirli bölgelerinde oynanan çiftetelli, bu yörelerdeki Rumeli etkisini gösterir. Küçük adımlarla eller havaya kaldırılarak oynanır. Ayak devinimleri önemsizdir. Ritmin bedene ve omuzlara alınması oyunun en önemli özelliğidir. Hem erkek hem de kadınlarca oynanır.

Seyirlik Oyunlar: Hatay bölgesindeki seyirlik oyunlar çevre illerdeki oyunlara benzer, özgün oyunlar görülmez.

Çocuk Oyunları: Tüm yurtta oynanan oyunlarla benzerlik gösterir. Menekşe Mendilim Düşe, Esir Oyunu, yörede "Kompanya" denilen Kurtarmalı Koşmaca, Halka Topu gibi oyunlar vardır.

Halka Topu: Yalnız kız çocukların oynadığı oyunda, oyuncular iki gruba ayrılır. Taşlarla bir halka yapılır. Birinci gruptakiler yakalanmadan taşlardan birinin üzerine vurmaya, öbürleri de onları yakalamaya çalışır. Taşa dokunan, halkanın içine geçer, yakalanan "sıçan" olur. Oyun böylece sürer.

TARİHSEL YAPITLAR

Yüzey araştırmaları ve kazılar yöredeki ilk yerleşmelerin Orta Paleolitik Dönem'e (Eskitaş) indiğini ortaya çıkarmıştır. İlk Paleolitik buluntulara 1943'te Antakya yakınında rastlanmıştır. Daha sonra İskenderun'un güneyinde o dönemden bir araç bulunmuştur. Muzaffer Şenyürek ve Enver Bostancı'nın Hatay ve çevresindeki araştırmalarında, Samandağ İlçesi Mağaracık Köyü yakınındaki mağaralarda Paleolitik Dönem'den çeşitli araçlar bulunmuştur. Çakmaktaşından araçların yanında hayvan dişleri, kemikleri ve insan iskelet parçaları bulunması ilginçtir. 1956-1957'de Mağaracık Köyü yakınındaki Birinci Mağara'da (Merdivenli Mağara) ve Antakya'nın 12 km güneydoğusunda Altınözü'nde çakmaktaşından araçlar ve el baltası bulunmuştur. Çevredeki mağaraların bir bölümü, Klasik Dönem'de de yerleşim alanı olmuştur. Birinci Mağara'nın Romalılar Dönemi'nde taş ocağı olarak kullanıldığı saptanmıştır. Bu sırada geçmiş dönemlerle ilgili kalıntılar yok olmuştur. Mağaranın kazılmamış bölümlerinde beş kültür katı saptanmıştır. Bu katlarda pek çok sileks (çakmaktaşı) ve kemik araçlar, Eskitaş Dönem'den aslan, ayı, gergedan, kirpi, öküz, yabandomuzu iskeletleri bulunmuştur. V-IV. kültür katlarındaki buluntular arasında Musteriyen kültürü simgeleyen üçgen ya da yaprak biçimi uçlar (ok, mızrak), yan kazıyıcılar (racloir) ve kemik araçlar vardır. Mağara bir süre terk edilmiştir. III-II. katlarda Üst Paleolitik kültür buluntuları vardır. III. Kat'ta yan kazıyıcılar yok olmuş, üçgen biçimi uçlar azalmıştır. Bunların yerini Orinyasiyen kültürü simgeleyen lamlar, uzun uçlar ve yuvarlak, dar ve burunlu kazıyıcılar almıştır. Bundan sonra yerleşme son bulmuş, Romalılar zamanında taş ocağı olarak kullanılmıştır.

İkinci Mağara'da (Tıkalı Mağara) Üst Paleolitik Dönem kültür katları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, Roma Dönemi'nden ev kalıntıları, onun altında da Helenistik ve Roma dönemlerinden çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.

Altınözü ve Altındere (Avratlar Deresi) çevresinde de çakmaktaşından bir el baltası, üçgen biçimi kazıyıcılar, üç yonga araç bulunmuştur.

Mağaracık'ta, Çevlik Karakolu'nun yakınında Kanal Mağarası kazılarında Paleolitik Dönem'den lam sanayiyle ilgili araçlar bulunmuştur. Burada 6 kültür katı saptanmıştır. Üst Paleolitik kültürü simgeleyen buluntular arasında pek çok uç kazıyıcılar, yuvarlak kazıyıcılar, iki yanlı lam kazıyıcılar, çakmaktaşından, iyi işlenmiş, bifas tipi el baltası vardır.

Mağaracık, Beldibi ve Filistin'de yapılan araştırmalar sonucu, Güney Anadolu'yla Filistin'in, Üst Paleolitik Dönem'i aynı zamanda yaşadığı kanıtlanmıştır.

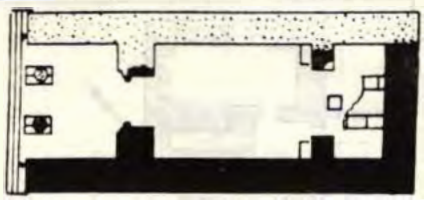
R.J. Braidwood'un, Amik Ovası'ndaki höyüklerde yaptığı kazılarda, Amik Evre A ve Amik Evre B diye adlandırılan katlarda Neolitik (Yenitaş) kültür buluntuları çıkmıştır. Tell Cüdeyde ve Tell Deheb (Altıntepe)'de de özgün buluntular vardır. Çanak-çömlek öncesi evreyle ilgili bilgiler yetersizdir. Kazı alanının darlığı ve Neolitik kültür katının su altında bulunması nedeniyle, yapı kalıntıları belirsizdir. Buluntular çakmaktaşından araçlar, uçlar ve çanak-çömleklerden oluşmaktadır. Amik F Evresi'nde Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem kalıntıları vardır. Amik G, H, I, ve J ise İlk Tunç Çağ buluntu katlarıdır. G Evresi'nde (İÖ 3000-2800) tunç, bakır ve yerel metalden araçlar vardır. Bunlar Amik Ovası'yla Kuzey Mezopotamya, Mısır, Güney Anadolu ve İslâhiye bölgesi arasındaki bağlantıyı sergilemektedir. H Evresi'nde (İÖ 2700-2500) yerel çanak-çömleğin yanında iki tür çanak-çömlekle karşılaşılmıştır. Birincisi çok fırınlanmış, el yapısı, al ya da kara renklidir. Karaz ya da Filistin Kirbet Kerak seramiği olarak bilinen bu türü kullananların İÖ 2800'de Amik Ovası'nı istila ettikleri ve birkaç yüzyıl buraya egemen oldukları sanılmaktadır. Bunlar daha sonra Suriye üzerinden Filistin'e geçmişlerdir *(Alkım, s. 98)*. İkinci tür, alımsı turuncu renkte, bezeksiz ya da çizgilidir. Aynı tür seramiğe, İslâhiye bölgesinde ve Tarsus'ta İlk Tunç Çağ II Evresi'nde rastlanmıştır. Bu çanak-çömleklerin İslâhiye'de üretildikleri, Amik ve Tarsus'a dışsatım yoluyla ulaştıkları sanılmaktadır.

Çok önemli buluntulara rastlanan yerleşimlerden biri de Tell Açana'dır. Burada İÖ 3400-1194 arasında 17 yerleşim katı saptanmıştır. 1936'da Sir L.Woolley başkanlığında yapılan kazılarda önemli sonuçlar alınmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında çalışmalar Türk arkeologlarca yürütülmüştür. İÖ 3400-3300'e tarihlenen ilk yerleşme Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'dendir. Bu kat, su altında olduğundan kesin sonuç alınamamıştır. İÖ 1800-1200 arasındaki Tunç Çağ katlarında saraylar, tapınaklar ve savunma yapıları vardır. Bu katlarda bir yandan Hitit, öbür yandan Girit-Miken kültürleriyle ilişkiler kesinlik kazanmıştır.

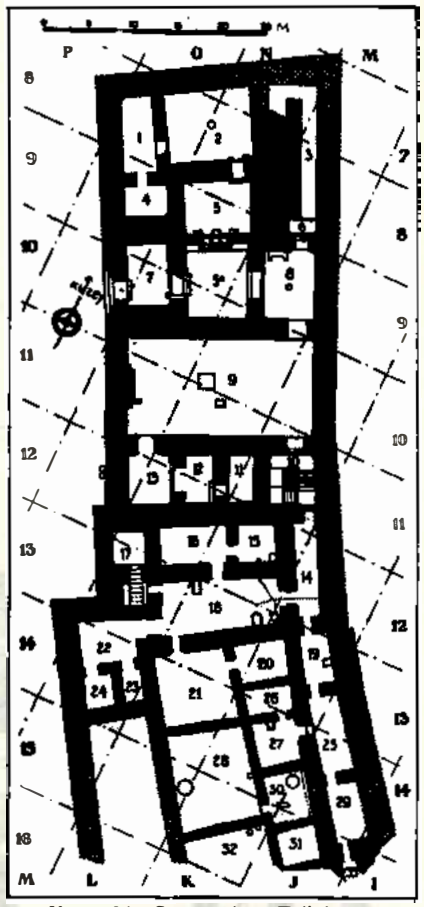
Kat XII'de III. bin ortalarına tarihlenen pişmiş tuğladan tonozlu odalar bu türün en erken örneklerini oluşturmaktadır.

Hitit öncesi döneme tarihlenen Tell Açana kapıları, özellikle önemli sayılmaktadır. Bu kapılar, birbirinden 5 m uzaklıkta iki büyük kuleden oluşmaktadır.

Kat XI'de bulunan saray, avluya bitişik kalın duvarlı, dikdörtgen planlı odalardan oluşmaktadır. Kat X'da çıkarılan saray da birkaç odalı ve avluludur. Odalar dikdörtgen planlıdır. Merdiven boşlukları ve kalın duvarlar yapının çok katlı olduğunu göstermektedir.

Tell Tayinat Tapınağı

Yarım Lim Sarayı planı, Tell Açana

VII. Kat'ta XVIII. yy'a tarihlenen Yarım-Lim Sarayı'nın temeli dört köşeli kesme taştandır. Köşeler sivriltilmiştir. Dışa taşkın temeller, kaplama tekniğiyle ortostatlarla bezenmiştir. IV. Kat'ta XV-XIV. yy'lara tarihlenen Nigmepa Sarayı'nda da aynı teknik uygulanmıştır. Duvarların üst bölümü, ağaç hatıllarla desteklenmiş kerpiçtendir. Tell Açana saraylarında ince sıva üstüne sarı, kahverengi ve kara süs kuşakları yapılması ilginçtir.

Yarım-Lim Sarayı 30 × 95 m ölçülerindedir. Değişik yükseklikte düz setler üstüne kurulmuş üç bölümlü bir yapıdır. Kuzeyde üç katlı resmi bölüm, ortada iki katlı içrek bölüm, güneydeyse tek katlı yönetim ve görevliler bölümü vardır. Resmi bölüm iki odalı kabul salonu, bir büyük ve bir küçük odadan oluşmuştur (üç katlı). Hiçbir yerinde pencereye rastlanmayan yapıda tavanın hemen altına açılan aydınlık pencereleri bulunduğu sanılmaktadır. Üst katlarda Girit saraylarına özgü duvar resimleri vardır (boğa geçidi).

İçrek bölümde bir tür anıt mezar (mausoleum) ya da tapınma odası olduğu sanılan bir bölme vardır. Bölümlerin çok katlılığı, kendi içinde bağımsız oluşu, odaların küçüklüğü ve iç süslemeler bu sarayın belirgin özellikleridir.

Bu özellikler, birkaç yüzyıl boyunca hiç değişmeden korunmuş ve IV. Kat'taki XV-XIV. yy'lara tarihlenen Nigmepa Sarayı'nda yinelenmiştir. Burada da resmi, yaşama ve yönetim-görevli bölümleri vardır.

Bu saraylarda avlunun tek görevi aydınlatıcı öğe olmasıdır. Oysa Anadolu yapılarında avlu, yapının bölümlerini bağlayıcı en önemli öğedir.

Tell Açana saraylarındaki duvar süslemeleri, iki bölümlü odalar, tahta destekler, yıkanma odaları, çok katlılık Girit kültürüyle ilişkileri göstermektedir.

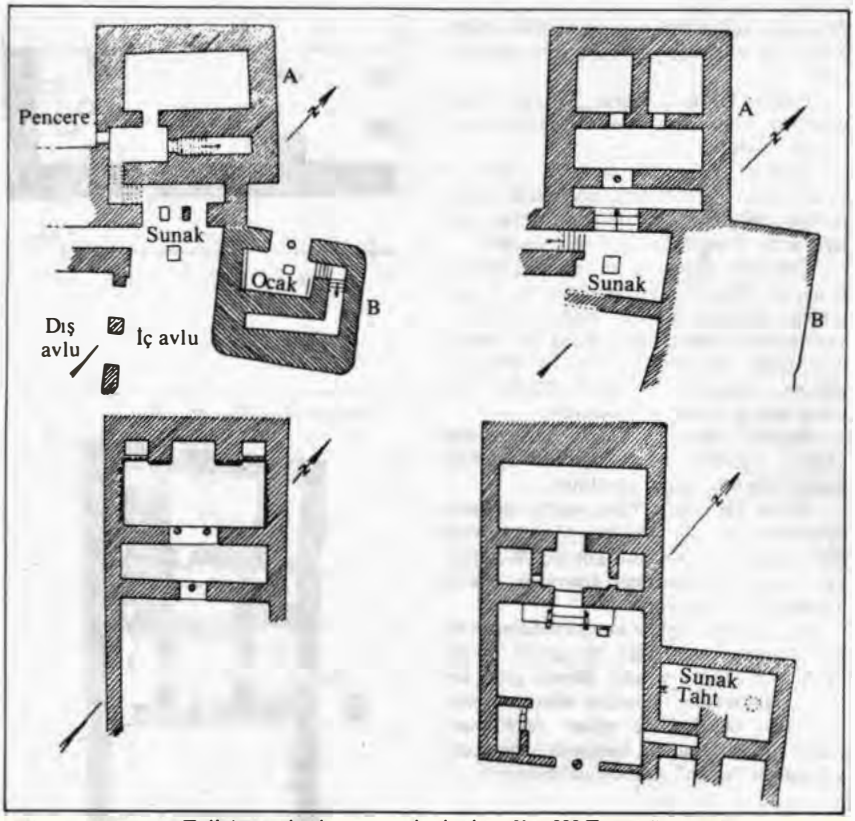
Woolley'nin kazılarında İÖ IV. bin sonuyla (Kat XVII) İÖ II. bin sonuna değin aynı yerde üst üste kurulmuş kesintisiz 17 tapınaktan oluşan bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Planı tümüyle saptanabilen en eski tapınak XIV. Kat'tadır. Tapınak, dörtgen planlı bir iç oda, genişlemesine yerleştirilmiş dış oda ve girişte küçük bir avlu içinde sekiden oluşmaktadır. Kapılar, dıştan bakıldığında kutsal odanın içi görülmeyecek biçimde yerleştirilmiştir.

Kat XII'deki tapınak çok iyi durumdadır. Duvarları çok kalındır (önde 1,90 m, arkada 2,90 m). Yapı, değişik düzeyde genişlemesine yerleştirilmiş iki odadan oluşmaktadır.

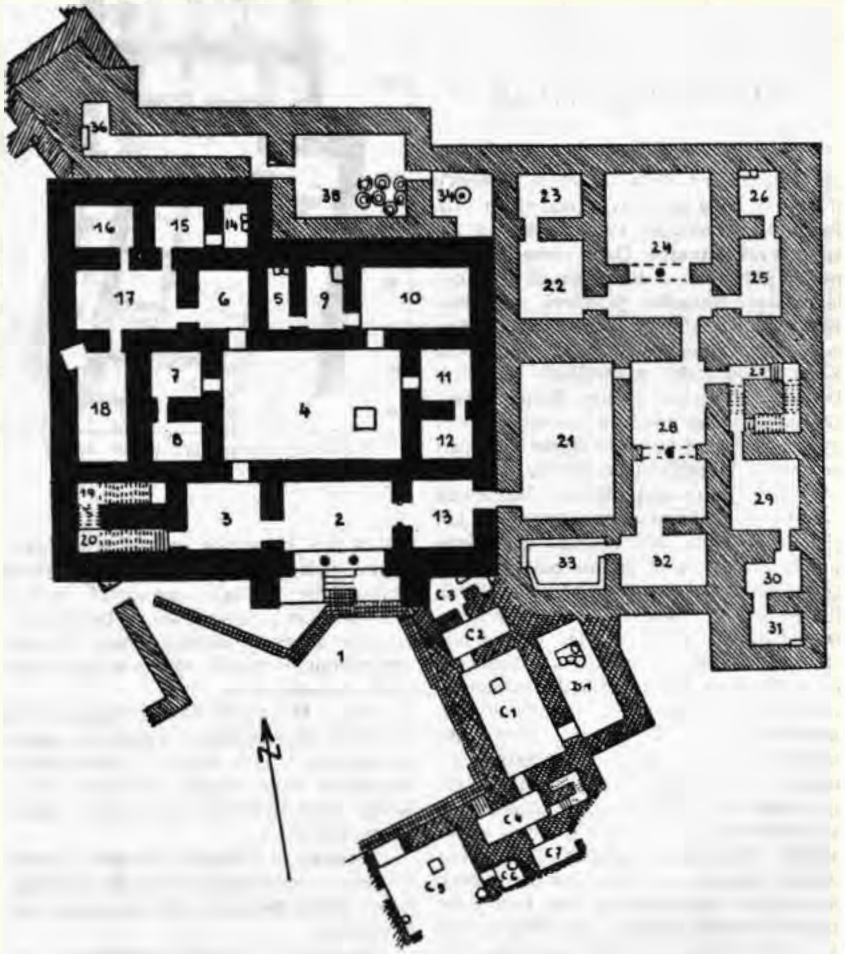
XI-V. katlar arasındaki tapınakların planları çıkarılmamıştır; ancak Kat V Tapınağı odalarının genişlemesine olduğu saptanmıştır.

Kat IV Tapınağı genişlemesine bir oda, çok dar bir ön oda ve ön geçitten oluşmaktadır. Ön geçit iki sütunludur. Sütunlar yanlarda çıkıntı yapan duvarlar arasında yer almıştır. Burada kapılar ortaya yerleştirilmiştir. Ana oda arka duvarında kapı genişliğinde bir bölme vardır.

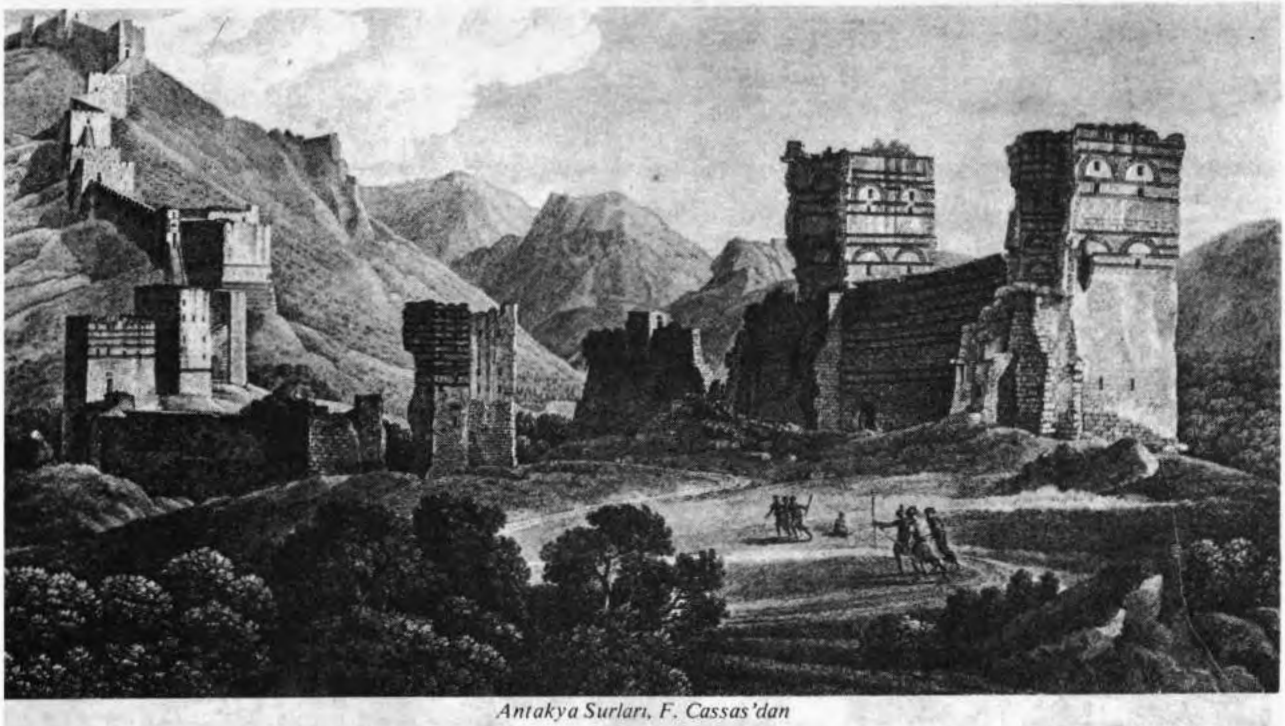
Kat III Tapınağı (1358-1285) eski yapıların boyutlarındadır. Tek katlı, sütunlu bir ön geçit ile çok katlı ana yapıdan oluşmaktadır. Yapı topluluğu XIII. yy'da genişletilmiştir. Tapınağın, ortostatlı duvarları

Tell Açana katları tapınak planları, Kat III Tapınağı

Nigmepa Sarayı planı, Tell Açana

Antakya Surları, F. Cassas'dan

Hitit Aslanı biçiminde sütun kaidesi, Tell Tayinat

ve aslan biçimi sütun kaideleriyle anıtsal bir görünümü vardır.

XIII. yy'a tarihlenen I.A Tapınağı geniş, enine bir ön oda ve üç bölümlü kült odasından oluşmaktadır. Ön geçit tek sütunlu, arka giriş iki sütunludur. I.B Tapınağı'nın girişine, Hitit kapılarına benzer iki küçük yan oda eklenmiştir. Ön geçit, yanları aslan heykelleriyle süslü basamaklı bir seki biçimindedir. Tapınağın güneydoğu odalarında bulunan silah, hiyeroglif yazılı silindir mühürler ve kabartmalar ilginçtir.

I.A ve I.B tapınakları yangınla yıkılmıştır. Yeni tapınak da 1190'larda kent yıkıldığı için bitirilememiştir. Bu kutsal alanın Hitit etkisinde doğduğu ve bir Hitit tanrısına adandığı sanılmaktadır *(Naumann, s.481)*.

Tell Açana'nın çeşitli katlarında ortaya çıkarılan yapılar taş temelli, kerpiç duvarlıdır. Gömütlerin tümü kent alanındadır. Ayrıca bir nekropol (mezarlık) bulunamamıştır. Gömütler, evlerin yakınında ya da altındadır. Ölüler doğrudan toprağa gömülmüştür. Yalnızca Kat V'de ağaç tabut bulunmuştur. Bunların yanında kap içinde çocuk ve toprak kaplarda yakılmış yetişkin gömütleri bulunmuştur. Bu gömme geleneğinin, yöreye dışardan gelip yerleşenlere özgü olduğu sanılmaktadır.

Kazı yerinde değişik dönem ürünü pişmiş topraktan yaklaşık 150 heykelcik bulunmuştur. Bunlar, insan ve hayvan biçimlidir. Daha geç dönemlere tarihlenen (Yunan, Roma, Bizans) birkaç buluntunun yerleşmeyle ilişkili olmadığı düşünülmektedir *(Woolley, s.399)*.

Tell Açana yakınındaki Tell Tayinat'ta (Tell Tainat)da önemli buluntulara rastlanmıştır. Burası Tell Açana'nın yıkılmasından sonra önem kazanmıştır. En önemli buluntular saray ve tapınak yapılarıdır.

Habib Neccar (Silpius) Dağı'ndan Antakya

St. Pierre Mağara Kilisesi

Tell Tayinat Tapınağı VIII. yy başlarına tarihlenmektedir. Tapınak, Hitit yapı biçimi hilaniden çok, Yunan megaronlarına benzemektedir. Bu mimarisiyle, yörede kural dışı bir örnektir. 12 m genişliğinde, 25,5 m uzunluğundaki yapının ön geçidini, çift aslan kaideli sütunlar süslemektedir. Asur üslubundaki aslanlar, VIII. yy başlarına tarihlenmektedir.

Tell Tayinat Sarayı da VIII. yy ortalarında yapılmıştır. Ortostatsız duvarları ve üç sütunlu ön geçidiyle, Tell Açana saraylarından ayrılmaktadır.

Amik Ovası'nın batısındaki Tell es Şeyh kazılarında 12 yapı katı saptanmıştır. Burada Neolitik (Yenitaş) ve Kalkolitik (Bakırtaş) dönemlerinden buluntulara rastlanmıştır. Bunlar arasında Tell Halaf ve daha sonra Ubeyd türü seramikler vardır.

Ovanın doğusundaki Tabara al Akrad'da, 7 yerleşme katı ortaya çıkarılmıştır. İlk buluntular, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e tarihlenmektedir. Bunun üstünde Tunç Çağ buluntuları vardır.

Amik Ovası'nın doğu ucundaki Çatalhöyük, Tell Cüdeyde ve Tell Deheb'de de özgün Neolitik buluntular çıkmıştır. Tell Cüdeyde'de 1933'te başlayan kazılarda 14 yerleşme katı saptanmıştır. XIV. Kat'ta Neolitik kültür buluntularına rastlanmıştır. XIV-XIII katlar arasında Tell Halaf çanak-çömleği bulunmuştur. XIII. Kat'ta metal araçlar, XII. kattaysa silindir mühürler, ilginç buluntulardır. XI. Kat'taki silindir mühürler, İÖ 3100-2600 arasına tarihlen-

miştir. X-I. kültür katları İÖ 2600-İS 600 arasını kapsamaktadır.

Çatalhöyük, Reyhanlı-Kırıkhan yolu üstündedir. Burası Hititler'in önemli siyasal merkezlerinden Kanula'dır. Yöredeki Hitit kentlerinin ilk siyasal birliği burada gerçekleştirilmiştir.

MERKEZ İLÇE (ANTAKYA): İÖ 300' de Büyük İskender'in komutanlarından Selevkos I'in kurduğu kent Roma ve Bizanslılar zamanında gelişmiş, dönemin üç büyük metropolünden biri olmuştur. Daha önce burada Bottias ve Lopolis adlı iki Yunan kolonisi vardı. Kentte Roma ve Bizans dönemlerinde saraylar, villalar, revaklı caddeler, heykeller, anıtlar, su kemerleri, köprüler, tiyatro, hipodrom ve tapınaklar yapılmıştır. Depremler, yangınlar, su baskınları ve istilalar yüzünden bu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Kent içinde ve çevresinde ancak birkaç kalıntı vardır. XVI. yy'dan Ulu Cami mimari değeri olmayan bir yapıdır.

ANTAKYA KALESİ VE SURLARI: Kentin en sağlam tarihsel yapıtıdır. İstanbul surlarından sonra en uzun duvarları oluşturmaktadır. Antik kenti çevreleyen duvarlar Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde yapılmıştır. Surlar, Silpius (Habib Neccar) Dağı'ndan Orontes (Asi) Irmağı'na uzanıyordu. Evliya Çelebi 44.000 adım uzunluğundaki duvarların büyük blok taşlarla örüldüğünü, çok sağlam ve sık mazgallı olduğunu, 70-80 adımda bir burç bulunduğunu yazmaktadır. Buna göre duvarlar 30.000 m uzunluğundaydı ve 360 burçla desteklenmişti. Burçlar 5 katlıydı. Tepedeki İçkale'yi IV. yy'da Bizans İmparatoru Nikefhoros Fokas yaptırmıştır, ancak çok yıkıktır. Surların Habib Neccar Dağı yamaçlarındaki bölümü sağlamdır.

ST. PİERRE KİLİSESİ VE MANASTIRI: Antakya-Reyhanlı yolu üstünde, kentten 2 km uzaklıkta, Silpius (Haç Habib Neccar) Dağı yamacındadır. St. Pierre Antakya'ya geldiğinde ilk konuşmasını burada yapmıştır. Daha sonra eklemelerle mağara kiliseye dönüştürülmüştür. Döşemede V. yy'dan mozaik kalıntıları vardır. Günümüze ulaşan yapı XII-XIII. yy'dandır. Ön yüzü Gotik kiliseler üslubundadır. Buradaki üç kapıdan ortada olanı daha büyüktür. Bu kapıdan mağaraya uzanan koridora geçilmektedir. Koridor, iki payeye oturan tonoz örtülüdür. Mağara 9,5 m genişliğinde, 13 m uzunluğunda, 7 m yüksekliğindedir. Burası, ön yüzdeki yuvarlak pencerelerle aydınlanmaktadır. Duvarlarda XII. ve XIII. yy'lardan kaba freskler vardır. Apsisin sağında kayalar arasından gelen suyun toplandığı küçük bir havuz bulunmaktadır. Soldaki kapıdan gizli tünele geçilmektedir.

HERONİON (CHARONİON): St. Pierre Kilisesi'nin 200-300 m uzağındadır. Buraya Günahkârlar Hamamı da denilmektedir. Helenistik Dönem'de Antiokhos Epiphanes yaptırmıştır. Burada, kayalara oyulmuş kabartmaların en ilginci, Cehennem Kayıkçısı Hero'nun başıdır.

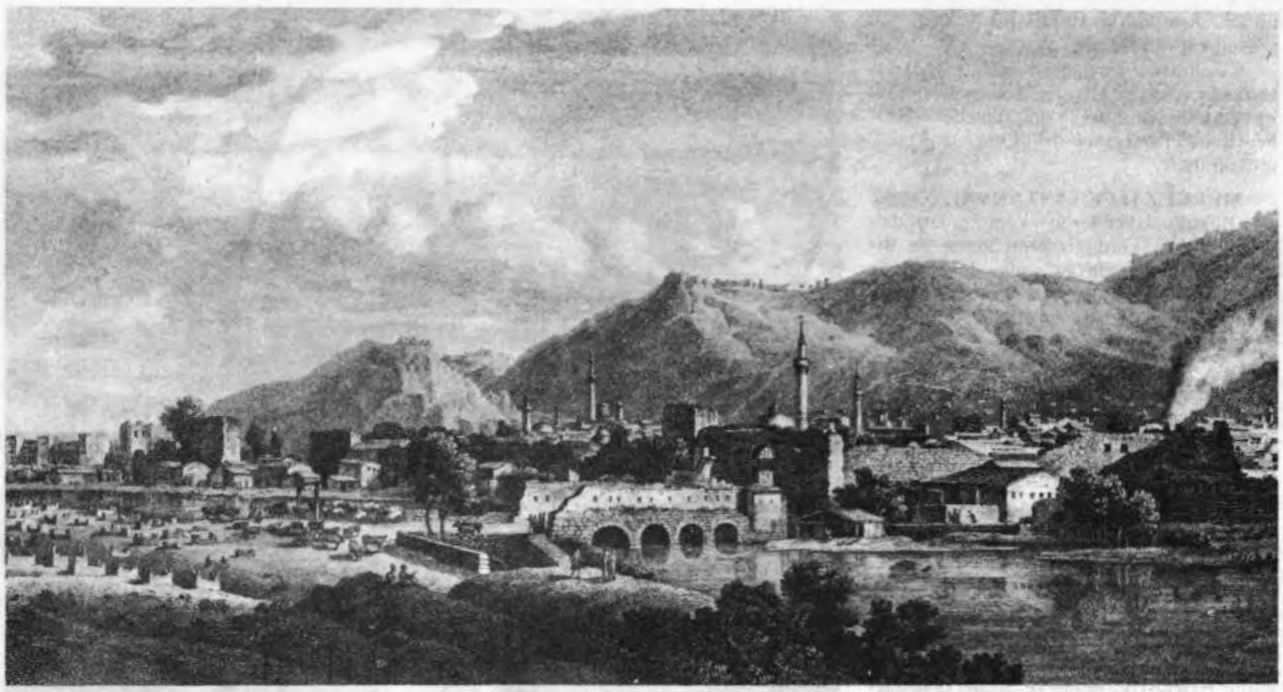
HABİB NECCAR CAMİSİ: Eski kent kesimindedir. Bir Roma tapınağı, Hıristiyanlık'ın yayılışından sonra kiliseye, Müslümanlar'ın kenti alışından sonra da camiye dönüştürülmüştür. Ortaçağ kilise mimarisi

Heronion (Charonion)

Trajanus Su Kemeri

XVIII. yy'da Antakya, F.Cassas'dan

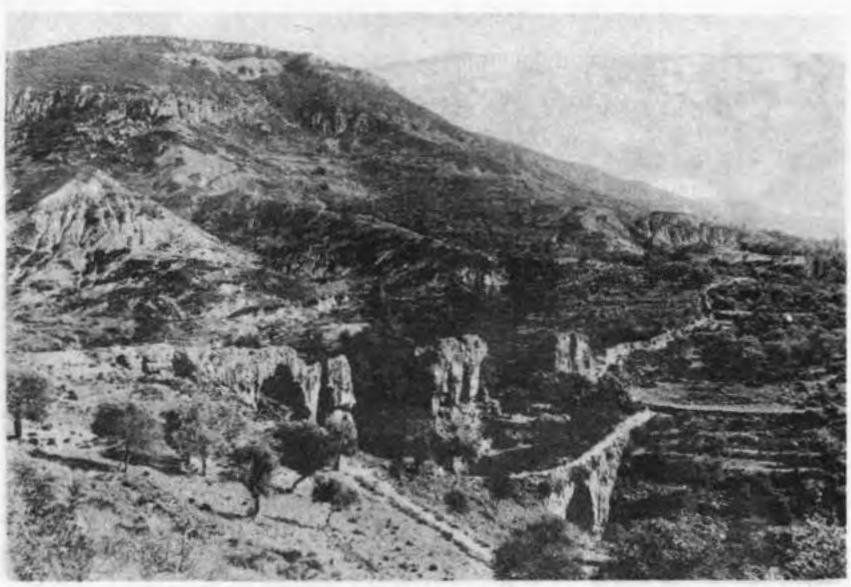
üslubundadır. Minaresi XVII. yy barok üsluptadır. Yapının altında 3 gömüt bulunmaktadır.

TRAJANUS SU KEMERİ (MEMEKLİ KÖPRÜ): Devlet Hastanesi'nin yanındadır. II. yy'da Roma İmparatoru Trajanus, Daphne'den (Harbiye) kente su getirmek amacıyla yaptırmıştır. 9 m uzunluğundaki bölümü ayaktadır.

DİOKLETİANUS KÖPRÜSÜ: Belediye'nin karşısında, Asi Irmağı üstündeydi. Büyük kesme taştan, üç ayaklı bir yapıydı. Ayaklardan biri üstünde Roma kartalı kabartması bulunmaktaydı. Birkaç kez onarılmış, 1970'den sonra yıktırılıp yeni bir köprü yapılmıştır.

DEMİR KAPI: Kent surlarındaki dört kapıdan biridir. Halep Kapısı da denilmektedir. VI. yy'da Justinianus döneminde yapılmış olup sağlamdır.

DAPHNE (HARBİYE): Roma Dönemi'nin yazlık yeridir. 1930'lu yıllarda Princeton University ve Chicago Oriental Institute'ten Stillwell ve Braidwood'un yönettiği kazılarda avlulu, mozaik döşemeli Roma villalarının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu mozaikler Hatay Arkeoloji Müzesi, Paris ve Amerika Birleşik Devletleri'nin çeşitli müzelerinde sergilenmektedir.

Antakya ile Daphne arasındaki su kemerleri

ALTINÖZÜ İLÇESİ: Kent içinde tarihsel kalıntı yoktur. İlçe dışındaki kayalıklarda Roma Dönemi'nden kaldığı sanılan kaya mezarları vardır.

KOZ KALESİ (KÜRŞAT KALESİ): Koz kalesi Köyü'ndedir. Haçlılar Dönemi'nde düzgün kesme taştan yapılmış sağlam bir kaledir, kapısı kuzeydedir.

DÖRTYOL İLÇESİ: İÖ 333'te Büyük İskender'in Pers İmparatoru Dareios'u (Dara) yendiği İssos (İssus) bu ilçededir. Yakacık (Payas) Bucağı'ndaki Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'yle ünlüdür.

İSSOS (İSSUS): Dörtyol-Yeşilkent (Erzin) arasındadır. Çevrede su depoları, kemerler, tapınak ve yapı kalıntıları bulunmaktadır.

Payas (Yakacık) Antik Dönem'de Baias adıyla bilinmektedir. II. Sultan Selim, Sokullu Mehmed Paşa'yı burada derbent yönetimi kurmakla görevlendirmiştir. Evliya Çelebi Hac yolu üstündeki Payas'ta 850 ev bulunduğunu yazmaktadır. Cenevizliler'den kaldığı sanılan bir kale ve liman kalıntısı vardır.

PAYAS KALESİ: İlk kez Haçlılar Dönemi'nde yapıldığı, Osmanlılar Dönemi'ndeyse onarıldığı sanılmaktadır. Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin batısındadır. Evliya Çelebi 1598/1599 tarihinde yapıldığını söylemektedir. Sağlam ve düzgün taş işçiliğiyle günümüze ulaşan önemli yapılardandır. 8 sağlam kulesi vardır. Geniş, derin bir hendekle çevrilidir. Kaleye doğudaki açılıp kapanır köprüden girilmektedir. Ana girişin üstünde, anıtsal görünümlü burç yükselmektedir. Kale içindeki moloz taştan, uzun, dikdörtgen planlı yapı kalıntılarının kışla olduğu sanılmaktadır.

CİN KULESİ: Külliye ile deniz kıyısı arasında en yüksek tepeye yapılmıştır. Haçlı

seferleri sırasında ya da Cenevizliler'ce kurulduğu sanılmaktadır. Çok yıkıktır. Kalın, kesme taştan, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Gözetleme kulesi olduğu sanılmaktadır.

SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ: Cami, medrese, bedesten, hamam, kervansaray yapılarından oluşmaktadır. 200x250 m'lik bir alana uyumlu bir dağılımı vardır. XVI. yy'da, Sokullu Mehmed Paşa'nın Mimar Sinan'a ya da onun kalfalarından birine yaptırdığı sanılmaktadır. Tüm külliyede tek yazıt vardır.

Cami: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Cami-i Kebir adıyla geçmektedir. Yapılar topluluğunun güneybatısındadır. Ana mekânı ters T planlıdır.

Öndeki avlu çevresine medrese odaları yapılmıştır. Son cemaat yeri 8 tuğla örgülü küçük kubbeyle örtülüdür. Minare son cemaat yerinin batısındadır, şerefeye dek yıkılmıştır. Avlu çevresinde doğu ve batıda 8, kuzeyde 3 oda bulunmaktadır. Medrese odalarının önünde bulunan kubbeli revaklar yıkılmış, yalnızca kemer izleri kalmıştır. Avlu ortasında üstü kubbeli şadırvan vardır. Ana mekân ortada büyük, önde iki küçük kubbeyle örtülüdür. Taçkapı yüksek ve sivri kemerli olup mukarnas süslemelidir. XIX. yy yapısı olan mermer mihrap ampir üsluptadır.

Bedesten: 15x115 m ölçülerinde, içinde 45 dükkân bulunan ince, uzun bir yapıdır. Kervansarayla cami arasındadır, külliyenin merkezini oluşturmaktadır. Ortadaki dua kubbesinin, kervansaraya ve kaleye geçit veren iki kapısı vardır. Kervansaraya geçit veren kapı anıtsal görünüşlüdür. Sivri kemerli kapı nişinde 5 dizelik 1574-1576 tarihli yazıtı vardır.

Bedestenin güneydeki ana girişi basık kemerli yalın görünüşlüdür.

Yapı, 12 çapraz tonozla örtülüdür. Ortada aydınlanma deliği vardır. Planı ve mimarisiyle klasik Osmanlı bedestenlerindendir.

Hamam: Caminin kuzeyinde, bedestenle kervansarayın batısındadır. Klasik Osmanlı hamamları planındadır. Çifte hamam biçiminde olan yapının, kadınlar bölümü yıkılmıştır. Giriş, akkara mermer düzenindedir, yanlarda bakışıklı pencereler vardır. Soyunma yeri kare planlı, kubbelidir. Kubbe sekiz köşeli kasnağa oturmaktadır. Sıcaklık haç biçimi planlı, dört eyvanlıdır.

Köşelerde kubbeli halvet hücreleri vardır. Kesme taştan, sağlam görünüşlü bir yapıdır.

Kervansaray: Külliyenin doğusunu tümüyle kaplamaktadır. Planı ve büyüklüğüyle ilgi çekmektedir. Haç tonoz, çapraz tonoz, yıldız tonoz örtülüdür. Tonozlar altı köşeli tepe deliklidir. Uzun bir koridor biçimindeki giriş, çapraz, yıldız, çapraz tonoz örtülüdür. Avlu kare planlıdır. Kuzey ve güneyde 8'er, doğuda 13 payeye oturan çapraz tonozlu revaklarla çevrilidir. Revakların ardında odalar yer almıştır. Odaların dışa açılan pencereleri yoktur, avlu yönünden aydınlanmaktadır.

Yapının güneyindeki dar ve uzun bir koridorla iç bahçeye geçilmektedir. Burada doğu ve batıda tonoz örtülü revaklar vardır. Bu bölümün büyük bir mutfak olduğu sanılmaktadır. Yapının güneydoğusunda hayvanların girip çıkması için kullanılan basık kemerli bir kapı vardır.

Antakya kapılarından birinin içten ve dıştan görünüşü, F.Cassas'dan

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi bedesteni

SOKULLU KÖPRÜSÜ: Evliya Çelebi, Payas Deresi üstünde 3 köprü bulunduğundan söz etmektedir. Bunlardan yalnızca külliyeye yakın olanı sağlamdır. Küçük, 4 gözlü (bir göz toprak altında) bir yapıdır. Ortadaki göz daha yüksek ve sivri kemerlidir. Yapının kemerleri tuğla, duvarları moloz taştandır. Köprünün külliye ile birlikte yapıldığı sanılmaktadır.

İSKENDERUN İLÇESİ: Büyük İskender'le Pers Kralı Darius'un (Dara) İssos Savaşı'ndan sonra kurulmuştur (İÖ IV. yy sonu). Helenistik ve Roma dönemlerinin önemli liman kentlerindendir. Antik kentten günümüze ulaşan yapı yoktur. Çevrede mozaik kalıntıları, sarnıçlar ve Nosairiz Nekropolü vardır. Antik Dönem'den günümüze Alexandria (Aleksandria), Alexandria kata İsson, Alexandria ad İssum, Alexandria Minor, Alexandretta ve İskandarûna adlarıyla tanınmıştır. Daha önce Esentepe'de Fenikeliler ve Yunanlılar'ca kurulmuş bir kent vardı.

ARSUZ (ROSUS): İskenderun'un 33 km güneyinde Akdeniz kıyısında bir Yunan kolonisidir. Selevkos Nikator zamanında önem kazanmıştır. Ortaçağ'da Port Ponel adıyla bilinmektedir. Liman ve kent kalıntılarının bir bölümü su altındadır. Çevrede bir nekropol, antik yol, mozaik ve yapı kalıntıları vardır. Arsuz'un 8 km güneyinde Helenistik Dönem'den liman kalıntısı görülmektedir.

KALE: Piri Reis'in "Harab Kale" diye betimlediği yapı, günümüzde de çok yıkıktır. Abbasi Halifesi al Vasık (842-847) Abi Davud'a onartmıştır. Evliya Çelebi I. Ahmed döneminde Nasuh Paşa'nın onartmak istediğini yazmaktadır.

BAKRAS KALESİ: Ötençay (Bakras) Köyü'nde, Kızıldağ eteğindedir. Helenistik Dönem'de yapılmış karakol kulesidir. Romalılar, Bizanslılar, Haçlılar zamanında onarılarak kullanılmıştır. Haçlılar'la Eyyubiler arasında el değiştirmiş, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlılar'a geçmiştir. Kale içinde sağlam bir kilise bulunmaktadır.

SARISEKİ KALESİ (MERKEZ KALESİ): İskenderun-Adana yolu üstünde, İskenderun'a 10 km uzaklıktadır. Helenistik Dönem'de yapılmış, Romalılar, Bizanslılar, Haçlılar, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında kullanılmıştır. Evliya Çelebi dörtgen planlı, taştan, güzel bir yapı olduğunu bildirmektedir. Yavuz Sultan Selim zamanında başlayan onarımı (1516), 1549'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde bitirilmiştir. Günümüzde çok yıkıktır.

ŞALEN KALESİ (SIVLAN KALE): İskenderun'un kuzeydoğusunda Değirmendere Köyü yakınındadır. Amanus Dağları'nda sarp ve kayalık bir tepeye kurulmuştur. Helenistik Dönem'de yapılmış, Bizanslılar ve Haçlılar zamanında gözetleme ya da karakol kalesi olarak kullanılmıştır.

Belen Bucağı'nda Osmanlı Dönemi'nden bir hamam ve kervansaray vardır. Hamam, klasik Osmanlı hamamları planındadır; günümüzde de kullanılmaktadır. II. Selim zamanında yapıldığı sanılan kervansaray, özgün biçimini yitirmiştir.

KIRIKHAN İLÇESİ: Osmanlı Dönemi'nin durak yerlerindendir. Merkezde tarihsel yapıt yoktur. Kırıkhan-Hassa yolunun batısındaki Ceyhanlı Köyü, antik kent kalıntıları üstündedir. Bu kentin Roma Dönemi'nde kurulduğu sanılmaktadır. Çevrede yollar, nekropol ve açık hava tapınağı kalıntıları vardır. Kent, Zeus Dolichenus kültünün merkezlerindendir.

DARB-I SAK KALESİ (BEYAZİD-İ BİSTAMİ): Helenistik Dönem'de Alaybeyli Köyü'nün kuzeyindeki kapıya yapıldığı, sonraki dönemlerde onarıldığı sanılmaktadır. Kale içinde bir mescit ve gömütler vardır.

REYHANLI İLÇESİ: İlçe merkezinde tarihsel yapılar yoktur. Yörede Paleolitik Dönem'den Tell Açana, Tell Tayinat, Cüdeydiye, Çatalhöyük (Kanula) höyükleri bulunmaktadır. Reyhanlı'ya 3 km uzaklıktaki İmma (Yenişehir) antik merkezlerdendir.

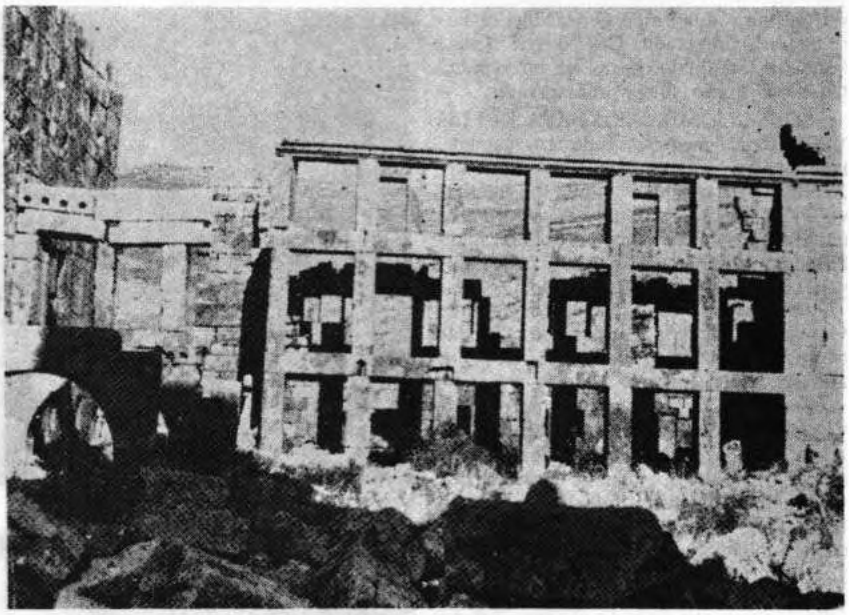
KIZLAR SARAYI (KASR EL BENET): Reyhanlı-Halep yolu üstündedir. V. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. İlk Hıristiyanlık Dönemi'nde, Kuzey Suriye'nin en önemli dinsel merkezi olup kilise, manastır ve bunlarla ilgili yapılardan oluşmaktadır. Yörede, Rahibeler Manastırı da denilmektedir.

SAMANDAĞ İLÇESİ: Selevkos Nikator I döneminde İÖ III. yy başında kurulan Seleukeia Pieria (Selevkeia Pieria) Kenti, Samandağ'ın kuzeybatısında, Kapısuyu ve Çevlik köylerinin bulunduğu yöredeydi. Çevrede Roma ve Bizanslılar'dan kalma kalıntılar bulunmaktadır.

SELEUKEİA PİERİA: İÖ III. yy'da Antakya'nın liman kenti olarak kurulmuş, Romalılar zamanında donanmanın üssü olmuştur. 1. yy'da Vespasianus, IV. yy'da Konstantius kenti ve limanı onartmıştır.

Kent, Amanus Dağları'nın etekleriyle Asi Irmağı'nın (Orontes) denize döküldüğü alana kurulmuştu.

Aşağı Kent güneybatıya, Yukarı Kent yamaçlara doğru uzanıyordu. Tepede Akropol vardı. Antik kentten günümüze çok az kalıntı ulaşmıştır. Bunlar Forum Kapısı, Dorik Tapınak, Vespasianus Kanalı, Nekropolis, surlar ve çeşitli müzelerde sergilenen mozaiklerdir.

Kızlar Sarayı, Reyhanlı

Surlar: Aşağı ve Yukarı Kent'i çevrelemektedir. Güneydoğu kapısı ve kuleler vardır. Duvarlar düzgün, çok köşeli kesme taştandır. Aşağı Kent'e giriş kapısı, Agora Kapısı olarak bilinmektedir. Daha sonra kaleye dönüştürülmüştür.

Dorik Tapınak: Helenistik Dönem'de yapılmıştır. 37 x 19 m ölçülerinde bir yapıdır. Peripteral sütunludur (çevresi bir dizi sütunlu). Ön ve arkada 6, yanlarda 12'şer sütun bulunmaktadır. Yapı, sella (ana bölüm), derin bir giriş, 2 sütunlu adyton (kutsal bölüm) ve kryptodan (gizli bölüm) oluşmaktadır.

Titus Tüneli: Kentin kuzeyinde, 1.300 m uzunluğunda bir su kanalı ve tüneldir. Yazıtından, Vespasianus ve Titus zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Tünel çıkışında tek kemerli bir köprü vardır. Yay biçimi tünelin uzunluğu 130 m, yüksekliği 7 m, genişliği 6 m'dir.

Kent çevresinde pek çok nekropol vardır. Gömütlerin kimi taştan anıt mezar, kimi kaya mezarı, kimileri de lahit biçimindedir. Limanla su kanalı arasında Roma Dönemi gömütleri bulunmaktadır.

AL MİNA: Asi Irmağı'nın (Orontes) ağzına kurulmuştur. Burasının antik Posideion Kenti olduğu sanılmaktadır. Yapılan araştırmalarda Tunç Çağ'dan bir yerleşme ve Miken çanak-çömleği bulunmuştur.

İÖ IX. yy sonları İÖ VIII. yy başlarında Yunan ticaret kolonisi olmuştur. Bu dönemde yerli halkla Yunanlılar ve Kıbrıs arasındaki ticaretin varlığını gösteren buluntular vardır. İÖ VII. yy'da Doğu Yunan ve Korint çanak-çömleği çokça görülmektedir. İÖ VI. yy'da Babilliler'in egemenliğine girmiştir. Daha sonra İÖ IV. yy'a değin Yunan yerleşmesi olarak kalmıştır. Seleukeia'nın (Selevkeia) kuruluşuyla önemini yitirmiştir.

Kentteki avlulu yapılar, depolar, yollar boyunca dizili dükkânlar ticari önemini vurgulamaktadır. Burada resmi ve dinsel yapı bulunmamıştır. Kentin su baskınlarıyla yıkıldığı sanılmaktadır.

ST. SİMON STİLİT MANASTIRI: Antakya-Samandağ yolunun üstünde Nahırlı Köyü yakınındadır. İki kilise, vaftizteryum ve manastırdan oluşan yapı topluluğunun duvar kalıntıları vardır. Kazılarda haç biçimi, merkezi planlı kilise, kuzeyinde vaftizteryum ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Basilios II adına basılmış 1025 tarihli sikkeler bulunmuştur.

YAYLADAĞI İLÇESİ: İlçe merkezinin kuruluşu XI. yy'a inmektedir. Avar Türkleri'nden Kasım Bey, ordusuyla buraya gelip yerleştiğinden Ordu adıyla bilinmektedir. Kasım Bey, Ordu'ya bir cami, okul ve köprü yaptırmıştır. Ancak, merkezde tarihsel yapıt bulunmaktadır.

BARLEAM MANASTIRI (St. BARLAHAM MANASTIR KİLİSESİ): Antik Cassios (Kasios-Keldağ) Dağı'nda, Yeditepe (Bezge) Köyü'nün 3 km güneybatısındadır.

Burası Hititler Dönemi'nden başlayarak kutsal alan sayılmış, Romalılar zamanında da bu özelliğini korumuştur.

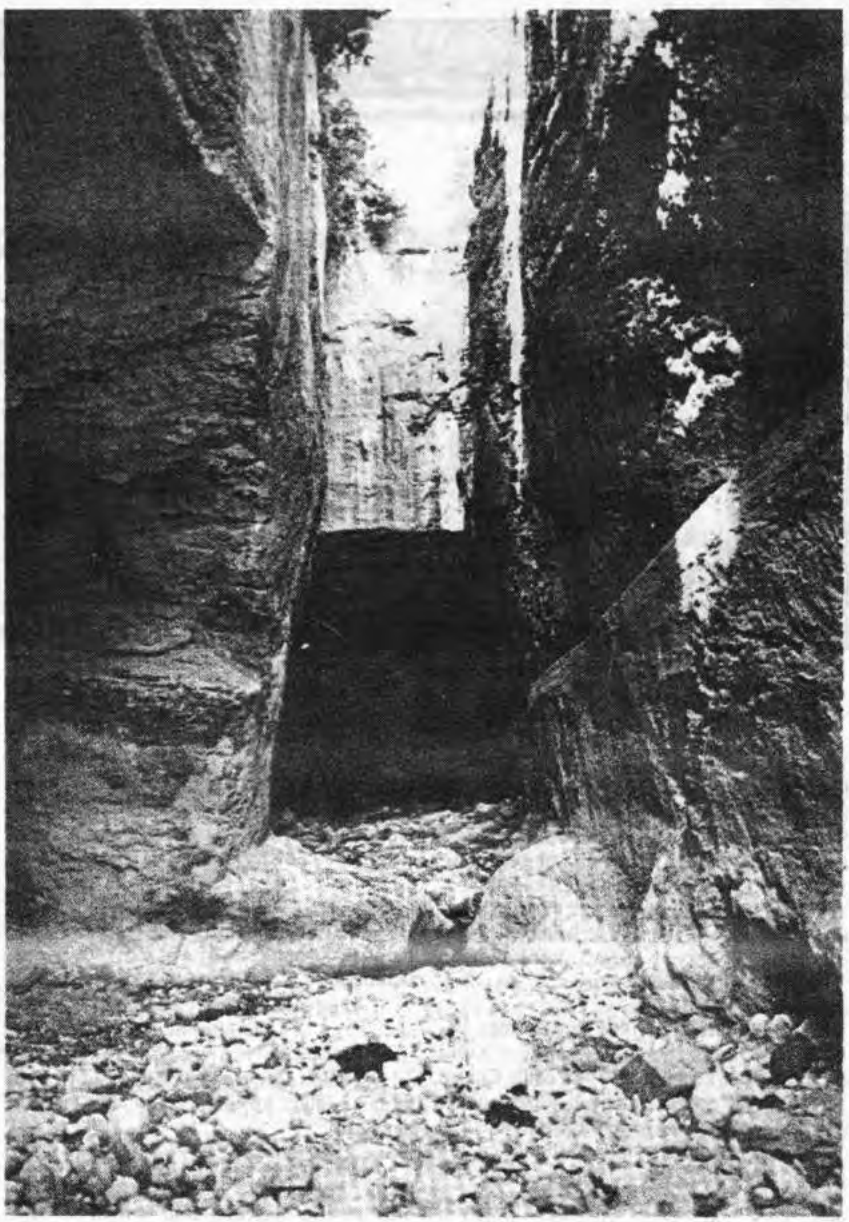
W. Z. Djobadze'nin kazılarında, manastır ve kilise kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Manastır ve kilise iki ana yapı dönemi geçirmiştir. V. yy sonunda Bizans Dönemi'nde yapılmış, X.yy sonunda onarılmış, XI-XIII. yy'larda da küçük eklemeler yapılmıştır.

St. Barlaham adına yapılmış olan kilise iki nefli, haç biçimi planlıdır.

Apsis dıştan dörtgen, içten yarım daire biçimindedir.

Üç yanı üçer basamaklı 4x4,5 m ölçülerinde eyvanı vardır. Süslemelerinin Bizans üslubunda olmaması ilginçtir. Bu süslemelerde geometrik, örgü, geçme, palmet, stilize bitki motifleri egemendir.

Çevrede, Zeus Tapınağı'ndan alındığı sanılan İyon biçimi sütunlar, Korint başlıklar, yapı kalıntıları vardır.

Titus Tüneli, Samandağ

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

1939'a değin, Hatay'da kültürel etkinliklerden çok, Osmanlı ve Fransız yönetimlerinin, eğitim kurumlarıyla kültürlerini yaygınlaştırma çabalarından söz edilebilir.

Kurumsal düzeyde 1939'da başlayan çalışmalar, ancak 1950 sonrasında yoğunluk kazanabilmiştir. Bu durum özellikle kitaplık çalışmalarında belirgindir. 1950'ye değin ilde yalnız 2 kitaplık bulunurken 1979'da bu sayı 8'e yükselmiştir. Bunlardan 6'sı halk, 2'si çocuk kitaplığıdır. Aynı yıl kitaplıklardaki 55.679 kitaptan 245.764 okuyucu yararlanmıştır.

İldeki zengin tarihsel yapıtlar, Hatay Arkeoloji Müzesi'nde değerlendirilmektedir. 1948'de açılan müze, mozaik koleksiyonuyla önem kazanmıştır. 1979'da müzede 63.202 yapıt ve 4.185 kitap bulunmaktadır.

Eğitim kurumlarının ve kişilerin çalışmaları okullarda ve müzede sergilenmektedir. İlde her yıl düzenlenen Kurtuluş Günü, Çiçek Festivali, Aba Güreşi, Payas Festivali'ne geniş bir kitle katılmaktadır.

1930 sonlarından bu yana sürdürülen müzik ve tiyatro çalışmaları, kurumsallaşmamıştır. Bu nedenle halkın ilgisi radyo-TV ve sinema izleyiciliğinde yoğunlaşmaktadır.

KİTAPLIKLAR: Kitaplık çalışmaları, ancak ilin Türkiye'ye katılmasından sonra başlamıştır. Osmanlılar Dönemi'ndeki medrese ve dini kurum kitaplıkları yalnız o kurumlarla ilişkisi olanlara hizmet verebilmekteydi. 1919'da başlayan Fransız yönetimi, egemenliğini kültürel alanda da duyurmuştur. Bu dönemde ulusal kültürün yayılması çeşitli yollardan engellenmiş, medreseler kapatılmış, okul kitapları sansür edilmiştir. Kitaplık çalışmaları, kişisel girişimler düzeyinde de olsa, 1938-1939 yıllarında, Hatay Devleti döneminde başlamış ama yeterli kaynak ve destek bulunamadığından, verimli olamamıştır.

İlin Türkiye'ye katılmasından sonra, 1940'ta açılan iki halk kitaplığını, 1950'li yıllarda çocuk kitaplıkları izlemiştir. 1978-1979'da halk kitaplıkları sayısının artmasına karşın okuyucularda büyük bir düşüş gözlemlenmiştir.

1979'da ilde 6 halk, 2 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Aynı yıl halk kitaplıklarındaki toplam kitap sayısı 48.720, okuyucu sayısı 139.729'dur. Çocuk kitaplıklarında ise 6.959 kitaptan 106.035 okuyucunun yararlandığı saptanmıştır.

HALK KİTAPLIKLARI: İldeki 6 halk kitaplığından 4'ü kişilerin ve kurumların girişimleriyle açılmış, öbür 2'si çocuk kitaplıklarından dönüştürülmüştür.

1940-1978 arasında, ilde yalnız 3 halk kitaplığı etkinlik göstermiştir. Bu yetersizlik,

Dans edenler, Antakya Müzesi

1978'de Kırıkhan ve Yayladağı çocuk kitaplıklarının halk kitaplığına dönüştürülmesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bunu, 1979'da Samandağ Halk Kitaplığı'nın açılışı izlemiştir. Ancak, bu artışa karşın, okuyucu sayısında önemli bir düşüş gözlemlenmiştir. 1978'de 5 halk kitaplığındaki 45.065 kitaptan, 351.647 okuyucu yararlanırken; 1979'da kitaplık sayısı 6'ya, kitap sayısı 48.720'ye yükselmiş, okuyucu sayısıysa 232.397'ye düşmüştür.

İl Halk Kitaplığı: 1938'de öğretmen Bekir Efendi'nin öncülüğüyle Gençspor Kulübü'nde açılan kitaplık, 1940'ta Milli Eğitim Bakanlığı'na geçmiş, yeniden düzenlenerek geniş bir kitlenin hizmetine sunulmuştur. 1968'de de burası İl Halk Kitaplığı'na dönüştürülmüştür. İldeki öbür kitaplıklara oranla bu kitaplıkta kaynak ve okuyucu sayısı daha yüksektir. 1979'da kitaplıkta 17.624 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl okuyucu sayısı 146.695'dir.

İskenderun Halk Kitaplığı: 1940'ta açılan kitaplıkta, 1979'da 16.458 kitap bulunmaktadır. Yıl içinde bunlardan 24.289 okuyucu yararlanmıştır.

Yayladağı Halk Kitaplığı: 1978'de Yayladağı Çocuk Kitaplığı'nın halk kitaplığına dönüştürülmesiyle hizmete girmiştir. Kaynak açısından en yetersiz kitaplıktır. Buna karşın bir yıl içinde okuyucu ve kitap sayısı yalnız bu kitaplıkta artış göstermiştir. 1978'de 2.668 okuyucunun yararlandığı 598 kitap bulunurken, 1979'da kitap sayısı 1.147 okuyucu sayısı da 5.467'ye yükselmiştir.

Kırıkhan Halk Kitaplığı: 1978'de çocuk kitaplığından dönüştürülmüştür. 1979'da 47.619 okuyucunun yararlandığı kitaplıkta aynı yıl 7.050 kitap bulunmaktadır.

Samandağ Halk Kitaplığı: İldeki en yeni kitaplıktır. 1979'da 1.385 kitapla hizmete girmiştir. Aynı yıl buradan 4.000 okuyucu yararlanmıştır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İldeki 2 çocuk kitaplığından 1'i 1954'te öbürü 1955'te açılmıştır. Kaynak açısından yetersiz kalan kitaplıklarda, 1979'da 6.959 kitap bulunmaktadır. Yıl içinde yararlanan okuyucu sayısı 106.035'dir. Bunların tümü öğrencidir.

Merkez Çocuk Kitaplığı: 1954'te İnönü İlkokulu'nda açılmıştır. 1979'da 3.922 kitap bulunan kitaplıktan 85.484 okuyucu yararlanmıştır.

İskenderun Çocuk Kitaplığı: 1955'te açılmıştır. 1979'da kitaplıktaki 3.037 kitaptan 20.551 okuyucu yararlanmıştır. Aynı yıl, kitaplıkta 3 görevli çalışmaktadır. Bunlardan hiçbiri kütüphanecilik eğitimi görmemiştir.

MÜZELER: Yörede tarihin çeşitli dönemlerinde değişik uygarlıklar egemen olmuştur. Bu nedenle, ilde zengin tarihsel yapıtlar bulunmaktadır. İlk arkeolojik araştırmaların başladığı 1932'den bu yana bulunan yapıtlar, 1948'de açılan Hatay Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Ayrıca tarihsel saray ve tapınak kalıntılarının bulunduğu Açana Höyüğü açık hava müzesi olarak düzenlenmiştir.

HATAY ARKEOLOJİ MÜZESİ: Yapımına 1934'te başlanan müze, 1938'de tamamlanmıştır. Yapıtların düzenlenmesinden sonra 1948'de açılmıştır. Sonraki yıllarda genişletilmiş, yeni biçimiyle 1974'de hizmete girmiştir. Müze, çeşitli tarihsel yapıtların yanı sıra, dünyanın ikinci büyük mozaik koleksiyonuyla önem kazanmıştır. Bir özelliği de, planının bulunan yapıtların sergilenmesine uygun yapılmış olmasıdır. Her dönemin yapıtı ayrı bir salonda sergilenmektedir. Müzedeki mozaikler II-V. yy'lar arası Roma ve Bizans dönemlerini kapsamaktadır. Bunlardan en önemlisi Sarhoş Dionyzos, Orpheus, Dansedenler, Ariadne, Yakto ve Mevsim konulu mozaiklerdir. Ayrıca Hitit ve Roma arası dönemleri kapsayan sütun başlıkları, sunaklar, bir idol, kabartma, fresk ve heykeller, taş ve metal kadın takıları müzenin zenginlikleri arasındadır. Bahçesinde Roma Dönemi'nden lahitler, yapı taşları, çanak-çömlekler bulunmaktadır.

Yapının sergileme salonu dışında; konferans salonu, laboratuvar, sergi salonu ve depo vardır.

1979'da müzede 63.202 yapıt, kitaplığında 4.185 kitap bulunmaktadır. Bunların 145'i el yazması, 4.040'ı da basılı yapıttır.

AÇANA AÇIK HAVA MÜZESİ: Açana Höyüğü, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'den İÖ 1190'lara değin uzanan süreçteki saray ve tapınak kalıntılarını barındırması açısından önemlidir. Höyükte 17 yapı katı vardır. Bu katların her birinde üst üste yapılmış saray ve tapınaklar bulunmaktadır. En önemlileri Yarım Lim, Nigmepa saray ve tapınaklarıdır. Tell Açana İÖ 1194'de bırakılmıştır.

Sergiler: İlde bağımsız sergi salonu yoktur. Yapıtlar, okullarda ve müzede sergilenmektedir. Ayrıca Harbiye'de kişisel düzeyde heykel çalışmaları yapılmaktadır. Özellikle sert kara taştan yapılan heykeller turistlerce de ilgi görmektedir.

Şenlikler: İlde kurtuluş günlerinin yanı sıra, yörenin çeşitli özellik ve ürünlerinin tanıtılmasını amaçlayan şenlikler düzenlenmektedir. Altınözü'ndeki "Aba Güreşleri", Antakya'daki "Çiçek Festivali", "Payas Festivali" bunlar arasındadır. Ayrıca 28 Haziran'da Sen Piyer Kilisesi'nde (St. Pierre Kilisesi) düzenlenen "Sen Piyer'in isim günü ayini" de Hıristiyanlar arasında geniş ilgi görmektedir. 8-9 Ocak günlerinde Hatay ve Dörtyol'da kurtuluş günleri düzenlenmektedir.

ABA GÜREŞİ ŞENLİKLERİ: 22 Nisan'da Altınözü'nde, yapılmaktadır. Bu yöreye özgü şenlikte *(Bak. Spor Çalışmaları)* güreşçiler eşleştirilir, eleme yöntemiyle

Sarhoş Dionysos, Antakya Müzesi

karşılaşmalar yapılır. Birinciye çeşitli armağanlar verilir.

ÇİÇEK FESTİVALİ: 16 Mayıs'ta il merkezinde başlayan festival bir hafta sürmektedir. Çevredeki yabanıl çiçek türünün iyileştirilmesi, halkın bu alanda eğitimi amaçlanmaktadır. Kozmetik sanayiindeki gelişimin etkisiyle gülcülük de ilde önem kazanmıştır. Buna koşut olarak, nitelikli ürün üretiminin artırılmasına çalışılmaktadır. Hafta boyunca sergiler, yarışmalar düzenlenmekte, üreticiler ödüllendirilmektedir. Festivalde ayrıca "Çiçek Güzeli" yarışması da yapılmaktadır.

PAYAS FESTİVALİ: Belediyece 5 Temmuz'da Dörtyol İlçesi, Yakacık yakınlarındaki Payas Kalesi'nde, düzenlenmektedir. Festival, yörenin tarihsel ve turistik özelliklerinin tanıtımını amaçlamakta, çeşitli sergi, halk oyunları ve konferans gibi etkinliklere yer verilmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: İlde 1930'lardan bu yana müzik, tiyatro çalışmaları yapılmaktadır. Ancak bunlar yeterli bir düzeye ulaşmamıştır. 1940'ta ilde 1 müzik kulübü açılmış, çeşitli gruplar kurulmuştur. Mutlular, Mavi Işıklar, Mersimler, Martılar, ve Çuçubalar bunlar arasındadır. Tiyatro çalışmaları amatör düzeyde yürütülmektedir. Halkın etkinliklere katılımı radyo-TV izleyiciliğiyle sınırlıdır. 1980'de ilde ruhsatlı 46.144 radyo, 47.083 TV alıcısı bulunmaktadır.

SİNEMA: İlk sinemalar, Fransız yönetimindeyken açılan Roksi ve Angir'dir. Adları 1939'dan sonra Gündüz ve Şah olarak değiştirilen bu sinemalarda halka yerli filmler gösterilmiştir. 1979'da 14'ü kapalı, 22 sinemanın bulunduğu ilde, toplam 1.913 film gösterilmiştir. Bunların çoğu yerli yapımdır. Filmleri 1.200.185 kişi izlemiştir.

TİYATRO: Tiyatro geleneği kahvelerde 1939 öncesi sergilenen Karagöz oyunlarına dayanmaktadır. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra eğitim kurumlarının öncülüğündeki tiyatro çalışmaları ise 1980'lerde de kurumsal bir düzeye ulaşamamıştır. 1969'da ildeki öğretmenlerin girişimiyle kurulan Hatay Şehir Tiyatrosu Kurma ve Geliştirme Derneği, belediyenin de desteğiyle çeşitli gösteriler düzenlemiştir. Ancak, sonuca ulaşamadan dağılmıştır.

RADYO-TV: Hatay yöresi 1968'de Mersin'de kurulan Çukurova Bölge Radyosu'nun yayın alanı içine alınmıştır. 1974 ortalarında radyolarda ortak yayına ağırlık verilmesiyle bu radyo vericisinden merkez programları da dinlenebilmeye başlanmıştır. TV ise 1974'te paket yayına başlayan Çukurova Televizyon Vericisi'nden izlenebiliyordu. Merkez yayınlar verici istasyonlarının yapımının tamamlanmasıyla 1976'da yöreye ulaşabildi. Yörenin doğrudan yayın almasını sağlayan Hatay TV Vericisi 1978'de hizmete girdi. 1979'da ruhsatlı 46.144 radyo, 41.083 televizyon alıcısı bulunduğu belirlenmiştir.

YEREL YAYIN ORGANLARI: 1980'lerde Anadolu basınının en güçlü merkezlerinden biri olan Hatay'da, yerel basın 1930 sonrasında oluşmaya başlamıştır. İlde yayınlanan ilk gazete **Yedigün**'dür. Hatay olayları sırasında yayınlanan **Ah-i Cedid** ve Beyrut'ta basılıp, Hatay'da dağıtımı yapılan **Yıldız**, 1930'ların etkili gazeteleri arasındadır. 1939-1982 arasında ilde 30 gazete yayınlanmış, bunlardan 14'ü kapanmıştır. 1982'de il merkezi ve ilçelerde yayınlanan gazete sayısı 16 olarak belirlenmiştir.

1947'de Suphi Levent'in kurduğu **İskenderun**, yayınını sürdüren gazeteler arasında en uzun ömürlü olanıdır. 1950'de yayınlanmaya başlayan **Körfez** (İskenderun'da Ahmet Peker, günlük olarak yayınlıyor), Antakya'da Mehmet Özkan'ın çıkardığı **Ayyıldız**, 1955'te çıkan **Hatay**, 1959'da İskenderun'da kurulan **Akdeniz** ve Kırıkhan'da kurulan **Dağyeli** yayınlarını sürdüren gazetelerdir.

1960'lı yılların ikinci yarısında içerikçe zenginleşen yerel yayın organlarından 1966'da kurulan **Antakya** yayınını sürdürürken, 1967'de İskenderun'da çıkarılan **İleri Türkiye Gazetesi** 1980'de kapanmıştır. 1969'da bir grupça yayınlanan aylık **Hatay'ın Sesi Dergisi** de dönemin etkili yayın organlarındandır.

1970'li yıllarda yerel basına, çeşitli kuruluşların yayın organları da katılmıştır. 1971'de İskenderun ve il merkezinde **Ticaret ve Sanayi Odası** gazeteleri, 1972'de kurulan **Kurtuluş**, Reyhanlı'da yayınlanan **Türkyolu**, 1975'te yine İskenderun'da kurulan **Uyanış** ve **Öncü** gazeteleri (1980'de kapandı) bunlar arasındadır.

1975 sonrasında yerel basın alanında önemli bir olay; Hassa, Reyhanlı ve Altınözü'nde ilk gazetelerin yayınlanmaya başlamasıdır. 1975'te Hassa'da **Hassa'nın Sesi**, Reyhanlı'da **Türkyolu** ve 1977'de Altınözü'nde **Altınözü'nün Sesi**, çıkarılmaya başlanmıştır. Bunlar 1982'de de yayınlarını sürdürmektedir. Aynı dönemde Merkez İlçe ve İskenderun'da da yeni gazeteler yayına girmiş, ancak çoğu kapanmıştır. Merkez İlçe'de 1977'de Mehmet Burç'un çıkardığı **Atayolu** 1982'de de yayınını sürdürürken,

1978'de yayınlanmaya başlayan **Denge, Gerçek** ve **Meltem** gazeteleri kapanmıştır. İskenderun'da ise, 1976'da **Yıldız**, 1978'de **Demokrat İskenderun** yayına girmiş, ancak ikisi de kısa süre sonra kapanmıştır. İlçede 1980'lerde yayınlanmaya başlayan **Evren**, aynı zamanda ilin de en yeni gazetesidir.

Yerel basın alanındaki bu canlılığa karşın, gazetelerde içerik açısından gerileme görülmektedir. Son yıllara değin ağır basan düşünsel yan, 1980'lerde yerini yerel yönetimden haberlere ve büyük ölçüde ilanlara bırakmıştır.

SPOR ÇALIŞMALARI: İlde düzenli çalışmalar 1926'de Gençspor Kulübü'nün kurulmasıyla başlamıştır. 1945'ten sonra yeni kulüplerin açılmasıyla yaygınlaşan spor, ildeki başlıca etkinlik alanı durumundadır. Buna karşın tesisler yetersiz kalmaktadır. 1979'da ilde yalnız 2 stadyum ve 2 spor salonu bulunmaktadır. Aynı yıl, kulüp sayısı 33'tür. 1979'da etkinlik gösteren lisanslı 3.537 sporcunun yalnız 152'si kadındır.

TESİSLER: İlk tesis, 1950'de açılan Antakya Atatürk Stadyumu'dur. 8.000 m2'lik bir alana kurulan stadyumun, 2.500 kişilik kapalı, 10.000 kişilik de açık tribünü vardır.

Şehir Stadı da 8.000 m2'lik bir alana kurulmuştur, kapalı tribünü 2.500, açık tribünü 20.000 kişiliktir.

İldeki spor salonlarından ilki 1965'te, öbürü 1973 sonrasında açılmıştır. Her iki salon da 800 m2'dir. İkisinin de 3.000 kişilik tribünü vardır. Salonlar basketbol, voleybol, atletizm, güreş ve boks sporlarına elverişlidir.

KULÜPLER: İldeki ilk kulüp, 1926'da kurulan Gençspor'dur. Uzun süre tek başına etkinlik göstermiş, 1930 sonlarında kapanmıştır. Bu nedenle kulüpleşmenin 1945 sonrasında başladığı söylenebilir. 1945'te ilde kulüp yokken, 1973'te kulüp sayısı 20'ye, 1978'de ise 33'e yükselmiştir. Bunlardan 28'i gençlik 4'ü ihtisas kulübüdür. Bir de askeri kulüp vardır. Çalışmalar tüm dallarda sürdürülmesine karşın, daha çok futbol, atletizm, güreş ve boksta yoğunlaşmaktadır.

DALLAR: İlde en yaygın spor dalı futboldur. Bunu, atletizm, güreş ve boks izlemektedir. Öbür dallardaki çalışmalar daha çok okullarda amatör düzeyde sürdürülmektedir.

Atletizm: İlk çalışmalar 1928'de, yöresel yarışmalarsa 1929'da başlamıştır. Tesis ve araç yetersizliğine karşın sürekli gelişen atletizmde, özellikle 1960'larda önemli başarılar kazanılmıştır. 1961 Liselerarası Türkiye Şampiyonası'nda alınan takım birinciliği, 1969'da Mithat Subaşı'nın elde ettiği birincilik bunlar arasındadır.

1978'de bu dalda etkinlik gösteren atlet sayısı 134 olarak belirlenmiştir. Bunlardan yalnız 6'sı kadındır.

Boks: İlk çalışmaları 1926'da Gençspor başlatmıştır. İlginin sürekli olarak arttığı başka çalışmalar ancak kulüplerin olanakları ölçüsünde sürdürülebilmektedir. Silahlı Kuvvetler takımları arasında yapılan karşılaşmalarda Hatay'dan Kemal Vuray orta sıklet Türkiye birinciliğini kazanmıştır. 1979'da lisanslı 26 boksör çalışmalara katılmıştır.

Remzi Bengi

Remzi Kitabevi'nin ilk yayınları

Futbol: İlde en yaygın spor dalıdır. İlk çalışmalar 1926'da başlamıştır. Tüm kulüplerin etkinlik göstermesi ve başlıca ilgi alanı olması nedeniyle sürekli bir gelişme göstermiştir. Buna koşut olarak gerek yöresel, gerek Türkiye şampiyonalarında önemli başarılar kazanılmıştır. 1955 ve 1968 Türkiye Genç Takımlar Şampiyonası'nda Hatay Genç Karması'nın elde ettiği birincilik bunlar arasındadır. 1979'da çalışmalara katılan futbolcu sayısı 1.520 olarak belirlenmiştir.

Güreş: İldeki en köklü spor dalıdır. Karakucak, yağlı güreş ve geleneksel aba güreşi yaygındır. Özel olarak keçe yelek giyilerek yapılan aba güreşinde ağırlık farkı gözetilmez. Şenliklerin dışında, köy düğünlerinde düzenlenen ödüllü aba güreşi son yıllarda önemini yitirmiştir.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Akkoyunlu, Rıza Polat (1911-1970): Şair. İlköğrenimini Adana'da, ortaöğrenimini Adana, Konya ve Balıkesir'de yaptı. Yeterlik sınavıyla ortaokul Türkçe öğretmeni oldu. Üç yıl, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türkoloji Bölümü'ne devam etti. Çeşitli liselerde edebiyat öğretmenliği yaptı. **Bir Yangının Külleri, Bir Yayda Altı Ok, Bende Kalan Mektuplar, Güneyden Geliyorum** adlı şiir kitapları vardır.

Aksoy, Mehmet (1939-): Heykeltraş. Hatay'ın Yayladağı İlçesi'nde doğdu. Ortaöğrenimini Antakya Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nde Şadi Çalık'ın öğrencisi oldu. 1967'de akademiyi bitirdi. Daha sonra yurt dışı sınavı kazanarak 1970'te İngiltere'ye gitti. Oradan Almanya'ya geçti. Genellikle demir ve taşla figüratif çalışmalar yapan sanatçı, 1966'dan bu yana Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katıldı. Koç Başı (sac ve demir), Geyik Başı (taş), Futbolcular (bakır), Horoz (demir) adlı yapıtları Resim ve Heykel Müzesi'ne alınmıştır.

Antaki Davud Bin Ömer (1541-1599): Bilim adamı, hekim, şair. Doğuştan kör olduğundan Darir ve Akmah adları ile bilinir. Çok bilgili olduğu için de el-Basir (can gözüyle gören) adını almıştır. Çocukluğunda yakalandığı ağır bir hastalıktan Hatay'a gelen İranlı bilgin Muhammed Şerif'in çabasıyla kurtuldu. Öğrenimini, onun dersleriyle tamamladı. Mantık, fizik, Yunanca öğrendikten sonra Antakya'dan ayrıldı. Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı gezdi. Şii olması Mısır'da hoş görülmedi. Ancak, zengin bilgi dağarcığı ve hastalıkları iyileştirme yeteneğiyle kendini sevdirdi. 1599'da Mekke Şerifi Hasan bin Nümay onu Mekke'ye çağırdı. Bir yıl sonra burada öldü.

Çok sayıda kitap yazmıştır.

Yapıtlarından kimileri şunlardır: Tıp konusundaki **Tezkireti Davud el-Antaki** ya da **Tezkireti Uli'l-Elbab ve'l-Camiü'l-Acebü'l-Ucab** tüm İslâm dünyasında ünlüdür. Mısır'da yedi kez basılmıştır. **En-Nüzhet ül-Mübhice fi Teşhis ül-Ezhan ve Tadil ül-Emzice, Elfiye fi't-tıb, Nüzhet ül-Ezhan fi ıslah ül-Ebdan, Kifayet ül-Muhtac fi ilm ül-İlac, Kitap ül-Behce ve'd-Dürret ül-Müntehabe fi ma sıhha min el-Edviyetül-Mücerrebe, Tuhfet ül-Bekriye fi Ahkâm ül-İstihmam ül-Külliye ve'l-Cüziye** öbür tıp kitaplarıdır. **Gayet ül-Meram fi'l-Mantık ve'l-Kelam** adlı yapıtı mantık, **Tezyin ül-Esvak bi-Tafsili Eşvak ül-Uşşak** adlı yapıtı da aşk üzerinedir. Ayrıca, felsefe, astronomi, geometri ve psikoloji konularında da yapıtları vardır.

Bengi, Remzi (1907-1978): Yayımcı. Remzi Kitabevi sahibi. Antakya'da doğdu. Küçük yaşta babası ölünce, ailesiyle İstanbul'a göçtü. Davutpaşa İdadisi'ni bitirdi, çalışmaya başladı. İlk kez 1928'de Beyazıt'ta Ümit Kitabevi'ni açtı. 1930'da kitabevi Ankara Caddesi'ne taşınınca da adını Remzi Kitabevi olarak değiştirdi. Genellikle Türk yazarlarının kitaplarını yayınladı. İlk kitapları, Ömer Seyfettin'den **Yüksek Ökçeler**, Nâzım Hikmet'ten **Sesini Kaybeden Şehir**, Hasan Âli Yücel'den **Dönen Ses** ve Sait Faik'ten **Semaver**'di. 1937'de başlattığı

"Dünya Muharrirlerinden Seçmeler" dizisiyle Atatürk'ün beğenisini kazandı. Edebiyat Kütüphanesi, Yeni Türk Yazarları, Kültür Serisi, Büyük Fikir Kitapları dizilerini yayımladı. 1950'den sonra okul kitaplarının yayımına başladı. 50 yıllık yayım yaşamında binden çok kitap yayımladı.

Coşkun, Arif (1928-): Şair. Antalya Lisesi'nde okudu. Ancak, ortaöğrenimini tamamlayamadı. Defne Hidroelektrik Birliği'nde uzun süre çalıştıktan sonra İstanbul'a yerleşti. **Yelken, Ataç** ve **Yeditepe** dergilerinde yayımladığı şiirlerle tanındı.

Yapıtları: **Günah Dağları** (1962), **Uzay Gölü** (1964), **Ateş Hattı** (1966), **Taş Kilim** (1969), **Çıkınımda Anadolu** (1972), **Barışın Kuyumcuları** (1978).

Demirtaş Abdurrahman (1924-): Matematikçi, eğitimci. Gazi Eğitim Enstitüsü Matematik Bölümü'nü, daha sonra Ankara Fen Fakültesi Matematik Bölümü'nü bitirdi. ABD'de Ohio State University'de lisansüstü öğrenim yapan Demirtaş, yurda döndüğünde çeşitli okullarda matematik öğretmenliği yaptı. 1975-1977 arasında Ortaöğretim Genel Müdürü, 1977'de de Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı oldu. 1978'de Ankara Eğitim Fakültesi'nde doktor oldu; aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı olarak göreve başladı.

Başlıca Yapıtları: **Geometri** (1967), **Temel Matematik-1** (1971), **Yeni Temel Matematik** (1973), **Lise Matematiği, Cilt 4** (1973), **Ortaokullar İçin Matematik** (1973), **İlkokullar İçin Matematik Sınıf 4** (1975), **Diferansiyel ve İntegral Hesabı** (1975), **İleri Matematik** (1976), **Matematik Öğretmen Kılavuzu** (1976).

Duran, Lütfi (1921-): Bilim adamı. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde, yükseköğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesi'nde yaptı (1939). Aynı yıl İdare Hukuku Kürsüsü'nde asistan oldu. Fransa'nın Toulouse Hukuk Fakültesi'nde devlet doktorası vererek yurda döndü. 1951'de profesör oldu. 1951'den bu yana, yapılan Uluslararası İdari İlimler kongrelerine tebliğler sundu. 27 Mayıs 1960'tan sonra kurulan Anayasa Komisyonu'nda görev aldı. İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde 1959-1960, Paris Üniversitesi'nde 1971-1972 arasında bilimsel araştırma ve incelemelerde bulundu.

Yapıtları: **Türk İdare Mevzuatı** (1954), **İdare Hukuku Meseleleri** (1958), **Temel Hak ve Ödevlerin Kanunla Düzenlenmesi** (1966), **Türkiye İdaresinin Sorumluluğu** (1974), **Türk Kamu Personelinin Mali Sorumluluğu** (1974).

Ebu Abbas Muhammed Hibetullah (1735- ?): Din ve bilim adamı. Öğrenimine mahalle mektebinde başladı. Din kuralları ve mantık konusunda dersler aldı. Yükseköğrenimini Şam'da sürdürürken Kahire'ye gidip döndü. Okulu bitirince hocalık yapmaya başladı. Daha sonra İstanbul'a gitti. Beş yıl boyunca bilimsel araştırmalarda bulundu. 1759'da yeniden Şam'a döndü, hocalığını sürdürdü.

Yapıtları: **Eşbah** (3 Cilt), **Silkül-Kelaid** (bilim adamları antolojisi), **Rahmet Hadisinin Şerhi** (Tanrı'nın rahmeti konulu hadisin açıklaması), **Hadikat ül-reyahin** (üç bine yakın bilim adamının yaşam öyküleri ile yapıtlarını konu alan bir kitap), İbn-i Şahne'nin bir şiirini açıklayan yapıtı da vardır.

Yalçın Küçük

Kemal Sülker

Ezer, Sabahattin (1921-): Gazeteci. Ortaöğrenimini Antakya Lisesi'nde, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü'nde tamamladı. **İleri** ve **Yeni Sabah** gazetelerinde muhabir olarak çalıştı. 1948'de Hatay'a dönerek, **Sabah** adlı günlük siyasi gazeteyi çıkarmaya başladı. Aynı zamanda **Cumhuriyet** gazetesinin muhabirliğini yaptı.

Günel, Burhan (1947-): Öykü ve roman yazarı. Ortaöğrenimini Konya Erkek Lisesi'nde (1965), yükseköğrenimini Hava Harp Okulu'nda tamamladı. Hava subayı olarak orduya katıldı. 1970'ten başlayarak **Yansıma, Varlık, Güney, Cumhuriyet, Yeni Ortam, Oluşum, Yazko Edebiyat, Yeni Olgu, Türkiye Yazıları,** vb dergi ve gazetelerde şiir, öykü ve eleştirileri yayımlandı. Öykülerinde kasaba ve kent kenar mahallelerinde yaşayan dar gelirli insanların sıkıntılı yaşamlarını yalın bir dille anlatan Günel, gerçekçi yazarlardandır. Bu yönüyle de Orhan Kemal'e benzetilir. **Sevinç Dolu Bir Akşam** adlı çalışmasıyla Kültür Bakanlığı Çocuk Yapıtları Yarışması'nda Başarı Ödülü, **Acının Askerleri** adlı yapıtıyla da 1981 Mehmet Ali Yalçın Roman Ödülü'nde üçüncülüğü Tahsin Karakuş'la paylaştı.

Başlıca yapıtları: **Ökse** (1972), **Sevgi Bağı** (öyküler, 1974), **Umut Zamanı** (roman, 1974) **Evcilik Oyunu** (öyküler, 1975), **Ağlama Bebeğim** (1976), **Yağmurla Giden** (roman, 1976), **Başka Bir Yaz** (öyküler, 1980), **Aksayan** (roman, 1980).

Kaşif, Hüseyin (1927-): Sinema oyuncusu ve yönetmen. Ortaöğrenimini Antakya Fransız Lisesi'nde yaptı. 1943'te Atıf Kaptan topluluğuna katıldı. Sonraları Ses Opereti ve Bulvar Tiyatrosu'nda çalıştı. 1951'de "Destan Destan İçinde" filmindeki başrolüyle sinemaya girdi. Birçok filmde başrol oynadı, daha sonra karakter oyunculuğu yaptı. Ayrıca, Aşkın Acıları (1955) Senin İçin Affettim (1951) ve Kayıp Kız Ayla (1962) filmlerinin yönetmenliğini yaptı.

Kunt, Bekir Sıtkı (1905-1959): Hukukçu ve yazar. İlk ve ortaöğrenimini Antakya'da yaptı. Yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı (1928). O yıllarda **Vakit** gazetesinde başladığı gazeteciliği, 1930'a değin sürdü. Düzce, Uşak ve Aydın'da yargıçlık yaptı. 1938'de Hatay Meclisi'ne milletvekili olarak girdi. **Yeni Gün** gazetesinde başyazıları yayımlandı. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra da TBMM'ye iki dönem Hatay Milletvekili seçildi (1939-1943). 1946'da mesleğine dönerek, Asliye Ceza Yargıçlığı yaptı. Yazarlığa gazetecilikle başlayan Kunt, ilk öyküsünü 1924'te **Yeni Adana** gazetesinde yayımladı. 1930'dan sonra **Vakit** gazetesi eklerinde yayınlanan yüze yakın öyküsüyle ün kazandı. Sonraları, **Uyanış, Varlık, Adımlar, Yurt ve Dünya** ve **Yeditepe** dergilerinde de öyküleri yayınlandı. Gözlem ve gerçeğe bağlı öykülerinde köylü ve kasabalıların, İstanbul'un sıradan insanlarının olağan yaşantılarını şakacı bir biçemle anlattı. Konularını daha çok mahkemeler, devlet daireleri gibi iyi bildiği çevrelerden seçti.

Memleket Hikâyeleri (1933), **Talkınla Salkım** (1937), **Herkes Kendi Hayatını Yaşar** (1941), **Yataklı Vagon Yolcusu** (1948), **Ayrı Dünya** (1952) adlı öykü kitapları vardır. Halk öyküsü "Arzu ile Kamber"i günümüze uyarlayarak yayınladı (1940).

Kuru, Mahmut (1928-): Şair. İstanbul Kumkapı Ortaokulu'ndan ayrıldı. Çeşitli işlerde çalıştı: Büro kâtipliği, şoförlük, Hatay'da Defne Hidroelektrik Birliği'nde memurluk yaptı. On üç yaşlarındayken Zonguldak **Karainci** dergisinde yayımlanan şiirlerinden sonra, **Fikirler, Edebiyat Dünyası, Toprak, Kaynak, Türke Doğru, Güney** ve **Varlık** dergilerindeki şiirleri ile tanındı.

Yapıtları: **İklimden İklime** (1945), **Taşlı Tarla** (1957).

Kutlu, Ayla (1938-): Yazar. İlk ve ortaöğrenimini Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli kentlerinde tamamladı. Yükseköğrenimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yaptı. Personel ve eğitim konularında çeşitli kamu kuruluşlarında görev aldı. İlk öykü ve yazıları **Özgür İnsan** dergisinde Aygen Berel adıyla yayımlandı (1976-1977). 13. Antalya Film Festivali'nde Film Öyküsü dalında ikincilik kazandı.

Başlıca Yapıtları: **Kaçış** (1979), **Islak Güneş** (1980)

Küçük, Yalçın (1938-): İktisatçı, İskenderun'da doğdu. Ortaöğrenimini Kabataş Lisesi'nde, yükseköğrenimini Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı. 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı uzman yardımcılığına atandı. ABD Yale Üniversitesi'nde bir yıl lisansüstü öğrenim gördü. Yurda dönünce Devlet Planlama Teşkilatı'nda Uzun Vadeli Planlar Şube Müdürlüğü'nü yürüttü (1963-1965). Orta Doğu Teknik Üniversitesi öğretim üyeliği yaparken 12 Mart döneminde bu görevinden alındı. **Emek, Cumhuriyet, Yankı,** yönetimine katıldı. **Yürüyüş, Sosyalist İktidar** adlı gazete ve dergilerde ekonomik konulardaki yazılarıyla tanındı. **Edebiyat Cephesi**'nde yayınladığı eleştirileri ilgiyle izlendi.

Başlıca yapıtları: **Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları-Sovyet Deneyimi-1925-1940** (1975), **Türkiye Üzerine Tezler** (Cilt 1, Cilt 2, 1979), **Planlama Kalkınma ve Türkiye** (1978).

Masarcı, Kamil (1950-): Karikatürcü. Yükseköğrenimini İstanbul'da Orman Fakültesi'nde yaptı. **Orman Mühendisliği Dergisi, 7 Gün, Halkoyu, Çivi** gibi yayın organlarında karikatürleri yayımlandı. Yurt içinde ve yurt dışında birçok sergi ve yarışmaya katıldı. Çizgi film yapımı ile uğraştı. Bu konuda araştırma yapmak üzere Almanya'ya gitti (1979). Akşehir Nasreddin Hoca Uluslararası Karikatür Yarışması'nda Özel Ödül (1977), İzmir Mimarlar Odası'nın doğanın korunması ile ilgili yarışmasında Başarı Ödülü (1978) ve Üçüncülük ödülü aldı. Üçüncü Balkan Kısa Film Şenliği'nde çizgi film dalında Mehmet Altuğ ve Nezih Danyal ile hazırladıkları jenerik çalışmasıyla Başarı Ödülü kazandı (1979).

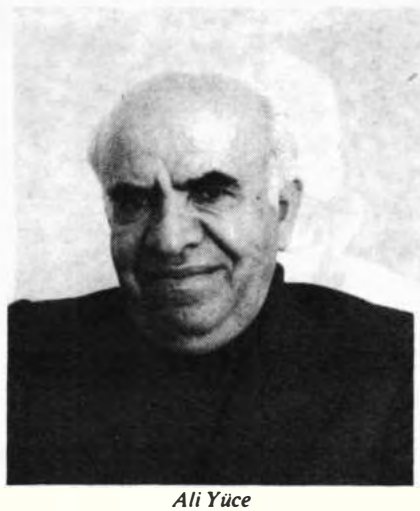
Melek, Abdurrahman (1896-): Devlet adamı. Yüksek öğrenimini tıp dalında yaptı. İskenderun'da doktorluk yaparken siyasetle ilgilendi. Fransız mandasının sona ermesinden sonra İskenderun Sancağı'nın Suriye'ye bağlanmasına karşı çıktı. Bağımsız Hatay Devleti kurulunca başbakanlığa getirildi (1939). Hatay Başbakanı olduğu sırada Gaziantep'ten milletvekili seçildi. Milletvekilliği 1950 yılına değin sürdü.

Meriç, Cemil (1917-): Yazar, düşün adamı, eğitimci. Reyhanlı'da doğdu. Ortaöğrenimini Antakya Lisesi'nde, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Fransız Filolojisi Bölümü'nde yaptı. Elazığ Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği (1942-1945), İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu'nda okutmanlık görevlerinde bulundu. Deneme, eleştiri, çeviri, makale ve incelemeleriyle tanındı. **İnsan, Yücel, XX.Asır, Dönem, Yapraklar, Amaç, Ayın Bibliyografyası, Yeni İnsan, Hisar, Türk Edebiyatı** adlı dergilerde yazıları yayınlandı.

Balzac, Victor Hugo vb çevirileri yanı sıra inceleme kitapları da vardır.

Başlıca yapıtları: **Hint Edebiyatı** (araştırma, 1964), **Saint-Simon, İlk Sosyolog, İlk Sosyalist** (1968), **İdeoloji** (1970), **Bu Ülke** (makaleler, 1973), **Umrandan Uygarlığa** (inceleme, 1974) "1976 Türkiye Milli Kültür Vakfı Armağanı", **Hint ve Batı** (1967), **Bir Dünyanın Eşiğinde** (1976), **Mağaradakiler** (1979), **Kırk Ambar** (1980).

Nazım Efendi (1839- ?): Şair. Şeyh Köyü'nde doğdu. Medrese öğrenimi ve özel öğrenim gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. Divan edebiyatını inceledi. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazdı. Fuzuli'yi andıran lirik şiirleri, gazelleri ile ünlüdür. Divanı yayınlanmamıştır.

Ali Yüce

Nestorios (381-451): Din adamı. Nasturilik (Nesturilik) mezhebinin kurucusudur. Pers asıllı Nestorios Antakya'da doğdu. Önce Antakya'da bir manastırda keşişlik yaptı. Daha sonra Bizans İmparatoru'nca patrik olarak İstanbul'a çağrıldı. 428-431 arasında bu görevde kaldı. Hıristoloji konusunda Efes konsülüyle anlaşmazlığa düştü.

İskenderiye Piskoposu Kyrill, İsa'nın kişiliğini hem tanrısal hem de cisimsel bir varlık olarak yorumladığı için onu suçladı. Sapkın sayılarak, Libya'ya sürüldü. Hıristolojik düşüncelerini orada yazdı. Yapıtları Grekçe parça parça yayınlandı. Latince, Ermenice ve Yerel Suriye dilindeki yapıtları günümüze ulaşmamıştır. Öğretisi yıllar sonra Kadıköy (Chalkedon) Konsülü'nde aklandı *(Bak. Hakkâri Tarih Nasturilik).* Başlıca iki yapıtı vardır: **Tragedya** ve **Liber Heraclidis.**

Reşid Lami Efendi (1870- ?): Eğitimci. Antakya medreselerinde öğrenim gördükten sonra İstanbul'a giderek Bayezid medreselerinde öğrenimini sürdürdü. Eğinli Hacı Hafız Mehmed Hulusi'den ders aldı. Daha sonra Antakya'ya döndü, icazet aldı. Halep'ten öğretmenlik belgesi alarak Fransız işgaline kadar Antakya'da öğretmenlik yaptı. Eğitim üstüne kitaplar yazdı. Vakidi'nin **Fütuhüşşam** adlı Arapça yapıtını Türkçe'ye çevirdi. Şiirler de yazdı, ancak bu alanda yeterince başarılı olamadı.

Sadık Mehmed Efendi (1788-1860): Din adamı ve şair. Antakya Müftüsü Ahmed Efendi'nin oğludur. 1828'de babası ölünce Antakya müftüsü oldu. Devrin ünlü bilginlerinden Şirvani İsmail Efendi hacca giderken, Antakya'ya uğradı. Sadık Mehmed Efendi bu bilgini bir yıl evinde konuk ederek ondan çok şey öğrendi. Sadık Efendi, nükteleri ve özdeyişleri ile de Antakyalılar'ca sevilir ve anılır. Halep Valisi'nin bir mektubuna karşı yazdığı terci-i bend ile güçlü bir şair olduğunu kabul ettirmiştir. Yayınlanmamış divanı, 20 cüz Kuran tefsiri başlıca yapıtlarıdır.

Sülker, (Okur) Kemal (1919-): Sendikacı. İlköğrenimini Antakya'da, ortaöğrenimini İstanbul ve Antakya'da yaptı. Bir yıl Hukuk Fakültesi'ne gittikten sonra, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sürdürdü. Son sınıftayken sıkıyönetim mahkemesi kararıyla İstanbul dışına sürgün edildi (1943). Hatay'da ceza yasasının 142. maddesine aykırı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı, yargılama sonunda aklandı. **Gece Postası** gazetesinde işçi konuları sayfasını yönetti. Çeşitli gazetelerde çalıştı. DİSK ve TİP'in genel sekreterliğini yaptı. **İşçi Hakkı** ve K.Ilıcak ile birlikte **Türkiye Birlik** gazetelerini çıkardı. **Tan**'da yazı işleri müdürlüğü yaptı. **Yeni Edebiyat, Yürüyüş, Barış, Yurt ve Dünya, Gün, Yeryüzü, Forum, Sosyal Adalet, Eylem, Ant, Emek, Ortam, Vatan, Cumhuriyet** dergi ve gazetelerinde araştırmaları ve edebiyat ile ilgili yazıları yayınlandı. Asım Sarp ve Okur imzalarını da kullandı.

Başlıca yapıtları: **Türkiye'de Sendikacılık** (1955), **Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu** (1964), **Dünyada ve Bizde Sendikacılık** (1966), **Nazım Hikmet Dosyası** (1967), **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri** (1968), **Sabahattin Ali Dosyası** (1968), **Sendikacılık ve Siyaset** (1975), **Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler** (1976), **İki Konfederasyon** (Türk-İş ve Disk, 1976), **Nazım Hikmet'in Gerçek Yaşamı 1901-1928** (2 Cilt, 1977).

Yener, Cemil (1913-): Yazar. Yükseköğrenimini İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda tamamladı. Milli Eğitim Müdürü ve lise öğretmeni olarak Bolu, Kars, Kastamonu, Sıvas, ve Çorum'da bulundu. İstanbul Eğitim Enstitüsü'ne atandı. 1973'te emekliye ayrıldı. Edebiyat araştırmacılığı yanında, makale, deneme, eleştiri ve gezi yazıları da yazdı. **Yardım ve Armağan Üzerine** adlı denemesiyle 1970'te TRT'nin Deneme Başarı ödülünü, **Fuzuli'nin Dünyası** adlı inceleme kitabı ile de Türk Dil Kurumu ödülünü kazandı (1967). **Yelken, Türk Dili, Hayat Tarih Mecmuası, Yeni Ortam** dergilerinde yazılar yazdı. Başlıca yapıtları: **Bir Romancının Dünyası ve Romanlarındaki Dünya** (Halit Ziya Uşaklıgil üzerine bir inceleme, 1959), **Fuzuli'nin Dünyası** (1966), **Varidat** (Simavnalı Şeyh Bedrettin'in Arapça yapıtının çevirisi ve yorumu, 1970), **Türk Halk Edebiyatı Antolojisi** (1973), **Halit Ziya Uşaklıgil** (1974), XVI.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda gelenekleri ve sosyal yaşantıyı anlatan **Mevaidun-Nefais fi Kavaid ül Mecalis** (Gelibolulu Mustafa Ali'den Türkçeleştirme).

Yüce, Ali (1928-): Şair ve roman yazarı. Yayladağı'nın Hisarcık Köyü'nde doğdu. Yoksul bir ailenin beş çocuğundan biriydi. 18 yaşına değin çobanlık, ırgatlık yaptı. Sonra öğretmeninin yardımıyla köyden kaçarak, Düziçi Köy Enstitüsü'ne yazıldı. Burayı bitirince, köy öğretmeni oldu. Hatay'a bağlı köylerde on yıl çalıştı. Kendi kendine İngilizce öğrenerek Gazi Eğitim Enstitüsü İngilizce Bölümü'nü dışardan bitirdi. Antakya Ticaret Lisesi İngilizce öğretmenliğine atandı. Buradan emekli oldu.

İlk şiirleri 1956'da **Yücel** dergisinde yayınlandı. **Salkım, Pazar Postası, Yeditepe, Dönem, Türk Dili, Soyut** dergilerinde şiirler yazdı. Şiirlerinde şaşırtıcı buluşlar, ince

yergi öğeleri ve çok değişik imgeler görülür.

Başlıca yapıtları: **Şiirin Dili Yapısı İşlevi** (deneme, inceleme, 1975), **Şeytanistan** (roman, 1976), **Boyundan Utan Darağacı** (şiirler, 1976), **Halk Çağı** (Nevzat Üstün 1980 Şiir Ödülü-Yeditepe Şiir Ödülü-Türk Dil Kurumu 1981 Şiir Ödülü).

Ayrıca İzmir'de Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü nedeniyle yapılan şiir yarışmasında "Dersimiz Bağımsızlık" şiiriyle birinci oldu.

Anaları-Oğullar

Benim köyümde analar
Alıç ağacına salıncak kurar
Nenni söyler çocuklarına
Alıç ağaçları uyur da
Çocuklar uyumaz

Kaynar sıcağın altında
Bir elleri arpa yolar analar
Beşik sallar bir elleri
Beşikler yorulur da
Kolları yorulmaz

Benim köyümde neneler
Masal söyler torunlarına
İyilik üzerine güzellik üzerine
Kurtlar kuşlar dinler de
Torunlar dinlemez

Büyük kentlerin sokaklarına
Aş yağarmış ekmek yağarmış
Lapa lapa mutluluk yağarmış gökten
Yıllanmış yalanlar alınıp satılırmış
Cinler şeytanlar inanır
Bizim kırca keçi inanır da
Oğlağı inanmaz

Ali Yüce

Anamı Arıyorum

Senden ayrı senden uzak
Yersiz göksüz gibiyim
Hem analı babalı
Hem öksüz gibiyim

Uzanmış aramıza
Uçsuz bucaksız gurbet
Bir ucunda sıla var
Bir ucunda ekmek

Bütün analar ağıt şimdi
Bütün ağıtlar ana
Ya beni de al gurbet
Ya anamı ver bana

Hem kova hem kuyuyum
Yorgun bir halk suyuyum
Sen bana ninni söyle
Ben dizinde uyuyum

Ali Yüce

(Yayınlanmamış çocuk şiiri)

EDEBİYATTA HATAY

Günümüze değin çeşitli uygarlıklara, doğal ve toplumsal çalkantılara tanık olan Hatay'ın zengin bir kültür ve sanat birikimi vardır. Nikator Selevkos'un İÖ 300'de kurduğu Antakya tarihin önemli kültür merkezlerindendir. Kentin kimi özellikleriyle Kuran'a yansıdığı görülmektedir.

Antakya Kapılarında adlı yapıtında Antakyalı Edip Kızıldağlı eski kenti şöyle anlatmaktadır:

"Roma saltanatının en görkemli betimlemesini Hz.Muhammed yapmıştır: Onlar, altınla işlenmiş, dibadan tahtlar üzerinde, karşı karşıya yaslanırlar. Çevrelerinde yaşları hiç değişmeyen civanlar, in ve cin dokunmamış güzeller, bir kaynakta akan pak bir şarap ile dolu altın ibrikler, bardaklar dolaştırırlar. Onların şaraptan başları ağrımaz, bedenleri bitkin düşmez. Beğendikleri meyveler, istedikleri kuş etleri emirlerine hazırdır. Orada boş söz işitmezler. Duydukları söz: Selam, selam... dır. Onlar dikensiz ağaçlar, meyveleri kat kat olmuş muzlar, yayılmış gölgeler, akan sular, eksilmeyen bol bol meyveler arasında, yüksek döşeklerdedirler".

Vakıa Suresi'ndeki cennet betimlemesinin esin kaynağı Antakya güzellikleridir.

Hatay Tarihi, Antakyalı, A.Faik Türkmen'in yazdığı 5 ciltlik bir yapıttır. Hatay Devleti'nin Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlığı'nı da yapmış olan yazar, yöreyi, tarihi kültürü ve gelişimiyle tanıtmaktadır. Yapıtın üçüncü cildi Hatay Şairleri bölümüdür. Bu bölümün önsözünde yazar, XIX. yy'da divan edebiyatının sönmeye yüz tuttuğunu, söz oyunlarına daldığını belirttikten sonra Hataylı divan şairlerinin bu olumsuz durumdan pek etkilenmediklerini, hemen her türde başarılı örnekler verdiklerini yazmaktadır. Yerel ünlüler yanında, Antakya Kadısı Sadık Efendi gibi kendini İstanbul'a kabul ettirmişler de görülmektedir.

Anadolu'da Tanin'de gazeteci Ahmet Şerif, İskenderun ve Hassa izlenimlerine de yer vermektedir. 1910'da İskenderun'un kıyı bölümü tümüyle yabancıların işgalindedir, bakımlı ve bayındırdır. İç mahallelerin durumu kötüdür. Halk "huğ" denilen kamıştan kulübelerde yaşamaktadır: "Bunların içinde görülen manzara iğrençtir. Kadınların, çocukların durumu ve kıyafetleri hem kalbe merhamet verir, hem de iğrenmeye sebep olur."

Oyun, kumar yaygındır. Küçük çocuklar dilenmektedir. Yöreyle ilgilenen düşmanlar, kentte sık sık Bulgarlar'la savaş başladığı, sadrazamın azledildiği, Halep'te isyan çıktığı yolunda uydurma haberler yaymaktadır.

"Özetle İskenderun hayatının melez, ortak bir özelliği var. Bu hayat görünüşte bir cila ile, bir tül ile örtülüdür. Fakat o örtü şöyle kaldırılıverirse altından derin bir sefalet ve sefahat, ahlaksızlık heykeli keşfolunacak, üzüntü ve iğrenmeyi çekecektir."

Hassa yoksul bir köy durumundadır. Eğitim gelişmemiştir. Resmi dairelerin yeniden ele alınıp geliştirilmesi gerekmektedir. Yörede frengi vardır ama doktor yoktur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 20 yıl Fransız işgalinde kalan Hatay'da halk, bir yandan topraklarını kurtarmak için direnir şehitler verirken, öte yandan anayurt ve bağımsızlık özlemini de dile getirmiştir. "Atatürk'e Bayram Tebriki", şiirinde Antakyalı Reşid Lami Efendi şöyle seslenir:

Tahsil için derdi mihnetten tamam Türkleri
Gel eriş imdada artık ey Halaskâr el aman
Kalmadı sabra tahammül karar artık bizlerin
Lami-i biçare Antakiye halkı namına
Kutluyor bayramınızı ey Atatürk Hazreti

Hatay Halk Şairleri, adlı yapıtında Ziya Kılıçözlü|de Hatay'ın bağımsızlık, özgürlük özlemini dile getirir:

"Yirmi yıl anayurttan ayrı kalan Hatay, öz benliği içinde, sabırlı bir özlemle yaşadı."

"Her Türk gibi, özgürlüğü doğal bir hak bilen ve Türk tarihinin soylu gururu, Türk şair ve ediplerinin coşkun duygularıyla beslenen Hataylı Türk, anayurttan aldığı esinle, gözlerini özgürlük ve bağımsızlıktan bir dakika bile ayırmamıştır."

Ziya Kılıçözlü, Sakarya Savaşı kazanıldığı gün, Antakyalı Zübeyir Karabay'ın **Yeni Adana** ve **Anadolu** gazetelerinde çıkan bir yazısını da aktarıyor kitabında. Asi Irmağı'nı konuşturan yazı şöyle:

"... Büyük yurt! diye sesleniyor Asi Irmağı. Beni kardeş Sakarya'dan, kardeş Seyhan'dan ayırt etme! Ben de bir Türk ırmağıyım. Benim de yüreğim 'Türküm!' diye haykırıyor."

"Büyük ana! Senden al şafaklar istiyorum, benim de kıyılarımda al beyaz bağımsızlık gülleri açsın. (...) Büyük ana! Beni de koynuna al, beni de üzgün ve öksüz koyma, karanlık ufuklar içinde bırakma."

Türk ordusunun Hatay'a girmesine yakın günlerde, Yayladağı'nın Şumracık Köyü'nden (1901- ?) Kâmil Sarıateş, "5 Temmuz" başlıklı şiirinde şöyle dile getirir dilek ve özlemlerini:

Yaşlı milletimiz refaha ersin
Muhalifler bugün yerlere girsin
Mehmetçik koluna Hak kuvvet versin
Dik yerine dalgalansın bayrağım

Ne isterler Türk yurdunun özünden
Çıksın vatanımız düşman gözünden
Kurtar bizi "boncur boncur" sözünden
Dik yerine dalgalansın bayrağım

Yeter oldu bize caka sattığı
Tatlı aşımıza ağu kattığı
Yeter artık kalbimize battığı
Dik yerine dalgalansın bayrağım

Unutalım bütün derdi elemi
Edelim onunla hatmi kelemi
Son sözümüz ona maasselemi (*)
Dik yerine dalgalansın bayrağım

(*) güle güle git.

Hatay Kurtuluş Tarihi, Silahlı Mücadele Hatay Müfrezesi Kumandanı Antakyalı Nuri Aydın Konuralp'ın hazırladığı yirmi yıllık kurtuluş savaşımını anlatan belgesel bir yapıttır. Yazar saptayabildiği şehitler listesini de vermektedir.

Halk, işgalcilerden çektiği yetmiyormuş gibi, birbirleriyle boğuşmaktan asıl düşmanla savaşmaya zaman ve fırsat bulamayan partili ve eşraftan da çeker. Arap ve Fransız yanlısı, Türkçü ve kurtuluşçu olarak bölünmeleri düşmanın işini kolaylaştırmaktadır.

Yöre halkı açlıktan, kıtlıktan kırılmaktadır:

"Gerek Belediye ve gerekse halkın yiyecek içecek işleriyle uğraşanlar, hep İttihat ve Terakki Partili idiler. Asker ailelerine verilecek yiyecek maddeleri hep karaborsaya düşürülüyordu. Asker ailelerinin çocukları açız, açız, cuan, cuan diye diye çöp arabasıyla mezarlığa taşınıp bir çukura gömülüyorlardı. Her gün 20-25 çocuk böylece can veriyordu. Bir kesim halk da çayırda hayvanlar gibi ot yayılıyorlardı. Bunlardan zehirlenip ölenler oluyordu. Ot yemekten bütün ağızları yemyeşil kesilmişti. Bu acıklı durum birçok asker ailelerini kötü yola itiyordu. Bu yürekler acısı görünüleri her gün temaşa eden yakaları kravatlı gümüş bastonlu İttihatçı beyleri bu zavallıları ölümden kurtarmak için bir kazan çorba pişirerek Hak'kı da halkı da sevindirmeyi akıllarına bile getirmiyorlardı."

Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman adlı incelemesinde Tahir Alangu Antakya doğumlu Bekir Sıtkı Kunt'un öykülerini de değerlendirir: "Halk için yazılan, halkı anlatan, halkı daha iyi bir yaşamaya doğru götürmeyi amaç edinen, bir sanat anlayışı başlangıçta olduğu kadar, günümüzde de onun edebiyat ve sanat anlayışının temelini oluşturmuştur."

Uzun yıllar yargıçlık yapan, bir süre de (1939-1946) Hatay Milletvekili olan Kunt, gerçekçi bir anlayışla ve olayları yalınlıklarıyla sergileyen öyküler yazmış, Hatay ve Suriye yaşayışını dile getiren öyküleri basılmadan kalmıştır. Bir konuşmasında, gazeteciliğin kendisine kolay anlatma yatkınlığı kazandırdığını söyleyen yazar sanatına yeterince zaman ayıramamaktan yakınır. Bıraktığı beş öykü kitabında yargıçlığı sırasında tanıdığı köy, kasaba insanlarını onların başından geçenleri özentisiz bir dille anlatmıştır. "Zeynep Kadın" öyküsünde Emine Hanım, Zeynep Kadın'ın yemek zamanı evlerine gelişinden tedirgin olur, söylenir: "Masa üstündeki kaygana tabağını (Geçen Umumi Harbin pek müthiş şeker kıtlığı zamanıydı) aceleyle kaldırıp dolaba sakladı, sonra felâketi daha kolay karşılamaya hazır bir vaziyette beklemeye başladı."

Emine Hanım kaygana tabağını sakladığının haftasına Zeynep Hanım'ın öldüğünü duyar, gözleri dolar.

Birinci Dünya Savaşı'nda da, işgal sırasında da bu olay nice Emine hanımlarca yaşanmıştır.

"Antakya'ya Sürgün Giden Antakyalı" da Antakya doğumlu gazeteci yazar Kemal Sülker, yöreyle ilgili anılarını anlatmaktadır. Sülker daha çok bir işçi yazarı olarak tanınmıştır. Nâzım Hikmet'le ilgili çalışmaları da önemlidir. "Türkiye Yazarlar Sendikası"nca işçi yazarlığının 30. yılı kutlanan (26 Aralık 1976) yazar, ortaokul sırasındayken Antakya'da çıkan gazetelerde yazılar şiirler yayınlamaya başlamıştır. Antakya'dan ayrıldıktan sonra da arkadaşları, öğretmenleriyle ilişkisini sürdürmüştür. Konya'da zorunlu oturma sırasında babasının hastalığı nedeniyle zorunlu oturma yerinin Hatay olması kabul edilir:

"Hatay'ın Antakya kenti doğup büyüdüğüm, ortaokulu bitirdiğim yerdi. Anam babam burada yaşıyordu. Sınıf arkadaşlarım, gazeteciler, öğretmenler, mahalle komşuları... Pek çok tanıdık ve dost vardı. Emniyet Müdürü'nün buralı olduğumu öğrenir öğrenmez, gizli bir tepki göstermesinin anlamı vardı."

Milletler Cemiyeti, Hataylılar'ın kendi geleceklerini plebisit yoluyla saptamasına karar verince,Türkiye'deki bütün Hataylılar oy kullanabilmek için Hatay'a gönderilir. Sülker de Antakya'ya döner. Hatay'ın kurtuluşu yolundaki çalışmalara katılır, etkin görevler alır.

1944'te bu kez sürgün olarak geldiği Hatay'da ortaokul yıllarında öğretmenlerinin kendisine verdiği öğütlerin bulunduğu defteri karıştırır. Tümü de ilginç öğütlerdir. Hatay Devleti Başkanı Abdurrahman Melek deftere şunları yazmıştır:

"Çok oku. Fakat metotlu oku. Her şeyi öğren. Çok okuyabilmek için bir, ya da iki batı dilini öğrenme gereğini unutma (...). İnsanlık onurunu, savaşım yeteneğini bil. Ün kazanmak, övünmek için çalışmak hevesinden uzak ol. Her olay karşısında düşünmek, gerçeği bulmak için enerji harcamaktan korkma."

Sülker bu öğütlerden yararlanmayı bilmiş bir yazardır.

Şeytanistan, Yayladağı'nın Hisarcık Köyü'nde doğan Ali Yüce'nin romanıdır. Yüce, sanatın toplumcu işlevine inanan şair, **Şeytanistan**'da özyaşam öyküsü çevresinde 1946 sonrası toplumsal-siyasal yaşamı da yansıtmaktadır.

Ali, Hisarcık Köyü'nden yedi nüfuslu bir ailenin oğludur. Romanda ailenin ve köyün yaşamı, Fransız işgal dönemi ve sonrası yaşanmışlıktan gelen canlılıkla dile getirilmektedir. Yirmi yıl Fransız yönetiminde kalan yörede yobazlık yaygındır. Romanında Fransız işgalinin acı izlenimlerine genişçe yer verir:

"Topuklu Durmuş ayağa kalktı. Başındaki fesi-sarığı kaptığı gibi yere çaldı. Mustafa Kemal hiç yalan söylemezmiş. Boş yere tavatır çıkmaz. Hem vallah hem billah Mustafa Kemal gelici. Bu deyyuslar da analarının şeyini Şam'dan görücüler. İt gibi kuyruklarını bullaya bullaya çekip gidiciler. Yarından tezi yok, ben şapka geyicim. Yeter bu kepazelik! Yeter bu eseretlik! Derimizi yüzdüler be."

Hatay'da bir halk oylaması yapılacaktır. "Türküm" diyenler "Arabım" diyenlerden çok çıkarsa Hatay Türkiye'ye bağlanacaktır. "Arabım" diyenler çok çıkarsa, Suriye' de kalacaktır. Halkı Türkiye'den soğutmak için propagandalar yapılmaktadır. "Türkiye'de camilerin kilise yapıldığı, Mustafa Kemal'in Deccal olduğu, Kuran'ların ateşe yakıldığı, Hatay'daki Aleviler'in Sünniler'e saldıracağı, Sünniler'in Aleviler'e saldıracağı vb " yalanlarla halkın kafası karıştırılmaktadır. Bu yıkıcı, bölücü propagandaları etkisiz duruma getirmek için aydınlar köy köy dolaşarak halkı aydınlatıcı konuşmalar yapmaktadırlar:

"Sevgili köylü kardeşlerim! Oylarınızı 'Türküm' diye kullanmamanız için sizi kandırmaya çalışan kötü kişilere inanmayın. Onlar üç kuruşluk çıkarları için en kutsal varlıklarını, yurtlarını, özgürlüklerini satan kötü kişilerdir. Oylarınızı 'Türküm' diye kullanarak sizi şaşırtmak isteyenlerin suratına güçlü yumruğunuzu indirin! Korkmayın, yalnız değilsiniz artık! Arkanızda Atatürk gibi büyük bir kurtarıcı var! Türkiye Cumhuriyeti var!"

Öğretmeni Niyazi Tuncer'in ilgileriyle ilkokulu bitirip on sekiz yaşındayken Düziçi Köy Enstitüsü'ne giren Ali, çok partili yönetime geçiş, suçlamalar ve ıslahat ortamında öğretmen olur. Düziçi Köy Enstitüsü'nün eğitim tarihimizde önemli bir yeri vardır. Enstitüleri karalayabilmek için orada bir "bayrak olayı" yaratılmış, pek çok insana acı çektirilmiştir. **Şeytanistan** bir enstitünün de romanıdır. Yapıt şöyle sona erer: "Bir türkü bağlamışım, bağlamışım sazımın tellerine. Ben mi söylüyorum, Âşık Veysel mi? Biz Anadolu'nun yürekli oğulları, yiğit kızları. Başımızda bin yıllık sevda. Ayaklarımızda bin yıllık yol. Sana geliyoruz güzel halkım. Hazır ol!"

Boyundan Utan Darağacı, Ali Yüce'nin ilk şiir kitabıdır. Eleştirmen Tuncer Uçarol şair için şöyle demektedir: "Yüce, şiirlerinde doğup büyüdüğü köyden daha sonra yerleşip kaldığı Antakya'dan, giderek çevre yerlerden de sık sık söz eder. Böylece Yüce, Hatay yöresi insanının sorunlarını, beğenilerini, söyleyişlerini, edebiyat coğrafyamıza kesinlikle yapıştırır. (...) En çok yoksul halktan, halka karanlığın serbest edilip, ışığın yasaklanmasından, uygarlığın bile halkı ısırmasından... söz eder. Bu anlamda Ali Yüce'ye gerçek halk ozanı ya da doğal milletvekili diyebiliriz." *(Türk Dili, 1976/303).*

Yüce'nin şiirlerine, romanında olduğu gibi Fransız döneminin acıları da yansır:

Ben küçüktüm
Atatürk'ü bilmiyordum daha
Türk olduğumu bilmiyordum
Anımsarım sılanın gurbet olduğu günleri
Üç frank vergi için babama
Yüz kırbaç attı Fransız tahsildarı

Eski Antakya'nın dar sokakları, baharat kokan çarşıları da Yüce'nin şiirlerine girmiştir:

Antakya sokakları dar
Antakya sokakları bir kişilik
Sen giderken ben gelemem
Bir gönlümü bahar almış
Bir gönlümü yaz
Antakya sokakları bir kişilik
Öte git biraz

Yüce'nin şiiri halk kaynağından beslenmekte, insan gerçeğini tüm yönleriyle dile getirmektedir:

Herkesin Antakyası kendine göre
Bizim Recep'inki de kerpiçten
Anası onu Bağrıyanık'ta doğurur hep
Babası çorba ile rakı içerken

Şair "Dünya Çamaşır Günü"nde dünyayı kirlerinden arındırmaya yönelir:

Aldı Asi Irmağı
Bakalım ne söyledi:
Gelin bakın gelin
Görün gözlerinizle
Gülsuyunda yıkanıyor
İskender'in kirli çamaşırları
Geçmeyin üstümden geçmeyin
Sevmedikçe insan insanı

"Ali Yüce, toplumcu şiirimizin yapımında önemli yeri olan özgün bir ozanımızdır" *(Bayraklı, s. 601).*

ABOOOV

Biz Mürselekli kadınlar (*)
Geceleri tütün dizerik
Acılarımızı dizerik ipe
Karanlığı dizerik abooov
Yüzlerimiz ay tutulur
Yıldız tutulur gözlerimiz

Kök sökerik gündüzleri
Geceleri kömür yakarık
Karanlığı yakarık abooov
Ağaçlar ürker geceden
Biz ürkmezik abooov

Biz Mürselekli kadınlar
Kazma kazarık çüt sürerik

Yorgunluk ekerik toprağa
Gürültüye bata çıka
Bir uçak geçer üstümüzden
Bizi duyamaz abooov

Kurumuş kenger çalıları
Karanlığa bata çıka
Dörtnala geçer yanımızdan
Onlar mı rüzgâra binik
Yoksa rüzgâr mı onlara
Bilemezik abooov

Sessizliğe bata çıka
Ayışığında biçin biçer
Yorgunluk biçerik abooov
Ayışığında başka ne yapılır
Bilmezik abooov

(*) Mürselek: Yayladağı'nda, Keldağ'ın eteğinde küçük bir köydür

Acının Askerleri, Antakya doğumlu Burhan Günel'in romanıdır. Yazar bu yapıtında Hatay'ın yaşadığı işgal acılarını derinlemesine ve çarpıcı biçimde yansıtır.

İşgal acısının insan ruhu üzerindeki çökertici etkisi Antakya'nın Selamet Mahallesi'nden Naime'nin yaşamında somutlaştırılır. Babası ile ağabeyi Fransızlar'la savaşırken ölen Naime, annesiyle işgal canavarının pençesinde yapayalnız kalır. Açlık, kıtlık, ölüm kırıp geçirmektedir yöreyi. Fransız askerleri evlere saldırmakta, asker ailelerinin namuslarını kirletmekte, namusu kirlenen kadınlar kendilerini asarak yaşamlarına son vermektedirler. Kimi insanlar işgalcilerle işbirliği yaparak bolluk içinde yaşamaktadır.

Zeynep Kadın kızı Naime'yi Fransız yanlısı Nihat Ağa'nın uşağı Katır Hakkı ile evlendirmek zorunda kalır. Katır Hakkı kız kardeşini kirletmiş biridir.

"—Beni Katır Hakkı'ya verme ana. Elini, ayağını öpeyim, verme.

—Verdim bile, Böyle zamanlarda fazla düşünmeye gelmez. Hem biz vermesek bile, kendi zorla alır seni! Nihat Ağa'nın adamı değil mi, hem nasıl alır. Bize arka çıkarlar bundan sonra. Bir eli yağda bir eli balda olursun bundan sonra."

Naime için bu evlilik cehennem işkencesi olur. Katır Hakkı, Nihat Ağa'nın evinde ağırlanan Fransız askerlerine de peşkeş çeker onu. Naime orada geçirdiği o korkunç gecenin acısını ölünceye dek içinde taşıyacak ve "babası işgal" olan bir kızı olacaktır. Annesinin vasiyetine uyarak kızının adını Zeynep koyar.

Katır Hakkı Naime'nin Türk askerleriyle konuşmasını yasaklar; dinlemediği için de onu döver. Kendisi asker kaçağıdır. Günün birinde yakalanıp götürülür.

Bekir Ağa diye biriyle evlenen Naime'nin çilesi bitmez. İşgal, biçim değiştirip değiştirip bedeninde ve vücudunda sürer.

Zeynep, yanlarında büyür. Birkaç kez evlenir, mutlu olamaz. Damatlar evi bırakıp bırakıp kaçar. Üçüncü damadı Şahin de kaçıp gider. Naime bir gün, kocası Bekir'le kızı Zeynep'in gizli ilişkilerini sezer. Ana kız boğaz boğaza dövüşürler. Zeynep kaçar. Şahin'den olan kızı Nimet nenesi Naime ile kalır. Bir süre sonra o da ortadan yiter. Aramaları boşa çıkan Naime deliye döner. Sonunda Mersin'de olduğunu öğrendiği damadı Şahin'in yanına gitmek üzere yola çıkar.

Kocası Bekir de ölmüştür. Önüne gelene çektiklerini, acılarını anlatmaktadır:

"Fransızlar da bu topraklara göz koydular, ama emellerine eremediler. Kovduk onları. Amerikalılar da manda yönetimi için geldiler, hava aldılar. Bu topraklara kem bakmanın sonu iyi değil oğlum. Hiç iyi değil. Sen sen ol, toprağa kötü bakma oğlum. Kutsaldır toprak, namus gibidir."

Mersin'e varır. Mersin'de Şahin onu iyi karşılar. İkisi de Zeynep'ten dertlidirler. Şahin Naime'nin sonu gelmeyen yakınma ve sızlanmalarını dinlemekten yorulur. Naime ona hep evden niçin kaçtığını, Zeynep'le babalığı Bekir arasındaki ilişkiyi bilip bilmediğini sorar. Şahin, sonunda her şeyi apaçık anlatır. Karısı Zeynep'le babalığı Bekir'i uygunsuz durumda yakaladığını, ilişkilerinin çok daha önceki yıllardan süregeldiğini, öbür damatların da bu yüzden evi bırakıp gittiklerini anlatır. Naime vurulmuşa döner, yere yıkılır. Son soluğunu vermeden önce Zeynep yetişir. Onu kucaklayıp öper. Naime, kızını bağışlamıştır. Zeynep yaptıklarından pişmandır. Kocası Şahin'le de barışırlar.

Islak Güneş, İskenderunlu Ayla Kutlu'nun yapıtıdır. Birbiriyle ilintili 25 öyküden oluşmaktadır. Yazar şöyle demektedir: "Sokaklar da doğar, eskir ve ölür, yerine yenileri doğar. İnsanın ve toplumun kaçınılmaz gelişim sürecidir bu. Her şey belli bir yönde sürekli değişir. İnsanlar, sokaklar, kentler ve ülkeler."

Islak Güneş'te Ayla Kutlu, doğup büyüdüğü bir İskenderun sokağının ve insanlarının değişim süreci içindeki serüvenlerini anlatır. Bir sokağın öyküsü giderek İskenderun'un, daha sonra bir dönemin öyküsü olur:

"Apartmanlar denizin çevresini dolaşan caddeden başladı ve durmadı. Denizin yelini kentin içine, ötelere kadar ulaştıran dar sokaklar, küçük evler, evlerin pencerelerindeki pancurlar, evlerin iç kısmındaki taşlıklar, dışındaki teraslar, terasları çevreleyen kalın beton korkuluklar, (...) yerlerini çıplak pencereli, yüksek sıkışık yapılara bıraktı."

"Nazmiye Hanım iki yıl sonra İskenderun'a döndü. Yeni evini beğendi. Kendini eski sokağında buldu. Caddeden saptığı anda, karşısında yüksek, altı katlı apartmanlar buldu. Apartmanların yüzüne çarptığını sandı, sendeler gibi oldu. Sokak aynıydı. Giriş değişmiş ama, apartman yok henüz. Küçülmüş biraz. Daralmış, ama haksızlık etmemeli, eskiden de dardı. (...) Yaşlanınca insanların boyu nasıl kısalıyor, nasıl ufalıyor kemikleri. Sokaklar da küçülmüş işte."

Ali Yüce şiirde "Düşümde uyku satan Texaslı bir çerçi/ Ben iyice Türküm egemenliğim koynumda" derken Ayla Kutlu öyküde İskenderun'a gelen Amerikan gemilerini, sokaklara dalıp ciklet karşılığı küçük kız çocuklarını öpmeye çalışan Amerikan askerlerini anlatıyor:

"—Ne kadarmış bu dünyanın en büyük gemisi?

—Çok büyük!

—Ne kadar yani, bu meydan kadar mı?

—Bu meydan kadar mı? Deli misin oğlum? Herifler dünyanın en büyük gemisiyle geliyor diyorum. Körfezin içine girebilirse iyi."

Alkan'ın ağzı açık kaldı:

"—Çok büyük be... O kadar büyük gemi olur muymuş? Peki ya taşarsa deniz?

—Taşmaz, onlar öyle akıllı adamlar ki, bir yolunu bulup denizi taşırmazlar. Belki de taşacak suyu pompayla geminin içine çekiyordur herifler. (...)

Denize demir atmış gibi görünmüyordu bu gemiler. Hiç kımıldamadan duruyor, temel atmış gibi görünüyorlardı. Bol paçalı pantolonlar giyen, birbirlerine çok benzeyen, koca kıçlı, uzun sarı adamlardı. Sokaklara doluverdiler. Günbatımıyla kararan sokaklarda, gördükleri genç kızlara sarılıyor, öpmek istiyorlardı. Hatta bazıları bizleri bile öpmek istedi. Ağızları tahta kurusu gibi kokuyordu. Bizlere sarılabilmek için eğiliyorlardı. Bırakmaları içinse, biraz debelenmek yetiyordu. Ağmsori diyorlardı. Çaklıt? Onların verdikleri çaklıtları almıyorduk. O sakızlar, sokak aralarında satanlarda nasıl olsa vardı."

Mahmut Kuru Antakya'da doğmuştur. Antakya'nın ünlü yağmurları onu üşütür. Kendisiyle birlikte her şeyi üşütür:

Antakya'ya yağmur yağıyor
Ben üşüyorum
....

Cıgaram kalemim gazetem üşüyor
Üşüyor burnumun ucu kulağım
Sobalarımız üşüyor evlerimizde
Ormanlarda odunlar üşüyor
Antakya'da yağmur yağıyor şimdi
Ben üşüyorum

Mehmet Turan Yarar, Yayladağı'nın

Çınar Köyü'nde doğmuştur. **Bilmediklerim** adlı kitabı yayınlanmıştır:

Bizim Hatay'da analar
Ay parçası gibi oğlan doğurur
Onlar doğururken acımaz
Ben görünce acırım

Yayladağı'nda mersin ve meyvesine "murt" denir. Hoş kokulu, biraz acı, biraz kekre olur, yutması zor olur. Kadınlar, kızlar topluca murt toplamaya gider. Mehmet Turan Yarar, "Murta Giden Kızlar" şiirinde bunu ince duyarlıkla yansıtır:

Murta giden kızlar
Murta giden kızlar
Aramayın murtun acısını
Bütün acılar bende
Bir kurt girer şuramdan
Beni yer de
Acılarımı yemez

Antakya'nın Karbeyaz Köyü'nde doğan Arif Coşkun, **Işığın Gölgesi** adlı kitabında Antakya'nın baharını şöyle yansıtır:

Parkın ışıklı yüzünde
Mor halkalar
Silpius'un taze çamları sis içinde
O bir çocuk gülüşü ağzıyla
Kent ıslak
Bir gezgin güneş o yağmurdan sonra
Antakya'da bahar
Kanımda alkolün o ceylanları
Tutulduğum gün o ilk aşka

Hatay'ın Hassa İlçesi'nde doğan genç ozan Hüseyin Ferhad **Deniz Çobanları** adlı şiir kitabında, çevresinin zengin tarihsel ve kültürel kalıtını özümleyerek şiirleştiriyor:

BİR KENTİN ESKİ YÜZÜ

Uçurum gibi uzun yüzünü
Dayadı Antakya'nın yaşlı yüzüne
Sonra gözlüklerini çıkarmadan
Girdi Aziz Paulus kilisesine

Nöbet tuttu kapıda gece kuşları
Islak gözleriyle ilahiler okudu pembe bir bulut
Lir sesleri döküldü tambur seslerine
Yüreğini sundu ona bir yaralı ut

"Nokta Noktam" Dörtyol doğumlu Rıza Polat Akkoyunlu'nun en çok ünlenmiş şiiridir. Akkoyunlu, daha çok aşk ve özlem konularını işlemiştir. Değişik sesler getirip ardında silinmez izler bırakmıştır.

Şair "Bende Kalan Mektuplar"da özlem temini işlemektedir:

Bu gece yılbaşı
Başkente kar yağıyor Nokta Noktam
Başkente kar
Ve tütüyor gözlerimde
Küllenmiş mangal gibi eski hatıralar
Başkente kar yağıyor
Başkente kar
Bilir misin Nokta Noktam
Yılbaşında hesaplanır
Çoğu zaman
İnsanın yaşı
(.....)

Hatay, yoğun işgal acıları yaşamış bir yöredir. Cumhuriyet Dönemi'nde daha çok kurtulma, Türkiye'ye kavuşma özlemi ve direnciyle edebiyata yansımış, kurtulduktan sonra da yöre doğumlu sanatçılarca toprağı, insanı, gerçek yönleri, yaşamıyla dile getirilmeye başlanmıştır.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Hatay'da yapılan araştırmalar, yöredeki yerleşmenin Orta Paleolitik Dönem'e uzandığını göstermektedir. Yerleşme, Üst Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik dönemler boyunca da sürmüştür.

Tunç Çağ kentleri Tell Açana ve Tell Tayinat'da elde edilen kalıntı ve buluntular, yöre kültürünün bu dönemde Girit-Miken ve Hitit kültürleriyle ilişkisini göstermektedir.

Selökidler Dönemi'nde kurulan Antakya, kısa sürede gelişerek, Helenistik dünyanın İskenderiye'den sonra en önemli merkezi durumuna geldi. Kent değişik tarihlerde kurulan dört mahalleden oluşuyordu. Doğu yanında bir saray, merkezde bir amfiteatr, bir Mars tapınağı vardı. Kentin kuzeyiyle güneyini birleştiren caddenin iki yanı revaklıydı.

Romalılar Dönemi'nde Antakya yeni yapılar, heykellerle süslendi. Yaklaşık 9 km doğudaki Daphne'de tapınaklar, villalar bulunmaktaydı. Villaların döşemelerindeki mozaikler, Roma Dönemi mozaik sanatının gelişimini ortaya koyması yönünden önemlidir. Bu dönemde Antakya, Hıristiyanlık'ın önemli merkezlerinden biriydi.

523, 526, 528 yıllarındaki depremlerle yıkılan Antakya'yı Justinianus yeniden kurdu. Tiyatrolar, forumlar, hamamlar, kiliseler yaptırdı.

Antakya Müslümanlar'ın elinde bulunduğu dönemde, eski önemini yitirdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız mandasında kalan Hatay, 1938'de bağımsız devlet statüsü kazandı. 1939'da Türkiye'ye katıldı.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Hatay toplumsal yaşamında köklü değişimler 1950'lerde başlamıştır. Çeşitli ulusdin-mezhep bileşimlerinden oluşan yöre halkı, tarihi boyunca ve değişim sürecinde birçok çatışmaları yaşamıştır. İlin konumundan gelen özellikler yanında, toplumsal yapıdaki çeşitlilik de yaşamın birçok alanında kültürel etkileşimler yaratmıştır.

Giyim-kuşam ve beslenme biçimlerinde bu etkileşim belirgindir. Günümüzde azalmakla birlikte, şalvar kadın ve erkek giyiminin ortak öğesidir. Kadın giyimindeki zıbın, "güdük" denen kısa yelek, yağlık ve kefiye, erkek giyimindeki "salta" biçimli ceket, baş terliği, yemeni yerini çağdaş giysilere bırakmıştır.

Beslenmeyse ağırlıklı olarak buğday ve buğdaydan elde edilen ürünlere dayanmaktadır. Hatay yemeklerinde baharatın önemli bir yeri vardır. Bulgur, ayran, et ve baharat bir arada kullanılır. Sebze, meyve üretimi de yaygındır.

İldeki toplumsal gelişme, dinsel yapıyı da etkilemiştir. Kent yaşamında dinsel etkiler sınırlı olmakla birlikte, kırsal yaşamın önemli öğeleri arasındadır. Çeşitli adak-dilek, sağaltım isteklerinin yanında, bereketin korunması için "şeytan kovma", yağmur için "Modu modu çağırma" gibi boş inanlara rastlanmaktadır. Boşinanların bir bölümü de çocukla ilgilidir. Değişmeler görülse de, evlenme gelenekleri ildeki köklü kültürel öğeler arasındadır. Kentlere özgü nişan-düğün törenleriyle, geleneksel törenler iç içedir. Evlenmelerde de toplumsal konum, dinsel köken, belirleyici etkenler arasındadır.

Hızlı kentleşmeyle, dokumacılık, ipek işlemeciliği, ağaç oymacılığı gibi el sanatları büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Sap örgüsü panolar, sele ve ekmeklik örgücülüğü, çömlekçilik, motif kalıplarıyla yapılan ağaç işlemeciliği yer yer rastlanan el sanatları arasındadır.

Antakya eski kent özelliklerini bir ölçüde koruyabilmiş ilginç yerleşmelerdendir. Habib Neccar Dağı'yla Asi Irmağı arasındaki alanda ve ırmak boyunca gelişen kent iki bölümden oluşmaktadır. Habib Neccar Dağı'yla Kurtuluş Caddesi arasında kalan eski kent Osmanlı sivil mimarisinin özgün örnekleriyle doludur.

Antakya'nın mimari dokusu 2.200 yıllık uzun bir zaman birikimi içinde oluşmuştur. Bu süreç içinde kentin kimi özellikleri değişmiş, kimileri de hiç değişmeden günümüze ulaşmıştır.

Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinin önemli metropollerinden olan Antakya 638'de Arap egemenliğine geçmiş, bundan sonra bir İslâm kenti niteliği kazanmıştır.

Antakya mimarisini biçimlendiren etmenlerin başında yerleşim alanının yapısı, iklim ve yaşama biçimi gelmektedir.

Yollar dar ve taş döşelidir. Ortada sel sularını Asi Irmağı'na taşıyan kanallar vardır.

Çatılar dik ve eğimli, tümü kiremit örtülüdür. Sokaklar boyunca dizilen konutlar avlunun bir ya da üç yanına yerleştirilmiş odalardan oluşmaktadır. Evin önemli bir bölümü olan avlu taş döşelidir. odalardaki gömme dolaplar, yüklükler, raflar ağaç işçiliğinin özgün örnekleridir.

Eski kent yöreye özgü geleneksel mimari dokusunu koruyabilmiştir. Yeni kentse çağdaş yaşama biçimi ve teknolojiye uygun yapılardan oluşmaktadır. Bu yapılar doğa koşulları ve iklimin doğurduğu sakıncaları giderecek nitelikte olmamaktadır.

Hatay, çok eski ve önemli bir kenttir. Bir geçit ve ticaret yeri olduğundan çeşitli kültürlerden etkilenmiştir. Arap etkisinin belirginliğine karşın, Fransız ve Fars kültürünün etkileri sınırlı kalmıştır.

Yüzyılların zengin kültürel birikimi, halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır.

XIX. yy sonu, XX. yy başında divan edebiyatına yoğun bir yöneliş olmasına karşın, aynı dönemde pek çok da halk ozanı yetişmiştir. Toplumsal sorun ve çalkantıları halkın ağzından aktaran bu ozanlar, yörede benimsenmiş ve beğeni kazanmıştır. Çoğunun şiirleri günümüzde de söylenmektedir.

Hatay, maniler, söylenceler, bilmeceler, atasözleri ve deyimlerden oluşan ortak ürünler yönünden de zengindir.

Yerel dilin en çok Arapça etkisi taşıdığı görülür. Farsça'nın etkisi sınırlı kalmıştır. Fransızca'nın ise yok denecek kadar az olmuştur. Hatay yerel ağzı, Mersin, Adana, Gaziantep ağızlarıyla benzerlik gösterir ve bir tür dil grubu oluşturur. Yerel dil, gün geçtikçe özelliklerini yitirmektedir.

Hatay'da bilmece sorma geleneği, günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Hatay halk müziği oyunları komşu bölgelerin özelliklerini taşır, değişik yanlar pek azdır.

Çukurova, Gaziantep ve Rumeli özellikleri gösteren türküler, çoğunlukla 2 ve 4 zamanlıdır. Uzun havalar ve kırık havalar yaygındır. Hatay'da yalnızca bir kez resmi derleme yapılmıştır. Tezeneli, yaylı, üflemeli ve vurmalı sazlar yaygındır.

Oyunların çoğu halay türündedir. Zeybek ve semah gibi oyunlara da rastlanır. Yörenin tanınmış halayları, Garip, Depki, Karşıda Kavun Yerler, Eli Elime Değdi, Dolağa'dır. Çiftetelli de belirli bölgelerde yaygındır. Köy seyirlik oyunları ve çocuk oyunlarında da öbür yörelerin etkisi görülür.

TARİHSEL YAPITLAR: Yüzey araştırmaları ve kazılar yöredeki ilk yerleşmelerin Paleolitik Dönem'e indiğini ortaya çıkarmıştır. Samandağ İlçesi Mağaracık Köyü yakınındaki mağaralarda bu dönemden çeşitli araçlar bulunmuştur. Çok önemli buluntulara rastlanan yerleşimlerden biri Tell Açana'dır. Burada İÖ 3400-1194 arasında 17 yerleşim katı saptanmıştır. Tunç Çağ katlarındaki saray, tapınak ve savunma yapılarında, bir yandan Hitit, öbür yandan Girit-Miken kültürleriyle ilişkiler belirgindir. İÖ XVIII. yy'a tarihlenen Yarım-Lim Sarayı ve İÖ XV-XIV. yy'lara tarihlenen Nigmepa Sarayı birkaç katlı, üç bölümlü, avlulu yapılardır. Kazılarda ayrıca üst üste kurulmuş, kesintisiz 17 tapınak ortaya çıkarılmıştır.

Tell Açana yakınındaki Tell Tayinat da önemli yerleşmelerdendir. Burası Tell Açana'nın yıkılmasından sonra önem kazanmıştır. Tapınak ve saray yapıları önemli buluntulardır. Tapınağın Hitit yapı biçimi olan hilaniden çok, Yunan megaronuna benzemesi ilginçtir. Tell Tayinat Sarayı da ortostatsız duvarları ve üç sütunlu ön geçidiyle Tell Açana saraylarından ayrılmaktadır.

Bunların yanında Tell es Şeyh, Tabara Akrad, Çatalhöyük (Kanula), Tell Cüdeyde ve Tell Deheb önemli buluntulara rastlanılan yerleşmelerdir.

İÖ 300'de Selevkos I'in kurduğu Antiokheia Roma ve Bizans dönemlerinde üç büyük metropolden biri olmuştur. Kentte saraylar, villalar, revaklı caddeler, heykeller, anıtlar, su kemerleri, köprüler, tiyatro, hipodrom ve tapınaklar yapılmıştır. Depremler, yangınlar, su baskınları ve istilalar yüzünden bu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Kentin en sağlam tarihsel yapıtı surlarıdır. Silpius (Habib Neccar) Dağı yamacındaki St. Pierre Kilisesi ve Manastırı, Hıristiyanlık'ın önemli merkezlerindendir.

Altınözü İlçesi'nde Romalılar'dan kalma kaya mezarları vardır. Dörtyol İlçesi İssos kalıntıları ve Yakacık (Payas) Bucağı'ndaki Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'yle ünlüdür.

İskenderun İlçesi'nde pek çok kale ve Arsuz (Rosus) Kenti'nin kalıntıları vardır.

Reyhanlı İlçesi'ndeki Kızlar Sarayı (Kasr El Benet), Kuzey Suriye'nin önemli dinsel merkezlerindendi.

Samandağ İlçesi'ndeki Selevkeia Pieria Kenti'nin surları, Dorik Tapınağı, Titus Tüneli ve nekropol kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Al Mina da Tunç Çağ yerleşmelerindendir. Nahırlı Köyü yakınında St. Simon Stilit Manastırı'nın kalıntıları vardır.

Yayladağı İlçesi'ndeki Barleam Manastırı'nın bulunduğu yer Hititler'den başlayarak kutsal alan sayılmış, Romalılar zamanında da bu özelliğini korumuştur. Manastır ve kilisenin V. yy'da yapıldığı, X. yy'da onarıldığı sanılmaktadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Hatay'da etkinlik alanları, spor, sinema ve radyo-TV izleyiciliğiyle sınırlıdır. 1939 öncesindeki çalışmalar, ilin Türkiye'ye katılmasından sonra yoğunluk kazanabilmiştir. Ancak, 1980'lerde de değişmeyen özellik, halkın tüm bu etkinliklere katılımının izleyicilik düzeyinde kalmasıdır.

1939'da kitaplıklarla başlayan kültürel çalışmalar, 1950 sonrasında öbür alanlarda da yoğunlaşmıştır. Ancak halkın etkinliklere katılımı her dönemde izleyicilikle sınırlı kalmıştır.

1979'da ilde 8 kitaplık bulunmaktadır. Yıl içinde kitaplıklardaki 55.679 yapıttan 245.764 okuyucu yararlanmıştır.

Tarihsel yapıtların değerlendirildiği Hatay Arkeoloji Müzesi, dünyanın ikinci büyük mozaik müzesidir. 1979'da sergilenen yapıt sayısı 63.202 olarak belirlenmiştir.

Bağımsız sergi salonu yoktur. Bu alandaki çalışmalar eğitim kurumlarında yürütülmektedir.

Her yıl düzenlenen Kurtuluş Günü, Çiçek Festivali, Aba Güreşi, Payas Festivali'ne geniş bir kitle katılmaktadır.

1930'larda başlayan müzik ve tiyatro çalışmaları 1980'lerde de amatör düzeyde sürdürülmektedir.

Yöre Çukurova Bölge Radyosu'nun yayın alanı içindedir. İle yayın ulaştıran Hatay TV Vericisi 1978'de hizmete girmiştir. 1980'de ilde ruhsatlı 46.144 radyo, 44.083 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

İlk sinemaların 1930'larda açıldığı ilde 1979'da 22 sinema bulunmaktadır. Aynı yıl, gösterilen 1.913 filmi 1.200.185 kişi izlemiştir.

İlk gazete 1930'larda çıkmıştır. 1982'de 16 gazete yayınını sürdürmektedir.

Spor, başlıca ilgi alanlarından biri olmasına karşın, tesisler yetersizdir. 1978'de yalnız 2 stadyum ve 2 spor salonu bulunmaktadır. Aynı yıl, ildeki 33 kulüpte lisanslı 3.537 sporcu çalışmalara katılmıştır. ●

Hatay - Kaynakça

DOĞAL YAPI

CHAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Teknik Seyahatleri,** İstanbul, 1976

ÇAĞLAR Kerim Ömer, **Türkiye'de Madensuları ve Kaplıcaları,** Ankara, 1950

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

ERGUVANLI Kemal, **Mühendislere Jeoloji,** İstanbul, 1978

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SAATÇİ Fuat, **Toprak İlmi,** İzmir, 1975

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1962

DİE, **1980 Nüfus Sayımı Sonuçları,** Ankara, 1981

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** 1981

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** Ankara, 1976

Hatay İl Yıllığı, 1967

Hatay İl Yıllığı, 1973

İ.Ü. Tıp Fakültesi Tıbbi Ekoloji ve Hidro Klimatoloji Kürsüsü, **Türkiye Madensuları,** İstanbul, 1971

Köyişleri Bakanlığı, **Hatay İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası,** Ankara, 1972

M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

M.T.A., **M.T.A. Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

M.T.A., **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

Toprak-Su, **İstatistik Bülteni,** 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi,** I-II, İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ALKIM U.Bahadır, **Anatolia,** I, Cenevre, 1968

BOSTANCI Enver, "Mağaracık Çevresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Buluntuları", **DTCF Antropoloji Dergisi,** III, 1967

BOSTANCI Enver, "Antakya, Şenköy'de Yeni, Orta ve Üst Pleistosen İnsanına Ait Kültürler Üzerinde Bir Araştırma," **DTCF Antropoloji Dergisi,** V, 1969-1970

BOSTANCI Enver, "Homo Sapiens Çevlikiyensis in the Canal and Big Caves of Çevlik Near Samandağ of the Province of Antakya on the Mediteranean Coast of Anatolia", **DTCF Antropoloji Dergisi,** VI, 1971-1973

BOSTANCI Enver, "Çevlik ve Mağaracık'ta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fosil İnsanlarının Yaşadığı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Araştırma", **DTCF Antropoloji Dergisi,** VII, 1972-1973

BOSWORTH C.E., **İslam Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Cambridge **Ancient History, The,** I-II, Cambridge, 1965-1967

Cevdet Paşa, **Tezâkir,** 21-39, Ankara, 1963

COLLAS M.B.C., **La Turquie en 1861,** Paris, 1861

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie,** II, Paris, 1891

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DOWNEY Glanville, **A History of Antioch in Syria,** Princeton, 1961

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** III, İstanbul, 1896

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi,** IV, Ankara, 1966

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** II, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark, IV,** 1. Kısım, Ankara, 1951

İbn-i Batuta, **Seyahatname-i İbn-i Batuta,** İstanbul, 1917-1919

İslam Ansiklopedisi, Antakya Maddesi, I

İslam Ansiklopedisi, Hatay Maddesi, V/1

ISSAWI Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914,** Chicago, 1980

KANSU Şevket Aziz, "Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular", **DTCF Dergisi,** V, 1942

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" **İJMES,** IX-2, 1978

Kâtip Çelebi, **Cihannüma,** İstanbul, 1732

KONURALP Nuri Aydın, **Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi,** İskenderun, 1970

KUNT İ.Metin, **Sancaktan Eyalete,** İstanbul, 1978

LEAKEY L.S.B., **İnsanın Ataları,** Ankara, 1971

MANSEL Ârif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

MELEK Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu,** Ankara, 1966

MELLİNK M.J., "Archaeology in Asia Minor", **American Journal of Archaeology,** LXIV, 1960

NAUMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

Princeton Encyclopedia of Classical Sites, The, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

RAMSAY W.M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,** İstanbul, 1961

RUNCİMAN Steven, **A History of the Crusades,** I-3, Cambridge, 1981

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1847, 1892, 1903

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Halep, Halep, 1871, 1889, 1891, 1895, 1897, 1899, 1906, 1908

SARAL Mahmut, **Hatay İli Yakın Çevre İncelemeleri,** Antakya, 1981

SEVİM Ali, **Suriye Selçukluları,** Ankara, 1965

SEVİM Ali, "Dımaşk Selçuklu Melikliği-Şemsü'l-Müluk Dukak Devri" **Belleten,** 182

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları,** I, 1980

SÖKMEN Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar,** Ankara, 1978

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul 1889-1899

ŞENYÜREK Muzaffer - E.BOSTANCI, "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları", **Belleten,** 86

ŞENYÜREK Muzaffer, "Hatay Vilayetinde Yeni Araştırmalar", **Belleten,** 87

ŞENYÜREK Muzaffer, "1958 Yılında Samandağ Yakınında Yapılan Bir Sondaj", **DTCF Anatolia (Anadolu) Dergisi,** III, 1958

ŞENYÜREK Muzaffer- E.BOSTANCI, "Tıkalı Mağara'nın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not", **Belleten,** 89

ŞENYÜREK Muzaffer- E.BOSTANCI, "Hatay Vilayeti'nin Paleolitik Kültürleri". **Belleten,** 86

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

Türk Ansiklopedisi, Hatay Maddesi, XIX

TÜRKMEN A.Faik, **Hatay Tarihi,** III, İstanbul, 1937

TÜRKMEN A.Faik, **Hatay Tarihi,IV,Hatay Manda Tarihi-Silahlı Mücadele Devresi,** İstanbul, 1939

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

WOOLLEY Leonard, **Alalakh an Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay 1937-1939,** Londra, 1955

YINANÇ Mükrimin Halil, **Anadolu'nun Fethi,** İstanbul, 1944

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise,** İstanbul, 1980

AFETİNAN A, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972

AKKAYAN Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AKSOY Suat, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi,** İstanbul, 1969

BAYSAL Ayşe, **Beslenme,** Ankara, 1979

BİLGİLİ Abbas, **Şu Bizim Yayladağı,** Elazığ, 1982

BİLGİLİ Mesud Fani, **Manda İdaresinde Hatay Kültür Hayatı,** Antakya, 1939

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

DEMİR İsmet, **Anılar-Deneyler 1962-1975,** İstanbul, 1980

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de**

Hekimlik Eğitimi, Ankara, 1981
FİŞEK Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, Ankara, 1969
GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü**, Ankara, 1979
GÖK Tamer (Der.),**Türkiye'de İmar Planlaması**, Ankara, 1980
GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981
GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji**, Bursa, 1981
GÜMÜŞ M. Fatih,**Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma**
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980
İNSEL İnayet, **Antakya'da Ekonomik-Sosyal ve Turizm Faaliyetleri**, Ankara, 1976
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KOÇ Yıldırım, "1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri", **Toplum ve Bilim**, Sayı 17 (1982)
KUŞÇULU Nuh, "Serbest Bölge, Reexport ve Switch Muameleleri", **2. Türkiye İktisat Kongresi, II "Dış Ekonomik İlişkileri" Komisyonu Tebliğleri**, Ankara, 1981
KÜN E., Bekir GENÇ, Yılmaz AKAR, Orhan DOĞAN, Nadir İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 93-116, Ankara, ty
MELEK Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara, 1966
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreleraası Dengesizlik**, Ankara, 1980
ORTAYLI İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981
ÖLEZ H., A. ALTUNAY, K.TEMİZ,"Sulama Alanlarından 2. ve 3. Ürün Alma Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebliğ No: 7, Ankara, 1981
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980
SARAL Mahmut, **Hatay İli Yakın Çevre İncelemeleri**, ty
SENCER Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, 1969
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979
SÖNMEZ M., "Türkiye'de Serbest Bölge Kurma Girişimleri", **(Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler** adlı kitaba ek), İstanbul 1982
SÜLKER Kemal, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, 1955
ŞANLI İbrahim, Emin CANBOLAT, "Erzin, Dörtyol, Payas Ovası ve Kentsel Gelişme-Sorunları, Olanakları", **İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1976
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979
TUNA Orhan, Grev Hakkı, **İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti**, İstanbul, 1951
TÜRKMEN A. Faik, **Mufassal Hatay "Coğrafyası ve Edebiyatı"**, İstanbul, 1937
USUMİ Sadullah, "4 milyon İnsanın Geçim Kaynağı Pamuk", **Milliyet** 5-8 Ekim 1982
YAVUZ Erdal, "Türkiye İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı (1978), s. 175
YAZGAN Turan, **Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri**, İstanbul, 1981
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
AJANS TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
AJANS TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Antakya Ticaret ve Sanayi Odası, **Adres Kitabı 1981**, Adana, 1981
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Hatay, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/1965, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi, Geçici Sonuçları**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-1971**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-1980**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-1960, 1961-1965, 1979-1980
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-1965**, Ankara 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-1980**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-1974, 1978-1979
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara,1981
DİE, **Su Ürünleri Anket Sonuçları, 1980**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Gübre Sanayii**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sosyal Güvenlik**, Ankara, 1977
DPT, **Ankara Kentinde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri**, Ankara, 1979
DPT, **2. Türkiye İktisat Kongresi "Tarım" Komisyonu Tebliğleri**, V. Cilt, Ankara, 1981
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**, Ankara, 1975
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
Hatay Defne Hidro-Elektrik Birliği Esas Tüzüğü, Antakya, 1965
Hatay İl Yıllığı, 1973
Hürriyet 1976 Ansiklopedik Yıllığı, İstanbul, 1976
İller Bankası, **Dörtyol, Payas, Yeşil, Erzin, Kuzuculu, Genel Yerleşim Projesi Araştırma ve Planlama Raporu**, Ankara, 1976
İmar ve İskan Bakanlığı, Çukurova Bölgesi, Ankara, 1970
İskenderun Kentsel Plan Planlama Ekibi, **İskenderun 1/5.000 Nazım Plan Araştırma Raporu**, İstanbul, 1981
İskenderun Kentsel Plan Planlama Ekibi, **İskenderun 1/25.000 Çevre Düzeni Araştırma Raporu**, İstanbul, 1979
İskenderun Ticaret ve Sanayi Odası, **1980-1981 Yılı İhracat Bülteni**, İskenderun, ty
İskenderun Ticaret ve Sanayi Odası, **1979 İskenderun Ekonomik Raporu**, İskenderun, 1980
İstatistik Genel Müdürlüğü, **1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal**, Ankara, 1951
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma,** Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği,** Ankara, 1981
Milli Prodüktivite Merkezi, **Özel Sektör Demir-Çelik Tesislerinde Envanter ve Kapasite Çalışmaları, Entegre Tesislerde Verimlilik Ölçüleri,** Ankara, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten,** Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları,** Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri,** Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978,** Ankara, ty
Sixth Report of the VHO Expert Comittee on Maternal and Child Health, 1976
SSK, **1981, Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı,** Ankara, ty
SSK, **SSK 36. Genel Kurulu, 11-13 Mayıs 1981,** Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı,** 1970, 1980
Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği,** İstanbul, 1916
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980,** Ankara,
Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, **Hatay, Adana, İçel İllerinde Turizm Sektörü Araştırma ve Önerileri,** Ankara, 1977
Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, **İskenderun 1978 Yılı Turizm Envanteri,** Ankara, 1978
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi,** Ankara, 1976
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları,** Ankara, 1981
Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri,** İstanbul, 1973
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı,** Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Çimento Sektörü İzleme Raporu,** İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Genel Gübre Araştırması,** İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması** İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri,** İstanbul, 1980
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu,** Ankara, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı,** Ankara, 1978
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı,** Ankara, 1980
YSE, **İstatistik Yıllığı,** 1976
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri,** 1975, 1976, 1977

KÜLTÜR

Ahmet Şerif **Anadolu'da Tanin,** İstanbul, 1977
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri Sözlüğü,** Ankara, 1981
AKSOY Ömer Asım, **Deyimler Sözlüğü,** Ankara, 1981
ALANGU Tahir, **Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman,** İstanbul, 1959
ALKIM U. Bahadır, **Anatolia I,** Cenevre, 1968
ANABOLU Mükerrem, "Turistik Hatay", **İstanbul Teknik Üniversitesi Haftası 21-28 Nisan 1968,** İstanbul, 1969
ARIK R.O., "Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Sayı 8/30, Ankara, 1944
BAYAZİT Doğu, Muzaffer SENCER, Oya SENCER, Yıldız SEY, Atilla YÜCEL, **Vakıflı Köyü,** (Yayınlanmamış Köy Monografisi), İstanbul, 1966
BAYRAK Mehmet, "Ali Yüce", **Köy Enstitülü Yazarlar, Ozanlar,** Ankara, 1978
BERK Nurullah, Hüseyin GEZER, **50 Yılın Türk Resim ve Heykeli,** İstanbul, 1973
BİLGİLİ Abbas, **Şu Bizim Yayladağı,** yy. 1982
BİLGİLİ Mesut Fani, **Manda İdaresinde Hatay Kültür Hayatı,** Antakya, 1939
BOSTANCI E.Y., "Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Sayı 16/1, Ankara, 1968
BRAİDWOOD J. Robert, **Mounds in the Plain of Antioch,** Chicago, 1937
CAHEN Claude, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler,** İstanbul, 1979
COŞKUN Arif, **Çıkınımda Anadolu,** İstanbul, 1972
DEMİR Ataman, **Antakya Eski Konut Yerleşmesi Üzerinde Bir İnceleme,** Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1974
DEMİR Ataman, "Antakya Konut Mimarisinde Cephe", **Yapı,** Sayı 45, İstanbul, 1982
DEMİR Ataman, "Zaman İçinde Antakya", **Yapı,** Sayı 43, İstanbul, 1982
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri,** Ankara, 1979
DİE, **Spor İstatistikleri,** Ankara, 1978
DİRİMTEKİN Feridun, "Antakya ve Tarihi", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,** Sayı 22/301, İstanbul, 1969
DJOBADZE Z. Wachtang, "Report on Archeological Activities in the Vicinity of Antakya", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Sayı 13/1, Ankara, 1964
DJOBADZE Z. Wachtang, "Second Preliminary Report on Excavations in the Vicinity of Antioch-on-the Orontes", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Sayı 13/2, Ankara, 1964
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt III. İstanbul, 1976
GAZİMİHAL Mahmut R., "Anadolu Halk Oyunları", **Türk Folklor Araştırmaları,** Yıl 3 Cilt 2, İstanbul, 1951
GÖLPINARLI Abdülbaki, **100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar,** İstanbul, 1969
GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark IV,** Ankara, 1951
GÜNEL Burhan, **Acının Askerleri,** İstanbul, 1981
Hatay İl Yıllığı, 1967, İstanbul, 1968
Hatay İl Yıllığı, 1973
İNSEL İnayet, **Antakya'da Ekonomik-Sosyal ve Turizm Faaliyetleri,** Antakya, 1976
İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul, 1978
KAHVECİ Leyla, Eşref AYKAN, Lütfü GÜLŞEN, **Müzikli ve Açıklamalı Halk Dansları I,** Ankara, 1968
KARAALİOĞLU Seyit Kemal, **Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü,** İstanbul, 1978
KESKİL Süheyla, "Antakya'da Sen Piyer Kilisesi ve Mağarası", **Arkitekt,** Sayı 33/314, İstanbul, 1964
KESKİL Süheyla, "Hatay", **Arkitekt,** Sayı 33/314, İstanbul, 1964
KILIÇÖZLÜ Ziya, **Hatay Halk Şairleri,** İstanbul, 1948
KIZILDAĞLI Edip, **Antakya Kapılarında-Halk Hazinelerimiz,** İstanbul, 1964
KIZILDAĞLI Edip, "Hatay'da Çocuk Masalları", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 12, İstanbul, 1969
KIZILDAĞLI Edip, "Hatay'da Halk İlaçları ve İnanmaları", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** C. 14, s. 275, İstanbul, 1972
KIZILDAĞLI Edip, "Hatay'da Hıdır-İlyas Efsaneleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 13, İstanbul, 1970
KIZILDAĞLI Edip, "Hikmet'ül Lokman Kitapları", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 13, İstanbul, 1970
KIZILDAĞLI Edip, "Lokman Hekim'in Vasiyeti", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 14, İstanbul, 1972
KONURALP Nuri Aydın, **Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Tarihi,** İskenderun, 1970
KOŞAY Hamit Zübeyr, **Türkiye Türk Düğünleri,** Ankara, 1944
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
KURU Mahmut, **Taşlı Tarla,** İstanbul, 1957
KUTLU Ayla, **Islak Güneş,** İstanbul, 1980
METZGER Henri, **Anatolia II,** Cenevre, 1969
MİSKİOĞLU Cevher İhsan, "Hatay Ağzı Üzerine", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 7, İstanbul, 1961-1962
MİSKİOĞLU İhsan Cevher, "Hatay Ağzı'nın Gramer Özellikleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 9, İstanbul, 1964-1965
MİSKİOĞLU İhsan Cevher, "Hatay Manileri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Cilt 7, İstanbul 1961-1962
NAUMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980
ORAL Fuat Süreyya, **Cumhuriyet Basın Tarihi 1923-1973,** Ankara, 1973
OTTO-DORN Katharina, **İslamiche Denkmaler, Kilikien, Jahrbuch fur Kleinasien Tische Forseung,** Cilt II, İstanbul, 1952
ÖNDER Mehmet, **Anadolu Şehir Adları,** Ankara, 1969
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979

Princeton Encyclopedia of Classical Sites, (The) Princeton, New Jersey, 1976
Remzi Bengi'ye Saygı, İstanbul, 1979
Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, Cilt 6-7-8, İstanbul, 1980
SÜLKER Kemal, "Antakya'ya Sürgüne Giden Antakyalı", **Yazko Edebiyat,** Sayı 23-24, İstanbul, 1982
ŞAHİNKAYA Rezzan, **Hatay Bölgesinde Köy ve Şehirde Aile Mutluluğu ve Çocuk Ölümü,** Ankara, 1970
ŞENYÜREK Muzaffer, Enver BOSTANCI, "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Cilt XXII, s.86, Ankara, 1958
ŞENYÜREK Muzaffer, Enver BOSTANCI, "Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Cilt XXII, S. 86, Ankara, 1958
TEKAN R., "Hatay ve Mozaik Sanatı", **Arkitekt,** S. 46/175-176, İstanbul, 1946
TUNAY İ. Mehmet, "Antakya", **Turizm,** Sayı 13/108, İstanbul, 1970
Türk Ansiklopedisi, Cilt III, İstanbul, 1971
Türk Ansiklopedisi, Cilt 28, Ankara, 1977
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt 1-2-3-4, İstanbul, 1979
Türkiye Ansiklopedisi (1923-1973), İstanbul, 1974
TÜRKMEN A. Faik, **Hatay Şairleri,** Antakya, 1939
TÜRKMEN A. Faik, **Mufassal Hatay Coğrafyası ve Edebiyatı,** İstanbul, 1937
TÜRKMEN A. Faik, **Mufassal Hatay Tarihi,** Cilt 3, Antakya, 1939
UYGUN Hasip, "İskenderun'da Dalak Kesme", **Türk Folklor Araştırmaları,** S. 73, İstanbul, 1955
Vatan Hatay İlavesi, Vatan'ın Memleket Serisi, S.6, İstanbul, 1952
WOOLLEY Leonard, **Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949,** Oxford, 1955
YARAR M. Turan, **Bilmediklerim,** yy, ty
YÖNETKEN Halil Bedii, "Türk Folklorunda Kıbrıs Kemanesi ve Zeybeği, **Türk Folklor Araştırmaları,** Cilt 5, İstanbul, 1958
YÜCE Ali, **Boyundan Utan Darağacı,** Ankara, 1976
YÜCE Ali **Halk Çağı,** İstanbul, 1981
YÜCE Ali, **Şeytanistan,** İstanbul, 1976

Hatay - İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3370
Yeryüzü Şekilleri 3370
Dağlar 3370
Amanus Dağları (Nur Dağları) 3370
Keldağ 3371
Platolar, Yaylalar 3371
Akarsular 3371
Asi Havzası 3371
Asi Irmağı 3371
Karasu 3371
Afrin Çayı 3372
Göller 3372
Baraj Gölleri 3372
Tahtaköprü Barajı 3372
Denizler 3372
Vadiler ve Ovalar 3372
Asi Vadisi 3372
Karasu Vadisi 3372
Afrin Vadisi 3373
Amik Ovası 3373
Asi Havzası Dışındaki Vadiler 3374
Dörtyol ve Arsuz Ovaları 3374
Jeolojik Yapı 3374
Yeraltı Zenginlikleri 3374
Topraklar 3374
Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları 3374
Kahverengi Orman Toprakları 3375
Alüvyal Topraklar 3375
Kolüvyal Topraklar 3375
Kırmızı Akdeniz Toprakları 3375
Bazaltik Topraklar 3375
Doğal Güzellikler 3376
Mesire Yerleri 3376
Şehir Parkı 3376
Harbiye 3376
Batıayaz (Teknepınar) Yaylası 3376
Yayladağı 3376
Soğukoluk 3376
Kuzuculu 3376
İçmeler ve Kaplıcalar 3376
Reyhanlı Hamamı 3376
Erzin Başlamış Kaplıcası 3376
Erzin Başlamış Madensuyu 3376
Plajlar 3377
İklim 3377
Sıcaklık 3377
Yağışlar 3377
Rüzgârlar 3378
Sayılı Günler 3378
Bitki Örtüsü 3378
Hayvan Türleri 3378
Nüfus 3378
Nüfusun Yaş Yapısı 3380
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3381
Özet 3381

TARİH

İlin Adının Kaynağı 3383
Yazılı Tarih Öncesi 3383
Paleolitik Dönem 3383
Neolitik Dönem 3384
Kalkolitik Dönem (Bakırtaş Çağı) 3384
İlk Kalkolitik Dönem 3384
Kronoloji 3384
Orta Kalkolitik Dönem 3385
Son Kalkolitik Dönem 3385
Tunç Çağları 3385
İlk Tunç Çağ 3385
Yazılı Tarih 3386
Orta Tunç Çağ 3386
Hitit İmparatorluk Dönemi 3386
Geç Hitit Prenslikleri 3387
Persler 3388
İskender Sonrası Dönem ve Selökidler 3388
Tunç Çağ'da Kentleşme ve Tell Açana Örneği 3389
Romalılar 3392
Roma-Sasanlı Çatışmaları 3392
Bizanslılar 3392
İslam Uygarlıkları Dönemi 3392
Selçuklular Dönemi 3393
Memluk Yönetimi 3394
Osmanlı Yönetimi 3394
Çağdaş Dönem 3394
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 3395
Sivil, Askeri ve Dinsel Hizmetler 3397
Tarım 3397
Hayvancılık 3398
Madenler 3399
Sanayi 3399
Ticaret ve Ulaşım 3400
Eğitim 3402
Mütareke'den Türkiye'ye Katılmasına Değin Hatay 3402
Mondros Mütarekesi'nden Ankara Antlaşması'na 3402
Mütareke Yıllarında Hatay'da Durum 3402
Hatay'ın Araplaştırılması Çabaları 3403
İtilaf Devletleri'nin Hatay Üzerine Pazarlıkları ve İşgaller 3403
İşgale Karşı İlk Tepki ve Örgütlenmeler 3404
Özerli Çatışması ve Silahlı Mücadele 3404
Kuseyir Kongresi 3404
Silahlı Mücadele'nin İkinci Dönemi 3405
Ankara Antlaşması'nda Hatay'ın Durumu 3405
Fransız Mandası Altında Hatay-İskederun Sancağı 3406
Manda Döneminde Örgütlenme Çalışmaları 3406
İskenderun Hükümeti Denemesi 3406
Hatay Sorunu'nun Türkiye'de Yeniden Gündeme Gelmesi 3406
Hatay Adının Konması 3407
Hatay'da Genel Seçimlerin Boykot Edilmesi 3407
Hatay Sorunu Milletler Cemiyeti'nde 3407
Fransa'nın Uzlaşmaya Yanaşması ve Nedenleri 3407
Hatay'ın Bağımsızlığı Yönünde Atılan Adımlar 3407
Hatay'da Türk Konsoloslukları ve Seçime Hazırlık 3407
Türk Askerlerinin Hatay'a Gelmesi 3408
Hatay Devleti'nin Kurulması 3408
Şapka Olayı 3408
Hatay'ın Türkiye'ye Katılması 3408
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3409
Seyahatnamelerde Hatay 3410
İbn Batuta 3410
Evliya Çelebi 3410
Katip Çelebi 3410
Hatay Valileri 3410
İlin Özet Tarihi 3411

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3413
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3414
Hatay İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3414
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3415
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3416
Tarım 3417
Giriş 3417
Bitkisel Üretim 3418
Hatay Devlet Üretme Çiftliği 3418
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3418
Tahıllar 3419
Buğday 3419
Arpa 3419
Yulaf 3419
Pirinç 3419
Baklagiller 3419
Mercimek 3419
Nohut 3419
Sanayi Bitkileri 3419
Pamuk 3419
Tütün 3420
Soğan 3420
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3420
Tahıllar 3420
Buğday 3420
Arpa 3420
Yulaf 3420
Pirinç 3420
Baklagiller 3420
Mercimek 3420
Nohut 3420
Burçak 3420
Sanayi Bitkileri 3421
Pamuk 3421
Tütün 3421
Soğan 3422
Sebzecilik 3422
Meyvecilik 3422
Turunçgiller 3422
Zeytincilik 3423
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3424
Gübreleme 3424
Sulama 3424
Tarım Araçlarının Gelişimi 3425
Verimlilik 3426
Tarımsal Kuruluşlar 3426
Dörtyol Devlet Turunçgiller İşletmesi 3426
1930'larda Hatay'da Mülkiyet ve Çalışma Biçimleri 3427
İskenderun Bölge Zirai Karantina Müdürlüğü 3428
İskenderun Bahçe Kültürleri Üretme İstasyonu 3428
Kırıkhan-Soğuksu Üretme İstasyonu 3428

Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3428
Pazarlama 3429
Hayvancılık 3430
Su Ürünleri 3431
Ormancılık 3432
Madencilik 3432
Enerji 3432
Sanayi 3433
İskenderun Sarıseki Gübre Fabrikası 3433
1939 Öncesi Hatay Sanayii 3433
1950'lerde Hatay Sanayii 3433
1960'larda Hatay Sanayii 3434
İskenderun Demir-Çelik Fabrikaları 3434
1970'lerde Hatay Sanayii 3435
Metal Ana Sanayii 3435
Dokuma ve Giyim Sanayii 3435
Gıda Sanayii 3436
Kimya Sanayii 3436
Metal Eşya ve Makine Sanayii 3436
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi 3436
Yatırımlar, Katma Değer ve Ücretler 3436
Transtürk Holding AŞ'nin İskenderun'daki Faaliyetleri 3436
Küçük Sanayi 3437
Serbest Bölge 3437
Ticaret 3438
1939 Öncesi Ticaret 3438
1950'lerde Ticaret 3439
Bankacılık 3439
Turizm 3439
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3439
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3439
Kademelenme 3440
Ulaşım 3441
Karayolu 3441
Demiryolu 3441
Denizyolu 3441
Havayolu 3442
Boru Hattı 3442
Haberleşme 3442
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3442
Göç 3443
İdari Bölünme ve Belediyeler 3445
Merkez İlçe 3445
Hatay İli Belediye Başkanları 3445
Altınözü 3445
Dörtyol 3446
İlde Konut 3446
İskenderun 3447
Hatay Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 3447
Reyhanlı 3447
Samandağ 3448
Yayladağı 3448
Antakya Kenti 3448
Kentsel Arazi Kullanımı 3449
Kent İçi Ulaşım 3449
Antakya Kenti'nde Konut 3449
Antakya Kenti İmar Planları 3450
İskenderun Kenti 3450
Kentsel Arazi Kullanımı 3450
Kent İçi Ulaşım 3451
İskenderun'da Altyapı Hizmetleri 3451
İskenderun Kenti'nde Konut 3451
İskenderun Kenti İmar Planları 3451
Eğitim 3451
Okuryazarlık 3452
İlköğretim 3452
Ortaöğretim 3453
Ortaokullar 3453
Liseler 3453
Mesleki ve Teknik Öğretim 3453
Yükseköğretim 3454
Yaygın Eğitim 3454
Sağlık 3454
Sağlık Sorunları 3454
Bulaşıcı Hastalıklar 3454
Ölüm Nedenleri 3455
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3455
Çevre Sağlığı 3455
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 3456
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 3456
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3457
Sosyal Sigortalar Kurumu 3457
Bağ-Kur 3458
Hatay'da İş Kazaları 3458
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3458
Toplumsal Örgütlenmeler 3459
Meslek Kuruluşları 3459
Ticaret ve Sanayi Odaları 3459
Boru Hattı'nda İşçi Sağlığı, İş Güvenliği ve Bir Rapor 3459
Kooperatifler 3459
Tarım Satış Kooperatifleri 3459
Tarım Kredi Kooperatifleri 3459
Köy Kalkınma Kooperatifleri 3460
Esnaf Kefalet Kooperatifleri 3460
Toprak-Su Kooperatifleri 3460
Çukobirlik 3460
SSK Konut Kooperatifleri 3460
Sendikalar 3460
Toplu-İş Sözleşmeleri 3460
İşçi Hareketleri 3460
Dernekler 3462
Özet 3462

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3464
Türkler'den Önce 3464
Türkler'den Sonra 3467
XX. yy'a Girerken 3468
Manda Yönetimi 3468
Bağımsız Hatay Devleti Dönemi 3468
Cumhuriyet Dönemi 3469
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3469
Giyim-Kuşam 3469
Beslenme Biçimleri 3469
Oruk 3469
Künefe 3470
İnançlar ve Töresel Yapı 3470
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 3470
Evlenme Gelenekleri 3470
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3471
Geleneksel El Sanatları 3471
Giyim-Kuşamda Değişim 3471
Dokumacılık 3471
Şeytan Kovma 3471
Ağaç İşçiliği 3471
Mimarlık 3472
Yöresel Halk Edebiyatı 3473
Halk Şiiri ve Ozanlar 3473
Maniler 3474
Söylenceler 3474
Yerel Ağız Özellikleri 3475
Atasözleri 3475
Deyimler 3476
Bilmeceler 3476
Hatay'da Divan Edebiyatı 3476
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3477
Halk Müziği 3477
Yörenin Ünlü Türküleri 3477
Ağıtlar 3477
Halk Müziği Araçları 3477
Geleneksel Oyunlar 3478
Geleneksel Halk Oyunları 3478
Tarihsel Yapıtlar 3479
Merkez İlçe (Antakya) 3483
Antakya Kalesi ve Surları 3483
St. Pierre Kilisesi ve Manastırı 3483
Heronion (Charonion) 3483
Habib Neccar Camisi 3483
Trajanus Su Kemeri (Memekli Köprü) 3484
Diokletianus Köprüsü 3484
Demir Kapı 3484
Daphne (Harbiye) 3484
Altınözü İlçesi 3484
Koz Kalesi (Kürşat Kalesi) 3484
Dörtyol İlçesi 3484
İssos (İssus) 3484
Payas Kalesi 3484
Cin Kulesi 3484
Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi 3485
Sokullu Köprüsü 3486
İskenderun İlçesi 3486
Arsuz (Rosus) 3486
Kale 3486
Bakras Kalesi 3486
Sarıseki Kalesi (Merkez Kalesi) 3486
Şalen Kalesi (Sıvlan Kale) 3486
Kırıkhan İlçesi 3486
Darb-ı Sak Kalesi (Bayezid-i Bistami) 3486
Reyhanlı İlçesi 3486
Kızlar Sarayı (Kasr El Benet) 3486
Samandağ İlçesi 3486
Seleukeia Pieria 3486
Al Mina 3486
St. Simon Stilit Manastırı 3487
Yayladağı İlçesi 3487
Barleam Manastırı (St. Barlaham Manastırı Kilisesi) 3487
Kültürel Etkinlikler 3487
Kitaplıklar 3487
Halk Kitaplıkları 3487
Çocuk Kitaplıkları 3488
Müzeler 3488
Sergiler 3488
Şenlikler 3488
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3489
Sinema 3489
Tiyatro 3489
Radyo-TV 3489
Yerel Yayın Organları 3489
Spor Çalışmaları 3490
Tesisler 3490
Kulüpler 3490
Dallar 3490
Atletizm 3490
Boks 3490
Futbol 3490
Güreş 3490
İl Doğumlu Ünlüler 3490
Edebiyatta Hatay 3493
Özet 3496
Kaynakça 3498
İçindekiler 3502

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
30°02′ve 31°33′Doğu Boylamları
37° 18′ve 38°30′Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 8.933 km2

Nüfus: 350.116

Nüfus Yoğunluğu: 39

İlçeler: Merkez, Atabey, Eğridir, Gelendost, Keçiborlu, Senirkent, Sütçüler, Şarkikaraağaç, Uluborlu, Yalvaç

Bucak Sayısı: 6

Köy Sayısı: 204
Elektrikli: 202
Orman İçi (1973): 74
Okullu: 209

Belediye Sayısı: 41

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 68,4
Ovalar: 16,8
Platolar: 14,8

Akarsular: Aksu, Köprü Suyu

En Yüksek Nokta: Dedegöl Dağı (2.892 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 12,2°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —9,9
Ortalama: 14,2°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 619,3 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 15

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 25, 5
Sanayi: 21,0
(İmalat Sanayii:11,1)
Hizmetler: 39,5
Diğerleri: 14,0

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 74,0
(Ekili-Dikili: 15,8)
(Çayır-Mera: 20,4)
(Ormanlık: 37,8)
Tarıma Elverişsiz: 26,0

Başlıca Tarım Ürünleri:
Buğday, arpa, nohut, fasulye, üzüm, elma, gül

Hayvan Sayısı:
Çeki: 27.980
Büyükbaş: 97.593
Küçükbaş: 704.800
Kümes H.: 486.500

Traktör Sayısı: 3.715

Faal Nüfus (1975): 144.416

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 60,4
Sanayi: 20,2
(İmalat Sanayii: 14,7)
Hizmetler: 28,8
Diğerleri: 0,4

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Halı, iplik, orman ürünleri, deri, şarap, meşrubat, un, yem, çimento, kiremit

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 1.965

Fabrika Sayısı: 102

Banka Şubesi Sayısı: 56

Kişi Başına GSYİH (1978): 22.706 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 3

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 48

Okuryazar Oranı (1975): 69,0

Kadınlarda: 55,1
Erkeklerde: 82,0

Okul Sayısı:
İlk: 317
Orta: 69
Lise: 10
Mesleki ve Teknik: 29

Öğrenci Sayısı:
İlk: 39.458
Orta: 8.362
Lise: 2.762
Mesleki ve Teknik: 8.132

Öğretmen Sayısı:
İlk: 1.627
Orta: 379
Lise: 235
Mesleki ve Teknik: 424

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 24

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 3
Öğrenci Sayısı: 1.457

Kütüphane (1979): 24
Halk: 16
Çocuk: 8

Basımevi Sayısı (1979): 14

Radyo Sayısı: 36.879

Televizyon Sayısı: 25.107

Telefon Sayısı: 10.000

Teleks Sayısı: 3

Sinema Sayısı (1979): 12

Spor Kulübü Sayısı (1978): 11

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 1.329

Isparta

2418

2419

2418 - 2420 - Isparta

2420

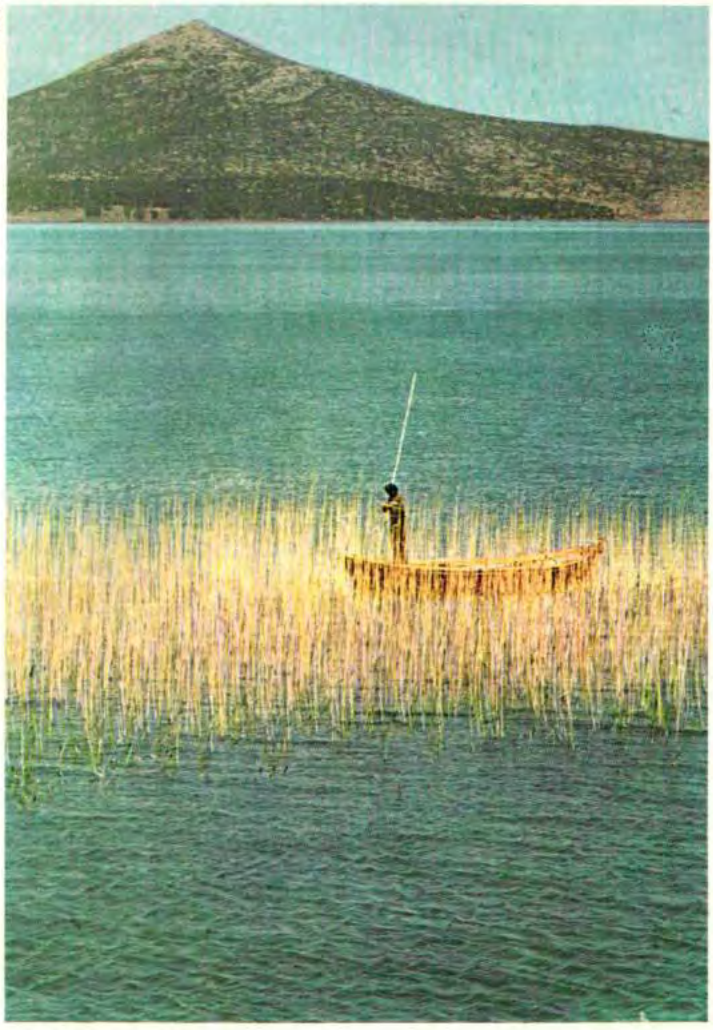
2421

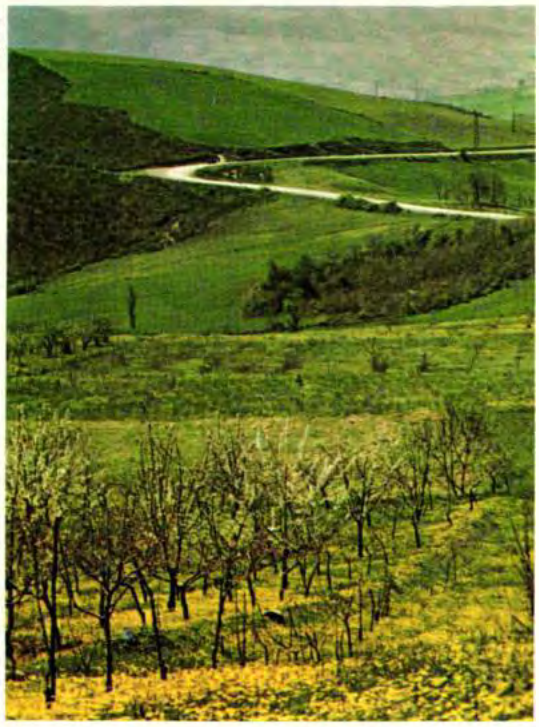
2422

2423

2424

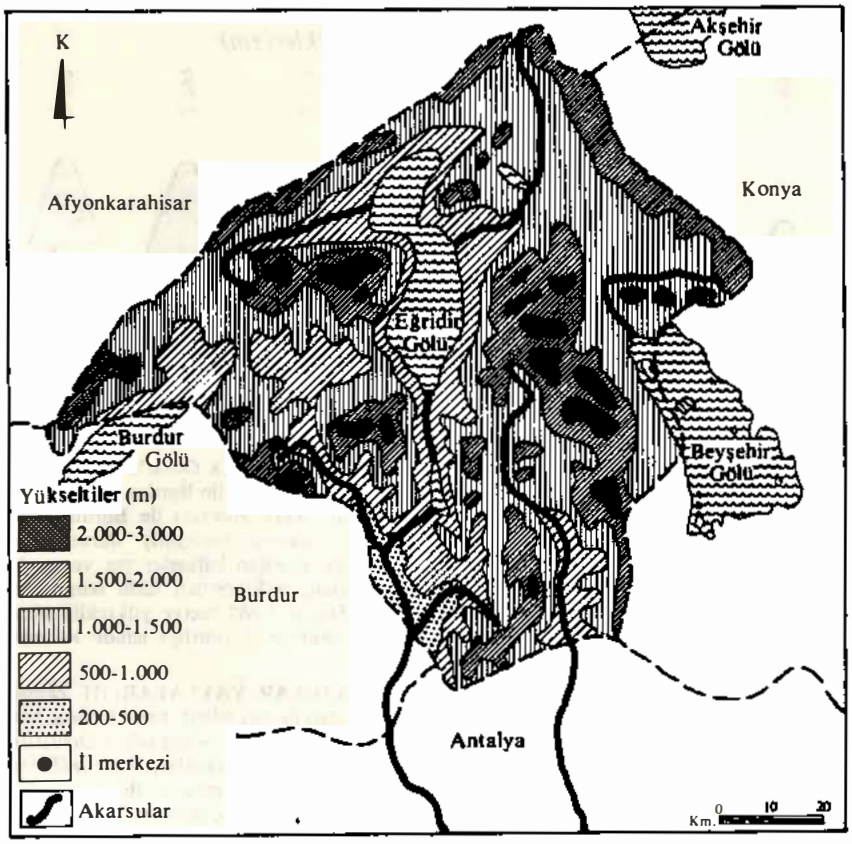
2421 - 2423 - Eğridir Gölü
2424 - Bozanönü Ovası
2425 - Kovadan Gölü

2425

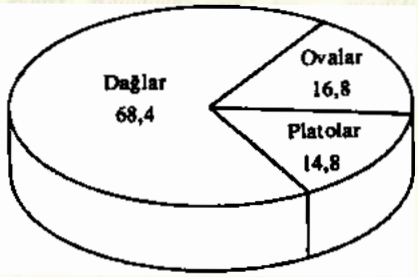

2426

2427

Şekil 1
İl Topraklarının Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Isparta İli, Akdeniz Bölgesi'nin, Göller Bölgesi denilen iç kesimlerinde yer alır.

İl, 30° 02've 31° 33'doğu boylamları ile 37° 18've 38° 30'kuzey enlemleri arasında kalmaktadır.

8.933 km2'lik alanıyla ülkenin % 1,2'sini kaplayan Isparta il alanı; doğudan Konya'nın Beyşehir, Doğanhisar ve Akşehir, kuzey ve kuzeybatıdan Afyonkarahisar'ın Sultandağı, Çay, Şuhut, Dinar ve Dazkırı, batıdan ve güneybatıdan Burdur'un Merkez, Ağlasun ve Bucak, güneyden ise Antalya'nın Serik ve Manavgat ilçeleriyle çevrilmiştir.

İlin yüksek ve engebeli olan toprakları kuzeydoğudan ve doğudan Sultan Dağları, Beyşehir Gölü ve Göl Dağları'nın güney uzantıları, güneyden Antalya Havzası'nın yüksek kesimleri, batıdan ve güneybatıdan Karakuş Dağları, Söğüt Dağları, Burdur Gölü ile Ağlasun ve Bucak yaylaları gibi doğal sınırlarla kuşatılmıştır.

III. Zaman kıvrılmaları ile yükselen ve daha sonraki tektonik ve volkanik hareketlerle yeni şekillenmeler kazanan, bu yüksek bölge, büyük kesimi Antalya Havzası'nda kalmak üzere Beyşehir ve Burdur gölleri kapalı havzaları üzerinde bulunmaktadır. Isparta Ovası'nın batı ucuna yerleşmiş bulunan il merkezi, denizden yaklaşık 1.040 metre yüksektedir.

Yeryüzü şekillerinin % 68'ini dağların oluşturduğu (Şekil I) ilde, toprakların % 74'ü tarıma elverişli nitelik taşımaktadır. İl alanının % 7,5'inden fazlası da göllerle kaplıdır.

1980'de 350.116 kişilik nüfus varlığıyla Türkiye illeri arasında 49. sırada olan Isparta'nın ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 8'di. Aynı yıl ilde km2'ye 39 kişi düşmekteydi.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Antalya sahil kuşağının kuzeyinde, Tekeli ve Taşeli yaylalarının birleşme noktasında yer alan Isparta İli, yeryüzü şekilleri bakımından çok engebelidir. Konya Kapalı Havzası ile İç Batı Anadolu platosundan kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki kesintisiz dağ sıralarıyla ayrılan Isparta, tektonik bir alan üzerinde bulunmaktadır. III. Zaman'da ortaya çıkan, tektonik oluşumlara bağlı olarak, il alanında, büyüklü küçüklü kapalı havzalar oluşmuştur. Zamanla, kapalı havzaların tabanları sularla dolmuş, ortaya göller çıkmıştır.

Isparta İli'nde yeryüzü şekillerinin ana çatısını oluşturan dağlar ve platoların yapısında III. Zaman kalkerleri egemendir. Kalkerlerin suya direnci az olduğundan ilin güney kesiminde yer alan kapalı göl havzalarından bazıları yeraltı su hareketleri sonucu Antalya Havzası ile birleşmiştir.

İlde, kalkerli yapıya bağlı olarak, dar ve derin vadi olukları oluşmuştur. Ancak, henüz gelişimlerini tamamlayamamış olan bu vadiler geniş ova düzlükleri yaratamamıştır. Yine de ilde, tektonik çöküntü alanlarının alüvyonlarla dolması sonucu ortaya çıkan, küçük ve yüksek ovalar bulunmaktadır.

DAĞLAR: İlde Toroslar'ın uzantıları durumundaki dağlar büyük alanlar kaplar. Antalya Körfezi'nin kara içine sokulan girintisine paralel olarak, körfezin doğusundan ve batısından başlayan dağlar, kuzeye doğru giderek birbirlerine yaklaşır ve Göller Bölgesi'nin kuzeyinde birleşir.

SULTAN DAĞLARI: Taşeli Yaylası'nı batıdan sınırlayıp Antalya Körfezi'nin doğusundan Anadolu'nun içlerine doğru uzanan dağların, kuzeydeki düzenli sıraları olan Sultan Dağları, Göller Bölgesi ile Konya Kapalı Havzası'nın su bölüm çizgisini oluşturan kesintisiz bir dağ sırasıdır. Bu dağlar, kuzeydeki Karakuş Dağları'yla birleşme noktasından güneye doğru açısını genişleterek uzanır. İlin Konya ile sınırını da, oluşturan Sultan Dağları, Beyşehir Gölü'nün doğusunda son bulur. Sultan Dağları üzerinde kuzeyde Gelincikana Tepe (2.610 m), Yalvaç'ın doğusunda Kömürcü Tepe (2.169 m) ve Şarkikaraağaç'ın kuzeydoğusunda Akpınar Dağı (2.228 m) gibi doruklar bulunmaktadır.

Sultan Dağları, bitki örtüsü bakımından fazla zengin değildir. 2.000 metre yükseltiye dek genellikle maki türü ağaççıklarla baltalık yapıda meşe ormanlarına rastlanır. 2.000 metrenin üzerinde ise, Şarkikaraağaç yöresinde daha yoğun olmak üzere karaçam, köknar, ardıç ve sedir gibi ibreli ağaçlar bulunur.

Sultan Dağları, düzenli sıralar oluşturmasına karşın, geçit vermeyen dağlar değildir. Isparta'dan gelen karayolu, Eğridir'den sonra Gelendost'u geçip, Sultan Dağları'nı aşarak Akşehir'e ulaşmaktadır.

KARAKUŞ DAĞLARI: Isparta'nın, Afyonkarahisar ile sınırını oluşturan Karakuş Dağları da Tekeli Yaylası'nın batı ucunu sınırlayan dağların kuzeydeki düzenli uzantılarıdır. İçlere doğru sokuldukça, Sultan Dağları'yla arasındaki açıyı daraltır ve Göller Bölgesi'nin kuzeyinde bu dağlarla birleşir. Afyonkarahisar platosu ile Göller Bölgesi'nin su bölüm çizgisini oluşturan Karakuş Dağları, kuzeyden güneybatıya doğru önemli ölçüde yükselti kaybeder. Sultan Dağları kadar yüksek olmayan bu dağların en önemli yükseltisi 1.995 metre yükseltili Karakuş Tepesi'dir (Şekil 2). Keçiborlu yöresinde iyice düzleşen Karakuş Dağları, düşük yükseltili bir koridor oluşturduktan sonra Söğüt Dağları ile birleşir. Karakuş Dağları'yla Söğüt Dağları arasında bulunan bu çöküntü alanı, kara ve demiryolu ulaşımı açısından son derece önemlidir. Afyonkarahisar ve Denizli yönlerinden gelen devlet karayolu, buradan geçtikten sonra ikiye ayrılarak Isparta ve Burdur yönlerine devam eder. Daha sonra birleşerek Antalya'ya ulaşır. Afyonkarahisar'dan gelen demiryolu ise bu çöküntü alanını geçtikten sonra üç kola ayrılır. Birinci kol Burdur'da, ikinci kol Isparta'da, üçüncü kol ise Eğridir'de son bulur.

Karakuş Dağları, bitki örtüsü bakımından, zengin değildir. Ancak, yüksek kesimlerde sedir, ardıç ve karaçam topluluklarına rastlanır.

KUYUCAK DAĞLARI: Batı Toroslar'ın bir parçası olup, Aksu ile Köprü Suyu'nun su bölüm çizgisini oluşturan Kuyucak Dağları il alanına güneyden kuzeye doğru sokulur. Antalya'daki Sarp Dağı'nın devamı olan bu dağlar, Köprü Suyu'nun kaynak alanını geçtikten sonra Göl Dağları'yla birleşir ve Beyşehir ile Eğridir kapalı göl havzalarının su bölüm çizgisini oluşturarak Yalvaç'ın batısına kadar uzanırlar.

Sıkışma ve yoğun tektonik hareketler sonucu ortaya çıkan havzaları kuzey-güney yönünde çevreleyen bu iç dağlar, Taşeli ve Tekeli platolarının sıkışması sonucu, denize paralelliklerini yitirmiştir.

Kuyucak Dağları'nın üzerinde; Sütçüler'in kuzeydoğusunda Kocabulduk Tepe (2.337 m), Yuvalı yöresinde Dulup Tepe (2.046 m) ve Köprü Suyu'nun kaynak alanında İkiz Tepe (2.151 m) gibi yükseltiler bulunmaktadır.

Kuyucak Dağları'nın Aksu Vadisi'ne bakan yamaçları, fazla dik değildir. Basamaklar şeklinde düzlükler oluşturarak hızla yükselti kaybederler. Dağların, doğuda Köprü Suyu Vadisi'ne bakan bölümleri ise çok diktir. Dağlar, akarsu yatağına yaklaştıklarında, uçurum şeklinde son bulur.

Kuyucak Dağları, ilin bitki örtüsü bakımından en zengin dağlarıdır. Dağların etekleri maki türü ağaççıklarla kaplıdır. Makilik alanların üzerinde meşe ağaçlarının daha çok olduğu korular ve baltalık ormanlar vardır. 1.000 metre yükselti kuşağından sonra da kızılçam, karaçam, köknar, sedir ve ardıç ağaçlarından oluşan düzgün gövdeli korular bulunur.

GÖL DAĞLARI: Antalya sahil kuşağının hemen arkasından başlayan bu dağlar önce Köprü Suyu ile Manavgat Suyu'nun su bölüm çizgisini oluşturarak kuzeye doğru uzanırlar. Manavgat Suyu'nun kaynak alanından sonra, Beyşehir Kapalı Göl Havzası ile Köprü Suyu Havzası'nı birbirinden ayırarak devam ederler. Kuzeyde Kuyucak Dağları ile birleşen Göl Dağları Yalvaç'ın batısına dek uzanırlar. İlin, en yüksek noktaları bu iç dağ sırası üzerinde bulunmaktadır. Sıradağın güney kesiminde yer alan 2.892 metre yükseltili Dedegöl Dağı, aynı zamanda Isparta'nın da en yüksek noktasını oluşturmaktadır (Şekil 2). Kuzeye doğru Büyükçesan Tepe (Çiçek Dağı) (2.390 m) ve Namazgâh Tepe (Anamas Dağı) (2.347 m) diğer önemli yükseltilerdir. Göl Dağları, Gelendost yöresinde yükselti kaybeder. Daha sonra Yalvaç'ın batısında yeniden yükselip Kirişli Dağı'nı (1.893 m) oluşturur.

Göl Dağları'nın, özellikle yüksek kesimleri, ibreli ağaçlardan oluşan iyi nitelikli ormanlarla örtülüdür.

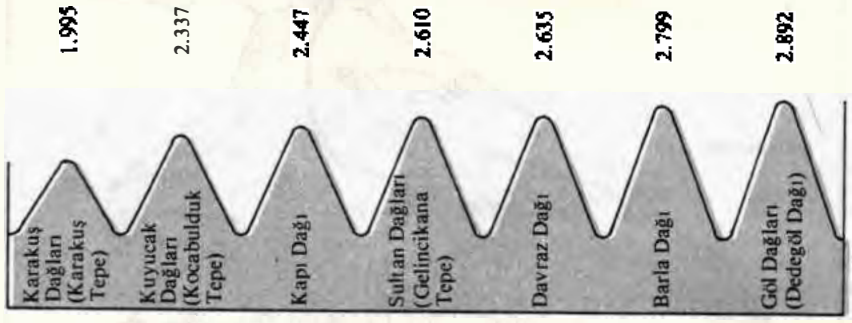
DAVRAZ DAĞI: Isparta çöküntü alanını çevreleyen dağların en önemlilerinden biri olan Davraz Dağı, Isparta Ovası'nın güneydoğu ve doğu kesimini çevreler. Dağın kütlesi, Eğridir ilçe merkezi, Isparta il merkezi ve Eğridir Gölü'nün güneyindeki Kovada Gölü'nün oluşturduğu üçgen alanı bütünüyle dodurmaktadır. 2.635 metre yükseltili Davraz Dağı'nın, güneybatıya uzanan yüksek kolları, Isparta Ovası'ndan akarak, Aksu Irmağı'na karışan suların vadilerine kadar uzanır.

Dağın etekleri çıplak olmasına karşın, yüksek bölümleri bitki örtüsü bakımından zengindir.

BARLA DAĞI: Isparta çöküntü alanı ile Eğridir Göl Havzası'nı birbirinden ayıran ve Eğridir Gölü'nün geniş yayı içerisine yerleşmiş durumdaki Barla Dağı kütlesi, Atabey, Barla ve Senirkent yöreleri arasını bütünüyle doldurmaktadır. En yüksek noktası 2.799 metre yükseltili Gelincikdağı Tepesi'dir. Güney bölümleri bitki örtüsünce zengin olan Barla Dağı, Eğridir yönünde hızla yükselti kaybederek düzleşir ve Davraz Dağı ile birleşir. İki dağ arasındaki koridordan kara ve demiryolu geçmektedir.

KAPI DAĞI: Barla Dağı'nın batı yönündeki uzantısı olan Kapı Dağı, Gönen, Uluborlu ve Senirkent yöreleri arasını doldurmaktadır. 2.447 metre yüksekliğinde olan Kapı Dağı, Eğridir Göl Havzası'nı, Isparta çöküntü alanı ile Burdur Göl Havzası'ndan ayırmaktadır. Dağın batı uçları, Karakuş Dağları'nın güneybatıdaki son uzantılarıyla birleşmektedir.

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

AKDAĞ: Isparta Ovası'nı, güneybatıdan çeviren Akdağ, ilin Burdur İli ile sınırını oluşturur. Aksu Havzası ile Burdur Gölü Havzası arasına yerleşmiş durumdadır. Yapısındaki, eosen kalkerler yer yer açığa çıktığından, bitki örtüsü fazla zengin değildir. Dağın 1.687 metre yüksekliğindeki zirvesi, Burdur il sınırları içinde kalmaktadır.

PLATOLAR, YAYLALAR: III. Zaman kıvrılmaları ile yükselen Isparta il alanı, sonraları çok güçlü aşınmalara sahne olmuştur. Yoğun tektonik hareketler, il topraklarına yeni şekiller kazandırmıştır. Böylece, çukur yeryüzü şekilleri ile dağlar arasında, çeşitli yükselti basamaklarında sıralanmış, düz plato alanları ortaya çıkmıştır.

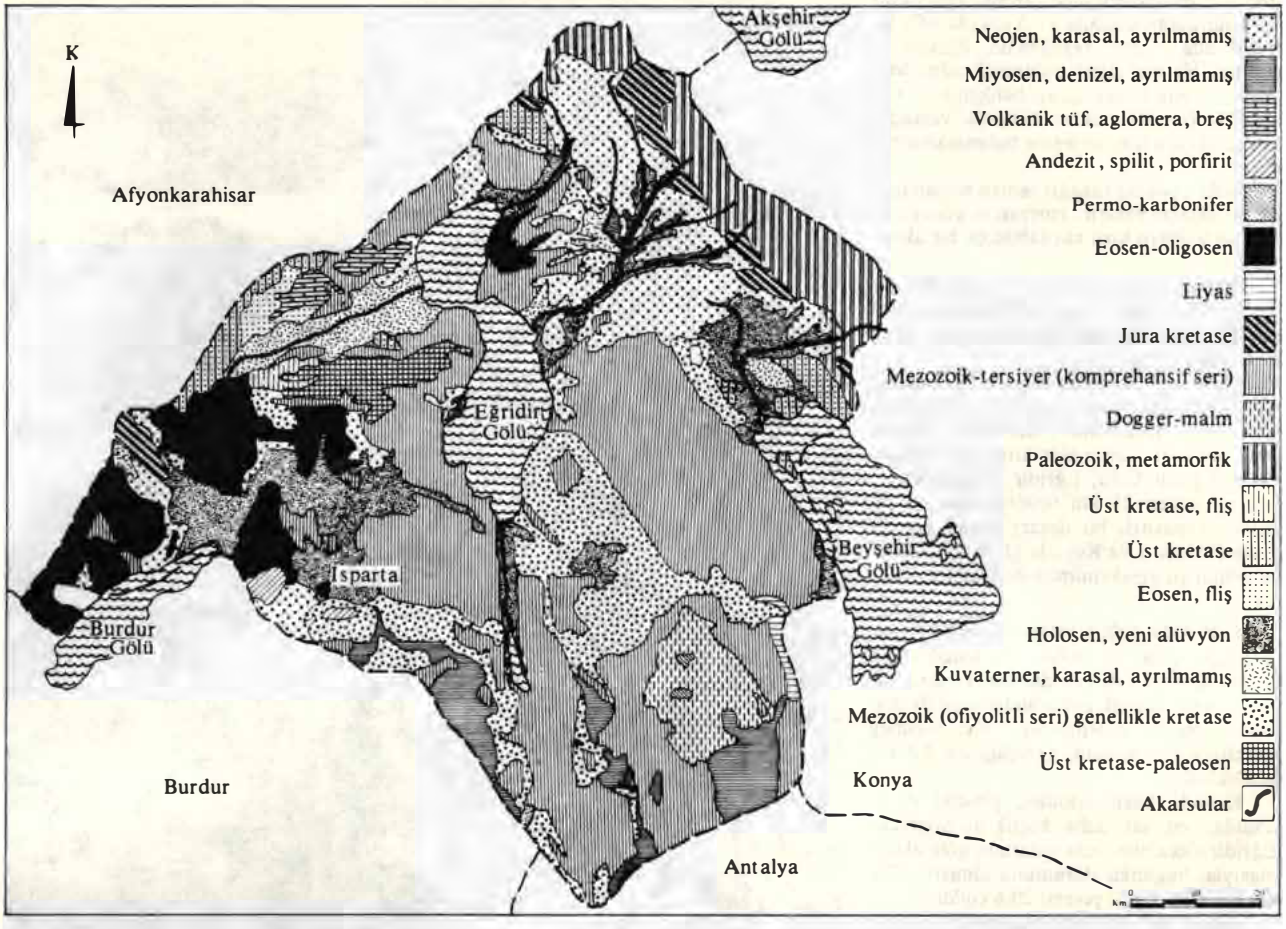
Isparta topraklarının % 14,8'ini kaplayan platolar, il alanının güneyinde yaklaşık, 1.500 metreden başlar, kuzeyde 2.000-2.500 metreye kadar yükselir. Bunlardan, Akdağ'ın güney eteklerinden başlayıp Isparta'ya doğru sokulan Pisidya ve Karakuş dağlarının güneybatı uzantıları üzerinde yer alan Keçiborlu platolarıyla Atabey, Barla, Senirkent ve Avşar platoları önem taşımaktadır. Bu platolar üzerinde bulunan ve il topraklarının % 1'ine yakınını kaplayan yaylalar, yer yer zengin çayır otlarıyla örtülüdür ve il hayvancılığının gelişmesinde önemli yer tutmaktadır.

AKARSULAR: Isparta il alanı, dört ayrı havzaya bölünmüş durumdadır. Bunlar Beyşehir Kapalı Göl Havzası, Eğridir Kapalı Göl Havzası, Burdur Gölü Havzası ve Antalya Havzası'dır.

Isparta İli'nde, Antalya Havzası dışında kalan havzaların fazlaca önemi yoktur. Türkiye'nin büyük havzalarından, Konya Kapalı Havzası'nın bir parçası olan Beyşehir Kapalı Göl Havzası'nın ancak çok küçük bir kesimi il alanına girmektedir. Isparta'nın Şarkikaraağaç yöresi, bu havza içine girmekte ve bölgede önemli bir akarsu bulunmamaktadır. Sultan Dağları'nın güney kesimlerinden kaynağını alan ve Şarkikaraağaç'ı geçtikten sonra, batıdan güneye geniş bir yay çizerek Beyşehir Gölü'ne dökülen Eğri Çayı, suyu ancak kışları bol olan bir akarsudur.

Isparta il merkezinin kuzeybatısında, küçük bir alan da Burdur Gölü Havzası'na girmektedir. Göl, çok küçük bir su toplama alanıyla Isparta topraklarına sokulduğundan havzada önemli akarsu bulunmamaktadır.

Isparta İli Jeoloji Haritası

Eğridir Gölü Havzası ise önceleri kapalı bir havza iken, sonraları yeraltı kalker katmanlarının su ile erimesi sonucu, Aksu Vadisi'ne açılmış ve Antalya Havzası kapsamına girmiştir. Eğridir Gölü'nün su toplama alanı fazla büyük değildir. Göle dökülen küçük dereler, genellikle yaz aylarında kurumaktadır. Gölün suları, güneyindeki bir ayak aracılığıyla, Kovada Gölü'ne dökülmektedir. Kovada Gölü'nde suyu içine çeken düdenler vardır. Eğridir Gölü ayağından gelen su, Kovada Gölü'nün güneyindeki Arap Düdeni denilen yerde yeraltına girmektedir. Yeraltına çekilen su, Küçük Türkmen Dağı'nın altından geçerek Gökböget denilen yerde yüzeye çıkar. Daha sonra Aşağı Gökdere'ye doğru derin bir boğaz içinde akarak Gökdere Çayı adı altında Göksu Irmağı ile birleşir.

ANTALYA HAVZASI: İlin büyük kesimi Antalya Havzası içinde kalmaktadır. Kuzeyden güneye doğru Yalvaç, Gelendost ve Dedegöl Dağları hattının batısında kalan il toprakları, sularını Köprü Suyu, Aksu Irmağı ve bu ırmağa karışan Eğridir Gölü'nün ayağı aracılığıyla Akdeniz'e boşaltmaktadır.

Türkiye'nin orta büyüklükte havzalarından biri olan Akdeniz Havzası'nın su toplama alanı 19.577 km2'ye ortalama yıllık su hacmi ise 14 milyar m3'e ulaşmaktadır. Havzanın tümünde 350.000'i sulanabilir nitelikte 444.000 hektar ova arazisi bulunmaktadır.

Aksu Irmağı: Aksu Irmağı, kaynaklarından en önemlisini Isparta'nın güneyindeki Akdağ'ın kuzey eteklerinden alır. Yörede, debisi yüksek olan pınar suları birleşerek gittikçe derinleşen bir boğazla Isparta'ya doğru akar. Aksu Irmağı'nın ana kaynağını oluşturan bu suya Belbaşı Suyu adı verilir. Önce kuzeydoğuya doğru akarak Isparta'dan geçen su, yaz aylarında, Isparta bahçelerinin sulanmasında kullanılır. Bu nedenle, genellikle kurur. Sonra, güneye yönelir; Akdağ ile Davraz Dağı arasında dar ve derin bir boğaz olan Dere Boğazı'na girer; Aksu adı altında güneye doğru akar. Batıdan Minasın ve Kadınlar çaylarını, doğudan Davraz Dağı'ndan çıkan Darıyeri Çayı ile Çukurköy yöresinden gelen Çukurca Çayı'nı alır. Boğazı çıktıktan sonra Ağlasun Çayı'nı da alan ve suyu iyice bollaşan Aksu Irmağı, il alanını terk etmedenönce doğudan Kovada Gölü'nden gelen düden sularıyla birleşir. Önce Burdur, sonra Antalya il alanlarına girer ve Akdeniz'e dökülür.

Köprü Suyu: Kaynağını Göl Dağları'nın orta kesimlerinden alan Köprü Suyu, Kuyucak Dağları ile Göl Dağları arasında kalan havzanın sularını toplayarak güneye doğru akar. Yılanlı Ovası'ndan geçtikten sonra, yaklaşık 10 km uzunluğundaki Kızıldere Boğazı'na girer. Boğazdan çıkıp önce güneydoğuya, sonra güneye akarak, Antalya il alanına girer ve Akdeniz'e dökülür.

GÖLLER: Isparta il alanı, genel olarak III. Zaman'daki kıvrılmalarla yükselmiş, daha sonra volkanik ve tektonik hareketlerle yeni şekillenmeler kazanmıştır. Böylece, il topraklarında sayısız tektonik çukur oluşmuştur. Bu çukurların zamanla suyla dolmasından göller ortaya çıkmıştır. Burdur il alanını da kapsamak üzere, Taşeli ve Tekeli platolarını sınırlayan dağların çizdiği üçgen içinde kalan bu yüksek bölgeye, çok sayıdaki tektonik göl oluşumları nedeniyle, Göller Bölgesi adı verilmektedir.

EĞRİDİR GÖLÜ: Göl, Sultan ve Karakuş dağlarının arasında ve il alanının ortasındadır. 517 km2'lik yüzölçümü ile Türkiye'nin 4. büyük gölüdür. Kuzey-güney uzunluğu 50 km olan, doğu-batı genişliği ise 3 ile 15 km arasında değişen Eğridir Gölü, 3.309 km2'lik bir havzanın sularını toplamaktadır. Gölün oluşumunda karstik yapının payı büyüktür. Ana kalker temeli üzerinde yer alan çöküntü oluklarının birbiriyle birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Deniz yüzeyinden 1.000 m yüksekte bulunan göl, ortalama 14 metre derinliğe sahiptir.

Kuzeyden güneye doğru uzanan ve yeraltı su kaynaklarıyla da beslenen gölün çevresi ormanlık, suyu tatlıdır.

Eğridir Gölü iki kısma ayrılmaktadır. Kuzeyde kalan ve daha küçük olan kesimine Hoyran Gölü, güneyde kalan kesimine ise Eğridir Gölü denir. Her iki göl Hoyran Boğazı ile birbirine bağlanmıştır. Gölün kenarları genellikle diktir. Bu dikliğin kaybolduğu Gelendost ile Hoyran yörelerinde bataklıklar bulunur.

Eğridir Gölü'nde, Eğridir İlçesi'nin üzerinde bulunduğu ince yarımadanın uzantısı gibi duran Canada ve Yeşilada adlı iki küçük ada vardır. Yeşilada'da, Eğridir İlçesi'nin bir mahallesi bulunmaktadır. Mahalle halkının temel uğraşı balıkçılıktır. Canada'da ise, bir miktar bahçelik varsada, küçük olduğu için yerleşme bulunmamaktadır.

Gölde, poyraz rüzgârı zaman zaman tehlikeli dalgalar yaratır. Hoyran'ın güneyinde Eğridir'e doğru hızlı sayılabilecek bir akıntı vardır.

Suları hiçbir zaman bulanmayan Eğridir Gölü'nde, bol miktarda balık bulunmaktadır. Bunların en önemlileri çapakşiraz, çiçek ve levrektir.

Eğridir Gölü, tarımda yarattığı sulama olanakları açısından, Beyşehir Gölü'nden sonra ikinci durumdadır. Göl suları, pompalarla çevredeki tarım alanlarına aktarılmaktadır. Eğridir Gölü, Eğridir Regülatörü ile kontrol edilen 25 km uzunluğunda ve 25 m3/sn kapasiteli bir deşarj kanalı aracılığıyla Kovada I ve Kovada II elektrik santrallerinin su gereksinimini de karşılamaktadır.

KOVADA GÖLÜ: Eğridir Gölü Regülatörü'nden çıkan su fazlası, bir kanal aracılığıyla Kovada Gölü'ne dökülmektedir. Kovada Gölü, karstik çukurlukların su ile dolması sonucu oluşmuştur. Kuzey-güney uzunluğu 15 km olup, genişliği ise 2-3 km arasındadır.

Kovada Gölü eskiden, şimdiki durumundan on kat daha küçüktü. Sonraları Eğridir Gölü'nün fazla sularının göle akıtılmasıyla, bugünkü durumunu almıştır. Gölün genişliği 9 km, çevresi 20,6 km'dir.

Batı yörelerinin dışında gölün çevresi genellikle sazlık ve kamışlıktır. Suyu tatlı olup, bulanmaz. Bu nedenle bol balık yaşar. Yerli balık türleri içinde en önemlisi sazandır. Ayrıca tatlı su yengeci, su böceği ve midye de bulunmaktadır.

Kovada Gölü'nün suları, Kırıntı Köyü yakınındaki sırttan, Kuru Dere Vadisi'ne akıtılmaktadır. Akıtma sonucu ortaya çıkan yüksek düşüşten, elektrik enerjisi üretilmektedir.

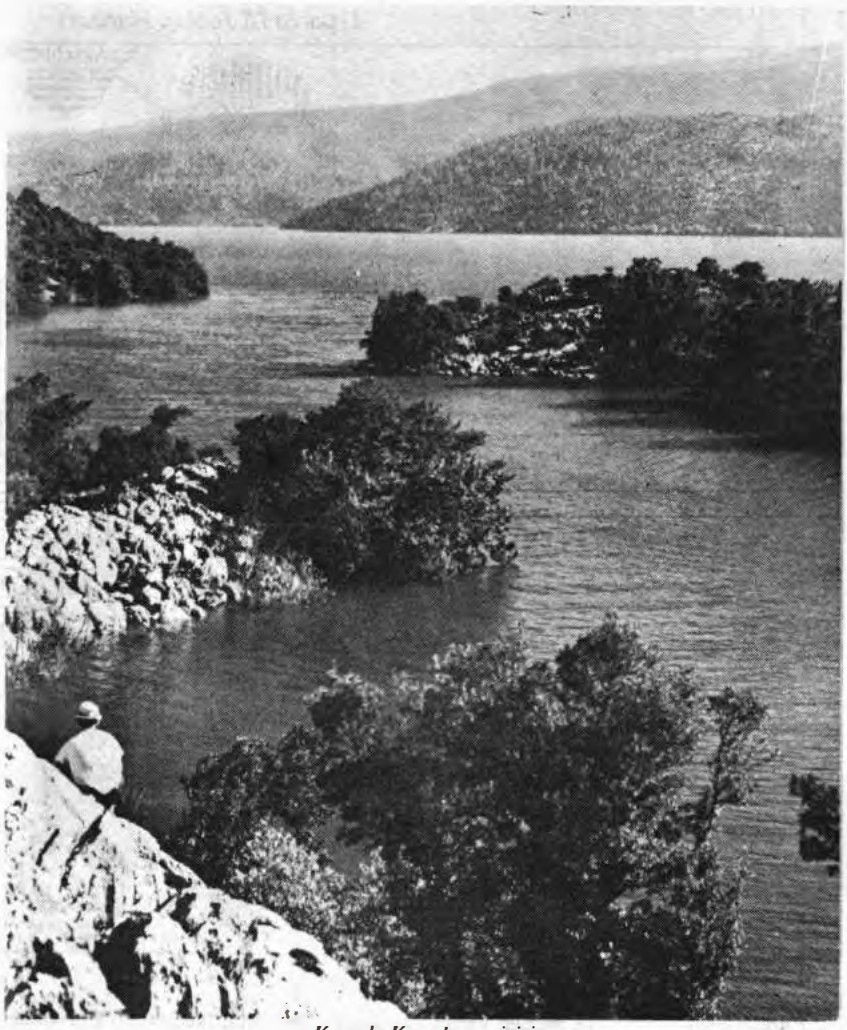
Kovada Gölü'nün doğal görünümü çok güzeldir. Çok zengin olan bitki örtüsü içinde, yabani ördekler ve diğer av hayvanları yaşamaktadır. Bu özellikleri nedeniyle Kovada Gölü ve çevresi, Bakanlar Kurulu kararıyla Ulusal Park kapsamına alınmıştır.

GÖLCÜK: Isparta'nın 5 km kadar güneybatısında ve deniz yüzeyinden 1.300 metre yüksekte bulunan bir krater çukurluğunun su ile dolması sonucu oluşmuştur. Göl daire biçiminde olup, çapı yaklaşık 1,5 km civarındadır. Gölün çevresi, göl yüzeyinden 150-300 metre kadar yükselen ve üzerleri volkanik küllerle kaplı tepelerle sınırlıdır. Tepeler göl alanına dik iner.

Göl, yağmur ve dipten kaynayan kaynak suları ile beslenmektedir.

Gölcük Gölü'nün suları çevresindeki kumlu tepelerin içine sızar. Bu sular, kuzeyde Yakaören üstündeki Milos kaynaklarını ve doğuda, Dere Mahallesi üstündeki Andık Deresi kaynaklarını oluşturur. Isparta'nın içme suyu Andık Deresi kaynaklarından sağlanmaktadır.

Derinliği yer yer 32 metreyi bulan Gölcük Gölü'nün alanı ancak 1 km2 kadardır. Gölün çevresi DSİ'ce bütünüyle ağaçlandırılmıştır. Turizm değerleri olan yöreye, İl Turizm Komitesi'nce bir de gazino yapılmıştır.

Kovada Koyu'nun girişi

VADİLER VE OVALAR: Isparta il alanı, III. Zaman kıvrılmaları ve tektonik hareketleri sonucu bugünkü şeklini almıştır. Yüksek yeryüzü şekillerini oluşturan dağlar ve platolar, sonraları kuvvetli aşınmalara uğramalarına karşın, yine de ana yapılarını korumuştur. Çöküntü alanları, yer yer suyla dolarak gölleri oluşturmuştur. Suları drene olabilen çöküntü olukları zamanla alüvyonlarla dolarak yüksek ovaları yaratmıştır. Isparta topraklarının ana yapısı kalkerden oluştuğundan akarsuların açtığı vadilerin oluşumları henüz tamamlanmamıştır. Antalya sahil kuşağına ulaşıncaya dek vadi tabanları genişlemez.

AKSU VADİSİ: Akdağ'ın kuzey yamaçlarından başlayan Aksu Vadisi önce kuzeydoğu yönünde uzanır. Dar ve dik olan vadi, Isparta'nın güneyinde birden genişleyerek Isparta Ovası'nı oluşturur. Isparta Ovası'ndan sonra Davraz Dağı ile Akdağ arasında iyice dikleşerek bir boğaz şeklini alır. Vadi, bu noktadan sonra Burdur ile ilin sınırını oluşturacak şekilde güneydoğu yönünde uzanır. İl sınırları dışına çıkmadan önce Eğridir ve Kovada göllerinin sularını boşaltan Gökçedere Vadisi'yle birleşir ve Burdur topraklarına girer.

Eğridir Gölü'ne dökülen akarsular çok önemli vadiler oluşturmamıştır. Kuzeydoğuda Sultan, kuzeybatıda Karakuş dağlarıyla, batıda Kapı Dağı'ndan çıkan ve kısa bir mesafe içinde Eğridir Gölü'ne ulaşan derelerin şekillendirdiği ve başlangıçta dar olan vadiler göl taban alanına yaklaşınca genişler. Bu genişleyen vadi düzlüklerinde, ilin küçük tarım alanları sıralanmıştır.

Isparta Ovası: Isparta yüzey şekillerinin en önemli özelliği, kalker yapılı çukur alanlarla bu çukur alanları çevreleyen dağlardır. Bu çukur alanların en önemlisi deniz yüzeyinden yaklaşık 1.000 metre yüksekte Hisartepe, Karatepe ve Akdağ arasına yerleşmiş durumdaki Isparta Ovası'dır. Ova, akarsuların getirdiği alüvyonlarla oluşmuş daire şeklinde düz ve çok verimli bir tarım alanıdır.

Buğday ve arpa ekimi yoğundur. Ayrıca gülcülük ve meyvecilik yapılmaktadır. Bu küçük ovanın bir kesimi, Aksu Irmağı'nın kaynağını oluşturan Belbaşı Suyu aracılığıyla sulanmaktadır.

Isparta Ovası, Antalya Havzası'nda olmasına karşın, Akdeniz iklim özelliklerinden fazlaca etkilenmez. Daha çok İç Anadolu'nun karasal iklim özelliklerine sahiptir.

Bozanönü Ovası: Isparta Ovası'nın kuzeyinde, deniz yüzeyinden 950 metre yükseklikte küçük bir ova olan Bozanönü, Isparta Ovası'ndan Araptepe, Bozanönü, Erenler ve Çeşme tepeleriyle ayrılır. Isparta Ovası'nın kuzeye uzantısı durumundaki bu ova kalın marn ve killerle örtülmüştür. Ovanın, dağlara doğru yükselen kesimlerinde yer yer meşe korulukları bulunmaktadır.

Ovada, tahıl yetiştirilmektedir. Bunun dışında meyvecilik ve gülcülük yapılmaktadır.

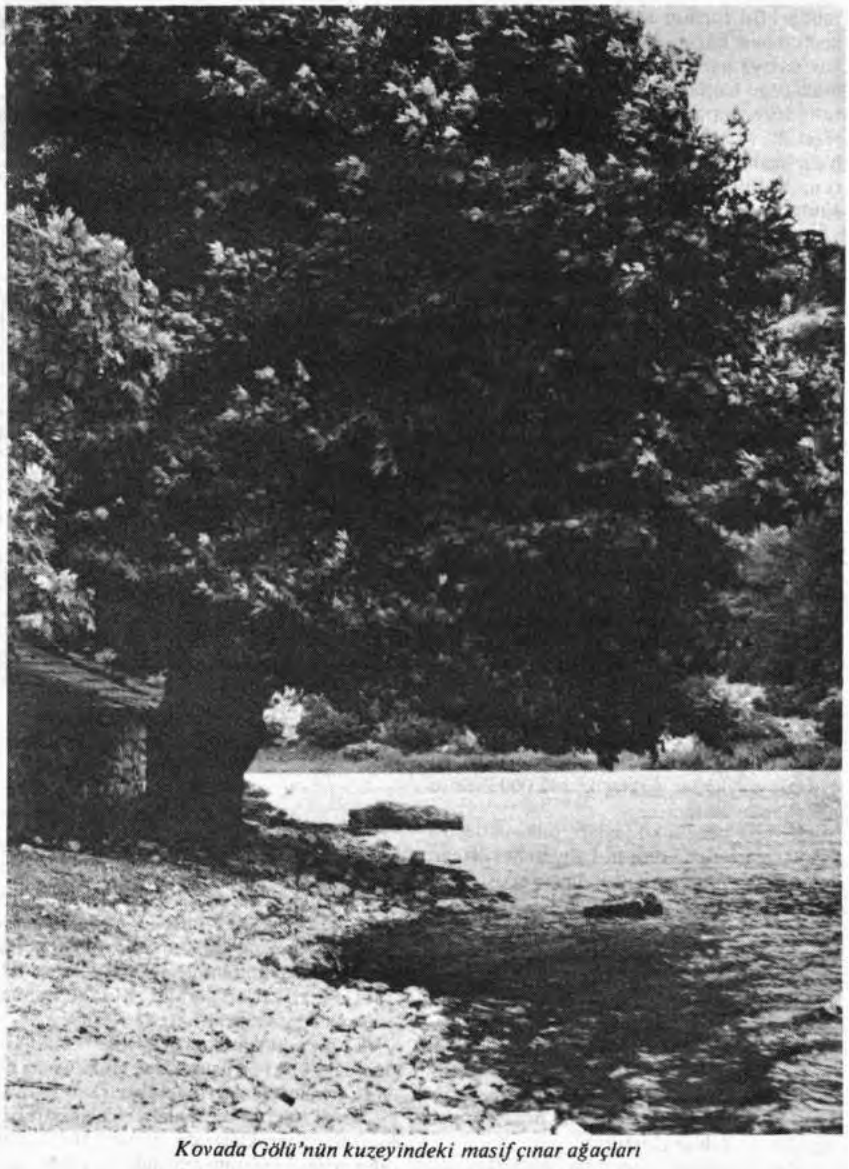
Kuleönü Ovası: Isparta'nın kuzeydoğusunda, deniz yüzeyinden yaklaşık 925 metre yükseklikteki Kuleönü Ovası, bir tektonik çukurluğun alüvyonlarla dolması sonucu ortaya çıkmış küçük bir tarım alanıdır. Isparta Ovası'yla bağlantılı olan ovanın kenarları neojene ait marn ve ince kumdan, ortası ise IV. Zaman'a ait alüvyonlardan oluşmaktadır. Verimli olan ovada, tarım ürünleri yetiştirilmekte, meyvecilik ve gülcülük yapılmaktadır.

Bu ovaların dışında, Eğridir Gölü'nün çevresinde, derelerin oluşturduğu vadi tabanlarında, çok sayıda tarım alanı yer almaktadır. Bunların en önemlileri Gelendost, Hoyran ve Senirkent ovalarıdır. Göl yakınlarında genişleyen bu tarım topraklarında elmacılık, gülcülük, buğday ve arpa ekimi yapılmaktadır.

KÖPRÜ SUYU VADİSİ: Göl Dağları'nın orta kesiminde bulunan Çayır Yaylası'nın güney yamaçlarından başlayan Köprü Suyu Vadisi'nin il alanı içinde kalan kesimi, genellikle dar ve diktir. Anamas yöresinde vadinin tabanı biraz genişlemiş ve bu yörede Yılanlı Ovası denilen küçük tarım alanları oluşmuştur.

Yılanlı Ovası'ndan sonra yaklaşık 10 km uzunluğunda Kızıldere adı verilen dar bir boğaza dönüşen vadi, sonraları tabanını yer yer genişletir. Ancak, hızla yükselti kaybeden vadi buralarda geniş tarım alanları oluşturmaz; küçük taraçalar şeklinde kimi tarım alanları bulunmaktadır. Köprü Suyu Vadisi, Antalya il alanı içinde sahil kuşağına yaklaşınca ovalık düzlükler yaratır.

Isparta'da bu sayılanlardan başka Şarkikaraağaç yöresinde Eğri Çayı'nın vadi tabanını genişletmesiyle oluşturduğu küçük tarım alanlarıyla, Burdur Gölü'ne karışan derelerin çevresinde oluşmuş küçük fakat verimli tarım alanları da bulunmaktadır.

Kovada Gölü'nün kuzeyindeki masif çınar ağaçları

JEOLOJİK YAPI

Toros Dağları'nın batı eteğinde bulunan Isparta il arazisi, genel olarak III.Zaman'da ortaya çıkmış ve beyaz tebeşir taşlarından oluşmuştur.

Taşeli ve Tekeli platolarının sıkışması sonucu kıvrılmalara uğrayan bölge daha sonra tektonik ve volkanik hareketlerle, yeni şekillenmeler kazanmıştır. Özellikle, volkanik hareketlerin sonucu olarak, il alanında yer yer, bazalt veya trakit yatakları ortaya çıkmıştır. Volkanik püskürmelerle yüzeye çıkan kükürt ve alçıtaşı tozları, sertleşerek geniş yataklar oluşturmuştur.

İl arazisinde en eski yapı paleozoike aittir. Yalvaç İlçesi'nin doğusunu örten kristalin şist, fillat, kalker ve mermerler I. Zaman oluşuklarıdır. Daha sonra ortaya çıkan tektonik hareketler sonucu, bu yapı kırılmış ve kıvrılmalara uğramıştır.

Sütçüler yöresi ile Isparta'nın doğusu ve Eğridir Gölü'nün doğu ve batısı II. Zaman kalker, marn, filiş ve serpantinleriyle kaplıdır. Gri renkli, çok çatlaklı ve boşluklu olan kalkerlerin, karstik şekilleri ve düdenleri vardır. Bu düdenler, Eğridir Gölü Kapalı Havzası'nın sularını drene ettiklerinden, ilin hidrolojisinde önemlidir. II. Zaman oluşukları içerisinde, yer yer şeyl, olivin, diyabaz, kumtaşı ve silekse de, rastlanmaktadır.

III. Zaman oluşukları, il alanına, Aksu ve Köprü Suyu vadileri boyunca sokulur. Isparta'nın içlerine kadar uzanan bu yapının temelini, miyosen kalkerleri, marnlar, kumtaşları, ve konglomeralar oluşturur. Bu sedimentler, bazen sertleşerek greler halinde, bazen de gevşek kum ve çakıl depoları halinde bulunur. Isparta Merkez, Hoyran Gölü ve Yalvaç civarında III. Zaman neojen yapı egemen durumdadır. Yapı, bütünüyle kırmızı renkli yumuşak tatlı su kalkerlerinden oluşmuştur. Ayrıca, Keçiborlu yöresi demir ve mangan lekeli nümülitik kalkerlerle, Isparta Merkez İlçe'nin güneyi neojene ait volkanik kayalarla örtülüdür.

Isparta'da, volkanik çöküntü alanlarının tabanları, IV. Zaman konglomera, silt, kil ve çakıllarıyla kaplanmış durumdadır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Isparta'da madenler fazla çeşitlilik göstermemesine karşın, Türkiye'nin ilk ve hemen hemen en zengin kükürt yatakları Isparta il sınırları içerisinde yer almaktadır. 1915 yılından beri üretim yapılan kükürt yatakları günümüzde Etibank'ça değerlendirilmektedir *Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

Tümü Keçiborlu'da toplanan kükürt, yataklarının ildeki toplam rezervi 2.536.510

tondur. Bu toplam rezervin bir bölümü çıkartılmaya hazır, diğer bir bölümü ise çıkartılmaya hazır olmayan yataklardan oluşmaktadır. Keçiborlu'nun Değirmendere yöresindeki toplam 1.075.012 ton toplam rezervli kükürtün buradaki çıkartılmaya hazır olan bölümü 491.198 tondur. Kükürtün, Keçiborlu İlçesi'nin Kükürtdere yöresindeki toplam rezervi 260.000, Kokardere yöresindeki toplam rezervi ise, 18.000 tondur.

İlde bulunan bir başka maden linyit kömürüdür. Gelendost ve Yalvaç ilçelerinde toplanan bu madenin ildeki toplam rezervi 1.800.000 tondur.

Gelendost'taki rezervi bilinmeyen linyit yataklarının kalınlığı 1,5 m'yi bulmaktadır. Ayrıca, çevrede kimi ince kömür damarları da bulunmaktadır. Yalvaç'taki 1.800.000 ton toplam rezervli linyitin ortalama damar kalınlığı ise 1 m'dir.

TOPRAKLAR: Isparta il toprakları, genellikle kalkerli ana yapı üzerinde gelişmiştir. Tektonik çöküntü olukları ise IV. Zaman alüvyonlarıyla dolmuş ve ilde tarımın temel kaynağını oluşturan verimli topraklar ortaya çıkmıştır. Isparta'nın, önemli toprak grupları ve özellikleri ile ilgili olarak şunlar söylenebilir:

İnterzonal (yarı olgun) topraklardan olan kahverengi orman toprakları, Isparta'da, yıllık yağışın 620-780 mm arasında değiştiği yörelerde, yaklaşık 142.000 hektar alan kaplamaktadır.

Kireççe zengin kil taşları, mikaşistler ve gnayslar üzerinde oluşan kahverengi orman toprakları, bulundukları bölgedeki zonal topraklara göre az gelişmiş tabakalara sahiptir. Üst toprak, gözenekli yapıda olup, organik madde ile mineral madde iyice karışmış durumdadır. Derinliği 50-90 cm arasında değişen alt toprak ise, yuvarlak köşeli blok yapıda ve kahverengidir. Alt kesimlerinde kalsiyum karbonat birikimi bulunmaktadır.

Kahverengi orman topraklarının doğal bitki örtüsünü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ve çalılar oluşturur.

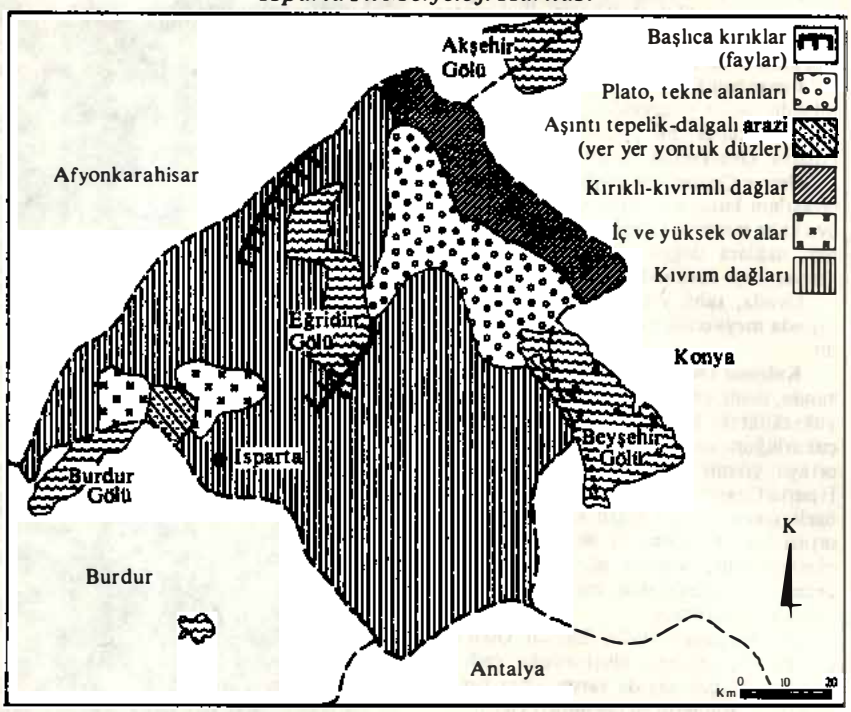
Zonal (olgun) topraklar olan kestane renkli topraklar ise, ilde yıllık ortalama yağışın 370-620 mm arasında değiştiği yörelerde, yaklaşık 116.000 hektar alan kaplamaktadır.

Kalkerden volkanik kayalara kadar değişen kireççe zengin kayalar, ayrışmış kalker, gnays, şist, bazalt ve diğer püskürük kayalar üzerinde oluşan kestane renkli topraklar genellikle iyi bir toprak tabakalanması gösterir. Üst toprak 40-50 cm kalınlığında ve kırıntılı yapıdadır. Organik madde bakımından orta derecede bir zenginlik gösterir ve mineral madde ile iyice karışmış durumdadır. Renk koyu kahverengidir. Alt toprak, prizmatik yapıda olup, kil birikmesi gözükür. Ayrıca, derinleştikçe kalsiyum karbonat birikimi artmaya başlar.

Kestane renkli toprakların doğal bitki örtüsünü, kısa ve uzun otlarla, çalılar ve seyrek orman ağaçları oluşturur.

Kırmızı kahverengi Akdeniz toprakları da zonal (olgun) topraklardır. İlde, yıllık ortalama yağışın 400-1.000 mm arasında değiştiği yörelerde, yaklaşık 82.000 hektar alanı örter. Bu topraklar yılın birçok ayında kurudur. Ancak, serin devrelerdeki yağışlı aylarda nemli olabilir.

Isparta İli Morfoloji Haritası

Sert kalker kayaları üzerinde oluşan, kırmızı kahverengi Akdeniz topraklarının tabakalanması normaldir. Üst toprak, kırıntılı yapıda ve iyi gelişmiştir. Organik madde ile mineral madde karışmıştır ve alt toprağa belirgin olmayan bir geçiş yapmaktadır. Alt toprakta, kil zarları görülür. Kurak mevsimlerde üst toprak ile birlikte sertleşir.

Kırmızı kahverengi Akdeniz topraklarının doğal bitki örtüsünü, ot, maki ve çeşitli türde orman ağaçları oluşturur.

Zonal (olgun) topraklardan olan kırmızı Akdeniz toprakları da Isparta'da, yıllık yağışın500-1.000 mm arasında değiştiği alanlarda yaklaşık 69.000 hektar alanı örter. Bu toprakların kapladığı yörelerde zemin yılın birçok ayında kurudur.

Kırmızı Akdeniz toprakları Akdeniz iklim bölgesindeki kireç kayası üzerinde ve fazla yağış altında oluşmuş, koyu kırmızı renkli topraklardır. Üst ve alt toprak özellikleri, kırmızı kahverengi Akdeniz topraklarının aynıdır.

Bu toprakların doğal bitki örtüsünü otlar, makiler ve orman ağaçları oluşturur.

Yüzey sularının veya yan derelerin, kısa mesafelerden taşıyarak, meylin azalmış olduğu yerlerde depo ettikleri birikintilerin oluşturduğu, genç (azonal) topraklar olan kolüvyal topraklar, ilde, ovaların çevresini kuşatan meyilli sahalar üzerinde, yaklaşık 64.000 hektar alan kaplamaktadır.

Toprak karakterleri, daha çok çevredeki yüksek arazinin yapısına benzer. Yağışın şiddetine ve meylin derecesine göre çeşitli parça büyüklükleri içerir.

Kolüvyal topraklarda renk, bütünüyle kaynaklandığı ana kayaya bağlı kalmaktadır. Meylin azalmış olduğu yerlerde, alüvyal topraklarla geçişli olarak yer alır.

Genç (azonal) topraklar olmaları nedeniyle, özel bir iklim ve bitki istekleri yoktur. Bütün ürünler yetiştirilebilir.

Zonal (olgun) topraklardan olan kalkersiz kahverengi orman toprakları, ilde yıllık ortalama yağışın 500-750 mm arasında olduğu bölgelerde, yaklaşık 61.000 hektar alanı kaplamaktadır. Bu toprakların örttüğü yörelerde genellikle kurak mevsim yoktur. İklim ılımandır.

Miyosen ve pliyosene ait kumlu kiltaşı ve kireçli kumlu kiltaşları üzerinde oluşan kalkersiz kahverengi orman topraklarında, üst toprak iyi gelişmiş olup, gözenekli yapıdadır. Organik madde, genellikle asit karakterli olup mineral maddeden ayrıdır ya da az bir karışma göstermektedir. Alt toprak zayıf gelişmiş olup, yuvarlak köşeli blok yapıdadır. Derinliği 40-70 cm arasında değişen alt toprakta az da olsa kil birikmesi görülür.

Kalkersiz kahverengi orman topraklarının, doğal bitki örtüsünü kışın yaprağını döken orman ağaçları oluşturmaktadır.

Alüvyal topraklar ise azonal (genç) topraklardır. Yüzey sularının tabanlarında ve etki alanlarında, akarsular tarafından taşınarak yığılmış genç sedimentlerin oluşturduğu topraklardır. Çeşitli zamanlarda gelen birikimin şiddetine göre toprak kalınlığı değişiklik göstermektedir. Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçiş yapar. İlk oluşan eski alüvyonlarda hafif kireç yıkanması görülmektedir. İklim, drenaj ve kullanma tarzına göre, organik madde kapsamları büyük değişiklikler gösterir.

Azonal topraklar olmaları nedeniyle, özel bir iklim tipi ve bitki istekleri yoktur.

Isparta'da, alüvyal toprakların yanında, az miktarda hidromorfik alüvyal topraklar da bulunmaktadır. Uzun süre yaş kalan alüvyal arazi niteliğindeki bu topraklar,

basit drenaj önlemleriyle, tarıma elverişli hale dönüştürülebilir.

Zonal (olgun) topraklardan olan sarı-kırmızı podzolik topraklar ilde, yıllık ortalama yağışın 1.000 mm'nin üstünde olduğu bölgelerde, yaklaşık 14.000 hektar alan kaplamaktadır.

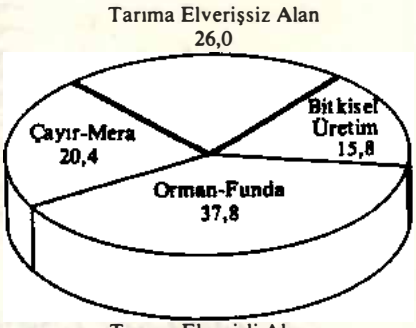
Kumtaşından şistlere, kalkeroen volkanik kayalara kadar çok çeşitli ana madde üzerinde gelişen sarı-kırmızı podzolik topraklar, yağışın ve ısının fazla olduğu alanlarda belirginleşebilmiştir. Üst toprak, yüzeyde milli ve humusludur. Yüzeyden aşağıya doğru inildiğinde renk koyulaşır, yapı gözenekli bir durum alır. Alt toprak, yuvarlak köşeli blok yapıdadır. Yer yer kil birikmesi görülen bu tabakanın aşağı kesimlerinde, kırmızı demir bileşikleri bulunur.

Kırmızı-sarı podzolik toprakların doğal bitki örtüsünü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ile iğne yapraklı orman ağaçları oluşturur.

Isparta'da topraklar, kullanım amaçları yönünden yaklaşık % 74 oranında tarıma elverişlilik göstermektedir (Şekil 3). Bu değer % 94 olan ülke ortalamasının çok altındadır.

Tarıma elverişli topraklar içinde ilk 4 yetenek sınıfına giren ve il topraklarının % 23,5'ini oluşturan 210.000 hektar arazi, tarım aletleriyle işlenebilir niteliktedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).*

Şekil 3
İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

DOĞAL GÜZELLİKLER

MESİRE YERLERİ: Isparta, doğal güzellikler bakımından oldukça zengin bir ildir. İlin bu özelliği, Isparta'da bir çok mesire yeri ile, ulusal park düzenlenmesine olanak tanımıştır.

KIZILDAĞ ULUSAL PARKI: Şarkikaraağaç İlçesi sınırları içinde kalan ulusal park, ilçe merkezine 5 km uzaklıktadır.

Akdeniz Bölgesi orman kuşağından, step türü bitki örtüsüne geçiş kuşağında yer alan Kızıldağ Ulusal Parkı, ilginç yeryüzü şekillerine sahiptir. Parkın bulunduğu Kızıldağ ile Beyşehir Gölü'nün kuzey kıyıları arasında uzanan dalgalı arazi üzerinde, erozyonla aşınmış yer şekilleri görülmektedir.

Ulusal parkın bitki örtüsünü sedir ormanları ve bozuk maki toplulukları oluşturmaktadır. Bu ormanlar botanik özellikleri kadar, Şarkikaraağaç ve çevresinin eğlenme ve dinlenme gereksinimlerini karşılamasıyla da önem taşımaktadır.

KOVADA GÖLÜ ULUSAL PARKI: Bu ulusal parka Isparta-Eğridir devlet karayolundan ayrılıp güneye doğru uzanan 23 km'lik bir stabilize yolla ulaşılmaktadır. Kovada Gölü çevresinde kurulu olan ulusal parkta yüzme, su kayağı, sportif balıkçılık, yürüyüş, kampçılık gibi etkinliklerde bulunulabilmektedir. Kovada Gölü de tatlı su istakozu (kerevit) ile tatlı su levreği ve sazan gibi balıklar avlanabilmektedir. Parkın doğal bitki örtüsü, kızılçam, meşe ve çınar ağaçlarından oluşmaktadır. Gölde su yitimine neden olan düdenlerin kapatılmaması yüzünden yörede park kullanımı için gerekli olan tesisler yapılamamaktadır.

ÇAMYOL: Mekez İlçe-Eğridir-Sütçüler karayolu üzerinde yer alan ve günübirlik ziyaretlere açık olan bir orman içi dinlenme yeridir. Dinlenme yeri Eğridir Gölü yanında kurulmuştur. Büfe, masa-bank, ocak, tuvalet, otopark gibi tesislerin geliştirildiği Çamyol'u günde 750 kişi ziyaret edebilmektedir. Çamyol orman içi dinlenme yerinin en yoğun kullanım dönemi mayıs-ekim ayları arasıdır.

KUYUCAK: Merkez İlçe-Keçiborlu-Senirkent karayolu üzerinde yer alan Kuyucak, günübirlik kullanılabilen bir yol kenarı dinlenme parkıdır. Parkta büfe, içme suyu, masa-bank, ocak, otopark gibi tesisler vardır. En yoğun kullanım dönemi mayıs-ekim ayları arası olan Kuyucak'ı günde 1.800 kişi gezebilmektedir.

AYAZMANA: Ayazmana mesire yeri, Merkez İlçe'nin 2 km güneydoğusunda olup ilçeye asfalt bir yolla bağlıdır. Soğuk suları ile ünlü olan dinlenme yerinin en yoğun kullanıldığı dönem temmuz ve ağustos aylarıdır.

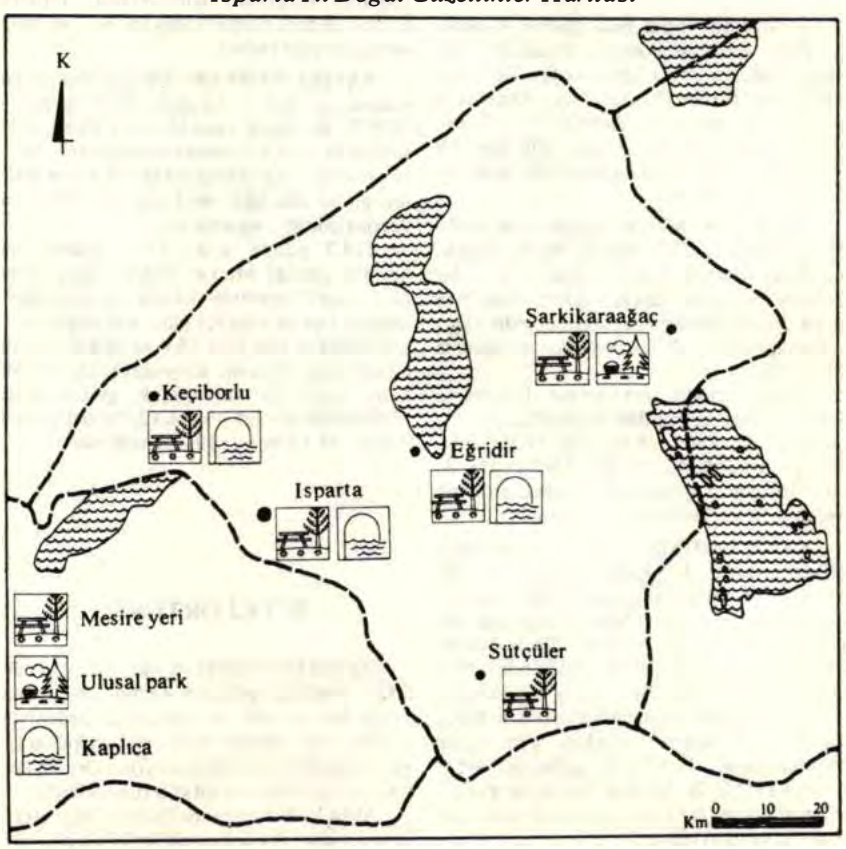
MİLAS: Merkez İlçe'ye 6 km'lik bir asfalt yolla bağlı olan Milas da soğuk suları ve bitki örtüsü ile ünlüdür. Mesire yerinde çeşitli havuzlar ve bir de gazino bulunmaktadır.

GÖLCÜK: Merkez İlçe'nin güneybatısındaki Hisartepe'de yer alan ve çevresi ağaçlarla kaplı bir krater gölü olan Gölcük, Merkez İlçe'ye 13 km uzaklıktadır. Göl kıyısında İl Turizm Birliği'nce yaptırılan gazino ve kamping tesisleri bulunmaktadır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Isparta İli, şifalı su kaynakları bakımından çok zengin bir il değildir. İldeki içme ve kaplıcalar arasında Merkez İlçe'deki Sinap (Sav) Suyu ve Gönen İçmesi, Keçiborlu'daki Değirmendere İçmesi ve Eğridir'deki Tota İçmesi sayılabilir.

SİNAP (SAV) SUYU: Bağlı olduğu Merkez İlçe'nin 8 km doğusundaki Sav Köyü'nde yer alan bu su, aynı köyün 3 km güneybatısında ağaçlık bir bölgeden kayna-

Isparta İli Doğal Güzellikler Haritası

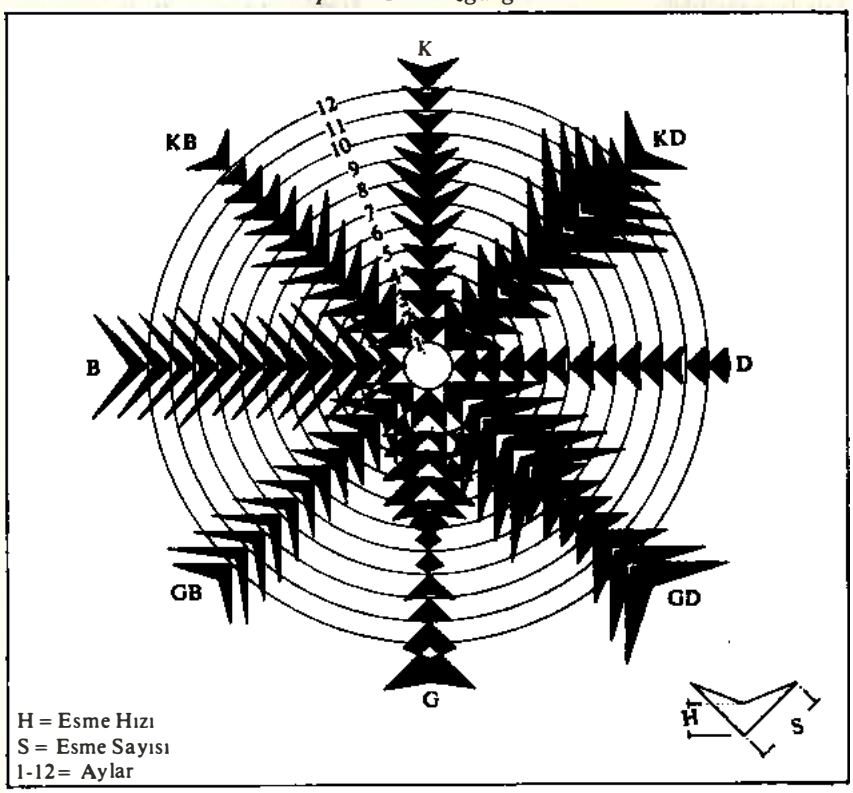
maktadır. Saniyede 0,01 lt çıkan suyun sıcaklığı 12°C'dir. Kayalardan çıkarak taş bir oluktan akan sudan içme ve ısıtıldıktan sonra banyo uygulamalarıyla yararlanılmaktadır.

DEĞİRMENDERE İÇMESİ: Keçiborlu'nun 2 km kuzeydoğusunda, deniz yüzeyinden 1.020 m yükseklikte ve Değirmendere'nin yanında kaynayan su, saniyede 0,03 lt çıkmaktadır. 14,5°C sıcaklığındaki Değirmendere suyunun mide hastalıklarına iyi geldiği ileri sürülüyorsa da bileşiminde bulunan serbest kükürt asidi nedeniyle, bu suyun içme yoluyla kullanılmaması önerilmektedir.

TOTA İÇMESİ: Isparta-Eğridir yoluna 20km uzaklıktaki içme suyu, Tota Ormanları içerisinde deniz yüzeyinden 1.100 m yükseklikte kaynamaktadır. 6 noktadan saniyede toplam 0,009 lt çıkan suyun sıcaklığı 18°C'dir. Su, kaynakların yakınında açılan çukurlardan içilmekte; Tota İçmesi'nin mide ve bağırsak hastalıklarına iyi geldiği öne sürülmektedir.

KÜKÜRTLÜ KAYNAR SUYU: Keçiborlu'nun 4 km kuzeybatısında, Keçiborlu-Uluborlu yoluna 1 km uzaklıktaki ılıca, deniz yüzeyinden 1.100 m yükseklikte 10 kadar noktadan kaynamaktadır. 22°C sıcaklığındaki sudan, banyo ya da çamur uygulamalarıyla cilt hastalıklarının tedavisinde yararlanılmaktadır.

Isparta İli Rüzgârgülü

H = Esme Hızı
S = Esme Sayısı
1-12= Aylar

İKLİM

Isparta İli, iklim bakımından Akdeniz ile Orta Anadolu iklimleri arasındaki bir geçiş bölgesinde yer almaktadır. Bu iklim tipine bağlı olarak ilde, ne Akdeniz'in yağışlı, ne de Orta Anadolu'nun kurak iklimine rastlanmaz. Ancak ilin yaylalık kesimleri, ovalık alanlara oranla daha az yağışlı ve daha soğuktur.

SICAKLIK: Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 12,2°C'dir (Tablo 1). Ancak, bu değer Merkez İlçe'den daha yüksek bir bölgede yer alan Şarkikaraağaç İlçesi'nde daha düşük bir değer göstermektedir. Şarkikaraağaç'ın yıllık sıcaklık ortalaması 11,1°C'dir.

Yıllık sıcaklık ortalaması Isparta'ya komşu il merkezlerinden Burdur'da 13,2°C, Antalya'da 18,7°C, Konya'da 11,5°C, Afyonkarahisar'da 11,2°C'dir. Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar ocak ve şubat, en sıcak geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: Merkez İlçe'de yıllık yağış ortalaması 619,3 mm'dir (Tablo 1). İlin yüksek kesimleri güneyden dağlarla çevrili olduğundan nemli rüzgârlar iç bölgelere dek girememektedir. Bu nedenle, ilin iç kesimlerini çevreleyen dağların güneyinde kalan alçak yöreleri daha fazla yağış almaktadır. Yağış ortalaması Sütçüler İlçesi'nde 895,6 mm gibi bir değere ulaşırken, aynı değer Şarkikaraağaç İlçesi'nde yalnızca 445,2 mm'dir (Tablo 2). Merkez İlçe'de en yağışlı aylar aralık ve ocak, en az yağışlı aylar ise temmuz ve ağustostur.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 1,6 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr, yıl içinde toplam 2.151 kez esen güneybatıdır (lodos). Bunu batı (günbatısı) ve kuzeydoğu (poyraz) rüzgârları izlemektedir. Isparta İli'nde en hızlı rüzgâr saniyede 30,7 m hızla esen güneydir (kıble).

SAYILI GÜNLER: Merkez İlçe'de en yüksek sıcaklık 1 Ağustos 1930 tarihinde 37,5°C, en düşük sıcaklık ise 5 Ocak 1942 tarihinde —17,8°C olarak ölçülmüştür. Merkez İlçe'de sıcaklıkların yılda 117,4 gün 0°C'nin altına düştüğü, 46,3 gün ise 30°C'nin üzerine çıktığı saptanmıştır.

119,2 günün açık, 177,7 günün ise bulutlu geçtiği Merkez İlçe'de hava yılın 68,0 günü tümüyle kapalı geçmektedir. Merkez İlçe'de yılın 8,1 günü kar yağmakta, yine Merkez İlçe yılın 15,0 günü kar örtüsü altında kalmaktadır. En yüksek kar örtüsü kalınlığının 59 cm olarak gerçekleştiği Merkez İlçe'de 365 günün 12,9'u sisli, 4,3'ü dolulu, 55,1'i ise kırağılı geçmektedir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Isparta İli'nin bitki varlığı il alanı içinde farklı özellikler gösterir. Ormanlar, birçok yerde bakımsızlık ve yıpranma nedeniyle azalmış, bazı alanlarda ise ortadan kalkarak yer yer çalılıklara dönüşmüştür. Ormandan yoksun yörelerin asıl bitki örtüsü otlardır.

Aksu Vadisi boyunca Davraz Dağı eteklerine kadar, Akdeniz sahillerinin tipik bitkilerinden olan zeytin, mersin, nar ve incir ağaçlarına rastlanır. Davraz Dağı'nın güney eteklerinde sedir ağaçları da, bu bitki topluluğuna katılır.

Isparta'da 1.500 metre yükselti kuşağına kadar, Akdeniz'e özgü maki türü ağaççıklarla birlikte, meşenin egemen olduğu yapraklı ormanlar bulunur. Hoyran Gölü'nün kuzeyinde, Gelendost-Yalvaç arasında, Avşar Köyü yöresinde, Isparta-Ağlasun arasında ve Sütçüler bölgesinde, bu yapraklı ormanlar geniş alanlar kaplar ve yer yer iyi koru niteliği gösterir.

Yapraklı ormanların üzerinde yaklaşık 2.300 ile 2.500 metrelere kadar kızılçam, karaçam, sedir ve ardıç gibi ibreli ağaçlardan oluşan ve özellikle Sütçüler yöresinde çok iyi koru niteliği gösteren, iğne yapraklı ormanlar vardır. İlin güney kesiminde, iğne yapraklı ormanlar içinde tek tek, ya da gruplar halinde köknar ağaçları bulunur.

Toros Dağları'nın temel ağacı olan sedir, ilde kapladığı alan açısından kızılçam ve karaçamdan sonra gelir. Olumsuz insan etkileri sonucu alanı daralmış bulunan sedir ormanları, Isparta'da Davraz Dağı eteklerinde, Eğridir Gölü çevresinde, Akdağ'ın güneyinde, Barla-Senirkent arasında ve ildeki yüksek sıradağların doğu ve kuzey yamaçlarında geniş yayılım alanı bulur.

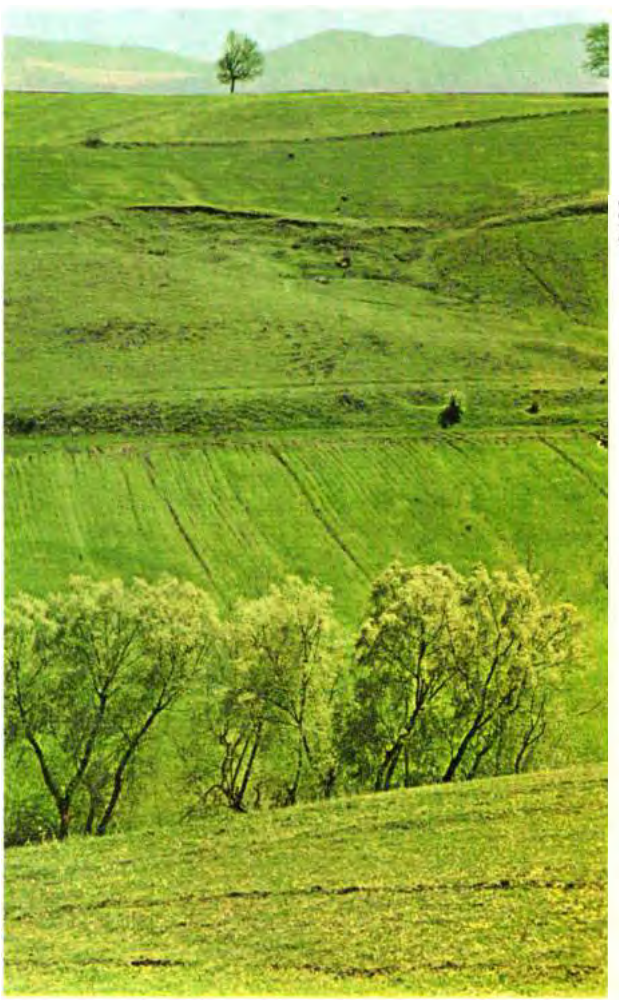
HAYVAN TÜRLERİ

Isparta İli, yabanıl hayvan türleri bakımından zengin bir bölgede yer almaktadır.

2428

2429

2426 - Senirkent Ovası
2427 - Afşar Ovası
2428 - Karatepe Dağı
2429 - Isparta Ovası
2430 - Eğridir Kalesi

2430

2431

2432

2433

2431 - 2434 - Tarım ve hayvancılık, Isparta, Uluborlu, Senirkent

2434

2435

2436

2435 - 2436 - Isparta'nın ünlü gülleri
2437 - Sümerbank Halıcılık Müessesesi

2437

2438

2439

2440

2441

2438 - Isparta Çimento Fabrikası
2439 - Barit Fabrikası, Şarkikaraağaç
2440 - Orma Sunta Fabrikası
2441 - Sema Halıları Fabrikası
2442 - Adım İşyerleri
2443 - Endüstri Meslek Lisesi

2442

2443

Tablo 1
Isparta İl İkliminin Seçilmiş İl İklimleriyle Karşılaştırılması

	Isparta	Antalya	Aydın	Sakarya	Siirt
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	896,8	1.007,3	1.006,9	1.011,6	910,5
Ortalama Sıcaklık (°C)	12,2	18,7	17,7	14,2	15,9
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	23,5	22,3	21,8	28,1	21,0
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	4,9	13,9	9,8	8,1	8,4
Ortalama Oransal Nem (%)	62	64	63	73	52
En Düşük Oransal Nem (%)	1	3	4	11	3
Ortalama Açık Günler Sayısı	119,2	136,8	145,1	49,2	146,2
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	177,7	172,7	158,7	200,9	153,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	68,0	55,6	61,3	115,1	65,2
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	619,3	1.068,2	677,5	797,8	636,4
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	8,1	—	0,2	7,0	0,1
Ortalama Sisli Günler Sayısı	12,9	2,4	1,3	30,3	2,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	4,3	2,4	1,5	0,7	1,4
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	55,1	1,9	24,9	13,8	0,3
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,6	3,1	1,4	1,5	3,1
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	G	G,GD	G,GB	B,KB
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	4,5	7,4	3,1	0,6	32,9
Ortalama Toprak Sıcaklığı (°C)	14,2	21,7	20,1	16,1	20,5

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

Tablo 2
Isparta İl Merkezi İkliminin Diğer İlçe İklimleriyle Karşılaştırılması

	Isparta	Atabey	Eğridir	Senirkent	Sütçüler	Şarkikaraağaç
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	896,8	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	12,2	12,5	13,5	12,4	12,5	11,1
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—19,3	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Açık Günler Sayısı	119,2	120,6	128,0	137,8	149,4	126,0
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	177,7	146,0	171,7	156,2	164,0	159,6
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	68,0	98,6	65,5	71,2	51,8	79,7
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	619,3	563,1	673,6	733,5	895,6	445,2
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	8,1	6,1	3,9	8,2	2,7	11,4
Ortalama Sisli Günler Sayısı	12,9	3,8	1,5	6,5	13,6	13,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	4,3	4,4	2,2	2,3	4,2	2,3
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	55,1	55,7	23,2	44,0	12,0	55,2
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,6	1,7	2,2	1,8	1,7	1,3
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	KD,K,B,GB,G	G	G,GB	KB,GD	GB,KB,G,K,KD,D
Ortalama Toprak Sıcaklığı (°C)	14,2	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

İldeki yaban hayvanları arasında, yabandomuzu, sansar, porsuk, tilki, tavşan, sincap, kurt, karaca, alageyik, dağkeçisi, pars, ayı ile kuş türlerinden yaban ördeği, angut, keklik, çulluk, kara karga, saksağan, sülün ve kaz sayılabilir. İldeki tatlı sularda ise tatlı su levreği, sazan, kara yengeci gibi su ürünleri bulunmaktadır.

NÜFUS

1980'de 350.116 kişilik nüfus varlığıyla, nüfus büyüklükleri bakımından yapılan illerarası sıralamada 49. olan Isparta, nüfusu yavaş büyüyen bir ildir. Bu yavaş gelişme il nüfus varlığının ülke genelindeki öneminin giderek azalmasına yol açmaktadır. Nitekim, Isparta'nın ülke toplam nüfusu içindeki payı 1927'de binde 10,6 iken, 1980'de binde 8'e düşmüştür.

Isparta İli Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	144.437

1935	166.441
1940	171.751
1945	172.543
1950	186.316
1955	212.080
1960	242.352
1965	266.240
1970	300.029
1975	322.685
1980	350.116

Bu durumu, il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı değerlendirilmesini de ortaya koymaktadır. 1927-1945 arasında il nüfus yoğunluğu, Türkiye sayısına yakın değerler gösterirken, sonraki yıllarda aradaki fark, Isparta'nın aleyhine giderek açılmıştır.

Türkiye ve Isparta'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Isparta
1927	18	17
1935	21	20
1940	23	21
1945	24	21
1950	27	22
1955	31	25
1960	36	29
1965	41	30
1970	45	33
1975	52	36
1980	58	39

1950-1980 döneminde, ülke nüfus yoğunluğunun % 115 artmasına karşılık Isparta'nın nüfus yoğunluğu ancak %56 oranında artmıştır. 1980'de Türkiye'de km2'ye 58 kişi düşerken, bu sayı Isparta'da 39'du.

1927'de 150.000'in altında olan Isparta İli nüfusu 1980'e değin % 142 oranında artarak 350.000'i aşmıştır. Bu artış aynı dönemde % 228 olan ülke geneline ilişkin artış oranının oldukça altındadır. Ülke düzeyinde önemli bir nüfus büyümesinin gerçekleştiği 1950-1980 döneminde de Isparta nüfusundaki büyüme (% 88), 1950-1980 dönemine benzer şekilde ülke genelindeki büyümenin (% 116) gerisinde kalmıştır.

Türkiye ve Isparta İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	(1927 = 100)		(1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Isparta	Türkiye	Isparta
1950	153	129	100	100
1960	203	168	132	130
1970	261	208	169	161
1980	328	242	216	188

Ülke geneliyle karşılaştırıldığında il nüfusundaki büyümenin özellikle 1970'ten sonra yavaşladığı görülmektedir.

İlde yıllık ortalama nüfus artış hızı, sürekli olarak Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında on binde 9 gibi bir düzeyde gerçekleşen son derece düşük nüfus artış hızı 1950-1960 döneminde ülke ortalamalarına yaklaşmıştır. Bu durum belirtilen dönemde ülke genelinde görülen nüfus patlamasının Isparta için de söz konusu olduğunu göstermektedir. 1960-1965 döneminde ise nüfus artış hızı ülke genelinde de bir azalma göstermiştir. Ancak, Isparta'daki gerileme daha büyüktür. Bir önceki dönemde binde 26,7 olan nüfus artış hızı, 1960-1965 döneminde binde 18,8'e düşmüştür. Ülke genelindeki gerileme ise binde 28,5'ten binde 24,6'ya düşmüştür.1965-1970 arasında il ve ülke ortalamaları birbirine yaklaşmış, ancak bir sonraki dönemde ülke ortalaması hemen hemen aynı kalırken (binde 25), Isparta nüfus artış hızı binde 23,9'dan binde 14,6'ya düşmüştür.

Türkiye ve Isparta'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Isparta
1935-1940	17,0	6,3
1940-1945	10,6	0,9
1945-1950	21,7	15,4
1950-1955	27,8	25,9
1955-1960	28,5	26,7
1960-1965	24,6	18,8
1965-1970	25,2	23,9
1970-1975	25,0	14,6
1975-1980	20,7	16,3

Isparta İli nüfusunun doğal artış hızı (binde 23) ülke geneline (binde 28) göre oldukça düşüktür. 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre Isparta'da kaba doğum hızı (binde 33,9) ülke ortalamasından (binde 42,3) hayli geridedir (Tablo 3).

İlde nüfusun gelişimi ilçe düzeyinde incelendiğinde (Şekil 4, Tablo 4), bu bakımdan en önemli ilçenin Merkez İlçe olduğu görülür.

109.972 kişilik nüfusu ile, 1980'de toplam il nüfusunun % 31'ini barındıran Merkez İlçe'nin nüfus yoğunluğu, km2'de 130 kişi ile il ortalamasının (39 kişi) 3,5 katına yaklaşmaktaydı. Merkez İlçe'nin nüfusu 1980'de, 1950'ye oranla 2,5 katını aşarak 100.000 sınırını geçmiştir.

İlin nüfus varlığı bakımından ikinci sırada gelen ilçesi Yalvaç'tır. 1950 ile 1980 arasında da en önemli gelişme, Merkez İlçe'den sonra Yalvaç'ta olmuş ve ilçenin nüfusu 2 katına yaklaşmıştır. 1980'de ildeki her 10 kişiden 2'sinin oturduğu ilçede nüfus yoğunluğu km2'de 47 kişi ile il ortalamasından fazlaydı.

Nüfus varlığı bakımından ilin üçüncü önemli ilçesi olan Eğridir, 1980'de il nüfusunun % 13'ünü barındırmaktaydı. Merkez İlçe ve Yalvaç'tan sonra kent nüfusu 10.000 sınırını aşan üçüncü ilçe olan Eğridir'in 1980 nüfusu 1950'ye oranla 1,5 katını aşarak 45.000'e, nüfus yoğunluğu ise 24'e çıkmıştır.

Isparta İli'nde Önemli Yerleşim Birimlerinin Gelişme İndeksi

(1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	138	187	273
Eğridir	122	149	168
Keçiborlu	121	134	147

Tablo 3
Türkiye ve Isparta'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Isparta
Kaba Doğum Hızı	42,3	33,9
Kaba Ölüm Hızı	13,9	11,0
Doğal Artış Hızı	28	23
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	6,8

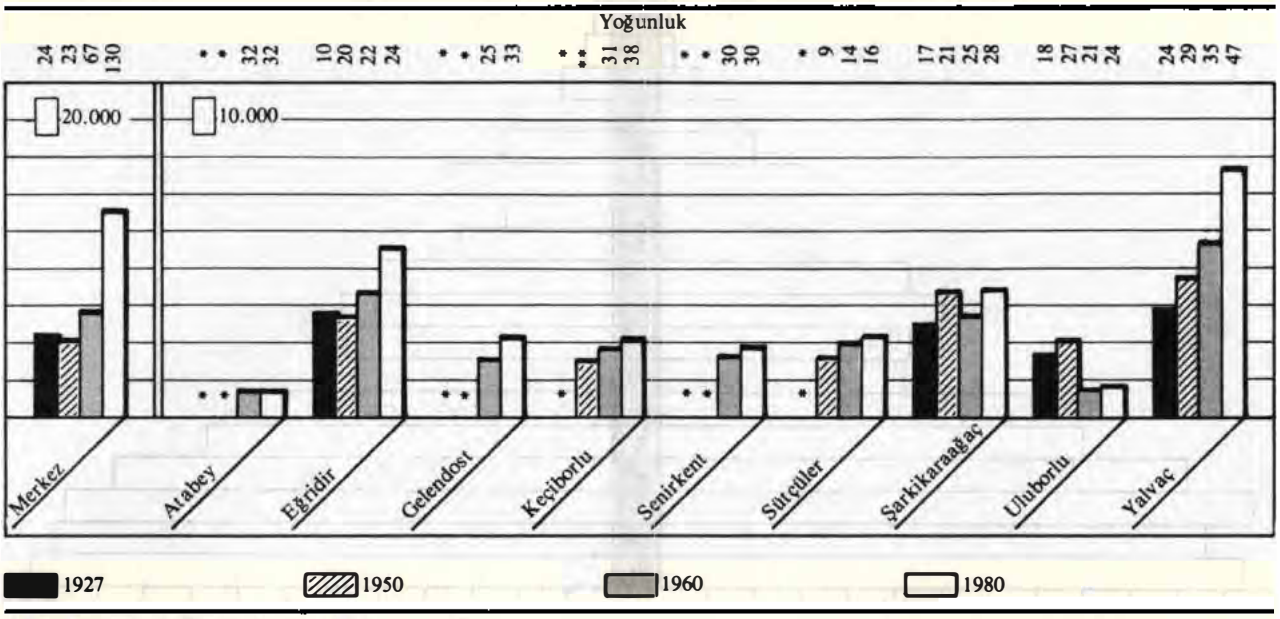
(Toros, 1979)

Tablo 4
Isparta İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	845	109.972	86.475	23.497	130
Atabey	202	6.509	3.543	2.966	32
Eğridir	1.840	45.005	12.415	32.590	24
Gelendost	624	20.513	5.628	14.885	33
Keçiborlu	565	21.522	7.705	13.817	38
Senirkent	600	17.822	8.333	9.489	30
Sütçüler	1.288	20.859	2.575	18.284	16
Şarkikaraağaç	1.232	34.135	5.839	28.296	28
Uluborlu	322	7.667	5.988	1.679	24
Yalvaç	1.415	66.112	19.750	46.362	47

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1980)

Şekil 4
Isparta İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.
** İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Sütçüler	120	140	135
Şarkikaraağaç	82	95	105
Uluborlu	33	53	38
Yalvaç	127	158	181

Diğer ilçelerden Uluborlu 1950-1960 arasında önemli ölçüde nüfus kaybetmiş, aynı olumsuz gelişme nüfus varlığı bakımından, 1980'de ilin dördüncü büyük ilçesi olan Şarkikakaraağaç'ta da görülmüştür. Uluborlu'daki nüfus kaybı 1951'de ilçe olan Senirkent'in Uluborlu'dan ayrılması gibi yönetsel değişiklerden kaynaklanmaktadır.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Isparta nüfusu, üç ana yaş grubuna bölünüşü bakımından ülke genelinden farklı özellikler göstermektedir (Şekil 5). İlde 0-14 yaş grubunun göreli payının 1975'te ülke ortalamasının altında olması ildeki düşük doğurganlık düzeyinin bir sonucudur. Türkiye genelinde her 100 kişiden 40'ı 0-14 yaş grubunda iken, Isparta'da bu sayı 36,3'tü. 0-14 yaş grubunun göreli payının 1960'tan sonra azalması ise ildeki doğurganlık düzeyinin giderek düştüğünü göstermektedir.

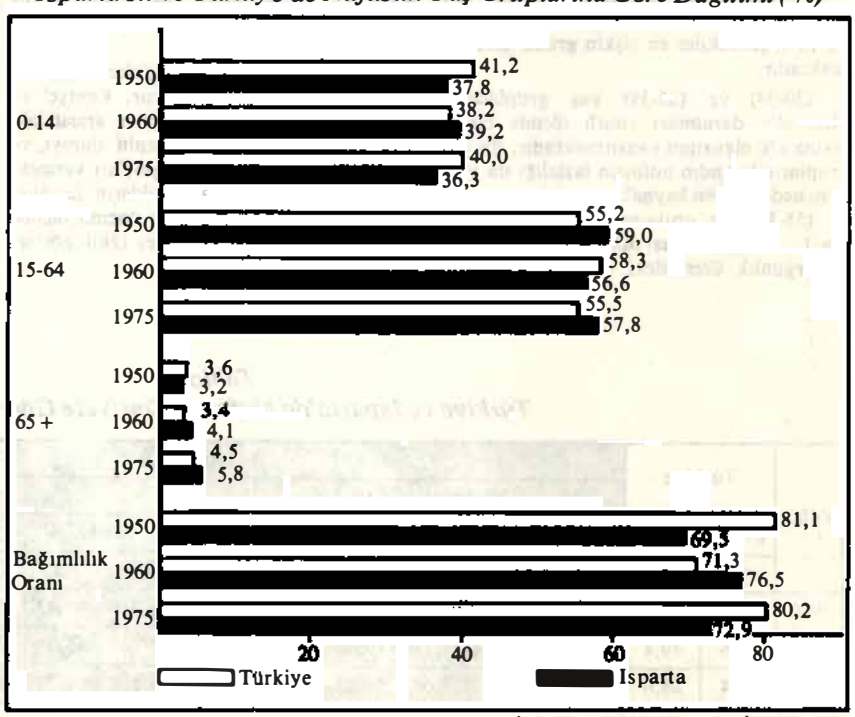
15-64 yaş grubunun göreli payı 1950 ve 1975'te ülke ortalamasının üzerindeydi. 1960'ta ülke ortalamasının altında olan bu oran, daha sonra ülke genelindeki gelişmenin tersine artmıştır. 1960'ta ülke genelinde her 100 kişiden 58'i, Isparta'da ise 57'si bu yaş grubunda iken, 1975'te bu sayılar ülke genelinde 56'ya düşmüş, Isparta'da ise 58'e çıkmıştır. Bu durum, ilin belli ölçüde çalışma çağındaki nüfus göçü aldığını göstermektedir.

Isparta'da (65+) yaş grubunun göreli payı ise 1950'de ülke ortalamasının biraz gerisinde iken, 1960 ve 1975'te ilerisine geçmiştir. 1965-1970 döneminde ildeki kaba ölüm hızı (binde 11) ülke genelinden (binde 13,9) daha düşüktü. (65+) yaş grubunun göreli payının ülke ortalamasından daha yüksek olması bu sonucu doğrulamaktadır.

İl nüfusunun üç ana yaş grubunun göreli paylarındaki değişim, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumunu gösteren "bağımlılık oranı"na yansımıştır. Nitekim, bu oran 1950 ve 1975 yıllarında ülke ortalamasının altında, 1960'ta ise üstünde gerçekleşmiştir.

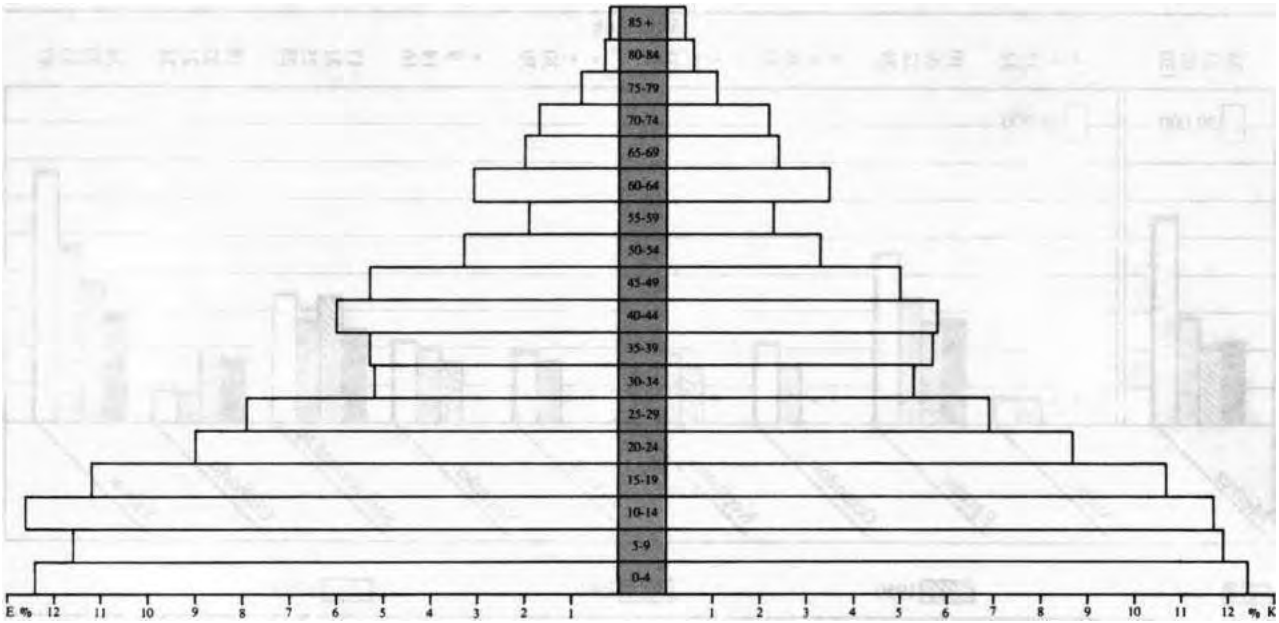
1950 ve 1975'te (15-64) yaş grubu payı ülke ortalamasının üstünde, aynı yıllarda bağımlılık oranı ise ülke ortalamasının

Şekil 5
Isparta İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Isparta İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

altındadır. 1975'te çalışma çağındaki her 1.000 kişiye karşılık çalışma çağı dışındakilerin sayısı ülke genelinde 802 iken, Isparta'da 729 idi. Ayrıca 1960'tan sonra ilde (15-64) yaş grubunun göreli payının yükselmesine bağlı olarak bağımlılık oranı da gerilemiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü ildeki düşük doğurganlığı belli ölçülerde yansıtmaktadır (Şekil 6). (0-4) ve (5-9) yaş gruplarıyla (10-14) ve (15-19) yaş grupları karşılaştırıldığında aralarında önemli bir fark olmadığı görülmektedir. Erkeklerde 10-14 yaşındakiler en şişkin grubu oluşturmaktadır.

(30-34) ve (35-39) yaş gruplarında piramidin daralması sınırlı ölçüde bir il dışına göç olgusunu yansıtmaktadır. Bu yaş gruplarında kadın nüfusun fazlalığı da yine aynı nedenlerden kaynaklanmaktadır.

(55-59) yaş grubunda görülen daralma ise, I. Dünya Savaşı'nın nüfus varlığı ve doğurganlık üzerindeki olumsuz etkilerini yansıtan ve ülke geneli için de geçerli bir olgudur.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Isparta nüfusunun cinsiyet yapısı ülke geneline benzer bir görünümdedir (Tablo 5). 1960-1975 yılları arasında erkek nüfus, kadınlardan daha fazla olmuş, cinsiyet oranları ülke ortalamalarıyla aynı yönde dalgalanmıştır. Öte yandan 1960 ve 1970'te erkek nüfus oranı ülke ortalamasının altında iken, 1975'te bu ortalamayı az da olsa aşmıştır. Aynı yıl erkek nüfus ile kadın nüfus arasındaki fark da önceki yıllara göre fazlalaşmıştır.

Kentsel alanlarda sürekli olarak önemlice bir erkek fazlası olmuştur. Kentsel ve kırsal alandaki cinsiyet yapısı arasındaki farklılaşma ildeki kentleşmenin düzeyi ve niteliği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Kentsel nüfusta erkeklerin fazlalığı kırdan kente göç olgusunun önemli ölçüde aile reisi düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Ayrıca Isparta'da il dışına göçün büyük bir oranda olmadığı, daha çok ilin kendi içinde kırdan kente bir göç hareketinin olduğu anlaşılmaktadır.

1960-1975 arasında kırsal nüfus içinde kadın nüfusun oranı fazla olmakla birlikte erkek ve kadınlar arasında çok fark yoktur.

ÖZET

GENEL KONUM: Isparta İli, 30° 02've 31° 33'doğu boylamları ile 37° 18've 38° 30' kuzey enlemleri arasında kalmaktadır. 8.933 km2 yüzölçümlü Isparta il alanı, doğudan Konya'nın Beyşehir, Doğanhisar ve Akşehir, kuzey ve kuzeybatıdan Afyonkarahisar'ın Sultandağı, Çay, Şuhut, Dinar ve Daz-

Tablo 5
Türkiye ve Isparta'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Isparta İli												Isparta Kenti	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	123.471	50,95	118.881	49,05	46.078	54,57	38.359	45,43	77.393	49,01	80.522	50,99	60,71	39,29
1970	50,6	49,4	151.823	50,51	148.746	49,49	61.659	53,95	52.637	46,05	89.624	48,25	96.109	51,75	55,15	44,85
1975	51,4	48,6	167.062	51,77	155.623	48,23	73.016	55,21	59.224	44,79	94.046	49,38	96.399	50,62	54,17	45,83

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kırı, batıdan ve güneybatıdan Burdur'un Merkez, Ağlasun ve Bucak, güneyden ise Antalya'nın Serik ve Manavgat ilçeleriyle çevrilmiştir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Antalya sahil kuşağının kuzeyinde, Tekeli ve Taşeli yaylalarının birleşme noktasında yer alan Isparta İli, yeryüzü şekilleri bakımından çok engebelidir. Konya Kapalı Havzası ile İç Batı Anadolu platosundan kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki kesintisiz dağ sıralarıyla ayrılan Isparta, tektonik bir alan üzerinde bulunmaktadır.

İlde Toroslar'ın uzantıları durumundaki dağlar, büyük alanlar kaplar. Antalya Körfezi'nin kara içine sokulan girintisine paralel olarak körfezin doğusundan ve batısından başlayan dağlar, kuzeye doğru giderek birbirine yaklaşır ve Göller Bölgesi'nin kuzeyinde birleşir. İl sınırları içerisinde kalan en önemli dağlar, Sultan, Karakuş, Kuyucak, Göl, Davraz, Barla, Kapı Dağı ve Akdağ'dır.

III. Zaman kıvrılmaları ile yükselen Isparta il alanı, sonraları çok güçlü aşınmalara sahne olmuştur. Yoğun tektonik hareketler, il topraklarına yeni şekiller kazandırmıştır. Böylece, çukur yeryüzü şekilleri ile dağlar arasında çeşitli yükselti basamaklarında sıralanmış düz plato alanları ortaya çıkmıştır. İldeki önemli platolar arasında Keçiborlu, Atabey, Barla, Senirkent ve Avşar platoları sayılabilir.

Isparta il alanı 4 ayrı havzaya bölünmüş durumdadır. Bunlar, Beyşehir Kapalı Göl Havzası, Eğridir Kapalı Havzası, Burdur Gölü Havzası ve Antalya Havzası'dır.

İlin önemli akarsuları Antalya Havzası'nda yer alan Aksu Irmağı ve Köprü Suyu'dur.

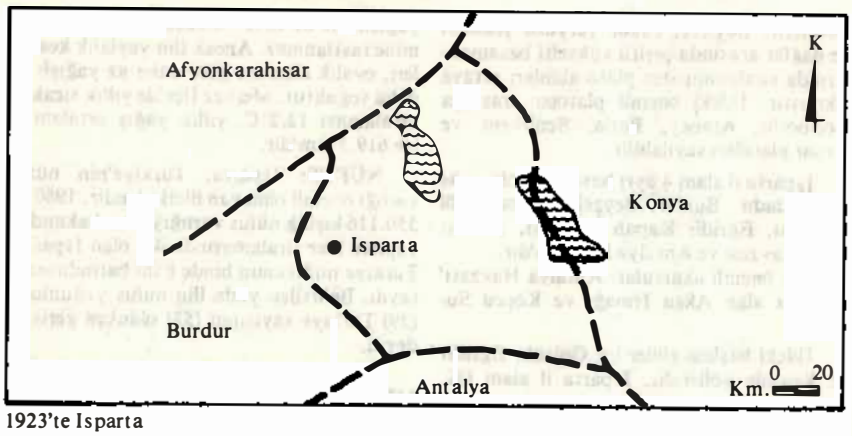
İldeki başlıca göller ise Gölcük, Eğridir ve Kovada gölleridir. Isparta il alanı III. Zaman kıvrılmaları sonucu bugünkü biçimini almıştır. Isparta topraklarının ana yapısı kalkerden oluştuğundan akarsuların açtığı vadilerin oluşumları henüz tamamlanmamıştır. Antalya sahil kuşağına ulaşıncaya dek vadi tabanları genişlemez. İlin önemli vadileri, Aksu, Isparta, Bozanönü, Kuleönü, Köprü Suyu vadileridir.

İKLİM: Isparta İli, iklim bakımından Akdeniz ile Orta Anadolu iklimleri arasında bir geçiş bölgesinde yer almaktadır. Bu iklim tipine bağlı olarak ilde, ne Akdeniz'in yağışlı, ne de Orta Anadolu'nun kurak iklimine rastlanmaz. Ancak ilin yaylalık kesimleri, ovalık alanlara göre daha az yağışlı ve daha soğuktur. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 12,2°C, yıllık yağış ortalaması ise 619,3 mm'dir.

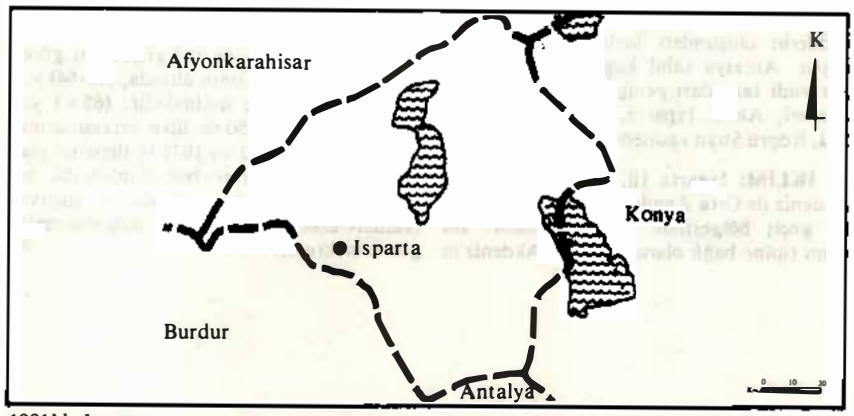
NÜFUS: Isparta, Türkiye'nin nüfus varlığı önemli olmayan illerindendir. 1980'de 350.116 kişilik nüfus varlığıyla bu bakımdan yapılan iller sıralamasında 49. olan Isparta, Türkiye nüfusunun binde 8'ini barındırmaktaydı. Belirtilen yılda ilin nüfus yoğunluğu (39) Türkiye sayısının (58) oldukça gerisindeydi.

İlde nüfusun artış hızı (binde 16,3) ülke geneline göre (binde 20,7) oldukça düşüktür.

Yaş yapısı bakımından ülke geneline göre farklılıklar gösteren Isparta, cinsiyet yapısı bakımından ülke geneline benzer bir yapıdadır. İlde (0-14) yaş grubunun göreli payı ülke ortalamasının altında, (15-64) yaş grubunun payı ise üstündedir. (65+) yaş grubunun payı 1950'de ülke ortalamasının gerisinde iken 1960 ve 1975'te ilerisine geçmiştir. Cinsiyet yapısı bakımından ilde bir erkek fazlalığı gözlenmektedir ve cinsiyet oranları ülke geneline koşut dalgalanmalar göstermektedir.

1923'te Isparta

1981'de Isparta

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

Akdeniz Bölgesi'nin batısında, Göller Bölgesi'nde yer alan Isparta İli'nin yerleşme tarihi Paleolitik Dönem'e (Eskitaş) değin uzanmaktadır. Yörenin yazılı tarihi ise Hititler'le başlamaktadır. Bugün il sınırları içinde kalan toprakların ve yerleşmelerin o dönemdeki adları kesin olarak bilinmiyorsa da, yörenin Arzava Bölgesi sınırları içinde kaldığı kabul edilmektedir.

Isparta adının kaynağına ilişkin bilgiler İÖ VIII. yy'a değin uzanmaktadır. Bu yüzyılda, Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlerce güneye sürülerek Batı Anadolu'ya dek ilerleyen Sabardai ve Kimmer topluluklarının bir bölümü, bugün Isparta İli'nin bulunduğu yörelere yerleşmiş ve bu topraklara kendi adlarını vermiştir *(Bak. Frigler Dönemi)*. Nitekim, XIV. yy Arap kaynaklarında, örneğin İbn-i Batuta'nın yapıtında, bugün Isparta İli'nin bulunduğu yöre Saparta olarak anılmakta, Isparta adının da bu sözcükten geldiği sanılmaktadır.

Başka bazı kaynaklar ise, Antik Çağ'da Pisidya denilen yörede Baris adlı bir kent bulunduğunu, bu adın Lidya dilindeki Barida sözcüğünden geldiğini ileri sürmektedir. Bir başka görüş ise, Baris'in Sanskritçe su anlamına gelen Vari sözcüğüyle ilişkili olduğu yönündedir. I. İznik Konsülü'nün toplandığı sırada (İS 325), Heraclius Barensis Pisidiae diye anılmış, bütün Bizans Dönemi boyunca da bu adda herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Isparta, Osmanlılar Dönemi'nde, XIX. yy'a değin, Hamid İli Sancağı'nın merkezi olarak Anadolu Eyaleti içinde yer alırken XIX. yy'da, Hamidabad adıyla Konya Vilayeti'ne bağlanmıştır.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Burdur'la birlikte Antik Dönem'de Pisidya bölgesini oluşturan Isparta İli'nin yerleşme tarihi yazılı tarih öncesi dönemlere değin uzanmaktadır. Bölgenin yerleşme tarihi Üst Paleolitik (Eskitaş) Dönem'le başlamaktadır (İÖ 35000-12000/10000). 1944'te bölgede, Şevket Aziz Kansu yönetiminde araştırmalar yapılmış, Isparta'nın yaklaşık 15 km kuzeyinde, Bozanönü Ovası'nın ortasında Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen Kapalıin Mağarası'na rastlanmıştır. Bu ve çevre mağaralardaki buluntular, Üst Paleolitik insanının yaşamını toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıkla sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. İklim koşullarına, av hayvanlarının azlığına ya da çokluğuna göre, toprağa bağlı kalmadan, göçebe bir yaşam süren topluluklar, doğal mağara ve kaya sığınaklarında yaşamaktaydılar.

Tabanları kalın gübre ve toprak katmanlarıyla dolu olan, önlerinde ve duvarlarında direklik oyma yuvalar bulunan mağaralarda, Üst Paleolitik insanının avcılık ve toplayıcılıkta kullandığı çok sayıda araç-gereç bulunmuştur. Çakmaktaşından yapılmış araçlarla fosilleşmeye yüz tutmuş kırık, eski kemik parçaları, Üst Paleolitik Dönem'in Orinyasiyen evresine tarihlenmektedir.

Mikrolit adı verilen minik taş araç yapımının başlamasıyla belirlenen Mezolitik (Ortataş) Dönem yerleşmelerine Keçiborlu İlçesi'nin Gümüşgün Köyü yakınlarındaki Baradiz'de rastlanmaktadır. Bu yerleşmeler, Prof. H. Louis ile Niyazi Çıtakoğlu'nun yörede yaptıkları araştırmalardan sonra dikkati çekmiştir. Araştırmacılar, Baradiz'de, bu döneme tarihlenen çakmaktaşı mikrolit araçlar bulmuşlardır. Daha sonra, Kurt Bittel bu araçların Mezolitik ya da Neolitik Dönem'e tarihlenebileceğini ileri sürmüştür. Türk Tarih Kurumu adına araştırmalarda bulunan Şevket Aziz Kansu da, 1944'te Baradiz'de bir kazı yapmış; gerek yüzeyde, gerekse kazıda Mezolitik tipte çok sayıda çakmaktaşı mikrolit toplamıştır. Baradiz'de ve Anadolu'nun öbür Mezolitik Dönem yerleşmelerinde yapılan araştırmalarda, bu dönem insanının yaşamında eskiye oranla çok az bir farklılaşma olduğu gözlenmiştir. Mağara ve kaya sığınaklarda yaşayan Mezolitik insanı, yine avlanarak ve doğada hazır bulduğu ürünleri toplayarak varlığını sürdürmekteydi. Ancak, bazı yörelerde ele geçen bu dönemden kalma buluntular, üretimin çok ilkel biçimde de olsa, başladığını göstermektedir. Taş araçlarla birlikte bulunan kemik araçların incelenmesi sonucunda bunların sıcak iklim hayvanlarına ait olduğu saptanmıştır. Bu da, Mezolitik Dönem'de (İÖ 12000-9000), Anadolu'da kurak bir iklimin egemen olduğunu göstermektedir. Bu kuraklığın bitki örtüsünü, dolayısıyla toplayıcılığı ortadan kaldırması, Mezolitik Dönem insanını, göl ve ırmaklardan besin sağlamaya itmiş, bir anlamda balıkçılık, önem kazanmıştır. Mezolitik insanı, uzun süreli su gereksinimini toprakta açtığı çukurların kenarlarını kille sıvayarak yaptığı ilkel sarnıçlardan sağlamıştır.

Yazılı tarih öncesinde, Mezolitik Dönem'i Neolitik (Yenitaş) Dönem izlemiştir. Şarkikaraağaç İlçesi sınırları içindeki Yeniköy Höyüğü bu yöredeki Neolitik Dönem yerleşmesinin bir kanıtıdır. Henüz kazı çalışmaları yapılmadığı için buradaki yerleşmenin özellikleri ayrıntılarıyla bilinmemekle birlikte, Göller Bölgesi'nde bulunan ve aynı döneme tarihlenen Hacılar, Kuruçay, Kızılkaya *(Bak. Burdur, Tarih, Yazılı Tarih Öncesi)* ve Suberde (Konya) yerleşmeleri, Isparta yöresindeki Neolitik Dönem yerleşmeleri için de geçerli olabilecek bilgiler vermektedir. Bu yerleşmelerdeki kazılar, Neolitik Dönem insanının kil kullanmasını iyiden iyiye öğrendiğini, çanak-çömlek yaptığını hayvanları evcilleştirdiğini, avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra, toprağı ekip

biçmeye başlayarak köy yerleşmeleri oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Taşın yanı sıra bakırın da araç yapımında kullanıldığı Kalkolitik Dönem (Bakırtaş), Burdur il sınırları içinde sistemli kazılara karşın, Isparta'da yalnızca yüzey araştırmalarıyla gözlenebilmektedir. Örneğin, Toprak Tol Höyüğü, Isparta il sınırları içindeki Son Kalkolitik Dönem yerleşmelerinden biridir. Ayrıca Köşktepe'de ve Köşktepe'yi çevreleyen alanda rastlanan küp mezarlar ve ele geçen başka buluntular, buralardaki yerleşmenin yazılı tarih öncesi dönemlerden başlayarak yazılı tarih çağlarında da (Bakır, Hitit, Klasik Dönem) sürdüğünü, dolayısıyla Isparta yöresinin Kalkolitik Dönem'de de bir yerleşme alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Kalkolitik Dönem sonrasına tarihlenen Tunç Çağ kültürleri, Pisidya Ovası'nda oldukça yaygın bir biçimde gözlenebilmektedir. Ne var ki, bu kültürü yansıtan yerleşmelerden yalnızca birinde, Senirce'deki yerleşmede kazı yapılmıştır. Bu nedenle, bu dönem kültürü, Isparta yöresinde Senirce Kültürü olarak bilinmektedir. Isparta'nın, yaklaşık 15 km kuzeybatısında yer alan Senirce Köyü yakınlarındaki Senirce Höyüğü, demiryolu yapımı sırasında ortadan yarılmış ve ortaya çıkan çanak-çömlekler, araştırmacıların dikkatini buraya çekmiştir. Nitekim, Göller Bölgesi'ndeki bu yeni kültürün varlığı, kısa süreli bir kazıdan sonra, 1911'de ortaya çıkarılmıştır. Gerek yüzeyde, gerekse kazı sırasında ele geçen Senirce çanak-çömlekleri, yivli, çizgili, kabartmalı, siyah-gri ya da kırmızı- kahverengi el yapımı çömleklerdir. Dipleri hafifçe düzeltilmiş ya da çukurlaştırılmış olan kaplar, kalın boya astarlıdır. Tipik çanak-çömleğiyle belirlenen bu kültürün yayılma alanı, tüm Göller Bölgesi'dir.

Senirce'deki kazının yanı sıra, Isparta, Yalvaç, Ağap, Gelendost, Atabey ve Göndürle gibi yerlerde yapılan yüzey araştırmaları, buraların da birer Tunç Çağ yerleşmesi olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmalarda, Senirce ve Isparta Ovası kültürlerinin güneydeki pek çok yerleşmeyle karşılıklı ilişki içinde olduğu da saptanmıştır. Bu arada, Isparta Ovası'nda ele geçen kimi tipik buluntular, Afyonkarahisar yöresindeki Kusura kültürünün *(Bak. Afyonkarahisar, Tarih, Yazılı: Tarih Öncesi),* Pisidya yöresine de yayıldığını ortaya koymaktadır.

Kronoloji

İÖ	35000-12000	Üst Paleolitik Dönem
İÖ	12000- 9000	Mezolitik Dönem
İÖ	3000- 2000	Tunç Çağları
İÖ	2000- 1200	Arzava Krallığı Dönemi
İÖ	1200- 690	Frigler Dönemi
İÖ	690- 652	Birinci Lidya Dönemi
İÖ	652- 633	Kimmer-Sapardai Dönemi
İÖ	633- 546	İkinci Lidya Dönemi
İÖ	546- 334	Persler Dönemi
İÖ	334- 301	İskender ve Diadoklar Dönemi
İÖ	301- 216	Birinci Bergama Krallığı Dönemi
İÖ	216- 188	Selökidler Dönemi
İÖ	188- 129	İkinci Bergama Krallığı Dönemi
İÖ	129-İS 395	Roma Dönemi
	395- 1204	Bizans Dönemi
	1204	Isparta'nın Anadolu Selçukluları'nca fethi
	1301	Hamidoğulları Beyliği'nin kurulması
	1390	Isparta'nın Osmanlı yönetimine girmesi
	1391	Hamidoğulları Beyliği'nin sona ermesi
	1402	Timur'un Isparta yöresini ele geçirmesi
	1415	Çelebi Mehmed'in Isparta'yı yeniden Osmanlı yönetimine bağlaması
	1645	Kara Haydar'ın ayaklanması
	1899	Isparta yöresinde şiddetli bir deprem olması
	1912	Keçiborlu ve Eğridir'in İzmir-Aydın demiryoluna bağlanması
	1914	Isparta yöresinin yeni bir depremle sarsılması
	1919	İtalyan birliklerinin işgalinin Isparta'ya ulaşması
	1920	Delibaş Ayaklanması'nın bastırılışı

YAZILI TARİH

ARZAVA-HİTİT ÇATIŞMALARI: Pisidya bölgesi, İÖ 2000'lerde, Luvi ve Arzava topluluklarının yerleşim alanıydı. Arzava, Hititler'in, Kızılırmak yayı içinde siyasal bir güç olarak ortaya çıktıkları bu dönemde, Anadolu'nun küçük ama etkin siyasal birimlerinden biriydi. Halkının hiçbir güce boyun eğmeye yatkın olmayan yapısının yanı sıra, yöre coğrafyasının savunmaya elverişli özelliği nedeniyle, Hititler, tam 500 yıl boyunca, Arzava ülkesi üzerinde kesin bir egemenlik kuramamışlardı.

Gerek Eski Hitit Krallığı, gerekse Hitit İmparatorluk Dönemi'nde süregiden çatışmalar sırasında Arzava, çok sayıda küçük bölgeden oluşan bir konfederasyon yapısındaydı. Hapalla, Mira, Kuvaliye, Appavia, Vilaşa, ve Zipaşla bölgelerinin halkları, başlarındaki "Arzava Kralları" aracılığıyla, bu konfederasyon içinde temsil ediliyorlardı.

Adına, ilk olarak Kapadokya tabletlerinde rastlanan Arzava ülkesinin Hitit Devleti'yle olan ilişkileri, Eski Hitit Krallığı'nın kurucusu I. Hattuşil dönemine (İÖ 1650-1620) değin uzanmaktadır. Hattuşil'in ardılları I. Murşil, I. Hantili ve I. Zidanta döneminde de süren bu ilişkiler, Eski Hitit krallarından Ammunaş (İÖ 1550-1530) döneminde daha da gerginleşmiş, nitekim, Arzava'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmaya giden Ammunaş, yenilgiye uğrayarak öldürülmüştür.

İÖ 1460'a tarihlenen Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise, İmparator II. Tudhaliya' nın boyun eğdiremediği ender Anadolu krallıklarından biri, yine Arzava Konfederasyonu olmuştur. Hititler, ancak kısa süreli egemenlikler kurabildikleri bu topraklarda sık sık saldırıya uğramış ve ağır kayıplar vermişlerdir. Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, bu iki siyasal güç arasındaki ilişkilerde önemli bir yumuşama görülmüş, konfederasyona bağlı Viluşa Kralı Aleksandus'la Hitit Kralı arasında yapılan bir dostluk antlaşmasından sonra, Arzavalılar, Kadeş Savaşı'nda Mısır'a karşı Hititler'in yanında yer almışlardır.

Son Hitit krallarından III. Arnuvandas döneminde, iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşmiş ve kral ayaklanan Arzavalılar'ı bastıracak gücü kendisinde bulamamıştır.

İÖ 1200'lerde, Balkanlar üzerinden Anadolu'ya geçen ve Ege Göç Kavimleri adı verilen topluluklar, Anadolu'nun siyasal görünümünü bütünüyle değiştirmişler; bu toplulukların önünde tutunamayarak siyasal varlığı sona eren devletler arasında Arzava Konfederasyonu da yer almıştır. Nitekim Mısır kaynakları, "Deniz Kavimleri" adını verdikleri göç topluluklarının Arzava ülkesini talan ettiğini anmaktadır.

FRİGLER DÖNEMİ: İÖ 1200'lerdeki göç olayının en güçlü öğesi Frig topluluklarıydı. Frigler, İÖ 1200-1100 arasında kuzeyde Bilecik ve Kastamonu'dan güneyde Isparta'ya, batıda Manisa'dan doğuda Kayseri'ye dek uzanan topraklara yayıldılar. Yerli halklarla kaynaştıktan sonra, siyasal ve kültürel etkinlik alanlarını Toroslar'a dek genişlettiler.

Mita ya da Midas diye anılan kral sülalesi döneminde, doğudaki Muşki (Moskoi) topluluklarıyla birleşen Frigler, büyük bir federasyon oluşturdular ve Toroslar'ın ötesindeki Asurlular'la yoğun çatışmalara girdiler. İÖ VIII. yy'da, eski Hitit İmparatorluğu'nunki kadar geniş toprakları olan Frig Devleti, bu tarihten sonra giderek gücünü yitirdi. Bu yüzyıl sonlarında doğudaki üstünlüğü Asurlular'a kaptıran Frigler, batıdaki Lidya üzerinde kurdukları egemenliği de koruyamaz oldular. Karadeniz'in kuzeyindeki İskitler'in Kafkaslar üzerinden güneye sürdüğü Kimmer ve Sapardai topluluklarının Anadolu'ya girmeleri de bu döneme rastlar. Bu topluluklar Isparta yörelerine dek geldiler ve Frig Kralı II. Midas, Kimmer-Sapardai akınları karşısında tutunamayarak ağır bir yenilgiye uğradı (İÖ 695). Bu durumdan yararlanan Lidya'daki Mermnad (Şahin) prensleri de, Frigler'e karşı ayaklandılar ve Kimmer-Sapardailer' in yardımıyla, Isparta yöresinde egemenliklerini ilan ettiler. Böylece Frig Devleti tarih sahnesinden silinmiş ve Lidya Devleti kurulmuş oldu.

LİDYALILAR DÖNEMİ: İÖ 690'da, Frig egemenliğinin son bulmasıyla birlikte kurulan Lidya Devleti'nin egemenlik alanı, Manisa'nın bir bölüm topraklarıyla Isparta, Burdur, Denizli ve Uşak illerinin bulunduğu alanı kapsıyordu. Eski Yunan tarihçilerinin, Attiyad sülalesinden geldiklerini belirttiği Lidya Şahin Krallar Sülalesi'nin atası, Tirha soyundan Giges'ti (Gigos). Bugün İzmir'e bağlı Tire İlçesi'ne adını veren bu soylular döneminde, Lidyalılar sık sık Asur saldırıla-

rına uğramış, bu devlete karşı Mısır firavunlarıyla birlikte hareket etmişlerdi. Öte yandan,dönemin en önemli ticaret yolu olan ve Miletos'tan Karadeniz kıyısında Sinop'a dek uzanan ünlü Kral Yolu da yine Lidyalılar'ca yapılmıştı. Ancak, Lidya Devleti İÖ 670'te, kuzeyde Paflagonya'ya yerleşmiş olan ve daha önce aralarında dostluk ilişkileri kurulmuş bulunan Kimmer-Sapardailer'in saldırısına uğrayınca Kral Giges, eski düşmanı Asurlular'dan yardım istedi. Asur Kralı Eşarhaddon da, Kimmerler'in gücünü kırmak için İskitler'i bu toplulukların üzerine saldırttı. Lidya Kralı Giges, İskitler'in yardımıyla Kimmer-Sapardai akınlarını bir süre durdurmayı başardı. Ancak, İÖ 652'deki Kimmer-Sapardai saldırısına dayanamadı ve ağır bir yenilgiye uğradı.

KİMMER—SAPARDAİLER: Lidya topraklarını baştan başa yağmalayan Kimmer-Sapardailer, Isparta üzerinden Toroslar'a oradan da Kilikya'ya dek indiler. Bunun üzerine, Lidya Kralı Giges'in oğlu Ardis, Asurlular'dan ikinci kez yardım istediyse de, Asur orduları, Kimmerler'in yalnızca Kilikya'ya girmesini önleyebildiler. Lidya toprakları yine de Kimmerler'in işgali altında kaldı. Ne var ki, Kimmer-Sapardai toplulukları, varlıklarını ancak sürekli savaşarak ve vur-kaç eylemleriyle sürdürebilen göçebe topluluklardı. Bu nedenle, Isparta'daki yerleşik düzende güçlerini koruyamadılar ve İÖ 633'te doğudan gelen Med akınlarına dayanamayarak, güneye Suriye ve Filistin'e çekilmek zorunda kaldılar.

TİRHA SOYUNUN YENİDEN EGEMEN OLMASI: Kimmerler'in çekilmesinden sonra, Tirha soyundan Sadiattes ile Aliattes duruma yeniden egemen oldular. Lidya Devleti'nin sınırları bu dönemde Kızılırmak boylarına dek genişledi. Kimmerler'i yenilgiye uğratan Med Kralı Keyaksares ise, Kimmerler geriye çekilince, Lidyalılar'la karşı karşıya kalmıştı. Bu iki güç arasında, beş yıl süreyle savaşlar oldu. Sonunda, Kilikyalı Siennesis'in aracılığıyla İÖ 580'de barış yapıldı. Bu barışı kalıcı kılmak amacıyla da, Lidya Kralı Aliattes, kızını, Keyaksares'in oğlu Astiyag'a verdi. Böylece, Medler'in desteğini kazanan Lidya Devleti, Batı Anadolu'nun en güçlü devleti durumuna geldi. Ticaret ve güzel sanatlardaki gelişme, bu dönemde en üstün düzeyine ulaştı. Lidya, en parlak çağını Şahin Kralları'ın sonuncusu olan Kroissos (İÖ 560-546) döneminde yaşadı. Bu dönemde Lidya egemenliği güneyde Karya'dan kuzeyde Frigya'ya ve hatta Karadeniz'e, batıda Ege Denizi'nden doğuda Kilikya'ya dek uzanıyordu. Ticaret ve güzel sanatlar, ülkede öyle çekici bir nitelik kazanmıştı ki, devlet, savunmasını bile komşu ülkelerden getirttiği paralı askerlere bırakmıştı. Nitekim, Kroissos, II. Kiros önderliğindeki Pers ordularına da böyle bir paralı asker ordusuyla yenildi (İÖ 546). Kültürel zenginliklerle dolu, ancak savunmasız Lidya Devleti de böylece sona erdi.

PERSLER DÖNEMİ: Lidya Devleti'nin yıkılmasıyla, yeni bir güç olarak Anadolu tarih sahnesine çıkan Persler, giderek Ege kıyılarındaki Yunan Kent Devletleri'ni ele geçirmeye yöneldiler ve kısa sürede hemen bütün Anadolu'yu egemenlikleri altına aldılar. Isparta'nın da içinde yer aldığı Pisidya bölgesi, o dönemde Pers İmparatorluğu'nun birinci büyük satraplığı olan İyonya Satraplığı topraklarında, küçük bir bölüm de, ikinci büyük satraplık olan Çaparda Satraplığı sınırları içinde yer alıyordu. Pisidya yöresi halkı, Pers egemenliği altındaki öbür halklardan farklı olarak bu egemenliğe kolayca boyun eğmedi. Pisidyalılar imparatorluğa karşı sık sık ayaklanmalar düzenlediler. Ege valilerinden Genç Kiros'un, Kapadokya Satrapı Datames'in ve Daskileion Satrapı Ariobarzanes'in, İmparator II. Artakserkses Mnemon'a karşı düzenledikleri ayaklanmalara katıldılar. İyonya Satrabı Orontes'in bu ayaklanmaları bastırmasından sonra bile, Pers yönetimine karşı tutumlarını değiştirmediler. Hemen hemen bütün satraplıkların halkları Persler'e vergi ya da haraç ödediği halde Pisidyalılar bu tür yükümlülükleri reddettiler. Isparta yöresi halkı, bu tutumlarıyla, Hititler Dönemi'nden beri süregelen geleneğe uyarak dış güçlere boyun eğmedi.

İSKENDER SONRASI DÖNEM VE SELÖKİDLER: İÖ 334'te, Helespondos'u (Çanakkale Boğazı) geçerek Ön Asya'ya giren Büyük İskender, Pers ordularını Granikos (Biga) Çayı kıyılarında yenince, Anadolu'daki Pers egemenliği ilk darbeyi yemiş oldu. Ege kıyısındaki kentleri teker teker ele geçiren İskender, daha sonra güneye indi; önce Likya'ya (Antalya'nın batısı), ardından da Pisidya'ya (Göller Bölgesi) girdi. Pisidya'nın yerleşik oymaklarını darmadağın ederek Pamfilya'ya yöneldi ve Akdeniz kıyısındaki Perge, Side ve Aspendos kentlerini aldı. Buradan yine kuzeye yöneldi. Ancak bugün Burdur İli sınırları içinde kalan Sagalassos'ta (Ağlasun) yoğun bir direnişle karşılaştı ve kente zorlukla girebildi. Tarihçi Arrionos'un övgü ile andığı bu güçlü direniş nedeniyle İskender, zaman yitirmemek için, Isparta'nın işgalini Komutan Nearkhos'a bırakarak doğuya yürüdü. Daha sonra da, Pisidya ve Pamfilya bölgelerini aynı satraplık sınırları içinde birleştirerek, başına Komutan Antigonos'u atadı.

BERGAMA KRALLIĞI: İskender'in ölümünden sonra "Diadok" diye anılan dört komutanı birbiriyle kıyasıya çatışmaya başladı. Bunlardan Selevkos, Ptolemaios ve Lizimakos birleşerek, dördüncü komutan Antigonos'a karşı harekete geçtiler ve onu, İpsos (Sultan Dağı) eteklerinde yenilgiye uğrattılar (İÖ 301). Sonunda, Trakya'dan Toroslar'a dek uzanan bütün Anadolu toprakları Trakya Satrabı Lizimakos'un eline geçti. Lizimakos, Anadolu'daki egemenliğini kalıcı kılmak amacıyla Bergama'yı askeri bir üs durumuna getirdi ve Fileteros adlı bir subayı, kente muhafız olarak atadı. Ancak, Fileteros bir süre sonra, Lizimakos'la eski müttefiki Selevkos arasındaki çatışmadan ve Lizimakos'un yenilgisinden yararlanarak bağımsızlığını ilan etti. Böylece, Isparta yöresi, yeni kurulan Bergama Krallığı'nın egemenlik alanı içinde kaldı.

Bergama Krallığı Batı Anadolu'da egemenlik alanını genişletirken, Selevkos da Suriye yöresinde Selökid Krallığı diye bilinen bir devlet kurmuştu. Giderek Anadolu içinde yayılmaya başlayan Selökid Krallığı, Bergama Krallığı'na saldırarak Ege kıyılarına ulaşmaya çalışıyordu. Bu yüzden, gerek Fileteros, gerek onun ölümünden sonra yerine geçen I. Evmenes döneminde Bergama Krallığı ile Selökidler arasında sık sık çatışmalar oldu. Bergama Krallığı ancak çevredeki küçük prensliklerle birleşerek Selökid saldırılarına karşı koyabiliyordu. İÖ 262'de, Selökid Kralı I. Antiokhos Soter, Bergama Krallığı üzerine toplu bir saldırı düzenledi; krallık topraklarına girerek bir süre ilerledi. Ancak, I. Evmenes, ordusundaki paralı Galat askerlerinin yardımıyla, I. Antiokahos'u Sardes (Salihli) yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı.

Bergama Krallığı'nın gelişme çağı Sardes yengisiyle birlikte başladı. Evmenes, Bergama'yı büyük bir sanat ve bilim merkezi durumuna getirme yolunda büyük çaba harcadı. Lidya'nın kültür kalıntılarını yeniden canlandırmaya çalıştı. Evmenes'in yerine geçen yeğeni Attalos da, krallığın doğu komşusu Galatlar'ın saldırılarına başarıyla karşı koydu. Bu arada Selökidler'in Galatlar'la birlikte düzenledikleri bir saldırıyı boşa çıkardı. Tarihçi Evsebios'a göre, Attalos, birleşik Selökid-Galat ordusunu önce Lidya topraklarında, ardından da Karya'daki Harpasos Çayı'nda (Arap Çayı) yenerek, Selökidler'i Toroslar'ın gerisine çekilmeye zorladı (İÖ 228).

I. Attalos, Harpasos yengisinden sonra, Ege ve Akdeniz kıyısındaki Yunan kentleriyle sıkı ilişkiler kurdu bazılarıyla barış antlaşmaları yaptı. Harpasos Savaşı'ndan iki yıl sonra, Selökidler, yeniden Bergama Krallığı'na saldırdılar. Ancak, Selökid ordusundaki paralı Galat askerlerinden biri kralı öldürünce, saldırı yarıda kaldı. Yeni Selökid Kralı III. Antiokhos, bir süre sonra yeni bir saldırı düzenleyerek Bergamalılar'ı geri çekilmek zorunda bıraktıysa da, Vali Akhaios'un başkaldırması üzerine, saldırıyı sürdüremedi. Hatta, bağımsızlığını ilan ederek Sagalassos'a saldıran ve kent halkını kılıçtan geçiren Akhaios'a karşı, Bergama Kralı Attalos'la birlikte bir sefer düzenledi. Akhaios, bu birleşik güç karşısında yenilgiye uğradı ve Isparta yöresinde üstünlüğünü yitirdi.

SELÖKİDLER DÖNEMİ: Akhaios'un yenilgisiyle birlikte, Isparta yöresi Selökid Devleti'nin egemenlik alanı içine girdi. III. Antiokhos, Bergama Krallığı üzerindeki baskısını daha sonra da sürdürdü. Bu arada Bergama Krallığı'yla bir antlaşma yaparak, onu Roma'ya karşı koruma karşılığı olarak, Anadolu'nun batı ve güneyindeki bir bölüm toprakları ele geçirdi. Ancak, Selökidler'in bu üstün durumu kısa sürdü. İÖ 190'da Anadolu'da geniş bir saldırıya girişen Romalılar, III. Antiokhos'u ağır bir yenilgiye uğrattılar. Antiokhos, Apamea Antlaşması'yla (İÖ 188), Toroslar'a dek uzanan bütün Anadolu topraklarını Romalılar'a bırakmak zorunda kaldı.

YENİ BERGAMA EGEMENLİĞİ: Anadolu'da Roma egemenliği kesinleşirken, Bergama Krallığı, usta bir siyaset izleyerek, Anadolu'nun paylaşılması sırasında, Isparta yöresini kendi topraklarına kattı. Bu sırada Bergama Kralı II. Evmenes, 38 yıl saltanatı boyunca Romalılar'la dostluk ilişkisine dayanarak Bitinya Kralı II. Prusias'a meydan okudu ve krallık topraklarını Kuzey Ege kıyılarından Toroslar'a dek genişletti. Ancak, Evmenes'in yerine geçen II. Attalos

döneminde, Romalılar'ın dış siyasetinde önemli değişiklikler oldu. Romalılar, gerek Galatlar'ı, gerekse Bitinyalılar'ı Bergama Krallığı'na karşı kışkırttılar. Nitekim, III. Attalos döneminde, Bergama Krallığı sık sık, kuzey komşuları Bitinyalılar'ın saldırısına uğradı ve Roma'nın Anadolu devletlerini birbirine düşürme siyasetine boyun eğdi. III. Attalos, vasiyetnamesinde, krallığının hazinesini Romalılar'a bıraktığını belirterek, bu teslimiyeti onayladı. Ama, vasiyetnamede krallık topraklarındaki kentlerin özerklik kazandıkları da belirtiliyordu.

Romalılar, Bergama kentlerinin kazandığı bu özerk yapıya uzun süre karşı çıktılar. Roma yöneticileri, vasiyetnamenin bu duruma yol açan hükmünün geçerlilik taşımadığını ve bütün Bergama topraklarının sahibi olduklarını ileri sürüyorlardı. Eski Bergama krallarından II. Evmenes'in oğlu Aristonikos ise, bu baskıya karşı koydu ve Misya, Karya ve Pisidya'dan büyük bir ordu kurarak topraklarını savunmaya çalıştı. Hatta, Konsül Lucinius Crassus komutasındaki bir Roma ordusuna karşı kimi başarılar da kazandı. Ancak, daha sonra, Isparta'nın güneyinde yapılan savaşlarda Roma orduları kesin bir üstünlük sağladı ve İÖ 129'da Aristonikos'u öldürerek, bütün Bergama topraklarını istila etti.

ROMA DÖNEMİ: Roma'nın egemenliği altına girdiği yıldan IS III. yy sonlarına değin, Isparta yöresinin siyasal görünümünde anılmaya değer bir gelişme olmadı. Bu dönemde, Isparta yöresi Galatya, Likaoina, Pamfilya ve İsauria ile birlikte, Roma'ya bağlı büyük bir vilayetti.

İS 280'de, İsauria'da başgösteren karışıklıklardan yararlanan Lydius adlı bir ayaklanmacı, bugünkü Burdur sınırı yakınlarındaki Kremna'yı (Girme) ele geçirdiyse de, kısa süre sonra merkezi yönetimin ordularına yenildi.

Bugünkü Isparta İli'ni içine alan İsauria ve Pisidya bölgeleri, Roma İmparatoru Diokletianus (284-305) döneminde, İmparatorluğun 12 dioseslik (piskoposluk) bölgesinden birinin sınırları içinde yer alıyordu.

BİZANS DÖNEMİ: Roma İmparatorluğu'nun IS 395'te ikiye ayrılmasından sonra, Isparta yöresi, Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı. İmparator Herakleios (610-641), Bizans toprakları, "Tema"yada "Strategosluk" adı verilen yönetsel bölümlere ayrıldığında, Isparta yöresi Anatolikon Teması (Vilayeti) sınırları içinde yer aldı.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Araplar 637'den başlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bizanslılar'ın egemenliği altındaki birçok yeri fethettikleri gibi, Orta ve Batı Anadolu'ya da akınlar yapmışlardır. Buralarda sürekli egemenlik kuramamışlarsa da Bizans egemenliğini sarsmayı başarmışlardır. Araplar, bu seferlerde Anadolu'yu çeşitli yollardan birçok kez baştan başa geçmiş, İstanbul'u kuşatmaya çalışmışlardı.

Emeviler Dönemi'nde bir Arap ordusu, 713'te Isparta yöresine gelmiş, Yalvaç'ı (Pisidya Antakyası) ele geçirmişti. Ama bir süre sonra, yoğun Bizans baskısı karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Abbasiler Dönemi'nde de Arap uç birlikleri Anadolu'nun içlerine birçok sefer yapmıştır. 714'te güçlü bir Arap ordusu Isparta'yı ele geçirmişse de İstanbul'dan gelen Bizans birlikleri kenti geri almışlardır.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

Malazgirt Savaşı'ndan sonra hızla Anadolu'ya yayılan Selçuklular, kısa sürede Batı Anadolu'daki birçok yeri de ele geçirdiler. Ancak, bu yörelerdeki Selçuklu egemenliği uzun sürmedi. Gerek Bizans'ın güçlü savunması, gerek Haçlı Seferleri buralarda sürekli bir egemenlik kurulmasına olanak vermedi. Ele geçirilen yerler Bizanslılar'la Selçuklular arasında birçok kez el değiştirdi.

II. Kılıç Arslan zamanında (1156-1192) yoğunlaşan Bizans-Selçuklu savaşımı, 1176'da Anadolu Selçukluları'nın Bizans ordusunu Yalvaç yakınlarında Miryokefalon'da (Kumdanlı) büyük bir bozguna uğratmasıyla dönüm noktasına vardı. Bu savaş sonrasında Uluborlu da ele geçirildi. Isparta yöresi bütünüyle, ancak 1204'te III. Kılıç Arslan'ın kısa saltanatı sırasında fethedilebildi. I. Keyhusrev (1204-1210) ve I. Keykavus (1210-1219) dönemlerinde yöredeki Selçuklu egemenliği daha da pekişti. Alaeddin Keykubad da (1219-1237), Antalya yöresini bütünüyle ele geçirince bölgenin fethi tamamlanmış oldu. Ancak II. Keyhusrev döneminde (1237-1246) başlayan Moğol akınları, giderek Anadolu Selçuklu Devleti'ni çökertince Batı Anadolu'da egemenlik yöre yöre kurulan beyliklerin eline geçti.

BEYLİKLER DÖNEMİ

XIII. yy başlarında Selçuklular'ın Isparta, Eğridir ve Yalvaç yörelerine yerleştirdiği Teke Aşireti'ne bağlı Türkmenler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesinden kısa bir süre önce bu yörede Hamidoğulları Beyliği'ni kurdular (1301). Beyliğin kurucusu Felekeddin Dündar Bey beyliğe büyükbabasının adını verdi ve önce Uluborlu'yu, daha sonra da Eğridir'i beyliğin merkezi yaptı. Hamidoğulları Beyliği, kuruluşundan bir süre sonra, güneye doğru yayılarak Gölhisar, Korkuteli (İstanos) ve Antalya'ya dek genişledi. Antalya ve çevresi Dündar Bey'in kardeşi Yunus Bey'in yönetimine girince Hamidoğulları Beyliği, Eğridir ve Antalya olmak üzere ikiye ayrıldı. Isparta bu kollardan Eğridir'e bağlandı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra, Karamanoğulları Konya'yı ele geçirdiler ve tüm uçlara egemen olmak istediler. Ama aralarında Hamidoğulları'nın da bulunduğu uç beyleri bu girişime karşı çıkarak sürekli savaşımlarla bağımsızlıklarını korumaya çalıştılar.

Dündar Bey, XIV. yy başlarında oldukça güçlenerek Anadolu'daki öbür beyliklere oranla üstün bir duruma geldi. Ancak Anadolu beylerine İlhanlı egemenliğini kabul ettirmek için 1314'te Anadolu'ya gelen Emir Çoban'a bağlılıklarını bildiren beyler arasında Dündar Bey de yer alıyordu. Ama, 1324'te İlhanlılar'ın Anadolu Valisi Demirtaş, Hamidoğulları Beyliği üzerine de yürüdü ve Antalya'ya sığınan Dündar Bey'i yakalatarak öldürttü. Demirtaş, Dündar Bey'in elindeki yerleri kendi yönetimi altına aldı ve Antalya'yı da Dündar Bey'in kardeşi Yunus Bey'in oğlu Mahmud'a verdi. Demirtaş'ın İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'a karşı ayaklanarak Memlukler'e sığınmasından sonra, Dündar Bey'in oğlu Hızır Bey Anadolu'ya gelerek beyliğin yönetimini üstlendi (1327).

Hızır Bey 1328'de ölünce yerine geçen kardeşi Necmeddin İshak Bey, Beyşehir ve Akşehir yörelerini beylik topraklarına kattı. Yönetimde yeni düzenlemeler yaptı, ordusunu güçlendirdi. Komşu beyliklere karşı savaş hazırlıkları yaptığı sırada ölünce, yerine Gölhisar Beyi olan kardeşi Mehmed Çelebi'nin oğlu Muzaffereddin Mustafa Bey geçti. Onun zamanında beylik her bakımdan en güçlü dönemini yaşadı. Ölüm tarihi bilinmeyen Muzaffereddin Mustafa Bey'den sonra oğlu Hüsameddin İlyas Bey, beylik tahtına oturdu. İlyas Bey döneminde Hamidoğulları ile Karamanoğulları arasında süregelen çatışmalar daha da arttı. Karamanoğulları, İlyas Bey'in elindeki toprakların bir bölümünü işgal etti. Ama İlyas Bey, kaybettiği toprakları Germiyanoğulları Beyi Süleymanşah'ın yardımıyla geri aldı. İlyas Bey'in 1374'ten önce öldüğü sanılmaktadır. Çünkü bu tarihte beyliğin başında oğlu Kemaleddin Hüseyin Bey bulunuyordu. Hüseyin Bey, Karamanoğulları'nın saldırılarını ancak Osmanlılar'ın yardımıyla engelleyebileceği düşüncesiyle, daha önce Eşrefoğulları'ndan alınan Yalvaç, Şarkikaraağaç, Beyşehir, Akşehir ve Seydişehir yörelerini 1374'te 80.000 altın karşılığında Osmanlılar'a sattı. I. Murad ile iyi ilişkiler kuran Hüseyin Bey, Kosova Savaşı'nda Osmanlılar'a yardım etmek amacıyla oğlu Mustafa Bey komutasında bir birlik gönderdi. Ancak bu savaşta I. Murad ölünce, Karamanoğulları, Hamidoğulları'nın topraklarını bütünüyle ele geçirdi.

1390'da Karamanoğulları'nın üzerine yürüyen Yıldırım Bayezid, bu toprakları geri aldı. Böylece, kısa bir süre için Karamanoğulları'na geçen Isparta yöresi bütünüyle Osmanlı yönetimine girdi. Kemaleddin Hüseyin Bey'in 1391'de ölmesiyle de Hamidoğulları Beyliği sona erdi. Yıldırım Bayezid, Hamidili'nin yönetimini oğlu İsa Çelebi'ye bıraktıktan sonra Antalya üzerine yürüdü.

OSMANLI YÖNETİMİ

Anadolu beylikleri, daha önce yitirdikleri toprakları, 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalım

döneminde, yeniden ele geçirdiler. Bu arada Timur'un torunu Mehmed Mirza'nın hapisten kurtardığı II. Mehmed Bey de Karamanoğulları Beyliği'nin başına geçti. Karamanoğulları'nın egemen olduğu yerlerden başka, Osmanlılar'a bağlı Isparta, Eğridir, Kırşehir ve Kayseri'yi de ele geçirdi. Osmanlı Devleti Çelebi Mehmed'le yeni bir yönetime kavuştuktan sonra, yitirilen yerleri ele geçirmek için girişimlere başlandı. Çelebi Mehmed, Karamanoğlu Mehmed Bey'i bir savaş sırasında tutsak aldı (1415). Böylece, Isparta yöresi yeniden Osmanlılar'a bağlandı ise de bir süre sonra yine Karamanoğulları'nın eline geçti. Mehmed Bey'in ölümünden sonra oğlu İbrahim Bey ile amcası Ali Bey arasında taht kavgaları başladı. İbrahim Bey, II.Murad'dan yardım istedi ve yardım karşılığında Hamidili, Beyşehir ve Otlukhisarı'nı Osmanlılar'a bıraktı. II. Murad da, Hamidili'nin yönetimini Şarabdar İlyas Bey'e verdi.

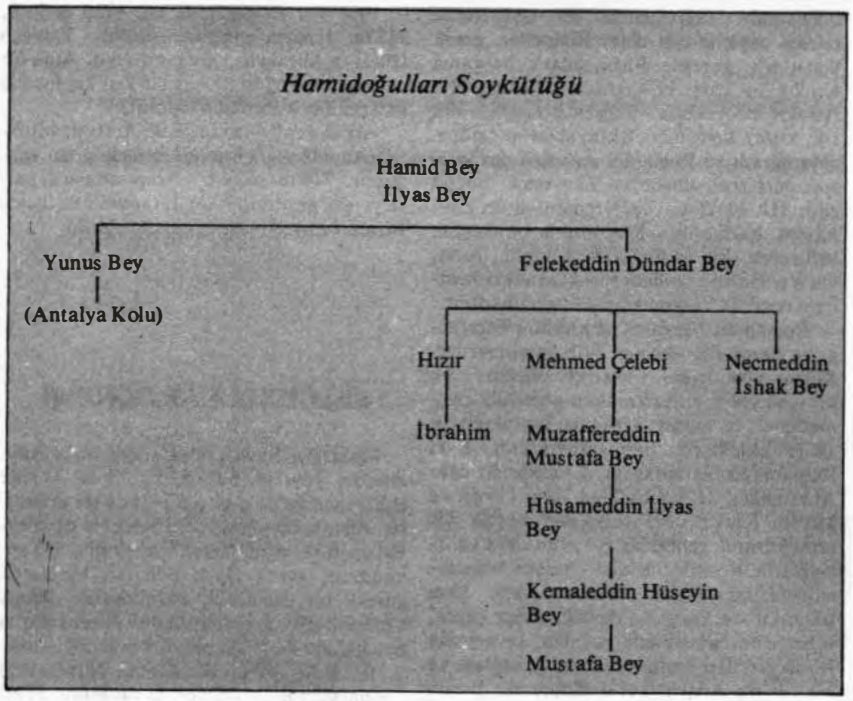
II. Murad'ın yardımı ile Karamanoğulları Beyliği'nin başına geçen İbrahim Bey, güçlendikten sonra Osmanlılar'a verdiği yerleri geri almak için girişimlere başladı. Tek başına Osmanlılar'a karşı çıkamayacağını anlayınca da Sırplar ve Macarlar'la anlaştı. Bu anlaşmadan sonra Beyşehir ve Hamidili yöresine saldırarak Hamidili Sancak Beyi Şarabdar İlyas'ı tutsak etti. Bu olay üzerine II. Murad, önce Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa yönetiminde Macarlar üzerine bir kuvvet gönderdi. Macarlar'ı etkisizleştirdikten sonra da İbrahim Bey'in üzerine yürüdü ve yanında bulunan İsa Bey'i Karamanoğulları Beyi olarak ilan etti. Daha sonra,dönemin önemli bilim adamlarından Mevlana Hamza, arabuluculuk yaparak İbrahim Bey'i bağışlattı. İbrahim Bey, yine beyliğin başında kaldı ve Osmanlılar'dan aldığı yerleri geri verdi.

Bu olaydan sonra, XVI. yy başlarına değin Isparta ve yöresinde önemli bir siyasal olay olmadı. XVI. yy başlarında ise Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Şahkulu ayaklanması Isparta yöresini de etkiledi. Burdur, Isparta, Gölhisar ve Sandıklı yöresine de saldıran Şahkulu, buraları yağmaladı ve çok sayıda kişiyi öldürdü. Ayaklanma bastırılarak Şahkulu öldürüldükten sonra (1511), Isparta ve Antalya yöresinde ele geçirilen Şiiler Mora'ya sürüldüler.

XVI. yy'da Güneybatı Anadolu'daki önemli pazarlardan biri de Hamid pazarıydı. Bu dönemde Hamid Sancağı oldukça çok sayıda yerleşim birimini kapsıyordu. Bunların en önemlileri Isparta ile Uluborlu idi. Bu yerleşim birimlerinin tümü birer pazara sahipti. Bununla birlikte 1520-1580 arasında Aydın, Kütahya, Menteşe ve İçel sancaklarındaki pazar sayısında artış olurken, Hamid Sancağı'nda pazar sayısı değişmemiştir.

Gerek Hamidoğulları Beyliği Dönemi'nde, gerek Osmanlı yönetimi sırasında Isparta, önemli bir dokumacılık merkezi olmuştur. Ayrıca, Isparta çevresindeki ormanlardan elde edilen adragan zamkı Avrupa piyasalarında oldukça aranan bir üründü. Halıcılık ise ancak XV. yy'a doğru dış piyasalarda önem kazanmaya başladı.

XVI. yy'ın ikinci yarısından başlayıp giderek artan ekonomik bunalım, Osmanlı

toplum yaşamını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde dünyadaki fiyat artışları, ülke dışına yiyecek maddesi kaçırılmasına yol açmış, bu da Anadolu'da büyük bir yiyecek kıtlığı yaratmıştır. Bunun yanı sıra, ekonomik bunalım sonucu topraklarını bırakmak zorunda kalan halk "levend" adı altında soygunculuk yapmaya başlamıştı. Isparta ve yöresi de bu olaylardan oldukça etkilenmiştir. Bu dönemde suhteler (medrese öğrencileri) de gruplar halinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dolaşarak olaylar çıkarmış, soygunlar yaparak birçok insan öldürmüşlerdi. 1559'da İstanbul'dan Hamid Sancağı kadısına gönderilen bir fermanda, Isparta yöresinde dolaşan suhtelerin çıkardıkları olaylardan söz edilerek, bu kişilerin yakalanıp cezalandırılmaları için Mirza Bey adlı bir kişinin görevlendirildiği bildirilmektedir. Hamid Sancağı bu dönemde Ege Bölgesi'nden sonra suhte ayaklanmalarının en çok görüldüğü yerdi. O kadar ki, 1558'de Şehzade Bayezid ile sefere çıkan Hamid Sancak Beyi Mustafa Bey'e hemen sancaktaki görevine dönmesi bildirilmiştir. Hamidili'ndeki suhte (medrese öğrencisi) olayları 1572 sonrasında da aynı yoğunlukta sürmüştür. 1573'te Hamid Sancağı'nda suhteler olaylar çıkarmış ve sancaktaki sipahiler bu kişilere yardım ederek yakalanmalarını önlemişlerdir. Bu dönemde olayların yoğunlaşmasına karşın Kıbrıs'a gönderilen sancak beyi, bir yazısında bu durumdan yakınmaktadır. Hamid sancak beyinin Kıbrıs'a gitmesinden sonra yerine vekil olarak bıraktığı Hamza Bey'in raporlarından öğrenildiğine göre, sancaktaki Beydili Köyü halkı Hüsam adlı bir suhteyi yakalayarak sancak beyine teslim etmiş ve bunun üzerine 200 kişilik bir grup köyü basmaya kalkışmışlarsa da sancak beyi ve sipahilerin çabaları karşısında başarısız kalmışlardır. 1574 baharında Anadolu askerlerinin sefere çağrılması, yöredeki suhte olaylarının daha da artmasına neden olmuştur. Isparta ve yöresindeki suhte olayları 1587'de daha da kanlı bir biçime bürünmüş, Hamid ve Teke sancaklarında zengin timar ve zeamet sahiplerine saldırmaya başlamıştı. Isparta'da Taşviran Köyü'nü basan suhteler burada 32 kişiyi öldürmüşlerdi. Suhte ayaklanmalarının önlenememiş olması, aralarında Isparta'nın da bulunduğu birçok kent halkının hükümete karşı büyük güvensizlik duymasına yol açmıştı. Ayaklanmaları önlemek amacıyla il erleri serdarlarına, hatta çavuş ve subaşı gibi kişilere yetki verilmesi suhtelerin daha da azıtmasından başka sonuç vermemişti.

Suhte ve levendlerin çıkardıkları olaylardan başka XVII. yy başlarında halkı tedirgin eden başka bir konu da, yönetici kesimin çevrelerine silahlı adamlar toplayarak olaylar çıkarması olmuştur. Örneğin, Hamid Sancağı'nda, sancağın eski beyi Ömer ve kethüdası Hızır adlı kişiler yanlarına topladıkları 600 kişilik bir güçle sancaktaki köylerden yasal olmayan yollardan para topluyorlardı. Bu durum İstanbul'a bildirilince, sancak beylerine ve kadılara hüküm yollandı. Bu hükümlerde beylerin dolaşarak para toplamalarının yasak olduğu bildiriliyor, bu davranışlarının önlenmesi isteniyordu.

XVII. yy'da Isparta yöresini etkileyen önemli bir olay Haydaroğlu ayaklanmasıdır. 1645'te, Isparta yöresinde ortaya çıkan Kara Haydar adında bir kişi soygunlar yaparak yöreyi uzun süre tedirgin etmiş, daha sonra da yakalanarak öldürülmüştü. Oğlu Mehmed, babasının öcünü almak amacıyla Haydaroğlu adıyla yörede soygunculuğa başlamış, yakalanmasıyla da eski Anadolu Valisi İbşir Paşa görevlendirilmişti.

Gerek İbşir Paşa, gerek daha sonra görevlendirilen Küçükçavuş Ahmed Paşa, Haydaroğlu karşısında başarısız kalmışlar-

dı. Ahmed Paşa, Haydaroğlu'nun en güçlü yardımcısı olan Katırcıoğlu'nun adamlarınca öldürülmüş ve askerlerinden bir bölümü Haydaroğlu güçlerine katılmışlardı. Bunun üzerine Haydaroğlu'nu yakalama görevi Anadolu Valiliği'ne atanan Ketencizade Mehmed Paşa'ya verilmişti. Haydaroğlu, Mehmed Paşa'yı öldürdükten sonra Afyonkarahisar üzerine yürüyerek kenti yağmaladı. Sonra Isparta üzerine yürüdü. Bu dönemde Isparta Sancak Beyliği'ne Hacı Sinan Paşazade Mehmed Paşa atanmıştı. Ama Mehmed Paşa kendi yerine mütesellimi Abaza Hasan Ağa'yı Isparta'ya göndermişti. Haydaroğlu'nun kent yakınlarına geldiğini öğrenen halk, haber göndererek ne istenirse vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine Haydaroğlu Isparta halkından 3.000 kuruş vergi istedi. Kent halkı istenilen parayı toplamak gerekçesi ile Haydaroğlu'nu oyalarken, Abaza Hasan Ağa da savaşabilecek durumdaki kişilerden bir güç oluşturarak Haydaroğlu'na saldırdı ve yakalayarak İstanbul'a gönderdi. Haydaroğlu'nun İstanbul'da idam edilmesinden sonra en güçlü adamlarından ve Isparta yöresi Türkmenleri'nden olan Katırcıoğlu, Haydaroğlu güçlerinin başına geçti. Bir süre devlete karşı başkaldırışını sürdüren Katırcıoğlu, daha sonra, isteği üzerine bağışlanarak kendisine Beyşehir Sancağı verildi. Katırcıoğlu Karaman Valiliği ve Isparta Sancak Beyliği görevlerinde de bulundu.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX. yy'da Isparta Sancağı, Konya Vilayeti'nin kuzeydoğusunda yer alıyordu. Kuzeyinde Hüdavendigâr Vilayeti'nin Afyonkarahisar Sancağı, kuzeydoğusunda Konya Merkez Sancağı, güneyinde Konya Vilayeti'nin Antalya (Teke) Sancağı ve batısında yine Konya Vilayeti'nin Burdur Sancağı bulunuyordu.

Isparta Sancağı XIX.yy boyunca oldukça sakin bir siyasal yaşam geçirdi. 1899 ve 1914'teki şiddetli depremler, yörede büyük zarara yol açtı.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Hamid ya da Hamidabad adlarıyla da anılan Isparta yöresi, XIX.yy'da Konya Vilayeti'ne bağlıydı.

Hamid Sancağı, Osmanlı Devleti'nin 1846'daki yönetsel bölümlenmesinde, Karaman Vilayeti'ne (Konya Vilayeti'nin o dönemdeki adı) bağlıydı.

1867 Vilayet Nizamnamesi'ne göre, Konya Vilayeti'nde kalan Isparta Sancağı'nın toplam 6 kazası vardı. Bu kazalar şunlardı: Isparta Merkez Kaza, Burdur, Uluborlu, Havz-ı Karaağaç, Maa Gölhisar ve Kemire Tefenni, Maa Barla ve Pavlu ve Ağros Eğridir. O dönemde, Maa Hoyran Yalvaç, Konya Vilayeti'nin Konya Merkez Sancağı'na bağlıydı.

Hamid Sancağı, 1877'deki yönetsel bölünmede, Konya Merkez Sancağı, Niğde, Teke (Antalya), Hamid ve Burdur sancaklarıyla birlikte, yine Konya Vilayeti'ne bağlı görünmektedir. Bu dönemde, Hamid Sancağı'nın, Hamid Merkez Kaza, Eğridir, Uluborlu, Karaağaç ve Yalvaç olmak üzere toplam 5 kazası vardı. 1877'deki bölünüm, 1892 ve 1903 devlet salnamelerinde de olduğu gibi korunmaktadır.

1916'da ise, Isparta'nın Burdur ve Konya merkez sancağı ile birlikte Konya Vilayeti'nin üç sancağından birini oluşturduğu görülmektedir. Daha önceki dönemlerde Konya Vilayeti'ne bağlı olan Niğde ve Teke (Antalya) sancakları bağımsız liva durumuna getirilerek Konya Vilayeti'nden ayrılmışlardı.

Tablo 1
1869 Konya Vilayet Salnamesi'ne Göre, Isparta Sancağı'nda Nüfusun Dağılımı ile Mahalle Sayıları

Kaza ve Nahiye Adı	Mahalle	Nüfus
Isparta Merkez Kaza (Saçıkaralı Aşireti ile birlikte)	41	11.560
Eğridir Kazası	42	5.395
Ağros Nahiyesi	14	3.989
Pavlu Nahiyesi	24	2.648
Toplam	80	12.032
Uluborlu Kazası	13	7.626
Keçiborlu Nahiyesi	13	3.535
Gönen Nahiyesi	6	813
Toplam	32	11.974
Karaağaç Kazası	47	11.390
Yalvaç ve İrle Nahiyeleri	40	3.689
Toplam	87	15.079
Sancak Toplamı	240	50.645

1869 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Merkez'de 41, Eğridir'de 42, Uluborlu'da 13 ve Karaağaç Kazası merkezinde 47 mahalle bulunmaktaydı (Tablo 1). 1877 Konya Vilayet Salnamesi'nde ise, Isparta Merkez Kaza, Yalvaç, Karaağaç Uluborlu ve Eğridir kazalarının köy sayıları, sırasıyla, 12, 22, 24, 12 ve 164 olarak verilmektedir (Tablo 2). Osmanlı Dönemi'nden önce Hamidoğulları Beyliği'nin başkenti olan Eğridir, XIX.yy'da da önemini korumaktaydı ve Isparta Sancağı'nın en büyük kazasıydı. Nahiyeler arasında, Hoyran ve Afşar, 15 ve 14'er köyle, önde gelmekteydi (Tablo 2).

1892 Konya Vilayet Salnamesi'nde, Hamidabad (Isparta) Merkez Kaza'da mahalle sayısı (41) değişmezken, Uluborlu'da 13'ten 19'a çıktığı; buna karşılık, Eğridir'de 42'den birden 14'e, Karaağaç'ta ise 47'den 7'ye indiği görülmektedir (Tablo 3). Son iki kazadaki sayıca düşüş, muhtemelen, salname kayıtlarında önceleri nahiyelerle birlikte yazılan mahalle sayılarının sonraki yıllarda çıkarılmasından kaynaklanmaktadır.

Cuinet, 1892'de Isparta Merkez Kaza'nın 46, Uluborlu'nun 11, Eğridir'in 63, Karaağaç'ın 46 ve Yalvaç'ın 33 olmak üzere, sancağın toplam 199 köyü olduğunu belirtmektedir.

Tablo 2
1877 Konya Vilayet Salnamesi'ne Göre, Isparta Sancağı'ndaki Hane ve Köy Sayıları ile Toplam Nüfus

Kaza ve Nahiye Adı	Hane	Köy	Toplam Kadın-Erkek Nüfus
Isparta Merkez Kaza	4.274	12	13.152
Yalvaç Kazası	3.674	22	10.300
Karaağaç Kazası	2.157	24	5.969
Uluborlu Kazası	2.881	12	7.571
Eğridir Kazası	5.245	164	17.631
Keçiborlu Nahiyesi	960	12	3.559
Gönen Nahiyesi	288	5	903
Hoyran Nahiyesi	694	15	2.322
Afşar Nahiyesi	1.011	14	3.528
Toplam	21.184	280	64.935

Tablo 3
1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne Göre, Hamidabad Sancağı'ndaki Hane, Mahalle ve Köy Sayıları

Kaza ve Nahiye Adı	Hane	Mahalle	Köy
Hamidabad Merkez Kaza	6.657	41	27
Uluborlu Kazası	1.547	19	5
Eğridir Kazası	1.995	14	38
Karaağaç Kazası	4.361	7	46
Yalvaç Kazası	5.161	36	32
Keçiborlu Nahiyesi	1.610	4	18
Senirkent Nahiyesi	1.537	4	6
Barla Nahiyesi	638	9	2
Pavlu Nahiyesi	961	—	23
Toplam	24.467	134	197

1877 ve 1892 Konya Vilayet Salnameleri, Isparta Sancağı'nın hane sayılarını da vermektedir. 1877 verilerine göre, Isparta Sancağı'nda en çok haneye 5.245 ile Eğridir Kazası sahipti (Tablo 2). Eğridir'i 4.274 hane ile Isparta Merkez Kazası, 3.674 hane ile de Yalvaç Kazası izlemekteydi. Nahiyeler içinde ise, Afşar'da 1.011 hane bulunmaktaydı. 1892'de Hamidabad (Isparta) Merkez Kaza'nın hane sayısının 6.657'ye yükseldiği görülmektedir (Tablo 3). Eğridir Kazası'nın hane sayısı 1.995 olarak verilirken Yalvaç Kazası'nınkinin de 3.674'ten 5.161'e çıktığı belirtilmektedir. 1892 verilerine göre, en çok haneye sahip olan nahiye, 1.610 ile Keçiborlu idi (Tablo 3).

Mektubi hülefasından Sait Efendi'nin 1831'de yaptığı nüfus sayımı, Hamid Sancağı'nın toplam erkek nüfusunu 39.311 olarak göstermektedir. Bu sayımın verilerine göre, Isparta Merkez Kaza'da 6.310, Eğridir Kazası'nda 4.259, Karaağaç Kazası'nda 4.987, nüfusu en yüksek olan Yalvaç Kazası'nda da 7.930 Müslüman erkek yaşamaktaydı. En kalabalık iki nahiye olan Ağros (Atabey) ve Keçiborlu'da ise, sırasıyla, 2.007 ve 1.813 Müslüman erkek nüfus vardır.

1831 Nüfus Sayımı'nda Hamid Sancağı'nın Müslüman erkek nüfusunun dağılımı şöyleydi:

Kaza ve Nahiye Adı	Müslüman
Isparta Merkez Kaza ve Köyleri	6.310
Eğridir Kazası	4.259
Karaağaç Kazası	4.987
Afşar Kazası	2.258
Yalvaç Kazası	7.930
Uluborlu Kazası	4.960
Badlu Nahiyesi	1.058
Pavlu (Sütçüler) Nahiyesi	2.038
Gönen Nahiyesi	631
Hoyran Nahiyesi	1.060
Keçiborlu Nahiyesi	1.813
Ağros (Atabey)	2.007
Toplam	39.311

1869 Konya Vilayet Salnamesi'nde, Karaağaç Kazası toplam 15.079 nüfus ile önde gelmektedir. Öbür üç kazanın toplam nüfusları büyük farklılık göstermemekteydi (Tablo 1). Sancağın toplam nüfusu ise 50.645 idi.

1877 Konya Vilayet Salnamesi'nde Isparta Sancağı'nın toplam nüfusunun 64.935'e yükseldiği görülmektedir (Tablo 2). 1869'da en kalabalık kaza olan Karaağaç'ın nüfusu 1877'de 5.969 idi. Aynı salnamenin verilerine göre, Eğridir Kazası 17.631 toplam nüfus ile birinci, 13.152 ile Isparta Merkez Kaza ikinci, 10.300 ile Yalvaç Kazası üçüncü ve 7.571 ile de Uluborlu Kazası dördüncü gelmekteydi.

1882 Konya Vilayet Salnamesi, Hamidabad Sancağı'ndaki kadın-erkek nüfusun dinsel dağılımını vermektedir. Salnamedeki verilerde, Isparta Merkez Kaza'nın, 16.490'ı erkek, 16.620'si kadın olmak üzere toplam 33.110 nüfusla, sancak içindeki en kalabalık kaza olduğu görülmektedir (Tablo 4). Bu verilere göre, Isparta Merkez Kaza, Uluborlu ve Yalvaç kazaları ile Senirkent Nahiyesi'nde, Müslüman kadın nüfusu, Müslüman erkek nüfusundan fazlaydı. Ancak, sancak

Tablo 4
1882 Konya Vilayet Salnamesi'ne Göre, Hamidabad (Isparta) Sancağı'nın Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	Müslüman		Rum Ortodoks		Ermeni Gregoryen		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Isparta Merkez Kaza	13.905	14.251	2.239	2.163	346	206	33.110
Uluborlu Kazası	3.409	3.472	464	468	—	—	7.813
Eğridir Kazası	4.915	4.339	175	178	—	—	9.607
Karaağaç Kazası	10.234	9.449	—	—	—	—	19.683
Yalvaç Kazası	11.981	12.247	—	—	—	—	24.228
Keçiborlu Nahiyesi	4.527	4.505	—	—	—	—	9.032
Senirkent Nahiyesi	4.262	4.523	—	—	—	—	8.785
Barla	1.134	1.066	402	361	—	—	2.963
Pavlu	2.858	2.582	—	—	—	—	5.440
Toplam	57.225	56.434	3.280	3.170	346	206	
Sancak Toplamı	113.659		6.450		552		120.661

Tablo 5
1881-82/1893 Döneminde, Hamidabad Sancağı'nın Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Kaza Adı	Müslüman		Rum Ortodoks		Ermeni Gregoryen		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Isparta Merkez Kaza	21.878	21.683	2.265	2.259	300	319	48.704
Uluborlu Kazası	7.636	6.597	429	392	—	—	15.054
Yalvaç Kazası	12.919	12.720	—	—	—	—	25.639
Karaağaç Kazası	10.203	9.974	—	—	—	—	20.177
Eğridir Kazası	9.803	9.884	678	657	—	—	21.022
Toplam	62.439	60.858	3.372	3.308	300	319	
Genel Toplam	123.297		6.680		619		130.596

Tablo 6
1885-1914 Döneminde, Isparta Kazası Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı	Isparta Kazası	
	1885	1914
Müslüman	43.561	46.698
Rum Ortodoks	4.524	6.648
Ermeni Gregoryen	619	1.119
Toplam	48.704	54.465

genelinde, toplam Müslüman erkek nüfus 57.225 iken, toplam Müslüman kadın nüfus 56.434'te kalmaktaydı. En kalabalık kazalar, Isparta Merkez Kaza'dan sonra sırasıyla, Yalvaç (24.228), Karaağaç (19.683), Eğridir (9.607) ve Uluborlu (7.813); en kalabalık nahiyeler de Keçiborlu (9.032), Senirkent (8.785), Pavlu (5.440) ve Barla (2.963) idi. Hamidabad Sancağı'nın toplam 120.661 nüfusu içinde 113.659 kişi ile Müslümanlar çok büyük bir çoğunluk oluşturmaktaydılar.

1881-1882/1893 dönemindeki nüfus sayımı verilerine göre, Hamidabad Sancağı'nın Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen nüfuslarında büyük bir değişiklik olmazken, Müslüman nüfus artmıştır (Tablo 5). Bu dönemde, sancağın en kalabalık kazaları, sırasıyla, Isparta Merkez Kaza (48.704), Yalvaç (25.639), Eğridir (21.022), Karaağaç (20.177) ve Uluborlu (15.054) idi. Aynı salnamede, kadın ve erkek nüfusun aşağı yukarı birbirlerine eşit olduğu, toplam 130.596 nüfus içinde, 123.297 ile Müslümanlar'ın çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir (Tablo 5).

Cuinet, Hamidabad Sancağı'nın 1892'de 192.000 olan toplam nüfusunun, 174.377 Müslüman, 17.000 Rum Ortodoks, 600 Ermeni Gregoryen, 3 Protestan ve 20 Yahudi'den oluştuğunu belirtmektedir.

Shaw'a göre, 1885'te 43.561 olan Isparta Kazası'nın toplam Müslüman nüfusu, 1914'te 46.698'e çıkmıştı (Tablo 6). Aynı dönemde, toplam Rum Ortodoks nüfus yaklaşık üçte bir artarak 4.524'ten 6.648'e, Ermeni Gregoryen toplam nüfusu ise, bir artış göstererek 619'dan 1.119'a çıkmıştı. Isparta Kazası'nın toplam nüfusu ise, 1885'te 48.684 iken, dörtte bir oranında artarak 54.645'e ulaşmıştı (Tablo 6). Rum nüfus ise, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yapılan mübadele antlaşması sonucunda yöreden ayrıldı.

ASKERİ, SİVİL ve DİNSEL HİZMETLER: 1877 Konya Vilayet Salnamesi, Isparta Merkez Kaza'da, toplam 22 cami, 18 mescit, 1 mevlevihane, 23 medrese, 4 kilise bulunduğunu yazmaktadır.

1877 Konya Vilayet Salnamesi'nde Isparta Merkez Kaza'nın başlıca taşınmaz malları şunlardı:

Cami	22
Mescit	18
Mevlevihane	1
Medrese	23
Kütüphane	3
Rum Ortodoks Kilisesi	3
Ermeni Kilisesi	1
Han	6
Hamam	5
Dükkân	542
Fırın	5
Tabakhane	1
Su Terazisi	80

1887-1888 Konya Vilayet Salnamesi'nin verilerine göre Isparta Kenti'nde toplam 14 cami, 64 mescit, 8 medrese, 1 kütüphane, 8'i Rum ve 1'i Ermeni olmak üzere toplam 9 kilise bulunmaktaydı. Isparta Kenti, Ocak 1899'da şiddetli bir deprem sonucu yıkıma uğradı. XX.yy'ın başlarında 1910'da Isparta'da 24 Müslüman, 4 Rum ve 1 Ermeni mahallesi ile toplam 3.381 hane vardı.

Tablo 7
1892 Konya Vilayet Salnamesi'nde, Isparta Sancağı'na Bağlı Kazalardaki Taşınmaz Malların Dağılımı

Taşınmaz Mallar	Kaza Adı							
	Eğridir	Yalvaç Kazası	Yalvaç Köyleri	Karaağaç Kazası	Karaağaç Köyleri	Uluborlu Kazası	Uluborlu Köyleri	Toplam
Cami	5	45	16	20	22	6	4	118
Mescit	32	—	—	25	5	18	—	80
Türbe	16	2	—	2	—	8	—	28
Çeşme	72	50	20	27	—	—	25	194
Hane	864	3.535	1.472	2.736	1.508	1.107	371	11.593
Han	4	1	1	2	2	3	1	14
Hamam	3	2	1	2	1	2	—	11
Dükkân	211	320	2	152	29	225	—	939
Değirmen	1	16	27	40	37	9	—	130
Fırın	4	23	5	8	1	5	—	46
Kahvehane	3	20	—	9	1	4	—	37
Medrese	2	8	4	7	1	11	2	35
Müslüman Okulu	11	14	32	30	14	4	4	109
Kütüphane	1	1	—	1	—	2	—	5
Rum Okulu	2	—	—	—	—	1	—	3
Rum Ortodoks Kilisesi	—	—	—	—	—	1	—	1

1892 Konya Vilayet Salnamesindeki, Isparta Sancağı'nın kazaları ile bu kazalara bağlı köylerdeki taşınmaz malları gösteren verilere göre, Isparta Merkez Kaza dışında, sancağın toplam hane sayısı 11.593 idi (Tablo 7). Kazalar arasında, Yalvaç, 3.535 hane ile birinci gelmekteydi. Ayrıca, merkez dışında, Isparta Sancağı'nda 118 cami, 80 mescit, 28 türbe, 109 Müslüman okulu, 35 medrese ve 5 kütüphane vardı. Ticari önemi olan taşınmaz mallar ise, başlıca,14 han, 11 hamam, 939 dükkân, 130 değirmen, 46 fırından oluşmaktaydı. Yalvaç Kazası'nda 320, Uluborlu'da 225, Eğridir'de de 211 dükkân vardı.

XIX.yy'ın son 10 yılında, Isparta Sancağı'nın en büyük gelir kalemi aşar vergisi idi. 1892 Konya Vilayet Salnamesi'nde tarım ürünlerinden alınan bu verginin toplam değeri 2.597.123 kuruş olarak gösterilmektedir. Aşarı 1.643.509 kuruşla emlak vergisi, 1.209.750 kuruşla ağnam rüsumu (hayvan vergisi) ve 859.834 kuruşla da temettü (kazanç) vergisi izlemekteydi. Isparta Sancağı'nın 1890'daki toplam geliri ise 7.126.910 kuruştu.

1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nın 1890 yılı başlıca gelir kalemleri şunlardı:

Gelir	Değeri (Kuruş)
Aşar Bedeli	2.597.123 Kr
Emlak Vergisi	1.643.509 Kr
Ağnam Rüsumu (Hayvan Vergisi)	1.209.750 Kr
Temettü (Kazanç) Vergisi	859.834 Kr
Bedel-i Askeriye	129.964 Kr
Emaneten İdare Olunan Hasılat	271.806 Kr
Çeşitli Madenlerden Alınan Vergiler	133.205 Kr
Orman, Kereste, Pul Harçları	119.448 Kr
Mahkeme Harçları	52.283 Kr
Çeşitli Resimler	33.037 Kr
Öbür Gelirler	51.037 Kr
Maarif İanesi (Eğitim Bağışı)	25.914 Kr
Toplam	7.126.910 Kr

Cuinet ise, 1890'larda, Isparta Sancağı'nın yıllık toplam gelirinin, ortalama 140.450 OL olduğunu belirtmektedir. Ona göre, sancağın başlıca gelir kalemleri şunlardı:

Gelir	Değeri (OL)
Aşar (Tahıl) Vergisi	93.000 OL
Ağnam (Hayvan) Vergisi	29.000 OL
Emlak Vergisi	12.000 OL
Temettü (Kazanç) Vergisi	6.000 OL
Bedel-i Askeriye	450 OL
Toplam	140.450 OL

1903 Konya Vilayet Salnamesi, Hamid Sancağı Rüsum-ı Sitte Nezareti'nin 1903'teki hesap dökümünü vermektedir. Buna göre, 196.043 kuruşa ulaşan, satış, geçiş ve harcama vergisi, Rüsum-ı Sitte Nezareti'nin en büyük gelir kaynağı idi. Nezaretin toplam 300.238 kuruş olan geliri içinde, resmi tezkerelere kesilen vergi (41.180 kuruş) önemli bir yer tutmaktaydı.

Hamid Sancağı Rüsum-ı Sitte Nezareti'nin 1905 yılındaki genel hesabı şu kalemlerden oluşmaktaydı:

Vergi Türü	Miktar (Kuruş)
Vergi Türü	Miktar (Kuruş)
Satış, Geçiş ve Harcama Vergisi	196.043 Kr
Resmi Belgelerden Alınan Vergi	41.412 Kr
Resmi Tezkerelerden Alınan Vergi	41.180 Kr
Reji İdaresi'nin Saptadığı Tütün Vergisi	17.300 Kr
Ruhsat Vergisi	4.303 Kr
Toplam	300.238 Kr

Isparta Sancağı'nın 1890'daki en büyük gider kalemi, 1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, 513.531 kuruşla jandarma ve polis örgütlerinin harcamaları idi. Düyun-u Umumiye İdaresi 305.858 kuruşla ikinci, dahiliye giderleri 219.080 kuruşla üçüncü, adliye ve maliye giderleri de, 184.620 kuruş ve 181.88 kuruşla dördüncü vebeşinci sırayı almaktaydı.

1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nın 1890 yılı gider kalemleri şunlardı:

Gider	Değeri (Kuruş)
Jandarma ve Polis	513.531 Kr
Düyun-u Umumiye	305.858 Kr
Şeriye	75.528 Kr
Dahiliye	219.080 Kr
Adliye	184.620 Kr
Maliye	181.818 Kr
Orman	53.700 Kr
Vergi Emaneti	34.150 Kr
Toplam	1.568.285 Kr

TARIM: XIX. yy'da Isparta Sancağı'nın başlıca tarım ürünlerini tahıllar oluşturuyordu. Isparta yöresinin iklimi, İç Anadolu' nunkine kıyasla daha yumuşak, bol yağışlı ve tahıl ekimine çok elverişliydi. XIX. yy sonlarında toplam yüzölçümü 8.000 km2 olan Isparta Sancağı topraklarının yaklaşık 1/3'i ormanlıktı. Ağaçların çoğu kara ve kızıl çam ve Kilikya köknarıydı.

XIX. yy'da, Isparta Sancağı'ndaki ekili-dikili arazi, toplam yüzölçümünün 1/10'ini kapsamaktaydı. 1869 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nın önemli tahıl ürünü buğdaydı. Buğday, yerel gereksinimi karşıladıktan sonra büyük miktarlarda çevre vilayetlere satılmaktaydı. Yıllık ürün miktarı 808.327 kileye ulaşan buğdayı, 376.492 kile ile arpa izlemekteydi. Aynı salnameye göre toplam 1.292.234 kileyi bulan tarım ürünü içinde kokoroz (32.837 kile), yulaf (32.000 kile) ve burçak (17.402 kile) önemli yer tutmaktaydı. Meyveler içinde 52.948 kıyye ile üzüm başta gelmekteydi.

1869 Konya Vilayet Salnamesi verilerine göre, Isparta Sancağı'nın tarım ürünleri şunlardır:

Ürün Adı	Miktar (İstanbul Kilesi)
Buğday	808.327 Kile
Arpa	376.492 Kile
Kokoroz	32.837 Kile
Yulaf	32.000 Kile
Burçak	17.402 Kile
Fasulye	8.464 Kile
Darı	6.096 Kile
Çavdar	3.334 Kile
Nohut	3.746 Kile
Kenevir	2.022 Kile
Bakla	1.162 Kile
Mercimek	482 Kile
Susam	140 Kile

İstanbul kilesi, özgül ağırlıklarına göre, ürünlerde 17 ile 24 kıyye arasında değişmekteydi (1 kıyye = 1282 gr).

Isparta Sancağı'nın 1869 Konya Vilayet Salnamesi'nde yer alan öbür ürünleri şunlardı:

Ürün Adı	Miktar (Kıyye)
Üzüm	52.948 Kıyye
Kendir	8.560 Kıyye
Tütün	6.659 Kıyye
Yerelması	5.560 Kıyye
Afyon	3.670 Kıyye

1892 Konya Vilayet Salnamesi, Isparta Sancağı'nda elde edilen tarım ürünlerinin kazalara dağılımını da vermektedir. Bu salnameye göre, Uluborlu'nun dışında tüm kazalarda en çok elde edilen tahıl ürünü buğdaydı. Buğday, Eğridir (130.000 kile), Yalvaç (95.700 kile), Karaağaç (25.725 kile) kazalarında, toplam tarım ürünü içinde, çok önemli yer tutmaktaydı. Sancak genelinde, arpa, çavdar, yulaf ekimi de yaygındı. Buğday ile çavdarın karışımından oluşan melez ya da aşlık (sancak toplamı 15.636 kile) denilen ürün de önemliydi.

Baklagiller arasında, Isparta yöresinde en çok nohut (2.420 kile), fasulye (1.317 kile) ve mercimek (525 kile) ekilmekte idi.

Tablo 8
1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne Göre, Isparta Sancağı'nda Pamuk ve Afyon Ürünlerinin Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	Ürün Adı	
	Pamuk (Kıyye)	Afyon (Kıyye)
Eğridir Kazası	2.833	900
Yalvaç Kazası	1.400	1.600
Karaağaç Kazası	—	9.750
Uluborlu Kazası	—	600
Afşar Nahiyesi	10.000	4.850
Toplam	14.233	17.700

1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Kazası'nın tarım ürünleri şunlardır:

Ürün Adı	Miktar (Kile)
Buğday	130.000 Kile
Darı	20.000 Kile
Arpa	15.000 Kile
Melez (Aşlık)	3.000 Kile
Çavdar	2.000 Kile
Nohut	1.000 Kile
Susam	1.000 Kile
Fasulye	600 Kile

1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nın Yalvaç Kazası'nın tarım ürünleri şunlardır:

Ürün Adı	Miktar (Kile)
Buğday	95.700 Kile
Arpa	43.000 Kile
Yulaf	3.000 Kile
Melez (Aşlık)	1.000 Kile
Darı	1.000 Kile
Mısır Buğdayı	1.000 Kile
Nohut	1.000 Kile
Fasulye	500 Kile
Mercimek	300 Kile
Susam	300 Kile
Fiğ	250 Kile

1892 Konya Vilayet Salnamesi'nde, Uluborlu Kazası'nın tarım ürünleri şunlardır:

Ürün Adı	Miktar (Kile)
Arpa	17.500 Kile
Buğday	2.500 Kile
Melez (Aşlık)	2.500 Kile
Darı	200 Kile

1892 Konya Vilayet Salnamesi'nde Afşar Nahiyesi'nin tarım ürünleri şunlardı:

Ürün Adı	Miktar (Kile)
Buğday	10.950 Kile
Arpa	6.482 Kile
Melez (Aşlık)	3.275 Kile
Yulaf	480 Kile
Darı	312 Kile
Nohut	120 Kile
Mercimek	100 Kile
Fasulye	65 Kile

1892 Konya Vilayet Salnamesi, Afşar'da 10.000, Eğridir'de 2.833 ve Yalvaç'ta 1.400 kıyye pamuk üretildiğini belirtmektedir (Tablo 8). Isparta Kazası'nın XIX. yy sonundaki toplam14.233 kıyye pamuk ürünü içinde en büyük pay Afşar'ındı.

Isparta yöresinde gül ekimi 1887'de Bulgaristan'dan gelen göçmenlerce başlatılmıştır. Verimli ve kolay sulanabilen topraklar ile yoğun işgücü gerektiren gül ekimi ve gülyağcılığı, yöre halkına yeni iş olanakları sağladığı için, kısa sürede hızlı bir gelişme göstermiştir. Isparta Sancağı'nda gül ekimi, XIX. yy sonu ile XX. yy başlarında, en çok, Keçiborlu'da ve Davraz Dağı eteğindeki Atabey Ovası'nda yoğunlaşmıştı.

Isparta'da Haşhaş Ekimi ve Yed-i Vahit (Devlet Tekeli) Uygulaması: XIX. yy'da afyon, uluslararası ticarette çok önemli ve yüksek kazanç sağlayan bir üründü. Britanya İmparatorluğu'nun doğu ticaretinde büyük yeri olan afyon, yüzyılın ortalarında İngiltere'nin Çin'e savaş açmasına bile yol açabildi (1839 Afyon Savaşı).

Afyon, East India Company'nin (Doğu Hindistan Şirketi) tekeli altında Bengal'de üretiliyor ve bu şirketçe Çin'e satılıyordu. Çin'in afyon isteği artınca şirketin dışında, Hindistan (Malwa) afyonunun da bu piyasaya girmesiyle, imparatorluğun koyduğu ithal yasağı, şirket dışında kalan afyon tüccarları üzerinde etkili olamadı. Bu dönemde, Avrupalı tüccarlar genel afyon istemini Türkiye'ye de yansıtınca, Anadolu' da afyon ekimi ve ticareti gelişmeye başladı. Nitekim, şirketçe düzenlenen raporlarda, 1814'ten başlayarak en az dört yıllık bir süre içinde, afyon gelirinin azalmasının başlıca nedeni olarak, Çin'e Malwa ve Türkiye afyonu ile yasa dışı Bengal afyonunun sokulması gösterilmektedir.

Haşhaş yüzyılın başlarından itibaren, Isparta Sancağı'nın verimli topraklarında, arpa ile değişmeli olarak ekilmekteydi. Daha 1796'da, bazı Rum tüccarların Isparta'daki bir fuara afyon ürünü getirdikleri bilinmekteydi.

İngiliz kaynaklarına göre ise, XIX. yy'ın ortalarında (1844 ve öncesinde) haşhaş ekimi yalnızca Uşak ve Afyonkarahisar yörelerinde yapılmaktaydı. Yıllık ortalama haşhaş ürünü 11.500 kental idi. Bu ürün hemen tümüyle yerel tüketimde kullanılır; ancak çok yüksek fiyat önerildiğinde dış ülkelere satılırdı. Haşhaş tohumunun okkası 2 kuruş 55 para idi. Özellikle para sisteminin hayli dengede olduğu 1841-1853 yıllarında, dünyada fiyatların düşmesi ve 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin ulaşım giderleriyle gümrük tarifelerini indirmesi sonucunda, dışsatım ürünlerinin fiyatlarında büyük düşüşler

görüldü. İngiliz kaynakları, % 5'ten başlayarak kimi ürünlerde % 50'ye ulaşan bir düşüşün, haşhaşa % 31 oranında yansıdığını belirtmektedir.

İngiliz kaynakları, Türk afyonunun iyi nitelikte olmadığını ve özellikle sağlık alanında kullanılma olasılığının düşüklüğünü vurgulayarak, satışının çok dar sınırlar içinde kalacağını öne sürmekteydiler. Yine de, 1816-1817'den sonra, Türkiye'den Çin'e gönderilen afyon ürünü yaklaşık 670 sandık iken, 1828-1829'da bu miktar 1.256 sandığa, yani Çin ticaretinin % 10-11'ine ulaşmıştı. Örneğin 1831'de iyi nitelikli afyonun İzmir'deki fiyatı, libre başına yaklaşık 0.62 pound idi; 1843'te ise fiyat, 0,40 pounda düşmüştü. 1870'lerde, Türk afyonu, özündeki yüksek dozdaki morfin nedeniyle, özellikle, İngiltere'de ağrı kesici ilaçların yapımında kullanılıyordu. Aynı dönemde, İngiltere ve ABD'ye yapılan Türk afyon dışsatımı, her biri için 300.000 librenin üstünde idi.

Hem tohumu, hem de afyonu için yetiştirilen haşhaş, ortalama büyüklükte bir ailenin 4-5 dekarlık arazide topluca çalışmasını gerektirmekteydi. Ayrıca haşhaşın narin bir bitki oluşu, ekim ve çizim zamanlarına titizlikle uyulma gereği, afyon üretiminin başlıca zorluklarıydı. Ayrıca, devşirildiği anda afyon özsuyunu çıkarma zorunluluğu, ekim alanlarının bir yıl içinde birkaç kez elden geçirilmesi, özsuyunun toplanmasındaki güçlükler gibi nedenler, haşhaş ekiminin çok emek isteyen bir uğraş dalı olmasına yol açmıştır. Bütün bunlara karşın XIX. yy'da haşhaş ekimi, Isparta Sancağı'nın ekonomik yaşamında önemli bir yer tutmaktaydı.

XIX. yy boyunca afyonun pazarlaması, çoğunlukla Ermeni asıllı tefeci ve küçük tüccarların elindeydi. Uluslararası ticarete konu olmadan önce, Osmanlı Devleti'nde afyon üretimi fazla değildi. Hatta, XIX. yy başlarında, İngiltere'nin yaklaşık 10.000 okka afyon satın almasıyla İstanbul'da afyon sıkıntısı başgöstermişti. Yabancı ülkelere afyon satışının kazançlı bir iş olduğunu gören Osmanlı yönetimi 1828'de, afyon üretimini devlet tekeli altına aldı. Yed-i Vahit uygulamasına göre afyonu çiftçilerden satın alma hakkı, devletin temsilcilerine, ya da devlet adına yetkili tüccarlara verilmişti. Amaç, afyon üreticisi köylüyü, tefecilerden, afyonu ucuza alıp pahalıya satan tüccarlardan korumaktı. Ancak, o dönemde Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta karşılaştığı bazı güçlükler, Yed-i Vahit'in amacına uygun olarak işlemesine olanak vermedi. Rusya ile savaş, Yunan ve Mısır ayaklanmaları, devletin askeri ve idari yapısındaki zorlamalar, yöneticilerin etkin bir devlet tekeli oluşturma girişimlerini sonuçsuz bıraktı. Devlet tekelinin düzenli işlemesi için gerekli döner sermayenin bulunamayışı, tekelle ilgili depolama ile benzeri hizmetler için yeterli altyapı örgütlenmesinin olmayışı (Bazı kaynaklarda, afyon tartmak için doğru bir kantar bile bulunamadığı belirtilmektedir.) ve kırsal kesimdeki genel düzensizliğin Tekel işlemlerine yansıması (yerel memurların afyonu yetkisiz tüccarlara satması gibi) başarısızlığın belli başlı nedenleriydi. Dönemin sonlarına doğru, kaçak afyon miktarı, yasal satın alımların yaklaşık 1/3'ini bulmuştu. 1832'de kaçak satışları engellemek için, afyonun fiyatının 45 kuruştan 47 kuruşa; 1835'te, 54 kuruşa yükseltilmesi pek etkili olmadı.

1835'te elde edilen toplam halis ve rakoze türü afyon miktarı, sırasıyla, 74.834 ve 838 çeki idi. 1836'da ise halis ve rakoze toplam afyon ürünü, sırasıyla, 194 ve 1.855 çeki olarak değişmiştir.1835 ve1836'da elde edilen afyon miktarı şöyleydi:

Tür	1835		1836	
Miktar	Halis (çeki)	Rakoze (çeki)	Halis (çeki)	Rakoze (çeki)
Toplam Satın Alma	73.984	606	—	—
Nizami Satın Alma	—	—	193.165	1.432
Müsadere	522	223	191	217
Tüccarların Gönüllü Teslimi	328	—	85	206
Toplam	74.834	838	193.441	1.855

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yy'da haşhaş ekiminin yaygın olduğu iki vilayetten biri olan Konya Vilayeti'nin (öbürü Bursa Vilayeti idi) 1892 tarihli salnamesine göre, Isparta Sancağı'nın dört kazası ve bir nahiyesinde elde edilen toplam afyon ürünü 17.700 kıyye idi.

1835'te, hükümet görevlileri ile yetkili şirket tüccarlarının Isparta Kazası'ndan satın aldıkları afyon miktarları ise, halis afyon'da 4.363 çekiyi ve rakoze afyonda da 82 çekiyi bulmuştu. Bunların Anadolu'dan satın aldıkları afyon miktarı da şöyleydi:

Yer	Halis (yüksek kalite) Çeki	Dirhem	Rakoze (düşük kalite) Çeki	Dirhem
Eskişehir ve Kütahya Sancağı	19.780	56	223	40
Akşehir Sancağı	10.051	44	180	—
Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar Sancağı)	31.473	40	53	—
Isparta Kazası	4.363	72	82	60
Bakır ve Beyşehir Kazaları	1.699	32	48	32
Geyve Kazası	955	48	—	—
Karesi Kazası	5.627	24	27	—
Amasya Sancağı	32	20	—	94
Toplam	73.980	336	613	226

XIX. yy'da Britanya İmparatorluğu'nun uluslararası ticaretinde önemli bir yer tutan afyon, yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti üzerinde gitgide bir baskı oluşturmaya başladı. İngiltere'nin en büyük afyon alıcısı olması, ayrıca Rusya ile savaşması ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanması sırasında diplomatik arabuluculuk yapması, bu konumunu daha da pekiştirmişti. İngiltere Hükümeti, Osmanlı Devleti'ndeki tekellerin kaldırılmasını istedi. East India Company'nin ayrıcalığı 1834'te sona erince afyon tüccarları Ortadoğu ülkeleri ile Anadolu'da toplanmaya başladılar. Tüccarların tekele ilişkin şikâyetleri İngiliz Hükümeti'ne ulaştırılırken, Konsolos Brant da, en etkili önlemin, tekellerin kaldırılması olduğu yolunda raporlar düzenlemekteydi. 16 Ağustos 1838 tarihli ticaret anlaşmasının tekellerin kaldırılmasını öngören maddesinin uygulamaya konmasından kısa bir süre sonra, 1839'un ilk aylarında yine Konsolos Brant, Bursa ve çevresindeki kentlerde afyon ürününün pazarlarda serbestçe satışa sunulduğunu belirten yeni bir rapor yazmıştı. Anadolu'daki haşhaş tarlalarının yabancı tüccarlara açılması, haşhaş tarımının daha da yaygınlaşmasıyla sonuçlandı. Çin'in ve özellikle batı ilaç sanayisinin istekleri, Anadolu'da haşhaşın giderek daha çok ekilmesine yol açmaktaydı. Ancak, devlet tekeli kaldırıldıktan sonra genişleyen haşhaş ekiminden elde edilen gelir büyük ölçüde ülke dışına aktığı için, Osmanlı Devleti, yeni reformlara giriştiği bir dönemde, çok önemli bir gelir kaynağından yoksun kaldı.

HAYVANCILIK: XIX. yy'da, Isparta Sancağı'ndaki hayvancılık, ancak yörenin gereksinimlerini karşılıyordu. Koyun ve keçiden, kaliteli yünleri dışında, elde edilen hayvansal ürünler dışsatıma elverişli değildi.

1869 Konya Vilayet Salnamesi, XIX. yy'ın ortalarında, Isparta Sancağı'nda beslenen çift, koşum ve öbür hayvan türlerinin dökümünü vermektedir. Buna göre, küçükbaş hayvan olarak en çok keçi (toplam 91.715 baş) ve koyun (64.284 baş) yetiştirilmekteydi. Keçi ve koyun, yörede beslenen tüm büyük ve küçükbaş hayvan sayısının (toplam 248.403 baş) yarısını aşmaktaydı. Çift hayvanlarından öküz (23.920), koşum hayvanlarından da eşek (21.588) büyük çoğunluktaydı.

1869 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nda beslenen hayvan türleri ile sayısal dağılımı şöyleydi:

Hayvan Türü	Sayı
Çift Hayvanları:	
1) Öküz	23.920
2) Manda	1.980
Toplam	25.900
Koşum Hayvanları:	
1) Katır	1.568
2) Deve	2.057
3) Eşek	21.588
4) Binek Atı	3.490
Toplam	28.703
Koyun:	
1) Koyun	47.732
2) Koç	2.932
3) Kuzu	13.620
Toplam	64.284
Keçi:	
1) Keçi	40.069
2) Teke	6.497
3) Oğlak	45.149
Toplam	91.715
Sığır:	
1) Boğa	1.782
2) İnek	17.612
3) Dana	10.583
Toplam	29.977
At:	
1) Aygır	569
2) Kısrak	3.192
3) Tay	1.895
Toplam	5.656

Manda (Damızlık):	
1) Erkek Manda	203
2) Dişi Manda	1.204
3) Malak	761
Toplam	2.168
Genel Toplam	248.403

1903 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, yörede beslenen toplam hayvan sayısı yaklaşık 1/3 oranında azalarak 148.577'ye düşmüştür. Aynı salnameye göre, 105.425 baş ile toplam keçi sayısı artarken, toplam koyun sayısı 34 yıllık süre içinde 2/3 azalarak 22.300 başa inmiştir. Öküz, eşek ve öbür hayvan sayılarında da düşüş olmuştur.

XIX. yy'da Isparta Sancağı'nda keçi dağlık yörelerde, koyun ise Senirkent, Uluborlu ve Atabey gibi ovalarda yetiştirilmekteydi. Kış aylarında sürüler Uluborlu, Keçiborlu, Senirkent yöresinden ayrılarak Büyük Menderes Havzası'na götürülür; nisan sonu ve mayıs aylarında geri dönülürdü.

1903 Konya Vilayet Salnamesi'nin verilmesine göre, Isparta Sancağı'nda beslenen hayvan türleri şöyleydi:

Hayvan Adı	Miktar
Keçi	105.425
Tiftik Keçisi	334
Koyun	22.300
Öküz	4.983
İnek	7.128
Manda	561
Deve	336
Eşek	5.757
Beygir	1.363
Katır	390
Toplam	148.577

Cuinet, XIX. yy'ın sonlarında, Isparta Sancağı'nın dağlık yörelerindeki ormanlarda ayı, kurt, tilki, porsuk ve tavşan avlandığını ve yöre halkının bu hayvanların postlarını satarak gelir elde ettiklerini kaydetmektedir.

MADENLER: XIX. yy'da Isparta Sancağı maden açısından zengin değildi. 1869 Konya Vilayet Salnamesi, Isparta Merkez Kaza'da kurşun madeni bulunduğunu ve kısa sürede işletmeye açılacağını kaydetmektedir. Cuinet ise 1892'de, yörede krom, manganez ve demir madeni cevherleri bulunduğunu, ancak bu madenlerin işletme ruhsatlarının henüz kimseye verilmediğini yazmaktadır.

SANAYİ: XIX. yy'da Isparta Sancağı'nın en gelişmiş küçük sanayi dalları dokumacılık ve halıcılıktı. 1869 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Kenti'nde, her tür bez, astar, alaca, ipek, dokunmaktaydı. Aynı salnamede yer alan öbür yerel sanayi dalları çizme, pabuç yapımı, sahtiyan işlemeciliği, gümüş sigara ağızlıkları ile sedef nargile başı yapımı, saraçlık, hayvanlar için koşum takımları (eğer, dizgin, başlık, semer, palan vb) ile tarım araçları idi.

TİCARET: XIX. yy'da Isparta Sancağı'nda ticaret yaşamı pek canlı değildi.

Tablo 9
1877 Konya Vilayet Salnamesi'nde Çeşitli Düzeydeki Okulların ve Öğrenci Sayılarının Kazalara ve Nahiyelere Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	Medrese	Öğrenci	Rüştiye	Öğrenci	Sıbyan Okulu	Öğrenci Erkek	Öğrenci Kız
Isparta Merkez Kaza	6	146	1	204	20	6.080	360
Eğridir Kazası	3	47	1	—	27	62	437
Yalvaç Kazası	8	300	1	20	40	604	474
Karaağaç Kazası	6	400	1	30	50	804	582
Uluborlu Kazası	7	102	—	—	35	611	259
Keçiborlu Nahiyesi	1	67	—	—	11	420	304
Barla ve Ağros Nahiyesi	3	51	—	—	15	443	344
Pavlu Nahiyesi	1	14	—	—	14	190	135
Toplam	35	1.127	4	254	212	9.214	2.895

Tablo 10
1882 Konya Vilayet Salnamesi'nde, Hamid Sancağı'nın Okul ve Kız-Erkek Öğrenci Sayılarının Dağılımı

Kaza Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı Erkek	Öğrenci Sayısı Kız	Öğrenci Toplam
Hamid Merkez Kaza ve Keçiborlu ve Senirken Nahiyeleri	73	3.173	1.852	5.025
Yalvaç Kazası ve Hoyran Nahiyesi	46	807	512	1.319
Karaağaç Kazası ve Afşar Nahiyesi	53	1.864	755	2.619
Eğridir Kazası, Barla ve Pavlu Nahiyeleri	25	1.619	470	2.089
Uluborlu Kazası	5	530	290	820
Toplam	202	7.993	3.879	11.872

Cuinet, 1892'de Isparta yöresinden öbür vilayetlere başlıca buğday, haşhaş tohumu, afyon, ceviz, yün, pamuklular ve hayvan postları gönderildiğini yazmaktadır. Cuinet'ye göre, yörenin 400.000 OL değerindeki toplam dışsatımı 1.500.000 kileye ulaşmaktaydı.

Isparta'ya aynı dönemde, Avrupa'dan işlenmiş mallar ile sömürgelerden çeşitli ürünler gelmekteydi. Cuinet, 1892'de Isparta yöresinin 560.000 OL değerindeki dışalım miktarının 160.000 kile olduğunu kaydetmektedir.

ULAŞIM: XIX. yy'ın sonlarında, Isparta Sancağı'nda yapılmakta olan iki yol vardı. Bunlardan biri Konya'ya, öbürü de Burdur'a uzanıyordu. Cuinet, 1892'de Isparta-Burdur karayolunun, Burdur'u da aşarak Sarayköy'e (bugün Denizli İli sınırları içinde) doğru sürdüğünü, ancak yapımının henüz bitirilemediğini kaydetmektedir. Sarayköy, XIX. yy'ın son çeyreğinde, Ege Bölgesi ürünlerinin İzmir Limanı'na ulaştırılması açısından büyük önem taşıyan İzmir-Aydın demiryolunun iç bölgelerdeki en son durağıydı. Dolayısıyla, Isparta'nın karayolu ile Sarayköy'e, oradan da Aydın ve İzmir'e bağlanması, yörenin ticaret yaşamı açısından önem taşımaktaydı.

İzmir-Aydın demiryolu, 1879-1912 arasında İngiliz sermayesi ile uzatıldı. 1912'de Eğridir'e varan demiryolunun yapım izni 1879'da verilmişti. Aydın-Dinar-Eğridir hattının uzunluğu 342 km idi.

EĞİTİM: XIX. yy'da Isparta Sancağı'nın eğitim düzeyi ileri değildi.

1877 Konya Vilayet Salnamesi, Isparta Merkez Kaza'da 20 sıbyan okulu, 1 rüştiye ve 6 medrese olduğunu kaydetmektedir. (Tablo 9). Merkez Kaza'nın tüm okullarındaki toplam Müslüman öğrenci sayısı 6.790 idi. Isparta Merkez Kaza'da, aynı dönemde, 2 Rum ve 1 Ermeni ilkokulu da bulunmaktaydı. Aynı salnameye göre, sıbyan okulu en çok olan kazalar, sırasıyla, Karaağaç (50 okul ve toplam 1.386 öğrenci), Yalvaç (40 okul ve toplam 1.078 öğrenci), Uluborlu (35 okul ve toplam 870 öğrenci) ve Eğridir (27 okul ve toplam 499 öğrenci) idi (Tablo 9).

Isparta Merkez Kaza, Eğridir, Yalvaç ve Karaağaç kazalarında 1'er rüştiye bulunduğunu belirten 1877 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, medrese sayısında da 8 ile Yalvaç ilk sırayı almaktaydı.

1882 Konya Vilayet Salnamesi'nin verileri, Keçiborlu ve Senirkent nahiyeleri ile birlikte Hamid Merkez Kaza'nın 73 okulla ilk sıraya yükseldiğini göstermektedir (Tablo 10). Afşar Nahiyesi ile birlikte Karaağaç Kazası 53 okulla ikinci, Hoyran Nahiyesi ile birlikte Yalvaç Kazası da 46 okulla üçüncü gelmekteydi. Tüm sancağın toplam öğrenci sayısı ise 11.872 idi (Tablo 10).

1892 Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'nda toplam 109 Müslüman ve 3 Rum okulu vardı (Tablo 7). Cuinet ise 1892'de, Hamidabad Sancağı'nda, çeşitli düzeylerde, 31 Müslüman, 6 Rum ve 1 Ermeni okulu olduğunu belirtmektedir (Tablo 11). Yine Cuinet'ye göre, 1892'de, sancak sınırları içinde 1.398 öğrenci ilk ve orta düzeyde eğitim görmekteydi (Tablo 11).

1903 Maarif Salnamesi'nde, Isparta Merkez Kaza'nın 8 medresesinde toplam 143 öğrenci bulunduğu kaydedilmektedir. Bu medreseler ve öğrenci sayıları şöyleydi:

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Halil Hamid Paşa	25
Mustafa Paşa	28
Mehmed Paşa	10
Saidiye	10
Velizade	35
Hoca Zeynep	15
Hüsameddin	9
Hatiboğlu	11
Toplam	143

Aynı salnamede, Isparta Merkez Kaza dışında, Yalvaç, Karaağaç, Eğridir ve Uluborlu kazalarında, sırasıyla 15, 6, 5 ve 26 medrese olduğu ve bu medreselerde, yine sırasıyla toplam 645, 436, 273 ve 924 öğrencinin okuduğu belirtilmektedir. 1903 Maarif Salnamesi'nin verileri, Isparta Merkez Kaza'nın, medrese sayısı açısından, Uluborlu (26) ve Yalvaç (15) kazalarından sonra geldiği, öğrenci sayısı açısından ise, en son sırada yer aldığı görülmektedir.

1903 Maarif Salnamesi, Isparta Merkez Kaza'da, 1 idadi (lise dengi orta öğrenim kurumu) olduğunu, bu okulun 120 öğrencisi ve 7 öğretmeni bulunduğunu yazmaktadır. Aynı salnameye göre, Isparta Sancağı genelinde, 4 kazada da 1'er rüştiye vardı ve bu okullarda toplam 245 Müslüman öğrenci okumaktaydı. Ermeniler'in Isparta Merkez Kaza'da 1 erkek ilkokulu, Rum Ortodoksların ise, 1 kız ve 4 erkek ilkokulu vardı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Isparta Sancağı'ndaki tüm ilk ve ortaöğretim kurumlarıyla öğrenci sayıları şöyleydi:

Kaza Adı	Okul	Öğrenci (Sayı/cins)
Eğridir	1) Rüştiye	61 (Erkek)
	2) Rum Ortodoks Erkek İlkokulu	60 (Erkek)
Isparta Merkez Kaza	1) Aramyan Ermeni Erkek İlkokulu	60 (Erkek)
	2) Rum Ortodoks Kız İlkokulu	230 (Kız)
	3) Rum Ortodoks Erkek İlkokulu (4)	765 (Erkek)
Uluborlu Kazası	1) Rüştiye	74 (Erkek)
	2) Rum Ortodoks Erkek Ortaokulu	109 (Erkek)
Karaağaç Kazası	1) Rüştiye	56 (Erkek)
Yalvaç Kazası	1) Rüştiye	54 (Erkek)
Müslüman Erkek Rüştiye Öğrencisi Toplamı		245
Müslüman Olmayan Erkek Ortaokul Öğrencisi Toplamı		109
Müslüman Olmayan Kız-Erkek İlkokul Öğrencisi Toplamı		1.115

Tablo 11
1892'de, Hamidabad Sancağı'ndaki Çeşitli Düzeylerde Okulların Dinsel Dağılımı ve Öğrenci Sayıları

Topluluk Adı	Okul		Öğrenci (Kız/Erkek)
Müslüman	İptidaiye	30	800
	Rüştiye	1	
Rum Ortodoks	İlkokul	4	130
	Ortaokul (Erkek)	1	375
	Ortaokul (Kız)	1	63
Ermeni Gregoryen	İlkokul	1	30
Genel Toplam		38	1.398

1903 Maarif Salnamesi, Isparta Sancağı'ndaki kütüphaneler için şu sayıları vermektedir:

Kaza Adı	Kütüphane	Kitap Sayısı
Isparta Merkez Kaza	1	590
Yalvaç Kazası	1	450
Karaağaç Kazası	1	230
Eğridir Kazası	2	220
Uluborlu Kazası	1	1.327
Toplam	6	2.817

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE ISPARTA

Isparta, 1919-1923 arası Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi'nde, işgal ve çatışmalardan sınırlı etkilenen, sayılı kentlerdendir. Mondros Mütarekesi'nde ve Sevres Antlaşması'nda İtalyan nüfusuna bırakıldığı için, hemen hemen tüm Ege'ye yayılan Yunan işgali buraya dek uzanmamış; çatışmadan kaçınan bir tutum içinde olmaları nedeniyle de, kısa süren İtalyan işgali yörede direnişin büyük boyutlara ulaşmasını önlemiştir.

MÜTAREKE'DE DURUM: Isparta, Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi günlerinde, Konya Vilayeti'ne bağlı Hamidabad Sancağı'nın merkeziydi. Sancağın 1914'te 45.000 dolayında olan nüfusu, yöre Rumlar'ının Birinci Dünya Savaşı sonrasında Yunanistan'a göçmeleri nedeniyle, 40.000'in altına düşmüştü. Sancağın, Merkez Kaza dışında, dört kazası vardı. Bunlar, Eğridir, Şarkikaraağaç, Uluborlu ve Yalvaç'tı. Başlıca ekonomik etkinliği gülyağcılık, halıcılık ve haşhaş üretimiydi. Isparta'nın dışsatımı da bu ürünlere dayalıydı. 1908'de İzmir'de kurulan "The Oriental Carpet Manufactures Limited" adlı şirket halı üretiminde Uşak'tan sonra en büyük ağırlığı Isparta'ya vermiş, burada 2.160 tezgâhlık bir imalathane kurmuştu. Halıların önemli bir bölümü evlerde üretiliyordu. Yine evlerde sürdürülen el dokumacılığı ise, makineleşmiş Avrupa üretiminin rekabeti karşısında giderek sönüyordu.

Isparta'ya göreli canlılık kazandıran bir başka etken de, Uluborlu ve Eğridir'in 1912'de, İzmir-Aydın-Dinar demiryoluna bağlanmış olmasıydı.

İŞGALE KARŞI TEPKİLER VE DEMİRALAY: İtilaf Devletleri arasında paylaşıma ilişkin ön pazarlıkların sona erdiği ve Ege'de ilk Yunan işgalinin başladığı günlerde, Isparta yöresinin, İkinci Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa dışındaki hemen tüm mülki yöneticileri, Damat Ferit Paşa Hükümeti'yle sıkı ilişki içindeydiler. Bunlar, İtilaf Devletleri'ne boyun eğme siyasetine bağlı olarak, gelişen işgallere karşı anılmaya değer bir tepki göstermiyorlardı. Eşraftan bazı kişiler ise Antalya'da İtalyan temsilcisi Marki Granti ile görüşüp, İtalyanlar'ı Isparta'ya çağırmışlardı. Buna karşın, eşraf ve yerel yöneticilerinin büyük çoğunluğu Anadolu topraklarının açık açık pazarlık konusu edilmesine tepki gösteriyor, yer yer başlayan işgalleri direnişle karşılamaktan yana bir tutum takınıyorlardı. Nitekim, halkı "ölçülü" davranmaya çağırmak üzere, Mayıs 1919 ortalarında Isparta'ya gelen Şehzade Abdürrahim Efendi, kasabada oldukça soğuk karşılanmıştı.

Yunanlılar'ın İzmir yöresinde, İtalyanlar'ın da Antalya'daki işgalleri başlar başlamaz, Isparta eşrafından ileri gelenler ivedilikle bir araya geldiler ve direniş yollarını araştırmaya koyuldular. Bu arada, İkinci Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa da bir yandan buyruğundaki birlikleri olası bir direnişe hazırlamaya çalışıyor, öte yandan da, İstanbul Hükümeti'ne düzenli raporlar göndererek, işgallerin gelişme yönüne ilişkin bilgi iletiyordu. Bu raporlarda belirtildiğine göre, İtalyanlar yalnızca Antalya işgaliyle sınırlı kalmayıp, ilerlemelerini Burdur ve Isparta yönünde de sürdüreceklerdi. Nitekim, mayıs ayı içinde bir İtalyan kurulu Isparta'ya dek gelmiş, incelemelerde bulunmuştu. Mersinli Cemal Paşa'nın raporlarında, Isparta Mutasarrıfı'yla Uluborlu kaymakamının halkın direnişini engellediği, özellikle belirtiliyordu.

Isparta'daki yerel direniş örgütlenmesi-

nin önderliğini ise, Talatpaşazade Hafız İbrahim Efendi ile Müftü Hüseyin Hüsnü Efendi yapıyorlardı. Hafız İbrahim Efendi, İtalyanlar'ın Burdur üzerine harekete geçtiklerini öğrendikten sonra, İkinci Ordu müfettişi aracılığıyla İstanbul'a bir telgraf çekmiş ve İtalyan harekâtı ile ilgili olarak hükümetten ivedi bilgi istemişti. İbrahim Efendi'nin telgrafında, Isparta yöresi halkının işgale hiçbir biçimde boyun eğmeyeceği ve şiddetle direneceği kesin bir dille belirtiliyordu. Bu arada, Hafız İbrahim Efendi ve İhtiyat Zabitleri Cemiyeti'nin öncülüğüyle, "Demiralay" adı verilen bir direniş örgütü oluşturulmuş ve bu örgüt içinde yer almaları için tüm Isparta gençliğine çağrı yapılmıştı.

İtalyan birlikleri 28 Haziran 1919'da Burdur'u işgal edip Isparta'ya ulaştıklarında, Demiralay örgütü hızla gelişiyordu. Nitekim, İtalyan işgalinin kırılmasında ve bir hafta gibi kısa bir süre içinde geri çekilmek zorunda kalmalarında bu örgütün protesto gösterilerinin önemli bir payı oldu. Isparta'nın yanısıra Uluborlu ve Eğridir'de de tepkiler görülünce, İtalyan İşgal Komutanlığı, harekâtı daha çok kıyı kentlerinde yoğunlaştırdı.

Milli Mücadele'nin ilk Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Cebesoy, Isparta direniş örgütlenmesinin, o dönemde, Kuva-yı Milliye içinde oynadığı önemli rolü şöyle anar:

"Anadolu'nun belirli bir bölümünü elde tutabilmenin ilk koşulu, başında bulunduğum Yirminci Kolordu'nun sahası içinde olan Isparta-Afyonkarahisar-Eskişehir hattını korumaktı. Eskişehir'de İngilizler vardı. Isparta ve Afyonkarahisar'ı koruyabilirsek, İngilizler'i Eskişehir'den atmak olanaklıydı. Isparta ve Afyonkarahisar'da ulusal güçleri oluşturmak için çaba harcamamıza gerek kalmadı: Bu iki kentimizde, iki din adamı, başı sarıklı iki savaşçı başa geçmiş, ulusal güçleri, deneyim sahibi bir komutanın tutumu ve uzak görüşlülüğüyle örgütlemiş ve ilk anda yadırganacak bir kararla komutayı da kendi ellerine almışlardı: Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, Afyonkarahisar'da Hoca İsmail Şükrü Efendi..."

Ali Fuat Cebesoy'un böylesine övgüyle andığı bu iki kişiden Hafız İbrahim Efendi, Kuva-yı Milliye'nin Isparta'daki örgütlenmesinde en ön sırada yer aldı ve Sivas Kongresi sonrasında oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Isparta Şubesi Başkanlığı'na getirildi. Ispartalı gönüllülerden oluşturduğu Demiralay ise, Yunanlılar'a karşı kurulan Denizli-Sarayköy Cephesi'nde önemli yararlılıklar gösterdi. Büyük Millet Meclisi'nde Isparta milletvekili olarak yer alan Hafız İbrahim Efendi'nin "Demiralay" soyadını alması da yine bu çabaları dolayısıyla oldu.

KONYA AYAKLANMASI SIRASINDA ISPARTA: Milli Mücadele yıllarında, Konya'da, ikisi 1919'da, biri 1920'de olmak üzere üç ayaklanma oldu. Her üç ayaklanmanın başını da, Delibaş Mehmet adıyla bilinen, padişah yanlısı bir kişi çekti. Konya'nın Bozkır İlçesi'nde patlak veren ilk iki ayaklanma kısa sürede bastırılırken Konya'nın işgal edilmesine varacak denli büyük boyutlara ulaşan üçüncü ayaklanma, Kuva-yı Milliye'yi uzun süre uğraştırdı. 2 Ekim 1920'de Çumra'yı basan Delibaş Mehmet, kasabayı ele geçirdi ve Konya ile bağlantısını kesti. Ayaklanma, kısa sürede Isparta Sancağı'nın bazı kazalarına, hatta Antalya yöresine dek yayıldı. Aralarında çok sayıda asker kaçağının da bulunduğu ayaklanmacılar 3 Ekim'de Konya'yı bastılar. Ancak, Ankara Hükümeti'nin Albay Refet (Bele) Bey komutasında gönderdiği birlik karşısında tutunamayan Delibaş'a bağlı güçler, Karaman Ovası'na, Eğridir, Şarkikaraağaç ve Yalvaç'a çekildiler. Bunun üzerine, ayaklanmanın tümden bastırılması amacıyla üç ayrı birlik oluşturuldu. Bunlar, Çumra yönünde ilerleyen Refet Bey komutasındaki birlik, Şarkikaraağaç yönüne giden Demirci Mehmet Efe'ye bağlı Denizli Kuva-yı Milliyesi güçleri ve Beyşehir'e yollanan Yarbay Osman Bey'in müfrezeleri idi. Kısa süre içinde harekete geçen Refet Bey ve Osman Bey'e bağlı birlikler, Bozkır, Seydişehir ve Beyşehir'e girerek ayaklanmanın asıl güçlerini dağıttılar. Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliyeciler'i ise Yalvaç, Şarkikaraağaç ve Eğridir yönünde ilerleyerek buradaki ayaklanmacıları safdışı bıraktılar. Böylece, Isparta'nın Konya'ya yakın yörelerini geniş ölçüde etkileyen Delibaş Ayaklanması, 23 Ekim 1920'de bütünüyle bastırılmış oldu.

İTALYANLAR'A ISPARTA'DA EKONOMİK AYRICALIK VERİLMESİNİN REDDİ: Kuva-yı Milliye'nin 1921 başlarında kazandığı askeri başarılar sonucu büyük devletlerin çıkarlarında ortaya çıkan değişiklikler, İtilaf Devletleri'nin Ankara Hükümeti'ne karşı tutumunda da bazı değişmelere yol açtı. Başta İtalya ve Fransa olmak üzere, İtilaf Devletleri, Türk Hükümeti'ne bazı ödünler vererek askeri çatışmaları durdurmaktan yana bir tutum içine girdiler. Çeşitli diplomatik girişimler sonucunda, Mart 1921'de Londra'da bir konferans toplandı. Konferans'a Ankara Hükümeti adına katılan Bekir Sami (Kunduk) Bey, İtalyan ve Fransız delegeleriyle birçok görüşme yaptı ve 12 Mart 1921'de İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza ile bir antlaşma imzaladı. Antlaşmada Isparta, Burdur, Antalya ve Muğla'da İtalyanlar'a ekonomik bazı ayrıcalıklar verilmesi karşılığında, İtalyan askerlerinin Anadolu'dan çekilmesi öngörülüyordu. Ama, Büyük Millet Meclisi'nde, Bekir Sami Bey'in yaptığı bu antlaşmanın, Anadolu'nun paylaşılmasını öngören Sevres Antlaşması'ndan farksız olduğu görüşüne varıldığından, Sforza-Bekir Sami Antlaşması onaylanmadı. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ise, bunun üzerine bu antlaşmanın bütün sorumluluğunu üstlendiğini belirterek, görevden ayrıldı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Isparta Milletvekilleri

Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Görev Yaptığı Dönem
Cudi Efendi	Bağımsız	1914—1918
Mahmud Esad Efendi	İttihat ve Terakki	1914—1918
Mehmed Bey	Bağımsız	1914—1918
Eşref Bey	Bağımsız	1908 — 1912 Nisan 1912-Ağustos 1912
Mustafa Hakkı Bey	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912 1914—1918
Süleyman Sami Efendi	Bağımsız	1908—1918

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Isparta Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan ve İtilaf askerlerinin baskını üzerine, 18 Mart 1920'de çalışmalarına son veren Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Isparta adına şu milletvekilleri katıldı: Mersinli Cemal Paşa ve Seyfullah Bey.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1926: Isparta İplik Fabrikası işletmeye açıldı.

1926: Aliköy Gülyağı Fabrikası üretime başladı.

1927: Şarkikaraağaç Bankası kuruldu.

1 Kasım 1927: Hafız İbrahim (Demiralay), Hüseyin Hüsnü (Özdamar), Mehmet Rıza (Dinçer), Mükerrem (Karaağaç) beyler III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1928: Güzel Isparta Rakı Fabrikası kuruldu.

26 Ağustos 1929: İş Bankası'nın ilk şubesi açıldı.

6 Mart 1930: Atatürk ilk kez Isparta'ya geldi.

4 Mayıs 1931: Hafız İbrahim (Demiralay), Hüseyin Hüsnü (Özdamar), Mükerrem (Karaağaç), Kemal Turan (Ünal) beyler IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1934: Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi TAŞ kuruldu. Bu işletme, 1944'te "Mahdut Mesuliyetli Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi"ne dönüştü.

1935: Keçiborlu Kükürt İşletmesi üretime geçti.

1 Mart 1935: Hafız İbrahim Demiralay, Hüseyin Hüsnü Özdamar, Mükerrem Karaağaç, Kemal Turan Ünal, V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1936: Demiryolu Isparta'ya ulaştı.

1936: Güzel Isparta Şarap Fabrikası kuruldu.

1938: Isparta Pratik Sanat Okulu açıldı.

3 Nisan 1939: Hafız İbrahim Demiralay, Hüseyin Hüsnü Özdamar, Mükerrem Karaağaç, Kemal Turan Ünal, Remzi Ünlü VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

Haziran 1940: Gönen Köy Enstitüsü öğretime açıldı.

8 Mart 1943: Mükerrem Karaağaç, Kemal Turan Ünal, Kazım Aydar, Cemil Tüzemen VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1943: Isparta Erkek Sanat Enstitüsü açıldı.

5 Ağustos 1946: Kemal Turan Ünal, Kazım Aydar, Rıfat Güllü, Sait Köksal, Şevki Yalvaç VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1948: Isparta Gülcülük Kooperatifi kuruldu.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı 83.566
Katılma Oranı: % 90,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	30.233	40,1	—
DP	45.154	59,9	5

Seçilen milletvekilleri: Kemal Demiralay, İrfan Aksu, Sait Bilgiç, Tahsin Tola, Celal Ramazanoğlu.

20 Mayıs 1951: TEKSİF kuruldu.

1952: İlk imam hatip okulu öğretime başladı.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 94.543
Katılma Oranı: % 89,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	30.893	37,2	—
DP	52.051	62,7	5
Bağımsız	571	0,1	—

Seçilen Milletvekilleri: Kemal Demiralay, İrfan Aksu, Sait Bilgiç, Tahsin Tola, Zühtü Hilmi Velibeşe.

1954: Gülbirlik (Gül ve Gülyağı Tarım Satış Kooperatifi) kuruldu.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 106.591
Katılma Oranı: % 78,5

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Isparta Milletvekilleri

Hacı Tahir Bey

Hafız İbrahim Efendi

Hüseyin Hüsnü Efendi

Sami Bey

Mehmet Nadir Efendi

Mersinli Cemal Paşa

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne Isparta adına şu milletvekilleri katıldı: Hacı Tahir Bey, Hafız İbrahim (Demiralay) Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, Sami (Arkan) Bey, Mehmet Nadir Efendi. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Isparta milletvekili olarak bulunan, ancak Meclis'in basılması sırasında yakalanarak Malta'ya sürülen Mersinli Cemal Paşa da, Malta dönüşünde Ankara'ya gelerek, Isparta Milletvekili sıfatıyla Meclis'te yerini aldı.

Mükerrem Karaağaç

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Isparta Milletvekilleri

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Isparta'yı şu milletvekilleri temsil etti: Hafız İbrahim Efendi, Hüseyin Hüsnü (Özdamar) Efendi, Mükerrem (Karaağaç) Bey.

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	26.050	31,7	—
CMP	575	0,7	—
DP	36.179	44,1	5
HP	19.265	23,5	—

Seçilen milletvekilleri: Hamdi Ongun, Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Tevfik Tığlı, Ali Latifoğlu.

1958: Isparta Barosu kuruldu.

4 Mayıs 1959: Eğridir'de büyük bir yangın oldu, 215 ev yandı.

28 Aralık 1960: Tahsin Argun Isparta'dan Kurucu Meclis Üyeliği'ne seçildi.

1960: Kovada I Santralı işletmeye girdi.

15 Ekim 1961 Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 113.842
Katılma Oranı: %82,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	46.155	51,0	3
CHP	30.357	33,6	1
YTP	13.886	15,4	—

Seçilen milletvekilleri: Ali İhsan Balım, Saadettin Bilgiç, Lokman Başaran, Mustafa Gülcügil.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 113.842

Katılma Oranı: 82,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	47.081	52,8	1
CHP	30.156	33,9	—
YTP	11.279	12,7	—
Bağımsız	517	0,6	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Suat Seren.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu Seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 114.830

Katılma Oranı: %55,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	38.783	61,7	1
CHP	24.046	38,3	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Mustafa Gülcügil.

1965: Yalvaç Müzesi açıldı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 119.028

Katılma Oranı: %66,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	48.868	63,8	2
CHP	17.640	23,0	1
YTP	10.086	13,2	1

Seçilen milletvekilleri: Süleyman Demirel, Ali İhsan Balım, İrfan Aksu, Tahsin Argun.

1966: Isparta Küçük Sanayi Yapı Kooperatifi kuruldu.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 25.281

Katılma Oranı: %65,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	64.465	81,3	4
CHP	11.233	14,2	—
CGP	1.954	2,5	—
MP	451	0,6	—
TİP	780	1,0	—
YTP	339	0,4	—

Seçilen milletvekilleri: Süleyman Demirel, Ali İhsan Balım, Yusuf Uysal, Hüsamettin Akmumcu.

1970: GES-İŞ, Kovada Gölü Tesisleri'nde 1300 işçi ile greve gitti.

1970: ORMA (Orman Mamulleri Entegre Sanayi) kuruldu.

1970: Isparta Yem Fabrikası kuruldu.

1971: Kovada II Hidro-Elektrik Tesisleri üretime girdi.

1973: İZDAŞ (Isparta Zirai Ürünleri Değerlendirme Sanayi ve Ticaret AŞ) kuruldu.

1973: 1750 hektarlık tarım alanını sulayabilen Yalvaç Barajı'nın yapımı bitti.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 138.464

Katılma Oranı: %63,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	52.297	62,0	4
CHP	12.093	14,4	—
CGP	2.246	2,7	—
DP	9.702	11,5	—
MHP	1.326	1,6	—
MSP	6.002	7,1	—
TBP	600	0,7	—

Seçilen milletvekilleri: Süleyman Demirel, Ali İhsan Balım, Mustafa Cesur, Yusuf Uysal.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı seçmen sayısı: 138.450

Katılma Oranı: %62,2

Burdur Mutasarrıfı'nın Isparta'da Alıkonması

İlk işgaller başladığında, bazı yöneticiler açıkça direniş yanlısı bir tutum takınırken, bazıları da bu tür eylemlere karşı çıkıyor, hatta bunları engellemeye çalışıyordu. Milli Mücadele'ye açıkça karşı çıkan böylesi yöneticilerden biri de Burdur Mutasarrıfı Vasfi Bey'di. Vasfi Bey, İstanbul Hükümeti'ne körü körüne bağlı tutumu ve İtilaf güçlerinin etkinliklerini kolaylaştırıcı davranışları nedeniyle, daha ilk günlerde, büyük tepki ile karşılaşmıştı. Nitekim, İkinci Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, Burdur Mutasarrıfı'nın, "yabancıların etkinliklerini övmekle görevlendirilmiş gibi" davrandığını belirtmişti.

Mutasarrıf Vasfi Bey, Burdur Kuva-yı Milliyesi'nin gelişmesini engelleyici tutumunu daha sonraki günlerde de sürdürüp, Denizli Kuva-yı Milliye temsilcilerinin Sivas Kongresi'ne gitmesini de önlemeye kalkınca, 20 Eylül 1919'da ailesiyle birlikte Isparta'ya getirilmiş ve burada gözetim altına alınmıştı. İstanbul Hükümeti, bu durumu ancak iki ay kadar sonra ve Vasfi Bey'in el altından ulaştırmayı başardığı pusulayla öğrendi ve bundan sonra, İstanbul Hükümeti'yle Isparta Kuva-yı Milliyesi arasında yoğun bir çekişme başladı: Dahiliye Nezareti Vasfi Bey'in zaman geçirilmeksizin İstanbul'a gönderilmesi için art arda buyruk yolluyor, Kuva-yı Milliyeciler ise, bu buyruklara açıkça karşı çıkmamakla birlikte, olumlu bir yanıt da vermiyorlardı. Vasfi Bey'in İstanbul'a gönderilmesinin sağlanması, Dahiliye Nezareti için, giderek bir onur sorunu olmuştu. Nezaret, yerel yöneticilere doğrudan verdiği buyrukların olumlu bir etki yaratmadığını görünce, bu kez Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa'nın aracılığına başvurdu. Ancak, Fevzi Paşa da, "Harbiye Nezareti'nin Kuva-yı Milliye ile herhangi bir ilişkisi yoktur" gibi bir gerekçeyle aracılıktan kaçınınca, Dahiliye Nezareti'nin girişimleri bütünüyle sonuçsuz kaldı. Burdur Mutasarrıfı Vasfi Bey Isparta'da uzun süre tutuklu kaldı.

Isparta Milletvekili Nadir Bey'in "Vatana İhanet" le Suçlanması

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmasından bir süre sonra, Meclis bünyesinde yapılan bir soruşturma, Isparta Milletvekili Nadir Bey'in, Isparta'da bulunduğu günlerde İtalyanlar'dan yana bir tutum takındığını, hatta başka bazı kişilerle birlikte işgal komutanının yanına giderek İtalyanlar'ı Isparta'ya çağırdığını ortaya çıkardı. Bu gelişme üzerine, Büyük Millet Meclisi'nde olayla ilgili bir soruşturma kurulu oluşturuldu ve Nadir Bey ifade vermeye çağrıldı.

Nadir Bey, Büyük Millet Meclisi'nin büyük duyarlılık gösterdiği bu suçlamayı kabul etti ise de, söz konusu davranışını bir suç olarak değerlendirmediğini belirterek şunları söyledi:

"Ortalıkta Türk Hükümeti denilecek güvenilir bir varlık yoktu. İstanbul Hükümeti hiç bizimle ilgilenmiyordu. Yunan ordusu durmaksızın ilerliyor, girdiği yerde yapmadık eziyet ve kötülük bırakmıyordu... Bu kötülüğü ve adaletsizliği önleyecek ve duyuracak bir makam da yoktu. Çetelere güvenilmezdi. Girip çıkıyorlar, durumu daha kötüye götürüyorlardı. Benim gibi düşünenler bir araya geldik, her konuda ölçtük biçtik: kurtuluşu İtalyanlar'ın işgalinde bulduk. İtalyanlar girdikleri yerlerde halka hiçbir kötülük yapmıyor, zulüm ve yağma gibi şeyleri akıllarından bile geçirmiyor, tersine herkese iyilik yapıyor ve işlerini kolaylaştırıyorlardı... Amacım, ülkeme iyilik etmek, hemşehrilerimi Yunan zulmünden korumaktı. İşte bu düşünceyle gidip İtalyanlar'ın Isparta'yı işgal etmeleri ricasında bulundum..."

Nadir Bey'in bu açıklamalarından sonra, Meclis'in büyük baskısına karşın, soruşturma kurulu konuyu daha da derinleştirmekten kaçındı ve olay bir süre sürüncemede kaldı. Cumhuriyet'in kurulmasından bir süre sonra genel bir af çıkarılınca, Nadir Bey de bundan yararlandı.

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	50.636	61,7	1
CHP	10.097	21,4	—
CGP	1.621	2,0	—
DP	5.090	6,2	—
MHP	1.177	1,4	—
MSP	5.344	6,5	—
TBP	485	0,6	—
Bağımsız	7.589	9,3	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Mustafa Gülcügil.

1976: Isparta Meslek Yüksek Okulu açıldı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 161.731

Katılma Oranı: %77,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	84.133	69,6	3
CHP	25.711	21,3	1
CGP	1.533	1,3	—
DP	1.121	0,9	—
MHP	3.743	3,1	—
MSP	4.629	3,8	—

Seçilen milletvekilleri: Süleyman Demirel, Yakup Üstün, Yusuf Uysal, Hüseyin Şükrü Özsüt.

1977: Makine ve İnşaat Mühendisliği bölümlerini kapsayan DMMA açıldı.

1978: Toprak Sanayi AŞ kuruldu.

14 Ekim 1979: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 142.394

Katılma Oranı: %71,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	72.085	72,6	1
CHP	11.963	12,1	—
CGP	1.383	1,4	—
MHP	8.147	8,2	—
MSP	3.587	3,6	—
SDP	695	0,7	—
TBP	481	0,5	—
TİP	388	0,4	—
TSİP	493	0,5	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Mustafa Gülcügil.

1979: Gül Kiremit Fabrikası kuruldu.

15 Ekim 1981: A. Güngör Çakmakçı Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

1982: Isparta Meslek Yüksek Okulu, Akdeniz Üniversitesi'ne bağlandı.

1982: Eğridir Su Ürünleri Yüksek Okulu kuruldu.

1982: Isparta Yabancı Diller Yüksek Okulu,Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi' ne bağlandı.

1982: 1977'de öğretime başlayan DMMA, Akdeniz Üniversitesi'ne bağlandı ve adı "Isparta Mühendislik Fakültesi" olarak değiştirildi.

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: Isparta'nın yerleşme tarihi, yazılı tarih öncesi bir dönem olan Üst Paleolitik Dönem'le başlamaktadır. İÖ 2000'lerde ise, Pisidya Bölgesi, Luvi ve Arzava topluluklarının yerleşim alanıydı. Hititler, siyasal bir güç olarak ortaya çıktıktan sonra, yöreye ilgi duymuşlar, ancak, yüzyıllarca süren çatışmalara karşın, Arzava ülkesi üzerinde kesin bir egemenlik kuramamışlardır. İÖ 1200'lerde "Ege Göç Kavimleri" adı verilen topluluklar, Balkanlar'dan gelerek Anadolu'nun siyasal yapısını bütünüyle değiştirdikleri gibi, Arzava Ülkesi Konfederasyonu'nun da siyasal varlığına son vermişlerdir. Bu toplulukların en önemlisi olan Frigler, İÖ VIII. yy'dan sonra, giderek güçsüzleşmiş ve İÖ 690'da bu topraklarda Lidya Devleti egemenlik kurmuştur. Daha sonra Kimmer-Sapardailer sürekli akınlarla Lidyalılar'ı oldukça zor durumda bırakmışlarsa da Isparta yöresinde uzun süreli bir yerleşik güç oluşturamamışlardır. Yöre, İÖ 546'da, Persler'in yönetimine girmiş ve İÖ 334'e değin de onların egemenliği altında kalmıştır. Bu tarihten sonra yöreye İskender egemen olmuştur. İÖ 323'te, İskender'in ölümü üzerine, Isparta sırasıyla Bergama Krallığı' nın, Selökidler'in son olarak da İÖ 190'da Romalılar'ın yönetimine girmiş ve Roma egemenliği İS 395'e değin sürmüştür. Bu tarihte başlayan Bizans egemenliği, 1204'te Selçuklular'ın Batı Anadolu'da denetimi kesin olarak ellerine almasıyla sona ermiştir. Selçuklu Devleti'nin son döneminde Isparta yöresinde, Hamidoğulları Beyliği'nin egemenliği (1301-1391) başlamıştır. 1390'da I. Bayezid döneminde Osmanlı yönetimine giren Isparta'da, Hamidoğulları yönetimi böylece son bulmuştur. Osmanlılar Dönemi'nde, Isparta, merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'nin bir sancağı olmuş, XIX. yy'da ise Konya Vilayeti'ne bağlanarak Hamid Sancağı'nın merkezi durumuna getirilmiştir. Bu nedenle de bir dönem Hamidabad diye anılmıştır. Cumhuriyet'le birlikte il durumuna getirilen Hamidabad, Isparta adını almıştır.

Isparta Valileri

Ahmet Müfid Bey	1924-1926
Ekrem Bey	1926-1929
Durmuş Bey	1929-1932
Fevzi Daldal	1932-1939
Selahattin Üner	1941-1942
Rıfat Şahinbaş	1942-1944
Naci Gıcıman	1944-1945
Nuri Atay	1945-1947
Asım Türeli	1947-1949
Mustafa Bağrıaçık	1949-1954
Mehmet Varinli	1954-1956
Mazlum Yegül	1956-1959
Ahmet Balkan	1959-1960
Hamdi Ömeroğlu	1960-1962
Şeref Tolungüç	1962-1964
Ertuğrul Süer	1964-1966
Hilmi Öztürk	1966-1971
Tahir Gençağa	1971-1975
Sabahattin Çakmakoğlu	1975-1978
Cemal Orhan Mirkelam	1978-1978
Bedri Nazlıoğlu	1978-1979
Erdinç Büyükakalın	1979-1980
Coşkun Akmeriç	1980-1981
Necdet Uçan	1981-

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**'da, XIX.yy sonları Ispartası'na ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

"Verimli topraklarında her türlü tarım ürünü yetişir. Özellikle, afyonu ve haşhaşıyla ünlüdür. Oldukça üstün nitelikli buğdayı ise Yunanistan ve Sicilya'da çok tutulur. Isparta'da bağcılık da çok gelişmiştir. Hayvancılık aynı oranda önemli olmamakla birlikte, her yıl yabancı ülkelere bir miktar yapağı satılmaktadır. Yöre krom, manganez ve demir madenleri yönünden hayli zengin olmasına karşın, bu madenlerin dışsatımı yapılamamaktadır. Dışarıdan en çok kahve ve şeker getirtilir."

Ali Cevad, ise aynı dönemde Isparta'yı şöyle tanıtmaktadır:

"Konya Vilayeti Hamidabad Sancağı'nın Merkez Kaza'sıdır. Kaza merkezinde, 1 hükümet konağı, 14 cami, 64 mescit, 8 medrese, 1 rüştiye, 37 sıbyan mektebi, 6 hamam, 7 han, 60 kadar dükkân vardır."

ATABEY: Bugünkü Atabey ilçe merkezinin bulunduğu yerleşme yeri, Antik Dönem'de Agpia diye anılmaktaydı. Yöre, İÖ 334'te İskender'in İÖ 164'te ise Romalılar'ın egemenliği altına girmiş, Romalılar Dönemi'nde Agrae adını almıştır. Yörede, daha sonra egemenlik kuran Bizanslılar, Malazgirt Savaşı'nda Türkler'e yenilip Anadolu'da egemenliği Selçuklular'a kaptırınca, Alâeddin Keykubad'ın vezirlerinden Ertokuş 1224'te, Atabey'i ele geçirmiştir.

Osmanlılar Dönemi'nde, Ağros diye anılan kent, Cumhuriyet'ten sonra, 1924'te, Atabey adını almıştır. İlçenin güneybatısında, Antik Selevkeia Sidera Kenti'nin kalıntıları bulunmaktadır.

EĞRİDİR: Hitit, Helen ve Roma egemenliği altında kalmış olan Eğridir, Bizans Dönemi'nde Prostanna diye anılmaktaydı. Yöredeki ilk Türk yerleşmesinin 1071'den birkaç yıl sonra gerçekleştiği bilinmektedir. 1097 Dorilaion (Eskişehir) Savaşı'ndan sonra, Haçlı-Bizans baskısı altında Türk boyları Anadolu içlerine çekilmişlerse de, kısa bir süre sonra yeniden çevreye yayılmaya başlamışlardır. III. Kılıç Arslan 1204'te çevredeki kentleri ve bu arada Eğridir'i de Selçuklu yönetimi altına almıştır. XIV. yy başında ise Eğridir, Hamidoğulları adıyla bağımsız bir beylik oluşturmuş olan Türkmenler'in egemenliğine geçti. O dönemde beyliğin kurucusu Felekeddin Dündar Bey, kente Felekâbâd adını verdi ve beyliğin merkezi Uluborlu'dan Eğridir'e taşındı. Daha sonra Eğridir, bir süre İlhanlı egemenliği altında kaldıysa da, yeniden Hamidoğulları'nın eline geçti. 1381'de ise, Osmanlılar yöreyi Hamidoğulları'ndan satın aldılar. Osmanlı Dönemi'nde zaman zaman, Hamideli adıyla anılan sancağın merkezi olan Eğridir, Tanzimat'tan sonra Konya Vilayeti Hamid Sancağı'na Cumhuriyet'ten sonra ise Isparta İli'ne bağlı bir ilçe merkezi oldu.

Şemseddin Sami Eğridir'e ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir:

"Eğridir, Konya Vilayeti'nin Hamid Sancağı'na bağlı bir kazadır. Barla, Pavlu nahiyeleri ve 69 köyüyle birlikte nüfusu

20.400'dür. 32 camisi, 17 mescidi, 2 medresesi ve 2 kilisesi vardır. Toprak ve tarım ürünleri çok çeşitlidir. Özellikle üzüm, elma, ceviz, kavun ve karpuzu boldur."

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda, Ali Cevad Eğridir'i şöyle tanımlar:

"4000 kişilik nüfusa sahip olan kentin, 1 kütüphanesi, 1 medresesi ve 3 camisi vardır. Kaza nüfusu, 70 köy ve 2 nahiyeyle birlikte 20.000'i bulur. Eğridir'de bez ve çarşaf dokumacılığı gibi küçük sanayi yanında, tarım ürünleri de önemli yer tutar."

GELENDOST: Yörenin Antik Dönem'deki adı Sabinae'dir. Bugünkü ilçenin bulunduğu alanda Türkler'den önceki yerleşmeler konusunda yeterli bilgi yoktur.

Daha önce Yalvaç'a bağlı bir bucakken, 1952'de ilçe olmuştur.

KEÇİBORLU: 1460'ta Hamideli Sancağı'nın Gönen Kazası'na bağlı bir nahiye merkezi olan Keçiborlu, Türkler'in yöreye gelişi ile birlikte yerleşim yeri durumuna gelmiştir. Yöreye, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Tuna boylarından gelen göçmenler yerleşmiştir.

Keçiborlu adının Oğuz Türkleri'nden geldiği sanılmaktadır. Oğuz dilinde kiçi "küçük", bor ise "maden" demektir. Keçiborlu da "Küçükmadenli" anlamına gelmektedir.

Kamus ül-Âlam'da, XIX.yy sonu Keçiborlu'sundan şöyle söz edilmektedir:

"Konya Vilayeti Hamid Sancağı Merkez Kazası'na bağlı bir nahiye merkezidir. 23 köyüyle birlikte, nüfusu 6.000 dolayındadır."

SENİRKENT: Kent, Osmanlılar Dönemi'nde, Sınırkent olarak anılmaktaydı. Daha önce Uluborlu'ya bağlı bir bucak merkeziyken, 1951'de ilçe oldu.

Kamus ül-Âlam'da, Senirkent için, "Konya Vilayeti Hamid Sancağı Merkez Kaza'sının bir nahiyesi olarak Isparta içinde yer alır" denmektedir.

SÜTÇÜLER: Helenistik Dönem öncesine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Yöre, İskender'den sonra, sırasıyla Bergama Krallığı, Selökidler ve Roma yönetimine girmiştir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Türkler Bizanslılar'a karşı yörede üstünlük kurmuşlar, ama Haçlı Seferleri sırasında bu üstünlüklerini bir süre için Bizanslılar'a bırakmışlardır. Kentin Türk yönetimine kesin olarak geçişi Alâeddin Keykubad dönemine (1219-1237) rastlar. 1300'lerde, Isparta ve çevredeki bazı kasabalar gibi, Sütçüler de Hamidoğulları Beyliği'ne katıldı. 1391'de ise Osmanlı yönetimine girdi. Bu dönemde adı Cebel olarak geçmektedir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Konya'ya bağlanan Sütçüler, 1868'de nahiye, Cumhuriyet'ten sonra, 1936'da ilçe olmuştur.

Antik Adada Kenti'nin kalıntıları kasabanın oldukça yakınındadır.

ŞARKİKARAAĞAÇ: Yörede bilinen ilk yerleşme, Helenistik Çağ'da kurulan Neopolis'tir. Roma İmparatorluğu'nun son dönemleriyle Bizans egemenliğinin ilk yıllarında burada bir piskoposluk olduğu bilinmektedir. Yöredeki Türk yerleşmesi, 1266'da, Selçuklular'la birlikte başlamıştır. XIV.yy başlarında, Hamidoğulları Beyliği'nin yönetimine giren yöre, 1381'de, 83.000 altın karşılığında, başka bazı kentlerle birlikte, Osmanlılar'a satılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde Karaağaç-ı Yalvaç diye de anılmış, sonraları Denizli'ye bağlı Karaağaç'tan (Acıpayam) ayırt edilmek için, Şarkikaraağaç (Karaağaç-ı Şarki) denilmiştir.

Kamus ül-Âlam'da, Şemseddin Sami, Şarkikaraağaç'ı şöyle tanımlar:

"Konya Vilayeti'nin Hamid Sancağı'na bağlı kaza merkezidir. Afşar Nahiyesi ve 46 köyüyle birlikte, tümü Müslüman olan 19.683 nüfusa sahiptir. Karaağaç, tahin helvasıyla ünlüdür. Kazada, afyon ve haşhaşın yanısıra meyve ve şebzelerin her türü üretilmekte, ayrıca Afşar'da lületaşı çıkarılmaktadır. Bunun dışında hayvancılık, kazanın en önemli geçim kaynaklarından birisidir."

Ali Cevad da, şunları yazmaktadır:

"Kentin çarşısı ve evleri düzenli, ticareti de oldukça canlıdır. Tüm kazada, 4.316 ev, 44 Müslüman ilkokulu, 8 medrese, 30 mescit, 41 cami, 12 dabakhane, 46 yağhane, 77 değirmen, 3 hamam, 9 fırın, 4 han, 10 kahvehane, 181 dükkân, 8 çiftlik, 1 Reji (tekel) İdaresi ve 1 Düyun-u Umumiye İdaresi binası vardır."

ULUBORLU: Uluborlu'nun bilinen en eski adı Apollonia'dır. Bizans Dönemi'nde Hıristiyan Azizi Sozimus'un adından ötürü buraya "Sozopolis" denilmiştir. Uluborlu, Türkler'le bizanslılar arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra, 1180'lerde bütünüyle Selçuklular'a geçmiş ve 1300'lere değin onların yönetiminde kalmıştır. Hamidoğulları yörede bağımsız bir beylik kurduklarında Uluborlu'yu merkez edindiler. 1301'de, çevredeki kentlerle birlikte Eğridir'i de alan Hamidoğulları, merkezi Eğridir'e taşımışlardır. 1391'de Osmanlı egemenliği altına giren Uluborlu, XIX.yy'da Konya Vilayeti Hamid Sancağı'nın kazası olmuş, Cumhuriyet'ten sonra da ilçe durumunu korumuştur.

Kamus ül-Âlam'da, Uluborlu şöyle anlatılmaktadır:

"Konya Vilayeti'nin Hamid Livası'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Kaza, 10 köye ve 1.500 nüfusa sahiptir. Eski adı Apolonya olan kazada her çeşit tahıl ve baklagil yetişir. Tüm kazada, 15 mescit, 1 rüştiye (ortaokul), 8 sıbyan mektebi, 2 kilise, 1 Hıristiyan okulu, 4 han, 4 hamam ve 150 dükkân bulunmaktadır."

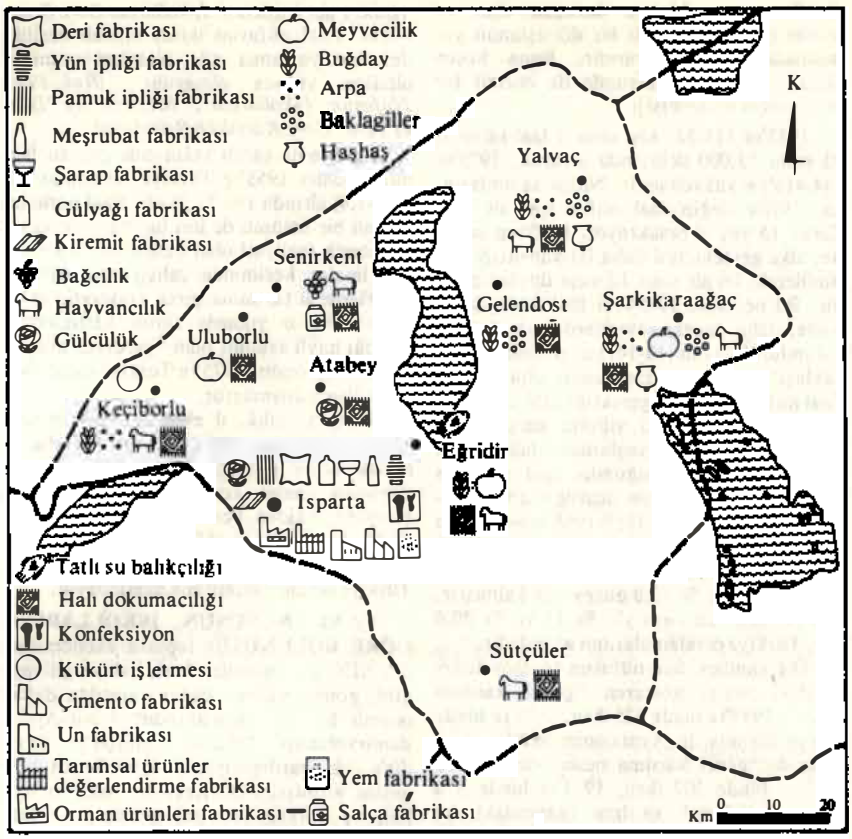
YALVAÇ: Kasaba İÖ 280'de kurulmuş ve adına Antiokheia denmiştir. Bir süre Bergama Krallığı yönetiminde kalan yöre, İÖ 164'te Roma üstünlüğünü kabul etmiş, İS 395'te ise Bizans egemenliği altına girerek XI.yy'a değin sönük bir kent olarak varlığını korumuştur. 1176'da Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, yöreyi Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına katmıştır. Yalvaç, 1300'lerde, Hamidoğulları Beyliği topraklarını içine girmiş ve 1381'de Osmanlılar'a katılmıştır.

Şemseddin Sami Yalvaç'ı şöyle anlatır:

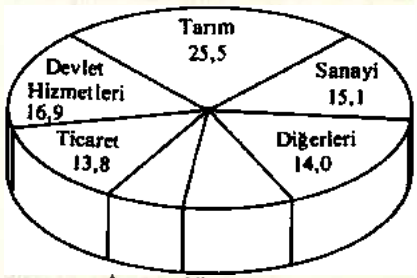
"Konya Vilayeti'nin Hamid Livası'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Kazanın, Hoyran Nahiyesi ve 36 köyü ile birlikte toplam 20.000 nüfusu vardır. En önemli ürünleri, tahıl, baklagiller, sebze ve meyvedir."

Ali Cevad da şu bilgileri vermektedir:

"Kazada, 3.535 ev, 320 dükkân, 20 kahvehane, 1 han, 23 fırın, 2 hamam, 16 değirmen, 10 yağhane, 45 cami, 8 medrese, 14 Müslüman ilkokulu, 5 çiftlik, 1 Reji, 1 Düyun-u Umumiye İdaresi binası, 50 çeşme, 1 telgrafhane, 1 hapishane, 1 depo, 1 hükümet konağı, 2 türbe ve 1 kütüphane vardır." ●

Şekil 1
1978'de Isparta'da Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Isparta Akdeniz Bölgesi'nin "Göller Bölgesi" adı verilen bölümünde yer alan, 8.933 km2 yüzölçümlü ve ülke alanının % 1,2'sini kaplayan bir ildir. 1980'de 350.116 kişi olan il nüfusu, ülke nüfusunun binde 8'ini oluşturuyor ve nüfus varlığı bakımından, iller arasında 49. sırayı alıyordu.

Isparta'da halıcılık ve gülyağı üreticiliği gibi kökenleri XIX. yy ortalarına uzanan geleneksel imalat dallarına bağlı olarak oldukça gelişmiş bir "kent ekonomisi" vardır. 1978'de tarım kesiminin il gayrı safi hasılası içindeki payı % 25,5 idi (Şekil 1). Aynı yıl, il gayrı safi hasılası içindeki payı % 15,1 olan sanayi kesimiyle, % 13,8 olan ticaret kesimlerinin toplam payları, tarım kesimininkini aşıyordu.İl imalatkesimi,daha çok küçük sanayi ile "ev üretimi"ne dayanıyordu. Bu nedenle, il ekonomisi içinde oldukça önemli bir yer tutmasına karşın, Isparta sanayiinin, gayrı safi yurt içi hasıla içindeki payı, ancak binde 4 düzeyindeydi ve tarım kesiminin payının da altında kalıyordu (Şekil 2).

Isparta'da imalat sanayii gibi, tarımın yapısı ve tarımsal gelişme de ilginç özellikler taşımaktadır. Bunların başında, il ekonomisinin temeli ve öbür kesimlerin ana kaynağı tarım olmasına karşın, tarımda çalışan faal nüfus oranının, hem Türkiye geneline, hem de imalat sanayii Isparta'ya göre çok daha gelişmiş olan kimi illere oranla, hayli düşük olması gelmektedir. Bunda en önemli etken, işlenebilecek toprakların azlığı ve engebeli toprak yapısı yüzünden ekim alanlarının güçlükle artabilmesidir. Bunun yanında, sert iklim koşullarının ürün çeşitlenmesini kısıtlaması, doğal koşullara bağımlılık ve teknolojik gelişmenin yavaşlığı, üretim artışının boyutlarını sınırlamış, tarımda çalışabilecek nüfusu daraltmıştır. Buna karşın, büyük ölçüde kırsal kesimde yapılan halıcılık, önemli bir ek gelir yaratarak, tarım kesiminde çalışabilecek nüfusu daraltan bu etmenleri dengelemektedir. Isparta imalat sanayiinin en önemli kolu olan halıcılıkta, gerek hammadde, gerek işgücü büyük ölçüde tarım kesiminden sağlanmakta, işgücünün hemen hemen tümünü, aynı zamanda bitkisel ve hayvansal üretimde de bulunan kadınlar oluşturmaktadır.

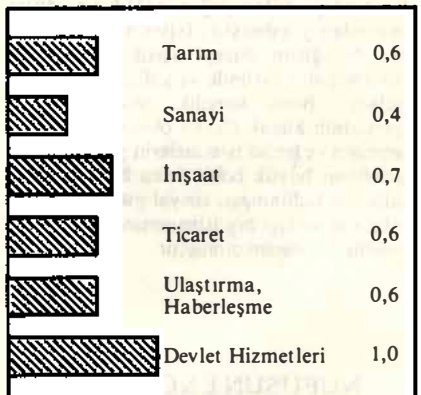
Tarımsal yapının bir başka özelliği, gelişme dinamiğinin yavaşlığıdır. Çünkü, yetiştirilen ürün türleri anlamlı bir birikime olanak tanımaz ve ileri teknoloji kullanımını zorlamaz. Benzer biçimde, çoğunlukla küçük ve parçalı olan işletmelerin birikim ve yeniden yatırıma elverişsizliği, bu arada birikimlerin bir bölümünün halıcılığa yönelmesi, tarımın hayli erken dönemlerde pazarla ilişkiye geçmiş olmasına karşın, geç ve yavaş gelişmesine neden olmuştur.

Ülkenin en büyük kükürt rezervleri Isparta İli'nde yer almaktadır. Kükürt işleyen en büyük tesis olan Keçiborlu Kükürt İşletmeleri, ülke kükürt üretiminin en büyük bölümünü gerçekleştirmektedir.

İlde, 1975'te faal nüfusun % 14,7'sinin çalıştığı imalat sanayii ise, tarıma dayalıdır ve yerel özellikler nedeniyle çok özgün bir yapısı vardır. İlde tarım alanlarının kısıtlı olması ve tarımsal etkinliğin gül ve meyvecilik dışında çiftçi ailelerinin geçimini sağlamaya yetmemesi, halkın önemli bir kesiminin öteden beri, evlerindeki bez ve halı tezgâhlarında dokumacılıkla uğraşmasına yol açmıştır.

Evlerde yapılan üretimde, daha çok kadınlar ve kız çocukları halı dokumaktadır.

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Isparta'nın Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

Halının, özellikle ekonomik gelişme dönemlerinde yüksek gelir sağlayan "lüks bir tüketim malı" olması, ilde "küçük sanayi" biçiminde sürdürülen bu faaliyetin, büyük sanayinin rekabeti karşısında varlığını rahatlıkla koruyabilmesi ve geliştirebilmesine olanak verdiği gibi, ilin sanayileşme sürecini de belirlemiştir. Öyleki, çoğu ilde görülen sanayileşme sürecinin tersine, Isparta sanayii, başlangıçta doğrudan bu "ev sanayii" nin girdilerini sağlamak üzere gelişmiştir. 1950 ve 1960'larda imalat kesimindeki büyük fabrikaların başında yün ve pamuk ipliği üreten tesisler geliyordu. 1950'lerden sonra halıcılık hızla gelişmiş, tezgâh sayısı 1970'te 34.000'e yaklaşmış, 1980'lerde bu tezgâhlarda çalışanların sayısı da 84.000'i aşmıştı.

İl imalat kesiminin 1980'lerde önemini koruyan bir başka üretim dalı da gülyağcılığıydı. Kooperatiflerin, özel kesim ve yabancı sermaye fabrikalarının faaliyette bulunduğu dalda, 1981'de tümü dışsatım amacıyla 2.300 kg dolayında çeşitli türde gülyağı üretilmişti.

İl imalat sanayiindeki geleneksel yapı, ancak 1970'lerde kırılmaya başlamış ve özellikle orman ürünleri ile taşa toprağa dayalı sanayi dallarında kurulan büyük ölçekli tesislerle, il sanayiinde belirli bir çeşitlenme gerçekleştirilmiştir. Bunlardan Göltaş Çimento Fabrikası'nın kapasitesi, ülke toplam çimento üretim kapasitesinin % 3'ünü oluşturuyordu.

Isparta'da, doğurganlık hızı çok düşük olduğu için, nüfus oldukça durağan bir yapı gösterir. Bu yapı, ildeki kentleşme eğilimini de olumsuz yönde etkilemektedir. 1980'de nüfusunun % 54,8'i kırsal kesimde yaşayan ilde, kentsel nüfusun yoğunlaştığı tek merkez Isparta Kenti'dir. Kent, il nüfusunun dörtte birini barındırmaktadır. Isparta'da il merkezi dışında, nüfusları 1980'de 10.000'i aşan yalnızca iki merkez vardı. Bunlar, nüfusu 12.000 dolayında olan Eğridir ile 20.000'e yaklaşan Yalvaç'tır. İlin bir ilginç özelliği de, kimi kentsel merkezlerin nüfuslarının bir dalgalanmayla zaman zaman azalmasıdır. Bunlardan Uluborlu ve Senirkent, net olarak kentsel nüfusu azalan yerleşmelerdir.

İl ekonomisindeki genel gelişmeye, altyapı yatırımlarının oldukça yeterli olmasına ve belli dönemlerde ilin Türkiye siyasi kademelerindeki etkisinin artmasına bağlı olarak, Isparta'da yoğun sağlık ve eğitim yatırımları yapılmıştır. Isparta, hem sağlık hem de eğitim düzeyi açısından Türkiye ortalamasının üstünde ve gelişmiş iller arasındadır. Buna karşılık, imalat sanayii işyerlerinin küçük ölçekli olması, aile işletmelerinin ve geçici işletmelerin yaygınlığı ve işgücünün büyük bölümünün hâlâ tarımsal faaliyette bulunması, sosyal güvenlik kuruluşlarının ve işçi örgütlenmesinin fazla gelişememesine neden olmuştur.

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

ISPARTA İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Isparta, ekonomik yapısı oldukça durağan olan ve zaman içerisinde köklü bir dönüşümün yaşanmadığı illerden biridir. Buna koşut olarak, ilin faal nüfusunda da önemli bir artış gerçekleşmemiştir.

1955'te 111.521 kişi olan il faal nüfusu, 20 yılda 33.000 dolayında artarak, 1975'te 144.416'ya yükselmiştir. Nüfus sayımlarında, 1970'e değin faal nüfus için alt sınır olarak 15 yaş alınmaktaydı. 1970'ten sonra ise, ülke gerçeklerini daha iyi yansıttığı düşünülerek, bu alt sınır 12 yaşa düşürülmüştür. Bu nedenle, 1975'teki faal nüfus içerisinde, daha önceki sayımlarda göz önünde bulundurulmayan (12-14) yaş grubuna giren yaklaşık 8.900 kişi kapsanmış olmaktadır. Faal nüfustaki artışı gerektiği gibi değerlendirebilmek ve önceki yıllarla karşılaştırabilmek için, (15+) yaşlardaki faaller göz önünde bulundurulduğunda, faal nüfusun 1975'te 135.505 kişiye düştüğü görülmektedir. Bu durumda, 1955-1965 arasında % 9,6'lık bir artışla 122.325'e yükselen il faal nüfusunun, 1965-1975 dönemindeki artış oranı da ancak % 10,8 düzeyinde kalmıştır. Her iki oran da sırasıyla % 11 ve % 20,6 olan Türkiye ortalamalarının altındadır.

Öte yandan, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren "genel katılma oranı", 1955'te binde 525 iken, 1975'te binde 420'ye düşmüştür. Aynı dönemde ülke genelinde de "genel katılma oranı" azalmış ve 1955'te binde 507 iken, 1975'te binde 378 olmuştur. Genel katılma oranındaki bu gerileme, söz konusu dönemde ülke ekonomisinde ortaya çıkan yapısal değişmeye koşut olarak, özellikle tarım kesiminde yoğunlaşmış durumdaki "yardımcı aile bireyleri" oranında görülen gerilemenin bir sonucudur. Bu dönemde gerçekleşen sanayileşme ve kentleşme sürecine bağlı olarak faal nüfusun bir bölümünün tarım kesiminden tarım dışı kesimlere kayması ve bu sırada özellikle verimliliği çok düşük olan "ücretsiz aile işçileri"nin faal nüfus dışına çıkması, genel olarak olumlu bir gelişmedir.

Isparta'da genel katılma oranında görülen gerileme, Türkiye genelindeki gelişmeye koşut olmakla birlikte, aynı şiddette olmamıştır. Isparta'da, 1955'te olduğu gibi, 1975'te de "genel katılma oranı" Türkiye ortalamasının üzerindedir ve Isparta'daki gerileme (binde 105), binde 129 olan ülke genelindekinin altında kalmıştır. Bunda, hem ilin genel nüfus varlığı, hem de faal nüfus özelliklerinin etkisi vardır.

Her şeyden önce, Isparta, doğal nüfus hızı ülke genelinden düşük olan, bu nedenle 1950-1980 arasında toplam nüfus artışı Türkiye genelinin gerisinde kalan bir ildir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).* Düşük doğurganlık eğilimine bağlı olarak, faal nüfusu artıracak olan (15-64) yaş grubunun ülke ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca, nüfus varlığını ve faal nüfusu belirleyen etmenlerden biri olan göç hareketleri de Isparta'da pek belirleyici değildir *(Bak. Göç).*

Öte yandan, Isparta'da faal nüfusun bileşimi açısından özgün bir yapı görülmektedir. İl faal nüfusunun önde gelen özelliklerinden biri, tarım kesiminde çalışanlar oranının her zaman Türkiye genelinden düşük kalması ve tarım kesimindeki gerilemenin ülke genelinden daha hızlı olmasıdır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü).* Faal nüfusun ikinci önemli özelliği de, ilde yardımcı aile bireyleri oranının oldukça yüksek olmasıdır *(Bak. Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü).*

Isparta'da tarım kesiminde çalışan faal nüfus, daha 1955'te Türkiye ortalamasının (% 77,4) altında (% 72,3) idi. Faal nüfusun önemli bir bölümü de ilin başlıca geleneksel ekonomik faaliyeti olan halıcılıkta yoğunlaşan imalat kesiminde çalışıyordu. Ayrıca, 1950'lerde il tarımına giren traktörün etkisiyle daha o yıllarda tarım kesimindeki ağırlığı hayli azalmış olan "yardımcı aile bireyleri"nin oranı, 1975'te Türkiye ortalamasının altına düşmüştür.

Buna karşılık, il ekonomisinde öteden beri ağırlıklı bir yer tutan ve halı başta olmak üzere gülyağı, deri vb üretimine dayanan imalat kesiminde yardımcı aile bireyleri eskiden beri yaygın olarak çalışmaktadır. 1975'te, ilde imalat sanayiinde çalışan yardımcı aile bireylerinin oranı, Türkiye ortalamasının çok üzerindeydi.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Isparta ekonomisinde, XIX. yy sonundan beri, halı ve gülyağı gibi, görece yüksek değer yaratılan dallar önemli bir yer tutmaktadır. İzmir-Aydın demiryolunun 1912'de İngilizler'ce Eğridir'e dek uzatılmasıyla il, İzmir'in art bölgesine girmiştir. Böylece, dış pazarlar için halı ve gülyağı üretimi gelişmiş ve faal nüfusun oldukça önemli bir bölümü, başta bu iki dal olmak üzere, imalat kesiminde çalışmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ekonomik ve siyasi gelişmelerden etkilenerek gerileyen bu üretim dalları, 1930'lardan sonra yeniden eski canlılıklarını kazanmıştır. 1955'te Türkiye çapında imalat kesiminde çalışanların oranı, yalnızca % 6 iken, Isparta'da bu kesimde çalışanların payı % 15'e yaklaşıyordu (Tablo 1).

İmalat kesiminin geleneksel olarak ağırlıklı bir yer tutmasına karşın, Isparta'da faal nüfusun çoğunluğu tarım kesiminde çalışmaktadır. İlde, topografya koşulları nedeniyle, ekili alanlar oldukça kısıtlıdır. 1950'lere değin, gül bahçeleri dışında daha çok tahıl ve fiğ, burçak gibi yem bitkileri üretilmekte ve hayvancılık il tarımında önemli bir yer tutmaktaydı *(Bak. Tarım).* Birçok başka ilde olduğu gibi, 1950'lerde tarımda makineleşmenin başlaması, sınırlı da olsa, il tarımı üzerinde etkili olmuş ve bu kesimde çalışanların oranı düzenli biçimde düşmüştür. 1955'te Isparta'da, faal nüfusun % 72,3'ünü oluşturan 80.578 kişi tarım kesiminde çalışıyordu. Aynı yıl, tarım kesiminin ülke genelindeki payı ise % 77,4 idi. Bu yıllardan başlayarak, Isparta'da tarım kesiminin faal nüfus içindeki payı her zaman Türkiye ortalamalarının altında olmuş, ayrıca bu kesimdeki gerileme, ülke genelindekinden daha büyük boyutlara ulaşmıştır.

1965'e gelindiğinde, tarım kesimi Türkiye genelinden daha hızlı gerileyerek % 64,4'e düşerken, tarımda çalışanların mutlak sayısında da bir azalma olmuştur. Bu gerileme, özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan yardımcı aile bireyleri sayısındaki azalmanın sonucudur. 1955'te tarımda çalışanların % 52'sini, önemli bölümü yardımcı aile bireyleri sayılması gereken kadınlar

oluşturmaktaydı. 1965'te tarımda çalışan kadınların sayısı 5.600 dolayında azalmış ve tarımda çalışanlar içinde kadınların payı % 46,3'e düşmüştü.

1960'ların ikinci yarısı, Isparta tarımında belirli bir değişimin yaşandığı ve gülcülüğe önce elma ve son yıllarda kiraz yetiştiriciliği olmak üzere, öbür bahçecilik uğraşlarının eklendiği dönemdir. Bu gelişmenin sonucu olarak, 1970'lerde bahçelerin çapalanması ve özellikle meyvelerin toplanması işlerinde çalışanların sayısı da artmıştır. 1965'te 79.000 dolayına düşmüş bulunan tarım kesimi faal nüfusu, 10 yılda % 10,7 artarak, 1975'te 87.000'i aşmıştı. Ancak bu artış sonucu, tarım kesiminin payında 1950'lerden sonra ortaya çıkan gerileme durmamış, tersine tarımda çalışanların payı 1975'te, ülke ortalamasının çok altına düşmüştür.

İlde geleneksel olarak faal nüfusun görece önemli bir bölümünün çalıştığı imalat sanayiinin belirgin özelliği, başta halıcılık olmak üzere ev üretiminin yaygın oluşudur. Isparta'nın gerek kırsal, gerek kentsel kesiminde pek çok evde,1 ya da 2 kişinin çalıştığı çok sayıda halı tezgâhı vardır. 1960'lara değin halıların büyük bölümü Ispartalı ve İzmirli büyük tüccarlarca ısmarlanır, toplanarak pazarlanırdı. Üretimin bu yapısından dolayı halı üretiminde çalışan gerçek faal nüfus, istatistiklerde görünenin çok üzerindedir. Halı tezgâhlarının sayısında zaman içerisinde önemli bir artış gerçekleşmiş ve 1950'de 5.828 olan tezgâh sayısı, 1960'ta 14.900'e çıkmış, tezgâhlarda çalışan sayısı ise 1970'te 75.000'i, 1979'da da 80.000'i aşmıştı *(Bak. Sanayi)*. Bu tezgâhlarda halı dokuyanların hemen hemen tümünü kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır. Ancak, faal nüfusun bu kesiminin kısmen halı dokumacılığının yanı sıra, tarımsal faaliyete de "yardımcı aile bireyi" olarak katılması, bunların önemli bir bölümünün istatistiklerde imalat kesimi yerine, tarımda gösterilmesine neden olmaktadır.

Öte yandan, il imalat kesiminin ağırlıklı bölümünü halı dokumacılığının bellibaşlı girdileri olan yün ve pamuk ipliği fabrikalarıyla boya ve kırkma atölyeleri oluşturmaktadır. İl imalat sanayiinde dokumayı izleyen öteki önemli dallar, gülyağı ve orman ürünleri işleme atölyeleridir *(Bak. Sanayi)*. Bütün bu dalların ortak özelliği ise, küçük işletmelerin egemen olmasına karşın, çok sayıda işçi çalıştırmalarıdır. Bütün bu etmenlere bağlı olarak, il imalat sanayiinde çalışanların oranı her zaman Türkiye ortalamasının üzerinde ya da ona hemen hemen eşit olmuştur. 1955'te faal nüfusun % 15'i imalat kesiminde çalışıyordu. Türkiye genelinde ise bu oran yalnızca % 6 idi. Öte yandan, halıcılık dalının özelliklerinden dolayı, il imalat kesiminde faal olan 16.600 dolayında kişiden 10.000'i kadındı.

İmalat kesiminde zaman içerisinde ortaya çıkan dalgalanmalar büyük ölçüde halıcılık kesimindeki gelişmelere bağlıdır. Halı, daha çok lüks sayılabilecek bir tüketim malı olduğundan, üretimi piyasadaki talep değişikliklerinden çok etkilenir. Öte yandan halı üretimi Isparta'da, 1960'lara değin, büyük tüccarın denetimindeydi ve bu kesim, kırsal alanda 800-1.000 arası tezgâha sipariş verirdi. 1960'tan sonra ilde yaşanan kentleşme süreci ve ticaret kesiminde ortaya

Tablo 1
Türkiye ve Isparta'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye	Isparta	Türkiye	Isparta	Türkiye	Isparta
	12.205.272	111.521	13.557.860	122.325	16.349.380	144.416
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve B lık	77,4	72,3	71,9	64,4	64,1	60,4
Maden Çıkarma	0,5	0,4	0,6	0,5	0,7	0,6
İmalat Sanayii	6,0	14,9	7,1	7,2	7,6	14,7
İnşaat Sanayii	1,6	1,2	2.6	2,7	2,7	5,0
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*	0,2	0,1	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	2,1	2,9	2,1	6,1	4,7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	1,0	2,1	1,6	3,1	2,5
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	3,4	6,2	5,4	11,4	11,6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	4,7	6,4	16,0	4,2	0,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

çıkan gelişmeler, halıcılığın yapısını da etkiledi. 1960'larda kırdan kente göç eden ve halı ticaretine giren küçük tüccar, daha çok göç ettiği yörede bulunan 100-200 kadar tezgâha sipariş verebilmekteydi. Bu, halıcılık dalındaki üretimin yapısını etkilemiş, tezgâh ve çalışan sayısının azalmasına yol açmıştı. Dönemsel olarak, halı üretiminin düşmesi, halı dokumacılığını tamamlayan yıkama, kırkma gibi faaliyetleri de etkiledi. Bu gelişmelerin sonucu olarak, 1965'te imalat kesimindeki faallerin sayısında yarıdan fazla bir daralma oldu ve kesimin payı, 1955'teki düzeyinin yarısına düştü. Halıcılığın daha çok kadın emeğine dayanan bir dal olması nedeniyle, imalat kesimindeki dalgalanmalar, büyük ölçüde kadın işçi sayısındaki iniş çıkışlardan kaynaklanmaktadır. 1965'te imalat kesiminde faal olanlar arasında kadınların sayısı 2.000 dolayına düşmüştü. Bu durumda, 1955-1965 arasında imalat kesiminin yitirdiği 8.700 kadar işçinin 8.000'i yani, tümüne yakını kadındı. Bu gerileme sonucunda il imalat kesiminin payı ilk kez % 7 dolayında olan ülke imalat kesimi payına eşitlenmişti.

1970'lerde ise, halı fiyatlarının yükselmesine bağlı olarak, ilde halıcılık hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Ayrıca, aynı yıllarda Isparta imalat sanayiinde belirli bir çeşitlenme eğilimi ortaya çıkmış, il imalat kesiminde çalışan sayısında da önemli bir artış olmuştu. 1975'te Isparta'da imalat kesiminde çalışanların sayısı 21.000'i aşıyordu ve kesimin faal nüfus içindeki payı yeniden 1955'teki yüksek düzeye yaklaşarak (% 14,7) Türkiye ortalamasının iki katına yaklaşmıştı.

Isparta'da hızlı gelişen bir başka kesim de inşaattır. 1955'te inşaat kesiminde faal nüfusun yalnızca % 1,2'si çalışırken, 1965'te bu kesimin payı % 2,7'ye yükselmişti. Bunda 1960'ların ilk yarısında başlayan görece hızlı kentleşmenin yol açtığı konut gereksinimi ile ilde bu dönemde okul vb kamu tesislerinin yapımına hız verilmesi etkili olmuştu. 1970'lerde ise kentleşme nedeniyle yoğunlaşan konut yapımı ve bu yıllarda yapımına başlanan yeni fabrikalar inşaat kesiminde, bir önceki döneme göre patlama sayılabilecek bir gelişmeye yol açmıştır. 1975'te 7.300'ün üzerinde kişinin çalıştığı inşaat kesiminin payı % 5 ile ilk kez Türkiye ortalamasının önemli ölçüde üzerine çıkmıştır.

İlde, inşaat kesiminde olduğu gibi, asıl

gelişmesi 1965 sonrasında gündeme gelen bir başka kesim de ticarettir.Halı vegülyağı gibi il dışına satılan ürünlerin ticaretiyle uğraşan ve sayıları 1955 ve 1965 arasında az çok aynı düzeyde kalan tüccara, 1970'lerde hızlı kentleşmeye bağlı olarak çok sayıda toptancı ve perakendeci tüccarın eklenmesiyle, ildeki tüccar sayısı 2,5 kat artmıştır. 1975'te, ticaret kesiminin payı (% 4,7) ülke ortalamasının altında kalmakla birlikte, yine de önemli bir düzeydeydi.

Isparta'da 1960'ların ikinci yarısında hemen hemen tüm tarım dışı kesimlerde olduğu gibi hizmetler kesiminde de önemli bir gelişme gerçekleşmiştir. Özellikle, 1970' lerde yoğunlaşan kentleşme olgusuna koşut olarak gelişen hizmetler kesiminde 1955'te 3.800 kadar kişi çalışmaktayken, bu sayı 1975'te 17.000'e yaklaşmıştı. Kuşkusuz bu artışta, önceki genel nüfus sayımlarında "iyi tanımlanamayanlar"a katılan "askeri personel"in 1970'ten başlayarak "kamu hizmetlileri" sayılmalarının yol açtığı yapay şişkinliğin de payı vardır. Ancak, 1975'te "kamu hizmetleri"nde çalışanların sayısı 8.000 kadardı ve 1955-1975 döneminde, serbest mesleklerde ve ilmi ve teknik nitelikte işlerde çalışanların sayısı da önemli ölçüde artmıştı.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Isparta'da gerek tahıl üreten, gerek bahçecilikle uğraşan işletmelerin çoğunluğu, küçük veya orta büyüklükte aile işletmeleridir. İlde, 1965'lerden sonra hızla gelişen tarım dışı kesimlerde de yine aile ölçeğinde küçük işyerleri egemendir. Buna bağlı olarak, çalışanların işteki yere göre dağılımında Türkiye ortalamasından her zaman daha ağırlıklı yeri olan tek kesim, "kendi hesabına" çalışanlardır. 1955'te Isparta'da kendi hesabına çalışanların payı % 28,7'ye, 1975'te de % 27,4'e ulaşıyordu. Bu oranlar, aynı yıllarda sırasıyla, % 27 ve % 25,6 olan ülke ortalamalarını aşmaktaydı (Tablo 2). İlde tarım kesiminde üretilen gül, elma, kiraz gibi ürünlerin de, imalat kesimine damgasını vuran halının da üretim değerleri çok yüksektir. Bu nedenle, Türkiye genelindeki eğilimin tersine, küçük işletmeler varlıklarını koruyabilmektedir.

Hem tarımda hem de tarım dışı kesimlerde küçük aile işletmelerinin yaygın olması aile içinde ücretsiz çalışan "yardımcı aile bireyleri" payının da çok önemli olmasına yol açmaktadır. Ama, 1975'e gelindiğinde, tarımda gülyağı gibi uzmanlaşmış bir emek gücü kullanmayı gerektiren üretim dalları dışında, yardımcı aile bireylerinin payı azalmıştır. 1955'te % 53,2 olan bu grubun payı, 1975'te % 45,9'a düşmüştür. Ama bu gerileme, aynı dönemde Türkiye ekonomisinde ortaya çıkan yapısal değişikliğe bağlı olarak ülke genelinde, yardımcı aile bireyleri sayısında görülen azalmadan daha yavaştır. 1955'te ülke genelinde, Isparta'dakinden biraz fazla (% 54,6) olan yardımcı aile bireylerinin oranı, 1975'te Isparta'daki oranın altına (% 45,2) düşmüştü. Kuşkusuz bunda, tarımdaki gelişmeden çok, il imalat sanayiinin yapısı etkilidir. Gerçekten de, 1975'te Isparta'da yardımcı aile bireylerinin payı tarım kesiminde (% 64,2), Türkiye genelindekinin (% 68,7) altına düşmüş iken, birçok kesimde yardımcı aile bireylerinin oranı, Türkiye ortalamalarının hayli üzerindeydi. İmalat kesiminde yardımcı aile bireyi olarak, çalışanların oranı % 43,3 gibi ülke ortalamalarının çok üzerinde bir orana ulaşırken, yardımcı aile bireylerinin payı ticaret ve ulaştırma kesimlerinde de (il ortalamaları sırasıyla % 8,9 ve % 9,1), yine ülke ortalamalarını çok aşmıştı (Tablo 3).

İmalat sanayii küçük işletmeciliğe dayandığından, bu kesimdeki ücretliler oranı Türkiye ortalamasının çok altındadır. 1955' te ildeki ücretlilerin oranı (% 14,1) ülke or-

Tablo 2
Isparta'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	111,5	0,1	14,1	53,2	28,7	3,9
	Erkek	58,9	0,2	16,3	28,1	48,7	6,7
	Kadın	52,6	**	11,7	81,3	6,3	0,7
1975	Toplam	144,4	0,4	26,3	45,9	27,4	**
	Erkek	93,6	0,6	36,1	23,8	39,5	**
	Kadın	50,8	0,1	8,2	86,7	5,0	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Isparta'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	5,6	0,1	30,1	64,2	**
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	33,5	1,0	22,2	43,3	**
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	90,2	1,0	7,8	1,0	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	18,6	1,8	70,7	8,9	—
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	37,5	1,1	52,3	9,1	—
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	80,5	0,7	17,8	1,0	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	91,7	0,3	6,9	1,1	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 32- Isparta İli, 1975)

1913 Tarım Sayımı'nda Isparta

Isparta 1913'te Konya Vilayeti'ne bağlı bir sancak durumundaydı. Sancak merkezi olan Isparta dışında, Eğridir, Uluborlu, Karaağaç ve Yalvaç kazalarının bağlı olduğu Isparta Sancağı'nın toprakları, hemen hemen günümüzdeki Isparta İli'nin topraklarını kapsıyordu. İl ekili alanları, sayımın kapsadığı toplam ekili alanların binde 7'sine yakınını oluşturmaktaydı.

1913'te Isparta'da bol miktarda tahıl yetiştiriliyor olmasına karşın, tarımsal üretimde, sınırlı bir çeşitlilik de vardı. Başta gelen tahıllar buğday, arpa, mısır, darı ve çavdardı. Buğday üretiminin ülke içindeki payı % 0,7, arpa üretimininki % 1,2, çavdar üretimininki ise % 1,4 idi. Buğday ekimi en çok sancak merkezinde, arpa ise hemen her yerde ekiliyordu. Darı ekimi daha çok Eğridir Gölü'nün batısında yaygındı. Çavdar üretimi sancak merkezi ve Karaağaç'ta yoğunlaşmıştı. Bunların dışında, kaplıca daha çok Karaağaç'ta, yulaf ise Karaağaç ve Yalvaç'ta ekilen bitkilerdi.

Baklagil tarımı özellikle Eğridir ve Karaağaç kazalarında gelişmişti. Nohut ve fasulye en çok ekilen baklagillerdi. Nohutun bütün yörede ekilmesine karşılık fasulye ekiminin bütününe yakını Eğridir ve Karaağaç'ta yapılmaktaydı. Karaağaç'ta mercimek de ekilmekteydi. Baklagillerden hayvan yemi olarak kullanılan fiğ, yalnız Yalvaç ve Karaağaç'ta az miktarda yetiştiriliyordu. Buna karşılık, sancakta önemli miktarda burçak üretiliyordu.

Sancak merkezi dolaylarında, yumrulu bitkiler tarımı da önemli idi. Bütün sancakta ekilen patates ve soğan dışında bir miktar pancar, havuç ve sarmısak da ekilmekteydi.

Eğridir Gölü'nün güneyinde ve batısında pamuk ekimi de yer yer önemliydi.

Haşhaş, bütün yörede ekimi yapılan önemli bir geçim kaynağıydı. Osmanlı Devleti'ndeki haşhaş üretiminin % 9'u Isparta Sancağı'nda gerçekleşiyordu. Özellikle Karaağaç Kazası'nda haşhaş ekimi çok yaygındı. İlde haşhaş ekim alanlarından yarısı Karaağaç'taydı. 55 ton kadar afyon sakızı elde ediliyordu. Haşhaş tohumlarından yağ elde edilmesi yalnız Merkez, Karaağaç ve bir miktar da Uluborlu için söz konusu idi. Sanayi bitkisi olarak, pamuk ve haşhaşın dışında, Karaağaç'ta bir miktar keten, Merkez ve Eğridir'de ise tütün ekilmekteydi.

Yörede yağ büyük ölçüde haşhaş tohumundan elde edildiği için, başka yağ bitkisi ekilmiyor, yalnız Eğridir'de, çok az miktarda susam yetiştiriliyordu.

Tarla tarımı dışında bağcılık ve gülcülük önemli geçim kaynaklarındandı.

Bağcılık özellikle merkezi Uluborlu ve Yalvaç'ta yapılıyordu. Sayım yılında sancakta, 53.750 dönüm bağlık alandan 25.500 tona yakın üzüm elde edilmişti. Uluborlu ve çok az miktarda da Yalvaç'ta sofralık olarak kullanılan bölümün dışında, üzümler çoğunlukla kurutulmaktaydı. Sayım yılında bu iki kazada % 96'sı Uluborlu'da olmak üzere 1.350 tonun üzerinde kuru üzüm elde edilmişti. Bağcılığın önemli olduğu Merkez ve Eğridir'de ise, şarap ve üzüm rakısı üretilmekteydi. Sayım yılında bu iki kazada 54 ton şarap ve 79 ton rakı üretilmişti.

Gül, Eğridir dışındaki bütün kazalarda, en yaygın olarak Merkez ve Uluborlu'da ekilmekteydi. 1.350 dönümü Merkez Kaza'da olmak üzere 2.500 dönüme yakın gül ekimi yapılan alan vardı. Yörede sayım yılında 14 ton gülsuyu ve 18 kg gülyağı üretilmişti.

Ürün çeşitlerinin çokluğunun yanı sıra Isparta yöresinin bir başka özelliği de hemen bütün bitkilerde verimin, ülke ortalamasının az ya da çok üzerinde olmasıydı.

Yöre, bitkisel üretimin yanı sıra, hayvan varlığı açısından da oldukça zengindi. Eşek dışındaki binek hayvanları pek yoktu; ancak büyük ve küçükbaş besi hayvanları yetiştiriciliği oldukça gelişkindi.

Sayım yılında yörede 9.050 ton kadar süt elde edilmiş, 186 ton tereyağı ve 390 ton peynir üretilmişti.

Isparta Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

	Hayvan Varlığı	%
Manda	2.685	0,4
Sığır	62.502	1,1
At	752	0,1
Koyun	161.790	0,8
Keçi	98.550	0,7
Katır	108	0,1
Eşek	34.150	3,0

Isparta Sancağı Ekili Alanının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıl	0,7	0,8
Buğday	0,6	0,7
Arpa	0,9	1,2
Mısır	0,2	0,2
Darı	0,4	0,4
Çavdar	1,3	1,4
Baklagiller	0,6	0,2
Nohut	0,4	0,6
Fasulye	2,1	1,6
Burçak	0,8	0,1
Pamuk	0,2	0,3
Haşhaş	9,1	9,7
Soğan	1,4	1,9
Patates	1,6	2,4

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

		Sancak Merkezi	Eğridir	Uluborlu	Karaağaç	Yalvaç	Toplam
Tahıl		29.534	12.534	8.960	17.873	8.650	76.790
Buğday		19.200	7.320	3.675	6.900	1.875	37.970
Arpa		8.400	4.480	5.000	7.600	6.250	31.730
Mısır		125	150	160	113	300	848
Darı		205	700	125	—	—	1.030
Çavdar		1.560	123	—	2.250	—	3.933
Baklagiller		70	376	44	523	165	1.179
Nohut		7	68	39	98	130	342
Fasulye		61	281	—	312	—	654
Burçak		2	27	5	10	26	71
Pamuk		—	52	—	7	260	319
Haşhaş	Sakız	8	1	7	27	13	55
	Tohum	195	—	98	1.326	—	1.619
Soğan		146	1.170	15	520	—	1.852
Patates		1.625	390	7	260	—	2.282

talamasının biraz üzerindeydi. 1975'te ise bu oran (% 26,3) 1955-1975 döneminde ülke genelinde ücretliler oranında daha hızlı artış olmasının bir sonucu olarak Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştı. İmalat kesiminin, halıcılık ve gülyağı gibi dallarda daha çok aile işletmelerine dayanması, bu kesim de çalışan ücretlilerin payının (33,5) ülke ortalamasının ancak yarısı düzeyinde kalmasına neden olmaktaydı. İl ekonomisinde ücretlilerin görece ağırlıklı yer tuttuğu kesim, inşaattır. 1975'te Isparta'da % 90,2 olan inşaat kesimindeki ücretliler oranı, ülke genelinde % 84,3 idi. Öte yandan, özellikle 1970'lerde gelişmeye başlayan elma ve kiraz gibi meyvecilik dallarında mevsimlik işçi kullanma zorunluluğunun doğması, tarım kesimindeki ücretlilerin payını % 5,6'ya çıkarmıştı.

Buna karşılık, ilde ticaret ve ulaştırma kesimlerinde kendi hesabına çalışanların çok büyük oranlara ulaşması, bu kesimlerde çalışan ücretliler oranlarının ülke ortalamalarının oldukça altında kalmasına yol açmaktadır.

TARIM

GİRİŞ: Isparta, Akdeniz Bölgesi'nde yer almasına karşın, doğal koşulları ve ekonomik faaliyetlerin niteliği açısından Orta Anadolu illerine benzer. Öbür Orta Anadolu illeri gibi burada da, kuru tahıl tarımı egemendir. Tahılların ağırlıklı olduğu il tarımı, gül, haşhaş, aspir gibi sanayi bitkileri ve meyvecilikle çeşitlenir. Mera hayvancılığı yapılır. Ancak Isparta, imalat sanayiinin görece gelişkin ve tarımda çalışan faal nüfus oranının görece düşüklüğü ile öteki Orta Anadolu illerinden ayrılır.

Tarımda çalışan faal nüfusun il toplam faal nüfusu içindeki oranı 1950'lerden bu yana, hep ülke ortalamalarının altında olmuştur. Örneğin 1955'te bu oran Türkiye genelinde % 77,4, Isparta'da ise % 72,3 idi. Isparta'nın bu özelliği bundan sonra da sürüp gitmiştir. 1975'te tarımda çalışanların faal nüfus içindeki payı, yurt düzeyinde % 64,1'e gerilerken, Isparta'da % 60,4'e inmiştir. Aynı yıl, ekonomisinde sanayi kesiminin ağırlıklı payı olan Bursa İli'nde bile, tarımsal faal nüfus oranının % 62,7 olduğu düşünülürse, tarımsal özelliği her zaman ağır basan, kıraç ve sapa bir il olan Isparta'daki ekonomik yapının özgünlüğü daha iyi anlaşılır.

İl, yine Türkiye'nin görece gelişmiş illeri arasında yer alan Antalya ile karşılaştırıldığında, daha çarpıcı bir fark ortaya çıkar. 1975'te Antalya'da % 79,9 olan tarımsal faal nüfus oranı, Isparta'ya göre çok daha yüksekti.

İlde faal nüfusun % 60,4'ü tarım kesiminde çalışırken, il gayrı safi hasılası içinde tarım kesiminin payı 1970'lerin son yıllarında % 25-% 28 arasında değişmekteydi. Aynı dönemlerde, tarımda çalışan faal nüfus oranının daha yüksek olduğu Bursa'da, tarımın il gayrı safi hasılası içindeki payı da yine % 25 dolayında dalgalanmaktaydı.

1927 Tarım Sayımı'nda Isparta

1927 Tarım Sayımı'na göre, Isparta'da çiftçi ailelerin genel nüfusa oranı % 98,5'ti. Çiftçi ailesi başına 7,7 kişi, 22,3 dönüm ekili arazi, 2,2 çift hayvanı düşüyordu.

Bu yılda Isparta'da 40.700 hektar alanda ekim yapılmıştı. Ekim alanlarının % 92'si tahıl, % 5,3'ü baklagiller ve % 2,7'si sanayi bitkilerine ayrılmıştı.

1927'de ilde 19.000 tona yakın tahıl, 1.000 tona yakın baklagil ve 500 tona yakın sanayi bitkisi elde edilmişti.

Tahıllardan ilk sırayı buğday alıyordu. 21.500 hektarda ekilen buğdaydan 11.000 tona yakın ürün alınmıştı.

8.000 hektarda ekilen arpadan 6.000 ton ürün alınmıştı.

Sanayi bitkilerinden en önemlisi haşhaştı. 1927'de ilde yaklaşık 800 hektarda ekilen haşhaştan 90 tona yakın tohum elde edilmişti.

1927'de Isparta'da toplam 18.500'e yakın tarım araç ve gereci vardı. Ekili her 10 dönüm araziye 0,4 tarım araç ve gereci düşüyordu. Traktör, mibzer, biçerbağlar gibi modern tarım makinelerinin sayısı 221'di.

İlde, 40.000'in biraz üzerinde çeki hayvanı, 104.000 koyun, 154.500'ün üzerinde keçi, 10.000 kadar da tiftik keçisi vardı. Çiftlik hayvanlarının genel toplamı 336.500'e ulaşıyordu. 70.500 kadar da kümes hayvanı vardı.

Isparta'da ekonomik yaşamın belkemiğini oluşturmasına karşın tarım kesiminin faal nüfus içindeki payındaki bu farklılık, hem doğal, hem de tarihsel koşullara göre belirlenen tarım ve sanayi faaliyetlerinin niteliğinden ileri gelmektedir.

Isparta'da, Akdeniz Bölgesi'nde yer almasına ve Burdur, Antalya ile birlikte Antalya Bölgesi adı verilen bölgeyi oluşturmasına karşın, karasal iklim özellikleri ağır basar. Kışlar sert ve soğuk, yazlar kurak geçer; mevsimlik, hatta günlük sıcaklık farkları daha fazla, yağışlar ise daha azdır. Bu nedenle iklim koşulları ürünler tablosunun çeşitlenmesini sınırlayan başlıca etkendir. İl alanının büyük bölümü engebeli, dağlık ve parçalı olduğundan ekime, dikime elverişli alanlar kısıtlıdır. Toplam ülke alanının % 35,6'sında bitkisel üretim yapılırken, Isparta'da bu oran % 15,7 gibi son derece düşük bir düzeyde kalmaktadır. Doğal yapı, yeni alanların açılmasını da güçleştirmektedir. İşlenebilecek toprakların bu özelliği, tarımda çalışabilecek nüfus miktarını sınırlamıştır.

Doğal koşulların bu sınırlamasına, Cumhuriyet'ten önceki dönemlerde de, görece gelişmiş bir kent nüvesi bulunması, gülyağı ve halı dokumacılığına dayanan bir imalat sanayiinin varlığı da katkıda bulunmuştur. Bu unsurlara, o dönem koşullarına göre oldukça canlı olan tarım ürünleri ticaretini de eklemek gerekir. Dolayısıyla, tarım dışı sektörlerin, belirli bir gelişmişlik düzeyine gelmiş olmaları, tarımda istihdam edilemeyen nüfus için belli bir olanak sağlamaktadır.

Aynı zamanda, gerek nüfus artış hızının düşük olması, gerek makineleşme sürecinin

Tablo 4
Türkiye ve Isparta'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Isparta		
	Toplam 16.349.380	Toplam 144.416	Erkek 93.566	Kadın 50.850
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	4,2	5,0	2,7
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,4	0,6	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	2,5	3,3	0,9
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	3,8	5,8	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	3,3	4,8	0,4
Tarımcı, Ormancı, Hayvancı, Balıkçı, Avcı	64,1	59,4	52,3	72,7
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	26,4	28,2	23,2
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 32- Isparta İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

yavaşlığı ve gerekse başlıca imalat dallarının kırsal niteliği, tarım kesiminde çok büyük bir nüfus baskısı oluşmasını yavaşlatmaktadır. Gülyağı ve halı üretimi, yöreyi belli iç ve dış pazarlara bağlayan ve hammadde açısından tarıma dayalı olan imalat kollarıdır. Gülyağında kırsal üretim (köy imbiklerinde) azalmış olmakla birlikte, halı dokumacılığında, üretimin çok büyük bölümünü, hâlâ, aslen tarımsal faaliyette bulunan üreticiler (özellikle kadın ve çocuk emeği) sağlamaktadır. Dolayısıyla, halıcılık tarımsal üreticilere önemli bir ek gelir getirebilmektedir. Bu da, tarımdan kopmayı yavaşlatmaktadır. Yine de, tarım dışı sektörlerin gelişmesi, baştan beri düşük düzeyde olan tarımsal nüfus payının azalmasına neden olmaktadır.

Isparta'nın tarımsal yapısının bir özelliği pazarla ilişkilerin Cumhuriyet'ten önceki dönemlerde başlamış olmasıdır. İl, İç Anadolu, Ege ve Akdeniz bölgelerinin kesiştiği bir yörede bulunduğu için zaman içinde Anadolu'nun farklı ekonomik merkezlerinin etkisi altına girmiş, ancak ilde üretilen ürünlerin özelliği nedeniyle Isparta'nın dış pazarlarla da ilişkisi olmuştur. XIX. yy'ın ikinci yarısına değin, Isparta, idari açıdan bağlı olduğu Konya'nın ekonomik etkisi altında yaşamıştı. Bu ekonomik çerçeve içinde Isparta'da tahıl üretimi ve hayvancılık ana etkinlikleri oluşturuyor, üretim genel olarak geçimlik düzeyde olmakla birlikte, deri ve haşhaş üretiminde bu sınırları aşıyordu.

İlin özellikle batı kesimleri XIX. yy'ın ikinci yarısında İzmir'in etki alanına girmiştir. Bunda, İzmir-Aydın demiryolunun Dinar'a gelmesi ve hattın Eğridir'e dek uzatılmasının kararlaştırılması hayli etkili olmuştur. İzmir-Aydın demiryolunun Eğridir'e uzatılma izni İngilizler'ce 1879'da alınmıştır. İngilizler'in Konya buğday imtiyazını almaları söz konusu hattın yapılmasıyla yakından ilişkilidir. Eğridir hattının yapımı, çeşitli nedenlerle 1912'ye değin gecikmişti. Bununla birlikte, İzmir'deki yabancı şirketlerin buradaki acenteleri ve Anadolu'daki aracıları köylüden afyonu, deriyi, halıyı ve üretimi XIX. yy sonlarında başlayan gülyağını toplayarak İzmir'e, oradan da dış pazarlara yolluyordu. Böylece, pazar için üretim, belli ürünlerle sınırlı ve ikincil önemde de olsa başlamış oluyordu. Demiryolu bağlantısının kurulmasından sonra, Isparta'nın İzmir'le ekonomik ilişkileri daha da arttı. Ancak XX. yy başlarındaki savaş yıllarında ticaretin durgunlaşması, gülyağı ve halı fiyatlarındaki düşüşler, savaşların yarattığı kargaşa ve nüfus azalması Isparta'da da, tarımsal üretimi etkilemiş ve pazar ilişkilerini zayıflatmıştı.

Cumhuriyet'ten sonra, yöredeki azınlıkların ayrılması da ekonomik yaşamda bir boşluğa yol açmıştır. Yine de Cumhuriyet'le birlikte bir toparlanma sürecine giren ilde, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı gülyağı ve halı üretimini yeniden duraklatmıştır. Bunalımın etkileri geçtikten ve il merkezi 1936'da demiryoluyla Eğridir'e bağlandıktan sonra, canlanma yeniden başlamış ve sürmüştür.

1950'lerden sonra Isparta'nın nitelikli karayolları ile Afyonkarahisar ve Antalya'ya bağlanması, il merkezi ile ilçeler arasındaki ulaşım ağının geliştirilmesi, ekonomi-

Tablo 5
Isparta'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	70.794	86.773	90.579	81.608
Toplam Tahıl	86,1	81,3	86,8	80,5
Buğday	41,6	35,1	43,2	45,2
Arpa	24,6	23,5	26,7	24,2
Çavdar	11,1	8,5	6,3	4,1
Mahlut	5,2	11,5	8,9	5,3
Toplam Baklagiller	9,7	11,7	8,5	12,0
Nohut	1,4	1,4	1,2	3,3
Fasulye	1,0	1,1	1,3	2,5
Börülce	2,4	0,6	0,7	0,7
Fiğ	0,7	4,0	2,6	3,9
Haşhaş	2,4	3,2	0,8	1,8
Aspir	—	—	0,4	0,5
Diğerleri	1,8	3,8	3,5	5,2

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

nin genelde daha da gelişmesine neden olmuştur. Bu arada, bazı kamu kuruluşlarının bölge merkezlerinin Isparta'da kurulması, yoğun eğitim yatırımları ekonomik yaşamı canlandırmış ve ilişkileri artırmış, İzmir, İstanbul ve Ankara'dan Antalya'ya inen yolların kesişme noktası olan Isparta'nın ulusal pazarla bütünleşmesi tamamlanmıştır.

Pazara açılma sürecinin çok erken başlamış olmasına karşın, yine de kimi merkezlere uzak ve ters bir konumda kalan ilde, teknolojik gelişme dinamiği zayıf kalmıştır. Bunda, ilin engebeli yapısı yanında, haşhaş, gül ve belli ölçülerde meyve gibi pazar için üretilen ürünlerin emek-yoğun bir teknoloji gerektirmesi ve egemen küçük mülk parçalarının birikime elverişliliğinin de etkisi olmuştur. Bu arada, küçük birikimlerin, tarım makinesi yerine halıcılık gereçlerine yöneldiği söylenebilir. Ancak, meyvecilikle birlikte, makineleşme ve modern girdi kullanımında belirgin bir artış olmuştur.

Bitkisel üretim ve hayvancılık, 1970'lere değin tarımın başabaş giden iki ana dalını oluşturmuş, ancak bu yıllardan sonra, bitkisel üretimin önemi artmıştır. İlde, büyük ölçüde kuru tarla tarımı egemendir. Sulama yetersizliği, tarımsal gelişme önündeki en önemli engel olarak vurgulanabilir.

İşlenmeye elverişli toprakların kısıtlı oluşu nedeniyle ekim alanlarının fazla genişleyememesi, iklim özelliklerinin ürün çeşitlenmesini kısıtlaması ve tarım tekonoljisindeki gelişmenin yavaşlığı nedeniyle Isparta'da bitkisel üretimde gelişme birçok başka ildekinin gerisinde kalmıştır. Bunun sonucu olarak hayvancılık, en az bitkisel üretim kadar önem kazanmıştır. 1950'lerden 1970'lerin ilk yıllarına değin ilde yaratılan toplam tarımsal değerde hayvancılığın payı, % 50 dolayında dalgalanmış, ancak bu yıllardan sonra belirgin bir düşüşle % 40'a, hatta % 35'e inmiştir. Bunda, meyvecilikteki gelişmenin payı büyüktür.

İldeki yaylalar, hayvancılık için elverişli koşullar yaratmaktadır. Mera hayvancılığı biçiminde sürdürülen il hayvancılığı, Sultan Dağları yöresindeki bazı göçer aşiretlerin temel uğraşıdır.

Başta Eğridir olmak üzere ildeki göllerde ve akarsularda yapılan tatlı su balıkçılığı, il tarımının özelliklerinden ve zenginliklerinden biridir. Eğridir, Türkiye'nin başlıca tatlı su balıkçılığı merkezidir.

Batı Toroslar, özellikle ilin güney kesimlerindeki dağlar daha çok ibreli ağaçlardan oluşan ormanlarla kaplıdır. Yer yer nitelikli korulardan oluşan bu ormanlar, Isparta'da orman ürünleri sanayiinin gelişmesi için zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Ormancılığın il gayrı safi hasılası içindeki payı 1970'lerin son yıllarında % 2'nin biraz üstüne çıkmıştır.

Isparta'daki tarımsal faaliyetin en belirgin özelliği, "yavaş gelişmesi"dir. Bu durağanlık, ancak 1970'lerde, gelişen meyvecilikle bir ölçüde kırılabilmiştir. Bu "yavaş gelişme", ilde ormancılık dışında üretilen toplam tarımsal değerin Türkiye içindeki payına da yansımıştır. Ziraat Bankası'nın Türkiye Tarımsal Üretim Değeri verilerine göre bu pay 1950'ler boyunca ve 1970'lerde binde 7-8 düzeyinde kalmıştır.

BİTKİSEL ÜRETİM: Tarımın giderek önem kazanan bu dalı, büyük ölçüde doğal koşullara bağımlıdır. Yağışların az ve düzensiz olması yanında, kışların sertliği, ekim alanlarının dar ve engebeli oluşu bitkisel üretimi sınırlamaktadır. İlde, sert iklim koşullarına dayanabilen bitki türleri yetiştirilebilmekte, teknolojik gelişme düzeyi düşük olduğu için üretim büyük ölçüde artamamakta ve daha çok ekim alanındaki kısıtlı artışlara bağlı kalmaktadır.

Bitkisel üretimde karşılaşılan en önemli sorun sulamadır. Var olan kaynaklardan yeterince yararlanılamadığı için, büyük ölçüde kuru tarla tarımı yapılmaktadır. Ürünler tablosunda tahıllar egemendir.

Ekim nöbetine girerek, nadastan doğan üretim düşüşlerini bir ölçüde gideren baklagil türleri de yaygın biçimde ekilmektedir. Sanayi bitkileri ekimi, haşhaş, aspir ve gül ile sınırlıdır. Sulu tarımın gelişmesinde önemli katkısı olan şeker pancarı üretimi, Burdur'da şeker fabrikası bulunmasına karşın gelişememiştir. İlin Türkiye tahıl ve baklagil üretimi içindeki payı genellikle % 1 dolayında iken, sanayi bitkileri üretimindeki payı, özellikle gülde ve aspirde çok yüksektir. 1970'lerin sonunda Isparta, ülke aspir üretiminin yaklaşık % 70'ini, gül üretiminin % 85- % 90'ını karşılamıştır. Haşhaş üretimindeki payı, 1971'deki yasaklamadan sonra azalmış olmakla birlikte yine de % 5'in üzerindedir.

İlde, 1950'den 1970'lerin sonuna değin ürün deseni pek değişmemiş, yalnız tabloya 1970'lerde aspir eklenmiştir. Tarla ürünleri dışındaki asıl önemli gelişme, meyvecilikte olmuştur. Önceleri son derece gelişigüzel yapılan meyvecilik 1960'ların sonlarında ve özellikle 1970'lerde büyük bir atılım içine girmiş, belli meyve türlerinde söz edilmeye değer üretim artışları sağlanmıştır. Elma üretimindeki gelişme özellikle dikkat çekicidir. 1970'ten 1980'e değin ilin Türkiye elma üretimindeki payı % 1,7'den % 8,2'ye yükselmiştir.

Meyvecilikteki gelişmenin en önemli etkisi modern girdi kullanımında olmuş, hem su, gübre ve ilaç kullanımı, hem de belirli tür tarım makinelerinin sayısı, bu gelişmeyle birlikte artmıştır.

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Isparta Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

		1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
		Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan		0,84	—	0,58	—	0,58	—	0,50	—
Toplam Tahıl		0,87	0,97	0,55	0,67	0,59	0,52	0,49	0,53
Buğday		0,76	0,75	0,39	0,50	0,45	0,39	0,40	0,42
Arpa		1,20	1,44	0,70	0,86	0,94	0,92	0,72	0,91
Çavdar		1,79	2,29	1,12	1,49	0,89	0,75	0,73	0,80
Mahlut		2,42	1,40	2,88	3,87	3,43	3,03	2,77	2,69
Toplam Baklagiller		1,54	1,07	1,77	1,86	1,38	1,54	1,43	1,23
Nohut		1,12	1,14	1,39	1,63	0,81	0,90	1,34	1,35
Fasulye		1,12	1,46	0,87	0,99	1,16	1,15	1,91	1,53
Börülce		20,34	10,28	25,68	26,81	26,83	27,91	28,14	31,44
Fiğ		0,90	0,91	3,87	3,93	2,31	3,24	2,78	2,86
Aspir		—	—	—	—	24,44	32,76	66,05	69,05
Haşhaş	Sakız	8,24	17,76	7,23	8,28	7,74	9,47	4,94	5,43*
	Tohum		10,81		6,31		3,59		5,42

* İstatistiklerde kapsül üretimi verilmiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Isparta, 893.300 hektarlık yüzölçümü ile, ülke alanının % 1,2'sini kaplar. İl, 1.000-1.500 m yüksekliğinde, engebeli ve parçalı bir yayla görünümündedir. Bölgedeki çöküntü alanları göllerle kaplıdır. Konya'nın batısı ile Isparta ve Burdur illerinin arasında yer alan bu göller, bölgenin hayat kaynaklarıdır. Mikroklimalar ve geniş sulama olanakları yaratan bu göller, aynı zamanda zengin balıkçılık alanlarıdır.

Genel olarak dağlık, yaylalık bir toprak yapısına sahip olmakla birlikte, ilde birçok küçük ova bulunur. Göllerin çevresindeki ovalar, çok yönlü tarımsal faaliyetlere sahne olur.

Yerleşim merkezleri ile birlikte tarım dışı alanlar 232.000 hektar genişliğindedir ve il alanının % 26'sını kaplar. Ancak bu alanın yaklaşık 68.000 hektarı göllerden oluşur. Tatlı su balıkçılığının yapıldığı bu gölleri, tümüyle tarım dışı olan alanlardan ayırmak gerekir; böylece yerleşim alanları ile taşlık, kayalık, bataklık, vb gibi unsurlardan oluşan tarıma elverişsiz topraklar 164.000 hektara iner. Bu topraklar il yüzölçümünün % 18,4'ünü kaplar. Aynı oran Türkiye geneli için sadece % 6,2'dir.

Tarım toprakları içinde en geniş yeri 338.000 hektara ulaşan orman-funda alanı kaplar. Bunlar, il alanının % 37,8'ini oluşturur. İl alanı içinde 183.000 hektar genişliğindeki çayır-meraların payı % 20,5'tir. Tarım toprakları içinde en küçük pay, ekili-dikili alana düşer. 140.000 hektarı aşan bu alan, il topraklarının % 15,7'sini oluşturur. Söz konusu alan Isparta'da tarıma elverişsiz topraklardan önemli ölçüde daha dardır.

İlde pek az geniş ova vardır. Ovalar genellikle, vadi tabanlarındaki küçük düzlükler biçimindedir. Isparta'nın doğusunda yer alan Yalvaç ve Şarkikaraağaç ilçelerinin toprakları, Konya'nın toprak özelliklerini gösterir. Buraları, Isparta'nın kuru tarım alanlarıdır. Merkezinde Eğridir Gölü yer alan, ilin batısındaki ilçeler ise bağ-bahçeciliğin, gülcülüğün, sulu tarımın görece yaygın olduğu, bitkisel üretimin çeşitlendiği topraklardır. İl tarımına genel olarak tarla tarımı egemendir.

İlde 1970'lerin sonunda, nadas dışında, tarla tarımı yapılan toprakları kapsayan ekili alanın % 80'i biraz aşan bölümünü tahıllar, % 12'sini baklagiller, geri kalanını da sanayi bitkileri kaplamaktaydı. Toplam ekim alanı 82.000 hektara yaklaşmaktaydı. Buna karşın, her yıl 30.000 hektar dolayında dalgalanan geniş bir alan da nadasa bırakılmaktaydı. Sulu tarım yapılan alan 12.000 hektardan biraz fazlaydı. Ancak, bu miktara, üreticinin kendi olanakları ile ve ilkel yöntemlerle suladığı alan girmemektedir.

Bağ-bahçe alanlarında ise, meyvelikler 12.500 hektarla ilk sırayı alıyor, onu 10.500 hektarla bağlar izliyordu. Gül ve sebze bahçeleri 2.500'er hektar alan kaplamaktaydı.

Isparta'da, ekim alanlarının Türkiye genelindekinin tersine çok yavaş artması çok ilginç bir özelliktir. 1950'de 70.000 hektarı aşan il toplam ekili alanı, 1950'lerde genişlemeye başlamış, düşük bir hızla artarak 1970'lerin başında 90.500 hektara ulaşabilmiştir. Bundan sonra daralmaya başlayan ekili alan, 1970'lerin sonunda 81.600 hektara inmiştir (Tablo 5). Bu daralmadaki en önemli etken, elverişli yerlerdeki tarlaların bahçeye çevrilmesidir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında, ekili alandaki genişleme Isparta'da % 15 oranında kalırken, Türkiye genelinde % 92'yi aşmıştı. Isparta'da ekim alanlarındaki genişlemenin sınırlı kalışı, il topraklarının engebeli yapısı ve ekime elverişli toprakların eskiden beri sürüme açılmış olmasından kaynaklanmaktadır. İlin Türkiye ekim alanları içindeki payı 1950'de binde 8 dolayında iken, 1970'lerin sonunda binde 5'e inmiştir.

Tahıl ekim alanlarının genişlemesi, toplam ekim alanındaki değişmelere koşut olmaktadır. 1950'de 61.000 hektar olan il tahıl ekim alanları 1970'lerin başında 78.600 hektara çıkmış, 1970'lerin ortalarında daralmaya başlayarak 1970'lerin sonunda 65.700 hektara inmiştir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il tahıl ekim alanlarındaki gelişme % 8'e yakın olmuştur. Tahıl ekim alanlarındaki genişlemenin aynı dönemde Türkiye genelinde % 94'e yaklaştığı düşünülürse, genişlemenin Isparta'da çok sınırlı kaldığı ortaya çıkar.

İlde tahıllardan en çok buğday ekilmektedir. 1950'de 29.500 hektarın üzerinde olan buğday ekim alanı, 1970'lerin başına değin artmış ve bu yıllarda 39.000 hektarı geçmiştir. Ancak 1970'lerin sonunda il buğday ekim alanları az da olsa daralmıştır. Söz konusu yıllarda, buğday alanı yaklaşık 37.000 hektardı. Buğday ekili alanların il ekili alanı içindeki payı 1950'de % 41,6 iken, 1970'lerin sonunda % 45,2'ye yükselmiştir. Bunun nedeni, öbür tahılların ekim alanla-

rının 1970'lerde buğdaydan daha hızlı azalmasıdır. Buna karşılık, il buğday ekim alanlarının Türkiye ekim alanı içindeki payı düzenli olarak azalmış, 1950'de binde 8 olan bu pay 1970'lerin sonunda binde 4'e düşmüştür (Tablo 6).

Tahıllardan buğdayı arpa izler. 1950'de 17.500 hektar olan arpa ekimi, 1970'lerin başına değin artmış, bu yıllardan sonra gerilemeye başlamıştır. 1970'lerin başında 24.200 hektar olan il arpa ekim alanı, 1970'lerin sonunda 20.000 hektarın altına inmiştir. Arpa alanlarının il ekili alanı içindeki payı 1950 ile 1970'lerin sonu arasında aynı kalmış, ancak il arpa ekimi alanının Türkiye içindeki payı 1950'de % 1,2 iken 1970'lerin sonunda binde 7'ye düşmüştür.

Tahıllardan çavdarın ekim alanı 1950'lerden sonra düzenli olarak azalmıştır. 1950'de ilde 8.000 hektara yakın alanda çavdar ekilmişti ve bu ürünün il ekili alanı içindeki payı % 11'in üzerindeydi. 1970'lerin sonunda çavdar ekim alanları 3.400 hektara, çavdar ekiminin il ekili alanı içindeki payı da % 4'e düşmüştür. Buğdayın ve arpanın ekim alanlarının 1970'lerin başından sonra daralmasına karşılık, çavdar ekim alanlarındaki daralma 1950'lerde başlamıştır.

Tahıllar arasında Türkiye içindeki payı en yüksek olanı, mahluttur. 1950'de ilde 3.700 hektar alanda mahlut ekiliyordu ve bu ürünün ekim alanının Türkiye içindeki payı % 2,4'tü. Mahlut ekim alanları 1970'lerin başına değin artmış, bundan sonra düşmeye başlamıştır. 1970'lerin sonunda 4.300 hektara yaklaşan il mahlut ekim alanının Türkiye içindeki payı % 2,8 olmuştur. Öbür tahıllar çok az ekilmektedir.

Baklagiller: Baklagiller, ilde tahıllardan sonra en fazla ekilen tarla bitkileridir.

1950'de 6.850 hektar olan baklagiller ekim alanı, 1970'lerin sonunda 10.000 hektara yaklaşmıştır. Söz konusu dönemde baklagiller ekim alanının il toplam ekili alanı içindeki payı da % 10'dan % 12'ye çıkmıştır (Tablo 5). Bu alanın Türkiye toplamındaki payı, hemen hemen hiç değişmemiş ve % 1,5 düzeyinde kalmıştır (Tablo 6).

Yemeklik baklagillerden en çok nohut ve fasulye, hayvan yemi olarak kullanılan baklagillerden ise fiğ ve burçak ekilmektedir. 1970'lerin sonunda 2.700 hektarı aşkın alanda nohut, 2.000 hektarı aşkın alanda ise fasulye ekilmiştir. Ekim alanı nohut ve fasulye kadar geniş olmamakla birlikte, ilde börülce ekimi de önemlidir. Börülce yetiştiriciliğinde Isparta, önde gelen illerden biridir. 1970'lerin sonunda ilde 600 hektara yakın alanda börülce ekilmiştir.

Fiğ ekimi 1960'ların başında artmıştır. 1970'lerin sonunda da 3.100 hektarı aşan ekim alanı ile fiğ, ilde en yaygın ekilen baklagil durumuna gelmişti. 1950'lerde epeyce ekilen burçağın ekimi ise giderek azalmıştır.

Sanayi Bitkileri: Gül dışta tutulursa sanayi bitkileri içinde en çok ekilen ve ekonomik bakımdan en önemli olanı haşhaştır. Isparta eskiden beri Anadolu'da haşhaş ekilen başlıca iller arasında yer almıştır. 1950'de 2.000 hektara ve 1960'larda 3.000 hektara yakın alanda haşhaş ekilmişken 1971'deki yasaklama ile ekim durmuştur. Haşhaş ekiminin yeniden serbest bırakıldığı 1974'ten sonra ise il haşhaş ekim alanı eski genişliğine ulaşamamıştır. 1970'lerin sonunda ilde 1.500 hektar alan haşhaş ekimine ayrılmıştı ve bu yıllarda Türkiye haşhaş ekim alanlarının % 5'i Isparta'daydı (Tablo 6).

Bir yağ bitkisi olan aspir ekimi 1970'lerin ilk yıllarında başlamıştır. 1970'lerin sonunda ilde 400 hektar alan aspir ekimine ayrılmıştır. İl ekili alanı içinde küçük bir yer kaplamasına karşılık, aspir ekim alanlarının Türkiye içindeki payı çok yüksektir. 1970'lerin sonunda tüm ülkedeki aspir ekim alanlarının % 66'sı Isparta'daydı. Bir başka deyişle Türkiye'deki aspir ekiminin üçte ikisi Isparta'da yapılmaktadır.

Şeker pancarı ekimi, Burdur Şeker Fabrikası'nın açılması ile başlamış, ancak yaygınlaşamamıştır. İlde 1970'lerin başında, yaklaşık 400 hektar alan pancar ekimine ayrılmıştı. İzleyen yıllarda şeker pancarı ekimi yıldan yıla değişmiş, bazı yıllarda 1.500 hektara çıkarken bazı yıllarda 400 hektara dek düşmüştür. 1970'lerin sonunda ise yaklaşık 1.250 hektar alana şeker pancarı ekilmişti. Şeker pancarı ekimi, il ekili alanı içinde küçük bir yer kaplamaktadır. Aynı yıllarda Burdur'da şeker pancarı ekim alanının 8.000 hektar olduğu düşünülürse, Isparta şeker pancarı ekiminin sınırlılığı daha iyi anlaşılır.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Isparta'da ekim alanlarında olduğu gibi üretim miktarları bakımından da tahıllar önde gelmektedir. Ancak, bunların Türkiye toplam üretimi içindeki payı küçüktür. Buna karşılık, il ekim alanları içinde daha küçük bir yer kaplayan sanayi bitkilerinden bazılarının Türkiye üretimi içindeki payları daha yüksektir. Örneğin 1970'lerin sonunda ildeki toplam ekili alanın % 80,5'ini kaplayan tahılların Türkiye üretimi içindeki payı binde 5 iken, il ekim alanındaki payı binde 5 olan aspir üretiminin Türkiye içindeki payı % 69,1 idi.

Tablo 7
Isparta'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl		57.343	96.083	96.201	130.275
Buğday		22.474	39.948	46.258	71.686
Arpa		23.141	29.135	34.227	46.468
Çavdar		7.005	9.712	5.708	4.680
Mahlut		3.006	13.984	8.532	5.333
Toplam Baklagiller		3.398	11.067	9.490	9.510
Nohut		700	1.490	1.274	3.180
Fasulye		749	1.337	1.719	2.481
Börülce		426	545	600	702
Fiğ		471	3.433	3.054	2.373
Aspir		—	—	345	404
Haşhaş	Sakız	38	24	9	972*
	Tohum	1.597	1.323	627	1.095

* İstatistiklerde kapsül üretimi verilmiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tahıllar: 1950'de 57.000 tonu aşan toplam il tahıl üretimi, 1970'lerin sonunda 130.000 tonu aşmıştır. Ama, bu artışa karşın, il tahıl üretiminin Türkiye içindeki payı düşmüş, 1950'de yaklaşık % 1 olan bu pay, 1970'lerin sonunda binde 5 olarak gerçekleşmiştir. Tahıl üretimindeki önemli artışlar 1950'lerde ve 1970'lerde sağlanmıştır. 1950'lerdeki artış daha çok ekim alanlarının genişlemesinden, 1970'lerdeki artış ise modern yöntem ve girdilerin yaygınlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Isparta'da üretilen tahıllardan başlıcaları, buğday, arpa, çavdar ve mahluttur. Isparta'da buğday ekimi eskiden beri önem taşımıştır. XIX. yy'ın ikinci yarısında Anadolu'yu gezen Fransız coğrafyacısı Cuinet, Isparta buğdaylarının nitelikli olduğunu, Avrupa'da ün yaptığını, Yunanistan ve Sicilya'da çok arandığını belirtir. Buğday ekimi genellikle kuru tarım koşullarında yapılır, "0,73/44" ve "414/44" diye anılan sert buğday türleri iyi sonuç verdiği için ilde yaygın biçimde ekilmektedir.

İl toplam tahıl üretiminde buğdayın önemli bir payı vardır. 1950'de 22.500 ton olan buğday üretimi düzenli bir biçimde artarak, 1970'lerin sonunda 72.000 tona yaklaşmıştır. 1970'lerin ortalarında buğday ekim alanlarındaki daralmaya karşır, il buğday üretimindeki artış asıl bu yıllarda sağlanmıştır. Bir başka deyişle, 1970'lerde buğday verimi önemli ölçüde artmıştır. Bu verim artışına karşın, il buğday üretiminin Türkiye içindeki payı 1970'lerin sonunda binde 4'ün biraz üzerinde gerçekleşmiştir. İlde buğday en çok, Isparta'nın doğusunda, Konya'ya komşu Yalvaç ve Şarkikaraağaç'ta ekilmektedir.

Isparta'da arpa daha çok hayvan yemi olarak kullanılmak amacıyla üretilmektedir. En çok ekilen türler, 1960'larda yaygınlaşan

"tokak" ile yerli arpa türleridir. 1950'de Isparta'da arpa üretimi buğdayı aştığı gibi, arpa üretiminin Türkiye içindeki payı da buğdaydan yüksekti. İzleyen yıllarda arpa üretimi düzenli olarak artmış, ancak artış hızı buğdayın gerisinde kalmıştır. 1950'de 23.000 tondan biraz fazla olan arpa üretimi, 1970'lerin sonunda 46.500 tona ulaşmıştır. Bu artışa karşın, ilin Türkiye arpa üretimindeki payı 1950'de % 1,4 iken azalmış ve 1960'lardan başlayarak binde 9 olarak gerçekleşmiştir. Arpa üretimi daha çok Şarkikaraağaç ve Keçiborlu ilçelerinde yapılmaktadır.

Eskiden daha önemli olan çavdar üretimi 1960'lardan sonra giderek azalmıştır. 1950'de 7.000 ton olan il çavdar üretimi 1970'lerin sonunda 4.680 tona düşmüştür. İlin Türkiye çavdar üretimi içindeki payı da % 2,3'ten binde 8'e inmiştir.

Tahıllardan hayvan yemi olarak kullanılan mahlut üretimi 1950'den 1960'ların başına değin artmış ve 3.000 tondan yaklaşık 14.000 tona çıkmış, bundan sonra azalmaya başlamış ve 1970'lerin sonunda 5.300 ton olarak gerçekleşmiştir. Üretimin 1960'lardan sonra azalmasına karşın, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında mahlut üretimindeki artış oranı % 77,4 olmuş ve aynı dönemde % 58 olan Türkiye genelindeki artış oranını geçmiştir. 1970'lerin sonunda ilde üretilen tahıllar arasında Türkiye içindeki payı en yüksek olanı mahluttu (% 2,7).

Baklagiller: Antalya bölgesinde en çok Isparta'da ekilmekle birlikte, il baklagiller üretiminin ülke çapında büyük bir önemi yoktur. 1950'de 3.400 ton dolayında olan il toplam baklagiller üretimi 1960'ların başında 11.000 tonu aşmış, 1970'lerin sonunda 9.500 ton olarak gerçekleşmiştir (Tablo 7). Söz konusu dönemde il baklagiller üretiminin Türkiye içindeki payı % 1-% 1,5 dolayında değişmiştir (Tablo 6).

İlde yetiştirilen başlıca yemeklik baklagiller nohut ve fasulyedir. Börülce üretimi de önemlidir. 1970'lerin sonunda yaklaşık 3.200 ton nohut, 2.500 ton fasulye elde edilmiştir. Her iki ürünün Türkiye içindeki payları bu yıllarda % 1,5 dolayında olmuştur.

Üretim miktarı nohut ve fasulyeye göre daha az olmakla birlikte, börülce Isparta'da önem taşımaktadır. 1970'lerin başında Türkiye'de 8 ilde börülce ekiliyordu ve üretim miktarı bakımından Isparta en başta idi. 1970'lerin sonunda, 700 ton olarak gerçekleşen Isparta börülce üretiminin, Türkiye toplam börülce üretimi içindeki payı % 31,4 olmuştur.

Hayvan yemi olarak kullanılan fiğin üretimi 1950'den 1970'lerin başına değin artmış ve 471 tondan 3.000 tonun üstüne çıkmıştır. Daha sonra biraz azalan üretim, 1970'lerin sonunda 2.400 ton dolayında olmuştur. Fiğ, ilde yetiştirilen baklagiller arasında Türkiye içindeki payı en yüksek olandır (1970'lerin sonunda yaklaşık % 3).

Sanayi Bitkileri: Sanayi bitkileri, üretim miktarları bakımından tahıllardan ve baklagillerden sonra gelmesine karşın, ekonomik bakımdan öteki ürünlerden önemlidir. İlde yetiştirilen sanayi bitkilerinden ülke çapında önem taşıyanlar haşhaş, aspir ve gülyağı çıkartmada kullanılan güldür.

Haşhaş: Toprakları haşhaş ekimine çok elverişli olan Isparta, Anadolu'nun bellibaşlı haşhaş üretim alanlarından biridir. Eskiden beri haşhaş tarımı yapılan yörede üretilen nitelikli afyonlar, Cumhuriyet'ten önce de, batı ülkelerinde çok tutuluyor, elde edilen ürünün önemli bölümü resmi olmayan yollardan batı ülkelerine satılıyordu. Haşhaş tarımı Isparta'nın bellibaşlı birkaç gelir kaynağından biriydi.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nda, afyon fiyatları hızla düştü. Bu fiyat düşüşünde, Avrupa'daki afyon kullanan ilaç fabrikalarının aralarında anlaşarak "Convention International des Opiaces" adlı bir kartel kurmaları da etkili oldu.1930'da Ocak ayından İstanbul'da kilosu 40, 15 liradan satılan afyonun fiyatı haziranda 14, 15 TL'ye, 1933'te 4,5 TL'ye düştü. Bu gelişme karşısında Türkiye, afyon satışını tek elde toplayarak, fiyatların düşmesini önlemeye çalıştı.

Öte yandan yine bu yıllarda hükümet, uyuşturucu madde kaçakçılığını önlemek amacıyla yapılan uluslararası anlaşmaları imzalamak eğilimindeydi *(Bak. Afyonkarahisar Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* Kaçakçılığın önlenmesi için bu anlaşmalarda öngörülen önlemler, afyon alım ve satımının tek elde toplanmasını kolaylaştırıyordu.

Buhran sırasında İktisat Bakanlığı yapan Mustafa Şeref Özkan, afyon satışı işini **"Türkiye** Afyon Yetiştiricileri Birliği" ne vermeyi öngören bir yasa tasarısı hazırladı. Özkan, böyle bir kuruluşla afyon ticaretini denetim altına almaya çalışırken, bir yandan da ekim alanlarını sınırlandırarak ürünün niteliğini ve miktarını denetlemeyi amaçlıyordu. O zamana değin 33 ilde yapılmakta olan haşhaş üretimi, 10 Ağustos 1933 tarihli 14829 sayılı kararname ile 14 ille sınırlandırıldı. Haşhaş ekimine izin verilen iller arasında Isparta da bulunuyordu.

Haşhaş ekim alanlarının sınırlandırılması üreticilerin, afyon ticaretinin ellerinden alınması tüccarların tepkisine yol açınca, Mustafa Şeref Özkan İktisat Bakanlığı'ndan ayrılmak zorunda kaldı. Yerine Celal Bayar atandı. Bu değişiklik üzerine "Afyon Yetiştiricileri Birliği" gerçekleşemedi. Celal Bayar birliğin yerine "Afyon İnhisarı"nı kurdu. 31 Mayıs 1933'te kabul edilen 2253 sayılı Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Yasası, İktisat ve Sağlık bakanlıklarınca belirlenecek "müstahsaratın üretim, ihracat ve ithalatını" devlet tekeline alıyor, ham afyonun ülke içindeki ticaretini serbest bırakıyordu. Bu yasa ile İktisat Bakanlığı'na bağlı bir "Uyuşturucu Maddeler İnhisarı İdaresi" kuruluyordu. Bu kuruluş haşhaş alacak, satacak üreticiye avans ve kredi verebilecek, uyuşturucu madde fabrikası kurabilecek, haşhaş ekim alanlarını saptayabilecek ve denetleyebilecekti. Böylece haşhaş ekimi ve satışı konusundaki devlet müdahalesi, bu yasa ile tüccarı da dışlamayan biçimde çözüme bağlandı.

Isparta'da 1950'de 38 ton sakız, 1.600 ton tohum elde edilmişti. Özellikle sakız üretiminde Isparta'nın Türkiye üretimi içindeki payı hayli yüksekti (% 18'e yakın). Bu pay tohumda % 11'e yakındı.

İl haşhaş üretimi, yasaklanacağı yolundaki haberlerin yaygınlaşması üzerine 1960'ların sonunda azaldı; 1971'de ise yasaklama ile tümüyle durdu. 1974'te, haşhaş ekimine izin verilen altı il arasında Isparta'da bulunuyordu *(Bak. Afyonkarahisar Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* Ancak, serbest bırakıldıktan sonra haşhaş ekiminin eski yaygınlığına kavuşamadığı ve üretimin de düştüğü gözlenmektedir.

1970'lerin sonunda Isparta'da 1.000 tona yakın kapsül ve 1.100 tona yakın tohum üretilmişti. Isparta üretiminin her iki üründe de Türkiye içindeki payı, % 5,4 dolayındaydı. İlde haşhaş en çok Şarkikaraağaç ve Yalvaç'ta üretilmektedir.

Şeker Pancarı: Isparta'da şeker pancarı üretimi sınırlıdır. Türkiye'de ilk kurulan şeker fabrikalarından olan ve 1926'da açılan Uşak Şeker Fabrikası faaliyete geçtiği yıllarda, fabrikanın ekim alanı sınırları Isparta'yı kapsamıyordu. 1950'lerden sonra öteki şeker fabrikalarının yapılması üzerine Isparta'nın kuzey kesimleri de Uşak Şeker Fabrikası kapsamına girdi. 1955'te açılan Burdur Şeker Fabrikası da Isparta'nın Eğridir, Sütçüler, Keçiborlu, Uluborlu, Senirkent ilçelerinde şeker pancarı ekimini başlattı. Ancak sulu tarım alanlarının yetersizliği nedeniyle, şeker pancarı ekimi Isparta'da fazla yaygınlaşmamıştır. Şeker pancarı ilde dönüşümlü ekildiği için üretiminde yıldan yıla dikkat çekici dalgalanmalar görülmektedir. 1970'lerin başında 12.500 ton olan il şeker pancarı üretimi 1970'lerin sonunda 35.000 tona yaklaşmıştır. Aynı yıllarda, Burdur'da pancar üretiminin 250.000 tona ulaştığı düşünülürse, Isparta'da pancar üretiminin ne denli sınırlı olduğu ortaya çıkar.

İlde ekilen sanayi bitkilerinden biri de aspirdir. Yağ bitkilerinden olan ve % 25 yağ içeren aspir, Isparta, Kütahya, Eskişehir gibi İç Batı Anadolu eşiğindeki illerde ekil-

Gülcülük Isparta'da Nasıl Başladı?

Isparta'da gülcülüğü Mehmet İzzet Efendi'nin oğlu İsmail Efendi başlatmıştır. İsmail Efendi, süs gülü olarak yetiştirilen güllerden yağcılıkta kullanılabilecekleri ayırmış, 1888'de de daha sonra "Gülcü" adını alan mahallede, ilk gül bahçesini kurmuştur. İsmail Efendi, bugünkü Bulgaristan sınırları içindeki Kızanlık'tan gül çelikleri (dalları), gülcülükte kullanılan kimi araçlar ve bir gülcü ustası getirtmiş, kimi araçları da yerli ustalara yaptırmıştır. "İki Kavacık" denilen yerden özel olarak getirttiği suyla, bahçesini sulamıştır. İlk üç yıl iyi sonuç alamayan İsmail Efendi, yılmamış ve sonunda gül ve gülyağı elde etmeyi başarmıştır. 5-10 yıl içinde gülcülük Isparta'da yayılmış, birkaç bin dönümlük alan gül bahçesine dönüşmüştür. Isparta gülyağı, Avrupa'da çok tutulmuştur.

Balkanlar'da 1911'de çok sert geçen kışın gül fidanlarını da tahrip etmesi sonucunda, o yıl başlıca üretici durumuna gelen Isparta, dünya pazarlarında önemli bir yer edinmiştir.

mektedir. Aspir tarımı, hem yöre halkının yemeklik yağ gereksinimini karşılamak, hem de kapalı nadas dönemlerinde toprakları değerlendirebilmek için yapılmaktadır.

Ülkede aspir ekimi, 1960'larda devlet desteğiyle özendirilmeye çalışılmış, ancak fazla yaygınlaşamamış ve sürekli dalgalanmalar göstermiştir. Haşhaş ekiminin yasaklanması bu ürünün üretimini olumlu biçimde etkilemiş ve ülke aspir ekim alanları 1973'te 2.000 hektara kadar çıkmıştır. Haşhaş ekiminin 1974'te tekrar serbest bırakılması aspir ekiminin azalmasına neden olmakla birlikte, bu ürün Isparta'da belli bir düzenlilik kazanmıştır. 1970'lerin başında 350 tona yaklaşan il aspir üretimi, 1970'lerin sonunda 400 tonu aşmıştır. İlin Türkiye üretimi içindeki payında da söz konusu yıllarda büyük bir artış görülmüştür. 1970'lerin başında Isparta aspir üretiminin ülke toplamı içindeki payı % 32,8 iken, 1970'lerin sonunda % 69,1'e çıkmıştır. Bir başka deyişle 1970'lerin sonunda Türkiye aspir üretiminin üçte ikisinden fazlasını tek başına Isparta karşılamıştır.

İlde aspirden yağ elde etmek için kurulu tesis yoktur. Üreticiler el preslerinden yararlanarak, bu ürünün yağını çıkarmakta, kalan tohumu da yağhanelere satmaktadır.

İlde 1960'lara değin Yalvaç ve Şarkikaraağaç yöresinde bir miktar üretilen kenevir, 1970'lerde önemini yitirmiştir.

Gülcülük: Isparta denince akla gül gelir. Isparta, Türkiye'nin gül ve gülyağı üretim merkezidir.

Dünyada gül ve gülyağı üretiminin çok eskilere uzanan bir geçmişi vardır. Anadolu'da da yüzyıllardan beri gül yetiştirilmektedir. Evliya Çelebi, İstanbul'da gül yetiştiriciliğinin çok yaygın olduğunu yazıyor. Ancak, bu güller süs gülleriydi.

Yağcılıkta kullanılan güller, Anadolu'ya XIX. yy sonlarında Bulgaristan'dan getirilmiştir. Kimi yabancı kaynaklar, gülcülüğü, Bulgaristan'a Türkler'in götürdüğünü öne sürmektedir. Bulgaristan, XIX. yy'da dünya gülcülüğünün merkeziydi. Bu faaliyet, özellikle Kızanlık'ta çok gelişmişti.

Günümüzde, Türkiye'de gülcülüğün merkezi olmakla birlikte, yağ gülünün Anadolu'da ilk yetiştirildiği yer Isparta değildir. Daha Isparta'da gülcülük bilinmezken, Bulgar göçmenleri Bursa, Ege ve Akdeniz'de gülcülük yapmaya çalışmışlardır. Ancak, uzun süren savaş yıllarında çeşitli nedenlerle buralarda gülcülük çökmüş, Isparta-Burdur yöresi tek gülcülük alanı olarak kalmıştır.

Gül fidanının çok özel bir toprak gereksinimi olmamakla birlikte fazla killi ve kireçli topraklarda yetişmez. Taban topraklar ve ağır topraklar gül bahçelerinin kurulmasına elverişli değildir. Isparta'nın kumlu topraklarında kurulan güllükler, nitelik bakımından yağ gülü yetiştirilmesine en elverişli yerlerdir. İlde gül dikimine en uygun aylar kasım ve aralıktır. İlkbaharda da dikilebilmekle birlikte, sonbaharda dikilen güller daha iyi sonuç verir.

Gül çubuklarının çabuk köklenmesi için, toprak önceden iyice hazırlanır. Birbirinden 1,5 m uzaklıkta çukurlar açılır. Bu çukurların derinliği 35-40 cm, genişliği 60-70 cm'dir. Çukurların içi çapa ile yumuşatılır. Bir miktar taze çiftlik gübresi atılır. Bir ay kadar böyle bırakılır. Sonra, gül çubukları hendekler boyunca yan yana dizilir. 5-6 parmak toprak ve bir kez daha gübre atılır. Gül fidanı 20-30 gün sonra fışkırır. Bir-iki kez çapalanır. Yaz aylarında hendekleri otların sarmaması, taze gül sürgünlerinin yabani otlarca boğulmaması için çapa yapılır. Gül bahçeleri yazın temmuzda sulanır. Kasımda derince bellenir, budanır.

Gül dalı kilo ile satılır. Dikilen fidanlardan ilk yıl ürün alınmaz. Fidan, ikinci yıl çiçek açmaya başlar. Bir gül fidanından 5 yıl ürün alınır. Bundan sonra fidan körlenir, yani verimsiz hale gelir. Bir kez hasat başladıktan sonra, gül çiçeklerinin ara vermeden toplanması gerekir. Havalar normal giderse, toplama 20 Mayıs'ta başlar. Ancak kötü havalarda, haziranın ilk haftasına kadar gecikebilir. Toplamaya sabah 05:00'te başlanır. En geç 10:00'da son verilir. Gül mutlaka henüz üzerinde sabah çiği bulunduğu ve henüz güneşin vurmadığı saatlerde toplanmalıdır. Güneş ışınları, çiçeklerdeki eterik esansının uçmasına yol açtığı için gülün yağ veriminin düşmesine neden olur. Toplama saatinin yağ verimi üzerindeki etkisini saptayabilmek için birtakım denemeler yapılmış ve farklı sonuçlar alınmıştır. Sabah saat 04:00'te toplanan güllerde yağ verimi % 0,030 olarak bulunduğu halde, 05:00'te toplanan güllerde bu oran % 0,035'e yükselmiş, bundan sonra yapılan toplamalarda düşmeye başlamıştır. Yağ oranı 07:00'de yapılan toplamada % 0,033'e, 09:00'da yapılan toplamada % 0,029'a, 12:00'de yapılan toplamada ise % 0,025'e inmiştir.

Öte yandan, gül çiçeklerini günlük toplamak gerekir. Genellikle goncalar gece açar. Gününde toplanmazsa, açılan güller bir gün sonra daha çok açılır ve rengi solar. Verim, bir kez daha düşer.

Güller, sapsız olarak düğümleri ile birlikte elle toplanır. Toplamada, makas ve benzeri kesici aletler kullanılmaz. Toplamada genellikle, kadın ve çocuklardan yararlanılır. Gül toplama mevsimi 25-30 gün sürer. Bir dönüm gül bahçesinde 1.000-1.200 fidan bulunur. Bir fidandan 500-600 gr gül çiçeği elde edilir.

Toplanan güller sepetlere konur. Bunlar daha sonra küfelere ve çuvallara aktarılır ve işlenmek üzere fabrikalara ya da imalathanelere yollanır.

Gülyağı işletmesi, gül çiçeklerini aynı gün işlemek zorundadır. İşleme gecikirse, verim düşer. Çiçek toplama mevsimi gibi, gülyağı üretimi mevsimi de yılda bir ay kadar sürer.

Türkiye'de gül bahçelerinin % 90'ı Isparta'da, % 10'una yakını Burdur'da ve çok küçük bir bölümü de Afyonkarahisar ve Aydın'dadır. Türkiye gülyağı üretiminin % 85'i Isparta'dan sağlanır.

Türkiye'de parfüm sanayii gelişkin olmadığından üretilen gülyağının tümü başta Fransa olmak üzere İngiltere, ABD, Federal Almanya, Hollanda ve İtalya'ya satılır. Fransa en güçlü alıcı durumundadır. Arap ülkelerine de bir miktar gülyağı satılmaktadır.

Dünyanın başlıca gülyağı üreticileri; Bulgaristan, Sovyetler Birliği, Fas ve Türkiye'dir. En nitelikli yağ gülleri Bulgaristan'da ve Türkiye'de yetişir. Türkiye'nin dünya pazarlarındaki başlıca rakibi Bulgaristan'dır. Türkiye'de gül çiçeği fiyatları iç piyasada oluşmakta, ancak gülyağı fiyatları iç talep olmadığından dışsatım fiyatları

Türkiye'deki Başlıca Yağ Gülü Türleri

Gülün 5.000'den fazla türü bilinmektedir. Ancak, bunların çoğu süs gülleridir. Güller genel olarak üç grupta toplanır: Süs gülleri, yağ gülleri, yaban gülleri. Gülyağı, yağ güllerinden elde edilir. Parfüm yapımında kullanılan başlıca gül türleri, pembe ve beyaz yağ gülleridir.

Rosa Damascena (Pembe Gül): Bu türe, pembe Şam gülü de denir. Kuzey Afrika'dan geldiği sanılmaktadır. Ağır kokuludur ve görece fazla uçucu yağ içerir. Çabuk büyüdüğü, bol çiçek verdiği ve çok güzel kokulu olduğu için, gül bahçelerinde en çok bu tür yetiştirilir. Pembe gül, parfüm yapımında en çok kullanılan gül türüdür. Dünyada başlıca yetiştirildiği alanlar Bulgaristan ve Anadolu'dur.

Pembe gülün görünümü çalıya benzer. Boyu 1,5-2 m'ye ulaşır. Genellikle, yılda bir kez, mayısın ikinci yarısıyla haziranın ilk haftası arasında çiçek açar. Havaların çok iyi gittiği zamanlarda, kasımda ikinci bir kez çiçek açtığı da görülür. Ancak, ikinci çiçeğin kokusu zayıftır. Gonca halindeyken koyu, açıldığında soluk pembe renktedir. 3. yılında bol ürün vermeye başlar.

Rosa Alba (Beyaz Gül): Pembe renkli boylu ağacı ve büyük, beyaz çiçekleriyle öteki güllerden ayrılır. Filizleri yeşil, dikenleri seyrek ve kalındır. Beyaz çiçekleri, öteki güllere göre daha küçüktür. Pembe güllerden 15 gün sonra çiçeklenir. Hava değişikliklerine daha dayanıklıdır. Az kokulu olmasına karşın, kolayca yetiştiğinden özellikle, bahçe kenarlarına bolca ekilir.

Beyaz gülden elde edilen gülyağı, pembe gülünkinden daha az uçucu ve daha niteliksizdir. Anadolu'da epeyce yetiştirilmekle birlikte, pembe güle göre daha azdır.

Öte yandan, daha çok gülsuyu ve gül konkreti yapımında kullanılan ve "açık pembe lahana gülü" denen bir tür daha vardır. Bu da Anadolu'da az yetiştirilen bir türdür.

1960'larda beyaz gül yerini gülyağcılığında daha makbul olan pembe gül üretimine bırakmıştır. Beyaz gül üretimi hemen hemen durmuştur.

olarak Ticaret Bakanlığı'nca saptanmaktadır.

Yağlık gül çiçeği, 1976 kampanya döneminde Bakanlar Kurulu kararıyla destekleme alımları kapsamına alınmıştır. Bakanlar Kurulu yağlık gül çiçeği alımları için Isparta Gül ve Gülyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ni görevlendirmiştir. Dünya pazarlarında rekabet olanağını azalttığı için 1981'de gülyağı destekleme alımlarına son verilmiştir.

DPT Gülyağı Özel İhtisas Komisyonu'nun hesaplarına göre, 1970'lerin ortalarında Türkiye'nin gül çiçeği üretimi, gereksinmenin üzerindedir. Öte yandan, yine aynı tarihlerde yapılan projeksiyonlara göre, her türlü kısıtlayıcı önleme karşın, 1987'ye değin % 20'yi aşan üretim artışı beklenmekteydi. Dünyada 1970'lerde toplam gülyağı talebinin 4.000 kg dolayında olduğu sanılmaktadır. Dünya gülyağı üretimi, dünya talebinden fazladır.

Bu saptamayı yapan DPT Özel İhtisas Komisyonu, gül dikim alanlarının sınırlandırılmaması durumunda hem gülyağının kalitesinin bozulabileceğini hem de dışsatımda birçok güçlükle karşılaşılabileceğini belirtmiştir.

Sebzecilik: Isparta'da sebzecilik, sınırlı bir önem taşımakta, tümüyle üreticinin ve yakın çevresinin gereksinmesini karşılamak amacıyla yapılmaktadır. Bundaki bellibaşlı etken, sert iklim koşullarının yetiştirilebilecek sebze türlerini kısıtlaması ve üretimi sık sık tehlikeye atmasıdır. Ayrıca, sulu tarım alanlarının azlığı da sebzeciliğin gelişmesini önlemektedir. Öte yandan, komşu illerde, özellikle Antalya'da sebzeciliğin çok gelişmesi, Isparta'nın tüm pazar olanaklarını da engellemiş ve illerarasında bu konuda bir işbölümü belirmiştir. Sebzecilikte kullanılan hayvan gübresini Antalya Isparta'dan sağlamakta, öte yandan Isparta'nın sebze gereksiniminin bir bölümünü karşılamaktadır.

İlde, 1970'te 1.600 hektar alandan 34.000 ton dolayında ürün alınmıştı. 1980'de sebze alanı 2.500 hektara yükseldiği halde, üretim 28.000 tona düşmüştür. Bu arada, ilin Türkiye sebze üretimi içindeki payı da azalmıştır. 1970'te Türkiye üretimindeki payı % 1'i aşan kabak, bamya gibi sebzelerin üretiminde bile düşüşler vardır.

İlde sebzeciliğin görece yaygın olduğu ilçeler Merkez İlçe, Yalvaç, Şarkikaraağaç'tır. 1970'te ve 1980'de başlıca sebzelerin Türkiye üretimi içindeki payı şöyle olmuştur:

Isparta Sebze Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1970	1980
Enginar	—	0,7
Sakızkabağı	1	0,6
Bamya	1,1	0,6
Fasulye	0,5	0,4
T.Sarmısak	0,7	0,2
T.Soğan	0,3	0,5
Havuç	0,6	0,5

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Meyvecilik: İlde çeşitli meyveler yetişmesine karşın, düzenli bahçelerdeki elma ve kiraz dışındakiler, dağınık, tek tek ağaçlar halindedir. Eskiden beri bahçeciliği yapılan tek meyve elmadır. Bağcılık da oldukça gelişmiştir. 1960'larda ulaşım şebekesinin gelişmesi, büyük kentlerdeki talebin artması, zararlılarla mücadelede kazanılan başarılar, meyveciliğin gelişmesi için olumlu koşullar yaratmıştır. Böylece, 1970'te 1 milyon 666 bin olan toplam meyve ağacı sayısı, 1980'de 2 milyon 885 bine yükselirken, toplam meyve üretimi de yaklaşık 69.000 tondan 175.000 tona yükselmiştir. Ağaç sayısındaki artış % 73, meyve üretimindeki artış % 154'tür. Özellikle elmadaki artış çok önemlidir.

İl toprakları bazı meyveler için özellikle elverişlidir. FAO'nun bu saptamayı yapan bir raporunda, sulamada ve zararlılarla mücadelede gelişme sağlanması durumunda, özellikle Eğridir yöresindeki alt iklim koşullarında olumlu sonuçlar elde edilebileceği ve Eğridir'in Anadolu'nun elma üretim merkezi olabileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte, aynı rapor dış pazarlara yönelik bir çaba olmadığı ve iç pazar da oldukça doygun bulunduğu için, Isparta'da elma üretiminin özendirilmesinin sakıncalar yaratacağını vurgulamaktadır. Buna karşın, 1980'lerin başında ilden Ortadoğu ülkelerine elma dışsatımına başlanmış, 1982'de 20.000 ton elmanın Suriye, Irak ve Arap Emirlikleri'ne satılması için bağlantı yapılmıştır.

Ayrıntılı bir yaygınlaştırma programı uygulanmamış olmasına karşın, elma üretimi 1970'lerde hızla artmıştır. İlin Türkiye elma üretimi içindeki payı 1970'te % 1,7, 1975'te % 4,3, 1980'de ise % 8,2 olmuştur. İlde, özellikle Amasya, Starking, Delicious gibi sonbaharda olgunlaşan elmalar yetiştirilmektedir. Elmacılık bütün ilçelerde yapılmakla birlikte, üretimin en fazla olduğu ilçeler; Eğridir, Yalvaç, Senirkent ve Gelendost'tur. 1980'de ilin toplam elma üretiminin (116.700 ton) % 72'si Eğridir'de gerçekleşmiştir.

İlde, armut üretiminde de önemli bir artış görülmektedir. 1970'ten 1980'e değin armut üretimi 1.700 tondan 3.400 tona yükselmiş, ancak ilin Türkiye üretimi içindeki payı pek değişmemiştir. Armut, düzenli bahçeler kurulmasından çok, yabani ahlat ağaçlarının aşılanması ile elde edilmektedir. İlde, oldukça çok sayıda badem ağacı vardır. 1980'de ülkedeki meyve veren badem ağaçlarının % 7,4'ü Isparta'da idi. Ancak, bunların çoğunluğu toplu bademlikler olmayıp, sınır ağaçları ya da tek tek ağaçlardır. Senirkent Ovası'nda çok sayıda badem ağacı vardır.

Meyve veren ağaç sayısı bakımından Türkiye içindeki payının yüksek olmasına karşın, il badem üretiminin Türkiye içindeki payı düşüktür (1980'de % 1,7). Bunun nedeni, iyi bakım yapılmaması yüzünden bademin bu yörelerde ancak 5-6 yılda bir ürün vermesidir.

Erken çiçeklenen badem türleri, 500 m yükselti kuşağında son donlardan zarar gördüğü için, ilde bademciliğin riskli olduğunu belirten FAO raporu, bademciliğin özendirilmesini önermemektedir.

1980'de ilde yetiştirilen bellibaşlı meyvelerin üretim miktarları ve bunların Türkiye payları şöyle olmuştur:

Isparta Meyve Üretimi

	Üretim (ton)	Isparta Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)
Armut	3.400	1,0
Elma	116.700	8,2
Muşmula	210	3,3
İğde	150	1,4
Kızılcık	250	1,7
Vişne	780	1,3
Badem	550	1,7
Ceviz	350	1,5

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

Ceviz ve badem ortalama 5 yılda bir ürün verdiği için, bu iki meyvenin Türkiye içindeki payları kimi yıllarda epeyce yükselmektedir. Elma dışındaki meyve türleri, Yalvaç, Uluborlu ve Merkez İlçe'de yoğundur.

İlde, Türkiye ortalamasının üzerinde verim alınan iki meyve, elma ve kızılcıktır. Kızılcık verimindeki farkın az olmasına karşılık, il elma veriminin çok yüksek oluşu dikkati çekmektedir.

1980'de bellibaşlı meyvelerde ağaç başına verim şöyle olmuştur:

Isparta ve Türkiye'de Bazı Meyvelerde Verim (kg/ağaç)

	Isparta	Türkiye
Armut	25,8	29,5
Elma	89,5	51,3
Muşmula	10,2	17,3
İğde	10,1	14,1
Kızılcık	11,1	10,3
Vişne	8,4	21,3
Badem	1,9	8,3
Ceviz	15,1	37,8

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

Isparta'da Yetiştirilen Üzüm Türleri ve Yerleri

Çavuş	: Isparta, Sütçüler, Şarkikaraağaç
Büzgülü Siyah	: Senirkent
Çavuş Pembe	: Yalvaç
Çekirdeksiz	: Eğridir, Şarkikaraağaç
Devegözü	: Isparta
Dimrit	: Isparta, Eğridir, Senirkent, Keçiborlu
Hanımparmağı	: Uluborlu
Kadınparmağı	: Keçiborlu, Eğridir, Isparta
Kuşüzümü	: Sütçüler
Müşküle	: Isparta, Eğridir
Razakı	: Yalvaç
Sığır Kuyruğu	: Uluborlu
Tavşan Böreği	: Eğridir
Tilki Kuyruğu	: Uluborlu, Isparta, Gelendost, Senirkent
Yediveren	: Isparta
Zengoğlu	: Yalvaç

Bağcılık: Isparta'da çok eskilerden beri bağcılık, yapılmaktadır *(Bak. Tarih).* Antalya, Burdur ve Isparta illerinden oluşan Antalya bölgesinde, en geniş bağ alanı Isparta'dadır. Bağlar Yalvaç ve Senirkent ilçelerinde yoğunlaşmaktadır.

İlin, en iyi toprakları yer yer bağcılığa ayrılmıştır. Buna karşın verim düşüktür. Verim düşüklüğü, hem filokseradan hem de bağcılığın bilgisizce, gelişigüzel yapılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin yemeklik, şaraplık, pekmezlik üzüm türlerinin karışık olarak yetiştirilmesi ve üretimin tam anlamıyla pazara yönelmemiş oluşu, bağcılıkta büyük sorunlara yol açmaktadır.

Isparta bağlarında filoksera hastalığı yaygındır. Bağlara çok büyük zarar veren bu hastalık, özellikle Şarkikaraağaç ve Gelendost'ta yoğundur. 1970'lerde filokseraya karşı mücadele yaygınlaşmış, özellikle hastalık bölgelerinde Amerikan asma çubukları kullanımı artmıştır. Daha çok, Rup du Lot, 4IR ve R99 türü Amerikan asma çubukları kullanılmaktadır. Devlet de, fidan dağıtarak bu mücadeleye destek olmaya çalışmaktadır. Ancak, yeni dikilen bağlar ancak 10 yılda meyve verdiği için, gelişme üretime tam anlamıyla yansımamıştır.

İlde, 1970'lerin başında 9.000 hektar olan bağ alanı, 1980'de 10.500 hektara yükselmiş, ama üretim aynı sürede 49.000 ton dolayından 46.500 tona düşmüştür. 1980'de Isparta üzüm üretiminin Türkiye içindeki payı % 1,3 olmuştur.

1960'larda FAO'nun yaptığı bir araştırmada, Isparta'yı kapsayan Antalya bölgesindeki bağlarda 35 tür üzüm saptanmıştır. Aynı araştırmanın verilerine göre, Isparta'da üzümlerin % 40'ı taze üzüm, % 25'i kuru üzüm olarak tüketilmekte, geri kalanı ise şarap ve pekmez yapımında kullanılmaktadır. 1967 **İl Yıllığı**'nda ise basit yöntemlerle pekmez olarak değerlendirilen üzümlerin, toplam üretimin % 50'sinden fazlasını oluşturduğu belirtilmekteydi.

İlde kuru üzüm üretimi azdır. Üzümler, ilkel yöntemlerle kurutulmakta, daha çok yerel tüketimde kullanılmakta, küçük bir bölümü ise Tekel'ce satın alınmaktadır.

FAO raporunda , bağlar yeniden dikilirken, belli bölgelerde belli türlerin yetiştirilmesi ve böylece daha türdeş bir üretim sağlanması, öte yandan, bağların % 60'ının sofralık üzümlere ayrılması gerektiği belirtilmekteydi. Adı geçen raporda sofralık üzümlerden mevsim ortasında ürün veren, çavuş, razakı, şarap ve pekmez için ise papazkarası gibi türlerin yeğlenmesi önerilmektedir. Ayrıca Eğridir gibi alt iklim bölgelerinde daha geç olgunlaşan türlerin de yetiştirilebileceği belirtilmektedir.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Isparta'da bitkisel üretim hâlâ büyük ölçüde doğal koşullara bağlıdır. Sert iklim koşulları, düzensiz yağışlar ve yaz kuraklığı, üretimi büyük ölçüde etkilemektedir. Toprakların engebeli yapısı da, toprak işlemeyi güçleştirmektedir.

Yükseltisi ülke ortalamasının üzerinde olan Isparta, aynı zamanda güney yönünden iç sıradağlarla çevrelendiğinden Akdeniz Bölgesi iklim özelliklerinden fazlaca etkilenmez. Akdeniz ve İç Anadolu iklimi kuşakları arasında bir geçit yeri durumundadır. Daha çok karasal iklim özellikleri egemendir.

İlde yağış, Akdeniz kıyı kuşağından daha azdır. Antalya'da 1.000 mm olan yıllık ortalama yağış, Isparta'da 600 mm ye dek düşer. Bunun nedeni, denizden gelen bulutların, Toros Dağları'nda tutulmasıdır. Isparta ve çevresine, ilkbahar ve sonbaharda, Avrupa'nın kuzey kesimlerinden geçerek Karadeniz'e doğru inen ve bütün Türkiye' yi etkisi altına alan hava akımları yağış getirir. Kışın ise, Güney Avrupa'da oluşan ve Akdeniz kıyılarından içerilere doğru hareket eden akımlar ilde yağışlara neden olur. Bu yapı dolayısıyla genellikle, sonbahar ve kış ayları çok yağışlı geçer. Buna karşın, nisandan başlayarak buharlaşma şiddetlenmekte ve toprakta su eksikliği ortaya çıkmaktadır. Bu durum ekim ayının başlarına değin yaklaşık 200 gün sürer. Bitki gelişimi açısından tehlikeli dönem olan haziran-temmuz-ağustos aylarında, buharlaşma en yüksek düzeye çıkmakta, buna bağlı olarak, tarım ürünlerinin köklenme derinliklerinde, çok şiddetli su eksikliği belirmektedir.

Isparta'nın yüksek ovalarında, donlu günler sonbaharın bitimiyle başlamakta ve ilkbaharda marta değin sürmektedir. Bu süre içinde ortalama 76 gün bitkilerin gelişimini engelleyecek düzeyde donlu geçmektedir. Bitki gelişme dönemi 289 gündür. Bu dönemin ortası, yani haziran-temmuz-ağustos ayları, tarım ürünlerinin gelişimi için son derece önemlidir. Isparta bu dönemde, ürünlerin gelişimini ve verimini olumsuz yönde etkileyecek düzeyde, düşük yağış almaktadır. Buna karşın, ilde bağıl nem hiçbir zaman % 44'ün altına düşmez. Bu da, tarım ürünlerinin gelişimini olumlu yönde etkiler.

Yağış ortalamasının 600 mm'nin üzerine çıktığı aylarda, toprakta kalsiyum karbonat ve kil yıkanması görülür. Bunun sonucu olarak, toprakta bitki gelişimi için gerekli olan kireçli maddeler azalmaktadır.

Yağışın 600 mm'nin altına düştüğü kesimlerde, yağışın etkisinin azaldığı toprak derinliklerinde kalsiyum karbonat birikir. Bu alanlarda ısı da fazla yüksek olmadığından, topraktaki demir minerali az oksitlenmekte ve organik madde parçalanması yeterli düzeye ulaşamamaktadır.

Isparta'da, toprakların yaklaşık % 74'ü tarıma elverişlidir. Bu değer, % 94 olan ülke ortalamasının çok altındadır.

Tarıma elverişli topraklar içinde, I., II., III. ve IV. yetenek sınıfına giren 210.000 hektar alan, tarım araçlarıyla işlenebilir niteliktedir. İl alanının % 23,5'ini oluşturan bu toprakların yaklaşık 47.000 hektarı 1. yetenek sınıfına giren ve hiçbir sorunu olmayan yerlerdir. Geriye kalan II., III. ve IV. yetenek sınıflarına giren 163.000 hektar toprağın % 17 yaşlılık ve % 81 su erozyonu sorunu vardır.

İlde, tarıma elverişli durumdaki toprakların tümü, tarıma açılabilmiş değildir. Isparta'da, tarım toprakları tektonik çöküntü alanlarının dolmasıyla oluşmuş yüksek düzlükler durumundadır. Bu düzlüklerin çevresinde eğim hemen artar. Buraları, genellikle sulama olanaklarından yoksundur. Bu nedenlerle yüksek düzlüklerin, ancak tabanları tarıma açılmıştır. Çevredeki eğimi yüksek kesimlerde ise yer yer meyvecilik yapılmaktadır. İlde, tarım yapılan alan miktarı 140.000 hektarı aşar. Yani, potansiyel olarak işlemeye elverişli toprakların % 67'si fiili olarak işlenmektedir.

Isparta'da V., VI. ve VII. yetenek sınıfına giren ve çayır, mera, orman ve fundalık olarak kullanıma uygun olan topraklar 451.000 hektardır. Buna karşın, 520.000 hektar alan çayır-mera ve orman-funda kullanımı altındadır. Bu da, bu tür topraklar içinde tarla tarımına 69.000 hektar uygun alan bulunduğunu göstermektedir.

Isparta'da, hiçbir tarımsal etkinliğin yapılamadığı, VIII. yetenek sınıfına giren topraklar, 161.600 hektar alan kaplar. İl toplam alanının % 18,1'ini oluşturan bu topraklar, yabanıl yaşamın sürdüğü alanlar durumundadır. Ayrıca, ilde 68.000 hektar su yüzeyi, 2.500 hektar yerleşme alanı bulunmaktadır. Yerleşme alanı, su yüzeyi ve VIII. yetenek sınıfı toprakların toplamı 232.000 hektara yükselmekte ve il alanı içindeki payı da % 26'ya çıkmaktadır. Türkiye ortalaması ise % 6 dolayındadır.

Tarımda bol ve sürekli ürün almak, uygun toprak yönetimi ile olanaklıdır. Uygun toprak yönetimi, toprağın doğal verimliliğini bozmadan korumak ve gereksinimlerini karşılamak demektir. Erozyon, taşkın, yüksek taban suyu ve tuz birikmesine karşı gerekli önlemler alınarak, toprağın korunması, uygun sürüm ve dikim, gübreleme, iyi tohum kullanımı, sulama, hastalık ve zararlılara karşı savaşım ve toprağın gereksnimlerinin zamanında karşılanması, tarımda yüksek verim almanın ana koşullarıdır.

Isparta'da, dağlık ve platoluk alanlar bir yana bırakılacak olursa, ovalar ve hafif eğimli alanlarda, genellikle potansiyel verim gücü yüksektir. Ama, bu toprakların önemli bir kesiminde hâlâ kuru tarım yapılmaktadır. Tarım araçlarıyla işlenen kuru tarım alanlarında temel sorun erozyondur. Özellikle eğimli yerlerde daha da artan erozyona karşı gerekli önlemlerin alınması, buğday, arpa gibi kuru tarım ürünlerinde verimi artırmanın ilk koşulu olarak görünmektedir.

İldeki tarım topraklarının organik madde ve fosfor oranları düşüktür. Erozyon ve yanlış sulamalarla toprak sürekli olarak yıkandığından, organik ve fosforlu maddeler yok olmuştur. Buna, yanlış sürüm yapılması, yapay gübrenin az ya da yanlış kullanılması da eklenebilir.

Yıllık yağışların miktarı ve dağılımı bazı önemli bitkilerin yetiştirilmesini olanaksız kıldığından, Isparta'da sulama büyük önem kazanmaktadır. Özellikle, sanayi bitkileri üretimi sulu tarım koşullarının geliştirilmesine bağlıdır. İlde, yerüstü ve yeraltı su kaynakları korunabilir ve iyi bir şekilde kullanılabilirse, alüvyal toprakların tümü, kolüvyal toprakların da bir bölümü sulu tarıma açılabilecektir.

Gübreleme: Isparta il toprakları, Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nün 1970, 1973, ve 1974 yıllarındaki Antalya, Burdur ve Konya havzaları çalışmalarında incelenmektedir. Araştırma sonuçları, il topraklarının organik madde ve fosforca zayıf, potasca hayli yeterli olduğunu göstermiştir.

Isparta'da, halen tarım yapılan alüvyal ve kolüvyal topraklarda besin maddelerinin

dağılımı, çok büyük değişiklikler göstermez. Alüvyal ve kolüvyal toprakların % 48'inde organik madde, % 50'sinde yarayışlı fosfor azdır.

Topraklardaki organik madde azlığının başlıca nedeni, aynı ürünlerin uzun yıllar aynı topraklarda yetiştirilmesidir. Böylece, toprakların besin dengesi bozulmuş, eksilen besin maddeleri yerine konamamıştır.

Sözü edilen havza raporlarındaki bilgiler il ölçeğinde incelenerek yapılan hesaplamalarda, Isparta'da kullanılması gereken gübre miktarı, 23.500 tonu azotlu, 30.000 tonu fosfatlı ve 390 tonu potaslı olmak üzere, yaklaşık 54.000 ton olarak bulunmuştur. Buna karşın, kullanılan miktar, gerekenin altındadır. Kullanımın en fazla olduğu 1979'da, gereken miktarın % 85'i kadar gübre tüketilmişti.

Isparta'da, yapay gübre kullanımı, 1970'lerde yoğunlaşmaya başlamıştır. Daha önceleri yeterli olmamakla birlikte, çiftlik gübresi kullanılıyordu. 1960'ların ortalarından sonra, göller ile yeraltı su kaynaklarından yararlanılarak sulu tarıma geçilmesi ve meyveciliğin yaygınlaşması, yapay gübre kullanımını zorunlu hale getirmiştir.

1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, gübre kullanan ailelerin % 1,2'si yalnız çiftlik gübresi, % 3,2'si yalnız yapay gübre, % 95'inden fazlası ise karışık gübre kullanıyordu. Turfanda sebezciliğin yaygın olduğu Antalya, Isparta'dan epeyce çiftlik gübresi satın almaktadır.

1963'te ilde toplam 1.900 ton gübre tüketilmiştir. Bu miktar, 1965'te 3.900 tona, 1970'te ise 5.650 tona yükselmiştir. 1970'lerin ortalarından başlayarak sulu tarım alanlarının genişlemesine koşut olarak, gübre kullanımı da hızla artmıştır. 1975'te, 13.000 ton olan yapay gübre kullanımı, 1979'da 46.350 tona yükselerek, 1963-1980 dönemindeki en yüksek düzeyine erişmiştir. 1980'de ise, gübre fiyatlarının artışı nedeniyle, gübre tüketimi düşmüş ve 32.500 tona inmiştir.

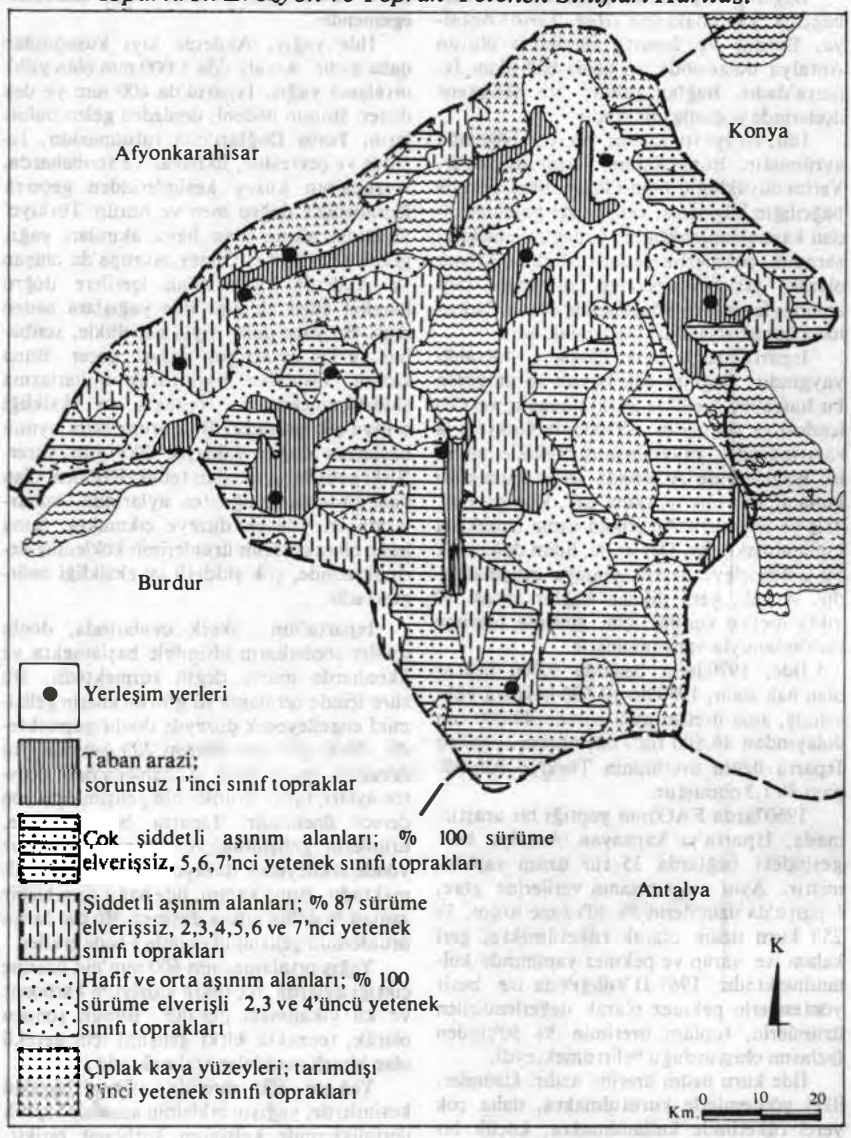
Isparta İli'nde Yapay Gübre Kullanımı (ton)

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1963	1.200	700	—	1.900
1965	3.450	450	—	3.900
1970	3.500	2.150	—	5.650
1975	6.600	6.200	200	13.000
1979	18.300	27.300	750	46.350
1980	15.000	17.000	500	32.500

Sulama: Isparta'da yazlar kurak geçtiğinden bol ve verimli ürün elde etmede, sulama önemli bir etkendir. Kuru tarım, ürünün verimini ve çeşitlenmesini kısıtladığı gibi, yağış miktarına göre verimde dalgalanmalar olmaktadır.

Isparta toprakları, büyük kesimiyle, Antalya Havzası'nın kaynak alanında yer alır. Yerüstü su kaynaklarından akarsular, henüz yeterince büyümeden il alanını terk etmektedir. Ayrıca karstik topraklar üzerinde dar ve derin vadiler açmış olduğundan, bu akarsulardan, sulamada pek az yararlanılabilir. Eğridir, Beyşehir ve Burdur gölleri havzalarının sularını toplayan akarsular ise daha kısadır. Genellikle, tarım ürünlerinin yetişme dönemi olan yaz aylarında, suları kurumaktadır. Buna karşın, ildeki göller geniş sulama olanakları yaratmaktadır.

Isparta İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

Isparta'da yeraltı su rezervi, sulanabilir nitelikteki tarım topraklarının, önemli bir kesimini sulayabilecek kapasitededir. Eğridir Gölü çevresinde, Şarkikaraağaç, Yalvaç ve Merkez İlçe'de, kolayca yüzeye çıkarılabilecek yeraltı su kaynakları vardır. Bu kaynakların, toplam su hacmi 64 milyon m3'e ulaşmaktadır.

İlde, bitkisel üretim yapılan 140.000 hektarı aşkın alanın 12.200 hektarında (% 8,7) sulu tarım yapılmaktadır. Güneyden, Akdeniz'in yağmur yüklü bulutlarına kapalı olan Isparta'da, sulama suyu gereksinimi, başta Eğridir Gölü olmak üzere, öteki çöküntü göllerinden ve yeraltı su kaynaklarından karşılanmaktadır.

Eğridir Gölü, ilin en büyük ve önemli gölüdür. Göl yüksek dağlarla çevrilmiş olup, kuzeyinde Hoyran, batısında Senirkent, doğusunda Gelendost ovaları bulunur. Gölün suları, önce pompalarla yükseklere çıkarılmakta, sonra çevredeki taşkın ve delta ovaları, vadi tabanları ile eski göl yataklarındaki alüvyal topraklar sulanmaktadır.

1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Isparta'daki 209 köyden 146'sı sulama suyu kaynaklarında yararlanıyordu. Bunlardan 87'si göl-akarsulardan, 1'i barajdan, 28'i kayalıklardan, 15'i de artezyenlerden su alıyordu.

Var olan sulamalara ek olarak, DSİ'ce Atabey Ovası sulaması projelendirilmiş olup, 1982'de yapımı sürmektedir. Bu projeye göre, gölden su pompalanarak, 9.600 hektar alanın sulanması sağlanacaktır. Bunun yanında, Senirkent Ovası sulama tesisleri bitirilmek üzereydi. Bu proje ile 8.200 hektar alan sulanacaktır. 2.300 hektarlık alanın sulanmasını amaçlayan Boğazova projesinin de büyük bölümü 1982'de bitirilmiştir. Gelendost, Hoyran ovaları ile Bedre-Barla sulama projeleri, ise planlama aşamasındaydı.

Ayrıca 1.840 hektar alanı sulayacak olan Yalvaç-Sücüllü Barajı'nın yapımı da sürdürülmekteydi.

İlde Hoyran, Gelendost ve Yalvaç ovalarında yeraltı suyu zengindir. Özellikle,

Yalvaç Ovası'nın kuzey ve güneyinde tam basınçlı artezyenler açılmıştır. Gelendost yöresindeki yeraltı sularının debileri biraz düşüktür. Uluborlu ve Senirkent ovalarının yıllık yeraltı su verimi 4 milyon m3 dolayındadır. Bunun 1,6 milyon m3'ünün Senirkent Merkez Toprak-Su Kooperatifi'nce sulamada kullanılması planlanmaktadır. Açılan kuyulardan, saniyede 21 lt su elde edilmektedir.

Toprak-Su, açılan derin kuyuların bir bölümü üzerine sulama tesisleri kurmuştur. 50 hektar alanı sulayan Uluborlu Merkez sulaması ile 725 hektar alanı sulayan Senirkent Merkez sulaması bunların en önemlilerindendir.

Tarım Araçlarının Gelişimi: Isparta'da, tarımda makineleşme 1950'lerde başlamış, ancak toprakların engebeli, işletmelerin küçük olması, yetiştirilen ürünlerin emek-yoğun teknolojilerle üretilmesi ilde önemli bir makine kullanma gereksinimi ve hızlı bir makineleşme süreci yaratmamıştır. Buna karşın, ilin ulusal pazarla bağlantılarının daha geliştiği bilgi alışverişinin yayıldığı ve meyveciliğin geliştiği 1970'ler, makineleşmenin de hız kazandığı yıllar olmuştur.

1950'de, ilde yalnızca 19 traktör vardı. Bu sayı, 1961'de 101'e, 1965'te ise 174'e çıkmıştır. Bu yıllarda, sulu tarım alanlarının genişlemesine, üreticilerin teknik bilgilerinin ve gelir düzeyinin artmasına bağlı olarak, makineleşme de yoğunlaşmıştır. Traktör sayısı 1970'te 532'ye, 1975'te 1.385'e, 1980'de ise 3.715'e yükselmiştir. Traktör sayısındaki bu düzenli artış, ilin Türkiye toplam traktör parkı içindeki payına da yansımıştır. 1950'de binde 2 olan bu pay, 1970'te binde 5'e, 1980'de ise binde 9'a çıkmıştır.

Bu arada, özellikle 1970'lerde traktör dışındaki tarım araçları sayısı da hızla artmıştır. İlde, 1970'ten 1980'e harman makinesi sayısı 7,5 katlık bir artışla 182'den 1.534'e yükselmiştir. Biçerdöver 16'dan 76'ya, pülverizatör 1.881'den 10.041'e, mibzer ise 77'den 315'e çıkmıştır.

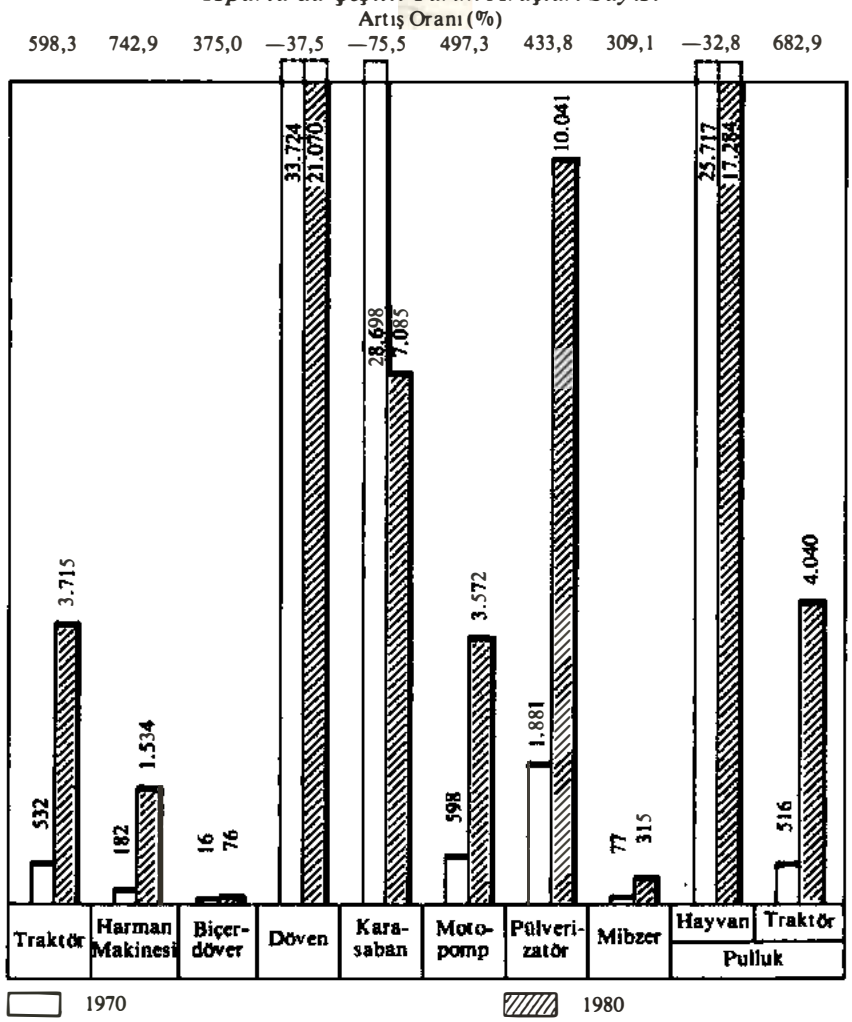
Özellikle, göl sularının sulu tarım alanlarında kullanılmaya başlamasıyla birlikte, motopomp sayısında patlama şeklinde bir gelişme ortaya çıkmıştır. 1970'te ilde 598 motopomp vardı. 1980'de bu sayı 3.572'ye yükseldi (Şekil 3).

Modern tarım araçlarının gelişimine koşut olarak, Isparta'da geleneksel tarım araçlarından hayvan pulluğu ve döven sayısı 1/3, karasaban sayısı ise 3/4 oranında azalmıştır.

Verimlilik: Isparta'da verim genellikle düşüktür. Belli bazı ürünlerde, örneğin buğday, çavdar ve mahlutta, hektar başına verim Türkiye ortalamalarından biraz yüksektir. Bununla birlikte, özellikle 1970'lerde önemlice verim artışları sağlanmıştır. İlde, verimi Türkiye ortalamasını bir hayli aşan ürünler arpa ve aspirdir.

İlde, 1950'de hektar başına 761 kg olan buğday verimi, 1960'ların başında 1.310 kg'ye yükselerek, 1.029 kg olan Türkiye ortalamasını aşmış, daha sonra 1970'lerin başında 1.182 kg'ye düşerek, 1.372 olan Türkiye ortalamasının altına inmiştir. 1970'lerin sonunda ise, buğday verimi ülke genelinde 1.829 kg olurken, Isparta'da 1.946 kg'ye yükselmiştir (Tablo 8).

Şekil 3
Isparta'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Arpada da, benzer bir durum gözlenmektedir. 1950'de hektardan 1.325 kg arpa alınmıştı. Aynı yıl, ülke ortalaması ise 1.101 kg idi. İlde hektar başına arpa verimi, 1960'ların başında 1.427 kg'ye yükselmiş, 1970'lerin başında da bu düzeyini korumuş, 1970'lerin sonunda ise 2.353 kg'ye çıkmıştır. Türkiye genelinde ise, 1970'lerin sonunda 1 hektardan 1.865 kg arpa alınabiliyordu.

1950'den 1970'lerin sonuna değin çavdar verimi, 888 kg'den, 1.387 kg'ye, mahlut verimi 813 kg'den 1.242 kg'ye yükselmiştir.

Fiğ verimi, 1950-1980 arasında hem ülke genelinde, hem de Isparta'da düşmüştür. Isparta'daki düşüş, biraz daha hızlı olmuştur. Bu üründe verim, ilde söz konusu dönemde 904 kg'den 750 kg'ye düşerken, Türkiye genelinde 886 kg'den 753 kg'ye inmiştir.

Ülkedeki haşhaş üretim merkezlerinden biri olan Isparta'da haşhaş verimi, ülke ortalamalarına göre yüksektir. 1950'de hektardan 22 kg sakız ve 926 kg tohum alınıyordu. Bu miktarlar, aynı yıldaki ülke ortalamalarının üstündeydi. İzleyen yıllarda haşhaş verimi, Türkiye ortalamalarının altına düşmüştür. 1970'lerin sonunda tohum verimi Isparta'da 757, ülke genelinde 689 kg idi.

Isparta'nın gerek ekim alanı, gerek üretim miktarı açısından ülke genelinde en başta geldiği ürün olan aspirde ise, hektardan alınan ürün de, ülke ortalamasının üstündedir. İlde, 1970'lerde üretimine başlanan bu üründe verim, 1970'lerin başlarında 956 kg, sonlarında ise 1.022 kg idi. Türkiye genelinde ise aspir verimi, söz konusu dönemde 713 kg'den 978 kg'ye çıkmıştır.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Isparta'da tarımsal işletmeler arasında küçük işletmeler çoğunluktadır. İlde büyük işletmeler ise yaygın değildir. Toprakların engebeli yapısı, ekime elverişli alanların genellikle küçük ve parçalı olması, büyük toprak mülkiyetini sınırlamıştır.

Türkiye geneline göre, Isparta'da biraz daha dengeli bir toprak dağılımı vardır. 1970'lerde işletmelerin en az topraklı % 40'lık ve en çok topraklı % 20'lik kesimlerinin toplam ekim alanındaki payları şöyle olmuştur:

	İşletmelerin En Az Topraklı % 40'ının Toplam Topraktaki Payı	İşletmelerin En Çok Topraklı % 20'sinin Toplam Topraktaki Payı
Isparta	7,64	59,54
Antalya	6,85	63,93
Burdur	9,12	54,43
Türkiye	6,89	62,95

(Silier-Çınar, 1979)

Görüldüğü gibi, Türkiye geneline ve Antalya'ya göre, Isparta'da, az topraklı işletmelerin ekili alan payı biraz daha büyük, çok topraklı işletmelerin payı ise daha küçüktür. Öte yandan Isparta'daki toprak dağılımı Burdur'a göre daha eşitsizdir.

İşletme büyüklüğüne göre toprak dağılımına bakıldığında, küçük işletmelerin ağırlığı açıkça görülmektedir. İlde, kuru tarımın yaygın olduğu ve nadas oranının % 35-40 dolayında oynadığı koşullarda, 50 dekara kadar olan toprakları, "cüce işletme" saymak olasıdır. 1970'lerin başında 50 dekardan küçük bu işletmeler, ildeki tüm tarım işletmelerinin % 81,6'sını oluşturuyordu. Türkiye genelinde bu büyüklükteki işletmelerin oranı % 72,7 idi (Tablo 9).

Öte yandan, Isparta koşullarında küçük işletme sayılabilecek 200 dekara kadar olan işletmeler, tüm işletmelerin neredeyse % 99'unu oluşturuyor ve ekili toprakların % 88,6'sını işliyordu. 200 dekara kadar olan topraklar, Türkiye genelinde ise tüm işletmelerin % 96,4'ünü oluşturmakta ve tüm toprakların % 70,5'ini işlemekteydi.

201-500 dekar büyüklüğündeki işletmelerin, ildeki tüm tarım işletmeleri içindeki payı sadece binde 9, bunların ekili topraktaki payı da % 7,8 idi. Aynı büyüklükteki işletmeler, Türkiye genelinde toplam işletmelerin % 3'ünü oluşturuyor ve toprakların % 17,6'sını işliyordu.

500 dekardan büyük işletmeler, ilde son derece azdır. Bunların hem tüm işletmelere oranı, hem de sahip oldukları toprağın payı bir hayli düşüktür. 1970'lerin başında 500 dekardan büyük işletmeler, Isparta'da tüm tarımsal işletmelerin binde 2'sini oluşturuyor ve toprakların % 3,6'sını işliyordu. 500 dekardan büyük işletmeler, Türkiye genelinde tüm tarımsal işletmelerin binde 6'sını oluştururken, tüm ekili toprakların hemen hemen % 12'sine sahipti.

İlin ne doğal yapısı, ne ekonomik koşulları, ne de tarihsel birikimi, büyük mülkiyetin oluşmasına ve egemen bir konuma geçmesine uygun olmamıştır. Toprakların engebeli ve iklimin sert oluşu, bitkisel üretimi güçleştirmekte, işletmeler bu arızalı topraklarda rahatlıkla büyüyememekte ve genellikle parçalı, küçük işletmeler biçiminde kalmaktadır. Yine, özellikle iklim ve toprak koşullarına ve alışkanlıklara bağlı olarak, ilde tahıl tarımı egemendir. Dolayısıyla, ekonomik değeri oldukça düşük olan bu ürünler, anlamlı bir birikime olanak sağlamamaktadır. Öte yandan, ekonomik değeri yüksek olan haşhaş ve gül, pazar için üretilmelerine karşın, haşhaştaki devlet denetimi ve gül yetiştiriciliğinin küçük çaplı bir aile içi faaliyeti oluşu, bu ürünlerde de büyümeye yol açacak bir birikim sağlayamamaktadır. Zaten haşhaş, gül vb ürünlerin üretimi, çoğunlukla ana ürün olan tahılların yanında, ek gelir kaynağı olarak sürdürülür.

Tablo 8
Isparta ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü			1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday		Isparta	761	1.946	155,7
		Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa		Isparta	1.325	2.353	91,2
		Türkiye	1.101	1.865	69,4
Çavdar		Isparta	888	1.387	56,2
		Türkiye	695	1.277	83,7
Mahlut		Isparta	813	1.242	52,8
		Türkiye	819	1.277	55,9
Fiğ		Isparta	904	750	—17,0
		Türkiye	886	730	—17,6
Haşhaş Tohumu		Isparta	926	757	—18,3
		Türkiye	706	689	—2,4
Aspir*		Isparta	956	1.022	6,9
		Türkiye	713	978	35,5
Kenevir	Lif	Isparta	458	649	41,7
		Türkiye	541	1.319	143,8
	Tohum	Isparta	346	351	1,4
		Türkiye	265	457	72,5

* 1950 yerine 1970-71-72 ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İldeki tarımsal yapı, önemli bir birikim sağlamadığı gibi, makineleşme sürecinin de geç ve sınırlı olmasına yol açmıştır. Engebeli topraklardaki küçük işletmelerde makineli tarım pek kârlı olmamaktadır. Ayrıca, gül ve haşhaş da, emek-yoğun tarım teknikleriyle üretilebilen ürünler olduklarından, makineleşmeyi gerektirmemiştir. Dolayısıyla, üretim artışları yavaş ve sınırlı kalmıştır. Bu açıdan, elma üretimi, ilin durağan yapısına bir canlılık ve zenginlik getirmiştir.

İlde, önemli bir birikim sağlayacak türden ürünlerin pek yetiştirilmemesi, toprakların çoğunun da birikim ve yeniden yatırım için elverişsiz olmasına karşın, halıcılık bu tür işletmeler için önemli bir yan gelir kaynağı ve destek olmuştur. Böylece, pazar koşullarına ayak uyduramayacak denli küçük işletmeler bile varlığını sürdürmeyi başarabilmiştir. Küçük işletmeler, bu yolla belli bir birikim yapmayı sağlayabilmişlerse de, bu birikim tarımsal makineye, gübreye değil, çoğunlukla yine halı dokumacılığına yatırılmıştır. Bu anlamda halıcılık, hem küçük işletmelerin varlığının sürmesi için bir güvence, hem de görece geri ve durağan olan yapının sürme nedenlerinden biri olmuştur.

Halıcılık, bu özelliğiyle bir anlamda topraksızlaşma sürecini de yavaşlatmış, aslında tarımdan sağladığı gelirle geçinemeyecek durumda olan insanların, tarımdan kopmasını geciktirmiş, bu süreci yavaşlatmıştır. Buna karşın, pazar için üretim dönemleri öylesine güçlüdür ki, yine de hayli hızlı bir topraksızlaşma süreci yaşanmıştır.

1950'de topraksız köylü ailelerinin tüm köylü ailelere oranı % 3'ün altındaydı ve bu oran yaklaşık % 6 olan Türkiye topraksız aileler oranından düşüktü. 1960'larda yapılan Köy Envanter Etüdleri'ne göre ise, topraksızlık oranı o dönemde % 30 olan Türkiye ortalamasına yakındı.

Mevsimlik tarım işçiliği, gülcülükte ve son yıllarda elmacılıkta görülmektedir. Ancak, mevsimlik tarım işçiliği sınırlıdır. Bir dönüm gül bahçesinden 600-800 kg gül çiçeği alındığı, toplamanın günde üç saat kadar sürdüğü ve bir işçinin bu süre içinde ortalama 15 kg gül topladığı kabul edilirse, bir dönüm gül bahçesi için 3 işçi kullanmak gerekir. Ancak, gül bahçelerinin büyük çoğunluğu birkaç dönümü geçmeyen küçük aile işletmeleridir. İşçilik, genellikle ailenin bireylerince sağlanır. Üstelik gül çiçeği toplama, belirli bir el yatkınlığı gerektirdiğinden, niteliksiz işçiler gül bahçelerinde çalıştırılamaz. Dolayısıyla Isparta tarımına yakın çevreden gelen az sayıda işçinin katılımı söz konusudur.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Isparta dışardan az sayıda tarım işçisi almakta, öteki illere ise aldığından daha çok tarım işçisi yollamaktadır. Söz konusu kaynağa göre, Isparta'daki 209 köyden yalnız 9'u dışardan tarım işçisi alıyor, 54'ü dışarıya tarım işçisi gönderiyordu. 70 köy dışarıya

inşaat işçisi gönderirken, 111 köy hiç işçi alımında bulunmuyordu.

HAYVANCILIK: Isparta, Anadolu' nun önde gelen hayvancılık alanlarından biri olagelmiştir. Geçmişte il topraklarında, birçok Yörük aşireti yaşıyordu ve hayvancılık, göçerlerin başlıca geçim kaynağıydı. İl, Merkez İlçe, Yalvaç ve Şarkikaraağaç'ta bulunan tabakhaneleri ile ün yapmıştı. Öte yandan, Şarkikaraağaç'ın sulanan yüksek ovalarında ordunun atları için özel olarak kaba yem yetiştiriliyordu. Deri, Isparta'nın dışarıya sattığı başlıca maddeler arasındaydı. 1920'lerde Yalvaç'ta İstanbul Beykoz Deri-Kundura Fabrikası çapında bir deri fabrikası yaptırılmış, ancak fabrika işletme sermayesi yokluğundan günümüze değin çalıştırılamamıştır *(Bak. Sanayi)*.

Geçmişteki önemi bir miktar azalmış olmakla birlikte, il ekonomisinde hayvancılığın yine de belirli bir yeri vardır. Ziraat Bankası Türkiye Tarımsal Üretim Değeri 1975-1976-1977 verilerine göre, bu yıllarda Isparta'da hayvancılık kesiminde yaratılan değerin Türkiye içindeki payı % 1 idi.

İl hayvancılığı, büyük ölçüde mera hayvancılığıdır. İl meraları, genellikle dağlar ve ormanlar arasına sıkışmış parçalar durumundadır. Yoğun otlatma dolayısıyla, meraların verimi çok düşmüştür. Üstelik, bu meraların büyük çoğunluğu, ıslah olanaklarından da yoksundur.

Meraların sınırlılığına ve koşulların zorlamasına karşın, ilde besi hayvancılığına geçilebilmiş değildir. 1955'te Burdur Şeker Fabrikası'nın açılışından sonra, buradan sağlanan küspeler ile ilde besi hayvancılığına başlanmış, 1970'te kurulan yem fabrikasının da besiciliğe katkısı olmuştur. Ancak bu etkenler, mera hayvancılığından besi hayvancılığına geçişi tam olarak sağlayamamıştır.

Sayıları çok azalmış da olsa, bazı Türkmen göçer aşiretlerinin hâlâ varlıklarını korumaları, ilde hayvancılığın sürmesinin bir özelliğidir. Kış aylarını Antalya'da geçiren Karakoyunlu, Hayta, Honamı, Akkeçili, Karakeçili aşiretleri, yaz aylarında Isparta'ya gelerek, Eğridir'in Anamas, Camili, Beşkuyu, Absarı yaylalarında konaklar. FAO'nun Antalya bölgesine ilişkin 1966 tarihli raporuna göre 1960 ortalarında, 120.000'i keçi, 60.000'i koyun olmak üzere, 200.000 hayvanı olan 7.000 kadar göçerin, yaz aylarını Isparta'da geçirdiğini belirtmektedir.

Yaylacılığın görüldüğü bazı köylerde, kişiler ilkbaharda yaylalara çıkmakta, yazın ise, köyde işlerin başlaması üzerine yaylalardan köylerine geri dönmektedirler. Öte yandan, Isparta'nın bazı köylerindeki hayvan yetiştiricileri, kış aylarında sürüleri Aydın ve Denizli'ye götürmekte, mayıs ayında Isparta'ya geri getirmektedirler.

Isparta'da en çok koyun beslenir. 1950'de 173.000'den biraz fazla olan il koyun varlığı, düzenli artarak, 1970'lerin sonunda 405.000'i aşmıştır. Ancak, bu artışa karşın, il koyun varlığının Türkiye içindeki payında bir azalma görülmektedir. 1960'ların ve 1970'lerin başında % 1 dolayında olan bu pay, 1970'lerin sonunda % 1'in altına düşmüştür (Şekil 4).

Koyunculuk, mera hayvancılığı koşullarında yapılır. Kuzulama şubatta başlar. Erkek kuzular mayıs ayına, dişileri ise ağustosa değin sütle beslenir.

İlde egemen koyun türü dağlıçtır. 1960'larda dağlıç ırkını ıslah etmek için bazı girişimler olmuş, ancak bunlar üreticiye öğüt verme düzeyinde kalmıştır.

Isparta'da koyun, en çok Yalvaç, Şarkikaraağaç, Senirkent ve Merkez İlçe'de beslenir.

Sayı bakımından koyundan az olmakla birlikte, keçi yetiştiriciliği, koyundan önemlidir. İlin engebeli, orman-fundalık arazisi, kıl keçisi yetiştiriciliğine çok elverişlidir. Göçebe Yörükler de daha çok kıl keçisi beslerler.

1960'lardan sonra beslenen kıl keçisi sayısında, mutlak olarak bir azalma olmakla birlikte, il keçi varlığının Türkiye payında belirgin bir azalma görülmemektedir. 1960'ların başında 390.000'i aşan il keçi varlığı, 1970'lerin sonunda 284.000 dolayında olmuştur. Adı geçen yıllarda, il keçi varlığının Türkiye içindeki payı ise % 2 dolayında oynamıştır.

Isparta'da en çok Eğridir, Sütçüler, Merkez İlçe ve Keçiborlu'da kıl keçisi beslenir.

İlde az miktarda tiftik keçisi yetiştirilir. 1970'lerde ilde 16.000 dolayında tiftik keçisi vardı ve bunların Türkiye içindeki payı binde 4 kadardı. Tiftik keçisi en çok Yalvaç'ta beslenir.

Hükümetçe, 1970'lerin başında ilde ormanları tahrip eden kıl keçisinin yerine, tiftik keçisi ve dağlıç ırkı koyunun yaygınlaştırılması istenmiş, ancak bu tasarılardan belirgin bir sonuç elde edilememiştir.

İlde sığır sayısı oldukça azdır. 1970'lerin sonunda il sığır varlığı 95.000'in üzerindeydi ve il sığır varlığının Türkiye içindeki payı binde 6 idi.

Sığır varlığı daha çok yerli kara ırktandır. 1950'lerde yerli karanın montofona dönüştürülmesinin yararlı olacağı saptanmış ve çalışmalara başlanmıştır. 1960'ların başından beri, yürütülen yapay tohumlama çalışmaları sonunda elde edilen F1, F2 montofon melezlemesinden iyi sonuçlar alınmış, bu melezlerden ortalama 2.300 kg/yıl süt elde edilmiştir. 1960'larda Atabey'de kurulan sabit tohumlama istasyonu ve ayrıca Merkez İlçe, Şarkikaraağaç, Yalvaç, Uluborlu, Senirkent, Gelendost'ta kurulan gezici tohumlama istasyonlarınca melezleme çalışmaları sürdürülmüştür. Sığırcılık en çok Eğridir, Şarkikaraağaç, Yalvaç ve Sütçüler'de yapılmaktadır.

İlde, dağlık bölgelerde taşıma hayvanı olarak katır beslenmektedir. 1970'lerin sonunda, ilde 5.000'i aşkın katır bulunuyordu ve bunların ülke genelindeki payı % 1,7 kadardı.

Isparta'da tavukçuluk, ev tavukçuluğu biçimindedir. Salgın hastalıklarla yeteri kadar mücadele edilemediği için, tavuk sayılarında yıldan yıla oynamalar görülmektedir. Kanatlı hayvan varlığına, tavuk egemendir. Ördek, hindi vb öbür kanatlılara çok az rastlanmaktadır.

İlde, arıcılık fazla önem taşımamaktadır. 1970'lerin sonunda ildeki kovanların Türkiye içindeki payı % 1'in altındaydı.

Hayvansal ürünlerden en başta gelen süttür. 1970'lerin sonunda, 57.000 tonu aşan il toplam süt üretiminin, Türkiye içindeki payı % 1 dolayında olmuştur (Tablo 10). Toplam süt üretiminin yarıya yakınını oluşturan inek sütü üretiminin Türkiye içindeki payı düşüktür. Buna karşılık, koyun sütünün Türkiye içindeki payı % 1,5'e yakındır. 1970'lerin sonunda 14.000 tonu aşan keçi sütü üretiminin Türkiye içindeki payı ise % 2,5'e yaklaşmıştır.

1980'de ilde bellibaşlı süt hayvanlarından sağlanan verim, Türkiye ortalamalarına yakın olmuştur.

1970'lerin sonunda 1.000 tona yaklaşan il toplam et üretiminin Türkiye içindeki payı binde 5'e bile ulaşamamıştır. Ancak, kıl keçisi eti, ülke üretiminde daha belirgin bir yere sahiptir. 1970'lerin sonunda 400 tona yaklaşan kıl keçisi eti üretiminin Türkiye içindeki payı % 2,2'nin üzerinde gerçekleşmiştir.

İlin tiftik ve bal üretiminin ülke genelinde pek önemli olmamasına karşın, yumurta üretiminin Türkiye içindeki payında 1970' lerde bir miktar artış görülmektedir. 1970' lerin başında, Türkiye içindeki payı binde 8 olan il yumurta üretiminin payı, 1970'lerin sonunda % 1,5'e yaklaşmıştır.

Isparta'da eskiden beri önem taşıyan

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Isparta		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	81,6	42,8	72,7	26,7
51-200 dekar	17,3	45,8	23,7	43,8
201-500 dekar	0,9	7,8	3,0	17,6
500 + dekar	0,2	3,6	0,6	11,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

dericilik küçük işletmelerde yapılmaktadır. Isparta Kenti'nde meşin, sahtiyan, eldivenlik, gön ve kösele gibi deri ürünlerini üreten 60-70 kadar işyeri vardır. 1981'de, bunlardan yalnız biri fabrika idi, o da çalışmıyordu. Ötekiler motorla çalışan karatabak kuruluşlarıydı. Yalvaç'ta da bir şirketin tesisi bulunuyordu.

Tabak esnafının bir bölümü topladıkları derilerin yün ve kıllarını alarak "tola" halinde, dışsatım merkezlerine satmakta, ya da deriyi işlemeden, tuzlayarak pazarlamaktadırlar.

Isparta'da deri üretimi içinde yalnız keçi derisi önem taşımaktadır. 1980'de ilde 28.500 keçi derisi üretilmişti ve bunların Türkiye içindeki payı % 2,2 idi. Sığır derisi üretimi, 1970'lerin başında yılda 6.400 kadar iken, 1970'lerin sonunda 15.000'e yaklaşmış, ilin Türkiye içindeki payı da binde 3'ten binde 7'ye yükselmiştir.

İl ham deri üretimi yetmediğinden, işlenecek derilerin önemli bölümü il dışından, özellikle Antalya'dan ve Ege illerinden getirtilmektedir.

Isparta Ticaret ve Sanayi Odası'nın verilerine göre, 1981'de ilde 10.000 palamutlu keçi derisi, 120.000 kromlu küçükbaş eldivenlik deri, 110 ton gön ve kösele, 30.000 palamutlu meşin üretilmiştir.

İlde üretilen yapağı, kıl ve yün yörede halıcılıkta kullanılmaktadır. Bu hammaddeler, Isparta Sümerbank Fabrikası'nda da işlenir ve halıcılara satılır. Ancak, il yapağı ve yün gereksinimi de yerel üretim ile karşılanamamakta ve başka illerden getirtilmektedir.

BALIKÇILIK: Isparta'nın su ürünleri kaynakları, başta Eğridir Gölü olmak üzere, Beyşehir Gölü'nün bir bölümü, Kovada Gölü ve Gölcük Gölü'dür. Bu göllerin yanısıra, doğal olarak alabalık yetişen Aksu Çayı'nda da balıkçılık yapılır.

517 km2'lik bir alana yayılan Eğridir Gölü, Türkiye'nin en önemli tatlı su balıkçılığı kaynağıdır. Bu gölün çevresinde yaklaşık 2.000 aile geçimini balıkçılıktan sağlar. Avlanan başlıca su ürünleri, tatlı su istakozu diye de bilinen kerevit, tatlı su levreği, sudak ve sazandır. Isparta'da kerevit avcılığı haziran sonlarında, balık avcılığı temmuz başlarında başlar.

1980'de Isparta'da avlanan tatlı su ürünlerinin türleri ve miktarları şöyle olmuştur:

Isparta'da Tatlı Su Balığı Üretimi

Tür	Üretim (ton)
Kerevit	2.742
Levrek	1.462
Kefal	482
Sazan	443
Alabalık	38

1980'de Isparta'da avlanan yaklaşık 5.200 ton tatlı su ürününün yarısı Eğridir Gölü'nden elde edilmiştir. Aynı yıl Türkiye'de avlanan toplam tatlı su ürünleri 32.000 tonun biraz üzerinde olmuştur. Buna göre, 1980'de Isparta'nın Türkiye tatlı su ürünleri üretimindeki payı % 16 kadardı.

Kerevitin tümü canlı ya da konserve olarak, sudak balığının yarısından fazlası dondurulmuş ve fileto olarak Avrupa ülkelerine satılmaktadır. Sudak balığının geri kalanı ile sazan balığı ise, iç pazara sunulmaktadır. Kerevitin ve öteki tatlı su ürünlerinin başlıca alıcısı Fransa'dır.

1981'de sadece Eğridir Gölü'nde yakalanan kerevit ve sudak balığı dışsatımından 6 milyon dolar döviz geliri sağlanmıştır. Bu miktar, Türkiye su ürünleri dışsatımının yaklaşık 1/3'üne eşittir.

Öte yandan, ilde bulunan su ürünleri işleme fabrikalarında, bölgeden toplanarak getirilen salyangozlar ve kurbağalar, işlenerek başta Fransa olmak üzere, Avrupa ülkelerine satılmaktadır.

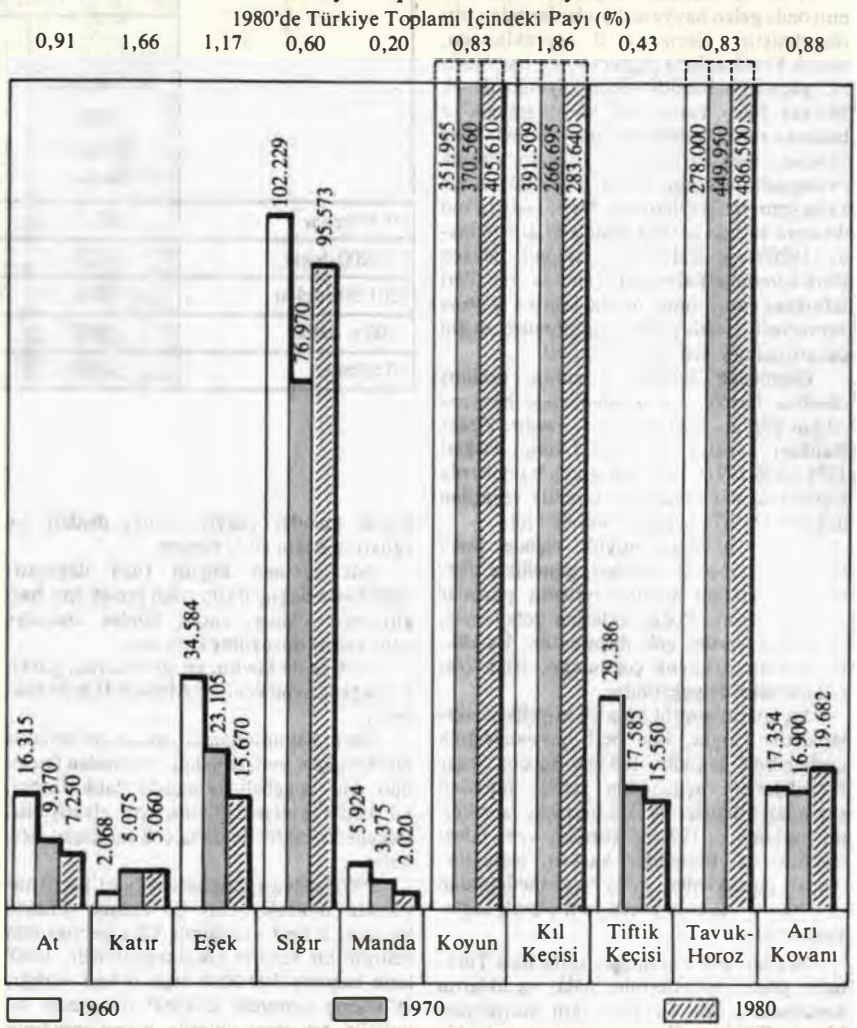
ORMANCILIK: Yaklaşık 294.400 hektar olan Isparta ormanları, il alanının % 33'ünü kaplar. Ayrıca, 43.300 hektarlık funda alanı ile birlikte, orman ve funda alanı toplamı 338.000 hektara yaklaşmakta, il alanı içindeki payı da % 37,8'e çıkmaktadır. 1970'lerin sonunda ormancılığın il gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,5, ilin Türkiye ormancılığında yaratılan gayrı safi hasıla içindeki payı da % 2'nin üstündeydi.

İlde, topografya ve yükseltinin elverişli olması nedeniyle, doğal bitki örtüsünün temelini, çok yıllık orman ağaçları oluşturur. Ayrıca, 1.500 m yükselti basamağına dek çeşitli türde Akdeniz maki topluluklarına rastlanır. Maki türü ağaççıklardan en çok bulunanlar, Davraz Dağı ve Uluborlu yöresinde yoğun olmak üzere, kermez meşesi, pırnal meşesi, erica, sakız, defne, delice (yabani zeytin), menengiç ve keçiboynuzudur.

Bölgenin en önemli orman ağacı olan kızılçam, 1.200 m'ye dek tek başına, bu yükseltiden sonra karaçam ağaçlarıyla birlikte geniş bir yayılım gösterir. Sütçüler İlçesi'nde yoğunlaşan kızılçam ormanlarından, yan ürün olarak reçine üretilmektedir.

1.000 m'den başlamak üzere doruklara dek çeşitli yükselti basamaklarında sedir ve karaçam ormanları bulunur. Sedir, bölgede en iyi yetişme ortamı bulan orman ağacıdır. Boyu, şekli ve kerestelik kullanıma uygunluğu nedeniyle, Isparta ormancılık ekonomisinde büyük önem taşır. 180 cm çapında ve

Şekil 4
Isparta'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1.000 yaşında olanlarına rastlanır. Karaçam, 1.400 m'den sonra sedir ve ardıç ağaçlarıyla birlikte yer alır.

1.400 m ile daha yukarılarda köknar ve ardıç ormanları vardır. Köknar ve ardıç ağaçları yer yer birlikte, yer yer de karaçam ve sedir ağaçları ile birlikte bulunur.

Isparta'da akarsu boylarıyla, bazı çöküntü oluklarında, söğüt, kavak, yabanıl iğde, ahlat (yabanıl armut), karaağaç, akçaağaç ve çınarlara rastlanır.

İldeki ormanların % 27,5'i normal koru, % 25'i bozuk koru ve % 47,7'si baltalıklardır (Tablo 11). Korular, kızılçam, karaçam, köknar, sedir ve ardıç gibi ibreli ağaçlarla, meşe ve kavak gibi yapraklı ağaçlardan, baltalıklar ise, meşe ve öteki yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine ve yaşadıkları çevredeki toprak, su ve hava koşullarına göre belirlenmektedir. İlde, yaklaşık 81.000 hektar olan normal koruların yetiştikleri ortamı örtme dereceleri fazla yüksek değildir. Normal korulukların % 51'i az kapalıdır. % 40'ı orta kapalı olan normal koruların ancak % 9'u, yetiştikleri ortamı % 70'in üzerinde örterek, tam kapalılık gösterir. Yine, normal koruların yalnızca % 19'unda iyi hava, su ve toprak koşulları vardır. % 27'si orta, % 54'ü ise olumsuz toprak, su ve hava koşullarının bulunduğu yörelerde yer almaktadır.

Isparta ormanlarının dikili ağaç serveti, yani ölçüldüğü anda belli bir çapın üzerinde bulunan, yapacak ve yakacak olarak yararlanılabilir kabuklu gövde hacmi, koruda 9 milyon 500 bin m3, baltalıkta 1 milyon 400 bin ster dolayındadır (1 ster = 0,750 m3).

Bu ormanların yıllık ortalama artımları, yani, yıllık ortalama hacim büyümesi, koruda 193.000 m3, baltalıkta 20.000 sterdir. Isparta'da koruların hacim artımı yüksek, yani verimi iyidir. Baltalıkların ise hacim artımı az, yani verimi düşüktür. Orman Bakanlığı'nın 1980 yılı envanter çalışmalarına göre, Isparta korularından yılda en fazla 129.000 m3 yapacak odun üretilebilecektir. Baltalıklardan ise hiç yakacak üretimi yapılmaması gerekmektedir.

İlde, 1979'da, tomruk, maden direği, tel direği, sanayi odunu, kâğıt odunu ve lif yonga odunu olmak üzere toplam 179.577 m3 yapacak odun üretimi yapılmıştır. Bu miktar 1980'de toplam 192.780 m3'e çıkmış, 1981'de ise 187.470 m3 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllarda, sırasıyla baltalıklardan 201.000, 212.000 ve 233.000 ster yakacak odun üretilmiştir. İlde, koruların doğal verimlilik sınırı aşılmış, ormanların zararına üretim genişletilmiştir. Baltalıklarda, durum daha kötüdür. Normal baltalığın bulunmadığı ilde, bozuk baltalıkların kendilerini yenileyerek, normal baltalığa dönüşmesi için belirli bir süre yakacak üretimi yapılmaması gerekirken, üretim büyük ölçüde sürdürülmüştür.

Ormanlardan yan ürün olarak reçine elde edilmektedir. Kızılçam ormanlarından yapılan reçine üretimi, 1979'da 130.700 kg, 1980'de 123.200 kg ve 1981'de 168.000 kg olarak gerçekleşmiştir.

6831 sayılı Orman Kanunu'nun ilgili maddelerine göre, orman köylülerine, her yıl ortalama 20.000 m3 yapacak odun ile 200.000 ster yakacak odun satışı yapılmaktadır. Orman köylülerinin kişisel gereksinimleri karşılığı olan satışlar tarife bedelinin 1/10'u üzerinden, pazarda satıp kazanç sağlamaları amacına yönelik satışlar ise maliyet fiyatı üzerinden yapılmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 çalışmaları, Isparta'da orman içinde bulunan 74 köyde 44.404, orman bitişiğinde bulunan 80 köyde 63.631 olmak üzere, ormanla ilgili toplam 154 köyde 108.035 kişi yaşadığını göstermektedir. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 yılı verilerine göre ildeki ormancılık etkinlikleri, orman içi ve bitişiği köylerde yaşayan faal nüfusun yaklaşık % 3,5'ini, kesme ve taşımada işlendirebilmektedir. Orman Bakanlığı'nın 1980'de yayınlanan istatistikleri, Isparta'nın orman içi köylerinde kişi başına 1,5 hektar koru ve 1,1 hektar baltalık düştüğünü göstermiştir.

Isparta Orman Bölge Başmüdürlüğü'nün çalışma alanına giren Burdur ve Isparta illerinde, 1938'den 1967'ye değin, 5.880 hektar alanda ağaçlandırma yapılmıştır. 1967'den sonra ağaçlandırma çalışmaları yoğunlaştırılmıştır. Her yıl ortalama 1.000 hektar alanda ağaçlandırma çalışmaları sürdürülerek, 1982 başına değin yaklaşık 20.700 hektar alan ağaçlandırılmıştır. Ağaçlandırılan alanların yaklaşık 14.000 hektarı Isparta, geri kalanı Burdur İli sınırları içinde kalmaktadır.

Isparta'da, Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nce (ORKÖY) yürütülen orman köylerini kalkındırma çalışmaları kapsamında toplu ya da kişisel projeler desteklenmekte, sosyal yardım projeleri uygulamaya konmaktadır. Kooperatif projeleri daha çok halıcılık, mandıracılık ve ambalaj sanayii konularında, bireysel projeler ise süt sığırcılığı, besi sığırcılığı, koyunculuk, yumurta tavukçuluğu, et tavukçuluğu ve havuzlarda ya da küçük göllerde tatlı su balığı yetiştirmek anlamına gelen "tarla balıkçılığı" konularındadır. Yine ORKÖY'ce orman köylülerine, sosyal yardım projeleri kapsamında ısıtma-pişirme aracı olarak kuzineli sobalar, dam örtülüğü olarak da kiremit,

Tablo 10
Isparta'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	52.598	1,25	47.660	1,11	57.270	1,04
Koyun Sütü	12.568	1,42	15.015	1,75	16.940	1,44
Kıl Keçisi Sütü	14.853	1,93	11.850	2,13	14.065	2,44
İnek Sütü	23.093	1,03	19.215	0,75	25.085	0,73
Tiftik Keçisi Sütü	43	0,44	30	0,44	25	0,43
Bal	95	0,98	90	0,60	170	0,68
Tavuk Yumurtası**	14.268.000	1,09	15.143.400	0,79	60.000.000	1,45
Toplam Et	—	—	1.160	0,53	990	0,48
Koyun Eti	—	—	165	0,20	125	0,19
Kıl Keçisi Eti	—	—	690	3,09	370	2,23
Sığır Eti	—	—	240	0,25	475	0,44
Koyun Derisi**	—	—	14.660	0,18	11.830	0,18
Sığır Derisi**	—	—	6.370	0,33	14.930	0,68
Kıl Keçisi Derisi**	—	—	50.940	2,88	28.470	2,23

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.
** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 11
Isparta İli Ormanları (ha)

İşletmeler	Koru Alanı				Baltalık Alan	Toplam Orman Alanı
	İbreli	Yapraklı	Karışık	Toplam		
Isparta	37.864	—	1.031	38.895	80.735	119.630
Sütçüler	76.863	350	4.320	81.533	20.381	101.914
Şarkikaraağaç	32.564	79	920	33.563	39.224	72.787
Toplam	147.291	429	6.271	153.991	140.340	294.331

(Orman Bakanlığı, Türkiye Orman Envanteri, 1980)

ondülin, saç ve benzeri araçlar verilmektedir.

Burdur İli de içinde olmak üzere, Isparta Orman Bölge Başmüdürlüğü çalışma alanında, 1938'den 1978 sonuna değin, yaklaşık 1.000 km orman yolu yapılmıştır. 1979 ile 1981 arasında ise, 252 km orman yolu yapılmıştır. Bunun 36 km'si Burdur sınırları içindedir.

Başmüdürlüğün çalışma alanında 1979'da 105, 1980'de 67 ve 1981'de 130 olmak üzere toplam 302 açma olayı olmuş ve 74 hektar orman yok edilmiştir. Yine, 1979'dan 1981 sonuna değin toplam 3.282 kesme olayı olmuş ve 5.177 m3 yapacak odun kaçak olarak ormandan çıkarılmıştır.

Isparta il sınırları içinde 1979'da 14, 1980'de 14 ve 1981'de 15 olmak üzere 43 orman yangını çıkmış, bu yangınlardan toplam 956 hektar orman yanmıştır.

ENERJİ

Isparta, elektrik enerjisini il içindeki tesislerden karşılayan ve bölgedeki bazı il ve ilçelere de elektrik veren bir ildir.

İlde, elektrik enerjisi üreten iki hidroelektrik santralı vardır. İlk tesis 1956'da yapımına başlanan ve 1960'ta faaliyete geçen Kovada I'dir.

Kovada hidroelektrik tesisleri Eğridir'e 26 km uzaklıkta Kırıntı Köyü yakınlarında, hem bölgenin elektrik gereksinimini karşılamak, hem de sulamada yararlanılmak üzere Kovada Belediyeler Birliği adına İller Bankası'nca yaptırılmış, daha sonra TEK'e devredilmiştir. Tesisler, suyu Kovada Gölü'nden almakta, Kovada Gölü ise regülatör ile kontrol edilen 25 km uzunluğundaki ve 25 m3/sn kapasiteli bir boşaltma kanalı ile Eğridir Gölü'nden beslenmektedir *(Bak. Doğal Yapı, Göller)*.

8,4 MW gücünde olan tesisin santralı rezervuarlıdır (doğal göl).

İldeki öbür hidroelektrik santralı olan Kovada II, Göller Bölgesi'nin aşağı Gökdere kesiminde, Kovada Çayı'nın Aksu'yla birleştiği yerde yapılmıştır. Üretim için gerekli suyu Kovada I Santralı'nın çıkışından alan tesisin yapımına 1964'te başlanmıştır. Kovada II Santralı üretime 1971'de geçmiştir. Gücü 512 MW olan tesisin santral tipi "kademe" santraldır.

MADENCİLİK

Madencilik Isparta ekonomisinde önemli bir yer tutmaz. 1975'te ilde yaratılan gayrı safi hasılanın % 1,3'ü madencilik kesiminde gerçekleştirilmişti. 1975'te ekonomik bakımdan faal nüfusun binde 7'sini oluşturan 1.010 kişi bu dalda çalışmaktaydı.

Madencilik il ekonomisinde önemli bir yer tutmamakla birlikte Isparta Türkiye'nin en zengin kükürt yataklarının olduğu ve en fazla kükürt üretimi yapılan ilidir.

2,5 milyon ton olduğu tahmin edilen Türkiye toplam kükürt rezervlerinin % 80'i Isparta'dadır:

Türkiye'nin en büyük kükürt rezervinin bulunduğu ve en fazla kükürt üretimi yapılan il olmasının yanında, bu yeraltı zenginliğinin işlendiği en büyük tesis de Isparta'dadır *(Bak. Etibank Keçiborlu Kükürt İşletmesi)*.

Kükürt, sülfürikasit, plastik ve sentetik maddeler ile demir dışı metallerin üretiminde, tarımsal ilaç yapımında, boya ve kâğıt sanayilerinde, patlayıcı madde yapımında kullanılır.

SANAYİ

Isparta, sanayinin orta düzeyde geliştiği bir ildir. 1978'de il gayrı safi hasılası içinde imalat sanayiinin payı % 11,1 idi. 1975 Nüfus Sayımı'na göre de, il faal nüfusunun % 14,7'sini oluşturan 21.225 kişi imalat sanayiinde çalışmaktaydı.

Isparta İli, 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye imalat sanayiinde yaratılan değerdeki binde 3,2'lik payıyla oldukça alt sıralarda yer almaktaydı.

İlde sanayi tarıma dayalıdır. Sanayileşme süreci de ile özgü nitelikler taşır. Büyük sanayinin, küçük sanayii ve ev sanayiini büyük ölçüde yok ederek gelişmesi şeklindeki tarihsel süreç, Isparta'da pek yaşanmamıştır. Isparta'da sanayileşme, küçük sanayii yok ederek değil, ev sanayiinin gereksindiği girdilerin sağlanmasına yönelik ve tümüyle küçük sanayiye bağlı olarak gelişmiştir.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDAN 1950'YE DEĞİN ISPARTA SANAYİİ: XIX. yy'ın ortalarına değin Isparta ekonomisinde oldukça önemli bir yeri olan dokumacılık, 1850'lerden sonra Avrupa dokuma ürünlerinin rekabetiyle gerilemişti. İlde tarım alanlarının yetersizliği, faal nüfusun tümünün ya da tümüne yakın bir bölümünün tarımda çalışmasını olanaksız kılıyordu. Anadolu'da geleneksel olarak evlerdeki tezgâhlarda dokunan halılar, XIX. yy'da Batı Anadolu'dayapılan demiryollarının etkisiyle Avrupa pazarlarına gönderilmeye başlanmıştı. Bu yıllarda Batı Anadolu halılarına olan talebin giderek artması, Isparta'da nüfusun büyük bir bölümünün bu işle uğraşmaya başlamasına yol açtı. Zaten yöre halkı bir ek gelir elde etmek amacıyla eskiden beri halı dokumacılığı yapıyordu. Halı dokumak için özel bir yetenek ve eğitim gerekmemesi, bu dalın ilde hızla gelişmesine olanak verdi. 1920'lerde ve 1930'larda il imalat sanayiindeki öteki önemli dallar ise dericilik ve gülyağı üretimi idi.

HALICILIK VE DOKUMA: 1860'lara değin Batı Anadolu'da halıcılık Türk tüccarlarının denetimi altında gelişirken, 1860'ların ikinci yarısında bu alana İngiliz tüccarı girmeye başladı. 1880'lerde oldukça gelişen ve Batı Anadolu'nun en önemli ev sanayisi ve dış ticaret konusu olan halıcılık, tümüyle Avrupalı tüccarın denetimi altına girmişti. Bu yıllarda tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi, Isparta'da da gelişen halıcılığın, il ekonomisinin en önemli dalı durumuna gelmesi ise 1891'de Isparta mutasarrıfı olan ve Şark Halı Şirketi'yle ilişkisi bulunan Babanzade Zihni Paşa'nın bu alandaki çabalarıyla olmuştur.

I. Dünya Savaşı'na değin Isparta ekonomisi içindeki önemini koruyan halıcılık, savaş nedeniyle, tüm Türkiye'de olduğu gibi, ilde de bir durgunluk geçirmişti. Savaş sonrasında üretim artmaya başlamışsa da, 1920'lerde henüz savaş öncesi üretim düzeyine ulaşılamamıştı.

1927'de ilde dokunan halı miktarı (115.000 m2) Şark Halı Şirketi'nce 1913'te denetlenen 117.000 m2'lik düzeyin hâlâ biraz gerisindeydi.

Buna karşın, Cumhuriyet'in ilk yıllarında il ekonomisinde en önemli yeri, öteki dokumacılık dallarıyla birlikte halıcılık almaktaydı.

1927'de Isparta imalat sanayiinde çalışanların % 50,7'si olan 1.890 kişi dokumacılık alanında çalışıyordu (Tablo 12). Ayrıca, ilde 100 kişiden fazla işçinin çalıştığı 3 işyeri de bu dalda bulunmaktaydı.

Halı üretiminin büyük ölçüde ev sanayii biçiminde yürütülmesi ve bu alanda üretimde bulunan çok sayıda fabrika ya da atölye olmayışı nedeniyle, yalnızca 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına bakarak, halıcılığın il ekonomisindeki gerçek yerini saptamak olanaksızdır. Çeşitli kaynaklara göre, 1927'de ilde halı üretiminde toplam 10.500 kişi çalışmaktaydı.

Dokumacılık anadalında çok sayıda işçi çalıştıran işyerleri, halıcılıkta kullanılan girdileri üretiyordu. Bu alandaki en büyük kuruluş, Isparta İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi, Isparta eski milletvekillerinden İbrahim Demiray'ın girişimiyle 12 Kasım 1924'te kurulmuştu. Ticaret Bakanlığı, şirketin kuruluşuna, 175.000 TL ile katılmıştı. Fabrikanın yapımına Nisan 1925'te başlanmış ve fabrika, 1926'da işletmeye açılmıştı. 1925'te Ticaret Bakanlığı'nın şirketteki payı Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Bu payla banka, şirketin % 80'ini elinde bulunduruyordu. Sanayi ve Maadin Bankası'nın 1932'de Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası olarak iki ayrı kuruluş haline getirilmesinden sonra fabrika, Devlet Sanayi Ofisi'nce işletilmişti. 1933'te bu iki kuruluş yeniden düzenlenerek Sümerbank adıyla birleştirildi.

Sümerbank Isparta İplik Fabrikası'nı 25 Mayıs 1943'te 380.000 TL'ye satın aldı. Bundan sonra fabrika, 26 dokuma atölyesi eklenerek genişletilmiş ve çalışan sayısı 5 katına yükseltilmişti. Aynı yıllarda Isparta'da özel kesimce bir iplik fabrikası daha açılmıştı. Ancak, iki iplik fabrikasının üretimi, Isparta'nın gereksinimini karşılayamıyordu. İpliğin geri kalan kısmı İzmir ve Uşak'taki iplik fabrikalarından sağlanıyordu. Isparta Ticaret Odası'nın 1930 Sanayi Kongresi'ne sunduğu raporda, fabrikanın sorunlarına değinerek işletme sermayesi yetersizliğinden, hammaddenin zamanında ve uygun fiyatla karşılanamadığından, bunun da maliyetlerin ve fiyatların yükselmesine neden olduğundan yakınılmaktaydı. Rapora göre, halıcılığın gelişmesinde başlıca engel,

Isparta İplik Fabrikaları'nda yeterli hammadde sağlanamamasıydı. Raporda ayrıca şimendifer kumpanyasının (İzmir-Aydın Demiryol Şirketi) halı ve hammadde taşımasında uyguladığı yüksek tarifenin (okkası 10 kuruş) indirilmesi isteniyordu. Ticaret Odası Raporu'nda, halı maliyetinin yükselmesine yol açan bir başka etmen olarak da, "muamele vergisinden" söz edilmekteydi. Isparta İplik Fabrikası'nda yalnızca iplik üretilmesi nedeniyle halılar "muamele vergisi" kapsamına giriyor, bu da halı maliyetlerini yükseltiyordu.

1941'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 7 işyerinden ikisi bu daldaydı. Yün ipliği tesislerinde yaratılan 1.286.214 TL'lik üretim değeri, bu yasadan yararlanan tüm işyerlerinde yaratılan 1.551.298 TL'lik üretim değerinin % 82,9'unu karşılamaktaydı.

Dokuma sanayiinin önemli bir alt kolu da iplik boyama atölyeleriydi. İldeki ilk halı ipliği boyahanesi Şark Halı Şirketi'nce kurulmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde 3 boyahane ve 4 yıkamaevi vardı.

DERİCİLİK: Isparta ekonomisinde önemli yeri olan bir dal da 1.000'den fazla bağımsız küçük üreticinin bulunduğu dericilikti. Bu dalda modern araç ve makinelerle donanmış büyük çaplı bir de fabrika vardı. 100.000 TL yerli sermaye ile 30 Ağustos 1927'de Isparta'da kurulan Isparta Debagat Sanayi ve Ticaret TAŞ tarafından işletmeye açılan Isparta Debagat Fabrikası türbin ile çalışmakta ve yılda altı bin parça deri işleyerek kösele, vidala ve gılase üretmekteydi. 1930'larda fabrikanın en önemli sorunu iplik fabrikasında olduğu gibi işletme sermayesi yetersizliğiydi. Ayrıca ürünlerin kalitesi de hayvan ırkının ıslah edilmemesi nedeniyle istenilen düzeyde değildi.

Bu daldaki ikinci büyük fabrika Yalvaç İlçesi'ndeydi. Yerli sermaye tarafından bölgedeki hammaddeleri işlemek amacıyla 130.000 TL sermaye ile 29 Nisan 1929'da Yalvaç Ticaret ve Sanayi AŞ tarafından kurulan fabrika, işletme sermayesi yetersizliğinden üretime başlayamamıştı. Şirketin 1929 sonlarında tasfiye halinde olması nedeniyle, modern makine ve tesisleri bulunan bu fabrika çalışamaz durumdaydı.

GÜLYAĞCILIK: XIX. yy'ın sonlarına doğru ilkel yöntemlerle üretilmeye başlayan gülyağı, XX. yy'ın başlarında üretim teknolojisi değişmemekle birlikte, üretim miktarı hızla artarak, Isparta'nın en önemli sanayi ürünlerinden biri olmuştu.

Balkan Savaşı'ndan önce Türkiye gülyağı üretimi önemli bir artış göstererek, yılda 400-500 kg'ye ulaşmıştı.

Balkan Savaşı ve onu izleyen I. Dünya ve kurtuluş savaşları sonucu bir lüks tüketim maddesi olan gülyağının üretimi hızla düştü.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yeniden gül bahçeleri kurulmasıyla gülyağı üretimi de artmaya başladı. 1928'de 75, 1929'da 150, 1933'te 350 kg'ye ulaşan gülyağı üretimi hâlâ ilkel bir biçimde yapılmaktaydı.

1930'da Isparta'da ilkel yöntemlerle çalışan 4 imbikhane ile il merkezi ve ilçelere dağılmış 60 kadar "taktirhane" vardı.

1930'larda artan gül üretimini değerlendirebilmek ve kaliteyi yükseltmek amacıyla,

Etibank Keçiborlu Kükürt İşletmesi

Türkiye kükürt gereksiniminin büyük bir bölümünü karşılayan Keçiborlu Kükürt İşletmesi'nce işlenen kükürt yataklarını XX. yy'ın ilk yıllarında Kıreyşi lakabında Hüseyin adlı bir çoban bulmuştur. Bu çoban, yüze yakın olan cevheri öğüterek, bağcılara satmaya başladı. Daha sonra, saf kükürt talebinin ortaya çıkması üzerine, çıkardığı cevheri büyük toprak çanaklarda eritip gankını da reçine ile ayırarak, az miktarda saf kükürt elde etmeye ve isteyenlere böyle satmaya başlamıştı.

Bu ilkel üretim, Balkan Savaşı'na değin sürmüş, savaş sırasında durmuştu.

I. Dünya Savaşı sırasında askeri gereksinimi karşılamak amacıyla, Keçiborlu Kükürt Madenleri'ni Almanlar işletmeye başladı. Basit tekniğe dayanan küçük kapasiteli bir eritme düzeneği kurularak 1915-1918 arasında 9.397 ton kükürt üretilmiş, savaşın bitmesiyle de üretim durdurulmuştu.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu madenin işletme hakkı, Fransız sermayeli Compagnie General de Mine et Metallurgie adlı firmaya verildi. Bir süre sonra işletmeye İtalyan sermayesi de katıldı. İtalyanlar, kendi kükürtlerinin Türkiye'de pazarlanmasına çalışıyorlardı ve bunda başarılı da olmuşlardı.

Bu şirket, sözleşmede öngörülen tesisleri kurmadığı ve işletme faaliyete geçmediği için, imtiyaz sözleşmesi, Ağustos 1933'te bozuldu.

Aynı yıl Keçiborlu'daki kükürtlerin işletilmesi için, Sümerbank'ça gerekli inceleme ve araştırmalar yapılarak, 1934'te Ziraat Bankası, İş Bankası ve Sümerbank'ın ortaklığıyla, Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Türk Anonim Şirketi kuruldu. Madendeki ilk çalışmalar, 12 Mart 1934'te başlamış, bunu 5 Nisan 1935'te fabrikanın açılması izlemişti. 1935'te Etibank kurulunca, Sümerbank'ın hisseleri 6 Nisan 1936'da bankaya devredildi. Etibank ve İş Bankası'nın ortaklığı, 1943'e değin sürmüş, o yıl Etibank, İş Bankası'nın hisselerini de satın almış, 1944'te "Mahdut Mesuliyetli Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi" kurulmuştur.

İşletmenin teknik bakımdan gelişmesi ve üretim artışı, işletmenin tümüyle Etibank'a geçmesinden sonra gerçekleşmiştir. 1950'de işletmenin büyütülmesine karar verilerek, Almanya'dan modern makineler getirilmiş ve üretim kapasitesi artırılmıştır. Böylece, 1950'lerin başında yıllık 9.000 ton olan üretim 18.000 tona çıkarılmıştı.

1945'e değin yerli kükürt üretimi ülke gereksinimine yetmediğinden yurt dışından kükürt alınıyordu. 1935-1945 arasında ABD'den 5.589 ton, İtalya'dan 6.630 ton ve Filistin'den 489 ton olmak üzere toplam 12.708 ton kükürt alınmıştı.

Etibank Keçiborlu Tesisleri'nin 1975' teki kurulu kapasitesi 35.000 ton olup, bunun saf kükürt olarak bölünüşü, 20.000 ton/yıl flotasyon ile 15.000 ton/yıl direkt izabedir.

1975'te Türkiye'nin kükürtte toplam kurulu kapasitesi ise 35.000 ton saf kükürt, 130.030 ton cevher, 47.000 ton öğütme ve 19.300 ton rafineri kükürdü idi. 47.00 tonluk öğütme kapasitesinin 29.000 tonu Keçiborlu, 18.000 tonu ise KİMTES (özel kesim) işletmesinde ve rafineri kükürdü üretim kapasitesinin 11.000 tonu İpraş, 8.300 tonu Aliağa'daydı.

Tablo 12
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Isparta'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	528	1.116
Dokuma Sanayii	99	1.890
Ağaç Ürünleri Sanayii	47	172
İnşaat Sanayii	37	138
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	180	376
Kâğıt ve Basın Sanayii	3	17
Kimya Sanayii	4	20
Toplam	898	3.729

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası' nın katılmasıyla Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi kuruldu. Şirketçe yaptırılan Isparta Gülyağı Fabrikası, 1935'te üretime geçti. Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi, fabrikada üretilen gülyağının pazarlamasını da yapmaktaydı.

Bu fabrika, gülyağı üretiminde Türkiye'nin en büyük tesisiydi.

ORMAN ÜRÜNLERİ SANAYİİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında il ekonomisinde önemi olan bir dal da orman ürünleri sanayii idi. 1927'de bu daldaki toplam 47 işyerinde 172 kişi çalışmaktaydı. Bunların arasında 50 kişiden çok işçi çalıştıran bir işyeri bulunmaktaydı. 1932'de Teşvik-i Sanayi Kanunu' ndan yararlanan toplam 4 işyerinden biri bu daldaydı ve yasadan yararlanan kuruluşlarda yaratılan yaklaşık 200.837 TL'lik katma değerin % 21,9'unu (44.254 TL) orman ürünleri dalında gerçekleştirmişti. Bu kesim, 1930'larda fazla bir gelişme gösterememiştir.

KÜKÜRT OCAKLARI: 1930'larda il ekonomisinde önemli bir yeri olan Keçiborlu Kükürt İşletmesi, 1935'te üretime geçmişti *(Bak. Etibank Keçiborlu Kükürt İşletmesi).*

1941'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyerlerinin 1.551.298 TL olan toplam üretim değerinde bu işyerinin 179.473 TL ile % 11,6'lık bir payı vardı. İşletmenin, 611.474 TL olan toplam katma değerdeki payı da % 11,3 idi.

GIDA SANAYİİ: İlde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyette bulunan 1 un fabrikası vardı. Ayrıca, Merkez İlçe'de İnhisarlar İdaresi'nin verdiği izne dayanarak, 1928'de açılan Güzel Isparta Rakı Fabrikası'yla 1936'da kurulan Güzel Isparta Şarap Fabrikası vardı.

1950'LERDEN SONRA ISPARTA SANAYİİ: Isparta sanayii 1950'lerde gele-

Batı Anadolu'da Halıcılık ve Şark Halı Şirketi

"1860'ların ilk yıllarında Batı Anadolu'da halıcılık, köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran birkaç Türk tüccarın denetimi altındaydı. Bunlardan en önemlisi olan Hacı Ali Efendi, 3.000'e yakın eve iş veriyor ve yılda 84.000 m2 kadar halı dokutuyordu. İngiliz sermayesinin halıcılığa sızmasının ilk işaretleri, 1864'te görüldü. Üç İngiliz tüccarı, Uşak dolaylarında bazı halı dokuyuculara iplik ve model vererek, dokuttukları halıları ihraç etmeye başladılar. Yavaş, ama sağlam bir biçimde ilerleyen İngilizler, 1880'lerin ortalarına gelindiği zaman Batı Anadolu'da halıcılığı tekelleri altına almışlardı. Merkezleri İzmir'de bulunan altı büyük ticaretevi, halı ipliklerinin eğirilmesinden, dışsatımına dek bütün üretim sürecini ele geçirmişti...

1884'te Batı Anadolu'nun 155.000 m2 olan halı üretimi, bu kârlı işe dört elle sarılan İngilizler'in çabaları sonucu 1893' te 367.876 m2'ye yükseldi. Anı yıllar arasında İzmir'in halı dışsatımı değeri de 3 milyon franktan 7,5 milyon franga çıktı. Dışsatımın % 70'e yakın kısmı İngiltere' ye yapılıyordu.

Avrupa Sanayi Devrimi'nin ilk aşamalarından biri olan eve iş verme **(putting out)** sisteminin Batı Anadolu'daki karşılığı bu ilişkiler bütünü, büyük ve sürekli yatırıma gerek göstermiyor ve yüksek kârlar sağlıyordu. Eve iş verme sistemi, İngilizler'in o denli işine geliyordu ki, halıcılığı bu aşamadan daha ileriye götürmek için hiçbir çaba harcamadılar. Halı üretim ve dışsatım tekelini 30 yıla yakın bir süre ellerinde tuttukları halde, değil fabrika, manifaktür üretimine geçmek için bile bir girişimde bulunmadılar. İplik eğirme ve boyama dışındaki birkaç atölye ve küçük fabrikanın dışında halıcılık büyük ölçüde bir ev sanayii biçiminde sürdürüldü.

İngilizler'in üretim biçimini böyle geri bir düzeyde bırakmalarından yararlanmak isteyen bir Avusturya şirketi (Keun ve Ortakları), halıcılıktaki yüksek kâr oranının çekiciliğine dayanamayarak, XX. yy başlarında Uşak dolaylarında bir halı dokuma fabrikası açtı. Bu fabrikada, 80 kadar işçi çalışıyor ve yılda ortalama 12.000 m2 halı dokunuyordu. Avusturyalılar'ın başlangıçta yüksek kârlar elde etmesi, bir yıl içinde 15 tane daha halıcılık şirketinin kurulmasına yol açtı. Türkler ve azınlıkların kurduğu bu şirketlerin hemen hemen hepsi çok küçük bir sermaye ile çalışıyordu ve İngilizler gibi bir üretim ve dağıtım ağı kurmamışlardı. Bu yüzden de, ancak İngilizler'in el atmadığı yörelerde çalışabildikleri ve büyük ölçüde, İngilizler'in iplik eğirme ve boyama fabrikalarından iplik satın almak zorunda kaldıkları için, imalat maliyetleri İngilizler'inkinden % 50 kadar daha yüksek oluyordu. Tekelci durumlarının sarsıldığını ve gereklitedbirler alınmadığı takdirde, yıkılacağını anlayan 6 ingiliz tüccarı, 400.000 sterlinlik sermaye ile (1908'de) Doğu Halı Yapımcıları Şirketi'ni (Şark Halı Şirketi) (Oriental Carpet Manufacturers Ltd) kurdular. (Şirket sermayesini daha sonra 1 milyon sterline yükseltti.)

Şirket, ilk adım olarak yün ipliği üretimi ve boyanmasını merkezileştirmek için çalışmaya başladı. Bu amaçla İzmir'de iki fabrika kuruldu ve gerekli makineler ile teknisyenler Almanya ve Avusturya'dan getirtildi. Aynı zamanda, İzmir'de açılan bir büroda İngiliz ve Fransız ressamlar, Avrupa zevkine uygun desenler üzerinde çalıştırılmaya başlandı. **Putting out** sistemi yeniden düzenlenerek, 14 kentte acenteler açıldı. Yüzde hesabına göre çalışan komisyoncuların tersine, bu acentelere aylık ödeniyor ve belli bir kotanın üzerine çıktıkları zaman ikramiye veriliyordu. Şirket, genişlemesinin en yüksek noktasına, Batı Anadolu'nun çeşitli yörelerinde 6 halı dokuma fabrikasını açarak erişti.

Fabrikaların kurulması için gerekli olan para, şirket sermayesinin 1 milyon sterline çıkarılması ile elde edilmişti. Böylece, Doğu Halı Yapımcıları Şirketi, demiryolları dışında Türkiye'deki en büyük şirket durumundaydı.

"Şirketin daha geniş bir biçimde örgütlenmesinin ve makine üretiminin etkileri kısa sürede görülmeye başladı. Rakip şirketler, birer birer piyasadan siliniyordu. Bir yıl içinde bu şirketlerin sayısı 15'ten 7'ye düştü. Öteki 8 şirket, gerekli hammaddeleri bulamadıkları için iflas etmişlerdi. 1913'e gelindiği zaman, Doğu Halı Yapımcıları Şirketi, (Şark Halı Şirketi) Türkiye'de halı dokutup, dışsatımını yapan tek şirket olmuştu. Şirket rakiplerini öyle ezmişti ki, yalnız Uşak'ta iki iplik atölyesi iflastan kurtulabilmişti; onlar da bütün üretimlerini şirkete satmayı kabul ettikleri için, çalışmalarını sürdürebiliyorlardı.

"1910-1913 arasında şirket, 11 fabrika daha açarak, Türkiye'deki fabrikalarının sayısını 17'ye yükseltti. Yeni açılan fabrikalardan 3'ü İzmir bölgesindeydi.

Aşağıdaki tablo, Şirketin Batı Anadolu'daki üretiminin ayrıntılarını gösteriyor:

Batı Anadolu Halı Üretimi

Yer	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı	Dokunan Halı (1.000 m2)
Uşak	1.175	5.500	150
Simav	380	1.120	23
Gördes	800	2.700	60
Demirci	600	1.356	31
Kula	1.500	3.800	35
Isparta	2.160	6.481	117
Eğridir	500	1.500	15
Burdur	800	2.400	22
Buldan	250	400	3
Toplam	8.165	25.257	456

Aynı yıl toplam halı üretiminin 1.087.000 m2 olduğu tahmin edildiğine göre, şirketin eve iş verme yoluyla dokuttuğu halılar, toplam üretimin % 42'si dolayındaydı. Şirketin avukatı Edwin Pears'ın tahminine göre, şirketin Batı Anadolu fabrikalarında 100.000 sterlin değerinde halı, tezgâhlar üzerinde bulunuyordu. Böylece, kaba bir tahminle, Doğu Halı Yapımcıları Şirketi'nin 1913'te (Şark Halı Şirketi) her iki yolla üretiminin Türkiye toplam halı üretiminin % 75'i dolayında olduğunu söyleyebiliriz."

(Kurmuş, 1977)

neksel dallardaki gelişmesini sürdürmüş, ancak yapısal bir dönüşüm geçirmemiştir.

DOKUMA, GİYİM VE DERİ SANAYİİ: İlin geleneksel sanayileri olan ve Isparta ekonomisinde XIX. yy'dan beri en önemli yeri tutan bu dal, 1960'lardan sonra ortaya çıkan sınırlı çeşitlenmeye karşın, işyeri, çalışanlar ve yaratılan katma değer açılarından il imalat sanayiinde hâlâ ilk sırayı almaktaydı.

Dokumacılık dalının en önemli alt dalını ise eskiden olduğu gibi halıcılık oluşturmaktaydı. Bu daldaki öteki işyerleri, büyük ölçüde halıcılık dalının gereksinimini karşılayan, girdi niteliğindeki ilk maddeleri sağlayan ve yarı bitmiş sayılan tezgâhtan yeni çıkmış halıların pazara hazır duruma getirilmesi için gerekli tamamlayıcı işlevleri yerine getiren halı yıkama ve kırkımevi gibi tesislerdi.

Halı dokumacılığının en önemli hammaddesi olan yün ipliğinin büyük bir bölümü ildeki yün ipliği fabrikalarından ve başta Uşak olmak üzere, Eskişehir, Konya, İzmir ve İstanbul'dan sağlanmaktaydı. 1970'lerde Isparta'da yün ipliği üreten bellibaşlı fabrika ve atölyeler, Sümerbank Halıcılık Müessesesi, Toka Kollektif Şirketi, Isparta İplik Fabrikası Limited Şirketi, Hulusi Hamamcıoğlu Fabrikası, Nuri Tepe Fabrikası, Hüsniye Yönalp İşletmesi, İtimat Kollektif Şirketi ve Süleyman Dülgeroğlu Kollektif Şirketi'ydi. Yün ipliği fabrikalarının en büyüğü Sümerbank'ın fabrikasıydı. Eğridir yolu üzerindeki 11,3 hektarlık bir alana kurulan fabrikada, 500'den fazla işçi çalışıyordu. İlde geri kalan 7 iplik fabrikasında çalışan toplam işçi sayısı ise 286 idi.

Ortalama olarak 40 işçi çalıştıran bu fabrikalar boyama birimleri de bulunduğu için, Isparta Çayı boyunca yoğunlaşmıştır.

İlde büyük bir yün ipliği talebi bulunduğu halde, iplik piyasasında (özellikle Uşak ürünleriyle) yoğun bir rekabetin var olması, Isparta'daki yün ipliği fabrikalarının her zaman, düzenli bir biçimde üretim yapmalarını engellemekte ve bazılarını atıl kapasite ile üretimde bulunmaya zorlamaktaydı. 1970'lerin başında bu işyerlerinden İtimat Kollektif Şirketi kapasitesinin % 75'i ile 2 vardiyalı, Nuri Tepe Fabrikası kapasitesinin % 90'ı ile 3 vardiyalı çalışırken, Hulusi Hamamcıoğlu Fabrikası kapasitesinin ancak % 25'ini kullanabiliyor ve tek vardiya çalışıyordu.

1979'da ilde halı dokumacılığında kullanılan 6.750 ton yün ipliğinin 3.500 tonu Isparta'da üretilmiş, kalan 3.250 ton ise başta Uşak olmak üzere il dışından sağlanmıştır. 1981'de ilde üretilen halı miktarındaki düşmeye koşut olarak yün ipliği tüketimi azalmışsa da, bu azalıştan ildeki fabrikalar etkilenmemiş, büyük ölçüde il dışından gelen yün ipliğinde azalma olmuştur. 1981'de ilde kullanılan toplam 5.750 ton yün ipliğinin 3.550 tonu Isparta'da üretilirken, il dışından sağlanan iplik miktarı 2.200 tona düşmüştür.

İlde halıcılıkla birlikte gelişen bir faaliyet alanı da yün ipliği boyamacılığıdır. XIX. yy'ın ikinci yarısına değin çeşitli bitkilerin kök, gövde ve yapraklarıyla bazı doğal maddelerden yararlanılarak yapılan iplik boyamacılığı sentetik boyaların yapılmasıyla önemini yitirmişti. Doğal boyalardan da yararlanılmakla birlikte, iplik boyamacılığında ağırlığın sentetik boyalara kayması üzerine Isparta'da ilk halı ipliği boyama atölyesi Şark Halı Şirketi'nce kurulmuştu. 1920'lerden sonra açılmaya başlayan yün ipliği fabrikalarından çoğunun ayrı bir boyama birimi de vardı. Ayrıca, ilde yalnızca boyama işiyle uğraşan işyerleri de kurulmuştu. 1970'lerde ilde 14 boyahane bulunmaktaydı. Bu boyahanelerde ilde üretilen ipliklerin yanısıra il dışından gelen iplikler de boyanmaktaydı.

Halıcılığa özgü bir başka alt dal da, halı yıkamahaneleri ve halı kırkımevleridir.

Halı yıkaması, halıların dokuma sırasında uğradığı kirlenmenin giderilmesi ve halıya parlaklık verilmesi amacıyla yapılmaktadır. 1970'lerde Isparta'da 14 halı yıkamahanesi vardı. Bunların en büyük ve en moderni Sümerbank Halıcılık Müessesesi'ne bağlı olan yıkamahaneydi. İldeki yıkamahaneler gereksinimin % 90'ını karşılayacak kapasitedeydi. İlde yıkanan halı miktarı dokunan halı miktarına yakından bağlıdır. 1979'da Isparta'da 2.250.000 m2 halı bu yıkamahanelerde yıkanmış iken, 1981'de ilde üretilen halı miktarının 1.650.000 m2'ye düşmesine koşut olarak yıkanan halı miktarı da azalmıştı. Halılar yıkandıktan sonra hav yüksekliği değiştiği için kırkım yapılması gerekmektedir. Bu işi önceleri kırkımcı kızlar yapmaktaydı. Kırkımda makine kullanılmaya başlamasıyla ilde bu işle uğraşan işyerleri açılmıştır. 1981'de Isparta'da 3 kırkımevi bulunmaktaydı.

İlde halıcılığa bağlı olarak kurulan bir alt dal da pamuk ipliği üretimidir. Halının iskeletini oluşturan "çözgü"ler ve ilmiklerin sıkıştırılmasında kullanılan "atkılar" pamuk ipliğinden yapılmaktadır. 1970'lerin başlarında Merkez İlçe'de 3 pamuk ipliği fabrikası vardı.

Keçeci Mahallesi'nde 1.800 m2'lik bir alanda kurulu olan Nadide Sezgin Fabrikası'nda çalışan 36 kişi 2 vardiya yapıyordu. Fabrikada üretilen pamuk ipliği miktarı 228 tondu.

Devran Mahallesi'nde 9.040 m2'lik bir alanda kurulu olan Memiş Küçüktütüncü Fabrikası'nda 47 kişi çalışıyordu ve fabrikada 200 ton pamuk ipliği üretilmekteydi.

İtimat Kollektif Şirketi Fabrikası'nda da 2 vardiya halinde 36 işçi çalışmakta ve 109 ton pamuk ipliği üretilmekteydi. 1981'de 7'si Merkez İlçe'de, 1'i Atabey'de olmak üzere pamuk ipliği üreten fabrikalarının sayısı 8'e yükselmiş ama, üretilen iplik miktarı aynı kalmıştı. 1981'de bu fabrikalarda 550 ton dolayında 4-6 numara pamuk ipliği üretilmişti. Bu fabrikaların üretimi ilin gereksinimini karşılayamadığı için, kalan pamuk ipliği gereksinimi Adana ve çevresinden sağlanmaktaydı. İl dışından bobin halinde getirilen iplikler, ildeki 20'den çok sayıdaki atkı ve direzi bükümhanesinde işlenerek (katlanıp, bükülerek) halı üretimine elverişli duruma getirilmektedir. Isparta'da halıcılıkta 1979'da 3.375 ton, 1981'de 2.375 ton pamuk ipliği kullanılmıştı.

1970'lerin ikinci yarısında hızla gelişen ve dışsatıma yönelik işletmelerin kurulmaya başlanan bu dalda başlıca firmalar Koteks Giyim Sanayii, Koteks-San Konfeksiyon Sanayii, Altınış Süper Giyim Sanayii ve Süperteks Giyim Sanayii idi. Bu firmalardan, Koteks Giyim Sanayii'nin 1979 üretimi 32.000 erkek ve çocuk pantolonu ile 4.000 ceket iken, 1981'de değişik tipteki pantolon üretimi bir kat artarak 69.600'e ulaşmıştı. Bu dalda çalışan bir yan sanayi olan Koteks-San Konfeksiyon Sanayi ise 1981'de 2 milyondan fazla darbant, çeşitli astarlar ve 1 milyon takımdan çok cep üretilmişti.

Isparta'da halı kadar geçmişi olan dericilik 1970'lerde il imalat sanayiindeki önemini korumaktaydı. Meşin, sahtiyan, eldivenlik gön ve kösele gibi çeşitli deri ve kösele türleri üreten bu dalda 60'tan fazla işyeri ve çalışmasına ara vermiş bir fabrika ile 1970'lerde kurulmuş 1 kooperatif vardı. Ayrıca, Yalvaç'ta kurulmuş olan Hisar Deri ve Metal Sanayii TAŞ adlı bir şirket de bu dalda faaliyet göstermekteydi. 1979'da bu dalda 50.000 palamutlu keçi derisi, 210.000 adet lezomlu küçükbaş eldivenlik deri, 175 ton gön ve kösele, 28.000 kromlu vidala, 1.200.000 adet palamutlu meşin üretilmişti. Bu miktarlar 1981'de oldukça azalarak palamutlu keçi derisi 10.000'e kromlu küçükbaş eldivenlik deri 120.000'e, gön ve kösele 110 tona, palamutlu meşin 30.000'e düşmüştü.

Ayrıca ildeki bazı dericiler, satın aldıkları derilerin bir bölümünün yünlerini alarak ya "tola" halinde, ya da tuzlayarak ve işlemeden dışsatım merkezlerine gönderiyordu.

ORMAN ÜRÜNLERİ VE MOBİLYA SANAYİİ: 1970'lerde Isparta imalat sanayiinde ve çalışan sayıları ile yaratılan katma değer açısından en hızlı gelişme bu dalda gerçekleşmiştir. 1964'te 10 kişiden fazla işçi çalıştıran 1 işyeri bulunan bu dalda çalışan toplam işçi sayısı 14 idi. 1979'da ise işyeri sayısı 4'e, çalışan sayısı 420'ye yükselmişti. Ayrıca, işyeri başına düşen ortalama 105 işçiyle, sanayide işçi yoğunlaşmasının en fazla olduğu dal da orman ürünleri idi.

Orman ürünleri ve mobilya dalının en büyük kuruluşu olan ORMA (Orman Mamulleri Entegre Sanayi) 30 milyon lira sermaye ile 1970'te kurulmuş, 1973'te üretime geçmişti. Sermayesinin önemli bir bölümü Demirel ailesine ait olan bu kuruluş yonga levha, kaplama, prefabrik ev, mobilya ve mutfak elemanları, kapı, karo gibi çeşitli ürünler üretmektedir. Eğridir yolu üzerinde 29,5 hektarlık bir alana kurulu bulunan tesisin 13.533 m2 kapalı alanı vardır. 1970'lerin başında kapasitesinin % 80'i kullanılan ve 3 vardiyada 415 kişi çalışan ORMA'da yılda 9.285 m3 sunta, 11.907 m3 kaplama ve 900.000 m2 sunta kaplama üretilmekteydi.

Tesisin 1980'lerdeki kurulu kapasitesi 105.000 m3 idi. Bu miktar 729.600 m3 olan Türkiye yonga levha sanayii kurulu kapasitesinin % 14,4'ünü oluşturuyordu.

Bu dalda faaliyette bulunan işletmelerin en eskilerinden biri de 1956'da kurulan ve sermayesinin büyük bölümü Şevket ve Ali Demirel ile Mesut Şener'e ait olan Terakki Kollektif Şirketi Kereste Fabrikası'dır. Burdur yolu üzerinde, 3 hektarlık bir alanda kurulu bulunan fabrikada 1970'lerin başında 88 kişi çalışmaktaydı. Bu daldaki bir başka önemli tesis de 1975'te kurulan Isparta Kaplama Sanayii AŞ'dir. Bu üç tesis dışındakiler küçük ölçekli işletmelerdir. 1970'lerin başında orman ürünlerini işleyen

öbür kereste fabrikaları ise 33 kişinin çalıştığı ve 12.500 m3 tomruk işleyebilen Özdemir Kardeşler Kereste Fabrikası, 14 kişinin çalıştığı Dekor Mobilya Fabrikası ve 1968'de kurulan, 12 kişinin çalıştığı Koza Kereste Fabrikası'ydı.

GIDA SANAYİİ: 1979'da 8 işyeri ve 321 çalışanın bulunduğu bu dal, oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Isparta gıda sanayiinin en eski kuruluşlarını un fabrikaları oluşturmaktadır. 1979'da ilde 3 büyük un fabrikası vardı. Bu fabrikalardan biri 1954'te kurulan Hediye Un Fabrikası'ydı. Yaklaşık 30 kişi çalışan bu fabrikada 1979'da 15.552 ton un, 3.888 ton kepek üretilmişti. İlin bir başka büyük un fabrikası 1979'da kapasitesi 16.800 ton olan Ahmet Arıtunç Un Fabrikası'ydı. İlde ayrıca yerel gereksinimleri karşılayacak ölçüde üretim yapan bir bisküvi, bir de bitkisel yağ fabrikası vardı. Fruko Tamek Meyve Suları AŞ'nin Isparta'da kurduğu fabrikanın ürünleri bölgede pazarlanıyordu. Bölgenin bu dalda en büyük fabrikası olan tesiste, üretim 1981'de yaklaşık 600.000 kasa idi.

1973'te 40 milyon sermaye ile çok ortaklı bir şirket olarak kurulan IZDAŞ (Isparta Zirai Ürünleri Değerlendirme Sanayi ve Ticaret AŞ) bu daldaki önemli fabrikalardan biriydi. 914 ortağı olan, 105 kişinin çalışabileceği ve yılda 1908 ton kurutulmuş sebze üretebilecek kapasitede olan fabrikada 1979'da 50 ton, 1981'de 75 ton ürün elde edilmişti.

Gıda dalındaki önemli kuruluşlardan biri de YEMTAŞ'tır (Isparta Yem Fabrikası AŞ). 1970'te Merkez İlçe'de kurulan fabrikanın sermayesi 15 milyon TL ve ortak sayısı 335'tir. 98 kişi çalıştırabilecek büyüklükteki fabrikanın kapasitesi 40.000 ton/yıl karma yem idi. Kapasitesinin altında çalışan tesiste 1979'da 2.557 ton tavuk yemi ile 19.926 ton besi yemi, 1981'de ise 672 ton tavuk yemi ile 21.105 ton besi yemi üretilmişti.

Gıda sanayii dalındaki öbür önemli kuruluşlar da Senirkent Kasabası'ndaki Salça Fabrikası ile Kozluca'daki Marmelat Fabrikası'dır.

GÜLYAĞCILIK: 1970'lerde Isparta imalat sanayiinde gerçekleşen gelişme ve çeşitlenmeye karşın, gülcülük ve gülyağı üretimi eski önemini koruyordu. 1948'de Gül İstihsal Satış Kooperatifi'nin, 1954'te de Gülbirlik'in kurulmasıyla ilde modern yöntemlerle gülyağı üretimine başlanmıştı *(Bak. Gülyağı Üretimi).* Bunu özel kesim fabrikalarının kurulması izlemişti. Fabrikasyon gülyağı üretiminin yanısıra köylü tipi yağ üretimi de 1970'lerde sürmekteydi. Ancak, üretimin büyük bölümünü artık, kooperatifler, özel kesim ya da yabancı sermayece kurulmuş fabrikalar gerçekleştiriyordu.

Kooperatif fabrikaları arasında en önemlisi, Gülbirlik'in İslamköy Fabrikası'dır. Fabrikada 10 gül çiçeği kazanı ve 2 yağ kazanı vardır. Yalnızca ince gülyağı elde edilen bu modern fabrika 30-40 gün süren kampanya döneminde 1.800 ton gül çiçeği işleyebilecek kapasitededir.

Gülcüler İstihsal ve Satış Kooperatifi, biri kooperatifin diğeri kiralama olmak üzere iki fabrikada ince gülyağı ve konkret (katı gülyağı) üretimi yapmaktadır. İnce gülyağı üreten fabrika 10 gül çiçeği kazanında 800 ton gül çiçeği, katı gülyağı fabrikasında da 300 ton gül çiçeği işleyebilmektedir.

Kooperatiflerce işletilen bir başka fabrika da Keçiborlu Gülcüler İstihsal Kooperatifi'nin 1.000 ton kapasiteli fabrikasıdır.

Özel kesim fabrikalarının en büyüğü Ekrem Erçetin'in Merkez İlçe'deki fabrikasıdır. 10 kazanı olan fabrikanın gül çiçeği işleme kapasitesi 1.000-1.200 ton dolayındadır. Fabrikada katı gülyağı tesisleri yoktur.

Özel kesimin ikinci büyük gülyağı fabrikası Mustafa Gürkan'ındır. Merkez İlçe'ye bağlı Yakaören Köyü'ndeki bu fabrikanın 5 kazanı vardır ve 400 ton gül çiçeği işleyebilecek kapasitededir. Fabrikada ayrıca, 300 ton gül çiçeği işleyebilecek kapasitede bir katı gülyağı tesisi vardır.

Özel kesimce işletilen bir başka fabrika ise Güneykent Gülyağı AŞ'nin Keçiborlu İlçesi'ne bağlı Güneykent Kasabası'ndaki 4 kazanlı yaklaşık 500 ton çiçek işleme kapasiteli, ince gülyağı fabrikasıdır.

Isparta'da kooperatifler ve özel kesim fabrikalarının yanında, yerli ve yabancı sermaye ortaklığıyla gerçekleştirilen bir gülyağı fabrikası vardır. P. Robertet ve 2. Konur Gülyağı ve Itriyat Sanayi Limited Şirketi'ne ait olan Keçiborlu'daki bu fabrikanın 10 kazanı ve 800 ton çiçek işleme kapasitesi vardır. Fabrikada, 500 ton çiçek işleyebilecek kapasitede bir de katı gülyağı tesisi bulunmaktadır.

Üretilen gülyağı miktarı yıldan yıla değişmektedir. Isparta'da 1.410 kg fabrikasyon ince gülyağı, 2.720 kg ve 65 kg köylü tipi gülyağı üretilmişti. 1981'de ise 1.843 ton gül çiçeği işlenerek, 1.000 kg fabrikasyon ince gülyağı ile 1.334 kg konkret elde edilmişti.

TAŞA TOPRAĞA DAYALI SANAYİ: 1970'lere kadar il imalat sanayiinde önemli bir yeri olmayan bu dal 1969'da Gültaş Çimento Fabrikası'nın kurulmasıyla bir gelişme göstermiş, bunu tuğla ve kiremit fabrikalarının açılması izlemişti.

Gültaş Çimento Fabrikası Isparta-Afyonkarahisar Karayolu üzerinde Isparta'ya 15 km uzaklıktaki Senirce Köyü yakınında 100 hektar bir alanda kuruludur. Kuruluş sermayesi 80 milyon TL olan fabrikanın 2.200 ortağı vardı ve sermayenin önemli bir bölümü Demirel ailesinin elindedir. 250 dolayında işçi ve teknisyenin çalıştığı fabrikanın üretim kapasitesi yılda 600.000 ton idi. Gültaş bu kapasiteyle Türkiye toplam çimento üretim kapasitesinin % 3'ünü karşılıyordu.

Büyük ölçüde bölgenin çimento gereksinimini karşılayan fabrikanın 1981 üretimi 510.000 ton idi. Bunun 36.000 tonu Irak, Libya ve Batı Almanya'ya satılmıştı.

Bu dalda faaliyet gösteren öteki işyerleri olan tuğla ve kiremit fabrikaları, 1970'lerin ikinci yarısında açılmaya başlamıştı. Toprak Sanayi AŞ 1978'de, Gül Kiremit Fabrikası da 1979'da üretime geçmiştir. Tuğla-kiremit dalının en büyük tesislerinden biri olan Gül Kiremit Fabrikası, 1979'da 244.000 tuğla, 163.000 kiremit üretmişti. Isparta'daki fabrikalar ilin hızla gelişen inşaat kesiminin gereksindiği tuğla ve kiremiti karşılayamadığından çevre illerden tuğla ve kiremit satın alınmaktadır.

YATIRIMLAR, KATMA DEĞER VE ÜCRETLER: Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde yapılan yatırımlar bölgenin özelliklerine uygun bir biçimde ve kamu kesiminin öncülüğünde gerçekleştirilmişti. Bu yılların kamu yatırımları halıcılıkta kullanılan yün ipliğini üreten bir iplik fabrikasıyla Keçiborlu kükürtlerini işlemeye yönelik madencilik dallarına yapılmıştı.

Bu dönemde yapılan özel kesim yatırımlarında en önemlisi olan iplik fabrikası da bölge halıcılığına yönelik bir yatırımdı. İldeki öbür yatırımlar da tarıma dayalı sanayi dallarına yönelikti. Bellibaşlı yatırımlar, un, dericilik, kereste ve gülyağı fabrikalarına yapılmıştı.

1960'ların ikinci yarısında artmaya başlayan özel kesim yatırımları, Isparta kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmadığı halde, 1970'lerde de sürmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplam yatırımlarda kamu kesimi ağırlıklı iken, 1960'lardan sonra bu durum özel kesim lehine değişmişti. İlde yapılan sabit sermaye yatırımları 1964-1979 arasında, genellikle, artış göstermiştir.

İl imalat sanayiinde yaratılan toplam katma değer de, yapılan bu yatırımlara koşut olarak artmıştır. Bu artış sabit fiyatlarla 1964-1971 arası % 136,6 olmuş, 1971-1979 arası % 369,8'e ulaşmıştı. İlde yaratılan katma değerde özel kesimin payı daha yüksektir. Kamu kesiminde söz konusu dönemde önemli bir yatırım yapılmış olmamasına karşın, bu kesimin bazı yıllar, ilde yaratılan katma değerdeki payının yüksek olması, kamu kesimi ürünlerine yapılan zamlardan kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak da, özellikle 1974'ten sonra, özel kesimin katma değerdeki payı, kamu kesiminden sürekli yüksek olmuştur.

Özel kesimin toplam katma değer içindeki payı 1964'te % 63,6, 1971'de % 77,3, 1978'de 72,9 ve 1979'da % 58,5 idi. 1979'da özel kesim payının azalması bu kesimce yaratılan katma değerin 1978'e göre % 13 azalması, buna karşılık kamu kesimince yaratılan katma değerin 1978'e göre % 65,7 artmasından kaynaklanmaktaydı.

Yaratılan katma değerde ücretlerin payı 1978'de özel kesimde (% 30,6) Türkiye ortalamasının (% 37,3) altında, kamu kesiminde ise (% 49,1) ülke ortalamasının (% 48,2) üzerindeydi.

KÜÇÜK SANAYİ: Isparta, sanayii oldukça gelişmiş olmakla birlikte, ekonomisinde en önemli yeri halıcılık nedeniyle küçük sanayinin, özellikle de ev sanayiinin tuttuğu bir ildir *(Bak. Senirkent'te El ve Ev Dokumacılığı).* İl ekonomisinde en büyük değer 80.000'i aşkın kişinin çalıştığı bu alanda yaratılmaktadır.

Buna bağlı olarak Isparta'da küçük sanayi ile sanayinin karşılıklı ilişkileri ve giderek il imalat sanayiinin yapısı kendine özgüdür.

Genel olarak kapitalizmin gelişmesinin bir sonucu olarak, sanayileşme süreci içerisinde, büyük sanayinin ekonomik yapıya egemen olması ve onu belirlemesi ile birlikte, küçük sanayi geniş ölçüde yok olur. Isparta'da ise, bu yapı adeta tersine dönmüş gibidir. Sanayi, ilde küçük işletmeler ve ev sanayiinin yok olmasıyla ya da onları yok ederek değil, tümüyle ev sanayii temelinde

ve onun gereksinimi olan ilk maddeleri üretmek üzere gelişmiştir.

İlde 1926'da işletmeye açılan ilk fabrika, bölgedeki halı dokumacılığının en temel girdisi olan yün ipliğini üreten, Isparta İplik Fabrikası'ydı. Isparta imalat sanayiindeki bu ev üretimine dayalı yapı sonradan daha da gelişmiştir. Bir yandan yün ipliği fabrikalarının sayısı çoğalırken, öte yandan da halının iskeletini oluşturan çözgü ve ilmiklerin sıkıştırılmasında kullanılan atkının yapıldığı pamuk ipliği de ildeki fabrikalarda üretilmeye başlamıştır. Ayrıca, dokunan halıların yıkanması ve kırkılması gibi bir bölümü küçük ölçekli küçük sanayi kapsamına giren işyerleri de halıcılığa bağlı olarak gelişti.

XIX. yy'ın sonlarına doğru Şark Halı Şirketi'nin denetimi altında Batı Anadolu'da hızla gelişmeye başlayan halı dokumacılığı I. Dünya Savaşı'ndan önce en yüksek düzeyine ulaşmıştı. Şirketin Batı Anadolu'daki halı üretiminde en büyük payı Isparta'nındı. 1913'te Batı Anadolu'daki toplam 8.165 halı tezgâhının %26,5'ini oluşturan 2.160 tezgâh; toplam 25.257 işçinin % 25,7'sini oluşturan 6.481 kişi Isparta'daydı ve dokunan 456.000 m2 halının % 25,7'sini oluşturan 117.000 m2 halı ilde dokunmuştu *(Bak. Şark Halı Şirketi)*. I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı nedeniyle halı üretiminin büyük ölçüde düştüğü ilde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan üretim artışı 1927'ye değin düzenli bir biçimde sürmüşse de, yaklaşan büyük ekonomik bunalım etkisini ilkin bu dalda göstermiş ve daha çok bir lüks tüketim malı olan halının üretimi yeniden düşmüştür. 1924'te, 7.350 kişinin çalıştığı 2.450 tezgâhta, 106.100 m2, 1927'de de 10.500 kişinin çalıştığı 3.500 tezgâhta 115.000 m2 halı dokunmuş iken, bu miktarlar 1930'da büyük ölçüde azalarak, tezgâh sayısı 1.350'ye, çalışan sayısı 4.050'ye, üretilen halı miktarı da 30.000 m2'ye düşmüştü. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan sonra bu dalda yeniden bir canlanma görülmüşse de, II. Dünya Savaşı'nın çıkması, talep esnekliği yüksek bir lüks tüketim malı olan ve büyük ölçüde de dış pazara yönelik olarak yapılan halı üretiminin yeniden bir gerileme sürecine girmesine neden olmuştur. Savaşın sona ermesiyle, halı üretimi bir ölçüde arttı. Büyük yatırım ve uzmanlaşmış işçilik gerektirmeyen bu dalda üretimin artması tümüyle talebe bağlıydı. Halı üreticisinin elde ettiği gelir çok az olmakla birlikte ilin ekonomik yapısı başka iş alanlarının gelişmesine elverişli olmadığı için halıcılık bir ev sanayii biçiminde yaygınlaşmaktaydı. Ayrıca, halıcılığın Isparta'da geleneksel bir yerinin olması, tarımsal çalışmalarla birlikte yapılabilmesi ve bu alanda daha çok çocuk ve kadın nüfusun çalışması, artan talebe bağlı olarak üretimin hızla artmasına olanak vermekteydi.

1950'lerin başlangıcında iç ve dış pazarlarda halı talebinin artması Isparta'da halı üretiminin yükselmesine neden oldu. 1950'de 12.870 kişinin çalıştığı 5.928 halı tezgâhında 186.000 m2 halı üretilmişken, 1958'de halı tezgâhı sayısı 13.353'e çalışan sayısı 28.049'a ve halı üretimi de 453.673 m2'ye yükseldi. 1960'ların başından 1979'a değin, çalışan ve tezgâh sayılarında görülen dalgalanmalara karşın üretim miktarı düzenli bir biçimde artmıştır.

Senirkent'te El ve Ev Dokumacılığı

Senirkent'te el dokumacılığının başlangıcı çok eski tarihlere uzanmaktadır. Kasabanın yerlilerine göre, el dokumacılığı kasabanın kuruluş yıllarından beri yapılmaktadır.

Senirkent çevresinde tarım alanları dardır. Tarıma elverişli toprağın, çiftçinin geçimini sağlamaya yetmemesi, ek bir geçim kaynağı bulmayı zorunlu kılmıştır.

Bu amaçla, Senirkentliler evlerinde her zaman iki tür tezgâhta dokumacılık yapıyordu: Halı tezgâhı ve bez dokuma tezgâhı. Bez dokuma tezgâhları ailenindi. Her evde 3-5 arasında tezgâh bulunurdu. Evde en yaşlısından en gencine dek tüm aile bireyleri dokumada görev alırlardı. Çalışma koşulları çok kötüydü. Evlerin içi karanlık ve nemliydi. Çalışmanın belli bir zamanı yoktu; kimi zaman 12-18 saat çalışılıyordu.

Halı tezgâhları ise, dokuyucunun evinde kurulu olmasına karşın, çoğunlukla "patron" olan bir başkasınındı. Kimi patronların 25-200 arasında tezgâhı vardı. Patron, tezgâhın yanısıra üreticiye iplik, yün vb hammaddeleri de verir, belirli bir bedel öder ve üretilen halıları toplardı. Dokunan çok halıların, desenini ve kalitesini patron saptamaktaydı. Senirkentli yerel patronlar, üretici karşısında "patron" konumunda olmakla birlikte, onlar da Ispartalı tüccara bağımlıydı. Çoğu kez, üreticinin ücretini, Ispartalı tüccardan aldıkları kredi ile öder ve topladıkları halıları ona devrederlerdi. Bu anlamda, yerel "patron" da bir aracı durumunda oluyordu.

Senirkentli dokumacılar, patronlara karşı bağımsızlıklarını kazanabilmek için, 1931'de bir araya gelerek, Dokumacılar Birliği'ni kurdu. Birliğin çalışmaları, lonca sistemine dayanmaktaydı. Birlik, dokumacıya gerekli olan iplik vb hammaddeyi sağlıyor, üretim kapasitesine göre üreticiye dağıtıyordu. Senirkent'teki tüm dokumacıların birliğe üye olması zorunlu kılınmış, üretim örgütlendirilmişti. Ayrıca, birlikçe kalite kontrolü yapılmakta ve niteliksiz bezlerin satılması engellenmekteydi. Birliğin çalışmaları, II. Dünya Savaşı başladığında ülkeye bol miktarda giren ve ucuza satılan Japon dokumalarına karşı rekabet edilebilmesini sağlamıştı. Senirkentli dokumacılara bu rekabet olanağını, tutturulan kalite sağlamıştı.

Birlik, 1940'ta kapandı ve yerine Dokumacılar Kooperatifi kuruldu. Ancak, bu kooperatif, kısa sürede tüccarın denetimine geçti. Üretici gerekli ipliği alamıyor, tüccara bağımlı hale geliyordu. Bu nedenle üreticiler kooperatiften hoşnut değillerdi. Gerek ulusal, gerek uluslararası pazardaki olumsuz koşullar 1941-1947 arasında halı dokumacılığının gerilemesine yol açtı.

Bu dönemde kasabada, tümünde bez dokunan toplam 1.585 tezgâh vardı. Savaş yıllarında dış ticaret ilişkilerinin kesilmesi, ulusal savunma gereksinmelerinin artması, savaş nedeniyle stok yapma gereği, bez dokumacılığını geliştirmiş, dokumacılık çok kârlı bir iş haline gelmişti. Ne var ki, Senirkent bez dokumacılığının bu altın çağı uzun sürmedi. Savaşın sona ermesiyle birlikte, normal koşullara dönüldü ve piyasaya bol miktarda fabrika dokuması bez sürüldü. Fabrikalar, bezi daha ucuza mal edebildiklerinden, el dokumacılığının fabrikalarla rekabet edebilme olanağı ortadan kalktı. Böylece, fabrikaların rekabeti karşısında tutunamayan Senirkentli dokumacılar, bez dokumacılığını bırakıp halıcılığa yönelmeye başladı. 1951 sonuna değin dokumacılığı bırakan üretici sayısı 268'i bulmuş, tezgâh sayısı büyük ölçüde azalarak 115'e düşmüştü. Dokuma tezgâhlarındaki bu gerilemeye koşut olarak, önem kazanmaya başlamış ve 1952'de Senirkent'teki halı tezgâhı sayısı 800'e ulaşmıştı.

1950 sonrasında halıcılığa yönelmenin nedenleri çeşitli idi. Bir kez dış pazarlar yeniden açılmıştı. Savaş sonrasında, özellikle Federal Almanya'da kurulan ticaret ilişkileri sonucu, Türk halıları kapışılmaya başladı. Öteki Avrupa ülkelerinde de iyi bir halı piyasası vardı. Öte yandan, 1950'lerde tarım ürünlerine uygulanan fiyatlar, köylülerin gelirlerinde olumlu etkiler yapmış, halı için bir iç pazar açılmıştı. Ayrıca, halıcılık, bez dokumada olduğu kadar, fabrika üretiminin rekabetiyle karşı karşıya değildi. Böylece, savaş sonrasında halıcılık, Senirkent'te başlıca geçim kaynağı oldu ve halk, salt "para ediyor" diye, evindeki halıları bile satmaya başladı.

1950'lerin başında Senirkent'te 8-9 bin dolayında dokumacı bulunmaktaydı.

(Tuna, 1951)

1960'ta 14.900 olan tezgâh sayısı, 1970'te 40.500'e yükselirken çalışan sayısı 1960'ta 33.711 iken, 1970'te 75.400'e, 1979'da da 84.000'e çıkmıştır. Üretilen halı miktarı da 1960'ta 442.426 m2 iken, 1970'te 1.524.000 m2'ye ve 1979'da 2.250.000 m2'ye ulaşmıştır. Bu gelişmede belirli bir verimlilik artışı da etkili olmuştur. 1960'ta tezgâh başına üretim 26,69 m2, 1970'te ise 37,62 m2 olmuş; çalışan başına üretim de 1960'ta 13,12 m2 iken, 1970'te 20,21 m2'ye yükselmiştir. Halı üretiminde gelişme 1979'adeğin sürmüş, 1979'dan sonra bütün ülke ekonomisini etkisi altına alan şiddetli durgunluk Isparta halıcılığını da etkilemiştir.

1979'da 2.250.000 m2 olan el halısı üretimi 1981'de 1.400.000 m2'ye düşmüştü. Halı dokumacılığının büyük ölçüde evlerde yapılması nedeniyle, bu daldaki çalışan sayısında önemli bir azalma olmamakla

birlikte (84.000'den 80.000'e) çalışan başına dokunan halı miktarı 26,78 m2'den 17,5 m2'ye düşmüştü. Buna karşılık bu dönemde ilde 1970'lerde üretilmeye başlanan makine halısı miktarında küçük bir artış olmuş; 1979'da 110.030 m2 olan makine halısı üretimi 1981'de 250.000 m2'ye yükselmiştir.

Isparta ekonomisinde bu denli önemli bir yer tutan halıcılığın yanında, 10 kişiden az kişi çalışan ve imalat sanayiinin çeşitli dallarını kapsamına alan küçük sanayi de ilde oldukça gelişmişti.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı Geçici Sonuçları'na göre Isparta'daki 1.798 işyerinin 1.696'sı 10 kişiden az işçi çalıştıran işyerleriydi (Tablo 13). Türkiye'de 10 kişiden az işçi çalıştıran işyerleri içinde Isparta'nın payı % 1'in altındaydı.

Küçük sanayideki işyerlerinin % 35,1'i dokuma, % 31,2'si metal eşya ve makine imalat, % 18,1'i orman ürünleri, % 9,3'ü gıda, % 3'ü taşa toprağa dayalı sanayi, % 1,5'i kimya, % 1,8'i de diğer kesimlerde bulunmaktaydı.

İşyerlerinin çeşitli dallara dağılımında ilk sırayı alan dokuma sanayiinde de en büyük yeri halı dokuma atölyeleri tutuyordu. Halı üretiminin büyük ölçüde evlerde yapıldığı Isparta'da, küçük atölyelerde yapılan üretimin de oldukça eski bir geçmişi vardır. Atölyelerde yapılan halı üretiminin yanında dokuma sanayiinde, halıcılığın önemli girdilerinden biri olan pamuk ipliğinin büküldüğü büküm atölyeleri, yün ipliğin boyandığı boyahaneler ve halıcılığın tamamlayıcı alt dalları olan halı yıkama ve kırkım işyerleri vardır.

Küçük sanayide ikinci sırayı % 31,2'lik payla metal eşya-makine imalat sanayii almaktaydı. Bu dalda faaliyet gösteren firmalar yapı gereçleri, tarım araçları, damper, karoser, makine, sıhhi tesisat ve mutfak eşyası üretmekteydi.

Bunlardan 8 mm'lik kalın lâma ve köşebent üreten Özay Ticarethanesi'nin 1980' lerdeki kapasitesi yılda 5.040 ton idi. Halil Hilmi Çobaner firması yılda yaklaşık 30.000 adet ızgara diski, 24.000'de sıyırıcı üretmekteydi. Şekillendirilmiş boru, profil, saçtan lâma "V" demiri üreten Altınkapak Firması'nın yıllık kapasitesi ise 130 ton idi. Ayrıca Yalvaç'ta yıllık kapasitesi 13-14 ton alüminyum mutfak eşyası olan bir işyeriyle yıllık üretim kapasitesi 40 ton dolayında bakır mutfak eşyası olan bir işyeri vardı.

Metal eşya-makine imalat sanayiini % 18,1'lik bir payla izleyen orman ürünleri sanayii il ekonomisinde önemli bir yer tutar. Bu daldaki işyerlerinin çoğunluğu kereste ve mobilya atölyeleri olup, en büyük işyerlerinden biri, Burdur yolu üzerinde 1.050 m2'lik bir alana kurulan ve 4 işçi çalıştıran Yükselen Kereste Atölyesi'ydi.

İldeki kereste vehızarr atölyeleri bölgedeki orman işletmelerinden aldıkları keresteleri işleyerek komşu illere ve İstanbul'a satmaktaydılar.

1980'de Isparta küçük sanayiinde işletme sayısına göre gıda sanayiinin % 9,3'lük bir payı vardı. Bu daldaki işyerleri, ilin yerel gereksinimini karşılamaya yönelik olarak gazoz, şeker, lokum üreten imalathanelerdi. Bunlardan, Toposmanoğlu İşletmesi'nin yıllık şekerli yiyecek türleri üretim kapasitesi 123,5 ton, İsmail Hakkı Önden İşletmesi'ninki 159,6 ton, Necati Yıldırım İşletmesi'ninki de 108,9 ton idi. İlde gazoz üreten işletme sayısı 4 idi.

Tablo 13
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	1.798	915	781	102
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	174	80	77	17
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	639	359	236	44
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	322	155	152	15
Kâğıt ve Basın Sanayii	25	9	13	3
Kimya Sanayii	33	13	13	7
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	56	12	39	5
Metal Ana Sanayii	1	—	—	1
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	539	283	246	10
Diğer Sanayi Dalları	9	4	5	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Isparta'da, kimya dalında faaliyet gösteren işyerleri, genellikle bölge gereksinimini karşılamaya yönelik olarak ambalaj gereçleri (kolonya ve gülsuyu kabı), lastik ayakkabı ve bot üreten atölyelerdi.

Bunlardan Günaydın Plastik Sanayii 1981'de 500.000 çift lastik ayakkabı; Erler Ayakkabı Sanayii ise 134.900 çift spor ayakkabısı ve lastik çizme; Yenice Plastik Sanayii 374.640 kg çeşitli bidon ve fıçı; Gülsan Adi Kom. Şti. 612.056 kg plastik gülsuyu kolonya bidonu ve kapağı ile 43.680 kg plastik torba; Oğuz Plastik de 50.400 kg çeşitli kolonya ve gülsuyu kabı üretmişti.

Ayrıca 1980'de ilde küçük ölçekli tuğla kiremit atölyeleriyle, ilin gereksinimini karşılayabilecek kapasitede ve her çeşit baskıyı yapabilen 9 matbaa vardı.

TİCARET

Isparta, coğrafi konumu nedeniyle ülkenin ana ulaşım bağlantılarının dışında kalan bir ildir. Ayrıca, ilin Konya ve Antalya gibi gelişmiş komşu iller ile İzmir gibi büyük bir sanayi, ticaret ulaştırma merkezinin art bölgesi içinde bulunması da bir bölgesel sanayi merkezi olmasını engellemektedir.

İlde tarım alanının darlığı ve ildeki sanayinin büyük ölçüde içe dönük oluşu nedeniyle il ticareti belirli tarım ve sanayi ürünleri dışında ağırlıklı olarak ilde dokunan halıların iç ve dış pazarlara satılmasına dayanmaktadır.

1978'de il gayrı safi hasılası içinde ticaretin, % 11,1 olan imalat sanayii payını aşan, % 13,8'lik bir payı vardı. Ticaret kesiminin Türkiye gayrı safi hasılası içinde binde 6 olan payı da imalat sanayiinin binde 3,2'lik payından fazlaydı. Bu payla Isparta, Türkiye genelinde ticaret kesiminde yaratılan gelir sıralamasında 27. il idi ve komşu illerden Konya ve Antalya'nın altında, Afyonkarahisar ve Burdur'un üzerinde yer alıyordu.

1975'te il faal nüfusunun % 4,7'si ticaretle uğraşıyordu. Bu oran Türkiye ortalamasının (% 6,1) altındaydı. Aynı yıl il faal nüfusunun % 3,9'unu oluşturan 5.661 kişi toptan ve perakende ticaretle uğraşıyordu.

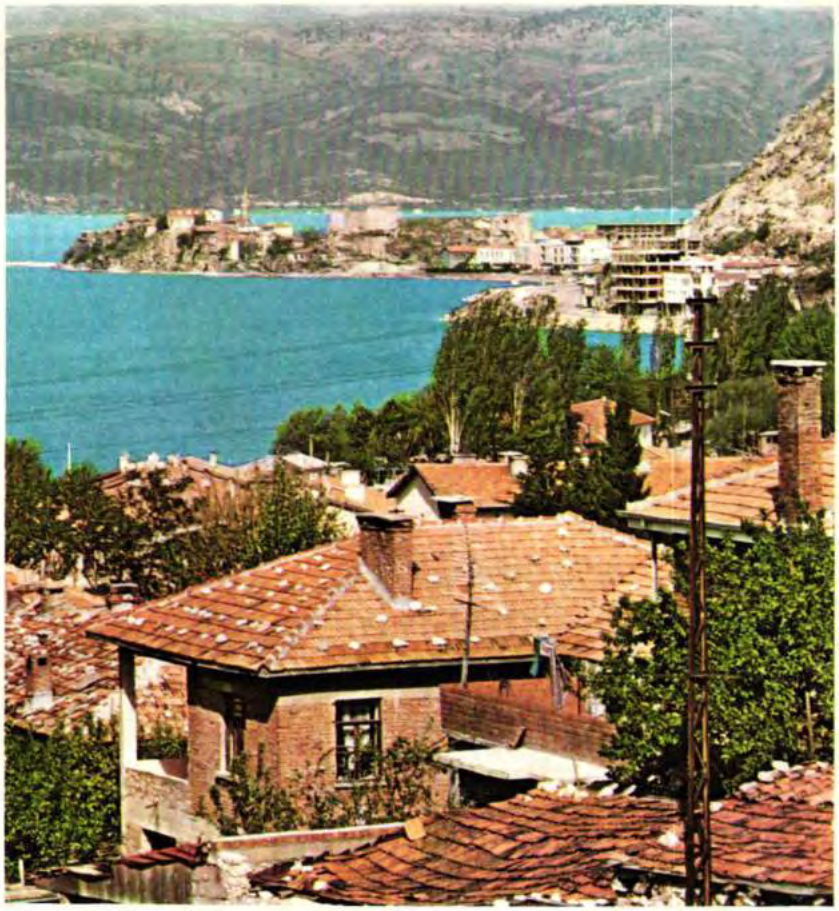
CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TİCARET: Isparta ekonomisinin belirleyici üretim dalı olan halıcılık, ticaret kesiminin de dayandığı başlıca faaliyettir.

HALICILIK: İl ticaretinde XIX. yy'ın sonlarından beri en önemli yeri halıcılık almaktaydı. I. Dünya Savaşı'na değin tüm Anadolu'da olduğu gibi, Isparta'da da halı dış ticareti tümüyle yabancı tüccar ve firmalarca yapılıyordu ve büyük bölümü Şark Halı Şirketi'nce gerçekleştirilmekteydi. 1913'te bu şirketin boyutları ve denetim altına aldığı alan o denli büyümüştü ki, bir anlamda Türkiye'de halı dokutup yurt dışına satan tek şirket sayılabilirdi. Bu dönemde Türkiye, İran'dan sonra en çok halı dokunup, yurt dışına satılan ülkeydi. İşçi ücretleri daha düşük olan İran, Türkiye'ye rakip bir ülke gibi görünmekle birlikte, İran'daki halı dokumacılığı da tümüyle batılı tüccarın ve özellikle Şark Halı Şirketi'nin denetimi altındaydı.

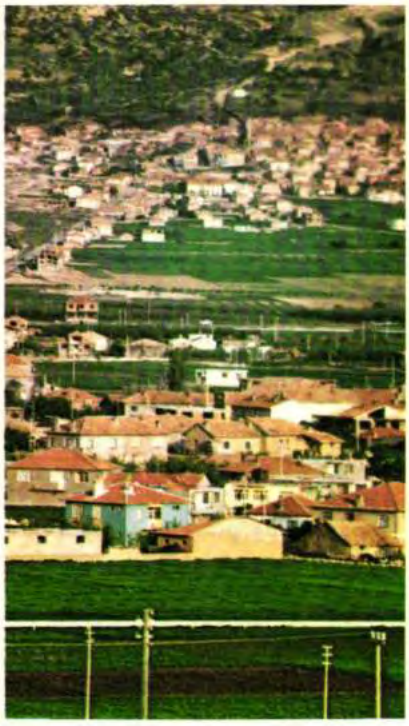
I. Dünya Savaşı sırasında önemli ölçüde gerileyen halı üretim ve ticareti, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dış ülkelerdeki talebin artması üzerine yeniden canlandı. Savaş öncesinde batılı tüccar ve firmalarca yapılan halı dışsatımında, Cumhuriyet'in başlangıcında da ağırlık yine yabancılarda olmakla birlikte, artık Türk tüccar da dışsatım yapmaya başlamıştı.

Savaştan sonra artmaya başlayan halı dışsatımı en üst düzeyine 1926'da ulaşmıştı. O yıl, Türkiye'nin halı dışsatımı cari fiyatlarla 6.687.165 TL idi. Dışsatımın % 49,1'i ABD'ye, % 24,2'si İngiltere'ye, % 10,9'u Fransa'ya, % 9'u İtalya'ya, kalan % 6,8'i ise öteki ülkelere yapılmıştı. 1926'da 7 milyon TL'ye yaklaşan Türkiye halı dışsatım geliri 1929'da 7.276.000 TL'ye çıkmıştı. Bunun % 15,1'i, yani 1.100.000 TL'lik bölümü Isparta halıcılığıyla sağlanmıştı.

2444

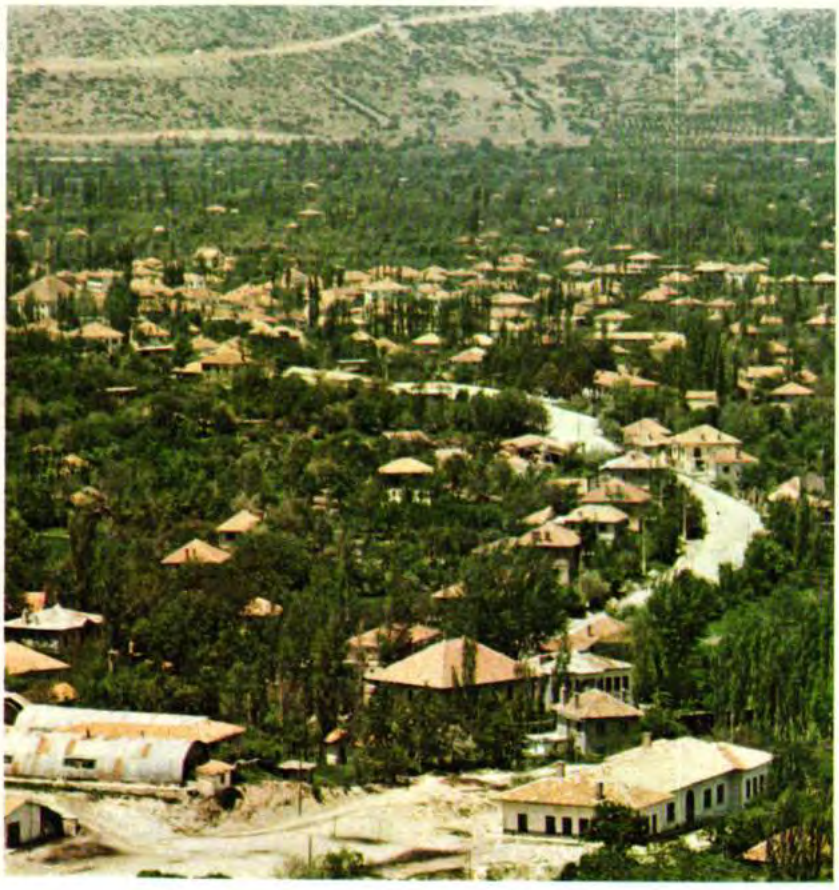

2445

2444 - Eğridir
2445 - Gelendost
2446 - Uluborlu
2447 - İslamköy

2446

2447

2448

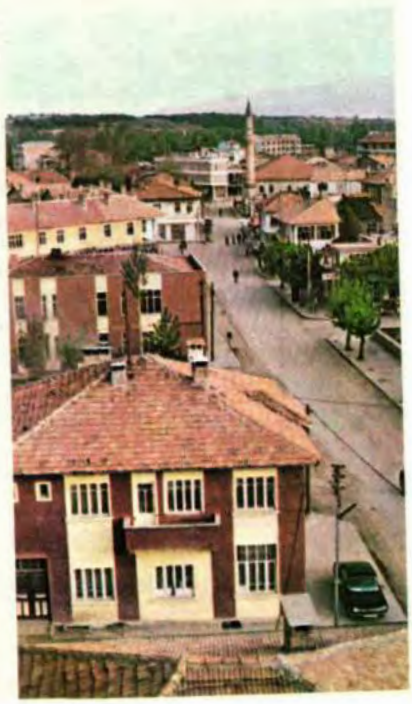

2449

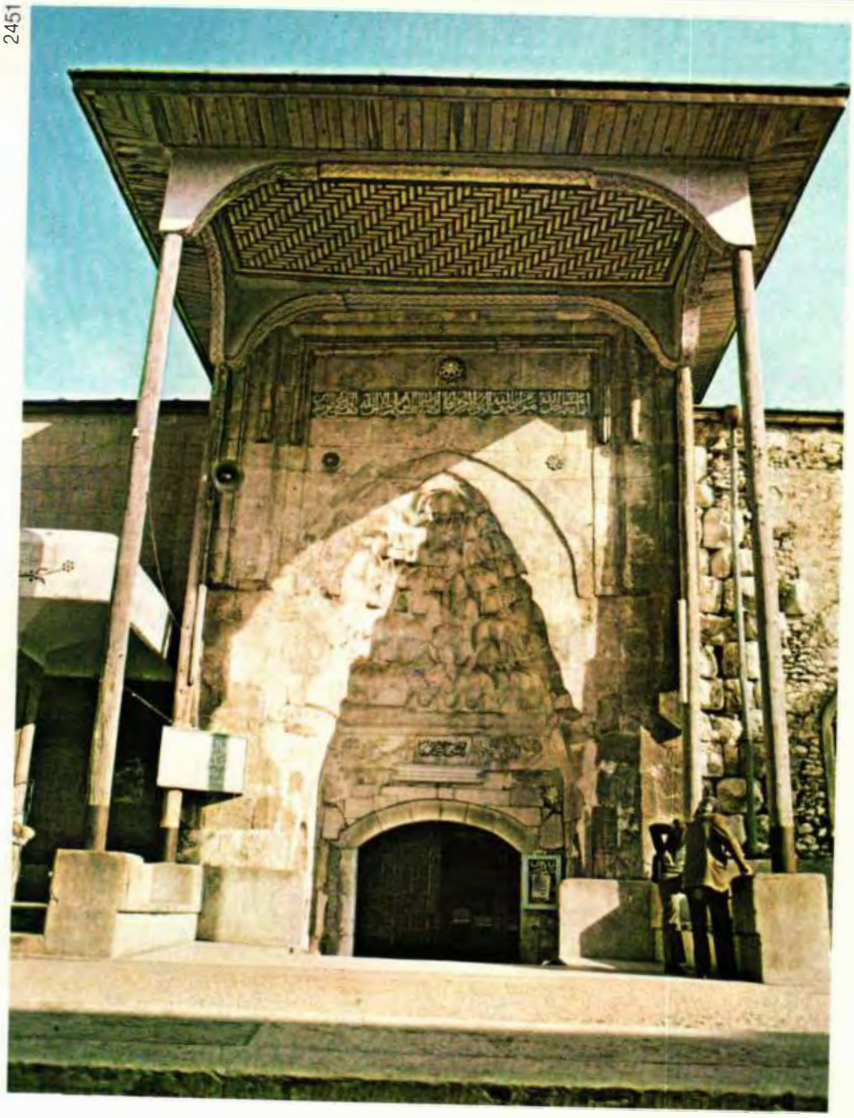
2448 - Senirkent
2449 - Şarkikaraağaç
2450 - Yalvaç

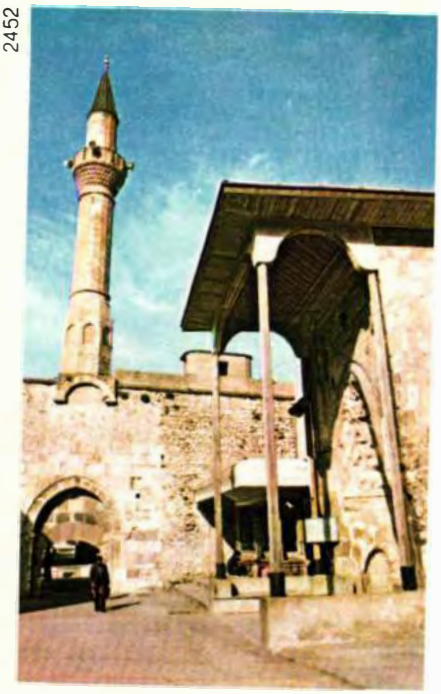
2450

2451

2452

2451 - 2454 - Hızırbey Camii, girişi, içi ve kapısı, Eğridir

2453

2454

2455

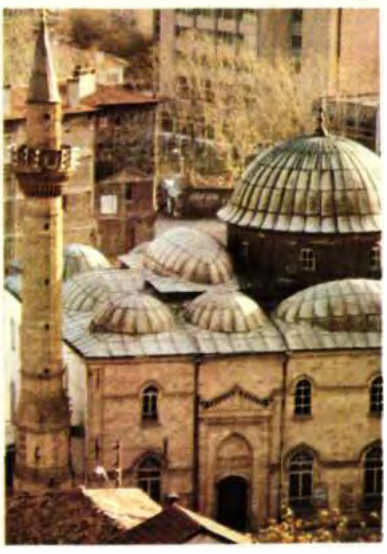

2456

2455 - Gelendost Kervansarayı
2456 - Ulu Cami
2457 - Firdevs Camii

2457

Türkiye'nin yurt dışına sattığı halıların yarısına yakınını satın alan ABD ve öteki batı ülkelerinin 1929 Ekonomik Bunalımı nedeniyle halı talebi büyük ölçüde azalınca, genel olarak Türkiye halıcılığı ve özel olarak da Isparta halıcılığı gerilemeye yüz tuttu.

1920'lerin ikinci yarısında genel olarak ülkede ve Isparta'da halı üretimi önemli ölçüde artmıştı. Bu yıllarda halı ihracatında Türkiye'nin en büyük rakipleri, sosyo-ekonomik yapıları bakımından Türkiye ile benzer özellikler gösteren ve işçi ücretlerinin çok düşük olduğu İran, Hindistan, Çin gibi doğu ülkeleriydi. Halı satan öteki ülkeler arasında Sovyetler Birliği, Yunanistan, Fas, Yugoslavya ve Suriye de bulunuyordu.

1920'lerdeTürk halılarının başlıca rakibi İran halılarıydı. İran'da 1.000 ilmik için 4 kuruş ücret ödenirken, bu ücret Türkiye'de 3-7 kuruş arasındaydı. Ayrıca bazı ülkelerde gümrük vergisi ağırlığa göre alındığı için, İran halılarına göre daha ağır olan Türk halılarının rekabet şansı azalmaktaydı. Bu yıllarda uluslararası pazara girmeye çalışan ve Türk halılarına benzerliği nedeniyle hayli şanslı olan Yunan halıları ise, işçi ücretlerinin yüksekliği nedeniyle, Yunan Hükümeti'nin çeşitli teşviklerine karşın batı pazarlarında önemli bir yer tutamamıştı.

1930 Sanayi Kongresi'ne sunulan halıcılık sanayi raporunda Türk halıcılığının sorunlarına değinilerek, dış pazarlarda daha kolay rekabet edebilmek için alınması gereken önlemlerin üzerinde durulmuştu. Bunlardan ilki halı maliyetinin düşürülmesine ilişkindi. Bunun için de halıcıların örgütlenmesinin teşvik edilmesi, trenle yapılan taşımacılıkta indirimli tarife uygulanması, halı ipliklerinden muamele vergisi ve halıcıların yurt dışından getirttikleri girdilerden gümrük vergisi alınmaması istenmişti. Raporda ayrıca halı desenlerinin ve halı boyacılığının (kök ve kimyasal boyaların) ıslahı istenmekteydi.

1929 Ekonomik Bunalımı nedeniyle önemli ölçüde gerileyen halı ticaretinde1937'den sonra yeniden bir canlanma başlamışsa da, II. Dünya Savaşı, halı ticaretini tümüyle durdurdu.

GÜLYAĞI: XIX. yy'ın sonlarına doğru Isparta'da Bulgaristan göçmenlerince gülyağı üretmek amacıyla gül ekimine başlanmıştı. Bölgenin iklim koşuları ve toprak yapısının gül tarımına uygun olması, gül ekiminin kısa sürede yaygınlaşmasını sağladı *(Bak. Tarım, Gülcülük).*

Öte yandan, dünya gülyağı üretiminde ve dışsatımında ilk sırayı alan Bulgaristan'da, gülyağı üretiminin 1910 sonrasında gerilemesi nedeniyle Türkiye'de üretilen gülyağlarının dış pazara girmesi kolaylaşmış, dolayısıyla gülcülük Isparta'da daha da gelişmişti.

1912'ye değin yılda ortalama 400-500 kg'yi bulan Türkiye gülyağı üretimi, Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında önemli ölçüde azalmış, dışsatım olanakları da hemen hemen tümüyle ortadan kalkmıştı.

Cumhuriyet'ten sonra, bu dalda tarım ve sanayi faaliyetinde bulunmaya alışkın olan Ispartalılar, gül bahçelerini yeniden kurmaya başladı. Gülyağı üretimi 1928'de 75 kg'ye, 1929'da 150 kg'ye ulaşmıştı. 1929 Ekonomik Bunalımı'na karşın, üretim artışı sürdü. 1933'te gülyağı üretimi 350 kg dolayına çıkmıştı.

Bu dönemde gülyağı üretimi, ilkel bir biçimde ve açık ateşte kaynatılan kazanlarda yapılmaktaydı. Bu üretim biçimi gülyağının niteliğini düşürmekteydi. Ayrıca, bu tür üretimin denetlenmemesi, üretilen gülyağına yabancı maddeler karıştırılmasına olanak yaratmaktaydı.

Türk gülyağının en büyük rakibi olan Bulgar gülyağlarının % 75'i ise modern araçlarla üretilmekteydi. Ayrıca, üretim sürekli denetlendiğinden Bulgaristan dış pazarların en güvenilir üreticisi olmaktaydı. Türk gülyağlarının bir bölümünün karışık olması ve rakip ülkelerin bu yönde yaptığı propaganda, Türk gülyağlarının dış pazarlardaki fiyatını düşürmekteydi.

Tağşiş edilmiş gülyağlarının hileli olduğu ancak uzun bir tahlil sonucu belli olmaktaydı. Bu nedenle, Türk gülyağlarına güveni olmayan ve nitelikli gülyağı arayan yabancı firmalar Türk gülyağlarını hiç almamakta, gülyağının saflığına ve niteliğine önem vermeyenler ise, zaten düşük kaliteli mal aldıklarından gülyağına çok düşük fiyat vermekteydiler.

1930'larda kurulan "Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi" bu olumsuz koşullarda bir yandan dış pazarda önemli bir yer tutmuş olan Bulgar gülyağlarıyla mücadele ederken öte yandan da Amerika gibi nitelik aranmayan piyasalarda "köylü malı" Türk gülyağlarının çok düşük fiyatla satılmasıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. 1930'ların ikinci yarısında "Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi"nin satış fiyatı,1 kg'yi350- 400 TL/kg olan Bulgar gülyağlarıyla aynı iken, "köylü malı" Türk gül yağlarının Amerika'ya satış fiyatı 160 TL/kg dolayındaydı.

1930'larda 2.000-3.000 kg dolayında olan dünya gülyağı tüketimi içinde hemen hemen tümüyle dış pazarlara satılan Türk gülyağlarının payı % 12 ile % 15 dolayındaydı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Isparta'nın önemli bir üretim dalı da dericilik idi. Isparta Sanayi Debagat ve Ticaret TAŞ'ce kurulan deri fabrikası ile bölgedeki çok sayıda küçük tabakhanede üretilen derilerin bir bölümü iç pazara, bir bölümü de (özellikle beyaz sahtiyan) dış pazara yönelikti.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında öteki tarım ürünleri ve tarıma dayalı sanayi ürünleri de Isparta ticaretinde önemli bir yer tutmaktaydı. Bunların başlıcaları afyon ve meyve idi. Ayrıca, bölgesel tüketimi karşılayacak miktarda rakı ve şarap üretilmekteydi. Gerek bu ürünlerin pazarlanması gerek hammaddelerinin sağlanması il ticaretine bir canlılık getirmekteydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Isparta'nın dışardan aldığı başlıca ürünler, halıcılıkta kullanılan yün ve pamuk ipliğiydi. Bunlar, Uşak ve İzmir'den sağlanıyordu.

1950'LERDEN SONRA TİCARET: 1950'lerden sonra, daha önceleri de olduğu gibi asıl olarak halıcılığa dayanan Isparta ticaretinde büyük bir gelişme gerçekleşmiştir.

HALICILIK: Isparta'nın en büyük gelir kaynağını oluşturan halı üretimi 1950'lerde önemli bir gelişme göstererek ilin başlıca ticaret malı olmuştu.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve 1950'lerde ekonomideki belli liberal uygulamalar dış ve iç koşulların uygun olması nedeniyle Türkiye ekonomisinde bir canlılık yaratmıştı.

Türkiye ekonomisindeki bu canlılığın Isparta'ya yansıması, büyük ölçüde halıcılık dalında oldu. 1950'lerde il ekonomisinde başlayan gelişme sermaye birikimini hızlandırarak, sermaye şirketlerinin çoğalmasına neden olmuştu. Özellikle, 1954-1960 arası ilde şirketleşmenin en yoğun olduğu dönemdi. Bu yıllarda toplam sermayeleri 8 milyon TL'yi aşan biri anonim, biri komandit ve13'ü limitet olmak üzere 15 şirket kurulmuştu. Bu 15 şirketten 11'inin faaliyet alanı halıcılıktı.

1950'de 186.000 m2 halı dokunan Isparta'da, bu miktar 1959'da 2,5 katını aşarak 469.000 m2'ye ulaşmıştı. 1960'larda, bu daldaki gelişme sürerken, egemen ticaret yapısında da bir değişme olmaya başladı.

1950'lerde kırsal alandan başlayan göçle birlikte, kentleşme süreci de hızlanmıştı. Bu süreç, 1960'lara değin halı ticaretini elinde tutan büyük tüccarın yanısıra, küçük tüccarın da halı ticaretine geçmesine olanak verdi. Bu gelişme daha önce, ildeki halı ticaretini denetimleri altında tutan büyük halı tüccarlarının etkinliğinin giderek azalmasına ve yeni bir ticaret yapısının ortaya çıkmasına neden oldu.

1960'lardan önce 800-1.000 halı tezgâhının üretimini kontrol eden büyük halı tüccarı, yeni ticaret ilişkileri nedeniyle 100-200 tezgâhın üretimini kontrol eder duruma düştü.

Kırdan kente göçle birlikte ortaya çıkan küçük halı tüccarları ise geldikleri bölgelerin ürünlerini alıp satmaktaydılar. Aynı yıllarda başlayan bir başka süreç de halı üreticilerinin ürünlerini kendilerinin pazarlamasıydı. Haftada üç gün kurulan halı pazarında halı üreticileriyle halı tüccarı karşı karşıya gelmekte, piyasadaki fiyat dalgalanmaları, üreticinin daha yararına bir sonuç doğurmaktaydı. 1960'lardan sonra oluşmaya başlayan bu ticaret biçimi 1970'lerde de sürmüştür. Halıcılığın il ticaretindeki payı 1979'a değin sürekli artmıştır. 1979'da Isparta'da 2.250.000 m2 el dokuması ve 110.000 m2 makine halısı üretilmişti. Bu halıların satış tutarı ise cari fiyatlarla, 7.875.500.000 TL'yi bulmaktaydı. Isparta'da üretilen halıların büyük bir bölümü yurt içinde pazarlanmakla birlikte dışsatımı da yapılmaktaydı. 1979'da başta Almanya olmak üzere ABD, İngiltere ve İtalya'ya 33.150.000 TL'lik dışsatım yapılmıştı.

1979'da en üst düzeye varan halı üretim ve pazarlaması 1980'lerde Türkiye genelinde yaşanan ekonomik bunalımdan oldukça etkilendi.

1981'deki üretim miktarı 1979'a göre % 37,8 azalarak, 1.400.000 m2'ye düşmüştü. 1981'deki halı dışsatımı da cari fiatlarla 39,8 milyon TL'ye ancak ulaşıyordu.Halıcılık, bu dal ile ilgili girdilerin de ilde önemli birer ticaret konusu olmasına yol açmıştır.

Isparta'daki fabrikalarda üretilen ya da dışardan gelen yün ve pamuk iplikleri halı dokuyanlara iplikçiler aracılığı ile satılır.

Halı tezgâhlarının büyük bir bölümünün

köylerde bulunması kır-kent arası ticaret ilişkilerinin Isparta'da değişik bir boyut kazanmasına neden olmaktadır. Isparta Kenti yalnızca köylere belirli tüketim maddelerinin dağıtıldığı ve kırda üretilen tarımsal ürünlerin toplandığı bir merkez durumunda olmayıp, aynı zamanda köylere hammaddeleri dağıtıp sanayi ürünü olarak halıyı toplayan bir merkez durumundadır.

GÜLYAĞI: Gülcülük ve gülyağı üretimi Isparta ekonomisinde halıcılık kadar büyük bir yer tutmamakla birlikte ilin dışsatımında en büyük payı oluşturan üründür.

Türkiye'de gülyağı tüketiminin yok denecek denli az olması nedeniyle, Isparta'da gülyağı üretimi başlangıçtan beri, dış pazara yönelik olarak yapılmıştır. 1970' lerden sonra üretimin tümü yurt dışına satılamadığından önemli miktarda stok birikmişti. 1970'lerin başlarında bu stokların kaçak olarak Beyrut'a geçirilmesi ve buradan düşük fiyatlarla dış pazarlara sürülmesi, gülyağı dışsatımının daha da güçleşmesine ve fiyatların düşmesine neden oldu.

1970-1975 arasında toplam gülyağı üretimi % 65 artarak 3.044 kg'den, 4.650 kg'ye ulaşırken aynı dönemde elde edilen dışsatım geliri de 1974 dışında az çok aynı düzeyde kalmıştı. 1970 dışsatımı 1.293.635 dolar, 1974 dışsatımı 3.036.056 dolar ve 1975 dışsatımı 1.272.889 dolar idi.

Dünya çapında ve Türk gülyağı açısından en büyük alıcı olan Fransa, ünlü parfümlerin yapımında Bulgar gülyağlarını kullanmaktadır. Parfümcülükte gülyağının değiştirilmesi kokunun da değişmesine yol açtığı için Bulgar gülyağının fiyatı çok daha yüksek olduğu halde Fransız parfümcüler, her zaman Bulgar gülyağını almak zorunda kalmaktadır. Türk gülyağları ise ya karışım yapılırken ya da lüks parfümlerin aynı adla anılan losyonlarının yapımında kullanılmaktadır. Fransa'da en çok tutulan Türk gülyağları Gülbirlik'in ve Robertet'in ürünleridir.

Türkiye'deki yabancı firmaların ürettiği katı gülyağı, Fransa'ya satıldıktan sonra, merkezi Grasse bölgesinde bulunan atölyelerde eritilmektedir. Paris parfümcülerine doğrudan eriyik gülyağı (absolü) satılmamaktadır. Fransa'nın Türk gülyağı dışsatımındaki payı % 70 dolayındadır. Fransa' yı yıllara göre İsviçre, İtalya, ABD ve Suudi Arabistan izlemektedir.

Türkiye'nin 1980 gülyağı dışsatımı 3.095 kg'ydi ve 3.244.128 dolarlık gelir getirmişti. O yıl Fransa, % 62,1'lik payı ile ilk sırayı almaktaydı. Onu % 17 ile İsviçre, % 7,9 ile Suudi Arabistan ve % 4,9 ile İtalya izlemekte, geri kalanı öteki ülkelere dağılmaktaydı. İl ticaretinde halıcılık ve gülyağından sonra önem taşıyan öbür dallar, orman ürünleri ve çimento idi. 1981'de Irak, Libya ve Batı Almanya'ya 26.195 ton çimento satılmıştı. Ayrıca konfeksiyon ürünleri de yurt dışına satılmaktaydı.

İlin dışardan satın aldığı malların çok büyük bir bölümü Antalya, kalan bölümü de Mersin,Dörtyol, Denizli, Aydın ve İzmir' den karşılanmaktaydı. Dayanıklı tüketim maddeleri, Denizli, Aydın, İzmir yöresinden, yaş meyve ve sebze ise fiyat durumuna göre, Antalya'ya da Dörtyol'dan getirilmekteydi.

Şarkikaraağaç Bankası TAŞ (Sağlık Bankası TAŞ)

29 Kasım 1927'de kurulan bankanın idare merkezi Şarkikaraağaç'taydı. Büyük çoğunluğunu tüccarın oluşturduğu bankanın kurucuları arasında, Isparta Mebusu Karaağaçlı Abdülkerim Efendizade Ahmet Mükerrem Bey ve Ispartalı Tahir Paşazade Hafız İbrahim Bey ile Karaağaç müftüsü ve belediye reisi de bulunuyordu. 100.000 TL olan kuruluş sermayesinin, banka kurulduğunda 25.000 TL'si, 1934'te ise 75.566 TL'si ödenmişti. 1935'te hissedarlarından birinin, bankaya olan borçlarına karşı, hisse senetlerini bankaya devretmesiyle, bankanın ödenmiş sermayesi 62.346 TL'ye indi.

Banka ana sözleşmesinin 5. maddesinde hisse senetlerinin ada yazılı olacağı ve hissedarların da yalnızca Türkler'den olabileceği belirtilmişti.

1960'larda ticaret ve banka kanunlarına göre sermayesini 500.000 TL'ye çıkarması gereken banka, Ticaret Bakanlığı'nca, sermayesini bu düzeye yükseltemeyeceğini bildirdi. Bu arada, 1961-1962 yıllarında Sağlık Bankası adında bir banka kurmak için girişimlerde bulunan bazı kimseler, yeni bir banka kurmak yerine Şarkikaraağaç Bankası'nın hisse senetlerini almayı uygun gördüler. Hisse senetlerini alıp, sermayesini de 500.000 TL'ye yükselterek, 4 Mayıs 1962'de bankanın adını Sağlık Bankası TAŞ olarak değiştirdiler. 1981'de banka, çalışmalarını sürdürmekteydi.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı Geçici Sonuçları da bu yüzden ilin gerçek ticaret hacmini göstermekten uzaktır.

Söz konusu sayıma göre Isparta'da 1980'de 2.564 ticaret kuruluşu vardı. Bu kuruluşların 193'ü toptan, 2.371'i perakende ticaretle uğraşıyordu. Cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde olan 178 işyerinin 45'i toptancı, 133'ü perakendeci tüccardı. Aynı yıl Türkiye'de 5 milyon TL'nin üzerinde ciro yapan toplam 6.999 ticaret kuruluşunun % 2,5'i Isparta'daydı.

Büyük ölçüde halıcılığa dayanan bir ekonomik yapısı olan Isparta'da 1979'da dokunan halıların değerinin cari fiyatlarla 7,9 milyar lira olduğu göz önüne alınınca, ilde ticaretle uğraşan kuruluşların açıklanan cirolarının il ticaret hacminin küçük bir bölümünü yansıttığı görülür. Bu durum halı ticaretinin kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Yaygın biçimde evlerde yapılan halı üretiminde üretici ile tüketici arasındaki ticaret ilişkileri çoğu zaman pazar yerlerindeki alışveriş biçiminde olmaktadır.

Bu ilişkilerde alıcı, yerel tüccar yanında, başka illerden gelen tüccar da olabilmektedir. Ayrıca bu ilişkilerde fatura alıp verme gibi resmi kayıtlar da genellikle tutulmaz. Bu nedenle ilde gerçekleşen halı ticaretinin çok küçük bir bölümü bildirilen cirolara yansımaktadır. Bu nedenle, halıcılık il ekonomisinin en önemli dalı olmasına karşın, ilde 1981'de en yüksek vergiyi verenler daha çok başka alanlarda faaliyette bulunan Aziz Ünlü (müteahhit, 15,6 milyon TL), Şevket Demirel (tüccar, 8,9 milyon TL), Atilla Sürdür (akaryakıt bayii, 8 milyon TL), Mehmet Emin Büyükçulcu (un fabrikatörü, 6,1 milyon TL) ve Mustafa Kabalak (un fabrikatörü, 6 milyon TL) gibi işadamlarıydı.

BANKACILIK

Isparta'da bankacılığın oldukça eski bir geçmişi vardır. İlde 1899'da ilk kez Türkiye Ziraat Bankası'nın bir sandığı kurulmuş iken Konya Valisi Ferit Paşa bu sandığın şubeye dönüştürülmesini sağlayarak serma-

İlçe Merkezlerinin İl Merkezine Karayolu Uzaklığı

Isparta-Atabey	23 km
Isparta-Eğridir	35 km
Isparta-Gelendost	82 km
Isparta-Keçiborlu	41 km
Isparta-Senirkent	77 km
Isparta-Sütçüler	102 km
Isparta-Şarkikaraağaç	122 km
Isparta-Uluborlu	67 km
Isparta-Yalvaç	106 km

İl Merkezinin Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Isparta-Burdur	54 km
Isparta-Antalya	148 km
Isparta-Afyonkarahisar	166 km
Isparta-Denizli	179 km
Isparta-Konya	280 km
Isparta-Ankara	392 km
Isparta-İzmir	395 km
Isparta-İstanbul	593 km

yesini 100.000 TL'ye çıkartmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Isparta'da tek banka olarak çalışmalarını sürdüren Ziraat Bankası ilin gereksinimini karşılayamıyordu. Bu nedenle 1927'de Ispartalı tüccar ve eşrafı Şarkikaraağaç Bankası TAŞ'yi kurdu. Bunun Türkiye İş Bankası'nın 26 Ağustos 1929'da açılan şubesi izledi.

1962'de Atabey dışındaki tüm ilçelerde Ziraat Bankası'nın birer, Şarkikaraağaç'ta Sağlık Bankası'nın ve Merkez İlçe'de büyük bankaların 7 şubesi olmak üzere ilde toplam 17 banka şubesi vardı. 1971'de 31 olan şube sayısı 1975'te 37'ye, 1981'de de 56'ya yükseldi. 1981'de Merkez İlçe'de 20, Yalvaç'ta 9, Senirkent'te 6, Eğridir'de 5, Şarkikaraağaç'ta 4, Gelendost, Keçiborlu, Uluborlu'da 3'er, Sütçüler'de 2 ve Atabey'de 1 şube vardı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Isparta, Antalya sahil kuşağının kuzeyinde, Tekeli ve Taşeli platolarının birleşme noktasında yer alır. Isparta'yı, kuzeyde Afyonkarahisar, doğuda Konya, güneyde Antalya, batıda Burdur illeri çevreler.

İl alanı çok engebelidir. Yeryüzü şekilleri, yerleşmeyi önemli ölçüde belirlemiştir. Kuzey-güney yönünde sıralanan Dedegöl ve Kuyucak dağları bölgesinde yerleşim çok azdır. Bu bölgedeki tek yerleşim merkezi, Köprü Suyu Vadisi'nin kaynak alanında yer alan Kasımlar Bucağı'dır. Kuyucak Dağları'nın batı eteklerinde başlayan yerleşmeler Aksu Vadisi boyunca yoğunlaşmıştır. Sütçüler İlçesi ve Aksu Bucağı bu bölgededir.

İlin en yoğun yerleşim alanları, Isparta çöküntü alanı ile Eğridir Gölü Havzası'dır. Burada yer alan Merkez İlçe, ilin en yüksek nüfuslu ilçesi olduğu gibi, Isparta Kenti de ilin en önemli yerleşim merkezidir.

Burdur Gölü Havzası ve Beyşehir Gölü Havzası'nın il içinde kalan bölümünde de yerleşim yoğundur. Şarkikaraağaç ve Yalvaç, Beyşehir Gölü Havzası'nda, Keçiborlu ise Burdur Gölü Havzası'nda yer alır.

İlin kuzey sınırını oluşturan, Karakuş ve Sultan dağlarının güney yamaçlarında nüfus çok azdır. Bu bölge bitki örtüsünün zayıflığı ve su kaynaklarının azlığı nedeniyle yerleşime elverişli değildir.

Eğridir Gölü bir eksen olarak düşünülürse, ilin gölün doğusunda kalan kesimleriyle, batısında kalan yöreleri hem yapısal hem de ilişki kurdukları merkezler açısından farklılık gösterir. Gölün doğusunda kalan Yalvaç ve Şarkikaraağaç ilçeleri Orta Anadolu'ya özgü özellikler gösterir. Tarımda tahıl üretimi (özellikle, buğday, arpa) yaygındır. En yoğun ilişkide bulundukları merkez Konya'dır.

Gölün batısında kalan yerleşimlerde daha çok Ege Bölgesi özellikleri hakimdir. Özellikle, Eğridir Gölü çevresinde ürünün çeşitlendiği, meyve üretimin ağırlık kazandığı görülür. Gölün doğu kıyısında yer alan Gelendost'ta ise her iki bölgenin özellikleri vardır. İlçede tahıl üretiminin yanısıra meyvecilik de ağırlıklıdır. İlin güneyindeki dağlık alanda yer alan yerleşimler ise (Sütçüler İlçesi, Kasımlar Bucağı) daha çok hayvancılığa dayanan küçük yerleşimlerdir.

Isparta Kenti, il nüfusu içindeki % 25'e yaklaşan payıyla, ilin tek büyük kenti konumundadır. Kent, tüm ilde ev tezgâhlarında yapılan halıcılığın denetim merkezidir.

KADEMELENME: Isparta, tüm iller gibi 7. kademe (en üst düzey) ilişkilerde, ulusal büyük kent (metropol) İstanbul'a bağlıdır. Bir alt kademe işlevlerde ise, il tümüyle İzmir'in etki alanı içindedir.

5. kademe (bölgesel) işlevler bakımından ilde bir bölünmüşlük vardır. Bu bölünmüşlüğün sınırını Eğridir Gölü oluşturur. Gölün doğusunda kalan Yalvaç, Gelendost ve Şarkikaraağaç ilçeleri, Konya'nın 5. kademe etki alanındadır. Gölün batı ve güneyinde kalan öbür ilçeler ise, 5. kademe işlevlerde İzmir'in etki alanındadır.

Ege ve Batı Akdeniz bölgelerinin hemen hemen tümü, bölgesel işlevlerde İzmir'e bağlıdır ve İzmir'in 5. kademe etki alanı, ülkedeki 16 tane 5. kademe merkez arasında en büyüğüdür. İzmir'den doğu ve güneydoğuya doğru gidildikçe, ekonomik ve fiziksel uzaklıklar büyüdüğünden, bu 5. kademe mal ve hizmetlerin edinilmesinde kimi güçlükler ve maliyet artışları ortaya çıkmaktadır. Bu sorunun hafifletilmesi amacıyla kamu politikası, İç-güney Ege ve Batı Akdeniz yörelerine hizmet edecek bir 5. kademe merkez yaratılmasına yönelmiştir. Bu merkez Antalya'dır. Bu politikaların başarıya ulaşması durumunda, Isparta'nın bugün İzmir'in bölgesel etki alanında bulunan yerleri, Antalya'nın bölgesel etki alanına girecektir. Eğridir Gölü'nün doğusundaki ilçelerin 5. kademe ilişkiler deseninde ise, bir değişiklik olması söz konusu değildir. Bunların, hem fiziksel, hem de ekonomik bakımdan daha yakın olan Konya'yla olan 5. kademe ilişkileri sürecektir.

Isparta Kenti, bir 4. kademe (alt bölgesel) merkezdir. İlin tüm ilçeleri, kentin 4. kademe etki alanındadır. Afyonkarahisar'ın Dinar ve Burdur'un Ağlasun ilçeleri de 4. kademe işlevlerde Isparta'yı kullanmaktadır. Ayrıca, Burdur'un Bucak İlçesi, Burdur, Isparta ve Antalya'nın ortak 4. kademe etki alanındadır.

İlde, Atabey dışındaki bütün ilçe merkezleri birer 3. kademe (yerel) merkezdir. Atabey ise Isparta'nın 3. kademe etki alanı içinde kalan bir 2. kademe (kırsal) merkezdir. Atabey, nüfusu 1980 Sayımı'na göre 3.543 olan ve 1975-1980 arasında durağanlık gösteren, küçük bir merkezdir; Isparta'ya fiziksel ve ekonomik bakımdan yakınlığı nedeniyle, ilerde kademelenmedeki yerinde bir değişiklik olması olası değildir.

Isparta İli'nde Atabey'den başka, 3 tane 2. kademe merkez vardır. Bunlar, Keçiborlu'ya bağlı Senirile Sütçüler'e bağlı Çandır ve Kasımlar'dır. Sütçüler, Çandır ve Kasımlar, Eğridir'in güneyindeki dağlık, ekonomik olanakların kıt ve ekonomik uzaklıkların büyük olduğu bir yörede hizmet sunan küçük merkezlerdir. 1980'de Sütçüler'in nüfusu 2.575, Kasımlar'ın 1.603 ve Çandır'ın 1.158'di. Sütçüler, ilçe merkezi olması ve kimi kamu kuruluşları bulunmasının sağladığı üstünlükle, yörede bir 3. kademe merkez olarak belirmiştir. Nüfusu, ülkedeki 3. kademe merkezlerin nüfus ortalamasının yaklaşık beşte biri kadardır.

Gölün doğu ve batısında oldukça sık bir 3. kademe merkez ağı oluşmuş durumdadır. Bu yörede, kırsal kesimde iyi bir yol ağı kurulduğundan, bu merkezlere olan ekonomik uzaklıklar da çok kısalmıştır. Bu nedenlerden, buralarda çok sayıda 2. kademe merkez oluşmamıştır ve ilerde de daha çok 2. kademe merkez oluşması söz konusu değildir.

ULAŞIM: Isparta, kara ve demiryolu ulaşımından yararlanır. İl alanının engebeli oluşu, yakın zamana değin ulaşımı güçleştirdiği gibi, ulaşım kanallarının geçebileceği yollar bakımından da belirleyici olmuştur. İlin en önemli ulaşım kanalları Afyonkarahisar-Isparta-Antalya, Isparta-Konya ve Isparta-Denizli-İzmir yollarıdır.

KARAYOLU: İlin İstanbul ve Ankara ile bağlantısını sağlayan devlet yolu, Afyonkarahisar ve Dinar'dan geçtikten sonra, kuzeydoğudan il sınırlarına girer. Topografyaya uygun bir şekilde önce doğuya, sonra güneye kıvrılarak, Isparta Kenti'ne ulaşır. Buradan da güneye uzanarak il sınırları dışına çıkar ve Antalya'ya bağlanır. Bu yol, özellikle Antalya'nın bir bölgesel merkez olarak geliştirilmesini öngören kamu politikası ile önem kazanmıştır.

İlin İzmir bağlantısı da, bu yoldan Dinar'da ayrılan bir kol ile sağlanır.

Kuzey-güney yönündeki bu eksenin dışında iki önemli doğu-batı ekseni Isparta'nın Konya ile bağlantısını oluşturur. Bunlardan kuzeyde olanı, Dinar-Isparta yolunun 24. km'sinden ayrılır. Karakuş Dağları'nın eteklerini izleyen yol kuzeydoğuya yönelir. Eğridir Gölü'nün kuzeyinden geçerek güneydoğuya kıvrılır. Keçiborlu, Uluborlu, Senirkent ve Yalvaç ilçe merkezleri, bu yol üzerindedir. Doğu-batı yönündeki ikinci ulaşım kanalı, Isparta Kenti'nden ayrılır, Eğridir Gölü'nün güneyinden geçerek kuzeydoğuya yönelir ve Yalvaç'ın 16 km güneyinde öteki yolla birleşir. Eğridir ve Gelendost ilçe merkezleri, bu yol üzerindedir. Bu iki yol birleştikten sonra güneydoğuya yönelir, Şarkikaraağaç'tan geçerek, il sınırları dışına çıkar. Atabey ilçe merkezine, Isparta-Eğridir devlet yolunun 11. km'sinde kuzeye ayrılan 12 km'lik bir il yoluyla ulaşılır. Aynı yoldan Eğridir'in 6 km güneydoğusunda ayrılan bir başka il yolu da, Aksu Bucağı'na ve güneydeki Sütçüler ilçe merkezine bağlanır.

1980'de, il sınırları içindeki devlet yollarının uzunluğu 358 km'ydi. Bu yolların % 91'i sert, % 9'u gevşek yüzeyliydi. Isparta devlet yolları, nitelik açısından Türkiye ortalamasından hayli iyi durumdadır. Aynı yıl, ülke genelinde devlet yollarının % 78'i sert, % 17'si gevşek yüzeyli, % 3'ü topraktı. Devlet yollarının % 2'sini ise geçit vermeyen yollar oluşturuyordu.

1980'de, il yollarının şebeke uzunluğu 378 km'ydi. Bu yolların % 50,3'ü sert, % 17,7'si gevşek yüzeyli, % 26,7'si toprak, % 5,3'ü de geçit vermeyen yollardı.

Köy yollarından yararlanma bakımından da Isparta birçok ilden iyi durumdadır. 1976'da ile bağlı 209 köyün % 10,5'i devlet ve il yolları üzerindeydi. Köylerin % 77'si

kaplamalı, % 6,7'si tesviyeli köy yollarından yararlanıyordu. 12 köyün (% 5,8) ise, henüz yolu yoktu. Ülke genelinde ise devlet ve il yollarından yararlanan köyler % 11,6, kaplamalı köy yollarından yararlanan köyler % 49,4 tesviyeli köy yollarından yararlananlar ise % 19,1 oranındaydı. Türkiye köylerinin % 19,9'unun yolu yapılmamıştı.

Taşıt plaka numarası 32 olan Isparta'nın, 1970'te il motorlu taşıt parkı 2.122 araçtan oluşuyordu ve araçlar içinde en yüksek pay (% 32,2) motosikletlerindi (Tablo 14). 1970'ten 1980'e il motorlu araç sayısında % 330'luk bir artış gerçekleşti. Bu 10 yıl içinde en önemli artış otomobil sayısındadır. 1970'te otomobil sayısı 363 iken, yaklaşık 12 kat artarak, 1980'de 4.559'a ulaşmıştır. Bu artışla, otomobiller 1980'de il motorlu taşıt parkında birinci sırayı (% 50) almıştır. 1980'de ikinci sırayı % 14,2 ile kamyonlar, üçüncü sırayı da % 14,1 ile kamyonetler almıştır.

1978'de Isparta yollarında gerçekleşen trafik akımı, 388.978 taşıt × km'ydi. Bunun % 58,1'i otomobiller, % 5,6'sı otobüsler, % 36,3'ü de kamyonlarca gerçekleştirilmişti.

Aynı yıl il karayollarında gerçekleşen yolcu taşımacılığında (1.707.785 yolcu × km) otomobillerin payı % 54,8, otobüslerin payı % 35,5, kamyonların payı da % 9,7 idi.

1978'de Isparta'da 872.562 ton × km yük taşınmıştı. Yük taşımacılığının en büyük bölümünü (% 44,3) işlenmiş eşya oluşturmaktaydı. Tarım ürünlerinin payı % 29,4, madeni eşyanın payı da % 2 idi.

DEMİRYOLU: İzmir-Aydın demiryolunun bir uzantısı olan Isparta demiryolu Cumhuriyet öncesinde bir İngiliz şirketince yapılmıştır. Bu yıllarda demiryolu Keçiborlu'dan geçtikten sonra Eğridir'de son buluyordu. 1936'da bu hat üzerindeki Bozanönü'nden ayrılan 14 km'lik bir tek hatla Isparta il merkezi de demiryolu ağına bağlandı.

Demiryolları Isparta ulaşımında önemsiz bir yer tutar. Demiryolunun Isparta'da son bulması ve öbür kentlere ulaşımda aktarma yapma gerekliliği, bu ulaşım sisteminin önemini daha da azaltmıştır. Örneğin, Isparta-Ankara yolculuğunda 4 aktarma yapmak gerekmektedir.

Ulaşım açısından demiryolu, karayollarından daha ucuzdur. Ancak, karayolu ulaşımının "kapıdan-kapıya" gerçekleştirebilmesine karşılık, demiryoluyla taşımacılıkta varış noktasında yeniden yükleme gerektiği için demiryolları, karayollarının bir almaşığı olamamaktadır. Ayrıca demiryolları kendi dağıtım ve toplama servislerini kuramadığından da karayolu taşımacılığına bağımlı kalmaktadır.

1973'te Isparta demiryollarındaki ulaştırma hacmi tüm yılda 788 vagon olarak gerçekleşmiştir. Karayollarında ise, 1970'te günde 317 kamyon yük, 989 taşıt da (otomobil, otobüs, kamyon) yolcu taşımıştır.

Isparta il sınırları içindeki istasyonlar Isparta, Bozanözü, Kuleönü, Kırıkçayır, Gümüşgün, Keçiborlu ve Eğridir'dir. Isparta Garı'ndan Isparta-İzmir yolcu treni, Isparta-Afyonkarahisar yolcu treni ve Isparta-Afyonkarahisar mototreni sefer yapmaktadır.

HABERLEŞME: Isparta, Burdur ve Antalya illerini de içine alan PTT bölgesinin merkezidir. 1980'de ilde, 11'i merkez ve 30'u şube olan 41 PTT işyeri ve 117 PTT acentesi vardı. PTT işyeri başına 8.539 kişi düşmekteydi. Ülke genelinde ise bu sayı 14.653'tü.

Isparta, Kasım 1980'de 3271 kod numarasıyla şehirlerarası tam otomatik telefon görüşmesine açıldı. 1980'de ilde, 7.691 ev ve işyeri telefon abonesi ile 2.309 özel santrala bağlı abone vardı. Santral kapasitesi 8.445'ti.

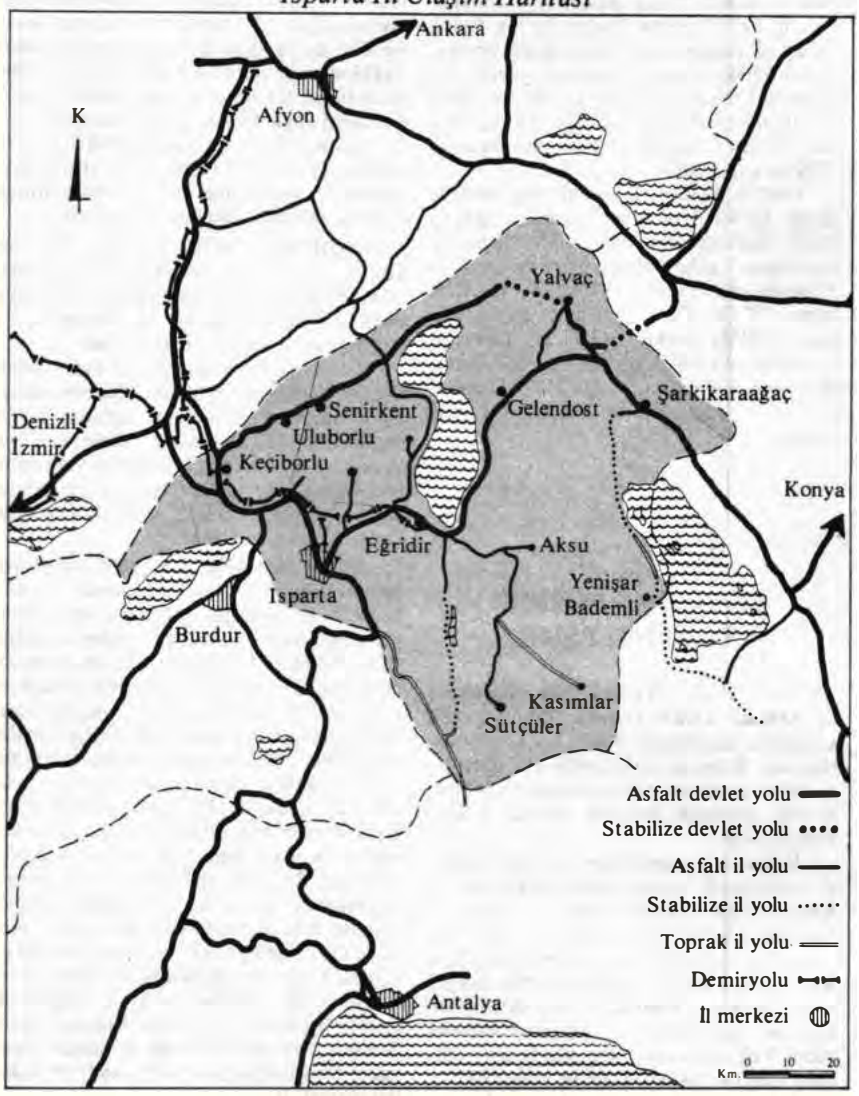
Telefon abonelerinin önemli bir bölümü (4.538) Isparta Kenti'ndedir. Kentteki 4.565 kapasiteli otomatik santral hızla dolmaktadır. 1980'de kentte telefon bekleyenlerin sayısı 11.175'ti.

Teleks hizmetleri de yetersizdir. İlde, 3 teleks abonesi bulunmasına karşın, 66 kişi teleks beklemektedir.

TRT III'e bağlı Isparta Vericisi kısa dalga, 99,2 MHZ'den yayın yapmaktadır. Gücü 30 kw'dir. 1980'de ildeki ruhsatlı radyo alıcısı 36.879 idi.

10.12.1978'de kurulan Isparta TV Veri-

Isparta İli Ulaşım Haritası

Tablo 14
Isparta İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	363	4.559
Minibüs	46	353
Otobüs	184	274
Kamyonet	363	1.290
Kamyon	456	1.294
Motosiklet	684	1.210
Özel Nitelikli Taşıtlar	21	64
Yol ve İş Makineleri	5	82
Toplam	2.122	9.126

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

cisi III. Band, 6. Kanal'dan yayın yapmaktadır. Yayın alanı Isparta ve Burdur illerini kapsar. Yatay anten kullanan vericinin gücü 30 kw'dir. Ayrıca vericinin yanısıra bir aktarma vericisi de (Isparta II) III. Band, 11. Kanal'dan yayın yapmaktadır. Anteni yataydır ve 70 kw gücündedir. 1980'de, ilde ruhsatlı TV alıcılarının sayısı 25.107 idi.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Isparta, nüfusun kır-kent bileşimi açısından, kırsal niteliği ağır basan bir ildir. 1980'de 350.116 olan toplam il nüfusunun % 54,8'i köy ve bucaklarda yaşamaktaydı (Tablo 15).

Osmanlılar Dönemi'nden beri İzmir'in art bölgesinde önemli bir halıcılık merkezi olan ilde, belirli ölçüde gelişmiş bir kent ekonomisi vardı. Isparta Kenti'nin nüfusu 1927'de 15.000'i aşmıştı. 1950'lerde ise nüfusun yaklaşık 1/4'ü ilçe merkezlerinde oturmaktaydı.

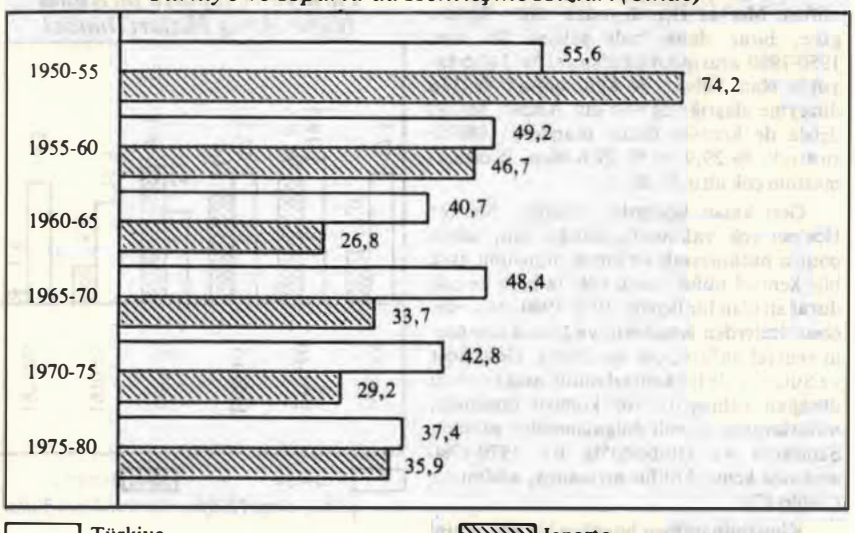
İlin kentsel nüfusunda en önemli artış, 1950'lerde gerçekleşmiş, bu dönemde kentsel nüfustaki gelişme % 183 ile % 169 olan ülke genelindeki gelişmenin üzerine çıkmıştır (Tablo 16).

Ülke çapında kentleşmenin bir patlama biçiminde en yüksek hıza ulaştığı 1950-1955 döneminde Isparta'da da kentleşme hızı çok yüksek olmuştur. Hatta kentleşme hızı bu yıllarda binde 74,2 ile, binde 55,6 olan ülke kentleşme hızının üzerinde gerçekleşmiştir (Şekil 5). 1955'ten sonra Isparta'da kentleşme hızı ülke ortalamasının altına düşmüştür. Ama, 1960'lara gelindiğinde, bir önceki dönemdeki hızlı kentleşmeye bağlı olarak, ildeki kentsel nüfus oranı (% 34,8), ülke ortalamasının (% 31,9) üzerine çıkmıştır.

1960'tan sonra ise ilin kentleşme eğiliminde bir yavaşlama vardır. Bu dönemde kentleşme hızı, ülke genelinde de 1950'lerin başındaki yüksek düzeyini yitirmiştir. Isparta'da bu hız 1960 sonrasında sürekli olarak ülke kentleşme hızının altında kalmıştır. İlde önemli bir sanayileşme gerçekleşmediği, kırsal nüfusun gelişme dinamiği de oldukça düşük olduğu için bu yılların Ispartası'nda ne kentlerin "çekici" ne de kırsal kesimin "itici" etkisi söz konusu olmamıştır. Öte yandan, 1960'ların ilk yarısında ilin geleneksel sanayilerinden halıcılıkta dönemsel bir gerileme de yaşanmıştır *(Bak. Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*. Buna bağlı olarak, 1960-1965 döneminde kentleşme hızı binde 26,8'e dek düşerek, ülke kentleşme hızının 2/3'üne inmiştir. Nitekim, bu yıllar, ilden dışa verilen göçün önemli boyutlara ulaştığı tek dönemdir. İzleyen yıllarda kentleşme hızının görece yükseldiği bir ikinci dönem daha yaşanmıştır. 1975-1980 arasında ildeki kentleşme hızı binde 35,9'a yükselerek, binde 37,4 olan ülke kentleşme hızına oldukça yaklaşmıştır. Buna bağlı olarak da ilde kentsel nüfus oranı, 1980'de % 45,2'ye ulaşmış ve bir kez daha Türkiye ortalamasını aşmıştır.

Kentsel kesimdeki bu yavaş değişim, ilin kırsal kesiminde çok daha net bir görünüm kazanmaktadır. Öyleki, ilde 1950-1980 döneminde, kentsel kesimde % 243 oranında ve % 275 olan ülke genelindeki gelişme oranının altında ama ona oldukça yakın bir gelişme gerçekleşmiş iken, kırsal kesimdeki gelişme % 136 düzeyindedir ve % 160 olan ülke kırsal kesimindeki gelişmenin çok

Şekil 5
Türkiye ve Isparta'da Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 15
Türkiye ve Isparta'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Isparta	Kır	75,2	65,2	61,9	54,8
	Kent	24,8	34,8	38,1	45,2

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

altında kalmıştır (Tablo 16). Bunda, ildeki doğurganlık hızının çok düşük olması baş etkendir *(Bak. Nüfus, Doğal Yapı)*. Dönem dönem, kırdan kente göç olayı da kırsal nüfus artış hızını etkilemiştir.

1950-1980 arasında ildeki kırsal nüfus artış hızları tek bir dönem (1965-1970) dışında, her zaman ülke ortalamalarının altında kalmıştır. Ülke çapında bir nüfus patlamasının gerçekleştiği 1950-1955 döneminde ilde hem doğurganlık hızının düşük olması hem de ilin en hızlı kentleşmeyi bu dönemde yaşaması nedeniyle, kırsal nüfus artış hızı (binde 7) ülke ortalamasının (binde 17,5) çok altına düşmüştü (Şekil 6).

Ülke çapında kentleşmenin yeniden hızlandığı bir dönem olan 1965-1970 arasında Isparta'da benzer bir kentleşme olayı yaşanmamıştı. Üstelik, ilde bu yıllarda gelişmeye başlayan elma ve kiraz yetiştiriciliğinin mevsimlik işçiye duyduğu gereksinim yüzünden, ilin kırsal kesimi bir ölçüde göç alınca, kırsal nüfus artış hızı ilk kez, ülke ortalamasının üzerine çıkmıştı. İldeki düşük doğurganlık eğilimine, kentlere göçün etkisinin eklendiği 1970-1975 ve özellikle 1975-1980 dönemlerinde ise kırsal nüfus artış hızları binde 5 ve binde 1,5 gibi çok geri düzeylere düşmüştü.

İlde kentleşme hızı ingenellikle çok yüksek olmamasına karşın, kırdan kente göçün yöneldiği başlıca merkez olan Isparta Kenti'nde nüfus 1950-1980 döneminde çok hızlı artmıştır. 1950'de 18.000 kişi dolayında olan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, 1970'te 50.000 sınırını, 1980'de 86.000'i aşmıştı (Tablo 17). Isparta'da 1950-1980 arasında kentsel nüfustaki gelişmenin % 370 ile en yüksek düzeye ulaştığı ve yalnız il ortalamasını değil, ülke ortalamasını da aştığı tek yer, Merkez İlçe'dir (Tablo 18). Buna bağlı olarak, ilde, 1980'de kentsel nüfus oranı % 45,2 iken, bu oran Merkez İlçe'de % 78,6'ya varıyordu. Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, kırsal nüfusunu ilk kez 1960'ta aşmıştı.

Tablo 16
Türkiye ve Isparta İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Isparta	Kır	113	132	136
	Kent	183	248	343

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Merkez İlçe dışındaki ilçelerde kentsel nüfusun gelişmesi çok yavaştır. Kentsel nüfusu Merkez İlçe dışındaki öbür ilçelere göre, biraz daha hızlı gelişen iki ilçe, 1950-1980 arasındaki gelişmesi % 141 dolayında olan Yalvaç ile aynı oranın % 116 düzeyine ulaştığı Eğridir'dir. Ancak, her iki ilçede de kentsel nüfus oranları, 1980'de sırasıyla % 29,9 ve % 27,6 olup, il ortalamasının çok altında idi.

Geri kalan ilçelerden Atabey, Merkez İlçe'nin çok yakınında olduğu için, adeta onunla bütünleşmiş ve kırsal nüfusunu aşsa bile kentsel nüfusu hem çok az hem de çok durağan olan bir ilçedir. 1950-1980 arasında, öbür ilçelerden Keçiborlu ve Şarkikaraağaç'ın kentsel nüfusu, çok az artmış, Gelendost ve Sütçüler'de ise kentsel nüfus aşağı yukarı durağan kalmıştır. Söz konusu dönemde, nüfuslarında önemli dalgalanmalar görülen Senirkent ve Uluborlu'da ise 1970-1980 arasında kentsel nüfus artmamış, azalmıştır (Tablo 17).

Kimisinin nüfusu büyükçe bir köyünkini pek aşmayan bu ilçe merkezlerine "kent" gözüyle bakmak oldukça zordur. Çünkü, bir yerleşme merkezinin yönetsel açıdan kent merkezi sayılması, onun mutlaka kır yaşantısından kurtulacağı ve tarım ekonomisinin egemenliğinden çıkacağı anlamına gelmez. Tek başına kentleşmenin gerçekleştiği anlamına gelmese de, gerçek anlamda kent niteliği kazanmanın önemli ölçütlerinden biri olan "10.000 + nüfus" barındırma ölçütünü göz önünde bulundurmak uygun olur.

1980'de Isparta İli'nde bu ölçüte göre, kent tanımına giren 3 merkez vardı. Bunlar, ilin kentsel nüfusunun yoğunlaşma merkezi olan Isparta Kenti, kentsel nüfusu 1960'ta 10.000 sınırını aşarak, 1980'de de 20.000'e yaklaşan Yalvaç ile 1980'de kentsel nüfusu 12.000'in üzerinde olan Eğridir'dir.

"10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme açısından Isparta'da ilginç bir olgu da, belirli dönemde bu sınırı aşan bazı yerleşmelerin gelişmelerini sürdüremeyerek nüfus yitirmesidir. 1951'de ilçe merkezi olan ve 1970'te nüfusu 10.000 sınırını aşan Senirkent'in izleyen yıllarda hem kırsal hem de kentsel nüfusu azalmış, 1980'de kentsel nüfusu 10.000'in altına düşmüştü. Aynı şekilde, ilin en eski ilçe merkezlerinden biri olan ve Senirkent'in ilçe olmasıyla, kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşan Uluborlu'nun kentsel nüfusu 1975'te 10.000 sınırını aşmış, izleyen 5 yılda ise ilçenin hem kentsel hem de kırsal nüfusu hızla azalmıştır.

Bu durumda, ilde "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı, Isparta Kenti'nin hızlı gelişmesine koşut olarak, genellikle yönetsel ölçüte göre kentleşme hızının üzerinde olagelmiş, yalnızca 1950-1955 döneminde bu hızın gerisinde kalmıştı. Yönetsel ölçüte göre kentleşme hızını artıran başlıca etmenlerden olan yönetsel değişikliklerin çoğu bu dönemde gerçekleşmiş, Keçiborlu 1950'de, Senirkent 1951'de ve Gelendost 1952'de ilçe merkezi olmuştur. Öte yandan, ilde "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşmenin en hızlı olduğu yıllar, Merkez İlçe kent nüfusunun bir önceki döneme göre 1 kat arttığı ve Yalvaç'ın 10.000 sınırını aştığı 1955-1960 arasıdır. Kentleşme hızı bu dönemde binde 127'ye ulaşmaktaydı (Tablo 19). Kentleşmenin binde 65,4 ile görece hızlı olduğu ikinci bir dönem, 1970'te Senirkent'in 10.000 sınırını aşması nedeniyle 1965-1970 arasıdır. 1975'te Uluborlu'nun, 1980'de de Eğridir'in 10.000 sınırını aşmasına bağlı olarak, kentleşme hızı 1975-1980 arasında binde 52,6 ile, yönetsel bölünmeye göre kentleşme hızının üzerinde gerçekleşmiştir.

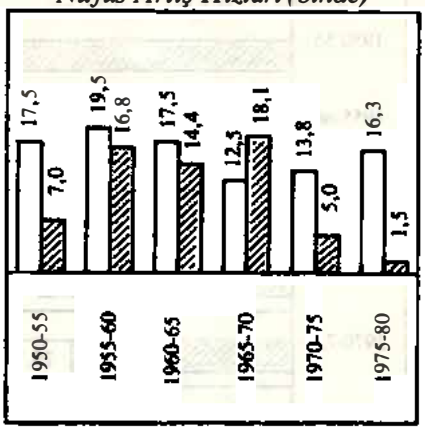
"10.000 + nüfus" ölçütüne göre, kentleşme oranı ise, 1950-1980 dönemi boyunca sürekli olarak yönetsel bölünmeye göre kentleşme oranının altında kalmıştır. Ama, "10.000 + nüfus" ölçütüne göre artış hızı daha yüksek olduğundan, zaman içinde iki oran arasındaki fark kapanmaya yüz tutmuştur. İlin "10.000 + nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranıyla (binde 33,9), yönetsel ölçüte göre kentleşme oranı (% 45,2) arasındaki farkın en küçük olduğu yıl 1980'dir.

Buna bağlı olarak, ilin kentleşme oranıyla, ülke kentleşme oranı arasındaki farkı gösteren K katsayısı, 1955'te —48,4 gibi çok yüksek bir düzeyde iken, zaman içinde daralarak, 1980'de yarıya inmiştir (Tablo 20).

GÖÇ: Isparta, doğal nüfus artış hızı oldukça düşük olan bir ildir. İlde, doğurganlık hızı öteden beri düşük olduğu için, il nüfusunun ülke toplamındaki payı gerilemiştir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).* 1927-1980 arasında ülke çapında nüfus % 228 oranında artarken, Isparta'da bu oran % 142 düzeyinde kalmıştır. Öte yandan, ilde geleneksel olarak, halıcılık, gülyağı üreticiliği, dericilik vb'ye dayanan görece gelişkin bir kent ekonomisi bulunduğundan ve ekilebilir alanların sınırlı oluşundan tarım kesiminin göreli payı ülke ortalamalarının altında olagelmiştir. Ayrıca, ilde ekilebilir toprakların epeyce kısıtlı olmasına karşın, başta gül olmak üzere yüksek gelir sağlayan elma, kiraz gibi bitkilerin yetiştirilmesine ağırlık verilmesi, tarım kesiminde yer alan nüfusun kırsal kesimden kaçmasını engellemektedir. İldeki halı üretimi yalnızca, kentlerde değil, kırsal kesimde de yaygın durumdadır. Böylece, asıl olarak tarımla uğraşan aileler için halıcılık bir ek gelir demektir.

Bütün bu etmenlere bağlı olarak, ilden dışa verilen göç sürekli değildir. En yoğun

Şekil 6
Türkiye ve Isparta'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
Isparta'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	196	277	470
Eğridir	123	168	216
Keçiborlu	126	150	197
Sütçüler	124	129	107
Şarkikaraağaç	117	150	182
Uluborlu	101	194	140
Yalvaç	127	166	241

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 19
İdari Bölünüşe ve 10.000 + Nüfus Ölçütlerine Göre Isparta'da Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000 + Ölçütüne Göre
1950	24,8	9,9		
			74,2	58,0
1955	31,5	11,6		
			46,7	127,0
1960	34,8	19,1		
			26,8	29,8
1965	36,3	20,2		
			33,7	65,4
1970	38,1	24,9		
			29,2	40,1
1975	41,0	28,3		
			35,9	52,6
1980	45,2	33,9		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

olduğu dönem, imalat kesiminde göreli bir gerilemenin ortaya çıktığı 1960-1965 arasıdır. Bu dönemde kırdan kente göç edenlerin bir bölümü, imalat kesimindeki daralma nedeniyle kentlerde iş bulamayarak, il dışına yönelmiştir.

Öte yandan, il, dışarıdan da belirli bir miktar göç almaktadır. Isparta'ya yönelen göç, az çok sürekli bir nitelik taşımakla birlikte, göç edenler ilde geçici olarak kalmaktadır.

1950'de, başka ilde doğmuş olup da Isparta'da oturanların oranı % 5 dolayında iken, bu oran, 1960'larda % 8, 1970'lerde de % 10 dolayına yükselmiştir. İle dışardan gelenler başlıca iki grupta toplanabilir. Bunlardan birisi, başta il merkezi olmak üzere ilin kentsel merkezlerine yönelen ve ilde sayıları toplam 8.000'i bulan "kamu idaresi ve savunma hizmetlerinde" çalışan memurlar ve askeri görevlilerdir. 1970'lerde ile gelenlerin ikinci grubu da, bu yıllarda gelişen bahçecilik uğraşlarında çalışmak üzere gelen mevsimlik işçilerdir. Bu göç, ilin kırsal kesimine yönelmektedir.

İlin dışardan aldığı ve il dışına gönderdiği göç miktarları aşağı yukarı aynıdır. 1965-1970 arasında ilden dışarıya gidenlerin sayısı 26.700, aynı dönemde ile gelenlerin sayısı ise 23.700'dü. Bu durumda il, 5 yıllık dönemde göç yoluyla 3.000 kişi dolayında net nüfus yitirmiştir. Isparta'da —10,64 olarak saptanan "net göç oranı", ilin göç verme eğiliminin hayli düşük olduğunu gösterir.

İlde oturan, il dışı doğumlular arasında, Antalya, Burdur, Afyonkarahisar, Konya ve Denizli gibi komşu illerde doğmuş olanların oranı, gerek 1960'larda gerek 1970'lerde % 60'ın üzerindeydi. 1970'lerde il dışı doğumlular arasında payları artanlar ise, Ankara'dan gelen memurlar ile Sivas ve Tunceli gibi doğu illerinden gelen tarım işçileriydi.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de Isparta'ya Merkez İlçe dışında, 9 ilçe, 6 bucak ve 204 köy bağlıydı. Belediye örgütü kurulmuş olan yerleşim merkezlerinin sayısı 41'di. Bunlardan biri il merkezi, 9'u ilçe, 5'i bucak, 26'sı da köy belediyesidir.

İlin yözülçümü 8.933 km2'dir. Alanı en büyük olan ilçe Eğridir'dir (il alanının % 20,6'sı). Alan büyüklüğü bakımından Eğridir'i % 15,8 ile Yalvaç, % 14,4'le Sütçüler, % 13,8 ile de Şarkikaraağaç izler.

1980'de toplam il nüfusu 350.116, nüfus yoğunluğu km2'de ortalama 39 kişiydi. İl nüfusunun yaklaşık 1/3'ü Merkez İlçe'de yaşamaktadır. Merkez İlçe'nin nüfusu (109.972), ikinci büyük ilçe olan Yalvaç'ın nüfusunun (66.112) 1,7 katıdır. Isparta'nın üçüncü büyük ilçesi 45.005 nüfuslu Eğridir'dir. Nüfus yoğunluğunun en büyük olduğu ilçe Merkez İlçe (130 kişi)'dir. İkinci derecede yoğun ilçe ise Yalvaç'tır (km2'de 47 kişi). Eğridir'de nüfus yoğunluğu il ortalamasının bile altındadır (km2'de 24 kişi). 1980'de ülke genelinde nüfus yoğunluğu km2'de 58 kişiydi.

İle bağlı 204 köyün 64'ünün nüfusu 1980'de 1.000'i aşmıştı. Ortalama köy ve bucak nüfusu (914 kişi), ülke ortalamasının (696 kişi) hayli üstündedir.

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan 3 yer-

Tablo 17
Isparta İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)*

		1927	1950	1960	1970	1980
	Toplam	144.804	186.316	242.352	300.029	350.116
Isparta İli	Kent	36.587	46.129	84.437	114.296	158.251
	Kır	108.217	140.187	157.915	185.733	191.865
	Toplam	44.663	40.243	55.668	75.166	109.972
Merkez İlçe	Kent	15.855	18.383	35.981	50.905	86.475
	Kır	28.808	21.860	19.687	24.261	23.497
	Toplam	—	—	6.502	6.711	6.509
Atabey	Kent	—	—	3.554	3.823	3.543
	Kır	—	—	2.948	2.888	2.966
	Toplam	28.596	26.857	32.767	40.063	45.005
Eğridir	Kent	4.412	5.762	7.071	9.650	12.415
	Kır	24.184	21.095	25.696	30.413	32.590
	Toplam	—	—	15.382	17.757	20.513
Gelendost	Kent	—	—	3.504	4.147	5.628
	Kır	—	—	11.878	13.610	14.885
	Toplam	—	14.628	17.681	19.536	21.522
Keçiborlu	Kent	—	3.911	4.915	5.866	7.705
	Kır	—	10.717	12.766	13.670	13.817
	Toplam	—	—	16.343	20.282	17.822
Senirkent	Kent	—	—	7.984	10.168	8.333
	Kır	—	—	8.359	10.114	9.489
	Toplam	—	15.488	18.632	21.697	20.859
Sütçüler	Kent	—	2.408	2.979	3.096	2.575
	Kır	—	13.080	15.653	18.601	18.284
	Toplam	25.431	32.448	26.469	30.690	34.135
Şarkikaraağaç	Kent	4.085	3.206	3.737	4.820	5.839
	Kır	21.346	29.242	22.732	25.870	28.296
	Toplam	17.218	20.173	6.645	10.646	7.667
Uluborlu	Kent	4.834	4.277	4.334	8.276	5.988
	Kır	12.384	15.896	2.311	2.370	1.679
	Toplam	28.896	36.479	46.263	57.481	66.112
Yalvaç	Kent	7.401	8.182	10.378	13.545	19.750
	Kır	21.495	28.297	35.885	43.936	46.362

* 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusları belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Isparta İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranı (10.000+ Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Isparta	11,0	9,9	11,6	19,1	20,2	24,9	28,3	33,9
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—32,1	—47,1	—48,4	—26,3	—32,2	—30,4	—31,6	—22,8

$$K = \left(\frac{\text{Isparta İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

leşim merkezi vardı. Bunlar, Isparta, Yalvaç ve Eğridir kentleriydi. İl nüfusunun % 33,9'u bu kentlerde yaşamaktaydı. Ancak, bu üç yerleşim eşit ağırlıklı değildir. İlin en büyük kentsel merkezi olan Isparta Kenti'nin 1980'de nüfusu 86.475 iken, ikinci büyük kent olan Yalvaç'ın nüfusu yalnızca 20.000'e yaklaşmıştı (19.750). Isparta Kenti, il nüfusunun % 24,7'sini barındırmaktaydı.

MERKEZ İLÇE: 1980'de nüfusu 109.972, yüzölçümü 845 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 130 kişiydi. İlin en büyük nüfuslu ilçesi olan Merkez İlçe'ye (il nüfusu içindeki payı % 31,4), 1980'de 24 köy bağlıydı. Köylerin 8'inin nüfusu 1.000'in üzerindeydi. İlçede ortalama köy nüfusu 979, 100 km2'ye düşen köy sayısı 3,4'tü.

İlçe nüfusunun % 78,6'sı kentte yaşamaktadır. 1980'de nüfusu 10.000'i aşan yerleşim merkezlerinin (Isparta, Yalvaç, Eğridir) nüfusları toplamı içinde Isparta Kenti'nin payı % 72,9'du *(Bak. Isparta Kenti)*.

Isparta Belediyesi, Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Kentin elektriği 1972'de ulusal elektrik şebekesinden sağlanmaya başlamıştır. Elektrik, Adapazarı Trafosu'ndan alınmaktadır.

İçme suyu iki kaynaktan sağlanmaktadır. Bunlar Aktaş ve Gölcük'tür. Ayrıca, kentin su şebekesi iki derin kuyudan da pompalamayla desteklenmektedir. Kent halkının ancak % 30'unun yararlanabildiği kanalizasyon şebekesi yetersizdir.

Merkez İlçe'ye bağlı Büyükgökçenli, Gönen, Kuleönü ve Savköy'de de belediye örgütü kurulmuştur.

ATABEY: 6.509 nüfuslu Atabey, ilin en küçük ilçesidir. 202 km2'lik yüzölçümü ile en küçük ilçe olan Atabey'in nüfus yoğunluğu, 1980'de km2'de 32 kişiydi. İlçeye 5 köy bağlıydı ve bunlardan birinin nüfusu 1.000'i aşmıştı. Ortalama köy nüfusu 593 kişiydi. 100 km2'ye yaklaşık 2,5 köy düşüyordu. İlçe nüfusunun % 54,4'ü kasabada yaşamaktaydı.

Atabey, Isparta Ovası'nı kuzeyden sınırlayan tepelerin eteğinde yer alır. Halıcılık, gül üretimi ve gülyağcılık ilçenin başlıca geçim kaynaklarını oluşturur.

Atabey Belediyesi, 1910'da kurulmuştur. İlçeye bağlı İslamköy'de de belediye örgütü vardır.

EĞRİDİR: 1980'de nüfusu 45.005 olan Eğridir, ilin nüfus açısından üçüncü, alan olarak (1.840 km2) birinci büyüklükteki ilçesidir. Nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişidir.

1980'de Eğridir'e Aksu ve Kocapınar bucakları ile 42 köy bağlıydı. 42 köyün 10'unun nüfusu 1.000'in üzerindeydi ve ortalama köy nüfusu 776'ydı. 100 km2'de ortalama 2,3 köy yer alıyordu.

Eğridir Gölü'nün güneybatı kıyısında yer alan ilçede, başlıca geçim kaynağı tarımdır. İlin tümünde olduğu gibi, burada da buğday ve arpa en yaygın ürünlerdir. Ancak meyvecilik de önem kazanmaktadır. Sulama olanaklarının gelişmesine bağlı olarak, ilin öbür yörelerine göre ürün daha çeşitlenmiştir. Eğridir Gölü'nde yapılan tatlı su balıkçılığı da önemli faaliyetlerdendir *(Bak. Tarım, Balıkçılık)*.

1980'de ilçe nüfusunun % 27,6'sı kentte yaşamaktaydı. Eğridir Kenti, 12.415 kişilik

Isparta İli İdari Bölünüm Haritası

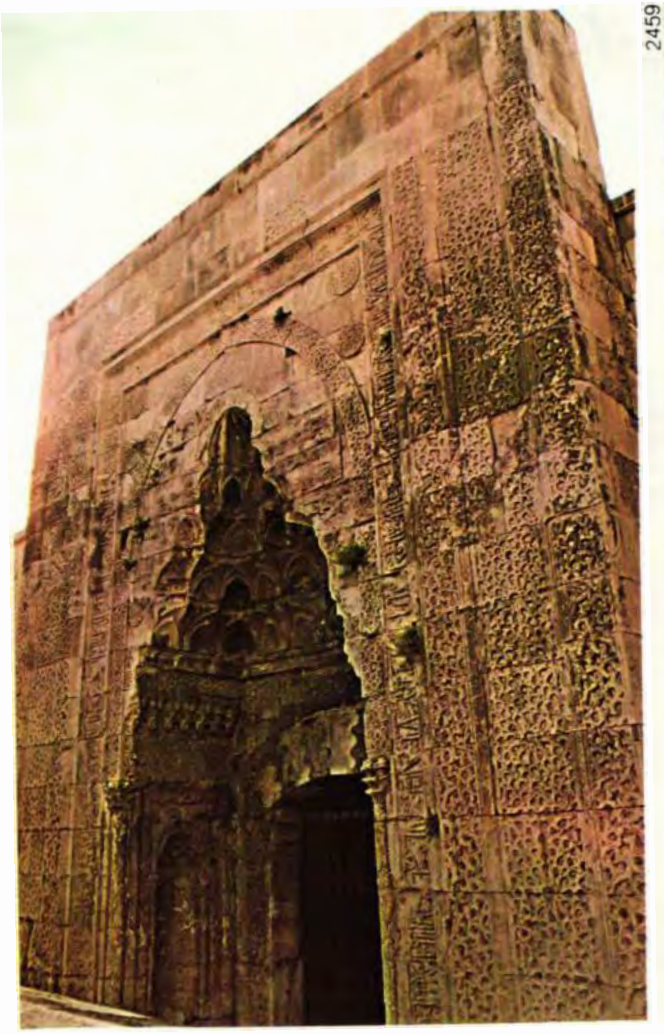

Köy ve Bucak Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçesi	Belediye	Nüfusu
Merkez	Büyükgökçenli (K)	1.624
	Gönen (K)	2.847
	Kuleönü (K)	2.087
	Savköy (K)	2.466
Atabey	İslamköy	1.738
Eğridir	Sarıidris (K)	2.612
	Yenice (B)	1.853
	Barla (B)	1.794
Gelendost	Bağıllı (K)	2.311
	Yaka (K)	2.220
Keçiborlu	Aydoğmuş (K)	1.894
	Güneykent (K)	2.230
	Kılıç (K)	2.231
	Senir (K)	2.852
Senirkent	Esendere (K)	4.039
	Ulağbey (K)	1.278
	Yassıören (K)	1.372
Sütçüler	Ayvalıpınar (K)	1.809
	Kesme (K)	1.603
Şarkikaraağaç	Çarıksaraylar (K)	4.124
	Çiçekpınar (K)	3.067
	Göksöğüt (K)	1.989
	Yenişar Bademli (B)	2.570
Yalvaç	Höyüklü (K)	3.368
	Körküler (K)	2.095
	Sücüllü (K)	4.451
	Tokmakçık (K)	2.034
	Bağkonak (B)	2.159
	Çetince (K)	2.522
	Kozulçay (K)	2.926
	Kumdanlı (B)	2.428

B- Bucak Belediyesi
K- Köy Belediyesi

2458

2459

2458 - 2460 - Taş Medrese, Eğridır
2461 - İplikçi Cami

2460

2461

2462 - Dokumacılık

2464

2465

2466

2467

2463 - 2466 - Yörük çuvalları, Anamas Yaylası
2467 - Yörel giysiler
2468 - Atatürk Anıtı, Eğridir

2468

nüfusuyla, ilin üçüncü büyük yerleşim merkeziydi.

Önceleri, göle uzanan bir yarımada üzerinde kurulu olan Eğridir surlarla çevriliydi. Nüfusun artmasıyla, yerleşim surların dışına taştı ve Eğridir Sivrisi adlı dağın eteğinde, kuzey-güney yönünde yayıldı.

Kale Burnu denilen bu yarımadanın karşısında, Yeşil Ada ve Can Ada yer alır. Yeşil Ada üzerinde yerleşim vardır. Mübadeleden önce Yeşil Ada'da 1 Rum ve 1 Müslüman mahallesi vardı.Burada yer alan bir kilisenin Rumlar'ca kutsal sayılması, adayı, çevrenin bir dinsel merkezi durumuna sokmuştu. Bugün,Yeşil Ada tümüyle sit alanı ilan edilmiştir.

Yerleşime olanak tanıyan kentsel alanın sınırlılığı, kentin birbirinden kopuk kütleler halinde kıyı boyunca uzanmasına neden olmuştur. Kentin batı ve kuzeybatısı sarp kayalıklarla sınırlanmıştır.

Isparta'dan gelerek, kıyıyı izleyen yol, kenti kuzey-güney yönünde boydan boya geçer. Yolun kente girişten merkeze dek olan bölümüne 1. Sahil Yolu, merkezden güneye inerek, kemik hastanesine ulaşan bölümüne de 2. Sahil Yolu adı verilmiştir. Kuzeyde kentin girişinde askeri alanlar yer alır. Tren istasyonu da kentin kuzeyindeki Yazla Mahallesi'ndedir.

Kent merkezi, eski yerleşimin yer aldığı yarımadadır. Kalenin eteklerinden batıya uzanarak, sahil yoluna ulaşan alanda, caddeler boyunca çeşitli işyerleri sıralanmıştır. Sahil yolunu dik kesen Hükümet ve Belediye caddeleri ticaret kuruluşları, banka şubeleri ve yönetim birimlerinin yoğunlaştığı alanlardır. Elma ve su ürünleri dışındaki mallarda, kentte perakende ticaret ağırlıklıdır.

Kentin güneyinde yol üzerinde kemik hastanesi yer alır. Hastane çevresindeki alanlara (Yeni Mahalle), toprak kayması nedeniyle yapı yasağı getirilmiştir. 1970'lerin ortalarında yapılmış olan ek hastane binaları, bu nedenle kullanılamamaktadır.

Yeni Mahalle'nin güneyinde, kentin çıkışında yer alan Bağlar Mahallesi'nde her yıl sonbahar aylarında panayır kurulur. 9-11 hafta süren ve temel işlevi hayvan alım-satımı olan Pınar Pazarı süresince kentin öbür kesimlerinden, Bağlar Mahallesi'ne çok sayıda insan gelir.

Kentin geleneksel konut biçimi 2 katlı yığma yapılardır. Az sayıdaki çok katlı betonarme binalar kent merkezindedir. Kentsel alanın yetersizliği, kiracılık oranını yükseltmektedir. Nüfusun yaklaşık % 35'i kiracıdır.

Eğridir Belediyesi, Cumhuriyet öncesinde kurulmuştur. Belediye otobüsleri kentin birbirinden kopuk konumlanmış mahalleleri arasında ulaşım hizmeti vermektedir. Kentin kanalizasyon artıkları Eğridir Gölü'ne boşalmaktadır.

Eğridir'e bağlı Yenice (Aksu) ile Barla (Karapınar) bucaklarında ve ilde Sarıidris Köyü'nde de belediye örgütü kurulmuştur.

GELENDOST: 1980 nüfusu 20.513, yüzölçümü 624 km2'dir. Nüfus yoğunluğu km2'de 33 kişidir. İlçeye bağlı 13 köyden 7'sinin nüfusu 1980'de 1.000'in üstündeydi. Aynı yıl ortalama köy nüfusu 1.145'ti ve 100 km2'ye 2 köy düşüyordu.

1980'de ilçe nüfusunun % 27,4'ü kasabada yaşamaktaydı (5.628 kişi).

Gelendost, Eğridir Gölü'nün doğu kıyısına açılan bir ova kenarında kurulmuştur. Başlıca geçim kaynağı, tahıl ve meyve üretimidir.

Belediye 1951'de kurulmuştur. Ayrıca ilçeye bağlı Bağıllı ve Yaka köylerinde de belediye vardır.

Isparta İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	24	23.497		8
	Toplam	24	23.497	979	8
Atabey	Merkez	5	2.966		1
	Toplam	5	2.966	593	1
Eğridir	Merkez	24	18.357		5
	Aksu (Yenice)	16	11.753		4
	Kocapınar (Barla)	2	2.480		1
	Toplam	42	32.590	776	10
Gelendost	Merkez	13	14.885		7
	Toplam	13	14.885	1.145	7
Keçiborlu	Merkez	15	13.817		4
	Toplam	15	13.817	921	4
Senirkent	Merkez	8	9.489		4
	Toplam	8	9.489	1.186	4
Sütçüler	Merkez	20	10.976		4
	Kasımlar	8	7.308		3
	Toplam	28	18.284	653	7
Şarkikaraağaç	Merkez	28	25.196		8
	Yenişar Bademli	1	3.100		1
	Toplam	29	28.296	976	9
Uluborlu	Merkez	4	1.679		—
	Toplam	4	1.679	420	—
Yalvaç	Merkez	21	24.652		6
	Bağkonak	6	12.842		6
	Kumdanlı	9	8.868		2
	Toplam	36	46.362	1.288	14

Köylerde İçme Suyu ve Elektrik

Isparta köyleri, elektrik ve su hizmetlerinden yararlanabilme açısından Türkiye geneline göre daha iyi durumdadır.

Nitekim, 1981'de Isparta köylerinin sadece % 4'ü elektrikten yoksundu. Ülke genelinde ise, bu oran % 45 idi.

1976'da su hizmetlerinden yararlanamayan Isparta köylerinin payı, % 13,4, suyu yetersiz olanların payı da % 20'ydi. Aynı oranlar Türkiye genelinde sırasıyla % 22,3 ve % 24,5'ti.

KEÇİBORLU: 1980 nüfusu 21.522, yüzölçümü 565 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 38 kişidir. 1980'de ilçeye bağlı 15 köyden 4'ünün nüfusu 1.000'in üzerindeydi. Aynı yıl ortalama köy nüfusu 921'di ve 100 km2'ye 2,7 köy düşüyordu. İlçe nüfusunun % 35,8'i (7.705) kasabada yaşamaktaydı.

Kasaba, Burdur Gölü'ne dökülen Keçiborlu Deresi'nin vadisinde kurulmuştur. Çiftçilik ve bağcılığın yanısıra, hayvancılık ve halıcılık da önemli geçim kaynaklarıdır. Etibank'ın Keçiborlu Kükürt İşletmesi, ildeki en önemli maden işletmesidir *(Bak. Madencilik).*

Keçiborlu Belediyesi 1902'de kurulmuştur. Ayrıca, ilçeye bağlı Aydoğmuş, Güneykent, Kılıç ve Senir köylerinde de belediye vardır.

SENİRKENT: 1980 nüfusu 17.822, yüzölçümü 600 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 30 kişidir. İlin küçük ilçelerinden biri olan Senirkent'e, 1980'de 8 köy bağlıydı. Bunların 4'ünün nüfusları 1.000'in üzerindeydi ve ilçe köylerinin ortalama nüfusu 1.186'ydı. İlçe topraklarında 100 km2'ye ortalama 1,3 köy düşüyordu. 1980'de ilçe nüfusunun % 46,8'i kasabada yaşıyordu (8.333 kişi). Bu nüfusuyla Senirkent Kasa-

bası, ilin 4. büyük yerleşim merkeziydi.

Kasaba, Hoyran Gölü'ne (Eğridir Gölü'nün kuzey parçası) açılan bir ovanın güney kenarında yer alır. Meyvecilik, bağcılık, halı dokumacılığı başlıca geçim kaynaklarıdır.

Kasabanın belediyesi 1886'da kurulmuştur. İlçeye bağlı Esendere, Ulağbey ve Yassıören köylerinde de belediye vardır.

SÜTÇÜLER: İlin güneyinde, Kuyucak Dağları'nın batı eteklerinde yer alan ilçenin nüfusu 1980'de 20.859'du. Yüzölçümü 1.288 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişidir. İlçe, yüzölçümü bakımından ilin üçüncü büyük ilçesidir.

1980'de Sütçüler'e Kasımlar Bucağı ile 28 köy bağlıydı. Köylerin 7'sinin nüfusu 1.000'i aşmıştı ve ortalama köy nüfusu 653 kişiydi. 100 km2'ye 2,2 köy düşüyordu.

1980'de ilçe nüfusunun % 12,3'ü ilçe merkezinde yaşıyordu. 2.575 nüfuslu Sütçüler Kasabası, ilin en küçük yerleşim merkezidir. Kasaba, Aksu'ya karışan bir suyun vadisinde yamaçlara kurulmuştur. Başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır.

Sütçüler Belediyesi 1938'de kurulmuştur. İlçeye bağlı Ayvalıpınar ve Kesme köylerinde de belediye vardır.

ŞARKİKARAAĞAÇ: İlin dördüncü büyük ilçesi olan Şarkikaraağaç'ın 1980 nüfusu 34.135, yüzölçümü 1.232 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 28 kişidir. 1980'de ilçeye Yenişar Bademli Bucağı ile 29 köy bağlıydı. Köylerin 9'unun nüfusu 1.000'i aşmıştı. Ortalama köy nüfusu 976, 100 km2'ye düşen köy sayısı ise 2,4'tü.

İlçe nüfusunun % 17,1'i kasabada yaşamaktadır (5.839 kişi). Kasaba, Sultan Dağları'nın eteklerinde, Beyşehir Gölü Havzası'nda kurulmuştur. Tahıl, baklagiller, meyve üretimi ile dokumacılık ve urgancılık başlıca geçim kaynaklarıdır.

Kasaba belediyesi 1854'te kurulmuştur. İlçeye bağlı Yenişar Bademli Bucağı ile Çarıksaraylar, Çiçekpınar ve Göksöğüt köylerinde de belediye örgütü vardır.

ULUBORLU: 1980 nüfusu 7.667, yüzölçümü 322 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişidir. 1980'de ilçeye 4 köy bağlıydı. Bu köylerin nüfusları 1.000'in altındaydı. Ortalama köy nüfusu 420, 100 km2'ye düşen köy sayısı 1,2 idi.

İlçe nüfusunun % 78,1'i ilçe merkezinde yaşamaktadır (5.988 kişi). Kasaba, Hoyran Gölü'ne açılan bir ovanın güney kenarında, Kapıdağ eteğinde düz bir alanda yer alır. Cumhuriyet'ten önce yerleşim, Kapıdağ yamaçlarına kurulmuştu. Kentin bugünkü alanında ise, bağ evleri, bahçeler, tarlalar vardı. Nüfusun önemli bir bölümü Rum'du. Cumhuriyet sonrasında korunma önlemlerine gerek kalmayınca, yamaçta yerleşmenin gerekçesi kalkmıştır. Yeni kurulan hükümet konağının da dağın hemen eteğinde ovada yer alması, bu eğilimi desteklemiş ve kasaba ovaya kaymıştır. Bugün eski kent bir kalıntı durumundadır. Yerleşim, merkezde bir ana kütle ve onun çevresinde büyük bahçeler içinde, birbirinden uzak durumdaki konutlardan oluşur. Konutların büyük bölümü taştandır. Kerpiç yapı yok denecek denli azdır. Halkın en önemli geçim kaynağı halıcılıktır. Hemen her evde kadınlar ve küçük kızların çalıştığı tezgâhlar vardır. Buğday ve arpa üretiminin yanısıra, bağcılık, meyvecilik (elma, kiraz, erik) önemlidir. Ayrıca, süt için hayvancılık yapılmaktadır. Elde edilen süt, Burdur Süt Fabrikası'na satılmaktadır.

Konutların hemen hemen tümü elektrikten ve şehir suyundan yararlanmaktadır. Kanalizasyon şebekesi yoktur. Konutların tuvaletleri genellikle dışarıdadır.

Uluborlu Belediyesi 1864'te kurulmuştur.

YALVAÇ: Isparta'nın ikinci büyük ilçesi olan Yalvaç'ın, 1980 nüfusu 66.112'dir ve il nüfusu içindeki payı % 18,9'dur. 1.415 km2'lik alanı, il alanının % 15,8'ini kapsar. Nüfus yoğunluğu km2'de 47 kişidir.

1980'de Yalvaç'a Bağkonak ve Kumdanlı bucakları ile 36 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 1.288 olan Yalvaç'ta 14 köyün nüfusu 1.000'in üzerindeydi. Köylerin arasındaki uzaklıklar hayli fazlaydı. 100 km2'ye 2,5 köy düşmekteydi.

Eğridir Gölü Havzası'nın kuzeydoğusunda, Sultan Dağları'nın eteklerinde yer alan ilçe, hem iklim, hem tarımsal üretim açısından Konya ile benzerlik gösterir. Tarla tarımı, ilçenin başlıca geçim kaynağıdır. Yonca üretimi de oldukça yaygındır. Üretilen yonca, Şarkikaraağaç'taki yem fabrikasında değerlendirilir.

İlçe nüfusunun % 29,9'u kentte yaşamaktadır. İlin ikinci büyük kenti olan Yalvaç'ın 1980 nüfusu 19.750 idi.

Yalvaç Kenti, düz bir alan üzerinde kurulmuştur. Uzun zaman fazla bir gelişme göstememiş ve mekânda da eski yerleşme alanının dışına taşmamıştır.

Kente, Isparta yolundan ayrılan bir cadde (Atatürk Caddesi) ile girilir. Otobüs terminalı bu caddenin başındadır. Cadde boyunca çok katlı konutlar yapılmıştır. Kent merkezine bu caddeye kuzey-güney yönünde bağlanan bir başka cadde ile ulaşılır. Bu iki caddenin kavşak noktasında her iki tarafta mobilyacılar yer alır. Çınaraltı Meydanı'na dek olan bölümde ise, oto parçacıları, tamirciler ve ağaç işleriyle uğraşan esnaf kümelenmiştir. Bu cadde, meydandan sonra Gazi Caddesi adını alarak güneye devam eder. Kentin ana caddesi budur. İşyerlerinin büyük bir bölümü, okullar, yönetim binaları ve parklar bu cadde üzerindedir.

Gazi Caddesi'ni Çınaraltı Meydanı'nda kesen Yeşilçınar Caddesi de kentin ana eksenlerinden biridir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bu cadde üzerinde manifaturacılar, nalburlar ve bakkal, kasap, manav gibi günlük gereksinimi karşılayan birimler yer alır.

Ticaretin büyük bölümü perakende ticarettir. Toptan ticarete konu olan başlıca ürünler elma, kiremit ve deridir.

Kentte 4 kiremit fabrikası vardır. Bunların 2'si Isparta, 2'si de Senirkent yolunda yer alır. Küçük sanayi bölgesi, kentin güneyindedir. Doğramacı, demirci, marangoz, tornacı gibi birimlerin büyük bir bölümü bölgede kümelenmiştir. Ayrıca tabakhaneler de burada yer alır. 1981 imar planında, kentin batısında organize sanayi bölgesi için yer ayrılmıştır. Ancak 1982'de hiçbir çalışma başlamamıştı.

Kentteki konut ve işyerlerinin çoğu iki katlı, bahçeli, kerpiç binalardan oluşur. Özellikle kentin merkezini oluşturan eski mahallelerde yenilenme yoktur. Az sayıdaki çok katlı betonarme yapılar, kentin çıkışlarında, yeni gelişen alanlarda görülmektedir. Çoğunluğu kooperatiflerce yapılmıştır.

Yalvaç Belediyesi 1864'te kurulmuştur. 1965'te 18 mahallesi ve 2.500 hanesi vardı. Nüfusu 10.872 idi. 1980'de mahalle sayısı değişmemiştir. Nüfusu ise, yaklaşık % 80 oranında artarak 19.750'ye ulaşmıştır. Belediyenin otobüs işletmesi yoktur.

Ayrıca Yalvaç İlçesi'ne bağlı Bağkonak ve Kumdanlı bucakları ile Höyüklü, Körküler, Sücüllü, Tokmakcık, Çetince ve Kozluçay köylerinde de belediye örgütü kurulmuştur.

ISPARTA KENTİ: Isparta, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda nüfusu 15.000 dolayında olan bir kentti. Ekonomisi bütünüyle halıcılığa ve dericiliğe dayanıyordu. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında, dokuma ve deri üretiminde yerli sermaye şirketleşmeye başladı. 1924'te devlet eliyle Isparta İplik Fabrikası'nın kurulması da üreticinin iplik talebini karşılayarak, halıcılığın gelişmesini sağlamıştır. Bu yıllarda halı üretimi, az sayıdaki tüccarın denetimindeydi. Bu tüccarın her biri yaklaşık 800-1.000 tezgâhın üretimini denetliyordu.

Öte yandan, kentin il merkezi olması çok sayıda memurun kente yerleşmesine neden olmuştur. Bu grupların farklı tüketim talepleri, kentte bir başka tüccar grubunu doğurmuştur. Memurların kentte önemlice bir grup oluşturması, mekânsal yapının biçimlenişinde de kendini göstermiştir. Önceleri, kentin prestij alanları, kent merkezini çoğunlukla halıcılıkla ilgili küçük atölyelerin

Isparta Belediye Başkanları

Hacı Etem Oğlu Hacı Ali Ağa	1886-1890
Kundakçı Mustafa Efendi	1890-1893
Hacı Etem Oğlu Hacı Ali Ağa	1893-1895
Danabaşoğlu Hacı Mustafa	1895-1896
Hendenzade Hacı Hasan Efendi	1896-1897
Böcüzade Süleyman Sami	1897-1898
Pazarağası Oğlu Mehmet Ağa	1898-1902
Böcüzade Süleyman Sami	1902-1908
Arapzade Mehmet Efendi	1908-1914
Ali Dede	1915-1918
Süldürzade Nadir Efendi	1918-1920
Bodurzade Hacı Hasan	1920-1920
Ali Dede	1921-1922
Kaçkınzade Hacı Ahmet (vali)	1922-1922
Türüncüzade M. Ali Efendi	1922-1923
Alaybeyzade Hakkı Bey	1923-1926
Dr. Nuri Bey	1926-1927
Alaybeyzade Hakkı Bey	1927-1929
Hilmi Çakmakçı	1929-1946
Kemal Demiralay	1946-1947
Alaybeyoğlu Tevfik Kınık	1947-1950
Dr. Ali Boşgelmez	1950-1953
Hilmi Dolmacı	1953-1955
Süreyya Demiralay	1955-1957
Orhan Kutlu	1957-1966
Cavit Mavilioğlu	1966-1968
H. Fuat Uyar	1968-1977
Doğan Kımıllı	1977-1980
Müslüm Sevgi	1980-

yer aldığı, eski sanayi bölgesine bağlayan Fabrika Caddesi üzerindeydi. 1936'da demiryolunun Isparta'ya bağlanması ve İstasyon Caddesi'nin açılmasıyla öncelikle memurlar bu cadde çevresinde (İstiklal ve Kepeci mahalleleri) yerleşmeye başlamışlardır. Zamanla, bu mahalleler kentin prestij alanları haline gelmiştir.

1950'lerde, kent sermayesi hızla örgütlenmeye başlamıştır. Nitekim, 1954-1960 arasında kentte 11'i halıcılıkla uğraşan, 15 şirket kurulmuştur. Bu dönemde, kent göç almaya başlamıştır. 1950'de 18.383 olan kent nüfusu 1960'ta 35.981'e ulaşmıştır. Kentin aldığı göç büyük ölçüde il içindendir.

Bu yıllardaki hızlı kentleşme özellikle halı ticaretindeki ilişkileri etkilemiştir. Kente göçle birlikte, kendi bölgesinin üretimini denetleyen çok sayıda küçük tüccar da kentteki halı ticaretinde yer almıştır. Önceleri 800-1.000 tezgâhın üretimini elinde tutan tüccarlar 100-200 tezgâhı denetler duruma gelmiştir. Üreticilerin ürünlerini doğrudan pazarladıkları halı pazarının açılması da ticaret ilişkilerindeki değişmenin bir başka yönüdür.

Ticaret kesimindeki bu gelişmeler, bu kesimdeki meslek gruplarının örgütlenme hızının artmasıyla da kendini göstermiştir. 1968'de 1.567 olan esnaf dernekleri birliği üye sayısı 1970'te 2,5, 1972'de 3,2 katına çıkmıştır.

Sanayi ve ticaret odasına kayıtlı üye sayısı da yavaş ama, düzenli bir artış göstermiştir.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Isparta tek merkezli, toplu bir kenttir. Ana ulaşım eksenleri boyunca sanayi kuruluşları ve kamu kullanım alanları uzanır. 1936'da kente bağlanan demiryolu, konutlar için bir eşik işlevi görmüş, konutlar uzun süre demiryolunun kuzeyine sıçramamıştır. 1980'lerin başında demiryolunun kuzeyindeki alanda sanayi kuruluşları ve geniş alan kullanan resmi kurumlar yerleşmiş durumdadır. Ancak, bu alanda küçük de olsa bir konut gelişmesi gerçekleşmiştir (Davraz Mahallesi).

Merkezi İş Bölgesi: Isparta kent merkezi, kent için bir işyeri ve alışveriş merkezi olmasının yanısıra, ilde yapılan üretimin (özellikle halıcılığın) denetlendiği bir merkezdir. Bu nedenle, kırsal art bölge ile yoğun ilişkisi vardır.

Kent alanının hemen hemen geometrik merkezinde yer alan merkezi iş bölgesi ticari birimleri, fazla yer gereksinimini duymayan resmi kurumları ve bazı küçük sanayi birimlerini kapsar. Sanayi kuruluşlarının yönetim, haberleşme merkezleri ve satış büroları da buradadır. Konut alanları içinde ise günlük tüketime yönelik bazı ticaret birimleri yer alsa da bunlar bir alt merkez niteliğinde değildir. Merkez, doğuda hastane ve kuzeybatıda istasyon yönündeki uzantılar dışında toplu ve yoğun bir yapıdadır.

Merkezin en önemli iki ekseni Mimar Sinan Caddesi ve İnönü Bulvarı'dır. Bankalar, büyük firmaların satış büroları, yönetim binaları, bürolar bu caddeler üzerinde sıralanmıştır. Bu iki cadde ve özellikle kesiştikleri bölge arsa fiyatlarının en yüksek olduğu yerdir.

Küçük alan kullanan kamu kuruluşları, merkezin doğu ucunda hükümet binası çevresinde yoğunlaşmıştır. Büyük alan gereksinimi olan resmi kurumlar ise, kentin dışında Burdur ve Eğridir yolları üzerinde yer alır.

Merkezdeki yerlerini koruyan ve çoğunluğunu kunduracıların oluşturduğu küçük sanayi, tarihi kent merkezinde yoğunlaşmıştır. Bedesten ve Mimar Sinan Camisi arasında kalan bu bölge arsa fiyatlarının yüksek olduğu bir alandır. Kunduracılar eski, iki katlı, taş binalarda kümelenmiştir.

Geniş alan gereksinen toptancı halı ve açık pazar gibi kullanımlar, merkezin batı kesiminde, arsa fiyatlarının görece düşük olduğu alanlarda yerleşmiştir.

Sanayi ve Küçük Sanayi Alanları: Kentin ilk sanayi merkezi Belönü (Isparta) Çayı kıyısında oluşmuştur. Az işçi çalıştıran, örgütlenmemiş, küçük ölçekli birimler suya olan gereksinimleri nedeni ile çay boyunca kümelenmişti. Buradaki işyerlerinin çoğunu halı yıkama, halı boyama ve iplik fabrikaları oluşturuyordu. Bugün bu alan konutlarla dolmuş ve arsa fiyatları yükselmiştir. Aynı zamanda önemli bir ulaşım sorunu ortaya çıktığından bölgenin genişlemesi durmuştur. Özellikle, daha geniş alana gereksinim duyan bazı kuruluşlar bölgeden taşınmaktadır. Sümerbank İplik Fabrikası bunların en önemlisidir.

Kentte, 1960'lardan sonra yapılan sanayi kuruluşları, arsa fiyatlarının düşük olduğu bölgelerde, şehirlerarası yollar üzerinde yer seçmiştir. Bu eğilim, öncelikle imar planında sanayi bölgesi olarak gösterilmiş olan Eğridir yolu ve demiryolu üzerinde başlamıştır. Daha sonra kimi sanayi kuruluşlarının imar sınırı dışına taştığı da görülmektedir. Burdur yolu da sanayi kuruluşlarının yoğunlaştığı bir alandır.

Isparta'da küçük sanayi, dericilik ve kunduracılık dışında, üretimden çok onarım faaliyetlerinden oluşur. Tüketiciye yakın olma eğilimi küçük sanayii, kent merkezinde kalmaya zorlamaktadır. Ama kentteki merkezde yerleşmek isteyen öteki baskı grupları arasında güçsüz kalmaları ve merkezde

İlde Konut

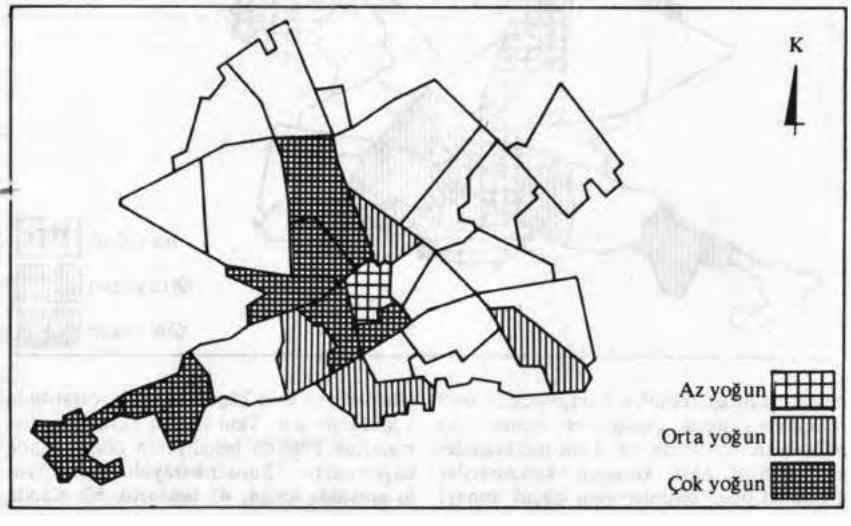
İlde kırsal kesimdeki konutların büyük bölümü iki katlıdır. Alt katlar halı atölyesi, kiler, ahır ve samanlıktan oluşmakta, üst katlar ise yaşama için ayrılmaktadır. Yapıların önündeki açık alana, at arabası ya da korunması büyük mekânlar gerektiren çeşitli tarımsal araçlar konmaktadır. Üst katta, odaların önündeki teras ise, günlük faaliyetin sürdüğü bir alan işlevi kazanmıştır.

1975'te Isparta'da 57.376 hane vardı. Hanelerin büyük bölümü (% 79,2'si) tek aileden, % 12,4'ü iki aileden, % 2,6'sı da üç aileden oluşuyordu. Ortalama hane halkı büyüklüğü (6,1 kişi), Türkiye ortalamasının (5,8 kişi) üstündeydi. Bu iki göstergenin de belirlediği gibi, Isparta'da henüz tarıma ve küçük üretime dayalı bir yapı vardır. Kullanılan oda sayısı da bu durumu vurgular. 1975'te Isparta hane halklarının % 10,6'sı 1, % 31,7'si 2, % 29,6'sı 3, % 15,5'i de 4 odalı konutlarda yaşamaktaydı. Oda başına düşen kişi sayısı ortalama 2,2'ydi.

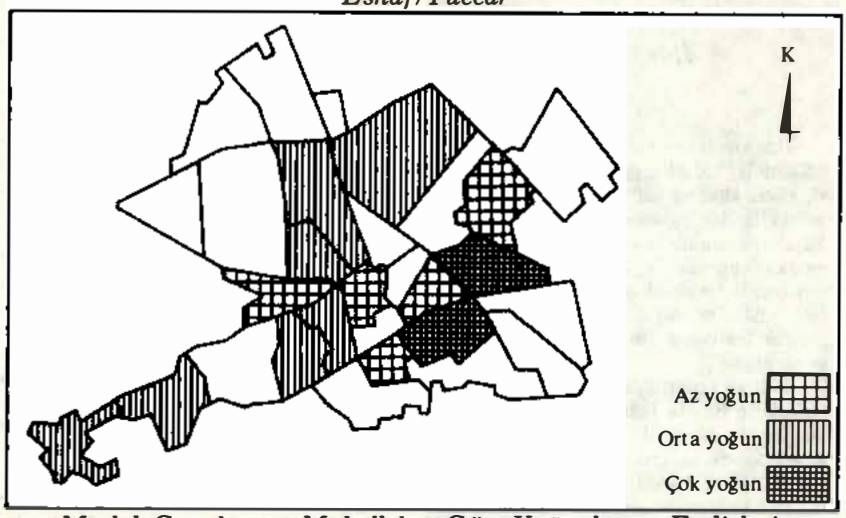
Konutlar donanım bakımından da hayli yetersizdi. Hane halklarının % 36,7'si mutfaktan, % 12,4'ü heladan, % 39,9'u da banyodan yararlanıyordu. Konutların % 22,9'una elektrik, % 46,6'sına su götürülememişti.

Hane halklarının % 92,2'si soba, % 6,4'ü ocak, % 1,1'i de kaloriferle ısınıyordu. En yaygın kullanılan yakacak türü odun (% 62), daha sonra da kömürdü (% 31,6).

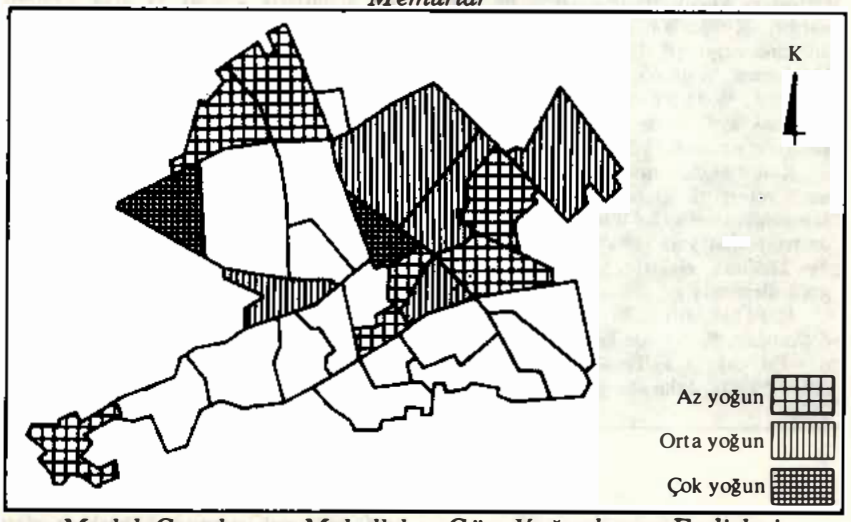
Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: Serbest Meslek

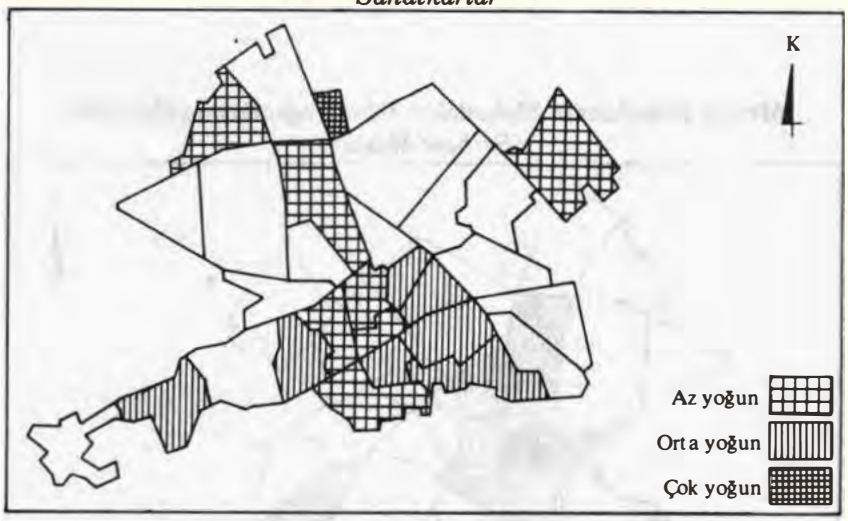
Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: Esnaf/Tüccar

Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: Memurlar

Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: Sanatkarlar

oluşan yüksek kiraları karşılayamamaları nedeniyle küçük sanayiciler kentin dış halkalarına kaymışlardır. Kent merkezindeki yerlerini hâlâ koruyan kunduracılar dışındaki öbür birimler yeni küçük sanayi sitesinde ve eski küçük sanatlar çarşısında yoğunlaşmıştır. Yeni sitenin kurulma çalışmalarına 1966'da belediyenin öncülüğünde başlanmıştır. Burdur karayolu ile demiryolu arasında kalan, 43 hektarlık bir alanda kurulan sitenin 500 ortağı vardı. 700 kadar kuruluşu kapsayan site, büyüklükleri 100 ile 1.600 m2 arasında değişen birimlerden oluşmuştur. Birimlerin toplam taban alanı 155.800 m2'dir. Sitede oto onarımcıları demirciler, tornacılar, marangozlar, hızarlar, mobilyacılar ve iplik bükümhaneleri yer almaktadır. Yeni sitenin kurulmasıyla, eski sanayi çarşısı büyük ölçüde boşalmış ve daha çok depolama alanı olarak kullanılmaya başlamıştır.

ISPARTA KENTİ'NDE KONUT: Kentin toplumsal yapısını oluşturan farklı gruplar ve bunların karşılıklı etkileşimleri konut alanları deseninde kendisini gösterir. Bu ölçekte bir kentte henüz merkezden kopma başlamamış, rekabet şansı olan yeni merkezler doğmamıştır. Tek merkezli, toplu bir kent olan Isparta'da merkez tüm etkinliklerin yer aldığı, ilişkilerin en yoğun olduğu tek bölgedir. Bu nedenle, merkez çeşitli grupların yerleşmeyi istedikleri 1. odak noktası olarak ortaya çıkmış ve farklı grupların mekânda dağılımları gelir düzeyine göre belirlenmiştir.

1974'te yapılan bir araştırmada, farklı meslek ve gelir gruplarının mekânda dağılımı ile gelir-kira-uzaklık ilişkileri incelenmiştir. İncelemede memurlar, sanatkârlar, serbest meslek sahipleri, esnaf ve tüccarlar, işçiler, el sanatları üreticileri gibi meslek grupları belirlenmiştir.

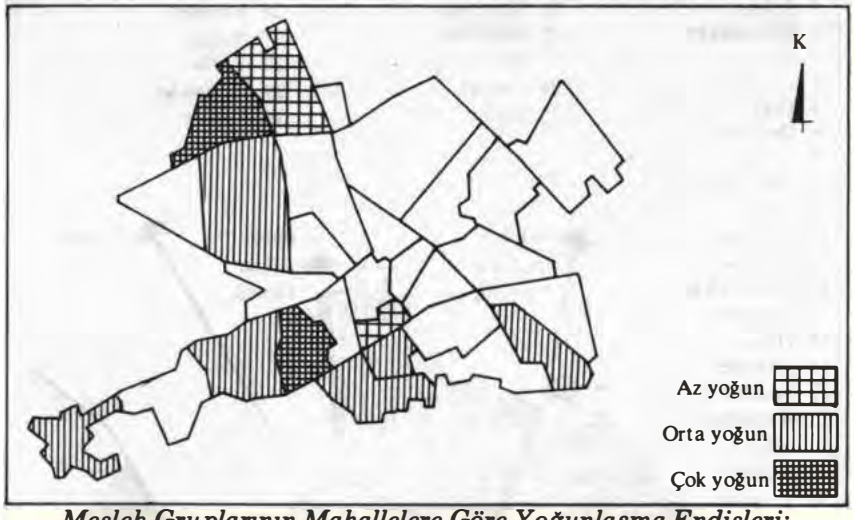
Söz konusu araştırmaya göre memurların yer seçiminde temel eğilim, kent merkeziyle demiryolu arasında kalan alanlardır. Burada yer alan İstiklal ve Kepeci mahalleleri, 1936'da demiryolunun Isparta'ya bağlanması ve İstasyon Caddesi'nin açılmasıyla prestij mahalleleri haline gelmiştir. Konut kalitesi ve teknik altyapı açısından kentin en iyi durumda olan alanlarıdır. Memurların en yoğun oldukları bölge, doğudaki Gülistan Mahallesi'dir. Özellikle, son yıllarda kooperatif konutların geliştiği bu bölge, kentin en dış halkasındadır. Kentin batısında yer alan Gülevler Mahallesi de aynı nitelikte olan ve memurların yoğunlaştığı bir bölgedir.

Sanatkârlar grubu işyerlerinin merkezde yer alması nedeniyle, merkeze yakın bölgelerde yerleşme eğilimi gösterir. Ancak, gelir düzeyinin düşüklüğü bu grubu kentin dış halkalarına itmiştir. 1974'de sanatkârların konutlarının en yoğun olduğu bölge Sanayi Mahallesi idi. Buradaki binaların genellikle alt katları işyeri, üst katları konuttur. Bu grubun, ikinci derece yoğunlaştığı bölgeler merkezin güneyindeki Gazikemal ve İskender mahalleleri ile Belönü Çayı'nın güneyindeki Gülcü, Hisar ve Sülübey mahalleleridir.

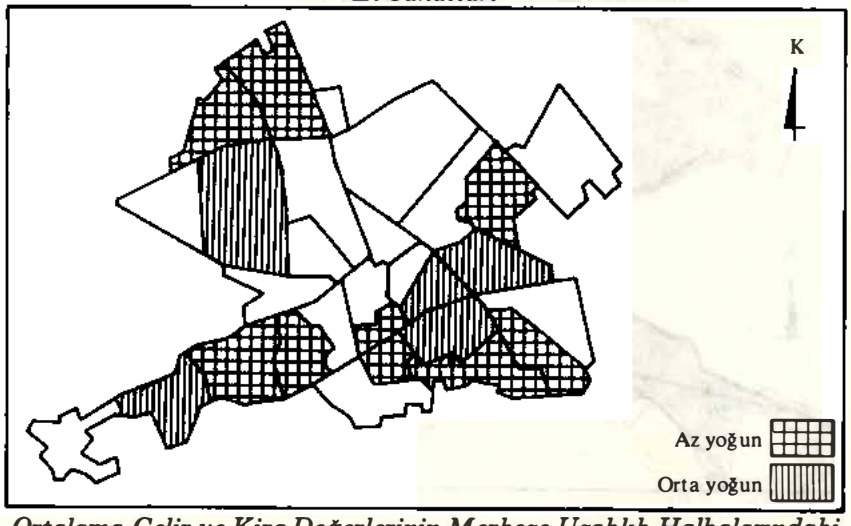
Serbest meslek grubu da işyerlerinin merkezde olması nedeniyle, merkeze yerleşme eğilimindedir. Bu grubun gelir düzeyi yüksek olan kesimi Kurtuluş, Piri Mehmet, Yayla, Hızırbey gibi merkezi çevreleyen mahallelerde yerleşmiştir. Kentin güneydoğu ucundaki Yenice ve Dere mahallelerinde küçük ölçekli iş yapan, düşük gelirli serbest meslek sahipleri yoğunlaşmıştır.

Kentin etkin gruplarından olan esnaf ve tüccarlar da merkezi çevreleyen mahallelerde yerleşmiştir. En yoğun oldukları mahalleler, Sermet ve Hisar mahalleleri, ikinci derece yoğunlaştıkları yerler ise, İstiklal,

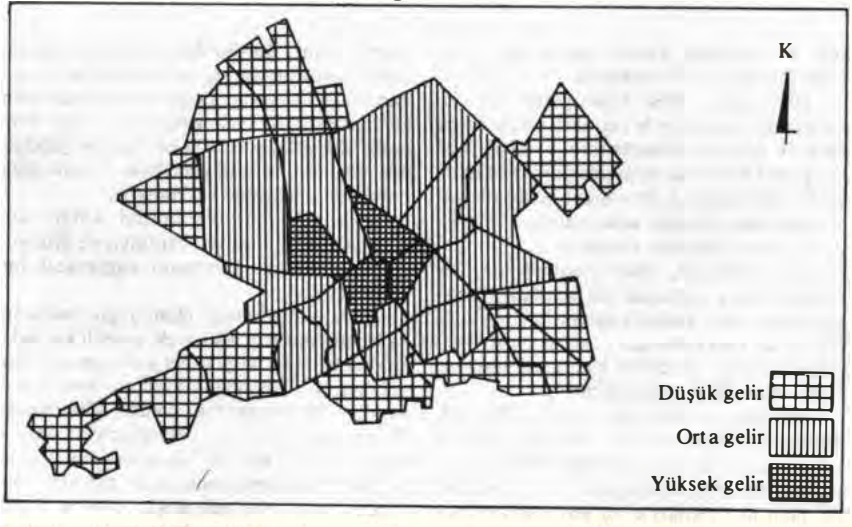
Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: İşçiler

Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Yoğunlaşma Endisleri: El Sanatları

Ortalama Gelir ve Kira Değerlerinin Merkeze Uzaklık Halkalarındaki Dağılımları

Piri Mehmet, Yayla, Keçeci ve Turan mahalleleridir.

İşçiler, genellikle kentin en düşük gelirli kesimlerini oluşturdukları için, arsa fiyatlarının ucuz olduğu ve işyerlerine yakın alanlarda yerleşme eğilimini en fazla gösteren gruplardır. Bu çözüm aynı zamanda ulaşım giderlerini azaltması bakımından önemlidir. İşçiler, kentin iki ayrı bölgesinde yoğunlaşır. Bunların biri, eski sanayi bölgesi yakınındaki, Doğancı, Turan, Keçeci, Gazikemal, Hanife Sultan, Kurtuluş ve Sülübey mahalleleridir. İkinci ve daha yeni yoğunlaşma bölgesi ise, yeni sanayi bölgesi yakınındaki Bağlar, Bahçelievler ve Yedişehitler mahalleleridir. Bu mahalleler, kentin en yeni ve gecekondulaşmanın en fazla olduğu mahalleleridir.

El sanatları üreticilerinin büyük bölümü, halıcılıkla uğraşanlardan oluşur. Bunların tümüne yakını kadın ve kızların halı dokuyarak ek gelir sağladığı işçi ve zanaatkâr aileleridir. Bu grup, arsa fiyatları ve kiraların en düşük olduğu, dış mahallelerde yerleşmişlerdir. En belirgin yoğunlaşma Doğancı Mahallesi'ndedir. İkinci derece yoğunlaşma bölgeleri; Bağlar, Hisar ve Sermet mahalleleridir.

1974 tarihli araştırmaya göre farklı grupların gelir ve uzaklığa göre mekânsal dağılımı kabaca şu deseni ortaya çıkarmıştır: Merkezden ilk 500 m'lik uzaklık halkasında kentin yüksek gelir grubu, 500-1.000 m'lik uzaklıkta orta gelir grubu, 1.000 m'den fazla uzaklıkta da düşük gelir grubu yoğunlaşmıştır. Kira değeri de bu dağılıma koşut olarak, merkezden uzaklaştıkça düşer. Ayrıca, dış halkalara gidildikçe kiracılık oranı azalmaktadır.

Mekândaki dağılım, mesleklere göre incelendiğinde, sanayi, küçük sanatlar ve ticaret kesimlerinde işçi olarak çalışanların merkezden kentin dış halkalarına gidildikçe yoğunlaştıkları görülür. Sanayide çalışanların % 60'ı, küçük sanatlarda çalışanların % 54'ü, ticarette ücretli olarak çalışanların da % 44'ü merkezden 1.000 m ve daha uzak alanlarda yaşamaktadır.

Büyük çoğunluğunu memurların oluşturduğu resmi kurumlarda çalışanlar ile ticarette işveren durumunda bulunanlar (tüccar, esnaf, serbest meslek sahipleri) merkeze yakın alanlarda yoğunlaşmıştır. Merkezden 1.000 m uzaklığa kadarki bölgede resmi kurumlarda çalışanların % 68'i, ticarette işveren durumunda olanların da % 70'inden fazlası yaşamaktadır.

1974'te kentte konut yoğunluğunun en düşük olduğu alanlar, yüksek gelir grubunun yaşadığı Kepeci, İstiklal ve Gülevler mahalleleridir. Yeni gelişen alanlarda boşlukların fazla olması yoğunluğu düşürmektedir. Barınma yoğunluğu da benzer bir dağılımdadır. Oda başına kişi sayısı kentin eski mahallelerinde (orta ve düşük gelir grubu alanları) en yüksek değerine ulaşmakta, yüksek gelir grubu konut alanlarında da en aza inmektedir.

Çevresi için önemli bir çekim merkezi olan Isparta Kenti'nde ilk gecekondular Yayla, Gülcü ve Karaağaç mahallelerinde yapılmıştır. Belediyenin düzensiz yerleşmeyi önleyememesi üzerine İmar ve İskân Bakanlığı bu mahallelerde yapılan konutları ıslah etmek ve yeni gelecek akımı denetlemek üzere gecekondu önleme bölgeleri oluşturmuştur. Ancak, bu amaçla girişilen toplu konut yapımı amacından sapmış ve memur lojmanlarına dönüşmüştür. Konut talepleri karşılanmayan düşük gelirli kesim ise, kentin çeşitli mahallelerinde gecekondu yaparak yerleşmeyi sürdürmüştür. Bağlar, Yedişehitler, Bahçelievler ve Sanayi mahalleleri yeni gecekonduların yoğunlaştığı alanlardır.

Kentte Elektrik, Su, Kanalizasyon: Isparta İli, 1972'ye değin, elektriğini Kovada I Santralı'ndan alıyordu. Isparta'nın elektrik tesisleri ilk olarak 1959'da İller Bankası aracılığıyla yaptırılmıştı. Ancak kısa sürede, nüfusun ve sanayi kuruluşlarının artması sonucu bu şebeke yetersiz kalmıştır. Bu nedenle belediyece, İller Bankası'yla birlikte tevsii ve ıslah projesi hazırlanmış ve 1970'te tamamlanmıştır. Kent, 1972'de ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır. 1972'de kentte elektrik abonelerinin sayısı 13.499'du. Kişi başına yıllık enerji tüketimi 926 kw idi. Enerji kaybı ise % 28,6 oranındaydı.

Isparta Kenti'nin İçme suyu Akyokuş ve Andıkdere kaynaklarından sağlanmaktadır. Su şebekesi, 1930'da yapılmıştır. 1930'dan 1970'lere değin gerektikçe bölgesel ölçekte genişletme çalışmaları yapılmış, ancak, sonuçta su talebi ile dağıtım arasında önemli açıklar ortaya çıkmıştır. 1972'de belediyenin çalışmalarıyla ana şebekeye saniyede 120 lt su kapasitesi eklenmiştir. 1972'de kentteki su abonelerinin sayısı 9.895'ti.

Kentin kanalizasyon şebekesi, son derece yetersizdir. Özellikle, Belönü Çayı'nın güneyinde kalan, kentin en düşük gelirli gruplarının yaşadığı eski mahallelerde konutların büyük çoğunluğu şebekeye bağlı değildir. Kente göç edenlerin yerleştikleri Yedişehtiler ve Bahçelievler mahalleleri de aynı durumdadır.

ISPARTA KENTİ İMAR PLANLARI: Isparta'nın imar planı 1960'ta İmar ve İskân Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi'nce yapılmıştı. Planın ön çalışmalarında nüfusun 50.000'e ulaşacağı ve kentin 290,54 hektar alana yayılacağı hesaplanmıştı. Ortalama yoğunluk hektarda 170 kişi olarak saptanmıştı. 1965'te kent, 42.901 kişilik nüfusuyla hesaplanan nüfusa yaklaşmış, ancak kentin büyümesi düzenli olmamış, yerleşme yer yer plan sınırının dışına taşmıştır. Plan dışına taşmalar en çok kuzey ve batıda Bahçelievler ve Yayla mahallelerinde (yaklaşık 9 hektar), doğuda Karaağaç Mahallesi'nde (2,5 hektar), güneydoğuda Gülcü Mahallesi'nde (1,5 hektar) gerçekleşmiştir.

1968'de 1960 planını esas alarak, bu plandaki uygulama aksaklıklarını düzeltmek, plan sınırlarını genişletmek, yeni konut alanları açmak ve ulaşım ağını düzenlemek üzere Mimar Fahri Yetman tarafından yeni bir plan yapılmıştır.

1960 planında, Burdur yolu ile Eğridir yolunun kesiştiği bölgede gösterilen küçük sanatlar bölgesi altı atölye, üstü konut olarak kullanılan binalarla dolmuştu. 1968 planında, konut ve işyerinin ayrı mekânlarda olması gerektiği belirtilerek yeni bir küçük sanayi bölgesi gösterilmiştir. Eski bölgede ise, ticaret kuruluşlarının yer alması önerilmiştir. Yeni bölgenin uygulanması tamamlanmış ve bir kısım küçük sanayi birimlerinin bir bölümü buraya taşınmışsa da eski sanayi çarşısı da işlevini sürdürmüştür.

1968 planı, 1960 planının önerdiği sanayi bölgelerini genişleterek korumuştur. Sanayi alanları istasyonun doğusunda ve Eğridir yolunun kuzeyinde iki ayrı bölgedir ve Burdur-Antalya yoluna dek genişletilmiştir. Ancak, söz konusu alanlar kente çok yakın olduklarından, arsa fiyatları hızla artmıştır. Bölgenin önemli bir bölümü konutla dolmuştur. Bu nedenle, sanayi kuruluşları imar sınırı dışında yer seçmektedir.

1968 planı, 1960 imar planı kararını koruyarak, kent içinde yer alan halı yıkama ve iplik boyama atölyelerinin Belönü Çayı'nın güney yakasına yerleşmesini önermiştir. İplik fabrikalarının da sanayi bölgesine taşınması öngörülmüş, ama, yalnızca Sümerbank sanayi bölgesine taşınmıştır.

Kent merkezi, 1968 planında da, bir önceki planda saptanan yerinde belirtilmiş, gelişmenin ana ulaşım bağlantıları boyunca oluşacağı varsayılmıştır. Ancak, plan kararlarının dışında, devlet hastanesi yönünde çizgisel bir gelişme gerçekleşmiştir.

Mezbaha ve hayvan pazarı, 1968 planında öngörüldüğü gibi, Antalya yoluyla Belönü Çayı'nın arasında kalan alanda gerçekleştirilmiştir. Ancak, daha sonra yapılan bir plan değişikliğiyle bu kullanımlar imar sınırı dışına, Davraz Mahallesi'yle Belönü Çayı arasında kalan alana taşınmıştır.

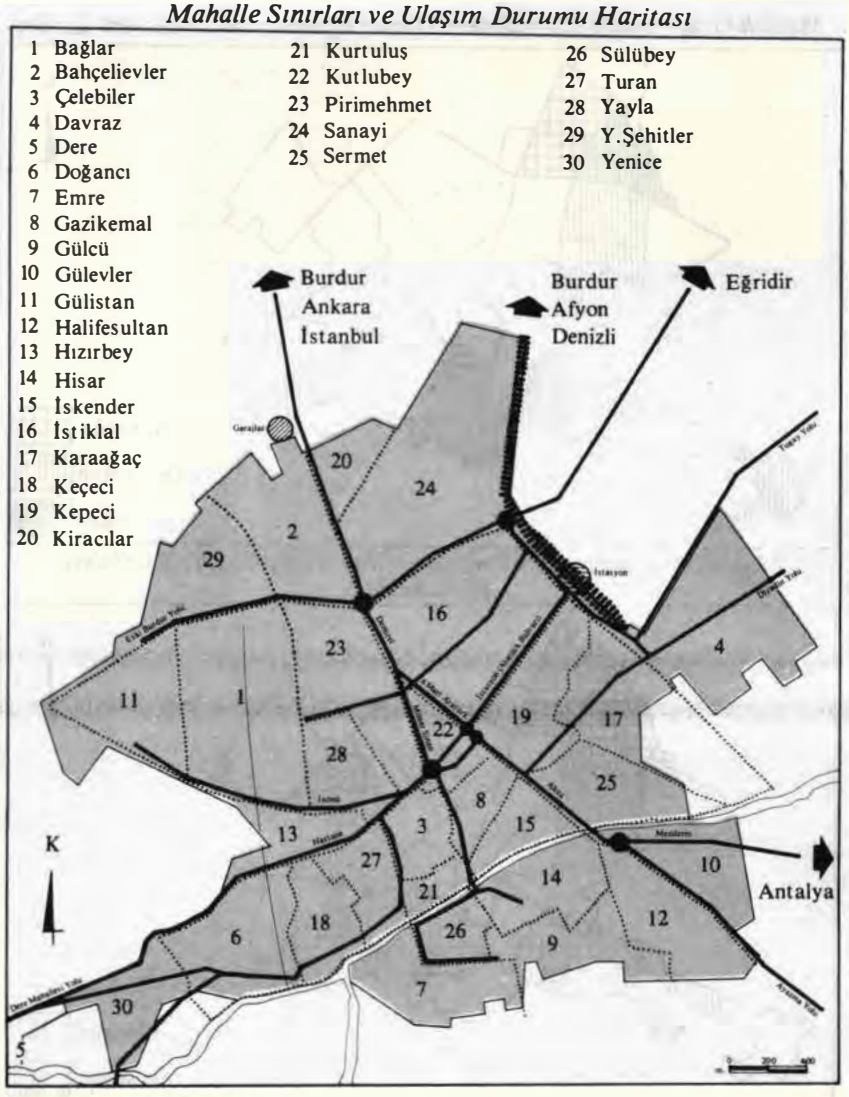
1960 planında önerilen ulaşım ağı büyük ölçüde uygulanmıştır.1968 planı yeni gelişen alanları dikkate alarak, yol ağını genişletmiştir. 1968 planındaki ulaşıma ilişkin en önemli karar, Burdur'dan gelen yolun devamını oluşturan ve Isparta Oteli'nin yanından başlayıp, Antalya yoluna bağlanan yolun açılmasıdır. Merkezin gelişmesi, bu yol üzerinde yoğunlaşmış, bölgede kiralar yükselmiş ve yol üzerinde genellikle 2 katlı olan binalarda yenilenme başlamıştır.

1968 planının bir önemli kararı da, Burdur-Konya, Burdur-Antalya ve Konya-Antalya transit bağlantısını sağlayacak bir çevre yoludur.

1972'ye değin imar planı uygulamalarında belediye, harcamalar için gerekli kaynakları sağlamada iki yöntem kullanmıştır. Bir yandan, öz kaynaklar kullanılırken, öteki yandan da borçlanma yoluna gidilmiştir. Borçlanma, özellikle 1968 planıyla ağırlık kazanmıştır. 1969-1971 arasında borçlanma ve devlet yardımlarının oranı toplam gelir içinde % 30-40'a ulaşmıştı. 1969'a değin olan sürede yatırım harcamaları toplam harcamaların % 10-20'sini oluştururken, 1969'dan sonra bu oran % 40-50'ye çıkmıştır.

Kent nüfusunun hızla artarak, plan hedeflerini aşması ve kentin plan sınırları

Mahalle Sınırları ve Ulaşım Durumu Haritası

dışına taşması sonucu, 1976'da kentin imar planı Mimar Behçet Baykut'ça yeniden yapılmıştır. Bu plan, Bölge Planlama Dairesi'nin 1990 yılı için hesapladığı 118.000 nüfusu esas almıştır.

Planın en önemli kararlarından biri, belediyenin de isteğine uygun olarak, organize sanayi bölgesi önermesidir. Organize sanayi bölgesi için, kentin kuzeyinde Burdur yolu üzerinde Çünür Köyü yakınında yer ayrılmıştır. Buradaki gelişme, kentten kopuk olacağı için, Çünür'ün konut alanları bakımından geliştirilmesi düşünülmüştür. Ayrıca, bu gelişmeyi desteklemek üzüre yüksekokulların da bu alanda yerleşmesi öngörülmüştür.

Konut gereksiniminin ağırlıklı olarak, var olan konut alanlarında yoğunlaşmayla karşılanması amaçlanmıştır. Yoğunlaşma gerçekleştirilemezse, gelişmenin Bahçelievler, Yedişehitler ve Davraz mahallelerinde ağırlık kazanacağı düşünülmüştür. Ayrıca, 1968 planında yüksekokullar alanı olarak ayrılan ama bu doğrultuda kullanılamayan alan yerleşime açılmıştır.

Ulaşımda transit trafik ile kent içi trafiğin ayrıştırılması amaçlanmıştır. Bu nedenle, daha önce önerilen Burdur-Antalya Çerve Yolu'nun açılması kararı getirilmiştir.

EĞİTİM

1975 DPT verilerine göre, illerarası gelişmişlik sıralamasında Isparta İli, eğitim düzeyi bakımından 13. sırada yer almaktadır.

Isparta'da okuryazarlık oranı sürekli olarak ülke genelinden daha yüksek olagelmiştir. Örneğin, 1975'te Türkiye ortalaması % 61,9 iken, Isparta'da okuryazarlık oranı % 69 idi.

Isparta'da ilköğretimde öğrenci sayısı, 1960'lara değin hızla artmış, daha sonraki yıllarda bu artış yavaşlamıştır. Ortaokullarda ise, öğrenci sayısındaki hızlı artışın 1960-1970 döneminde yaşandığı,bu gelişimin liselerde de 1970'lerde hızlandığı gözlemlenmektedir. Mesleki ve teknik öğretimde öğrenci sayısındaki artış, 1970-1980 döneminde olmuştur. Isparta'da ilk ve ortaöğretimdeki bu gelişme, Türkiye genelindeki gelişmeye koşuttur. Ancak, gelişme hızı Türkiye genelinin biraz altındadır.

Yükseköğretime geçiş yönünden ise Isparta İli, Türkiye ortalamasının altındadır. 1975'te yapılan üniversiteye giriş sınavlarına Isparta İli'nden katılanların % 12,5'i başarılı olurken, başarı oranı Türkiye genelinde % 16 idi.

Isparta'nın eğitim göstergelerinin Türkiye ortalamasına genellikle yakın olmasının nedeni, ilin bu alandaki tarihsel birikiminden kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet öncesinde Isparta'da 17'si ilk, 4'ü rüşti ve 1'i idadi olmak üzere, 22 okul bulunuyordu. Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında da toplam okul sayısı 79'du.

Cumhuriyet'in ilk 15 yıllık döneminde Isparta'daki okul, öğretmen ve öğrenci sayıları, Türkiye ortalamasına oldukça yakındı. İlkokul çağındaki nüfusun okullaşma oranı açısından da il, Türkiye genelinden daha iyi bir durumdaydı.

İlk lisenin 1952'de açıldığı Isparta'da, 1953'te, 9 ilçenin 8'inde ortaokul vardı. Isparta'da ilk imam hatip ortaokulu da 1952'de açılmıştır. Yine 1950'lerin ilk yıllarında ilde, nüfusu 250'nin üstünde olan köylerde ilkokullar açılmıştı. 1953'te 202 köyün 150'sinde ilkokul vardı.

İlkokullardaki öğrenci sayısının kır-kent dağılımı, 1960-1980 dönemindeki hızlı kentleşmeye koşut olarak gelişmemiştir. 1960'ta nüfusun yaklaşık % 65'i köyde, % 35'i kent merkezlerinde yaşarken, ilkokullarda bulunan öğrenci sayısının dağılımı da bu oranlara uygun düşüyordu. Oysa, 1980'de nüfusun % 45'i kent merkezlerinde yaşarken, kent ilkokullarındaki öğrenci oranı % 37 dolayında kalmıştır.

Isparta'da çeşitli düzeylerde öğrenim görmüş nüfusun sektörlere dağılımına bakıldığında, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlardaki okuryazar faal nüfusun, yaklaşık % 50'si tarım sektöründe, % 30'u halıcılık başta olmak üzere, küçük imalat sanayii ile sosyal ve kişisel hizmetlerde, geri kalan % 20'lik bölümü de inşaat ve ticaret işlerinde çalışmaktaydı. İlkokul mezunlarındaki dağılım da bu oranlara yakındı. Okuryazar nüfusun % 12,5'ini oluşturan orta ve daha üst öğrenim görenlerde ise, tarımda çalışanların payı % 15'e düşmekte, sosyal ve kişisel hizmetlerde çalışanlar % 60'a yaklaşmaktaydı.

Planlı dönemde kamu yatırımları içinde eğitimin payı, Isparta İli için % 7,3 ile % 12,6 arasında değişirken, bu oran çevre iller olan Antalya'da % 3,4 ile 12,7, Burdur'da ise % 11,8 ile % 30,2 arasında olmuştur. II. plan dönemi (1968-1972) dışında, üç plan döneminde de, kişi başına düşen eğitim harcaması yönünden Isparta İli, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

OKURYAZARLIK: 1975 verilerine göre, Isparta'da okuryazarlık oranı % 69 idi (Tablo 21). Bu açıdan ülke içinde 12. sırayı alan ildeki okuryazarlık oranı, Türkiye geneli (% 61,9), Antalya (% 67,3) ve Burdur'dakinden (% 66,4) daha yüksekti. İlde, kadın-erkek ve toplam okuryazarlık oranı, hep Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur.1975'te ülke genelinde her 100 kadından 48,3'ü okuma-yazma bilirken, Isparta'da bu oran 55,1 idi.

1975 Genel Nüfus Sayımı'na göre, 84.907 kişinin okuma-yazma bilmediği Isparta'da, 1981 yılı okuma-yazma seferberliğine 3.347 kişi katılmıştır.

1975'te Isparta'da okuryazarların % 63,2'si ilkokul,% 7,4'ü ortaokul, % 5,5'i lise ve % 1'i (2.093 kişi) yüksekokul mezunudur. Geri kalanı ise bir okul bitirmemiştir. Türkiye'de olduğu gibi, Isparta'da da okuryazarların % 50'sinin üstündeki bölümü ilkokul mezunudur. Ortaöğretim kurumlarından mezun olanların % 30'u mesleki ve teknik okul çıkışlıdır. Isparta'da mesleki ve teknik eğitime ilginin Türkiye geneline göre biraz daha fazla olması, bu alandaki mezuniyet oranlarına da yansımaktadır.

İldeki okuryazar kadınların da % 64,1'i ilkokul, % 9,2'si orta ve daha üst düzeyde bir öğrenim görmüştür. Geriye kalan % 26,7'lik bölümü ise herhangi bir öğretim kurumunu bitirmemiştir.

İLKÖĞRETİM: Cumhuriyet'in ilk 15 yıllık döneminde ilköğretim düzeyi bakımından orta sıralarda yer alan Isparta'da, 1938'de 72 ilkokul vardı ve bu okullarda 11.624 öğrenci okumaktaydı. Öğretmen başına 65 öğrenci düşüyordu. Kız öğrencilerin toplam öğrenciler içindeki payı (% 28), Türkiye ortalamasına (% 33) yakın idi.

Söz konusu dönem içinde, ilköğretim düzeyi 1931-1932 ders yılında en ileri noktaya ulaşmıştı. Bu yılda ilkokul sayısı 95'e çıkarken, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40'a inmişti. 15 yıllık dönemde, bir önceki yıla göre öğrenci artışının en fazla olduğu 1931-1932 öğretim yılında, kız öğrenciler de toplam öğrenciler içinde en yüksek oranda (% 34) bulunuyorlardı. Böyle bir gelişmenin nedeni, özellikle 1930'larda başlatılan ilköğretim seferberliğine ve kız çocukların okutulmasını özendirme girişimlerine bağlanabilir. Bunun yanısıra, 1932-1938 arasında okul ve öğrenci sayısındaki düşüş, daha çok köy ilkokullarında görüldüğünden, bu durum yönetsel bölünmedeki değişiklikler ve Türkiye'nin öteki illerinde de olduğu gibi eğitim düzeyindeki dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır.

1940'ların başında Isparta'nın Gönen'de bir köy enstitüsü açıldı. Gönen Ovası'nda demiryoluna yakın bir yerde kurulan köy enstitüsü, hem köy öğretmeni yetiştirmeyi, hem de öğrencilerin köyün üretim yaşamına katılmasını sağlamayı amaçlıyordu.

Haziran 1940'ta 80 öğrenci ile öğretime başlayan Gönen Köy Enstitüsü, aynı yılın kasım ayı sonunda öğrenci sayısını 280'e çıkartmıştı. Enstitüde marangozluk, yapıcılık, demircilik, halıcılık, biçki-dikiş işleri yapılıyordu. İlkokulun 4. ve 5. sınıfı ile ortaöğretime dayalı olarak eğitim yapan enstitü öğrencileri, aynı zamanda çevre köylerde, köylülerin tarımsal faaliyetlerinde çalışıyorlar, okulda öğrendikleri konuları bizzat uygulamada deniyorlardı. Enstitüde, 1941'de tuğla ve kireç ocaklarında çalışma işlerine, köprü kurma faaliyetlerine önem verildi. Isparta'da dokumacılık ve halıcılık işlerinin zaten gelişmiş durumda bulunması, köy enstitüsünün faaliyetlerine de yansımış, çoğunlukla kız öğrencilerin çalıştığı 6 dokuma tezgâhı halı üretimine geçmişti. Gönen Köy Enstitüsü, öbür köy enstitülerinde olduğu gibi, 1946'dan itibaren iş eğitimi içinde öğretmen yetiştirme işlevini bırakmıştır. Bu yıldan sonra klasik öğretmen okulu statüsüne dönüştürülmeye başlanmış, 1954'te de Gönen İlk Öğretmen Okulu adını almıştır. 1970'lerde 6 sınıflı öğretmen lisesi biçiminde öğretimini sürdürmüştür.

Isparta'da ilköğretimin 1960-1980 arasındaki gelişimine bakıldığında, öğrenci ve okul sayısındaki artışın giderek yavaşladığı (Tablo 23 ve Şekil 7), buna karşılık ilkokullardaki öğretmen sayısının daha hızlı arttığı görülmektedir (Tablo 24). Isparta ilkokullarında öğrenci sayısı 20 yıllık dönemde % 25 oranında artarken, bu oran komşu illerden Burdur'da % 20, Antalya'da ise % 78 olmuştur. Antalya'daki öğrenci sayısında görülen artışın Türkiye ortalamasına (% 78) eşit olmasının nedeni, 1960 öncesinde ilkokul öğrencisi sayısının düşük olmasıdır.

Isparta ve Burdur'da ise, 1960'ların başında, nüfus ölçeğine göre ilkokul öğrenci sayısındaki artışta bir daralma başlamış ve giderek ortaöğretime ağırlık verilmeye başlanmıştır.

1961-1962 öğretim yılında, bir öğretmene Isparta'da 49, Antalya'da 50 öğrenci düşmekte idi. Isparta ve Antalya'da bu sayının Türkiye ortalamasına (öğretmen başına 46 öğrenci) yakın olmasına karşılık Burdur'da, öğretmen başına 28 öğrenci ile bu ortalamanın çok altındaydı. 1979-1980 öğretim yılında ise, her üç il, ülke geneline göre daha iyi durumdaydı. Türkiye'de öğretmen başına 28 öğrenci düşerken, Isparta'da 24, Antalya'da 26, Burdur'da ise 21 öğrenci düşmekteydi.

1979-1980 öğretim yılında, Isparta'da öğretmen başına öğrenci sayısının Türkiye geneline göre daha düşük olması, ilköğretimin niteliğini de yükseltmiştir. Nitekim, aynı öğretim yılında ildeki 317 ilkokuldan ancak 37'sinde (% 11) ikili öğretim yapılmaktaydı (Tablo 21). Üçlü öğretim yapan ilkokul ise yoktu.

Isparta'da kız öğrencilerin toplam öğrenciler içindeki oranı da 1960'lardan sonra sürekli Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur. 1961-1962 öğretim yılında Türkiye'de kız öğrencilerin oranı % 38 iken, Isparta'da bu oran % 42 idi. 1970-1971 öğretim yılı başında, kız öğrencilerin payı Türkiye'de % 42 iken, Isparta'da % 45'ti. 1979-1980 öğretim yılında ise, Isparta'da % 49'luk bir oranla kız öğrenciler, toplam öğrencilerin hemen hemen yarısını oluşturmaktaydı. 1979-1980 öğretim yılında kız öğrenci oranı, kent ilkokullarında % 49,7, köy ilkokullarında ise % 48,5'ti.

İlkokuldaki öğrencilerin kır-kent bileşimine göre dağılımına bakıldığında, 1960'ta nüfusun % 34,8'i kent merkezlerinde yaşarken, kent ilkokullarındaki öğrencilerin oranı da % 32,7 idi. 1970'te nüfusun % 38'inin kentte yaşamasına karşılık, öğrencilerin % 33,2'si kent ilkokullarındaydı. 1980'e gelindiğinde, kentsel nüfus oranı % 45'e ulaşmış, ancak kent ilkokullarındaki öğrencilerin oranı % 37,2'ye çıkabilmiştir. Bu dengesizlikte rol oynayan etkenlerden biri, kırdan kente göçte özellikle yetişkin erkek nüfusun yüksek bir payının olmasıdır.

ORTAÖĞRETİM: Ortaöğretimdeki gelişimi bakımından da Türkiye'nin orta sıradaki illeri arasında yer alan Isparta'da, ortaokullardaki öğrenci sayısı artışı, 1960' larda hızlanmış ve 1970'lerde de sürmüş, liselerde ise bu yoğunlaşma 1970'lerde yaşanmıştır.

ORTAOKULLAR: 1923-1938 döneminde Isparta'da 1'i Merkez İlçe'de, öbürü Yalvaç'ta olmak üzere 2 ortaokul vardı. 1923-1938 arasında 5.041 öğrencinin okuduğu Isparta Ortaokulu'ndan söz konusu 15 yılda 756, 2.035 öğrencinin okuduğu Yalvaç Ortaokulu'ndan ise 384 öğrenci mezun olmuştu.

1950'lerin başlarında, hemen hemen tüm ilçelerinde ortaokul bulunan Isparta'da, 1954-1955 öğretim yılında 9 olan ortaokul sayısı, 1979-1980 öğretim yılında 8 katına yaklaşarak, 69'a ulaşmış, aynı dönemde öğretmen sayısı da, 4 kata yakın artarak, 78'den 379'a yükselmiştir (Tablo 25). 1955-1980 arasındaki 25 yıllık dönem göz önünde bulundurulduğunda, Isparta, öğrenci sayısındaki artış bakımından hem Antalya ve Burdur, hem de Türkiye genelindeki gelişmeyi daha düşük bir hızla izlemiştir.

Tablo 21
*Isparta'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	37,4	11,5	23,3
1945	53,8	17,7	34,7
1950	57,5	20,9	38,2
1955	68,3	27,4	47,5
1960	64,8	27,4	46,5
1965	72,2	37,1	55,1
1970	76,2	51,3	63,9
1975	82,0	55,1	69,0

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 40'a bakınız.

Not: 1) 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.

2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.

3) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 22
Isparta Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	35	243	278
İkili Öğretim	14	23	37
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	2	2
Toplam	49	268	317

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

İlde, toplam ortaokul öğrencisi sayısı, 1954-1955 öğretim yılında 1.146 iken, 1979-1980 öğretim yılında 8.362'ye yükselmiştir. Söz konusu dönemde, toplam öğrenci sayısı 6 kattan, erkek öğrenci sayısı 4 kattan fazla artarken, kız öğrencilerdeki artış 18 katı aşmıştır. 1954-1955 döneminde kızlar toplam ortaokul öğrencilerinin ancak % 12'sini oluştururken, 1979-1980 döneminde bu oran % 31'e ulaşmıştır.

Göller Bölgesi'ndeki her üç ilde, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, Türkiye ortalamasının altında kalmış, yöre öğretim kadrosu yönünden daha nitelikli bir duruma gelmiştir.1954-1955 öğretim yılında, Burdur ve Antalya'da Türkiye genelinde olduğu gibi öğretmen başına 20 öğrenci düşerken, Isparta'da 15 öğrenci düşmekteydi. 1979-1980 öğretim yılında ise, Türkiye'de bir öğretmene 38 öğrenci düşerken, bu sayı Isparta'da 22, Antalya'da 26 ve Burdur'da da 30'du.

Türkiye'de 1979-1980 öğretim yılında, ilkokullardan ortaokullara geçiş oranı % 49 iken, Isparta'da ilkokullardan mezun olan öğrencilerin, % 14'ü mesleki ve teknik eğitime olmak üzere, toplam % 56'sı ortaokullara yeni kayıt yaptırmıştır.

LİSELER: İlk lisesi 1952'de açılan Isparta'da, 1979-1980 öğretim yılında 10 lise bulunuyordu (Tablo 26). Öğrenci sayısındaki artışın gelişimi bakımından, Isparta İli, 1955-1980 döneminde Türkiye genelindeki gelişime koşut bir çizgi izlemiştir. Bu 25 yıllık dönemde, Antalya liselerindeki öğrenci sayısı Isparta'ya göre daha hızlı bir oranda artarken, Burdur'daki artış daha düşük bir düzeyde kalmıştır.

İlde, 1954-1955 döneminde 182 olan toplam lise öğrencisi sayısı, 1979-1980 döneminde 2.762'ye yükselmiştir. Artış 14 kattan fazladır. Söz konusu dönemde erkek öğrenci sayısı 9 kattan fazla artarak 167'den 1.750'ye, kız öğrenci sayısı ise 66 kattan fazla artarak 15'ten 1.012'ye yükselmiştir. Kızlardaki artışın yüksekliğinde, başlangıçta kız öğrenci sayısının çok düşük olmasının etkisi de vardır. Ama, kız öğrencilerin toplam içindeki oranının da % 8'den % 37'ye yükselmesi, kızların eğitime daha fazla katılımının kesin göstergesidir.

1954-1955 öğretim yılında, Isparta liselerinde öğretmen başına Türkiye genelinde de olduğu gibi 13 öğrenci düşmekteydi. 1979-1980 öğretim yılında ise, Türkiye'de öğretmen başına 15 öğrenci düşerken, Isparta'da 12, Antalya'da 15, Burdur'da da 9 öğrenci düşmekteydi.

1979-1980 öğretim yılında Isparta'da genel ve mesleki ve teknik ortaokullardan mezun olanların % 97,4'ü liseye geçmiştir. Bunların % 36,5'i genel eğitim veren liselere, % 60,9'u ise mesleki ve teknik öğretim yapan liselere başvurmuştur. Türkiye genelinde ise tersi bir biçimde, ortaokullardan mezun olanların % 36'sı mesleki ve teknik liselere, % 58'i de genel liselere kayıt yaptırmıştır.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Isparta'da 1961-1962 öğretim yılında 13 olan mesleki ve teknik okul sayısı, 1979-1980 öğretim yılında 29'a ulaşmıştır (Tablo 27). Meslek okullarından biri de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı kız sağlık meslek lisesidir.

Isparta'da, mesleki ve teknik öğretim yapan okulların köklü bir geçmişi vardır. 1943'te erkek sanat enstitüsü olarak açılan Isparta Endüstri Meslek Lisesi'nde, tesviye, elektrik, marangozluk, demircilik, motor, makine, dökümcülük dallarında eğitim yapılmaktadır. Mezunlarının büyük çoğunluğu ya çevrede iş bulmakta ya da işyeri açmaktadır. Kız meslek lisesi de, pratik sanat okulu olarak 1938'de açılmıştır.

Mesleki ve teknik öğretime ilgi, Türkiye geneline göre Isparta'da daha fazladır. 1970-1971 öğretim yılında Isparta'da ortaöğretimdeki öğrencilerin % 31'i mesleki ve teknik okullarda okurken, Türkiye'de bu oran ancak % 18,6 idi. 1979-1980 öğretim yılında, mesleki ve teknik öğretimdeki öğrencilerin tüm ortaöğretim öğrencilerine oranı, Türkiye genelinde % 23'e yüksele-

bilmişken, Isparta'da % 42,2'ye çıkmıştı. İlde bu tür okullarda okuyan öğrenci sayısı, 1961-1962 öğretim döneminde 1.829 iken, 1979-1980'de 8.132'ye yükselmiş, öğretmen sayısı da 110'dan 424'e çıkmıştır (Tablo 27).

1979-1980 öğretim yılında, Isparta'da genel ortaöğretimde öğretmen başına 18, mesleki ve teknik öğretimde 19 öğrenci düşmekteydi. Aynı öğretim yılında, Isparta' da mesleki ve teknik okullarda, kız öğrencilerin toplam öğrenciler içindeki payı % 27 iken, genel ortaöğretimde bu oran % 32,4'tü.

Isparta'da 1960-1980 döneminde mesleki ve teknik okullarda okuyan öğrenci sayısındaki artış 3,5 kat dolayında gerçekleşmiş ve Türkiye geneline koşut bir gelişim izlemiştir. Antalya ve Burdur'da ise artış oranı, Türkiye ortalamasının biraz üzerinde gerçekleşmiştir. Bu 20 yıllık dönemde, mesleki ve teknik öğretimde, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bakımından, her üç il de Türkiye ortalamasına yakın bir gelişim göstermiştir. 1979-1980 öğretim yılında Isparta ve Burdur'da öğretmen başına 19, Antalya' da 15 öğrenci düşerken, Türkiye genelinde 18 öğrenci düşmekteydi.

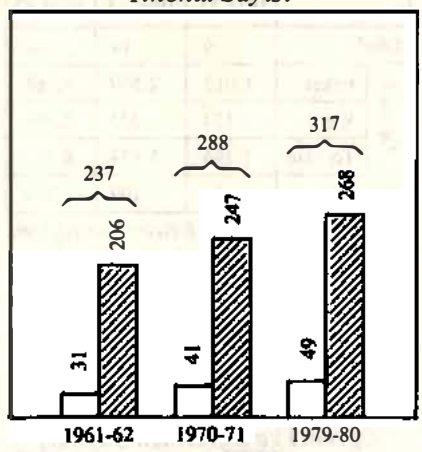
Mesleki ve teknik öğretimdeki öğrencilerin okullara dağılımında imam hatip okulları, Türkiye genelinde olduğu gibi, Isparta'da da ilk sırayı almaktadır. 1979-1980 öğretim yılında, mesleki ve teknik öğretimdeki öğrencilerin okullara dağılımı şöyleydi: İmam hatip ortaokul ve liseleri % 40,9 (Türkiye ortalaması % 34,5), endüstri meslek lisesi % 21,0 (Türkiye ortalaması % 20,3), akşam ve gündüz ticaret lisesi % 16,5 (Türkiye ortalaması % 20,8), 6 sınıflı öğretmen lisesi % 8,7 (Türkiye ortalaması % 3), kız sanat ortaokulları dahil olmak üzere kız meslek lisesi % 7,1 (Türkiye ortalaması % 11,7), sağlık meslek lisesi % 3 (Türkiye ortalaması % 3,4), teknik ziraat ortaokulu ve teknik lise % 2,7 (Türkiye ortalaması % 1,6).

YÜKSEKÖĞRETİM: 3 yüksekokul bulunan Isparta'da, mesleki ve teknik öğretimin gelişmesine koşut olarak, yükseköğretimde de teknik öğretime ağırlık verilmiştir. Isparta'da bir akademi, bir meslek yüksekokulu ve bir de 3 yıllık eğitim enstitüsü vardır.

1982'de Akdeniz Üniversitesi'ne bağlı Isparta Mühendislik Fakültesi adını alan Isparta Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi, 1977'de makine ve inşaat mühendisliği şeklinde iki bölümlü olarak açılmıştır. 1979-1980 öğretim yılında Isparta DMMA, Türkiye'deki 10 DMMA içinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısı bakımından 8. sırada idi. 595 öğrencisi olan DMMA'da, öğretim elemanı başına 19 öğrenci düşerken (Tablo 28), Türkiye genelinde bu sayı 12 idi.

1979-1980 öğretim yılında Isparta Meslek Yüksek Okulu'nda, toplam 38 öğrenci ve 2 öğretim elemanı vardı. Aynı yıl Türkiye'deki meslek yüksekokullarında, öğretim elemanı başına ortalama 15 öğrenci düşüyordu. 824 öğrencinin okuduğu 3 yıllık Isparta Eğitim Enstitüsü'nde de 1979-1980 öğretim yılında öğretim elemanı başına 27 öğrenci, Türkiye genelinde ise 28 öğrenci düşüyordu. Isparta Eğitim Enstitüsü, öğretim elemanı

Şekil 7
Isparta'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

başına düşen öğrenci sayısı bakımından Türkiye'deki 8 eğitim enstitüsü arasında 5. idi.

Isparta, üniversite giriş sınavlarındaki başarı oranı açısından da Türkiye'nin orta sıralarındaki iller arasında yer almasına karşılık, Akdeniz Bölgesi'nin başarılı illerindendir. Hem 1965, hem de 1976 yılı üniversite giriş sınavlarında Akdeniz Bölgesi'ndeki 7 il içinde kazanan/katılan oranı bakımından Isparta, en başarılı üç ilden biriydi. 1976'da sınava katılan 2.101 kişiden 262'si (% 12,5) başarılı olmuştur. Aynı yıl Türkiye genelinde başarı oranı da % 16 idi.

Başarı oranı Türkiye ortalamasının altında olan Isparta, illerin başarı oranına göre sıralanmasında, 1965'te 31.,1976'da ise 27. sıradaydı.

YAYGIN EĞİTİM: Göller Bölgesi'nde okullara bağlı olarak faaliyet gösteren yaygın eğitim kurslarına katılma düzeyinin en düşük olduğu il Isparta'dır. Isparta Kız Meslek Lisesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Pratik Kız Sanat Okulu'nda kursiyer sayısı 1967-1968'de 475, 1978-1979' da da 487 kişi idi. 10 yıllık sürede Isparta' da kursiyer sayısında iniş-çıkışlar olmasına karşın, artış miktarlarında büyük sıçramalar olmamıştır.

Herhangi bir okula bağlı olmaksızın açılan Kuran kurslarına katılanların sayısı, Isparta'da da Türkiye genelindekine koşut bir gelişme göstermiştir. 1968-1969'da 1.094 olan kursiyer sayısı, 1978-1979'da % 7'lik bir artışla 1.174 kişi olurken, Türkiye genelinde bu artış % 9 dolayında idi. Aynı yıllarda Antalya ve Burdur'da Kuran kurslarına katılanlarda ise bir düşme olmuştur. Türkiye genelinde ve Isparta'da, Kuran kurslarına katılan öğrenci sayısındaki artışın görece yavaş olmasına karşın, imam hatip okullarındaki öğrenci sayısı ile çeşitli derneklerce açılan ve resmi olmayan Kuran kurslarına katılanlar da dikkate alındığında, dinsel eğitimin ağırlıklı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, hem Türkiye genelinde, hem de Isparta'da Kurankurslarınakatılanlardan başarılı olanların 1970'ler öncesinde % 61-% 85 oranında olmasına karşılık, 1970'lerin sonlarına doğru başarı oranı % 50'lerin altına düşmüştür. Başarı oranının giderek düşmesi, devamsızlıktan ileri gelmektedir. Kuran kurslarına katılan kadınlar, hemen hemen her dönem ildeki toplam kursiyerlerin yarısını oluşturmuşlardır.

Halk Eğitim Merkezi'nce açılan kurslar arasında, katılma düzeyi açısından 1. sırayı hem Türkiye'de hem de Isparta'da meslek eğitimi kursları almaktadır. 1973-1974'te Isparta'da açılan meslek eğitimi kurslarına 98 kişi katılırken, 1978-1979'da kursiyerlerin sayısı 1.076 olmuştur. Isparta Halk Eğitim Merkezi'nce açılan kurslar arasında, katılanların sayısı açısından 2. sırayı el sanatları, 3. sırayı sosyal ve kültürel eğitim, 4. sırayı da sanayi eğitimi kursları almaktadır.

Tablo 24
Isparta Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	222	418	640
1970-71	397	798	1.195
1979-80	618	1.009	1.627

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 23
Isparta Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	5.623	4.729	10.352	12.599	8.651	21.250	18.222	13.380	31.602
1970-71	6.787	6.180	12.967	14.539	11.512	26.051	21.326	17.692	39.018
1979-80	7.384	7.316	14.700	12.729	12.029	24.758	20.113	19.345	39.458

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

SAĞLIK

Isparta, sağlık düzeyi görece gelişkin illerden biridir. İlde, kaba doğum ve kaba ölüm hızı ile 0-4 yaş grubu ölüm oranı, Türkiye ortalamalarından düşüktür. 1979' da ilde, kaba doğum hızı binde 33,9, kaba ölüm hızı binde 11 ve 0-4 yaş ölüm oranı % 22,8 iken, aynı yıl Türkiye genelinde bu ortalamalar sırasıyla binde 42,3, binde 13,9 ve % 31,5 idi. Bununla birlikte belirli ölçütlere göre, ilin Türkiye geneline oranla daha gelişmiş bir konumda olması, burada gerçekten yetkin bir sağlık hizmetleri ağı bulunduğunu, halkının sağlık kültürünün ileri bir düzeyde olduğunu göstermez. Çünkü, sağlık düzeyi Türkiye genelinde son derece düşüktür. Isparta, Türkiye geneliyle değil de, gelişmiş batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında, bu kez ilde sağlık düzeyinin gelişkin olmadığı ortaya çıkacaktır.

İlin sağlık alanındaki bu görece gelişmişliği, sanayi, ticaret, ulaşım, eğitim vb alanlardaki gelişmişliğine kuşkusuz bağlıdır. İl, çok eskiden beri iç ve dış pazarlarla sıkı bir ilişki içindedir. İlde, yoğun ulaşım ve eğitim yatırımları yapılmış ve bu yatırımlar oldukça düzenli bir biçimde gerçekleşmiştir. Daha Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında büyükçe bir nüfus barındıran kent merkezi, sanayi ve ticareti denetleyen ve düzenleyen tek merkez olması nedeniyle, çok hızlı olmasa da düzenli bir gelişme göstermiş, kentsel nüfus sürekli artmıştır. Tahıl yanında, gül, haşhaş, meyve ve çeşitli hayvan ürünleri ile çeşitlenen tarımsal üretim, halıcılık faaliyetleriyle birleşince kırsal kesime de belirli bir refah sağlamaktadır. Bütün bu etkenler, 1960'lardaki birtakım politik gelişmelerle birlikte, Isparta için olumlu bir ortam hazırlamış, ilin sağlık alanında belli aşamalar gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

İle yapılan kamu yatırımlarında, sağlık sektörü önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan yatırımlar, daha çok yataklı tedavi kuruluşlarının yapımında kullanılmış, bunun yanında koruyucu hizmetlere yeterince ağırlık verilememiştir.

SAĞLIK SORUNLARI: İlin sosyo-ekonomik gelişmesi ve sağlık hizmetlerinin de artmasıyla birlikte, özellikle il ve ilçe merkezlerinde, enfeksiyon hastalıklarının yanında kronik hastalıklar da, sağlık sorunları arasında ön plana çıkmaya başlamıştır. Enfeksiyon hastalıkları, genellikle kırsal kesimlerde daha yaygındır. Bu tür hastalıkların en fazla tehdit ettiği yaş grubu, bebekler ve çocuklar olmaktadır.

İlde günlük diyet, genellikle tahıllarla meyve ve sebzelerden oluşmaktadır. Hayvansal protein tüketimi düşüktür.

Çocuklarda zihinsel ve fiziksel gelişme bozukluklarına, hastalıklara karşı direncin azalmasına neden olan yetersiz ve dengesiz beslenme, kırsal bölgede ve düşük gelir gruplarında daha belirgindir.

İlin bir başka önemli sağlık sorunu da, guatr hastalığıdır. Yetersiz düzeyde iyot alımına bağlı olarak ortaya çıkan bu hastalık, ilin dağlık bölgelerinde ve kadınlar arasında daha yaygındır *(Bak. Giresun Sosyo-Ekonomik Yapı, Sağlık).*

Ana ve çocuk sağlığı sorunları, genel sağlık sorunlarının en başında gelmektedir. 1980'lerin başında, ilde doğurganlık ve bebek ölüm hızı, her ne kadar Türkiye ortalamalarına göre düşükse de, özellikle koruyucu hizmetleri gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, çok yüksektir. Eğitim ve sağlık kültürü düzeyinin kadınlar arasında daha düşük olması, ana ve çocuk sağlığı sorunlarını daha da ağırlaştırmaktadır. Ayrıca, ana ve çocuk sağlığı hizmetlerinin il merkezinde yoğunlaşması ve koruyucu hizmetlerin sunuluşundaki yetersizlik, bu konudaki temel sağlık sorunlarının çözümünü güçleştirmektedir.

İldeki bir başka sağlık sorunu da, iş sağlığı ile ilgilidir. Tarımda çalışan geniş bir kesim ile küçük atölye ya da evlerinde çalışan işçiler sağlıksız koşullar altındadır. Koruyucu önlemlerin alınmadığı atölye ve fabrikalarda çalışan, özellikle genç işçilerin meslek hastalıklarına yakalanma ya da iş kazalarına uğrama tehlikesi yüksektir.

Isparta'da, koruyucu sağlık hizmetlerinin temel öğelerinden olan sağlık eğitimi yetersizdir. Bunun yanında, sağlık sorunlarının üzerine etkin biçimde gidilebilmesi amacına yönelik istatistikler, sağlıklı biçimde tutulmamakta ve salgın hastalıklara ilişkin çalışmalar da yetersiz kalmaktadır.

HASTALIKLAR: Isparta'da, tüm yaş gruplarında en sık görülen hastalık, akut solunum yolu enfeksiyonudur. Bebek ve çocuklarda, solunum yolu enfeksiyonlarından sonra, zatürree, ishaller ve kulak iltihapları en yaygın hastalıklardır. Bu yaş grubunda streptokok enfeksiyonları ve bağırsak parazitleri de çok sık görülmektedir.

15 ve daha yukarı yaş gruplarında ise, en çok rastlanan hastalıklar, genito-üriner (üretim ve boşaltım) sistemi hastalıkları, diş ve diş eti hastalıkları, sindirim sistemi hastalıkları (özellikle mide ve duodenum -oniki parmak bağırsağı- ülseri), romatizmal şikâyetler ve psikotik olmayan ruhsal bozukluklar oluşturmaktadır.

Kadınlar arasında gebelik, doğum ve loğusa dönemlerinde ortaya çıkan hastalıklar, özellikle düşükler en sık görülen rahatsızlıklardır. Erkekler arasında kazalar, önemli sağlık sorunlarına yol açmaktadır.

İlde koruyucu sağlık hizmetlerinin yeterli düzeyde olmaması ve çevre sağlığı sorunlarının özellikle kırsal kesimde yeterince çözülememesi, bulaşıcı hastalıkların yaygın bir biçimde sürmesine yol açmaktadır. Yetersiz beslenme ve kalabalık yaşamayla yakından ilintili bir hastalık olan kızamık ile

Tablo 25
Isparta'da Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		9	14	69
Öğrenci	Erkek	1.012	2.639	5.768
	Kız	134	535	2.594
	Toplam	1.146	3.174	8.362
Öğretmen		78	109	379

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Isparta'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	2	10
Öğrenci	Erkek	167	639	1.750
	Kız	15	116	1.012
	Toplam	182	755	2.762
Öğretmen		14	62	235

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		13	16	29
Öğrenci	Erkek	1.495	2.939	5.889
	Kız	334	1.198	2.243
	Toplam	1.829	4.137	8.132
Öğretmen		110	222	424

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Tablo 28
Isparta'da Yükseköğretim Kurumlarındaki Öğretim Elemanı ve Öğrenci Sayıları (1979-80)

Öğretim Kurumunun Adı	Öğretim Elemanı Sayısı	Öğrenci Sayısı
Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi	31	595
3 Yıllık Eğitim Enstitüsü	31	824
Meslek Yüksek Okulu	2	38
Toplam	64	1.457

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80)

yine bir çocukluk dönemi hastalığı olan boğmaca, ilde endemik (yerleşik) olarak bulunmaktadır.

İlde, dışkı-ağız yoluyla bulaşan ve çevre sağlığı ile toplumsal yaşam koşullarının olumsuzluğunu gösteren bulaşıcı sarılık yerleşik olarak bulunur. Su ve besin yoluyla bulaşan tifo ve paratifonun da, dönem dönem etkin olabilmesi, benzer biçimde kanalizasyon, çöp, su ve besin kirliliği gibi sağlıksız çevre koşullarından kaynaklanmaktadır.

İlde, 1975-1978 arasında bildirilen sıtma olgularında belirgin bir artış olması, bu hastalığın ciddi bir sağlık sorununa yol açabileceğini göstermektedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Isparta'da, il ve ilçe merkezlerinden toplanan verilere göre, en başta gelen ölüm nedenleri, kalp hastalıkları, beyin-damar hastalıkları ve urlar gibi kronik dejeneratif hastalıklardır. Bunları, doğum nedeniyle olan ölümler izlemekte ve bu ölümlerin önemli bir bölümünü, bebek ölümleri oluşturmaktadır. Ölüme neden olan üçüncü hastalık grubu, zatürree ve enfeksiyon hastalıklarıdır. Daha sonra kazalar gelmektedir (Tablo 29). Ancak, ölüm nedeni tanısının, kayıtlara genellikle hekim dışı sağlık personeli olmayan kesimlerce geçirilmesi ve bu işlem sırasında gerçek ölüm nedeni yerine, çoğunlukla kalp hastalıklarının işaretlenmesi, süregen hastalıklar grubunda yapay bir artışa neden olabilmektedir.

Isparta il ve ilçe merkezlerinde zatürree, sindirim sistemi enfeksiyonları ve ishaller ile öbür enfeksiyon hastalıkları nedeniyle olan ölümler, Türkiye ortalamasından daha düşüktür. Buna karşın, kalp ve damar hastalıkları, urlar gibi süregen hastalıklar, daha yüksek oranda ölüme neden olmaktadır.

Bu durum, ilin sağlık düzeyinin Türkiye ortalamasından ileri oluşuyla uygunluk taşımaktadır. Çünkü, sağlık düzeyi geliştikçe, enfeksiyon hastalıkları nedeniyle olan ölümler azalmakta ve önceleri bir sağlık sorunu olarak gözükmeyen süregen hastalıklar, öne çıkmaya başlamaktadır. Nitekim, gelişkin ülkelerde, süregen hastalıklar ölüm nedenlerinin % 70-80'ini oluştururken, enfeksiyon hastalıkları ilk 10 ölüm nedeni arasında yer almamaktadır.

İlin, kırsal kesimindeki ölüm nedenleri konusunda herhangi bir veri yoktur. Sağlık düzeyinin daha yetersiz olduğu bu alanlarda enfeksiyon hastalıklarının daha yüksek oranda ölüme yol açmakta olması, büyük bir olasılıktır.

Isparta'da ölüm nedenleri, yaş gruplarına göre incelendiğinde, şu sonuçlar ortaya çıkar: Bebeklerde başlıca ölüm nedenleri, zatürree, ishal, beslenme yetersizlikleri ve doğumu izleyen dönemdeki hastalıklardır. 1-4 yaş grubunda zatürree, beslenme yetersizlikleri, enfeksiyon hastalıkları başta gelen ölüm nedenlerini oluşturmaya devam etmekte, bunlara bir de kazalar eklenmektedir. 5-14 yaş grubunda ölüm nedenleri arasında enfeksiyon hastalıkları azalmakta, buna karşılık, kazalar daha yüksek bir orana ulaşmaktadır. 15-44 ve 44'ten yukarı yaşlardaki ölümnedenlerinibüyük ölçüde kazalar, kalp-damar hastalıkları ve urlar oluşturmaktadır.

Tablo 29
Isparta ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Isparta	Türkiye
Gastroenteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	2,5	4,0
Zatürree	4,2	8,5
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	1,0	3,4
Urlar	7,7	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	6,9	5,7
Kalp Hastalıkları	36,7	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	12,0	12,6
Kazalar	2,8	4,1
İyi Tanımlanamayan Haller	13,6	16,3
Diğer Nedenler	12,6	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	855	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.
(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Tüm ölenler arasında, 0-4 yaşında ölenlerin yüzdesi olarak tanımlanan 0-4 yaş ölüm oranı, 1979'da Isparta il ve ilçe merkezlerinden elde edilen verilere göre, % 22,8 idi. Bu oran, aynı yıl % 31,5 olan Türkiye il ve ilçe merkezleri ortalamasından oldukça düşüktür (Şekil 8).

0-4 yaş ölüm oranı, sağlık düzeyinin iyi bir göstergesidir. İlde, 0-4 yaş ölüm oranının Türkiye ortalamasından düşük oluşu, ilin beslenme düzeyinin, bağışık kılınmış çocuk sayısının, çevre koşullarının yaşam için uygunluğunun, sağlık hizmetlerinin etkinliğinin, toplumun eğitim ve yaşam düzeyinin, Türkiye geneline göre daha üstün nitelikler taşıdığını ve belli ölçülerde bir gelişmişliği vurgulamaktadır. Ancak, ilin 0-4 yaş ölüm oranı, başka ülke ortalamalarıyla karşılaştırıldığında, Isparta'daki sağlık düzeyinin yine de çok yetersiz olduğu ortaya çıkar. Nitekim bu oran, 1975'te İsveç'te % 1,2, Macaristan'da % 4,5, Yugoslavya'da % 9,7 idi.

Ölümlerin % 22,8'inin 0-4 yaş grubunda olmasına karşın, daha sonraki yaş gruplarında ölüm oranı gittikçe düşmektedir. Ölümlerin % 7,9'u 5-44 yaş grubundadır. 45-54 yaş grubunda ise, bu oran % 7,1'dir.

55 ve daha yukarı yaşlardaki ölümlerin, tüm ölümlere oranı 0-4 yaş ölüm oranı gibi ve onunla ilişkili olarak, sağlık düzeyinin bir başka göstergesidir. Tüm ölümler içinde 55 ve daha yukarı yaşlarda ölenlerin oranı ne denli yüksekse, o ilin ya da bölgenin sağlık düzeyi, o denli iyidir. 1979'da Isparta'da, 55 ve yukarı yaşlardaki ölüm oranı % 62 idi ve % 48 olan Türkiye ortalamasının oldukça üzerindeydi. Bu oran, 1976'da İsveç'te % 89,7, Macaristan'da % 81,9 idi.

İlin kırsal kesimlerine ilişkin herhangi bir sayısal veri bulunmamasına karşın, bu kesimlerin sosyo-ekonomik açıdan daha az gelişmiş olması, buralarda sağlık düzeyinin daha düşük ve dolayısıyla, bebek ve çocuk ölümleri oranının il ve ilçe merkezlerine göre yüksek olabileceğini göstermektedir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Isparta, çevre sağlığı düzeyi görece gelişkin illerden biridir. İlde, sağlık koşullarına uygun içme-kullanma suyu sağlanması, atıkların ortadan kaldırılması, vektör (taşıyıcı) kontrolü, besin maddelerinin sağlık koşullarına uygunluğunun denetimi, Türkiye'nin birçok ilinden, özellikle Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgelerindeki kimi illerden daha olumlu bir düzeydedir.

Ayrıca, ilde henüz fiziksel ya da kimyasal kirlenme sorunları yoktur. Bununla birlikte, Isparta'nın çevre sağlığı düzeyinin görece gelişkin olması, çevre sağlığı sorunlarının olmadığı ya da çözümlendiği anlamına gelmemektedir. Yeterli bir kanalizasyon, içme ve kullanma suyu, çöp toplama sisteminin bulunmayışı, olumsuz çevre koşulları yaratmaktadır.

İlde kaynak, kuyu, göl gibi su kaynakları oldukça boldur. 1976'da ildeki köy ve köyaltı yerleşme birimlerinin % 67'sinin suyu yeterli, % 20'sinin ise yetersizdi; % 13'ünün de hiç suyu yoktu. Suyu olmayan ya da yetersiz olan yerleşme birimlerinin oranı (% 33) Türkiye ortalamasının altında olmakla birlikte, yine de yüksektir. Bu da, doğal su kaynaklarının zenginliğine karşın, bu potansiyelden yeterince yararlanılamadığını göstermektedir. Nitekim, Isparta il merkezindeki su şebekesi de, kentin gereksinimini karşılayamamaktadır.

Su kullanımında bir başka sorun da, suların sağlık koşullarına tam uygun olmamasıdır. Kullanılan suyun önemli bir bölümünün sağlandığı kaynaklar, kontaminasyona (suların yabancı maddelerle kirlenmesi) karşı yeterince korunmamaktadır.

Kuyular, dereler ile akarsular ise, daha ciddi bir kirlenme tehlikesi altındadır.

1975'te ildeki konutların % 53'ü şehir suyu şebekesine bağlanmıştı. Ancak, su şebekesinin beton borularındaki sızıntı yo-

luyla kirlenmeler olmaktadır. Arıtma yetersizliği ve örnek alınarak, laboratuvar incelemelerinin tam olarak yapılamaması nedeniyle de şehir suyu zaman zaman sağlık koşullarına uygunluğunu yitirmektedir. Merkez İlçe'de, yeterli olmamakla birlikte, kanalizasyon şebekesi vardır. Şebekenin yetersizliği, kırsal kesimden gelenlerin yerleştiği yerlerde ve eski mahallelerde daha belirgindir. Atıkların sağlık koşullarına uygun olarak ortadan kaldırılmayışı, en çok kırsal bölgelerde sorun olmaktadır. Buralarda insan atıklarının ortada bırakılabilmesi ya da kaba çukurlara doldurulması, pis suların içme-kullanma sularına karışabilmesine yol açmaktadır. Bu da, bağırsak enfeksiyonlarının ve bağırsak parazitlerinin ortadan kaldırılmayışının en önemli nedenidir.

İldeki konutlarda, genellikle bir aile yaşamaktadır. Konutlar, ortalama 2-3 odalıdır ve hane halkı ortalama 5-6 kişiden oluşmaktadır. Ancak, kırsal kesimde konutların oda sayısı azalmakta, buna karşın hane halkı sayısı artmaktadır.

İlde, 1975'te konutların % 46'sının bağımsız mutfağı, % 28'inin bağımsız helası, % 48'inin bağımsız banyosu, % 23'ünün elektriği yoktu. Kentte, eski ve kırsal kesimden göç eden nüfusun yerleştiği mahallelerde, konut sağlığı düzeyi daha düşüktür.

SAĞLIK HİZMETLERİ: Isparta, sağlık hizmetlerinin, özellikle yataklı tedavi hizmetlerinin oldukça gelişkin olduğu bir ildir. İle yapılan kamu yatırımları içinde sağlık yatırımları genellikle ağırlıklı bir pay taşımıştır. 1967-1969 arasında sağlık alanına yapılan yatırımlar ile yapılan toplam kamu yatırımların yaklaşık % 3'ünü oluştururken, bu oran 1970, 1971 ve 1972 yıllarında % 10'a ulaşmıştır. 1974-1976 arasında yatırımların yaklaşık % 5'ini çeken sağlık hizmetlerine 1977-1979 arasında toplam kamu yatırımlarının % 3'ü, 1980'de ise % 13'ü oranında yatırım yapılmıştır.

İlde sağlık hizmetleri, İl Sağlık Müdürlüğü'nün denetiminde yürütülmekte, il ve ilçe merkezindeki devlet hastaneleri ve sağlık merkezleri aracılığıyla sunulmaktadır. Ayrıca, uzmanlık ve koruyucu hizmet sunması öngörülen dispanserler vardır.

İlin en önemli sağlık kuruluşu, Isparta Devlet Hastanesi'dir. 400 yataklı hastanede bütün servisler vardır. Bunun yanında, il merkezindeki 125 yataklı doğum hastanesi de gebe kadınlara ve 6 yaşına kadar çocuklara hizmet vermektedir. Hastanede jinekolojik ameliyatlar da gerçekleştirilebilmektedir.

İl merkezinde bu iki yataklı kuruluş dışında uzmanlık hizmeti sunan başka dispanserler ve kuruluşlar da vardır. Bunlar, ana-çocuk sağlığı merkezleri, verem savaş dispanserleri, sıtma savaş kuruluşlarıdır. Bu kuruluşların sunduğu hizmet kentsel merkezlerle sınırlı kalmakta, kırsal kesime ulaşmamaktadır. Ayrıca bu kuruluşların sunduğu hizmet ile yataklı kuruluşların hizmeti arasında eşgüdümün sağlanamaması, sağlık hizmetlerinin etkinliğini azaltmaktadır.

İlçelerde sağlık hizmetleri, devlet hastaneleri ya da sağlık merkezleri aracılığıyla sunulmaktadır. Senirkent'te 150, Yalvaç'ta 100 ve Şarkikaraağaç'ta 50 yataklı birer devlet hastanesi vardır. Devlet hastanesi olmayan Atabey, Gelendost, Keçiborlu, Sütçüler, Uluborlu ilçelerinde ve Aksu'da sağlık hizmetleri 10'ar yataklı sağlık merkezlerince yürütülmektedir. Eğridir'de ise 700 yataklı bir kemik hastalıkları hastanesi vardır.

Her sağlık merkezinde birkaç ebe, sağlık memuru ve bir de hekim görevlidir. Sağlık merkezleri, bölge halkının ayakta tedavisi, kısa süreli yatakta tedavi, ilçe ve köy düzeyinde öbür tedavi ve koruyucu hizmetlerin sunulması ve çevre sağlığı çalışmalarını yürütmekle yükümlüdür. Ancak, bir hekimin bu kadar görevin sorumluluğunu üstlenmesi olanaksız olduğundan, çevre sağlığı ve koruyucu hekimlik çalışmaları aksamakta, bu çalışmalar yalnızca aşılama ile sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, sağlık merkezinin öngörülmüş hizmet kapsamı içerisinde bulunan köy ziyaretleri de büyük ölçüde aksamakta ve kırsal kesime yeterince hizmet sunulamamaktadır.

Köy düzeyinde ise, 3-4 köyden sorumlu bir ebe ve sağlık memuru vardır. Ancak, bu tür eleman kadrolarında boşluklar söz konusudur. Ayrıca, özellikle dağ köylerine ulaşım güçlükleri, buralardaki hastalara ya hiç hizmet sunulamamasına ya da bu hizmetin en yakın il ve ilçe merkezine göndermeyle sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Isparta'da sağlık örgütlenmesinin en alt birimleri olan sağlık merkezlerinin etkin bir faaliyet yürütememesi ilde koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersiz oluşu, bunun yanında kırsal yörelerde yaşayan halkın ekonomik ve sosyal gelişmeye koşut olarak sağlık hizmeti talebinin artması, halkın sağlık merkezlerinin daha üst birimleri olan devlet hastanelerine başvurmak zorunda kalmasına ve bu kuruluşlarda aşırı yığılmalara neden olmaktadır.

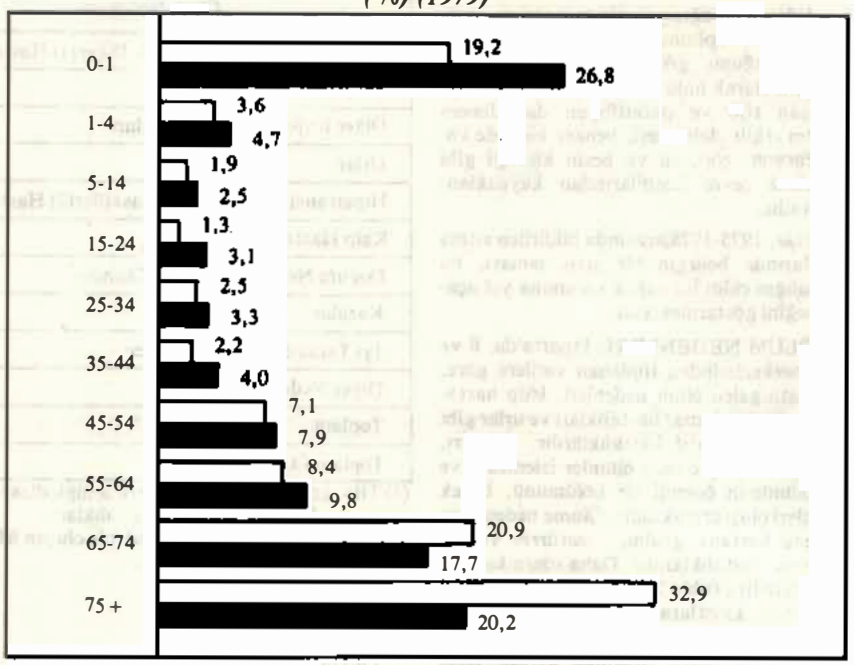
Isparta'da sayılan yataklı tedavi kuruluşlarının yanında, yine SSYB'ye bağlı 700 yataklı bir kemik hastalıkları hastanesi vardır. Eğridir İlçesi'nde bulunan ve daha çok kemik tüberkülozu ile sakatlıkların iyileştirilmesinde hizmet sunan bu kuruluş, Türkiye'nin her bölgesinden hasta kabul etmektedir.

Isparta'da 110 yataklı bir SSK hastanesi ile MSB'ye bağlı 200 yataklı bir askeri hastane bulunmaktadır. Her iki kuruluş da, yalnızca toplumun belirli kesimlerine hizmet vermektedir.

İlde 1980'de toplam 1.695 yatak vardı. Aynı yıl ilde 206 kişiye 1 yatak düşerken bu sayı Türkiye genelinde 451 idi (Tablo 30). Bu da, ildeki yatak sayısının görece fazlalığını göstermektedir. 1980'de toplam yatak sayısı açısından 14. il olmasına karşın, yatak başına düşen kişi sayısı açısından Türkiye'de İstanbul'dan sonra 2. sıradaydı. Ancak, Eğridir İlçesi'ndeki kemik hastalıkları hastanesinin 700 yatağının uzman hizmet sunduğu ve Türkiye'nin her bölgesinden hasta kabul ettiği, dolayısıyla ilde bir yatağa düşen kişi sayısının bu yolla azaldığı da göz ardı edilmemelidir.

Isparta'da, 1980'de on bin kişiye 48 yatak düşmekte ve böylece DPT'nin "on bin kişiye 30 yatak" yolundaki hedefi büyük

Şekil 8
Isparta ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

ölçüde aşılmış oluyordu. İl dışından gelen hastalar uygulamada hasta/yatak oranını büyütmekte, ancak hastanelerde yatak kullanma oranı genellikle % 50'yi aşmamaktadır.

Hastane yataklarının etkin biçimde kullanılamayışının başlıca nedeni uzman hekim sağlanamayışı ve sağlık kuruluşları arasında gerekli eşgüdümün gerçekleştirilemeyişidir. İl sağlık müdürlüğünün gerçekleştirmesi gereken bu işlevin yanısıra, etkin bir yönetim, denetleme ve sağlık sorunlarının bilimsel olarak saptanabilmesini amaçlayan salgın hastalıklara ilişkin çalışmalar da yetersizdir.

İlin 1970'lerin ortasında sosyalizasyon kapsamına alınması düşünülmüş, ancak 1982 sonuna kadar bu konuda herhangi bir aşama gerçekleştirilememişti.

Isparta, yatak başına düşen kişi sayısı açısından Türkiye ortalamasından üstün, sağlık personeli açısından ise, ülke ortalamasından zayıftır.

İlde, hekim ve öbür sağlık personeli sayılarında, 1970'lerin ortalarından sonra belirgin bir artış gerçekleşmesine (Şekil 9) karşın 1980'de hekim başına 3.126 kişi düşmekteydi (Tablo 31). Bu sayı, aynı yıldaki Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 katıdır.

İlde, 1980'de 112 hekim vardı. Bunların 74'ü uzman, 38'i ise pratisyen hekimdi. Isparta'da sağlık hizmetlerinin ya il ve ilçe merkezlerindeki hastanelerde ya da serbest hekimlik biçiminde sunuluyor olması, uzman hekim sayısını artırmaktadır. Ayrıca, koruyucu sağlık hizmetlerine yeterince ağırlık verilmemesi de, uzman hekim ve pratisyen hekim sayıları arasındaki farkı artırmaktadır.

İlde, hekimlerin kurumlara dağılımı da dengesizdir. Sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümünü SSYB sunduğu halde, hekimlerin yalnızca % 40'ı (uzman hekimlerin % 41'i) SSYB'ye bağlıdır. Hekimlerin % 12'si (uzman hekimlerin % 14'ü) SSK kurumlarında, % 48'i de serbest çalışmaktadır.

Isparta, hekim başına düşen nüfus açısından olduğu gibi hekim başına düşen yatak sayısı açısından da geri bir düzeydedir. Hekimlerin hastane yataklarına oranla az sayıda oluşu, yatak kullanma oranlarındaki düşüklüğün önemli nedenlerinden biridir.

Tablo 30
*Isparta ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Isparta	1970	1.545	194
	1975	1.655	195
	1980	1.695	206
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Isparta ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Isparta	1970	64	4.688
	1975	65	4.964
	1980	112	3.126
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Faal nüfusu 1975'te 145.000'e yakın olan Isparta İli'nde, tarım dışı kesimlerde çalışanlar % 40'ı, bulmaktaydı. Tarım dışı kesimlerde çalışan faal nüfus oranının Bursa'da % 37, Gaziantep'de % 38 olduğu göz önüne alınırsa, Isparta ekonomisinin, tarıma görece daha az bağımlı olduğu ve imalat sanayii, ticaret, ulaştırma vb faaliyetlerin daha çok küçük ölçekli de olsa, kendine özgü gelişmişliği ortaya çıkar. İlde, tarım dışı faal nüfusun % 57,8'i ücretli, % 24'ü bağımsız çalışan ve işveren, % 18,2'si çoğunluğunu geleneksel halıcılık sanatında çalışan kadınların oluşturduğu ücretsiz aile işçileridir. Tarım dışı kesimlerdeki ücretsiz aile işçileri oranı Isparta'da çok yüksektir. Bu oran, 1975'te Türkiye genelinde ancak % 2,1, ücretsiz aile işçiliğinin hayli yaygın olduğu Denizli'de ise % 8 idi. Isparta'da ücretsiz aile işçileri oranının bu denli yüksek olması, ilde sosyal güvenlik faaliyet ve hizmetlerinin gelişememesinin başlıca etkenlerinden biridir. Toplam faal nüfusun, % 60'a yakın bölümünü oluşturan tarım kesimi ile birlikte, söz konusu grup ve geçici küçük işletmelerde çalışanlar, sosyal güvenlikten yoksundur.

1980'de SSK kapsamında bulunan işçilerin sayısı 11.241, Bağ-Kur'a bağlı bağımsız çalışanların sayısı ise 15.000 dolayındaydı. Emekli Sandığı'na bağlı memurlar da hesaba katıldığında, Isparta'da faal nüfus kapsamındaki aşağı yukarı her 5 kişiden ancak 1'inin sosyal güvenlik kapsamına girdiği görülmektedir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: İlde, 1970'te 5.949 olan SSK'li işçi sayısı, % 89'luk bir artışla, 1980'de 11.241'e yükselmiştir (Tablo 32). 1970'te ülke düzeyindeki sigortalı işçilerin binde 4'ü Isparta'da iken, bu oran 1980'de ancak binde 5'e yükselebilmiştir. Sigortalı işçi sayısı bakımından illerarası sıralamada 1970'te 36. olan Isparta, 1980'de 40.'lığa düşmüştür.

Sigortalı işçi artışları, sürekli işyerlerinde yüzde yüze yaklaşırken, geçici işyerlerinde biraz daha düşük olmuştur. Bunda, 1960'ların son yılları ve 1970'lerin başında, birkaç büyük sanayi tesisinin kurulması rol oynamıştır. 1970-1980 döneminde bildirge veren kamu işyerlerindeki artış % 39 iken, özel işyerleri % 142 oranında artmış; buna karşılık, kamu kesimindeki sigortalı işçi artış oranı % 95 iken, özel kesimdeki sigortalı işçi artışı ancak % 84 olabilmiştir.

Özel işyerlerindeki artışın, kamu işyerlerinden daha fazla olması gibi, geçici işyerlerindeki artış da (% 208), sürekli işyerlerindeki artıştan (% 69) fazla olmuştur. İl sanayiinin yapısından kaynaklanan bu gelişme sonucu, geçici ve özel işyerlerindeki işçi yoğunluğu büyük ölçüde azalmıştır. Örneğin, kamu işyerlerinde işçi yoğunluğu, 1970-1980 arasında 18,7'den 26'ya yükselirken, özel işyerlerinde 6,3'ten 4,8'e düşmüştür. Öte yandan SSK'ye bağlı olup da bildirge veren işletmelerin oranı, 1970'te % 58 iken, büyük bir azalma göstererek, 1980'de % 10,6'ya düşmüştür. Yani, Isparta'da SSK'ye bağlı her 10 işyerinden 9'u SSK'den işçi saklamaktadır. Bu durum, ildeki imalat sanayii işyerlerinin çoğunluğunun küçük ölçekli aile işletmeleri olmasından ve 1980'de SSK'ye bağlı işyerlerinin % 81,5'ini oluşturan inşaat işyerlerinde işçi giriş-çıkış yoğunluğunun çok yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Isparta'da 1970 yılı içinde işlem gören iş kazası sayısı 583, hastalık sayısı da 2.579 olarak saptanmıştır. 1980'de işlem gören iş kazası sayısı % 75'lik bir artışla 1.023'e, hastalık sayısı % 17'lik bir artışla 3.030'a yükselmiştir. Bu durum, Isparta'da yüksek riskli işkollarının daha fazla geliştiğini ve iş sağlığı konusunda önlemlerin yeterince alınmadığını ortaya çıkarmaktadır.

1979'da Isparta'da SSK giderleri 10 milyon TL'yi biraz aşmıştı. Giderlerin % 79'unu hastalık, % 11,7'sini iş kazası ve meslek hastalıkları sigortaları, geri kalan % 9,3'ünü de öteki sigorta kolları oluşturmaktaydı. İş kazası ve meslek hastalıkları sigortası giderlerinin oransal ağırlıkları, bazı sanayi kentlerinin üstünde (Adana % 8,9), bazıları ile aynı düzeyde (Ankara % 11,7), bazılarına ise yakındır (Bursa % 13).

BAĞ-KUR: 1980 başında Isparta İli'nde 2 meslek odası ile 34 derneğe bağlı 18.803 bağımsız çalışan vardı. Bunların % 71'i Bağ-Kur üyesi idi. Bu oran, % 59 olan Türkiye ortalamasından bir hayli yüksekti. Isparta İli'nde mesleki dernek üyesi olan bağımsız çalışanların % 51,2'si Merkez İlçe'de, % 11,6'sı Eğridir, % 8'i Yalvaç, % 7'si Keçiborlu'daydı. Geri kalan % 22,2'si Gelendost, Senirkent, Şarkikaraağaç, Uluborlu ilçelerine dağılmıştı. Atabey İlçesi'nde dernek ve oda üyesi bulunmamaktaydı. Merkez İlçe, ticaret ve küçük sanat etkinlikleri bakımından, tüm öbür ilçelerden büyük bir farkla önde geliyordu.

1979'da Türkiye ölçeğinde Bağ-Kur'a bağlı olan üyelerin binde 13'ü Isparta'da bulunmaktaydı. Aynı yıl bu oran, İstanbul'da binde 186, Erzurum'da binde 10, Diyarbakır'da binde 7 idi.

Geleneksel bir küçük sanatlar yöresi olan Isparta'da, Bağ-Kur üyelerinin büyük bir bölümü (% 57,6) imalat kesiminde bu-

lunmaktaydı. Bu grubu % 37,5 ile ticari ve kişisel hizmetler izlemekteydi. Geri kalan % 4,9'u bilimsel ve teknik mesleklerle uğraşanlar oluşturmaktaydı. Bu durum, 1980'de Bağ-Kur üyelerinin meslek kuruluşlarına göre dağılımında, esnaf ve sanatkâr derneklerine üye olanların % 87'lik bir orana sahip olmalarıyla, bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Aynı dağılımda, ticaret ve sanayi odalarına üye olanların oranı % 10'u biraz aşmaktaydı. Herhangi bir meslek grubuna girmemekle birlikte, kolaylık olarak Bağ-Kur'a alınan muhtarların oranı % 2,6 idi.

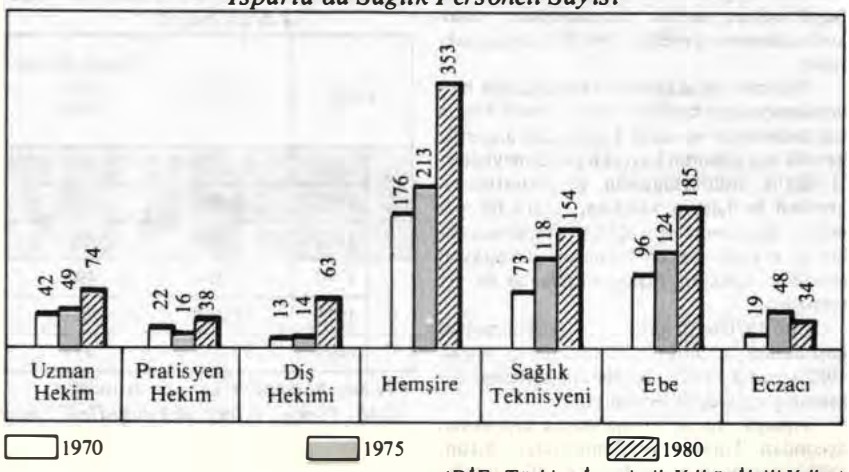
İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Isparta'da 1965'ten bu yana, özellikle yerel tarım ürünlerini değerlendiren sanayilerin kurulması ve sosyo-ekonomik gelişme ile birlikte kırdan kopuşun hızlanması, iş arayanların sayısını giderek yükseltmiştir. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvuranlar, 1965'te 1.600 dolayında iken, 1969'da 5.000'e yükselmiş ve 1970'lerde meydana gelen dalgalanmalarla 1976'da 7.000'e kadar tırmanmış, izleyen iki yıl aynı düzeyi koruduktan sonra, 1979-1980'de 3.000 dolayına düşmüştür.

1965-1980 arasındaki işe yerleştirmeler, sınırlı bir oran göstermiştir. 1965'te İİBK'ye başvuranların % 67'si işe yerleştirilirken, 1969'da bu oran % 39'a inmiş, 1970'lerde düşme sürmüş ve 1976'da % 24 olmuştur. İzleyen ekonomik bunalım yıllarında işe yerleştirilenlerin oranları daha da azalarak, 1980'de % 16'ya dek düşmüştür.

İİBK'nin iş arayanların ancak küçük bir bölümünü işe yerleştirebilmesinin yanında, bu kimselere uzun süreler iş bulamadığı da bir gerçektir. Aralık 1980'de Isparta İİBK'sinde kayıtlı 1.060 işsizin % 56'sından fazlası 6 ay ve daha fazla süreden beri iş aramakta idiler. Aynı yıl, iş arayanların % 63'ü 20-29 yaşları arasında bulunan genç erkek ve kadınlardı.

İİBK bir taraftan dış ülkelere işçi gönderme etkinliklerini de yürütmektedir. 1970'lerin ikinci yarısında Avrupa ekonomisinde başlayan durgunluk, bu ülkelere gidişi azaltmış ve gidilen ülkeler arasında Ortadoğu ülkeleri ön plana geçmiştir. İlden, çok büyük bölümü Libya ve öteki Arap ülkelerine olmak üzere, 1978'de 214, 1979'da 60, 1980'de 72 kişi yurt dışına işçi olarak gönderilmiştir.

Şekil 9
Isparta'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Ticaret ve küçük sanatların geleneksel bir öneme sahip olduğu Isparta'da, tüccar ve sanayiciler XX. yy'ın başında örgütlenmeye başlamış ve o tarihten bu yana örgütlü bir kesim olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki en etkin meslek kuruluşu ticaret ve sanayi odasıdır. İlde baro da bulunmaktadır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: 1905'te "Hamidabad Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası" adı altında kuruldu. 1910'dan sonra statüsü değiştirilerek, Isparta Ticaret ve Sanayi Odası adını aldı. Cumhuriyet'in kuruluşunda yürürlükte olan oda tüzüğü, 2 Nisan 1341 (1925) tarih ve 665 sayılı yasa ile değiştirilmiş, daha sonraları da çeşitli nedenlerle yeni değişikliklere uğramıştır.

1982'de odaya kayıtlı üye sayısı 1.965'ti. Bu sayının yaklaşık % 6'sı (114) ortaklıklardı. Ortaklıkların oranı düşük olmakla birlikte, yarıya yakını (54) sermaye şirketi olup, bunların çok büyük bir bölümü de (48), büyük sermaye birikimlerine olanak sağlayabilen anonim ortaklıklardır. Ancak,bunlar gerçek anonim ortaklık olmaktan çok, aile kuruluşlarıdır.

Isparta Barosu 1958'de 16 avukatla kuruldu. 1982'de 82 üyesi bulunmaktaydı.

KOOPERATİFLER: Tarımsal kooperatifçilik Isparta'da bir hayli gelişkindir. Bu tür kooperatifler, yönetsel ilişkiler bakımından, üç bölüm halinde incelenebilir: Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'ndan teknik ve finansal yardım gören kooperatifler, Ticaret Bakanlığı'na bağlı kooperatifler, Tarım-Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'ne bağlı kooperatifler.

Isparta'da 1982'de,Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'ndan teknik ve finansal yardım gören 219 kooperatif vardı. Bunların 73'ü köy kalkınma, 64'ü Toprak-Su, 43'ü su ürünleri ve kalan 39'u da çeşitli tarımsal kooperatiflerdi. Kooperatiflerin % 12'si Merkez İlçe, % 18'i Eğridir, % 18'i Şarkikaraağaç, % 17'si Yalvaç'ta bulunmaktaydı. Geri kalanı Atabey, Gelendost, Keçiborlu, Senirkent, Sütçüler, Uluborlu ilçelerine dağılmış durumdaydı.

İldeki belirli kooperatif türleri belirli ilçelerde yaygınlaşmıştı. Özellikle Köy-Koop'un köy kalkınma kooperatifleri, Şarkikaraağaç ve Yalvaç'ta çok yaygın oldukları halde, öbür ilçelerde aynı yaygınlıkta değildir. Su ürünleri kooperatiflerinin yarısı da, Eğridir ve Senirkent ilçelerinde bulunmaktadır.

Yönetim merkezi Şarkikaraağaç'ta olan Köy-Koop Isparta Birlik'in çalışmaları pek etkin değildir. Söz konusu kooperatiflerden 8'inin projelerini gerçekleştirdikleri ve işletmeye geçtikleri belirtilmektedir. Bu kooperatiflerin gerçekleştirdikleri projeleri şöylece sıralamak mümkündür: Keçiborlu Kılıç Köyü 500 ton/yıl kapasiteli Soğuk Hava Deposu Kooperatifi, Gelendost Yenice Köyü 2 ton/gün kapasiteli Mandıra (mevsimlik) Kooperatifi, Gelendost Çaltı Köyü 100 Tezgâhlı Halıcılık Kooperatifi, Yalvaç Eyüpler Köyü 2 ton/gün kapasiteli Mandıra (mevsimlik) Kooperatifi, Şarkikaraağaç Çarıksaraylar Köyü 100 Tezgâhlı Halıcılık Kooperatifi, Şarkikaraağaç Köprü Köyü 2 ton/gün kapasiteli Mandıra (sürekli) Kooperatifi, Şarkikaraağaç Başdeğirmen Köyü 50 Tezgâhlık Halıcılık Kooperatifi, Şarkikaraağaç Ördekçi Köyü 50 Tezgâhlık Halıcılık Kooperatifi.

Ticaret Bakanlığı'na bağlı bulunan gül ve gülyağı kooperatifleri bir birlik halinde örgütlenmiştir.

Tarım-Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'ne bağlı olan Isparta İli tarım kredi kooperatifleri, ikinci kademede Antalya Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği'ne bağlıdır. 1978'de Isparta'da 23 tarım kredi kooperatifi vardı. Söz konusu kooperatifler, özellikle Yalvaç (6), Şarkikaraağaç (4), Eğridir (3) ilçelerinde toplanmıştır. Bu üç ilçe, Isparta İli'nin kırsal nüfusunun en kalabalık olduğu ilçelerdir. Geri kalan 10 kooperatif 7 ilçeye dağılmıştır.

Kentsel kooperatifler arasında Küçük Sanayi Yapı Kooperatifi ile çeşitli yapı kooperatifleri ve esnaf kefalet kooperatifleri yer almaktadır.

Küçük Sanayi Yapı Kooperatifi 1966'da kuruldu, 1982'de 698 üyesi vardı. Bu kooperatifin gerçekleştirdiği ve çalışır durumda 754 işyeri bulunan Sanayi Sitesi'nde, iki tür işyeri vardır: Madeni eşya yapımı işyerleri, ağaç işleri (marangoz, keresteci, mobilyacı vb) işyerleri. Siteye, çırak ve kalfaların eğitimi için kurulmuş bir eğitim binası da eklenmiştir.

Bunun dışında, ilde 1982'de 4.351 üyeli 49 yapı kooperatifi bulunmaktaydı ve kooperatif başına ortalama 89 üye düşmekteydi. Bu sayı, Isparta'da toplu konut yapımına doğru bir yönelim olduğunu göstermektedir. Ancak bu ortalama ortak sayıları bazen 12'ye düşen kooperatifleri göz ardı etmektedir.

SENDİKALAR: Isparta'da sendikacılık hareketi 1940'larda başlamıştır. Sendikalar Kanunu'nun 20 Şubat 1947'de kabulünden sonra, ilde ilk olarak merkezi Antalya olan Keçiborlu Kükürt Havagazı Maden İşçileri ve Isparta Yün, Pamuklu Fabrika ve Halı Dokuma Sanayii İşçileri sendikaları kurulmuştur. Isparta Yün, Pamuklu Fabrika ve Halı Dokuma Sanayii İşçileri Sendikası, aynı işkolundaki sendikaların birlikler halinde örgütlenmesi sonucu 20 Mayıs 1951'de kurulan TEKSİF'e üye oldu.

1954'te Isparta, Burdur ve Antalya illerinde toplam 4 sendika ve 1 sendika şubesi vardı. Bunlar, Antalya merkezine bağlıydı. Bölgedeki yaklaşık 11.000 işçinin ancak % 10'u sendika üyesi idi. Bunun yanısıra, 17 üyeli 1 işveren sendikası da bulunmaktaydı.

Uzunca bir sendikacılık geçmişi olan Isparta'da, 1980 başlarında şu sendikalar etkinliklerini sürdürmekteydi: Merkezi Isparta'da olanlar Göller Bölgesi Maden İşçileri Sendikası, Isparta ve Havalisi Belediye İşçileri Sendikası, Isparta'da şubesi bulunanlar Ağaç-İş (Merkez İlçe, Eğridir), Çimse-İş, Sağlık-İş, TEKSİF (1982'de Isparta'da şubesi kapatılmış, 900 dolayındaki üyesi Ankara'ya bağlanmıştır) ve Genel-İş.

Bunlardan başka, ilde bir de Isparta ve Havalisi Tekstil İşverenleri Sendikası bulunmaktaydı.

1960'ların ikinci yarısından başlayarak, bir sanayileşme süreci içine giren ve işçi sayısı 10 yılda bir katına yakın artan Isparta İli'nde toplu sözleşmeler, kapsam bakımından bu gelişmeyi yansıtmaktan uzaktır. Toplu sözleşme bağıtlayan işyerleri ve işçi sayısında da belirli bir gelişme eğilimi doğmamıştır (Tablo 33).

Kapsanan işçi sayısı bakımından ağırlık devlet kesimindedir. Özel kesimde toplu sözleşme kapsamına giren işçi sayısının en yüksek olduğu yıl 1972 olmuştur. İzleyen yıllarda özel kesimde bir kez işçi sayısı 500'e yaklaşmış, öteki yıllarda sürekli olarak 100'ün altında kalmıştır. Benzer bir durum sözleşme sayısı için de söz konusudur.

Isparta'da ilk grev, Kovada Gölü Tesisleri'nde GES-İş'in 1.300 işçi ile 1970'te başlattığı grev oldu. Sonradan başka illere de sıçrayan bu işçi hareketi 1 ay ertelendi. İkinci bir ertelemeden sonra 27 Mayıs 1975'te tarafların uzlaşması üzerine sona erdi. Isparta'da bundan sonra önemli grev hareketleri olmamıştır.

DERNEKLER: 1960'ta 998 kişiye bir dernek düşen Isparta, dernekleşme sıralamasında 19 gelişmiş il içinde "Kocaeli (856), Denizli (949) ve İstanbul'dan (968) sonra" ülke genelinde dördüncü idi. 1968'de de 555 kişiye düşen bir dernekle, "Kocaeli (458), Rize (516), Nevşehir (537) ve Denizli'den (549) sonra" beşinci sıradaydı.

1950'de 6'sı spor ile ilgili 15 derneğin bulunduğu Isparta'da, izleyen 5 yıl içinde dernek sayısı özellikle din ve esnaf dernekleri ekseninde yoğunlaşarak, 78'e yükselmiştir. Bundan sonraki yıllarda dernek artışları, yine din derneklerinde odaklaşarak sürmüş ve 1960'ta 212 olan dernek sayısı, 1965'te 363'e, 1968'de 479'a yükselmiştir. 1960'ların sonunda din dernekleri, toplam derneklerin yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktaydı. İkinci sırada kültür dernekleri bulunmakta, bunları sırayla güzelleştirme, esnaf, spor dernekleri ve çeşitli dernekler izlemekteydi. 1980'lerin başında da bu yapı çok değişmemişti.

Tablo 32
Isparta İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	426	722	3.661	7.219
Geçici	249	767	2.288	4.022
Toplam	675	1.489	5.949	11.241
Kamu	136	189	2.537	4.957
Özel	539	1.300	3.412	6.284

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 33
Isparta'da Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar		Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	7	15	22
	İşçi Sayısı	1.484	1.430	2.914
1973	Sözleşme Sayısı	3	2	5
	İşçi Sayısı	205	80	285
1974	Sözleşme Sayısı	—	2	2
	İşçi Sayısı	—	421	421
1975	Sözleşme Sayısı	1	2	3
	İşçi Sayısı	48	69	117
1976	Sözleşme Sayısı	—	1	1
	İşçi Sayısı	—	60	60
1977	Sözleşme Sayısı	6	2	9
	İşçi Sayısı	333	76	409
1978	Sözleşme Sayısı	10	—	10
	İşçi Sayısı	1.109	—	1.109
1979*	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—

* 1979'da bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

ÖZET

TARIM: Ticaretin ve halıcılık, dokumacılık gibi el tezgâhları üretiminin görece yüksek bir paya sahip olmasına karşın tarım, Isparta ekonomisinin önde gelen kesimidir.

İlin engebeli doğal yapısının bir sonucu olarak, tarıma elverişsiz alanlar oldukça yaygındır. Ekili alanlar, görece sınırlıdır. Buna karşılık, il orman alanının payı Türkiye ortalamasının üzerindedir.

İç Anadolu, Ege ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçiş alanı olan Isparta'ya az yağmurlu, kurak kara iklimi egemendir. Tarla tarımı çoğunlukla kuru tarım yöntemiyle yapılır. 1970'lerde artan sulama, başta Eğridir Gölü olmak üzere ildeki göllerden pompaj yöntemiyle yapılır.

Tarla tarımı içinde, tahıllar ilk sırayı alır. İlde yetiştirilmekle birlikte, baklagiller ülke çapında önem taşımaz. Sanayi bitkileri içinde en önemli olanı haşhaştır. Yağ bitkilerinden 'aspir'in Türkiye üretiminin 2/3'ü Isparta'da yapılmaktadır.

Sebzeciliğin önemsiz olmasına karşılık, meyvecilik özellikle 1970'lerde hızlı bir gelişme içine girmiştir. 1980'lerde Ortadoğu'ya elma dışsatımına başlanmıştır.

Isparta, Anadolu'nun gül ve gülyağı merkezidir. Bulgar göçmenleri, yağ gülünü Isparta'ya XIX. yy'ın sonunda getirmiş ve gülcülük Isparta'da hızla yayılmıştır. Türkiye gül ekiminin ve gül çiçeği üretiminin çok büyük bölümü Isparta'da yapılır.

Elde edilen gül çiçeği, Isparta'daki fabrikalarda işlenir; başta Fransa olmak üzere dış ülkelere satılır.

Isparta'da hayvancılık da eskiden beri önem taşır. En çok koyun yetiştirilir.

Besi hayvancılığına ciddi biçimde geçilememiştir. Hayvancılık asıl olarak mera hayvancılığı biçimindedir. Öte yandan, Eğridir Gölü, Türkiye'nin 1 no.lu tatlı su balıkçılık merkezidir. Isparta'nın göllerinde avlanan tatlı su ürünleri Avrupa ülkelerine satılır.

Genellikle iyi nitelikli iğne yapraklı ağaçlardan oluşan Isparta koru ormanları, ilde ağaç ürünleri sanayiine bol hammadde sağlar.

1970'lerde sağlanan verim artışları ile tahılların verimi Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır.

İldeki tarımsal işletmelerin büyük çoğunluğu küçük işletmelerdir.

SANAYİ: Isparta'da imalat sanayii orta derecede gelişmiştir. Buna karşılık, ilde yaratılan gelirde en büyük payı olan "ev sanayii" de diyebileceğimiz küçük sanayi çok yaygındır. Isparta'da Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan sanayileşme süreci, değişik bir yapı göstererek ev sanayii temeli üzerine kurulmuştur. İlde açılan ilk fabrika, 1926'da üretime geçen, kamu yün ipliği fabrikasıydı. Bu işletmeyi aynı yıllarda açılan özel kesim yün ipliği fabrikası izlemişti. Ayrıca, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dericilik dalında iki fabrika kurulmuş ve 1935'te Keçiborlu Kükürt İşletmesi üretime geçmişti. Yine 1930'larda ilde üretilen gülleri modern yöntemlerle işlemek ve pazarlamak üzere Isparta Gülyağcılığı Limited Şirketi kurulmuştu.

Isparta imalat sanayiindeki asıl gelişme, 1960'lardan sonra olmuştur. Bu yıllarda sanayide bir çeşitlenme başladı. Ayrıca, kurulan işyerlerinin bir bölümü ulusal ve uluslararası pazarlara yönelik büyük ölçekli işyerleriydi. 1960'lardan sonra imalat sanayiinin çeşitlenmesine ve gelişmesine karşın, il ekonomisinde halıcılık hâlâ en önemli yeri tutmaktaydı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Isparta, Antalya sahil kuşağının kuzeyinde, Tekeli ve Taşeli platolarının birleşme noktasında yer alır. İli, kuzeyde Afyonkarahisar, doğuda Konya, güneyde Antalya, batıda Burdur çevreler.

Çok engebeli bir arazi üzerinde kurulan ilin tarımsal toprakları sınırlıdır. Nüfus, vadiler boyunca yoğunlaşmıştır. Tarımsal faaliyetin sınırlılığı, ilde küçük sanatların (özellikle, dokuma ve deri) gelişmesine neden olmuştur.

Isparta Kenti, bir 4. kademe (alt bölgesel) merkezidir. Afyonkarahisar'ın Dinar ve Burdur'un Ağlasun ilçeleri de 4. kademe işlevlerde Isparta'yı kullanmaktadırlar. Eğridir Gölü'nün doğusunda kalan ilçeler 5. kademe işlevlerde Konya'yı, batısındaki ilçeler İzmir'i kullanır.

Isparta kara ve demiryolu ulaşımından yararlanır. Demiryolu, 1911'de Eğridir'e dek uzanıyordu. 1936'da bu yoldan bir hat çekilerek Isparta Kenti'ne dek uzatılmıştır.

Isparta, nitelikli devlet karayollarıyla, Afyonkarahisar, Konya, Denizli, Burdur ve Antalya'ya bağlanmıştır. İstanbul ve Ankara'yla karayolu bağlantısı Afyonkarahisar üstünden, İzmir'le bağlantısı da Denizli üzerindendir.

1980'de il sınırları içindeki devlet yollarının uzunluğu 358, il yollarının uzunluğu da 378 km idi. 1976'da il köylerinin % 5,8'inin yolu yapılmamıştı, % 6,7'si de düzenlenmiş köy yollarından yararlanıyordu.

1980'de il motorlu taşıt parkı 9.126 araçtan oluşuyordu. Bunların yarısını otomobiller oluşturmaktaydı. İkinci sırada % 14,2'lik bir payla kamyonlar geliyordu. Kamyonetlerin payı % 14,1 idi.

1978'de il yollarında gerçekleşen trafik akımı 388.978 taşıt × km'ydi. Bunun % 58,1'i otomobiller, % 5,6'sı otobüsler, % 36,3'ü kamyonlarca gerçekleştirilmiştir.

1980'de Isparta il merkezine 9 ilçe, 6 bucak ve 204 köy bağlıydı. 41 yerleşimde belediye kurulmuştu.

1980 il nüfusu 350.116'ydı. Nüfusun 1/3'ü Merkez İlçe'de yaşamaktaydı. Nüfus bakımından ilin ikinci büyük ilçesi Yalvaç, üçüncüsü ise Eğridir'dir. İle bağlı 204 köyün 64'ünün nüfusu 1.000'i aşmıştı.

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan 3 yerleşim merkezi vardı. İl nüfusunun % 33,9'u bu kentlerde yaşamaktaydı.

EĞİTİM: Eğitim düzeyi açısından Türkiye'nin 13. ili olan Isparta'da, okuryazarlık oranı her dönem Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur.

İlköğretimdeki öğrenci sayısı artışının 1960'larda hızlandığı Isparta'da, ortaöğretimdeki gelişme ise 1970'lerde yoğunlaşmaya başlamıştır.

Isparta, yükseköğretime geçiş düzeyi Türkiye ortalamasının altındadır. İlde, 1976 üniversite giriş sınavlarına katılanların % 12,5'i başarılı olurken, Türkiye'de başarı oranı % 16 idi.

Eğitim hizmetleri açısından Cumhuriyet öncesi ve sonrasında belirli bir birikime sahip bulunan Isparta İli, Cumhuriyet'in ilk 15 yıllık döneminde okul, öğrenci ve öğretmen sayıları yönünden Türkiye'nin orta sırasındaki iller arasında yer almakta idi. İlk lisenin 1952'de açıldığı Isparta'da 1953'te bir ilçe dışında öteki tüm ilçelerde ortaokul bulunuyordu.

1960-1980 döneminde hızlı bir kentleşmenin yaşandığı Isparta'da ilkokullardaki öğrenci sayısının dağılımı, bu gelişmeye uygun olmamış, kent merkezlerindeki öğrenci sayısının artışı, kentleşme hızının gerisinde kalmıştır.

Isparta'da ortaöğretimde öğrencilerin mesleki ve teknik eğitime yönelimi, Türkiye geneline göre daha güçlüdür. Nitekim, 3 yüksekokulun bulunduğu ilde, yükseköğretimde de teknik eğitime ağırlık verilmiştir.

SAĞLIK: Isparta, sağlık düzeyinin Türkiye ortalamasına oranla gelişkin olduğu bir ildir. Sağlık sorunları arasında, enfeksiyon hastalıkları, daha çok kırsal bölgede öne çıkarken kentlerde, ilin sosyo-ekonomik olarak gelişmesi ve sağlık hizmetlerinin de artmasıyla birlikte, kronik hastalıklar ağırlıklarını hissettirmeye başlamıştır.

Isparta'da, Türkiye genelinde rastlanan hastalıkların dışında, özellikle kadınlarda ve dağlık bölgelerde yaşayanlarda yaygın olarak guatr bulunmaktadır.

1979'da, 0-4 yaş ölüm oranı ilde (kentlerde) % 22,8, Türkiye genelinde ise % 31,5 idi.

Isparta sağlık hizmetlerinin, özellikle yataklı tedavi hizmetlerinin oldukça gelişkin olduğu bir ildir. İle yapılan kamu yatırımlarında sağlık sektörü önemli bir pay taşımıştır. Ancak, yataklı tedavi kuruluşlarının ve hekimlerin il ve ilçe merkezlerinde yoğunlaşması, kırsal bölgeye hizmet sunacak birimlerin oluşturulamaması ve koruyucu hizmetlerin yetersizliği, ilin sağlık düzeyinde daha belirgin bir iyileşmeyi engellemektedir.

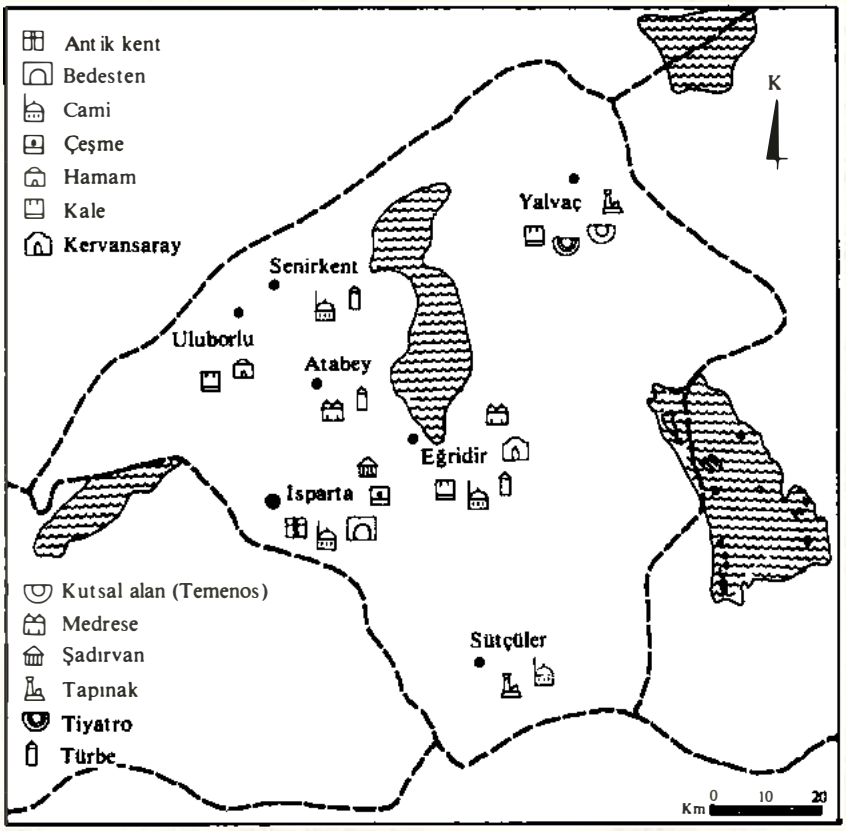
SOSYAL GÜVENLİK: İlde tarım dışı faal nüfusun % 58'i ücretli, % 24'ü bağımsız çalışan, % 18'i ücretsiz aile işçisidir. Bunun sonucu tarım dışı kesimlerde bile sosyal güvenlik dar bir alan içinde bulunmaktadır. 1970'te ülke düzeyindeki sigortalı işçilerin binde 4'ü Isparta'da iken, bu oran 1980'de binde 5'e yükselebilmiştir. İş kazası ve meslek hastalıkları sigortası giderleri % 79 gibi yüksek bir düzeydedir.

1979'da Türkiye ölçeğinde Bağ-Kur'a bağlı olan üyelerin binde 13'ü Isparta'da bulunmaktaydı. Geleneksel bir küçük sanatlar yöresi olan Isparta'da Bağ-Kur üyelerinin % 58'e yakını imalat kesiminde idi. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvuranlar 1965'te 1.600 dolayından iken 1976'da 7.000'e çıkmış, izleyen yıllarda yeniden düşmüştür. Buna koşut olarak işe yerleştirilenlerin oranlarında büyük düşmeler olmuştur. İş arayanların da büyük bir yüzdesi uzun süreli işsiz gençlerden oluşmaktadır.

Meslek kuruluşları arasında 1905'te kurulmuş olan ticaret ve sanayi odasının önemli bir yeri vardır. Odaya bağlı 54 sermaye şirketinin 48'i anonim ortaklıktır. 1982'de Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'ndan teknik ve finansal yardım gören 220 kooperatif vardı. Ticaret Bakanlığı'na bağlı gül ve gülyağı kooperatifleri bir birlik halinde örgütlenmiştir. 1978'de Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'ne bağlı 23 kooperatif vardı. Kentsel kooperatifler arasında küçük sanayi, yapı ve esnaf kefalet kooperatifleri yer almaktadır.

Isparta'da sendikacılık hareketi 1940'larda başlamıştır. İlk kurulan sendikalardan biri Keçiborlu Kükürt, Havagazı, Maden İşçileri Sendikası'dır. Isparta'da bağıtlanan toplu sözleşmeler artan işçi sayısını yansıtmamaktadır. Ağırlık kamu kesimindedir.

1968'de Isparta'da 555 kişiye bir dernek düşmekteydi ve Türkiye genelinde beşinci sıradaydı.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Arkeolojik araştırmalar yörenin Üst Paleolitik Dönem'de yerleşmeye konu olduğunu göstermektedir. Isparta İli'nin içinde yer aldığı Pisidya Bölgesi'nin tarihi Pers Dönemi'nin ortalarına değin yeterince aydınlatılamamıştır. Helenistik Dönem'de önem kazanan Isparta yöresi, Roma ve Bizans dönemlerinde de önemini korumuştur. Anadolu Selçukluları'nın egemenliğiyle kültürel yapı, günümüzdeki özelliklerini kazanmaya başlamıştır.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: 1944'te Türk Tarih Kurumu adına gerçekleştirilen araştırmalar, yörenin Üst Paleolitik Dönem'de yerleşim yeri olmaya başladığını göstermektedir. Isparta yakınlarında Bozanönü Kapalı İn Mağarası'nda bulunan çakmaktaşı araçlarla fosilleşmeye yüz tutmuş kemik parçaları Üst Paleolitik Dönem'in Orinyasiyen evresine tarihlendirilmektedir. Baradiz'de bulunan çakmaktaşı mikrolit (miniktaş) araçlar yöredeki yerleşmenin Mezolitik Dönem'de (Ortataş) de sürdüğünü ortaya koymaktadır. Baradiz İstasyonu çevresindeki Köşk Tepe'de elde edilen buluntuların bir bölümü ve Toprak Tol Höyüğü'ndeki yerleşme Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir.

Tunç Çağ kültürleri Isparta Ovası'nda yaygın biçimde gözlenebilmektedir. Isparta'nın yaklaşık 15 km kuzeybatısındaki Senirce Köyü yakınlarındaki Senirce Höyüğü'nde elde edilen buluntular, Göller Bölgesi'nde yeni bir kültürün varlığını ortaya çıkarmıştır. Senirce kültürü, tipik çanak-çömleğiyle belirlenmektedir. Bunlar, siyah-gri, kırmızı-kahverengidir. Dışları, kimi zaman da içleri kalın astar boyalıdır; elde yapılmışlardır. Dipleri hafifçe düzeltilmiş ya da çukurlaştırılmıştır. Bezemeler yivli, kabartmalı ya da çizgilidir. Atabey, Göndürle, Ağap'ta yapılan yüzey araştırmaları, buralarda da Tunç Çağ yerleşmesi olduğunu göstermektedir. K. Bittel Isparta Ovası buluntularını İÖ 3000'in ikinci yarısına tarihlemektedir. Senirce kültürünün, Batı Anadolu etkisinde yerel bir kültür olduğu sanılmaktadır.

Pisidya Bölgesi'nin, İÖ 2000'lerde Arzava topluluklarının yerleşim alanı olduğu ileri sürülmektedir. Adına Hitit kaynaklarında rastlanan Arzava, çok sayıda küçük ülkeden oluşan bir konfederasyon yapısındaydı. Hitit kaynaklarından anlaşıldığına göre Arzava, imparatorluğa karşı düşmanca bir tutum içindedir. Hititler, 500 yıl Arzava üstünde tam bir egemenlik kuramamışlardır.

İÖ 1200'lerde Ege Göç Kavimleri adı verilen topluluklar, Anadolu'yu istila etti. Arzava da bu toplulukların yıkıma uğrattığı ülkeler arasındaydı. İÖ VIII. yy'da Frigler'in yayılma alanı Pisidya'nın batısını da kapsamaktaydı. Isparta İli'nde Antiokheia'daki (Yalvaç) Frig Tanrısı, Men adına yapılmış kutsal alan, yörede Frig tanrılarına tapınıldığını göstermektedir. Tanrı Men'in, Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin etkisini sürdürdüğü bilinmektedir.

İÖ VII. yy sonlarında Frig Devleti'ni yıkan Lidyalılar, Batı Anadolu'da güçlü bir devlet kurdular. Heredotos, Lidyalılar'ın Kroissos döneminde Likya ve Kilikya dışında Kızılırmak'ın batısında egemenlik kurduklarını yazmaktadır.

Buna göre, Isparta yöresi de Lidyalılar'ın egemenlik alanında bulunuyordu. Ancak, buralarda Lidya kültürünün izleri henüz açığa çıkarılamamıştır.

İÖ 546'da Lidya egemenliğine son veren Persler, kültürel yaşamda etkili olamadılar. Pisidyalılar adına, ilk kez İÖ V. yy'ın sonunda rastlanmaktadır. Batı Anadolu Satrabı Genç Kyros, Frigya'ya yağma akınları yapan Pisidyalılar'ı cezalandırmaktan söz etmektedir. Amacı, ağabeyi Pers Kralı Artakserkes II'ye karşı düzenlediği seferi gizlemektedir. Bu, Persler'in Pisidya üstünde kesin egemenlik kuramadığını göstermektedir. Bu dönemde Pisidyalılar korunaklı kentlerde ve kentlerin çevresindeki köylerde topluluklar biçiminde yaşamaktaydılar.

İÖ 334'te Anadolu'ya geçen Makedonya Kralı Büyük İskender, Pers egemenliğine son verdi. İskender'den sonra Selökidler ve Bergama Krallığı yörede koloniler kurdu. Bunlar birer yönetim ve Helenistik kültür merkezleriydi. Antiokheia ve Selevkeia Sidara kentleri, Selökid kolonisiydi. Bergama Krallığı'nca kurulan Apollonia, tüm Bergama kolonileri gibi ova kentiydi.

Romalılar Dönemi'nde Antiokheia, Colonia Caesarea adıyla önemli bir Roma kolonisine dönüştü. Çevrede askeri amaçlarla kurulmuş Roma kolonileri, bir yol ağıyla Antiokheia'ya bağlandı. Kazılarda Roma Dönemi'ne ilişkin yapıtlar ortaya çıkarılmıştır. Augustus döneminde yapılan Augustus ve Men Askanios Tapınağı, Frig Tanrısı Men'in Roma Dönemi'nde de önemini koruduğunu göstermektedir. Kalıntılar arasında tiyatro ve su kemerleri de bulunmaktadır. Augustus'un "Res Gestae Divi Augusti" (Tanrı Augustus'un başardığı işler) yazıtının Latince kopyasının kimi parçaları Antiokheia'da bulunmuştur. Bu yazıt, Ankara Tapınağı'ndaki Latince metnin kimi boşluklarını doldurması yönünden önemlidir. Aynı metnin Yunancası'nın Apollonia'da bulunması ilginçtir.

Apollonia ve Baris'teki Roma İmparatorluk Dönemi yazıtları, yörede Apollon kültünün varlığını göstermektedir. Baris'teki yazıtta Apollon'un Atlı Tanrı biçiminde betimlendiği görülmektedir. Atlı Tanrı, Anadolu'ya özgüdür. Pisidya'ya yerleşen Yunanlılar'ın bu tanrıyı kendi Apollon'ları ile özdeşleştirdikleri sanılmaktadır.

Bizans Dönemi'nde Hıristiyanlık yaygınlaştı. Bizans metinlerinde Sozopolis adıyla anılan Apollonia, önemli bir ziyaret yeriydi. Burada bir Meryem heykeli bulunuyordu.

Prostanna (Eğridir) ve Limnai de Hıristiyanlık'ın önemli merkezleriydi. Ramsay 381'den sonra Prostanna ve Limnai piskoposluklarının birleştirildiğini ileri sürmektedir.

TÜRKLER'DEN SONRA: Isparta yöresi 1204'te Anadolu Selçuklu egemenliğine girdi. Türkmen aşiretlerinin yerleştirilmesi ve dinsel yapıtların ağırlıklı olduğu bayındırlık etkinlikleriyle Türk-İslam kültür öğeleri yaygınlaşmaya başladı. Isparta, uç bölgesiydi. Bu yüzden Anadolu Selçukluları Dönemi'nde yeterince gelişemedi. Ancak, Atabey'in bir kültür merkezi olarak öne çıktığı görülmektedir. 1224'te yapılan Atabey Ertokuş Medresesi, dönemin önemli kültür kuruluşlarından biri olmuştur.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesinden kısa bir süre önce, Teke Aşireti'ne bağlı Türkmenler, yörede Hamidoğulları Beyliği'ni kurdular. Önce Uluborlu'yu, sonra Eğridir'i merkez yaptılar. Küçük bir kasaba olan Eğridir, gelişerek bayındır bir kent durumuna geldi. Selçuklu sultanlarından II. Giyaseddin Keyhüsrev'ce yapımına başlanan hanı, Hamidoğlu Dündar Bey medreseye çevirerek tamamlamıştır. Bu dönemde Eğridir yakınlarındaki Yazla'da bulunan hankah (konuk evi) Mevlevi dergâhı biçiminde büyük bir yapıydı.

Osmanlı yönetiminde Isparta, Hamid Sancağı'nın merkeziydi. Tapu defterlerinden öğrenildiğine göre, 1522'de kentin nüfusu yaklaşık 8.000'di. Kent 17 mahalleden oluşuyordu. Bunlardan biri Hıristiyan mahallesiydi. Dokumacılık, bağcılık, boyacılık gelişmişti.

XVI. yy sonlarında yörede suhte (medrese öğrencisi) isyanları görüldü. Bunu XVII. yy başlarında Celali İsyanları izledi. Bu ayaklanmalar Isparta'nın ekonomik ve kültürel gelişmesinde kesintiye neden oldu. XVII. yy sonlarında Isparta'da ekonomik ve kültürel yaşamın yeniden canlandığı görülmektedir. XVIII. yy'da Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın yaptırdığı kütüphane, el yazması eserleri yönünden önemlidir.

XIX. yy başlarında Isparta geleneksel toplum özelliklerini koruyordu. Eğitim kurumlarını dinsel nitelikteki mahalle mektepleri ve medreseler oluşturuyordu. Çalışma yaşamını esnaf örgütleri düzenliyordu. En gelişmiş küçük sanayi dalları dokumacılık, halıcılık, dericilik ve mutaflıktı. Rumlar ve Ermeniler ayrı mahallelerde oturuyor, daha çok zenaat ve ticaretle uğraşıyordu.

1839 Tanzimat Fermanı'nın etkileri Isparta'da 1860'larda görülmeye başladı. İlk iptidaiye ve rüştiye bu yılda açılmıştır. 1875'te açılan İnas Rüştiyesi (kız ortaokulu) zaman zaman öğretmen sıkıntısı çekmekle birlikte etkinliğini Cumhuriyet'e değin sürdürmüştür.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı göçmenleri Isparta'ya gülcülüğü getirdi. Gülcülük ve gülyağcılık kısa sürede gelişmiş önemli bir sanat ve ticaret dalı durumuna gelmiştir. Halıcılığın gelişmesi 1891'de Halıcılık Okulu'nun açılmasıyla başlar.

1899'da şiddetli bir deprem, yörede yıkıma yol açmış, ekonomik ve kültürel gelişmeyi etkilemiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Isparta ekonomisi tarıma ve küçük sanayiye dayalı orta derecede gelişmiş bir ildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarına değin ilin ekonomisinde önemli yeri olan halıcılık savaş yıllarında durgunluk geçirmişti. Cumhuriyet'le birlikte artan talebe bağlı olarak yeniden canlanmaya başladı. Halıcılığın ev sanayii çerçevesinde yapılması, üretimde daha çok kadın ve çocukların çalışması, ekonomide etkin nüfusun görece fazla olmasına yol açmıştır. Bu olgunun çağdaş kültürel değerlerin benimsenmesinde olumlu işlevi olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki dönüşümler Isparta'ya özellikle eğitim alanında yansıdı. Eğitim kurumlarındaki ve öğrenci sayısındaki artışın ilde oldukça kurumlaşmış tutuculuğun etkisinin kırılmasında önemli payı vardır. 1931 yılında kurulan Halkevi ilin kültürel yaşamını önemli ölçüde etkilemiştir. Halkevi'nin 1934'de çıkarmaya başladığı **Ün** adlı dergi ilin folklorunun derlenmesine, tarih ve kültürünün araştırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Derginin ilin kültürel yaşamına bir katkısı da yerel sanatçılara ürünlerini yayınlama olanağı sağlamasıydı. Halkevi, tiyatro, konser, folklor gösterileri gibi etkinliklerle de ilde kültürel yaşamın canlanmasını sağlamıştır.

1950'lerden sonra tarımda verimliliğin artışı sanayideki nicel gelişme ve kentleşme, özellikle maddi kültür alanındaki değişimin hızlanması sonucunu doğurdu. Barınma, beslenme, giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaştı.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Isparta toplumsal yaşamı, 1950'lerden başlayarak endüstriyel nitelik kazanan halıcılık, bağ-bahçe tarımı ve ürünlerince belirlenmektedir. Tarihsel süreç içinde çeşitli ulusların kültürel etkileşimlerini taşıyan ilde *(Bak. Kültürün Tarihsel Toplumsal Evrimi),* Uluborlu, Yalvaç ve Karacadağ yöresiyle Anamas Yaylası'nda yaşayan Yörükler 1887'de Yalvaç'a yerleştirilen Kafkas (Çerkez), 1913'te Keçiborlu'ya yerleştirilen Rumeli göçmenleri uzun süre geleneksel yaşama biçimlerini sürdürmüşlerdir. 1924'te Rum toplulukları ile Rumeli Türkleri'nin karşılıklı değişimi sırasında da ilin kültürel yapısında, yaşama biçiminde belli dalgalanmalar olmuştur.

Öteden beri merkezlerde medrese eğitimi, kırsal kesimdeyse tarımla ilgilenen Türkler bu dönemde "arasta" denilen esnaf çarşılarına yönelmiş, geleneksel uğraşlarını büyük ölçüde bırakmışlardır. Medrese eğitiminin yanında, yöredeki tekkelerin yarattığı güçlü dinsel yapı da büyük ölçüde çözülmeye başlamıştır. Türk Ocağı, ardından halkevleri ilde çağdaş eğitim, değer ve etkinliklerin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Söz konusu değişim, özellikle merkezlerde, geleneksel değerlerin de bir ölçüde korunduğu uğraşlarla günlük yaşama yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu çeşitlilik ve kültür etkileşimleri giyim-kuşamda, töresel yapıda belirgin olarak gözlemlenmektedir. XIX. yy sonlarına değin kadın ve erkek giyiminde görülen "mevki farkı" Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak kır-kent ayrımına dönüşmüştür. Kırsal kesimde de il içi ve dışı merkezlerle yoğun ilişki, köklü değişimler yaratmıştır. Kadın-erkek ilişkilerindeki kesimler arası benzerlik, eğitime verilen önem bunun göstergeleri arasındadır.

Isparta yöre yaşamının özgün yanlarından biri de erkeklerin çorap örmesidir. Eğridir ve Sütçüler ilçeleriyle, kimi köylerinde rastlanan bu olgu yalnız giyim için değil, pazara yönelik bir nitelik de taşımaktadır.

Geniş ailenin, yerini çekirdek aileye bıraktığı ilde evlenme gelenekleri de değişime uğramıştır. Geleneklere törensel düzeyde kasaba ve köy düğünleriyle, merkezlerdeki çok sınırlı bir kesimde rastlanmaktadır. Ancak temel değişim eş seçiminde görülmektedir. Görücülük yaygın yöntem olmakla birlikte, "ün, şan, sülale adı"ndan çok, tarafların anlaşabilmesi gözetilmektedir.

Yörede üretimin insan gücüne dayanması, çok çocukluluk olgusunu getirmiştir. 1960 sonrasındaysa endüstrileşmeyle, çocuk sayısından çok eğitim önem kazanmıştır.

Zengin bir beslenme kültürü olan Isparta'da, pekmez, reçel, salça, bulgur, tarhana ve etlik gibi yiyeceklerin dışındaki yiyecek malzemeleri pazardan sağlanmaktadır. Yöre yaşamının renklendirici öğelerinden şenlikler ürünlerin devşirildiği ve yiyeceklerin hazırlandığı döneme rastlamaktadır. Ancak bunlar da, ekonomik gelişmeye koşut olarak, 1970'lerden sonra turistik ve ticari bir nitelik almıştır. Isparta toplumsal yaşamı, 1980'lerde geçiş döneminin temel özelliklerini taşımaktadır.

GİYİM-KUŞAM: Yaşama biçimindeki değişim ve çeşitliliğin yansıdığı en belirgin öğelerden biri de giyim-kuşamdır. Osmanlılar Dönemi'nde ildeki Türk, Rum Yörük giyimleri değişikti. Yine eşraf, ulema, sanatkâr kesimleri arasında da ayrımlar vardı. Bu alandaki değişimlerin ilki, XIX. yy ortalarında yaşanmıştır. 1845'te kavuk yerine fes kabul edilmiş, ardından Tanzimat'la gelen yenilikler yöre giyim-kuşamını da etkilemiştir. Kadın ve erkek giyiminin ortak öğelerinden kürk, Tanzimat sonrasında hemen hemen ortadan kalkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak erkek giyiminde çağdaşlaşma başlamıştır.

Kadın giyimindeyse öteden beri, toplumsal konumdan kaynaklanan farklılıklar görülmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde -özellikle 1960 sonrasında- bu etkene değişik merkezlerle ilişkilerin getirdiği etkileşimler de katılmıştır. İl merkezi yanında, Eğridir, Şarkikaraağaç, Uluborlu'da kadın giyiminde çağdaş öğeler ve moda etkindir. Kırsal kesimde, yer yer bu öğelerle geleneksel giysiler bir aradadır. Merkezlerde kurulan pazar yerlerinde de aynı görünüme rastlanmaktadır.

Geleneksel Kadın Giyimi: Üstü sim işlemeli-sırmalı pamukludan dikilmiş, yandan yırtmaçlı üç etek; yine sırma ya da kaytan işlemeli uzun mintan; çapraz düğmeli yelek; Acem ya da lâhuri şalından kuşak;

Yerel giysili Tahtacı kadını, Kenan Özbel Arşivi

pazenden geniş don; fes, yün çorap ve pabuç, geleneksel kadın giyiminin gündelik öğelerini oluşturur. Fesin altına, alna gelecek biçimde "sandıklı altını", inci dizisi ya da "gel gel" denilen elmas takılır, üstüne yazma örtülürdü. Gümüş, altın bilezik ve yüzük, kadın giyimini bütünleyen öğelerdir. cüppe, çarşaf ya da car, yüzde peçe, ayağa giyilen yuvalı fotin dışarılık giyimi oluşturur.

Özel günlerde, bu giysilerin ipekli ya da kadife kumaştan dikilenleri giyilirdi. Ayrıca canfes, ipek ya da "hilali bürümcek" denen ince kumaştan gömlek ve iç donu, boy kürkü ve kısa kürk, düz aynalı-pelerinli gibi türleri olan hırkalar, üstü sırmalı ya da ipek işlemeli konçlu ayakkabılar da özel günlerin giysileri arasındadır.

Kırsal kesimdeki kadın giyimiyse daha az değişime uğramıştır ve daha yalındır. Bunda parasal gücün de etkisi vardır. Şalvarı andıran geniş ve paçaları sıkmaçlı don, çit ya da basmadan entari, kara üstüne ak yazma, mintan (köynek), yün çorap ve kara lastik günümüzde de görülebilen kadın giyimlerindendir.

Geleneksel Erkek Giyimi: Erkeklerde, toplumsal konumlarına ve varsıldan yoksula doğru yalınlaşan giysiler görülür. Üç etek, boy entarisi, keten ya da bürümcekten iç donu, iç gömleği, entari üstüne giyilen kısa mintan, kavuk-sarık gibi başlıklarla mest ve yemeni geleneksel erkek giyimini oluşturan öğelerdir. Ayrımlar daha çok başlıklarda görülmektedir. Eşraf ve ayan takımı, bu giysiler üstüne Osmanlı sakosu ya da cüppe, başa tepesi yayvan kavuk giyer; kavuğun üstüne abani sarık sarar. Ayağa gedik mest ve "markup" denen kırmızı-sarı-kara yemeni giyer.

Tüccarlarda boy entarisinin yırtmacı daha kısa, don ve gömlek "camedan" kumaştandır. Kavuk, düz ve "sarığı burma" biçimindedir. Esnafta entari alacadan dikilir, kuşak tiftik yünündendir. Başlık sarığı

burma, cüppe şayak ya da çuhadandır. Markupsa yalnız kara renktedir. Ulemanın boy entarisi koyu renk kumaştan, don ve gömleği keten ya da bürümcekten dikilir. Mintanları kolsuz, kuşakları ince şaldandır. "Kaşmerikos" denen bir tür kumaştan "lata" (uzun gömlek), başlarına da uzun kavuk giyerler. Markupları sarı ve al renklidir.

Efelerde mintanın düğmeleri yandandır, takke üstüne ucu omuza sarkacak biçimde yazma bağlanır. Ayağa "cevizli" denen ve ceviz renginde yün çorap giyilir, dizlik takılır.

1845'te kavuğun yerini fes, Cumhuriyet Dönemi'ndeyse fesin yerini şapka aldı. Sarık, entari ve cüppe kalktı. Markup da yerini iskarpin ve kara lastiğe bıraktı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yörede çok kullanılan şayak pantolon, kimi dağ köylerinde günümüzde de giyilmektedir. Kadın giyimine göre erkek giyiminde geleneksel öğeler tümüyle kalkmış gibidir.

BESLENME BİÇİMLERİ: Doğal koşulların elverişliliği, ilin ekonomik gelişimi, zengin bir beslenme kültürü yaratmıştır. Fasulye, "garnı gara" denilen börülce, patlıcan, biber, pekmez, üzüm şırası, tel helvası, ayran ve bulgurla yapılan çeşitli çorbalar, pilavlar Isparta mutfağının vazgeçilmez yiyecekleridir. Keçi eti tüketimi yaygındır. Isparta'da ekmeğin, bezdirme, yufka, sade, peynirli pide ve tahinli ekmek (nokul), haşhaşlı pide gibi türleri vardır.

Yemekler, baca içinde kerpiçten yapılmış "küre ocağı" üstünde pişirilir. Kaplar, duvarda raf yerine kullanılan "tahtabaş"a dizilir. Ocağa yakın köşede tahtadan kaşıklık bulunur, karşısındaysa su kaplarının yerleştirildiği, yüksekçe toprak seki vardır. Kurutulmuş sebzeler "mesit" denen direklere asılır. Salça, reçel, pekmez gibi yiyecekler de "musandra" denilen raf benzeri uzun tahtalar üzerinde sıralanır. Tandır, evin alt katında yer kazılarak tuğladan yapılır ve ekmek burada pişirilir. Günümüzde ise tandır yalnız çamaşır yıkamada kullanılmakla, ekmek fırında pişirilmektedir.

Yemekler genellikle yer sofrasında yenilir. Yere "sufra altı" denilen geniş bir yaygı serilir. Kasnak ya da küçük bir iskemle üstüne sofra sinisi yerleştirilir. Sininin çevresinde el ve ağız silmek için uzunca peşkir bulunur. Yemekler bakır sahanlardan tahta kaşıkla yenir (Konya kaşığı). Hemen tüm mutfak araçları, yakın yıllara değin bakır kaplardan oluşuyordu. Bunlar her yıl Ramazan'dan birkaç gün önce kalaylatılırdı. Günümüzde bakır tencere ve kazanların yerini alüminyum, sahan ve tabakların yeriniyse plastik kaplar almıştır. Pekmez, turşu ve salçaların korunduğu çömleklerse varlığını sürdürmektedir.

Kırsal kesimde aşlık, bulgur, erişte, tarhana yapımında imece yaygındır. Merkezlerdeyse bu tür besin maddeleri pazardan sağlanmaktadır. Pekmez, reçel, salça yapımı ve etlik kesimi bağbozumu sonrasının temel uğraşlarındandır.

Pekmez yapımına üzümlerin "korta"ya boşaltılmasıyla başlanır. Korta, meşeden kalın tahtalarla yapılmış, tekne biçiminde büyükçe bir kaptır. Yere değmesin diye büyük direkler üstüne yerleştirilir. Üzümler, çiğnenerek ezilir. Şıra kortanın dibindeki oluktan "dağar" denilen kaplara akar. Burada, peynir taşıyla tortusu çökertilir. Daha sonra su kaplarıyla büyük pekmez tavalarına aktarılır. Tavalar, bahçenin bir yanında kurulan, iki ya da dört ağızlı fırınlara yerleştirilir. Katılaşıncaya dek kaynatılarak pekmez yapılır. Su katılmamış, açık pembe renklilere "baş pekmez", az şıra ve sulandırılmış üzüm cibresiyle yapılan koyu renkli pekmeze de "sulu pekmez" denir. Baş pekmez, sırlı küplerde saklanır.

Reçel ve tatlı yapımında da pekmezden yararlanılır. Pekmezle yapılan kabak tatlısı, yörenin özgün tatlılarındandır. Kışa hazırlanan yiyeceklerin önemli bir bölümünü de turşular oluşturur. Yöreye özgü, üzümden hazırlanan "hardaliye" bunların başında gelir. Elma, armut, kavun, karpuz gibi meyveler yanında pancar, şalgam, asma kabağı, salatalık ve acurdan da turşu yapılır.

Etlik için "besi" denen hayvanlar alınır, 1,5-2 ay beslendikten sonra eylül ya da ekimde kesilir. Bir bölümü tuzlanır, bir kap içinde 3 gün tutulduktan sonra, ipe dizilip kurutulur. Buna "kakaç" denir. Kalanı kıyma yapılıp tuzlandıktan sonra tavada kızartılır ve eritilmiş iç yağı katılarak tencerelerde dondurulur. Sızma denen bu et yemeklerde kullanılır.

Kışın, bulgur ve kuru sebzelerle yapılan yemekler, turşu ve tatlılar yenir. İlkbaharda kışlık yiyeceklerin bitmeye yüz tutması ve bağ-bahçe işlerinin başlaması beslenme düzenini değiştirir. Ovada kahvaltı yerine "kuşluk aşı" pişirilir. Öğle yemeklerinde genellikle yumurta salatası, zeytin ve haşhaşlı ekmek yenir. Akşamlarıysa ayran ve bulgurla yapılan toyka çorbası, haşhaş ya da "tahan garması" başlıca yiyecekler arasındadır.

Yaz aylarında, özellikle pazar kurulan günlerde, peynirli pide tüketimi yaygındır. Dağdan getirtilen buzla soğutulmuş üzüm şırası ya da yoğurttan yapılan akcakatığıyla birlikte yenir. Akcakatığının yapılışı şöyledir: Deri içinde biriktirilen yoğurt, su katılarak çalkalanır, yüzeyinde biriken yağ alındıktan sonra kalan süzülür, tuz ve karanfil konarak deri içinde soğumaya bırakılır.

Yine yaz aylarında kiraz, üzüm, kavun-karpuz gibi meyvelerin ve çömlek, bastırma kebabı gibi etli yiyeceklerin tüketimi yaygındır *(Bak. Geleneksel Şenlikler)*.

İl içinde bütünlük taşıyan bu beslenme biçimi, 1970'lerde değişmeye başlamıştır. Özellikle merkezlerde yiyecek maddelerinin pazardan sağlanması, giderek yaygınlaşan bir olgudur. Kırsal kesimdeyse iş gücünün değişik alanlara yönelmesi, tarımda pazar için üretimin öne çıkmasıyla kışlık yiyecek hazırlığı daha çok unlu yiyeceklerle sınırlı kalmıştır.

Tel Helvası: Şeker, bir tencereye konur, su katılarak ağda kıvamına gelinceye dek kaynatılır. Soğumaya bırakılır. Başka bir kapta un ve tereyağı kavrulur, bir tepsiye yayılır. Şeker kestirmesi bilek kalınlığında bir halka yapılarak tepsinin ortasına konur. Tepsi çevresinde oturanlar, yavaş yavaş bu halkayı büyütürler. Büyüyen halka 8 biçimine getirilerek ikiye katlanır, yeniden çekilir. Bu işlem iplik kalınlığına gelinceye dek sürdürülür. Daha sonra dışarı asılarak soğumaya bırakılır. Birkaç saat sonra da bu yuvarlak alınıp dörde bölünür ve silkelenir. Tel helva olmuştur.

Uluborlu Böreği: Et ve soğan, bıçak ya da makineyle kıyılır. İçine yeterince tuz, su ve karabiber katılır. Mayasız hamurdan, tabak büyüklüğünde yufka açılır. Yarısına, hazırlanan karışım döşenir, öbür yarısı üstüne kapatılır, sacda pişirilir. Sıcakken tereyağı sürülerek yenir.

Nokul: Ekmek hamuruna tahin katılarak yapılır. Hamur küçük yumaklar halinde, unla açılır, içine yağla karışmış tahin sürülür. Üstüne karanfil serpildikten sonra silindir biçimi verilerek, yumruk büyüklüğünde parçalara ayrılır. Bu parçaların üstüne de susam serpilir. Yağlanmış tepsiye dizilerek harlı fırında pişirilir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: XX. yy başlarında yöre kültüründe Türk, Rum ve Ermeniler'in gelenek-göreneklerinden kaynaklanan çeşitlilik belirgindir. Bu dönemde Türkler arasında medrese kültürünün giderek yaygınlaşması, merkezlerdeki töresel yapıyı büyük ölçüde etkilemiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Rum ve Ermeniler gitmiş, yerlerine Rumeli göçmenleri getirilmiştir. Bu, İslam gelenek ve kültürünün görece egemenliğinin başlangıcı olmuştur. İlde İslam Dini'nin gelenek ve göreneklerinin çeşitli yorumlarına da rastlanmaktadır.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Osmanlılar Dönemi'nde sanat, ticaret tümüyle Rum ve Ermeniler'in elindeydi. Türkler kırsal kesimde çiftçiliğe, merkezlerdeyse medrese eğitimine, din işlerine, ulemalığa yönelmişti. Bu olgu, ildeki dinsel yapıyı da büyük ölçüde güçlendirmiştir. Ayların "yer ayları" (dünya işleri ile ilgili) ve "gök ayları" (din işleri ile ilgili) gibi iki ayrı biçimde değerlendirilmesi, din ulularının gömütlerinin türbeye, sonradan da yatıra dönüşmesi, ilin her yanında çok sayıda tekkenin bulunması bunun bir yansımasıdır. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı bozgunları dinsel yapıda da çözülmelere neden olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde bu çözülme "laiklik" anlayışıyla yeniden biçimlenmiş, tekkelerin kapatılması, eğitim birliğinin sağlanması dinsel tutumlarda da çağdaşlaşmayı getirmiştir.

Ancak Yalvaç, Sütçüler gibi merkezlerde ve Anamas Yaylası'nda yaşayan Yörükler'de aşiret yapısı (değişime uğrayarak da olsa) korunduğundan dinsel inanmalar, geleneksel yapısını sürdürmektedir. 1950' lerde Said-i Nursi'nin ilde bulunması da, dinsel yapıya başka bir boyut kazandırmıştır. Geçmişte Hızır Abdal, Abdülkadir Geylani gibi kişilerin çevresinde toplanan "mürid"lere bu dönemde Said-i Nursi'nin çevresindekiler eklenmiştir.

Hacca gitme, ilde neredeyse kurumsal bir nitelik almıştır. Maddi durumları elverişli olanlar birçok kez hacca gider. Her gidişte aşçılar tutulur ve "hacı aşı" pişirtilir, konu komşu ağırlanır. Dönüşte de Selamet-i hac kurbanı kesilir. Ramazan aylarında ildeki dinsel tutum, öbür aylara göre daha belirgin bir biçimde ortaya çıkar.

İlin kimi yörelerindeki inanmalarda Şamanlık döneminin izleri görülür. Yalvaç'ta ateşin, birçok yöredeyse ayın, dinsel

yapıda önemli bir yeri vardır. Yalvaç'ta, "üç aylar" diye adlandırılan dönemin başlangıcında (Hicri Recep ayı başı) "Hasır Yakma" töreni düzenlenir. Tören hazırlıkları 1 ay öncesinden evlerden eski hasır, sepet, kilim vb toplanmasıyla başlar. Bunlar bir evde toplanır. Buraya "Hasır Evi" denir. Öbür mahalledekiler birbirlerinin hasır evini öğrenerek, hasırları kaçırmaya çalışır, bu nedenle "Hasır Evi" sürekli değiştirilir ve "Hasır Bekçisi"yle korunur. Tören günü hasırlar mahallenin yüksekçe bir yerine getirilir. Bahçelerden toplanan dallara asılır, gazyağı dökülerek tutuşturulur. (Bu tüm mahallelerde hemen hemen aynı anda yapılır.) Çocuklar, ateşin çevresinde halka oluşturarak döner, törene katılanlar da çeşitli dualar okur. Daha sonra önce büyükler, ardından küçükler ateş üzerinden atlar. Ne denli çok atlanırsa, o denli günahlardan arınılacağına, Sırat Köprüsü'nden rahat geçileceğine inanılır. Ateş, kendiliğinden sönmeye bırakılır. (Geç sönmesi daha da iyidir.) Törenin kuraklığı önleyeceği ve bereket getireceği inancı da yaygındır.

Ateşle ilgili inanma, günlük yaşama da çeşitli boşinanlar biçiminde yansımaktadır. Gündüz ateşle oynayanı gece cinlerin korkutacağına, ateş söndürülürse cinlerin şeytanların eve baskın yapacağına, ocakta kül kıpırdar ve titrerse bir haber geleceğine, ıslığı andıran sesler çıkarsa kötülük olacağına, odun yanarken çatırtı olursa ocağın başındakinin çekiştirildiğine, nazarın etkisini tuz tütsüsünün gidereceğine inanılır.

Ayla ilgili inanmalarsa dar bir çevrede görülür. Yöredeki öbür boşinanlar gibi "ırvasa" diye adlandırılır. Ayın ağıl (hâle) içinde görülmesi, savaş çıkacağına yorulur. Her ayın hilali görünmeden önce, ayı karşılamak için yufka ekmeği açılır, komşulara, yoksullara dağıtılır. Ay hilal biçimindeyken üzgün sayılır ve bu dönemde bağ budanmaz, ağaç kesilmez, tohum ekilmez; tüm bu işler yapılırsa sonucunun verimsiz ve olumsuz olacağına inanılır. Ay tutulmasında başka yörelerde de rastlanan silah atma, ezan okuma, havan dövme gibi gelenekler Isparta'da da yaygındır. Ayın görülmesiyle "Ay ağılladı, ağıla girdi, (hâlelendi) yarın yağmur yağacak, bol nimet haberi alınacak" denir. Ayın parlaklığı da sıkıntıların geçeceğine, her işin iyi gideceğine yorulur.

Boşinanlar genellikle sağaltım amaçlıdır, bunların çoğunluğu doğum ve çocukla ilgilidir. Çeşitli sayrılıkların giderilmesi için adak yerlerine gidilmesi, kurban kesilmesi, türbe yanındaki ağaçlara bez bağlanması, mum yakılması gibi yaygın inanmalar Isparta'da da geçerlidir. Bu amaçla gidilen yerlerin başında Abdülkadir Geylani (Yörede Halife Sultan diye bilinir), mesire yerindeki Alaeddin Efendi (Aldan Efendi) türbeleri gelmektedir. Müridleri Hızır Abdal Türbesi'ne de gider. Akarçeşme'deki Sıtma Deresi Türbesi'ne sıtmalılar götürülür. Sayrı, gömüt üstüne yatırılır. Bir süre sonra kaldırılıp oturtulur ve söğüt kabuğu ile yaprağı kaynatılarak içilir. Saralılar da Arap Beşir Dede Türbesi'ne götürülür, sarası geçinceye değin gömüt üstüne yatırılır. Sav Köyü'ndeki İlyas Dede, Destap Dede ve Sinan Baba gömütlerinin bulunduğu mahalledeki suyun çeşitli hastalıkları ve kuduzu geçireceğine inanılır.

Poyrazın Oğlu Nasıl Evlendi?

"Karlı ve soğuk bir pazar sabahı, kapı çalındı; içeriye bir kadın girdi:

— Poyrazın oğluyla Kabayelin kızını evlendiriyoruz, düğünümüze buyurun, dedi. Bir elinde bulgur kesesi, diğerinde pekmez çanağı olan bu kadın gittikten sonra anneme bu düğüne beni götürmesini rica ettim. Kırmadı; öğleden sonra beraber gittik.

Yıkık bir kapıdan içeriye girdik. Burası oğlan evi imiş. Avluda ateş etrafında toplanan birkaç kadın, beni görünce evvela şaşırdılar. Sonra:

— Sen mahalle çocuğusun, yabancı sayılmazsın, gel bakalım, dediler.

Yanlarına vardım. Toplanan bulgur ve pekmezden pilav ile aşure pişiriyorlardı. Böyle bir düğünü hiç görmemiş olduğum için, merakla sağa sola bakarken, karşımdaki dut ağacına asılmış bir kâğıt gördüm; okudum: Poyrazın oğluna Kabayelin kızını alıyoruz, düğünümüze buyurun cümlesi yazılıydı. Bu yazının ne maksatla yazıldığını, ağaca niçin asıldığını sordum.

İhtiyar bir kadın, kelime arar gibi biraz durakladıktan sonra: 'Evlenenlerin kâğıtları asılmıyor mu?' dedi.

Ağaca asılan bu kâğıtlar ile kadının sözleri tecessüsümü büsbütün artırdı. Bilmediğim kısımları öğrenmek için oradakilerden birine: 'Penbe Aba' dedim, 'Düğüne nasıl başladınız?'

İhtiyar komşu: Misafirleri çağırmak için okuyucu çıkardık. O, evleri dolaşırken biz de 3 yol ayırdına eski hasırla uzunkabak kurusu yaktık. Okuyucunun evlerden topladığı bulgurla pekmezden pilavla aşure pişiriyoruz, davetlilere yedireceğiz. Bundan sonrasını da kendi gözlerinle gör, dedi.

Bu sırada karşıki evde def, dümbelek çalınmağa başladı. Meğer orası kız evi imiş. Gelini okşuyorlarmış. Eni konu düğün yapıyorlardı. Oraya da gittim. Fakat aralarına girmeğe muvaffak olamadım. Yalnız eğlenenlere görünmeden türkülerini dinledim:

Silip süpürdüğüm evler
Oturup durduğum yerler
Annem seni hergün arar
Hey heyhey aman...
Tepsiye koyarlar tuzu
Üstüne örterler bezi
Annesinin kibar kızı
Hey heyhey aman...

Evlerini ıssız koyan
Destileri susuz koyan
Annesini kızsız koyan
Hey heyhey aman...
Anne, hamama vardın mı?
Yunduğum yerleri gördün mü?
Şimdi kıymetimi bildin mi?
Hey heyhey aman...

Dutun atının başını
Silin gözünün yaşını
Çağırın oğlan kardeşini
Hey heyhey aman...

Hava soğuk olduğu için açıkta daha fazla kalamadım; eve döndüm. Çok geçmeden annem de geldi, göremediklerimi de ondan öğrendim:

Gelin okşamasından sonra, oradakilerden biri güvey, biri de gelin olmuş. Kol kola girerek oğlan evine gitmişler. Yemek yedikten sonra içlerinden biri şu duayı okumuş: ... Sufra dolduğu için, hak berekât vermeği için, ahd için, aman için, son nefeste iman için, Allah rızası için, Habibullah ruhu için rıza-i entillâh fatiha. Daha sonra Elham okunmuş. Nikâh kıyılmış. Allah dirlik düzenlik versin denilerek güvey gerdeğe sokulmuş.

Eskiden bu düğünü, çarşamba günü, erkekler yaparlarmış ve zamanın kadısı da, izinname verir ve nikâhı tescil edermiş!..." *(Ezen, s.1667-1668).*

Kış aylarının soğuk geçmesini önlemek için de çeşitli törenler yapılır *(Bak. Poyrazın Oğlu Nasıl Evlendi).*

EVLENME GELENEKLERİ: Evlenmelerde, toplumsal konum, maddi durum gibi etkenler belirleyici olmaktadır. Şarkikaraağaç yöresinde gül bahçesi olmayana kız verilmez, verenler de ayıplanırdı. Dinsel nedenlerle akraba evliliklerinden kaçınılmakla birlikte, kimi yörelerde malın bölünmemesi için bu yola başvurulduğu görülmektedir. Erkeğin de kızın da "gözünün dışarda olmaması" için 16-18 yaşları evlenme çağı olarak değerlendirilirdi. Ayrıca erken evlenenin, döl aldığına inanılırdı. Günümüzde bu anlayış değişmiştir. Evlenme çağı, erkekler için "işini eline alması", kızlar içinse 18-20 olarak değişmiştir.

Eş seçiminde serbestlik, çok sınırlı bir kesim için geçerlidir; görücü yöntemi evlenme geleneklerinin başında gelir. Kız istemeye önce kadınlar gider. "Sizin tutmaç keseni (erişte-tarhana gibi yiyecek hazırlayan), bizim kalem tutana uygun ve münasip gördük. Ne dersiniz?" gibi sözlerle konu açılır. Kız yanı durumu onaylıyorsa soruyu, "Bizligimiz (bizce) tamamdır, bir kere de babasından istenilmesi uygun olur" diye yanıtlar. Bundan sonra, erkekler arasında söz kesimi görüşmesi olur. Bunu, nişan izler. Yakın akrabalar da çağrılarak nişan günü kız evinde toplanılır. Kız da kendi arkadaşlarını çağırır. Eskiden kızın yürüyeceği yerlere oğlan evinin armağanı kumaş serilir, bir top kumaş da başına örtülürdü. Bunun yerini günümüzde takı almıştır. "Başı bozulmadık" (dirliği yerinde) bir kadın, oğlan evinin ve konukların bulundu-

ğu odada, takıları herkese göstererek kıza takar. Ardından kız, oğlan evi büyüklerinden başlayarak konukların ellerini öper, onlar da armağanlarını verir. Bunu şerbet içme ve eğlenceler izler.

Nişandan birkaç gün sonra, kız evinden oğlan evine "sini hediyesi" gönderilir. Sinide güvey için hazırlanan iç giysisi, yakınları için de küçük armağanlar vardır. Nişanla düğün arasında kızın çeyiz hazırlamasına yetecek bir süre bırakılır. Bu sürenin uzamamasına özen gösterilir. Çeyiz, gelinin ve güveyin iç çamaşırları, kimi dış giysileri, güveyin yakınlarına verilecek armağanlar ve gelinin yatak odası takımlarından oluşur. Oda takımına yörede "düzen" denilmektedir. Çeyiz hazırlığına çocuk küçükken başlanır. Ancak, son yıllarda el işlemeleri dışındaki eşya çarşıdan alınmaktadır. Düğünden bir hafta, 10 gün önce "elbise kesimi" yapılır. Seçimi kız yanı yapar, giderleri oğlan yanı karşılar.

Bu hazırlıklardan sonra "okucu" (okuyucu) çıkarılarak düğün günü duyurulur, konuklar çağırılır. Okucu çıkan kişi, tatlılık getirmesi, uğurlu olması için ilk karşılaştıklarına katmer, helva ve pide verir. Erkek okucularsa bir top kumaş ve şekerle çağrıya çıkar. Çağrılıların pazar günü yük yığmaya, pazartesi tel hamamına, çarşamba gelin hamamı ve kınaya, perşembe gelin çıkarma ya da karşılamaya beklendikleri duyurulur. Uğursuz olacağı inancıyla salı boş bırakılır.

Yük Yığma: Oğlan evinin aldığı sandık, yaygı, giysi, takı gibi armağanlar pazar günü çağrılılara sergilenir. Bunlardan geline ilişkin olanlar akşam gelin sandığına, öbürleri de başka sandıklara konarak kız evine gönderilir. Buna yük yığma denir. Sandıkları getirenlere kız evinin büyükleri çeşitli armağanlar verir.

Tel Hamamı: Oğlan evi pazartesi sabahı, yakındaki hamamlardan birini kiralar. Konuklar kapıda karşılanır, gelenlere uygun yerler gösterilir, sabun ve kına verilir. Gelin gelince def ve dümbeleklerle yıkanma yerine geçilir. Gelin yıkandıktan sonra saçları örülür, zülüf kesilir. Pide, meyve, çerez sunulur ve konuklara akşam kınaya beklendikleri bildirilir. Kına gecesi Yalvaç yöresinde "gelin okşama" diye adlandırılır. (Anadolu'daki gelin ağlatma karşılığı.) Kına yakılmasından sonra "Çekici" denen kadın gelinin yakınlarından birini kaldırarak oyunu açar. Gelin ve güvey anaları, oynayanlara bahşiş verir.

Gelin Hamamı: Çarşamba günü öğleden akşama değin sürer. İki yanın da konukları katılır. Kimi yerlerde kına gecesi, gelin hamamının yapıldığı akşam düzenlenir ve kına helvası hazırlanır. Ancak, gelinin kınası, konuklar dağıldıktan sonra yakılır. Bu sırada yalnız çok yakın akrabalar gelinin yanında bulunur, el ve ayaklarına kına yakarlar. Kimi yörelerde de evlendiğinin anlaşılması için güveyin avuç içine de kına yakılır. Oğlan evinde düzenlenen kına gecesi yörede "samah gecesi" diye adlandırılır *(Bak. Halk Müziği)*. Uluborlu yöresinde gelin hamamına "Saç çözme hamamı", kına gecesine "Kına basma" denir.

Gelin Çıkarma: Oğlan evinin büyükleri önde, öbür çağrılılar arkada olmak üzere (kimi yörelerde güveyi de yanlarına alarak) perşembe sabahı kız evine gidilir. Arkadaşları düğün alayı gelinceye değin gelini hazırlar, çeşitli eğlencelerle (gelin okşama) üzüntüsünü gidermeye çalışır. Kimi yörelerde de güveyin arkadaşları perşembe sabahı "güvey hamamı" düzenler, ondan sonra gelin çıkarmaya gidilir.

Kız evine gelindiğinde "Cezayir" denen hava çalınır. Gelin ata-günümüzde gelin arabasına -bindirilip oğlan evine gelindiğinde de karşılama tören ve eğlenceleri yapılır. Gelin önde, güvey arkada eve girilir. Güvey bir süre sonra konukların yanına çıkar. Kadınlarsa gelinin yanına gider, eğlencelerini sürdürürler. Gelinin duvağı gerdeğe değin açılmaz.

Gelin Ertesi: Gerdekten sonraki 3 gün yörede "gelin ertesi" diye adlandırılır. Dost ve akrabalar gelini ziyaret eder, kutlarlar. Gelin bu süre içinde konukları gelinliğiyle karşılar, gelenlerin ellerini öper, onlara şeker ve şerbet sunar.

Kırsal kesimde ve kasabalarda kimi değişimlerle varlığını sürdüren bu gelenekler, merkezlerde büyük ölçüde bırakılmıştır. Çağrılar "okucu" yerine davetiyelerle yapılmakta, nişan ve düğün törenleri salonlarda düzenlenmektedir. Varlığını koruyan geleneklerden kına gecesi ve samaha hemen her yerde rastlanırken, hamam törenleri çok dar bir çevrede sürdürülmektedir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Yakın döneme değin, bağbahçe işlerinin insan gücüne dayanması Isparta'da çok çocukluluk olgusunu getirmiştir. Ancak, aynı dönemde sağlık hizmetlerinin ilkelliği, beslenme dengesizliği ve sudaki iyot yetersizliği yaygın çocuk hastalıklarının yanında, ölüm oranını da artırmıştır. 1936'da Uluborlu köylerinde yapılan araştırmada yıl içinde doğan 38 çocuktan 20'sinin öldüğü belirlenmiştir *(Ertem, 1936, s. 397)*. Hastalıkların sağaltımındaysa yatırlara gitme, aydaş (aydeş) kaynatma, ayak kösteği kesme gibi yöntemlere başvurulduğu görülmüştür. İldeki çağdaşlaşma ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasına koşut olarak, bu durum değişmeye başlamıştır.

Isparta yöresi çocuk geleneklerinin özgün yanlarından biri de kız çocuğa yaklaşımda görülmektedir. Birçok yörede kız çocuk horlanırken, Isparta'da böyle bir duruma rastlanmaz. Bu yaklaşımda, halıcılık ve dokumacılığın, bağ-bahçe işlerinin temel uğraşları oluşturması başlıca etkendir.

Çocuğun ana karnında 3 aylıkken devinimi erkek, 4 aylıkken sola devinimi kız olacağına yorulur. Çocuğu olmayanlar muska yazdırır, yatırlara gider, adak adar. Uluborlu yöresinde aynı amaçla Efendi Sultan ve Oğullu Kavak'a gidilir. Orada bulunan erkeklerin kuşakları birbirine eklenerek kadın bunlarla kavak ağacına bağlanır. Bu arada kurban kesilir. Et kazanda pişerken, kadın bağlı olarak bunu izler. Yoldan geçen ilk erkek çağrılarak besmeleyle kadının bağlı olduğu kuşak çözdürülür, etten yolcuya da yedirilir. Böylece kadının çocuğu olacağına inanılır. Aşerme döneminde kadına canının çektiği verilmezse, doğacak çocuğun organlarından birinin eksik olacağına, ciğer yer, çiçek ve gül koklarsa, vücudunun bir yerinde ciğer renginde bir gül (ben) olacağına inanılır. Çocuğu durmayanlarsa, "başıbozulmadık" (çocuğu, eşi ölmemiş) kadından aldıkları kumaş parçalarıyla çocuk giysisi dikerler. Yörede benzer amaçla başvurulan önlemler arasında çocuk satma ve bilezik takmaya da rastlanmaktadır. Mehmet adlı kişilerin bulunduğu 6 evden madeni eşya toplanır. Bunlar eritilerek bilezik yaptırılır. Gebenin koluna takılır. Böylece doğacak çocuğun yaşayacağına inanılır.

Doğumu kolaylaştırmak amacıyla gebeye dualı su içirilir, kocasının gömlek ve yelek düğmeleri çözülür. Doğumdan sonra çocuk yıkanır ve tuzlanır. Göbek bağı, kısmetini aramak için baba evini terk etmesin inancıyla dışarı atılmaz. Ana ve çocuk, 40'ı dolmadan dışarı çıkarılmaz. Aynı dönemde sütünün kesilmemesi için, loğusaya yemek yaptırılmaz, mutfağa sokulmaz. Al basmasından korunmak için Kuran, sarımsak, mavi boncuk ve pabuçtan yapılan nazarlık ve hamaylı, anayla çocuğun başucunda bulundurulur ya da boyunlarına asılır.

Çocuk sıska, çelimsiz, hastalıklıysa "aydeş" denir. Böyle çocuklar üç yol ağzında bir taş üstünde kaynatılan suyla yıkanır ya da bir yatır çevresinde 3 kez dolaştırılır. Bu işlemden sonra çocuğun ya sağlığına kavuşacağına ya da öleceğine inanılır. Yürümeyen çocuklar da yatıra götürülür. Yalvaç yöresindeyse "ayak kösteği kesme" geleneği vardır. Çocuğun ayağının cinler-perilerce bağlandığına inanılır. Bu nedenle cuma selası verilirken çocuğun ayakları iple bağlanarak kapı önüne çıkarılır. Önceden çağrılan 10-15 yaşlarında iki çocuk, ellerinde bıçaklarla ters yönlerden koşarak çocuğun evine ulaşmaya çalışır. Kapının önüne ilk varan bağı keser ve bahşişi alır, öbürünün de gönlü hoş edilir. "Ayak kösteğini kesmek" denen bu işlem art arda 3 cuma yinelenirse, çocuğun yürüyeceğine inanılır.

Konuşamayan çocuklar için de "ağız açtırma" denen bir uygulamaya başvurulur. Bu uygulamada düzgün konuşan biri çocuğu kucağına alır; yanındakine "Ne açıyorsun?" diye sorar. Öbürü "Ağız açıyorum" yanıtını verdikten sonra "Ağzını açtım gül gibi/konuşsun bülbül gibi" tekerlemesi söylenir.

Yörede bu uygulamalar "ırvasa" (boşluğu bilinerek bir de bu yolu denemek, dilemek) diye adlandırılmakla birlikte, çağdaş hekimliğin yanında başvurulan geleneksel yöntemler arasındadır.

GELENEKSEL ŞENLİKLER: Yöredeki değişik kesimlerin kültür etkileşimleri, şenliklerde belirgin olarak görülmektedir. Şenlikler, hemen tümüyle üretimin çeşitli aşamalarından kaynaklanmaktadır. Mayıstaki Gül Bayramı, gülün, mayıs sonu ile haziranın ilk iki haftasındaki Kiraz Bayramı kirazın, eylül-ekim aylarındaki bağbozumu üzümün devşirilme dönemine rastlar. Sonbaharda Zambaklı, Bezirgan, Sidre, Ayazmana mesireleriyse yağ-peynir etlik kesimi gibi kış hazırlıklarının tamamlandığı dönemde yapılan eğlenceler arasındadır.

Bu şenlikler yörede genellikle "gezit" diye anılır. Her mahalle ya da kasaba kendi "erbaşı"nı seçer. Gidilecek yer ve eğlenceye katılacakları erbaşı belirler. Hazırlıkları da bu kişi yürütür. Bunların başında çömlek kebabı, peynirli pide, karla soğutulmuş üzüm şırası hazırlamak gelir. Mevsim içinde

kiraz bahçelerine, üzüm bağlarına gidip, meyve yemek (çoğunlukla sahipleri için bile) yasak olduğundan eğlence sırasında topluca yenir. Bu geleneksel şenlikler, 1970'li yıllardan başlayarak turistik ve ticari bir nitelik kazanmıştır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Isparta'da demircilikten bakırcılığa, keçecilikten dokumacılığa, tabaklıktan kunduracılığa, saraçlıktan semerciliğe çeşitli el sanatları alanında parlak bir dönem yaşanmıştır.

En eski sanatlardan biri tabaklıktır. Halı, kilim, heybe dokumacılığı günümüzde de canlılığını koruyan, pazara dönük el sanatlarındandır.

TABAKLIK: Isparta'nın en eski el sanatlarındandır. Koyun ve keçi derisinden meşin ve sahtiyanlar, sığır ve manda derisinden "gön" denilen köseleler geçmişte ülkenin her yanında tanınır, aranırdı. Tüm hükümet erkanının, ayan ve eşrafın giydiği "çetik" Isparta sarısı denilen sarı sahtiyandan yapılırdı. Deri üretimi öbür bölgelerde hızlanınca tabakçılar azalmıştır. Ancak ilde hâlâ aranır ve tutulurlar.

DOKUMACILIK: Isparta'da halıcılıktan önce kilimcilik çok yaygındı. El tezgâhlarında ince ve düzgün bükülmüş yünden kilimler, heybeler, ve menevrek denilen şalvarlık kumaşlar dokunurdu. Pamuk atkı iplikleri, çıkrıklarda bükülür ve kök boyalarla boyanırdı. Günümüzde de kimi köylerde evde kullanmak için dokunmaktadır. 1896' dan sonra kilimciliğin yerini halıcılık almıştır. Geçmişte halıcılık Rumlar'ın çoğunun da uğraş alanlarındandı. Onlar göç edince halıcılıkta bir duraklama oldu. Hüsnü Paşa ve Etrelioğlu Mehmet Efendi'nin çabalarıyla bölgede yeniden canlanan halıcılık günümüzde çok yaygındır. Ünü yurt dışına da taşan Isparta halıları, el tezgâhlarında dokunur. Bir desimetrekaresinde 26 çözgü, 33 ilmek bulunur. Dokumacılıkta atkıların geçirildiği uzunlamasına iplere çözgü denir. Isparta halılarının çözgüsü pamuk ipliğindendir. Çözgü üzerine geçirilen atkı iplikleri ise yündür. İlmek de çözgülerin üzerine atkılarla atılan düğümlerdir. Desenleri Ispartalı sanatçılar ve Sümerbank İplik Fabrikası desinatörleri çizmektedir.

SARAÇLIK VE SEMERCİLİK: Semercilik Isparta'da özgün bir sanat olarak gelişmiş, yöre semerleri tüm Anadolu'da aranır, beğenilir olmuştur. Geçmişte kentte semerci esnafının bir dizi dükkânı vardı.

Saraçlık ise Isparta'nın askeri bir üs oluşundan sonra gelişmiştir. Komşu illerin tüm gereksinimi buradan karşılanmıştır. Osmanlı Eğeri, Yarım Osmanlı Eğeri, Tatar-Kırım Eğerleri, Macar Eğeri adıyla bilinenlerin ünü çok yaygındı.

URGANCILIK: Urgancılık da yaygın bir sanat dalıydı. Bu sanatın hammaddesi olan kendir ipliği çıkrıklarda bükülmekteydi. Urgan, sicim, yular, çift bükümlü kınnap yapılırdı. Bu el sanatı kadın ve kızlarca kimi yerlerde sürdürülmektedir.

Ayrıca Isparta ve çevresinde el tezgâhlarında çul, çuval, harar, heybe, araba ve hayvan çulları, çadır çulları dokunurdu. Bunlar için yörede "kazıl" adı verilen keçi kılından kalın iplik kullanılırdı. Keçecilik de günümüzde önemini yitirmiş el sanatlarındandır.

Köşegöbek, Isparta

Madalyonlu, Isparta

MİMARLIK: Isparta, Akdağ tepelerinin kuzey eteğine, ovanın güneybatısına kurulmuştur. Burada İÖ VI. yy'da kurulduğu sanılan Baris Kenti vardı. İbn-i Batuta, Isparta'dan Sabarta adıyla sözetmekte, bağlık bahçelik, zengin ve bayındır bir yer olduğunu anlatmaktadır.

Bayındırlık çalışmaları XVI. yy'da hızlanmış, Mimar Sinan'ın yapıtı Firdevs Camisi ve bedesten bu dönemde yapılmıştır. O yüzyılda kent 17 mahalleden oluşuyordu. XVII. yy'da Kâtip Çelebi Isparta'dan "Büyük, bayındır, meyvelik, güzel, kalesiz bir kent" diye söz etmekte, Evliya Çelebi'yse burayı "medine-i müzeyyen" olarak tanımlamaktadır.

1706'da yöreyi gezen Paul Lucas'a göre Isparta canlı bir merkez olmasına karşın, yıkık evleriyle küçük bir kasaba görünümündedir. XIX. yy'da kente gelen gezginlerden Charles Texier de buranın dağı ve bahçeleriyle Bursa'ya benzetildiğini bildirmektedir.

1887/1888 tarihli Konya Vilayet Salnamesi'ne göre Isparta'da 14 cami, 64 mescit, 8 medrese, 1 kitaplık ve 9 kilise vardı. Kent, 1891'de kısa bir süre için Hamidâbad adını almıştır. 1910'daysa 24 Türk, 5 Rum mahallesinden oluşan, yaklaşık 3.500 evlik bir yerleşme görünümündeydi. Geleneksel mimarideki yapıları ve tarihsel yapıtları depremlerle yıkılmış, pek azı günümüze ulaşmıştır.

Kentin Osmanlı evlerine ilişkin çalışma yapılmamış, gün geçtikçe yok olan bu yapılar korunmaya alınmamıştır. Bu konuda da çalışmaları olan Ispartalı bilim adamı ve ressam Prof. Dr. Kâzım Arısan'ın verdiği bilgilere göre kent Yukarı Mahalle, Aşağı Mahalle ve Dere Mahallesi diye bilinen üç ana yerleşim biriminden oluşuyordu. Yukarı Mahalle'de Türk ve Rum evleri bulunmaktaydı. Aşağı Mahalle'yse özgün bir Osmanlı kenti görünümündeydi. Mahalleleri büyük bir mezarlık ayırıyordu. Kent, değişik adlarla anılan bağlarla çevriliydi.

Aşağı Mahalle'de evler, dar, arnavutkaldırımı sokaklar boyunca diziliydi. Sokakların ortasından arklarla sular akıtılıyordu, ayrıca çeşmeler de çoktu.

Evlerin sokak yönü, çoğu Türk kentlerinin ortak özelliği olarak sağır bir duvar biçimindeydi. Bir ya da iki katlı evler bahçe içindeydi.

Kış aylarının soğuk ve kar yağışlı olması nedeniyle giriş katı kalın taş duvarlıydı. Taş duvarın üstü "daraba" denilen tahta perde biçimindeydi. Üst duvarlar ağaç hatıllarla desteklenmiş taş ve kerpiçtendir. Düz toprak damlı ve tümüyle ahşap evler depreme dayanıklı olmadığından yerlerini beşik çatılı, kiremit örtülü yapılar almıştır. Kimi evlerde de Isparta'yı Antalya'ya bağlayan volkanik alandan sağlanan ve yörede "köfke" denilen küfeki taşı da kullanılmıştır. Ancak, bu taş daha çok anıtsal yapılarda görülmektedir.

Evler, iklime bağlı olarak kuzey-güney yönündedir. Kuzey duvar genellikle kalın ve sağırdır. Evlerin sokak yönünde bir ya da iki girişi vardır. Bunların biri avluya açılmaktadır. Öbürü döner basamaklarla üst kata bağlanmaktadır. Büyük ölçülerdeki avlu, taş döşelidir.

Çevresinde mutfak, kiler, kış odası, ahır ve suluk vardır. Suluk (soluk, korta) üzüm suyu çıkarılmasında kullanılan 1-1,5 tonluk, kalın tahtalardan yapılmış, ayaklı bir gereçtir. Mutfak taş döşelidir. Ortada ya da köşede ocak vardır. Ocağın yanlarında mutfakla ilgili araçların yerleştirildiği nişler ve tel dolaplar bulunmaktadır.

Kış aylarında günlük yaşam kış odasında ve mutfakta geçmekte, üst kat pek az kullanılmaktadır.

Tek kapılı evlerde, avlunun köşesinde bulunan ahşap parmaklıklı, döner basamaklarla üst kata çıkılmaktadır.

Üst kat, uzun, geniş bir sofanın bir ya da iki-üç yanına yerleştirilmiş odalardan oluşmaktadır. Bu katta, sokak yönünde pencere ve çıkmalar bulunabilir. Sofa avlu ya da sokak yönünde olabilir, sokak yönündeyse, önü kafeslidir.

Odalar büyük ve yüksek tavanlıdır, kimileri ocaklıdır. Pencereler küçük ve sıktır, sokak yönündekiler kafesli ya da parmaklıklıdır. Duvarlarda çeşitli gereksinimleri karşılayan bölmeler vardır. En altta kışlık odunların dizildiği odunluk bulunmaktadır. Odunluğun üstünde yatak ve yorganların saklandığı yüklük, onun üstünde de raflar ya da kafes kapaklı dolaplar vardır. Odanın bir yanında yıkanma bölmesi vardır. Duvarlarda ayrıca çeşitli süs araçlarının, lambaların konduğu yuvarlak biçimli, tahta oymalı nişler bulunmaktadır.

Odaları alçak sedirler çevreler. Bunlar işlemeli örtüler ve yastıklarla süslenmektedir. Döşemeler ahşap kirişler üstüne tahta kaplama biçimindedir. Ahşap tavanlar, ağaç işçiliğinin özgün örneklerini oluşturmaktadır. Bunlar göbekli, geometrik, baklava ve ışın motiflidir. Yağlıboya süslemeli tavanlar da görülmektedir. Konuk odaları daha bezemelidir, duvarlar boydan boya halılarla kaplıdır.

Sofanın bir yanında sundurma, bir yanında da el yüz yıkanabilen bir bölme vardır.

Evlerin bitirilmemiş üst katları bulgur, erişte, sebze vb kurutmada kullanılır.

Tuvalet, kimi evlerde içerde, kimilerinde de bahçenin bir köşesindedir. Kanalizasyon düzeni yoktur.

Eski kentte 100-150 yıllık evler vardır. Alaybey Evi ve Abdullah Paşa Evi, mimari ve süslemeleriyle özgün tarihsel yapılardır.

Isparta'da Türk evlerinin yanında ilginç Rum evleri de bulunmaktadır. Bunların bir bölümü iki-üç katlı, kale gibi sağlam yapılardır. Bir bölümü de bahçeli, villa tipinde, sakız biçimi denilen yapılardır. Bu evlerde, yukarıya doğru daralan basamaklarla ana girişe çıkılmaktadır. Pencere ve kapılarında demir işçiliğinin ince örneklerine rastlanmaktadır.

Günümüzde Isparta'nın Osmanlı kenti görünümü yok olmaktadır. Dar sokaklar boyunca dizili evler yıkılmakta, yollar açılmaktadır. Geniş caddeler boyunca çok katlı, betonarme apartman biçimi yapılar yükselmektedir.

Köylerden il merkezine göç olgusuyla, kent çevresinde yeni mahalleler oluşmaktadır. Bu kesimler, ucuz ve yalın, köy mimarisine uygun yapılarla köy görünümü kazanmaktadır.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Isparta'da kapalı toplumsal yapının değişime uğradığı XIX. yy ortaları, halk edebiyatına da geniş bir açılım getirmiştir. Geçiş döneminin çalkantıları, belirgin olayları, egemen değer yargılarının ve yüzyılların süzgecinden geçerek halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır. Bu ürünler günümüzde de ilgi görmekte, küçük değişimlerle söylenegelmektedir.

Eldeki bilgiler, ancak bu dönem ozanlarına ve ürünlerine uzanabilmektedir.

Anamas Yörükleri'nde Dokumacılık

Hızlı toplumsal değişme ve çözülme sürecine karşın Yörükler, yakın zamana değin üretim ve yaşama biçimleriyle geleneksel özelliklerini sürdürmüşlerdir. Dokuma sanatında da bu gelenekçi tutum görülür. Ahşap işlemeciliği, deri işlemeciliği gibi Yörük sanatları içinde dokumacılık önde gelir. Bu, göçerliğin doğal sonucudur. Göçerlik eşyanın hafif, kolay taşınır, nem geçirmez olmasını gerektirmektedir. Hayvancılıkla geçinen Yörükler, dokumacılığın ana maddesi yünü ve kılı sürülerinden sağlamakta, dokumacılık Yörük yaşamının ana uğraşlarından biri olmaktadır.

Son zamanlarda göçerliğin ve hayvancılığın güçleşmesi yüzünden yerleşik düzene geçme süreci yaşayan Yörükler'de bu sanat da eski önemini yitirmekle birlikte, varlığını sürdürmektedir.

Yörük dokumalarında üç tür tezgâh kullanılır:

Istar: Ahşap dikmeler üzerine kurulmuş, üzerinde dikey doğrultuda dokuma yapılan bir tezgâhtır. Kilim, ihram, namazlık, heybe, çuval, sofra dokumada kullanılır.

Çullalık: Ahşap, yatay çalışan ve üzerinde yatay dokuma yapılan bir tezgâhtır. Şalvarlık, ceketlik, çadır, sitil, çul ve bez dokunur.

Çarpana ve Kılınç (Kolan tezgâhı): İki ahşap dikme arasına gerilen yün iplikler, çarpanalarla dokunur, kılınç ile sıkıştırılır. Çeki ipi (deve kolanı), at ve merkep kolanları dokumada kullanılır.

Yörük dokumalarının şu türleri vardır:

ISTAR DOKUMALAR: Yörede bu tür dokumaların çok çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Kilim, heybe, çuval, sofra bezi, ihram, namazgâh bunlar arasındadır.

Kilim: Yörük kilimlerinin ayırıcı özelliği renk ve desenleridir. Dokuma tekniği yönünden renklilik göstermez. Kilimler desenlerine göre değişik adlar alırlar. Kimi zaman deseni yaratan kişinin ya da yapıldığı yerin adıyla anılır. Baldırlı Kilim, Sandıklı Kilim, Hacıiseli, Hasanca Kilimi, Aklı Türkmen, Boynuz Kilim, Basma Kilim, Çingen Kilimi, Hacı Yusuf Kilimi, Çiçekli Kilim, Kafalı Kilim... gibi.

Heybe: Heybeler, kilim, halı, sili, cecim tekniklerinde dokunabilir. Heybeler de desenlerine göre, Balıklı Pıtırak, Karnıyarık, Sığırtmaç, Patlıcan, Çingilli, gibi adlar alır.

Çuval: Çuvallar çadırın bir yanına dizilir. Günlük gereksinimler bu çuvallara konur. Çuvallar renkleri ve desenleriyle çadırın süsünü oluşturur. Kullanıldığı yere göre desenleri de değişiktir. Bir giysi çuvalıyla bir un çuvalı ilk bakışta ayrılır. Çuvallar kilimlere oranla daha sık dokunur. İki yanında, kolay taşınabilmesi için kolanları vardır. Çuvalların da çeşitli adları vardır. Alyanak, Göklü, Çuval (Mümüş), Karaburun, Kürt Çuvalı, Un Çuvalı, Tırıl Çuval, Kıl Çuval, Kırk Budak, Küflen, Kılala, Toplu Çuval gibi.

Sofra Bezi: Daha ince tür bir dokumadır. Üzerinde kara ve öbür dokumalardan daha yalın geometrik motifler vardır.

İhram: Kadınların örtündükleri ya da yataklarını denk yapmada kullandıkları ince bir dokuma türüdür.

Namazgâh (Namazlık): Kilim tekniğiyle dokunur. Kimi zaman ucu püsküllü ve boncukludur. Mihrap yönü genellikle bilinmemektedir. Püsküllerin ayak ucuna geldiği kabul edilir. Kimilerinde ise mihrap yönünü desenler belirler. Külahlı Namazlık, Elibelinde, Turna Katarı, Farda (Kollu Hançer), Eğer Kaşı gibi türleri vardır.

ÇULLALIK DOKUMALAR: Çullalıkta daha çok kara yünden şalvarlık ve ceketlik kumaşlar dokunur. Bunlar küçük özel bir tezgâhta ıslatılır, kuruyunca çekerek sık bir doku elde edilir.

Çadır: Kara kıldan seyrek olarak kanatlar biçiminde dokunup birbirine eklenir. Yedi kanat bir çadır oluşturur. Çadır seyrek dokusuyla içindekilere havalandırma olanağı sağlar. Bunun yanı sıra kılların birbirine dokunuşu, yağmuru önler. Kimi zaman ucu püsküllle süslenir. Istarda da dokunabilir.

Sitil (Setir), Çul: Çadır dokuması gibidir. Sitil çadırların yanlarını örter. Çul ise eşyanın üstüne yayılır.

Bez: Son yıllarda çok azalan bez dokumalar, gömlek ve iç çamaşırı yapımında kullanılır.

KOLANLAR: Deve kolanları uzun ve geniş olur. Develere yük yüklemede ya da çadırı yere bağlamada kullanılır. At ve eşek kolanları daha ince olur.

Yörük dokumalarında boyalar, geçmişte bitkilerden sağlanırken, günümüzde sanayi boyaları kullanılmaktadır. Ak yün, kara yün, kara kıl ve deve tüyü doğal renkleriyle kullanılır.

Yörük dokumacılığında hayvan ve bitki motifleri stilize edilir. Konular çeşitli hayvanlar, söylence yaratıkları, günlük gereçler (tarak, boncuk, anahtar gibi) ve insandır. Her desenin bir anlamı, bir öyküsü vardır. Kimi zaman bir dilek doğadan alınan bir izlenim, hasreti, sılayı ansıtan simgeler, kilime işlenir.

Isparta halk edebiyatı, öbür yörelerdeki gibi maniler, söylenceler, bilmeceler, ninniler, alkışlar, kargışlar, atasözleri ve deyimlerden oluşmaktadır.

HALK ŞİİRİ VE OZANLARI: Ispartalı halk ozanlarına ilişkin bilgiler yetersizdir. Bu konudaki tek kaynak, **Ün** dergisinde çıkan birkaç yazı dizisidir. Bunlarda da ancak XIX. ve XX. yy halk ozanlarına ilişkin bilgiler verilmektedir, daha önceki dönemlerle ilgili bilgiler yetersizdir.

Ün'deki diziye göre XIX. ve XX. yy Ispartalı halk ozanları şöyle sıralanabilir:

Âşık Lütfi (1814-1871): Uluborlulu'dur. İlköğrenimini Uluborlu'da yapmış, daha sonra Konya'ya giderek bir yandan öğrenim görmüş, bir yandan da geçimini sağlamak amacıyla tenekecilik öğrenmiştir.

Konyalı Âşık Şem'i'nin çırağıdır. Şiirlerinde çoğunlukla toplum yaşamından kesitler verir. Dört büyük cöngü olduğu bilinmektedir, bunların üçü yitmiştir.

Lütfi'nin bir yergisi:

Ey gönül bu pende kulak ver hele
Üstadı kamilin erkanına bak
Sakın Gillügışı getirme dile
Yalınız arifin irfanına bak

Evvela mecaza olunca mail
Sonra hakikata olursun nail
Var ise başında zerrece akıl
Erenlerin merdü merdanına bak

...

İlme amel eden ulema yoktur
Belaya sabreden fıkara yoktur
Başımızda adil vüzera yoktur
Asrımızın mirimiranına bak

Bağıban gafletten olsa uyanık
Elin uzatamaz bahçeye sarik
Meşhur sözdür çeşme baştan bulanık
Vaktimizin şahü sultanına bak

Ispartalı Âşık Seyrâni (? - 1844-1849?): Yaşamı konusunda yeterli bilgi yoktur. Bir süre İstanbul'da kaldığı, sonra Isparta'ya döndüğü bilinmektedir. Döneminde yörenin ünlü Bektaşi şairi olarak tanınmaktadır.

Vakayi Hayriye Destanı, Seyahat Destanı, Vücutname, yapıtlarının en tanınmışlarıdır.

Vakayi Hayriye Destanı'ndan bir bölüm:

Bir destan nakledelim size bu sene
Dehri dun içinde ola hikâyet
Döndü latif devran her ehli dine
Hak gani Mevla'dan lutfü inayet

Niyazı kurarım ulu Süphan'a
İnşallah eriştik bir hub zamana
Habibin ümmeti ehli imana
Haktealâ verür tabü letafet

...

SEYRANİ göründü bu seyranımız
Hiç keder görmesin Mahmut Hanımız
Enbiyâ, evliyâ Hak Süphanımız
Şahadet eylesin cümleye himmet

Yalvaç'tan eski bir ev

Âşık Mehmet Ali (XIX. yy): Derviş Mehmetoğlu adıyla da tanınır. Senirkentli'dir. Saz şairlerinden ders almış, onlarla atışmış, özellikle muamma çözme ve asma dalında başarılı olmuştur. Yaşamı konusunda bilgi yoktur. 1864'te sağ olduğu bilinmektedir.

Senirkent için yazdığı bir şiiri şöyledir:

Hakikat kelamım doğrudur size
Benim gözlerimde nurdur Senirkent
Münevver görünmez gurbet el bize
Nuru ziya mücevherdir Senirkent

Ne hoş olur şu Koçyağ'ın seyranı
Haram olsun Yakabağ'ın devranı
Sellik civarının yeşil bostanı
Aklıma geldikçe nurdur Senirkent

...

Der ki Mehmet Ali'm böyle olalı
Böylesin görmedim buna geleli
Senirkent tarafına hasret kalalı
Bu cihan başıma dardır Senirkent

Ekmekçi Ayşesi (1836-1921): Uluborlulu'dur. Öğrenimi yoktur. Kocası ölünce geçimini mevlit, ilahi söyleyerek sağlamış, Nakşibendi Tarikatı'ndaki kadınların da şeyhi olmuştur.

Yörede bir halk bilgesi sayılan Ayşe Hanım'ın ilahileri, ağıtları, nükteli dizeleri ve şiirleri, günümüzde de söylenmektedir. Ancak tümü derlenemediği için pek çoğu yitmiş ya da özünü yitirmiştir.

Ozandan bir ilahi:

Pamuğu toprakta biter
Hallaçlar durmaz atar
Ondan gelen bana yeter
Gel çıkrığım hû diyelim
Sabah akşam hep dönelim

Çıkrıcığım dındın öter
Ünü alemleri tutar
Her an gözümde tüter
Gel çıkrığım hû diyelim
Sabah akşam hep dönelim

...

Fassal Mustafa (1843-1887): Uluborlu'da doğmuştur. İlköğrenimini mahalle mektebinde yapmış, daha sonra medrese öğrenimi görmüştür. Geçimini hallaçlık, keçecilikle sağlamıştır. Nüfuzlu bir komşusunun evini satmaya zorlaması yüzünden hapse girmiştir. Hükümette de sözü geçen komşu, ağır vergiler koydurunca Aydın'a göç etmiş ve Nazilli'de ölmüştür.

Döneminin ünlü halk ozanlarındandır; şiirleri günümüzde de söylenmektedir. Sosyal olayları yalın bir anlatımla dile getirmiştir. Ozanın keyfi vergi Sallâne üstüne yazdığı bir şiiri şöyledir:

Sallâneci sopasın almış eline
Kaldırır kaldırır vurur beline
Peşin paralarımı verdim eline
Yandım hey ağalar Sallâne elinden

...

Sevmedim ömrümde yalan demedim
Utanmaz alçağa aman demedim
Efendim demedim boyun eğmedim
Kaçtım hey ağalar Sallâne elinden

...

Giymedim ömrümde deliksiz gömlek
Yemedim katıklı el kadar ekmek
Benden de dilenci padişah demek
Yandım hey ağalar Sallâne elinden

...

Esrarî (1857-1932): Asıl adı Osman'dır. Yalvaç'ın Hisarardı Köyü'ndendir. Öğrenimini Yalvaç ve Aydın'da yapmıştır. Kara-

Yabancı Gözüyle Eğridir (Eğirdir)

Eğridir'de birkaç bin kişi yaşıyor. Kentin temiz, düzenli bir görünüşü var. Ana caddeyi, dar yan yollar kesmektedir. Ana caddeden bir alana geliniyor. Burada kahvehaneler ve dükkânlar var. Bayram günlerinde halk alanda toplanıyor, masallar öyküler anlatılıyor, sazlar çalınıyor. Alanda iki tarihsel cami ve bir medrese var. Medreseyle cami arasındaki kemerli kapıdan geçince, Eğridir'in bir dil gibi uzandığı görülüyor.

.....

Eğridir'deki adaları gezmek istedik. Bu gezimiz halkta heyecan ve ilgi uyandırdı. Bugüne dek çok az gezgin gelmiş, bu adaları gezmiş. Önce iki kürekli, büyük bir kayıkla küçük adaya gittik. Bu adaya Can Ada deniliyor. Nis Adası'nda (Yeşilada) halk bizi sabırsızlıkla bekliyormuş. Güney kıyısındaki alanda büyük ağaçlar var. Adanın çevresi yarım saatte dolaşılıyor. Dar sokaklar boyunca sıralanmış evler birbirine girmiş gibi... Bu görünüm bana İtalya'daki Morano, Burano ve Venedik'i anımsattı.

...

Adalılar balıkçılık ve bağcılıkla geçimlerini sağlıyorlar, kayıklarının yelkenlerini kendileri yapıyorlarmış.

...

Daha sonra adadaki iki kiliseyi gezdik. Yıkık kilise kullanılmıyorsa da sanat değeri olan bir yapıydı, Bizans kiliselerine benziyordu.

...

Eğridir'de kaldığımız sürece Hacı İsmail Murad'ın oğulları bize çok içten konukseverlik gösterdiler. Kendilerinin üzüm bağları ve Pazaryeri'nden Kale'ye giden yolda iki evi var. Bu evlerden birini kendileri ve konukları için, öbürünü de harem (kadınlar bölümü) olarak kullanıyorlar.

Burada annenin yönetim ve buyruğunda, ailenin kadınları, kızları ve küçük çocuklarıyla kadın hizmetliler oturuyor. Bu durum, varsıl ailelerde böyledir.

İlk gün, çocukların, amcalarının ve amcaoğullarının resimlerini çektik. Ertesi gün,rastlantıyla çocuklardan biri hastalandı. Çocuğun fotoğrafını çektiğimiz için büyülendiğini sandılar. Çocuk, Doktor Osborne'nun yardımıyla iyileşti. Buna karşın, çocuğun fotoğrafı çekildiği için büyülendiği haberi halk arasında yayıldı.

Burada varsıl bir ailenin ev yaşamını inceleme olanağı bulduk. Oturduğumuz ev iki katlıydı. Alt katta ahırlar ve hizmetçi odaları vardı. Üst katın döşemesi tahtaydı. Önde uzun ve geniş bir sofa vardı. Bize iki oda ayırdılar. Odaların eşyası yer yatağı ve yorgandan oluşuyordu. Yatak ve yorgan çok temiz ve işlemeliydi. Sofada, aynı zamanda yemek de yeniyordu. Günde iki kez yenilen yemekler, bakır sinide geliyordu. Yemeklerin başında et vardı. Sebze ve tatlılar çok çeşitliydi. Yemeğin bitiminde hizmetçi ibrik ve işlemeli havlu (peşkir) ile geldiğinde,derin bir soluk alıyorduk. Sofrada çatal ve kaşık yoktu, bunların yerine yufka ekmek kullanılıyordu.

Bizim için en ilginç bölüm haremdi. Haremde oturan kadınlar alt kattaki odaya geçtikten sonra, dostlarımız bizi hareme götürdüler.

Üst katta baş oda aydınlık ve geniş bir koridor biçimindeydi (sofa). Pencereler avluya bakıyordu. Odaların sokak yönündeki pencereleri içerinin görülmemesi için sımsıkı kafeslerle kapatılmıştı.

Odalarda alçak divanlar vardı. Duvarlara çok güzel biçimde yapılmış dolap ve raflar yerleştirilmişti. Kapı ve pencereler işlemeleriyle sanat yapıtları görünümündeydi. Kişi, bu yapıtlarda Doğu sanatını görebiliyordu.

XVIII.yy'da Eğridir

Sofanın duvarlarında da dolap, raflar ve bir de gergef vardı. Eğridir kadınları için gergef işlemek günlük işlerdendi. Ayrıca hemen hemen her evde dokuma tezgâhı vardı. Kadınlar evleri için gerekli işlemeleri kendileri yapıyordu. Bize işlemeli seccadeler, güzel dokunmuş kumaşlar gösterdiler.

...

Dostlarımızdan, bu güzel ve ilginç kentten, kısa sürede ayrılmak bizi üzdü. Bir kez daha güzel Muslihiddin Medresesi'ni (Taş Medrese) görüp kentin kuzeyindeki sokaklardan geçerek göle vardık. Göl kıyısında meyve bahçeleri ve bir kitaplık vardı. Düzgün, geniş yoldan Camili Dağ'a çıktık, tepeye ulaştığımızda, tüm görkemiyle göl ayaklarımızın altındaydı; göle dik inen dağın yamacında evler, Alaeddin Kalesi ve onların önünde sudan fışkıran iki ada... Küçüğü ağaçlık, büyüğünde birbirine bitişik Rum evleri, arkada Müslümanlar'ın cami ve minaresi, gölde birkaç ak kayık...

Bu güzel yöreyi ve halkını, dünyanın sayılı mutlu kişilerinden sayıyoruz. Böylece kaldıkları ve Avrupa'nın göreneklerini, kültürünü tanıyıp benimsemedikleri sürece...

(F. Sarre)

man, Zile, Afyonkarahisar'da görevde bulunmuş, Ankara'dayken yapılan bir âşıklar toplantısında en zorlu muammaları bile kolaylıkla çözdüğü için Esrarî takma adını almıştır. Ozanın bir muammaya verdiği yanıt şöyledir:

Muamma

Ol nedir ki yer altında paslanmaz
Ol nedir ki suya düşer ıslanmaz
Ol nedir ki at üstünde yaslanmaz
Ol nedir ki bu dünyadan geçer hey

Esrarî'nin yanıtı:

Ol altındır yer altında paslanmaz
Ol güneştir suya düşer ıslanmaz
Ol ölüdür at üstünde yaslanmaz
Ol insandır bu dünyadan geçer hey

Âşık Mehmet Dizari (1878-1915): Asıl adı Mehmet'tir. İlköğrenimini Isparta'da yapmıştır. On dört yaşındayken babasını yitirmiş, annesi yeniden evlenince İstanbul'a gitmiştir. Konya, İzmir, Antalya yörelerini dolaşmış, Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, savaş dönüşü Isparta'da ölmüştür.

Daha çok taşlamalarıyla ün kazanmıştır. Şiirlerinde yapısal özelliklere özen göstermiştir. Dili oldukça yalındır. Ozandan bir taşlama:

Pek çok medreseye civanlar doldu
Asker korkusundan imtihan oldu
Arapça kitapla dükkânlar doldu
Bu yüzden Türkçe'ye rağbet mi kaldı

Ben âlimim diyen aldı bir meydan
Bunların yüzünden bozuldu cihan
İlminde amel yok zerrece inan
Böyle süfehaya hacet mi kaldı

Kâmil dalgıç ister bahre dalmaya
Bin altın gerekir sarraf olmaya
Divan-ı devletten paye almaya
Tilkiden arslana fırsat mı kaldı

DİZARİ vermiştir bu söze emek
Bu zaman halkının destanı demek
İçki ile zina hem haram yemek
Alimden cahile nöbet mi kaldı

Çopur Ali (1883-1962): Uluborlulu'dur. Asıl adı Ali Ulvi'dir. İlköğreniminden sonra rüştiyeye yazılmış, bitirememiştir. Daha sonra Alaeddin Medresesi'nde Arapça öğrenmiş, bir yandan da marangozluk yapmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, dönüşte Nazilli'ye göç etmiştir. Doğaçtan söylediği mani, destan ve türkülerle yörede yaygın ün kazanmıştır.

Uluborlu için yazdığı bir şiiri:

Dinleyin söyleyem bir medhiyem var
İhvanı âleme kalsın yadigar
Meşhur yerlerini kıldım aşikar
Tarihte anılan Uluborlu'nun

Mağripten meşriga gezdim her yeri
Kırk ağyara değişilmez bir eri
Sağ olsun var olsun efendileri
Ömrü uzun olsun Uluborlu'nun

Ahali gayyurdur ulema çoktur
Akıl veren helemma sermaye yoktur
İşini kaybeden sanma ki toktur
Bu derdi vardır Uluborlu'nun

...

Gani halkolunmuş çayı, çeşmesi
Ne güzel sağlıktır suyun içmesi
Bir derdi var ise bağa göçmesi
Akranı bulunmaz Uluborlu'nun

...

Sabahları ötüşür bülbülleri
Lale, sümbül, nergis kokar gülleri
Çopur Ali gezdin bunca yerleri
Var mıdır menendi Uluborlu'nun

Âşık Diler (1904-): Eğridir'in Gökdere Köyü'ndendir. Küçük yaşta kimsesiz kaldığı ve on yaşındayken gördüğü bir düş üzerine çalıp söylemeye başladığı öne sürülür. Yaşamı konusunda başkaca bilgi yoktur.

Şiirleri günümüzde de söylenmektedir.

Ozanın bir şiirinden iki dörtlük:

Şu fani dünyaya geldim geleli
Hiçbir zaman yüzüm gülmedi felek
Üç yaşında yetim kaldım anamdan
Ellerim birşeye ermedi felek

...

Söyler Âşık DİLER şu ben niderim
Beni bu yollara sardı kaderim
Neşesiz dünyayı ya ben niderim
Dertliyim yaramı sarmadı felek

MANİLER: Isparta yöresinde de maniler, ortak ürünlerin en zengin türünü oluşturur. Manilerde yörenin ünlü gülü, bülbülü, halısı, kilimi de yer alır.

Zengin mani dağarcığından, yerel dille söylenmiş birkaç örnek:

İncecik oklağıyın
Isparta toprağıyın
Canevümde bi gül aşmış
Ben onun yaprağıyın

Kemanımın burgusu
Çalemēyon dorusu
Benim bi sevgülüm va
Isparta'nın gumrusu

Ay doğa zini gibi
Sallanır selvi gibi
Geliyō yarin gokusu
Isbarta gülü gibi

Ben Isbarta gülüyün
Gülünün bülbülüyün
Çiceklerin içinde
Ben yarin sünbülüyün

Camilēde kilim vā
Hocalārda ilim vā
Üle soysuzun ōlu
Benden başga kimin vā

Isbarta'nın gözeli
Görünce oldum deli
Başga yere gidemem
Ben bu diyarı gezeli

Gāşı gāşı evümüz
Mangiz gōmez elimiz
Eyer halıcılık batāsa
N'olur büzüm halimiz

Gül göndēdim yālıkla
Kok efendim sālıkla
Gül kurusun çürüsün
Görüşelim sālıkla

SÖYLENCELER: Yöre söylenceleri, halkın inanmalarından ve değerlerinden belirgin izler taşır. Isparta'nın ünlü gülü, halısı, ermiş sayılan kişiler, pek çok söylenceye konu olur. Bunlardan en bilinenler: Gülcü Baba Söylencesi, Isparta Halısına İlişkin Söylence, Gülyağı Söylencesi, Berdai Sultan Söylencesi, Piri Muhammed Söylencesi, Mehmet Sultan Çelebi'ye İlişkin Söylenceler, Eğridir Gölü'ne İlişkin Söylence ve Şeyh Burhaneddin'e İlişkin Söylence'dir.

Gülcü Baba Söylencesi: Gül kenti Isparta'da öteden beri her yıl gül yarışması yapılır ve en iyi gülü yetiştiren, bir yıl boyu "Gül Şeyhi" olur. Yarışmalarda en iyi gül fidanları keselerle altına satılır.

Söylenceye göre, bir dönemde, "Gülcü Baba" diye tanınan yaşlı, zengin biri "Gül Şeyhliği"ni kimselere bırakmaz. Her yıl, eşi benzeri görülmemiş güllerle, yarışma birincisi olur.

Gülcü Baba'nın, yetiştirdiği güller kadar güzel bir kızı vardır. Adı Güllühan'dır. İsteyeni pek çoktur ama, babası onu kimselere vermez. Günlerden bir gün kim kendinden güzel gül yetiştirirse kızını ona vereceğini duyurur. Tüm delikanlılar işe koyulur.

İşe koyulanlardan biri de Güllühan'ın aşkıyla yanıp tutuşan yoksul bir gençtir. Umutlanır, ama gül yetiştirecek bir karış toprağı yoktur. Ne yapar eder, bir yolunu bulup Gülcü Baba'nın yanına bahçıvan olur. Gülcü Baba ona yetiştirmekte olduğu güle ilişkin tüm gizlerini açıklar. Delikanlı da bu gülden aldığı bir kalemi gizlice başka bir güle aşılar ve yetiştirmeye başlar.

Zamanı gelince Gülcü Baba altın bir vazoya koyduğu gülüyle yarışmaya katılır ve seslenir: "Benim gülümden daha iri, daha kokulu ve daha güzel gül yetiştiren varsa çıksın. Kızım anasının ak sütü gibi helaldir ona..." Kimseden yanıt alamaz. Bir, bir daha seslenir. Sonunda delikanlı, toprak saksıya koyduğu gülüyle utana sıkıla ortaya çıkar. Gül, inanılmaz güzelliktedir. Genç, kalabalığa döner: "İşte kendi elimle yetiştirdiğim gül" der. "Onu gözyaşlarımla suladım ona aşkımdan alev, gönlümden koku verdim."

Ortalık karışır. Gülcü Baba şaşırmıştır. Çevreden sesler yükselir: "Bu gül seninkinden güzel. Sözünü tut, kızını bu gence ver. Güllühan bu gen'cin hakkı."

Gülcü Baba bir delikanlıya, bir kızına bakar. "Yazılan bozulmaz, verilen sözden dönülmez, mutlu olun" der. Gül bahçelerinde kırk gün kırk gece süren bir düğünle onları evlendirir.

Isparta Halısına İlişkin Söylence: Halılarıyla ünlü Isparta'da, renklerin ve desenlerin de bir dili vardır. Halısına, kilimine sarı

renk koyan kızın, sevdası yeğindir, sararıp solmadadır. Yeşil murat, mavi umut, ak mutluluktur. Kara üzüntüyü, pembe bozuntuyu dile getirir. Çengel bereketi, yılan sağlığı, yürek sevdayı, çiçek cennet bahçesini simgeler.

Isparta'nın renkleriyle, desenleriyle konuşan halılarına ilişkin bir söylence şöyledir:

Isparta beylerinden birine, eşsiz güzellikte bir halı armağan edilir. Bey halıya şöyle bir göz atar ve adamlarına "Tez bana bu halıyı dokuyan kızla babasını getirin," der. Adamlar arar, tarar kızı bulur, babasıyla birlikte huzura getirirler. Bey kızın babasına: "Tez bu kızı sevdiğine vereceksin," der. Adam şaşırmıştır. Bey açıklar: "Kızın, dokuduğu halıya yüreğini işlemiş. Öyle renkler öyle desenler koymuş ki, bir bakışta sevdasını, özlemini anladım. İki genci birbirine tez vakitte kavuşturasın." Gerçekten de kız yıllardır bir gence sevdalıdır, ama babası vermemektedir. Beyin buyruğu üzerine iki genç kırk gün kırk gece süren bir düğünle evlenir, mutlu olurlar.

Gülyağı Söylencesi: Isparta'da zengin bir gülyağı üreticisi vardır. Bir yıl çok iyi ürün alır ve kırk deve yükü gülyağı elde eder. Oğlunu yanına çağırır: "Bu gülyağlarını götür, sat," der. "Ama bir isteğim var, bir kişiye satacaksın verdiği paralar da aynı türden olacak. Birkaç kişi birleşip almayacak ödenen para hep beşlik ya da onluk akçe olacak. Böyle birini bulup satacaksın. Bu ülkenin en varsılını öğrenmek istiyorum, onun için bu dediğimi mutlak yapacaksın."

Oğlan kırk deveyi alır yola çıkar. Döner dolaşır, gülyağını babasının dediği koşulla satabileceği birini bulamaz. Umutsuzluğa kapılır, tam döneceği sırada bir adam çıkagelir. İstediği koşullarda malı alır. Paranın birazını verir kalanını ertesi gün verecektir. "Develeri filan yere getir," der. Delikanlı çok meraklanmıştır, sabahı zor eder. Malları erkenden söylenen yere götürür. Adam bir cami inşaatı önünde beklemektedir. Delikanlıya, ortası havuz gibi açılmış kumları göstererek, gülyağlarını buraya dökmesini söyler. Delikanlının duraksadığını görünce açıklar: "Buraya bir cami yaptırıyorum. Bu caminin yeryüzündeki tüm camilerden değişik olmasını istediğimden harcını gülyağıyla kardıracağım. Camiye girenler güzel kokular içinde ibadet edecekler."

Delikanlı döner, babasına olup biteni anlatır. Babası çok meraklanmıştır ama bir türlü bir olanak bulup cami yaptıranı görmeye gidemez. Bir gece düşünde bir adam görür. Adam: "Varsıllığına büyüklenme, varsıllığına güvenip olmadık şeyler isteme. Gel de benim halimi gör. Ben gül kokulu camiyi yaptıranım," der. Gülyağcı hemen yola çıkar, önce gül kokulu camiyi bulur. Gerçekten mis gibi gül kokmaktadır. Yaptıranını sorunca, az ilerideki hamamın küllüğüne bakmasını söylerler.

Küllüğe iner ki ne görsün, yaşlı ve yoksul bir adam durup dinlenmeden ateşe odun atmakta... Ocakçı, izleyenin acıyan bakışlarıyla karşılaşınca: "Sakın bana acıma," der. "Ben zenginliğimle böbürlenip, yaptırdığım caminin harcını her bir damlası bir altın eden gülyağıyla kardırdım. O gülyağlarının parasıyla ülkedeki tüm yoksullar doyabilir, giyinip, kuşanabilirdi. Bunu hiç düşünmeyip ün peşinde koştum. Sonunda tüm işlerim bozuldu her şeyimi yitirdim. Sen de ülkenin en varsılını ararken aslında en varsıl kişi olma ardındaydın. Görüyorsun akşamlara dek ocak başında bir dilim ekmek için çalışıyorum. Bu sana örnek olmalı yoksulları unutmamalısın, varsıllık seni şımartmamalı." Sözünü tamamlayamadan düşüp ölür.

Gülyağcı yaptığına pişmandır. Evine, yurduna dönünce yoksullara el uzatır, kazancını darda kalanlara dağıtmaya başlar.

Eğridir Gölü'ne İlişkin Söylence: Bir zamanlar Eğridir Gölü'nün bulunduğu yer, güllük gülistanlık bir ovadır. Bir bahar, şiddetli gök gürültüleriyle başlayan yağmur, günlerce sürer. Hava açıldığında, ovadaki obalardan birinde bir nine, kapısının önünde yün eğirmeye koyulur. O sırada ovayı seller basar, oba halkı dağlara kaçmaktadır. Nine işini sürdürmektedir. Geçenler, "Haydi koş, yer sulandı, gök bulandı. Sel geliyor canını kurtar," diye bağırırlar ama nine oralı olmaz. Çaresiz kalan köylüler: "Öyleyse ne halin varsa gör, eğir dur," der ve yamaçlara kaçarlar. Seller ovayı doldurur, koca bir göl olur. O günden sonra gölün de, dağ yamacında kurulan yeni obanın da adı "Eğirdur" olur. Bu ad zamanla Eğridir'e dönüşür.

Berdai Sultan'a İlişkin Söylenceler: Eğridir Yazla'daki tekke ve zaviyelerin ilk kurucusu sayılan Şeyh ül-İslam Berdai Sultan'a ilişkin yörede pek çok söylence anlatılır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Semerkant'ta oturan Berdai Sultan bir düş görür ve ailesini, dervişlerini toplayarak Eğridir'e doğru yola çıkar. Önce sağdıcı Emir Sultan'ı ziyaret eder, dönerken de Afyonkarahisar'da konaklar. Hatırlı birine konuk olur. Ayrıca kalması için kırk yerden çağrılmış o da olumlu yanıt vermiştir. Her birinde sabahlara değin kalır, sohbet eder. Devrisi gün onu ağırlayanlar arasında anlaşmazlık çıkar. Kırk ev sahibinin kırkı da Sultan'ın o gece kendi evinde olduğunu söylemektedir. Sonunda Berdai Sultan'a başvurulur.

Berdai Sultan'ın kimsenin hatırını kırmamak için aynı anda kırk yerde birden bulunduğu anlaşılır.

Bir gün Berdai Sultan, dervişlerini toplar, düşünde Peygamber'i gördüğünü, artık bu dünyanın cefasından kurtulacağı muştusunu aldığını söyler. On altı oğlundan hangisi gönüllü olursa onunla Tanrı'ya kavuşacağını açıklar. Oğullarının tümü gönüllüdür. Ertesi gün on altı oğluyla birlikte ölür.

Piri Muhammed'e İlişkin Söylence: Damadı Piri Muhammed, Berdai Sultan ölünce şeyh olur.

Günün birinde o zamanın başkenti Edirne'de, bir papazın uçarak keramet gösterdiğini, halkın inanışlarını etkilediğini duyar. Kalkıp Edirne'ye gider. Papazı padişahın huzurura getirtir. Kerametini göstermesini ister. Adam "hay hay" deyip uçmaya başlar. Piri Muhammed başmağını çıkarır, havaya atar. Başmak şahin olur papazı gagalamaya başlar. Piri Muhammed başmağını ayağına geçirir. Papaz da yara bere içinde yere inmiştir. Muhammed: "Uçar gibi yapıp İslam dinine ve inanışlarına zarar vermek istedin ama cansız bir başmak bile seni ne hale getirdi. Yaptığının yanlış olduğuna inandın mı?" diye sorar. Adam susar. Bunun üzerine: "Şimdi gör bak uçmak nasıl olur" der ve ortadan yiter. Bir süre sonra Kâbe'ye varıp geldiğini gösteren birkaç kanıtla döner. Papaz pişman olur ve bir daha böyle şeyler yapmayacağına and içer.

Mehmet Çelebi Sultan'a İlişkin Söylenceler: Mehmet Çelebi Sultan, Piri Muhammed'den sonra şeyh olmuştur. Bir gün Eğridir Gölü'ne karşı Yazla Camisi önünde oturmaktadır, bir ulakçı gelir ve Afşar yolunu sorar. Şeyh gölü işaret ederek: "Şuradan geç, dümdüz git oradadır," der. Adam şaşalarsa da atını göle sürer, düz yolda gidiyormuş gibi suyu geçer, karşı kıyıya ulaşır. Olanları görenler ayağına kapanırlar, ama o bunun şeyhin kerameti olduğunu açıklar. Ünü daha da yaygınlaşır.

Bu ünü çekemeyenlerden biri padişaha, yörede kargaşa çıkarıp egemen olmak istediğini yazar. Padişah adamlarını göndererek yanına çağırtır. Adamlar, şeyhin heybeti karşısında ürker, ağızlarını bile açamazlar. Ama şeyh onların amacını bilmektedir. On gün onları konuk edeceğini, bu süre sonunda her şeyin değişeceğini söyler. On günün sonunda padişah ölür, yerine oğlu geçer. Askerler de dergâha katılır, geri dönmezler.

Şeyh Burhaneddin Efendi'ye İlişkin Söylence: Şeyh Mehmet Çelebi ölünce yerine Burhaneddin Efendi geçer. Burhaneddin Efendi'ye ilişkin yörede pek çok söylence anlatılır. Bunların biri şöyledir:

Uluborlu'da Hacı Ferhad adlı hayır sahibi bir tüccar vardır. Bu adamın ticaret gemileri, Mısır'dan Antalya'ya gelirken, Şer Burnu denen yerde korsan gemileriyle karşılaşır. Korsanlar iyice yaklaşmıştır ki, birden geminin başında Şeyh Burhaneddin ve Şeyh Mehmet Sultan Çelebi beliriverir. Şeyh Mehmet Çelebi, Burhaneddin Efendi'ye işaret eder o da değneğini korsan gemisine doğru fırlatır. Gemi ikiye ayrılarak batar.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Isparta yerel ağzında Akdeniz, Ege ve Orta Anadolu ağızlarının etkileri görülür.

Yerel dil, kırsal kesimde günümüzde de özelliklerini korumaktadır. Isparta yerel ağzının en belirgin özellikleri şöyledir:

Isparta ağzındaki uzun ünlülerin tümü, iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesiyle oluşur. Arı (ağrı), aşam (akşam), gasın (kalsın), penir (peynir), vese (verse), yapdī (yaptığı), sandı (sandığı), geydı (giydiği), īlik (iyilik), omasın (olmasın), olan (oğlan), ōlen (öğlen), söle (söyle), ura (uğra), buldumu (bulduğumu), dūme (düğme), yüzünü (yüzüğünü).

Yerel ağızda ünlü değişmeleri çokçadır:

a-e : Bozcen (bozacaksın), goşcen (koşacaksın), yapcen (yapacaksın), kesdene (kestane), teze (taze), zerdeli (zerdali).

a-ı : Çığır (çağır), basıcen (basacağım), kalkıcen (kalkacağım).

a-u : Buba (baba), portukal (portakal), ortuda (ortada).

Orta hecedeki a sesinin vurgusuz olduğu zaman, çoğunlukla düştüğü görülür. Burda (burada), olcan (olacağım), vacan (varacağım), orda (orada) gibi.

e-a: Ataş (ateş), baraba (beraber),

hökümat (hükümet), gıymatlı (kıymetli)

e-i: Yir (yer), dide (dede), niden (neden), gice (gece), pencire (pencere).

i-e : Eyi (iyi), ekiz (ikiz), heş (hiç), tencire (tencere), zencir (zincir).

i-ı: Çırpı (kirpi), hangı (hangi), hızmat (hizmet), sabı (sahibi).

i-ü: Bülüş (piliç), büber (biber), müsafür (misafir).

Orta hecedeki i sesi vurgusuz olduğunda düşer. Eyce (iyice), zēre (zahire), Hatce (Hatice) gibi.

o-a: Guy (koy), horaz (horoz), popaz (papaz).

o-u: Buynuz (boynuz), doktur (doktor), garyula (karyola).

u-ı: Çabık (çabuk), çıbık (çubuk), babış (pabuç), garpız (karpuz), gavın (kavun).

u-o: Yokarı (yukarı), osanmak (usanmak).

ü-ö: Böyük (büyük), yörü (yürü), gözel (güzel), böyüt (büyüt).

Kimi sözcüklerde b, m, p dudak ve dudak-diş sesleri v ve f seslerinin etkisiyle sözcüğün gövde, kök ya da eklerinde yuvarlaklaşmaya neden olur. Avcu (avcı), buba (baba), böbek (bebek), fursat (fırsat) gibi.

Kimi sözcüklerde de yuvarlaklaşmanın aksine, benzeşme yoluyla düzleşme görülür. Gabık (kabuk), gambır (kambur), galbır (kalbur), vucit (vücut) gibi.

Sözcük başına fazladan bir ünlü ekleme, Isparta ağzının en belirgin özelliklerindendir. I, r, k, m, n, s, ş, c ünsüzleri ile başlayan sözcüklerde, sözcük içindeki ünlülere uygun olarak ı,i,u,ü,o,ö, ünlüleri, sözcük başına eklenebilir, Iraf (raf), ısıcak (sıcak), ilazım (lazım), ileş (leş), iliyen (leğen), ileşber (rençber), öyüzgar (rüzgâr) gibi.

Çoğunlukla iki heceli sözcüklerde, ilk hece ünsüzle biter, ikinci hece de bir ünsüzle başlarsa; araya öbür ünlülere uygun bir ses eklendiği görülür. Abıla (abla), gatıran (katran), masıraf (masraf), inile (inle), mücüde (müjde) gibi.

Ünlü ile biten bir sözcüğü ünlü ile başlayan bir sözcük izlerse, ünlülerden biri düşer. Buna Isparta ağzında sıkça rastlanır. Hatcāba (Hatice abla), hocēfendi (hoca efendi), goccādam (koca adam) gibi.

Ünlü uyumuna aykırı kimi yabancı kökenli sözcüklerde, ünlü benzeşmeleri görülür. Baça (bahçe), habar (haber), sabı (sahibi), galbır (kalbur), mezer (mezar), baraba (beraber), vallaha (vallahi), gıyamet (kıyamet) gibi.

Isparta ağzındaki ünsüz değişimleri şöyledir:

b-p: Palta (balta), paston (baston), pıçak (bıçak), apla (abla).

b-m: Mahana (bahane), muşamma (muşamba), mismillah (bismillah).

ç-c: Cızgı (çizgi), cocuk (çocuk), cingen (çingene), güccük (küçük).

ç-s: Babış (pabuç), genşlik (gençlik), gaş (kaç), öş (ölç), gılış (kılıç), biş (biç).

t-d: Darak (tarak), davşan (tavşan), duzak (tuzak), dırnak (tırnak), dellal (tellal).

k-g: Gaba (kaba), gız (kız), gonşu (komşu), gazan (kazan), gurut (kurut), gon (kon).

s-z: Herkez (herkes), zoba (soba), nergiz (nergis), zümbül sümbül).

r-l: Güleş (güreş), bilader (birader), duyalak (duyarak), leşber (rençber).

Yerel Ağızla Bir Isparta Masalı
"Padişah ve Üş Gızı"

Bi varımış, bi yoğumuş. Bi padişahın üş gızı varımış. Padişah gızlarımdan hangisi beni daha çok seviyo deye denemek isdemiş. Bi gün böle düşünürken böyük gız gemiş. "Bubacım ne düşünüyon" demiş. O da "gızım esgere gidcen de ona düşünüyon" demiş. Böyyük gız da: "Ben de zannettim ki bubam beni gelin edecek de onu düşünüyo sandım" demiş. Onu öle bırakmış ortanca kızı gemiş, o da sölemiş. "Bubacım ne düşünüyon?" demiş. Padişah ortanca gızına da: "gızım esgerlik oldu bana, ona gidcen onu düşünüyon" demiş. O da: "Ben de zannettim bubam beni gelin edecek onu düşünüyo sandım" demiş. Hade demiş gızım sen hurdan bi get" demiş. Ondan sona güccük kız gemiş. Güccük kız da: "bubacım ne düşünüyon?" demiş. O da sölemiş: "Gızım esgerlik çıkdı da ona düşünüyon" demiş. Güccük kız: "Bubacım heş düşünme, ben giderin senin yerine" demiş. "Yalınız bana bi güccük köpek yanıma gosan, gırk dümeli yelek yapasan ben senin yerine gide esgerliğini yapa gelirin" demiş. Padişah: "Peki gızım" demiş öle yapmış. Neyise güccük gız esgere getmiş ore vamış esgerliğini yapakene bi olanın biri bunun gız oldunu annamış, evlenmesini isdemiş gızdan. Gız da: "Hayır ben olanın, bura esgerlik yapma gedim" demiş. Öle deyince: "Hade yarışa çıkalım, höle edelim, böle edelim dēlek birbirine şedeken, olan: "Hade gidelim de hamama yıkanalım demiş. Gız yelenin iliklerini çöze, balarımış, çöze, balarımış. Bu şeyi yapaken olan içeri girmiş, hamama girmiş. Gız bi gapının ensesine kâğıt yazmış: "Gız gedim gız gidiyon" diyelek esgerliğini bitlmiş gemiş.

I sesi kimi hallerde düşer kendinden önceki ünlünün uzun söylenmesine neden olur. Sancak (salıncak), gönek (gömlek), ge (gel), gesin (gelsin), osun (olsun) r sesinde de kimi hallerde aynı özellik görülür. Gada (kadar), sona (sonra) va (var), geti (getir), otu (otur) gibi.

h sesinde de aynı durum oluşmaktadır. Apap (ahbap), gabat (kabahat), ramet (rahmet), gave (kahve) gibi.

m-n: Donuz (domuz), şindi (şimdi), geliyon (geliyorum), ölcen (öleceğim), penbe (pembe).

n-l: Dölüm (dönüm), filcan (fincan), löbet (nöbet).

Isparta yerel ağzında ünsüzlerin yer değiştirmelerine çokça rastlanır. Tehna (tenha), çılbak (çıplak), kirbit (kibrit) devriş (derviş), gayrola (karyola) gibi.

Ünsüz düşmesi de sıkçadır. f,h,l,r,n,y, seslerinin sözcük içinde düşmesi çokça görülür. Çit (çift), sabalen (sabahleyin), asam (alsam), dutasa (tutarsa), piriş (pirinç), gomuş (koymuş) gibi.

Sözcük sonundaki düşmelere birkaç örnek: Göze (güzel), yata (yatar), aşşa (aşağı).

Kimi zaman ünsüz ikizleşmeleri de vardır. Güççük (küçük), aşşa (aşağı), goşşa goşşa (koşa koşa), ıssır (ısır), isdeyyor (istiyor).

Çokluk eklerinin sonundaki r genellikle düşer. Gapılā (kapılar), kitapla (kitaplar), göllē (göller) gibi.

Çokluk ekleri kimi hallerde nar-ner şekline dönüşür ve sondaki r ekleri de düşer. Onna (onlar), bunna (bunlar), gadınna (kadınlar), goyunna (koyunlar).

ATASÖZLERİ: Atasözlerinde, yöre insanının yüzyılların süzgecinden geçmiş deneyimlerinden, evrene bakış açısından ve değerlerinden izler görülür: "Adamı önce sınala, sona gınala," bir kişi hakkında bir yargıya varmadan, onun da düşüncesini öğrenmek gereğini vurgular.

Kişinin içinde yetiştiği ortama göre gelişeceği: "Balık gölüne göre "büyük" atasözüyle dile getirilir.

"Bi günlük azuk uçu, iki günlük emek lâzım" atasözü, herhangi bir şey elde edebilmek için emek vermek gereğini anlatır.

"Çeken bilir Borlu belinin gışını" yöre doğa koşullarıyla ilgili bir gözlem sonucunu yansıtmaktadır.

Her kişinin kendi durumuna uygun koşullar isteyeceği, "Çitçi yamur isde, yolcu gurak" atasözüyle dile getirilir.

Kötü ve zararlı işler yapanların, er geç karşılığını göreceği, "Eden bulur, sanma kalır, bi gün olur vahdı gelir," atasözüyle anlatılır.

Kişinin yaptığı iyi işlerle çevresinde değer kazanacağı, "Er adamı otuz iki dişile deyil, otuz iki işile seve" atasözüyle dile getirilir.

Her canlının gereksinimi olan şeyden uzak duramayacağı: "Goyun yoncadan gaşmaz, köpek kemikden gaşmaz," atasözüyle anlatılır.

"Her sakaldan bi tel vesele köseye sakal olur," yardımlaşmanın, işbirliğinin önemini vurgular. "Durma gatanla lelek alayila uça," da aynı anlamdadır.

"İnsan göre göre, at süre süre öre-nir," atasözü deneyimin önemini dile getirir.

"Martın önünden, şubatın sonundan gorkulur", "Nisan yağmursuz, mayıs güneşsiz yakışmaz" atasözleri, yöre insanının doğaya ilişkin deneyimlerini yansıtır.

Kendi kendine yeterli olmanın önemi, "Ne benden sana bazlama, ne senden bana gözleme," atasözüyle dile getirilir. Aynı anlamda, "Sana verem bi öğüd, ununu gendi elinle öyüd," atasözü de kullanılır.

"Üş yıllık seyis, gırk gübre garışdırı," her işin kendine göre zorlukları olacağını anlatır.

Yapılan işten verim alınmadıkça doyum sağlanamayacağı, "Üzümsüz bağın safası omaz," atasözüyle vurgulanır.

DEYİMLER: Isparta'da da öbür yörelerde olduğu gibi, konuşma diline anlatım güzelliği ve özgünlük katan pek çok deyim kullanılır.

Değişmece yoluyla kavramları anlatan deyimlere, birkaç örnek:

"Arığ atlamaz, köprü geçmez", yapacağı

işte hiçbir zorluğa katlanmak istemeyenleri anlatır.

"Elin elek, kolun çolak mı?" deyimi, elinden geleni neden yapmıyorsun anlamındadır.

Yaptığı işi tadında bırakmayanlar için, "Gēdi gedmez, oturdu gakmaz," deyimi kullanılır.

Kimseye yararı dokunmadı anlamında, "Ne şap oldu ne şeker," deyimi söylenir.

Başkalarının işine karışmak istemeyenler için "Baltamız ağır gulamız sağır," deyimi kullanılır.

"Tangır elek tıngır sac," elinde avucunda birşey yok anlamındadır.

Çevresindekileri dedikodularıyla rahatsız edenler için "Fitne dağarcı" denir.

Kötülük peşindekiler, "Bi eli gan bi eli gatran," deyimiyle tanımlanır.

Ortalığı karıştıranlar "Gavga gaşası" deyimiyle anlatılır.

Acılarını dışa vurmayanlar için: "İçi hun dışı gön" deyimi kullanılır.

"Gendi yapā kendi yutā" kendinden başkasına yararı dokunmayanları tanımlar.

İçinden pazarlıklı kişiler "Salebci güğümü gibi içinden gaynā" deyimiyle dile getirilir.

"Yazık sana ekilen duza," verilen emeklerin boşa gittiği anlamındadır.

BİLMECELER: Isparta'da bilmece sorma geleneği günümüzde sürmektedir. Özel likle çocuklar arasında eğlenmek, birbirini sınamak amacıyla söylenir.

Yöreden derlenmiş bilmeceler:

Çıdem çıdem çıt bitmiş
Çīdemciğim sık bitmiş
Şu güzelim tālada
Türlü çeşit ot bitmiş
(Halı-Kilim)

Altı çukur ova deyil
Üsdü gubbe hava deyil
İçinde bi bülbül öte
O da bi yuva deyil
(Ağız ve Dil)

Gabuğu vā içi yok
Dandin edē pek çok
Herkesleri seyre toplā
Çomā yer suçu yok
(Davul)

Durmaz dinnenmez yürü
Her yerleri görü
Bütün gara yerleri,
Işıkla nura börü
(Güneş)

Yeşilken ağarı
Yavaş yavaş sararı
Sarardıkça sallanı
Sallandıkça ballanı
(Kayısı)

ALKIŞLAR: Yöre insanının iyi dileklerini bildirmek için söylediği alkışlara birkaç örnek:

Adımına bin ramet
Allah çile tamamlı vesin
Allah evladlā devledle vesin
Allah girdī kapıdan çıkarmasın
Duddün el sana gesin
Ebiceddin nur ōsun
Gorkundan gurtul, umduna nayil ol
Nahha işallah sakalın zemzemle yunsun
Yılı yükle, çizili güple vesin Rabbım.

KARGIŞLAR: Yöre kargışlarına Isparta dolaylarından derlenmiş birkaç örnek:

Allah yarına gosun yanına gomasın
Âzından çıkan alnına yazılsın
Âzın yomulsun
Başcāzı dönsün
Başın tahdaya gesin
Ciyerbana ataşla düşsün
Devrül de savrul
Etdicine bul
Gücün üzülsün
Gıdır gıvram olasıca
Ok dikilsin canevüne
Sinmesin sinir ōsun
Yaşın kesilsin

NİNNİLER: Ninnilere çocuk sevgisinin yanı sıra geleceğe ilişkin dilekler de yansır. Yöreden birkaç örnek:

Uzun uzun çam dalları
Iradı baban yolları
Yakınlaşsa duyulur
Kıratının nalları
E, e yavrum ninni

Aktır oğlumun aktığı
Öte dağların kekliği
Görmesin oğlum yokluğu
Ninni yavrum ninni

Ninni dedim beşiğine
Güneş doğsun eşiğine
Büyüdüğünü görürsem
Gül koyayım beşiğine
Ninni yavrum ninni

TEKERLEMELER: Çocuklar arasında dil dolaştırarak eğlenme amacıyla söylenen tekerlemelere birkaç örnek:

Anam yoğurt getirdi
Kedi burnunu batırdı
Bu kediyi netmeli
Kaynar kazana atmalı
Kediciğe pek yazık
O yoğurdu dökmeli
Bir atım var tahta
Biz gidiyoruz bu hafta
Çokça yeriz yoğurdu
İneğimiz doğurdu
Görsen bizim ineği
Üstüne kondurmaz sineği

Evvel zaman içinde
Kalbur saman içinde
Ne olursa hepsi vız
Var imiş bir kel kız
Alırmış eline top
Oynarmış hop hop
Sırma değilmiş saçı
Of, saçsızmış kel başı
Sana izin vereyim
Git başını kaşı
Kel kız geldi kapımıza
Pestil oldu küpümüze
Armağanlar hepimize
Kel kız hoş geldin hoş geldin
Niçin eli boş geldin
Sen bize arkadaş geldin
Dur şöyle bir iş var
Avucunda yemiş var
Yemişini yemeli
Yine Kel kız demeli

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Isparta halk müziği ve geleneksel oyunları, çok çeşitli ve renklidir. En yaygın oyunlar zeybeklerdir. Zeybek havaları hem türkü olarak söylenir, hem de oynanır. Uzun havalara eşlik eden sazlar ile çok sesli bir müzik yaratılır. Köy seyirlik oyunları da halkın yaşama biçimini yansıtır.

HALK MÜZİĞİ: Isparta, halk müziği yönünden zengin bir ildir. Yörenin yavaş ya da hızlı ezgilerden oluşan türküleri yurdun her köşesine yayılmıştır.

Isparta ve çevresindeki ilk resmi derleme 1942'de yapılmıştır. Ankara Devlet Konservatuvarı adına yapılan bu çalışmaya Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve Teknisyen Rıza Yetişen katılmıştır. Burdur, Antalya, Muğla'yı da içine alan bu çalışmada 426 ezgi derlenmiştir. Bunlar üstünde yapılan incelemeler, bölgenin çok köklü ve zengin bir müzik ve oyun kültürü geliştirip sürdürdüğünü göstermiştir.

Uzun havalara yörede, "Gurbet Havası" ya da Gurbet denir. Bu ezgilere çoğunlukla tüm Teke yöresinde (Antalya, Burdur, Acıpayam) rastlanır. Gurbet Havaları'nın akıcı bir ezgisi vardır. Sazlarla, bu havanın özelliğine uygun 5 ya da 7 zamanlı ezgiler çalınır. Saz ya da kemane, melodiye çeşitli armonik aralıklar ve dikkati çeken çok seslilikle katılır. Avşar Beyleri diye bilinen ezgi, en tanınmış Gurbet Havaları'ndan biridir. Yöredeki inanışa göre gurbet havaları, atadan kalma oldukları için, oyunları yoktur. Genellikle gurbetlerden sonra bir Teke Zotlatması (Zortlatma) çalınır ve söylenir.

Yörede Kerem'den Garip'ten, Köroğlu'ndan, Tahtacılar arasında Pir Sultan, Kayıkçı Kul Mustafa, Kul Himmet gibi tarikat âşıklarından deyişler söylemek yaygındır. Düğünlerde, kına gecelerinde, Gelin Okşaması, Gelin Ağlatması söyleme geleneği vardır. Eğridir ve çevresinde kırık havalarda şişe çalınır. İçlerine farklı düzeylerde su doldurulan şişelere kaşık ve çatalla vurulduğunda değişik sesler çıkar. Kimi yörelerde ileğen (leğen) dövülür (çalınır), buna "dımıdan" denir. İnsan sesinin ritme eşlik etmesiyle ortaya sözsüz ezgiler çıkar (Dangili de dandan, dandini dandan, dımı da dan dan, riri laylay, hop şinanay gibi). Bu arada parmak ve dil şaklatarak da tempo tutulur.

Tahtacılarla Abdallar somah (samah) oynarlar. Bunların bir bölümü gizli bir bölümü de açıktır. Somahda kullanılan müzik aracı saz ve kemanedir. Kadın oyunlarında genellikle tef eşliğinde türküler söylenir.

Yörede Yahyalı Kerem dizisinin çeşitli derecelerinden başlayıp karara giden ezgiler çoğunluktadır. Garip, Yanık Kerem, Kerem, Misket ayaklarında söylenen türküler bunlara örnektir. Kimi türkülerde bir ayaktan öbürüne geçişteki ustalık dikkat çekicidir. Evlerinin Önü Mersin, Gıcır Gıcır Gelir

Yarin Kağnısı, bu ezgi yapısındaki türkülerdendir.

9 zamanlı türküler de yaygındır. Özellikle 2+2+2+3=9 ve 2+3+2+2=9 biçimleri en çok kullanılır. Bundan başka, 2,3 ve 4 zamanlılar ile 5 ve 7 zamanlılara da (gurbet havalarının saz bölümleri) rastlanır. Zeybek, teke zotlatması, gakgili, datdiri ve dımıdan 9 zamanlıdır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Gıcır Gıcır Gelir Yarin Kağnısı, Evlerinin Önü Mersin, Ardıçtandır Kuyuların Kovası, Badılcanı Doğradım, Gül Kuruttum, Çayır Çimen Geze Geze, Çayıra Serdim Postu, Ağlatman Yazık Gelini (gelin okşama havası), Kirtmen Kızı, Kuyunun Serini Çamurdur Dayanmaz, Ben Havada Uçar İdim, Ay Doğar Ayan Beyan, Ay Karanlık, Keklik, İbrişim Örmüyorlar, Dudu Türküsü, İki Bülbül Bir Dala Konar, Gül Ağacı Gülsüz Olmaz, Kahırcıoğlu Türküsü, yöreden derlenen ünlü türkülerdir.

Ağıtlar: Tüm yörelerde olduğu gibi Isparta ve çevresinde de ağıtlara rastlanır. Çok söylenen bir ağıt:

Geceleri de kalkar kalkar ağlarım
Teselli de verir deli gönül neylerim
Ben yarsız da bu dünyayı neylerim
Bu yalan dünyada temelli malım mı
Cura şahin gibi gayet yüksek uçardım
Sıkar kanatları göksüm açardım
Kırmızı gülün ömrü azdır tez geçer
Ömür bitti de kırmızı gül geçmiyor.

Halk Müziği Araçları: Tezeneli sazlardan divan, cura, bağlama, tanbura çalınır. Ancak yörede cura, tezene kullanmadan, sağ elin parmakları teller üstünde sıyırılarak çalınır. Bu arada sağ elin işaretparmağı, "mi" perdesinde tele çekiç gibi vurulup çekilir. Kabak kemane ve Gıbrıs Kemane (Kıbrıs Kemanesi) en yaygın yaylı sazlardır. Üflemeli sazlardan sipsi, dilli ve dilsiz kaval, zurna, vurmalı sazlardan tef (özellikle kadınlar arasında) leğen, şişe, bardak, kaşık en çok kullanılan halk sazlarıdır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Yöre halk oyunları Akdeniz ve Ege bölgesi oyunlarının özelliklerini taşır. Zeybeklerde Ege Bölgesi'nin, Teke oyunlarında da Akdeniz Bölgesi'nin etkisi görülür. Seyirlik oyunlar ve çocuk oyunları da başka illerde görülenlere benzer; ancak yöreye özgü oyunlar da vardır.

Geleneksel Halk Oyunları: Isparta ve çevresi, halk oyunları yönünden zeybek bölgesine girer. Burada Peşrev Havaları, samahlar ve zeybeğin değişik bir biçimi olan Teke Oyunları yaygındır.

Zeybek: Genellikle, açık havada davul-zurna, ut, cümbüş, keman, klarnet, def, darbuka, bağlama, düdük, kaval ya da kaşıkla oynanan zeybekler, dokuzlu aksak tartımlıdır. Oyunlar kol, bacak ve gövde devinimlerine göre kurulmuştur. Haykırışlar, birdenbire sıçramalar, yere diz ve el vurmalar yırtıcı bir kuşu andırır. Yörede ağır zeybekler olduğu gibi hızlı zeybekler de görülür. Genellikle erkek oyunu olarak bilinen zeybek Isparta'da kadınlarca da oynanır.

Zeybek yürümeyle başlar. Burada tartım bedene alınır. İkinci yürümeden sonra ani saldırma ve atak devinimler sergilenir. Diz üzerine düşme, çığlık atma, diz üstünde yürüme devinimlerinden sonra oyun, düz yürüme ile biter.

Zeybek oynayanlar kendi aralarında değişik adlarla anılır. Geleneksel ayrıma göre "efe" toplantıları yöneten, zeybeklere başkanlık eden en yürekli kişidir. Efenin emrinde kol beyi görevi yapan yiğit "zeybek"tir. Zeybekler, "kızan"ları yetiştirir. Kızanlar, efe emrinde ve zeybeğin yönettiği askerlere benzer. Oyunlarda bu ayrım, giysilerinden ve oynadıkları oyunlardan belli olur. Efeler, ağır ve tek kişilik zeybek oyunu, zeybekler hızlı ve kaşıklı oyunlar, kızanlar ise uçarı, hafif ve hızlı oyunlar oynar.

Ağır Zeybek, Asi Zeybek, Sarı Zeybek, Sıra Zeybeği, Kesik Zeybek, Serenler Zeybeği, Köroğlu, Sepetçioğlu Zeybeği, Evlerinin Önü Mersin, Ardıçtandır Kuyuların Kovası, Badılcanı Doğradım, Gül Kuruttum, Çayıra Serdim Postu, Hükümetin Önünden Geçtim, yörede bilinen zeybeklerin başlıcalarıdır.

Yörede oynanan en tanınmış oyunlar şunlardır:

Ağır Zeybek: Dokuz dörtlük, ancak dört vuruşlu aksak ölçüdedir. Ağırbaşlı, soylu ve temkinli bir havada oynanır. Ağır zeybek efe oyunudur. Korkusuz, ağırbaşlı ve soğukkanlı bir görünüşü vardır. Geçmişte, efeye kafa tutmak isteyenler bu ağır oyunu oynar ya da oyuna katılırlardı. Günümüzde bu oyunun figürleriyle yeni oyunlar kurulmuştur.

Köroğlu: Genellikle ağırdan başlayan bu oyunlar, sonra hızlanır. 5/8, 10/8 zaman ve değerlidir. Oyunun ortasında Köroğlu'ndan bir türkü söylenir:

Yiğitler silkinip ata binende
Derelerde bozkurtlara ün olur
Yiğit olan döne döne döğüşür
Kötüler kavgadan kaçar hun olur.
Koç yiğit cıdasın almış atıyor,
Ak elleri kızıl kana batıyor
Bir kötü kavgadan dönmüş kaçıyor
Kaçma kötü kaçma şimdi dün olur
Ben bir Köroğluyum dağda gezerim
Esen ürüzgardan hiyle sezerim
Çamlıbelden aştığımı görmüşler
Kır atımın sekişinden bilmişler

Serenler Zeybeği: Erkeklerin oynadığı bir zeybektir. Sözsüz ve sözlü bölümleri vardır. Bu zeybeği karşılıklı iki kişi oynar. Sözlü bölüm şöyle başlar:

Serenler serenler yüksek serenler
Ben gidiyorum mamur da kalsın viranlar
Başçeşmeden sular da içtim kanmadım,
Dokuz da yerimden kurşun yedim ölmedim.

Sepetçioğlu Zeybeği: Kadınların oynadığı zeybeklerdendir. Kınagecelerinde ya da kadın toplantılarında oynanan bu zeybeğin temposu hızlıdır. Oyuncu burada yalnızca ritme uyar. Birkaç kadın birlikte oynar, ancak devinimleri birbirine uymayabilir. Oyun türküsü şöyledir:

Sepetçioğlu bir ananın kuzusu,
Hiç gitmiyor kollarımın sızısı
Yaman olur Isparta'nın uşağı
Salıvermiş belden aşağı kuşağı

Samah: Yalnız erkeklerin ya da yalnız kadınların oynadığı oyunlardandır. Kadınlar düğünlerde, kınagecelerinde ya da salı ve çarşamba günleri toplanarak samah oynar. Açık olanları olduğu gibi gizli olanları da vardır. Erkekler, açık havada ve meydanda meşaleler dikerek samah oynar. Kadın erkek birlikte oynanan samahlar da vardır. Büyük bir odada toplanılır. Kadınlar bir yana erkekler bir yana oturur. Saz samah havasına başlayınca kadınlardan biri kalkar ve erkeklerden birine giderek "niyaz" eder (öne doğru eğilerek selam verir). Bu küçüğün büyüğe karşı saygısını belirtir. Erkek de ayağa kalkar birlikte oynamaya başlarlar. Devinimler ağır, ince ve duyguludur. Samahlar ağır ve yürük olmak üzere iki bölümdür. İlk bölüme ağırlama, ikincisine yürütme, yeldirme denir. Yürütmeye geçince yeniden niyazlaşılır. Samah biterken de oyuncular niyazlaşıp yerlerine otururlar.

Teke Oyunları: Bu oyunlar adını teke devinimlerinden alır. Teke Türkmenleri'nin oyunlarına da Teke oyunları denir. İçel, Isparta, Burdur, Antalya gibi değişik yörelere yayılan Teke Türkmenleri'ne Yörük de denir. Teke oyunlarının büyük bir bölümü zeybeklere benzediği için bunlar zeybek sayılır. Teke Zortlatması, Teke Oyunu, Yörük Kız Oyunu, Gakgili, Datdiri, Dımıdan, okşamalar başlıca Teke oyunlarındandır.

Teke Zortlatmaları: Oyundan önce, Guval ya da Gurbet Havası denen uzun hava söylenir. Isparta yörüklerinde Guval olarak Garip, Kerem, Afşar ve ninniler okunur. Çok devinimli olan bu oyunlar, sipsi eşliğinde oynanır, çoğu kez de sözlüdür.

Dımıdan: Teke Türkmenleri'nde kadınların oynadığı bu oyunlar, leğen dibi dövülerek oynandığından bu adla anılır.

Dattiri: Teke oyunlarının zortlatmalardan daha hızlı oynanan türüne denir. Kadın oyunudur. Çalgının eşlik edemeyeceği kadar hızlı ve kıvraktır, oyuna gırtlak sesiyle eşlik edilir.

Okşama: Kadın oyun havalarına Isparta yöresinde verilen genel addır, ancak kimi okşamalar oynanmaz. Gelin Okşaması, Kına Okşaması, Zil Okşaması, Sahur Okşaması, Sağdıç Okşaması oynanan okşamalardır. Ağır ve hızlı olmak üzere iki biçimde oynanırlar. Garilam, Gabardıç, Sağdıç Dolanması hızlı oyunlardandır. Okşama, dizle yeri dövme, düşme figürleri ile zeybeklere benzer.

Seyirlik Oyunlar: Isparta yöresinde pek çok seyirlik oyun vardır. İlin yaşama biçimini yansıtan bu oyunlar düğün ve bayramlarda, evlerde ya da alanlarda oynanır.

Gelin Kaynana Oyunu: Düğün ve kınagecelerinde oynanır. Kızlar aralarında gelin, güvey, kaynana ve komşu kadın olmak üzere dört oyuncu seçer. Güvey olan kız, erkek giysileri, kaynana olan da yaşlı kadın giysisi giyer.

Oğlan:

Ocak başında darı
Sağolsun kocakarı
Hükümetten izin var
Bir erkeğe beş karı

türküsünü söyler. Kaynana buna razı olunca da gelin:

Bahçedeki çiçekler
Yüklükteki döşekler

Kaynanamdan kıymetli
Ahırdaki eşekler

türküsüyle kızgınlığını dile getirir. Gelinin kendisini eşekten aşağı görmesine sinirlenen kaynana gelinini çekiştirmeye başlar:

Kaleden su akıyor
Bağrımı ateş yakıyor
Şimdiki zaman gelini
Sıpa gibi yatıyor

Bu arada kavganın kızıştığını gören komşu kadın, gelin evden kaçmasın diye onu avutmaya çalışır:

Dama serdim kilimi
Kes kaynana dilini
Sen kesmezsen dilini
Kaçırırsın gelini

Gelin, kaynanasının gezdiği yerlerde kendisini kötülemesinden yakınır:

Ekinlerin ulafı
Kocakarılar bilir lafı
Her nereye varırsa
Ağzında gelin lafı

Ardından da oğlunun gelip anasına dayak atacağını söyleyerek rahatlar:

Kaynananın domuzu
Dolmaya katar çok tuzu
Şimdi de oğlun gelince
Başına da yersin topuzu

Elinde olsa neler edeceğini de sıralar:

Kaynanayı netmeli
Kaynar kazana atmalı
"Yandım gelin" dedikçe
Altına odun atmalı

Her dizenin söylenişinden sonra gelin kaynana karşılıklı oynar. Oyun böylece biter. Bundan başka Deve Oyunu ve Çiftçi Baba gibi oyunlar da vardır.

Çocuk Oyunları: Öbür yörelerde görülen çocuk oyunlarına Isparta'da da rastlanır. Değişik adlarla anılan belirli oyunlar yanında yöreye özgü olanları da vardır. Uzuneşek yörede Curruk ya da Çandır adıyla, Köşe Kapmaca, Yenge Bir Ele adıyla oynanmaktadır. Çizgili Aşık, Kaldırmalı Top, Esir Kapmaca, gibi oyunlar bu yörede de görülür. Yöreye özgü oyunların başlıcaları şunlardır:

Hörrüş: 3-10 kişiyle oynanır. Oyuncuların ellerinde uzun bir değnek vardır. "Loma" denilen bir taş ya da kemik parçasıyla oynanır. Bir alanda toplanılır, loma ortaya kazılan çukura konur. Oyunculardan biri lomayı delikten biraz dışarı çıkararak değneği atar. Değneğin ucu lomaya değerse "Güdük" ebe olmaktan kurtulur. Sonra aynı şeyi öbürleri dener. Değneğini lomaya değdiremeyen güdük olur ve oyun başlar. Çocuklardan biri lomaya değnek ile hızla vurur. Hepsi birden lomanın ardından koşarlar. Bu arada ebe, lomayı yuvarlayan çocuğa değneği ile dokunabilirse ebelik öbürüne geçer. Çocukların tümü lomayı çukurdan uzaklaştırmaya ebe de çukura getirmeye çalışır. Ancak çukura sokarak ebelikten kurtulabilir. Bu oyuna Eğridir'in kimi köylerinde "Kıstı Oyunu"da denir.

Med: Beş-on kişiyle oynanır. Biri bir metre, öbürü 25-30 cm uzunluğunda iki değnek gereklidir. Oyuncular ikiye ayrılır, ortaya büyükçe bir çukur açarlar. Oyuna başlayacak olan grup çukurun başına geçer. Med denilen değnek bir ucu çukurun içine öbür ucu çukurun dışına gelecek biçimde yerleştirilir. Çocuklardan biri elindeki uzun değneğin yardımıyla medi çukurdan dışarıya doğru fırlatır. Karşı gruptaki oyunculardan biri atılan değneği tutmaya çalışır. Tutarsa medi atan, oyundan çıkar. Med yere düşerse, karşı grup medi yerden alarak çukurun yanındaki değneği atar, değdirilemezse aynı şeyler yinelenir. Karşı grup atılan medi tutamazsa değneğin düştüğü yer ile çukur arasındaki uzaklık ölçülür. Önceden kararlaştırılan uzaklığı geçmişse, birinci grup öbür grubu oradan çukura kadar sırtında taşır. Oyunu kazanmak için medi mutlaka başlangıçta belirtilen uzaklığa atmak gerekir.

Tömeken: 3-10 kişi ile oynanır. Büyük bir daire çizilir. Oyunculardan biri ebe olur. Dairenin ortasına 40-50 cm yüksekliğinde üç ayaklı ağaç bir sehpa konur, buna tömeken denir. Ebe de sehpanın yanında durur. Öbür oyuncular dairenin çevresine dizilir. Ellerinde birer değnek vardır. Sıra ile değneği tömekene atarlar. Değnek tömekene değer ve onu uzağa sürüklerse, ebe tömekeni alıp getirinceye değin ortada bir çukur kazmaya çalışırlar. Değnek tömekene değmezse, atan oyuncu ebe olur. Oyun böyle sürüp gider.

Kaykuz Kaykuz: En az iki kişiyle oynanır. Boncuklarla oynanan bu oyunda yere "Guyku" denilen bir çukur kazılır, kuyunun 16 m ilerisinde bir çizgi çekilir. Oyuncular ellerindeki boncuğu sırayla atar, çukura en yakın atan oyunu başlatır. Boncuk içeri girince de üfleyerek dışarı çıkarmaya çalışır. Çıkaramazsa boncuk ikinci oyuncunun olur.

TARİHSEL YAPITLAR

Isparta ve yöresi tarih öncesinden bu yana yerleşme yeri olmuştur. Düzenli kazı pek azdır, yüzey araştırması biçimindeki incelemeler, yerleşmelerin en alt katmanlarının Üst Paleolitik'e dayandığını göstermiştir. H.R. Ormerod ve A.M. Woodward'un 1909-1910'da Isparta-Burdur-Denizli yörelerinde yaptıkları yüzey araştırmalarında yoğun Üst Paleolitik keramik, idol, el araçları bulunmuştur. Senirce-Bozanönü dolaylarındaki kaya sığınaklarının Üst Paleolitik buluntular yönünden zengin olduğu anlaşılmıştır. Kapalı İn bunun en iyi örneklerinden biridir. Woodward ve Ormerod'dan sonra 1937'de H.Louis araştırmaları sırasında benzer buluntulara rastlamıştır. 1944'te Türk Tarih Kurumu adına yapılan kazılarda, mağarada çeşitli evrelere ilişkin katlar saptanmıştır. Sileks (çakmaktaşı) araçlar, fosilleşmeye başlamış kemikler Paleolitik Dönem'in örnekleridir. Bakır Çağı'ndan karaya yakın gri keramik parçaları yanında üst katlarda Roma, Bizans ve Osmanlı keramikleri de bulunmuştur. Keçiborlu, İğdecik Köyü yakınındaki Baradiz'de ise Mezolitik evrenin örnekleri görülmektedir. Burası Keçiborlu ve Gönen ovalarının sınırındadır. H. Louis ve Dr. K. Bittel burada Mezolitik yerleşmeyi saptamıştır. 1944'te Ş.A.Kansu, Muzaffer Şenyürek ve Kılıç Kökten, Baradiz'de kazılar yapmıştır. Isparta'ya 20 km uzaklıktaki höyüğü demiryolu ikiye bölmüştür. Mezolitik evrenin tipik aracı mikrolitler, keramik ve kemikle karışık olarak bulunmuştur. Höyükte açılan D Çukuru'nda çakmaktaşından araçlarla kırmızı boya astarlı Klasik Dönem keramiği ele geçmiştir. Bunların bir arada bulunuşu aynı çukurda taş kapaklarla örtülü bir su yolu olmasına bağlanmıştır. Baradiz-Burdur yolunda Köşk adlı tepeciğin ve çevresinin incelenmesinde, Bakır, Hitit, Klasik dönemlerden buluntular ele geçmiştir. Keramik, küçük çakmaktaşı araçlar, cilalı bir taş balta, demir ok ucu, buluntular arasındadır. Tepeciğin önünde küp gömütlere rastlanmıştır. Daha sonra Kuleönü ve Gönen ovaları incelenmiştir. 1911'de Isparta'ya 15 km uzaklıkta Senirce Köyü yakınında kazılar yapan H.R. Ormerod, yoğun keramik elde etmiştir. Ormerod, Senirce Höyüğü dışında Göndürle Köyü yakınında ve Eğridir-Isparta yolunda kimi höyüklerden söz eder. En iyi araştırılmış olanı Senirce'dir. Elde yapılmış, karaya yakın gri, kırmızıya yakın kahverengi keramik tipik buluntulardır. Gaga ağızlı testiler, kısa boyunlu, şişkin gövdeli kaplar, yivli, oluklu, zikzak çizgi bezeklidir. Atabey ve Göndürle höyüklerinden elde edilen keramikler, Senirce ile benzerlik gösterir. Tahsin Özgüç, Senirce, Atabey, Göndürle buluntuları ile K. Bittel'in Berlin Müzesi'ne götürdüğü Isparta Ovası keramiklerini incelemiştir. O da K. Bittel gibi Kusura ve Yortan kültürleri keramikleri ile benzerlik bulur. İÖ 3000'e tarihlenen bu keramiklerden başka Atabey'de bulunan iki kulplu vazoları İÖ 2000'e tarihler. Bu da Isparta Ovası'nın Tunç Çağ'da da yerleşmeye elverişli olduğunu göstermektedir.

Isparta Ovası tarih öncesi buluntular yanında Roma, Bizans Dönemi buluntuları yönünden de zengindir. Bu dönemlere ilişkin araştırma ve incelemeler sınırlı kaldığından pek bilgi yoktur.

MERKEZ İLÇE: 33 km güneydoğusunda Güneyce Köyü çevresinde, Kapıkaya denilen yörede surlarla çevrili yıkıntılar olduğu bilinmektedir. Kabartma levhalar, tiyatro, tapınak görülebilen yapıtlardır.

Basılan sikkelerden ve çeşitli kaynaklardan Baris'in Hıristiyanlık Dönemi'nde önemli bir merkez olduğu anlaşılıyor. Arundell yapıtında kentte çok sayıda kilise olduğunu yazar, ancak günümüzde bunlardan bir kalıntı yoktur. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden ise az sayıda yapıt günümüze ulaşmıştır. Çoğu 1914 depreminde ya da daha önceki yangınlarda yok olmuştur. Bir bölümü ise onarımlarla özelliklerini yitirmiştir.

HIZIRBEY CAMİSİ: Keçeci Mahallesi'ndedir. 1312'de Hamidoğulları'ndan Hızır Bey yaptırmıştır. 1714 ve 1888'de yıkılmış, yeniden yapılmıştır.

KUTLU BEY CAMİSİ: Çarşı içindedir. 1417'de Hamidoğulları'ndan ilk Isparta Subaşısı Kutlu Bey yaptırmıştır. Yazıtı

yoktur. 1901'de onarılmıştır. 1914 depreminde yıkılmış yeniden yapılmıştır.

İPLİK CAMİSİ: İplik Pazarı'ndadır. 1550'de Ispartalı zenginlerden Cimri Hacı Abdi Ağa yaptırmıştır. Hacı Abdi Camisi diye de bilinir. Sadrazam, Ispartalı Halil Hamid Paşa 1781'de camiyi onartmış sağ ve sol bölümlerini yıktırarak son cemaat yerini genişletmiştir. 1914 depreminde yıkılanın yerine iki katlı bir cami yapılmıştır. Yapı ve tek şerefeli minaresi küfeki taşındandır.

ŞADIRVAN: Cami onarımı sırasında Sadrazam Halil Hamid Paşa yaptırmıştır. Beş sütuna dayanan yüksek bir kubbenin altında mermerden su haznesi vardır. Çiçeklerle bezeli tunç kubbe, İstanbul'da dökülmüştür.

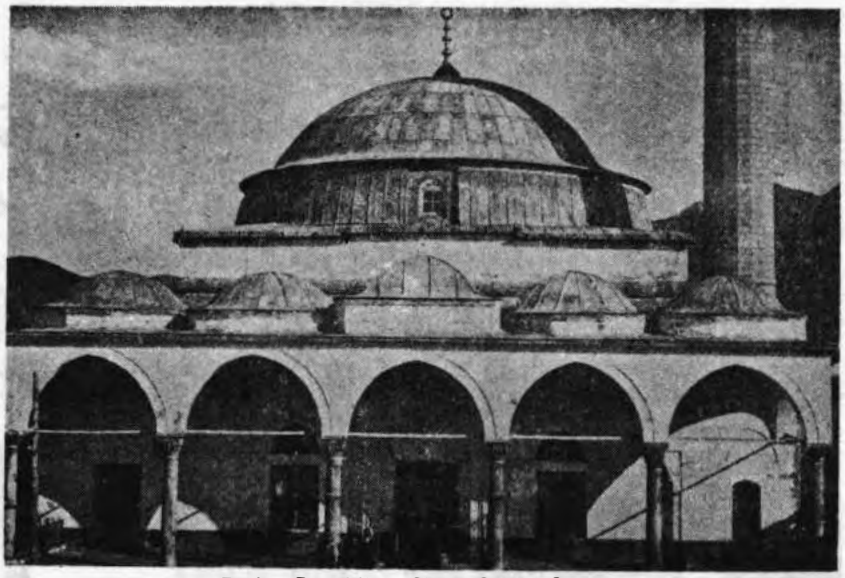
FİRDEVS BEY CAMİSİ: 1561'de Isparta Valisi Firdevs Bey yaptırmıştır. Mimar Sinan'ın yapıtıdır, bu yüzden Mimar Sinan Camisi diye de bilinir. Kapı kemeri üzerinde yazıt çerçevesi vardır; ancak, yazıtı yoktur. Sadrazam Halil Hamid Paşa 1783'te onartmıştır. Onarım caminin özgünlüğünü bozmamıştır. Cami ve tek şerefeli minare küfeki taşı, son cemaat yeri ile sütunları mermerdir. Kare planlıdır. Altı sütunlu son cemaat yeri iki yandan taşar, batıda minare ile sınırlıdır. Yapı kurşun kaplı beş kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağındaki sekiz pencere aydınlanmada rahatlık sağlar. Dışta süsleme yoktur. İçteyse, giriş kapısının yanlarında mermerden kabartma süsler yer alır.

FİRDEVS BEY BEDESTENİ: 1561'de Firdevs Bey camiye gelir sağlamak için yaptırmıştır. Düzgün kesme taştandır. Özgünlüğünü korumaktadır. Yazıtı yoktur. 1967'de Vakıflar'ca onarılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda tek bir neften oluşmaktadır. İki yönden basık kemerli küçük kapılarla girilir. Güney kapısı biraz daha geniştir. Bedestenin kurşun kaplı beşik tonoz çatısı camiye taşınmış yerine iki yana eğimli ahşap çatı yapılmıştır. İçteki işçiliği dıştaki kadar iyi değildir. Daha önce depo olarak kullanılan bedesten, şimdi kapalı çarşıdır.

YILANKIRAN ÇEŞMESİ: Sülübey Mahallesi'ndedir. Yazıtından 1512'de Fakih bin Muhammed'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mimari bir özelliği olmamasına karşın sülüs yazı ile yazılmış üç yazıtı ilgi çekicidir. Yazıtların ikisi sağ üst köşede öbürü köşe duvarının yanındadır.

ATABEY İLÇESİ: Bayat Köyü çevresinde kimi yıkıntılar bulunmaktadır. Ancak araştırma yapılamamıştır.

ATABEY ERTOKUŞ MEDRESE VE TÜRBESİ: İlçe merkezindedir. Taçkapı üzerindeki yazıttan 1224'te Mübarüziddin Ertokuş'un yaptırdığı anlaşılmaktadır. Kesme blok taştan yapının mimarı belli değildir. Basık kemerli kapıdan eyvana girilir. Eyvan, yandaki odalardan ikisine kapılarla, öbürlerine pencerelerle bağlanmıştır. Avluya sivri kemerli başka bir kapıdan geçilir. İki yanda odalar vardır. Ortada, dört sütun üzerine oturmuş oval kubbeli bir yapı görülür. Bu yapının altında dikdörtgen bir havuz bulunmaktadır. Avludaki odalara medresenin dışından dehliz biçiminde geçişler açılmıştır. Mescit işlevindeki ana eyvan, girişin karşısındadır. Yanında, tromplu kubbelerle örtülü iki oda vardır. Ana eyvandaki sivri kemerli pencereli üç kapı ile türbeye geçilir. Geometrik motiflerle süslü taçkapı şişkin bir kemerle girinti yapar. Girinti mukarnaslarla süslüdür. Ana eyvanda da taçkapıya benzer bir mihrap nişi vardır.

Firdevs Bey (Mimar Sinan) Camisi, Isparta

TÜRBE: Üslup yönünden medreseden ayrılır. Sekizgen gövde üzerine, içten kubbe dıştan piramit çatı ile örtülüdür. Duvarlar bir dizi açık, bir dizi koyu kırmızı kesme taş düzenindedir. Türbeye yalnızca medreseden girilir. İçteki sandukada çini süsleme izleri vardır.

EĞRİDİR İLÇESİ: İlçe'ye 20-25 km uzaklıkta çoğunluğu toprak altında kimi yapıtlara rastlanır. Duvar kalıntıları, mezar taşları, kabartmalar, para ve keramik parçaları görülebilenlerdir. Taşınabilir olanları köylüler çeşitli yerlerde kullanmıştır.

Konya Vilayeti Salnamesi'nde Hamidoğulları Dönemi'nde merkez olan Eğridir'de XIX.yy'ın sonlarına doğru dördü minareli 32 cami, 17 mescid, 2 medrese, 2 kilise, 1 kitaplık, 4 hamam, 3 han, 150 dükkân bulunduğu yazılıdır. Bu yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

EĞRİDİR KALESİ: Üç yanı suyla çevrili kasabayı karadan surlar kuşatır.

İç Kale: İlk kez Lidyalılar'ın yaptırdığı söylenir. Daha sonra Alaeddin Keykubad I zamanında onarılmıştır. Hamidoğlu Ali Bey'ce de onartılan kale, günümüzde yıkıktır. 10-15 m'lik duvar ayaktadır. Tabana yakın taşlar eskidir. Üstte tuğla ve taşlarla geometrik görünüm sağlanmıştır. Burçlar yarım daire ve altıgendir. Dışta daha yüksek olan iki kemerli girişi vardır.

Dış Kale: Eğridir çarşısındaki kapı duvarı ile cami ve medresenin doğu duvarlarından oluşmaktadır. Yazıtlarından daha sonra onarıldığı anlaşılmaktadır.

HIZIR BEY CAMİSİ: XI. yy'da Selçuklular'ca depo olarak yaptırılan yapıyı Hamidoğlu Hızır Bey camiye çevirmiştir. 1815'te yanmış, 1819'da yeniden yapılmıştır. Giriş kapısı üstünde 1885 tarihli onarım yazıtı vardır. Dörtgen planlı, kubbesiz bir yapıdır. Doğu duvarı surlardan oluşmaktadır. Taçkapı süslüdür; iki yanda birer rozet taşıyan mukarnaslı bir niş ve köşeli nişler girişe anıtsallık kazandırır. Kapı, tahta işlemeciliğin usta örneklerindendir. İç Kale'ye geçen kapı kemeri üstündeki tek şerefeli minare ilginçtir.

BARLA ÇAŞNİGİR PAŞA CAMİSİ: Eğridir'e bağlı Barla Bucağı'ndadır. 1375'te yapılmıştır. İki yazıtta da Çaşnigir Paşa adının geçmemesi, camiyi başkasının yaptırıp Çaşnigir Paşa'nın onarttığını düşündürmektedir. Üstü kiremitle örtülüdür. Duvarlar kırmızı tuğla ve yeşil çinidir.

BABA SULTAN TÜRBESİ: Eğridir-Isparta yolu üzerindedir. Kümbetin yanında ak mermerden bir yazıt vardır. Sülüsle yazılmış yazıttan türbenin 1328'de Hamidoğlu İlyas Bey'ce İsa bin Musa için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kare kaide üzerine yükselen sekizgen yapı al ve ak taştandır. Piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Duvardaki sivri nişlerde pencereler yer alır. Güneyde yalın bir girişi vardır. İçte süsleme yoktur. Onarım geçirmiş olmasına karşın özgünlüğünü korumaktadır.

YAZLA'DAKİ TÜRBE: Yapım tarihi bilinmemektedir. Yazıtı yoktur İ.H.Uzunçarşılı, bir belgede Pirî Mehmet Halife adını gördüğünü belirtir. Semerkant'ta doğmuş olan Mehmet Halife, Hicaz'a gitmiş dönüşünde Eğridir'e yerleşmiştir. Kare mekân köşeler pahlanarak sekizgene dönüşür. Düz konik çatısı kiremitle örtülüdür. Batı ve güneyde yuvarlak kemerli pencereleri vardır. Giriş kuzeydeki beton bölümdedir. Girişte ve ana mekânda üçer sanduka bulunmaktadır. Süslemesiz, yalın bir yapıdır.

DÜNDAR BEY MEDRESESİ: Çarşı içindedir. Taşkapıdaki yazıtından Alaeddin Keykubad I'in 1237'de han olarak yaptırdığı anlaşılmaktadır. Hamidoğlu Dündar Bey

Atabey Ertokuş Medresesi

medreseye çevirtmiştir. Taçkapının bu yapıya ait olup olmadığı tartışmalıdır. Onarımlarla özgünlüğü yitmiştir. Mimarı bilinmemektedir. İki katlı yapının, günümüzde bir katı ayaktadır. Medreseye, giriş eyvanına açılan tahta kapıyla geçilir. Eyvanın iki yanında ikişer oda yer alır. Odalardan ikisi revaklı avluya, öbür ikisi üst kat merdivenlerine açılır. Başka bir tahta kapıyla revaklı avluya girilir. Doğu ve batı yönündeki revakların arkasında üçer oda vardır. Havuzlu avlu sonunda, yanlarda birer oda bulunan ana eyvan yer alır. Taçkapı Selçuklu mimarisinde yapıya anıtsallık kazandıran bölümdür. Burada da çeşitli geometrik motiflerle yazıt şeridi, anıtsallığı sağlar.

EĞRİDİR KERVANSARAYI: Kasabanın 3 km kuzeyindedir. Yapıtla ilgili yeterli bilgi ve inceleme yoktur. Yazıtı olmadığından mimarı ve yapım tarihi de bilinmemektedir. Konya Sultan Hanı ile benzerliği, Selçuklu yapıtı olduğunu düşündürmektedir. Çok yıkıktır. 2-3 m'lik duvarlardan yapıya ilişkin bilgi edinilmiştir. Yapı, dikdörtgen planlı ana bölüm ve önündeki kare avludan oluşmaktadır. Taçkapı yok olmuştur.

ERTOKUŞ HAN: Eğridir-Konya yolunda Gelendost İlçesi yakınındadır. 1223'te Alaeddin Keykubad döneminin önemli kişilerinden Ertokuş yaptırmıştır. Gölün karşı kıyısındaki medrese ve türbe ise handan bir yıl sonra yaptırılmıştır. Yalın, oldukça kaba bir taş işçiliği vardır. Üç nefli hol üçgen kulelerle güçlendirilmiştir. Sağ ve solda uzanan revaklarla dar bir boşluktan oluşmuştur.

SENİRKENT İLÇESİ: Yeni bir ilçe olduğundan tarihsel yapıtı azdır.

ULUĞBEY VELİ BABA CAMİSİ VE TÜRBESİ: XVII.yy başlarında yapılmış bir Osmanlı yapıtıdır. 1610'da Veli Baba ve Anadolu Beylerbeyi Murtaza Zor Paşa yaptırtmıştır. Yapıda devşirme Bizans gereci kullanılmıştır. Dikdörtgen planlıdır. Giriş, son cemaat yerindeki kapıdandır. Son cemaat yerini iki yarım sütuna oturan ahşap direklerle destekli düz dam örter. Kuzey, güney, doğu duvarındaki pencerelerle aydınlanır. Günümüzde çok yıkıktır.

Türbe: Cami ile birlikte yapılmıştır. Son cemaat yerine açılan bir odadan türbeye geçilir. Giriş kapısı üzerinde iki yazıt vardır. Dikdörtgen planlıdır. Doğu ve batıdaki iki kemerle kare bir bölüm oluşur. Bu bölümü, pandantiflerle oturan bir kubbe örter. Yanlardaki dar bölümler ise, ortada bir kubbe yanda beşik tonozlarla örtülüdür. İçerde gömüt vardır. Yapı süslemesizdir.

SÜTÇÜLER İLÇESİ: 10 km kuzeyinde Karabavlu yıkıntıları vardır. Bir tepe üzerindeki yıkıntıya, Sütçüler-Eğridir yolu doğusundaki patikadan gidilir. Burada sütunlar, sütun başlıkları, kabartma yapıtlar, yazıtlar çoktur. Ayrıca 1832'de yöreyi gezen Charles Texier'nin forum dediği taş döşeli büyük bir alan vardır. Jüpiter mabedi olduğu düşünülen tapınak, önemli bir yapıdır.

SEFER AĞA CAMİSİ: Tarihçesine göre bugünkü yapının ilkiyle ilgisi yoktur. İlkini 1296'da Sefer Ağa yaptırmıştır. III. Murad 1590'da onartmıştır. Kullanılmaz duruma gelen camiyi 1745'te Muhiddin oğlu Şeyh Muhammed yıktırıp yeniden yaptırmıştır. Ana mekân tek kubbeli, kare planlıdır. Üç bölümlü son cemaat yeri dört sütunludur. Yapı kesme taştandır. Altıgen kaide üzerine oturmuş silindirik gövdeli minare tek özgün bölümüdür.

ULUBORLU İLÇESİ: Roma ve Selçuklu Dönemi'ne ilişkin yazıtlar yönünden zengindir. Victoria Üniversitesi'nden Prof. Calder bu konuda incelemeler yapmış, birçok Roma Dönemi yazıtı okumuştur. Daha önce Arundell'in bir parçasını bulduğu İmparator Augustus'un vasiyetnamesinin öbür parçasını bularak bütünlemiştir. Yazıtların bir bölümü 1933'te Afyonkarahisar'a götürülmüştür.

ULUBORLU KALESİ: Kapıdağ'ın 1.200 m yükseklikteki yamacındadır. Doğusu çok dik ve sarptır. Kale duvarının bulunduğu batı yanı ise hafif eğimlidir. İç ve dış kaleden oluşmaktadır. Dış kale Timur istilası sırasında yıkılmıştır. Büyük yontma taşlardan yapılmış kalenin iki kapısı, üç burcu vardır. Ne zaman ve kimin yaptırdığı bilinmemektedir.

KARABEY HAMAMI: Bırakılmış, boşalmış Eski Uluborlu'dadır. Fetih sırasında büyük yararlığı görülen Karabey 1278'de yaptırmıştır. Moloz taş ve tuğladandır. Dikdörtgen planlıdır. Kaynaklarda, külhan, odunluk, soyunma yerleri, şadırvan bölümlerinden söz edilmektedir. Çok yıkıktır. Soyunma yerlerinden yalnızca duvar kalıntıları vardır. Soğukluk, pandantifli kubbeyle örtülü, kare planlıdır. Sağda ve solda odalar yer alır. Halvet, üç eyvan biçimindedir. Ortadaki eyvan, üç yandan sivri kemerlere, bir yandan duvara dayanan pandantifli bir kubbe ile; yandaki bölümler ise çapraz tonozla örtülüdür. Arkada ocak bölümü bulunmaktadır.

YALVAÇ İLÇESİ: 2 km kuzeydoğusunda Roma Dönemi kalıntıları vardır. 1912-

1914 ve 1924-1927 arasında W. Ramsay'nin yaptığı kazılarda Roma Dönemi'nin ünlü kentlerinden Pisidya Antihachia'sının çeşitli yapıtları ortaya çıkarılmıştır.

KALE: Duvarlarının bir bölümü ayaktadır. Kentin kuzey, batı ve güneyini çevirir; doğudaysa sarp kayalar doğal bir kale oluşturmuştur.

TİYATRO: İlçenin batısındadır. Oturma yerlerinin büyük bir bölümüyle öbür bölümlerinden birçok parça, Yalvaç yapılarında kullanılmıştır. Kente su getiren kemerlerin büyük bölümü sağlam kalmıştır.

KUTSAL ALAN (TEMENOS): Doğal kayalığın yontulup biçimlendirilmesiyle oluşturulmuştur. Men Askanios Tapınağı alanın ortasına yapılmış olup çevresi alt katı Dor, üst katı İon düzende galerilerle çevrilidir.

AUGUSTUS VE MEN ASKANİOS TAPINAĞI: Korint düzendedir. Büyük bir bölümü toprağa karışmıştır. Tapınak, önde dört sütunlu prositilostur (yalnız yüzünde sütun bulunan tapınak). Arşitrav (baştaban) ve alınlığın orta bölümünü oluşturan parça ele geçmiştir. Arşitrav üç basamaklıdır, bunlar boncuk dizisi ile ayrılırlar. Tapınağın arka orta akroteri (köşesüsü) kıvrık dallar arasından fırlayan başında disk taşıyan bir kadın figürü biçimindedir. Frig Tanrısı Men'in Roma Dönemi'nde de önemini yitirmediği bu tapınaktan anlaşılmaktadır.

Pan heykelciği, Yalvaç

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Isparta'da, kültür alanındaki ilk kurumlar, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde açılan özel kitaplıklardır. Cumhuriyet'le birlikte basında yoğunlaşan etkinliklerin öbür alanlara açılımında 1931'de kurulan Halkevi'nin önemli payı vardır. Kurum, yayın çalışmalarının yanında ilde müzenin ve halk kitaplıklarının açılışına, sinema, tiyatro, sergi gibi etkinliklere öncülük etmiştir.

1950'de Halkevi'nin kapatılmasından sonra kültürel alandaki etkinlikleri Halk Eğitim Merkezi ve çeşitli dernekler yönlendirmiştir. 1923'te ilk ürünlerini veren yerel basın alanındaki etkinlikler bu dönemde önem kazanmıştır.

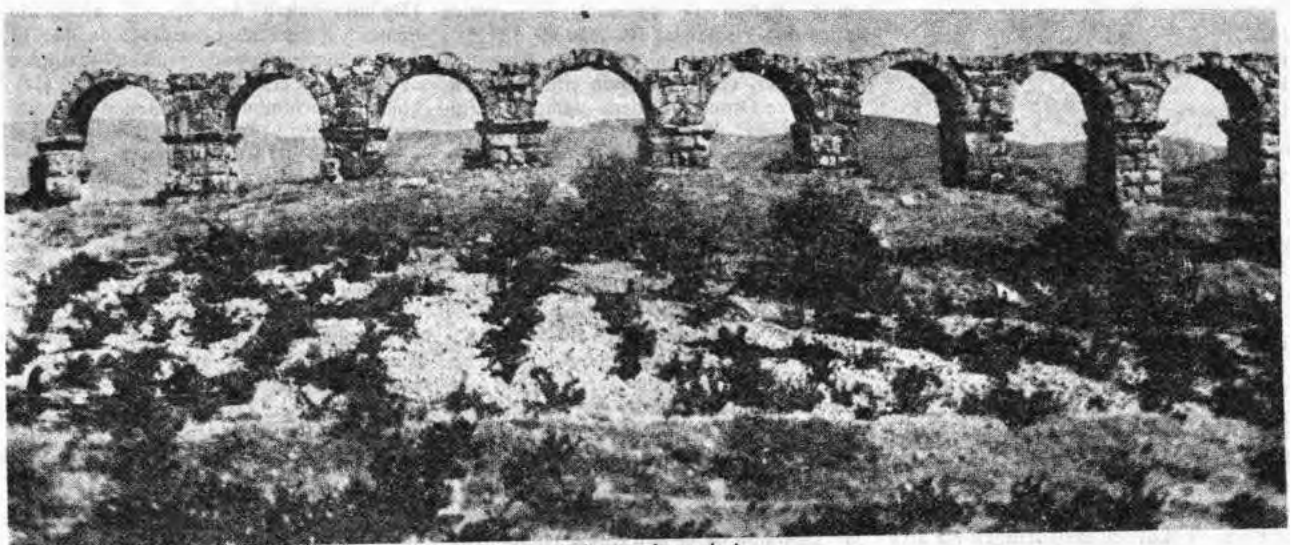
İldeki en yaygın etkinliklerin başında sinema, televizyon izleyiciliği ve spor gelmektedir. İlde radyo-televizyon vericisinin de bulunması bu kitle iletişim araçlarına ilgiyi artırmıştır. Spor çalışmaları genellikle amatör düzeydedir.

Isparta'da, kurumsal düzeydeki etkinliklerin başında kitaplıklar gelmektedir. 1979'da ildeki 16 halk kitaplığından, yıl içinde 196.172 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir. Çocuk kitaplıklarının sayısı ise 8'dir. Müzecilik çalışmaları 1960'larda başlamıştır. 1965'te açılan Yalvaç Müzesi'nin yanında, yapımı 1981'de tamamlanan Merkez İlçe'deki müze de tarihsel kalıtların değerlendirileceği kurumlardandır. Yöredeki şenliklerin ağırlığını geleneksel ve ticari nitelikteki etkinlikler oluşturmaktadır.

KİTAPLIKLAR: İlde kitaplık çalışmaları Osmanlı Dönemi'nde başlamıştır. Ancak, 1930'lara değin çalışmalar kişisel düzeyde kalmıştır. Yalnız, 1783'te Halil Hamid Paşa ve 1892'de Yalvaç Hacı Ali Rıza Efendi kitaplıkları açılabilmiştir. 1930'larda Halkevi'nin yanı sıra aydınlar da bu alanda etkinlik göstermiştir. Halkevi, kendi yapısında ve köylerde okuma odaları oluşturmuştur. 1932'de okuma odası olarak açılan, 1937'de kitaplığa dönüştürülen Şarkikaraağaç Halk Kitaplığı bunlardandır. Tüm bu girişimlere karşın kitaplık alanındaki çalışmalar ancak 1950 sonrasında verimlilik kazanmıştır. 1950-1979 döneminin en belirgin özelliği, çalışmaların 1970'lere değin halk kitaplıklarında, sonraki yıllarda ise çocuk kitaplıklarında yoğunlaşmasıdır. 1955-1970 arasında 6 halk kitaplığına karşılık yalnız 2 çocuk kitaplığı açılmıştır. Bununla birlikte 1970 sonrasında da, 5 çocuk kitaplığına karşılık, yalnız 1 halk kitaplığı hizmete girmiştir.

1979'da ilde 16 halk, 8 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Aynı yıl kitaplıklardaki 155.814 kaynaktan 304.302 okuyucu yararlanmıştır.

HALK KİTAPLIKLARI: Bu alanda 1950'lere değin halkevleri, halk odaları düzeyinde yürütülen çalışmalar, 1950'de

Yalvaç su kemerleri

buralar kapatılınca bir duraklama geçirmiş, 1960'lara doğru özellikle Halk Eğitim merkezlerinin kurulmasından sonra canlanmaya başlamıştır. 1979'da ilde 16 kitaplık bulunmaktadır. Aynı yıl buralardaki 143.004 kitaptan 196.172 okuyucu yararlanmıştır.

Halil Hamid Paşa Kitaplığı: Yakın yıllara değin özel kitaplık olarak etkinlik gösteren kurum, 1783'te Sadrazam Halil Hamid Paşa'ca açılmıştır. Dönemin el yazması kitaplarının oluşturduğu zengin kaynaklardan günümüze pek azı kalmıştır. Bunlar, 1969'da yeni kitaplarla birlikte başka bir yapıya taşınmış ve kurum Halk Kitaplığı'na dönüştürülmüştür. 1979'da toplam kitap sayısı 26.174, okuyucu sayısı ise 89.771 olarak belirlenmiştir.

Yalvaç Hacı Ali Rıza Efendi Kitaplığı: 1892'de Hacı Ali Rıza Efendi'nin açtığı kitaplık, ilin bu alandaki en köklü kurumlarındandır. Kumdanlı, Bağkonak, Hüyüklü ve Sücüllü kasabalarında şubeleri bulunmaktaydı. 1946'da merkez kitaplığın, 1970' lerde de şubelerin halk kitaplığına dönüştürülmesiyle, Yalvaç'taki kitaplık sayısı 5'e yükselmiştir. 1979'da bu kitaplıklardaki toplam kitap sayısı 41.253 olarak saptanmıştır. Aynı yıl kitaplıklardan yararlananların sayısıysa 46.458 olarak belirtilmektedir.

Şarkikaraağaç Halk Kitaplığı: 1932'de Halkevi'nin açtığı okuma odası kitaplığın temelini oluşturmuş, 1937'de bu oda halk kitaplığına dönüştürülmüştür. 1979'da, kitaplıktaki 29.853 kaynaktan 12.088 okuyucu yararlanmıştır.

Uluborlu Halk Kitaplığı: 1955'te açılan kitaplık, kaynak desteğinin yetersizliği, okuyucu sayısının düşüklüğü gibi nedenlerle 1979'da çalışmalarına ara vermiştir. 1978'de kitaplığa yalnızca 34 kitap girmiş ve toplam sayı 12.544'e ulaşmıştır. Aynı yıl okuyucu sayısı 7.507 olarak belirlenmiştir.

Senirkent Halk Kitaplığı: 1956'da açılan kitaplıktan yararlananların sayısında sürekli dalgalanmalar görülmektedir. Aynı olgu kaynak desteği açısından da geçerlidir. 1976-1979 döneminde DİE verilerine göre kitaplığa giren kitap ve okuyucu sayısı şöyledir:

Yıl	Giren Kitap	Okuyucu Sayısı
1976	331	2.444
1977	1.028	12.495
1978	128	14.240
1979	138	9.631

1979'da toplam kitap sayısı 11.116'ya ulaşmıştır.

Keçiborlu İlçesi: İlçede ilk kitaplık 1957'de açılmıştır. 1978'de Keçiborlu Çocuk Kitaplığı'nın halk kitaplığına dönüştürülmesiyle bu sayı 2'ye yükselmiş, okuyucu sayısında da belirgin bir artış olmuştur. 1979'da kitaplıklardaki toplam 6.448 kaynaktan 11.477 okuyucu yararlanmıştır.

Atabey İlçesi: 1979'da ilçede 2 kitaplık bulunmaktadır. Kaynaklardaki yetersizlik okuyucu sayısını da olumsuz yönde etkilemektedir. 1979'da kitaplıklardaki toplam 9.965 kitaptan 1.241 okuyucu yararlanmıştır.

Sütçüler Halk Kitaplığı: 1960'ta açılmıştır.Kitap ve okuyucu sayısı sürekli bir artış göstermiştir. Yine de kaynakların yeterli olduğu söylenemez. 1979'da kaynak sayısı 7.641 olarak belirlenmiştir. Aynı yıl, kitaplıktan yararlanan okuyucu sayısı 11.553'tür.

Gelendost Hüseyin Avni Paşa Halk Kitaplığı: 1962'den bu yana etkinlik göstermektedir. 1979'da 6.828 kitaptan 10.740 okuyucu yararlanmıştır.

Eğridir Halk Kitaplığı: Kaynak ve okuyucu açısından ildeki en yetersiz kitaplıktır. 1979'da 3.726 kitaptan yıl içinde 3.213 okuyucu yararlanmıştır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İlk çocuk kitaplığı 1955'te Merkez İlçe'de açılmıştır. 1970'te Halil Hamid Paşa Kitaplığı'nın açılmasıyla il merkezindeki kitaplık sayısı 2'ye yükselmiştir. Öbür ilçelerdeki kitaplıklar 1977-1978 yıllarında açılabilmiştir. 1979' da ilde 8 çocuk kitaplığı bulunmakla birlikte, kaynakların çoğu Merkez İlçe ve Şarkikaraağaç kitaplıklarındadır. Merkez İlçe Kitaplığı'nda 7.670, Şarkikaraağaç Kitaplığı'nda 3.853 kitap bulunurken, bu sayı Atabey Kitaplığı'nda 99, Gelendost Kitaplığı'nda 61, Yalvaç Kitaplığı'nda 261, Keçiborlu Kitaplığı'nda 378'dir. Bu durum, kitaplıkların işlevini de olumsuz yönde etkilemektedir. 1979'da toplam 12.810 kaynaktan yıl içinde 108.130 okuyucu yararlanmıştır. Okuyucu sayısı, kaynak zenginliğine koşut olarak Merkez İlçe (70.904), Şarkikaraağaç (9.133) kitaplıklarında yoğunlaşmaktadır.

MÜZELER: İlde 1900'lerden bu yana arkeolojik araştırmalar yapılmaktadır. Uzun süre yabancı bilim adamlarınca yürütülen kazılara, 1944 sonrasında Türk Tarih Kurumu da katılmıştır. Ancak, bu dönemde ilde müze olmadığından buluntular Halkevi'nde (kapanana değin), okullarda ve belediye yapısında sergilenmiştir. Müze çalışmaları 1960'larda başlamış, ilk müze 1965'te Yalvaç'ta açılmıştır. İlde 1981'de yapımı biten 1 müze daha bulunmaktadır. Müzede arkeolojik ve etnografik yapıtların yanı sıra, Türk halı ve kilim sanatı örneklerinin sergilenmesi de düşünülmektedir.

YALVAÇ MÜZESİ: Yapımına 1963'te başlanan müze, 1965'te hizmete girmiştir. En önemli buluntular Roma Dönemi heykel, büst, figürin ve şamdanlardır. Ayrıca müzedeki 3 salonda, İÖ 2500 ile İS III., IV.yy'ları kapsayan keramik, cam, taş buluntular, çeşitli yörelerin etnografik yapıtları ve Osmanlı Dönemi yapıtları sergilenmektedir. Bahçeyle revaklı bölümde Roma ve Bizans Dönemi'nden sütun başlıkları lahitler, kabartmalar, kabartmalı ve oymalı mezar taşları, yapı kalıntıları ve su kapları bulunmaktadır.

SERGİLER: İlde sergi çalışmaları eğitim kurumlarınca yürütülmektedir. Yapıtlar çoğunlukla okullarda, zaman zaman da otellerde sergilenmektedir. 1966'da Kız Eğitim Enstitüsü'nün Otel Isparta'nın giriş salonunda açtığı resim sergisi geniş ilgi görmüş, sonraki yıllarda da sürdürülmüştür.

ŞENLİKLER: Her yıl haziran-ekim arasında yapılan bir dizi şenlik, il yaşamına belirgin bir canlılık kazandırmaktadır. Bunlar, haziranın ilk üç haftasında Uluborlu'da yapılan pehlivan güreşleri (Kiraz Bayramı), 15 Temmuz Kızıldağ Geleneksel Helva Günü, 15 Ağustos Veli Baba Şenliği ve 21 Eylül Pınar Pazarı şenlikleridir.

Haziranın "Gündönümü" denen ilk üç haftasında pehlivan güreşleri (Kiraz Bayramı) düzenlenir. 1920'lerden beri sürdürülen şenlik, günümüzde belediyece düzenlenmektedir. Çevre illerden gelenler, karşılaşmaları belediyenin hazırladığı çadırlarda izler.

Karşılaşmalar "Cazgır"ın manzum öğüdü söylemesi ve pehlivanların çadırlardaki izleyicilerin en büyüğünü selamlamalarından sonra başlar. Bitişte başarı derecelerine göre armağanlandırılan pehlivanların, izleyicilerden para toplamaları da gelenektendir.

Her yıl 15 Temmuz'da düzenlenen Kızıldağ Helva Günü'nde ünlü Şarkikaraağaç helvasının tanıtımı amaçlanmaktadır.

Veli Baba Şenlikleri, Uluğbey'deki (Senirkent) Veli Baba Türbesi'nde yapılmaktadır. Ancak, bu daha çok anma günü niteliğindedir. Aydın kişi olarak tanınan Veli Baba'nın 1602'de eşkiyalarla savaşırken ölmesi üzerine düzenlenmeye başlanmıştır. Anma törenlerine her yıl Türkiye'nin çeşitli yerlerinden âşıklar katılmaktadır.

Eylülün ikinci ve üçüncü perşembe günleri kurulan Pınar Pazarı, panayır niteliğindedir. Her türden ticari eşya, hayvan ve sebze öbür pazarlara göre daha ucuz satıldığından büyük ilgi görmektedir. Bunun ardından 21 Eylül'de Pınardağı'nda Pınar Pazarı Pikniği düzenlenir. Gün boyu süren piknik için önceden yöresel yemekler hazırlanır. Çeşitli eğlencelerin de düzenlendiği piknik günü pınardan en az bir kez karpuz kabuğuyla su içmek gelenektendir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: İlde etkinliklerin en sınırlı olduğu alandır. Halkın katılımı izleyicilik düzeyindedir. 1930'larda Halkevi'nin başlattığı tiyatro çalışmaları 1940'lardan bu yana eğitim kurumlarınca sürdürülmektedir. Bu nedenle halkın ilgisi daha çok radyo-TV ve sinema izleyiciliğinde yoğunlaşmaktadır. 1979'da ilde 12 sinema bulunmaktadır.

SİNEMA: İlde ilk sinema 1930'larda Halkevi yapısında açılmıştır. Halkın ilgisine koşut olarak, sonraki yıllarda açılan yeni sinemalarla bu sayı 1967'de 6'ya, 1973'te 15'e yükselmiştir. Ancak, çeşitli nedenlerle bunların 3'ü kapanmıştır. 1979'da ilde 12 sinema bulunmaktadır. Ayrıca birkaç sinema da aralıklarla etkinlik göstermektedir. Halkın büyük bölümünün yerli filmleri yeğlediği görülmektedir. 1979'da, gösterilen toplam 1.351 filmin 971'i yerli yapımdır. Aynı yıl izleyici sayısı 439.850 olarak belirlenmiştir. Bunun da 304.100'ü yerli film izleyicisidir.

TİYATRO: İlde tiyatro çalışmalarını 1930'larda Halkevi başlatmıştır. Bu dönemde oluşturulan gezici gruplar, il içinde olduğu kadar çevre illerde de çeşitli oyunlar sergilemişlerdir. Kurumun kapanmasından sonra büyük ölçüde aksayan çalışmaları, 1940'lardan bu yana eğitim kurumları sürdürmektedir.

RADYO-TV: İlde radyo yayınları 1970' lerde açılan radyo vericisiyle güçlenmiştir. 1980'de 36.879 radyo alıcısı bulunduğu belirlenmiştir. Televizyon, 1978'de Yayladağ TV Vericisi'nin açılmasından sonra

yaygınlaşmıştır. 1973'te ilde yalnız ruhsatlı 27 TV alıcısı varken, bu sayı 1980'de 25.107'ye yükselmiştir.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Yerel basın 1920'lerde oluşmaya başlamıştır. 1950'lere değin ilin kültür yaşamında, yayınlanan gazetelerden çok, dergilerin önemli etkisi olmuştur. 1923'te çıkarılan **Sidre,** 1934-1949 arasında yayınlanan Halkevi'nin **Ün** dergisi bunlar arasındadır. İlk gazeteyi 1925'te Tütüncüzade M.Ali çıkarmıştır. Adı **Isparta**'dır. Bunu, 1936'da Emrullah Nutku'nun yayınladığı **Gül Yurdu** ve 1949'da **Isparta** izlemişse de, sonraki yıllarda tümü kapanmıştır. 1950 sonrasında gazete ve dergi sayısında belirgin bir artış görülmektedir. 1950'de Şefik Serin ve Süreyya Demiralay'ın çıkardığı **Demokrat Isparta**'nın yanı sıra, **Isparta** ve **Isparta'da Gül** adlı 3 gazete yayına girmiştir. 1978'de bunlardan yalnız **Demokrat Isparta,** 1953'te çıkartılan **Eğridir Gölsesi** ve 1954'te yayına giren **Demokrat Eğridir** yayınlarını sürdürmektedir. Aynı dönemde basın alanında 3 dergi bulunmaktadır. Bunların ilki 1952'de Göller Bölgesi Köy Öğretmenleri Derneği'nin yayınladığı **Demet**'tir. Derneği, Köy Enstitüleri'nin 1950'de klasik öğretmen okullarına dönüştürülmesinden sonra, enstitü çıkışlı öğretmenler kurmuştur. **Demet**'te çağdaş eğitim ilkeleri savunulmuştur. Ancak, 1960'lardan sonra dergi kapanmıştır. 1953'te yayına giren Isparta Kültür Derneği yayın organı **Isparta Kültür** ve aynı yıl Rahmi Altuntabak'ın çıkardığı **Öğretmenler Dergisi** de kısa süre sonra kapanmıştır. 1960'tan sonra bu alandaki etkinlikler yoğunlaşmıştır. Yayına giren 8 gazete 1978'de de yayınlarını sürdürmektedir. Bunların 3'ü haftalıktır: **Senirkent'in Sesi** (1976), **Öz Yalvaç** (1969), **Yalvaç Postası** (1976), 1967'de yayına giren **Senirkent Postası** ve 1970'lerde çıkartılan Göller Bölgesi **Akın** gazetesi, **Yeşil Sütçüler, Akın, Keçiborlu'nun Sesi** ise günlük olarak yayınlanmaktadır. 1972'de Uluborlu Kültür Derneği'nin çıkardığı **Uluborlu** aynı dönemin tek dergisidir. 1978'de ildeki toplam gazete sayısı 12'dir. Bununla birlikte yerel basın, nitelik ve özellikle işlev açısından gelişimi süresinde olumsuz yönde bir değişim göstermiştir. 1970'lere değin gazete ve dergiler düşünsel yanlarıyla geniş bir kitleyle ilişkiye girerken, 1970 sonrasındakiler haber gazeteciliğinden öteye gidememiştir.

SPOR ÇALIŞMALARI: İlde düzenli spor çalışmaları 1940 sonlarında kulüplerin kurulmasıyla başlamıştır. Bunun dışında okullarda da çalışmalar yapılmaktadır. Ancak tesis ve araç yetersizliği spor çalışmalarının gelişmesini engellemektedir. 1978'de 11 kulübün etkinlik gösterdiği ilde, yalnız birer stadyum, spor salonu ve futbol alanı bulunmaktadır. Aynı yıl, çalışmalara katılan lisanslı sporcu sayısı 1.329 olarak belirlenmiştir. Bunların 6'sı kadındır.

TESİSLER: İldeki tek stadyum, 8.000 m2'lik bir alana kurulmuştur. Kapalı tribünü 2.500, açık tribünü 5.000 kişiliktir. Spor salonu 500 m 2'liktir. 1.500 kişilik tribünü olan salonda voleybol, masatenisi, halter, güreş, basketbol dallarında çalışmalar yapılmaktadır. 6.000 m2'lik futbol alanında ise tribün yoktur.

Ispartaspor

KULÜPLER: İlde kulüpleşme 1940'larda başlamıştır. 1945-1973 arasında kurulan 13 kulüpten 4'ü kapanmış, sonraki yıllarda açılanlarla birlikte ildeki kulüp sayısı 1978'de 11'e yükselmiştir. Bunların 9'u gençlik, öbürleri kuruluş ve ihtisas kulübüdür. Etkinlikler çeşitli dallarda yürütülmekle birlikte, futbolda yoğunlaşmaktadır. Özellikle basketbol ve futbol karşılaşmalarında önemli başarılar elde edilmiştir. 1963'te Merkez Gençlik Kulübü'nün basketbol grup karşılaşmalarında elde ettiği bölge grup birinciliği, aynı yıl Isparta Karagücü Futbol Takımı'nın kazandığı bölge birinciliği bunlar arasındadır. 1967'de kurulan İspartaspor da 1968-1969 sezonunda III. Futbol Ligi'ne alınmıştır. 1980'lerde de ili Türkiye II. Futbol Ligi'nde temsil etmektedir.

1979'da etkinlik gösteren lisanslı 1.184 sporcunun dallara göre dağılımı şöyledir:

Spor Dalı	Sporcu Sayısı
Atıcılık	339
Basketbol	183
Futbol	522
Voleybol	140

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Abdülkadir Çelebi Efendi (Hamidî) (? - 1548): Şeyhülislam. Ispartalı Mehmed Efendi'nin oğludur. İlköğreniminden sonra Bursa'daki Sultan Medresesi'nde okudu. Hoca Mevlâna Rükniddin Efendi'ye yardımcı oldu. Özel öğretmenliği sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın yakınlarından Mustafa Hoca'ya da ders verdi. Onun yardımıyla İstanbul'daki medreselerde çalıştı. 1521'de Bursa, 1523'te İstanbul Kadılığı'na getirildi. Aynı yıl, Anadolu Kazaskerliği görevine geldi. 14 yıl sürdürdüğü bu görevinden emekli oldu. 1541'de şeyhülislamlığa getirildi, on ikinci şeyhülislamdır. Hastalığı nedeniyle bu görevde üç ay kaldı. Mevlevî olduğu için Çelebi adını aldı. Kadri takma adıyla şiirler yazdı. **Fetâvâ-yı Kadriyye** adlı fetvalarının toplandığı yapıtı ile risaleleri vardır.

Ahmed Efendi (Karaca) (? - 1609): Din bilgini. Medrese öğreniminden sonra çeşitli medreselerde hocalık yaptı, müftülük görevlerinde bulundu. 1594'te Edirne Cami-i Atik payesi aldı. 1601'de Eyüp müderrisliğinden alındı. Üç yıl hiçbir görev alamayan Ahmed Efendi, sağlığını koruyamadı. 1607'de Kudüs Müderrisliği'ne atandı. Dinsel konularda birçok kitap yazmıştır.

Başlıca yapıtları: **Haşiye Alâ Şerhi Akaid, Haşiye-yi Şemsiye, Haşiye Ale's-Seyyid, Haşiye-yi Dürer, Haşiye-yi Şerhi Kafiye, Zeyl-i Şakayık-ı Numaniye** adlı yapıtı kaybolmuştur.

Aktay, Salih Zeki (1896-1971): Şair. Şarkikaraağaç'da doğdu. Ortaöğrenimini Karaağaç Rüştiyesi'nde (1908) ve Konya İdadisi'nde tamamladı (1914). Afyonkarahisar Ticaret Lisesi'nde müdürlük, İstanbul liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. Genç yaşta şiir yazmaya başladı. **Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İçtihat** gibi dergilerde şiirleri yayınlandı. Son şiirleri de **Genç** dergisinde çıktı. Genellikle hece ölçüsüyle yazan Salih Zeki Aktay, Yunan mitolojisinden esinlendi. **Hallac-ı Mansur** adlı beş perdelik şiir-nesir karışımı yapıtında tasavvufu konu aldı.

Başlıca yapıtları: **Persefon** (1930), **Asya Şarkıları** (1933), **Pınar** (1936), **Rüzgâr**(1939), **Mine Çiçekleri** (öyküler, 1944), **Hallac-ı Mansur** (oyun, beş perde 1944), **Titan** (1966), **Laton** (efsaneler, üç kitap, 1964, 1967, 1968)

Alp, Orhan (1919-): Politikacı. Ortaöğrenimini Konya Lisesi'nde tamamladıktan sonra Bayındırlık Bakanlığı'nca Almanya'ya gönderildi. 1942'de Berlin Teknik Üniversitesi'nde yükseköğrenimini tamamladı. TCDD'de Fabrikalar Şube Amirliği, Başmühendislik, Teknik Müşavirlik ve

Başkan Yardımcılığı yaptı. 1964'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne öğretim üyesi oldu. 1965'te Bayındırlık Bakanlığı'na getirildi. 1965 seçimlerinde AP'den Ankara milletvekili seçildi. 1967'de yeniden Bayındırlık Bakanı oldu. 1973 ve 1977 genel seçimlerinde AP'den Ankara milletvekili oldu. Aynı yıl AP'den ayrıldı. 1978'de kurulan Ecevit Hükümeti'nde Sanayi ve Teknoloji Bakanı olarak görev yaptı.

Arısan, Kâzım (1909-): Bilim adamı, ressam. İlk ve ortaokulu Isparta'da, liseyi İstanbul'da Kuleli Askeri Lisesi'nde okudu. Yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde yaptı. Askeri doktor olarak, Gülhane Tıp Akademisi Kadın-Doğum Kliniği'ne girdi. Burada uzmanlaşarak, çeşitli askeri hastanelerde görev yaptı. Doçentlik sınavını kazandı ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 2. Doğum Kliniği'nde çalışmaya başladı (1948). Birkaç yıl sonra askeri görevinden ayrıldı. 1964'te profesörlüğe yükseldi; aynı kürsünün başkanlığını üstlendi. Resim çalışmalarını ilk kez 1954'te İstanbul Şehir Galerisi'nde sergiledi. Bundan sonra iki kişisel sergi açtı ve grup sergilerine katıldı. Suluboya Ressamları Grubu'nun üyesi olan Arısan, suluboya ile çalıştı. 1969'da Washington'da düzenlenen Uluslararası Doktor Ressamlar Yarışması'nda **"Aşiret Kadınları"** adlı suluboya yapıtıyla Birincilik Ödülü aldı. 50'yi aşkın incelemesi ve tıp üzerine kitapları vardır.

Başlıca Yapıtları: **Propedötik** (1953 N. Erez ve E. Yenen ile birlikte), **Doğum Bilgisi** (1955 N. Erez ve E. Yenen ile birlikte), **Doğum ve Jinekolojide Su ve Elektrolit Metabolizması Bozuklukları** (1961), **Jinekoloji** (1964 E. Yenen ve S. Moztar ile birlikte), **Doğum Bilgisi** (1978).

Bayrambeyzade, Şair Ahmet Nazif (1845-1896): Şair ve hattat. Uluborlu'da doğdu. Mahalle mektebinde okudu. Yazı dersleri aldı. Gargılı Lala Medresesi'nde öğrenim gördü. Dilbilgisi ve mantık dersleri aldı. Kuran-ı Kerim yazarak geçimini sağladı. Bir süre mal müdürlüğü yaptı. İzmir'e muhasebeci olarak tayin edildi, ancak gitmedi. Sülüs ve sülüs kırması denilen yazı türünde ustaydı. Hatti takma adıyla şiirler de yazdı. El yazması cönkü ve bir şiir kitabı günümüze ulaşmıştır.

Bilgiç, Sadettin (1921-): Politikacı. Şarkikaraağaç'da doğdu. İlköğrenimini Isparta'da, ortaöğrenimini Denizli ve Kayseri'de tamamladı. 1947'de İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli sağlık kurumlarında görev yaptı. 1961'de uzmanlık çalışmasını bitirerek operatör oldu. Aynı yıl, politikaya atıldı. AP'den milletvekili seçildi. AP Meclis Grup Başkanlığı, Genel İdare Kurulu üyeliği ve Genel Başkan Yardımcılığı yaptı. 1965'te İstanbul milletvekili, 1967'de Ulaştırma Bakanı oldu. Parti içi disiplini bozduğu gerekçesiyle AP'den çıkarıldı. Demokratik Parti kurucuları arasında yer alarak Genel Başkan Yardımcılığı'na getirildi. 1973 ve 1977'de İstanbul milletvekili seçildi. 1979'da Süleyman Demirel'in kurduğu karma hükümette Milli Savunma Bakanlığı yaptı.

Demirdal, Said (1866-): Yazar. Uluborlu'da doğdu. İlköğrenimini Uluborlu'da yaptı. Isparta'da ortaöğrenim gördükten sonra İstanbul Öğretmen Okulu'na girdi. 1913'te Kastamonu Öğretmen Okulu Uygulama Müdürlüğü'ne atandı. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndaki yararlıklarıyla madalya aldı. Daha sonra öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. Şiir ve yazıları İstanbul'da yayınlanan **Halk Bilgisi**, Isparta'da yayınlanan **Ün** ve **Yeni İnkılap**, Eğridir'de yayınlanan **Demokrat** gazete ve dergilerinde yayınlandı. **Bütünüyle Uluborlu** adlı bir inceleme kitabı vardır.

Gülcügil, Mustafa (1917-): Politikacı. İlköğrenimini Isparta Cumhuriyet İlkokulu'nda ve Denizli Çivril Nümune İlkokulu'nda yaptı. Ortaöğrenimini Isparta ve Konya'da tamamladı. 1941'de tıp fakültesini bitirdi. Bulaşıcı hastalıklar uzmanı ve bakteriyolog olarak çalıştı. Demokrat Parti'den 1954 ve 1957'de milletvekili seçildi. 1958-1961 arasında Ankara'da doktorluğunu sürdürdü. 1961'de Isparta'dan AP milletvekili oldu. 1966'da yine Isparta'dan Senato üyeliğine seçildi. 1973 ve 1977 Senato seçimlerinde de Senato'da kaldı. Partide genel başkan yardımcılığı da yapan Gülcügil, Kasım 1979'da kurulan 6. Demirel Hükümeti'nde İçişleri Bakanı olarak görev yaptı.

Hakim Rıza Bey (1868-1954): Hukukçu ve politikacı. Uluborlu'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Isparta'da yaptıktan sonra, 1889'da İstanbul'a gitti. Burada Mekteb-i Nüvabı bitirerek kadı oldu. Yurdun çeşitli yörelerinde yargıçlık yaptı. Devrimci düşünceleri nedeniyle 12 yıl sınır bölgelerinde görevlendirildi. 1908'den sonra İstanbul'da Mahmutpaşa Şer'iye Mahkemesi Başkanlığı'na getirildi. 1911'de Kırcaali'ye gönderildi ve 1912'ye değin orada kaldı. 1918'de Beykoz yargıcı oldu. 1919'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Beykoz ve çevresindeki milli mücadele grubu başkanlığına getirildi. Anadolu'ya silah ve cephane sağlanması için çalıştı. Üsküdar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'na seçildi. Halk Fırkası olarak değiştirilen cemiyet divanınca Kütahya temsilcili-

DEMİREL, Süleyman (1924-): Politikacı ve devlet adamı. İslamköy'de doğdu. İlköğrenimini İslamköy İlkokulu'nda, ortaöğrenimini Afyonkarahisar Lisesi'nde yaptı. Yükseköğrenimini İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nde tamamladı (1949). Elektrik Etüd İdaresi'nde çalışmaya başladı (1950). Sulama ve elektrik konusunda inceleme yapmak üzere ABD'ye gönderildi. Bir yıl sonra yurda dönerek devlet hizmetinde görev aldı, Barajlar Dairesi Başkanı oldu. "Eisenhower Exchange Fellowships" bursuyla yeniden ABD'ye gitti. Yurda dönünce Devlet Su İşleri Genel Müdürü oldu (1955). 27 Mayıs'tan sonra görevden alındı, mühendislik ve ODTÜ'de öğretim üyeliği yaptı. Bir süre de serbest çalıştı.

Demirel'in siyasal yaşamı 1963'te başladı. Adalet Partisi Birinci Kongresi'nde Genel İdare Kurulu'na seçildi. Bir ara partiden istifa eden Demirel, Başkan Ragıp Gümüşpala 1964'te ölünce, yeniden partiye girdi ve genel başkan seçildi. Bu seçimde ikinci aday Sadettin Bilgiç'in 522 oyuna karşı Demirel 1.072 oy aldı. 1965'te İnönü karma hükümetinin düşürülmesinde rol oynadı. İnönü, bütçesi Meclis'ten geri çevrilince çekildi. Suat Hayri Ürgüplü, AP, YTP, CKMP, MP karma hükümetini kurdu. Demirel bu hükümette Başbakan Yardımcısı olarak görev aldı. Aynı yıl, genel seçimlerde Isparta milletvekili seçildi. Partisi oyların % 52,73'ünü alınca, hükümeti kurmakla görevlendirildi. 27 Ekim 1965'te hükümeti kurdu ve Türkiye'nin on üçüncü başbakanı oldu. 11 Kasım 1965'te Büyük Millet Meclisi'nden güvenoyu alarak göreve başladı. 1969 seçimlerinde yeniden milletvekili seçildi. Oyların yüzde 46,53'ünü alan AP, iktidardaki yerini korudu. AP Hükümeti kuruldu ve güvenoyu aldı. Ancak 1970 bütçesi onaylanmadı. Demirel kimi konularda parti üyeleriyle ters düşmüş, bu yüzden düşürülmüştü. İstifa etti ve hükümeti yeniden kurdu. 15 Mart'ta güvenoyu aldı.

Süleyman Demirel

Bir yıl sonra 12 Mart 1971'de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin verdiği muhtıra üzerine istifa ederek Başbakanlık'tan ayrıldı. 1973 seçimlerinden yenik çıkan Demirel, 1974'te bozulan CHP-MSP koalisyonu ve güvenoyu alamayan Sadi Irmak Hükümeti'nden sonra, AP, MSP, MHP partilerinden oluşan cephe hükümetinde yeniden başbakan oldu. 1977'de CHP'nin verdiği bir gensoru önergesiyle AP Hükümeti düşürüldü. 1979 ara seçimlerinden sonra çoğunluğu sağlayamayan CHP-Bağımsızlar Hükümeti düşünce Demirel, Türkiye'de MHP ve MSP'nin dışardan desteklediği ilk azınlık hükümetini kurdu. 12 Eylül 1980'deki askeri müdahaleden sonra siyasal çalışmaları durduruldu.

ğine aday gösterildi ve seçildi. Daha sonra Isparta temsilcisi oldu. Halk Fırkası'na muhalefet ettiğinden yeniden seçilmedi.

Hüseyin Avni Paşa (1820-1876): Sadrazam. Gelendost'da doğdu. İlköğrenimini Isparta'da tamamladıktan sonra İstanbul'da medrese öğrenimi gördü. 1848'de Harbiye'yi bitirerek kurmay yüzbaşı oldu. Hassa komutanlığı, Serasker Kaymakamlığı, seraskerlik, valilik, Bahriye Nazırlığı yaptı. 1874'te sadrazamlığa getirildi. On dört ay bu görevde kaldı. İzmir ve Bursa valilikleri yaptı, sonra yeniden serasker oldu. Bu görevdeyken Sadrazam Rüştü Paşa, Mithat Paşa ve Süleyman Paşa ile birlikte Sultan Abdülaziz'i tahttan indirenlerin başında yer aldı. Meşrutiyet yanlısı olmadığı için Mithat Paşa ile uyuşamadı. Çerkez Hasan adlı biri tarafından öldürüldü.

Ispartalı Mustafa Hakkı (1867-1923): Yazar. İlköğrenimini Isparta'da yaptı. Hamidâbad Medresesi'nde ve Isparta Rüştiyesi'nde okudu. İstanbul'da Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Farsça ve Fransızca öğrendi, çeviriler yaptı. Ziraat Bankası'nda görev aldı. 1912'de Isparta milletvekili seçildi, bu görevi 1918'e değin sürdü. Çok genç yaşta yazarlığa başlayan Mustafa Hakkı, Konya **Vilayet** gazetesine, **Fevaid** ve **Nilüfer** gibi taşra gazete ve dergilerine yazdı. 1912'den sonra, İstanbul'da yayınlanan **Tanin, Türk Yurdu, Tercüman-ı Hakikat** gibi gazete ve dergilerde de yazıları basıldı. Türkçe'nin arılaşması için çalışan Türk Derneği'nin kurucularındandır. 1916'da **Türk Yurdu**'nda yayınlanan "Köyümden Geliyorum" adlı yazı dizisiyle ilgi çekti. Milletvekili olarak da yazar olarak da köy ve Anadolu gerçeğini dile getirmeye çalıştı.

Yapıtı: **Köyümden Geliyorum** (baskıya hazırlayan: Şevket Aziz Kansu, 1971).

Karakuş, Hidayet (1946-): Şair, yazar. Yalvaç'ın Kurusarı Köyü'nde doğdu. Ortaöğrenimini Isparta-Gönen İlköğretmen Okulu'nda (1964), yükseköğrenimini Selçuk Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamladı (1966). Ortaokul, liselerde ve İzmir Eğitim Enstitüsü'nde Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yaptı. **Çağrı, Şölen, Ilgaz, Meltem, Yelken, Forum, Varlık, Dönemeç, Sesimiz** gibi dergilerde şiirleri, **Cumhuriyet** gazetesinde de yazı ve röportajları yayınlandı. **Yağmurlar Ne Yana Yağar** adlı romanıyla 1981 Mehmet Ali Yalçın Üçüncülük Ödülü aldı.

Başlıca yapıtları: **Günaydın Gül Yaprağı** (1979), **Kemeraltı Şiirleri** (1982), **Yağmurlar Ne Yana Yağar** (roman, 1981), **Sıska Balıkçı** (çocuk romanı 1980).

Kınalızade, Ali Çelebi (1511-1572): Din bilgini. Öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulundu. 1571'de Anadolu Kazaskeri oldu. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazdı. **Ahlak-ı Alai** adlı yapıtı felsefe ve ahlak kuralları üzerinedir.

İnsanın oluşumunu gök devinimlerine bağlayan ve bir çok kadınla evlenmenin sakıncalı olduğunu söyleyen Ali Çelebi çağına göre ileri düşünceliydi.

Başlıca yapıtları, çeşitli tefsirler için yazdığı açıklamalar, risaleler, **Tabaakat-ı Hanefiye, Türkçe Münşeat**, ve **Divan**'ıdır.

Müslim Çelebi (Hamidi) (?- 1585): Şair ve hattat. Medrese öğrenimi gördü. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu. Isparta Kadısı'yken öldü. Nesih ve talik türünde güzel yazı yazmakla ünlüdür. Âşık Çelebi Tezkiresi'nde bir minyatürü vardır.

Nafiz Paşa (?- 1852): Maliyeci. Eğridir'de doğdu. Medrese öğreniminden sonra maliyeye girerek, padişahın dikkatini çekti. 1834'te Ulâ rütbesi verildi. Maliyedeki aksaklıkları düzeltmede başarılı olduğu için de sekiz kez Maliye Nazırlığı'na getirildi. Mevlevi olan Nafiz Paşa, mevlevihanede bir kütüphane yaptırdı.

Sadak, Necmettin (1890-1953): Gazeteci, yazar, politikacı. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde, yükseköğrenimini Fransa'da Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tamamladı (1914). Türkiye'ye döndükten sonra, bir süre Milli Eğitim Bakanlığı'nda çevirmenlik yaptı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ne asistan olarak girdi (1916). Ziya Gökalp'in ölümünden sonra da profesör oldu. Türkiye'de yeni bir bilim dalı olarak okutulan sosyolojinin ortaöğrenim kurumlarında da okutulması için uğraştı. Bir sosyoloji el kitabı yazdı. Pedagoji üstüne araştırmalar yaptı. Gazeteciliğe Paris'te **Progrès** gazetesindeki yazılarıyla başlamıştı (1914). Yurda dönünce de **Vakit** gazetesinde yazdı. Dört arkadaşıyla **Akşam** gazetesini kurdu (1918). Gazetenin başyazarlığını üstlendi. İstanbul'da Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen yazılar yazdı. 1928'de Sivas milletvekili seçildi, bir yandan da başyazarlığını sürdürdü. 1932'de Cenevre'de toplanan Silahsızlanma Konferansı'nda ve 1936'da Montrö Boğazlar Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etti. 1947'de Dışişleri Bakanlığı'na atandı. Avrupa barışı için Türkiye ile Akdeniz ülkeleri arasında bir anlaşma yapılması gereğini savunuyordu. Türkiye'nin Nato'ya girmesi için ilk girişimleri yapanlardan biriydi. Carre Liquir'den çevirdiği **Çocuk Terbiyesi İlmi** ve **Sosyoloji** başlıca yapıtlarındandır.

Şerifi Mehmed Efendi (?- 1624): Din ve devlet adamı. Şeyhülislam Zekeriya'dan ders aldı. Onun yaptırdığı medresede hoca olduktan sonra, Edirne Medresesi'nde ders vermeye başladı. 1588'de Mehmed Efendi'ye "Zalpaşa Sultanı" unvanı verildi. Gazanfer, Üsküdar, Valide Sultan, Halep, Galat, Şam, Mekke-i Mükerreme, Mısır-Kahire, Bursa medreselerinde hocalık yaptı. Anadolu Kazaskeri oldu. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır.

Başlıca yapıtları: **Menakıb-ı Evliya, Menakıb-ı Âl-i Arifin** ve **Meratib-i Kaşifin**' dir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde olan bu eserleri, Eğridirli Nafiz Paşa ve Hacı Mahmud Efendi çoğaltmışlardır.

Tekeli, Doğan (1929-): Mimar. Yükseköğrenimini 1952'de İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde tamamladı. Öğrenciyken Orhan Bolak ve Ergun Onaran ile birlikte İzmir Merkez Bankası Yarışması'nda Birincilik Ödülü aldı. Sami Sisa ile birlikte Site Mimarlık Bürosu'nu kurdu. 1955'te İzmir Konak Sitesi Proje Yarışması'nda birinci oldular. Ortaklıklarına Muzaffer Hepgüler de katıldı. Birlikte çoğu uygulanan projelerle pek çok birincilikler aldılar. Rumelihisarı Düzenlemesi, Konya Belediye Yapısı, Adıyaman Hükümet Konağı, Ata Yurdu, Ankara Yüksek Öğretmen Okulu, İstanbul Manifaturacılar Çarşısı, Antalya Bölge Müzesi, Yeni Delhi Büyükelçiliği, Ankara Stad Otel, Ege Üniversitesi Fen Fakültesi bunlardandır. Üçlü ortaklık 1964'te bozuldu, 1965'ten sonra çalışmalarını Sami Sisa ile sürdürdü. Unkapanı Umumi Mağazalar Sınırlı Proje Yarışması'nda birincilik aldı. Karadeniz Teknik Üniversitesi Makine ve Elektrik fakülteleri, KTÜ Akademi Merkezi, Güven Sigorta Umum Müdürlük Binası, birlikte birincilik aldıkları öbür projelerdir. 1961-1971 arasında İTÜ Teknik Okulu'nda öğretmenlik de yapan Tekeli, başarılı mimarlardandır.

Türkmen, Abdullah (1907-1966): Bilim adamı. İlk ve ortaöğrenimini Isparta'da yaptı. Bir süre çeşitli işlerde çalıştı. Liseyi Konya ve İzmir liselerinde tamamladı. 1927'de Yüksek Mühendis Mektebi'ne (İTÜ) girdi, sonra devlet adına Almanya'ya gönderilerek, yüksek lisans eğitimini tamamladı. 1936'dan sonra Yüksek Mühendis Mektebi'nde yardımcı öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1940'ta profesör oldu. 1946'da İnşaat Fakültesi Çelik ve Ahşap Yapılar Kürsüsü Şefliği'ne getirildi. Özel yüksek okullarda da ders verdi. Atatürk Üniversitesi kurucuları arasında görev aldı. Çeşitli dergilerde makaleleri yayınlandı. Uluslararası konferanslarda Türkiye'yi temsil etti.

Başlıca yapıtları: **Su Yapıları, Kanalizasyon, Pis Suların Temizlenmesi, Ahşap Yapılar** (2 Cilt) **Çelik Yapılarda Kaynak, Çelik Yapı Atlası, Su Yapıları Atlası, Mertek ve Aşıklarla Çatıların Nomogramı ve Cetvellerle Hesabı.**

Yalçın, Aydın (1920-) : Bilim adamı, politikacı, yazar. Uluborlu'da doğdu. İlköğrenimini Isparta'da, ortaöğrenimini Kabataş ve Haydarpaşa liselerinde yaptı. Yükseköğrenimini 1941'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladıktan sonra 1945'te aynı okulda iktisat doçenti oldu. Ankara Üniversitesi Senatosu'nca 1955'te profesör olması kararlaştırıldı, ancak bu karar MEB'ce onaylanmadığı için istifa etti. 1953-1955 arası Amerikan İktisadi Yardım Misyonu'nda iktisat müşaviri olarak çalıştı. 1956-1958 arasında Hürriyet Partisi Genel Yönetim Kurulu üyeliklerine seçildi. ABD'de Columbia Üniversitesi'nde konuk profesör oldu. 1960'ta yurda dönerek SBF'ye girdi. 1961'de Yeni Türkiye Partisi'nin kurucuları arasına katıldı. 1964'te Adalet Partisi'ne girdi. 1965'te İstanbul, 1967'de Ankara milletvekili seçildi. AP Genel Yönetim Kurulu üyesi oldu. **Forum** dergisinin kurucularındandı. Bu dergide ve **Öncü**'de başyazarlık yaptı. 1979'da **Yeni Forum** adlı dergiyi çıkarmaya başladı.

Başlıca yapıtları: **İçtimai Sınıflar Meselesi** (1948), **Uzak Komşumuz Sovyetler Birliği** (1968).

Yavuz, Fehmi (1912-): Şehircilik profesörü, politikacı. Ortaöğrenimini Pertevniyal Lisesi'nde (1934), yükseköğrenimini de Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü'nde yaptı (1937). Berlin İktisat Fakültesi'nde bir dönem öğrenim gördü. Yurda dönüşünde SBF şehircilik asistanlığına atandı (1942). 1946-1947'de İşçi Sigortaları Kurumu Genel Müdür Yardımcılığı yaptı. 1948'de doçent, 1951'de profesör oldu. 1958'de SBF Dekanlığı'na getirildi. 1960'ta Milli Birlik Komitesi kabinesinde Milli Eğitim birinci (1960) ve ikinci (1961)

Gürsel kabinelerinde İmar ve İskân Bakanlığı yaptı. 1961'de Kurucu Meclis üyeliğine seçildi. Kısa bir süre sonra Meclis'in dağılmasıyla SBF'deki eski görevine döndü.

Başlıca yapıtları: **Ankara'nın İmarı ve Şehirciliğimiz** (1952), **Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerine** (1960), **Şehircilik** (1962), **Memleketimizde Toplum Kalkınması** (1964), **Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika** (Ruşen Keleş-Cevat Geray'la birlikte, 1973).

EDEBİYATTA ISPARTA

Yöre, uzun süre dışa kapalılığını sürdürmüştür. Ülke çapında yankılara neden olacak olaylar da yaşanmadığı için edebiyat ürünlerine pek yansımamıştır. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde eğitimin yaygınlaşmaya başlamasından sonra az da olsa yerel sesler duyulmaya başlamıştır.

Anadolu'da Tanin'de Yalvaç'a uğrayan gazeteci Ahmet Şerif, yörenin 1909'daki durumuyla ilgili izlenimlerini de anlatmaktadır.

Meşrutiyet'in ilk yıllarıdır. Yazar Oyuklu Köyü'nde köylülere hürriyetten hoşnut olup olmadıklarını sorar:

"Hürriyet şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir laf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir. Bize bu sözler pek tatlı geldi." Halk Meşrutiyet ilan edilince her şeyin düzeleceğini ummuştur, ama değişen bir şey yoktur. Hükümet dairelerinin, jandarmanın tutumu eskisini bile aratmaktadır. "Efendi hangi birini söyliyeyim, derdimiz bir değil, doğruyu anlamak istersen, hükümet bize bakmıyor, köylüyü düşünmüyor."

Ahmet Şerif, aynı yıl Şarkikaraağaç'a da gider. "Bu kaza merkezi de, Osmanlı memleketlerinin en geri, şimdiki durumu gelecek için hiçbir ümit vermeyen yerlerden birisi."

Halk işsiz güçsüzdür, kahvelerde vakit öldürmektedir. Kasaba hapishanesi tüyler ürpertici durumdadır. Yönetim bir jandarma çavuşuna bırakılmıştır:

Sekiz arkadaşıyla koca kazanın icra aracı, her şeyi olan, okuması yazması olmayan bu adamcağız itiraf ediyor "ben jandarma çavuşuyum, savcı filan değilim, mahkeme, kanun nedir bilmem, bana zorla bu görevi göreceksin diyorlar, fakat benim birşeyden haberim yoktur."

Köyümden Geliyorum Ispartalı Hakkı'nın 1916'da **Türk Yurdu** dergisinde bir bölümünü yayınladığı kitabının adıdır. Yapıtı yeniden baskıya hazırlayan Şevket Aziz Kansu, "Öz Türkçenin Öncülerinden Ispartalı Hakkı" başlıklı önsözünde, hâlâ o yazıların etkisinde olduğunu, bu yüzden yapıtı genç kuşaklara tanıtmayı düşündüğünü belirttikten sonra yazarı şöyle tanıtıyor:

"Türkçemizin sadeleşmesi için çalışmayı amaç edinen Türk Derneği'nin kurucularından olan Ispartalı Hakkı İkinci Meşrutiyet Mebusan Meclisi'nde Isparta mebusu olarak vazife görmüştü. Dilimizin sadeleştirilmesi akımının ve görüleceği gibi röportaj türünün de değerli öncülerinden biridir."

Türk Yurdu dergisi, yazıları sunuşta: "Maksadımız İstanbul'un beylerini, efendilerini Halk ile Anadolu ile alakadar etmek idi," diyor. Ispartalı Hakkı'nın bu alanda iyi bir görev yaptığını vurguluyor. "**Köyümden Geliyorum**" Anadolu'nun bazı yaralarını gösteriyor. Anadolu'muzu düşünmeye sevk ediyor. Aynı zamanda sade, pürüzsüz ve temiz bir Türkçe ile yazılmış edebi eserlerdendir'" yargısına varıyor.

Ispartalı Hakkı, Anadolu'nun derdini dert edinmiş, "Köyümden Geliyorum Ne Demek" başlıklı yazısında büyük bir açık yüreklilikle derdini ortaya koymuştur.

"Köy dedim, 'köyüm' dedim. Hem de bunu şehrin yüzüne bağırır gibi söyledim. Güya ki herifin 'bundan ötesi hep etyemez' dediği gibi toparlanıp bütün Anadolu'ya 'köy' dedim. Güya ki bu manada köyü benimseyip onun isteyeceklerini istemeye gelmişim gibi'köyüm'dedim. Sert söyledim, dik söyledim, acı söyledim, soğuk söyledim, fakat haklı söyledim, bilerek ve dileyerek söyledim." Daha sonra da neden sert, dik, acı, soğuk söylemek gerektiğini açıklıyor. Sözünü şöyle bağlıyor: "Bu yazılan kına değil yakı... gül değil, dağ. Ezgi değil inilti, bu bir arzuhal, lakin şahsi değil, milli... Resmi değil, pulu yok, damgası var. Hükümete değil millete sunuluyor."

Yapıta alınan yazıların adları şöyle: "Nafza Gelin," "Uzak Hatıralar", "Uzak Köyler", "Minasin Mesiresi", "Minasin'den Ayazmana'ya Giderken", "Ayazmana ve Ayazmana'da..."

Yazar, doğduğu yöreye arabayla gidiyor. Yolda sırtında küçük küfesi, elinde değneğiyle yalınayak, üzüm satmaktan dönen Nafza Gelin'e rastlıyor. Pek az bir şey kazanmış "Şimdi yıllar kötü oldu efendi, yerlerden bereket kalktı." Üzüm parasıyla "Otuz beş paralık tuz... altmış paralık şataf basma... beş paralık boncuk... beş paralık inci... beş paralık lebleb (leblebi)" almış. Hediyeleri ortağının kızı Ayisi'ne götürüyormuş.

"Uzak Hatıralar, Uzak Köyler"de yazar yöreyle ilgili anılarını çevredekilerin giyinişlerini, kış hazırlıklarını, Isparta yollarının kalabalığını, Dan Yeri insanlarını anlatıyor. "Bu köyün ekmeği darı, aşı darı, çorbası, böreği, baklavası, bütün yediği darıdır." Geçimlerini de Isparta'ya odun-çıra ve kömür gibi yakacak sap ve sırık gibi kırık kereste getirerek sağlarlar. Yazar Savaş Yurdu'nda, Dan Yeri'nde geçirdiği geceleri unutamaz "bütün köylerde geçinme hep böyle çetin. Köylü bu çetinlik içinde çalışacak, yaşıyacak, borç ödiyecek, devlete vergi verecek, orduya asker yetiştirecek, şehri ve memleketi besliyecek ve yaşatacak. Yaşa, Kahraman köylü..."

"Minasin Mesiresi" Isparta'ya üç çeyrek, bir saat mesafede sulak bahçelik bir yerdir. Söylenceler yatağıdır. Ispartalı, Minasin'i tanıtıyor, orayla ilgili anılarını anlatıyor, düşündüklerini söylüyor. Ayazmana da Minasin gibi dağlık, güzel doğa köşelerindendir. Ayazmana'daki eski yaşantı unutulur gibi değildir. Bu bölümde yörenin bir dönemi tüm renkleri, canlılığıyla verilmektedir.

"Bütün bir hafta; ateş karşısında ter içinde, su içinde, yük altında; kol kuvvetiyle, el maharetiyle, göz nuruyle çalışan her sınıf kimseler... Demirciler, kalaycılar, bakırcılar, cezveciler, çilingirler... Çulhalar, terziler, keçeciler, hallaçlar, yorgancılar... Urgancılar mutaflar, çulcular kazazlar... Dabbağlar, pabuççular,çizmeciler, mesciler, kunduracılar, çarıkçılar, dülgerler, yapıcılar... Bakkallar, kasaplar, helvacılar, yağcılar, balcılar, bağcılar... Bostancılar, hacılar, hocalar... Ağalar, beyler, memurlar, askerler... Esnaf esnaf... Akran akran.. Genç ihtiyar... Zengin züğürt herkes.. Ayazınana' da toplanırdı eğlence şenlik kıyametler koparılırdı."Ama gayrı o günlerden bir iz kalmamıştır. "Ne olmuş çalışıyorlar mı? Yorulmuyorlar mı? Yorgunluklarını dinlendirmiyorlar mı?"

"Köyümden Geliyorum" yörenin ve Anadolu'nun gerçeklerini dile getirmesi, yalın dili ve canlı anlatımı yönünden önemli bir yapıttır.

Persefon, Şarkikaraağaçlı Salih Zeki Aktay'ın yapıtıdır. Şair, edebiyatımızda Yedi Meşaleciler, Beş Hececiler'in yazdığı dönemlerde şiirler yayınlamaya başlamıştır. Türk kültürünün, Yunan kaynağından yararlanması yanlısıdır. Esin kaynağı Yunan söylenceleri olmuştur. Seçip işlediği Persefon söylencesi, kökeninde yörenin, Anadolu'nun söylencesi sayılabilir. Bu söylenceyle Hitit Bereket Tanrısı Telepinu söylencesi arasında benzerlik vardır. İkisi de bereket,bolluk ve buğday ekimiyle ilgilidir.

Şair, yapıtının başında söylenceyi özetledikten sonra onu bölüm bölüm, birbirleriyle bağlantılı manzumelerle vermeye çalışmaktadır:

Yeraltı Tanrısı (Hades), Toprak ve Bereket Tanrısı (Demeter)'nın kızı Persefon'u kaçırır. Olayı öğrenen Ana Tanrı, tanrılar dünyasına küsüp bir köşeye çekilir. O küsünce toprağın bereketi kalmaz, büyük kıtlık olur. Araya giren Zeus, Persefon'un yılın yarısında anasının, yarısında da kocasının yanında kalmasını sağlar. Söylence, ilkbahar ve yaz aylarında yeryüzünün canlanmasını, kışın da ölümünü simgelemektedir. Salih Zeki yapıtına "Niyaz"la başlamaktadır:

Ey şiiringül yüzlü ilham kızları
Ey şiire renk veren, ruh veren güller!
Verin o sönmeyen al yıldızları
Biryeni ilhamla yansın gönüller

Şair, hece ölçüsüyle, kimi aksamalara düşmekten çekinmeyerek olayı öykülemektedir:

Bereket tanrısının kızı Persefon, güzeller güzelidir:

(Attik) in gül kokan baharı gibi
Yüzünden neşeler taşardı her an...
Renkli çiçeklerde uçardı kalbi
Şafaklar açılır gülerken cihan...

"Niyaz"ı izleyen "Prelüd"le öyküye girilmektedir. Prelüd ilkbaharda dünyanın canlanmasından haberler verir:

Bir gelin saçlarını tarar Maşrık dağında,
Ovalar, mahmur gözlü ovalar altınlaşır...
Çamlar bir civan gibi yanar gençlik çağında;
Titreşen yapraklarla rüzgâr haberler taşır...

"Isparta" adlı şiir, kentte öğretmenlik yapan Hikmet Turan Dağlıoğlu'nun bir övgüsüdür. Dağlıoğlu özellikle yörenin doğal güzelliklerini sayıp döker. Ona göre bülbül eli Isparta, yurdun gülüdür:

Güzelliğin, yeşilliğin vatanı.
Ispartayı geze geze gör tanı
Gül gülistan, bağla bostan dört yanı
Yurdun gülü bülbül eli Isparta
.....

"Ispartalı Çoban Sülü'nün Köyünde" başlıklı röportajında Nail Güreli Isparta'nın halısı, gülü ve başbakanlarıyla ünlü olduğunu belirtmektedir. Isparta, Kemankeş Ali Paşa, Halil Hamid Paşa, Seyit Ali Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Demirel olmak üzere beş başbakan yetiştirmiştir.

Güreli, İslamköy'e gidiyor, Demirel ailesi üstüne bilgiler veriyor.

Sonra gülle ilgili bilgilere geçiliyor:

Isparta gülü, koku ve kalite yönünden Bulgar gülünden sonra gelmektedir. 4,5 ton gülden 1 kg gülyağı çıkar. İç pazarda 1 kg gülyağı 45-50 bin liradır.

"Dört bir yanı dağlarla çevrili Isparta'nın kendine has ikliminde yetişen gül, mayıs ortasından, haziran sonuna kadar toplanıyor. Hem de kokusu uçmasın diye güneş doğmadan toplanması gerek."

Güreli, ayrıca Eğridir Gölü'ne de değiniyor. Dünyanın en nefis ıstakozu bu gölde yetişmektedir. İnançlarına ters düştüğü için yöre halkı ıstakoz yemez. Kıyıda yılda 800 ton işleme gücünde "modern" bir ıstakoz fabrikası vardır. Birkaç kooperatif kurulmuş, bu da iyi olmamıştır. Bin kadar ıstakoz avcısı bir tek kooperatifte toplanma derdindedir.

Yağmurlar Ne Yana Yağar, Yalvaç'ın Kurusarı Köyü'nden Hidayet Karakuş'un romanıdır. Yazar, yapıtını şöyle tanıtmaktadır. "Yağmurların eleğe çevirdiği toprak damlı bir ev, yaşlı ama sevgi dolu iki insanla, o evde büyümüş oğulların hüzün dolu yaşamları. Bireyselle toplumsalı sarmalayan bir roman."

Askerlikte sıhhiye kursuna giden Hasan, on iki yıl çalıştığı Sıtma Savaş İdaresi'nden particilik yüzünden ayrılır. Eşeğiyle köy köy dolaşıp iğnecilik yapar. Tarlalarla, hayvanların bakımı karısı Anagız Kadın'ın üstündedir. Ekip biçtikleri yerler mirasçılarla davalıdır. "O tarlaları yeniden alırdık mahkemelere döktüğümüz parayla, on altı yıl çektiğimiz sıkıntı cabası."

Kocası dışarılarda çalışan Anagız'ın işi zordur. Tam yetiştirip ortaya çıkarır, başına çöküşürler, kızar söylenir. "El kadar ekmek için çarık oldum evde. Çocuklarım gün görmediler. Ocağı sönesi, evine ateşler düşesi bacak karı gönenmesin, zehir zıkkım olsun... Sen ata malını koru gözet yıllarca, dikenini ayıkla, taşını topla, sonunda ele gitsin. Gözün körola yazı senin."

Köyde yaşam değişmektedir. Ama Sıhhiye Hasan kağnısına, öküzlerine kıyamaz, değiştiremez onları. Büyük oğul "İster sat ister satma, artık sana çalıştığım yeter" deyince sarsılır.

Ayrılırlar. Tartışmalar sertleşir. Ağabey ufak ufak alışverişle uğraşma niyetindedir. "Köyden topla buğdayı, haşhaşı, susamı götür sat."

Yağmurlar başladı mı barındıkları ev akar, Anagız dertlenir:

"Eller kiremitledi evini. Damları saray oldu. İki paralık adamlar, kapımızdaki dutmalar adam oldu. Almanya'lara gittiler. Aydın'lara gittiler. Yaptılar. Biz öylece kaldık. Bizden başka damyuğan yok."

Sonunda Sıhhiye Hasan da öküzleri satar, kağnıyı merdivenin altına saklar, iki beygir alır. Koşumlarını onarıp çocuklara teslim eder. Gelini ölmüş, üzerine titrenecek üç yavru kalmıştır kendilerine. Daha çok çalışır.

Oğulları İhsan okumuş, öğretmen olmuştur. Uzak bir kentte çalışmaktadır. Babasından evi onartmaya yardım etmesini isteyen mektuplar alır. Ama kazancıyla kendisi de zor geçinebilmektedir. İki arkadaşıyla barındığı odada bile bir yanı hep köydedir. Babasının anasının durumu, çökmeye yüz tutan ev, ailenin zorda kalan öbür bireyleri, hiç aklından çıkmaz. İhsan bir ayağı köyde bir aydındır. Romanın başkişisidir. Köy ve kent yaşamının çelişkilerini yoğun biçimde yaşar. Doğru sözlü, açık yürekli, yaşamı daha iyiye götürme yolunda çabalar harcayan biridir. Sevcan'la sevişirken bile acı çekmektedir. "Televizyon izlerken acı duyuyorum. Gazete okurken, gezerken, severken..."

Hastalanan yeğeni Sinan'ı kurtarabilmek için çırpınır. Kaldığı odada bakar, hastaneye yatırır, ama hastanın böbrekleri çalışmamaktadır. Böbrek değiştirmek, kanını temizletmek güçlerini aşan bir şeydir. İhsan'ı görmeye gelen Almanya'daki ağabey Rıfkı, oralarda yozlaşmış biridir. "Nasıl kazandığımı bilseniz bir fincan kahvemi içmezsiniz," der. Çok şey yitirmiştir kendinden. İhsan sonradan onun hastaneye dolaşmaya gittiğinde, Sinan'dan, "Köydeki tarlalardaki payını ağabeyim Rıfkı Delişmen'e veriyorum. Karşılığında on beş bin lira aldım. O tarlalarda hiçbir hakkım kalmamıştır" yolunda bir senet aldığını öğrenir.

İhsan, sık sık köye gitmekte, olup bitenleri yakından izlemektedir. Köydeki değişme sağlıksızdır, el yordamıyla olmaktadır.

"Şimdi birkaç kişi çokça ekiyor. Ötekiler birkaç dönümle yetiniyorlar. Traktörler atları, öküzleri sürdü çıkardı köylerden. Ekin yolmaların yerini biçer-döverler aldı. Düven süren yok artık. Patozlar var. Birkaç dönüm ekenler de onlara gidiyor. Motorlara, patozlara dünyanın parasını vererek evinin ekmeğini çıkarıyor. Oysa o tarlalara altın ekilse motorun, patozun parası ancak çıkar (...) Ortalama beş bin dönümlük toprağı olan köyde on tane traktör çok fazla."

İhsan, ortaklaşa traktör almanın yararlarını anlatmaya kalkınca, dedikodu başlar.

Öğretmen toplantısında müdürle tartışan, sevistiği Sevcan'la, Mine'yle evlilik üstüne, cinsellik üstüne konuşan, kendini tartmayı eleştirmeyi bilen İhsan, bir dönemin sancılarını, yoğun biçimde yaşamakta, bir şeylerin değişmesine omuz vermektedir.

Okulda, yolda, toplantılarda hep köyünü düşünmektedir:

Evlerinin damını düşünüyor. Anasının yetmiş yaşında tarlalarda çırpınmasını düşünüyor, kimi zaman onlara kilometrelerce uzaktan, büyük bir kentin ana caddelerinden haykırarak sesiyle yardım ediyor. Hastalıklı çocukları, Gelin Ablası'nın geride bıraktığı çocuklarını düşünüyor, dirsekleri erimiş kazaklarla evin kapısında elleri koynunda üşümüş ablasını düşünüp bağırıyor. Sanki bir özdeşlik içinde onlarla birlikte yürüyor, onlar için.

Sonunda bir saldırıya uğrayan, ölümcül yaralarla hastahaneye düşen İhsan "ben ölmem" diyecektir. Babası Sıhhiye Hasan' da günlerce süren suskunluktan sonra bir türlü onaramadığı toprak dama kazmayı vurur. Bu, bir tür kurtulma girişimidir.

Yağmurlar Ne Yana Yağar anlatımıyla da dikkati çeken bir yapıttır. Sergilenen köy-kent ikili yaşamı çağrışımlar, anılar, gelecek hırsıyla ileriye sarkmalar, ustalıklı geçişlerle verilmiştir. Yaşananlar, şiirli bir dille okuyanlara da yaşatılmıştır. Hidayet Karakuş, ödül alan bu romanı üstüne yaptığı bir konuşmada "Yaşamı, toplumsal bütün kaçırılmadan okura daha haklı bir yaşam, daha güzel bir yaşam özlemi vererek yansıtmayı" amaçladığını söylemektedir. Yapıtında bunu yaptığı görülmektedir.

Günaydın Gül Yaprağı, Kurusarı Köyü'nden Hidayet Karakuş'un ilk şiir kitabıdır. Şair yaşam gerçeklerini, yöre güzelliklerine sarmalayan özgün benzetmeler ve imgelerle yansıtmaktadır. "Gün Doğuyor" da kıyıcıların dalgınlığından yararlanarak bir çiçek boyu, bir şarkı rengi daha uzun yaşamanın sevinci dile getirilmektedir:

Tarlalar bir yığın yıldız
dostluk esiyor aydınlığından
dostluğun doğuruyor beni
vurulmamış ne varsa
takvimlere girmiş
hainden uğursuzdan kurtulmuş
gün doğuyor
Sevincim yepyeni bir sugözü

"Sarı Yazma Türküsü"nde, yüreklerinin üstüne çömelip, avuçlarını ölümlere kapatan Anadolu kadınları dile getirilir:

Sarı yazma gibidir yüzleri
beklenen
ölümden böyle
güzellik umulmaz
çelik kafeslerin ardında
zamanını eğirirler

"Sücüllülü Topal İsa", içini gurbet basmasın diye boyuna sigara içer. Yüzü çay sıcağıyla yeşillenir. Düşsüz ve yalnız oturmaz. Ağlamanın bir işe yaramayacağını da bilir. Gavurların bulutlarımızda uçtuğunu düşününce, türkülerini de yüreğini de gurbet basar:

Gazeteler yazıyor aya gidenler milyarlar
harcamışlar
bizim zelha üç çocukla bekler açlığın ilgasını
Yoksulluğun bukağılanıp damlara
tıkılmasını
terlemiş koynunda getirdiği hasretlerini
Zincirlemiş kulaklarına kurşun dökülmesini
bekler

Anadolu'ya "köy" diyen, köy gerçeklerine dikkati çekmek isteyen ses, **Köyümden Geliyorum** adlı yapıtla 1916'da yöreden yükselmiş, ama ardı gelmemiştir. Isparta, daha çok röportaj türünden yazılara yüzeysel olarak yansımış, sanat ürünlerine yakın zamanlarda girmeye başlamıştır.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Bozanönü-Kapalı İn Mağarası'nda yapılan araştırmalar yörede ilk yerleşmenin Üst Paleolitik Dönem'e uzandığını göstermektedir. Senirce'de yapılan kazı ve Isparta Ovası'ndaki yüzey araştırmaları yörede yaygın Tunç Çağ kültürünün varlığını ortaya çıkarmıştır. Isparta Ovası'nın Tunç Çağ kültürü tipik çanak-çömleğiyle belirlenmektedir. Arzava toplulukları, Frigya, Lidya, Persler'in egemenlik alanlarında kalan Isparta yöresi, Helenistik Dönem'le önem kazanır. Antiokheia, Apollonia, Selevkeia, Sidara kentleri, Selökid ve Bergama kolonileri olarak bu dönemde kurulmuştur. Romalılar Dönemi'nde Antiokheia, çevresindeki Roma askeri kolonilerinin bağlandığı bir merkezdi. Bizans Dönemi'nde Hıristiyanlık yaygınlaşarak, kültürel yaşamda belirleyici önem kazandı.

Anadolu Selçukluları Dönemi'nde, yöreye Türkmenler'in yerleştirilmesi ve medrese, cami vb bayındırlık etkinlikleriyle Türk-İslam kültürü yayılmaya başladı. Bu dönemde Atabey'in bir kültür merkezi olarak öne çıktığı görülür. Hamidoğulları Beyliği Dönemi'nde cami, medrese, tekke, hamam vb. bayındırlık etkinlikleri sürmüştür. Osmanlılar Dönemi'nde Isparta Hamid Sancağı'nın merkeziydi. Osmanlılar'ın Isparta'daki İmar etkinlikleri sınırlıdır. Yörede dokumacılık, bağcılık, boyacılık gelişmişti. XVIII.yy'da Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın yaptırdığı kütüphane, el yazması eserler yönünden önemlidir.

Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan kültür değişmesi 1950'lerde hız kazanmıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Geleneksel değer ve inançlarla, çağdaş değer, uğraş ve ilişkilerin sürekli bir etkileşim içinde olduğu Isparta yöresi toplumsal yaşamı, geçiş dönemi özellikleri taşımaktadır. Gündelik giyim-kuşamda, beslenmede kır-kent ayrımının zayıflaması, eş seçiminde serbestliğin giderek yaygınlaşması, çok çocuk yapmadan öte, çocuğun eğitiminin öne çıkması, dinle dünya işlerinin ayrılması, çeşitli amaçlarla başvurulan boş inanların giderek sınırlı bir kesim içinde geçerli olması bunun göstergeleri arasındadır.

Yöre yaşamındaki değişimler XIX. yy ortalarında belirmiş, göç alış-verişi Cumhuriyet Dönemi'ndeki endüstriye yönelimle yoğunlaşmıştır. Bu gelişime koşut olarak, dinsel yapıdaki çözülme de artmıştır.

Isparta'da el sanatları alanında parlak bir dönem yaşanmıştır. Dabbağlık, demircilik, bakırcılık, keçecilik, dokumacılık, kunduracılık, saraçlık, semercilik çok gelişmişti. Bu el sanatlarından günümüzde pek azı sürdürülmektedir. Halıcılık ise sanayileşerek gelişmiştir.

Isparta, Akdağ tepelerinin kuzey eteğine, ovanın güneybatısına kurulmuştur. Değişik dönemlerde yöreye gelen gezginlerin yapıtlarında kentle ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Kentin geleneksel mimarideki yapıları ve tarihsel yapıtları depremlerle yıkılmış, pek azı günümüze ulaşmıştır. Isparta Yukarı Mahalle, Aşağı Mahalle ve Dere Mahallesi diye bilinen üç ana yerleşim biriminden oluşuyordu. Yukarı Mahalle'de Türk ve Rum evleri bulunmaktaydı. Evler, dar ve arnavut kaldırımı sokaklar boyunca diziliydi.

Alaybey Evi ve Abdullah Paşa Evi mimari ve süslemeleriyle özgün tarihsel yapılardır. Bunların yanında sağlam görünümlü ya da villa tipinde, sakız biçimi denilen ilginç mimaride Rum evleri vardır. Günümüzde Isparta'nın görünümü hızla değişmektedir. Geniş caddeler boyunca çok katlı apartmanlar yapılmaktadır. Köylerden göç edenler de, köy mimarisine uygun yapılarla, kent çevresinde yeni mahalleler oluşturmaktadır.

Isparta'da kapalı toplumsal yapının değişime uğradığı XIX.yy ortaları, halk edebiyatına da geniş bir açılım getirmiştir. Geçiş döneminin çalkantıları, belirgin olayları halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır.

Halk ozanlarıyla ilgili bilgiler de ancak bu döneme değin uzanabilmektedir. Daha önceki dönemlere ilişkin yeterli bilgi yoktur.

Isparta halk edebiyatı, maniler, söylenceler, bilmeceler, alkışlar, kargışlar, atasözleri ve deyimlerden oluşan ortak ürünler yönünden de zengindir.

Yöre söylencelerinde, halkın değer yargılarından ve inanmalarından belirgin izler görülür. Isparta'nın ünlü gülü, halısı, ermişleri söylencelere konu olur.

Manilerin konusu sevdalar ve ayrılıklardır. Yöre insanı duygularını dile getirirken manisinde güle ya da halıya ilişkin bir dizeye de yer verir.

Isparta yerel ağzında, Orta Anadolu, Akdeniz ve Ege yerel ağızlarının etkileri görülür. Ortak ürünlerin çoğunda yerel dil özellikleri belirgindir. Yerel ağız, kırsal kesimde günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Atasözleri yörenin üretim yaşamından, deneylerinden izler taşır.

Bilmece, tekerleme, söyleme geleneği, günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Çocuk sevgisini ona bağlanan umutları dile getiren ninniler, çoğu yerel dil özelliği taşıyan alkış ve kargışlar da ortak ürünler içinde zengin bir dağarcık oluşturur.

Isparta, halk müziği ve geleneksel oyunlar yönünden zengindir.

Yöre türküleri çeşitli ve renklidir. Uzun havalara gurbet havası denir; gurbetlere saz ya da kemane eşlik eder. Türküler dokuz zamanlıdır; yörede kırık havalara da rastlanır. İlk derleme çalışması 1942'de yapılmıştır.

Tezeneli sazlar, yörede tezene kullanmadan çalınır. Bilinen öbür sazlar yanında kadınlar arasında def, şişe ve leğen çalma geleneği de yaygındır.

Oyunlar, zeybek türündedir. Zeybeğin bir biçimi olan Teke oyunları da yörede çok yaygındır. Ağır Zeybek, Serenler Zeybeği, Sepetçioğlu Zeybeği en yaygın olanlarıdır. Teke oyunları, zeybeklere göre daha hızlıdır. Samaha da Isparta'nın kimi yörelerinde rastlanır. Yaşama biçiminden kaynaklanan seyirlik oyunlar kış eğlencelerinde, düğünlerde oynanır. Gelin Kaynana Oyunu, Deve Oyunu, Çiftçi Oyunu bunlardandır. Yörede değişik çocuk oyunları da vardır.

TARİHSEL YAPITLAR: Pisidya bölgesinin önemli kentlerinden Baris (Isparta) tarih öncesinden bu yana bir yerleşim yeridir. Ancak bu konudaki inceleme ve araştırmalar az, yayınlar da sınırlıdır. Bilinen incelemeler 1800'lerdeki gezilerle, kısa süreli kazılardır. Düzenli kazı çalışmaları daha çok tarih öncesi dönemi aydınlatmaya yöneliktir. H.R. Ormerod ve 1944'te Ş.A. Kansu yönetiminde yapılan kazılarda yerleşmelerin Üst Paleolitik'e değin indiği anlaşılmıştır. Baradiz'deki çalışmalar sonucu Mezolitik Dönem'in tipik aracı mikrolitler bulunmuştur. Atabey ve Göndürle çevresindeki höyüklerde İÖ 3000'e tarihlenen keramik çok sayıdadır. Bölge, çevresindeki tarih öncesi kültürlerle ilişkisine karşın, kendine özgü özellikler göstermektedir.

1922-1927 arasında aralıklarla yapılan kazılarda Yalvaç'ta Roma Dönemi'nin ünlü kentlerinden Pisidya Antiokya'sı ortaya çıkarılmıştır. W.Ramsay'ın daha önceki gezileri sırasında gördüğü Yalvaç kalıntıları günümüzde yeniden toprağa gömülmektedir. Tiyatro, Men Tapınağı, su kemerleri en önemli yapılardır. Baris, Selçuklu ve daha sonraki Beylikler Dönemi'nde de önemli bir kentti. Kaynaklar Hıristiyanlık Dönemi'nde piskoposluk merkezi olduğunu yazar. Hamidoğulları Dönemi'nde merkez olan Eğridir, bayındır bir kentti. Ancak yanlış onarımlar, büyük yangın ve depremler yüzünden yapıların pek azı özgün biçimiyle günümüze ulaşmıştır.

Taşınmaz yapıtlar yanında taşınabilir olanları da pek çoktur. Özellikle Uluborlu'da Roma ve Selçuk dönemi yazıtları yoğundur. Ayrıca, sikkeler Isparta'nın hemen her yanında rastlanan buluntulardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: İlde kültürel alandaki etkinlikler, 1930'lara değin kişisel girişimler düzeyinde kitaplık çalışmaları ve yayıncılıkla sınırlı kalmıştır. Etkinliklerin öbür alanlara açılımına 1931'de kurulan Halkevi öncülük etmiştir. Kurum, müze, sinema, tiyatro, sergi, kitaplık çalışmalarıyla 1931-1950 döneminde ilin kültür yaşamını büyük ölçüde belirlemiştir. 1950'lerle birlikte tüm bu alanlarda yoğun bir canlılık gözlemlenmektedir. Bunda Halk Eğitim Merkezi ve çeşitli derneklerin önemli payı vardır. İldeki kitaplıkların çoğu kitaplık kurma ve yaşatma derneklerinin girişimleriyle açılmıştır. 1979'da 16 halk, 8 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. En yaygın etkinliklerin başında radyo-TV ve sinema izleyiciliği gelmektedir. 1979'da ildeki 12 sinemada gösterilen toplam 1.351 filmi 439.850 kişi izlemiştir. Yerel basın 1920'lerde oluşmaya başlamıştır. 1978'de ilde 12 gazete yayınlanmaktadır. Spor alanında 1940 sonlarında düzene kavuşan çalışmaları, tesis ve araç yetersizliği olumsuz yönde etkilemektedir. 1978'de 16 kulübün etkinlik gösterdiği ilde yalnız 1 stadyum, futbol alanı ve spor salonu bulunmaktadır. ●

DOĞAL YAPI

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyası'na Giriş,** İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları,** İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız,** İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** 1974

Isparta İl Yıllığı, 1967

Isparta İl Yıllığı, 1973

Karayolları Haritası, 1981

Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Antalya Havzası Toprakları,** Ankara, 1970

Köyişleri Bakanlığı, **Isparta İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu,** Ankara, 1972

Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Burdur-Göller Havzası Toprakları,** Ankara, 1974

Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Konya Kapalı Havzası Toprakları,** Ankara, 1973

Milliyet Turizm Eki, 1981

M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Kovada Gölü Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı,** 1970

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız,** Ankara, 1979

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi,** I-II İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ALKIM U. Bahadır, **Anatolia,** I, Cenevre, 1968

ARIKAN Zeki, "16. Yüzyılda Isparta", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 5, 1968

ARIKOĞLU Damar, **Hatıralarım,** İstanbul, 1961

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev,** II, Ankara, 1981

BOSWORTH C.E., **İslâm Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Cambridge Ancient History, The, I-II, Cambridge, 1965-1967

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie,** I, Paris, 1892

DEMİRDAL Sait, **Bütünüyle Uluborlu,** İstanbul, 1968

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

EFELER Cahit Günal, **Ispartalı Mahmut Efe,** İstanbul, 1976

ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,** Ankara, 1970

ERDEHA Kâmil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,** İstanbul, 1975

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi,** VI, Ankara, 1974

GOLOĞLU Mahmut, **Sivas Kongresi,** Ankara, 1969

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÖKBİLGİN M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken,** I-II, Ankara, 1959-1965

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** IV. 1. Kısım, Ankara, 1951

İslâm Ansiklopedisi, Isparta Maddesi, V/2.

ISSAWI Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914,** Chicago, 1980

KANSU Şevket Aziz, "Isparta, Burdur İlleri Çevresinde Türk Tarih Kurumu Adına 1944 Haziran'ında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor", **Belleten,** IX/34, 1945

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı,** Ankara, 1943

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", **İJMES,** IX-2, 1978

KATIRCIOĞLU Nuri, **Bütün Isparta,** Ankara, 1958

KINAL Fürüzan, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara, 1962

KOÇ Mustafa, **Tüm Yönleriyle Isparta,** Isparta, ty

KUNT İ. Metin, **Sancaktan Eyalete,** İstanbul, 1978

KUTAY Cemal, **Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları,** Ankara, 1973

MANSEL Ârif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

MELLAART James, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Anatolian Studies,** XI-1961

METZGER Henri, **Anatolia,** II, Cenevre, 1969

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

ÖZGÜÇ Tahsin, "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten** X/40, 1946

ÖZSAİT Mehmet, **İlkçağ Tarihinde Pisidya,** İstanbul, 1980

POROY İbrahim İhsan, "Türkiye'de Afyon Üretiminin Yayılması ve 1828-1839 Devlet Tekeli", **İÜİF Mecmuası,** XXXIX, 1981

Princeton Encyclopedia Of Classical Sites, The, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

RAMSAY W. M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,** İstanbul, 1961

RUNCIMAN Steven, **A History of the Crusades,** 1-3, Cambridge, 1981

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1847, 1892, 1903

Salname-i Vilayet-i Konya, Konya, 1869, 1877, 1882, 1892, 1903

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

SHAW Stanford,. "Ottoman Population Movements During The Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları,** I. 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

TANSEL Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** I, Ankara, 1973

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

Türk Ansiklopedisi, Isparta Maddesi, XIX.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara, 1969

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

YİĞİTBAŞI Süleyman Sükuti, **Eğirdir-Felekâbâd Tarihi,** İstanbul, 1972

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise,** İstanbul, 1980

AFETİNAN A., **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972

AFETİNAN A., **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936,** Ankara, 1973

AKKAYAN Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AYKUT Selim Sabit, **Türkiye'de Kültür Hareketleri (1923-42),** Ankara, 1945

BAYKUT Behçet, Fahri YETMAN, **Isparta İmar Planı Ön Çalışması,** Ankara, 1974

BAYSAL Ayşe, **Beslenme,** Ankara, 1979

ÇİLLER Tansu, **İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı,** İstanbul, 1982

DELİKANLI Mehmet, Sadık GÜNEŞ, **Gülcülük,** Ankara, 1970

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi,** Ankara, 1981

EROĞLU Zekai, **Isparta (1923-38),** Ankara, 1939

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979

GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması,** Ankara, 1980

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981

GUENTER Ernest, **Gülyağı,** Ankara, 1964

GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980
IŞIK Hüsnü, **Isparta'da Gülcülük ve Gülyağcılığı**, Ankara, 1953
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KODAMANOĞLU Nuri, **Türkiye'de Eğitim (1923-1960)**, Ankara, 1963
KURMUŞ Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1977
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreleraası Dengesizlik**, Ankara, 1980
ÖKÇÜN A.Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında AŞ Olarak Kurulan Bankalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 8-10 Haziran 1973**, Ankara, 1975
ÖKÇÜN A. Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara, 1971
ÖKÇÜN A. Gündüz, **Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Ankara, 1971
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980
SAMİN Cihangir, **Finansal Analiz**, Cilt 5, İstanbul,1982
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979
SOYLU Altuğ, **Madde Araştırması; Gül ve Gülyağı**, Ankara, 1976
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979
TOROS Hüsamettin, **Türkiye Sanayii: Devlet İşletmeleri**, Ankara, 1954
TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara, 1934
TUNA Orhan, "Senirkent Kasabasında El ve Ev Dokumacılığı ve Kasabanın İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", **İÜİFM**, Cilt 12, Sayı 3-4,1951
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Isparta, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-1980**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri 1980**, Ankara, 1982
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Su Ürünleri Anket Sonuçları, 1980**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu,Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Temel ve Diğer Kimyasal Maddeler, Gülyağı Alt-Komisyon Raporu**, Ankara, 1976
DPT, **Ankara Kentinde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri**, Ankara, 1979
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**,Ankara, 1975
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
Gülbirlik Normal Genel Kurul Toplantısı Raporu (5 Temmuz 1982), Isparta, ty
Isparta 1923-1938, Ankara, ty
Isparta İl Yıllığı, 1967, 1973
Isparta Ticaret ve Sanayi Odası, **Isparta İli Genel Durum Raporu**, 1979, 1981
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 5. Cilt, İstanbul, 1950
İmar ve İskân Bakanlığı, **Antalya Bölgesi**, Ankara, 1970
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köyişleri Bakanlığı, **Isparta İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu**, Ankara, 1972
Köyişleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Milli Eğitimimiz**, İstanbul, 1973
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar**, Ankara, 1930
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
SSK **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği**, İstanbul, 1916
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980**, Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Çimento Araştırması**, İstanbul, 1976
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Genel Gübre Araştırması**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık**

Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kereste ve Ahşap Levha Sanayii,** İstanbul, 1977
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makineleri Araştırması,** 1979, 1981
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı,** Ankara, 1978
United Nations Development Program Food and Agricultural Organization of the United Nations, **Pre-Investment Surveys of the Antalya Region; TURKEY,** Cilt II, Roma, 1966
Vatan Memleket İlaveleri, İstanbul, 1952
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı,** Anknara, 1980
YSE, **İstatistik Yıllığı** 1976
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri,** 1975, 1976, 1977

KÜLTÜR

ACIPAYAMLI Orhan, **Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü,** Ankara, 1974
Ahmet Şerif, "Yalvaç-Şarkikaraağaç", **Anadolu'da Tanin,** İstanbul, 1977
AKTAY Salih Zeki, **Persefon,** İstanbul, 1930
AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey,** İstanbul, 1970
ALTUNSU Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislamları,** Ankara, 1972
ANABOLU Mükerrem, **Küçük Asya'da Bulunan İmparatorluk Tapınakları,** İstanbul, 1970
ANABOLU Mükerrem, "Küçük Asya'da Bulunan İmparator Tapınakları", **Anadolu Sanatı Araştırmaları II.,** İstanbul, 1970
AND Metin, **Oyun ve Bügü,** İstanbul, 1974
ARUNDELL J., **Discoveries in Asia Minor, Includinga Description of the Ruins of Several Ancient Cities and Specially Antioch of Pisidia,** Londra, 1834
ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı II.,** İstanbul, 1973
BAYRAK M. Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu,** İstanbul, 1979
Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri (1299-1915),** Cilt I, İstanbul, 1972
BÜYÜKVANLI Çetin, **Isparta I. Halk Oyunları Şenliği,** Isparta, 1967
DAĞLIOĞLU Turhan Hikmet, "Isparta'da Kadınlar Yazın Nasıl Eğlenirdi", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Ankara, 1962
DAĞLIOĞLU T.H., "Milattan Evvelki Isparta Tarihi Hakkında", **Ün,** S. 6, Isparta, 1934
DARKOT Besim, "Eğridir Gölü" **Ün,** S. 13, Isparta, 1935
DEMİRDAL Sait, **Bütünüyle Uluborlu,** İstanbul, 1968
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri,** Ankara, 1979
DİE, **Spor İstatistikleri,** Ankara, 1978
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri,** Ankara, 1980
DUYURAN R., "Alinda and Antiochia and Pisidion (Yalvaç)", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,** S. 239, İstanbul, 1961
DUYURAN Rüstem, **The Ancient Cities of Western Anatolia,** ty, yy
EDGÜER N.N., "Gül'e Ait Maniler", **Yeni Ün,** Cilt I, S. 189, 345, Isparta, 1966, 1967
"Eğridir Gölü", **Pirelli,** S. 53, İstanbul, 1969
ERDEM Tahir, "Eğridir'de Dündar Bey Medresesi", **Ün,** s.7, Isparta, 1934
ERDEM Tahir, "Eğridir'de Hızırbey Camisi", **Ün,** s. 47, İstanbul, 1938
ERENKUM A.N., "Isparta ve Çevresinde Eski Eserler", **Ün,** S. 8, 10,12, Isparta, 1935
ERHAT Azra, "Demeter", "Hades", "Adonis", **Mitoloji Sözlüğü,** İstanbul, 1978
ERTEM Etem, "Doğum İlânları", **Ün,** Sayı 29-30, Isparta, 1936
EZEN Selahattin, "Poyrazın Oğlu Nasıl Evlendi?", **Ün,** S. 10, Isparta, 1935
GÖVSA İbrahim Alaeddin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi,** yy, ty
GÖZAYDIN Nevzat, "Isparta'ya Ait Gülyağı ve Camii Rivayeti", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** C. 13, S. 265, İstanbul, 1972
GÜRELİ Nail, "Ispartalı Çoban Sülü'nün Köyünde", **İnsanıyla Sazıyla Sözüyle Yöre Yöre,** İstanbul, 1982
HAMAMCI R. Sami, "Şarkikaraağaç Yenişar Düğün Türküleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** Ankara, 1968
"Isparta", **Ün,** S. 41, Isparta, 1937
"Isparta", **Ün,** S. 99-102, Isparta, 1942
Isparta İl Yıllığı, 1967, Ankara, 1968
Isparta İl Yıllığı, 1973
Isparta İli Yapı Malzemesi ve Mahalli Şartları, Ankara, 1971
Ispartalı Hakkı, **Köyümden Geliyorum,** Ankara, 1971
"Isparta'nın İki Ninnisi", **Ün,** S. 58, Isparta, 1939
İslam Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul, 1977
İslam Ansiklopedisi, Cilt 5/II, İstanbul, 1950
KANSU Şevket Aziz, "Isparta, Burdur İlleri Çevresinde TTKAdına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair Rapor", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** C. IX, S.34, Ankara, 1945
KANSU Şevket Aziz, "Öztürkçe'nin Öncülerinden Ispartalı Hakkı", **Köyümden Geliyorum,** Ankara, 1971
KARAKUŞ Hidayet, **Günaydın Gül Yaprağı,** İzmir, 1979
KARAKUŞ Hidayet, **Yağmurlar Ne Yana Yağar,** İstanbul, 1981
KATIRCIOĞLU Nuri, **Bütün Isparta,** Ankara, 1958
KOÇ Mustafa, "Gelin Kaynana Oyunu", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** C. 3, S 55, İstanbul, 1954
KOÇ Mustafa, **Isparta,** Isparta, ty
KOŞAY Hamit Zübeyr, **Türkiye Türk Düğünleri,** Ankara, 1944
KUM N., "Antiochia-Yalvaç Şehrinin Tahkim ve İmarı", **Konya,** S. 123-124, Konya, 1949
KUM N., "Arkeolojik Bakımdan Isparta İli", **Ün,** S. 58, Isparta, 1939
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** Ankara, 1973
Meydan Larousse, C. 9, İstanbul, 1979
OKAN K., **Isparta'daki Tarihi Eserler,** Isparta, 1962
OSMAN Yalçın, **Isparta,** İstanbul, 1970
ÖNDER Mehmet, **Anadolu Şehir Adları,** Ankara, 1969
ÖNDER Mehmet, "Eğirdir", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** C. 11, S. 219, İstanbul, 1969
ÖNDER Mehmet, **Şehirden Şehire,** İstanbul, 1972
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979
ÖZGÜÇ Tahsin, "Ön Tarihte Isparta Ovası Kültürü ve Yeni Buluntular", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C. II, S. 3, Ankara, 1944
ÖZSAİT Mehmet, **İlkçağ Tarihinde Pisidya,** İstanbul, 1980
RAMSAY W. A., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,** İstanbul, 1961
RAMSAY W. A., **Anatolian Studies,** Londra, 1923
RAMSAY W. A., "Sketches in the Religious Antiquies of Asia Minor", **B.S.A.** S. 18, yy, 1912
SAMİ B.S., "Eğridir'de Mimari Eserler ve Türbeler", **Ün,** S. 9, Isparta, 1935
SARRE Friederich, **Reise in Kleinasien (Sommer 1895),** yy, 1896
Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, C. 6-7-8, İstanbul, 1980
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri,** C. I-II, İstanbul, 1972
TAŞLIKLIOĞLU Z., **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar** İstanbul, 1963
TOSUN Ali, "Isparta ve Halıcılığı", **Yeni Ün Dergisi,** C. 2, S. 17-18-19, Ankara, 1967
Türk Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1968
Türk Ansiklopedisi, C. 19, Ankara, 1971
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, 1977
Türkiye Ansiklopedisi (1923-1973) C. I-II-III-IV, İstanbul, 1974
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
TÜTÜNCÜ A. Türabi, "Ayak Kösteğini Kesmek", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** S. 267, Ankara, 1971
TÜTÜNCÜ A. Türabi, "Yalvaç'ta Ateşle İlgili Tören", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,** S. 342, Ankara, 1978
TÜTÜNCÜ A. Türabi "Yalvaç' tan Ninniler **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi** C. 10, S. 206, İstanbul, 1967
YİĞİTBAŞI Süleyman Sükûti, **Eğridir Felekâbad Tarihi,** İstanbul, 1972

Isparta – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3505
Yeryüzü Şekilleri 3505
Dağlar 3505
Sultan Dağları 3505
Karakuş Dağları 3506
Kuyucak Dağları 3506
Göl Dağları 3506
Davraz Dağı 3506
Barla Dağı 3506
Kapı Dağı 3506
Akdağ 3506
Platolar, Yaylalar 3506
Akarsular 3506
Antalya Havzası 3507
Aksu Irmağı 3507
Köprü Suyu 3507
Göller 3507
Eğridir Gölü 3507
Kovada Gölü 3508
Gölcük 3508
Vadiler ve Ovalar 3508
Aksu Vadisi 3508
Isparta Ovası 3508
Bozanönü Ovası 3509
Kuleönü Ovası 3509
Köprü Suyu Vadisi 3509
Jeolojik Yapı 3509
Yeraltı Zenginlikleri 3509
Topraklar 3510
Doğal Güzellikler 3511
Mesire Yerleri 3511
Kızıl Dağ Ulusal Parkı 3511
Kovada Gölü Ulusal Parkı 3511
Çamyol 3511
Kuyucak 3511
Ayazmana 3511
Milas 3511
Gölcük 3511
İçmeler ve Kaplıcalar 3511
Sinap (Sav) Suyu 3511
Değirmendere İçmesi 3512
Tota İçmesi 3512
İklim 3512
Sıcaklık 3512
Yağışlar 3512
Rüzgârlar 3512
Sayılı Günler 3512
Bitki Örtüsü 3512
Hayvan Türleri 3512
Nüfus 3513
Nüfusun Yaş Yapısı 3515
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3516
Özet 3516

TARİH

İlin Adının Kaynağı 3518
Yazılı Tarih Öncesi 3518
Yazılı Tarih 3519
Arzava-Hitit Çatışmaları 3519
Frigler Dönemi 3519
Lidyalılar Dönemi 3519
Kimmer-Sapardailer 3520
Tirha Soyunun Yeniden Egemen Olması 3520
Persler Dönemi 3520
İskender Sonrası Dönem ve Selökidler 3520
Bergama Krallığı 3520
Selökidler Dönemi 3520
Yeni Bergama Egemenliği 3520
Roma Dönemi 3521
Bizans Dönemi 3521
İslam Uygarlıkları Dönemi 3521
Selçuklular Dönemi 3521
Beylikler Dönemi 3521
Osmanlı Yönetimi 3521
Çağdaş Dönem 3523
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 3523
Askeri, Sivil ve Dinsel Hizmetler 3525
Tarım 3526
Isparta'da Haşhaş Ekimi ve Yed-i Vahit (Devlet Tekeli) Uygulaması 3526
Hayvancılık 3527
Madenler 3528
Sanayi 3528
Ticaret 3528
Ulaşım 3528
Eğitim 3528
Mütareke ve Milli Mücadele'de Isparta 3529
Mütareke'de Durum 3529
İşgale Karşı Tepkiler ve Demiralay 3529
Konya Ayaklanması Sırasında Isparta 3530
II.Meşrutiyet Dönemi'nde Isparta Milletvekilleri 3530
İtalyanlar'a Isparta'da Ekonomik Ayrıcalık Verilmesinin Reddi 3530
Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Isparta Milletvekilleri 3530
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3530
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Isparta Milletvekilleri 3531
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Isparta Milletvekilleri 3531
Burdur Mutasarrıfı'nın Isparta'da Alıkonması 3532
Isparta Milletvekili Nadir Bey'in "Vatana İhanet"le Suçlanması 3532
İlin Özet Tarihi 3533
Isparta Valileri 3533

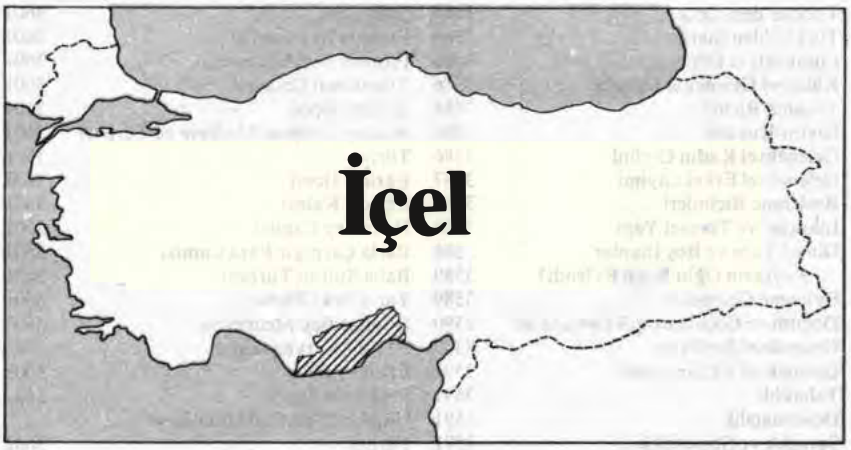
SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3535
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3536
Isparta İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3536
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3537
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3538
1913 Tarım Sayımı'nda Isparta 3539
Tarım 3540
Giriş 3540
1927 Tarım Sayımı'nda Isparta 3540
Bitkisel Üretim 3541
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3542
Baklagiller 3543
Sanayi Bitkileri 3543
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3543
Tahıllar 3543
Baklagiller 3544
Sanayi Bitkileri 3544
Haşhaş 3544
Gülcülük Isparta'da Nasıl Başladı? 3544
Şeker Pancarı 3544
Gülcülük 3545
Türkiye'deki Başlıca Yağ Gülü Türleri 3545
Sebzecilik 3546
Meyvecilik 3546
Isparta'da Yetiştirilen Üzüm Türleri ve Yerleri 3546
Bağcılık 3547
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3547
Gübreleme 3547
Sulama 3548
Tarım Araçlarının Gelişimi 3549
Verimlilik 3549
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3549
Hayvancılık 3551
Balıkçılık 3552
Ormancılık 3552
Enerji 3554
Madencilik 3554
Sanayi 3554
Cumhuriyet'in İlk Yıllarından 1950'ye Değin Isparta Sanayii 3554
Halıcılık ve Dokuma 3554
Dericilik 3555
Gülyağcılık 3555
Etibank Keçiborlu Kükürt İşletmesi 3555
Orman Ürünleri Sanayi 3556
Kükürt Ocakları 3556
Gıda Sanayii 3556
1950'lerden Sonra Isparta Sanayii 3556
Batı Anadolu'da Halıcılık ve Şark Halı Şirketi 3556
Dokuma, Giyim ve Deri Sanayii 3557
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii 3557
Gıda Sanayii 3558
Gülyağcılık 3558
Taşa Toprağa Dayalı Sanayi 3558
Yatırımlar, Katma Değer ve Ücretler 3558
Küçük Sanayi 3558
Senirkent'te El ve Ev Dokumacılığı 3559
Ticaret 3560
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ticaret 3560
Halıcılık 3560
Gülyağı 3561
1950'lerden Sonra Ticaret 3561
Halıcılık 3561
Gülyağı 3562
Şarkikaraağaç Bankası TAŞ (Sağlık Bankası TAŞ) 3562
Bankacılık 3562
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3563
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3563
Kademelenme 3563
Ulaşım 3563
Karayolları 3563
Demiryolu 3564
Haberleşme 3564
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3565
Göç 3566
İdari Bölünme ve Belediyeler 3567
Merkez İlçe 3568
Atabey 3568

Eğridir 3568
Gelendost 3569
Köylerde İçme Suyu ve Elektrik 3569
Keçiborlu 3569
Senirkent 3569
Sütçüler 3570
Şarkikaraağaç 3570
Uluborlu 3570
Isparta Belediye Başkanları 3570
Yalvaç 3570
Isparta Kenti 3570
Kentsel Arazi Kullanımı 3571
Merkezi İş Bölgesi 3571
İlde Konut 3571
Sanayi ve Küçük Sanayi 3571
Isparta Kenti'nde Konut 3572
Kentte Elektrik, Su, Kanalizasyon 3574
Iparta Kenti İmar Planları 3574
Eğitim 3575
Ortaöğretim 3576
Ortaokullar 3576
Liseler 3576
Mesleki ve Teknik Öğretim 3576
Yükseköğretim 3577
Yaygın Eğitim 3577
Sağlık 3578
Sağlık Sorunları 3578
Hastalıklar 3578
Ölüm Nedenleri 3579
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3579
Çevre Sağlığı 3579
Sağlık Hizmetleri 3580
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3581
Sosyal Sigortalar Kurumu 3581
Bağ-Kur 3581
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3582
Toplumsal Örgütlenmeler 3582
Meslek Kuruluşları 3582
Ticaret ve Sanayi Odası 3582
Kooperatifler 3582
Sendikalar 3583
Dernekler 3583
Özet 3583

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3585
Türkler'den Önce 3585
Türkler'den Sonra 3586
Cumhuriyet Dönemi 3586
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3586
Yaşama Biçimi 3586
Giyim-Kuşam 3586
Geleneksel Kadın Giyimi 3586
Geleneksel Erkek Giyimi 3587
Beslenme Biçimleri 3588
İnançlar ve Töresel Yapı 3588
Dinsel Yapı ve Boş İnanlar 3588
Poyrazın Oğlu Nasıl Evlendi? 3589
Evlenme Gelenekleri 3589
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3590
Geleneksel Şenlikler 3590
Geleneksel El Sanatları 3591
Tabaklık 3591
Dokumacılık 3591
Saraçlık ve Semercilik 3591
Urgancılık 3591
Mimarlık 3591
Yöresel Halk Edebiyatı 3592
Anamas Yörükleri'nde Dokumacılık 3592
Halk Şiiri ve Ozanlar 3593
Yabancı Gözüyle Eğridir (Eğirdir) 3594
Maniler 3595
Söylenceler 3595
Yerel Ağız Özellikleri 3596
Yerel Ağızla Bir Isparta Masalı "Padişah ve Üş Gızı" 3597
Atasözleri 3597
Bilmeceler 3598
Alkışlar 3598
Kargışlar 3598
Ninniler 3598
Tekerlemeler 3598
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3598
Halk Müziği 3598
Yörenin Ünlü Türküleri 3599
Ağıtlar 3599
Halk Müziği Araçları 3599
Geleneksel Oyunlar 3599
Geleneksel Halk Oyunları 3599
Seyirlik Oyunlar 3599
Çocuk Oyunları 3600
Tarihsel Yapıtlar 3600
Merkez İlçe 3600
Hızırbey Camisi 3600
Kutlu Bey Camisi 3600
İplik Camisi 3601
Şadırvan 3601
Firdevs Bey Camisi 3601
Firdevs Bey Bedesteni 3601
Yılankıran Çeşmesi 3601
Atabey İlçesi 3601
Atabey Ertokuş Medrese ve Türbesi 3601
Türbe 3601
Eğridir İlçesi 3601
Eğridir Kalesi 3601
Hızır Bey Camisi 3601
Barla Çaşnigir Paşa Camisi 3601
Baba Sultan Türbesi 3601
Yazla'daki Türbe 3601
Dündar Bey Medresesi 3601
Eğridir Kervansarayı 3602
Ertokuş Han 3602
Senirkent İlçesi 3602
Uluğbey Veli Baba Camisi ve Türbesi 3602
Sütçüler İlçesi 3602
Sefer Ağa Camisi 3602
Uluborlu İlçesi 3602
Uluborlu Kalesi 3602
Karabey Hamamı 3602
Yalvaç İlçesi 3602
Kale 3603
Tiyatro 3603
Kutsal Alan (Temenos) 3603
Augustus ve Men Askanios Tapınağı 3603
Kültürel Etkinlikler 3603
Kitaplıklar 3603
Halk Kitaplıkları 3603
Çocuk Kitaplıkları 3604
Müzeler 3604
Yalvaç Müzesi 3604
Sergiler 3604
Şenlikler 3604
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3604
Sinema 3604
Tiyatro 3604
Radyo-TV 3604
Yerel Yayın Organları 3605
Spor Çalışmaları 3605
Tesisler 3605
Kulüpler 3605
İl Doğumlu Ünlüler 3605
DEMİREL, Süleyman (1924-) 3606
Edebiyatta Isparta 3608
Özet 3610
Kaynakça 3611
İçindekiler 3614

İçel

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
32° 56′ ve 35° 11′ Doğu Boylamları
37° 26′ ve 36° 01′ Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 15.853 km2

Nüfus: 843.931

Nüfus Yoğunluğu: 53

İlçeler:
Merkez (Mersin), Anamur, Erdemli, Gülnar, Mut, Silifke, Tarsus

Bucak Sayısı: 11

Köy Sayısı: 550
Elektrikli: 353
Orman İçi (1973): 362
Okullu: 561

Belediye Sayısı: 18

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 59,4
Ovalar: 11,2
Platolar: 29,4

Akarsular: Göksu, Tarsus Çayı, Limonlu Çay, Sorgun Çayı

En Yüksek Nokta: Medetsiz Tepe (3.524 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 18,5°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —7,7
Ortalama: 21,8

Yağış Yıllık Ortalaması: 617,5 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 0

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 28,2
Sanayi: 37,6
(İmalat Sanayii: 29,0)
Hizmetler: 21,1
Diğerleri: 13,1

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 94,3
(Ekili-Dikili: 24,5)
(Çayır-Mera: 13,9)
(Ormanlık: 55,9)
Tarıma Elverişsiz: 5,7

Başlıca Tarım Ürünleri:
Pamuk, pirinç, yerfıstığı, turunçgiller, muz, seracılık, balıkçılık

Hayvan Sayısı:
Çeki: 41.350
Büyükbaş: 139.933
Küçükbaş: 952.490
Kümes H.: 527.124

Traktör Sayısı: 9.079

Faal Nüfus (1975): 288.062

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 71,9
Sanayi: 10,3
(İmalat Sanayii: 7,6)
Hizmetler: 16,7
Diğerleri: 1,1

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Cam, dokuma, petrol, boya-çivi, çimento, soda, gübre, un, yağ-sabun

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı (Mersin): 4.586

Fabrika Sayısı: 153

Banka Şubesi Sayısı: 102

Kişi Başına GSYİH (1975): 37.106 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 2

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 11

Okuryazar Oranı (%-1975):
Kadınlarda: 57,6
Erkeklerde: 80,0

Okul Sayısı:
İlk: 792
Orta: 58
Lise: 17
Mesleki ve Teknik: 29

Öğrenci Sayısı:
İlk: 113.911
Orta: 25.090
Lise: 11.201
Mesleki ve Teknik: 9.362

Öğretmen Sayısı:
İlk: 4.468
Orta: 498
Lise: 895
Mesleki ve Teknik: 567

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 25

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 2
Öğrenci Sayısı: 274

Kütüphane (1979): 10
Halk : 5
Çocuk: 5

Basımevi Sayısı (1978): 14

Radyo Sayısı: 73.537

Televizyon Sayısı: 43.573

Telefon Sayısı: 15.692

Teleks Sayısı: 325

Sinema Sayısı: 32

Spor Kulübü Sayısı (1978): 26

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 2.984

İçel

2469

2470

2469 - İçel
2470 - Mersin Dağları
2471 - Suntaras Dağı ve Vadisi

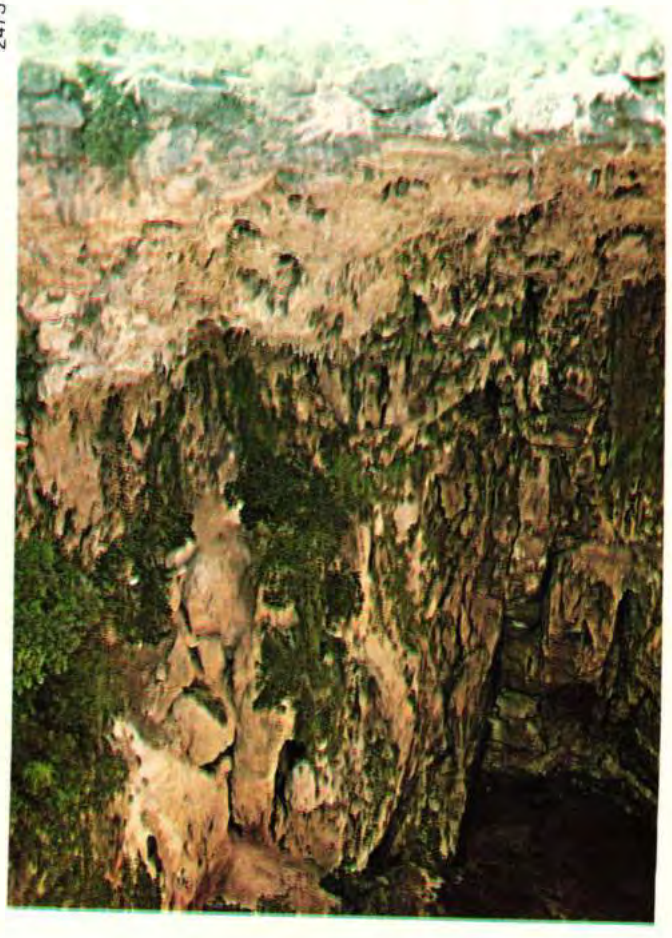
2471

2472

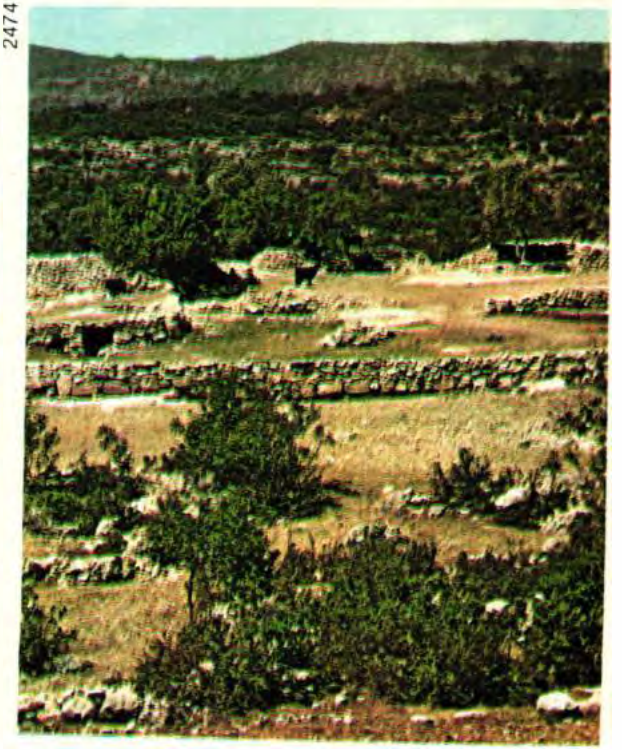

2473

2472 - Cennet
2473 - Cehennem
2474 - Gözne Yaylası

2474

2475

2475 - Tarsus Çağlayanı

2476

2476 - Namrun Yaylası

2477

2478

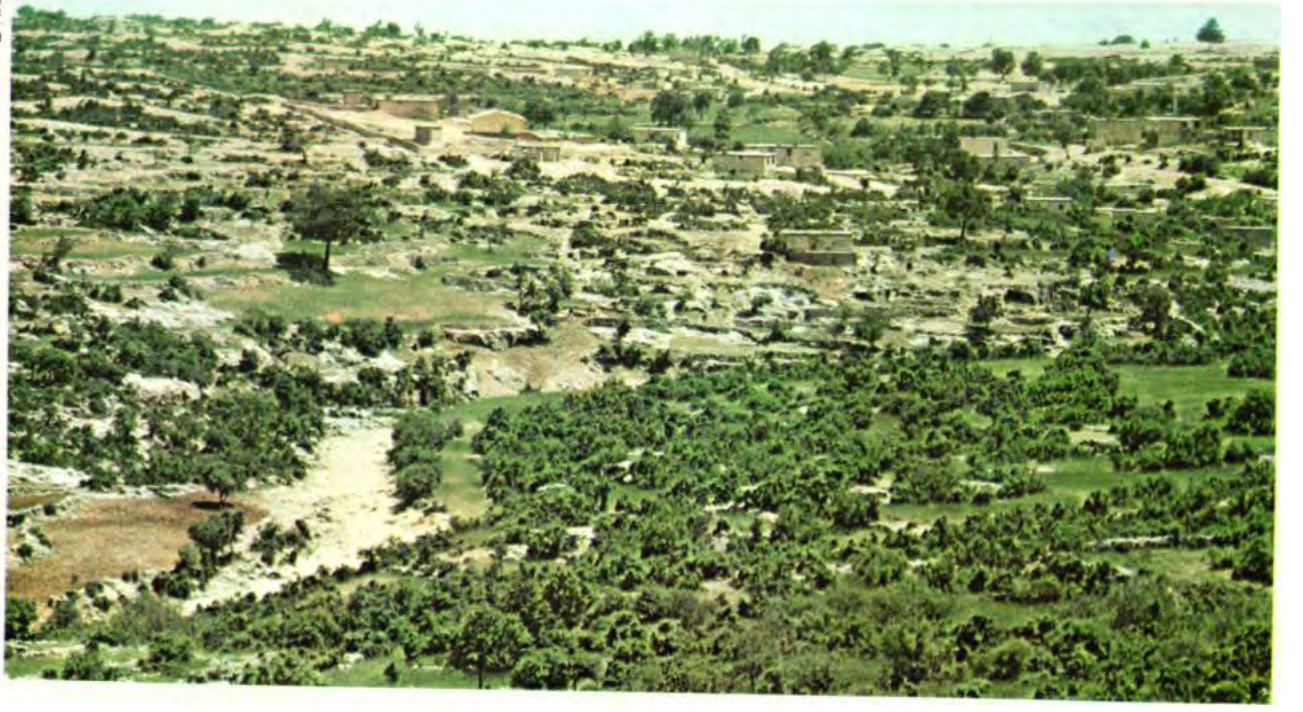

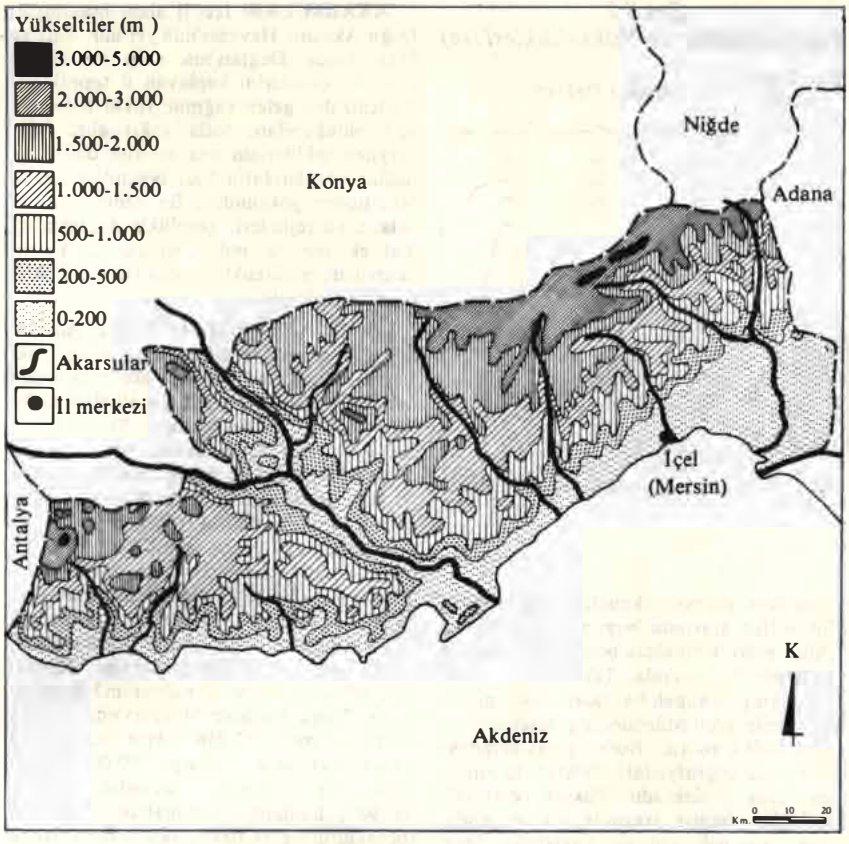
2479

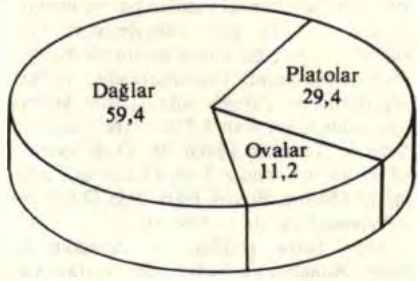
2477 - Narlıkuyu Mağarası, Silifke
2478 - Kızılbağ Yaylası
2479 - Kozağacı Yaylası
2480 - Beşoluk Yaylası

2480

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

İçel İli, Akdeniz Bölgesi'nin Çukurova bölümünün batısında yer alır. 32° 56 've 35° 11 'doğu boylamları ile 37° 26 've 36° 01 kuzey enlemleri arasında bulunan il, Doğu Akdeniz Havzası'nın büyük bir bölümünü kaplar.

15.853 km2'lik yüzölçümüyle Türkiye topraklarının % 2'sini kaplayan il, doğudan Adana'nın Karataş, Merkez, Karaisalı ve Pozantı; kuzeydoğudan Niğde'nin Ulukışla; kuzey ve kuzeybatıdan Konya'nın Ereğli, Karaman ve Ermenek; batıdan Antalya'nın Gazipaşa ilçeleriyle çevrelenmiş durumdadır.

Güneyden Akdeniz ile kuşatılmış bulunan il, kuzeyden Batı ve Orta Toros Dağları'nın yüksek plato ve zirveleriyle, Anadolu'nun iç kesimlerinden ayrılmaktadır.

% 94,3'ü tarıma elverişli olan il topraklarının, yeryüzü şekillerine göre dağılımında en büyük pay % 59,4 ile dağlarındır (Şekil 1).

1980'de İçel'de ülke nüfusunun binde 19'unu oluşturan 843.931 kişi barınmaktaydı. Çok hızlı gelişen il nüfusunun, yıllık ortalama artış hızı 1940-1945 döneminden başlayarak her zaman Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur. Ancak il nüfus yoğunluğu bakımından (km2'de 53 kişiyle) Türkiye sayısından (58) geridedir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

İçel il alanı, Doğu Akdeniz Havzası'nda yer almaktadır. Havzanın % 75'ini kaplayan ilin yüzey şekillerini genel olarak dağlar oluşturur. III. Zaman kıvrılmaları ile yükselip daha sonraki tektonik ve volkanik hareketlerde de yeni şekillenmeler kazanan il alanında, şiddetli aşınmalar sonucu, vadilerle parçalanmış geniş platolar ortaya çıkmıştır. Kalkerli ana yapı üzerinde oluşan bu platolar, il topraklarının % 29,4'ünü kaplar. İlde ovalar, kıyı ile dağlar arasında ince şeritler halinde uzanmaktadır. İçel'in güneydoğusunda, Türkiye'nin en verimli ovalarından olan Çukurova'nın bir bölümünü oluşturan, Tarsus ve Berdan ovaları bulunmaktadır.

İçel'de, vadiler güneyden kuzeye doğru sokulduğundan, Akdeniz iklim özellikleri iç kesimlere girebilmektedir. Bu vadi olukları, iç ve yüksek kesimlerde yerleşim ve tarımsal etkinlik merkezleri olarak ortaya çıkmaktadır.

DAĞLAR: İçel il alanı, Batı ve Orta Toros Dağları üzerinde bulunmaktadır. İl sınırları içine giren Toros Dağları, İç Anadolu'nun sönük şekilli Konya Düzlüğü ile Akdeniz arasında, yüksek çatılı bir kuşak halinde, batı-doğu yönünde uzanır. İçel'i kuzeyden çevreleyen Toros Dağları genç dağlar olup, volkanik, granit, gnays ve mikaşistlerden oluşmuştur. İl topraklarının % 59,4'ünü kaplayan dağlar, Silifke, Gülnar, Anamur ve Mut ilçe topraklarının büyük bölümünü örter. Dağlar, Erdemli'nin batısında kalan Limonlu Çay Vadisi'ne dek görece daha alçaktır. Bu vadinin doğusunda ise daha yüksek ve düzenli bir sıra oluşturur. Doğuya gidildikçe, denizden yavaş yavaş uzaklaşan dağ sırasıyla deniz arasında geniş düzlükler oluşur. Bu geniş düzlüklerde Merkez İlçe ile Tarsus İlçesi yer alır.

BATI TOROS DAĞLARI: Taşeli Platosu'nun batı sınırını oluşturan Batı Toros Dağları, Antalya Körfezi'nin doğusundan İçel İli'ne doğru, iki kol halinde uzanır. Taşeli Platosu'nun ortasında yükselen bu dağların güney kolu, Alanya ve Gazipaşa ilçelerinin kuzeyinden il alanına girer. Anamur İlçesi'nin kuzeyi ile Gülnar İlçesi'ni bütünüyle kaplar. Sıra, Silifke'ye dek sürer. Ermenek Göksuyu Vadisi ile Akdeniz kıyı kuşağı arasını dolduran Batı Toros Dağları'na, Akçalı Dağları adı verilir. 1.200-2.200 metre yükseltili Taşeli Platosu'nda yer alan Akçalı Dağları, oldukça düzensiz sıralar durumundadır. Bu dağların en yüksek noktası Karaçal Tepesi'dir (2.339 m) (Şekil 2). Akdeniz'e yaklaşınca yükseltisi önemli ölçüde azalmasına karşın, yine de yüksek sırtlar oluşur. Bunlardan önemlileri Toldağ (1.336 m) ile Sazlı Tepe'dir (698 m).

Batı Toroslar'ın kuzey kolu, Ermenek Göksuyu Vadisi ile Hadim Göksuyu Vadisi arasından il topraklarına sokulur. Güney kol kadar yüksek olmayan bu dağlar, Mut'un güneybatısında her iki vadinin birleştiği yerde son bulur. Bu dağların en yüksek noktası Derinçay'ın batısında yer alan Gökçetaşdağı'dır (1.416 m).

BOLKAR DAĞLARI: Orta Toros Dağları'nın il alanı içinde kalan kesimine Bolkar Dağları adı verilir. Göksu Vadisi'nin doğusundan başlayan ve Limonlu Çay Vadisi'nin kaynak alanından sonra, düzenli ve yüksek

sıralar oluşturan Bolkar Dağları, İçel topraklarını İç Anadolu'dan bir duvar gibi ayırır.

III. Zaman kıvrılmaları sırasında, Orta Toros Dağları, her iki yandan basınç altında kalarak bir yay gibi yükselmiştir. İşte Bolkar Dağları, bu yükselmenin en düzenli olduğu kesimlerini kaplamaktadır. Bolkar Dağları'nın en yüksek noktası, ilin kuzeydoğu ucunda yer alan 3.524 metre yükseltili Medetsiz Tepe'dir (Şekil 2). Öteki önemli yükseltiler ise Yıldız Tepe (3.134 m), Mor Dağ (2.454 m), Büyük Eğri Dağı (2.025 m) ve Avlama Dağı'dır (1.889 m).

Orta Toros Dağları, İç Anadolu ile Güney Anadolu'yu birbirinden ayıran sistemli sıralar oluşturduğundan, güç geçit verir. Orta Toroslar'ın tek geçidi, Akdeniz kıyılarını İç Anadolu'ya bağlayan Gülek Boğazı'dır. Gülek Boğazı, Bolkar Dağları üzerinde ve 1.050 metre yüksekliktedir. Oluşumu, III. Zaman'ın ikinci yarısına rastlayan boğaz, kıvrılmalar sırasında, çevresindeki dağlara göre daha az yükselerek oluşmuş bir vadide yer alır.

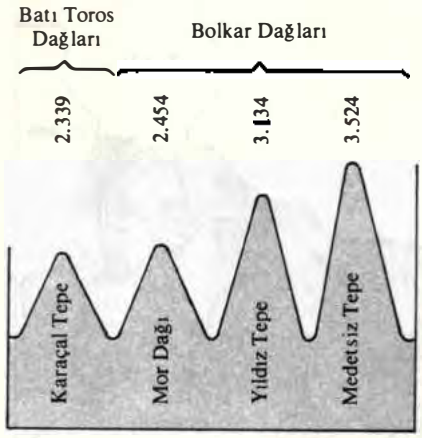
İlin ikinci önemli geçidi, Orta Toroslar ile Batı Toroslar'ı birbirinden ayırarak Anadolu'nun içlerine doğru sokulan Göksu Vadi Oluğu'ndaki Sertavul Geçidi'dir. Silifke-Mut karayolu bu geçitten Konya'ya bağlanır.

PLATOLAR, YAYLALAR: İçel'de il topraklarının % 29,4'ünü kaplayan plato oluşumları çok önemlidir. İlde, Göksu Vadisi'nin batısında kalan Mut, Silifke ve Anamur yöresi, Türkiye'nin önemli platolarından biri olan Taşeli Platosu üzerindedir. Taşeli Platosu, Göksu Vadisi'nin doğusunda Orta Toroslar kuşağı üzerindeki Limonlu Çay Vadisi'ne dek uzanır. Daha doğuda, Bolkar Dağları'nın eteklerinde, derin vadilerle oyulmuş, çok sayıda yüksek plato düzlüklerine rastlanır.

TAŞELİ PLATOSU: Antalya Körfezi'ni doğudan sınırlayan dağlarla başlayan Taşeli Platosu, Erdemli'nin batısındaki Limonlu Çay Vadisi'ne dek sürer. Buralara Antik Çağ'da Taşlık Kilikya anlamına gelen "Cilicia Tracheia" adı verilirdi. Taşeli Platosu, yapı ve şekil bakımından, Antalya Körfezi'nin batısını dolduran Tekeli Platosu'ndan çok farklıdır. Tekeli Platosu'nun temelinde fliş ve şistler ile permokarbonifer oluşumları bulunur. En üstte kretase kalkerleri vardır ve bu yapı, III. Zaman kıvrılmalarında fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Oysa Taşeli Platosu'nda, temelde bulunan şistler, flişler ve permokarbonifer oluşumları, yer yer yüzeye çıkarak geniş alanlar kaplamaktadır. Ayrıca, daha engebeli ve yüksek bir yapı ortaya çıkmıştır.

Taşeli Platosu'nun, Akdeniz'e bakan yönünde, Akseki'nin doğusundan Silifke'ye dek uzanan oldukça geniş bir kıyı şeridi vardır. Kıyı şeridinden sonra yükselen platonun, yüksek kesimleri kretase kalkerleri ile kaplıdır. Asıl dalgalı yapıyı da bunlar oluşturmaktadır. Platonun ortasında yer yer yükselen ve Batı Toroslar'ın uzantılarını oluşturan Akçalı Dağları, genellike kalkerlerle kaplıdır. III. Zaman'ın ikinci yarısında ortaya çıkan kıvrılma hareketleri sonucunda, Taşeli Platosu'nun kuzey kesiminde, yüzeyi örten kretase kalkerleri batıya doğru kaymış ve daha alttaki permokarbonifer

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

oluşumları yüzeye çıkmıştır. Kaymalarla, Mut-Silifke arasında bugün Göksu Vadisi denilen jeolojik bir alçak bölge oluşmuştur.

Taşeli Platosu'nda, Tekeli Platosu'nda da olduğu gibi kapalı havzalara rastlanmaz. Bu nedenle, sözü edilebilecek genişçe bir ova ya da düzlük yoktur. Burası geniş anlamıyla, fiziksel coğrafyadaki "plato" tanımına tam olarak uymaktadır. Yüksek ve sürekli sıradağlar, bunlar arasında uzanan geniş, dalgalı ve çok yüksek yaylalarla derin vadiler Taşeli Platosu'nun temel yüzey şekillerini oluşturur. Taşeli Platosu'nun aşağı-yukarı yarısında yükselti 1.500 metrenin üzerindedir. Yükseltisi 1.000 metrenin altında olan yerler, yalnızca vadi oluklarında görülür.

Taşeli Platosu'nda iklim oldukça serttir. Tarım alanları oldukça sınırlıdır.

Göksu Vadisi dışında, hayvancılığın ot gereksinimini karşılayacak yeterli otlaklar da yoktur.

Bütün bu nedenler platonun genellikle yerleşime elverişli olmaması sonucunu doğurmaktadır. Buna karşın platonun sularını toplayan Göksu Irmağı'nın aktığı vadi, hem geniş tarım toprakları bulunması, hem de iklim özellikleri açısından, toplumsal etkinliklerin yoğunlaştığı bir yöre olmaktadır.

Taşeli Platosu'nun Akdeniz'e ve Göksu Vadisi'ne bakan kesimlerinde, yaz aylarında yöre halkının yaylak olarak kullandığı yaylalar vardır. Bunların başlıcaları, Silifke'de Balandız, Gökbelen ve Kırobası; Anamur'da Kaş, Beşoluk ve Kozağaç; Gülnar'da Bardat, Tersekan ve Balyaran; Mut'ta Kozlar, Çivi, Söğütözü ve Sertavul yaylalarıdır.

İçel'de, Limonlu Çay Vadisi'nden sonra, yüksek ve düzenli sıralar oluşturan Bolkar Dağları'nın Akdeniz'e bakan yüzlerinde, vadilerle parçalanmış plato düzlükleri uzanır. Genellikle, kıyıdan 30-60 km uzaklıkta bulunan bu platolar, 700-1.500 metre arasındaki yükselti basamaklarına serpilmiş durumdadır. Bu platolar üzerinde, Merkez İlçe'de Gözne, Fındıkpınarı, Soğucak, Mihrican, Ayvagediği ve Kızılbağ; Tarsus'ta Namrun ve Sebil; Erdemli'de Sorgun, Küçükfındık ve Güzeloluk gibi yaylalık alanlar bulunmaktadır.

AKARSULAR: İçel il alanı bütünüyle, Doğu Akdeniz Havzası'nda yer alır. Batı ve Orta Toros Dağları'nın sarp ve eğimli yüksek kesimlerini kaplayan il toprakları, Akdeniz'den gelen yağmur yüklü bulutlara açık olduğundan, fazla yağış alır. İlde, yeryüzü şekillerinin ana çatısını oluşturan dağlar ve platoların bazı bölümleri orman örtüsünden yoksundur. Bu nedenle, akarsuların su rejimleri, genellikle düzensizdir. Yüksek oranda mil taşımalarına karşın akarsular, iyi nitelikli sulama suyu özellikleri göstermektedir.

DOĞU AKDENİZ HAVZASI: Alanya'nın doğusundaki Sedir Çayı, daha doğudaki Tarsus Irmağı ve bu ikisi arasında kalan öbür akarsuların su toplama alanları Doğu Akdeniz Havzası'nı oluşturur. % 75'i İçel il sınırları içinde kalan havza, ülke yüzölçümünün % 2,7'sini kaplayan orta büyüklükte bir havzadır. Doğu Akdeniz Havzası'nın en önemli akarsuyu Göksu Irmağı'dır.

Toplam su toplama alanı 22.000 km2'ye ulaşan Doğu Akdeniz Havzası, Anamur, Silifke, Tarsus ve öteki küçük alüvyal düzlükler dışında dağlıktır. Yükselti 2.000 metreye çıkmakta, sırt ve doruklarda 3.000 metreyi geçen kesimler de bulunmaktadır. Havzanın, yıllık su hacmi 9 milyar m3 dolayındadır. Doğu Akdeniz Havzası'nda, kıyıya yakın kesimde 212.256 hektar ovalık alan vardır. Bu ovaların yaklaşık 150.000 hektarı sulanabilir niteliktedir. Havzadaki ovaların % 90'ı, bunlardan sulanabilir nitelikteki toprakların ise % 100'e yakın bölümü İçel il sınırları içinde kalmaktadır.

Göksu Irmağı: Taşeli Platosu'nun sularını toplayarak, Silifke Ovası'ndan denize dökülen Göksu Irmağı, 10.000 km2'lik su toplama alanı ve 250 km'lik uzunluğu ile Güney Anadolu'nun en önemli akarsularından biridir. Irmak, Hadim Göksuyu ve Ermenek Göksuyu adı verilen iki kolun birleşmesinden oluşur. Her iki kol da kaynaklarını Yedi Kaza Yaylaları'ndan alır.

Hadim Göksuyu, önce Balcılar Çayı adı altında kuzey yönünde akar. Sonra doğuya yönelir ve batıdan Korualan yöresinden, kuzeyden Özyurt Dağları'ndan kaynağını alan küçük dere ve çaylarla birleşir. Güneydoğuya dönerek Çampınar bölgesinden İçel topraklarına girer. İl alanı içinde akarsunun vadi tabanı genişler ve Mut'un batısında Orta Toroslar'ın batı kesimlerinin sularını toplayan Kestelkapısı Deresi'ni alır. Güney yönünde akarak Ermenek Göksuyu ile birleşir.

Batı Toroslar'ın Antalya il sınırları içindeki uzantılarından kaynaklanan Ermenek Göksuyu ise önce Gevne Çayı adı altında doğu yönünde akar. Pınarönü yöresinde, Ermenek yöresinin sularını toplayan Küçük Çay ile birleşir. Daha sonra Evsin yöresinde İçel topraklarına girer. Hafif kuzeydoğuya döner. Hadim Göksuyu ile birleşir.

Her iki kolla birleştikten sonra suyu iyice bollaşan Göksu Irmağı, Kışlaköy'e varmadan kuzeydoğudan Kurtsuyu Deresi'ni alır ve Silifke'de denize dökülür.

Göksu Irmağı, bol yağış alan yüksek kesimlerin sularını toplamaktadır. Ayrıca, yer yer yüzeye çıkan güçlü yeraltı kaynakları ile de beslenir. Ermenek Göksuyu'nun taşıdığı su miktarı, Kırkyalan'da 69 m3/sn,

akıttığı ortalama su miktarı ise 118 m3/sn' dir.

Tarsus Çayı: Kaynaklarını Bolkar Dağları'nın güney eteklerinden alan Tarsus Çayı, Kadıncık Deresi ile Cehennem Deresi' nden oluşur. Kadıncık Deresi'nin kaynak alanı kış aylarında sürekli kar altında bulunur ve bu kar örtüsü yaz aylarına değin erimez. Yazın eriyen kar suları ise kalkerli yapı nedeniyle yeraltına iner. Bu nedenle Kadıncık Deresi'nin suyu azdır. Kadıncık Deresi, güneydoğu yönünde, yer yer daralıp genişleyen bir vadide akar. Suçatı yöresinde Gökbirevlek ve Çoçak sularının birleşmesiyle oluşan Cehennem Deresi ile birleşir.

Bundan sonra Tarsus Çayı güneye yönelir ve Tarsus'ta denize dökülür.

Yaklaşık 2.000 km2'lik bir alanın sularını toplayan 150 km uzunluğundaki Tarsus Çayı'nın suyu, su toplama alanı Orta Toros Dağları'nın bol yağış alan en yüksek kesimlerinden oluştuğundan yaz-kış boldur. Kar örtüsü güç eridiğinden çayın yüzeysel akışı zayıftır. Buna karşın, kar suları kalkerli yapıda yeraltına indiğinden yeraltı gölleri ve su depoları oluşturmaktadır. Bu yeraltı su kaynakları, bir baraj gibi Tarsus Çayı'nı sürekli beslemektedir. Bu nedenle, Tarsus Çayı'nın akışı düzenlidir, yaz aylarında bile suyu azalmaz.

Tarsus Çayı'nın Suçatı'nın güneyindeki debisi, en çok 1.222 m3/sn, en az 9,33 m3/sn'dir. Ortalama akış ise 40,5 m3/sn dolayındadır.

Tarsus Çayı'nın geçtiği yerlerde eğim yüksek olduğundan akışı hep hızlıdır. Hızın kesilmesini sağlayacak düzlük alanlar pek bulunmadığından, şiddetli yağışlar taşkınlara yol açmaktadır.

İlde, Göksu Irmağı ve Tarsus Çayı dışındaki akarsular genellikle kısadır. Göksu Vadisi'nin doğusunda Orta Toros Dağları düzenli ve yüksek sıralar oluşturur. Denize koşut uzanan bu dağların su bölüm çizgisini oluşturan sırtlar ile deniz arasındaki uzaklık fazla olmadığından, bu bölgedeki akarsuların boyları kısa ve suları azdır. Bu akarsuların en önemlileri Limonlu Çay, Sorgun Çayı ve Aslanköy Deresi'dir.

Limonlu Çay: Kaynağını Karaydın yöresinin kuzeyindeki dağlardan alan Limonlu Çay, Aksıfat ve Eldilek derelerinin birleşmesiyle büyüyerek Erdemli'nin batısında Akdeniz'e dökülür. Limonlu Çay'ın Kızılgeçit yöresindeki debisi, en çok 61 m3/sn, en az 3,56 m3/sn'dir. Ortalama akış 10 m3/sn dolayındadır.

Uzunluğu 130 km kadar olan Limonlu Çay'ın denize döküldüğü yerde küçük bir alüvyal ova oluşmuştur.

Sorgun Çayı: Limonlu Çay'dan daha küçük olan Sorgun Çayı, Küçük Sorgun ve Değirmenbaşı pınarlarının birleşmesiyle oluşmaktadır. Yaklaşık 90 km uzunluğunda olan Sorgun Çayı, Erdemli'de alüvyal düzlükler yaratarak Akdeniz'e dökülür.

Aslanköy Deresi: Bolkar Dağları'nın güney yamaçlarından kaynaklanan Aslanköy Deresi, önce kuzeydoğu yönünde akar. Çağlarca yöresinde, güneye dönüp Merkez İlçe sınırları içinde Akdeniz'e dökülür. Yaklaşık 100 km uzunluğundaki dere, denize döküldüğü yerde, alüvyal düzlükler oluşturur.

İçel'de, Silifke ile Anamur arası, Taşeli Platosu'nun denize en fazla yaklaştığı kesimidir. Yörede birbirine koşut akan ve Akdeniz'e dökülen çok sayıda kısa dere ve çay vardır. Bunların bir kesiminin suları azdır ve genellikle yaz aylarında kurumaktadır. En önemlileri, Anamur Çayı, Bakırçay ve Sipahil Deresi'dir.

Tablo 1
İçel'de Deniz Suyu Sıcaklığının Başka İllerle Karşılaştırılması

	İçel (Mersin)	Antalya (Alanya)	Çanakkale (Merkez)	Muğla (Marmaris)	Samsun (Merkez)
Ortalama	20,4	21,6	15,5	19,9	15,7
En Yüksek	29,1	30,3	25,9	27,0	29,8
En Düşük	11,6	11,6	0,3	13,6	3,0

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

Anamur Çayı: Yaklaşık 70 km uzunluğundaki Anamur Çayı, Anamur Yaylaları'nın sularını toplar. Yöre, genellikle kalkerli yapıdadır. Yüzey sularının büyük bir bölümü yeraltına inmekte, daha sonra yükseltinin düşmesiyle yeniden yüzeye çıkmaktadır. Bu kaynaklar, Anamur Çayı'nı sürekli olarak beslemektedir. Çeşitli kaynak sularının birleşmesiyle suyu bollaşan Anamur Çayı Büngüldek yöresinde bir şelaleden döküldükten sonra Evciler yöresinde güneye döner ve Anamur'da, bir kıyı ovası oluşturarak denize dökülür.

Anamur Çayı'nın, Alaköprü yöresinde en çok debisi 478 m3/sn, en az 2,40 m3/sn'dir. Ortalama akış 38 m3/sn dolayındadır.

Bakırçay: Akçalı Dağları'nın güney yamaçlarından kaynaklanan Bakırçay, büyük bir akarsu değildir. Yaklaşık 60 km uzunluğunda olan akarsu, hızlı bir akışla, Anamur'un doğusundan denize dökülür. Döküldüğü yerde küçük bir ova oluşmuştur.

Sipahil Deresi: 35-40 km uzunluğunda küçük bir akarsudur. Kaynağını Gülnar'ın güneyinden alır. Suyu fazla değildir. Denize döküldüğü yerde, vadisi genişler ve kıyı ovaları oluşur.

GÖLLER: İçel İli'nde Akdeniz kıyısındaki birkaç set gölünden başka önemli göl yoktur. Silifke ile Taşucu arasındaki Akgöl ve Keklik Gölü ile Paradeniz Gölü bunların başlıcalarıdır. Gülnar'ın Hortu Köyü'nde kille kaplı çöküntü çanaklarının su ile dolmasından oluşmuş iki küçük göl vardır. Tarsus Çayı'nın denize döküldüğü yerde de, bir set gölü durumunda olan Aynaz Bataklığı oluşmuştur.

Bütün bu göller, bir noktasından denizle bağlantılı önleri kum ve çakıl yığınlarıyla kapanmış, deniz girintileri şeklinde lagün gölleridir. Denizle bağlantılı olduklarından suları tuzludur. Bu göllerde bol balık yaşar.

DENİZLER: Antalya Körfezi ile Mersin Körfezi arasında kalan Taşeli Yarımadası'nı kaplayan, İçel İli'nin güneyi, Anamur'dan Tarsus'a dek Akdeniz ile çevrilidir. İlin Akdeniz kıyıları, yer yer kayalıktır.

İli kuzeyden sınırlayan Toros Dağları, sarp sırtlarıyla denizle iç kısımlar arasında doğal bir sınır oluşturur. Bu nedenle, İç Anadolu'dan Akdeniz kıyılarına geçiş çok güçtür. Kuzey-güney yönünde uzanan dağlar, kıyıya dek sokulur, önemli burunlar oluşturur. Anamur, Kızıl Burun, Dana ve İncekum burunları bunların başlıcalarıdır.

İçel'in, Akdeniz kıyısında dört limanı, Mersin, Taşucu, Gilindire ve Anamur limanlarıdır. Ayrıca, Akdeniz'e sokulan burunlar arasında, sayısız küçük koylar vardır.

Yaklaşık 108 km uzunluğunda doğal kumsalı bulunan İçel'in Akdeniz kıyıları, Türkiye'nin turizm potansiyeli en yüksek yerleri arasındadır. Mersin'de ortalama deniz suyu sıcaklığı 20,4 °C, en yüksek sıcaklık 29,1, en düşük sıcaklık ise 11,6 °C'dir (Tablo 1, Tablo 2). Son yıllarda, hızlı sanayileşme nedeniyle, deniz önemli ölçüde kirlenmiştir. Bu kirlenme, deniz ürünlerinin azalmasına yol açmaktadır.

Ayrıca, ilin kıyılarında, akarsuların denize kavuşma noktalarında bataklıklar oluşmaktadır. Bu bataklıkların bir bölümü kurutulmuştur. Bir bölümünde ise kurutma çalışmaları sürdürülmektedir. Örneğin, Tarsus Çayı'nın denize döküldüğü yerde oluşan geniş bataklıklarda okaliptüs ormanları kurularak bu bataklık ortadan kaldırılmıştır.

VADİLER VE OVALAR: İl alanını kaplayan Batı ve Orta Toros Dağları'nın temel özelliği, yüksek ve sürekli sıralar oluşturmasıdır. Bu sıraların arasında geniş plato düzlükleri vardır. Akdeniz kıyı kuşağı ve Göksu Irmağı çevresi dışında geniş sayılabilecek ova yoktur. İlin bu kesimlerinde vadiler önemli yer tutmaktadır.

Kalkerli yapının yer yer yüzeye çıktığı bu yüksek platolarda, akarsular derin vadilere gömülmüş durumdadır. Bu vadilerin kimi kesimlerinde taban genişlemiş ve iki yanda şerit biçiminde bükler ve tarım alanları oluşmuştur. Akdeniz iklim özellikleri, güneyden kuzeye doğru uzanan bu vadilerden Toros Dağları'nın içlerine dek sokulur. Vadilerin yamaçlarında, verimli tarım toprakları bulunan taraçalar yer alır. İlin iç kesimlerinde yerleşmeler, genellikle, bu tip vadi oluklarına sıkışmış durumdadır.

GÖKSU VADİSİ: İlin en önemli vadisidir. Hadim Göksuyu Vadisi kuzeyden, Ermenek Göksuyu Vadisi ise batıdan il alanına girer. Taşeli Platosu'nda, tarım yapılan tüm alanlar bu iki vadide toplanmış durumdadır.

Hadim Göksuyu Vadisi, il sınırı yakınında kısa ama dar ve derin bir boğaza dönüşür. Daha sonra tabanı biraz genişler. Bu genişleyen tabanda şerit biçiminde tarım alanları sıralanır. Vadi tabanının son bulduğu noktalarda ise köyler kurulmuştur. Göksu Vadisi, Kravga yakınında yeniden daralır, sonra Ermenek-Mut yolu yakınında

Tablo 2
İçel'de Aylara Göre Ortalama Deniz Suyu Sıcaklıkları

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama	14,9	13,9	15,3	18,0	21,5	24,9	26,8	27,7	25,6	21,7	17,9	16,0
En Yüksek	17,1	15,2	17,3	20,6	25,1	27,3	28,4	29,1	28,9	26,0	20,0	18,0
En Düşük	11,8	11,6	13,0	15,6	18,3	21,9	23,4	24,9	22,6	19,0	15,2	12,8

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

genişlemeye başlar. Mut dolayında iyice açılır. Vadi tabanının oluşturduğu geniş düzlükler, verimli topraklarla örtülüdür. Bu noktada, Hadim ve Ermenek Göksuyu vadileri birleşir.

Evsin bölgesinden il alanına giren Ermenek Göksuyu Vadisi, dar ve derin bir boğaz biçiminde Kırkyalan'a dek sürer. Burada tabanı genişleyerek Hadim Göksuyu Vadisi ile birleşir.

Her iki Göksu Vadisi, Suçatı Bükü denen yerde birleştikten sonra, taban yavaşça daralarak Haydar Köyü yakınlarına gelir. Haydar Köyü'nden sonra, vadi arka arkaya boğazlar oluşturarak Silifke'ye ulaşır. Bu kesimde hızla genişler. Bu genişleyen taban üzerinde, İçel'in en önemli alüvyal ovalarından Silifke Ovası oluşmuştur.

Silifke Ovası: Silifke Ovası, Göksu Irmağı'nın taşıdığı alüvyonların birikmesi ile oluşmuştur. Ovanın uzunluğu doğu-batı yönünde 15 km, eni ise kuzey-güney yönünde 7 km'dir. Alanı 10.000 hektardır. Kuzey kesiminin yükseltisi 50 metreye ulaşıyorsa da, ovanın ortalama yükseltisi 2-10 metre arasındadır. Silifke Ovası'nın 7.520 hektarı alüvyal topraklarla, geriye kalan bölümü kolüvyal topraklarla örtülüdür. Kıyıya yakın kesimlerdeki topraklar ağır yapılı, çorak ve kumluktur. Bu alanlarda iyi sulama sistemleri uygulayarak tarım yapılabilir.

Silifke Ovası'nın iklimi,ilin öteki kıyı ovalarına göre daha serttir. Kış aylarında, Taşeli Platosu'nun soğuk rüzgârları, Göksu Vadisi'nden Silifke Ovası'na sokulur. Basınç farkı nedeniyle, soğuk rüzgârlar ovadan Akdeniz'e doğru eser. Şiddetli ve sürekli soğuk rüzgârlar, ilkbaharda yer yer don olayına neden olur. Üç yanı denizlerle çevrili olmasına karşın, ovanın iklim özellikleri turunçgiller üretimini kısıtlar. Ovada yaz ayları ise öbür kıyı ovalarına göre daha serindir.

Silifke Ovası, tarım ürünleri dışında genellikle doğal örtüden yoksundur. Yer yer görülen yeşil alanlar zeytinlik ve dutluklardır.

Silifke Ovası'nda tarla bitkilerinden buğday, arpa ve çavdar ile baklagil türlerinden fasulye, mercimek, bakla ve pamuk ekimi yapılmaktadır. Sebzelerden domates, kabak ve bamya, meyvelerden portakal, mandalina, üzüm ve muz yetiştirilmekte, kavun-karpuz ekilmektedir.

Silifke Ovası'nın güneybatısında, kıyı kordonlarının kapattığı iki lagün gölü vardır. Bunlardan Paradeniz Gölü'nün, bir boğazla deniz bağlantısı vardır. Akdeniz'in suları kabarınca, Paradeniz'in suları da kabarır ve bir boğaz ile Akgöl'e geçer.

İçel'de Anamur Ovası ile Silifke Ovası ve Silifke Ovası ile Berdan Ovası arasında, dağlar kıyıya çok yaklaştığı için, geniş vadilere ve büyük ovalara rastlanmaz. Yalnızca, dere ve çayların kıyı şeridine yığdığı alüvyonlarla oluşmuş küçük ovalar vardır. Bunların en önemlileri, Bakırçay'ın vadi tabanına yığdığı alüvyonlarla oluşturduğu Bozyazı Ovası ile küçük derelerin taşıdığı maddelerle oluşan 840 hektar genişliğindeki Gilindire Ovası ve Ovacık Ovası' dır. Ayrıca, Erdemli'nin doğusunda, Karakız Dere ve öteki küçük akarsuların taşıdığı alüvyonlarla oluşan verimli tarım toprakları vardır.

Bu ovalar, az yer kaplamalarına karşın, yağışların bu kesimlerde fazla oluşu ve rüzgârlara karşı korunaklı bir topografik yapı olması nedeniyle muz, meyve ve sebze gibi pazar ürünlerinin yetiştirilmesine elverişlidir.

ANAMUR ÇAYI VADİSİ: Taşeli Platosu'nun güney kesimlerinden, iki kol halinde başlayan Anamur Çayı Vadisi kalkerli yapı üzerinde derinleşmiş bir boğaz şeklindedir. Evciler yöresine dek çok dar ve dik olan vadi, Evciler yöresinden sonra güneybatı yönünde bir yay çizer ve tabanı yavaş yavaş genişlemeye başlar. Anamur' da, vadi iyice genişler, doğudan ve batıdan kıyı şeridi ile bütünleşir. Bu geniş düzlükler üzerinde İçel'in önemli ovalarından biri olan Anamur Ovası bulunur.

Anamur Ovası: Anamur Burnu'ndan doğuya doğru, Azı Dağı adı verilen çamlık tepelere dek uzanan bu ova oldukça geniştir. Alanı yaklaşık 5.660 hektar olan Anamur Ovası, Anamur Burnu'nun doğusundan ve batısından, akarsu vadileri boyunca içerilere doğru sokulur. Uzunluğu 10, genişliği ise 5 km dolayındadır.

Başta Anamur Çayı olmak üzere, öbür küçük derelerin taşıdığı maddelerin birikmesiyle oluşmuş bir ovadır.

Ovanın büyük bölümü alüvyal topraklarla, Anamur Burnu'nun batısındaki vadi içleri ise kolüvyal topraklarla kaplıdır. Topografik yapısı nedeniyle, kuzeyden gelebilecek soğuk rüzgârlara kapalıdır. Ovadan sonra Taşeli Platosu birden yükseldiğinden, Akdeniz'den gelen yağmur yüklü bulutları tutar. Bu nedenle ova, Tarsus ve Berdan ovalarına göre daha fazla yağış alır.

Anamur Ovası'nın, denizden yüksekliği yaklaşık 50 metredir. % 5'e yakın bir eğimle denize doğru alçalır. Alçak kesimlerinde yer yer taban suyu yükselmekte ve tuzluluk artmaktadır. Bu iki etken tarımsal etkinliklere önemli sınırlamalar getirir.

Çok verimli olan ovada, pamuk ekimi, sebzecilik yapılmakta ve turunçgiller yetiştirilmektedir.

TARSUS VADİSİ: Bolkar Dağları'nın güneydoğu yamaçlarından başlayan Tarsus Çayı Vadisi, çok dar ve diktir. Dağların yüksek eteklerinden başlayan Kadıncık ve Cehennem dereleri vadileri, Karadirlik'in kuzeyinde birleşinceye dek genellikle dar boğazlar şeklindedir. Daha sonra, doğudan güneye bir yay çizen Tarsus Çayı Vadisi, kıyı kuşağına ininceye dek, fazlaca genişlemez. Tarsus Vadisi'nin dar ve derin olmasının iki nedeni vardır: Birincisi, vadinin 3.000 metre yükseklikten deniz düzeyine hızla alçalmasıdır. İkincisi ise, ana yapı kalkerli olduğundan suya direnci az olan kalkerli oluşumların kolayca aşınmasıdır.

Kıyıya yakın kesimlerde vadi tabanı birden genişleyerek Seyhan Irmağı'nın vadi tabanı ile birleşir. Bu geniş düzlükler üzerinde Tarsus ve Berdan ovaları yer almaktadır.

Tarsus Ovası: Çukurova'nın bir parçası durumunda olan, Tarsus Ovası, Tarsus Çayı (Berdan Irmağı) ile Seyhan Irmağı arasını bütünüyle kaplamaktadır. 85.000 hektar alan kaplayan Tarsus Ovası, kıyıdan kumul setleri ve lagün gölleri ile ayrılmış durumdadır. Denizden yüksekliği ortalama 50 metre olan Tarsus Ovası'nın eğimi, % 5'in altındadır. Ovanın en büyük sorunu, yüksek taban suyu ve tuzluluktur. Yöre aynı zamanda ilin en az yağış alan kesimidir. Bu durum, tarımsal etkinlikleri önemli ölçüde sınırlamaktadır. Ama, son yıllarda sulama sisteminin gelişmiş olması, bu olumsuzlukları önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır.

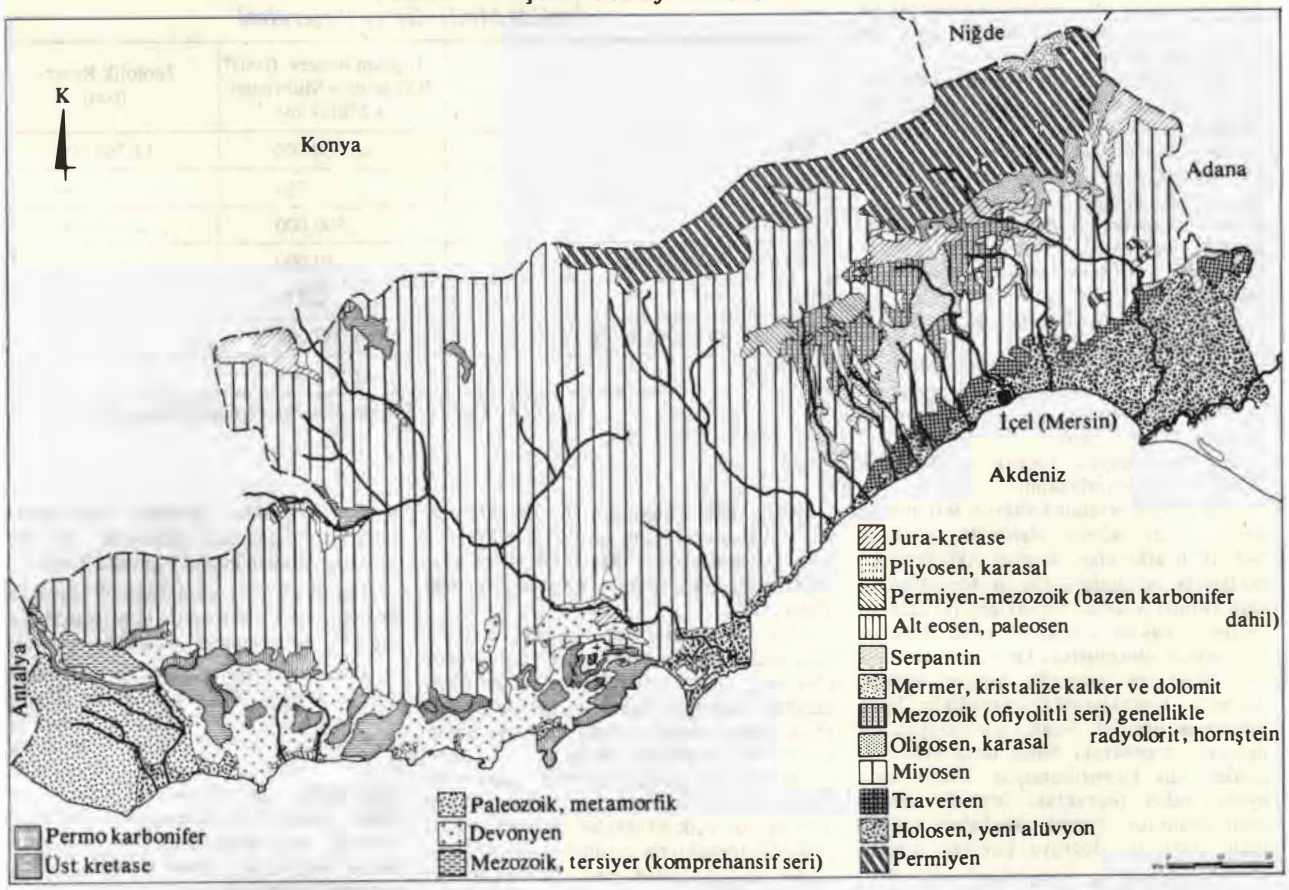
Alüvyal topraklarla kaplı olan Tarsus Ovası'nda, Akdeniz iklimine uygun tüm ürünler yetiştirilmekte, meyvecilik ve sebzecilik yapılmaktadır.

Berdan Ovası: Ülkenin en geniş tarım alanı olan Çukurova'nın batı ucunu oluşturan Berdan Ovası, Tarsus Çayı ile bu çayın batısında kalan Toroslar'ın etekleri arasındaki alanı kaplamaktadır. Yüzölçümü yaklaşık 40.000 hektar olan ova, denizden ortalama 50 metre yüksekliktedir. Ova, denize doğru % 5'in altında bir eğimle alçalır. Yağışlar daha çok kış ve bahar aylarında düşmekte, yaz ayları kurak geçmektedir. Kuraklığın tarıma getirdiği kısıtlamalar, son yıllardaki yoğun sulama çalışmalarıyla büyük oranda giderilmiştir.

Ovada, denize yaklaşıldıkça taban suyu yükselmekte ve tuzluluk artmaktadır. Ova ile deniz arası Kozanlı'ya dek kumlarla kaplıdır.

Alüvyal topraklarla kaplı ovada, pamuk ekimi, sebzecilik ve turunçgiller üretimi yapılmaktadır.

İçel İli Jeoloji Haritası

JEOLOJİK YAPI

İçel il toprakları genellikle değişik yaşlı kireç taşlarından oluşmuştur. Bunun dışında, Anamur'un batısında başkalaşım kayaçları, kıyılarda ise IV.Zaman alüvyonları yayılım gösterir.

Anamur-Taşucu arasındaki yamaçlarda, devoniyen yaşlı, az başkalaşım geçirmiş şist ve kireçtaşı oluşumları bulunur. Permokarbonifer yaşlı kayaçlar, Silifke-Anamur arasında, devoniyen .yaşlı oluşumlarla karışık olarak yer alır. Bolkar Dağları'nın sırtları, permiyen yaşlı sert kalkerlerle kaplıdır. Mezozoik ve Permiyen kalkerleri Güzeloluk ve Aslanköy yörelerinde, yer yer karışık olarak açığa çıkmıştır. Aslanköy'den Gülek Boğazı'na uzanan ince bir şeritte ve İlin Konya ile sınırını oluşturan Batı Toros Dağları'nda, çoğunlukla sert kristal kalkerlerden oluşan jura-kretase kalkerleri yoğundur.

İçel'in batı sınırında ve Anamur-Taşucu arasında, yer yer, üst kretase oluşumları yaygındır. Kitlesel kalkerler, il genelinde fazlaca yer tutmaz.

Doğuda Gülek -Namran yöreleri, tersiyer yaşlı, oligosen killeri, marnları ve konglomeraları ile kaplıdır. İlin yarıdan fazlasını kaplayan alt miyosen oluşumları doğudan başlayıp, Mut'un kuzeyinde Göksu Vadisi' ne dek sokulur. Bunlar, kalker, marn, kumtaşı ve konglomeralardan oluşmuştur. Kalkerler parçalı ve kristal değildir. Marnlar arasında kalker katları vardır.

Anamur'un batısında bazı kesimlerde, paleozoik yaşlı başkalaşım kayaçları vardır. Başkalaşım kayaçları arasında, Fillatlar ve değişik şistler çoğunluktadır.

Bolkar Dağları'nın doğu ucu, mermerlerle kaplıdır.

Tarsus'la Erdemli arası, Silifke, Anamur, Ovacık ve Aydıncık'ta IV. Zaman alüvyonları geniş yer kaplar. Erdemli'den Tarsus'un kuzeyine dek uzanan traverten şeridi de IV. Zaman yapılıdır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: İçel, yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir ildir. İlin önemli madenleri, yabancı ülkelere satılan krom, İskenderun Demir Çelik Fabrikaları'nda işlenen demir, Anadolu Cam Fabrikası'nca değerlendirilen kuvarsit ve İç Anadolu Bölgesi'ne gönderilen linyittir.

Demir yatakları Anamur, Gülnar ve Silifke ilçelerindedir. İl sınırları içerisindeki demir yataklarının toplam rezervine ilişkin değişik sayılar verilmektedir. Bu değişik sayılara göre, demirin il sınırları içerisindeki toplam rezervi 40 milyon ton dolayındadır (Tablo 3).

İlin bir başka madeni krom ise Mersin ve Erdemli yakınlarında toplanmıştır. Bilinen toplam rezervi 750 ton olan Kromun Merkez İlçe'de yer alan bölümü, I. Dünya Savaşı sırasında işletilmiştir.

Linyit, Mut, Silifke ve Tarsus dolayındadır. Mut ve Silifke'de yer alan linyit yataklarının toplam rezervi bilinmemektedir. Tarsus'taki linyit damarlarının ise toplam rezervi 500.000 ton, jeolojik rezervi 2,5 milyon ton olarak saptanmıştır.

Silifke'nin Hacıishaklı, Işıklı, Ovacık, Tarsus'un Sağlıklı köylerinden çıkarılan kuvarsitin, il sınırları içerisinde milyonlarca ton rezervli yataklar oluşturduğu sanılmaktadır.

İlde yer yer işletilmiş olan mermer yatakları ise Tarsus ve Silifke ilçelerindedir. Mermerin de ildeki toplam rezervi bilinmemektedir.

İçel'in öteki madenleri, Anamur'daki 10.000 ton toplam rezervli bakır-kurşun-çinko, Anamur ve Silifke'deki 72.250 ton toplam rezervli barit, Mersin'deki 166.000.000 ton toplam rezervli çimento hammaddesi ve Silifke'deki 220.101.584 ton toplam rezervli dolomittir (Tablo 3).

TOPRAKLAR: Toprakta, ayrışma, yıkanma, katılma, yer değiştirme ve kimyasal dönüşme gibi işlemlere yön veren ve sonuçta oluşan toprağın karakterini belirleyen etkenlerden iklim, bitki örtüsü, engebelilik ve ana madde, İçel İli'nde yörelere göre büyük farklılıklar gösterir. Alçak kıyı kesimleri 600-700 mm, daha yüksek yerler ise 800-1.500 mm yağış alır. İlin kuzeybatısındaki kurak bölgede, bu değer, 400 mm'ye dek düşer. Güneyde 18 °C'yi geçen yıllık ortalama sıcaklık, yüksek kesimlerde ve kuzeyde 14°C'nin altına düşer. Bitki örtüsü, iklime ve 0-2.200 m arasında değişen yükseltiye bağlı olarak, kuzeydeki alçak kesimlerde çayır ve çalı, daha yükseklerde

orman, kıyıda çalı ve orman biçimindedir. Ana kaya, genç alüvyonlardan yumuşak ya da sert kireç taşlarına ve hatta asitik şistlere dek değişir.

Bu etkenlerin bir araya gelmesi ile, ana kaya üzerinde farklı topraklar oluşur. İlin tümünde ortak özellik, yazların sıcak, kurak ve uzun süreli oluşudur. Bu dönemde, yoğun bir yükseltgenme ortaya çıkar. 2 değerli demir yükseltgenerek 3 değerli demire dönüşür. Böylece, Akdeniz iklim kuşağına özgü, kırmızı topraklar ortaya çıkar. Yüksek kesimlerde ve biraz değişik koşullarda ortaya çıkan öbür olgun topraklar da, değişik oranda Akdeniz iklim kuşağı özellikleri gösterir.

Yüksek kesimler genellikle dik ve sarptır. Çok sığ, taşlı ve kayaların yüzeye çıktığı yerler olan bu topraklar, il alanının yaklaşık % 60'ını kaplar.

İçel'deki büyük toprak grupları ve özellikleri şöyle sıralanabilir:

İlde, yıllık ortalama yağışın 600 mm ve daha yukarı olduğu alanlarda, yaklaşık 242.000 hektar alan, kırmızı Akdeniz topraklarıyla örtülüdür. Olgun topraklardan olan kırmızı Akdeniz toprakları, iyi drenajlı sekiler ve yüksek kesimlerde kristal kireçtaşı üzerinde oluşmuştur. Ortalama derinlikleri 50-60 cm arasında değişen kırmızı Akdeniz topraklarında, genellikle kireç yıkanması görülür. Sıcak ve kurak yaz döneminde, topraktaki demir hızla yükseldiğinden renk kırmızılaşmıştır. Demir hızla ayrıştığından topraktaki organik madde oranı düşüktür. Toprak tabakaları, çoğunlukla, doğrudan doğruya kireçtaşı üzerine oturur. Taşlılık ve yüzeye kaya çıkışı yaygındır. Şiddetli aşınım olan kesimlerde, toprak tabakası yalnızca kaya çatlaklarında ve çukurlarda bulunur. Kırmızı Akdeniz topraklarının yayılım alanında drenaj koşulları iyi olmakla birlikte, eğim yüksektir. Yükselti 20-1.000 m arasında değişir. Daha çok Erdemli-Aydıncık arasındaki kıyı şeridinde yaygın olan kırmızı Akdeniz toprakları, Silifke-Erdemli çizgisinin kuzeyinde, il sınırına dek uzanır.

Kırmızı Akdeniz topraklarının doğal bitki örtüsü, Akdeniz iklimine özgü makilerdir. Makilerden en yaygın olanı meşedir. Kıyıdan uzaklaştıkça, bozuk meşe ormanları içinde, incir, dut ve zeytin ağaçlarına rastlanır.

Kıyı şeridinde ve yükseltilerdeki düz alanlarda, kırmızı Akdeniz toprakları üzerinde kuru tarım, sebzecilik ve meyvecilik yapılır. Kırmızı Akdeniz toprakları sebzeciliğe çok elverişlidir.

Yıllık ortalama yağışı 500-750 mm arasında değişen, kurak mevsimi olmayan ılık yörelerde yaklaşık 222.000 hektar alan, kalkersiz kahverengi orman topraklarıyla kaplıdır. Şistler, serpantinler ve kristal kireçtaşı üzerinde, orman ve çalı örtüsü altında, çok iyi tabakalaşmış, olgun kalkersiz kahverengi orman toprakları oluşmuştur.

Genellikle iyi oluşmuş durumdaki üst tabaka, gözenekli yapıdadır. Asit karakterli organik maddeler, mineral maddelerden ayrıdır, ya da çok az karışmış durumdadır. Alt tabakanın oluşumu zayıftır. Yuvarlak köşeli blok yapıdaki alt tabakada kil birikmesi yok denecek denli azdır.

Derinliği 40-70 cm arasında değişen kalkersiz kahverengi orman topraklarının yayılım alanında eğim, genellikle yüksektir. Yükselti genellikle 1.000-2.000 metre arasında değişmekle birlikte, Ovacık yöresinde düşer.

Bu toprakların doğal bitki örtüsünü çam, ardıç, yer yer sedir ve köknar ağaçları oluşturur. Bu örtü seyrektir, yüzeyin tümünü kaplamaz. İçel il merkezinin kuzeyinde çamlar daha yaygındır. Kıyıya yakın kesimlerde ise meşeler çoğalır.

İl alanının güneybatısındaki yağışlı kesimde, şistler üzerinde ve orman örtüsü altında, yaklaşık 80.000 hektar alan kırmızı podzolik topraklarla örtülüdür. Olgun topraklar grubuna giren, podzolik toprakların yayılma kuşağında yağış 800-1.000 mm arasındadır. Yağış ve orman örtüsünün etkisiyle, yüzeyde ve üst toprakta organik madde birikmesi olur. Ancak, kurak ve sıcak yaz dönemindeki hızlı ayrışma, bu birikmeyi önler. Bu nedenle, organik katlar çok incedir.

Humuslu üst toprak gözenekli yapıdadır. Aşınma ile taşınmamışsa sarı-gri renkli olan bu topraklar asitiktir. Alt tabaka, yuvarlak köşeli, blok yapıdadır. Aşınımın etkisiyle yıkanan kil, alt toprakta birikir.

Eğimli alanları örten podzolik topraklarda doğal bitki örtüsünü, iğne yapraklı ve yapraklı orman ağaçları oluşturur.

İlde, kıyı şeridi ile akarsu vadi boylarında, yaklaşık 79.000 hektar alan alüvyal topraklarla kaplıdır. Alüvyal topraklar akarsularca taşınmış ve yatay katlar halinde dizilmiş genç birikintilerdir. Genelde bir tabakalaşma görülmemesine karşın, üst tabaka biraz belirginleşmiştir. Katmanın kalınlığı ve rengi, taşınan materyalin yaşına, drenaj durumuna ve kullanım biçimine bağlı olarak değişir.

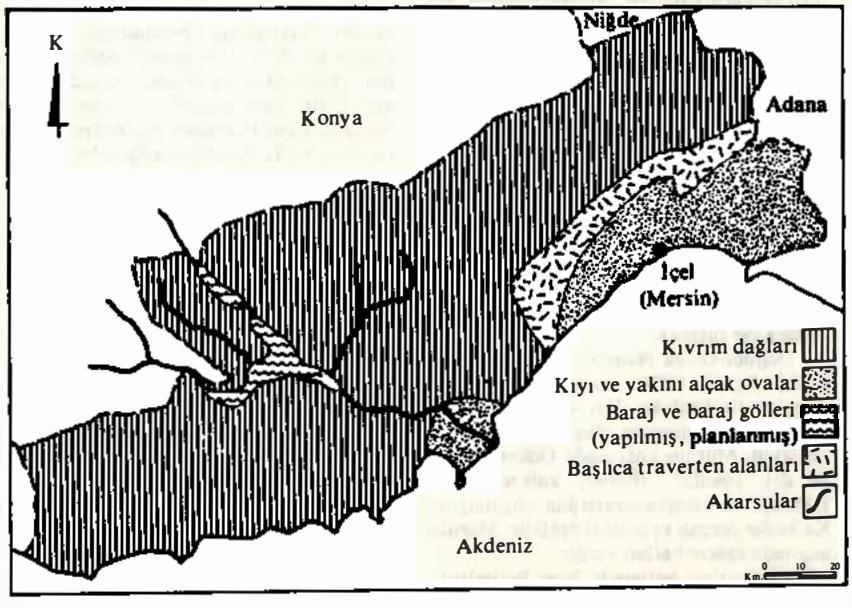
Alüvyal topraklarda yapı, taşındığı toprak kuşağına ve birikinti maddelerinin tümüne göre belirlenir. İçel'de, yüksek kesimlerde, genellikle kireçtaşı yaygındır. Bu nedenle kıyı kuşağında ve akarsu vadi boylarında bulunan bütün alüvyal topraklar kireçlidir. Denize yakın kesimlerdeki alüvyal topraklarda, drenaj yetersiz, ya da bozuk-

Tablo 3
İçel'de Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton)* (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Demir	40.000.000	15.769.000
Krom	750	—
Linyit	500.000	2.500.000
Bakır- Kurşun-Çinko	10.000	—
Barit	72.250	—
Çimento Hammaddesi (Kalker)	166.000.000	—
Dolomit	220.101.584	—

(MTA, Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre), Ankara, 1980)

İçel İli Morfoloji Haritası

tur. Bozuk drenaja bağlı olarak tuzluluk sorunu ortaya çıkmaktadır.

Tarsus ve Silifke yöresindeki alüvyal topraklar 700 mm dolayında yağış alır. Bu kesimlerde eğim % 0-5 arasında değişir. Yazlar sıcak, kurak ve uzun sürelidir. Kültür bitkilerinin yetişmesi ve yüksek ürün vermesi, ancak sulama ile olanaklıdır. İldeki alüvyal topraklarda, kültür bitkilerinde pamuk, tahıl, sebze ve meyve yetiştirilir.

İlin kıyıya yakın alçak sekilerinde, kalker üzerinde kırmızı kahverengi Akdeniz toprakları oluşmuştur. Yaklaşık 75.000 hektar alan kaplayan bu topraklar, olgun topraklar grubuna girer. Yayılım alanında yıllık ortalama yağış 400-1.000 mm arasında değişmektedir. Yazlar sıcak, kurak ve uzun sürelidir. Yağış ve ısı yüksekliğine bağlı olarak, topraktaki demir yükseltgenmekte ve kırmızı renk ortaya çıkmaktadır. Kireç yıkanmasının da, toprağın oluşumunda önemli rolü vardır.

Kırmızı kahverengi Akdeniz toprakları, kırmızı Akdeniz topraklarına göre daha alçak, az eğimli ve daha nemli yörelerde oluşur. Bunun sonucu olarak, üst toprak daha koyu ve daha derindir. Organik madde oranı yüksektir. Kırmızı Akdeniz toprakları, yalnızca kristal kalkerler üzerinde oluşurken, kırmızı kahverengi Akdeniz toprakları, kristal kalker, çakıllı kalker ve çimentolu konglomeralar üzerinde de oluşur.

Kıyıya yakın kırmızı kahverengi Akdeniz toprakları, az eğimli sekiler üzerinde bulunur. Kıyıdan uzaklaştıkça eğim artar, aşınım şiddetlenir. Taşlılık ve kayaların yüzeye çıkışı bu tür toprakların başlıca sorunudur.

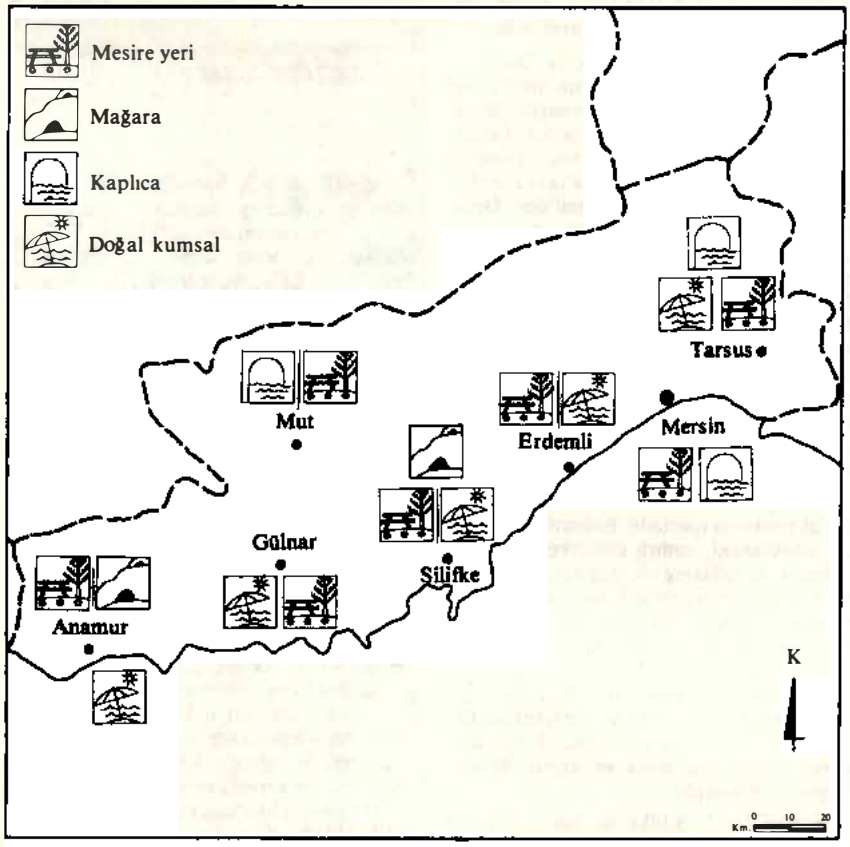
Kırmızı kahverengi Akdeniz topraklarının doğal bitki örtüsünü otlar, makiler ve çeşitli orman ağaçları oluşturur. Erdemli-İçel ve Tarsus'un kuzeyindeki kırmızı kahverengi Akdeniz topraklarıyla örtülü alanlarda sebzecilik ve turunçgiller üretimi yapılmaktadır.

Kireçli ana madde üzerinde ve ormançalı örtüsü altında oluşan, kahverengi orman toprakları, İçel'de yaklaşık 70.000 hektar alan kaplar. 500-1.000 mm arasında ortalama yağış alan kesimlerde, yayılım gösteren olgun topraklardır. Bu toprakların oluşumunda, ince katlı ya da parçalı alt miyosen kalkerlerinin rolü büyüktür. Kalkerler arasında yer yer marn katları vardır. Bu nedenle, yüksek oranda kireç içerir. Yüksek kesimlerde toprak tabakasının kalınlığı azalır. Bu kesimlerde taşlılık ve kayaların çıkışı yaygındır.

Kahverengi orman topraklarının doğal bitki örtüsünü, çam, ardıç ve meşe ağaçlarıyla çalılıklar oluşturur. Göksu Vadisi'nde, zeytin ağaçlarına da rastlanır. Çam ve ardıçlar yüzeyi tümüyle kaplamaz. Seyrek bir örtü durumundadır. Ardıç daha çok kuzeyde yaygındır. Dağlık kesimlerde, Mut'un doğusunda ve batısında yaygın ağaç türü çamdır. Kıyılara yaklaştıkça çalılıklar artar.

İçel'de, yumuşak ya da parçalı kireçtaşı üzerinde "rendzina topraklar" oluşmuştur. Yılda ortalama 500-750 mm yağış alan kesimlerde, yaklaşık 51.000 hektar alan kaplayan bu topraklar, yarı olgun topraklar grubuna girer. Üst toprağın oluşumu zayıftır. Bu tabakada hafif kireç yıkanması görülür.

İçel İli Doğal Güzellikler Haritası

Sıcak yaz dönemindeki hızlı ayrışmaya bağlı olarak, organik madde oranı da düşüktür. Derinliği 10-50 cm arasında değişir. İyi oluşmuş alt toprak tabakasında yer yer kireçtaşı parçaları ve kırıntıları bulunur.

İldeki rendzina toprakların doğal bitki örtüsünü, seyrek ve kısa çalılarla, kurakçıl otlardan kekik ve gevenler oluşturur.

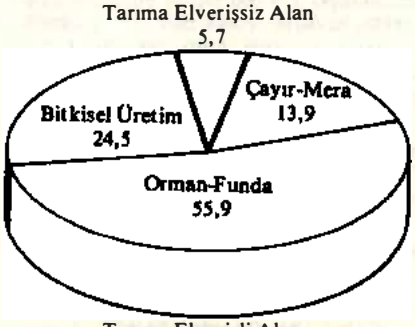
İçel'de, dağlık ve tepelik alanlardaki eteklerle dar vadi tabanlarında küçük akıntılarla sürüklenmiş birikintiler kolüvyal toprakları oluşturmuştur. Yaklaşık 48.000 hektar alan kaplayan bu topraklar, genç topraklardandır. İyi oluşmuş değildir. Oluşumunda organik madde birikimleri ve ayrışmanın etkisi büyüktür. Toprak katlarının belirsizliği nedeniyle, üzerinde yer aldıkları ana maddenin özelliklerini net olarak yansıtırlar. İldeki kolüvyal topraklar, yumuşak kireç, sert kireçtaşı, şistler, serpantinler ya da bunlardan oluşmuş ana toprak gövdelerinden taşınmıştır. Taşındıkları ana toprağa göre, kireçli-kireçsiz, ince ya da kaba yapılı olabilirler.

İlde, değişik yükseltilerde ve değişik alt iklim bölgelerinde bu topraklara rastlanır. Bitki örtüsü de bu koşullara bağlı olarak, otlaktan çalıya ve ormana dek değişir. Taşlılığın sorun olmadığı yerler de tarıma açılmıştır. Özellikle, Toroslar'ın engebeleri arasına sıkışmış yerleşme birimlerinin çevresinde, kolüvyal topraklar çok değerlidir. Buralarda topraklar sekilenerek, meyve, sebze ve tahıl tarımı yapılır.

İçel'de topraklar kullanım amaçları yönünden % 94,3 oranında tarıma elverişlilik göstermektedir (Şekil 3). Bu değer Türkiye ortalamasına çok yakındır.

Tarıma elverişli topraklar içinde ilk 4 yetenek sınıfına giren ve il topraklarının % 14,9'unu oluşturan 235.500 ha arazi, tarım aletleriyle işlenebilir niteliktedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

Şekil 3
İçel İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

DOĞAL GÜZELLİKLER

İçel, doğal güzellikler bakımından oldukça zengin bir ildir. İlginç bitki örtüsü,

yeryüzü şekilleri ve doğal kumsallarıyla görülmeye değer bir il olan İçel'e, her yıl binlerce yerli ve yabancı turist gelmektedir.

MESİRE YERLERİ: İçel'in iklimi ve bitki örtüsü, ilde birçok yörenin mesire yeri olarak kullanımına olanak vermiştir. İldeki mesire yerleri arasında, Mersin'deki Gözne, Namrun, Fındıkpınarı, Kızılbağ, Soğucak yaylaları ve Davultepe; Tarsus'taki Karabucak, Şelale, Gözlükule; Erdemli'deki Dedekavak, Arpaçbahşiş, Alata Çamlığı, Leman Çayı, Güzeloluk ve Sorgun yaylaları; Silifke'deki Çamdüzü, Gökbelen, Uzuncaburç, Taşucu, Boğsak, Gözsüzce, Liman Kalesi; Anamur'daki Pullu, Eski Anamur Feneri, Sultan Çayı, Beşoluk, Kozağaç; Gülnar'daki Esenpark (Kavakoğlu), Soğuksu (Yeni Kaş), Bardat; Mut'taki Derin Çay, Kırkpınar, Kozlar, Hacı Tabak Çeşmesi, Değirmenlik, Sartaval (Sertavul) ve Karaekşi sayılabilir.

ERDEMLİ ÇAMLIĞI: Mersin-Antalya devlet karayolu üzerinde, Erdemli İlçesi'ne 2 km uzaklıktaki, çadırlı kamp yeri düzenlemeleri ile konaklama olanağı yanında günübirlik kullanımlara da açık olan bir orman içi dinlenme yeridir. Akdeniz kıyısında çam ormanları içinde bir bölgede yer alan dinlenme yerinde, büfe, duş, soyunma kabinleri, masa-bank, ocak, tuvalet, içme suyu oyun alanları gibi tesisler geliştirilmiştir. Günde 3.600 kişinin yararlanabileceği dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-ekim arasıdır.

ÇAMDÜZÜ: Silifke'nin batısında, ilçe merkezine 5 km uzaklıktaki bir orman içi dinlenme yeridir. Silifke Kalesi ve Kıbrıs şehitleri anısına düzenlenen orman da bu dinlenme yeri içindedir. Dinlenme yerinde içme suyu, tuvalet, otopark, masa-bank, ocak, plaj gibi donanımlar vardır. Savaş Müzesi de buradadır. Günde 1.000 kişinin kullanımına açık olan Çamdüzü'nün yararlanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

PULLU: Anamur İlçesi'ne 7 km uzaklıkta, Anamur-Silifke devlet karayolu üzerindedir. Günübirlik kullanılabilen bir orman içi dinlenme yeri olan Pullu'da orman, kumsala dek inmektedir. Büfe, duş, soyunma kabinleri, masa-bank, ocak, içme suyu, tuvalet gibi hizmetlerin getirildiği bu dinlenme yeri, yöre halkının sıkça yararlandığı bir yerdir.

KARABUCAK: Mersin-Adana devlet karayolu üzerinde ve Tarsus İlçesi'ne 7 km uzaklıktaki Karabucak, günübirlik kullanıma açık olan bir orman içi dinlenme yeridir. Bir zamanlar bataklıkken, okaliptüs ağaçları ile canlandırılan dinlenme yerinde, büfe, masa-bank, ocak, otopark, tuvalet, içme suyu gibi tesisler geliştirilmiştir. Günde 1.000 kişinin yararlanımına açık olan dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

GÜMÜŞKUM: Mersin-Silifke devlet karayolu üzerinde ve Mersin'e 16 km uzaklıktadır. Deniz kıyısına inen ormanlar ve nitelikli plajlar, dinlenme yerinin özellikleridir. Otopark, masa-bank, ocak, içme suyu, duş, soyunma kabinleri gibi tesisler bulunan dinlenme yerinden, günde 1.500 kişi yararlanabilmekte, Gümüşkum'a, en yoğun olarak mayıs-eylül arasında gidilmektedir.

Erinç'ten Cennet ve Cehennem

Çeşitli jeolojik hareketler ve yeraltı sularının aşındırımı sonucu ortaya çıkan Cennet ve Cehennem obrukları, İçel'de oldukça ilgi çeken doğal oluşumlardır. Prof. Sırrı Erinç bu çukurluklara ilişkin olarak şunları söylemektedir:

"Memleketimizdeki büyük obruklardan biri de Silifke'nin doğusunda, Narlıdere mevkiinin gerisindeki kalker plato içerisinde açılmış olan Cennet ve Cehennem obruklarıdır. Bunların her ikisi de keskin köşeli ve derin çukurluklardır. Cennet Obruğu güneye doğru meyilli bir kuyu halinde alçalır ve en aşağıda bir mağara şeklini iktisap ederek nihayete erer. Bu kısımda yeraltı suyu seviyesinin yüksek olduğu sıralarda ortaya çıkan muvakkat gölcük yaz mevsiminde kurur. Bu sırada yeraltı sularının daha derinlerdeki kovuk sistemini takiben gürültülü bir şekilde hızla aktığı duyulur. Bu akış denize doğrudur. Nitekim obruğun hemen güneyinde, Narlıkuyu kıyısında, muhtemelen bir yeraltı akarsuyu teşkil eden bu sular, deniz altında karstik kaynakları meydana getirmek üzere meydana çıkarlar. Cennet Obruğu'nun yeraltında meydana gelmiş bir mağara sisteminin tavan kısmının çökmesi neticesinde meydana gelmiş olduğuna şüphe yoktur. Filhakika obruğun kenarından derin kısımlarına doğru inerken, tavanın çökmesi sırasında yukardan düşmüş olan büyük bloklar ve kütleler üzerinden geçilir. Biraz daha ötedeki Cehennem Obruğu biraz daha dar ve daha diktir. Bu iki büyük çukurun, aynı yeraltı mağarası sisteminin, üst kısmının çökmesiyle meydana gelmiş iki bacaya tekabül ettiği âşikârdır."

(Güney)

ESENTEPE: Mersin'e 10 km uzaklıkta bir orman içi dinlenme yeri olan Esentepe, günübirlik kullanımlara açıktır. Manzara, seyir terası, içme suyu, tuvalet, masa-bank, ocak gibi tesislerin geliştirildiği dinlenme yerinden günde 750 kişi yararlanabilmektedir.

ATATÜRK PARKI: Mersin'de, kıyı kesimindeki 290.000 m2'lik alanı kaplayan parkta, havuzlar, çocuk bahçeleri, gazinolar ve Refah Şehitleri Anıtı yer alır. Çeşitli ağaçlar ve çiçeklerle düzenlenen parkta, gezinti kordonları ve oturma yerleri vardır.

TARSUS PARKI: 1929'da yapılan park, ilgi çeken dinlenme yerlerinden biridir. Parkta, gazinolar, dinlenme tesisleri ve çocuk bahçesi vardır.

REGÜLATÖR: Tarsus İlçesi'nin 4 km kuzeyinde, Bolatlı Köyü yakınında kurulu sulama regülatörünün ağaçlık olan çevresi, mesire yeri olarak kullanılmaktadır.

KADINCIK SANTRALLARI: Tarsus'un Çevreli Köyü'ndeki Kadıncık I ve Karageçit yöresindeki Kadıncık II hidroelektrik santralları da çevre halkınca mesire yeri olarak değerlendirilmektedir.

BAHÇE: Çamlıyayla yakınında yer alan ve "Papazın Bahçesi" adıyla anılan mesire yeri de, doğal güzelliği, temiz havası ve alabalık üretim tesisiyle görülmeye değer bir yöredir.

MAĞARALAR: İlde aşınma ve jeolojik hareketler sonucu oluşmuş birçok mağara vardır. Bunların kimileri, mağaradan çok çukurluk biçiminde olduğundan "obruk" adıyla da anılmaktadır. Obrukların en önemlileri "Cennet" ve "Cehennem" mağaralarıdır. Bu obruklar ve Narlıkuyu Mağarası, Mersin'in 63 km güneybatısında, Silifke İlçesi'ne 22 km uzaklıktadır.

CENNET OBRUĞU: Bu, miyosen dönemi kalkerleri içinde, yeraltı sularının alttan yaptığı aşındırmayla tavanın çökmesi sonucu oluşmuş bir çukurdur. Yaklaşık 275 × 125 m boyutlarındadır. Ağzı denizden 150 m yükseklikte olan çukurluğun derinliği 135 m'dir. Obruğa Romalılar Dönemi'nden kalma merdivenli bir patika ile inilmektedir. Elips biçimindeki Cennet Obruğu'nun batı ucundaki büyük bir moloz yığını üzerinde bir Bizans kilisesi vardır. Bu noktadan yine batıya doğru yeni bir mağara başlamaktadır. Bu ikinci oyuğun 45 m kadar içerisinde de bir yeraltı kilisesi vardır.

CEHENNEM OBRUĞU: Cennet Obruğu'nun 75 km doğusunda, 50 × 75 m boyutlarında, elips biçiminde bir çöküntü çukurudur. Duvarları iç bükey olduğundan (ağzı dar) içine inilemeyen bu obruk da, Cennet Çukuru'nda olduğu gibi yeraltı sularının aşındırması sonucu oluşmuştur. Tavanın göçmesi sonucu obruğun dibine yığılan molozlar, batıdan doğuya doğru yaklaşık 30°'lik bir eğimle alçalmaktadır. Bu nedenle Cehennem Obruğu'nun batı ucu 80 m, doğu ucu ise 120 m derinliktedir.

NARLIKUYU MAĞARASI: Bu mağara, Cennet Obruğu'nun 300 m batısında deniz yüzeyinden 160 m yükseklikte yer alır. Mağaranın içerisindeki dikitler, kolonlar ve buradaki suyun oluşturduğu kalsiyum karbonat depoları, Narlıkuyu Mağarası'na ayrı bir güzellik vermektedir. Mağaranın zorlukla girilebilen ağzı düzeltilmiş ve buraya bir döner merdiven yapılmıştır. İç içe birkaç salondan oluşan mağaranın girişi yakınında bir park yeri vardır.

KÖŞEKBÜKÜ MAĞARASI: Anamur'a 10 km uzaklıkta, oldukça geniş bir alana yayılmış olan bu mağara, üç bölümden oluşmuştur. Yapılan ölçümlere göre, mağaranın birinci bölümündeki basınç 761,5 mb'dir. Mağaranın ikinci bölümündeki basınç 761 mb, sıcaklık 18°C, nem oranı % 80'dir. Üçüncü bölümde ise, basınç 762 mb, sıcaklık 18,2°C, nem oranı % 82'dir. Köşekbükü Mağarası jeneratörle ışıklandırılmıştır.

BUĞU DELİĞİ MAĞARASI: Anamur'un 500 m kuzeybatısında yolu ulaşıma elverişli olan Buğu Deliği Mağarası bulunmaktadır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: İçel, şifalı su kaynakları bakımından şanslı sayılabilecek bir il olmasına karşın, bu kaynakların çoğunda tesis yoktur.

2481

2481 - Göksu Nehri

2482

2482 - Bitki örtüsü ve kıyı şeridi

2483

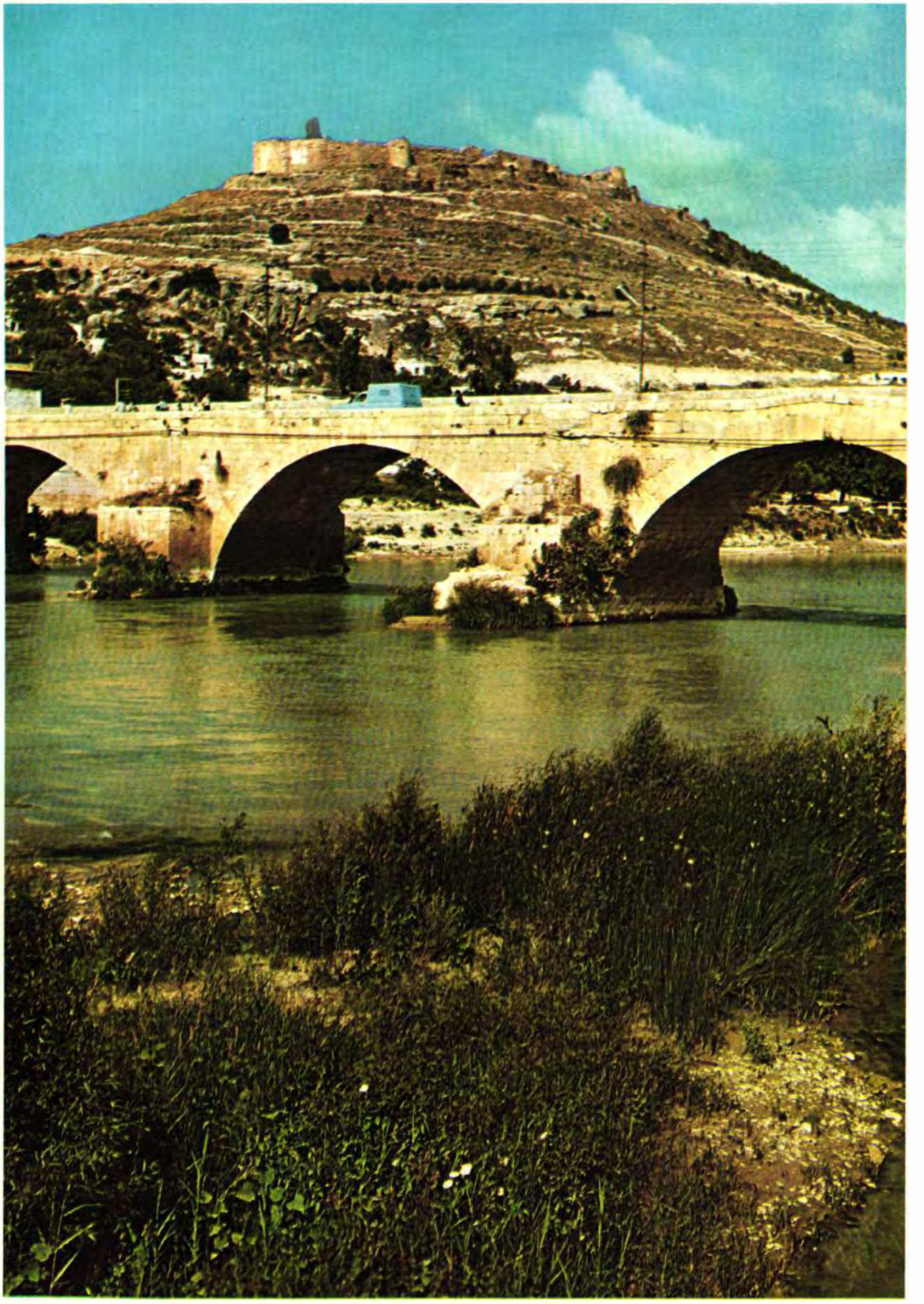
2483 - Gökbelen Yaylası

2484 - Mersin Parkı

2484

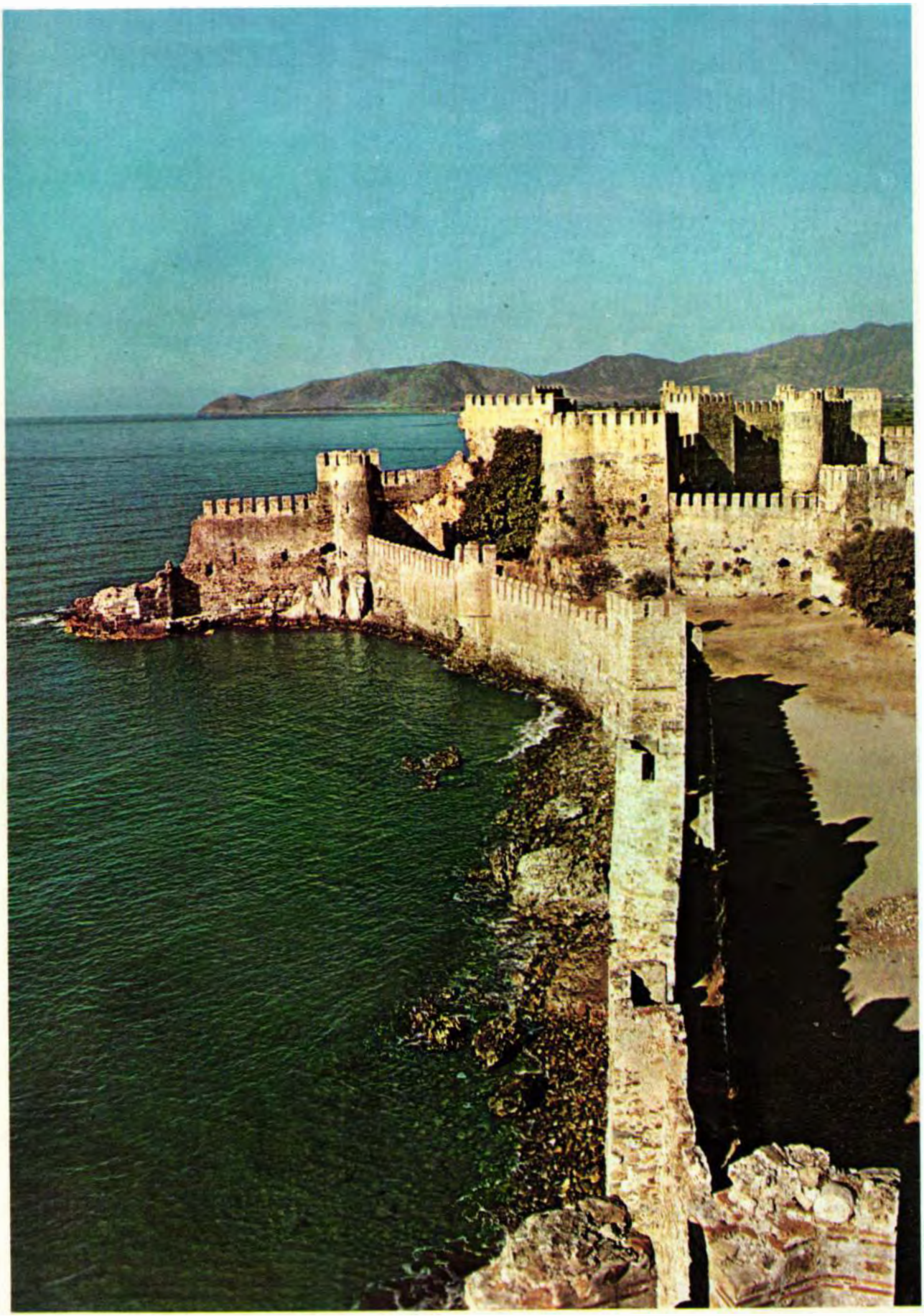

2485

2485 - Silifke Kalesi ve Köprüsü

2486

2486 - Mamuriyi Kalesi, Anamur

MERSİN (GÜNEYSU, GÜNEYYOLU) İÇMESİ: Eski Gözne yolu üzerinde ve Mersin'e yaklaşık 12 km uzaklıktaki bu sular, Toros Dağları'nın eteklerinin başladığı bir vadinin dibinden kaynamaktadır. 3 çeşmeden akan 38°C sıcaklıktaki sular, saniyede 1,5 lt çıkmaktadır. İçme kaynağının kuzeyinde, daha eğimli bir alanda ise çamur kaynağı yer alır. Ancak bir sel olayı yüzünden bu kaynağın suyu oldukça azalmış ve dere yatağı içinde kaçak kaynaklar oluşmuştur. Bu sular, içme yoluyla değerlendirildiğinde müshil etkisi yapmaktadır. Çamur kaynağından ise deri hastalıklarında yararlanılmaktadır.

AKÇAKOCALI İÇMESİ: Tarsus İlçesi'nin 10 km kuzeyinde, Akçakocalı Köyü'nün yakınında kaynayan bu suyun sıcaklığı 16°C'dir. İçme suyu müshil etkisi göstermektedir.

KEŞBÜKÜ İÇMESİ: Tarsus'un 20 km kuzeyindeki bu kaynak da aynı adlı köyün güneyinde yer alır. Bir çam ormanı içinde kaynayan suyun sıcaklığı 15°C'dir. Bu su da müshil olarak kullanılmaktadır.

SAPARCA ILICASI: Silifke'ye 27 km, Silifke-Mut yoluna 1 km uzaklıkta, Göksu Irmağı kıyısındadır. Suyunun sıcaklığı 37° C'dir. Granit kayalar arasından çıkan sudan romatizma ile mide ve deri hastalıklarında yararlanılmaktadır.

HOCANTI KAPLICASI: Bu kaynak, Mut'un 15 km batısında, Hocantı Köyü'nün ise, 1 km güneyindedir. Deniz yüzeyinden 360 m yükseklikte 2 noktadan çıkar. Hocantı Kaplıcası'nın suyu, deri hastalıklarıyla, romatizmaya iyi gelmektedir.

PLAJLAR: İçel kıyılarının yaklaşık 108 km'lik bölümünü doğal kumsallar oluşturmaktadır. Bu kumsalların özellikle batısındaki kayalık kesimler, sualtı avcılığına elverişlidir. Ancak, sanayi ve kamu kullanımı gerekçeleriyle kıyıların kimi kesimlerinin kapatılması, yörenin turizm olanaklarını kısıtlamaktadır.

İldeki plajlardan önemlileri arasında Tarsus'taki 20 km uzunluğunda ince kumlu Kulakköy Plajı; Silifke'deki hepsi ince kumlu Taşucu (10 km), Susanoğlu (6-7 km), Kunçutoğlu (300-400m), Boğsak (300 m), Kuruçay (200 m), Liman Kalesi (200 m) plajları; Erdemli'deki hepsi ince kumlu Belediye Plajı (6 km), Lamas (1 km), Kumkuyu (1 km), Yemişkumu (1 km), Kız Kalesi II (1,5 km), Tömük (10 km), Çeşmeli (3 km) plajları; Anamur'daki kalın kumlu Ören (2 km), ince kumlu ve çakıllı Balıkova (4,5 km), Yarlı Han (4 km), İskele (10 km), Bozyazı (8 km), Aksar (5 km) plajları; Gülnar'daki hepsi ince kumlu Yenikaş (2 km), Ovacık (3 km), Büyük Eceli (2 km), Yanışlı (3 km) plajları sayılabilir.

Tablo 4
İl Merkezi İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin İlçelerle Karşılaştırılması

	Merkez İlçe	Anamur	Mut
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1.011,9	1.012,1	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	18,5	19,6	17,3
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	—8,0	—3,5	—12,0
Ortalama Açık Günler Sayısı	116,4	145,0	166,3
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	199,7	180,4	157,1
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	49,1	39,9	41,8
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	617,5	1.032,3	418,8
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	—	0,1	0,8
Ortalama Sisli Günler Sayısı	2,0	0,1	10,9
Ortalama Dolulu Günler Sayısı,	1,3	4,4	1,0
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	8,7	1,1	27,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,1	2,5	1,4
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	GB	KB
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	21,8	22,5	20

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

Tablo 5
İl Merkezi İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması

	Mersin	Ankara	Hakkâri	Muğla	Samsun
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1.011,9	912,4	826,8	938,8	1.010,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	18,5	11,8	9,9	15,0	14,4
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	20,6	24,3	21,1	23,8	25,4
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	11,7	5,0	2,4	8,1	9,7
Ortalama Oransal Nem (%)	72	60	57	60	72
En Düşük Oransal Nem (%)	7	3	5	0	1
Ortalama Açık Günler Sayısı	116,4	95,8	134,8	151,2	58,1
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	199,7	188,4	17,3	150,0	184,6
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	49,1	81,0	57,3	64,0	122,6
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	617,5	367,0	791,7	1.220,9	735,0
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	—	13,9	35,8	1,2	5,5
Ortalama Sisli Günler Sayısı	2,0	25,7	9,5	16,3	9,8
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,3	4,8	1,8	7,2	1,1
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	8,7	43,1	29,8	28,9	4,7
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,1	3,2	2,0	3,4	2,0
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	G	G,GB	GD	KB
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	2,2	10,7	20,8	4,3	4,2
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	21,8	14,0	14,0	17,5	15,5

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

İKLİM

İçel'de iklim yörelere göre farklılık göstermektedir. İlin kıyı şeridinde Akdeniz iklimi, iç kesimlerinde ise karasal iklim egemendir. Buna bağlı olarak, İçel'in kıyı kesimlerinde yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı iken, ilin yüksek kesimlerinde yazlar serin ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlıdır.

SICAKLIK: İçel'de yıllık sıcaklık ortalaması iklim tipine bağlı olarak, ovalık ve dağlık alanlarda farklılık gösterir. Örneğin, yıllık sıcaklık ortalaması Merkez İlçe'de 18,5°C iken, bu değer görece daha iç kesimlerde yer alan Mut İlçesi'nde 17,3°C'dir (Tablo 4).

Yıllık ortalama sıcaklık, İçel'e komşu il merkezlerinden Adana ve Antalya'da 18,7°C, Niğde'de 11,1°C, Konya'da ise 11,5°C'dir.

Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar aralık ve ocak, en sıcak geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: İlde Toros Dağları'nın denize bakan yamaçları bol yağış alır. Yüksek kesimlerde yağışlar kar biçimindedir. Göksu Vadisi Akdeniz ikliminin etkisiyle kış aylarında bol yağış almaktadır. Taşeli Platosu'nda nemli ve ılık rüzgârlar, hemen kıyıda yükselen dağlar yüzünden iç kesimlere giremediğinden bu kesim az yağış alır.

Merkez İlçe'nin yıllık yağış ortalaması 617,5 mm'dir (Tablo 5). Bu ortalama Anamur'da 1.032,3 mm gibi yüksek bir değere ulaşırken, daha iç kesimlerde yer alan Mut İlçesi'nde yıllık yağış ortalaması 418,8 mm'ye dek düşmektedir.

Yıllık ortalama yağış miktarı İçel'e komşu il merkezlerinden Adana'da 646,8 mm, Niğde'de 348,8 mm, Konya'da 323,9 mm, Antalya'da ise 1.068,2 mm'dir.

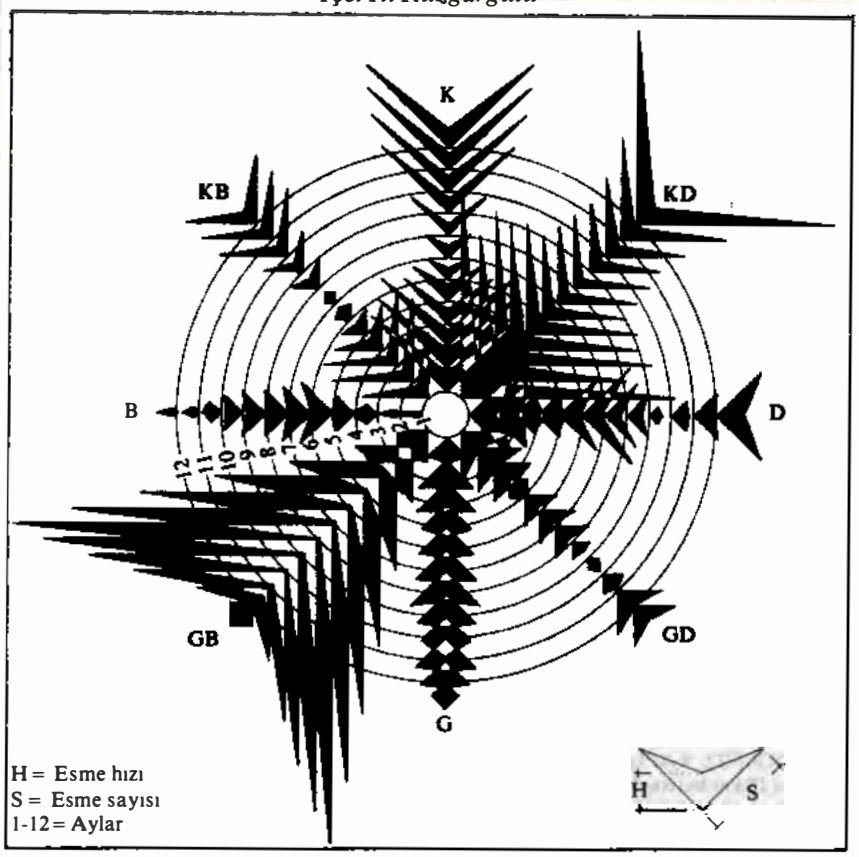
Merkez İlçe'de en yağışlı geçen aylar aralık ve ocak, en az yağışlı geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızı 2,1 m/sn olan Mersin'de egemen rüzgâr, yıl içinde 4.271 kez esen güneybatıdır (lodos). Bunu kuzeydoğu (poyraz) ve kuzey (yıldız) rüzgârları izler. Mersin'de en hızlı rüzgâr ise saniyede 30,2 m hızla esen güneydir (kıble).

SAYILI GÜNLER: Mersin'de en yüksek sıcaklık 21 Haziran 1962'de 40,0°C, en düşük sıcaklık ise 6 Şubat 1950'de —6,6°C olarak ölçülmüştür. Merkez İlçe'de hava, yılın 116,4 günü açık, 199,7 günü bulutlu, 49,1 günü ise kapalı geçmektedir. Sıcaklığın 30°C'nin üstüne çıktığı tropikgünler sayısı 62,2, 0°C'nin altına düştüğü donlu günler sayısıysa 6,1'dir.

Hemen hemen hiç kar yağışı görülmeyen Mersin'de, yılda 2,0 gün sisli, 1,3 gün dolulu, 8,7 gün kırağılı geçmektedir. Yılda ortalama 2,2 gün ise fırtınalı geçmektedir.

İçel İli Rüzgârgülü

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Doğu Akdeniz Havzası'nda yer alan İçel İli'nde temel bitki örtüsünü çalılar, orman ağaçları ve çayırlar oluşturur. Akdeniz ikliminе özgü bitki örtüsünü oluşturan maki türü ağaççıklar Anamur'dan Tarsus'a dek tüm kıyı kuşağına yayılmıştır. Yaz-kış yeşil kalan sert, kalın ve parlak yapraklı, boyları 2 metreyi geçmeyen maki türü bitkiler, ildeki dağların 700-800 metre yükseklikлerine dek görülür. En çok rastlanan maki türleri, kocayemiş, defne, taflan, keçiboynuzu, zakkum, pırnal meşesi, mersin, böğürtlen ve mazı meşesidir.

Makiler arasında yer yer, Akdeniz ikliminde yetişen fıstıkçamı, selvi ve delicelere (yabanıl zeytin) rastlanır. Daha sıcak iklimlere özgü kaktüs, hurma ve muz ağaçları, yer yer kıyı boyunca görülür.

İlde, maki alanlarından sonra, yağışların azaldığı düzlüklerde çeşitli otlarla birlikte, yabanıl nane, sabırotu, kekik ve lavanta gibi kokulu bitkiler yetişir.

Taşeli Platosu'nun iç kesimleriyle Göksu ve Tarsus sularının yukarı kesimlerinde Akdeniz ikliminin yerini kara iklimi alır. Yağışlar gittikçe azalır. Kışlar daha soğuk, yazlar daha serin geçmeye başlar. İklim ve yükselti değişikliği bitki örtüsünün de değişmesine yol açar. Buralarda yalnızca fazla yüksek olmayan dağ yamaçlarında makiler görülebilir. Makiler bir de, akarsu vadileri boyunca, Akdeniz ikliminin sokulduğu iç kesimlerde yetişir. Daha yükseklerde, orman ağaçları zengin bir kuşak halinde uzanır. Ormanlar, kızılçam, karaçam, sedir, köknar, ardıç, dışbudak, meşe ve çınar ağaçlarından oluşur.

Taşeli Platosu'nda, kızılçam ormanları hemen kıyıdan başlar ve ili ortadan bölen Göksu Vadisi boyunca yayılır. Anamur, Gülnar ve Erdemli ilçelerinin dağlık kesimlerinde, düzgün gövdeli sedir ormanları vardır.

İlde, yaklaşık 2.200 metreye dek ormanlar vardır. Bu yükseltiden sonra, orman ağaçlarının yerini seyrek ve bodur ağaçlar ile otlaklar alır. 3.000 metreye dek, bodur ağaçlar arasında sepetçi söğüdü, orman gülü, beyaz Manisa lalesi, sarı altıntop ile mavi kantaron çiçekleri vardır. Buraları, özellikle yaz aylarında il hayvancılığının başlıca otlakları durumundadır.

3.000 metreden daha yukarılarda, kayaların arasında alparslanayağı bitkisi, yer yer yüzeyi örter. Bu bitki ile geçişli olarak, likenler ve karayosunları bulunur. Isının yükselmesi ve karların erimesiyle, bazı kesimlerde otlar yeşerir. Ama ısının birden düşmesi ve zaten az olan toprağın donması nedeniyle bu otlar kısa zamanda yok olur.

HAYVAN TÜRLERİ

İçel, yaban hayvanları bakımından çok zengin bir ildir. İldeki başlıca yabanıl hayvanlar ve bulundukları yöreler şunlardır: Mersin'de, dağ keçisi, yaban domuzu ve çok sayıda kuş türü; Tarsus'ta yaban domuzu; Silifke'de tavşan, yaban domuzu, keklik,

bıldırcın; Anamur'da, tavşan, yaban domuzu, bıldırcın, keklik, üveyik; Gülnar'da tavşan, dağ keçisi, keklik, güvercin; Mut'ta tavşan, geyik.

Ayrıca, ildeki denizlerde ve tatlı sularda da levrek, çipura, karagöz, kefal, lagos, karides, barbunya, sazan gibi deniz ürünleri avlanılabilmektedir.

Tablo 6
Türkiye ve İçel'de Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	İçel
Kaba Doğum Hızı	42,3	41,0
Kaba Ölüm Hızı	13,9	11,1
Doğal Artış Hızı	28	30
Artış Hızında Göçlerin Payı	+ 2,8	+ 4,2

(Toros 1979)

NÜFUS

İçel nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin önemli illeri arasında yer almaktadır.

1980 genel nüfus sayımına göre İçel 840.000'i aşan nüfusu ile ülke nüfusunun binde 19'unu barındırıyordu. Başka bir deyişle, 1980'de Türkiye'de yaşayan her 50 kişiden biri İçel'de oturmaktaydı.

İçel İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Sayım Sonucu
1927	90.940
1935	244.236
1940	257.709
1945	279.484
1950	317.929
1955	371.667
1960	444.523
1965	511.273
1970	590.943
1975	714.817
1980	843.931

İçel il nüfusunun gelişme dinamiği oldukça kuvvetlidir. 1927-1980 arasında ülke nüfusu 3 katını biraz aşan bir gelişme gösterirken, İçel nüfusu aynı dönemde 9 katına ulaşmıştır.

İl nüfusunun gelişimi içinde 1927-1935 döneminin özel bir yeri vardır. Bu dönemde il nüfusu 153.000 kişilik bir artışla 1927'dekinin 2,5 katına yaklaşmıştır. Ancak, bu dönemdeki gelişme il nüfusunun kendi dinamiğinden değil asıl olarak yapılan yönetsel değişikliklerden kaynaklanmıştır. 1933'te Silifke merkezli İçel ve Mersin merkezli Mersin illerinin, İçel adı altında birleştirilmeleri bu sonucu doğuran başlıca etmen olmuştur.

Türkiye ve İçel İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	(1927 = 100)		(1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	İçel	Türkiye	İçel
1950	153	349	100	100
1960	203	488	132	139
1970	261	649	169	185
1980	318	928	216	265
1990 (Tahmin)	448	1.391	291	398

İçel'de 1927-1980 arasında görülen toplam büyüme, ilin gelişmişlik düzeyine koşut olarak aldığı göçlere ve doğal nüfus artış hızının yüksekliğine bağlıdır.

İçel nüfusu 1945-1960 arasında çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde ilin tarım kesiminde hızlı bir gelişme gerçekleşmiş, ekili alan oranı artmış, özellikle pamuk ekili alanlar çoğalmıştır. Yoğun emek gerektiren pamuk üretimi, bu dönemde ilin büyük ölçüde mevsimlik işçi göçü almasına yol açmıştır. Tarım sektöründeki gelişmeleri, dolayısıyla da nüfus artışını hızlandıran bir başka etken de alt yapı yatırımlarıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında ülke geneline koşut olarak İçel'de de bir nüfus patlaması, gerçekleşmiş, bu da ilin nüfus artış hızının 1960'a değin büyük ölçüde artmasına yol açmıştır. 1960'tan sonra Mersin Limanı'nın genişletilmesi ve özellikle tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayi yatırımları, İçel'de ticaret ve sanayinin çok hızlı gelişmesine neden olmuştur. Bu gelişmelere koşut olarak yaşanan hızlı bir kentleşmeyle birlikte, ilde nüfus gelişimi göreli olarak azalmıştır. Ancak, yine de 1970-1980 döneminde İçel nüfusunda alınan göçlerin de etkisi ile ülke genelini epey aşan bir gelişme olmuştur.

1990'da ülke nüfusunun 1950'ye oranla 3 katına, İçel nüfusunun ise 4 katına yaklaşacağı tahmin edilmektedir.

Nüfus gelişmesi artış hızları ve Türkiye ortalaması karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde, İçel nüfusunun gelişme dinamiği daha iyi ortaya çıkmaktadır. İl nüfusunun yıllık ortalama artış hızı 1940-1945 döneminde önemli bir sıçrama yapmış ve Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde İçel'in nüfusu ülke genelinden daha hızlı arttığı için iki ortalama arasındaki fark, İçel lehine devamlı büyümüştür. 1950-1980 döneminde Türkiye nüfusu 2 katına ulaşırken İçel nüfusu 2,5 katından fazla artmıştır. Bununla birlikte nüfus artış hızı 1955-1960 döneminden 1960-1965 dönemine önemli ölçüde (binde 35,1'den binde 27,9'a) düşmüştür. Ancak, yine de bu dönemdeki nüfus artış hızı binde 24,6 olan ülke ortalamasının üzerindedir.

Beş Yıllık Dönemler İçin Nüfusun Yıllık Ortalama Artış Hızı (binde)

Dönemler	Türkiye	İçel
1935-1940	17,0	10,7
1940-1945	10,6	16,2
1945-1950	21,7	25,8
1950-1955	27,8	31,2
1955-1960	28,5	35,1
1960-1965	24,6	27,9
1965-1970	25,2	28,9
1970-1975	25,0	38,1
1975-1980	20,7	33,2

1970-1975 arasında yüksek doğurganlık oranı ve dış göçlerin etkisiyle nüfus artış hızı binde 38,1 gibi bir orana ulaşarak Türkiye ortalamasını (binde 25) çok geride bırakmıştır.

Bir sonraki dönemde ise nüfus artış hızı yeniden gerilemesine karşın (binde 33,2'ye) yine de Türkiye ortalamasının (binde 20,7) üzerinde kalmıştır.

İçel, nüfus artış hızı bakımından önde olduğu Türkiye ortalamasından nüfus yoğunluğu bakımından geridir. 1927'de km2' ye Türkiye genelinde 18 kişi düşerken İçel'de 9 kişi düşüyordu. Bu durum sonraki yıllarda da değişmemiş, ilin nüfus yoğunluğu her zaman ülke nüfus yoğunluğunun gerisinde kalmıştır. 1960'da km2'ye İçel'de 28, Türkiye genelinde 36 kişi düşüyordu. 1980'de ise İçel'de km2'de 53 kişi yaşarken ülke genelinde bu sayı 58'di.

Türkiye ve İçel'de Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	İçel
1927	18	9
1935	21	17
1940	23	17
1945	24	18
1950	27	20
1955	31	24
1960	36	28
1965	41	32
1970	45	37
1975	52	45
1980	58	53

İçel'de nüfus artış hızının Türkiye ortalamasının hayli üstünde olmasına karşın, 1965-1970 dönemi verilerine göre kaba doğum hızı (binde 41,0) ülke ortalamasından (binde 42,3) düşüktür. Ancak, kaba ölüm hızı (binde 11,1) Türkiye ortalamasından (binde 13,9) geride olunca, doğal artış hızı binde 30 ile, binde 28 olan Türkiye ortalamasından yüksek olmaktadır. Nüfus artış hızında göçlerin payı ise (binde + 4,2) ülke ortalamasının 1,5 katıdır (Tablo 6).

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında en önemli ilçenin Merkez İlçe olduğu görülmektedir (Tablo 7, Şekil 4). Merkez İlçe (Mersin) 1980'de 303.000 kişilik nüfusuyla il nüfusunun % 36'sını barındırmaktaydı. İlçe'de nüfus yoğunluğu 1980'de 171 kişi ile il ortalamasının (53 kişi/km2) 3 katından fazlaydı. İlin, Mersin kadar önemli bir başka ilçesi de Tarsus'dur. 1965'e kadar İçel'in en büyük ilçesi olan Tarsus 1963'te Mersin Limanı'nın genişletilmesi ve Ataş Rafinerisi gibi büyük sanayi yatırımlarının

Mersin'e yapılmasından sonra ikinci sıraya düşmüştür. Mersin Limanı'nın Türkiye'nin kapasite bakımından ikinci büyük limanı olması Mersin'in önemini giderek artırmış ve Mersin Akdeniz'in ithalat ve ihracat merkezi olmuştur. Tarsus ise geniş ve verimli ovası ile tarımsal açıdan Mersin'e oranla daha fazla gelişmiştir. 1950'de İçel İli'nde yaşayan her 100 kişiden 31'i Tarsus'da, 27'si ise Mersin'de yaşamaktayken 1965'te her iki ilçede de il nüfusunun % 28'i oturur olmuştu. 1965-1980 döneminde ise Mersin'in nüfus varlığı ve gelişmesi Tarsus'u önemli ölçüde geride bırakmıştır.

1980'de 79.000 kişilik nüfusuyla Erdemli, İçel'in üçüncü büyük ilçesi durumundaydı. Daha önceleri Silifke İlçesi'ne bağlı bir köy olan Erdemli, 1954'te Mersin'e bağlı Elvanlı Bucağı ile birleştirilerek ilçe yapılmıştır. Erdemli'nin nüfusu 1950-1955 arasında 820 kişiden, 5.173 kişiye yükselmiştir. 1960-1980 döneminde ise ilçe nüfusu 2 katına yaklaşarak 79.234'e yükselmiştir. Aynı yılda ilçede km2'ye 38 kişi düşmekteydi.

İçel İli'nde Önemli Yerleşim Birimlerinde Büyüme İndeksi (1950 = 100)

Yerleşim	1960	1970	1980
Merkez	144	210,3	359,5
Anamur	127,2	174,7	258,5
Gülnar	113,8	127,2	148,5
Mut	138,4	181,6	213,1
Silifke	98,1	114	142,2
Tarsus	130,3	163,5	221,4

Önemli bir nüfus varlığı olan Silifke, yavaş gelişen bir ilçedir. 1954'deki yönetsel değişiklikten sonra önemli ölçüde nüfus yitiren Silifke İlçe nüfusu, 1950-1960 ara döneminde gerilemişse de genel olarak 1950-1980 arasında % 42 oranında artmıştır.

Anamur, İçel İli'nin hızlı gelişen ilçelerinden biridir. 1980'de 70.000'i aşan nüfusu ile il nüfusunun % 8'ini barındıran bu ilçenin nüfusu 1950-1980 döneminde 2,5 katını aşmıştır.

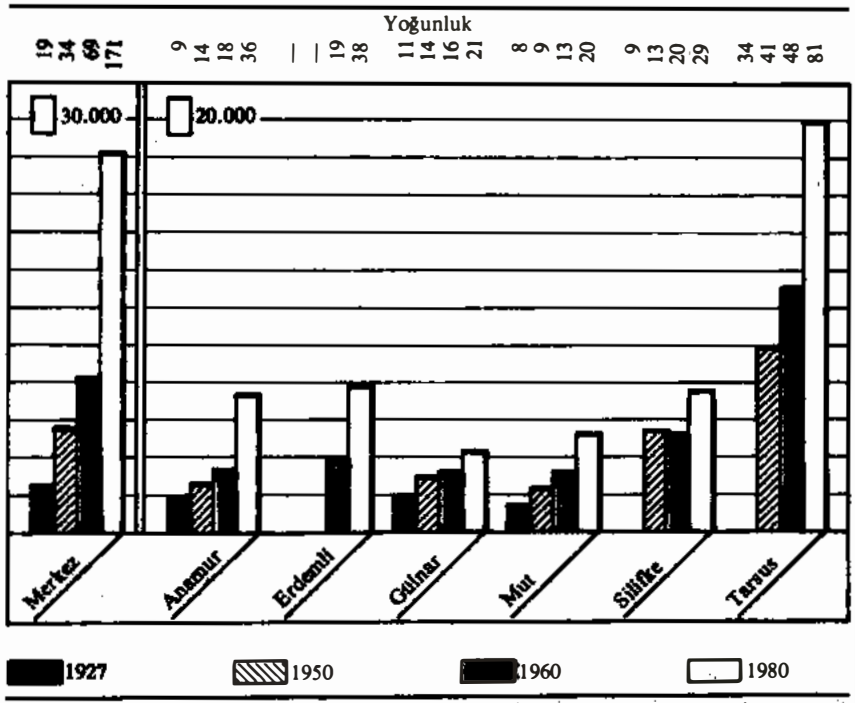
Nüfus varlığı bakımından İçel İli'nin en önemsiz ilçesi olan Gülnar İlçesi'nin nüfusu ise 1950-1980 döneminde yalnızca % 48,5 oranında bir artış göstermiştir.

Tablo 7
İçel İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	1.772	303.275	216.308	86.967	171
Anamur	2.005	71.551	23.025	48.526	36
Erdemli	2.078	79.234	21.234	58.000	38
Gülnar	2.079	42.668	6.837	35.831	21
Mut	2.554	50.114	14.025	36.089	20
Silifke	2.666	77.416	22.041	55.375	29
Tarsus	2.699	219.673	121.074	98.599	81

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

Şekil 4
İçel İli ve İlçelerinde Nüfus Gelişimi

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: İçel nüfusunun yaş yapısı büyük ölçüde ülke geneline benzemektedir. Diğer büyük kentlere oranla doğurganlığın yüksek olması nedeni ile ilin genç bir yaş yapısı vardır. 1950-1975 döneminde de İçel'de genç nüfusun payı artmış, 1975'ten sonra ise azalmıştır. Söz konusu dönemde, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun payı ise 1960'taki azalmadan sonra tekrar yükselmiştir. Buna karşılık (65+) yaşlardaki nüfusun oranı sürekli olarak artmıştır.

1950'de İçel'de (0-14) yaş grubunun toplam il nüfusuna oranı (% 40,2) ülke ortalamasına (% 41,2) çok yakındı (Şekil 5).

1960'ta ise aldığı göçlerin de etkisi ile genç nüfusun payı % 42,8'e çıkarak, ülke ortalamasını (% 38,2) aşmıştır. 1975'te ise tekrar % 41'e düşmüştür.

1950'de (15-64) yaş grubunun payı il nüfusunun % 57'sini oluştururken ülke genelinde bu oran % 55,2 idi. 1960'ta ise Türkiye ortalamasındaki artışa karşılık (% 58,3) İçel'de çalışma çağındaki nüfusun oranı % 53,8'e düşmüştür. 1960'tan sonra nüfus artış hızındaki azalmaya karşın ilin "göç alma" özelliğinin sonucu çalışma çağındaki nüfusun payı 1975'te % 54,3'e çıkmıştır. Aynı yıl Türkiye ortalaması % 55,5 idi.

İlde yaşlı grubun (65+) oranı ise sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasının sonucu olarak 1950-1975 döneminde % 2,8'den % 4,6'ya yükselmiştir. Bu oranlar 1950'de Türkiye ortalamasının altında iken 1975'te biraz aşmıştır.

1950-1975 döneminde çalışma çağındaki nüfusun azalması, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranının zamanla yükselmesine neden olmuştur. 1950'de ilde çalışma çağındaki her 1.000 kişiye karşılık çalışma çağı dışında 754 kişi varken, bu sayı 1960'ta 858 kişiye çıkmış, 1975'te ise ilin aldığı göçlerin etkisi ile 840'a düşmüştür.

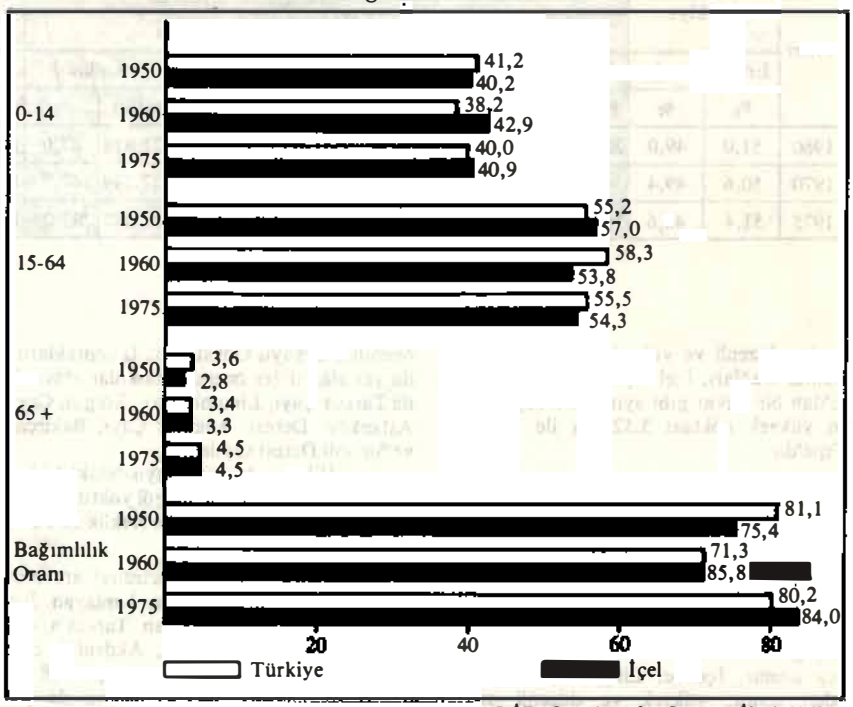
Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de İçel'deki genç nüfusun yapısını gösterir niteliktedir (Şekil 6). İlin yaş piramidi 20-24 yaş gruplarından itibaren daralmaya başlamaktadır.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: İçel nüfusunun cinsiyet yapısında, ülke geneline koşut olarak erkek fazlalığı görülmektedir. 1975 Nüfus Sayımı'na göre il nüfusunun % 51,7'sini erkekler, % 48,3'ünü ise kadınlar oluşturmaktadır (Tablo 8). İçel'in göç alan bir il olması ve doğurganlık oranının diğer büyük kentlere göre yüksekliği erkek nüfusun payını yükseltici etkilerdir. Ancak, erkek nüfusun payı, kadın nüfusun payına göre çok yüksek değildir. Bu durum ilin aldığı göçlerin "aile ölçeği"nde gerçekleşti-

ğinin göstergesidir. Erkek ve kadın nüfusun toplam nüfusa göre payı, ülke ortalaması ile hemen hemen aynıdır. 1960'ta ülke genelinde toplam nüfusun % 51'i erkek % 49'u kadınken, İçel nüfusunun % 51,2'si erkek, % 48,8'i kadındı.

Cinsiyet yapısının kırsal ve kentsel alanlar için incelenmesi de ilde kente göçün 1960-1970 döneminde büyük oranda aile reisi (tekil erkek) göçü biçiminde gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim, 1960'ta kırsal alanda toplam nüfusun % 50,3'ü erkek % 49,7'si kadınken, 1970'te erkek nüfusun payı % 49,7'ye düşmüş, kadın nüfusun payı % 50,3'e yükselmiştir. Aynı dönemde kentlerde erkek nüfusun oranı % 53'den % 52,3'e düşerken kadın nüfusu % 47'den % 47,7 ye yükselmiştir. 1970-1975 döneminde ise İçel İli'nde kırdan kente göçün azaldığı ve doğurganlık oranının yükseldiği görülür. Nitekim, söz konusu dönemde kırsal kesimde kadın nüfusunun oranı % 50,3'den % 49,6'ya düşmüş ve erkek nüfusu da % 49,7'den % 50,4'e yükselmiştir.

Şekil 5
İçel ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve Bağımlılık Oranı

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ÖZET

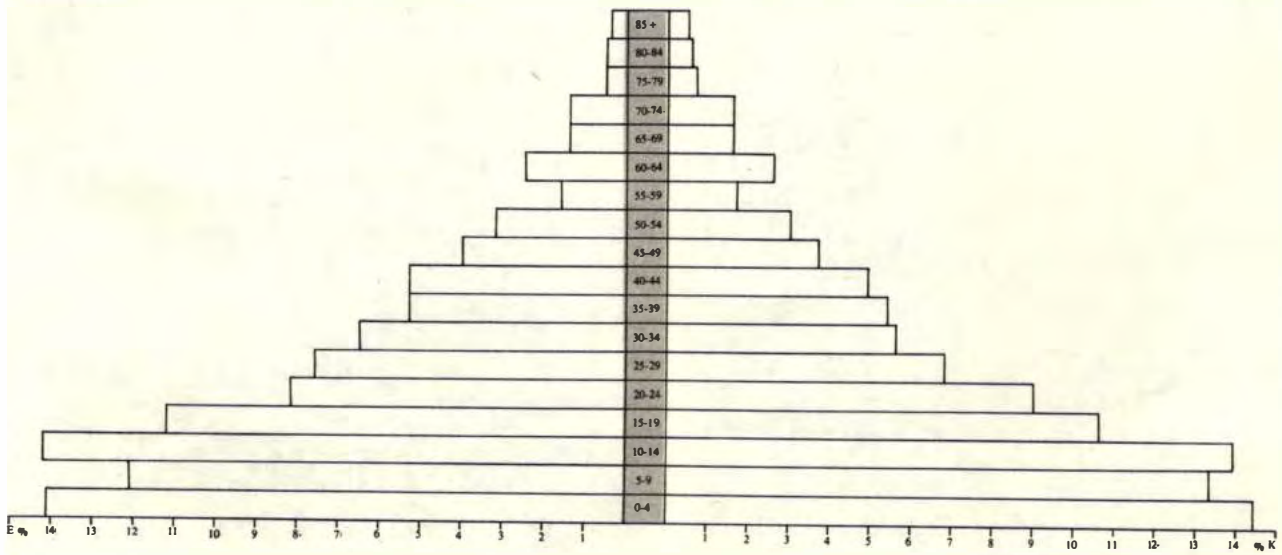
GENEL KONUM: 32° 56′ ve 35°11′ doğu boylamları ile, 37° 26′ve 36°01′kuzey enlemleri arasında bulunan İçel İli, Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki Çukurova yöresinin batısında yer alır. 15.853 km2'lik bir alan kaplayan İçel, doğudan Adana, kuzeydoğudan Niğde, kuzey ve kuzeybatıdan Konya, batıdan Antalya, güneyden ise Akdeniz ile çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: İçel il alanı, Doğu Akdeniz Havzası'nda yer almaktadır. İlin yüzey şekillerini genel olarak dağlar oluşturur. III. Zaman kıvrılmaları ile yükselip daha sonraki tektonik ve volkanik hareketlerde de yeni şekillenmeler kazanan il alanında, şiddetli aşınmalar sonucu, vadilerle parçalanmış geniş platolar ortaya çıkmıştır.

İçel il alanı, Batı ve Orta Toros Dağları üzerinde bulunmaktadır. Batı Toroslar Ermenek Göksuyu Vadisi ile Akdeniz kıyı kuşağı arasını doldurdukları bölgede Akçalı Dağları adını alır. Oldukca düzensiz biçimleri olan bu dağların en yüksek noktası 2.339 m ile Karaçal Tepesi'dir.

Orta Toroslar'ın il alanı içerisinde kalan kesimine ise Bolkar Dağları adı verilir. Göksu Vadisi'nin doğusundan başlayan ve Limonlu Çay Vadisi'nin kaynak alanından

Şekil 6
İçel İli Yaş Piramidi

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

Tablo 8
Türkiye ve İçel'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		İçel İli												Mersin Kenti	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	227.666	51,2	216.857	48,8	80.688	53,0	71.818	47,0	146.978	50,3	145.039	49,7	53,14	46,86
1970	50,6	49,4	300.197	50,8	290.746	49,2	128.906	52,3	117.394	47,7	171.291	49,7	173.352	50,3	51,93	48,07
1975	51,4	48,6	369.269	51,7	345.548	48,3	176.705	53,0	156.195	47,0	192.564	50,4	189.353	49,6	52,53	47,47

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

sonra, düzenli ve yüksek sıralar oluşturan Bolkar Dağları, İçel topraklarını İç Anadolu'dan bir duvar gibi ayırır. Bu dağların da en yüksek noktası 3.524 m ile Medetsiz Tepe'dir.

İçel'de il topraklarının % 29,4'ünü kaplayan plato oluşumları büyük önem taşımaktadır. İlde, Göksu Vadisi'nin batısında kalan Mut, Silifke ve Anamur yöresi, Türkiye'nin önemli platolarından biri olan Taşeli Platosu üzerindedir. Taşeli Platosu, Göksu Vadisi'nin doğusunda, Orta Toroslar kuşağı üzerindeki Limonlu Çay Vadisi'ne dek uzanır. İçel'de, Limonlu Çay Vadisi'nden sonra, yüksek ve düzenli sıralar oluşturan Bolkar Dağları'nın Akdeniz'e bakan yüzlerinde, vadilerle parçalanmış plato düzlükleri uzanır. Genellikle, kıyıdan 30-60 km uzaklıkta bulunan bu platolar, 700-1.500 m arasındaki yükselti basamaklarına serpilmiş durumdadır. Bu platolar üzerinde, Merkez İlçe'de Gözne, Fındıkpınarı, Soğucak, Mihrican, Ayvagediği ve Kızılbağ; Tarsus'ta Namrun ve Sebil; Erdemli'de Sorgun, Küçükfındık ve Güzeloluk gibi yaylalık alanlar bulunmaktadır. İçel İli, Doğu Akdeniz Havzası üzerinde bulunmakta ve il alanı havzanın % 75'lik bir bölümünü kaplamaktadır. Havzanın en önemli akarsuyu Göksu'dur. İl topraklarında yer alan diğer önemli akarsular arasında da Tarsus Çayı, Limonlu Çay, Sorgun Çayı, Aslanköy Deresi, Anamur Çayı, Bakırçay ve Sipahil Deresi sayılabilir.

İçel İli'nde, Akdeniz kıyısındaki birkaç set gölünden başka önemli göl yoktur. İldeki göllerin önemlileri, Akgöl ile Keklik ve Paradeniz gölleridir.

Antalya ve Mersin körfezleri arasında kalan Taşeli Yarımadası'nı kaplayan İçel İli'nin güneyi, Anamur'dan Tarsus'a dek Akdeniz ile çevrilidir. İlin, Akdeniz'e olan kıyıları yer yer kayalıktır. Yaklaşık 108 km uzunluğundaki doğal kumsalların da yer aldığı bu kıyılar ülkenin turizm potansiyeli en yüksek yerleri arasındadır.

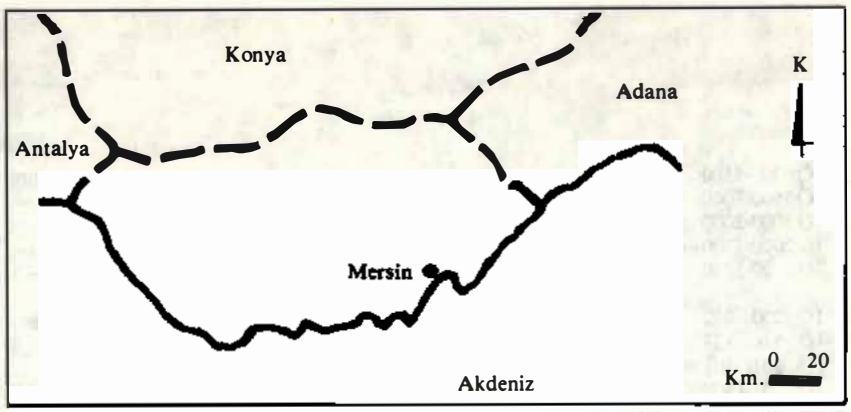
İlde, Akdeniz kıyı kuşağı ve Göksu Irmağı çevresi dışında geniş sayılabilecek ova yoktur. İlin bu kesimlerinde vadiler önemli yer tutmaktadır. Bu vadilerin kimi kesimlerinde taban genişlemiş ve iki yanda şerit biçiminde bükler ve tarım alanları oluşmuştur. İçel il sınırları içerisinde yer alan önemli vadiler Göksu, Anamur Çayı ve Tarsus vadileridir.

İldeki başlıca ovalar arasında da Silifke, Bozyazı, Gilindire, Ovacık, Anamur, Tarsus ve Berdan ovaları sayılabilir.

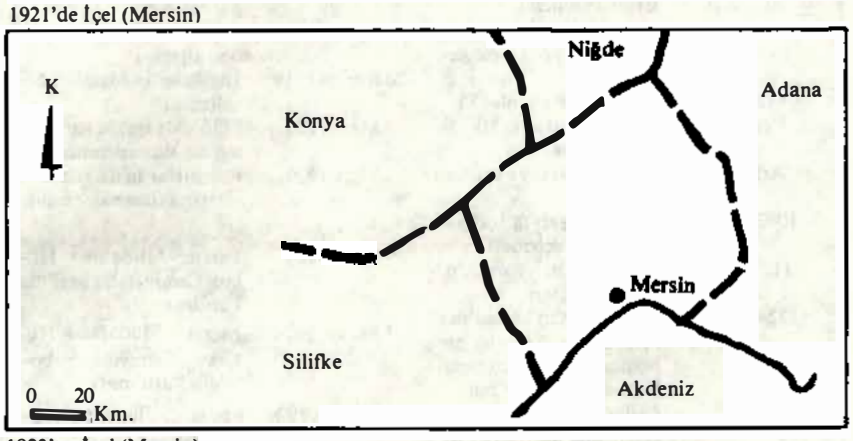
İKLİM: İçel'de iklim yörelere göre farklılık göstermektedir. İlin kıyı şeridinde Akdeniz iklimi, iç kesimlerinde ise karasal iklim egemendir. Buna bağlı olarak İçel'in kıyı kesimlerinde yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı iken, ilin yüksek kesimlerinde, yazlar serin ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlıdır. Mersin'de yıllık sıcaklık ortalaması 18,5°C; yıllık yağış ortalaması ise 617,5 mm'dir.

NÜFUS: 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre, İçel 843.931 kişilik nüfusuyla ülke nüfusunun binde 19'unu barındırmaktaydı. Nüfusun gelişme dinamiği oldukça kuvvetlidir. 1927-1980 arasında ülke nüfusu 3 katını biraz aşan bir gelişme gösterirken il nüfusu 9 katına ulaşmıştır. İlde nüfus artış hızı 1940-1945 döneminde Türkiye ortalamasının üzerine çıkmış ve izleyen dönemlerde bu durumunu korumuştur. İçel nüfus artış hızı bakımından önde olduğu Türkiye genelinden nüfus yoğunluğu bakımından geridir. 1980'de Türkiye'de km2'ye 58 kişi düşerken İçel'de bu sayı 53'tü.

İlde nüfus yaş yapısı bakımından ülke genelindekine benzer şekilde gençtir. Cinsiyet yapısı bakımından da erkek fazlalığı gösteren İçel, ülke genelinden farklı değildir.

1921'de İçel (Mersin)

1923'te İçel (Mersin)

TARİH

İÇEL ADININ KAYNAĞI

İçel, Akdeniz Bölgesi'nde kıyıları ve verimli ovalarıyla, Neolitik Dönem'den bu yana sürekli yerleşme bölgesi olmuştur. Ancak, bölgenin bilinen en eski adı, Hititler Dönemi'nden kalma Kizuvatna'dır. Luviler'le Hurriler'in oluşturduğu Kizuvatna, Hititler'le çağdaş, bağımsız bir krallıktı. *(Bak. Yazılı Tarih).* Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'nde ise, buraya Kue (Que) bölgesi denilmekteydi.

Antik Çağ'da Kilikya adını alan bölgeye, sonraları sağlık ve aşılması güç engebelerle dolu olması nedeniyle Taşlık Kilikya da (Cilicia Tracheia) denilmiştir.

İçel, XIX.yy'ın sonlarından Cumhuriyet Dönemi'ne değin, Adana Vilayeti'ne bağlı, merkezi Silifke olan bir sancak durumunda varlığını sürdürmüş, 1924'te il olmuştur. 1933'te Mersin İli'yle birleştirilerek il merkezi Silifke'den Mersin'e taşınmıştır.

Yöreye İçel adının, Anadolu Selçukluları'nca verildiği ve "Toroslar ötesindeki iç ülke, iç diyar" anlamına gelen İç-il, İç-eli sözcüklerinden kaynaklandığı sanılmaktadır.

İl merkezi Mersin'in adı ise, burada konaklayan Mersinoğlu Türkmen Aşireti'nden kaynaklanmaktadır. XVII.yy'ın ikinci yarısında bu yöreden geçen Evliya Çelebi de Mersinoğlu Köyü'nden söz etmektedir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

İçel'in, yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana yerleşim merkezi olmasının temelinde, yörenin, Seyhan (Sarus) ve Göksu (Kalykadnos) ırmaklarının denize döküldüğü verimli ovalara ve deniz ticaretine elverişli kıyılara sahip olması yatmaktadır.

Mersin'in 3 km kuzeybatısındaki Yümüktepe (ya da Soğuktepe) Höyüğü'nde, 1936-1939'da yapılan kazılarda İçel'de yerleşmenin Neolitik (Yenitaş) Dönem'de başladığı saptanmıştır.

NEOLİTİK DÖNEM: Kazıbilimci Garstang'a göre, Mersin Yümüktepe kazısının XXXIII-XXV. katmanları Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir. XXXIII-XXVI. katmanlar İlk Neolitik Dönem'i, XXVI-XXV. katmanlar ise Son Neolitik Dönem'i yansıtmaktadır.

İki büyük ırmağın suladığı verimli ovalar, İçel yöresinde Neolitik Dönem'de avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra üretime geçilmesini de sağlamıştır. Böylece avcı ve toplayıcı, hazır tüketici insanın yerini çiftçi ve çoban insan almıştır. Nitekim, Yümüktepe'de XXXIII. ve XXVII. katmanlar arasında İlk Neolitik Dönem insanlarının oturdukları evlere, kullandıkları araç-gereçlere, çanak-çömleklere rastlanmıştır. İlk katmanlarda izlenen büyük taş temelli evlerin yerini, daha sonraki katmanlarda küçük taş yapılar almıştır. Obsidyen ve çakmaktaşı araçlar, silahlar, el yapımı kırmızı ve koyu yüzlü açkılı çanak-çömlekler, bu dönem buluntuları arasındadır. Kazıda saptanan yedi metrelik kültür katmanı, Yükümtepe'nin Neolitik Dönem'de büyük bir yerleşim birikimi olduğunu göstermektedir.

XXVI ve XXV. katmanlarda saptanan Son Neolitik Dönem'de, taş duvarlı evlerin yanı sıra, üstlerinin kapanması olanaksız büyük ölçekli yapılar da bulunmuştur. Bu üstü açık yapıların ağıl olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Ağıllar, yontma taş araçlarından orak dilgiler, ilkel dokuma tekniklerine işaret eden taş ağırşaklar, Son Neolitik Dönem insanının tarım ve hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir. Aynı dönemde, koyu yüzlü açkılı çanak-çömleklerin–yanı sıra, yerel yapım ilk boyalı çanak-çömleklere rastlanmaktadır. Çanak-çömlekteki bir başka özellik, kap ağızlarına boya akıtarak yapılan bir tür bezemedir. Bu, daha sonraları yıldırım motifi denen bezeğin öncüsüdür. Yümüktepe Son Neolitik Dönem kültürü, yerel bir kültür olarak kabul edilebilir.

İçel yerleşim tarihinin Neolitik Dönem'e değin uzandığını belgeleyen bir başka yerleşme yeri de, 1934-1939 arasında Hetty Goldman'ın kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Tarsus Gözlükule yerleşmesidir. Mersin ve Amuk Neolitik kültürleriyle paralellik gösteren Gözlükule Neolitiki'nde de, bir çiftçi ve çoban toplumunun yaşamış olduğu saptanmıştır. Mersin'den farklı olarak, burada ev duvarlarından kalma sıva parçalarına, ezilerek sıkıştırılmış ve bir anlamda parlatılmış toprak tabanlara rastlanmıştır. Koyu yüzlü açkılı kapların çoğunlukta olduğu çanak-çömlekte tırnak izli bezekler görülmektedir.

Gözlükule ve Yümüktepe'de bulunan obsidyen araç-gereçler, ok uçları, küçük mızrak uçları, Kilikya halkının ilerlemiş teknolojik bilgisini ve ticari etkinliğini yansıtmaktadır.

Kilikya bölgesine obsidyen sağlayabilecek en yakın bölgeler Orta Anadolu, Karacadağ, Hasandağı'dır. Yörede bulunan obsidyen gereçler, Neolitik Dönem'deki ekonomik ve ticari ilişkilerin oralara dek uzandığını göstermesi açısından önemlidir.

KALKOLİTİK DÖNEM: İçel yerleşme tarihi, yine aynı yerlerde, Yümüktepe ve Gözlükule'de saptanan Kalkolitik Dönem'le sürer. Mersin Yümüktepe'nin XXIV. katmanı, Garstang'ca Öncü Kalkolitik (Proto Kalkolitik) olarak adlandırılmıştır. Bu dönem katmanı eski katmanlardan büyük bir farklılık göstermez. Taş temelli evlere, boyalı, yıldırım motifli çanak-çömleklere burada da rastlanmaktadır. Ekonomiyi oluşturan en önemli öğe yine tarımdır.

Ayrıca, bu dönem katmanlarında bulunan çok sayıda tahıl, üretim biçiminde bir gelişme olduğunu göstermektedir. İnsanlar, gereksinimlerini sağlamayı başardıktan sonra, artı ürünlerini yuvarlak taş temelli tahıl ambarlarında saklamışlardır. Bu ambarların yanı sıra, hayvan barınakları ile ağıllar hayvancılığın, kil ağırşaklar ise, dokumacılığın göstergeleridir.

Yümüktepe'nin XXIII-XX. katmanları, ilk maden buluntularına rastlanan katmanlardır. Bakırın eritilmesini başaran İlk Kalkolitik Dönem insanları, bakırdan uzun topluiğneler, kıvrım başlı çiviler yapmışlardır. Taş temelli, kerpiç duvarlı evler süregelmiştir. Boyalı çanak-çömlekte belirli bir gelişme izlenmektedir.

Çanak-çömleklerde, boyanarak ya da kazınarak yapılmış, sevron (şeritli, ince zikzak çizgili) bezemeler görülmektedir. İlk Kalkolitik Dönem'de, Kilikya bölgesi, yerel kültürün ağır basmasına karşın, Konya Ovası ve Mezopotamya'nın Hassuna ve Ninova yerleşmeleri ve kültürleriyle de ilişkidedir.

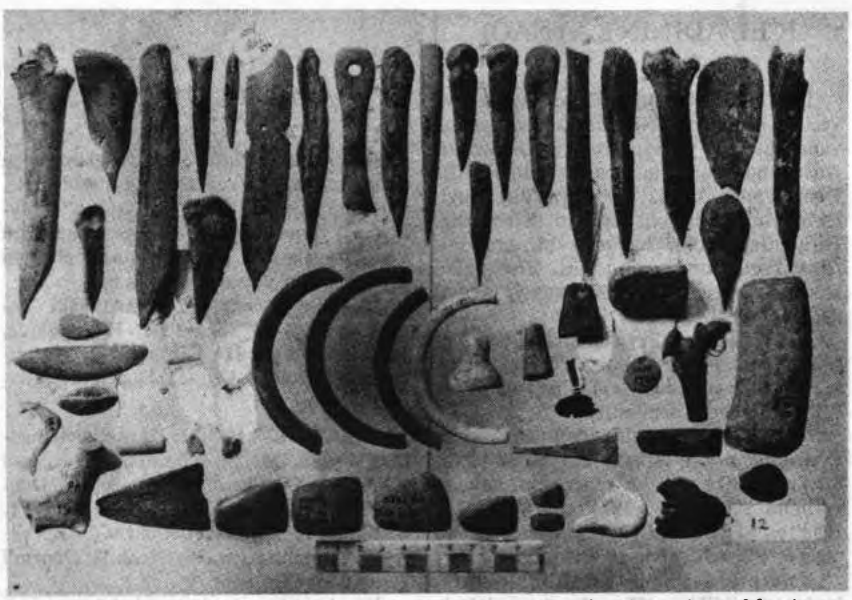
XIX-XVII. katmanlar, Orta Kalkolitik katmanlardır. Maden, işlenilerek günlük yaşama girmiş, araçların yanı sıra silah ve mühür yapımında da kullanılır olmuştur. Garstang, bu dönemde belirgin bir yapı katmanı olmamasını istilalarla açıklamaktadır. Ona göre, tüm yapılar bu istilalar sırasında yıkılmıştır. Koyu yüzlü açıklı çanak-çömlekler bu katmanda da sürmüştür. Ayrıca, XVII. katmanda, yerel çanak-çömleğin yanı sıra, Mezopotamya Orta Kalkolitiki'ni temsil eden boyalı Tell Halaf çanak-çömlekleri de bulunmuştur. Bu ise, Yümüktepe yerleşmesinin, hatta bütün Kilikya bölgesi yerleşmelerinin Mezopotamya'yla ilişkili olduğunu, bu dönemde Kilikya'ya Mezopotamya'dan yeni bir topluluğun geldiğini ortaya koymaktadır.

Orta Kalkolitik'ten Son Kalkolitik'e geçiş; Yümüktepe'nin XVI. katmanında izlenir. Garstang, bu geçişi "Kalkolitik Doruk" diye niteler. Önceki katmanlardaki köy tipi yerleşmelerin yerini, bu katmanda, savunma duvarıyla çevrili bir kale almıştır. Yerleşmeyi çevreleyen ve yüksekliği 1,5 m'yi aşan sur duvarı, görkemli savunma sisteminin bir parçasıdır. Köşelerde, taş temeller üzerine oturtulmuş dörtgen kuleler vardır. Sur kapısının genişliği 4 m'yi bulmaktadır; her iki yanında da, surun iç yüzüne bitişik evler vardır. Kapı muhafızlarının oturduğu sanılan bu evler birkaç odalıdır ve her odada ikişer pencere bulunmaktadır. Garstang'ın garnizon komutanına ayrılmış olduğunu ileri sürdüğü yapı, öbürlerinden farklıdır. Bu duvara bitişik evlerden birinde, kilden yapılmış ve bir bölümü pişirilmiş, ancak kullanılmamış sapan taşları bulunmuştur. Bütün bu buluntular, Yümüktepe "Kalkolitik Doruk" insanlarının, beklenmedik bir saldırı karşısında, savunmalarını bulundukları noktadan yapmalarını sağlayacak bir sistem kurmuş olduklarını ortaya koymaktadır.

Yümüktepe buluntuları, o dönem insanlarının yaşam biçimlerine ilişkin bilgiler de sağlamaktadır. Bu bulgulara bakılırsa, nüfusun büyük bölümünü askerler oluşturmakta, geri kalan insanlar ise üretimle uğraşmaktaydı. Başlıca üretim alanları tarım, hayvancılık, madencilik ve dokumacı-

Kronoloji

İÖ 6000-5500	Neolitik Dönem
İÖ 5500-3000	Kalkolitik Dönem
İÖ 3000-2000	İlk Tunç Çağ
İÖ 2000-1700	Orta Tunç Çağ
İÖ 1700-1200	Kizuvatna Krallığı Dönemi
İÖ 1200- 612	Kue Krallığı Dönemi
İÖ 546- 333	Persler Dönemi
İÖ 301- 101	Selökidler Dönemi
İÖ 101-İS 395	Roma Dönemi
395- 661	Bizans Dönemi
661	Muaviye'nin İçel yöresinde bazı yerleri ele geçirmesi
685- 960	Yörenin Bizanslılar'la Araplar arasında sık sık el değiştirmesi
960	Bizans'ın yöreye egemen olması
1082	Süleymanşah'ın İçel yöresini ele geçirmesi
1129	Ermeniler'in Tarsus'u ele geçirmeleri
1224	Alaeddin Kaykubad'ın İçel yöresinin büyük bir bölümünü ele geçirmesi
1254	Karamanoğulları'nın İçel yöresinde egemenlik kurmaya başlamaları
1357	Silifke'nin Karamanoğulları Beyliği'nin eline geçmesi
1473	Gedik Ahmed Paşa'nın Silifke'yi kesin olarak Osmanlı topraklarına katması
1516	Mersin ve Tarsus yöresinin Osmanlı yönetime bağlanması
1832	Mısırlı İbrahim Paşa'nın İçel yöresini ele geçirmesi
1839	Yörenin yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanması
1886	Adana-Mersin demiryolunun hizmete girmesi
17 Aralık 1918	Mersin'in İngiliz ve Fransız birliklerince işgal edilmesi
19 aralık 1918	Tarsus'un Fransız işgaline girmesi
20 Kasım 1919	İngilizler'in Mersin'i boşaltması
7 Mart 1920	Silifke'de işgale karşı bir miting düzenlenmesi
17 Mart 1920	Fransızlar'la ilk silahlı çatışma: Başnalar Savaşı
19 Mart 1920	Tarsus Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubesi'nin kurulması
1 Mayıs 1920	Mersin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubesi'nin kurulması
31 Mayıs 1920	Fransızlar'la ateşkes yapılması
20 Temmuz 1920	Fransızlar'la yapılan Bağlar Savaşı
5 Ağustos 1920	Pozantı Kongresi'nin toplanması
20 Aralık 1921	Fransızlar'la yapılan Ankara Antlaşması gereğince Kilikya'nın boşaltılmasının kararlaştırılması
27 Aralık 1921	Tarsus'un Kurtuluşu
3 Ocak 1922	Mersin'in Kurtuluşu

Kalkolitik Dönem buluntuları, kemik aletler, hayvan figürleri, Yümüktepe-Mersin

Öncü Kalkolitik Dönem'e ait silo tabanları, Yümüktepe-Mersin

lıktı. Öğütme ve vurgu taşları, ağırşaklar, madeni gereçler ve başkaca üretim araçlarıyla silahlar bu dönemi belgeleyen buluntulardır. Ortaklaşa kullanıldığı anlaşılan fırın ise toplu yaşamın bir simgesidir.

XVI. katmanın çanak-çömleği, önceki katmanlardakinden oldukça farklıdır. Nitekim, Mezopotamya Orta Kalkolitiki'ni temsil eden Tell Halaf çömleği yerini, bir sonraki dönem Mezopotamyası'nı temsil eden Ubeyd çanak-çömleğine bırakmıştır. Çok büyük ölçekteki depolama kapları, boyunlu kaplar karından kulplu, yukarı kalkık kulplu kaplar. Kalkolitik Dönem çanak-çömleğinin tipik örnekleridir. Boyalı çanak-çömlek üstündeki bezemelerde şeritler, düz ya da ince zikzaklı çizgiler, güneş ve çiçek motifleri görülür. Bezemeler, açık krem üzerine kırmızı-kahverengi boyalıdır.

Yümüktepe XV-XII B katları, madenin bolca kullanılmaya başlandığı ve Mezopotamya'nın Son Kalkolitik "Uruk" kültürü çanak-çömleklerinin görüldüğü Son Kalkolitik Dönem katmanlarıdır. Dörtgen, kareye yakın kerpiç yapılar, üç odalı, yer yer tek birimli evler bu dönem mimarisi kalıntılarıdır. Kalıntıların çoğu, Hititler Dönemi'nde açılmış olan çukurlar yüzünden bozulmuştur. Son Kalkolitik Dönem'in belirleyici özelliği olan çanak-çömlekte, Mezopotamya'nın Ubeyd örnekleri varlığını sürdürürken, yapım tekniği farklı olan Uruk kurşuni-gri örnekleri de görülmeye başlanır. Saman yüzlü (saman katkılı) kaplar ve devrik ağızlı ya da saksı biçimli kâseler, Son Kalkolitik Dönem'in tipik çanak-çömlek buluntularıdır.

Kalkolitik Dönem, Mersin Yümüktepe Höyüğü'nden başka Tarsus Gözlükule Höyüğü'nde de saptanmıştır. Gözlükule İlk Kalkolitiki, Mersin Yümüktepe'de olduğu gibi Mezopotamya'nın Tell Halaf kültürünün etkisi altındadır. Orta Kalkolitik ise, Ubeyd kültürünü yansıtmaktadır. Geometrik desenli, boya bezekli Halaf ve Ubeyd özelliği gösterenlerin yanında, saman katkılı kaplar ve Tarsus'a özgü, açık zemin üstüne kahverengi ya da kırmızı ince çizgili kaplar çanak-çömlek grubunu oluşturmaktadır. Üst üste ev tabanları, ocaklar ve kül birikintileri bu dönemin yapı kalıntılarıdır. Gözlükule'nin yamaçlarındaki mezarlar, içlerine armağan olarak bırakılan ince yapım kâseler, testiler, boyunlu çömlekler, saman katkılı, açık renkli kaplar yardımıyla, Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Buluntular mezarlara gömülenlerin Kuzey Mezopotamya ya da Kuzey Suriye kökenli insanlar olduklarını ortaya koyar.

İLK TUNÇ ÇAĞ: Mersin Yümüktepe Höyüğü'nün XII. katmanındaki buluntuların farklı oluşuna bakarak, Garstang, bu katmanı A ve B diye ikiye ayırmıştı. Ona göre, XII-B katmanı Son Kalkolitik, XII-A ise İlk Bakır Çağ olarak adlandırılan İlk Tunç Çağ katmanıdır.

Siyah üstüne beyaz boyaların kullanıldığı bu katmanın çanak-çömlekleri, Yümüktepe'nin Orta ve Batı Anadolu'yla ilişkili olduğunu (Troya I, daha sonra Troya II ve IV) göstermektedir. Garstang bu değişikliği, yeni bir göç dalgasıyla açıklamaktadır. Yümüktepe, İlk Tunç Çağ yapı kalıntıları ve buluntular bakımından zengin değildir. Buna karşılık, Tarsus, Gözlükule'de katmanlar kesintisiz bir biçimde izlenmekte ve yörede İlk Tunç Çağ'a ilişkin temel bir kronoloji oluşturulmasına olanak vermektedir.

Bakırla kalayın karıştırılarak tunç elde edildiği, bu alaşımın silah ve araç yapımında kullanıldığı, buna bağlı olarak sınıflaşmanın ve kentleşmenin ortaya çıktığı dönem olan İlk Tunç Çağ, Tarsus Gözlükule kazısında ayrıntılarıyla incelenmiştir. Gözlükule, bu dönemde, dörtgen planlı taş ve kerpiç evlerden oluşan basit bir yerleşme görünümündedir. Suriye kökenli çanak-çömlek, Akad tipi çanak-çömlek ve yerli yapım çanak-çömlek yardımıyla, Tarsus Gözlükule İlk Tunç Çağ yerleşmesi İÖ 3000-2750 arasına tarihlenmektedir.

İÖ 2750-2400/2100 arasına tarihlenen İlk Tunç Çağ II'de, Mersin Yümüktepe'de bir farklılık olmamasına karşın, Gözlükule İlk Tunç Çağ II-A-B'nin sonundaki yangından sonra, yerleşmede farklılaşma gözlenmektedir. Gözlükule'deki köy yerleşmesi surla çevrilerek, korunaklı bir kent, küçük bir yerel krallık görünümü almıştır.

Dişli sur tekniği denen, girintili-çıkıntılı sur, Orta Tunç Çağ'a değin süregiden savunma sisteminin bir parçasıdır. Düşmanın içeri çekilerek yok edilmesi amacına yönelik bu sistem, Troya'da da görülür. Yerleşme İÖ 2300'lerde bir yangınla kül olmuş, İlk Tunç Çağ II-C katmanında yangından sonra yapılmış yeni yapılar görülmüştür.

Tarsus Gözlükule yerleşmesinde, İÖ 2400/2100-1900 arasına tarihlenen İlk Tunç Çağ III, Mersin Yümüktepe'de Son Bakır Çağ adı altında İÖ 2500-1950 arasını kapsamaktadır. Mersin'de bu katman buluntularına rastlanamamıştır. Bu durum, Akadlı Sargon'un yöreyi istila etmesiyle açıklanmaktadır. Ancak, Sargon'un mitolojik yaşamı ve kahraman kişiliği dışında, elde Akad tarihi üstüne kesin bilgiler yoktur. Mısır'da bulunan Amarna tabletleri ve Hattuşaş'ta bulunup okunabilen yazıtlar, yalnızca Sargon'un "Yeni Babil" olarak kurduğu başkentten, yaptırdığı büyük saraydan ve ele geçirdiği topraklarda diktirdiği stellerden söz etmektedir.

YAZILI TARİH

Yazılı tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi, yazılı tarih dönemlerinde de, İçel tarihinin ve kültürünün kesintisiz stratigrafisi, yine Mersin Yümüktepe ve Tarsus Gözlükule yerleşmeleriyle belirlenmektedir. Tarsus Gözlükule'de İlk Tunç Çağ'dan Orta Tunç Çağ'a geçiş dönemini yansıtan katmanlar İÖ 2100-1900'e, Mersin Yümüktepe'deki XI.katman ise İÖ 1950-1800'e tarihlenmektedir.

Anadolu tarihinin en eski belgeleri İÖ II. binin başlarına tarihlenir. Bu dönemde Asurlu tüccarlar Kaniş'e (şimdiki Kültepe-Kayseri) yerleşmişler ve kentin yamaçlarında Karum denen ticaret merkezini kurmuşlardır. Bu tüccarlar, Mezopotamya'da daha önceden bilinen yazıyı da beraberlerinde getirmişler ve böylece yazılı tarih dönemleri Anadolu için de başlamıştır. Asurlu tüccarların yazılı kaynaklarını, özellikle iş mektupları, hukuki belgeler ve hesaplar oluşturmaktadır. Kültepe bu özelliğiyle Anadolu'nun yazılı tarih dönemlerini aydınlattığı gibi karşılaştırma yöntemiyle, Yümüktepe katmanlarının açıklanmasına da yardımcı olmuştur. Mersin kültüründe bir başka dönemin başladığını gösteren başlıca kanıtlar, ürünlerde izlenen farklılıklardır. Belirgin Suriye etkisi tüm kültüre yansımıştır ve bu etki, Mersin'in coğrafi konumuyla yakından ilgilidir.

ESKİ HİTİT KRALLIK DÖNEMİ'NDE KİZUVATNA: Hititler Dönemi'nde Anadolu, çeşitli etnik grupların siyasal birimlerinden oluşuyordu. Bugünkü İçel İli'ni de içine alan topraklarda (İÖ XVII. yy'dan başlayarak) Hititler ile çağdaş Kizuvatna Krallığı hüküm sürmekteydi. Batıda Mersin, doğuda Gaziantep'e dek uzanan bu bölgenin doğusunda Hurriler, batısında ise Arzava Konfederasyonu bulunuyordu.

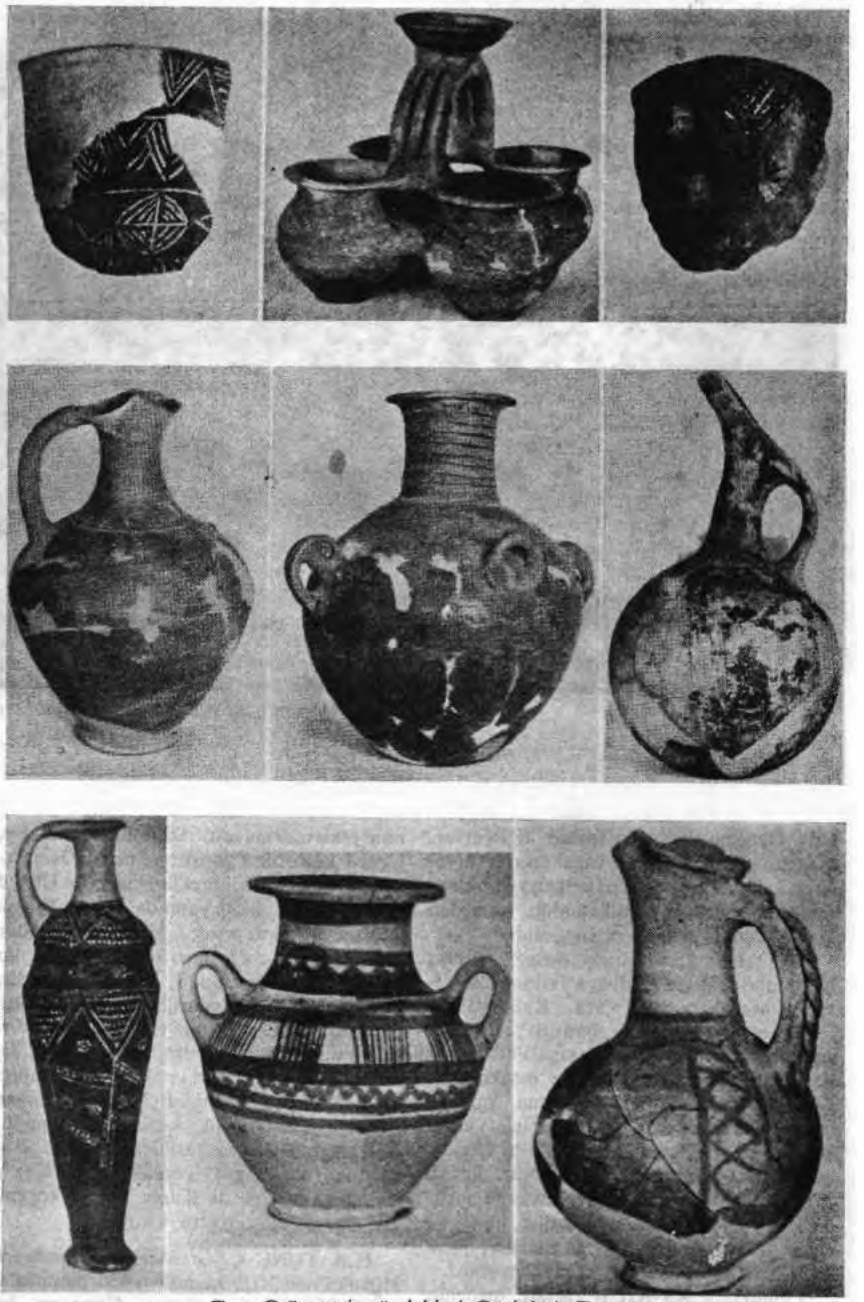
Kizuvatna tarihi, büyük ölçüde Hitit tarihiyle aydınlanmaktadır. Eski Hitit Krallık Dönemi'nde bu iki krallık arasındaki ilişkiler, yapılan antlaşmalardan öğrenilebilmektedir.

Eski Hitit Krallık Dönemi'nin başlarında, bağımsız bir krallık durumunda olan Kizuvatna, imparatorluk dönemine değin zaman zaman Hitit egemenliğini kabul etmek zorunda kalmış; ancak bu, mutlak bir egemenlik olamamıştır.

Hitit Kralı I. Murşil, (İÖ 1620-1590) çeşitli etnik gruplardan oluşan Anadolu halkını bir birlik altında toplamaya çalıştı. Kizuvatna, Hurri ve Arzavalılar'ı Hitit egemenliği altına aldı. Bu bilgiler, arkeolojik çalışmalarla elde edilen buluntularla da desteklenmektedir. Örneğin, Mersin Yümüktepe'de, Hitit dönemlerine tarihlenen IX. katmandaki tipik Hitit silahı, I. Murşil'in Kizuvatna seferinden kalmadır. VIII. ve VI. katmanlardaki Hitit tarzı kale de, yine bu siyasal ve kültürel değişimin bir göstergesidir.

Murşil'in ölümüyle ortaya çıkan kargaşa ortamı, Kizuvatna Krallığı'nın bağımsızlık kazanmasını sağlamıştır. İÖ 1560-1550 arasındaki Hitit Kralı Zidanta ile Kizuvatna Kralı Pallia arasında daha sonra da, Zidanta'nın oğlu Ammunas ile Kizuvatna Kralı I. Şunaşşura arasında imzalanan antlaşma metinlerinde, iki kralın eşit durumda oldukları belirtilmekte ve metinlerden, Hitit Krallığı'nın bir karışıklık içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu antlaşmalar Hititler'in Güney Anadolu-Kuzey Suriye üstündeki egemenliklerini yitirdiklerini de ortaya koymaktadır. Kizuvatna Kralı Pallia'nın Alalah Kralı İdri-mi ile yaptığı bir başka antlaşmada bu durum daha da açık olarak görülmektedir. Alalah yazıtlarında, Kral İdri-mi Mitanni Kralı Barratarna'nın vasalı olduğunu kabul etmektedir. Bu, Kuzey Suriye üstündeki egemenliğin el değiştirdiğini, bu topraklarda Mitanni Devleti'nin egemenlik kurduğunu, Kizuvatna'nın ise bu iki devlet arasında tampon bölge olduğunu göstermektedir.

Kizuvatna, İÖ 1525'te Hitit Krallığı'nın başına geçen Telepinus döneminde de bağımsızlığını koruyabilmiştir. Telepinus, ilkin krallık içinde birlik sağlamaya, daha

Tunç Çağ çanak-çömlekleri, Gözlükule-Tarsus

sonra da topraklarını dış saldırılardan korumaya çalışmıştır. Bu amaçla, Kizuvatna Kralı Işputahşu(Isputahsus)ile bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmanın yalnızca küçük bir bölümü ele geçmiş, Tarsus Gözlükule kazılarında ise bu antlaşmayı yapan Kizuvatna Kralı Işputahşu'nun çevresi çivi yazılı, ortası hiyeroglifli bir mührü bulunmuştur.

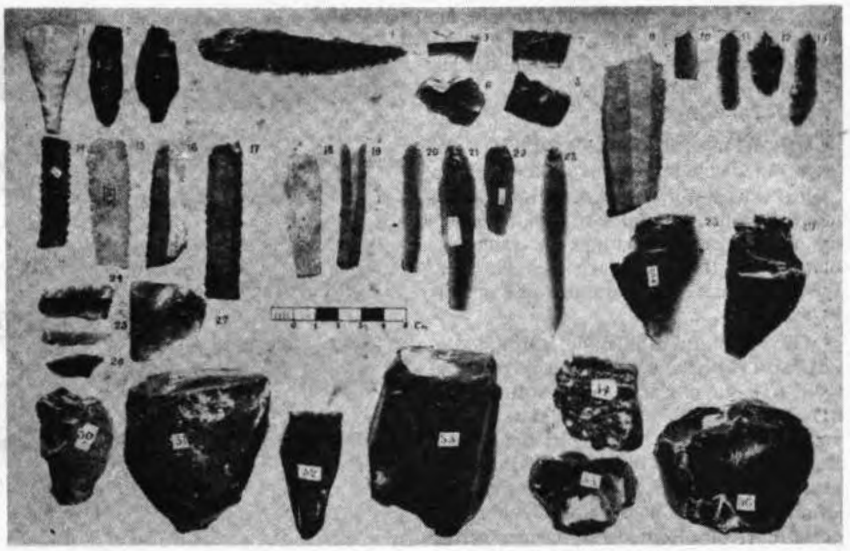
Telepinus'tan sonra Anadolu'da konfederasyon bağları tümüyle çözülmüş, Hitit Krallığı güneydoğuda gittikçe güçlenen Asurlular'ın, doğuda Hurri ve Mitanniler'in, Mısır'da ise Firavun saltanatını yıkan Hiksoslar'ın saldırılarıyla temelinden sarsılmıştır. Bu ortam, Kizuvatna Krallığı'na bir süre rahat nefes alma olanağı sağlamıştır.

HİTİT İMPARATORLUK DÖNEMİ' NDE KİZUVATNA: İÖ 1460-1440 arasında başa geçen II. Tudhaliya, Hattuşaş'ı yeniden konfederasyon merkezi yapmış ve kendisinden önceki dönemlerin kargaşa ortamından yararlanarak güçlenen Mitanniler'le savaşmaya başlamıştır. II.Tudhaliya'nın başlattığı bu yayılmacı siyaset, Kizuvatna' yı da yeniden Hitit egemenliğini kabul etmek zorunda bırakmıştır. II.Hattuşil (İÖ 1420-1400) döneminde, Kaşkalar'ın önayak olmasıyla Anadolu'da başlayan ayaklanmalar, kısa sürede çok geniş bir bölgeye yayılmış, tüm Güney Anadolu Hitit etkisinden çıkmıştır. Kazılarda bulunan ve II.Hattuşil zamanına tarihlendirilen bir Kizuvatna antlaşmasında, Hitit ile Kizuvatna yöneticileri arasında tam bir eşitlik sağlandığı ve bir Mitanni saldırısına karşı, yardımlaşma kararı alındığı belirtilmektedir.

İÖ 1400'de başa geçen III. Tudhaliya ile bu barışçı dönem sona ermiş, Kizuvatna'nın batı komşusu Mitanniler bu topraklara saldırarak, yeni bir siyasal durum yaratmışlardır. Aynı güç, Hitit Krallığı'nın tehlikeye düşmesine ve krallığın hemen her yerinde ayaklanmaların başgöstermesine neden olmuştur.

İÖ 1375'te, Hitit İmparatoru Şuppiluliuma döneminde, Kizuvatna'nın siyasal yapısı yeniden değişmiştir. Şuppiluliuma, ilkin tüm Anadolu'ya Hititler'in eski saygınlığını kabul ettirmiş, birliği sağlamaya çalışmıştır. Bundan sonra Suriye'yi ele geçirme hazırlıklarına girişmiş ve Hurri ile Mitanniler arasındaki geçimsizlikleri fırsat bilerek Hurri Kralı Artatama ile birleşmiştir. Mitanniler'le Kizuvatnalılar'ın birlik kurmasını önlemek için de, Kizuvatna Kralı II. Şunaşşura ile bir dostluk ve barış antlaşması imzalamıştır. Her ne kadar barış ve dostluk antlaşması gibi görünse de, bu antlaşma, Şuppiluliuma'nın Kilikya kapılarını elinde tutan devlet gözüyle baktığı Kizuvatna'yı Hitit İmparatorluk Konfederasyonu'na bağlı vasal bir devlet durumuna getirmiştir. Ancak, Kizuvatna'nın öbür vasal devletlerden daha farklı bir hukuksal durumu vardır.

Hitit metinlerinde "Lu Kuirvanaş" diye geçen vasal devletler, Hitit İmparatorluğu' na her yıl vergi ödemek ve siyasal suçluları her koşul altında geri vermekle yükümlüydüler. Büyük krala karşı bu görevlerini yerine getirmeyen vasalların topraklarını yitirmeleri bile söz konusuydu. Ancak, Şuppiluliuma ile Kizuvatna Kralı II. Şunaşşura arasında imzalanan antlaşma koşulları, bunlardan çok farklıydı. Kizuvatna her yıl vergi vermekle yükümlü değildi. Ayrıca, Hitit başkenti Hattuşaş'ta belli bir yeri vardı. Kizuvatna Kralı Hattuşaş'a geldiğinde, devlet büyükleri onu ayağa kalkarak selamlamak zorundaydılar. Hitit egemenliğini bu koşullarda kabul eden Kizuvatna, Hitit birliğine girmiş, Şuppiluliuma'nın oğlu Telepinus da buraya dinsel önder olarak atanmıştı.

Çakmaktaşı ve obsidyen araç-gereçler, Yümüktepe-Mersin

Şuppiluliuma'nın ölümüyle ortaya çıkan belirsiz durum ve siyasal boşluktan yararlanmak isteyen Arzava, Kizuvatna ve Mitanni gibi devletler ayaklanmış, ancak ayrılmak yönündeki amaçlarını gerçekleştirmeden kısa süre sonra eylemlerine son vermiştir.

Hitit İmparatoru II. Murşil dönemindeki (İÖ 1334-1306) tarihsel olaylar, başkent Hattuşaş'ta (Boğazköy/Çorum) bulunan ve Murşil Yıllıkları diye bilinen belgelerden öğrenilmektedir. Gerek Murşil'den önceki dönemleri, gerek Murşil dönemini aydınlatan bu yıllıklarda, Kizuvatna'nın Şuppiluliuma döneminde şiddetle cezalandırıldığı, Hititler'in dost ve düşmanlarını tanımak zorunda bırakıldığı ve komşularıyla iyi geçinmeye zorlandığı anlatılmaktadır. Ancak, bu bilgiler Şuppiluliuma'nın Kizuvatna'yla yaptığı dostluk ve barış antlaşmalarına ters düşmektedir.

II. Murşil'in ardılı Muvattaliş döneminde, Kizuvatna Hitit İmparatorluğu'na bağlı kalmış, hatta Kadeş Savaşı için Hitit ordusuna asker sağlamıştır.

İÖ 1275-1250 arasında, III. Hattuşil zamanında ise, Hitit-Kizuvatna ilişkileri aile bağlarıyla da sağlamlaştırılmıştır. Kadeş Savaşı'ndan dönen III. Hattuşil önemli bir Kizuvatna kenti olan Lavazantiya başrahibesinin kızı Pudu-Hepa (Puda-Hepa) ile evlenerek etkisini artırmaya çalışmıştır. III. Hattuşil'in oğlu IV. Tudhaliye küçük yaşta ölünce, Pudu-Hepa kraliçe sanıyla Hititler' in başına geçmiştir. Hitit Yıllıkları'nda adı krallarla birlikte anılan Kraliçe Pudu-Hepa, bu saygınlığını ve "Tavannana" sanını oğlunun krallığı sırasında da korumuştur.

İÖ 1200'lerde başlayarak gelişen göçler ve bunların yarattığı kargaşa sonucunda, tarih sahnesinden silinen Hititler'le birlikte,

İlk Bakır Çağ ayaklı kapları, Yümüktepe-Mersin

Kizuvatna Krallığı da ortadan kalkmıştır. Çeşitli etnik gruplardan oluşan Kizuvatna halkı, bu saldırılar sonucu dağılarak, değişik toplulukların egemenliklerini kabul etmek zorunda kalmıştır.

GEÇHİTİT PRENSLİKLERİ: İÖ 1200' lerde, Anadolu'nun eski büyük devletlerinin yerini küçük, bağımsız Ön Asya Prenslikleri aldı. Bunların başlıcaları Geç Hitit Prenslikleri idi. Bu prensliklerin halkları, saldırılardan korunmak için güneye inen Hurriler, Luviler, Sami ırkından Aramiler ve Fenikeliler'di.

Geç Hitit Prenslikleri'nin tarihi, Asur ve Urartu yazılı kaynaklarından öğrenilmektedir. Asur kaynaklarına göre, Antitoroslar' ın başladığı dağlık yöreye Hilakku, bugünkü İçel yöresine de Kue (Que) deniyordu. Kaynaklarda, Kue Krallığı içindeki pek çok kentten söz edilmesi, Kue'nun, kent krallıklarından oluşan bir konfederasyon olduğunu göstermektedir. Konfederasyon merkezi de Pahri (Karatepe-Adana) olmalıdır. Karatepe'de bulunan Hitit hiyeroglifli ve Fenike dilindeki yazıtlarda, kendisini "Danunalar Kralı" diye adlandıran Astavandas'ın, "Pahri Kenti'nin depolarını daha önce hiçbir kralın yapamadığı biçimde doldurduğu" anlatılmaktadır. Buna göre, Danunalar ülkesi diye bilinen, ancak yeri kesin olarak saptanamayan yörenin Kue bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.

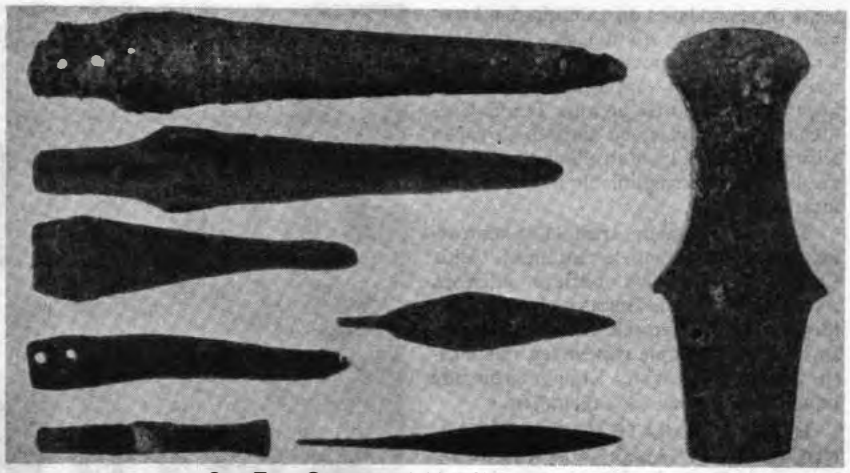
Bağımsız krallıklar olarak kurulan bu Hitit Prenslikleri ya da Kent Devletleri, kısa süre sonra Asur egemenliğini kabul etmek zorunda kalmış ve pek çoğu Asur vilayeti durumuna düşmüştür.

Bunu, bu devletlerin kısa süre sonra Urartu egemenliğine girmesi izlemiştir. Bu durum, İÖ 745'te Asur'un başına geçen III. Tiglatplasar'a değin sürmüştür. III. Tiglatplasar (İÖ 745-727), Urartu krallarına dayanarak Asur'a karşı birlik oluşturan Malatya, Kumukh, Tabal ve Kue kent devletlerini yeniden kendisine bağlamıştır. Asur Yıllıkları'ndan öğrenildiğine göre, Kue Kralı Urikki (ya da Danunalar Kralı Avarikus) Asurlular'ca haraca bağlanmıştır. Bu kentler, Asur Kralı II. Sargon döneminde tam bir Asur vilayeti olmuş, başlarına atanan Asurlu valiler aracılığıyla, doğrudan Asur'a bağlı olarak yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Tarsus'ta, Asur krallarının heykelleri bile dikilmiştir.

İÖ 705'te Asur yönetimini ele alan Sanherib döneminde, bazı Geç Hitit Prenslikleri bağımsızlıklarına kavuşmuşsalar da, Hilakku ve Kue, gerek Sanherib gerek Asarhaddon döneminde Asur eyaleti olarak kalmıştır.

Anadolu, İÖ VII. yy'da yeni bir saldırıyla karşı karşıya kaldı. Bu, kuzeyden gelen Kimmerler ve İskitler'in akınlarıydı. Anadolu'ya girerek ilerlemeye başlayan Kimmerler ve İskitler, Asur sınırlarına dek sokulmaya başladılar. Bu durum üzerine, Asur Kralı Asarhaddon, İskit kralıyla akrabalık bağları kurdu ve İskitler'in kendi safında yer almalarını sağladı.

Ege Göç Kavimleri'nin yarattığı sonuçlardan etkilenmeyen Asurlular giderek, ekonomik ve ticari açıdan çok önemli olan Doğu Akdeniz kıyılarını ele geçirmeye yöneldiler. Önce, Mitanni Devleti'nin son kalıntılarını ortadan kaldırdılar. Ardından da, Güneydoğu Anadolu'da ve Akdeniz kıyılarındaki Geç Hitit Prenslikleri'ne saldırdılar. Asur Kralı I. Tiglatplasar (İÖ 1114-1076) ilkin Malatya ve Kargamış'ı ele geçirdi ve bu prensliklere Asur egemenliğini kabul ettirdi.

Orta Tunç Çağ tunç silahlar, Yümüktepe-Mersin

Ancak, İÖ IX. yy'da Doğu Anadolu'da ortaya çıkan bir başka siyasal güç olan Urartular, Asurlular'ın bu amaçlarına kısa sürede ulaşmalarını engelledi ler ve onları uzun yıllar uğraştırdılar. Nitekim, III. Salmanassar (İÖ 858-824) Asur tahtına çıktığında önce Aramiler'le ve Urartular'la savaşmak zorunda kaldı. Bu yüzden yakınındaki Alzi Kenti ile Kue Konfederasyonu'na bağlı Tumme Kenti'ni uzun yıllar, haraca bağlayamadı. Bir süre sonra, Güneydoğu Anadolu'da ayaklanmalar patlak verince, III. Salmanassar yeniden yöreye saldırdı ve Kue topraklarına girerek Kral Kate'yi tutsak aldı.

III. Salmanassar'ın ölümünden sonraki boşluk ve duraklama döneminde pek çok vasal kent devleti ve Asur valileri bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Aynı koşullardan yararlanan Geç Hitit kentleri de, Doğu Anadolu'da yaşayan ve İskitler'i yenen Mannalar'la birleşerek Asur'a başkaldırdılar. Ancak, bu ayaklanma kısa sürede Asurlular'ca bastırıldı.

İÖ VII. yy'da İran'da ortaya çıkan ve kısa sürede güçlenen Med Devleti, Asur egemenliğine bütünüyle son verince, Kue Prensliği'nin de aralarında bulunduğu Geç Hitit Prenslikleri ortadan kalktı (İÖ 612).

Yörede, Asurlular'ın yıkılışından Persler' in egemen olduğu tarihe değin (İÖ 612-546), hiçbir güç siyasal üstünlük kuramamıştır. Ancak, İÖ 650'lerde Isparta yöresine gelmiş olan Kimmer ve Sapardai toplulukları, İskitler'in önünden kaçarak Kilikya'ya inmişler ve Asurlular'ın yöreden çekilmesinden sonra orada yerleşmişlerdir.

Ayrıca, İÖ 1150'ye doğru dalgalar halinde önce Yunanistan'a, oradan da Batı Anadolu'ya gelen Dorlar buralarda koloniler kurmuşlardı. Asur egemenliğinin yıkılışından sonra da (İÖ 612) Likya kıyılarından doğuya doğru ilerlemişler ve İçel yöresinde Soloi (Mezitli) kolonisini kurmuşlardı.

PERSLER: İÖ VI. yy'da İran'da büyük bir imparatorluk kuran Persler, İÖ 546'da Lidyalılar'ı yenilgiye uğrattıktan sonra, hemen hemen bütün Anadolu'ya egemen ol-

Hitit suru ve kimi yapı kalıntıları, Yümüktepe-Mersin

dular ve giderek Batı Anadolu'daki Yunan kıyı kentlerini birer birer ele geçirdiler. Bunu Kilikya kıyılarındaki Foinikia (Fenike) gemi barınaklarına yapılan saldırılar izledi. Ne var ki, Persler, ilk ağızda Kilikya'da sürekli bir üstünlük kuramadılar.

İÖ V. yy sonlarında, Batı Anadolu'daki Pers valilerinden Genç Kiros, ağabeyi İmparator II. Artakserkses'e karşı ayaklandı. O sırada başında Syennesis sülalesinin bulunduğu Tarsos (Tarsus) Kent Prensliği'nin de bu ayaklanmayı desteklemesi üzerine, Artakserkses önce Kiros'un, sonra da Tarsos Prensliği'nin üzerine yürüdü ve Syennesis sülalesinin egemenliğine son vererek yöreyi imparatorluğa bağlı bir satraplık durumuna getirdi.

Bugünkü İçel'i de kapsayan Kilikya'daki Pers egemenliği, İÖ IV. yy ortalarına değin, herhangi bir sarsıntıya uğramadı. Ancak, İÖ 334'te Anadolu'ya geçen Makedonya İmparatoru Büyük İskender, Pers ordularını önce Batı Anadolu'da, sonra da Suriye sınırı yakınlarındaki İssos'ta yenince, yöredeki Pers egemenliği sona erdi (333).

SELÖKİDLER: Büyük İskender'in İÖ 323'te Babil'de ölmesinden sonra imparatorluk toprakları "Diadok" adı verilen dört komutan arasında paylaşıldı. Antigonos, Lizimakos, Ptolemaios ve Selevkos adlı bu komutanların kendi aralarındaki çatışmalardan en çok etkilenen yörelerden biri Kilikya idi. Sonunda, Komutan Selevkos, İÖ 301'de yöreye egemen oldu ve bugünkü Silifke yakınlarında Selevkeia Kenti'ni kurarak, burasını önemli bir merkez durumuna getirdi.

İÖ III. yy, Ortadoğu ve Akdeniz'de ticari etkinliklerin yoğunlaşıp yaygınlaştığı bir dönem oldu. Bu gelişme toplumsal yaşamı da büyük ölçüde etkiledi. Hatay yöresindeki Selökid Başkenti Antiokheia (Antakya) ve kıyıdaki Selevkeia-Pierria ile birlikte, gerek Güney Suriye, gerek Kilikya kıyısındaki Selökid kentlerinde, bu toplumsal ve ekonomik gelişme açık bir biçimde gözleniyordu.

Mısır başta olmak üzere, Akdeniz'in bütün güney kentlerinde ve bu kentlerin çevresinde, üretimin temel öğesi köle emeğiydi. Sayısız kölenin emeğiyle ortaya çıkan ürün kentli tüccarların elinde toplanıyordu. Bu birikimin, ekonomik altyapıyı geliştirme yolunda kullanılması, Selökid devlet yöneticileriyle tüccarların bütünleşmesi oranında gerçekleşebiliyordu. Nitekim Tarsos, İskenderiye'den sonra dönemin en önemli bilim merkezi durumuna gelmişti. Özel mülkiyet ve servet yaygınlaşıyor, zengin tüccarlar paralarını toprağa yatırıp malikâneler, büyük çiftlikler ediniyorlardı. Bütün Ortadoğu hemen hemen koşut bir gelişme içindeydi. Ne var ki, bu gelişmenin bir başka yönü de küçük mülk sahibi özgür kentlilerin, köle emeği kullanan büyük malikâne sahiplerinin rekabetine dayanamayarak hızla mülksüzleşmesiydi. Yoksullaştıkça borçlanan, borçlandıkça yoksullaşan özgür kentlilerle büyük toprak sahipleri arasında, giderek derinleşen bir uçurum oluşuyordu. Nitekim, bu dönemde mülk sahipleri, durumlarını korumak ve güvenliklerini sağlamak için, çeşitli dernek ve birlikler kuruyorlardı. Mahkemelerdeki borçlu alacaklı ilişkilerini konu alan davaların sayısı hızla kabarıyordu. Kentli halk borçların yok sayılması, toprakların bölüşülmesi istemiyle sık sık başkaldırıyordu. Kısa süre içinde, yalnız Doğu ve Güney Akdeniz kıyıları değil, Ege'deki Yunan kentlerinde de art arda ayaklanmalar başgösterdi. Bu bölünme, giderek hanedan soyluları arasındaki ilişkilere de yansıdı ve II. Demetrios ile Aleksandr Bala adındaki iki soylu kıyasıya çatışmaya başladılar. Sonuçta, II. Demetrios kazançlı çıktı ve Filistin'de başgösteren toplumsal kargaşayı bastırmak için varlıklı Yahudiler'in safını tuttu. Bu yakınlaşmadan yararlanan Yahudi toplulukları da, akın akın Antiokheia ve öbür Selökid kentlerine göç ettiler. Bunun üzerine, yoksul yerli halkın direnişi, bu kez de Yahudiler'e yöneldi ve Antiokheia ile Filistin arasındaki Selökid kentlerinde kargaşanın önü alınamaz oldu. Bunu, İÖ 113'te başa geçen VIII. Antiokhos döneminde, Mersin kıyılarından Pamfilya'ya (Antalya) dek yayılan yeni çatışmalar izledi. Öyleki, Antiokhos, can güvenliği bakımından Pamfilya'nın Aspendos yöresine kaçmak zorunda kaldı; daha sonra yeniden Kilikya'ya dönerek, işsizliğin ve yoksulluğun yarattığı toplumsal kargaşayı sona erdirmek için deniz korsanlığını özendirdi.

ROMALILAR: İÖ II. yy. sonlarında, Kilikya kıyılarında, Selökid Devleti'nin gücüyle hiçte orantılı olmayan sayıda korsan gemisinin boy göstermeye başlaması, Akdeniz'de üstünlük kurmaya yönelen Romalılar'ı ürküttü. Bu duruma son vermek için Kilikya kıyılarına art arda baskınlar düzenleyen Roma donanmaları, bu kıyılardaki gemi barınaklarını yerle bir ettiler ve Kilikya yöresini bir Roma vilayeti durumuna getirdiler (İÖ 101). Kıyıyla bağlantısı kesilen deniz korsanları da, Romalı Komutan Pompeius döneminde, kesin olarak ortadan kaldırıldılar.

Ünlü Romalı Hatip Çiçero'nun Kilikya'ya vali olarak atandığı İÖ 50'lerde, Selevkeia (Silifke), Anemurion (Anamur), Selinus (Selende), Mallos (Karataş), Soloi (Soli) ve Korikos (Korgos) gibi Kilikya kentleri Roma egemenliği altında idi.

BİZANSLILAR: Roma İmparatorluğu'nun İS 395'te ikiye ayrılmasından sonra Anadolu toprakları Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı. İçel yöresini de kapsayan Kilikya toprakları da dolayısıyla, Bizans egemenliğine girdi.

Roma egemenliğinin son dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun başlıca siyasal olayı Romalılar'la Sasanlılar arasında aralıklı olarak süren çatışmalardı. Roma'nın ikiye bölünmesinden sonra bu çatışmalar Bizans-Sasanlı çatışmalarına dönüştü. İS 611'de Sasanlılar, Antakya hatta Adana ve Tarsus'a girdiler. Ne var ki, Bizans İmparatoru Herakleios'un 622'de düzenlediği karşı bir saldırı sonucunda yöredeki Sasanlı egemenliği sona erdi ve Sasanlı orduları İran'a çekildiler.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Bizans egemenliğindeki İçel yöresi ile Ortadoğu'da tarih sahnesinde görülen Müslüman Araplar'ın ilk ilişkisi Halife Ömer döneminde başladı. Halife Ömer'in orduları, Kuzey Afrika ve Arabistan'ın yanı sıra, 634-644 arasında Suriye'ye ve daha kuzeylere de seferler düzenlediler. "Gazve" adı verilen bu akınlar sırasında İslam orduları, Kilikya yörelerine dek ilerlediler. Bu gelişmeler üzerine, Bizans İmparatoru Herakleios Müslüman Araplar'la anlaşarak Arap akınlarını durdurmak istedi. Antlaşmaya göre Tarsus, Adana, Misis gibi kentler silahtan arındırılacak, Suriye ile Bizans arasındaki bu topraklar "Avasım" adı verilen bir tampon bölge oluşturacaklardı. Ancak, Şam Valisi Muaviye bu antlaşmayı tanımadı ve 640'larda bir yandan Kıbrıs'a saldırırken, öte yandan da Çukurova kıyılarına asker çıkardı. Antakya ile Tarsus arasındaki kaleleri silahlandıran Muaviye güçleri Ayas, Misis ve Silifke yörelerine egemen oldular. Bu arada Gülek Boğazı da Araplar'ın eline geçti.

650'lerde Halife Ali ile Muaviye arasında çıkan iktidar çatışmaları İslam akınlarını duraklatınca, durumdan yararlanan Bizans'ın yeni İmparatoru II. Konstantin, Kilikya ile Pamfilya'yı yeniden ele geçirdi. Ancak buradaki Bizans egemenliği uzun sürmedi. Halife Ali ile oğlu Hasan'ı etkisizleştirerek halifeliği Emevi soyuna geçiren Muaviye, 661'de Arap akınlarını yeniden başlattı, bu arada Tarsus'a çıkartma yaparak Gülek Boğazı'na dek uzanan yöreleri yeniden Arap egemenliğine kattı.

Muaviye'den sonra yerine geçen oğlu Yezid döneminde (680-683), Emevi Devleti yoğun bir kargaşa içine girdi ve bu durum, II. Konstantin'in Kilikya topraklarını yeniden Bizans denetimine almasıyla sonuçlandı. Ancak, IV. Konstantin de yöreyi uzun süre elinde tutamadı ve Emevi Hükümdarı Abdülmelik döneminde (685-705) Kilikya yeniden Müslümanlar'ın eline geçti.

Halife Velid döneminde (705-715), Müslüman akınları daha da güçlendi; Tarsus'u ele geçiren ünlü Emevi Komutanı Habib bin Mesleme Silifke ve Mut'a dek ilerledi.

İslam akınlarının büyük yoğunluk kazandığı 710'larda Bizans İmparatorluğu'nun başında Kilikyalı İzavria sülalesi bulunuyordu. Bu sülalenin ilk iki imparatoru olan III. Leon ve V. Konstantin dönemlerinde Bizans Devleti köklü reformlara girişti: Thema adı verilen bölgesel yönetimler, toprak ve yetki alanı olarak daraltıldı ve sayıları artırıldı. Bu bölünmelere ilişkin maliye yasaları sertleştirildi. Çıkarılan bir toprak yasasıyla büyük çiftlik ve malikânelerin güçlenmesine çalışıldı. Ayrıca, deniz ticaretini geliştirmek amacıyla bir deniz yasası çıkartıldı. Bu iki imparator döneminde yapılan değişikliklerden biri de, bugünkü medeni hukuk uygulamalarını çağrıştıran ve adil yargı ilkeleri getiren Ekloga Yasası'nın çıkarılmasıydı. İzavria sülalesinin bu dönemde kazandığı askeri başarılardan biri de, Emevi Devleti'nin zayıflamasından yararlanarak Kilikya'yı yeniden Bizans topraklarına katmasıydı.

Emevi Devleti'nin son yıllarında gözle görülür bir yavaşlama dönemine giren Bizans-Arap çatışmaları, Abbasiler Dönemi'nde yeniden canlandı. Bu arada Doğu Kilikya'yı ele geçirmek için Çukurova'ya saldırı düzenleyen Bizans İmparatoru V. Konstan-

tin, başarısızlığa uğrayarak, Tarsus ve İçel yöresini de Abbasiler'e bırakmak zorunda kaldı.

VII. yy'dan sonra Kilikya yöresinin, Araplar'la Bizanslar arasında sık sık el değiştirmesi ve bu durumun Arap egemenliğini zayıflatan bir sonuç doğurması, 786'da Abbasi Devleti'nin başına geçen Harun ür-Reşid'i bu konuda önlem almaya zorladı. Harun ür-Reşid bu çatışmaları önlemek amacıyla Adana ve İçel yöresine Türkmen aşiretlerini yerleştirdi ve buralarda uç beylikleri oluşturdu. Bu siyasetin sonraki Abbasi yöneticilerince de benimsenmesiyle, yöredeki İslam egemenliği, 960'lı yıllara değin varlığını sürdürdü. Ancak, X. yy'da Bizans Devleti'nin başına geçen Nikafor Fokas'ın yoğun çabaları sonucunda İçel yöresi yeniden Bizanslılar'ın eline geçti. Yöredeki Türkmen aşiretlerinin önemli bir bölümü Suriye'ye göç etmek zorunda bırakıldı.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

XI. yy ortalarında, Selçuklular, yeni bir siyasal güç olarak tarih sahnesinde göründüler. 1071 Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Selçuklular Doğu Anadolu'daki Ermeni prenslikleri üzerindeki baskıyı artırınca, bu yörelerin halkı Batı ve Güney Anadolu'ya doğru göç etmeye başladı. Selçuklu Beyi Süleymanşah ise 1077'de Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurarak ülke sınırlarını genişletmeye yöneldi. Bu sırada Bizans'ta şiddetli bir taht kavgası başlamış, 1078'de Bizans tahtına geçen III. Botaniates'le onu devirmeye çalışan Melissenos kıyasıya bir çatışma içine girmişlerdi. Süleymanşah, bu çatışmada Melissenos'un yanında yer alarak Frikya ve Galatya'daki bazı Bizans kentlerini ele geçirmeyi başardı. Bizans'taki taht çatışmalarından ise Aleksios Komnenos yararlandı ve 1081'de imparatorluğunu ilan etti.

Aleksios Komnenos yönetiminin ilk yıllarında Tuna üzerinden Trakya'ya gelen Peçenekler'in saldırılarıyla karşılaşınca, bu akınları durdurmak için Süleymanşah'la anlaşmaya çalıştı. Süleymanşah ise, savaştan karşılıklı olarak vazgeçilmesi anlamını taşıyan bu antlaşmadan yararlanarak Kilikya üzerine yürüdü ve 1082'de Tarsus'u ele geçirdi. İçel yöresi, bu tarihten sonra yaklaşık 50 yıl süreyle Selçuklular'ın elinde kaldı.

Selçuklu baskıları sonucunda Kilikya'ya geçerek 1080'de burada bir prenslik kurmuş olan Ermeniler, Haçlı seferleri sırasında kurulan Antakya, Urfa ve Trablusşam kontluklarının da desteğiyle Tarsus yöresine egemen oldular (1129). Böylece, Bizans Devleti'yle Antakya Haçlı Kontluğu arasında bir tampon bölge oluşturuldu. Aynı yıllarda Bizans İmparatoru II. İoannes Hıristiyanlar'ın kutsal bir kent saydıkları Antakya'yı ele geçirmeye yönelmişti. Ne var ki, Kilikya'daki Ermeni Prensliği Bizanslılar'ın bu planlarına bir süre set çekti. Buna karşın güçlü bir orduyla Kilikya'ya yürüyen İmparator II. İoannes, Tarsus, Adana ve Mamistra'yı art arda düşürerek, Ermeni egemenliğine son verdi. Ermeni prens soyunu da tutsak alarak İstanbul'a gönderdi. Aynı yıl Antakya'yı kuşatan II. İoannes, kenti Haçlı Prensi Raymond'dan çatışmasız teslim aldı.

Bizans'ın Antakya'yı ele geçirdiği dönemde Suriye'de Eyyubi Devleti'nin egemenliği yaşanıyordu. Bizanslılar'ın Antakya'yı ele geçirerek Suriye'yle sınırdaş olması Eyyubiler'i tedirgin etti. Nitekim, Halep Eyyubi Meliki Zahir Gıyaseddin, yöredeki Bizans egemenliğini sarsmak için Antakya ve Kilikya sınırlarına baskı yapmaya başladı. Bizanslılar ise İstanbul'daki Ermeni Rupenyan prenslerinden birini Kral II. Leon adıyla Kilikya'ya gönderdiler (1198) ve Eyyubi baskısını, Kilikya Ermeni Krallığı'na dayanarak önlemeye çalıştılar. II. Leon bu dönemde, gerek Eyyubiler'e, gerekse Anadolu Selçukluları'na karşı Bizans'ın safında savaştı. Ancak, Ermeni kralları artan Selçuklu baskıları karşısında sık sık Kıbrıs'taki Saint Jean şövalyelerine başvurmak zorunda kaldılar. Örneğin, Selçuklu Hükümdarı I. Alaeddin Keykubad'ın Kilikya'ya düzenlediği sefer sırasında, Lamprin (Namrun) Ermeni Senyörü Konstantin, Silifke'ye kadar gelen Kıbrıs şövalyelerinin yardımını istedi. Ancak, Selçuklu komutanlarından Mübarizeddin Ertokuş, Silifke'nin denizle olan bağlantısını kesince, bu yardım gerçekleşemedi ve Anamur başta olmak üzere İçel yöresindeki birçok Ermeni kalesi Selçuklular'ın eline geçti. Silifke ise henüz Hıristiyan etkinliği altındaydı.

BEYLİKLER DÖNEMİ

Moğol baskısı ile Anadolu Selçuklu Devleti ortadan kalktıktan sonra, Türkmen beyleri yerel egemenlikler kurmaya başladılar. Bu dönemde, Mersin ve Tarsus kesimi Ramazanoğulları Beyliği'nin, Silifke, Anamur ve Mut da Karamanoğulları Beyliği'nin egemenliği altına girdi.

Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad 1224'teki Kilikya seferinde Silifke'yi ele geçiremeyince, Türk unsurunu güçlendirmek amacı ile 1228'den sonra yöreye Türkmenler'i yerleştirmeye başladı. Bunlar arasında Üçoklar koluna bağlı Karaman ailesi de bulunuyordu.

Karamanoğulları'nın ilk başkanlarından Nure Sufi, kısa sürede çevredeki öbür Türkmenler üzerinde etkili oldu. Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra, Anadolu'da artan Moğol baskısına karşı Türkmenler bağımsızlıklarını kazanmak için büyük bir savaşıma girdiler. Yöredeki Kilikya Ermeni Prensliği'nin de Moğollar'la birleşerek giriştiği saldırılar, Türkmenler'deki bağımsızlık isteğini daha da güçlendirdi. Bu saldırılar karşısında Nure Sufi'nin önderliğinde birleşen Türkmenler, Karamanoğulları Beyliği'nin temellerini attılar. Türkmenler birkaç kez Silifke'ye saldırarak buradaki Ermeniler'i yıldırdılar; 1250'de Silifke'yi Hospitalier şövalyelerinden devralan Ermeni beyini öldürdüler. Daha sonra Ermeni Senyörü Heytun'un kardeşi Sempad komutasındaki birlikler karşısında başarılı olamadılar ve önemli kayıplar verdiler. Böylece, 1250'den başlayarak Ermeniler ile Türkmenler arasındaki çatışmalar şiddetlenmeye başladı.

Nure Sufi'den sonra Karamanoğulları'nın yönetimini üstlenen oğlu Kerimeddin Karaman'da, babasının siyasetini izledi. Moğol baskılarına karşın, Türkmen Dağı olarak anılan yöredeki Ermeni kalelerini kuşatarak bir bölümünü ele geçirdi (1254). Kerimeddin Bey'in bu eylemine koşut olarak Afşar Aşireti beylerinden İslam Bey, daha sonra da Sarum Bey Silifke yöresine çeşitli akınlar düzenlediler. Bu akınlar yörede Karamanoğulları'nın gücünü artırırken, Ermeni prensliklerinin güçlerini yitirmelerine neden oldu. Memluk Sultanı Baybars (1260-1277) Moğollar'ı yendikten sonra, Kilikya'da Ermeniler'in elindeki kentleri de alınca Karamanoğulları ile Ramazanoğulları'nın yöredeki etkinlikleri arttı.

Yüz yıldan fazla süren bu savaşlar sonunda, 1357'de, Kıbrıs Kralı IV. Hugues de Lusinyan döneminde Silifke, Karamanoğulları Beyliği toprakları arasına katıldı. Bununla birlikte, yöredeki çatışma sona ermedi. Silifke yöresi yalnızca devletlerarası çatışmalara değil, Karamanoğulları Beyliği içindeki taht kavgalarına da sahne oldu. Karamanoğlu Sarımeddin (Taceddin) İbrahim Bey 1464'te öldükten sonra, Silifke'de bulunan büyük oğlu İshak Bey, babasının yerine geçtiğini tüm Karaman ülkesine duyurdu. Küçük kardeşi Pir Ahmed Bey de bunu kabul etmeyerek Konya'da beyliğini ilan etti. İki kardeş arasında Silifke yakınlarındaki savaşta İshak Bey yenilince (1465), Uzun Hasan'a sığınmak zorunda kaldı ve orada öldü. Ailesi ve yakınları, Pir Ahmed ve Kasım beylerce Silifke'ye getirildi ve yörenin yönetimi onlara verildi. İshak Bey'in oğlu ve eşinin yönetimi Gedik Ahmed Paşa'nın Silifke'yi ilk kez ele geçirdiği 1471'e değin sürdü.

İçel yöresini etkileyen başka bir beylik de Ramazanoğulları Beyliği'dir. XIII. yy başlarında Anadolu'ya gelen Türkmenler arasında Oğuzlar'ın Üçok koluna bağlı Yüreğirli Aşireti de bulunuyordu. Bu dönemde yörede egemenlik kurmuş olan Mısır Memluk Sultanı Melik Zahir Baybars, bu Türkmenler'i Antalya'dan Gazze'ye dek uzanan topraklara yerleştirdi. Türkmenler'in katkısı ile Ermeni Prensliği'nin merkezi Sis'i (Kozan) ele geçiren Baybars, daha sonra Latinleri' de yöreden çıkardı.

XIV. yy'ın başlarında Yüreğirli Aşireti Başkanı Ramazan Bey (1353-1378) Ramazanoğulları Beyliği'nin temelini attı. Adana, Tarsus ve Mersin'de egemenlik kuran bu beylik döneminde, savaştan çok yörede bir barış ortamının kurulmasına çalışıldı. Bunun sonucunda da beylik etkin bir devlet durumuna gelemedi.

Önceleri Memlukler'e bağlı yarı bağımsız bir beylik olan Ramazanoğulları, bu durumlarını Osmanlı Dönemi'nde de korumaya çalıştılar. Ramazanoğulları Beyliği, Halil Gıyaseddin Bey dönemine değin (1480-1510) Memlukler'e, bu dönemden sonra da Osmanlılar'a bağlanmıştır.

OSMANLI YÖNETİMİ

Karamanoğulları Beyliği sona erince, Konya valiliğine Şehzade Mustafa atandı. Ama, Karamanoğlu Kasım Bey, Konya yönetiminin kendi soyunun hakkı olduğunu ileri sürerek buna karşı çıktı. Yöredeki Varsak Aşireti'ne sığınarak Osmanlılar'a karşı bir güç oluşturmaya çalıştı.Kıbrıs kralının yardımıyla Silifke'yi ele geçirdi ise de Gedik Ahmed Paşa,Kasım Bey üzerine yürüyerek geri aldı (1473). Bununla birlikte yöreyi etkileyen siyasal olaylar sona ermedi.

Kasım Bey, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra (1481), Konya valisi iken tanıştığı Cem Sultan'ın yanında yer aldı ve Cem Sultan ile Bayezid arasındaki savaşımda oldukça etkin bir rol oynadı.

Kasım Bey, Mısır'dan Anadolu'ya gelen Cem Sultan ile Ankara üzerine yürüdü. Yenildikten sonra, birlikte İçel'e sığındılar. Temmuz 1482'de 30 kadar yandaşı ile Kızkalesi'ne geçen Cem Sultan buradan Anamur'a, oradan da İtalya'ya gitti. Kasım Bey'e de Cem Sultan'ı tutmaktan vazgeçtiğini bildirmesi üzerine İçel Sancakbeyliği verildi.

Mersin ve Tarsus'un Osmanlı yönetimine geçişi daha sonradır. Yöre, 1485-1490 arasında şiddetlenen Osmanlı-Memluk savaşları sırasında birkaç kez el değiştirdikten sonra 1490'da Osmanlılar'ın yenilmesiyle Memlukler'in egemenliğinde kaldı. Yavuz Sultan Selim'in Memlukler üzerine düzenlediği büyük sefer sırasında, 1516'da kesinlikle Osmanlı yönetimine girdi.

XVI.yy ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nin bozulan ekonomik koşullarına koşut olarak, toplumsal huzursuzluklar da artmaya başladı. Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktıktan sonra, para darlığına bir çözüm yolu bulmak amacı ile "arazi tahrirleri"ni yenileyerek devlet gelirlerini artırmaya çalıştı. 1526 Macaristan Seferi sırasındaki yeni arazi tahriri Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ayaklanmalara neden oldu. Bu ayaklanmalar özellikle Sivas, Yeşilırmak çevresi, Maraş, Adana ve İçel yörelerinde etkili olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan bir başka olay da suhte (medrese öğrencileri) ayaklanmalarıdır. Suhtelerin yoğun olarak bulunduğu yörelerden biri de İçel'di. İçel'in oldukça dağlık bir yöre olması, ayaklanmalar sırasında medrese öğrencilerinin hükümet güçlerine karşı koymalarını kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde işledikleri suçlar nedeniyle cezalandırılmaktan korkan medrese öğrencileri de İçel'e sığınıyorlardı. Bu yüzden, İçel, uzun süre suhtelerin denetiminde kalmış halktan ve tımar sahiplerinden birtakım kişiler de suhtelerin yanında yer almışlardı.

1602'den sonra İçel'deki medrese öğrencilerinin çıkardıkları olaylar daha da arttı. Bunda, özellikle kentlerdeki devlet etkinliğinin azalması da önemli bir rol oynamıştır.

Ekim 1602'de Adana Beylerbeyi Ramazanoğlu İsmail Bey'e yörede ayaklanan suhteler üzerine yürümesi için ferman gönderildi. İsmail Bey Tarsus üzerine yürüyerek 300'e yakın suhteyi öldürdü. Güç duruma düşen medrese öğrencileri, İçel'de bulunan arkadaşlarından yardım istediler. İçel'de halktan ve tımar sahiplerinden yardım alarak 1603'te 2.000 kişilik bir güçle Tarsus'a saldırdılar ve kenti yağmaladılar. Ama ele geçirdikleri malları götüremeden Adana beylerbeyinin askerlerince dağıtıldılar. Bu saldırıdan kurtularak İçel'e dönen medrese öğrencileri halkı uzun süre tedirgin ettiler. Sancaktaki bu olayları önlemek amacı ile Hasankeyf Sancakbeyi Mehmed İçel'e yollandı. Ama Mehmed Bey, burada suhtelerden fazla olay çıkardı ve birçok kişiyi öldürerek halkın malını yağmaladı.

XVII.yy'da merkezi otoritenin iyice zayıflaması, yerel güçlerin "Ayan" adı altında bulundukları yerlerin yönetimini ele geçirmelerine yol açtı. Bu kişiler çoğu zaman bulundukları yerlerde yasal olmayan düzenlemelere giriştiler. Bu dönemde İçel Sancağı'ndaki kaza ayanlarının bu tutum ve davranışları İstanbul'a yansıtılmıştır. Örneğin, İçel Sancağı'nda kaza ayanı olan Arapoğulları, Silifke Kazası Ayanı Gölgelioğlu Mustafa ve Mamuriye Kazası Ayanı Abdülmuin Bey'in yasal olmayan işleri birçok kez İstanbul'a bildirilmiş, ancak devlet bunlar üzerinde etkili olamamıştır.

İçel, II. Bayezid döneminde 1483'te Karaman Eyaleti'ne liva olarak bağlanmıştır. Livanın merkezi Silifke'ydi. 1571'de Kıbrıs'ın Osmanlılar'ca alınışından sonra da 11 kalesi ile birlikte Kıbrıs Beylerbeyiliği'ne bağlanmıştır. Bu dönemde İçel'e bağlı kalelerin en büyüğü Silifke Kalesi idi. 1609 tarihli Ayn-ı Ali Efendi Risalesi'nde İçel ve Tarsus, Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı iki sancak olarak kaydedilmektedir. 1632 tarihli bir belgede ise İçel ve Tarsus'un yeni kurulan Adana Eyaleti'ne bağlandıklarını görüyoruz. 1635 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Risalesi'nde İçel ve Tarsus, Kıbrıs Eyaleti sancakları arasında sayılmaktadır. 1717-1730 arasındaki Osmanlı yönetsel bölümlenmesini veren bir belgede *(Başbakanlık Arşivi, K.Kepeci Tasnifi, Mükerrer 523)*, Tarsus ve İçel'in yeniden Adana Eyaleti'ne bağlandığını; 1777-1787 tarihli bir defterde de *(Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler No: 9550)*, Tarsus'un Anadolu Eyaleti'nin Adana Livası'na bağlı bir kaza durumuna getirildiği, İçel'in ise Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir liva olduğu görülmektedir. Bu deftere göre İçel Livası; Silifke, Ermenak, Sinanlı, Selenti, Bozdoğan, Mut, Gülnar, Karataş maa Ağardu, Güveyüzü, Sarıkavak, Zine, Nevahi-i Ermenak, Mamuriye maa Anamur kazalarından oluşuyordu.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX.yy'da Adana ve İçel yöresinin en önemli siyasal olayı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Mısırlı İbrahim Paşa'nın bölgedeki uzun süreli işgalidir. Osmanlı Devleti'ne başkaldıran İbrahim Paşa'nın güçleri 1832'de Adana yöresine girdiler. Adana ve İçel yöresini yaklaşık 8 yıl bağımsız bir eyalet olarak yöneten İbrahim Paşa, bölgenin toplumsal ve ekonomik yaşamının düzene girmesinde büyük rol oynadı. Önce yönetim birimlerine bir çeki düzen veren İbrahim Paşa, daha sonra Çukurova yöresindeki işsizlik sorununa el attı. Suriye'den getirttiği "Fellahlar"ı pamuk tarımında çalıştırdı, şeker kamışı ekimini de o başlattı. Bu dönemde, tarımın gelişmesine yönelik önlemler arasında, kalın arpa ekimine son verilip Mısır'dan getirtilen "Duvrak" arpasının ekimine başlanması; ayrıca, selleri önlemek için kanallar açılması sayılabilir. İşçilerin çalışma yöntemlerindeki yenilikler de, 1850'yi izleyen yıllarda yörede pamuk veriminin hızla artmasında etkili oldu.

Çukurova ve İçel yöresinin yüzyıl içinde, Türkiye'nin tarım ve sanayi bakımından en canlı bölgelerinden biri olmasına katkıda bulunan gelişmelerden biri de, Fırka-ı Islahiye'nin çalışmalarıdır. Yörede düzenli olarak tarım yapılmasını ve buna bağlı olarak tarımsal ürünün artışını engelleyen Türkmen, Yörük ve benzeri aşiretlerin yerleşime zorlanması amacıyla, XIX.yy'ın ilk yarısında çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Ancak, bu konuda 1865'te, Derviş Paşa ve Cevdet Paşa komutasında bölgeye gönderilen Fırka-i Islahiye başarılı olabilmiştir *(Bak. Adana, Hatay ve Kahramanmaraş, Tarih, Çağdaş Dönem)*. Günümüzde Hatay, Adana ve İçel illerini kapsayan bir bölgede egemen olan Kozanoğulları, Küçükalioğulları gibi büyük aileleri dize getiren Fırka-i Islahiye, konar-göçerleri belli bölgelerde yerleşmeye zorlamış, ayrıca, İslâhiye, Hassa gibi yeni yerleşim birimleri kurmuş, yönetim alanında yenilikler yapılabilmesi için elverişli ortamı yaratmıştır.

İçel ve Çukurova yöresinde, gitgide gelişme yolunda olan pamuk tarımı, büyük ailelere de çekici görünmeye başlayınca, aşiretlerin sürekli yerleşime geçiş süreci hızlanmış ve yüzyıllar boyu bölgede yaşayanları derinden etkileyen "yayla" kültürü ilişkileri çözülmeye yüz tutmuştur.

1873-1874'te pamuk ürününü neredeyse yok eden sel ve kuraklığın yanı sıra, ovada iklim koşullarının çok kötü oluşu, halkın sıtma, dizanteri gibi salgın hastalıklardan kırılması ve Çerkezler ile Ermeniler arasındaki etnik kavgalar gibi etmenler, bu yerleşim sürecinin olumsuz yönlerini oluşturmaktadır. Sonuç olarak İçel ve Çukurova yöresinde pamuğun varlığı, XIX.yy'ın sonlarında, daha önce aşiret ilişkileri içinde egemen olan ailelerin, bu kez büyük çiftlikler kurmalarına yardımcı oldu. Geniş alanlarda tekeller oluşturan ve yoksul halkı ucuz işçi olarak çalıştıran bu aileler büyük servetler edinirken, bölgenin kapitalistleşme sürecini de hızlandırdılar.

1886'da Adana-Mersin demiryolunun işletmeye açılması, bölgede ticaretin giderek canlanmasını ve yabancı sermayenin bu ticari hareketlilikteki rolünün artmasını sağladı. Yörenin buğday, arpa ve pamuk ürünü, başta İngiltere olmak üzere dış ülkelerde alıcı bulurken, yöre ürünlerinin olabildiğince ucuz maliyetle alım yerlerine ulaştırılması için, yeni ulaşım olanakları yaratılmaya çalışılmaktaydı. Canlanan ticari yaşam, yabancı devletleri, başlıca yerleşim merkezlerinde konsolosluklar açmaya yöneltti.

XIX.yy'ın sonlarına doğru, ABD konsolosluk görevlilerinin yöredeki azınlıkları korumaya yönelik çalışmaları, İçel yöresinde hoşnutsuzluk yaratmaya başladı. Özellikle Tarsus'taki ABD misyonu çalışanları arasında çok sayıda Ermeni'nin bulunması, yörede belli bir tepki doğurmuştu. 1895'te Tarsus'taki ABD misyonuna karşı silahlı bir eylem yapılınca, Mersin ve İskenderun

önlerine, üç gemiden oluşan küçük bir ABD filosu gönderildi. ABD'nin Babıâli'ye yaptığı baskı sonucunda, bu eyleme katıldıkları gerekçesiyle 8 kişi cezalandırıldı.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Günümüzde İçel İli'nin kapsadığı topraklar, XIX.yy'ın başlarında Adana Eyaleti'ne bağlıydı. Adana Eyaleti içinde yer alan İçel ve Tarsus livaları, 1846'ya değin bu durumlarını koruduılar.

1846 Devlet Salnamesi'nde, Tarsus Livası yine Adana Eyaleti'ne bağlı kalırken İçel Livası'nın Karaman (Konya) Eyaleti'ne bağlandığı görülmektedir.

1867 Vilayet Nizamnamesi'nin getirdiği yeni yönetsel bölümlenme uyarınca, Adana Eyaleti, Adana Sancağı'na dönüşerek Halep Vilayeti'ne bağlanmıştı. Tarsus da liva (sancak) olmaktan çıkmış, kaza olarak Adana Sancağı sınırları içine alınmıştı. İçel Sancağı ise, Karaman (Konya) Vilayeti'ndeki konumunu korumuştu. Bu dönemde, İçel Sancağı'nın kazaları şunlardı: Anamur Kazası; maa Sinanlı ve Sarıkavak ve Köselerli Mut Kazası; maa Cebel ve Aşiret-i Polaçlı ve Aşiret-i Keşlu ve Karataş Silifke Kazası; maa Zine Gülnar Kazası. Sancak merkezi bu dönemde Anamur'du.

1877 Devlet Salnamesi'nde, Adana'nın Halep Vilayeti'nden ayrılarak yeniden bağımsız vilayet olduğu görülmektedir. Bu dönemde, Mersin ve Tarsus kazaları, Adana Vilayeti'nin Adana Merkez Sancağı'na bağlı iken, İçel, bağımsız bir sancak olarak doğrudan Adana Vilayeti'ne bağlıydı. Merkezi Silifke'ye taşınan İçel Sancağı'nın Ermenak, Anamur, Sarıkovan ve Köseler olmak üzere 4 kazası vardı. Mersin, XIX.yy'ın ilk yarısına değin küçük bir köydü. 1851'de Tarsus Kazası'na bağlı bir nahiye durumuna geldi. 1864'te kaza olduğunda, Gökçeli, Kalikli ve Elvanlı olmak üzere 3 nahiyesi vardı. 1888'de de Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak oldu. 1892 Devlet Salnamesi'ne göre Mersin Sancağı'nın Merkez Kaza ve Tarsus olmak üzere, 2 kazası vardı. 1892'de İçel Sancağı yine Adana Vilayeti'ne bağlıydı ve Ermenak, Mut, Gülnar ve Anamur olmak üzere 4 kazası vardı.

1903 Devlet Salnamesi'ndeki kayıtlar, 1892'deki durumunun korunduğunu göstermektedir. Buna göre, İçel ve Mersin sancakları; Adana Merkez Sancağı, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları ile birlikte, Adana Vilayeti'nin beş sancağı içinde yer almaktaydı.

1908'den sonra Adana Vilayeti'nden ayrılan İçel Sancağı, kazalarında hiçbir değişiklik olmaksızın Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin bu durumunu korudu. Mersin Sancağı ise yine Adana Vilayeti'ne bağlıydı.

1869 Konya Vilayet Salnamesi'nde Gülnar Kazası'nın (Zine dahil) mahalle ve köy sayısı bakımından önde geldiği kaydedilmektedir. Ancak, Mut Kazası'nın 20 mahalle ve köyüne, salnamede ayrı yer alan Sinanlı ve Sarıkavak nahiyelerinin 48 köyü de katıldığında Mut birinci sıraya yükselmektedir. Aynı dönemde, İçel Sancağı'nın 169 mahalle ve köyü vardı (Tablo 2).

1890'da ise, Mut'un köy sayısı, yaklaşık 20 yıl içinde, 68'den 74'e çıkmıştır. Cuinet'nin verilerine göre, Anamur 96 köy ile birinci gelirken, Mut onu izlemekte, 52 köy ile Gülnar ise üçüncü sırayı almaktaydı. Aynı dönemde, kaza olan Tarsus ve Mersin'in 2'şer nahiyesi ve sırasıyla, 88 ve 87 köyü vardı (Tablo 3).

Tablo 1
1831 Nüfus Sayımı'na Göre, İçel ve Tarsus Sancaklarının Erkek Nüfusu

Yerleşim Birimi	İslam	Reaya	Kıpti	Ermeni	Toplam
İçel Sancağı Kaza ve Köyleri	20.567	270	481	—	21.318
Yörükler	10.076	—	—	—	10.076
İçel Sancak Toplamı	30.643	270	481	—	31.394
Tarsus Kenti	2.601	493	1.075	—	4.169
Kusun	1.904	—	128	—	2.032
Yörükler	—	—	569	—	569
Elvanlı	963	—	32	—	995
Ulaş	1.140	—	—	—	1.140
Kuş-Timur	1.307	113	—	—	1.420
Namrun	2.007	—	—	197	2.204
Karabalı Aşireti	1.710	—	—	—	1.710
Gölese	2.256	—	15	99	2.370
Tarsus Sancak Toplamı	13.888	606	1.819	296	16.609
Genel Toplam	44.531	876	2.300	296	48.003

Tablo 2
1869 Konya Vilayet Salnamesi'nde, İçel Sancağı'nda Kazaların Köy ve Mahalle Sayıları ile Erkek Nüfusun Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	Mahalle ve Köy	Erkek Nüfus
Mut Kazası	20	1.476
Sinanlı Nahiyesi	20	2.112
Sarıkavak Nahiyesi	28	3.410
Silifke Kazası	33	4.379
Gülnar Kazası (Zine ile birlikte)	39	6.770
Anamur Kazası	29	6.742
İçel Sancağı Toplamı	169	24.889

Tablo 3
1890'da Tarsus ve Mersin Kazaları ile İçel Sancağı'ndaki Kazaların Nahiye ve Köy Sayıları

Sancak ve Kaza Adı	Nahiye	Köy
Tarsus Kazası	2	88
Mersin Kazası	2	87
İçel Sancağı		
Silifke Kazası	3	36
Mut Kazası	—	74
Gülnar Kazası	1	52
Anamur Kazası	1	96
Genel Toplam	9	433

1831 Nüfus Sayımı verilerine göre, Tarsus Kenti'nde, 304'ü Yörük olmak üzere 2.601 Müslüman erkek nüfus yaşamaktaydı (Tablo 1). Rum ve Ermeni erkek nüfus birlikte 493 idi. Aynı sayımda, "Fellah" adı da verilen Kıptiler'in sayısı 1.075 olarak verilmektedir. Fellahlar, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Adana ve Çukurova'yı işgali sırasında Suriye'den gelerek yöreye yerleşmişlerdi. Çukurova'nın sıcağına dayanıklı ve çok sayıda işçi gereksinimine bir çözüm bulmak isteyen İbrahim Paşa, çareyi Arap (Fellah) çiftçi getirtmekte bulmuştu. Aynı dönemde, Elvanlı'da 90, Ulaş'da 254 ve Gökçe'de de 1.083 Yörük erkek nüfus yaşamaktaydı. Namrun'un toplam 2.007 Müslüman erkek nüfusunun 79'u Tahtacı, 335'i de Torak idi.

Filibe Kadısı Mehmet Ref'i Bey'in İçel Sancağı'nda gerçekleştirdiği 1831 Nüfus Sayımı'na göre, sancağın toplam erkek nüfusu 31.394 idi. Bu nüfusun 10.076'sını Yörükler; 481'ini de Kıpti denen grup oluşturmaktaydı. Dolayısıyla XIX.yy'ın ilk yarısında İçel Sancağı'nın toplam nüfusunun üçte biri Yörük idi (Tablo 1).

1869 Konya Vilayet Salnamesi, İçel Sancağı'nın başlıca dört kazasının toplam erkek nüfusunu 24.889 olarak vermektedir (Tablo 2). Bu verilere göre, Sinanlı ve Sarıkavak nahiyeleri ile birlikte Mut Kazası 6.998 erkek nüfusla ilk sıradaydı. Mut'u çok az farkla Gülnar (6.770 erkek) ve Anamur (6.742 erkek) izlemekteydi (Tablo 2).

1877 Adana Vilayet Salnamesi'nde ise, İçel Sancağı'ndaki hane sayıları ile toplam nüfus şöyleydi:

Topluluk Adı	Nüfus (Toplam)	Hane Sayısı (Toplam)
Müslüman	44.481	21.652
Müslüman Olmayan	7.000	—
Toplam	51.481	21.652

1877 verileri, o dönemde İçel Sancağı'nda yaşayan Müslüman olmayanların genel nüfusa oranla çok önemsiz kaldıklarını göstermektedir.

Cuinet, 1890'da İçel Sancağı'nda en kalabalık nüfusun Silifke'de yaşadığını belirtmektedir. Toplam nüfusu 28.550 olan Silifke Kazası'nı 18.120 ile Gülnar, 16.815 ile Anamur ve 15.368 ile Mut izlemekteydi (Tablo 4). Dolayısıyla Silifke, İçel Sancağı'nın 78.853 olan toplam nüfusunun yaklaşık 1/3'ünü kapsamaktaydı.

1877 Adana Vilayet Salnamesi'nde, Mersin Kazası'ndaki hane sayıları ile toplam nüfus şöyleydi:

Topluluk Adı	Nüfus (Toplam)	Hane Sayısı (Toplam)
Müslüman	26.203	—
Müslüman Olmayan	1.506	11.296
Toplam	27.709	11.296

Yukardaki veriler, 1877'de Mersin'deki Müslüman olmayan nüfusun, çok küçük bir oran oluşturduğunu göstermektedir. 1890'da ise Cuinet, Mersin Kazası'nın toplam nüfusunu 29.185 olarak vermektedir. (Tablo 4). Aynı dönemde, Tarsus Kazası'nın nüfusu 41.606 idi.

Kemal Karpat, Osmanlı Devleti'nin 1881/2-1893 Nüfus Sayımı'nın dökümünü yaparken, Adana Vilayeti'nin toplam nüfusunu 396.349 olarak belirtmektedir. Bu sayı, vilayet genelinde, 188.308 kadın ve 208.041 erkekten oluşmaktaydı. 162.984'ü kadın, 178.392'si de erkek olmak üzere, 341.376 olan Müslüman nüfus, vilayetin toplam nüfusunun çok büyük bir bölümünü oluşturuyordu (Tablo 5). Müslümanlar'dan sonra en kalabalık topluluk Ermeniler idi.

XIX.yy'ın sonunda, İçel yöresini de kapsayan Adana Vilayeti'nin nüfus bileşimi çok renkliydi. Müslüman, Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen, Katolik, Protestan ve Monofizitler'in yanı sıra, yörede dinsel inançları kesinlikle saptanamayan topluluklar da yaşamaktaydı.

Cuinet, 1890'larda, yörede sayıları 10.000'i biraz aşan Çerkez, Kürt ve Türkmen aşiretleri ile özellikle İçel Sancağı'nda Yörükler'in yaşadığını yazmaktadır. Çerkezler ile çeşitli aşiretler 1870'lerde yöreye göç ederek, çoğu hükümetin kendilerine gösterdiği bölgelere yerleşmişlerdi. İçel Sancağı'ndaki Yörükler ise çok küçük gruplara bölünmüşlerdi. Bunlar, genellikle çadırda yaşarlardı. Bu dönemde Yörükler'in başlıca uğraş dalları demir işlemeciliği, bakır dövmeciliği ve bakır eşya yapımı ile hasırcılık idi. Cuinet'ye göre, Ensari kökenli Fellahlar resmen Müslüman sayılmakla birlikte, yöre halkı ile pek kaynaşamamışlardı. Suriye'nin Lazkiye ve Trablusşam bölgesinden gelen Fellahlar, yörenin tarımsal gelişiminde etkili olmuşlardı. Genellikle çiftçilik ve bahçecilikle uğraşırlardı. Yörenin bir başka ilginç topluluğu ise "Tahtacı" adı verilen Nusayriler'di. Alevi olan Nusayriler'e, orman ürünleriyle geçimlerini sağladıkları için "Tahtacı" adı verilmişti. Dinsel inançları Fellahlar'a yakın olmakla birlikte birtakım ayrılıklar da göstermekteydi; örneğin, Tahtacılar, dişi hayvan eti, yumurta, yağ ve yoğurt yemezlerdi.

Ermeniler arasında, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlara oranla Gregoryenler çoğunluktaydı. İçel yöresindeki Rum Ortodokslar ise, büyük ölçüde, Kapadokya'dan

Tablo 4
1890'da İçel Yöresindeki Kazaların Nüfusları

Kaza Adı	Nüfus
Tarsus	41.606
Mersin	29.185
Silifke	28.550
Mut	15.368
Gülnar	18.120
Anamur	16.815
Toplam	149.644

Tablo 5
1893'te Adana Vilayeti'nde Kadın-Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı

Topluluk Adı		Adana Vilayeti
Müslüman	Kadın	162.984
	Erkek	178.392
Rum Ortodoks	Kadın	2.755
	Erkek	3.507
Ermeni Gregoryen	Kadın	20.752
	Erkek	24.047
Katolik	Kadın	750
	Erkek	903
Protestan	Kadın	1.028
	Erkek	1.116
Monofizit	Kadın	39
	Erkek	76
Toplam	Kadın	188.308
	Erkek	208.041
Genel Toplam		396.349

(Niğde çevresi), Adalar ve Kıbrıs'tan gelen göçmenlerden oluşuyordu. Yahudi nüfus, yok denecek kadar azdı. Aynı dönemde, Mersin'de yaklaşık 2.000 kişilik bir İranlı topluluk, Tarsus'ta da kalabalık bir Afgan kolonisi yaşamaktaydı.

1890'da Cuinet, İçel Sancağı'nın 105. 280 olan nüfusunun etkin dağılımını şöyle vermektedir:

Topluluk Adı	Nüfus
Türkler	45.000
Göçebeler	15.500
Rum Ortodoks	24.000
Yörükler	12.000
Öbürleri	8.780
Toplam	105.280

1890'larda, Mersin Sancağı'nın merkezi olan Mersin Kenti'nde Müslümanlar çoğunluktaydı. Cuinet'ye göre, yaklaşık 9.000 olan kent nüfusunun 2.700'ü Rum Ortodoks, 800'ü Ermeni, 260'ı Katolik idi. Liman kenti olduğu için, nüfusu sık sık dalgalanan Mersin, XIX.yy sonlarında gittikçe kalabalık bir kent olmaya başlamıştı.

Mersin Kazası'nın 1881/82-1893 dönemindeki toplam nüfusu 21.666 idi (Tablo 6). Bu sayının 10.464'ü kadın, 11.202'si erkekti. Kazanın Müslüman nüfusu da 20.000'e yaklaşmaktaydı. Aynı dönemde, Mersin Kazası'nda yaşayan Müslümanlar'dan sonra en kalabalık topluluk, 1.202 nüfusla Rum Ortodokslar'dı.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne dayanarak Mersin Merkez Kaza ile Tarsus Kazası'nın toplam nüfusları karşılaştırıldığında, Tarsus nüfusunun bir kat fazla olduğu görülmektedir. Mersin'in nüfusu 23.443 iken, Tarsus'unki 52.868'i bulmuştu. Her iki kazanın kadın-erkek nüfus oranları da birbirine çok yakındı.

1901'de Mersin Merkez Kaza ile Tarsus Kazası'ndaki kadın-erkek nüfus şöyleydi:

	Nüfus		
Kaza Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Mersin	11.643	11.800	23.443
Tarsus			
Müslüman	24.808	25.502	50.310
Müslüman			
Olmayan	1.229	1.329	2.558
Toplam	37.680	38.631	76.311

Mersin Sancağı'nın XX.yy başlarındaki toplam nüfusu 69.760'ı Müslüman olmak üzere, 74.130 idi. Sancak genelinde kadın ve erkek nüfus toplamları biribirine yakındı. Bu sayılar, Mersin'in 1877'deki nüfusunun yaklaşık üç katına çıktığını; 1890'daki nüfusunun ise bir kat arttığını göstermektedir.

1900 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, Mersin Sancağı'ndaki kadın-erkek nüfusun dağılışı şöyleydi:

	Mersin Sancağı		
	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	34.260	35.500	69.760
Müslüman			
Olmayan	2.150	2.220	4.370
Toplam	36.410	37.720	74.130

Cuinet'ye göre, Tarsus Kazası'nın merkezi olan Tarsus Kenti'nin 1890'lardaki nüfusu, mevsimlere göre değişmekteydi. Kış aylarında nüfusu 16.000 ile 18.000 arasında oynayan Tarsus'da yaklaşık 10.000 Müslüman yaşamaktaydı. Yazın sıcaklar bastırınca Tarsuslular'ın büyük çoğunluğu kuzeydeki yaylalara çıkmaktaydı. Cuinet, yaz aylarında Tarsus'ta çiftçilik ve ticaretle uğraşan 350 Ermeni ile 250 Rum Ortodoks aileden başka kimse kalmadığını yazmaktadır.

Tarsus Kazası'nın 1881/82-1893 Nüfus Sayımı'ndaki toplam nüfusu 42.159'du. Nüfusu 39.862'ye ulaşan Müslümanlar'dan sonra en kalabalık topluluğu Ermeni Gregoryenler oluşturuyordu (Tablo 6). Tarsus yöresinin 1885-1914 dönemindeki nüfus kayıtları, yaklaşık 30 yıllık dönemde, toplam nüfusun % 50 oranında arttığını göstermektedir (Tablo 7).

1881/82-1893 Nüfus Sayımı verilerine göre İçel yöresinin toplam nüfusu 140.150'yi bulmaktaydı (Tablo 6). Tarsus, Mersin, Silifke, Mut, Gülnar ve Anamur kazaları-

nı kapsayan bu sayı, tüm yörenin nüfusuydu. 1900 Adana Vilayet Salnamesi'nin İçel Sancağı'na ilişkin verileri ise, adı geçen kazalardan son dördünün toplam nüfusunu vermektedir. Buna göre, XX.yy başında İçel Sancağı'nın nüfusu, 53.277'si kadın ve 54.786'sı da erkek olmak üzere 108.063 idi.

1900 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel Sancağı kadın-erkek nüfusu şöyleydi:

İçel Sancağı	Müslüman	Müslüman Olmayan	Toplam
Kadın	52.582	695	53.277
Erkek	54.000	786	54.786
Toplam	106.582	1.481	108.063

1901 Adana Vilayet Salnamesi'nde, İçel Sancağı nüfusunun 114.029'a çıktığı görülmektedir.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel Sancağı'nın toplam kadın-erkek nüfusunun dinsel dağılımı şöyleydi:

İçel Sancağı

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	57.074	54.952	112.026
Rum Ortodoks	892	931	1.823
Ermeni Gregoryen	92	88	180
Toplam	58.058	55.971	114.029

1881-1893 döneminde, Silifke Kazası'nın toplam nüfusu 24.860 idi (Tablo 6). Bunun 23.828'i Müslüman'dı. Cuinet, İçel Sancağı'nın merkezi olan Silifke'de 1.400'ü Müslüman, 800'ü Rum Ortodoks ve 250'si de Ermeni Gregoryen olmak üzere, yaklaşık 2.500 kişinin yaşadığını yazmaktadır. Cuinet, Silifke Kazası'nın toplam nüfusunu, aynı tarihte, 28.550 olarak belirtmektedir (Tablo 4). 1901 Adana Vilayet Salnamesi'nde Silifke'nin kaza nüfusu 28.174 olarak kaydedilmektedir. Büyük çoğunluğu oluşturan 27.010 Müslüman nüfusun, 13.568'i kadın, 13.442'si erkekti.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel Sancağı'nın merkez kazası Silifke'de, kadın-erkek nüfusun dinsel dağılımı şöyleydi:

Silifke Kazası

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	13.568	13.442	27.010
Rum Ortodoks	489	520	1.009
Ermeni Gregoryen	88	67	155
Toplam	14.145	14.029	28.174

1881/82-1893 Nüfus Sayımı verileri, İçel Sancağı'nın öbür üç kazası olan Mut, Gülnar ve Anamur'un nüfuslarını sırasıyla, 12.003, 16.575 ve 22.887 olarak göstermektedir (Tablo 6). Cuinet ise, 1890'da bu kazaların nüfuslarının, sırasıyla, 15.368, 18.120 ve 16.815 olduğunu yazmaktadır (Tablo 4). Yine Cuinet'nin verdiği sayılara göre, kaza merkezleri olan Mut, Kilindria ve Çorak'ın kent nüfusları, sırasıyla 865, 210 ve 1.220'ye ancak ulaşmaktaydı.

1885-1914 döneminde, Mersin ve İçel sancaklarının içinde yer aldığı Adana Vilayeti genelinde, Müslüman nüfus hemen hiçbir artış göstermezken, Rum Ortodoks nüfus % 36 artmıştı (Tablo 8). Ermeni Gregoryenler'in, nüfus artış oranı ise, % 12'ye yakındı. 1914'te 400.645 olan toplam vilayet nüfusu içinde, 341.903 ile Müslümanlar büyük çoğunluğu oluşturuyordu (Tablo 8).

Tablo 6
Osmanlı Devleti'nin 1881/82-1893 Nüfus Sayımı Verilerine Göre, Tarsus ve Mersin Kazaları İle İçel Sancağı'nda Kadın-Erkek Nüfusun Dinsel Dağılımı

	Kaza Adı						
Topluluk Adı	Tarsus	Mersin	Silifke	Mut	Gülnar	Anamur	Toplam
Müslüman							
Kadın	19.023	9.707	12.058	5.979	8.128	10.674	65.569
Erkek	20.839	10.030	11.770	5.993	8.175	11.883	68.690
Rum Ortodoks							
Kadın	281	505	378	7	114	145	1.430
Erkek	365	697	523	24	136	185	1.930
Ermeni Gregoryen							
Kadın	470	121	45	—	9	—	645
Erkek	704	309	68	—	9	—	1.090
Katolik							
Kadın	139	131	5	—	—	—	275
Erkek	156	166	13	—	4	—	339
Protestan							
Kadın	94	—	—	—	—	—	94
Erkek	88	—	—	—	—	—	88
Toplam							
Kadın	20.007	10.464	12.486	5.986	8.251	10.819	78.013
Erkek	22.152	11.202	12.374	6.017	8.324	12.068	72.137
Genel Toplam	42.159	21.666	24.860	12.003	16.575	22.887	140.150

SİVİL, ASKERİ VE DİNSEL HIZMETLER: XIX.yy'da yönetsel bölünümü birkaç kez değişen İçel yöresinde, Osmanlı devlet memurlarıyla çeşitli dinsel topluluk yöneticileri görev yapmaktaydı. 1890'da İçel Sancağı'nın merkezi Silifke'de 1 mutasarrıf, 1 askeri birlik komutanı ve 1 müftü bulunuyordu. Silifke Kenti'nde belediye örgütü ile ceza mahkemesi dışında Düyun-u Umumiye ile Reji İdaresi'nin birer bürosu vardı. Gülnar Kazası'nın merkezi Kilindria'da 1 kaymakam ile orman idaresi memurları görevliydi. Ayrıca kentte, Gümrük İdaresi ile Reji İdaresi'nin birer bürosu vardı. Anamur Kazası'nın merkezi Çorak'ta ise, Reji İdaresi'nin sadece bir memuru görevliydi.

1877 Adana Vilayet Salnamesi, İçel Sancağı'nda 15 cami, 19 mescit, 2 tekke, 19 medrese ve 2 kilise olduğunu yazmaktadır. İçel Sancağı'nda ayrıca 420 dükkân ile 5 toptancı mağazası da bulunmaktaydı.

1877 Adana Vilayet Salnamesi'nde, İçel Sancağı'ndaki başlıca taşınmaz mallar şöyle sıralanmaktaydı:

Taşınmaz Mal	Sayı
Cami	15
Mescit	19
Tekke	2
Kilise	2
Medrese	19
Sıbyan Mektebi	21
Han	5
Hamam	3
Dükkân	420
Toptancı Mağazası	5
Değirmen	12
Fırın	18
Çeşme	37
Meyhane	37
Depo	2

Cuinet, 1890'da İçel Sancağı'na bağlı Mut'ta 1 cami, 1 medrese, 6 okul ve 2 han; Anamur Kazası'nın merkezi Çorak'ta küçük bir cami, 1 kilise, 2 okul ile karantina, Düyun-u Umumiye ve Gümrük İdaresi'nin birer binası olduğunu belirtmektedir.

Tablo 7
1885-1914 Döneminde, Tarsus Yöresindeki Nüfusun Dinsel Dağılımı ve Değişimi

	Tarsus	
Topluluk Adı	1885	1914
Müslüman	39.862	60.947
Rum Ortodoks	646	774
Ermeni Gregoryen	1.210	2.929
Yahudi	—	5
Toplam	41.718	64.655

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel Sancağı'ndaki cami, medrese ile kilise ve manastır sayısı sırasıyla, 35, 17 ve 7 idi. Aynı dönemde İçel'de 1 kışla vardı.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel Sancağı'ndaki başlıca taşınmaz malların dağılımı şöyleydi:

Taşınmaz Mal	Sayı
Kışla	1
Cami	35
Kilise ve Manastır	7
Medrese	17
Okul	57
Han	3
Hamam	1
Dükkân ve Mağaza	397
Değirmen	76
Çiftlik	10
Çeşme	41

1877 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, Mersin Kazası'nda toplam 32 cami, 54 mescit, 2 tekke, 25 medrese ve 12 kilise ile 1 ayazma bulunuyordu. Ayrıca Mersin'de, 980 dükkân, 50 toptancı mağazası, 55 değirmen, 38 fırın, 22 imalathane ve 10 boyahane vardı. Ticari önem taşıyan taşınmaz malların çokluğu, bu dönemde Mersin'in İçel'e göre daha canlı bir ticaret yaşamı olduğunu göstermektedir.

1877 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, Mersin Kazası'ndaki toplam taşınmaz mal varlığının dağılımı şöyleydi:

Taşınmaz Mal	Sayı
Cami	32
Mescit	54
Tekke	2
Medrese	25
Sıbyan Mektebi	91
Kilise	12
Ayazma	1
Çeşme	18
Han	12
Hamam	5
Değirmen	55
Fırın	38
Depo	1
Bedesten	2
Dükkân	980
Toptancı Mağazası	50
İmalathane	22
Kahvehane	35
Salhane (Mezbaha)	6
Meyhane	24
Tabakhane	1
Boyahane	10

Cuinet, 1890'da Mersin Kenti'nde 1 cami, 2 Rum Ortodoks, 1 Kalotik Latin ve 1 Maruni olmak üzere, toplam 4 kilise olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde Mersin'de ticari önem taşıyan başlıca taşınmaz mallar, 4 han, 2 otel, 2 hamam,90 antrepo,buhar gücüyle işleyen 2 değirmen ve 1 su değirmeninden oluşmaktaydı.

XIX.yy'ın sonlarında yapımına başlanan Mersin-Adana-Tarsus demiryolu, Mersin'in birden gelişmesine yol açmış, bu arada, kentte çok sayıda yeni bina yapımına girişilmişti.

1901 Adana Vilayet Salnamesi köyleri ile birlikte Mersin Kenti'nde,1 hükümet konağı,

Tablo 8
Mersin ve İçel Sancaklarını İçeren Adana Vilayeti'nin, 1885-1914 Dönemindeki Nüfus Değişimi ve Nüfusun Dinsel Dağılımı

	Adana Vilayeti	
Topluluk Adı	1885	1914
Müslüman	341.376	341.903
Rum Ortodoks	6.262	8.537
Ermeni Gregoryen	44.799	50.139
Yahudi	—	66
Toplam	392.437	400.645

44 cami ve mescit, 2 medrese, 3 kilise ve 1 telgrafhane bulunduğunu yazmaktadır. Aynı salnameye göre, Mersin ve köylerinde, 320 dükkân, 10 fırın, 4 han, 3 hamam, 15 kahvehane, 2 gazino, 4 otel, 14 meyhane ve 5 lokanta vardı.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, Mersin Kenti ve Mersin'in köyleriyle birlikte, taşınmaz mallarının dağılımı şöyleydi:

Taşınmaz Mal	Mersin Kenti	Mersin Köyleri	Toplam
Hükümet Konağı	1	—	1
Hane	1.584	3.400	4.984
Cami ve Mescit	3	41	44
Medrese	1	1	2
Sıbyan Mektebi	4	—	4
İlkokul (İptidai)	—	5	5
Kız Okulu	1	—	1
Rüştiye	1	—	1
Kilise	3	—	3
Telgrafhane	1	—	1
Ziyarethane	—	1	1

Cuinet'ye göre 1890'da, Tarsus Kazası'nda 31 cami vardı. Bunlardan biri, Danyal Peygamber'in mezarının da bulunduğu, geleneksel bir ziyaret yeri olan Ulu Makam-ı Şerif Camisi idi. Aynı dönemde Tarsus'ta 19 medrese, 2 tekke, 24 okul, 1 bedesten, 10 han, 2 hamam ve değişik mezheplere ait 5 Hıristiyan kilisesi vardı. Ayrıca, Maruni mezhebinden bir papaz, küçük bir okulda yaklaşık 40 öğrenci okutmaktaydı. 7 değirmen ile 6 pamuk ipliği fabrikası, Tarsus'un başlıca endüstriyel nitelikli taşınmaz mallarını oluşturmaktaydı.

1901 Adana Vilayet Salnamesi, Tarsus Kazası'nda 1 hükümet konağı, 7 cami, 110 mescit, 36 medrese, 5 tekke ve 8 kilise ayrıca, 1 kışla, 1 gureba hastanesi, 1 menzilhane bulunduğunu yazmaktadır. Ticari önem taşıyan başlıca taşınmaz mallar ise 18 han, 2 hamam, 19 fırın, 14 fabrika, 18 değirmen, 11 tabakhane, 1.297 dükkândan oluşuyordu.

1901 Adana Vilayet Salnamesi, Tarsus Kazası'ndaki başlıca taşınmaz malları şöyle sıralanmaktadır.

Taşınmaz Mal	Sayı
Hükümet Konağı	1
Cami	7
Mescit	110
Medrese	36
Rüştiye	1
İlkokul	5
Sıbyan Mektebi	51
Tekke	5
Kilise	8
İlkokul (Müslüman Olmayan)	10
Protestan Okulu	1
Kışla	1
Menzilhane	1
Han	18
Hamam	2
Fırın	19
Dükkân	1.297
Fabrika	14
Değirmen	18
Tabakhane	11
Çiftlik	108
Otel	2
Kahvehane	76
Gureba Hastanesi	1

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda, Mersin ve İçel sancağını da kapsayan Adana Vilayeti'nin en önemli gelir kaynağı 70.771 OL ile tahıl (aşar) vergisidir. Aşarı, 66.512 OL ile hayvan vergisi (ağnam rüsumu), 56.435 OL ile vasıtasız vergiler izlemekteydi. Adana Vilayeti'nin 1890'daki toplam 258.299 OL'yi bulan geliri içinde aşar, 1/4'e yaklaşmaktaydı. Aşar ile ağnam rüsumu bir arada vilayetin toplam gelirinin yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı.

1890'da Adana Vilayeti'nin başlıca gelir kalemlerini şu vergiler oluşturmaktaydı:

Vergi Türü	Değeri (OL)
Tahıl vergisi	70.771 OL
Doğrudan (Vasıtasız) Vergiler	56.435 OL
Bedel-i Askeriye	10.626 OL
Hayvan Vergisi	66.512 OL
Mahkeme Harçları	3.850 OL
Gümrük Vergileri	26.183 OL
Sicil Dairesi'nin Gelirleri	1.191 OL
Orman Vergisi	8.802 OL
Öbürleri	13.929 OL
Toplam	258.299 OL

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin, XIX.yy sonunda, Mersin, Tarsus, Silifke, Kilindria (Gülnar Kazası) ve Anamur'da büroları vardı. Düyun-u Umumiye'nin İçel'deki en yüklü gelir kalemi, 338.710 kuruşu bulan kendi kurduğu işletmelerden elde ettiği gelirler idi. 186.959 kuruşla tuz vergisi ise ikinci sıradaydı. Düyun-u Umumiye İdaresi, 1890'da en yüksek geliri 227.604 kuruşla Silifke'den sağlamaktaydı. (Tablo9).

Aynı dönemde, İçel yöresinde, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetim giderleri ile bunların kazalar ve kentlere göre dağılımı şöyleydi:

Kaza ve Kent Adı	Yönetim, Tuz Çıkarma ve Atama Giderleri (Kuruş)
Mersin	18.809
Tarsus	11.448
Silifke	24.158
Kilindria	17.805
Anamur	11.020
Toplam	83.240

Reji İdaresi 1890'da, Mersin'de 555.000, Tarsus'ta ise 800.000 kuruş gelir elde etmişti. Aynı dönemde, Reji İdaresi'nin İçel Sancağı'ndan topladığı gelir, 2.085.000 kuruşa ulaşmaktaydı. İçel Sancağı'nın 4 kazası içinde en büyük tütün geliri, 400.000 kuruş ile Silifke'den elde edilmişti.

Reji İdaresi'nin 1890'larda Adana Vilayeti'nin Mersin ve İçel sancağında yıllık ortalama geliri şöyleydi:

Mersin	
Mersin	555.000 Kuruş
Tarsus	800.000 Kuruş
İçel	
Silifke	400.000 Kuruş
Kilindria(Gülnar)	100.000 Kuruş
Anamur	80.000 Kuruş
Mut	150.000 Kuruş
Toplam	2.085.000 Kuruş

1901 Adana Vilayet Salnamesi, XX.yy'ın başında, İçel ve Mersin sancaklarının gelir durumunu göstermektedir. Bu verilere göre, İçel Sancağı'nın en büyük iki gelir kalemi, 2.102.259 ve 1.825.900 kuruşla hayvan ve ürün vergileriydi. 987.212 kuruşla orman ve 280.000 kuruşla temettü (kazanç) vergileri de, toplam gelir içinde önemli bir yer tutmaktaydı.

Mersin Sancağı'na ise, en büyük geliri, aşar (tahıl) vergisi sağlıyordu. Yaklaşık 3 milyon kuruş olan aşar (tahıl) vergisini, 844.495 kuruşla hayvan vergisi izlemekteydi. 666.822 kuruş olan emlak vergisi de önemliydi. İçel ve Mersin sancaklarının XX.yy başlarındaki gelirleri, birinin 5.519. 281 kuruş, öbürününse 5.366.784 kuruş olarak birbirine hemen hemen eşitti.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, İçel ve Mersin sancaklarının başlıca gelir kalemleri şöyle sıralanmaktaydı:

Gelir Türü	İçel Sancağı Değeri (Kuruş)	Mersin Sancağı Değeri (Kuruş)
Hayvan Vergisi (Ağnam Rüsumu)	2.102.250 Kr	844.495 Kr
Tahıl Vergisi (Aşar)	1.825.900 Kr	2.925.783 Kr
Orman	987.212 Kr	315.834 Kr
Kazanç (Temettü)	280.000 Kr	225.000 Kr
Çeşitli Ürünlerden Alınan Vergiler	73.795 Kr	92.434 Kr
Mahkeme Harçları	72.602 Kr	82.213 Kr
Emlak Vergisi	55.281 Kr	666.822 Kr
Bedel-i Askeriye	41.000 Kr	58.290 Kr
Emlak ve Tapu Harçları	49.581 Kr	155.371 Kr
Gümrük Vergileri	19.996 Kr	—
Maarif Hanesi	11.107 Kr	—
Maden Vergisi	548 Kr	542 Kr
Toplam	5.519.281 Kr	5.366.784 Kr

TARIM VE HAYVANCILIK: XIX.yy'da içel yöresinin en önemli ürünü pamuktu. İngiltere ve yüzyılın sonlarında da Almanya'nın pamuk üretimini geliştirmeye yönelik çabaları, üretim düzeyini çok yükseltmişti. 1857'de kurulan Manchester Cotton Supply Association'un (MCSA) girişimiyle, 1864'te Mısır'dan getirilip üreticilere dağıtılan binlerce kiloluk tohum, yörede çalışmaya başlayan tarım uzmanları ve üreticiye sağlanan teknik yardımlar çok etkili oldu. 1864'ten sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin getirtip üreticiye dağıttığı 140 ton Amerikan pamuk tohumu da önemliydi. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesiyle Anadolu pamuğuna yönelik talep birden düşünce, yeni önlemler düşünüldü.

Tablo 9
Düyun-u Umumiye İdaresi'nin 1890'da İçel Yöresindeki Başlıca Gelir Kalemleri ve Değerleri

Kaza ve Kent Adı	Tuz	Alkollü İçkiler	Damga Resmi	Gelirler	Toplam (Kuruş)
Mersin	—	9.530	40.686	50.416	100.632 Kr
Tarsus	41	8.979	39.974	48.994	97.988 Kr
Silifke	74.254	1.893	37.655	113.802	227.604 Kr
Kilindria	55.105	762	8.094	63.961	127.922 Kr
Anamur	57.559	420	10.558	61.537	130.074 Kr
Toplam	186.959	21.584	136.967	338.710	648.220 Kr

XX.yy'ın başlarında, Çukurova ve İçel yöresinde, Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft adlı bir Alman firmasının etkin olduğu görülmektedir. Yöredeki büyük toprak sahiplerine, büyük çiftlikler kurabilmeleri için yardımlarda bulunan bu şirket, I. Dünya Savaşı öncesinde, pamuğun kalitesini yükseltmek amacıyla, Türkistan' dan 300 ton tohum getirip pamuk üreticilerine dağıttı. Şirket, sulama şebekesini düzene koymak için de büyük çaba harcadıysa da, savaş patlak verince, çalışmaların büyük bölümü sonuçlandırılamadı.

XIX.yy'ın sonlarına doğru, yörede pamuktan sonra ikinci sırayı tütün almaktaydı. Ayrıca dericilikte kullanılan meşepalamudu, tahıl ve meyve üretimi de, toplam üretim içinde büyükçe bir yer tutmaktaydı.

1890'da, Cuinet, Adana Vilayeti'nin toplam yüzölçümünü 40.000 km2 olarak vermektedir. O dönemde Adana Vilayeti içinde kalan Adana Merkez Sancağı, Kozan, Cebel-i Bereket sancakları toplam yüzölçümünden çıkarıldığında, İçel yöresi vilayet topraklarının yaklaşık yarısını kapsamaktaydı. Cuinet, bu dönemde İçel Sancağı'ndaki toplam ormanlık alanın 170.096 hektarı bulduğunu yazmaktadır. Cuinet'ye göre, İçel Sancağı'ndaki dört kazanın ormanlık alan dağılımı şöyleydi:

Kaza Adı	Ormanlık Alan (Hektar)
Silifke	82.283 ha
Anamur	44.244 ha
Gülnar	24.936 ha
Mut	18.633 ha
Toplam	170.096 ha

Cuinet, XIX.yy'ın sonlarında, İçel yöresinde tarımın yerel tüketimi ancak karşıladığını belirtmektedir. Gülnar'da halkın çoğu odunculuk ve dülgerlikle geçinmekteydi. Kilindria'da ise 1.950 asma kütüğü olan bağlar vardı. Yörenin toprakları elverişli olmadığı için hayvancılık gelişmemişti. Az sayıda sığır ve keçi beslenmekteydi.

1877 Adana Vilayet Salnamesi, İçel Sancağı'ndaki bağlık-bahçelik alanın 6.916 dönüm olduğunu belirtmektedir. 1901 Adana Vilayet Salnamesi'nde ise, sancaktaki toplam ekili arazinin 326.978 dönüm olduğu kaydedilmektedir.

1901 Adana Vilayet Salnamesi, İçel Sancağı'nın en verimli topraklarının Tarsus ve çevresinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu salnameye göre, Tarsus yöresinde bol miktarlarda elde edilen başlıca ürünler, buğday, arpa, yulaf, susam, pamuk, ipek kazası, ak darı, mısır, nohut, mercimek, zeytin, portakal, limon, badem, elma, armut, turunç, şekerkamışı idi. Bu ürünler yörenin gereksinimini karşıladıkları gibi, çevre illere de satılmaktaydı.

Aynı dönemde, İçel'in taşlık ve ormanlık olan Anamur yöresinde, daha çok orman ürünleri elde edilmekteydi. Yöre halkının başlıca uğraş dalı kerestecilikti. Anamur'da yaklaşık 40.000 dönümlük bir araziden, 30.000 kile mısır darısı, 10.000 kile susam, 8.000 kile arpa ve 9.000 kile de buğday elde edilmişti.

XX.yy'ın başında, İçel Sancağı'nın Mut Kazası da tarım ürünleri açısından ileriydi. Yörenin başlıca ürünlerini buğday, arpa, çavdar, burçak, zeytin, nohut, mısır, susam, pamuk ve fasulye oluşturmaktaydı. Ayrıca, yörede yetiştirilen ve "kilitli" adı verilen pirinç ürünü de önemliydi. Mut'taki zeytinlerden zeytinyağı da yapılmaktaydı.

SANAYİ: XIX. yy'da İçel yöresinde başlıca dokuma sanayii vardı. Bu sanayinin büyük çoğunluğunu da pamuk ve keçe imalatı oluşturmaktaydı. Özellikle 1860'lardan sonra pamuk üretiminin artması, yörede temel girdisi pamuk olan bir sanayinin kurulmasına yol açmıştır.

1860 öncesinde, pamuk işleme ve presleme işlemlerinde ilkel yöntemler kullanıldığı gibi, günde en çok 6 kg dolayında elde edilen temizlenmiş pamuk elverişsiz koşullarda balyalandığı için standart boy ve ağırlık tutturulamıyordu. Balyaların yabancı gemilerde gereğinden çok yer kaplaması da sürekli bir sorundu. Bu ilkel yöntemlere son vermek amacıyla, ilk kez 1863'te Gont adlı bir İngiliz tüccarı, Adana'nın yanı sıra Mersin ve Tarsus'ta da birer çırçır fabrikası açtı. Bu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, 2 su cenderesi ve 2 su türbini vardı. Gont'u, ünlü Tırpani kardeşler izledi.

İçel yöresinde pamuk üretiminin artışı ve demiryolunun yapılması ile ulaşımın kolaylaşması bir yandan ticareti canlandırırken, öet yandan sanayinin de gelişmesine neden oldu. Nitekim, 1887'de Tarsus'ta Mavromati ve ortakları bir iplik fabrikası kurdu. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce, toplam kapasitesi 5.000 iğe ulaşan bu fabrikada 350 işçi çalışmakta, yaklaşık 8

milyon kuruş değerinde 200 ton pamuk ipliği üretilmekteydi.

1890'da Tarsus'ta 6 pamuk temizleme atölyesi vardı. 1911'de Tarsus'ta bir başka iplik fabrikası kuruldu. Rasim Bey ve ortaklarının kurduğu bu fabrikanın toplam 10.800 iği vardı. Fabrikada çalışan yaklaşık 500 işçi, yılda ortalama 300 ton pamuk ipliği ile 1.000.000 m kumaş üretmekteydi. 1910'da Adana yöresinin pamuk üretimi üzerine rapor düzenleyen bir Alman görevli ise, Tarsus'ta 2 iplik fabrikası olduğunu bildirmektedir. Bu rapora göre, iki fabrikada, sırasıyla 5.700 ve 15.000 iğ vardı. İkinci fabrikada ayrıca 600 dokuma tezgâhı bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde yağ sanayiinin büyük kazanç, sağladığını gören İngiliz tüccarları, XIX. yy'ın sonlarında, çalışmalarını İzmir yöresi dışına taşırmışlardı. Nitekim, 1910'da merkezi Londra'da olmak üzere kurulan "Mersyna Oil Mill Co. Ltd"nin amacı Mersin'de pamuk yağı üretmekti. Şirketin toplam 14.000 sterlinlik sermayesi 1.400 paya bölünmekle birlikte, sermayenin % 6'sı Wittall ailesinindi. Bir yıl içinde şirketin sermayesi iki katına çıkarıldı ve Wittall ailesinin etkinliği daha da arttı. Bu şirket 1931'de kapandı.

1901 Adana Vilayet Salnamesi, İçel yöresindeki başlıca küçük sanayi dallarının terzilik, hızarcılık, bakır işlemeciliği ve marangozluk olduğunu kaydetmektedir. Bunların yanı sıra, İçel'de, at koşum takımları (eğer, palan, semer vb), tuğla yapılmakta, çul, çuval, kaba basma, kalın bez ve torbalar dokunmaktaydı. Aynı salnamede, Mersin'de, tarım dışındaki başlıca geçim yolları arasında makinistlik, dülgerlik, demircilik de sayılmaktadır. Bu dönemde, Mersin'de, kilim, seccade ve hamam takımları dokumacılığı da önemliydi.

MADENLER: XIX.yy'da İçel yöresi maden açısından çok zengindi. Yörenin yeraltı kaynaklarına ilişkin ilk araştırmalar, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurova ve çevresini işgali sırasında başlatılmıştı. İbrahim Paşa'nın 1836'da Avusturya'dan getirttiği Russeger adlı bir uzman, yörede zengin maden yatakları olduğunu ortaya çıkardı. O dönemde, gerekli teknolojinin yetersizliği nedeniyle henüz işletilmemekle birlikte, yörede önemli demir, bakır, kurşun, gümüş ve linyit rezervleri vardı.

İçel Sancağı'nda Silifke, Anamur ve Gülnar'daki tuz ocaklarında üretim yapılmaktaydı. Cuinet, Silifke'deki Karadeniz ve Akdeniz adındaki iki tuz gölünden yılda 30.000 kg tuz elde edildiğini yazmaktadır. Bu üç kazadaki tuz işletmelerinin geliri Düyun-u Umumiye İdaresi'nce toplanmaktaydı. 1890'da Düyun-u Umumiye İdaresi, İçel yöresinde en yüksek geliri 74.254 kuruşla Silifke'de elde etmişti. Anamur ve Gülnar'ın tuz gelirleri (57.559 ve 55.105 kuruş) birbirine yakındı.

1890'da Düyun-u Umumiye'nin İçel Sancağı'ndaki tuz geliri şöyleydi:

Kaza Adı	Gelir (Kuruş)
Silifke	74.254 Kr
Anamur	57.559 Kr
Gülnar	55.105 Kr
Toplam	186.918 Kr

1901 Adana Vilayet Salnamesi, İçel Sancağı'nda bakır, kalay, demir, kurşun, kömür ve krom madenlerinin bulunduğunu yazmaktadır. Salnameye göre, varlığı bilinmekle birlikte, madenleri çıkarmak amacıyla ocaklar açılmadığı, onları işleyecek tesisler kurulmadığı için, bu madenlerden yararlanılmaktaydı.

Aynı salnamede, Mersin Sancağı'nda, altın, gümüş, bakır, demir, kalay, nikel, çinko, krom, borasit, manganez, antimuan, platin, zımpara, kömür, petrol, kurşun gibi madenler bulunduğu kaydedilmektedir. Ancak, bu madenlerden yalnızca, Ulaş Nahiyesi'nin Kurum Köyü'ndeki krom madeni ile Nemrut Yaylası'ndaki kömür madeni işletilmekteydi.

TİCARET: XIX. yy'ın sonlarında, İçel yöresinin canlı bir ticaret yaşamı vardı. Pamuk ürününün kalitesini artırmaya yönelik çalışmalar iyi sonuçlanınca üretim düzeyi de yükselmişti. Demiryolunun yapımı bölgedeki ulaşımı kolaylaştırınca, İçel'in ticaret yaşamı daha da hareketlendi. Yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD ve Rusya Mersin'de birer konsolosluk açmışlardı. Ticaret yoğunlaşınca, bunu bazı önemli yabancı banka şubelerinin açılışı izledi. XX. yy'ın başlarında, Osmanlı Bankası ile Die Deutsche Orientbank Mersin ve Tarsus'ta; La Banque Française de Syrie ile Atina Bankası ise yalnızca Mersin'de birer şube açtılar. Ayrıca, aynı dönemde, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın Mersin'de posta merkezleri vardı. Mersin Ticaret ve Sanayi Odası da 1886'da kurulmuştu.

Dışsatımda Mersin Limanı'nın büyük yeri vardı. Bu limana uğrayan gemiler, çoğunluğunu tahıl, sert ve yumuşak buğday, mazı, yağlı tohumlar, yün, kereste, yakacak odun ve hayvan postlarının oluşturduğu yöre ürünlerini, genellikle, Marsilya, Liverpool ve Trieste'ye taşırlardı. Kereste, yakacak odun, hayvan ürünleri, Suriye'ye de satılırdı. Osmanlı Devleti'nin ticaret filosunda küçük tonajlı yelkenliler çoğunlukta olduğu için, deniz ticaretinde İngiliz, Fransız, Rus, Mısır ve Yunan gemileri etkindi.

Cuinet, 1890'da İçel yöresinin toplam dışsatım değeri olarak şu sayıları vermektedir:

Mersin Limanı'ndan Gerçekleştirilen Dışsatım:	15.230.000
Öbür Limanlardan Gerçekleştirilen Dışsatım:	5.920.000
Toplam Dışsatım Değeri: (Frank Olarak)	21.150.000

XIX.yy'ın sonlarına doğru, Mersin Limanı'na getirilen yabancı mallar arasında, mamul eşyalar, Rus petrolü, şeker, kahve, İngiliz ve Çin pirinci, hırdavat, Manchester dokumaları, kalın pamuklu bezler, yünlü kumaş, Hint malları başta gelmekteydi. Cuinet, 1890'da, İçel yöresinde gerçekleşen toplam dışalım değerinin 8.528.000 frank olduğunu belirtmektedir.

Mersin Limanı hayli geniş olmakla birlikte çok derin değildi. Bu nedenle, XIX.yy'da ticaret gemileri kıyıdan yaklaşık 1 mil açıkta demirlemek zorundaydı. Ancak limanın demirleme yeri sağlamdı ve büyük tonajlı gemilere güvenlikli bir barınak sağlamaktaydı. Coğrafi konumu nedeniyle, Tarsus, Adana, Konya ve Sivas'ın doğal limanı niteliğindeki Mersin'e haftanın belli günlerinde, İstanbul ya da İskenderiye'ye giden posta gemileri uğramaktaydı. Mersin Limanı'na en çok, Fransız bandıralı Messageries Maritimes ve Compagnie Fabre, İzmir'deki Yunan ve İngiliz, Şirket-i Mahsusa ve Hidiviye firmalarının gemileri ile, Rus bandıralı gemiler gelmekteydi.

1889-1890'da Mersin Limanı'na uğrayan buharlı gemi sayısı (310) yelkenlilerin (590) neredeyse yarısıydı (Tablo 10). Ne var ki, gemi tonajları karşılaştırıldığında, buharlı gemiler, yelkenlilerin on yedi katıydı. Sayıları 560'ı bulan Osmanlı bandıralı yelkenlilerden sonra, 14 yelkenliyle Kudüs, ve 13 yelkenliyle de Yunanistan ikinci ve üçüncü sıradaydı. En çok buharlı gemi (96) İngiltere'nindi (Tablo 10). Buharlılarda en yüksek tonaj (111.856) Fransız, yelkenlilerde ise (11.834) Osmanlı gemilerinindi.

Mersin Limanı'nın 1886-1890 arasındaki toplam dışsatım değerleri şöyleydi:

Yıl	Değer (Frank)
1886	16.568.800 Frank
1887	11.767.000 Frank
1888	12.630.000 Frank
1889	10.402.500 Frank
1890	15.230.000 Frank

1890'da Mersin Limanı'ndan en yoğun dışsatım yapılan ülke Fransa idi (Tablo 11). Dışsatım açısından Avusturya, İtalya ve İngiltere de önemli yer tutmaktaydı. Dışsatım değeri 3.700.000 frank olan pamuk, toplam dışsatım değerinin yaklaşık 1/3'üydü ve çok büyük bölümü (1.800.000 frank) Fransa'ya satılmaktaydı.

Aynı dönemde, pamuktan sonra en önemli dışsatım ürünü buğday idi. Toplam dışsatım değeri 2.300.000 frank olan buğdayın 1.840.000 franklık bölümü yine Fransa'ya satılmaktaydı (Tablo 11). Dışsatım malları içinde yün üçüncü sıradaydı; toplam dışsatım değeri 1.100.000 frank olan yünün en büyük alıcısı Fransa (800.000 frank) idi. Yünü 1.280.000 frank toplam dışsatım değeriyle susam izlemekteydi. Susamın en önemli iki alıcısı, Fransa (880.000 frank) ve İtalya (260.000 frank) idi.

Pamuk ve buğday, ayrıca Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine de gönderilmekteydi. Cuinet'ye göre, 1890'da, Mersin'den başka bölgelere 800.000 frank değerinde pamuk ve 170.000 frank değerinde de buğday gönderilmişti.

1890'da, Mersin Limanı'ndan, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine gönderilen başlıca ürünler ve değerleri şöyleydi:

Ürün Adı	Değer (Frank)
Buğday	170.000 Frank
Arpa	25.000 Frank
Kereste	28.000 Frank
Pamuk	800.000 Frank
Balmumu	10.000 Frank
Ketentohumu	1.000 Frank
Susam	70.000 Frank
Haşhaş Tohumu	10.000 Frank
Kitre	5.000 Frank
Yün	25.000 Frank

Darı, Mısır, Mercimek	10.000 Frank
İşlenmiş Hayvan Postu	20.000 Frank
Kuru Üzüm	40.000 Frank
Tuzlanmış Et	70.000 Frank
Halı	20.000 Frank
Kuru Meyveler	15.000 Frank
Öbürleri	260.000 Frank
Toplam	1.579.000 "

1886-1890 döneminde, Mersin Limanı'nda gerçekleşen dışalım değerlerinin yıllara dağılımı şöyleydi:

Yıl	Değer (Frank)
1886	14.740.000 Frank
1887	9.800.000 Frank
1888	9.145.000 Frank
1889	7.163.000 Frank
1890	8.528.000 Frank

Cuinet'nin verileri, dışsatımda olduğu gibi, dışalımda da, dönem başında gerçekleşen toplam değerin giderek düştüğünü göstermektedir.

Aynı dönemde, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden Mersin Limanı'na gelen mallar arasında, toplam değeri 1.050.000 franka ulaşan tütün ve tömbeki önemli bir yer tutmaktaydı. Tütün ve tömbekiden sonra, 160.000 frank ile sabun ve dokuma ürünleri ikinci sıradaydı.

1890'da Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden Mersin Limanı'na gelen başlıca mallar ve değerleri şöyleydi:

Ürün Adı	Değer (Frank)
Çeşitli İçkiler	3.000 Frank
Kahve	10.000 Frank
Sömürge Ürünleri	5.000 Frank
Dokuma Ürünleri	160.000 Frank
Kırtasiye Malzemesi ve Kibrit	8.000 Frank
Keçi Kılı	50.000 Frank
Hırdavat, Cam Eşya	4.000 Frank
Pirinç	5.000 Frank
Şeker	30.000 Frank
Sabun	160.000 Frank
Tütün, Tömbeki	1.050.000 Frank
Öbürleri	400.000 Frank
Toplam	1.885.000 Frank

1890'da Mersin Limanı'na en çok mal gönderen ülke İngiltere idi. Toplam 2.470.000 frank değerindeki İngiliz malları 6.643.000 frank olan limanın toplam dışalım değerinin 1/3'ünü oluşturmaktaydı. 1.592.000 franklık mal gönderen Avusturya ile yine Osmanlı Devleti'ne Mersin Limanı'nda 1.374.000 franklık mal veren Fransa da, ikinci ve üçüncü derecede önemli dışalım ülkeleriydi. Bu dönemde, liste sonunda yer alan ABD, Osmanlı Devleti'ne başlıca petrol ve ilaç malzemesi satmaktaydı (Tablo 12).

XIX.yy'ın sonunda Mersin Limanı'na ulaşan dışalım malları içinde en önemli yeri çeşitli kumaşlar ve konfeksiyon malları tutmaktaydı. Bu malların satıcısı olan başlıca ülkeler ise, İngiltere (1.940.000 frank), Avusturya (800.000 frank) ve Almanya (300.000 frank) idi (Tablo 12). Kumaşlar, konfeksiyon ürünleri ve Hindistan mallarının değeri, toplam dışalım değerinin yaklaşık yarısıydı. Aynı dönemde, Mersin Limanı'na gelen yabancı mallar içinde, şeker (552.000 frank), işlenmiş deri

Tablo 10

1889-1890 Döneminde, Mersin Limanı'na Uğrayan Gemilerin Türü, Tonajı ve Bandıraları

	Gemi Türü ve Sayısı			Tonaj		
Bandıra	Buharlı	Yelkenli	Toplam	Buharlı	Yelkenli	Toplam
İngiliz	96	—	96	39.198	—	39.198
Avusturya-Macaristan	5	—	5	4.834	—	4.834
İspanyol	5	—	5	4.078	—	4.078
Fransız	68	—	68	111.856	—	111.856
Yunan	25	13	38	8.764	3.138	11.902
Kudüs	—	14	14	—	423	423
İtalyan	—	2	2	—	609	609
Osmanlı	35	560	595	29.453	11.834	41.287
Mısır	53	—	53	49.675	—	49.675
Arap	—	1	1	—	169	169
Rus	23	—	23	30.881	—	30.881
Toplam	310	590	900	278.739	16.173	294.912

Tablo 11

1890'da Mersin Limanı'ndan Yabancı Ülkelere Satılan Başlıca Ürünlerin Dağılımı ve Değerleri

Ürün Adı	Cezayir ve Tunus	İngiltere	Avusturya	Mısır	İspanya	Fransa	Yunanistan	İtalya	Rusya
Buğday	—	140.000	—	—	—	1.840.000	—	320.000	—
Arpa	2.000	—	—	—	—	506.000	1.000	—	—
Yulaf	5.000	—	15.000	—	—	506.000	—	6.000	—
Kereste	—	—	—	100.000	—	—	—	—	—
Pamuk	—	450.000	650.000	—	350.000	1.800.000	—	—	200.000
Balmumu	—	—	60.000	—	—	100.000	—	40.000	—
Pamuk Tohumu	—	60.000	—	—	—	—	—	—	—
Keneotu	—	—	—	—	—	5.000	—	8.000	—
Keneotu Tohumu	—	—	—	—	—	20.000	6.000	—	—
Susam	—	—	—	—	—	880.000	—	260.000	—
Haşhaş Tohumu	—	10.000	—	—	—	15.000	—	—	—
Kitre	—	28.000	—	—	—	100.000	—	60.000	—
Yün	—	25.000	100.000	—	—	800.000	—	150.000	—
Darı, Mısır, Mercimek	80.000	—	—	6.000	—	—	—	—	—
Afyon	—	60.000	—	10.000	—	—	—	—	—
İşlenmemiş Hayvan Postu	—	—	—	—	—	250.000	100.000	30.000	60.000
Kuru Üzüm	—	—	—	—	—	150.000	150.000	—	—
Tuzlanmış Et	10.000	—	—	50.000	—	—	—	—	60.000
Halı	—	—	—	20.000	—	10.000	—	—	—
İpek Kozası	—	—	—	—	—	30.000	—	—	—
Küçükbaş Canlı Hayvan	60.000	—	—	30.000	—	—	25.000	—	—
Kuru Meyveler	10.000	—	—	20.000	—	10.000	—	—	—
Öbürleri	100.000	140.000	165.000	310.000	240.000	460.000	220.000	70.000	200.000
Toplam	267.000	913.000	990.000	546.000	590.000	7.482.000	502.000	944.000	520.000

(397.000 frank), demir (304.000 frank), kahve (257.000 frank) ve petrol (180.000 frank) de önemli yer tutmaktaydı (Tablo 12).

Cuinet'ye göre, 1889-1890 döneminde, Mersin Limanı'na toplam tonajı 204.912 tonu bulan 900 ticaret gemisi uğramıştı. Limanın güneyinde, yaklaşık 300 m ileride, sürekli beyaz ışık veren ve iki dakikada bir yanıp sönen bir deniz feneri vardı. İkinci sınıf olan bu deniz fenerinin ışığı 14 mil uzaktan görülebilmekteydi.

XIX.yy'ın sonlarında, ana liman Mersin'in dışında, İçel yöresinin öbür limanları Taşucu, Anamur ve Kilindria (Gilindire) idi. İçel Sancağı'nın en önemli kazası Silifke'nin iskelesi olan Taşucu'ndan daha çok buğday ve arpa (950.000 frank), orman ürünleri (180.000 frank), yün, susam, ve kereste (660.000 frank) sevk edilmekteydi (Tablo 14). Buğday genellikle Adalar'a, Adriyatik kıyısına, Marsilya ve Suriye'ye; meşepalamudu İstanbul, Odessa, İzmir, İtalya ve Avusturya'ya; kereste ise Suriye ve Mısır'a satılmaktaydı. Kerestenin gönderilmesi sayıları 150 ile 200 arasında değişen küçük yelkenlilerle gerçekleştirilmekteydi.

1890'da Taşucu'ndan öbür yörelere gönderilen başlıca mallar şunlardı:

Malın Türü	Miktarı (Kental)
Buğday ve Arpa	900.000 Kental
Pelit ve Meşepalamudu	50.000 Kental
Yün	10.000 Kental
Susam	10.000 Kental
Kuru Üzüm	20.000 Kental
Öbür Ürünler	10.000 Kental
Boynuzlu Hayvanlar	10.000 Kental
Toplam	1.010.000

Aynı dönemde, Taşucu'na İstanbul ve İzmir limanları ile çeşitli ülkelerden ulaşan mallar içinde, en büyük yeri Rus petrolü ile pamuklu bez, sabun, şeker ve kahve almaktaydı. Söz konusu taşıma işleri, iskeleye her 15 günde bir uğrayan Compagnie Bells Şirketi'nin, Şirket-i Mahsusa'nın ve Rum şirketlerinin gemilerince gerçekleştirilmekteydi.

1890'da Taşucu'na çeşitli ülkelerle, İstanbul ve İzmir'den ulaşan başlıca mallar ise şöyleydi:

Malın Türü	Miktar
Pamuklu Bez	500 Koli
Sabun	500 Çuval
Kahve	250 Çuval
Şeker	600 Kasa
Rus Petrolü	4.000 Varil
Hırdavat (bıçak, makas vb)	200 Koli
Tuhafiye Eşyası	200 Koli
Öbürleri	500 Koli

XIX.yy'da Taşucu İskelesi'ne uğrayan gemiler içinde 223 Osmanlı yelkenlisi ağırlıklı bir yer tutmaktaydı (Tablo 13). Osmanlı yelkenlilerinin toplam tonajı 5.927 idi. Buharlılarda ise, İngiltere 72 gemi ile birinci, Yunanlılar 34 gemi ile ikinci gelmekteydi. İngiliz ve Osmanlı buharlılarının toplam tonajları, sırasıyla, 25.128 ve 21.880 idi. Bu veriler, buharlı gemi sayısı az olmakla birlikte, Osmanlılar'ın toplam gemi tonajında İngilizler'i geçtiğini göstermektedir. Yunanlılar'ın 34 buharlı gemisinin toplam tonajı ise 7.905 idi.

Cuinet, 1890'da Gülnar Kazası'nın Kilindria İskelesi'nden dış ülkelere gönderilen ürünlerin toplam değerini 1.040.000 frank olarak vermektedir (Tablo 14). Bu ürünler içinde, 500.000 frank ile kereste başta gelmekte, 300.000 frank ile buğday ve arpa onu izlemekteydi. Anamur'un 37 km doğusunda, Silifke'nin de 62 km güneybatısında yer alan Kilindria, çok güzel bir koydu. Koyun girişindeki üç küçük kayalık, gemilerin giriş-çıkışını zorlaştırmaktaydı. Kilindria İskelesi dışalımdan çok dışsatım için kullanılmaktaydı. XIX.yy sonunda, iskelenin yıllık gümrük geliri 60.000 kuruşa yaklaşmaktaydı.

Cuinet, Anamur İskelesi'ne gemilerin daha çok yaz aylarında uğradığını yazmaktadır. Anamur'a ayda bir düzenli olarak yalnızca Compagnie Bells Şirketi'nin gemileri gelmekteydi. Sayıları 300'e varan Osmanlı yelkenlisi, Anamur'un deniz trafiğinde ağırlıklı bir yere sahipti. İngilizler'in toplam tonajı 16.623'e varan 48 buharlı gemisi de önemliydi (Tablo 13).

Cuinet, 1890'da Anamur'dan dış ülkelere gönderilen en önemli iki ürünün, kereste ile buğday ve arpa olduğunu belirtmektedir. Anamur'dan dışarı gönderilen kerestenin toplam değeri 350.000 frank, buğday ve arpanınki ise 250.000 frank idi (Tablo 14). Ayrıca, Taşucu ve Kilindria da olduğu gibi, İçel yöresinin ormanlarından elde edilen pelit ve meşepalamudu da, önemli dışsatım ürünleriydi (Tablo 14).

XIX.yy sonunda, Anamur'un gümrük geliri, yılda, 150.000-200.000 kuruş arasında değişmekteydi.

ULAŞIM: İçel yöresi, dağlarla çevrili olduğu için, XIX.yy'da ulaşım olanakları son derece kısıtlıydı. Yeterince liman ve iskele olmayışı da denizden ulaşımı engellemekteydi. Bu nedenle, XIX.yy'da tüccarlar, yörede mal ulaşımı için deve kervanlarından yararlanmaktaydılar.

1890'da bölgede iki önemli karayolu vardı. Her ikisi de Mersin'den başlayan bu yollardan birincisi Tarsus-Adana-Kozan, ikincisi de Silifke bağlantısını sağlamaktaydı. Cuinet, 1890'da, İçel yöresinde, 32.939 kişinin yol yapımında çalışmakla yükümlü

Tablo 12

1890'da Çeşitli Ülkelerden Mersin Limanı'na Gelen Dışalım Mallarının Dağılımı ve Değerleri

	Ülke Adı								
Ürün Adı	Almanya	ABD	İngiltere	Avusturya	Fransa	Yunanistan	Rusya	Öbürleri	Değeri (Frank Olarak)
Çeşitli İçkiler	—	—	5.000	15.000	40.000	10.000	—	—	74.000
Kahve	—	—	55.000	—	200.000	—	—	2.000	257.000
Sömürge Ürünleri	—	—	25.000	—	30.000	—	—	5.000	60.000
İlaç Malzemesi	15.000	1.000	10.000	15.000	25.000	—	—	2.000	68.000
Kalay, Kurşun, Çelik, Bakır	—	—	5.000	50.000	70.000	—	—	—	125.000
Demir	—	—	200.000	—	100.000	—	—	4.000	304.000
Çeşitli Kumaş, Konfeksiyon Ürünleri, Hint Malları	300.000	—	1.940.000	800.000	110.000	—	—	40.000	3.190.000
Makineler, Aletler	—	—	35.000	2.000	4.000	—	—	1.000	42.000
İşlenmiş Deri	—	—	—	—	200.000	50.000	17.000	10.000	397.000
Petrol	—	60.000	—	—	—	—	120.000	—	180.000
Kırtasiye Malzemesi, Kibrit	—	—	—	125.000	30.000	—	—	10.000	165.000
Keçi Kılı	—	—	20.000	—	70.000	—	—	15.000	105.000
Hırdavat, Cam Eşya	—	—	—	100.000	40.000	—	—	4.000	159.000
Pirinç	—	—	25.000	—	—	—	—	25.000	155.000
Şeker	—	—	—	350.000	200.000	—	—	2.000	552.000
Sabun	—	—	—	—	10.000	—	—	—	40.000
Öbürleri	20.000	10.000	150.000	135.000	245.000	15.000	25.000	90.000	770.000
Toplam	335.000	71.000	2.470.000	1.592.000	1.374.000	75.000	162.000	210.000	
Genel Toplam									6.289.000

tutulduğunu kaydetmektedir. Cuinet'nin verilerine göre, 7.936 yükümlü ile Tarsus en önde gelmekte, 5.200'er yükümlü ile de Silifke ve Anamur onu izlemekteydi. En az yükümlü ise, Mersin'deydi (4.503). İngilizler'le, Almanlar'ın yöredeki etkinlikleri arttıkça, karayolları da gelişmeye başladı. XX. yy'ın ilk yıllarında, Adana-Mersin-Silifke; Silifke-Mut-Karaman-Konya yollarının yapımı da gerçekleşmiştir.

1901 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, XX. yy'ın başında Taşucu-Silifke ile Silifke-Mersin-Karaman arasında şose yol vardı. Taşucu İskelesi yolu üzerindeki Kuruçay Köprüsü ise, o dönemde, Taşuculu Hacı Halilzade Hacı Ahmed'in taahhüdü ve Bahşi Paşa'nın yardımıyla yapılmıştır.

XIX.yy'ın ortalarında pamuk üretim alanlarının iyileştirilmesini ve genişletilmesini amaçlayan İngilizler, Çukurova ve İçel bölgesinin ulaşım olanaklarının düzeltilmesi için çeşitli demiryolu projeleri ortaya attılar. En sonunda, 1883'te Adana-Tarsus-Mersin hattında bir demiryolu yapımı ve işletilmesi ayrıcalığı Mehmed Nahit Bey ile Kara Todori Paşa'ya tanındı. 99 yıl süreli ayrıcalığı, bir süre sonra Baron Evain de Vandeuvre satın alarak, 1885'te 165.000 sterlin sermayeli bir Osmanlı şirketi kurdu. Şirketin 20'şer sterlinlik toplam 8.250 hissesinden 2.500'ü Fransa'da, 3.500'ü İngiltere'de, 1.980'i İstanbul'da ve 270'i Adana ve Mersin'de satılmıştı. Bir yıl içinde, bu kez 100 sterlinlik 1.850 tahvil çıkaran ve bunların satışından 167.000 sterlin elde eden şirket, 1884'te Adana-Mersin demiryolunun yapımına girişti. Toplam 67 km uzunluğundaki demiryolu, 2 Ağustos 1886'da işletmeye açıldı.

1887-1890 yıllarında Çukurova ve İçel yöresini kasıp kavuran kuraklık, üretimi yok denecek bir dereceye indirince, taşıyacak mal bulamayan demiryolu şirketi 3-4 yıl zarar etti. 1887'deki büyük sel de pamuk ürününe ikinci bir darbe indirdi. Bu arada şirketin yönetiminde bazı değişiklikler oldu. Londra'dan İstanbul'a taşınan şirketin yeni yönetimi, Osmanlı Hükümeti ile sürekli görüşmeler yaparak, şirketin ödemekle yükümlü olduğu vergilerde büyük indirimler elde etmeyi başardı. 1891'de kârdan pay dağıtabilecek duruma gelen şirket, 1892'de yeniden tahvil çıkardı. 1896'da ise, şirketin tüm hisseleri İngilizler'le Fransızlar'a geçmişti. XX.yy'ın başlarında Osmanlı Devleti üstündeki etkilerini giderek artıran Almanlar, 1906'da şirketi satın aldılar. Böylece, Adana-Mersin demiryolu 1908'de resmen Bağdat demiryolunun bir şube hattı durumuna geldi.

Adana-Mersin demiryolu, km başına düşen gelir açısından Osmanlı Devleti'nin demiryolları arasında ilk sırayı almaktaydı. İşletme giderleri çıkarıldıktan sonra, brüt gelirin ortalama % 55'i net gelir olarak kalmaktaydı.

1889-1911 döneminde, Adana-Mersin demiryolunun brüt geliri şöyleydi:

Yıllar	Gelir
1889	234.067 Frank
1890	318.453 Frank
1891	23.911 Sterlin
1892	22.688 Sterlin
1893	18.027 Sterlin
1894	16.397 Sterlin
1895	18.794 Sterlin
1896	17.219 Sterlin
1897	13.531 Sterlin
1898	486.487 Frank
1899	574.324 Frank
1900	521.925 Frank
1901	471.881 Frank
1902	463.707 Frank
1903	557.875 Frank
1904	642.329 Frank
1905	620.085 Frank
1906	631.340 Frank
1907	772.940 Frank
1908	919.474 Frank
1909	1.060.208 Frank
1910	1.240.300 Frank
1911	1.375.950 Frank

İlk yıllarda yaklaşık 30.000 kişi taşıyan Adana-Mersin demiryolu, 1889-1911 döneminde hızlı bir gelişme gösterdi. Adana-Mersin demiryolunun 1889-1911 yılları arasında taşıdığı yolcu miktarı şöyleydi:

Yıllar	Yolcu
1889	27.804 Kişi
1890	38.507 Kişi
1906	141.858 Kişi
1908	173.186 Kişi
1910	295.693 Kişi
1911	335.349 Kişi

Adana-Mersin demiryolunda, 1889-1911 döneminde taşınan mal miktarları, yaklaşık 20 yıl içinde, yöredeki ticaretin ne denli canlandığını göstermektedir. İlk işletme yıllarında 20.000 ton mal taşıyan demiryolunun kapasitesi, 1911'de yaklaşık 7,5 katına çıkmıştı.

1889-1911 döneminde, Adana-Mersin demiryolunda taşınan mal miktarı şöyleydi:

Tablo 13
1890'da Taşucu ve Anamur'dan Sefer Yapan Gemilerin Türleri, Taşıdıkları Yük Hacmi ve Bandıraları

	Gemi Türü ve Sayısı			Tonaj		
Bandıra	Buharlı	Yelkenli	Toplam	Buharlı	Yelkenli	Toplam
Taşucu						
İngiliz	72	—	72	25.128	—	25.128
Avusturya-Macaristan	1	—	1	444	—	444
İspanyol	2	—	2	1.708	—	1.708
Fransız	2	—	2	2.132	—	2.132
Yunan	34	15	49	7.905	2.808	10.793
Kudüs	—	4	4	—	218	218
Osmanlı	27	223	250	21.880	5.927	27.807
Arap	—	3	3	—	485	485
Toplam	138	245	383	59.197	9.518	68.715
Anamur						
İngiliz	48	—	48	16.623	—	16.623
Yunan	7	2	9	1.515	201	1.716
Osmanlı	—	298	298	—	13.662	13.662
Toplam	55	300	355	18.138	13.863	32.001

Tablo 14
1890'da Taşucu, Kilindria ve Anamur Limanlarından Dış Ülkelere Gönderilen Ürünlerin Dağılımı ve Değişimi

Ürün Adı	Taşucu	Kilindria	Anamur	Toplam (Frank)
Buğday, Arpa	950.000	300.000	250.000	1.500.000
Susam, Darı	65.000	10.000	60.000	135.000
Pelit ve Meşepalamudu	180.000	60.000	75.000	315.000
Kuru Üzüm	60.000	20.000	—	80.000
Kereste	660.000	500.000	350.000	1.510.000
Canlı Küçükbaş Hayvan	130.000	70.000	—	200.000
Yün	70.000	50.000	10.000	120.000
Öbürleri	80.000	40.000	20.000	140.000
Toplam (Frank Olarak)	2.195.000	1.040.000	765.000	4.000.000

Yıllar	Mal Miktarı (Ton)
1889	20.772 Ton
1890	36.612 Ton
1906	54.267 Ton
1908	85.420 Ton
1910	129.898 Ton
1911	147.563 Ton

Demiryollarının yapımı, XIX.yy sonu ile XX.yy başlarında, İçel yöresinde, önceleri pek durgun olan deniz taşımacılığını da canlandırmıştır. Gelişen pamuk ürününün dışalım ve dışsatımı için tek yol denizdi. Bu nedenle, XIX.yy'ın sonlarına doğru, deniz ulaşımını kolaylaştıracak çeşitli projeler üzerinde çalışılmaya başlandı. Örneğin, 1880'de hazırlanan bir proje, Karataş ve Yumurtalık limanlarının modernleştirilmesini amaçlıyordu. Bu tasarı geri çevrildi. Ancak, Adana'ya daha yakın olan Karataş ve Yumurtalık limanları, ticaret gemilerinin yanaşmasına elverişli duruma getirilemeyince, Mersin'in gelişimi hızlandı. Mersin canlanırken, Çukurova'nın merkezi Adana'nın liman işlerini de yüklenmiş oluyordu. *(Bak. Adana, Tarih, XIX.yy ve XX.yy)*

1890'larda Mersin Limanı, bölge ticareti ve deniz ulaşımının merkezi durumundaydı. Deniz ticareti ve ulaşımı ağırlıklı olarak İngiliz, Fransız, Rus, Mısır ve Yunan şirketlerine bağlı gemilerce gerçekleştirilmekteydi.

EĞİTİM: XIX. yy'da İçel yöresi, eğitim açısından ileri düzeyde değildi. 1877 Adana Vilayet Salnamesi, İçel'de toplam 19 medrese ve 21 sıbyan mektebi olduğunu kaydetmektedir. 1901 Adana Vilayet Salnamesi'nde ise, İçel Sancağı'nda toplam 17 medrese ve 57 okul olduğu belirtilmektedir.

1877 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, Mersin Kazası'nda 25 medrese ve 91 sıbyan mektebi vardı. 1901 Adana Vilayet Salnamesi'nde ise köyleriyle birlikte, Mersin'de toplam 44 medrese, 1 rüştiye, 4 sıbyan mektebi, 5 ilkokul ve 1 kız okulu olduğu belirtilmektedir.

Yine aynı salname, Tarsus Kazası'nda Müslümanlar'ın 36 medrese, 1 rüştiye, 5 ilkokul, 51 sıbyan mektebi, Müslüman olmayanların da 10 ilkokul ile 1 Protestan okulu bulunduğunu yazmaktadır.

Cuinet, 1890'da tüm Adana Vilayeti'nde bir tek rüştiye olduğunu, tüm vilayetin çeşitli düzeylerdeki Müslüman kız-erkek öğrenci sayısınınsa yaklaşık 2.000 olduğunu yazmaktadır.

Mersin'de XIX. yy sonlarında 2 medrese, 1 rüştiye ve 2 Müslüman okulu vardı. Cuinet'ye göre, kentte, Rum Ortodokslar'ın biri kız, öbürü erkek toplam 60 öğrencinin okuduğu 2 okulu; Ermeniler'in de 50 öğrencinin devam ettiği 2 okulu vardı. Bu okullara Ermeni, Türk ve Fransız öğrenciler alınmaktaydı. Araplar'ın karma okulunda 63 öğrenci okumaktaydı. Protestan okulunun ise yaklaşık 100 öğrencisi vardı. Latinler'in 2 okulundan biri erkek, öbürü de kız öğrencilere ayrılmıştı. Bu okulların 35'er öğrencisi vardı. Kız okulu bir Katolik kilisesinin bahçesinde kuruluydu ve Saint-Joseph rahiplerince yönetilmekteydi.

Cuinet, 1890'da Tarsus'da Rum Ortodokslar'ın 2'si erkek ve 1'i de kız öğrenciler için 3 okulu bulunduğunu yazmaktadır. Aynı dönemde, Ermeniler'in Tarsus'ta 2 okulu, Katolik ve Protestanlar'ın ise 1'er okulu vardı. Tarsus'taki Müslüman okulu sayısı 24 idi.

Aynı dönemde, İçel Sancağı'nın merkez kazası Silifke'de 50 Müslüman öğrencisi olan 1 karma okul bulunmaktaydı. Mut'ta 1 medrese ile 6 Müslüman okulu, Anamur'da ise 2 okul vardı.

1900 Adana Vilayet Salnamesi'nde, Mersin Sancağı'nda 7.280 öğrenci olduğu belirtilmektedir. 1900'de sancağın Müslüman kadın ve erkek toplam nüfusları, sırasıyla 34.260 ve 35.500 olduğuna göre, kız ve erkek öğrencilerin bu nüfus içindeki oranları % 10'u bulmaktaydı. Aynı salnamenin verileri, Müslüman olmayan öğrencilerin kendi toplam nüfusları içindeki oranlarının da yaklaşık % 10 olduğunu göstermektedir.

1900 Adana Vilayet Salnamesi'nin verilerine göre, Mersin Sancağı'nda kız-erkek öğrenci sayıları şöyleydi:

Mersin Sancağı

Topluluk Adı	Kız	Erkek	Toplam
Müslüman	3.420	3.520	6.940
Müslüman Olmayan	215	125	340
Toplam	3.635	3.645	7.280

İçel Sancağı'ndaki öğrenci sayısını veren 1900 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre, sancak genelinde toplam kız ve erkek öğrenci sayısı birbirine yakındı. Müslüman olmayan öğrenci sayısı çok düşüktü. 1900 nüfus verilerinde, Müslüman kadın ve erkek sayısı 52.582 ve 54.000 olduğuna göre, kız ve erkek öğrenci sayısı, toplam içinde % 10'unu oluşturmaktaydı. Müslüman olmayan öğrencilerin oranı da, 695 ve 786 olan kadın ve erkek nüfus toplamları içinde % 10 idi.

İçel Sancağı

Topluluk Adı	Kız	Erkek	Toplam
Müslüman	5.260	5.450	10.710
Müslüman Olmayan	70	79	149
Toplam	5.330	5.529	10.859

1903 Maarif Salnamesi'nde, Mersin, Tarsus, Silifke, Anamur, Gülnar ve Mut'taki medreseler ile ilk üçündeki medreselerin öğrenci sayılarına yer verilmektedir. Anamur, Gülnar ve Mut'taki medrese öğrencilerinin sayısına ilişkin veriler bilinmemektedir.

Maarif Salnamesi'ne göre, Tarsus Kazası'ndaki medreseler ve öğrenci sayısı şöyleydi:

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Kubad Paşa	23
Mehmet Efendi	29
Niyazi Efendi	80
Kurai Efendi	31
Süleyman Efendi	31
Koyuncu Efendi	29
Hazırlı Efendi	23
Rüstem Bey	39
Kara Müftü Bey	36
Şeyh Ömer Bey	49
Cami-i Cedid	27
Küçük Minare	43
Külek (Gülek)	12
Kargılı	30
Ulaş	91
Namrun	11
Boztepe	10
Toplam	594

Mersin'in medreseleri ile öğrenci sayıları şöyleydi:

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Müftü	4
Bürhan	20
Meziyetli	15
Bekir Dede	6
Toplam	45

Silifke Kazası'ndaki medreseler ile öğrenci sayıları şöyleydi:

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Hamidiye	110
Karşıyaka	30
Türe	56
Uzuncaburç	22
Kavak	32
Çatak	42
Kürkçü	30
Kızılabalı	40
Bahçedere	12
Hacıahmetli	16
Kepçe	20
Yenisu	15
İnceağrı	58
Toplam	483

Anamur'daki Berebucak Medresesi'nde 79 öğrenci okumaktaydı. Ayrıca, Anamur'da Nasreddin, Pazarcı, Sultan Alaeddin ve Gürcü Bey adlı 4 medrese daha vardı. Gülnar'da, Saidler, Çıtak, Zeyne, Daracık, Eskiyörük, Libas, Gezende, Kalfalar, Alışıklı ve Tul olmak üzere, toplam 10 medrese bulunmaktaydı. Mut'ta ise, Lâl Paşa, Feyziye, Hacı Ahadlı, Kürkçü, Yalnızcabağ ve Ilıca adında toplam 6 medrese vardı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, XX. yy'ın başlarında İçel yöresinde yalnızca 2 lise dengi öğrenim kurumu vardı. Bunlardan ilki Rum Ortodokslar'ın idadisi idi; ancak öğrenci sayısı bilinmemekteydi. İkinci lise dengi okul ise, Tarsus'taki St. Paul Amerikan İdadisi idi. Bu okulun toplam 302 öğrencisi vardı.

XX. yy'ın başında, İçel yöresinin başlıca yerleşim merkezleri olan Tarsus, Silifke, Mut ve Anamur'da 1'er rüştiye vardı. Mersin'de ise kız ve erkek öğrenciler için 2 ayrı rüştiye bulunmaktaydı. Bu okulların öğrenci sayıları ise, sırasıyla 76 erkek ve 40 kız idi. Öbür dört kazadaki rüştiyelerin öğrenci sayısı ise sırasıyla 130, 37, 26 ve 65 idi.

1903 Maarif Salnamesi, Mersin'de 16, Tarsus'ta 17, Silifke'de 4, Mut'ta 2, Anamur'da 2, Gülnar'da 3 olmak üzere, İçel yöresinde toplam 44 ilkokul (mekteb-i iptidaiye) bulunduğunu yazmaktadır. Salnamede, adı geçen ilkokulların öğrenci sayılarına ilişkin veriler yer almamaktadır.

Aynı salnamede, İçel yöresinde yalnızca 3 kütüphane olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde, Mersin'deki kütüphanede 80 kitap, Tarsus'taki 2 kütüphanede ise, toplam 408 kitap vardı.

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE İÇEL

İçel, Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi'nde (1919-1923), işgalden en çok etkilenen illerdendir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) hemen sonra işgal altına giren İçel'de, Fransız güçleriyle yoğun çatışmalar olmuş, Kuva-yı Milliye'nin en güçlü direniş cephelerinden biri burada kurulmuştur.

MONDROS MÜTAREKESİ'NDE DURUM: İçel, Mondros Mütarekesi öncesinde, bugünkünden farklı bir yönetsel yapıdaydı: İçel İli'nin bugünkü topraklarından bir bölümü Adana Vilayeti'ne bağlı Mersin Sancağı, geri kalan bölümü de bağımsız İçel Sancağı içinde yer alıyordu. Bugün İçel'in ilçesi olan Tarsus, Mersin Sancağı'na; Silifke, Anamur, Gülnar ve Mut da İçel Sancağı'na bağlıydı. Her iki sancağın toplam nüfusu 200.000 dolayındaydı ve bu nüfusun 6-7 bin kadarı Ermeniler'den oluşuyordu.

Gerek Mersin, gerekse İçel sancakları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu'nun en gelişmiş yörelerindendi. Mersin, bir ticaret ve sanayi merkezi olan Adana'nın doğal limanı durumundaydı. Ayrıca, Haydarpaşa-Bağdat demiryoluna ve İskenderun-Halep karayoluna bağlantı, oldukça korunaklı ve geniş bir limana sahip olması nedeniyle, Anadolu'nun üçüncü büyük dışsatım limanı durumunda idi. Adana'dan Mersin'e uzanan demiryolu üzerinde olan Tarsus, Anadolu'nun sebze ve meyve gereksiniminin büyük bir bölümünü karşılıyordu. Çukurova'nın bu iki kenti bu özellikleriyle, canlı bir ticaret yaşamına sahipti. Osmanlı Bankası'nın en eski şubelerinden biri Mersin'deydi. Çok sayıda üyesi olan Mersin ve Tarsus ticaret odaları, XIX. yy'da ilk kurulan odalar arasındaydı. Bu iki kentte İngilizler'in, dokumacılık ve gıda sektöründe önemli yatırımları vardı. Tarsus'un verimli toprakları Ramazanoğulları, Karabucaklar, Karacaaslanlar gibi birkaç ailenin elindeydi.

Mersin ve Tarsus, ekonomik yaşamı felce uğratan Birinci Dünya Savaşı sonrasında bu özelliklerinden çok şey yitirdilerse de, büyük devletlerin, özellikle de Fransızlar'ın her şeye karşın ele geçirmek istedikleri başlıca bölgelerden biri yine, Mersin ve İçel sancaklarını da içeren Çukurova yöresiydi. Çok daha eski tarihlere uzanan bu isteklerin temelinde, ekonomik nedenlerin yanı sıra, Çukurova'nın Anadolu'yu Arap Yarımadası'na ve Basra Körfezi'ne bağlayan bir geçit oluşturması da yatıyordu. Tarsus ve Mersin'deki Amerikan kolejleri, yine Tarsus'taki Fransız Kız Rahibe Okulu, kültürel yayılma ve casusluk bakımından birer araç olarak kullanılıyordu. Üzerinde böylesine hesaplar yapılan bir yörede, casusluk etkinliklerinin yoğun bir biçimde yürütülmesi, aslında çok doğaldı. Nitekim, daha savaş sürerken bu tür olaylardan biri, bir rastlantı sonucu ortaya çıkarılmıştı: Temmuz 1918 ortalarında, bir gece yarısı Mersin Limanı açıklarında bir sandalda ele geçen içi belge dolu bir torbayla ilgili soruşturma, kalabalık bir casusluk örgütünü açığa çıkarmıştı. Kıbrıs'taki İngiliz Casusluk Merkezi ile bağlantı içinde oldukları ve liman açıklarında demirleyen bir İngiliz savaş gemisine askeri belge kaçırdıkları belirlenen bu örgütün üyeleri ağır hapis cezalarına çarptırılmışlarsa da, Mondros Mütarekesi'nden sonra serbest bırakılmışlardı.

Mondros Mütarekesi imzalanınca, İtilaf Devletleri'nin ilk işlerinden biri mütareke antlaşmasının bazı maddelerine dayanarak, Çukurova yöresini işgale hazırlanmak oldu. Mütarekenin 16. maddesi "Toros Tünelleri"nin İtilaf Devletleri'nce işgal edilmesini öngörüyordu. İngiltere ve Fransa bu madde doğrultusunda hızla harekete geçti. 12 Kasım 1918'de de, İngiliz Generali Clark imzasıyla, İkinci Ordu Komutanı Nihat Paşa'ya şu notayı yolladılar:

"1 Aralık 1918 Cuma günü, öğleye kadar, bütün Osmanlı birlikleri Ceyhan Irmağı'nın batısına, 5 Aralık'tan önce de Adana-Tarsus demiryolunun kuzeyine çekileceklerdir. 14 Aralık 1918'de ise, Osmanlı birliklerinin tümü Pozantı'nın batısına geçmiş olacaktır. Osmanlı birlikleri bütün ağır ve hafif silahlarını Katma İstasyonu'nda İngilizler'e teslim edecekler ve terhis işlerini Pozantı'nın batısında yapacaklardır."

Bu notanın gerekleri, İstanbul Hükümeti'nin de yoğun baskısıyla, kısa sürede yerine getirilince, Adana ve çevresinde, jandarmaların dışında hiçbir askeri birlik kalmadı.

İŞGAL VE SONRASINDAKİ OLAYLAR: 17 Aralık 1918'de, bir İngiliz savaş gemisi Mersin Limanı açıklarına geldi. Bir İngiliz subayı filikayla kıyıya çıkarak, Mersin Mutasarrıfı Galip Bey'e İngiliz Hükümeti'nin bir notasını iletti. Notada, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi uyarınca ve bölgede güvenliği sağlamak amacıyla işgallere girişileceği, işgalin Mersin'den başlayacağı, çıkartmanın istasyon yakınındaki iskeleden yapılacağı belirtiliyordu. Ayrıca, geçici olduğu ileri sürülen bu işgal sırasında Osmanlı yönetiminin görevlilerine dokunulmayacağı sözünü de veren İngiliz notası, işgal askerlerinin İngiliz fabrikalarına, istasyon binasına, Amerikan Koleji'ne ve iskele çevresindeki alana yerleşeceğini belirtiyordu. Mersin Mutasarrıfı Galip Bey, önce bu notaya karşı çıkmak istediyse de, Adana valisi ile yaptığı telgraf görüşmesi sonunda, İngilizler'in isteğine boyun eğmek zorunda kaldı. İngilizler'in fabrikalara ve Amerikan Koleji'ne yerleştirdikleri Hintli birliklerin ardından, aynı gün Mersin'e Fransızlar'ın komutasında 1.500 kişilik bir birlik daha girdi. Bu birlik içindeki Fransız askerlerinin sayısı yalnızca 150 dolayındaydı. Geri kalanlar, "Kamavor" denen Ermeni gönüllülerinden oluşuyordu. İki gün sonra, 19 Aralık 1918'de Fransızlar Tarsus'u da işgal ettiler. Aynı gün, Suriye'deki Fransız İşgal Güçleri Komutanı General Hamlin'in de önemli bir güçle Mersin'e gelmesiyle, Mersin-Tarsus yöresi, çok sayıda Fransız işgal askerinin yığıldığı bir bölge durumuna girdi.

Bir süre sonra, Fransız İşgal Komutanlığı yönetsel bir düzenleme yaparak, Mersin İşgal Komutanlığı'na Binbaşı André'yi, Tarsus İşgal Komutanlığı'na da Yüzbaşı Coulet'yi atadı. İşgal komutanlarını sınırsız yetkilerle donatan Fransızlar, hemen hemen tüm görevlileri değiştirerek, yerlerine Fransız subaylarını ya da yandaş olarak gördükleri, eşraftan bazı kişileri atadılar. Yöredeki Türk askeri gücünü bütünüyle etkisiz duruma getirmek için jandarma örgütünü karma bir yapıya dönüştürmeye çalışan, kimi Ermeni Kamavorları'nı da bu örgüte sokan işgal komutanlığı, ayrıca bir de milis örgütü kurdu.

Fransız İşgal Komutanlığı'nın işgal bölgesinde yaptığı önemli bir düzenleme de, Güney Anadolu'da ayrı bir gümrük örgütü oluşturmak oldu: Mersin ve çevresinde, çeşitli noktalarda gümrük karakolları kuruldu. Bunların başlıcalarından, Mersin-Silifke

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İçel Milletvekilleri

Osmanlı Devleti'nin 1892'yi izleyen yıllardaki yönetsel bölümlenmesine göre, İçel ve Mersin iki ayrı sancak idi. Dolayısıyla, günümüzde tek bir vilayet içinde yer alan İçel ve Mersin, II.Meşrutiyet Dönemi'nde ayrı ayrı ayrı temsil edilmişlerdir.

Sancak Adı	Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Görev Yaptığı Dönem
İçel Sancağı	Mahmud Bayram Efendi	Bağımsız	1908-1912
	Hafız Emin (İnankur) Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
Mersin Sancağı	Arif Hikmet Bey	Bağımsız	1908 — 1912
	Abdülhalim Bey	Bağımsız	1908 — 1912
	Sadık Paşa	Bağımsız	Nisan 1912 - Ağustos 1912 1914 — 1918

karayolu üzerindeki Alata Gümrük Kapısı'nın yönetmeliği söyleydi:

1- Mersin yoluyla, Silifke'den Kilikya'ya girecek olan her türlü maldan % 11 gümrük resmi alınacak, aynı yolla Kilikya'dan Mersin'e gelecek mallar için ödenecek gümrük resmi ise % 1 oranında olacaktı.

2- Silifke'den, Mersin yoluyla Suriye'ye yapılacak her türlü hayvan, buğday ve arpa dışsatımı serbest bırakılacaktı.

3- Bu yönetmeliğe uyulmaması durumunda, sorumlular 1 yıla kadar hapis cezasına çarptırılacak, mallarına el konacaktı.

4- Bütün askeri ve mülki yetkililer bu yönetmeliğin uygulanmasından sorumlu olacaklardı.

Fransız İşgal Komutanlığı Adana Baştemsilcisi Albay Bremond imzasıyla yayınlanan bu yönetmelikle, işgal bölgesi ile Güney Anadolu'nun işgal dışında kalan bölgeleri arasında yüksek bir gümrük duvarı oluşturulmuş, Anadolu'nun Mersin'den yapacağı dışalım hemen hemen olanaksız kılınmıştı.

Fransız İşgal Komutanlığı'nın girişimlerinden biri de Mersin-Tarsus yöresinin nüfus yapısını değiştirmeye çalışmaktı. Yöredeki azınlıkların sayısı, mütareke öncesinde toplam nüfusun 1/10'unu bile bulmazken, işgal süresince bu nüfusta gözle görülür değişiklikler oldu. Fransız askerleriyle birlikte gelen ayrılıkçı Ermeni Kamavorlar, özellikle Mut ve Silifke yöresindeki köylere sızarak buralarda etkinlik kurmaya çalıştılar. Bunu, gruplar halinde Beyrut'tan getirilen Ermeni ailelerinin yerleşmesi izledi. Fransız işgalinin hemen ertesinde, silahlı Kamavorlar'la bunlardan yüreklenen ayrılıkçı Ermeni çeteleri yörede yoğun bir terör başlattılar. Özellikle Silifke köylerinde yoğunlaşan bu saldırılar, kısa süre içinde çok büyük boyutlara vardı. Öyleki, evlerin, köylerin yakılması, toplu kırımların düzenlenmesi biçiminde gelişen olaylar, Fransız işgal makamlarını bile ürkütür oldu. Öte yandan, Türk eşrafının ileri gelenleri de işgal komutanlıklarına baskı yapıyor, bütün bu cinayetlerin kaynağının, Mersin'e getirilen Ermeni Kamavor gönüllüleri olduğunu, ayrılıkçı çetelerin bu güçlerden yüreklenerek saldırılar düzenlediğini belirtiyorlardı. Kamavorlar'ın hemen geri çekilmesi gerektiğini savunan Türkler, bu saldırılara göz yuman hatta arka çıkan Fransız yöneticilerinin de değiştirilmesini istiyorlardı. Bu durum karşısında, Adana'daki Fransız İşgal Komutanlığı Baştemsilcisi Bremod, birtakım önlemler almak zorunda kaldı. Tarsus ve Silifke'deki Kamavorlar'ı çekerek yerlerine Tunuslu ve Cezayirli askerleri yerleştirdiği gibi, Ermeniler'e açıkça arka çıkan Tarsus işgal komutanını da görevden alarak yerine Binbaşı Costiller'i getirdi.

ÖRGÜTLENME VE DİRENİŞ HAZIRLIKLARI: İşgale karşı örgütlenmenin ilk adımları, Mersin'de Fransız işgalinin başladığı gün atılmıştı. Fransızlar'ın Mersin'e çıktığı gün, bazı gençler Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nde toplanarak durumu görüşmüş, toplantıya çağırdıkları müftü ve nakipten her türlü desteğin sağlanacağına ilişkin söz almışlardı. Daha sonra Şafak Gazinosu'nda da bir toplantı yapılmıştı. Son olarak, Tevfik Kadri (Ramazanoğlu) Bey'in evinde büyük bir toplantı düzenlenmiş, müftünün önderliği altında birleşilmesi kararlaştırılmıştı. Burada ayrıca gizli bir yönetim kurulu oluşturulmuş, başkanlığına da Suphi Paşa getirilmişti. Eczacı Basri (Arsoy) Bey'le Dr. Ali Hikmet (Koral) Bey de işgale karşı olanlarla ilişki kurmakla görevlendirilmişlerdi *(Bak. Adana, Tarih)*.

Fransız işgal makamları, işgalin ikinci ayında yöre halkı ile daha düzenli bir ilişki kurmak ve "yoksullara yapılan yardımların daha örgütlü bir biçimde yürütülmesini sağlamak amacıyla" ileri gelen kişilere başvurarak etnik temelde yardım örgütleri kurulmasını önerdiler. Türkler de bu durumdan yararlanarak "İslam Hayır Cemiyeti" adı altında, açık bir örgüt kurdular. Bunu, cemiyet üyelerinin bir bölümünün de içinde yer aldığı gizli bir örgütün kurulması izledi. Örgütün çekirdeğini Fransızlar'ın işten el çektirdiği askeri yöneticilerle yedeksubaylar oluşturuyordu. Türkler'in yanı sıra, Sünni, Alevi ve Hıristiyan, Araplar, Kürtler, Museviler, Ermeniler ve Rumlar da yine "Hayır Cemiyeti" adı altında birer örgüt kurdular ve böylece Mersin-Tarsus yöresindeki, etnik ve dinsel temelde sekiz ayrı örgüt ortaya çıktı. Bunlardan, Türkler'in oluşturduğu "İslam Hayır Cemiyeti" ile Alevi Araplar'ın ve Kürtler'in kurduğu örgütler, farklı yapılarına karşın, sıkı bir ilişki içindeydiler. Nitekim, daha sonra başlayan silahlı direniş sırasında, Türkler'in yanı sıra, Aleviler'le Kürtler de Fransız işgalcilerine karşı savaştılar.

Alınan çeşitli önlemlere karşın, ayrılıkçı Ermeni çetelerin saldırıları bu yeni dönemde de sürdü. Üstelik, Ermeni Hayır Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte eylemler daha örgütlü bir nitelik kazanmış, bir ara çatışmaları engellemeye yönelik bir tutum takınan Fransız işgal makamları, bir süre sonra yine eskisi gibi saldırılara göz yumar olmuştu. Bütün bunlara karşın, yöre halkı bu kez daha hazırlıklı ve daha örgütlüydü. Geniş bir kitle desteği sağlayan İslam Hayır Cemiyeti yöneticileri, yer yer Fransız makamlarıyla pazarlığa oturuyor, onları Ermeni çetelerine karşı önlem almaya zorluyorlardı. Bu arada Fransızlar'ın başlattığı karma jandarma birlikleri oluşturma girişimi daha başlangıçta başarısızlığa uğramıştı. Başlarında Türk subayların bulunduğu jandarma birlikleri, Ermeni çetelerinin izlenmesi ve bastırılmasında oldukça etkin bir rol oynamıştı. Bu arada, Çukurova halkının büyük devletlere karşı tutumunu belirlemek amacıyla yapılan bir tür halk oylamasında "halkın herhangi bir mandadan yana olmadığı" sonucu ortaya çıkmıştı. Böyle bir sonuç alınmasında İslam Hayır Cemiyeti'nin yürüttüğü etkin propagandanın payı büyüktü.

İNGİLTERE-FRANSA ANTLAŞMASI VE İNGİLİZLER'İN ÇEKİLMESİ: İngiltere ve Fransa, daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde, aralarında anlaşarak, Ortadoğu'yu çeşitli nüfuz bölgelerine ayırmış ve paylaşmışlardı. Buna göre Suriye, Kilikya ve Musul Fransa'nın payına, Irak'ın Musul dışında kalan bölgesi ile Filistin de İngiltere'ye düşmüştü. Ancak, İngiltere, büyük petrol rezervlerini Fransa'nın egemenliğine terk eden bu paylaşımdan hoşnut değildi. Nitekim, bu durumu değiştirecek bazı gizli girişimlerde bulunmuş, 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin'le bir anlaşma yaparak, askeri destek karşılığında, bir Arap devleti kurulmasına yardımcı olacağına ilişkin söz vermişti. Söz konusu devlet, hiç kuşkusuz İngiliz denetimi altında olacaktı. Ne var ki, Fransa, ancak bir yıl sonra varlığını öğrendiği bu antlaşmaya karşı çıkmış ve konunun yeniden görüşülmesini sağlayarak, 1916 Sykes-Picot Antlaşması ile önceki elverişli konumuna yeniden kavuşmuştu.

İngiltere, Fransa'nın araya girerek Ortadoğu hesaplarını alt üst etmesini ve Musul petrolünün, bu denli yakına gelmişken, elinden kaçıvermesini bir türlü hazmedemedi. Diplomatik girişimler sonuç vermediğine göre, durumu kendi lehine çevirmek için askeri yollara başvurmaktan, oldubittilerle Fransa'yı zor durumda bırakmaktan başka çözüm yoktu. Nitekim, Mondros Mütarekesi ile birlikte İngiliz genelkurmayı böyle bir yol izlemeye başladı. Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Musul'a giren General Allenby'ye bağlı güçler, burada "fiili bir durum" yarattılar. Ardından da İskenderun Limanı'na, Fransızlar'la birlikte de Mersin'e çıktılar. Amaçları, Kilikya'ya giriş kapılarını ellerinde tutarak, buraları Musul'a karşı birer koz olarak kullanmaktı. Fransa, karşı koyacak askeri güçten yoksun olması nedeniyle, İngiliz oldubittilerine direnemedi. Böylece, Çukurova'nın birçok kasabasında ve bu arada Mersin'de ikili bir işgal durumu ortaya çıktı. Mersin'de siyasal ve mülki yönetimi Fransızlar üstlenmiş, kent içi güvenliğin sağlanmasında ise, İngiliz askerleri de görevlendirilmişti. Bu durum işgal sonrasında bir yıl boyunca süregitti. Sonunda, İngilizler, planlarını başarıyla uygulayarak Fransa'ya boyun eğdirdiler: Nisan 1919'da başlayan İngiltere-Fransa görüşmeleri Ekim 1919'da sonuçlandı ve Fransa, İngiliz askerlerinin Suriye ve Güney Anadolu'yu boşaltması karşılığında Musul'u gözden çıkardı. İngilizler de antlaşmaya uyarak Çukurova'yı boşaltmaya başladılar ve 20 Kasım 1919'da General Mac Andrew'in karargâhı da Mersin'den ayrılınca, İngilizler Kilikya'dan bütünüyle çekilmiş oldu.

Mersin'deki işgalin daha önceki ikili yapısı bütün olumsuzluklarına karşın, zaman zaman Fransız ve İngiliz güçleri arasında yetke çatışmalarına yol açıyordu ve halk, yetke boşluğundan yararlanma olanağı bulabiliyordu. Fransızlar, yörenin tek egemeni durumuna gelince, bu olanak büyük ölçüde yitirilmiş oldu. Üstelik, Mersin Fransız İşgal Komutanı, daha önce çeşitli kademelerde görev yapan bütün Türk memurlarını değiştirip yerlerine kendi yandaşlarını atadı.

Bu gelişmeler, işgalin yarattığı durumu daha da ağırlaştırırken, öte yandan işgale karşı direniş hazırlıklarının hızlanmasına neden oldu.

KUVA-YI MİLLİYE ÖRGÜTLENMESİ: İngiltere ile Fransa arasında Çukurova'nın boşaltılmasını konu alan görüşmeler sürerken, 4-11 Eylül 1919 arasında, Sivas'ta ulusal bir kongre düzenlenmişti. Kongrede alınan birçok önemli karar arasında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ülke çapında yaygınlaştırılması da vardı. Bu karar gereğince pek çok kent ve kasabada

direniş örgütleri kuruldu; bazı yerlerde başka adlar altında çalışan direniş örgütleri de Müdafaa-i Hukuk şubelerine dönüştürüldü. O dönemde, Mersin yöresinde adını duyurabilen başlıca örgüt İslam Hayır Cemiyeti idi. Ancak, bu örgüt çok yönlü bir direnişe önderlik edebilecek özelliklerden yoksundu. İşgalin hemen ertesinde, İstanbul'da kurulan Kilikyalılar Cemiyeti ise, İçel yöresinde etkinlik kuramamıştı. Sivas Kongresi'nin aldığı ülke çapında örgütlenme kararını uygulamak için belli merkezler seçildi. Bunlardan biri de, İçel-Mersin yöresindeki örgütlenmeye önderlik edecek olan Konya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ydi. Bu örgüt, 12. Kolordu'ca da desteklenecek ve Kilikya'ya batıdan girecek güçler burada düzenlenecek, gerekli silah ve cephane buradan sağlanacaktı. Bu görevi yerine getirmek üzere de, kolordu binbaşılarından Hüseyin Hüsnü Bey'e yetki verildi.

Mersin Kuva-yı Milliyesi'nin Kurulması: Ekim 1919'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Konya Şubesi Başkanı Hüseyin Hüsnü Bey'le ilişki kuran Mersin Jandarma Tabur Komutanı Yüzbaşı Haydar Bey, İslam Hayır Cemiyeti yöneticileriyle görüştükten sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğü doğrultusunda örgütlenme çalışmalarına başladı. Hüseyin Hüsnü Bey, Haydar Bey'i resmi bir görevde bulunması nedeniyle, fazla öne çıkmaması konusunda uyarmış, Fransız makamlarına sezdirmeden, jandarma depolarındaki silahların direnişçilere dağıtılmasını istemişti. Haydar Bey de bu buyruğu yerine getirerek jandarma depolarından 300 dolayında tüfek çıkarttı ve bunları, "bekçi" ya da "tarımcı" görünümü altındaki direnişçilere dağıttı.

Haydar Bey'in dolaylı olarak yürüttüğü örgütlenme çalışmalarını, bir süre sonra, asıl görevi Mersin Kuva-yı Milliyesi'ni yönetmek olan Emin Arslan Bey üstlendi. Bu arada, Mersin'in çeşitli köylerinde, yedeksubayların önderliğinde üçer kişilik Müdafaa-i Hukuk birimleri kurulmuştu. Emin Arslan Bey, Mersin'de merkezi bir örgütlenmeye gitmeden önce, çevre yerleşmelerdeki mevzilerin sağlamlaştırılması gerektiğini düşünüyor, bu nedenle de örgütlenmeyi Konya'dan Mersin'e doğru adım adım oluşturuyordu. Bu doğrultuda ilk olarak Mut, Silifke, Gülnar ve Anamur Müdafaa-i Hukuk örgütleri kuruldu. Bunlardan Mut Müdafaa-i Hukuk Şubesi başkanlığına Mirza Bey, Gülnar'daki şubenin başkanlığına Müftü Mehmet Efendi, Silifke şubesi başkanlığına da Hafız Emin Efendi getirildiler. Silifke'ye bağlı Mağara ve Yağda bucaklarında da Müdafaa-i Hukuk şubeleri kuruldu. Bu örgütlerin başkanlıklarını Hacı Osman Efendi ve Mehmet Emin Bey üstlendiler. Silifke'deki örgütlenme çalışmalarının yürütülmesi sırasında, 7 Mart 1920'de kasabada büyük bir miting düzenlendi. Miting sonrasında, çok sayıda Silifkeli genç Kuva-yı Milliye'ye yazıldı.

Çevre kasabalardaki örgütlenmeler tamamlandıktan sonra, Mersin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin oluşturulmasına geçildi ve 1 Mayıs 1920'de kurulan örgütün başkanlığını önce Ali Efendi, bir ay sonra da Ömer Lütfi (Kutay) Bey üstlendiler.

Tarsus'taki Örgütlenme: Tarsus'taki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinin gerçekleştirilmesine Belenkeşlik eşrafı önderlik etti. Tarsus içinde çalışma merkezi edinmenin sakıncalı olacağı düşüncesiyle de, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tarsus Şubesi merkezi, çalışmalarını bir süre Belenkeşlik'ten yürüttü. 19 Mart 1920'de oluşturulan bu örgütün başkanlığını Hacı İshak Efendi üstlendi. Ancak, Hacı İshak Efendi, bu görevi yürütmekte yetersiz kaldığını belirterek bir süre sonra başkanlıktan çekilince, 24 Nisan 1920'de Karadiken'de yeni bir görev bölüşümü yapıldı ve örgüt başkanlığına Halimbeyzade Salih Bey getirildi. Öte yandan, Tarsus Çayı'nın doğusuna yerleşmeye başlayan gönüllü müfrezelerinin yiyecek, giyecek ve malzeme gereksinimlerini örgütlü bir biçimde karşılamak amacıyla çeşitli birimler oluşturuldu. Bunlardan Suphi Çapa Çiftliği'ndekini Sadık (Eliyeşil) Paşa, bir başkasını ise "Şerefoğlu İslam" takma adıyla Şuberizade Kemal Bey yönetiyordu. Kemal Bey'in sorumluluğundaki birimin başlıca görevi, yöredeki Fransız askeri varlığına ilişkin bilgi toplamak ve işgalcilerin eylem hazırlıklarını düzenli bir biçimde Emin Arslan Bey'e bildirmekti. Bu birimde doğal olarak, Tarsus jandarma örgütünde görev yapan subay ve assubaylarla, işgalcilerle iyi ilişkiler kurarak kuşku uyandırmamayı başarabilen kişiler yer alıyordu.

SİLAHLI DİRENİŞ: İçel yöresindeki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmelerine koşut olarak, Binbaşı Emir Arslan Bey de, yoğun bir çalışmayla askeri örgütlenmeyi gerçekleştiriyor, "Gönüllü Müfreze" adı altında çok sayıda direniş birliği oluşturuyordu. Mart 1920 sonlarında bu örgütlenme büyük ölçüde tamamlandı ve İçel yöresindeki direniş birlikleri, Mersin ve Tarsus grup komutanlıklarına bağlı olarak bir araya getirildiler. Sinan Tekelioğlu komutasındaki Kavaklıhan Grubu da, gerek duyuldukça İçel'deki direniş örgütlenmesine destek olacaktı.

Çatışmaların Başlaması ve Başnalar Yengisi: İçel Kuva-yı Milliyesi ile Fransız işgal birlikleri arasındaki ilk silahlı çatışma, 17 Mart 1920'de oldu. Çevredeki direniş hazırlıklarını haber alarak, Kuva-yı Milliye'yi daha güçlenmeden ortadan kaldırmak için Mersin Karargâhı'ndan yola çıkan iki Fransız bölüğü Mersin'e 15 km uzaklıktaki Erçel Köyü girişinde, Başnalar Mahallesi'nde gönüllü müfrezelere bağlı I. bölüğün baskınına uğradı. Fransız bölükleri hiç beklemedikleri bu baskın karşısında büyük şaşkınlığa uğradılar ve geri çekilmek için dahi zaman bulamayarak, çok sayıda kayıp verdiler.

Başnalar yengisini, 3 Nisan 1920'deki Arpaçsakarlar olayı izledi. Köy zenginlerinden birinin şikâyetini fırsat bilen Fransızlar, Kuva-yı Milliye yanlısı olduğunu öğrendikleri Arpaçsakarlar Köyü halkını sindirmek için harekete geçtiler ve 3 Nisan gecesi köyü kuşatarak ateşe verdiler. Çok sayıda evin bütünüyle yandığı bu baskın sırasında, Fransızlar, köy halkından 7 kişiyi Mersin'e götürdüler. Köylülerin hayvanlarına da el koydular.

Yine 3 Nisan'da, "Mersin ve Çevresi Gönüllü Müfrezeler Komutanı" Emin Arslan Bey gözdağı vermek amacıyla, Mersin'deki Fransız karargâhına bir nota gönderdi. Notada, Mersin'in 10.000'i aşkın Kuva-yı Milliyeci'ce kuşatıldığı ve Fransız birlikleri 48 saat içinde Mersin'i boşaltmazsa işgal karargâhının yerlebir edileceği belirtiliyordu. Ne var ki, bu nota beklenen etkiyi yaratmadı. Belirtilen notanın gerçeği yansıtmadığını öğrenen Fransızlar, notanın Mezitli Köyü'nden gönderildiğini sanarak, 5 Nisan 1920'de bu köye büyük bir saldırı düzenlediler. Savaş gemilerinin topçu ateşiyle de desteklenen bu saldırı sırasında, Mezitli yerlebir edildi. Bu arada Gönüllü Müfrezeler karargâhının bulunduğu Tömük Köyü de denizden bombardıman edildiği için, Emir Arslan Bey komutanlık karargâhını önce Çevlik'e, oradan da Elvanlı'ya taşıdı.

Fransızlar, Mersin yakınlarında ikinci kez 19 Nisan'da, İçme'de yenilgiye uğradılar. İçme Boğazı'nda Alsancak Müfrezesi Komutanı Yedek Teğmen Osman Muzaffer (Koçaşoğlu) Bey'in baskınına uğrayan iki Fransız bölüğü, uçaklarla da desteklenmesine karşın yenilgiden kurtulamadı. 20 Nisan'da Hebili yönünde çekilmeye başlayan Fransız birlikleri, burada da köy halkının direnişiyle karşılaştı ve ağır kayıplara uğradı. Bundan bir hafta kadar sonra karşı saldırıya geçen Kuva-yı Milliyeciler, 27 ve 29 Nisan'da iki Fransız karakolunu bastılar ve Mersin-Tarsus demiryolu hattını birkaç noktadan havaya uçurdular.

Mersin Cephesi'nde, Mayıs 1920'de meydana gelen çatışmaların en önemlileri, Birinci ve İkinci Su Bendi savaşlarıydı. Mersin Kuva-yı Milliyecileri'nin uyguladıkları başlıca savaşım yöntemlerinden biri, Fransız ikmal hatlarını keserek onları kent içinde zor durumda bırakmaktı. Nitekim bu amaçla, Mersin'e içme suyu sağlayan bentleri yıkmış ve bendi onarmak için gelecek Fransız birliklerini karşılamak için de burada bir karakol oluşturmuşlardı. Fransızlar, Mersin'in 4 km kuzeybatısındaki Üseli Köyü yakınlarındaki bu su bendini onarmak için 5 Mayıs 1920'de bir ekip gönderdiler. Ancak, bent yakınlarındaki karakolda bulunan Başçavuş Yusuf Efendi komutasındaki Demirtaş Müfrezesi, bu onarım ekibini yaklaştırmadığı gibi, ekibi korumak için gönderilen Fransız gücünü de ağır kayıplara uğrattı. Fransızlar çekilmek zorunda kaldılar.

Kentteki su sıkıntısının artık dayanılmaz boyutlara varması üzerine, Fransızlar, 10 Mayıs'ta yeni bir saldırı düzenlemeyi kararlaştırdılar. Ancak, bu saldırı hazırlığını daha başında öğrenen İçel Kuva-yı Milliyesi, Üseli'de önemli bir yığınak yaptı. Bir alay gücündeki Fransız birliği, saldırı için öngörülen günde, Ernest Renan savaş gemisinin topçu ateşi desteğinde harekete geçti. Hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Dokuzharnup'a gelen Fransız askerleri, burada yaylım ateşiyle karşılaştılar. Hemen bütün Kuva-yı Milliye önderlerinin katıldığı bu pusuda, Fransızlar 200 dolayında kayıp vererek aynı gün Mersin'e çekildiler. Su bentlerinin onarımı ise Mersin Belediyesi işçilerince ve Kuva-yı Milliye'nin izin vermesinden sonra yapılabildi.

Tarsus Cephesi'nde Kuva-yı Milliye ile Fransızlar arasında, bu dönemde meydana gelen çatışmaların en önemlisi Birinci

Eshabıkehif Savaşı'ydı. Bu çatışma, 19 Nisan 1920'de, Mersin Cephesi'nde İçme Çatışması'nın yapıldığı gün başladı. Tarsus'tan çıkan 300 dolayında Fransız askeri Eshabıkehif Dağı eteklerinde küçük bir Kuva-yı Milliye birliğiyle karşılaştı. Sucular Köyü yakınlarında meydana gelen ve iki gün süren çatışmalarda, Fransızlar çok sayıda asker yitirerek Tarsus'a çekilmek zorunda kaldılar.

Nisan-Mayıs 1920'de, Tarsus-Pozantı yolu üzerindeki Kavaklıhan'da da önemli çatışmalar oldu. Biri Adana'dan, öbürü de Tarsus'tan, iki kez harekete geçen Fransız birlikleri, her iki harekâtta da ancak Kavaklıhan'a dek ilerleyebildiler. 13 Nisan ve 17 Mayıs'taki bu çatışmalar sırasında, Sinan Tekelioğlu önderliğindeki Kuva-yı Milliye çeteleri Fransızlar'ı ağır kayıplara uğrattılar.

Kavaklıhan Grubu'na bağlı Kuva-yı Milliyeciler'in üstünlüğüyle sonuçlanan çatışmaların en önemlisi ise 28 Mayıs 1920'deki Panzin Savaşı idi. Bu çatışma sırasında, Pozantı'da üslenen Binbaşı Nesnil komutasındaki Fransız birlikleri, kuşatıldıkları Panzin çukurundan çıkamadılar ve bütün silah ve cephaneleriyle birlikte Kara Afet komutasındaki Kara Bomba Müfrezesi'ne teslim oldular.

20 Günlük Ateşkes: 31 Mayıs 1920'de Fransızlar'la Ankara Hükümeti arasında bir ateşkes antlaşması yapıldı. Fransızlar'ı bu antlaşmayı yapmaya zorlayan başlıca neden, 26 Mayıs'ta kuşatma altına giren Pozantı'daki Fransız birliğini yok olmaktan kurtarmaktı. Ne var ki Pozantı'daki Fransızlar 31 Mayıs 1920'de gece yarısından başlayarak 20 Haziran 1920 gece yarısına değin sürecek olan ateşkesten önce tutsak edildikleri için, Fransız İşgal Komutanlığı bu antlaşmadan beklediği yararı sağlayamadı. Öte yandan, Fransa'nın, başarısızlığı kabul etmek ve Ankara Hükümeti'ni tanımak anlamına gelen böyle bir öneride bulunması, Büyük Millet Meclisi için çok önemli bir gelişmeydi. Nitekim, Mustafa Kemal, **Söylev**'de bu konuyu şöyle açıklamaktadır:

"... Fransızlar'ın İstanbul Hükümeti'ni bir tarafa bırakıp Ankara'da bizimle görüşmelerde bulunmaları ve herhangi bir konuda anlaşmaya çalışmaları, o gün için, sağlanması önemli bir siyasal nokta idi..."

Çatışmaların Yeniden Başlaması: Fransızlar'la imzalanan ateşkesin sona ermesinden beş gün sonra, 25 Haziran 1920'de, Tarsus Kuva-yı Milliyesi'ne bağlı çeteciler, Fransızlar'ın en güçlü karakollarından biri olan Hacıtalip İstasyonu'na bir baskın düzenlediler. İçinde çok sayıda Fransız askerinin barındığı ve istasyonun hemen yanı başında bulunan çiftlik binasına yapılan baskın gece yarısı başladı ve çatışmalar saatlerce sürdü. Açılan yoğun ateşin yanı sarı çiftlik binası da kundaklanınca, Fransız askerleri teslim olmak zorunda kaldılar. Bu baskın sırasında çok sayıda cephane de ele geçirildi.

31 Mayıs 1920 Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerinden biri, Fransız birliklerinin, demiryolunun kuzeyindeki bütün noktalardan güneye çekilmesiydi. Bu noktalardan biri de, 400 dolayında Fransız askerinin bulunduğu, Tarsus'un 2 km kuzeybatısındaki "Bağlar" sırtlarıydı. Fransız İşgal Komutanlığı, antlaşma hükümlerine karşın, buradaki birliğini geri çekmediği gibi, Kuva-yı Milliye'nin Tarsus'a yönelebilecek saldırılarını önlemek amacıyla, daha da güçlendirmiş ve sağlam bir dayanak noktası edinmişti. İşte, Kuva-yı Milliye Tarsus Grubu'nun 15 Temmuz'da başlattığı toplu saldırının hedefi, Fransızlar'ın "Küçük Verdun" adını verdikleri bu istihkâmdı. Saldırı, kararlaştırılan günde, gece yarısına doğru başladı. Ne var ki, zifiri karanlık nedeniyle birlikler arasında yeterli ilişki ve haberleşme sağlanamadığı için, müfrezeler fazla ilerleyemediler ve 18 Temmuz'a değin bulundukları noktaları berkitmekle uğraştılar. 18 Temmuz'da yeniden ve bütün gücüyle saldırıya geçen Tarsus Grubu'na bağlı müfrezeler, ertesi akşama doğru Fransızlar'ı bulundukları siperlerden söktüler, çok sayıda silah ve malzeme ele geçirdiler. 200 dolayında kayıp veren Fransız birliği ise geri çekilerek Tarsus'a sığınmak zorunda kaldı. Kuvayı Milliyeciler'in de önemli kayıplar verdiği bu çatışma sırasında ölenlerden biri de Tarsus Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti eski başkanı Hacı İshak Efendi idi.

Bağlar baskınını, Tarsus'un güneyindeki Rasim Bey Fabrikası'na yapılan baskın izledi. Buradaki Fransız karakolunu etkisiz duruma getirmek için 19 Temmuz'da yapılan saldırı sonunda, Fransızlar fabrika çevresini boşaltmak zorunda kaldılar.

22 Temmuz 1920'de, Fransızlar iki cephede birden saldırıya uğradılar. Kuva-yı Milliye Mersin Grubu'nun Gudubes'te, Tarsus Grubu'nun da, Fransızlar'ın yeniden yerleştiği Hacıtalip İstasyonu'nda düzenlediği baskınlar sırasında, işgal birlikleri büyük kayıplar vererek Mersin ve Tarsus'a çekildiler.

Kuva-yı Milliye'nin Mersin yakınlarındaki Küçük Ziyaret Tepesi'ne 14 Ağustos'ta yaptığı, ancak başarısızlıkla sonuçlanan saldırıdan sonra, ekime değin önemli bir silahlı çatışma olmadı. Ekimdeki İkinci Eshabıkehif ve Karadirlik çatışmalarıyla aralıktaki Üçüncü Eshabıkehif Çatışması'nda Fransızlar üstünlük kazandı. Ama, yine aralıkta Emirler'de Fransızlar'a ağır kayıplar verdirildi ve işgal birlikleri bir kez daha Mersin'e çekilmek zorunda kaldılar.

POZANTI KONGRESİ: Adana gibi gerek nüfus, gerek siyasal ve ekonomik ağırlık bakımından önemli bir vilayetin, üstelik de daha mütarekenin hemen sonrasında işgal altına girmesi Anadolu'da büyük bir sarsıntı yaratmıştı. Böylesine büyük bir potansiyelden gerektiği gibi yararlanılamıyor, Adanalılar, Milli Mücadele'nin karar organlarında yeterince temsil edilemiyordu. Nitekim, Adana işgal altında olduğu için, Büyük Millet Meclisi'ne katılacak milletvekillerinin seçimi yalnızca, bu vilayetin Karaisalı Kazası'nda yapılmıştı.

Pozantı'daki Binbaşı Nesnil'e bağlı Fransız askerlerinin topluca tutsak alınması ve kasabanın kurtarılması, Adana'nın olumsuz konumunun değiştirilmesi için önemli bir fırsat olarak değerlendirildi. Temmuz 1920 sonunda Adana Kuva-yı Milliyesi ile ilişki kuran Mustafa Kemal, ağustos başında Pozantı'ya geleceğini ve burada bölgesel bir kongre toplanması isteğinde olduğunu bildirdi. Adanalılar'ın böyle bir kongrede en geniş bir biçimde temsil edilmelerini sağlamak için hazırlık yapılmasını istedi.

Pozantı Kongresi, 5 Ağustos 1920'de, aynı sabah kasabaya gelen Mustafa Kemal'in konuşmasıyla açıldı. Kongrede, Adana ve İçel'in önde gelen eşraf temsilcilerinin yanı sıra, Ankara, Sivas ve Kayseri Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri temsilcileri ve kimi Kuva-yı Milliyeci subaylar hazır bulunuyorlardı. Konuşmasında, Anadolu'nun mütareke ile içine düştüğü duruma ilişkin açıklamalarda bulunan Mustafa Kemal, daha sonra, yürütülmekte olan direnişle ilgili bilgi verdi.

Kongrenin ikinci oturumunda, özel olarak Adana'ya ilişkin sorunlar ele alındı. Delegeler sırayla söz alıp Adana yöresinde direnişin o güne değin gösterdiği gelişmeye ilişkin bilgi verdiler ve çeşitli dileklerde bulundular. Bütün konuşmacıların Adana'da yeni bir yönetsel düzenleme yapılması noktasında birleşmesi üzerine, sorun bu düzeyde ele alındı ve Pozantı merkez olmak üzere, Adana Vilayeti örgütünün yeniden oluşturulması kararlaştırıldı. Mersin, Osmaniye ve Kozan sancakları da bu vilayete bağlandı. Mersin Milletvekili İsmail Safa (Özler) Bey'in vali vekilliğini üstlendiği Adana Vilayeti örgütünün öbür üyeleri şunlardı: Mektupçu Süleyman Faik Bey, Vilayet Kadısı Feyzi Efendi, Defterdar Vekili Hasan Bey, Sağlık Müdürü Dr. Osman Hayri Bey, Maarif Müdürü Agâh

İşgal Komutanının Yanı Başında Bir Türk Casusu

İşgal yıllarında, İçel ve Mersin yöresinde görevde kalabilmeyi başarmış olanların çoğu, asıl görevlerinin yanı sıra Fransız işgal makamları hakkında bilgi toplamak ve araştırma yapmak gibi sorumluluklar da üstlenmişlerdi. Bunların yanı sıra, asıl görevi bu olan ve yalnızca bu görevi yerine getirebilmek için işgal yönetiminin gözüne girmeye çalışanlar vardı ki, bunlardan biri Namrun (Çamlıyayla) Orman Memuru Fazıl (Ayas) Bey'di. Fazıl Bey, göreviyle ilgili olarak doğrudan doğruya Ankara Hükümeti'ne bağlıydı.

Ağabeyinin eşi de Fransız olduğu için Fransız işgal komutanlığıyla çok sıkı bir ilişki içinde olan Fazıl Bey, Fransız işgal makamlarının düzenleyeceği askeri harekâtların önceden Kuva-yı Milliye'ye bildirilmesinde, Fransız askerlerinin sık sık pusuya düşürülmesinde çok önemli bir rol oynadı. Kimliğini ve görevini gizli tutarak uzun süre işgal bölgesinde çalışabilen Fazıl Bey, bunda öyle başarılı olmuştu ki, Fransızların Kurttepe baskınını haber vermek için gittiği Karahan Kuva-yı Milliye karargâhında "Fransız Casusu" olarak tutuklanmış ve ölümden zor kurtulmuştu.

Bey, Ziraat ve Orman Müdürü Halil Bey, Tapu Müdürü Mustafa Nuri Bey, Jandarma Komutanı Binbaşı Cemil Bey, Polis Müdür Vekili Mahmud Bey, Belediye Başkanı Dıblanzade Mehmed Fuad Bey.

Pozantı Kongresi, Adana Vilayeti'ne bağlı Mersin Sancağı Mutasarrıflığı'na Rauf Bey'in getirilmesini kararlaştırdı. Sancak merkezi de Erçel Köyü olacaktı. Mersin'e bağlı Tarsus Kazası da Kaymakam Şükrü Bey'ce yönetilecek kazanın merkezi Namrun Köyü (Çamlıyayla) olacaktı.

ANKARA ANTLAŞMASI: Fransız Hükümeti'nin Aralık 1918'de başlattığı Kilikya işgalinin, aradan iki buçuk yıl geçtikten sonra vardığı nokta şöyle özetlenebilirdi: Fransızlar'ın Maraş ve Urfa'daki birlikleri yenilgiye uğrayarak işgal bölgelerini boşaltmak zorunda kalmış, Antep'tekiler, işgali ancak büyük kayıplar pahasına sürdürebilmiş, Adana-Mersin yöresinde ise yenilgi üstüne yenilgiye uğramışlardı. Sonuç olarak Fransa'nın büyük umutlarla başladığı bu işgal, iktidardaki Briand Hükümeti'ne çok pahalıya mal olmuştu. Bu sonuç, kaçınılmaz olarak, ülke içinde büyük tepkilere yol açıyordu. Savaşa artık bir son verilmesi için art arda miting ve gösteriler düzenleniyor, muhalefetteki Sosyalist Parti, askeri işgalin sürdürülmesi için gerekli görülen harcamalara karşı çıkıyordu. Briand Hükümeti, sonuçta, iktidarı koruyabilmek için işgallere son vermek, hiç değilse daraltmak gerektiğini kavramaya başlamıştı. Bu koşullarda, Fransız Hükümeti, Nisan 1921'de başlattığı diplomatik girişimleri aynı yılın yaz aylarında daha da yoğunlaştırmıştı. Barış görüşmelerinde Fransa'yı temsil eden ve Ankara Hükümeti üyeleri arasında yakın dostları bulunan Franklin Bouillon'un özel çabaları sonunda da, 20 Aralık 1921'de Fransa ile Türkiye arasında, Ankara Antlaşması adıyla bilinen bir antlaşma imzalandı.

Ankara Antlaşması, özerk bir yönetime sahip olmasını öngördüğü İskenderun Sancağı dışında, bütün Kilikya'nın, bu arada Mersin ve İçel'in Türkiye'ye bırakılmasını öngörüyordu.

MERSİN VE TARSUS'UN KURTULUŞU: Ankara Antlaşması'nın taraflarca onaylanmasının hemen ertesinde, Fransızlar işgal altında tuttukları Kilikya kentlerini kısa süre içinde boşalttılar. Fransızlar'ın Tarsus'u boşalttıkları gün 27 Aralık 1921'de, Adana'daki Türk alayının bir taburu ve bir süvari bölüğü Tarsus'a girdi. 3 Ocak 1922'de de Mersin'e girildi. Böylece, Mersin ve Tarsus, Fransız işgali altında geçen üç yıldan sonra, yeniden Türkiye'ye katıldı. Çekilen Fransız birlikleriyle birlikte, bir bölüm Ermeni de, deniz yoluyla Türkiye'den ayrıldı.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

17 Mart 1923: Mustafa Kemal, ilk kez Mersin'e geldi.

1924: İçel ve Mersin iki ayrı il oldu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri

Hacı Ali Sabri Efendi

Haydar Bey

Naim Efendi

Saim (Arkan) Bey

Şevki Bey

Fahrettin (Altay) Paşa

İsmail (Özler) Bey

Muhtar Fikri Bey

Yusuf Ziya (Eraydın) Bey

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne İçel Livası adına şu milletvekilleri katıldı: Hacı Ali Sabri Efendi, Haydar Bey, Naim Efendi, Saim (Arkan) Bey ve Şevki Bey. O dönemde Mersin Livası Adana Vilayeti'ne bağlı olduğu ve işgal altında bulunduğu için, bu livanın yalnızca Elvanlı Bucağı'nda seçim yapılabildi. Bu seçime dayanılarak Birinci Büyük Millet Meclisi'ne katılan Mersin milletvekilleri şunlardı: Fahrettin (Altay) Paşa, Selahaddin (Köseoğlu) Bey, İsmail Safa (Özler) Bey, Muhtar Fikri Bey ve Yusuf Ziya (Eraydın) Bey.

İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda İçel milletvekili olan Ali Rıza Efendi de, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde aynı livayı temsilen yer aldı.

1926: Mersin Ticaret ve Zahire Borsası kuruldu.

1 Kasım 1927: Hafız Emin (İnankur) Bey ve Hakkı (Saydam) Bey III. Dönem İçel milletvekilliğine, Ali Münif (Yeğana) Bey ve Hakkı Bey III. Dönem Mersin milletvekilliğine seçildiler.

6 Mart 1929: Mersin Ticaret Bankası AŞ kuruldu.

1929: Mersin Termik Santralı kuruldu.

4 Mayıs 1931: Hafız Emin (İnankur) Bey ve Hakkı (Saydam) Bey IV. Dönem İçel milletvekilliğine, Ferid Celal (Güven) Bey, Hamdi (Ongun) Bey ve Süleyman Fikri (Mutlu) Bey de IV. Dönem Mersin milletvekilliğine seçildiler.

1933: İçel ve Mersin illeri birleştirilerek merkezi Mersin olmak üzere İçel İli kuruldu.

1 Mart 1935: Emin İnankur, Ferid Celal Güven, Süleyman Fikri Mutlu, Hakkı Saydam ve Hamdi Ongun V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

3 Nisan 1939: Ahmet Ovacık, Muhtar Peker, Emin İnankur, Ferid Celal Güven, Cemal Mersinli, Refik Koraltan ve Turhan Cemal Beriker VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1942: Mersin Kız Enstitüsü açıldı.

1943: Mersin Ticaret Lisesi öğretime başladı.

8 Mart 1943: Turhan Cemal Beriker, Muhtar Peker, Ferid Celal Güven, Emin İnankur, Refik Koraltan, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Şefik Tugay ve Şefik Tursan VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1945: Erdemli Teknik Bahçıvanlık Okulu açıldı.

1945: Mersin Tevfik Sırrı Gür Lisesi öğretime başladı.

1945: Mersin Sanat Enstitüsü açıldı.

5 Ağustos 1946: Haydar Lütfi Arslan, Halil Atalay, Saim Ergenekon, Salih İnankur, Refik Koraltan, Aziz Köksal, Ali Menteşeoğlu ve Celal Ramazanoğlu VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

10 Aralık 1947: Tarsus ve Mersin'de şiddetli bir deprem oldu.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 135.205
Katılma Oranı: % 89,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	43.814	37,0	—
DP	73.269	62,0	7
MP	1.124	1,0	—

Seçilen milletvekilleri: Aziz Köksal, Celal Ramazanoğlu, Halil Atalay, Hüseyin Fırat, Refik Koraltan, Salih İnankur ve Şahap Tol.

1952: İl Halk Kitaplığı açıldı.

1952: Mersin Termik Santralı aynı yıl kurulan Çukurova Elektrik AŞ'ye bağlandı.

18 Aralık 1953: Tarsus Lisesi açıldı.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 154.385
Katılma Oranı: % 90,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	50.037	36,2	—
CMP	1.338	0,6	—
DP	73.792	53,4	8
HP	2.166	1,6	—
Bağımsızlar	11.485	8,2	—

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda İçel Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na İçel Bağımsız Livası adına, Anamurlu Ali Rıza Efendi katıldı. O dönemde, Mersin Livası Adana Vilayeti'ne bağlı olduğu ve Fransız işgali altında bulunduğu için, Adana Vilayeti'nden, bu arada Mersin Livası'ndan Meclis'i Mebusan'a katılan milletvekili olmadı.

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde İçel adına şu milletvekilleri yer aldı: Dr. Tevfik Bey ve Hafız Emin (İnankur) Efendi. O dönemde ayrı bir il durumunda olan Mersin adına İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne katılanlar ise Ahmet Besim (Özbek) Bey ve Niyazi Bey'di.

Seçilen milletvekilleri: Aziz Köksal, Hidayet Sinanoğlu, Hüseyin Fırat, İbrahim Gürgen, Mehmet Mutlugil, Refik Koraltan, Rüştü Çetin, Yakup Çukurova.

1956: İl Çocuk Kitaplığı kuruldu.

1957: Ataş Petrol Rafinerisi kuruldu.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 190.336
Katılma Oranı: % 75,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	63.075	44,1	—
CMP	2.062	1,4	—
DP	67.205	47,0	9
HP	10.754	7,5	—

Seçilen milletvekilleri: Rüştü Çetin, Mehmet Dölek, Hüseyin Fırat, Sami Göknar, İbrahim Güngör, Yakup Karabulut, Refik Koraltan, Hidayet Sinanoğlu ve Niyazi Soydan.

30 Ağustos 1958: Mersin Limanı Ticaret Rıhtımı hizmete girdi.

27 Nisan 1960: Mersin Limanı hizmete açıldı.

1960: Mersin Verem Savaş Dispanseri açıldı.

28 Aralık 1960: Mehmet Fethi Elgün, İçel'den Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Tarsus Halk Kitaplığı açıldı.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 199.824
Katılma Oranı: % 84,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	90.903	55,5	4
CHP	67.483	41,2	3
CKMP	5.457	3,3	—

Seçilen milletvekilleri: Mazhar Arıkan, Mehmet Ali Arslan, Burhan Bozdoğan, Yahya Dermancı, Celal Kılıç, Sadık Kutlay ve İhsan Önal.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 199.824
Katılma Oranı: % 84,7

Partiler	Adığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	90.542	55,6	2
CHP	67.486	41,6	—
CKMP	4.558	2,8	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Cavit Tevfik Okyayüz ve Talip Özdolay.

1963: Tarsus Çocuk Kitaplığı açıldı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 212.437
Katılma Oranı: % 74,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	89.569	59,5	4
CHP	48.358	32,2	2
MP	6.265	4,2	1
TİP	4.271	2,8	—
YTP	1.950	1,3	—

Seçilen milletvekilleri: Mazhar Arıkan, Kemal Ataman, Burhan Bozdoğan, İsmail Çataloğlu, Kadir Çetin, Celal Kılıç ve C. Sadık Kutlay.

1966: Silifke Hidroelektrik Santralı açıldı.

1966: Mersin'e bağlı Aslanköy Lisesi öğretime başladı.

31 Aralık 1966: Anamur Hidroelektrik Santralı işletmeye açıldı.

1967: Tarsus İlçesi'nin Çamlıyayla Bucağı'nda lise açıldı.

1967: Anamur Halk Kitaplığı kuruldu.

1967: Anamur Çocuk Kitaplığı kuruldu.

3 Mart 1968: TRT'ye bağlı Çukurova Bölge Radyosu Mersin'de yayına başladı.

1968: Silifke'de balıkçılık kooperatifi kuruldu.

2 Haziran 1968: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 231.426
Katılma Oranı: % 65,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	71.889	50,9	1
CHP	41.903	29,7	1
CGP	13.403	9,5	—
CKMP	3.114	2,2	—
MP	5.232	3,7	—
TİP	5.692	4,0	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Lütfi Bilgen ve Talip Özdolay.

1969: Mersin Balıkçılık Kooperatifi kuruldu.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 234.177
Katılma Oranı: % 64,19

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	69.183	48,1	4
CHP	44.155	30,7	3
TBP	7.562	5,3	—
CGP	8.661	6,0	—
MP	1.715	1,2	—
MHP	8.893	6,2	—
TİP	2.461	1,7	—
YTP	759	0,5	—
Bağımsızlar	409	0,3	—

Seçilen milletvekilleri: Hilmi Türkmen, Kadir Çetin, Hasan Cavit Okyayüz, Mazhar Arıkan Çetin Yılmaz, Turhan Özgüner ve Celal Kargılı.

1970: Kadıncık-I Hidroelektrik Santralı açıldı.

1971: Anamur'da balıkçılık kooperatifi kuruldu.

1972: Mersin'de kurulan Akdeniz Gübre Sanayii AŞ tesisleri üretime başladı.

1972: Mersin Kan Merkezi açıldı.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 281.944
Katılma Oranı: % 70,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	56.327	29,4	2
CHP	75.229	39,2	4
CGP	3.663	1,9	—
DP	30.028	15,7	1
MP	900	0,5	—
MHP	13.673	7,1	—
MSP	5.436	2,8	—
TBP	6.576	3,4	—

Seçilen milletvekilleri: İbrahim Göktepe, Rasim Görsoy, Çetin Yılmaz, Süleyman Şimşek, Hikmet Baloğlu, Oral Mavioğlu ve Dr. Nazım Baş.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 408.732
Katılma Oranı: % 65,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	101.462	38,7	4
CHP	117.080	44,7	4
CGP	3.020	1,2	—
DP	5.793	2,2	—
MHP	23.897	9,1	—
MSP	6.910	2,6	—
TBP	3.350	1,3	—
Bağımsızlar	24	0,0	—

Seçilen milletvekilleri: Ramazan Çalışkan, Nazım Baş, Ali Ak, Fevzi Arıcı, Ali Haydar Eyüboğlu, Veli Yıldız, Y. Ziya Oral ve Süleyman Şimşek.

Aynı gün, Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 408.732
Katılma Oranı: % 65,85

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	104.050	40,0	1
CHP	118.135	45,5	1
CGP	3.155	1,2	—
DP	5.988	2,3	—
MHP	21.901	8,4	—
MSP	6.647	2,6	—

İçel Valileri

Fahri Bey	1925-1927
Ali Rıza (Ceylan)	1927-1930
Tevfik Sırrı (Gür)	1931-1932
M.Faik Üstün	1932-1934
Hakkı Haydar Berksun	1934-1935
Rüknettin Nasihioğlu	1936-1939
Burhanettin Teker	1939-1940
İbrahim Saip Örge	1940-1943
Tevfik Sırrı Gür	1943-1947
Şefik Bicioğlu	1947-1949
Eşref Ergut	1949-1950
Şahin Canalp	1950-1955
Cavit Okyayüz	1955-1959
Turgut Eğilmez	1959-1960
Ömer Lütfi Hancıoğlu	1961-1964
Muhlis Babaoğlu	1964-1966
Etem Recep Boysan	1966-1968
Nihat Oğuz Bor	1968-1970
İhsan Aras	1970-1971
Bayram Turan Çetin	1971-1975
Necmettin Karaduman	1975-1976
Muzaffer Erdem	1976-1977
Naim Cömertoğlu	1977-1979
Fahri Öztürk	1979-1981
Ferruh Güven	1981-1982
Nazif Demiröz	1982-

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Talip Özdolay ve İsmail Çataloğlu.

1978: Çocuk Kitaplığı'ndan dönüştürülen Gülnar Halk Kitaplığı açıldı.

26 Nisan 1978: ODTÜ'ye bağlı Erdemli Deniz Bilimleri Bölümü kuruldu.

16 Ekim 1981: İbrahim Göktepe ve Turhan Güven, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

1982: Mersin Meslek Yüksek Okulu, Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlandı.

1982: Adana İTİA'ya bağlı Mersin İşletmecilik ve Turizm Yüksek Okulu, "Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksek Okulu" adıyla, Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne bağlandı.

1982: ODTÜ Erdemli Deniz Bilimleri Bölümü, enstitü durumuna getirildi.

SEYAHATNAMELERDE İÇEL

EVLİYA ÇELEBİ (XVII.yy): "(Tarsus) Takyenos yapısıdır. Ondan sonra İspanya istila edildiği tarihte (711) yeniden yaptıran Tarsus bin Rum bin Bakan bin Sam bin Nuh'dur. Daha sonra Reşid tarafından onarılmıştır derler. Halife kol gücü ile fethedip tüm eski kapı ve duvarları yeniden onarmıştır. Adana Eyaleti'nde Sancakbeyi tahtıdır. Beyinin hassı 235.260 akçedir. Kanun üzre cebellileri (zırhlı askerleri) ile 1.059 küçük tımar sahibi ve 43 büyük tımar sahibi vardır. Tümünün kanun üzre cebellileriyle paşasının askeri 2.200 olup nakîbüleşrafı, şeyhülislamı, kethüdası, yeniçeri serdarı, dizdarı ve 45 askeri vardır. 150 akçelik kasaba olup sancağında toplam 5 kaza vardır. Tarsus'un doğusunda Kasun, kuzeyinde Bulgar Yaylası altında Ulaş, batısında Gökçeli ve Tırmız Kalesi ve onun batısındaki Elvanlar bu kazalardandır. Bu kazaların beşini de ziyaret ettik. Tarsus Sancağı'nda gördüğümüz kaleler bunlardır; Ramazanoğlu Yaylası içinde Kasun Kazası'nda Külek Kalesi, Ulaş Kazası'nda Nemrun Kalesi, Gökçeli Kazası'nda Geriboz Kalesi. Tarsus Kalesi bir düzlük üzerinde denizden bir saat uzaklıkta daire biçiminde olup Halife Me'mun'un yapısıdır. Çevresi 5.000 adım, iki kat sağlam bir kaledir. Tümüyle hendekle çevrilidir. Üç kapısı güneydedir. Geriboz kapısının iki yanında arslan, kaplan ve ejderha suretleri vardır ki insan görünce korkar. Avının üstüne konmuş bir doğan sureti vardır ki sanki canlıdır. Bu garip ve acayip eserlerin tümü mermer taşından yapılmıştır. Yine bu kapının iki yanında beyaz mermer kitabeler içinde renk renk kûfi yazı ile Arapça ve Süryanice yazılmış görmeye değer yazılar vardır ki insan hayran kalır. Tüm gezginler bunları okuyup bir büyü çıkarmaya çalışırlar. Halkı Halife Me'mun'un Mısır'dan getirdiği hazine ile bu kaleyi yaptırıp tüm hazinesini tılsımlayarak bu kapıda gizlediği kanısındadır. Batısında İskele kapısı, doğusunda Adana kapısı vardır. Kalenin içi 3 mahalledir. 300 toprak örtülü ev vardır. 15 mihrabının en güzeli ve süslüsü İbrahim Halife Camii'dir ki övgüsünde dil kısır kalır. Uzunluğu 200 ayaktır. İçinde summaki (ebruli, sert ve parlak değerli bir taş), ham mermer ve mermerden yapılmış 16 sütun üzerinde tonoz kubbeler vardır. Caminin iç duvarlarında çepeçevreiki insan boyu yüksekliğinde renk renk summaki, ebru mermerler döşelidir. Mihrab ve minberindeki mermerler eşsizdir. Çok kıymetli halılar döşelidir. Kubbeleri renk renk kristal kandiller ile süslüdür. Her kubbe üzerinde alemler vardır. Ortasında Hz. Kaffah gömülüdür.

Eski Cami ise kiliseden bozmadır. Kapısı üzerindeki Süryanice kitabeden Hz. Peygamber'den 300 yıl önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu iki camiden gayrıları mescitlerdir. Tarsus'da ayrıca 6 medrese, 7 sıbyan mektebi, 2 hamam, 2 han ve 317 dükkân vardır. İbrahim Halife Camii'ne bitişik 80 dükkânlık kâgir bina şehrin bedestenidir. Tüm sokakları kaldırımsızdır. Çünkü temiz kumluk yollar olduğundan asla çamur olmaz. Bu kale içinden Bulgar Nehri geçip Akdeniz'e karışır. Bu şehrin suyu ve havası ağır olduğundan bahardan sonra şehirde bir tek kişi kalmayıp Bulgar Yaylası'na çıkarlar. Şehirde sadece Paşa Voyvodası, beş-on adam ile kapıları kapatıp şehri korurlar. Bir şey kaybolsa öderler, yasaları budur. Bu kalenin kuzey köşesinde küçük bir iç kalecik olup gayet bayındırdır. Bu şehir halkı tümüyle Türkmen'dir, yer yer Türk olmayan unsurlar ve Arap fellahları da bulunur. Minareleri Arabistan tarzıdır. Tatlı limonu, turuncu, zeytini, inciri, narı, hurması, servi ağaçları, şekerkamışı ve pamuğu ünlüdür.

Toprağı bol ürün verir ve çok iyi manda yeridir."

KATİP ÇELEBİ (XVII.yy): "(İçel), batıdan Antalya, kuzeyden Karaman ve Edna, doğudan Ayıntap Şehri ile komşudur, güneyi Akdeniz'dir. Bu şehir Kıbrıs karşısına düştüğünden Kıbrıs'a katmışlardır. Sekiz sancağa bölünmüştür. Lefkoşe Paşa Sancağı'dır, Girne, Baf, Magosa ve karşısında kıyıda İçel, Alaiyye, Tarsus,Sis. Bu eyalet Kaptan kalemindedir. Hazine defterdarı, timar defterdarı, defter kethüdası vardır. Paşanın bir gemisi ile bir yedeği olur. Teke ve Menteşe beyleri gibi bazen karada ve bazen de denizde gezerler. Değirmenlik, Selanik, İskenderiye ve Dimyat beyleri birer gemi ile sefer ederler. Tümü 20 kadar gemi olur, fazla ve eksik olabilir. Adı geçen sancaklarda yazılan 138 zeamet ve 1.434 timar vardır. İkisi 1.572 kılıç olur. Kısaca kanun üzre cebellileriyle askerin tümü 6.300 nefer olur. Zeamet ve timar erbabı bedel vermezler.

İçel Tanrı'nın kalesi gibidir. Çok çetin, taşlık ve yüksek dağlar içindedir ki ancak kapı gibi dar bir boğazdan girilebilir. Orada dahi bazı kaleler, korunaklar ile sağlamlaştırılmıştır. Onbir kalesi vardır.

(Tarsus) Şam denizi kıyılarındaki Rum şehirlerindendir. Sonra Ermeni olmakla Ermeni şehirlerinden sayılmıştır. Taşlardan yapılmış iki kalesi vardır. Halife Reşid Tarsus'a gelince imaretini onarıp nehirini ayırdı. Tarsus'un iyi ve dindar kişileri çoktur. 961'den beri Müslümanlar'ın elindedir. Tarsus'ta kutsal sanılan bir yer vardır ki cin himayesinde olan Halife Me'mun sefere çıktığında buraya konar. Bu yerin sonunda güzel bir su vardır. Me'mun bu suyun kenarında oturup endaze (75 -90 cm) uzunluğunda bir balık görür. Emr eder o balığı sudan çıkarırlar. Gümüş gibi gayet güzel olan bu balık sıçrayıp tekrar suya düşer ve su damlacıkları Me'mun'un giysilerine sıçrayınca Me'mun gazab edip balığın tekrar sudan çıkarılmasını buyurur. Çıkarttıklarında Me'mun bakıp: Seni şimdi kebab edeyim, diye aşçıya verir. Me'mun titreyerek yerine döner. Aşçı balığı kebab edip getirir, Me'mun bir lokma yiyemez, titremesi artıp ölür. Eshab-ı kehf (Kur'an'da sözü edilen bir mağarada uzun süre uyumuş 7 kişi ve köpekleri) burada olmuş derler."

CHARLES TEXİER (XIX.yy) "(Taris-Tarsus) ... Tarsus Şehri bulunduğu yerden ötürü önemli bir ticaret yeridir. Eski şehirden eser kalmamıştır. Saint Paul bu şehirde doğmuştur. Çadır bezi ve halı yapımıyla uğraşan Paul burada oldukça yaygın olan bilim ve edebiyata heves ederek öğrenime başlayıp geleceğini düzenledi.

Kilikya'nın tek kültür merkezi olan Taris Şehri birinciliğini daima korudu. Taris Şehri Kilikya birliğinin merkezi idi. Kayser (Eski Roma ve Bizans imparatorlarının lakabı) buranın serbest şehir unvanını sürekli kıldı. Sularının soğukluğu ile ünlü Cydnus (Kidnus) Çayı gemilerin seyrine elverişliydi. Bu çay gençlerin Cimnaz eğitim alanından geçerdi. Burada altın yaldızlı gemisinin gümüş kakmalı kürekleri ve erguvan renginde yelkenleriyle Kidnus'tan girip gelen kraliçe Kleopatra ile Mark Antuan Tarsuslular'ın alkışları arasında kabul edilmişlerdi. Jüstinyen devrinde Kidnus yine şehrin içinden geçerdi; Prokop'un rivayetine göre kendi zamanında Toros Dağları'ndaki karın erimesinden birdenbire oluşan sel, şehirde büyük hasarlar yapmıştır. Köprüler yıkılmış, bir çok mahalle de çökmüştür. Bunun üzerine imparator, bu suya yeni bir yatak kazılmasını emretmiştir. Kidnus Çayı'na Miladi X. yüzyılda Araplar'ın Tarsus'u kuşatmaları sırasında da ameliyat yapılmıştır. O zamandan beri nehir şehrin doğu tarafından akar.

Şimdiki Mersin Şehri'nin bulunduğu Zefiryum'un uzaklığı 22 km idi. Mersin Şehri etrafında kazı yapılsa eski eserlerden çok kalıntı bulunur. Yarım yüzyıl önce gemiler Kazanlı'ya yanaşabilirlerdi. Fakat şimdi bozulmuştur. Eski zamanlarda şehirden yarım km uzaklıkta bulunan şehir Kaptan Bufor'ün hesap ve tahminine göre 1810 senesinde 12 İngiliz mili yani 19 km uzak kalmıştır.

Taris Şehri'nin kuruluşundan söz eden Rum ve Latin tarihçiler, güya Sardanapal'in kabri üzerindeki ünlü bir kitabeyi zikrederler:

Anaksindaras'ın oğlu Sardanapal, Taris ve Ankiyal şehirlerini bir günde kurdu: Ey geçici! Ye, iç, gül kalanı hiçbir işe yaramaz.

Eski tarihçilerin tümü Sardanapal'in mezarının bu Ankiyal Şehri yakınında olduğunu kaydederler. İskender bu şehirden Taris'e bir günde gitmiştir. Şehir o vakit büyükmüş. Sonradan gelip yerleştikleri şehirleri kurma şerefini kendilerine yakıştıran Rumlar bu Taris Şehri'nin de İyyu'yı aramak sırasında buraya yanaşan bir kaç Arkiyen tarafından kurulduğunu iddia ederler. Halbuki Finikeli Taris tarihi, madalyası, mezhebi ve tanrılarıyla bu iddiayı tümüyle çürüten kanıtı içerir. Fakat şimdi hiçbir abidesi kalmamıştır.

Tarsus'un eski eserleri tümüyle yok olmuştur. Sadece güneybatısında bir tiyatro güçlükle görülebilir. Bir tepede birçok çanak-çömlek kırıkları görülür. Buralarda kazı yapanlar bazen sağlam ve güzel tarzda yapılmış ufak insan yüzü heykelleri bulmuşlardır.

Tarsus'ta yeni eserlerden Türkmen Beyi "Ramazanoğlu"nun bağımsızlığı döneminde yaptığı cami vardır.

Şehrin gündoğusu tarafında tarihte açıklanamayan gerek biçimi ve gerek büyüklüğü itibariyle pek garib göründüğü için pek çok görüşlere zemin olan bir eski eser vardır. Bu abide dikdörtgen biçiminde büyük bir duvarla ortasında çeşitli boyutlarda küp şeklinde iki kütleden ibarettir. Duvarlar yüksek ve kalındır. Ufak ufak kırılmış kalker taşından yapılmış ve dondurulmuştur. Bir kalıpla bu biçimde dökülmüş sanılırsa da yüzünden kaplama taş yahud mermerlerin sökülüp alındığı bellidir. Şekil itibariyle başka hiçbir binaya benzemez. Uzunluğu 84 m, eni 46 m'dir. Duvarların yüksekliği 7 m, kalınlığı ise 6,60 m'dir. Kaplama taşların eklenmesiyle bu kalınlık 80 cm daha artar.

Dikdörtgenin doğu tarafı kapalı değildir. Küp biçimindeki iki kütle Fransız Konsolosu Mösyü Şayle (Şile ?) tarafından ortasına kadar incelenmiş ve tek parça olduğundan başka bir şey bulunamamıştır.

Konsolos yaptığı kazı sırasında oldukça güzel yapılmış, normal insan ölçülerinin üç katı büyüklüğünde mermerden bir heykel parmağı bulmuştur. Tarzı Romalı'dır. Fakat başka hiçbir şey çıkmadığı için abidenin devri ve yaşı belirlenememiştir."

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: İçel İli'nin merkez ilçesi Mersin'dir. Mersin'in 3 km kuzeybatısındaki Yümüktepe Höyüğü'nde yapılan kazılarda, yöredeki yerleşmenin Neolitik Dönem'le başlayarak İslam Dönemi'ne kadar kesintisiz sürdüğü saptanmıştır.

Mersin yöresini, İÖ 1650-1200 arasında Hititler'in, daha sonra Dorlar'ın yerleşim merkezi edindikleri bilinmektedir. Bir Dor kolonisi olan Soloi, yörenin yakınlarında kurulmuştur. İÖ 546'da Persler aynı yöreye yerleşmiş ve İÖ 331'e değin burada kalmışlardır.

İÖ 333'te Pers İmparatoru III. Dareios' un ordusunu yenen İskender'in İÖ 323'te ölmesiyle Selökidler, yörede egemenliği ellerine geçirdiler (İÖ 301). Bu dönemde, günümüzdeki Mersin Kenti'nin yerinde Zephyrium adıyla anılan bir yerleşme yeri olduğu saptanmıştır. Selökidler'in giderek zayıflaması üzerine, İÖ 101'den başlayarak, yöre Roma yönetimine geçti. Bu dönemde Pompeius, deniz korsanlarının Eski Soloi'ye yerleşmesine izin verdi ve kasaba Pompeiopolis adını aldı.

İÖ 395'ten sonra, Mersin yöresi Bizanslılar'ın elinde kaldı. VII. yy'da, Halife Ömer döneminde, Mersin ve çevresi Arap akınlarına sahne oldu. Emevi Halifesi Abdülmelik döneminde Araplar'ın eline geçen kent, X. yy'da yeniden Bizans yönetimine girdi.

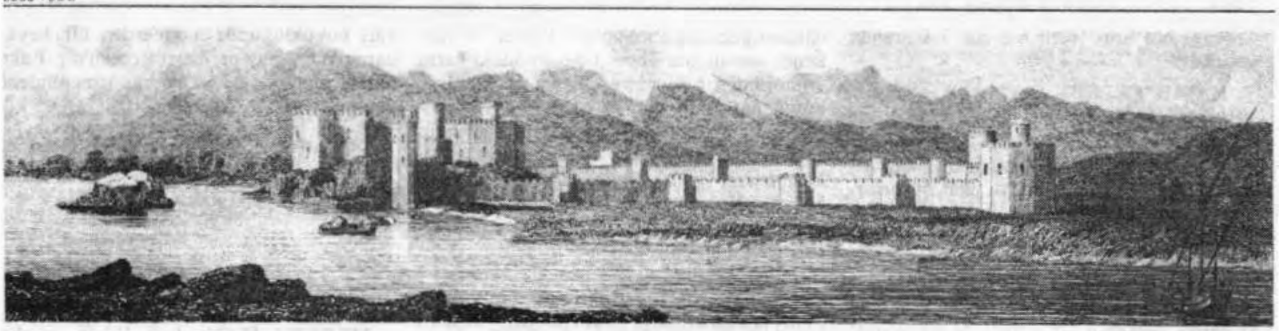
XI. yy ortalarında Selçuklular, Mersin ve çevresinde üstünlük sağladılarsa da, Haçlılar'ın kurduğu kontluklardan destek alan Ermeni (Rupenyan) Prensliği 1080'de yöreyi egemenliği altına aldı. 1375'te ise Memlukler'e bağlı bazı beylerin yönetimine girerek, 1516'da Yavuz Sultan Selim'ce alınana değin, onların elinde kaldı.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa ayaklanması sırasında, oğlu İbrahim Paşa, Mersin'i Mısır topraklarına kattı. Ancak 1839 Kütahya Antlaşması ile Osmanlılar yörede yeniden egemenlik kurdular.

Mersin, 1855'ten başlayarak, Çukurova' nın başlıca iskelesi durumuna geldi. 1840'ta Adana Eyaleti'nin Tarsus Kazası'na bağlı Gökçeli Nahiyesi'nin bir köyü iken, 1851'de aynı kazaya bağlı bir nahiye merkezi oldu. 1864'te, Tarsus'tan bağımsız olarak, Halep Vilayeti Adana Sancağı'nın, 1877'de de, Adana Vilayeti Adana Sancağı'nın bir kazası durumuna geldi. 1888'de ise Mersin sancak, Tarsus onun kazası oldu.

Kamus ül-Âlam'da Şemseddin Sami, Mersin'e ilişkin şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi bir kenttir. Kentte, 1 cami, 4 kilise, 2 medrese, 1 rüştiye, 2 ilkokul ve Müslüman olmayanların okulları vardır. Toprak ve tarım ürünleri tahıllar, baklagiller, çeşitli meyve ve sebzelerdir. Ormanlarından elde edilen kereste, Mısır ve Şam'a satılır.

XIX.yy. başlarında Anamur Kalesi

Mersin Sancağı, Adana Vilayeti'nin 5 sancağından biridir. Sancak, Mersin Merkez Kazası'yla Tarsus'u kapsar."

Ali Cevad ise, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**'nda, Mersin'i şöyle tanıtmaktadır:

"Adana Vilayeti'ne bağlı bir liva merkezidir. Otuz yıl öncesine değin önemsiz ve küçük bir yerleşim merkeziyken, Adana demiryoluna bağlanması, gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. 5.000'i İslam olmak üzere, 9.000 kadar nüfusu vardır. Dışsatım, arpa, yulaf, kereste, pamuk, balmumu, pamuk tohumu, meyve, canlı hayvan ve tuzlanmış etten oluşur."

1888'de Adana Vilayeti'nin livası olan Mersin, I. Dünya Savaşı sonrasında Fransız ve İngiliz işgaline girerek, 1922'ye kadar işgal altında yaşadı. 1824'te il oldu. 1931'de İçel İli ile birleştirilerek, bu ilin merkezi durumuna getirildi.

ANAMUR: Antik Dönem'de Anemurion denilen kentin çevresi 2 surla çevriliydi. O dönemde Soloi'den Aspendos'a giden kıyı yolu Anemurion'dan geçmekteydi. Anamur, İÖ VIII.yy'da Asurlular'ın, daha sonra Persler'in, İÖ 333'te de Büyük İskender'in egemenliği altına girdi. İÖ 323'te İskender' in ölümüyle, yöre Selökidler'in eline geçti. İÖ I. yy'da Romalılar'ın egemenliği altına giren Anamur, bu dönemde, Roma İmparatoru Caligula'ca, öbür bazı kıyı kasabaları ile birlikte, Kommagene Kralı IV. Antiokhos'a verildi. Daha sonra yörede Bizans yönetimi başladı. Araplar'ın yöreye gelmeleri, VIII.yy'da Abbasi Halifesi Mansur dönemine rastlar. Ama bu tarihten sonra da yöre, Araplar'la Bizanslılar arasında birçok kez el değiştirdi.

Anamur, XI. ve XII.yy'da Selçuklular'ın, daha sonra da Karamanoğulları Beyliği'nin yönetiminde kaldı. Osmanlılar'ın yörede egemenlik kurması ise XV.yy'ın ikinci yarısına rastlamaktadır. 1867'de Konya Vilayeti'ne bağlı İçel Sancağı'nın bir kazası olan Anamur, 1877'de İçel Sancağı Adana Vilayeti'ne bağlanınca, Adana Vilayeti İçel Sancağı'nın bir kazası durumuna geldi.

Kamus ül-Âlam'da XIX. yy sonları Anamur'u şöyle anlatılmaktadır:

"Adana Vilayeti'ne bağlı İçel Sancağı' nın bir kazasıdır. Anamur'un merkezi Coran Köyü'dür. Eskiden köye Anamuryum dendiği, Anamur adının da buradan geldiği anlaşılmaktadır. Geçimi tarıma ve kerestecilige dayalıdır. Kazanın 4.804 evi, 20.762 nüfusu vardır. Bu nüfusun 220'si Hıristiyan, kalanı İslam'dır. Kentte 1 cami, 1 mescit, 1 tekke ve 1 sıbyan mektebi vardır."

İçel, II. Meşrutiyet'ten sonra bağımsız bir sancak, 1924'te ise il olunca da Anamur, yönetsel durumunu korudu.

ERDEMLİ: Silifke İlçesi'ne bağlı Yağda Bucağı ile Mersin'e bağlı Elvanlı Bucağı'nın birleşmesiyle ilçe durumuna getirilmiştir.

GÜLNAR: Gülnar'ın tarihine ilişkin fazlaca veri yoktur. Gülnar, 1892'de Adana Vilayeti İçel Sancağı'nın bir kazası durumundaydı.

Kamus ül-Âlâm'da Şemseddin Sami, XIX. yy sonları Gülnarı'nı şöyle anlatmaktadır:

"Adana Vilayeti'nin İçel Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kenttir. Kazanın Anaypazarı Nahiyesi'yle 53 köyü ve 18.120 nufusu vardır. Kaza merkezi Gelendir Köyü'dür. Halkının çoğu Yörük aşiretlerindendir. Başlıca geçimi, Şam'a ve Kıbrıs'a satılan keresteden sağlanır. Palamut ve yağ da dışa sattığı ürünlerdendir."

Ali Cevad ise Gülnar için şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti İçel Livası'na bağlı bir kazadır. Gülnar, Bozağaç, Zine ve Börkan adlı 4 nahiye ile, 52 köyden oluşur. 18.120 nüfusun, 300'e yakını Rum, geri kalanı İslam'dır. Tarım ürünleri yerel gereksinimi karşılar düzeydedir. Kazada 2 cami, 1 tekke ve 1 sıbyan okulu vardır."

Meşrutiyet'ten sonra İçel bağımsız bir sancak olmuş, Gülnar da, yönetsel durumunu koruyarak, yine İçel'e bağlı kalmıştır. 1923'te ise ilçe merkezi Anaypazarı'na taşınmıştır.

MUT: Roma Dönemi'nde, Mut'a İmparator Claudius'un adından esinlenerek Claudiopolis denmiştir. Kentin sonradan bir piskoposluk merkezi olduğu bilinmektedir.

Yörede, Bizans, Selçuklu ve Karamanoğulları uygarlıklarının izleri görülmektedir. XIX. yy'dan kalma bir kalede bulunan yazıtlardan, Karamanoğulları'nın, Roma kalıntılarını Mut'a taşıyarak, kentin düzenlenmesinde yeniden kullandıkları anlaşılmıştır.

Kamus ül-Âlam'da, Şemseddin Sami Mut'u şöyle tanıtmaktadır: "Adana Vilayeti'nin İçel Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kenttir. Nüfusu 865'tir. Kentin 1 camisi, 1 medresesi, 2 hanı ve eski bir kalesi vardır. Olbe ve Claudiopolis adlı eski kentlerin yıkıntıları üzerine kurulmuştur. Arazisi, dağlık, taşlık ve ormanlıktır. Bu nedenle verimli toprakları azdır. Tarım ürünleri ancak yerel gereksinimi karşılar. Tüm kaza, 74 köyden, 15.368 nüfustan oluşmuştur."

Ali Cevad da, Mut'a ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti, İçel Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kenttir. Kentte 1 cami, 6 okul, 2 han ve 1 medrese vardır. Başlıca tarım ürünü üzüm ve zeytindir. Ayrıca nitelikli zeytinyağı üretilir."

İçel, II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra bağımsız bir sancak olunca, Mut yine İçel'e bağlı kaldı. 1924'te İçel il durumuna gelince, Mut da, bunun bir ilçesi olarak eski durumunu sürdürdü.

SİLİFKE: Yöredeki ilk yerleşme yeri, Cilicia Tracheia'da (Taşlık Kilikya), Kalikadnos (Göksu) kıyısında, geniş bir ovada, Selevkos Nicator'ca (İÖ 312-281) kurulmuş ve kente Selevkeia adı verilmiştir. O dönemde, Mezopotamya sınırındaki Selevkeia'dan ayırt edebilmek amacıyla, bu Selevkeia, "Göksu üzerindeki Silifke" olarak anılmaktaydı.

IV. yy'da İsavria (İçel) kentlerinden sayılan Silifke, Tarsus ile ticari rekabete girişerek, özellikle Kıbrıs'tan gelip, Anadolu içlerine gönderilen mallar için bir transit merkezi oldu. V.yy'da Bizanslılar'ın eline geçen Silifke, önce Kleisura, daha sonra da Selevkeia Theması'nın merkezi olarak büyük bir askeri önem kazandı.

Araplar, 838'de Silifke'ye bağlı Nehr ül-Lamis'e kadar ilerledilerse de, Silifke'yi ele geçiremediler.

I. Haçlı Seferi sırasında, yöre Ermeniler'in eline geçtiyse de geri alan Aleksis Komnenos (1081-1118), Gorigos (Kız Kalesi) ile birlikte Silifke'yi onararak, buraya bir askeri birlik yerleştirdi. III. Rupen döneminde (1175-1187), Silifke Kalesi, Ermeniler'ce bir kez daha ele geçirildi.

Ermeni Kralı II. Leon döneminde, Silifke'ye Selçuk akınları başladıysa da, güçlü kalesi sayesinde uzun süre dayandı. Ama sonunda zor durumda kalan II. Leon, yardım sağlamak amacıyla, Silifke'yi Hospitalier şövalyelerine bıraktı. 1224'te Alaeddin Keykubad, güçlü bir orduyla Silifke önlerine kadar geldi. 1116'da tahta çıkan Ermeni Kralı Heytum ile bir anlaşma yaparak, Silifke'yi yine Hospitalierler'e bıraktı. 1228'de, Alaeddin Keykubad, Türkmen aşiretlerini, Ermeniler'e karşı bu uç bölgesine yerleştirdi. Türkmenler arasında sivrilerek güç kazanan Karamanlılar sonraları Silifke'yi de ele geçirdiler.

1473'te Gedik Ahmed Paşa, Karamanoğulları topraklarına girerek, Silifke'yi

Osmanlı egemenliği altına aldı. Silifke, 1867'de Konya Vilayeti İçel Sancağı'nın, 1877'de Adana Vilayeti İçel Sancağı'nın merkezi oldu.

Kamus ül-Âlam'da Şemseddin Sami Silifke için şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti'ne bağlı İçel Livası'nın merkez kazasıdır. Kentin Araplar zamanından kalma bir camisiyle, Rum ve Ermeni kiliseleri vardır. Eskiden Selevkiya adıyla anılan, oldukça büyük bir kent iken, bugün 2.500 kadar nüfusu vardır."

Ali Cevad da, Silifke'yi şöyle tanımlar:

"Adana Vilayeti'ne bağlı İçel Sancağı'nın merkezi bir kenttir. Adı Büyük İskender'in komutanlarından Selevkos'a bağlanır.

Çok verimli toprakları vardır. Tarım ürünleri yerel gereksinimi karşıladıktan başka dışarıya da satılır. Küçük sanayi olarak kilim ve seccade yapımı gelişmiştir. Kazanın Bulacalı, Yağda ve Ayaş adlı 3 nahiyesi 24.860 nüfusu vardır. Bunun 1.032'si Hıristiyan, kalanı İslam'dır."

TARSUS: Tarsus'ta, 1934-1939 arasında Gözlükule Höyüğü'nde yapılan kazılar bu yörede ilk yerleşmenin Neolitik Dönem'le başladığı ve Orta Tunç Çağ'a değin kesintisiz sürdüğünü ortaya koymuştur.

Kent önceleri Tarsos adıyla anılmış, sonradan bu ad Latince'de Tarsus olmuş ve zamanımıza kadar da gelmiştir. Tarsus'u ilk kez kimin kurduğu konusunda çeşitli söylenceler vardır. Bunlardan en yaygın olanı, kenti Asur Hükümdarı Sardanapal'in kurduğudur. Yöreye İÖ VIII-VII.yy'da geldikleri sanılan Yunanlılar'ın, burada bir yerleşmeyle karşılaştıkları kesindir.

Bir süre Asur egemenliği altında kalan yöre, daha sonra Persler'in, İÖ 333'te ise İskender'in eline geçti. İskender'den sonra Tarsus, tüm Kilikya ile birlikte Selökidler'in payına düştü. İÖ 246'da Mısır yönetimine geçtiyse de, bir süre sonra geri alındı. İÖ 66'da Kilikya bir Roma vilayeti olunca, Tarsus da bunun merkezi durumuna getirildi. Tarsus'a tarihi bir önem kazandıran Cydnus (Tarsus Çayı) o dönemlerde kentin içinden geçmekteydi. Kleopatra ve Romalı Komutan Marcus Antonius, Tarsus'a bu ırmak yoluyla gelmişlerdir.

Tarsus, Hıristiyanlık'ın kurucularından Aziz Paulus'un doğduğu kent olarak da önem taşır. Ayrıca, ünlü coğrafyacı Strabon, İÖ I.yy'da, Tarsus'ta dil bilginleri, filozof ve ozanların yaşadığını yazar.

Tarsus'un tarihi, Müslümanlık'ın ortaya çıkışından kısa süre sonra, hareketli bir aşamaya girdi. 637'de Arap üstünlüğünü kabul eden Tarsus, bu dönemde Bizans sınırındaki öbür kentlerle birlikte onarıldı. Bu kentlere sonradan avasım (uç kentleri) adı verildi. Emeviler ve Abbasiler döneminde, Tarsus Bizanslılar'la Araplar arasında sürekli el değiştirdi. 965'te Bizanslılar'a geçen yöre, uzun süre Bizans egemenliğinde kaldı. 1082'de Selçuklular'ın, 1097'de Haçlılar'ın eline geçen Tarsus, bu dönemde, Antakya Prensliği'ne bağlandı. Bir süre sonra yeniden Bizans'ın, 1133'te Ermeni prenslerinden Leon'un eline geçti. 1137'de Bizans İmparatoru Yoannes Komnenos, Tarsus'u geri aldıysa da, 1172-1173'te yöre yeniden Ermeni egemenliğine girdi.

Tarsus, XIII. yy'dan sonra Memlukler'in ve zaman zaman da Ramazanoğulları ile Dulkadıroğulları beyliklerinin yönetimine geçti. 1516'da ise, Yavuz Sultan Selim'ce Osmanlı topraklarına katıldı.

Tarsus, 1571'de Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olduysa da, bir süre sonra Adana Eyaleti sınırları içine alındı. 1832'de Osmanlı güçlerini yenen Mısırlı İbrahim Paşa, Adana ve çevresini ele geçirdi. 1839'da yeniden Osmanlı topraklarına katılan Tarsus, 1867'de Halep Vilayeti Adana Sancağı'nın, 1877'de ise Adana Vilayeti Adana Sancağı'nın bir kazası oldu.

Şemseddin Sami Tarsus'a ilişkin şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti'ne bağlı Mersin Livası'nın bir kazasıdır. Kentin, 31 camisi, 19 medresesi, 2 tekkesi, çeşitli dinsel topluluklara bağlı 5 kilisesi, 1 bedesteni, 10 hanı, 2 hamamı, 24 okulu, 7 değirmeni ve 6 pamuk fabrikası vardır.

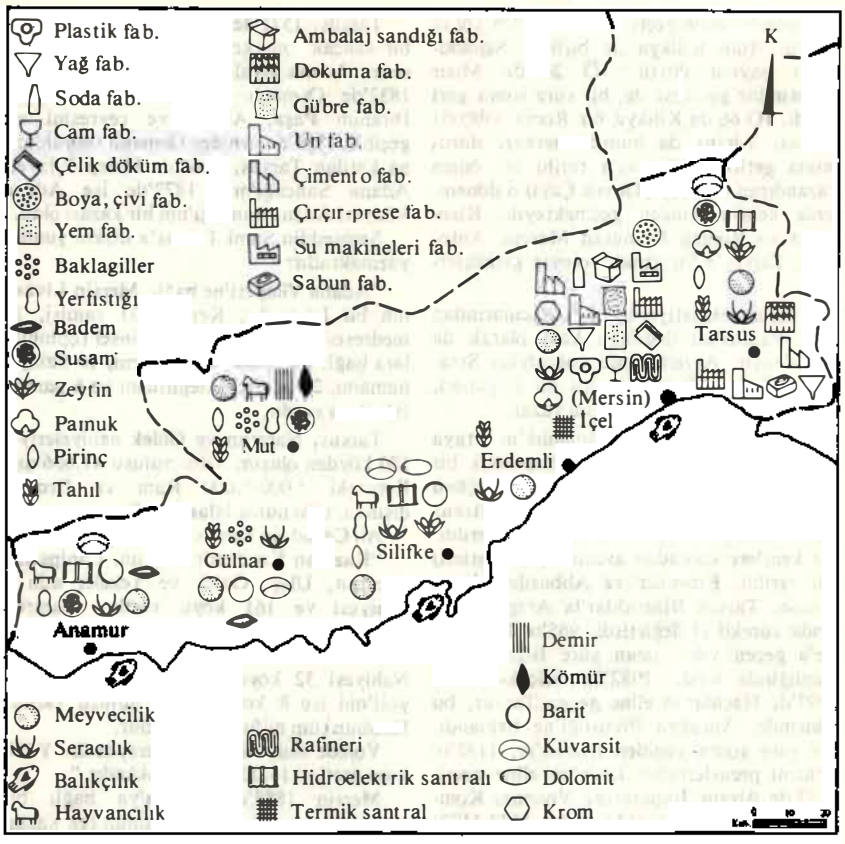
Tarsus, Namrun ve Gülek nahiyeleriyle 180 köyden oluşur. Tüm nüfusu 41.606'dır. Kentteki 4.000-5.000 Rum ve Ermeni dışında, tüm nüfus İslam'dır."

Ali Cevad ise Tarsus'u şöyle anlatır:

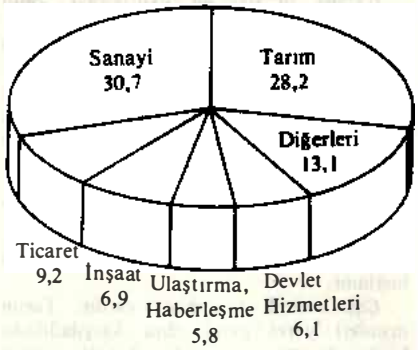
"Kazanın Kuşdemir, Kosun, Canipşehr, Namrun, Ulaş, Gülek ve Tekeler adlı 7 nahiyesi ve 161 köyü vardır. Namrun Nahiyesi'nin 15 köyüyle, 3.910 nüfusu olup, eski adı Lâmiron'dur. 2.065 nüfuslu Ulaş Nahiyesi 32 köyden oluşur. Gülek Nahiyesi'nin ise 8 köyü, 1.850 nüfusu vardır. Kazanın tüm nüfusu 40.410'dur.

Yörede dutçuluk ileri düzeydedir. Yıllık koza üretimi 15.000-20.000 okkadır."

Mersin 1888'de Adana'ya bağlı bir sancak olunca, Tarsus da, bunun tek kazası olarak yönetsel durumunu korudu. I. Dünya Savaşı sonrasında Fransız işgaline uğrayan Tarsus, 1922'ye değin işgal altında yaşadı. Cumhuriyet Dönemi'nde Mersin, İçel İli'nin merkezi olunca, Tarsus da buna bağlı bir ilçe merkezi durumuna geldi. ●

Şekil 1
1978'de İçel'de Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Türkiye'nin en gelişmiş yörelerinden Çukurova bölgesinde yer alan İçel, özellikle 1970'lerde, çok hızlı bir biçimde gelişen ve çeşitli iktisadi göstergeler açısından en baş sıralarda gelen illerden biridir. Yüzölçümü 15.853 km2 olan il, ülke alanının % 2'sini kaplamaktadır. 1980'de 843.931'e ulaşan nüfusuyla ülke toplam nüfusunun % 1,9'unu barındırmakta olan İçel, aynı yıl, Türkiye'nin nüfus büyüklüğü açısından 12. iliydi.

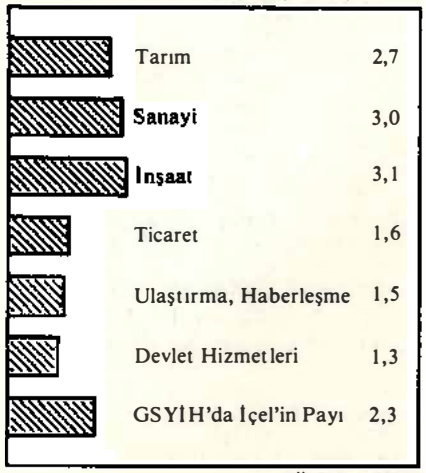
İçel'in iktisadi gelişmesinde vurgulanması gereken ilk nokta, ilin Çukurova bölgesinin bir parçası olması, dolayısıyla, Türkiye'nin pamuk üretim merkezi olan ve pazarla erken bir dönemde ilişkiye geçen bu yörenin tarihsel gelişimini ve dönüşümünü paylaşmasıdır. Pamuk, Çukurova'ya olduğu gibi, İçel'e de damgasını vurmuştur. Bu nedenle, ilin iktisadi gelişmesini kavrayabilmek, ancak XIX. yy Çukurovası'na dönmekle olasıdır.

Çukurova'da XIX. yy ortalarında pazar için pamuk üretiminin yaygınlaşması üzerine, bölgenin dışa açılan kapısı niteliğinde olan Mersin Limanı, önem kazanmaya başlamıştı. 1886'da Adana-Mersin demiryolunun, 1890'lardan başlayarak, Mersin-Adana-Misis ve Mersin-Silifke karayollarının yapılması ile başta Tarsus yöresinde olmak üzere tarımsal üretimde hızlı bir gelişme gerçekleşti. Pamuğa dayalı tarımsal ve sınai üretim, 1950'lere değin, gerek devlet teşvikleri, gerekse özel kesimin ticaret ve tarımdan sağladıkları birikimler kanalıyla gelişmesini sürdürdü. İlde, sanayinin gelişmesine ortam hazırlayan altyapı yatırımlarının 1960'larda tamamlanması, iktisadi gelişmeye yeni bir boyut ve hız kazandırırken, sanayide de yapısal bir dönüşüme yol açtı.

Bu altyapı yatırımlarından belki de en önemlisi ve İçel'in 1970'lerdeki bir patlama niteliği kazanan gelişmesinde belirleyici bir rol oynayanı, 1961'de işletmeye açılan Mersin Limanı'ydı. Bundan sonra, sanayi yatırımları hızla gelişti ve çeşitlendi ve İçel, 1978'de gayrı safi hasılasının 1/3'ünün sanayiden elde edildiği bir il oldu (Şekil 1). Sanayi ile birlikte, hızla gelişmekte olan öteki tarım dışı kesimlerden ticaret, inşaat ve ulaştırma kesimlerinin 1978'de il gayrı safi hasılası içindeki toplam payları % 52,6'ya ulaşmıştı ve artmakta devam ediyordu. Buna karşın, tarım kesimi de % 28-30 arasında değişen payıyla, il gayrı safi hasılası içindeki önemini korumaktaydı. Bu çok yönlü gelişmiş yapısıyla İçel'in aynı yıl, yurt içi gayrı safi hasıladaki payı % 2,3 olup, sanayi ve inşaat kesimlerinin yurt içi hasıladaki payları, tek tek % 3 dolayındaydı (Şekil 2).

İl ekonomisindeki payı, sanayi, ticaret, vb tarım dışı kesimlerdeki gelişme karşısında görece gerilemesine karşın, tarım hâlâ ilin en temel iktisadi faaliyetlerinden biridir. Tarımsal yapıdaki ilk dönüşüm, XIX. yy ortalarında gerçekleşmiş, iç ve dış dinamiklerin çakışmasıyla başlayan pamuk üretimi bu dönemde pazara açılmıştır. Bu ivmeyle, ilin ilk sanayi tesisleri kurulmuş, böylece, ilin Tarsus ve Mersin yörelerinde yoğun olan büyük mülkiyet, sanayi ve ticarete yönelmiştir. Bu kesim, Cumhuriyet Dönemi'nde, gerek toprakları, gerekse azınlıklara ait olan fabrikaların el değiştirmesiyle ve teşviklerle daha da güçlenmiş, elde ettiği tarımsal ve ticari birikimleri sanayiye aktarabilecek konuma gelmiştir. Böylece, erken pazara

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada İçel'in Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

açılan, erken makineleşen tarımsal yapı, 1950'lere hatta, 1960'lara değin bu çizgideki gelişmesini sürdürmüş, 1960'lardaysa tarımda ikinci bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Turunçgiller, sebze, meyve üretimi, turfandacılık ve seracılığın başlamasıyla meydana gelen bu değişim, küçük üreticilerin tümüyle pazara açılmalarını ve belirli bir güce kavuşmalarını sağlamıştır. Günümüzde İçel, gelişmiş altyapısı ve zengin ürünler tablosu ile ülkenin önemli tarımsal üretim merkezlerinden biri olmayı sürdürmektedir.

1978'de il gayrı safi hasılası içinde % 29'a varan payı ile imalat sanayii, İçel'in önde gelen bir iktisadi faaliyetidir. İmalat sanayiinin gelişmesi bakımından ülke çapında 8. sırada gelen il, bu kesimin gayrı safi hasıladaki payı açısından, yörenin en gelişmiş sanayi merkezi olan Adana'nın bile önüne geçmiştir. İçel'de sanayileşmenin ilk adımları pamuk tarımının yaygınlaştığı döneme değin uzanır. Başlangıçta çırçır ve pres atölyeleriyle sınırlı olan imalat dalında ilk büyük iplik ve dokuma fabrikaları XIX. yy sonlarında açılmış ve dokuma sanayii XX. yy başında önemli bir gelişme göstermişti. Osmanlı sanayii içinde hatırı sayılır bir yer tutan bu dal, Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük çapta el değiştirmiş ve önemli bir bölümü büyük toprak sahiplerinin eline geçmişti. Sanayi teşviklerinden ve II. Dünya Savaşı'nın sağladığı elverişli koşullardan yararlanarak, 1950'lere değin gelişmesini sürdüren dokuma sanayii, il imalat sanayiinin belkemiğini oluşturuyordu.

İçel sanayiinin asıl gelişmesi, 1960'lardan sonra gerçekleşti ve o döneme değin tarıma dayalı olan sanayinin yapısı büyük ölçüde değişti. 1962'de ATAŞ Rafinerisi'nin açılmasından sonra, ilde, başta kimya ve taşa-toprağa dayalı sanayiler olmak üzere imalat kesiminin hemen tüm dallarında önemli bir gelişme görüldü. Hemen tümü, İçel (Çukurova Holding) ve Adana (Sabancı Holding) kökenli holdinglerin başını çektiği, büyük sermayece gerçekleştirilen bu dönemin sanayi yatırımları arasında, Türkiye'nin en büyük tesislerinden birkaçı yer almaktadır. 1980'de Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşundan 8'i İçel'deydi.

1970'lerde imalat sanayiinde gerçekleşen çeşitlenmeye karşın, 1979'da bu kesimde yaratılan katma değerin en büyük bölümü dokuma dalında elde edilmişti. Artık devleşen dokuma fabrikalarından en büyük ikisi, Çukurova Holding'in Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'ye ait olan Mersin ve Tarsus fabrikalarıydı. Katma değer açısından ikinci sırada gelen kimya sanayii dalında ise, Mobil, Shell, BP ve Marmara Petrol şirketlerinin ortaklaşa kurduğu ATAŞ (Anadolu Tasfiyehanesi) Rafinerisi ile Çukurova Holding'in Çuposan ve Sabancı Holding'in Plassa Plastik Sanayi Tesisleri gibi dev tesisler egemendir. İlin üçüncü önemli imalat sanayii dalı olan taşa-toprağa dayalı sanayide faaliyet gösteren en büyük tesisler ise, Sabancı Holding'in Çimsa Çimento Fabrikası ile 1981'de 1.500'den fazla işçinin çalıştığı ve Türkiye düz cam ve sınai kaplar üretiminde ve cam mamülleri ihracatında önemli bir yer tutan Anadolu Cam Sanayii AŞ'dir. İmalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde ancak % 5 dolayında bir payı bulunduğu halde, metal ve makine imalat sanayiinde de çok büyük işyerleri faaliyet göstermektedir. Bunlardan en önemli ikisi, 500 büyük firma arasında yer alan Mustafa Şaman Çelik Dökme Makine Sanayii AŞ ile Çukurova Holding'in traktör ve biçerdöver üreten Çümitaş Şirketi'dir.

İlde, öteden beri önemli bir faaliyet dalı olan ticaret kesiminde, ilin tarımsal ve sınai üretim dallarında 1960'lar ve 1970'lerde meydana gelen bu hızlı gelişmeye bağlı olarak patlama diye nitelenebilecek bir sıçrama gerçekleşmiştir. Son yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine kaymaya başlayan ihracatının yanı sıra, 1960'ların ikinci yarısında patlak veren Ortadoğu bunalımı sırasında önemini yitiren Beyrut Limanı yerine bu bölgeye yönelen transit ticaretin düzenlenmesi işlevini üstlenen Mersin Limanı, ülkenin üçüncü büyük ihracat limanı olmuş, dolayısıyla İçel, ülkenin önde gelen ticaret merkezlerinden biri durumuna gelmiştir.

Bu hızlı gelişme bağlamında, nüfusu 1980'de 200.000'i aşan ve yakın çevresiyle birlikte 300.000'e yaklaşan ve ilin sanayi ve ticaret faaliyetlerinin büyük bölümünün toplandığı Mersin Kenti, hızla "metropoliten" bir merkez olma yoluna girmiştir. Nüfusun yarıdan fazlasının kentlerde yaşadığı ilde, 1980'de kentsel nüfusu 120.000'i aşan bir başka merkez de, dokuma sanayiinin toplandığı Tarsus'tur. İçel'in öteki ve tarımsal nitelikleri ağır basan ilçelerinden yalnız Gülnar'ın kent nüfusu 10.000 sınırının altında olup, ötekilerin kent nüfusları genellikle 20.000'in üzerindedir. Ayrıca, ilin çok verimli kıyı şeridindeki ovalarda nüfus yoğunluğu çok yüksektir ve burada nüfusları 3.000-10.000 arasında değişen büyük köyler bulunmaktadır. Bu, son yıllarda yaşanan iktisadi gelişme nedeniyle, bir göç çekim merkezi olan İçel'de, il dışından gelenlerin, büyük kentlerin yanı sıra, kırsal kesime de yönelmelerinin bir sonucudur.

İktisadi gelişmenin, toplumsal gelişmeyi olanaklı kılan en önemli faktörlerden biri olmasına karşın, kendiliğinden bu gelişmeye yol açmadığını göz önüne seren en ilginç örneklerden birisi olan İçel'de, eğitim ve sağlık hizmetleri, toplumsal güvenlik sistemi ve toplumsal örgütlenme düzeyi, son yıllarda gerçekleşen gelişmelere karşın, ilin iktisadi gelişkinliğiyle uyumlu duruma gelememiştir.

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

İÇEL İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: İçel, hemen hemen tüm ekonomik faaliyet dallarının hızlı ve dengeli biçimde gelişmesi bakımından, özgün bir ildir. İlin verimli topraklarında, pamuk ve turunçgiller üretimine dayalı gelişkin bir tarımsal faaliyet vardır. Yoğun işgücü kullanımı gerektiren bu tarımsal yapı, gelişen sanayinin faal nüfus içinde tarım kesiminin payını küçülten etkisini hafifletmektedir. İçel'de, tarımda çalışan nüfusun payındaki azalma, Türkiye genelindeki azalmanın çok gerisinde kalmıştır. 1975'te faal nüfusun tarımda çalışan kesimi % 72 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşıyordu. Öte yandan aynı dönemde İçel'de sanayi kesiminde çalışan nüfusun toplam nüfus içindeki payı, ülke geneline koşut bir gelişme göstermiş ve 1975'te Türkiye ortalamasıyla eş düzeye gelmiştir *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü).*

1950 sonrasında il tarımında ortaya çıkan ve ilin hemen tümüyle iç ve dış pazarlar için üretim yapmasına yol açan bir yapısal değişim gerçekleşti. Bu nedenle tarımda faal olan nüfusun payında ortaya çıkan azalmaya karşın, sayısal olarak en hızlı gelişen kesimlerden biri tarım oldu. 1955-1975 arasında tarım kesimindeki faal nüfus 1,5 katına çıkmıştır. Pamuk ve turunçgiller gibi üretim dallarındaki yoğun işgücü gereksinimi ilin dışardan göç almasına yol açmıştır. İlde imalat sanayii de 1950'lerden başlayarak hızla gelişmiş ve bu kesimde faal olanların sayısı 1975'te 1955'e göre 2 katına ulaşmıştır. Bu hızlı gelişme de sanayi kesiminin il dışından göç çekmesine yol açmıştır. İçel, göç alan iller arasında 12. sıradadır *(Bak. Göç).*

İl faal nüfusu, göçlerle beslenerek, önemli sayılabilecek oranda artmakla birlikte, il toplam nüfusu içinde ekonomik bakımdan faal olanların oranı zaman içerisinde gerilemiş ve 1975'te Türkiye ortalamasının biraz altına düşmüştür. 1975'te İçel'in toplam nüfusu 715.000 kişi iken, (12+) yaşlardaki faal nüfus 288.000 kişi idi. Bu durumda, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını ifade eden "genel katılma oranı" binde 403'ü buluyordu. Aynı yıl Türkiye genelinde ise bu oran binde 407 idi. Faal nüfusun saptanmasında 1970'ten bu yana alt sınır olarak (12+) yaş alınmaktadır. Daha önceki yıllarla bir karşılaştırma yaparak, genel katılma oranında zaman içerisinde meydana gelen değişikliği izleyebilmek için, (12+) yaşlardaki faal nüfus yerine, (15+) yaşlardaki faal nüfusun dikkate alınması gerekir. Faal nüfus tanımında alt sınır olarak 1970'ten önceki sayımlarda benimsenen (15+) yaşı göz önüne alındığında İçel'in faal nüfusu 1975'te 266.000'e, genel katılma oranı da binde 372'ye düşmektedir. Aynı oran 1955'te binde 476, 1965'te de binde 406 idi.

Genel katılma oranındaki bu hızlı düşme, iş olanaklarının azalmasının, ya da ekonomik faaliyetlerin göreli olarak yavaş artmasının bir sonucu değildir. Türkiye genelinde de olduğu gibi, hızlı bir ekonomik gelişmenin yaşandığı bu dönemde, İçel'de genel katılma oranının düşmesinde en büyük etken, ücretsiz aile işçisi konumundaki yardımcı aile bireylerinin faal nüfus içindeki payının önemli ölçüde azalmasıdır. Yardımcı aile bireyleri, aile reisinin ya da toplu olarak ailenin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan kişilerdir. Bu tür bir katılım, özellikle tarım kesiminde yoğundur. Tarım dışı kesimlerde de daha çok küçük aile işletmelerinde rastlanır. İçel'de yarımcı aile bireylerinin faal nüfus içindeki oranı, 1955'te % 51,5 iken, 1975'te % 36,4'e düşmüştür. Aynı dönemde Türkiye genelinde yardımcı aile bireylerinin oranı % 54,6'dan % 45,2'ye düşmüştür *(Bak. Nüfusun "İşkollarına",*

"Mesleğe" ve "İşteki Yerine" Göre Karşılıklı Bölünüşü).

İlde, tarımla uğraşan nüfusun toplam faal nüfus içindeki payının yüksekliğine karşın yardımcı aile bireylerinin oranındaki düşüş, hızlı kentleşme, okullaşma ve benzeri sosyal gelişmeler yanısıra başlıca iki nedenden kaynaklanmaktadır.

Bunlardan ilki, ilde genellikle 1950'lerden sonra gelişen tarımsal faaliyetin önemli ölçüde mevsimlik ücretli işçi kullanılarak yapılmasıdır. 1975'te tarım kesiminde çalışan ücretlilerin oranı ülke genelinde % 3,1 iken, İçel'de bu oran % 22,5'e ulaşıyordu *(Bak. Nüfusun "İşkollarına" ve İşteki yerine" Göre Bölünüşü).*

İkincisi ise, zaman içerisinde özellikle yardımcı aile bireyi konumundaki kadın nüfusun hem sayısal, hem de oransal olarak azalmasıdır. İçel'de yardımcı aile bireyi olarak çalışan toplam nüfus 1955'te 91.000 iken, 1975'te 105.000'e yükselmiştir. Yardımcı aile bireyi konumundaki kadınların sayısı ise 1955'te 68.000'den, 1975'te 63.000'e düşmüştür. Bu gelişmeye koşut olarak, yardımcı aile bireyi konumundaki kadınların oranı 1955'te % 90,1 iken, 1975'te % 69,7'ye inmiştir. Oysa bu, 20 yıllık dönemde yardımcı aile bireyleri içinde erkeklerin oranı, % 23,0'dan ancak % 21,1'e gerilemişti. Yardımcı aile bireyi olarak çalışan kadın nüfusta görülen bu düşüş, büyük ölçüde 1950'lerin ortalarında başlayarak, ucuz işgücü olarak kadın emeğini çeken dokuma fabrikalarının yaygınlaşmasına bağlanabilir. İçel'de, 1975'te kadın emeğinin yoğunlaştığı iki alan, tarım ve dokumacılık idi. Her iki alanda da çalışan iki erkeğe karşılık, bir kadın bulunmaktaydı. Tarım kesiminde yardımcı aile bireyliği sürmekle birlikte, dokumacılık dalındaki kadınlar ücretli işçi olarak çalışmaktaydı.

İlde, ücretli olarak çalışanlar arasındaki kadınların payında görülen artış da bu eğilimi doğrular niteliktedir. Ücretliler arasındaki kadınların payı, 1955'te yalnızca % 4,2 iken, 5 kat artarak 1975'te % 24,9'a yükselmiştir. Bütün bunlar, faal kadın nüfusun, başta dokumacılık olmak üzere, tarım dışı dallarda önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

İçel, Türkiye'de faal nüfus içinde ücretlilerin payının ülke genelini önemli ölçüde aştığı iller arasında ön sıralarda yer almaktadır. 1975'te toplam faal nüfus içinde ücretlilerin payı, ülke genelinde % 27,7 iken, İçel'de % 36,8 olmuştur. Erkek faal nüfus içinde ücretlilerin payı aynı yıl Türkiye genelinde % 38,1, İçel'de % 42,2 idi. Bu konuda ilin en ilginç özelliği, yine faal kadın nüfusta gözlenmektedir. Faal kadın nüfus içinde ücretlilerin payı ülke genelinde % 9,4 iken, İçel'de bunun iki katını aşmakta ve % 24,9'a ulaşmaktaydı.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, İçel'de tarımda çalışanların oranı, Türkiye genelinden daha yüksektir. Tarım kesiminin payı, İçel'de her zaman Türkiye genelindekinin üzerinde olmuştur. Ancak, ülke genelinde zaman içinde ve özellikle 1965'ten sonra bu kesimin payında daha büyük bir daralma olduğu için aradaki fark açılmıştır.

1955'te faal nüfus içinde tarımda çalışanların payı Türkiye'de % 77 iken, İçel'de % 79'du (Tablo 1). 1965'te ise, tarımdaki faal nüfus payı Türkiye'de % 72'ye İçel'de % 74'e düşmüştür. 1975'te ise Türkiye'de faal nüfusun % 64'ü tarımla uğraşırken, bu oran, İçel'de % 72'yi buluyordu.

İçel'de tarımda çalışanların faal nüfus içindeki payının Türkiye genelinden daha yavaş azalmış olması, İçel'de durgun bir ekonomik yapı olduğu anlamına gelmez. İçel'de tarım kesiminin ekonomik yapıdaki ağırlığının sürmesi ve Türkiye genelinden büyük olması, ildeki tarımsal yapının özelliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin en verimli tarım alanlarından Çukurova'nın bir bölümünün bulunduğu İçel'de kıyı şeridinde turunçgiller üretimine elverişli alanlar vardır. İlin tarımsal üretimi içinde pazara yönelik tarımın payı önemlidir. Kendi kendine yeterliliğin ötesinde, ilde hem ülke iç pazarına, hem dış pazarlara yönelik olarak yapılan tarımsal üretimin, nüfus itici değil, tam tersine nüfus çekici bir özelliği vardır. Pamuk, turunçgiller ve turfanda sebze yetiştiriciliği yoğun işgücü gerektirir. Bu yüzden, tarımdan nüfus kopuşu bir yana, İçel, mevsimlik göçler aracılığıyla, öteki illerden tarımda çalışacak işgücü çekmektedir. Nitekim, 1955-1975 döneminde Türkiye'de tarım kesimindeki faal nüfus ancak, % 11 artarken, aynı dönemde İçel'de tarım kesimindeki faal nüfus artışı % 48'e ulaşmıştır.

İçel'de tarımda çalışanların payı Türkiye genelinden daha yüksek olmasına karşın, inşaat, ticaret, ulaştırma gibi kesimlerin İçel'in faal nüfus içindeki payları Türkiye ortalamalarına yakındır. İmalat sanayiinde il ve ülke değerleri aynıdır. Ticaret kesiminde çalışan nüfusun payı ise Türkiye ortalamasının biraz altındadır. İçel ticaret ve sanayi alanlarında Türkiye'nin en önemli illerinden biridir. Öyle ki, İçel, 1978'de tarımsal üretim değerinin büyüklüğü bakımından 7. sırada gelen il olduğu gibi, imalat sanayiinde yaratılan değerin büyüklüğü bakımından da 8. ildi. Aynı şekilde, hem ilde önemli bir iç ve dış ticaret limanı bulunması, hem de karayolu ulaşım ağında bir varış ve kalkış noktası olması nedeniyle, İçel ticaret ve ulaştırma kesimlerinde de, Türkiye'nin en dinamik illerinden biridir.

1975'te İçel'de faal nüfusun % 7,6'sı imalat sanayiinde çalışmaktaydı. Aynı yıl, Türkiye'de imalat sanayiinde çalışanların toplam faal nüfusa oranı da aynıydı. 1955'te Türkiye'de faal nüfusun % 6'sı, 1965'te %

Tablo 1
Türkiye ve İçel'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	İçel 177.042	Türkiye 13.557.860	İçel 207.447	Türkiye 16.349.380	İçel 288.062
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	79,0	71,9	73,9	64,1	71,9
Maden Çıkarma	0,5	0,2	0,6	0,1	0,7	0,1
İmalat Sanayii	6,0	5,8	7,1	6,9	7,6	7,6
İnşaat Sanayii	1,6	2,0	2,6	3,5	2,7	2,5
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	3,1	2,9	3,2	6,1	5,6
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	2,0	2,1	2,4	3,1	3,2
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	4,3	6,2	6,2	11,4	7,9
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	3,5	6,4	3,6	4,2	1,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

7'si imalat sanayiinde çalışırken, İçel'de imalat sanayiinde çalışan nüfusun payı bu oranları çok yakından izliyordu. Bu, İçel'de faal nüfus içinde imalat sanayiinde çalışanların payının Türkiye genelindekine koşut bir gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hatta, aynı dönemde imalat sanayiinde çalışanların mutlak sayısı göz önünde bulundurulduğunda, İçel'de, imalat sanayiinde çalışan sayısının Türkiye genelinden biraz daha hızlı arttığı görülmektedir. Buna bağlı olarak, 1955'te Türkiye'de imalat sanayiinde çalışan her 1.000 kişiden 14'ü İçel'deydi. Bu oran 1975'te binde 17,5'i bulmuştu.

1955-1965 döneminde İçel'de Türkiye genelinden daha hızlı gelişen bir işkolu inşaattır. İnşaat işkolunda çalışanların faal nüfus içindeki payı, 1955'te % 2 iken 1965'te % 3,5'e çıkmıştı ve bu oranlar Türkiye ortalamalarının üzerindeydi. Bu gelişme kentleşmenin yol açtığı konut yapıları yanında, İçel'de bu yıllarda gerçekleştirilen Seyhan Elektrik Santralı ve ATAŞ Rafinerisi'nin yapımlarına, liman genişletme çalışmalarına ve gelişmesi hızlanan sanayi kuruluşlarının inşaatlarına bağlıdır. Bu büyük yatırımlarla ilgili olarak, inşaat işkolunda çalışanların sayısı mutlak olarak 1 katın üzerinde artmıştı. 1965-1975 döneminde ise, inşaat kesiminde çalışanların sayısında bir artış olmamış ve inşaat kesiminin payı % 3,5'ten % 2,5'e düşerek, Türkiye ortalamasıyla eş düzeye gelmiştir.

İnşaat kesiminde, 1955-1965 döneminde gerçekleşen gelişmenin bir benzeri, 1965-1975 döneminde ticaret ve mali kurumlar kesiminde gerçekleşmiştir. Öteden beri, Anadolu ve Akdeniz'i birbirine bağlayan önemli bir ticaret merkezi olan İçel'de 1955'te ticaret işkolunda çalışanların oranı, Türkiye ortalamasının üzerinde idi. Ancak, bu işkolunda çalışanların sayısındaki artış asıl olarak, 1965-1975 arasında olmuştur. 1955'te faal nüfusun % 3,1'i bu kesimde, çalışmakta idi ve 1965'te bu oran, yalnızca % 3,2'ye yükselmişti. 1975'te ise, ticaret ve mali kurumlar kesiminin toplam faal nüfus içindeki payı % 5,6'yı bulmuştur. 1975'te bu işkolunda çalışanların sayısı 16.000'i aşıyordu. Aslında, bu işkolunda Türkiye genelinde gerçekleşen gelişme de 1965-1975 dönemine rastlamaktadır. Hatta, bu işkolundaki gelişme, Türkiye genelinde, İçel'dekinden daha hızlı olmuş ve 1975'te bu kesimin payı, % 6,1 ile, İçel'deki oranın biraz ötesine geçmiştir.

İçel, deniz ve karayolu ulaşım ağında ötedenberi önemli bir yer tutmaktadır ve bu önem, Türkiye'nin iç ve dış ticaretinin gelişmesine koşut olarak artmıştır. Bu nedenle, ulaştırma işkolunun faal nüfus içindeki payı, İçel'de her zaman, az da olsa Türkiye ortalamasının üstünde olagelmiştir. Bu kesimde çalışan nüfus özellikle, 1965-1975 döneminde oldukça hızlı artmıştır. 1965'te 5.000 dolayında kişi, ulaştırma kesiminde çalışmaktayken, 1975'te bu sayı 9.000'i aşmıştı. Bu dönemde, İçel'in toplam faal nüfusunda % 39'luk bir artış olmuşken, ulaştırma işkolunda çalışan nüfus % 89 oranında artmıştı. Bu işkolunda 1965 sonrasında gerçekleşen gelişme, büyük ölçüde 1971'de tamamlanan liman genişletme çalışmalarının ve Ortadoğu ülkeleriyle yapılan ticarette TIR taşımacılığının gitgide önem kazanmasının bir sonucudur.

Tablo 2
İçel'de Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	177,0	0,2	16,0	51,5	30,7	1,6
	Erkek	101,9	0,4	24,7	23,0	49,3	2,6
	Kadın	75,1	**	4,2	90,1	5,5	0,2
1975	Toplam	288,0	0,9	36,8	36,4	25,8	0,1
	Erkek	197,3	1,3	42,2	21,1	35,3	0,1
	Kadın	90,7	0,2	24,9	69,7	5,1	0,1

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

İçel'de Türkiye geneline göre daha yavaş gelişen işkolu hizmetler kesimidir. 1955'te Türkiye genelinin biraz üstünde, 1965'te ise Türkiye geneline eşit bir ağırlığı olan hizmetler kesiminin payı, 1975'te Türkiye ortalamasının altına düşmüştür. Oysa, 20 yıllık dönemde İçel'de bu kesimde çalışanların sayısı mutlak olarak üç katına ulaşmış ve hizmetler kesimi çalışan sayısı bakımından tarımdan sonra bu ildeki ikinci büyük işkolu olmuştur. Ama, bu kesimde çalışanların payının Türkiye genelinde daha hızlı büyümesi sonucu, 1975'te Türkiye'de faal nüfusun % 11,4'ü hizmetler kesiminde çalışıyor iken, İçel'de bu kesimin payı % 8'i geçmemiştir. Türkiye'de hizmetler kesiminin payının 1965-1975 dönemindeki hızlı artışında, daha önceki yıllarda "iyi tanımlanamayan faaliyetler" başlığı altında toplanan askeri personelin 1975 Sayımı'nda hizmetlere katılmasının yol açtığı yapay şişkinliğin de payı vardır. İçel'de de, ilin Kıbrıs nedeniyle taşıdığı stratejik öneme bağlı olarak, askeri personelin hizmetler kesimi içinde ağırlıklı bir yeri vardır. 1975'te ilde, bu kesimde faal olan 23.000'e yakın kişiden 10.500'ü "kamu idaresi ve savunma" alanında çalışıyordu.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERİNE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: İçel'de, faal nüfusun en önemli özelliklerinden biri ücretliler payının Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olmasıdır. 1975'te Türkiye'de nüfusun % 28'i ücretli iken, İçel'de faal nüfusun % 37'si bu konumda çalışmaktaydı (Tablo 2). 1955'te de ücretlilerin faal nüfus içindeki payı, (% 16), yine Türkiye ortalamasının (% 13) üstündeydi. 20 yıllık dönemde Türkiye'de ücretlilerin sayısı mutlak olarak % 179 artarken, İçel'de ücretli sayısındaki artış çok daha yüksek olmuş ve % 274'e ulaşmıştır. İçel'de ücretlilerin Türkiye genelinden daha ağırlıklı bir yer tutmasında başta imalat sanayii olmak üzere öbür tarım dışı kesimlerin gelişkinliği kadar tarımdaki gelişmelerin de etkisi olmuştur. 1975'te sanayi kesiminde çalışan nüfus içinde ücretlilerin payı, Türkiye'de % 63 iken, İçel'de % 78 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşıyordu. Tarım kesiminde ücretli olarak çalışanların ağırlığı ise İçel'de Türkiye ortalamasının çok üzerindeydi *(Bak. Tarım)*. Türkiye genelinde tarımda çalışan nüfusun yalnızca % 3,1'i ücretliyken, İçel'de bu oran % 22,5'ti (Tablo 3). İçel'de tarım kesiminde ücretlilerin payının yüksek olmasında, mevsimlik göçlerin de etkisi büyüktür. Nüfus sayımları mevsimlik göç dönemine rastladığından, tarımda çalışanlar içinde ücretlilerin oranı bu yüksek düzeye erişmektedir.

İçel'de tarım kesiminde çalışanlar içinde ücretlilerin payının artmasında 1950 sonrasında yaygınlaşan makineleşme ve pazara yönelik tarımsal üretimin ağırlık kazanması etkili olmuştur. 1975'te tarım kesimindeki faal nüfus içinde kendi hesabına çalışanların payı % 27'ye dek inerken, ücretsiz aile işçisi konumundaki yardımcı aile bireylerinin ağırlığı da % 50'ye düşerek, Türkiye ortalamasının çok altında bir düzeyde kalmıştı. İçel tarımındaki kapitalistleşmenin bir başka göstergesi de, bu kesimde işveren konumunda bulunanların payıdır. Ücretliliğin öteki yüzü olan bu ölçüte bakıldığında, 1975'te İçel'de tarımda işverenlerin faal nüfus içindeki payının (binde 5), Türkiye ortalamasının üzerindedir.

İçel'de imalat sanayiinde çalışanlar içinde ücretlilerin oranı da Türkiye ortalamasının üstündedir. Türkiye'de imalat sanayiinde faal nüfus içinde % 63,5 olan ücretliler oranı, İçel'de % 78 dir (Tablo 3). Öteyandan, imalat sanayiinde işverenlerin ve kendi hesabına çalışanların ağırlığı İçel'de Türkiye ortalamasının altındadır. Bu, İçel'deki sanayi kuruluşlarının Türkiye genelindekinden daha büyük ölçekli olmasının bir sonucudur. Gerçekten de, 1975'te İçel'de 10'dan fazla işçi çalıştıran 55 özel kesim fabrikasında 10.122 işçi çalışıyordu. Bu sayı, Türkiye genelinde özel kesim büyük imalat sanayii kuruluşlarında çalışanların binde 22'sini oluşturuyordu. Oysa bu 55 kuruluşun Türkiye genelinde özel kesimdeki büyük sanayi kuruluşları içindeki payı yalnızca binde 9 idi. İçel'de önemli bir yeri olan dokuma ve giyim eşyası dallarında, kadın işçiler yoğundur. İmalat sanayiinde çalışan kadınlar dikkate alındığında bu kesimdeki her 100 kadından 73'ünün dokumacılık dalında bulunduğu görülmektedir.

İmalat sanayiinde kendi hesabına çalışanların oranının (% 18), Türkiye ortala-

masına (% 26) göre düşük olması, bu kesimde küçük işletmeciliğin Türkiye geneline göre daha zayıf oluşunun bir göstergesidir. Ayrıca, sanayide yardımcı aile bireylerinin ülke genelinden az olması, var olan küçük sanayi işletmelerinin çoğunun "aile işletmesi" düzeyini aşmış olduğunu göstermektedir. İçel'de, 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre, küçük imalatçıların yoğun olduğu dallar, madeni eşya ve makine üretimidir *(Bak. Sanayi)*.

Ticaret kesiminde, İçel'de, Türkiye genelinden çok farklı bir durum yoktur. Bu kesimde, ücretlilerin payı (% 35), Türkiye ortalaması ile aynıdır. İşverenlerin payı (% 5) da Türkiye ortalamasının biraz üstündedir. Bu kesimde kendi hesabına çalışanların payının (% 58) ülke ortalamasından (% 54) yüksek olmasına karşın, yardımcı aile bireyleri payının (% 25), Türkiye ortalamasından düşük olması küçük ticari işletmelerin genellikle aile işletmesi niteliğinden uzak olduğunu göstermektedir. Ticaret kesiminin canlılığına karşın, İçel'de ticaret ve satış personelinin faal nüfus içindeki payı (% 3), Türkiye ortalaması ile aynıdır (Tablo 4). Ticaret ve satış personeli içinde müdür ve şef gibi ücretli yöneticilerin çok az sayıda, 1975'te yalnızca 16 kişi olmasına karşılık, girişimcilerin % 62 gibi yüksek bir orana ulaşması da İçel'de asıl olarak küçük ticaret işletmelerinin yaygın olduğunu kanıtlamaktadır.

İçel'de bilimsel ve teknik elemanların faal nüfus içindeki payı, Türkiye ortalamasının altındadır. Bu, İçel'de yükseköğretimin çok gelişmiş olmamasının yanı sıra, kamu kesimi işletmelerinin ilin gelişkinliği ile orantılı bir düzeye ulaşamamasından kaynaklanmaktadır. 1975'te İçel'de imalat sanayiinde etkinliklerini sürdüren 4 büyük kamu kuruluşu vardı. Türkiye'de bilimsel ve teknik personelle, yönetici personel çalıştırma eğilimi, özel kesime oranla kamu kesiminde daha yüksektir. Nitekim, İçel'de yönetici personelin faal nüfus içindeki payı da (% 2,4), Türkiye ortalamasından (% 3) daha düşüktür (Tablo 4).

Bilimsel ve teknik personel içinde ise, eğitim öğretim hizmetleriyle ilgili çalışanlar % 52'lik bir payla en yüksek orana ulaşmaktadır.

Özellikle, deniz ulaşımı açısından önemli bir il olan İçel'de, ulaştırma kesiminde çalışanların oranı, her zaman Türkiye ortalamasının az da olsa üstünde olmuştur *(Bak. Faal nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*. Ancak, bu kesimin, meslekteki yere göre, kendi içinde bölünüşü, Türkiye genelinden pek farklı değildir.

Ulaştırma kesimindeki ücretlilerin ve işverenlerin oranları (% 54 ve % 1), Türkiye ortalaması ile aynıdır. Karayolu yük taşımacılığında kendi hesabına çalışanlar da bu kesimde önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo 3
İçel'de Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	22,5	0,5	26,8	50,1	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	78,3	1,9	18,2	1,6	**
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	84,2	2,1	13,0	0,7	**
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	34,6	5,1	57,7	2,5	0,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	53,8	1,2	41,6	3,4	—
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	80,4	2,8	15,9	0,9	**
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	90,6	0,8	7,9	0,7	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 33- İçel İli, 1975)

TARIM

GİRİŞ: 1975'te, faal nüfusun 3/4'üne yakınının tarımla uğraştığı İçel'de, il gayrı safi hasılasının 1/4'ünden fazlası da tarım kesiminde yaratılmaktaydı. 1978'de tarımın il gayrı safi hasılası içindeki payı % 28'in üzerindeydi. Aynı yıllarda Türkiye toplam tarımsal değerinin % 2,7'si İçel'de yaratılmıştı.

İlin tarıma elverişli alanlarında, iki değişik tip tarım yapılmaktadır. Bunlar, sebze ve meyve üretiminin yoğun olduğu alanlar ile pamuk ve buğday tarımı yapılan tarla tarımı alanlarıdır. Doğal su kaynakları açısından oldukça zengin olan ilde, sulu tarım hayli gelişmiştir. Sulu tarım alanları, daha çok ilin kıyı kesimindeki ovalardadır. Kıyıdan yükseklere çıkıldıkça, değişen iklim ve toprak yapısı, geçit bölgeleriyle Toroslar'ın yüksek kesimlerindeki yaylalarda da oldukça çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine olanak vermektedir. İlin bu özelliği, bir yandan buğday, arpa gibi kara iklimi bitkilerinin, bir yandan pamuk, yerfıstığı, turunçgiller, turfanda sebzeler gibi sıcak iklim bitkilerinin yetişmesine olanak vererek, çok zengin bir tarımsal doku oluşturur.

Bitkisel üretimdeki bu çeşitlenmenin önemli kaynaklarından biri de, ilde sulama, gübreleme, makineleşme gibi modern yöntemlerin hayli yaygın olmasıdır.

İçel meyve ve sebzeciliği, ülke düzeyinde önem kazanmıştır. 1980'de Türkiye toplam turunçgil üretiminin % 41,3'ü İçel'den sağlanmıştı. Turfandacılığın yanı sıra, seracılıkta da önemli gelişmeler vardır. İçel, seracılık bakımından Antalya'dan sonra ikinci il durumundadır.

İlin en önemli iki tarla bitkisi buğday ve pamuktur. Buğday, ovalık kesimlerde pamukla değişimli olarak, dağlık alanlarda ise kuru tarım yöntemiyle ekilir. 1970'lerin sonunda il ekili alanının yaklaşık yarısı buğdaya ayrılmıştı. Pamuk ise, il ekili alanının 1/5'ini kaplamaktaydı.

İlde teknolojik gelişmeyle birlikte, hemen hemen bütün tarım ürünlerinde ülke ortalamalarına göre oldukça önemli verim artışları sağlanarak, pazara yönelik, yüksek bir üretim düzeyine erişilmiştir.

Bitkisel üretime en elverişli alanlar, Tarsus, Mersin, Erdemli, Aydıncık ve Anamur ovalarıdır. Sulamaya açık olan bu alanlarda, sanayi bitkileri, turfanda sebzeler ve turunçgiller üretilir. Az eğimli dağlık kesimlerle akarsu ve dere kenarlarında çeşitli meyve ve sebzeler, yüksek Toros yaylalarında ise, tahıl, üzüm ve kuraklığa dayanıklı meyveler yetiştirilir. Toroslar'ın güney yamaçlarında yer alan zeytinliklerin yerini, daha yüksek kesimlerde antepfıstığı aşılanabilen menengiçler almaktadır.

1981'de İçel'de tarımsal ürünlerden sağlanan gelirin % 27'si turunçgiller, % 24'ü tarla bitkileri, % 21'i yaş sebzeler, % 15'i turunçgiller dışındaki meyveler, % 13'ü ise hayvansal ürünler üretiminden elde edilmişti.

İçel tarımının gelişmesinde, ilin elverişli

iklim ve toprak yapısının yanında, Çukurova bölgesinin, özellikle Adana'nın tarımsal gelişmesinin önemli payı vardır. 1832'de bölgeyi ele geçiren Mısırlı İbrahim Paşa, tarımın geliştirilmesi için, Tarsus Ovası Sulama Projesi'ni hazırlatmış, Mısır ve Suriye'den pamuk tohumuyla şeker kamışı, Kıbrıs'tan da nitelikli buğday ve arpa tohumları getirtmişti *(Bak. Adana, Tarih)*. Bu sıralarda, Tarsus'un bir köyü olan Mersin, Adana ve Tarsus'taki tarımsal gelişmeye bağlı olarak, Çukurova'nın başlıca iskelesi durumuna geldi. 1886'da Adana-Mersin demiryolunun açılması, bir yandan Mersin İskelesi'nin önemini artırırken, bir yandan da pamuk tarımının gelişmesine, sebze ve meyve üretiminin artarak, pazara yönelmesine yol açtı. I. Dünya Savaşı'nda üç yıl Fransız işgalinde kalan Mersin, bu arada artan pamuk üretimi ile Avrupalı tüccarın iş yaptığı bir yer durumuna geldi. Böylece, hızlı bir biçimde gelişerek, Cumhuriyet Dönemi'nde il olan Mersin, daha sonra İçel'le birleştirildi ve yeni İçel İli'nin merkezi oldu.

II. Dünya Savaşı'nda Çukurova bölgesi, Gülek Boğazı yoluyla Ankara ve İstanbul'a bağlandı; bölge stratejik durumu ve doğal potansiyeli nedeniyle, devlet harcamalarından önemli ölçüde pay aldı. 1956'da İçel-Konya ve Osmaniye-Gaziantep yolları açıldı; karayolu ulaştırması destek görmeye başladı. Adana, Tarsus ve Silifke'den geçerek, Konya ve Antalya'ya ulaşan karayolu, il tarım ürünlerinin pazarlanmasında önemli kolaylıklar sağladı. Bunların yanında, 1940'tan sonra sulama olanakları geliştirilmeye başlıyor, bu çabalar 1950'lerin ortalarında sonuç veriyordu. 1961'de limanın açılmasıyla Mersin, yalnızca Çukurova'nın değil, İç ve Güneydoğu Anadolu'nun da önemli bir ticaret kapısı durumuna geliyordu.

Toprakların engebeli oluşu ve ekonomik değeri yüksek ürünlerin üretimi, Çukurova bölgesinde oldukça yaygın olan büyük toprak sahipliğine İçel'de pek olanak vermemiştir. Büyük işletmeler az sayıdadır. Bunlar pamuk üretiminde yoğunlaşmıştır. Turunçgil üretiminde ise, küçük işletmeler yaygındır.

1950'lerde tarımda makineleşme ile ekim alanlarının meralar zararına gelişmesi, il hayvancılığında gerilemelere yol açmış, buna karşın, meyve ve sebzeciliğin gelişmesi, besiciliği olumlu yönde etkilemiştir. İlin yüksek kesimlerinde mera hayvancılığı, ovalık alanlarda ise, besi hayvancılığı yapılmaktadır.

Orman varlığı açısından oldukça zengin olan ilde, tarıma elverişli toprakların % 55,9'u ormanlarla kaplıdır. Bir bölümü makiler ve fundalıklardan oluşan bu ormanlar, gerek doğrudan insanların, gerek hayvanların (keçi) yol açtığı zararlar nedeniyle yıpranmaktadır.

BİTKİSEL ÜRETİM: İçel'de engebeli bir toprak yapısı olmakla birlikte, bitkisel üretimde sulu tarımın yaygınlığı ve iklim koşullarının uygunluğu, ürün tablosunda zengin bir çeşitliliğe yol açmıştır. İlde yetiştirilen başlıca ürünler, buğday, arpa, pamuk, yerfıstığı, susam, baklagiller ile çok zengin meyve ve sebze türleridir. 1970'lerin sonunda, Türkiye mahlut üretiminin % 7,4'ü, nohut üretiminin % 5,7'si, pamuk üretiminin % 7,4'ü, yerfıstığı üretiminin % 32,8'i İçel'de yapılmıştı. İlin ülke toplam turunçgiller üretimindeki payı ise % 40'ın üstündeydi.

Tablo 4
Türkiye ve İçel'de Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	İçel		
	Toplam 16.349.380	Toplam 288.062	Erkek 197.366	Kadın 90.696
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	3,5	3,7	3,1
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,3	0,5	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	2,4	2,7	1,7
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	3,2	4,5	0,3
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	3,2	4,2	0,8
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	68,8	60,3	87,3
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	18,6	24,1	6,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 33- İçel İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Göller dışında toplam alanı 1.585.000 hektarı biraz aşan İçel, ülke yüzölçümünün yaklaşık % 2'sini kaplamaktadır.

İl topraklarının % 94,3'ü tarıma elverişli (1.495.000 hektar) alanlardır. İl alanının % 55,9'unu (886.000 hektar) orman ve fundalar % 24,5'ini (389.000 hektar) bitkisel üretim yapılan alanlar, % 13,9'unu (220.000 hektar) çayır ve meralar oluşturur. Geri kalan 90.000 hektarı biraz aşan alan, tarıma elverişsiz topraklarla yerleşim yerlerini ve su yüzeylerini kapsamaktadır.

Bitkisel üretim alanlarının kullanım biçimi sulu tarımdaki gelişmelere, üzüm fiyatlarına, nadas alanındaki azalıp çoğalmalara bağlı olarak yıldan yıla değişmektedir. 1980 Toprak-Su verilerine göre 389.000 hektar genişliğindeki bitkisel üretim alanının % 81'inde (315.000 hektar) nadaslı, nadassız ve sulu tarla tarımı, geri kalan % 19'unda (74.000 hektar) bağ-bahçe tarımı yapılmaktaydı. Nadasa bırakılan 70.000 hektar dolayındaki bölüm dışarıda bırakıldığında, nadas dışında tarla tarımı yapılan alanları kapsayan ekili alan 245.000 hektarı bulmaktaydı. Bunun 101.000 hektarlık bölümünde sulu, geri kalanında kuru tarım yapılıyordu. Sulu tarımın gelişmiş olmasına karşın, şiddetli yaz kuraklığı, yeterli sulama yapılamayan engebeli iç kesimlerde, hâlâ, büyük toprak parçalarının, bir yıl boyunca üretim dışı kalmasına yol açmaktadır. Bu, hem gelir düşmesine neden olmakta, hem de iç kesimlerde ürün çeşitlenmesini kısıtlamaktadır.

İlde ana üretim alanları ovalardır. İl topraklarını kuzeyden çevreleyen Orta Toros dağ sıralarıyla deniz arasında uzanan kıyı şeridinin doğusunda, ilin en önemli ovaları olan Tarsus, Yenice ve Mersin ovaları yer almakta, batıya gidildikçe düzlükler daralarak küçük ovacıklara dönüşmektedir. Bu ovacıkların başlıcaları, Erdemli, Silifke, Ovacık, Aydıncık ve Anamur ovalarıdır. Yaygın olarak sulu tarım yapılan bu kıyı şeridinde tahıl türleri yanında, yoğun olarak, pamuk, susam, yerfıstığı, turunçgiller ve sebze yetiştirilmektedir.

Toroslar'ın yüksek kesimlerinde uzanan yaylalarda ise, kuru tarım yöntemiyle sürdürülen tahıl üretimi ağırlık kazanır. Bu kesimde tahıl alanlarının yanında, elma, armut, badem gibi fazla sulama istemeyen meyve türlerinin yetiştirildiği bahçeler, bağlar ve baklagil tarlaları yer alır.

Kıyı kesimleriyle yüksek kesimler arasında kalan, toprak ve iklim koşulları bakımından bir geçit bölgesi durumundaki eşik alanları ise, zeytin, harnup (keçi boynuzu) ve menengiçlerle (yerfıstığı) kaplıdır. Eşik alanlarından yükseklere çıkıldıkça orman ve fundalıklar yer almaya başlar.

Traktörün erken girdiği illerden biri olan İçel'de ekili alanlardaki gelişme, 1950'lerden başlayarak Türkiye geneline uygun bir süreç içinde, 1970'lerin ilk yıllarına değin hızlı, sonraki yıllarda yavaşlayarak sürmüştür. 1950'de 155.000 hektar dolayında olan il ekili alanı, 1960'ların başına değin % 43 oranında artarak 222.000 hektarı, 1970'lerin başında ise 237.000 hektarı aşmıştır (Tablo 5). Bundan sonra ekili alandaki artış hızı

1913 Tarım Sayımı'nda İçel

1913 Tarım Sayımı'nda Adana Vilayeti'ne bağlı Mersin ve İçel sancakları olarak geçen yöre, büyük ölçüde bugünkü İçel İli ile çakışmaktadır. Mersin Sancağı'na ait topraklar, bugünkü İçel İli'nin doğu kesimini, İçel Sancağı ise Silifke'yi ve batısını oluşturmaktadır. Bu iki sancağa ait verilerin toplamı, İçel'in tarımsal yapısının geçmişine ışık tutabilecek niteliktedir.

Verimin genellikle ülke ortalamasının altında olmasına karşın, ürün çeşitliliği ve tarla tarımının yanı sıra meyvecilik (özellikle turunçgiller), bağcılık, arıcılık ve ipekböcekçiliğinin de önemli oluşu bölgeye tarımsal üretim açısından önem kazandırıyordu. Mersin ve İçel sancaklarının ekili alanları toplamı, ülke ekili alanlarının % 1,6'sını oluşturuyordu.

Sanayi bitkileri ekimi oldukça yaygın olmasına karşın, tahıl ekimi önemini kaybetmemişti. Ekili alanların % 58'inde tahıl tarımı yapılıyordu. Tahıl ekimi, tahıl ve pamuk dışında hemen hemen hiçbir şey ekilmeyen Tarsus Kazası'nda yoğunlaşmıştı. Buğday üretiminin % 40'ı, arpa üretiminin yarısından fazlası, yulaf üretiminin % 90'a yakını burada gerçekleştiriliyordu. Buğday ve arpanın yanı sıra, üçüncü ürün olarak kimi yerlerde mısır, kimi yerlerde yulaf, kimi yerlerde de çavdar öne çıkıyordu. Mısır üretiminin önemli bir bölümü İçel Sancağı'nın batısında, özellikle Anamur Kazası'nda yapılıyordu. Yulaf ekimi ise İçel Sancağı'nda yapılmıyor, bütününe yakını Tarsus'ta, geri kalan bölümü ise Mersin'de yapılıyordu. Çavdar yalnız iki kazada, Silifke ve Mut'ta ekiliyordu. Bu bitkilerin dışında, yer yer az miktarda pirinç ve darı da yetiştirilmekteydi.

Bölge, arpa, yulaf ve çavdar üretimi açısından ülke içinde önemli bir yere sahipti. Ülke arpa ekim alanlarının % 1,7'si, yulaf ekim alanlarının % 8'i, çavdar ekim alanlarının ise % 1,1'i bu yörede idi. Bu ürünlerin ülke üretimi içindeki payları ise arpada % 1,0, yulafta % 3,2, çavdarda % 1,1 idi.

Bölgede baklagil üretimi pek gelişmemişti. Tarsus'ta hiç baklagil ekilmiyordu. Öbür kazalarda da, baklagil ekim alanları küçük, üretim miktarları ise önemsizdi. Nohut ve burçak, az miktarda da olsa, her kazada yetiştirilen bitkilerdi. Fasulye, Mersin, Silifke ve Anamur kazalarında yetiştirilmekteydi. Mercimek ve bakla ise, yine az miktarlarda olmak üzere, Mersin ve Silifke'de ekiliyordu. Yalnız Mersin Kazası'nda üretilen bezelye ve Silifke ile Mut kazalarında üretilen börülce, ekonomik açıdan önem taşımamakla birlikte, ülke toplam üretimi içindeki payları yüksekçe olan ürünlerdi.

Büyük ölçüde Tarsus'ta yoğunlaşan pamuk tarımı, günümüzde olduğu ölçüde yaygın değildi. Yöredeki pamuk üretiminin % 92'sini Tarsus karşılamakta idi. Öbür kazalarda pamuk üretimi önemsizdi.

Köklü bitkilerden patates ve soğan, her yerde yaygın olarak yetiştirilen bitkilerdi. Bunların yanı sıra, Silifke'de ve Mersin'de pancar, Silifke, Mersin, Gülnar ve Mut'ta sarmısak ekilmekteydi.

Yağ bitkilerinden susam, çok yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Özellikle Mersin Sancağı'nda ekilen susam, yöre için oldukça önemli idi. Bundan başka zeytinlikler de bulunmaktaydı.

Bölgede, turunçgiller başta olmak üzere, türlü meyveler üretilmekteydi. Turunçgil ekili alanlar 175 dönüm kadar olup, Mersin ve Anamur'da bulunan bu turunçgil bahçelerinden 793 ton portakal, mandalina ve turunç elde ediliyordu. Yine aynı kazalarda bulunan ve 57 dönüm yer kaplayan limonluklardan, sayım yılında 85 ton ürün alınmıştı. Turunçgil bahçeleri dışında çeşitli kazalarda incir, elma, armut, kayısı, nar, dut, badem, fıstık ve ceviz de yetiştirilmekteydi. Meyve bahçelerinin yanı sıra, bağlar da oldukça önemli idi. Yarısına yakını Silifke'de bulunan, toplam 36.870 dönüm bağdan, yaklaşık 2.200 ton yaş üzüm elde edilmiş, 260 tonu kurutulmuştu.

Arıcılık, Silifke dışında her kazada yapılmaktaydı. Sayım yılında toplam 109.650 kovandan 193 ton bal ve 22 ton balmumu elde edilmişti.

İpekböcekçiliği Tarsus, Anamur ve Mersin'de yapılıyordu. Alınan koza miktarı 20 tonu bulmuştu.

Yöre hayvan varlığı açısından da zengindi. Sığırcılık oldukça önemliydi. Küçükbaş hayvanlardan keçi yetiştiriciliği, koyuna oranla çok daha yaygındı.

Hayvan varlığının zengin olmasına karşın, hayvansal ürünler üretimi düşüktü. Sayım yılında ancak 12.000 ton dolayında süt elde edilmiş, tereyağı ve peynir üretimi daha da düşük bir düzeyde kalmıştı. Tereyağı üretimi 46 ton, peynir üretimi ise 86 ton olmuştu.

İçel Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Hayvan Varlığı	%
Manda	2.580	0,4
Sığır	89.366	1,6
Koyun	108.546	0,5
Keçi	615.587	4,6
At	11.225	1,1
Katır	908	0,6
Eşek	16.360	1,5
Deve	6.690	3,0

İçel Yöresi Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıl	1,1	0,7
Buğday	0,8	0,6
Arpa	1,7	1,0
Mısır	0,3	0,5
Yulaf	8,0	3,2
Çavdar	1,1	1,1
Baklagiller	0,4	0,1
Bezelye	1,2	0,8
Nohut	0,7	0,3
Börülce	0,6	2,5
Pamuk	13,1	8,2
Patates	1,2	0,4
Soğan	0,9	1,1

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

	Mersin	Tarsus	Silifke	Anamur	Gülnar	Mut	Toplam
Tahıl	9.263	31.852	6.578	9.771	5.400	8.809	71.673
Buğday	7.030	13.319	2.500	5.000	3.000	2.660	33.509
Arpa	599	12.970	3.000	4.000	2.400	2.635	25.604
Mısır	423	—	25	1.771	—	400	2.619
Yulaf	762	5.563	—	—	—	—	6.325
Çavdar	—	—	1.000	—	—	2.083	3.083
Baklagiller	193	—	85	31	55	32	396
Nohut	68	—	39	25	52	—	184
Pamuk	546	7.150	13	12	—	52	7.773
Patates	260	—	26	8	—	78	372
Soğan	19	—	65	520	390	78	1.072

düşmüş ve toplam ekili alan 1970'lerin sonunda 245.000 hektara, 1980'de ise özellikle buğday ve pamuk alanlarındaki hızlı genişleme ile 269.000 hektara yaklaşmıştır. 1950 ile 1970'lerin başı arasında ekili alandaki artış oranı % 53 iken, ekim alanlarının sınırına ulaşıldığından 1970'lerin başı ve sonu arasındaki artış oranı yalnızca % 3'tür.

1950 ile 1970'lerin sonu arasında il ekim alanlarındaki genel artış oranı (% 57,3), Türkiye ortalamasının (% 93,3) altında olmakla birlikte, yine de önemli bir genişleme sağlanmıştır. Ancak bu genişleme, çayır, mera ve ormanların yok edilmesi pahasına olmuş ve bitkisel üretim, verimliliği düşük topraklara kaymıştır. Bu arada, 1970'lerdeki çok hızlı sanayileşme ve kentleşme sonucu, verimli tarım toprakları elden çıkmaya başlamıştır.

İl ekili alanlarının büyüklüğü tek yıllık değerler olarak göz önüne alındığında 1971, 1973 yıllarında ve 1975'te belirli bir düşme göze çarpar. 1971 ve 1973 yıllarındaki gerilemeye olumsuz iklim koşulları, 1975'te özellikle pamuk alanlarında görülen daralmaya ise beyaz sinek zararlısı yol açmıştır. Pamuk ekim alanındaki daralma, üreticilerin beyaz sinek zararlısı nedeniyle pamuk ekmekten kaçınması sonucu 1976'da sürmüşse de, pamuğun yerine buğday ekiminin yaygınlaşması, il toplam ekili alanında mutlak bir gerilemeyi önlemişti. Bununla birlikte, il toplam ekili alanının Türkiye içindeki payı çok az da olsa düşmüş, 1950'de % 1,9 olan bu pay, daha sonraki dönemlerde % 1,5 olmuştur.

İçel ürünler tablosunun bir özelliği, zengin ürün çeşitlenmesine karşın, tahılların egemen konumunun artarak sürmüş olmasıdır. 1950'de toplam alanın % 52,5'ini kaplayan tahıl alanlarının bu payı, 1970'lerin sonunda % 68,2'ye yükselmiş, aynı süre içinde baklagil alanlarının payı da % 2,6'dan % 6,8'e çıkmıştır. Buna karşın, sanayi bitkileri ekilen alanların payı azalmıştır. Bu azalma pamuk alanlarındaki daralmadan kaynaklanmaktadır.

Tahıllar: İl ekim alanı içinde en geniş yeri tahıllar kaplar. 1950'de artmaya başlayan tahıl ekim alanlarında, 1971 ve 1973 yıllarında elverişsiz iklim koşulları nedeniyle bir gerileme görülmekle birlikte, öteki yıllarda sürekli bir artış izlenmiştir. 1950'de 81.600 hektar olan tahıl alanları, düzenli biçimde artarak 1970'lerin sonunda 167.000 hektara ulaşmıştır. Söz konusu dönemde tahıl alanlarındaki artış, İçel'de % 105, Türkiye genelinde ise % 94 oranında olmuştur. Tahıl alanlarının il ekim alanları içinde 1950'de % 53 olan payı, 1970'lerin başında % 65'e, 1970'lerin sonunda % 68'e yükselmişti (Tablo 5). İlin Türkiye tahıl alanları içindeki payı ise % 1'in biraz üstünde olmuştur (Tablo 6).

Tahıl, ovalık kesimlerde pamukla dönüşümlü biçimde, yüksek kesimlerde ise tek ürün olarak geniş ölçüde ekilmektedir. Tahıllardan en başta buğday gelmekte, onu arpa, mahlut, çavdar ve pirinç izlemektedir.

Buğday: Tahıllar arasında hem üretim miktarı hem de ekim alanı açısından başta gelen buğday en çok, Tarsus, Mut ve Gülnar dolaylarında geniş biçimde ekilmekte, bu ilçeleri Mersin, Silifke ve Erdemli izlemektedir.

1927 Tarım Sayımı'nda İçel

1927 Tarım Sayımı'nın yapıldığı dönemde Mersin ile İçel, iki ayrı il durumundaydı. O dönemde İçel İli, merkezi Silifke olmak üzere Mut, Gülnar ve Anamur ilçelerinden oluşuyordu. Erdemli İlçesi de o sıralarda İçel İli'ne bağlı bir köy idi. Mersin İli ise, merkezi Mersin olmak üzere, Tarsus İlçesi'ni de sınırları içine alıyordu.

Bu iki il, 1933'te, merkezi Mersin olmak üzere birleştirildi ve İçel İli adını aldı. 1927 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, bu iki il için ayrı ayrı saptanan bilgilerin birleştirilmesinden elde edilen sonuçlar şöyledir:

1927 eski yönetsel bölünmeye göre, İçel İli'nin nüfusunu oluşturan yaklaşık 91.000 kişinin 76.000 kadarı tarımla uğraşıyordu (% 83,5). Mersin İli'nde ise 120.500 kişi yaşıyor ve nüfusun % 34'ü tarım kesiminde bulunuyordu. Böylece, iki ilde toplam 211.500 kişi yaşıyor ve bunun % 55'ini (117.000) çiftçiler oluşturuyordu.

Toplam olarak ilde 22.693 çiftçi ailesi vardı. Ortalama nüfusu 5 olan çiftçi ailesi başına 53 dönüm dolayında ekili alan düşüyordu. Çiftçi ailesi başına düşen çift hayvanı sayısı 1,8, çiftlik hayvanı sayısı ise, 24,6 kadardı. O dönemlerde de, tarımsal yapısı daha gelişkin olan Mersin ve Tarsus'ta, toprakların % 14,5'i ekili iken, İçel İli'nde bu oran % 3,3 kadardı.

İlde toplam ekili alan 120.000 hektardı. Bunun 80.000 hektarı Mersin İli'nde, 40.000 hektarı ise eski İçel İli'ndeydi. Toplam ekili alanın yaklaşık % 75'i tahıllara, % 22,7'si sanayi bitkilerine, % 2,3'ü baklagillere ayrılmıştı.

Toplam 90.000 hektar olan tahıl alanının yaklaşık 53.000 hektarını buğday, 26.000 hektarını arpa, 5.800 hektarını ise yulaf alanları kaplıyor, geri kalan bölüme ise çavdar, pirinç, darı ve mısır gibi tahıl türleri ekiliyordu. Aynı yıl İçel'de 9.650 ton buğday, 14.450 ton arpa, 3.240 ton yulaf, yaklaşık 900 ton çavdar üretilmişti. Pirinç üretimi ise 17 ton kadardı.

Baklagillerden en çok burçak ve bakla ekiliyordu. Mercimek, fasulye ve nohut ekimi ise daha azdı. 1927'de ilde toplam 2.900 hektar kadar olan baklagil ekim alanının, 200 hektarında burçak, 900 hektarında bakla, 300 hektarında fasulye, 170 hektarında mercimek, 160 hektarında nohut ekimi yapılmış, 460 ton burçak, 285 ton bakla, 620 ton dolayında nohut, 92 ton fasulye ve 46 ton mercimek üretilmişti.

Sanayi bitkilerinden pamuk, toplam 23.400 hektar alanda ekiliyordu. Pamuk ekimi özellikle Tarsus Ovası'nda yoğunlaşmıştı. O dönemin İçel İli'nde yalnızca 200 hektar dolayında pamuk ekilirken, Mersin ve Tarsus ovalarında 23.200 hektar alanda pamuk ekimi yapılmıştı. Öteki sanayi bitkilerinden susamın toplam ekim alanı 3.000 hektar dolayındaydı. Ayrıca az miktarda patates ve soğan ekilmekteydi. Pamuk üretimi, 5.300 tonu Mersin, 26 tonu ise İçel İli'nden olmak üzere toplam 5.326 ton kadardı. Aynı yıl 1.370 ton susam üretilmişti.

1927'de İçel'de 11.000, Mersin İli'nde 6.000 olmak üzere toplam 17.000 dolayında olan tarım aracının 775'i modern tarım makinelerinden oluşmaktaydı.

1927 Tarım Sayımı sonuçlarına göre ilde 148.000'i Mersin, 405.000'i ise İçel İli'nde olmak üzere toplam 553.000 çiftlik hayvanları içinde, 392.000'i bulan keçi varlığı en büyük grubu oluşturuyordu. Koyun sayısı ise 75.000 dolayında idi. Toplam çeki hayvanı sayısı ise 42.000 kadardı. İlde deve yetiştiriciliği önem kazanmıştı. Toplam 8.500 olan deve sayısının 7.000'i o dönemdeki İçel İli'nde bulunuyordu. Ayrıca ilde 33.500 dolayında kümes hayvanı vardı.

İl buğday alanları 1950'lerden başlayarak sürekli artmıştır. 1950'de 42.000 hektar olan buğday ekim alanı, sürekli bir biçimde genişleyerek 1970'lerin sonunda 125.000 hektarı geçmişti. Söz konusu dönemde buğday ekim alanı mutlak olarak arttığı gibi oransal olarak da artmış ve il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de % 27 iken, 1970'lerin sonunda % 51'i aşmıştır. İlin Türkiye buğday alanları içindeki payı ise % 1 dolayında olmuştur.

Tek tek yıllar göz önüne alındığında, buğday alanlarında en büyük artışın 1950-1958 arasında, 1970'te, 1975, 1976 ve 1980'de olduğu görülür. 1950-1958 döneminde 42.000 hektardan 63.500 hektara yükselen buğday alanları 1970'te 104.000 hektar, 1975'te 112.000 hektar, 1976'da 136.000 hektara ulaşmış, izleyen yıllarda 120.000 hektar dolayına indikten sonra, 1980'de 134.000 hektarı aşmıştır. İçel gibi çok çeşitli ürünlerin yetiştirilebildiği bir yörede bile, buğdayın hâlâ ana ürün niteliğini koruması son derece ilgi çekicidir. İç kesimlerde olduğu kadar, kıyı kesimindeki sulanan ovalarda da pamukla dönüşümlü olarak geniş ölçüde buğday ekilmektedir.

Arpa: Arpa, en çok, Tarsus, Mut ve Erdemli yörelerinde ekilmektedir. Arpa ekim alanları 1950'den 1960'ların ortalarına değin artmış, sonra azalmaya başlamıştır. Bu azalma buğday ve baklagil alanlarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. 1950'de 25.000 hektar kadar olan il arpa ekim alanları, 1960'ların başında 30.000 hektara yükseldikten sonra, gerilemeye başlamış ve 1970'lerin sonunda 18.000 hektara düşmüştür. Bu mutlak daralma, ürünün il ekim alanlarındaki payına da yansıyarak 1950'de % 16 olan payının 1970'lerin sonunda % 7,5'e düşmesine neden olmuştur.

1950'den 1970'lerin sonuna değin arpa

ekim alanları ülke genelinde % 88 oranında artmış, İçel'de ise % 27 oranında daralmıştır. İl. arpa ekim alanlarının Türkiye içindeki payı da bu sürede % 1,7'den binde 7'ye düşmüştür.

Çavdar: Çavdar ekim alanları 1950'de 5.000 hektar dolayında iken 1960'ların başında 15.000 hektara yükselmiş, bundan sonra daralarak 1970'lerin sonunda 6.800 hektara inmiştir. Çavdar ekim alanlarının il toplam ekim alanı içindeki payı 1950'de % 3 dolayında olmuş, 1960'ların başında % 7'ye yükseldikten sonra 1970'lerin sonunda % 2,8'e gerilemiştir. Çavdar alanlarındaki bu mutlak gerilemeye karşın, ilin Türkiye içindeki payı 1950'de % 1,2 iken, 1970'lerin sonunda, çok küçük bir artışla da olsa % 1,5'e yükselmiştir.

Pirinç: Çeltik ekimi, ilin sulanabilir alanlarında kesik sulama yöntemiyle yapılmaktadır. Tarsus, Silifke ve Mut yörelerinde yapılan çeltik ekimi, ilde 1960'lara doğru başlamış, ama fazla bir gelişme gösteremeyiştir. Bunda sulu tarım koşullarında ekimi yapılan pamuğun yeğlenmesi başlıca etken olmuştur.

İlde 1950'de hiç ekilmezken, 1960'ların başında 5.700 hektar alanda çeltik ekimi yapılırken, bu alan 1970'lerin başında 3.300, sonlarında ise 2.800 hektar dolayına düşmüştür. Söz konusu dönemde çeltik alanlarının, il toplam ekim alanı içindeki payı % 2,6'dan % 1,2'ye, Türkiye içindeki payı ise % 9,4'ten % 4,4'e gerilemiştir.

Çeltik tarımındaki bu gerilemeyi önlemek amacıyla, İçel Teknik Ziraat Müdürlüğü'nce hazırlanan "Çeltik Üretimini Geliştirme Projesi" uyarınca, 1982'nin ilk 6 aylık döneminde ilde 4.000 dekar yeni çeltik alanları açılmıştır.

Mahlut: Tarsus, Mut, Silifke ve Erdemli ilçelerinin kuru tarım alanlarında ekilen mahlut, ilin önemli bir yem bitkisidir. 1950'de yaklaşık 3.000 hektar olan mahlut alanları, 1970'lerin başlarına değin genişleyerek 17.000 hektarı biraz aşmış, daha sonra gerileyerek 1970'lerin sonunda 12.000 hektar dolayına düşmüştür. Bu ürünün il ekim alanlarında, 1950'de % 2'ye yaklaşan payı 1970'lerin başında % 7'ye yükseldikten sonra 1970'lerin sonunda % 5'e gerilemiştir. Mahlut ekim alanında 1970'lerde başlayan bu daralmaya karşılık, Türkiye içindeki payında yükselme olmuştur. 1950'de % 2 dolayında olan bu pay 1970'lerin başında % 7,3, sonlarında ise % 7,9 olarak gerçekleşmiştir. İl mahlut alanlarının ülke toplamı içindeki payının artışında mahlutun ülke genelinde fazla ekilen bir bitki olmamasının payı vardır. Nitekim 1950'den 1970'lerin sonuna değin olan dönemde, İçel'de mahlut alanları % 310 oranında artarken, ülke genelinde bu artış ancak % 1,3 oranında olmuştur.

Baklagiller: Çukurova bölgesinde, 1950'den sonra, baklagil ekim alanlarında en büyük artış İçel'de görülmüştür. İlde baklagil ekili toplam alan 1950'de 4.000 hektar dolayında iken, 1960'ların başında 5.700 hektara yaklaşmış, bundan sonraki yıllarda artış sürerek, 1970'lerin sonunda 16.700 hektara ulaşmıştır. Bu artışta en önemli etkenlerden biri, baklagil ürünlerinin dışsatım yoluyla iyi gelir getirmeye başlamasıdır. Böylece, baklagil türleri, arpa ve çavdar alanlarına yayıldığı gibi, buğdayla da dönüşümlü olarak ekilmeye başlamış ve nadas alanlarının azalmasına katkıda bulunmuştur.

Tablo 5
İçel'de Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	155.551	222.075	237.533	244.695
Toplam Tahıllar	52,5	66,0	65,1	68,2
Buğday	27,2	35,3	40,5	51,3
Arpa	16,0	13,5	10,7	7,5
Çavdar	3,4	7,0	4,6	2,8
Pirinç	—	2,6	1,4	1,2
Mahlut	1,9	6,5	7,2	5,0
Toplam Baklagiller	2,6	2,6	4,1	6,8
Nohut	0,6	0,7	3,5	6,2
Pamuk	40,3	27,6	26,8	20,3
Susam	3,2	1,1	1,0	0,6
Yerfıstığı	0,6	—	2,4	3,2
Diğerleri	0,8	2,7	0,6	0,9

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından İçel Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

		1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
		Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan		1,85	—	1,48	—	1,51	—	1,51	—
Toplam Tahıllar		1,17	1,14	1,13	1,39	1,17	1,69	1,23	1,49
Buğday		1,09	1,17	1,01	1,22	1,11	1,91	1,36	1,78
Arpa		1,71	1,44	1,07	1,30	0,98	1,09	0,68	0,62
Çavdar		1,21	0,91	2,33	2,19	1,68	1,69	1,49	1,98
Pirinç		—	—	9,42	15,02	5,53	4,43	4,36	3,51
Mahlut		1,95	1,82	4,21	4,67	7,27	8,06	7,88	7,44
Toplam Baklagiller		0,92	0,85	1,00	1,05	1,77	1,86	2,43	2,03
Nohut		1,05	1,02	1,73	1,84	6,37	6,66	7,54	5,71
Pamuk	Saf	12,65	12,54	9,53	7,75	9,65	8,32	7,68	7,44
	Tohum				7,55		8,32		7,44
Susam		6,97	9,55	3,17	4,93	3,63	3,39	3,78	4,88
Yerfıstığı		24,21	31,52	—	—	33,93	28,74	35,63	32,78

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1950'de baklagil alanlarının il ekim alanı içinde % 2,6 olan payı, 1970'lerin başında % 4,1'e, 1970'lerin sonlarında ise % 6,8'e çıkmıştır (Tablo 5). Buna koşut olarak ilin Türkiye baklagil alanları içindeki payı, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında binde 9'dan % 2,4'e yükselmiştir (Tablo 6).

Nohut: Toplam baklagil alanındaki genel artışta nohut ekim alanlarındaki hızlı gelişmenin payı büyüktür. İlde en çok ekimi yapılan baklagil türü olan nohut, özellikle 1970'lerin başlarından sonra hızlı bir yayılma göstermiş ve gerek iç, gerek dış pazarlara satış olanaklarının artması ile üreticilerin gelirini artıran bir ürün olmuştur.

Nohut ekim alanları 1950'de yalnızca 950 hektar iken, 1970'lerin başında 8.200 hektara, sonlarında ise 15.300 hektara ulaş-

mıştır. Nohut alanlarının il ekim alanı içinde 1950'de binde 6 olan payı,1970'lerin sonunda % 6'yı aşmış, Türkiye nohut alanları içindeki payı ise, aynı dönemde, % 1'den yaklaşık % 7,5'e yükselmiştir. Söz konusu dönemde nohut alanları İçel'de 15 kattan fazla, ülke genelinde ise 1 kat dolayında artmıştır.

Mercimek: Mercimek ekim alanları 1950'den 1960'ların ortalarına değin arttıktan sonra gerilemeye başlamıştır. Söz konusu yıllarda 1.000 hektarın üzerine çıkabilen mercimek ekim alanı, bundan sonra daralmış ve 1970'ler boyunca 250-400 hektar arasında dalgalanmıştır. 1950'de ilde 620 hektar alanda mercimek ekilmişti. Bu alan, 1960'ların başında 1.400 hektara yaklaşmış, sonra gitgide önemini yitirmeye başlayarak 1970'lerin başında 230 hektar dolayına inmiş, 1970'lerin sonunda 560 hektara yükselebilmiştir. Mercimek ekim alanlarının il ekim alanı içindeki payı son derece küçüktür. Bu alanın Türkiye içindeki payı da 1950'de % 1 iken, 1970'lerin sonunda binde 3'e inmiştir.

Sanayi Bitkileri: İlde yetiştirilen başlıca sanayi bitkileri pamuk, susam ve yerfıstığıdır.

Pamuk: İlin, buğdaydan sonra en önemli tarla bitkisi pamuktur. İçel'de pamuk ekimi oldukça eskilere uzanmakla birlikte, 1950'lerde sulama, gübreleme olanaklarının artmaya başlaması ve makineleşmenin hızlanmasıyla gelişme göstermiştir. İlde en çok pamuk ekilen yöreler, Mersin ve Tarsus ovalarıdır.

1950 ile 1970'lerin sonu arasında İçel'de pamuk tarımına ayrılan alan incelendiğinde, 1970'lere değin pamuk alanlarının mutlak değerini koruduğu, buna karşın gerek il ekim alanı içindeki gerekse Türkiye pamuk alanları içindeki payının giderek azaldığı görülür. 1970'lerde ise bu gerileme yalnızca oransal olarak kalmayıp, mutlak değerde de kendini gösterir.

Pamuk alanlarındaki bu daralma ile, buğday ve turunçgil tarımındaki gelişme arasında sıkı bir ilişki vardır. Pamuk tarımında giderlerin artması, ürünün fazla emek istemesi, fiyatının yıldan yıla değişkenlik göstermesi, uzun süre aynı toprağa ekildiğinde toprağı yorması ve bazı zararlıları birlikte getirmesi gibi nedenlerle üreticiler daha az pamuk ekmektedir. Böylece, pamuk alanları daralarak yerini buğday alanlarına bırakmakta, son yıllarda ise pamuk tarlalarının bir bölümü turunçgil bahçelerine dönüştürülmektedir.

İlde, daha 1930'larda, pamuk tarlaları 52.000 hektarlık bir alan kaplıyordu. Bu miktar 1940'lar boyunca da pek değişmedi. 1948-1949 yıllarında yaklaşık 53.000 hektar olan pamuk alanı, 1950'de, önemli bir artışla 62.700 hektara yükseldi. Pamuk ekilen alan bundan sonraki yıllarda önemli bir değişikliğe uğramadan, 60.000-63.000 hektar dolayında kaldı. 1970'lerin sonunda beyaz sineğin yayılması nedeniyle de 49.500 hektara geriledi. 1980'de ise, tekrar 65.000 hektara yükseldi. Pamuk alanlarının il ekim alanı içindeki payı 1950'de % 40 iken, 1960'ların başında % 28'e, 1970'lerin sonunda % 20 dolayına düşmüş, aynı dönemde buğday alanlarının il toplam ekili alan içindeki payı ise % 27'den % 51'e yükselmiştir.

İçel, pamuk alanı açısından 1970'lere değin, Çukurova bölgesinin, Adana'dan sonra ikinci ili durumundaydı. 1970'lerde beyaz sinek zararlısının tahripleri ve tarımsal savaşımın giderek pahalılanması sonucu, ekim alanları daralmaya başlayınca, İçel'in yerini Hatay aldı. 1970'lerin sonunda, Çukurova bölgesindeki illerin, pamuk ekim alanı genişliğine göre sıralanması Adana, Hatay, İçel biçimindeydi.

İl pamuk ekim alanının Türkiye içindeki payı da benzer biçimde giderek azalmış, 1950'de % 12,7 olan bu payı 1970'lerin başında % 9,7'ye, 1970'lerin sonunda ise % 7,7'ye düşmüştür. 1960'ların başından 1970'lerin sonuna değin pamuk ekim alanları İçel'de % 19,2, ülke genelinde ise binde 3 oranında gerilemiştir.

Susam: Yağlı bitkilerden olan susam, Anamur, Gülnar, Mut ve Silifke ovalarında ekilmektedir. Susamdan elde edilen yağ, tatlıcılıkta, tahin ve tahin helvası yapımında kullanılır. Sabun ve kozmetik yapımında ve tıpta da susamdan yararlanılmaktadır.

3-4 ay gibi kısa bir sürede gelişen susam, tarımda ara (dönüşüm) bitkisi ya da ikinci ürün olarak ekilmektedir. Akdeniz Bölgesi'nde yaygın olarak ekilen susam, genellikle pamuk ve mısırla ara bitkisi olarak, arpadan sonra ise 2. ürün olarak yetiştirilmektedir.

İçel'de susam tarımı pamuk ekiminin yaygınlaşmasıyla gerilemeye başlamıştır. Bunun en önemli nedeni, susam üretilen sulu tarım alanlarında pamuk ekildiğinde daha çok gelir elde edilmesidir.

İlde, 1950'de susam ekim alanı yaklaşık 5.000 hektar iken sürekli azalarak 1970'lerin sonunda 1.500 hektara inmiştir. Bu dönemde susam ekim alanının il ekim alanı içindeki payı % 3'ten binde 6'ya gerilerken, ülke toplamı içindeki payı % 7'den % 4'e düşmüştür.

Yerfıstığı: Anamur, Silifke ve Mut ilçelerinde yerfıstığı ekimi önemli bir yer tutmaktadır. Yerfıstığı bitkisi baklagiller gibi, kimi besin maddeleri açısından toprağı zenginleştirmekte, sulanabilir alanlarda pamukla, kuru tarım alanlarında ise buğday ve arpa ile dönüşümlü olarak ekilmektedir.

Bu bitkinin meyvesi çerez olarak kullanıldığı gibi yağından da yararlanılır. Ayrıca ezmesi kahvaltılık olarak kullanılmaktadır. Çerez olarak yetiştirilen yerfıstığı "yatık", yağlık olarak yetiştirilenler ise "dik" büyüyen çeşitlerdir. Türkiye'de genel olarak hem yağlık hem de çerezlik olan "intermediyer" türü ekilmektedir.

Sıcak kuşak bitkisi olan yerfıstığı, yağışı az olan yerlerde ekildiğinde sulama gerektirir. Yerfıstığı daha çok Akdeniz kıyılarında yetiştirilir. Yerfıstığı ekim alanlarının % 75'i Çukurova bölgesindedir.

İlde 1950'de 952 hektar olan yerfıstığı ekim alanı, 1970'lerin başında 5.780 hektara, 1970'lerin sonunda ise 7.800 hektarın üstüne çıkmıştır. 1950'den 1970'lerin sonuna değin, il ekim alanları içindeki payı binde 6'dan % 3,2'ye yükselen susamın ülke toplamı içindeki payı çok daha önemlidir. 1970'lerin sonunda Türkiye'deki yerfıstığı ekim alanlarının 1/3'ünden fazlası İçel'dedir. 1950'de ilin Türkiye içindeki payı % 24 dolayındaydı.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Ülkenin en verimli yörelerinden olan Çukurova bölgesinde yer alan İçel'de, Akdeniz ikliminin elverişli koşulları büyük bir ürün çeşitliliğine yol açmıştır. İlde tahılların yanı sıra, pamuk, susam, yerfıstığı gibi değerli sanayi bitkileri ve dışsatımı yapılan baklagil türleri üretimi önem kazanmıştır. Giderek hızlanan bir gelişme içinde olan meyve ve sebzeciliğin, özellikle turunçgiller ve turfanda sebze üretiminin, bitkisel üretimde ayrı bir yeri vardır.

İçel, 1980'de gerek ağaç sayısı, gerek üretim bakımından turunçgil tarımında 1. il durumundadır. Türkiye toplam turunçgil üretiminin % 40'ından fazlası İçel'de yapılmaktadır. Limon üretiminde bu pay % 85'in de üstüne çıkar. Öbür meyvelerden, Anamur'da muz, Mut ve çevresinde kayısı, Tarsus ve Mersin'de üzüm, Merkez İlçe'nin Aslanköy Bucağı'nda elma ve şeftali bol miktarda üretilir. İlde, turfanda sebzecilik çok gelişmiştir. Turfanda sebzelerin en yoğun olarak üretildiği yöreler, Mersin, Erdemli ve Tarsus dolaylarıdır. Turfandacılığın yanı sıra, önemli ölçüde gelişen seracılıkta İçel, Antalya'nın ardından 2. il durumundadır. Sera üretiminin en yoğun olduğu ilçeler ise Gülnar, Silifke ve Mersin'dir.

İlde teknik tarım yapılması, gübreleme ve sulama işlemine yeterince önem verilmesi sonucu, tarım ürünlerinin verimi her yıl biraz daha artmaktadır.

Tahıllar: İçel'de tarla bitkileri içinde miktar bakımından en başta gelen tür tahıllardır. Ekim alanlarının genişlemesi yanında, verimin de yükseltilmesi, tahıl üretiminde önemli ölçüde artış sağlamıştır. 1950'de 68.000 tona yakın olan tahıl üretimi 1960'ların başında 197.000 tonu, 1970'lerin başında 311.700 tonu, 1970'lerin sonunda ise 368.000 tonu aşmıştır (Tablo 7). Söz konusu dönemde % 442 oranında artan il tahıl üretiminin Türkiye içindeki payı, % 1 ile % 2 arasında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Buğday: Hem ekim alanı hem de üretim miktarı bakımından önde gelen tahıl türü olan buğday, ovalık kesimlerde, özellikle Tarsus ve Mersin yörelerinde pamukla dönüşümlü olarak ekilmektedir. Bu yörelerde pamuk toplandıktan sonra buğday ekilmekte ve genellikle nadas uygulanmamaktadır. Ovalık kesimlerde yumuşak Floransa türü ile sert karakılçık türü buğday ekilir. Dağlık bölgelerde de geniş ölçüde üretimi yapılan buğdayın, bu bölgelerde en çok ekilen türleri, sert, yerli buğdaylardır.

1950'lerden itibaren 10'ar yıllık dönemler göz önüne alındığında, buğday üretiminin düzenli artışlar gösterdiği ortaya çıkar. 1950'ler boyunca, 100.000 tona ulaşamayan üretim, 1960'larda 100.000 tonu aşarak, sürekli yükselmiş, 1970'lerin ilk yarısında 200.000 ton dolayında olmuş, 1970'lerin ikinci yarısında, zaman zaman 300.000 tona yaklaşmış, kimi yıllarda da 300.000 tonu bir hayli aşmıştır. Örneğin, 1976'da 342.000 tondan, 1980'de ise 335.000 tondan fazla ürün alınmıştır. Bu artışlarda, ekim alanının genişlemesinin olduğu kadar, tarım tekniklerinin ilerlemesinin de etkisi olmuştur.

1950'de yaklaşık 35.000 ton olan il buğday üretimi 1960'ların başında 97.000 tona yaklaşmış, 1970'lerin başında ise 227.000 ton dolayına yükselmiştir. Sürekli artan buğday üretimi 1970'lerin sonunda 300.000 tonu aşmıştır (Tablo 7). Bu

dönemde ilin ülke buğday üretimi içindeki payı % 1,2'den % 1,8'e çıkmıştır (Tablo 6). Aynı dönemde, il buğday üretimindeki artış % 762, ülke buğday üretimindeki artış ise % 466 olmuştur.

Arpa: Daha çok hayvan yemi olarak kullanılan arpanın üretimi, 1970'lerin ilk yıllarından başlayarak, ekim alanlarındaki daralmaya koşut olarak azalmaya başlamıştır.

1950'de 23.000 ton olan il arpa üretimi, 1960'ların başında 44.000 tona yükselmiş daha sonra gerileyerek 1970'lerin sonunda 31.600 tona düşmüştür. Arpa üretimindeki bu gerileme ilin ülke arpa üretimi içindeki payına da yansıyarak, 1950'de % 1,4 olan bu payın,. 1970'lerin sonunda binde 6'ya düşmesine neden olmuştur.

Çavdar: Dağlık yörelerde ekimi yapılan çavdar üretimi de, arpa üretimi gibi, ekim alanlarının 1950 ile 1960'lar arasındaki gelişmesine uygun olarak artmış, daha sonra ekim alanlarındaki daralmayla birlikte düşmeye başlamıştır. Yalnız, çavdar üretimindeki düşme ile ekim alanlarının daralması arasında tam bir koşutluk yoktur. 1950'lerden sonra çavdar veriminin yükseltilmesi, üretimdeki gerilemenin ekim alanındaki daralmaya göre daha yavaş olmasını sağladığı gibi, Türkiye içindeki payının da artmasına yol açmıştır.

1950'de 2.800 ton olan il çavdar üretimi 1960'ların başında 14.000 tona çıkmış, sonra gerilemeye başlayarak 1970'lerin sonunda 11.600 tona düşmüştür. Söz konusu dönemde, İçel çavdar üretimindeki artış (% 316), ülke ortalamasından (% 92) daha yüksek olmuş, ilin Türkiye çavdar üretimindeki payı da binde 9'dan % 2 dolayına yükselmiştir.

Pirinç: İlin ürünler tablosuna 1960'ların hemen öncesinde giren çeltik üretimi, sulu tarım alanlarında pamuğun egemen olması nedeniyle gelişememiştir. Pamuğun daha kolay pazarlanması ve daha fazla gelir getirmesi, üreticileri çeltik yerine pamuk üretimine yöneltmektedir.

İlde en çok, Tarsus, Silifke ve Mut ilçelerinde çeltik ekilmekte ve genellikle Mısır ve bersani türleri üretilmektedir. İlde, 1960'ların başında 20.800 ton dolayında olan pirinç üretimi, zamanla gerileyerek 1970'lerin sonunda 6.500 ton dolayına düşmüştür. 1960'ların başında İçel'in ülke pirinç üretimindeki payı % 15 gibi önemli bir düzeydeyken 1970'lerin sonunda % 3,5'e gerilemiştir.

Mahlut: Buğdayla çavdarın ya da yulafla çavdarın karışık ekimiyle elde edilen değerli bir yem bitkisi olan mahlutun üretimi, ekim alanlarındaki genişleme ve daralmaya uygun bir gelişme göstermiştir.

1950'de 2.280 ton olan üretim 1970'lerin başına değin artarak 22.700 tona yükselmiş, 1970'lerin sonlarında 14.700 tona düşmüştür. İl mahlut üretiminin Türkiye içindeki payı, 1950'de % 1,8 iken, 1970'lerin başında % 8,1'e yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise % 7,4'e gerilemiştir.

Baklagiller: Baklagil üretiminde Çukurova bölgesinde en büyük artış, 1950'lerden sonra İçel'de görülmüştür. İçel'deki bu artış (% 475) Türkiye ortalamasının (% 141) 3 katından fazladır.

İl toplam baklagil üretimi, sürekli ve düzenli bir biçimde artarak 1950'de 2.700 ton iken, 1970'lerin sonunda 15.600 tona yükselmiştir. Üretimdeki bu mutlak artışla birlikte, ilin Türkiye toplam baklagil üretimi içindeki payı da artmıştır. İlin Türkiye toplam baklagil üretimi içindeki payı 1950'de binde 9 iken 1970'lerin sonunda % 2'ye çıkmıştır (Tablo 6).

Nohut: İl baklagil üretiminde en büyük payı alan nohut, ilin hemen her yöresinde ekilmekte ise de daha çok Mut ve Gülnar çevrelerinde yoğunlaşmıştır. Gülnar'da son yıllarda Amerikan tipi nohut üretilmekte ve Gülnar nohudu, üstün niteliğiyle İstanbul, Ankara gibi büyük merkezlerde aranmaktadır.

İl nohut üretiminde sürekli bir artış vardır. Bu artış mutlak miktarlarda da, oransal olarak da çok belirgindir. 1950'de 620 ton olan il nohut üretimi sürekli artarak 1970'lerin sonunda 13.400 tona ulaşmıştır. Söz konusu dönemde il nohut üretiminin ülke üretimi içindeki payı da % 1'den % 5,7'ye ulaşmıştır. Bu sürede nohut üretimi İçel'de 20 kattan fazla artarken, artış ülke genelinde ancak 3 kat dolayında olabilmiştir.

Mercimek: Mercimek üretimi nohut kadar gelişememiştir. 1950 ile 1960'ların başı arasında artan mercimek üretimi, daha sonraki yıllarda hayli azalmış, ancak 1970'lerde az da olsa yeniden artmaya başlamıştır. 1950'de 360 ton olan il mercimek üretimi, 1960'ların başında 1.400 ton dolayına yükselmiştir. Bundan sonra mercimek üretimi, ekim alanındaki daralmaya koşut olarak gerilemiş ve 1970'lerin başında 327 tona düşmüştür. Yeniden artmaya başlayan mercimek üretimi, 1970'lerin sonunda 700 tona çıkmıştır. İl mercimek üretiminin Türkiye içindeki payı 1950'de binde 1 iken, bu pay 1970'lerin sonunda binde 4 olarak gerçekleşmiştir.

Sanayi Bitkileri: 1950'lerde ülke genelinde olduğu gibi, İçel'de de sulamanın, gübrelemenin, ilaç ve makine kullanımının yaygınlaşmaya başlaması, ilin özellikle ova bölgesinde yoğun tarıma geçiş ortamını hazırlamış ve sanayi bitkilerinin önemini artırmıştır. Bunun yanında, pazarlama olanaklarının giderek artması, sanayi bitkilerinin iyi gelir getirmesi ve üreticilerin modern üretim tekniklerini benimsemeye hazır olmaları da üretim artışını etkilemiştir. İlde en fazla üretilen sanayi bitkisi pamuktur. Tarla bitkileri içinde buğdaydan sonra gelen pamuğun, il ekonomisinde önemli bir yeri vardır.

Yetiştirilen öteki sanayi bitkilerinden yerfıstığı ve susam da üreticilere sağladıkları gelir açısından önem kazanmaktadır.

Pamuk: Türkiye'nin pamuk üretim merkezi olan Çukurova bölgesinde yer alan İçel'de, pamuk üretiminin oldukça uzun bir geçmişi vardır. Yörede XIX. yy sonlarında başlayan pamuk üretimi, Cumhuriyet Dönemi'nde de giderek gelişmiş ve günümüzde Mersin, Tarsus ve Yenice ovalarında yoğunlaşmıştır. Elverişli iklim ve toprak koşulları sonucu hemen hemen her türlü bitkinin yetiştirilebildiği yörede, pamuk buğdayla birlikte, en temel ürün durumundadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1970'lere değin sürekli bir gelişme gösteren pamuk üretimi, 1970'lerde gerek ekim alanı, gerek miktar açısından gerilemeler göstermiş, pamuk üreticileri yer yer buğday ekimine yönelmiştir. Bunda, kimi yıllardaki kötü iklim koşulları etkili olmuşsa da, asıl etken beyaz sinek zararlısının yaptığı tahribattır. Savaşıma karşın, zararlının önü tam anlamıyla alınamadığı ve tarımsal savaşım da giderek pahalandığı için, kimi pamuk üreticileri buğdayı yeğlemeye başlamışlardır. Ancak, gerek ihracatta önemli bir yeri olması, gerek bölgede pamuğa dayalı bir sanayi kolunun gelişmiş bulunması nedeniyle, pamuk, yine de önemini korumaktadır.

İlde pamuk, genellikle sulu koşullarda taban topraklarda, tek ürün ya da buğdayla dönüşümlü olarak, ekime elverişli yamaçlarda ise kuru koşullarda yetiştirilir. En çok

Tablo 7
İçel'de Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıllar		67.905	197.292	311.724	368.332
Buğday		34.993	96.838	226.878	301.490
Arpa		23.095	44.021	40.413	31.587
Çavdar		2.802	14.308	12.878	11.643
Pirinç		—	20.774	6.751	6.533
Mahlut		2.278	16.881	22.719	14.741
Toplam Baklagiller		2.715	6.236	11.422	15.602
Nohut		623	1.679	9.438	13.411
Pamuk	Saf	35.125	16.333	40.639	35.980
	Tohum		27.033	65.024	57.568
Susam		2.735	2.122	1.264	1.229
Yerfıstığı		2.301	—	11.879	16.445

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Coker 100 A ve Deltaphine 15/21 türleri ekilmektedir. Deltaphine 15 türünden seleksiyon yöntemiyle elde edilen Deltaphine 15/21, dik, odun dalları az ve elyaf kalitesi yüksek olduğundan çok tutulmaktadır.

İlde, 1930'larda yılda 6.000 ton kadar saf, 12.000 ton kadar da çiğit pamuk elde ediliyordu. 1940'lar boyunca yavaş yavaş artan üretim 13.000 tonu saf, 23.000 tonu çiğit olmak üzere 36.000 tona yükselmişti. 1950'deki büyük alan artışına karşın, üretimde bir artış olmadı. 1950 İçel toplam pamuk üretimi 35.000 ton dolayında, yani 1949 düzeyinin biraz altında idi. Aynı yıl, 163.500 tona yaklaşan Çukurova bölgesi toplam pamuk üretiminin % 72'sini Adana, % 21,5'ini İçel, geri kalan % 6,5'lik bölümünü ise Hatay karşılamıştı.

İçel pamuk üretimi, 1950 ile 1960'ların başı arasında da yavaş bir artış göstermiş, asıl önemli artış, bundan sonra ve 1970'lerin başlarına değin olan dönemde meydana gelmiştir. 1960'ların başında ilde 16.300 tonu saf, 27.000 tonu çiğit olmak üzere, toplam 43.300 ton pamuk elde edilmişti. Bu miktar, 1970'lerin başında 106.000 tona yükseldi. Bundan sonra beyaz sinek zararlısının etkisiyle pamuk alanlarında ve üretimde daralmalar meydana geldi. 1970'lerin sonunda üretim 93.500 tona düşmüştü.

1970'lerin ortalarına değin, Çukurova bölgesi pamuk üretiminde Adana'dan sonra ikinci gelen İçel, bu yıllarda yerini Hatay'a bırakarak sonunculuğa düşmüştür. 1970'lerin sonunda bölge pamuk üretiminin % 65,3'ünü Adana, % 22,6'sını Hatay, % 12,1'ini ise İçel karşılamıştı. İçel pamuk üretiminin Türkiye içindeki payı, 1960'ların başında % 7,5, 1970'lerin başında % 8,3, 1970'lerin sonunda ise % 7,4 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 6).

Yerfıstığı: Anamur, Silifke, Gülnar ve Mut ilçelerinde ekilen yerfıstığı, ilin önemli ihraç ürünlerinden biridir.

Türkiye yerfıstığı üretiminin 2/3'ünün sağlandığı Çukurova bölgesinde, 1980'de 26.700 ton yerfıstığı üretilmiş, bunun % 61,2'si İçel'den, % 38,4'ü Adana'dan, binde 4'ü ise Hatay'dan sağlanmıştı. Aynı yıl, Türkiye yerfıstığı üretiminin de % 40'ı İçel'den sağlanmıştır.

1950'de 2.300 ton olan il yerfıstığı üretimi sürekli artarak 1970'lerin başında 11.900 tona yaklaşmış, 1970'lerin sonunda 16.500 ton dolayına yükselmiştir. İlin Türkiye yerfıstığı üretimi içindeki payı 1950'de % 31,5 iken, 1970'lerin başında % 28,7, 1970'lerin sonunda % 32,8 olarak gerçekleşmiştir.

Susam: İl susam üretimi, ekim alanlarının daralmasına koşut olarak gerilemektedir. Tarsus, Anamur ve Mut dolaylarında yetiştirilmekte olan susamın üretimi, 1950'de 2.700 ton kadardı. Üretimi 1960'ların başında 2.100 tona, 1970'lerin sonunda ise 1.200 ton dolayına düşmüştür. İlin 1950'de Türkiye susam üretimi içinde % 9,6 olan payı, 1970'lerin sonunda % 5'in biraz altına indi.

Sebzecilik: İlin hemen her yöresinde, uygun Akdeniz iklimi koşulları nedeniyle, her türlü sebze üretilmektedir. Yaz aylarının oldukça kurak geçmesine karşın, sulama yapıldığından turfanda sebzecilik çok ilerlemiştir. İlde sebzecilik ve meyvecilik, tarla bitkileri üretiminden daha hızlı bir gelişme içindedir.

İlde sebze ekim alanları 1970'ten 1980'e değin 27.000 hektardan yaklaşık 43.000 hektara yükselmiştir. 1970'te Türkiye sebze alanlarının % 6'sını oluşturan il sebze alanlarının bu payı 1980'de % 7,2'ye yükselmiştir.

Sebzeciliğin bu hızlı gelişmesinde turfandacılığın önemli bir payı vardır.

İçel'in ovalık kesimlerinde, şubat ayında "sıcak yastık" ya da "meştele" denilen, üzeri kapalı çukurlara sebze tohumları ekilerek burada filizlenmesi sağlanır. Nisan ayının ortalarında 10-15 cm kadar büyüyen sebze fideleri, yastıklarından alınarak hazırlanan sebze bahçelerine dikilir ve gerektiğinde gübre verilir. Bu şekilde üretilen sebzeler mayıs ayının ilk haftasında olgunlaşır ve satışa çıkarılır. "İlk turfanda" denilen bu sebzelerin yerlerine, bazı üreticiler son turfanda sebze ekimi yapar. Yöre halkınca "güzlük" adı verilen son turfanda sebzelerin satışı, ekim ve kasım ayında yapılır. Kimi ova köyünde ise, son turfanda sebzenin toplanmasından sonra aynı yere kışlık sebzeler ekilerek üçüncü kez ürün alınır. Yazlık, kışlık ve güzlük olmak üzere yılda 3 kez ürün alınması sonucu ilde, yılın her ayında taze sebze bulma olanağı vardır.

Turfanda sebzecilik 1940'larda önce Merkez İlçe'de ve bu ilçeye bağlı Kozanlı, Karaduvar köylerinde başlamış, sonra sulama olanağı bulunan öteki ilçe ve köylere yayılmıştır. 1950'lerden sonra sulama olanaklarının artması, gübreleme tekniğinin gelişmesi ile sebze alanları genişlemiş, bunun yanı sıra verim de yükselmiştir.

İçel'de tüm sebzeler yetişmektedir. Geniş ölçüde üretimi yapılan başlıca sebzeler, domates, patlıcan, fasulye, bakla, kabak, bamya, hıyar, ıspanak, lahana, marul, soğan, biber, karnabahar ve meyvesi yenen sebzelerden kavun, karpuzdur.

İçel'in toplam sebze üretimi 1980'de 675.000 tondur. Üretilen bellibaşlı sebze türlerinin Türkiye üretimi içindeki payları, domates, sivribiber ve karnabahar da % 10'un, sakız kabağı, hıyar, patlıcan, dolmalık biber ve taze soğanda % 5'in üzerinde olmuştur. 1970 ve 1980'de ilin sebze üretim miktarları ve bunların Türkiye içindeki payları şöyledir:

	1970		1980	
	Üretim (ton)	Türkiye İçindeki Payı (%)	Üretim (ton)	Türkiye İçindeki Payı (%)
Lahana (baş)	12.280	3,0	15.821	3,7
Ispanak	2.523	2,1	3.203	2,5
Marul (kıvırcık-göbekli)	3.668	5,6	4.000	2,2
Pırasa	24.375	8,1	14.484	4,8
Kabak (sakız)	17.935	6,3	22.406	7.5
Hıyar	31.940	8,0	26.429	5,3
Patlıcan	54.450	11,3	57.063	8,8
Domates	359.005	19,8	327.468	10,5
D. Biber	30.850	21,4	25.815	7,2
S. Biber	31.824	19,5	29.341	13,3
Soğan (taze)	1.000	1.5	7.182	5,1
Karnabahar	1.145	4,1	11.893	18,4

İlde yetiştirilen sebzelerin olgunlaşma zamanları ve türleri yörelere göre değişir.

Tarsus Yöresi: Yörede, ilk turfanda sebzelerden patlıcan, hıyar, kabak ve biber, kışlık sebze olarak da ıspanak, karnabahar, marul ve pırasa yaygın olarak yetiştirilmektedir. Ayrıca, geniş ölçüde sırık ve yer fasulyesi ile tarla tarımı biçiminde domates üretilmektedir. Ancak, bu bölgede üretilen domateslerin olgunlaşması, turfandacılık yapılan öteki bölgelere göre biraz daha geç olmaktadır.

Merkez (Mersin) Yöresi: İlk turfanda çeşitlerinden domates, patates ve biber, kışlık sebzelerden ıspanak, marul, karnabahar, yeşil soğan, turp, lahana yetiştirilir. Ayrıca, yazlık domates ekilmekte, kıyı köylerindeki sulanabilir sebze alanlarında geniş ölçüde hıyar ve patlıcan yetiştirilmektedir.

Erdemli Yöresi: İlde domates ve fasulyenin en erken yetiştiği bölge Erdemli'dir. Kabak, hıyar, patlıcan gibi sebzeler de bol miktarda üretilir. Özellikle Yayla Köyü'nde geniş ölçüde yazlık domates ekimi yapılır.

Bu yöreyi öbürlerinden ayıran bir özellik, son turfanda olarak yapılan domates üretiminde, soğuklar henüz başlamadan, aralık ayında yeşil domateslerin yatağa alınıp yenisi çıkıncaya kadar piyasada domates bulundurulmasıdır.

Silifke Yöresi: Yörenin ovalık kesiminde önemli ölçüde bakla tarımı yapılır ve ilde en erken burada bakla ürünü alınır. Oldukça rüzgârlı olan bu yörede domates, hıyar, kabak ve fasulye üretimi, yalnızca dağların güneye bakan eteklerindeki Kapızlı, Tekir, Gülümpaşalı, Buruncu, Kargı gibi köylerde yapılabilmektedir.

Gülnar Yöresi: Bu yörede turfanda sebzecilik Anamur, Silifke yolunun yapılması ve Aydıncık Soğuk Suyu'nun Devlet Su İşleri'nce Aydıncık Bucağı'na getirilmesiyle 1964'te başlamıştır. En çok domates ve kabak üretilir.

Anamur Yöresi: Burada sebzecilik iklim ve toprak yapısının elverişli olmasına karşın, pazara uzaklık nedeniyle ancak yörenin gereksinmesini karşılayacak ölçüde yapılmaktadır. Öte yandan öbür yörelerden farklı olarak, burada dayanıklı bir sebze türü olan enginar üretimi gelişmiştir.

Mut Yöresi: Denizden 500 m yükseklikte ve 80 km uzaklıkta olan bölge, iklim koşulları bakımından turfanda sebze üretimine elverişli değildir. Sebzecilik, bahçe aralarında ve yörenin gereksinimini karşılayacak ölçüde yapılmaktadır.

Seracılık: İlde bahçecilik ve turfandacılık biçimindeki sebze üretiminin yanında, seracılık da çok gelişmiştir. Seracılık, bitkinin gelişimine elverişli olmayan iklim koşullarının değiştirilip yapay olarak özel iklim koşulları sağlanması ve böylelikle üretime uygun bir ortam yaratılmasıyla, mevsim dışı ürün elde etme yöntemidir.

Türkiye'de seracılığın en çok geliştiği yöre olan Akdeniz Bölgesi'nde yer alan İçel, bu bakımdan, Antalya'dan sonra Türkiye'nin en gelişmiş 2. ili durumundadır *(Bak. Antalya, Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* 1981'de ülkedeki seraların % 65'i Antalya'da, % 21'i ise İçel'deydi. Aynı yıl, İçel'de seraların kapladığı alan, yaklaşık 27.700 dekar idi. İldeki sera alanlarının ilçelere dağılımı ise şöyleydi:

İlçeler	Sera Alanı (Dekar)
Merkez İlçe	16.690
Erdemli	5.000
Tarsus	3.500
Gülnar	1.560
Anamur	628
Silifke	270
Mut	3
Toplam	27.651

Antalya'da daha çok cam seralar, İçel'de ise plastik seralar yoğundur. Bu seralarda daha çok sebze yetiştirilmekte, en çok, domates, hıyar, kabak, taze fasulye, dolmalık biber, patlıcan ve kavun-karpuz üretilmektedir.

Seracılık daha çok aile işletmeciliği biçiminde yapılmaktadır. Plastik seraların kuruluşunda, teknik bilgi bakımından yetersizlikler görülmekte, bu durum bazı yıllar zararlara yol açmaktadır. Seralar kurulurken rüzgâr ve doluya karşı yeterince önlem alınmaması sonucu, 1981-1982 döneminde Mersin ve Gülnar'a bağlı 11 köyde, 440 üreticinin serası doludan zarar görmüş ve üretimleri yarıya yakın oranda düşmüştür.

Meyvecilik: İlin iklim ve toprak özellikleri birçok meyve türünün yetişmesine olanak sağlamış ve meyve yetiştiriciliği en önemli tarım kollarından biri durumuna gelmiştir. İlin kıyıdaki ovalık kesimlerinde Akdeniz iklimi egemenken, Toros yaylalarında kışları karlı ve soğuk, yazları serin geçer. Bu nedenle kıyı kesimlerinde muz ve turunçgiller gibi sıcak kuşak meyveleri, iç kesimlerde ise sert iklim koşullarına daha dayanıklı meyve türleri yaygınlaşmıştır.

Isı düşüklüğü ve don olayı turunçgiller ve muz dışında öteki meyve çeşitlerinde önemli zararlara yol açmaz. İlin bu değişik iklim yapısı, birçok meyvenin yetişmesine elverişli doğal koşulları hazırlamış ve meyve türlerinde büyük bir çeşitlilik sağlamıştır.

Üzüm, incir, badem, harnup (keçi boynuzu) gibi sulamaya gereksinim göstermeyen meyveler dışında, ilde meyvecilik sulamayla yapılmaktaır. Yağışın aylara düzensiz dağılışı, pazara yönelik meyve üretimi için sulamayı zorunlu kılmaktadır.

İçel, turunçgiller üretimi bakımından ülkenin 3. ilidir. Devlet Planlama Teşkilatı'nca hazırlanan "Türkiye Turunçgil Geliştirme Projesi" ile turunçgil tarımındaki gelişme daha da hızlandırılmıştır. İlde turunçgiller dışında, elma, şeftali, muz, kayısı, badem, incir, nar, erik, antepfıstığı ve harnup üretimi ile zeytincilik ve bağcılık da gelişmiştir. Meyvecilik İçel'de, özellikle 1970'lerde çarpıcı bir gelişme içine girmiştir. 1970'te 6.300.000 dolayında olan toplam meyve ağacı sayısı, 1980'de 9.800.000'in üstüne çıkmıştır. Aynı dönemde meyve üretimi de % 55'lik bir artışla yaklaşık 470.000 tondan 730.000 tona ulaşmıştır. Gerek ağaç sayısında, gerek üretimdeki en büyük artış, turunçgillerden kaynaklanmaktadır. 1980'de ildeki tüm meyve ağaçlarının % 55'ini, toplam üretimin ise % 65'ini turunçgiller oluşturuyordu. Aynı yıl, Türkiye'deki toplam meyve ağaçlarının % 2'si İçel'deydi. İlin ülke meyve üretimi içindeki payı da % 7,6 idi. Kimi meyve türlerinde bu pay çok daha yükselmektedir.

Turunçgiller: Turunçgil tarımı Türkiye'de ancak Cumhuriyet Dönemi'nde ilgi çekmiş ve 1930'lardan sonra bir gelişme gösterebilmiştir. 1930'larda ülkeye limon, dışalım yoluyla girmekte, portakal ise ancak varlıklı kesimlerin tüketebildiği lüks bir meyve olarak kabul edilmekte idi. 1936'da, planlı bir biçimde turunçgil tarımını geliştirme çalışmalarına başlanmış, bu çabalar sonucunda 1944'ten sonra limon dışalımı durdurulmuş, 1950'den sonra da gittikçe artan miktarlarda dışsatıma geçilmiştir.

Tablo 8
Toplam Turunçgil Ağaç Sayısı (1.000) 1980

	Altıntop	Limon	Mandalina	Portakal	Turunç	Toplam Ağaç Sayısı (1.000)
İçel	98	2.611	515	2.182	60	5.466
Hatay	28	129	223	2.506	215	3.101
Antalya	32	412	267	2.286	107	3.104
Adana	14	185	316	1.401	110	2.026
Akdeniz Bölgesi	172	3.337	1.321	8.375	492	13.697
Türkiye	188	3.530	5.545	9.428	515	18.206
İçel/Akdeniz Bölgesi	56,9	78,2	38,9	26,0	12,1	39,9
İçel/Türkiye	52,1	73,9	9,2	23,1	11,6	30,0
Akdeniz Bölgesi/Türkiye	91,4	94,5	23,8	88,8	95,5	75,2

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Turunçgiller Türkiye'de en uygun yetişme koşullarını Akdeniz Bölgesi'nde bulmuştur. Bu bölge, Samandağı'nın doğusundan Muğla İli'ne dek uzanarak Hatay, Adana, İçel ve Antalya illerini içine alır. 1980'de 18 milyon dolayında olan Türkiye toplam turunçgil ağacının % 75'i bu bölgedeydi. Bölgedeki ağaçların da % 40'ı İçel, % 14'ü Adana, % 23'ü Hatay, % 23'ü Antalya'daydı. Gerek toplam turunçgil ağacı sayısı, gerek limon, mandalina ve altıntop gibi tek tek ürünlerdeki ağaç sayısı bakımından İçel, Akdeniz Bölgesi'nde olduğu gibi Türkiye genelinde de en başta gelmektedir (Tablo 8). 1970'te ilde 2.800.000 kadar meyve veren turunçgil ağacı varken, bu miktar 1980'de 5 milyonun üstüne çıkmış, aynı dönemde üretim de 250.000 tondan, 478.000 tona yükselmiştir. İlin Türkiye turunçgiller üretiminde 1970'te % 38,2 olan payı, 1980'de % 41,3 olmuştur. Aynı yıl, ilin Türkiye turunçgiller üretimindeki payı limonda % 85,8, portakalda % 25,8, mandalinada % 28,7, altıntopta % 66,4 ve turunçta % 9,4'tü.

1970 ve 1980'de il turunçgil üretim miktarları ve Türkiye içindeki payları şöyle olmuştur:

İçel'de Turunçgiller Üretimi (ton)

	1970		1980	
	Üretim (ton)	Türkiye İçindeki Payı (%)	Üretim (ton)	Türkiye İçindeki Payı (%)
Altıntop	3.233	46,2	11.283	66,4
Limon	105.637	83,8	242.851	85,8
Mandalina	7.833	11,5	47.866	28,7
Portakal	133.632	30,1	175.135	25,8
Turunç	80	0,8	1.130	9,4
Toplam Turunçgiller	Üretimi 250.415	38,2	478.265	41,3

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İçel, turunçgil tarımında, Türkiye'nin teknik bakımdan en gelişmiş ilidir. Bu gelişmişlik, ilde verimin, Türkiye ortalamalarından hayli yüksek olmasıyla belirginleşir. İklim koşulları çok uygun olan İçel'de, getirisi öbür ürünlere göre daha yüksek olan turunçgiller üretimi üreticilerin büyük ilgisini çekmiş ve turunçgiller kolayca, büyük bir yayılım göstermiştir. Ancak, turunçgil tarım tekniği konusunda, Türkiye ölçütlerine göre bir hayli ileri düzeyde bulunan İçel, bu konuda uzmanlaşmış başka Akdeniz ve Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında çok gerilerde kalmaktadır. Örneğin, ilde bir dönüm turunçgil bahçesinden ortalama 2,8-3 ton ürün alınabilirken, bu miktar İtalya'da 6 tona, ABD ve İsrail'de 9-10 tona yükselmektedir.

İlde büyük bir üretim potansiyeli bulunmasına karşın, teknik ve parasal sorunlar, ambalajlama ve ulaşım güçlükleri gibi nedenlerle, bu potansiyel tam anlamıyla gerçekleştirilememektedir. Üretimi sınırlayan en önemli etmenler, bakım, dikim, sulama, ilaçlama ve gübreleme konularındaki maddi olanaksızlıklar ve bilgi eksiklikleridir. Turunçgil üretimi için zorunlu olan toprak ve yaprak analizi, yağmurlama sulaması yapılmamakta, fidanların donmasını önlemek için bahçelerde ilkel bir biçimde saman yakılmakta, belli zamanlarda verilmesi gereken gübre türleri bulunmamakta, çiftlik gübresi çok pahalı olduğundan fazla kullanılamamaktadır. Fidanların genellikle çok sık dikilmesi de üretimin düşmesine neden olmaktadır. Ziraat Bankası'nın verdiği kredi miktarının çok düşük olması da, üreticinin gerekli harcamaları zamanında yapmasını engellemekte, bu durum verimi düşürdüğü gibi, para sıkıntısı içine giren üreticilerin ürünü daha ağaçtayken, hatta çiçek halinde satmasına neden olmaktadır.

İlde, bazı tarımsal amaçlı kamu kuruluşları bulunmakla birlikte, bunlar fazla etkin olamamaktadır. Bu nedenle üreticiler, kendi sınırlı olanakları içinde ve deneylerine dayanarak, üretimi artırmaya çalışmakta

2487

2488

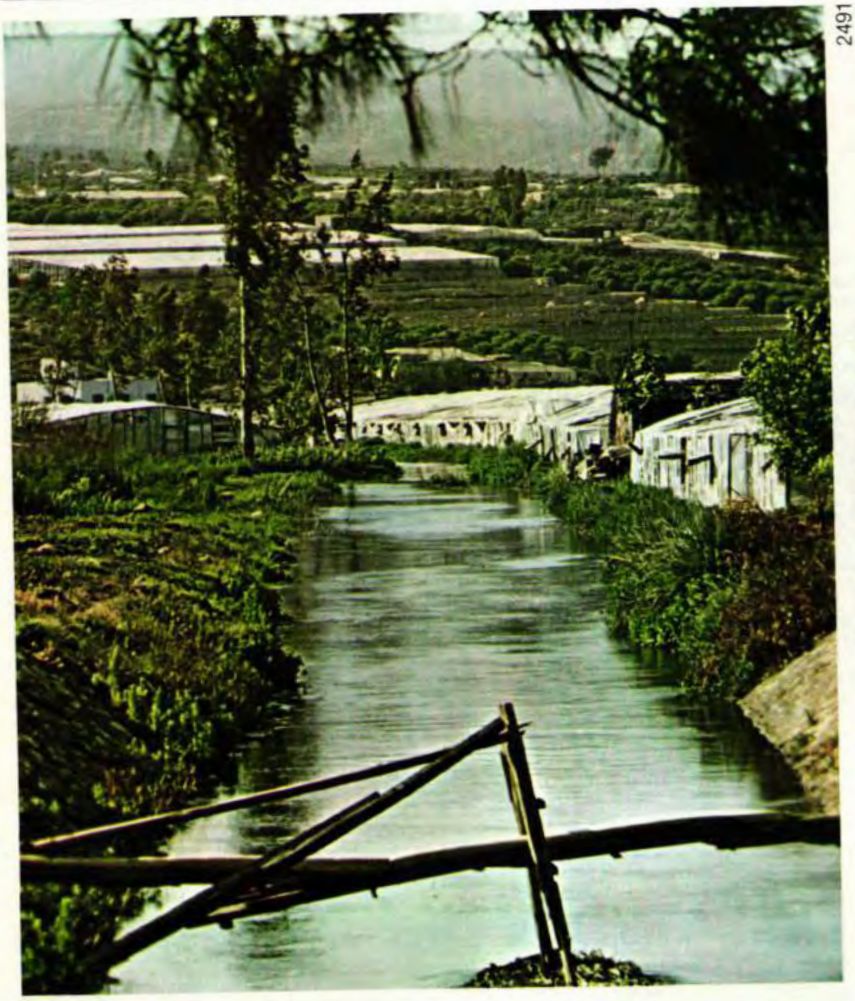

2487 - Seracılık
2488 - Sebzecilik ve muz bahçeleri
2489 - Hurma ağaçları

2489

2490

2491

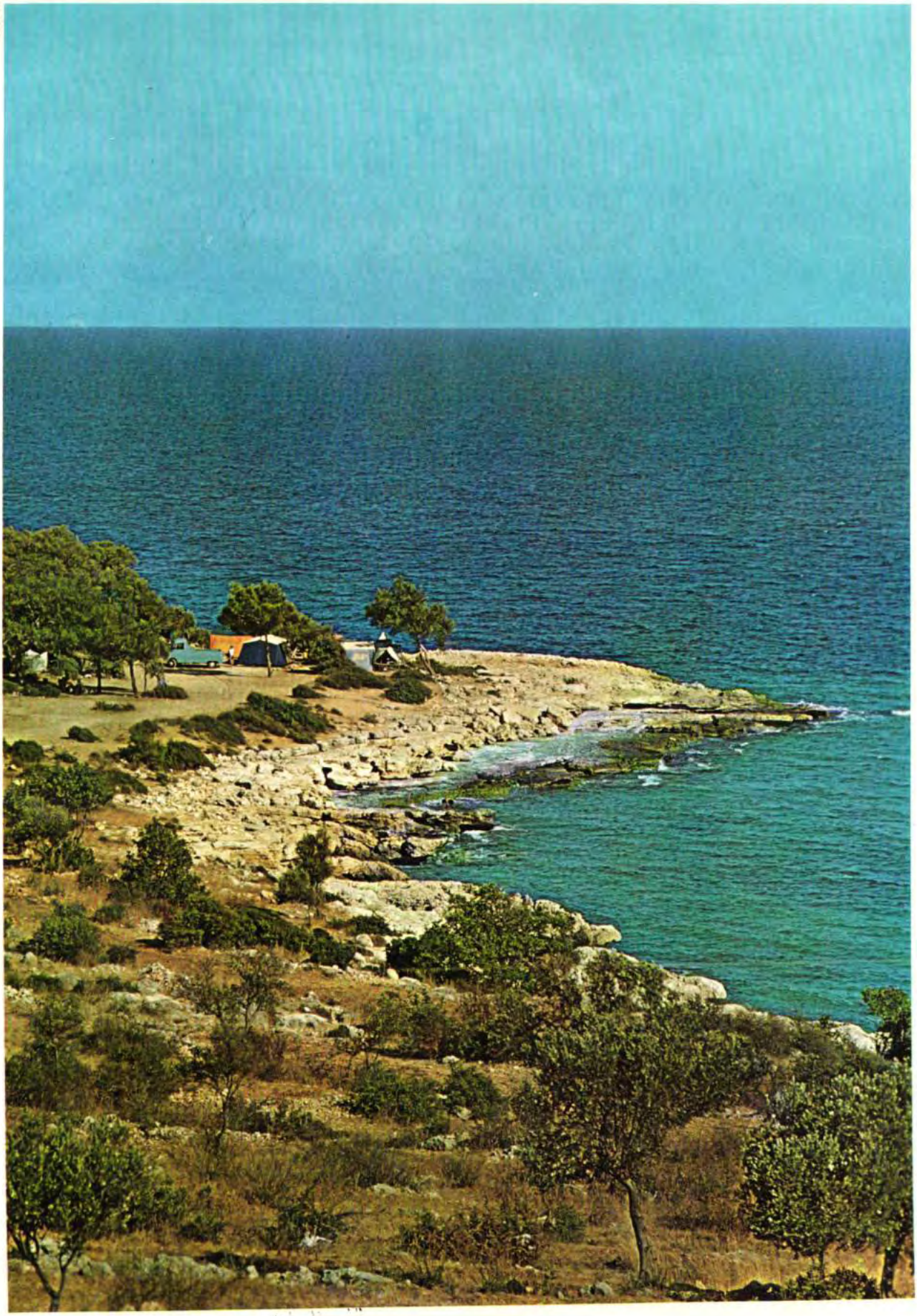

2490 - Sulama kanalları, Anamur
2491 - Mersin Oteli
2492 - Bahçe tarımı
2493 - 2494 - Turizm ve kampçılık

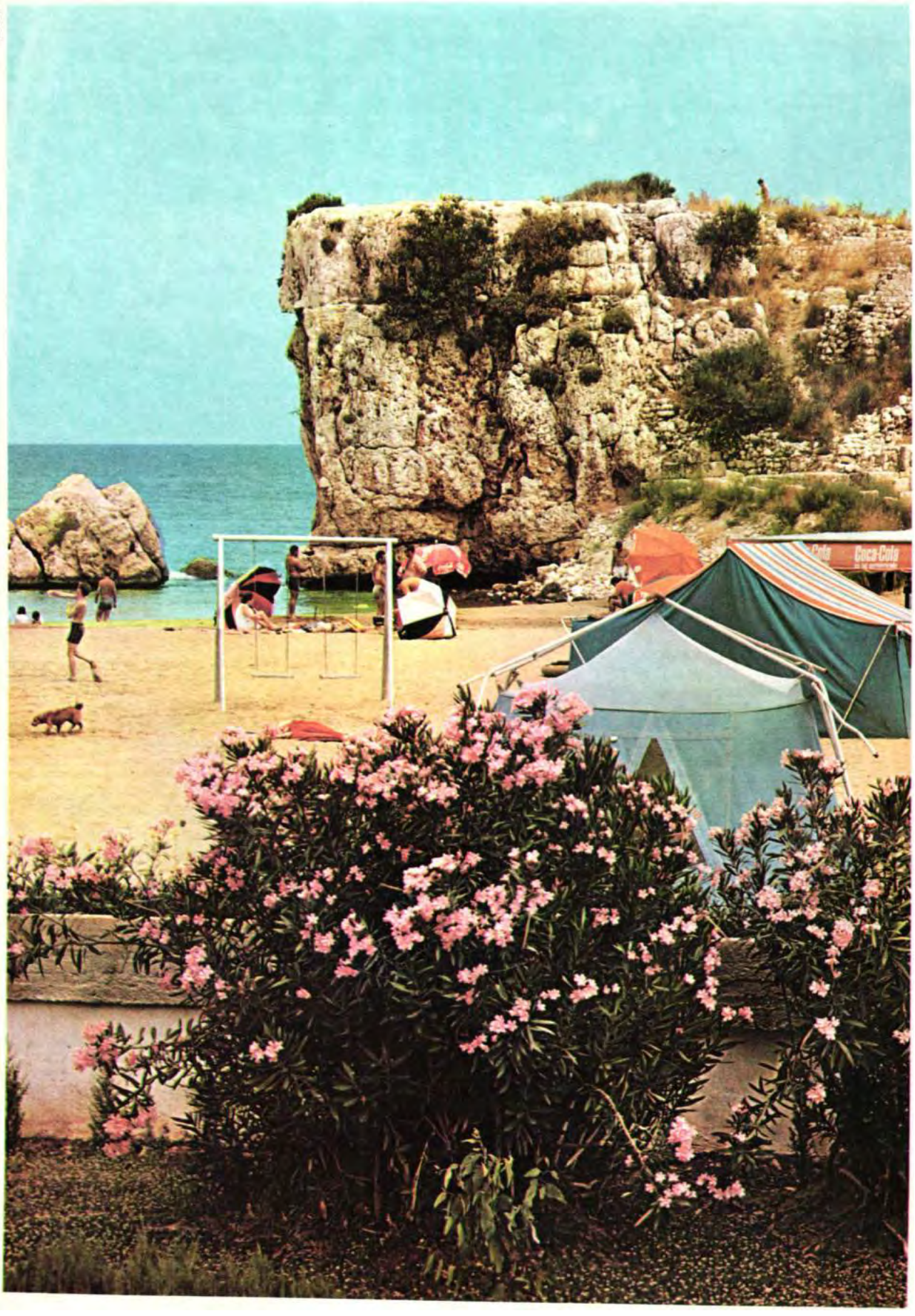
2492

2493

2494

bazı bahçe sahipleri de teknoloji ve bilgi aktarımı konusunda önderlik ederek bu çabaya katılmaktadır.

İçel'de turunç dışındaki tüm turunçgil türlerinde ağaç başına verim, Türkiye ortalamalarının üstündedir. Ayrıca, 1970-1980 arasında, limon dışındaki tüm turunçgillerde önemli verim artışları sağlanmıştır. İlde turunçgillerde verim şöyle gelişmiştir:

İçel'de ve Türkiye'de Turunçgil Verimi (kg/ağaç)

	1970		1980	
	İçel	Türkiye	İçel	Türkiye
Altıntop	119,9	85,4	129,5	100,0
Limon	114,4	87,7	97,6	87,6
Mandalina	30,9	27,9	102,2	44,9
Portakal	85,6	60,0	87,6	78,5
Turunç	5,5	21,0	19,7	39,3

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İçel'de turunçgil üretimine en uygun alanlar Anamur, Gülnar, Silifke, Erdemli, Mersin ve Tarsus'tadır. Anamur'da sulama kanallarının açılması turunçgil tarımına elverişli alanları artırmıştır. Silifke'de poyrazın yaratacağı zarar nedeni ile üreticilerin çekingen davranışı, gelişmenin biraz daha geç başlamasına neden olmuştur. Erdemli'de ise yeni kurulacak bahçelere yer kalmamış gibidir. Öte yandan Mersin ve Tarsus'ta düşük ısının zararı sık sık görülmekte, turunçgiller üretimi ancak küçük alt iklim bölgesinde yapılabilmektedir.

Yerine sirkeden başka hiçbir şey kullanılamadığı için üretimi dünya çapında önem taşıyan limon, İçel'de en çok yetiştirilen turunçgil türüdür. 1980'de ildeki toplam turunçgil ağaçlarının ve il turunçgil üretiminin yarısını limon oluşturmaktaydı. Merkez İlçe'den 10 km batıya gidilince portakal ağaçları yerini limona bırakmakta, Erdemli'de limon ağaçları turunçgil bahçelerinin % 90'ını kaplamaktadır. Silifke İlçesi'nde turunçgil alanları, % 75'i limon, % 25'i portakal bahçesi olmak üzere, Göksu kıyılarında yoğunlaşmıştır. Limon yetiştiriciliği, Anamur, Tarsus ve Gülnar'da da önem kazanmıştır.

Meyve veren limon ağacı sayısı 1970 ile 1980 arasında yaklaşık 1 milyondan 2,5 milyona çıkmış ve ilin Türkiye içindeki payı da % 64'ten % 77'ye yükselmiştir. Aynı yıllarda 106.000 tondan 243.000 tona yükselen üretim, Türkiye üretiminin % 86'sını karşılar duruma gelmiştir.

İlde yetiştirilen başlıca limon türleri, enterdonat, lamas, yediveren, kütdiken, Molla Mehmet, demre ve dikensizdir.

Portakal bahçeleri daha çok Mersin, Silifke ve Anamur'dadır. Tarsus, Gülnar ve Erdemli ilçelerinde de portakal tarımı yapılmakla birlikte, öbür üç ilçedeki kadar yoğun değildir.

İlde 1970'te 1.500.000, 1980'de yaklaşık 2 milyon meyve veren portakal ağacı vardı. Bunun Türkiye içindeki payı ise aynı yıllarda % 21'den % 23'e yükselmişti. 1970'te yaklaşık 134.000 ton iken, 1980'de 175.000 tona çıkan portakal üretiminin Türkiye içindeki payı ise bu yıllarda % 30'dan % 26'ya gerilemişti. Bu gerilemede, yeni kurulan portakal fidanlıklarının henüz meyve vermeye başlamamış olması etkili olmuştur.

Tablo 9
İçel'de Kimi Meyvelerin Üretimi (ton), Türkiye İçindeki Payı (%) ve Verimi (kg/ağaç)

	1970		1980		Verim			
					İçel		Türkiye	
	Üretim	%	Üretim	%	1970	1980	1970	1980
Elma	10.233	1,37	12.844	0,90	38,3	25,8	39,2	51,3
Erik	927	0,78	1.327	0,85	13,4	20,8	18,6	23,8
Kayısı	2.829	5,44	4.835	4,84	12,9	28,2	15,2	22,2
Şeftali	1.314	1,17	10.336	4,31	14,5	23,8	20,0	30,6
Zeytin	8.272	1,21	24.950	1,85	6,9	24,1	10,0	18,3
Badem	507	2,54	1.475	4,61	12,0	15,4	7,1	8,3
İncir	1.236	0,58	1.572	0,77	17,9	20,6	35,0	34,7
Keçiboynuzu	11.961	74,76	8.214	48,32	40,1	32,3	33,7	41,3
Nar	2.030	11,94	2.141	5,95	24,0	18,5	20,9	26,2
Üzüm*	167.292	4,35	169.257	4,70	5.985	6.360	4.556	4.390
Muz*	6.368	50,54	7.195	23,98	1.935	17.592	3.131	18.750

* Verim kg/ha'dır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde "Washington" ve "Novel", en fazla üretilen portakal türleridir. Ayrıca, erkenci çeşitlerden "Thompson Novel" ve "Akçay şekeri" mevsim ortası çeşitlerinden "şamuti" (Yafa), "Finike", "Kan Portakalı", "Alanya dilimlisi", "Trablus yerlisi", "Dörtyol yerlisi", geç olgunlaşan çeşitlerden ise "Valencia" ve "Kozan yerlisi" türleri de çokça yetiştirilir.

1970'lerde mandalina üretimi de büyük ölçüde artmıştır. 1970'te 250.000 olan meyve veren mandalina ağacı sayısı, 1 katlık bir artışla, 1980'de 500.000'e yükselirken, üretim 5 katı aşan bir artışla 7.800 tondan 48.000 tona çıkmıştır. Mandalina üretiminin 1970'te % 11,5 olan Türkiye içindeki payı, 1980'de % 28,7'ye çıkmıştır.

İlde en çok üretilen mandalina çeşitleri satsuma, klementis, Rize mandalinası, willow leaf ve wilkingtir.

Öteki turunçgil türlerine göre üretim ve ağaç sayısı fazla olmamakla birlikte, ülke toplamı içinde önemli payı olan altıntop (greyfurt), ilin hemen hemen tüm turunçgil alanlarında yetiştirilmektedir. En fazla yetiştirilen türleri Marsh Seedles, Arizona Pink, Duncan ve Thompson'dur. Bunlar bellibaşlı çeşitler olup, öteki türleri de az miktarlarda üretilmektedir.

1970'te, İçel'de meyve veren altıntop ağacı sayısı yaklaşık 27.000, üretim ise 3.200 tondu. 1980'de meyve veren ağaç sayısı 87.000'e, üretim 11.200 tona yükselirken, ilin Türkiye altıntop üretimi içindeki payı da % 46'dan % 66'ya çıktı.

Öteki Meyveler: İlde gittikçe gelişmekte olan elmacılık, başta Mersin olmak üzere, Tarsus, Erdemli, Silifke, Mut ve Gülnar ilçelerinin sulanabilir yayla topraklarında önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Verim daha düşük olmakla birlikte, sulanmayan alanlarda da, geleneksel yöntemlerle elma yetiştirilmektedir. Elma yetiştiriciliği 1970'lerin başından bu yana, gerek ağaç sayısı gerek üretim ve verimlilik açısından önemli gelişme göstermiştir. İl dışına satılan önemli bir meyve türü haline gelen elmanın üreticiye sağladığı gelir arttıkça yeni bahçeler kurulmaya başlanmıştır.

1970'te ilde, yaklaşık 270.000 meyve veren elma ağacından 10.200 ton ürün alınmıştı. 1980'de meyve veren ağaç sayısı yaklaşık 500.000'e, üretim ise 12.840 tona yükseldi. Aynı yıllarda ilin Türkiye meyve veren elma ağacı varlığı içindeki payı % 1,4'ten % 1,8'e çıkarken, üretimdeki payı, yeni kurulan fidanlıklarda henüz ürün alınamayışı yüzünden % 1,4'ten binde 9'a düştü (Tablo 9).

Elmacılık, ilin birçok yöresinde yaygın olmakla birlikte, en çok Merkez İlçe'ye bağlı Aslanköy Bucağı'nda yapılmaktadır.

Mersin ve Tarsus'ta öteden beri önemli olan turfanda kayısıcılığın ağırlık merkezi, giderek Mut İlçesi'ne kaymıştır. Göksu Vadisi'nde yaygın olarak kurulan kayısı bahçelerinde turfanda kayısıcılık yapılmaktadır. İçel'de meyve veren kayısı ağacı sayısı 1970'te 219.000 iken 1980'de 171.000 dolayına düşmüş, ama üretim aynı dönemde 2.800 tondan 4.800 tona çıkmıştı. Bu, kayısı üretiminde verimliliğin giderek yükseldiğini göstermektedir.

Anamur İlçesi'nin kıyı kesimindeki sulanabilir alanlarda ve Gülnar İlçesi'nde bodur muz yetiştirilmektedir. Boylu muz yetiştiriciliği ise Erdemli İlçesi'nde yoğunlaşmıştır. Son yıllarda boylu muz alanları limon bahçelerine dönüşmektedir.

Badem yetiştiriciliği, özellikle Gülnar, Anamur ve Silifke'nin kurak kesimlerinde yapılır. 1980'de yaklaşık 96.000 meyve veren badem ağacından 1.500 ton kadar ürün alınmıştır. Badem üretiminin Türkiye içindeki payı % 5 dolayında, meyve veren badem ağaçlarının payı ise % 2,5 kadardır.

İlde, armut, incir, nar, erik ve öteki

meyve çeşitleri, toplu meyvelikler biçiminde yetiştirilmektedir. Bunlar içinde narın Türkiye içindeki payı önemlidir. 1980'de narın Türkiye içindeki payı meyve veren ağaç sayısı bakımından % 8,4, üretim bakımından ise yaklaşık % 6 idi.

İlin, ilgi çekici bir başka meyvesi de harnup, yani keçiboynuzudur. Birçok sanayi dalında kullanılan ve dışsatımı yapılan harnup ağacı, Türkiye'de en çok Akdeniz Bölgesi'nde yetişir. İçel, harnup üretiminde 1. il durumundadır *(Bak. Antalya, Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* Bununla birlikte, harnup üretimi giderek gerilemektedir. Nitekim, 1970'te İçel Türkiye harnup üretiminin 3/4'ünü karşılamışken, 1980'de bu oran 1/2'nin altına düşmüştür.

İlde antepfıstığı yetiştiriciliği, üretimin yüksek olmamasına karşın, yeni gelişmeye başlayan bir tarım kolu olarak önem kazanmaktadır. İlk kez 1970'lerin başında, Silifke ve Erdemli'de antepfıstığı nüvelikleri kurulmuş, başta Gülnar olmak üzere Mut, Silifke, Erdemli ve Tarsus ilçelerinde de menengiçler aşılanarak ürün vermeleri sağlanmıştır. Böylece, sulanmayan ve fazla verimli olmayan alanların değerlendirilme olanağı doğmuştur.

Zeytincilik: Zeytincilik ilde geleneksel bir tarım kolu olmasına ve iklim koşullarının uygunluğuna karşın, turfanda sebzecilik, turunçgil üretimi ve bağcılığın rekabeti karşısında giderek gerilemektedir. Örneğin, Silifke Ovası'ndaki zeytin alanları, ovadaki sulama tesislerinin tamamlanmasıyla turunçgil tarımının ağırlık kazanması sonucu daralmaya başlamıştır.

Zeytinlikler, Akdeniz'e koşut olarak uzanan Toroslar'ın güney yamaçlarında yer alır. Yüksek kesimlerde ise, yerini menengiçlere bırakır. İlde, öteden beri zeytincilikle geçinen Silifke ve Tarsus'un kimi köyleri dışında, yabanıl zeytinliklerin (delice) aşılanması ile yapılan zeytin üretimi 1960'ların başından beri kamu kuruluşlarınca dikme zeytinlikler kurularak desteklenmeye çalışılmaktadır.

1970'te ildeki 1.200.000 meyve veren zeytin ağacından 8.000 ton dolayında ürün alınmıştı. 1980'de ise meyve veren zeytin ağacı sayısı 1 milyona gerilemiş, üretim yaklaşık 25.000 tona yükselmişti. 1970'ten 1980'e ildeki meyve veren zeytin ağaçlarının ülke içindeki payı % 1,8'den % 1,4'e gerilerken, il zeytin üretiminin payı aynı dönemde % 1,2'den % 1,9'a yükselmiştir. Ağaç sayısı azalırken, üretimdeki artışın nedeni, verimdeki artış olmuştur. Nitekim, 1970'te ağaç başına 6,9 kg olan zeytin verimi, 1980'de 24 kg'ye yükselmiştir.

Bağcılık: Ülkenin birçok ilinde olduğu gibi, İçel'de de oldukça eski dönemlere dayanan bağcılık, iklim koşullarının sağladığı büyük üstünlük ile gittikçe gelişerek, ihracata dönük sofralık üzüm üretimine yönelmiştir. İlin turfanda üzüm üretilen başlıca yöreleri Mersin ve Tarsus ilçeleridir. Öteki bağ yörelerinde daha çok geleneksel yöntemlerle yerli türler yetiştirilmektedir. İldeki bağcılık bölgeleri üç bölümde incelenebilir.

Ova Bağcılığı: Bu bağlar % 90'ı yalnızca üzümden oluşan saf bağlar biçiminde kurulmuştur. Bağ alanlarının % 10'unda ise, incir ve zeytin ağaçları da dikilmektedir. İlin Tarsus İlçesi ile Silifke dolaylarında ova bağcılığı yapılmaktadır.

Toros Etekleri Bağcılığı: Bu bağların % 60'ı saf bağ biçimindedir. Geri kalan % 40'ında ise zeytin, incir ya da sınır ağaçları karışık olarak yer alır. Merkez İlçe ile Tarsus ve Mut ilçelerinin kimi köylerinde yapılan bağcılık bu türdendir.

Yayla Bağcılığı: Mersin, Tarsus ve Gülnar ilçelerinin yüksek kesimlerinde yapılan bu bağcılık biçimine göre bağların % 90'ı öbür meyve ağaçları ile karışıktır. En fazla yetiştirilen meyve ağaçları ise elma, erik, kayısı, armut ve vişnedir.

Tarsus ve Mersin ilçelerinde turfanda üzüm yetiştiriciliği günden güne gelişmekte ve Tarsus beyazı (topacık ya da baltal) türü dış ülkelere satılmaktadır. Tarsus Sulu Ziraat Araştırma Enstitüsü'nün, turfanda üzümlerin Avrupa pazarlarında tutulan daha erkenci ve nitelikli türlerinin yetiştirilmesi için yaptığı deneme çalışmaları sonucu, bölgede Cardinal Muscat Reine des Vignes, Perle de Cseba, Perlette üzüm çeşitleri de yetiştirilmeye başlanmıştır.1980' de ilin toplam 26.600 hektarlık bağ alanının 13.700 hektarında turfanda Tarsus beyazı üretilmekteydi.

Mersin ve Tarsus'ta yapılan turfanda üzüm yetiştiriciliği son yıllarda Erdemli, Silifke, Mut, Gülnar ve Anamur ilçelerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır.

1970-1980 döneminde ildeki bağ alanında ve üzüm üretiminde önemli değişmeler olmamış, bağ alanı yaklaşık 28.000 hektardan 26.600 hektara düşerken, üretim 167.000 tondan 169.000 tona yükselmiştir. Söz konusu dönemde ilin Türkiye bağ alanları içindeki payı % 3, üzüm üretimi içindeki payı ise % 4 dolayında olmuştur.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Türkiye'nin gelişmiş tarım merkezlerinden biri olan İçel' de, doğal koşulların, yani toprak yapısı ve iklim özelliklerinin bitkisel üretim üzerinde önemli bir etkisi vardır. Ürün deseninin belirlenmesiyle başlayan bu etki, yöreden yöreye değişen bir ağırlıktadır. Sulamaya elverişli düz ovaların yer aldığı, sıcak ve daha yağışlı olan kıyı kesiminde, ürün tablosu iç kesimlerden farklı ve daha zengin, ayrıca teknik tarım da daha gelişmiştir. Buna karşılık, yüksek ve engebeli toprakların yer aldığı, iklimin daha sert, yağışın daha az olduğu iç kesimlerde ürün çeşitlenmesi sınırlı olduğu gibi, varolan su kaynaklarından yararlanmak ve makineli tarım yapmak da güçleşmektedir.

İlde iklim ve topografya koşulları, kesin çizgilerle birbirinden ayrılabilen iki ayrı tarım bölgesi yaratmış durumdadır. Bu iki bölge kıyıdaki ovalar ve ovaların hemen ardından yükselen dağların 700-800 m yükseltilerine dek süren kıyı kuşağı ile yüksek iç kesimlerdir.

Alanya'nın doğusundaki Sedir Çayı ile Tarsus Irmağı ve kollarının su toplama alanlarını kapsayan Doğu Akdeniz Havzası içinde kalan İçel, kuzeyden Batı ve Orta Toros Dağları ile kuşatılmıştır. Kıyı ile iç kesimler arasında dik bir duvar gibi uzanan bu dağ sıraları önemli iklim farklılıklarına neden olmaktadır.

İlde dağların yüksek kesimleri ile kuzeye bakan yamaçları dışında, tümüyle Akdeniz iklimi egemendir. Bu iklim tipinin başlıca özellikleri, sıcaklığın genel olarak yüksek olması, yazların kurak geçmesi ve yağışların düzensizliğidir. Sıcaklık, ilde birçok bitkinin kolaylıkla yetiştirilebilmesine olanak verirken, kuraklık ve yağışların düzensiz dağılımı, ürün çeşitlenmesini ve üretim artışını kısıtlayabilecek niteliktedir. İl alanını bir bakıma ikiye ayıran Toroslar, denizden gelen yağmur bulutlarını keserek zaten yağışsız olan iç kesimlerde kuraklığı daha da artırırken, kuzeyden gelen rüzgârları tutarak kıyı kesiminin daha sıcak ve rüzgârsız olmasını sağlar. Yağışların daha fazla ve sulamanın önemli ölçüde geliştirilmiş olduğu kıyı kesiminde kuraklık sorunu aşılmış olmakla birlikte, engebeli iç kesimlerde önemli bir sorun oluşturmakta ve oldukça büyük miktarlarda toprağın nadasa bırakılmasına yol açmaktadır. Engebeli toprak yapısı, varolan akarsu kaynaklarından yararlanmayı da güçleştirmektedir.

İlde yıllık ortalama sıcaklık 18,5 °C dolayında olup, bitki çeşitlenmesini ve yetişmesini kolaylaştıracak düzeydedir. Yağışlar, yöreden yöreye hayli değişmekte, örneğin Anamur'da 1.032 mm'ye yükselirken, Merkez İlçe'de 617 mm'ye, Mut'ta ise 419 mm'ye dek düşmektedir. Mut, Merkez İlçe ve Tarsus yöreleri Akdeniz Bölgesi'nin en az yağış alan kesimleri arasındadır. Sıcaklık ve yağış yanında, atmosferdeki nemlilik oranı, bulutluluk, basınç ve rüzgârlar da, bitkisel üretim faaliyetini etkiler. İlde bağıl nem ortalaması hayli yüksek, donlu geçen gün sayısı yılda ortalama 6,1'dir. Özellikle turunçgil üretimi için büyük bir tehlike oluşturan donlu günlerin çok az olması, bir başka olumlu niteliktir. Buna karşılık, rüzgârlar, belli yörelerde ürüne dondan çok zarar verebilmektedir. Örneğin, Göksu Vadisi boyunca kuzeyden güneye esen soğuk rüzgârlar, Silifke Ovası'nda yer yer sıcaklığın çok düşmesine ve hatta donlara neden olabilmekte, turunçgil ağaçlarında meyvelerin çizilmesine, dolayısıyla verimin ve kalitenin de düşmesine yol açmaktadır.

İklim özellikleri ve yükseltinin ortaya çıkardığı iki farklı kesimde, ürün deseni ve üretim teknikleri de oldukça farklıdır. Kıyı kesiminde seracılık, turfanda sebzecilik, turunçgil türleri, pamuk, pirinç, yerfıstığı ve susam üretimi daha ağırlıklıyken, iç kesimlere gidildikçe ürünler tablosunda ağırlık tahıllara, baklagillere, üzüm, zeytin, badem gibi kuraklığa ve soğuğa daha dayanıklı meyve türlerine ve kışlık sebzelere kaymaktadır. Yükseltinin iyice arttığı, iklimin sertleştiği kesimlerde, bu koşullara kolayca uyabilen buğday, arpa, ve çavdar ile, yumuşak ve taş çekirdekli bazı meyve türlerinden başka hemen hemen hiçbir şey yetiştirilemez.

İlde bitkisel üretimi, iklim ve yükselti kadar etkileyen bir başka öğe de toprak yapısıdır. İçel'in toprak potansiyeli, Köy İşleri Bakanlığı Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nce yapılan ayrıntılı toprak analizleri ile ortaya konulmuştur. Bu çalışmalara göre, il topraklarının % 94,3'ü tarıma elverişlidir. Bu oran % 94 olan Türkiye ortalaması ile hemen hemen aynıdır. Sürüme elverişli topraklar olarak tanımlanan ilk dört sınıf toprak 235.500 hektar alan kaplamakta ve il alanının % 14,9'unu oluşturmaktadır.

Bu değer % 34 olan ülke ortalamasının altındadır. Tarım araçlarıyla işlenebilir toprakların yaklaşık % 70'i yükseltisi 600 m'ye dek olan ova ve eşik alanlarında yer almakta ve bu durum, iklim, topografya, sulama olanakları gibi etkenlerin uygunluğu yönünden, büyük önem taşımaktadır. Tarıma elverişli toprakların % 30'u ise, 600 m'den yüksek dağlık alanlardaki platolar üzerinde kalmaktadır.

Sürüme elverişli toprakların 44.500 hektarı, I. yetenek sınıfına giren alüvyal ya da öbür sorunsuz topraklardır. Tarımda büyük bir önemi olan alüvyal topraklar, 600 m yükseltinin altında kalan irili ufaklı ovalar üzerinde bulunmaktadır. Bunun dışında kalan, çoğunlukla kolüvyal ve kırmızı Akdeniz topraklarından oluşan II., III. ve IV. sınıf toprakların tarımsal etkinlikler açısından belirli sorunları vardır. Özellikle, Merkez İlçe ve Tarsus yörelerinde geniş bir yayılım gösteren bu toprakların % 23'ünde çoraklık, % 23'ünde taşlılık, % 1,3'ünde rüzgâr erozyonu ve % 67'sinde su erozyonu sorunu vardır.

İçel'de bitkisel üretime potansiyel olarak elverişli toprak miktarı 235.500 hektar olmasına karşın, fiilen işlenen toprakların 389.000 hektara ulaşmış olması, potansiyel kullanım sınırlarının çok ciddi bir biçimde aşıldığını ve hemen hemen bütün illerde olduğu gibi İçel'de de dengesiz bir toprak kullanımı olduğunu göstermektedir. İlde çayır, mera ve orman olarak kullanılması gereken 153.500 hektar alan sürüm altındadır.

Çayır, mera ve orman kullanımına elverişli olan ve V., VI. ve VII. yetenek sınıflarına giren topraklar ilde yaklaşık 1.260.000 hektar alan kaplamakta, il alanının % 79,5'ini oluşturmaktadır. Türkiye genelinde ise, bu oran % 60'tır. Ancak, ilde fiili olarak çayır, mera ve orman kullanımında olan topraklar 1.106.000 hektar kadar olup, bunun il alanı içindeki payı % 69,8'dir. Aradaki fark, 154.000 hektar olup, bunun 153.500 hektarı tarla tarımına kaymıştır; geriye kalan 500 hektar yoğun erozyon nedeniyle, tarım dışına çıkmıştır. Bu tür topraklarda % 49 oranında taşlılık ve % 57 oranında su erozyonu sorunu vardır.

İçel'de, bütünüyle tarım dışı, VIII. yetenek sınıfı topraklar, il yüzölçümünün % 4,9'unu oluşturmakta ve yaklaşık 78.800 hektar alan kaplamaktadır. İl topraklarının binde 8'ini ise, yerleşim yerleriyle su yüzeyleri örtmektedir.

1970'lerde ortaya çıkan ve giderek hızlanan İçel tarım topraklarındaki azalma süreci, gelecekte bitkisel üretim için tehlike yaratabilecek boyutlardadır. Bu azalma, ekime-dikime en elverişli toprakların, özellikle kıyı şeridinde, konutlar ve fabrikalarla kaplanması biçiminde olmaktadır. Hızlanan sanayileşme ve kentleşme ile birlikte, kıyı kesimindeki birçok turunçgil bahçesi yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu olumsuzluklara karşın, ilde tarım alanlarının büyük bir kesiminin Akdeniz ikliminde ve sahil kuşağında bulunması, verim artırıcı fiziksel girdilerden sulama, gübreleme, tohum iyileştirmesi ve zararlılarla mücadelenin yoğunlaştırılması birim alandan alınan verimi önemli ölçüde yükseltmektedir.

Gübreleme: Verim artışı sağlayan girdiler arasında gübre, genellikle, en büyük rolü oynamaktadır.

Yoğun tarım yapılan alanların geniş bölümünü oluşturan alüvyal ve kolüvyal topraklarla kırmızı Akdeniz toprakları, doğal olarak, organik maddeler ve minerallerce zengindir. Ancak, uzun yıllar tarımda kullanılma ile bu niteliklerini yitirmişlerdir. Bu nedenle, sürüm altında bulundurulan bu topraklarda, organik gübre kullanılması zorunludur. Organik gübre, toprağın su ve besin tutma sınırlarını artırdığı gibi, fiziksel özelliklerini de iyileştirir.

İl toprakları genellikle yarayışlı potasça zengindir. Fosfor ve azotlu besin maddeleri, orman topraklarında yüksek, öbür kesimlerde orta düzeyde ya da düşüktür.

Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nün araştırmalarına göre, İçel İli'nde fiilen sürüm altında bulundurulan toprakların yapay gübre gereksinimi yılda 190.000 ton dolayındadır. Ayrıca, sebze alanlarında 488.000 ton, meyve alanlarında 114.000 ton olmak üzere toplam 602.000 tonu aşkın çiftlik gübresine gereksinim vardır.

İçel'de yapay gübre kullanımı, 1960'larda sulamanın da gelişmesiyle artmaya başlamıştır. Çiftlik gübresi tüketimi, özellikle sebzeciliğin gelişmesi ve turunçgil bahçelerinin kurulmasıyla, büyük artışlar göstermiştir.

1963'te yaklaşık 17.000 ton olan gübre tüketimi, 1965'te 44.000 tona, 1970'te 105.000 tona, 1972'de ise 173.000 tona yükselmiştir. Bundan sonra fiyat artışlarına, kredi yetersizliklerine ve dağıtımdaki aksaklıklara bağlı olarak azalan kimyasal gübre kullanımı 1973'te 111.000 tona, 1974'te 103.000 tona ve 1975'te 73.000 tona dek düşmüştür. Bundan sonra yeniden yükselmeye başlayan kimyasal gübre tüketimi 1979'da yaklaşık 194.000 tonla en yüksek düzeye ulaşmış, 1980'de fiyat artışları nedeniyle yeniden azalarak 165.000 tona inmiştir.

İçel İli'nde Yapay Gübre Kullanımı (ton)

	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1963	8.559	8.436	—	16.995
1965	22.642	21.442	—	44.084
1970	54.095	50.767	—	104.862
1974	57.873	42.932	2.262	103.067
1975	40.003	32.099	1.000	73.102
1976	72.512	57.512	2.415	132.595
1979	107.579	83.683	2.600	193.862
1980	90.000	71.500	3.500	165.000

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

Sulama: Bitkisel üretimdeki en önemli sorunu sulama olan bölgede, yerüstü ve yeraltı su kaynaklarının varlığı ve bunların debileri önem kazanmaktadır. Akdeniz Bölgesi genelinde olduğu gibi, İçel'de de akarsu rejimleri düzensizdir. Yerüstü su kaynaklarının en önemlilerini oluşturan Göksu ve Tarsus çayları, karların erimesinden sonra, mart, nisan ve mayıs aylarında kabarır. Çok yoğun buharlaşma olan yaz ve sonbahar aylarında ise, debileri çok azalır. Sulama suyuna en fazla gereksinim duyulan yaz aylarında ortaya çıkan bu durum, akarsular üzerinde sulama amaçlı barajlar kurulmasını gerektirmektedir.

İçel'de zengin yeraltı su kaynakları vardır. Gilindire Ovası'nda 5,5 milyon m3, Ovacık yöresinde 1,5 milyon m3, Berdan-Efrenk-Lamas yörelerinde 51 milyon m3 olmak üzere toplam yeraltı su rezervi 58 milyon m3'ü bulmaktadır. Bu kaynakların bir bölümünden sulamada yararlanılmaktadır.

Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nün incelemelerine göre, İçel'de sulanabilir nitelikte toprakların büyük bölümü 600 m yükselti kuşağının altındadır. İlde, işlenebilir nitelikteki toprakların % 64'ünü, tarla tarımı yapılan toprakların ise % 38'ini oluşturan bu sulanabilir topraklar, kıyı ovalarında yoğunlaşmıştır. İlde, sulanabilir nitelikteki toprakların toplamı 150.000 hektara yakındır. Bunun 85.000 hektarlık bölümü Tarsus Ovası'nda, 25.000 hektarı aşan bölümü Berdan Ovası'ndadır. Kalan bölüm, öteki ovalara küçük parçalar halinde dağılmış durumdadır.

İçel'de sulu tarım, özellikle ilin kıyı kuşağında, yetiştirilen ürün türlerinin zorunlu kılması sonucu, bir hayli gelişmiştir. Toprak-Su verilerine göre, ilde 1980'de 101.000 hektar alanda sulu tarla tarımı yapılmaktaydı. 1980 verilerine göre bu alanın sulanabilir nitelikteki topraklar içindeki payı % 67, ekili alan içindeki payı % 41, toplam ekim alanları içindeki payı ise % 26 dolayındadır. İlde bağ-bahçe tarımı yapılan 74.000 hektarı aşkın alanın büyük bir bölümünde de sulu tarım yapıldığı göz önüne alınırsa, toplam sulu tarım alanları daha da artar. Bağ-bahçe tarımı yapılan dikili alanlar hesaba katılmasa bile, ilde sulu tarım yapılan toprakların sulanabilir alan içindeki payı, % 16 olan ülke ortalamasının çok üstündedir.

İlde pamuk, pirinç, yerfıstığı, turunçgiller, sebze ve meyve üretimi sulamayla yapılmakta, tahıl ve baklagil alanlarının bir bölümü de sulanmaktadır. Çukurova bölgesinde pamuk tarımının görece erken başlamış olması sulamayı zorunlu kılmıştır. Bölgenin bir parçası olan İçel de, bu zorlamanın etkisi altında kalmış ve ülkenin başka birçok yöresine göre daha önce başlayan sulu tarım, günümüzde oldukça ileri bir düzeye erişmiştir.

Verim artırıcı etkenlerin başında gelen sulama, İçel'de, devlet sulaması ve halk sulaması olarak gerçekleşmektedir. 1962'den sonra sulama çalışmalarına hız verilmiş, % 18 dolayında olan modern devlet sulamalarının payı sürekli artırılarak 1980 başında % 39'a çıkarılmıştır. Sulamanın % 61'ini oluşturan halk sulaması, ilde, daha çok küçük akarsulardan çekimle ya da herhangi bir akarsudan ve yeraltı sularından pompalamayla, bir de artezyenler yoluyla yapılmaktadır.

Tarım Araçlarının Gelişimi: İçel, Çukurova bölgesindeki öteki iller gibi tarımda makineleşmenin erken başladığı illerden biridir. Marshall Planı'nın yarattığı traktör sayısındaki artış Çukurova bölgesinde bir patlama biçiminde olmuştu *(Bak. Adana Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* 1948 ile 1951 arasındaki üç yıllık kısa dönemde, Adana'da 650 olan traktör sayısı 2.200'e fırlarken, İçel'de de 125'ten 340'a yükselmişti. 1951'de İçel traktör sayısı bakımından, Adana, Aydın, Manisa, İzmir, Ankara, Eskişehir gibi illerin ardından 10. sıradaydı.

Bu erken gelişmenin en önemli nedeni, Çukurova bölgesinin bir parçası olan ilde, pamuk üretiminin daha o sıralarda büyük boyutlara ulaşmış olması idi. Türkiye'nin bu en önemli, verimli geniş düzlüğünde daha Osmanlı Devleti Dönemi'nde başlayan pamuk tarımı, makine kullanımını zorunlu ve vazgeçilemez duruma getirmişti. Böylece, 1950'lerden önce dönemin ülke ölçütlerine oranla hızlı bir biçimde başlayan makineleşme, daha doğrusu traktörleşme,1950'lerde adeta bir patlama düzeyinde gelişti ve ilin ülke pazarlarıyla olan ilişkisi yoğunlaştıkça, daha da büyük boyutlara erişti. Birçok ilde traktör sayısı ancak 1970'lerde 1.000'in üstüne çıkabilmişken, İçel'de daha 1959'da 1.229 traktör vardı. 1970'te 2.000'i aşan traktör varlığı 1980'de 9.000'in üstüne yükseldi. Meyve ve sebze üretiminin özellikle 1970'lerdeki hızlı gelişmesi, tarlalarda kullanılan büyük tekerlekli ve gücü fazla olan traktörlere, küçük tekerlekli ve gücü daha düşük olan bağ ve bahçe traktörlerinin de eklenmesini ve traktörleşmenin hızlanmasını sağlamıştır. Bu nedenle, traktör sayısındaki artış 1961 ile 1970 arasında % 54 oranında kalırken, 1970 ile 1980 arasında % 365'e yükseldi.

İlin Türkiye traktör parkı içindeki payı, 1950 ve 1960'lar boyunca % 3 dolayında iken, 1970'lerde % 2'nin biraz altına düşmüş 1980'de % 2,1 olmuştur. Zaman içindeki bu azalışın nedeni traktörleşmeye daha geç başlayan illerin payındaki büyümedir.

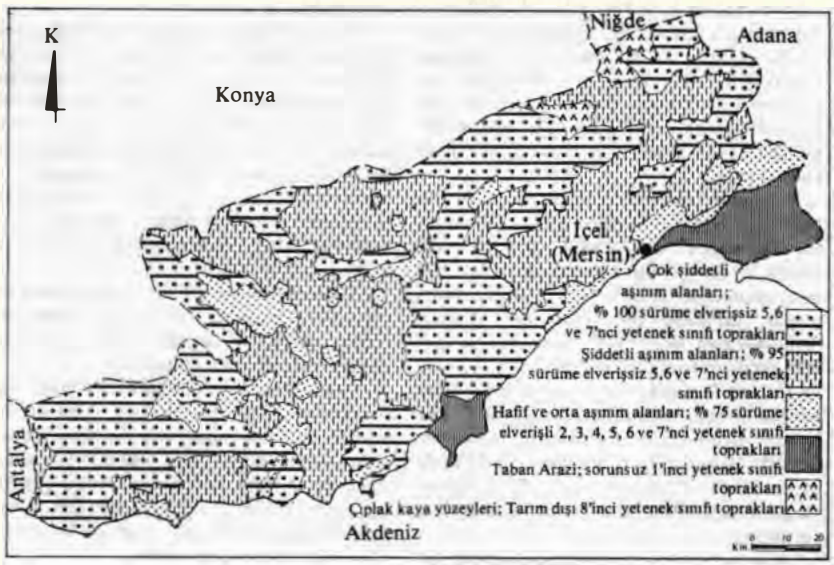
İçel'de, traktörleşmenin dışında, öteki tarım makinelerinde de önemli gelişmeler olmuştur. 1970-1980 döneminde harman makinesi sayısı 729'dan 1.831'e, motopomp ve tulumba sayısı 2.920'den 5.960'a, mibzer sayısı ise 2.080'den 4.013'e, yükselmiştir (Şekil 3).

Modern tarım araçlarının gelişmesine koşut olarak, yine aynı dönemde, geleneksel tarım araçlarından hayvan pulluğu sayısı % 62,2 oranında azalarak, 8.979'dan 3.397'ye, döven sayısı % 96,9 oranında azalarak 2.969'dan 896'ya, karasaban sayısı ise % 55,6 azalarak 23.964'ten 10.644'e inmiştir.

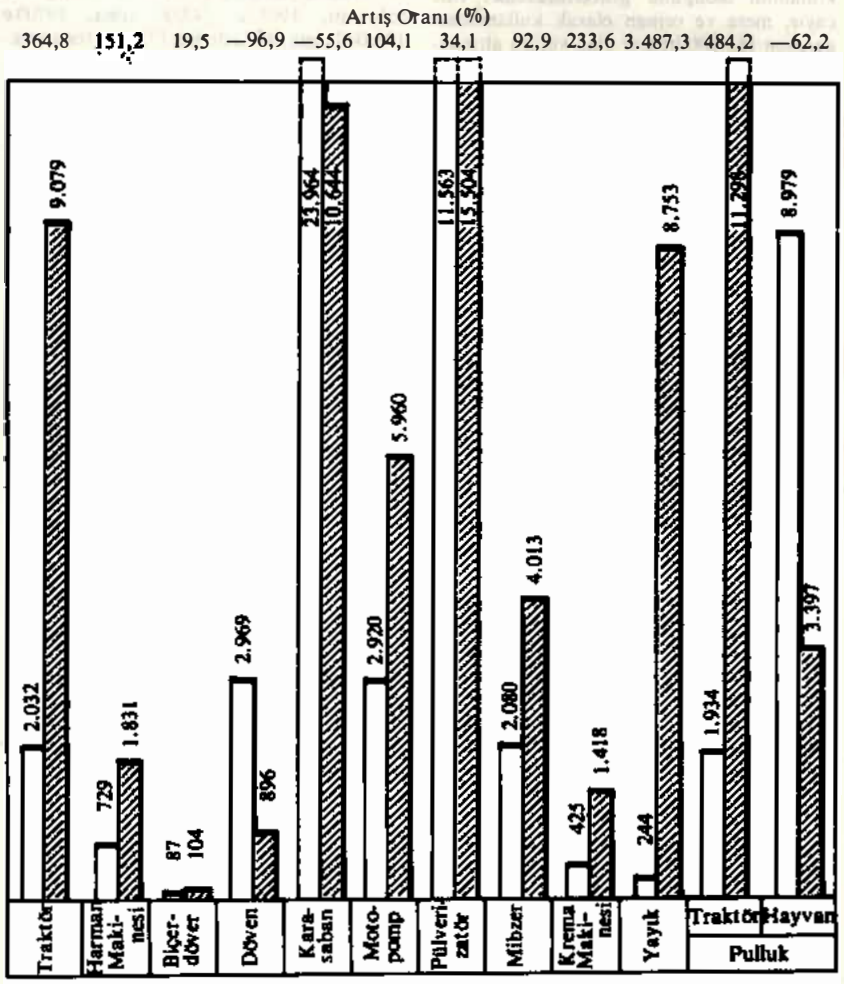
Verimlilik: Toprak, iklim, sulama ve topografik koşullar yönünden büyük bir potansiyeli olan İçel'de bitkisel üretimde verim, buğday, çavdar, susam ve mercimekte Türkiye ortalamasının üzerinde, pirinç, pamuk ve yerfıstığında ülke ortalamasının altında, öteki ürünlerde ülke düzeyindedir. Turunçgiller üretiminde İçel birinci derecede bir uzmanlaşma göstermekte ve turunçgil verimi Türkiye ortalamasını bir hayli geçmektedir. Buna karşın, İçel'de turunçgillerden alınan verim benzer iklim koşullarındaki gelişmiş ülkelerin verimine göre çok düşüktür.

Sulamanın oldukça gelişmiş olması ve gübreleme nedeniyle 1950'den sonra bellibaşlı tüm ürünlerde önemli verim artışları sağlanmıştır. Bununla birlikte, modern girdi ve yöntemlerin genellikle gelişigüzel uygulanması, kullanılması gereken tür ve miktarda gübrenin her zaman bulunamaması, zararlılarla mücadelenin çok yetersiz olması gibi nedenlerle verim, olabileceğinden daha düşük düzeydedir. Yıllardan beri yoğun bir biçimde ve aralıksız olarak işlenen topraklara gereken bakım yapılmamakta, eksikleri giderilememektedir. Üstelik, potansiyel ola-

İçel İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

Şekil 3
İçel'de Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

rak sürüme elverişli olmayan, yani düşük verimli toprakların sürekli bir biçimde ekilmesi ve bu nedenlerle giderek artan erozyona karşı önlem alınmaması, ilde verim artışını yavaşlatmaktadır. Bununla birlikte, verim artışında önemli gelişmeler olmuştur. Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nün 1970'lerin ortalarında yürüttüğü havza çalışmalarına göre ilde, gübreleme, sulama, tohum iyileştirme, tarımsal mücadele ve iyi toprak bakımı ile verimin önemli ölçüde artırıldığı saptanmıştır.

İlde buğday verimi 1950'de hektar başına 827 kg iken, 1960'ların başında 1.236 kg'ye, 1970'lerin başında ise 2.356 kg'ye yükselmiştir. Bundan sonra artış hızı yavaşlamış ve 1970'lerin sonunda verim ancak 2.402 kg'ye çıkabilmiştir. Söz konusu dönemde hektar başına buğday verimi Türkiye genelinde 770 kg'den 1.829 kg'ye yükselmişti (Tablo 10).

Arpada, 1950'de hektar başına 926 kg ürün alınırken, bu miktar 1970'lerin sonunda 1.731 kg'ye çıkmıştır. Aynı dönemde Türkiye ortalaması da 1.101 kg'den 1.865 kg'ye yükselmiştir. Verim artış oranında Türkiye ortalamasının üzerine çıkılmış, fakat hektardan alınan üründe, bu ortalamanın altında kalmıştır.

1960'ların başında ekimine başlanan pirinçte verim, başlangıçta ülke ortalamasının üzerinde iken, daha sonraları topraktaki besin dengesinin bozulmasına bağlı olarak ortalamanın çok altına düşmüştür. 1960'ların başında hektar başına 3.624 kg olan pirinç verimi, 1970'lerin sonunda 2.284 kg'ye düşmüştür. Aynı dönemde, Türkiye ortalaması ise 2.274 kg'den 2.833 kg'ye çıkmıştır.

1960'ların başında, İçel'de, hektardan 266 kg lif pamuk, 441 kg çiğit alınmıştı. Bu miktarlar, 1970'lerin sonunda lif pamukta 726 kg'ye, çiğitte ise 1.161 kg'ye yükselmiştir. Söz konusu dönemde Türkiye ortalaması, lif pamukta 328 kg'den 749 kg'ye, çiğitte 557 kg'den 1.199 kg'ye yükselmiştir.

İçel, yerfıstığı üretiminde uzmanlaşma bakımından Çukurova bölgesinde 1. durumdadır. Bununla birlikte, verimde az da olsa bir düşme gözlenmektedir. 1950'de, ilde yerfıstığı verimi hektar başına 2.417 kg idi. Aynı yıl Türkiye ortalaması 1.856 kg idi. 1970'lerde ilde verim artışı yerine verim düşmesi oldu ve hektardan alınan ürün 1970'lerin başında 2.055 kg, 1970'lerin sonunda ise 2.098 kg olarak gerçekleşti. Yerfıstığı verimi ülke genelinde, 1950 ile 1970'ler arasında önemlice bir artış göstermiştir. Türkiye yerfıstığı verimi 1970'lerin başında 2.427 kg, 1970'lerin sonunda ise 2.280 kg idi.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: İçel İli toprak kullanım biçimleri ve işletme büyüklükleri açısından ele alındığında, tarımsal yapıya küçük işletmelerin egemen olduğu görülür. Akdeniz Bölgesi'nde özellikle de Çukurova'da ülke geneline göre çok daha yaygın olan toprak toplulaşması, İçel İli'nde oldukça sınırlı kalmıştır. 1970'te Çukurova bölgesini oluşturan üç ildeki işletmeler içinde en az topraklı % 40'lık ve en çok topraklı % 20'lik kesimin toplam toprak içindeki payları şöyleydi:

Tablo 10
İçel ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü			1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı %
Buğday		İçel	827	2.402	159,1
		Türkiye	770	1.829	137,5
Arpa		İçel	926	1.731	86,9
		Türkiye	1.101	1.865	69,4
Çavdar		İçel	525	1.701	224,0
		Türkiye	695	1.277	83,7
Pirinç*		İçel	3.624	2.284	—37,0
		Türkiye	2.274	2.833	—15,5
Yerfıstığı		İçel	2.417	2.098	—13,2
		Türkiye	1.856	2.280	22,8
Pamuk*	Saf	İçel	266	726	172,9
		Türkiye	328	749	128,4
	Tohum	İçel	441	1.161	163,3
		Türkiye	557	1.199	115,3

* 1950 yılına ait veri olmadığından 1960-61-62 ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

	En Az Topraklı % 40'lık Kesimin Topraktaki Payı (%)	En Çok Topraklı % 20'lik Kesimin Topraktaki Payı (%)
İçel	8,50	61,42
Adana	7,34	64,29
Hatay	5,35	71,35
Türkiye	5,06	62,95

(Silier-Çınar, 1979)

Görüldüğü gibi İçel'de gerek Çukurova bölgesindeki öteki illere, gerekse Türkiye geneline göre toprak dağılımı daha dengelidir. İlin genelinde görülen bu durum tarımsal yapı daha ayrıntılı incelendiğinde, yörelere göre kimi farklılıklar ortaya çıkar.

Mersin ve Tarsus ovaları ile ilin öteki kesimleri arasında, gerek doğal özelliklerinden, gerek tarihsel gelişmelerinden kaynaklanan farklılıklar vardır. Mersin ve Tarsus ilçeleri, Adana Ovası'nın uzantısı niteliğinde olan geniş bir düzlükte yer alır. Bu özellik, büyük işletmeler oluşmasına temel sağlarken, öbür ilçelerde engebelilik, ovaların küçüklüğü kıyı kuşağının darlığı, büyük işletmelerin oluşumunu engelleyici bir doğal yapı vardır.

Çukurova bölgesinde XIX. yy'ın ortalarından başlayarak gelişen pamuk tarımının ağırlık merkezi Adana Ovası olmuş, Mersin ve özellikle Tarsus'ta ise, bunun uzantısı niteliğinde bir gelişme izlenmiştir. 1832'de Mısırlı İbrahim Paşa'nın, Çukurova'yı ele geçirdikten sonra, tarımsal gelişmeyi sağlamak amacıyla başlattığı çalışmalar, yalnızca Adana Ovası'yla sınırlı kalmayıp Tarsus ve Mersin'i de içeriyordu. Bu dönemde Tarsus Ovası sulama projeleri, bataklıkları kurutma çalışmaları, Mısır, Suriye ve Kıbrıs'tan verimi artırıcı tohumluklar getirilmesi gibi adımlarla, ovada pamuk tarımı ve buna dayalı kollar gelişmeye başlamıştı. Artan üretim pazara yönelik bir nitelik kazanmaktaydı. Ancak, "pazar için üretim" bölge çapında henüz bir ağırlık kazanmamıştı. 1860'larda İngilizler'in pamuk gereksinimi nedeniyle bölge ekonomisinde etkin olmasıyla çalışmalar hızlanmış, ovada pamuk tarımını geliştirici yeni önlemler alınarak üretim de artırılmıştı. Bu dönemde "pazar için üretim" olgusu artık ön planda geliyor, giderek değişen üretim biçimi toprak ilişkilerini de etkiliyordu. Ovalık kesimlerdeki, bataklıklar ve sıtma hastalığı yüzünden o dönemlere değin boş kalan geniş alanlar, pamuk tarlalarına dönüşmeye başladı. Pamuğun yüksek gelir sağlaması ve hemen pazarlanabilmesi, üretime açılan boş alanların birkaç elde toplanmasına yol açarken, pamuk tarımı için gerekli giderleri sağlayamayan küçük üreticilerin de topraklarını elden çıkarmasına neden oluyor, erken başlayan tarımsal makineleşme de, ildeki bu toprak toplulaşması ve topraksızlaşma sürecini hızlandırıyordu.

1940'lara değin pamuk üretimine dayanan bölge tarımı, turunçgillerin yaygınlaşmasıyla ürün çeşitleri açısından zenginleşmeye başladı. Turunçgil tarımının yaygınlaşmasını, sebzecilik ve turfandacılık izledi.

Çukurova bölgesiyle böylesine iç içe bir gelişme gösteren Mersin-Tarsus, tarımsal yapının geçirdiği bu değişim süreci içinde, işletme büyüklükleri açısından büyük tarım işletmelerinin giderek yaygınlaştığı bir bölge durumuna geçmişti. İçel'in bu kesiminde şimdi de, bir bölümü oldukça eski dönemlerden kaynaklanan, bir bölümü ise sonradan oluşan oldukça büyük tarım işletmelerinin yanında, az topraklı işletmeler

çoğunluktadır. Bölgede önemli ölçülerde üretim yapan Eliyeşiller, Karamehmetler, Kürklüler, Çiğdemler, Ekenler gibi büyük ve modern tarım işletmeleri yanında, küçük işletme sahibi çiftçiler büyük bir grup oluşturur.

Pamuk tarımında büyük işletmeler turunçgiller ve sebze üretiminde ise küçük işletmeler yoğunlaşmıştır. Turunçgil bahçeleri ve seralar arasında 6.000 dekarı aşan birkaç işletme varsa da bunlar çok azdır.

İlin Mersin-Tarsus dışında kalan yörelerinde, büyük toprak sahipliğine pek rastlanmaz. Bu bölgelerde, daha önce de belirtildiği gibi, il topraklarının engebeli yapısı toprakların toplulaşmasını engellemektetir. Yetiştirilen ürünler de böyle bir toplulaşmaya yol açacak türler değildir.

İlde ekonomik değeri yüksek ürünler yetiştirilmesi küçük işletmeleri korur ve destekler niteliktedir. 20-25 dönümlük bir turunçgil bahçesi, bir aileyi rahatlıkla geçindirebilmekte, 40 dönümlük bir turunçgil bahçesi ise 3.000 dönümlük bir pamuk tarlasının sağladığı geliri sağlamaktadır. Buna karşın, kuru tahıl tarımının egemen olduğu iç kesimlerde, pazara yönelik üretim daha kısıtlı boyutlarda yapılabilmektedir. Bu yörelerde yaşayan üreticiler de, üzüm, zeytin, badem gibi, kuraklığa dayanıklı meyveler ve belli türde sebzeler yetiştirerek varlıklarını sürdürebilmektedir. Bu tür ek gelir kaynaklarının bulunabilmesi, iç kesimlerde bile bütün kısıtlılığına karşın yine de ürün çeşitlenmesi olanağının bulunması, mülkiyet ve işletme yapısında değişim sürecini yavaşlatmaktadır.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre İçel'de, 50 dekardan küçük işletmeler tüm işletmelerin % 87'sini oluşturuyor ve toprakların yaklaşık % 49'unu işliyordu (Tablo 11). Bu gruptaki işletmelerin büyük çoğunluğu 20 dekardan küçük işletmeler olup, 10 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin % 35'ini, 11-20 dekar büyüklüğündeki işletmeler ise % 23,4'ünü oluşturuyordu. Böylece 20 dekardan küçük tüm işletmelerin ildeki toplam işletmelere oranı % 58,4'ü buluyordu. Buna karşın bu grubun, toplam ekili topraktaki payı küçüktü. Bu pay 0-10 dekarlık işletmeler için % 6, 11-20 dekarlık işletmeler için % 11,7 idi. Böylece, tüm işletmelerin yarıdan fazlasını oluşturan bu grup, toplam toprakların 1/5'inden azını işleyebiliyordu. Ancak, 1970 Tarım Sayımı işletmeleri salt toprak büyüklüğüne göre ayırdığı, buna karşılık ürün türü ayırımı yapamadığı için, ortaya çıkan sonuç, bir anlamda yanıltıcı olmaktadır. Çünkü, cüce işletmeler denebilecek bu tür işletmeler, topraktan çok küçük bir pay aldıkları halde, yetiştirdikleri ürün türleri ve kullandıkları üretim yöntemi nedeniyle, pazarda önemli bir yere sahiptir. Çoğunlukla seracılık, turfanda sebzecilik ve turunçgil üretiminde uzmanlaşmış olan bu işletmeler, iktisadi değeri yüksek ürünler yetiştirdikleri ve bir yılda birden fazla ürün alabildikleri için, yeterlilik sınırının üstünde bir gelir sağlayabilmektedir.

51-200 dekar genişliğindeki işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı % 12, toplam ekili topraktaki payı % 35'in biraz altındaydı. Bu grup, işletmeler içindeki payının küçük olmasına karşın, toprakların 1/3'ünden fazlasına sahip olması açısından önem kazanıyordu.

Tablo 11
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	İçel		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-20 dekar	58,4	17,7	43,8'	7,9
21-50 dekar	28,5	31,1	28,9	18,8
51-100 dekar	9,6	22,9	15,8	22,2
101-200 dekar	2,5	11,8	7,9	21,6
200-1.000 dekar	0,9	11,4	3,5	24,1
1.000+ dekar	0,1	5,1	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

İçel'de 200 dekardan büyük toprağı olan işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı, ancak % 1 kadardı. Buna karşın bu tip işletmelerin ekili topraktaki payı % 16,5'e yükseliyordu. 200 dekardan çok toprağı olan işletmelerin büyük çoğunluğunu, toplam ekili topraktaki payı % 11,4 olan 201-1.000 dekar büyüklüğündeki işletmeler oluşturuyordu. İlde 1.000 dekardan büyük 32 işletme vardı. Bunlardan 3'ü 2.500-5.000 dekar büyüklüğünde, 3'ü de 5.000 dekardan daha büyük toprak parçalarını işliyordu. 1.000 dekardan büyük tüm işletmelerin, ekili topraktaki payı % 5'i biraz aşıyordu.

Bu dağılımdan, ilde büyük toprak sahibi ailelerin birkaç tane olduğu, buna karşın, bu grubun toplam topraktaki payının çok ağırlıklı olmadığı, pazara yönelik üretim yapan küçük ve orta işletmelerin tarımsal üretime egemen olduğu ortaya çıkmaktadır.

1950 Tarım Sayımı'na göre İçel'de topraksız çiftçi ailelerin oranı % 14,6 idi ve o sırada % 5,9 olan ülke ortalamasının bir hayli üstündeydi. Bu durum, ilde erken dönemlerde başlayan pamuk tarımı ve bunun zorladığı pazara açılma süreci sonucu ortaya çıkmıştı. 1962-1968 Köy Envanter Çalışmaları döneminde, ilde topraksızlar oranı % 26,1'e yükselmiş, buna karşın, bu kez % 30,7 olan Türkiye ortalamasının altında kalmıştı. Topraksızların oranının ülke genelinin altında olmasının nedeni, bitkisel üretimin çeşitlenmesi ve modern tarım girdilerinin yaygınlaşması sonucu üretimin artması nedeniyle, üreticilerin daha büyük bölümünün pazara açılabilmesi ve varlığını sürdürebilmesidir.

İlde ortakçılık yaygın olmayıp daha çok yarıcılık biçiminde yapılmaktadır. İşleyebileceğinden daha fazla toprağı olanlar, birinci ürünü kaldırıktan sonra toprağını kendisi ekemeyecek olup ikinci bir ürünle değerlendirmek isteyenler, aynı zamanda sanayi kesiminde bir başka işi olup topraklarıyla doğrudan ilgilenemeyenler ve bir de toprakla uğraşacak insanı olmayanlar topraklarını yarıcıya vermektedir. Ortakçılığın en yoğun olduğu yer Tarsus yöresidir.

İlde yarıcılık koşullarında genellikle, giderler ve elde edilen ürün yarı yarıya paylaşılır. Yarıcılığın bir başka biçimi ise toprak ve tohum mal sahibinden, emek yarıcıdan olmak üzere, gübre ve su giderlerinin eşit olarak paylaşılması, elde edilen ürünün yarı yarıya bölüşülmesidir.

Kiracılıkta ise, toprak dekar başına belli bir karşılık üzerinden kiralanır.

İlde az topraklı ve topraksız çiftçiler tarım işçiliği yaparak geçimlerini sağlamaktadır. Daha çok, pamuk, turunçgil ve sebze tarımında mevsimlik iş bulan bu tarım işçileri, mevsim dışında sanayi ve inşaat kesimlerinde çalışmaktadır. İlin ekonomik yapısı gereği tarım, sanayi ve inşaat kesimleri arasında sürekli bir işgücü alış-verişi olmaktadır. Kırsal alandaki nüfus artışı, toprakların parçalanması, tarımda makineleşme sonucu ortaya çıkan işsizlik gibi nedenlerle belirli mevsimlerde gıda, çırçır prese fabrikalarında çalışan işçiler, bu faaliyetlerdeki toplam işgücünün önemlice bir bölümünü oluşturur.

Tarım alanlarında ise, işlerin yoğun olduğu mevsimlerde öteki illerden çalışmak üzere işçi gelmektedir. Pamuk tarımında çalışan işçilerin hemen hemen yarısını il dışından gelen işçiler oluşturur. Turunçgil ve sebze tarımında ise yerli işçilerin oranı yükselmektedir. Turunçgil üretiminde, hasadın yapıldığı 15 gün içinde büyük ölçüde işçi kullanılmakta ve çevre illerden, hatta doğu illerinden işgücü sağlanmaktadır. Bahçe sahipleri ile işçiler arasındaki ilişkiyi, "çavuş" denilen ekip başkanları sağlar. Bahçe sahipleri, genellikle her yıl aynı çavuş ve ekibiyle ilişki kurar. Ücret konusu, bahçe sahibi ile çavuş arasında kararlaştırılır. İşçiler, bahçelerde aileleriyle birlikte çalışır; buna karşın yalnız aile reisi durumundaki erkek işçiler sigortalanır.

Tarım işçiliğinde kadın işçiler, erkek işçilerin aldığı ücretin yarısı kadar, çocuk işçiler ise yaklaşık 1/3'ünü alır.

HAYVANCILIK: Hayvancılık, İçel'in

dağlık kesimleriyle eşik alanlarında yaşayan nüfusun önemli geçim kaynaklarından biridir. İlin dağlık bölgelerinde tahıl tarımı yanında, hayvancılık da yapılır. Bunun dışında, hayvancılık il genelinde, küçük işletmeler için yardımcı gelir ve gıda kaynağı olarak da önem kazanmıştır.

İlde, 1950'lerde tarımda makineleşmenin hızlanmasıyla ve ekim alanlarının genişlemesiyle birlikte, meralar azalmaya başlamış,bunun sonucu olarak et ve yem sıkıntısı başgöstermiştir. Bu durum, daha çok mera hayvancılığı yapan işletmelerin zararına olmuş, bu arada bir kısım işletmeler de besi ve süt hayvancılığına yönelmiştir.

İlde bahçe tarımının gelişmesiyle birlikte, çiftlik gübresi kullanımının giderek önem kazanması, hayvansal ürünler tüketimindeki artış ve yurt dışına pazarlama olanaklarının doğması, besi hayvancılığının giderek yaygınlaşmasında başlıca etkenler olmuştur. Hayvancılık, ilin ovalık kesiminde ahır hayvancılığı biçiminde gelişirken, yüksek kesimlerde hâlâ mera hayvancılığı egemendir. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, aile işletmeciliği biçiminde yapılır. Küçükbaş hayvanlar ise sürüler halinde yetiştirilmektedir.

İlde, 1960'ların başından sonra hayvansal ürünlerde verimliliği artırmayı amaçlayan tohumlama çalışmaları da hayvancılığı olumlu yönde etkilemiştir. 1981'de İçel'de 9.000 büyükbaş, 25.000 küçükbaş olmak üzere, toplam 34.000 hayvan besiye alınmıştır. Mersin ve Anamur'da büyükbaş, Erdemli'de ise küçükbaş besicilik önem kazanmıştır. 1981'de, ilde besicilikle uğraşan kişi ve kuruluşların sayısı ise 250 idi.

İçel'de en çok yetiştirilen hayvanlar kıl keçisi, koyun ve sığırdır. Çukurova bölgesindeki keçi varlığının yarısına yakın bölümü (% 48) İçel İli'ndedir. İlde 1950'de yaklaşık 712.000 olan kıl keçisi sayısı 1960'ların başında bir milyonu aşmış, 1980'de ise 650.000 dolayına düşmüştür (Şekil 4) En büyük azalma 1963-1967 arasında görülmüştür. Bu yıllarda, keçilerin yol açtığı zararlara karşı, keçi sayısını azaltmak için ülke genelinde olduğu gibi, ilde de çalışmalar yapılarak, dağ köylerinde kıl keçisi yerine ivesi koyun yetiştirilmesi için çaba harcanmıştır.

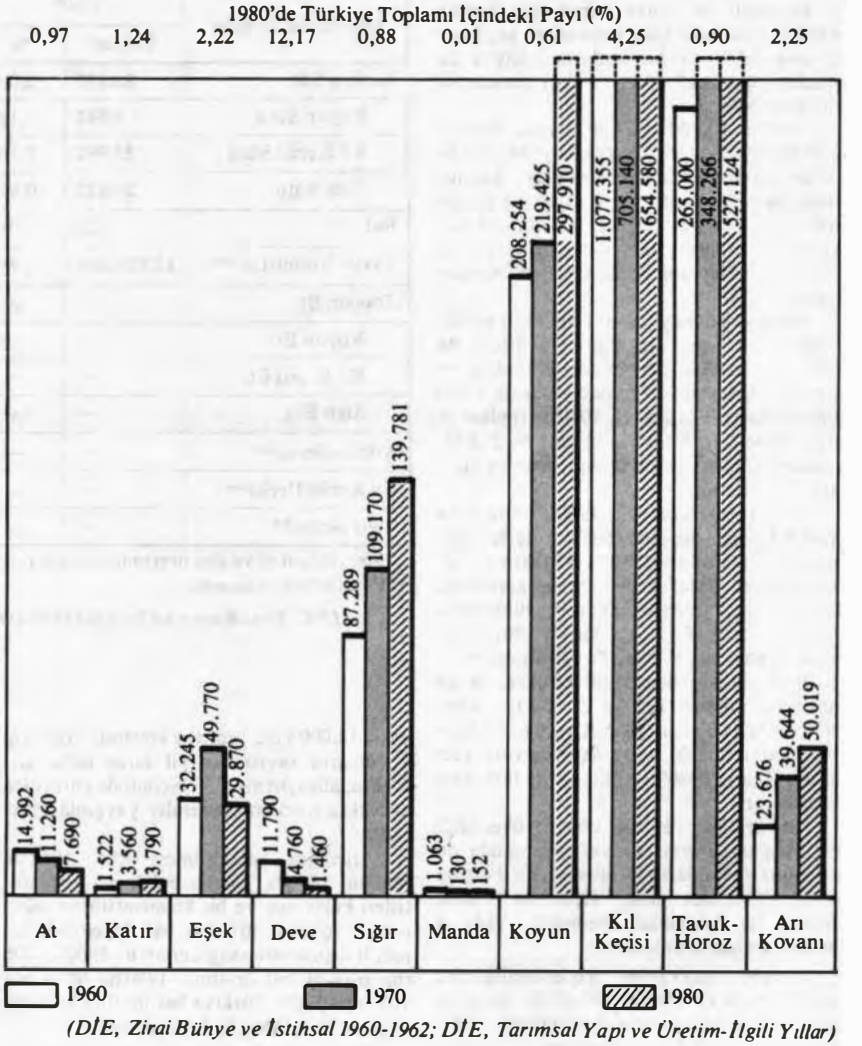
İl kıl keçisi varlığının Türkiye içindeki payı da 1950'de 5,1 iken, 1960'ta % 5,8'e yükselmiş, 1980'de ise % 4,3'e düşmüştür.

Keçi miktarının fazla olması, göçebe hayvancılığın hâlâ yaygın olmasından kaynaklanmaktadır. İlde, geçit bölgelerinden başlayarak dağlık kesimlerde, genellikle göçerlerce sürüler halinde kıl keçisi yetiştiriciliği yapılmaktadır.

İl koyun varlığı 1950'den sonra sürekli artmıştır. 1950'de 111.000 dolayında olan koyun sayısı, 1960'ta 208.000'e, 1970'te 219.000'e yükselmiş, 1980'de ise 300.000'e yaklaşmıştır. Söz konusu dönemde, il koyun varlığının ülke koyun varlığı içindeki payı binde 5-6 gibi düşük bir düzeyde kalmıştır.

İlde egemen olan koyun ırkı karamandır. Az miktarda da ivesi ve sakız ırkları vardır. Bunlar, daha çok ovalık kesimlerde yetiştirilen kış aylarında besiye alınan koyun ırklarıdır. Yüksek kesimlerde ise, göçerlerce karaman koyunundan daha küçük yapılı, dağlık bölge koşullarına daha kolay uyum

Şekil 4
İçel'de Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

sağlayabilen "gıcık" adı verilen koyun türü yetiştirilir. Keçi ve koyun yetiştiriciliğini bir arada yapan göçebe aşiretler, çadırlarda yaşar. Yetiştirdikleri koyun miktarı, kıl keçisine göre daha azdır. İlde, hayvnacılıkla uğraşan başlıca göçer Yörük aşiretleri, Bahşiş, Özel, Köselerli, Karakoyunlu, Keşifli ve Mercikli aşiretleridir.

İçel Veteriner Müdürlüğü, koyun ıslah çalışmalarında ivesi ve sakız ırkı koyun yetiştirmek isteyen yetiştiricilere, damızlık sağlamaktadır.

1950'de 102.000 dolayında olan il sığır varlığı 1960'ta 87.000'e düşmüş, 1970'te 109.000'e, 1980'de ise yaklaşık 140.000'e çıkmıştır. İl sığırlarının çoğunluğunu güney kırmızısı ve bozkara ırkları oluşturur. Ovalık kesimlerde yaygın olan güney kırmızısı ırkının yerini, yükseklere çıkıldıkça daha küçük yapılı bozkara ve öbür yerli ırklar alır. Yüksek kesimlerde hayvanları beslemek için, meraların yanında maki ve fundalıklar da kullanılmakta, kış aylarında ise, yetiştiriciler hayvanlarını kendi olanakları ile sağladıkları yemlerle beslemektedir.

İlde, sığır ırkının ıslahı için yapay ve doğal tohumlama yoluna başvurulmaktadır. 1962'de Mersin ve Tarsus'un 7 köyünde başlatılan güney sarı kırmızı ırkı tohumlama çalışmaları, her yıl biraz daha geliştirilerek, kapsanan köy sayısı önemli ölçüde artırılmıştır. Sonraki yıllarda Silifke Ovası'ndaki köyler de yapay tohumlama çalışmaları içine alınmıştır.

Silifke ve Mut ilçelerinde kurulan birer ıslah istasyonu, doğal tohumlama yolu ile ıslah çalışmalarına katılmaktadır. Bu çalışmalar dışında, İçel Veteriner Müdürlüğü, yoksul köylülere ücretsiz, öbürlerine ise bedel karşılığı boğa sağlayarak, doğal tohumlamayı yaygınlaştırmaya çaba göstermektedir.

Çukurova bölgesinde öbür bölgelere göre fazla olan deve sayısı, İçel'de de ülke genelinde olduğu gibi, giderek azalmaktadır. Deve, ilde daha çok hayvancılıkla geçinen Yörük aşiretlerince yük taşımak için kullanılmaktadır.

İlde 1950'de 12.000 olan deve sayısı, 1970'te 4.700'e ve 1980'de 1.500 dolayına düşmüştür. Bu dönemde ülke toplam deve varlığındaki gerileme bir hayli hızlı olmuş-

tur. İl deve varlığının Türkiye içindeki payı 1950'de % 10,8 iken, 1960'ta % 18'e yükselmiş, daha sonra gerileyerek, 1970'te % 15'e, 1980'de ise % 12'ye düşmüştür.

Engebeli bir toprak yapısı olan İçel'de eskiden fazla miktarda kullanılan, at, katır ve eşek gibi yük hayvanlarının sayısı da günden güne azalmakta ve eski önemlerini yitirmektedir.

1950'de 18.700 olan at sayısı, 1980'de 7.700 dolayına inmiştir. Yük hayvanı olarak kullanılan at sayısındaki azalmaya karşın, ildeki bazı haralarda yarış atları yetiştirilmektedir. Yarış alanlarına yıllardır saf kan Arap ve İngiliz atları veren Eliyeşil ve Karamehmetler adı ile anılan özel haralar vardır.

İlde üretilen hayvansal ürünler, il gereksinimini karşıladıktan sonra, il dışına da satılır. 1970-1980 döneminde il toplam et üretimi 3.000 ton dolayından yaklaşık 4.000 tona çıkmıştır (Tablo 12). 1980'de toplam et üretiminde Türkiye içindeki payı % 2 dolayında olan ilde, en çok koyun, keçi ve sığır eti üretilmektedir.

İl süt üretiminde, 1960 sonrasında önemli bir gelişme olmamıştır. İlde üretilen toplam süt miktarı 1960'ta 87.000 ton dolayında iken, 1970'te 80.000 tona gerilemiş, 1980'de ise yeniden 87.000 tona yükselmiştir. İlin 1960'ta % 2 olan Türkiye süt üretimindeki payı ise, 1980'de % 1,6 olmuştur.

Besiciliğin gelişmesiyle birlikte, artan inek sütü miktarı 1960'ta 21.000 ton iken, 1980'de 42.000 tona çıkmıştır. Buna karşılık, 1960'ta 56.000 ton dolayında olan keçi sütü miktarı, 1980'de yaklaşık 33.000 tona düşmüştür.

İlde üretilen süt, süt olarak tüketildiği gibi, yoğurt, peynir ve yağ yapımında da kullanılır ve bunların bir miktarı da il dışına satılır. Özellikle Mut İlçesi'nin tulum peyniri ile Silifke'nin yemeklik yağı il dışında aranan ürünlerdir.

Kümes hayvanları yetiştiriciliğinde, birkaç resmi kuruluşla özel çiftlik dışında, aile işletmeciliği yaygın durumdadır. Mersin, Tarsus, Silifke ve Anamur ilçelerinde, yıllık kapasiteleri 5.000 ile 20.000 dolayında olan ve et tipi tavuk yetiştiriciliği yapan tavuk çiftlikleri vardır. Bunlar, çeşitli kanatlı hayvan ırkları üzerinde ıslah çalışmaları da yapmaktadır. Tavuk yetiştiriciliği yanında, ilde az miktarda da hindi yetiştirilmektedir.

1960'ta 265.000 olan tavuk sayısı, 1970'te 348.000'e, 1980'de ise 527.000'e yükselmiştir. Bu dönemde il tavuk varlığının Türkiye payı % 1 dolayında olmuştur.

İl yumurta üretimi 1960'ta 12.600.000 dolayında iken, 1980'de 15.500.000'e yükselmiş, ilin Türkiye yumurta üretimindeki payı ise % 1'den binde 4'e gerilemiştir. Mersin'de kurulan Çukoyem Sanayi Fabrikası'nda üretilen hazır yemler tavuk üreticilerine önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

İlin zengin doğal bitki örtüsü ve bitki deseni, arıcılığa uygun bir ortam oluşturmakta ve İçel arıcılığı sürekli gelişmektedir. İlde, 1960'ta 23.676 olan arı kovanı sayısı, 1970'te 39.644'e, 1980'de 50.000 dolayına yükselmiştir. İl arı kovanı sayısının Türkiye içindeki payı, 1960'ta % 1,6 dolayında iken 1980'de % 2,3'e çıkmıştır.

1980'de ildeki 50.000 kovanın 38.000'i eski, 12.000'i ise yeni tip kovandı. Yeni tip kovanların sayısı her yıl biraz daha artmakta, aile işletmeciliği biçiminde yürütülen arıcılıkta modern yöntemler yaygınlaşmaktadır.

Arıcılığın geliştirilmesi için, 1968'de Mersin, 1970'te Tarsus bal tarım kooperatifleri kurulmuş ve bu kooperatiflerin çalışmaları sonucu, üretilen bal değerlendirilerek, il dışına satışı sağlanmıştır. 1960'ta 106 ton olan il bal üretimi, 1980'de 886 tona yükselmiş, ilin Türkiye bal üretimi içindeki payı ise % 1,1'den % 3,5'e çıkmıştır.

SU ÜRÜNLERİ: Oldukça uzun bir kıyı şeridi olan İçel'de, balıkçılık, son zamanlarda gelişme göstermeye başlamıştır. Ulaşım olanaklarının gelişmesiyle, balığın taze olarak dağıtımının kolaylaşması ve balık tüketiminin artma eğilimi göstermesi, balıkçılığın gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Başka bir etken ise 1968'den sonra ardı ardına kurulan balıkçılık kooperatifleridir.

1960'ların sonlarına değin ilde birkaç tane balıkçı tekne ve motoru vardı. Balıkçılar çoğu zaman dinamitle avlanıyor ve atılan dinamitler deniz ürünlerine zarar verdiği gibi, zaman zaman balıkçıların sakat kalmalarına da neden oluyordu. Bu yıllarda, oldukça zor koşullarda avlanan deniz ürünlerinin satış fiyatları da çok düşüktü.

1968'de Silifke İlçesi'nin Taşucu Bucağı'nda, 1969'da Mersin'de ve 1971'de Anamur'da kurulan balıkçılık kooperatifleri, Ziraat Bankası'ndan aldıkları kredileri değerlendirerek, ortaklarının gereksinimi olan kayık, motor, ağ gibi av araçlarını sağlamış, kısa sürede gelişerek üretimi değerlendirmek üzere satış mağazaları açmış ve pazar bulmak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Böylece, bu kooperatifler, bir süre sona İzmir pazarlarına dek mal götürmeye başlamıştır.

Bu arada ilde, tarla balıkçılığı çalışmaları da planlı bir biçimde yürütülmüştür. Mut İlçesi'nde, alabalık üretimi için dış ülkelerden getirtilen balık yumurtaları kullanılmaktadır. Bu üretim, kârlılığı yüzünden birçok kimseyi özendirmektedir. İlde ayrıca, Anamur Kızılgeçit Köyü Kalkınma Kooperatifi'nce de alabalık üretilmektedir.

Taşucu Balıkçılık Kooperatifi'nce, her yıl ilçede "Taşucu Balıkçılık Festivali" düzenlenmekte, ortakların üretimlerinin il içi ve dışı pazarlarda tanıtılıp değerlendirilmesine çalışılmaktadır.

Bölgede Göksu Irmağı, Berdan, Tragonda Çayı ve çeşitli derelerden tatlı su balıkları avlanmaktadır. 1981'de İçel'de 21.500 kg tatlı su ürünü elde edilmiştir. Bunlar, sazan alabalık, karabalık, tatlı su kefali, yayın, levrek ve yılanbalığı türleridir.

İlde ayrıca, Mut İlçesi'ndeki Karaekşi ve Tarsus İlçe'sinin Namrun yörelerinde Orman Başmüdürlüğü'nün birer alabalık işletmesi ile Tarsus'un Karabucak yöresinde aynalı sazan işletmesi çalışmalarını sürdürmektedir.

İlin avlanma bandı, Tarsus Irmağı ağzından başlar; Silifke İlçesi'ndeki Paradeniz ve Akgöl dalyanlarını içine alarak Anamur İlçesi'ne dek uzanır.

İçel'de balıkçılık yapan kooperatiflerin 2'si Mersin'de, 1'i Silifke'de, 1'i Anamur'dadır. Erdemli'de de 1981'de 4 kooperatifin kuruluş çalışmaları sürüyordu.

Balıkçılıkta, başlıca avlanma araçları trol, paraket, trata, molozma ve gelsomadır.

1981'de ilde 42 trol, 374 parakete ve molozma, 1'de gırgır vardı. Bunlardan trol avcılığı, avlanma yasağı olmayan dönemlerde 3 mil içinde, avlanma yasağı olan nisan-ağustos arasında ise, bütün kıyı bandında yasaktır.

Tablo 12
İçel'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	86.897	2,07	79.780	1,85	87.110	1,58
Koyun Sütü	9.941	1,12	8.620	1,00	12.150	1,03
Kıl Keçisi Sütü	55.992	7,59	38.750	6,98	32.990	5,72
İnek Sütü	20.822	0,93	32.370	1,27	41.920	1,23
Bal	106	1,09	349	2,34	886	3,52
Tavuk Yumurtası**	12.576.000	0,95	34.956.227	1,83	15.505.000	0,37
Toplam Et	—	—	2.902	1,32	3.970	1,94
Koyun Eti	—	—	1.165	1,42	2.515	3,76
Kıl Keçisi Eti	—	—	1.395	6,25	765	4,61
Sığır Eti	—	—	330	0,19	670	0,62
Koyun Derisi**	—	—	94.120	1,17	201.050	2,98
Kıl Keçisi Derisi**	—	—	95.880	5,43	52.480	4,10
Sığır Derisi**	—	—	10.550	0,55	17.640	0,81

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.
** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

2495

2496

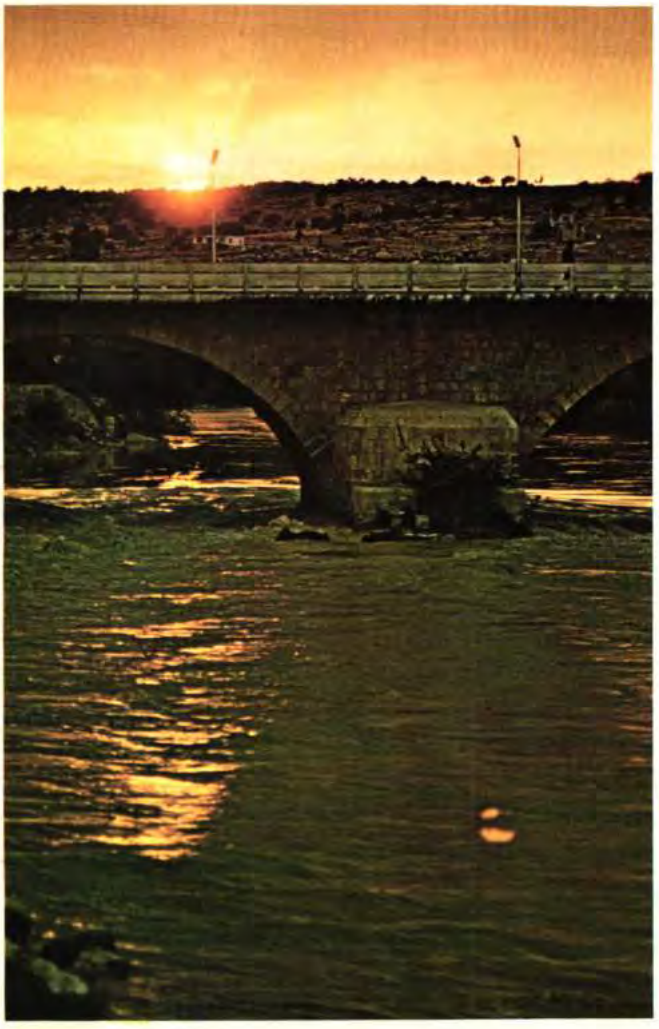

2496 - TMO
2497 - Mersin Limanı

2497

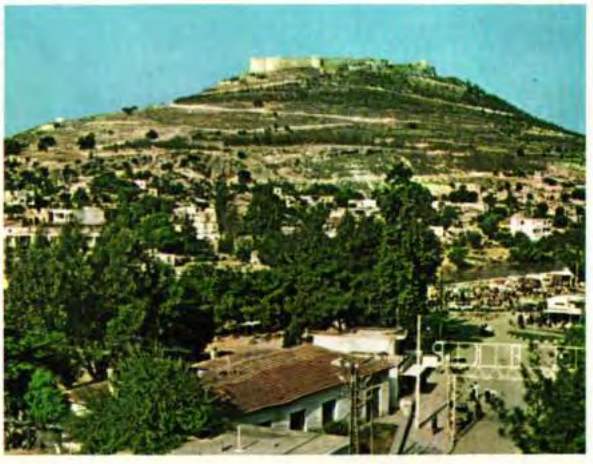
2498

2499

2500

2498 - 2500 - Silifke
2501 - Erdemli

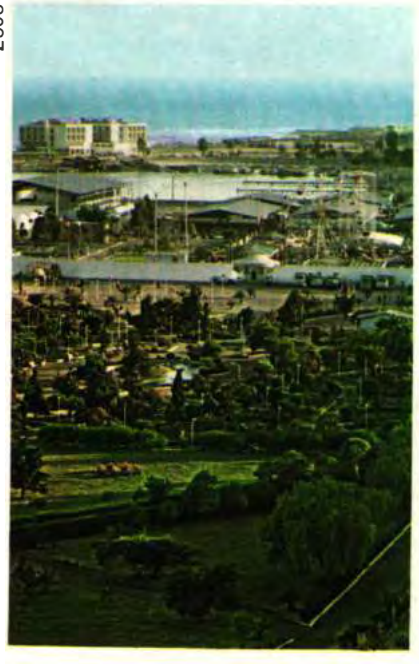
2501

2502

2503

2502 - Anamur
2503 - 2504 - Mersin

2504

2505

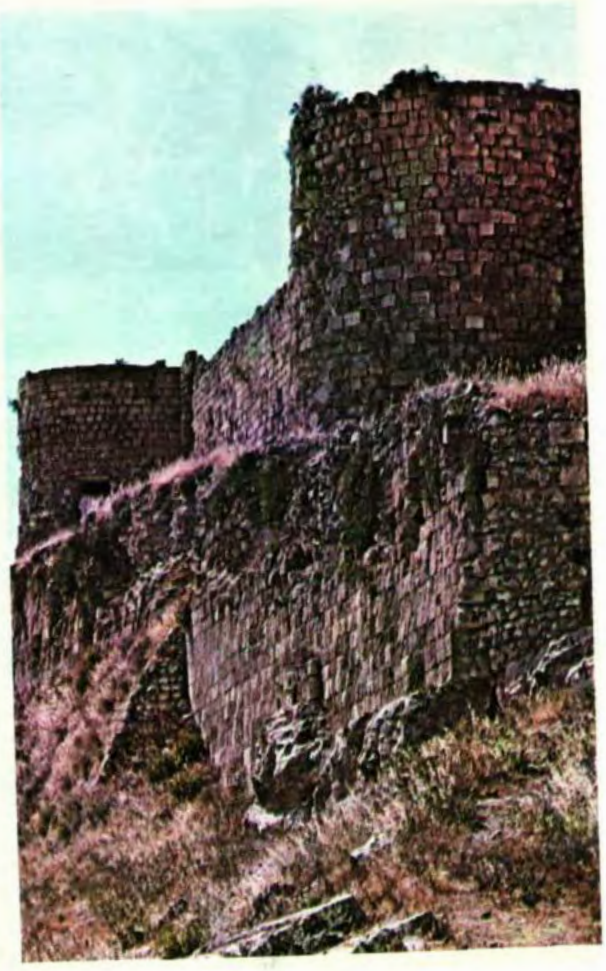

2506

2505 - Kız Kalesi
2506 - Roma Mezarı, Silifke-Uzuncaburç yolu
2507 - Silifke Kalesi

2507

İçel'de üretilen balıkların bir bölümü ilde tüketilmekte, kalan bölümü İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlere ve Kıbrıs, Fransa, İngiltere, İsviçre, Ortadoğu ülkeleri gibi dış ülkelere gönderilmektedir.

Avlanan balık türleri, kefal, çipura, levrek, lüfer, iskarnos, mercan, palamut, barbunya, lagos ve kayabalığıdır. Ayrıca, ihracat açısından karides üretimi de önem taşır. Bunlardan başka kurbağa, yengeç gibi su ürünlerinin ihracatı da yapılmaktadır.

Dışsatım, 20 kg'lik tahta ya da karton kutularda ve soğutma sistemli araçlarla yapılmaktadır.

İlde elde edilen su ürünleri, taze ve dondurulmuş olarak iki biçimde satışa çıkarılır. 1981'de il toplam su ürünleri üretimi 1.849 ton olup, bunun 1.628 tonu tüccar ve komisyoncu, 185 tonu kooperatifler, 36 tonu ise üreticilerce pazarlanmıştır.

Tablo 13
İçel İli Ormanları (ha)

İşletmeler	Koru Alanı				Baltalık Alan	Toplam Orman Alanı
	İbreli	Yapraklı	Karışık	Toplam		
Anamur	105.254	865	1.864	107.983	11.122	119.105
Gülnar	76.930	10.023	4.001	90.954	22.799	113.753
Mersin	77.056	183	—	77.239	17.519	94.758
Mut	125.003	2.789	1.540	129.332	11.881	141.213
Silifke	121.307	6.147	15.988	143.442	73.944	217.386
Tarsus	70.237	2.476	93	72.806	26.485	99.291
Toplam	575.787	22.483	23.486	621.756	163.750	785.506

(Orman Bakanlığı, Türkiye Orman Envanteri, 1980)

ORMANCILIK: İçel İli'nde, ormanlar geniş bir yayılım gösterir. 600 m'ye dek olan yükselti kuşağında genel olarak pırnal meşesi, tespih, sakız, sandal, mersin, defne ve harnup ağaçlarından oluşan ormanlar bulunur. Bu yükselti basamağından sonra kızılçam, karaçam, sedir, köknar ve ardıç ormanları başlar. 2.200 m'den sonra, genel orman örtüsünün yerini bodur bitkiler almaya başlar. Ayrıca kıyıda, bataklıkların kurutulması için kurulmuş okaliptüs ormanları vardır.

İl alanının % 49,6'sını oluşturan ormanların kapladığı alan 785.506 hektardır. Bunun % 36'sı normal koru, % 43'ü bozuk koru ve % 21'i baltalık ormanlardır (Tablo 13). Bunun dışında, İçel'de 100.539 hektar fundalık alan vardır. Böylece, orman ve funda alanı toplamı 886.000 hektara ulaşmakta, il alanı içindeki payı da % 55,9'a yükselmektedir.

İldeki korular, kızılçam, karaçam, köknar, sedir ve ardıç gibi ibreli; meşe, kavak ve okaliptüs gibi yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalık ormanlarda meşenin egemen olduğu yapraklı ağaçlar bulunur.

Tarsus'un Gülek ve Namrun; Merkez İlçe'nin Fındıkpınarı, Demirişik ve Gözne; Erdemli'nin Şahna, Mühlü ve Kaplankaya; Silifke'nin Çamdüzü, Gelinsuyu, Alibaba yöreleri ve Göksu vadi boyları; Mut'un Karanlıkdere; Gülnar'ın Zeyne, Pempecik ve Mollaömeri; Anamur'un Tekedüzü, Göksu ve Pınarlar yöreleri, İçel'in başlıca orman alanlarıdır.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine ve yetişme ortamındaki toprak, su ve hava koşullarına göre belirtilmektedir. İlde, 283.770 hektar alan kaplayan normal korular, bu ölçütlere göre çok verimli sayılmaz. Koruların % 38'i, bulundukları ortamı % 41-70 arasında örten orta kapalı ve orta verimli, % 20'si ise, bulundukları ortamı % 70'ten fazla örten tam kapalı ve yüksek verimli ormanlardır.

Normal koruların niteliği, yetişme ortamı verimliliği (toprak, su ve hava koşulları) açısından daha da düşüktür. Normal koruların % 5'i 1. derece, % 38'i 2. derece ve % 57'si 3. derece yetişme ortamındadır.

Toplam 621.756 hektar olan normal ve bozuk koruların ağaç serveti, yani ölçüldüğü anda belirli bir çapın üzerinde bulunan kabuklu gövde hacmi, yaklaşık 28 milyon m3 dolayındadır. Baltalık serveti ise 856.000 sterdir (1 ster = 0,750 m3).

İl ormanlarının yıllık ortalama artımları, yani toplam kabuklu gövde hacminin yıllık ortalama büyüme miktarı, korularda 740.000 m3, baltalıklarda ise 2.224 ster dolayındadır. Görüldüğü gibi, İçel'in baltalık ormanları son derece verimsizdir ve yıllık artımları çok düşüktür.

Orman Bakanlığı'nın 1980 envanter çalışmaları, İçel korularından yılda en çok 621.000 m3 yapacak odun üretimi yapılabileceğini, baltalıklardan ise 2.000 sterin üzerinde yakacak odun üretimi yapılırsa, ormanların zarar göreceğini ortaya çıkarmıştır.

İldeki korulardan 1978'de toplam 311.000 m3, 1979'da toplam 321.000 m3 üretim yapılmıştır. 1980'de ise 197.000 m3 tomruk, 4.000 m3 tel direği, 42.000 m3 maden direği ve 11.000 m3 sanayi odunu olmak üzere, toplam 254.000 m3 yapacak odun üretimi yapılmıştır. 1980'de yan ürün olarak ise, kızılçam ormanlarından 3.343.858 kg reçine elde edilmiştir.

Ormancılık etkinliklerinin, il gayrı safi hasılası içindeki payı % 1 dolayındadır. Ülke genelinde ormancılıkta yaratılan gayrı safi hasıla içinde ilin payı ise % 2,8'dir.

Orman Bakanlığı'nın 1973 çalışmalarına göre, İçel'de orman içinde bulunan 362 köyde 201.200, orman bitişiğinde bulunan 34 köyde 23.000 olmak üzere toplam 396 köyde, 224.200 kişi yaşamaktaydı. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 incelemeleri, bu köylerdeki faal nüfusun ancak % 4'ünün kesme ve taşıma çalışmalarında işlendirilebileceğini göstermiştir.

Orman Bakanlığı'nın 1980 teknik bültenine göre, orman köylerinde kişi başına 2,3 hektar koru, 0,6 hektar baltalık alan düşmektedir.

İçel'de, 1938'den 1977 sonuna değin, 18.745 hektar alanda ağaçlandırma çalışması yapılmıştır. Daha sonra, 1978'de 3.000, 1979'da 2.927, 1980'de 1.699 ve 1981'de 3.233 hektar alanda fidan dikilerek, toplam 29.604 hektar alan ağaçlandırılmıştır. Ağaçlandırma çalışmaları, orman içi boşlukların doldurulması, orman dışı alanlarda orman yetiştirilmesi, yaşlanmış ormanların yerine genç ormanların kurulması ve bataklıkların kurutulması amaçlarına yönelik olarak yürütülmüştür.

Günümüzde Tarsus Çayı adı ile anılan, ilk adı Cinnus Çayı olan akarsu, eski dönemlerde Akdeniz ile bağlantılı olan Reyma Gölü'ne dökülüyor, zaman zaman taşarak, kente zarar veriyordu. Su baskınlarını bent ve kanallarla önlemek olanaksız olduğundan Bizans İmparatoru Justinyen zamanında, akarsuyun bugün de içinde akmakta olduğu yeni bir kanal açılarak, akarsu kent dışına alınmış, Reyma Gölü kurumuş ve bataklık halini almıştı. Yakın zamanlara değin sıtma salgınlarına yol açan Karabucak Bataklığı, Reyma Gölü'nün son kalıntılarından biriydi.

Bataklığın kurutulması işi, bir İngiliz firmasına verilmişse de, kurutulamamış ve 1930'ların ortalarına değin bataklık halinde kalmıştır. Bayındırlık Bakanlığı Su İşleri Dairesi, 1934'te bataklığı kurutmak amacı ile Tarsus'tan denize dek ana ve yan kanallar açmıştır. Ama, kış aylarında dolan kanallarla bataklık ortadan kaldırılamamıştır. 1936'da, bataklığın okaliptüs ağaçları dikilerek, kurutulmasına karar verilmiş ve 1939'da çalışmalar başlamıştır. 1939'dan 1967'ye değin, yaklaşık 885 hektarlık bir okaliptüs ormanı kurulmuştur. Her bir okaliptüs ağacı, yılda ortalama 50 ton suyu kökleriyle alıp, havaya verdiğinden bataklık kısa zamanda kurumuştur. Bataklıkların tümüyle kurutulması ve bazı alanların tarıma açılması amacıyla, bu alandaki çalışmalar 1967'den sonra da yoğunlaştırılmış ve 1980 başına değin 2.429 hektar alanda daha okaliptüs fidanı dikilmiştir. Gerekli fidanlar, Mut'ta kurulu Sarıkaya Kızılçam Fidanlığı ile Hacıtabak Karaçam Fidanlığı ve Tarsus'ta kurulu Karabucak Fidanlığı'ndan sağlanmaktadır. Karabucak Fidanlığı'nda, okaliptüsün yanında, akasya, çınar, dişbudak, akçaağaç, servi, kızılçam ve fıstıkçamı fidanları da yetiştirilmektedir.

İçel'de orman köylerini kalkındırmaya yönelik çalışmalar, Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nce, 1974'te başlatılmıştır. 1974'ten 1980'e değin, yaklaşık 23 orman kooperatifi kurulmuş ve bu kooperatifler arıcılık, meyvecilik, hayvancılık ve defneyağı dallarında kredi ile desteklenmiştir.

İçel'de 1930'lardan 1981 sonuna değin yapılan toplam orman yolu 3.489 km'dir.

Bunun 176 km'si 1979'da, 200 km'si 1980'de ve 195 km'si de 1981'de yapılmıştır.

İlde, Akdeniz ikliminin bir özelliği olarak, yazlar sıcak ve kurak geçtiğinden, ölü bitki örtüsü hızla kurumakta ve küçük dikkatsizlikler sonucu yangınlar çıkmaktadır. 1979'da 64, 1980'de 33 ve 1981'de 64 olmak üzere, üç yılda toplam 161 orman yangını olmuş ve 15.813 dekar orman yok olmuştur.

MADENCİLİK

İçel İli'nin dağlık yöreleri maden kaynakları bakımından oldukça zengindir. Ancak, bunlardan yeterince yararlanılamamaktadır.

1927'de İçel'de maden çıkarma sanayiinde 32 işçinin çalıştığı yalnızca 1 işyeri bulunmaktaydı.

1940'ta da yine Anamur İlçesi'nde gümüşlü kurşun eritme işlemi yapan 1 kuruluş vardı.

1950-1960 arasında İçel İli'nde 18.723 ton krom ile 13.000 ton demir üretilmişti. Aynı dönemde üretilen manganez miktarı 400 ton, bakır miktarı da 395 ton idi.

Çıkartılan krom ve bakır cevherleri ihracata yönlendiriliyor, üretim düzeyini dış pazar fiyatları ile navlun ödemeleri belirliyordu. Bu nedenle, üretim sürekli olmayıp, dönem dönem yapılmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde de madencilik İçel ekonomisinde fazla önem taşımamıştır. Örneğin, 1975'te il faal nüfusunun çok küçük bir bölümü (sadece 220 kişi) madencilik kesiminde çalışmaktaydı. 1978'de il gayrı safi hasılası içinde madenciliğin payı yaklaşık binde 2 idi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1980'e değin, ilde 4.640 arama isteminden 108'i olumlu karşılanmıştı. Bunlardan 4 krom, 2 kömür, 3 kuvarsit, 4 barit, 2 manyezit, 2 demir, 1'er de sodyum tuzu ve çinko olmak üzere 19 maden ocağına işletme izni verildi. Bunlardan ocak açma, ulaşım güçlüğü ve teknik yetersizlik nedenleriyle, ancak 2 krom, 2 kuvarsit, 2 barit, 1 kömür ocağı olmak üzere toplam 7'si fiilen işletilmekteydi.

Mersin İlçesi'nin Kuzucubelen, Demirışık, Akarca, Kızılbağ ve Yeniköy köyleri ile Erdemli İlçesi'nin Çamlı, Sorgun, Karayakup ve Kösebucağı köylerinin yakınlarındaki ocaklardan çıkartılan krom cevheri, Mersin Limanı'ndan yabancı ülkelere gönderilir.

Mut'un Kürkçü, Gülnar'ın Koçaşlı köylerinden çıkarılan demir cevheri ise, yurt içi tüketimde kullanılmakta ve Taşucu İskelesi'nden İskenderun Demir-Çelik Tesisleri'ne yollanmaktadır.

Silifke İlçesi'nin Hacıishaklı, Işıklı, Ovacık; Tarsus İlçesi'nin Sağlıklı köylerinden çıkarılan kuvarsit, Mersin'deki Anadolu Cam Fabrikası'nın temel girdilerinden birisidir.

Mut İlçesi'nde Dağpazarı'nda ve Tarsus'un Çamlıyayla Bucağı yakınlarından çıkarılan kömür, İç Anadolu illerine gönderilir.

İldeki öteki madenlerden kurşun ve çinko yatakları, Anamur İlçesi'nin Ayıyayladağı yöresinde, alüminyum Mersin'in Aslanköy yakınlarında, bakır Tarsus'un Çamlıyayla, Erdemli'nin Elvanlı yörelerinde bulunmaktadır.

Demir-çelik, şişe-cam ve azot sanayiinin yardımcı maddesi olan dolomit, Silifke İlçesi'nin Taşucu yöresinden çıkartılır ve Mersin'deki Anadolu Cam Fabrikası'na gönderilir.

1980'de İçel'de 96.500 ton kuvarsit, 9.000 ton barit, 4.500 ton krom, 5.200 ton demir cevheri çıkartılarak satılmıştır.

1981'de Gülnar, Silifke ve Anamur'da özel kesimce çıkartılan 44.000 ton barit ve 155.000 ton kuvarsit, Mersin Limanı'ndan dış ülkelere satılmıştı.

Türkiye'de İlk Hidroelektrik Santralı

Türkiye'de elektrik enerjisi ilk kez Osmanlılar Dönemi'nde, 15 Eylül 1902'de elde edildi. Bir su değirmeninden sağlanan enerji, transmisyon kayışıyla 2 kw'lik bir dinamoyu çeviriyor, buradan elde edilen elektrik enerjisi Tarsus'a veriliyordu.

Tarsus'ta elektrik enerjisi üretme düşüncesi, XX. yy'ın ilk yıllarında, Tarsus Belediyesi'nden teknik eleman olarak çalışan Avusturyalı Dörfler'den (Tarsuslular'ın Torfil Efendi'si) kaynaklandı. Saraya başvurulduğunda, Yıldız Suikastı'ndan sonra dinamite benzettiği dinamodan da kuşkulanan Padişah II. Abdülhamid, öneriye karşı çıktıysa da, o dönemde sarayda etkin bir kişi olan Tarsuslu Karamüftüzade Hulusi Paşa gerekli izni sağladı.

Böylece, ülkenin ilk hidroelektrik santralı Tarsus'a 1.800 m uzaklıktaki Bentbaşı yöresinde kuruldu. Su burada ikiye ayrılıyor, bir kolu 1958'de selde yıkılan Avanye Bendi'ne giderken, öteki de Berdan Çayı'nın doğal yatağını oluşturuyordu. Suyun alt başında, daha sonra belediye başkanı olan Eliyeşil Ailesi'nden Müftüzade Sadık Paşa'nın un değirmenleri olduğundan, Dörfler, değirmenlerin daha düzenli çalışmasını sağlayacağı düşüncesini başkana benimseterek, 1905-1906 yıllarında elektrik santralının işletmeye açılmasını başardı.

Direkleri ağaçtan olan santralın alçak gerilim hatları çoğunlukla binalara ve duvarlara bağlıydı. Santralda kullanılan ilk türbinin yapımcısı, Italo Suissera Firması'ydı.

Önceleri yalnızca sokaklar aydınlatılıyordu. Daha sonra birkaç ev de elektrikten yararlandı. Bunlar, Müftüzade Sadık Paşa ile Tarsus'un köklü ailelerinden Ramazanoğulları'ndan Sorgu Yargıcı Yakup Efendi'nin evleriydi.

I. Dünya Savaşı'na değin elektrik enerjisi bu yolla sağlandı; savaşta gaz sıkıntısı başlayınca, halk evine elektrik bağlatmayı yeğledi. Ancak, evlerde elektrik anahtarı (düğmesi) yoktu. Santralda şalter indirildiğinde, ilçe karanlığa gömülüyordu. Savaş döneminde, askeri kuruluşlar da ilçeye yerleşince, hidroelektrik santralı yetersiz kaldı. Bu nedenle Avanye Bendi üzerine, savaş sonuna değin çalışan bir tesis daha kurulması gerekti.

1918'de Fransızlar Tarsus'u işgal ettiklerinde, evlerde kullanılan lamba sayısı üzerinden bir ödeme almaya başladılar. 1920'de Fransızlar'a karşı direniş başladığında, santral iki düşman hat arasında kalmıştı. Santralda makinist olarak çalışmış olan çeteci Hasan, dinamonun kömürlerini sökünce ilçe elektriksiz kaldı.

Tarsus, 27 Aralık 1921'de işgalden kurtuldu. Bu sırada, belediye reisinin, Fransızlar adına Tarsus'ta bulunan Kostilier'den, teknik hizmet yardımı istemesi üzerine Fransa'dan gelen pilot Ribaud, 30.000 TL sermaye ile bir komandit şirket kurdurdu. Belediye, elindeki tesisleri 17.000 TL karşılığı bu kuruluşa devretti. Sermayenin kalanı ile türbin onarıldı ve bir jeneratör getirildi. Bu bir "grammount" jeneratörüydü. İkinci tesisin kapasitesi 75 kWA idi ve 5.000 voltluk yüksek gerilim kullanıyordu. Daha sonra tesise bir de trafo eklendi. Alçak gerilim 110 volt oldu. Santraldan 200 abone ve 150 kadar da sokak lambasına elektrik veriliyordu. Yalnızca akşam ve sabah saatleri arasında elektrik verebiliyordu. 1940'a değin başka bir değişiklik olmayan santralda, II. Dünya Savaşı sırasında buhar ünitesi kuruldu.

(TEK 50. Yıl)

ENERJİ

Türkiye'de elektrik enerjisi, ilk kez Osmanlılar Dönemi'nde İçel İli'nin Tarsus İlçesi'nde elde edildi *(Bak. Türkiye'de İlk Hidroelektrik Santralı).* İçel İli 1925'te elektriğe kavuştu. 1929'da kurulan ve 1952'de Çukurova Elektrik AŞ'ye bağlanan Mersin Termik Santralı önceleri yalnız Mersin Kenti'nin elektrik gereksinimini karşılıyordu. 1952'de kurulan Çukurova Elektrik AŞ, 1970'lere değin Adana, Mersin ve Tarsus kent belediyelerinin elektriğini tek başına sağlıyordu. 1956'da Seyhan Hidroelektrik Santralı'nın üretime geçmesiyle Mersin, Tarsus ve Erdemli ilçeleri de elektrik enerjisi almak üzere bu santrala bağlandı. 1970'te Bor-Kadıncık hattının tamamlanmasıyla Çukurova Elektrik AŞ'nin, Mersin Termik ve Seyhan Kadıncık-I, Kadıncık-II ve Yüreğir Hidroelektrik sant-

ralları enterkonnekte sistemin bir alt sistemini oluşturdu. Çukurova elektrik sistemini, Kadıncık-I ile Hirfanlı Hıdroelektrik santralları arasında bulunan 154 kw'lik 400 km uzunluğunda bir hat, enterkonnekte sisteme bağlar *(Bak. Adana Sosyo-Ekonomik Yapı, Enerji Üretimi ve Çukurova Elektrik AŞ).*

31 Aralık 1966'da 2 grupla işletmeye açılan Anamur Hidroelektrik Santralı, İçel'in Anamur İlçesi'nin 2 km doğusunda, İçel-Antalya asfaltı üzerinde, bölgenin artan elektrik gereksinimine katkıda bulunmak ve tarım alanlarını sulamak amacıyla kuruldu. Anamur Hidroelektrik Santralı 3 grup olarak planlanmıştı. Santralda yatay eksenli Francis grubu vardı. Anamur Santralı $2 \times 0.280 = 0.56$ MW gücünde 2 milyon kw saat kapasiteli, kanal tipi bir santraldır.

Yine 1966'da işletmeye alınan Silifke Hidroelektrik Santralı elektrik üretimi ve sulama amacıyla Silifke İlçesi'nin 2,5 km kuzeydoğusunda kurulmuştur. Suyunu, üzerine kurulduğu Göksu Nehri regülatöründen almaktadır. 1 dikey eksenli kaplan jeneratörü vardır. $1 \times 0.400 = 0.40$ MW gücünde, 2 milyon kw saatlik proje üretim kapasitesi olan kanal tipi bir santraldır. 1979'daki üretimi 2.669 milyon kw saat, 1980'deki üretimi ise 2.798 milyon kw saattir.

1957'de kurulan Ataş Petrol Rafinerisi kendi gereksinimini karşılamak üzere otoprodüktör olarak enerji santralını kurmuştur.

Bazı fabrika ve kuruluşlar, elektrik enerjisi yerine ya da elektrik enerjisi yanı sıra odun, kömür, çiğit kabuğu gibi maddelerden enerji üretmektedir.

İçel'deki akarsular üzerinde kurulan çok sayıda küçük barajdan hem yakın çevreye enerji sağlanmakta, hem de sulamada yararlanılmaktadır. Zeyne Suyu üzerindeki baraj Gülnar'a, Kurtsuyu üzerindeki baraj ise Mut'a enerji sağlar.

Akkuyu Nükleer Enerji Santralı'nın yer seçimi çalışmaları, 1960'lı yıllara değin uzanır. Ulaşım, iletişim kolaylıkları, zelzele bölgesinden uzaklık, geniş su kaynaklarına yakınlık ve stratejik yönden güvenilirlik gibi ölçütler uyarınca İçel İli'nde yapılması kararlaştırılan santral, 1975'te yatırım programına alındı. İlk üstencisi, İsveç'in ASEA ATOM Firması'ydı. Santralın basınçlı sulu ve 600 megavat gücünde olması öngörülmekteydi. Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralı olarak tasarımlanan santralın öngörülen maliyeti 4-6 milyar TL iken, 1981'de bu tutar 1 milyar dolara yükseldi. Altyapı tesislerinin yapımı süren santral 1981'de yeniden uluslararası ihaleye çıkarıldı. Tasarımı gerçekleştirmek için Alman, Amerikan, Fransız ve Sovyet firmaları yarışmaktadır.

SANAYİ

İçel, Akdeniz Bölgesi'nin Adana'dan sonra sanayisi en fazla gelişmiş ikinci ilidir. İlde yaratılan gayrı safi hasıla içinde imalat sanayiinin payına göre ise İçel, Adana'nın da önündedir.

ATAŞ Rafinerisi

Türkiye'de petrol dağıtımı ve satışı ile uğraşan dört yabancı kuruluş olan, Mobil, Shell, Caltex, BP tarafından 1957'de Anadolu Tasfiyehanesi AŞ (ATAŞ) kuruldu. Bu kuruluşların aynı yıl Türk Hükümeti'nden 40 milyon dolar alacağı birikmişti. Petrol Kanunu çerçevesinde imzalanan ATAŞ Rafinerisi anlaşmasıyla, kuruluşlar bu tutarı Türkiye'de tasfiyehane kurmak, araştırma yapmak ve iç dağıtım tesislerini geliştirmek amacıyla kullanmayı kabul ettiler.

Anadolu Tasfiyehanesi'nin kuruluşunda Mobil'in katılım payı % 37, Caltex'in % 34, Shell'in % 18 ve BP'nin % 11'di. Kuruluş kapasitesi ise, günde 65.000 varil, yılda 3.250.000 tondu.

Kuruluş aşamasında Caltex'in Kocaeli'nde bir tasfiyehane kurmak üzere ortaklıktan ayrılmasıyla, Mobil'in payı % 56'ya, Shell'in % 27'ye, BP'nin ise % 17'ye yükseldi.

Rafinerinin 22.400 m2 liman alanı, 1.870.000 m2 fabrika ve lojman alanı bulunmaktaydı. Yapımını, Foster Wheeler Firması'nın üstlendiği ATAŞ Rafinerisi'nin 50 milyon TL'ye tamamlanması planlanırken, 500 milyon TL'ye ulaştı.

Kuruluş kanununda yer alan özel koşullara göre, rafineride başlangıçta Ortadoğu ham petrolü işlenecek, daha sonra ticari ölçekte sağlanabilirse, yerli ham petrol kullanılacaktı. İlk işletme denemeleri, Aralık 1961'de yapılan rafineri, 1962 Nisanı'nda üretime geçti.

ATAŞ'ta ham petrolden elde edilen ürünler; benzin, uçak benzini, gaz, motorin ve ağır yakıttı. Ürünler iç tüketime, fuel-oil fazlası ise, ihracata yönlendirilecekti. ATAŞ'ın kuruluşundaki birimler ve kapasiteleri şöyleydi:

Birim	Kapasite (varil/gün)
Ham petrol distilasyon ünitesi	68.500
Nafta katalitik desülfirizasyon ünitesi	21.000
Katalitik reformer ünitesi	11.000
Gazyağı ve dizel katalitik desülfirizasyon ünitesi	12.000

21 Ekim 1958'de ATAŞ grubu şirketlerine 4.400.000 ton/yıllık rafineri yetki belgesi verildi. 1969'da darboğazı giderme tasarımı çerçevesinde 3.250.000 tondan 4.400.000 tona çıkarılan rafineri üretim kapasitesi, 1982'de de bu düzeyi korumuştur.

1966'da da 2.800 varil/gün kapasiteli bir LPG (sıvı gaz) (Liquid Petroleum Gas) birimi eklendi. 1968'de ise, rafinerinin ham petrol ünitesi, 68.500 varil/gün'den 89.500 varil/gün'e çıkartıldı.

1954'te çıkarılan 6236 sayılı yasa uyarınca "Türkiye Cumhuriyeti petrol kaynaklarının hususi teşebbüs eli ve yatırımları ile süratle, fasılasız ve verimli bir şekilde geliştirilip, kıymetlendirilmesini sağlamak"la yükümlü olan yabancı şirketler, 1974'e değin, Türkiye rafinelerinde işlenen ham petrolün % 65'ine yakın bir bölümünü pazarlıyordu. 1975'te bu pay, % 50'ye düştü. Bu şirketlerden Mobil, daha önceleri bulduğu Silivanka sahasında yeterince kuyu açmayınca, Petrol Dairesi Reisliği, bu kuyuları 1969'da TPAO'ya devretmiş ve 1969-1971 arasında bu üretim 3 katına çıkmıştır. BP ise, hiç arama yapmaksızın, pazarlamadan pay almayı sürdürmüştür. Bu şirketlerin 1963-1975 arasında yurt dışına çıkardıkları döviz, yurt içine getirdikleri sermayesinin % 60'ını aşmış, yani 2,5 milyar TL sermayeye karşılık, 1,5 milyar TL kâr transferi yapılmıştı. Rafineri iskeleleri, Mersin Limanı içinde kurulan büyük ATAŞ İskelesi, bazı boru eklemeleri dışında kuruluşundaki durumunu korumaktadır. İskelenin her iki yanına da yanaşılabilmektedir. Tanker yerleşme kapasitesi 65.000 DWT (dead weight ton)'dur. Ayrıca, 5.000 DWT'den küçük tankerler için bir yükleme boşaltma iskelesi bulunmaktadır.

1980'de Türkiye'nin 500 Büyük Firması Arasına Giren İçel Firmaları

Sıra No	Firma ve Müesseseler	Üretimden Satışlar Tutarı (1.000 TL)	Bilanço Kârı (1.000 TL)	Çalışan Sayısı
47	Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ	4.782.805	51.743	3.286
48	Akdeniz Gübre Sanayii AŞ	4.764.458	1.233.235	748
70	ÇİMSA, Çimento Sanayii ve Ticaret AŞ	3.464.966	781.893	492
91	Anadolu Cam Sanayii AŞ	2.914.000	393.408	1.578
115	Soda Sanayii AŞ	2.169.557	210.912	696
347	Plassa, Plastik Sanayii ve Ticaret AŞ	561.655	204.507	1.234
449	Karamehmetler Yağ Sanayii ve Ticaret AŞ	363.268	18.738	197
488	Mustafa Şaman Çelik Döküm Makineleri Sanayii AŞ	304.818	40.486	315

("Türkiye'nin 500 Büyük Firması")

1978'de il gayrı safi hasılası içinde imalat sanayiinin payı Adana'da % 28,1 iken, İçel'de % 29,0 idi. 1975 Nüfus Sayımı'na göre, il faal nüfusunun % 7,6'sını oluşturan 21.753 kişi imalat sanayiinde çalışmaktaydı. 1978'de imalat sanayiinde yaratılan gayrı safi yurt içi hasılada % 3,2'lik payıyla İçel, Türkiye'nin sanayisi en gelişmiş 8. iliydi. Sanayinin gelişmişliği bakımından İçel'in önünde gelen iller; İstanbul, İzmir, Kocaeli, Zonguldak, Ankara, Adana ve Bursa idi. 1960'lara değin il imalat sanayii tarıma dayalı bir yapı gösterirken, 1960'lardan sonra başta kimya sanayii olmak üzere, çeşitli üretim dallarında önemli bir gelişme gerçekleşti. İl imalat sanayiinde yapılan yaptırımların büyük bölümü, Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana özel kesimce gerçekleştirilmiştir. 1960'lardan sonra ilde yapılan büyük yatırımların tümü Türkiye'nin en büyük holdinglerinin yatırımlarıdır.

CUMHURİYET ÖNCESİ SANAYİ: Çukurova bölgesinin bir parçası olan İçel'in ekonomik gelişimi, bölgedeki gelişmeyle ilişkili bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu gelişme, tarımda ve sanayide yoğun değişimlerin yaşandığı XIX. yy ortalarına değin uzanır. İlin Cumhuriyet sonrasındaki gelişimini kavrayabilmek için, XIX. yy'daki bu değişimlere ve oluşumlara, bu dönemden Cumhuriyet Dönemi'ne aktarılan yapıya değinmek gerekir. O dönemlerde, bölgede egemen ekonomik faaliyet olan ve ilk olarak değişmeye başlayan tarım kesimi, karşılıklı bir etkileşim süreci içinde yürümelerine karşın, öbür kesimlerdeki değişmelerin, bir anlamda kaynağı ya da başlatıcısı olmuştur.

Çukurova bölgesinde Cumhuriyet öncesinde de dönemine göre gelişmiş sayılabilecek bir tarımsal yapı olmakla birlikte, ekilebilir toprağın kurutulamamış bataklıklar ve tarıma açılamamış alanlar nedeniyle kısıtlı oluşu, üretimin su baskınları nedeniyle zaman zaman aksaması bu gelişmeyi sınırlandırıyor, ulaşım bağlantılarının güçsüzlüğü de pazar ilişkilerini ve üretimin boyutlarını daraltıyordu. Bu sınırlamalar, ancak XIX. yy'ın ikinci yarısında iç ve dış dinamiklerin çakışmasıyla kırılabildi ve Çukurova'da her yönüyle hızlı bir gelişme süreci başladı.

Bu yıllarda tarımın gelişmesini sağlayan ilk önemli olay, 1832'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın, Çukurova'yı ele geçirmesi ve yöreyi 8 yıla yakın bir süre bağımsız bir eyalet gibi yönetmesidir. İbrahim Paşa'nın, bu dönemde tarımı geliştirme yönündeki çabaları kısa sürede olumlu sonuçlar vermiş ve ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde geliştirmiştir. Bu çabaların başında, Mısırlı İbrahim Paşa'nın, bölgeye Kıbrıs ve Kahire'den nitelikli tohumluklar getirtmesi, akarsuları ve sel sularını düzenlemek amacıyla kanallar açtırması, bölgedeki tarım işçisi sorununu çözmek amacıyla Suriye'den sıcağa dayanıklı, Arap (Fellah) işçi ve çiftçiler getirmesi sayılabilir.

İbrahim Paşa'nın bu çabalarıyla canlanan ve gelişmeye başlayan yöre ekonomisi 1860'larda belirli dış gelişmelerin de etkisiyle döneminin en üst düzeyine ulaştı. 1861'de Amerikan İç Savaşı'nın çıkması İngiliz dokuma sanayiini büyük bir bunalıma düşürmüştü. İngilizler 1850'lerden beri, Amerika'da herhangi bir bunalım yaşanması halinde, dokuma sanayilerinin güç durumda kalacağını düşünerek, Hindistan ve Anadolu'da pamuk üretiminin özendirilmesini ve artırılmasını istiyorlardı. Amerikan İç Savaşı'yla birlikte İngilizler, bu yöndeki gayretlerini daha da artırdılar. Bu dış etkilerin yanında, Osmanlı Hükümeti'nin de aynı yöndeki eğilimi ve çalışmaları sonucu, 1862'de pamuk üretimini teşvik eden bir ferman yayınlandı *(Bak. Adana, Tarih)*.

1860'lara değin bölgesel talebin karşılanması amacıyla üretilen pamuk, artık büyük ölçüde dış pazar için üretilir olmuştu. Üretim, önemli ölçüde artan dış talebin karşılanabilmesi için olağanüstü artmıştı. Bölgede, üretilen pamuğu kısa sürede ve ucuz olarak taşınması amacıyla 2 Ağustos 1886'da Adana-Mersin demiryolu işletmeye açıldı.

Çukurova'da ilk kez bu dönemde başlayan sanayileşme de, pamuğun dış ülkelere işlenmeden taşınmasında ortaya çıkan güçlüklerden doğdu. Pamuk temizleme ve presleme işlemleri, 1860'lara değin son derece ilkel yöntemlerle yürütülüyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çeki hayvanlarıyla çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde, günde ortalama beş, en çok altı kilo temizlenmiş pamuk elde ediliyordu. Temizlenmiş pamuklar çok ilkel biçimlerde balyalandığı için balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyor, bu yüzden de yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha geniş yer kaplıyordu. Pamuk taşımacılığında çıkan bu tür sorunların çözülmesi amacıyla biraz daha modern çırçır atölyelerinin kurulmasıyla başlayan bu ilkel sanayileşme, başlarda önemli bir gelişme gösteremedi. Çırçır atölyelerinden iplik fabrikasına geçiş ise ancak XIX. yy sonlarına doğru gerçekleşti.

Bölgenin ilk fabrikası olan Mavromati ve Şürekâsı İplik Fabrikası 1887'de Tarsus'ta açıldı. 1914'te, 350 kişi çalışan 5.000 iğlik fabrikada, cari fiyatlarla 7,9 milyon kuruş değerinde 200 ton iplik üretilmişti.

1911'de , yine Tarsus'ta açılan Rasim Bey ve Şürekâsı İplik Fabrikası'nda 1914'te 10.800 iğ ve 131 dokuma tezgâhı vardı.

Sabancı Holding'in İçel'deki Firmaları: Plassa ve Çimsa

PLASSA: 1969'da kurulan, 1973'te şimdiki adını alan Plastik Sanayii ve Ticaret AŞ, polietilenden (plastik hammaddeleri) havalandırmalı ağır sanayi çantaları, düz çantalar ve hortumlar üretmektedir. Bunlar, özellikle bölgede yapılan meyvecilik ve sebzecilik ile Akdeniz Gübre Sanayii AŞ'nin ürünlerinin ambalajlanmasında kullanılmaktadır. Kapasitesi 9.600 ton/yıl olan fabrika, 1970'lerde % 30 kapasite ile çalışmaktaydı. Şirketin paylarının büyük bir çoğunluğu Sabancı Holding'indir.

ÇİMSA: En büyük paydaşı olan Sabancı Holding ile Sabancı ailesinin olan Akbank'ın girişimiyle, 1972'de 5 milyon TL sermaye ile kurulmuştur. Sermayesi 1973'te 120 milyon TL'ye çıkartılarak halka açılmıştır. 1980'de sermayesi 180 milyon TL olan şirketin paylarının dağılımı şöyledir (1.000 TL):

Akbank TAŞ	48.600	% 27
Akbank Emekli Sandığı	36.000	% 20
Sabancı Holding	18.000	% 10
Akçimento	18.000	% 10
Çukurova Çimento Sanayii TAŞ	18.000	% 10
2.000 Dolayında Ortak	41.400	% 23

1975'in ikinci yarısında sırasıyla, konkasör, farin değirmeni, döner fırın, çimento değirmeni ve paketleme bölümleri işletmeye açıldı.

Mersin'in Tekke Köyü'nde bulunan fabrikanın yıllık kapasitesi 1 milyon tondur. Çimsa'nın ürettiği çimentonun paketlenmesi için çimento torbası üreten kâğıt torba fabrikasının kapasitesi ise yılda 40 milyon tanedir.

Çimsa, çimento üretimi yanında, 1978'de toz kireç ve beton briket fabrikası girişiminde bulunmuş ve teşvik almıştır.

Yurt dışına yılda yaklaşık 300.000 ton çimento satan Çimsa'nın bu satıştan elde ettiği gelir 10 milyon dolar dolayındadır.

Tablo 14
1927 Sanayi Sayımı'na Göre İçel'de İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	3	50
Tarıma Dayalı Sanayi	308	954
Dokuma Sanayii	102	2.235
Ağaç Ürünleri Sanayii	176	1.580
İnşaat Sanayii	2	4
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	166	441
Kâğıt ve Basın Sanayii	4	25
Kimya Sanayii	14	77
Diğer Sanayi Dalları	1	6
Toplam	776	5.372

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

7.000 iğ faal durumda idi. 480 işçi çalışan Rasim Bey ve Şürekâsı Fabrikası'nda, 1914'te cari fiyatlarla 13 milyon kuruş değerinde, 300 ton iplik ve 1 milyon metre dokuma üretilmişti.

Tarsus imalat sanayiinde, en önemli yeri alan bu iki fabrika, aynı zamanda Osmanlı dokuma sanayiinde de büyük bir yer tutuyordu. 1914'te ülkede bulunan toplam 82 milyon iğin 15 milyonu (% 18,3'ü), 68,5 milyon faal iğin 12 milyonu (% 17,2'si), 787 dokuma tezgâhını 131'i (% 16,6'sı) ve toplam 3.024 dokuma işçisinin 830'u (% 27,4'ü) bu iki fabrikadaydı. Ayrıca 3.690 ton olan toplam iplik üretiminin 500 tonu (% 13,6'sı), 6,6 milyon metre olan dokuma üretiminin 1 milyon metresi (% 15,2'si) ve 80,4 milyon krş olan toplam üretim değerinin 20,9 milyon kuruşu (% 26,9'u) da, Tarsus'taki bu iki fabrikada üretilmişti.

Bir başka çırçır ve prese fabrikası da, 1904'te Zelviyan ve Mıgırdıç Kardeşler'in Mersin'de kurduğu fabrikaydı. 20 yıl bu kişilerce işletilen fabrika, Cumhuriyet'ten sonra, hazineye geçmiş, 1926'da da özel kesime satılmıştır.

XX. yy'ın başlarında, bölgede üretilen pamuğun işlenmesi ve buna bağlı olarak gelişmeye başlayan dokuma sanayi ile birlikte, yine pamuğa dayalı bir gıda sanayi oluşmaya başladı. Dokuma sanayiinde olduğu gibi bu daldaki yatırımlar da büyük ölçüde azınlıklar ve yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmişti. Bu daldaki en önemli girişim, 1900'lü yıllarda Türkiye'deki en büyük İngiliz ticaret kuruluşu olan Whittall Şirketi'nin öncülüğüyle, 1910'da Londra'da kurulan Mersin Yağ Fabrikası (Mersyna Oil Mill Co. Ltd.) adlı şirketti. Amacı, Mersin'de pamuk yağı üretecek bir fabrika kurmak olan şirketin, 14.000 sterlin olan sermayesi, 1.400 paya bölünmüş ve bu payların 920'si Whittall Şirketi adına H.O. Whittall ve R.V. Whittall'ce satın alınmıştı. 1911 Mayısı'nda şirketin sermayesi iki katına çıkarıldı ve yeni hisse senetlerinin 765'ini daha satın alan Whittal ailesi yönetime tümüyle egemen oldu.

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi'nde tümüyle duran bölge sanayii, Cumhuriyet'in ilk yıllarında mülkiyetin büyük ölçüde el değiştirmesiyle canlanmaya başladı. Fabrika ve çırçır prese atölyelerinin büyük bir bölümü, bölgede, büyük toprak sahibi olan, Milli Mücadele'de Kuva-yı Milliye hareketinin önderliğini yaparak, savaştan sonra da C.H.P yöneticiliğinde bulunan köklü ailelerin eline geçti. Bir bölümü ise, hazineye geçerek daha sonra hükümetce kişilere, İş Bankası'na ve Ziraat Bankası'na satıldı.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İMALAT SANAYİİ: İçel'de sanayi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir ölçüde çeşitlenme göstermekle birlikte hemen hemen tümüyle tarıma dayalıydı. En gelişmiş sanayi dalı da dokumacılıktı.

Bu dönemde, 1923'ten önce kurulan fabrikalar yeniden düzenlenerek genişletildiği gibi, dönemi için oldukça büyük sayılabilecek sermayeleri olan ve yine dokumada yoğunlaşan yeni şirketler kuruldu. Bunlardan biri de 300.000 TL sermaye ile kurulan Mersin Dakik ve Çırçır Fabrikaları TAŞ idi.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, ildeki 776 işyerinin 102'si ve toplam 5.372 çalışanın 2.235'i (% 41,6) dokumacılık dalında çalışmaktaydı (Tablo 14). İldeki iplik fabrikaları ile çırçır ve prese fabrika ve atölyelerinin tümü ise, Tarsus'ta ve il merkezindeydi.

Dokumacılık dışında en gelişmiş sanayi dalı bitkisel ürünler ve orman ürünleri sanayii idi. 1927'de bu dalda, 176 işyeri ve 1.580 çalışan vardı. Ayrıca, ilde 100'den çok kişi çalışanın iki işyerinden biri de bu daldaydı.

İçel imalat sanayiinin tarıma dayalı yapısı, 1930'larda da sürdü. Özellikle dokuma sanayii, 1927'de çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun etkisiyle daha da gelişti. 1932'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan büyük ölçüde yararlanan iller arasında İçel de vardı. 1932'de ülke genelinde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan toplam 1.473 işyerinden 22'si (% 1,5) İçel'deydi. Bu işyerlerinin çeşitli sanayi dallarına dağılımında, işyeri ve çalışan sayısı bakımından ilk sırayı yine dokumacılık almaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 5 dokuma işyerinde 1.742 işçi çalışmakta, ayrıca ilde yaratılan 3.864.926 TL'lik toplam katma değerin 1.200.795 TL'si (% 31'i) bu işyerlerinde yaratılmaktaydı.

Teşvikten yararlanan işyeri sayısına göre, 4 işyeriyle ikinci sırayı alan sabunculuk dalında ise 180 kişi çalışıyordu. Bu dalda yaratılan katma değer 391.318 TL tutarındaydı. Bunu 2 işyeriyle un sanayii izlemekle birlikte, bu dal ne çalışan sayısı (15), ne de yaratılan katma değer (15.391 TL) bakımından il ekonomisinde önemli bir yer tutmuyordu.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyeri sayısı, 1941'de Türkiye genelinde büyük ölçüde azalarak 1.473'ten 1.052'ye düşerken, İçel'de teşvikten yararlanan işyeri sayısı 22'den 26'ya yükselmişti.

İlde teşvikten yararlanan işyerlerinin alt dallara dağılımında ise, 1920 ve 1930'lara göre önemli bir değişiklik olmamıştı. Dokumacılık dalı hem işyeri sayısı, hem de üretim değeri açısından yine ilk sırayı almaktaydı. 14,2 milyon TL'lik toplam üretim değerinin 6,7 milyon TL'sinin (% 47,2) gerçekleştirildiği bu dalda yaratılan katma değer, 1948 fiyatlarıyla yaklaşık 5,3 milyon TL olup, ilde teşvikten yararlanan firmalarda yaratılan toplam katma değerin % 41'ini oluşturuyordu. 1932 ile 1941 arasında, teşvikten yararlanan dokuma atölyesi sayısı, 5'ten 9'a yükselirken, bu dalda yaratılan katma değer de sabit fiyatlarla 3 kattan fazla artmıştır.

İlde, dokumacılıktan sonra teşvikten en çok yararlanan işyerleri yine tarıma dayalı sanayide yer alıyordu. 7 işyerinin bulunduğu bu dalda, il toplamının % 53'ü olan 6,8 milyon TL'lik katma değer yaratılmıştı. Dokuma dışındaki tarıma dayalı sanayi dalları arasında işyeri sayısı ve katma değer açısından bitkisel yağ ve sabunculuk başta geliyordu. Bu alt daldaki 3 işyerinde 3,8 milyon TL'lik katma değer yaratılmıştı. Bunu, 1 işyeri ve 1,9 milyon TL'lik katma değer ile içki sanayii izlemekteydi.

Yine tarıma dayalı sanayi dalında yer alan 3 un ve makarna fabrikasının, yaratılan katma değer açısından yeri yaklaşık 600.000 TL ile önemsiz bir düzeydeydi.

Gıda sanayiinde yer alan bir başka işyeri de 1920'de Tarsus'ta 100.000 TL sermaye ile kurulan Tarsus Konserve Osmanlı AŞ idi.

II. Dünya Savaşı, Türkiye'de genel olarak imalat sanayiinin büyük ölçüde gerilemesine neden olurken, İçel imalat sanayii, dokumaya dayalı yapısı nedeniyle, bu dönemde önemli bir gerileme göstermemiştir. Savaş öncesi dönemde, önemli ölçüde ithal edilen dokuma ürünleri, savaş süresince de ithal edilmekle birlikte, ithalat miktarı oldukça azalmıştı. Savaş nedeniyle silah altına alınanların sayısının artması, ordunun dokuma ürünlerine olan gereksinimini yükselttiği gibi, ithalatın yetersizliği nedeniyle yurt içi talep tam anlamıyla karşılanamaz olmuştu. Böylece, var olan dokuma sanayiinin gelişmesi için uygun bir ortam oluşmuştu. Savaş, il imalat sanayiinin en

Akdeniz Gübre Sanayii AŞ

Bir yerli-yabancı sermaye ortaklığı olan Akdeniz Gübre Sanayii AŞ, 1968'de 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde 162 milyon TL sermaye ile kurulmuştur. 1972'de fabrika üretime geçtiğinde, tesisin maliyeti 545 milyon TL'ye ulaşmıştı. Fabrika, amonyum nitrat-26 ve DAP (Diamonyum Fosfat) olmak üzere, iki tür gübre üretmektedir.

Amonyum nitrat-26 "stami carbon" metoduyla üretilmektedir. Bu gübrenin üretiminde, % 51 oranında nitrikasit kullanılmaktadır. Öteki hammaddeler ise amonyak, kireçtaşı, kalsiyum karbonat presipite, dolomit, limonit ve sülfürikasittir. Bu hammaddelerden amonyak dışındakiler, yerli kaynaklardan sağlanmaktadır. "Olin Mathison" ve "TVA" metodlarıyla üretilen DAP'de hammadde olarak % 41 fosforikasit, % 25 amonyak ve % 2 sülfürikasit kullanılmaktadır. Kullanılan amonyağın tümü dışardan sülfirikasit ve fosforikasit ise yerli kaynaklardan sağlanmaktadır.

1980'de 748 kişi çalışan fabrika, 594.000 ton/yıl amonyum nitrat-26 üretim kapasitesi ile Türkiye toplamının % 64'ünü, 148.000 ton/yıl DAP üretim kapasitesi ile de Türkiye toplamının % 40'ını oluşturuyordu.

1978'de Türkiye amonyum nitrat-26 üretiminin % 56'sı, DAP üretiminin de % 13'ü Akdeniz Gübre Sanayii AŞ'ce gerçekleştirildi.

Bir yabancı sermaye ortaklığı olan Akdeniz Gübre Sanayii AŞ'de, Petrochemical Industries Co'nun (Kuveyt) % 40, Azot Sanayii TAŞ'nin % 40, Türkiye İş Bankası'nın % 10, Şekerbank TAŞ'nin % 10 payı vardır.

önemli dalı olan dokumacılığın gerilemesini önlediği gibi, ülke çapında gerileyen öteki sanayi kollarına göre oldukça güçlenmesine ve bir birikim sağlanmasına yol açmıştı.

Dokuma sanayiinin ağırlığı, savaş sonrasında da sürmüştür. 1949'da il imalat sanayiindeki büyük ölçekli işyerlerinin çoğunluğu bu dalda idi. Bu işyerlerinin en önemlisi ise, Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ idi.

Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'nin Tarsus'ta ve Mersin'de iki büyük ve modern fabrikası vardı. II. Dünya Savaşı süresince bu fabrikaların, yurt içi talebin karşılanmasında önemli katkıları olmuştu. Bunlardan Tarsus'taki fabrika, 1887'de kurulan, eski "Mavromati ve Şürekâsı İplik Fabrikası"ydı. Cumhuriyet'ten sonra Eliyeşil ve Karamehmet ailelerince işletilen fabrikanın, 1949'da çırçır iplik ve bez üretim bölümleri de vardı. Çırçır bölümü, günde 30 ton pamuğu çiğitten ayırarak balya ve pres yapabilecek, iplik bölümü ise, günde 1.500 paket ip üretecek kapasitedeydi. Fabrikanın

Çukurova Holding

1980'lerde Türkiye'nin en büyük holdinglerinden biri olan Çukurova Holding'in geçmişi, 1925'te kurulan Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'ye dek uzanır. 1920'lerde yörenin en büyük toprak sahiplerinden olan Eliyeşil ve Karamehmet ailelerinin ortaklığıyla kurulan bu şirket, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Tarsus'taki Mavromati, Mersin'deki Şaşatiler fabrikalarını devraldı. Şirketin ilk büyük sermaye birikimi II. Dünya Savaşı sırasında, savaş koşulları nedeniyle, dokuma sanayii ürünlerine olan yüksek talepten yararlanılarak gerçekleştirildi. 1930'larda çok uluslu şirketlerin, Türkiye temsilciliğini almaya başlayan bu aile şirketinin asıl gelişmesi 1950'lerde olacaktı. 1950'ler Türkiye'ye, özellikle Çukurova'ya tarım makinelerinin hızla girdiği bir dönemdi. Şirket, tarım araç ve gereçlerinin ithalatı ve pazarlamasını üstlenerek, bölge pazarlarının büyük bir kısmını eline geçirdi.

Çukurova grubunun 1950'lerdeki en önemli girişimi, iş makineleri ithalatçılığı idi ve bu girişim, aile şirketinin holdingleşmesi sürecinde bir dönüm noktası oldu. Çukurova'da 1950'lerde başlayan karayolu, baraj gibi büyük çaplı altyapı yatırımlarında kullanılan iş makinelerinin hemen tümünü Karamehmet ve Eliyeşil aile şirketi ithal ediyordu.

Çukurova Holding,Caterpillar'ın temsilciliği ve kısmen imalatçılığıyla her yıl yaklaşık 100 milyon dolarlık iş makineleri satın alan Türkiye iç pazarının büyük bir bölümünü (yaklaşık % 90) elinde tutuyordu. Dünyanın en büyük iş makineleri şirketlerinden biri olan Caterpillar'ın Türkiye temsilciliğinin Çukurova grubuna sağladığı olanaklar yalnızca, 1981'e gelindiğinde toplam sayısı 15.000'e ulaşan bu makinelerin pazarlanmasıyla sınırlı kalmıyor, binlerce araçtan oluşan bu iş makineleri parkının gereksindiği yedek parçaların önceleri ithalat yoluyla, 1970'lerden sonra da kısmen üretim yoluyla karşılanması şirkete çok yüksek bir gelir sağlıyordu.

Çukurova grubunun 1920'lerde tarımdan ve tarıma dayalı sanayiden daha sonra ise tarım araç ve gereçleriyle, 1950'lerden sonra iş makineleri ithalatından sağladığı yüksek kazanç, şirketin devleşmesine yol açarken, 1954'te Pamukbank'ın kurulmasıyla holdingleşme sürecinin bir başka önemli aşamasına geçilmiş oldu.

1960'lara oldukça büyük bir sermaye grubu olarak giren Karamehmet ve Eliyeşil grubu, Kurumlar Vergisi Kanunu'nun holdinglere sağladığı önemli avantajdan da yararlanarak yeni şirketler kurmaya başladı. 1960'larda kurulan şirketler genellikle, Çukurova grubunun öteden beri uğraştığı, ithalata yönelik ticaret şirketleriydi. Bu dönemde kurulan sanayi şirketleri ise, daha çok ithal edilen iş makinelerinin bazı parçaları ile yedek parça üreten kuruluşlardı.

1970'lerin en büyük birkaç holdinginden birisi olan Çukurova Holding, 22 Temmuz 1972'de 120 milyon TL'lik bir sermaye ile kuruldu. Şirketin 1960'lara değin Çukurova bölgesi ve İstanbul'la sınırlı kalan sınai faaliyet alanı 1970'lerde Türkiye'nin tüm sanayi bölgelerine dağılmıştı.

Çukurova Holding'in ticari ve sanayi faaliyetlerde gösterdiği hızlı gelişme bankacılık alanında olağanüstü boyutlara ulaştı. Pamukbank'ın 1976'da 1.634 milyon TL olan mevduatı 1981'de cari fiyatlarla 84.615 milyon TL'ye ulaşmıştı. Mevduat artışına koşuta olarak sermayesini artırmak gereğini duyan Pamukbank, 100 milyon TL olan sermayesini 1980'de 1.200 milyon TL'ye çıkartmıştı.1976-1981 döneminde Pamukbank'ın iştirakleri de olağanüstü boyutlara ulaştı. Banka sağladığı mevduatı büyük ölçüde bu iştiraklerde ve Çukurova Holding bünyesindeki kuruluşların finansman gereksinimini karşılamakta kullanmaktaydı. Bu dönemde, bankanın iştirakleri cari fiyatlarla 64,7 milyon TL'den 3.152 milyon TL'ye çıkmıştı.

Bankanın bu dönemde elde ettiği kâr tutarı da 29 milyon TL'den 1.652 milyon TL'ye yükseldi.

1976-1981 gibi kısa sayılabilecek bir dönemde bankanın gösterdiği ou olağanüstü gelişme, Pamukbank'ı Türkiye'nin en büyük 5 özel bankasından biri durumuna getirdi.

Çukurova Holding'in, bankacılık alanında gösterdiği bu gelişme, sadece Pamukbank'la sınırlı kalmamış, holding, 1970'lerin ikinci yarısında hayli gerileyen ve çökme durumuna gelen Yapı ve Kredi Bankası'nın hisselerini satın almıştır. Yapı ve Kredi Bankası, 1970'lerin son yıllarında içine düştüğü bunalım nedeniyle, hisselerinin büyük bölümünü satışa sunmuş, ama alıcı bulamamıştı. Yapı ve Kredi Bankası'nın bu hisselerini, Çukurova Holding'in en büyük ortağı olan Mehmet Emin Karamehmet satın aldı. Banka, Çukurova Holding'in eline geçince deneyimli bir uzman kadro ve holdingin desteğiyle 1981'de çok büyük bir aşama yaparak, eskiden olduğu gibi İş Bankası'nın ardından ikinci büyük özel banka durumuna geldi.

Yapı ve Kredi Bankası'nın hisselerinin Çukurova Holding'in eline geçmesi, kredi maliyetinin çok yüksek düzeylere çıktığı 1980'lerde, holdingin finansman gereksinimini karşıladığı gibi, daha önce Yapı ve Kredi Bankası'nca denetlenen veya Yapı ve Kredi Bankası'nın iştiraki olan birçok büyük kuruluşun da Çukurova Holding'in denetimi altına girmesine neden oldu.

1970'lerin sonunda Çukurova Holding'in denetimi altına giren bir başka banka da 1888'de kurulan ve hisseleri Çukurova Holding'ce satın alındıktan sonra, sermayesi artırılarak, ismi değiştirilen Selanik Bankası idi. İki yabancı sermaye kurumunun (Fininvert ve Banque Union Européenne) ortak girişimi olan bu banka, Çukurova Holding'in eline geçtikten sonra, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ adını aldı.

Çukurova Holding'in mali alandaki faaliyetleri, bankacılıkla sınırlı değildir. 1970'lerin sonlarına doğru, Türkiye para piyasasında ortaya çıkan ve bankalara ciddi bir rakip olan bankerlik kuruluşlarından birisini de Çukurova Holding kurmuştu. Bu bankerlik kuruluşu, 1978'de faaliyete geçen,Genborsa, Menkul Değerler Ticareti Yatırım ve Finansman AŞ idi.

Holdingce denetlenen veya holdingin iştirak halinde bulunduğu öteki mali kurumlar şunlardır:

1976'da kurulan Anadolu Kredi Kartı Turizm ve Ticaret AŞ, Sınai ve Mali Yatırımlar Holding AŞ, Yatırım Finansman AŞ, Halk Sigorta TAŞ, Endüstri Holding AŞ ile holdingin ufak çaplı iştiraklerinin bulunduğu Merkez Bankası AŞ, Türkiye İmar Bankası TAŞ, İş Bankası AŞ, Sınai Kalkınma Bankası AŞ ve Halk Reasurans AŞ.

1980'de 188 milyar TL'lik cirosu, 37.000 çalışanı ve denetlediği 128 şirketle Türkiye'nin en büyük holdinglerinden biri olan Çukurova Holding, aile şirketi niteliğini son yıllarda da koruyordu. Ayrıca, iki aile arasındaki ortaklık ilişkisi akrabalık bağlarıyla pekiştirilmişti.

680 beygirlik bir su türbini ve 400 beygir gücünde bir motoru ile 120 beygirlik bir de istim makinesi vardı. 3.000 işçisi ve 50 memuru bulunan fabrika, çift vardiyayla çalışmaktaydı.

Fabrikada sportif faaliyetler de yapılıyordu. Tesisteki poligonda, işçilere 22 çaplı tüfeklerle silah kullanılması öğretilmekteydi. Ayrıca bir poliklinik, bir de okuma-yazma kursu vardı. İşçilerin mesleki eğitimi ise işbaşında oluyordu.

Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'nin ildeki öbür fabrikası Mersin'deydi. Yabancı sermaye ile işletilen ve Şaşatiler'ce kurulan fabrika, daha sonra İş Bankası'na geçmiş ve "İşpak" (İçel Pamuk ve Yağ AŞ) adını almıştı.

1944'e değin İş Bankası'nca işletilen fabrika, 27 Nisan 1944'te Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'ce satın alınmış, şirket fabrikayı satın aldıktan sonra önemli değişiklikler yapmış ve genişletmiştir.

Başlıca 8 bölümü bulunan fabrikada iplik, çırçır, yağ, sabun, teneke, çeltik, buz ve elektrik üretimi üniteleri vardı. Bunlardan yağ, sabun, çırçır ve teneke üniteleri, 1948'de büyük bir yangında tümüyle yandı. Fabrikanın bu yangın sonucu uğradığı zarar,1948 fiyatlarıyla 2 milyon TL idi. Öteki üniteleriyle üretimi süren fabrikada 15.000 iğ vardı ve günde çeşitli ölçülerde 700 paket iplik üretiliyordu. Fabrika, 30.000 kalıp buz üreterek, Mersin'in buz talebinin 3/4'ünü karşılıyordu. Ayrıca fabrikada, günde 15 ton buğday öğütülüyor ve 20 ton çeltik işleniyordu. 40 ton çiğit işlenerek, 4 ton saf yağ çıkartılmakta, kalan yağ tortusundan ise ikinci kalite bir sabun üretilmekteydi. Çırçır ünitesinde ise, günde 10 ton pamuk işlenmekteydi. Fabrika enerji gereksinimini 100 beygirgücündeki bir dizel ve 350 beygirgücündeki Hoffman lokomobilinden karşılamaktaydı. Talep olduğunda, Mersin'in elektrik gereksinimi de fabrikadan sağlanırdı. 1949'da 800 işçi ve 40 memur çalışan fabrikada, şirketin Tarsus fabrikasında olduğu gibi sosyal faaliyetler de vardı.

İldeki en eski fabrikalardan biri de Tarsus'taki Rasim Dokur Bez ve İplik Fabrikası idi. 1911'de kurulan fabrikanın kapasitesi daha sonraki yıllarda yapılan değişiklik ve eklemelerle artırılmıştı. Fabrikada 1914'te yılda 300 ton iplik, 1 milyon metre bez, 1949'da ise 1.000 ton iplik ve 7 milyon metre bez üretilmişti. Toplam 800 beygirgücünde makine, yaklaşık 10.000 iğ ve 100'den fazla dokuma tezgâhı bulunan fabrikada, 1.500 işçi ve 30'dan fazla memur, çift vardiyayla çalışmaktaydı. 10 yataklı bir reviri olan fabrikada, ayrıca sosyal faaliyetler de vardı.

İplik ve dokuma fabrikaları dışında, Çukurova imalat sanayiinde önemli bir yer tutan ve bölgede ilk gelişen sanayi dalı olan çırçır ve prese fabrikaları, Cumhuriyet'ten sonra daha da çoğalmıştır. 1937'de, aynı zamanda dış ticaretle uğraşan Abdülkadir Perşembe'nin Mersin'de açtığı fabrika bunlardan biridir. Enerji gereksinimi 50 beygir gücündeki bir dizelle karşılanan fabrikada, 14 çırçır makinesi, iki çevirme, bir sifleme, bir kırma ve bir balya presesi vardı. 32 kişi çalışan fabrikanın kapasitesi, günde 1.700 kg pamuk ve 3.200 kg çiğit idi. Ayrıca, günde 15 balya da prese yapılmaktaydı.

Tablo 15
1979'da İçel'de Büyük İmalat Sanayiinin Yapısı (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	95,2	94,3	91,0	90,9
Devlet	4,8	5,7	9,0	9,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payları				
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	28,6	5,8	2,4	4,0
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	19,0	47,1	41,2	34,3
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	7,9	1,4	1,0	0,6
Kimya Sanayii	12,7	18,3	33,2	30,0
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	14,3	18,6	17,5	23,8
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	17,5	8,8	4,7	7,3
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	63	12.331	9.557.007*	2.012.427*

* Bin TL.

(DİE, 1979 Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları)

Fabrikanın yıllık üretimi ise 500 ton pamuk ve 800 ton çiğitti.

İlde bulunan bir başka çırçır ve prese fabrikası da, 1904'te Mersin'de Zelviyan ve Mıgırdıç Kardeşler'ce kurulan ve 20 yıla yakın bu kardeşlerce işletildikten sonra, Cumhuriyet Dönemi'nde hazineye geçen fabrikaydı. 1926'da da Hacı Ömer ve Ziya Bey adındaki kişilere satılan fabrika, bu kişlerce de kârlı biçimde işletilememişti. Fabrika, 1944'te Mersinli çiftçi ve tüccar Mustafa Güleç'ce satın alınmıştır. Yılda 500 ton pamuk işleyebilecek kapasitede olan fabrikada, 64 beygirgücünde bir lokomobil sistemi vardı. Bir bölümü ahşap, bir bölümü kâgir olan iki katlı fabrikada 23 çırçır, 1 prese ve 1 şifleme makinesi vardı. Mevsimine göre 70-75 işçi ve 5 memur çalışmaktaydı. Kurulduğunda, oldukça ilkel bir teknolojiyle çalışan fabrikada, daha sonraki yıllarda bazı değişiklikler yapıldıysa da, fabrikanın sanayi bölgesinde bulunmaması nedeniyle, daha fazla genişletilmesi ve yenilenmesi mümkün olamamıştı.

İlde, ulusal pazara yönelik gelişmiş dokuma sanayiinin yanında, bir de daha çok bölgesel talepleri karşılamaya yönelik tarıma dayalı başka sanayi kolları vardı. Bunlardan, Mersin Cumhuriyet Un Fabrikası, 1949'da Mersin'in tek un fabrikasıydı. 75 beygirgücünde bir su türbini ile çalışan fabrikada, 80 beygirgücünde bir gazojen makinesi, 6 "MİAG" silindirli ve 16'lık 3 tane elek vardı. Buğday üretimine göre 14-20 kişi çalışan fabrika, üç vardiyalı çalıştığı zaman, yaklaşık 10 ton buğday öğütebiliyordu. Fabrikanın Mersin'de Cumhuriyet Un Fabrikası Satış Deposu vardı.

1949'da, İçel imalat sanayiindeki ilginç bir işyeri de Pozcu Çiftliği idi. Bu büyük ve modern çiftliği, Silifke yolu üzerinde, tüccar ve çiftçi Şevket Pozcu kurmuştu. Dış ticaret ve müteahhitlikle uğraşan Şevket Pozcu, Doğu Anadolu demiryollarının yapımında da müteahhitlik yapmış, daha sonra çiftçiliğe yönelerek 950 dekarlık Pozcu Çiftliği'ni kurmuştu. Çiftlikte, sabun, portakal şarabı ve limon suyu üretimi yapılmaktaydı.

Çiftliğin sabun üretim ünitesinde, yılda 400 ton çeşitli türlerde sabun üretilmekteydi. 1948'de üretime başlayan portakal şarabı fabrikası ise, Türkiye'nin bu alanda üretim yapan ilk ve tek fabrikasıydı. 1948'de 2 ton, 1949'da 20 ton üretilen şarap, Ankara ve İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerinde pazarlandığı gibi, yabancı ülkelere, özellikle İngiltere'ye de gönderiliyordu. Portakal şarabı, büyük bir talep olmasına karşın, talebi karşılayacak düzeyde üretilemiyordu. Üretimde kullanılan turunçgillerin, suyu alındıktan sonra kalan posası gübre, kabuğu ise kınakına yapımında kullanılıyordu.

Pozcu Çiftliği'nde sabun ve portakal şarabından başka, bir de limon suyu üretilen bölüm vardı.

1950'LERDEN SONRA SANAYİ: İçel sanayiinde 1950'lerde çok önemli bir gelişme olmamakla birlikte, bu yıllarda tarımın ve buna bağlı olarak ticaretin hızla gelişmesi, il ekonomisinde büyük boyutlara varan bir sermaye birikimi sağlanmasına olanak verdi. XIX. yy sonlarından beri ilde varolan tarıma dayalı sanayi (iplik ve dokuma fabrikaları ve özellikle çırçır prese atölyeleri), 1950'lerde Çukurova'yı Anadolu'ya bağlayan modern ve genişletilmiş yolların açılmasıyla öncelikle iç pazara yönelik olarak belirli bir gelişme gösterdi.

1950'lerde Çukurova'daki tarım ve ticaret sermayelerinin gerçekleştirdiği birikim, 1960'larda hükümetlerce izlenen korumacı sanayileşme politikası çerçevesinde sanayi

yatırımlarına yönelmiştir. 1954'te yapımına başlanan ve 1961'de işletmeye açılan liman da sanayinin gelişmesini etkileyen önemli bir altyapı tesisidir. 1960'larda il imalat sanayiinde gerçekleşen en önemli yatırım, Mersin'de kurulan ATAŞ Rafinerisi'ne yapılmıştır. Bu yıllarda yerel sermaye hâlâ daha çok tarıma dayalı sanayi ile ticarete ağırlık vermekteydi. Sanayi yatırımlarına yönelme, asıl 1960'ların sonlarında başladı. İçel, 1970'lerde il dışı sermayenin de ilgisini çektiğinden, sanayileşme süreci bu dönemde çok hızlandı.

1967'de Sabancı Grubu'nun, 1972'de de Karamehmet ve Eliyeşil ailelerinin (Çukurova Holding) holdingleşme sürecini tamamlamaları ile Çukurova'ya yatırım yapabilecek sermayenin ve yapılacak yatırımların niteliği az çok kesinleşmişti. 1970'lerde İçel'e yapılan yatırımların büyük bir bölümü, başta bu ikisi olmak üzere holdinglerce gerçekleştirilmişti.

İçel imalat sanayiine, altyapı yatırımları dışında hemen hemen hiç kamu yatırımı yapılmamıştır. İçel imalat sanayiindeki kamu yatırımları, daha çok katılım biçimindeydi.

1970'LERDE İÇEL İMALAT SANAYİİNİN YAPISI: 1970'lerde İçel imalat sanayii, hemen hemen tümüyle büyük holdinglerin ve piyasanın önemli bölümünü denetleyen büyük tekelci firmaların egemenliği altında gelişmiştir. Bu dönemde, ilde yapılan yatırımlarda ilk sırayı kimya sanayii almaktadır. Kimya sanayii, daha çok bölge tarımının gereksinim duyduğu maddelerin üretilmesine yönelikti. Bu dönemde de yine oldukça hızlı gelişen taşa-toprağa dayalı sanayideki başlıca işyerleri, çimento ve cam fabrikalarıydı.

Ataş'ın üretime girmesiyle, 1964'te ilde yaratılan katma değer içinde kimya sanayiinin payı % 64,8'e çıkmıştı. 1970'lerde hızlı bir gelişme göstermesine karşın, bu kesimin katma değer içindeki payı 1979'da

Çukurova Holding'in İçel ve İçel Dışındaki Kuruluşları

ÇİMSATAŞ: Çukurova İnşaat Makineleri Sanayii ve Ticaret AŞ Çimsataş, 1972'de Amerikan "Caterpillar Tractor Co" çok uluslu şirketi ile yapılan lisans anlaşması çerçevesinde paletli ve lastik tekerlekli inşaat ve hafriyat makineleri ile her türlü kamyon ve çekicilerin aksam ve yedek parçalarını üretmek amacıyla kurulmuştur. Tarsus-Mersin karayolunun 11. km'sinde bulunan tesisin yıllık kapasitesi 3.000 ton blok parça döküm olan döküm ünitesi, 1979'da üretime başlamıştı. Sürekli gelişim gösteren Çimsataş, yeni ünitelerin eklenmesiyle, entegre bir tesise dönüşmüştür. 1982'de 5 üniteden oluşan Çimsataş'ın üniteleri; inşaat makineleri ve ağır iş kamyonları üretim ünitesi, inşaat makineleri ve parça üretim ünitesi, dövme ünitesi, döküm ünitesi ve takım aparat ve kalıp üretim tesisleri idi.

ÇUKUROVA SANAYİ İŞLETMELERİ TAŞ: Karamehmet ve Eliyeşil ailelerinin ilk şirketi olan bu kuruluş, 1925'te kurulmuştu. 1925'te yalnızca 1 fabrikası bulunan şirketin, Tarsus Fabrikası'nın kapasitesi 5.000 iğ idi. 1933'te 20.000 iğ kapasiteye çıkartılan fabrikaya, ayrıca 130 dokuma tezgâhı eklenmişti. 1944'te 24.000 iğ ve 630 dokuma tezgâhı olan Mersin Fabrikası'nı da satın alan kuruluş, sürekli bir gelişim göstererek, Türkiye'nin bu alandaki en büyük kuruluşlarından biri oldu. 1980'lerde Mersin Fabrikası'nın 47.980 iğ, 688 tezgâhı vardı. Yıllık kapasitesi 7.200 ton bobin iplik ve 21 milyon m kumaş idi. Tarsus Fabrikası'nın yıllık kapasitesi 6.600 ton iplik, 18 milyon m kumaş, 1.500 ton bükülmüş iplik olup, 540 tonluk iplik boyama kapasitesi vardı.

ÇUKROMSAN: Çukurova Krom Bileşikleri Sanayii ve Ticaret AŞ, 1979'da sodyum dikromat ve sodyum sülfat üretmek amacıyla 300 milyon TL sermaye ile kurulmuştur.

Sodyum dikromat, deri, dokuma, boya, kibrit, ağaç kaplama ve krom levha sanayiinde ana hammadde olarak; sodyum sülfat ise, deri, dokuma ve boya sanayiinde ana madde olarak kullanılmaktadır.

Mersin'de yapımına başlanan fabrikanın üretim kapasitesi 25.000 ton/yıl sodyum dikromat ve 8.500 ton/yıl sodyum sülfattır.

Toplam yatırım tutarı, 1980 fiyatlarıyla 3,5 milyar TL'yi bulacak olan tesis, teşvik belgesi almıştır.

Dış finansman ve makinelerin ithalatını Sovyetler Birliği'nin Neftechimpromexport Firması sağlamıştır. Kullanılacak teknoloji ise, dünyanın bu alandaki en ileri teknolojisidir.

ÇUMİTAŞ: Çukurova Makine İmalat ve Ticaret AŞ, 1968'de John Deere lisansı ile tarım araç ve gereçleri üretmek amacıyla kurulmuştur. 1982'de sermayesi 1.160 milyon TL olan firmanın üretim kapasitesi biçerdöver için 1.200 adet/yıl, traktör için 5.000 adet/yıl'dır. 1981'de biçerdöver üretiminde yerli malzeme kullanımı % 65, traktörde ise % 20 idi. 130.000 m2 alana kurulu olan tesisin, 45.000 m2'lik bölümü (30.000 m2 traktör fabrikası, 15.000 m2 biçerdöver fabrikası) kapalı alandır.

Şirket, 1974'te 1,5 milyon dolar tutarında 127 biçerdöver ihraç etmiştir. 1982'de ise, İran'la 50 milyon dolarlık, 5.000 JD-2040 tipi (79BG) traktör ihraç bağlantısı kurulmuştur..

ÇUPOSAN: Çukurova Plastik Sanayii ve Ticaret AŞ, polietilenden ağır hizmet torbaları, cam elyaf takviyeli polyesterden sera örtüsü ve sarma boru, polivinil klorürden drenaj borusu üretimi yapmaktadır. Şirketin ürünlerinden plastik torbalar gübre sanayiinde, polypreplen örgü çuvallar soğan ve patates taşımasında, polyester levhalar seracılıkta ve sanayi inşaatlarında kullanılmaktadır. Şirketin Soda Sanayii AŞ için ürettiği 400 mm çapında, 50 km'lik ve 7 atmosfer basıncına dayanıklı sarma borular ile Tarsus'tan Mersin'e tuz eriyiği izale hattı döşenmiştir. Ayrıca, Arap ülkeleri için helezon şeklinde drenaj boruları üretilmiştir. Bu daldaki üretimin hammaddesi hemen hemen tamamen dışarıdan sağlanmaktadır.

ETKEN (Tekstil, Endüstri, Ticaret AŞ): 1974'te Mersin'de kurulan şirket, 1978'de Çukurova Holding'in kontrolüne geçti. Şirket, çeşitli tekstil ürünleri ihracatını gerçekleştirmektedir. 1979'da şirketin yaptığı ihracatın değeri 2,8 milyon dolar idi.

Çukurova Holding'e bağlı olup, İçel ve dışında faaliyette bulunan başlıca kuruluşlar şunlardır:

Çukurova İthalat ve İhracat TAŞ, Çukurova Ziraat Endüstri ve Ticaret AŞ, Çukurova Dış Ticaret AŞ'den oluşan ticaret şirketleri; Avor İnşaat, Gıda, Tekstil ve Kimya Sanayii ve Ticaret AŞ, Çukurova Kimya Endüstrisi AŞ, Çukurova Gıda Sanayii ve Ticaret AŞ, Maysan, Makine ve Yedek Parça Sanayii ve Ticaret AŞ, Mayda, Makine ve Yedek Parça Sanayii ve Ticaret AŞ, Çukurova Çelik Endüstrisi AŞ'den oluşan sanayi kuruluşları, Genel Denizcilik Nakliyat AŞ, Hasa Ticaret Sanayi Nakliyat Limited Şirketi'nden oluşan ulaştırma kuruluşları, Pamukbank TAŞ, Yapı ve Kredi Bankası AŞ, Türkiye Genel Sigorta AŞ, Genborsa, Menkul Değerler Ticareti Yatırım ve Finansman, Anadolu Kredi Kartı Turizm ve Ticaret AŞ'den oluşan mali kuruluşlar; Baytur, İnşaat, Taahhüt AŞ, Genel İnşaat ve Reklam AŞ'den oluşan inşaat şirketleridir.

Çukurova Holding'in önemlice iştirakinin bulunduğu kuruluşların başlıcaları; Türk Henkel Kimyevi Maddeler Sanayii ve Ticaret AŞ, Çanakkale Çimento Sanayii AŞ, Auer İmalat AŞ, Turyağ-Türkiye Yağ ve Mamulatı AŞ, Robert Bosch Türk Motorlu Araçlar Yan Sanayii AŞ, Vize Gıda Sanayii ve Ticaret AŞ, Eternit Sanayii AŞ, Ağro-San Mücadele İlaçları Limited Şirketi, Döktaş, Dökümcülük Ticaret ve Sanayi AŞ, Türk Kablo AO, Kaplamin Ambalaj Sanayii ve Ticaret Halk AŞ, Binbirdirek Mat baacılık Sanayii AŞ, Kartaltepe Mensucat Fabrikaları TAŞ, Ak-Al Tekstil Sanayii AŞ, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ, Halk Sigortaları TAŞ, Endüstri Holding AŞ ve Bayındırlık İşleri AŞ'dir.

Ayrıca Çukurova Holding'in 21 kuruluşta küçük miktarda iştiraki vardır.

ancak % 33,2'yi buluyordu (Tablo 15).

1964'te katma değer içindeki % 29'luk payı olan dokuma sanayii ise, özellikle Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ'nin 1970' lerde kapasitesini birkaç kat artırmasıyla önemli bir gelişme göstererek, 1979'da il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 41,2'sini gerçekleştirmişti. Katma değer açısından il imalat sanayiinde ilk sırayı dokuma tutmaktaydı. 1964'te il imalat sanayiindeki dokuma ve kimya dışındaki öbür dalların toplam payı % 6,2 iken, 1970'lerde bu dallarda gerçekleşen önemli gelişme sonucunda, katma değer içindeki payları 1979'da % 25,6'ya çıkmıştı. Bunlar arasında taşa-toprağa dayalı sanayinin payı % 17,5, metal eşya, makine imalat sanayiininki % 4,7 idi.

DOKUMA VE GİYİM SANAYİİ: İçel imalat sanayiinde öteden beri en büyük yeri tutan dokuma ve giyim sanayii, 1970'lerde il imalat sanayiinde ortaya çıkan çeşitlenmeye ve öbür dallarda büyük boyutlu tesisler kurulmasına karşın eski yerini koruyordu.

1979'da dokuma ve giyim dalındaki 10'dan fazla kişi çalışan 12 işyerinde il imalat sanayiinde çalışan toplam 12.331 kişinin % 47,1'ini oluşturan 5.808 kişi çalışıyordu. Ayrıca, il imalat sanayiinde yaratılan toplam katma değerin % 41,2'si bu dalda yaratılıyordu. Dokuma ve giyim sanayiinde faaliyet gösteren en büyük işletme, Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ idi *(Bak. Çukurova Holding).* Bu daldaki öbür büyük işletmeler de Tarsus'ta 824 kişi çalışan, yılda 1 ton sentetik elyaf, 290 ton pamuklu dokuma üretim kapasiteli Berdan Tekstil Sanayi ve Ticaret AŞ (en büyük paydaşı Kasım Eken'dir) ile yaklaşık 40 kişi çalışan 360.000 m ham bez üretim kapasiteli Akay Dokuma Sanayii idi.1970'lerin ikinci yarısında üretime geçen YİDAŞ (Yavuzlar İplik Dokuma Sanayii AŞ) da bu dalın en büyük işyerlerinden biriydi. Mühendislik ve danışmanlık hizmetleri bir Amerikan firmasınca yapılan tesis, 10-40 numara arasında 9 çeşit pamuk ve polyester iplik üretmektedir. 650 kişi çalışan fabrika, 75.000 iğlik olup, üretim kapasitesi yılda 12.000 ton ipliktir.

Bu dalda çalışan büyük ölçekli bir fabrika da Çukobirlik Fabrikası'dır.

İlde iplik ve dokuma fabrikalarından başka, bu dalda faaliyet gösteren çırçır ve prese fabrikaları da il imalat sanayiinde önemli bir yer tutar. Bunlardan Mersin' deki Perşembeler Çırçırlık Kol Şti., İçel'in en eski kuruluşlarından biridir. Üretim kapasitesi 750 ton/yıl çırçırlanmış pamuk olan fabrikada, yaklaşık 70 kişi çalışmaktadır. Bu alandaki bir başka fabrika ise, geçmişi XX. yy başlarına uzanan Güleç Çırçır ve Prese İplik Fabrikası'dır. 45 kişi çalışan bu fabrikanın üretim kapasitesi 81 ton/yıl iplik ve 300 ton/yıl çırçırlanmış pamuktur. Ayrıca, Tarsus'ta bulunan İbrahim Kozanoğlu ve Ort. Koll. Şti'nde yaklaşık 170 kişi çalışmaktadır. Bu tesisin üretim kapasitesi 60.000 m/yıl kanaviçe ve 450 ton/yıl pamuktur. Tarsus'taki bir başka fabrika da Emel Pamuk Tic. Ltd. Şti'dir. 25 kişi çalışan fabrikanın üretim kapasitesi, yılda 57.000 m kanaviçe ve 1.200 ton pamuktur.

KİMYA SANAYİİ: 1979'da il imalat sanayiinde yaratılan katma değer bakımından dokuma sanayiinden sonra % 33,2'lik payla ikinci sırayı alan bu dal, 1962'de Ataş'ın açılmasıyla gelişmeye başlamış, 1970'lerde Türkiye'nin en büyük holdinglerinin yatırımlarıyla son yıllardaki durumuna gelmiştir. 8 işyerinde 2.259 kişi çalışan kimya dalı, 1979'da il imalat sanayiinde en fazla yatırım (% 44,7) yapılan daldı.

Bu dalda faaliyet gösteren işyerlerinin başlıcaları; ATAŞ *(Bak. ATAŞ),* Plassa *(Bak. Sabancı Holding),* Çuposan *(Bak. Çukuruova Holding)* Akdeniz Gübre Sanayii AŞ *(Bak. Akdeniz Gübre Sanayii AŞ),* Soda Sanayii AŞ ve Mensucat Boyaları Sanayii TAŞ idi.

Türkiye'nin ilk soda fabrikasını işletmek üzere, Soda Sanayii AŞ, 23 Ekim 1969'da kurulmuştur. Fabrikanın yapımına, 1973'te Mersin'de başlandı. Tesislerin makine ve donanımının kurulması hizmetleri Fransız Krebs ve Polonya Polimex-Cekop firmalarınca gerçekleştirilmiştir. 1975'te işletmeye açılan tesisin, kapasitesi yılda 150.000 ton soda idi. Bunun, 83.200 tonu cam sanayii için üretilen ağır soda, 57.300 tonu deterjan, tekstil, kâğıt, alüminyum, kimya sanayii ve su arıtma için üretilen hafif soda idi. Fabrikada ayrıca, boraks, meşrubat ve kabartma tozu yapımında kullanılan 18.200 ton rafine sodyum bikarbonat üretilmekte idi. Tesisin genişletilme çalışmaları 1981'de tamamlanmış, üretim kapasitesi 330.000 ton/yıla çıkartılmıştı. Bu amaçla, 1981'de yenileme ve genişletme çalışmaları için, 4,7 milyar TL'lik yatırım yapılmıştır. Genişletme yatırımları sodyum silikat tesisleriyle ilgiliydi. Fabrikanın yatırımlarında önemli bir yer tutan tuzlu su boru hattı Çuposan'ca yapılmıştır.

1981'de 715 kişi çalışan fabrikada, 51.000 ton hafif soda, 61.000 ton ağır soda ve 6.000 ton rafine sodyum bikarbonat üretilmişti. Üretimin 118.000 ton olarak gerçekleşmesi, fabrikada ortaya çıkan bir arıza nedeniyle üretimin 1/3 oranında düşmesinden kaynaklanmaktaydı. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'ye bağlı bir kuruluş olan şirket, 1981'de 2,8 milyar TL'lik bölümü topluluk içine olmak üzere toplam 4,1 milyar TL'lik satış ve 6 milyon dolarlık ihracat yapmış ve 211 milyon TL kâr etmişti.

İçel kimya sanayiindeki bir başka fabrika da Mensucat Boyaları Sanayii TAŞ idi. 20 ortağın katılımıyla kurulan fabrikada 476 kişi çalışmaktaydı. Dokuma sanayiinde kullanılan boyaları üreten fabrikanın üretim kapasitesi yılda 2.000 tonun üzerindedir.

Kimya sanayiindeki öteki işyerlerini sabun fabrikaları ve imalathaneleri oluşturmaktadır. Bunların en büyüğü, Çukobirlik Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası'dır *(Bak. Gıda Sanayii).*

TAŞA-TOPRAĞA DAYALI SANAYİ: İçel, imalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde % 17,5'lik payla önemli bir yer tutan taşa-toprağa dayalı sanayide özellikle çimento ve cam sanayii alt dalları gelişmiştir. İlk çimento fabrikası, 1957'de üretime geçen küçük ölçekli Tarsus Beyaz Çimento Fabrikası'ydı. 25.000 ton/yıl kapasiteli fabrikada 7.500 ton dolayında üretim yapılmaktaydı.

Çimento alanında kurulan ikinci fabrika çok daha büyük ölçekli Çimsa Tesisleri'dir. Kapasitesi yılda 1 milyon ton olan fabrikanın ayrıca toz kireç ve beton briket üniteleri, ayrıca çimento torbası üreten bir kâğıt fabrikası vardı *(Bak. Sabancı Holding).*

Taşa-toprağa dayalı sanayideki en büyük işyerlerinden biri de Anadolu Cam Sanayii AŞ idi. 3 Kayserili tüccarın 10 milyon TL sermaye ile Mersin'de kurduğu ACS'nin ilk yatırımları 1965'te yapılmıştı. ACS ile ilgili yatırımlara başlandığı sırada, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ üretimde çok geri bir teknoloji kullanmasına karşın, Türkiye, şişe ve cam piyasasında tekel durumundaydı.

DPT'den teşvik gören ACS, ilk önce modern düz cam üretmek amacındaydı. Ama, Türkiye Şişe ve Cam Sanayii AŞ'nin tekelci gücünü kırmak ve bu tekel karşısında ciddi bir rakip yaratabilmek amacıyla, bir şişe üretim birimi kurması için ACS'yi etkiledi. ACS'nin o sırada Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ ile rekabeti asıl şişe piyasasında yapacağı düşünülmekteydi. Fabrikanın şişe üretim birimi, 1970'te, öbür birimleri de 1973'te üretime geçti. ACS üretime geçtiğinde, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ satış ve dağıtım kanallarını denetlediğinden tekelci durumunu koruyordu. Ayrıca, fiyatları % 20 indirerek, işletme sermayesi ve deneyimli yönetici ve işçi bakımından sıkıntı çeken ACS'nin rekabet gücüne bir darbe vurdu. Üstelik ACS, o sıralarda grevlerde de oldukça sarsılmıştı.

Ayrıca, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, yalnızca kendi malını satma garantisiyle satıcılara istedikleri kadar mal vermekteydi ve yoğun bir stok yaratma çabasına girmişti. İki firma arasında 3 yıl süren bu mücadeleden sonra, ACS, 1975'te Türkiye Şişe ve Cam Sanayii AŞ'nin eline geçti. ACS, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'nin eline geçtikten sonra, ACS'yi grevlerle hayli sarsmış olan sendika ile 2 yıllık bir toplu sözleşme yapıldı. Yönetim kadrosuna deneyimli uzmanlar getirildi ve işçiler eğitildi.

ACS, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'ye geçtikten sonra olağanüstü bir gelişme gösterdi.

1981'de 1.577 kişi çalışan fabrikada 69.200 ton düz cam ile 78.800 ton çeşitli cam sanayi kabı üretilmişti.

1981'de 1,3 milyar TL kâr elde eden tesis, kârını 1980'e göre % 231 oranında artırmıştı. ACS, 1981'de 9,9 milyon dolarlık bölümü düz cam, 18,5 milyon dolarlık bölümü de cam sanayi kapları olmak üzere toplam 28,4 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirmişti.

1981'de ACS'nin hisselerinin % 30'u İş Bankası'nın, % 12'si Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'nin, % 20'si Yapı ve Kredi Bankası'nın, % 6,5'i Fransız BSN Firması'nın, % 6,5'i Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası'nın, % 2,5'i Türk Ticaret Bankası'nın, % 22,5'i de başka kişi ve kuruluşlarındı. Daha önce, bir Belçika firmasının olan hisseler ise, Fransız firmasına geçmiş durumdaydı.

METAL EŞYA-MAKİNE İMALAT SANAYİİ: 1979'da il imalat sanayiinde yaratılan katma değerdeki % 4,7'lik payı oldukça önemsiz olmakla birlikte, 1970'lerden sonra hızla gelişen bu dalda faaliyet gösteren firmalardan bazıları, Türkiye çapında büyük firmalardır. Bunlardan, 1968'

de kurulan Çumitaş, traktör ve biçerdöver üretmektedir *(Bak. Çukurova Holding)*. Bir başka önemli firma da Mustafa Şaman Çelik Döküm ve Makine Sanayii AŞ'dir. 1980'de, Türkiye'nin en büyük 500 firmasından biri olan fabrikada 315 kişi çalışmaktaydı. Üretim kapasitesi 5.000 ton/yıl çelik yapı elemanı ve 13.725 ton/yıl çelik döküm olan fabrika Mersin'dedir.

Bu ana daldaki öteki işyerleri ise, atölye düzeyinin ötesine geçmemiştir. Bunlardan 1970'lerde 28 kişi çalışan Mersin'deki Akın Döküm Torna Atölyesi'nin kapasitesi yılda 1.100 ton çeşitli tipte dökümdü. Bu daldaki bir başka işyeri ise, Mersin'deki Demsan Ticaret ve Sanayi Koll.Şti. idi. Yılda çeşitli boyda 3.060 ton çivi üretebilen işyerinde 1970'lerde 55 kişi çalışıyordu.

Mersin'de yaklaşık 240 kişinin çalıştığı, su motorları üreten Sumas (Su Makine Sanayii) Koll.Şti'nin yıllık üretim kapasitesi, 1.000 tane motopomptur.

İlde, oldukça gelişmiş bir alt dal da akü imalatçılığıdır. Mersin'de toplanan bu işyerlerinin başlıcaları 1970'lerde 30 kişi çalışan ve yıllık üretim kapasitesi 30.000 akümülatör olan Afka Sanayi ve Ticaret Koll.Şti; 27 kişi çalışan ve yıllık üretim kapasitesi 30.000 akümülatör olan Yıldırım Koll.Şti ve 13 kişi çalışan yıllık üretim kapasitesi 30.000 akü kutusu olan Asa Ticaret Sanayi Koll.Şti. idi.

GIDA SANAYİİ: İçel'de oldukça gelişmiş ve modern teknoloji kullanan bir gıda sanayii bulunmakla birlikte, dalın il imalat sanayiinde yaratılan katma değerdeki payı hayli küçüktür. 1979'da 18 işyerinin yer aldığı bu dalda, 713 kişi çalışıyor ve il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 2,4'ü gerçekleştiriliyordu.

Gıda sanayiindeki en büyük işyeri Tarsus'taki Karamehmetler Yağ Sanayii ve Ticaret AŞ idi. Bu fabrikanın sahibi,Çukurova Holding'in en büyük ortağı olan Karamehmet Ailesi'ydi. 1970'lerde yaklaşık 200 kişi çalışan ve üretim kapasitesi 2.352 ton/yıl rafine yağ, 2.475 ton/yıl ham yağ, 6.324 ton/yıl küspe olan fabrika, Türkiye' nin en büyük yağ fabrikalarından biriydi. 1980'de Türkiye'nin en büyük 500 firması arasında yer alan şirketin cirosu 363 milyon TL idi. İldeki öbür büyük ölçekli yağ fabrikası Çukobirlik Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası'ydı. 1970'lerde 170'i aşkın işçi çalışan fabrikanın üretim kapasitesi 2.040 ton/yıl sabun, 48 ton/yıl sabun tozu ve 4.003 ton/yıl küspe idi.

Tarsus'taki H.Barutçu Sabun ve Yağ Fabrikası'nın üretim kapasitesi ise, 1970' lerde 14.400 ton/yıl küspe ve 4.000 ton/yıl rafine yağ idi.

İlde gıda sanayiinin bir alt dalı olan yem sanayii de oldukça gelişmiştir. Yem Sanayii TAŞ'nin de katılımıyla kurulan 50'yi aşkın kişinin çalıştığı Çukurova Yem Fabrikası' nın üretim kapasitesi 12.000 ton/yıldır. Yem sanayiinde faaliyette bulunan bir başka kuruluş Mersin Yem Fabrikası Ltd. Şti'dir. 40'ı aşkın işçi çalışan bu fabrika yılda 628 ton yem üretecek kapasitededir.

İçel'deki gıda sanayii ile ilgili öteki işyerlerini un fabrikaları oluşturur. Bunlardan, 18 kişinin çalıştığı Özbaşarlar Ticaret Sanayii Limited Şirketi'nin yıllık kapasitesi 8.200 tonun biraz üzerindedir. Tarsus'taki, Çağlayan Un Fabrikası'nın 1970'lerdeki kapasitesi 8.555 ton/yıl idi.

Tablo 16
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	2.946	754	2.039	153
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	276	32	196	48
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	670	289	361	20
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	502	99	382	21
Kâğıt ve Basın Sanayii	52	5	43	4
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	210	30	165	15
Metal Ana Sanayii	3	—	1	2
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	1.094	261	806	27
Kimya Sanayii	82	23	44	15
Diğer Sanayi Dalları	57	15	41	1

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

ORMAN ÜRÜNLERİ VE MOBİLYA SANAYİİ: Orman ürünleri ve mobilya sanayii, il imalat sanayiinde yaratılan katma değerdeki payı, en az olan daldır (% 1).

Bu daldaki işyerleri daha çok, ilde üretilen turunçgillerin ambalajlanmasında kullanılan sandıkları yapan küçük atölyelerdir. Büyük bölümü, Mersin'de bulunan bu işyerlerinin başlıcaları, 1970'lerde 120 kişi çalışan ve yıllık üretim kapasitesi 2 milyon sandık olan Güven Narenciye Ambalaj Fabrikası; kapasitesi 1,5 milyon ambalaj sandığı olan Selahattin Özer İşletmesi; 60 kişi çalışan ve kapasitesi 1 milyon ambalaj sandığı olan Kemal Özel İşletmesi ile yaklaşık 90 kişi çalışan kapasitesi 1 milyon ambalaj sandığı olan Mahir Turan İşletmesi idi.

YATIRIMLAR, KATMA DEĞER VE ÜCRETLER: İçel'de yapılan sanayi yatırımlarının büyük bölümü, öteden beri özel kesimce gerçekleştirilmiştir. Küçük katılımların ötesine pek gitmeyen kamu yatırımları, daha çok özel kesimi destekleme amacını gütmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri sanayii tarıma dayalı olan İçel'de, 1970'lerden sonra yatırımlar imalat sanayiinin hemen tüm dallarında önem kazanmıştır.

İlde sabit sermaye yatırımları (1968 fiyatlarıyla) 1964-1972 arasında % 24,5, 1972-1979 arasında ise % 242,8 oranında artmıştır.

İlde yapılan yatırımlarda kamu kesiminin payı özel kesimle karşılaştırılamayacak denli küçüktür. Örneğin, 1979'da yatırımların % 98,9'u özel kesimce gerçekleştirilmişti.

1971-1979 döneminde ilde yapılan yatırımlar, 1968 fiyatlarıyla toplam 973 milyon TL'yi bulmuştu. Bu dokuz yıllık dönemde yapılan yıllık ortalama yatırım miktarı, yaklaşık 108 milyon TL idi. Yatırımların bu ortalamayı önemli ölçüde aştığı yıllar ise 1973 (310 milyon TL), 1975 (241 milyon TL) ve 1979 (159 milyon TL) idi.

İl imalat sanayiinde 1971-1979 arası yaratılan toplam katma değer, sabit fiyatlarla 15,2 milyar TL'ye ulaşmaktadır. İçel'de bu dönemde yaratılan katma değerin yıllara dağılımı oldukça düzensizdir.

1971-1979 arası yıllık ortalama katma değer 1,69 milyar TL'dir. İçel imalat sanayiinde yaratılan katma değer, 1976'ya değin bu ortalamanın üstünde olmuştur (1971'de 2 milyar TL, 1972'de 2,2 milyar TL, 1974'te 2,3 milyar TL). İzleyen yıllarda düşmeye başlayan katma değerin ortalamanın üstünde olduğu yıllar, petrol ürünlerine zam yapılan yıllardır. İmalat sanayiinde yaratılan katma değer 1977'de ortalamanın altına düşmüş, 1979'da ise dönemin en alt düzeyine inmiştir (804 milyon TL). İlde yaratılan katma değerde görülen bu azalma, kimya sanayiinde ortaya çıkan bunalım ile gübre ve soda sanayilerindeki grevlerden ve üretim darboğazlarından kaynaklanmaktadır.

Ücretlerin katma değer içindeki payı 1979'da % 21 ile Türkiye ortalamasının (% 37) oldukça altındaydı. Buna karşılık, işçi başına yaratılan katma değer, 1960'lardan başlayarak sürekli olarak yükseldi. İçel'de 1979'da cari fiyatlarla 775.039 TL olan işçibaşınakatma değer, 467.000 TL olan Türkiye ortalamasının hayli üstündeydi. Bu,İçel'deki yatırımların sermayenin yoğun oluşunun bir göstergesi olduğu gibi, ilde emek verimliliğinin de yüksekliğini kanıtlar. 1979'da il imalat sanayiinde işçi başına yaratılan katma değer, gıda ve metal eşyamakine imalat sanayileri dışındaki tüm dallarda Türkiye ortalamasını aşmaktaydı.

1979'da işçi başına katma değerin, sanayi dallarına göre dağılımı şöyleydi:

	İçel	Türkiye Ortalaması
Gıda	322.378 TL	333.352 TL
Metal Eşya-Makine İmalatı	413.564 TL	445.965 TL
Dokuma	677.712 TL	366.315 TL
Orman	533.514 TL	325.166 TL
Kimya	1.404.771 TL	1.038.086 TL
Taşa-Toprağa Dayalı Sanayi	731.598 TL	413.825 TL

KÜÇÜK SANAYİ: İmalat sanayiindeki büyük ölçekli yatırımların tümüyle holdinglerce gerçekleştirilmiş olmasına ve imalat sanayiinde yaratılan katma değerin büyük çoğunluğunun holdinglerce yaratılmasına karşın, ilde küçük sanayi de oldukça gelişmiştir ve dinamik bir yapıdadır.

İçel'de küçük sanayinin var olabilmesinin başlıca nedeni, ilin ve içinde yer aldığı bölgenin Türkiye'nin en gelişmiş tarım, ticaret, sanayi ve ulaştırma merkezlerinden biri olmasıdır.

İl küçük sanayiinde 1980'de 1.067 işyeri ile toplam 2.793 işyerinin % 38,2'sini oluşturan, metal-eşya ve makine imalat dalı başta geliyordu (Tablo 16). Bu daldaki işyerleri, büyük ölçüde bölge tarımında kullanılan araç-gereçlerin onarımı ve üretimi ile İçel'in özellikle 1970'lerde önemli bir deniz ve kara taşımacılığı merkezi oluşuna bağlı olarak sayıları hızla artan, kara ve deniz araçlarının onarımı ile ilgili işyerleriydi.

Metal-eşya ve makine imalat dalından sonra, 650 işyeri ile ikinci sırayı küçük çırçır ve dokuma atölyeleri almaktaydı. Bunları, 481 işyeri ile orman ürünleri sanayii izliyordu. Bunların büyük bir bölümü, bölgede üretilen turunçgiller iç ve dış pazarlara gönderilirken gerekli olan ambalaj sandıklarını yapan atölyelerdi.

Tablo 17
İçel'de Cirolarına Göre Ticaret Kuruluşlarının Dağılımı (1980)

		Toplam	1 Milyona Kadar	2-5 Milyon	5 + Milyon	Bilinmeyen
Toptan Ticaret	Toplam	705	105	198	401	1
	Gıda	493	68	128	297	—
	Tarım	77	18	32	27	—
	Diğerleri	135	19	38	77	1
Perakende Ticaret	Toplam	5.835	3.919	1.578	334	4
	Gıda	2.785	2.474	611	78	2
	Dokuma ve Giyim Eşyası	1.080	809	254	16	1
	Mobilya ve Ev Eşyası	710	443	201	66	—
	Kereste ve İnşaat	316	153	115	47	1
	Diğerleri	944	40	397	127	—
Genel Toplam		6.540	4.024	1.776	735	5

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Toptan ve Perakende Ticaret-Geçici Sonuçlar)

TİCARET

Ticaret, İçel'in merkezi Mersin'de öteden beri en önemli faaliyetlerden biri olagelmiştir. Aynı şekilde, Tarsus da çok eski bir ticaret merkezidir.

1980'lerde Mersin Limanı kapasite bakımından Türkiye'nin 2., Avrupa'nın 10. büyük limanı olmuştur. 1970'lerin ortalarında Ortadoğu bunalımı nedeniyle Beyrut Limanı'nın eski önemini yitirmesi sonucu, Avrupa'dan Ortadoğu'ya yönelik transit taşımacılığı aynı yıllarda Mersin'e kaymıştır. Mersin'in Türkiye'nin transit taşımacılık merkezi haline gelişi, İçel'de ticaret kesiminde bir "patlama"nın doğmasına yol açmıştır.

1975-1978 arasında ticaret kesiminin il gayrı safi hasılası içindeki payı % 9 dolayında oynamış, il ticaretinin ülke ticareti içindeki payı da aynı yıllarda % 1,5 olmuştur. İzleyen yıllarda ise, il ticaretinin hem il ticaretinin il gayrı safi hasılası hem de toplam Türkiye ticareti içindeki payı bu oranları çok aşmıştır.

1975 Nüfus Sayımı'na göre, toptan ve perakende ticaretle uğraşanlar ile otel ve lokanta işletenler il faal nüfusunun % 4,6'sını oluşturuyordu. 1980'lerde bu pay da çok artmıştır.

XIX. yy'ın ortalarındaküçük bir balıkçı köyü olan Mersin, 1850'lerde Çukurova'nın pamuk tarımına açılması ve 1886'da Adana-Mersin demiryolunun yapımından sonra, hızla gelişmiştir. XIX. yy'ın ikinci yarısında Çukurova'nın tarımsal zenginliklerinin deniz aşırı ülkelere ulaştırılması için bir limana gereksinim doğmuş ve bu gereksinimi karşılamak amacıyla çeşitli projeler üzerinde durulmuştu *(Bak. Adana, Tarih)*. Adana-Mersin demiryolunun yapımıyla bu tartışmalar noktalandı. Böylece, bu iki merkez arasında işbölümü kesinleşti. Adana Çukurova'nın merkezi olurken, Mersin bu zengin ovanın dışa açılan kapısı haline geldi. XIX. yy sonunda yapılan Mersin-Tarsus-Adana-Misis ve Mersin-Silifke karayollarının ikisinin de Mersin'den başlaması, Mersin'in durumunu daha da güçlendirdi. XIX. yy'ın sonunda Mersin'de çeşitli ticaret ve taşımacılık şirketleri kuruldu, konsolosluklar açıldı. 1879'da Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası, 1886'da Mersin Ticaret Odası kuruldu. İçel'in bir bölümünün Çukurova'da olması ilin yalnızca bir ihracat kapısı olarak kalmayıp, ticarete yönelik tarımsal üretimi de olanaklı kılmıştı. XIX. yy'ın sonlarında Tarsus, Çukurova'nın Adana'dan sonra gelen 2. büyük merkezi oldu.

İçel'de ticaretin gelişimi, Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdü. Mersin ve Tarsus'ta yaşayan Ermeniler, Kurtuluş Savaşı sırasında, Rumlar ise, "Mübadele"de İçel'den ayrılmışlar, ancak, ticari faaliyette uzmanlaşmış öteki azınlık gurubu olan Hıristiyan Araplar, Mersin'de kalmıştı. Ticaretle uğraşmak amacıyla, Mersin'e yerleşen ve hem Beyrut hem de İtalya ve Fransa ile ilişki içinde bulunan bu azınlıkların ildeki varlığı, ticaretin canlılığını korumasında önemli bir etken idi. Mersin'de ticareti canlı tutan bir başka etken ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İskenderun Türkiye sınırları dışında kaldığından, Mersin'in güneydeki tek liman olmasıdır. Mersin Limanı, 1930'larda tüm Orta Anadolu ile Doğu Anadolu'nun bir bölümünün dışa açılan kapısı işlevini üstlenmiş, Kahramanmaraş-Gaziantep-Kayseri, Konya-Niğde, Malatya-Elazığ-Diyarbakır'ın dış ticareti Mersin Limanı'ndan yapılmıştır. Siverek, Bitlis ve Van bile Mersin Limanı'nın art bölgesine(hinterland) giriyordu. Samsun-Sivas-Kayseri demiryolunun yapımından sonra, Orta Karadeniz Bölgesi illerinden yapılan ihracatın da bir bölümü Mersin'e kaymıştı. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra, Mersin'in işlevini bir ölçüde İskenderun Limanı üstlendi. Ama, Mersin Limanı, Türkiye'nin 3. büyük limanı olma özelliğini korudu. Bu gelişmede Mersin'in Doğu Akdeniz ticaretindeki elverişli konumu belirleyici rol oynamış olmakla birlikte, İçel'in zengin tarım potansiyelinin de yadsınamayacak bir etkisi vardı.

İçel'de ticaretin gelişmesi asıl, Mersin'in modern bir limana kavuşmasından sonra gerçekleşmiştir. 1954'te yapımına başlanan ve 1961'de açılan Mersin Limanı, dış ticareti daha da canlandırırken, ilde sanayinin gelişmesi için gerekli ön koşulları da yaratmıştır.

1962'de ATAŞ Rafinerisi'nin açılışı *(Bak. Sanayi)* ve 1960'larda Adana-Tarsus-Mersin karayolunun iki yanında pek çok sanayi tesisinin kuruluşu, Mersin Limanı'nı tarımsal ürünlerin yanı sıra, yapılmış ürünlerin gerek hammaddelerinin getirildiği gerekse ürünlerin ihracata sunulduğu bir liman durumuna getirdi.

Gelişimi 1970'lerde de süren İçel ticaretinde 1980'de "patlama" diye nitelenebilecek bir sıçrama gerçekleşti. 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları'nın ihracatı özendirmesi, Türkiye ekonomisinin Ortadoğu'ya açılışı ve bu ülkelerin pazarlarına yönelmesi, Lübnan İç Savaşı ve 1980 İran-Irak Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa'dan Ortadoğu'ya yönelen mal akımının Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki iki limanı olan Mersin ve İskenderun'a kayması, bu "patlamaya" yol açan temel etkenlerdir.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, İçel, 1980'lerin başında Türkiye'nin en canlı ticaret merkezlerinden biri olmuş, Mersin Limanı ise, Akdeniz ve Ortadoğu çapında önem kazanmıştır.

1970'lerin ortalarında ilde, Mersin ve Tarsus'un yanı sıra, Silifke, Erdemli ve Anamur'da da ticaret ve sanayi odaları vardı. Mut ve Gülnar'da ise, ticaret ve sanayi odası ajanlıkları açılmıştı.

İçel'deki ilk ticaret örgütü, 1879'da, Tarsus'ta kurulan Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası'dır. Onu, 1886'da Mersin Ticaret Odası izlemiştir *(Bak. Toplumsal Örgütlen-*

meler). 1968'de ticaret ve sanayi odasına dönüşene değin Mersin Ticaret Odası bağımsız varlığını korumuştur.

Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası'nın Cumhuriyet Dönemi'ndeki yöneticileri arasında, daha sonraları ilin önde gelen sermaye kuruluşlarından "Çukurova Holding"i kuracak olan Karamehmet ve Eliyeşil ailelerinden birçok kişi vardır.

İçel'deki ticari işyerleri arasında en önemli yeri, Mersin Ticaret Sicili'ne kayıtlı olanlar tutmaktadır. 1951'de 765 ve 1970'te 1.800 olan Mersin Ticaret Sicili'ne kayıtlı işyerleri sayısı, özellikle 1970'lerde hızla artarak, 1981'de 4.500'ü aşmıştır.

1951'de Mersin Ticaret Odası'na kayıtlı 765 tüccarın 662'si (% 86,5) gerçek kişi, 103'ü (% 13,5) ise tüzel kişiydi.

1981'de Mersin Ticaret Sicili'ne kayıtlı 4.586 işyerinin 3.606'sı (% 78,6) gerçek kişi, 980'i (% 21,4) tüzel kişi olup, şirketleşme zaman içinde gelişmiştir.

1980 Genel İşyerleri Sayımı'na göre, İçel'de toplam 6.540 ticari işyeri vardı (Tablo 17). Toplam işyerlerinin % 10,8'ini oluşturan 705 kuruluş toptan ticaretle, % 89,2'sini oluşturan 5.835 işyeri ise, perakende ticaretle uğraşıyordu. Toptancı işletmelerin % 52'si Mersin'de, % 26'sı Tarsus'taydı. Geri kalan %22'si öteki ilçelere dağılmıştı.

Aynı sayıma göre, toptan ticaretle uğraşan işyerlerinin % 14,9'unun cirosu 1 milyonun altında, % 28'inin cirosu ise 2-5 milyon arasındaydı. Toptancı işyerlerinin % 56,9'u ise 5 milyonun üzerinde ciro yapmıştı.

Toptancı işyerlerinin yaklaşık % 70'i gıda maddeleri ticaretiyle uğraşıyordu. İçel'deki 5.835 perakendeci işyerlerinin büyük bölümü (% 67'si) cirosu 1 milyonun altında olan görece küçük işletmelerdi. Perakendeci işyerlerinin yalnızca % 5,7'sinin cirosu 5 milyonun üzerindeydi.

İldeki perakendeci işyerlerinin 2/3'ü iki daldan birinde uzmanlaşmıştı. Bunlardan, % 47,7'si gıda, % 18,5'i ise dokuma ürünleri satıyordu.

İçel'deki ticaret faaliyetleri içerisinde en önemli yeri tutan Mersin Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı tacirlerin elde ettikleri ticari kazançların toplamı ile ortalama kazanç düzeyi 1976-1980 arasında şöyle olmuştur:

	Tüccar Sayısı	Elde Edilen Net Kazanç (1.000 TL)	Satılan Mal Miktarı (ton)
1976	3.023	169.106	52.030
1977	3.302	200.190	60.626
1978	3.615	281.543	77.881
1979	4.225	400.000	94.007
1980	4.586	600.000	130.832

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

1981'de ilde en çok vergiyi ödeyen 5 tüccar ve ödedikleri vergi miktarları şöyle idi:

	Vergi Tutarı (TL)
Erkut Kuzeyman (Gemi Acentesi, Taşımacı)	95.936.000
Zeki Ayan (Baklagiller İhracatçısı)	68.668.500
Romen Kumdereli (Taşımacı)	49.600.500
Hanri Atat	47.363.000
Ksenefan Tahirci (Taşımacı)	44.274.000

İçel ticaretinde tarımsal ürünlerin önemli bir yeri vardır. İldeki tarımsal üretim, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ticarete yönelik bir nitelik kazanmaya başlamış ve ticaret borsaları o yıllarda kurulmuştur.

MERSİN TİCARET BORSASI: Mersin Ticaret Borsası, "Ticaret ve Zahire Borsası" adı ile 1926'da kurulmuştur. Mersin Borsası, Türkiye'de kurulan 13. borsadır. Borsada çok çeşitli mallar işlem görür. Bunların başlıcaları, turunçgiller, tahıl ve tahıl ürünleri, baklagiller, yağlı tohumlar, canlı hayvan, bitkisel yağlar ve pamuktur. Mersin Borsası'nın tahıl, özellikle buğday ve baklagiller tahlillerini kusursuz denebilecek biçimde yapan, gelişkin bir laboratuvarı vardır. Mersin'in geniş art bölgesi ve limanı dolayısıyla borsa, yaygın bir alanda fiyatları etkilemektedir.

Mersin Borsası, pamukta Adana ve İzmir borsalarının etkisi altındadır.

TARSUS TİCARET BORSASI: İçel'deki ikinci önemli ticaret borsası Tarsus'tadır. Mersin'deki benzeri gibi, Tarsus Borsası da 1926'da kurulmuş, ancak 3 yıl sonra kapanmıştır. Borsanın yeniden açıldığı yıl 1952'dir. Tarsus Borsası'nda işlem gören maddeler, Mersin Borsası'ndakilerin aynısıdır. Tarsus Ticaret Borsası, büyük ölçüde Adana Ticaret Borsası'nın etkisi altındadır.

DIŞ TİCARET: Çukurova'nın tarımsal zenginliklerini dış pazarlara ulaştırmak işlevini üstlenen Mersin Limanı, asıl olarak bir ihraç limanıdır. Dış ticarette ihracat bu limanda hep önde gelen etkinlik olmuş, ithalat onu izlemiştir.

İHRACAT: 1950'lerin başında Mersin'den ihraç edilen başlıca mallar, turunçgiller, pamuk, tahıllar, baklagiller, canlı hayvan, balık, pamuklu dokuma, kereste ve maden (Ergani bakırı) idi.

1949 ve 1950 yıllarında Mersin'den yapılan ihracatın miktar ve değeri (cari fiyatlarla) şöyleydi:

	Değer (TL)	Miktar (ton)
1949	15.515.500	34.000
1950	107.484.500	72.000

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

Mersin'den yapılan ihracat, düzenli artışlar göstererek, 1980'lere doğru 1 milyon tona yaklaşmıştır. 1965'te 500 milyon, 1975'te 2 milyar TL'ye ulaşan ihracatın, 1978-1981 arasındaki gelişmesi şöyle oldu:

	Değer (bin TL)	Miktar (ton)
1978	6.685.491	933.553
1979	9.236.873	640.530
1980	19.710.471	509.560
1981	53.318.085	879.492

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

1982'de ihracatın 100 milyar TL'ye yaklaşması bekleniyordu.

1980'lerin ilk iki yılında ihraç konusu olan ürünler arasında ilk sırada pamuk yer alıyor, onu baklagiller, canlı hayvan ve limon izliyordu. İhracata konu olan sanayi ürünleri arasında pamuk ipliği, cam ve cam ürünleri başta geliyordu. 1982'de ise, ilk sırayı baklagiller almıştı.

1981'de Mersin'den ihracatı yapılan ve 500 milyon TL'nin üzerinde gelir getiren bellibaşlı ürünlerin değer olarak dağılımı şöyleydi:

	Değer (TL)
Arpa	1.897.000.599
Buğday	1.098.896.899
Cam (Şişe + Kavanoz)	1.543.126.365
Pencere Camı	988.388.176
Etler	964.570.490
Fasulye	674.232.691
Koyun (Canlı)	4.168.994.997
Keçi (Canlı)	1.610.879.233
Sığır (Canlı)	972.099.426
Krom Cevheri	512.362.020
Limon	3.995.097.727
Mercimek (Kırmızı + Yeşil)	6.299.416.353
Nohut	3.913.390.910
Pamuk	11.994.206.298
Pamuk İpliği	5.801.422.145
Pamuklu Dokuma	1.945.958.680
Toplam	48.380.043.009
Öteki	4.938.041.701
Toplam	53.318.084.710

Mersin'den yapılan ihracatın en önemli kalemini oluşturan pamuğun, ülke dışına gönderilen miktarı yıllar içinde ciddi dalgalanmalar geçirmiştir. Pamuk ihracatının 1970'lerin sonundaki gelişimi miktar ve değer olarak şöyle olmuştur:

	Değer (bin TL)	Miktar (ton)
1977	1.036.719	41.181
1978	2.189.012	80.768
1979	1.912.382	43.536
1980	4.822.953	41.734
1981	11.994.206	70.324

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

Önemli ihraç kalemlerinden turunçgillerin 1977-1981 arasındaki ihraç miktarları ve değerleri de şöyle idi:

	Değer (TL)	Miktar (ton)
1977	542.017.089	101.500
1978	512.331.006	80.316
1979	1.245.695.540	71.163
1980	2.568.926.779	68.679
1981	4.924.422.014	90.185

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

1980'de Mersin'in ülkedeki toplam turunçgiller ihracatı içindeki payı % 38,7 olmuştur.

Turunçgiller ihracatı içinde limonun özel bir yeri vardır. 1980'de toplam turunçgiller ihracatının % 71,7'sini limon oluşturmuştur.

Türkiye portakal ve bir ölçüde de mandalina ihracatında İsrail, İtalya, İspanya ve öbür Kuzey Afrika ülkeleri ile rekabet halindedir. Daha yüksek verim alan ve daha iyi ambalajlama yapan ve daha önceden pazarları tutmuş olan bu ülkeler, Batı Avrupa'da avantajlı durumdadır. Türkiye, 1970'lerde Ortadoğu pazarına yönelerek, portakal ihracatını artırmaya çalışmıştır. Mandalinada ise, Avrupa pazarında rekabet olanakları daha yüksek olmakla birlikte, mandalina ihracatı sınırlı kalmıştır.

Limonda ise farklı bir durum söz konusudur. Türkiye'de yetiştirilen limonlar hem

çok niteliklidir hem de erken olgunlaşmaktadır. Bu nedenle Türkiye, dünya pazarına kolayca egemen olabilmektedir. Türk limonu Batı Avrupa pazarlarının yanı sıra Doğu Avrupa'da da çok tutulmaktadır.

1982'de Mersin Limanı'ndan yapılan ihracat, anlaşmalı ülkelerden çok Japonya, Nijerya, Suriye, Sudan, Pakistan, Hindistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri gibi anlaşmalı olmayan ülkelere kaymıştır.

Öte yandan, 1980'den sonra ihracatı çok artan baklagiller, 1982'de Mersin'den yurt dışına satılan mallar arasında ilk sıraya yükselmiştir. Baklagiller en çok Mısır, Sudan, Pakistan, Hindistan, Bangladeş, Malezya ve Singapur'a satılmaktadır.

Türkiye dünyada kırmızı mercimek üreten tek ülkedir. Kuru tarım koşullarında ve dönüşümlü ekime uygun baklagillerde Türkiye büyük potansiyele sahiptir. Mersinli ihracatçılar nadasa bırakılan toprakların, baklagiller üretimine açılması halinde Türkiye'nin baklagiller ihracatının daha da artacağını belirtmektedirler.

Mersin Limanı'ndan yapılan ihracattan elde edilen toplam gelirde Mersin firmalarının payı, 1980'de 8,5 milyar TL ile % 40'ın üzerinde olmuştur.

İTHALAT: İl, daha çok bir ihracat merkezi olmakla birlikte, ithalat da önemlidir. Bu faaliyette de asıl yükü Mersin Limanı taşımaktadır.

Öteden beri yapılan makine, makine yedek parçası, çeşitli yapılmış ürünler ve kimyasal gübre ithalatına 1960 başlarında ATAŞ Rafinerisi'nin yapımından sonra ham petrol ve 1970'lerde Akdeniz Gübre Sanayii'nin yapımından sonra kimyasal gübre girdileri eklenmiştir.

1947'de 10.000 tonu biraz aşan ithalat, 1978'de 100 katını aşmıştı. 1947'de, 1950'de ve 1970'lerin sonu ile 1980'lerin başında Mersin'den yapılan ithalatın miktar ve değer olarak dökümü şöyledir:

	Değer (bin TL)	Miktar (ton)
1947	4.000	10.500
1950	8.715	30.000
1978	6.200.118	1.084.351
1979	4.547.819	684.011
1980	14.816.525	590.848
1981	18.658.354	478.073

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

1980'lerin başında ithalat değer olarak artmaya devam etmekle birlikte, miktar olarak azalmıştır. Bunun başlıca nedeni, ATAŞ'ın 1979'da ham petrol ithalatını durdurması ve 1980'lerden başlayarak, Türkiye Petrolleri AO'dan ham petrol almasıdır.

1980'lerin başında ithal kalemleri arasında ilk sırayı makine parçaları almakta, bunları, bitkisel yağlar izlemekteydi.

1981'de Mersin'de ithalatı yapılan ve değeri 500 milyon TL'yi aşan başlıca ürünler şunlardı:

Maddeler	Değer (bin TL)
Amonyak	2.682.600
Demir-Pirit	682.784
Elektrik Malzemeleri	797.729
Kimyasal Maddeler	755.546
Kimyasal Gübre	1.691.860
Makine Parçaları	6.093.898
Bitkisel Yağlar	3.415.620
Plastik Maddeler	795.411
Toplam	16.915.448
Öteki	1.742.906
Toplam	18.658.354

Mersin'den yapılan ithalatta Mersin firmalarının payı 1980'de 3,5 milyar TL ile toplam ithalatın % 24'üne yakınını, 1981'de ise 6,9 milyar TL ile Mersin'den yapılan toplam ithalatın % 37'sini oluşturmuştur. Bu iki yıla özgü ithalat değerleri göz önünde bulundurulduğunda, Mersin'in ithalattaki payının belirgin biçimde arttığı anlaşılmaktadır.

TAŞIMACILIK: 1975'te, faal nüfusun % 3'ü ulaştırma kesiminde çalışıyordu. Bu kesimde en ağırlıklı yeri mal taşımacılığıyla uğraşanlar tutmakta idi. Haberleşme ile birlikte, İçel ulaştırma kesiminin 1978'de tüm ülkede ulaştırma kesimi yurt içi gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,5 ve ilde yaratılan toplam gayrı safi hasıladaki payı % 5,8 idi.

KARAYOLU TRANSİT TAŞIMACILIĞI: 1980'lerin başında Mersin, Türkiye'nin en önemli karayolu taşımacılık merkezlerinden biri haline gelmişti.

Öteden beri, Batı Avrupa'dan Ortadoğu ülkelerine yönelen mal akımı, özellikle XX. yy'ın başından bu yana çok hızlanmıştır. 1950'lerden başlayarak petrolün büyük değer kazanmasına bağlı olarak, Arap ülkelerinin satın alma gücünün çok artması, Batı Avrupa'dan bölgeye yönelen mal akımını daha da artırdı. Öte yandan, 1970'lerin ortasında Lübnan'da başgösteren iç savaş Beyrut Limanı'nın önemini azaltırken, 1970'lerin sonlarında başlayan İran-Irak Savaşı da Basra Körfezi'ni devre dışı bırakmıştır. Bu durumda, Ortadoğu ülkelerine yapılan transit taşımacılığı büyük ölçüde Türkiye'ye kaymıştır. 1982'de Suriye'nin Irak'a transit ticaretini kesmesi üzerine, Türkiye Irak'ın Batı Avrupa'ya tek ulaşım kanalı oldu. Üstelik, Ortadoğu'ya giden demiryolu hatlarının tümü Suriye'den geçtiği için, Irak ithalatının büyük bölümünü karayolu taşımacılığı ile gerçekleştirmeye başladı.

Tüm bu siyasal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak, karayolu transit taşımacılığı özellikle Mersin'de bir "patlama" biçiminde gelişmiştir. 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları'ndan sonra bürokratik engellerin azaltılması ve karayolu taşımacılığının özendirilmesi de bu gelişmede belirli bir rol oynamıştır.

Bir yandan kapasitesi yüksek bir limanı bulunduğu, öte yandan da bir dizi liman ve iskelenin (Antalya, Mersin, İskenderun limanları ve Anamur, Gilindire, Taşucu iskeleleri) ortasında yer alışı, Mersin'i Türkiye'deki karayolu transit taşımacılığının merkezi durumuna getirmiştir.

Uluslararası Nakliyeciler Derneği'nin (UND) verilerine göre, 1982 Haziranı'nda Türkiye'de toplam 140.000 (c) karneli araç (Ulaştırma Bakanlığı'ndan uluslararası sefer yapma iznini taşıyan araç) ve 8.000 kadar TIR bulunuyordu. Derneğe 400 dolayında firma kayıtlıydı. 300 dolayında firmanın da derneğe kayıtlı olmadan faaliyette bulunduğu tahmin ediliyordu.

Türkiye'de uluslararası karayolu taşımacılığının altın yılı olan 1981'de, 400 yeni firma faaliyete geçmiştir. Öte yandan, 1981 içinde verilen toplam 436 milyarlık teşvik kredisinin 213 milyar TL'lik bölümü, yani yaklaşık yarısı bu kesime ayrılmıştır. Böylece Türkiye, Avrupa'da Bulgaristan'dan sonra en büyük karayolu taşıma kapasitesine erişen ülke oldu. Bulgaristan'ın TIR filosunda 13.000 dolayında araç yer almakta idi. Karayolu taşımacılığında Türkiye'nin kazandığı öneme bağlı olarak, öteden beri Beyrut ve Lazkiye'de faaliyet gösteren bazı uluslararası taşıma firmaları da 1981'de Mersin'e taşındılar.

Uluslararası Nakliyeciler Derneği, Türk taşımacılarının, 1981'de Türk limanlarına gelen malların transit taşımacılığı ile Türk mallarının ihracatı ve Avrupa'dan getirilen malların taşınmasından 600-700 milyon dolar döviz geliri sağladıklarını ve 1982'de Türkiye'nin uluslararası taşımacılıktan 1 milyar dolarlık bir döviz girdisi sağlayabileceğini açıklamıştır.

1981'de Mersin'den yapılan transit taşımacılığından, Mersinli taşımacıların sağladıkları döviz miktarı (120 milyon dolar), taşımacılıktan sağlanan toplam dövizin yaklaşık % 20'si ve Mersin firmalarınca taşınan mal miktarı da 1,2 milyon ton idi.

Mersin'de taşımacılık işinde eskiden beri Hıristiyan Arap kökenli yurttaşlar faaliyet göstermektedir. 1981'de Mersin'de en çok vergiyi ödeyen tüccar arasında bu taşımacı firmalar önemli bir yer tutmaktadır.

Mersin'deki taşımacılık firmalarının bir bölümü de İstanbul, Ankara, İzmir'deki taşımacılık şirketlerinin elindedir. Öte yandan Konya, Gaziantep vb illerden gelen birçok yurttaş da Mersin'de taşımacılık yapmaktadır.

Bir firmanın uluslararası taşımacılık yapabilmesi için, ilgili yönetmeliğin öngördüğü koşulları yerine getirmesi gerekmektedir. Nisan 1982'de hükümetçe yapılan yönetmelik değişikliğine göre, uluslararası karayolu taşımacılığı yapabilmesi için bir firmanın en az 200 ton kapasiteli araç parkına, en az 8 milyon TL sermayeye sahip olması zorunludur. Yeni yönetmelik, Eylül 1983'te yürürlüğe girecektir. Öngörülen koşulları yerine getirmeyen firmanın, uluslararası taşımacılık yetkisinin elinden alınması söz konusudur. Yönetmeliğin çıkarıldığı Nisan 1982'de taşımacılık firmalarının % 80'i öngörülen koşulların altındaydı. Firmalar, bu engeli aşabilmek için birleşme, sermaye artırma, kaynak bulma, hatta şoförleri firmalara ortak etme gibi yöntemlere başvurdular.

TIR taşımacılığının böylesine artması, yolların genişletilmesini gerektirmektedir. Dünya Bankası, transit ticaretin geliştirilmesi amacıyla Mersin-İskenderun-Habur hattının yeniden yapımı için 1981'de 70 milyon dolarlık kredi açmıştır. Çift yönlü ekspres yolun 1983'te tamamlanması öngörülmüştür.

DENİZYOLU TAŞIMACILIĞI: İl ticaretinde çok önemli bir yer tutan deniz taşımacılığı, Mersin Limanı'nda odaklaşmaktadır.

Mersin Limanı: Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'nin Akdeniz'deki en büyük limanı olan Mersin Limanı, 1980'lerin başında ülkenin kapasite bakımından İstanbul'dan sonra 2. ve Avrupa'nın 10. büyük limanı haline gelmiştir. Oysa, liman oldukça yeni-

dir. Bu açıdan, yüzyıllarca Halep'in iskelesi işlevini üstlenmiş olan İskenderun Limanı'ndan farklıdır.

1850'lere değin küçük bir balıkçı köyü olan Mersin, Çukurova'nın özellikle pamuk tarımına açılması ile birlikte gelişme sürecine girmiştir. 1860'ta Mersin, 100-150 evden oluşan küçük bir yerleşmeydi. Mersin kıyısına yanaşan yelkenli kayıklar ve ufak gemilerle ancak küçük çapta bir ticaret yapılabiliyordu. İskele olmadığı için yükleme boşaltmayı yapan hamallar, bellerine kadar suya girmek zorunda kalırlardı. 1860'tan sonra birkaç küçük iskele kurulmuştu *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem)*. XIX. yy'ın 2. yarısında Çukurova'nın pamuk tarımına açılması doğal koşulları liman olmaya elverişli olan Mersin'i de bu zengin ovanın dışa açılan kapısı durumuna getirdi.

1890'larda doğal limanın çevresinde ticaret ve taşımacılık acenteleri ile konsolosluklar kurulmaya başladı. Limana gelen gemilerin sayısı arttıkça doğal liman ve eski küçük iskeleler gereksinimi karşılayamaz oldu. Bunun üzerine belediye önce Taş İskelesi'ni sonra da Gümrük İskelesi'ni yaptırdı. Ancak bu iskelelerin de yeterli olamayışı karşısında şirketler ve özel kişiler kendi iskelelerini yaptırmışlardı. 1915'te Mersin'e günde 20-25 vapur ya da yelkenli geliyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mersin Limanı'nın gelişimi sürdü. 1926'da Mersin, Tarsus, Seyhan ve Ceyhan belediyeleriyle Mersin Ticaret Odası ve Mersin Özel İdaresi bir araya gelerek Seyrisefain Acenteliği'ni (Mersin Liman Şirketi) kurdu. Şirket, beton iskeleyi yaptırdı ve bir bakım atölyesi kurdu. Ancak, 1935, 1936, 1939 ve 1941'de patlak veren fırtınalar liman şirketinin römork, mavna vb deniz araçlarının büyük hasar görmesine neden oldu. Şirket, 20.8.1942'de çıkarılan 4302 sayılı kanunla DDY Genel Müdürlüğü'ne bağlandı.

Doğal koşulları liman hizmetlerine oldukça elverişli olmakla birlikte, Mersin Limanı'nın güneyden gelen fırtınalara açık ve dolayısıyla bazı hava koşullarında korunmasız olması, Mersin'den yapılan ihracat ve ithalatı ciddi biçimde aksatıyordu. Oysa Mersin Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'nin Akdeniz'deki en büyük limanı idi. Bu yüzden Mersin'in modern bir limana kavuşturulması bir zorunluluk olmuştu. 3.5.1954'te yapımına başlanan modern Mersin Limanı 1961'de hizmete girdi.

1970'lerin başında genişletilen Mersin Limanı 1980'lerin ilk yıllarında Doğu Akdeniz'e sefer yapan bütün denizyolu işletmelerinin başlıca uğrak yerlerinden biri oldu. Terk edilen malların bir bölümü temizlenerek limanın yükleme-boşaltma kapasitesi artırıldı.

Artan ticaret hacmi nedeniyle gereksinimi karşılamaya yetmeyen kapasitesine karşın, Mersin Limanı Akdeniz'in başlıca limanları olan Beyrut, Hayfa, İskenderiye, Cezayir, Barselona, Cenova, Napoli, Trieste ve Pire'den yer yer daha olumlu özellikler taşımaktadır. Nitekim son yıllarda Mersin Limanı ticaret hacmi bakımından adı geçen limanların birçoğunu geride bırakmış ve Avrupa'nın 10. büyük limanı olmuştur. Ayrıca DPT'nin önerisi üzerine limanın yeniden genişletilmesi için çalışmalara başlanmıştır *(Bak. Mersin Kenti)*.

Mersin Ticaret Bankası AŞ

6 Mart 1929'da kurulan bankanın yönetim merkezi Mersin Kenti'ndeydi. Kurucularından Vasıfzade Şevket Bey elektrik malzemesi toptancılığı ile uğraşan bir kişiydi. Tüccar ve sanayici Arifzade Mustafa Asım Bey üç fabrikanın yöneticisiydi. Develizade Niyazi Bey büyük toprak sahibiydi ve özel kredi işlemleri ile uğraşıyordu. Ermenekli Ahmet Galip Bey sarraftı. Müftüzade Bahaeddin Bey ise tahıl alım-satımı ile uğraşırdı. Adana'da oturan Arifzade Mustafa Asım Bey dışındakiler Mersin Kenti'nde yaşıyordu. Bankanın kuruluşu sırasında Vasıfzade Şevket Bey ile Arifzade Mustafa Asım bey 33.000'er, Develizade Niyazi Bey ve Ahmet Galip Bey 11.500, Müftüzade Bahaeddin Bey ise 11.000 TL'lik sermaye katılımında bulunmuştu. 100.000 TL'lik kuruluş sermayesinin 1929'da dörtte biri, 1930'da yarısı, 1931'de de tümü ödenmişti.

Bankanın çalışmaları daha çok yasal bir tefecilik biçiminde olmuştur. Teknik açıdan başarısız kalan banka, taşınmaz mallar karşılığı ipotekle borç para vermiş, alacağını süresinde geri alamayınca da ipotekli malları sattırma yoluna gitmişti.

15 Şubat 1940'ta yapılan genel kurul toplantısında bankanın tasfiyesine karar verilmiş, faaliyetleri durdurulmuştur.

1964-1981 arasında belirli yıllarda Mersin Limanı'na gelen yerli ve yabancı gemilerin sayıları ve taşıma kapasiteleri şöyle olmuştur:

	Türk Bandıralı		Yabancı Bandıralı	
	Sayı	Groston (bin)	Sayı	Groston (bin)
1964	315	*	320	*
1974	784	*	692	*
1979	1.107	2.892	643	2.176
1980	1.236	3.579	837	2.885
1981	1.644	4.093	887	4.235

* Kaynakta belirtilmemiştir.

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları; Ulaştırma Bakanlığı, Limanlar Koordinasyon Kurulu)

1980'lerin başında Mersin'e gelen yabancı gemiler arasında ilk sırayı İtalyan bandıralı gemiler alıyordu.

Limanda 1947'de 121.300 ton olan yüklenen-boşaltılan yük miktarı, 1960'ta 387.250 tona, 1964'te 824.000 tona, 1972'de de 8.500.000 tona yükselmiştir.

1960'tan sonra yükleme-boşaltmanın birden artması, hem limanın açılışının, hem de ATAŞ Rafinerisi'nin ham petrol ithalatına başlamasının bir sonucudur.

DEMİRYOLU TAŞIMACILIĞI: 1980'lerde karayolu ve denizyolu taşımacılığının gerisinde kalmış ve geçmişteki önemini yitirmiş olmakla birlikte, demiryolunun taşımacılıkta hâlâ belli bir payı vardı.

1970'lerin sonu ile 1980'lerin başında Mersin'den demiryolu ile yurt içine yollanan ve başka illerden Mersin'e gelen ve aralarında yaş meyve ve sebzenin önemli bir yer tuttuğu ürünlerin miktarı şöyle idi:

	1979	1980	1981
Yollanan Toplam (ton)	226.000	140.000	121.250
—Çeşitli Mallar	203.500	140.000	120.000
—Sebze-Meyve	22.500	600	1.250
Getirilen (ton)	230.000	145.000	84.500

(Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Raporları-İlgili Yıllar)

Son yıllarda gelişen karayolu taşımacılığı nedeniyle, demiryolu taşımacılığında bir gerileme olmuştur. Gerileme, özellikle yaş meyve-sebzede çok belirgindir.

BANKACILIK

XIX. yy sonlarında Çukurova'da pamuk tarımının gelişmesi, 1886'da Adana-Mersin demiryolunun ve 1890'larda da Mersin'de iskelenin yapılması, gelişen ticaret ve taşımacılık hizmetleriyle ilişkili olarak ticaret ataşelikleri ve konsoloslukları kurulması, 1923'ten sonra da ilk büyük dokuma fabrikalarının açılması ile il ticareti canlandı. Ticaret, sanayi ve tarım etkinliklerinin bu erken gelişimi sonucu, İçel'de bankalar oldukça erken tarihlerde kuruldu. Önceleri, bu kesimde yabancı bankalar ağırlıklı iken, zamanla yerli bankalar kurulmaya başladı.

İçel'de, Çukurova bölgesi, Orta Anadolu ve bazı Güneydoğu Anadolu illerinin dışa açılan kapılarından biri olan liman kenti Mersin'de ve tarım etkinlikleri çok gelişkin olan Tarsus'ta, banka şubesi sayısı öbür ilçelere oranla daha hızlı artmıştır.

1962'de ATAŞ Rafinerisi'nin üretime geçmesi 1961'de Mersin Limanı'nın genişletilmesi, 1970'lerde Akdeniz Gübre Sanayii AŞ, Anadolu Cam Sanayii AŞ, Soda Sanayii AŞ ve Çimento Sanayii AŞ fabrikalarının işletmeye açılması ve dokumacılığın hızla gelişmesi, 1980'lerde Ortadoğu'daki savaşlar nedeniyle transit taşımacılığının ve ihracat-ithalat işlemlerinin yoğunluk kazanması gibi nedenlerle, ilde bankacılık hizmetleri de yaygınlaşmıştır *(Bak. Sanayi, Ticaret)*.

1888'de İstanbul'da kurulan Banque de Salonique'in (Selanik Bankası) İçel'de de bir şubesi vardı. Bu banka, 20 milyon Fransız frangı sermaye ile kurulmuş, 1933'te çıkarılan bir yasa uyarınca sermayesi Türk parasına dönüştürülmüştü. 1969'da adı Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ olan bankanın sermayesi, 1981'de 500 milyon TL'ye çıkarılmış, aynı yıl Çukurova Holding bu bankanın en büyük paydaşı durumuna gelmişti.

Çukurova Holding'in, ağır makine, dokuma, tarım, inşaat, kimyasal maddeler, plastik, çelik, çimento, otomobil yedek parçaları, ev eşyaları, deniz taşımacılığı, meşrubat, paketleme ve basım-yayım gibi çok çeşitli dallarda etkinlikleri vardır. 1982'de Uluslararası Endüstri ve Ticaret

Bankası'ndan başka, Yapı ve Kredi Bankası'nın hisselerinin % 62'si, Pamukbank'ın hisselerinin % 95'i Çukurova Holding'in elindeydi *(Bak. İstanbul Sosyo-Ekonomik Yapı, Bankacılık).* XX. yy başlarında, Tarsus ve Mersin'de, Osmanlı Bankası ile Die Deutsche Orientbank, Mersin'de La Banque de Syrie ve Banque d'Athenes de Syrie şubeler açtı. Bu bankaların ana amaçları, bölgedeki tüccara destek olmak ve alım-satım işlemlerinde komisyonculuk yapmaktı.

Cumhuriyet sonrasında yerel bankacılığın ilk adımı, Mersin Ticaret Bankası AŞ'ce atılmıştır *(Bak. Mersin Ticaret Bankası AŞ).*

Mersin Limanı'nın genişletilmesi ve ATAŞ Rafinerisi'nde petrol ithalatının başlamasıyla birlikte, 1960'lı yıllarda banka şube sayıları hızla artmaya başladı. 1962'de ildeki 25 banka şubesinden 13'ü Mersin, 6'sı Tarsus'taydı. Banka şubesi sayısında 1970'lerin sonundaki artış, 1970'lerde ilde yapılan sanayi yatırımları, tarımdaki gelişmeler ve dış ticaret işlemlerinin yoğunlaşmasına koşut olarak gerçekleşti. Banka şubesi sayısı Mersin'de 27'ye, Tarsus'ta 11'e yükselmiş, ildeki tüm banka şubesi sayısı ise bir katını biraz aşarak, 51'e ulaşmıştı. 1980'lerde Ortadoğu'daki savaşlar sonucu İçel'in, İran ve Irak'taki bazı şirketlerin özellikle de taşımacılık şirketlerinin temsilcilikleri bulunan bir merkez durumuna gelmesiyle, bu temsilciliklerin parasal işlemlerini yürütmek amacıyla bankalar, bucaklarda bile şube açmaya başlamıştı. 1982'de ildeki banka şubesi sayısı 1970'lere göre yine bir kat artarak 102'ye ulaşmıştır. Mersin 44 şube ile önde gelen konumunu korurken, Tarsus 18, Erdemli ve Silifke 10'ar, Anamur 9 şube ile onu izlemiştir. Geriye kalan banka şubeleri ise, ilin öbür ilçe ve bucaklarına dağılmıştı.

TURİZM

Tatil turizminin de belirli bir yeri olmasına karşın, İçel turizmi 1970'lerin sonunda asıl olarak "iş turizmi" yönü ile önem kazanmıştır. Özellikle, 1980'de limanın Ortadoğu çapında önem taşıyan bir niteliğe kavuşmasına ve yine aynı yıllarda Türkiye'deki transit karayolu taşımacılığının İçel'de yoğunlaşmasına koşut olarak "iş turizmi" çok canlanmıştır.

Akdeniz kıyılarında bol ve güneşli günlerin ilkbaharda başlayıp, sonbahara değin uzaması, "tatil turizmi" için elverişli koşullar yaratmaktadır. İldeki tatil turizmi, daha çok iç turizme yöneliktir. 1960'larda Silifke-Anamur yöresinde başlayan ve 1970' lerde Silifke-Mersin kıyı şeridinde turunçgiller bahçelerinin yok olması pahasına yoğun biçimde sürdürülen yazlık ev ve site yapımı, iç turizmi canlandırmıştır. Bu kıyı şeridinde İçelliler'in yanı sıra, Konya-Adana-Niğde-Ankara-Gaziantep gibi denize kıyısı olmayan illerden kişilerin de yazlık evleri vardır.

Anadolu ile Kıbrıs arasındaki bağlantının bu ilden sağlanması ve yöredeki geniş av olanakları da İçel'de turizmin ağırlık kazanmasının bir başka nedenidir.

1980'lerde İçel'de, özellikle Arap turistleri çekmeye yönelik bazı girişimlere rastlanmaktadır.

ULAŞIM KANALLARI: İçel, iyi nitelikli karayolları ile Türkiye'nin dört bir yanına bağlıdır. Turistler İçel'e karayolu ile ulaşır. Deniz kıyısında olmasına karşın, ile denizyolu ile yalnızca Kıbrıs'tan gelenler giriş yapmaktadır. Bunların da büyük çoğunluğu Kıbrıslı Türkler'dir. Adana Havaalanı da İçel'in turizm bağlantısında önemlidir.

KONAKLAMA TESİSLERİ: Dış turizm açısından olduğu kadar, iç turizm açısından da önem taşıyan yöredeki tesisler, turistik belgelidir. 1970'lerde, ildeki turistik belgeli yatak sayısındaki artışlar sınırlı kalmıştır. 1973'te 750 olan turistik belgeli yatak sayısı, 1976'da 950'ye, 1981'de 1.125'e çıkmıştır.

1980'lerin başında Türkiye genelinde 60.000'e yakın turistik belgeli yatak vardı. İçel'in bu bakımdan Türkiye içindeki payı yaklaşık % 2 dolayındaydı.

Aynı yıllarda Antalya'da 12.000-15.000 dolayında turistik belgeli yatak bulunduğu dikkate alınırsa, İçel turizminin çapı daha iyi anlaşılır.

İçel'de turistik belgeli yatakların 2/3'ü aşan bir bölümü Mersin Kenti'nde yoğunlaşmıştır. İkinci önemli merkez olan Silifke'nin payı da % 25'in üzerindedir. İldeki toplam sayıları 2.000'e yaklaşan belediye belgeli yatakların da % 50'yi aşan bir bölümü Mersin Kenti'nde, % 30'a yakın bir bölümü de Silifke'dedir. Anamur, Mut ve Tarsus'un payları ise oldukça küçüktür.

Mersin Turizm Bölge Müdürlüğü'nün verilerine göre, 1981'de turistik belgeli tesislerde 344.500'ü yerli, 44.000'i yabancı olmak üzere, toplam 388.500 turist gecelemiştir. Aynı yıl, yabancı turistler, kentteki bankalarda 1.245.000 dolar bozdurmuştur.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: İçel İli, Akdeniz Bölgesi'nde, Çukurova alt bölgesinin batısında yer almaktadır. Güneyde Akdeniz, doğuda Adana, kuzeyde Niğde ve Konya, batıda Antalya illeri ile çevrilidir.

Adana ve Hatay illeri ile birlikte Çukurova alt bölgesini oluşturan İçel İli, 15.853 km2 alanı ile ülkenin % 2'sini oluşturur. Adana'dan sonra bölgenin ikinci önemli ilidir. Çukurova, gelişen sanayisi, iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal üretimi ile ülkenin gelişmiş ve yüksek gelişme potansiyeli olan yörelerinden biridir.

İl toprakları genellikle dağlıktır. Dağlar ve platolardan oluşan alanlar, il topraklarının % 88,8'ini kaplar. Ovalar, kıyı ile dağlar arasında en geniş yerinde 15 km, ortalama olarak da 5 km genişliğinde dar bir şerit halinde uzanır. İlin güneydoğusunda Çukurova başlar.

İl topraklarını kuzeyden çevreleyen Orta Toroslar, Taşeli Platosu'ndan başlar. Gittikçe yükselerek Uzun Yayla'ya dek uzanır. Antalya Körfezi çevresinde denize koşut uzanan dik Toros Sıradağları, İçel İli sınırları içindeki bölümünde derin vadilerle yarılmış, geçilmesi güç, yüksek bir platoya dönüşür. Göksu ve kollarının derin vadiler açtığı bu platoya "Taşeli" denir. Orta Toroslar Taşeli Platosu'nda, yüksekliği 1.200-2.200 m arasında değişen iki dağ dizisi halinde uzanır. Bu dağların büyük bölümü kayalıktır. İlin bu kesimi ekime elverişli değildir.

İlde, genellikle 1.000 m'nin üzerinde yerleşmelere rastlanmaz. Yükseltisi 1.000 m dolayında olan kesimlerde, ova halkının yazın dinlenme yeri ve "sayfiye", göçerlerin de "yaylak" olarak kullandığı yaylalar yer alır. Bu plato düzlükleri dışında, dağlık kesimlerde yerleşmeler bulunan ikinci kesim, kıyıların iklim ve bitki örtüsü özelliklerinin içerlere dek ulaştığı derin akarsu vadileridir.

Bölgeyi çepeçevre saran Orta Toroslar, İç Anadolu ile Güney Anadolu'yu birbirinden ayırır. İki bölge arasındaki bağlantı, birkaç geçitten sağlanmaktadır. İçel sınırları içinde yer alan iki geçitten en önemlisi Aladağlar ile Bolkar Dağı arasındaki Gülek Boğazı, öteki de Mut İlçesi'nin kuzey sınırındaki Sertavul Geçidi'dir.

İçel'in Akdeniz kıyıları, doğuda Seyhan Irmağı'nın denize döküldüğü yerden, batıda Anıtlı Çayı'nın denize döküldüğü yere dek uzanır. Kıyı şeridinin uzunluğu 321 km'dir. İl kıyılarının şekillenişinde en önemli etken, dağ-kıyı ilişkisi ve dağlardan inen akarsulardır. Mersin'in doğusunda kıyılar, Seyhan ve Ceyhan deltalarının oluşturduğu buruna dek, gerideki geniş ovalık alanın bir uzantısı olan plajlardan oluşur. Bu plaj görünümü, Mersin'in batısında, Berdan Ovası alt sınırına dek uzanır. Silifke'nin batısında ise kıyı bandı, özellikle Silifke-Anamur arasında kıyıya hemen hemen koşut uzanan dağlar nedeniyle, irili-ufaklı kayalarla kesilen sarp bir şerit halini almaktadır.

Mersin Körfezi, Akdeniz'deki üç körfezden biridir. Ötekiler Antalya ve İskenderun körfezleridir. Mersin Körfezi, doğuda Karataş Burnu'ndan, batıda İncekum Burnu'na dek açılır. Bu kesimde, Anamur Burnu, Kızılburun, İncekum Burnu gibi çıkıntılar, ayrıca irili-ufaklı koylar vardır. Körfezdeki Mersin Limanı, Akdeniz'deki en önemli iç ve dışsatım limanıdır. Ayrıca, körfez içinde çeşitli iskele ve barınaklar yer almaktadır *(Bak. Ulaşım).* Doğu Akdeniz-Çukurova bölgesinde , kıyıların şekillenişinde olduğu gibi iklim, bölgenin bitki örtüsü, yerleşme ve tarım alanları gibi özellikler üzerinde en önemli doğal etken Toroslar'dır. Bu yapısal özellik, yerleşme alanları ve tarım alanlarının belirlenmesinde, yükselti kuşakları ve bu kuşakların arasında kalan alanların eğimleri bakımından önemli olmaktadır.

Çukurova bölgesinin % 33'ünü, yük-

seltisi 0-250 m ve eğimi % 0-10 arasında değişen, yerleşmeye elverişli alanlar oluşturur. Bu oran İçel İli'nde % 31 dolayındadır. İlde eğimi % 10-20 arasında olan alanların oranı ise % 30'dur. Genellikle % 20 eğim ile sınırlanabilecek, "tarım, sanayi ve sürekli yerleşmeye elverişli alan" tanımı dışında kalan alanların oranı bölgenin tümünde % 50'ye ulaşırken, İçel'de % 39'dur.

İl topraklarının topografik yapısı, kuzeyden güneye dağlık alanlar, eşikler, ovalar ve kıyılar şeklinde bir kademelenme göstermektedir. Bu kademelenme, doğu-batı doğrultusunda Toroslar'ın kıyıya yakınlığı ya da uzaklığına bağlı olarak farklı ağırlıklar kazanmaktadır. Erdemli'nin doğusunda ve batısında kalan iki kesimde, bu bakımdan değişik özellikler vardır.

Çukurova bölgesinde genellikle dağlardan ovalık alanlara geçiş eşik alanları ile olurken, İçel'de bu tür alanlar sınırlıdır. İlin ovalar dışındaki tarıma elverişli düzlükleri, bu sınırlı kesimdedir. Anamur, Aydıncık (Girindire) ve Ovacık yörelerinde ovaların gerisinde 200 m yükseltiye dek ve Silifke-Mersin arasında 20-250 m yükseltileri arasında yer alan eşik alanları, sürekli ve dar bir kuşak oluşturur.

Ovalık kesimler daha çok tarıma ayrılmıştır. Ancak, özellikle Mersin'in doğusundaki kıyı ovalarında sanayi de yoğundur. Daha içerde, Tarsus yöresindeki birinci sınıf tarım topraklarında ise, zamanla sanayi ağırlık kazanmıştır.

Yöredeki yerleşme düzeni, Toroslar'ın yarattığı sınırlamalar ve olanaklar, ekonomik yapının geçirdiği değişmelerin etkisiyle şekillenmiştir. Eskiden aşılması çok güç bir doğal engel olan Toroslar, yüzyıllarca ildeki yerleşmelerin Anadolu ile bütünleşmesini engellemiş, yörenin dışa açılışı zorunlu olarak denizyoluyla sağlanmıştır.

Denizle ilişki, ekonomik yapı ve gelişme açısından da önemli bir rol oynamıştır. Çeşitli zamanlarda, Silifke ve Tarsus gibi kimi merkezler, liman oluşları nedeniyle önem kazanmıştır. Bu kentler, denizle bağlantıları kopup, liman özellikleri ortadan kalkınca geri planda kalmışlardır.

Tarih boyunca yerleşim düzeni ve değişik merkezlerin göreli ağırlığı üzerinde, Toroslar üzerindeki iki geçitten biri ya da ötekinin önem kazanması da etken olmuştur. Mezopotamya'daki uygarlıkların etkin ve doğu ile ilişkilerinin canlı olduğu dönemlerde doğudaki geçidin ağzında kurulu olan Tarsus büyük önem kazanmıştı. Doğunun ekonomik olarak güçsüzleşmesi ve bu bağın önemini yitirmesi ile Tarsus da önemini yitirdi. Aynı şekilde, Mut yöresindeki batı geçidinin önemli bir çıkış noktası olduğu dönemde, yayladaki Olba Kenti, kıyı kentlerini bu sistem içinde kendine bağlayacak oranda önemli bir merkez olarak gelişmiştir.

İlin yerleşme düzeninin oluşmasında çeşitli üretim etkinlikleri de etkili olmuştur.

Göçebe yaşam eski önemini yitirmiş olmakla birlikte, ilde varlığını bugün de sınırlı ölçüde sürdürmektedir. Geçmişte Türkmen boylarının yaşama alanı olan yörede geleneksel yaşam biçimi olarak süren "göçerlik", yerini yavaş yavaş yörenin dağlık yapısı nedeniyle il nüfusunun bir bölümünün hayvancılıkla uğraşmasına bağlı olarak, "mevsimlik göçer"liğe bırakmıştır.

Yöredeki göçerler kışı Tarsus, Erdemli, Mut ve Silifke yörelerinde geçirir. İlkbahar gelince hayvanlarıyla birlikte Toros Dağları'nın yüksek tepelerine çıkar ve çadırlarını kurarlar. Göçerler, kış-yaz çadırlarda oturur; geçimlerini hayvancılıkla sağlar. Keçi ve koyun yetiştiren göçerler, el tezgâhlarında heybe, kilim, çul, vb dokur.

Nüfus, Tarsus'tan silifke'ye dek süren Çukurova, kıyı şeridi boyunca sıralanan Ovacık ve Aydıncık gibi ovalar ile Göksu ve Tarsus çaylarının dağlar arasında açtığı vadilerde toplanmıştır. 1980'de ortalama nüfus yoğunluğunun km2'de 53 kişi olduğu ilde, nüfusun yarıdan fazlası ovalık alanlarda yaşamakta ve km2'ye düşen nüfus buralarda 300-350 dolayına yükselmekte, dağ eteklerinde 100'ün altına düşmektedir. Dağlık yörelerde ise, nüfus yoğunluğu km2'de yalnızca 9 kişidir.

1975-1980 döneminde dağlık ve engebeli kesimlerde nüfus artışı 17.000 kişi iken, ovalık kesimlerdeki artış 110.000 kişi dolayında olmuştur.

Ovalık alanlarda 1980'de 450.000 dolayında olan nüfus, kentsel yerleşmelerde yoğunlaşmıştır. Ovalık alanlarda yaşayan nüfusun 3/4'ünden fazlası Mersin ve Tarsus kentlerinde toplanmıştır. Geriye kalan nüfusun önemli bir bölümü de Anamur, Silifke ve Erdemli ilçe merkezlerinde yaşamaktadır.

Toros Dağları'nın yüksek ve eğimli yerlerinde, engebeli ve tektonik yapıda olduğundan, yerleşmeye elverişli olmayan Taşeli Platosu'nda ve ekime elverişli olmayan kayalık dağlarda nüfus seyrektir. İlde nüfusun en seyrek olduğu kesimler, Anamur ve Silifke ilçe merkezlerinin hemen kuzeyinde yükselen dağlık ve yaylalık alanlar, Erdemli, Mersin ve Tarsus ilçe merkezlerinin kuzeyinden başlayan engebeli yöreler ile Mut ve Gülnar ilçeleridir.

İl kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 3-4 köy düşmektedir. Bu yerleşme sıklığı, ovalık alanlarda, akarsu vadilerinde ve kıyı şeridinde yükselmektedir. İlin Çukurova'nın bir parçasını oluşturan doğu kesiminde yer alan Merkez (Mersin ve Tarsus ilçeleri yerleşme sıklığının en yüksek olduğu ilçelerdir. Merkez İlçe'de 100 km2'ye 5, Tarsus'ta ise 5,4 köy düşmektedir. Bunları, Göksu Irmağı ve kollarının Toroslar'da açtığı geniş alüvyal vadi tabanında yer alan Mut İlçesi izlemektedir. Mut'taki yerleşme sıklığı 100 km2'de 3,4 köydür.

Yörenin dağlık yapısı ve hayvancılıkla uğraşan nüfusun yaz aylarında hayvanlarına ot ve su bulmak amacıyla yüksek yerlere çıkması gibi nedenlerle, ilde köyden küçük yerleşmelerin sayısı hayli yüksektir. 1976'da ildeki köy ve bucak sayısının 561 olmasına karşın, köyden küçük yerleşme sayısı 988 idi.

İl kırsal kesiminin kentsel merkezlere, özellikle gelişmiş bir sanayi ili olanMersin ve Tarsus'a sürekli göç vermesi, köylerin nüfusça büyümesini yavaşlatmaktadır. 1975-1980 arasında ildeki kentsel nüfus artış hızı % 24, kırsal nüfus artış hızı ise % 5 olmuştur. 1980'de ilde, ortalama köy nüfusu 700 kişi dolayındaydı. Aynı yıl 95 köyün nüfusu 1.000'in üzerindeydi. Ovalarda kurulmuş köylerin nüfusu daha fazladır. Köy nüfusunun en yüksek olduğu iki ilçe Erdemli ve Merkez İlçe'dir. Nüfusu 1.000'i aşan köyler ise daha çok Merkez, Silifke ve Tarsus ilçelerinde toplanmıştır.

Kuruluş yerinin topografik özelliklerine göre, ildeki köylerin % 60'a yakını yamaç ve eteklerde, % 20 kadarı ovalık alanlarda, geriye kalanları ise dağ sırtlarında ve vadilerde kurulmuştur. Çok sayıda akarsu bulunan ilde, köylerin 1/4'ü akarsu boylarında yer almaktadır. Ova köyleri ile dağ eteklerinde yer alan köylerin dışında kalan köylerin büyük bölümü orman içi ya da kenarında kurulmuştur. Bu köylerin oranı % 70 dolayında olup, dağınık ve seyrek yerleşmelerdir; nüfusları azdır.

Kıyı kesiminde, kentsel yerleşmelerin ve sulama kanallarının çevresinde yoğun tarım egemendir. Yoğun tarımın, bahçecilik biçiminde yapıldığı yerlerde sürekli bakım ve işgücü gerekmekte, bu durum dağınık yerleşme düzenine yol açmaktadır. Tarla tarımı yapılan yörelerde ise, genellikle toplu yerleşme düzeni egemendir.

Büyük kırsal yerleşmelerin önemli bir bölümü, eğimi % 5 dolayında olan ovalık alanlarda kurulmuştur. Çünkü, ovalardaki alüvyal topraklar her türlü tarıma elverişlidir. Ayrıca, kıyıya ve ova kenarındaki eşik alanlara yakın kesimlerde elverişli alt iklim bölgeleri bulunduğundan, buralardaki köyler gelişip büyüyebilmektedir.

Büyük kırsal yerleşmelerin en yoğun olduğu yöreler, kıyı şeridinin Anamur-Aydıncık ve Silifke-Mersin arası ile Silifke ve Berdan ovalarıdır.

Dağlık alanlarda eğim yüksekliği ve toprakların tarıma elverişli kalınlıkta olmaması nedeniyle, bu kesimdeki kırsal yerleşmeler genellikle az nüfusludur ve iş olanaklarının azlığı nedeniyle göç vermekte ve nüfusça büyüyememektedir.

Dağlık alanlarda görece büyük yerleşmelerin bulunduğu yöreler, Gülnar çevresi ile Aslanköy, Namrun, Gözne ve Gülek yaylalarıdır.

İlin kentleşme oranı, idari bölünme ölçütüne göre, 1980'de % 50,3 idi ve % 44,3 olan ülke ortalamasının hayli üstündeydi. İl nüfusunun % 50'ye yakın bir kısmı nüfusu 10.000'i aşan kentsel merkezlerde yaşamaktaydı.

1950'lerin ikinci yarısından başlayarak Mersin ve Tarsus'ta büyük kamu sanayi yatırımları, 1960 sonlarından başlayarak da özel sanayi yatırımları toplanmaya başlamıştır. Ayrıca, ulaşım olanakları ve limanın gelişmesi, ovalardaki kentlerin art bölgelerinde tarımın hızla modernleşmesi, sulama olanaklarının gelişmesi ve turfanda sebzeciliğe geçiş gibi nedenlerle, ilde kentsel nüfus hızla artmıştır.

Gülnar dışındaki ilçelerin hemen hemen tümünde kırdan kentsel alana göç vardır. Merkez İlçe, kentsel nüfus oranı (% 71,3) en yüksek olan ilçedir. Onu Tarsus (% 55,1), Anamur (% 32,2), Silifke (% 28,5), Mut (% 28,0) ve Erdemli (% 26,8) ilçeleri izlemektedir.

İlde nüfusu 100.000'i aşan yerleşmeler, Mersin (216.308 kişi) ve Tarsus (121.074 kişi) kentleridir.

KADEMELENME: İçel İli, 7. kademe (en üst düzey) işlevlerde ülkesel büyük kent (metropol) İstanbul'a bağlıdır. 6. kademe (üst bölgesel) ilişkilerde ise, Adana'nın etki alanındadır. İl, 5. kademe (bölgesel) işlevlerde de yine büyük bir bölümüyle Adana' nın etki alanı içine girmektedir. Yalnızca Mut İlçesi Konya'nın ve Gülnar İlçesi Konya ile Adana'nın ortak 5. kademe etki alanındadır.

İl merkezi Mersin Kenti, bir 4. kademe (alt bölgesel) merkezdir. Tarsus dışında, tüm ilçeler kentin 4. kademe etki alanındadır. Tarsus, Adana ile Mersin'in ortak 4. kademe etki alanına girmektedir. Ülkedeki en büyük ilçe merkezlerinden biri olan Tarsus'un nüfusu 1980'de 121.074'e ulaşmıştır. Bu, ülkedeki 4. kademe merkezlerin nüfus ortalamasından yaklaşık % 60 daha fazladır. Ama, nüfusunun bu denli büyümesine ve sanayileşme sonucu ekonomik açıdan öneminin artmasına karşın, Tarsus hâlâ bir 3. kademe (yerel) merkezdir. Kentin, daha üst kademe bir merkez olması ve daha geniş çevreye daha üst düzey merkezlerin sunduğu mal ve hizmetleri üretip dağıtması söz konusu değildir. Kent, ülkedeki dört tane 6. kademe merkezden biri olan Adana'ya yalnızca 43 km, çok güçlü bir 4. kademe merkez olan Mersin'e ise 27 km uzaklıktadır. Bu iki büyük merkezin yakınlığı, Tarsus'un daha üst kademe hizmetler görmesini ve daha üst kademe bir merkez olabilmesini engellemektedir.

Tarsus için yapılan değerlendirmenin benzeri, Mersin için de yapılabilir. Çok hızlı gelişen bir kent olan Mersin'in nüfusu 1980'de 216.308'e ulaşmıştır. 1975-1980 arasında nüfusu yaklaşık % 40 artmıştır. Ülkede bu hızda gelişen kent ve nüfusu bu düzeyde olan 5. kademe merkez sayısı azdır. Ama, bir 6. kademe merkez olan Adana'nın hem fiziksel, hem de ekonomik bakımdan çok yakında bulunması, Mersin'in daha üst kademe işlevler sunan bir 5. kademe merkez olmasını güçleştirmekte, hatta böyle bir dönüşümü olanaksızlaştırmaktadır. Ekonomik bakımdan ne denli gelişip, nüfusu ne denli büyürse büyüsün, Mersin'in bir 4. kademe merkez olarak kalması büyük bir olasılıktır.

İçel'in bütün ilçeleri birer 3. kademe (yerel) merkezdir. 3. kademe merkezlerin sayısında ilerde bir değişiklik olması pek olası değildir.

İlde, yedi tane 2. kademe (kırsal) merkez belirmiştir. Bunlar, Merkez İlçe'de Gözne, Gülnar'da Aydıncık, Silifke'de Kırobası (Mağara), Tarsus'ta Gülek (Çamalan), Hamrun (Çamlıyayla) ve Yenice, Anamur' da Bozyazı'dır. Bunlardan Bozyazı, son on yılda büyük bir gelişme göstermiş ve nüfusu 1980'de 10.123'ü bulmuştur. Ama, bu büyük nüfus artışı, burasının ek işlevler yüklenmesine yol açmamıştır. Çünkü, bu büyüme tarımsal gelişme nedeniyle olmuştur. Bağımlı bölgesi sınırlı olan Bozyazı' nın tam bir 3. kademe merkeze dönüşmesi olanaksız ise de, burada 3. ile 2. kademeler arası bir merkez oluşması olasıdır.

Toroslar'da yer alan Gözne, Kırobası, Gülek ve Çamlıyayla, hayvancılıkla uğraşan kıyı kesimi halkının yazın yayla olarak kullandığı bu yöredeki yerleşme merkezleridir.

Kıyı kesiminde yeni 2. kademe merkezler oluşması olasıdır. Bu kesim, tarıma dayalı büyük bir gelişme içinde olup, kırsal nüfusun geliri, dolayısıyla mal ve hizmet talebi artmaktadır. Özellikle nüfusu 1980'de 4.535'i bulan Silifke'ye bağlı Taşucu'yla 7.748'i bulan Erdemli'ye bağlı Elvanlı'nın etkin birer kırsal merkez olma olasılıkları yüksektir.

İlde, yukarda sayılan kırsal merkezlere ek olarak, yine kırsal kesime hizmet veren, haftalık pazarlar kurulan yöreye özgü merkezler belirmiştir. Dağlık yörelerde, özellikle hayvancılıkla uğraşanların kullandıkları bu merkezler, Anamur'da Akyaka ve Anıtlı, Silifke'de Gökbelen ve Keben'dir. Bunlardan Akyaka'nın nüfusu, 1970-1980 arası % 100'den çok artarak, 1.936'yı bulmuştur. Akyaka, ilerde güçlü bir kırsal merkez olmaya adaydır.

ULAŞIM: İçel, karayolu, demiryolu, denizyolu ve havayolu ulaşım olanaklarının tümünden yararlanmaktadır. İlde havaalanı bulunmamasına karşın, Adana'daki havaalanı, yakınlığı ve bağlantıların iyi kurulmuş olması nedeniyle geniş ölçüde İçel'e de hizmet vermektedir.

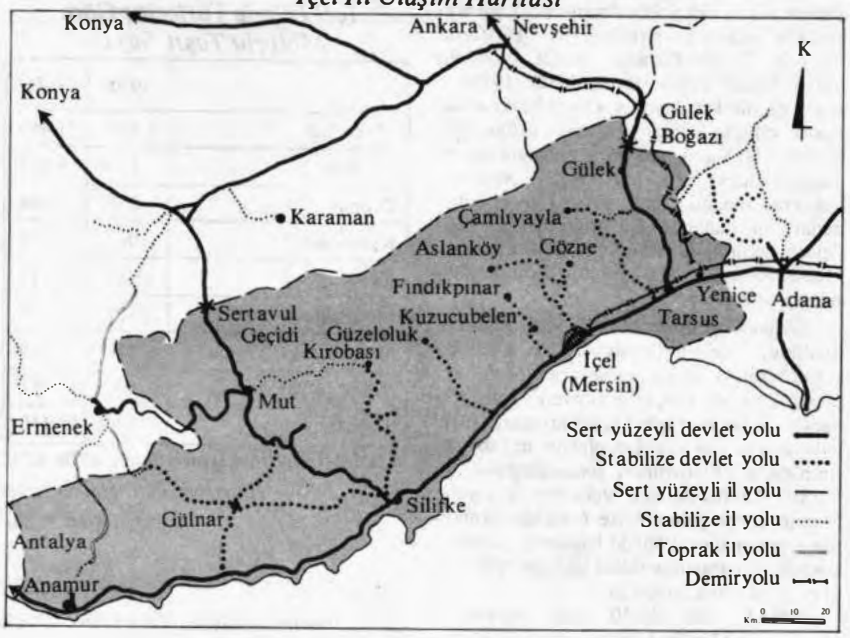
İçel, toprak, iklim ve konum açısından taşıdığı gelişme potansiyeli ve stratejik öneminden ötürü, XIX. yy ortalarından beri altyapı yatırımlarına öncelik verilen yörelerden biridir.

Çukurova bölgesinde dış pazarlara yönelik olarak pamuk üretiminin yaygınlaşması ile birlikte, önceleri küçük bir balıkçı köyü olan Mersin, 1850'lerden sonra ticaret limanı olarak önem kazanmaya başlamış ve yörenin hızla gelişmesine koşut olarak, önemi giderek artmıştır. Pamuk ekilen iç yöreleri limana bağlamak üzere Adana-Mersin demiryolu 1886'da yapıldı. 1890'dan başlayarak karayolu yapımına öncelik verildi. O güne değin var olan Tarsus-Adana-Misis ve Mersin-Silifke yollarına ek olarak Silifke-Mut-Karaman-Konya, Adana-Misis-Payas-İskenderun yolları yapıldı. Adana-Mersin-Silifke yolu yeniden düzenlendi.1940' lardan başlayarak devlet yatırımlarından önemli paylar alan yörede yol yapımı da hızlandı. II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Mersin-Adana-Ceyhan-İskenderun ve Tarsus-Pozantı-Ulukışla-Çakmak yolları milli şoseler şebekesine alınmış, İçel il sınırları içinde kalan bölümlerde yenileme ve onarım çalışmalarına başlanmıştı. Bu yolların yapımlarının yürütülmesi için Mersin'de Bayındırlık Bakanlığı Şose ve Köprüler Reisliği'ne bağlı Cenup Yolları Kontrol Amirliği kurulmuştu. ABD yardımından sağlanan yol yapım ve bakım makinelerinin onarımı için bu yıllarda Mersin'de büyük bir atölye açıldı ve bu tarihten sonra ilde yol yapım ve onarımı makinelerle yürütülmeye başlandı.

Bölgeyi Gülek Boğazı üzerinden Ankara ve İstanbul'a bağlayan yol da aynı yıllarda yapıldı. 1948'e değin ildeki yollardan yalnızca Mersin-Tarsus-Pozantı ve Tarsus-Adana yolları her mevsimde geçit verebilen türdendi. Mersin-Silifke-Mut-Karaman yolu da görece iyi durumdaydı. Bu yollar dışındakiler ise iyi nitelikte olmayan yollardı. Yerleşmeleri birbirine bağlayan il içi yol ağı ise, oldukça zayıftı.

Bölgenin Türkiye'nin öteki merkezleriyle bağlantılarının rahatça kurulması, 1956' da Mersin-Silifke-Mut-Karaman-Konya ve Güneydoğu Anadolu illeri ile Ortadoğu ülkelerine bağlanan Osmaniye-Gaziantep yollarının asfaltlanması ve standart genişlikte yol haline getirilmesiyle sağlandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra karayolu ulaştırmasına verilen ağırlıkla gelişmesi desteklenen yöre ekonomisinin ülke içi ve dışı pazarlara açılması büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bu gelişmeler sonucunda yetersiz kalan limanın kapasitesi artırıldı ve tesislerin yapımı 1961'de tamamlandı. 1967'de Çakıt Vadisi' nden geçerek Pozantı üzerinden Kayseri-Sivas'a ve Ankara'ya giden yolun, standartlara uygun hale getirilme çalışmasına baş-

İçel İli Ulaşım Haritası

landı. Aynı yıl, Mersin-Antalya arasında yapımı planlanan yolun Anamur-Silifke arasındaki bölümü bitirilmiştir. 1970'lerin başında Tarsus-Pozantı devlet yolunun otoyol olarak yapımı tamamlandı. 1970'ten sonra da ilin turunçgiller ve turfanda sebze başta olmak üzere tarımsal ürünlerinin özellikle ülke dışı pazarlara satışının başlamasıyla ildeki öbür yerleşmeleri Mersin'e bağlayan ulaşım ağının geliştirilmesi çalışmaları hız kazandı. Bu dönemde, Gülnar-Zeyne, Silifke-Gülnar, Silifke-Sarıkavak, Mut-Kırobası il yolları yapıldı. Erdemli-Güzeloluk yolu onarıldı.

Giderek gelişen sanayi yatırımlarının özellikle, Mersin-Tarsus-Adana arasında yoğunlaşması, il dışı pazarlara yönelik seracılığın ve Ortadoğu ile ticaretin gelişmesi nedeniyle limanın işlerliğinin artması, 1970'lerin sonlarında var olan ulaşım bağlantılarının daha geliştirilmesi zorunluluğunu doğurdu. Tarsus-Adana yolunun 4 şeride, Mersin çevre yolunun ise 6 şeride çıkartılması çalışmaları 1980'de başlamış, Mersin-İskenderun arasında ikinci bir demiryolunun yapımı da plana alınmıştı.

Yörenin son 40-50 yılda gösterdiği gelişme ile Mersin Limanı, yörenin en büyük, ülkenin ise ikinci büyük dışalım ve dışsatım limanı haline gelmiştir. Bu nedenle taşımacılık, hem gayrı safi hasıladaki payı, hem de bu dalda çalışan kişi sayısı bakımından il ekonomisinin önde gelen bir kesimi olmuştur. Ulaştırma ve haberleşme kesiminin, 1978'de gayrı safi hasıla içindeki payı % 5,8'di. 1975'te il faal nüfusunun % 3,2'si, bu kesimde çalışıyordu *(Bak. Nüfusun Ekonomik Nitelikleri).*

KARAYOLU: İçel İli'nde dört önemli karayolu vardır. Bunlar, batı yönünde, Mersin-Silifke-Mut Karaman-Konya bağlantısı ve Mersin-Silifke-Anamur-Antalya kıyı yolu; doğuda ise Mersin-Tarsus-Adana-Ceyhan ve Mersin-Tarsus-Pozantı bağlantısıdır.

İl ulaşım ağı içinde, batıda Silifke, doğuda Tarsus iki önemli bağlantı noktası olarak belirmektedir.

Çukurova bö.,.sinin batı kesiminde sanayinin Mersin-Tarsus-Adana arasında yoğunlaşmış olması nedeniyle, en yoğun trafik Mersin-Adana bağlantısı üzerindedir. Bu yol, Adana'dan sonra güneydoğu illerine ve Ortadoğu ülkelerine bağlanır. Yörede en yoğun trafik, Mersin-Tarsus, Tarsus-Adana, Tarsus-Pozantı bölümlerindedir.

1978'de yapılan trafik sayımlarına göre, Mersin-Tarsus bağlantısında günlük ortalama motorlu taşıt hacmi 15.000 araca yakındı. Ağırlıklı olarak, sanayi kullanışlarının yer aldığı bu yol üzerindeki trafikte, işe gidiş-gelişler nedeniyle otomobillerin, ham ve mamul madde taşımacılığı nedeniyle de kamyonların payı çok yüksekti. Otomobillerin payı % 46, kamyonların payı % 46 iken, otobüslerin payı yalnızca % 8 idi. Günlük ortalama taşıt hacmi 13.000 araç dolayında olan Tarsus-Adana bağlantısındaki trafikte de aynı nedenlerle en yüksek pay otomobil ve kamyonlara aitti. Kamyonların payı % 52, otomobillerin payı % 40, otobüslerin payı ise % 8 idi. Tarsus-Pozantı bölümünde ortalama günlük taşıt hacmi 4.000 araç dolayına düşmekte ve bu bağlantıdaki trafikte İç ve Doğu Anadolu'dan limana ihraç malları taşınması nedeniyle kamyonlar (% 68) ağırlık kazanmaktadır.

Tablo 18
İçel İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	1.392	11.489
Minibüs	313	1.074
Otobüs	253	564
Kamyonet	960	3.572
Kamyon	1.412	3.217
Motosiklet	3.181	8.172
Özel Nitelikli Taşıtlar	116	269
Yol ve İş Makineleri	97	753
Toplam	7.724	29.110

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

Akdeniz'in en büyük içalım, dışsatım limanının olması nedeniyle Mersin, yöredeki sanayi kuruluşlarının dış kaynaklı girdileri için bir dağılma merkezi durumundadır. Ayrıca, İç ve Doğu Anadolu ve hatta Karadeniz Bölgesi illerinin bir bölümünü içeren geniş bir alana tarımsal ürünlerinin toplanma ve yurt dışına satılma merkezi işlevini de taşımaktadır. Çok sayıda dışalım-dışsatım, taşımacılık ve pazarlama firması ve bunların depoları Mersin'de toplanmıştır. Bu yoğun ilişkiler nedeniyle, karayolları üzerindeki kamyon trafiği çok yoğundur. Kamyon trafiğinin bu denli yoğun olmasında, kuşkusuz ülke taşımacılığında demiryollarının payının çok düşük olması başlıca nedendir. Ayrıca, Adana'nın yörede en üst düzeyde hizmet sunan merkez olması, Adana-Tarsus-Mersin bağlantısı üzerindeki otomobil trafiğinin çok yoğun olmasına yol açmaktadır.

İldeki yolların tümü asfalttır. Mersin-Adana (68 km) bağlantısının ve Mersin çevre yolunda şerit sayısını artırma çalışmaları sürmektedir. Bu kesim, uzun dönemde Edirne-İskenderun oto yolunun bir parçası olacaktır.

Pozantı-Tarsus (73 km) bağlantısının oto yola dönüştürülmesi çalışmalarının 1983'te bitmesi öngörülmüştür. İç Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan bu yol, Orta Toroslar'ın en önemli geçidi olan 1.050 m yükseklikteki Gülek Boğazı'ndan geçmektedir.

İli İç Anadolu'ya bağlayan bir başka önemli karayolu da Mut-Karaman sınırındaki 1.610 m yükseklikteki Sertavul Geçidi'nden geçen Silifke-Mut-Karaman-Konya devlet karayoludur. Ancak bu yolun kullanım kapasitesi düşüktür. 1978'de Silifke-Mut (71 km) bağlantısında günlük ortalama motorlu taşıt hacmi 486 otomobil, 35 otobüs, 350 kamyon olmak üzere toplam 871 araç idi.

Ulaşım ağı içinde önemli bir yeri olan Mersin-Silifke-Anamur-Antalya kıyı yolunun en yüklü kesimi Mersin-Silifke arasıdır. Bu bölümde 1978'deki ortalama günlük trafik hacmi 2.534 otomobil, 304 otobüs, 1.292 kamyon olmak üzere 4.130 araç idi. Kıyı yolunun Silifke'den sonraki kesiminin çok dönemeçli ve yüksek eğimli oluşu, özellikle ağır araç trafiği açısından sorunlar yaratmaktadır. Silifke'deki SEKA Kâğıt Fabrikası'nın işletmeye açılmasıyla, Antalya yöresinden ve İçel'in iç kesimlerinden gelecek olan hammaddenin taşınması, Antalya-Silifke ve Silifke-Mut karayollarında trafiğin belli oranda yoğunlaşmasına neden olacaktır.

Bu devlet yollarından başka İçel'de, Gülnar-Aydıncık, Gülnar-Balandız-Silifke, Mut-Kırobası-Silifke, Güzeloluk-Erdemir, Fındıkpınarı-Kızılcabelen-Viranşehir, Aslanköy-Mersin, Gözne-Mersin, Çamlıyayla-Tarsus, Çiçekli-Yenice il yolları vardır. Bu yollardan Mut-Kırobası-Silifke arasındaki yolun 86 km'si stabilizedir. Bu kesim dışındakilerin tümü asfalttır.

1981'de ildeki devlet yollarının toplam şebeke uzunluğu 570 km olup, tümü sert yüzeyli yollardı.

Aynı yıl İçel'deki il yollarının toplam şebeke uzunluğu 653 km idi. İl yollarının % 73,5'i sert, % 14'ü gevşek yüzeyli ve % 12,5'i topraktı. Geçit vermeyen yol yoktu.

İl topraklarının önemli bir bölümünün dağlık ve engebeli olmasına karşın tarımsal üretimin iç ve dış pazarlara yönelik olması, 1950'lerden başlayarak il kırsal yerleşmelerinin büyük merkezlere ve kıyı kesimine bağlanmasına önem ve öncelik verilmesine yol açmıştır. Bu nedenle, kırsal yerleşmelere hizmet veren yol ağı, ülke geneline göre hayli iyi durumdadır. 1976'da devlet ve il yollarından yararlanan köylerin oranı ülke genelinde % 11,5 iken, İçel'de % 18 dolayındaydı. Kaplamalı yollardan yararlanan köylerin oranı % 45, düzlenmiş yollardan yararlanan köylerin oranı ise % 36 dolayındaydı. Bu oranlar aynı yıl ülke genelinde sırasıyla % 49,4 ve % 19,1 idi. Ülkede yolu olmayan köylerin oranı % 20 iken, İçel'de 561 bucak ve köyden yalnızca 8'inin yolu bağlanmamıştı.

Plaka numarası 33 olan ildeki motorlu kara taşıtlarının sayısı 1970-1980 döneminde 7.724'ten 29.110'a çıkarak, çok büyük bir artış göstermiştir (Tablo 18). Motorlu kara taşıtlarının bu dönemdeki artış oranı (% 277), ülke genelindeki artış oranının (% 251) üstündedir. 1980'de ülke genelinde 1.000 kişiye düşen araç sayısı 29 iken, İçel'de bu sayı 34 idi. 1970-1980 arasında sayısı en hızlı artan araç türü % 725'lik bir artış ile otomobil olmuştur. Otomobiller 1980'de ildeki tüm motorlu kara taşıtlarının da % 39,5'ini oluşturuyordu. Bu pay tüm öbür araç türlerinin paylarından yüksekti.

Bu dönemde, ildeki motorlu kara taşıtları içinde otomobilden sonra en yüksek artış hızı yol ve iş makineleri (% 676), kamyonet (% 272) ve minibüslerde (% 243) olmuştur. Ekonomik gelişme nedeniyle altyapı hizmetlerinin ilde giderek önem kazanması yol ve iş makineleri sayısındaki hızlı artışın başlıca nedenidir. Gelişen kentsel yerleşmeler ile art bölgelerinde yer alan yerleşmeler arasındaki bağlantıların güçlenmesi de minibüs sayısının hızla artmasına neden olmuştur.

Öte yandan, 1970'ten sonra Mersin Limanı'ndan Ortadoğu ülkeleriyle yapılan

ticaretin ve özellikle dış pazara dönük tarımsal üretimin gelişmesi, kısa mesafeli taşımacılık hizmetlerinde kullanılan kamyonetlerin giderek önem kazanmasına yol açmıştır.

1980'de ildeki motorlu kara taşıtları içinde otomobilden sonra en çok sayıda olan araç motosiklettir (% 28). 1970-1980 döneminde, sayısal artış göstermesine karşın, motosikletin ildeki motorlu taşıtları içindeki payı azalmıştır. 1970'te motosikletlerin payı % 41 dolayında idi.

Göreli ağırlığı azalmasına karşın, motosikletin hâlâ çok yaygın bir araç olmasının nedeni, düzlük ova kesimindeki merkezlerin, özellikle Mersin'in sürekli etkileşim içinde olduğu çevrenin giderek büyümesidir.

1978'de İçel İli sınırları içinde kalan karayollarındaki toplam trafik akımı 1.395.159 taşıt × km'ydi. Aynı yıl ilin Türkiye toplam trafik akımı içindeki payı da % 3 dolayındadır. Bu trafik akımında otomobillerin payı % 48, otobüslerin payı % 7, kamyonların payı ise % 45 idi.

Aynı yıl il sınırları içindeki karayollarında yapılan yolcu taşımacılığı, 5.808.249 yolcu × km idi. Yolcu taşımacılığında, otomobillerin payı % 37, otobüslerin payı % 51 ve kamyonlarınki de % 12 olmuştu.

Mersin'den Adana ve Antalya'ya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden Erzurum, Van, Elazığ, Malatya, Sivas, Kahramanmaraş ile İç Anadolu'da Ankara, Konya, Kayseri, Niğde ve batıda İstanbul, Adapazarı ve Bolu'ya her gün düzenli otobüs seferleri vardır. Ayrıca, Mersin-Adana arasında her 10 dakikada bir, Mersin-Silifke arasında da her 20 dakikada bir özel otobüs seferleri vardır. Mersin-Karacailyas-Taşkent-Huzurkent-Tarsus-Yenice-Adana arasında minibüs ve taksi dolmuşlar çalışmaktadır. Gülnar'a ve Mersin'in yakın çevresindeki Aslanköy ve Tepeköy'e sabah-akşam düzenli seferler yapılmaktadır.

1978'de taşınan yük 4.381.330 ton × km idi. Taşınan eşyalar arasında en yüksek payı % 68 ile işlenmiş eşya oluşturuyordu. İşlenmiş eşyayı, payı % 20 olan tarım ürünleri izliyordu. Limana, ülkenin çeşitli kesimlerinden ihraç malı gelmesi ve ilden ülke pazarlarına sanayi ürünlerinin gönderiliyor olması nedeniyle, işlenmiş eşyanın payı bu denli yüksektir.

DEMİRYOLU: İçel, Mersin-Yenice demiryolu hattı ile ülke demiryolu ağına bağlanır. Ülkenin batı ve orta kesimlerinden gelerek Adana üzerinden Doğu Anadolu'ya ve Suriye'ye giden demiryolu, Pozantı'nın 35 km kadar güneyinde il sınırına girer. Tarsus'a bağlı bir bucak merkezi olan Yenice'den batıya ayrılan 50 km'lik bir hat Mersin'e gelir. Adana-Mersin arasındaki bölüm XIX.yy'ın sonlarında, bölgenin özellikle pamuk üretimi ile dünya pazarına açıldığı dönemlerde iç kesimin limanla bağlantısını kurmak amacıyla yapılmıştı. Adana-Tarsus ve Mersin arasında bir demiryolu yapımı ve bunun işletilmesi için Ocak 1883'te Mehmet Nahid Bey ve Costaki Theodoridi (Kara Todori Paşa) isimli kişilere 99 yıllık bir ayrıcalık tanınmıştı. Ayrıcalık hakkını bu kişilerden satın alan M.le Baron Evain de Vandeuvre'in 31 Ocak 1885'te kurduğu Osmanlı şirketi tahvil çıkartmak yoluyla gerekli sermayeyi sağlayarak yolun yapımına başladı. Adana-Mersin demiryolu 2 Ağustos 1886'da işletmeye açıldı. Şirket, 1906'da Almanlar'ca satın alındı ve 1908'de Bağdat demiryolunun bir hattı haline geldi.

Demiryolu daha çok yük taşımacılığında kullanılır. Demiryolunun limanla bağlantısı vardır. Demiryolu ile bir yandan dışalım malları yurda dağıtılırken, bir yandan da canlı hayvan, maden ve buğday gibi dışsatım malları limana getirilir. 1981'de Devlet Demiryolları ile ilden 119.869 ton çeşitli eşya gönderilmiş, 86.685 ton çeşitli eşya ile getirilmişti. Mersin-Adana-İskenderun arasında her gün düzenli mototren ve yük treni seferleri yapılmaktadır. Giderek önem kazanan, Mersin-İskenderun demiryolunda ulaşımın hızlandırılması için, bu bölümde 2. bir hattın yapımı planlanmaktadır.

DENİZYOLU: Öteden beri ülke çapında önemli bir liman olan Mersin'in bu önemi, Ortadoğu'daki politik gelişmeler sonucu daha da artmış ve yerli gemi trafiğinin yanı sıra, limandaki yabancı gemi trafiği de yoğunlaşmıştır. Böylece Mersin ülkenin en önemli dış ticaret limanlarından biri olmuştur *(Bak. Ticaret, Mersin Limanı)*. Liman, her mevsim korunaklıdır. Çeşitli tesislerle donatılmıştır. Bu nedenle, limanın yük taşımacılığı yanı sıra yolcu taşımacılığında da önemli bir yeri vardır.

İstanbul ve İzmir'den gelen yolcu gemileri Mersin'e ve oradan İskenderun'a gider. Ancak karayolunun tercih ediliyor olması nedeniyle denizyoluyla yolcu taşımacılığının payı çok düşüktür. Ayrıca, Mersin-Girne, Taşucu-Girne ve Anamur-Girne arasında feribot seferleri yapılmaktadır.

Limanın art bölgesi, doğuda Adana-Ulukışla-Kayseri, kuzeyde Yozgat-Ankara-Polatlı ve batıda Konya-Karaman-Afyonkarahisar hattına dek yayılmaktadır. Son yıllarda Ortadoğu ülkelerine satılan ürünlerin Mersin Limanı'ndan gönderilmesi nedeniyle bu art bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile kimi Karadeniz illerini de kapsamaktadır.

1961'de yapımı tamamlanarak hizmete açılan Mersin Limanı, kıyıda 4 km uzunluğunda bir alan kaplamaktadır. 316 hektar korunmuş su alanı ve biri 1.539 m, diğeri 3.933 m olan iki mendireği bulunmaktadır. İki mendirek arasındaki açıklık 275 m, limanda su derinliği en çok 10,5 m'dir. Tanker kanalında derinlik 14 m'ye ulaşır. 15.000 m2'lik sundurmalı depolama, 40.000 m2'lik açık depolama alanı bulunan liman tesisleri çevresinde, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin iskeleye bir taşıyıcıyla bağlı 100.000 ton kapasiteli bir silosu, Et ve Balık Kurumu'nun 2.750 m2 alan kaplayan 2.000 tonluk soğukhava deposu ve büyük bölümü Ataş'ın olan akaryakıt depoları vardır. Düzenlenen ağır araç park alanları ve projesi yapılan "büyük toptancı hali sitesi"nin tamamlanması ile limanın işlevi artacaktır.

Mersin Limanı'nda, aynı anda 15 gemiye yükleme ve boşaltma yapılabilmekte ve çeşitli büyüklükte 140 gemi barınabilmektedir.

Liman, iç ve dış liman olmak üzere iki bölümden oluşur. İç limanda 1.000 gros tonluk gemilerle, boş tankerler, 50 tondan az patlayıcı madde yüklü gemiler demirleyebilmektedir. Dış limanda ise akaryakıt yüklü tankerlerle 50 tondan fazla patlayıcı madde yüklü gemiler demirlemektedir.

Limanda 20 rıhtım vardır. Bunlar, yolcu rıhtımı, iç ve dış ticaret rıhtımları, silo ve tahıl iskelesi, canlı hayvan ve kereste rıhtımı, balıkçı liman ve iskeleleri, bakım ve onarım rıhtımı, maden rıhtımı ve Ataş Rafineri İskelesi'dir.

Ortadoğu ülkelerine dışsatımın artması ile Mersin liman tesisleri yetersiz kalmaya başlamıştır. Halen Avrupa'nın 10 büyük limanından biri olan Mersin Limanı'nın genişletme çalışmaları sürdürülmektedir.

İl kıyılarında Mersin Limanı'ndan başka Taşucu, Aydıncık (Gilindire) ve Anamur'da birer iskele, Karaduvar ve Aydıncık'ta da balıkçı barınakları vardır. Yapımına 1980'de başlanan Aydıncık Balıkçı Barınağı 1982 sonunda açılmıştır. Barınakta 140 m'lik ana mendirek ile 75 m'lik ikinci bir mendirek ve 70 m uzunluğunda bir rıhtım vardır. Alanı toplam 30.000 m2 olan barınakta su derinliği 3 m, iki mendirek arasındaki açıklık 70 m'dir. Barınağa, balıkçı teknelerinden başka 500-1.000 tonluk gemi ve tekneler ile orta büyüklükte yatlar da girebilmektedir. Karaduvar Balıkçı Barınağı ise, deniz derinliği ile mendirek uzunluğunun yetersizliğinden ve konumu uygun olmadığından fırtınalı havalarda tekneler için yeterince güvenli bir barınak oluşturmamaktadır.

HABERLEŞME: 1980'de İçel İli'nde 10'u merkez, 29'u şube olmak üzere toplam 39 PTT işyeri ve 60 acente vardı. İlde, 21.639 kişiye bir PTT işyeri düşmekteydi. 1 PTT işyerinin hizmet alanı ise, 406 km2 idi. Bu sayılar, ilde PTT hizmetlerinin ülke geneline göre geri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Aynı yıl, ülke genelinde 14.653 kişiye bir PTT işyeri, bir PTT işyerine ise 254 km2 hizmet alanı düşmekteydi. Haberleşme hizmetlerinin hem PTT işyeri sayısı hem de telefon ve teleks sayıları, bunların kullanım kapasiteleri yönünden yetersiz olması, ilin bir sanayi ve ticaret merkezi olarak gelişmesinin önündeki teknik altyapı engellerinden biridir.

1980'de ilde 15.692 telefon abonesi ve 36.761 telefon bekleyen vardı. Otomatik telefon santral kapasitesi 13.000 hattı. Merkez İlçe (Mersin) 8 Aralık 1978'de 741 kod numarası ile kentler arası otomatik görüşmeye açıldı. Mersin'in kentler arası otomatik santral kapasitesi 8.000 hattı. Daha sonraki yıllarda 761 kod numarası ile Tarsus ve 7571 kod numarası ile Anamur da kentler arası otomatik santrala bağlanmıştır.

1980'de ilde 325 teleks abonesi ile 120 teleks bekleyen vardı.

Aynı yıl, ilde kayıtlı radyo sayısı 73.537, televizyon sayısı ise 43.573 idi.

İçel İli 1974'te açılan Adana Televizyon Verici İstasyonu yayın alanı içinde kalmaktadır. Bu verici III.band, 6. kanaldan yayın yapmaktadır. Anten gücü 30 kw ve anten konumu "yatay"dır.

İçel İli, Türkiye'nin 4. büyük radyosu olan Çukurova Radyosu'nun yayın alanı içindedir. Orta dalga 476 mm dalga boyu, 630 KHZ frekanstan yayın yapan 300 kw güçteki TRT-İ'e bağlı Çukurova Radyosu, Mersin'in 14 km doğusundaki Kazanlı yöresinde kurulmuştur.

1960'ta bir Japon firmasınca yapımına başlanan Çukurova Bölge Radyosu tesisleri,

Mart 1968'de tamamlandı ve 3 Mart 1968'de Çukurova Bölge Radyosu adı altında deneme yayınlarına başlandı.

Bir süre merkezden gönderilen bantlarla bağımsız yayın yapan radyo, 1976'da 1974'te başlamış olan TRT-I ortak yayınına bağlandı.

İçel İli'nde ayrıca, TRT-III'e bağlı çok kısa dalga 89,2 MHZ'den yayın yapan 30 kw gücündeki Adana Vericisi'nin yayınları da izlenmektedir. Ayrıca, ilin kıyı kesimlerinde Kıbrıs radyo ve televizyon programları da rahatça izlenebilmektedir.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: İçel, kentsel nüfus oranı, öteden beri ülke ortalamasının üzerinde olan bir ildir. Zaman içerisinde bu oran giderek artmıştır. Öyleki, 1980'de İçel'in kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşmıştır. 1980'de 843.931 olan il nüfusunun % 50,3'ü kentlerde yaşıyordu. Türkiye genelinde ise, kentlerde yaşayanların oranı aynı yıl % 44,3 idi (Tablo 19).

İçel'in öteden beri kentsel nüfus oranı ülke genelinden daha yüksek bir il olmasının başlıca nedeni, Mersin Kenti'nin yüzyılın başından beri önemli bir liman ve ticaret merkezi olmasıdır. Savaşlar ve daha sonra Fransız işgali, kentsel nüfusta önemli düşüşlere yol açmıştır. Ama, 1950'lerde küçük işletmelerin öncülük ettiği tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayileşme sürecinin başlaması, ilde kentsel nüfus oranının giderek ağırlık kazanmasını sağlamıştır.

1950-1980 döneminde İçel'in kentsel nüfusundaki büyüme % 395 gibi çok yüksek bir orana varmaktadır. Böylece, kentsel nüfus, 1950'deki düzeyinin 5 katına ulaşmıştır (Tablo 20). Aynı dönemde, ülke genelinde ise, kentsel nüfus % 275 artarak 1950'deki düzeyinin 4 katına yaklaşmıştır. Bu otuz yıllık dönemde kentsel nüfustaki asıl büyüme son on yılda gerçekleşmiştir. 1950-1970 döneminde ilin kentsel nüfusundaki büyüme (% 187), ülke ortalamasının (% 161) biraz üzerinde idi. Kentleşmenin çok hızlandığı 1970-1975 arasında ise, il kentsel nüfusunda bir önceki dönemin çok üzerinde bir büyüme gerçekleşmiş ve ülke ortalamasını hayli aşmıştır.

1950'lerden başlayarak, il ekonomisinde yaşanan değişim ve gelişme, kırsal kesimden kopan çok sayıda insanın kentlere yönelmesine neden olmuştur. 1950-1980 arasında, yalnızca ülke çapında da kentleşmenin çok yüksek bir hız kazandığı 1950-1955 dönemi dışında, İçel'de kentleşme hızı her zaman ülke ortalamasının üzerinde olmuştur.

Kentleşme, tüm Türkiye'de olduğu gibi, İçel'de de 1950-1955 döneminde hızlanmaya başlamıştır. Bu yıllarda ülke çapında bir patlamadan söz edilebilecek denli hızlı bir kentleşme yaşandığı için, İçel'de kentleşme hızı ülke ortalamasının biraz üzerine çıkmıştır. İzleyen yıllarda ise, kentleşme hızı Türkiye genelinde bir önceki döneme göre, yavaşladığı halde, İçel'de artış sürmüş ve 1955-1960 arasında ülke ortalamasının çok üzerinde bir düzeye (binde 59,6) ulaşmıştır (Şekil 5). 1960-65 ve 1965-70 dönemlerinde kentleşme hızları, Türkiye ortalamalarının üzerinde olmakla birlikte, ülke genelindekine koşut dalgalanmalar göstermiştir.

İçel'de son otuz yılda kentleşme hızının en yüksek düzeyine ulaştığı dönem, 1970-1975 arasıdır. İlde, büyük sanayi kuruluşlarının işletmeye açıldığı, limanın genişletme çalışmalarının tamamlandığı ve il ticaretinde büyük bir canlanmanın yaşandığı bu yıllarda kentleşme hızı binde 60,3'e yükselmişti. Üstelik bu yıllar, ülke genelinde kırdan kente güç hareketinin, tarımda verimliliğin artmasına koşut olarak yavaşlamaya başladığı dönemdir. Kente göç olgusu 1975-1980 döneminde İçel'de de büyük ölçüde yavaşlamış ve kentleşme hızında önemli bir gerileme olmuştur. Yine de, İçel'de binde 48,6 olan kentleşme hızı, ülke ortalamasını (binde 37,4) çok aşıyordu.

İçel, 1980'de kentsel niteliği ağır basan bir il durumuna gelmiş olmakla birlikte, kırsal nüfusun payı da önemlidir. 1980'de İçel'de yaşayan her 1.000 kişiden 497'si kırsal kesimde oturmaktaydı (Tablo 19). 1980'e değin ise, İçel'de nüfusun kırsal niteliği ağır basıyor, 1970'te her 1.000 kişiden 583'ü, 1975'te de 534'ü kırsal yörelerde yaşıyordu.

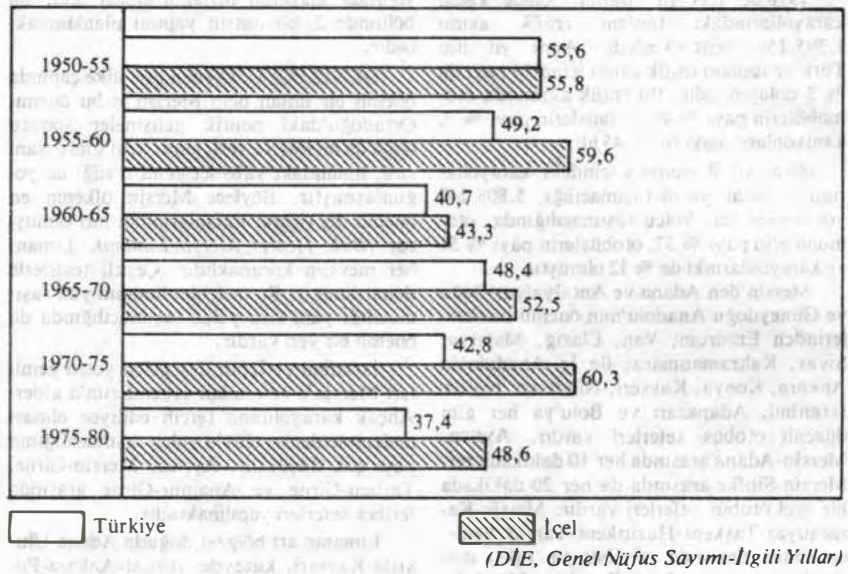
1950-1980 döneminde kırsal nüfus oranı düzenli biçimde azalmakla birlikte, il kırsal nüfusundaki büyüme (% 80), ülke ortalamasının (% 60) üzerinde olmuştur. Kentsel nüfustaki asıl büyümenin son 10 yılda gerçekleşmiş olmasına karşılık, kırsal kesimdeki büyümenin görece önemli olduğu dönem 1950-1975 arasıdır. Bu dönemde, bataklıkların kurutulması, sulama projelerinin gerçekleştirilmesi ve ilin ülke pazarıyla bütünleşmesini sağlayan yol bağlantılarının kurulmasına koşut olarak *(Bak. Tarım)* kırsal nüfus büyümesini sürdürmüştür. 1970-1975 arasında ise, ülke genelinde çok az bir gelişme olmasına karşın, İçel'in kırsal

Tablo 19
Türkiye ve İçel'de Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
İçel	Kır	73,1	65,7	58,3	49,7
	Kent	26,9	34,3	41,7	50,3

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 5
Türkiye ve İçel'de Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Türkiye ve İçel İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
İçel	Kır	125	148	180
	Kent	178	287	495

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

nüfusu önemli bir artış göstermiştir. Aslında, İçel'in kırsal kesimi, yetiştirilen ürün türlerinin özellikleri gereği, hasat zamanında önemli oranda mevsimlik göç almaktadır. Nüfus sayımları hasat mevsimi olan ekim ayında yapıldığından, İçel'de kırsal nüfus gerçekte olduğundan biraz daha kabarık gözükmektedir. Ancak İçel kırsal kesiminde nüfus artış hızının Türkiye genelinin üzerinde olması çok daha önemli bir etmendir. Nitekim, 1950-1980 döneminde İçel'deki kırsal nüfus artış hızı her zaman Türkiye ortalamasından yüksek olmuştur (Şekil 6). Bu, hem yüksek bir doğurganlık eğiliminin, hem de artan nüfusun büyük ölçüde kırsal kesimde kalmasının ve ildeki hızlı kentleşmenin daha çok il dışından gelen göçle beslenmesinin sonucudur *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Örneğin, ilde kentleşme hızının en yüksek olduğu, 1950-1960 ve 1970-1975 arası, kırsal nüfus artışının da çok yüksek oranlara ulaştığı dönemlerdir. 1965-1970 arası ilde kırsal nüfus artış hızının en düşük düzeyine indiği dönemdir ve bu sırada ildeki hızlı kentleşmenin daha çok ilin kendi kırsal kesiminden beslenmesi söz konusudur. İzleyen dönemde, ilin kırsal kesiminden kentlere yönelen göç büyük ölçüde durmuş, ayrıca, ilin kırsal kesimi de önemli ölçüde göç almıştır. Yüksek doğurganlığa eklenen bu göçün etkisiyle, kırsal nüfus artış hızı bir önceki döneme göre 6,8 puan artarak binde 20,5'e yükselmiştir. Oysa, aynı dönemde ülke genelindeki bu oran, binde 12,5'ten binde 13,8'e çıkmıştı.

İçel'in 1960'lardan başlayarak, il dışından aldığı göçün yöneldiği başlıca iki merkez Mersin ve Tarsus'tur ve kentleşme de ilin bu iki sanayi merkezinde odaklaşmıştır. 1980'de, Mersin'in kentsel nüfusu 216.000'i aşarken Tarsus'un kentsel nüfusu da 121.000'in üzerindeydi (Tablo 21). Bunlardan, Mersin 100.000 sınırını 1970'te, Tarsus ise, 1975'te aşmıştı. İlin dışardan aldığı göçün önemli bölümünü Mersin ve Tarsus'un çekmesine karşılık, ilin öteki ilçe merkezleri daha çok kendi kırsal kesimlerinden göç almaktadır.

Kentsel nüfusları, 1950-1980 döneminde il genelinde % 395 olan kentsel nüfus büyüme oranının üzerinde bir hızla artan iki ilçe vardır. Bunlar, Anamur (% 642) ve Merkez İlçe'dir (% 493) (Tablo 22).

Kentsel nüfusu 1980'de 23.000 dolayında olan Anamur, ilde son 30 yılda kentsel nüfusu en hızlı büyüyen ilçedir. Ancak, bunda Anamur'un 1950'deki kentsel nüfusunun çok az oluşu etkilidir.

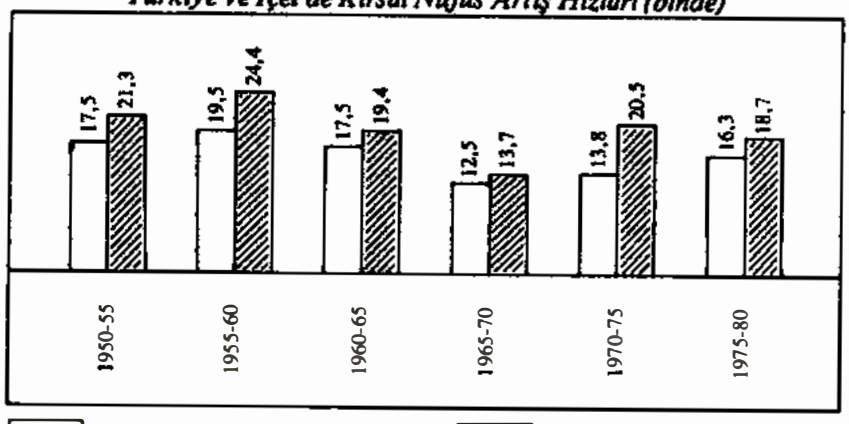
Merkez İlçe, ilde kentsel nüfus artışının çok yüksek olduğu ikinci ilçedir. 1950-1980 döneminde kentsel nüfusu 5 kata yakın artarak, 1980'de 216.000'i geçmiştir. Daha 1950'de 36.000'i aşkın kentsel nüfusuyla, ilin en büyük kentsel nüfus barındıran ilçesi Merkez İlçe'ydi. Bu ilçede 1955'te kentsel nüfus, kırsal nüfusu aşmıştı. 1955-1970 döneminde yapılan sanayi ve altyapı yatırımları, ilçenin kentsel nüfusunun 1950-1960 arasında 2 katına yaklaşmasına neden olmuştur. 1960-1970 döneminde kentsel nüfus daha yavaş artmış, ancak yavaşlamaya karşın nüfusta % 65 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir.

1970-1980 döneminde ise, Mersin'in, Ortadoğu'ya yapılan ihracatın önem kazanması üzerine hem deniz, hem de kara ticaretinde Türkiye'nin en önemli merkezlerinden biri olmasına bağlı olarak, nüfus yeniden 1 kata varan oranda artmıştır.

Tarsus İlçesi, kentsel nüfus varlığı açısından, Merkez İlçe'den sonra gelen ikinci önemli ilçe olmakla birlikte, kentsel nüfusunun gelişimi Mersin'deki kadar büyük olmamıştır. Tarsus'ta kentsel nüfus, 1975'te 100.000 sınırını geçmiş ve yine ilk kez bu yılda kentsel nüfus, kırsal nüfusu aşmıştır. Yine de, İçel'in ilçeleri arasında, en fazla tarımsal üretim Tarsus'ta gerçekleşir.

1950-1980 döneminde Tarsus'ta kentsel nüfusta gerçekleşen büyüme % 259 düzeyinde olup, il ortalamasının hayli altındadır.

Şekil 6
Türkiye ve İçel'de Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21
İçel İli'nde Nüfus Gelişimi* (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
İçel İli	Toplam	91.032	317.929	444.523	590.943	543.931
	Kent	85.951	85.613	152.506	246.300	424.544
	Kır	82.437	232.316	292.017	344.643	419.387
Merkez İlçe (Mersin)	Toplam	37.680	84.368	121.517	177.454	303.275
	Kent	4.801	36.463	68.485	112.982	216.308
	Kır	32.879	47.905	53.032	64.472	86.967
Anamur	Toplam	18.182	27.683	35.216	48.363	71.551
	Kent	11.751	3.102	6.523	14.971	23.025
	Kır	16.431	24.581	28.693	33.392	48.526
Erdemli	Toplam	—	—	39.748	61.571	79.234
	Kent	—	—	7.961	14.118	21.234
	Kır	—	—	31.787	47.453	58.000
Gülnar	Toplam	19.370	28.730	32.692	36.570	42.668
	Kent	1.640	2.807	3.920	5.072	6.837
	Kır	18.730	25.923	28.772	31.498	35.831
Mut	Toplam	15.800	23.509	32.541	42.693	50.114
	Kent	11.403	2.894	4.590	10.023	14.025
	Kır	14.397	20.615	27.951	32.670	36.089
Silifke	Toplam	—	54.433	53.504	62.072	77.416
	Kent	—	6.643	9.843	14.624	22.041
	Kır	—	47.790	43.661	47.448	55.375
Tarsus	Toplam	—	99.206	129.305	162.220	219.673
	Kent	—	33.704	51.184	74.510	121.074
	Kır	—	65.502	78.121	87.710	98.599

* 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Bir yerleşme biriminin yönetsel bölünüş bakımından ilçe merkezi olması, o ilçenin mutlaka kırsal ekonominin etkisinden kurtularak, kentsel bir nitelik kazanacağı anlamına gelmez. Kent tanımının daha geçerli ölçütleri vardır. Bunların arasında en yaygın olarak kullanılanı, sosyal ve ekonomik bakımdan kentleşmenin gerçekleşmiş olduğunu tek başına göstermese de, 10.000'den fazla nüfus barındırma ölçütüdür. Bu ölçüte göre, İçel İli'nde, Gülnar İlçesi dışındaki tüm ilçe merkezleri kent tanımına girmektedir.

İçel'de kırsal alanlardan kentlere göç özellikle 1960'tan sonra önem kazanarak, öncelikle, Mersin ve Tarsus kentlerine yönelmiştir. Bu nedenle, 1950-1955 arasında yönetsel bölünüşe göre, kentleşme hızının hayli altında kalan 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentleşme hızı, 1960-1965 döneminden başlayarak, yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızının önüne geçmiştir. 10.000+ nüfus ölçütüne göre, kentleşme hızının en yüksek düzeyine çıktığı dönem 1960-1965 arasıdır. Bu dönemde, kentleşme hızı binde 79,2'ye ulaşmıştır (Tablo 23). Söz konusu dönemde, yönetsel bölünüşe göre, kentleşme hızı ise, kırsal kesim nüfusunun artışına bağlı olarak, bir önceki döneme göre önemli oranda düşerek binde 43,3'e inmiştir. 10.000+ ölçütüne göre, böyle yüksek bir kentleşme hızına ulaşılması, 1960'ta kentsel nüfusları 10.000'in altında, ama bu sınıra yakın olan Anamur, Erdemli ve Silifke ilçe merkezlerinin nüfuslarının 1965'te 10.000'i aşmasının sonucudur. 1960 öncesinde, ilde nüfusu 10.000'in üzerinde olan iki ilçe vardı. Bunlar, nüfusları 1950'den önce bu sınırı aşmış olan Mersin ve Tarsus idi. 1955-1960 döneminde bu iki merkezin kentsel nüfuslarındaki hızlı artış, iki ölçüt arasındaki farkın giderek kapanmasına neden olmuştur. 1970'te ilin Mut İlçesi'nde de kentsel nüfus 10.000 sınırını aşmış ve ilde nüfusu 10.000'in altında kalan tek merkez olarak Gülnar kalmıştır. Bu gelişme, 1970 sonrasında iki ölçüte göre, kentleşme hızlarının hemen hemen eşitlenmesini sağlamıştır. 1975-1980 döneminde ise, kentleşme hızları, göçün yavaşlaması ile büyük ölçüde düşmüştür.

İçel'de yönetsel bölünüşe göre, kentleşme oranları, öteden beri 10.000+ ölçütüne göre kentleşme oranlarından yüksek olagelmiştir.

İlde daha 1950'de nüfusu 10.000'i aşan iki kentin bulunması ve zamanla nüfusun ağırlıklı bir bölümünün kentlerde toplanması 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentsel nüfus oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olagelmesine neden olmuştur (Tablo 24). İki ortalama arasındaki fark zaman içinde büyük dalgalanmalar göstermiştir. 1950'de İçel'de kentsel nüfusun payı % 22 ile Türkiye ortalamasının (% 18,7) üzerindeydi. İki ortalama arasındaki göreli fark gösteren katsayısı ise 18 idi. K katsayısı, ülke çapında çok sayıda kentsel merkezin oluştuğu 1955-1965 döneminde 3,9'a kadar inmiş, 1965'ten sonra ise, İçel'deki kentleşme eğilimine koşut olarak, K katsayısı yeniden yükselerek 16,7'ye çıkmıştır. 1970-1975 döneminde ülke genelinde kentlerde yaşayanların sayısındaki hızlı artış nedeniyle, iki ortalama arasındaki göreli fark 10,3'e düşmüş, 1980'de ise İçel'de, özellikle Mersin

Tablo 22
İçel'de Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	188	337	593
Anamur	210	483	742
Mut	159	346	485
Silifke	148	220	332
Tarsus	152	221	359

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Kenti'ndeki nüfus yığılması İçel'in kentleşme oranının daha da yükselmesine yol açmış ve K katsayısı 13'e yaklaşmıştır.

GÖÇ: İçel, 1965-1970 arasından en fazla göç alan iller arasında 12. sırada yer almaktadır. Nüfus artış hızında göçlerin payı binde 4,2'dir. Bu pay ülke genelinde ise, binde 2,8'dir.

1965-1970 döneminde yaklaşık 41.000 kişi il dışına göç etmişken, İçel'e dışardan göç edenlerin sayısı 43.500 kişiydi. Böylece, ilin dışardan aldığı göçün görece sınırlı olduğu bir dönemde bile, İçel, göçle net nüfus kazancı sağlayan illerden birisi idi. Göç oranı, o yıllar için binde 4,4 idi.

İçel'e yönelen göç hareketinin önemi zaman içinde giderek artmıştır. 1970'lerde ardı ardına işletmeye açılan büyük, sanayi kuruluşları il dışından çok sayıda teknisyen ve işçi çekerken, ilin yoğun emek kullanmayı gerektiren tarım kesimi de artan oranlarda mevsimlik işgücü çekmektedir. 1960'ta İçel'e göç edenlerin il nüfusu içindeki payı % 12,5 iken, bu pay, 1975'te % 14'e yükselmiştir.

İçel'in ekonomik yapısı gereği, göç edenler 1965'e değin daha çok kırsal kesime yönelmekteydi. Bu göç hareketine katılanlar, öteki illerin kırsal kesiminden koparak İçel tarımında pamuk ve turunçgiller toplama işlerinde mevsimlik olarak çalışan tarım işçileriydi.

1970 sonrasında ise, asıl göç çeken kesim imalat sanayii oldu. Sanayi, Mersin ve Tarsus'ta gelişmiştir. Tekstil, kimya, cam, çimento vb sanayi kolları bu iki merkezde toplanmıştır. Öteki ilçelerde ise tarıma dayalı ve göreli olarak daha küçük sanayi tesisleri vardır. 1960-1970 arasında Mersin ve Tarsus kentleri asıl olarak kendi kırsal alanlarından nüfus çekmiştir. Tarım kesimindeki açık ise, çevre illerden göç eden mevsimlik işçilerce kapatılmıştır.

1970'ten sonra, gelişen karayolu taşıma-

Tablo 23
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre İçel'de Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	26,9	22,1	55,8	48,2
1955	30,4	24,0	59,6	58,6
1960	34,3	26,9	43,3	79,2
1965	37,0	34,8	52,5	60,9
1970	41,7	40,8	60,3	60,5
1975	46,6	45,7	48,6	49,2
1980	50,3	49,5		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 24
İçel İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000+ nüfuslu yerleşmelere göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
İçel	—	22,1	24,0	26,9	34,8	40,8	45,7	49,5
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—	18,0	6,8	3,9	16,7	14,0	10,3	12,8

$$K = \left(\frac{\text{İçel İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

cılığında Mersin'in önemli bir varış ve kalkış noktası olması da ticaret kesiminin gelişmesini hızlandırmıştır. Bu gelişmeler, ilin kentsel nüfus artış hızının 1970-1975 döneminde binde 60,3 gibi oldukça önemli bir düzeye çıkmasına neden olmuş ve bu dönemde göç yolu ile gelenler özellikle, Mersin Kenti'ne yönelmiştir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).*

İçel'e yönelen göçün önemli bölümü yakın illerden kaynaklanır. İçel'e göç veren iller arasında Adana, Hatay, Niğde ve Konya gibi çevre illerle, Adıyaman, Urfa, Kahramanmaraş, Malatya, Sivas, Diyarbakır gibi İç ve Güneydoğu illeri bulunmaktadır. 1975'te başka illerden İçel'e gelmiş olan 102.000 dolayında göçmenin % 61'i sayılan 10 ilden gelmişti. Göçün % 25'ini sağlayan 4 il ise İçel'le komşu ve aynı alt bölgede yer alan illerdir.

Söz konusu göçün bir özelliği de asıl olarak "tekil erkek göçü" niteliğinde olmasıdır. Göç eden nüfusun yaş gruplarına göre bölünüşü göçe en çok (15-19), (25-29), ve (30-34) yaş gruplarında bulunanların katıldığını ortaya koymaktadır. 1960'ta il nüfusunun % 51,2'sini erkek nüfus oluşturmaktaydı, bu oran, 1970'te 50,8'e düşmüş, 1975'te ise, yeniden % 51,7'ye çıkmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

İçel'e 1965-1970 arasında göç edenlerin yoğunlaştığı kesimler sırasıyla, tarım, hizmetler ve imalat sanayiidir. Bu dönemde göç eden nüfus içinde tarımın payı % 30 idi (Tablo 25). Tarım kesiminin ağırlıklı bir yer tutmasının iki nedeni vardır. Birincisi, ilin tarım kesiminin her zaman çok sayıda mevsimlik işçi talep etmesidir. İkinci neden ise ile göç edenlerin önemli bir bölümünün tarım kesimi kökenli olması ve tarım dışında herhangi bir meslek becerisi bulunmamasıdır. Tarımda çalışan bu mevsimlik işçilerin de ücretli olmaları göçmenler arasında ücretliler kesiminin payını % 75 gibi oldukça önemli bir düzeye yükseltmiştir (Tablo 26). Göçmen nüfusun büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. Ancak 1965-1970 verilerine göre tarım kesiminde çalışan erkekler göçmen erkek nüfusun 1/4'ünü oluştururken (% 27) göç eden kadın nüfusun yarısına yakını tarım kesiminde çalışıyordu (% 48,5). Buna karşılık, ilde ücretli olarak çalışan faal göçmenler arasındaki erkeklerin payı kadınlarınkinden büyüktür. Göç eden nüfus içinde yardımcı aile bireylerinin payı (% 6,7), Türkiye ortalamasının (% 10,5) altındadır. Ancak, yardımcı aile bireyleri arasında kadınların payı, ülke genelinde de olduğu gibi, erkeklerinkinden fazladır. (İlde yardımcı aile bireyi olarak çalışan göçmen kadınların göç eden faal kadın nüfusa oranı 1965-1970 arasında % 30 dolayında idi.)

Göç edenlerin işkollarına dağılımında, 1965-1970 arasında tarım kesimini izleyen kesim hizmetlerdir. Göç eden nüfusun % 22'si bu kesimde çalışmaktadır. Bu kesimde "bilimsel ve teknik eleman" olarak çalışanlar, önemli bir yer tutmaktadır ve payları 1965-1970 arasında % 12,4 idi (Tablo 27). Bilimsel ve teknik eleman olarak çalışan kadınların payı (% 25) hem Türkiye ortalamasının (% 15) hem de bu konumdaki erkek oranının (% 10,5) üzerindedir.

İl ekonomisinde görece önemli bir yer tutan imalat kesiminde ise, 1965-1970 arasında göç yolu ile gelenlerin % 15'i çalışmaktaydı. İmalat kesiminde çalışanların daha büyük bir bölümü erkek olmakla birlikte, özellikle dokuma ve gıda dallarında, çok sayıda kadın işçi de yer almaktadır.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de İçel İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 7 ilçe, 11 bucak, 550 köy vardı. 1981'de ildeki belediye sayısı 18 idi. Bunlardan, 1'i il merkezi, 6'sı ilçe merkezi, 6'sı bucak, 5'i de köy belediyesi idi.

İlin yüzölçümü 15.853 km2 olup, ülke topraklarının % 2'sini oluşturur. 1980'de 843.931 kişi olan il nüfusu Türkiye nüfusunun % 1,9'u dolayındadır. İçel, 1980'de

Tablo 26
İçel'e Göç Edenlerin İşteki Yere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Ücretli	75,2	77,5	60,9
İşveren	0,7	0,7	0,4
Kendi Hesabına	17,4	18,8	8,5
Aile İşçisi	6,7	3,0	30,2
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Tablo 25
İçel'e Göç Edenlerin İşkollarına Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	30,1	27,4	48,5
Maden Çıkarma	0,4	0,5	—
İmalat Sanayii	14,8	15,4	11,0
Elektrik, Gaz, Su	0,3	0,3	—
İnşaat Sanayii	9,5	10,8	0,8
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta, Otel	9,9	10,7	3,9
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	4,5	5,0	1,0
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	3,0	2,0
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	22,0	20,8	30,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	5,7	6,1	2,7
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Tablo 27
İçel'e Göç Edenlerin Mesleklere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri	12,4	10,5	24,9
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	1,3	1,5	0,2
İdari Personel vb Çalışanlar	4,7	4,7	4,9
Ticaret ve Satış Personeli	5,5	6,3	0,7
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	7,9	8,2	5,9
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	30,1	27,1	49,1
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	13,0	13,9	7,3
Diğerleri	25,1	27,8	7,0
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

nüfus bakımından Türkiye'nin 12. büyük ilidir.

1980'de ilin nüfus yoğunluğu km2'de 53 kişi idi. İçel, Çukurova bölgesinde nüfus yoğunluğu en düşük ildir ve bu yoğunluk ülke ortalamasına (km2'de 58 kişi) çok yakındır. Çukurova bölgesini oluşturan öteki illerden Adana'nın 1980'deki nüfus yoğunluğu km2'de 86 kişi, Hatay'ınki ise 158 kişi idi.

İl nüfusunun % 26'sının yaşadığı Mersin Kenti'nin bulunduğu Merkez İlçe, ilde nüfus yoğunluğunun en yüksek (km2'de 171 kişi) olduğu kesimdir. Bunu km2'de 81 kişi ile Tarsus İlçesi izler.

Nüfusları 100.000'i aşan iki büyük kentin bulunduğu bu ilçelerde nüfus yoğunluğunun bu denli yüksek olması, doğrudan kentlerdeki nüfus toplanmasının bir sonucudur. Dağlık ve engebeli bir yörede yer alan ilin öteki ilçelerindeki nüfus yoğunluğu il ortalamasının hayli altında kalmaktadır.

İlin nüfusça en büyük ve ekonomik olarak en gelişmiş ilçeleri Merkez ve Tarsus'tur.

MERKEZ İLÇE: 1.772 km2'lik yüzölçümü ile Merkez İlçe, alanca ilin en küçük ilçesidir.

1980'de ilçeninnüfusu 303.275 kişi,nüfus yoğunluğu km2'de 171 kişi idi. İlçede nüfus yoğunluğunun yüksek olmasının nedeni, Mersin'deki nüfus toplanması ve ilçenin ovalık kesimindeki kırsal yerleşmelerin nüfusları yer yer 3.000'i aşan büyük köyler olmasıdır. İlçede nüfusu 1.000'in üzerinde olan köy sayısı 29'dur. Merkez İlçe, İçel'de nüfusu 1.000'i aşan köy sayısının en fazla olduğu ilçedir.

İl nüfusunun % 26'sı, ilçe nüfusunun da % 71,3'ü ilçe merkezi olan Mersin Kenti'nde yaşamaktadır.

1980'de Merkez İlçe'ye Aslanköy, Gözne, Kozanlı, Kuzucubelen bucakları ve 89 köy bağlı idi. İlçe kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 5 köy düşmektedir.

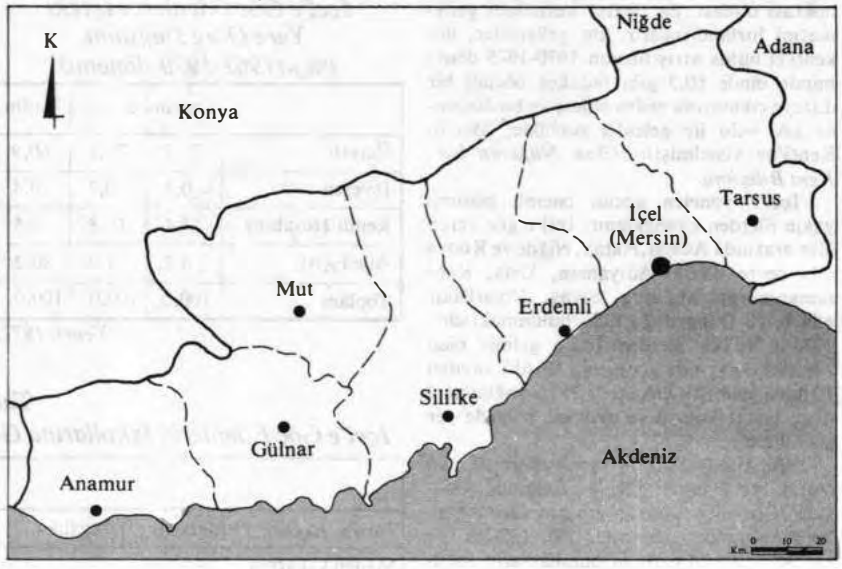
İlçede nüfus, ovalık kesimlerde daha yoğundur. Dağların yüksek kesimlerine gidildikçe köyler seyrekleşir ve nüfus azalır.

İlçenin güneyi dışında her yeri dağlık ve engebelidir. Yükselti güneyden kuzeye artar. Kuzeyde Bolkar Dağları ilçeyi bir duvar gibi çevirir. İlçenin ovalık kesimi Çukurova'nın uzantısıdır. Çukurova, İçel il sınırları içinde gittikçe daralarak, Mersin'in 20 km batısına dek uzanır. Bu ovalık kesimde tarla tarımı ve turfanda sebzecilik yapılır. Ova şeridinin hemen arkasında, tepeler birden yükselir. Tepelerin arasında, ilçe halkının yaz aylarında yaylak olarak kullandığı geniş düzlükler bulunur. Daha kuzeye gidildikçe yükselti artar ve dağlar geçit vermez sıralar oluşturur.

İl kırsal kesiminde başta buğday olmak üzere pamuk, üzüm, turunçgiller, sebze ve meyve yetiştirilir. Pamuk ve buğday daha çok ilçenin doğusunda, kıyı kesiminde ekilmektedir. Kıyının rüzgâr almayan kuytu yerlerinde ise, turunçgiller yetiştirilir. Ekonomisi tarıma dayalı olan ilçenin kırsal kesiminde el sanatları ek bir gelir kaynağı oluşturacak denli önemlidir.

Merkez İlçe, Mersin Kenti'nde ve Mersin-Tarsus arasındaki alanda toplanmış bulunan büyük sanayi kuruluşları ile ilin en sanayileşmiş ilçesidir. Mersin Limanı'nın,

İçel İli İdari Bölünüm Haritası

İçel İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	57	52.414		17
	Aslanköy	7	6.295		3
	Gözne	9	8.386		2
	Kozanlı	3	12.129		4
	Kuzucubelen	13	7.743		3
	Toplam	89	86.967	977	29
Anamur	Merkez	56	48.526		11
	Toplam	56	48.526	867	11
Erdemli	Merkez	15	16.631		5
	Elvanlı	19	32.607		7
	Güzeloluk	14	8.762		1
	Toplam	48	58.000	1.208	13
Gülnar	Merkez	35	23.109		6
	Aydıncık	10	10.466		1
	Ovacık	3	2.256		1
	Toplam	48	35.831	746	8
Mut	Merkez	69	31.450		1
	Sarıkavak	14	4.639		—
	Toplam	86	36.089	420	1
Silifke	Merkez	54	32.601		9
	Mağara	13	9.984		3
	Taşucu	9	12.790		5
	Toplam	76	55.375	729	17
Tarsus	Merkez	83	49.646		8
	Gülek	32	17.076		2
	Çamlıyayla	13	16.498		4
	Yenice	19	15.379		2
	Toplam	147	99.599	671	16

Not: Köy nüfusları, köyaltı yerleşmeleri de kapsamaktadır.

ülkenin 2. büyük dışalım-dışsatım limanı olması nedeniyle, ilçe merkezinde taşımacılık, pazarlama, hizmetler kesimleri de hayli gelişmiştir.

İlçede, 1933'te kurulmuş olan Mersin Belediyesi ile, 1954'te kurulan Aslanköy ve 1958'de kurulan Gözne belediyeleri bulunmaktadır.

Mersin Belediyesi: Mersin'de ilk belediye hizmetleri 1915'te mutasarrıflık döneminde başlamıştır. Tüm kuruluşlarıyla örgütlenme, 1933'te Mersin'in İçel'in il merkezi olmasıyla gerçekleşmiştir.

1960'tan başlayarak nüfusu hızla artan kentte sorunlar büyür ve karmaşıklaşırken, belediye bu sorunların üstesinden gelmekte yetersiz kalmıştı. 1970'lere gelindiğinde bu durum, değişti. 1974'te göreve getirilen Kaya Mutlu'nun belediye başkanlığı döneminde, Mersin, aktif belediyecilik deneyimi yaşayan kentlerden biri oldu. Bu dönemde, belediye gelirlerinin artması, altyapının ve çeşitli kentsel hizmetlerin genişletilmesi ve kentteki işsizlik sorunun çözümüne yardımcı olacak üretim birimlerinin kurulması gibi alanlarda hayli ileri adımlar atıldı. Ayrıca, yerel uygulamalarla kenti güzelleştirmeye ve özellikle, kent merkezinin işlevselliğini artırmaya yönelik düzenlemeler gerçekleştirildi. Ancak, bu dönem aynı zamanda, gittikçe değer kazanan kentsel alanlar üzerinde vurgunların hızlandığı ve bundan çıkar sağlayan çevrelerin kent nazım planı yapım sürecinde etkin olmaya başladığı yıllardır. Bu nedenlerle yine bu dönemde, genel olarak kentsel alan kullanımında hem fiziksel hem de insan yaşamı bakımından yanlış uygulamalar başlamıştır.

Bu tür uygulamaların en canlı örneği, kıyıya koşut giden anayol üzerinde yapılan ve kentin kıyı ile bağlantısını koparan çok katlı yapılardan oluşan kesimdir. Dışardan bakıldığında bir duvar görünümü verecek denli birbirine yakın olan bu yapılar, çirkin bir görünüm yaratmakla kalmamakta, kentin iç kesimlerinin, denizden gelen esintiden yoksun kalmasına yol açan bir set oluşturmaktadır. 1974'ten 1980 sonlarına değin iki dönem belediye başkanlığı yapan Kaya Mutlu'nun dönemi, kentin fiziki mekânında gerçekleştirilen işlerin yanı sıra, yerel yönetimlerin hizmet işbirliği anlayışı içinde halkla bütünleşme ve demokratikleşme yolunda atılan adımlarla da dikkati çekmektedir. Bu dönemde Mersin Kenti, ABD'nin Kaliforniya Eyaleti'ndeki Santa Fe Kenti ile "kardeş kent" yapıldı. Kentin su ve kanalizasyon sorunları, büyük ölçüde bu dönemde çözümlenmiş, belediye hizmetlerinin maliyetini düşürmek ve halka iş olanakları yaratmak amacıyla, çeşitli üretim birimleri kurulmuştu. Bunların başlıcaları, belediye araçları onarım atölyesi, belediye akaryakıt dağıtım tesisi, asfalt fabrikası, ekmek fabrikası idi. Çöpten elde edilen kompost (bir çeşit gübre) fabrikası ile uluslararası meyve ve sebze entegre tesislerinin kuruluşuna başlandı. Bu dönemde ayrıca, kentsel alanın işlevselliğini artırmaya yönelik projelere büyük yatırımlar yapılmıştı. Otogar ve tır-treyler parkı, toptancı hali Gümrük Meydanı'ndaki çarşı, yeraltı otoparkı ile İnönü Bulvarı'nın devamı olan kıyı şeridindeki yolun yapımı bu projelerin başlıcalarıdır.

İçel'de Bucak ve Köy Belediyeleri ve 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Merkez	Aslanköy (K)	3.543
	Gözne (B)	3.022
Anamur	Bozyazı (K)	10.123
Erdemli	Tömük (Elvanlı) (B)	7.750
Gülnar	Kuskan (K)	2.354
	Zeyne (K)	2.281
	İskele (Aydıncık) (B)	5.069
Silifke	Taşucu (B)	4.535
Tarsus	Çamlıyayla (B)	10.910
	Gülek (K)	3.738
	Yenice (B)	6.593

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

Bu yıllarda, gecekondu mahallelerinde, yol, su, elektrik götürme faaliyetlerine de ağırlık verilmiş ve belediyece ilkokullar yaptırılmıştır. Gecekondu oluşumunu ülke gerçeğinin zorunlu bir sonucu olarak gören anlayış içinde, gecekondu bölgelerine hizmet götürme işlerine önem verilmiş ve bu dönemde hiçbir gecekondu yıkımına gidilmemiştir.

Kentin sosyal ve ekonomik yaşamına canlılık kazandırmak ve kentteki yaygın tekstil sanayiinin pazar olanaklarını genişletmek amacıyla, 1974'ten başlayarak Mersin'de Akdeniz Tekstil-Moda Festivali ve Fuarı düzenlenmeye başlanmıştır.

Aktif belediyecilik anlayışının bir başka sonucu da, Mersin Belediyesi'nin İçel Belediyeler Birliği, Akdeniz Ülkeleri Belediyeler Birliği ve Dünya Kardeş Kentler Birliği'ne katılmasıdır. Mersin Belediyesi, bu kuruluşların çalışma, seminer ve toplantılarına katılarak, işbirliği ve yardımlaşma ortamının oluşturulmasında etkin bir rol oynamıştı.

ANAMUR: Anamur İlçesi, ilin batı ucunda yer almaktadır. İlçe, doğal yapısı ve tarımsal etkinlikler açısından, daha çok komşu il Antalya'ya benzemektedir.

İlçenin yüzölçümü 2.005 km2, 1980'de nüfusu 71.551 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 36 kişidir.

1980'de ilçeye 56 köy bağlıydı. İl kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 3 köy düşmektedir. Ortalama köy nüfusu (867 kişi) il ortalamasından (748 kişi) yüksek olan ilçede nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 11 idi. Kıyıdaki ovalık kesimde yer alan köyler nüfusça büyüktür. Aralarında nüfusları 10.000'i aşan Bozyazı ve 3.000'i aşan Çubukköy gibi köyler vardır.

İlçe toprakları çoğunlukla dağlık ve engebelidir. Kıyı boyunca uzanan ovalık alanın hemen ardında, birden yükselen dağlık bölge yer alır. İlçenin kuzeyinde uzanan Toroslar, dere ve çay vadileriyle parçalanmıştır. Toroslar'ın güney yamaçlarında dağların akarsularla aşınmasıyla plato düzlükleri oluşmuştur. Bunların başlıcaları, Abanoz, Kozağaç, Kaş ve Beşoluk yaylalarıdır. Denizle dağ etekleri arasında kalan 5-6 km'lik düzlük alanda, ilçenin bellibaşlı ovaları yer alır.Bunlar, Bozyazı, Aksaz ve Anamur ovalarıdır. Karagedik Dağı'nın Akdeniz'e uzantısı olan Anamur Burnu, Anadolu Yarımadası'nın Akdeniz kıyısındaki en güney noktasını oluşturur.

İlçenin tarım alanları sınırlı, ama çok verimlidir. Tarım, ilçe halkının başlıca geçim kaynağıdır. Anamur ve Bozyazı çayları üzerindeki sulama tesislerinden yararlanılarak, ovalık kesimlerde muz ve turunçgiller yetiştirilmektedir. Ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte ilçede seracılık ve turfanda sebze üretimi de önem kazanmıştır. İlçe ekonomisinde önemli yeri olan ve il dışı pazarlara yönelik olarak üretilen bir başka ürün de yerfıstığıdır.

Engebeli ve yüksek kesimlerde tahıl ekilmekte, teraslama yolu ile bağcılık ve meyvecilik yapılmaktadır.

İlçedeki 56 köyün 40'ı dağlık ve ormanlık alanlarda kurulmuştur. Bu nedenle, ormancılık ve turizm de ilçe ekonomisinde önemli yer tutan kesimlerdir.

İlçe nüfusunun yaklaşık % 32'si ilçe merkezi olan Anamur Kasabası'nda yaşamaktadır. Kasabanın 1980 nüfusu 23.025 kişi idi.

İlçe merkezi, Mersin-Antalya devlet yolu üzerinde, denizden 3 km içerde ve dar kıyı ovasının kuzey kenarında kurulmuştur. Mersin'den uzaklığı 223 km'dir. Anamur'un yükseltisi ortalama 30 m'dir. Kasabanın yedi mahallesi vardır. Bunlar, Bahçe, Göktaş, Saray, Sultanalaaddin, Yalıevler, Yeşilyurt ve Yıldırımbeyazıt mahalleleridir.

İlçede 1863'te kurulmuş olan Anamur Belediyesi ile 1966'da kurulmuş olan Bozyazı köy belediyeleri vardır.

ERDEMLİ: 1953'te Silifke İlçesi'ne bağlı Yağda Bucağı ile Mersin'e bağlı Elvanlı Bucağı birleştirilerek Erdemli İlçesi kurulmuştur.

İlçenin yüzölçümü 2.078 km2, 1980 nüfusu 79.234 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 38 kişidir.

İlçeye Elvanlı ve Güzeloluk bucakları ile 48 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 2 köy düşmektedir. Gelişmiş bir ilçe olan Erdemli'de ortalama köy nüfusu, ildeki en yüksek düzeyine ulaşır. 1980'de ilçede ortalama köy nüfusu 1.208 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 13 idi. İlçede nüfus artış hızı yüksektir. Sonbahar ve kış mevsimlerinde yol kenarındaki kasaba ve köylerin nüfusu, turunçgillerin toplanması ve paketlenmesi için gelen "mevsimlik" işçilerin de katılmasıyla artar.

İlçe toprakları Akdeniz kıyısındaki dar bir kıyı ovası ile onun gerisinde bir duvar gibi yükselen Orta Toroslar'ın bir bölümünü kapsar. Dağların yüksekliği 500-2.000 m arasında değişir. Başlıca akarsuları, Tömük Deresi ile Alata ve Limonlu çaylarıdır. Bolkar Dağı'nın güneyindeki Dümbelek Düzlüğü'nden doğan Alata Çayı, ilçe merkezinin doğusundan Akdeniz'e dökülür. Batıdaki Sandal Dağı, şerit halinde uzanan bu düzlükteki tek yükseltidir.

İlçe topraklarının büyük bölümü dağlık ve engebelidir. Deniz kıyısı ile dağ etekleri arasında kalan kıyı ovası 8-10 km genişliğindedir. Ayrıca, dağlar arasında vadilerle

parçalanmış düzlükler vardır. Başlıca düzlükler, Güzeloluk, Pınarbaşı, Nohutlu, Mühlü, Sorgun ve Güneyli yaylalarıdır.

Erdemli, İçel'de en fazla turfanda sebze ve turunçgil yetiştirilen ilçedir. Önemli sanayi işletmeleri olmayan bu ilçede en önemli ekonomik uğraş tarımdır. Lamas ve Elvanlı derelerinden kanallarla alınan suyla sulanan ovada bahçecilik ve seracılık yapılmaktadır. Portakal, limon ve muz, ilçenin başlıca ürünleridir. Dağlık kesimlerde ise tahıl ve meyve yetiştirilmekte, hayvancılık yapılmaktadır. İlçe halkının geçim kaynaklarından birini de ormancılık oluşturmaktadır.

İlçe merkezinde turunçgil ambalajlama tesisleri, hızar, doğrama, çeşitli onarım, dokuma, konfeksiyon ve briket atölyeleri ile un değirmenleri vardır.

İlçede geleneksel el sanatları canlılığını korumaktadır. El tezgâhlarında heybe, çul, çuval, kilim, savan, seccade ve bez dokunmakta, bazı köylerde de sepet örülmektedir.

İlçe nüfusunun % 30'u Erdemli Kasabası'nda yaşamaktadır. 1980'de kentin nüfusu 21.234 kişi idi.

Erdemli Kasabası, Mersin-Silifke devlet yolu üstünde, Sandal Dağı'nın doğuya doğru uzanan yamaçlarının eteğinde, Alata Çayı'nın oluşturduğu düz, alüvyonlu ovanın batı kenarında kurulmuştur. Turunçgil ve muz bahçeleri arasındaki kasaba, Mersin'e 36, Silifke'ye 50 km uzaklıktadır.

Erdemli Kasabası'nın 8 mahallesi vardır. Bunlar, Akdeniz, Alata, Koyuncu, Kargıcak, Tabiye, Türbe, Yaranbelen ve Yüksek mahalleleridir.

1982'de ilçede 1954'te kurulan Erdemli Belediyesi ile 1969'da kurulan Tömük Belediyesi bulunmaktaydı. 1981'deki düzenlemeyle, daha önce ayrı belediyeleri olan çevre yerleşmelerden Limonlu, Kocahasanlı, Arpaçbahşiş Erdemli Belediyesi'ne, Kargıpınarı ve Çeşmeli de Tömük Belediyesi'ne bağlanmıştır.

GÜLNAR: İlin batısında yer alan Gülnar İlçesi'nin yüzölçümü 2.079 km2'dir. Gülnar, 1980'de 42.668 kişi ile ilin en küçük nüfuslu ilçesiydi. 1980'de ilçenin nüfus yoğunluğu da km2'de 21 kişi idi.

İlçeye Aydıncık ve Ovacık bucakları ile 48 köy bağlıdır.

İlçe kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 2 köy düşmektedir.

1980'de ilçe nüfusunun % 16'sı ilçe merkezinde yaşamaktaydı. 6.837 kişi olan nüfusuyla Gülnar, ilde nüfusu 10.000'in altında olan tek ilçe merkezidir. İlçe merkezinin nüfusu, yayla mevsiminde iki katına çıkar. İlçenin kırsal alanlarında ve dağlık kesimlerinde nüfus yoğunluğu azalır.

İlçenin kalkerli toprakları, Taşeli Yaylası'nın güneydoğu kesimi ile dar kıyı ovasından oluşmaktadır.

İlçenin akarsuları, Akdeniz'e dökülen küçük derelerle kuzeydoğu yönünde akarak, ilçe sınırları dışında Göksu Irmağı'na karışan çaylardır.

İlçe toprakları, genellikle dağlık ve kayalıktır. İlçenin doğusu ve kuzeyi dik yamaçlarla kaplıdır. Bu yamaçlar, Göksu'ya dökülen derelerle parçalanmıştır.

Kıyı ile dağlık kesim arasında kalan 5-8 km genişliğindeki alan, Aydıncık, Ovacık ve Babadil ovalarını kapsar.

İlçe Merkezlerinin İl Merkezine Karayolu Uzaklıkları

İçel-Anamur	223 km
İçel-Erdemli	36 km
İçel-Gülnar	134 km
İçel-Mut	162 km
İçel-Silifke	84 km
İçel-Tarsus	27 km

İl Merkezinin Çevre Kentlere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

İçel-Adana	68 km
İçel-Niğde	205 km
İçel-Hatay	265 km
İçel-Gaziantep	275 km
İçel-Konya	335 km
İçel-Kayseri	336 km
İçel-Ankara	481 km
İçel-Antalya	487 km
İçel-İstanbul	922 km

Eskiden henüz ne sulama tesislerinin ne de Anamur-Silifke yolunun yapılmış olduğu dönemde, ilin en geri kalmış ilçesi Gülnar'dı. 1965'ten sonra Aydıncık-Soğuksu kaynağından su getirilip sulama tesislerinin kurulması ve kıyı yolunun yapılmasıyla ilçe hızlı bir gelişme sürecine girmiştir.

İlçe halkı geçimini tarımdan ve orman işçiliğinden sağlar. Dağlık kesimlerdeki yaylalarda tahıl ve baklagiller yetiştirilir, bağcılık yapılır. İlçede bağlar geniş bir alan kaplar. Halkın yarıdan fazlası bağcılıkla uğraşır. Ova kesiminde turunçgiller ve yerfıstığı yetiştirilir. Son yıllarda turfanda sebzecilik ve meyvecilik de başlamıştır. Aydıncık ve Ovacık yöreleri, en erken turfanda sebze yetiştirilen, en çok sayıda modern sera bulunan yöredir.

İlçe merkezinde ticaret ve küçük sanatlarla uğraşanların sayısı artmaktadır. İlçede çeşitli onarım ve hızar atölyeleriyle un değirmenleri vardır. Ovacık yakınında atom enerjisi santralı kurulmaktadır. Kıyı kesimlerinde turizm, gelişmekte olan bir ekonomik etkinliktir. Köylerde el tezgâhlarında kilim, çuval, çul, heybe, bez dokumacılığı ve nakış, oya gibi el sanatları hayli gelişmiştir.

Kasaba, ilçenin orta kesiminde Göksu Irmağı'nın güneybatısında yer alır. Çam ormanlarıyla kaplı tepelerle çevrili bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Denizden yüksekliği 900 m dolayındadır. Ayvalı, Hacıpınar, Saray, Sarıkavak ve Yenice mahallelerinden oluşmaktadır.

İlçe merkezi Mersin'e, Silifke'nin Çamdüzü'nden ayrılan asfalt yol ile bağlanır. İlçe merkezinden Aydıncık'a, Ermenek'e ve Sütlüce'den Mut asfaltına bağlanan yollar vardır.

İlçede, 1914'te kurulan Gülnar Belediyesi ile 1972'de kurulan Kuskan, Zeyne ve İskele (Aydıncık) belediyeleri bulunmaktadır.

MUT: İlin denize kıyısı olmayan tek ilçesidir. 2.554 km2'lik yüzölçümü ile ilin alanca üçüncü büyük ilçesidir. 1980'de nüfusu 50.114 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 20 kişi idi. İlin en dağlık kesiminde yer alan Mut, ilde nüfus yoğunluğunun da en düşük olduğu ilçedir.

İlçeye Sarıkavak Bucağı ile 86 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 3-4 köy düşmektedir. İlçenin dağlık olması nedeniyle, köyler küçük yerleşmelerdir, nüfusları azdır. Mut, ilde ortalama köy nüfusu 420 kişi idi ve nüfusu 1.000'i aşan yalnızca 1 köyü vardı. İlçe merkezinin nüfusu 1980'de 14.025 kişi idi ve ilçe nüfusunun % 28'i ilçe merkezinde yaşamaktaydı.

İlçe toprakları dağlık ve yaylalıktır. Yükseltisi 200-2.000 m arasında değişen ilçe topraklarının batı kesimi, Göksu Irmağı'nın kollarını oluşturan akarsu ve derelerle parçalanmıştır. İlçenin kuzeyini çevreleyen Orta Toroslar üzerinde, denizden yüksekliği 1.610 m olan Sertavul Geçidi vardır. İlçenin batısında Göksu Vadisi boyunca uzanan bir ova bulunmaktadır.

İlçe alanı ormanlarla kaplıdır. Ekonomisi tarıma dayalıdır. İlçe halkı, geçimini tahıl, yerfıstığı ve kayısı üretimi yanında, orman işletmesinde çalışarak ve hayvan ürünlerini değerlendirerek sağlar. Mersin-Konya devlet yolunun yapımından sonra, ilçe merkezinde ticaret ve küçük sanatlarla uğraşanların sayısı artmaya başlamıştır. İlçe merkezinde, un değirmenleri, yağ presleri, fıstık işleme, çeşitli onarım demirci, marangoz, testi yapım, hızar ve briket atölyeleri vardır. İlçe köylerinde dokumacılık önemli bir uğraştır. Eski tip mekikli dokuma tezgâhlarında çuval, çul, heybe, namazlık, savan, şalvarlık bez dokunur. Son yıllarda halıcılık da yaygınlaşmaya başlamıştır.

İlçe merkezi, güneye, kuzeye ve batıya doğru yükselen dağlar arasında çanak görünümünde, denizden yükseltisi 350 m olan bir düzlükte kurulmuştur. Mut Kasabası, Doğancı, Kale, Pınarbaşı ve Meydan mahallelerinden oluşmaktadır.

1869'da kurulan Mut Belediyesi ilin en eski belediyelerinden biridir.

SİLİFKE: Yüzölçümü 2.666 km2 olan Silifke, ilin Tarsus'tan sonra alanca ikinci büyük ilçesidir. 1980'de nüfusu 77.416 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 29 kişi idi.

İlçeye, Mağara ve Taşucu bucakları ile 76 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 3 köy düşmektedir. 1980'de ortalama köy nüfusu 729 kişi olup nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 17 idi.

1980'de ilçe nüfusunun % 28,5'i ilçe merkezinde yaşamaktaydı. Silifke Kasabası'nın nüfusu 22.041 kişi idi.

İlçe topraklarının % 57'si dağlık, % 36'sı yaylalarla kaplı ve % 7'si de ovalıktır. En önemli ovalar, Taşucu ve Susanoğlu arasında yer alan Silifke Ovası'dır. Kıyıdan

25-35 km içerde ilçenin yaylaları başlar. Kentin güneyinde ve deniz kıyısında Akgöl, Keklik ve Paradeniz gölcükleri vardır.

İlçenin kıyıları çok girintili-çıkıntılıdır ve geniş koylar, körfezler bulunur.

İlçenin başlıca akarsuyu, güneydoğu yönünde çok dar bir vadide akan Göksu Irmağı'dır. İlçenin önemli yükseltileri ise Kayrakkır (1.890 m), Kokurdan (1.700) ve Kayrak (1.315) dağlarıdır.

İlçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Kıyı köylerinde, özellikle Kurtuluş ve Taşucu'nda, halkın başlıca geçim kaynağı balıkçılıktır. Balıkçılar, kooperatiflerde örgütlenmektedir. Dağlık kesimlerde ormancılık ve hayvancılık yaygındır. Ova köylerinde yerfıstığı, susam, çeltik ve sebze yetiştirilir. Tahıllar, baklagiller, turunçgiller ve zeytin, başlıca bitkisel ürünlerdir. Köylerde el tezgâhlarında çeşitli dokumalar yapılmaktadır.

İlçe'de kurulan Seka Kâğıt Fabrikası'nın yapımı 1975'te başlamış ve 1981 sonunda tamamlanmış, ancak fabrika 1982'de henüz üretime geçmemiştir. Fabrikanın üretime geçmesi ilçe ekonomisi ve yaşamında belli bir canlanmaya yol açacaktır.

İlçe merkezinde küçük sanayi gelişmektedir. 1975'te açılan otogar yakınında 120 dükkânlık bir sanayi sitesi yapılmıştır. Ayrıca kent içinde çeşitli yerlerde de küçük sanat işyerleri vardır.

Ortaçağ'da bölgenin dışsatım limanı olan Taşucu İskelesi'nin de bulunduğu Taşucu Körfezi'nde bir balıkçı barınağı ve Seka Limanı yer almaktadır. Taşucu İskelesi'nin genişliği 20 m, boyu 163 m, su derinliği 7 m'dir. Haftanın belirli günlerinde Taşucu-Girne arasında feribot ve deniz otobüsü seferleri yapılmaktadır. İskelenin doğusunda 90 m uzunluğunda, 5 m su derinliği olan (L) şeklinde bir balıkçı barınağı yapılmıştır.

1981'de yapımı biten Seka Limanı bölgedeki deniz ulaşımının önemini artırmıştır. 180 m'lik doğu ve 90 m'lik batı mendireği arasındaki limanda su derinliği 6-10 m'dir.

Osmanlı Dönemi'nde il merkezi olan Silifke Kasabası, Cumhuriyet Dönemi'nde bu konumunu yitirdikten sonra, ilin görece yavaş gelişen kentlerinden biri olmuştur. Kasaba, Orta Toroslar'ın eteğinde Göksu Irmağı'nın oluşturduğu kıyı ovası üzerinde ve Mersin-Antalya devlet yolunun Göksu Irmağı'yla kesiştiği yerde kurulmuştur. Kıyıdan 6 km içerde olan kentin yükseltisi 10-20 m'dir.

Kent, Gazipaşa, Pazarkaşı, Camiikebir, Mukaddem, Bucaklı, Say, Saray ve Atik mahallelerinden oluşur.

İlçe merkezi elektriğini Göksu üzerindeki hidroelektrik santralı ile Çukurova Elektrik Santralı'ndan almaktadır. Kentte 1980'de 5.950 elektrik abonesi vardır.

Kente içme suyunun bir bölümü Çadırlı'dan getirilmektedir. Ayrıca, ikisi Gazi Mahallesi'nde, biri Bucaklı, biri de Sarıcalar Köyü'nde açılan kuyulardan motopomp ile çıkarılan ve kent yakınındaki depoda toplanan su da kullanılır.

İlçe'nin iki belediyesi vardır. Bunlar 1854'te kurulan Silifke Belediyesi ile 1955'te kurulan Taşucu Belediyesi'dir.

TARSUS: İlin, merkezden sonra en gelişmiş ilçesi olan Tarsus, alanca en geniş, nüfusça da Merkez İlçe'den sonra ikinci büyük ilçesidir. Yüzölçümü 2.699 km2 olan ilçede 1980'de 219.673 kişi yaşamaktaydı. Nüfus yoğunluğu km2'de 81 kişi idi.

İlçeye, Gülek, Çamlıyayla ve Yenice bucakları ile 147 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 5-6 köy düşer. Ortalama köy nüfusu 1980'de 671 kişi idi. Ortalama köy nüfusunun düşük olmasına karşın, ilçede nüfusu 1.000'i aşan 16 köy vardı. Bunlar, çoğunlukla ova köyleri olup, aralarında nüfusu 6.000'e yaklaşan Hızırkent, ve 3.000'i aşan Sebil gibi çok büyük köyler bulunmaktadır. 1980'de ilçe nüfusunun % 55,1'ini oluşturan 121.074 kişi ilçe merkezinde yaşamaktaydı.

İlçe topraklarının % 51'i dağlık, % 22'si yaylalarla kaplı ve % 27'si de ovalık alanlardır. Kıyı ve dağ etekleri arasında kalan 20-25 km genişliğindeki düzlük alanda Tarsus ve Yenice ovaları yer alır. Yükseltisi 20 m'yi geçmeyen bu düzlükten sonra, 500 m'ye kadar yükselen ve yer yer fundalıklarla örtülü olan engebeli kesim yer alır. Daha kuzeyde, yükseltisi 1.000-2.000 m arasında değişen dağlar vardır.

Tarsus, Cumhuriyet Dönemi'nde hızla gelişerek ilin Mersin'den sonra ikinci büyük ticaret ve sanayi merkezi olmuştur. Halkı tarım, ticaret ve küçük sanatlarla uğraşmakta, fabrikalarda çalışmakta ve orman işçiliği yapmaktadır.

Sanayileşme nedeniyle gelişen ilçe merkezinin yanı sıra, tarımın modernleşmesi de ova köylerinin gelişmesine yol açmıştır. İlçe merkezinde küçük ve büyük sanayi yanında ticaret ve hizmetler de gelişmiştir.

İlin en verimli ve geniş tarım alanı, Tarsus'un ovalık kesiminde yer alır. Burada sebze, meyve, turunçgiller, pamuk, susam, soya, pirinç ve tahıl yetiştirilir. İklim ve toprak özellikleri, ilçede her mevsimde her çeşit tarımın yapılabilmesine olanak vermektedir.

İlçenin özellikle dağ köylerinde el sanatlarından dokumacılık yaygındır, bazı köylerde sepetçilik gelişmiştir. İlin Mersin'den sonra en fazla sanayileşmiş ilçesi Tarsus'tur. Tarım araçları, makine yedek parçaları, takım tezgâhları yapımı ile gıda sanayii ve taşa-toprağa dayalı sanayi ilçede gelişen başlıca sanayi dallarıdır.

İlçenin en eski belediyesi 1872'de kurulmuş olan Tarsus Belediyesi'dir. İlçede ayrıca, 1953'te kurulan Yenice, 1954'te kurulan Gülek ve 1955'te kurulan Çamlıyayla belediyeleri vardır.

MERSİN KENTİ: Mersin Kenti, Akdeniz'de aynı adı taşıyan körfezin kıyısında, Toros Dağları'nın kuzeydoğuya doğru denizden uzaklaşmaya başladığı bir kesimde yer alan, yükseltisi 5-10 m olan kıyı ovasında kurulmuştur.

Mersin, Çukurova bölgesinde Adana'dan sonra ikinci büyük kenttir. Ülkenin kapasite bakımından 2. büyük limanı durumuna gelen Mersin Limanı'nın bulunduğu kentin, Kıbrıs, Ortadoğu ve Akdeniz'e kıyısı olan tüm ülkelerle deniz ulaşım olanağı vardır. Mersin, karayolu ile de batıda Silifke üzerinden Batı Akdeniz Bölgesi'nin kıyı kentlerine, Mut üzerinden Konya ve öteki İç Anadolu merkezlerine, doğuda Tarsus üzerinden İç ve Güneydoğu Anadolu ile Ortadoğu ülkelerine bağlanır. İçel, Yenice İstasyonu'ndan kuzeye ayrılan bir hatla Anadolu demiryolu şebekesine bağlanır. Mersin'in 68 km uzaklıktaki Adana'nın havaalanından yararlanma olanağı da vardır.

Mersin, tarihi boyunca Akdeniz ve Anadolu ticaretini birleştiren bir merkez olmuştur. Son yıllarda tarım ve sanayi kesimlerinde gerçekleşen gelişme, geniş altyapı olanakları ve bu arada limanın varlığı, Mersin'e yalnız Çukurova'nın değil tüm Türkiye'nin önde gelen ticaret merkezlerinden biri niteliğini kazandırmıştır.

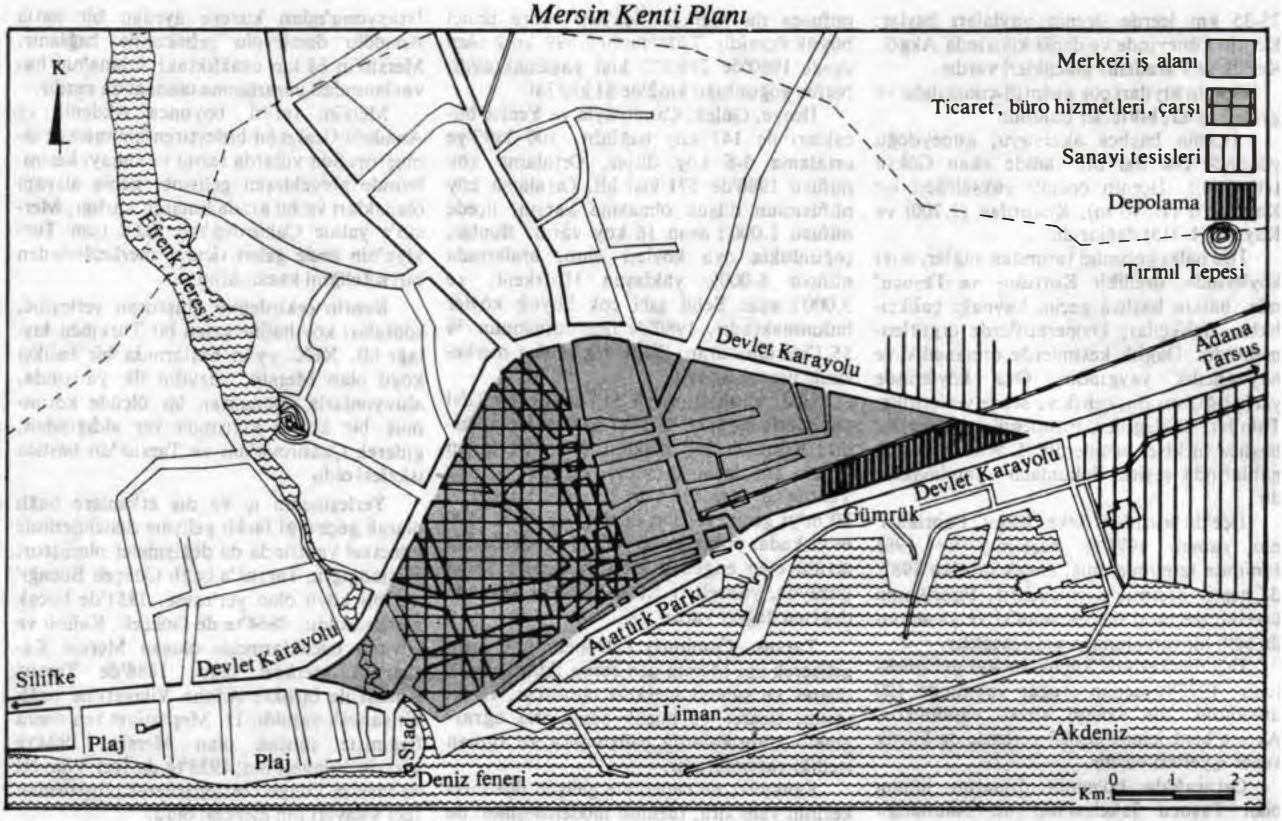
Kentin çekirdeğini oluşturan yerleşme, sonraları köy haline gelen bir Türkmen kışlağı idi. XIX. yy'ın başlarında bir balıkçı köyü olan Mersin, yüzyılın ilk yarısında, alüvyonlarla dolmaktan bir ölçüde korunmuş bir körfez kıyısında yer aldığından, giderek Çukurova'nın ve Tarsus'un başlıca iskelesi oldu.

Yerleşmenin iç ve dış etkenlere bağlı olarak geçirdiği farklı gelişme dönemlerinde yönetsel yapısında da değişmeler olmuştur. Başlangıçta, Tarsus'a bağlı Gökçeli Bucağı'nın bir köyü olan yerleşme, 1851'de bucak merkezi oldu. 1864'te de Gökçeli, Kalınlı ve Elvanlı bucaklarından oluşan Mersin Kazası'nın merkezi oldu. 1888'de Tarsus Kazası ile birlikte Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak yapıldı. II. Meşrutiyet'ten sonra bağımsız sancak olan Mersin, 1924'te Mersin Vilayeti'nin, 1933'te de İçel Vilayeti ile Mersin Vilayeti birleştirilerek oluşturulan İçel Vilayeti'nin merkezi oldu.

1886'da Adana-Mersin demiryolunun açılmasıyla Mersin İskelesi'nin ve dolayısıyla kentin önemi daha da artmıştı. XIX. yy'ın sonunda kentte 500'ü aşkın dükkân ve işyeri vardı. XIX. yy boyunca Çukurova'da gelişen pamuk üretimi nedeniyle, Mersin, Avrupa tüccarlarının ve ticaret ataşeliklerinin yerleştiği bir kent durumuna geldi. I. Dünya Savaşı sonrasında 1918'de başlayıp, üç yıl süren İngiliz ve Fransız işgali sırasında Adana ile birlikte Mersin de boşaltıldı. İşgal yıllarındaki duraklama ve Hatay'ın ülke topraklarına katılmasından sonra İskenderun Limanı'nın önem kazanması nedeniyle eskiden Mersin'in art bölgesine giren bazı illerin İskenderun'un etkisi altına girmesi, Mersin'in gelişmesini bir süre için yavaşlattı.

Mersin'in içinde yer aldığı Çukurova bölgesi, 1940'lardan başlayarak hem stratejik konumu hem de taşıdığı ekonomik potansiyel nedeniyle, devlet harcamalarından önemli bir pay almaya başladı. II. Dünya Savaşı sırasında bölge, iyi nitelikli bir yolla Gülek Boğazı üzerinden Ankara ve İstanbul'a bağlanmıştı. 1956'da İçel-Konya ve Osmaniye-Gaziantep yollarının iyileştirilmesi de bölgenin İç ve Güneydoğu Anadolu ile olan bağlantılarını güçlendirdi.

Ulaşım olanaklarındaki bu düzelme, 1940'larda başlayan tarımın modernleştirilmesi ve sulama olanaklarının geliştirilmesi çalışmalarını tamamlayıcı nitelikteydi. Gerçekten de 1955'lerden başlayarak bu çalışmaların sonuçlarını vermeye başlaması ve üretimin artmasıyla birlikte, XX. yy başında görece kapalı bir ekonomisi olan bölge, giderek ülke pazarına ve ülke dışı pazarlara açılmaya başladı. Bu gelişmelerin yanı sıra, 1956'da Seyhan Hidroelektrik Santralı'nın devreye girmesiyle ucuz ve bol

enerjiye kavuşan bölgede, başlangıcı 1940' lara giden sanayileşme hareketi de hızlandı.

Önceleri bir tarım ve ticaret merkezi olan Mersin ve çevresi, Çukurova'da başlayan sanayileşme hareketinin etkisine girerek sanayiye dönük bir gelişme içine girdi. 1950'lerde Mersin'de büyük sanayi tesisleri kurulmaya başladı. 1955'te yapımına başlanan limanın 1961'de tamamlanması da ağır sanayii çekmekte önemli bir etken oldu. 1962'de liman yakınında kurulan ATAŞ Rafinerisi'ni, 50 MW'lik Mersin Termik Santralı ve Leyland Kamyonları Montaj Tesisleri, Akdeniz Gübre, Anadolu Cam ve Çukoyem Fabrikası gibi büyük işletmelerin kurulması izledi. Büyük sanayinin yanı sıra, küçük imalat ve montaj sanayilerinin, inşaat, ticaret ve hizmetler kesimlerinin gelişmesiyle kentteki iş olanakları da hayli genişledi.

Liman nedeniyle, bir transit mal ambarı durumuna gelen kent, dışalım ve dışsatımda da uzmanlaştı. Gümrük Başmüdürlüğü, Merkez Bankası, Dışsatımcı Birlikleri gibi kuruluşlar ile dışalım-dışsatım, komisyonculuk, sigorta ve taşımacılık firmaları, bankalar ve çeşitli finansman kuruluşlarının toplandığı kent olan Mersin, Çukurova'nın dışalım-dışsatım merkezi olarak gelişmesini sürdürmektedir.

1950'de 36.000 dolayında olan kent nüfusu, bu gelişmeler sonucunda hızla artarak, 1970'te 100.000'i, 1980'de ise 200.000'i aşmış, yakın çevresiyle birlikte 300.000'e yaklaşmıştı.

Asıl kentsel gelişmenin 1950'lerden sonra yaşandığı, daha önceleri ise bir ölçüde Adana ve Tarsus'un yazlık kenti görünümünü koruyan Mersin'de, 1950'lerden kıyıya koşut ve bunu dik kesen yolların oluşturduğu düzenli bir yerleşme şeması vardı. Kentin yerleşme alanı bugünkü çevre yolu eğrisi içinde kalmaktaydı. Kıyıya koşut yollar üzerinde ve iskele çevresinde ticaret işlevleri, daha iç kesimlerde de küçük imalat ve el sanatları birimleri, tarımsal ürünler işleyen atölye ve imalathaneler yer almaktaydı. Kent yerleşme alanının özellikleri, 1950'den sonra sanayileşme hareketinin başlaması ve özellikle, 1961'de limanın yapılmasından sonra hızla değişmeye başladı. Limanın yapımını izleyen yıllarda, kentin, liman alanından başlayarak, Deliçay'a dek uzanan doğu kesimi, büyük sanayi yerleşim alanı haline geldi. İzleyen yıllarda küçük sanayi ve inşaat kesiminde ortaya çıkan gelişmeler ile daha da hızlanan nüfus artışı, sanayi kuruluşlarının yakın çevresinden başlayarak, plansız gelişen yeni yerleşme alanlarının ve gecekonduların doğmasına yol açtı.

1970'ten sonra özellikle Ortadoğu'daki gelişmeler sonucunda limanın dışalım-dışsatım kapasitesinin artması ve giderek çeşitlenen sanayideki gelişme, nüfus artış hızını bir patlama noktasına ulaştırdı. Böylece, kentin sınırları ve yapısı zorlanmaya başladı. Bu zorlanma sonucunda kent alanı, çevresinde oluşan yeni yerleşmelerle bütünleşerek hızla büyürken, eski kent bir değişim sürecine giriyor, kentin etki alanı da giderek genişliyordu.

Kent bu dönemde, kuzeye, doğuya ve batıya doğru yayıldı. Yayılmanın ağırlıklı ekseni kuzey ve batıydı. Kuzeyde eski kent yerleşme alanını çevreleyen bugünkü çevre yolunun üst kesiminde, kuzeybatıda ve doğuda kıyı boyunca yerleşen sanayinin kuzeyinde, kente göç edenlerin yerleştiği işçi mahalleleri oluştu. Kuzeyde, Osmaniye, Demirtaş, Portakal; doğuda Yenimahalle, Siteler, Çay, Yenipazar, Gündoğdu; kuzeybatıda da Bahçe-Barbaros gecekondu mahalleleri kuruldu. Doğudaki Karaduvar, kuzeydoğudaki Yalınayak, kuzeydeki Çavuşlu ve Menteş ile batıdaki Çiftlik köyleri kente mahalle olarak katıldı.

Kent merkezinin eski kent alanı içinde giderek yayılması ise, üst gelir gruplarını yeni bir yerleşme yeri arayışı içine itti. Bu arayış sonucunda Müftü Deresi'nin batı kıyısından başlayan ve kıyı boyunca Mezitli Köyü'ne dek uzanan batı yerleşme alanı doğdu. Bu kesimde eskiden var olan yazlık evlerle bahçelerin yerini 8-9 katlı konutlar aldı.

Orta gelir gruplarını da peşinden sürükleyen bu gelişme ile yerleşme alanı 1970'lerin ortalarından sonra Silifke karayolunun kuzeyine doğru yayıldı.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Mersin'in, yerleşme biçimi tek merkezli kent nitelikleriyle, kıyı yerleşmesi niteliklerini bir arada taşır.

Kentin gelişmesi, yakın zamana değin, eskiden kıyıda yer alan merkezi iş alanı çevresinde, ağırlıkla kuzey ve batıda olmak üzere, üç yönde olmuştur. Ancak, kıyı boyunca doğu ve batıya bir şerit halinde uzanan kentsel alan, son 10 yılda iç kesimlere doğru da yayılarak genişliği kuzeydeki yerleşme sınırına yaklaşan geniş bir kuşak oluşturacak şekilde yayılmaktadır.

Dışalım ve dışsatımda uzmanlaşan gelişmiş bir ticaret ve sanayi merkezi olan kentte, 1980'lerin başında 1960'lardan farklı olarak çeşitli işlevsel bölgeler ayrışmış durumdadır.

Kent Merkezi: Kentin "merkezi iş alanları" (MİA) çevre yolu eğrisi ile bunu doğu-batı doğrultusunda kesen İsmet İnönü Bulvarı'nın sınırladığı alan içinde yer almaktadır.

Çevre yolunun (Gazi Mustafa Kemal Bulvarı) çizdiği, biçimi yarım daireye yaklaşan eğri ile, kıyıyı izleyerek kenti doğu-batı doğrultusunda geçen İsmet İnönü Bulvarı'nın kesişme noktaları, MİA'nın iki yanında, farklı işlevsel alanlara geçilen sınırları oluşturmaktadır.

Batıdaki kesişme noktası çevresinde oluşan "prestij ticaret alanı" İsmet İnönü Bulvarı üzerinde doğuya doğru da uzanmaktadır. 1970'lerde açılan İsmet İnönü Bulvarı'nın batı kesimi üzerinde, çok katlı lüks apartmanlar, çeşitli bürolar ve kaliteli mal satan mağazaların bulunduğu iş hanları, Mersin ve Toros otelleri, Tüccar Kulübü ve lokantalar bulunmaktadır.

MİA'yı kuzey-güney doğrultusunda bölen Kuvayı Milliye Caddesi'nin iki yanında farklı işlevsel alanların oluştuğu gözlenmektedir. Kuvayı Milliye Caddesi'nin batısında her türlü perakende ticaret işyerleri, avukatlık ve mühendislik büroları, doktor muayenehaneleri gibi yerler vardır. Bu kesimdeki merkezlik işlevleri kıyıdan içeriye doğru, "modern"den "geleneksel"e doğru kademelenen bir biçimde yerleşmiştir. Orta ve yüksek gelir gruplarına hizmet veren alışveriş merkezleri ile çeşitli büro ve işyerleri, prestij ticaret aksı olan İsmet İnönü Bulvarı ile hemen arkasındaki Atatürk Caddesi arasında kalan yollar üzerinde yer almaktadır. Toptan gıda maddeleri satan ticarethaneler ile basmacı, yemenici, yemci, sobacı gibi daha çok kırsal kesime ve kentin dar gelirli kesimlerine hizmet sunan geleneksel merkez işlevleri ise daha iç kesimde, Silifke Caddesi ile buna açılan yollar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tür işyerleri Kuvayı Milliye Caddesi boyunca kuzeye doğru uzanmaktadır. Bu kesim içinde yer alan İstiklal Caddesi'nde ise, kumaşçılar, mefruşatçılar ve mobilyacılar bulunmaktadır. Eczaneler ve doktor muayenehaneleri de bu cadde üzerinde yer alan Ana-Çocuk Sağlığı Merkezi ile Verem Savaş Dispanseri çevresinde toplanmıştır.

Özellikle 1970'ten sonra Ortadoğu bunalımıyla ilintili olarak limanın öneminin artmasıyla kentteki ticaret kesimi, dışalım-dışsatımda uzmanlaşmıştır. Kent merkezindeki dışalım-dışsatımla uğraşan işyerleri MİA içinde, Kuvayı Milliye Caddesi'nin doğusunda kalan kesimde yoğunlaşmıştır. Bu kesimde İsmet İnönü ve buna koşut olan Uray ve Mücahitler caddeleri ile kuzey-güney doğrultulu Çakmak Caddesi üzerinde dışalım-dışsatım, taşımacılık firmaları, sigorta ve komisyonculuk büroları, pazarlama ve finansman şirketleri toplanmıştır. MİA'nın doğu kesiminde, hal çevresinde de toptancı firmalar yer almaktadır.

Mücahitler ve Uray caddeleri arasında kalan sokaklarda, çevrede yer alan işyerlerinde çalışanlara hizmet veren çok sayıda lokanta ve otel vardır.

İçel Köylerinde Elektrik ve İçme Suyu

Dağlar ve akarsular bakımından zengin olan İçel İli'nde akarsular üzerinde çok sayıda irili ufaklı hidroelektrik santral kurulmuştur. Bu nedenle, ilin elektrik enerjisinden yararlanma olanağı hayli geniştir. 1982'de ilin 353 köyünde (% 63) elektrik vardı. 1976'da ise, elektriği olan köy sayısı yalnızca 151 idi. Bu dönemde, köy elektriklendirilmesinde böylesine önemli bir gelişme olmasının nedeni, Tarsus Çayı üzerinde yapılan Kadıncık I ile Kadıncık II barajlarının tamamlanmasıdır.

İlin su kaynakları yönünden zengin olmasına karşın, kırsal kesim yerleşmelerinin içme suyundan yararlanma oranları ülke genelinin altındadır. İl topraklarının dağlık ve engebeli olması ve dağlık kesimlerde çok sayıda yerleşmenin dağınık olması, içme suyu hizmetinin yaygınlık kazanmasını engellemektedir. 1976'da ildeki toplam 1.549 bucak, köy ve köyaltı yerleşmesinden % 50,2'sinin içme suyu gereksinimi karşılanabiliyordu. Aynı yıl bunların % 31,5'inde içme suyu yetersizdi. % 18,3'ünde de hiç su yoktu. Bu oranlar, aynı yıl ülke genelinde sırasıyla, % 53, % 25 ve % 22 idi.

Mersin'in bir dışalım-dışsatım merkezi olması nedeniyle kente gelen çok sayıda TIR kamyonu, oto onarımcılığı ve oto yedek parça satıcılığının gelişmesine yol açmaktadır. Oto onarım atölyeleri ve oto yedek parçası satan dükkânlar, MİA'nın kuzeyinde, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı çevresi ile Çakmak Caddesi üzerindedir.

Sanayi Alanları: Küçük imalat sanayii, kentin kuzeydoğusunda Siteler semtindeki küçük sanayi sitesi ile MİA'nın kuzey ve doğu kesimlerinde Gazi Mustafa Kemal Bulvarı çevresinde yer almaktadır. Küçük sanayi sitesinin yapımına 1969'da başlanmış, ilk aşamada 423 işyeri bitirilerek site 1976'da faaliyete girmiştir. Sitenin sosyal tesisler ile birlikte kapladığı alan 340 dönüm dolayındadır. Kentin doğusuna Tırmıl yöresinde 800 dönümlük bir alanda II. Sanayi Sitesi'nin yapımı için hazırlıklar tamamlanmıştır. Kimya, cam, çimento, tekstil, ambalaj gibi dallarda büyük tesisler şeklinde üretim yapan sanayi kuruluşları liman çevresinden başlayarak, kentin doğusunda Mersin-Tarsus karayolu boyunca yer alır. Kent içinde çeşitli yerlerde de un, makarna, çırçır, ağaç kaplama ve mobilya gibi hafif sanayi işyerleri bulunmaktadır.

Konut Alanları: Kentte konut alanları bunları kullananların sosyal ve ekonomik konumlarına göre ayrışmıştır. Sanayileşmenin başladığı 1950'lerden sonra kent mekânında farklı işlevsel alanların ayrışması sürecine koşut olarak, konut alanlarındaki ayrışma da hız ve belirginlik kazanmıştır. İlk değişme, eski kent alanı içinde bölgeleşme şeklinde olmuştur. Daha sonra kuzeyde kentin eteklerine doğru ve doğuda liman çevresindeki sanayi tesislerinin kuzeyinde, işçi mahalleleri oluşmuştur. Bunu, batıya doğru yayılan üst gelir gruplarının konutları izlemiştir.

1970'lerden başlayarak, batıda, üst gelir gruplarının yerleştiği kıyı kesimlerindeki yazlık evler ve bahçeler hızla 8-9 katlı apartmanlara dönüştü. Bunu izleyen yıllarda, üst gelir gruplarının ardından eski kentin dışına taşan yeni orta gelir grupları, Silifke karayolunun kuzeyinde yer yer müteahhitler, yer yer de kooperatiflerce yapılan çok katlı apartman ve sitelere yerleşti.

Kentte yüksek gelir gruplarının konut alanları, batıda Pozcu semtinde, Cumhuriyet, Bahçelievler ve Müftü Köprüsü çevresindeki İnönü, Gazi, Piri Reis mahalleleri ile eski kent kesiminde Nisbetiye, Mesudiye mahalleleri ve İsmet İnönü Bulvarı'dır.

1970'lerde kentte kira ve arsa fiyatlarının çok yükselmesi nedeniyle kırdan göç edenler kente yakın çevre köylere yerleşmiş ve böylece, Karaduvar, Çavuşlu, Yalınayak, Menteş ve Çiftlik köyleri işçi mahalleleri olarak kente katılmıştı. Bunun yanı sıra, aynı yıllarda Çay, Yenimahalle, Siteler, Gündoğdu, Osmaniye, Demirtaş, Portakal, Bahçe-Barbaros gecekondu mahalleleri oluştu.

Kentte yerleşme yoğunluğunun en yüksek olduğu yerler, eski kent ve doğuda küçük sanayi sitesi çevresindeki semtlerdir. Eski kent kesimindeki tek ve iki katlı yapıların yıkılarak yerlerine bitişik yapı düzeninde çok katlı yapılar kurulması bu kesimde yoğunluğu giderek artırmaktadır.

Kamu Kullanımındaki Alanlar: Mersin'de, kamu mülkiyetindeki kentsel alanın az olması ve kentin gelişme hızının gerisinde kalan planlama çalışmalarının etkin olmayışı gibi nedenlerle, kamu yapıları kentin değişik yerlerine dağılmıştır. Resmi yapılar daha çok, dağınık biçimde MİA içinde ve karayollarının kente giriş noktaları çevresinde yer almaktadır. MİA içinde resmi yapıların görece toplu olduğu alan, İstiklal Caddesi'nin doğu kesimidir. Burada Valilik, Emniyet-Trafik Müdürlüğü, Vergi Dairesi gibi resmi kurumlar ile Merkez, İş ve Ziraat bankalarının merkez şubeleri yer almaktadır.

Karayolları, YSE gibi büyük alana gereksinimi olan kuruluşlar da kente giriş yolları üzerindeki görece ucuz alanlara yerleşmiştir.

Eğitim ve kültür kurumlarında ilkokullar, mahalle içlerinde yer alırken, orta dereceli okullar ile meslek okulları MİA içinde kalan eski kent kesiminde yoğunlaşmıştır. 1970'ten sonra kurulan yükseokokullar ile aynı yıllarda açılan bazı orta dereceli okullar ise kentin batısındaki yeni gelişen kesimde ve çevre yolu yakınında yer almaktadır.

Sağlık hizmeti veren yapılar, kentin belli bir kesiminde toplanmış değildir. Ancak Devlet Hastanesi ve Verem Savaş Dispanseri'nde olduğu gibi, bu kurumlar yakın çevrelerinde eczane ve doktor muayenehanelerinin toplanmasına neden olarak ayrı bir işlevsel kesim oluşturmaktadır.

Kentteki donatımlı spor alanları, stad-

yum ile spor salonudur. Bunlar, güneyde, Müftü Deresi'nin batısındaki kıyı kesiminde yer almaktadır.

Kent içindeki askeri tesisler kıyı kesiminde yoğunlaşmıştır. Orduevi ve subay lojmanları da kıyıdadır.

Yeşil Alanlar ve Dinlenme Alanları: Kentte aktif yeşil alan olarak tanımlanabilecek halka açık alanlar yönünden Mersin, birçok başka kente göre daha iyi durumdadır. Kentteki halka açık yeşil alanların toplamı 450.470 m2 olup kişi başına düşen yeşil alan 2-2,5 m2 dolayındadır. Kent yerleşme alanı kuzeyden ve batıdan, bahçe tarımı yapılan topraklarla çevrelenmiş olduğundan Mersin'de kişi başına düşen yeşil alan miktarı gerçekte bundan daha yüksektir.

Kentin yeşil alanlar yönünden görece iyi durumda olmasına karşın, halkın deniz ve kıyıdan yararlanma olanakları son derece sınırlıdır. Kıyı, doğuda liman tesisleri, sanayi ve depo alanları ile askeri alanlar, batıda ise üst gelir gruplarının yerleştiği konut alanlarınca kapatılmış durumdadır. Bu kesimde yer alan fuar alanı ile Atatürk Parkı, halkın kıyıdan yararlanabildiği ender bölgelerdir. Ama bunlar da liman alanı içinde kaldıkları için ne görsel ne de fiziksel açıdan deniz kıyısından dinlenme amacıyla yararlanma olanağını verir nitelikte değildir. Batı yönünde kent dışında yer alan birkaç küçük plaj ile Belediye Plajı halkın denize girme olanağını bulabildiği açıklıklardır. Ama, kent kanalizasyonunun ve sanayi artıklarının körfeze akıtılıyor olması, körfezde önemli ölçüde su kirliliğine yol açtığından, yakın bir gelecekte bu alanların da plaj işlevini yitirme tehlikesi vardır.

KENT İÇİ ULAŞIM: Kent içindeki en yoğun trafik çevre yolu eğrisi ile İsmet İnönü Bulvarı arasında kalan MİA'daki caddeler ile, işe geliş gidiş saatlerinde kentin çevre yolu (Gazi Mustafa Kemal Bulvarı) dışında kalan konut alanlarını merkeze bağlayan yollar üzerinde olmaktadır.

Doğuda Kurtuluş Savaşı Anıtı'nın bulunduğu Dört Yol yakınında yer alan İstasyon da, kent içinde trafik doğuran odaklardan biridir. Tren, yük taşımacılığının yanı sıra, Adana-Mersin arasındaki yolcu taşımacılığında da önemli bir araçtır. Mersin'den, Tarsus'taki Amerikan Koleji ile Adana'daki üniversiteye giden öğrenciler ile yine Tarsus ve Adana'ya günübirliğine çalışmak üzere giden işçiler trenden yararlanmaktadır.

Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, kentin batı, kuzey ve doğudaki yerleşme alanlarından kent merkezine gelen yolların toplandığı bir çevre yolu niteliği taşır. Kuzey ve güneydoğudaki konut alanlarından MİA'ya gelen ana eksenler, batıdan doğuya doğru, Soğuksu, Akbelen, Kuvayı Milliye ve Emekçiler caddeleridir. Gazi Mustafa Kemal Bulvarı'ndan geçtikten sonra Havuzlar Caddesi adını alan Akbelen Caddesi, Kuvayı Milliye Caddesi ile birleşerek kıyıdaki İsmet İnönü Bulvarı'na dek uzanır. Emekçiler Caddesi ise, yine kıyıda heykelin bulunduğu Dört Yol'da İsmet İnönü Caddesi'ne açılır.

MİA içinde Gazi Mustafa Kemal Bulvarı ile İsmet İnönü Bulvarı'nı bağlayan kuzey-güney doğrultulu caddeler de batıdan doğuya doğru, sırasıyla Cengiz Topel, Soğuksu, Kuvayı Milliye ve Çakmak caddeleridir. MİA içindeki doğu-batı doğrultulu ana caddeler ise, güneyden kuzeye doğru İsmet İnönü Bulvarı, Atatürk, Silifke, İstiklal ve Bahçeler-Fasih Kayabali caddeleridir.

Deniz doldurularak kazanılan yerde kıyı yolu yapılmaktadır. Yapımına 1977'de başlanan kıyı yolu, Orduevi önünden başlayarak batıda Tulumba Durağı'nda sona erecektir. Bu yolun tamamlanmasıyla, bugün için kent merkezi ile bağlantısı yalnızca Gazi Mustafa Kemal Bulvarı ile sağlanan batıdaki semtlerin ulaşım olanakları artacak ve özellikle, Bahçelievler, İnönü, Cumhuriyet, Barbaros ve Gazi mahallelerinde oturanların işe gidiş-gelişleri kolaylaşacaktır.

Kent içi kitle ulaşımı, belediye otobüsleri, taksi dolmuşlar ve minibüslerle sağlanmaktadır. Belediyenin 54 otobüsü 06:00-24:00 arasında 15 hatta çalışmakta, günde ortalama 40.000 kişi taşımaktadır. Normal kent içi seferlerin yanı sıra, yaz mevsiminde Orman Bakanlığı'nın Davultepe'deki "100. Yıl Halk Plajı"na cumartesi ve pazar günleri yapılan seferlerde 75.000 kişi taşınmaktadır. Belediye otobüslerinin MİA'dan Bahçelievler, Kırkbeşevler, Yumruktepe, Osmaniye, Yenimahalle, Kurtali, Siteler, Çay Mahallesi, Karaduvar, Akdeniz I ve Akdeniz II semtlerine de seferleri vardır.

Kentin otogarı Zeytinlibahçe Caddesi üzerinde Devlet Hastanesi ile hal arasında kalan kesimde bulunmaktadır. 8 yazıhane bulunan otogardan günde ortalama 200-250 otobüs ve minibüs çıkış yapmaktadır. Kentin çevre yolu ile Sigorta Hastanesi arasında kalan bölümünde yeni otogarın yapımı sürmektedir.

KENTTE KONUT: Kentin eski kesimlerindeki evler, dar sokaklar üzerinde birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Evlerin önlerinde ya da arkalarında küçük bahçe ya da avlular bulunur. Odaların kapısı buraya açılır. Evler çoğunlukla 1 ya da 2 katlıdır. Çatıları kiremitli, geniş saçaklı ve teraslıdır. Çatısı olmayan evlerin üzerinde "taht" denilen tahtadan yapılmış çardaklar bulunur. Kentin Mahmudiye, İhsaniye, Mesudiye ve Bahçe mahallelerinde görülen bu tip evlerin sayısı hayli azalmıştır.

Eski kent kesimindeki mahalleler hızla yenilenmekte, eski yapılar yıkılıp, yerine çok katlı apartmanlar kurulmaktadır. Değişmeden en çok etkilenen mahalleler, Kiremithane, Nispetiye, Hamideye ve Yenimahalle mahalleleridir. Çok katlı apartmanlar, özellikle ana caddeler üzerinde, Pazar semtindeki Cumhuriyet, Bahçelievler ma-

İlde Konut

1975'te İçel İli'nde ortalama hane halkı büyüklüğü 6,8 kişi idi.

İlde, aynı konutta birden çok ailenin barınması olgusu yaygın değildir. Konutların yalnızca % 10'unda birden çok aile yaşamaktadır. Bu nedenle, ortalama hane halkı büyüklüğüne çok yakın olan ortalama aile büyüklüğü 6,6 kişiydi.

Aynı yıl, ildeki konutların % 70'i 2 ve 3 odalı, % 19'u tek odalı idi. 4 odalı konutların payı da % 7'ydi.

Konutlarda altyapı ve sağlık donanımı düzeyi, ilin ekonomik bakımdan gelişkinliğine karşın, yeterli değildir. 1975'te ildeki konutların % 30'unda mutfak, % 27'sinde banyo ve % 14'ünde hela yoktu. Aynıyıl, ildeki konutların % 48'inde elektrik, % 57'sinde de içme suyu yoktu.

İl kırsal kesiminde yeni yapılan konutlarda briket, tuğla, beton, kiremit gibi gereçler kullanılmaya, yığma ve karkas yapım tipleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Eski konutlar geleneksel yöntemlerle yapılmıştır ve yerel koşulları yansıtmaktadır. Evlerin çoğunluğu tek ya da iki katlıdır.

1960'ta yapılan bir saptamaya göre, konutların % 80,8'i taş, % 10,9'u yığma, % 4'ü kerpiç, % 3,1, ahşap, % 0,7'si toprak, % 0,2'si huğ ve % 0,3'ü çadırdı. Damların % 94,6'sı düz, % 3,8'i beşik ve % 1,6'sı da kubbe çatı tipindeydi. En yaygın kullanılan dam örtü gereçleri, toprak, çinko ve kiremittir.

İldeki konutların yapımında kullanılan gereç ve yapım yöntemleri yörelerin özelliklerine göre değişmektedir.

İlin ovalık kesiminde evler, taş kerpiç ve kargıdan yapılmıştır. Kerpiç evler, tek katlı, taş evler bir ya da iki katlıdır. Konutlar çoğunlukla, karşılıklı iki oda ve bir holden oluşur. İki katlı olanların alt katı ahır ve ambar olarak kullanılır. Damlar, düz ve toprak örtülüdür. Ovalık bölgelerde "huğ" denilen bir ev tipi daha vardır. Bunlar, "kargı" ya da "saz" denilen bir tür kumaştan yapılmıştır.

Dağlık ve yaylalık yerlerdeki konutlar, taş ve ahşaptan yapılmıştır. Taş konutlarda iç yüzeyler sıvasızdır. Taban ve tavanı tahtadandır. İki katlı olanların önünde, sofa, tek katlı olanların önünde "hayma" denilen yazlık bölümleri bulunur. Ahşap konutların taşıyıcı iskeleti tahtadandır. Bu iskeleti oluşturan tahtaların arası tuğla ya da taş ile doldurulur, üzeri sıvanır. Bu tip konutlar, daha çok orman içi köylerde yaygındır. Kente yakın köylerde ise dam örtüsü olarak kiremit ve çinko, yapı gereci olarak da briket kullanılmaktadır.

İçel'de yakın dönemde çok sayıda konutun tahrip olmasına yol açan en önemli doğal olay, 1968'deki su baskını ve yer kaymasıdır. Bu olayda, 141 köy çeşitli derecelerde zarar görmüştü. Su baskını ve yer kayması nedeniyle evsiz kalan aileler için, daha sonra İmar ve İskân Bakanlığı'nca çeşitli yerlerde 4.020 konut yaptırılmıştır.

hallelerinde ve Müftü Köprüsü çevresinde yapılmıştır.

Kentte apartmanların yanı sıra gecekondular da çoğalmaktadır. Özellikle Bahçe Mahallesi'nin iç kesiminde, Yumrutepe yakınlarında ve kentin güneydoğusundaki işçi semtlerinde kargıdan, tenekeden ve tahtadan yapılmış, briketten örülmüş ilkel konutlar vardır.

Kentteki hızlı nüfus artışı nedeniyle konut sorunu, giderek kentin en önemli sorunu haline gelmektedir. Kiraların yüksekliği, bir yıllık kiranın peşin alınmasının yaygınlaşması, kent yakınındaki arsaların ve konut yapımı maliyetlerinin yüksekliği, kırdan göç eden nüfus ile dışardan gelen dar gelirli memur kitlesini, "çözümsüz" denebilecek önemde bir sorunla yüz yüze getirmektedir.

Kentteki konut üretimi, kooperatifler, bireysel girişimler ve müteahhit firmalarca yapılmaktadır. En yaygın olanı, müteahhitlerin arsa satın alarak ya da kat karşılığı konut yapmasıdır.

Sigortalılarınki başta olmak üzere kooperatifler ve öteki toplu girişimler yoluyla toplu konut yapımı giderek yaygınlık kazanmaktadır. Ancak, uygulanmakta olan imar planında bu tür konutlar için yer gösterilmemiş olması, bunların gerçekleşmesi önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Kentte özellikle düşük gelirli kesimin konut sorununa çözüm getirebilmek ve gecekondulaşmayı önleyebilmek amacıyla gecekondu önleme bölgeleri oluşturulma yolunda çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan ilki ve yakın dönemde kurulması planlanan gecekondu önleme bölgesi, kuzeyde Akbelen Mahallesi'ndeki 3.200 konutluk sitedir. Sitenin altyapı çalışmaları 1982 sonunda bitmiş durumdaydı.

MERSİN KENTİ'NDE SU, ELEKTRİK, KANALİZASYON: Mersin'in içme suyu, çeşitli sondaj kuyularından sağlanmaktadır.

1974'te 37,5 km uzunluğundaki su şebekesinin debisi 100 lt/sn idi. 1980'de, açılan yeni sondaj kuyuları ve döşenen yeni borular ile şebeke uzunluğu 353 km'ye, debi de 647 lt/sn'ye ulaşmıştı. 1982'de, şebeke uzunluğu 401 km'ye ve yeni açılan 24 sondaj kuyusu ile debisi 700 lt/sn'ye ulaşan su şebekesinden 29.000 abone yararlanmaktaydı. Berdan II Projesi tamamlandığında kente günde 65.000 m3 su verilebilecektir. Böylece kentin su gereksiniminin 2020 yılına değin tümüyle karşılanacağı hesaplanmıştır.

Kente elektrik ilk kez Mersin Elektrik İşletmesi'nin açıldığı 1929'da geldi. 1956'da Seyhan Hidroelektrik Santralı'ndan, daha sonra buna ek olarak Kazanlı Bucağı'ndaki Mersin Termik Santralı'ndan elektrik alınmaya başlandı.

Kente sağlanan elektirk enerjisinin yeterli olmasına karşın dağıtım şebekesinin yetersizliği nedeniyle kentin bir çok kesimi uzun yıllar elektriksiz kalmıştı. 1974'te kentteki trafo sayısı 66 idi ve trafoların % 90'ı çevre yolu eğrisi altında kalan kesimde yer almaktaydı. Trafo sayısı 1980 sonunda 169'a çıkarıldı. Yeni şebeke yapımının 1983 sonuna değin tamamlanması planlanmıştır.

Kentin eski imar planı sınırı içinde kalan kesimleri ile batıda, kıyıda yeni gelişen mahallelerde kanalizasyon vardır. Kent halkının yaklaşık % 73'ü kanalizasyon şebekesinden yararlanmaktadır. Kanalizasyondan yararlanma oranının daha düşük olduğu mahalleler, Binevler (% 11), Tozkoparan (% 27), Turgutreis (% 40), Kırkbeşevler (% 40), Gazi (% 42) ve Cumhuriyet'tir (% 50).

Kanalizasyondan yararlanamayan yerlerin bir bölümünde septik çukurlar kullanılmaktadır. Kanalizasyon şebekesinin ana toplayıcısı güneydeki mendireğin ucundan denize açılmaktadır. Batıdaki konutların kanalizasyon şebekesi ise kent şebekesinden bağımsızdır.

MERSİN KENTİ'NDE İMAR PLANLARI: Kentin halen uygulanmakta olan imar planı 1966'da yapılmıştır. Bu plan karayolunun güneyinde kalan kent merkezi çevresini kapsadığından bugünkü belediye sınırlarının yarısından çoğu plan dışında kalmaktadır. Bu yüzden planın kenti yönlendirici etkisi kalmamıştır. Mersin Nazım Plan Bürosu'nca yeni gereksinimler ve kentin 2000 yılına değin olan gelişmesi göz önüne alınarak hazırlanan 1/25.000 ölçeğindeki nazım plan tamamlanmış, ancak uygulanma planlarının yapımı henüz bitmemiştir.

Mersin Kenti nazım plan şeması, hazırlanması süreci içinde ortaya çıkan seçeneklerden, mevcut dağınık yerleşimin toparlanması ve kuşak halinde bir yerleşme şeklini seçmiştir. Bu yerleşme şekli aynı zamanda kent merkezi çevresinde kalmakta ısrar edeceklerin yerleşme isteklerini karşılayacak ve kuzeyde 100-150 m yükseltiye dek olan alanda yeni ve farklı bir yerleşme düzeni getirecektir.

Tarımsal verimliliği yüksek toprakların tarım dışı kullanımlara dönüştürülmesini önlemek için plan kararları alınmışsa da bunun sağlanabilmesi, daha çok, tarımsal üretimin zaman içinde değer kazanması ile mümkündür. Berdan Sulama Projesi'nin tamamlanması ile çevredeki tarım alanlarının değerinin artması bu olasılığı güçlendirebilecektir.

Kentin topografik yapısı, kuzeyde belli bir yükseltiye dek yayılmaya olanak tanımaktadır. Kentin doğu kısmında gelişmekte olan sanayi ise yerleşim için çeşitli sakıncalar yaratmaktadır. Son yıllarda batıda hızlı bir gelişme görülmüşse de ulaşım zorluğu, arazi fiyatları, turistik amaçlı kullanım gibi nedenlerle bu yöndeki gelişmenin belirli sosyal gruplara hitap edeceği ve sınırlı kalacağı düşünülerek bugünkü yerleşim alanının kuzeyinde 100-150 m yükseklikteki araziler konut gelişme alanı olarak seçilmiştir.

Sanayi ve depolama kullanışları için ise gelişme alanı olarak kentin doğusundaki liman, demiryolu ve karayolu akslarının kesişme noktasından başlayarak Mersin-Tarsus karayolu üzerinde doğuya doğru uzanan alan seçilmiştir.

TARSUS KENTİ: Tarsus Kenti, Mersin-Adana kara ve demiryollarının, Berdan Çayı ile kesiştiği yerde kurulmuştur. Denizden yüksekliği 5-15 m'dir.

Kent, eskiden yörenin bellibaşlı pazarlarından ve ulaşım merkezlerinden birisi idi. Kara ve deniz ulaşım yollarını denetleyen konumu nedeniyle uzun yıllar ekonomik önemini korumuştu. Ancak zamanla Tarsus Çayı'nın dolması ile kentin denizle bağlantısı kesilmiştir.

1955'ten sonra Tarsus'ta sanayi işletmelerinin kurulması, tarım ve ticaretin gelişmesi ile birlikte kent nüfusu hızla artmaya başladı. 1970'te 75.000'e yaklaşan kent nüfusu 1980'de 121.000'i aşmıştı. 45'ten fazla mahallesi bulunan kentin yerleşme alanı hızla yayılmakta ve değişmektedir.

Tarsus kent yerleşmesi tümüyle düzlük bir alanda yer alır. Kuzey sırtları hafif bir meyille yükselmektedir. Ancak bu kesimde yoğun iskân alanları yoktur. Kent merkezindeki eski ve sıkışık doku çevreye gidildikçe modern bir yapıya dönüşmektedir.

Tarsus Kenti, 6 No'lu Mersin-Adana devlet yolu üzerinde Mersin'in 27 km doğusundadır. Aynı zamanda Mersin-Adana demiryolu üzerinde bir istasyon olan Tarsus, 17 km batısındaki "Yenice" İstasyonu'ndan doğuya doğru devam eden ve kuzey yönünde ayrılan iki hat ile Anadolu demiryolu şebekesine bağlanmıştır.

Tarsus çeşitli sanayi ve ticaret işletmelerinin yanı sıra eğitim kurumları ve eğlence yerleri açısından da gelişmiş bir merkezdir.

Tarsus'ta en gelişmiş sanayi dalı pamukla ilgili çır çır ve dokuma fabrikaları olduğu için çalışanların çoğu mevsimlik işçilerdir; sezon sonunda tekrar köylerine dönerler.

Gelişmiş bir iş merkezi olması nedeniyle Tarsus'a çalışmak üzere günübirlik gelenlerin sayısı da hayli fazladır. Sanayide çalışan memur ve uzman personel arasında Adana ve Mersin'den gelenler de vardır. Ancak Tarsus'a dışardan gelenlerin çoğunluğunu geçici bir süre çalışmak üzere gelenler oluşturur. Tarsus'a çevre köylerinden gelenler arasında Huzurkentliler çoğunluktadır.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Ticari kullanışlar kent merkezinde yoğunlaşmakta ve merkeze bağlı ışınsal yollara

Mersin Belediye Başkanları

Mitat Toroğlu	1929-1942
Hakkı Deniz	1942-1944
Fırat Mörel	1944-1947
Yusuf Kılınç	1947-1950
Müfide İlhan	1950-1951
Fahri Merzeci	1951-1954
Zeki Ayan	1954-1957
Turgut Türkalp	1957-1957
Zeki Ayan	1957-1960
Niyazi Bengisu	1960-1960
Avni Çırnaz	1960-1960
Aziz Avman	1960-1961
Bahri Erkmen	1961-1962
Lütfi Hancıoğlu	1962-1963
Zeki Ayan	1963-1968
Muhittin Uyar	1968-1974
Kaya Mutlu	1974-1980
Fahri Öztürk (Vali)	1980-1981
Ferruh Güven (Vali)	1981-1982
A.Nazif Demiröz (Vali)	1982-

taşarak bu yollar üzerinde devam etmektedir.

Ayrıca bu toplanma alanları dışında, özellikle kanalın üst kısmı ile karayolunun alt tarafında kalan mahallelerde, alt ticaret bölgeleri gelişmektedir.

Kentte iç tüketime yönelik perakende tarım ve sanayi ürünlerine dayalı toptan ticaret de gelişkindir.

Hal çevresindeki açık pazarda, çeşitli gıda ve giyim eşyası satan 500'den fazla esnaf vardır.

Belediyenin arkasındaki, eski çarşıda çeşitli ticarethaneler toplanmıştır. Bu iki ana merkez dışında, ticaret işlevleri Atatürk Caddesi boyunca İstasyon'a, Adana Caddesi boyunca Berdan Tekstil'e ve Mersin Caddesi boyunca da Kleopatra Kapısı'na kadar, yolun iki tarafında ve karışık gruplar halinde uzanmaktadır.

İşyerlerinin çoğunluğu tek katlı dükkânlarda faaliyet gösterir. Belediyenin arkasındaki Eski Çarşı bu tür işyerlerinin en yoğun olduğu kesimdir. Anacaddeler üzerindeki işyerleri ise yeni yapılan çoğunlukla çok katlı binalarda yer almaktadır.

Dağınık olan küçük işyerlerini bir araya toplamak üzere 220 işyerlik bir küçük esnaflar sitesinin yapımı kararlaştırılmış ve bu amaçla Nato Yolu ile Doruktaş arasındaki 117 dönümlük arazinin istimlak çalışmaları başlamıştır.

Kentte 700 kadar küçük sanayi işyeri vardır. Bunların toplu olarak bulundukları bir site henüz yoktur. 250 kadarı Tekke Mahallesi'ndeki sanayi çarşısında, 150 kadarı eski Mersin yolu dolayındaki işyerlerinde, 130 kadarı da Beydeğirmeni dolayında toplanmıştır. Diğerleri de kentin çeşitli semtlerinde dağınık olarak bulunmaktadır.

Büyük sanayi ise Tarsus-Adana karayolu boyunca yerleşmiştir.

Eskiden Merkez çevresinde bulunan varlıklı Tarsus ailelerinin yaşadığı konutlar bugün el değiştirmiş ve bu aileler kentin, batısındaki İstasyon ve Park dolaylarına yerleşmişlerdir. Varlıklı ailelerin konutları tek ve iki katlı villa biçiminde evlerdir. Ancak son yıllarda bu bölgede de yüksek katlı apartman yapımı yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

KENT İÇİ ULAŞIM: İşyeri-konut ilişkileri ulaşım yönünden mevcut yol şebekesini zorlamaktadır. İş sahiplerini kentin doğusundan batısına ve batısından doğusuna karşılıklı gidip gelen tek akslı ulaşım ağından kurtaracak çevre yollarının yapımı, kent içi trafiği rahatlatacaktır.

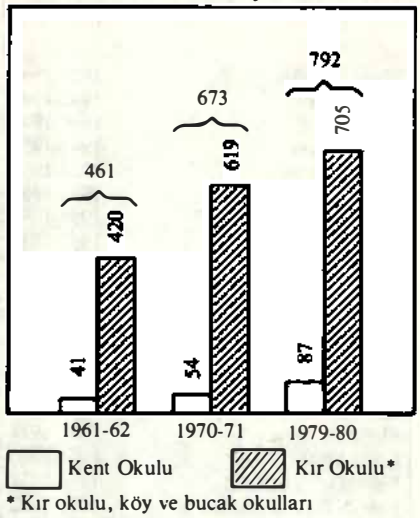
Kent içinde çok sayıda taksi ve taksi durağı vardır. Ayrıca, kent içi kitle taşımacılığında minibüsler ve otobüsler kullanılmaktadır. Kent içinde çalışan 30 belediye otobüsü vardır.

Tarsus'ta düzenli bir kent otogarı yoktur. Mersin-Adana arasında sefer yapan otobüsler çarşıdaki duraktan yolcu alıp indirmektedir.

Kentler arası çalışan otobüsler ise anacadde üzerindeki yazıhaneler önünden yolcu alıp indirmektedir. Çevre köylere çalışan 100 kadar otobüs ise çeşitli yerlerden yolcu alıp indirmektedir.

Kent otogarının yapımı 1982'de sürmekteydi.

Şekil 7
İçel'de 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

TARSUS KENTİ'NDE ELEKTRİK, SU, KANALİZASYON: İlçe köyleri ve Tarsus Kenti Çukurova Elektrik İşletmesi'nden elektrik almaktadır. Kente elektrik 1923'te gelmiştir.

Kentin içme suyu mezbaha ve Yenimahalle çevresinde açılmış olan yedi kuyudan sağlanmaktadır. Mersin'e içme suyu sağlamak için yapılan Berdan II Barajı'ndaki su arıtma tesisleri tamamlandığında, buradan, Tarsus'a da içme suyu verilmesi planlanmıştır.

Kentte kanalizasyon yalnızca Anıt ve Şehit İshak mahallelerinde bulunmaktadır.

İMAR PLANLARI: Tarsus Kenti'nin ilk imar planının 1940'ta Jansen tarafından yapıldığı söylenmekteyse de, belgelenmiş değildir.

1958'de tasdik edilmiş ve halen uygulanmakta olan imar planı Yüksek Mimar H. Kemâli Söylemezoğlu ve Yüksek Mimar Adnan Kuruyazıcı tarafından yapılmıştır. Bu imar planı birçok yönleriyle uygulanmıştır. Planda okul yeri ve yol değişikliği gibi bazı mevzi değişiklikler ile iki önemli değişiklik yapılmıştır. İki önemli değişiklik 1967'de kentin doğusunda yapılan bir ek ile 1973'te Öğretmenler Kooperatifi'nin yapımı için kentin doğusunda düzenlenen yerleşme alanıdır. Tarsus'un, Mersin yönünde, yani batı kesiminde de bir gelişme alanı öngörülmüştür. Eklenen bu alan toplam 48 hektardır. Son yıllarda sürekli gelişen Tarsus'ta idari ve ticari merkez, ana yollar boyunca sağa, sola taşmış, sanayi tesisleri de imar planı dışındaki boş alanlarda rastgele kurulmuştur. Ancak sanayi tesislerinin büyük bölümünün Tarsus-Adana yolu boyunca toplandığı görülmektedir. Plan dışı gelişen konut alanları batıda Namrun yolu yönünde, güneyde karayolu altında Bahçe ve Yeşil mahallelerinde, doğuda ise Ankara karayolu dolayında Seylâp evleri olarak yapılan konut gruplarıdır.

Kentin bu plan dışı gelişme eğilimini denetim altına almak için yapılan 1967 ve 1973 revizyon planlarında sanayi ve küçük sanatlar için kentin Adana çıkışında bir gelişme alanı ayrılmış; yeni iskân alanları öngörülmüştü. Ancak bu düzenlemelerin her ikisi de etkin olamamıştır. Kentin gelişme gereksinimi doğrultusunda 1974'te yeni bir imar planı hazırlanmaya başlanmıştır. Yeni yapılan plan 1990'da kent nüfusunun 200.000'e ulaşacağı hesabı üzerine hazırlanmıştır. Bu planda kent merkezinin belediye arkasındaki kesiminin yenilenmesi, hal tesislerinin Mersin yönünde karayolu ile demiryolu arasındaki kamyon otopark alanları ile yeni toptancı haline taşınması öngörülmüştür. Ayrıca kent merkezi içinde dağınık olarak bulunan küçük sanatların, Sekseniki Evler Mahallesi'nde yeni planlanan alanda toplanmasının kent merkezini rahatlatacağı düşünülmüştür.

Planın önündeki önemli sorunlardan biri de ovanın korunmasıdır. Bugün için Tarsus kent dokusu içinde geniş tarım alanları bulunmaktadır. Planlamada yeni yerleşme alanları için, kentin kuzeydoğusundaki tarım yönünde düşük nitelikli alanlar seçilmiş; kent içindeki taşkın ve ekim alanlarının ise park ve seyrek iskâna ayrılması önerilmiştir.

EĞİTİM

İçel'de eğitim hizmetleri oldukça gelişkindir. İlin ekonomik bakımdan gelişkinliği ve nitelikli işgücü gereksiniminin yüksek oluşu, eğitim hizmetinin düzeyini yükselten başlıca etmenlerdir. İçel'de köy yerleşmelerinin % 24'ü dağlık yörelerde bulunduğundan, genellikle eğitim hizmetinin götürülmesi güç olmasına karşın, ilde, ilköğretimde okullaşma oranı 1960'ların sonlarında yüzde yüze çok yaklaşmıştı. İl eğitim düzeyinin yüksekliğinin en açık belirtisi, ildeki okuryazarlık oranının 1975'te % 61,9 olan Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir orana, % 70'e ulaşmış olmasıdır.

İlde, eğitim düzeyinin yüksekliğinde, kökeni oldukça eskilere giden bir eğitim geleneğinin de etkisi vardır *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem)*.

Cumhuriyet Dönemi boyunca da, özellikle okuryazarlık ve ilkokul eğitimi açısından, görece parlak durumu süren ilde, yine de eğitimin başka düzeylerinde kapatılması gereken açıklar vardı. Ortaöğretimde, 1970' lerde büyük bir yaygınlığa ulaştığı halde, hem öğretmen, hem de eğitim araç ve gereçleri bakımından önemli sorunlar vardı. Öte yandan, il ekonomisinin hızla gelişmesi, halka kısa sürede gerekli beceri ve bilgileri aktaracak yaygın eğitimin önemini büyük ölçüde artırmaktaydı. Eğitimin sosyo-ekonomik gelişmeye ayak uydurması, hatta söz konusu sürecin daha da hızlanmasına yardımcı olabilmesi için eğitim yatırımlarına önem verilmesi gerekiyordu. Gerçekten de I. ve II. Beş Yıllık Plan'da eğitim yatırımları

sırasıyla, % 9,5 ve % 14,4 ile yapılan tüm kamu yatırımları içinde 3. sırada idi. III. Beş Yıllık Plan'da ise imalat kesimine yapılan kamu yatırımlarının oranı toplam yatırımların % 61'ine ulaşır ve I. sırayı alırken, eğitim yatırımlarının payı % 5,9'a düşmüş ve dördüncü sıraya gerilemiştir. Bu gerileme, IV. Beş Yıllık Plan'da sürmüş, eğitim yatırımları, toplam kamu yatırımları arasında 5. sıraya düşmüştür. İçel'deki eğitim yatırımları, Türkiye'deki gelişmeye az çok benzer bir yol izlemiştir. Ancak, bu eğilim, ilde günden güne gelişen, sanayi, ticaret ve ulaşım yatırımlarının gerektirdiği, yetişmiş insan gücünün eğitimine giderek daha düşük oranda kaynak ayrılması demek olduğundan, ileride, bugün ortaöğretimde karşılaşılan sorunların daha da ağırlaşması olasılığı vardır.

OKURYAZARLIK: 1935'te okuryazarlık oranı, ülke ortalamasının üstünde olan İçel'in bu üstün durumu izleyen yıllarda da sürmüş ve hatta pekişmiştir. 1975'te il okuryazarlık oranı ülke ortalamasını 8 puan aşmıştır. Daha önemlisi, İçel'de okuryazarlık ortalama % 70'e yükselirken (Tablo 28), erkekler arasında okuryazarlık oranı ülke ortalamasının 4,9 puan üzerine çıkmış, kadınlarda ise bu fark İçel yararına 9,3 puana ulaşmıştır. 1935'te kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark % 26 dolayında iken, bu fark birçok başka ildekinin tersine, kadınlar yararına az da olsa gerilemiş ve 1975'te % 22,4'e düşmüştür. İçel, bu bakımdan ülke ortalamasına göre daha iyi durumdadır; çünkü, kadın-erkek okuryazarlık oranları arasındaki fark, 1935-1975 arasında ülke genelinde artmıştır.

1975'te ildeki her 100 okuryazardan 69'u bir okul bitirmişti. Bu oran, Hatay'da % 64,7, Türkiye'nin birçok başka ilinde ise, % 60 dolayında idi.

1975'te okuryazarlardan herhangi bir okulu bitirmiş olanların % 81,5'i ilkokulu bitirmişti. İlkokul üstü okulları bitirenlerin % 9,7'si ortaokul, % 4'ü lise, % 3'ü ortaokul ve lise dengi öbür okullar % 1,4'ü de yüksekokul ve fakülte mezunu idi.

İLKÖĞRETİM: İçel'de ilkokul çağındaki nüfusun, okullaşma düzeyi, 1968'de % 98,7'ye yükselerek, hemen hemen yüzde yüze ulaşmıştı.

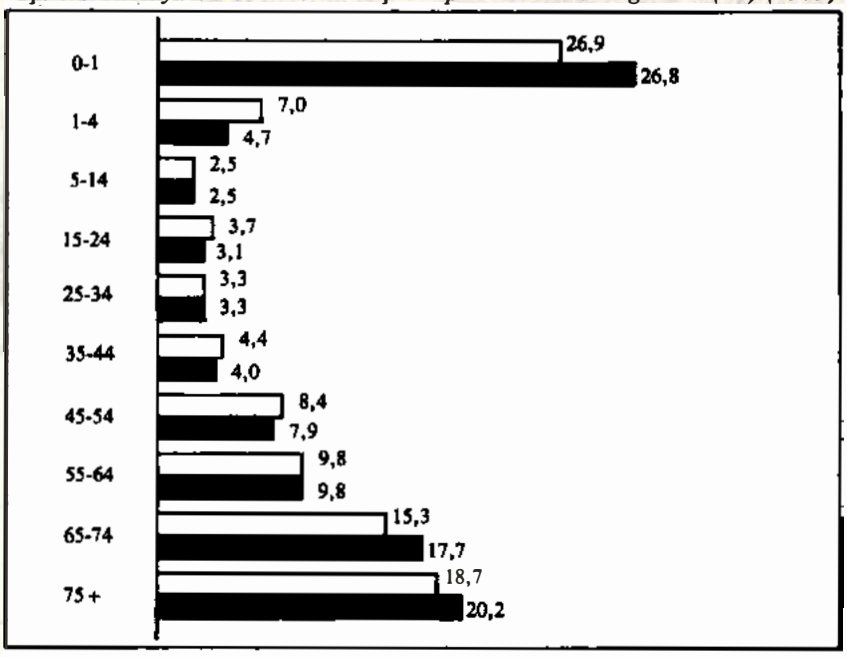
1927'de 144 ilkokul bulunan ilde, bu sayı, eğitmen programının uygulanmasına karşın, 1943'e değin yalnızca % 15 dolayında artmıştır. Kent ilkokullarında, kentsel nüfusun söz konusu dönemde görece durağan olmasına bağlı olarak, hemen hemen hiç artış olmamıştı. 1927-1943 arasında kent ilkokullarının sayısı yalnızca 15'ten 22'ye ulaşmıştı. İlkokul sayısındaki artış asıl olarak eğitmenli okullardan gelmekteydi. 1943'te 22 olan kent ilkokulları sayısı, 1960'ların başında iki katına yaklaşırken, köy ilkokulları da üç katını aşmıştır. Böylece, 1943-1960 arasındaki artış hızı 1923-1943 dönemindekinin çok üstünde gerçekleşmiştir. 1962-1980 arasında kent okullarının 41'den 87'ye, kır okullarının da 420'den 705'e (Şekil 8) yükselmesiyle, okul sayısındaki artış özellikle kentlerde hızlanmış, köylerde ise bir önceki dönemdeki artışların biraz gerisine düşmüştür. Bu dönemde, köy okullarının sayısındaki artış hızının düşme nedeni, köylerin çok büyük bölümünün okula kavuşmuş olmasıydı. 1960-1970 arasında yılda ortalama 24 köy okulu yapılırken, izleyen on yılda bu sayı 10 dolayına düşmüştü ve 1980-1981 öğretim yılında ilde okulsuz köy kalmamıştı. Buna karşılık, okul binaları nitel bakımdan doyurucu değildir. 1980'de 561 köy ve bucak okulunun % 15'i prefabrike ve geçici okul binalarına sığınmış durumdaydı. Okul binası yetersizliği, ikili öğretimin yaygınlığına yol açmaktadır. Kentte hemen hemen tüm okullarda ikili öğretim yapılmaktadır. 1979-1980 öğretim yılında 87 kent okulundan 83'ünde ikili öğretim yapılıyordu (Tabol 29). Kentteki kadar yaygın olmamasına karşın, köy okullarının % 37'sinde ikili öğretim yapılıyordu.

Okul sayısındaki artışa koşut olarak, öğrenci sayısı da 1927-1943 arasında % 119 artarak 8.000'den 17.500'e yükselmişti. Öğrenci sayısındaki artış, köylerde % 92, kentlerde ise % 124 olmuştu. İzleyen 20 yılda öğrenci sayıları daha hızla artarak 1962'de 2,5 katına ulaşmıştır. 1962-1980 arasında ise, artış oranında (% 83,2) bir düşme olmuştur (Tablo 30).

Kız-erkek öğrenci dengesinde zaman içinde kızlar yararına bir düzelme sağlanmış, 1960'larda % 41,5 dolayında olan kız öğrenci oranı 1980'lerde % 47,7'ye ulaşmıştır. Bu gelişme, hem kent, hem de kır okullarında gerçekleşmiş, hatta kır okullarındaki düzelme (1961'de % 39,4'ten 1980'de % 48'e) kent okullarındakinin önüne geçmiştir.

1970'lerde hızlanan kentleşmeye koşut olarak kent okullarındaki öğrenci sayısında büyük artışlar görülmüş, kır okullarındaki öğrencilerde 1960-1980 döneminde % 40

Şekil 8
İçel ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

İçel — Türkiye

1.963 Toplam Ölüm Sayısı 120.715

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Tablo 28
*İçel'de Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	36,2	10,5	22,8
1945	48,9	17,1	32,7
1950	50,9	19,5	35,1
1955	63,0	26,8	45,1
1960	60,0	28,1	44,2
1965	70,1	38,6	54,8
1970	73,7	46,8	60,6
1975	80,0	57,6	70,0

* Türkiye ra kamları için **Ankara**, Tablo 40'a bakınız.

Not: (1) 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
(2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
(3) Yalnız eski yazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

dolayında bir artış gerçekleşirken, bu oran kent okullarında % 167'yi bulmuştur. Buna bağlı olarak, kentte okuyan, öğrenciler 1962'de toplam öğrencilerin ancak % 34'ünü oluşturmaktayken, 1980'de bu oran % 49,6'ya yükselmişti. 1980'de İçel'de kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı % 50'yi bulduğuna göre, ilde eğitim açısından dengeli bir kır-kent bileşimine ulaşıldığı söylenebilir.

1923'te ildeki ilkokul öğretmeni sayısı 60 idi. 1926'ya değin geçen kısa süre içinde bu sayı, iki buçuk katından fazla bir artış göstermiştir. İzleyen yıllarda dalgalanma gösteren öğretim elemanı sayısı, 43 eğitmenin katılışı ile 1943'te 330'a yükseldi. Bu dönemde, öğretmenlerin üçte birinden fazlası kent ilkokullarında idi. İzleyen 20 yılda toplam öğretmen sayısında üç kata yakın bir artış gerçekleşmiş ve 1962'de bu sayı 1.267'ye yükselmişti (Tablo 31). 1950 sonrasındaki kentleşmeye koşut olarak, öğretmen sayılarındaki artış, kentte kıra göre çok daha belirgindir. Öğretmen artışları, 1960 sonrasında da hızından bir şey yitirmemiş ve 1980'de öğretmen sayısı 4.500'e yaklaşmıştır. Böylece, ilde bir öğretmen başına düşen öğrenci sayısında bir düzelme olmuştur. 1962'de 49 öğrenciye 1 öğretmen düşüyordu. 1980'de ise, 1 öğretmene düşen öğrenci sayısı 25'e indi.

İçel'de 1979-1980 öğretim yılında 56'sı erkek, 26'sı kız, 82 öğrenci bulunan bir de bölge ilkokulu vardı.

ORTAÖĞRETİM: İçel, ortaöğretimin Cumhuriyet öncesi dönemde gelişmeye başladığı bir ildir. Çağdaş denebilecek ilk ortaöğretim kurumu, 1892'de açılan "Mersin Rüşdiye Mektebi"dir. Bu okulda, klasik Arapça, Farsça eğitim dışında, tarih, coğrafya, matematik ve Fransızca da okutulmaktaydı. İlde, 1885'ten beri yabancı dilde öğretim yapan bir de yabancı okul vardı: Tarsus Amerikan Koleji. Öbür illere göre, daha erken ortaokul açılmış olan İçel'de, liseler için aynı şey söylenemez. İlin ilk lisesi olan Tevfik Sırrı Gür Lisesi'nin yapımına 1944'te başlanmıştır. Bu okulun açılışına değin İçelli çocuklar, lise öğrenimi için her gün Mersin'den 68 km uzaklıkta olan Adana'ya gidip gelmek zorundaydılar.

ORTAOKULLAR: XIX. yy sonunda kurulmaya başlayan ortaokullarda Cumhuriyet'in ilk yıllarında görece yavaş bir gelişme olmuştur. Genel öğretim veren ortaokul sayısı, 1955'te 8 idi (Tablo 32). İzleyen on yıl içinde de ancak 13'e yükselmiştir. Ortaokullardaki asıl artış, 1965'i izleyen 15 yıl içinde gerçekleşmiş, ortaokul sayısı yaklaşık 3,5 kat artarak 58'e ulaşmıştır. Bu ortaokullardan 33'ü kırsal kesimdedir. 1981'de Gülnar İlçesi dışındaki tüm ilçelerin köy ve bucaklarında ortaokul açılmıştı. Bu 33 kırsal yöre ortaokulundan 7'si bucaklarda, 26'sı da köylerde idi. Ancak, bu ortaokullar genellikle yüksek nüfuslu köylerde kurulmakla birlikte, kimisinin öğrenci sayısı çok azdır. Örneğin, 1981'de Silifke'nin Kırobası Köyü Ortaokulu'nda 32, Tarsus'un Karadiken Köyü Ortaokulu'nda da 42 öğrenci vardı. Yine aynı ilçenin Sebil Köyü Ortaokulu'nda ise, öğrenci sayısı 30'a bile varmıyordu. Bu ortaokullardan birisi Merkez İlçe'ye bağlı Arpaç Sakarlar Köyü'ndeki temel eğitim okuludur. Temel eğitim uygulaması kapsamında Tarsus'un Yenice Bucağı'nda açılması kararlaştırılan 8 yıllık temel eğitim okulunun 1983'te hizmete girmesi öngörülmüştür.

Ortaokullardaki öğrenci sayısında 1955-1980 arasında 11 katın üstünde artış olmuş ve bu sayı 1980'de 25.000'i aşmıştı. 1955'lerde yalnızca 430 olan ortaokulda okuyan kız öğrenci sayısı bu dönemde 21 kat artmıştır. Buna karşın, 1980'de kız öğrenciler, genel ortaokullarda okuyan toplam öğrencilerin % 38,8'ini oluşturmaktaydı. Bu oran, Ankara (% 38), Hatay (% 33) ve Bursa (% 33) gibi kimi gelişmiş illerde İçel'deki düzeyin de altındadır. İlk öğrenime erkeklere çok yakın bir oranla başlayan kızların büyük bölümü, ilkokulu bitirdikten sonra öğrenimlerini sürdürmemekte, dolayısıyla, ilkokulu bitiren erkek ve kızların ortaokula geçiş oranları arasında belirgin bir fark olmaktadır. Örneğin, 1978-1979 öğretim yılında ilkokulu bitiren 18.770 öğrencinin % 41,6'sı izleyen yıl ortaokullara kaydolunmuştur. Mesleki ve teknik ortaokullara kaydolanlar ile birlikte (% 5,8) ilkokullardan genel ve mesleki ortaokullara geçenlerin oranı % 47,4'e yükselmekteydi. Ancak, ortaokula geçiş oranı kızlarda % 39,8, erkeklerde ise % 54,1 idi.

Ortaokul öğretmenleri sayısında 1955-1980 arasındaki 25 yıllık süre içinde 5 katlık bir artış olmuştur. Bu durumda, öğretmen artışı, öğrenci artışının gerisinde kalmış ve 1 öğretmene düşen öğrenci sayısı yükselmiştir. 1955'te 24 öğrenciye 1 öğretmen düşerken, bu sayı 1980'de 50'ye ulaşmıştır. Bu ise, İçel'de ortaokul sayısındaki artışlara karşın, eğitimin niteliği açısından bir darboğaza girilmiş olduğunu göstermektedir.

LİSELER: Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında İçel'de hiç lise yoktu. İlk açılan ve zamanın valisi Tevfik Sırrı Gür'ün adını taşıyan lise, 1945-1946 öğretim yılında hizmete girmiştir. 1981'de bu lisede 2.807 öğrenci, 162 öğretmen vardı. İlin ikinci lisesi, ortaokuldan dönüştürülerek, 18 Aralık 1953'te Tarsus'ta açılmıştır. 1982'de Tarsus Lisesi'nin 901 öğrencisi, 46 öğretmeni vardı. 1955'te ilin, 3. lisesi, yabancı dilde öğretim veren Tarsus Amerikan Koleji'ydi. 1960'larda 3 lise daha açıldı ve liseler kırsal kesime de hizmet vermeye başladı. Açılan yeni liselerden biri, Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir yeri olan, Merkez İlçe'ye bağlı Aslanköy'de 1966'da kurulmuştur. Bu lisenin 1981'de 221 öğrencisi ve 12 öğretmeni vardı. 1960'larda açılan ikinci lise, 1967'de Tarsus İlçesi'nin Çamlıyayla Bucağı'nda kurulmuştu. 1981'de Çamlıyayla Lisesi'nde 67 öğrenci ve 10 öğretmen vardı.

Tablo 29
İçel'de Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	4	423	427
İkili Öğretim	83	261	344
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	21	21
Toplam	87	705	792

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 31
Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	465	802	1.267
1970-71	853	1.735	2.588
1979-80	1.944	2.525	4.468

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 32
İçel'de Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		8	13	58
Öğrenci	Erkek	1.626	5.452	15.355
	Kız	430	1.857	9.735
	Toplam	2.056	7.309	25.090
Öğretmen		85	295	498

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 30
İçel'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	11.527	9.625	21.152	24.844	16.171	41.015	36.371	25.796	62.167
1970-71	18.249	16.302	34.551	32.198	27.137	59.335	50.447	43.339	93.886
1979-80	29.750	26.707	56.457	29.851	27.603	57.454	59.601	54.310	113.911

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

1945-1946 öğretim yılına değin liseden yoksun olan İçel İli'nde 1979-1980 öğretim yılında lise sayısı 17'ye ulaşmıştı (Tablo 33). Bu okullardan 1'i akşam lisesi, 1'i Tarsus' daki Özel Amerikan Lisesi, 2'si de Özel İçel Koleji ve Özel Toros Koleji adlarını taşıyan ve yabancı dilde öğretim yapan özel okullardı.

Liselerde okuyan öğrenci sayısı, 1955-1980 arasında 659'dan 11.200'e yükselerek (Tablo 6) yaklaşık 16 kat artmıştır. Bu artış, kız öğrencilerde 50 katı geçmektedir. 1955'te yalnız 88 olan kız öğrenci sayısının tüm lise öğrencilerine oranı % 40 dolayındaydı. Bu oran, % 36 olan ülke ortalamasının üzerindeydi.

Kız öğrenci sayısındaki artış hızının yüksekliğini yeni kayıtlar da yansıtmaktadır. 1978-1979 öğretim yılında ortaokullardan mezun olanlardan, izleyen yıl liseye geçenlerin oranı kız öğrencilerde % 69,7 idi ve erkeklerin geçiş oranını (% 65,7) aşıyordu. Buna karşın, o yıl ortaokuldan liseye geçen her 100 öğrenciden yalnızca 28'i kızdı.

Öte yandan, ildeki lise öğretmeni sayısı, 1955'te 51 iken, 1980'de 895'e yükselerek, yaklaşık 17 kat artmıştır. Bu artış, öğrenci artışlarının biraz önünden gitmektedir. Az da olsa eğitimin niteliğinde bir iyileşme vardır. 1980'de ildeki lise öğretmenlerinin çok büyük bölümü kadroluydu.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Tarım, ticaret ve sanayi alanlarında hızla gelişen İçel'deki ilk mesleki öğretim kurumu, 1922'de açılan "Ticaret İdadisi"dir. Mersin'de, 20 yıllık bir aradan sonra 1942'de kız enstitüsü, 1943'te ticaret lisesi ve 1945'te sanat enstitüsü hizmete girdi. 1950' lerde mesleki ve teknik öğretim kurumları pek fazla bir ilerleme göstermemiş, ildeki meslek okullarının büyük çoğunluğu 1970' lerde hizmete girmiştir. 1961-1962 öğretim yılında, ilde 12 mesleki ve teknik okul vardı (Tablo 34). Bunlara, izleyen 10 yıl içinde yalnızca 3 okul eklenmişti. 1971-1980 arasında ise, okul sayısında büyük bir artış olmuş ve okul sayısı 1980'de 29'a çıkmıştır.

İçel'de 1979-1980 öğretim yılında faaliyette bulunan mesleki ve teknik öğretim kurumlarının türleri ve sayıları ile öğrenci ve öğretmen sayıları aşağıda gösterilmiştir:

Okul Türü ve Sayıları		Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İmam Hatip Lisesi	(3)	695	92
Kız Meslek Lisesi	(4)	517	165
Endüstri Meslek Lisesi	(4)	2.048	131
Teknik Lise	(1)	107	6
Ticaret Lisesi	(4)	2.756	121
Akşam Ticaret Lisesi	(1)	110	2
Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi	(1)	168	10
Ev Ekonomisi Meslek Lisesi	(1)	98	18
İmam Hatip Ortaokulu	(6)	2.139	22
Kız Sanat Ortaokulu	(3)	640	*
Teknik Ziraat Ortaokulu	(1)	84	**

* Lise öğretmenleri ders vermekte.
** Bu okula 1978-1979 öğretim yılından sonra yeni kayıt yapılmamıştır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim, 1979-1980)

Tablo 33
İçel'de Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		3	6	17
Öğrenci	Erkek	571	1.755	6.691
	Kız	88	388	4.510
	Toplam	659	2.143	11.201
Öğretmen		51	114	895

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 34
İçel'de Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		12	15	29
Öğrenci	Erkek	909	2.605	6.188
	Kız	849	1.053	3.174
	Toplam	1.758	3.658	9.362
Öğretmen		143	242	567

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin % 30,6'sı ortaokul düzeyindeki mesleki ve teknik öğretim kurumlarındadır. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğu (% 74,2) ilçelere dağılmış bulunan 6 imam hatip ortaokulunda okumaktaydı. İmam hatip ortaokullarındaki öğrenciler, ildeki toplam öğrencilerinin % 8,5'ini oluşturuyordu. 1978-1979 öğretim yılında bu okulları bitiren 269 öğrencinin hemen hemen tümü 1979-1980 öğretim yılında imam hatip liselerine kaydolmuştu. İmam hatip ortaokullarındaki öğrenci sayısının yüksekliğine karşılık mezun olan sayısının azlığı, bu okulları bırakan ya da başarısız olanların yüksek oranlara ulaşmasından ileri gelmektedir. Başarısızlık ve ayrılma oranları 1. sınıfta % 35,2, 2. sınıfta % 30, 3. sınıfta % 15 idi. Dolayısıyla, imam hatip ortaokullarından diploma alanların oranı hayli düşüktür. Aynı yıllarda genel ortaokullarda okulu bırakanlar ve sınıfta kalanların oranı, birinci ve ikinci sınıfta % 22 dolayında idi. Üçüncü sınıflarda ise, bu oran, sıfıra yakındı.

Lise düzeyindeki mesleki ve teknik okullar arasında öğrenci sayısı en çok olan okullar, sırasıyla, ticaret liseleri (2.866) endüstri meslek liseleri (2.048) idi. 1979-1980 öğretim yılında yeni kayıt bakımından en çok yeğlenen liseler % 42,5 ile ticaret liseleri, % 24 ile endüstri meslek liseleri, % 18 ile imam hatip liseleri idi.

Mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrenci sayısı 1962-1980 arasında dört kattan fazla artış göstermiştir. Ancak, bu artışa karşın, meslek okulları öğrencilerinin toplam ortaöğretimdeki öğrenciler içindeki payı % 20 dolayında kalmıştır.

Öte yandan, mesleki-teknik öğretimde öğrencilerin bazı okullarda yığılması öğrenci-öğretmen oranlarında büyük dengesizliklere yol açmıştır. Örneğin, 1979-1980 öğretim yılında imam hatip ortaokullarında 97 öğrenciye bir öğretmen düşmekteydi. Bu okullarda yüksek oranlara varan okul bırakma ve sınıfta kalma olgusunun bir nedeni de bu durumdur. İmam hatip okullarındaki durum bir yana bırakılırsa, mesleki ve teknik ortaöğretimde genel olarak oldukça yeterli bir öğrenci-öğretmen dengesine ulaşıldığı görülmektedir. Mesleki ve teknik

Alata-Teknik Bahçıvanlık Okulu

Türkiye'de yetiştirilen limonun büyük bölümünü sağlayan İçel'de seracılık ve bağ-bahçe tarımı da önemlidir. Gelişmekte olan bu yüksek gelir getiren tarım biçimini nitelikli işgücüyle donatmak amacıyla, 1945'te Erdemli'nin Alata Köyü'nde, Alataçayı kıyısında bir teknik bahçıvanlık okulu açıldı. Ortaokul düzeyinde olan bu parasız yatılı okulda, 1951'de 600'ü erkek, 100'ü kız 700 öğrenci okuyordu. Okulda verilen eğitimle, çeşitli tarım kollarında çalışacak teknik çiftçi yetiştirilmesi amaçlanmaktaydı. Üç yıllık okulun son sınıfında bir uygulama yapılmaktaydı. Kız öğrenciler ev ekonomisi dalında, erkek öğrenciler de bağ, bahçe, tarla ürünleri ve hayvancılık dallarında uzmanlaşmaya yönelmekteydiler. Bu okul, Adana, Antalya, Gaziantep, Hatay, İçel, Mardin ve Urfa illerinden gelen öğrencileri kabul eden bir bölge okulu durumundaydı. Okulda, zaman zaman yetişkinler için kısa süreli kurslar da düzenlenmekteydi. 4.025 dönümlük okul topraklarının 2.200 dönümü döner sermaye ile finanse edilen tarım etkinliklerine ayrılmıştı. Ekili ve dikili alanın 405 dönümlük bölümünde turunçgiller, 1.350 dönümlük bölümünde ise karışık meyveler yetiştiriliyordu. 100 dönüm de bağ vardı. Geri kalan bölümünde de tarla tarımı ve başka tarım etkinlikleri sürdürülüyordu. Yetiştirilen ürünler, Mersin'de pazarlanmaktaydı.

Mesleki ve teknik eğitimde ortaokul düzeyindeki okulların, birkaç okul türü dışında, kaldırılması yönünde alınan karara bağlı olarak okula yeni kayıt yapılmamaktadır. 1980'de okulda 84 erkek öğrenci okumaktaydı.

(İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi)

ortaöğretimde öğretmen başına öğrenci sayısı ortalama 16,5'tir.

YÜKSEKÖĞRETİM: İçel, 7 ili kapsayan Akdeniz Bölgesi'nde, 1965'te üniversiteye giren öğrenciler bakımından, 264 puan ile birinci (bölge ortalaması 186) sıradaydı. 1976'da bu konumunu koruyamayan il, 123 puanla dördüncü (bölge ortalaması 116) sıraya düştü. İlk üç sırayı ise Burdur, Antalya ve Isparta alıyordu. Türkiye genelinde 1965'te 16. il olan İçel 1976'da 32. sıraya düştü. İçel'in başarı oranının düşmesine, liselerde son yıllarda gerçekleşen nicel gelişmenin, nitel gelişmeyle koşut gitmemesi yol açmıştır.

İlde bulunan 4 yükseköğretim kurumu, Merkez, Erdemli ve Tarsus ilçelerinde toplanmıştır. Mersin Meslek Yüksekokulu'nda, 1980'de 32 öğrenci, 6 öğretim üyesi vardı. Adana İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne bağlı olarak kurulan Turizm İşletmeclik Yüksekokulu da, yine Mersin'dedir. Tarsus Yabancı Diller Yüksekokulu'nun ise, 1980'de 242 öğrencisi ve 9 öğretim elemanı vardı. Erdemli'de 26 Nisan 1978'de ODTÜ'ye bağlı olarak bir Deniz Bilimleri Bölümü kuruldu. Bu öğretim ve araştırma kurumunun ulusal, hatta uluslararası düzeyde bir işlev yerine getirmesi amaçlanmıştır.

Yükseköğretim kurumlarını yeniden düzenleyen 20 Temmuz 1982 tarihli YÖK Kararnamesi'yle Mersin Meslek Yüksekokulu Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Mersin Turizm İşletmecilik Yüksekokulu, "Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu" adı altında Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne, eskiden Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan Tarsus Yabancı Diller Yüksekokulu da, Çukurova Eğitim Fakültesi'ne bağlandı.

YAYGIN EĞİTİM: İçel tarımında önemli bir yer tutan turunçgiller yetiştiriciliği ve seracılık, bu alanlardaki çağdaş teknik bilgilerin yöre insanına aktarılabilmesi halinde, çok daha fazla gelişebilecek, verimlilik de artacaktır. Bu alanda eğitim veren örgün eğitim kurumları ise az sayıda öğrenci alabildiğinden, gereksinimi tam olarak ve hızla karşılamaya yetmiyordu. Bu nedenle, Erdemli Teknik Ziraat Ortaokulu'nda normal eğitimin yanı sıra, yetişkin çiftçiler için de bahçe kültürleri ile ilgili kurslar düzenlenmekteydi. 1978-1979 öğretim yılında okulda açılan 3 kursa 698 kişi katılmıştı. Ama bu kursların da yeterli olduğu söylenemez. Öte yandan, okuryazarlık bakımından durumu oldukça iyi olan ilde, yaygın eğitim çalışmalarında, okumayazma kurslarından çok genel kültürü yükseltecek etkinliklere önem verilmektedir. Ayrıca, ticaret yaşamı canlı olan, Mersin, Tarsus gibi kentlerde, muhasebecilik, daktilografi gibi dallarda açılan kurslara da ilgi yüksektir.

Bir yandan genel kültür ve okumayazma öğretimi, bir yandan da mesleki ve teknik eğitim kursları açan halk eğitim merkezlerinin örgütlenmesi 1972'de tamamlanmış, İçel'in tüm ilçelerinde birer halk eğitim merkezi kurulmuştur.

1978-1979 öğretim yılında toplam 1.660 kız öğrenciye giyim, nakış, el sanatları alanlarında eğitim veren pratik kız sanat okulları, en etkin yaygın eğitim kurumlarındandır.

Halk eğitim merkezlerince açılan 24 el sanatları kursuna 638, 152 meslek eğitimi kursuna da 3.500 öğrenci devam etmekteydi.

Ayrıca, 1978-1979 öğretim yılında İçel'de açılan 17 Kuran kursunda 591 öğrenci okumaktaydı.

Eğitimin yanı sıra, sosyal hizmet işlevi ağır basan Mersin'de kurulmuş 1 yetiştirme yurdunda 190 dolayında öğrenci barındırılmaktaydı.

1978-1979 öğretim yılında, ilde açılan okuma-yazma kursu sayısı 14 idi. 1981'de ülke çapında açılan okuma-yazma seferberliği sırasında ise, kurs sayısı 956'ya yükseldi ve 19.000 dolayında kişi bu kurslara katıldı.

SAĞLIK

Ekonomik açıdan ülkenin gelişkin illerinden biri olan İçel'de sağlık düzeyi, bu gelişmişlikle bağdaşmayacak denli düşüktür. Yatak ve hekim başına düşen kişi sayısı, 0-4 yaş ölüm oranı, çevre koşullarıyla ilgili göstergeler, ekonomik açıdan hızla gelişmekte olan bu ilde sağlık hizmetlerinin son derece yetersiz olduğunu kanıtlamaktadır.

İlin hızla büyüyen nüfusunun ve gelişen sanayinin yarattığı sorunlar ve hizmet talepleri, var olan tedavi kuruluşları ve sağlık personeli ile karşılanamamakta, su ve kanalizasyon şebekeleri gereksinime yetmemekte, çevre kirlenmesi giderek ağırlaşan sorunlar yaratmaktadır. Ulaşım ağı oldukça gelişkin ve trafik yükü çok yoğun olan ilde, trafik kazaları önemli bir sağlık sorunu oluşturmaktadır. Buna ek olarak, sanayi ve inşaat kesimlerindeki iş kazaları da önemli bir sağlık sorunu olmaktadır. Hızla büyüyen bu liman kentinde, bulaşıcı hastalıklar da çok sık görülmektedir.

Bütün bu sorunlara karşın, ilde yapılan sağlık yatırımları çok yetersizdir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, ile yapılan sağlık yatırımları, İçel'de yapılan tüm yatırımların ancak % 1'ini, aynı dönemde ülke genelindeki tüm sağlık yatırımlarının ise binde 4 gibi son derece küçük bir bölümünü oluşturuyordu. II. Plan döneminde sağlık yatırımlarının ile yapılan toplam kamu yatırımları içindeki payı % 2,3'e yükseldi. Buna karşın, toplam yatırımlar içindeki payı açısından sağlık kesimi, turizmden sonra en düşük payı alan kesimdi. İlin, bu dönemde Türkiye toplam sağlık yatırımları içindeki payı yine binde 4 düzeyinde idi. III. Plan döneminde, sağlık kesiminin ildeki tüm kamu yatırımlarından aldığı pay % 1'e düşerken, Türkiye toplamındaki payı binde 7'ye yükseldi. IV. Plan döneminde, sağlık yatırımlarının hem il toplamı, hem de Türkiye geneli içindeki payı biraz yükselerek, sırasıyla % 3,1 ve % 1,8'e çıktı. Ancak, kesimlerin toplam yatırım içindeki paylarına göre sıralanmasında, sağlık kesiminin yeri yine değişmedi ve turizmden sonra en küçük payı alan kesim olarak kaldı.

Bu dağılımdan da görüldüğü gibi, ilde sağlık hizmetlerine, gereken önem verilmemekte, yeterli kaynak ayrılmamaktadır. Ülkenin İstanbul'dan sonra 2. büyük liman kenti olan ve 1980'lerde serbest bölge tartışmalarına konu olan, Ortadoğu'ya ihracatın çıkış kapısı olan böylesi bir il için, bu tablo son derece düşündürücüdür. Yakın gelecekte, ekonomik faaliyetler daha da hızlanarak gelişeceğine ve nüfus daha da artacağına göre, sağlık hizmetlerinin şimdiki hızla gelişmesi durumunda İçel'de çok ciddi sorunlar doğacağını kestirmek pek güç değildir.

Sağlık hizmetlerinin gelişimindeki bu durum, 1970'lerde sanayi ve ticaretteki gelişmenin adeta patlama niteliğinde olmasından da kaynaklanmaktadır. 1970'lere değin oldukça yavaş ve düzenli bir biçimde gelişen ilde, sağlık hizmetlerinin yetersizliği çok fazla sorun olmamıştır. Ama, bu yetersiz altyapı ve yavaş gelişme, 1970'lerdeki patlamaya hiçbir şekilde ayak uyduramayınca, sağlık hizmetlerinin etkinliği iyice azalmıştır.

Cumhuriyet'ten önce ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık hizmetleri Hıristiyan ya da Arap hekim ve eczacılarla karşılanan ilde, daha sonraki yıllarda bu durum yavaş yavaş değişmiştir.

Yetersiz olan sağlık hizmetlerinin Merkez İlçe'de ve Tarsus'ta yoğunlaşmış olması, sağlık sorunlarına bir de dengesizlik boyutunu eklemekte, hizmetlerin il nüfusuna dağılışı ve insanların bu hizmetlerden kolay ve eşit bir biçimde yararlanabilmesi güçleşmektedir.

SAĞLIK SORUNLARI: İçel'in en önemli sağlık sorunu sıtmadır. Özellikle 1950'lerde sürdürülen başarılı sıtma savaşı, olgu sayısını ve yeni olgu oranını etkin bir şekilde düşürmüşken, 1970'lerin ikinci yarısında sıtma, yeniden önemli bir sağlık sorunu olarak belirmeye başlamıştır.

Trahom da, sıtma gibi 1970'lerde yeniden önem kazanmaya başlamıştır.

İklimin mide-bağırsak hastalıklarına elverişli bir ortam hazırlaması yanında, ilin kendine özgü beslenme gelenekleri de buna katkıda bulunmakta ve İçel'de bu hastalıklar başka birçok ilden daha yaygın olmaktadır.

İçel'e özgü bir sağlık sorunu da, bir tür kan hastalığı olan Akdeniz anemisidir. Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde daha sık görüldüğü için bu adla anılan hastalık, Türkiye'de de Güney Anadolu'da daha sık görülmektedir.

Kazaların, sağlık sorunları arasında ağırlıklı bir yeri vardır. Türkiye genelinde olduğu gibi, İçel'de de çevre koşulları sağlık açısından olumsuz bir niteliktedir.

HASTALIKLAR: İçel'de görülen bulaşıcı hastalıkların en önemlileri zatürree, mide-bağırsak hastalıkları, sıtma ve trahomdur.

İlde bildirilen bulaşıcı hastalık olgu sayıları çok eksiktir. Örneğin, devlet istatistikleri, 1978'de İçel'de yalnızca 7 bulaşıcı sarılık, 3 kızamık ve 1 kızıl olgusu görüldüğünü bildirmektedir. Nüfusa oranlandığında, bu olguların görülme sıklığı, Türkiye geneline oranla son derece düşüktür ve ilde çok ciddi boyutta bir bildirim eksikliği olduğunu göstermektedir.

Bulaşıcılığı çok yüksek ve bildirimi

zorunlu bir hastalık olan kızamığın bildirim sayısının, İçel'de, 1977'de 37, 1978'de ise yalnızca 3 olduğu göz önüne alınırsa, bildirim eksikliği sorununun ne denli büyük boyutlarda olduğu ortaya çıkar. İçel'de, kızamık gibi "ivedi bildirimi zorunlu" olan bulaşıcı sarılıkta da, önemli bir bildirim eksikliği vardır. 1977'de yalnızca 2, 1978'de ise 7 olgu bildirilmiştir.

Çeşitli hastalıklarda görülen bildirim eksikliğine karşın, İçel'de bildirilen sıtma olgu sayısı 1977'de 24.000, 1978'de 15.000 kadardı. Nüfusa oranlandığında, sıtmanın görülme sıklığı, 1977'de 100.000'de 3.000, 1978'de 100.000'de 2.000 dolayındaydı. İçel'de sıtmanın görülme sıklığı, her iki yılda da Türkiye ortalamasının 11 katıydı. İçel, 1978'de sıtma görülme sıklığı 100.000' de 3.500 olan Adana'dan sonra, sıtmanın en çok görüldüğü ikinci ildi.

İçel'de, trahomun görülme sıklığı da 100.000'de 328 ile Türkiye ortalamasının 6 katından yüksektir. Dünya Sağlık Örgütü, trahomun ortadan kaldırılması için bir kitle tedavisi önermiştir. Ama, çevre koşulları düzeltilmediği için, trahomun bu yöntemle önlenemeyeceği anlaşılmıştır. Korunmada en önemli etken olan kişisel temizliğin sağlanabilmesi için gerekli temiz su kaynakları sorunu çözümlenememiştir *(Bak. Hatay, Sosyo-Ekonomik Yapı, Bulaşıcı Hastalıklar).*

Mide-bağırsak hastalıkları ve zatürree, Türkiye genelinde olduğu gibi, İçle'de de önemli sağlık sorunları oluşturmakta, bunlar ve benzeri enfeksiyon hastalıkları, özellikle çocuk sağlığı için çok tehlikeli olmaktadır.

Mide-bağırsak hastalıklarının da bildirimi oldukça eksiktir. 1978'de, İçel'de 12 tifo, 1 dizanteri olgusu bildirilmiştir.

ÖLÜM NEDENLERİ: İçel'de ilk üç ölüm nedeni sırasıyla, tüm kalp hastalıkları, doğumla ilgili sağlık sorunları ve zatürreedir (Tablo 35). Gerek ölüm oranları, gerek ölüm nedenlerinin sıralaması, Türkiye geneline çok benzemektedir. Buna karşın, "iyi tanımlanamayan haller" grubu İçel'de (% 7,9), Türkiye genelinden (% 16,3) daha küçüktür. İlde zatürree ve mide-bağırsak hastalıklarının neden olduğu ölüm oranları, Türkiye genelinden biraz daha yüksektir. Yüksek kan basıncı ve beyin-damar hastalıkları ile kazalar da, İçel'de Türkiye genelinden daha yüksek oranda ölüme neden olmaktadır. Buna karşılık, urların ve öbür enfeksiyonların, ilde neden olduğu ölümlerin oranı, Türkiye genelinden daha azdır.

Dolaşım sistemi hastalıkları, dünyanın birçok ülkesinde ve Türkiye genelinde olduğu gibi, İçel'de ölüm nedenlerinin en başında gelmektedir.Kendi içinde; romatizmal kalp hastalıkları, iskemik kalp hastalıkları, yüksek kan basıncı ve beyin-damar hastalıkları olarak 4 ana bölüme ayrılan bu tür hastalıkların ayırıcı tanısı, etkin ve açık bir biçimde yapılamamakta ve Türkiye'nin birçok ilinde olduğu gibi, İçel'de de dolaşım sistemi hastalıkları sonucu ölümlerin çoğu "diğer kalp hastalıkları" başlığı altında toplanmaktadır.

İçel'de, ikinci ve üçüncü ölüm nedenleri olan doğumla ilgili sağlık sorunları ve zatürree ile yedinci ölüm nedeni olan mide-bağırsak hastalıkları, hemen hemen tümüy-

Tablo 35
İçel ve Türkiye'de Ölümelerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	İçel	Türkiye
Kalp Hastalıkları	29,7	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	12,7	12,6
Zatürree	11,0	8,5
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(1) Hastalıklar	8,7	5,7
İyi Tanımlanamayan Haller	7,9	16,3
Kazalar	7,0	4,1
Gastroenteritler ve Diareli Diğer(2) Hastalıklar	6,3	4,0
Urlar	4,5	6,6
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	2,9	3,4
Diğer Nedenler	9,3	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	1.975	126.269

(1) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(2) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Türkiye'nin Güneyinde Kalıtsal Kan Hastalıklarının Geçmişi

Hemoglobin yapısındaki değişikliklerden kaynaklanan iki kalıtsal kan hastalığı Türkiye'de, özellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu'da sık görülür. Bunlardan biri **thalassemia**'dir (Akdeniz anemisi, Cooley anemisi). **Thalas**, Yunanca "büyük deniz ya da Akdeniz" anlamına gelir. Bu hastalığın ilk olarak İtalyan, Yunan ve Suriye-Ermeni asıllı kişilerde saptanması nedeniyle, hastalığa Akdeniz anemisi adı verilmiştir. Daha sonra dünyanın birçok bölgesinde var olduğu anlaşıldı.

Üzerinde ilk kez 1930'larda çalışılan hastalığın yurdumuzdaki dağılımına ilişkin ilk yayınlar, 1950'lerde yapıldı. Muzaffer Aksoy ve arkadaşlarının yaptığı bir araştırmaya göre, Antakya ve dolaylarında her bin kişiden 8'inde **beta-thalassemia** saptanmıştır. Bu, Türkiye'de en sık görülen **thalassemia** türüdür. Çavdar ve Acarsoy'un çalışmalarına göre, Türkiye genelinde görülme sıklığı ise, % 1,8'dir.

Güney illerinde sık görülen ikinci kan hastalığı da "ortak hücreli anemi"dir. Bu da hemoglobin yapısındaki bozukluktan kaynaklanan kalıtsal bir kan hastalığıdır. İlk kez 1910'da tanımlanan hastalık önceleri zenci ırkına özgü sanılmıştı. 1930-1950 arasında çeşitli Akdeniz ülkelerinde zenci ırkın dışındaki ırklarda da olgular saptanmıştır. Bu konuda ABD dışında yayın yapılan, ilk ülkelerden biri Türkiye'dir. Türkiye'de ilk olgu, Ekrem Şerif Egeli ve Sermet Ergun'ca 1946'da İmrozlu bir kızda saptanmıştır.

1953'te tanı koyulan ikinci olgu İçel'dedir. Müfide Küley ve Agâh Tuna'nın bu anemi türünü saptadığı hasta, altı yaşında bir erkek çocuğuydu. Daha sonra, Muzaffer Aksoy, bu hastanın kardeşinde de ortak hücreli anemi olduğunu saptadı.

1950'lerde İçel Devlet Hastanesi'nde iç hastalıkları uzmanı Muzaffer Aksoy, 1950-1955 arasında İçel ve dolaylarında toplam 28 olgu saptadı ve bunların bir bölümü kimi yerli ve yabancı tıp dergilerinde yayınlandı.

Bu çalışmaların bir önemi de yurt dışındaki benzerleri ile çağdaş olmasıdır. 1950'lerde Türkiye'de bu konuda yapılan yayınlar hekimliğe dünya çapında katkıda bulunacak nitelikteydi. Muzaffer Aksoy'un sonraki çalışmalarının bir bölümüne "Blood Research Foundation Washington" adlı Amerikan kuruluşunca para yardımı yapılmıştır.

Türkiye'nin birçok bölümünde, özellikle güneyde bu kalıtsal kan hastalıklarının ağır olmayan ara şekillerine günümüzde de sık rastlanır.

le, bebek ve çocuk ölümlerinin nedenlerini oluşturur. Bu durum, ana-çocuk sağlığı hizmetlerinin yetersiz oluşu, gerçekçi bir nüfus planlaması politikasının uygulanmaması, annelerin, çocuklarının ve kendilerinin sağlık gereksinimleri konusundaki bilgilerinin yetersizliği, dengesiz ve yetersiz beslenme ile sağlıksız çevre koşullarından kaynaklanmaktadır. Bu olumsuz koşulların bulunmadığı ortamlarda, bu hastalıklar ciddi ölüm nedenleri olmaktan çıkmıştır. Örneğin, gelişmiş ülkelerde mide-bağırsak hastalıklarının görülme sıklığı 1900'den 1970'e değin yaklaşık % 1'e inmiş, bu hastalıkların neden olduğu ölüm oranı ise, % 1'in de altına düşmüştür.

İçel, trafik kazalarının en sık olduğu ve bu nedenle olan ölümlerin Türkiye geneline göre daha yüksek oranlara ulaştığı bir ildir. Trafik kazalarının görülme sıklığı açısından İçel, Türkiye'de altıncı sırayı alır. 1970'lerde Türkiye'deki tüm trafik kazalarının yaklaşık % 3'ü İçel'de olmuştur. İlde trafik kazalarının bu denli sık olması şaşırtıcı değildir. Bu konuda yapılmış bir araştırma, trafik kazalarının nüfusu 1.000.000'u geçen ve merkezinde büyük kentler bulunan illerde daha sık olduğunu göstermektedir. Bu iller aynı zamanda, en çok sayıda taşıt bulunan illerdir. İçel, bu tanıma bütün nitelikleriyle uymaktadır.

Trafik kazalarının sıklığı ile ilgili bir başka etken de, il konumu ve il yollarındaki trafik yoğunluğudur. Trafiğin en yoğun olduğu yollar ise, "gelişme eksenleri"ndeki yollardır. Bunların başında İstanbul-Ankara, İstanbul-İzmir, Ankara-Konya, Adana-Diyarbakır, İçel'den geçen Ankara-Adana ve Adana-Antalya yolları gelmektedir. Bu yollardaki trafik yoğunluğu, kaza olasılığını yükseltmektedir.

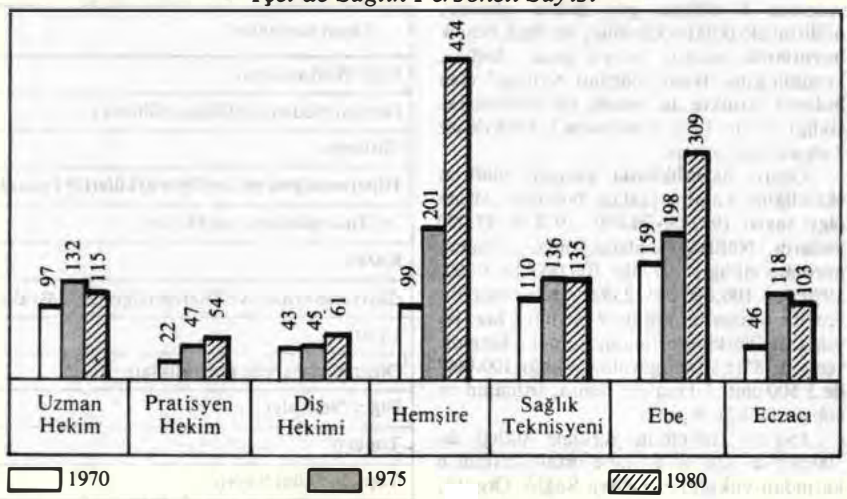
Trafik kazalarının oluşumunda, dikkatsizlik, hızlı ve alkollü araba kullanma, trafik kurallarına uymama gibi etkenlerin yanı sıra, özellikle Adana-Mersin karayolunda motorlu taşıtların çokluğu ve yollardaki trafik hizmetinin ve denetimin yetersizliği de etkili olmaktadır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: İçel'de sağlık hizmetleri, sosyalizasyon kapsamına alınmamıştır. Bu nedenle, sosyalizasyon kapsamınaki illerde sağlık ocakları ve evlerin derlediği kırsal kesime ilişkin ölüm istatistikleri yoktur. İl ve ilçe merkezlerindeki ölümlere ilişkin istatistiklere bakıldığında, 0-4 yaş ve 55 yaşın üzerindeki ölümler dışında, İçel'deki ölüm oranlarının Türkiye geneliyle şaşılacak ölçüde benzer olduğu görülmektedir (Şekil 8). 0-4 yaş ölüm oranı, İçel'de % 34 iken, Türkiye genelinde % 32'dir. 55 yaşın üzerindeki ölümlerin oranı ise, İçel'de % 44, Türkiye genelinde % 48'dir.

İçel'de 0-4 yaş ölüm oranlarının Türkiye genelinden fazla olmasında, ilk yaş ölümlerinin hiç payı yoktur. Fark, tümüyle 1-4 yaş grubu ölümlerinden doğmaktadır. 1-4 yaş grubu ölümleri, koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

ÇEVRE SAĞLIĞI: İlde yeterli su kaynakları olmasına karşın, il ve ilçe merkezlerinde bile konutların % 57'si kent suyundan yararlanamamaktadır. İlin tümü göz önüne alındığında, yerleşmelerin yalnızca % 50'sinde yeterli su olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şekil 9
İçel'de Sağlık Personeli Sayısı

Yerleşmelerin % 32'sinin suyu yetersizdir. % 18'inin hiç suyu yoktur.

Merkez İlçe'nin büyük bir kesiminde kanalizasyon tamamlanmıştır. Tarsus'ta da, Anıt ve Şehit İshak mahallelerinde kanalizasyon vardır. Bunlar görece yeni ve zengin mahallelerdir. İlin geri kalan bölümünde atıklar, doğal enfeksiyon kaynaklarını oluşturmakta, başta susuzluk olmak üzere, öteki olumsuz çevre koşullarıyla birlikte, özellikle çocuklarda görülen ve ağır geçen bulaşıcı hastalıklara neden olmaktadır.

1970'te, İçel'de İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı bir çevre sağlığı şubesi açılmıştır. Ama bu kuruluş, ilin çevre sağlığı sorunlarına köklü bir çözüm getirememiştir.

Çevre sağlığı şubesi, yiyecek denetimleri yapmaktadır. Bu denetimler, mide-bağırsak hastalıklarının yayılmasını bir ölçüde engelleyebilir. Ama, yapılan denetimlerde, sağlığa aykırı bulunan yiyecekleri üretenler için, şubenin doğrudan bir yaptırım gücü olmadığından, bu çalışmaları etkisiz kalmaktadır.

İçel'de, çoğu etli ve baharatlı bölgeye özgü yiyeceklerin, halkın beslenmesinde önemli bir yeri vardır. Sindirim sistemine olumsuz etkileri yanında, bu yiyeceklerin asıl sakıncası, asalaklar ve bakterilerin yol açtığı bağırsak hastalıklarının oluşmasındaki etkileridir. İlde bu yiyecekler, iklimin sıcaklığına karşın, çoğunlukla vitrinlerde sergilenerek satılır. Lokantalarda et ve et türleri pişirilmeye hazır olarak açıkta ya da vitrinde tutulur. Bu uygulamanın sayısız sakıncalarına ek olarak, bir de sineklerin konmasına engel olmak için açıktaki yiyeceklerin üzerine böcek öldürücüler sıkılmaktadır. Benzer bir uygulama Adana'da da vardır. Sağlık açısından son derece tehlikeli olan bu yöntemler, zaman zaman Çukurova dışında da uygulanmaktadır.

Böcek öldürücülerin gelişigüzel kullanımı, yalnızca bununla sınırlı da değildir. İçel'de gelişigüzel yapılan ilaçlamalar sonucu, sık sık zehirlenmeler görülmektedir. Bu olaylarda zehir, ağız yolundan çok, solunum ve deri yoluyla alınmaktadır.

1965'te İçel'de, 4 gün ilaçlama işinde çalışan 3 işçi, bir öğle tatilinde ağaçların altında uyumuş, uyandıklarında ise zehirlenme belirtileri görülerek, hastaneye kaldırılmış, biri ölmüştür. Aynı yıl ilaçlamada çalışanlardan 3'ünde daha zehirlenme görülmüştür.

Yine 1965'te Tarsus'ta salatalık yiyen 10 kişi zehirlenmiştir. 1966'da da turunçgillere folidol (parathion) atan iki işçi zehirlenmiş, biri ölmüştür.

Benzeri olaylara her yıl rastlanmaktadır. İlde, yetiştirilen ürün türleri nedeniyle, ilaç kullanımı çok yaygındır. Pamuk, turunçgiller, öteki meyve ve sebze türleri üretimi, ilaçlamayı zorunlu kılmakta, ama bu uygulama gelişigüzel yapıldığından, birçok sağlık sorununa yol açmaktadır. Ayrıca, çok fazla böcek öldürücü kullanılması, besinler ve sular aracılığıyla dolaylı olarak insan sağlığına zarar verebilmektedir. 1978 ve 1979'da, Merkez İlçe'de sırasıyla 25 ton ve 16 ton, Tarsus'ta da 252 ton ve 67 ton böcek öldürücü kullanılmıştı. Bunların çoğunluğu, organik fosfor bileşikleri idi.

İçel'de başka bir çevre sorunu da hava kirliliğidir. Merkez İlçe'de gübre fabrikaları, havaya kükürtlü ve azotlu gazlar, gübre tozları, uçucu küller saçmakta, Tarsus yöresinde de sanayi artıkları yoğun hava kirliliğine neden olmaktadır.

İçel'de, il ve ilçe merkezlerindeki konutların % 36'sında bağımsız mutfak, % 27'sinde bağımsız hela, % 35'inde bağımsız banyo yoktur. Çoğunlukla 2 odalı olan konutlarda, ortalama 4-5 kişilik aileler barınmaktadır. Kırsal kesimde ise, evlerin çoğunda hela çukuru yoktur.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: İçel'de, koruyucu sağlık hizmetleri, İl Sağlık Müdürlüğü'nün yönlendirdiği özgül başkanlıklarca sunulur. Merkez İlçe'de bir sıtma savaş başkanlığı, öteki ilçelerde ise birer sıtma savaş şubesi vardır. 1973'te sıtma savaş örgütünde bir hekim ve 70 kadar da sağlık memuru görevliydi. Yine de sıtmanın, ilin önemli sağlık sorunlarından biri olma özelliği sürmektedir.

Merkez İlçe'de bir trahom savaş başkanlığı, Tarsus'ta bir trahom dispanseri vardır. Bu kuruluşlar da, yine ilin önemli bir sağlık sorunu olan trahoma karşı yeterli ölçüde etkili olamamaktadır.

Merkez İlçe'de 1960'ta açılan verem savaş dispanseri ile Tarsus'taki verem savaş dispanseri, aşı ve poliklinik çalışmalarını yürütmektedir.

Merkez İlçe'deki öteki sağlık kuruluşları, denizyoluyla hastalık bulaşmasını engellemekle görevli ve Cumhuriyet'in kuruluşundan beri tek hekim kadrosu ile çalışan Mersin Sahil Sağlık Merkezi, 1972'de açılan Kan Merkezi, Deri Hastalıkları Kliniği ve Ana Çocuk Sağlığı Merkezi'dir.

TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: İçel, sosyalizasyon kapsamında değildir. Tedavi edici hizmetler, ilçe merkezlerinde, özellikle de Merkez İlçe ve Tarsus'ta toplanmıştır. İlde, tedavi edici sağlık hizmetlerinin düzeyi, hem Türkiye genelinden, hem de ilin içinde bulunduğu XI.Sağlık Bölgesi'nden (Kahramanmaraş, Adana, Gaziantep, Hatay, İçel) geridir. İçel'de bir hekime düşen nüfus Türkiye ortalamasının üç katından, bir yatağa düşen nüfus da Türkiye ortalamasının iki katından daha fazladır (Tablo 36 ve Tablo 37). 1980'de bir hekime düşen nüfus (4.994), 1970'tekinden (4.966) pek farklı değildir.

1978'de İçel'de 10.000 nüfusa 0,4 pratisyen hekim düşmekteydi. XI. Sağlık Bölgesi içindeki öteki illerin tümünde bu sayı daha yüksektir. Nüfusa oranlandığında, uzman hekim sayısı da bu bölgedeki beş ilin yalnızca birinden daha yüksektir.

İçelde, 1980'de 10.000 kişiye 0,6 pratisyen hekim düşmekteydi. Bu sayı, Türkiye ortalamasının dörtte biri kadardır. Aynı yıl 10.000 kişiye düşen uzman hekim sayısı (1,4) ve diş hekimi sayısı (0,7), Türkiye ortalamalarının yarısından az, 10.000 kişiye düşen ebe sayısı (3,2) ise Türkiye genelinden fazlaydı.

1970-1980 döneminde ilde, sağlık teknisyeni dışındaki tüm yardımcı sağlık personeli kadrolarında önemli artışlar oldu. Ama, uzman hekim sayısı 1975'te 132 iken, 1980'de 115'e düştü (Şekil 9). İçel'de yardımcı personel kadroları nüfusa oranlandığında, Türkiye geneline yakın sayılar çıkmaktadır.

İçel'de, tedavi edici sağlık hizmetleri, 1975-1980 döneminde gerilemiştir. 1970-1980 döneminde, ilde, toplam yatak sayısı da düşmüştür.

İldeki yataklı tedavi kurumlarının çoğu Merkez İlçe'dedir. Bunlar, 315 yataklı bir Devlet Hastanesi, 225 yataklı SSK Hastanesi, bir Belediye Hastanesi ve 66 yataklı bir özel hastanedir. İkinci devlet hastanesinin yapımı sürmektedir. Bu genel amaçlı hastaneler dışında, Merkez İlçe'de bir de 70 yataklı doğum hastanesi vardır. İlin öteki doğum hastanesi Tarsus'tadır. Bu ikisinin dışında İçel'de uzman hizmet veren hastane yoktur.

Anamur'da 50 yataklı, Silifke'de 75 yataklı, Tarsus'ta 200 yataklı, Erdemli'de de 50 yataklı birer devlet hastanesi vardır. Gülnar ve Mut'taki 10'ar yataklı sağlık merkezleri, ilin öbür yataklı tedavi kurumlarıdır. İçel, 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı bakımından Türkiye'nin 42. ilidir.

Sıtmayla Savaş Yeniden Gündemde

Türkiye'de sağlık alanında en büyük başarı, belki de 1950'lerdeki sıtma savaşında sağlanmıştır.

Sıtma, Anadolu'da yüzyıllardan beri süregelen bir hastalıktır. Antik Çağ'da, önemli birer uygarlık merkezi olan Efes, Bergama gibi kentler, sıtma nedeniyle terk edilmişti. Birçok Anadolu uygarlığını yeryüzünden silen hastalık, Cumhuriyet Dönemi'ne değin, hatta bundan sonra da varlığını korumuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda 415.000 sıtma olgusu ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak 20.000 dolayında asker ölmüştü. Sıtma, I. Dünya Savaşı sırasında olduğu kadar, Kurtuluş Savaşı'nda da önemli sorunlar oluşturmuştur. V. Milli Türk Tıp Kongresi'nde, bu önemli sağlık sorunu görüşülmüş, kısa bir süre sonra da, 839 sayılı "Sıtma Mücadele Kanunu" yürürlüğe girmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde, ilk tutarlı sağlık programı 1926-1957 arasında, "Sıtma Mücadele Devresi" sırasında uygulanmıştır. Ancak, olgu sayısı 1926'da 15.000 iken, 1939'da 120.000'e, 1942'de 146.000'e (805/100.000) yükselince, daha etkin önlemler almak gerekmiştir. Çıkartılan 4707 sayılı Olağanüstü Sıtma Savaşı Kanunu ile 1944-1945 yıllarında SSYB bütçesinin % 35'i sıtma savaşına ayrılmış, böylece sıtma savaşında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, bataklıklar kurutulmuş, kanallar açılmış, sivrisineklerin üreme alanları ortadan kaldırılmış, halka ücretsiz sıtma ilaçları dağıtılmıştır.

Etkin mücadele sonucu, olgu sayısı 1945'te 17.000'e (54/100.000), 1950'de 4.211'e inmişti. 34 bölgedeki 12.812 köyde 4871 sayılı kanun uyarınca zorunlu DDT uygulaması yapılması, yeterli araç-gereç sağlanması ve eğitilmiş personelin etkin savaşımı sonucu, 1956'da bu sayı 1.573'e (6,4/100.000) düşmüştür.

Daha sonra Dünya Sağlık Örgütü'nün de yardımıyla sıtma savaşı daha da etkin bir biçimde sürdürülmüş, 1960'ta 7402 sayılı "Sıtmanın İmhası Hakkındaki Kanun" yürürlüğe konmuş ve 1970'te olgu sayısı 1.263'e düşmüştür (3,6/100.000).

1970'lerde sıtma savaşında gözlemden izleme döneminde geçilmiş ve yetişkin birçok personel başka hizmetlere aktarılmış, sıtma savaşına ayrılan ödenek araç ve gereçler azaltılmıştır. Buna ek olarak, enerji üretimi için yapılan barajlar, tarımda etkinliği artırmak için yapılan sulama kanal ve kanaletleri, hızlanan karayolu yapım çalışmaları, sivrisineklerin kullanılan böcek öldürücü ilaçlara karşı direnç kazanması buna eklenmiştir. Ayrıca sıtmanın artık bir sorun olmaktan çıktığı düşüncesi ile savaş etkinliği de azaltılınca, 1970'lerin ikinci yarısında sıtma olgu sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuştur. 1977'de olgu sayısı 115.000'e (273,4/100.000) yükselmişti. Toplam olguların % 6'sı (7.123) 0-4 yaş grubunda görülmüştü.

Sıtma olgularının en yoğun olduğu bölge Akdeniz Bölgesi'dir (2.381/100.000). Akdeniz'i Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgeleri izlemektedir. En az yeni olgu oranı Karadeniz Bölgesi'ndedir. En yüksek yeni olgu oranı Adana ve İçel'dedir. Bu oran Adana'da 1977'de 5.266/100.000, 1978'de 3.487/100.000 idi. İçel'de aynı oranlar 1977'de 3.150/100.000, 1978'de ise 1.935/100.000 idi.

1982'de sıtmayla yeniden etkin bir mücadeleye başlanmıştır. SSYB'nin Ocak, Şubat, Mart, Nisan ve Haziran 1982'de sıtma eradikasyon bölge başkanlıkları, sağlık müdürleri ve bakanlık yetkilileri ile yaptığı bir dizi toplantı sonucu, sıtma olgularındaki büyük artışa karşı, kamu ve özel tüm sağlık kuruluşlarına sıtma savaşında görev verilmesi kararlaştırılmış ve bu yeni sıtma savaşında aralarında İçel' in de bulunduğu 16 ile öncelik verilmiştir. Bu iller Adana, Adıyaman, Antalya, Aydın, Bitlis, Diyarbakır, Gaziantep, Hakkâri, İçel, Kahramanmaraş, Manisa, Mardin, Muş, Niğde, Siirt ve Urfa'dır.

Tablo 36
*İçel ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
İçel	1970	945	625
	1975	927	771
	1980	931	906
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 37
İçel ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
İçel	1970	119	4.966
	1975	179	3.993
	1980	169	4.994
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1980'de İçel'de, toplam 440.000 dolayında poliklinik muayenesi yapılmış ve yaklaşık 32.000 hasta yatırılarak, tedavi edilmiştir. Aynı yıl hastaların hastanede kalış süresi, ortalama 4 gün, yatak işgal oranı % 44'tür.

Tablo 38
İçel İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	1.300	2.970	13.031	30.268
Geçici	477	1.160	5.064	10.484
Toplam	1.777	4.130	18.095	40.752
Kamu	139	277	4.008	11.767
Özel	1.638	3.853	14.087	28.985

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

1975'te faal nüfusunun 3/4'e yakın bölümü tarım kesiminde çalışan İçel'de, sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanabilecek nüfus, Çukurova bölgesindeki öteki illere göre daha sınırlı kalmaktadır.

Tarım kesiminde mevsimlik işçiliğin çok yaygın olduğu ile, özellikle çevre illerden çok miktarda mevsimlik işçi gelir. Geçici işçi olmayıp, sürekli olarak çalışan pamuk işçileri ile turunçgil bahçelerinde çalışanların bir bölümü sigorta edilir; ancak bunların genellikle yalnızca aile reisleri sigortalıdır. Büyük tarım işletmelerinde çalışanlar arasında ise sigortalıların oranı % 20 kadardır. Bunlar dışında pamuk ve tahıl alanlarında çalışanların hiçbir sosyal güvencesi yoktur.

Gittikçe hızlanan bir sanayileşme süreci içinde olan İçel'de, sigortalı işçi sayısı, büyük kamu ve özel işyerlerinin açılmasıyla artmaya başlamıştır.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: 1946'da İşçi Sigortaları Kurumu adı ile çalışmaya başlayan SSK'nin hizmetlerinden, 1946'da İçel'deki işçiler de yararlanmaya başlamıştır. İçel'deki SSK hizmetleri, başlangıçta Adana şubesine bağlı olarak yürütülmüştür. Türkiye'de olduğu gibi İçel'de de, ihtiyarlık sigortasından, 1950' den sonra sürekli işlerde çalışanlar, 1954' ten sonra da geçici işçiler yararlanmaya başlamıştır. Sigortaya bağlı işçilerin hastalık sigortasından yararlanma tarihi de 1954'tür. İçel İli'nde bağımsız SSK şubesi 1967'de kuruldu.

İçel, sigortalı işçi sayısı bakımından Türkiye'nin başta gelen illeri arasında yer almıştır. 1960'ta 12. sırada bulunan İçel, 1970'te 16. sıraya düşmüş, 1980'de 10.'luğa yükselmiştir. 1960-1980 döneminde Çukurova bölgesinde, sigortalı işçi sayısındaki artış bakımından en hızlı gelişme, Hatay İli'nde olmuş, Hatay'ı İçel izlemiştir. İçel'de 1970'te 18.000 dolayında olan sigortalı işçi sayısı, 1980'de 40.752'ye, 1981'de ise 42.750'ye yüselmiştir.

Sigortalı işçi sayısında yıldan yıla büyük dalgalanmalar olabilmektedir. Örneğin, 1960'ta 11.000 dolayında olan sigortalı işçi sayısı, 1961'de 18.000'e yaklaşmış, 1965'lere doğru yine 12.000 dolayına inmişti. Birbirini izleyen üç yıl içindeki bu dalgalanma, ATAŞ'ın hizmete girmesi ve Mersin Limanı yapımında çalışanların durumundan kaynaklanmıştır. Özellikle büyük inşaatlarda, müteahhitler, sigorta primlerini inşaatın bittiği yıl yatırdığından, sigortalı işçi sayısı yalnızca tek bir yılda çok artmış, inşaatın bitimini izleyen yılda ise, yine birdenbire çok düşmüş gözükmektedir.

Sigortalı işçi sayısında, 1970-1972 döneminde de, ani ve büyük artışlar olmuştur. Bu yıllar, ilde büyük işyerlerinin hizmete girdiği yıllardır. Akdeniz Gübre, Anadolu Cam Sanayii gibi çok sayıda işçi çalıştıran kuruluşlar bu yıllarda işletmeye açılmış, baraj ve soda fabrikası yine bu yıllarda yapılmıştır. Böylece, 1970'te 18.000 dolayında olan sigortalı işçi sayısı, 1972'de 32.000'e ulaşmış, daha sonraki yıllarda ise, daha yavaş bir gelişme izleyerek 1980'de 41.000'e yaklaşmıştır (Tablo 38).

İçel'de kadın işçilerin toplam işçi sayısı içindeki oranı, Türkiye ortalamasına yakındır. 1970'te 18.095 sigortalı işçinin 1.611'i (% 8,9), 1980'de ise 40.752 sigortalının 3.035'i (% 7,4) kadın işçi idi. Türkiye genelinde sigortalı kadın işçi oranı, 1970'te % 8,9 iken, 1980'de % 8,2 olmuştu. Sigortalı kadın işçi oranının gerek İçel'de, gerekse Türkiye'de bu denli düşük olması, kadınların büyük ölçüde ücretsiz aile işçisi olarak ve daha çok tarım kesiminde çalışmasından, tarım kesiminde zaten sınırlı olan sigortalama kapsamına ise, genellikle aile reisi durumunda olan erkeklerin girmesinden kaynaklanmaktadır.

1970-1980 döneminde, İçel'de sürekli işyerleri sayısı ile bu işyerlerinde çalışan sigortalı işçi sayıları, hemen hemen aynı oranda (1,5 kata yakın) artmıştır. Buna karşılık, aynı dönemde, geçici işyerlerinin sayısı 1,5 kata yakın artarken, bu tür işyerlerinde çalışan sigortalı işçi sayısındaki artış 1 kat olabilmiştir. Bu durum, geçici işyerlerinin küçük ölçekli olmasından ve daha az sayıda işçi çalıştırmasından ileri geldiği gibi, işçilerin SSK'ye bildirilmemesi olayının bu tür işletmelerde daha yaygın olmasından da kaynaklanmaktadır.

1970-1980 döneminde, sigortalı işçi sayısı, kamu kesiminde 2,5 kat, özel kesimde ise 1,5 kat artmıştır. Kamu işyerlerinin mutlak sayı açısından özel kesimin ardından gelmesine karşılık, bunların daha büyük ölçekli işletmeler olması nedeniyle, sigortalı işçi sayısı ve artışı, kamu kesiminde daha fazla olmaktadır. Nitekim, 1980'de ilde kamu kesiminde işyeri başına 42 işçi düşerken, özel kesimde 8 işçi düşmekteydi.

1980'de İçel'de SSK kapsamındaki toplam 17.435 işyerinden yalnızca 4.130'u (% 23,7) bildirge vermişti. Aynı yıl, bu oran Türkiye ölçeğinde % 25 dolayındaydı. Bu olgu, ülke genelinde olduğu gibi, İçel'de de, küçük işyerleri ile inşaat işkolu gibi mevsimlik işçi çalıştıran işyerlerinin çok yaygın olmasından ileri gelmektedir.

İçel'de 1980'lerin başında imalat sanayiinde en fazla işçi çalışan işkolları tekstil, cam, çimento ve petro-kimyadır. Tekstil işkolu en fazla işçi çalıştıran işkolu olmakla birlikte, imalat sanayii içindeki payı açısından, 1960'lardaki çok büyük payına sahip değildi. Bu üç işkolunda genellikle çok büyük fabrikaların bulunması, sigorta uygulamasının yaygınlaşmasında, yerleşmesinde etkili olmuştur. İlde, dokuma, cam, çimento ve petro-kimya kolunda faaliyet gösteren birçok işyerinin işçi kapasitesi 300 dolayında iken, Çukurova İplik ve Dokuma Fabrikası'nda, Anadolu Cam Sanayii'nde, Çimsa'da, ATAŞ'ta, Akdeniz Gübre Sanayii'nde, bunun birkaç katına ulaşıyordu. Örneğin, Ticaret Odası'nın verilerine göre, Çukurova İplik ve Dokuma Fabrikası'nda 1.450, Tarsus'daki Berdani Dokuma Fabrikası'nda 2.450 ve bir başka dokuma fabrikasında 1.780, Çimsa Çimento Fabrikası' nda yaklaşık 700, Anadolu Cam Sanayii'nde 1.680, ATAŞ Rafinerisi'nde 300 dolayında, Akdeniz Gübre Fabrikası'nda yaklaşık 850, soda fabrikasında ise 900'e yakın işçi çalışıyordu. Bu işçilerin hemen hemen tümü sigortalı işçi olduğu gibi, geçici işçiler de sigorta kapsamına alınmaktadır.

1980'de İçel, işlemi tamamlanan iş kazası sayısı bakımından, 4.700 iş kazası ile 9. il durumundaydı. İldeki iş kazalarının çoğu, inşaat ve cam işkolunda olmaktadır. Toplam sigorta giderleri içinde hastalık sigortası giderleri Türkiye genelinde olduğu gibi, İçel'de de, % 50'nin üstünde bir pay tutmaktadır. 1980'de hastalık sigortasından sonra 2. sırayı iş kazası ve meslek hastalıkları, 3. sırayı da analık sigortası almıştır.

İçel, 1980'de ayakta tedavi gören 386.633 sigortalı sayısı ile bu sayı açısından 7. ildir. Aynı yıl yatakta tedavi gören sigortalı sayısı ise 11.595 olup, il bu alandaki sıralamada 9. sıradaydı.

1980'de ilde, sigorta giderleri içinde hastalık sigortası giderleri % 69'luk bir payla 1. sırayı alırken, iş kazası ve meslek hastalıkları sigortası giderleri % 16'lık bir payla 2. sırayı almıştır. Aynı yıl, Türkiye genelinde hastalık sigortası giderlerinin payı % 74, iş kazası ve meslek hastalığı sigortası giderlerininki ise % 11,6 idi.

İlde, SSK'ye bağlı 255 yataklı bir hastane (Mersin Hastanesi) ile Tarsus'ta yataksız bir dispanser, ayrıca, Silifke ve

Mut ilçelerinde, birer sağlık istasyonu vardır.

BAĞ-KUR: Bağ-Kur, Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamı dışında kalan ve herhangi bir işverene hizmet akdi ile bağlı olmaksızın, kendi adına ve hesabına çalışan esnaf ve zanaatçılar ile öteki bağımsız çalışanların sosyal güvenlik örgütüdür.

1971'de kurulan Bağ-Kur'a, İçel'de 1979'da meslek kuruluşlarına kayıtlı 21.682 kişiden 14.041'i üye olmuştu. İl, Bağ-Kur'a üye olma oranı açısından, % 64,8'lik bir oranla, hem Adana (% 59), hem Hatay (% 57), hem de Türkiye genelinin (% 59) üstünde yer almaktaydı. Bunda ilin Türkiye'nin İstanbul'dan sonra 2. büyük limanı ve en önemli ticaret merkezlerinden biri oluşu dolayısıyla, ticaret kesiminin gelişmişliğinin etkisi vardır.

1979'da Türkiye'deki tüm Bağ-Kur üyelerinin % 1,3'ü İçel'deydi. Bağ-Kur üyelerinin sayısı bakımından İçel, Türkiye'nin 20. ili idi. Aynı yıl ildeki Bağ-Kur üyelerinin % 64'ü esnaf ve sanatkâr derneklerine, % 28,5'i ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı idi; % 5,5'i ise muhtardı. Ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı Bağ-Kur üyelerinin oranı bakımından il, Çukurova bölgesinde en başta, esnaf ve sanatkâr derneklerine kayıtlı Bağ-Kur üyeleri oranı bakımından ise en sonda gelmektedir.

Türkiye'de olduğu gibi, İçel'de de 1979' da Bağ-Kur sigortalılarının mesleklere dağılımında ilk sırayı imalat sanayiindekiler almakta idi. Türkiye genelinde olduğu gibi, İçel'de de Bağ-Kur üyesi sigortalıların yarısını imalat sanayiindekiler oluşturmaktadır. İçel'de Bağ-Kur üyesi sigortalıların % 49,6'sı imalat, % 36,9'u ticaret, % 9,1'i kişisel hizmetler ve % 4,4'ü de ilmi mesleklerde çalışmakta idi.

İçelde 1978'de 12.029 Bağ-Kur üyesinin 7.904'ü (% 65,7) en düşük basamaktan prim ödemekte idi. Aynı yıl bu oran, Türkiye genelinde % 71 idi. En düşük ilk üç basamaktan prim ödeyenler ise İçel'de % 80, ülke genelinde % 84 idi.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: 1946'da kurulan İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun İçel'deki çalışmaları, 1953-1957 döneminde kurumun bir bürosu eliyle yürütülmüştür. 1958'den 1960'a değin ajanlık ve 1960'tan sonra da müdürlük olan İş ve İşçi Bulma Kurumu İçel Şubesi'nin Tarsus'ta da bir bürosu vardır.

İçel'de 1960-1980 döneminde iş istemek amacıyla kuruma başvuruların en yüksek olduğu yıllar, 1960 ve 1978'dir. 1960'lar, İçel'de sanayi ve hizmetler kesiminde yeni iş alanlarının açıldığı yıllar olduğundan, 1960' ta kuruma başvuran 11.718 kişinin 10.935'i (% 93) işe yerleştirilmiştir. 1978'deki yüksek başvuru sayısının nedeni ise, Türkiye'deki ekonomik bunalımın İçel'e de yansıması ve işsizliğin giderek artmasıdır. 1978'de iş için başvuran 10.279 kişiden yalnızca 1.629'u (% 16) işe yerleştirilebilmiştir.

İçel'de, 1970'lere değin, kuruma başvuranlardan en az % 50'si işe yerleştirilirken, bu oran 1980'lere doğru % 20'lerin de altına düşmeye başlamıştır. 1978'den sonra, işe yerleştirmelerin az olması nedeniyle, kuruma başvurma sayısı da giderek azalmıştır. İldeki açık işler, Çukurova genelinde olduğu gibi, daha çok tarım, inşaat, dokuma ve gıda sanayii işkollarında olmaktadır.

İçel'de işe başvuranlar arasında kadınların oranı düşük, buna karşın işe yerleştirilenler arasında kadınların oranı yüksektir. Başvuran kadınların yarıdan fazlası bir işe yerleştirilebilmekte, dolayısıyla tüm işe yerleştirilenlerin yarıya yakınını kadınlar oluşturmaktadır. Çukurova ve Türkiye genelinde de gözlenen bu durum, kadın işçilerin ücret düzeyinin daha düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Kadınlar, çoğunlukla tarım kesiminde, zaman zaman da tarım dışı alanlarda iş bulmaktadır.

İçel'de işe yerleştirmelerde, 1970'lerin başlarında kamu kesimi ağırlıklı iken, bu durum giderek değişmiş ve 1980'lerde özel kesimde işe yerleştirmeler artmıştır. Gereksinime göre iş olanağı kimi zaman tarım kesiminde, kimi zaman da tarım dışı alanlarda artmaktadır. Ancak, genellikle tarım kesiminde işe yerleştirmeler ağırlık kazanmaktadır.

İlde, İİBK aracılığıyla yurt dışına gönderilen işçi sayısı, 1970'lere değin giderek artarken, özellikle 1973'ten başlayarak, Avrupa'daki ekonomik bunalım nedeniyle, bu ülkelere gönderilen işçi sayısında önemli düşüşler olmuştur. Yurt dışına gitmek üzere, 1978'de İçel Şube Müdürlüğü'ne başvuran 735 kişiden 193'ü, 1980'de ise başvuran 1.273 kişiden 141'i yurt dışına, özellikle Ortadoğu ülkelerine, işçi olarak gitmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

İçel'de ticaret alanındaki mesleki örgütlenmenin oldukça uzun bir geçmişi vardır. İldeki ticaret odalarından üçü, Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Ticaret kesimindeki örgütlenme yanında, kooperatifler de yaygındır. Özellikle, köy kalkınma ve yapı kooperatifleri de yüksek sayıdadır. Sendikalaşma eğilimi çok güçlü olmamakla birlikte, imalat sanayiindeki gelişme ile birlikte sendika ve sendikalı işçi sayısı giderek artmaya başlamıştır.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki başlıca meslek kuruluşları; ticaret ve sanayi odaları, ticaret borsası ve barodur.

TİCARET VE SANAYİ ODALARI: İçel'deki 5 sanayi ve ticaret odası, Mersin, Tarsus, Silifke, Erdemli ve Anamur'dadır. Mersin'de bir de ticaret borsası vardır. Mersin, Tarsus ve Silifke'deki odalar, Cumhuriyet'ten önce "ticaret odası" statüsüyle kurulmuş, Cumhuriyet'ten sonra "ticaret ve sanayi odası" statüsüne alınmıştı.

1886'da kurulan Mersin Ticaret Odası, daha sonra, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası adını almıştır. 1962'de 1.395 olan odanın üye sayısı, 1972'de 2.066'ya yükselmiştir. Bu tarihte, meyve tüccar ve komisyoncuları, 451 kişi ile en büyük grubu oluşturmakta, bu grubu 253 kişi ile inşaat müteahhitleri ve madenciler izlemektedir. 1981'de odaya kayıtlı üye sayısı 4.586'ya yükseldi. Taze sebze, meyve tüccar ve komisyoncuları yine 740 kişi ile en büyük grubu oluştururken, ihracatçı ve ithalatçı tüccarlar 504 kişi ile 2. sıradaydı.

1879'da kurulan Tarsus Ticaret Odası' nın 1972'de 11 meslek grubundan 1.300 üyesi vardı.

Silifke Ticaret Odası da 1890'da kurulmuştur. Oda, çevresinde birçok özel kuruluşa öncülük etmiş, Mut, Gülnar ve Anamur'da ajanlıklar kurarak, bu ilçelerde ticaretin gelişmesine yardımcı olmuş, Taşucu İskelesi'nden ihracat yapılmasını sağlamış ve Mersin Limanı açılıncaya değin bu işlevini sürdürmüştür. Oda, turizme yardımcı olmak amacıyla, bir turizm derneğinin kurulması ve bölgenin turistik yörelerinin tanıtılması için para yardımı yapmıştır.

1965'te kurulan Anamur Ticaret ve Sanayi Odası, ile 1968'de kurulan Erdemli Ticaret ve Sanayi Odası'na ticaretle ilgili 6 meslek grubuna bağlı üyeler kayıtlıdır.

TİCARET BORSASI: 1926'da Ticaret ve Zahire Borsası adıyla kurulan Mersin Ticaret Borsası, Türkiye'de kurulan borsaların 13.'südür. 1972'de borsanın 7 meslek grubuna bağlı 478 üyesi vardı.

Mersin'in önemli bir ihraç limanı olması nedeniyle, borsa özellikle ihracat işlemleri ile uğraşır. Borsada işlem gören maddeler, imalat sanayiine, iç ve dış pazara gönderilmektedir. Bu nedenle, borsa pazarlama zincirinin son halkası durumundadır. Çalışma alanı içine giren ürünlerin başlıcaları turunçgiller, tahıllar, baklagiller, pamuk, yağlı tohumlar, canlı hayvan ve hayvansal yağlardır. İlde, ihracatla uğraşan ve merkezi Mersin'de olan ihracatçı birlikleri de vardır. Borsa, pamuk ve küspe satışlarında Adana ve bir ölçüde de İzmir Ticaret Borsası'nın etkisi altındadır.

Mersin'den başka, Tarsus'ta da ticaret borsası bulunmaktadır.

ZİRAAT ODALARI: İçel'deki 5 ziraat odası, Mersin, Tarsus, Silifke, Anamur ve Erdemli'dedir. Bu odalar, üreticilere girdi sağlanması ve ürünlerinin pazarlanması konusunda yardımcı olur.

BARO: 1980'de İçel Barosu'na 35'i kadın, 310 avukat kayıtlıydı.

KOOPERATİFLER: İçel'de çok sayıda köy kalkınma ve yapı kooperatifi vardır. Tarım satış kooperatiflerinin de özellikle ihracatta il ölçeğinde belirli bir etkinliği vardır. Köy kalkınma kooperatifleri, genellikle İçel'in tarımsal ürünlerine dayalı olarak faaliyet göstermektedir. Son yıllardaki hızlı kentleşme de, konut kooperatiflerinin çoğalmasına yol açmıştır.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: Başlangıçta yabancı ülkelere giden işçilerin birikimlerini tarım alanında değerlendirmek amacıyla kurulan köy kalkınma kooperatifleri, bu işlevleri nedeniyle 1965' lerde "Almanya'ya İşçi Gönderme Kooperatifi" adıyla anılıyordu. İldeki köy kalkınma kooperatifleri de bu amaçla kurulmuş, ancak 1970'lere doğru asıl amaçları olan, köyün tarımsal faaliyetlerini düzenlemeye yönelmiştir.

1969'da 38 olan köy kalkınma kooperatifi sayısı, 1977'de 80'e, 1982'de ise 170'e ulaşmıştır. 1977'de ildeki 80 kooperatifin 72'si birlik üyesi idi. Çoğu ilde olduğu gibi, İçel'de de kurulmuş köy kalkınma koope-

ratiflerinin küçük bir bölümü faal idi. 1977'de ildeki kooperatiflerden faal olanların sayısı yalnızca 24'tü. Faal kooperatifler, hemen hemen tüm ilçelere 3 ya da 4 dolayında dağılmıştı. Mut İlçesi'nde ise 6 köy kalkınma kooperatifi vardı. Bu kooperatiflerin başlıca faaliyet alanları arıcılık, seracılık, baklagiller, balıkçılık ve süt inekçiliği idi. Çalışır durumdaki kooperatif sayısı, daha sonraki yıllarda artmıştır. Örneğin, Mersin Ticaret Odası'nın verilerine göre, 1981'de Mersin İlçesi'nde 64 köy kalkınma kooperatifi çalışır durumdaydı.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: İçel'de 1967'de 10 olan tarım kredi kooperatifi sayısı, 1978'de 43'e, 1980'de 47'ye yükselmiştir. 1978'de Tarsus, 14 tarım kredi kooperatifiyle, öbür tüm ilçelerin başında geliyordu.

İlde, bir de 1976'da kurulmuş olan Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birliği vardır. Birliğe, Adana ve Hatay'daki kooperatifler de bağlıdır.

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ: İçel'de ilk tarım satış kooperatifi 1940'ta, pamuk pazarlamak amacıyla, kurulmuştur. Tarım satış kooperatiflerinin sayısı 1967'de 4'e, 1982'de 14'e yükselmiştir. Yerfıstığı satışı amacıyla kurulan tarım satış kooperatifleri, 1968'de Yerfiskobirlik adı altında bir birlik oluşturmuştur.

Tarsus ve Yenice ilçelerindeki tarım satış kooperatifleri, merkezi Adana'da bulunan Çukurova Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne üyedir. Yenice Kooperatifi'nin, Çukobirlik'e yaptığı pamuk teslimat payı, Tarsus Tarım Satış Kooperatifi'ne göre daha yüksektir.

Çukobirlik'e bağlı kooperatiflerdeki ortakların büyük bölümü küçük topraklı çiftçilerden oluşmaktadır.

İlde bir de, merkezi Adana'da bulunan ve 1959'da kurulmuş olan Narenciye Birlik'e bağlı kooperatifler bulunmaktadır. Bunlardan Tarsus Narenciye, Yaş Meyve ve Sebze Satış Kooperatifi, 1963'te kapanmıştır. Çalışmalarını sürdüren Silifke Tarım Satış Kooperatifi'nin faaliyet alanı ise zeytin, zeytinyağı, yerfıstığı ve susamdır. Narenciye Birlik, bağımsız bir genel müdürlük durumunda değildir. Çukobirlik içinde faaliyet gösteren bu birlik, yönetsel bakımdan da Çukobirlik'e bağlıdır.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFLERİ: İlde, 1982'de 8 esnaf kefalet kooperatifi vardır.

SSK YAPI KOOPERATİFLERİ: 1981'de İçel'de 3.068 üyeli 120 SSK yapı kooperatifi vardı. Buna göre, aynı yıl ildeki 42.850 sigortalı işçinin yalnızca % 7'si sigortalı işçilere konut sağlamak amacıyla kurulmuş olan SSK yapı kooperatiflerine üye idi. İçel'deki bu tür kooperatiflerin üye sayısının düşük olmasının bir nedeni de, sigortalı işçilerin bir bölümünün çalıştıkları işyerlerinin hemen yakınındaki kırsal kesimde evleri olmalarıdır.

İçel'de SSK yapı kooperatifleri dışında, öteki yapı kooperatifleri de belirli bir önem taşır. 1981'de yalnızca Mersin'de 212 yapı kooperatifi vardı. 1982'de il bütünündeki yapı kooperatifi sayısı 345'i bulmuştu.

TÜKETİM KOOPERATİFLERİ: İçel'de 1967'de yalnızca 1 tüketim kooperatifi vardı. Bu sayı 1978'de 30'a, 1982'de 87'ye yükseldi. Ayrıca, Yol-İş'e üye sendikalı işçilerin oluşturduğu, Mersin Yol-Koop adıyla kurulan Mersin Yol-İş Üyeleri Tüketim Kooperatifi de, sendika-kooperatif ilişkileri açısından ilginç bir örnektir.

TOPRAK-SU VE ORMAN KALKINMA KOOPERATİFLERİ: İçel'de 1977'de faal olmayan 2 Toprak-Su ve yalnızca 1'i çalışır durumda 4 orman kalkınma kooperatifi vardı. Bu çalışır durumdaki orman kalkınma kooperatifi, Gülnar İlçesi'ndeydi. 1982'de Toprak-Su kooperatifi sayısı 27'ye, orman kalkınma kooperatifi sayısı da 31'e yükselmiştir.

1982'de İçel'de var olan öbür kooperatiflerin türleri ve sayıları şöyleydi: 6 su ürünleri kooperatifi, 4 elektrik üretimi kooperatifi, 7 hayvan üretimi kooperatifi, 5 küçük sanatlar kefalet kooperatifi, 27 motorlu taşıyıcılar kooperatifi.

SENDİKALAR: 1947'de Sendikalar Yasası'nın çıkmasından sonra Mersin'de 1950'de Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası; 1952'de İçel Tarım İşçileri Sendikası; Tarsus Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası; İçel Ekmek, Un ve Unlu Maddeleri İşçileri Sendikası; Mersin Liman Atölyesi İşçileri Genel Sendikası; 1953'te Mersin Tahmil, Tahliye, Liman ve Demiryolları İşçileri Sendikası kuruldu. 1954'te kurulan sendikalar ise, Mersin Bölgesi Nafıa ve Karayolları İşçileri Sendikası; İçel İnşaat ve Yağlıboya İşçileri Sendikası; Tarsus Pamuklu Mensucat ve Sanayi İşçileri Sendikası idi. 1954 sonunda İçel'in de içinde bulunduğu Çukurova bölgesinde toplam 48 sendika ve 15.562 sendikalı işçi vardı. Çukurova bölgesindeki tarım dışı işçilerin hemen hemen yarısına yakını sendika üyesi idi. Aynı yıl, bölgede 4 de işveren sendikası vardı.

İçel'deki sendikal hareketin gelişimine bakıldığında, tarım kesiminde de sendikalar yasasının kabulünden hemen sonra bir örgütlenme çabası olduğu görülür. Türkiye genelinde ise, özellikle tarımda sendikalaşma çok daha geç başlamış ve yavaş gelişmiştir. İldeki tarımsal üretim çok sayıda işçiye gereksinim göstermekte ve İçel'e çoğunlukla il dışından işçi gelmekteydi. Çalışma koşullarının oldukça güç olması nedeniyle, uzak yerlerden gelen ve genellikle İçel'de yerleşen bu işçiler, oldukça erken bir dönemde kendi aralarında birlik oluşturmaya başlamışlardır.

İçel'de imalat kesiminde ilk gelişen dal, dokumacılık olmasına karşın, bu işkolunda sendikalaşma yavaş gelişmiştir. Bunun nedeni, tekstil işkolunda özellikle, kadın işçilerin yoğun oluşu dolayısıyla örgütlenme eğiliminin zayıf olmasıdır.

Türkiye genelinde pek rastlanmamakla birlikte, İçel'de teknik elemanlar da sendikalı olabilmektedir. Özellikle, ATAŞ ve Akdeniz Gübre Fabrikası'nda çalışan

Taşucu Balıkçılık Kooperatifi

Silifke-Antalya yolu üzerinde, Torosların eteğinde kurulmuş bir bucak merkezi olan Taşucu Cumhuriyet öncesi dönemde, İç Anadolu Bölgesi'nin bir liman kenti durumundaydı. Cumhuriyet sonrasında Anadolu'da karayollarının gelişmesiyle Mersin ve Antalya'nın ticaret merkezi ve liman olarak ön plana geçmesi sonucu, Taşucu bu işlevini, çoğu topraksız olan Taşucu halkı da liman işlerini yitirdi. Bu durum karşısında, Taşucu halkı geçimini balıkçılıktan sağlamaya yöneldi. Ama, balıkçılıkta kullanılan araç-gereç çok güç sağlanabiliyordu.

Kooperatifin kuruluşuna değin balıkçılık güç koşullarda ve ilkel tekniklerde yapılıyordu. Avlanmada dinamit kullanılması hem deniz ürünlerine zarar veriyor hem de balıkçıları zaman zaman sakat bırakıyordu. Çok zor koşullar altında tutulan balıklar ise düşük fiyatlarla piyasaya sürülüyordu. Bu durum 1968'e değin sürdü.

1968'de, Taşucu Bucağı'nda, Aslan Eyce'nin öncülüğüyle, Türkiye'nin ilk balıkçılık kooperatifi kuruldu. Güçlükler ve yokluklar içinde kurulan kooperatifin gelişimi, zaman içinde olumlu bir çizgi izledi. Günden güne gelişen kooperatif çalışmaları, bölgedeki balıkçıların yaşantısını ve ekonomik koşullarını da bir hayli değiştirdi.

1970'li yılların başında Ziraat Bankası ve Köy İşleri Bakanlığı'ndan da kredi alan Taşucu Balıkçılık Kooperatifi, ortaklarının avlanma gereksinimlerini karşıladı ve 2 satış mağazası açtı. Av araç ve gereçlerin, ürünlerin taşınmasında kullanılmak üzere motor aldı, dışsatıma yöneldi.

Taşucu'ndaki kooperatifleşme hareketi, Doğu Akdeniz'de balıkçılığın gelişmesini etkilemiştir. Taşucu deneyinden sonra Anamur, Erdemli, Mersin, Karataş, Yumurtalık ve İskenderun'da da balıkçılık kooperatifleri kurulmaya başlamıştır.

Taşucu'nda ve Doğu Akdeniz Bölgesi'nde kurulan kooperatiflerin amaçları şöyle sıralanabilir: Su ürünleri üreticilerini kalkındırmak ve üretimi artırmak, balıkçılar arasında dayanışmayı sağlamak, kooperatif aracılığı ile deniz ürünlerinin satış işlerini düzenlemek, kooperatif üyesi balıkçılara kredi sağlamak, balıkçıların her türlü gereksinimlerini zamanında karşılamak, balıkçılık üretimi ve pazarlaması ile ilgili sorunların çözümüne katkıda bulunmak.

Taşucu Balıkçılık Kooperatifi, her yıl ilçede düzenlediği "Taşucu Balıkçılık Festivali" ile de hem ortakların üretimlerini, iç ve dış pazarlarda değerlendirilmesine öncülük etmiş, hem de turizm çalışmalarına yardımcı olmuştur. 1978'den sonra bu şenliklerin düzenlenmesi işini belediye üstlenmiştir.

teknik elemanlar da sendikalıdır ve sözleşmelerden yararlanmaktadır.

İçel'de 1978'de sendikalı işçi sayısı 23.500 dolayında olup, sendikalı işçi sayısı ildeki sigortalı işçilerin yarıdan biraz fazlasını oluşturuyordu. İçel'de sendikalaşma oranının daha yüksek olmamasının nedeni, özellikle küçük işyerlerinin çokluğu ve bu işyerlerinde çalışan işçilerin sendika üyesi olmamasından kaynaklanmaktadır. Kamu ve büyük özel işyerlerindeki işçilerin ise, hemen hemen tümü sendikalıdır.

İçel'de 1970'lerin sonunda Türk-İş ve DİSK üyesi bellibaşlı sendikalar şunlardı: Oleyis, Tarım-İş, Likat-İş, Teksif, Petrol-İş, Genel-İş, DYF-İş, Yol-İş, Sağlık-İş, Maden-İş, Kristal-İş, Hür Cam-İş, Çimse-İş, Basın-İş, Petkim-İş.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Toplu sözleşme düzeni, İçel'de de 1963'te 275 sayılı yasanın yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Sendikalaşma hareketinin yavaş geliştiği dokuma ve gıda sanayiinin ağırlıklı olması, 1970'lere değin toplu sözleşme kapsamına giren işçi oranının düşük bir düzeyde kalmasına neden oluyordu. 1970'lerin ilk yıllarından başlayarak, özellikle kamu kesiminde, büyük işyerlerinin işletmeye açılması, sendikalaşma hareketini ve dolayısıyla toplu sözleşme sürecini de hızlandırmıştır. Bununla birlikte, küçük ölçekli işyerleri ile sendikal örgütlenmenin güç olduğu inşaat kesimi işyerlerinin yaygın olması nedeniyle, İçel'de toplu sözleşmeden yararlanma oranı, sigortalı işçi sayısına göre oldukça düşüktür (Tablo 39).

Kamu kesiminde daha az işçi olmasına karşın, kamu kesiminde toplu-iş sözleşmesinden yararlanma, özel kesime göre, daha fazladır. Bunun nedeni, sendikalaşmanın kamu kesiminde daha etkin olmasıdır.

1978-1979'da sendikalaşma oranının İçel'de % 50'nin üstünde olmasına karşın, toplu sözleşmeden yararlanan işçi oranının % 10'un bile altında olmasının bir nedeni de, verilerin istatistiklere eksik yansımasıdır. İçel'deki sendikalar Türkiye çapında örgütlenen sendikaların şubesi durumunda olduğundan, işkolu düzeyinde yapılan toplu-iş sözleşmelerinden yararlananlar, istatistiklere yalnızca sendika genel merkezinin bulunduğu ilde çalışıyormuş gibi yansımakta, dolayısıyla şubelerin bulunduğu illerde çalışan işçiler toplu-iş sözleşmesi kapsamında görülmemektedir.

İŞÇİ HAREKETLERİ: İçel'de işçi hareketleri, Türkiye genelinde olduğu gibi, 1970'lerden başlayarak, ağırlık ve etkinlik kazanmıştır. Önce gıda ve tekstil işkollarında başlayan işçi hareketleri, daha sonra cam, çimento ve petro-kimya işkolunu da içerecek biçimde yoğunlaşmıştır. Bu arada petro-kimya işkolundaki ATAŞ ve Akdeniz Gübre Fabrikası'nda alınan hemen hemen her grev kararı, Bakanlar Kurulu'nca ertelenmiştir.

İçel'de 1963'te kabul edilen 274 ve 275 sayılı yasaların yürürlüğe girmesi ile başlayan bellibaşlı işçi hareketleri şöyledir:

22 Aralık 1963'te Mersin ATAŞ Rafinerisi'nde çalışan 321 işçi, işverenin sendikalaşmayı önlediği gerekçesiyle direnişe başladı. İşveren, rafineriyi kapatma kararı aldı. Direniş, tarafların anlaşması üzerine 12 Ocak 1964'te bitti.

Tablo 39
İçel'de Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar		Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	6	1	7
	İşçi Sayısı	169	154	323
1973	Sözleşme Sayısı	4	6	10
	İşçi Sayısı	595	640	1.235
1974	Sözleşme Sayısı	2	3	5
	İşçi Sayısı	280	103	383
1975	Sözleşme Sayısı	1	5	6
	İşçi Sayısı	2	91	93
1976	Sözleşme Sayısı	—	4	4
	İşçi Sayısı	—	862	862
1977	Sözleşme Sayısı	1	1	2
	İşçi Sayısı	19	18	37
1978	Sözleşme Sayısı	9	—	9
	İşçi Sayısı	1.972	—	1.972
1979	Sözleşme Sayısı	12	10	22
	İşçi Sayısı	1.048	375	1.423

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Grev Ertelemeleri ve ATAŞ

1963'te çıkartılan 275 sayılı Toplu-İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun 21. maddesiyle, Bakanlar Kurulu'na "milli güvenlik" ve "memleket sağlığı" gerekçeleriyle herhangi bir grevi ya da lokavtı erteleme yetkisi tanınmıştır.

Bakanlar kuruluna tanınan erteleme yetkisinin kullanımında, önce grev en çok 30 gün süreyle ertelenmekte, sonra -gerekli görülürse- erteleme süresi, en çok 60 gün daha uzatılmakta idi. Böylece yasanın 21/1 maddesi ile Bakanlar Kurulu'na bir grevi 90 gün erteleme yetkisi tanınmış oluyordu.

1963-1980 arasında ertelenen 158 grevin, yaklaşık 1/3'ü petro-kimya işkolunda alınan grev kararlarına ya da uygulanan grevlere ilişkindir. Petro-kimya işkolu, 17 yıllık dönemde 51 erteleme kararı ile en çok grev ertelenen işkolu olmaktadır. Bu işkolunda alınan 51 erteleme kararından 8'i ATAŞ'taki grevlere ilişkindir. ATAŞ'ta 30 gün süreyle geciktirilen 8 grevden 5'i, 60 gün süreyle ikinci bir kez daha ertelenmiştir. Bir başka deyişle, 1963-1980 döneminde, 1973-1975 dışında, hemen hemen her toplu iş sözleşmesi döneminde, ATAŞ'ta alınan her grev kararı için, Bakanlar Kurulu'nca erteleme kararları yürürlüğe konmuştur.

Tarsus'ta Ekenler Tekstil Fabrikası'nda çalışan Teksif üyesi 270 işçi, toplu sözleşme yapılmaması üzerine 25 Ocak 1964'te greve başladı. Greve, 22 Şubat'ta son verildi.

3 Ocak 1965'te Mersin'de 11 fırında çalışan işçiler fazla mesai ücretlerinin verilmemesi üzerine, direnişe geçti. Savcılık, direniş yapan işçiler için dava açtı. Aynı yılın kasım ayında İçel'de Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası'nda çalışan 99 işçi toplu-iş uyuşmazlığı sonucu greve başladı. Grev, 17 Aralık'ta tarafların anlaşması üzerine sona erdi.

1965'te gıda işkolunda yoğunlaşan işçi hareketleri, 1966'da da bu işkolunda sürdü. Özellikle, toplu sözleşme düzeninin, işçiler ve işverenlerce yeni benimsenmeye başlaması, hem sendikal örgütlenmeyi güçleştiriyor, hem de toplu-iş uyuşmazlıklarının uzun sürmesine, dolayısıyla grev, lokavt ve direnişlere yol açıyordu.

5 Eylül 1966'da Mersin'de 22 fırının işçisi greve başladı. İşçiler, yerel bir sendika olan Mersin Fırın İşçileri Sendikası üyesi idi. 12 fırın işvereni lokavt yaptığından, fırınlardan 10'unda grev sürdü.

1967'nin 2 Ekim günü de, Tarsus'ta Kadıncık Barajı'nın yapımında çalışan 800 işçi, ücretlerinin düşük olması, iş güvenliği ve işçi sağlığının sağlanmaması ve üyesi olmadıkları bir sendikayla toplu sözleşme imzalanması üzerine greve başladı. 6 Ekim'de 298 işçi kanunsuz grev gerekçesiyle, mahkemeye verildi. İşçilerin 5'i ve Yapı İşçileri Sendikası başkanı tutuklandı.

29 Mayıs 1968'de Mersin Çukurova sanayiinin iplikhane ve dokuma bölümlerin-

de çalışan 1.750 Teksif üyesi işçi greve başladı. 17 gün süren grev, 14 Haziran'da tarafların anlaşmasıyla sona erdi.

İçel'de 1969 ve 1970'lerden itibaren, kimya ve çimento işkolunda işçi hareketlerinin arttığı gözlenmektedir. Tarsus Boya Fabrikası'nda Petrol-İş üyesi 210 işçi, 15 Mayıs 1969'da greve başladı. Grev, 23 Ağustos'a değin sürdü. Yine, aynı yılın 24 Kasımı'nda, ATAŞ Rafinerisi'nin kafeterya ve bahçe bakım bölümlerinde çalışan Petrol-İş üyesi 62 işçi grev yaptı. Grev, 3 Aralık'ta sona erdi.

Akdeniz Gübre Sanayii Tesisleri'nin yapımında çalışan, Teknik Yapı-İş Sendikası üyesi işçiler, 26 Mayıs 1970'te greve başladılar. Grev, 19 Haziran'da tarafların anlaşması üzerine sona erdi. 3 Eylül'de de, Mersin'de Akiş temizlik işyerinde çalışarı Petrol-İş üyesi 10 işçi greve gitti. 22 Eylül'de mahkeme kararı ile grev kaldırıldı. DİSK'e bağlı Tüm-İş Sendikası üyesi 616 işçi, Tarsus Basma Fabrikası'nda 15 Ekim 1970'te greve başladı. Grev, 28 Aralık'ta sona erdi.

27 Kasım 1970'te ATAŞ Rafinerisi'nde işçiler, 13 temizlik işçisinin işten çıkarılmasını protesto etmek için, oturma grevi yaptı. 29 Kasım'da Tarsus Çimento Fabrikası'nda, hiçbir sendikaya bağlı olmayan 165 işçi biriken haklarının ödenmemesini protesto amacıyla fabrikayı işgal etti.

1971 İçel'de grev ertelemeleri ve erteleme sürelerinin sona ermesi üzerine başlayan grevler ile geçti. 5 Şubat'ta ATAŞ'ta Petrol-İş Sendikası'nın karar aldığı grev, Bakanlar Kurulu'nca 30 gün süreyle ertelendi. Mersin Çukobirlik Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası'nda çalışan Birleşik Gıda-İş üyesi 154 işçi 14 Mart'ta greve başladı. 9 gün süren grev, 23 Mart'ta tarafların anlaşması ile sonuçlandı. Yine aynı yıl, ATAŞ Rafinerisi'nde, Petrol-İş üyesi 300'ü aşkın işçinin başlattığı grev, Bakanlar Kurulu'nca, ilki 10 Haziran'da 1 ay süreyle, ikincisi 19 Temmuz'da 60 gün süreyle olmak üzere iki kez ertelendi.

20 Eylül 1971'de, ATAŞ Rafinerisi'nde çalışan 387 işçi, temmuz ayında başlatmak istedikleri ve Bakanlar Kurulu'nca 2 kez ertelenen greve başladı. Grev, 2 Ekim'de tarafların anlaşması üzerine sona erdi. Türkiye Yapı ve Montaj Sanayii İnşaat İşçileri Sendikası'nın Tarsus Kadıncık Barajı inşaatında 4 Ekim'de başlattığı grev, 30 Ekim'de anlaşma ile sonuçlandı.

Türkiye genelinde işçi hareketlerinin yavaşladığı 1972 ve 1973'ü izleyen 1974 ve 1975 yıllarında İçel'de cam, kimya, madeni eşya ve tekstil işkollarında, işçi hareketleri yeniden hız kazandı.

Mart 1974'te Mersin'de kurulu Anadolu Cam Fabrikası'nda yetki anlaşmazlığı nedeniyle, Hür Cam-İş üyesi 150 işçi işten çıkartıldı. Aynı yılın kasım ayında Mersin Taraş Türk Ambalaj Sanayii işyerinde, işten çıkartılan 111 işçi, olayı protesto etmek için Mersin'de bir yürüyüş yaptı. Yine aynı yılın temmuz ayında Tarsus Çukurova İplik Fabrikası'nda çalışan 450 işçi, üye olmadıkları halde, kendilerini üye gibi gösteren Teksif Sendikası'nı protesto etmek amacıyla, Tarsus'ta bir sessiz yürüyüş düzenlediler.

1975'in ilk grevini, 26 Şubat'ta Tarsus'ta Çukurova Makine İmalat Sanayii işyerinde, Maden-İş üyesi 350 işçi başlattı. Daha önce toplu sözleşme görüşmelerinin anlaşmazlıkla sonuçlanması üzerine, bu işyerinde Ekim 1974'te grev kararı alınmış, ancak, sıkıyönetim uygulaması nedeniyle greve izin verilmemişti. 26 Şubat'ta işçiler Tarsus'tan Mersin'e dek bir yürüyüş düzenlediler. 220 gün süren grev, 4 Ekim'de tarafların anlaşması ile sona erdi.

1 Eylül 1975'te Anadolu Cam Sanayii'nde çalışan yaklaşık 700 işçi, bir arkadaşlarının iş kazası sonucu ölmesi üzerine direniş yaptı. İşçiler, işyerinde iş güvenliği istediler. 25 Eylül'de de, Sümerbank'ın Tarsus Mensucat Boyaları Fabrikası'nda grev başladı.

Petrol-İş Sendikası ile işveren arasında süregelen toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine başlayan greve 350 işçi katıldı. 30 Eylül günü grevdeki işçiler, Tarsus ve Mersin'deki birçok sendika ve dernek temsilcilerinin de katıldığı ve işverenin tutumunu kınayan bir protesto yürüyüşü yaptılar. Grev, 152. gününde sona erdi.

İşçi olaylarının yoğun geçtiği Anadolu Cam Sanayii'nde, 6 Kasım 1975'te DİSK'e bağlı Hür Cam-İş üyesi 1.200 işçi, işverenin 14 işçiyi sendikal faaliyet nedeniyle işten çıkarması üzerine, direnişe geçti. İşverenin, işçilerin isteklerini kabul etmesi üzerine direniş sona erdi. 23 Aralık'ta da Mersin Belediyesi'nde çalışan Genel-İş üyesi 1.200 işçi, işten çıkarılan arkadaşlarının yeniden işe alınması için direnişe geçti. Kentte temizlik, otobüs, mezbaha, su ve elektrik hizmetleri durdu.

1975'te artan işten çıkarma olaylarına karşı yapılan işçi direnişleri 1976'da da sürdü. 2 Ocak 1976'da, Tarsus-Adana yolu üzerinde Yuvam Kiremit Fabrikası'nda çalışan 60 işçinin 40'ı bir arkadaşlarının haksız yere işten çıkarılmasını protesto etmek amacıyla direnişe geçti. 5 Ocak'ta işçilerin üye oldukları İleri Seramik-İş Sendikası Tarsus Şube Başkanı ve bir yönetim kurulu üyesi ile 5 işçi, işçileri direnişe teşvik ettikleri gerekçesiyle tutuklandılar. 10 Ocak'ta işçiler işvereni protesto etmek için bir yürüyüş yaptılar.

Anadolu Cam Sanayii işçileri, 6 Ocak'ta, Adana Bölge Çalışma Müdürlüğü'nden, işyerinde toplu sözleşme yetkisi verilecek sendikanın refarandumla saptanmasını istediler. 26 Ocak 1976'da Anadolu Cam Sanayii'nde çalışan Hür Cam-İş üyesi 1.200 işçi süresiz yemek boykotuna başladılar. Boykot, Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün yetki uyuşmazlığını yasal süre içinde çözüme kavuşturmamasını ve işverenin sendika seçiminde tarafsızlık kuralını çiğnemesini protesto amacıyla yapıldı.

Mersin Çimento Fabrikası'nda çalışan 600 işçi, 30 Ocak 1976'da, iki arkadaşlarının işlerine gerekçesiz olarak son verilmesi üzerine direnişe geçtiler. Direniş, 3 Şubat'ta işçilerin istediklerinin kabul edilmesi üzerine sona erdi. Aynı ay içinde bir başka işten çıkarma olayı da Tarsus Nebati Yağ Fabrikası'nda oldu. 20 Şubat günü DİSK'e bağlı Gıda-İş Sendikası'na üye 102 işçi fabrikadaki 63 işçinin işten çıkarılmasını protesto etmek amacıyla greve gitti. İşveren de lokavt kararı aldı.

11 Mart 1976'da Mersin'deki soda sanayiinin merkez işyeri ile, Tarsus'taki kalker üretim işyerlerinde çalışan 650 işçi greve başladı. Petro-Kimya-İş üyesi olan işçilerin grevi, 20 Mart'ta anlaşma üzerine sona erdi. Aynı işkolunda bu kez, Türk-İş'e bağlı Petrol-İş Sendikası, Akdeniz Gübre Fabrikası'nda 900 işçinin adına süren toplu sözleşme görüşmelerinden bir sonuç alınamayınca, grev kararı aldı. Grev kararı, 22 Nisan'da işverenle anlaşmaya varılması üzerine kaldırıldı. Petrol-İş Sendikası'nın ATAŞ Rafinerisi'nde uygulama kararı aldığı grev ise, 28 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu'nca 30 gün süreyle ertelendi.

DGM konusunda Türk-İş'in tutumunu kınamak amacıyla, 22 Eylül günü ölüm orucuna başlayan Petrol-İş Mersin Şube Başkanı Münip Tepeci'nin eylemi, sağlık kurullarının müdahalesi ile 30 Eylül'de sona erdirildi. 7 Ekim 1976'da, Genel-İş üyesi işçilerin çalıştığı Mersin Belediyesi'nde, DGM yasa tasarısını protesto direnişine katılan 800 işçinin 5 günlük ücretlerinin kesilmesi kararı alındı.

1977 ve 1978 ise iş güvenliği, düşük ücret zammı gibi nedenlerle yapılan direniş ve grevlerle geçmiştir. 13 Haziran 1977'de Mersin Şahmanlar Demir Döküm Fabrikası'nda çalışan 260 işçi, iş güvenliği bulunmaması nedeniyle, 5 saatlik bir direniş yaptı. Eylül ayında da Çimsa Çimento Fabrikası'nda çalışan 36 işçi, ücretlerin artırılması ve sosyal hakların verilmesi için direnişe geçti. 26 Kasım'da Mersin'de 400 tarım işçisi, ücretleri az bularak direniş yaptı.

12 Haziran 1978'de, çimento fabrikasında, grevdeki 550 işçi işverenin tutumunu kınamak için yürüyüş yaptı. Mersin Taştur Oteli'nde de 60 işçi, sendikalaşmalarının engellenmesi üzerine, 18 Eylül'de direnişe geçti. Aynı gün Petrol-İş Sendikası'nın ATAŞ'ta başlayan grevi, 20 Eylül'de Bakanlar Kurulu'nca iki ay süreyle ertelendi. Aralık ayında, Mersin karayolları ve YSE işyerlerindeki Yol-İş üyesi 1.363 işçi, geçici görevle çalışan işçilerin işlerine son verilmesini protesto etmek için yürüyüş ve oturma grevi yaptı.

1979'un en önemli işçi olayı, soda sanayiindeki grevdir. Temmuz 1978'de toplu-iş sözleşmesi görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine başlayan grev 1979'da da sürdü. İşveren, 17 Mart 1979'da fabrikayı kapatma kararı almıştır.

1980, genellikle grev ertelemeleri ile geçmiştir. 25 Ocak 1980'de, 800 işçinin çalıştığı Akdeniz Gübre Fabrikası'nda Petrol-İş Sendikası'nca alınan grev kararı, Bakanlar Kurulu'nca ertelendi. Petrol-İş'in Danıştay'a başvurması sonucu, erteleme için yürütmeyi durdurma kararı verildi. Bakanlar Kurulu'nca 25 Şubat'ta verilen 2. erteleme kararı için Petrol-İş Sendikası'nın Danıştay'a yaptığı başvuru ise reddedildi. Tarafların anlaşmaya varması üzerine, Akdeniz Gübre Fabrikası'nda 25 Haziran'da toplu sözleşme imzalandı.

23 Mayıs'ta Anadolu Cam Sanayii'nde başlayan grev, 116 gün sürdükten sonra, 14 Eylül 1980'de MGK kararı gereğince durdurulmuştur. 13 Temmuz'da ATAŞ'ta alınan grev kararı da, 12 Eylül sonrası MGK kararı uyarınca uygulamaya konulmamıştır.

DERNEKLER: İçel'de dernekleşme faaliyeti, Türkiye genelinin üzerinde bir

gelişme izlemiştir. 1960'ta Türkiye'de 2.338 kişiye bir dernek düşerken, İçel'de 1.722 kişiye bir dernek düşmekte idi. 1968'e gelindiğinde, bu sayı 814'e inmişti. Aynı yıl Türkiye genelinde 1.088 kişiye bir dernek düşüyordu.

İçel'de ilk dernekleşme spor alanında başlamış, ildeki spor derneği sayısı 1946'da 9, 1968'de 105 olmuştur. 1948'de kültür alanında çalışan 2 dernek varken, 1968'de bu sayı 122'ye çıktı. İlk derneklerin spor alanında kurulmuş olmasına karşın, daha sonraki yıllarda ilde din dernekleri hem etkinlik, hem de sayı bakımından önde gelmektedir. 1968'de İçel'de din derneklerinin ardından kültür dernekleri 2., spor dernekleri ise 3. sıradaydı.

Din derneklerinin ilki, 1952'de açılan Fahri Kuran Kursu'dur. Daha sonra cami yaptırma derneği, imam hatip okullarına yardım derneği biçiminde birçok din derneği faaliyet göstermeye başlamıştır. İçel'de 1960'ta 102, 1968'de 170 din derneği vardı.

İlde, 1965'te 5.062 kişiye bir din derneği düşerken, aynı yıl Türkiye genelinde 7.143 kişiye bir din derneği düşüyordu. 1968'de ise din derneği başına kişi sayısı 3.007'ye inmişti ve bu, aynı yılki Türkiye ortalamasından yine düşüktü.

İçel'de ilk tarım derneği, 1950'de kurulmuştur. 1968'de sayısı 14'e ulaşan tarım dernekleri, bir meslek kuruluşu olan ziraat odaları ile sürekli işbirliği içinde olmuştur. 1980'de ildeki çalışmaları süren, Çiftçiler Birliği ve Bahçeler Derneği de tarımın modernleşmesine ve bahçe ürünlerinin pazarlanmasına katkıları olan kuruluşlardır.

İldeki önemli bir başka dernek türü de esnaf dernekleridir. İçel'deki esnaf dernekleri de Türkiye genelinden daha hızlı gelişmiştir. 1965'te İçel'de 10.084 kişiye bir esnaf derneği düşerken, Türkiye genelinde bu sayı 14.006 idi. 1968'de, ilde esnaf derneği başına kişi sayısı 10.225'ti ve bu sayı Türkiye ortalamasından yine düşüktü. 1964'te yürürlüğe giren 507 sayılı yasa ile İçel'de kurulan esnaf derneklerinin sayısı artmış ve 1972'de 45'e, 1981'de ise 59'a ulaşmıştır. İlde, tüm esnaf derneklerinin bağlı olduğu bir Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Dernekleri Birliği de vardır. Birliğin merkezi Mersin'dedir.

ÖZET

TARIM: İçel'de faal nüfusun yaklaşık % 72'si tarımı kesiminde çalışmakta, il gayrı safi hasılasının da % 28'i tarımdan sağlanmaktadır.

İlin tarıma elverişli alanlarında iki tip tarım yapılır. Bunlar sebze ve meyve üretimi yapılan yoğun tarım alanları ile, pamuk ve buğday yetiştirilen tarla tarımı alanlarıdır. Doğal su kaynakları açısından zengin olan il topraklarında, su kaynaklarının çevresi ile sulamaya açılan alanlarda yoğun tarım yapılmaktadır. Bu alanlar daha çok ilin ovalık kesimlerinde toplanmıştır. Kıyı kesimlerinden yukarılara çıkıldıkça iklim ve toprak yapısı değişmekte, tahıl ve baklagillerle kuraklığa dayanıklı meyve türleri üretimi ve bağcılık egemen olmaktadır.

İçel meyve ve sebzeciliği, ülke düzeyinde önem kazanmıştır. İlde çok çeşitli meyveler yetiştirilmekte ve bunlar Türkiye meyve üretiminde önemli paylar almaktadır. İlde özellikle turunçgil tarımı gelişmiştir. 1980'de Türkiye toplam turunçgil üretiminin % 41,3'ü İçel'den sağlanmaktaydı. Toplam turunçgil ağaçlarının da % 30'u İçel'dedir. İçel'in Türkiye limon üretimindeki payı % 85,8, portakal üretimindeki payı % 25,8, mandalina üretimindeki payı % 28,7, altıntop üretimindeki payı ise % 66,4'tür. Harnup (keçiboynuzu) yetiştiriciliği ve yerfıstığı üretimi de Türkiye ölçeğinde önem kazanmıştır. 1980'de Türkiye keçiboynuzu üretiminin yarısına yakın bir bölümü, yerfıstığı üretiminin de % 40'ı İçel'den sağlanmıştı.

İl sebzeciliğinde turfandacılığın yanı sıra, seracılık da önemli gelişmeler göstermiştir. Seracılıkta İçel, Antalya'dan sonra ikinci il durumundadır. 1980'de ilde üretilen kimi sebzelerin Türkiye içindeki payları kabakta % 7,5, domateste % 10,5 dolmalık biberde % 7, sivri biberde % 13, soğanda % 5, karnabaharda % 18 dolayında olmuştur.

İlin en önemli iki tarla bitkisi buğday ve pamuktur. 1970'lerin sonunda buğday ekim alanları il ekim alanlarının % 51'ini, pamuk alanları ise % 20'sini kaplamaktaydı. Baklagil üretiminde de, özellikle nohutta, Çukurova bölgesinde en hızlı gelişmeyi gösteren il İçel olmuştur.

İlde hemen hemen bütün tarım kollarında teknolojik gelişmeyle birlikte ülke ortalamalarına göre önemli verim artışları sağlanarak pazara yönelik bir üretim düzeyine erişilmiştir.

Topraklarının engebeli oluşu yüzünden ekime ayrılan alanların azlığı yanında, değerli ürünler üretiminin yaygınlığı, ilde, Akdeniz Bölgesi'nde oldukça yaygın olan büyük toprak sahipliğinin gelişmesine olanak vermemiştir. İl tarımına küçük işletmeler egemen olmuş, yetiştirilen ürünlerin yüksek değerde olması küçük toprak sahiplerinin büyük bir bölümünü, kendine yeterli duruma getirmiştir. Buna karşın il Türkiye'deki topraksızlaşma sürecinin dışında kalmamış, 1970'te topraksız çiftçi ailelerinin tüm çiftçi ailelerine oranı % 26'yı bulmuştur.

1950'lerde il tarımında makineleşmenin yaygınlaşması ile ekim alanları, meraların bir bölümünü de içine alarak hayvancılığın gelişmesine zarar vermiştir. Buna karşın sebze ve meyve üretiminin gelişmesi besicili-ğini olumlu yönde etkilemiştir. İlin yüksek kesimlerinde mera hayvancılığı biçiminde olan hayvancılık, ovalık kesimlerde besicilik biçiminde yürütülmektedir.

İçel topraklarının % 55,9'u ormanlarla kaplıdır. Zengin orman varlığı, ilde fazla sayıda olan keçilerin zararlarından kurtulamamış, bir yandan da insanların yol açtığı zararlara uğramıştır.

SANAYİ: İçel, Türkiye'nin imalat sanayii en gelişmiş illerinden biridir. XX. yy'ın başlarında tarıma dayalı bir sanayinin kurulmaya başlandığı ilde, Cumhuriyet'in ilk yılarında oldukça hızlı bir gelişme gerçekleşmiştir. 1960'larda Mersin Limanı'nın ve Anadolu'yu Çukurova'ya bağlayan modern yolların yapılmasıyla canlılık kazanan İçel ekonomisi, bu yıllarda sağlanan sermaye birikimiyle de sanayileşmek için hazırlıklı bir duruma geldi. İlde, il dışı sermayenin yaptığı ilk yatırım olan ATAŞ'ın 1960'larda açılması, ilin geleneksel imalat sanayiinin yapısını değiştirdi.

1960'lara değin il imalat sanayiinde yaratılan katma değerde ilk sırayı alan dokumacılık, ATAŞ'la birlikte ikinci sıraya indi. 1970'lerde yapılan yeni yatırımlarla il imalat sanayii büyük bir çeşitlilik kazandı. Bu dönemde, işletmeye açılan fabrikaların hemen hepsi, gübre, cam, soda, çimento fabrikalarında olduğu gibi, büyük ölçekli işyerleriydi.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: İçel İli, Akdeniz Bölgesi'nde, Çukurova alt bölgesinin batısında yer almaktadır. Güneyde Akdeniz, doğuda Adana, kuzeyde Niğde ve Konya, batıda Antalya illeri ile çevrilidir.

Adana ve Hatay illeri ile birlikte Çukurova alt bölgesini oluşturan İçel İli, 15.853 km2 alanı ile ülke alanının % 2'sini oluşturur. Adana'dan sonra bölgenin ikinci önemli ilidir.

İl toprakları, genellikle dağlıktır. Dağlar ve platolardan oluşan alanlar, il topraklarının % 88'ini kaplar. Ovalar, kıyı ile dağlar arasında en geniş yerinde 15 km, ortalama olarak da 5 km genişliğinde dar bir şerit biçiminde uzanır, ilin doğusunda ise Çukurova yer alır.

İlde, genellikle 1.000 m'nin üzerinde yerleşmelere rastlanmaz. Eğimi % 0-10 arasında değişen yerleşmeye elverişli alanlar, il topraklarının % 31'ini, eğimi % 10-20 arasında olan alanlar % 30'unu oluşturur. Genellikle % 20 eğim ile sınırlanabilecek tarım, sanayi ve sürekli yerleşmeye elverişli alan tanımı dışında kalan alanların oranı % 39'dur.

İlin kıyı ovaları dışındaki tarıma elverişli düzlükleri Anamur, Aydıncık (Gilindire) ve Ovacık yörelerinde ovaların gerisinde 200 m yükseltiye dek ve Silifke-Mersin arasında 20-250 m yükseltileri arasında yer alan eşik alanları, sürekli ve dar bir kuşak oluşturur.

Nüfus, Tarsus'tan Silifke'ye dek süren Çukurova, kıyı şeridi boyunca sıralanan Ovacık ve Aydıncık ovaları ile Göksu ve Tarsus çaylarının dağlar arasında açtığı vadilerde toplanmıştır.

Ovalık alanlarda nüfus, kentsel yerleşmelerde yoğunlaşmıştır. Ovalık alanlarda yaşayan nüfusun 3/4'ünden fazlası Mersin ve Tarsus kentlerinde toplanmıştır. Geriye kalan nüfusun önemli bir bölümü de Anamur, Silifke ve Erdemli ilçe merkezlerinde yaşamaktadır.

İlin kentleşme oranı 1980'de idari bölünme ölçütüne göre % 50,3 olup, ülke ortalamasının (% 44,3) üstündeydi.

1950'lerin ikinci yarısından başlayarak Mersin ve Tarsus'ta büyük kamu sanayi yatırımları, 1960 sonlarında başlayarak özel sanayi yatırımları toplanmaya başlamıştır. Ayrıca, ulaşım olanakları ve limanın gelişmesi, ovalardaki kentlerin art bölgelerinde tarımın modernleşmesi, sulama olanaklarının gelişmesi ve turfanda sebzeciliğe geçiş gibi nedenlerle, ilde kentsel nüfus hızla artmıştır.

Gülnar dışındaki ilçelerin hemen hemen

tümünde kentsel alana göç vardır. Merkez İlçe, kentsel nüfus oranı (% 71,3) en yüksek olan ilçedir. Onu Tarsus (% 55,1), Anamur (% 32,2), Silifke (% 28,5), Mut (% 28,0) ve Erdemli (% 26,8) ilçeleri izlemektedir.

EĞİTİM: Tarım, sanayi ve ticaret alanlarında hızla gelişen İçel İli, eğitim bakımından da görece ileri bir konumda bulunmaktadır. Köy yerleşmelerinin 1/4'ü dağlık yörelerde olduğu halde, 1981'de İçel'de okulsuz köy kalmamıştı. Okuryazarlık oranı % 70 dolayındaydı. 1975'te ildeki 100 okuryazardan 69'u bir okulu bitirmişti. Okuryazarlar arasında ortaokulları bitirenlerin payı % 10 dolayındaydı. İlkokul çağındaki nüfusun hemen tümü 1967-1968 öğretim yılında okullaşmış bulunmaktaydı.

İçel'in nüfusunun kır-köy ayırımına koşut olarak tüm ilkokulları kırsal ve kentsel yörelerce yarı yarıya paylaşılmıştır. Öğretmen sayısı 1980'de 4.500'e ulaşmıştı.

İçel'de 1981'de 33'ü kırsal yörelerde olmak üzere, 58 ortaokul vardı. Öğrenci sayısı 1980'de 25.000'i aşmıştı. Ortaokul öğretmenlerinin sayısı 1955-1980 arasında 5 katlık bir artış göstermişti.

İçel'de, 1945-1946 öğretim yılına değin lise yoktu. 1980'de 14 resmi lise, 2 özel Türk koleji, 1 özel Amerikan lisesi vardı. Öğrenci sayıları aynı yıl 11.000'i geçmekteydi. Liselerde özellikle kız öğrenci sayısı yüksek bir hızla artmıştı. Lise öğretmenleri 1955'te 51 iken, 1980'de 895'e yükselmişti.

İlde, 1979-1980 öğretim yılında 10'u ortaokul düzeyinde olmak üzere 29 mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu vardı. Bu tür okullarda okuyan öğrenciler, tüm ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilerin % 30'unu geçmekteydi. Bu dalda en çok öğrencisi olan okullar ticaret liseleriydi.

İçel, üniversiteye girişler bakımından Akdeniz Bölgesi'nde 1965'te 1., 1976'da 4.' ydü. İlde bulunan yükseköğretim kurumları, Mersin Meslek Yüksekokulu, Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Tarsus Yabancı Diller Yüksekokulu, Erdemli Deniz Bilimleri Enstitüsü'dür.

İçel tarımında önemli bir yer tutan turunçgiller yetiştiriciliği ve seracılık alanlarındaki bilgilerin çiftçilere aktarılmasıyla ilgili yaygın eğitim faaliyetleri önem kazanmaktadır. Öte yandan, ticaret bilgileri veren yaygın eğitim kurslarına ilgi yüksektir.

SAĞLIK: İçel'in en önemli sağlık sorunları bulaşıcı hastalıklar, özellikle de sıtma, trahom, zatürree ve mide-bağırsak hastalıkları, ana-çocuk sağlığı ile ilgili sorunlar ve olumsuz çevre koşullarıdır. İçel'deki, ilk üç ölüm nedeni sırasıyla, tüm kalp hastalıkları, doğumla ilgili sağlık sorunları ve zatürreedir.

Ölümlerin yaş gruplarına dağılımı Türkiye geneline benzer. İçel'de 0-4 yaş orantılı ölüm oranı % 34, 55 yaş üzeri ölüm oranı % 44'tür. İlde yeterli su kaynakları olmasına karşın, sağlıklı su kaynağı olan konutların oranı azdır. İl ve ilçe merkezlerinde konutların, % 57'si şehir suyundan yararlanamamaktadır. Kanalizasyon, yalnızca Merkez İlçe ve Tarsus'un bazı mahallelerinde vardır.

İçel'de böcek öldürücü ilaçların gelişigüzel kullanımı sık sık zehirlenmelere neden olmaktadır. Çevre sağlığını tehdit eden öbür etkenler ise, Merkez İlçe ve Tarsus'ta hava kirliliğine yol açan sanayi tesisleridir.

İçel, sosyalizasyon kapsamında değildir. Koruyucu sağlık hizmetleri İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı başkanlıklarla sunulur. Bunlar, sıtma savaş, trahom savaş, ana-çocuk sağlığı başkanlıkları, verem savaş dispanserleri ve Mersin Sahil Sağlık Merkezi'dir.

İçel tedavi edici sağlık hizmetleri bakımından Türkiye genelinden geri durumdadır. 1980'de ilde, toplam 931 yatağı olan 12 hastane ve 169 hekim vardı. Aynı yıl İçel'de toplam 440.000 kadar poliklinik muayenehanesi yapılmış, 32.000 dolayında hasta yatırılarak tedavi edilmiştir. Hastaların hastanede kalış süresi ortalama 4 gün, yatak işgal oranı % 44'tür. İçel'de 1980'de hekim başına yaklaşık 5.000, yatak başına ise 900 kadar hasta düşmekteydi.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: İçel'de faal nüfusun 3/4'üne yakın kısmı tarım kesiminde çalıştığından, sosyal güvenlik uygulamalarından yararlananlar sınırlı sayıdadır.

İçel, sigortalı işçi sayısı artışı bakımından 1960 sonrasında hızlı bir gelişme göstermiş ve 1980'de sigortalı işçi sayısı bakımından 10. sırada yer almıştır. 1960 ve özellikle 1970'lerde büyük sanayi kuruluşlarının faaliyete geçtiği İçel'de, imalat kesiminde en fazla işçi istihdam eden işkolları tekstil, cam, çimento ve petro-kimya dallarıdır.

İçel'de az sayıdaki, liman, karayolları gibi kamu kesimi işyerlerinde, özel kesime göre daha fazla işçi çalışmaktadır.

İçel'deki iş kazalarının çoğu inşaat ve cam işkolunda olmaktadır.

İçel'de İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesi'ne başvuranların 1980'lere doğru arttığı, buna karşın işe yerleştirmelerin ekonomik durgunluk nedeniyle azaldığı gözlenmiştir.

İçel İli'nde, meslek kuruluşuna kayıtlı olanların % 65'i Bağ-Kur üyesidir. Bu oran, Türkiye ortalamasının (% 59) üstündedir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: İçel'de ticaret alanındaki mesleki örgütlenmenin oldukça uzun bir geçmişi vardır. İldeki 5 ticaret odasından 3'ü Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur.

İçel'de Mersin, Tarsus, Silifke, Erdemli ve Anamur'da birer sanayi ve ticaret odası, Mersin'de de bir ticaret borsası vardır.

İçel'de, köy kalkınma ve yapı kooperatifleri de çok sayıdadır. Tarım satış kooperatiflerinin de belirli bir etkinliği vardır.

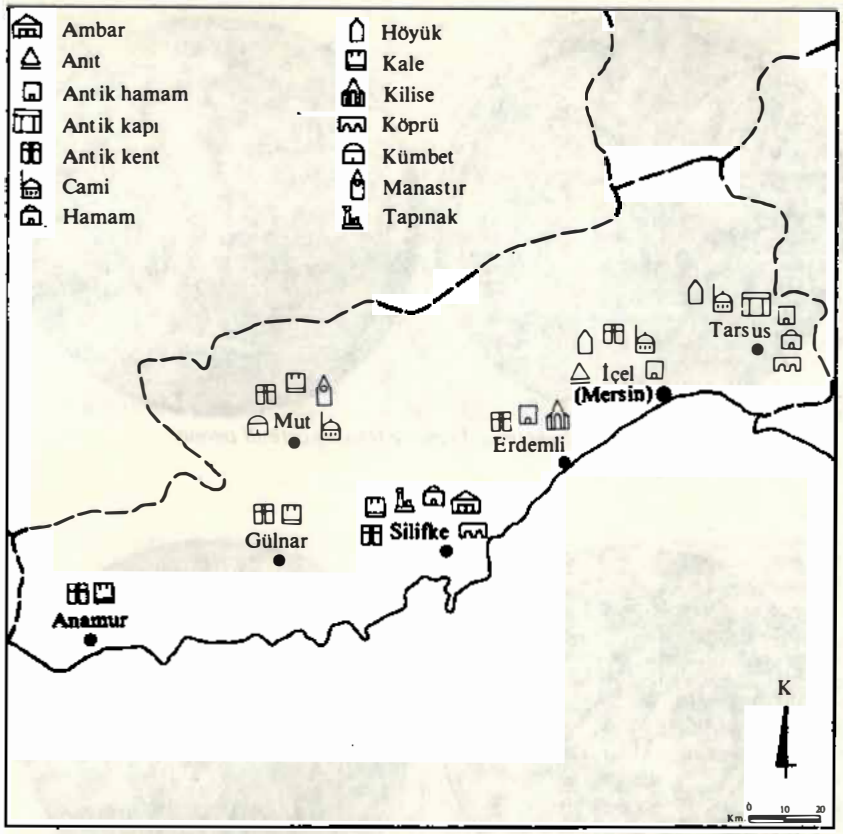
İçel'de sendikalaşma eğilimi çok güçlü olmamakla birlikte, imalat kesimindeki, hızlı gelişme sonucu sendika ve sendikalı işçi sayısında artış vardır.

İçel'de toplu sözleşme süreci özellikle kamu kesimindeki büyük işletmelerin açılmasıyla hızlanmıştır. Bununla birlikte ilde küçük ölçekli işyerleri ile sendikal örgütlenmenin güç olduğu inşaat sektörü işyerlerinin yaygın olması nedeniyle, İçel'de toplu sözleşmeden yararlanma oranı sigortalı işçi sayısına göre oldukça düşüktür.

İçel'deki işçi hareketleri 1970'lerden sonra yaygınlık kazanmıştır. Başlangıçta gıda ve tekstil işkollarında başlayan işçi hareketleri, daha sonra cam, çimento ve petro-kimya işkollarında yoğunlaşmıştır.

İçel'de dernekleşme faaliyeti de Türkiye genelinin üzerinde bir gelişme göstermiştir.

İçel'de nitel ve nicel açıdan dernekler arasında en gelişmiş olanlar esnaf dernekleridir.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL TOPLUMSAL EVRİMİ

İçel, değişik uygarlıkların yaşandığı, etkileştiği Kilikya bölgesinde yer alır. Mersin Yümüktepe ve Tarsus Gözlükule'de saptanan yerel kültür, yazılı tarih öncesinde Orta ve Batı Anadolu, Mezopotamya kültürleriyle ilişkidedir. Tarihsel dönemlerde Hitit, Asur, İran, Yunan, Roma, Bizans, Arap kültürleri yöre kültürünün biçimlenmesinde etkili olmuştur. Yöre kültürünün günümüzdeki özellikleri Türk egemenliğiyle ortaya çıkmaya başlamıştır.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Mersin Yümüktepe (Soğuksutepe) ve Tarsus Gözlükule'de yapılan kazılar, İçel yerleşme tarihinin Neolitik Dönem'le başladığını göstermektedir. Buluntular yörede Neolitik Dönem köy kültürünün varlığını ortaya çıkarmıştır. Suriye Ovası'yla ortak özellikler gösteren bu kültür, genel olarak "Suriye-Kilikya Neolitiği" adıyla anılır. Bu dönemde ekonomik yaşamı, çiftçiliğin ve hayvancılığın oluşturduğu göstermektedir. Buluntular arasındaki taş ağırşaklar, ilkel dokuma tekniklerine işaret etmektedir. Yümüktepe'nin XXIII. ve XX. katmanlarında saptanan İlk Kalkolitik Dönem kültüründe yerli öğeler ağırlıktadır. Bu kültür, Konya Ovası ve Mezopotamya'nın Hassuna ve Ninova kültürleriyle de ilişkilidir. Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen katmanlarda bulunan Tell Halaf çanak-çömlekleri, Kilikya bölgesinin Mezopotamya ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Yümüktepe'nin XVI. katmanında, önceki köy tipi yerleşmelerin yerini Anadolu'da bilinen en eski hisar düzeninin aldığı görülür. Bu düzen güçlü bir dış duvar ve bu duvarın iç yüzüne bitişik bir dizi odayı kapsamaktadır. XVI. katmanda Ubeyd çanak-çömleklerine rastlanır. Son Kalkolitik Dönem'e geçişin izlendiği bu katmanı Garstang, "Kalkolitik doruk" adıyla nitelemektedir. Yümüktepe Son Kalkolitik Dönem kültürünü yansıtan XV-XII B katmanlarında Ubeyd çanak-çömlekleri yanında işleyimi değişik Uruk örneklerine de rastlanmaktadır.

Yümüktepe'nin İlk Tunç Çağ çanak-çömlekleri, yörenin Orta ve Batı Anadolu'yla ilişkisini göstermektedir. İlk Tunç Çağ'da Tarsus Gözlükule'de, Yümüktepe'deki hisar düzeninin geliştirildiği görülür. Konutlar, hisar duvarından bir sokakla ayrılmıştır.

Hititler Dönemi'nde, İçel İli sınırları içinde kalan topraklar, Kizuvatna Krallığı yönetimindeydi. Kizuvatna Krallığı, Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde zaman zaman Hitit egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Bu dönemde, Yümüktepe'de, Boğazköy hisar yönteminin uygulandığı görülmektedir. Tarsus Gözlükule'de ortaya çıkarılan büyük bir yapı da, Kültepe Sarayı özellikleri görülmektedir.

İÖ 1200'lerde, Hitit İmparatorluğu'na son veren Ege Göç Kavimleri Kilikya'dan Filistin'e değin tüm kentleri yıkmıştır. Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'nde, İçel yöresinin, kent devletlerinden oluşan Kue Krallığı'nın egemenlik alanına girdiği sanılmaktadır. Bu kentler, İÖ 700'lerde birer Asur vilayeti durumuna gelmiştir.

İÖ IX. yy'ın sonlarına değin Fenikeliler, Kilikya kıyılarına ilgi göstermişlerdir. Anemurium (Eski Anamur) bir Fenike kolonisi olarak kurulmuştur.

İÖ VII.yy'dan başlayarak, Yunanlılar Anadolu'nun Ege ve Akdeniz kıyılarında koloniler oluşturmuştur. Ancak Yunanlılar, Asurlular'ın elindeki ovalık Kilikya'da tutunamamışlardır. Asur egemenliğinin yıkılışından sonra Kilikya'da Kelenteris, Holmi, Soli gibi Yunan kolonilerinin oluştuğu görülmektedir.

İÖ VI.yy'da Persler, hemen hemen tüm Anadolu'ya egemen oldular. Kilikya, Pers egemenliğini tanıyan Tarsos Kent Prensliği yönetimindeydi. Persler, egemenlik alanlarında kültürlerini zorla benimsetmek yoluna gitmemiş, siyasal ve mali örgütlenmeyle yetinmişlerdir. İÖ V. ve IV.yy Tarsos sikkelerinde Kilikya Kralı, Pers giysileriyle görülmektedir. Batı Anadolu Satrabı Genç Kiros; Pers Kralı Artakserkses II'ye karşı ayaklandığında, Kiros'un ordusunda görev alan Ksenephon, yapıtı, **Anabasis**'de Tarsos'tan söz etmektedir. Ortasında Kydnos'un (Tarsus Çayı) geçtiğini, kentin kalabalık, zengin ve bayındır olduğunu, burada Syennesis'in sarayı bulunduğunu yazmaktadır. Olayın ardından Persler, ayaklanmayı desteklediği gerekçesiyle Tarsos Prensliği'ne son verdiler. Kilikya, satraplık durumuna getirildi. Bundan sonra Tarsos sikkelerinde Pers satraplarının adları görülmektedir.

İskender istilasıyla, Yunan kültürünün Akdeniz Bölgesi ve Ön Asya'da yerel kültürle karışıp kaynaştığı görülür. Bu olgu, yörede de gözlenmektedir. İskender İmparatorluğu parçalanınca Kilikya, Selökidler'in egemenlik bölgesinde kaldı. Selevkos Nikator, bugünkü Silifke'nin yerinde Selevkeia Kenti'ni kurdu. İÖ VII.yy'da Yunanlılar'ca kurulan Holmi Kolonisi halkını buraya yerleştirdi. Olba (Ura), Diokasereia (Uzuncaburç), Laranda (Karaman), İkonion (Konya) yoluyla Orta Anadolu'ya bağlanan Selevkeia kısa zamanda gelişti. Büyük yapılar, anıtlarla donatıldı. Kent, Roma, Bizans dönemlerinde de yerleşmelere konu olduğu için Helenistik Dönem yapıtlarının bir bölümü, yapı gereci olarak kullanılmış ya da biçim değiştirmiştir. Helenistik Dönem kentinin bir bölümünün, kalenin doğusundaki sırtta bulunduğu sanılmaktadır. Venedik Elçisi J. Barbaro, XV.yy'ın sonlarında Silifke'yi betimlerken, surların içinde Selökidler'in şatosu bulunduğundan söz etmektedir. Helenistik Dönem yapıtlarından Olba'daki Zeus Tapınağı kalıntıları, günümüze değin gelmiştir. Bu tapınak, Korint düzenindedir. Anadolu'nun eski tanrılarından Tarku'nun adı bu dönemde Teukros biçi-

minde Yunanlaşmıştır. Olba'da egemen olan rahip-krallar, bu adı taşımaktaydı. Olba'ya bağlı olarak gelişen Kanytelleis'de (Kanlıdivane) Helenistik Dönem taş işçiliğinin görüldüğü bir kule bulunmaktadır. Batı köşesindeki yazıttan kulenin rahip-krallardan Olbalı Tarkyoris oğlu Teukros'ca, Tanrı Zeus Olbios adına yaptırılmış olduğu öğrenilmektedir. Kule İÖ III.yy sonlarına tarihlenmektedir. Yazıtın başında, Olba'nın simgesi triskelis (üç yapraklı çarkıfelek) motifi vardır. Selökidler bir dönem Tarsos adını Antiokheia'ya dönüştürmüştür. Tarsos adı, Antiokhos Filopator IX (İÖ 113-95) döneminde yeniden kullanılmaya başlar. İÖ I. yy ortalarındaki sikkelerde Tarsos adı yazılıdır. Bu sikkelerde yerel Kilikya tanrılarından Sandon betimlerine rastlanması, yerel kültlerin önemini koruduğunu göstermektedir. Kentlerde yaşayan halkın kozmopolit yapısı, Helenistik Dönem'de yoğunlaşarak sürmüştür. Özellikle Yahudiler, Yunanca konuşan, Yunan adları alan bir azınlık durumundaydı.

Helenizm'in kültürel etkisi Roma Dönemi'nde de sürmüştür. Tapınak mimarisinde bu dönemin etkisi daha belirgindir. Elaiussa ve Selevkeia tapınaklarında Helenistik Dönem'e özgü peripteros plan tipi uygulanmıştır. Diokaisareia'daki Tyche tapınağı Roma özellikleri gösteren dikdörtgen planlı yapılar bölümüne girmektedir. Bu plandaki yapılarda ön yüzler önem kazanmış, yan yüzler önemini yitirmiştir.

Strabon'un Tarsus'ta sözünü ettiği kişi ve yapıt adlarının Yunanca oluşu, Yunan kültürünün Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki etkisini göstermektedir.

Pompeipolis ve Claudiopolis (Mut) Romalılar'ın kurduğu kentlerdir. Pax Romana adıyla anılan, Kilikya'da yaklaşık iki yüzyıl süren barış döneminde hızlı bir bayındırlaşma görüldü. Anemurium, Diokaisareia, Olba, Tarsos, Selevkeia, Elaiussa, Pompeopolis, Korykos büyüyüp zenginleşti. Köprüler, su kemerleri, tiyatrolar, hamamlar, sütunlu caddeler, stadiumlar, sivil yapılar, bu dönemdendir *(Bak. Tarihsel Yapıtlar)*. Roma yaşama biçiminin kimi öğeleri yöre yaşamına girdi. Halk için büyük boyutlarda gerçekleştirilen thermae (hamam) Roma ürünüdür. Stadiumlar, gladyatör oyunlarının yörede de yapıldığını göstermektedir.

Bu dönemde halk, vatandaşlık hakkı olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayrılmıştı. Tarsos'ta vatandaşlık, 500 denarii ödenerek satın alınabiliyordu.

Hıristiyanlık'ın yaygınlaşması, yaşamın her alanını etkileyen köklü bir dönüşüme yol açtı. St. Paulus'un doğum yeri olması nedeniyle Tarsus, Hıristiyanlık'ın önemli kentlerinden biri oldu. Silifke'ye 1,5 km uzaklıktaki Meryemlik, ziyaret yerlerindendi. St. Paulus'un öğrencilerinden Aya Thekla'nın İkonion (Konya) ve Pisidya Antiokheiası'nda (Yalvaç) sürdürdüğü Hıristiyanlık'ı yayma çabaları, Silifke'de sona ermişti. Haghia Thekla V. yy Hıristiyanlık dünyasının saygın kişisidir. Bu azize, Silifke'nin eski kent tanrıçası Athena'nın yerini almıştır. V. yy'da, azizenin sığındığı yeraltı mağarası üstüne yapılan Tekla Bazilikası ve eklentileri, Hıristiyanlık'ın kutsal yerlerinden biri olmuştur. Tekla Bazilikası plan bakımından Suriye kilise-

Korykos'da bulunmuş Tyche ve Hermes betimli paralar

Tarsus'ta bulunmuş Tyche ve Kydnos betimli paralar

leriyle benzeşmektedir. Bazilikanın yaklaşık 150 m kuzeyindeki Kubbeli Kilise, orta sofanın doğu bölümü üstündeki kubbesiyle dikkat çekmektedir. "Bazilikaların kubbe ile birleştirildiğini gösteren bu kilise, sonraki dönemlerde kubbeyi orta sofanın tam merkezine koyan ve öbür bölümleri bu merkeze göre düzenleyen ve en yüksek noktasına İstanbul'daki Ayasofya'da ulaşan gelişmenin ilk aşamasını oluşturduğu için büyük bir öneme sahip bulunmaktadır" *(Mansel, s.14-15)*.

Yöre Hıristiyanlık Dönemi dinsel merkezlerden biri de Alahan (Alacahan) Manastırı yapılar topluluğudur. Kayalara oyulmuş keşiş hücreleri buranın başlangıçta bir inziva merkezi olduğunu göstermektedir. Mağaraların yakınında süslemeleri ilginç büyük bir bazilika vardır. Kapı süslemesindeki kabartmalarda Cebrail ve Mikail oldukları kabul edilen iki meleğin bir takım simgesel yaratıkları ezdiği görülür. Meleklerden birinin ayağı dibinde bir adam, bir sığır, bir boğa; öbürünün ayakları dibinde çıplak göğüslü, Frigya başlıklı iki kadın vardır. Bunların, Anadolu'nun çok tanrılı inançlarındaki kimi kutsal varlıkların simgesi olabileceği öne sürülmektedir. Ayrıca kornişte akantus, asma dalı kıvrımları, üzümler ve balıklardan oluşan çok zengin bir süsleme görülmektedir. "Burada, Roma İmparatorluk devrinin gittikçe zenginleşen ve antik süsleme sanatına adeta Barok bir karakter veren ağır motifleri canlı olarak mevcuttur. Diğer yandan bu İlk Çağ motifleri, Hıristiyan unsurları ile birleştirilerek burada mahalli bir üslupta ifadesini bulmuştur. Mimari süsleme tarihi bakımından Alacahan, Ortaçağ başlarında Anadolu'da hâkim olan akımı gösteren çok değerli bir örnektir " *(Eyice, 1978, s. 11-12)*.

VII.yy'dan başlayarak Müslüman Araplar, zaman zaman İçel yöresine dek ilerlediler. Yöre sık sık Araplar'la Bizans arasında el değiştirdi. Abbasi halifelerinden Harun Reşid döneminde buralara, aralarında Türkmen aşiretlerinin de bulunduğu Müslümanlar yerleştirildi. Tarsus onarıldı bir de cami yaptırıldı. X.yy'da yeniden Bizans egemenliği başlayınca Müslüman halkın önemli bölümü Suriye'ye göç etmek zorunda kaldı.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türkler XI. yy'ın sonlarında yöreye yerleşmeye başlamıştır. Süleymanşah, 1084'te buraları ele geçirdi. Süleymanşah'ın Şii Trablus'tan Tarsus'a kadı istemesi, Türkmenler arasında Şiilik'in etkili olduğunu göstermektedir. Kentlerdeki Türk egemenliği, asker birliği yerleştirmeyle sınırlı kalır. Haçlı tarihçilere göre Tarsus halkı, Rum ve Ermeniler'den oluşmaktaydı. Askeri gücü ellerinde tutan silahlı Türkler, kale ve kulelerde görevliydiler. Silah taşımaları

2508

2509

2508 - 2509 - Ayatekla, Silifke
2510 - Antik Kaya Mezarları

2510

2511

2512

2511 - 2513 - Uzuncaburç

2513

yasaklanan Hıristiyanlar, ticaret ve tarımla uğraşıyordu.

Haçlı seferlerinden sonra Kilikya bir Ermeni krallığının egemenliğine girdi. Ancak, yörede Türkmen yerleşmesi sürdü. "Türkmenler, Memluk ile işbirliği halinde Ermeniye topraklarında genişler, giderek yurt tutarlar. 1343-1344 Üçok akını Silifke' ye dek uzanır ve buralarda yurt tutmayı amaçlar. Kente ve kalelere dokunmayan Türkmenler, Çukurova'nın yayla ve ovalarında çoğalırlar" *(Avcıoğlu, s. 2169).*

Memluklüler Kilikya'daki Ermeni kentlerini ele geçirince Karamanoğulları ile Ramazanoğulları'nın yöredeki etkileri arttı.

Osmanlı egemenliğinde İçel yöresi, XVI. yy'daki ayaklanmalar dışında görece, kararlı, dengeli bir dönem yaşadı. Tarsus ve Silifke bu dönemde de önemli kentlerdi.

XX.YY'A GİRERKEN: XIX.yy'da yöre, nüfus açısından bir topluluklar mozayiği görünümündeydi. Ensaniye kökenli Fellahlar'la, Lazkiye kökenli Araplar genellikle tarımla uğraşıyordu. Müslüman olmakla birlikte, yerli halkla pek kaynaşamamışlardı. İçel Sancağı'nda yoğunlaşan Yörükler, genellikle çadırlarda yaşıyordu. Başlıca uğraş alanları hayvancılıktı. Ayrıca bakır işçiliği, demir işlemeciliği ve hasırcılık da yapıyorlardı. Çoğunlukla ağaç işleriyle uğraştıkları için "Tahtacı" adı verilen topluluklar, yaşama biçimleri ve dinsel inançlarıyla ayırt ediliyorlardı. Yörede ayrıca Türkmen aşiretleri de vardı. 1870'lerde göç eden Çerkezler, belirlenen yerlere yerleştirilmişti. Tanzimat Fermanı'nın (1839)

Roma Dönemi'nde İçel

"Tauros'un (Toros) dışında kalan Kilikia'ya gelince: Onun bir parçası Trakheia (Taşlık) ve diğeri Pedias (Ovalık) olarak adlandırılır. Trakheia'yı soracak olursanız, kıyısı dardır ve düzlük toprağı yoktur, veya ancak tek tük vardır; ayrıca Tauros'un eteğinde uzanan İsauria bölgesinde ve Homonadeas'tan Pisidia'ya kadar giden kuzey tarafında fakir bir geçim sağlar; ve aynı ülke Trakheiotis olarak da adlandırılır ve orada oturanlara da Trakheiotlar denir. Fakat Kilikia Pedias, Soli (Viranşehir) ve Tarsos' (Tarsus) tan İssos'a ve keza Tauros'un Kappadokialılar' ın yerleşmiş olduğu kuzey kısımlarına kadar uzanır. Bu ülke çoğunlukla ovalardan meydana gelmiş ve verimli topraklardır.

...

Sonra bir burun olan Anemurion'a (Anamur) gelinir. Anemurion'dan sonra ilk kent olan Nagidos'a; sonra bir demir atma yeri bulunan Arsinoe'ye, sonra Melenia olarak adlandırılan bir yere ve limanı bulunan bir kent olan Kelenderis'e (Gilindere) gelinir.

...

Bundan sonra şimdiki Seleukeialılar'ın önceden yaşadığı yer olan Holmi'ye gelinir; fakat bunlar Kalykadnos üzerindeki Seleukeia (Silifke) kurulunca oraya göç ettiler; Sarpedon olarak adlandırılan burnu meydana getiren kıyıyı dolaşınca Kalykadnos'un döküldüğü yere gelinir. Kalykadnos'un yanında aynı şekilde bir burun olan Zephyrion (Mersin) vardır. Nehir, denizden içerde, kalabalık ve durumu Kilikia ve Pamphylia'nın örf ve adetlerinden çok ayrı bir kent olan Seleukeia'ya bir gezi sağlar. Burada benim zamanımda, filozofların Peripatetik mezhebinin önemli kişilerinden Athenaios ile Ksenarkhos doğmuşlardı.

...

Kalykadnos'tan sonra içine oyulan basamaklarla Seleukeia'ya gidilir ve Poikile olarak adlandırılan kayaya; sonra öncekiyle aynı adı taşıyan bir burun olan Anemurion'a ve bir ada olan Krambusa'ya ve bir burun olan Korykos'a gelinir. Bunun yukarısında yirmi stadia uzaklıkta içinde en iyi safranın yetiştiği Korykos mağarası vardır.

...

Korykos'tan sonra karaya yakın bir ada olan Elaeussa'ya (Ayaş) gelinir. Vaktiyle Amyntas'ın ve daha önceleri Kleopetra'nın da yaptığı gibi Seleukeia dışında bütün Kilikia Trakheia'yı devir aldığında Arkhelaios kralı ikametgâh olarak buraya yerleşti. Çoktan beri bölge doğal olarak, kara ve deniz bakımından korsanlığa çok uygundu. Bu karada dağların yüksek oluşu ve üzerlerinde geniş yaylalara ve meralara sahip olan kabilelerin oturuşu; denizde ise sadece iyi bir donatım yani yalnızca gemi yapımında kullanılan kerestesinden değil fakat aynı zamanda limanların, kalelerin ve gizli yerlerin oluşundandır.

...

Lamos'tan sonra, önemli bir kent olan Soli'ye gelinir. Burası İssos'u da içeren diğer Kilikia'nın başlangıcıdır. Soli Akhaialılar ve Lindos'tan gelen Rodoslular tarafından kurulmuştur. Kentin nüfusu azaldığından Büyük Pompeius korsanlardan geriye kalanlardan en önemli ve bağışlanmaya lâyık olanlarını buraya yerleştirdi ve kentin adını Pompeipolis olarak değiştirdi. Soli'nin ünlü yerlileri arasında babası Tarsos'tan göç etmiş olan stoik filozof Khyrsippos, güldürü ozanı Philemon ve nazım tarzında yazılmış olan **Phainomena** adlı yapıtın yazarı Aratos vardır.

...

Kyinda ve Soli'nin yukarısında dağlık ülkede içinde Teukros oğlu Aias'ın kurduğu Zeus tapınağı bulunan Olba kenti vardır. Bu tapınağın başrahibi Kilikia Trakheia'nın hükümdarı oldu ve sonra ülke sayısız tiranlar tarafından ele geçirildi ve korsanlar örgütlendirildi. Bunların yok edilmesinden sonra bu ülkeye Teukros'un ülkesi ve rahiplerinin çoğuna da Teukros veya Aias adı verildi.

...

Tarsos'a gelince o , bir ovada uzanır. Io'yu araştırmak üzere Triptomelos'la birlikte dolaşan Argoslular tarafından kurulmuştu. Kent, Kydnos nehri tarafından ortasından ikiye bölünmüştür ve nehir gençler 'gymnasion'unu yalayarak akar. Nehrin kaynağı çok uzakta değildir ve akıntısı dar ve derin bir dereden geçer ve hemen kentin içine boşalır. Akıntı hem soğuk hem de hızlıdır; bu nedenle eğer sularının içine girilirse damar şişmesinden, sinirlerinin gerilmesinden sıkıntı çeken insanlara da davarlara da yararlıdır.

Tarsos halkı kendini büyük bir şevkle sadece felsefeye değil aynı zamanda genellikle bütün öğretim dallarına adamıştır. Kent bu konuda Athena'yı (Atina) ve Aleksandria'yı (İskenderiye) veya filozofların dersleri ve okullarıyla anılan herhangi bir yeri geçmiştir. Fakat burası diğer kentlerden o kadar farklıdır ki öğrenmeye düşkün olanların tümü yerlilerdir, yabancılar burada misafir kalmak eğiliminde değillerdir. Yerliler de burada kalmaz, onlar öğrenimlerini dışarda tamamlarlar ve onu tamamladıktan sonra da dışarıda yaşamaktan hoşlanırlar, pek azı anavatana döner. Tarsos kenti her tür retorik okullarına sahipti. Genellikle gelişen ve kudretli bir halka sahip olan ana kent ününü korudu.

Aşağıdaki kimseler doğuştan Tarsoslu' dur: Stoiklerden Antipatros, Arkhedemos ve Nestor ve keza iki Athenodoros ki bunlardan biri Kordylion olarak anılır ve Marcus Cato ile yaşamış ve vatanında ölmüştür. Kananites olarak anılan diğeri Sandon'un oğludur ve Caesar'ın hocası olup, çok onurlandırılmıştır. Yaşlanmış olarak vatanına döndüğünde, yaltaklanarak halkın hoşgörüsünü kazanmış ve benzerleri arasında kötü bir şair ve vatandaş olan Boethos tarafından fena bir şekilde yönetilen mevcut hükümeti dağıtmıştır.

Tarsoslu diğer filozoflar arasında iyi olarak sözünü edebileceğim ve adını verebileceğim kentten kente dolaşarak yetenekli bir şekilde okullar yöneten filozoflardan olan Plutiades ve Diogenes vardır. Diogenes, esinlenerek veya bir konu verildiğinde çoğunlukla trajik şiir de yazmıştır. Yapıtları hâlâ yaşayan gramerciler arasında Artemidoros ve Diodoros vardır. Fakat bize bu kentin bilginlerinin sayısını en çok Roma söyleyebilir. Çünkü o Tarsoslular ve Aleksandrialılar'la doludur. İşte Tarsos böyledir."

(Strabon, s. 46-62)

sağladığı haklarla Rum ve Ermeni azınlık, durumlarını sağlamlaştırmıştı. Bunlar, Beyrut kökenli Hıristiyan Araplar'la Levanten zümreyi oluşturuyor, daha çok ticaretle uğraşıyordu.

XIX. yy'ın ilk yarısında Mersin, bir köy görünümündeydi. 1860'lardan başlayarak İngilizler'in de etkisiyle Çukurova'da pamuk üretiminin artması, Mersin'i işlek bir iskele durumuna getirdi. 1886'da Adana-Mersin demiryolunun açılması, kentin önemini daha da artırdı. XIX.yy'ın ikinci yarısında ticaret etkinliğindeki gelişme, nüfusa da yansıdı. Yüzyılın sonlarında Mersin, birbirini dikine kesen caddeleri, kireç taşından yapılmış evleriyle düzenli bir kent görünümündeydi. Kentte 500'ü aşkın dükkân ve işyeri bulunmaktaydı.

XIX.yy'da Batılılar'ın İçel yöresine ilgisi, ekonomik ve siyasal alanla sınırlı kalmamış, kültürel alana da taşmıştır. Bu, önce misyoner etkinlikleri ve azınlık kültürlerinin canlandırılması çabalarıyla kendini gösterir. İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD, azınlık okullarını parasal bakımdan desteklemekte ve korumaktaydı. Bu okullar aynı zamanda bölgedeki Hıristiyanlık propagandasının merkezi durumundaydı. Batılılar azınlık kültürlerinin canlandırılmasına yardımcı olurken, kendi kültürlerini yayma yoluna da gitmişlerdir. 1885'te kurulan Tarsus Amerikan Koleji bu amaca hizmet etmekteydi.

CUMHURİYET DÖNEMİ: İşgal sonunda İçel'deki Ermeni nüfusun bir bölümü, Fransız birlikleriyle ilden ayrılmıştı. Öbür azınlıklar da Cumhuriyet'in ilk yıllarında Girit'teki Türkler'le değiştirildi. Girit göçmenleri kendi adlarıyla bir mahalle oluşturmuşlar, özgün kültürleriyle kentin yaşamına renk katmışlardır.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarındaki dönüşümler, ilin kültürel yapısını -kentlerle sınırlı da olsa- etkilemiştir. Halkevi ve eğitim kurumlarının tiyatro, müzik, folklor gösterileri vb etkinlikleri, kültürel yaşamı canlandırmıştır. **Yeni Mersin** ve **Akdeniz** gazeteleri de gençlerin ve yerel sanatçıların ürünlerine yayınlanma olanağı sağlayarak, kültürel yaşama katkıda bulunmuştur.

1950'lerde hızlanan sanayileşme ve kentleşme, etkisini özellikle maddi kültür alanında duyurmuştur. Barınma, giyim-kuşam, beslenme, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaşmıştır.

1970'lerle birlikte dışalım ve dışsatımdaki artış, sanayideki gelişme, Mersin'de hızlı bir kentleşmeye yol açmıştır. Bu olgu, kentin fizik yapısını değiştirirken yeni kültürel oluşumların da kaynağı olmuştur.

İçel yöresi yerel giysileri

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Liman kenti İçel'de, 1950'lerden başlayarak toplumsal yapı hızla değişmiş, canlı, devingen bir yaşama biçimi oluşmuştur. Yöredeki değişik toplulukların kendilerine özgü yaşama biçimi, uğraş alanlarının da ayrı oluşu nedeniyle değişim sürecinde de varlığını sürdürmüştür. Bu yüzden İçel yöresi yaşamında, yalnız geleneksel ve çağdaş öğelerden kaynaklanan bir geçiş toplumu özelliğinden söz edilemez. Yakın zamana değin, yaşama biçiminde doğal konum etkili olmuştur. Giyim-kuşamda, kadın erkek ilişkilerinde önemli ölçüde rahatlık getiren yöre iklimi çalışma yaşamını da etkilemiştir. Kimi küçük işletmeler yaz aylarında kapanırken, resmi kuruluşlarda çalışma saatleri 7-15 arasına alınmaktadır. Sanayi kuruluşlarındaki çalışma saatlerinde benzer bir düzenleme yapılmamaktadır.

Doğal koşulların etkisi Yörükler'in yaşamında belirgindir. Büyük bir bölümü toprağa yerleşmekle birlikte, hayvancılıkla uğraşan obalar, konar-göçer yaşama biçimini (az da olsa) sürdürmektedir. Öte yandan yörede "yayla dinlencesi" denebilecek yaşam da gelenekselleşmiş gibidir *(Bak. Yayla Yollarında).* 1950'lere doğru başlayan yol yapımı, doğal koşulların etkisini olumlu yönde değiştirmiştir.

Gözne-Aslanköy, Mersin-Silifke ve Cehennemdere orman yollarının yapımı, birçok köyün yer değiştirmesine yol açmış, yörede meyvecilik ve sebzeciliğin önem kazanmasını sağlamıştır. Bu değişime koşut olarak, merkezlerde küçük çaplı sanayi belirmiş ve geleneksel yaşama biçimine yeni öğeler katılmıştır. Mersin, ildeki nüfus ve işkolu çeşitliliğinin en belirgin görüldüğü merkezlerdendir.

Kentleşmenin başladığı yıllarda il merkezi Mersin'in, Medrese, Mahmudiye ve Cami-i Şerif mahallelerinde yerli halk; Bahçe Mahallesi'nde Mısır'dan gelen ve yörede "Fellah" diye anılanlar; kıyı semtlerinde Beyrut kökenli Hıristiyan Araplar; Kiremithane Mahallesi'nde Lazkiye Arapları; kentin batısında portakal, limon bahçelerinin bulunduğu bölgede de Girit göçmenleri yaşamaktaydı. Ticaretle, bağ-bahçe tarımı gibi işlerle uğraşan bu kesimlerin yanında, konar-göçer Yörükler'i de anmak gerekir. Kendi içinde birer kapalı toplum özelliği gösteren bu birimler, 1950 sonrasında büyük ölçüde dışa açılmışlardır.

1950-1960 arası besin ve dokuma işkoluyla sınırlı sanayi, İçel'e iç göçü artırmıştır. Köy kökenli işçiler, bağ-bahçe işleriyle uğraşmayı da sürdürmüşlerdir. Böylece gelir düzeyi yükselirken, günlük yaşamda da belli değişimler ortaya çıkmıştır. Bunlar, eğitime verilen önemde, evlenmelerde ve töresel yapıda belirgin olarak görülmektedir. "Suyu işe koşmayana, toprağın altına inip tohum ekmeyene, töre verilmez" anlayışı değişmiş; geleneksel aile yapısından çekirdek aileye geçiş başlamıştır. Bu süreç, 1960'lı yıllarda Mersin Limanı'nın gelişip uluslararası ticarette önem kazanması, Ataş Tesisleri'nin kuruluşuyla hızlanmıştır. İlin toplumsal dokusu yanında, yaşama biçimindeki geleneksel öğeler de alt-üst olmuştur. Yöre 1960'lı yıllarda güneydoğu Anadolu, 1970'li yıllarda da Konya, Kayseri, Antalya ve Doğu Karadeniz illerinden göç almaya başlamıştır. Bu döneme dek düzenli bir kentleşme görülen İçel'de, 1970'lerde gecekondulaşma başlamıştır.

İlin geleneksel yapısındaki özellikler, bu öğelerle iyice karmaşık bir görünüm almış-

tır. Değişik kültürel değerlerin yanında, üretim sürecinden kaynaklanan sorunlar da toplumsal yaşamı etkilemeye başlamıştır. Kır-kent ayrımının giderek azalmasına karşılık, ikili yapının varlığını sürdürmesi yüzünden geleneksel öğeler günlük giyim-kuşamı, beslenmeyi, günlük yaşamı etkilemektedir.

Hızlı kentleşme sorunları yanında, Ataş Rafinerisi, Anadolu Cam Sanayi gibi kuruluşların kendi yapılarında kültürel toplumsal etkinliklere yer vermesiyle, günlük yaşama çağdaş öğeler girmeye başlamıştır.

GİYİM-KUŞAM: Yöre giyim kuşamında, öteden beri değişik etkiler görülmüştür. Ekonomik durumdan, etnik ayrılıklardan (yaşama biçimi, eğitim, kültürel düzey vb) doğa koşullarından kaynaklananlar bunların başında gelir. Yörükler'in önemli bir bölümü yerleşik yaşama geçmişse de, yaşamın her alanında ve giyim kuşamda geleneksel özelliklerini büyük ölçüde korumaktadır. İlin öbür kesimlerinde de geleneksel ve çağdaş giysilerin bileşimi belirgindir. Ulaşım, iletişim ağlarının ve kültürel etkileşimin artması, kır-kent ayrımının giderek azalması bu bileşimi oluşturan öğeler arasındadır.

Kimi inançlar da giyim-kuşamda etkilidir. Yörede allı giysiler sevdayı, sarı sayrılığı, ak temizliği, kara yası simgeler. Özellikle kadın giyiminde renk önemlidir. Genç kızlar mavi, gelinler allı giyer. Eskiden kızlar gelin olmadan allı giyemezlerdi. Bundan kaynaklanan "kız gözü kızaranda", "gelinler kırmızı giydiğinden kızlar kolay sanırmış" gibi deyişler yörede yaygındır.

Orta yaşlı kadınlar, başlarına ak çember ya da renkli yazma örterler. Giysinin yanlışlıkla ters giyilmesi, kimi yörelerde uğursuzluğa, kimi yörelerde de yoldan gelen biri olduğuna yorulur. Dullar yeniden evlenirlerse, ilk gün ceket, hırka gibi üst giysilerini ters giyerler. Kimi iç köylerde varlığını sürdüren bu inanmalar günümüzde büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Geleneksel kadın giyiminde de şalvar ve entari dışındaki öğeler yerini çağdaş giysilere bırakmıştır. Kadın başlıkları yöreden yöreye ve mevsimden mevsime değişiklikler gösterir. Yazları ince-ak tülbent, ya da renkli yazma örtülür. İçerlek köylerde el tezgâhından dokunan kalın yün poşu ve vele örtülür. "Peçek", "çik" ve yaşmak da geleneksel baş örtüleri arasındadır. Günümüzdeyse tülbent ve eşarp yaygın baş örtüsü türlerini oluşturmaktadır. Zıbın, üç etek ve önlükten oluşan geleneksel kadın giyimine dışarı çıkıldığında çarşaf eklenirdi. Yörede, çarşafın pelerinli ve tor denen türlerine rastlanmaktaydı. Pelerinli çarşaf baştan bele, belden topuğa dek uzanan iki bölümden oluşmaktaydı, kentlerde yaygındı. Köy ve kasabalarda giyilen "tor", baştan dize uzanan (ev dokuması) ak örtü biçimindedir. Bunlar, 1950'li yıllardan başlayarak yerini atkı-mantoya bırakmıştır.

Kıyı köy ve kentlerinde çoğunlukla basma ya da pamuklu entariler giyilir. Etekler bol büzgülü, etek ucu enli farbalarla süslüdür. Yörede şalvara hemen her yerde rastlanmaktadır. Kadın şalvarlarının paçaları işlemelidir.

Erkeklerdeyse, çağdaş giysiler öteden beri yaygındır. Çeşitli kumaşlardan, şalvarlar dikilir. Erkek şalvarları mavi ve kara olur. Yöre iklimi, kadın ve erkek giyiminde büyük bir rahatlık yaratmıştır. Çağdaş giysilerin yaygın biçimde benimsenmesinde bunun da etkisi vardır.

Yörük Giysileri: Yörük giysilerinin hemen tümü dokumalardan yapılır. Erkeklerin abası, kadınların şalvarı yazlık-güzlük ve kışlık olarak ayrı ayrı dokunur. Yazlıklar daha ince ve boyanmamış ipliklerden dokunur. Kışlıklar dokunduktan sonra sıklaşması için suda çiğnenir. Buna depme denir. Sonra karaya boyanır. Giysiler parçalar katlanarak değil de, üst üste getirilerek dikilir. Kadın başlıklarında kalın dokuma poşular egemendir. Kimileri poşunun altına, alnı kapatacak biçimde, kimileri de üstüne yağlık bağlar. Ak, mavi ya da sarı, uzunlamasına çizgili gömlek giyilir. Pamukludan gömleklerin mavi dalgalı desenlisine "göklü bükme" denir. Kollarına ve yakasına iğneyle küçük figürler işlenir.

Bele, ak yünden örme ya da dokuma uzun kuşak bağlanır. Şalvarın üstüne enine çizgili, ince dokunmuş "öncek" denilen önlük takılır. Yerleşik yaşama geçmiş Yörükler'de basma fistan yaygındır. Bele renkli iplikten "Trablus Kuşağı" bağlanır.

Yörük erkekleri, ceket yerine aba giyer.

Yayla Yollarında/ 1

Nisan ortalarında kırlangıç sürüleri görünmeye başladı mı Yörükler'in göç zamanı gelmiş demektir. Nereye göçülür? Bunun yanıtı da yine Yörükler'in dilinde: **"Çukurova'da yollar Toros'a gider, Toros'tan gelir."** Ulu ağanın "göç" sesiyle Gölpınar, Silifke, Sarıaydınlı gibi yaylaların yolu tutulur.

Develer katerlenip, denkler tutulduktan sonra, yola çıkılır. Ulu ağa, çevreyi kolaçan edip, gözünün tuttuğu bir genç kıza "Hadi kız, katara baş ol" der. "Katar başı", o göçte nişanlanacak genç kızdır. Obanın tüm delikanlılarının gözü ondadır artık, o en önde halılar, kilimler, örmelerle süslü mayanın (deve) üstündedir. Başı tozakla donanmış, fesi hotozlu, elinde mayanın yuları...

Gün doğmaya yakın, obanın yaşlı ağalarından biri katarak kılavuz olmak üzere öne geçer, konak yerini saptar; konulur. Azıklar açılıp, karınlar doyurulduktan sonra, kirmenler döndürülür kadınlar arasında söz sözü, uyku gözü açar. Taş-diken dolu kıraç yayla yollarının güçlüğü, yürek yangını bir kez de türkülerle, manilerle aşılmaya çalışılır. Ninelerden biri başlar "Yayla Yollarında" yı söylemeye:

Hey... Hey...
Yüce dağ başında bir ışık,
Işığı bekleyen yiğit bir aşık
Buğday benizli zilfi (saçı) dolaşık,
Göç giderken bir güzele rasladım.

Ninenin dörtlüğünü, delikanlılardan biri sürdürür:

Suya gider; kail (razı) olmaz anası
Turunç olmuş döşündeki memesi,
Beşyüz altın değer zilfin denesi
Göç giderken bir sunaya rasladım.

Onca yılın yaylacısı yaşlı ağa da, eski günlerini ansıyıp atışmaya katılır:

Yedeğinde bir tülüce beserek
Çeker gider, ökçesine basarak
Kendi güzel ama, boyu kısarak
Göç giderken bir güzele rasladım.

Sözler dönüp dolaşıp katar başı seçilen kızı bulmaktadır. Ama gelinler de göz ardı edilmek istemezler. Bir gelin alır sözü:

Altın kirmenini almış eline,
Yüzünü çevirmiş yayla yoluna
Tanrım güzelliği vermiş geline
Göç giderken bir geline rasladım.

Delikanlılar bu dörtlüklerle artık kendilerine yolun açıldığını görür ve gönüllerindekini dile getirirler:

Obasının önü yüksek yazılı
Açılmış gülleri morlu mavılı
Önü boz erkeçli, ardı sürülü
Göç giderken bir güzele rasladım.

Sonra yine yol, yine konak, yine türkü derken, oba yaylasına varır ve konar. Mumlu kamışlar dikilir ilkin, ardından kıl çadırlar boy verir. Her ev, çok önceden keçesini tepmiş kamışını mumlamış, "Çengetir"ini (çadırın yöresel adı) kurmaya hazırlanmıştır. Tepedeki küçük delikte çam pürü ve reçinesi birkaç gün yakıldı mı, hem o can alıcı koku çadırın içine alınmış olur, hem de, ne su geçirir, ne ses, ne soluk...

Artık sürülerin yayılmasındadır sıra, sabah-akşam, sütlerin sağılıp, peynirin mayalanmasında, yağın alınmasında. Yörük, binbir güçlükle karşı karşıyadır yaylada; her şeyi yeniden kuracaktır. Ölçümlerinde bile kendi yaptığı tahta teraziyi kullanacaktır. Bu terazide çentiklenmiş bir tahtaya bağlı iki kefe vardır. Büyük olana tartılacak şey, öbürüne sabit bir ağırlık konur. Ağırlık ipin çentikli tahtada hareketiyle ölçülür.

"Kar kovana dek yörük yayladan inmez" denir. Öyledir, Toros'un başına kar düştüğünde oba biraz aşağı iner, kar yaklaştıkça daha aşağı... Ta ki, eylül sonları gelsin ve pamuk mevsimi bitsin, oba da ovaya insin. Ama artık "iskân" zamanıdır; yaylalar uğraş değil, dinlence yeridir.

Halk arasında (beynamaz) denen tür, varsıllardaysa "sağaba" ya da "göğaba" denen tür yaygındır. Beynamazda kollar, koltuk altından bileğe dek açık ve dikişsizdir. Çalışırken kol uçları katlanarak, omuzdan geriye atılır. Sağaba ya da göğabaya, oba, oymak, aşiretin "ongun"u (simgesi) işlenir, daha sık dokuludur. Gömlekler genellikle aktır. Yakası açıktır. Soğuk ve yağışlı havalarda boyundan geriye atılacak biçimde el örgüsü başlık takılır. Yörük şalvarlarının öbürlerinden ayrılan yanı ağının çok geniş olmayışıdır, paçalarısıkmaçlıdır. Baldıra dek uzanan çoraplarda "dokurcun" denen "W" biçimli desenler yaygındır.

Yayla Yollarında/ 2

Çukurova'da "Yörük kaçırtan sıcağı" denen yazın yakıcı günleri yalnız Yörükler'i değil, kentin memurunu, esnafını, varsılını yoksulunu da yaylaya çıkartıyor. Hem yeni de değil bu, 1945'te yöre halkının 1/3'ünün Namrun'a çıktığı belirtiliyor. Tarsus'tan hayvan sırtında başlayan yolculuk, birkaç konaktan sonra ertesi sabah yaylada biterken, günübirliğine taşıtların gidip gelmesi değil değişen, Kale Köyü'nün oteli, parkı, gazinosuyla, neredeyse bir tatil köyüne; yaylacılığın bir "sayfiye"ye dönüşmesi de değişenler arasında.

Toplumbilimci Cavit Orhan Tütengil bu evrimi şöyle veriyor: "Bu yolculuk için kadınlar ve çocuklar özel bir şekilde giyinirlerdi. Çocuklara güneşten korunmak için beyaz başlık giydirilir, kadınlar ise beyaz çarşaf, siyah peçe ve şemsiye, 'Halep işi' denilen kırmızı yemeni (bir çeşit ayakkabı) ile hayvanlara binerlerdi. Zengin kadınlar ipekli-sırmalı maşlahlar ile eğerli atlarda bu yolculuğu yaparlardı. Şehirdeki işlerinin başından devamlı olarak ayrılamayan erkekler, ayda bir ya da iki defa atla, eve yaklaştıklarını tabanca sesleriyle duyurarak geceleri yaylaya gelirlerdi. O yıllarda yaylaya gelenlerin çoğunluğunu mülk sahipleri teşkil ederdi. Yaylada otel ve lokanta yoktu.

Eskiden yaylada geçirilen zaman 5-6 ayı buluyordu. Yaylaya çıkılırken bu sürede ihtiyaç duyulacak bütün yiyecekler (şeker, sabun, pirinç... gibi) ve zaruri maddeler birlikte götürülüyor, çarşıdan yalnız et, tereyağı, peynir gibi gıdalarla taze yiyecekler satın alınıyordu. Sebze ve meyveler, çoğu kere şehirde kalan erkekler tarafından 'yük' halinde yollanıyordu.(...)

İkinci merhalede Sarıkavak'a kadar kamyonla gelindi, yolun geri kalanı hayvanlarla aşıldı. Bu durum 3-5 yıl sürdü. Son merhaledeyse yolun bütünü motorlu taşıtlara açıldı. Önceleri muntazam otobüs seferleri yoktu. Taşıtlar 'complet' tutuluyordu. Yük ve insan taşımayı bir arada yapan kamyonların yanında, son 15 yılda yolcu otobüsleri yer almaya başladı. Yakın yıllarda da 'dolmuş' ortaya çıktı. Başlangıçta halk kamyonla gidiyor, daha lüks sayılan otobüslere hali vakti yerinde olanlar biniyorlardı. Yerleri numaralı olmayan otobüslere itibara göre oturuluyordu. (...)

İkinci Dünya Savaşı sonunda Tarsus-Pozantı asfaltından faydalanılarak Keşbükü yerine Bayramlı, Karageçit, Darıpınarı, Atdağı yolboyunu takip eden 'yeni yol' taşıtlara açıldı (...) Şimdi gidiş ve dönüş saatleri muntazam, numaralı yerleri önceden satışa çıkarılan otobüsler, 76 km'lik yolu ortalama 2-2,5 saatte almaktadırlar. Yük ve yolcu taşıyan taşıtlar ayrılmıştır."

Tütengil 1930'larda başlayan gelişme sürecini 1960'lara değin getiriyor ve yayla yaşamındaki değişimi şöyle belirtiyor:

" 1- Tarihe karışan hayvanla taşıma (kiracılık) ile birlikte yolboyu hanları, yolun doğrultusu değişmiş Ulaş'ın altındaki Ayrılıkdere de eşkiya tehlikesi inanılmaması güç bir olay halini almıştır. Bir gün süren yolculuk, yolboyundaki kahvelerden birindeki dinlenme ile, şimdi 2,5 saate inmiştir.

2- Taşıt kolaylığı birkaç günlüğüne yaylaya misafirliğe ve dinlenmeye gelmeye yol açmıştır. Yeni ihtiyaçlar, sayısı gün geçtikçe artan otel, lokanta, kebapçı, tatlıcı, kahve ve sinema gibi yerlere, büyük bir çarşıya vücut vermiş, ayrıca semtlerde de kahvelerin yanı sıra dükkânlar, otel ve lokantalar açılmaya başlamıştır. Kumar yaygınlık kazanmaktadır.

3- Yaylaya yeni gelenlere daha önce gelmiş olan komşuları yemek gönderirdi. Şimdi bu âdet unutulmuştur. Yükü gelenlerin komşularına sebze ve meyve dağıtması da sona ermiştir. Şimdi, sadece mülk sahipleri yaylaya gelince eski komşularına yiyecek sebzeler göndermektedirler. Cuma günü sağılan süt kasabada ve yaylada komşulara parasız dağıtılırken şimdi bu âdet de tamamen ortadan kalkmıştır.

4- Altı ay kadar devam eden yaylacılık şimdi ortalama üç ay sürmekte, bir ay kadar kalıp dönenler de görülmektedir. Eskiden yalnız Tarsuslular'ın geldiği Namrun'a şimdi 'köylüler',"Adanalılar" da çıkar olmuşlardır. Burada söz konusu edilen köylüler kasabaya henüz yerleşenlerdir. Bazı Adanalılar'ın 'Bürücek' yaylası yerine Namrun'u tercih etmelerinde asfalttan ayrılan yeni yol da rol oynamakta, ayrıca ziraattan sağlanan büyük kazançların Adanalılar'ı yaylada mülk sahibi olmaya teşvik ettiği görülmektedir.

5- Yol imkânları idari merkezde de değişiklik yapmıştır. Bucak merkezi önceleri 'eski yol' üzerindeki Sarıkavak'ta idi. Sonraları, yazları Namrun'a gelinmeye başlanmıştır. Şimdi Namrun yaz-kış bucak merkezidir. 'Çarşı'daki nüve etrafında gittikçe kalabalıklaşan devamlı nüfus, belediye teşkilatını doğurmuştur. Namrun'a kışın da seyrek, fakat muntazam otobüs seferleri yapılmakta, çarşı biraz daralmakla birlikte iktisadi faaliyet devam etmektedir. Bucak merkezi, karakol, belediye, orman bölge şefliği, PTT, hükümet doktorluğu ve belediye ebeliği idari bir zümreyi, yaylanın çekirdeği olan Kaleköyü'nün yanında devamlı olarak Namrun'da tutmaktadır. Çarşı'daki 2 otel yaz-kış çalışmaktadır. Beş fırından ikisi, iki lokantadan biri kışın da açıktır.

6- Şehirde kalan işadamları ve memurlar cumartesi öğleden sonraları yaylaya gelerek pazartesi sabahı Tarsus'a dönmektedirler. Bu günlerde trafik büyük yoğunluk kazanmakta, ek seferler yapmak gerekmektedir. Böylece yayla hafta sonlarında bir hayli kalabalıklaşmaktadır.

7- Eskiden yayla dönüşüne kadar kadınların şehre indiği işitilmiş şey değildi. Bugün alış-veriş, ziyaret için günübirliğine şehre gidip dönenlere rastlanmaktadır. Şehirdeki erkekler yayladaki cenazelerine yetişemezken, bugün telefon ve otomobil uzakları yakın etmektedir.

8- Eski yolboyu üzerindeki hanlar ve kahveler kapanırken, yeni yolboyunun su başlarında dinlenme yerleri açılmıştır. Yoldan geçen taşıtlardan faydalanamayan eski yolboyu köylerinin şimdi kamyonları, otobüsleri vardır.

9- Yaylaya çıkmanın bir 'lüks' değil 'ihtiyaç' olarak anlaşılması ölçüsünde yayla büyümüş, yeni evler yapılmış, arsaların değeri artmıştır. Nüfusu yirmi bine varan bu 'yaz topluluğu'nun yiyecek talebini karşılamak için çevre köylerinin sebze ve meyve, süt ve yumurta gibi konulara önem vermesi gerekmiştir.

10- Şehirli/ köylü münasebetleri köylülerin giyimlerinden başlayarak ev düzenlerinde, dünya görüşlerinde değişmelere yol açmaktadır. Köy evlerinde de ocağın yerine maltız ve gazocağı geçmiş, gramofondan sonra radyo kullanılmaya başlanmıştır.

11- Geniş bir alanda kurulmuş olan Cumayakası, Çarşıyakası, Kaleönü, Kaleadı, Çayırekinliği gibi semtleri Namrun adı altında kuşatan yaylada semtler arasında da birkaç yıldır dolmuşlar çalışmaktadır. Uzak gezmelerde gece yatısı bu sebeple çok azalmıştır. Çarşıdan evlere eşya taşınmasında bugün de kira hayvanları kullanılmaktadır.

12- Komşuluk münasebetleri eski dayanışma ruhunu yitirmiş görünüyor. Çevredeki kiracıların sık sık değişmesi, yaylacılığın kısa sürmesi, her evin kendine yeter oluşu ve yeni dinlenme anlayışının erkeği çarşı yerine evine bağlaması komşuluğun zayıflaması sebepleri arasında sayılabilir."

(Tütengil, 1959, s. 163-166)

Çarık sığır derisinden, sırımla dikilir. Bağı, ucundaki küçük bir çubuk parçasıyla tutturulur.

BESLENME BİÇİMLERİ: Kıyı kesiminde ve merkezlerde kent mutfağının giderek yaygınlaştığı İçel'de, geleneksel beslenme biçimleri ancak iç köylerde varlığını sürdürmektedir. Güneyin yaygın acılı ve baharatlı yemekleri, İçel'de de önde gelmektedir. Et ve sebze tüketiminin yoğunluğu da il mutfağının belirgin özelliklerindendir. Etliler genellikle öğle, sebzeliler de akşam yemeklerinde yenilir. Hindiba, ebegümeci, ısırgan, sirken, kuzukulağı, meletöre, domalan, semizotu gibi mevsimlik yabanıl bitkiler yanında, kengerin de ilde özgün bir kullanımı vardır. Dikenli bir bitki olan kengerin olgunlarından yemek yapılır, tohumu kavrulup çekilerek kahve gibi kullanılır. "Dağ kahvesi" denen kenger kahvesi, özellikle kırsal kesimde sabahları içilir. Merkezlerde de tiryakilerine rastlanır. Kırsal kesimde sabahları kenger kahvesi yanında "çala' ya da "çomaç" yenir. Çala, ekmek ve peynirin baharatla birlikte yenmesidir. Çomaç, daha çok yörüklerde yaygındır. Bazlamanın içine çökelek, peynir ya da kavurma etle soğan,taze biber, domates konur, sıkmaç yapılarak yenir. Öğle yemekleri, yazın tarla ya da bahçelerde yendiğinden azık biçiminde hazırlanır. Yörede keçi eti tüketimi yaygındır. (Yerel özelliklerinden biri de, koyun, keçi, kuzu, sığır gibi et türlerinin ayrı kasaplarda satılmasıdır.) Seracılık ve buna bağlı turfandacılığın etkisiyle hemen her tür sebzenin kullanımı yaygındır.

Yemek, kırsal kesimde "sofra" denen dokuma yaygı üzerinde, tek kaptan yenir. Davet, düğün bayram gibi özel günlerde kavurma, tavuk, cibir, pirinç çorbası, kıymalı yumurta, köfte ütme pilavı, peynir böreği, bişi, bal, pekmez, şeker helvası ve benzerleriyle "ince yemek" hazırlanır. Bunlar "dolama peşkir" üstünde "davet sinisi"yle sunulur. Düğün yemeklerinde etli sebze yemekleri ağır basar. Ramazanda oruç, ateş görmemiş yiyecekler ya da tatlıyla açılır. Zeytin, hurma, elma, incir, bunların başında gelir.

Kent mutfağının ağırlık taşıdığı merkezlerde, güneyin çiğ köfte, kısır, batırık, Adana kebabı, lahmacun gibi yöresel yiyecekleri ve cezerye tatlısı önemli bir yer tutar.

Batırık: Bulgurun daha küçük kırılmış "düğürcek" denen türü, bir tepsiye konur. İnce doğranmış bir baş soğan, az kavrulmuş susam, dövülmüş ceviz, yerfıstığı, dövülmüş et ve bol domates (kışsa dövülmüş domates kurusu), biraz da maydanozla bir tepside yoğrulur. Biraz su eklenir, yoğurma işlemi bittikten sonra biraz daha sulandırılır, lahana ya da asma yaprağıyla yenir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: İçel toplumsal yapısındaki etnik ayrılıklar, inançlar ve törelerde de belirgindir. Geçmişte, konar-göçer olarak yaşayan Yörükler'de Şamanlık geleneklerine sıkça rastlanmaktadır. Merkezlerdeki Arap, Giritli, Yahudi ve yerli kesimin inanımalarında, geleneklerinde de farklılıklar görülür. Yerleşim ve iş alanlarının hemen tümüyle ayrı olması bu kesimler arasındaki etkileşimi de oldukça sınırlamıştır. Günümüzde, yörenin töresel

Çukurova'da Yörükler

yapısında ve inanmalarında Türk-İslam kültürü egemendir.

DİNSEL YAPI VE BOŞ İNANLAR: Nüfus yapısı ve1950 sonrasında belirginleşen toplumsal değişim, dinsel çözülmeyi de hızlandırmıştır. Bu döneme değin yaşamın hemen her alanında rastlanan boş inanlar, günümüzde büyük ölçüde bırakılmıştır. Ancak, çocukla ilgili inançlar *(Bak. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler)* türlü dileklerle adak adama, yatırlara gitme varlığını sürdürmektedir.

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi İçel yöresinde de yatırlara rastlanır. En ünlüsü Tarsus'taki Eshab-ı Kehf Mağarası' dır. Buraya daha çok çocuğu olmayanlar gider. Küçük beşik yapılır mağaradaki türbe başına bırakılır, mum yakılır ya da kurban kesilir.

Tarsus'taki bir başka adak yeri de küçük bir mescit içindeki Bilali Habeşi Türbesi' dir. Bu türbeye bir dileğin gerçekleşmesi amacıyla mevlit adanır. Mescitte mevlit okutturulduktan sonra çevredeki yoksullara yemek verilir.

Silifke'deki Mukaddem Dede ve Mersin' deki Muğdat türbeleri de sık gidilen adak yerleri arasındadır. Mukaddem Dede Türbesi, Toros eteklerindedir. İslamlık'ın yayılışı sırasında şehit düşen bir din ulu'sunun gömütüdür. Şehit, yüzyıllar sonra Silifke'de bir hocanın düşüne girmiş, türbesinin oraya yapılmasını istemiş. Türbe yeşillik açılı bir alandadır, mesire yeridir. Arkada kaynağını Toroslar'dan alan bir pınar bulunmaktadır. Bu pınar suyu şifalı sayılır. Çeşitli dileklerle türbeye gelenler, dua okuyarak, gömütün çevresinde üç kez dolanır. Dedenin ruhuna pencereden adak mumları yakar, sonra da türbenin arkasındaki toprağı üç kez yalar. Son ziyaretçi, türbenin anahtarını mahallenin en yaşlı ve saygın kadınına götürür. Muğdat Türbesi Mersin-Silifke Caddesi üzerinde, Mersin'e 2 km uzaklıktadır. Hz. Ali döneminde yaşamış, aşkı uğruna çeşitli güçlüklere katlanmış, bu yolda ölmüş bir gencin gömütü olduğu öne sürülür. Türbeye, sevdalılar kavuşma dileğiyle gider, çeşitli adaklar adar. Ayrıca kimi evlerde de yatırların bulunduğuna inanılmaktadır. Buralarda kesilen kurbanın başı temele gömülür. Böyle yapılmazsa, eve yerleşenlerden birinin öleceğine inanılır. Evin uğurlu olması için yine temele gizlice altın ve gümüşten "arılık" konur;çeşitli yerlerine de nazarlık, uğur, bereket dileğiyle takılar asılır. Ateşin kutsallığı inancı İçel'de de yaygındır. Bu nedenle evde, yaylada ilk ocak, yaşlı ve uğuruna inanılan bir kadına yaktırılır. Kadın ateşi yaktıktan sonra, "Ocağın, yuvan, evin, barkın şen olsun, üresin, çoğalsın ocağın daima tütsün, çoluğun ile çocuğun ile bir koyak oba ol, yerin pek, evin bereketli olsun", dileğinde bulunur. Ateş suyla söndürülmez, kendi kendine sönmeye bırakılır, ya da toprak serpilir. Yıldırım düşen ağacın bulunduğu yer de kötülüklerden arınmış olarak değerlendirilir. Ayın ve güneşin çeşitli durumlarına devinimlerine ilişkin inaçlar da yaygındır. Yöredeki öbür inançların temelinde bereket dileği ve beklentisi vardır. Ürünün bereketli olması için "harman çeci" (sergisi) nin altına diken, öküz tezeği, üç taş, mıh ve çakı konur. Harman kaldırıldıktan sonra, ölçüm sırasında ölçeğin ağzı kıbleye çevrilir, sayıya şöyle başlanır: "Allah bir, peygamber hak (ikinci ölçekte), üçte bereket, dörtte sünnet, beşte devlet, altıda peygamber kapısı, yedide toplansın gelsin meleklerin hepsi." Tarlaya da aynı amaçla yumurta gömülür. Ekime başlandığında öküzün boynuzuna yumurta ve nar çarpılır, kimi köylerde, ilk ekilecek tohuma soğan konur.

EVLENME GELENEKLERİ: İl genelindeki evlenmeler benzer özellikler göstermekle birlikte, Yörükler'deki evlenme geleneklerinde farklı uygulamalara rastlanmaktadır. Merkezlerde, görücülük, nişan ve düğün törenlerinde geleneksel öğelerle birlikte "şehir evlenmesi" denen salon ve nikâh dairesinde yapılan törenler bir arada uygu-

lanmaktadır. Evlenmelerde görülen iki belirgin özellik başlık geleneğinin bulunmayışı ve kız kaçırmanın yaygınlığıdır. Ayrıca dinsel, mezhepsel ve ulusal ayrılıklar gösteren kesimler arasında da kız alınıp verilmez. Evlenmelerde "küf" denen dengini arama anlayışı yaygındır. Kaçma olayları da genellikle bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.

Evlenme yaşı kızlarda 16-20, erkeklerde 20-25 dolaylarındadır. Bu yaş ortalamaları kırsal kesimde ve Yörükler'de daha aşağı düşmektedir. Erkekler eş seçiminde hemen tümüyle serbesttir; kızlarda "aile iradesi" baskındır. Evlenme isteği erkeklerde, sofradaki bulgur pilavı üstüne kaşık saplayarak, kızlarda yemeği tuzlu yaparak, bulaşık yıkarken fazla gürültü çıkarılarak belirtilir.

Görücülükte, anlaşma durumunda "gönül emilliği" denen küçük bir armağan verilir. Kimi köylerde de üstü susamlı çörek götürülür. Kız yanı evliliğe istekli değilse, çöreği almaz. Kadınlar arasındaki bu görüşmeden sonra erkek yanının saygın kişileri "kız isteme"ye gider. Görüşmeye, kız yanının önde gelenleri, büyükleri katılır. Buna "şerbet içme" de denir. Şerbet ilkin güvey adayının babasına sunulur, o da dağıtıcıya bahşişini verir. Şerbetin birazı üstü süslenerek, oğlan evine gönderilir. Bunu, nişan takılması izler. Nişanlar genellikle iki aile arasında yapılır, yakınların katıldığı da olur. Düğünden önce oğlan evince, kız evine ve akrabalarına "ağırlık" denen armağanlar alınır. Kız evi de buna karşılık, ekonomik durumuna göre giysi, basma gibi küçük armağanlar gönderir. Kırsal kesimde ve kasabalarda düğün pazartesi günü oğlan evine bayrak asılmasıyla başlar. Sabah erkenden yemekler hazırlanır, çevrenin yaşlıları, saygınları ve hocalar çağrılarak ağırlanır. Dua okunduktan sonra, evin önündeki bir ağaca ya da direğe bayrak asılır. Bayrak, gerdekten sonraki sabah indirilir.

Çarşamba günü kınacılar, çalgılarla kına tepsisini kız evine götürür. Akşam yemeğinden sonra, kına gecesi başlar. Kınanın karıldığı tepsinin çevresi mumlarla donatılır. Nikâh sağlam olsun diye, gelinin saçı bir kirişle (hayvan bağırsağından ip) üç gün çözülmemek üzere bağlanır.

Önce gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır. Konuklara da kınayla birlikte çerez sunulur. Baklava, tatlı, çerez ve yoğurt gibi yiyeceklerle oğlan evine de kına gönderilir; güveye kına yakılır. Kına gecesi çeşitli eğlencelerle geç saatlere değin sürer.

Kız ve oğlan evleri uzak yerlerdeyse çarşamba; yakınsa perşembe sabahı "gelin alayı" yola çıkar. Yengeler gelini süsler, hazırlar;erkekler de ayrı evlerde ya da dışarda açık alanda çeşitli eğlenceler düzenler, oyunlar oynar. Öğle saatlerinde gelin evden çıkartılır. Atla gidilecekse, gelin atının başını çeken ya da iki yanını tutanlar, güveyin akrabalarından seçilir. Gelin eve girmeden kapı önüne bir sini konur, konuklar da bahşişlerini armağanlarını bu siniye bırakır. İldeki kimi kesimlerde bahşiş ve armağanlar "luluş" (dil titreşimleriyle çıkarılan tiz ses) çekilerek duyurulur. Gelin eve girerken de başında kesme şeker kırılır. Güvey, "yüz görümlüğü" denen yüzük, bilezik, altın gibi armağanları verip duvağı açar. Sonra dışarı çıkar. Gerdek öncesi gençler güveyi kaçırıp saklar. Sağdıç bunu önlemeye çalışır, önleyemezse bahşiş vererek güveyi teslim alır. Gelin sağdıca gömlek, çorap, iç çamaşırı gibi armağanlar gönderir. Yatsı namazı topluca kılındıktan sonra hoca, sağdıç, güvey ve babası eve gider. Önceden dinsel nikâh yapılmamışsa yapılır. Bu sırada gelinle güveyin önünde bahtları açık olsun diye mum yakılır. Güvey büyüklerin elini öper, odasına gider.

Yörük Düğünleri: Yörük düğünleri değişik eğlencelerle öbür düğünlerden ayrılır. Törenlerde Yörük giysileri ve çalgıları belirgindir *(Bak. Giyim-Kuşam, Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar).* Düğünde, kız evi konuklarına yemekler erkek evince gönderilir. Buna "Tomgavıt kaldırma" denir. Yiyecekleri "Tomgavıt Kocası" denen bir erkek ve yengeler çalgı eşliğinde götürür. Ayrıca, süslenmiş koyun ya da keçi de götürülür ve kız evinde bunların kesilmesiyle eğlencelere başlanır. Oyunlar oynanırken keşkek dövülür.

Tomgavatçılarla gençler oduna çıkar. Kuşluk zamanı odundan dönenler, yaklaştıklarını silah atarak duyurur. Çalgıcılar ve köyün gençleri onları karşılar. İlk gelenler odunlarını kız evine yığarak armağana hak kazanır. Bunlar bir sonraki yılın güvey adayı olarak belirlenir. Kimi Yörük köylerinde, oduncuların karşılanmasında bir başka yarışma düzenlenir. Kız anası bazlama üstüne pekmez sürerek sıkmaç yapar, bunu alan genç "Pezik kapma" yarışını başlatır. Sıkmacı ele geçiren, onu arkadaşlarına bölüştürür, kız evince hazırlanan "yağlık"la ödüllendirilir.

Oyunların en yoğun olduğu gün kına gecesidir. Kız evinde düzenlenen törene "küçük kına", oğlan evindekine de "büyük kına" denir. Oğlan evi önündeki genişçe bir alana ateş yakılarak "meydan cümbüşü" kurulur. Çalgı eşliğinde güreşler tutulur. Elemeyle küçükten büyüğe doğru gidilerek "başpehlivan" seçilir.

Daha sonra oyunlara geçilir. Oyunu açan, oturacağı zaman kaşığını akranlarından birinin önüne bırakır, oyunu o sürdürür. Çağrılan oyuna kalkmazsa, "yiğitbaşı"nın belirlediği yiyecek ya da içeceği almak zorunda kalır.

Gelin alma gününün sabahı, oğlan evinde "traş düğünü" kurulur. Güvey ve sağdıç traş edilirken, güveyin istediği oyunlar oynanır. Kadınlar da kendi aralarında eğlenceler düzenler. Tahtacılar'daysa kadın-erkek birlikte eğlenilir, oyunlar, samahlar birlikte tutulur.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Geleneksel aile yapısının sürdüğü kesimlerde ve Araplar arasında çok çocuk yapma eğilimi belirgindir. Bunun dışında, il genelinde ailelerin çocuk sayısı 3-4 dolaylarındadır. Geleneksel yapının bir izi olarak, erkek çocuğa ilgi ve istek fazladır. Yakın yıllara değin, ilde salgın çocuk hastalıkları görülmekteydi. Sağlık hizmetlerinin ve eğitimin yaygınlaşması, bunu bir ölçüde azaltmıştır. Kadınlar doğumda doktorlara gitmekte, kırsal kesimdeyse geleneksel yöntemlere başvurulmaktadır. Doğumu kolaylaştırma amacıyla yatırlara gitmek adak adamak da yaygın uygulamalar arasındadır.

Çocuk olsun diye evde hazırlanan ilaçlara yörede "ara ilacı", yerel ebelere de"aralık ebesi" denir. Birkaç çeşit baharatın dövülüp kaynatılması ya da balla karıştırılıp macun biçiminde kullanılması ildeki en yaygın ilaçtır. Ayrıca, çarşamba günü değirmen suyunda yıkanılır. Başka bir uygulama da değirmen suyundan bir güğüm alınarak, kadının 3 yol ağzında çocuğu olan birine yıkattırılmasıdır. Yatıra gidildiğinde de kadının kuşağı gömüt üstüne konur "al kuşağı-ver uşağı" denir.

Çocuk erkek olsun diye yakındaki alıç ağacına 3 kez taş atılır. "Alıcı taşladım/ kızı boşladım/oğlana başladım", denir. Doğacak çocuğun cinsiyetini belirlemek için de, kadının memesinden su dolu bir fincana süt sağılır. Süt dibe çökerse oğlan, dağılırsa kız olacaktır. Gebenin çok söylenmesi, zayıflaması, sancılarının belden başlaması, yitmiş bıçak bulması, yılan görmesi erkek doğuracağına; sancılarının karından gelmesi, şişmanlaması, ağır başlı olması da kız doğuracağına yorulur.

Doğumu kolaylaştırmak için, "Fatma ana" otu kaynatılıp suyu içirilir, gebe seccadeye yatırılarak sallanır, dolaştırılır, kocası üstünden atlar, başucunda ezan okur, gebenin kuşağı deve ve mandaların altından geçirilerek yeniden beline bağlanır, karnı zeytinyağıyla ovulur, eteğine ekmek konur, sonra bu köpeğe yedirilir. Ebe kapıdan girdiğinde "göçelim kızım göçelim/eller göçtü biz kaldık" diye gebeyi özendirmeye çalışır.

Çocuğun göbeği kesildikten sonra inanışa göre kısmetli olsun diye çuval bağına bağlanır. Zengin olması için de denize atılır. İlk bezi kapı eşiğine gömülür. Doğumdan dört ezan sonra ilk meme verilir. Bu süre içinde çocuğun kulağına ezan okunur. Çocuk yirmi günlükken tuzlanarak "tuz hamamı" yapılır ve yıkanır, kırkı çıktığında da suya kırk taş atılarak "kırk hamamı" yapılır. Ananın ve çocuğun nazara uğramaması için, al krebe soğan-sarmısak, yumurta kabuğu konarak bağlanır ve başucuna asılır. Çocuğu yaşamayanlar arasında "çocuk satma" geleneği de yaygındır.

Kimi köylerde doğumun üçüncü günü loğusanın anası bir beşik süsler ve armağanlarla kızının evine gider. Evin önünden kalabalık bir grub ya da yük geçerse, loğusa dışarı çıkar, (bir uğursuzluk olmaması için) onlar gittikten sonra içeri girer. Değirmenden un gelirse, çocuğun alnına bir parmak un sürülür. Kırkları karışmasın diye çocukların beşiklerine ayna takılır. Kutlamaya gelen konuklara ceviz, üzüm, fındık, vb'den oluşan "gebedek" denen çerez sunulur.

Yürümesi geciken çocuklar cuma günü, ezan zamanı ellerinden tutularak yürütülür. Ezan okunurken, çocuğun ayağına halka biçiminde ekmek ya da simit takılır; bir başka çocuk ev oluğu altında tutulur; "Salladım selaya karşı/yürüsün mevlaya karşı", denir. Değirmenden getirilen suyla çocuk yabancı birine yıkattırılır.

Konuşması geciken çocuklar için de benzer uygulamalar vardır. Minare şerefesinde 3 kez dolaştırmak, eline çörek vermek ve onu başka birinin kaçırmasını sağlamak, zengin birinin ekmeğini yedirmek, tencere kapağında biriken buhar suyunu üç cuma çocuğa içirmek, et suyu buharı, hamur ya da ekmek suyunu içirmek, kara birine öptürmek bunlar arasındadır.

Diş çıktığında diş hediği kaynatma geleneği yaygındır. Yapılmazsa çocuğun "anamın odunu yoksa, beşiğimi kırsın da diş hediği yapsın" diye düşündüğüne inanılır. Hedik tanelerinden otuz ikisi ipliğe dizilip, çocuğun boynuna takılır. Kimi köylerde de dişlerinin kolay çıkması için yedi hedik tanesi bir ipliğe geçirilip, çocuğun başlığına takılır.

Sünnet düğünü ve kirvelik geleneği oldukça yaygındır. Sünnet düğünü yapılacak evin önündeki bir direğe simit, şeker ve halka asılır. Köyün ya da obanın öbür çocukları bunları alıp kirveye götürür, o da bahşişlerini verir. Kirve, sünnetin tüm giderlerine katılır, çocuğu kucağına alır, üstüne al renkli bir bez örterek sünnetçinin önüne götürür. Çocuğun babası da kirveye bir takım giysi yaptırır. Sünnetin ikinci günü kirve çocuğun evine yiyecek, tatlı ve meyveden oluşan "yoklamalık tepsisi"ni gönderir, ardından kendisi de giderek konukları ağırlar. Yara iyileşinceye değin her gün çocuğu dolaşır. Kirveler askere gitme, evlenme gibi olaylarda da işlevini sürdürür.

ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: İçel'de "can çekişme" genellikle hastanın "zekât diye çektiği acılar"a yorulur. Acıyı hafifletmek için ağzına zemzem damlatılır. Kimi yörelerde de can çekişme, gurbette biri varsa, hastanın onu beklediğine yorumlanır. Hastaya onun resmi gösterilir, yoksa bir eşyası yatağının üstüne konur.

Ölüm, "rahat döşeğine yatma" diye adlandırılır. Ölünün başka bir yatağa alınmasına da aynı ad verilir. Gözlerinin açıklığı, cennet ve cehennemi görme isteğine yorulur, pamukla kapatılır. Yörede ağıt yakma geleneği yaygındır *(Bak. Kırtıl Köyü'nden Bir Ağıt)*.

Ölü yıkanırken günlük yakılır, kefene çöreotu ve zemzem serpilir, suya kâfuru atılır. Ölünün yıkandığı yere bir bardak su konur, içine de ruhu simgelediği düşünülen bir çöp atılır. Erkek iki, kadın üç kat kefene sarılır. Erkek tabutunun üstüne bıçak, kadın tabutuna al renkli bir örtü konur, yeni gelin tabutu süslenir, üstüne giysilerinden biri örtülür, ölen delikanlı ya da genç erkekse tabutuna bayrak örtülür, üstüne kavak dalı konur.

Cenaze evden çıkmadan, bir kaba bulgur, yağ ve soğan konarak yoksullara verilir. Kimi köylerde evdekiler cenazenin ardından 5 adım yürür geri döner. Kimi köylerde de cenazenin gözü arkada kalmasın diye üç kez kapıdan içeri alınır, çıkarılır.

Varsıllar, ölenin gömütü başında 40 gün Kuran okutur. Ölümün 3. günü "can helvası" yapılarak komşulara dağıtılır, 52. gün de yoksullara yemek verilir, dua okutulur.

Kadınların mezar taşına saç beliği, erkeklerinkine başlık resmi, öldürülmüşse bıçak, ağır hastalıktan ölmüşse külah, boğulmuşsa bardak resmi yapılır.

MİMARLIK: Mersin, Toros Dağları eteğinde geniş bir koy kıyısına kurulmuş, yeni sayılabilecek kentlerdendir.

XVII. yy'da yöreye gelen Evliya Çelebi, günümüzdeki kentin 20-25 km güneybatısında, Mersinoğlu adıyla bilinen bağlık-bahçelik bir köyde konakladığını yazmaktadır. Göçebe kışlağı olan bu yerleşme, daha sonra kıyıya inerek kentin çekirdeğini oluşturmuştur.

XIX. yy'da kent, köy görünümündedir. C. Texier köyün antik Zephyrium Kenti'nin yerine kurulduğunu yazmakta, 1836'da buranın Tarsus'un iskelesi olduğunu bildirmektedir. 1841'de Adana salnamelerinde de Mersin, köy olarak görülmektedir.

Eski kent, yerli halkı oluşturan etnik gruplara göre mahallelere ayrılmıştır. Bu mahalleler yaşama biçimi ve toplumsal ilişkiler açısından birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış gibidir. Mısır'dan gelen Araplar Bahçe Mahallesi'nde, Suriye Lazkiye'den gelenler Kiremithane Mahallesi'nde oturmaktadır. Beyrut kökenli Hıristiyan Araplar'sa kentin varlıklı kesimini oluşturmakta ve kıyıdaki lüks yapılarda yaşamaktadır. Karşılıklı değişimle gelen Girit Türkleri, Giritli Mahallesi'ne, Bulgaristan göçmenleri de Homurlu Köyü'ne yerleşmiştir. Yerli halk ise kentin en eski mahallelerinde oturmaktadır. Buralarda evler iki yanı kaldırımlı, toprak yollar boyunca dizilmiştir. Çoğu tek katlıdır ve büyük bahçeler içindedir. Kimileri bitişik yapılıdır. Bunların da üç yanı bahçeyle çevrilidir.

Büyük kesme taştan duvarlarla sıcağı önleme amacı güdülmüştür. Pencereler sayıca az ve küçük tutulmuştur.

Ön yüzleri sokağa açık evlerde, kapıdan büyük bir avluya geçilmektedir. Taş döşeli ya da betondan avlu sık sık sulanarak serinlik sağlanmaya çalışılmaktadır. Avlunun ortasında, çevresi çiçekli bir kuyu vardır. Ayrıca, tüm evlerde önü havuzcuklu tulumbalar bulunur. Avlu ana yapının iç bahçesi gibidir, buradan ana yapıya geçilir. Konutların odaları büyük ve yüksek tavanlıdır, taban ve tavanlar ahşaptır. Odalarda geleneksel Türk evlerindeki süslemeler yoktur, genel özelliklerden biri yalınlıktır.

Mutfakta yiyeceklerin konduğu büyük sandık, ocak olarak da maltız vardır. Yemekler maltızda pişirilir. Isınmada pirinç ya da sac mangal kullanılır.

Yapılar, çoğunlukla yüksek beşik çatılı ve kiremit örtülüdür. Tavan arasında, yaz aylarında gündüz yatılan oda vardır. Kimi evlerdeyse çatı çinko örtülüdür.

Bahçe Mahallesi'nde, konutlar, 4-5 dönümlük meyve bahçeleri içindedir. Bunlar, uzunlamasına, çevreye açık kâgir yapılardır. Girişte ahşap sütunlu revak görülür. Bunun arkasında ortada büyük bir kapıdan avluya geçilir. Avlunun sağ ve solundaki büyük odalar yüksek tavanlıdır. Avlunun bir köşesinden taş basamaklarla çıkılan üst katta da bir oda bulunur. Mutfak, ana yapıya bitişik ek bir bölümdür, buraya ayrı bir kapıdan geçilir. Yiyecekler mutfaktaki sac ya da tahtadan büyük bir sandığa konur. Mutfak aygıtları duvarlara asılıdır. Tuvalet ve hamam ayrı bölümler biçiminde bahçenin bir köşesine yerleştirilmiştir.

Mahalledeki konutların çoğu düz damlıdır. Bitirilmemiş üst katların köşelerindeki demir çubuklara yaz aylarında cibinlik kurulur, damlarda yatılır.

Kentin varsılları, konak tipi evlerde oturmaktadır. Bunlar taş temelli ahşap yapılardır. Soğuksu Caddesi'nin bitimindeki konak iki katlıdır. Ağaç sütünlu, yuvarlak kemerli revağın arkasında odalar dizilidir. Bunlar, hizmetlilere ayrılmıştır (daha sonra bu odalar yoksul ailelere tek tek kiralanmıştır). İki yandan çıkılıp, ortada birleşen taş basamaklarla büyük, tahta döşeli sofaya çıkılır. Odalar sofaya açılmaktadır. Bunlar da çok yüksek tavanlı ve büyüktür. Bu konağın iki katında da mutfak bulunmaktadır.

Çok sıcak ve nemli yaz aylarında, yaylaya çıkılır. Gözne, Fındıkpınarı, Namrun ve Bürücek en gözde yaylaklardır. Yayla evleri, çoğunlukla köylülerin oturduğu iki katlı ahşap yapılardır. Kimisi düz toprak damlı, kimileri de çinko örtülüdür. Alt kat ahır olarak kullanılmakta, üst katta oturulmaktadır. Bu yapılar, akrepten korunmak için ahşap direkler üstündedir. Bu evlerin önü bostandır, üst katlarda bahçeye uzanan çıkmalar (taht) vardır.

Yaylalarda ayrıca dört büyük direğe oturan ahşap çardaklar da vardır.

İçel'e gelen Yörükler'in çadırları, yörenin en eski konut örneğidir. Bu kıl çadırların en büyüğü bey çadırıdır. Birkaç odalıdır. İçi Türk motifli dokumalarla süslüdür.

Yuvarlak olanlarına "Çengetir" denilir. Çengetirler günümüzde de yaylaya çıkan kıyı köylülerince kullanılmaktadır. Prizma biçiminde olanına "Eleçik" denir. Yörede bir de üstü ardıç kabuğu, çevresi ağaç ya da taştan yapılan "Aydoğan" adıyla bilinen konutlar vardır. Biraz daha eve benzeyen bu yapı türü Tarsus'un iç mahallelerinde de görülmektedir.

Kırtıl Köyü'nden Bir Ağıt

Havasılık ettim yavrı getirdim
O da hayal ile düşümüş meğer
Yavrımı gözümden ıraman(1) dedim
Çektiğim emekler boşumuş meğer

Alnımıza yazılan gara yazıdır
Allahdan gelene gul ırazıdır
Yavrısı olana bahar yazıdır
Yavrısı olmayana gışımış meğer

Bana böyle yapan Zülcelal haktır
Keramet dünyası, ihsanı çoktur
Yokladım yavrımı yaresi yoktur
Yürekte yaresi beşimiş meğer

Beş gün evvel düşünü gördüm
Yaradan Allah'a sığındım galdım
Dünyada yavrısız duraman(2) derdim
Anayna baba daşımış meğer

Bu gece bize bin yıl oldu
Çağırdı ahbabları yavrım geldi
Gendisi getti de gelini galdı
Uçurdum yavrıyı guşumuş meğer

Aman allah yoramadım düşünü
Gaflet bastı galdıramadım başımı
Ezrail'e aldırdım yavrı guşumu
Ölüm alayına (3) başımış meğer

(İş ve Düşünce, s. 30)

1- "ıraman": ayıramam
2- "duraman": duramam
3- "alayına": tümüne

Geçmişte bir tarım ve ticaret kenti olan Mersin'in kıyıya koşut ana yolu dikine kesen dar sokaklarıyla düzenli bir planı vardı. 1970'li yıllardan sonra sanayii gelişmiş, limanı yapılmış, demir ve karayoluyla Adana'yla bağlantısı artmış, giderek önemli bir sanayi ve ticaret (dışalım ve dışsatım) merkezi olmuştur. Bu gelişime bağlı olarak sürekli göç alan kent, hızlı yayılmayla birlikte düzenli görünümünü yitirmeye başlamıştır.

Eski kenti oluşturan tek katlı evlerin ve portakal bahçelerinin yerlerini çok katlı yapılar almıştır. Varsıl mahalleleri batıya kayarak, yazlık evlerin ve bahçelerin yerine çok katlı lüks apartmanlar ve siteler yapılmıştır. Sanayi kuruluşlarının yoğun olduğu doğu kesimindeyse, kuzeye ve biraz da doğuya doğru gecekondu mahalleleri oluşmuştur.

Yaylalardaki köy evleri de yerlerini yazlık villalara ve birkaç katlı yapılara bırakmakta, yaylaya çıkma geleneği özelliğini yitirmektedir. Kentin ilginç yapıları arasında neoklasik üslupta İş Bankası yapısı vardır. Halkevi, Vilayet ve Merkez Bankası yapısı da ön yüzlerini kaplayan sütunlu, kemerli revaklarıyla özgün örneklerdir.

Mersin'den daha eski bir yerleşme olan Tarsus'ta da Türk evinin ilginç örnekleri bulunmaktadır. Bunlarda iklime bağlı olarak, dış sofalı plan uygulanmıştır. Odaların önünde açık sofa vardır, sofa ve odaların iki yanı sağırdır. Pencereler iki yöndedir. Plan, yalın ve düzgündür. Çataklızade Evi'yse dış sofalı, eyvanlı tiptedir. Üç yanı duvarla kaplı evin avlu yönünde açık sergâh (hayat) bulunmaktadır. İki odanın pencereleri sergâha bakmaktadır. Bu odaların ucunda, kapısız ve penceresiz bir eyvan vardır. Sofanın iki ucu sekilidir.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Halk edebiyatı yöre toplumsal yapısının izlerini taşır.

İçel yöresine yerleşen etnik gruplar, uzun süre kapalı bir yaşam sürdürmüşlerdir. Ekonomik ve toplumsal gelişme bir açılım sağlamışsa da kimi konularda gelenekselllik, günümüzde de sürmektedir. Halk edebiyatı, sınırlı da olsa bu etnik gruplarla gelen kültürel öğelerden izler taşır.

HALK ŞİİRİ VE OZANLAR: İçelli halk ozanları konusunda yeterli bilgi yoktur. Şiirleri günümüze ulaşabilmiş birkaç ozandan söz edilmektedir. Seçkilerde İçelli halk ozanlarına rastlanmamaktadır.

Tüm Anadolu'da benimsenen ve şiirleri günümüzde de canlılığını koruyan Karacaoğlan'ın *(Bak. Adana, Kültür, Yöresel Halk Edebiyatı)* İçelli olduğuna ilişkin görüşler vardır. Ancak, bu konu tartışmalıdır.

İlhan Başgöz, **Karac'oğlan** adlı yapıtında, çeşitli yüzyıllarda yaşamış dört Karacaoğlan olduğunu belirtmektedir. Bunlardan biri XIX.yy'da Silifke'de yaşamıştır. Küçük Karacaoğlan adıyla anılır. Yapıtlarında sadece Karacaoğlan adını kullandığından şiirleri öbür Karacaoğlanlar'la karışmıştır. XVII.yy'da yaşayan asıl Karacaoğlan'ın da bir süre Tarsus'ta bulunduğu bilinmektedir.

Sait Uğur'sa, **İçel Folkloru** adlı yapıtında, Karacaoğlan'ın İçelli olduğunu doğrulayıcı nitelikteki kimi kanıtlardan söz etmektedir. Bu kaynağa göre Mut'un Çukurköyü dolaylarında bir Karacaoğlan Tepesi ve karşısında Karacakız Tepesi vardır. Karacaoğlan burada yaşadığından tepeye bu ad verilmiştir. Kışı burada geçiren, yazın belde belde dolaşan Karacaoğlan'ın şiirlerini yöre halkının çok iyi bilmesi bundandır. Ayrıca Karacaoğlan'ın şiirlerindeki dilin İçel yerel ağzı olduğu savunulmaktadır.

İçel yöresinde yaşadığı bilinen Küçük Karacaoğlan'a ilişkin bilgiler yetersizdir. Yörede yetişmiş öbür halk ozanlarında şiirleri günümüze ulaşabilenler şunlardır:

Kara Feyzi (1741-1833): Silifke'nin Kavacık Köyü'ndendir. İlköğrenimini Mut'ta yapmış, daha sonra Konya Medresesi'ni bitirmiştir. Köyüne döndüğünde bir medrese kurmuş, İçel Müftülüğü'nde de bulunmuştur. Çok iyi Arapça bilen Kara Feyzi'nin, kelâm ilmine ilişkin bir kitabı, **Tuhfei Fevziye** adlı manzum bir Arapça-Türkçe sözlüğü, Arapça kıraat ilmine ilişkin bir kitabı olduğu bilinmektedir.

Ozan kimi şiirlerinde hece, kimilerindeyse aruz ölçüsünü kullanmıştır. Sayıca pek çok olan şiirlerini el yazması bir cönkte toplamıştır. Kara Fevzi'nin bir deyişi:

Zahmeti rah ile yandım ateşe
Kandırdın kevsere sen binler yaşa
Yetişmiş humreti ta hilâl kaşa
Yanağından açan gonca gül gibi
Matemi simle donanmıştır eli
Gümüş ibrik boyunlu ince beli
Kendi bülbül kevser saçıyor dili
Leblerinden akan taze bal gibi

Âşık Natuvani (1741-1791): Silifkeli'dir. Yaşamı yeterince bilinmemektedir. Kimi cönklerde şiirleri vardır.
Ozandan bir güzelleme:

Bugün ben cananı gördüm
Kaşlarının karası var
Kirpiklerin ok eylemiş
Bu sinemde yarası var

Metheyledin NATUVANİ
O dilberin metih şani
Bir dilber yok ki akrani
Sarmayacak neresi var

Âşık Cemali (1811-1871): Gülnar'ın Örenpınar Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur. Anadolu'nun pek çok yerini gezmiş, asker olarak Romanya'ya gitmiş, Rusçuk ve Yergök savaşlarına katılmıştır. Bu savaşları anlatan destanları günümüzde de söylenmektedir.

Şiirlerinde sıla özlemi geniş yer tutar.
Âşık Cemali'den bir deyiş:

Bir selam geldi cananım elinden
Sılamıza hasret düşürdün felek
Gözü siyahımı aldın elimden
Dünyaya hasiret düşürdün felek

Bizim Leyla'mızın şirindir dili
Gerdana sokarlar kırmızı gülü
Yüzü çifte benli deste kâkilli
Sunama hasiret düşürdün felek

Âşık İrfani (1839-1871): Anamurlu'dur. Yaşamı üstüne yeterli bilgi yoktur. Cönklerde pek çok şiiri yer almıştır.

Ozandan bir güzelleme:

Bir küçücük nevrestenin elinden
Olanca aklımız hep zaya gitti
Gice gündüz edasından nazından
Ömrün sermayesi affaya gitti

Size kurban olam gökte melekler
Siyah zülfün mah yüzünde kelepler
Küçükten verdiğimiz emekler
Görmedim vefasın hebaya gitti

Bizden selam olsun nazlı yarime
Dahi gelsin baksın benim halime
İRFANİ azmetsin dostun bağına
Dediler Mecnun'dur, Leylâ'ya gitti

Âşık Rıza (1841-1895): Silifkeli'dir. Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Cüceloğlu adıyla da tanınır.

Cönklerde pek çok şiiri vardır. Kimi hece, kimi aruz ölçüsüyle yazdığı şiirlerinde süslü bir dil kullanmıştır.

Ozandan bir güzelleme:

Bugün al giyinmiş şahı cihanım
Gonca gül sokunmuş yüze gül fidan
Bakar şahin gibi kaşı kemanım
Siyah sürme çekmiş göze gül fidan

Aman desem medet desem dost desem
İster öldür ister beni as desem
Niyaz etsem bir şeftali istesem
Çeker mi kendini naza gül fidan

Deveci Topal Mustafa (1845-1925), Nati (1845-?) Serdari, (1875-1920), yöreden yetişmiş öbür halk ozanlarıdır.

İçel'de yakın zamana değin gezici destancıların ve öykücülerin yaşadığı bilinmektedir. Bunlar Tanrı konuğu olarak gittikleri evlerde çeşitli destan ve öyküleri kendilerinden de bir şeyler katarak anlatırdı. Bunlardan Âşık Mehmet'in Plevne Destanı, Âşık Klabi'nin mizahi destanı, İçelli Refik'in dizeleri, günümüzde de dilden dile dolaşmaktadır.

MANİLER: Ortak ürünlerin en zengin türünü maniler oluşturur. Bunlarda Akdeniz insanının sıcak duyarlığı sezilmektedir.

İçel'in çeşitli ilçe ve köylerinden derlenmiş birkaç mani örneği:

Ak kekliğim ot getir
Yarimden mektup getir
Eğer yarim gelmezse
Ceketinden ip getir

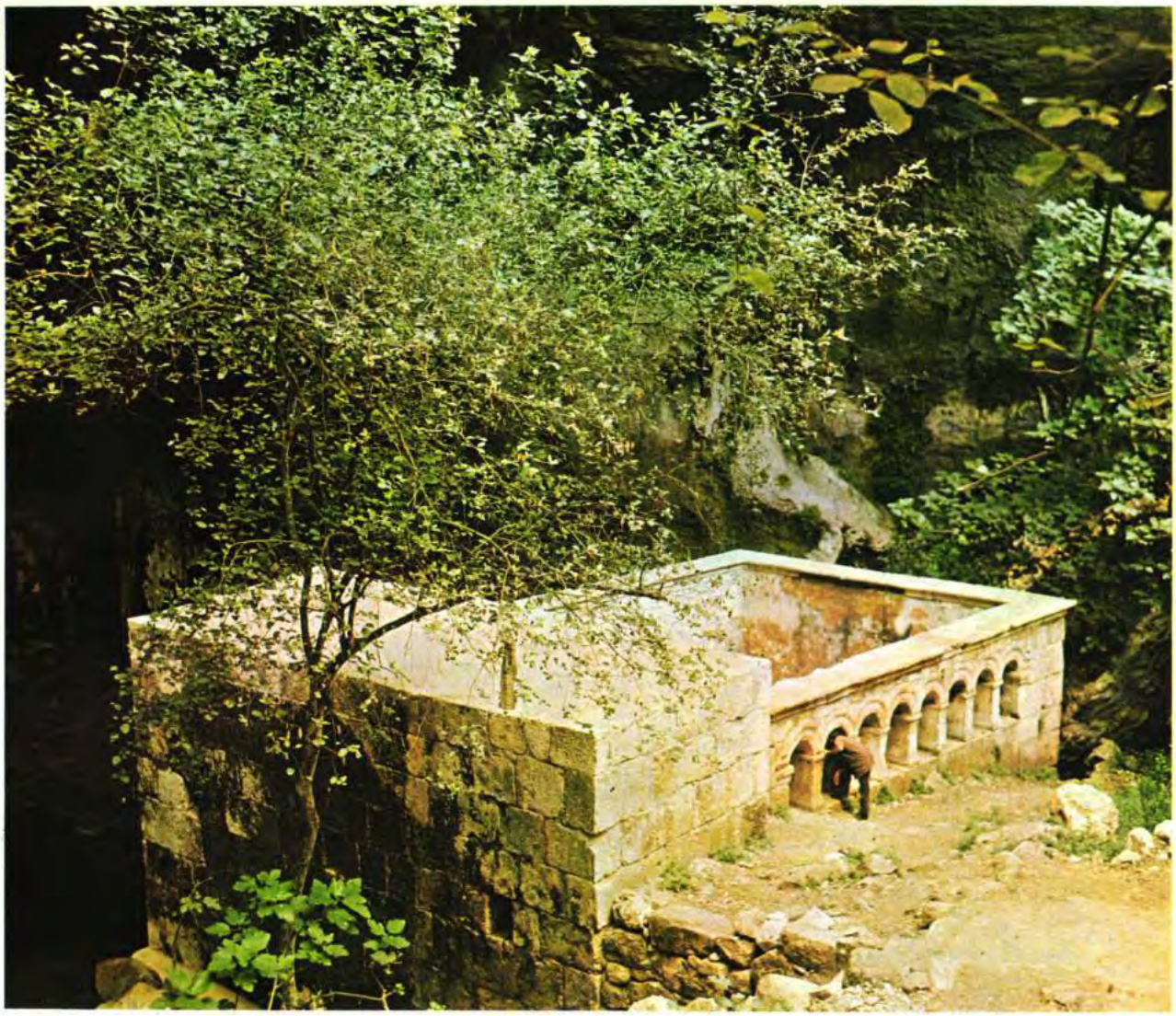
Ceviz dalı kırıktır
Dibinde su duruktur
Yarinden ayrılanın
Daim boynu kırıktır

Asma çardaktan aşmış
Filizleri dolaşmış
Yarin güzel saçları
İnce bele dolanmış

Al işlik mavi düğme
Yine düştün gönlüme
Her fikrime geldikçe
Kan damlar yüreğime

Karanfil katar oldu
Hasretlik beter oldu
Şu senin gül cemalin
Gözümde tüter oldu

2514

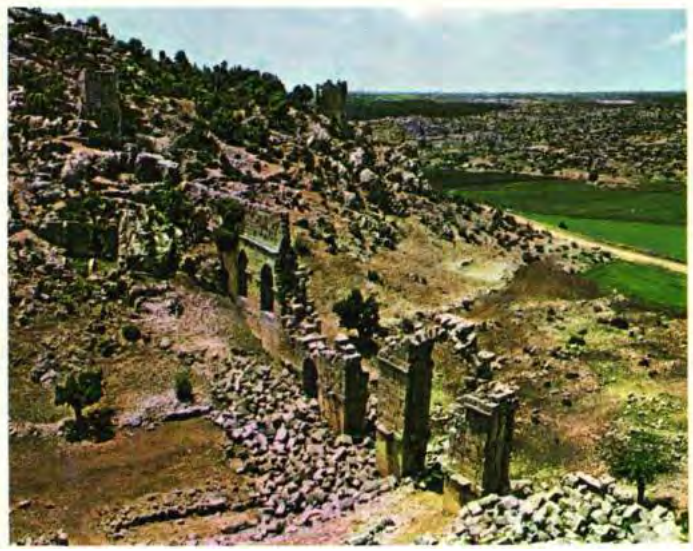

2515

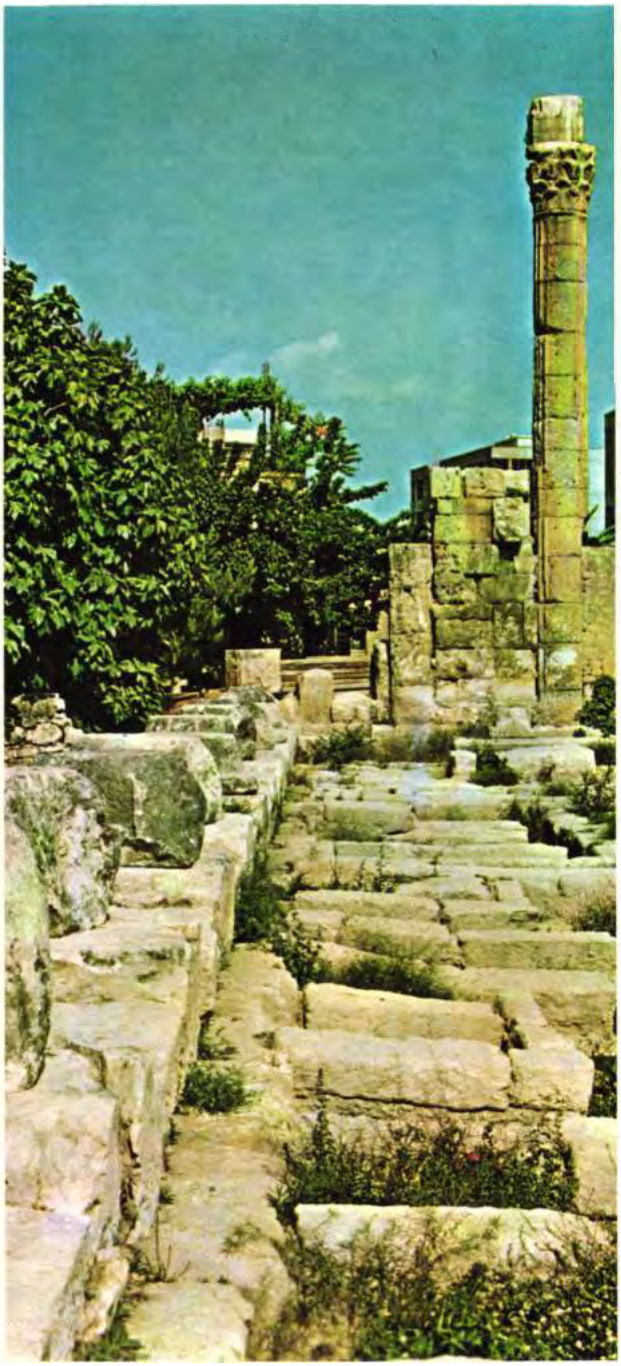

2514 - Cennet çukurunda kilise, Silifke
2515 - 2516 - Olbasa, Silifke

2516

2517

2518

2517 - Jüpiter, Silifke
2518 - Erdemli Müzesi'nin bahçesindeki antik kalıntılar
2519 - 2521 - Silifke Müzesi'ndeki el işleri

2519

2520

2521

Şu dağlar bizim olsa
Yaprağı üzüm olsa
Yarin uykusu gelmiş
Yastığı dizim olsa

Bademin kökü suda
Birin kes birin buda
Yare doymak hiç olmaz
Meğer birin yer yuda

Dağlar kayalı dağlar
Yeşil boyalı dağlar
Ben yarimi isterim
Bülbül yuvalı dağlar

SÖYLENCELER: Yörenin dağı, taşı, denizi, köprüsü, ermiş sayılan kişileri pek çok söylenceye konu olmuştur.

Söylencelerin en çok bilinenleri şunlardır:

Mersin Adına İlişkin Söylence: Köpekbalığı avından dönen balıkçılar tek başına yüzen irice bir balığa rastlar. Köpekbalığı sanarak onu da vururlar. Kıyıda, yağlarını almak için balıkların karınlarını yararken, son avladıklarının karnında Mersin yazdığını görürler. Oradaki yaşlılardan biri: "Bu, Tanrı'nın bize bir işaretidir. Bu balık köpekbalığı değil, Mersinbalığıdır ve sizler de Mersinliler'siniz", der. Böylece yörenin adı Mersin kalır.

Bir söylenceye göre de Mersin adı, Kıbrıs Kralı'nın kızı Mirha (Myrrha)'dan gelmektedir. Tanrıça Afrodit'in lanetine uğrayan bu kız, babasına sevdalanmıştır. Dadısının bir düzeniyle onun yatağına girer. Kral bir gece yanındakinin kızı olduğunu anlar, kılıcıyla üstüne yürüyerek öldürmek ister. Ama Tanrılar Mirha'ya acır ve onu karşı kıyıya çıkararak bir Mersin ağacına çevirirler. Yörenin adı da Mersin kalır.

Kız Kalesi ve Gülek Söylencesi: Mersin'de yaşayan krallardan biri, bir kız çocuğu olsun diye gece gündüz Tanrı'ya yakarmaktadır. Sonunda dileği yerine gelir. Kızı büyüdükçe güzelliği ve yardımseverliğiyle herkesin sevgisini kazanır.

Günlerden bir gün kente bir falcı gelir. Kral onu saraya çağırtır, kızının geleceğini öğrenmek ister. Falcı kızın eline bakınca irkilir, ama bir şey söylemez. Kral zorlayınca, "Kralım," der, "kızınızı bir yılan sokacak. Bu yazgıyı hiçbir şey bozamayacak. Siz bile engel olamayacaksınız." Kral, kızına bir şey söylemez, ama düşünmelere varır. Sonunda Mersin'e 60 km uzaklıkta kıyıya yakın küçük bir adacık üzerinde, ak taşlardan bir kale yaptırır, kızını buraya kapatır. Olan biteni bilmediğinden kızı üzülmekte, günden güne eriyip gitmektedir. Günün birinde saraydan gönderilen üzüm sepeti içinden çıkan bir yılan onu sokar ve ölür.

Buna benzer bir söylence de Gülek Boğazı çevresi için anlatılır. Buna göre kızının yazgısını öğrenen padişah, Gülek Boğazı yakınındaki sarp kayalara bir kale yaptırır ve kızı buraya kapatır. İçerde bunalan kız, bir gün kaleden kaçar. Akşama değin kırlarda dolaşır. Dönerken, dinlenmek için oturduğu yar kenarından bir yılan çıkar. Kaçamayacağını anlayan kız, "Tanrım beni bu yılana yem etme, şu anda taş kes," diye yakarır; kız ve yılan taş kesilir.

İnanışa göre Gülek Köyü'nün kayalığa bakan yüzündeki kadın bedenini andıran kaya o kız, boğaza girmeden sol yanda görülen yılan benzeri kaya da o yılandır.

Lokman Hekim ve Şahmeran Söylencesi: Çukurova ve çevre illerde çok yaygın olan Lokman Hekim ve Şahmeran söylencelerinin değişik bir biçimi de İçel'de anlatılır.

Lokman Hekim'in babası da kendisi gibi hekimdir. Ölmeden karısına bir defter verir ve "Doğacak çocuğumuz eşsiz bir hekim olacak. Bilgide yeryüzünde onu yenecek kimse çıkmayacak. Bu defteri, zamanı gelince ona ver," der. Bir süre sonra kadının bir oğlu olur. Adını Lokman koyar. Çağına geldiğinde, tüm çabalara karşın okumayazmayı bile sökemez. Evin geçimini sağlamak için odunculuk yapmaya başlar.

Bir gün yine odunlarını satmış, yorgun argın eve dönerken canı dolaşmak ister, kır yoluna sapar. Bir inilti duyar. Dönüp baktığında insan başlı, ak, yılan gövdeli bir yaratık görür. Çok korkar. Yılan, "Ey insanoğlu, benden sakın korkma. Ben yılanların padişahı Şahmeran'ım. Yaralıyım, bana yardım edersen, bir gün bunun karşılığını mutlak öderim," der. Lokman, onu kucağına alır, söylediği yoldan bir mağara önüne götürür. Yılan bir şeyler mırıldanır, mağaranın kapısı açılır. Burası eşsiz güzellikte bir yerdir. Mağarayı bekleyen kara yılan, Şahmeran'ı sarayına götürür. Burada bakılan Şahmeran kısa sürede iyileşir. Aradan kırk gün geçmiştir. Lokman artık eve dönmek istediğini söyleyince, Şahmeran gördüklerini kimseye söylememesini tembihler ve "Ölümüm insan elinden olacak, bunu biliyorum. Öldüğümü duyduğunda yapacağın şeyleri sana tek tek anlatacağım. Sakın unutma. dediklerimi aynen yapacaksın," der. Neresinin hangi hastalığa iyi geleceğini, ilaçların nasıl hazırlanacağını bir bir anlatır.

Lokman eve döndüğünde bambaşka bir insan olmuştur. Tüm zamanını okumaya, yazmaya, öğrenmeye ayırmaktadır.

Aradan uzun bir zaman geçer. Şahmeran sarayındaki billur suda evreni izlerken, birden gözü Tarsus Beyi'nin güzeller güzeli kızına takılır. Ona tutulur, yemeden içmeden kesilmiştir. Günün birinde de, kızın hamama gittiğini görür. Güzelliği karşısında çılgına döner, o da hamama gider. Islak mermerler üzerinden kayıp düşer. Hamamcı ve kızın hizmetkârları Şahmeran'ı göbek taşı üstünde öldürürler.

Günümüzde, Tarsus'taki Eski Hamam'ın göbek taşı, bu nedenle kutsal sayılır. Taştaki lekenin Şahmeran'ın kanı olduğuna ve vücudunu üç kez buraya sürenlerin tüm dertlerinden kurtulacağına inanılır.

Şahmeran'ın öldürüldüğünü duyan Lokman, Tarsus'a gelir.

Tarsus Beyi amansız bir hastalığa yakalanmıştır. Vezirinin baktığı fala göre Şahmeran'ın gözlerini ve ciğerini yerse iyileşecektir. Vezir, Şahmeran'da olağanüstü güçler olduğunu bildiğinden ilacı kendisi hazırlamak istemektedir. Amacı, Tarsus Beyi'nin yerine geçmektir.

Lokman da ilaç hazırlamak isteyince Bey bu işi ona verir. Lokman Şahmeran'ın kendisine anlattığı gibi onu üçe böler ve kaynatır. Parçalar kaynarken, her biri, hangi hastalığa iyi geleceğini söylemektedir. Bu sırada, Lokman'ın yanına gelen vezir hasta olduğunu söyleyerek, insanlara olağanüstü güçler veren parçanın suyun ister. Hangi parçanın hangi hastalığa iyi geleceği konusunda yanlış bilgiler verir. Lokman onun kötü niyetini anlar, kuyruk suyundan verir ve adam ölür. Gövdenin ikinci suyunu kendi içer. Beye de gerekli ilacı yapar. Bey iyileşir.

Lokman, saraydan ayrılıp, kırda yürürken, birden tüm bitkiler dile gelir, hangi hastalığa şifa olduklarını söylemeye başlar. O da duyduklarının tümünü kâğıda yazar. Ünlü **Hikmet ül-Lokman** kitabı böyle ortaya çıkar.

Tıp ilminin babası sayılan Lokman'ın gömütü Tarsus'taki Ulu Cami'dedir. Burayı ziyaret edenlerin, sayrılıklarından kurtulacağına inanılır.

Eshab-ı Kehf Söylencesi: Eshab-ı Kehf'e ilişkin söylenceler, Anadolu'nun pek çok yerinde anlatılır. Elbistan, Aydın, Diyarbakır ve Tarsus'ta aynı adı taşıyan mağaralar vardır. Söylence, o yörelerde de yaygındır. Tarsus'ta anlatılan biçimi şöyledir:

Tarsus'ta Dakyanus adlı bir kral yaşamaktadır. Kral, putlara tapmakta ve halkı da buna zorlamaktadır. Dakyanus'un Mernuş, Sezenuş, Debernuş, Yemliha, Maksel-mina ve Meslina adlı altı yardımcısı vardır. Bunlara danışmadan hiçbir iş yapmaz.

Kral gün geçtikçe güçlenir, zenginleşir. Sonunda kendini Tanrı saymaya başlar. Aksini söyleyenleri öldürtür.

Günlerden bir gün, Tarsus düşman saldırısına uğrar. Dakyanus bir türlü saldırıyı önleyemez ve ülke yağma edilir. Yemliha Dakyanus'un Tanrılığı'ndan kuşku duymaya başlar. Bir akşam arkadaşlarını toplar onlara, "Benim bir derdim var. Bu yeri-göğü kim durduruyor; ay, güneş bunca yıldır nasıl dönüp duruyor. Gökleri kim kurdu, yerleri kim döşedi? Bize kim can verdi diye gece gündüz düşünüp duruyorum. Ülkemize saldıran düşmanla bile başa çıkamayan Dakyanus bunları yapamaz. İnandım ki, bir Tanrı var. Dakyanus ve kendi elimizle yaptığımız putlar, hiçbir zaman Tanrı olamaz," der. Arkadaşları da görüşünü paylaşırlar.

Toplantıyı gizlice izleyen kralın adamlarından biri, duyduklarını Dakyanus'a anlatır. Kral yardımcılarını çağırıp önce iyilikle sonra da ölümle tehdit ederek, bu düşüncelerinden vazgeçmelerini ister. O sıralar Ninova'ya gidecektir. "Ninova'dan döndüğümde de bu düşüncenizde direnirseniz sizi öldürtür, her bir parçanızı bir kapıya asarım," der.

Kralın yokluğundan yararlanan altı arkadaş, yanlarına biraz yiyecek alarak gizlice kentten çıkar. Yencelüs adlı mağaraya doğru yol alırlarken karşılarına Kefeştetayyuş adlı bir çoban çıkar. Çobanın Kıtmir adlı bir de köpeği vardır. Söyleşirlerken, düşüncelerini öğrenen çoban da köpeğiyle birlikte, onlara katılmak ister. Hep birlikte Yencelüs Mağarası'na sığınırlar. Mağarada, "Tanrım bize yardım et. Senin adını her kulundan duyduğumuz gün canımızı al," diye yakarırlarken uyku bastırır derin bir uykuya dalarlar. Gözleri açıktır ve vücutları sertleşmesin diye iki melek belirli aralarla onları sağa, sola çevirmektedir.

Dakyanus Ninova'dan gelince, onları öğrenir, onları aramaya koyulur. Mağarayı bulan askerler, yedi kişinin heybetlerinden korkuya kapılıp içeri giremez. Dakyanus kızar, ölümle tehdit ederse de bir yararı

olmaz. Sonunda mağaranın ağzını örerek onları öldürmeyi düşünürler. Askerlerden biri içerdekilerin kimliklerini, başlarına gelenleri tunç bir levhaya işler, yanlarına bırakır. Mağaranın ağzı da taşla örülür.

Aradan üçyüz dokuz yıl geçer. Sürülerine sığınak arayan bir çoban mağarayı görür, ağzını açar. Açılır açılmaz uyuyanlar uyanıp,doğrulur. Bir gün, belki de daha az bir zaman uyuduklarını sanmaktadırlar. Karınları acıktığından Yemliha'yı ekmek almaya gönderirler. Fırıncı, çok eski olduğu için Yemliha'nın verdiği parayı almaz. Onun hazine bulduğunu sanır, krala haber verir. Kralın huzurunda olanları anlatan Yemliha' ya kimse inanmaz. Hep birlikte mağaraya giderler. Arkadaşlarını ürkütmemek için önce Yemliha içeri girer. Başından geçenleri anlatınca, Tanrı'ya şükreder ve artık canlarını alması için yakarırlar.

Yemliha'nın çıkmadığını gören kral ve adamları mağaraya girdiklerinde içerde tünemiş yedi kuştan başka birşey göremezler. Yemliha'nın taze ayak izleriyse durup durmaktadır.

Mağarada tunç levhayı bulanlar, onların kimliklerini, başlarından geçenleri öğrenir, bu söylenceyi günümüze değin dilden dile ulaştırırlar. Kral da buraya bir kilise yaptırır.

İnanışa göre bu mağaradaki derin tünel, Kâbe'ye çıkmaktadır. Mağara günümüzde de kutsal sayılır ve girişindeki ayak izine benzer biçimlerin, Yemliha'nın ayak izi olduğuna inanılır.

İncekum Söylencesi: Çiftçinin biri, kıyıdaki tarlasını sürerken yanında bir adam belirir. "Aç eteğini, yum gözünü," der. Çiftçi, denileni yapar. Adam çiftçinin eteğine bir şeyler doldurur. "Kalk denize doğru yürü, ama sakın gözünü açıp eteğindekilere ve ardına bakma," der. Çiftçi korkuyla denize doğru yürümeye başlar. Adımını suya diye attıkça kuma basmaktadır. Üç saat böyle gider. Sonunda dayanamaz, gözünü açıp baktığında, eteğinde kum olduğunu görür. Hemen gözünü yumarsa da artık iş işten geçmiştir. Bu kez adımını kuma diye atar, denize düşüp boğulur.

İnanışa göre adam gözünü açıp bakmasaymış, Silifke'den Kıbrıs'a dek kumlu bir yol olacakmış.

Bu söylence, Ovacık ile Silifke arasında uzanan bir kumsal için de söylenir. Denizin içinde uzanan bu kum şeridine yörede Kahbedili denir.

Öküz Söylencesi: Bir zamanlar Anamur öküzlerinin çok iyi yüzücü olduğu, Anamur' dan Kıbrıs'a yüzüp, geri döndükleri söylenir.

Çiftçilerden birinin iki öküzü, Kıbrıs'taki bir darı tarlasına dadanır. Kaşla göz arasında hemen denize atlar tarlayı talan eder dönerler. Bir gün Kıbrıslı çiftçi yazdığı bir pusulayı öküzlerin boynuna takar, sahibini uyarır. Anamurlu çiftçi her türlü önlemi alır ama başa çıkamaz.

Kıbrıslı çiftçi son çare olarak, o yıl hiç ürün alamayacağını anlatmak için, dipsiz iki şişeyi öküzlerin boynuna bağlar. Öküzler dönerken, şişelerden gelen suyu, burunları tıkanmasın diye içerler. Su yedikleri darıları şişirir, çatlayarak ölmelerine neden olur. Şişmiş gövdeleri bir zaman sonra Anamur önlerine gelir. Bir daha öküzlerin Kıbrıs'a geçtiğini kimseler göremez.

Gülnar Söylencesi: Yörükler, yaz aylarının belirli günlerinde Anay Pazarı'nda toplanır, alışveriş eder, eğlentiler düzenlerler. Yörük beylerinden birinin Gül adlı çok güzel bir kızı, birinin Nar adlı yakışıklı bir oğlu, başka birinin de Aydın adlı bir oğlu vardır.İki delikanlı da Gül'ü görür ve sevdalanır. Ertesi yıl, ikisi birden kızı babasından istetir. Gül'ün babası, ikisi arasında bir seçim yapamaz ve "Sen Nar Bey, Hacı Bahattin Köyü'nden Gilindire'ye su getireceksin. Sen Aydın Bey, Gilindire'ye dört ayak üstüne eşsiz bir yapı kuracaksın. Kim işini önce bitirirse kız onun olacak. Yalnız tek başına çalışacaksınız," der.

Gençler hemen işe koyulur. Nar, taşları oyar,künkyapar,dağları deler,suya yol açar, işini bitirir. Aydın da mermerden eşi benzeri bulunmaz bir dört ayak üzerine yapıtını kurmaya hazırlanmaktadır ki Nar'ın işi bitirdiğini öğrenir. Her şeyi yüzüstü bırakır yapıtının ne olacağını da kimseye söyleyemez ve ortadan yiter. Bu nedenle Gilindire' nin bir adı da Aydıncık olur.

Bu arada Gül ile Nar eşsiz bir düğünle evlenir. Anay Pazarı'na da bundan böyle Gülnar denir.

Anamur Prensesi Söylencesi: Bir zamanlar Anamur kralının çok güzel ve iyi yürekli bir kızı vardır. Günlerden bir gün kız hastalanır. Ülkedeki hekimlerden hiçbiri derdine derman bulamaz. Artık umut kesilmiştir ki, yaşlı bir kadın gelir ve kızı iyileştireceğini söyler. Kral kabul eder. Kadın prensesi Köşekbükü Mağarası'na götürür. Oradaki sudan içirir ve derin soluk almasını söyler. Kız, kısa süre sonra iyileşmiştir. Mağaradan ayrılırken, "Ben buraya hasta geldim, eskisinden sağlıklı gidiyorum. Dilerim benim gibi tüm hastalar buradan şifa bulsun," diye dua eder.

Köşekbükü Mağarası, bundan sonra şifa mağarası olur. Günümüzde de hastalar iyileşmek için buraya gitmektedir.

Silifke Köprüsü Söylencesi: Silifke'de Göksu Irmağı üstüne bir köprü yapılmaktadır. Köprü karşı yakaya bir türlü bağlanamaz. Sonunda köprünün kurban istediği kanısına varılır. Ertesi gün tan ağarırken ilk su almaya gelen, kurban edilecektir.

O sabah su almaya ilk gelen, ustanın karısı olur. Hemen çevresini alır, durumu anlatırlar. Tüm yakarışları boşa giden kadını, diri diri köprünün ayağına gömerler. Bundan sonra köprü tamamlanır.

Zaman zaman Göksu, yatağına sığmaz, taşar, köprüden iniltiye benzer sesler duyulur. Bu seslerin kadının ağlayışı ve iniltileri olduğuna inanılır.

Gülnar'da Şeyh Ömer Söylencesi: Şeyh Ömer Köyü'ne adını veren ermiş kişi için şu söylence anlatılır:

Şeyh Ömer, Buharalı'dır. Altı arkadaşıyla birlikte öğrenim için Konya'ya gelir. Sonunda her biri bir yana gider. Şeyh Ömer de günümüzde adını taşıyan köye yerleşir.

Günlerden bir gün Karaman beyi, Anamur'un Mamuriye Kalesi'ni almak için sefere çıktığında yolu bu köye düşer. Şeyh, beyi ve askerlerini konuk eder. Askerlere bir tencere yemek, atlara da bir tas arpayla bir tutam saman koyar. Beybunu görünce çok kızar, "Bre adam, bizimle eğlenir misin? Bunca kişi bir tencere yemekle doyar mı, bir tas arpa bir tutam saman bunca ata yeter mi?" diye haykırır. Şeyh Ömer sesini çıkarmaz askerlere karınlarını doyurmalarını, torbalarını doldurmalarını söyler. Askerler de atlar da verilenle tıka basa doyarlar.Yenenler tükenmek bilmemiştir. Bey, şeyhin kerametine şaşar onu da sefere götürmek ister. O da arkadan yetişeceğini söyler.

Şeyh askerlerden sonra başka bir yoldan kaleye gider. Akşam olmuştur. Çevredeki öküzlerin, keçilerin boynuzlarını mumlarla donatır. Kaledekiler her yönden kuşatıldıklarını sanır. Şeyh de tek başına cenge girer kalenin anahtarlarını alır. Dönüp yanına vardığında anahtarları beye teslim eder. Bey de onun anısına kalede bir cami, köyünde de bir türbe yaptırır.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: İçel yerel ağzını oluşturan etmenler çok çeşitlidir. Değişik zamanlardaki yerleşimler yerel ağzı etkilemiştir. Arap göçmenler arasında günümüzde de Arapça konuşulmaktadır. Kerim Yund "Silifke'nin Kültür İklimi" başlıklı yazısında özellikle Silifke'de konuşulan yerel dilde, Yunanca'dan, Latince'den, Arapça ve Farsça'dan, hatta Hintçe, Moğolca ve Ermenice'den alınmış sözcükler olduğunu belirtmektedir. Bu durum, yörenin tarihsel süreç içinde toplumsal yapısının karmaşıklığını da yansıtmaktadır.

Günümüzde yerel dil kimi özelliklerini yitirmektedir. Yöreye gelenler, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve eğitim bunun en önemli nedenlerindendir.

İçel yerel ağzının en belirgin özellikleri şunlardır:

Yerel ağızda bilinen sekiz ünlü dışında, sözcük içindeki ses düşmeleriyle oluşan uzun sesler vardır. Bunlar uzun a sesi, uzun e, e ve i seslerinin kaynaştırılarak söylendiği ince uzun e sesi, uzun ı, i, o, ö, u, ü, o ile ö sesi arasında söylenen ince uzun o sesi, u ile ü arasında söylenen ince uzun u sesidir.

Kimi durumlarda i ve ı sesi de kısa ünlü olarak söylenmektedir. Bunlar da ses ya da hece düşmeleriyle oluşur.

Yerel dilde en belirgin ünlü değişmeleri şöyledir:

a-e : Garer (karar), dünye (dünya), pare (para), keyat (kâğıt).

a-e : Ç, y, ş seslerinin etkisiyle kimi durumlarda a sesi uzun e sesine dönüşür. Olen (olayım), dene (tane), goley (kolay), Azrayil (Azrail) gibi.

a-ı/i : Galiye (kaleye), yaylıya (yaylaya), oriya (oraya).

e-a : Ataş (ateş), habar (haber), barabar (beraber).

e-i : Didi (dedi), şiyap (şey yap), niyo (ne o), neriye (nereye), miydan (meydan).

i-e : Sözcük başında ve ilk hecedeki kimi i sesi e sesine döner. Getdi (gitti), eyi (iyi), gey (giy), eşit (işit), heç (hiç).

u-ı : Uykıya (uykuya), oturıyor (oturuyor), görünmiyor (görünmüyor).

Yerel ağızda, bunlar kadar sık olmamakla birlikte u-o, u-ı, ü-ö, ü-i, u-ü, i-a, ı-u, ı-a değişmeleri de vardır. Yokarı (yukarı), dutıver (tutuver), bön (bugün), görinmiyor (görünmüyor), hüdüt (hudut), hayla (hayli), munar (pınar), keyat (kâğıt) gibi.

İçel yerel ağzında ünlü düşmeleri de sıkçadır. Genellikle vurgusuz olan orta hece ünlüleri, önündeki ünsüzle birlikte düşer. Ā (ağa), āç (ağaç), çīr (çığır), bōver (boğuver) gibi.

Ünlü türemeleri de sıkça görülür. Irahmetli (rahmetli), İrecep (Recep), Iramazan (Ramazan), ilimon (limon), ilazım (lazım) gibi.

Bellibaşlı ünsüz değişmeleriyse şöyledir:

ç-ş : Geş (geç), gaş (kaç), aş (aç), üşgün (üç gün).

t-d : Dilki (tilki), davşan (tavşan), dabanca (tabanca), dut (tut).

k-g: Goşdular (koştular), gavga (kavga), gaymakam (kaymakam), gabul (kabul), gız (kız), gurut (kurut), gadar (kadar), goca (koca).

En belirgin ünsüz değişmesi k-g değişmesidir. Hemen tüm k sesleri g sesine dönüşür.

n sesi de ng sesini ansıtır bir biçime dönüşebilir. Geling, eving, babang, koyung, eling gibi.

Ünsüz düşmelerine de çokca rastlanır. En belirginleri şunlardır:

Orta hecedeki ğ sesinin genellikle düştüğü görülür. Değişmek (değişmek), yatıracān (yatıracağım) āzına (ağzına), çevirdimiz (çevirdiğimiz), dūnümüzü (düğünümüzü), çırır (çağırır) gibi.

Bī (bir), gākmış (kalkmış), sōra (sonra), çit (çift) gō (kov), sābı (sahibi), bōn (bugün), ufādı (ufaktı) örneklerinde olduğu gibi kimi zaman r, l, n, f, v, h, g, k sesleri de düşebilir.

Yöreden birkaç yerel sözcük:

Çetik (çekirge), kirkele (bukalemun), koçmarkele (kertenkele), eşemene (koku), loğurt (lale), tesbi (akgünlük ağacının adı), bıttık (karpuz), beken (dağlardaki dar geçit), zehimar (yılan ağısı), basal (soğan), harup-hannup-hannıp (keçiboynuzu), çiğin (omuz), pilatin (çınar), köşger (yemeni, edik), zerger (altın işleyen), dangızıyık (ekmek kurusu), efeni (hafifle), gara morca (apandisit), haşa (büyük torba), küncü (susam), teyil (fikir, düşünce), zilgit (berduş).

ATASÖZLERİ: İçel'de atasözüne "deyişet" denir.

Yöreden derlenen deyişetlere birkaç örnek:

"At bulunur meydan bulunmaz, meydan bulunur at bulunmaz," atasözü yapılacak işte gerekli koşulları bir araya getirmenin zorluğunu anlatır.

"Adama ile mal tükenmez" yerine getirilmeyecek vaadlerde bulunmamak gerektiğini anlatır.

Kişilere katlanabileceklerinin üstünde yüklenmemek gereği; "Bir başa iki yumruk vurulmaz," atasözüyle anlatılır.

"Çatal kazık yere geçmez" anlaşmaya varmadan, karşıt görüş ve düşüncelerle girişilen işin başarılı olamayacağı anlamında kullanılır.

"Ekenek olmayınca dikenek olmaz," atasözüyle gerekli koşullar olmazsa bir işin yapılmayacağı anlatılır.

Yörede yaşanan, göçerlik olgusunun yansıdığı, "Gelen geçer, konan göçer" atasözüyle doğanın yasaları dışında herşeyin geçici olduğu dile getirilir.

Büyük zararlara uğramış kişinin, küçük zararları önemsemeyeceği, "Gemisini batıran sandalını aramaz" atasözüyle vurgulanır.

Kişilerin güçlerinin yetmiyeceği işlere kalkışmamaları, "Göğe direk, denize kapak olmaz," atasözüyle anlatılır.

Dış görünüme göre karar vermemek gerektiğini, "Gök keçiyi gören içi dolu yağ sanır," atasözüyle dile getirilir.

"İnsan umduğu yere küser," kişiler, değer verdiklerinin davranışlarından kırılır anlamındadır. Bu söz öbür yörelerde, "Gönül umduğu yere küser," biçimindedir.

"Gönülsüz namaz, göğe ağmaz," istenmeden yapılan işlerin verimsiz olacağını anlatır.

"Sevilmedik gelinin gerdanı altı karış," ulaşılamayan şeyin, kişinin gözünde büyüyeceği anlamındadır.

"Yaşamış eşekte yıllanmış akıl olur," deneyimin önemini vurgular.

Dayanışmanın ve yardımlaşmanın önemi, "Yalnız taş duvar olmaz," atasözüyle dile getirilir.

Kişinin yaşadığı sürece bir işle uğraşması ve çevresine yararlı olması gereği, "Sapsız balta suya batar," atasözüyle anlatılır.

Yenilgiyi kabullenmenin zorluğu, "Ayı bile yenilmeyi sevmez," atasözüyle vurgulanır.

"Yiğidin sözü demirin kertiği," mert kişinin sözünde duracağını anlatır.

"Herkes, gölü kendi çöreğinin üstüne çeker," her kişinin kendi çıkarı doğrultusunda koşullar isteyeceğini dile getirir.

DEYİMLER: Yörede, konuşma diline zenginlik katan pek çok deyim kullanılır. Bunlara birkaç örnek:

"Akşam kavil, sabah savul," sözünde durmayanlar için söylenir.

"Ayın ilk çarşambasına rastgeldin," telaşlı zamanımıza denk geldin anlamındadır.

Plansız başlanmış bir işin, sonunda yolunu bulacağı, "Çala çala bir havaya dönecek," deyimiyle anlatılır.

"Çenesine sapan taşı" çok ve gereksiz konuşanlar için kullanılır. Aynı anlamda "Çenesi canlı", "Çeneye kalmış" da denir.

Yararsız bir uğraşı tanımlamak için "Döğ döğ kara su" deyimi kullanılır.

"Kuyruğu tava sapına döndü," kötüledi, zayıfladı anlamındadır.

Ortalığı karıştıran, bozgunculuk yapanlar için, "karışkan çömce" denir.

"Tebeşire peynir bakışlı" saf ve anlamadan bakanlar için söylenir. Aynı anlamda, "Şimşekten korkumş dana gözlü" de denir.

Kurnaz kişileri tanımlamak için "Tilki masalı okur" deyimi kullanılır.

Birden bire, gereksiz yere ortaya atılan söz için "Damdan it düşer gibi" deyimi kullanılır.

Akılsızca iş görenlere "Akıl dağıtılırken sen çıra mı tutardın?" denir.

"Kefeni omuzunda," ölümü yakın anlamındadır.

Başkalarının etkisinde kalanlar için "Yuları başkasının elinde" deyimi kullanılır.

ALKIŞLAR VE KARGIŞLAR: Yöre alkış ve kargışlarında da yaşama biçiminin, doğa koşullarının, halkın değer yargılarının yansıması görülür.

Yöreden birkaç alkış ve kargış örneği:

Çoluğunla çocuğunla bir koyak oba ol
Allah başa kadar gönendirsin
Ambarına buğday yağsın
Kapına yoksulluk basmasın
Allah akıl baylığı versin
Sağlıkla kirlen
Ayağın tökezlemesin
Gökten yağmur gibi yağsın, yerden çimen gibi devşiresin

Vurgunun yeğin gelsin
Ciğerinin sapından uğra
Eline diline yenir ağrı versin
Yuvanda yalnız kütük gibi kal
Evine ateş düşsün, yeşil yeşil dumanın tütsün
Şerrine ninni
Ağzın tohum eteğin tarla olsun da eştiğine düşesin
Ocağına cıvalar dökülsün
Dirliğin uçsun
İki yakaya bir yufkaya hasret kal

NİNNİLER: Çocuk sevgisi, onlarla ilgili dilekler ninnilerle dile getirilir. Birkaç örnek:

Yavrumun beşiği çamdan
Yuvarlandı düştü damdan
Şimdi baban gelir şurdan
Ninni benim yavrum ninni

Karşı karşı kayası var
Çifte çifte dayısı var
Geniş dolu halası var
Ninni benim yavrum ninni

Ninni dedim elden aldım
Al değneği daldan aldım
Ben yavrumu çok güç buldum
Ninni benim yavrum ninni

BİLMECELER: İçel'de bilmeceye "metel" denir. Özellikle kış gecelerindeki toplantılarda karşılıklı meteller söylenir, kazanana armağanlar verilir. Toplantıdakiler ikiye arılarak karşılıklı metel söyler ya da herkes sırasıyla bir metel söyler ve yanı başındaki yanıtlar. Bilemeyen, metelin zorluğuna göre öbürlerine bir köy, kasaba ya da kent bağışlar.

Meteller tek olabileceği gibi birkaçı bir arada da sorulabilir.

İçel'de söylenen metellere Tepe Köyü'nden derlenmiş birkaç örnek:

Derede tam gördüm
Tepede tom gördüm
Yerde yapma dam gördüm
Köpük kusar taş gördüm
Tuzsuz pişer aş gördüm

(Tokuç, avcının tüfek sesi-mezar-sabun-süt)

Dağda tak tak
Suda şip şip
Arşın ayaklı
Burma bıyıklı
(Keklik ötüşü-balık-leylek-tavşan)

Küçük kuşlar
Pencerede kışlar
Emeğini bağışlar
(Arı)

Kara maya çöküp durur
Zülüfünü döküp durur
(Yörük çadırı)

Şakım şakım şakılar
Şakı benim elimde
Ulu kavak titirer
Dibi benim elimde
(Çulfa tezgâhı)

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: İçel'de halk müziği ve geleneksel oyunlar, il merkezinden çok, çevre ilçelerde ve köylerde yaygındır. Silifke yöresinin müzik ve oyunları kimi küçük değişikliklerle tüm ilçelerde görülür. Tarsus İlçesi ise Çukurova yöresinden etkilenmiş, benzer ürünler geliştirmiştir.

HALK MÜZİĞİ: İçel'de halk müziği ilçe ve köylerde özellikle de dağlık bölgelerde renkli ve çeşitlidir. Mersin'in değişik nüfus yapısı, çeşitli gelenek ve göreneklerin kaynaşmamışlığı müziğe de yansımıştır. İl merkezinde günümüze değin tek türkü derlenebilmiş olması da bunu gösterir. İlçe ve dağ köylerinde ise durum çok başkadır. Silifke, Mut, Anamur, Gölnar, Kırtıl Köyü ile Toroslar'da köklü ve yaşayan bir halk müziği kültürü vardır.

İlçe'deki ilk folklor araştırmasını 1922'de Ali Rıza Yalkın yaptı. 10 yıl süren bir araştırma, müzik ve edebiyat dallarında olup, nota ve ses kaydı yapılmamıştır. Bu derlemeler **Cenup'da Türkmen Oymakları** ve **Cenup'da Türkmen Çalgıları** adlı yapıtlarda toplanmıştır.

Ayrıca, İçel'de iki resmi derleme yapılmıştır. İlki 1946'da Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen'in katılmasıyla gerçekleştirilmiştir. 1973'te yapılan ikinci derlemede yöre sanatçıları bölge radyolarına çağrılmış, yöresel türküler banda alınarak notaya dökülmüş ve arşivlenmiştir.

Derlenen ezgi ve metinler üzerinde yapılacak incelemelerde kıyı kesimiyle dağ ve yaylalarının ezgileri arasında tavır ve çalınış yönünden ayrılıklara rastlanmıştır. Bu ayrılıklar, sazlarda daha belirgindir. Dağ ve yaylalarda bağlama, kemane, kaval, tef, davul-zurna çalınırken, kıyı kesimlerine indikçe Batı kemanı, klarinet, cümbüş gibi yabancı sazlara özenildiği görülür.

Yöre oyunları ayrık düzende ve topluca oynanır. Kaşık oyunları, mengi, zeybek, sallama, samah ve benzeri oyunların hemen tümü sözlü ezgilerdir. Halay çekme yalnızca dağlık kesimdeki kimi Türkmenler'de görülmektedir. Yine derlenen ezgiler üzerindeki incelemelerde İçel'de Kerem, Garip, Misket, Muhalif, Beşiri, Yahyalı Kerem, Kandilli Kerem ayaklarından türküler söylendiği görülmüştür. Türkmeni Avşar Bozlağı, Varsağı gibi ağızlar, Orta Anadolu'yla ortak özelliktedir. Ezgiler yörük bir ritimle çalınıp söylenir. Samahlarda bile hızlı bir ritim görülür. Bölgenin batısında söylenen uzun havalar, Teke yöresinin uzun havalarını andırır. Sarı Yayla buna bir örnektir.

Hızlı biçimde çalınan kırık havalar 2,4 ve 5 zamanlıdır. Ancak, hemen hemen tümünün 9 zamanlı olduğu görülür. "Şu Yüce Dağların Karı Eridi" adlı ezgi 27 zamanlı oluşuyla öbürlerinden ayrılır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Derlenen tanınmış türküler şunlardır: Bugün Ayın Ondördü, Zeytin Dalları, Başına Bağlamış Astar (Dastar), Kullar Olam, Ceviz Arasında, Portakal, Kıbrıs Zeybeği, Köroğlu, Gerali,

Silifke yöresi halk oyunları

Yaktım Mangalımı, Mendilli, Bittimola, Sallama, Yayla Yolları, Hanım Ayşa, Anamur Yolları, Tımbıllı, Yatmadım Gasavetten, Keklik, Gün Görünmez, Çiçekler İçinde, Silifke'nin Yoğurdu, Evlerinin Önü Kavak, Urfani, Türkmen Kızı, Kerem, A Kızım, Pınar Başı, Mengi, Çattılar Ocak Taşını, Eski Mengi, Keklik Olsam, Eski Sille, Şu Yüce Dağların Karı, Şu Dağların Yükseğine Çıksalar, Sünne, Gökgarga, Gunnama, Sarı Yayla.

Oyunu da olan bir türkünün sözleri şöyledir:

Tımbıllı

Şu derenin uzunu amanın aman
Haydi kıramadım buzunu
Aldım Mut'lu kızını amanın aman
Haydi çekemedim nazını

Haydi yine gel tımbıllı tımbıllı
Kaşı gözü çektirmeli püsküllü
...

Ağıtlar: İçel'de ağıt söyleme geleneği yaygındır. Şakir Efendi adındaki birinin karısı Şifa, Yörük delikanlılarından birini sever, ancak delikanlı ona ilgi göstermez. Kadın öç almak için gence kara çalar, delikanlıyı asarlar. Bu olay üzerine yakılan ağıt şöyledir:

Ankara kadısı binmiş geliyor
Konya valisine teller vuruyor
Yardım edin bana Şifa geliyor
Söyleyin şahitler doğru desinler

Bağdattan Musula söylenir Şifa
İdam emrini kimle paylaşa
Ben hakkımı helal etmem öyleyse
Söyleyin şahitler yalan demesin

Biçilsin kefenim, ısınsın suyum,
Nişanlım duymadan kabrime koyun
Bu iftiraya da ağlasın soyum
Söyleyin şahitler yalan demesin

Şakir Efendi dedim geldim yanına
Yalan yakışmaz da şöhret şanına
Ben giderim çare yoktur canına
Söyleyin düşmana iftira etmesin

Halk Müziği Araçları: Tezeneli sazlardan bağlama, cura ve çöğür çalınır. Divan sazı ve tamburalar son yıllarda yaygınlaşmıştır. Yaylı sazlardan üç telli kemane, su kabağı, hindistancevizi ya da elverişli ağaçlardan yapılır. Üflemelilerden zurna, dilli kaval ile kimi dağlık bölgelerde, sipsi türünde su kamışından yapılan sazlar çalınır.

Yörede, davul, tef, kaşık yaygın vurmalı sazlardır. Davul kıyı bölgelerinde kucakta ve çomaksız çalınır, bu nedenle kucak davulu diye adlandırılır.

GELENEKSEL OYUNLAR: İçel, geleneksel oyunlar açısından zengin illerdendir. Mersin dışındaki ilçelerde, özellikle köylerde oynanan oyunlarda, köklü bir kültürün izleri görülür. Toroslar'daki göçer Yörükler, kapalı toplum yapılarını sürdürdüklerinden geleneksel oyunlarını günümüze değin korumuşlardır. Merkez İlçe'nin karışık nüfus yapısı ise geleneksel bir yaşama biçiminin oluşmasını önlemiştir. Bu nedenle Mersin'de halk oyunlarına pek rastlanmaz. Seyirlik oyunlar, ortaoyunları, çocuk oyunları da daha çok köylerde yaygındır.

Geleneksel Halk Oyunları: İçel halk oyunları yönünden zeybek bölgesine girer. Mut, Anamur ve Gülnar'da Silifke yöresi zeybeklerinin etkileri görülür. Tarsus yöresi ise daha çok Çukurova bölgesi halk oyunlarından etkilenmiştir. Halaylar daha yaygındır. Kimi yörelerde ise mengi ve samahlara rastlanır.

Zeybek: Yöre zeybekleri davul, keman, klarnet eşliğinde oynanır. Teke Türkmenleri'nin oyunları olduğu için bunlara Teke oyunları da denir. Erkek ya da kadın zeybekleri olduğu gibi karma oynananları da vardır. Silifke ve Mut yöresi Yörükleri'nin, Tahtacılar'ın oyunları genellikle zeybek türündedir. Yöre zeybeklerinin en bilinenleri şunlardır: Mengi, Silifke Zeybeği, Portakal Zeybeği, Sallama, Keklik, Oğlan Adın Hüseyin, Kıbrıs Zeybeği, Yayla Yolları, Gerali, Mut Sallaması, Mut Zeybeği, Tımbıllı, Mendilli, Beşiği Çamdan, Çaya Vardım, Keklik Mengisi, Portakalım Tekerlendi, Silifkenin Yoğurdu, Türkmen Kızı, Anamur Yolları, Gökgarga, Sarı Kızın Saçları, Çam Zeybeği, Tek Zeybek, Zeytin Dalları, Aleylenmiş, Kızlar Zeybeği, Kullar Olam, Ceviz Arası, Köroğlu Zeybeği, Bit-

timola, Bizim Elin Söğüdü, Hanım Ayşa, Gasavet, Gün Görünmez.

Bu zeybeklerin en yaygın olanları şunlardır:

Portakal Zeybeği: Mersin'de portakal toplanırken türküler söylenir, oyunlar oynanır. Bu zeybek de ürünün bol olması için kızlar arasında oynanan bir türdür. Kimi zaman erkeklerce de kaşıkla ya da kaşıksız oynanabilir. Oynarken şu türkü söylenir:

Portakalım tekerlendi
Yedik sıra şekerlendi
Efem gidelim yar yar

Portakalım taş üstüne
Ne söylesen baş üstüne
Efem gidelim yar yar

Yayla Yolları: Silifke yöresinin Türkmen oyunudur. Yaylaya göç eden obaların duygularını yansıtan oyunlardandır. En az üç kız ve üç erkekle karşılama biçiminde oynanırken şu türkü söylenir:

Aşıp aşıp gider yaylanın yolu
Sahile dayanmaz yaylanın karı
Gayet güzel olsa yiğidin yari
O da gelir binbir naz ile

Yayla yollarında göç katar katar
Eşinden ayrılmış bir palaz öter
Ötme palaz ötme seni tutarlar
Tutarlar da dar kafese koyarlar

Aleylenmiş: Sevdiği kızın kötü huylu birine verilmesi üzerine söylenen bir türkü vardır. Bu türkünün öyküsü şöyledir: İki genç uzun yıllar birbirlerini gizlice sever, ancak kimseye açılamazlar. Sonunda kız başkasına verilir. Sevgisini içinde saklayan genç, kızın evinin önünden geçerken bu türküyü söyler. Aleylenmiş, allara bürünmüş anlamına gelir; gelin olduğu için kızın allar giydiğini anlatır. Son kez onu görmek ister. Öykü, kız gelin olup gittikten sonra açığa çıkar:

Aleylenmiş, aleylenmiş
Bir kötüye kul eylemiş
Başına bağlamış astar
Göster cemalini göster

Silifkenin Yoğurdu: Türkmen oyunlarındandır. Karşılama biçiminde ve en az iki erkek, iki kadın dört kişiyle oynanır. Bölgede yetiştirilen büyük hayvan sürülerinden yoğurt ve yağ çıkarıldığı için gelenekselleşen bu oyun, göçmen obalarının yoğurt çalkalamasını andırır. Kaşıkla oynanır. Türküsünün sözleri şöyledir:

Silifkenin yoğurdu
Seni kimler doğurdu
Seni doğuran ana
Bal ilen mi yoğurdu

Türkmen Kızı: Sözlü Türkmen oyunlarındandır. Kaşıkla oynanır. Kıtlıktan kurtulup bolluğa kavuşmayı yansıtır. Köy kızının gündelik yaşamını sergileyen bu oyun, ortaoyunu olarak da adlandırılabilir. Müzik eşliğinde oynanır.

Keklik: Oyunda kekliğin ötüşü kaşıklarla, kanat çırpışı, sekişi, zıplayışı ezgi ve oyunla sergilenir. Yalnız erkeklerce oynandığı gibi karma olarak da oynanır. En az altı kişiyle karşılama biçiminde ve kaşıkla oynanan zeybeklerdendir.

Sallama: Halka biçiminde oynanan oyunlardandır. Şenliklerde ve gül bahçelerinde yapılan eğlencelerde kaşıkla oynanır. Silifke Sallaması ile Mut Sallaması ayrılıklar gösterir. Oyunun türküsü şöyledir:

Açıl ey ömrümün yarı aman
Bad-ı saba olmadan ben yandım
Eşim eşim gel gel, uğrum uğrum gel gel
Can yoldaşım vay vay

Has bahçenin gonca da gülü aman
Sararıp da solmadan ben yandım
Eşim eşim gel gel, uğrum uğrum gel gel
Can yoldaşım vay vay

Halay: Tarsus ve çevresideki halaylar Adana İli'ndekilerden biraz değişiktir. Altışar kişilik gruplarca davul-zurna eşliğinde oynanan halaylar şunlardır: Şirvani, Çiçek Dağı, Kırıkhan, Gelin, Pekmez, Üç Ayak, Tarsus Halayı, Toroslar Halayı, Cihan Garibi.

Mengi: Silifke'nin Kırtıl Dağı eteklerinde yaşayan Tahtacılar'ın geleneksel oyunlarındandır. Mengiler ya halka ya da karşılıklı iki dizi biçiminde en az iki kadın ve iki erkekle oynanır. Karşılıklı oyunlarda kadınlar ve erkekler birbirine koşut iki dizi oluşturup, öne-arkaya yürürler. Eşlerin yüzü birbirine dönüktür; oyun sevgi ve dostluğun simgesidir. El ele tutuşulmaz, türkü söylenip el çırpılır. Oyunlara eşlik eden çalgılar, kemane, kaval, zilli def ya da köşeli davuldur. Mengiler iki bölüme ayrılır. Eski Mengiler, Sen Bir Bezirgân Ol, Pınara Vurdum Kazmayı, Kalenin Dibi; yeni mengiler, Keklik Olsam, Pınar Başı Ben Olayım, Evlerinin Önü gibi oyunlardan oluşur. Mengilerde tüm gövde devinime katılır. Ayaklarda sekmeler, diz kırmalar, belin eğilip bükülmesi, kolların edalı sallanması oyuna anlam ve bütünlük kazandırır. Tahtacılar'da samahlara da rastlanır. Yalnız mengiler, samahlar gibi belirli zamanlarda oynanmaz.

Seyirlik Oyunlar: İçel'in köyleri, seyirlik oyunlar açısından zengindir.

Arap Oyunu: Öbür yörelerde de görülen bu oyun Silifke'nin yerleşik Türkmen köyleri arasında değişik bir biçimde oynanır. Arabı oynayacak oyuncu, başına sivri gülünç bir takke, sırtına yırtık eteği, zilli bir kadın giysisi giyer. Yüzünü kurum ile boyar. Yalınayaktır, elinde keçi derisinden şişirilmiş bir tulum vardır. Kaypak bir kişiliği simgeler. Öbür oyuncular, efeler, kızlar, kadı, bakımsız çirkin kel kız, uşak ve doktordur. Köy düğünlerinde sergilenen oyunun köklü bir geçmişi vardır.

Oyun başlamadan, ortada büyük bir ateş yakılır. Herkes ateşin çevresinde toplanır. Önce çalgılar halkı eğlendirir. Arap, eteğinin ucundaki zili çalarak bağıra bağıra meydana girer. Gırtlağından garip sesler çıkararak, yere yatar kalkar, davranışlarıyla herkesi güldürür. Bu sırada efeler kızlarıyla görünür, görkemli bir tavırla alanın ortasına gelirler. Efelerin başı, elini kaldırarak calgıcıları susturur, sert bir sesle, "Bu köyün yarı ak sakallısı kim?" diye sorar. Topluluktan oymakbaşı kalkar, efelerin yanına gider. "Hoş geldiniz bir emriniz mi var?" der. Efebaşı, "Biz Aydın'dan gelip Antakya'ya geçiyorduk, düğününüze rastladık, izin verirseniz biraz oyun oynayacağız," der. Dilekleri kabul edilir. Oyuna başlamadan, "Ama yanımızdaki kızlara kimse göz koymasın," diyerek bir tekerleme okur, ve iki el silah atar:

Bize derler Aydın efesi,
...
Keseriz biçeriz,
Ya terse (gübreye) şiş gibi geçeriz
Ve karşı gelenden kaçarız
Domatesi doğrar
Patlıcana bıçak atarız
Bizde öyle cesaret var ki
Bir çuval soğan kabuğunun altından kalkarız
Kızlara göz atanın icabına bakarız
Bu erkeklik bizim aslımızdan gelmedir

Öbür oyunculardan kadı ile arap da meydanın bir köşesinde güreşir. Efeler oynaya oynaya yorulur, bir köşeye oturur. Oynamayı sürdüren kızlar arasına kadı ve arap da katılır, kızlara göz koyarlar. Kızlara kendi seslerini taklit edebilirlerse onları alacaklarını söylerler. Ancak kızlar bunu başaramaz. Arap ile kadı kızar, "Efelerin yeri bize kaldı" diye söylenirler. Kızlar bunun üzerine efeleri çağırır. Kadı ve arap bıçaklarıyla gelen efeleri görünce kaçar, kızlar oynamayı sürdürür, efeler yeniden uyuklamaya başlar. Bu arada kızları seyircilerden birkaç kişi kaçırır. Efeler uyanınca durumu anlar, arabı çağırıp kızları bulmasını isterler. Arap iyi koku alan biridir. Yerlere eğilir, topluluğun arasında dolaşır, kızların bulunduğu yere yaklaştıkça kokularını alır, köpek gibi havlayarak yerlerini belli eder. Kızları bulup efelere getirir. Efeler, öfkelenmiştir. Kızlara neden gittiklerini sorarlar. Kızlar başları önlerinde oymak ağasının kendilerini sattığını söylerler. Efeler doktoru ve oymak ağasını çağırıp kızları doktora gösterirler. Oymak ağası, kendini kurtarmak için doktorun cebine para koymaya çalışır. Ancak her şeyi anlayan efeler oymak ağasını meydana çeker, karnını şişirir, derisini yüzüp cesedini bir yana atarlar. Yeniden zeybek oynarlar. Oyun böylece sona erer.

Değirmen Oyunu: Oyunda bir değirmenci, tahılını öğütmeye gelen iki de köylü vardır. Köylülerin sırtında çuval yerine birer adam bağlıdır. Köylülerden biri değirmenciye sırasının ne zaman geleceğini sorar, değirmenci çok sürmeyeceğini söyleyince, "Off yoruldum", diyerek kendini arka üstü yere atar. Arkadaki adam bağırırsa da dinlemez. İkinci köylü birincinin sırasını almak isteyince, aralarında kavga çıkar. Birbirlerine arkalarını dönerek ellerindeki sopalarla vururlar. Arkalarındaki adamlar dayak yer. Seyirciler de onların bu durumuna güler.

Katır Oyunu: Düğünlerde oynanan bu oyunda on-on beş kişi katır, bir kişi de onların sahibi olur. Ev sahiplerinden biri katırlara bindirilir, evinin önüne götürülür. Katırlar ayaklarıyla kapıya vurmaya, kişnemeye başlar. Düğünü olan kişi, katırların neden böyle huysuzlaştıklarını sorar. Aç olduklarını öğrenince bahşiş verir. Katırlar bahşişi beğenmezse, yine haykırıp çifte atar. Oyun bahşiş beğenilinceye değin sürer.

Daha sonra aynı oyun kız ve oğlan evlerine gidilerek sürdürülür. Bunlardan başka gelenekselliğini koruyan köylerde Gemi Oyunu, Deve Oyunu, Hakim Oyunu, Ayı Oyunu, Samıt (Dilsiz) Oyunu, Kasap Oyunu, Sinkurdu, Kuşaktan Çekme gibi seyirlik oyunlara da rastlanır.

Ortaoyunları: Halk dansları içinde oynanan Keklik, Türkmen Kızı, Silifke Sallaması, Yoğurt Oyunu, Yayla Yolları gibi oyunlarda ortaoyunu nitelikleri görülür.

Çocuk Oyunları: Öbür illerde görülen çocuk oyunlarının benzerlerine İçel'in köylerinde de rastlanır. Bunlardan ikisi şöyledir:

Orman Oyunu: Tahtacı oymağının oyunlarındandır. Boş bir alana birbirine koşut, 1,5 m uzunluğunda değnekler dikilir. Oyuncular iki kümeye ayrılır. Kümeler karşılıklı dizilir, değneklerin arasından zikzak yaparak değmeden geçmeye çalışırlar. Bunu başaran küme, oyunu kazanır.

Kargı Oyunu: Alanın ortasına kalın bir değnek dikilir, üstüne bir karpuz ya da kabak geçirilir. Bu değneğe onar kişilik iki küme kargılarını atar. Her kümenin "başkaç" denilen yöneticisi vardır. Kargıyı potaya (hedefe) değdirmeyen çömelir, öbürü onun üzerinden kargısını atar. Oyunu daha çok sayı yapan küme kazanır.

TARİHSEL YAPITLAR

İçel yöresi, doğal ve tarihsel değerler açısından zengindir. Her ilçede, antik yapı ya da kent görülebilmektedir. Yöredeki kazı ve araştırmalar son yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Anamur, Gülnar, Silifke kazı yapılmakta olan antik kentlerdir. İlk araştırmalar, XIX. yy'da başlamıştır. Silifke'de, F. Beaufort, W. M. Leake gibi gezginler yanında, İngiliz Th. Bent gibi epigrafistler de (eski yapıtlardaki yazıları okuyan) inceleme yapmıştır. Gezginlerden Fransız F. Langlois, tarihsel yapıtlar ve yazıtları ayrıntılı biçimde incelemiş olması açısından önemlidir. Leon de Laborde gibi kimi gezginler, gördüklerini gravür albümü biçiminde yayınlamışlardır. 1906'da Gertrude Bell, atla dolaşarak ulaşılmaz yerlerdeki kent ve yapıtları incelemiş, araştırma sonuçlarını ayrıntılı bir gezi raporu biçiminde yayınlamıştır. 1972'de Prof. Semavi Eyice başkanlığındaki bir grup sanat tarihçisi ve arkeolog, yüzey araştırmalarına başlamıştır. Merkez Silifke olmak üzere doğuda Lamas (Limonlu) Çayı, batıda Kargıncak arasındaki alanda Bizans ve Hıristiyanlık Dönemi yapıları taranmıştır. Nadir Avcı başkanlığında 1980'de başlayan kazılar sürmektedir. Anamur'da da Silifke'deki gibi yoğun olmamakla birlikte XIX. yy'da araştırmalar başlamıştır. F. Beaufort'un Akdeniz kıyılarındaki arkeolojik ve topografik araştırmaları önemlidir. Elizabeth Rosenbaum, Gerhard Huber ve Somay Onurkan'ın yaptığı araştırmalar 1965'te sonuçlanmış, raporlar kitap olarak yayınlanmıştır. Antik Anemurium kazıları, James Russell başkanlığında sürmektedir.

MERKEZ İLÇE (MERSİN): Antik adı Zephyrium olan ilçe merkezi çevresinde, çeşitli kalıntılar vardır. Ancak yeterli inceleme yapılmamıştır. Yalnızca Yümüktepe Höyüğü'ndeki kazılarla, yörenin Neolitik Dönem'den İslam Dönemi'ne değin yerleşim yeri olduğu anlaşılmıştır.

YÜMÜKTEPE: Mersin'in 3 km kuzeybatısında, Soğuksu Vadisi'ndedir. 1936-1939'da John Garstang'ın başlattığı kazılar İkinci Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır. 1946'da yeniden başlayan kazılar 1947'de sonuçlanmıştır.

Neolitik Dönem Katları: XXXIII.-XXV. katlardır. İlk katlarda mimari kalıntı olmamasına karşılık, Son Neolitik Dönem'de taş temelli, birbiri arkasına dizilmiş odalar bulunmuştur. Ölçülerinin küçük olması buraların, yiyecek saklamak için kullanıldıklarını düşündürmektedir. Büyük ölçüdeki taş yapılar ise ağıl olarak kullanılmıştır. Obsidyen ve kemik araçlar yanında taş ağırlıklar ve ağırşaklar bulunmuştur. İlkel taş mühürler, keramikler öbür buluntulardır. Kazıma çizgi, nokta ve boya bezekli karaması gri, alımsı kahverengi keramikler, özgündür. Kap ağızlarına boya akıtılarak yapılan bezeme, daha sonraki yıldırım biçimi bezemenin öncüsüdür.

Kalkolitik Dönem Katları: XXIV. katta başlar. Yapı tipleri, taş temelli evler ile tahıl saklanan yuvarlak temelli silolardır. Büyük boyutlu ağıllar bu katta da görülmektedir. Son Kalkolitik Dönem'de savunma duvarlarıyla çevrili köy tipi yerleşme ortaya çıkarılmıştır. 1,5 m kalınlığındaki testere dişi biçimli kerpiç sur, dörtgen taş temelli kulelerle desteklenmiştir. Dışa çıkıntı yapan iki burç arasında, 1,5 m genişliğindeki geçidin sonunda anıtsal kapı yer alır. Sura bitişik evler hem çatı hem de seyirdim yolu (askerlerin nöbet tutarken dolaştıkları yol) oluştururlar. Askerlerin yaşadığı bu evlerde, ocak, yemek kapları, tahıl küpleri bulunmuştur. Temellerin altında keramik ve özel eşyalı gömütler vardır. Taş hayvanlar, balık oltaları, obsidyen ve bakır bıçaklar, bakır iğneler buluntular arasındadır. İlk Kalkolitik'te Halaf, Orta Kalkolitik'te Ubeyd türü keramik saptanmıştır. Bunlar arasında büyük küpler, karından kulplu, şerit, zikzak bezikli kaplar vardır. Son Kalkolitik'te saman katkılı saksı biçimli kaplar görülmektedir.

Tunç Çağ Katları: XII. - IX. katlar arasındaki bu dönem İÖ 2000-1500'e tarihlenmektedir. Mimari kalıntı pek azdır. Tunç bıçak, mızrak, topluiğneler, mühürler ve iki kadın heykelciği bulunmuştur. Ayaklı kadehler, gaga ağızlı testiler keramikte yeni biçimlerdir. Koyu renk üstüne açık renk bezeme yapılmıştır.

Hitit Katları: VIII.- V. katlar arasındaki dönem, İÖ 1500-1200'e tarihlenmiştir. Sur duvarları, testere biçimlidir. Duvarların bitiminde kuleler vardır. Evler, sokaklarla ayrılmıştır. Daha önce olduğu gibi her evde ocak vardır. Kara ve al bezemeli kaplar yanında, gagalı salçalıklar bulunmuştur.

En üst katlar Yunan, Bizans ve İslam dönemlerini kapsar. Yunan katında Kıbrıs tipi keramik, Bizans ve İslam katlarında ise sırlı keramik bulunmuştur.

VİRANŞEHİR (POMPEİPOLİS): Mersin-Silifke yolu üstünde ve Mersin'e 10 km uzaklıkta bir Roma kentidir. İÖ 700'de Rodoslular'ca Soli adıyla kurulmuştur. Daha sonra Romalı Komutan Pompeus'un adını almıştır. Hıristiyanlık Dönemi'nde papalık olmuş, 525'te de depremle yıkılmıştır. Nekropol (mezarlık), tiyatro, hamam, su yolları, tapınak kalıntıları görülebilmektedir.

ESKİ CAMİ: Çarşı içindeki 1870 tarihli Eski Cami, Osmanlı Dönemi'nin en önemli yapısıdır. Avludaki çeşmenin yazıtından, Sultan Abdülaziz'in annesi Bezmi Alev Valide Sultan'ın vakfı olduğu anlaşılmıştır. 1901 ve 1943'te onarılmıştır.

ROMA HAMAMI: Mersin'in 5 km doğusundaki Karaduvar yöresindedir. Mozaikleri ilginçtir.

KURTULUŞ SAVAŞI ANITI: Mersin'in girişinde olup Tankut Öktem'in yapıtıdır.

ANAMUR İLÇESİ: İlçe, antik Anemurium Kenti kalıntılarıyla ünlüdür.

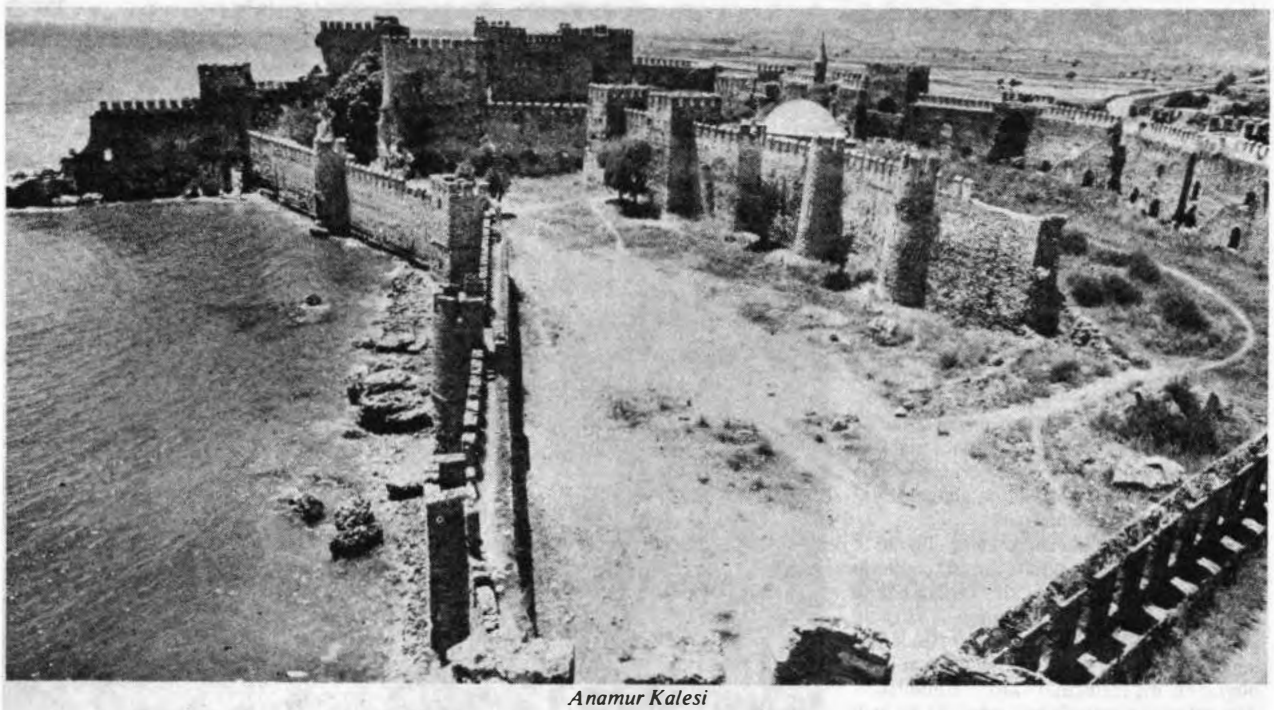
ANEMURİUM: Anamur'un 6 km güneybatısındadır. Kent, Helenistik Dönem'de önem kazanmıştır. Yörede, James Russell'in kazılarında, kara yönü kulelerle güçlendirilmiş, zikzak duvarlı kale ortaya çıkarılmıştır. Öbür yanlar, sarp kayalıktır. Yerleşme tepeden denize doğru inen bir duvarla ikiye ayrılır. Yukarı Kent'te tiyatro, odeon, hamam, bazilika ve sütunlu cadde; Aşağı Kent'teyse nekropol vardır. Tiyatro tepeden inen duvarın yanındadır. Yamaca dayalı yapının oturma yerlerinden hiç iz kalmamıştır. Yalnız yuvarlak çevre duvarı sağlamdır. Duvardaki, bakışık iki tonozlu geçit, oturma yerini bölen yollara açılır.

Odeon: Yolun deniz yanında, tiyatronun karşısındadır. Dikdörtgen planlı yapıya yoldan iki kapıyla girilir. Yarım daireye yakın oturma yerleri, altı basamaklıdır. Oturma yerinin (kavea) altında, iki yandaki kapılar tonozlu koridora geçişi sağlar. Bu koridor, orkestraya (ortadaki alan) açılır.

Hamam: En iyi korunmuş yapıdır. Tiyatronun batısındadır. Duvarları kırma taşla örülmüş ve sıvanmıştır. İki katlıdır. Yüksek tonozla örtülü bir salon ile ona açılan odalardan oluşmuştur. İçte ve dışta al, kara ve ak boyalı fresk izleri vardır. Döşeme mozaiktir.

Bazilikalar: Birincisi, kentle nekropolü ayıran duvarın doğusunda, ikincisi odeonun arkasındadır. İşlevleri tam bilinmemekle birlikte bazilika denmiştir. Değişik dönemlerde yapılan eklerle planları bozulmuştur. Apsisli bir mekân ve birbirlerine kapılarla bağlı odalardan oluşur. Daha küçük olan ikinci bazilikada, üç apsis vardır. II. yy'dan sonra yapılmış oldukları sanılmaktadır.

Nekropol: Batı-doğu yönünde uzanan vadi ile ikiye ayrılmıştır. Güneyi dikdörtgen bir alanı kaplar. Kuzey bölümünün sınırları ise bilinmemektedir. I-IV. yy'lara tarihlenir. Burada ayrıca büyük bir kilisenin bulunması, Hıristiyanlık Dönemi'nde de kullanıldığını göstermektedir. Nekropoldeki en yalın gömüt taş kaideli, beşik tonozlu tek odadır. Kimi gömütler bir ön oda eklenerek genişletilmiştir. İkinci tip, tek tonozla örtülü ön ve arka odadan oluşur. Nişlerle bezeli ön oda, arka odadan yalnızca bir duvarla ayrılır. Kapılar genellikle ön yüzdedir. Girişi yan duvarlarda olan gömütler de vardır. Üçüncü tür, bir yapı bütünüdür. Bunlar, iki katlıdır ve iki gömüt odası çevresinde ek bölümler-

Anamur Kalesi

den oluşmuştur. Birçok ön oda, kimilerinde de geniş kemerli pencereler ve balkon vardır. Tüm yapı, avlu ve duvarla çevrilidir.

Üç gömüt tipinden başka, bağımsız anıt gömütler de vardır. Bunların içi mozaik ve duvar resimleri ile süslüdür. Stilize bitki ve geometrik desenli taban mozaikleri yanında, duvar mozaikleri de bulunmuştur. Panolara bölünmüş duvarlara ölünün yaşamından kesitler işlenmiştir. Al, yeşil, mavi, sarı, renklerin kullanıldığı resimlerin bir bölümü yalnızca hayvan ya da bitki motiflidir. Hollerdeki nişler de çeşitli desenlerle süslüdür.

ANAMUR KALESİ: III. yy'da Romalılar Dönemi'nde yapılmıştır. Büyük bir bölümü sağlamdır. 1230'da Karamanoğulları Dönemi'nde onarılmıştır.

Bunlardan başka Anamur yöresinde Roma ve Bizanslılar'dan kalma kaleler bulunmaktadır. Ancak bu yapılar incelenmemiştir.

ERDEMLİ İLÇESİ: Mersin'e 37 km uzaklıktadır. Çevresinde antik kent kalıntıları vardır.

KANLIDİVANE (NEAPOLİS): Mersin-Silifke yolunda, Mersin'e 45 km uzaklıkta büyük bir obruğun çevresinde kurulmuştur. Kalıntılar arasında kabartma kaya gömütler, lahitler, sarnıç ve bazilikalar bulunmaktadır. Obruğun çevresinde çok sayıda ev kalıntısı vardır. Kent Bizanslılar'la Ermeniler arasındaki savaşlarda yıkılmış, bir süre sonra da terk edilmiştir.

Kule: Helenistik Dönem'in en eski yapısı olup dikdörtgen planlıdır. Poligonal (çok köşeli) teknikteki duvarların köşelerinde düz yontulmuş taşlar kullanılmıştır. Üç katlı kulenin, doğudan çok dar bir girişi vardır. Katlar, üç bölümlüdür. Batı köşesindeki iki taş yazıt kent tarihi açısından önemlidir.

Bazilikalar: Obruğun kıyısında bir yapı topluluğu oluştururlar. Bizans Dönemi'ne ilişkin yapılardan en iyi incelenmiş olanı, obruğun kuzeydoğusundaki IV numaralı bazilikadır. Yapının güney duvarı yıkılmıştır. Batısındaki duvarla çevrili avlunun altında sarnıç ve mahzen olduğu sanılmaktadır. Üç kemerli narteksin (kilise girişi) önünde mahzenin kemeri ve ağzı görülmektedir. Bazilikanın batısı, avluya iki sütunlu üç kemerle açılmaktadır. Kemer ve sütunlar yok olmuştur. Dikdörtgen planlı narteksin, kuzeyden de girişi vardır. Narteks üç kapıyla, iki sütun dizisiyle üç nefe ayrılmış mekâna açılır. Kuzey duvarı sağır olan yapı, güneyden aydınlanmaktaydı. Çatı ahşaptır. Neflerin içindeki mozaik parçalarından duvarların süslü olduğu anlaşılmıştır. IV. yy sonlarıyla, VI. yy başları arasına tarihlenmektedir.

Nekropol: Üç ayrı yerdedir. Gömütler, kayaya oyulmuş ya da lahit biçimindedir. Kuzey nekropolünde, tapınak biçiminde bir anıt mezar vardır. Kanytellis'in (Neapolis) önde gelenlerinden Aba'nın, kocası ve oğulları için yaptırdığı anıt kendi adıyla anılmaktadır. Yapı dikdörtgen planlıdır. Deniz yönünde yuvarlak kemerli galeri vardır. Beşik tonozlu gömüt odasına arkadaki kapıdan girilir. Köşelerde Korint sütun başlıkları vardır. Çatı iki yana eğimlidir. Yapı II. yy'a tarihlenmektedir. Nekropolde kayaya işlenmiş kabartmalara da rastlanmıştır. Obruğun kuzeyine kılıçlı, zırhlı bir asker kabartması işlenmiştir.

Presler ve Sarnıçlar: Gömütlerin yanında kayadan yapılmış üzüm sıkma presleri bulunmuştur. Yörede oturanlar su gereksinimlerini sarnıçlardan sağlamaktaydı. Bunlar, dikdörtgen planlıydı ve beşik tonozla örtülüydü.

KORYKOS: Mersin'e 60 km uzaklıktadır. İÖ IV. yy'da koloni kenti olarak kurulmuştur. Kıyıda ve karşısındaki adada kalıntılar vardır. Burası, Romalılar Dönemi'nde önemli bir limandı. Kıyıdaki kenti korumak için adaya kale yapılmıştır. Kız Kalesi adıyla bilinen yapının çevresi 900 m'dir. Duvarlar sekiz kuleyle güçlendirilmiştir. 1448'de Karamanoğlu İbrahim Bey onartmıştır. Kalenin halk arasında söylenen bir de öyküsü vardır *(Bak. Söylenceler)*.

NARLIKUYU: Mersin'e 68 km uzaklıkta Roma Dönemi'nden hamam kalıntısıdır. Hera, Afrodit, Athena'nın betimlendiği taban mozaiği ünlüdür.

CENNET-CEHENNEM OBRUKLARI: Mersin'e 70 km uzaklıktadır. Cennet, 90 m derinlikte ağaçlık bir çukurdur. Dibindeki mağaranın ağzında XII. yy'dan kalma bir kilise bulunmaktadır. Meryem'e sunulan bazilikanın apsisindeki freskler ilginçtir.

Cehennem Obruğu'nun ise suçluları cezalandırmak için kullanıldığı sanılmaktadır.

GÜLNAR İLÇESİ: Eski bir ilçe olmasına karşılık tarihsel yapıt yoktur.

MEYDANCIK KALESİ: İlçenin 10 km güneyinde, sarp ve yüksek bir tepede çeşitli kalıntılar vardır. Burada Prof. E. Laroche yönetimindeki inceleme ve kazılar sürmektedir. Çevrede büyük bir taşa işlenmiş, birbiri ardı sıra yürüyen beş insan kabartması vardır. Buradaki insan tipleri ve başlıkları Karatepe'deki kabartmalara benzemektedir.

GİLİNDİRE: İÖ 612'de Yunan kolonisi olarak kurulduğu bilinmektedir. Ancak, kalıntılardan bir Roma kenti olduğu anlaşılmaktadır. Çevredeki gömütler ilginçtir.

MUT İLÇESİ: Mersin'e 160 km uzaklıktadır. Antik adı Claudiapolis olup Yunanlılar'ca kurulmuştur. 1800'de yöreyi gezen W.M. Leake kimi antik yapıların görülebildiğini belirtmiştir.

MUT KALESİ: İlçe içindedir. İlk yapım tarihi bilinmemektedir. Dört burcu ve İçkale

denilen noktada kulesi vardır. Son biçimiyle Karamanoğulları özelliği gösterir.

ALAHAN (ALACAHAN) MANASTIRI: Mut-Karaman yolu üstünde, Mut'a 20 km uzaklıktadır. V. yy yapıtı olduğu sanılmaktadır. Manastır yapı topluluğu, dağın ovaya bakan yamacı yontularak oluşturulmuş teras üstündedir. Terasın batısında ilk görülen yapılar, kayaya oyulmuş keşiş hücreleridir. Bu mağaralar dinsel merkezin çekirdeğini oluşturmaktadır. Mağaraların ilerisinde büyük bir bazilika vardır. İlk kilisenin kuzeyi kayaya oyulmuştur. Öbür duvarları yıkılmıştır. Ana mekân, Korint başlıklı iki dizi sütunla üç nefe ayrılmıştır. Narteksten ana mekâna geçit veren kapının atkı ve yan dikmeleri kabartmalarla süslüdür. Akantus, asma dalı kıvrımları, üzüm ve balıklar gibi doğadan alınan bezekler yanında dinsel betimler de görülmektedir. Yanlarda Cebrail ve Mikail'in, simgesel yaratıkları ezişi betimlenmiştir.

Bazilikanın doğusunda geniş bir avlu vardır. Avlunun güneyinde dinsel törenlerin yapıldığı dehliz galeri yer alır. Ovaya bakan yan, 115 m uzunluğunda kemerli ve sütunlu galeri biçimindedir. Galerinin ortasında kalabalık kabartma süsleme ile her yanı işli büyük bir niş (aedicula) vardır. Buluntulardan galeriye basamaklarla çıkıldığı anlaşılmıştır. Basamakların karşısında yan yana iki mekândan oluşan apsisli vaftizhane vardır. Vaftizhanenin doğusunda, kayaya oyulmuş gömütler görülmektedir. Büyük kilise, topluluğun en görkemli yapısıdır. Kuzey duvarı kayaya yontulmuştur. Üst örtüsü yoktur. Ana nefin örtü biçimi ilginçtir. Burası, paye ve sütunlara oturan dört kemerle örtülü, kare planlı bir kule biçimindedir. Kule yukarıda sekizgene dönüştürülmüştür. Batı bazilikasında olduğu gibi kapı çerçevesi süslüdür.

LAL AĞA CAMİSİ: 1356-1390 arasında Karamanoğlu İbrahim Bey'in emirlerinden Lal Ağa yaptırmıştır. Kare planlı ve kubbeli bir yapıdır.

KÜMBETLER: Caminin doğusunda iki kümbet vardır. Biri Karamanoğlu Musa Bey'in, öbürü Lal Ağa'nın gömütüdür.

KARACAOĞLAN ANITI: İlçe merkezinde olup Hüseyin Gezer'in yapıtıdır. 8 Haziran 1973'te açılmıştır.

SİLİFKE İLÇESİ: Helenistik Dönem'de Büyük İskender'in generallerinden Selevkos I kurmuştur. Selevkeia'da 1980'e değin kazı yapılmamıştır. Arkeolog Nadir Avcı başkanlığında 1980'de başlayan kazılar sürmektedir. Stadium, tiyatro, tapınak sağlam kalmış yapılardır.

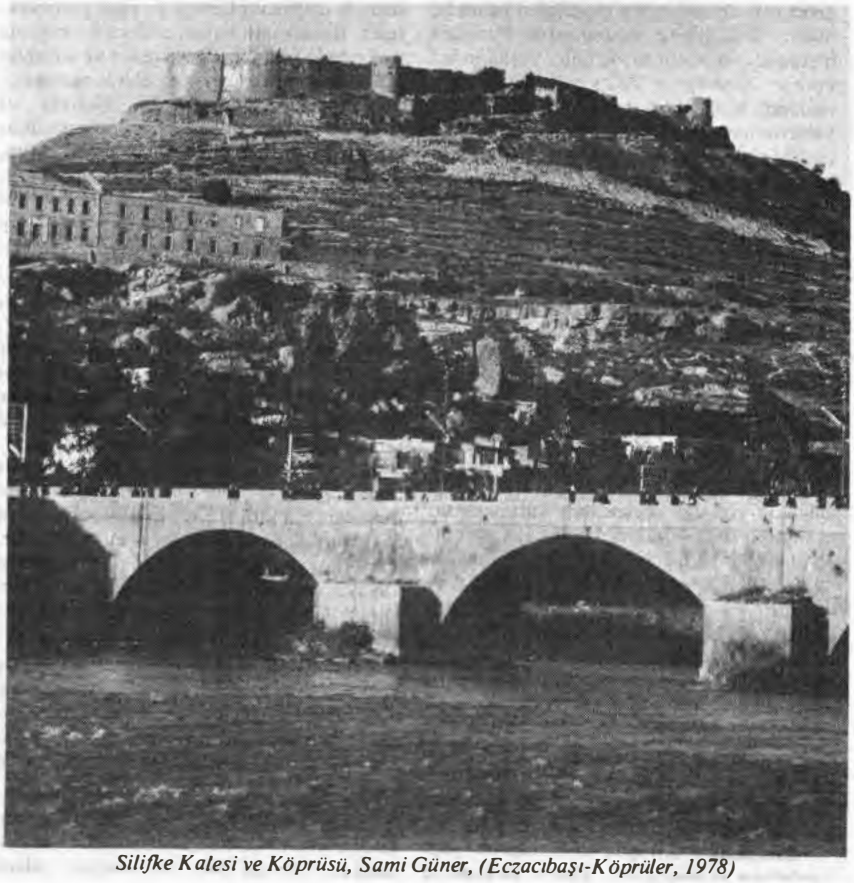
SİLİFKE KALESİ: Yüksek bir kayanın üstüne yapılmıştır. 23 kule ve burcu vardır. Kaleyi Ermeni kralları, içindeki camiyi ise daha sonra Yıldırım Bayezid onartmıştır.

TAPINAK: Cumhuriyet İlkokulu'nun doğusundadır. Korint düzenli olup II. yy'da yapılmıştır. Bizans Dönemi'nde kiliseye dönüştürülen yapının bir sütunu ayaktadır; bu da yörede Dikilitaş diye bilinir.

MERYEMLİK: İlk Hıristiyan azizelerinden Haghia Thekla'nın kaçıp sığındığı mağaranın üstüne kilise yapılmıştır. Meryemlik denilen bölgede, Haghia Thekla Kilisesi'nden başka kubbeli kilise, hamam ve sarnıçlar vardır.

Üç Güzeller Mozoiki, Narlıkuyu

Silifke Kalesi ve Köprüsü, Sami Güner, (Eczacıbaşı-Köprüler, 1978)

HAGHİA THEKLA BAZİLİKASI: Çevre duvarları burçlarla güçlendirilmiştir. Doğusunda yarım daire biçimli apsisi bulunan dikdörtgen ana mekân, narteks, güneyinde sütunlu galeri vardır. Ana mekân Korint başlıklı iki sütun dizisiyle üç nefe ayrılmıştır. Apsis yarım kubbeyle örtülüdür. Çatı iki yana eğimlidir. Duvarlar mermer kaplı, taban mozaiktir. Yapı 460-470'e tarihlenmektedir.

KUBBELİ KİLİSE: Plan olarak kubbeli bazilikalara örnektir. Sütunlar ve dört köşe payelerle üç nefe ayrılmıştır.

SARNIÇ VE HAMAM: Yörede pek çok sarnıç vardır. En sağlamı Thekla Bazilikası'nın kuzeydoğusundadır. Dikdörtgen planlı olup iki sütun dizisiyle üç nefe ayrılmıştır. İstanbul sarnıçlarıyla benzerlik gösterir.

Hamam, Kubbeli Kilise'nin yanındadır. Yuvarlak ana mekân ve çevresindeki odalardan oluşur. Kuzeydeki oda, arkaya doğru uzanarak koridor biçimi almıştır. Yapı, V. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir.

TEKİR AMBARI: Bizans yapıtıdır. 45 m uzunluğundaki sarnıç kuşatma sırasında kente su sağlamak için yapılmıştır.

TAŞ KÖPRÜ: Göksu Nehri üstündeki çağdaş görünümlü köprü, altı gözlüdür. Yazıtında İmparator Vespasianus'un oğulları Titus ve Domitianus'un yaptırdığı bildirilmektedir.

UZUNCABURÇ (DİOKAİSERİA): Silifke'nin 30 km kuzeyinde denizden 1.200 m yüksekliktekі yayladadır.

Sur ve Burç: Kent sur ve burçlarla çevrilidir. Duvarlar bir dizi dikey, bir dizi yatay taş örgü düzenindedir. Yapı, duvar tekniği ve güney kapıdaki yazıtıyla Helenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir.

Şehir Kapısı: Kuzeybatıdaki ana kapı, ortada büyük, yanlarda küçük kemerlidir. Roma Dönemi'nden kalma kapının büyük girişinin yanlarındaki yazıt, onarımlarla ilgilidir.

Zeus (Jüpiter) Tapınağı: Korint düzenindeki ilk dinsel yapı olması açısından önemlidir. Doğu-batı yönünde uzanan tapınak 6 × 12 sütunludur. Büyük bir bölümü sağlam olan sütunların yalnızca dördünde başlık kalmıştır. Çatısı yoktur. Sağlam ve yüksek duvarlarla çevrilidir. V. yy'da kiliseye dönüştürülmüştür.

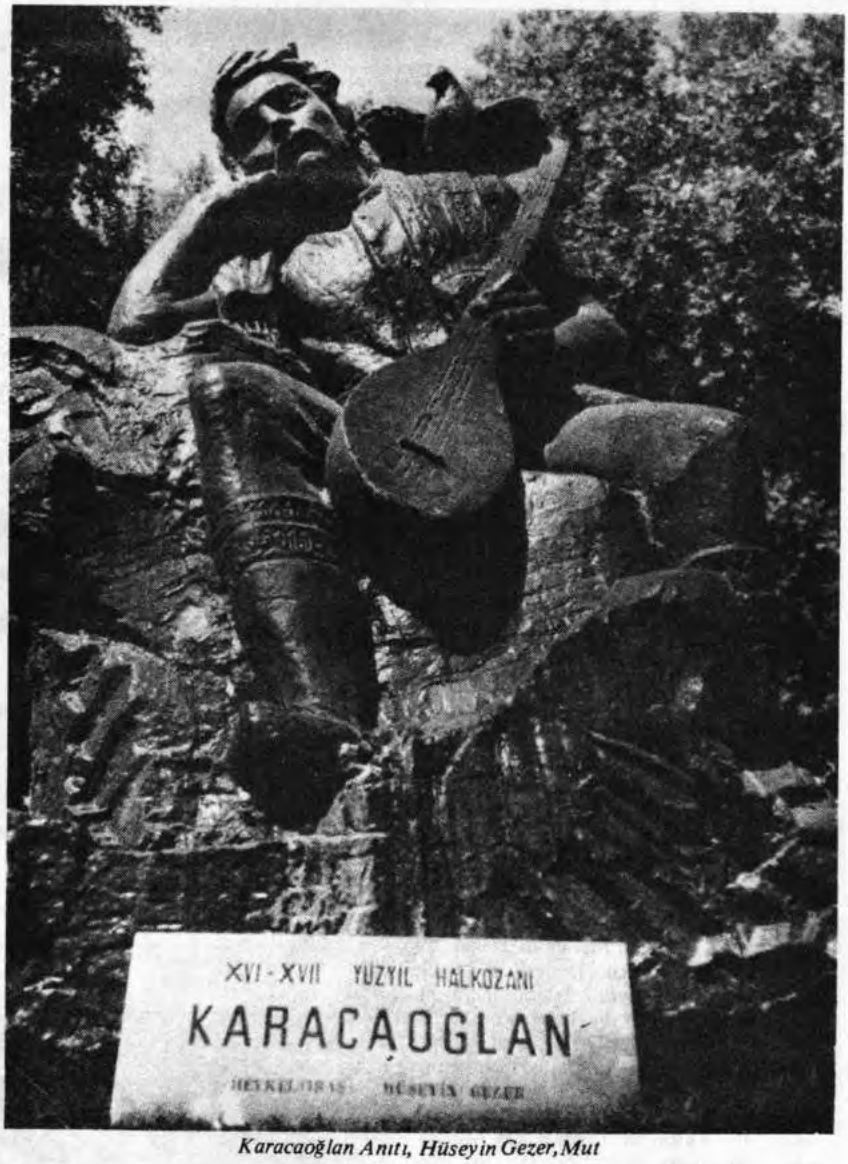
Tyche Tapınağı: Sütunlu yolun batısındaki beş sütun, tapınağındır. Yüksek bir kaide üstündeki granit sütunlar, Korint başlıklıdır. Arşitravda (baştaban), tapınağın Yazgı Tanrıçası Tyche'ye adandığını belirten bir yazıt vardır. Başlıkların biçimine ve yazıta göre İS 1. yy'ın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Tiyatro: Sütunlu caddenin doğusundadır. Tonoz örtülü giriş ile oturma yerlerinin bir bölümü kalmıştır. Sahne yapısına ilişkin kalıntı yoktur.

Helenistik Mezar: Kentin güneyinde yüksek bir yerdedir. Dörtgen planlı, iki katlıdır. Hafifçe öne çıkmış ayaklar üstünde arşitrav (baştaban), triglif (üçüz yiv) ve metoplar (dörtgen pano) görülmektedir. Helenistik ve Roma Dönemi yapıları yanında Geç Dönem antik kiliseler de vardır.

Ura: Uzuncaburç'un 4 km doğusundadır. Olba ve Diokaiseria'ya antik yolla bağlıdır.

Su Kemerleri: Büyük bir bölümü sağlamdır. Duvarlar büyük blok taşlarla başlayıp yukarıya doğru incelmektedir. Roma İmparatoru Septimus Severus döneminde bitirilmiştir.

Karacaoğlan Anıtı, Hüseyin Gezer, Mut

Çeşme: Su yolunun sonundadır. Ön ve yan duvarlarının bir bölümü sağlam olup Septimus Severus dönemi yapıtıdır. Önü suyun akması için delikli, sağ yanı havuzludur.

Tiyatro: Sahnenin altı ve oturma yerlerinin bir bölümü sağlamdır. Sahnede orkestraya açılan kapılar görülmektedir. Yapım biçimine göre Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir.

İki Katlı Ev: En sağlam kalmış yapıdır. Dörtgen planlıdır. Arkada kayaya oyulmuş bir eki vardır.

Gömütler: Güney yamaçta kaya gömütleri ve lahitler vardır. Güneydoğudaki gömüt ilginçtir. Klineye (yatak) uzanmış ölüyü simgeleyen erkek, karısı, çocuğu ve öbür yakınlarıyla betimlenmiştir.

ELAİSSA-SEBASTES: Ayaş Köyü'ndedir. Köyün sürekli gelişmesi, antik kent için tehlike oluşturmaktadır.

Tapınak: Köyün güneyinde, kuzeybatı yönündeki terasa yapılmıştır. Bir podyum (platform) üstünde 6 × 12 sütunlu, peripteros (bir dizi sütunla çevrili) planındadır. Sütunların oturduğu stylobat (temel üstünde sütunları taşıyan bölüm, kaide), dikdörtgen biçimindeki kesme taşlarla yapılmıştır. Daha sonra üstüne kilise yapıldığından sütun ve kaidelerin bir bölümü yok olmuştur. Başlıklar, Korint ve karma düzendedir. Frizlerde mitolojik yaratıklar betimlenmiştir. Arşitrav üç bölümlüdür. Saçaklık sağlam değildir. Tapınağın kuzeybatı ucundaki dar geçit, işlevi hâlâ belirlenemeyen yapının temeli altındaki bir odaya açılmaktadır. Tapınağın Zeus adına yapıldığı sanılmaktadır.

Kilise: Tapınağın güneydoğu ucuna yapılmıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerine örnektir. Yalın bir yapı olup dörtgen planlı bir hol ve apsisten oluşmaktadır. Kuzey duvarının ortasında ve köşesinde kapı vardır. Apsis, cennet bahçesini anlatan nozaikle süslenmiştir. Gri, sarı, mavi, ak ve

kiremit kırmızısının kullanıldığı mozaik, çeşitli hayvan betimlerinden oluşmakta, geometrik motiflerle çevrelenmektedir.

Akkale Yapı Bütünü: Akkale, denize doğru eğimli, geniş bir alan üstündedir. Akkale yapı bütününü ana yapı bütünü, kıyıdaki ve kuzeydeki kalıntılar oluşturmaktadır.

Ana Yapı Bütünü: İki ya da üç katlı büyük bir yapı, haç planlı iki katlı yapı, sarnıç, çeşme ve hamam başlıca kalıntılardır. Güneye bakan ana yapı iki katlıdır. Ana mekân ile doğu ve batısındaki yan bölümlerden oluşmuştur. Plan yönünden ayrılık gösteren bu bölümler, yüksek kemerlerle güneye açılır.

Haç biçimli yapı, iki katlıdır. Alt katın sağlam olmasına karşılık üst katın bir bölümü ayaktadır. Yapı kare içine yerleştirimiş dört kollu haç biçimindedir. Haç kolları beşik tonozla, ortası 4 m çapında bir kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Bu yapının güneyinde yan yana iki dehliz vardır. Beşik tonozla örtülü dehlizler bir kapıyla birbirine bağlıdır. Su geçirmez sıvası buranın sarnıç olduğunu göstermektedir.

Kayaya oyulmuş büyük sarnıç, uzunlamasına iki dizi payeyle üçe ayrılmıştır. Sıvası su geçirmez niteliktedir.

Kıyıdaki yapılar ana yapıların yaklaşık 1.200 m güneyindedir. Dikdörtgen planlı küçük su deposu, çeşme ve liman bekçi korunağı başlıca kalıntılardır. Kayaya oyulmuş liman görülebilmektedir.

Tüm bu yapıların ne olduğu ve yapım tarihleri konusunda inceleme yapılmamıştır.

Kleopatra Kapısı, Tarsus

TARSUS İLÇESİ: Mersin'in 27 km doğusundaki İlçe, Antik Dönem'de ovalık Kilikya'nın merkeziydi. İslam inanışına göre, Adem oğlu Şit Peygamber'ce kurulmuştur. İlçe ve çevresindeki çeşitli dönemlere ilişkin yapılar buranın uzun süre yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. Temel kazılarında ortaya çıkan mozaikler çok çeşitli ve güzeldir. Çoğu Hatay Müzesi'nde saklanmaktadır. Yörenin en eski yerleşim yeri Gözlükule Höyüğü'dür.

GÖZLÜKULE: Hetty Goldman, 1934-1939 ve 1947-1948 arasında kazılar yapmıştır. Yümüktepe gibi Neolitik Dönem'den İslam Dönemi'ne değin buluntulara rastlanmıştır.

Neolitik Dönem Katları: Mimari kalıntı pek yoktur. Yalnız evlerin duvarlarına ilişkin sıva parçaları, ezilip sıkıştırılarak elde edilmiş döşeme parçaları ele geçmiştir. Obsidyen gereçler çoğunluktadır. Keramikler, koyu yüzlü, açkılı, tırnak bezemelidir.

Kalkolitik Dönem Katları: Üst üste ev tabanları vardır. Mimaride değişiklik görülmemektedir. Taş temelli evlerin köşelerinde ocak bulunmaktadır. Ölüler küplere gömülmüş olup yanlarına ince yapım kâseler, testiler, boyunlu çömlekler konulmuştur.

Tunç Çağ Katları: Bu dönemde tunç, silah ve gereç yapımında kullanılmıştır. Kentleşme ve sınıflaşma ortaya çıkmıştır. İlk mimari buluntular dörtgen planlı, taş ve kerpiç evlerdir.

Kent geçirdiği yangından sonra surla çevrilmiştir. Dişli sur tekniğindeki duvarlara bitişik odalar, cephanelik ya da ambardır. Konutlar surdan ayrılıp bağımsız duru-

Orpheus Mozaiki, Tarsus

Tarsus'ta bulunmuş Akhilleus Lahdi, Adana Müzesi

ma gelmiş ve bir yol boyunca dizilmiştir. Bunlar, bir ana oda ile iki arka odadan oluş maktadır.

Kazılarda, kazıma geometrik bezekli alımsı portakal renkli yerel kaplar ile Suriye kökenli koyu gri kaplar birlikte bulunmuştur. Depas denilen iki kulplu kadehler, pithoslar (büyük tahıl küpleri), küçük şişe biçimli kaplar başlıca tiplerdir. Son Tunç Çağ II, Hitit Dönemi'dir. Sandık duvar tekniğinde kuleli, Boğazköy surlarına benzer bir kale vardır. Ortaya çıkarılan büyük bir yapı Kültepe Sarayı'yla benzerlik göstermektedir. Yalnız avlu çevresindeki iki bölümü açılmıştır. Burada çok sayıda Hitit mühürü ele geçmiştir.

ESKİ CAMİ: Tarsus'taki en eski camidir. 1102'de St. Paul katedrali olarak yapılmışken, Türkler minare ekleyerek camiye dönüştürmüştür.

ULU CAMİ: 1579'da Ramazanoğulları'ndan Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey yaptırmıştır. Tek şerefeli minare, camiden 217 yıl önce yapılmıştır. Doğusuna bitişik türbede Şit Peygamber, Lokman Hekim ve Halife Me'mun'un gömütleri vardır.

ROMA HAMAMI: Eski Cami'nin yanındadır. Roma Hamamı kalıntıları halk arasında, "altından geçme" diye adlandırılmıştır.

ŞAHMERAN HAMAMI: Makam Camisi yakınındadır. Ramazanoğulları Dönemi'nde Romalılar'dan kalma temelin üstüne yaptırılmıştır. Mahmud Paşa Vakfı olarak bilinir. Bu hamamın da halk arasında bilinen bir öyküsü vardır *(Bak. Söylenceler).*

KLEOPATRA KAPISI: Eski Tarsus'u çeviren üç dizi surun Bağ, Deniz ve Adana adlı üç kapısından biridir. Kleopatra Tarsus'ta Deniz Kapısı'ndan girdiği için buna Kleopatra Kapısı da denilmektedir.

DONUKTAŞ: İlçenin güneydoğusunda Tekke Mahallesi'ndedir. Dikdörtgen planlı, iç içe bölümlü görkemli bir yapıdır. Yapının işlevi bilinmemektedir.

JUSTİNİANUS KÖPRÜSÜ: Bizans İmparatoru Justinianus yaptırmıştır. İşlek bir yerdedir. Geçenlerden baç (vergi) alındığı için halk arasında Baç Köprüsü adıyla bilinmektedir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

1980 başlarında, geçmişe oranla durağanlaştığı görülen kültürel etkinlikleri 1931'de Halkevi başlatmıştır. İlin kültür ve sanat yaşamında önemli bir yeri olan kurum, kitaplık, tiyatro, sergi çalışmalarıyla geniş bir kitleyi etkilemiştir. Bu dönemin önemli yanı, yöre halkının etkinliklere belirgin bir biçimde katılışıdır.

1979'da etkinliklerini sürdüren 4 halk kitaplığından Merkez İlçe ve Tarsus'takiler, Halkevi döneminde açılanların yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Gülnar Halk Kitaplığı'ysa, 1978'de çocuk kitaplığından dönüştürülmüştür. İldeki 5 çocuk kitaplığından 2'si Merkez İlçe'dedir. 1979'da halk kitaplıklarından toplam 57.044, çocuk kitaplıklarından 51.980 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir.

1960'larda başlayan müzecilik çalışmalarında görece bir başarı sağlanmış, 4 müze kurulmuştur. Bunlardan Narlıkuyu Mozaik Müzesi'nin özgün bir kuruluşu ve yapısı vardır.

Halkevi'nin kapanışından sonra duraklayan sergi çalışmaları, uzun süre eğitim kurumlarınca yürütülmüştür. 1970'lerde Mersin Güzel Sanatlar Galerisi'nin açılmasıyla, bu alanda yeniden bir canlanma görülmektedir.

İlde, anma günleri ve geleneksel şenlikler dışında, yöredeki sanayileşme sürecinde ticaret yaşamını canlandırmak amacıyla düzenlenen fuar ve festivallerde geniş ilgi görmektedir. Kurtuluş Günü, Lokman Hekim, Karacaoğlan'ı Anma Günü, Beyaz Üzüm Festivali, Balık Festivali ve Tekstil Fuarı bunlar arasındadır.

Halkevi'nin başlattığı görsel sanatlar alanındaki en yoğun gelişmeler kurumun etkinlik gösterdiği 1931-1950 arasında yaşanmıştır. 1950 sonrasında çeşitli kurum, kuruluş ve derneklerin girişimlerine karşın bu alanda bir etkinlikten söz edilemez. Bunun en belirgin etkeni, çalışmaların kurumsallaşamamasıdır. Öte yandan kurumların işlevlerini ilde bir etkinlik alanı oluşturmak yerine, çeşitli illerden gruplar çağırmayla sınırlamaları, halkın katılımını da izleyicilik düzeyinde bırakmıştır. Bu da, radyo-televizyon ve sinemada yoğunlaşmaktadır. 1980'de ilde 73.537 radyo, 43.573 televizyon alıcısı bulunmaktadır. 1982'de ildeki 32 sinemada gösterilen 1.720 filmi, 1.625.993 kişi izlemiştir. Buna karşılık, aynı yıl başka illerden gelen 3 tiyatro grubunun oyunlarını toplam 1.639 kişi izlemiştir.

1950'lerde oluşmaya başlayan yerel basın alanında 1978'de 10 gazete yayınını sürdürmektedir. 1970'li yıllarda kuruluşların, derneklerin yayın organları ve dergilerle yeni boyutlar kazanan alanın, 1980 başlarında yeniden gazetelerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Spor çalışmalarını 1923 sonrasında Türk Ocağı başlatmıştır. Kulüpleşmenin de aynı döneme rastladığı ilde, 1978'de 26 kulüp etkinlik göstermekteydi. Aynı yıl, çalışmalara lisanslı 2.984 sporcu katılmıştır. Tesis yetersizliğinden uzun süre futbol ağırlıklı olan çalışmalara, 1970'lerde açılan çeşitli kuruluş tesisleri görece bir açılım getirmiştir. Ayrıca ilde 2 stadyum, 1 spor salonu ve 2 futbol alanı bulunmaktadır.

KİTAPLIKLAR: Bu alanda ilk kurum-

lar, 1920'lerde Türk Ocağı'nın açtığı okuma odalarıdır. Ancak, eğitim kurumlarının yetersizliği ve ildeki yaşama biçimi, bunların işlevlerini büyük ölçüde sınırlamıştır. Türk Ocağı 1931'de Halkevi'ne dönüştürülmüştür. Halkevi'nin etkinlik döneminde (1931-1950), okuma odalarının yaygınlaştığı görülmektedir. Halkevi tiyatro, sinema ve yayın alanlarındaki girişimleriyle önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak 1950'de kurumla birlikte okuma odaları da kapatılmıştır. Sonraki yıllarda başlayan kitaplık çalışmalarında yapay bir canlılık görülmektedir. Bu dönemde açılan kitaplıkların çoğunun temelini okuma odaları oluşturmaktadır. 1982'de ilde toplam 10 kitaplık vardır. Bunlardan 1'i 1981'de Erdemli'de açılan 100. Yıl Erdemli Halk Kitaplığı'dır. 1979'da ildeki 8 kitaplıktan 209.024 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir. Aynı yıl toplam kitap sayısı 47.456'dır.

HALK KİTAPLIKLARI: 1979'da ilde 4 kitaplık bulunmaktadır. Bunlardan 2'si okuma odalarından, 1'i de çocuk kitaplığından dönüştürülmüştür. Aynı yıl kitaplıklardaki 31.777 kitaptan 57.044 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir. Kaynakların büyük bölümü İl Halk Kitaplığı'ndadır. Bu nedenle öbür kitaplıklardaki kaynaklar, okuyucu sayısına oranla yetersiz kalmaktadır.

İl Halk Kitaplığı: Kitaplığın temelini 1933'te Halkevi'nin Kitap Sarayı adıyla açtığı okuma salonu oluşturur. Buradaki kaynaklar, Halkevi kapatılınca hazineye devredilmiştir. Salon, 1952'de Milli Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nce İl Halk Kitaplığı'na dönüştürülerek yeniden hizmete girmiştir. Buraya bağlı Gezici Kitaplık Merkez İlçe köylerine hizmet vermektedir. Kaynakların sürekli artmasına karşın 1979'da okuyucu sayısında büyük bir düşüş görülmektedir. 1978'de 62.182 okuyucu yararlanırken bu sayı 1979'da 19.535'e düşmüştür. Aynı yıl, kitaplıkta 16.822 kaynak bulunmaktaydı.

Tarsus Halk Kitaplığı: 1961'de, bir okuma odasından dönüştürülerek açılmıştır. 1979'da kitaplıktaki 9.617 kaynaktan 19.640 okuyucu yararlanmıştır.

Anamur Halk Kitaplığı: 1967'de, Anamur Kütüphane Yapma ve Yaşatma Derneği'nce kurulmuştur. Kaynakların yetersizliği, okuyucu sayısını da olumsuz yönde etkilemektedir. 1979'da kitaplıkta 7.010 okuyucunun yararlandığı 2.494 kitap bulunmaktaydı.

Gülnar Halk Kitaplığı: 1978'de çocuk kitaplığından dönüştürülmüştür. Okuyucu sayısına oranla, kaynaklar çok yetersiz kalmaktadır. 1979'da 2.844 kitap bulunmaktaydı. Aynı yıl yararlananların sayısı 10.859'du.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: Bu alandaki çalışmalar, 1950 sonlarında başlamıştır. 1979'da ilde 5 kitaplık bulunmaktaydı. Ancak, kaynakların yetersizliği yararlanma olanağını sınırlandırmaktadır. Bu, okuyucu sayısındaki düşüşlerle daha da belirginleşmektedir. 1978'de 4 kitaplıktaki 12.912 kaynaktan 66.234 okuyucu yararlanmıştır. 1979'da ildeki kitaplıklar 5'e yükselirken, kaynak sayısı 15.679 olarak belirlenmiştir. Aynı yıl, okuyucu sayısının 51.980'e düştüğü gözlemlenmektedir.

Merkez İlçe: 1979'da ilçede 2 çocuk kitaplığı bulunmaktaydı. Bunların ilki, 1956'da İl Halk Kitaplığı'na bağlı olarak Halkevi Şeref Salonu'nda açılan İl Çocuk Kitaplığı'dır. Öbürü, 1971'de Mersin İleri İlkokulu'nda açılmıştır. İlkindeki toplam kaynak sayısı 1979'da 5.533 olarak belirlenmiştir. Yıl içinde kitaplıklardan 19.359 okuyucu yararlanmıştır.

Tarsus Çocuk Kitaplığı: 1963'te belediye yapısında açılmıştır. Okuyucu sayısının en yoğun olduğu kitaplıktır. 1979'da 4.995 kaynaktan 20.407 okuyucu yararlanmıştır. Kaynakları yetersiz olan kitaplıkta bir sinema bulunması ilgi çekicidir.

Gülnar Çocuk Kitaplığı: İldeki en yeni kitaplıktır. 1979'da 2.398 kitapla hizmete girmiştir. Yıl içinde yararlanan okuyucu sayısı 5.740 olarak belirlenmiştir.

MÜZELER: Arkeolojik kazıların sürdürüldüğü ilde, müze çalışmaları 1960'larda başlamıştır. Müzeler açılana değin bulunmuştur, çeşitli yapılarda toplanmıştır. 1979'da ilde 4 müze vardır.

ERDEMLİ MÜZESİ: Yöredeki buluntular, 1963 sonrasında kiralık bir yapıda korunmuş, 1968'de yeni bir yapıya taşınmış, yapı müzeye dönüştürülmüştür. Müzede etnografik yapıtlar sergilenmektedir.

NARLIKUYU MOZAİK MÜZESİ: 1960'larda Silifke'ye bağlı Narlıkuyu yöresinde yapılan kazılarda, Roma Dönemi'nden yapı kalıntıları ve mozaikler bulunmuştur. Bunların korunması amacıyla bulundukları yere bir müze yapılmıştır. 1967'de hizmete giren müzedeki en önemli yapıt, mitolojik üç güzelleri (Hera, Athena, Afrodit) betimleyen mozaiktir.

TARSUS MÜZESİ: Yörede arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Müze olmadığından buluntular uzun süre belediye yapısında ya da okullarda sergilenmiştir. Sonra 1972'de onarılan medrese yapısında toplanmıştır. Yapı, giderek arkeolojik ve etnografik yapıtların sergilendiği bir müzeye dönüştürülmüştür.

SİLİFKE MÜZESİ: 1973'te açılan müzede arkeolojik ve etnografik yapıtlar bulunmaktadır. Bunlar; Roma, Bizans, Selçuk, Osmanlı dönemlerinden keramikler, heykeller, cam tabaklar, giysiler, madeni eşya ve paralardır. Kazılarda bulunan antik yapı kalıntıları bahçede sergilenmektedir. Müzenin ayrıca laboratuvar, kitaplık ve deposu vardır.

SERGİLER: İlde sergi çalışmaları 1930'larda Halkevi'nin desteğiyle başlamıştır. Kurumun kapatılmasından sonra uzun süre duraklayan çalışmalar, 1970'lerde Mersin Güzel Sanatlar Galerisi'nin açılmasıyla yeniden canlanmıştır. Ayrıca, okullar da yıl sonu sergileriyle etkinliklere katılmaktadır.

ŞENLİKLER: İl yaşamına belirgin bir yoğunluk kazandıran şenlikler, büyük ilgi görmektedir. Kurtuluş Günü, Lokman Hekim, Atatürk'ün Gelişi'ni ve Karacaoğlan'ı Anma Günü dışında, bölgedeki ticaret yaşamını canlandırmak amacıyla da çeşitli festival ve fuarlar düzenlenmektedir. 17 Temmuz'da Tarsus'ta yapılan Beyaz Üzüm Festivali, 2 Ağustos'ta Silifke-Taşucu'nda düzenlenen Balık Festivali, 5 Ekim'deki Elma Şenlikleri ve 20 Ekim'de Merkez İlçe'de düzenlenen Tekstil Fuarı bunlar arasındadır. Karacaoğlan'ı Anma Şenlikleri her yıl 8-11 Haziran'da Mut'un Karacaoğlan Köyü'nde yapılmaktadır. Şenliklere Türkiye'nin çeşitli yörelerinden gelen âşıklar, halk oyunları ekipleri ve halk müziği toplulukları katılmaktadır. İlk gün müzik ve halk oyunları gösterilerinden sonra âşıklar, Karacaoğlan'ın yattığı yeri belirleyen ardıç ağacına geleneksel törenle yeni bir saz asarlar. İkinci gün, üreticileri özendirmek amacıyla düzenlenen Kayısı Bayramı'nın ve el sanatları sergisinin açılışları yapılır. Aynı gün, üreticilerin sorunları tartışılır. Çeşitli yarışmalar düzenlenir. Vali ve belediye başkanının açış konuşmalarından hemen sonra, ulusal giyimli kızların Çınaraltı'ndaki ünlü havuza sepetlerle kayısı dökmeleri gelenektendir. Şenliğin sonraki günlerinde Karacaoğlan ve Türk halk edebiyatındaki yeri üzerine açık oturumlar, âşıklar arası atışmalar düzenlenir. 20 Ekim'de başlayıp, 45 gün süren Tekstil Fuarı, ilk yıllarda Mersin Tekstil Festivali adıyla yapılmaktaydı. Atatürk Parkı ve Soli Tesisleri'nde düzenlenen fuar önceden çeşitli reklam kampanyalarıyla çevreye duyurulur. Yöredeki firmaların ürünlerinin sergilendiği fuarda, müzik ve halk oyunları gösterilerinin yanı sıra, ucuz giyim bölümü de halkın ilgisini çekmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Bu alandaki ilk çalışmaları 1930'larda Halkevi başlatmıştır. Kurum, sinema, tiyatro çalışmalarıyla geniş bir kitleyi çevresinde toplamıştır. Halkevi, Tiyatrosu'nda sergilenen oyunlar ve konserlerin yanı sıra, Şeref Salonu'ndaki konferans ve tartışmalarla 1931-1950 döneminin en yoğun etkinlik alanı olmuştur. 1950 sonrasında bir süre durağanlığın yaşandığı alanda, çalışmalar daha çok okullarda sürdürülmüştür. 1960'lı yıllarda Halk Eğitim Merkezi ve çeşitli derneklerle kuruluşların girişimleri görülmektedir. Ancak, çalışmalar bu kurumlar çevresinde kalkmış, halkın katılımı izleyicilik düzeyini aşamamıştır. Bunun dışında radyo-televizyon izleyiciliğinin Çukurova radyo-televizyon istasyonlarının açılışıyla yaygınlaştığı görülmektedir.

SİNEMA: Halkın başlıca ilgi alanlarından biridir. Buna karşın, sinema sayısının 1973 sonrasında düştüğü görülmektedir. 1973'te ilde 49 sinema varken, bu sayı 1979'da 32 olarak belirlenmiştir. Bunlardan yalnız 10'u kapalıdır. Aynı yıl gösterilen 1.720 filmi 1.625.993 kişi izlemiştir.

TİYATRO: Tiyatro alanında kurumsal düzeydeki ilk çalışmalar 1930'larda Halkevi'yle başlamıştır. Kurum, 1950'de kapatılıncaya değin tiyatro ve Şeref Salonu'ndaki etkinliklere geniş bir kitlenin katılımını sağlayabilmiştir. 1950 sonrasında Halk Eğitim Merkezi ve çeşitli derneklerin girişimleri görülmektedir. Ancak bunların destekleme düzeyinde kalması, sonraki yıllarda katılımın yanı sıra ilginin de azalmasını getirmiştir. 1970'lerde yalnız belli kurumların sürdürdüğü çalışmalara halkın izleyicilik düzeyinde katıldığı görülmektedir. Gelen tiyatro gruplarının da pek ilgi gördüğü söylenemez. 1979'da sergilenen 3 oyunu toplam 1.639 kişi izlemiştir.

RADYO-TV: İlde radyo yayınları 1968'e değin Adana İl Radyosu'ndan izlenmiştir. Ancak radyo-televizyon izleyiciliğinin 1968'de Çukurova Bölge Radyosu, 1974'te de

Çukurova Televizyonu'nun açılmasıyla yaygınlaştığı görülmektedir. Bölge radyosu 1974'te TRT I'e bağlanmışsa da teknik nedenlerle yine aynı yıl ayrılmış, ortak yayına 1976'da girmiştir. Aynı dönemlerde yabancı radyo ve televizyon yayınlarının izlenmesini önlemek amacıyla bölge radyo-televizyonu güçlendirilmiştir.

Adana'da bulunan Çukurova Televizyonu 1976'ya değin paket yayın yapmıştır. 1980'de ilde ruhsatlı 73.537 radyo, 43.573 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: İlde yerel basın 1950'lerde oluşmaya başlamıştır. Bu oluşumun 1970'li yıllarda kuruluşların yayın organları ve dergilerle birlikte yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. 1980 başlarında bu durum değişmiş, yerel basın gazetelerle sınırlı kalmıştır. 1950-1970 arasında yayınlanan 8 gazeteden yalnız 1'i kapanmıştır (1964'te ticaret ve sanayi odasının haftalık olarak çıkardığı **Ticaret ve Sanayi Odası**). Bunun dışında, 1950'de yayına giren **Tarsus**, 1953'te Şükran Erbil'in yayınladığı **Hâkimiyet**, 1958'de Bahri Gök'ün çıkardığı **Silifke** ve Tankut Tufan'ın yayınladığı **Sonhaber**, 1964'te yayına giren **Kurtuluş**, 1967'de Güngör Türkeli'nin yayınladığı **Anamur** ve 1969'da Gündoğdu Hamurlu'nun çıkardığı **Yenises** 1978'de de yayınlarını sürdürmekteydi. 1970'li yılların ilk gazetesi Mahir Sürmen'in çıkardığı **Savaş**'tır. Gazete önce haftalık olarak, sonraları 15 günde bir yayınlanmış, kısa süre sonra da kapanmıştır. Bu dönemde yayına giren 12 gazeteden 10'u 1978'de de yayınlarını sürdürürken, çıkan dergilerin ikisi de kapanmıştır. Bunların biri, 1972'de Raziye Aydın'ın üç ayda bir çıkardığı **Anahtar Yayınları Kitap Tanıtma Dergisi**, öbürü 1970'te Kuva-yı Milliye Cemiyeti'nin yayınladığı **Kuva-yı Milliye Milliyetçi Dergi**'dir. Kapanan gazeteler ise, Turizm ve Tanıtma Derneği'nin yayın organı **Mutlu Olmak** ve 1971'de M.Yıldız'ın yönettiği 15 günde bir çıkan **Narko**'dur.

Yayınını sürdüren gazetelerden **Fikir** 1971'de, **Savaş** 1973'te, **Yeni Anamur** ve **Güney** 1975'te, **Anamur'un Sesi** 1977'de, **Erdemli'nin Sesi** 1978'de, **Yüksel** 1979'da yayına girmişlerdir. Ayrıca Mustafa Korkutan Silifke'de **Akyol**'u, Tevfik Urbay Tarsus'ta, **Zafer**'i, Timurlenk Tulay Mersin'de **Güneş**'i çıkarmaktadır.

SPOR ÇALIŞMALARI: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Ocağı'nın başlattığı spor çalışmalarında, kulüpleşme çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir. 1923'te kurulu Tarsus İdman Yurdu'nu 1925'te Mersin İdman Yurdu izlemiştir. Futbol ağırlıklı olarak başlayan çalışmalarda, geleneksel sporlardan güreş de önemli bir yer tutmuştur. Mersinli Ahmet'in 1934-1940 arasında kazandığı 3 Balkan Şampiyonluğu, yörede bu spora da ilgiyi artırmıştır. Ne var ki, bu alandaki çalışmalarda bir süreklilik sağlanamamış, futbol dışındaki dallar gelişememiştir. 1970'li yıllarda basketbol ve voleybolda bir canlanma görülmüş, 1980'lerde Mersinli Ahmet Tesisleri'nin açılışıyla da su sporlarının, güreşin geliştirilmesi öngörülmüştür.

1978'de ilde etkinlik gösteren 26 kulübün Mersin İdman Yurdu ve Tarsus İdman Yurdu dışındakileri amatördür. Aynı yıl, bu kulüplerde lisanslı 2.984 sporcunun etkinlik gösterdiği belirlenmiştir.

TESİSLER VE KULÜPLER: Yerel futbol karşılaşmalarının yapıldığı alanlar dışında ilk tesis, 1952'de açılan Mersin Stadı'dır (sonradan Tevfik Sırrı Gür Stadı adını aldı). Silifke, Erdemli ve Mut'taki açık futbol alanları yanında profesyonel lige girmesiyle Tarsus İdman Yurdu da 1967'de stadyuma kavuşmuştur. 1970'te açılan 2.000 kişilik Mersin Spor Salonu'nda boks, eskrim, güreş, jimnastik, judo, masatenisi ve voleybol karşılaşmaları yapılabilmektedir. Doğal koşulların elverişliliğine karşın, su sporları alanında gelişmiş bir tesis bulunmamaktadır.

İldeki 26 spor kulübünden 20'si gençlik, 2'si kuruluş (müessese), 4'ü de ihtisas kulübüdür. Çeşitli kuruluşlar yanında, kişilerin de kulüplerin yapısına etkisi 1980'lerde belirginleşmiştir. Bu olgu 1981-1982 sezonuna girilirken, ilde ilginç bir biçimde yaşanmıştır.

III. Türkiye Ligi'nden II. Lig'e geçen Tarsus İdman Yurdu parasal olanaksızlıklar yüzünden kapanma durumuna geldi. Yöre işadamlarından biri kulübün tüm borçlarını üstlenerek, takıma kendi adını verdirdi.

Mersin İdman Yurdu: Kulüp 1925'te kurulmuştur. 1940'a değin yerel lige ve bölge karşılaşmalarına, yörede düzenlenen etkinliklere katılmıştır. Çukurova Cumhuriyet Kupası maçları, Türksözü (Adana'da çıkan gazete) Kupası, Adana-İçel kulüpleri arasında düzenlenen Çukurova Karması maçları bunlar arasındadır.

1960'lı yıllarda profesyonel nitelik kazanan kulüp, önce II. Türkiye Ligi'ndeki karşılaşmalara katılmış, 1967'de grup şampiyonu olarak I. Türkiye Ligi'ne yükselmiştir. 1980'de II. Lig'e dönmüşse de bir sezon sonra yeniden I. Lig'e yükselmiştir.

İldeki kulüpler arasında 1971'de kurulan Mersin Demirspor, en başarılılar arasındadır. Etkinliklerini özellikle su sporlarında, atletizm ve güreşte yoğunlaştırmıştır. Amatör Atletizm Boks ve İhtisas Kulübü de futbol dışındaki etkinliklerin merkezi durumundadır.

DALLAR: Güreş ve futbol en köklü spor dallarıdır. 1938'den başlayarak başta eğitim kurumları olmak üzere, atletizm, atıcılık, 1960'lı yıllarda da basketbol, boks, judo ve voleybol gibi dallarda etkinliklere yönelinmiştir. 1978'de etkinliklere katıldığı belirlenen 178'i kadın, lisanslı 2.984 sporcunun çoğu, futbolda toplanmıştır (1.733 sporcu). Bunu 416 sporcuyla basketbol izlemektedir.

Atıcılık: 1940'ta kurulan Mersin Atıcılık ve Avcılık İhtisas Kulübü, bu dalda bireysel düzeyde sürdürülen etkinliklerin kurumsallaşmasına öncülüketmiştir. Amatör düzeyde sürdürülen çalışmalarda 1965'te başlayarak, Türkiye çapında dereceler alan sporcular yetişmiştir. Bölge sporcularından Naci Soy ve Ahmet Hazer Atıcılık Milli Takımı'na girmişlerdir. Ancak, 1978'de bu daldaki lisanslı sporcuların sayısı yalnızca 13'tür.

Atletizm: 1925'te kurulan Mersin İdman Yurdu, atletizm şubesi de kurmuş, tesis olmadığı için çalışmalarını futbolda yoğunlaştırmıştır. Bu dönemde Seyfi ve Nazmi Alanya kardeşlerin 100 m'de Türkiye Şampiyonu olmaları, Ordu Milli Takımı'na seçilmeleri, yörede atletizme ilgiyi artırmıştır. 1957'de başlayan Türkiye Grup ve Gruplararası Atletizm Şampiyonları'nda İçel Bölgesi atletleri 1973'e değin bölge birinciliğini ellerinde tutarak bu alanda rekor kırmışlardır.

Basketbol: Türk Ocağı Mersin Kulübü'nün öncülüğünde, 1954'te başlayan basketbol çalışmalarının gelişmesi ancak 1970'te spor salonunun açılışından sonra sağlanabilmiştir. Önceleri yalnız erkekler arasında düzenlenen turnuvalara, 1972-1973 sezonunda başlanarak kızlar ligi de eklenmiştir. 1978'de basketbol dalında etkinlik gösteren lisanslı 346 erkek, 70 kadın sporcu bulunmaktaydı.

Boks: Düzenli boks çalışmaları 1944'te Amerikalı bir antrenörün öncülüğünde başlamıştır. Bölge boksörleri ilk karşılaşmalarını 1948'de yapmışlardır. 1952'de Adana'da yapılan Bölge Boks Şampiyonası'nda Grup Birinciliği'ni kazanmışlardır. 1970'li yıllarda kuruluş kulüplerinin bu dalda da şube açmaları ve ilin spor salonuna kavuşmasıyla boks sporu canlanmıştır. 1978'de ilde lisanslı 77 boksör bulunmaktaydı.

Eskrim: 1965'te başlayan çalışmalarda, ilk iki yıda 2 Türkiye birinciliği, 2 ikincilik, 1 de üçüncülük kazanılmış sonraki yıllarda çalışma duraklamıştır. 1978'de bu daldaki lisanslı sporcu sayısı 44'tü.

Güreş: Kırsal kesimde yaygın olan güreşte, kulüpleşme ancak 1960 sonrasında sağlanabilmiştir. İtfaiye Güreş Kulübü ve Mersin Demirspor bu dalın etkin kuruluşları arasındadır. Mersinli Ahmet'in bu daldaki başarılarını *(Bak. İl Doğumlu Ünlüler)* 1970'li yıllarda bölge güreşçilerinden Mehmet Sarı sürdürmüş, 1971'de yapılan şampiyonada Avrupa İkincisi olmuştur. Güreş Milli Takımı'na giren Yahya Kalkan, Mehmet Çelebi, Hüseyin Kütük, Hanefi Sevin gibi sporcular da İçel'in tanınmış güreşçileri arasındadır. 1978'de çalışmalara lisanslı 63 sporcunun katıldığı belirlenmiştir.

Futbol: İhtisas kulüpleri dışındaki tüm yerel kulüplerin etkinlik gösterdiği futbolda, lisanslı 1.733 sporcu bulunmaktadır. Tarsus İdman Yurdu İkinci Türkiye Ligi'nde, Mersin İdman Yurdu da Birinci Türkiye Ligi'nde ili temsil etmektedir.

Voleybol: 1970 sonrasında gelişen dallardan biri de voleyboldur. Önceleri okul takımlarının, 1975'ten başlayarak kuruluş kulüplerinin etkinlik gösterdiği bu dalda lisanslı 168 erkek, 60 kadın sporcu bulunmaktadır.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Aşar M. Sami (1932-) : Şair. Tarsus'da doğdu. Tarsus'da bir tekstil fabrikasında personel memurluğu yaptı. **Yeni Adana** gazetesinin Ahmet Remzi Yüregir Şiir Ödülü'nü kazandı (1954). **Varlık** dergisince her ay düzenlenen şiir yarışmalarında ikinci kez birinci oldu (1959).

Başlıca yapıtları: **Vatanım** (1949), **Kırık Uyku** (1970), **Ağzına Kuşlar Konmuş** (1972), **Birazcık** (1974), **Kim Daha Sen** (1976).

Ay, Behzat (1936-): Roman ve öykü yazarı. Aslanköy'de doğdu. Düziçi Köy

Enstitüsü'nü bitirdikten sonra, bir süre ilkokul öğretmenliği yaptı. İlköğretim müfettişlik kursuna katıldı. 1965-1967 arasında Siirt'te ilköğretim müfettişi olarak çalıştı. Müfettişlikten alınıp Erzincan'a ilkokul öğretmeni olarak gönderildi. Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji Bölümü'nü bitirdi. İstanbul'a atanarak liselerde rehber-uzman öğretmen olarak görevini sürdürdü. 1953'ten bu yana **Varlık, İmece, Öncü, Yelken, Sosyal Adalet, Yön, Türk Solu, Ant, Vatan, Akşam, Yansıma** gibi dergi ve gazetelerde makale, öykü, röportaj ve gezi notları yayınlandı.

Yapıtları: **Köyden Geliyorum** (gezi notları, 1961), **Başkanın Ankara Dönüşü** (öyküler,1961), **Dor Ali** (roman,1966), **Gündoğusu** (gezi notları, 1970), **Sis İçinde** (roman, 1973), **Sürgün** (roman, 1975).

Batıbeki, Atıf Yılmaz (1925-): Film yönetmeni. Ortaöğrenimini İstanbul'da Şişli Terakki Lisesi'nde yaptı. İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girdi, bir yandan da Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'ne ve Nuri İyem'in atölyesine devam etti. 1947'de birkaç arkadaşıyla "Tavanarası Ressamları Topluluğu'nu kurdu. **Beş Sanat** dergisinde sinema ve tiyatro üstüne eleştirileri yayınlandı. 1950'de Semih Evin'in yönettiği, **"Allah Kerim"** filminde yönetmen yardımcılığıyla sinemaya başladı. Bir yıl sonra **"Mezarımı Taştan Oyun"** adlı filmle ilk yönetmenliğini yaptı ve öğrenimini yarıda bıraktı. Piyasa romanlarını perdeye aktararak, bu uygulamayı ilk başlatan kişi oldu. Sinemada ilk aşamasını, Kemal Bilbaşar'ın çeşitli öykülerinden aktardığı **"Gelinin Muradı"** filmiyle yaptı. 1960'ta Orhan Günşiray ile birlikte "Yerli Film" yapımevini kurdu. Bu ortaklığın ilk filmi **"Dolandırıcılar Şahı,'** kasaba yaşantısını güldürü yoluyla eleştirerek bu türün ilk örneği olmuştur. Sonraki yapıtlarında, kırsal kesimin sorunlarını işledi, başarılı yapıtlar sergiledi. 1965, 1972, 1976, 1978 Antalya Film festivallerinde en iyi yönetmen seçildi. 1980'de Adak filmindeki yönetimiyle SİYAD En İyi Yönetmen Ödülü'nü aldı.

Başlıca filmleri: "Kanlı Feryat" (1951), "Hıçkırık" (1953), "Şimal Yıldızı" (1954), "İlk ve Son" (1956), "Yaşamak Hakkımdır" (1957), "Bu Vatanın Çocukları" (1959), "Alageyik" (1959), "Karacaoğlan'ın Kara Sevdası" (1959), "Ayşecik" (1960), "Allah Cezanı Versin Osman Bey" (1961), "Battı Balık" (1962), "Cengiz Han'ın Hazineleri" (1962), "Yarın Bizimdir" (1963), "Keşanlı Ali Destanı" (1964), "Murad'ın Türküsü" (1965), "Toprağın Kanı" (1966), "Kölen Olayım" (1966), "7 Kocalı Hürmüz" (1971), "Cemo" (1972), "Utanç" (1972), "Kuma" (1975) "Zavallılar" (Yılmaz Güney'le birlikte, 1975), "Selvi Boylum Al Yazmalım" (1978), "Kibar Feyzo" (1978), "Minik Serçe" (1979), "Ne Olacak Şimdi" (1978), "Adak" (1979), "Talihli Amele" (1980).

Bugay, Saim (1934-): Heykeltıraş. Mersin'de doğdu. İlköğrenimini Ankara'da, ortaöğrenimini İstanbul Sultanahmet Ticaret Lisesi'nde tamamladı. 1967'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nü bitirdi. 1969'da devlet bursu ile Paris'e gitti. 1974'e kadar tahta heykel dalında uzmanlık çalışmalarını sürdürdü. İlk sergisini 1967'de Boğaziçi Üniversitesi'nde açtı. 1969-1974 arasında Fransa'da da sergiler açtı. Karma sergilere katıldı. 1969'da Devlet Resim ve Heykel Sergisi Birincilik Ödülü'nü aldı. 1975'te Güzel Sanatlar Akademisi'nde açtığı özel sergide ahşap yapıtlarını sergiledi.

1974-1980 arasında birçok karma sergiye katılan sanatçının çok sayıda birincilik ve başarı ödülü vardır.

Bulut, Abdülkadir (1943-): Şair. Anamur'un Akine Köyü'nde doğdu. Ortaöğrenimini Akşehir İlköğretmen Okulu'nda tamamladı (1961). Anamur, Kırıkhan ve İstanbul'da öğretmenlik yaptı. Sanat ve edebiyat dergilerinde şiir ve eleştiri yazıları yayınlandı. **Milliyet Sanat** dergisinin açtığı "1974'ün En Başarılı Genç Şairi" yarışmasında dereçe aldı. İlk şiir kitabı **Sen Tek Başına Değilsin** 1976'da yayınlandı. Onu **Acılar Yurdumdur** (1982), **Yakımlar** (1981) izledi.

Caner, Ahmet Nadir (1925-1977): Şair, yazar. Tarsus'un Meliki Köyü'nde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Mersin'de yaptı. Bir süre İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördü. Gazeteciliğe başladı. Ankara ve İstanbul'da çeşitli gazetelerde çalıştı. İlk şiiri **İçel** dergisinde çıktı (1940). 1940'tan bu yana **Yücel, İstanbul, Yeşiltepe, Varlık, Kaynak, Hisar, Türk Dili, Edebiyat Dünyası** gibi dergilerde şiirleri, **Güneş** gazetesinde yazıları yayınlandı. **Siyonizmin Gerçek Yüzü** (1973) adlı bir inceleme kitabı vardır.

Çalışkan, Etem (1928-): Gazeteci, ressam, hattat. Tarsus'un Göçük Köyü'nde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Mersin'de tamamladı. Yükseköğrenimini İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Afiş Bölümü'nde yaptı. Prof. Sabri Berkel'den desen, Prof. Emin Barın'dan yazı, Prof. Namık Bayık'dan afiş ve grafik dersleri aldı. Anıtkabir'deki yazıtların yazılmasında Prof. Barın'a yardımcı oldu. Gazeteciliğe 1954'te **Yeni Sabah** gazetesinde ressam-kaligraf olarak başladı. **Zafer, Öncü, Dünya, Akşam, Milliyet, Hürriyet** gazetelerinde çalıştı. Kitap kapakları, afişler yaptı. Atatürk'ün 100. doğum yılı anısına Darphane Genel Müdürlüğü'nce altın ve gümüş olarak basılan paraların desen yarışmasını kazandı. 100. yıl afişleri bastı. Yapıtları çeşitli kişisel ve karma sergilerde sergilendi.

Çoksolmaz, Sabri (1920-): Şair, öykü yazarı. Tarsus'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Tarsus'da yaptı. Balıkesir Eğitim Enstitüsü'nü bitirdi (1947). Çeşitli yerlerde öğretmenlik yaptı.

Başlıca yapıtları: **Âşıklar Dilinden, Kınalı Kuş, Annemi Unutamam, Şiir Demeti** adlı şiir kitaplarıyla, **İslam Hikayeleri, Feleği Arayan Adam** adlı öykü kitaplarıdır.

Dormen, Haldun (1928-): Tiyatro oyuncusu ve yönetmeni. İlköğreniminden sonra girdiği Galatasaray Lisesi'nde ilk kez sahneye çıktı. Robert Kolej'in lise bölümünde ortaöğrenimini tamamladı. ABD Yale Üniversitesi Tiyatro Bölümü'nü bitirdi (1952). ABD'de iki yıl çeşitli tiyatrolarda oyuncu ve yönetmen olarak çalıştı. Yurda dönünce, Muhsin Ertuğrul yönetimindeki Küçük Sahne'de oyuncu olarak görev aldı. İlk oynadığı oyun, "Cinayet Var"dır. Muhsin Ertuğrul'un Küçük Sahne'yi bırakması üzerine, o da ayrılarak, Cep Tiyatrosu'nu kurdu, biçimsel açıdan çarpıcı oyunlar sahneye koydu. 1957'de kendi adıyla kurduğu tiyatroda oynanan yaklaşık 70 oyunun bir bölümünü sahneye koydu, bir bölümünde de önemli roller aldı. Tiyatrosu kapanınca, televizyonda programlar düzenledi, müzikli oyunlar sahneye koydu, kimi tiyatrolarda konuk rejisör olarak çalıştı. Bu arada, Antalya Üçüncü Film Festivali'nde birincilik kazanan "Bozuk Düzen" ve "Güzel Bir Gün İçin" adlı filmleri çevirdi. "Oliver" müzikalinin yönetmeni olarak İlhan İskender Armağanı'nı kazandı (1969). Gazetelerde tiyatro üstüne yazılar da yazan Haldun Dormen, anılarını **Sürç-ü Lisan Ettikse** adlı bir kitapta topladı.

Gezer, Hüseyin (1920-): Heykeltıraş. Ortaöğrenimini Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu'nda tamamladı. Bir yıl öğretmenlik yaptı. Askerlik görevini sürdürürken, Hasan Âli Yücel'in özel ilgisiyle izinli sayıldı. 1944'te Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'ne girdi. Rudolf Belling'in (1944-1948), Paris'de Académie Julian'da Gimond'un, Ecole des Beaux-Arts'da Saupic'in öğrencisi oldu (1948-1950). Yurda döndükten sonra, Güzel Sanatlar Akademisi'nde asistan (1950), daha sonra akademi müdürü oldu (1966).

1969'da Resim ve Heykel Müzesi Müdürlüğü'ne getirildi. Öncelikle Atatürk anıtlarıyla tanınan sanatçı, anıt heykelciliğine kaide ile figürler arasında bir bütünlük kurması, kaidenin de anıtın anlatımına katılması yönünden yenilik getirmiştir.

Başlıca yapıtları: Resim ve Heykel Müzesi'ndeki "Türbanlı Kadın" (1946), "Efenin Aşkı" (1951), "Çocuk ve Ana" (1967) gibi kompozisyonları, Geyve'deki Atatürk Anıtı (1960), Karabük Demir-Çelik fabrikalarındaki Atatürk Anıtı (1961), Akhisar ve Balıkesir'deki Atatürk anıtları (1962-1963), Antalya'daki Ulusal Yükseliş Anıtı (1964), Polatlı ve Ordu'daki Atatürk anıtları (1966-1968), İstanbul Kadırga Yokuşu'ndaki Yahya Kemal Anıtı (1968), Ankara Hacettepe Üniversitesi'ndeki Atatürk Anıtı (1970) Mersin Kurtuluş Savaşı Anıtı (1975).

İnal, Selahattin (1909-): Bilim adamı, politikacı. Tarsus'da doğdu. Yüksek Orman Mektebi'ni bitirdi (1933). Viyana'da ormancılık dalında uzmanlaştı. Yurda döndükten sonra, Orman Fakültesi'nde asistan (1939), doçent oldu (1950). İngiltere'deki araştırmalarından sonra (1953-1955), profesörlüğe yükseltildi, kürsü başkanlığına getirildi (1956). 1971-1973 arasında Orman Bakanlığı yaptı. Mesleği ile ilgili kitaplar yazdı.

Başlıca yapıtları: **Palamut Meşesi Ormanları** (1953), **Türkiye'nin Gelişmesinde Ormanların Rolü** (1958), **Türkiye'de Ormanların Tahdit ve Kadastrosu Problemi** (1962).

İnce, Özdemir (1936-): Şair. Ortaöğrenimini Mersin Lisesi'nde tamamladı (1956). Gazi Eğitim Enstitüsü Fransız Dili Bölümü'nü bitirdikten sonra Sandıklı, Çine ortaokullarında Fransızca öğretmenliği yaptı. Muğla ve Aydın liselerinde Fransızca öğretmeni olarak görev aldı (1966-1970). Çevirmen olarak TRT'de çalıştı. İlk şiiri 1954'te **Kaynak** dergisinde yayınlandı. Daha sonra, **Türk Sanatı, Pazar Postası, Türk Dili, a, Değişim, Dost, Şiir Sanatı, Papirüs, Soyut, Türkiye Yazıları, Milliyet Sanat, Yusufçuk, Yazko-Çeviri** gibi dergilerde şiirleri yayınlandı ve **Kiraz Zamanı** adlı kitabıyla

1968 May Edebiyat Ödülü'nü, Yannis Ritsos'dan çevirdiği **Taşlar, Yinelemeler, Parmaklıklar** adlı çeviri kitabıyla 1979 Türk Dil Kurumu Ödülü'nü kazandı. Nicolas Gulilen, Alain Bosquet, Regis Debray, Paul Nizam, P. Schoendoerffer'den çevirileri, bir de Bulgar şiirleri antolojisi vardır.

Yapıtları: **Kargı** (1963), **Tutanaklar** (1967), **Kiraz Zamanı** (1969), **Karşı Yazgı** (1974), **Rüzgara Yazılıdır** (1979), **Elmanın Tarihi** (1981).

Kodallı, Nevit (1924-): Müzisyen, besteci. İlk ve ortaöğrenimini Mersin'de yaptı. 1939'da sınav kazanarak Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kompozisyon bölümüne girdi. Necil Kâzım Akses'in öğrencisi oldu. Bu dönemde, Ferhunde Erkin'den piyano, Ferid Alnar'dan orkestra şefliği, Muzaffer Sarısözen'den halk müziği, Mesut Cemil'den Türk sanat müziği dersleri aldı. Bir sınıf atlayarak 1947'de Bestecilik ve Orkestra Yöneticiliği bölümlerini bitirdi. Paris'e gönderildi. Ecole Normale de Musique'de Arthur Honegger ile bestecilik çalışmalarını sürdürdü. 1953'te öğrenimini tamamlayarak yurda döndü. Ankara Devlet Konservatuvarı'nda kontpuvan, füg, biçim ve çalgı bilgisi öğretmenliği yaptı. 1954'te buradan ayrıldı. Devlet Opera ve Balesi'ne girdi. Orkestra yöneticisi ve kompozitör olarak çalıştı. 1962-1965 arasında Devlet Opera ve Balesi Genel Müdür Yardımcısı oldu. Orkestra yöneticiliğini sürdürdü. 1947'de düzenlenen Avrupa Müzik Yarışması'nda besteleriyle birincilik, 1954'te şan ve piyano için yazdığı "2 Lied" adlı yapıtıyla Yapı ve Kredi Bankası'nın açtığı yarışmada birincilik ödülü aldı. **Atatürk Oratoryosu** adlı yapıtı, ilk kez, 9 Kasım 1953'te Atatürk'ün Anıtkabir'e taşınması törenlerinde çalındı. Cumhuriyet'in 50. yılını kutlama törenleri için bestelediği Anıtkabir Ses ve Işık Gösterisi Müziği (1973) ve Sultan Ahmet Camisi Ses ve Işık Gösterisi Müziği (1973) yanında "Kral Oidipus", "Deli İbrahim", "IV. Murad", Güzel Helena" gibi 100'ü aşan tiyatro müziği bestelemiştir. Ayrıca, "İstanbul Efendisi", "Yedekçi", "Fadik Kız", "Lysistrata" gibi müzikal komediler ve "Murad'ın Türküsü", "Pembe Kadın", "501 No.lu Hücre" gibi filmler için besteleri vardır.

Başlıca yapıtları: "Piyano Parçaları" (1945), "Passacaglia ve Füg" (1945), "Yaylı Çalgılar Seyet'i" (1945), "Ostinato" (Çocuklar için 6 parça, 1946), "Süit" (Büyük orkestra için 1946), "5 Lied" (şan ve piyano için, 1946), "I.Yaylı Çalgılar Kuarteti" (1947), "Senfoni" (Büyük orkestra için, 1947-1948), "Benzetmeler" (Prastiches) (Şan ve piyano için, 1949), "Piyano Sonatı" (1950), "Atatürk Oratoryosu" (1950-1952), "Poem" (1954), "2 Lied" (1954), "Van Gogh" (5 Tabloluk Dramatik Opera, 1954-1955), "Antigone" (1958), "Gilgames" (4 perdelik opera, 1960-1962), "II. Yaylı Çalgılar Kuarteti" (1966), "Telli Turna" (küçük süit, 1969), "Quintet" (1971), "Güzelleme" (1974).

Mersinli Ahmet (Kireççi) (1914-1979): Güreşçi. Mersin'de doğdu. Fırıncı çıraklığı yaptı. Spora boksla başladı. Atletizm, yaptı, bir mukavemet koşusundan sonra hastalandı, atletizmi de bıraktı. Mersin İtfaiye Komutanı Memduh Bey'in desteği ile Tarsus'da yapılan karakucak güreşlerine katıldı ve birinci oldu. Bir süre serbest güreşerek para kazandı. Daha sonra İstanbul'a gitti ve Kumkapı Güreş Kulübü'nde çalışmaya başladı. 1933'te İzmir'deki Balkan Şampiyonası seçmelerinde Nuri Boytorun ve Adnan Yurdaer gibi büyük güreş ustalarını yenerek, Milli Takım'a girdi, Balkan Şampiyonu oldu. 1936 Berlin Olimpiyatları'nda 79 kiloda üçüncülük kazandı. Olimyipat tarihinde derece alan ilk Türk sporcudur. 1937 ve 1940'ta iki kez daha Balkan Şampiyonluğu'nu elde etti. 1948 Londra Olimpiyatları'nda grekoromen dalında ağır sıklet şampiyonluğunu kazanarak ününün doruğuna ulaştı. Bir daha mindere çıkmadı. Önce İstanbul'da sonraları da Mersin'de bir kahvehane açarak yaşamını sürdürdü.

Oğuzbaş, Turhan (1933-): Şair. İlköğrenimini Mersin İsmet Paşa İlkokulu'nda, orta öğrenimini Mersin Lisesi'nde tamamladı (1955). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi (1960). **ABC, Yeni Vatan, Hey** gazete ve dergilerinin sanat sayfalarını yönetti. Reklam şirketlerinde yönetici, prodüktör ve hukuk müşaviri olarak görev aldı. Serbest avukatlık yaptı. **Akdeniz, Yelpaze, Varlık, Yeditepe, Hisar, Kaynak, Türk Dili,** gibi dergi ve gazetelerde şiirleri, yazıları yayınlandı.

Yapıtları: **İspanyol Meyhanesinde Seni Aradım** (1964), **Yaşanmamış Mektuplar** (1965), **Gözlerin İstanbul Senin** (1966), **Sonbahar Rüzgarları** (1967), **Beyaz Kasımpatılar** (1969).

Oğuzcan, Ümit Yaşar (1926-):Şair. Tarsus'da doğdu. İlköğrenimini Eskişehir İnkılap İlkokulu'nda (1937), ortaöğrenimini Konya Askeri Ortaokulu (1940) ve Eskişehir Ticaret Lisesi'nde tamamladı (1945). Osmanlı Bankası'nda, İş Bankası'nda çalıştı. 1961'den sonra İstanbul'a yerleşerek "Ümit Yaşar Yayınevi'ni kurdu. Daha sonra yeniden bankacılığa döndü. İlk şiirleri **Yedigün** dergisinde yayınlandı (1940). Sonraki yıllarda **İstanbul, Büyük Doğu, Yücel, Varlık, Toprak, Türke Doğru, Çığır, Hisar, Çağrı,** gibi dergilere şiirler yazdı. 33 şiir kitabı,13 antoloji ve biyografik yapıtıyla 50'ye yakın kitabı vardır. Ayrıca, şiir plakları, şarkı sözleri ve yergileriyle de tanınır.

Başlıca yapıtları: **İnsanoğlu** (1947), **Deniz Musikisi** (1949), **Dillere Destan** (1954), **Dolmuş** (1955), **Bir Daha Ölmek** (1956), **Kör Ayna** (1957), **İki Kişiye Bir Dünya** (1957), **Seninle Ölmek İstiyorum** (1960), **Üstüme Varma İstanbul** (1961), **Sevenler Ölmez** (1962), **Ötesi Yok** (1963), **Hüzün Şarkıları** (1964), **Sadrazamın Sol Kulağı** (1965), **Mihriban'a Mektuplar-Mihriban'a Şiirler** (1965-1967), **Taşlar ve Başlar** (1966), **Toprak Olana Kadar** (1968), **Halktan Yana** (1969), **Önce Sen Sonra Sen** (1971), **Rubailer** (1972),**Yalan Bitti** (1975), **En Eski Yalnızlığımdır Aşk Benim** (1978).

Şahin, Osman (1938-): Öykü yazarı. Mersin'in Aslanköy'ünde doğdu. Dicle Köy Enstitüsü'nü bitirerek öğretmen oldu. Siverek'te Fırat yöresindeki köylerde çalıştı. Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Beden Eğitimi Bölümü'nde ortaöğrenimini tamamladıktan sonra (1961), Malatya, İzmit, İstanbul lise ve ortaokullarında öğretmenlik yaptı. 1970'te "Kırmızı Yel" adlı öyküsüyle TRT Hikâye Büyük Ödülü'nü aldı. **Ağız İçinde Dil Gibi** adlı yapıtıyla da 1980 Nevzat Üstün Hikâye Ödülü'nü aldı.

Yapıtları: **Kırmızı Yel** (1971), **Acenta Mirza** (1975), **Ağız İçinde Dil Gibi** (1980), **Kıraleli** (1979). Öykülerinden kimisi "Kızgın Toprak", "Fırat'ın Cinleri" ve "Kibar Feyzo" adlarıyla filme alındı.

Şamilgil, Mete (1934-): Şair. Mersin'de doğdu. İlk ve ortaöğrenimini çeşitli il ve ilçelerde yaptı. Ortaöğrenimini İstanbul Haydarpaşa Lisesi'nde tamamladı (1951). İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'ni bitirdi (1955). Bir ilaç fabrikasında çalıştıktan sonra serbest eczacı olarak çalışmaya başladı. İlk şiirleri 1955'te **İstanbul** dergisinde çıktı. **Yelken, Varlık, Hisar** dergilerinde şiirleri yayınlandı.

Başlıca yapıtları: **Gücengil Ayna** (şiirler 1960), **Cumartesi Acıları** (şiirler, 1969), **Islak Çizgilerde** (şiirler, 1969).

Şimşek Hasan (1918-): Şair. Tarsus'da doğdu. Ortaöğrenimini Adana Ziraat Lisesi'nde tamamladı (1935). Toprak Mahsulleri Ofisi'nde çalıştı. 1936'dan sonra **Varlık, Çığ, Hep Bu Topraktan, Yücel, Başkent Ankara, İstanbul,** dergilerinde şiirleri yayınlandı. Doğa ve yaşam karşısındaki duygulanmaları, küçük mutlulukları anlattığı şiirleri yalın bir dille yazılmıştır.

Yapıtları: **Gece Gündüz** (1952), **Beyaza Duran** (1963).

Tütengil Cavit Orhan (1921-1979): Bilim adamı, eğitimci, yazar. Tarsus'un Sebil Köyü'nde doğdu. Bir ilkokul öğretmeninin oğludur. İlk ve ortaokulu Tarsus'da okudu. Parasız yatılılık sınavını kazandığı İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ni 1940'ta bitirdi. Siyasal Bilgiler Fakültesi sınavını birincilikle kazandı, ancak Yüksek Öğretmen Okulu Felsefe Bölümü'ne girdi. Yüksek Öğretmen Okulu öğrencisi olarak 1944'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü ve 1958'de aynı üniversitenin İktisat Fakültesi'ni bitirdi.

1944-1953 arasında Antalya ve Diyarbakır liselerinde felsefe, Kepirtepe ve Aksu köy enstitülerinde "meslek dersi" öğretmeni olarak bulundu. 1950-1951 öğretim yılını, Milli Eğitim Bakanlığı'nca mesleki incelemelerde bulunmak üzere gönderildiği Fransa'da geçirdi. Askerliğini topçu subayı olarak Erzincan'da yaptı.

1953'te İktisat Fakültesi'nde sosyoloji asistanı olarak görev aldı. 1956'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde savunduğu "Montesquieu'nun Siyasi ve İktisadi Fikirleri" adlı doktora tezi ile Türk Dil Kurumu Bilim Ödülü'nü kazandı (1957). 1960'ta "İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları" adlı çalışmasıyla doçent oldu.

1962-1963 öğretim yılını, İngiltere'de geçirdi. Rıza Nur'un elyazması kitaplarını ve Ziya Gökalp'in Londra'da yayınlanan "ilk" yazısını bularak kamuoyuna tanıttı.

Arkadaşları ile birlikte 1942'de İstanbul'da **Değirmen** ve 1953'te de Diyarbakır'da **Çizgi** adlı düşün ve sanat dergilerini çıkardı.

İktisat Fakültesi'nde ve fakülteye bağlı Gazetecilik Enstitüsü'nde öğretim üyesiyken anarşinin büyük boyutlara ulaştığı dönemde silahlı bir saldırı sonucu 7 Aralık 1979 sabahı öldürüldü.

Yapıtlarından başlıcaları şunlardır: **Ziya Gökalp Bibliyografyası** (1945), **Köy Enstitüleri Üzerine Düşünceler** (1948), **Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi** (1949), **Prens Sabahattin** (1954), **Ziya Gökalp Üzerine Notlar** (1956), **Montesquieu'nun Siyasi ve İktisadi Fikirleri** (1956), **Dr. Rıza Nur Üzerine Üç Yazı** (1965), **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz** (1966), **Köy Sorunu ve Gençlik** (1967), **Ağrı Dağı'ndaki Horoz** (1968), **İngiltere'de Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana Türk Gazeteciliği** (1969), **Türkiye'de Köy Sorunu** (1969), **Az Gelişmenin Sosyolojisi** (1970), **Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak** (1975), **Temeldeki Çatlak** (1975), **Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları** (1975).

Uysal, Halil (1939-): Şair. Anamur'un Gürleviş Köyü'nde doğdu. Ortaöğrenimini Mersin Lisesi'nde, yükseköğrenimini Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Askeri yargıç olarak orduya katıldı. Sarıkamış, Sivas ve İzmir'de yargıç ve savcılık yaptı. "Türkü" adlı şiiri ile TRT 1970 Sanat Ödülleri Yarışması'nda başarı ödülü kazandı. Şiirleri **Dost, Türk Dili** dergilerinde yayınlandı.

Başlıca yapıtları: **Yersu** (1966), **Alkoldönem** (1968).

Yiğitler, Zekai (1940-): Şair, Mersin'de, doğdu. Ortaöğrenimini Akşehir İlköğretmen Okulu'nda, yükseköğrenimini İstanbul Eğitim Enstitüsü'nde tamamladı. Tarsus, Elbistan ortaokullarında Türkçe öğretmenliği yaptı.

Yapıtları: **Mavi Güvercin** (şiirler, 1961), **Kutup Gülü** (şiirler), **Susan Toprak** (şiirler, 1972), **Öğretmenim** (1975), **Savaşın Soluğu** (1976).

Yund, Kerim (1912-): Şair, yazar. Silifke'de doğdu. İlköğrenimini çeşitli illerde, ortaöğrenimini İstanbul Orman Okulu'nda ve Ankara Gazi Eğitim Lisesi'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Orman Genel Müdürlüğü'nde çeşitli görevlerde bulundu. İstanbul Orman İşletmesi avukatlığına atandı. 1930'larda hece ölçüsüyle yazdığı ilk şiirlerini **Çınaraltı** dergisinde yayınladı (1941-1943). **Yeşil Türkiye, Türk Folklor Araştırmaları, Köy Postası, Ziraat Dünyası, Ormancılık ve Kadın, Hatay Tarih Mecmuası, Türk Dili**, dergilerinde şiir, inceleme ve folklor araştırmaları yayınlandı.

Başlıca yapıtları: **Kokulu Çam** (şiirler, 1940), **Ağaç, Orman Üzerine Atasözleri ve Açıklamaları** (1944), **Prehistorik ve İlkçağlarda Türklerde Ağaç Medeniyeti** (1947), **Çocuklara Tabiat Hikayeleri** (1948), **Orman** (şiirler, 1949), **İçel Antolojisi** (1952), **Camkese Böceği** (1952), **Ordu ve Orman** (1954), **İçel Dağlarından Şiirler** (1954), **Silifke Türküsü** (1961).

Zeybek, Haşmet (1948-): Oyun yazarı. Tarsus'un Gülek Köyü'nde doğdu. Karaisalı Yatılı Ortaokulu'nda, Adana, Tarsus liselerinde okudu, bitirmeden çalışmaya başladı. Tiyatro oyunculuğuna Tarsus'da başladı. 1962'de "Meydan Oyuncuları" tiyatro topluluğunu kurdu. İstanbul Şehir Tiyatroları'nda ve Dostlar Tiyatrosu'nda oyunculuk, yazarlık, yönetmenlik yaptı. Ankara ve İstanbul'da sergilenen **"Irgat"** adlı oyunu ile adını duyurdu. TRT 1970 Sanat Ödülleri Yarışması'nda "Toprak, Balta, Düğün ya da Davul" adlı oyunuyla başarı ödülü aldı. Çorum'daki Alpagut Linyit İşletmesi'nde işçilerin başlattıkları bir işçi yönetimini konu alan **"Alpagut Olayı"** oyunu Dostlar Tiyatrosu'nca 1974'te sergilendi.

Cavit Orhan Tütengil

Tütengil Hoca'yı Anış

Tütengil'i ilk gününden öğretmen kimliğiyle tanımaya başladık. Çok dikkatli, titiz, bir hoca. İlk öğretmenliği... Belleği çok güçlü. Öğretmenliğe kendini adamış kişilerin bütün özellikleri üstünde. Öğrencileriyle yakından ilgileniyor. Dikkatlerini her an diri tutmaya çalışıyordu. Anadan öğretmen doğmuş kişiler, nasıl yaşamın her anında öğretmen iseler, o da öyleydi. Yalnız derste değil, ders dışında, bahçede, sokakta, gezide... Rastladığınız her yerde ilgilenen, öğreticiliğini esirgemeyen sevgi ve saygı uyandıran bir kişi. Gerçek öğretmen. Yetişmek, bir şeyler öğrenmek isteyenler, ondan her an yararlanabilirlerdi. Kısa sürede felsefe dersleri bütün sınıflarda öğrencilerin ilgi gösterdiği, bir şeyler öğrenmeye çalıştıkları bir ders olmuştu.

...

Tütengil Hoca'yı, öğretmenlik özellikleriyle tanıtırken şunları da eklemeliyim: Bir saniyesini bile boş geçirmek istemeyen bir kişiydi. Ya okuyarak, ya okutarak, kısacası yararlı olarak zamanını doldurmak ilkesini biz öğrencilerine de kabul ettirmişti. Herhangi bir buluşma sözü verilmişse, gecikmeleri hiç bağışlamaz, en çok bir ya da iki dakika beklerdi. Bu katı kuralını 3-5 yıl sonra biz öğrencileri biraz olsun yumuşattırabilmiştik ona. O, bütün yaşamı boyunca daima yalnız ders yönünden değil, en geniş anlamıyla öğrencilerini kültürlü kılabilmek için didinip durmuş bir hocadır.

...

Dikkatli ve titiz bir çalışma adamıydı. Akılcı ve kesinlikle bilime yönelik olmak ilkesi, onu duygusallıktan uzak kılardı. Ama o, sevgilerini coşkun biçimde belirtmese bile, duygun bir kişiydi. Zaman zaman duygularının seline kapılıp türküler söylediğini bile anımsıyorum. Yurduna, ulusuna, tutkunlukla bağlı bir halkçıydı. Aşırılıklardan uzak, daima bir ölçü adamı olarak kalırdı. Bilimsel yönden iyi yetişmek, halkına yararlı olmak amacı uğrunda, çok sıkıntılara katlanmış, kendini nice "zevkler"den yoksun bırakmıştır. En küçük bir mektuptaki düşünceleri bile değerlendirmeye çalışırdı. Bilimsel süzgeçten geçirir, belge değeri var mı diye araştırırdı. Pek çok yazı yazdı. Broşürler, kitaplar bıraktı. Bunlardan elbette gelecek kuşaklar yararlanacaktır. Ama o en çok, lise sıralarından üniversite sıralarına değin öğrencileri üstünde derin izler bıraktı.

Bizim gibi yoksul bir ülkede Anadolu'nun ücra bir köşesinden çıkıp, nice güçlükleri yenerek, bilimde yükselmenin son basamağı olan profesörlük katına yükselmek kolay değildir. O, bu aşamaları hiçbir yerden yardım görmeksizin yalnız ve yalnız kendi çabasıyla aşmış bir hocaydı. Her insan her bilim adamı gibi, onun da eleştirilecek yanları vardı elbet. Ama Tütengil Hoca, bu eleştirileri dikkatle dinler, yararlanılacak olanından yararlanır, yararlanılmayacaksa hoşgörüyle karşılardı. Antalya Lisesi'nden sonra bir süre Aksu ve Kepirtepe köy enstitülerinde de hocalık yapmıştı. Köy çocuklarına yararlı olmak, bilginin ışığını götürmek, onda ülkesel bir coşkunluk, bir bağlılık yaratmıştır. Köy enstitülerini çok seviyordu. Yaşamı boyunca da bu kuruluşları yılmadan savundu...

(Karaören, 597, 599)

EDEBİYATTA İÇEL

Yörenin, Türk edebiyatının gelişimine koşut yaklaşımlarla edebiyat ürünlerine yansıdığı görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kimi doğa güzellikleri hece ölçüsüyle yazılmış manzumelere konu olmuştur. Sosyo-ekonomik yapıdaki gelişmenin hızlandığı dönemde daha geniş kesimlerin yaşamına tanıklık eden yapıtlar görünmeye başlamıştır. Öbür yörelere göre, hemen her dalda İçel doğumlu sanatçıların çokluğu ilgi çekicidir. Kimileri Türk kültür yaşamını etkileyen ürünler vermiştir. Bilim adamı, eğitimci yazar Cavit Orhan Tütengil bunların başında gelmektedir.

Anadolu'da Tanin adlı yapıtında gazeteci Ahmet Şerif, 1910'da Mersin'e uğradığını, yöreyle ilgili izlenimlerinde yazmaktadır:

"Mersin, Adana'dan çok Suriye'ye, Beyrut'a ait bir şehirdir. Adana'nın iç taraflarından gelen bir adam, buradaki hayat levhaları karşısında yorulur. Burada hayatla ilgili çalışmalar artar, insanların daha çok uğraştıkları, hayatı kazanmak için daha çok koştukları görülür." Ama bu çalışanlar, dışardan gelip zengin olanlardır yazara göre. Mersin, halkın isteği, hükümetin çalışmalarıyla değil, doğal biçimde ilerlemiştir. Bu da hep yabancılar yararına olmuştur. "Mersin Mersinliler'in zararına ilerlemiştir. Şehrin en imar edilmiş bölümü, en düzenli yapıları ve ticaret yerleri yabancılara aittir" Yerli halk, özellikle Müslümanlar, her yerde olduğu gibi burada da "cehalet ve gaflete" sarılmıştır.

Yazar, Silifke'ye giderken bir yıkıntılığa rastlar: "Bu, şüphesiz büyük bir eski şehir harabesiydi (...) asırların tahribine karşı hâlâ varlığını koruyan bu eserler bir uygarlığı işaret ediyordu. Böyle binalar yapmak, dağdan dağa kemerlerle bir suyu geçirerek, sonra sahilden denizin içindeki bir kaleye sevketmek, insanı derin derin düşündüren bu eserleri yapmak için epeyce şeyler bilmek gerekiyordu.

Bir-iki bin yıl önce yaşayan bu insanları, bir de şimdi bu yerlerde, dört yanı açık, içinde gezilmez çadırlarda oturan, hayvanların keyfine bağlı, onlara adeta esir olarak her gün yer değiştiren yirminci yüzyılın adamlarını düşündüm ve biz ileri mi yoksa geri mi gidiyoruz dedim."

Ormanlar da "zalimce" yok edilmektedir.

Kıyı kenti Silifke, yüzyılın başlarında "büyük ve bayındır bir yer olmakla beraber, etrafındaki güzel bahçeleri, yeşil tarlaları, kasabayı ikiye ayıran Göksu Irmağı üstündeki taş köprüsü ve birkaç değirmeniyle başlangıçta" iyi etki yapmaktadır. Ama yakından tanıyınca, üzücü gerçeklerle karşılaşılır. Halkı, hükümet dairelerinden yakınmakta "daha buraya hürriyet gelmedi, Meşrutiyet ise hiç uğramadı", demektedir.

Cumhuriyet Dönemi'nde yaşam değişmeye, giderek eğitim yaygınlaşmaya başlamış, yöreden yetişen sanatçılar, yapıtlarında yaşamı çeşitli yönleriyle yansıtmıştır.

"İçel Türküsü", şiirde hece ölçüsüyle yazma akımının sürdüğü yıllarda yetişen Silifkeli Kerim Yund'un halk şiiri yolunda bir övgüsüdür. Yund, doğal güzellikleriyle Silifke sevgisini dile getirmektedir:

Gümbür gümbür deli poyraz eser mi
Ak nergisler boyun büküp küser mi
Ulu dağlar yollarımı keser mi
Sana kavuşmaya gelsem Silifke
Sevginle dağları delsem Silifke

Yund, daha çok yetiştiği yöreden yaptığı derlemelerle tanınmaktadır: "Doğum yerim, çocukluğum, ilk gençliğimin geçtiği, Teke Yörükleri'nin yerleştiği Silifke, atasözleri, manzum konuşmalar, uyaklı sözler bakımından çok zengindir (...) Kurtuluş Savaşı'nın havası içinde öğretmenlerim de bizi şevklendirdiler" diyen Yund, değerli derlemeler yapmış bir halkbilimcidir.

"Göksu", sade bir dille yazan, coşumcu yaklaşımla yurt güzelliklerini dile getiren Ömer Bedrettin Uşaklı'nın şiiridir. Ömer Bedrettin'in esin kayangı Anadolu'dur. Görevle dolaştığı yurt köşelerinden küçük renkli görünümler çizmiştir. "Göksu"da görüldüğü gibi ses öğesinden, yinelemelerden yararlanan şair, şiirine lirizm katmayı başarmaktadır:

Sularından içtiğim akşamdanberi şenim
Ey günümün doğduğu diyardan geçen
Göksu!
O bulanık suların kevserim olsun benim
Ey çamlık ormanlardan, dağlardan geçen
Göksu
Ey aşkımın doğduğu diyardan geçen Göksu!

Gönlümdeki hatıran suyundan daha derin,
Söğütlü sahilinde gölgemiz duruyor mu?
Sesine karıştı mı nağmesi buselerin?...
Akşamın alev rengi yüzüne vuruyor mu?
Söğütlü sahilinde gölgemiz duruyor mu?

Göz yaşım sularına gözümden daha yakın,
Ey aşkımın doğduğu diyardan geçen Göksu,
Bir akşamdı, köpründen geçtik hatırlar
mısın
Ey Çamlık ormanlardan, dağlardan geçen
Göksu!
Ey gönlümün yandığı diyardan geçen
Göksu!....
(İçel, 1933)

Gece Gündüz, Cahit Sıtkı Tarancı'dan etkiler alarak yetişmiş Tarsuslu Hasan Şimşek'in ilk yapıtıdır. Şair yalın, açık bir söyleyişle şiirini kurmuştur. Dizelerine, yetiştiği yörenin aydınlığı, doğası sinmiştir.

Şimşek, Tarsus'dan uzaktayken de Tarsus'u yaşar:

Tarsus'da Küçük minarede
Duatepe Okulu'na karşı
24 numaralı evde doğmuşum
1918'de

Çalıştığı yerlerde bahar geldi mi, şairi bir efkâr alır:

İhtimal ki derim şimdi Tarsus'da
Limon ağaçları çiçektedir.
Fırından yeni çıkmış ekmek kokusu havada
Topraktan duman tütmektedir...

Şimşek, daha çok yaşama sevgisini, sevincini, özlemlerini dile getirmektedir. "Sıla Derdi"nin ikinci bölümünde şöyle der:

Yolda yürürken bir ara
Durup göklere bakacak olsam
Bulut yağmurdan bahseder
Sonra Tarsus'u hatırlatan
Bir koku yayılır topraktan...

Şair, tüm insanlığın mutluluğu için çırpınır, ona göre mutluluk, hürriyeti sevmek, hür olmaktır:

Nakışsın bacımın gergefinde
Karımın gözlerinde saadet
Çocuğumun dilinde türkü
Seni sevmekle bahtiyarım
Hürriyet...

"Aşk Şairi" günümüze değin 50 kitap yayınlamış Tarsus doğumlu Ümit Yaşar Oğuzcan'ın bir şiiridir. Şair "aşk şairi" diye ünlenip sevilmiştir. Doğrudan doğruya yöreyi yansıtan ürünü yoksa da coşkusu, duyarlığı Akdenizli'dir denebilir:

Acılar vardı bir de çaresizlikler
Ne zaman başladıysa benim öyküm
Yürüdük kimbilir kaç yıl beraber
Bir yanımda aşk bir yanımda ölüm

Durup durup kirlendim yaşadıkça
Aşktı beni yıkayan arıtan su
Dünyamı saran bir uçtan bir uca
Hep o bir gün sevememek korkusu

Ben kalbimi o taşlarda biledim
Bütün pisliklerini yeryüzünün
Kazıdım hançerimle, yeniledim

Son dakikasında bile ömrümün
Ben Tanrı'dan başka bir şey istemem
Her sevgiye açık olsun pencerem

Şair bir konuşmasında kendini şöyle anlatmaktadır:

"Şiirim tam anlamıyla tüm yaşam öykümdür benim. Ben sanatıma hayatımı, hayatıma sanatımı koymuş bir şairim (...) Şiirimde ne var benim? Söyliyeyim. Bir Anadolu çocuğunun ilk gençlik yıllarından, yaşamının eylülüne kadar süregelen acıları, isyanları, çaresizlikleri, sevgileri, tutkuları ve toplumun düzensizliği, insanın vefasızlığı karşısında duydukları var. İstedikleri var. Daha iyi bir vatan, daha iyi bir dünya için umutları var" *(Şahin, s.832)*.

Oğuzcan, yergileriyle de dikkati çekmiştir:

Hesap Dersi

Milyonlar hanesinde istifçiler, vurguncular
Yüzbinler hanesinde sahtekârlar, yalancılar
Onbinler hanesinde yağcılar, sabuncular
Binler hanesinde hancılar, hamamcılar
Yüzler hanesinde semerciler, palancılar
Onlar hanesinde köylümüz, efendimiz
Birler hanesinde biz

"Merhaba Mersin" adlı şiirinde Turhan Oğuzbaş, anılarının Mersin'ini dile getirmektedir. Mersin, daha çok aşk şiirleri yazan şairin çocukluğudur, taşladığı ağaçlar top oynadığı sokak, babaevi, çocukluk arkadaşları, oyunlarıdır. Mersin'in portakal kokan gecelerini unutamaz, tümüne coşkuyla "merhaba" der:

....
Merhaba ak yürekli insanları Güneyin
Merhaba çocukluğum

Merhaba Mersin
"Hatıralar Şehri" duygulanmaları, "Mersin Çiçeği"nde aşk anılarına dönüşür:

Güney rüzgarları hep böyledir bilirim
Bir öpüş kalır dudaklarımda tuzlu sıcak
Bir çiçek açar hiç görmediğim aşk sarısında
Sen açarsın içimde Mersin Çiçeği
Hatıralar bahçesinden kucak kucak

Oğuzbaş, kimi zaman yöre insanlarının öyküsüne de eğilir "Zeynebin Türküsü"nde ekin tarlasında doğan, göbeği taşla kesilen, hiç çocuk olmadan büyüyen Zeynep'i anlatır. Baba yoksuldur. Zeynep'in, gönlünce yaşama, seçme hakkı yoktur. O da Anadolu'nun öbür Zeynepleri gibi satılır:

Yirminci asrın can pazarında
Zeynebi bir pula sattılar.

Yöreden 1960'larda "İkinci Yeni" akımından etkilenerek kendi şiirini kuran şairler de yetişmiştir.

Rüzgara Yazılıdır, adlı yapıtında Özdemir İnce, bir bölümü Mersin şiirlerine ayırmıştır. Dünya görüşüne dayalı bilinçle, somut insanın şiirini yazan İnce, sanatındaki gelişimi şöyle anlatır: "1959-1960 yılları, Mersin'de yazdığım şiirle ilişki kurmak, İkinci Yeni'den öğrendiklerimle bir alaşım ortamı hazırlamak için uğraştığım geçiş dönemi oldu. Daha sonra **Kargı** ve **Tutanaklar**'daki şiirlerimi yazdım" *(Özer, s.7)*.

Giderek ustalaşan şair, doğup büyüdüğü kenti de somut güzellikleriyle canlandırır. İnce, Mersin'e gittiği zaman "samanyolu yüreğinden" geçecektir. Çünkü tüm güzellikler ordadır. Orası imgeleminin, özlemlerinin kentidir. Yedi bölümlü "Kendinin Avcısı" şiirinde şair, Mersin'de kendini aramaktadır. Köşkerler Çarşısı, deniz, öğrenciliği... O, gayrı toprağı, dalı olmayan bir yabancıdır, ama sözcüklerden yeni bir evren yaratabilir:

Çünkü evrenden de büyüktür
Ozanın yüreği...

Derken, bir öğrenci fotoğrafı ilişir gözüne, kapının önünde kalbi çiçeklerden güzel bir kadın: Annesi... O yılların çağrışımlarıyla... Babasıyla ilgili bölüm, daha da çarpıcıdır. Ahmet İnce, 1950'lerde sendikacılık yapmış, önce temsilci, sonra da bir sendikanın başkanı olmuştur. Özveriyle savaşımını sürdüren baba, "Bir eski yapıdır Mersin'de", kapısı vurulmadan girilen:

Mersin'de babam
bütün bozgunlarla yaşıt
Yenik kahramanı
halk masallarının

Şair, demir parmaklıklara, yüzüne örtülen kapılara tanıktır:

Yerin var
emeğin tarihinde
yenilenlerin tarihinde olduğu kadar

Ve kapısı vurulmadan girilen o yapı, 13.3.1978'de kapanmıştır.

İnce'nin anası, tüm Anadolu anaları gibi yaşamıştır. Onun için ışık, karanlıktan ayrılmamış, yağmurlar hiç vaktinde yağmamıştır. Mersin'dedir ama denizi bilmez, geceleri kentin hiçbir sokağından geçmemiştir; yazlık sinemalara da gitmemiştir:

Bir avuç yelden yaratılmıştır anam.

"Kendinin Avcısı", İnce'nin özyaşamından kaynaklansa da tüm insanlara seslenen boyutlara ulaşır.

Özdemir İnce, "yaşantısıyla şiirleri arasındaki birlikteliği" *(Özer, s.7)* sürdüren bir sanatçı. Yerel duyarlıkları evrensel boyutta söylüyor, "Şiir benim için somut bir umut tarzıdır. Şiir yazmam ise, devrimci toplumcu ve bilince adanan kişiliğimin aklanması" *(İnce, 1969)* diyen şair, son yapıtı **Kentler**'le ilgili bir konuşmasını şöyle bitirmektedir:

"Şiirime girmeye başlayan yeni özler, duygular, düşünceler izlenimler, görüntüler, biçim olarak beni zorladılar, böylece tarihsel ve zamansal yer değiştirmeleri denemeye başladım" *(Özer, s.7)*.

Ben Mersin'e Gittiğim Zaman

Dönersem Mersin'e kışın giderim
yanımda kitaplar sevdiğim ozanlardan

Dönersem Mersin'e yazın giderim
buğday tanesi yere düştüğü zaman
yanımda "istersen burada kal" diyen biri
arkamda kumru ve havuz sesleri

Ben Mersin'e gittiğim zaman
kış sen de gel benimle
bir yol aç bana geniş ve uzun
kara servilerden portakal çiçeklerinden

Ben Mersin'e gittiğim zaman
sen de gel yaz benimle
denizin pencerelerini göster
balıkların adını yazdır bana

Ben Mersin'e gittiğim zaman
bir portakal fidanım olacak
üzerinden kuşlar uçacak her sabah
bazen bulutlar geçecek dağlara
bir de bir badem ağacım olacak

Ben Mersin'e gittiğim zaman
yüreğimden geçecek samanyolu

Sen Tek Başına Değilsin, Anamur'un Akine Köyü'nden Abdülkadir Bulut'un ilk şiir kitabıdır. Şair, yapıtında daha güzel bir dünya özlemini türküleştirmektedir. Yerel görünümlere, durumlara dayanan şiirleri, özgün imgelerle emeği, yaşamı yüceltir:

Sen tek başına değilsin
Yağmurda koşan taylar gibi
Ve toprağı iyice kavrayan
Kökler kadar akranın var
Omuzlarında hayat ve şiir
Alın terinden bir yürüyüş

Bulut, "Bizim Oğlan" şiirinde dediği gibi köylü bir duyarlığı çağdaş duyarlığa ulaştırır. Yöre insanından, dilinden çıkarak toplumcu inanç, umut ve direnç ile hak, yurt ve yaşama sevgisini dile getirir. Eleştirmen Bezirci'nin saptamasına göre Bulut, şiirlerinde en çok şu yerel sözcükleri kullanmaktadır: "anız, bağcak, çerçi, çigin, dibek, düve, dulda, ekenek, eruh, fışkın, kargışlı, kav, kavlamak, morca, okuntu, öğrün, tahra, yağlık, yavşan".

İkinci yapıtı **Acılar Yurdumdur**'da, Bulut, yaşamdaki değişmeleri yansıtır. Alibeyköy'de öğretmendir. Doğadan kaynaklanan somut benzetmelerle, Anamur özlemini dile getirir:

Önümüzdeki eylül ayında
Parmak hesabına vursam
Tam beş yıl olacak
Dalından ayrılmış nardan
Ve başları yarpuzlu sulardan
Yani Anamur'dan ayrılalı

Şair, doğaya tutkundur. "Bizim Oralarda" adlı şiirinde yöre töresinden güç alan öfkesini söyler. Dili yalın ve yoğundur. "Yolum Düşünce Anamur'a"da yöre üretim yaşamından, doğasından, ılgın ağaçlarının duruşlarından yaşamına bir şeyler katmayı özler. Kimi zaman da yöreden görüntüler, çizer:

Ekinlerin tatlı boğum zamanı
Bizim oralara doğru gitsem
Asi bir şiiri andıran Mersin'e
Ve doya doya seyretsem
Büyüdükçe bir göçebe kızının
Nasıl benzediğini annesine...

Bulut, kendi anlatımıyla şiirinde insanların bakış biçimlerini etkilemeyi, keskinleştirmeyi, ufuklarını genişletmeyi amaçlayan bir şairdir.

"Bir Yalnızlık Türküsü"nde Anamur'un Gürlevik Köyü'nde doğmuş Halil Uysal, yalnızlığı, acıyı, çağdaş bir türküye dönüştürmektedir:

Hayınlığın düzünde
Can konaya ay yarim
Bana güller getirme
Candan geçtim ay yarim

Gün akşama vuranda, acunda ne varsa donup gider. Şair seslenişini şöyle sürdürür:

Uzanıp da usulca
Aralardan ay yarim
Sorar mısın nic'oldun
Umut nerde ay yarim

Şair, "ilk kitabı **Yersu** (1966)'daki soyut şiir eğiliminden uzaklaşarak ikinci eseri **Alkoldönem** (1968)'de sanatını duygusal planda yoğun fert ve toplum yaşantılarından algılara yasladı" *(Necatigil, s.369)*.

Son şiirlerinde toplum yaşantılarından algılara yaslanan duygusal yoğunlaşma daha da açıktır:

ACININ ATLASINDA
ADINA RASTLANMAYAN
NE DE OLSA
VAROLDUĞU SANILAN
BİR SÜRGÜNÜN
SÖYLEDİĞİ TÜRKÜDÜR

Canımızla öderiz acının diyetini
Kendisini geçip gittikçe sular
Bize oldukça uzak şimdi
Uçarı gök ve sonsuz dalgın kıyılar
Sonsuz dalgın kıyılar ey

Ağrı Dağındaki Horoz, adlı yapıt, Tütengil'in denemelerinden oluşmaktadır. Yazarın sanata ilgisi öğrencilik yıllarında

başlamıştır. Bedri Rahmi'nin ölümü üstüne yazdığı bir yazıda "Dünyamızı güzelleştirmeye bakalım. Can dostların ölümünden sonra yaşamanın tek bedeli dünyamızı güzelleştirme doğrultusundaki çabalardır" diyordu *(Tütengil, s.1, 1976)*. Tütengil'in bilim ve sanat alanındaki çalışmaları hep bu doğrultuda olmuştur.

Ağrı Dağındaki Horoz'da toplanan yazıların her biri Türk toplumunun sorunlarını kendine dert edinmiş, onlara doğru çözüm yolları arayan aydının düşüncelerini sergiler. Çoğunda, toplumsal kurtuluşu gerçekleştirecek bir "akıl çağı" özlemi dile getirilmekte, edebiyat, eğitim, köy sorunları irdelenmektedir.

Türk toplumu, ikili yapı içinde az gelişmiş bir toplumdur. Bu nedenle eğitimin amacı, aydınların işlevi, gelişmiş toplumlardakinden farklı olmalıdır. Tütengil, daha Kepirtepe Köy Enstitüsü'nde öğretmenken yazdığı **Köy Enstitüleri Üstüne Düşünceler** (1948) adlı yapıtında: "Köy Enstitüleri, Türk İnkılabının, millet temelinde başlamış olan hayırlı rönesans hareketidir. Türk aydınının vazifesi bu hayırlı rönesans üzerine titremektedir," diyordu.

Ağrı Dağındaki Horoz adı, Fakir Bayburt'un **Onuncu Köy** romanından kaynaklanmaktadır. Yapıt üstünde düşünen yazar, "Çağdaş dünyada bir cemaat hayatının kurumlarını ve özelliklerini sürükledikçe de çıkmazlardan kurtulmamız mümkün olmayacaktır" dedikten sonra, şunu ekler: "Tezatların, uçurumların, bence en önemlisi hâlâ ortada durmaktadır. Bu, aydın ve halk arasındaki uçurumdur."

"Yolunu gözlediğimiz Aydın" denemesinde konu daha da somutlanır. "Hiçbir diploma aydın olmanın belgesi değildir. Okumamış insanın sağduyusundan da yoksun olan nice okumuşlar görmüşüzdür. Kitaba düşman gözüyle bakan, meselesi olmayan, tatlı canını sıkıntıya sokmadan yaşayan fedakârlığı daima başkalarından bekleyen, yurt sorunları üzerinde düşünmeyi külfet sayan yüksek okul bitirmişlerimiz az mıdır?"

Tütengil, **Ağrı Dağındaki Horoz, Temeldeki Çatlak, Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak** adlı yapıtlarında hep bir düşünür, bir toplumbilimci, bir sanatçı yaklaşımıyla dil, eğitim, köy, edebiyat, toplum sorunlarına aydınlık getirmeye çalışmaktadır. **Temeldeki Çatlak**'ta "Halka Dönük Üniversite" üstüne şunları söyler:

"Söylemeye lüzum yoktur ki, üniversitenin halka dönük olması, bazı vesilelerle kapılarını halka açmakla, halkın ayağına gitmekle veya bilim verilerini sözle ve yazı ile halka yaymakla sağlanamaz. Bunların yanı sıra, öğretim proğramları ve araştırmalarla Türkiye'nin sorunlarına eğilmek, öğrencilerle birlikte yurdu tanımak ve incelemek, kabiliyetli fakat maddi olanaklardan yoksun halk çocuklarına üniversitelerin kapılarını daha cömertçe açmak ve yetiştirici, geliştirici kurslarla Türk toplumunun genel seviyesini yükseltici çalışmalarda ve yayınlarda bulunmak da gerekir."

Cavit Orhan Tütengil, düşündüğü gibi yaşamış, çalışmış bir düşün adamı, toplumbilimci olduğu kadar bir sanat adamıdır. Öldürüldüğü zaman ardından yazdığı ağıtla Mehmet Karabulut şöyle diyordu:

Yedi aralık sabahı saat sekizi
Beş geçe tak tak tak
Böyle gitti Tütengil Hoca
Daha da kirlendi yaşamak

"Sınır", Mersin'in Aslanköyü'nde doğmuş toplumcu-gerçekçi yazar Behzat Ay'ın öyküsüdür, Yazar, yapıtlarında yalnız yöreyi yansıtmakla kalmamış, öğretmenlik, müfettişlik yaptığı yörelerin gerçeklerini de romanlarında sergilemiştir. "Sınır" öyküsü, çocukluk anılarından kaynaklanmaktadır. Ay'ın babası, Veli Amcası bir sabah evden çıkar, üç gün sonra dönerler. Sevinçlidirler. Amca sofrada konuşur:

"Üç gece Yörük çadırlarında yattık. Gündüzleri sahipsiz toprak aradık. En sonunda bulduk da.Hem de çok güzel yerde. Çift de sürülür, otlak da olur. Böyle yaşanmaz".

İki aile, orayı elbirliğiyle sürüp ekmeye karar verir. Toros Dağları'nın ardındaki sahipsiz topraklara göçerler. Göçülen yerin adı Hacı Yörük'tür. Akşamları yöreyle ilgili masallar, söylenceler anlatılır.

Üç yıl coşkuyla, güle oynaya sahipsiz toprakları ekip biçer, kış gelince köylerine dönerler. Dördüncü yıl, coşkulu yaşama biçimi değişir. İki kardeş toprağı ölçüp biçer araya sınır taşları koyar.

Yazar öyküsünü şöyle bitirmektedir:

"... babamla amcamın arasını açan, büyük kardeşlerimizi birbirinden soğutan, biz çocukların dünyasını karartan, ilk olarak öğrendiğim sınır... İşte bunu severek anımsamıyorum. Çocukluğumun oyunlarını, oyuncaklarını, birlikteliğimizi bozduğu için belki... Belki de çocukluğumdan kurtulamadığımdan" *(Ay, s.181-184)*.

Behzat Ay, Köy Enstitüleri'nden yetişmiş, eğitim, yurt sorunları üstüne ilginç yazılar yazmış, bunun sıkıntılarını çekmiş bir sanatçıdır. İlk çalışmaları "köy notları" türünden, kırsal kesim yaşamını yansıtan yazılardır. "O yıllarda köy öğretmeniydim. Köy gerçeklerini günü gününe gözlüyordum. Konuşacak hiçbir aydına da rastlamayınca, geceleri gaz lambasının o sönük ışığında gördüklerimi ve duyduklarımı çala kalem yazdım" *(M.Bayrak, s.192)*.

Köyden Geliyorum'u izleyen **Başkanın Ankara Dönüşü** adlı yapıtı biraz da gülmece havasıyla, yazıldığı dönemi yansıtır. **Gündoğusu**, Siirt ilköğretim müfettişiyken yazılmış "köy-gezi notları"ndan oluşmaktadır. Daha sonra bu dönemin gözlem ve izlenimleri **Sürgün** adlı yapıtla romanlaşmıştır. Yazarın **Dor Ali** romanı kırsal kesim yaşamındaki çözülmeyi, değişmeyi yansıtması açısından önemlidir.

Behzat Ay, yılın yarısını Aslanköy'de geçirmekte, yazarlık çalışmalarını yöreden sürdürmektedir.

İsyancılar, Recep Bilginer'in, yörede yaşanmış kırsal kesim gerçeklerini yansıtan oyunudur. Yapıtta bir köy halkının isyan suçuyla hapse atılışı sergilenmektedir. Topraksız köylüler, yıl kurak gittiği için zor durumda kalmıştır. Öğretmenin yol göstericiliğiyle hazine topraklarını bölüşmeye kalkışırlar. Düzenbaz muhtar karşılarına dikilince, yeni muhtar seçimine umut bağlanır. Seçim hilelerini önlemek için de sandık başında silahlı nöbet tutulur. Muhtar durumu, valiliğe "köyde isyan çıktı" biçiminde yansıtmıştır. İş büyür. Gelen jandarmalar köylülerle çatışır, tümü hapse atılır. Yılmak bilmeyen Fadim Nine de hapse atılanlar arasındadır. Sonunda suçsuzlukları anlaşılıp köylerine dönerler. Başlarına gelenlere en çok hınçlanan Fadim Nine, düzenbaz muhtarı öldürmek ister. Öğretmen onu yatıştırır. Nine, köyden çekip gitmesi koşuluyla muhtarı bağışlar: "Seni de bağışladım hükümeti de..." der.

Recep Bilginer'in **Sarı Naciye** adlı oyunundaki olay, Toroslar'da bir Türkmen obasında geçer. Çukurova'ya işçi götüren elçiyle ovaya inen Kör Osman kızı Sarı Naciye, mutlu olamaz, töreleri çiğnediğini bile bile babasını arar. Değişen yaşam koşullarına direnmeler, Türkmenler'in törelerine sıkı sıkıya bağlılıkları baba-kız çatışması içinde verilir.

Bilginer; "Oyunlarında genellikle devlet ve bürokrasi çarkıyla bağdaşmayan, ezilen kitlelerin, kişilerin çözümsüzlüğünü derinlere inmeyen bir eleştiriyle aktarır. En önemli oyunlarından biri olan **İsyancılar**'da köylülerin haklarını savunabilmek için nasıl çırpındıkları gösterilir" *(G.A)*.

Irgat, yöreden yetişen tiyatro sanatçısı Haşmet Zeybek'in epik tiyatro anlayışıyla yazılmış oyunudur. İlk kez 1968'de oynanmış, büyük ilgi görmüştür. Yapıtta pamuk işçilerinin, ırgatların zor yaşamı sergilenmektedir. Sanatçı yapıtını:

"Bir milletin öyküsüdür bu
Memedin bitmiyen türküsüdür bu" diye sunmaktadır.

Yöre dağ köylüleri, her yıl Çukurova'ya pamuk toplamaya iner. O yıl, köye gelen Kahya, koşulları daha iyidir diyerek ırgatları Süleyman Ağa'nın çiftliğine götüreceğini duyurur, yüzer lira pey dağıtır. Seçimler yakındır, ağanın adayının desteklenmesini ister.

Irgat seli Çukurova'ya ahtı da ahtı
Gızgın güneş gara gader yahdı da yahdı.

Oyunda, ırgatların çalışma koşulları, cinsel sorunları, karşılaştıkları zorlukları, yöre diliyle doğal ortamında canlandırır. Politikacıların, ağaların tutumları, hak aramaya kalkışanların ezilişi, bilinçlenmeye yönelişleri ustalıkla somutlanır.

Yazarın **Alpagut Olayı** adlı yapıtı da gerçek bir olayı sahneye getirmesi açısından önemlidir.

Ağız İçinde Dil Gibi Osman Şahin'in üçüncü öykü kitabıdır. Yazar, **Kırmızı Yel** adlı öyküsü ile TRT Büyük Ödülü'nü kazanmış, eleştirmenlerce toplumcu-gerçekçi akıma "taze kan" getirdiği vurgulanmıştır. Yapıtına adını veren "Ağız İçinde Dil Gibi" öyküsünde yöre insanının, Anadolu insanının toprak özlemini dile getirmektedir. Topraksız insan, sevgilisine içini döken âşık gibi, toprağa seslenir: "Sensiz öksüz, sensiz solgun köleyim ey toprak! Sensiz ucum boş, sensiz gövdem kemiksiz, sensiz yaşama dulum ben. Harmanını kimler açar, kimler tadar bilirim..."

Toprağı olsa, ona nasıl bakacağını, neler yapacağını ne denli sevineceğini anlatır. Biraz toprağı olsa, yoksul yaşamı değişecektir: "Tıpkı ağız içinde dil gibisin. Nasıl ki dilsiz insan olmazsa topraksız da olunmaz. Ey ömrümü yedirdiğim dağlar! Ey yeryüzünün karakızı, taşlısı, çakıllısı! Sana geldim, sana verdim adımı, senin olsun.

Bin yıllık kavganın, hasretin ateşini bilirim."

Yazarın gücü, aynı özlemleri duyan insanlar arasından gelmesinden, Köy Enstitüleri'nde Tütengil'in belirttiği temeldeki rönesans ortamında yetişmesinden kaynaklanmaktadır. Çocukluk anıları da yöre yaşamına tanıklık edicidir: Köyde kızamık salgını vardır (1943-1944). Her gün gömütlüğe çocuk ölüleri taşınmaktadır. Osman da kardeşleri de kızamığa yakalanır. "Anam bizi ateşin başından ayrılmıyalım, hastalığı azdırmıyalım diyerek ayaklarımızdan iplerle ocağın kıyısındaki demir halkaya bağlar, işine giderdi. Bir gün kıvılcım düştü, eteğim tutuştu. Can acısıyla bağırdım ve sonra komşuların gelip beni ayak bağlarımdan kurtararak karların içine atışlarını unutmam."

Şahin'in köyü, Toroslar'da, 1.500-2.000 m yükseklikte dir. On iki yaşına değin hiç ayakkabısı olmamıştır. "Soğuktan derilerimiz çatlar, ağır yara olurdu da biz, iyileşmesi için ayaklarımıza katran sakızı eritip sürerdik."

Şahin'in, ilk kez Köy Enstitüsü'nde bir ayakkabısı olur.

Fırat yöresi dağ köylerinde öğretmenlik yaptığı yılların gözlemleri, izlenimleri **Kırmızı Yel** ve **Acenta Mirza**'daki öykülerinin önemli bir bölümüne kaynaklık etmiştir. Son yapıtındaki "Ağzı Körler" kocası sekiz yıl önce orman kolcularına vurulmuş, çocuğuyla ortada kalmış bir kadının öyküsüdür. Kadın kocasının dağ başında kalan gömütünü uygun bir yere taşıyacaktır. Sofrası kuru, yoksul, ağzı kör diye kimselere derdini anlatamamıştır. "Tomruk" öyküsü zor durumda kalan Nedim'in dökme tomruk taşıma işinde çektiği çileyi, hakkını alamayınca gösterdiği tepkiyi anlatır. Kereste tüccarı Mahmut Bey "Ermenek'ten dökersin suya, kendi başlarına aka aka gelirler," demiştir, ama Nedim, Göksu'nun neresinde neler gizli, kaç çağlayanı, burgacı olduğunu bilmez. "Onuncu gündü, tomruklarıyla Silifke'ye ulaşabildi Nedim. Bir hafta on gün öncesinin güçlü kuvvetli insanı değildir."

Mahmut Bey, "tomrukları eksik getirdin" diyerek surat asar, üç bin lira yerine iki bin lira vererek başından savmaya kalkar. Nedim de Göksu ağzına gerilmiş kalın halatlara baltasını indirir. "Bunca tomruğu ta dağlardan getirdim. Şimdi de sen var git, topla denizden önünü," der.

Yazar, öyküleri, için şöyle demektedir:

"Öykülerimin benim insanlarımca okunmasını istiyorum. Çünkü öykülerimde ezilen, horlanan, içinden çıktığım insanlara gönül verdim ben, onların kimliklerini belirlemeye, kaleme çekmeye çalıştım. Sızılarını yüreğime ağır yük ettim" *(Bayrak, s.539)*.

Yöre, daha çok doğal güzellikleriyle belli türlere yansımış, sosyo-ekonomik gelişmenin hızlandığı dönemde kırsal kesim gerçeklerine bir açılma olmuştur. Ancak, sanayileşmeye yönelmiş liman kenti Mersin'de, kent yaşamı, değişimi ürünlerde pek görülmemektedir.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Tarsus Gözlükule ve Mersin Yümüktepe kazıları, yöredeki ilk yerleşmelerin Neolitik Dönem'e uzandığını göstermektedir. Yazılı tarih öncesi dönemlerde yerel kültürün Orta ve Batı Anadolu ile Mezopotamya kültürlerinden etkilendiği görülmektedir. Hitit, Asur, Pers egemenlik alanlarında kalan İçel yöresinde kültürel yaşamın Helenistik Dönem'de canlandığı görülür. Bugünkü Silifke'nin yerinde Selevkeia adıyla yeni bir kent kurulmuştur. Helenistik Dönem yapıtlarından Olbaki Zeus Tapınağı'nın kalıntıları günümüze değin gelmiştir. Bu dönemde Yunanca yaygınlaşmış, Yunan inançları yerel inançlarla kaynaşmıştır. Helenizm'in kültürel etkisi Roma Dönemi'nde de sürer. Romalılar yeni kentler kurmuştur. Tapınak, stadium, gymnasium, tiyatro, hamam gibi yapılarla Roma yaşama biçiminin kimi öğelerini yöreye getirdiler. Roma Dönemi'nde Tarsus önemli bilim ve kültür merkezidir. St. Paulus'un doğum yeri olması nedeniyle Tarsus, Hıristiyanlık'ın önemli kentlerindendir.

Hıristiyanlık'ın yayılması yöre kültüründe köklü dönüşümlere yol açmıştır. Silifke yakınlarında Meryemlik'teki Thekla Bazilikası ve Alahan (Alacahan) Manastırı kutsal yerlerdi.

VII.yy'dan başlayarak zaman zaman Müslüman Araplar'ca ele geçirilen yörenin Türkleşmesi ve İslamlaşması'nda temel etmen XII.yy'da başlayan Türkmen yerleşmesidir. XIX.yy'da yöre, çeşitli etnik öğeleri barındırmaktaydı. Çukurova'da tarımın gelişmesiyle Mersin İskelesi önem kazandı. Kent kısa sürede gelişerek, önemli bir ticaret merkezi durumuna geldi.

Cumhuriyet Dönemi'nde 1950'lerde başlayan ekonomik canlanma maddi kültür alanında çağdaş öğeleri yaygınlaştırmıştır. 1970'lerden sonra dışalım ve dışsatımdaki artış, sanayideki gelişme ve hızlı kentleşme, yeni kültürel oluşumların kaynağı olmaktadır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: 1950'lerden bu yana toplumsal yaşamı çok devingen olan İçel'de nüfus bileşimi ve devinimleri yaşama biçimini belirleyen öğeler arasındadır. Kır-kent ayrımının belirsizleşmesine karşılık, töre ve inanç düzeyindeki ayrılıklar uğraş alanlarına da yansımış ve ilde çok boyutlu bir yapı oluşmuştur. Doğal koşulların etkisindeki bu öğeler, giyim-kuşamda, beslenmede yöresel ayrımlar getirmektedir.

Hızlı kentleşme ve sanayileşme, nitelikli iş gücünü zorunlu kılmış, buna bağlı olarak eğitim önem kazanmıştır. Aynı biçimde konar-göçerde bile toprağa yerleşme yaygınlaşmıştır. Bu, geleneksel değerlerde olduğu gibi, dinsel yapıda da belli değişimleri ortaya çıkarmıştır. Geleneksel öğeler evlenmelerde "törensel" olarak yaşarken, çocukla ve ölümle ilgili olanlarda varlığını korumaktadır.

Mersin, Toros Dağları, eteğinde geniş bir koy kıyısına kurulmuş, yeni sayılabilecek kentlerdendir. Burası XIX. yy ortalarına değin köy görünümündedir.

Eski kent, yerli halkı oluşturan etnik gruplara göre mahallelere ayrılmıştır.

Geçmişte bir tarım ve ticaret kenti olan Mersin'in kıyıya koşut anayolu dikine kesen dar sokaklarıyla düzenli bir planı vardı. 1970'li yıllardan sonra hızlı yayılımla birlikte düzenli görünümünü yitirmeye başlamıştır.

Eski kenti oluşturan evler, iki yanı kaldırımlı, toprak yollar boyunca dizilmiştir. Çoğu, tek katlıdır ve büyük bahçeler içindedir.

Büyük kesme taştan duvarlarla sıcağı önleme amacı güdülmüştür, pencereler sayıca az ve küçük tutulmuştur. Bu konutların genel özelliklerinden biri, yalın oluşlarıdır.

Bahçe Mahallesi'ndeki konutlar, büyük meyve bahçeleri içinde bir ya da iki katlı, düz damlı yapılardır.

Kentin varsılları konak tipi evlerde oturmaktadır. Bunlar 2-3 katlı, taş temelli, ahşap yapılardır.

Günümüzde tek katlı evlerin ve portakal bahçelerinin yerlerini çok katlı yapılar almıştır.

İçel halk edebiyatı, yörenin toplumsal yapısından izler taşır.

Çeşitli zamanlarda buraya gelen etnik gruplar, uzun süre kapalı bir yaşam sürmüşlerdir. Daha sonra bir açılım başlamışsa da yöresel halk edebiyatına etkileri sınırlı kalmıştır.

Yöreden yetişen halk ozanları konusunda yeterli bilgi yoktur. Şiirleri günümüze ulaşmış olanların da etki alanları sınırlı kalmıştır. Karacaoğlan'ın İçelli olduğuna ilişkin görüşler varsa da bu tartışmalıdır.

Ortak ürünlerin en zengin türünü maniler oluşturur. Kentin taşı, toprağı, kalesi, köprüsü, ermiş kişileri pek çok söylenceye konu olur.

Yerel ağızda, çeşitli zamanlardaki yerleşimlerin etkileri görülür. Özellikle Silifke yerel ağzında çok değişik kökenli sözcüklerin kullanılması, ilin tarihsel süreç içindeki karmaşık toplumsal yapısını da yansıtmaktadır.

Yörede atasözlerine "deyişet" denir. Deyişetler yöre yaşamından, deneylerden kaynaklanmaktadır.

Alkış, kargışlarda değer yargılarının yansıması görülür.

Yörede halk müziği ve geleneksel oyunlar, daha çok ilçelerde, özellikle de dağ köylerinde yaygın ve özgündür.

İçel'de iki resmi derleme yapılmış, il merkezinden çok, çevre ilçe ve köylerden türkü derlenmiştir. Bu da oralarda köklü ve yaşayan bir halk müziği kültürü olduğunu göstermektedir. Türküler çok ve çeşitlidir. Ağıt geleneği de oldukça yaygındır.

İncelemeler türkülerin 2,4,5 ve çoğunlukla 9 zamanlı olduklarını göstermiştir.

Tezeneli sazlardan bağlama, cura, çöğür, divan sazı ve tambura; yaylı sazlardan kemane; üflemelilerden zurna, dilli kaval; vurmalı sazlardan davul, tef, kaşık yaygın olarak çalınmaktadır.

Yörede zeybek, mengi ve samahlara, kimi bölgelerde de halaylara rastlanır. Portakal Zeybeği, Yayla Yolları, Aleylenmiş, Silifkenin Yoğurdu, Türkmen Kızı, Keklik, Sallama, en yaygın zeybeklerdir. Seyirlik oyunlar, çocuk oyunları ve ortaoyunlarına da daha çok köylerde rastlanır.

TARİHSEL YAPITLAR: İçel eski bir yerleşim alanı olmasına karşın, yöredeki antik kent ve yapılar, çoğunlukla Roma ya da Hıristiyanlık Dönemi'ndendir. Kentlerin

birbiri üstüne kurulması bunun başlıca nedenidir. Bu yüzden yöredeki tarih öncesi ve tarih çağlarını katmanlar biçiminde veren Yümüktepe ve Gözlükule höyükleri önemlidir. Bu iki höyük buluntuları, özellikle Neolitik Dönem ve Tunç Çağ'da yörenin önemli bir bölge olduğunu göstermiştir. Kültür katları mimari ve keramikte kendi tiplerini yarattığı gibi çevrelerindeki merkezlerden de etkilenmiştir. Bunlarda Mezopotamya, hatta Miken kültürü etkileri de görülebilmektedir.

Daha geç dönemlerde yöre önemini yitirmiştir. Helenistik Dönem'de varlık gösterdiği ileri sürülmekte ise de kanıtlanmamıştır. Yalnızca, Silifke yöresinin önemli bir Helenistik kent olduğu bilinmektedir; ancak kalıntılar yeterince incelenmemiştir.

Hıristiyanlık'ın ilk dönemlerinde, putperestlerin işkencesinden korkan birçok Hıristiyan yöreye gelerek, sığınmıştır. Böylece yöre Hıristiyanlar için önemli tapınma yeri olmuş, çok sayıda manastır ve kilise yapılmıştır. Giderek kentler oluşmaya başlamıştır. Ancak, ayrıntılı kazı ve araştırma yapılmadığından tarihsel yapılarla, bilgiler yetersizdir. Korunmaya alınmayan yapılar, doğa koşullarından ya da yapı gereçlerinin alınıp başka yerlerde kullanılması yüzünden yok olmaktadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Kültürel alandaki ilk etkinlikler, 1931'de Halkevi'nin kitaplık, tiyatro, sinema, sergi alanlarındaki girişimleriyle başlamıştır. Kurumun kapanmasını izleyen yıllardaki sanayileşme hareketleri, ildeki yaşama biçimini etkilemişse de, bu değişim kültür yaşamına yansıyamamıştır. 1931-1950 döneminde Halkevi, geniş bir kitleyi çevresinde toplamışken, 1960 sonrasındaki çeşitli kurum ve derneklerin bunu sağlayamadıkları görülmektedir. 1979'da ildeki 8 kitaplıkta bulunan kaynakların büyük bölümü, Merkez İlçe halk ve çocuk kitaplıklarındadır. Bu okuyucu sayısını da sınırlamaktadır. Yıl içinde kitaplıklardaki toplam 47.456 kitaptan 209.024 okuyucu yararlanmıştır.

Müze çalışmaları 1960'larda başlamıştır. 1979'da ilde 4 müze bulunmaktadır. Ancak, bunlar kullanım açısından yetersiz kalmaktadır.

Sergi çalışmaları, okullar düzeyinde sürdürülmektedir. Okullar dışında, yapıtların sergilendiği tek yer, 1970'lerde açılan Mersin Güzel Sanatlar Galerisi'dir. İldeki şenliklerin büyük bölümü, yöredeki sanayileşme sürecinin belli bir noktasından sonra düzenlenmeye başlanan festival ve fuarlar çevresindedir. Bunun dışında, Kurtuluş Günü, Lokman Hekim, Karacaoğlan'ı Anma Günü şenlikleri geleneksel havasını korumaktadır.

1931-1950 arasında en yoğun dönemini yaşayan görsel sanatlar alanında, 1960'lardan sonra yalnız belirli kurumların çalışmalarından söz edilebilir. Ancak, bu da kısa sürmüş, 1970'lerde kurumlar, daha çok il dışındaki tiyatro ve müzik gruplarıyla ilgi kurmaya yönelmişlerdir. Bu nedenle, çalışmaların yapıldığı dönemde bile katılımın izleyicilik düzeyinde kaldığı 1970'lerde daha da belirginleşmiştir. 1979'da ildeki 32 sinemada gösterilen 1.720 filmi 1.625.993 kişi izlemiştir. Aynı yıl, ile gelen 3 tiyatro grubunun oyunlarını ise, toplam 1.639 kişinin izlediği belirlenmiştir. Bu da izleyiciliğin belirli alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. 1980'de ilde 73.537 radyo, 43.573 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

İlde yerel basın 1950'lerde oluşmaya başlamış, 1970'li yıllarda, çeşitli yayınlarla yeni bir boyut kazanmış, 1980'lerde yeniden gazetelerle sınırlı kalmıştır. 1978'de ilde 10 gazete yayınlarını sürdürmektedir.

Spor alanında, çalışmalarla kulüpleşmenin 1920'lerden beri birlikte geliştiği görülmektedir. Buna karşın, tesisler 1950 sonrasında kurulabilmiştir. 1978'de 26 kulübün etkinlik gösterdiği ilde, 2 stadyum ve futbol alanıyla 1 spor salonu bulunmaktadır. Aynı yıl çalışmalara katılan lisanslı sporcu sayısı 2.984'tür.

İçel - Kaynakça

DOĞAL YAPI

AKTAN Selma, **İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri,** İstanbul, 1980

DEMİRTAŞ Ali, **İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri,** Ankara, 1981

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

GÜNEY Emrullah, "Oylum Oylum Toros Mağaraları", **Pirelli,** Sayı 133 (1975), S.8-9

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş,** İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları,** İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız,** İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** Ankara, 1980

DİE, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** Ankara, 1974

İçel İl Yıllığı, 1967

İçel İl Yıllığı, 1973

Karayolları Haritası, 1981

Mersin Belediyesi, **İçel (Belediyeler Birliği) Sahil Bandı Turizm Potansiyeli Değerlendirme Geliştirme Araştırması,** 1975

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki, 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Adana Paftası,** Ölçek:1/500.000, Düzenleyenler, Cahit ERENTÖZ, Zati TERNEK, Ankara, 1962

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Orman İçi Dinlenme Yerlerimiz,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız,** Ankara, 1979

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Doğu Akdeniz Havzası Toprakları,** Ankara, 1974

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **İçel İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu,** Ankara, 1972

Toprak-Su, **İstatistik Bülteni,** Ankara, 1980

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi,** I-II, İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ALKIM U. Bahadır, **Anatolia,** I, Cenevre, 1968

ALT Albrecht, "Kilikya'da Keşfedilen Yeni Fenike Yazıtlarının Tarihi Önemi", **Belleten,** 47

ARIKOĞLU Damar, **Hatıralarım,** İstanbul, 1961

ASLAN İzzet, **Atatürk Silifke'de,** Ankara, ty

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev,** I, Ankara 1981

AYHAN Yusuf, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu,** Adana, 1963

BOSWORTH C.E., **İslam Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

Cambridge Ancient History, The, I-II, Cambridge, 1965-1967

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie,** I, Paris, 1892

ÇIPLAK Mustafa Necati, **İçel Tarihi,** Ankara, 1968

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DUMONT Paul, "1865 Tarihinde Güneydoğu Anadolu'nun Islahı", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,** 10-11, 1981

ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,** Ankara, 1970

ERDEHA Kâmil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,** İstanbul, 1975

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** IX, İstanbul, 1935

GARSTANG John, **Prehistoric Mersin: Yümüktepe in Southern Turkey,** Oxford, 1953

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi,** IV, Ankara, 1966

GOLDMAN Hetty, **Excavations at Gözlükule-Tarsus,** I-III, Princeton, 1956

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** II, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** IV, 1. Kısım, Ankara, 1951

ISSAWI Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914** Chicago, 1980

İLTER Erdal, **İçel'de Ermeni Faaliyetleri,** Ankara, 1974

İslam Ansiklopedisi, İçel Maddesi, V/2

İslam Ansiklopedisi, Mersin Maddesi, VII

İslam Ansiklopedisi, Tarsus Maddesi, XII/1

KARAKUŞ Emin Arslan, **İçel Kurtuluş Savaşı Hatıraları,** Mersin, 1942

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı,** Ankara, 1943

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records ant the Census of 1881/82 1893" **IJMES,** IX-2, 1978

KARTEKİN Enver, **Ramazanoğulları Beyliği Tarihi,** İstanbul, 1979

Kâtip Çelebi, **Cihannüma** İstanbul, 1732

KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara, 1962

Kurtuluş Savaşında İçel, İstanbul, 1971

LLOYD Seton, **Early Highland Peoples of Anatolia,** Londra, 1967

MANSEL Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

MELLINK Machteld, "Anatolian Chronology" **Chronologies in Old World Archaeology,** Yay: Robert W. Ehrich, Chicago ve London, 1971

NAUMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975

OPPENHEIM Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

ÖZKAYA Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık,** Ankara, 1977

Princeton Encyclopedia of Classical Sites, The, Yay: Richard Stillwel, Princeton, 1979

RAMSAY W. M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,** İstanbul, 1961

RUNCİMAN Steven, **A History of the Crusades,** 1-3 , Cambridge, 1981

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1847, 1892, 1903

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1903, İstanbul, 1903

Salname-i Vilayet-i Adana, Adana 1877, 1900, 1901

Salname-i Vilayet-i Konya 1869, Konya, 1869

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları,** I, 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

TEKİNDAĞ Şehabeddin, "Silifke", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,** 2, 1971

TEXIER CHARLES, **Küçük Asya,** III, İstanbul, 1924

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

Türk Ansiklopedisi, İçel Maddesi, XX

UĞUR Sait, **İçel Tarihi,** I-II, Mersin, 1943-1944

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara, 1969

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

VARLIK Bülent, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi,** Ankara, 1977

SOSYO-EKONOMİK YAPI

ABAOĞLU Cihat, Vahe ALEKSANYAN, **Semptomdan Teşhise,** İstanbul, 1980

AKKAYAN Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AKTAN Selma, **İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri,** İstanbul, 1980

AYTULUN Ahmet Cumhur, **Türkiye Ekonomisine Yön Veren Holdingler,** Ankara, 1977

BAYSAL Ayşe, **Beslenme,** Ankara, 1979

BAYSAL Kubilay, **Dünya Turunçgiller Ekonomisi ve Türkiye'deki Durum,** İstanbul, 1970

DEMENY Paul, Frederic C.SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğunganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968,

DEMİRTAŞ Ali, **İçel İli Yakın İncelemeleri**, Ankara, 1981
EREN Nevzat, **Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi**, Ankara, 1981
GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü**, Ankara, 1979
GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması**, Ankara, 1980
GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981
GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji**, Bursa, 1981
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980
İŞTAR Ali, **Akdeniz Bölgesi ve Bilhassa İçel Bağcılığı**, Ankara, 1959
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KURMUŞ Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1977
KURTULUŞ Sadi, **Çukurova'da Sanayi 1949**, Mersin, ty
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreleraası Dengesizlik**, Ankara, 1980
ÖKÇÜN A., Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara, 1971
ÖKÇÜN A. Gündüz, **Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiği**, Ankara, 1971
ÖLEZ Hayati, Fahrettin MACİT, Erdoğan İBRİŞİM, "Sera Tarımının Yaygınlaşması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 165-189, Ankara, ty
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980
SAMİN Cihangir, **Finansal Analiz, Çok Ortaklı Şirketlerimizin ve Bütün Bankalarımızın Finansal Tablolarının Analizi-Yorumu**, Cilt II, 1979
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979
SORAL Erdoğan, **Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Sorunu**, Ankara, 1981
SÜLKER Kemâl, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, 1955
TAŞDURMAZ Ramazan, **Türkiye'de Yüksek Öğretimle İlgili Verilerin Değerlendirilmesi**, Ankara, 1982
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979
TORUN Şule N., "Consciousness and the Labour Processing in a Turkish Factory", yayınlanmamış doktora tezi, York Üniversitesi, 1981
VARLIK Bülent, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Ankara, 1977
VAROL Erdoğan, "Çukurova Bölgesi'nin Enerji Sorunu", **Çukurova Bayram Gazetesi**, 5 Aralık 1976
YEĞENAĞA Turgut, "Türkiye'nin Elektrik Sorunu", **Çukurova Bayram Gazetesi**, 7 Ekim 1975
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
Anadolu Cam Sanayii AŞ, **Faaliyet Raporu, 1981**, İstanbul, ty
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Meyva İstatistiği, 1938-1942**, İstanbul, 1946
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, İstanbul, 1980
Çukurova Holding AŞ, **Annual Report 1978**, İstanbul, 1979
Çukurova Holding AŞ, **Entering 80's**, İstanbul, 1981
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İçel**, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962, 1965
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı**, 1927
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknik Öğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri 1980**, Ankara, 1982
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Su Ürünleri Anket Sonuçları, 1980**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Gübre Sanayii**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sabun ve Deterjan**, Ankara, 1977
DPT, **Ankara Kenti'nde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri**, Ankara, 1979
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
DPT, **Mersin İli Mevcut, Programlanan, Yapılması Önerilen Kamu ve Özel Kesim Tesisleri**, 1974
Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Türkiye'nin Tarımsal Üretim Projeksiyonu 1968-2000**, Ankara, 1969
Hacı Ömer Sabancı Holding AŞ, **Annual Report 1981**, İstanbul, ty
"Holdingler Savaşı", **Yankı**, Sayı 575, (1982), s. 26-28
İçel İl Yıllığı, 1967, 1973
İmar ve İskân Bakanlığı, **Çukurova Bölgesi**, Ankara, 1970
İstatistik Genel Müdürlüğü, **1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal**, Ankara, 1951
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1952
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri Bakanlığı, **Köy Envanter Etüdlerine Göre İçel**, Ankara, 1967
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Mersin Ticaret Odası, **Mersin Bölgesinde İktisadi ve Ticari Faaliyetler**, Mersin, 1981
Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, **Mersin Bölgesinin İktisadi Durumu ve Bölgedeki**

İktisadi ve Ticari Hareketler, 1978, 1979, 1980, 1981
Mersin Turizm Broşürü, Mersin, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
MPM, **Türkiye Tarımında Gelişmeler ve Kaynakları**, Ankara, 1977
OPA, **İçel (Belediyeler Birliği) Sahil Bandı Turizm Potansiyeli Değerlendirme-Geliştirme Araştırması**, Ankara, 1975
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
Pamukbank 27. Yıllık Raporu 1981
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı1975-1978**, Ankara, ty
Soda Sanayii AŞ, **Yıllık Rapor 1981**
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
TEK, **50. Yıl**, Ankara, 1973
Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği**, İstanbul, 1916
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980**, Ankara
Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, **Hatay Adana, İçel İllerinde Turizm Sektörü Araştırma ve Önerileri**, Ankara, 1977
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Çimento Sektörü İzleme Raporu**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Genel Gübre Araştırması**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alât ve Makineleri Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, **1981 Yıllık Raporu**, İstanbul, ty
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, **"Kendimizi Tanıyalım"**, İstanbul, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
"Türkiye'nin 500 Büyük Firması", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 188, (1981), s. 6-35
Ulaştırma Bakanlığı, **Türkiye Limanlar Koordinasyon Kurulu**, Ankara, 1974
Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ, **Annual Report 1981**, New York, ty
Vatan Memleket İlaveleri, İstanbul, 1952
Verem Savaşı Genel Müdürlüğü, **1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı**, Ankara, 1980
Yem Sanayii TAŞ, **1980 Yılı Faaliyet Raporu**, Ankara, ty
YSE, **İstatistik Yıllığı 1976**
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri**, 1975, 1976, 1977

KÜLTÜR

ACI PAYAMLI Orhan, **Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü**, Ankara, 1974
Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, İstanbul, 1977
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Ankara, 1981
AKTAN Selma, **Hakiki Anadolu Efsaneleri Çukurova**, Adana, 1978
ALKIM Bahadır, **Anatolia I**, Cenevre, 1968
ANABOLU Mükerrem, **Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları**, İstanbul, 1970
AND Metin, **Oyun ve Bügü**, stanbul, 1974
ARAN Berge, **Anadolu'da Roma Devri Mimarisi**, İstanbul, 1971
ARTAN Gündüz, "Gülnar'da Şeyh Ömer Efsanesi", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. IX, İstanbul, 1965
ATASOY Sümer, "Silifke" **Turing Otomobil Kurumu Belleteni**, S. 21/300, İstanbul, 1969
AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi**, İstanbul, 1982
AY Behzat, "Sınır" **Türk Dili Dergisi**, s. 357, Ankara, 1981
BAŞGÖZ İlhan, **Karac'oğlan** İstanbul, 1977
BAYRAK Mehmet, "Behzat Ay", **Köy Enstitülü Yazarlar ve Ozanlar**, Ankara, 1978
BAYRAK Mehmet, "Osman Şahin", **Köy Enstitülü Yazarlar ve Ozanlar**, Ankara, 1978
BOYSAL Y., **Uzuncaburç ve Ura Kılavuzu**, İstanbul, 1962
BULUT Abdülkadir, **Acılar Yurdumdur**, İstanbul, 1982
BULUT Abdülkadir, **Sen Tek Başına Değilsin**, İstanbul, 1976
CAHEN Claude, **Türkler'in Tarihi**, İstanbul, 1979
CELASUN Erkan, "Silifke'de Söylenen Maniler", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C.II İstanbul, 1953
ÇETE Burhaneddin, "Mersin'in Tepe Köyü'nde Meteller (Bilmeceler)", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. IV., İstanbul, 1957
DAVESNE Alain, "Meydancık Kalesi 1980 Kazı Dönemi ve Hazine", **III. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1981
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri**, Ankara, 1979
DİE, **Spor İstatistikleri**, Ankara, 1978
ELDEM Sedad Hakkı, **Türk Evi Plan Tipleri**, İstanbul, 1955
ERZEN Afif, **Tarsus Kılavuzu**, İstanbul, 1943
EYİCE S., "Alacahan Manastırı" **Türkiyemiz**, S. 24, İstanbul, 1978
EYİCE S., "Elaiussa-Sebaste (Ayaş) Yakınında Akkale" **VIII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara, 1981
EYİCE S., "Kanlıdivan Bazilikaları" **Anadolu Araştırmaları**, C. IV-V, İstanbul, 1976-1977
EYİCE S., "Silifke ve Dolaylarında Yapılan Topraküstü Arkeolojik Araştırmalar Raporu (1978)," **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, S. 173, Ankara, 1980
EYİCE S., "Tarihi Zenginlikleriyle Silifke Yöresi", **İlgi**, S. 24, İstanbul, 1976
GARSTANG J., **Prehistoric Mersin**, Oxford 1953
GOLDMAN H., **Excavations at Gözlükule Tarsus II**, Princeton, 1956
GOUGH M., "A Temple and Church at Ayaş (Cilicia)", **Anatolian Studies**, C. IV, İngiltere, 1954
HINÇER Bora, "Kerim Yund", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. 10 S. 206, İstanbul, 1966
HINÇER İhsan, "Mut'ta Yapılan Karacaoğlan Şenlikleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. 14, 1973
Hürriyet 1981 Ansiklopedik Yıllığı, İstanbul, 1981
İçel İl Yıllığı, 1967
İçel İl Yıllığı, 1973
İNCE Özdemir, "Rüzgâra Yazılıdır", **May Edebiyat Dergisi**, İstanbul, 1979
İslam Ansiklopedisi, C. 5/II, İstanbul, 1950
İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, ty
İZDEM Ekmel, **Tarih Boyunca Türk Kültürü ve Sanatı**, yy, 1972
KARAALİOĞLU Seyit Kemal, **Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü**, İstanbul, 1978
KARAÖREN Sami, "Tütengil Hoca'yı Anış", **Türk Dili**, S. 348, Ankara, 1980
KONGAR Emre, **Türk Toplum Bilimcileri**, İstanbul, 1982
KOŞAY H.Z., Silifke'nin Eski Türk Evleri", **Ülkü** C. 4, S. 39, Ankara, 1943
KÖKLÜGİLLER Ahmet, "Kerim Yund", **Nasıl Yazıyorlar**, İstanbul, 1957
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü**, İstanbul, 1981
MANSEL M.A., **Silifke Kılavuzu**, İstanbul, 1943
MELLİNK J.M., "Archeology in Asia Minor" **AJA**, 4/85, 1981
Meydan Larousse C. 3, İstanbul, 1980
Meydan Larousse, C. 7, İstanbul, 1980
NAUMMANN R., **Eski Anadolu Mimarlığı**, Ankara, 1975
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, İstanbul, 1980
OĞUZBAŞ Turhan, **Beyaz Kasımpatılar**, İstanbul, 1969
OĞUZCAN Ümit Yaşar, **Şairlerin Seçtikleri**, İstanbul, 1974
ONURKAN S., "Anemurion ve İotape'de Bulunan Halka Ait Binalar Üzerine Tetkikler," **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XIII/2, 1964
ÖNDER Mehmet, **The Museums of Turkey**, İstanbul, 1977
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk**, Ankara, 1979
ÖZER Kemal, "Özdemir İnce", **Gösteri**, İstanbul, 1982
ÖZKAN M., **Güneyin İncisi İçel**, Ankara, 1965
ROSENBAUM E., **Anamur Nekropolü**, Ankara, 1971

ROSENBAUM E., G. Huber, S. ONURKAN, **A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia**, Ankara, 1967
SELVİ Himmet, "Mersin'den Bilmeceler, Bulmacalar", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. XI, İstanbul, 1968
SEYDA Mehmet, "Osman Şahin", **Çocukluk Yılları**, Ankara, 1980
SEYHAN Özcan, "Silifke Yöresinde Tahtacılar ve Mengi", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. 11, S. 220, İstanbul, 1967
SEYHAN Özcan, "Silifke'de Arap Oyunu, **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. 10, S. 206, İstanbul, 1966
Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, C. 6-7-8, İstanbul, 1980
SOYLU Sıtkı, "İlgili Ürünleri ile Mut Yöresi Halk Oyunları", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. 15, S. 298, İstanbul, 1974
SOYLU Sıtkı, "Mut ve Çevresinde Deyimler", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, C. İstanbul, 1973
STİLLWELL Richard, **The Princeton Encyclopedia of Classical Sites**, Princeton, 1979
STRABON, **Coğrafya**, İstanbul, 1981
ŞAHİN Osman, **Ağız İçinde Dil Gibi**, İstanbul, 1981
ŞİMŞEK Hasan, **Gece Gündüz**, İstanbul, 1952
TANYU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967
TOPÇU Çelik, "Seleukia (Kalykadnos) 1980 Kazı Çalışmaları" **III. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1981
TUNAY İ., "Uzuncaburç ve Ura" **Turing Otomobil Kurumu Belleteni**, S. 21/300, İstanbul, 1969
Türk Ansiklopedisi, C. 25, Ankara, 1977
Türkiye Ansiklopedisi, C. I-II-III-IV, İstanbul, 1974
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
TÜTENGİL Cavit Orhan, **Ağrı Dağındaki Horoz**, İstanbul, 1968
TÜTENGİL Cavit Orhan "Podima Yolları" **Yeni Ufuklar**, İstanbul, 1976
TÜTENGIL Cavit Orhan, **Temeldeki Çatlak**, İstanbul, 1975
TÜTENGİL Cavit Orhan, "Köy Enstitüleri Üzerine Düşünceler", **Yeni Ufuklar**, İstanbul, 1976
TÜTENGİL Cavit Orhan, "Türkiye'de Yola Bağlı İçtimai Değiştirmelerle İlgili Araştırmalar", **İktisat Fakültesi Dergisi**, C. 21, İstanbul, 1959
UĞUR Sait, **İçel Folkloru**, C. I-II-III, Ankara, 1947-1948
ULUFER Şahin, "50 Yaşın Bitiminde Ümit Yaşar'la Konuşma", **Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı**, İstanbul, 1977
UŞAKLI Ömer Bedrettin, **Yayla Dumanı**, 1934
UYSAL Halil, "Bir Yalnızlık Türküsü", **Türk Dili**, S. 296-297, Ankara, 1976
YENER Faruk, **Müzik Kılavuzu**, İstanbul, 1981
YUND Kerim, **İçel Antolojisi**, Ankara, 1952
YUND Kerim, **İçel Dağlarında**, Ankara, 1954
YUND Kerim, "Silifke'nin Kültür İklimi", **İş ve Düşünce Dergisi**, S. 238, İstanbul, 1962
ZEYBEK Haşmet, **Irgat**, İstanbul, 1975

İçel – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 3617
Yeryüzü Şekilleri 3617
Dağlar 3617
Batı Toros Dağları 3617
Bolkar Dağları 3617
Platolar, Yaylalar 3618
Taşeli Platosu 3618
Akarsular 3618
Doğu Akdeniz Havzası 3618
Göksu Irmağı 3618
Tarsus Çayı 3619
Limonlu Çay 3619
Sorgun Çayı 3619
Aslanköy Deresi 3619
Anamur Çayı 3619
Bakırçay 3619
Sipahil Deresi 3619
Göller 3619
Denizler 3619
Vadiler ve Ovalar 3619
Göksu Vadisi 3619
Silifke Ovası 3620
Anamur Çayı Vadisi 3620
Anamur Ovası 3620
Tarsus Vadisi 3620
Tarsus Ovası 3620
Berdan Ovası 3620
Jeolojik Yapı 3621
Yeraltı Zenginlikleri 3621
Topraklar 3621
Doğal Güzellikler 3623
Mesire Yerleri 3624
Erdemli Çamlığı 3624
Çamdüzü 3624
Pullu 3624
Karabucak 3624
Gümüşkum 3624
Erinç'ten Cennet ve Cehennem 3624
Esentepe 3624
Atatürk Parkı 3624
Tarsus Parkı 3624
Regülatör 3624
Kadıncık Santralları 3624
Bahçe 3624
Mağaralar 3624
Cennet Obruğu 3624
Cehennem Obruğu 3624
Narlıkuyu Mağarası 3624
Köşekbükü Mağarası 3624
Buğu Deliği Mağarası 3624
İçmeler ve Kaplıcalar 3624
Mersin (Güneysu, Güneyyolu) İçmesi 3625
Akçakocalı İçmesi 3625
Keşbükü İçmesi 3625
Saparca Ihlası 3625
Hocantı Kaplıcası 3625
Plajlar 3625
İklim 3626
Sıcaklık 3626
Yağışlar 3626
Rüzgârlar 3626
Sayılı Günler 3626
Bitki Örtüsü 3626
Hayvan Türleri 3626
Nüfus 3627
Nüfusun Yaş Yapısı 3628
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 3628
Özet 3629

TARİH

İlçe Adının Kaynağı 3631
Yazılı Tarih Öncesi 3631
Neolitik Dönem 3631
Kalkolitik Dönem 3631
Kronoloji 3632
İlk Tunç Çağ 3633
Yazılı Tarih 3634
Eski Hitit Krallık Dönemi'nde Kizuvatna 3634
Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Kizuvatna 3635
Geç Hitit Prenslikleri 3636
Persler 3636
Selökidler 3637
Romalılar 3637
Bizanslılar 3637
İslam Uygarlıkları Dönemi 3637
Selçuklular Dönemi 3638
Beylikler Dönemi 3638
Osmanlı Yönetimi 3639
Çağdaş Dönem 3639
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 3640
Sivil, Askeri ve Dinsel Hizmetler 3642
Tarım ve Hayvancılık 3644
Sanayi 3644
Madenler 3645
Ticaret 3645
Ulaşım 3647
Eğitim 3649
Mütareke ve Milli Mücadele'de İçel 3650
Mondros Mütarekede Durum 3650
II. Meşrutiyet Dönemi'nde İçel Milletvekilleri 3650
İşgal ve Sonrasındaki Olaylar 3650
Örgütlenme ve Direniş Hazırlıkları 3651
İngiltere-Fransa Antlaşması ve İngilizler'in Çekilmesi 3651
Kuva-yı Milli Örgütlenmesi 3651
Mersin Kuva-yı Milliyesi'nin Kurulması 3652
Tarsus'taki Örgütlenme 3652
Silahlı Direniş 3652
Çatışmaların Başlaması ve Başnalar Yengisi 3652
20 Günlük Ateşkes 3653
İşgal Komutanının Yanı Başında Bir Türk Casusu 3653
Pozantı Kongresi 3653
Ankara Antlaşması 3654
Mersin ve Tarsus'un Kurtuluşu 3654
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 3654
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri 3654
Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda İçel Milletvekilleri 3655
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri 3655
İçel Valileri 3656
Seyahatnamelerde İçel 3656
Evliya Çelebi 3656
Kâtip Çelebi 3657
Charles Texier 3657
İlin Özet Tarihi 3657

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 3660
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 3661
İçel İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 3661
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 3662
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yerine" Göre Karşılıklı Bölünüşü 3663
Tarım 3664
Giriş 3664
Bitkisel Üretim 3665
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 3665
1913 Tarım Sayımı'nda İçel 3666
Tahıllar 3667
Buğday 3667
1927 Tarım Sayımı'nda İçel 3667
Arpa 3667
Çavdar 3668
Pirinç 3668
Mahlut 3668
Baklagiller 3668
Nohut 3668
Mercimek 3669
Sanayi Bitkileri 3669
Pamuk 3669
Susam 3669
Yerfıstığı 3669
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 3669
Tahıllar 3669
Buğday 3669
Arpa 3670
Çavdar 3670
Pirinç 3670
Mahlut 3670
Baklagiller 3670
Nohut 3670
Mercimek 3670
Sanayi Bitkileri 3670
Pamuk 3670
Yerfıstığı 3671
Susam 3671
Sebzecilik 3671
Tarsus Yöresi 3671
Merkez (Mersin Yöresi) 3671
Erdemli Yöresi 3671
Silifke Yöresi 3671
Gülnar Yöresi 3671
Anamur Yöresi 3671
Mut Yöresi 3671
Seracılık 3671
Meyvecilik 3672
Turunçgiller 3672
Zeytincilik 3674
Bağcılık 3674
Ova Bağcılığı 3674
Toros Etekleri Bağcılığı 3674
Yayla Bağcılığı 3674
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 3674
Gübreleme 3675
Sulama 3675
Tarım Araçlarının Gelişimi 3675
Verimlilik 3676
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 3677
Hayvancılık 3678
Su Ürünleri 3680
Ormancılık 3681
Madencilik 3682
Türkiye'de İlk Hidroelektrik Santralı 3682
Enerji 3682
Sanayi 3683
ATAŞ Rafinerisi 3683

1980'de Türkiye'nin 500 Büyük Firması Arasına Giren İçel Firmaları 3683
Cumhuriyet Öncesi Sanayi 3684
Sabancı Holding'in İçel'deki Firmaları: PLASSA ve ÇİMSA 3684
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İmalat Sanayii 3685
Akdeniz Gübre Sanayii AŞ 3685
Çukurova Holding 3686
1950'lerden Sonra Sanayi 3687
1970'lerde İçel İmalat Sanayiinin Yapısı 3688
Çukurova Holding'in İçel ve İçel Dışındaki Kuruluşları 3688
Dokuma ve Giyim Sanayii 3689
Kimya Sanayii 3689
Taşa-Toprağa Dayalı Sanayi 3689
Metal Eşya-Makine İmalat Sanayii 3689
Gıda Sanayii 3690
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii 3690
Yatırımlar, Katma Değer ve Ücretler 3690
Küçük Sanayi 3691
Ticaret 3691
Mersin Ticaret Borsası 3692
Tarsus Ticaret Borsası 3692
Dış Ticaret 3692
İhracat 3692
İthalat 3693
Taşımacılık 3693
Karayolu Transit Taşımacılığı 3693
Denizyolu Taşımacılığı 3693
Mersin Limanı 3693
Mersin Ticaret Bankası AŞ 3694
Demiryolu Taşımacılığı 3694
Bankacılık 3694
Turizm 3695
Ulaşım Kanalları 3695
Konaklama Tesisleri 3695
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 3695
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 3695
Kademelenme 3697
Ulaşım 3697
Karayolu 3698
Demiryolu 3699
Denizyolu 3699
Haberleşme 3699
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 3700
Göç 3702
İdari Bölünme ve Belediyeler 3703
Merkez İlçe 3704
Mersin Belediyesi 3705
Anamur 3705
Erdemli 3705
Gülnar 3706
Mut 3706
Silifke 3706
Tarsus 3707
Mersin Kenti 3707
Kentsel Arazi Kullanımı 3708
İçel Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 3709
Konut Alanları 3709
Kamu Kullanımındaki Alanlar 3709
Kent İçi Ulaşım 3710
İlde Konut 3710
Kentte Konut 3710
Mersin Kenti'nde Su, Elektrik, Kanalizasyon 3711
Mersin Belediye Başkanları 3711
Mersin Kenti'nde İmar Planları 3711
Tarsus Kenti 3711
Kentsel Arazi Kullanımı 3711
Kent İçi Ulaşım 3712
Tarsus Kenti'nde Elektrik, Su, Kanalizasyon 3712
İmar Planları 3712
Eğitim 3712
Okuryazarlık 3713
İlköğretim 3713
Ortaöğretim 3714
Ortaokullar 3714
Liseler 3714
Mesleki ve Teknik Öğretim 3715
Alata-Teknik Bahçıvanlık Okulu 3715
Yükseköğretim 3716
Yaygın Eğitim 3716
Sağlık 3716
Sağlık Sorunları 3716
Hastalıklar 3716
Ölüm Nedenleri 3717
Türkiye'nin Güneyinde Kalıtsal Kan Hastalıklarının Geçmişi 3717
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 3718
Çevre Sağlığı 3718
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 3718
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 3719
Sıtma İle Savaş Yeniden Gündemde 3719
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 3720
Sosyal Sigortalar Kurumu 3720
Bağ-Kur 3721
İş ve İşçi Bulma Kurumu 3721
Toplumsal Örgütlenmeler 3721
Meslek Kuruluşları 3721
Ticaret ve Sanayi Odaları 3721
Ticaret Borsası 3721
Ziraat Odaları 3721
Baro 3721
Kooperatifler 3721
Köy Kalkınma Kooperatifleri 3721
Tarım Kredi Kooperatifleri 3722
Tarım Satış Kooperatifleri 3722
Esnaf Kefalet Kooperatifleri 3722
SSK Yapı Kooperatifleri 3722
Tüketim Kooperatifleri 3722
Taşucu Balıkçılık Kooperatifi 3722
Toprak-Su ve Orman Kalkınma Kooperatifleri 3722
Sendikalar 3722
Toplu-İş Sözleşmeleri 3723
İşçi Hareketleri 3723
Grev Ertelemeleri ve ATAŞ 3723
Dernekler 3724
Özet 3725

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 3727
Türkler'den Önce 3727
Türkler'den Sonra 3728
XX.yy'a Girerken 3729
Roma Dönemi'nde İçel 3729
Cumhuriyet Dönemi 3730
Kültürel Geleneğin Öğeleri 3730
Yaşama Biçimi 3730
Giyim-Kuşam 3731
Yayla Yollarında/1 3731
Yörük Giysileri 3731
Yayla Yollarında/2 3732
Beslenme Biçimleri 3733
Batırık 3733
İnançlar ve Töresel Yapı 3733
Dinsel Yapı ve Boş İnanlar 3733
Evlenme Gelenekleri 3733
Yörük Düğünleri 3734
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 3734
Ölümle İlgili Gelenekler 3735
Mimarlık 3735
Kırtıl Köyü'nden Bir Ağıt 3735
Yöresel Halk Edebiyatı 3736
Halk Şiiri ve Ozanlar 3736
Maniler 3736
Söylenceler 3737
Yerel Ağız Özellikleri 3738
Atasözleri 3739
Deyimler 3739
Alkışlar ve Kargışlar 3739
Ninniler 3739
Bilmeceler 3739
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 3740
Halk Müziği 3740
Yörenin Ünlü Türküleri 3740
Ağıtlar 3740
Halk Müziği Araçları 3740
Geleneksel Oyunlar 3740
Geleneksel Halk Oyunları 3740
Seyirlik Oyunlar 3741
Orta Oyunları 3742
Çocuk Oyunları 3742
Tarihsel Yapıtlar 3742
Merkez İlçe (Mersin) 3742
Yümüktepe 3742
Viranşehir (Pompeipolis) 3742
Eski Cami 3742
Roma Hamamı 3742
Kurtuluş Savaşı Anıtı 3742
Anamur İlçesi 3742
Anemurium 3742
Anamur Kalesi 3743
Erdemli İlçesi 3743
Kanlıdivane (Neapolis) 3743
Korykos 3743
Narlıkuyu 3743
Cennet-Cehennem Obrukları 3743
Gülnar İlçesi 3743
Meydancık Kalesi 3743
Gilindire 3743
Mut İlçesi 3743
Mut Kalesi 3743
Alahan (Alacahan) Manastırı 3744
Lal Ağa Camisi 3744
Kümbetler 3744
Karacaoğlan Anıtı 3744
Silifke İlçesi 3744
Silifke Kalesi 3744
Tapınak 3744
Meryemlik 3744
Haghia Thekla Bazilikası 3745
Kubbeli Kilise 3745
Sarnıç ve Hamam 3745
Tekir Ambarı 3745
Taş Köprü 3745
Uzuncaburç (Diokaiseria) 3745
Elaissa-Sebastes 3745
Tarsus İlçesi 3746
Gözlükule 3746
Eski Cami 3747
Ulu Cami 3747
Roma Hamamı 3747
Şahmeran Hamamı 3747
Kleopatra Kapısı 3747
Donuktaş 3747
Justinianus Köprüsü 3747
Kültürel Etkinlikler 3747
Kitaplıklar 3747
Halk Kitaplıkları 3748
Çocuk Kitaplıkları 3748
Müzeler 3748
Sergiler 3748
Şenlikler 3748
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 3748

Sinema 3748
Tiyatro 3748
Radyo-TV 3748
Yerel Yayın Organları 3749
Spor Çalışmaları 3749
Tesisler ve Kulüpler 3749
Dallar 3749
Atıcılık 3749
Atletizm 3749
Basketbol 3749
Boks 3749
Eskrim 3749
Güreş 3749
Futbol 3749
Voleybol 3749
İl Doğumlu Ünlüler 3749
Edebiyatta İçel 3753
Özet 3756
Kaynakça 3758
İçindekiler 3762

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
28° 01 've 29° 55' Doğu Boylamları
41° 33 've 40° 28 'Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 5.712 km2

Nüfus: 4.741.890

Nüfus Yoğunluğu: 830

İlçeler:
Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Şişli, Üsküdar, Yalova, Zeytinburnu

Bucak Sayısı: 13

Köy Sayısı: 274
Elektrikli: 287
Orman İçi (1973): 118
Okullu: 286

Belediye Sayısı: 33

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 16,1
Ovalar: 9,5
Platolar: 74,4

Akarsular:
Istranca Deresi, Riva Deresi, Göksu

En Yüksek Nokta: Beşpınar Tepe (926 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 13,7°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —2,6°C
Ortalama: 16,1°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 691,4 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 7,4

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 1,0
Sanayi: 39,0
(İmalat Sanayii: 32,8)
Hizmetler: 60,0

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 90,9
(Ekili-Dikili: 22,8)
(Çayır-Mera: 7,7)
(Ormanlık: 60,4)
Tarıma Elverişsiz: 9,1

Başlıca Tarım Ürünleri:
Meyve, sebze, çiçek, buğday, ayçiçeği

Hayvan Sayısı (1979):
Çeki: 13.620
Büyükbaş: 105.244
Küçükbaş: 194.980
Kümes H.: 3.334.224

Traktör Sayısı: 4.423

Faal Nüfus (1975): 1.403.471

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 10,1
Sanayi: 37,0
(İmalat Sanayii: 29,5)
Hizmetler: 49,1
Diğerleri: 3,8

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Dokuma, konfeksiyon, ayakkabı, elektrikli araç-gereç, karayolu taşıtları, tütün, içki, ilaç, seramik, çimento, cam

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 352.000

İmalat Sanayiinde Büyük İşyeri Sayısı: 6.800

Banka Şubesi Sayısı: 1.179

Kişi Başına GSYİH (1978): 60.599 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 17

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 51

Okuryazar Oranı (1975): 82,9
Kadınlarda: 74,0
Erkeklerde: 90,7

Okul Sayısı:
İlk: 942
Orta: 254
Lise: 128
Mesleki ve Teknik: 106

Öğrenci Sayısı:
İlk: 551.594
Orta: 178.608
Lise: 82.510
Mesleki ve Teknik: 41.666

Öğretmen Sayısı:
İlk: 15.679
Orta: 3.281
Lise: 5.417
Mesleki ve Teknik: 2.494

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 35

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı (1982): 6
Öğrenci Sayısı (1979-1980): 80.207

Kütüphane (1979): 74
Halk: 44
Çocuk: 30

Basımevi Sayısı (1979): 798

Radyo Sayısı: 794.019

Televizyon Sayısı: 828.596

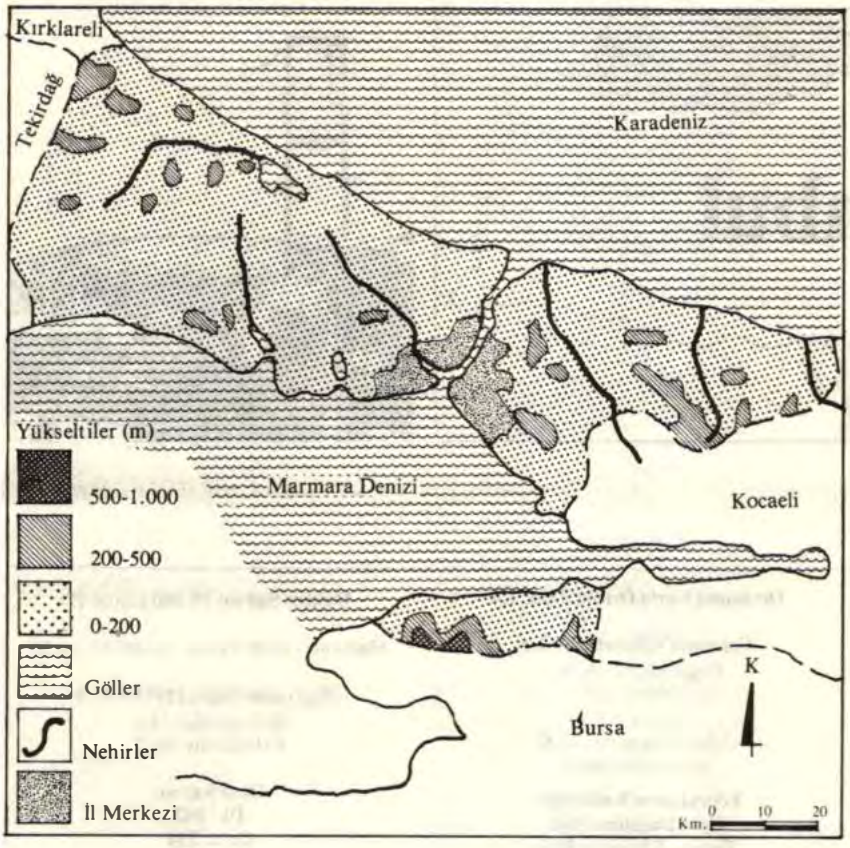
Telefon Sayısı: 37.338

Teleks Sayısı: 2.584

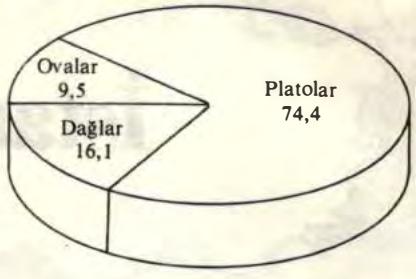
Sinema Sayısı (1979): 163

Spor Kulübü Sayısı (1978): 212

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 11.599

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Birçok bakımdan Türkiye'nin en önemli ili olan İstanbul, yerküre üzerindeki yeri açısından da kuşkusuz dünyanın önemli noktalarından biridir.

İlin Karadeniz'i, Marmara Denizi'yle birleştirirken, Asya Kıtası'yla Avrupa Kıtası'nı birbirinden ayıran, yeryüzünün önemli su yollarından biri olan İstanbul Boğazı'nın iki yakasında da toprakları vardır. Bu özelliğiyle İstanbul "iki kıtada toprakları olan kent" olarak da ün kazanmıştır.

28° 01´ ve 29° 55´doğu boylamlarıyla 41° 33´ve 40° 28´kuzey enlemleri arasında kalan İstanbul il toprakları toplam 5.712 km2'lik bir alan kaplamaktadır.

İli kuzeyde Karadeniz, doğuda Kocaeli Sıradağları'nın yüksek tepeleri, güneyde Marmara Denizi ve batıda ise Ergene Havzası'nın su ayrım çizgisi sınırlamaktadır.

İl alanı, idari bakımdan doğu ve güneydoğudan Kocaeli'nin Karamürsel, Gebze, Merkez ve Kandıra ilçeleriyle, güneyden Bursa'nın Gemlik ve Orhangazi ilçeleriyle, batı ve kuzeybatıdan Tekirdağ'ın Çorlu, Çerkezköy ve Saray ilçelerinin yanı sıra, Kırklareli'nin de Vize İlçesi topraklarıyla çevrilidir.

% 74,4'ünü platoların kapladığı (Şekil 1) il topraklarının % 91'i tarıma elverişlidir. Toprakların % 60'ını ise orman ve funda alanları kaplamaktadır.

Türkiye topraklarının % 0,7'sini kaplayan İstanbul, nüfus varlığı açısından ülkenin en önemli ili durumundadır.

1980'de 4.741.890 kişilik nüfusuyla, Türkiye nüfusunun % 10,6'sını barındıran İstanbul'da, aynı yıl km2'ye 830 kişi düşmekteydi. Bu değer ülke nüfus yoğunluğunun (km2'ye 58 kişi) 14 katı dolayındaydı. İlin nüfus varlığı açısından bu denli önemli olmasında,gelişkin bir iş potansiyeline sahip olması nedeniyle büyük ölçüde göç almasının rolü vardır.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

İstanbul il alanı, Marmara Havzası'nın Doğu Marmara bölümünde yer alan iki ana peneplen (yarıova) arasına sıkışmış, Boğaz ve akarsu vadileri ile parçalanmış bir platolar topluluğudur.

İl topraklarının temeli I. Zaman yaşlı kayaçlardan oluşmaktadır. Daha sonra gelen jeolojik zamanlarda ortaya çıkan yükselme-alçalma ve aşınmalarla, keskin sırtlar, dik dağlar ve çok engebeli topografya ortadan kalkmış, bunların yerine, düz alanlar, yuvarlak tepeler ve alçak sırtlar gelmiştir.

Bugünkü İstanbul Boğazı'nın bulunduğu yer, biri Karadeniz'e, diğeri Marmara Denizi'ne sularını boşaltan iki akarsuyun vadisi durumundaydı. II. Zaman ile III. Zaman'da ortaya çıkan sıkışma ve yükselmeler sırasında, vadilerin batısında bulunan Avrupa kesimi güneye, vadilerin doğusunda bulunan Asya kesimi ise kuzeye çarpılmıştır. Bu olayın sonucu olarak akarsu vadilerinin kırılmasıyla bugünkü İstanbul Boğazı ortaya çıkmıştır.

Bu oluşumun bir başka sonucu olarak Trakya ve Kocaeli çöküntü alanları oluşmuş, daha sonra bu çöküntü alanlarının taşınma sedimentlerle dolmasıyla da bugünkü yarıova yapılarını kazanmışlardır.

İstanbul il alanı, bu aşınmış ve yıpranmış iki yarıova arasında bulunmaktaydı. Yöredeki çok sayıda dere ve çayın oluşturduğu vadilerle, yer yer bu vadilerin genişlemesiyle ortaya çıkan küçük tarım alanları, dikliğini kaybetmiş tepecikler ve sırtlar, İstanbul'un yeryüzü şekillerinin ayırıcı özelliklerini oluşturmaktadır.

DAĞLAR: İl alanı içinde akarsular, platoları, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz yönlerinde, derin şekilde yardıklarından, ilde, dağlık alanlar fazlaca yer kaplamaz. Var olan dağların büyük bir bölümü de kütleşmiştir. İl alanı içinde Trakya'da, Karadeniz kesiminden sokulan Istranca (Yıldız) Dağları'nın uzantılarıyla Anadolu yakasında, Kocaeli Sıradağları'nın batı uzantıları, çeşitli vadilerin su bölüm çizgilerini oluşturan sırtlar biçiminde devam eder. Bu sırtlar, Trakya yakasının kuzeyinde, Anadolu yakasının ise güneyinde tek tek dağlar oluşturur.

Karadeniz'e paralel uzanarak İstanbul il alanına sokulan Istranca Dağları, Tekirdağ sınırında Araplı Dere Vadisi'nin doğusunda 259 m yüksekliğe ulaşır. Yalıköy'den sonra küçük tepecikler durumunda sürer. Çilingöz-Yalıköy civarında 324 metreye dek yükselen bu tepecikler, Terkos Gölü'nün batısında 120, doğusunda 114 metreye dek iner.

İstanbul'un Avrupa yakasında, Istranca Dağları'nın belirtilen sönükleşmiş uzantıları dışında belirgin dağ yoktur. Boğaziçi ile Haliç vadilerinin, II. ve III. zamanlarda, kırılmaya ve aşınmaya uğraması ile Boğaz'ın her iki yakasıyla, Haliç çevresinde yer yer

yükselmeler olmuştur. Karadeniz'den Marmara'ya dek uzanan bu yükseltilerin, erozyonla kazılmış ayakları arasında sırtlar ve küçük tepeler oluşmuştur. Tamamen kentsel alan içinde kalan bu vadiler ve tepeler ilginç bir görünüm ortaya koymaktadır. İstanbul için yedi tepeli kent denilmesine de yol açan bu tepelerin üzerinde ve eteklerinde, yörenin özelliklerini belirleyen tarihi ya da çağdaş yapılar bulunmaktadır.

Marmara ile Haliç girişi arasında uzanan İstanbul Yarımadası'nın en uç noktası Sarayburnu Tepesi'dir. Topkapı Sarayı, Ayasofya, Sultan Ahmed Camii, Yerebatan Sarayı ve Gülhane Parkı bu sırtın üzerindedir.

İkinci tepe, bugün üzerinde Nuruosmaniye Camisi'nin, Sultan Mahmud Türbesi'nin, Çemberlitaş'ın ve Binbirdirek Sarnıcı'nın bulunduğu Nuruosmaniye Tepesi'dir. Bu tepeden başlayarak Eminönü ve Galata Köprüsü'ne doğru üzerinde Valide Sultan Camii'nin, Mısır Çarşısı'nın, Büyük Pazar'ın, Sirkeci Garı'nın ve büyük ticaret hanlarının bulunduğu bir vadi uzanmaktadır.

Sarayburnu ile Nuruosmaniye tepeleri arasında bugün üzerinde İstanbul Üniversitesi'nin kurulu olduğu Beyazıt Tepesi yükselmektedir.

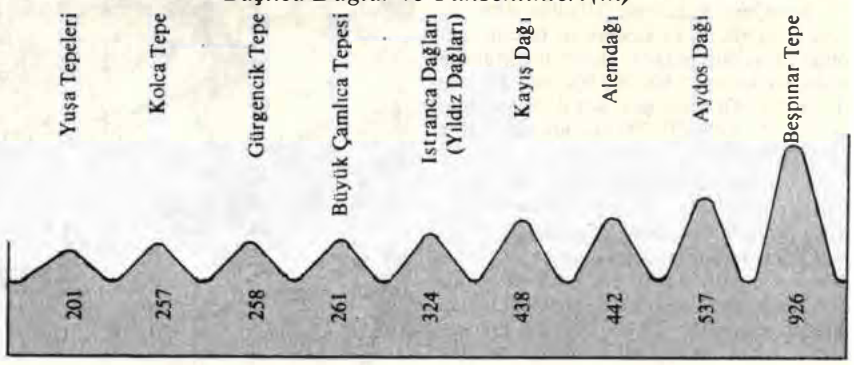
Beyazıt Tepesi'nin batısındaki Unkapanı Vadisi'nden sonra Fatih Tepesi yükselir. Beyazıt'tan Fatih'e doğru uzanan sırtın Haliç'e bakan bölümünde Sultan Selim Tepesi ile Tekfur Sarayı'nın bulunduğu tepe yer alır.

Aksaray Vadisi'nin batısında da piramit biçiminde yükselen Davutpaşa Tepesi bulunmaktadır.

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında ise dağlarla tepeler denize daha yakın ve diktir. Doğuda, Tuzla Vadisi'nden sonra Marmara kıyıları yükselmeye başlar. Adaların tam karşısında, kıyının arkasında yükselen 537 metrelik Aydos Dağı, aynı zamanda İstanbul'un Yalova bölgesi dışındaki en yüksek noktasıdır. 438 metre yükseltili Kayış Dağı, Üsküdar'da 261 metre yükseltili Büyük Çamlıca, daha az yükseltili Küçük Çamlıca tepeleri, Anadolu Kavağı'ndaki 201 metre yükseltili Yuşa Tepesi, Sultan ve Vaniköy tepeleri İstanbul'un Anadolu yakasındaki bellibaşlı yükseltilerdir. Kıyıdan, Ömerli ve Şile yönünde içeriye doğru gidildiğinde, tek tek yükseltilere rastlanır. Bunların en önemlileri 442 metre yüksekliğindeki Alemdağı, Şile'de Karadeniz'e açılan Yeşilvadi'nin doğusunda 258 metre yüksekliğindeki Gürgencik Tepe ve Teke yöresindeki 257 metre yüksekliğindeki Kolca Tepe'dir.

Yalova bölgesi, İstanbul'un diğer kesimlerine göre daha engebelidir. Yörenin güneyi, batıdan doğuya doğru, İzmit-Sapanca arasında Kocaeli Sıradağları ile birleşen, Samanlı Dağları'yla kaplanmış durumdadır. Yalova'nın güney sınırları, Gemlik Körfezi ile Yalova arasını dolduran bu dağların, su bölüm çizgisinin kuzey yamaçlarından geçer. Samanlı Dağları'nın en yüksek noktası, Yalak Deresi Vadisi'nin doğusunda ve Yalova ile Gemlik ilçeleri sınırlarının ayrıldığı noktada bulunur. Buradaki 926 metre yükseltili Beşpınar Tepesi (Şekil 2), aynı zamanda, İstanbul İli'nin en üyksek noktasını oluşturmaktadır. Samanlı Dağları, Yalova İlçesi'nin batı sınırında, daha

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

düşük yükseltili, Karlık Dağı'nı oluşturur. Samanlı Dağları'nın ilçe sınırları içindeki uzantıları ile Karlık Dağı kuzey yönünde Yalova'ya, güney yönünde ise Gemlik Körfezi ile İznik Gölü'ne yaklaştıklarında yükseltilerini kaybeder. Özellikle, Yalova tarafında kıyıdan oldukça uzakta yükselti kaybederek, geniş düzlüklerin oluşmasına neden olurlar. Bu dağlardan inen sularla beslenen kıyı ovaları, il tarımı açısından çok önemlidir.

PLATOLAR, YAYLALAR: İstanbul il alanı, Trakya ve Kocaeli yarıovaları arasına dağılmış bir platolar birliğidir. Kuzey ve güneyden denizlerle çevrili olan bu platolar, genel olarak batı-kuzeybatı, doğu-güneydoğu yönlerinde uzanır. İl topraklarının % 74,4'ünü kaplayan ve Boğaz oluğuyla iki bölüme ayrılmış olan bu yeryüzü şekilleri oluğun doğu ve batısında, simetrik değildir. Boğaz'ın batısında kalan gelişmiş platolar, düz ve hafif dalgalı bir yüzey oluşturur. Doğudaki platolar ise daha az gelişmiş olup, daha dalgalıdır.

İlin Çatalca Yarımadası'nın kuzeybatısından Kilyos'a kadar dümdüz uzanan Karadeniz kıyı çizgisi, bu noktadan başlayıp girintili-çıkıntılı bir yapı göstererek Rumelifeneri'ne dek uzanır. Burada küçük koylar ve burunlar birbirini izler. Kıyı çizgisinin hemen gerisinde, yükseltisi 100 metreye ulaşan, plato yüzeyinin akarsular tarafından parçalanması ile oluşmuş tepeler bulunmaktadır. Bu kesimde yükselti yer yer 200 metreyi bulur. Plato, güneye doğru alçalarak Marmara Denizi'ne uzanır.

Güneye doğru alçalan plato, yer yer dik yarlar oluşturarak Marmara kıyısını oluşturur. Burada kıyı çizgisi, kuzeyde Karadeniz'de olduğu gibi düz değildir. Platonun doğu kısmı, Boğaz oluğuyla dik yamaçlar oluşturarak birleşip sona erer.

İlde Boğaziçi ile Haliç arasını dolduran platoya Beyoğlu Platosu denilmektedir. Platonun her iki yönü aşınımla önemli ölçüde taşınmıştır. Bu nedenle plato yöresinde çukurluklar ve bu çukurlukların birleşmesinden vadiler oluşmuştur.

Galata-Beyoğlu-Şişli, Maslak-Derbent-Büyükdere yönünde giden büyük sırt, Beyoğlu Platosu'nun su bölüm çizgisini oluşturmaktadır. Sırtın doğusunun suları Boğaziçi Oluğu'na, batısının suları ise Kâğıthane Deresi aracılığıyla Haliç'e akmaktadır. Bu büyük sırt aynı zamanda, kentin bu bölümünde yolların yönünü de belirlemektedir.

Platonun sırtında yer alan Tünel-Tepebaşı-Taksim-Şişli-Mecidiyeköy-Maslak Tepesi ve Okmeydanı güzergâhı, aşınım sonucu düzleşerek bugünkü görünümünü almıştır.

Eski İstanbul Kenti'nin kurulduğu, Haliç ile Marmara Denizi arasında kalan üçgen biçimli yarımadaya İstanbul Platosu adı verilmektedir. Bu platonun sınırlarını, İstanbul'a hâkim en yüksek noktalar üzerinden geçirilen sur duvarları oluşturur. Plato, Sarayburnu'ndan başlar ve iki yöne doğru genişleyerek uzanır. Sarayburnu-Ayasofya-Beyazıt ve Edirnekapı İstanbul Platosu'nun yüksek kesimleridir. Bu plato da, Beyoğlu Platosu gibi her iki yönünden kuvvetli aşınmalara uğramıştır. Süleymaniye'den Haliç'e, Gedikpaşa'dan da Marmara'ya doğru, çöküntü olukları oluşmuştur.

Platonun Marmara'ya bakan kıyıları dar ve girintili-çıkıntılı olmakla birlikte, Kumkapı'dan Yenikapı'ya doğru gittikçe genişler ve düzleşir. Plato, Bayrampaşa-Yenibahçe Vadisi, Bayrampaşa-Kazlıçeşme çöküntü oluğu ve vadi olukları arasında yükselen tepelerle parçalanmıştır.

İstanbul Boğazı'nın doğusunda, Asya yakasında devam eden platolar, Avrupa yakasındakiler kadar gelişmiş olmadığından daha dalgalıdır. II. ve III. Zaman'da ortaya çıkan sıkışma ve yükselmelerle kuzeye doğru çarpıldığı için, Avrupa yakasında kalan platolardan farklı olarak, güneyde daha yüksek tepeler oluşturur. Sularla derin kazılmış aşınım vadileri arasında uzanan sırtlar, bazen daralarak, bazen de genişleyerek, platoyu doldurur. İstanbul'un Asya yakasını dolduran platolar, Boğaziçi'nde Marmara kıyılarından başlayarak basamaklar halinde yükselir. Bu basamaklar Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri ile son bulur. Bu tepeler, yörenin düz şekillerine göre, konik yapılarıyla dağ dorukları gibi durur.

Üsküdar Platosu da, tıpkı Beyoğlu ve İstanbul platoları gibi, aşınma olukları ile birkaç bölüme ayrılmıştır. Üsküdar'dan Ömerli ve Şile yönüne gidildiğinde, plato kısa mesafede su bölüm çizgisine ulaşır ve yükselti kaybederek Karadeniz'e uzanır.

AKARSULAR: İstanbul il alanı, Marmara Havzası üzerinde bulunmaktadır. Tek bir havza olmayan Marmara Havzası, çok sayıda küçük su havzasının birleşmesinden oluşmuş, 2.357 hektar alanı ile Türkiye'nin orta büyüklükteki havzalarından biridir.

İstanbul il toprakları havzanın, yaklaşık % 24'ünü kaplamaktadır.

Kuzeyden Karadeniz ikliminin etkisi altına giren havza, su kaynakları bakımından oldukça iyi durumdadır. Havzanın ortalama yıllık su hacmi 5.800.000.000 m3 dolayındadır. % 14'ü ova toprakları ile kaplı olup, bunun yaklaşık 237.000 hektarı sulanabilir niteliktedir.

Marmara Havzası'nın kuzey bölümüne yerleşmiş bulunan, İstanbul il toprakları, aynı zamanda Karadeniz ve Akdeniz gibi iki ana iklim kuşağı arasında geçiş oluşturur. Yer yer orman örtüsü ile kaplı olan ilde 500-1.000 mm arasında değişmekte olan yağışın, önemli bir kesimi, özellikle il alanının kuzey bölümlerinde, toprağa sızarak yeraltı sularını, daha sonra yüzeye çıkan kaynakları ve akarsuları beslemektedir. İlde, akarsuların çoğu kendi başına bir birim oluşturduğundan, doğrudan göllere ya da denizlere açılan havzalara sahiptir. Akış uzunlukları kısa ve su rejimleri düzensizdir. Bir kesimi, yaz aylarında bütünü ile kurumakta, baharda da şiddetli yağışlardan sonra taşkınlara yol açmaktadır.

ISTRANCA DERESİ: İstanbul'un kuzeyindeki en önemli akarsu, sularını Terkos Gölü'ne akıtan Istranca Deresi'dir. Yaklaşık 287 km2 su toplama alanı olan dere, Istranca Dağları'nın, batıya bakan eteklerinden iki kol halinde başlar. Birinci kol Binkılıç Bucağı'nın kuzeydoğusundan kaynağını alır; Şeytandere adı altında, doğuya doğru genişçe bir yay çizer; sağdan ve soldan küçük dereciklerle birleşerek Karamandere'ye ulaşır. Karamandere'de, güneybatıda Danamandıra yöresinden kaynağını alan ikinci kol ile birleşir. Karamandere'den sonra, Istarnca adını alan akarsu, yatağını genişleterek doğu yönünde akışını sürdürür Karacaköy düzlüğünü ortadan kat eden Istarnca Deresi; İstanbul-Kırklareli karayolunu geçtikten sonra, güneyden gelen ve karayolunun batısındaki küçük havzanın sularını toplayan Durusu ile birleşerek Terkos Gölü'ne dökülür.

Istranca Deresi'nin, Karamandere İstasyonu'nda ölçülen ortalama debisi 2.466 m3/sn'dir. Yıllık ortalama su hacmi 105 milyon metreküp dolayındadır.

SAZLI DERE: Yaklaşık 40 km uzunluğunda olan Sazlı Dere, İstanbul'un Küçük Çekmece Gölü'ne dökülen en önemli akarsuyudur. Dursunköy'ün güneyindeki küçük havzaların sularını toplayarak, güneydoğu yönünde akar. Küçük Çekmece Gölü'nün yakınlarında tabanını genişleterek göle dökülür. 84 km2 yağış alanına sahip Sazlı Dere'nin, Bosna İstasyonu'ndaki ortalama debisi 0.928 m3/sn olup, yıllık ortalama su hacmi 35 milyon m3 dolayındadır.

NAKKAŞ DERESİ: İlde, Küçük Çekmece Gölü'ne dökülen ikinci önemli akarsudur. Küçük Çekmece Gölü'nün kuzeyinde kalan küçük havzaların sularını toplayan Nakkaş Deresi yaklaşık 43 km2 yağış alanına sahiptir. Debisi ortalama 0.344 m3/sn, yıllık ortalama su hacmi 14 milyon m3'tür.

KARASU: Büyük Çekmece Gölü'ne dökülen en önemli akarsudur. Yaklaşık 70 km uzunluğundaki Karasu, ilk kaynağını Çatalca'nın İhsaniye yöresinden alır. Kalfaköy, İhsaniye, Akçaören, Kadıköy ile Çatalca ilçe merkezi arasında kalan toprakların sularını toplayarak, güneydoğu yönünde akar. Büyük Çekmece Gölü'ne yaklaşınca, güneye döner ve kuzeyden gelen Sarısu Deresi'ni alarak göle ulaşır. Yağış alanı 175 km2 olan Karasu Deresi'nin, İnceğiz İstasyonu'nda ölçülen ortalama debisi 1.452 m3/sn olup, yıllık ortalama su hacmi 44 milyon metreküp dolayındadır.

Bebek Koyu

SARISU: Yaklaşık 25 km uzunluğundaki Sarısu Deresi, Kestanelik yöresinin sularını aldıktan sonra güneye doğru akar. Büyük Çekmece Gölü'ne yaklaşınca, Karasu Deresi ile birleşir. 143 km2 su toplama alanına sahip olan Sarısu Deresi'nin, Büyük Çekmece İstasyonu'nda ölçülen ortalama debisi 1.886 m3/sn, yıllık ortalama su hacmi 86 milyon metreküptür.

ÇAKIL DERESİ: Ovayenice'nin batısında kalan bölgelerin sularını alan Çakıl Deresi, önce batıdan kuzeye, sonra kuzeyden güneye doğru geniş yaylar çizer ve Büyük Çekmece Gölü'ne dökülür. 133 km2 yağış alanına sahip olan Çakıl Deresi'nin, Tepecik İstasyonu'nda ölçülen ortalama debisi 0.485 m3/sn olup yıllık ortalama su hacmi 16 milyon metreküp dolayındadır.

ALİBEYKÖY DERESİ: Arnavutköy ve İmrahor yörelerinin sularını alan Alibeyköy Deresi, önce doğuya, sonra güneye yönelerek Haliç'e dökülür. Yaklaşık 50 km uzunluğundaki dere üzerine, Kâğıthane yöresinde, Alibeyköy Barajı kurulmuştur. Toprak dolgu tipinde inşa edilen ve İstanbul'un içme suyunun bir bölümünü karşılayan baraj, il için son derece önemlidir. Alibeyköy Deresi'nin havzası küçüktür ve yağışa bağlı olarak yıllık su hacmi büyük değişiklikler göstermektedir.

KÂĞITHANE DERESİ: Belgrad Ormanı'nın bir bölümünün suyunu toplayan Kâğıthane Deresi, Kemerburgaz'dan geçerek Haliç'e dökülür. Havzası büyük olmasına karşın yaz aylarında suyu azalır.

RİVA DERESİ: İstanbul'un en büyük akarsuyudur. Üzerinde, İstanbul'a içme suyu veren Ömerli Barajı'nın da bulunduğu akarsu, ilk kaynaklarını çeşitli kollar halinde, Samandra ve Mudaralı yöreleriyle doğuda Kocaeli il sınırları içinde kalan dağlık bölgelerden alır. Samandra'dan kaynağını alan kol kuzeye, Mudaralı'dan kaynağını alan kol batıya ve doğudaki dağlık bölgeden kaynağını alan uzun kol ise kuzeybatıya doğru akarak Ömerli Baraj Gölü'ne dökülür. Ömerli Barajı'ndan çıktıktan sonra, kuzeybatı yönünde akışını sürdüren Riva Deresi, önce Sarıpınar sonra Bozhane'ye uğrar ve Çayağzı'nda Karadeniz'e dökülür. Yaklaşık 100 km uzunluğundaki Riva Deresi, 635 km2'lik bir yağış alanına sahiptir. Ömerli İstasyonu'ndaki ölçümlere göre, ortalama debisi 5.491 m3/sn olup, yıllık ortalama su hacmi 344 milyon metreküp dolayındadır.

HİCİZ DERESİ: İstanbul'un Anadolu yakasında, Şile ilçe alanının bir kesiminin sularını Karadeniz'e boşaltır. Yaklaşık 50 km uzunluğundaki Hiciz Deresi'nin suyu bol ve debisi daha düzenlidir. İki kol halinde

Haliç'te gün batımı

başlayan derenin birinci kolu, Hasanlı bölgesinden kaynağını alır; kuzeybatıya doğru akarak Darlıkköyü'nü geçer ve Erenler'de, batıdaki Yeşilvadi bölgesinden kaynağını alan Yeşilvadi Deresi ile birleşir. Daha sonra kuzeye yönelerek Şile'nin batısından Kara deniz'e dökülür. Yaklaşık 208 km2 yağış alanına sahip olan Hiciz Deresi'nin, Şile İstasyonu'ndaki ölçümlerine göre debisi ortalama 4.690 m3/sn, yıllık ortalama su hacmi ise 169 milyon metreküptür.

GÖKSU: Ağva'da Karadeniz'e dökülen Göksu Deresi, ilk kaynaklarını, Kocaeli'nde Hereke'nin kuzeyindeki dağlık bölgeden alır. Kuzeye doğru akıp Tepepanayır'ı geçerek İstanbul il alanına girer. Göksu Bucağı'nı geçtikten sonra Ağva'nın batısından denize dökülür. Yaklaşık 70 km uzunluğundaki Göksu Deresi'nin 25 km'si il alanında kalmaktadır.

SELLİMANDRA DERESİ: Yalova ile Gemlik arasını batı-doğu yönünde kaplayan Samanlı Dağları'nın Marmara Denizi'ne bakan yamaçlarından kaynağını alan Sellimandra Deresi, güney yönünde akar. Kadıköy'ü geçtikten sonra Yalova'nın batısından Marmara Denizi'ne dökülür. 81 km2'lik su toplama alanına sahip olan Sellimandra Deresi'nin uzunluğu 40 km dolayındadır. Yalova İstasyonu'ndaki ölçümlere göre, ortalama debisi 3.943 m3/sn, yıllık ortalama su hacmi ise 120 milyon metreküptür.

YALAK DERESİ: Gemlik'in güneyindeki dağlık bölgelerden kaynağını alan Yalak Deresi, güneye doğru, Sellimandra Deresi'ne paralel olarak akar ve Yalova'da Marmara Denizi'ne dökülür. Uzunluğu 60 km'ye yaklaşan Yalak Deresi'nin, 263 km2 su toplama alanı vardır. Yalova İstasyonu'ndaki ölçümlere göre, ortalama debisi 4.585 m3/sn olup, yıllık ortalama su hacmi 143 milyon metreküp dolayındadır.

İstanbul'da bu akarsuların dışında Tuzla'da denize dökülen Tavşantepe ve Taşlar dereleri; Pendik çevresinde denize dökülen Büyük Dere; Moda Koyu'nda denize dökülen Kurbağalı Dere; Boğaz'ın Asya yakasından denize dökülen Karakulak, Göksu Küçüksu dereleri ve Avrupa yakasından denize dökülen Büyükdere, İstinye, Sultansuyu, Sarıyer dereleri bulunmaktadır. Göksu-Küçüksu dışında bu akarsuların, yağış alanları küçük, debileri son derece düzensizdir. Bir kesimi yaz aylarında kurumaktadır.

GÖLLER: Su varlığı zengin olmasına karşın İstanbul'da baraj gölleri dışında, Çekmece gölleriyle Terkos Gölü'nden başka önemli sayılabilecek göl bulunmamaktadır.

TERKOS GÖLÜ: İstanbul'un 50 km kadar kuzeybatısında, Karaburun kıyılarının hemen gerisindeki Terkos Gölü, eosen kalker ve marnları ile, bunları yer yer örten neojen kum ve çakıllarından oluşuk 100-150 m yüksekliğinde, tepelik bir alanın kıyısında yer almıştır. Yüzölçümü 25 km2 olan göl, deniz sularının, dere ağızlarındaki koyları doldurması sonucu oluştuğundan oldukça girintili-çıkıntılıdır. Kuzeyde, göl ile deniz arasında kumsal ve alçak bir set vardır. Deniz yüzeyinden 2,75 m yükseklikte yer almasına karşın, denize bağlantısı olmayan Terkos Gölü'nün suları önceleri Boğazdere adlı bir gideğenle Karadeniz'e boşalıyordu. Gölün o dönemde tuzlu olan suları giderek tatlılaşmıştır. Öte yandan gideğenin gölden ayrıldığı yere küçük bir set yapılması üzerine, denize boşalması önlenen suyun düzeyi yükselmiş; gideğenin ağız kesimi, yatağında akıntı olmaması nedeniyle dalgaların hazırladığı bir kum seddi ile kapanmıştır.

Terkos Gölü'nün su toplama havzası çok geniş olmamakla birlikte göle su taşıyan dere sayısı fazladır. Bunların en önemlisi Istranca Deresi'dir. Terkos Gölü sularının tatlılaşmasında bu derelerin de payı büyüktür.

İstanbul'un içme suyu gereksiniminin önemli bir bölümü Terkos Gölü sularından karşılanmaktadır.

KÜÇÜK ÇEKMECE GÖLÜ: İstanbul'un 15 km batısında yer alan bu göl, deniz aşındırmasıyla önce koy, sonra da lagün haline gelmiş eski bir vadi ağzıdır. 14 km2'lik bir alan kaplayan Küçük Çekmece Gölü'nün ağız kesimi kıyı kordonu ile kapalı olmasına karşın, gölün denizle olan ilişkisi kesilmemiştir. Gölü besleyen dere sayısının da az olması nedeniyle Küçük Çekmece Gölü'nün suları yarı tuzlu bir nitelik kazanmıştır.

Çevresinde eosen gre ve kalkerleri ile, üst miyosen kum marn ve kalkerleri bulunan Küçük Çekmece Gölü, doğusunda Nakkaş Deresi, batısında Eşkinoz Deresi ile bunlar arasındaki Sazlıdere vadilerinin ağız kesimlerinin deniz tarafından doldurulmasıyla oluşmuştur. Denizin en çok sokulduğu yer olan ortadaki vadi ağzında güneye doğru uzanan, 10-12 m derinliğinde bir oluk bulunmaktadır. Eski vadinin yerini açıkça ortaya koyan bu oluk, güneyde daha da derinleşerek kıyı kordonu yakınlarında 20 m'yi bulur. Burası aynı zamanda Küçük Çekmece Gölü'nün en derin yeridir. Eski koyu denizden ayırarak tipik bir lagün oluşumunu hazırlayan set, Anbarlı tarafındaki Soğuksu Burnu'ndan doğuya doğru ilerlemiş bir kıyı kordonudur. Kordonun bitiminde yer alan yaklaşık 1,5 m derinlikteki dar bir geçit, göl ile deniz arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Kordonun oluşumunda güneybatı (lodos) rüzgârlarının etkisiyle oluşan dalgaların yarattığı kum taşınması olayı büyük rol oynamıştır. Ancak kordonun yerini belirleyen önemli etken, koyun ağız kesiminin biçimidir. Anbarlı kıyılarına ulaşan lodos dalgalarının kıyıda parçalanmasıyla oluşan akıntılar, bu kesimdeki kumları Soğuksu Burnu'na sürüklemiş ve burada kıyı çizgisinin kuzeybatıya dönmesi, taşınan kumların koy ağzında birikmesine neden olmuştur.

BÜYÜK ÇEKMECE GÖLÜ: Büyük Çekmece de, Küçük Çekmece Gölü'nden 12 km uzaklıkta ve bu gölle aynı oluşum özelliklerini gösteren bir lagün gölüdür. Büyük Çekmece Gölü'nü Küçük Çekmece'den ayıran en önemli özellik, kıyı kordonunun Küçük Çekmece'nin ağzında olmasına karşılık, Büyük Çekmece'de koyun hemen hemen ortasında yer almasıdır.

Bu nedenle 10 km2'lik bir alan kaplayan göl, daha geniş bir alana yayılma şansını yitirmiştir. Büyük Çekmece Gölü'nün denizle ilişkisi tam olarak kesilmediği için göl suları yarı tuzlu durumdadır.

Büyük Çekmece Koyu'nun batı kıyısının, kuzeydoğu doğrultusunda uzanması ve bu durumu ile kum ve çakılların bu doğrultuda taşınmasına elverişli olması koy ağzını kapayacak bir kordon oluşumuna engel olmuştur. Kordon oluşumunu engelleyen bir başka etken de, özellikle Baba Burnu ile Kumburgaz Ovası'ndaki kıyının doğu tarafa doğru, aynı nitelikte taşınmalara uygun olmamasıdır. Ancak, Mimar Sinan ve Büyük Çekmece köylerinin bulundukları yerdeki daralmanın yarattığı birikmeyle, koy burada ikiye ayrılarak kuzey kesimi lagün durumunu almıştır. Derinliği birçok yerde 50 cm'yi geçmeyen Büyük Çekmece Gölü'nün en derin yeri 3,5 m'dir. Ancak koya geçildiğinde derinlik artmakta ve kordonun biraz ilerisinde 8-10 m iken, koy ağzında 35 m'yi bulmaktadır.

Tablo 1
Deniz Suyu Sıcaklığının Başka İllerle Karşılaştırılması (°C)

	İstanbul	Antalya	Çanakkale	İzmir	Ordu
Ortalama	14,9	21,7	15,5	18,5	15,6
En Yüksek	31,8	31,1	25,9	29,3	25,8
En Düşük	0,1	10,0	0,3	5,4	7,0

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

BARAJ GÖLLERİ: İstanbul il sınırları içerisinde yer alan göllerin tümü lagün tipinde olup, denizle ilişkileri kesilmemiştir. İlde bunların dışında Ömerli ve Alibeyköy baraj gölleri ile çeşitli bentler de bulunmaktadır. Elmalı I ve Elmalı II, Topuz, Büyük, Topuzlu, Ayvat, Valide, Kirazlık ve Yeni adlarını taşıyan bentler bunların başlıcalarıdır.

Ömerli Baraj Gölü: Riva Deresi üzerinde kurulu, toprak dolgu tipinde bir barajdır. Temelden yüksekliği 54 m olan Ömerli Barajı'nın göl alanı 23,1 km2'dir. Baraj İstanbul'un su gereksiniminin bir bölürnünü karşılamaktadır.

Alibeyköy Baraj Gölü: Alibeyköy Deresi üzerinde kurulu toprak dolgu tipinde bir barajdır. Temelden yüksekliği 29,50 m olan Alibeyköy Barajı'nın göl alanı 1,66 km2'dir. Alibeyköy Barajı yaklaşık 1,50 km2'lik bir alanı taşkından korumaktadır.

DENİZLER: İstanbul il alanı kuzeyden Karadeniz, güneyden de Marmara Denizi ile çevrilidir. Bu iki denizi birbirine bağlayan İstanbul Boğazı, il topraklarını ortadan böler. Karadeniz, Marmara Denizi, İstanbul Boğazı ve Haliç il alanı içinde çok uzun bir kıyı şeridi oluşturur. Kıyılar, özellikle Boğaz'ın iki yanı ile Marmara boyunca iklimin elverişliliği, topografik yapının uygunluğu gibi nedenlerle, eskiden beri yerleşimin yoğun olduğu bölgeler olmuştur.

İlin Avrupa yakasında, Karadeniz kıyıları ince bir şerit halinde uzanır ve yer yer diktir. Boğazın oluşumu sırasında bu yakanın güneye çarpılması nedeniyle, su bölüm çizgisi iyice Karadeniz'e yaklaşınca yörede doğrudan denize dökülen önemli akarsular oluşmamıştır. Vadi ağı da çok zayıf olduğundan, deniz kıyıda ancak küçük koylar oluşturabilmiştir. Ayrıca, bu kesimde Karadeniz'in geçirgen neojen kayaçlarla ilişkisi olan yerlerde, hareketli kumullar oluşmuştur.

Karadeniz, ilin Asya yakasında, daha az engebeli bir kıyı yaratmaktadır. Boğaz'ın oluşumu sırasında bu yörenin kuzeye çarpılmasına bağlı olarak, doğrudan Karadeniz'e dökülen uzun akarsular gelişmiştir. Vadi ağının iyi gelişmiş olması, kıyıyı yer yer genişletmektedir.

İl arazisinin, Karadeniz ile oluşturduğu kıyılar, yağışlı iklim kuşağı içinde kaldığından kıyıdan hemen sonra orman örtüsü başlamaktadır.

İlin Marmara Denizi'ne olan kıyıları ise hem Avrupa, hem de Asya yakasında fazla engebeli değildir. Bu kıyılar Sirkeci ile Yeşilköy arasında, geniş bir yerleşme alanının kıyısı durumuna dönüşmüştür. Kanalizasyon ve deniz kirliliği sorunlarının çözümlenememesi, sahil yolu ile deniz arasındaki alanın darlığı, özellikle dericilik tesisleri, kum deposu ve iskelelerinin varlığı, halkın bu kıyılardan yararlanmasını engellemektedir.

İstanbul çevresindeki deniz sularının ortalama sıcaklığı 14,9°C, en düşük sıcaklığı 0,1°C, en yüksek sıcaklığı ise 31,8°C dolayındadır (Tablo 1 ve Tablo 2).

VADİLER VE OVALAR: İstanbul il alanında, ovalık alanlar fazla yer tutmamasına karşın, vadi oluşumları son derece önemlidir. İl topraklarının % 74,4'ü vadiler ile parçalanmış platolarla kaplıdır. Bu vadilerden, kentsel alan dışında kalanlar denizlere ve göllere yaklaştıklarında, tabanlarını genişletmekte ve bu geniş tabanlara ilin küçük tarım alanları yerleşmiş bulunmaktadır.

Boğaz'ın her iki yakasından içlere doğru sokulan vadiler ile doğuda Gebze'ye, batıda Silivri'ye kadar uzanan Marmara kıyılarına ulaşan vadiler, İstanbul Kenti'nin üzerine oturduğu, doğal yapıyı oluşturmaktadır.

Bu vadilerin en büyüğü olan İstanbul Boğazı, eski bir akarsu vadisi iken, II. ve III. Zaman yükselmeleri sırasında, Avrupa yakasının güneye, Asya yakasının kuzeye çarpılması sonucu kırılmış ve IV. Zaman'da denizlerin yükselmesiyle, sular altında kalmıştır.

Asya yakasında, kuzeye doğru çarpılmaya bağlı olarak, vadi gelişimleri daha çok Karadeniz'e doğrudur. Avrupa yakasında ise bunun tersi olmakta ve güneye çarpılma nedeniyle, su bölüm çizgisi Karadeniz'e çok yakın bir noktadan geçmekte, vadi gelişimleri Marmara'ya doğru olmaktadır.

İstanbul Boğazı'nın çevresindeki çok sayıda küçük vadinin büyük bir bölümü kentsel alan içinde kalmış, vadi tabanları ise meyve ve sebze bahçeleri durumuna dönüşmüştür. Eski bir akarsu vadisi olması özelliğiyle İstanbul Boğazı bu anlamda da ilginç bir yapı ortaya koymaktadır. Ege Denizi'nin tektonik bir uzantısı olan Marmara Denizi ile yine bir çöküntü alanı olan Karadeniz arasında, aşınım ve kırılma ile açılmış derin ve geniş bir hendek olan Boğaz, Sarayburnu-Kızkulesi çizgisinden başlar.

Karadeniz'e açılana dek Boğaz'a, Avrupa yakasında Ortaköy Deresi, Kuruçeşme, Arnavutköy Deresi, Bebek, Baltalimanı Deresi, İstinye, Büyükdere, Sarıyer ve Rumelikavağı vadileri; Asya yakasında da Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Göksu-Küçüksu, Beykoz ve Keçilik vadileri açılır.

Boğaz'ın başlangıç noktası aynı zamanda Haliç sularıyla Boğaz sularının bir kavşak noktasıdır. Haliç de, tıpkı İstanbul Boğazı gibi eski bir akarsu vadisidir. Boğaz'ın oluştuğu jeolojik zamanlarda, aşınan ve kırılan bu vadi, sonradan denizlerin yükselmesi ile sular altında kalmıştır. Haliç'e de Boğaz'da olduğu gibi her iki taraftan küçük vadiler açılmaktadır. Süleymaniye-Zeyrek tepeleri arasında Unkapanı Vadisi, Sultanselim-Zeyrek arasında Küçük

Tablo 2
Aylara Göre Ortalama Deniz Suyu Sıcaklıkları

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama	8,2	7,4	8,2	11,0	15,4	20,1	22,6	23,2	20,9	17,3	14,0	10,4
En Yüksek	16,8	14,2	19,6	19,9	25,5	27,0	28,5	28,0	31,8	24,0	23,0	17,2
En Düşük	0,1	0,5	3,2	1,8	2,3	14,0	16,0	18,8	12,7	9,1	5,3	0,2

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Mustafa Paşa Vadisi, Lonca Vadisi ve Rami-Edirnekapı arasında Defterdar ve Eyüp Sultan vadileri bu oluşumların en önemlileridir.

Bu vadi ağının ortasında, Haliç'in devamı durumundaki iki ana vadi, Alibeyköy Deresi ve Kâğıthane Deresi vadileri, bulunmaktadır.

Kentsel alan içinde kalan tüm bu vadiler içinde Alibeyköy Deresi, Kâğıthane, Büyükdere, Beykoz ve Küçüksu vadileri önem taşımaktadır.

İmrahor'un kuzeybatısındaki sırtlardan başlayan Alibeyköy Deresi Vadisi, güneydoğu yönünde uzanarak, Arnavutköy'ün doğusundan geçer ve doğuya döner. Daha sonra doğudan güneye geniş bir yay çizip tabanını genişleterek Haliç'e açılır. Vadinin tabanı Kâğıthane'de en dar yerinden kapatılarak Alibeyköy Barajı yapılmıştır. Bunun sonucu olarak, tarım yapılabilecek alanlar göl suyu altında kaldığından vadi, tarımsal etkinlik açısından fazlaca önemli değildir. Daha çok İstanbul'a içme suyu sağlayan bir

Haliç

Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nin çevrelediği Çatalca Yarımadası'nda yer alan Haliç yaklaşık, 25 milyon m2'lik bir alanı kaplamaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan 7,5 km uzunluğunda bir menderes olan Haliç'in iç kesimlerindeki en geniş yeri 700 m'yi bulan Kasımpaşa-Cibali arasıdır. İstanbul Boğazı'na açılan ağız kesiminde ise genişlik 1.010 metreyi bulur. Galata ve Atatürk köprüleri arasında en derin yer 42 metre olarak ölçülmüştür. İçerilere gidildiğinde derinlik hızla azalır. Halıcıoğlu'ndan sonra 5 metreden derin yere rastlanmaz.

Başta Alibeyköy ve Kağıthane dereleri olmak üzere, Dolapdere, İplikhane Deresi ve Piripaşa Deresi aracılığıyla önemli miktarda su toplayan Haliç, Çatalca Yarımadası'nın yağış alanı en büyük olan çukurluğudur.

Haliç'in bulunduğu alan, Beyoğlu Platosu'na doğru dik eğimli olup, burada 50-100 metre yükseklikte tepeler vardır. Güneyde, İstanbul Platosu'na doğru daha hafif bir kabartı oluşmuştur. Bu tepeler arasında, yer yer Haliç'e dik inen küçük vadiler yer almaktadır. Haliç çevresinde arazi kuzeye doğru hafifçe yükselir. Yer yer tepe şeklini alan bu yeryüzü şekillerinin en önemlileri, İstanbul kesiminde Ayasofya-Topkapı Tepesi (40 m) Beyazıt-Süleymaniye Tepesi (50-60 m) ve Edirnekapı-Fatih Tepesi (60-70 m) gibi yükseltilerdir. Beyoğlu Platosu tarafında ise yükselti, Taksim'de 70-80 metreye, Okmeydanı'nda 80-100 metreye, Şişli-Mecidiyeköy'de 100-200 metreye ve Levent-Maslak'ta 130-140 metreye dek çıkar.

Haliç'in oluşumu, İstanbul Boğazı'nın oluşumuna bağlanmaktadır. II. Zaman ile III.Zaman'da ortaya çıkan yükselme ve sıkışmalarla, eski bir akarsu vadisi olan Haliç, İstanbul Boğazı ile birlikte kırılmış, IV. Zaman'da denizlerin yükselmesiyle su altında kalmıştır.

Haliç çevresindeki arazi, genellikle, I. Zaman karbonifer sistemine bağlı grovak, killişist, silisli şist ve kalkerden oluşmaktadır. Kırıklı-kıvrımlı bir yapı gösteren bu kayaçlar, yüzeysel olarak düzensiz bir ayrışma gösterir; derinlere doğru, ayrışma derecesinin azalmasına bağlı olarak yoğunlukları ve basınca dayanıklıkları artar.

Yörede, III. Zaman miyosene ait tabakalar, yer yer ince bir örtü oluşturur. Kil ve marnların az, buna karşın kum ve çakıllarındaha yoğun olduğu bu yapı, erozyona karşı dirençli değildir. Bu nedenle kolayca aşınır ve taşınırlar.

Alibeyköy ve Kâğıthane dereleri vadilerinde IV. Zaman karasal alüvyonları, Haliç'in kıyıları ile tabanında ise IV. Zaman denizel alüvyonları bulunur. Bunların üzerinde, özellikle, kıyı noktasından karaya doğru kalınlığı azalan bir suni dolgu (moloz dolgu) vardır.

Haliç, görünüşü, oluşumu, jeolojisi, denizi ve kıyıları ile her dönemde, toplumsal yaşamı yakından ilgilendirmiştir. Yarım yüzyıl öncesine değin eski değerlerini korumuş olan Haliç, önemli bir dinlence alanıydı *(Bak. Doğal Güzellikler, Mesire Yerleri)*.

Bugün ise, bilinçsiz ve sorumsuz kullanma sonucu eski güzelliği bütünüyle ortadan kalkan Haliç, tehlikeli bir kirlenme alanı durumuna gelmiştir. Yer yer balçık adacıkları ortaya çıkmış, Haliç sularından atmosfere yayılan kötü kokulu kirleticiler, insan yaşamını tehlikeye sokacak boyutlara ulaşmıştır. İki sahili, çirkin binalarla kaplanmış, mezbaha, fabrika ve tersanelerin her geçen gün biraz daha kirlettiği sularında,hiçbir canlının yaşayamayacağı bir kirlilik dengesi kurulmuştur.

Endüstriyel atıklarla ilgili çalışmalar Haliç çevresindeki sanayi kuruluşlarının Haliç'e günde 200.000 ton pis su akıttığını ortaya koymuştur.

Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Defterdar yörelerinde, kirleticiler için gerekli tolerans sınırları hesaplanmış, araştırmalar Haliç'e karışan deterjan artıklarının suyun zehirlilik oranını artırdığını ancak Haliç'teki zehirlilik değerlerinin çok düşük olduğunu, balıkların yaşayamamasının zehirlilikten çok, sudaki oksijen miktarının az olmasından ileri geldiğini göstermiştir. Metal ve benzeri atıkların dip çamurunda birikmesinin de zehirliliği artırdığı bilinmektedir.

Haliç ve çevresindeki kanalizasyon altyapı tesislerinin çok yetersiz oluşu evsel atıkların çoğunluğunun dereler ve sızma yolu ile Haliç'e karışmasına yol açmaktadır. Örneğin, Eminönü nüfusunun yaklaşık % 75'i kanalizasyon altyapı tesislerinden yararlandığı halde, Kâğıthane'de bu oran % 10 civarındadır.

Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin dik yamaçlarından katı maddelerin yağmur suları ile derelere sürüklenmesi, sağnak yağmurlardan sonra bu atıkların Haliç'e sürekli olarak taşınmalarına neden olmaktadır. Taşınan katı madde miktarı, çeşitli zamanlarda, Hidrobiyoloji Enstitüsü tarafından ölçülmüş, Haliç'e, yılda ortalama 263.000 m3 katı maddenin taşındığı ve 10 cm kalınlığında bir dip birikimine neden olduğu saptanmıştır.

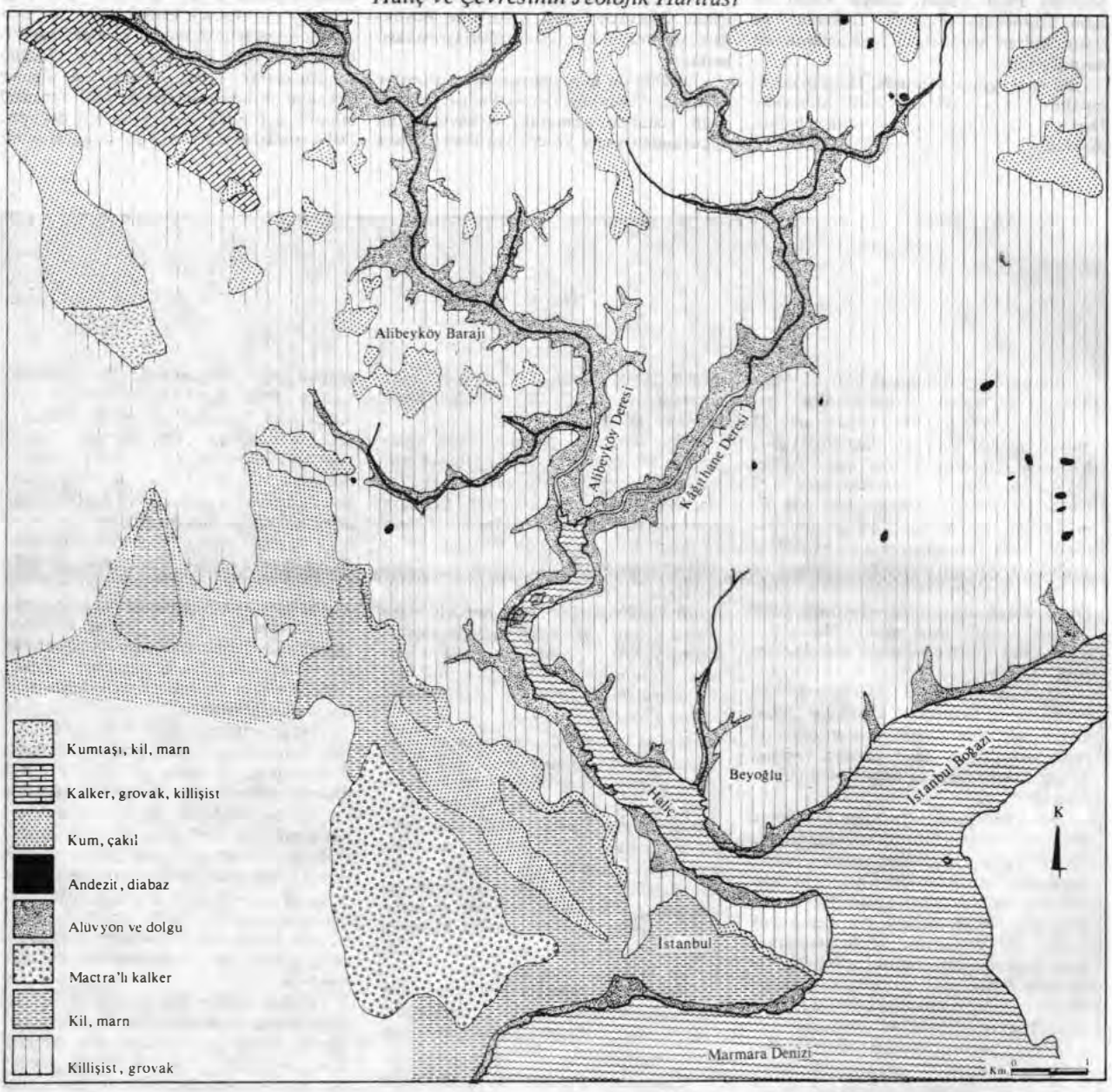
Bölgedeki erozyon çalışmaları Orman Bakanlığı'nca, yürütülmektedir. 19.240 hektarlık Alibeyköy Deresi Havzası ile 18.160 hektarlık Kâğıthane Deresi Havzası'nın yaklaşık % 27'si yoğun erozyon alanıdır. Bu iki havzada erozyon kontrolü çalışmaları 1975'te başlatılmış, ancak bugüne değin sorunu çözücü boyutlara ulaştırılamamıştır.

Taban çamuru, uzun yıllar, Silahtarağa Santralı'na kömür taşınması ile ilgili olarak deniz trafiğini etkilemiştir. Bu nedenle çamur, çeşitli zamanlarda taranarak uzaklaştırılmıştır. Bayındırlık Bakanlığı tarafından 1957-1974 yılları arasında toplam 1.094.000 m3 taban çamuru taranmıştır. Dolmanın durdurulabilmesi için, yılda ortalama 263.000 m3 taban çamurunun taranması gerekmektedir. Mevcut çalışmalarla bu yerine getirilemediğinden, Haliç tabanı her yıl biraz daha yükselmektedir.

Haliç'e dökülen katı ve sıvı atıklar bir toplu ölüme yol açacak düzeyde olmasına karşın, zehirli maddeler arasında kurulan denge, böyle bir tehlikenin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Haliç ve çevresinde cıva miktarının saptanmasına ilişkin çalışmalarla, bu açık olarak kanıtlanmıştır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre, Haliç suyunda, özellikle Haliç dip çamurunda çok miktarda cıva birikiminin olduğu saptanmıştır. Cıvanın zehirleyici etkisini gösterebilmesi için metil cıva durumunda bulunması gereklidir. Fakat, cıva Haliç'e katılan diğer kirleticilerden hidrojen sülfür (H_2S) ile ilişkiye geçerek, cıva sülfür (HgS) haline dönüşmektedir. Atık maddeler arasında kurulan bu denge, Haliç'in, yaşamsal bir tehlike oluşturmasını engellemektedir.

Yapılan çalışmalarla, Haliç'in sorunları ve çözümleri önemli ölçüde belirlenmiş olmasına karşın sonuç alıcı uygulamalar yok denecek kadar azdır. Somutlanmış çözüm yollarının, hemen uygulamaya alınması, kaybedilen zamanın kazanılması Haliç'in yaşamsal tehlikelere yol açmadan temizlenmesi gerekmektedir.

Haliç ve Çevresinin Jeolojik Haritası

kaynak alanı durumundadır. Yine de, vadinin yukarı kesimlerinde, Arnavutköy'ün doğusu ile İmrahor arasında, küçük alanlarda tarım yapılmaktadır.

İhsaniye'nin güneybatısından başlayan Kâğıthane, Vadisi, Alibeyköy Vadisi'ne paralel olarak güneydoğu yönünde uzanır. Göktürk'e yaklaşınca tabanını genişletmeye başlayan vadi, katılan ikinci bir akarsu kolunun açtığı, kuzeyden gelen bir başka vadi ile birleşir. Göktürk'le vadi tabanının iyice daraldığı Kemerburgaz arasında kalan vadi düzlükleri, meyve ve sebze tarımı açısından çok önemlidir. Doğudan güneye genişçe bir yay çizerek, iyice daralan vadi Haliç'e açılır.

Trakya yakasında, Bilezikçi Çiftliği Özel Ormanı'nı ortadan kat ederek, kısa bir mesafe içinde Çayırbaşı'nda Boğaz'a açılan Büyükdere Vadisi ise Çayırbaşı civarında genişçe bir alüvyal düzlük oluşturur. Bu düzlükte, İl Özel İdaresi'ne bağlı Büyükdere Fidanlığı kurulmuştur.

Boğaz'a Anadolu tarafından ulaşan Beykoz Vadisi'nin yukarı kesimleri sınırlı oranda tarım toprağı içerir. Aynı şekilde İstanbul'un içme suyu kaynak alanı durumunda olan Küçüksu-Göksu vadileri de, fazlaca genişlemediklerinden, büyük tarım toprakları oluşturmaz. Fakat, özellikle vadilerin yukarı kesimlerinde yamaçlar, tarımsal gereksinimlerin zorlamasıyla tarla tarımına açılmıştır. Bu durum Boğaz'a ve Haliç'e açılan bütün vadilerin, üst kesimleri için de doğrudur. Genellikle küçük ve dik yamaçlı olan bu vadiler, tabanlarındaki sınırlı tarım düzlükleri dışında V., VI. ve VII'nci sınıf topraklarla kaplıdır. Potansiyel açıdan tarla tarımına elverişli olmayan bu alanlar, bir taraftan kentleşmenin diğer taraftan tarımsal gereksinimlerin etkisiyle ya şehrin uzantıları durumuna dönüşmüş, ya da meyve ve sebze bahçeleri olmuştur.

İstanbul'un Avrupa yakasında Boğaz'a ya da Haliç'e açılanların dışındaki vadiler, Terkos Gölü'ne, Büyük ve Küçük Çekmece göllerine ya da doğrudan Marmara Denizi'ne açılır. Yukarıda belirtildiği gibi bu yarımada güneye çarpıldığından, doğrudan Karadeniz'e açılan önemli vadi oluşumlarına rastlanmamaktadır.

Binkılıç Bucağı yöresinden başlayan Istranca Deresi Vadisi, İstanbul'un önemli vadi oluklarından biridir. Karamandere'ye kadar, tabanını genişletmeyen vadi, bu noktadan sonra doğuya doğru uzanarak, genişlemeye başlar. Karacaköy'ün güneyinde geniş alanları kaplayan bu alüvyal vadi düzlükleri, güneyden gelen diğer alüvyal vadi düzlükleri ile birleştikten sonra, Karadeniz'e iyice yaklaşacak şekilde, doğudan

güneydoğuya doğru kıvrılır ve Terkos Gölü'ne açılır. Istranca Deresi Vadisi'ndeki alüvyal düzlükler, Terkos Gölü'nden Karamandere'ye kadar, yaklaşık 40 km uzanır. Çok verimli olan bu topraklarda tahıl ürünleri başta olmak üzere ayçiçeği ve patates üretimi yapılmaktadır.

Istranca Deresi Vadisi, önemli ölçüde aşınıma uğramış bir plato üzerinde olduğundan hem ana vadi hem de yan vadiler, fazla derin değildir. Az eğimli vadi yamaçları, geniş alanlar kaplar ve tarımsal etkinliklere olanak tanır. Bu nedenle, kireçsiz kahverengi orman toprakları ile kaplı, orman alanının dışında kalan, güney kesimleri rendzina topraklarla kaplıdır ve yoğun tarım alanları durumundadır.

Istranca Ana Vadisi ile bu vadiye açılan yan vadilerin oluşturduğu havzanın güneyinde kalan platolarda, görünüm daha da farklıdır. Genellikle, kuzey-güney yönünde uzanan paralel vadiler, dar ve yuvarlak sırtlarla birbirinden ayrılmaktadır.

Çatalca'da Akören yöresinden başlayan Karasu Vadisi, başlangıçtan kısa bir süre sonra tabanını genişletmeye başlar. Batıdan güneye genişçe bir yay çizerek, Gökçeali'nin güneyi ve Çatalca'nın doğusundan geçtikten sonra, Büyük Çekmece Gölü'ne açılır. İstanbul-Edirne demiryolunun geçtiği bu ana koridor, aynı zamanda, alüvyal topraklarla kaplı önemli tarım alanlarını içerir. Vadi ağı, aşınımla iyice düzleşmiş bir plato üzerinde bulunduğundan, az eğimli olan, vertisol topraklarla kaplı vadi yamaçları tarım yapılan yerler durumundadır.

Karasu Vadisi dışında, Büyük Çekmece'ye açılan iki küçük vadi daha bulunmaktadır. Bunlar Sarısu ve Çakıl dereleri vadileridir. Kestanelik yöresinden başlayan Sarısu Vadisi, tabanını fazlaca genişletmeden güneye doğru uzanır, Katırcı bölgesine yaklaşınca, tabanını birden genişletir ve Karasu Vadisi'yle birleşir. Birleşme noktasında alüvyal topraklarla kaplı düz bir tarım alanı yaratır. Çakıl Deresi Vadisi ise Ovayenice'nin doğusundan başlar. Başlangıçta geniş olan tabanında küçük tarım alanları bulunur. Daha sonra daralır, kuzeyden güneye doğru yay çizerek Büyük Çekmece Gölü'ne açılır.

İstanbul'un Avrupa yakasını kaplayan platolar, Küçük Çekmece yöresinde, daha dalgalı bir durum göstermeye başlar. Gölün kuzeydoğusunda, Halkalı İstasyonu'nun da içinde bulunduğu Sazlı Dere Vadisi ve demiryolunun takip ettiği Nakkaş Deresi Vadisi, göle açılmaktadır. Kuzeyden gelen bu iki vadinin yamaçları genellikle dik olmakla birlikte, basamaklar şeklinde tabakalaşmalar da görülmektedir. Genellikle tabanlarında tarım alanları bulunmamakla birlikte Sazlı Dere Vadisi yukarı havzalarında, yer yer genişleyerek, her iki yanında küçük tarım düzlükleri yaratmaktadır.

Bir çöküntü alanı olan Silivri yöresinde önemli vadi oluşumlarına rastlanmaz. Yöresinde küçük derelerin açtığı vadiler, yüzeyden fazla derin değildir ve genelde bir birikmetoplanma sahası durumunda olduğundan, vertisol ve kırmızı Akdeniz toprakları ile kaplıdır. Yarıova durumunda olan bölgenin tümünde, tarım yapılmaktadır.

Silivri ilçe merkezinin içinde bulunduğu vadi, tabanını deniz seviyesine yaklaşacak düzeyde oyduğundan, genişleyen bu taban sürekli yaş kalan hidromorfik alüvyal topraklarla kaplıdır. Drenaj önlemi alınan yerlerinde tarım yapılabilmektedir.

İstanbul'un Anadolu yakası, daha çok Karadeniz'e doğru gelisen bir vadi ağına sahiptir. Güney kesimi, daha dalgalı olup, Kocaeli Yarıovası'na doğru uzanır. Bölgede doğrudan Marmara Denizi'ne açılan küçük vadilerin yarattığı tarım toprakları ile aşınıma uğramış tepecikler arasındaki çok sayıda küçük akarsu havzasında iyi nitelikli tarım alanları bulunmaktadır. Ancak, bu topraklar, kentleşmenin ve sanayileşmenin etkisiyle tarım dışına kaymış durumdadırlar.

İlin Anadolu yakasının kuzey kesimi gelişmiş bir vadi ağına sahiptir. Ancak nemli orman kuşağı altındaki bu yörede vadi tabanlarındaki küçük alüvyal düzlüklerin dışında önemli tarım alanları yoktur. Bu vadiler daha çok İstanbul'un içme suyunu sağlayan kaynak alanlar durumundadır.

Riva Deresi Vadisi İstanbul'un en önemli vadisidir. Bu vadinin en geniş düzlükleri, bugün Ömerli Baraj Gölü altında kalmıştır. Verimli tarım toprakları su altında kalınca aşınımla iyice düzleşmiş bulunan sırtlar, potansiyel açıdan tarıma elverişli olmamasına karşın tarla tarımına açılmış durumdadır. Bu kullanım değişikliği, yörede erozyonu artırmakta, baraj gölünün ömrünü kısaltmakta ve içme suyu sağlama amaçlı gölün su kalitesini de düşürmektedir.

Baraj Gölü'nden sonra Riva Deresi Vadisi yeniden daralır; iki yanında ince şeritler halinde alüvyal düzlükler yaratarak, kuzeybatı yönünde uzanır. Sarıpınar ve Bozhane'den geçtikten sonra Riva'da Karadeniz'e açılır.

Hasanlı yöresinden başlayan Hiciz Deresi Vadisi kuzeybatı yönünde uzanır. Erenler yöresinde batıdan gelen Yeşilvadi ile birleşir. Daha sonra kuzeye yönelen vadi Şile'nin batısından Karadeniz'e açılır. Hiciz Deresi Vadisi, Şile'ye yakın bölümde tabanını genişletirse de, genellikle dardır ve önemli tarım alanları yaratmaz.

Ağva yöresinde Karadeniz'e açılan Göksu Vadisi, Kocaeli il sınırları içinden başlayarak kuzeye doğru uzanır. Göksu Bucağı'na yaklaşınca tabanını genişletmeye başlayan vadi, doğuya döner ve kuzey yönünde geniş bir yay çizerek Karadeniz'e açılır. Bu geniş yay, aynı zamanda vadinin en çok genişlediği noktadır.

Burada Ağva bölgesinin tarımsal etkinlikleri açısından önemil olan, alüvyal topraklarla kaplı, verimli tarım alanları bulunur.

Gemlik Körfezi ile Yalova arasında batı-doğu yönünde uzanan Sellimandra ve Yalak vadileri bulunmaktadır. Samanlı Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarından başlayan bu vadiler paralel olarak kuzeye doğru uzanırlar. Başlangıçta dar ve dik olmalarına karşın Sellimandra Vadisi Gökçedere, Yalak Dere Vadisi ise Kurtköy yöresinde tabanlarını genişletir. Kadıköy yöresinde birleşen vadiler Yalova'da Marmara Denizi'ne açılır. Yörede, bu iki ana vadi dışında, Yalova'nın doğusundan ve batısından Marmara'ya açılan çok sayıda küçük vadi de bulunmaktadır. Bu vadiler, özellikle Çınarcık'ın doğusunda kalan kesimlerde, aralarında küçük tepecikler bırakarak birleşir. Birleşme sonucu, Çınarcık, Gökçedere, Kirazlı, Kılıç ve Taşköprü ile deniz arasında biririnden alçak tepeciklerle ayrılan büyüklü küçüklü ovalar oluşmuştur. Ovalar kıyıdan bir ya da iki kilometre içeriye sokulur. İstanbul tarımı içinde çok önemli yeri olan bu ovalarda meyve, sebze üretimi ile süs bitkileri üretimine dayanan seracılık yaygındır.

Aynı özellik Çınarcık'ın batısında görülmez. Samanlı Dağları'nın uzantısı olan Karlık Dağı, denize iyice sokulduğundan küçük derelerin oluşturduğu vadiler, ancak kıyıya yaklaşınca tabanlarını genişletir ve bir şerit gibi uzanan tarım alanları yaratabilir. Bu tarım topraklarından bir bölümü, Çınarcık'ın bir dinlenme kenti özelliği kazanmasıyla kent alanı haline dönüşmüştür.

JEOLOJİK YAPI

İstanbul il alanını oluşturan, Marmara Havzası'nın Doğu Marmara bölümü, çeşitli yaşta jeolojik oluşumlar barındırır. İl topraklarını oluşturan çok sayıdaki küçük havzanın, en eski oluşumu I. Zaman silüriyen sistemine bağlıdır. İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasından başlayıp doğuya doğru uzanan bu kayaçlar daha çok kumtaşı, kuvarsit, arkoz, kalker ve grovaklardan oluşmuştur.

Bu kesimlerde, silüriyeni örtmekte olan I. Zaman devoniyen sistemine bağlı kayaçlar bulunmaktadır. Devoniyen alanlar kalker, marn, grovak ile silisli, grovaklı ya da killi şistlerden oluşmuştur. İstanbul'un Avrupa yakasında da bu devre ait konglomeralar bulunmaktadır.

I. Zaman karbonifer ve permiyen sistemine bağlı seriler, küçük parçalar halinde, Boğaz'ın Avrupa yakasında, dağılmış olarak yer alır.

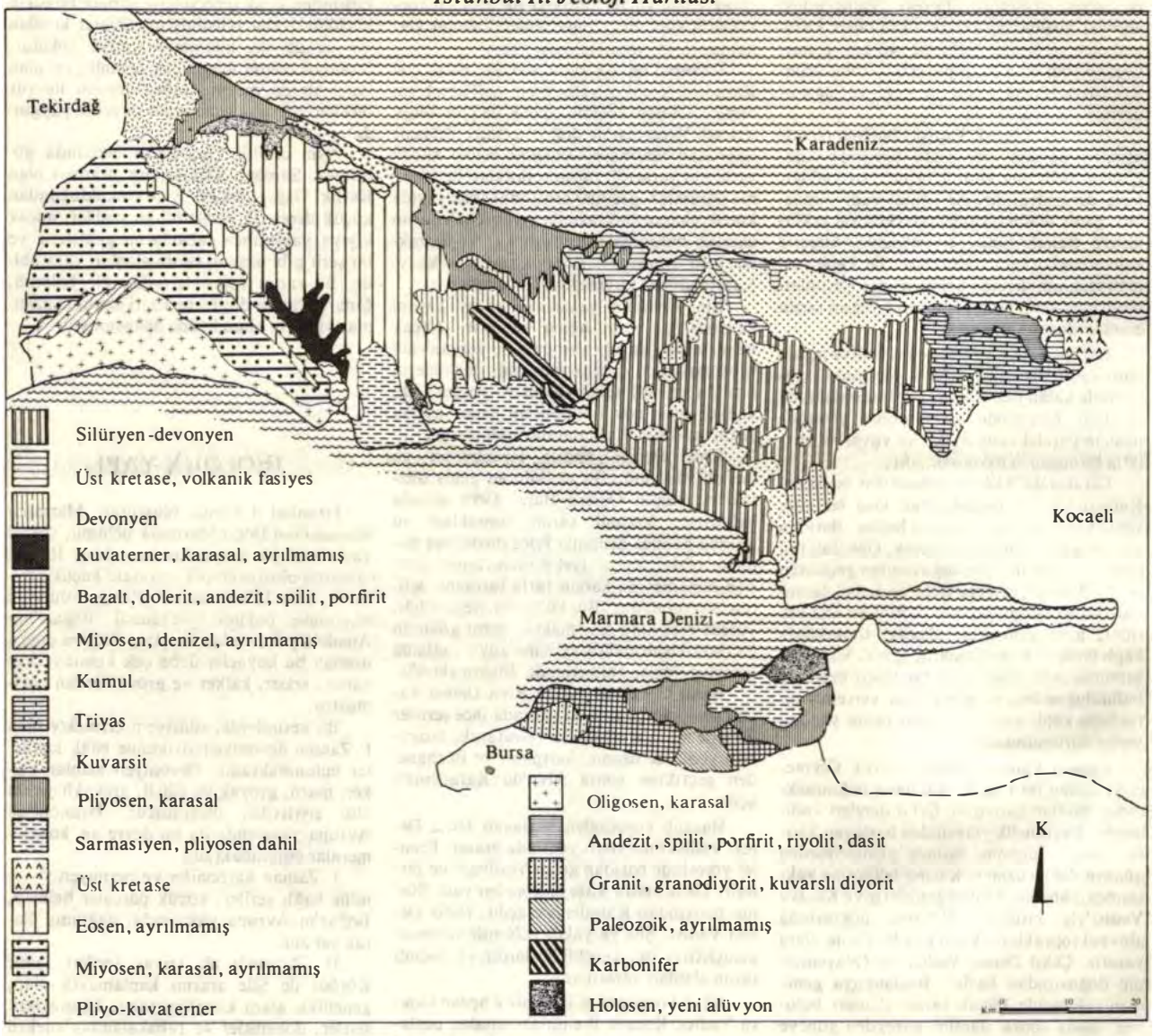
II. Zaman'a ait triyas serileri İzmit Körfezi ile Şile arasını kaplamakta olup, genellikle alaca konglomeralar, kumtaşları, şistler, dolomitler ve tabakalanmış sileksli kalkerler şeklinde bulunur.

II. Zaman kretase oluşumları, İstanbul'un Kocaeli sınırındaki alanları kaplamaktadır. Konglomeralar, filişler, kalker ara tabakalı marnlar ve sileksli beyaz kalkerler şeklinde bir tabakalanma gösteren kretase kayaçları, Anadolu yakasında Karadeniz'e yaklaştıkça yoğunluk kazanır. Bu oluşumlardan başka İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında ve Karadeniz'e yakın kesimlerde, aynı yaşlı volkanik oluşuklarla, dağınık ve küçük parçalar halinde ayrılmış genellikle kalkerlerden yapılma mezozoik araziler de bulunmaktadır.

III. Zaman eosen serilerine ait katların oluşturduğu araziler, İstanbul'un kuzeybatısında yaygındır. İl alanına kuzeybatıdan sokulan Istranca Dağları eosen yaşlı kalkerlerden oluşmaktadır.

III. Zaman oligosen serisine bağlı katlar, Trakya'nın hemen hemen bütün Marmara kıyısını kaplamaktadır. Kıyı, çevresindeki tepeler ve yüksek sırtlar oligosen yaşlı filiş ve marnlardan oluşmuştur. Bu marnlar içinde, yer yer linyit, şeyl, kumtaşı ve pudingler bulunmaktadır.

İstanbul İli Jeoloji Haritası

III. Zaman miyosen arazi, Büyük ve Küçük Çekmece çevreleri ile Çatalca-Çorlu arasında ve Yalova'nın güneyinde yaygındır. Çekmeceler ile Çatalca yörelerindeki miyosen oluşuklar, daha çok marn, kumtaşı, kil ve kalkerlerden oluşmuştur. Yalova'nın güneyindeki yapı ise genellikle, kum, kil ve çakıldır.

III. Zaman pliyosen serisine ait tabakalar, Trakya'nın Karadeniz kıyılarında, Çatalca çevresinde ve Yalova'nın batısında bulunur. Trakya'da pliyosen arazide marnlar, Yalova'nın batısındaki arazide ise kum ve çakıllar egemendir.

İstanbul il alanını oluşturan havzada, bu miyosen ve pliyosen arazilerden başka, ayrılmış neojen oluşukları da bulunmaktadır. Bunlar, genellikle breş, kumtaşı, konglomera, kalker ve marnlardan oluşmaktadır.

IV. Zaman kuvaterner arazilere, İstanbul'un Karadeniz kıyıları ile İstanbul-Kocaeli arasında yoğun olmak üzere, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'ne dökülen bütün akarsu vadilerinde rastlanır. İstanbul'un Karadeniz kıyısındaki kuvaterner oluşuklar daha çok konglomera, kum ve killerden oluşmuş, deniz tortullarıdır. Bunların dışında kalan kuvaterner arazi ise, kum, kil ve çakılın birleşmesinden oluşan alüvyallerdir.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: İstanbul, yeraltı zenginlikleri bakımından çok şanslı olmamasına karşın, il toprakları özellikle kil yatakları bakımından oldukça zengindir. Eyüp, Sarıyer, Şile ve Beykoz yöresinde bulunan kilin toplam rezervi yaklaşık 100 milyon tondur (Tablo 3). Söz konusu toplam rezervin yaklaşık 10 milyon tonluk bölümü ise, kalkerle karışık olarak Kartal İlçesi yakınlarında bulunmaktadır. İldeki kil yatakları çeşitli firmalarca işletilmektedir.

İstanbul'da çıkartılıp, işletilen madenlerden biri de 60.000 ton toplam rezervli kuvarsittir. Beykoz ve Çatalca'da çıkartılan bu maden çeşitli kuruluşlarca işletilmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

İlde yer alan bir başka maden ise cam kumudur. 1.720.000 ton toplam rezervli bu madenin tüm rezervleri Çatalca yöresindedir. Dökümcülükte kullanılan döküm kumunun il sınırları içerisindeki jeolojik rezervi 10 milyon ton olup, bu rezervler Beykoz'da bulunmaktadır. Şile'deki kuvars kumunun ise toplam rezervi 200.000 ton, jeolojik rezervi 160.000 tondur. Tüm bu madenler çeşitli kuruluşlarca işletilmektedir.

İlde üretimi yapılan bir başka maden ise 86 milyon ton toplam rezervli kalkerdir. Ancak kalkerin toplam rezervinin 10 milyon tonluk bölümünü bu madenle karışım durumunda bulunan kil oluşturmaktadır. Kalker, ilde yer alan kalker öğütme tesislerinde değerlendirilmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

Arnavutköy'de yer alan 8.800.000 ton toplam rezervli kaolenin 8 milyon tonluk bölümünü killi kaolen, 800.000 tonluk bölümünü ise beyaz kaolen oluşturmaktadır. Kaolen de ildeki çimento fabrikalarında üretilmektedir.

İstanbul'da yer alan ve üretilen bir başka önemli maden de manganezdir. Eyüp ve Çatalca yakınlarındaki 331.000 ton toplam rezervli bu maden de çeşitli kuruluşlarca üretilmektedir.

Eyüp, Şile ve Yalova dolaylarındaki linyitin il sınırları içerisindeki toplam rezervi 10.750.000 tondur. 15'ten çok işletme tarafından linyit üretimi yapılmaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

Bu madenlerin dışında, Şile'de yer alan bentonitin toplam rezervi 160.000 tondur.

Tablo 3
İstanbul'daki Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Manganez	331.000	—
Bentonit	160.000	—
Camkumu	1.720.000	—
Kil	99.951.680	—
Kuvarsit	60.000	—
Döküm Kumu	—	10.000.000
Kuvars Kumu	200.000	160.000
Kalker	86.000.000	—
Kaolen	8.800.000	—
Linyit	10.750.000	—

(MTA, Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre), Ankara-1980)

TOPRAKLAR: İstanbul il alanında iki tür ana madde bulunmaktadır. İlki ana kayadan türemiş sedimentlerin oluşturduğu ana maddedir. Akarsular, yüzey akışları ve yerçekimi ile taşınan bu ana madde alüvyal ve kolüvyal toprakları oluşturmuştur. İkinci tür, ana kayanın ayrışması sonucu yerinde kalmış ana maddedir. Bu ana maddeden oluşmuş topraklar, ilde büyük alanlar kaplamaktadır. İlin Trakya ile Doğu Marmara kesimlerinde bulunan püskürük ve metamorfik kayaçlardan ayrışan ana madde, çoğunlukla, kireçsiz kahverengi orman topraklarının oluşumuna olanak vermiştir. Küçük Çekmece-Terkos Gölü arasında ve Yalova'da yer alan yumuşak kireçtaşı ve marnlar üzerinde rendzina topraklar geniş bir yayılım göstermektedir. Yine, aynı ana maddeden, eğimin daha az olduğu Çatalca yöresinde, zayıf tabakalanma gelişmesi gösteren vertisol topraklar oluşmuştur.

İl alanının yaklaşık % 59'nu kalkersiz kahverengi orman toprakları kaplamaktadır. İstanbul Boğazı'nın her iki tarafında da bulunan topraklar, sığ, çok sığ ya da taşlıdır.

Zonal (olgun) topraklardan olan kalkersiz kahverengi orman toprakları, yukarıdan aşağıya doğru, üç ana katmana sahiptir. Üst toprak katmanı zayıf ve kırıntılı yapıda olup, kahverengi ya da koyu kahverengidir. Orta toprak tabakasında kil birikmesi ya hiç yoktur ya da çok azdır. Alt toprak tabakasında ise silikat killeri yoğunlaşmaya başlar.

Derinlikleri 40-70 cm arasında değişen kalkersiz kahverengi orman topraklarının doğal bitki örtüsünü orman, funda ve çalılıklar oluşturur. Bu topraklar üzerindeki orman ağaçları çoğunlukla meşe ve çok az olarak da kestanedir. Meşe ve kestanenin dışında tek tek ya da gruplar halinde kayın, gürgen, karaçam, dişbudak, karaağaç ve kızılağaçlara rastlanır. Bu toprakların orman örtüsünce zayıflamış olan kesimlerinde çeşitli maki türleri bulunmaktadır. Kalkersiz kahverengi orman toprakları ile örtülü arazinin, bir kesimi, özellikle eğimin ve toprak derinliğinin uygun olduğu yerler, ormandan açılarak tarla haline dönüştürülmüştür. Genellikle, kuru tarım yapılan bu alanlarda, daha çok tahıl yetiştirilmektedir.

İstanbul il alanının yaklaşık % 14'ü, vertisol topraklarla kaplıdır. Bu topraklar genellikle, 300 metre yükselti kuşağının altında ve Trakya kesiminde yaygın olarak bulunmaktadır. Kimyasal besin dengeleri iyi olup verimli topraklardır. Fakat, fiziksel karakterleri aynı olumluluğu göstermemektedir.

İnterzonal (yarıolgun) nitelikli bu topraklar genellikle kurak mevsimde büzülüp, yağışlı mevsimlerde genişleyen koyu renkli killi, ağır yapılı topraklardır. Büzülme ve şişme, kil yoğunluğuna, art arda gelen belirgin kurak ve yağışlı dönemlere ve sıcak iklime bağlı olarak değişiklikler göstermektedir. Kuruyunca büzülen ve ıslanınca şişen killer, 1-4 cm çapında çatlaklara neden olur. Çatlaklar 80 cm derinliğe dek inebilir. Kurak mevsimde yüzeydeki küçük parçacıklar, çatlakların içine düşerek onları kısmen veya tamamen doldurur. Yağışlı mevsimde ıslanınca, bütün toprak materyali şişer. Çatlakların içine düşen materyal de şiştiğinden eski çatlaklar kolay kolay kapanamaz. Alt topraktaki yüksek basınç, çatlaklara dolan toprağın bir kısmını yüzeye iter. Daha altta bulunan kil üzerinde, çeşitli kayma yüzeyleri oluşturur.

Büzülme ve şişmeye bağlı olarak ortaya çıkan toprak hareketi tarım ürünlerinin yetiştirilmesi açısından çok önemlidir. Basıncın etkisi ile tarım ürünlerinin ince kökleri kırılmakta ve zarar görmektedir. Yine, alt toprağın aşırı yavaş geçirgenliği, gözeneklerin yokluğu, yüksek yoğunluk ve sertlik, bitkilerin yararlanabileceği su miktarını önemli ölçüde düşürmektedir. Böyle alanlarda sulama yapılsa bile yetiştirilen ürünlerde önemli bir gelişme sağlanamaz.

Vertisol topraklarda iç basınca bağlı olarak oluşan, çeşitli kayma yüzeyleri, evlerin duvarlarının çatlamasına, direk, çit ve ağaçların devrilmesine, yolların, sulama ve drenaj kanallarının çatlamasına neden olur.

İl alanının yaklaşık % 9'u rendzina topraklarla kaplıdır. Marmara Denizi'nin kuzeyinde Çekmece gölleri ile Terkos Gölü ve Yalova çevresinde bulunan interzonal (yarıolgun) nitelikli rendzina topraklar, çoğu kez, kireçsiz kahverengi, kahverengi ve vertisol topraklarla yan yanadır.

Üst toprak ince yapılı ve koyu renktedir. Organik madde zengin kalker nedeni ile mineral madde ile iyice karışmış durumdadır. Alt toprak, prizmatik yapıda olup, yer yer kil birikmesi gösterir.

Rendzina toprakların doğal bitki örtüsünü mera otları ile meşe ve fundalıklar oluşturur. Ancak, ilde bu toprakların önemli bir kesimi tarla kullanımındadır. Doğal bitki örtüsünü yitirmemiş veya yeni tarıma alınmış yerlerde, rendzina toprakların derinliği 30-35 cm arasında değişmektedir.

İl alanının % 4'ünü kaplayan alüvyal topraklar, azonal (genç) topraklardandır. Yeni sedimanter birikmelerden oluştuklarından, belirgin bir tabakalanma görülmez. Minerolojik bileşimleri çok değişkendir. Bazı alanlarda sürekli yaş kalan alüvyal topraklar, yer yer taban suyunun etkisi altına girer. Alüvyal topraklar daha çok Yalova yöresinde bulunmaktadır.

İlde alüvyal toprakların yanı sıra az da olsa bir miktar hidromorfik alüvyal arazi bulunmaktadır. Bu alanlar, devamlı su duran, su sızan ve uzun süre yaş kalan alüvyal arazi niteliğindedir. Basit drenaj önlemleri ile çayır, suyu seven ağaç cinsleri veya yem bitkileri yetiştiriciliği yapılabilir. Alüvyal araziler içinde bir miktar alüvyal sahil bataklığı da bulunmaktadır. Bu araziler, yüzey suları ve dalga etkisi ile göllerin ve denizlerin kıyılarında oluşmuştur. Sürekli veya uzun süre yaş kalan, genellikle bataklık halindeki arazilerdir. Mevsimin kurak aylarında bazı kesimlerinde otlatma yapılabilirse de daha çok tarımsal etkinlik dışında kalırlar.

İstanbul'un yaklaşık % 4'ünü örten kahverengi orman toprakları, interzonal (yarıolgun) niteliktedir. Yüksek oranda kireç içeren ana madde üzerinde oluşan kahverengi orman toprakları, zonal topraklara göre daha zayıf tabakalanma gösterir. Üst toprak iyi gelişmiş olduğundan açıkça görülür. Gözenekli yapı gösteren bu tabakada organik madde ile mineral madde iyice karışmış durumdadır. Alt toprak yuvarlak köşeli blok yapıda olup kahverengidir.

Derinliği 50-90 cm arasında değişen bu toprakların doğal bitki örtüsünü kışın yaprağını döken ağaçlar ve çalılar oluşturur. Ancak birçok yerde bu doğal örtüyü bulmak olanaksızdır. Hafif ve orta eğimli kesimlerde orman örtüsü açılarak tarla yapılmıştır. Tarla olarak kullanılan bu toprakların bir kesiminde tahıl üretimi, diğer kesiminde ise bağ ve bahçecilik yapılmaktadır.

İlin yaklaşık % 3'ünü kalkersiz kahve-

rengi topraklar kaplamaktadır. İnterzonal nitelikli kalkersiz kahverengi topraklar, daha çok Silivri ve Çatalca'da bulunmaktadır. Büyük bölümü tarla olarak kullanılan bu toprakların bir bölümü de mera örtüsü altındadır. Üst toprak kahverengi ve dağılabilir yapıdadır. Alt toprak soluk kırmızı renkte olup, az da olsa serbest karbonat birikmesi gösterir.

Tarla tarımına ayrılan kesimlerinde, çoğunlukla buğday ve ayçiçeği yetiştirilir.

İstanbul'da az rastlanan (% 1'den az) toprak türlerinden biri de, kırmızı-sarı podzolik topraklardır. Terkos Gölü'nün kuzeybatısındaki kıyı şeridi ile Kemerburgaz yöresinde bulunan bu topraklar pliosen yaşlı kumtaşı veya gevşek kum ve çakıllar üzerinde oluşmuştur.

Üst toprakta organik madde ile mineral madde iyice karışmış durumdadır. Alt toprak, yuvarlak köşeli olup, oksitlenme nedeni ile kırmızı ve sarı bir renk almıştır.

İlde, büyük toprak grupları içinde en az yayılım alanına sahip olan kolüvyal topraklardır (% 0,5'ten az). Koluvyal topraklar, belirli bir genetik katmana sahip olmayan genç (azonal) topraklardır. Bu topraklar yüzey akışların veya yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak eğimin azalmış olduğu yerlerde depo ettikleri veya yerçekimi sonucu yüksek arazilerden taşınarak eteklerde birikmiş sedimentler üzerinde oluşmuştur. Oluşum açısından alüvyal topraklara büyük bir benzerlik gösterirler. Onlardan farkı, toprak katmanlarının homojen olmamasıdır. Yukarıdan aşağıya doğru çakıllı bir yapı gösterirler. Bu çakıllar, kısa mesafelerden taşınmış olduklarından köşelidir.

Genç topraklar olmaları nedeni ile belirli bir iklim ve bitki örtüsü istekleri yoktur. Üzerinde her çeşit tarım ürünü yetişebilir.

İstanbul'da bu toprakların dışında, regosol topraklarla tuzlu-alkali (çorak) topraklar da bulunmaktadır.

İl topraklarının % 91'i kullanım amaçları açısından tarıma elverişlidir (Şekil 3). Bu değer, ülke ortalamasının (% 94) altındadır. Bitkisel üretime elverişli, I-IV. yetenek sınıfına giren toprakların oranı ülke ortalamasından yüksek, buna karşın, hiçbir tarımsal etkinliğe olanak tanımayan VIII. sınıf toprakların oranı, ülke ortalamasından düşüktür *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik).*

DOĞAL GÜZELLİKLER

İstanbul, doğal güzellikler açısından ender rastlanabilecek bir değer niteliğindedir. Uygun iklim koşulları ve topografya, zengin su varlıkları, ili doğal güzellikler açısından dünyanın sayılı yerlerinden biri durumuna getirmiştir. Çok uzun zamandan bu yana il topraklarında yaşanılmış olması ve ilin tarih boyunca uygarlığın önemli merkezlerinden biri olma özelliğini taşıması, var olan doğal zenginliklerin insan emeği ile etkileşip daha da değerlenmesine yol açmıştır. Ancak, bu sonuncu etmen son yıllarda tersine etkiler yaratarak ilin doğal olanaklarını hızla ortadan kaldırmaya başlamıştır.

İlde yeşil alan oranı azalmakta, su varlıkları yok olmakta, denizler kirlenmekte, kentleşme ve sanayileşme doğal değerlerin karşısında bir büyük tehlike olarak giderek büyümektedir.

MESİRE YERLERİ: İstanbul, doğal yapısının zenginliğiyle, yararlanmak isteyenlere çeşitli olanaklar sunmaktadır. İlde, değişik özellikler gösteren uzun bir kıyı şeridine, zengin bitki örtüsünün değerlendirilmesiyle oluşan korulara, sayıları giderek azalsa da açık yeşil alanlara, çeşitli su varlıkları yöresinde oluşmuş mesire yerlerine sık sık rastlanmaktadır.

Geniş bir alana yayılan İstanbul mesireleri iki ayrı yakada olma özellikleri göz önüne alınarak "Avrupa Yakası Mesireleri" ve "Asya Yakası Mesireleri" olmak üzere iki ayrı başlıkta incelenecektir.

ASYA YAKASI MESİRELERİ: İstanbul'un Anadolu yakası mesireleri daha çok Boğaz yöresinde ve Boğaz'ı çevreleyen sırtların doğusundaki yeşil alanlarda toplanmıştır. Boğaz'ın kuzeyinden başlanarak değerlendirildiğinde ilk beliren merkez İstanbul'un önemli dinlence alanlarından biri olan Beykoz yöresidir.

Beykoz Yöresi: Çok eski dönemlerde kurulan ve kurulduğundan bu yana Boğaziçi'nin en önemli iskelelerinden biri olan Beykoz, İstanbul'da bitki örtüsünün en sık ve zengin olduğu yörelerdendir. Kuzeyde Karadeniz kıyısındaki Riva'dan, güneyde Paşabahçe'ye kadar uzanan bir alan, hemen tümüyle bir mesire yeri olma özelliğindedir. Bu geniş alan içinde isimlendirilebilecek çok sayıda özel nokta bulunmaktadır.

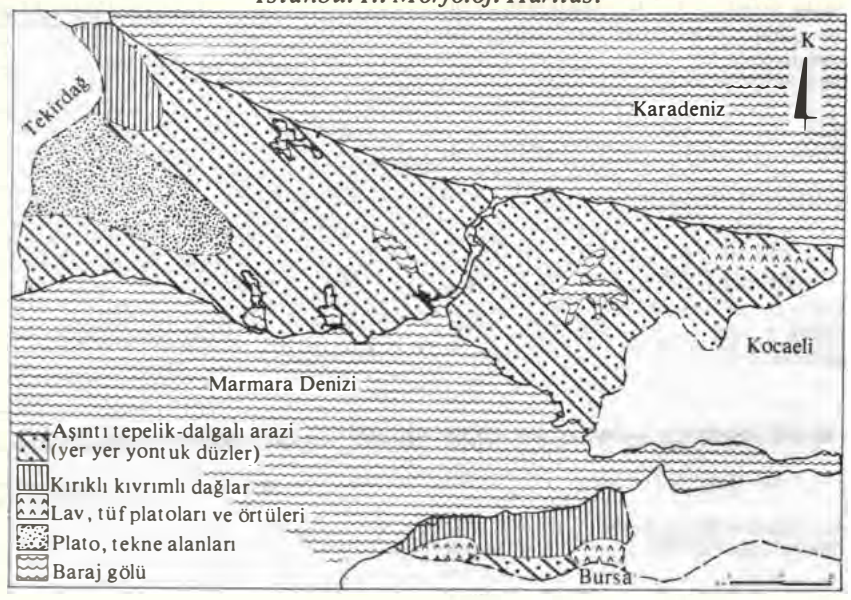
Beykoz Körfezi ve çevresi bu noktaların başlıcalarındandır. Körfez kıyısındaki gazinolarla lokantalar boğaz görüntülerine hâkim olma özellikleri, özgün yemekleri ve gelenekleri ile İstanbullular'ın ilgi merkezlerindendir. Beykoz Körfezi'nde kayık kiralanabilmekte, denize girilebilmektedir. Hemen kıyıya kadar inen Beykoz sırtları da yemyeşil ağaçlarla kaplıdır. Güzel manzaralı bu yeşil alanlar içinde lokanta ve gazinolarla çevreleri de halk tarafından mesire amacıyla kullanılmaktadır.

Beykoz'un 2 km kuzeyindeki Yalıköy ile aynı yörede bulunan Hünkâr İskelesi güzel limanlar oluşturan koyları ve kıyı şeritleriyle adları anılmaya değer yörelerdendir. Benzer özellikleri olmasına karşın askeri bölge içinde olduğundan halkın kullanımına kapalı olan Sütlüce de koyu ve yeşil alanlarıyla İstanbul'un doğal güzellikleri arasında sayılmaktadır.

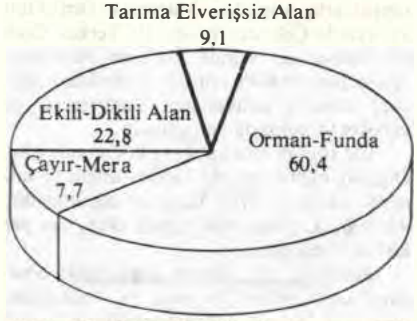
Beykoz'un 3 km kuzeyindeki Kaymakdonduran adlı dinlenme yeri de doğal değerlerce zengin bir alandır. İçinde yöreye adını veren çok soğuk bir su kaynağı da bulunan koru, ıhlamur, kestane ve meşe ağaçlarıyla çevrilidir. Günlük kapasitesi 1.500 kişi olan mesirede büfe, masa-bank, ocak, tuvalet gibi tesisler bulunmaktadır.

Beykoz çevresinde yer alan bir başka mesire yeri de Beykoz Çayırı'dır. Yalıköy'ün arkasındaki bu çok geniş çayır, ağaçlarla

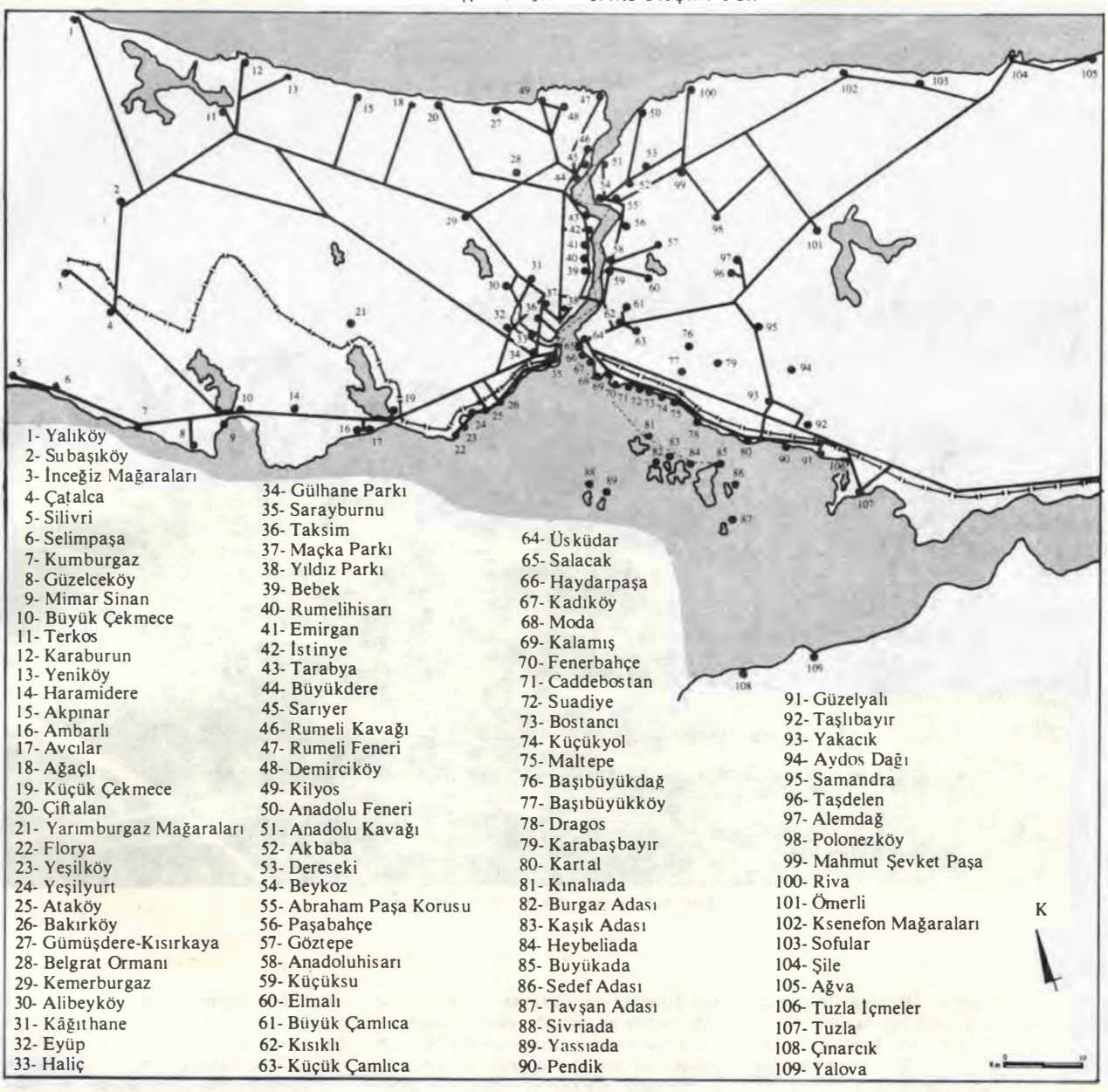
İstanbul İli Morfoloji Haritası

Şekil 3
Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%)

İstanbul'un Doğal Güzelliklerine Ulaşım Yolları

çevrilidir. Fatih'in av alanı olarak kullandığı, IV. Murad'ın cirit oynadığı, Sultan Selim'in ok talimleri yaptığı bu tarihi alanda, bugün de spor etkinliklerinde bulunulabilmektedir. Çayır ile deniz arasındaki tepecikte, 200 dönümlük bir bahçe içinde Beykoz Kasrı bulunmaktadır. Kasrın bahçesi, doğal güzellikler arasında belirtilmesini gerektirecek bir özelliğe sahiptir. Çok iyi düzenlenmiş koruluğun içinde ender rastlanan ağaç türleri bulunmaktadır. Korunun ilgi çekici bir başka özelliği de ağaçlar arasındaki yapay mağarasıdır. Eskiden hamam olarak kullanılan bu mağaranın duvarları istiridye kabuklarıyla kaplı olup, tepedeki bir delikten giren ışık bu kabuklarda yansıyarak olağanüstü bir görünüm yaratmaktadır.

Boğaziçi'nin Çamlıca Tepesi'nden sonra en yüksek noktası olan Yuşa Tepesi de (201 m) Beykoz yöresindedir. Hem yüksek hemde kıyıya yakın olması nedeniyle çok geniş görüş alanı olan tepede, Yuşa Peygamber'in olduğu söylenen bir mezar bulunmaktadır. Mezarın boyunun çok uzun olması nedeniyle tepeye, kimi kaynaklarda Devler Tepesi de denilmektedir. Bir kır kahvesi de bulunan tepenin eteklerinde, İstanbul'un fethinden sonra ilk imar edilen bahçe olan Tokat Bahçesi bulunmaktadır. İçinde bir de köşkün bulunduğu bahçenin çevresi daha sonra Macar Bahçesi adıyla bilinen bir mesireye dönüşmüştür.

Beykoz yöresindeki ünlü tarihi mesirelerden biri de Sultaniye Mesiresi'dir. Başta ulu çınarlar olmak üzere, çeşitli ağaçların oluşturduğu korular içindeki bu mesire yeri, Osmanlılar Dönemi'nde padişahların ok talimleri yaptıkları bir yer olarak da özellik taşımaktadır. Bu mesirenin yakınlarındaki Gümüşsuyu adlı kaynak Boğaziçi'nin en iyi nitelikli sularındandır.

Beykoz'a iki saat uzaklıkta, Tokat Deresi'nin güneydoğusundaki yemyeşil bir vadinin içinde bulunan Dereseki ve Akbaba köyleri de mesire yeri olarak kullanılan yörelerdir. Çevredeki ünlü meyve bahçeleri, korular ve iyi nitelikli içme suları yörenin özelliklerini oluşturmaktadır. Özellikle Dereseki'nin güneydoğusunda, 200 m yükseklikte, kavak ve meşe ağaçlarının çoğunlukta olduğu Karakulak Koruluğu önemlidir. Koruluğun içinde aynı adı taşıyan bir de kaynak bulunmaktadır. Bunun dışında yörede bulunan Al-i Bahadır, Koyun Korusu ve Alemdağ gibi yerler de diğer önemli mesirelerdir. Alemdağ'da bulunan su kaynakları bu yörenin daha çok tanınmasına yol

İstanbul Boğazı

İstanbul tepelerinden Boğaz'ın görünümü

Bugüne değin İstanbul Boğazı'nın oluşumuna ilişkin çok sayıda görüş ortaya atılmıştır. XVIII. yy başında gezgin Tournefort, Boğaz oluğunun, taşan Karadeniz sularının aşındırmaları sonucunda oluştuğunu ileri sürerken, Pallas, Boğaz'ın, yakın bir dönemde akarsuların aşındırmalarıyla ya da burada oluşan tektonik kırılmalar sonucu açılmış olabileceğini söylemiştir. Dureau de Malle ise oluğun bu çevrede oluşan volkan patlamaları sonucu açıldığını ve bölgenin kuzeyinde rastlanan lavların da bu sırada ortaya çıkmış olabileceğini düşünmüştür. P.'de Tchihatcheff'in de katıldığı bu tez, Boğaz çevresindeki volkanik bölgenin yaşının II. Zaman sonu olarak saptanması üzerine çürümüştür.

XIX. yy başında A. Von Hoff İstanbul Boğazı'nın oluşumunu, çok beslenen Karadeniz'in su düzeyinin yükselmesi ve Karadeniz sularının bir eşikle ayrıldığı Marmara Denizi'ne akarken, şimdiki Boğaz'ın yer aldığı eşiği aşındırmasına bağlamıştır. XIX. yy sonunda ise, Boğaz'ın deniz tarafından doldurulan eski bir vadi olduğu bütün bilim adamlarınca kabul edilmiştir. Ancak bu görüşün sahipleri arasında da bu kez İstanbul ve Çanakkale boğazlarının aynı vadiye ait parçalar olup olmadığı ve söz konusu vadiler içinde geçmiş bulunan ırmak sularının akış doğrultusu konusunda düşünce farklılıkları ortaya çıkmıştır. A. Philippson, F. Toula, N. Andrussow, J.Cvijiç İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'den Marmara'ya doğru akan bir akarsu vadisi olduğunu ileri sürerlerken, T. English ile R. Hoernes bu vadide akışın güney-kuzey doğrultusunda olduğunu savunmuşlardır.

Boğaz'da birbirinden farklı akıntılar söz konusudur. Karadeniz'den Marmara Denizi'ne doğru bir üst akıntı ve Marmara Denizi'nden Karadeniz'e doğru bir alt akıntı vardır. Üst akıntının nedeni hemen hemen bir iç deniz niteliğinde olan, bol yağışlar ve güçlü akarsularla beslenen Karadeniz'de su düzeyinin Marmara Denizi'ne oranla daha yüksek oluşudur. Bu üst akıntının şiddeti üzerinde rüzgârların da etkisi görülmektedir. Kuzey rüzgârları eserken İstanbul Boğazı'ndaki akıntı artmakta, buna karşılık lodos fırtınaları akıntının azalmasına neden olmaktadır. Lodos kimi zaman da "orkoz" denilen ters akıntıyı yaratmaktadır. Boğaz'daki akıntıların hızı, Boğaz oluğunun darlaştığı kesimlerde çoğalmaktadır. Akıntı özellikle Boğaz'ın en dar yerleri olan Anadoluhisarı-Rumelihisarı ve Akıntı Burnu-Vaniköy arasında en yüksek noktasına ulaşmaktadır. Hisarlar arasındaki akıntıya "şeytan", Arnavutköy-Vaniköy arasındakine ise "maskara" adları verilmektedir. Hızları kimi zaman saatte 9-10 km'yi bulan bu akıntılar sırasında Boğaz, suları güneye doğru akan bir büyük ırmaktan farksızdır.

İstanbul Boğazı'nın girintili-çıkıntılı yapısı, kuzeyden güneye doğru hareket eden bu üst akıntı yanında, bir takım sapmalara ve koylarda küçük ters akıntıların (anafor) oluşmasına da olanak hazırlamıştır.

Boğaz'ın derinliklerinde ise kanal denilen ve Marmara Denizi'nin daha tuzlu olan sularını Karadeniz'e taşıyan güçlü bir alt akıntı vardır. İstanbul Boğazı'nın güney girişinde, üst akıntı ile alt akıntı arasındaki ilinti yüzeyi 18 m derinlikte iken, bu değer kuzeye doğru artmakta ve Anadolu ile Rumeli fenerleri arasında 50 m'yi bulmaktadır.

Boğaz oluğunun kaynak bakımından Marmara Denizi ile ilgisi olmadığını ileri süren Penck, bunun yukarı yatağı, Kâğıthane Deresi'nce oluşturulmuş bir vadinin (Haliç) uzantısı olabileceği fikrini savunmuştur.

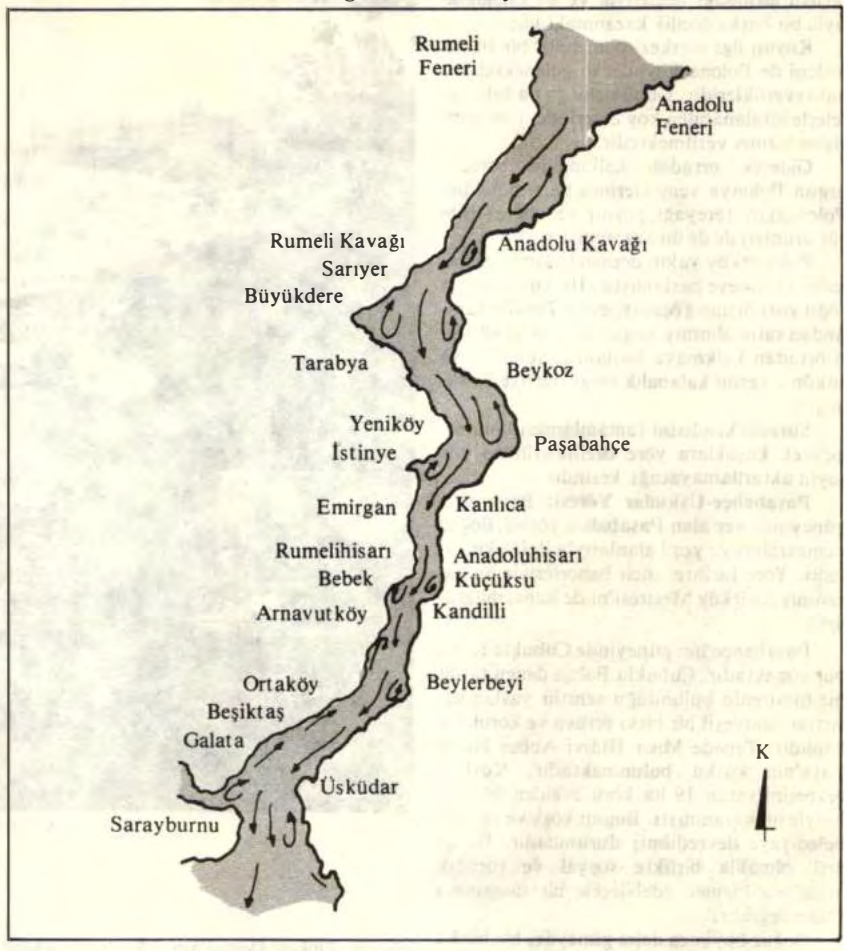
Besim Darkot ise Boğaz'ın güney girişindeki eşiğin, Penck'in ileri sürdüğü gibi, Haliç'in Boğaz Vadisi'ni Marmara Denizi'nden ayıran bir set olmayıp, Karadeniz'den gelen büyük su kütlelerinin taşıdığı katı maddelerin, Boğaz oluğunun ağzında birikmesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür. Günümüzde Boğaz'ın oluşumuna ilişkin en çok ilgi gören yaklaşım, İstanbul Boğazı Vadisi'nin III. Zaman sonlarından başlayarak bugünküne oranla en az 100 m alçaktaki bir deniz yüzeyine göre kazıldığı ve IV. Zaman ortalarına doğru bu vadinin deniz tarafından doldurulduğudur.

İstanbul Boğazı genellikle kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu izler. Her iki kıyısından vadilerle yarılmış durumdaki Boğaz, güney girişinde bir süre kuzey-güney doğrultusunda sürer. Salacak önlerinde hafifçe kuzeybatıya dönerek kuzey-güney doğrultusunu alır. Boğaz oluğu, Paşabahçe-Yeniköy hattından sonra kuzeybatıya yönelişini sürdürerek belirgin bir dirsekle kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu alır. Bu noktadan sonra Büyükdere önlerinde, ilk dirseğe neredeyse tümüyle dik ikinci bir dirsek yaparak yine kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu alan İstanbul Boğazı'nın kıyıları, kuzeyde, Karadeniz girişinde birbirine koşutluğunu yitirir.

İstanbul Boğazı'nın Kızkulesi'nden Anadolu Feneri'ne dek uzunluğu 35 km, Sarayburnu'ndan Rumeli Feneri'ne olan uzunluğu ise 55 km'dir. Boğaz'ın en dar yeri 760 m ile Rumelihisarı-Anadoluhisarı arası, en geniş yeri ise 3.500 m ile Büyükdere (Çayırbaşı)-Umuryeri arasıdır.

İstanbul Boğazı'nın tabanı birçok çukur ve tümsekle doludur. Güney-kuzey doğrultusunda 0,001 değerinde eğim gösteren tabanda, derinliği 50 m'yi bulan ve Boğaz'ı baştan başa geçen bir oluk yer almaktadır. Bu oluk sürekli olarak Boğaz'ın ortasından gitmemekte, kimi zaman karşılıklı kıyılara doğru yaklaşmaktadır. Boğaz oluğu güneyde Beşiktaş ile Üsküdar ve Kuzguncuk arasında kendi ekseni boyunca uzanan bir sırt ile iki yan oluğa ayrılır. Buradan kuzeye doğru gidildikçe ortadaki sırtın yitip tek bir oluk oluşturduğu görülür. Boğaz'ın oldukça darlaştığı bu kesimlerde göbek biçimli çukurlara rastlanmaktadır. Bunlardan biri Arnavutköy-Vaniköy arasında 106 m, ikincisi ise Bebek Camii ile Kandilli Burnu arasında 120 m olarak ölçülmüştür. Daha kuzeyde en çok derinlik 70-75 m'ye varmakta, Boğaz, kuzey girişinde 50 m'ye varmayan bir eşikle sona ermektedir. Aynı biçimde derinliği 50 m'yi bulan bir başka eşik de Boğaz'ın güney girişinde, Sarayburnu ile Selimiye arasındadır.

İstanbul Boğazı'nda Yüzey Akıntıları

açmıştır. Bu kaynaklardan biri ünlü Taşdelen Suyu'dur. Bileşiminde bulunan fosforik asit nedeniyle mideye ve böbrek hastalıklarına yararlı olan bu suyun çevresinde, masa-bank, ocak, tuvalet gibi tesisler bulunmaktadır. Mesire yerinin kapasitesi günde 1.000 kişi dolayındadır. Çevrede bulunan eski Ahmet Mithat Paşa Çiftliği'nden kaynayan Sırmakeş Suyu da İstanbul'un bilinen önemli kaynaklarındandır.

İstanbul Şile yolunun 8. km'sinde, Alemdağ yakınlarında bulunan Ömerli Baraj Gölü'nün çevresi de çok büyük önem taşımamasına karşın zaman zaman kullanılan bir mesire yeridir.

Beykoz yöresinde, mesire yeri niteliği taşıyan doğal güzellikler içinde en önemlilerinden biri Abraham Paşa Korusu'dur. Çok geniş bir alana yayılan bu koru, İstanbul mesireleri içinde gerek tarihi, gerek doğal değerlere sahip olma özelliğiyle çok yönlü önem taşımaktadır *(Bak. İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları).*

Beykoz'un kuzeyinde bulunan Anadolu Kavağı da mesire yerleri arasında sayılması gereken bir isimdir. Denizcilik Bankası'nın Boğaz gezisi yapan vapurlarının son durağı olan bu yerleşim, kıyı gazinoları, yeşil alanları, deniz sporları yapma olanakları olan bir yöredir. Anadolu Kavağı'na Beykoz'dan otobüs de işlemektedir.

Polonezköy: İstanbul'un Asya yakasındaki ünlü mesirelerinden biri de Polonezköy'dür. Beykoz'dan kalkan dolmuşlarla ya da özel taşıtlarla ulaşılan köy, doğal güzelliğinin yanı sıra halkının özellikleriyle de tanınmaktadır.

1846'da ülkesinin işgale uğraması üzerine Polonya'yı terk eden Prens Kartarinsky, Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği bu yöreye adamlarıyla birlikte yerleşerek küçük bir koloni kurmuştu. Kendi özelliklerini ve geleneklerini koruyarak yaşamlarını sürdüren yöre halkı, çevreyi kendi anlayışlarına göre düzenlemiş, özgün tarzlı evleriyle Polonezköy'ü yaratmışlardı.

Daha sonra Padişah Abdülmecid'in, yöre halkına, tarımsal etkinliklerinin vergiden muaf bırakılması imtiyazını tanımasıyla Polonezköy'e iyice yerleşen Polonyalılar, ülkelerine dönmemişlerdi.

Günümüzde Polonezköy bir mesire-sayfiye yeri olarak önemli işlevler görmektedir. Köyü çevreleyen alan, çeşitli mevsimlerde, bakımlı ve verimli doğanın insan için sağlayacağı olanakları bütünüyle sunmaktadır. Yeşil alanlarda yürüyüşler yapılabilmekte, köyden kiralanan binek hayvanlarıyla turlar düzenlenebilmektedir. Köyün yakınında bulunan, içinde tesis olmayan küçük bir orman, piknik yeri işlevini görmektedir.

Özellikle haziran ayı, kiraz mevsimi olması nedeniyle Polonezköy'ün en çok ilgi gören mevsimidir. Kış mevsiminde yöre, kar

örtüsü altındaki doğasıyla ve av olanaklarıyla bir başka özellik kazanmaktadır.

Köyün ilgi merkezi olmasının bir başka nedeni de Polonezköylüler'in geleneksel konukseverlikleridir. Günübirlik ya da belli sürelerle kiralanabilen köy evlerinde, tam pansiyon hizmet verilmektedir.

Giderek ortadan kalkmakla beraber özgün Polonya yemeklerinin de yenebildiği Polonezköy tereyağı, peynir ve yoğurt gibi süt ürünleri ile de ün kazanmıştır.

Polonezköy yakın dönemde kimi özelliklerini yitirmeye başlamıştır. İlk kuranlarının çoğu yurt dışına göçmüş, evler Türkler tarafından satın alınmış, özgün mimari özellikleri ortadan kalkmaya başlamış, sessizlik ve sükûnet yerini kalabalık ve gürültüye bırakmıştır.

Sürecin kendisini tamamlaması halinde, gelecek kuşaklara yöre özelliklerinden çok şeyin aktarılamayacağı kesindir.

Paşabahçe-Üsküdar Yöresi: Beykoz'un güneyinde yer alan Paşabahçe yöresi, Boğaz manzaraları ve yeşil alanlarıyla ilgi çekmektedir. Yöre tarihte incir bahçeleriyle ün kazanmış İncirköy Mesiresi'ni de kapsamaktadır.

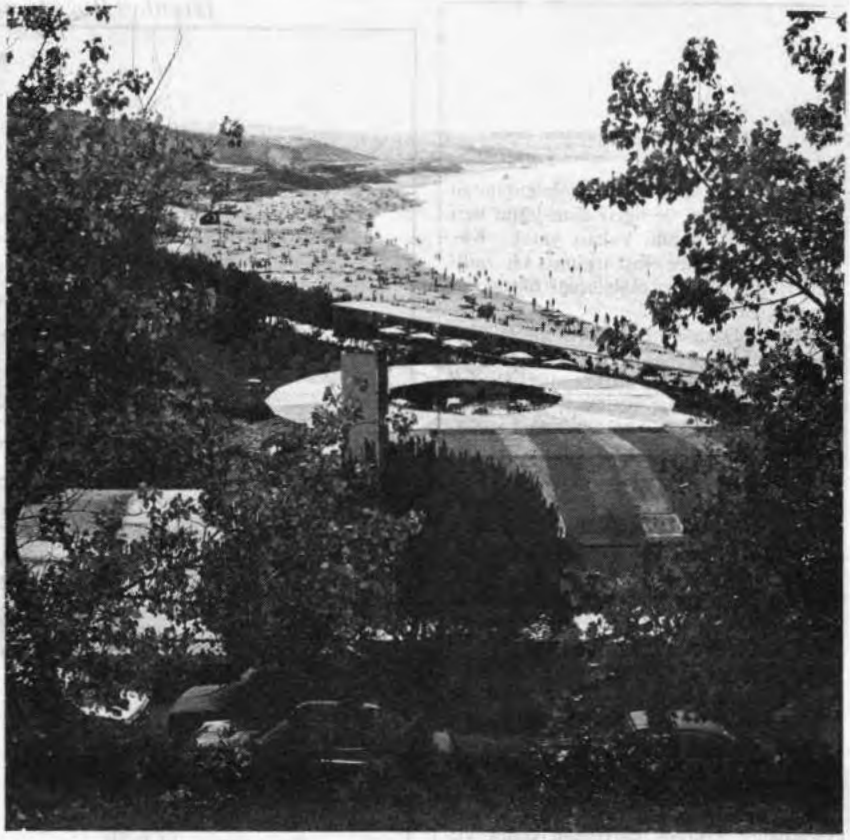
Paşabahçe'nin güneyinde Çubuklu Köyü bulunmaktadır. Çubuklu Bahçe denen tarihi bir mesirenin bulunduğu semtin yaslandığı sırtlar yemyeşil bir bitki örtüsü ve korularla kaplıdır. Tepede Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın köşkü bulunmaktadır. Köşkün çevresini saran 19 ha koru eskiden bülbülleriyle ün kazanmıştı. Bugün köşk ve çevresi belediyeye devredilmiş durumdadır. Halka açık olmakla birlikte sosyal ve turistik amaçlara hizmet edebilecek bir donanıma sahip değildir.

Boğaz boyunca daha güneyde, bir başka mesire ve sayfiye yeri olarak Kanlıca Körfezi bulunmaktadır. Türkler'in Boğaziçi'ne sahip oldukları ilk günlerden beri kalabalık ve bayındır bir yer olan Kanlıca, tarihi mesireleriyle ünlüdür. Fıstıklı Yokuşu'ndan körfeze inen sahada, padişahların da kullandıkları eski Mihrabad Mesiresi bulunmaktadır.

Fıstık, selvi ve çınar ağaçlarıyla kaplı 23 ha alanı olan bu mesireden ünlü Göztepe Suyu çıkmaktadır. Bugün bakımsız durumdaki bu korudan başka Kanlıca yöresinde Kavacık, Saffet Paşa Bağı ve Yazıcı Çiftliği mesireleri de bulunmaktadır. Bunların en önemlisi olan Kavacık, tepede, içinde iyi bir suyu, havuzu ve çeşmesi bulunan, halkın çok kullandığı eski bir çiftliktir.

Kanlıca Körfezi de, kıyı boyunca yerleşik gazinoları, kahveleri ile başlıbaşına bir dinlence alanı oluşturmaktadır. Çayı, sütü ve yoğurduyla ünlü olan bu kahveler İstanbullular tarafından en çok kullanılan dinlenme yerlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır.

Kanlıca'nın güneyindeki Anadoluhisarı yöresi de kıyı kahveleri ve Hisariçi ile sık gezilen yerlerdendir. Bu yöredeki Göksu ve Küçüksu derelerinin çevreleri İstanbul'un tarihi mesirelerindendir. Geniş bir yeşil alan olan Küçüksu Çayırı, İstanbul'da çok bilinen ve tatil günlerinde büyük kalabalıklar tarafından kullanılan bir alandır. Bu mesireler eski İstanbul'un mesireleri içinde en çok ilgi toplayanlardandı. Özellikle cuma günü yapılan Göksu âlemleri çok kalabalık olurdu. Göksu Deresi'nin 1 km içine kadar kayıklarla girilir, Göksu Çayırı, Küçüksu Çayırı, Baruthane Çayırı atlarla, arabalarla ya da yaya olarak gezilirdi.

Kilyos plajları

Ancak, bugün bu yöreler İstanbul'un artık sahip olmadığı değerler arasındadır. Kötü kullanım, sanayileşme ve kentleşme gibi etkilerle giderek alanları daralan ve yoğun bir çevre kirliliğinin etkisinde kalan bu tarihi mesireler yok olup gitmişlerdir.

Anadoluhisarı'ndan sonra sırasıyla Kandilli, Vaniköy, Kuleli, Çengelköy, Beylerbeyi ve Kuzguncuk yöreleri gelmektedir. Bu yöreler bugün daha çok kent içinde kalmışlarsa da yine de kıyı boyunca uzanan yalıları, yer yer yeşil alanları ve Boğaz manzaralı kıyı kahveleri ile İstanbullular için gezinti alanları oluşturan merkezlerdir.

Eskiden bunlardan Kandilli'de, Evliya Çelebi'nin Bağ-ı İrem, Bağ-ı Cenan olarak vasıflandırdığı kasırlarla süslü Kandilli has bahçesi, dik yeşillik bir yamaca yaslanan Vaniköy'de Papaz Korusu denilen bir mesire, Kuleli yöresinde de Kule Bahçesi denilen bir has bahçe bulunmaktaydı.

Kuleli'den sonra gelen Çengelköy Koyu da Boğaz'ın ilginç noktalarındandır. Çiçekleriyle ünlü Çengelköy'ün Beylerbeyi ile sınırını oluşturan Havuzbaşı Vadisi, yörenin bellibaşlı mesiresidir. Eski bahçeler arasında bulunan İstavroz Bahçesi'nin bulunduğu Beylerbeyi'nde ise Beylerbeyi Sarayı ile arkasındaki yeşil yamaçlar ilgi çekmektedir. Kuzguncuk yöresi de Boğaz manzaralı kıyı kahveleri ve meyhaneleriyle ünlüdür.

Çamlıca Tepeleri: İstanbul'un en eski mesirelerinden olan Çamlıca tepeleri, bugünde çok bilinen ve değerlendirilen dinlence alanlarından biridir.

İstanbul çevresindeki en yüksek noktalardan biri olan Büyük Çamlıca Tepesi (261 m), kuşkusuz İstanbul'u en güzel anlatan noktadır. Temiz havalarda Boğaz'ın iki yakasını, Anadolu sahillerini, Adaları ve tüm Marmara'yı görebilme olanağı bulunmaktadır. Özellikle gün batışı anında, İstanbul'un Avrupa yakasının profili güzel bir görüntü sergilemektedir.

Tepede Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından özgün üslubunda düzenlenmiş bir kahvehane ile üzerinde henüz tamamlanmamış bir döner lokanta bulunan televizyon kulesi bulunmaktadır.

Tepenin, eskiden çevresinde bulunan çam ağaçlarından aldığı adla anılan suyu da ünlüdür. Bugün artık güneyindeki küçük bir çamlık sayılmazsa çıplak sayılabilecek tepeye, Üsküdar ya da Kadıköy'den otobüs veya dolmuşlarla çıkılabilmektedir.

Büyük Çamlıca'nın hemen yanında daha alçak olan Küçük Çamlıca Tepesi vardır. Büyük Çamlıca'ya giden yol üstünde Kısıklı'dan sağa dönülerek ulaşılan, park görünümlü bir alan içinde, bir çay bahçesi de bulunan Küçük Çamlıca Tepesi, Büyük Çamlıca'ya oranla daha az kullanılmaktadır.

Kadıköy-Bostancı Yöresi: Boğaz'ın Marmara'ya açıldığı noktada, Haydarpaşa semtiyle başlayarak Marmara kıyısı boyunca Kadıköy, Feneryolu, Moda, Kalamış, Erenköy, Göztepe, Caddebostan, Suadiye ve Bostancı semtlerini kapsayan bu bölge,

bugün tamamen konut alanı haline gelmiş, doğal değerlerinin hemen tümünü yitirmiş ve kirlenmiştir. Artık bu yörede kimi gezinti alanları, küçük parklar ve deniz kenarındaki gazino ya da çay bahçelerinin dışında sayılabilecek önemli dinlence alanları bulunmamaktadır.

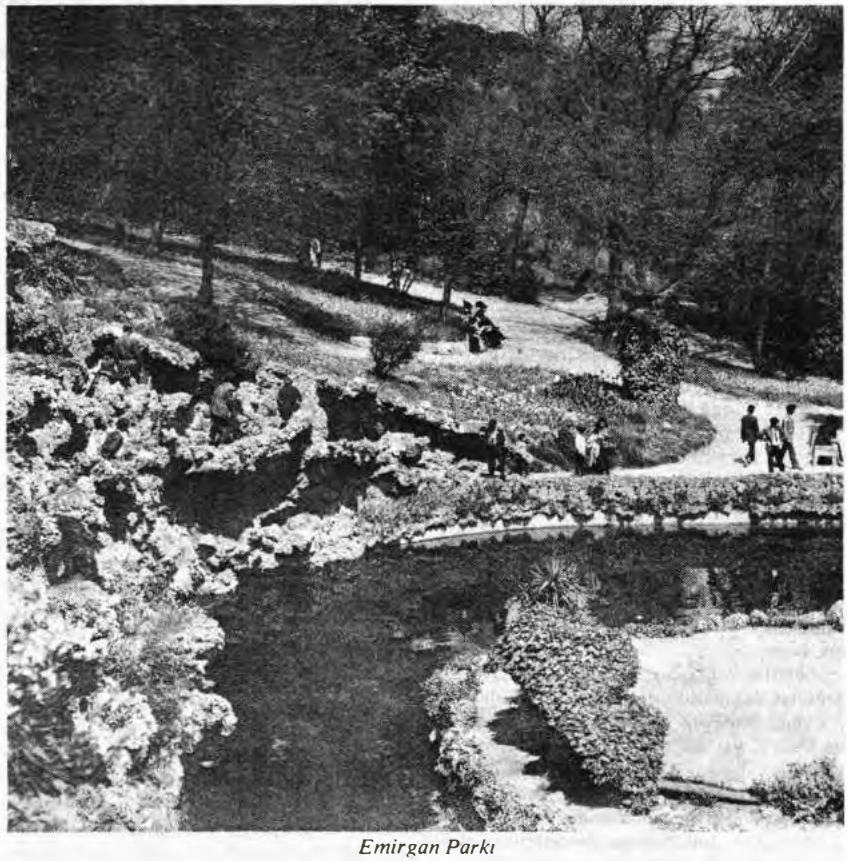
Ünlü Kuşdili Çayırı, Haydarpaşa Çayırı, Yoğurtçu Parkı, Moda Çayırı, Kalamış, Moda ve Fenerbahçe koyları yörenin bugüne ancak adları ulaşan tarihi mesireleridir.

Moda Çayırı ve çevresindeki bağlar yok olmuş ve küçük bir çocuk parkına dönüşmüştür. Ünlü Kuşdili Çayırı'ndan ise bugüne küçük bir açık alan kalmıştır. Bir zamanların sandal gezilerinin yapıldığı Kurbağalıdere'nin hedef olduğu yoğun bir çevre kirliliği, gerek bu alanı gerek nispeten daha yeşil bir alan olarak kalıp, Yoğurtçu Parkı'na dönüşen Yoğurtçu Çayırı'nı değerlendirilemez hale getirmiştir. Haydarpaşa Çayırı ise Haydarpaşa İstasyonu'nun alanında kalarak demiryolu sahasına dönüşmüştür.

Kalamış, Moda ve Fenerbahçe koyları da kıyılarına kadar inen dev taş konutların arasında kalmış, yoğun bir çevre kirlenmesine hedef olarak doğal olanaklarını hemen tümüyle yitirmiştir.

Kalamış Koyu çevresinde son zamanlarda belediyece yapılan çalışmalarla, kimi açık ve yeşil alanlar yaratılmaya çalışılmaktadır. Fenerbahçe Burnu'ndaki park ve sahil yolu çevre düzenlemesi bu arada sayılabilir.

Aydos Yöresi: İstanbul'un doğal değerleri ile tarihsel değerlerinin iç içe geçtiği bir başka önemli yer de, Aydos Dağı ve yöresidir. Samandra, Aydos Tepesi ve Yakacık yörenin önemli noktalarıdır.

Emirgan Parkı

Bu noktalar içinde en kuzeyde olanı Samandra'dır. Ankara asfaltından Yakacık çıkışında ayrılıp 9 km kuzeye gidilerek ulaşılan Samandra'ya, Üsküdar'dan dolmuş da bulunmaktadır.

Tarihi adı Damatrys olan Samandra'nın bu ismi, Tarım Tanrıçası Demeter'den kaynaklanmaktadır. Gerçekten de yöre, bu ada uygun yemyeşil, geniş alanlarla çevrilidir. Gerek Bizanslılar, gerekse Osmanlılar tarafından av alanı olarak kullanılan ormanlarla çevrili Samandra yöresinde, şimdilerde bu olanak bulunmamaktaysa da yine de yörede sessizlik ve temiz hava egemendir.

Samandra yakınındaki Kayışdağ'da doğal değerlerin yanı sıra, manastır ve dağın güney yamacındaki kale gibi Bizanslılar'dan kalma tarihi değerler görülebilmektedir.

Samandra'nın güneyinde Aydos yöresi bulunmaktadır. Doğrudan dolmuş ya da otobüsün işlemediği Aydos Dağı'na özel araçlarla ulaşılabilmektedir. Tepeye Yakacık'tan 1,5 saatlik, Sultanbeyli'den yarım saatlik bir yürüyüşle çıkılabilmektedir.

Alçak bir tepenin üstünde, taraçalar halinde yükselen kayalık bir yapısı olan ve Marmara yöresinin yüksek tepelerinden olan Aydos Tepesi'nde (537 m), güzel bir manzarayla tarihi değerlerin beraberce oluşturdukları az rastlanır bir ortam bulunmaktadır. Aydos Tepesi zengin bir manzaraya sahiptir. Kuzeyde yeşil alanlar güneyde ise Adalar ve Marmara görülebilmektedir. Özellikle mayıs ayında lavanta çiçeklerinin açtığı günler yörenin en güzel dönemidir.

Daha güneydeki Yakacık'a ulaşım kolaydır. Ankara asfaltı üzerinde, Boğaz Köprüsü'nün Asya ucundan, 23 km mesafedeki Yakacık'a Kadıköy-Yakacık otobüsleriyle gidilebilmektedir. Kadıköy-Pendik dolmuşları da Yakacık'tan geçmektedir. Çay bahçeleri ve şifalı menba suyuyla ünlü olan yöre, Marmara Denizi'nin güzel bir görüntüsüyle de manzara olanakları sunmaktadır.

Yalova Yöresi: Yalova yöresi İstanbul il sınırları içindedir. Sahip olduğu doğal değerlerden, İstanbullu devlet memurlarının il dışına çıkmadan yararlanabilmeleri amacıyla İstanbul il sınırları içinde tutulan Yalova, yeşil alanları, plajları *(Bak. Plajlar)* ve ünlü kaplıcalarıyla *(Bak. Kaplıcalar ve İçmeler)* İstanbul'un önemli doğal değerlerinden biridir.

Bursa-İstanbul otoyolu üstünde bulunması nedeniyle iyi vasıflı bir karayoluyla ulaşılabilen Yalova'ya, denizden de gidilebilmektedir. İstanbul'dan kalkan yolcu vapurları veya Kartal'dan kalkan araba vapurları Yalova'ya sefer yapmaktadırlar.

Elverişli iklimi, Yalova'nın zengin bir bitki örtüsüne sahip olmasını getirmiştir. Yeşil alanlar içinde en önemlisi Hasanbaba Korusu'dur. Yalova-Çınarcık karayolu üzerinde Çınarcık'a 4,5 km uzaklıktaki bu koruda iyi nitelikli sular, büfeler, masa-bank, ocak, tuvalet gibi tesisler bulunmaktadır. Günde 1.000 kişilik kapasitesiyle en çok mayıs-eylül ayları arasında kullanılan yöre, efsanesiyle de ün kazanmıştır. Söylenceye göre bugün ormanın bulunduğu alan eskiden büyük taşlarla kaplıymış. Şiddetli yağmurların etkisiyle kayan taşlar büyük can ve mal kaybına neden olunca yöreye bu ağaçlar dikilmiş ve korunmuş.

Yalova Kaplıcaları'nın bulunduğu yöre de doğal güzellikler açısından ilginçtir. İlçe merkezine 12 km uzaklıkta Gökçedere ve Üvezpınar köyleri arasında ormanlık bir alan olan kaplıcalarda, dinlence olanağı sağlayan çok sayıda tesis bulunmaktadır.

Kaplıcaların bulunduğu denizden 120 m yükseklikteki tepeler, her mevsim yemyeşil bir bitki örtüsüyle kaplıdır.

Büyük Gazino'dan kısa bir yürüyüşle ulaşılan Panorama Tepesi zengin ve güzel görüntüye sahip bir manzara seyir terası durumundadır.

Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün çevresiyle Termal yöresi çam ve ceviz ağaçlarıyla kaplı alanlardır. Ağaçlar altındaki su yolları, çavlanlar, parklar doğal değerleri zenginleştirici unsurlardır.

AVRUPA YAKASI MESİRELERİ: İstanbul'un Avrupa yakası da Asya yakası gibi doğal değerler bakımından son derece zengindir. Bu yakada da mesire yerlerinin çoğu Boğaz ve çevresinde yer almaktadır.

Sarıyer Yöresi: Kuzeyde Rumeli Kavağı'ndan, daha güneyde Büyükdere'ye kadar olan kesimi kapsayan Sarıyer yöresi, Anadolu yakasındaki Beykoz yöresi gibi çok zengin doğal değerlere sahiptir. En kuzeyde Rumeli Kavağı, kıyı lokantaları, plajları ve çay bahçeleriyle Boğaz boyu mesire yerlerinin en uç noktasını oluşturur. Rumeli Kavağı ve Sarıyer arası çok güzel manzaralı yemyeşil bir bölgedir. Deniz düzeyinden yukarda, denize paralel uzanan bir yol boyunca solda, yeşil alanlar ve kahveler,

sağda ise Boğaz'ın Karadeniz'e çıkışına kadar olan bir alanı gören manzara seyir terasları bulunur.

Bu yol üzerindeki Tellibaba yoğun kullanımı olan bir yerdir. Tellibaba adlı bir yatırın bulunduğu bu noktada güzel manzaralı çay bahçeleri ve lokantalar bulunmaktadır.

Sarıyer Koyu ise balıkçı kahveleri, balık lokantaları ve meyhaneleri ile ünlüdür. Özellikle yaz günlerinde serin havası ile İstanbullular'ın yoğun ilgisini çeken bu yerleşimin, çevresi de çok sayıda mesire yeri ile doludur. Sarıyer-Kilyos yolu üzerindeki yüksek yeşil alanlar, et lokantaları, kır kahveleri, güzel manzaralarıyla İstanbullular'ca çok sık kullanılan mesire yerleri arasındadır. Yöredeki Çırçır ve Hünkâr suları tarihi değeri de olan mesirelerdir. Hünkâr Suyu, Çırçır'ın karşısında ve daha yüksektedir. Sindirim sistemine yararlı nitelikleri olan her iki suyun çevresi, ağaçlıklı dağ manzaralarıyla çevrilidir. Sarıyer'den kolaylıkla ulaşılabilen mesire yerlerinde tesis olarak kır gazinoları bulunmaktadır.

Sarıyer'in güneyinde Büyükdere yöresindeki Fatih Ormanı ile buradan başlayarak bütün Sarıyer yöresinin batısını ve kuzeybatısını kaplayan Belgrat Ormanı, doğal değerler bakımından son derece zengin olan çok önemli mesire yerleridir *(Bak. İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları).* Yörede bu tür koruların dışında Bilezikçi Çiftliği gibi özel kuruluşlar da kimi zaman yeşil alanlarını halkın kullanımına açmaktadır.

Eskiden kimi Avrupa devletlerinin elçilerinin sayfiye yeri olarak da kullanılan Büyükdere yöresinde bu elçiliklerin büyük bahçeler içindeki köşkleri bulunmaktadır. Özellikle 30 dönümden büyük alanıyla Rus Elçiliği'nin korusu önemlice bir doğal zenginlik oluşturmaktadır. Tarihi değer taşıyan mesire yerlerinden olan Büyükdere Çayırlığı, eski özelliğini yitirmiş olsa da yörenin anılması gereken isimlerindendir. Büyükdere Çayırlığı bugün bir çayır olmaktan çok, yöreden geçen yolların kesiştiği geniş bir açık alan durumundadır.

Büyükdere-Emirgan Arası: Büyükdere'den güneye doğru Boğaz kıyı şeridi boyunca sıralanan Kireçburnu, Tarabya, Yeniköy, İstinye ve Emirgan yöreleri, gerek çoğunlukla açık olan Boğaz kıyı şeridi nedeniyle, gerek yeşil alanlarıyla gerekse de kahveleri, gazinoları, meyhaneleriyle İstanbul'un en çok kullanılan gezinti yerlerindendir.

Doğal değerlerinin büyük çoğunluğunu yitirmiş olmasına karşın Tarabya Koyu ve çevresi, önemli bir dinlence merkezi niteliği taşımaktadır.

Lüks lokantalar ve gazinolarla çevrili koy, çok sayıda kotra ve tekneye sığınak görevi yapmaktadır. Bu çevrede de yabancı ülke sefirlerinin korular içindeki yazlıkları bulunmaktadır. Bunların içinde özellikle Fransız, Alman ve İngiliz konsoloslukları-nın 30 dönümden büyük bahçeleri ve koruları önem taşımaktadır.

İlk kez Sultan Selim II'nin dikkatini çeken yöreye padişah için bir kasır yaptırılmıştı. Bu kasrın çevresinde ağaç zenginlikleriyle dolu çok güzel bir bahçe bulunmaktaydı. Ancak bugün, yöredeki doğal değerler yok edilerek yerlerine lüks konutlar, uygun görünüşlü olmayan turistik tesisler ve oteller yapılmıştır.

Yeniköy ve İstinye yöresi de sahil boyunca yer alan plajları, kahvehaneleri ve lokantalarıyla Boğaz'ın gezilmeye elverişli yerlerindendir. İstinye çok güzel bir koya sahiptir. Ancak, burada bulunan bir tersane bu koyu başka amaçlarla yararlanılmaya kapalı tutmaktadır.

Bu yörede bulunan eski Sait Halim Paşa Yalısı'nın 30 dönümden büyük bahçesi, korusu önemlice bir yeşil alan oluşturmaktadır.

Emirgan yöresi, Boğaz'ın en çok tanınan, gerek mesire gerekse gezinti amacıyla en çok kullanılan yerlerindendir. Asırlık çınarlar altındaki çay bahçeleriyle ünlü olan Emirgan, İstanbullular'ın yaz-kış yararlandıkları bir dinlence merkezidir.

Kıyıdaki çay bahçeleri ve Emirgan Parkı olarak bilinen Emirgan sırtlarını kaplayan yemyeşil korular, özellikle tatil günlerinde kapasitelerinin çok üstünde bir ilgiye hedef olmaktadır.

Belediye otobüsleri ya da dolmuşlarla kolaylıkla ulaşılabilen, girişin paralı olduğu Emirgan Parkı, İstanbul parklarının en önemlilerindendir *(Bak. İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları).*

Bebek Yöresi: Emirgan'ın güneyinde Rumelihisarı ve Bebek yöresi bulunmaktadır. Rumelihisarı çevresi de çay bahçeleri ve açık kıyı şeridiyle İstanbul'un gezinti yerlerinden birini oluşturmaktadır.

Bu noktadan Bebek'e kadar olan bölgede sahil yolundan başlayarak yükselen sırtlar, yeşil alanlar durumundadır. Hisarüstü'nde Boğaziçi Üniversitesi'nin alanında, tarihi Bebek bahçelerinin diğer yerlere oranla yeşil kalabilmiş kalıntıları görülebilmektedir. Eskiden büyük ağaç zenginliklerini barındıran muazzam bahçeler bugün artık yerinde durmamaktadır. Bu sırtların Boğaziçi Üniversitesi'nin alanına girmeyen bölümü parsellenip satılarak yerlerini apartmanlara bırakmıştır.

Tevfik Fikret'in evi olan ve güzel bir doğal çevre içinde bulunan Aşiyan Müzesi ile Aşiyan Mezarlığı'nı da kapsayan bu yeşil sırtlarda, kişilere ait İpar ve Kertel koruları bulunmaktadır.

Beşiktaş Yöresi: Bebek'ten kent merkezine doğru yaklaşıldıkça Arnavutköy, Kuruçeşme, Ortaköy ve Beşiktaş yerleşimleri yer almaktadır. Bu merkezlerden Kuruçeşme'deki Şeyhülislam Cemalettin Efendi Korusu ile Ortaköy'deki Ortaköy Korusu nispeten büyücek yeşil alanlardır. Doğal güzelliği nedeniyle çok eskiden beri özel bir önem taşıyan Beşiktaş yöresi bugün daha çok bir iş merkezi görünümündedir. Ancak İstanbul'un en önemli parklarından tarihi değeri de olan Yıldız Parkı ve Korusu bu yörede yer almaktadır. Ortaköy-Beşiktaş arasını hemen tümüyle dolduran bu yeşil alan İstanbullular için birçok yönleriyle önem taşımaktadır *(Bak. İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları).*

Beşiktaş'taki tarihi Yahya Efendi Mesiresi, bugün de küçük bir alan olarak varlığını korumaktadır. Yörede eski İstanbul'un önemli mesire yerlerinden biri olan Ihlamur Mesiresi'nin de kalıntıları bulunmaktadır. Osmanlı hükümdarlarının nişan talimleri yaptığı, elli yıl öncesine kadar değerlerini koruyabilmiş olan bu doğal zenginlikten bugün, çam, servi, çınar, ıhlamur ve meşe ağaçlarının arasındaki iki kasır ile odun-kömür depolarıyla işgal edilmiş gittikçe ölen bir yeşil alan kalmıştır.

Beşiktaş yöresinde Dolmabahçe Sarayı'nın arkasındaki sırtlardan başlayarak, Spor Sergi Sarayı'nın bulunduğu noktaya kadar yükselen bir yeşil alan olan Maçka Parkı da İstanbul'un çok gelinen gezinti yerlerindendir. Bu parkın, Bayıldım Caddesi'yle Beşiktaş arasında kalan bölümünde, kimi spor tesisleri bulunmakta olup genel kullanıma açık değildir. Bu bölümün sona erdiği yüksek noktada bulunan Maçka Taşlık Gazinosu, İstanbul'un çok bilinen yerlerindendir. Güzel bir manzaraya sahip olan bu nokta tatil günlerinde büyük kalabalıkları çekmektedir. Yörede gazinonun dışında, yeşil alanlara ve Boğaz manzarasına hâkim teraslar bulunmaktadır. Bu terasların altındaki çam ağaçlarının çoğunlukta olduğu Maçka Parkı ve Koruluğu kolay ulaşılabilir olması nedeniyle de çok kullanılan bir dinlence alanıdır. Park çevresinde, çocuk parkları, havuzlar, lunapark, masa-bank, büfe gibi tesisler bulunmaktadır.

Taksim-Dolmabahçe Yöresi: İstanbul'un kent içinde kalan bu yöreleri önemli doğal olanaklara sahip değildir. Ancak, Dolmabahçe kıyılarındaki açık alanlar, olanaksızlıklar içindeki kentlilerce kullanılan nefes alma noktaları özelliği taşımaktadır. Tarihi iki sebil kahvesinin de bulunuduğu bu çevre Boğaz'ın bir bölümünü gören, ancak bitki örtüsü bakımından iyice yoksul parklar durumundadır. Dolmabahçe'den başlayarak yükselen Taksim sırtları, küçük yeşil alanlar dışında tamamen yüksek binalarla çevrili bir iş merkezi görünümündedir. Bu binalar arasına sıkışmış tarihi Taksim Gezisi, bugün küçük bir park olarak varlığını sürdürmektedir. Taksim'den başlayıp Elmadağ'da biten bu parkta çeşitli ağaçlar, yeşil alanlar, banklar ve bir de çocuk bahçesi bulunmaktadır. Parktan Elmadağ yöresinde, Fransız Hastanesi'nin içinden, Taşkışla-Açık Hava Tiyatrosu yöresine çıkılmaktadır. Çok az ağaçlıklı, açık bir alan olan bu yöre daha çok Dolmabahçe'nin, Boğaz'ın ve yamaçlardaki yeşil alanın görüntüsüne hâkim büyücek bir manzara seyir terası durumundadır.

Taksim çevresinde biri Boğaz, diğeri Haliç manzaralı iki özel nokta daha bulunmaktadır. Bu noktalardan birincisi Cennet Bahçesi denilen teraslar halinde düzenlenmiş çok bilinen bir çay bahçesidir. İkinci nokta ise Tepebaşı kahveleridir. Cennet Bahçesi nispeten yeşil ortamıyla güzel bir Boğaz manzarası sunarken, Tepebaşı kahveleri, bugün ancak tarihi değer taşımakta, konuklarına Haliç'in derbeder görüntüsünden başka bir olanak sağlayamamaktadır.

Haliç Yöresi: İstanbul'un tarihte kalmış doğal değerlerinin en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz Haliç ve yöresidir. Haliç'in Kâğıthane Deresi'yle birleştiği nokta ve Kâğıthane Deresi boyu, eski İstanbul'un çok ilgi gören mesirelerindendi. Eski kâğıt imalathanelerinin, un değirmenlerinin ve barut-hanenin bulunduğu Kâğıthane yöresi, cirit oyunlarının, ok atışlarının ve yarışların düzenlendiği bir eğlence yeriydi.

En gözde mevsimi ilkbahar olan, Sadabad diye de bilinen Kâğıthane Mesiresi'nin

İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları

Belgrat Ormanları

YILDIZ PARKI: İstanbul'un gerek doğal, gerek tarihi bakımdan en değerli olan yerlerinden biri de Yıldız Parkı'dır.

Yıldız Parkı'nın geçmişi çok eskilere kadar uzanmaktadır. İlk Bizans kaynaklarında Daphne olarak adı geçen yeşillikler bugünkü Yıldız Parkı'nın bulunduğu Beşiktaş sırtlarıdır.

Osmanlılar Dönemi'nde önce Kanuni Sultan Süleyman'ın ilgisini çeken koruya o dönemde kasırlar ve köşkler yaptırılmıştı. Daha sonraları IV. Murad tarafından kızı Kaya Sultan'a verilmiştir.Bu dönemin Yıldızı'ndan Evliya Çelebi de büyük bir övgüyle söz etmektedir. Korunun en parlak dönemi III. Ahmed zamanıdır. Bu padişah zamanında Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kardeşi Mehmed Paşa'ya ihsan edilen koruda, padişah ve sadrazamın da katıldığı ünlü, masalsı Çırağan Eğlenceleri düzenlenmişti.

Bu dönemde doğal yapısıyla korunmuş olan parkta serviler, badem ağaçları, akasyalar ve ulu akçaağaçlar yamaçları doldurmaktaydı. Ağaçların altları çiçek tarhlarıyla, özellikle lalelerle doluydu. II. Abdülhamid zamanında ise koru, yabancı bahçe mimarlarına, batı anlayışı içinde düzenlettirilmişti.

Abdülaziz döneminde "Mâbeyn Bahçesi" adı verilerek, ancak padişahın ve yakın çevresinin kullanımına bırakılan koruluğu Abdülhamid yeni köşkler ve pavyonlarla geliştirmiş, Ortaköy'e doğru genişletmiştir.

Bu dönemde ve sonrasında koruluk içindeki köşkler ve saraylar yakın tarihin önemli olaylarına sahne olmuştur.

Cumhuriyet'ten sonra Yıldız Sarayı'na ait alanlar üçe bölündü. Tepedeki yapılar Harp Akademisi'ne ayrıldı. Daha sonra Kültür Bakanlığı'na devredildi. Şale Köşkü, Millet Meclisi Başkanlığı'na verildi. Denize doğru olan yamaçlar, içindeki Çadır ve Malta köşkleriyle birlikte İstanbul Belediyesi'ne bırakıldı.

Bugün Yıldız Parkı olarak kullanılan alan işte bu yamaçlardır. Tarihten kalan yeşil miras bütün zenginliğiyle korunarak halkın kullanımına sunulmaktadır. Özellikle 1979 başında parkın restorasyon ve bakımını belediye ile yapılan sözleşmeyle üstlenen Türkiye Turing Otomobil Kurumu'nun çalışmalarıyla, park büyük değerler kazanmıştır. Malta Köşkü ve Çadır Köşkü'nün restore edilip halka açılmasından sonra Pembe Sera'nın inşası ile iyi nitelikli tesislere sahip olan parkta, çeşitli oturma yerleri, büfeler, kır kahveleri yapılmış, özgün çevre düzenlemeleriyle kentliler için büyük önem taşıyan bir dinlence ortamı yaratılmıştır.

Göller, havuzlar, su kanalları, tür tür çiçekler, asırlık ağaçlar Boğaz ve Marmara'ya hâkim manzaralar, yılın her mevsiminde bambaşka değerler kazanan güzellikleriyle park, gezmeye gelenleri etkilemektedir.

Kent merkezine çok yakın olduğu için kolaylıkla ulaşılabilen parka Beşiktaş'tan yürünerek 10 dakikada ya da Boğaz yönüne giden taşıtlardan biriyle gidilebilmektedir. Girişin ücretli olduğu park mesai saatleri dışında kullanıma kapalı tutulmaktadır.

EMİRGAN PARKI: Emirgan Parkı ve Korusu da İstanbul'un tarihi zengin, doğal değerleri, görkemli yerleri arasında başta gelenlerdendir.

Bizanslılar zamanında Baltalimanı'ndan İstinye Koyu'na kadar uzanan yeşil alanlar içinde olan Emirgan Korusu, Osmanlılar zamanında XVI. yy'da, Feridun Bey Bahçeleri olarak biliniyordu. Zamanın büyük eğlencelerine sahne olan bu bahçelerde III. Mehmed zamanında Damat İbrahim Paşa'nın düzenlediği ziyafetler ün kazanmıştı.

IV. Murad'ın Revan Seferi'nde esir edip hizmetine aldığı Emirgune oğlu Tahmasb Kulu Han Padişah'ın nedimleri arasına girince bu bahçeler kendisine verilmişti. Burada bir köşk ve sahil sarayı yaptıran Emirgune oğlu, Yusuf Paşa adını alarak yörede IV. Murad'ın da katıldığı eğlenceler düzenlemişti.

Sultan İbrahim zamanında Emirgune oğlunun öldürülmesinden sonra, koru ve içindeki köşkler Kara Mustafa Paşa'ya ihsan edilmişti.

Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle de Şeyhülislam Mirza Mustafa Efendi'nin malı olan koru, daha sonraları çeşitli kişilerce kullanılmış, el değiştirmiş, parçalanmıştır. Son olarak eski Mısır Hidivi İsmail Paşa tarafından satın alınıp, görkemli bir dönem yaşayan korunun bir bölümü, o dönemde halka açılmaktaydı. Özellikle cuma ve pazar günleri eski İstanbul'un en kalabalık yerlerinden biri, bu mesire yeri olurdu. Koru, İsmail Paşa'nın varislerinden Satvet Lütfi Tozan tarafından alınmış, daha sonra da İstanbul Belediyesi'ne satılmıştır.

Çam, servi çamı, köknar, kristal çamı, İzmir söğüdü, salkım söğüt, kestane, at-

kestanesi, meşe, dişbudak, ıhlamur, pırnal, armut, erik, kiraz, ayva, şeftali ve ceviz ağaçlarının bulunduğu parkın, sünger taklidi dondurma taşla yapılmış büyük havuzu ile mağaraları görülmeye değerdir.

Parkta asfalt yollar, kaskatlar, banklar, çeşmeler, manzara seyir terasları ve eski köşkler bulunmaktadır.

Özellikle Türkiye Turing Otomobil Kurumu'nca restore edilerek halka açılan Sarıköşk ile özgün bir çevre düzenlemesi içinde yaptırılan kır kahvesi, kullanım potansiyelini artırıcı donatımlar olarak ilgi çekmektedir.

Parkın bir başka özelliği de her yıl mayıs ayında düzenlenen Lale Bayramı' dır. İlk kez 1960'ta düzenlenen bu bayram boyunca park, tarhlar dolusu lalelerin oluşturduğu değişik bir görüntü sunmaktadır.

Girişin ücretli olduğu Emirgan Parkı'na, Beşiktaş'tan otobüs ya da dolmuşlarla kolaylıkla ulaşılmaktadır.

BELGRAT ORMANI: İstanbul'un en önemli korularından biri olan Belgrat Ormanı, gerek tatil günlerinde mesire amacıyla geniş yığınlarca, gerekse hemen her gün spor yapmak isteyenlerce kullanılan zengin doğal değerlere sahip bir dinlence alanıdır.

Büyükdere'de Çayırbaşı yöresinden ayrılan düzgün ve güzel manzaralı bir yolla ulaşılabilen Belgrat Ormanı, Sarıyer'e 6 km uzaklıktadır. Ormanlar ayrıca Kemerburgaz üzerinden de İstanbul'a düzgün bir yolla bağlıdır.

Yaklaşık 6.000 ha alanda, yükseklikleri 230 m'ye dek ulaşan tepelerle kaplı bir arazide kurulu bulunan ormanın jeolojik temeli devoniyen dönemin paleozoik taşlarından oluşmaktadır.

Genellikle yapraklı ağaçlarla kaplı Belgrat Ormanı meşe, ıhlamur, çınar, kayın, kestane ve gürgen ağaçlarından oluşmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman, Belgrat Seferi sırasında yararlıklarını gördüğü kimi Bulgarlar'ı İstanbul çevresinde ormanlık bir alandaki küçük Petra Köyü' ne yerleştirmişti. Belgrat'tan gelen Bulgarlar geldikleri yerin adını oturdukları köye verince orman ve içindeki köy bu adla anılır olmuştu. Daha sonra köy yok olmuş ama, ormanın ismi böylece kalmıştı.

Bugün bir devlet ormanı olarak Orman Bakanlığı'nın denetiminde olan orman, koru ve baltalık olarak işletilmektedir. İçinde 7 tane bent *(Bak. İstanbul Suları),* 3 tane fidanlık ve av hayvanı üretme alanları da bulunan ormanda karaca, tavşan, yaban domuzu, tilki, çulluk, yaban ördeği gibi hayvanlara rastlanabilmektedir.

Girişin ücretli olduğu Belgrat Ormanları'nda yaklaşık 700 dönüm alan halkın kullanımına açık olarak düzenlenmiştir. Beş ayrı yerde piknik donanımları bulunmaktadır. Serbest oyun alanları, büfeler, masa-bank, ocak, otopark, kaynak suları, göletler, gezi yolları, manzara seyir noktalarıyla ilgisini çektiği insanların tüm gereksinimlerini karşılayabilen Belgrat Ormanı'nın kullanım kapasitesi, günde 25.000 kişi olarak belirlenmiştir.

ABRAHAM PAŞA KORUSU: Boğaziçi korularının en önemlilerinden olan Abraham Paşa Korusu, Beykoz ve Paşabahçe sırtlarında yaklaşık 30 ha alan kaplamaktadır.

İçinde muntazam yollar, su kanalları ve havuzlar bulunan koruda az rastlanan ilginç ağaçlar da vardır. Hüs ağacı, kırmızı yapraklı sekoyalar, İspanya'dan getirilmiş mantar meşeleri, ıhlamurlar, akasyalar, japonsofrası gibi ağaçlar bunlar arasında sayılabilir.

Koruda bulunan iki büyük mağara, üç tane grot denilen kayalık, doğal bir kayataş bahçesi ve bir saray kalıntısı da gezenlerin ilgisini çekmektedir.

Korunun ilgi çeken bir başka yanı öyküsüdür. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kapı kethüdası olan Abraham, devrin padişahı Sultan Abdülaziz'in yakın dostluğunu kazanır. Padişahın kendisine paşalık rütbesi vermesi üzerine ona şükranlarının ifadesi olarak pırlanta zarlı, fildişi ve zümrüt kakmalı bir tavla hediye eder. Daha sonra bu tavlayla oynadıkları iddialı oyunlarda, koyduğu koyuna karşılık padişahtan bir çiftlik koymasını isteyip çoğunlukla da kazanarak bugünkü korunun kapladığı alanın büyük bir bölümünü elde eder. Ancak daha sonra Sultan Abdülhamid II koruyu devletleştirir ve bir bölümünü halka açar.

Bugün belediyenin denetiminde bulunan koru, olanakların yetersizliği nedeniyle bakımsız kalmış durumdadır. Yine de yeşil alanlarından mesire amaçlarıyla yararlanılabilmektedir.

GÜLHANE PARKI: İstanbul'un ziyaretçi potansiyeli en yüksek parkı olan Gülhane Parkı, Topkapı Sarayı ile Sarayburnu arasında yer almaktadır.

Topkapı Sarayı'nın dış bahçesi olarak tarihi önem taşıyan Gülhane Parkı,İstanbul Şehremini Operatör Cemil Paşa (Topuzlu) zamanında düzenlenerek park haline getirilmiş ve halka açılmıştır.

Yaklaşık 16 ha alana sahip olan parkta çeşitli gazinolar, dinlence yerleri, küçük bir tiyatro, çocuk bahçesi, küçük bir hayvanat bahçesi, kahvehaneler ve bir de botanik bahçesi bulunmaktadır.

Park Atatürk'ün Latin harflerini ilk gösterdiği yer olarak da özellik taşımaktadır.

Tarihi Sarayburnu Yarımadası'ndaki tek yeşil alan olan Gülhane Parkı bugün belediyenin mülkiyetindedir. Kentin hemen her yerinden çeşitli araçlarla kolaylıkla ulaşılabilen parka giriş ücretlidir.

lalelerle, çınar ve kavak ağaçlarıyla örtülü alanı, yapay çavlanların bulunduğu Çağlayan yöresine kadar uzanmaktaydı. En parlak devri III. Ahmed zamanı olan mesire yerinde bu dönemde Sadabad Kasrı, Çağlayan Köşkü, İmrahor Köşkü, Kâğıthane Köşkü, Koşu Köşkü, Çadır Köşkü gibi çok değerli eserler, kasırlar yapılmıştı.

Yoğun bir doğa kirlenmesiyle yok olan eski Kâğıthane Mesiresi, bugün tam bir harabedir. Yöredeki yapıtların çoğu II. Dünya Savaşı sırasında askeri tesislerin yapılabilmesi için yıkılmış, kalanı ise bakımsızlıktan çürümeye terk edilmiştir.

Eski özelliklerini yitirmekle birlikte, varlığını sürdüren ünlü Piyerloti Kahvesi de bu yörededir.

Eyüp sırtlarından Haliç'e uzanan zengin bir manzaraya sahip bu tepe, Osmanlı Dönemi'nin son zamanlarıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok sık gidilen bir dinlence merkeziydi. Adını bir Fransız yazarından alan, bir zamanlar sanatçıların toplantı yeri olan bu tarihi şark kahvesi, bugün pis bir ortamda özelliklerinin tümünü yitirmiş durumdadır.

Sarayburnu Çevresi: Doğal zenginlikler açısından İstanbul'un bir başka ilginç noktası da Sarayburnu Yarımadası'dır. Yörenin önemi asıl olarak Topkapı Sarayı'nın varlığından kaynaklanmaktadır. Kıyıdan başlayan alçak bir tepenin üstündeki Topkapı Sarayı ve bahçesi ile sarayın eski bahçesi olan, şimdiki Gülhane Parkı'nın bulunduğu Sarayburnu'nda, belediye tarafından park olarak düzenlenmiş bir açık alan da vardır. Marmara Denizi'ni ve Boğaz'ın girişini gören bu alan kent içinde az rastlanan açık yerlerdendir. Gülhane Parkı ise gerek tesisleriyle gerekse yeşil alanlarıyla İstanbullular'ın en çok kullandıkları dinlence yerlerinden biri durumundadır *(Bak. İstanbul'un Ünlü Koru ve Parkları).*

Topkapı'nın Batısındaki Mesire Yerleri: İl alanı içinde Topkapı yöresini ve buradan başlayarak ilin batı sınırına kadar olan alanı kapsayan bu bölgede çok sayıda mesire yeri bulunmamaktadır. İstanbul'un bugün artık var olmayan bir başka tarihi mesiresi olan Çırpıcı Çayırı bu alan içinde kalmaktadır. Bugünkü Topkapı yöresinin sanayi alanları, eskiden Hıdrellez'in ilk haftalarından başlayarak akın akın İstanbullular'ın geldikleri yemyeşil bir alandı. İçinden iyi nitelikli artezyen suları da kaynayan bu tarihi mesirede çeşmeler, köprüler bulunmaktaydı. Kâğıthane denli önemli olan bu mesire bugün tamamen yok olmuş durumdadır.

Daha batıda Yeşilyurt, Yeşilköy ve Florya yöresi, daha çok kent kullanımı altında olmasına karşın planlı bir gelişmeyle kurulduğundan, kentin diğer yörelerine göre daha çok nefes alma olanağı sağlayan yerleşimlerdir. Çevredeki küçük parklar, yeşil alanlar, kıyı kahveleri, yöre halkına hizmet edebilir kapasitede gezinti yerleri oluşturmaktadır.

Bunlar arasında Florya yöresinin özel bir yeri vardır. Çok nitelikli bir plaja sahip olan bu merkez *(Bak. Plajlar),* yeşil alanlarıyla bir mesire yeri görevi de görmektedir. Taksim'den otobüs, Sirkeci'den elektrikli tren gibi araçlarla kolayca ulaşılabilen Florya'da,Atatürk'ün emriyle kurulmuş Atatürk Ormanı bulunmaktadır. 230 ha alana

İstanbul

2522

2523

2524

2525

2526

2527

2528

2529

2522 - 2524 - İstanbul
2525 - İstanbul sırtlarından Boğaz'ın görünüşü
2526 - Çamlıca Tepesi'nden İstanbul
2527 - İstanbul'un bitki örtüsü
2528 - Rumelihisarı
2529 - Tarabya Plajı
2530 - Tarabya Koyu
2531 - Anadoluhisarı'ndan Boğaz'ın görünüşü

2530

2531

yayılan çam ormanı, İstanbul'un önemli korularındandır. Koru içindeki köşkler, parklar ve bahçeler mesirenin değerini artırmaktadır.

Florya'nın batısında Büyük ve Küçük Çekmece arasında yer alan Haramidere Vadisi de İstanbullular'ın değerlendirdiği mesire yerleri arasındadır.

Küçük, serin ve yeşil bir vadi olan Haramidere'den iyi nitelikli bir kaynak suyu da çıkmaktadır.

MAĞARALAR: İstanbul il sınırları içinde doğal yapıları bakımından büyük önem taşıyan mağaralar yoktur. Jeolojik yapının uygun olduğu yerlerde açılmış, daha sonra da insanlarca düzenlenmiş ve yerleşim merkezi olarak kullanılmış kimi mağaralar birer doğal değer olmaktan çok tarihsel önem taşımaktadır.

KIZILCAKÖY MAĞARALARI (KSENEFON MAĞARALARI): İlin Asya yakasında, Karadeniz kıyısında, Şile'nin batısında yer alan Kızılcaköy Mağaraları'na, Şile'den kıyı takip edilerek 2 saatlik bir yürüyüşle gidilebilmektedir. Sofular üzerinden ise yürüyüş yarım saate inmektedir.

Mağaralarda, küçük bir mağara girişinden sonra sağa doğru olan bir geçitle daire biçiminde bir odaya geçilmektedir. Buradan sonra alçalıp yükselen bir başka geçitte 40 m kadar ilerlenebilir. Bu noktadan sonra, ancak sürünerek gidilebilecek 20-30 m'lik bir dehliz bulunmaktadır.

Bütün bu yol boyunca sarkıt ve dikitlere rastlanmaktadır.

Mağaralara Ksenefon Mağaraları denmesinin, Ksenefon'un 10.000 savaşçıyla birlikte buralardan geçmesinin bir ilgisi olmadığı sanılmaktadır. Ancak, Ksenefon'un yörede konaklamış bulunduğu düşünülebilir.

Mağaranın ağzında elle işlenmiş bir taş, buranın bir putperest mihrabı olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Mağaranın içinde hiçbir yere çıkmayan bir-iki basamak bulunmaktadır. Bu basamakların bittiği yerde bir ilah heykelinin durduğu düşünülebilir.

YARIMBURGAZ MAĞARALARI: İstanbul'un Avrupa yakasında Halkalı yöresindeki Yarımburgaz Mağaraları tarihi önemleri olan mağaralardır.

İstanbul'dan Beyazıt Meydanı'ndan dolmuşlarla, Eminönü'nden otobüslerle, Sirkeci'den trenle Halkalı'ya ulaşılabilir.

Mağaralar, kalker yapının yeraltı suları tarafından oyulmasıyla oluşmuştur. Karanlık, zemini çamurlu ve soğuk olan mağaralar gezilmesi zor yerlerdir.

Bahar aylarında mağaraların çevresindeki vadide açan çiçekler ve değişik kuş türleri de yörenin bir başka özelliğini oluşturmaktadır.

Mağaralardan Sazlıdere'nin doğusunda olanı en ilginç özellikler taşıyanıdır. İki girişi olan bu mağara vadiden epey yukarda olduğu için kuru ve temizdir. Kışın içerde dışarıya oranla hava daha sıcaktır. Buradan ikinci bir odaya geçilebilmektedir. Taban boyutları 70 × 25 m, yüksekliği ise 10 m olan bu odanın duvarlarına hücreler oyulmuştur. Bu odalardan 8-10 m genişliğinde 60 m boyunda kıvrımlı bir yolla içerilere gidilmektedir. Yolun çevresinde sarkıtlar ve koridor boyunca dar, uzun çeşitli odalar bulunmaktadır.

Yörede çeşitli tarih öncesi canlılara ilişkin kalıntılara rastlanmaktadır. Ayrıca, bir de zengin su kaynağı bulunmaktadır.

İNCEĞİZ MAĞARALARI: İlin batısında Çatalca yöresindeki İnceğiz Mağaraları'na Çatalca üzerinden çeşitli araçlarla ulaşılabilmektedir.

Geniş bir çayırlığın arkasındaki sırtlara oyulmuş olan mağaralar Ürgüp ve Göreme'deki Kapadokya kaya kolonilerini hatırlatmaktadır. Bu benzerlik yörenin Hıristiyan münzevileri tarafından barınak olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Ancak bu yerleşim, Kapadokya'dan hem daha küçük hem de daha az süslemelidir. Mağaralarda odalar, merdivenler, geçitler, çok katlı yapılanmalar görülebilmektedir.

Mağaralar içlerinde yaşayanlarca günlük gereksinimlerine ya da dinsel törenlerine uygun olarak düzenlenmiştir.

Bugün yıkılmaya yüz tutan duvarların dökülmüş yerlerinden aşağıya bakıldığında çok güzel bir vadi gözükmektedir. Bu vadinin öte yanında iki kaya kolonisi daha bulunmaktadır.

Hıristiyan keşişlerinden sonra çobanlarca da kullanılan bu mağaralar bakımsız ve pis bir durumdadır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Türkiye'nin en ünlü kaplıcalarından olan Yalova Kaplıcaları ile Tuzla İçmeleri İstanbul il sınırları içindedir. Ayrıca, çok zengin su varlığı olan İstanbul'un birçok yerinde iyi nitelikli içme suyu kaynakları bulunmaktadır. Çoğunlukla çevreleri mesire yeri haline getirilmiş bu kaynaklardan İstanbul'un içme suyu gereksinimi karşılandığı gibi, sular yöreye gelenlerce kimi rahatsızlıklara iyi geldiği savıyla da kullanılmaktadır *(Bak. İstanbul Suları).*

YALOVA KAPLICALARI: Çok eski tarihlerden beri bilinen Yalova Kaplıcaları, çeşitli dönemlerde yörede uygarlık kuran Fenikeliler, Bizanslılar, Osmanlılar gibi devletlerce kullanılmış, yöresi bayındır kılınmış ünlü bir su kaynağıdır.

Cumhuriyet Dönemi'nde Mustafa Kemal'in dikkatini çeken Yalova'da, bir Cumhurbaşkanlığı Köşkü yaptırılarak çevresi düzenlenmiştir.

İl merkezinin 11 km batısında ormanlık bir boğaz içindeki kaplıca yöresine Yalova'dan dolmuş, taksi ya da minibüslerle kolaylıkla ulaşılabilmektedir.

Su kaynakları boğazın iki yanında sıralanmaktadır. Kaynak sularının bulunduğu yer, asıl olarak kuvarslı erüptiv konglomeralardan ve lavlardan oluşmuştur. Yörede fazla oranda da **cinerite**'ler bulunmaktadır. Kaynakların en üstte olanı, asıl kaynağı oluşturmaktadır. Bu kaynağın suları, özelliklerini yitirmeksizin Termal Oteli, Büyük Otel, Çınar Oteli, Sıra Banyolar, Kurşunlu Hamamı, Valide Hamamı, Büyük Yüzme Havuzu gibi tesislere aktarılarak kullanıma açılmıştır. Bundan başka vadinin sağ tarafında, Göz Suyu denilen bir başka önemli kaynak daha bulunmaktadır. Üstü kapalı mermer bir oluktan üç musluk halinde akan su, içme olarak kullanılmaktadır.

Bu iki önemli kaynağın dışında, vadinin batı ucunda, gözler halinde çok sayıda küçük kaynak bulunmaktadır. Çoğunun suyu değerlendirilen bu kaynakların, toplam su verimleri 24 saatte 1.700 tona çıkmaktadır.

Yalova kaplıca sularının sıcaklığı, asıl kaynakta 60-65°C, içme kaynağında 64°C, Göz kaynağında ise 59°C'dir. Sıcaklığı bu derecelerin altına hiç düşmeyen kaynaklar, hipotermal sulardandır.

Hafif kükürt kokulu berrak sular, sıcakken hoş içimli, soğuduğunda kekremsi tatlıdır. PH derecesi asıl kaynakta 7,8 olan kaynak suları radyoaktif özellikler taşımaktadır.

Çevrede bulunan çok sayıda nitelikli tesisten yararlanılarak dahili ve harici uygulamalarla kullanılan kaplıca suları, çok sayıda rahatsızlığın tedavisinde olumlu sonuçlar vermektedir. Harici uygulamalar, genel banyolar, yarım banyolar, oturak banyoları, ayak banyoları, sıcak ve soğuk duşlar şeklinde yapılmaktadır. Dahili uygulamalar ise içilerek, lavman yapılarak ya da cilt altına şırınga edilerek gerçekleştirilmektedir.

Kaplıca sularının kullanılmasıyla, genel olarak romatizmal hastalıklar başta olmak üzere hareket sisteminin ağrılı hastalıklarında, kronik iltihaplı ve ağrılı karın hastalıklarında, damar sertlikleri ya da tıkanıklarında, diabet, gut ve şişmanlık gibi metabolizma hastalıklarında, kanda birikmiş kimi zararlı maddelerin temizlenmesinde, kimi göğüs hastalıklarının tedavisinde, mide, karaciğer, böbrek rahatsızlıklarında olumlu sonuçlar alınmaktadır.

TUZLA İÇMELERİ: İstanbul Haydarpaşa'dan 32 km uzaklıkta, Tuzla yöresinde bulunan içmeler, tarihi değeri olan doğal kaynaklardandır. Bizanslılar'dan beri bilinen içmelerden Evliya Çelebi **Seyahatname**'sinde söz etmekte o dönem İstanbulluları'nın içmelerden yararlandıklarını anlatmaktadır. Osmanlılar'ın son döneminde iyice bakımsız kalarak harabeye dönen içmeler, Cumhuriyet'ten sonra yeniden bayındır bir duruma getirilmiştir. Bugün yöre, parkları, plajı, konaklama yerleri ve diğer turistik tesisleriyle İstanbul'un bilinen dinlence alanlarındandır.

İyi nitelikli bir karayoluyla İstanbul'a bağlı olan Tuzla yöresine Harem'den minibüslerle gidilebilmektedir. Ayrıca, Haydarpaşa-Gebze elektrikli treni Tuzla'dan geçmektedir.

Yörede, biri büyük biri küçük iki kaynak bulunmaktadır. Birbirinden 200-300 m uzakta olan bu kaynaklar, siyah kalker kayalar arasından çıkmaktadır.

Denize daha yakın olan büyük içmenin mineralizasyonu daha fazladır.

Tesislerin ortasında üzeri camekanla kapatılmış olan Büyük İçme'nin çeşmeleri hemen dışardadır. Kaynağın 60 m uzağında tuvaletler bulunmaktadır.

Küçük İçme ise denizden 300 m kadar içerdedir. Burada da bir su toplama tesisi bulunmaktadır. Bu tesisin 100 m açığında da tuvaletler yer alır.

İçilmesi kolay olan Tuzla suları radyoaktif nitelikli olup bileşimlerinde, klorür ve sulfat anyonlarıyla, kalsiyum ve magnezyum katyonları bulunmaktadır. Ayrıca, Büyük İçme'nin bileşiminde düşük oranda lityum da bulunmaktadır.

Küçük İçme'nin mineralizasyonu daha az olduğundan organizmadan geçerken çok su yüklenmez. Bu nedenle mide, bağırsak sistemi üzerindeki etkisi azdır. Ancak, vücuttan az miktarda maden çekerek böbrek yoluyla dışarı çıktığından idrar artırıcı (diüretik) özellikleri bulunmaktadır.

Büyük İçme ise sodyum klorür ve yüksek oranda magnezyum içermektedir. Mide, bağırsak, karaciğer ve pankreas gibi organların salgı faaliyetleri üzerine etkili olan sular, adale sisteminin de hareketliliğini artırmaktadır. Bu özellikleriyle gastritlerde, bağırsak parazitlerinde ve safra kesesi rahatsızlıklarında kullanılır.

PLAJLAR: Farklı nitelikleri olan üç ayrı su kitlesine uzun kıyıları olan İstanbul'un son derece zengin olan doğal potansiyelinden, kötü kullanım, düzensiz kentleşme, sanayileşme, yasa dışı kullanımlar gibi nedenlerle yeterince yararlanılamamaktadır.

Kıyılardaki açık noktaların sayısı çok az olduğu gibi, var olan noktaların da büyük çoğunluğu yoğun bir kirlilik göstermektedir. Kirli olmayan açık noktalarda da çoğunlukla tesis yokluğu bir sorun olmaktadır.

İstanbul'un denizden yararlanılabilir olan noktaları, Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi kıyılarında yer alma özellikleri gözönüne alınarak aşağıdaki gibi sıralanabilir:

KARADENİZ KIYISI PLAJLARI: İlin kuzeyinde Karadeniz kıyısında İstanbul'un iyi nitelikli plajları yer alır.

Hemen tümü kumsal olan bu plajların çevresinde, çoğunlukla gelişkin tesisler bulunmaktadır. Doğudan batıya doğru sıralandığında, Anadolu yakasında Ağva, Şile, Domalı ve Riva, Trakya yakasında ise Demirciköy, Kilyos, Gümüşdere, Kısırkaya, Çiftalan, Akpınar ve Yeniköy, Karaburun ve Yalıköy önemli noktalar olarak belirmektedir.

Bu noktalar içinde en önemli ikisi İstanbul'un da en çok tanınan plajlarından olanı Kilyos ve Şile'dir.

İstanbul'un kalabalık sayfiye yerlerinden olan Şile'ye ulaşım kolaylıkla sağlanabilmektedir. Yöreye Beykoz'dan gidilebildiği gibi, Ankara asfaltının çeşitli noktalarından ayrılan yollarla da gidilebilmektedir. İlçeye Üsküdar'dan otobüs de işlemektedir. İlçe merkezinin hemen batısında, Uludere' nin Karadeniz'e döküldüğü yerde, çok iyi nitelikli bir kumsal bulunmaktadır. Kumbaba denilen bu plajın sarı-beyaz kumları ve sığ denizi çok sayıda turisti yöreye çekmektedir. Sahilde üzerinde bir deniz fenerinin bulunduğu küçük yarımada çevresindeki mağaralar kayıkla gezilebilmektedir.

Gelişkin bir turistik merkez durumundaki Şile'de iyi nitelikli oteller, pansiyonlar, lokantalar bulunmaktadır. Ayrıca, ilçede turizm dernekleri ve Turizm Bürosu da görev yapmaktadır.

Şile'nin doğusundaki Ağva, yeni gelişmekte olan bir kıyı köyü durumundadır. Geniş ve uzun bir kumsalı bulunan Ağva' ya, Şile'den sonra sahilden, ya da çok güzel ormanların içinden geçen iki ayrı yolla gidilebilmektedir. Yeterli tesisleri olmayan yörede küçük pansiyonlar ve lokantalar vardır. Denizinin ve kumsalının iyi niteliklerinin yanı sıra, çevredeki diğer doğal güzelliklerle de ilgi çeken Ağva'da, gerek Ağva Deresi boyunca gerek çevredeki yamaçlarda çekici gezinti alanları bulunmaktadır.

Şile'nin batısında nispeten daha az gelişmiş olan Domalı ve Riva merkezleri yer almaktadır.

Beykoz'dan çevresi çok güzel olan bir karayoluyla kolayca ulaşılan Riva yöresi, Domalı'ya kıyasla daha çok kullanılan bir plaj niteliğindedir. Özel taşıtlarla, Akbaba ve Mahmut Şevket Paşa'dan geçilerek gidilebildiği gibi, Beykoz'dan kalkan dolmuşlarla ya da tekne kiralanarak da ulaşılabilir.

Doğal değerler bakımından İstanbul'un Avrupa yakası için Kilyos neyse Anadolu Yakası içinde Riva aynı şeydir. Ancak daha küçük, daha az gelişmiş ve genellikle daha az kalabalık olan bu yörede de Kilyos'dakine benzer geniş ve uzun bir kumsal bulunmaktadır. Bu yöreden denize karışan Riva Çayı boyunca kayıklarla gezilebilmekte, ancak çayın askeri bölge olan sol tarafından yararlanılamamaktadır. Küçük koyları, güzel kumsalı ve açıklardaki adacıklarıyla gelişme potansiyeli taşıyan Riva'da, yeterli tesis bulunmamaktadır. Plaj kabinleri, kahvehaneleri ve pansiyonları olan yörede, Cenevizliler'den kalma bir kale ile bu kalenin içinde büfeler bulunmaktadır.

İstanbul Boğazı'nın batısında ise ilk merkez olarak İstanbul'un Karadeniz kıyısındaki en önemli plajı olan Kilyos vardır.

Taksim'den 34 km uzaklıkta bulunan Kilyos'a,Bahçeköy yada Sarıyer üzerinden gidilebilmektedir. Ayrıca yöreye Sarıyer'den dolmuş işlemektedir. Sarıyer üzerinden giden yolun çevresi de güzel manzaralarıyla ilgi çekicidir.

Kilyos'un geniş ve temiz kumsalları Kilyos Turistik Tesisleri'nin denetimindedir. Girişin paralı olduğu plajda kabinler, şemsiyeler, büfeler gibi olanaklar vardır. Ayrıca yörede çok sayıda otel, motel, lokanta ve kamping tesisleri bulunmaktadır.

Ulaşımının kolaylığı ve plajının niteliği yörenin deniz mevsimi boyunca çok kalabalık olması sonucunu doğurmaktadır. Çevrede Kilyos'un dışında, özellikle Kilyos'un kalabalık olduğu dönemlerde ilgi gören, Kısırkaya ve Demirciköy gibi nispeten küçük merkezler bulunmaktadır.

Gelişkin olmayan tesislerin bulunduğu bu yörelerde, ücretle girilen plajlar, kıyı boyunca kayalıkların altında oluşmuş, küçük kumsal koylar bulunmaktadır. Bu merkezlere Kilyos'tan kara yoluyla ulaşılabilir.

Karadeniz sahili boyunca, batıya doğru, henüz yeterince gelişmiş olmayan ama denizden yararlanma olanakları açısından iyi bir potansiyel taşıyan Çiftalan, Akpınar ve Yeniköy yöreleri yer almaktadır.

Küçük balıkçı köyleri niteliğindeki bu merkezlerin de kumsal plajları, elverişli denizi olmakla birlikte, tesisleri bulunmamaktadır. Bu küçük köylere kıyasla daha büyük önem taşıyan Karaburun ise gelişmekte olan bir dinlence alanıdır.

Terkos Gölü'nün 5 km yakınında olan bu köyün çevresi çok geniş kum alanlarıyla çevrilidir. Küçük koyları ve bir limanı bulunan Karaburun'a Kemerburgaz üzerinden iyi nitelikli bir yolla ulaşılabilmektedir. Yörede gelişkin turistik tesisler olmamasına karşın konaklama gereksinmesi karşılanabilmektedir.

Küçük bir yarımadanın çevresindeki Karaburun'da rüzgâra bağlı olmaksızın denize girilebilmektedir. Yarımadanın sağ ve sol yanındaki koylar, her zaman sakin suya girme olanakları sağlamaktadır.

Karadeniz plajları zincirinin son noktası İstanbul'un kuzeybatısındaki Yalıköy'dür. Kumsal plajları olan bu yörede küçük bir balıkçı köyü niteliğinde olup, yeterli tesisleri yoktur.

BOĞAZ PLAJLARI: İstanbul Boğazı, akıntısı nedeniyle temiz kalabilmiş serin sularıyla, İstanbullular için denize girme olanakları sunan önemli bir doğal potansiyeldir. Boğaz boyunca kumsal plajlar olmamasına karşın, askeri bölgelerce ya da konutlarca kapatılmamış hemen her noktasından yararlanan İstanbullular, suya girmekte, balık tutmaktadırlar. Boğaz koylarının çoğu su sporlarının yapıldığı, deniz araçlarının barındığı yerler durumundadır.

Kıyılar boyunca büyük oteller, deniz kulüpleri yarattıkları olanakları müşterilerine sunmaktadır. Bunun dışında belediyelerin yeni girişimleriyle sayıları artan halka açık yapay plajlar da bulunmaktadır. Özellikle Boğaz'ın Avrupa kıyısı yaz günlerinde büyük kalabalıkların denize girme gereksinimlerini karşılayan bir şerit durumundadır. Ancak, bu şerit boyunca tesis bulunan yer sayısı çok azdır.Denize girenlerin güneşlenme ve soyunma gereksinimlerini yol kenarındaki kaldırımlar ve banklar karşılamaktadır.

Boğaz boyunca yer alan 2 kumsal plajdan biri Rumeli Kavağı'ndaki Altınkum Plajı, ikincisi ise Küçüksu'daki Küçüksu Plajı'dır.

Sarıyer'den kolaylıkla ulaşılabilen Altınkum Plajı dar ama nitelikli bir kum şeridi durumundadır. Plajda soyunma kabinleri ile çevresinde lokanta ve pansiyonlar bulunmaktadır. Ayrıca yöredeki kimi evler de mevsimliğine kiralanabilmektedir.

Küçüksu Plajı ise gerek kente daha yakın olması nedeniyle büyük kalabalıklarca kullanıldığından, gerekse yoğun bir çevre kirliliğine hedef olduğundan artık değerlendirilemez hale gelmiştir. Yörede bir deniz kulübü ve tesisleri varsa da plajın sularının mikroplu olması nedeniyle plajın kullanılması belediyece yasaklanmıştır. Yöre bugün daha çok bir tekne barınağı olarak kullanılmaktadır.

MARMARA PLAJLARI: İstanbul'un, Marmara Denizi kıyısında da uzun bir kıyı şeridi bulunmaktadır. Bu şerit boyunca doğal ya da yapay çok sayıda plaj yer almasına karşın, bugün bunların büyük bir bölümü kullanım dışı bulunmaktadır. Kötü kullanım ve yoğun çevre kirliliği ile kıyı boyunca oluşan yasa dışı yapılanma bu sonucu doğurmuştur.

İlin batısından kıyı şeridi boyunca doğuya gelindiğinde, deniz kullanımı açısından önem taşıyan ilk merkez Silivri yöresidir.

İstanbul'a 70 km uzaklıkta olan ve Topkapı'dan kalkan otobüslerle kolaylıkla ulaşılabilen Silivri ilçe merkezi de deniz kıyısındadır.

Silivri kıyıları hemen tümüyle dar bir şerit halinde uzanan ince-beyaz kumlarla kaplı doğal plajlar durumundadır.

Bu plajlar İstanbul yönüne doğru çeşitli turistik kuruluşlarla doludur. Yöredeki en ünlü merkez Selimpaşa'dır. Kumsallarıyla,

çok sayıdaki motel ve kamplarıyla deniz mevsimi boyunca büyük kalabalıkların yararlandığı yöre plajları, hızla kirlenmekte ve kullanılamaz duruma gelmektedir. Selimpaşa'nın doğusundaki Güzelceköy, Kumburgaz gibi yöreler de benzer özellikler taşımaktadır. Dar ama uzun kumsalların bittiği yerde başlayan dev konutlar, büyük kalabalıkları barındırmakta, tatil günlerinde kentten gelenlerin de katılmasıyla bu yöreler kapasitelerini çok aşan bir kullanıma hedef olmaktadır. Özellikle, İstanbul'a uzaklığı 50 km olan, Topkapı'dan kalkan dolmuş ya da otobüslerle kolayca ulaşılabilen Kumburgaz yöresi, ince ve beyaz kumuyla güzel bir Marmara plajı olarak kullanılabilir olma özelliğini hızla yitirmektedir. Yörede özel konutların yanı sıra turizmle ilgili her tür tesis bulunmaktadır. Kumburgaz'ın doğusunda bir başka merkez olarak Büyük ve Küçük Çekmece bulunmaktadır. Çekmeceler doğal yapıları bakımından İstanbul'un ilginç yöreleridir. Gerek Büyük gerekse Küçük Çekmece Marmara Denizi'nin kara içine girmesiyle oluşmuş koylar, doğal plajlar niteliğindedir. Özellikle Büyük Çekmece Koyu'nda bulunan Mimar Sinan Köyü, Kumburgaz ve çevresindekine benzer bir durum göstermektedir. Koyun hemen tüm çevresi çok geniş olmamakla birlikte iyi nitelikli bir kumsalla çevrilidir. Sığ ve genellikle hareketsiz olan deniz, su sporları için elverişli olanaklar yaratmaktadır.

Kumsalı çevreleyen kıyı yolunun öte yanındaysa çok sayıda sayfiye konutu yapılmış durumdadır. Yörede yeterli sayıda konaklama tesisi bulunmaktadır.

Topkapı'dan çeşitli araçlarla kolaylıkla ulaşılabilen Büyük Çekmece Koyu da, deniz mevsimi boyunca, kapasitesinin çok üstünde bir kalabalığa hizmet vermek durumunda kaldığından, Kumburgaz'dakine benzer bir kirlenme ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Büyük Çekmece Koyu'nun çıkışından Küçük Çekmece'ye dek olan sahil şeridi de çevresinde çeşitli kuruluşlara ait çok sayıda kampın ve motelin sıralandığı doğal kumsallar durumundadır. Bu kıyı şeridi üzerinde, Avcılar yöresindeki fosil plajları, ilginç bir yöre durumundadır. Dar ve daha çok kayalık bir plaj olan bu noktada, su ve kumsal henüz temizliğini ve kullanılabilir olma özelliğini yitirmemiştir. Plajda, kayaların üzerindeki kireçtaşı yataklarından düşmüş kimi deniz kabuklarına ya da prehistorik hayvan fosillerine rastlandığından, yörenin adı Fosil Plajları olarak kalmıştır.

Küçük Çekmece'nin doğusunda Florya, Yeşilköy, Yeşilyurt ve Ataköy dizisi yer almaktadır. Bunlardan Ataköy Plajları gelişmiş tesislere sahip olmasına karşın, denizinin şiddetle kirlenmesi sonucu, bugün artık neredeyse kullanılamaz durumdadır.

Geniş kumsalları, sığ denizi olan Ataköy Plaj Tesisleri'nde kamp yerleri, moteller, lokantalar, soyunma kabinleri ve çeşitli spor etkinliklerinin yapılabildiği alanlar bulunmaktadır.

Yeşilyurt ve Yeşilköy sahilleri ise deniz kullanımı açısından Ataköy sahillerinden daha iyi durumdadır. Nispeten daha temiz olan denizin kıyısı, belediyenin son zamanlardaki çabasıyla bir ölçüde halkın kullanımına açılmıştır. Kıyı boyunca açılan yol üzerinde belirli noktalardan denize girilebildiği gibi, yeni düzenlenen alanlarda kurulan halk plajlarından da yararlanılabilmektedir. Belirli bir ücretle girilebilen bu plajlarda kabin, büfe gibi olanaklar bulunmaktadır. Ayrıca yöredeki kimi deniz kulüpleri ve lüks oteller olanaklarını üyelerine ya da müşterilerine sunmaktadırlar.

Şile plajları

Florya ise İstanbul'un deniz kullanımı açısından en önemli merkezlerinden biri durumundadır. İnce-altın renkli kumu, sığ ve berrak deniziyle Kapri Plajı'yla kıyaslanan Florya Plajı, 1935'te Atatürk'ün dikkatini çektikten sonra yoğun gelişmelere sahne olmuştur. Cumhurbaşkanlığı Deniz Köşkü'nün kısa zamanda bitirilmesinden sonra yöre ağaçlandırılmış, köşkün çevresine yaverler ve muhafızlar için lojmanlar yapılmış, yöredeki yetersiz plajlar kaldırılarak yerine çağdaş tesisler kurulmuştur.

Bugün Küçük Çekmece sahil sınırından Yeşilköy sahil sınırına kadar uzanan büyük bir alanda plajlar ve turistik tesisler bulunmaktadır. Florya'da 15.000 m2'lik kamp alanı, sabit çadırlı alanlar, moteller, dinlenme evleri, tahta ve beton odalar, kabinli, gardroplu, gazino ve lokantalı plajlar gibi her türden turistik tesis bulunmaktadır.

Florya-Ataköy bölgesinin batısında, Sarayburnu'na kadar olan kıyı şeridi tamamen açık olmasına karşın, yöredeki sanayi kuruluşları ve konutların neden olduğu yoğun bir kirlilik içindedir. Bu yöre, sahil yolu boyunca, Marmara Denizi'nin limanlarda yer bekleyen çok sayıda gemi tarafından örtülmüş manzarasından başka bir dinlence olanağı sunamamaktadır.

Sarayburnu'ndan ötede Boğaz'dan sonra süren Marmara kıyıları da benzer özellikler göstermektedir.

Bugün artık Kadıköy'den Kartal'a kadar olan kıyılar boyunca, büyük doğal değerlere sahip plajlar bulunmamaktadır. Büyük ölçüde kent alanı içinde kalan bölgede, Kalamış ve Fenerbahçe yöreleri tarihsel değerlere sahip ünlü deniz kullanım merkezleri olarak bilinmektedir. Acak bugün hızla kirlenen sularıyla bu kıyılar, kullanılabilir olma özelliklerini yitirmiştir. Kalamış Koyu'nda hâlâ sandal gezileri düzenleniyorsa da artık eskisi kadar olanaklı bir plaj kullanımı söz konusu değildir. Fenerbahçe Koyu ise bu açıdan daha iyi durumdadır. Fenerbahçe Burnu'nun çevresi plaj olarak kullanılabilmektedir. Burunda Fenerbahçe Spor Kulübü'nün, koyda ise karayolları ve belediyenin plaj tesisleri bulunmaktadır. Koyda çok sayıda tekne barınmaktadır.

Fenerbahçe'den sonra Marmara kıyıları boyunca Tuzla'ya kadar olan bölge çok sayıda motel, plaj tesisi ve sayfiye evi barındırmasına karşın, bölgenin hemen tümü, plaj kullanımı açısından elverişsiz nitelikler taşımaktadır. Bu uzun sahil şeridinin doğal değerini kentsel gelişme, sanayi yerleşimi gibi etkenler hemen hemen tamamen yok etmiştir.

Bostancı-Küçükyalı arasındaki Çamlık Belediye Plajı, Küçükyalı-Maltepe arasında Süreyya Plajı, Dragos plajları, Kartal'da Kartal Belediye Plajı gibi tesisler bugün deniz kirliliği, kıyı özelliklerinin yitirilmesi gibi elverişsiz özellikler gösterdiklerinden

önemlerini tamamen yitirmiştir.

Bir zamanların ünlü bir sayfiye yeri olan Pendik yöresi de bu olumsuz gelişmenin etkisinde kalmıştır. Yazlık villalarla, kent yerleşimlerinin sanayi kuruluşlarıyla turistik tesislerin iç içe olduğu bu bölgeler bugün İstanbul'un plaj olanakları arasında sayılmamalıdır.

Tuzla yöresi plajları bir ölçüde bu kapsamın dışında tutulabilecektir. Nispeten temiz olan denizi ve içmelerin de varlığıyla gelişmiş olan turistik tesisleriyle bu yöre İstanbul'un henüz yaşayan dinlence yerlerinden biridir.

Yalova bölgesi de plajlar bakımından önem taşımaktadır. Kıyı boyunca denize girme olanakları sunan Yalova'nın ilçe merkezi de deniz kıyısındadır. İlçenin doğu kıyıları daha çok kamu kuruluşlarının kamp yeri olarak kullanılmaktadır. İzmit Körfezi'ne doğru olan bu yörede çok sayıda otel, motel ve tatil siteleri bulunmaktadır.

Yalova'nın deniz kullanımı açısından asıl önemli merkezi, ilçenin batısındaki Çınarcık yöresidir. İlçe merkezinin 18 km uzağında ve deniz kıyısında bulunan Çınarcık'a, asfalt bir yolla bağlı olduğu Yalova'dan çeşitli araçlarla ulaşılabilmektedir. Yöreye İstanbul-Kabataş'tan vapur da işlemektedir.

Gelişkin turistik tesislerin bulunduğu Çınarcık sahilleri tümüyle otel ve motellerle kaplıdır. Yerleşimin arkasındaki sırtlarda bulunan köy evleri pansiyon olarak kullanıldığı gibi mevsimlik olarak da kiralanabilmektedir.

Yörede gazinoların toplandığı çınar ağaçlarıyla kaplı küçük bir koru bulunmaktadır.

Denizi kumsal olmayıp iri taşlarla döşeli olan Çınarcık da İstanbul'un diğer önemli sayfiyeleri gibi hızlı bir çevre kirliliğine hedef olmaktadır. Kapasite üstü kullanım, alt yapı eksikliği, yöreyi hızla tehdit etmektedir. Deniz, temizliğini yitirmek üzeredir.

Çınarcık'ın batısındaki Esenköy yöresi nispeten temiz denizi ve henüz kalabalıklaşmamış yapısıyla gelişmeye açık bir sayfiye yeri özelliği taşımaktadır. Esenköy'e Yalova'dan kalkan minibüslerle ulaşılabil-

Adalar

İstanbul'un önemli dinlence alanlarından biri olan Adalar, ilin bir ilçesi durumundaki 10 adadan oluşmaktadır.

Boğaz, Haliç, Çekmeceler gibi bu 10 ada da İstanbul'un doğal zenginliğini pekiştiren jeolojik oluşumlardandır.

Jeolojik ve topografik yapı bakımından bir çöküntü ile Kocaeli Yarımadası'ndan kopmuş toprak parçaları olan adalar, bütün İstanbul çevresi gibi devoniyen yapısıdır. Ancak adalarda fosil bulunmamaktadır. Adaların asıl arazisini oluşturan kireç tabakalarına bol demir filizi karışıktır. Ada topraklarının kızıl rengini, toprakta hidrate demir oksidi halinde bulunan demir tabakaları vermektedir.

Kocaeli Yarımadası ile Adalar arasını dolduran deniz, çok derin değildir. Bu bölgede su seviyesinin altında tehlikeli kayalıklar bulunmaktadır. Bugün bu kayalıkların üzerinde Batmak Fener ve Vartonos Feneri adıyla bilinen fenerler bulunmaktadır.

Adaların iklim yapısı ve rüzgârlarının durumu İstanbul ile aynıdır.

Zengin doğal yapıları, Adalar'ın İstanbullular tarafından önemli bir sayfiye olması sonucunu doğurmuştur. Plajları, yeşil alanları, çam ormanlarıyla örtülmüş vadi ve tepeleri, kıyılarıyla Adalar çok eskiden beri bilinen ve kullanılan dinlence alanlarındandır.

Ada köşklerinin iyi düzenlenmiş bahçeleriyle yeşil alanları kaplayan, akasya, erguvan, zakkum, lale, yasemin ve karanfil gibi çiçekler bütün bir yıl boyunca sırayla çevreyi renklendirir.

Yerleşimler genellikle adaların güney ve doğu kıyılarında kurulmuştur. Yerlilerinin büyük çoğunluğu balıkçılık yapmaktadır. Adalar'da turizmin gelişmesiyle birlikte bu sektörle ilgili çalışma yapanların sayısı da artmıştır.

Adalar doğal güzelliklerinin yanı sıra tarihsel bakımdan da önem taşımaktadır. Bizanslılar Dönemi'nde doğu keşişlerinin manastırlarını kurmalarından bu yana birçok tarihsel olaya sahne olmuştur *(Bak. Tarih, İlin Özet Tarihi)*.

Marmara Denizi'nde, Bostancı'dan Kartal'a dek uzanan kıyı şeridinin karşısındaki bu takım adalar iki küme halinde değerlendirilebilir. Kıyının tam karşısındaki ilk grup, kuzeyden güneye doğru, Kınalı, Burgaz, Kaşıkadası, Heybeli, Büyükada, Pide Adası, Tavşan Adası ve Sedef Adası olarak isimlendirilir.

Daha açıkta olan ikinci gruptakiler ise Sivriada ile Yassıada'dır.

Bu adalardan Kınalı, Burgaz, Heybeli ve Büyakada, yerleşimlerin yoğun olduğu yerlerdir. Diğer adalar yerleşim yoğunluğu bakımından büyük önem taşımamaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Yerleşme Düzeni ve Kentleşme)*.

Prens Adaları ya da Kızıl Adalar olarak isimlendirilen bu 10 adanın en önemlisi Büyükada'dır.

Büyükada'nın İstanbul Limanı'ndan uzaklığı 10 mil, Maltepe-Kartal sahilinden açıklığı 2,2 mil, çevresi 8 km, uzunluğu 4 km, genişliği 1,4 km alanı isc 5,4 km2'dir.

Kuzey-güney yönünde uzanan ada, bir boyun ile ayrılmış iki tepeden oluşmaktadır. Kuzeyde İsa Tepesi (164 m), güneyde ise Yücetepe (202 m) bulunmaktadır.

Adanın batı kıyısında genişliği 100 m uzunluğu ise 500 m olan Dil Burnu yer almaktadır. Bu burnun güneyinde Yörükali, kuzeyinde ise Nizam Koyu bulunmaktadır. Adanın doğu kıyısında da Karacabey Koyu yer almaktadır.

Bütün bu koylar ve tepelerle, bakımlı yazlık köşkler, gazinolar, çam koruları, plajlar, otel ve pansiyonlar, her türden eğlence yeri ve turistik tesislerle Büyükada ünlü bir dinlence merkezidir.

Dil Burnu çevresi adanın özel önem taşıyan bir yeridir. Yörükali ile Nizam plajları tesisleri ve kıyı özellikleriyle, Dil Burnu Ormanı ise mesire olanaklarıyla ilgi çekmektedir.

10 ha alan kaplayan Dil Burnu Ormanı, iskeleye 3 km uzaklıktadır. Denizle iç içe olan bu dinlence yeri günde 2.000 kişilik kapasiteye sahiptir.

Yörükali Plajları Dil Burnu Ormanı'nın hemen yamaçlarından başlamaktadır. Sahilden 25-30 m açıklara dek sığ olan plaj, kum ve çakıl örtülüdür. Çok sayıda tesisin bulunduğu plajlar aşırı kullanım nedeniyle elverişsiz özellikler göstermeye başlamıştır.

Adanın bir başka önemli plajı da Değirmen Plajı'dır. İyi nitelikli tesisleri olan bu plajın dışında Maden ve Hamson koyları da denize girilebilen yerler olarak ilgi çekmektedir.

Büyükada'nın bir başka özelliğini de binek hayvanları ya da faytonlarla yapılan ada turları oluşturmaktadır. Büyük ve küçük turlar olarak, iki ayrı güzergâhta yapılan bu gezintiler sırasında Büyükada'nın tüm güzellikleri görülebilir.

Adalar gurubunun bir başka önemli adası Burgaz'dır. Galata Köprüsü'nden 17 km uzakta olan adanın uzunluğu 1.900, eni 1.300 m'dir. Yüzölçümü ise 1,5 km2'dir.

Kayalık ve doğal yapı bakımından fakir bir ada olan Burgaz'ın kıyılarından denize girilebilmektedir. Yeterli tesislerin bulunduğu bu ada da İstanbullular tarafından bir sayfiye yeri olarak kullanılmaktadır.

Deniz Lisesi'yle Deniz Harb Okulu'nun bulunduğu Heybeliada da Adalar grubu içinde önem taşımaktadır.

Ümittepe (85 m), Değirmentepe (136 m), Köytepe (128 m) gibi yükseltileri olan adanın askeri limanı dışında 3 limanı daha bulunmaktadır.

Değirmenburnu ve Çamlimanı yörelerinden denize girilebilmektedir. Ancak iyi nitelikli olmayan bu plajlar giderek kirlenmektedir.

Heybeliada'da adayı çevreleyen yollarda faytonlarla gezilebilmektedir.

Bu önemli adalardan başka dinlence alanı olarak kullanılan ancak büyük doğal değerleri ve tesisleri olmayan Kınalıada ile kimilerinde sayfiye evleri bulunan diğer küçük adalardan söz edilebilirse de bunlar dinlence alanı olarak büyük önem taşımamaktadır.

mektedir. Kumsal bir plajı olmayan bu dinlence alanında Çınarcık'taki kadar gelişkin tesisler olmasa da konaklama olanakları bulunmaktadır.

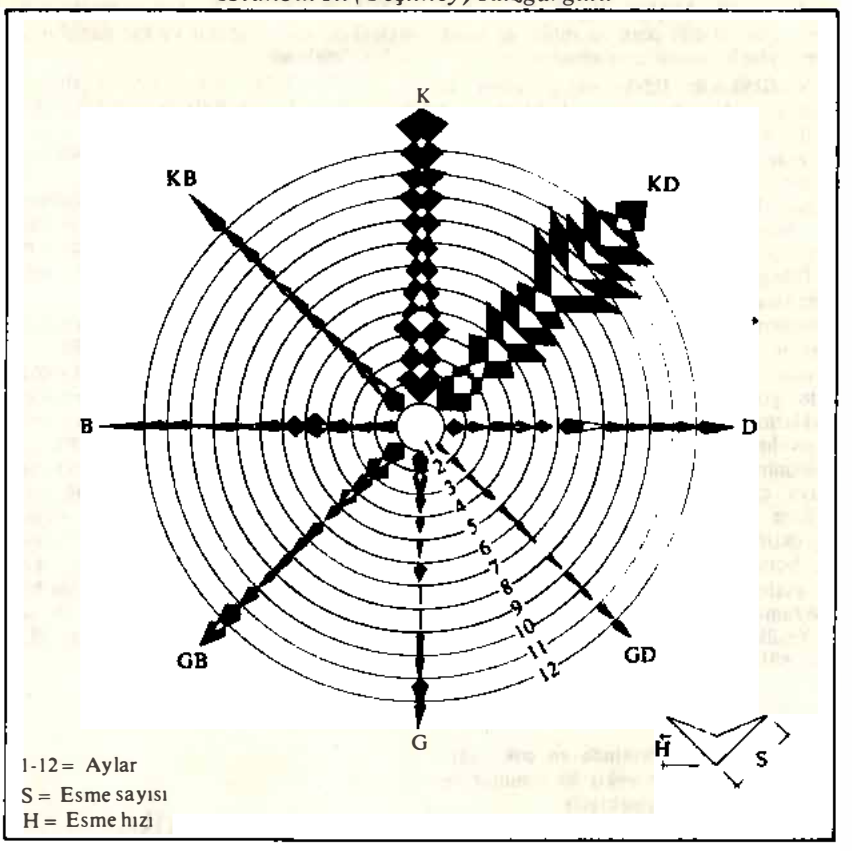
İKLİM

İstanbul iklimini belirgin bir iklim tipinin kalıpları içinde değerlendirmek olanaksız gibidir. Çünkü gezici hava hareketlerinin etkisi altında bulunan il iklimi, Akdeniz ve Karadeniz iklimleri arasında bir "geçiş" niteliği gösterirken, kimi dönemlerde de karasal iklimin özelliklerini yansıtmaktadır.

İstanbul'da genellikle üç ana hava tipi gözlenmektedir. Bunlar kuzey ve güneyden sokulan hava kütlelerine bağlı olanlarla, "sakin" nitelikteki hava tipleridir. Bu üç hava tipi arasında en çok rastlananı kuzeyden gelen hava kütleleridir. Bunların dışında doğu ve batı rüzgârlarına bağlı hava tipleri de bulunmasına karşın, söz konusu yönlerden gelen kütleler, il iklimini etkileyecek denli önemli değildir.

Kuzeyden gelen hava kütlelerine bağlı tip ilkbahar aylarında Balkan Yarımadası ve Romanya üzerinden gelen soğuk hava kütlesi şeklinde belirmektedir. Yine ilkbaharda Kuzey Adriyatik merkezinden ayrılarak Karadeniz'e sokulan bu hava tipi buradan Kırım'a dek uzanmaktadır. İkinci hava kütlesi ise, sonbahar ve kış aylarında Büyük Britanya Adaları'nın güneydoğusunda, özellikle Gaskonya Körfezi'nde oluşup doğuya doğru iner. Bu noktadan sonra, Orta Avrupa'yı aşarak Akdeniz'e inen bu hava akımı Cenova Körfezi'nde parçalanıp Adriyatik Denizi'ne, buradan da Yunanistan'a geçer ve iki kola ayrılır. Bir kolu Ege ve Akdeniz kıyılarını, öteki kolu ise Marmara ve Karadeniz'i etkisi altına alan bu hava kütlesi, İstanbul üzerinden geçerken ilde basıncın düşmesine ve çok soğuk havaların oluşmasına neden olur.

İstanbul İli (Yeşilköy) Rüzgârgülü

SICAKLIK: İlde, iklimin gösterdiği çeşitliliğe bağlı olarak, kimi yılların ocak ve şubat aylarında ılık havalara rastlanmaktadır. Kimi yılların yaz aylarında ise bunun tersi gerçekleşmekte, sıcaklık mevsim normallerinin altına düşmektedir.

Öte yandan ilde sıcaklık değerleri yörelere göre —az da olsa— farklılık göstermektedir. Örneğin; Anadolu yakasının sıcaklık değerleri Rumeli'nin değerlerine göre biraz daha yüksektir.

İlde Yeşilköy'de ölçülen yıllık sıcaklık ortalaması 13,7° C'dir (Tablo 4). Bu değer İstanbul'a komşu il merkezlerinden Kırklar-

Tablo 4
İstanbul İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Çeşitli Yörelere Göre Değerleri

	Bahçeköy	Florya	Göztepe	Kumköy	Sarıyer	Şile	Yalova	Yeşilköy
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1000,6	1011,2	1011,1	1011,1	1010,9	1009,9	1014,6	1014,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	12,8	13,8	14,0	13,9	13,8	13,6	14,3	13,7
Topraküstü En Düşük Sıcaklık (°C)	—17,4	—15,0	—18,4	—10,4	Gözlem Yok	—10,8	—9,6	Gözlem Yok
Ortalama Açık Günler Sayısı	57,7	76,3	76,6	46,7	61,5	51,9	81,4	71,6
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	216,0	202,6	189,4	211,4	197,8	188,7	184,4	193,7
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	91,6	86,4	99,2	107,2	105,8	124,6	99,5	100,0
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	1074,4	649,1	673,4	717,3	752,5	747,1	759,7	691,4
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	10,7	7,8	7,6	6,5	7,7	5,4	3,2	7,0
Ortalama Sisli Günler Sayısı	19,0	13,3	9,4	21,8	16,7	17,1	7,1	8,9
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,3	0,8	1,5	1,6	1,7	0,8	0,5	0,5
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	32,7	12,1	15,7	10,8	12,2	11,8	14,3	16,3
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,2	3,5	3,0	4,9	4,7	3,1	1,8	4,1
En Hızlı Rüzgâr Yönü	KB	G	K	KKB	GGB	BKB	KB	K
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	14,7	15,6	16,3	15,2	14,6	15,3	17,5	16,1

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

eli'nde 13,2°C, Tekirdağ'da 13,8°C, İzmit'te ise 14,5° C'dir. Merkez İlçe'de en soğuk geçen aylar aralık, ocak ve şubat; en sıcak geçen aylar ise temmuz ve ağustostur.

YAĞIŞLAR: İldeki yağış rejimi de Akdeniz ve Karadeniz arasında bir "geçiş" niteliği göstermektedir. İstanbul tüm mevsimlerde aldığı yağışlarla Karadeniz yağış rejimine yaklaşırken, yaz dönemlerindeki yağışın -kuraklık sayılmasa bile- azlığı ile de Akdeniz yağış rejimi özelliklerini göstermektedir.

İlde günlük yağışlar, daha çok hava ve deniz sıcaklık farklarından, gezici hava kütlelerinden oluşup kısa sürede çok yağış bırakan "oraj" tipi yağışlardır. Bu tip yağışlar daha çok eylül, ekim, kasım aylarında görülmektedir. Yaz aylarında ise sıcakların artması şiddetli buharlaşmaya neden olmaktadır. Kara üstünde ısınan hava kütlesinin genişlemesi sonucu soğuma olayı ortaya çıkmakta; belirli bir yükseklikte havanın içindeki su buharı yoğunlaşarak konvektif yağışları oluşturmaktadır. Sağanak biçimindeki bu yağışlar, kimi zaman gök gürlemesi, şimşek ve yıldırımlı olarak; kimi zaman da dolu şeklinde düşmektedir.

Yeşilköy'de ölçülen yıllık yağış ortalaması 691,4 mm'dir. Bu değer İstanbul'a komşu il merkezlerinden Kırklareli'nde 575,8 mm, Tekirdağ'da 590,5 mm, İzmit'te ise 768,0 mm'dir.

İlde Yeşilköy yöresinde en çok yağış aralık ve ocak; en az yağış ise temmuz ve ağustos aylarında düşmektedir.

RÜZGÂRLAR: İstanbul'da egemen rüzgâr yönü kuzeydoğudur (poyraz). Yıl içerisinde toplam 1.401 kez esen bu rüzgâr, kuzeydoğudan soğuk ve sert; çoğunlukla fırtına biçiminde esmektedir. Poyraz rüzgârları yaz aylarında havanın serin olmasını sağlarken, kışın yağmur ve kar yağışlarına neden olmaktadır.

Poyraz rüzgârı kış aylarında şiddetli fırtınalar biçiminde Avrupa üzerinden Balkanlar'a ve Batı Karadeniz'e doğru ilerleyen arktik (kutbî) hava kütlelerinin etkisi altında oluşmaktadır.

İlde egemen olan poyraz rüzgârlarını kuzey (yıldız) ve kuzey-kuzeydoğu (yıldız-poyraz) rüzgârları izlemektedir. İldeki en hızlı rüzgâr saniyede 29,9 mm hızla esen kuzeydir (yıldız).

SAYILI GÜNLER: Yeşilköy yöresinde en yüksek sıcaklık 4 Ağustos 1950'de 35,4°C, en düşük sıcaklık ise 5 Şubat 1950'de —8,6°C olarak saptanmıştır. Bu öyrede sıcaklığın yılda 30°C'nin üzerine çıktığı tropik günler sayısı 22,6; sıcaklığın yılda 0°C'nin altına düştüğü donlu günler sayısı 38,6'dır. Yine Yeşilköy'de hava, yılın 71,6 günü açık; 193,7 günü bulutlu, 100.0 günü ise kapalı geçmektedir. Yılın 7,0 günü kar yağışının gerçekleştiği İstanbul, yılda 7,4 gün kar örtüsü altında kalmaktadır. İstanbul'da 365 günün 8,9'u sisli, 0,5'i dolulu, 16,3'ü de kırağılı geçmektedir. Yeşilköy'de yılda 39,6 gün fırtına olmaktadır (Tablo 5).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Marmara Havzası'nın bir bölümünü oluşturan il alanında, genel olarak Akdeniz tipi bitki topluluğu egemendir. Orman ve fundalıklar geniş alanlar kaplamaktadır. Mera ve çayır karakterindeki arazilerde de buğdaygil ve baklagillerden, çeşitli yem bitkilerine rastlanır.

Akdeniz tipi bitkiler uzun ve kurak yaz mevsimine uygundur. Dış görünümleri ve topraküstü kısımları su kaybını azaltacak tarzdadır ve toprağa sağlam bir şekilde oturmuşlardır. Boyları kısa, gövdeleri kalın, yaprakları sert ve koyu yeşil, yaprak yüzeyleri az ve kökleri derindir. Bu tip bitkiler, Marmara Denizi'nin tüm çevresini, İstanbul Boğazı'nın her iki yakasını ve Adalar'ı kaplamakta, ayrıca ilin Karadeniz'e komşu olan kesimlerine, ince bir şerit halinde sokulmaktadır.

Çilingoz Deresi'ne kadar Karadeniz kıyı bölgesinde kışın yaprağını döken orman ağaçları ile bir arada bulunan maki türleri, kuzeybatı doğrultusunda gidildikçe, Akdeniz iklim etkisinin kaybolmasına bağlı olarak azalır. İstanbul Kenti'nin çevresinde Kermes meşesi, katran ardıcı, üvez, muşmula, kocayemiş, sandal, akçakesme, funda gibi birçok maki türü bulunduğu halde, ilin kuzeybatı sınırını oluşturan Yalıköy-Çilingoz yöresinde, daha çok akçakesme, sakız, ladin gibi türlere rastlanmaktadır.

Maki örtüsü, İstanbul Boğazı'nın doğusunda yine deniz kıyısına paralel bir dağılım göstermektedir. Anadolu yakasında ormanaltı örtüsü ve maki elemanları, daha çok orman gülü, kocayemiş, funda ve çalı türleri, yemişen, muşmula, böğürtlen, ahududu, gıcır, kızılcık, üvez, katırtırnağı, orman sarmaşıkları, defne ve fındık gibi türlerden oluşmaktadır. Bölgede bunlardan başka, otsu bitkilerden çayır otları, eğrelti,

Tablo 5

İstanbul (Yeşilköy) İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Seçilmiş İllerle Karşılaştırılması

	İstanbul (Yeşilköy)	Ankara	Antalya	Erzurum	İzmir	İzmit	Trabzon
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1014,3	912,4	1007,3	811,6	1010,9	1006,6	1011,0
Ortalama Sıcaklık (°C)	13,7	11,8	18,7	6,0	17,6	14,5	14,6
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	18,7	24,3	22,3	23,4	22,8	26,2	23,2
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	Gözlem Yok	5,0	13,9	0,8	11,8	9,5	10,2
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	Gözlem Yok	—27,5	—2,1	—29,5	—7,5	—15,6	—8,5
Ortalama Oransal Nem (%)	77	60	64	63	65	71	73
En Düşük Oransal Nem (%)	21	3	3	1	1	5	6
Ortalama Açık Günler Sayısı	71,6	95,8	136,8	79,7	144,2	59,1	51,3
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	193,7	188,4	172,7	200,8	169,4	199,2	173,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	100,0	81,0	55,6	84,7	51,7	106,8	140,1
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	691,4	367,0	1068,2	460,5	700,2	768,0	822,7
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	7,0	13,9	—	50,1	0,2	8,3	2,9
Ortalama Sisli Günler Sayısı	8,9	25,7	2,4	15,9	0,6	13,4	9,4
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	0,5	4,8	2,4	7,5	2,5	1,5	0,8
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	16,3	43,1	1,9	41,5	8,4	16,4	3,6
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	4,1	3,2	3,1	2,6	3,5	2,1	1,6
En Hızlı Rüzgâr	K	G	G	GB	GD	B	G
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	39,6	10,7	7,4	2,4	21,6	11,5	3,2
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	16,1	14,0	21,7	8,9	19,8	15,8	16,1

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974)

düğün çiçeği, papatya, üçgül, ısırgan otu ve yabani çileğe de rastlanmaktadır.

İlde, Akdeniz bitki topluluğunun sınırladığı alanlar içinde kalan bölgeler, yer yer ormanlarla kaplıdır. Maki örtüsünün dışında kalan ve ormanlarla kaplı alanlarda geniş bir yayılım gösteren meşe türleri egemendir. Trakya kesiminde meşeden sonra en çok görülen orman ağacı kayındır. Bu tür özellikle Yalıköy-Çilingoz yöresinde yayılım göstermektedir. Yine Çilingoz bölgesinde, küçük bir alanda karaçam ormanları bulunmaktadır. İstanbul Kenti'nin kuzeyinde kayın, meşe, kızılağaç ve dişbudak ağaçları ile karışık olarak kestane ormanları bulunmaktadır. Bölgede, yapraklı ormanlarla geçişli olarak karaçam ormanları, geniş bir yayılım gösterir.

Adalar'da, maki elemanlarının dışında kızılçam ve karaçam ormanları temel bitki örtüsünü oluşturmaktadır. İlin Anadolu yakasında, tıpkı Trakya kesiminde olduğu gibi meşe egemendir. Meşenin dışında, kayın, gürgen, kestane, ıhlamur, karaağaç, akçaağaç, kavak ve dere içlerinde bulunan çınarlar meşenin oluşturduğu temel orman örtüsüne katılmaktadır.

HAYVAN TÜRLERİ

İstanbul İli, yaban hayvanları bakımından zengin bir bölgede yer almaktadır.

Yalova yakınlarındaki dağlık ve ormanlık bölgede bozayı görülmektedir. Terkos Gölü'nün kuzeybatı ucundan başlayan Istranca Dağları ve Ormanları içinde alageyik yaşamaktadır. Bu hayvanların sayısı, yasaklanmasına karşın avlandıkları için giderek azalmaktadır. Kaçak avlanmalar yüzünden ilde var olan karacalar da tükenmeye başlamıştır.

Bu hayvanlardan başka il sınırları içinde yabandomuzu, kurt ve tilki ile üveyik, bıldırcın, yaban ördeği, yaban kazı ve toy gibi kuş türleri de bulunmaktadır.

İstanbul su ürünleri bakımından da zengin bir ildir. Marmara Denizi ve Karadeniz'de barbunya, çipura dil, pisi, hamsi, hani, iskorpit, isparos, izmarit, kalkan, karagöz, kefal, kılıç, kırlangıç, kolyoz, kupez, levrek, lüfer, mercan, mersin, mezgit, çinakop, palamut, tekir, uskumru, zargana gibi balıklar avlanabilmektedir. Ayrıca il sınırları içerisindeki göllerde de türlü tatlı su balıkları bulunmaktadır.

NÜFUS

İstanbul, nüfus varlığı açısından, her zaman Türkiye'nin en önemli ili olagelmiştir. 1980'de 4.747.890 kişilik nüfusu ile il, ülke toplam nüfusunun % 10,6'sını barındırmakta; bir başka deyişle, Türkiye'den her 10 kişiden 1'i İstanbul'da oturmaktaydı. İstanbul'un 1980 nüfusu, ikinci büyük il Ankara'dan yarım kat (% 57) fazladır.

Belgrat Ormanları'nda Yenebilen Mantarlar

Belgrat Ormanları'nın mantar florası üzerinde yapılan çalışmalar yörede yenebilen çok sayıda mantar bulunduğunu ortaya koymuştur. Özellikle sonbaharda toplanan bu mantarlar kimi zaman amatörlerce, kimi zaman da satış amacıyla profesyonellerce toplanmaktadır. Bu mantarların en önemlileri ve özellikleri şöylece sıralanabilir:

Şemsiye Mantarı (Macrolepiota procera): Uzaktan büyüklüğü ile dikkati çeken şemsiye mantarının şapkası, başlangıçta yuvarlak veya yumurta biçiminde bulunur. Daha sonra çan, şemsiye veya tabak şeklinde yaygın bir görünüm kazanır. Şapkanın ortasında küt veya daha koyu renkte çıkıntılı bir kısım bulunur. Şapkanın genel rengi beyazımtırak gri ile esmerimtırak gri arasında değişir ve çapı 25-30 cm civarında değişir. Şapkanın üst kesimini kaplayan derimsi zar, çok sayıda kalkık ve basık pullarla parçalanır. Bu parçalar, şapkanın etli kısmı koparmadan kaldırılamaz. Şapkanın alt kesimini kaplayan lameller, serbest, yumuşak ve beyaz renklidir. Şapkayı taşıyan sap 15-30 cm uzunlukta olup, içi boştur ve kolayca kırılabilir.

Kanlıca Mantarı (Lactarius deliciocus): Halkın "Kanlıca Mantarı" olarak adlandırdığı bu mantar, Belgrat Ormanları'nda bulunan en değerli yemeklik mantarlardandır. Orta büyüklükte kalın ve etli olan mantarın şapkası hafifçe kubbelidir ve başlangıçta iç tarafa doğru kıvrık kenarlıdır. Daha sonra basık huni şeklinde bir görünüm kazanır. Canlı portakal kırmızısı rengindedir. Yaşlandığında daha koyu renkte halkalarla donanır. Şapkanın üst kesimini kaplayan zar çıplaktır. Yapışkan olup, şapkadan ayrılarak kaldırılamaz. Şapkanın alt kesimindeki lameller sık bir şekilde ve bir arada bulunur, geniş ve kolayca kırılabilen bu lamellerin uçları çatallanır, renkleri portakal sarısına dönüşür.

Şapkanın sapı 2-7 cm olup, kolayca kırılır ve içi boştur. Mantar kırıldığında içinden kan portakalı suyu renginde bir sıvı akar; Kanlıca Mantarı adı da buradan gelmektedir.

Yumurta Mantarı (Cantharellus cibrius): Oldukça küçük olan yumurta mantarının şapkası 28 cm kadar genişlikte, başlangıçta bombeli ve içeri doğru kıvrık kenarlıdır. Daha sonra, kenarlar düzelir ve mantar huni veya topaç görünümü kazanır. Mantarın sapı 2-6 cm uzunlukta ve etlidir. Şapkanın oldukça seyrek olan lamelleri basık ve kalınca, küt kenarlı ve çatallıdır. Kokusu baharat gibi olup kayısıyı, lezzeti ise karabiberi hatırlatır. Hazmı oldukça güç olduğundan iyice çiğnenmesi gerekmektedir.

İmparator Mantarı, Altın Yumurta (Amanita caesarea): Toplayıcılar arasında Altın Yumurta adı verilen bu türün şapkası 8-15 cmgenişliğinde olup, rengi kırmızı ve üzeri düzdür. Üzerinde çok nadir olarak, beyaz renkli büyükçe örtü artıkları görülür. Alt tarafta bulunan lamellerin renkleri koyu sarıdır. Şapkayı taşıyan sap yine 8-15 cm uzunluğunda olup, sarı bir halkası vardır. Sap dip tarafta kalın kenarlı beyaz bir örtünün içinde bulunur. Bu beyaz örtü sayesinde, kendisine çok benzeyen fakat çok zehirli ve tehlikeli bir tür olan **amanita muscaria**'dan kolayca ve kesin olarak ayrılır.

Çok değerli olan ve Orta Avrupa'da fazlaca rastlanmayan bu mantarlar taze olarak yenebildiği gibi, kurutularak da saklanabilir.

Belgrat Ormanları'nda önemlileri yukarda sayılanlardan başka 8 tür daha yenebilir mantar bulunmaktadır.

İstanbul İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927*	794.444
1935	883.599
1940	991.237
1945	1.078.399
1950	1.166.477
1955	1.533.822
1960	1.882.029
1965	2.293.823
1970	3.019.032
1975	3.904.588
1980	4.741.890
1990 (Tahmin)	8.446.898

* DİE, Genel Nüfus Sayımı 1927'den alınmıştır.

İlin nüfus varlığının önemine ilişkin bir başka gösterge de il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumudur. İstanbul'da km2'ye düşen kişi sayısı, bütün dönemlerde Türkiye genelinin çok üzerinde olmuştur. 1980'de de, ilin nüfus yoğunluğu (km2'de 830 kişi ile) ülke ortalamasının (km2'de 58 kişi) 14 katına ulaşmıştı.

Türkiye'de ve İstanbul'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	İstanbul
1927	18	145
1935	21	159
1940	23	178
1945	24	200
1950	27	219
1955	31	274
1960	36	329
1965	41	401
1970	45	528
1975	52	684
1980	58	830

İstanbul'un nüfus varlığı açısından öteden beri söz konusu olan önemi, zaman

içinde daha da artmıştır. Nitekim, 1980'de il nüfusunun ülke toplam nüfusu içinde % 10,6 olan payı, 1935'te yalnızca % 5,8 idi. Bu oran sürekli büyüyerek 1950'de % 6'ya, 1960'ta % 7'ye, 1970'te % 8'e yükselmiştir. 1980'de ise, % 10,6'ya ulaşarak, 1935'teki oranın 2 katına yaklaşmıştır. Nüfus yoğunluğunun ülke ortalaması ile karşılıklı durumu da, ilin nüfus varlığı açısından öneminin giderek arttığını vurgulayan bir başka göstergedir. 1935'te İstanbul'un nüfus yoğunluğu (km2'de 159 kişi), Türkiye ortalamasının (km2'de 21 kişi) 8 katına yaklaşıyordu. İki ortalama arasındaki fark zamanla daha da büyümüş ve İstanbul'un nüfus yoğunluğu, ülke genelinin 1960'ta 9, 1970'te 11, 1980'de ise 14 katını aşmıştır.

Gerçekte de, il nüfusunun gösterdiği gelişme, bütün dönemlerde Türkiye genelindekini çok aşan bir düzeydedir. 1927-1980 döneminde ülke nüfusu % 228 artarak 3 katını biraz aşarken, İstanbul nüfusu % 497 oranında büyüyerek 6 katına yaklaşmıştır. Türkiye ölçeğinde bir nüfus patlamasının gerçekleştiği 1950-1960 döneminde ve sonraki 20 yılda da (1960-1980), İstanbul nüfusundaki büyüme ülke ortalamasındaki büyümenin hayli üzerinde olmuştur.

Türkiye ve İstanbul İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	1927 = 100		1950 = 100	
Yıllar	Türkiye	İstanbul	Türkiye	İstanbul
1950	153	147	100	100
1960	203	237	132	169
1970	261	380	169	270
1980	328	597	216	425
1990 (Tahmin)	448	1.063	291	756

1990 yılına ilişkin tahminlere göre, il ve ülke nüfuslarının gelişme oranları arasındaki fark daha da büyüyecektir. 1990'da İstanbul nüfusunun 1927'ye oranla 10,6, 1950'ye oranla 7,5 katını aşacağı sanılmaktadır. Aynı dönemlerde, ülke nüfusu için beklenen büyüme ise, sırasıyla 4,5 ve 3 katı dolaylarında kalmaktadır.

Nüfus gelişmesi, artış hızları açısından ve ülke ortalaması ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında İstanbul'da nüfusun yıllık ortalama artış hızının, özellikle 1955-1960 sonrasında Türkiye ortalamasına koşut dalgalandığı görülür. Ancak, artış hızında bu dalgalanmalar çerçevesindeki gerilemelerin, 1970'e değin İstanbul'da ülke genelindekinden çok daha sınırlı, artışların ise çok daha önemli olduğu gözlenmektedir. 1970 sonrasında ise, artış hızı il ve ülke ölçeğinde yine birbirine koşut olarak gerilemekte, ama bu kez söz konusu gerileme İstanbul için çok daha önemli boyutlara ulaşmaktadır.

1965-1970 döneminde Türkiye genelinde nüfus artış hızı binde 25 iken, 1975-1980 döneminde binde 21'e düşmüş, aynı dönemlerde İstanbul için bu oranlar binde 55 ve binde 39 olarak gerçekleşmişti.

Bununla birlikte, il nüfusunun bu dönemlerdeki yıllık artış hızı, 1950'den bu yana olduğu gibi yine ülke ortalamasını çok aşan bir düzeydedir.

Tablo 6
Türkiye ve İstanbul'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	İstanbul
Kaba Doğum Hızı	42,3	29
Kaba Ölüm Hızı	13,9	10
Doğal Artış Hızı	28	19
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	44,8

(Toros, 1979)

Türkiye ve İstanbul'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	İstanbul
1935-1940	17,0	22,9
1940-1945	10,6	16,9
1945-1950	21,7	15,7
1950-1955	27,8	54,2
1955-1960	28,5	40,6
1960-1965	24,6	39,6
1965-1970	25,2	54,8
1970-1975	25,0	51,4
1975-1980	20,7	38,9

İstanbul nüfusunun bu hızlı gelişimi yalnızca kendi öz gelişme dinamiğinin ürünü değildir. 1965-1970 dönemi verilerine göre ilde kaba doğum hızı binde 29 ile ülke ortalamasının (binde 42,3) ancak 2/3'ü düzeyindeydi (Tablo 6). Gerçi İstanbul'un kaba ölüm hızı da (binde 10) Türkiye genelinin (binde 13,9) altındadır. Ama doğurganlık hızındaki farkın çok daha büyük olması ilde nüfusun doğal artış hızının (binde 19), Türkiye genelinin (binde 28) gerisinde kalmasına neden olmaktadır. İstanbul nüfusundaki, ülke bütününü çok aşan gelişme, nüfusun kendi gelişme dinamiğine değil, bir dış etmene, göç hareketlerinin etkisine bağlıdır.

Ülke ölçeğindeki iç göç hareketlerinde, İstanbul, öteden beri en önemli göç çekim merkezi olmuştur *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Daha 1935'te, doğduğu il dışında yaşayan 1.104.000 kişinin 710.000'i (% 64'ü) İstanbul'da oturmaktaydı. Sanayileşmenin ülke genelinde göreli bir yaygınlık kazanması ile İstanbul'un bu önemi zaman içinde azalmıştır. Nitekim, doğduğu il dışında yaşayanlar içinde İstanbul'da oturmakta olanların payı 1960'ta % 58'e, 1970'te % 57'ye düşmüştür. Ancak, yine de bütün bu yıllar boyunca, ilin iç göçlerde en önemli çekim merkezi olma özelliği sürmüştür. 1965-1970 verilerine göre, söz konusu 5 yıldaki tüm göçlerin % 22'si İstanbul'a yönelmiş; bir başka deyişle 1965-1970 arasında göç eden her 5 kişiden 1'i İstanbul'a gelmiştir. Bu dönemde ile göç edenlerin sayısı 714.000'i bulmuş ve bu sayının il toplam nüfusuna oranı % 24'e ulaşmıştır. Bu oran, 1970'te İstanbul'da oturmakta olan her 4 kişiden 1'inin son 5 yılda ile göç etmiş olduğunu göstermektedir. Böylece, toplam iç göçler içindeki payı giderek azalmış olmakla birlikte, göç hareketlerinin ilin nüfus yapısını ve gelişmesini belirleyici etkisi, zaman içinde oluşan birikime bağlı olarak gittikçe büyümektedir. İstanbul'da yaşayanlar içinde, başka bir ilde doğmuş olanların oranı 1950'de % 35 iken, bu oran 1960'ta % 45'e, 1975'te ise % 55'e yükselmiştir. Başka bir deyişle, 1950'de İstanbul'da yaşayan her 3 kişinin 1'i göç yoluyla gelmiş iken, 1975'te İstanbul doğumlular azınlığa düşmüştür. Bu oran, il nüfusunun gelişme hızında göçlerin önemini vurgulamaktadır. Gerçekten, göçlerin il nüfusunun genel gelişme hızındaki payı binde 14,8'e ulaşmaktadır. Böylece, düşük doğurganlık düzeyine karşın, ilde nüfus artış hızı, göçlerle beslenerek sürekli ülke ortalamasının çok üzerinde bir düzeyde olmuştur. Kuşkusuz, 1950 sonrasında nüfus artış hızının olağanüstü bir büyüme göstererek, 1945-1950 arasında binde 15,7 iken, 1950-1955 döneminde binde 54,2'ye ulaşması yalnızca göçlerin etkisiyle açıklanamaz. 1950-1955 arasında Türkiye'nin yurt dışından (özellikle Balkanlar'dan) aldığı toplu göçün önemli bir bölümü de İstanbul'a yerleştirilmiş ve böylece göçün nüfus artış hızını yükseltici etkisi daha da şiddetlenmiştir. Ayrıca, 1950'lerdeki gelişmede, göçler yanında, bu dönemde ülke bütününde gözlenen ve doğumların hızla artması biçiminde beliren nüfus patlaması olayının, İstanbul'a yansımasının da payı vardır. Ama, gelişme 1970'e değin, daha geniş bir zaman dilimi içinde ele alındığında, nüfus artış hızını sürekli olarak ülke ortalamasının üzerinde tutan temel etmenin göç hareketleri olduğu ortaya çıkar.

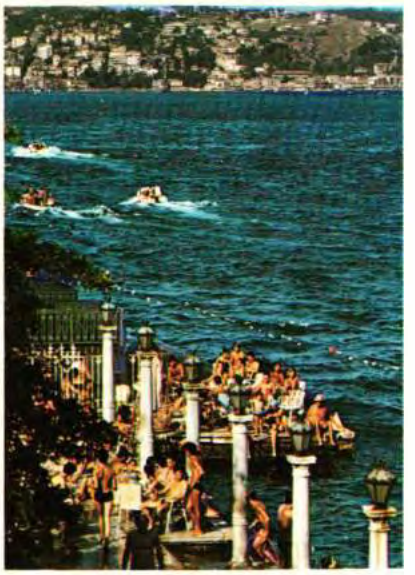
Nitekim, 1970 sonrasında göç hızının görece azalmasıyla, il nüfusu artış hızı da 1/4 oranında düşerek, ülke genelindekini çok aşan bir gerileme göstermiştir. 1970'lere değin İstanbul'da toplanma eğilimi gösteren ülke sanayii, bu tarihten sonra çevre illere kaymaya başlamıştır. Yeni organize sanayi bölgelerinin İstanbul dışında oluşması, yatırımı özendirici devlet desteklerinin çevre illerde yoğunlaşması, İstanbul'a yönelen göçlerin bir bölümünün Kocaeli, Bursa, Tekirdağ gibi çevre illerce emilmesine yol açmış ve İstanbul'un göç alma süreci yavaşlamıştır. 1970 sonrasında, örneğin 1950-1953 döneminde olduğu gibi, yurt dışından gelen göçmenlerin toplu biçimde İstanbul'a yerleştirilmeleri biçiminde, göç oranını birden yükselten bir "toplu göç" olgusu da söz konusu değildir. Tersine, bu dönemde, örneğin 1974'te İstanbul'da oturmakta olan azınlıkların yurt dışına göçü gibi toplu bir nüfus yitimi yaşanmıştır. Bu durum, ilde nüfus artış hızının, ülke ortalamasının yine de üzerinde kalmakla birlikte, son 10 yılda önemli ölçüde gerilemesine neden olmuştur.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında, ilçelerin nüfus büyüklükleri,

2532

2533

2534

2532 - Sarayburnu
2533 - Sait Halim Paşa Yalısı'ndan Boğaz'ın görünüşü
2534 - Anadoluhisarı ve Göksu Deresi'nin denize açıldığı yer
2535 - Ağlayan Körfez, Şile
2536 - Şile sahili

2535

2536

2537

2538

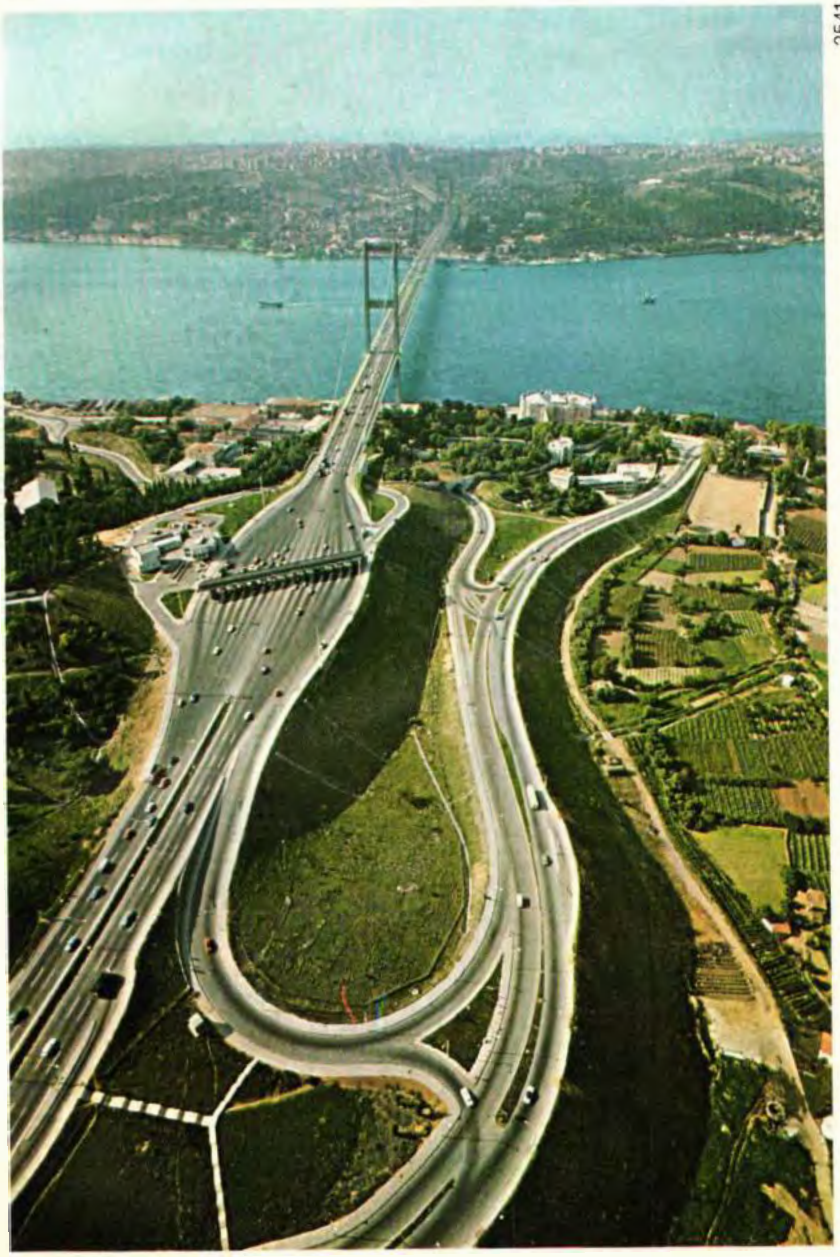

2537 - Kilyos sahili
2538 - 2539 - İstanbul'da gün batımı

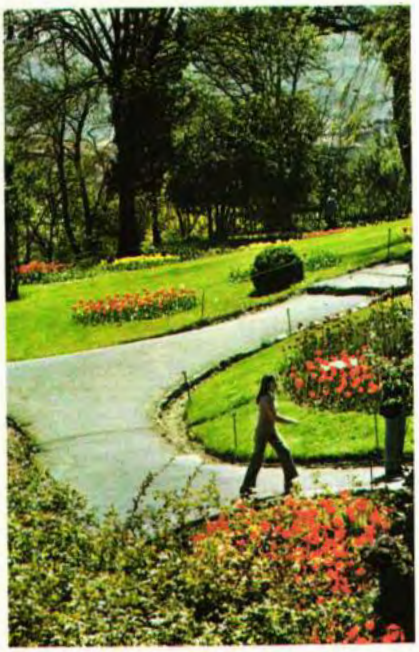
2539

2540

2541

2540 - Boğaz ve Boğaziçi Köprüsü
2541 - 2542 - Yıldız Parkı
2543 - Çamlıca Tepesi ve Çamlıca çeşmesi

2542

2543

2544

2545

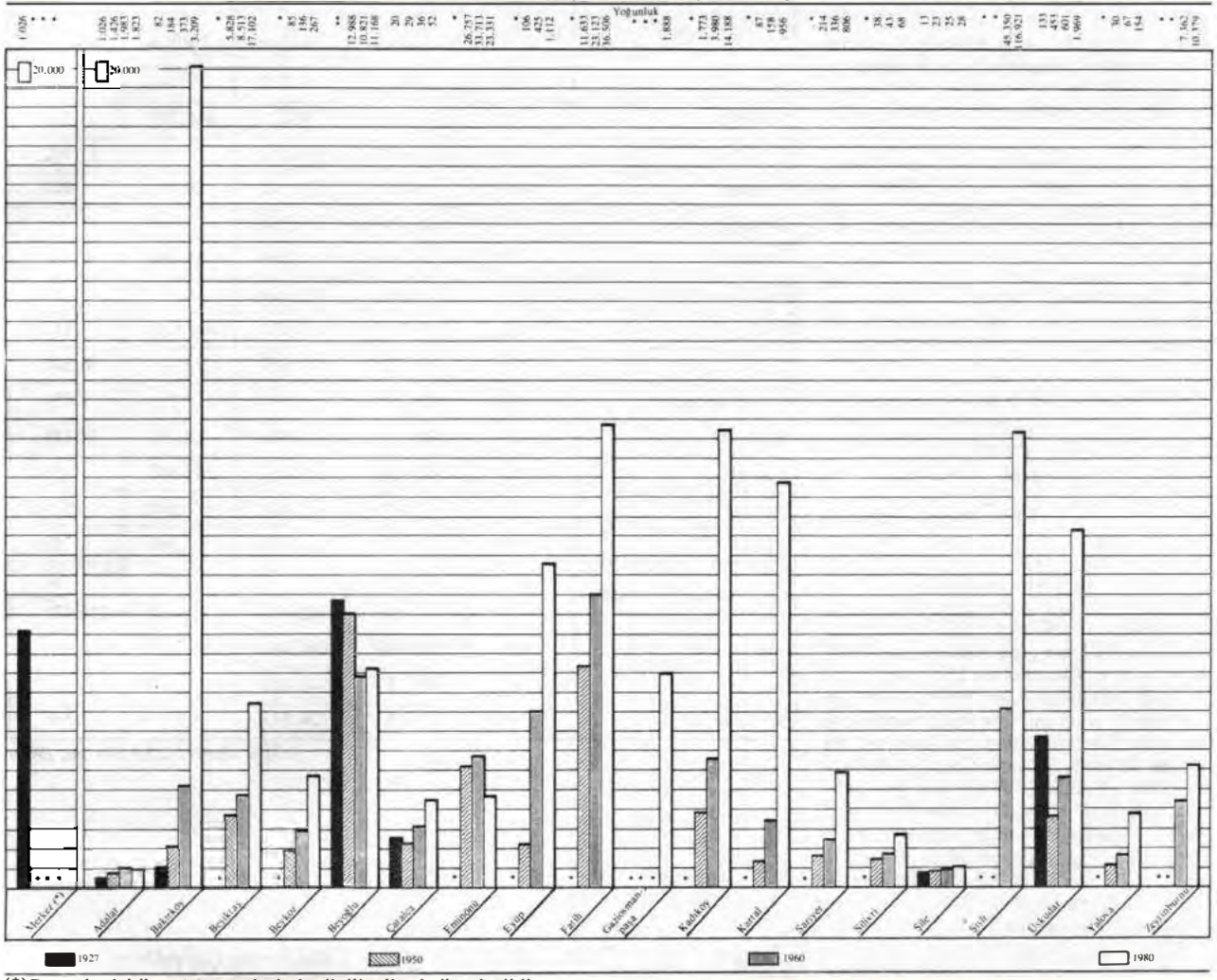

2544 - 2545 - Emirgan Parkı
2546 - Gülhane Parkı

2546

Şekil 4
İstanbul İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

(*) Beyoğlu dahil. * Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.
** İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

yoğunlukları ve gelişme hızları arasında tam bir koşutluk olmadığı görülmektedir. 1980 verilerine göre (Tablo 7) nüfus büyüklüğü açısından ilk 10 ilçe, sırasıyla Bakırköy, Fatih, Kadıköy, Şişli, Kartal, Üsküdar, Eyüp, Beyoğlu, Gaziosmanpaşa ve Beşiktaş'tır. Yoğunluk açısından ise, büyüklük sıralamasında 4'üncü olan Şişli gelmekte, bunu sırasıyla Fatih, Eminönü, Beşiktaş, Kadıköy ve Beyoğlu izlemektedir. Buna karşılık, Bakırköy, Eyüp, Kartal, Gaziosmanpaşa gibi, nüfus varlığı açısından önemli ilçelerin, yoğunlukları görece düşük düzeyde kalmaktadır.

Nüfusun gelişmesi açısından ise, sıralama bütünüyle değişiktir. 1950-1980 arasında en önemli büyüme, nüfusu bu dönemde 21 katına yaklaşan Bakırköy ile 16 katına yaklaşan Kartal'da gerçekleşmiştir (Şekil 4). Bu ilçeleri, nüfusları 30 yılda 8 katına yaklaşan Eyüp, 6 katına ulaşan Kadıköy ve 5 katına ulaşan Üsküdar izlemekte; Fatih, Beşiktaş ve Şişli (1960-1980 için) gibi öteki önemli ilçelerin nüfuslarındaki büyüme ise, 1-1,5 kat dolaylarında kalmaktadır. Söz konusu dönemde nüfusu mutlak olarak azalan tek ilçe ise, Beyoğlu'dur.

İstanbul'da Seçilmiş İlçeler İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	1950 = 100		
İlçeler	1960	1970	1980
Bakırköy	241	802	2.072
Fatih	133	184	209
Üsküdar	154	237	506
Kadıköy	168	310	600
Kartal	262	646	1.583
Beşiktaş	128	185	256
Eyüp	401	531	778
Beyoğlu	78	81	80
Şişli (1960 = 100)	100	202	258

İlçelerin nüfus büyüklükleri, yoğunlukları ve gelişme hızları arasındaki bu farklılıklar, asıl olarak yine göç olgusunun etkisine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Zaman içinde, göç hareketleriyle İstanbul'da yığılan nüfus için, kentsel alan (ilçe merkezleri) yetersiz kalmış ve göçle gelenler kırsal alana da yayılmıştır. Bu yayılma eski yerleşme birimlerinin (köylerin) büyümesi biçiminde gerçekleştiği gibi, bütünüyle yeni yerleşme birimlerinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Yeni yerleşme birimlerinin oluşması, doğal olarak, kırsal alanı bulunan ilçelerde gerçekleşmiştir. Zaten, Bakırköy, Kartal, Eyüp, Üsküdar gibi ilçelerin, nüfusun gelişmesi açısından ön sıraları almalarının nedeni, bu ilçelerde göçle gelen nüfusa yeni yerleşme birimleri kurulabilecek kırsal alanlar bulunmasıdır. Bu ilçeler, aynı zamanda, kırsal yerleşme birimlerinin (köylerin) de bulunduğu ilçelerdir. Yeni yerleşme birimlerinin kurulması yanında, var olanların da hızla büyümesi ile, ilçe nüfusları yüksek bir gelişme hızı kazanmıştır. Bakırköy'ün Avcılar, Atışalanı, Esenler, Bağcılar, Güngören, Şirinevler, Bahçelievler bölgeleri; Eyüp'ün Alibeyköy, Bayrampaşa (Sağmalcılar), Küçükköy gibi "muhtarlık" ları; Üsküdar'ın Ümraniye, Dudullu köyleri; Kartal'daki Soğanlık, Güzelyalı, Kurtköy; Şişli'nin Kâğıthane, Çağlayan bölgeleri göçlerin yarattığı ya da geliştirdiği yerleşme merkezleridir. Yeni oluşan yerleşme birimlerinin en özgün ve çarpıcı örneği ise Gaziosmanpaşa'dır (Taşlıtarla). 1950-1953 arasında dış ülkelerden (özellikle Yugoslavya'dan) gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ile doğan bu yerleşme birimi, hızlı gelişimi ile

zamanla yönetsel yapıyı da zorlamış ve 1960 sonrasında ilçe olmuştur.

Buna karşılık, Fatih, Eminönü ya da Beyoğlu gibi, kırsal yerleşme birimleri (köyleri) olmayan ve öteki ilçeler arasında sıkıştığından, genişleme olanağı bulunmayan ilçelerde, nüfus varlığı ne denli önemli olursa olsun, gelişme sınırlı düzeyde kalmıştır.

Bunlardan Beyoğlu'nun, gelişmesinin duraklayıp, giderek nüfus yitirmesinde başka etmenlerin de payı vardır. İlçenin sosyal yapısının nitelik değiştirmesi ile, bütünüyle bir eğlence ve alışveriş merkezine dönüşmesi, konut kullanımını azaltmış, özellikle 1970'lerde Beyoğlu'nun geleneksel halkı olan azınlıkların da toplu biçimde göç etmeleri ile, ilçe nüfusu mutlak olarak azalmıştır.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: İstanbul nüfusunun yaş yapısı, bütünüyle, göç alan nüfus özelliklerini yansıtmaktadır. 1975'te, nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) bölünüşünde, (15-64) yaş grubunun payının (% 63 ile) Türkiye ortalamasını (% 56) çok aşan bir ağırlığı vardır (Şekil 5). Nüfusun büyük ölçüde iş bulma amacına yönelik göçlerle beslenmekte oluşu, çalışma çağındaki bu yaş grubunun göreli payını büyütmektedir. Bununla birlikte, nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşünde (Şekil 6), göçe en çok konu olan (25-29) ve (30-54) yaş gruplarında aşırı bir yığılma görülmemektedir. Bu durum, İstanbul'a yönelik göç hareketlerinin son 10 yılda önemini, bir ölçüde de olsa, yitirmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, (15-64) yaş grubunun bugün de Türkiye ortalamasını aşan bir payı vardır. Ama bu pay zaman içinde gerilemiştir. Çalışma çağındakilerin oranı 1960'ta % 67, 1950'de ise % 70 idi. Bu gerilemede, göçün öneminin azalması kadar, niteliğinin değişmiş olmasının da payı vardır. Gerçi, 1950'lerin başında, yurt dışından gelen göçmenlerin bir bölümünün İstanbul'a yerleşmesi ile bir anlamda yapay olarak büyüyen (15-64) yaş grubu payının sonraki dönemlerde gerilemiş olması doğaldır. Ancak, bu gerilemenin 1960 sonrasında da sürmesi, asıl nedenin göçlerin niteliğindeki değişiklik olduğunu göstermektedir. 1960'lara değin, İstanbul'a yönelen göçler büyük ölçüde, iş bulma amacıyla ortaya çıkan, tekil erkek göçü niteliğinde idi. Bu durumda, göç dalgaları, özellikle çalışma çağındaki nüfusu besleyerek bu yaş grubunun (15-64) göreli payını yükseltmiştir. Buna karşılık 1960'lardan başlayarak, göç hareketleri nitelik değiştirmiş ve aile reisi göçünün yerine tipik aile göçü geçmiştir. Ayrıca, bu dönemde, daha önce göç etmiş aile reisinin kesin olarak ile yerleşmesi sonucu, bunların ailelerini kapsayan bir kadın ve çocuk göçü de başlamıştır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç).* Nitekim, 1960'tan sonra, düşük doğurganlık düzeyine karşın, (0-14) yaş grubu payının hızla büyüyerek 1960'ta % 28 iken, 1975'te % 33'e ulaştığı görülmektedir. (0-14) yaş grubu payının 1950-1960 arasındaki büyümesi (% 24'ten % 28'e) ise, bu dönemde ilde, ülke bütünündekine koşut olarak doğurganlık hızının yükselmesinden kaynaklanmaktadır.

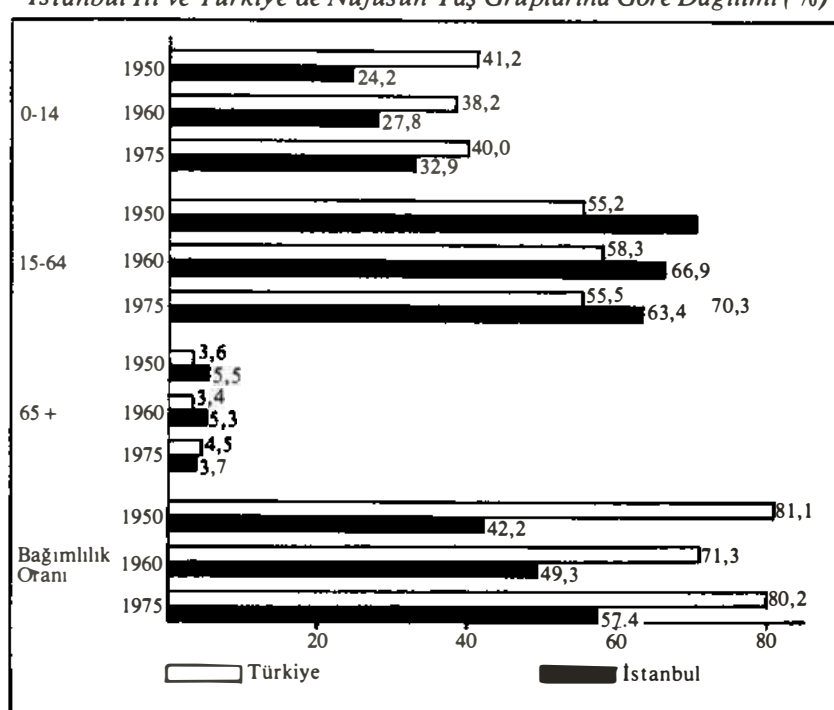
İlin yaş yapısında ilginç bir özellik, düşük ölüm hızına karşın (65+) yaşlardaki

Tablo 7
İstanbul İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Adalar	10	18.232	18.232	—	1.823
Bakırköy	275	882.505	234.226	648.279	3.209
Beşiktaş	11	188.117	188.117	—	17.102
Beykoz	430	114.812	94.101	20.711	267
Beyoğlu	20	223.360	223.360	—	11.168
Çatalca	1.715	89.057	7.988	81.069	52
Eminönü	4	93.324	93.324	—	23.331
Eyüp	298	331.507	110.871	220.636	1.112
Fatih	13	474.578	474.578	—	36.506
G.Osmanpaşa	116	219.026	101.810	117.216	1.888
Kadıköy	33	468.217	455.465	12.752	14.188
Kartal	433	413.839	68.291	345.548	956
Sarıyer	146	117.659	110.469	7.190	806
Silivri	778	53.032	13.763	39.269	68
Şile	736	20.424	4.882	15.542	28
Şişli	4	467.685	282.471	185.214	116.921
Üsküdar	186	366.186	261.141	105.045	1.969
Yalova	492	75.787	41.823	33.964	154
Zeytinburnu	12	124.543	124.543	—	10.379

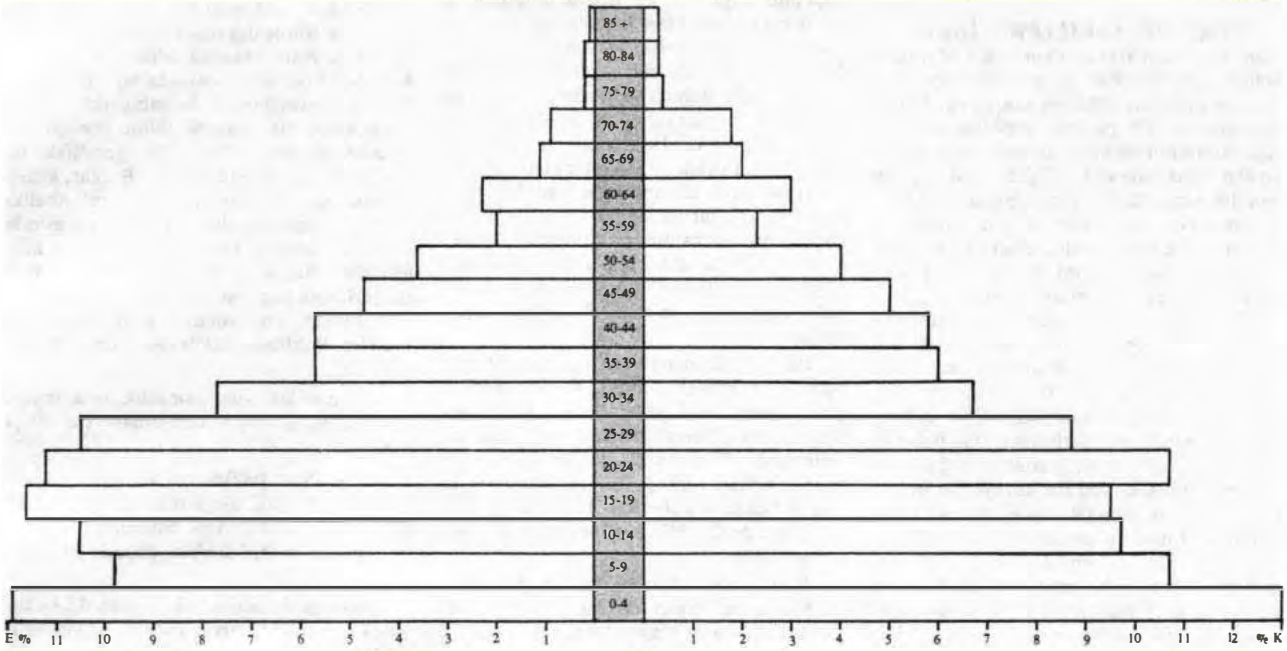
(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1980)

Şekil 5
İstanbul İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, İlgili Yıllar)

Şekil 6
İstanbul İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

"yaşlı" nüfus payının, 1950 ve 1960'ta ülke ortalamasının üzerinde iken, 1960-1970 arasında Türkiye genelinin tersine bir eğilim göstererek azalmış olmasıdır. 1975'te, bu yaş grubundakilerin oranı (% 3,7 ile), Türkiye genelindekinin (% 4,5) altındadır. Bu durum, ile yönelik göçlerin büyük çoğunlukla "çekirdek aile" (ana, baba, çocuklar) düzeyinde gerçekleşmesinin sonucudur. Bu nedenle, göçlerin yaş gruplarına göre dağılımında (65 +) yaş grubunun payı düşük kalmaktadır. Göçlerin nüfusun yapısını belirleyici etkisinin yüksekliği de, bu olgunun tüm il nüfusuna yansımasına yol açmaktadır.

(15-64) yaş grubu payının Türkiye genelini aşan bir ağırlığı olması, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumunu gösteren "bağımlılık oranı"nın da ülke ortalamasından düşük olmasına yol açmaktadır. Gerçi bu oran, çalışma çağındaki nüfusun payı ile tersine bir orantı gösterdiğinden, zaman içinde büyümüştür. Ama yine de, İstanbul'da çalışma çağındaki her 1.000 kişinin bakmak durumunda olduğu birey sayısı 1975'te 574'tü. Bu sayı Türkiye ortalamasının (802) hayli gerisindeydi.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: İstanbul nüfusunun cinsiyet yapısı, Türkiye genelindekiyle benzerlik göstermektedir (Tablo 8) 1950 sonrasındaki bütün yıllarda ilde bir erkek fazlalığı gözlenmekte, buna karşılık cinsiyet oranındaki dalgalanmalar, ülke ortalamasından bağımsız bir seyir izlemektedir.

1950-1960 döneminde, ilde erkek nüfus payı önemlice bir artış göstermiştir. Bu gelişmeye yol açan çeşitli etmenler vardır. İlkin, 1950'lerin başında (1950-1953 arasında) yurt dışından gelerek İstanbul'a yerleştirilen göçmen kitlesi, erkek nüfus payını yükseltici bir etki yapmıştır. Çünkü göç hareketlerine genellikle erkek nüfusun konu olması, göç alan bölgelerde cinsniyet oranını değiştirmekte, erkek fazlalığına yol açmaktadır. Kaldı ki, bu dönemde yalnızca dış göç söz konusu olmayıp, İstanbul'a yönelik iç göçler de hızlanmıştır. Ancak, erkek nüfus payındaki artış, yalnızca göçlerin etkisi ile açıklanamaz. Doğumda erkek oranının yüksek oluşu, doğurganlığın hızlandığı dönemlerde, bir erkek fazlalığının belirmesine neden olmaktadır. Bu dönemde, Türkiye bütününe koşut biçimde doğumların sıklaşmış olması da erkek nüfus payını yükselten bir etmen olmuştur. Nitekim, 1960 sonrasında, doğurganlık düzeyinin yeniden düşmesi ile, ilde erkek nüfus payının giderek gerilediği görülmektedir. Ancak, bu gerilemede asıl neden, göçlerin bir yandan hızını yitirirken, öte yandan da nitelik değiştirmiş olmasıdır. 1950-1960 arasında daha çok aile reisinin (erkek nüfusun) tekil göçü biçiminde gerçekleşen hareket, 1960'tan sonra toplu aile göçü niteliğini kazanmıştır. Ayrıca bu dönemde, önceden göç ederek ile yerleşen erkeklerin ailelerini de kapsayan bir kadın ve çocuk göçü de başlamıştır. Böylece göçlerin daha çok kadın nüfusu besler olması, erkek nüfus payının giderek gerilemesine neden olmuştur. Bu gerileme özellikle 1970'lerin ilk yarısında önemlidir.

ÖZET

GENEL KONUM: İstanbul İli, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirinden ayıran İstanbul Boğazı'nın iki yanında ve 5.712 km2'lik alanda kuruludur. Marmara Bölgesi'nin Doğu Marmara bölümünü kaplayan il toprakları 28° 01 ve 29° 55 doğu boylamları ile, 41° 33 ve 40° 28 kuzey enlemleri arasında kalmaktadır. İstanbul İli doğu ve güneydo-

Tablo 8
İstanbul ve Türkiye'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		İstanbul			
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın	
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%
1960	51,0	49,0	1.028.130	54,6	853.962	45,4
1970	50,6	49,4	1.624.658	53,8	1.394.374	46,2
1975	50,8	49,2	2.064.250	52,9	1.840.338	47,1

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ğudan Kocaeli, güneyden Bursa, batıdan Tekirdağ, kuzeybatıdan ise Kırklareli ile çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: İstanbul il alanı Marmara Havzası'nın Doğu Marmara bölümünde yer alan iki peneplen (yarıova) arasına sıkışmış, boğaz ve akarsu vadileriyle parçalanmış bir platolar topluluğudur. İl topraklarının temeli, I. Zaman yaşlı kayaçlardan oluşmaktadır. Daha sonra gelen jeolojik zamanlarda ortaya çıkan yükselme alçalma ve aşınmalarla keskin sırtlar, dik dağlar ve çok engebeli topografya ortadan kalkmış, bunların yerini düz alanlar, yuvarlak tepeler ve alçak sırtlar almıştır.

Bugünkü İstanbul Boğazı'nın bulunduğu yer, biri Karadeniz'e diğeri Marmara Denizi'ne sularını boşaltan iki akarsuyun vadisi durumundaydı. II. Zaman ve III. Zaman'da ortaya çıkan sıkışma ve yükselmeler sırasında, vadilerin batısında bulunan Avrupa kesimi güneye, vadilerin doğusunda bulunan Asya kesimi ise kuzeye çarpılmıştır. Bu olayın sonucu olarak akarsu vadilerinin kırılmasıyla bugünkü İstanbul Boğazı Vadisi ortaya çıkmıştır. Dağlar il topraklarında fazlaca bir yer kaplamaz. Var olan dağlar da kütleşmiştir. İl alanı içinde Trakya'da, Karadeniz kesiminden sokulan Istranca (Yıldız) Dağları'nın batı uzantıları, çeşitli vadilerin su bölüm çizgilerini oluşturan sırtlar biçiminde devam eder. Bu sırtlar, Trakya yakasının kuzeyinde Anadolu yakasının ise güneyinde tek tek dağlar oluşturur.

Yalova kesimi İstanbul'un diğer bölümlerine oranla biraz daha yüksektir. Burada, Samanlı Dağları üzerindeki Beşpınar Tepesi (926 m), İstanbul il topraklarının en yüksek noktasını oluşturmaktadır.

İstanbul il alanını kaplayan kuzey ve güneyden denizlerle çevrili platolar, genellikle batı-kuzeybatı ve doğu-güneydoğu yönlerinde uzanır. İl topraklarının % 74,4'ünü kaplayan ve Boğaz oluğuyla iki bölüme ayrılmış olan bu yeryüzü şekilleri, oluğun doğu ve batısında, simetrik değildir. Boğaz'ın batısında kalan gelişmiş platolar, düz ve hafif dalgalı bir yüzey oluşturur. Doğudaki platolar ise daha az gelişmiş olup, daha dalgalıdır. İldeki önemli platolar, Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar platolarıdır.

İstanbul il alanını kapsayan Marmara Havzası, tek bir havza olmayıp çok sayıda küçük su havzasının birleşmesinden oluşmuş, 2.357 ha alanı ile Türkiye'nin orta büyüklükteki havzalarından biridir. İstanbul il toprakları havzanın % 24'ünü kaplamaktadır.

İlin önemli akarsuları, Istranca Deresi, Sazlı Dere, Nakkaş Deresi, Karasu, Sarısu, Çakıl Deresi, Alibeyköy Deresi, Kâğıthane Deresi, Riva Deresi, Hiciz Deresi, Göksu, Sellimandra Deresi ve Yalak Deresi'dir. İlde önemli göller Terkos, Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece gölleridir. İstanbul'da bunların dışında Ömerli ve Alibeyköy gibi baraj gölleri vardır.

İl alanı kuzeyden Karadeniz, güneyden de Marmara Denizi ile çevrilidir. Bu iki denizi birbirine bağlayan İstanbul Boğazı, il topraklarını ortadan böler.

İstanbul İli'nde ovalık alanların çok yer tutmamasına karşılık, vadi oluşumları son derece önemlidir. İl topraklarındaki vadilerden kentsel alan dışında kalanlar denizlere ve göllere yaklaştıklarında, tabanlarını genişletmektedir. Bu genişlemiş tabanlara ilin küçük tarım alanları yerleşmiş bulunmaktadır. Boğaz'ın her iki yakasından içlere doğru sokulan vadilerle doğuda Gebze'ye, batıda Silivri'ye kadar uzanan Marmara kıyılarına ulaşan vadiler, İstanbul'un üzerine oturduğu doğal yapıyı oluşturmaktadır. Bu vadilerin en büyüğü İstanbul Boğazı'dır.

İKLİM: Bağımsız bir iklim tipinin kalıpları içerisinde değerlendirilmesi neredeyse olanaksız olan İstanbul iklimi, Akdeniz ve Karadeniz iklimleri arasında bir "geçiş" niteliği göstermektedir. İstanbul iklimi kimi dönemlerde de karasal iklim özelliklerini yansıtmaktadır. İstanbul'da genellikle üç ana hava tipi gözlenmektedir. Bunlar, kuzey ve güneyden sokulanlar ile, "sakin" nitelikteki hava tipleridir. Bu üç hava tipi arasında en çok rastlananı, kuzeyden gelen hava kütleleridir. Bunların dışında doğu ve batı rüzgârlarına bağlı hava tipleri de bulunmasına karşın, söz konusu yönlerden gelen kütleler, il iklimini etkileyecek denli önemli değildir.

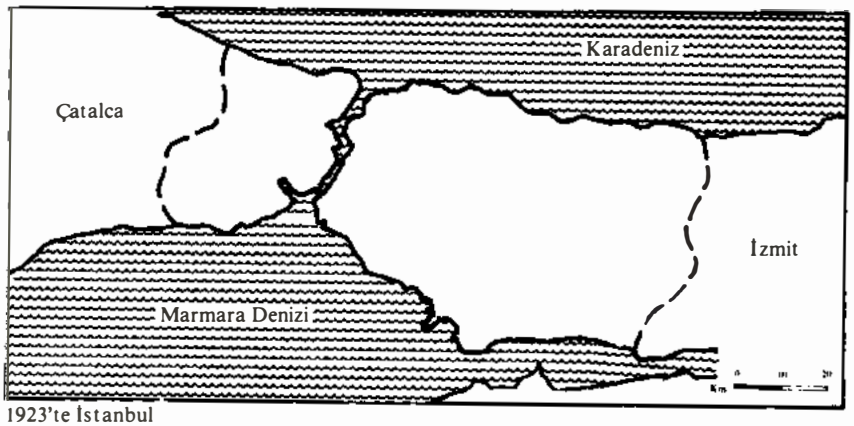
İstanbul'da yıllık sıcaklık ortalaması, 13,7°C; yıllık yağış ortalaması ise 691,4 mm'dir.

NÜFUS: 1980'de İstanbul nüfusu 4.741.890 kişiydi. Bu nüfus varlığıyla ülke nüfusunun % 10,6'sını barındıran il, iller sıralamasında Ankara'nın önünde ilk sıradaydı.

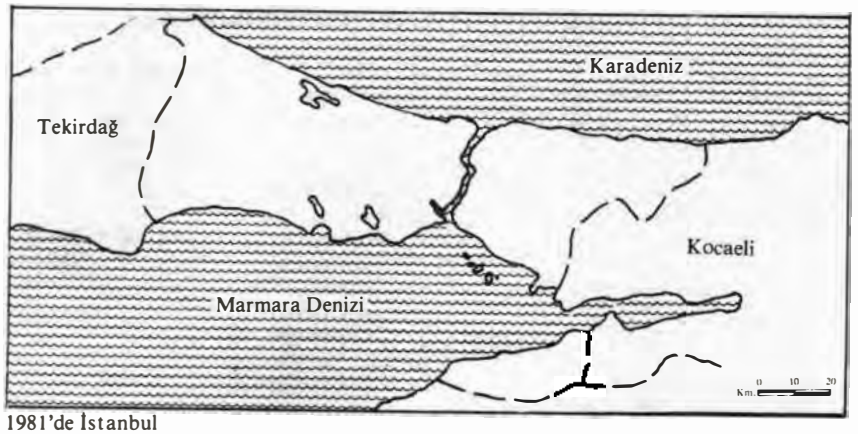
Nüfus yoğunluğu bakımından da İstanbul, km2'ye 830 kişiyle Türkiye ortalamasının (km2'ye 58 kişi) çok önündeydi.

İl nüfusunun gösterdiği gelişme bütün dönemlerde Türkiye'nin üzerindedir. Bu gelişmede il nüfusunun kendi dinamiğinden çok ilin aldığı göçlerin önemi vardır.

İlin yaş yapısı bu özelliği göstermektedir. (15-64) yaş grubunun Türkiye ortalamasını çok aşan bir payı vardır. (65+) yaş grubunun payı ise düşüktür. İlin cinsiyet yapısı ise Türkiye geneline benzer bir yapı göstermektedir. İstanbul'da da bir erkek fazlalığı söz konusudur. ●

1923'te İstanbul

1981'de İstanbul

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI

Plinius'a göre İstanbul'un bilinen en eski adı Lygos'tur. Bugünkü Sarayburnu yöresinde kurulduğu öne sürülen bu kent, Byzantion'un kuruluşuna değin varlığını korumuştur.

İÖ 660'ta kurulan Byzantion Kenti'nin adı ise, koloni kurucusu, Trak kökenli Byzas'a dayanmaktadır. Byzas'ın önderlik ettiği Megaralı göçmenler, yeni bir yurt aramak amacıyla Yunanistan'dan yola çıkmışlar ve Sarayburnu yöresine yerleşerek burada bir kent kurmuşlardı. Önderlerinin adını vererek, kente, Byzas-Byzans dediler. Daha sonra bu ada, yer belirtmek amacıyla "ion" takısı da eklendi ve kentin adı Byzantion (Bizantion) olarak kullanılmaya başlandı.

Roma İmparatoru Büyük Konstantinus'a değin kent, aynı adla anıldı. İS II.yy'da Byzantion'u ele geçiren Roma İmparatoru Septimius Severus kente Antoneinia-Augusta Antonina-adını verdiyse de, bu ad uzun ömürlü olmadı.

İmparator Konstantinus, hükümet merkezini Roma'dan taşımaya karar verdiğinde, askeri, ticari ve ekonomik açıdan en elverişli yer olarak Byzantion'u seçti. Byzantion, önemli ticaret ve ulaşım yollarının kavşağında, imparatorluğun iç ve dış düşmanlarına karşı savunulması kolay bir konumda idi. Kentin Konstantinus'ca yeniden yapımı İS 324'te başlayarak İS 330'da bitirildi ve 11 Mayıs 330'da büyük bir açılış töreni yapıldı ve Byzantion'un resmi adı Roma Nova-Nea Roma- (Yeni Roma) olarak belirlendi.

İmparator Konstantinus'un ölümünden sonra, bu imparatorun onuruna, kente Konstantinopolis dendi. Ancak kent, uzun süre yalnızca "Polis" diye anıldı. Daha sonra "stin" (sten) takısının polis sözcüğünün başına gelmesiyle, "kentte" ya da "kente" anlamına, Stinpolis adı kullanılır oldu.

Kente, Slavlar'ca Tsarigrad ya da Tsargrod deniyor, Ruslar ise Tsargorad adını kullanıyorlardı. Bu adlar, Çar-Sezar-İmparator Kenti anlamına geliyordu.

Öbür dillerdeki adlara gelince, kente Cermenler Konstantinopol, İskandinavlar Nor Harmn (Yeni Roma), Araplar Kustantiniye, İranlılar Konstantiniye diyorlardı. Latin kaynaklarında ise Konstantinopolis adı geçiyor, buna bağlı olarak, Fransızlar da kente Konstantinopl adını veriyorlardı.

Haçlılar'ın Stinpolis (ya da Stenpolis) dedikleri kentin adı, zamanla Stimbol, Estanbul ve Esdanbul'a dönüştü; Osmanlılar da İstambol ya da İslambol, İstanbul adını benimsediler.

Osmanlılar'ın son döneminde (XIX.yy'da), kentin, padişah ünvanlarına uyularak Dersaâdet, Âsitâne, Deraliyye, Dârülhilâfe olarak da adlandırıldığı bilinmektedir.

Roma Dönemi'nden Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin, uzun yıllar başkent olan İstanbul, 20 Nisan 1924'te il durumuna getirildi.

BOSFOR (İSTANBUL BOĞAZI): İstanbul Boğazı'nın yaygın adı olan Bosfor, Yunanca'da "İnek Geçidi" (Boos: inek; Phoros- Foros: geçit) anlamına gelir. Bu ad, Yunan kaynaklarında, İo Söylencesi olarak geçen mitolojik bir söylenceden kaynaklanmaktadır.

İo, Argos Kralı İnakhos'un kızı, Argos Kenti'ndeki Hera Tapınağı rahibesidir. Günün birinde, Tanrı Zeus, İo'yu görür ve ona aşık olur. Bunu öğrenen Zeus'un karısı Tanrıça Hera, büyük bir kıskançlığa kapılır. Karısının öfkesini bastırmak isteyen Zeus da, İo'yu beyaz bir ineğe dönüştürür. Hera, ineğin kaçmasını önlemek için, başına dev gözlü Argos'u diker. Ancak, Zeus'un gönderdiği Hermes, Argos'u öldürür. Hera ise, İo'ya bu kez bir atsineği musallat eder. Atsineğinden kurtulmak için o kıtadan bu kıtaya koşan İo, İstanbul Boğazı'ndan da geçer ve buraya adını verir *(Erhat, 1978)*.

HALİÇ (ALTIN BOYNUZ): Beyoğlu ile Fatih-Eminönü'nü ayıran bir iç liman olan Haliç'in İlkçağ'daki adı Khrysokeras'tır ve bu, Altın Boynuz (Khryso: altın; Keras: boynuz) anlamına gelir. Bu ad, Haliç'e boynuza benzeyen biçiminden ötürü verilmiştir. Bu adın çevredeki verimli topraklar ve kıyılardan dolayı, mitolojideki bereket boynuzuyla ilişki kurularak verildiği de söylenmektedir.

Miletos'lu Hesykhios ise, bu adın Tanrı Zeus ile İo'nun kızları Keroessa'dan kaynaklandığını öne sürmektedir. Bizans'ta, Haliç yalnızca Keras (Boynuz) adıyla anılmıştır.

Osmanlılar ise buraya, Konstantiniye Kenti Körfezi anlamına Halic-i Konstantiniye demişlerdir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

İÖ VII.yy'dan başlayarak, sürekli olarak, çeşitli yerleşmeler kurulması nedeniyle, İstanbul'un asıl yerleşme alanı içinde, Yazılı Tarih Öncesi dönemleri aydınlatabilecek kazı çalışmaları yapılamamıştır: Yeni yapıların da eski yerleşmelerin üstüne kurulması, bu kesimlerde bulunabilecek Yazılı Tarih Öncesi dönem kalıntılarını örtmüş ve bunların ortaya çıkarılmasını engellemiştir. Paleolitik Dönem'e değin uzanan yerleşme buluntuları, yalnızca asıl yerleşme alanının dışındaki yerlerde elde edilebilmiştir.

PALEOLİTİK DÖNEM: Geçen yüzyıldan başlayarak, bugüne değin sürdürülen araştırmalar, İstanbul'un 20 km kuzeybatısında Küçükçekmece Gölü'nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarası'nın, İstanbul'un bilinen en eski yerleşmesi olduğunu ortaya koymaktadır. İki girişi, geniş bir salonu bulunan mağara, sağa ve sola doğru uzanan dehlizlerde bitmektedir. İlk Hıris-

tiyanlar döneminde hatta daha sonraları da bir sığınak ve barınak olarak kullanıldığı anlaşılan mağaranın salon duvarlarındaki resimler, daha da eski çağlara giden bir yerleşmenin ilk kanıtları sayılmıştır.

Resimlerde üç kayık betimlenmektedir. Kayıkların en büyüğü 95 cm'dir; birçok küreği, bir de dümeni vardır. İkinci kayık, küreksiz fakat direkli ve yelkenlidir. Üçüncü kayık kabataslaktır. Kayıklar, kırmızı kille yapılmıştır; ilki siyahımsı, ötekiler daha açık renktedir. 1927'de yapılan araştırmalarda bu resimler eski Mısır kabartmalarına benzetildikten başka beş de insan resmi bulunduğu ve bunların Mısırlı gözüyle yapılmış Giritliler'i canlandırdığı ileri sürülmüştür.

Mağarada yapılan arkeolojik kazılarda üç yerleşim katmanlaşması saptanmıştır: En üstteki Bizans yerleşim katmanı altında kalın bir Kalkolitik çanak-çömlek katmanı; bununla ana kaya arasında ise Paleolitik Dönem katmanı bulunmaktadır. Mağarada elde edilen buluntular Alt ve Orta Paleolitik dönemlere değin tarihlenebilmektedir. Buluntular arasında Musteriyen tipte çakmaktaşı araçlar, geyik dişleri, çakmaktaşından yapılmış küçük çertikli bir yonga kazıyıcı, kırık çakıl taşından çekiç, kullanılmış taş parçaları vb bulunmaktadır.

Yarımburgaz Mağarası'nın çevresi, Paleolitik Dönem yerleşmesi için gerekli doğa koşulları bakımından oldukça zengindir. Mağaranın yakınında tatlı su kaynağı vardır. Kaldı ki, o dönemlerdeki jeolojik yapı bugünkünden oldukça farklıydı; Küçük Çekmece Gölü kıyısı mağaraya daha yakındı. Bu koşullar ve barınak olarak mağaranın varlığının, başlıca uğraşı avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık olan Paleolitik Dönem insanının burada yerleşmesini mümkün kıldığı anlaşılmaktadır.

İstanbul ve çevresindeki kazı ve yüzey araştırmalarında, Yarımburgaz'dakilerin yanı sıra başka Paleolitik Dönem buluntuları da elde edilmiştir. Bostancı Deresi sekisi ile İçerenköy arasındaki kaya sığınaklarında, Uzunçayır ve Kurbağalıdere sekilerinde, Boğaz'ın Anadolu kıyısındaki Küçüksu, Mahmutşevketpaşa Deresi vadilerinde araştırmalar yapılmış; Eski Erenköy'de bir el baltası, Belgrat Ormanı ve çevresinde, Davutpaşa Deresi üst sekilerinde çok aşınmış izlenimini veren bir başka el baltası ve Fikirtepe'de Paleolitik tipte iki araç bulunmuştur. Pendik'te ortaya çıkarılan Paleolitik tipte bir el baltası ve çevrede bulunan başkaca Paleolitik tip parçalar, burada Paleolitik bir açık hava yerleşimi olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü üyeleri ile İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin ortaklaşa yürüttükleri Büyükgöksu ile Küçükgöksu Deresi'nin yukarı kolları çevresinde, Ümraniye'nin kuzeyindeki küçük sığ vadilerde çok sayıda eski çakmaktaşı bulunmuştur. Bunların çoğu Paleolitik araçları -dilgileri- andırmaktadır. Aynı araştırmalar sırasında, ananehir yatağının doğusunda, büyük tepenin üstünde, Paleolitik araç-gereç ve yapım artıklarının toplu olarak bulunduğu iki alan daha saptanmıştır. Bunlardan başka, Ümraniye ile Dudullu arasında kalan bölgenin kuzeyinde ve Dudullu çevresinde Paleolitik Dönem'le ilgili: 13 buluntu yeri daha vardır.

Kronoloji

İÖ 100000-35000	Paleolitik Dönem
İÖ 4000-3000	Kalkolitik Dönem
İÖ 1200	Ege Göç Kavimleri, Traklar
İÖ 700	Megaralılar
İÖ 680	Megaralılar, Kalkedon'un kuruluşu
İÖ 660	Megaralılar, Byzantion'un kuruluşu
İÖ 513	Dareios'un İskit Seferi, Byzantion'da Pers egemenliği
İÖ 478/477	I. Attika-Delos Deniz Birliği
İÖ 476/475	Byzantion ve Kalkedon, Attika-Delos Deniz Birliği üyesi
İÖ 410/409	Alkibiades'in Boğazlar Seferi, Byzantion ve Kalkedon Atinalılar'ın elinde
İÖ 405	Byzantion'da Sparta egemenliği
İÖ 401	Onbinler'in Dönüşü
İÖ 340	Makedonya Kralı II. Filip'in Byzantion'u kuşatması
İÖ 318	Antigonos'un Byzantion zaferi
İÖ 345	Bütünler'in Kalkedon seferi
İÖ 280 (278/277)	Galat akınları
İÖ 280/279	Bitinya Krallığı
İÖ 201	Makedonya Kralı V. Filip'e karşı ittifak
İÖ 146	Byzantion'un Roma'ya bağlanması
İÖ 74	Bitinya Kralı IV. Nikomedes'in ülkesini Roma'ya bırakması sonucu İstanbul'un tümüyle Roma egemenliğini tanıması
İS 73	Vespasianus döneminde Byzantion'un Roma Trakya eyaletine katılması

KALKOLİTİK DÖNEM: İstanbul'da en çok araştırılmış Yazılı Tarih Öncesi dönemidir.

YARIMBURGAZ MAĞARASI: İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü üyelerince 1982'de yapılan araştırma ve incelemelerde, mağara katmanlarının kaçak kazılarla büyük ölçüde yok edildiği görülmüş ve mimari kalıntıların yetersizliği nedeniyle, yalnızca çanak-çömlek incelenebilmiştir.

Paleolitik katmanlarla Bizans katmanları arasında yer alan Kalkolitik katman çanak-çömleği, mağarada, yalnızca üstteki büyük odada bulunmuştur. Kalkolitik dolgu ise bu odanın ortasında yoğunlaşmıştır. Dolgu kesintisiz bir birikimi göstermektedir. Dolgunun alt bölümündeki taban katmanı ve bunun üstündeki birtakım mimari kalıntılar, bunun daha çok bir yerleşim katı, yaşam tabanı olduğunu düşündürmektedir.

Bunun yanı sıra, küllü, çok sayıda hayvan kemiğiyle dolu bir alan, çöp çukuru olduğu izlenimi vermekle birlikte, toplanan çanak-çömlekler arasındaki tüme yakın dokuz kap, burasının çukurdan çok bir yerleşme alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kalkolitik çanak-çömleğin tek düze özelliği, dolgunun tek bir kültürel evreden kaldığını göstermektedir. Çanak-çömleğin tümü el yapımı, ince hamurlu, kum ve mika katkılıdır. Çoğu düz ve parlak astarlı, dış yüzeyleri de siyah ve koyu kahverengidir. Ayrıca, kırmızımsı kahverengi ve ten renkli çanak-çömlekler de vardır.

Yarımburgaz Kalkolitik çanak-çömleği biçim bakımından zengin değildir: Buradaki Kalkolitik Dönem buluntularını, çömlekler ve kâseler oluşturur.

Bezekli çanak-çömleklerin sayısı oldukça yüksektir. Bezemeler kazıma ve kesme yoluyla yapılmıştır. Kazıma, bezek kabın hemen yüzeyindedir. Üstleri açkılıdır. Kimi parçalarda, bu kazıma bezeklerin beyaz bir dolgu maddesiyle doldurulduğunu gösteren izlere rastlanmıştır.

Bu özelliklerdeki Yarımburgaz Kalkolitik çanak-çömleği, dönemin kültür ilişkilerini açıklaması ve tarihlendirme açısından, elde kalmış tek kültür ürünüdür.

Yarımburgaz Mağarası, Asya ve Avrupa'nın kesişme noktasında, Trakya ve Anadolu kültürlerine açık bir bölgede yer almış olmasına karşılık, Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da bu türe benzer çanak-çömleğe rastlanmamıştır.

Batıdaki Fikirtepe, Beşiktepe, Kumtepe, Kuruçay, Beycesultan, Demircihöyük ve Troya gibi yerleşmelerle kültür etkileşimi olması beklenen Yarımburgaz'ın çanak-çömleği, bu yerleşmelerin çanak-çömleğinden çok farklıdır.

Orta Anadolu'nun kuzey bölümündeki Büyük Güllücek çanak-çömleği, Yarımburgaz çanak-çömleğiyle benzerlik gösteren tek kültür ürünüdür. Özellikle boynuzlu, çıkıntılı kulplar ve kazı çizikli bezeklerde büyük benzerlikler vardır. Ancak, Büyük Güllücek Kalkolitik çanak-çömleği Anadolu için tipik değildir. Kazı bezekli siyah açkılı çanak-çömlek tipinin, kesin olmamakla birlikte, Karadeniz ve Anadolu'ya Balkanlar'dan gelmiş olduğu düşünülmektedir. Yarımburgaz buluntuları, bu bölgenin ve Marmara Denizi yöresinin Balkanlar'dan gelen bu dalgayla etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.

Çanak-çömlek buluntularına göre, Yarımburgaz Kalkolitik'i Son Kalkolitik'ten daha önceki bir döneme tarihlenmektedir. Çünkü, Son Kalkolitik-İlk Tunç Çağ, Batı ve Güneybatı Anadolu yerleşmelerinde çok iyi izlenebilmektedir. Yarımburgaz'ın, bu yerleşmelerle benzerliği ve etkileşimi söz konusu olmadığı için, dolaylı olarak Son Kalkolitik'ten önceki bir döneme denk düştüğü kabul edilmektedir.

FİKİRTEPE: Bir başka Kalkolitik Dönem yerleşmesini ortaya koyan Fikirtepe höyüğündeki çalışmalar, 1952-1954'te, Türk Tarih Kurumu yardımıyla, Kurt Bittel ve Halet Çambel yönetiminde başlanmıştır. Çalışmalar sonucu, Fikirtepe'de tek bir kültür katmanı saptanmış; bu katmandaki

buluntulara göre, yöre kültürü Son Kalkolitik Dönem'e tarihlenmiştir.

Fikirtepe kültürü insanlarının, geçimlerini, Doğu Avrupa'nın pek çok Neolitik kültüründe olduğu gibi avcılık ve balıkçılık ile yumuşakça (midye, istiridye) toplayıcılığından sağladıkları saptanmıştır. Kazıda bulunan, çok sayıdaki midye, istiridye kalıntısı bu durumu kanıtlamakta ve o dönem insanlarının yakındaki denizin olanaklarından yeterince yararlandıklarını ortaya koymaktadır.

Tarım, Fikirtepe ekonomisinde ilk sırayı almaz. Ancak, tarım yapıldığını kanıtlayan dilgiler de bulunmuştur. Yontma taş araç-gereçleri arasında çok sayıda çakmaktaşı, birkaç tane de obsidyen vardır. Bu araç gereçler, genelde yöredeki Epi-Paleolitik (Paleolitik geleneğini sürdüren) endüstrilerin ardılı olarak gözükmektedir. Tarımın yanı sıra büyükbaş hayvancılıkla da uğraşılmış; ayrıca yabani hayvanlar (geyik, kurt, tavşan, ördek, kaz) avlanmıştır. Hayvan kemikleri Fikirtepe'de işlenerek kaşık ya da spatula olarak kullanılmış; değişik bizler, parlatma ve açkılama işi için araç-gereçler yapılmıştır.

Fikirtepe yapıları, kabaca yuvarlak ya da oval biçimli, hafif göçük tabanlı kulübelerdir. Duvarlar saz ve dallarla örülü, çamur ya da kerpiç benzeri bir maddeyle sıvalıdır.

Fikirtepe kültürü insanlarının uğraşlarından biri de çanak-çömlek yapımıdır. Kazılarda bulunan zengin Kalkolitik gereçlerin en büyük bölümünü, çanak-çömlek oluşturmaktadır.

Fikirtepe Kalkolitik çanak-çömleğinde en sık rastlanan biçim, kâse ve çömlek türüdür. Seyrek olarak, süzgeç ve kapaklara da rastlanır. Dar ağızlı çömlekler, dört köşe kutular ve bunların yuvarlatılmış çeşitlemeleri Fikirtepe'nin tipik çanak-çömleğini oluşturur. Kutular ya da dört köşe kaplar, çanak-çömleğin yüzde 10'unu kapsar. Yarıdan fazlası bezeklidir: Basit meanderler, bir merkezden yayılan çizgiler, noktalar ve baskı-bezekler.

Kapların tümü el yapımı, taş ve kum katkılıdır. Yüzeyleri açkılı, kahverengimsi gri ya da koyu gridir. Soluk portakalımsı kırmızı ve kızıl-kahverengi kaplar da azımsanamayacak sayıdadır. İnce, siyah astarlı çanak-çömlek sayısı ise sınırlıdır.

Fikirtepe'de tek bir kültür katmanı bulunması ve buradaki buluntuların başka katmanlarınkilerle karşılaştırılamaması yüzünden Fikirtepe kültürünün tarihlendirilmesi kesinlik kazanamamıştır. Yüzeyden toplanan ilk buluntularla genel kabul gören bir tarihlendirme yapılmış ve buranın, İlk Tunç Çağ Troya öncesinde bir kültür olduğu saptanmıştır.

Demircihöyük/Eskişehir buluntularına dayanılarak, Fikirtepe Kalkolitik kültürünün Anadolu kökenli ve Orta Anadolu ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Çanak-çömlekteki kimi bezemelerin de, Mersin'in çağdaş buluntuları ve Büyük Güllücek buluntularıyla benzerlik göstermesi, Fikirtepe'nin, coğrafi konumu nedeniyle, batı ve doğu etkilerine açık olduğunu ortaya koymaktadır.

PENDİK: Pendik merkezinden yaklaşık 1,5 km doğuda, doğal bir limanın bulunduğu bugünkü deniz kıyısından 50 m içerde, düz bir yerleşme yeri olan Pendik Höyüğü, İstanbul-İzmit demiryoluyla ikiye bölünmüştür. Demiryolu yarmasında rastlanan çanak-çömlek buluntuları burada kazı yapılmasını gerektirmiştir. 1961'de, Şevket Aziz Kansu demiryolu kesmesinin kuzeyinde, 4 açmalık küçük bir kazı yapmıştır.

Höyükteki çalışmalar, 1963'ten sonra İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü üyelerince sürdürülmüş ve Pendik Höyüğü'nün, Fikirtepe çağdaşı bir yerleşme olduğu sonucuna varılmıştır: Bu höyük de, Fikirtepe gibi, İÖ 4. binden 3.bine geçiş evresi yerleşmesidir.

Pendik yerleşmesinin yapı sistemine ilişkin fazlaca bilgi yoktur. Yapı taşları ve yanmış saz ve kamış kalıntıları, barınakların Fikirtepe'de olduğu gibi saz evlerden ve kulübelerden oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Pendik, çanak-çömlekte de Fikirtepe'yle aynı özellikleri göstermektedir. Fikirtepe'deki tüm kap biçimlerine Pendik'te de rastlanmaktadır. Kâseler, çömlekler, dörtgen kutular ve süzgeçler Pendik'te de bulunmuştur. Fikirtepe'ye yabancı olan ve Kansu'nun sondajlarında ortaya çıkan boynuzlu bir kulp, biçim ve yapım tekniği açısından Son Kalkolitik-İlk Tunç Çağ buluntularına benzemektedir.

Pendik'te, yine Fikirtepe'den farklı olarak, kaşıkların yanı sıra uçluk (pendant) ve kancalara da rastlanmıştır.

Pendik'teki yontma taş araç-gereçler de, gerek nitelik, gerekse nicelik açısından, Fikirtepe'dekilerle aynı özellikleri taşımaktadır. Kullanılan gereçler yine çakmaktaşı ve obsidyendir. Ancak, obsidyen gereçlerin sayısı Fikirtepe'dekinden daha fazladır.

TUZLA: Tuzla İlkokulu'nun yapımı sırasında, temel kazılırken rastlanan prehistorik çanak-çömlek, bugünkü deniz kıyısından yaklaşık 50 m içerde, düz, Kalkolitik bir yerleşme olduğunu göstermektedir.

1958'de Nezih Fıratlı, 1965'te ise Şevket Aziz Kansu'ca yapılan araştırmalarda ele geçen çanak-çömlek, teknik ve biçim açısından, Fikirtepe çanak-çömleğiyle aynıdır; tümü el yapımı ve açkılıdır. Ayrıca, derin kaplara ait ağız ve gövde parçaları da bulunmuştur.

1965'te Kansu'nun yaptığı sondajda, Kalkolitik çanak-çömleğin yanı sıra, daha altta bir ağırşak, tabandan 2 m'ye doğru bol midye kabukları bulunmuş; bir başka yerdeki sondajda ise 1 m kadar humus tabakası, yine midye kabukları, çanak-çömlek ve ağırşak parçaları elde edilmiştir. Tüm bu buluntular Tuzla Kalkolitik Dönem yerleşmesinin de Fikirtepe-Pendik tipinde bir yerleşme olduğunu göstermektedir.

İstanbul ve çevresinde, Kalkolitik Dönem'e ilişkin başka yerleşmeler de vardır. Örneğin, Silivri'nin yaklaşık 10 km kuzeydoğusunda; İstanbul-Edirne karayolu ile Tekirdağ kıyı karayolunun kavşak noktasında yapılan yüzey araştırmalarında son Kalkolitik Dönem çanak-çömleğine rastlanmıştır. Kansu'nun yaptığı bu araştırmalarda, Kanallı ya da Kınalı adı verilen höyükte Kalkolitik Dönem'den başlayan bir yerleşme olduğu saptanmıştır. Bu dönem çanak-çömleğini, içi ve dışı siyah renkli ve açkılı, oldukça kaba hamurlu, dış yüzü geometrik çizgili, süslü parçalar oluşturmaktadır. Buluntular, İç ve Batı Anadolu Kalkolitik buluntuları ile Trakya ve Marmara Bölgesi aynı dönem buluntuları arasındaki etkileşim ve ilişkinin saptanmasına yardımcı olması açısından önemlidir.

YAZILI TARİH

Fikirtepe, Pendik, vb Kalkolitik Dönem yerleşmelerinden sonra, İstanbul ve çevresiyle Marmara Denizi kıyıları uzun süre yerleşme dışı kalmıştır. Bin yıl kadar süren bu durum, Marmara Denizi'ndeki tuzluluğun yerleşmeyi önleyecek boyutlara varmasında aranmıştır. Ancak, yörenin stratejik konumu, bir süre sonra, doğal koşullardaki olumsuzluğu önemsizleştirmiştir. Nitekim, Yazılı Tarih Çağları'nın ilk evrelerinden başlayarak, İstanbul yöresi sürekli bir gidiş-gelişe, ulaşım trafiğine sahne olmuştur.

İÖ 1200'lerde, Avrupa'dan inen İlliryalılar'ın yerlerinden ettiği Yunanistan halkları İstanbul'dan geçerek Anadolu'ya girmişler, bir bölümü de -Traklar, Frigler, Bitinler, vb- İstanbul ve çevresine yerleşerek, yörenin Megaralılar'dan önceki yerli halklarını oluşturmuşlardır. Plinius'un Lygos adıyla söz ettiği kentin halkını, gerçekte bu topluluklar oluşturmaktaydı.

YUNAN KOLONİLEŞTİRME HAREKETİ: İÖ 750-550'de Yunan Ortaçağı sonunda, Anadolu kıyılarında, Yunan Kolonileştirme Hareketi adı verilen bir yerleşme oldu: Yunanistan'ı istila eden Dorlar, kısa bir süre içinde, Akalar'ın İÖ 3.000'lerde izledikleri yoldan Anadolu kıyılarına uzandılar. Yunanistan'da tarıma elverişli toprakların azlığı, yörenin dağlık olması, bu yönelişin önemli nedenlerinden biriydi. Ayrıca ticari ve ekonomik olanaklar da yetersizdi. Hammadde sağlama, ürünlere yeni pazarlar bulma, ticaret ve kültür ilişkilerini geliştirme çabaları, yeni topraklarda yerleşmeyi, koloniler kurmayı zorunlu kılıyordu.

Yunan Kolonileştirme Hareketi'nin siyasal bir nedeni de vardı: Sık sık patlak veren ayaklanmalar ya da iç siyasal kavgalar sonucu iktidardan düşen yöneticiler ülkelerinden kaçıyor, yeni topraklarda, yeni yönetimler kurmaya çalışıyorlardı.

İki yüz yıl kadar süren bu kolonileştirme süreci sonunda Akdeniz, Karadeniz kıyıları ve Boğazlar kolonilerle çevrildi. Çanakkale (Helespontos) Boğazı, Marmara (Propontis) Denizi kıyılarından sonra İstanbul Boğazı'nın (Bosphoros) her iki kıyısı da, irili ufaklı koloni kentleriyle doldu. Ünlü Yunan düşünürü Platon (Eflatun) buradaki kolonileri "bir havuzun çevresinde oturan kurbağalar"a benzetir.

MEGARALILAR: Yunan Kolonileştirme Hareketi sırasında, kendilerine bir yurt aramak amacıyla Anadolu'ya geçen topluluklardan biri de Megaralılar'dı. İÖ 680'de yola çıkan bu topluluklar, İstanbul Boğazı'na dek ilerleyerek Kalhedon/Kalkedon (Kadıköy) Kenti'ni kurdular. Bundan 20 yıl sonra, İÖ 660'lara doğru, Marmara ile Haliç

arasındaki burun üstüne ikinci bir koloni kenti, Byzantion kuruldu.

Byzantion'un kuruluşuyla ilgili bir söylence de kentin Trak Kralı Byzas'ın karısı Phidaleia'ca kurulduğu anlatılmaktadır. Ancak, tarihsel ve filolojik kanıtlar, kentin Phidaleia'ca değil, Megaralı göçmenlerin önderi Byzas'ca kurulduğunu ortaya koymaktadır.

Yunan Kolonileştirme Hareketi sırasında göç eden topluluklara, genellikle aristokrat sınıfından seçilmiş "oikist"ler (koloni kurucusu) önderlik ederlerdi. Bunlar Delfi (Delfoi) Kâhini'ne başvurarak yeni kentlerinin nerede kurulacağını danışırlardı. Kent, kâhince önerilen yerde ve önderin başkanlığında kurulurdu. Önder ölünce kent meydanına gömülür ve halkın gözünde bir kahraman ya da yarıtanrı niteliği kazanırdı.

Byzas önderliğinde yola çıkan Megaralılar bu geleneğe uyarak, Delfi Kâhini'ne danıştılar ve onun önerisi üzerine, Boğaz'ın Avrupa kıyısında bir kent kurmaya karar verdiler. Asya yakasına yerleşen daha önceki göçmenlerin, Avrupa kıyısındaki iyi koşulları görmemiş olmalarını eleştirmek için de, Kalkedon'a "Körler Ülkesi" adını verdiler.

Coğrafyacı Strabon ve Romalı tarihçi Takitus'a (Tacitus), göre Delfi Kâhini, Megaralılar'ın kenti nerede kurmaları gerektiği sorusuna, "Körler Ükesi'nin karşısında" yanıtını vermiştir. Herodotos ise, bu öyküyü Pers Komutanı Megabazos'a yakıştırmaktadır. Ona göre Megabazos, Byzantion'un Kalkedon'a üstünlüğünü göremedikleri için, Kalkedonlular'ı körlükle suçlamıştır. Ancak, "Körler Ülkesi"nin karşısında kurulan bu yerleşim yeri, onun "eponymos"u (isim babası) Byzas'ın adıyla anılagelmiştir. Ön Asya'da yer adlarını belirtmek için kullanılan "ion" takısı, Byzas'a ekleninee de, bu ad Byzantion olmuştur.

Byzantion, bir koloni kenti olmakla birlikte, kurucularının geldikleri anakentten bağımsız ve daha özgün bir yapıdaydı. Koloni halkı anakent halkından sayılmazdı. Toprak, göçmen halk arasında eşit parsellere ayrılarak paylaştırılmıştı. Bu eşitçi tutumun sağladığı düzenli ve dengeli yaşamın yanı sıra, Haliç'in ağzında iyi bir limanı, savunulması kolay bir konumu ve balıkçılığa elverişli bir barınağı olması, Byzantion'un kısa sürede gelişmesinde etkili oldu.

İÖ VII.yy Byzantion'unun kuruluşuyla ilgili tarihsel bilgiler, Topkapı Sarayı'nın avlusunda, Türk Tarih Kurumu'nca yapılan kazılarda ortaya çıkarılan buluntularla doğrulanmıştır. Ancak, Sarayburnu yamacında rastlanan bu buluntuların (İÖ VII.yy'dan kalma Protokorint çanak-çömlek) dışında, ilk Byzantion'dan günümüze belirgin bir iz kalmamıştır.

PERS EGEMENLİĞİ: İÖ VI.yy'da, İran Yaylası'ndan Anadolu'da Kızılırmak'a dek uzanan bölgelerde yeni bir siyasal güç görülmektedir: Persler. İÖ 550'lere doğru Medler'i yenen II.Kiros (Persler'de Kuraş), kurduğu yeni devleti kısa sürede imparatorluk durumuna getirmeyi planlamış ve bu yönde harekete geçmişti.

Ön Asya devletleri arasındaki dengeyi sürdürme amacında olan Lidya Kralı Kroisos ise, aynı dönemde Babil Kralı Nabonid ve Mısır Kralı Amasis ile bir antlaşma yapmıştı. Arkasını bu güçlere dayayan Kroisos, İÖ 546'da Kapadokya'ya girerek Persler'e saldırdı. Ancak bu hareket ters tepti ve tüm Batı Anadolu'nun Pers egemenliği altına girmesine yol açtı. Persler, Ön Asya'da yönetim merkezleri Sard (Sardes-Manisa) ve Daskileion (Ergili-Bursa) olan iki büyük satraplık kurdular. Batı Anadolu kıyısındaki İyonya ve Aiolya, bu satraplıklara bağlandı.

Batı Anadolu'yu ele geçiren Persler, kısa sürede Avrupa kıtasında oturan halklarla karşı karşıya geldiler. İÖ 510'larda, Pers İmparatoru Dareios, Avrupa Kıtası'na da uzanmak ve tehlike kaynağı Boğaz girişini denetleyebilmek amacıyla, Orta Avrupa ve Balkanlar'daki İskitler üzerine bir sefer düzenledi. İÖ 513'te İstanbul Boğazı'ndan geçen Dareios, Byzantion ve Kalkedon'a üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra, Tuna'yı aşarak Dinyestr Irmağı'na dek ilerledi. Güney Balkanlar ve Trakya'daki bütün irili ufaklı topluluklar Pers Devleti'nin egemenliğini kabul ettiler. Böylece, Pers satraplıklarına bir yenisi, Trakya Satraplığı eklenmiş oldu. Byzantion, bu satraplığın içinde, vergi ödeyen bir kent durumundaydı.

Dareios, Kiros'un kurduğu satraplık sistemini geliştirerek, tüm imparatorluk topraklarını 20 vergi bölgesine böldü. İmparatorluk sınırları içinde kalan tüm kentler ve ülkeler Persler'e belli bir haraç ödüyorlardı. Gerektiğinde gemi ya da asker yardımında bulunmakla da yükümlüydüler. Haraç, kimi durumlarda tarım ürünü olarak da toplanabilmekteydi.

Dareios'un İskit seferinden (İÖ 513) sonra Boğazlar'la birlikte, Trakya'nın kuzey, Karadeniz'in de batı kıyıları Persler'e geçince, Batı Anadolu'daki İyonyalılar'ın bu yörelerdeki kolonileriyle sürdürdükleri ticaret engellenmiş, İyonya ekonomisi büyük ölçüde gerilemişti. İyonyalılar, artık eski ilişkilerini sürdüremiyorlardı. Ayrıca, yeni koloni kurma yolları da tıkanmıştı. İÖ 500'lerde (İÖ 499-494) patlak veren İyonya Ayaklanmaları'nın ana nedeni buydu. Gerek bu ayaklanma, gerekse Byzantion, Kalkedon, Perintos kentlerinin direnişleri, Persler'ce bastırıldı. Makedonya ve Trakya, Pers egemenliğini yeniden kabullenmek zorunda kaldılar.

ATİNA EGEMENLİĞİ (ATTİKA-DELOS DENİZ BİRLİĞİ): Uzun süren çatışmalar sonunda, Yunanlılar, Persler'e karşı güçlenebilmek, Adalar'daki ve Anadolu'daki Yunan kentlerinin bağımsızlıklarını koruyabilmek amacıyla bir siyasal birlik oluşturmaya karar verdiler. İÖ 478-477'de, Atinalılar'ın önderlik ettiği bu siyasal birliğin merkezi Delos Adası'ydı. Attika-Delos Deniz Birliği adı verilen bu birlik, Balkan Yarımadası, Adalar ve Karya'nın kuzeyinden başlayarak Anadolu'nun batı kıyılarındakilerle birlikte 300'e yakın kenti kapsıyordu. Birlik üyesi her kent, Atina'yla ayrı ayrı antlaşma yapmıştı. Ancak, Atina'nın müttefiklerine oranla daha üstün bir askeri ve parasal gücü vardı. Persler'e karşı savaş stratejisinin yürütücüsü Atina'ydı. Büyük bir ticaret filosu vardı. Ağırlık ve para birimlerini kendi ölçülerine göre düzenliyordu. Böylece, Atina, Attika-Delos Deniz Birliği eliyle büyük bir deniz imparatorluğu kurmuş ve müttefiklerini siyasal ve ekonomik açıdan egemenliği altına almış oldu. Bu durum daha sonra, Atina ile birlik dışında kalan Sparta arasında Peleponnesos (Pelepones) Savaşları'nın çıkmasına neden olacaktı.

Deniz Birliği, Persler'e karşı ilkin Trakya'da üstünlük kurdu (İÖ 476). Birlik donanması Trakya kıyılarını Persler'den temizledi. Buradaki kentler Attika-Delos Deniz Birliği'ne girdi. Ancak Atinalılar'ın Trakya içlerine dek girmesi, buranın yerli kavimlerince engellendi. İkinci aşamada, Rusya'dan Atina'ya uzanan tahıl yolunun kavşak noktasındaki Boğazlar, Byzantion ve Kalkedon vardı. Buraya da bir sefer düzenleyen Birlik donanması, başta Byzantion olmak üzere, tüm kentlerin Birlik'e katılmasını sağladı. Pers Savaşları'nın ünlü adlarından Atinalı Pausanias, Byzantion'a yerleşerek, burada doğu kralları gibi yaşamaya başladı. Kenti onartarak gelişkin, görkemli bir görünüm kazandırdı.

Atina'nın müttefikleri üstünde günden güne artan baskısı, vergileri giderek artırması ve Byzantion Limanı'ndan yararlanarak bütün öbür kentlerin ticaretini denetler duruma gelmesi, müttefikleri ayaklanmaya itti. Teker teker başkaldıran kentler, Atina'nın sert tepkisiyle karşılaştılar ve yeniden boyun eğmek zorunda bırakıldılar.

Atina'ya karşı ayaklanan Byzantion da aynı sonuçla karşılaştı. Tüm bu önlemlere karşın, Atina Deniz Birliği uzun ömürlü olamadı.

Birlik'in çözülüşünden sonra Byzantion bir süre bağımsız yaşayabildiyse de, Yunan Komutanı Alkibiades'in İÖ 410-409'daki Boğazlar Seferi sonunda, Atina'nın egemenliğini yeniden kabul etmek zorunda kaldı. Byzantion ve Kalkedon'la birlikte, Boğaz'ın denetimi yine Atina'ya geçti.

Atinalılar'ın artan başarısı, Spartalılar'ın Persler'le işbirliği yapmalarına neden oldu. Amaç, Ege'nin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini ele geçirmek, Atina'nın tahıl yolunu ve giderek, Marmara ve Karadeniz'le bağlantısını kesmekti.

Sparta'nın başındaki Lysandros, Pers kralının yakın dostuydu. Arkalarını Persler'e dayamanın verdiği güvenceyle, Atinalılar'ı Rumeli kıyısında bozguna uğratan Spartalılar, İÖ 405'te Byzantion ve Kalkedon'u ele geçirerek Atina'nın tahıl yollarını kestiler. Atina açlıkla karşı karşıya kaldı. Böylece, stratejik konumu, kuzeyden inen tahıl yolunun kilit noktasında bulunması ve elverişli limanı nedeniyle dikkatleri üstüne çeken Byzantion, bir kez daha el değiştirdi.

ONBİNLER'İN DÖNÜŞÜ: Persler'in Batı Anadolu'daki satraplarından biri olan genç Kiros, tahtı ele geçirmek amacıyla İÖ V.yy sonlarında, kardeşi İmparator Artakserkses Mnemon'un üstüne yürüdü. Ordusunda Anadolu kentlerinden toplanmış pek çok Yunanlı asker vardı. Genç Kiros'un Babil yakınlarında, Kunaksa'da bir meydan savaşında öldürülmesi üzerine, yaklaşık onbin kişilik bu ordu geri dönmek zorunda kaldı (İÖ 401). Tarihte "Onbinler'in Dönüşü" olarak bilinen bu olay, Ksenefon'un "Anabasis" adlı yapıtında ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

Yukarı Mezopotamya'dan Doğu Anadolu yoluyla Karadeniz'e, buradan da Boğaz'ı geçerek, bir Sparta kolonisi durumun-

daki Byzantion'a ulaşan Onbinler, Ksenefon'un öğütlerine uyarak kenti yağmalamaya kalkmadan Trakya'ya geçtiler (İÖ 400).

MAKEDONYA KRALLIĞI: Sparta-Atina çatışmasının uzayarak her iki tarafı da yıpratması ve bu durumun yarattığı siyasal belirsizlik ve boşluk, siyaset sahnesine yeni bir devlet çıkardı. Makedonya Krallığı. Makedonya, önceleri Kuzey Yunanistan'da, belirli merkezi olmayan bir devlet niteliğindeydi. Bir ara, Persler'e bağlı vasal bir devlet durumuna da düşmüştü. Bu devlet, İÖ 359'da başa geçen ve 336'ya değin yönetimde kalan II.Filip döneminde, gün geçtikçe güçlendi ve çevresindeki topraklara yayılmaya başladı.

Bir süre sonra, güçlenmekte olan her kral gibi II.Filip de, gözünü Byzantion'a dikti ve İÖ 340'ta Perintos'u (Marmara Ereğlisi) ve Byzantion'u kuşattı. Ama, komşularıyla birlikte II.Filip'e karşı direnen bu kentler, Makedonyalılar'ın kara ordusunu ve Byzantion'daki Makedonya donanmasını yenilgiye uğratarak Karadeniz'e dek kovaladılar.

II.Filip'in ölümünden sonra başa geçen (Büyük) İskender, çevresindeki taht kavgalarını önledikten sonra, bütün Yunanistan'ı Makedonya egemenliği altına aldı ve İÖ 334'te, Büyük Asya Seferi'ne başlamak üzere Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçti. Bu sefer sırasında İskender, çok yakınına geldiği Byzantion'a nedense uğramadı. Bu nedenle, Byzantion, Hindistan'a dek uzanan İskender İmparatorluğu'nun dışında kalmayı başarabildi.

İSKENDER SONRASI DÖNEM: İskender'in kurduğu imparatorluğun toprakları, İÖ 323'te ölümünden sonra komutanları arasında paylaşıldı. Diyadok adı verilen bu komutanlardan Ptolemaios Mısır, Selevkos Suriye, Antigonos Büyük Frigya, Leonnatos Marmara Frigyası, Lisimakhos ise Trakya satraplıklarının başına geçtiler. Ancak, bu satraplar kısa bir süre sonra birbirleriyle çatışmaya başladılar. Diadoklar savaşı denilen bu çatışmalar sırasında (İÖ 313), Byzantion tarafsız kalmayı başardı. Gerek Antigonos'un gerekse Lisimakhos'un yardım isteklerini yanıtsız bıraktı. Lisimakhos'un ölümünden sonra, Selevkos'a karşı Herakleia ile işbirliği yaptı. Sonunda Komutan Antigonos yörede üstünlüğünü kabul ettirerek Byzantion'a egemen olmakla beraber, kent yine de belli bir özerkliği koruyabildi.

Byzantion, bu dönem boyunca, Sinop ve Kizikos (Erdek) gibi, kuzey ve güneyden gelen yolların düğüm noktasında önemli bir ticaret merkezi ve büyük bir pazar olmak özelliğini korudu. Bu pazarda tahıldan deriye,kenevirden katrana ve yünlü kumaşa, keresteden köleye kadar herşey satılıyordu. Malların büyük bir bölümü kuzeyden; geri kalanlar ise, Kafkasya, Anadolu, Makedonya, Trakya, Suriye ve Mısır'dan geliyordu.

GALAT AKINLARI: İÖ 280'de, Avrupa'nın batı bölgelerinde yaşayan Galatlar, Aşağı Tuna ülkelerine ilerleyerek, buraları istila etmeye başladılar.

Trakya'da Lisimakhos yönetiminin yıkılmasından sonra daha da güneye inen Galatlar'ın bir kolu Makedonya'ya, ikinci kolu Yunanistan'a, üçüncü kolu da Trakya'ya girdi. Trakya grubu, İÖ 278/277'de Byzantion ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçerek, Sakarya ile Kızılırmak arasındaki bölgeye yerleşti. Bu arada, Byzantion halkı, kenti yağmalayan Galatlar'a, Galatya Konfederasyonu'nun yıkılışına değin haraç ödemek zorunda bırakıldı.

BİTİNYA KRALLIĞI: Ege Kavimleri'nin bir kolu olan Bitinler, İÖ 1200'lerde Boğazlar'ı aşarak, Anadolu'ya girmişlerdi. İÖ 700'lerde de Byzantion'un Asya yakasından başlayarak (Kalkedon dışında) İzmit Körfezi ile Sakarya arasındaki bölgeye yerleşmişlerdi. Bitinler, Kserksen döneminde girdikleri Pers egemenliği dışında, İÖ 280'lere değin, burada bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi.

İÖ 334'teki Granikos Savaşı'ndan sonra, İskender Satrap Kalas'ı, Marmara ve Bitinya bölgesine atayarak buraları güvenlik altına almak istemiş, ama Bitinler'in direnmesi üzerine, Satrap Kalas geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Yirmi yıl kadar sonra, Bitinler, topraklarını genişletmek amacıyla, Kalkedon ve Astakos'a (İznik) saldırmış ancak, Kalkedon'da yenilgiye uğrayınca, Astakos'la yetinmişlerdi.

Bitinler, İskender'in ölümünden sonra, topraklarına saldıran Trakya Satrabı Lisimakhos'a karşı da bağımsızlıklarını korumayı başarmışlardı.

Bitinya, İÖ 280'de, Pontos-Kapadokya ve Armenia gibi krallığını ilan etti. Bitinya Krallığı, İÖ 74'te, son kral IV.Nikomedes Filapator'un (İÖ 94-74) ülkesini Roma'ya bırakmasına değin, bağımsız ve özgür bir devlet olarak varlığını korudu.

BYZANTİON'A MAKEDONYA SALDIRISI: İÖ 223-187'de Selevkos Krallığı'nın başına geçen III. Antiokhos, devletinin sınırlarını doğuda Fırat'a, sonra da Hindistan'a dek genişlettikten sonra, Mısır'ın içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak, Ptolemaioslar'ın deniz aşırı ülkelerini ele geçirmeye karar verdi. Bu amaçla, Makedonya Kralı V.Filip'le gizli bir antlaşma yaptı (İÖ 203-202). Buna göre, III.Antiokhos Filistin'e, V.Filip de batıya saldıracaktı. Nitekim, V.Filip İÖ 202'de harekete geçti ve Trakya'yı, Kiklad Adaları'nı, Kalkedon'u ve Anadolu'daki bazı üsleri aldı. Bunun üzerine Bergama Devleti, Rodos, Kizikos (Erdek) ve Byzantion, V.Filip'e karşı bir birlik oluşturdular (İÖ 201). Ancak bu birlik de Makedonya ile başa çıkamayacağını anlayınca, Roma'dan yardım istedi. Doğudaki dengenin bozulmasını istemeyen Roma Senatosu, V. Filip'e savaş açma kararı aldı.

Bu olay, Roma'nın ilkin koruma ve yardım, sonra da fetih amacıyla Doğu Akdeniz siyasetine karışmasının başlangıcı oldu.

DENİZ KORSANLARI: İÖ II. yy başlarında, Byzantion'un karşılaştığı sorunlardan biri de deniz korsanlarıydı. Kuzeyden güneye giden ticaret yollarının üstünde bulunan Byzantion ve Kizikos (Erdek) ile doğudan batıya giden yolların üstünde bulunan Rodos liman ve ticaret kentleri deniz korsanlarının saldırılarına uğruyorlardı. Bu tehlike karşısında Rodos, Ege Denizi'ndeki korsanlarla, Kizikos ve Byzantion Marmara Denizi korsanlarıyla, Karadeniz'in kuzeyindeki Bosporos da Karadeniz korsanlarıyla uğraşma işini üstlendiler. Korsanlara karşı girişilen savaşım kısa sürede başarıyla sonuçlandı. Deniz ulaşım yolları güvenlik altına alındı. Böylece, ticaret merkezi durumundaki bu kentler, siyasal ve ekonomik alanda gelişmeyi sürdürdüler.

ROMALILAR: İÖ II.yy'da Roma ve Makedonya arasında yapılan ve Makedonya Savaşları adıyla anılan savaşlar sonucunda, Anadolu'da ve Yunanistan'daki Makedonya topraklarının tümü Roma egemenliğine girdi. Romalılar, Yunanistan'ı eyalet yapısından daha farklı bir yapıya soktular ve bazı kentlere özerklik verdiler. Bu kentler arasında Byzantion da vardı. İÖ 146'da biçimsel olarak Roma'ya bağlanan Byzantion, "civitas libera et foederata" (özgür ve federal kent devleti) oldu.

İÖ 120'lerde, Pontos Kralı VI.Mitridates Evpator'un Anadolu kentlerini Roma'ya karşı ayaklandırması ve Helenistik bir devlet kurmaya çalışması sırasında, Byzantion bu kentlere katılmadı. Romalılar, bir yandan deniz korsanları, bir yandan da Mitridates'le savaşırken, Byzantion Romalılar'ın yanında yer aldı.

İÖ 74'ten başlayarak İS 20'ye değin süren barış döneminde, Anadolu kargaşadan kurtularak bir ölçüde kendini toplayabildi. Bu arada, Roma, Byzantion'a zaman zaman saldıran Trakya oymakları prensi Cotys'i, vasal kral olarak kendisine bağladı ve saldırıları böylece önlemeye çalıştı. Bölgedeki tedirginliklerin İS 46'da yeniden başlaması üzerine, Trakya Vasal Krallığı, bu kez, İmparator Claudius'ca eyalet durumuna getirildi.

Byzantion'u özerk bir kent devleti olarak kabul eden ve Trakya oymaklarının saldırılarına karşı koruyan Roma, İS 73'te tutumunu değiştirdi: İmparator Vespasianus burayı, Roma İmparatorluğu'nun Bitinya Pontos Eyaleti'ne kattı. Henüz bir kasaba durumunda olan kenti geliştirmek için de bazı girişimlerde bulundu.

İS II.yy'da Byzantion büyük bir yıkımla karşı karşıya kaldı. Roma İmparatoru Septimus Severus, imparatorluğun doğu bölgesine sahip çıkmak isteyen ve bu amaçla Partlar'dan yardım alan Pescennius Niger'i, 193'te yenilgiye uğrattı. Septimus Severus bu çatışmada Niger'in yanında yer alan Byzantion halkını da kılıçtan geçirerek kenti yağmaladı. Surların tümünü yıktırdı. Kenti de başlı başına bir merkez olmaktan çıkararak Perinthos'a (Marmara Ereğlisi'ne) bağladı. Buna karşın Septimus Severus, Byzantion'u yeni ve daha geniş surlarla çevirtti ve imar ettirdi.

İS III.yy'da Byzantion belirgin bir biçimde gelişmeye başladı. Bir ölçüde Karadeniz Havzası'nın gittikçe daha meskûn bir duruma gelmesiyle artan ticaret hacmi ve stratejik önem, bir ölçüde de Roma İmparatorluğu'nun batısını etkileyen siyasi ve ekonomik bunalım, Byzantion'un güçlenmesinde etken oldu.

Roma İmparatorluğu'nun özellikle batısında üretim büyük ölçüde köleciliğe dayanıyordu. Köle emeği, Roma'nın gelişme dönemlerinde, savaş tutsaklarının çalıştırılmasıyla sağlanıyordu. Ancak İS II.yy'a doğru imparatorluk alabildiğine genişleyip fetih siyaseti durunca, dışardan yeni köle sağlanması da olanaksızlaşmıştı. İmparatorluğun, böyle bir durumda yapabileceği tek şey iç

kaynaklara, iç sömürüye yönelmekti. Nitekim, öyle de yapıldı ve ortakçı-yarıcı köylü (kolon) emeğine yönelindi. Roma İmparatorluğu'nun öteden beri çoğunluk köylü emeğine bağlı doğu bölgeleri ise bu geçişin yansıttığı ekonomik bunalımdan aynı ölçüde etkilenmedi. Tersine, batıya oranla daha sağlam bir ekonomik ve siyasi güç kaynağı olmak durumuna geldi.

Köleci ekonomik düzenin uğradığı bunalım, Roma'nın siyasi yapısına da yansıdı. Dış saldırılar ve iç ayaklanmalarla başedilemiyordu. Hıristiyanlık'ın özellikle köylüler arasında ve doğuda yayılması engellenemiyordu. İmparator Diokletianus döneminde (284-305), bu gibi sorunlara çözüm bulmak amacıyla yönetsel bazı düzenlemelere girişildi. İki "Augustus" ve onlara yardımcı iki "Sezar"dan oluşan bir "Dörtlü Hükümdarlar Şurası" (Tetrarkia) kuruldu. Bunların altında 12 "diosez"e bölünen ülke, ayrıca 100 kadar eyalete ayrıldı. Yönetimde senato ve senatörlerin ağırlıkları kırılırken, ordu ve komutanlar güçlendiler. Yoğun bir baskı düzeni kuruldu.

Böylece sorunlar çözülmemekle beraber bir ölçüde denetim altına alındı. Bu arada, İmparator Diokletianus, ulkenin ayrıldığı dört bölgeden doğuyu kendisine katmakla imparatorluk içinde değişmekte olan dengeyi dile getirmiş oldu. Ancak, henüz Byzantion yeterince güçlenmiş değildi. Diokletianus bölge merkezi olarak Nikomedia'yı (İzmit) tercih etti. Yüzyılların başkenti Roma ve çevresini ise imparatorluğun ikinci adamı Maksimianus'un denetimine bıraktı.

Diokletianus'un yönetsel düzenlemesi İmparator Konstantinus'ca daha da geliştirildi. Konstantinus, ülkeyi "prefektura" adını verdiği büyük eyaletlere böldü. Buna göre eyaletler diosezlerin, diosezler de prefekturaların birimleri idi. Sınırları ancak IV.yy sonlarında kesinleşebilen prefekturaların her biri birkaç devleti kapsayacak genişlikteydi. Her prefekturanın başında "prefektus pretorio" adı verilen görevliler vardı. Byzantion'da oturan Doğu Prefektusu ile Roma'da oturan İtalya Prefektusu imparatorluğun en yüksek görevlileri idi. Bunları, İlliria (Balkanlar) Prefektusu ile Galya (Batı Avrupa) Prefektusu izliyordu. Konstantinus, bir süre sonra sivil ve askeri yetkileri olan prefektusların askeri yetkilerini elinden aldı ve onları önemli ölçüde sivilleştirdi. Askeri yetkiler ise, bir ya da birkaç eyaleti komutası altında tutan "duks"lara bırakıldı. Yetkilerinin kısıtlanmasına karşın sivil valilerin oldukça büyük etkinlikleri vardı. Öyle ki, daha erken Bizans'ta, yer yer merkezi yönetimle çatışmaya giriyorlardı. Nitekim, bunların yetkileri daha sonra diosez valileri ile paylaştırılacak ve güçleri önemli ölçüde azaltılacaktı.

Diokletianus'un doğuya ağırlık verme politikasını Konstantinus da izledi. İmparator, Byzantion'u arkasına almaya çalışan rakibi Licinius'u yendikten sonra, 324'te, "Byzantion'u genişletme hareketi"ni başlattı. Sarayburnu ile sınırlı olan Byzantion, altı yıl içinde büyük bir kente dönüştü ve 11 Mayıs 330'da törenle açılışı yapılarak, Roma başkenti oldu. Byzantion'un Konstantinopolis adıyla başkent olması Roma İmparatorluğu için yeni bir dönemin başlangıcı idi.

Önemli bir gelişme de, Konstantinus'un Hıristiyanlık'ı resmen tanıması idi. Gerçi Konstantinus kendisi ancak ölüm döşeğindeyken Hıristiyanlık'ı açıkça kabul ederek vaftiz edildi. Ama imparatorluğunun daha başlarında, Hıristiyanlık'ı tanıyarak koruması altına aldı. Böylece, imparatorluk içinde gittikçe güçlenmekte olan Hıristiyanlar'ın desteğini kazandı. Konstantinus, Hıristiyanlar arasındaki ayrılıkları gidermek için, bellibaşlı sözcüleri 325'te İznik'te toplantıya çağırdı. İznik Konsil'i diye anılan bu toplantı, Hıristiyanlık tarihi içinde, kilise-devlet işbirliğinin ve dinsel çatışmalarda devletin taraf olmasının ilk örneğini oluşturduktan başka, Roma Devleti'nin resmen Hıristiyanlaşması açısından da ilk önemli adım oldu.

Konsil'deki tartışmaların ağırlık noktası Ariusculuk öğretisi idi. İskenderiyeli keşiş Arius'ca geliştirilen bu öğretiye göre tek tanrılı bir din olan Hıristiyanlık'ta, İsa'nın hem Tanrı hem de Tanrı'nın oğlu olması olanaksızdı; dolayısıyla, İsa'nın kendisi Tanrı olamazdı. Konsil, imparatorun da baskısıyla Ariusculuğu kınadı ve Tanrı ile Tanrı-oğul İsa'nın birliğini öngören Omonsios ilkesini benimsedi. Böylece devlet, dinsel dogma tartışmalarında açıkça yan tutmuş oluyordu.

Bu durum, daha sonraki çatışmaların da tohumunu attı. Konsil, Ariusculuk mezhebini de ortadan kaldıramadı. Bunun üzerine imparator tutumunu değiştirerek Arius'un kilise topluluğuna yeniden kabulünü istedi ise de, Arius yandaşları ile Ortodoks denilen İznik Konsili yandaşları arasındaki çatışma yine de son bulmadı. Hatta, Konstantinus'un oğulları da bu çatışmaya girdiler. Devletin doğusuna egemen olan Konstantinus, Ariusculuğu benimserken, batıya egemen olan ve genç yaşta öldürülen II.Konstantinus ile kardeşi Konstans, Ortodoks İznik inancından yana oldular.

343'te Serdica'da (Sofya) toplanan Konsil de, mezhep ayrılığı sorununa çözüm sağlayamadı. Bu arada, Ariusculuk mezhebi de kendi içinde bölünmeye uğradı.

II.Konstantinus'un, imparatorluğun batısını ele geçirmek isteyen Magnus Magnentius'u yenmesi ile, doğunun önemi daha da arttı. Roma'ya üstünlük sağlayan Konstantinopolis, bu durumunu yasal olarak da kabul ettirdi. Yarı putperest Roma, Hıristiyan başkent Konstantinopolis karşısında iyice geri plana itildi.

IV.yy'ın ikinci yarısında Roma'nın batı kesimlerinde de Hıristiyanlık'ın toplumun her katmanında hızla yayılması, kilisenin, dolayısıyla da Konstantinopolis'in önemini iyice artırdı. Kuzeyden Trakya'ya sarkan Cermen oymakları da Hıristiyanlık'ı kabul etmekle beraber Arius mezhebini seçtiler. Hatta İncil'i Cermence'ye çeviren Cermen-Got bilgini Ulfila İzmit'teki Arius yandaşı Piskopos Evsebius'ca kutsandı. Cermenler'in, Ortodoks olmayan Hıristiyanlık'ı benimseme doğrultusundaki bu tutumları, 1.000 yıl sonra ortaya çıkacak olan Protestanlığın da tohumunu attı.

IV.yy'ın sonlarında derinleşen kargaşa ortamı Roma'nın bütünlüğünü zayıflattığı gibi, doğu ve batı bölgeleri arasındaki ayrılığı da keskinleştirdi: Bir yandan putperest Roma ile Hıristiyan Konstantinopolis çatışıyor; öte yandan, devlet yöneticilerini de içine alan Ariusculuk ve Ortodoks Hıristiyanlık çatışması yaşanıyordu. Devleti güçsüz duruma sokan bir başka gelişme de, Sasanlılar'la yapılan bitmez tükenmez savaşlardı. Bir süre sonra dinsel çatışma siyasal gelişmelerin belirleyicisi durumuna geldi. Nitekim, batıya egemen olan Ortodoks I.Valantinianus ile doğuya egemen olan Ariuscu Valens döneminde, devletin her iki bölümü arasındaki bağlar kopma noktasına geldi. Bu arada, Doğu Gotları (Ostrogotlar) ile Batı Gotları (Vizigotlar) birleşerek Valens'i ağır bir yenilgiye uğrattılar.

Valens'in yerine geçen I. Teodosius, bu yenilginin yıkıma dönüşmesini ancak uzlaşma yoluyla önleyebildi. İmzalanan Foedus (Bağımlılık) antlaşması gereğince, Gotlar Balkanlar'a doğru çekildiler; Ostrogotlar Pannonia'ya (Macaristan), Vizigotlar ise Trakya'nın kuzey diosezine yerleştiler. Ancak Cermen ve Gotlar'ın Trakya'ya yönelik etkinlikleri sürdü. Bu arada birçok Cermen askeri Roma ordusuna katılarak yüksek komutanlıklara kadar yükseldiler.

Valens'in Gotlar karşısında uğradığı yenilgi ve imparatorun kısa bir süre sonra ölmesi Arius mezhebinin de gücünü kırdı. Nitekim, İzmit Konsili 381'de ikinci kez toplanarak, I.Konsil'in aldığı Ariusculuk'u kınama kararını yineledi. Ortodoksluk, artık Roma'nın doğusunda resmi din oluyordu.

BİZANS DÖNEMİ

ROMA'NIN İKİYE BÖLÜNMESİ: Valens'in yerine geçen I.Teodosius koyu bir Ortodokstu ve imparator olduktan sonra yaptığı ilk iş, putperestleri ve başka mezhepten olanları, kıyasıya kovuşturmak oldu. Bu gelişmeler sonunda Teodosius, batıda meydana gelen karışıklıklardan da yararlanarak, imparatorluğu ikiye ayırdı (395). Aynı dönemde, Batı Gotları, Alarik önderliğinde ayaklanarak Konstantinopolis surlarına dayandılar ve oradan da Balkanlar'ın batısına sarktılar. Kopma süreci içersindeki Doğu ve Batı Roma, bu akınlardan büyük ölçüde etkilendi.

Doğu Roma, çözümü Got Kralı Alarik'i Magister Militum Per İlericum (Balkanlar Askeri Komutanı) olarak atamakta buldu. Bir başka magisterliği de öbür Got komutanlarından Gainas elde etti. Hatta bu ünvanla da yetinmeyen Gainas, Konstantinopolis'e dek ilerledi. Bu saldırı başkentte, Cermenler'e karşı büyük bir hoşnutsuzluk yarattı: Cermen askerleri ordudan atıldılar ve bu karşı koyuş Gainas'ı geri çekilmeye zorladı. Ancak, Batı Roma aynı başarıyı gösteremedi; Cermenler Roma ordusuna egemen oldular ve Batı Roma birlikleri, dalga dalga gelen Cermen akınları karşısında bozguna uğradı. Roma'ya giren Got Kralı Alarik, kenti yakıp yıktı (410).

Batıda bu olaylar yaşanırken, Doğu Roma tahtına II.Teodosius geçti. Teodosius, iktidarın ilk yıllarında yetenekli bir kadın olan ablası Pulkheria'nın vesayeti altında kaldı. Putperest bir hatipin kızı olan Pulkheria, klasik Yunan kültürü ile eğitilmiş aydın bir kadındı. Büyük Konstanti-

Bizans Dönemi'nde hipodrom

nus'ca kurulan bir yüksek okulun genişletilerek, 425'te üniversite durumuna getirilmesine o önayak oldu. Bu öğretim kurumunda 31 öğretim üyesi görevlendirildi. Bunlar Yunanca ve Latince gramer, yine Yunanca ve Latince hitabet, felsefe ve hukuk dersleri vermeye başladılar. Kültür alanındaki bu gelişmeye koşut olarak hukuk alanında da çok önemli gelişmeler oldu. Bunların başında 438'de yayınlanan Codex Teodosianus (Teodosianus Yasası) geliyordu. İmparatorluk genelge ve bildirgelerinin resmi bir derlemesi olan Codex, son günlerini yaşayan Batı Roma'da İmparator III.Valentinianus, Doğu Roma'da da II.Teodosianus adına yayınlandı.

Doğu Roma 440'a doğru, Attila önderliğindeki Hun akıncılarının saldırısına uğradı. Balkan Yarımadası'nı yıllarcak kasıp kavuran bu akınlar, Bizans'ı büyük ölçüde etkiledi. Doğu Roma bu saldırılardan, ancak akınların batıya yönelmesi ve Attila'nın 453'te ölümünü izleyen yıllarda Hun Devleti'nin birdenbire çökmesiyle kurtulabildi. Akınlar nedeniyle büyük askeri harcamalar yapan ve ekonomik çöküntünün eşiğine gelen Doğu Roma, yeni bir siyasal-dinsel kargaşanın içine düştü. Bu çatışmanın baş kişisi Antakya Piskoposu Nastorius'tu. Nastorius Ariusculuk'a benzer biçimde, İsa'nın, Tanrı ve insan niteliklerini bir arada taşıdığı düşüncesine karşı çıkıyordu. Yeni çatışma, bu düşünceyle Ortodoks öğretiler arasında gelişti.

II. Teodosius bu çatışmalara bir son vermek için, önde gelen din adamlarını 331'de Efes'te toplantıya çağırdı. Efes Konsili (3.Konsil), Nastoriusculuk'u (Nastorilik) reddetti. Ancak bu kez de ortaya Monofizitlik adı verilen ve İsa'da Tanrı-insan özdeşliğini savunan bir öğreti çıktı. Hem Papa Leo I, hem de Konstantinopolis Başpiskoposu, Suriye ve Mısır'da hızla yayılan Monofizitlik'e karşı çıktılar. Bunun üzerine, Monofizit olan İskenderiye Piskoposu Dioskorus, imparator üstündeki etkisini kullanarak 349'da, yine Efes'te bir konsil daha toplattırdı. Bu konsile zorla Monofizitlik'i kabul ettirdiyse de, din adamları çoğunluk konsili ve kararlarını geçerli saymadılar.

II. Teodosius'un ölümüyle büsbütün artan kargaşayı durdurmak için yeni imparator Markianus, 451'de Kadıköy Konsili'ni (4.Konsil) topladı. Konsil, Monofizitlik'i reddetti; İsa'da Tanrı ve insan doğalarının ayrı ayrı bulunduğunu savunan Ortodoks Diofizit görüşte ısrar etti. Öte yandan, Kadıköy Konsili önemli bir karar daha aldı: Konstantinopolis Başpiskoposu'nu Papa ile eşit düzeyde kabul etti. Papa'nın karşı çıktığı bu son karar, imparatorluktan sonra, Kilise'nin de doğu-batı biçiminde ayrılmasının ilk belirgin adımını oluşturdu.

Dinsel savaşımların sürdüğü yıllarda Doğu Roma'yı etkileyen bir başka gelişme de kuzeyden gelen göçler oldu. Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasını izleyen yıllarda bazı Cermen toplulukları Doğu Roma devlet kurumlarına sızdılar. Bunlardan, Alan soyundan gelen Aspar, Konstantinopolis'te yönetimi etkileyecek kadar güç kazandı. İmparator Markianus'un yerine geçen I. Leon, imparatorluk tacını onun yardımıyla eline geçirdi. (I.Leon'un gelenekleşen tutumuna uygun olarak, ondan sonraki imparatorlar taçlarını patriğin elinden giyer oldular.)

Aspar, imparatorluk üzerindeki baskısını daha da artırınca, I.Leon onun etkinliğinden kurtulmak için İzavria (Isparta-Kuzey Antalya) yöresinin savaşçı halkından yardım istedi. Bunun üzerine Konstantinopolis'e gelen İzavrialı önderlerden Tarasikodissa, kısa sürede başkente egemen oldu ve Yunanca Zenon adını alarak devletin başına geçti. Doğu Roma halkının İzavrialar'a karşı duyduğu hoşnutsuzluğu gidermek amacıyla da eski imparatorluk ailesiyle akrabalık ilişkileri kurdu ve 15 yıl süreyle Doğu Roma İmparatoru olarak kaldı. Aynı dönemde, Odovakar önderliğindeki Cermenler'in saldırısına uğrayan Batı Roma, 476'da tarih sahnesinden silindi. Ancak, Odovakar'ın etkinliği de uzun sürmedi. Balkan Yarımadası'ndaki Ostrogot önderlerinden Teoderik, İtalya'ya girip Odovakar'ı yenilgiye uğrattı. Bu sonuç Doğu Roma'ya yönelebilecek Cermen tehdidini de ortadan kaldırdı.

Doğu Roma'nın başına, Zenon'dan sonra Anastasius geçti. Maden para sistemini düzeltmekle işe başlayan yeni imparator, ekonomiyi iyileştirici yönde başka bazı adımlar da attı. Ticaret ve zanaatla uğraşanların üzerindeki Krusargurondenilen vergi yükünü kaldırdı. Tarım kesimindeki Annona adlı ürün-vergiyi para olarak toplamaya başladı. Devlet gelirlerini artırmak amacıyla tarım ürünleri fiyatlarının düşük tutulmasını zorunlu kıldı. Bu mali önlemlerle, devlet hazinesi önemli bir parasal kaynağa kavuşmuş oldu.

Konstantinopolis halkının büyük çoğun-

luğunun Ortodoks olmasına karşın, İmparator Anastasius Monofizit'ti ve başkent kilisesini de bu doğrultuda etkilemeye çalıştı. Bu ayrılık, dinsel gerginliklerin, iç çatışmaların yeniden alevlenmesine yol açtı. Bu sıralarda Konstantinopolis'te "Maviler-Yeşiller" çatışması adı verilen bir olay gelişiyordu. Maviler ve Yeşiller, ilk başlarda hipodromdaki spor gösterilerine katılan grupların taşıdığı mavi ve yeşil renklerden adını alan birer spor kulübü idiler. Ancak, bu örgütlenmeler, giderek siyasal bir nitelik kazandı ve halkın çeşitli konulardaki eğilimini yansıtan araçlara dönüştü. Giderek, Maviler Ortodoksluk'un ve büyük toprak sahiplerinin temsilciliğini üstlenirken, Yeşiller de Monofizitlik'in ve ticaret-zanaat erbabının temsilcisi oldular. Böylece toplumdaki siyasal, toplumsal ve dinsel saflaşma, Maviler-Yeşiller çatışmasında ortaya çıktı. Her iki partinin kazandığı etkinlik öyle bir noktaya ulaştı ki, merkezi yönetim, alınan her önemli kararda bu iki partiden birinin desteğini arar oldu.

I.Anastasius bu saflaşmada Yeşiller'in yanında yer alıyordu. Bu yüzden Konstantinopolis sokakları sık sık Maviler'in düzenlediği gösterilere sahne oluyordu. Bu saflaşma giderek şiddet öğesini de içinde taşımaya başladı. Nitekim, VI.yy'a girilirken, Maviler'in safında yer alan Vitalianus, Yeşiller'in kilisede söyledikleri Monofizit ilahilere karşı çıkarak büyük bir ayaklanma başlattı. Bu olayı, 513'te ordu ve donanmanın Konstantinopolis surları önüne gelmesi izledi. Anastasius, iktidarını verdiği ödünlerle koruyabildi.

JUSTİNİANUS'UN RESTORASYON DÖNEMİ: Anastasius'tan sonra Doğu Roma'nın başına Justinus, daha sonra da yeğeni Justinianus (527-565) geçti. Justinianus'un yaptığı ilk iş, orduyu güçlendirmeye ve imparatorluğu eski sınırlarına ulaştırmaya çalışmak oldu. Bu amaçla düzenlenen seferlerde, Afrika'da Vandallar'a ve Berberiler'e, İspanya'da ise Batı Gotları'na karşı önemli başarılar kazanıldı. Öte yandan Akdeniz'e Doğru Roma donanması egemen oldu. Ancak, 530'da başlayan Sasanlı saldırıları ve Justinianus'un baskıcı yönetiminin doğurduğu hoşnutsuzluk, imparatorun kazandığı saygınlığa son verdi. 532'de Maviler'le Yeşiller Justinianus'a karşı ortak bir ayaklanma düzenlediler. Hipodromda patlak veren ve Nika ayaklanması olarak bilinen bu direniş, kısa sürede bütün Konstantinopolis'i sardı. Yenilgiyi kabullenen Justinianus kaçmak üzereydi ki, İmparatoriçe Teodora komutanlardan Narses ve Belisarius'u harekete geçirdi: Hipodroma saldıran imparatorun muhafız birliği, on binlerce ayaklanmacıyı kılıçtan geçirdi.

Ayaklanmayı izleyen yıllarda, ilk nüshası 529'da yayınlanmış olan Codex Justinianus'un yeni bir nüshası yayınlandı. Pandekt adı verilen 533'teki bu derleme, imparatorluk yasalarının yanı sıra klasik Roma hukukçularının görüşlerini de içermekteydi.

Justinianus yönetiminde ticaret ve zanaatta önemli ilerlemeler oldu. Bu dönemde Konstantinopolis, Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin merkezi durumundaydı. Bu ticarette ağırlık, Çin ve Hindistan'la yapılan alışverişte idi. Justinianus, bu ilişkiyi daha da geliştirmek için Kırım'da ve Kafkaslar'da ticaret üsleri kurdu. Kersones, Bosporos ve Lazika adlı bu üsler aracılığıyla Konstantinopolis'e deri, kürk ve köle getirtiliyor, doğuya ise kumaş, süs eşyası ve şarap satılıyordu. Bu dönemin ilginç bir gelişmesi de, Doğu Romalı ticaret casuslarının Çin'den ipekçiliği öğrenerek ipekböceğini Doğu Roma'ya getirmeleriydi. İpek üretimi Doğu Roma'da birdenbire büyük önem kazandı ve Türkler'le ilk ilişkilerin kurulması da ipek ticareti yoluyla oldu. Bu ticaretteki Türk-Bizans işbirliği, İranlılar'a karşı daha sonraki yıllarda yapılacak olan ittifakın da temelini oluşturdu.

Justinianus döneminde kültür ve sanatta da önemli gelişmeler sağlandı. Bu kültüre damgasını vuran öğe Hıristiyanlık'tı. Ancak, Justinianus'un restorasyon çabaları, devletin yeni saldırılarla karşılaşması üzerine kesintiye uğradı. Bu saldırılar, öncekilerden farklı olarak, bu kez doğudan, Sasanlılar'dan geliyordu. Justinianus'tan sonraki üç imparatorun, II. Justinus, Tiberius Konstantinus ve Mavrikius dönemlerinde de, Sasanlılar'la Bizanslılar arasında yoğun çatışmalar oldu. 591'de bu çatışmalarda belirgin bir duraklama görüldü ve Sasanlı Kralı II. Perviz, İran Ermenistanı'nın büyük bölümünü Bizans'a bırakmak zorunda kaldı.

Mavrikius dönemi (582-602) devlete yeni bir canlılık kazandıran önemli dönüşümlere, gelişmelere tanık olması bakımından önem taşır. Mavrikius, devletin batı topraklarında disiplinli bir askeri örgütlenme yanında güçlü sivil yönetimler de kurdu. Bu yönetimler uygarlığın sivilleşmesi yönünde önemli rol oynadılar. Doğu topraklarında oluşturduğu askeri yönetim biçimi ise, daha sonra kurulacak olan askeri valilik ve thema düzeninin öncüllerini taşıyordu.

VII.yy'a doğru dinsel ve siyasal çatışma yeniden başladı. Özellikle İmparator Fokas döneminde yoğunlaşan bu çatışmalarda, devlet yönetimi, kimi zaman Yeşiller'in, kimi zaman Maviler'in yanında yer aldı. Bu yüzyılın başındaki en önemli dış gelişme ise II. Hüsrev önderliğindeki Sasanlı ordularının Bizans topraklarına yaptıkları yeni saldırıydı. Bu saldırılar sırasında, 605'te Kayseri'yi alan bir Sasanlı birliği Kadıköy'e dek ilerledi. Bunu, batıdan gelen İslav-Avar akınları izledi.

İmparator Herakleios, 610'da başa geçtiğinde Bizans Devleti, gerek iç siyasal çatışmalar, gerek yoğunlaşan dış saldırılar nedeniyle yeniden bir bunalım içine sürüklenmişti. Askeri yapının çözülmesi nedeniyle, gerek Sasanlılar, gerek İslav ve Avarlar Bizans topraklarına sık sık saldırılar düzenliyor ve hemen hemen her saldırı Konstantinopolis kapılarında bitiyordu. Herakleios, bu duruma son vermek için iç ve dış politikaya yönelik çeşitli önlemler aldı. Anadolu topraklarının yönetimini kolaylaştırmak için themalar düzenini getirdi. Themalar askeri nitelikte yönetim birimleriydi ve bunların başında askeri ve sivil yetkileri olan strategoslar bulunuyordu. Her themada strategosun yanı sıra, bir de "prokonsül" yer alıyor, strategoslar aldıkları kararları bunlara danışıyorlardı. Herakleios'un askeri alanda yaptığı önemli değişiklik de, paralı askerlerden oluşan orduları ortadan kaldırıp, yerine thema halkından devşirilmiş ordular kurmak oldu. Bu asker ve üretici köylülere "stratiotes" adı veriliyordu. Thema orduları böylece, bütün gereksinimlerini stratiotes topraklarından karşılıyorlardı.

Herakleios, bu iç düzenlemenin yanı sıra dışa yönelik bazı adımlar da attı. Sasanlılar'ın VII.yy başlarındaki saldırılarını durdurmak için uyguladığı Avarlar'la ittifak yapmak siyasetinde başarılı oldu ve Sasanlı akınlarını bir süre engelleyebildi. Ancak, Bizans 626'da hem Sasanlılar'ın hem de Avarlar'ın saldırılarıyla karşı karşıya kaldı. Sasanlılar bir kez daha Kadıköy'e dek ilerlediler. Ancak, Avarlar da büyük bir orduyla Boğazlar'a yaklaşınca, Sasanlılar, Avar saldırısının kendilerini de hedeflemesinden çekinerek geriledi. Bizans ordusu bu gerilemeden yararlanarak karşı saldırıya geçti. Yoğun çatışmalar sonucunda Ermenistan, Suriye, Filistin ve Mısır yeniden Bizans topraklarına katıldı.

Bizans, aynı yüzyılda Müslüman Araplar'ın saldırılarıyla da karşılaştı. Özellikle VII.yy'ın ikinci yarısında yoğunlaşan bu akınlar sırasında Konstantinopolis büyük tehlikeler atlattı. Nitekim, 673-677 arasında Araplar kenti sürekli abluka altında tuttular. Aynı dönemde Bizans'ta taht kavgaları da yoğunlaşmış ve İmparator II.Konstans kardeşi Teodosios'la giriştiği çatışma sonunda Konstantinopolis'ten kaçmak zorunda kalmıştı.

II. Justinianus, 685'te imparator olduğunda, Balkan Yarımadası'nın büyük bölümü Bizans'ın etki alanı dışına çıkmış, buralara Bulgar ve İslav oymakları yerleşmişti. Justinianus bu dönemde hiç değilse Anadolu'daki gücünü koruyabilmek için themaları yeniden ele aldı. Anatolikon'un (Anadolu) yanı sıra Hellas(Yunanistan) Theması'na da ağırlık verdi. Justinianus'un aldığı bir başka önlem de küçük toprak sahipliğini destekleyerek stratiotesleri güçlendirmek oldu. Bu siyaset aristokratların çıkarlarına zarar veriyor ve onları imparator karşısında cepheleştiriyordu. Nitekim, aristokratlarla bürokratlar, 695'te Maviler Partisi aracılığıyla bir darbe hazırladılar ve Hellas Theması Strategosu Leontios'u tahta çıkardılar. II.Justinianus da Kırım'a sürgüne gönderildi. Bunu, birkaç yıl sonra, Tiberios'un karşı darbesi izledi. Durumdan yararlanan II. Justinianus gizlice Konstantinopolis'e gelerek, 705'te yeniden tahta geçti. Justinianus köylülüğe dayanma siyasetini bu yeni dönemde de sürdürdü. Bir yandan da kendisine karşı çıkanları baskı altına aldı. Ancak, 711'de patlayan ayaklanma sonucunda kendisi ve bütün aile yakınları katledildi.

Bundan sonra, bir süre Bizans'ta karışıklıklar birbirini izledi. Mistik, dinsel tartışmalar yeniden gündeme geldi. Nitekim, Philippikos Bardanes döneminde (711-713) "ikonalar" (dinsel tasvirler) çevresinde kopan çekişmeler Konstantinopolis'i yeniden büyük bunalımların eşiğine sürükledi. Ağır dış politika sorunları bu kargaşayı daha da artırdı ve Bizans tahtına çıkan imparatorlar uzun süre başta kalamadı.

Bulgar Hanı Tervel, müttefiki eski imparator II.Justinianus'un öcünü almak amacıyla, 712'de Konstantinopolis önlerine dek geldi. Bu arada, aristokratların yaz aylarını geçirdikleri kent varoşlarındaki tüm köşk ve çiftlikleri yıkıp yağmaladı. Aynı

dönemde Araplar da kenti yeniden kuşatmaya hazırlanıyorlardı. Bunun üzerine, Opsikion (Bursa-Balıkesir) Theması halkı yardıma gelerek eskiden bölgelerinde vergi memurluğu yapan Teodosios'u imparator seçtirdiler. Ostrogot kökenli Opsikion halkıyla Konstantinopolis halkı arasında kanlı çatışmalara tanık olan bu dönemde, Bizans tahtı Teodosios ile Anastasios arasında sık sık el değiştirdi. Son olarak tahta Teodosios çıktı. Ancak, iç çatışmaları bastırmak üzere Bizans'a gelen Anatolikon Theması Strategos'u Teodosios'u devirerek, 25 Mart 717'de kendisini III.Leon adıyla imparator ilan etti.

Araplar aynı yıl içinde ordu ve 1.800 parçalık donanmalarıyla Konstantinopolis önlerine geldiler. Bizanslılar, Mesleme önderliğindeki bu büyük saldırıyı, ancak, "Grek Ateşi" sayesinde durdurabildiler. Donanmalarının yanması 717-718 kışının amansız soğukları karşısında Araplar geri çekildiler. Ama Anadolu'yu sürekli yıldırı altında tutmayı sürdürdüler. Bunun üzerine III.Leon, Anadolu'daki themaları daha küçük ama dış saldırıları daha etkinlikle karşılayabilecek birimler halinde yeniden düzenledi. Bir yandan da Araplar'ın dostluğunu kazanmaya çalıştı.

Dışarıya karşı ülkenin güvenliğini sağlayan III.Leon, iç sorunlara yöneldi. İstikrar sağlayacağı yönetsel önlemlerin yanı sıra, toprak hukukuna da belli bir düzen kazandırdı. Ayrıca, ceza, aile ve miras hukukundaki karışıklıkları gideren köklü bir yasal düzenlemeye girişerek bunun sonuçlarını "Ekloga" adı verilen yasalar derlemesinde toplattı.

III. Leon'un el attığı sorunlardan biri de ikonacılık oldu. Aslı Suriyeli olan imparator, ülkenin özellikle doğu bölgelerinde, Musevilik ve Müslümanlık'ın dolaylı etkisiyle yayılan İkonaklastik (ikona-kırıcı) akımı destekledi. Hıristiyan büyüklerinin resim ve tasvirlerini (ikonaları) kırdırdı; bunlara tapınmayı savunanları (ikonacıları) şiddetle cezalandırdı. Tarihçiler, III. Leon'un bu tutumunu, hem doğuda Müslümanlık'ın yayılmasına karşı, hem de ikonacılığı savunan manastırların kendi başlarına buyruk davranışlarını kırmaya yönelik bir önlem olarak yorumlarlar.

İkona-kırıcıları ile ikona-yandaşları arasındaki çatışma III. Leon'un oğlu ve ardılı V.Konstantinos döneminde de (741-775) sürdü. 754'te Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Hieria İmparatorluk Sarayı'nda toplanan ve 338 piskoposun katıldığı ama hiçbir patriğin bulunmadığı bir konsil, ikonaları yasakladı ve İkonaklastik (ikona-kırıcı) tutumu onayladı.

İkona-kırıcıları ile ikona-yandaşları arasındaki savaşım 760'ta iyice alevlendi. İkona-yandaşları Konstantinopolis'te büyük bir soykırıma uğratıldılar. İmparator V.Konstantinos, ikona yandaşlarına karşı güttüğü sertliği açıkça manastırlara ve keşişlere de yönelterek çatışmayı imparatorluk boyutlarına vardırdı.

Bu tutum, daha sonraki imparatorlar IV.Leon (775-780) ve VI. Konstantinos (780-797) döneminde yumuşatılmaya çalışıldı. Nitekim, 786'da Havariyun Kilisesi'nde bir konsil toplanarak önceki kararlar belli ölçüde değiştirilmek istendi. Ancak, buna kızan askerler, bu konsili dağıttılar. İmparatoriçe İrini, ertesi yıl İznik'te yeni bir konsil topladı. Bu papalığın ve doğu kilisesinin birlikte katıldığı konsillerin yedincisi ve sonuncusu oldu. İkona düşmanlığını ve manastırlara karşı güdülen tutumu şiddetle yeren İznik konsili böylece, ikonalara tapınmayı yeniden onaylamış ve manastırlara güvence sağlamış oluyordu.

İkonalar konusundaki çatışmalar sürerken, Bizans'a Araplar'ın ve Bulgarlar'ın yeni saldırıları oldu. Bulgarlar, ancak, Bizans'tan aldıkları haraç miktarının yükseltilmesi karşılığında geri çekildiler.

Askeri başarısızlıklar ve ardı arkası kesilmeyen dinsel savaşımlar, Bizans Devleti'nin saygınlığını bir ölçüde azaltırken, papa da Vatikan'ın dinsel üstünlüğünü Bizans'a kabul ettirmenin yolunu arıyordu. Hâlâ Roma imparatorluk tacı sayılan Bizans tacını 797'de tek başına taşımaya başlayan İmparatoriçe İrini'yi kadınlığından ötürü tanımayan Papa, 800'de, Cermen Kralı Şarlman'a Roma imparatoru olarak taç giydirdi. Gerçi durumunun zayıflığını gören Şarlman, uzlaşmak için İrini'ye evlenme teklif etti ve İrini de bunu göz önünde bulunduracağını belirtti. Ama 802'de İrini bir darbe ile düşürüldü ve bundan sonra da Konstantinopolis ile Vatikan arasındaki ayrılık büsbütün derinleşti.

Yeni imparator I.Nikeforos döneminde (802-811), Bizans Devlet yönetiminde önemli düzenlemeler yapıldı. İlkin, faiz karşılığı borçlanma işi yasaklanarak faizcilik devlet tekeline alındı. Orduya yeterli maddesel katkıda bulunamayan köylülere askerlik zorunlu kılındı. Ayrıca, askeri harcamaların bir bölümü köy topluluklarına yüklendi. Buna karşılık, Pamfilya (Antalya) kıyı bölgesindeki denizci halka toprak dağıtıldı. Bir bölüm köylü de topraklarını satarak, Balkan Yarımadası'ndaki İslavlar'ın arasına göç etmeye zorlandı.

Ordusunu ve maliyesini bu tür baskıcı yöntemlerle güçlendiren Nikeforos, 811'de Krum komutasındaki yeni Bulgar akınlarıyla karşı karşıya geldi. Bulgarlar Sofya üzerine yürüyen Bizans ordusunu kılıçtan geçirdiler; İmparator Nikeforos bu savaşta öldürüldü.

821'de Bizans'ta yeni ve zorlu bir ayaklanma oldu. İmparator II.Mihail'in (820-29) silah arkadaşı Thomas'ı destekleyen Arap, İranlı, Ermeni, Gürcü ve Kafkas kökenli göçmenler birçok eyaletin halkının da desteğini kazanarak, Bizans donanmasını ele geçirdiler ve Konstantinopolis surlarının önüne geldiler. Ancak, yüksek vergilerin indirilmesini ve yoksullaşmanın önüne geçilmesini isteyen bu kitleler, kuşatmayı sürdüremeyip yenik düştüler.

863'te Konstantinopolis, bu kez Ruslar'ın saldırısına uğradı. Bu saldırı sırasında kent çepeçevre kuşatıldı. Kuşatma, Araplar'a karşı seferde bulunan III. Mihail'in (842-67) geri dönmesi ve savunmayı üstlenmesi ile kaldırılabildi. Bizans kilisesi bu saldırının ardından, daha önce hiç ilişki kurulmayan Rus toplumu içinde misyonerlik çalışmaları yapılmasını kararlaştırdı.

Dönemin ünlü dil bilgini, din ve kültür adamı Selanikli Konstantinos ile sonradan Kirillos adını alan keşiş kardeşi Metodios bu amaçla Rusya'ya gönderildiler. İki kardeş bir İslav alfabesi (Glagolitik alfabe) hazırlayarak İncil'i Makedonya-İslav lehçesine çevirdiler. Bu çeviri ve Kirillos'un adıyla anılan alfabe, bütün Balkan İslavları'nı Hıristiyanlaştırmaya yönelik büyük bir kültür olayı oldu.

Nitekim, Bulgar Kralı Boris, 864'te Hıristiyanlık'ı kabul etti. Ancak, Bizanslılar'ın daha da öteye giderek Bulgarlar'ı siyasal bakımdan bağımlı kılmaya çalışmaları, bu toplum içinde tepki yarattı ve Bulgarlar bir ara Roma kilisesine bağlanmak istediler. Bu dönemin ilginç bir gelişmesi de Hıristiyanlaştırıldıktan sonra Konstantinopolis'e gelen ve seyis olarak imparatorun hizmetine giren Basileios adlı bir İslav'ın imparatoru boğdurarak kendisini imparator ilan ettirmesi oldu.

Bizans'taki Makedonyalı imparatorlar dönemi (867-1056) I.Basileios'la başladı. Basileios, başta bulunduğu dönemde (867-86) hukuk alanında önemli değişiklikler yaptı. Yeni toplumsal koşullara uyan yasaların derlenmesini amaçlayan ve Prokheiron adıyla anılan bu yapıt, oğlu VI.Leon döneminde (886-912) genişletilerek Basilika adı altında yayınlandı. Basileios ve Leon'un hukukçuları, bu düzenlemeleri Latince kaynaklara başvurmadan, VI.ve VII. yy'daki Yunan nüshalara dayanarak yaptılar.

Bizans Devleti'nin yönetsel düzeni de, Makedonya sülalesi döneminde çağdaşlarının üstünde bir düzeye yükseldi. Bizans bürokrasisinin yapısı, bu dönemde daha karmaşık bir durum aldıysa da, birer askeri makam olan "thema strategoslukları" en üst örgen olma durumlarını korudular. Bunları "domestikosluk" makamı ve "eparkhosluk" (kentin sivil valisi) izliyordu. Devletin mutlak merkeziyetçi yapısı bu döneme damgasını vuruyor ve bu yapı, Konstantinopolis'in toplumsal ve ekonomik yaşamında olduğu kadar eparkhosların otoritesinde de yansıyordu. Valilerin yönetim tüzüğü (kılavuzu) anlamına gelen "Eparkhoslar Kitabı" bu dönemde yayınlandı.

Başkentte ve tüm öbür kentlerde tüccar ve zanaatçılar loncalar biçiminde örgütlendiler. Bunlardan, başkentin besin gereksinimini sağlamakla yükümlü olanlar, özel bir önem taşıyordu. Celep, kasap, balıkçı, meyhaneci, fırıncı, baharatçı, sabuncu, mumcu, aktar loncaları en büyük kesimi oluşturuyordu. Ayrıca, ipek tüccar ve imalatçılarının, ipek boyacılarının da özel loncaları vardı. Eparkhoslar Kitabı'nda, bu loncaların yalnızca bir bölümüne ilişkin hükümler yer alıyordu. Noterler, sarraf loncaları Roma'daki Collegium'ları andırıyordu, onların Ortaçağ'daki uzantıları sayılabilirlerdi. Lonca üyeliği, Roma'da olduğu üzere, zorunlu olmadığı gibi, kalıtımla da geçmiyordu. Tersine, loncaya giriş birtakım koşullara bağlıydı. Buna karşın, lonca üyelerinin örgüte bağlılığı Roma'da olduğundan daha gevşekti.

Loncaların çalışmaları devletçe denetlenebiliyor, devlet, örgütlerin başına kendi denetçilerini getirebiliyordu. Devletin yaptığı bu denetleme, Bizans kent ekonomisinin önemli bir özelliği idi. Öte yandan, VI.Leon döneminde, devlet yüksek görevlilerinin zengin ve soylu kişiler arasından seçilmesi gelenek olmuştu. Soylu sınıfa köylü topraklarını satın alma olanağı tanınmış; böylece, feodalleşme süreci hızlandırılmıştı.

Slavlar'ı Hıristiyanlaştırma çalışmalarının yanı sıra ücretli Rus denizcilerinin 905'te Araplar'a karşı Bizans'ın yanında savaşması, Bizans-Rus ilişkilerini daha da güçlendirmişti. Ancak, bu yakınlaşmayı fırsat bilen Rus Prensi Oleg, 907'de kuvvetli bir donanmayla Konstantinopolis önlerine geldi. Başkentteki Rus tüccarlarının korunması bahanesiyle, Bizans'ı bir antlaşma yapmaya zorladı. Bizans'ın askeri seferlerine Ruslar'ın da katılması hakkını elde etti.

913'te ise, Bulgarlar'la ilgili yeni bir gelişme oldu ve Bulgar Çarı Simeon, önemli bir direnişle karşılaşmaksızın Konstantinopolis önlerine geldi ve bazı ödünler elde etti. Simeon, Bizans İmparatoru VII.Konstantinos Porfirogenetes'e kızını vermek ve dolaylı yollardan da Bizans yönetimine katılmak istiyordu. Bizans patriği, kendisine imparatorluk tacı giydirdiyse de bu, Bizans'ta alışılagelmiş olan ortak hükümdarlık kurumuna katılma anlamına gelmiyordu. Bulgar çarı, yalnızca Bizans'ın Bulgaristan basileusu ünvanını alacak ve devletin koruyucusu olacaktı. Ne var ki, bir süre sonra, Bulgar ve Bizans hükümdar aileleri arasındaki evlilik planından vazgeçildi ve Bulgarlar Trakya'ya girerek, 914'te Adrianopolis'i (Edirne) ele geçirdiler. Daha sonra ise, Bizans donanmasının drungariosu (büyük amirali), Ermeni kökenli Romanos Lekapenos bir hükümet darbesiyle kendisini imparator ilan etti (919-944).

Bulgar Çarı Simeon, 924'te bütün Trakya'yı çiğneyerek Konstantinopolis'i yeniden kuşattı. Ancak, Sırbistan ve Hırvatistan'da Bizans'ın kışkırtmasıyla çıkarılan ayaklanmalar sonucunda Bulgaristan yenilince, Konstantinopolis üzerindeki tehdit de kalktı.

Soyluların, yoksul köylü topraklarına sahip çıkması sürecinin hızlandığı bir sırada, İmparator Lekapenos küçük arazi sahibi köylüleri koruyucu bir tutum takındı. Merkezi iktidar ile "güçlüler" denen soylu sınıf arasında ileriki dönemlerde Bizans Devleti'nin gelişmesini büyük ölçüde etkileyecek olan kıyasıya bir savaşım başladı. 927-928 kışında patlak veren kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden topraklarını yok pahasına satan köylüler, "güçlüler"ce alabildiğine sömürüldüler. İmparator Lekapenos yayınladığı bir novellada (yasa) "güçlülerin açlık ve vebadan daha da acımasız olan bencillikleri"nden söz ediyordu.

Yüksek bürokrat ve asker olan başkentteki "güçlüler"in, köylerde de büyük toprak sahibi olmaları yine de engellenemedi. Ekonomik yönden yıkılan köylüler, özgürlüklerini bir yana bırakıp,üzerlerindeki vergi yükünü hafifleteceklerine ilişkin söz veren "güçlü" efendilerin yanına sığınıyorlardı. Bu yeni oluşuma "patricinium" (bir efendinin hukuksal koruyuculuğuna sığınma) adı veriliyordu. Güçlenen feodal aristokrasinin topraklarını genişletmesi ve koruyuculuğuna alıp çalıştırdığı serflerin sayısını artırma çabasıyla doğan bunalım, devleti üretici temelinden ve askerinden yoksun bırakacak noktaya yaklaşıyordu.

Gelişmelerin doğal sonucu olarak, 962'de Kuzey Suriye'ye başarılı bir sefer yapan Komutan Nikeforos Fokas, ölen İmparator II. Romanos'un yerine Kayseri'de imparator seçildi. İmparator Fokas (963-969), aslında, Anadolu'da yaygın toprakları olan "güçlü" ailelerin temsilcisiydi. Soylulara satılan ya da onların el koyduğu stratiotes topraklarının arkasını aramadı. Ancak, büyük toprak mülkiyetinin gelişmesi yüzünden devletin askeri düzeninin sarsılmasını önleyici önlemler aldı. Askeri ya da yönetsel bir yükümlülüğün yerine getirilmesi koşuluyla tanınan ve ileride "pronoia" adını alan birimlerin korunmasına özen gösterdi.

İmparator Fokas bu arada, yeni topraklar edinmek amacıyla doğuda fetihlere çıktı. İmparatorluğun elinden çıkmış olan Kilikya'yı, Kıbrıs ve Antakya'yı geri aldı. Üç yüz yıl İslam egemenliğinde kalan Antakya'nın zaptı (968), Bizans'ın Akdeniz'deki saygınlığını pekiştiren bir gelişme oldu. Bulgar çarının Bizans üzerindeki etkinliği yıkıldı: Haraç almak üzere Konstantinopolis'e gelen Bulgar elçilerini kırbaçlatan Fokas, Bulgaristan'ı çiğneyip Tuna'yı geçti. Bu arada Kiev'e dek ilerlediyse de, 969'da Peçenek akınları karşısında dönmek zorunda kaldı.

Devlet yaşamını önemli ölçüde ordunun ve soyluların çıkarlarına bağlayan, büyük askeri seferlerin giderlerini karşılamak için özellikle küçük üreticiler üzerine ağır vergi yükü bindiren İmparator Nikeforos Fokas, sonunda bir komploya kurban gitti. Fokas'ı öldüren İoannes Çimiskes (969-976) imparator oldu. Kendisi de bir soylu olmakla birlikte, büyük toprak sahibi aristokratların çiftliklerine baskınlar yaparak, burada çalışan serfleri eski oturdukları yerlere göçe zorladı. Köylüler, bu kez devletin kölesi olmak durumuna düştüler.

Topraksızlaşan köylüler, İoannes Çimiskes'in ölümünden sonra yer yer başkaldırdılar. Özellikle, Kometopulos önderliğinde Makedonya'da gelişen ayaklanma, bütün Balkanlar'a yayıldı. Bu ayaklanmalarla başa çıkamayan İmparator II. Basileios (976-1025), başarısızlıklar yüzünden soyluların saldırısına uğradı. Anadolu'daki "güçlüler"in başkomutanı Bardas Fokas, imparatora başkaldırdı (987). Fokas, Konstantinopolis'i ele geçireceği sırada, İmparator Basileios, Kiev Prensi Vladimir'den yardım istedi. 6.000 kişilik bir Rus birliği, Bardas Fokas'ın Krisopolis'teki (Üsküdar) birliklerini bozguna uğrattı. Vareg-Rus Drujinası denilen Rus-Norman karışımı bu askeri birlik, başkentte kalarak imparatorun hizmetine girdi (989).

"Güçlüler"in Bardas Fokas önderliğinde giriştikleri başkaldırının böylece kırılmasından sonra, imparator, bunların Romanos Lekapenos döneminden beri gelişen ekonomik güçlerini de kırma işine girişti. Üretici, asker ya da köylü-asker toprakları denilen stratiotes mülklerinin soylularca yağmalanmasını engelleyici önlemler aldı. Devletin köylülerden toplayamadığı, "Allelengyon" denilen vergileri soylulara yükledi. II.Basileios, bu toplumsal-ekonomik önlemleri alırken, Balkanlara, Kafkasya ve Sicilya'ya başarılı seferler düzenledi.

Fokas, Çimiskes ve II. Basileios'un askeri yayılma hareketleri, Bizans'ın güçlü bir devlet olduğu izlenimini yaratmakla birlikte, içteki toplumsal ve ekonomik yapının önemli bir dönüşüme uğradığı da belli idi. Olaylar, her şeye karşın, büyük toprak sahibi soylulardan yana gelişiyordu. Nitekim, III.Romanos Argiros döneminde, (1028-34) feodallerin, zorla sahip çıktıkları köylü toprakları için ödemek zorunda oldukları vergi kaldırıldı. Merkez, soylularla her dönemdekinden daha yoğun bir işbirliğine girdi.

Büyük toprak sahipleri, devlet yönetiminin yanı sıra, 1045'te kültürel alanda da güçlü bir destek buldular. Hukukçu Ksifilinos ile düşünür Mihail Psellos, Konstantinopolis'te bir felsefe ve hukuk yüksekokulu kurdular. Bu kültür çevresine, bilgin ve ozan İoannes Mavropus da katıldı. Bu kültür kurumları senatör olma olanaklarını genişletti.

Sayıları gittikçe artan senatörler, küçük toprak sahipliği zararına büyük toprak sahipliğinin yaygınlaşması yolunda, soylularla işbirliği yaptılar. Küçük toprak sahiplerinin ödedikleri vergiler, senatör ve soylu bürokratlara akmaya başladı, hatta soylulara vergi bağışıklığı bile tanındı. Yüksek soylu bürokratlara, belli yükümlülükler karşılığında fakat bütün gelirleri kendilerine kalmak üzere, toprak dağıtılıyordu. Pronoia denilen bu toprakların sahiplerince satılması ve kalıtım yoluyla akrabalarına aktarılması, başlangıçta yasaktı. Ama, bu gelenek, feodal mülkiyetin tohumlarını içinde taşıyordu. Ayrıca, merkezi iktidar bazı bölgelerin vergilerini, devlet adına hesaplamak üzere, belli kimselere açık artırma ile satmak yolunu tuttu. Sonradan Osmanlı Devleti'nde de benzerleri ("tımar" ve "iltizami") gözlemlenecek olan vergi yöntemleri ortaya çıktı.

Vergi satışı, pronoia sahipliği ve vergi bağışıklığı olan ayrıcalıklı toprak sahipliği gibi böyle kalıcı, yapısal özellikler gösteren yöntemlerle maliyesini düzenleyen Bizans Devleti bir süre sonra önemli sıkıntılar içine düşmeye başladı. Soylu ve bürokrat sınıfların sahiplendiği ya da ödemekten kurtulduğu vergiler nedeniyle büyük mali sıkıntılar doğdu. Sonunda, paranın ayarı düşürüldü. Sikke (nomisma) basımında devlet altın yerine daha değersiz madenler kullanmaya başladı. Böyle gizli devalüasyonların derinleştirdiği mali sarsıntılar, Bizans'ın askeri gücüne de yansıdı. Stratiotes topraklarındaki asker-köylü giderek yoksullaştı, etkin bir güç olmaktan çıktı. Gerçi toprak sahiplerinin, soyluların belli bir askeri gücü vardı. Ama bunları denetim altında tutmak için merkezde ordu bulundurması gereken devlet, askeri harcamalara kaynak bulmakta gittikçe daha büyük sıkıntılarla karşılaşmaya başladı. Zaman zaman, belli çıkarlar sağlamak karşılığında yabancı askerler tutuldu. Nitekim, IX.Konstantinos (1042-1054) döneminde, İskandinav ve Rus asıllı Vareg-Normanlar, yerli Bizans birliklerinin yerini almaya başladılar.

Tam da bu dönemde, bir bölüm asker, orduyu güçsüz düşüren bürokrat rejimi devirmek üzere Makedonya'da başkaldırdı. Leon Tornikes önderliğindeki ayaklanmacılar, 1047'de Konstantinopolis'e gelip kenti kuşattılar. Bu sıralarda, Bizans'ın uzak sınırlarına da yeni savaşçı topluluklar dayanmışlardı. Doğuda Araplar'ın yerini Selçuklular almış; batıdan Normanlar, kuzeyden de Peçenek, Uz ve Kuman toplulukları saldırıya geçmişlerdi. Peçenekler 1048'de Tuna'yı geçerek Bizans topraklarına girdiler. Bu yeni düşmanlara karşı koyacak gücü

olmayan Bizans Devleti, Peçenek önderlerine çeşitli armağanlar, saray ünvanları, hatta Trakya'da toprak dağıtmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Peçenekler, başkenti kuşatmaktan vazgeçtiler.

IX. Konstantinos saltanatının bu güçsüz döneminde, bir de kilisenin ikiye bölünmesi sorunu ortaya çıktı. Doğudaki Bizans ile batıdaki Roma kilisesi, önceki yüzyıllarda başgösteren çeşitli çatışmalardan sonra, birbirlerine iyice yabancılaşmış bulunuyorlardı. Roma-Cermen Devleti'nin desteğine de güvenen Roma kilisesi, ayrı bir siyasal tutum izler olmuş, doğuda ise Balkan İslavları Roma'ya danışmak gereği duyulmaksızın Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlanmıştı. Özellikle II. Basileios'un Papalık'la dostluk ilişkilerini koparmış olması, doğu ve batı kiliseleri arasındaki bağı daha da gevşetmişti. Nitekim, 1054'te Konstantinopolis'e gelen Papalık elçileri ile Bizans patriği, karşılıklı suçlamalardan sonra, birbirlerini afaroz ettiler.

1057'de iktidara gelen İsaakios Komnenos'u X. Konstantinos Dukas (1059-1067) izledi. Komnenos'u soylu askerler, Dukas'ı ise sivil bürokrasi desteklemişti. Yeni imparator, iktidarını, başkent halkına senatörlük kapılarını açarak güçlendirme yolunu tuttu. Görevlerin de parayla satılmaya başlandığı bu dönemde mültezimlerin ve rüşvetçi bürokratların gücü arttı; buna karşılık, parasız kalan ordu da halk üzerinde büyük bir tehlike olmaya başladı.

Hoşnutsuz askerler, 1068'de IV. Romanos Diogenes'i iktidara getirdiler. Diogenes'in karşılaştığı ilk sorun, Selçuklu Türkleri'nin tehditleri oldu. Romanos Diogenes, bu sorunu çözmek amacıyla, çoğunluğu düşük ücretli Peçenek, Oğuz, Norman ve Franklar'dan oluşan bir ordu kurarak doğuya yöneldi. Ancak, 26 Ağustos 1071' de, Malazgirt'te Alpaslan'a yenilip tutsak düştü. Bir süre sonra tutsaklıktan kurtulup başkente döndüğünde patlak veren iç savaşta gözleri kör edilerek öldürüldü. Bizans, saray entrikacıları ile kilise çevrelerinin elinde kalmıştı.

Siyasal ve askeri çöküntüyü ekonomik çöküntü izledi. Devlet, ticareti denetleyemez duruma düştü. Tohum ticareti devlet tekeline alınmıştı ama, tahıl karaborsası önlenemiyordu. Ekmek fiyatlarındaki artış bütün temel mallara yansıyordu. Başkentte karışıklıklar birbirini kovalıyor, besin maddeleri yağmalanıyordu. Soylu bürokratların soygun ve yağmalarıyla büyüyen ekonomik bunalım, askerler arasında başgösteren tepkiyi daha da artırıyordu. 1081'de tahta geçen I. Aleksios Komnenos da, bu tepkinin temsilcisiydi. Anadolu'da, Türkler'in henüz ele geçiremediği topraklarda feodallerin denetimi egemendi. Bu yöreler, merkezi yönetimden kopmuştu.

Bu sıralarda, İngiltere Normanları'nın donanması Bizans'ın müttefiki Venedikliler'e yenilmişti. Bu savaşın bedelini Bizans'a ödetmeye çalışan Venedikliler, Konstantinopolis'te ve devletin öbür kentlerinde hiçbir vergi ödemeden serbestçe ticaret yapma izni kopardılar. Venedikliler'e Konstantinopolis'te atölyeler açma hakkı tanındı; Galata'da 3 yükleme-boşaltma iskelesi ayrıldı.

1090'da, Konstantinopolis yeni bir dış tehditle karşı karşıya kaldı. İzmir Emiri Çaka Bey, Peçenekler'le anlaşarak başkenti denizden ve karadan kuşattı. Bunun üzerine, İmparator I. Aleksios (1081-1118), kuzeydeki Kumanlar'ı yardıma çağırdı. Peçenekler'le Kumanlar kıyasıya çatışmaya girdiler; Peçenekler, sonunda, kuşatmayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar.

HAÇLI SEFERLERİ VE BİZANS: Bizans'ta böyle bir kargaşa yaşanırken, bir yandan da Selçuklular'ındoğuda Hıristiyanlık'a yönelik yepyeni bir tehlike sayılması batıdaki Hıristiyanlar'ın dikkatini doğuya çekiyordu. İleri sürülen hedef, kutsal yerlerin Müslüman-Selçuk yönetiminden kurtarılması idi. İlgilerin doğuya yönelmesinin iç nedenleri de vardı. Batı Avrupa ülkelerinde feodallerle serfler (toprağa bağlı köylüler) arasındaki uçurum iyice derinleşmiş ve yer yer çatışmalara yol açmaya başlamıştı. Feodaller bu çatışmayı yatıştırmanın yollarını arıyorlardı. Yoksul kitlelere Kudüs'ü hedef gösterdiler. Bu yoldan iki amaç birden gerçekleşmiş olacaktı. Hem kitlelerin hoşnutsuzluğu dinsel bir amaca yöneltilerek yatıştırılacak, hem de yeni yağma alanları elde edilecekti. Roma kilisesinin ve Bizans'ın da desteğiyle kısa zamanda bir Haçlı seferi düzenlenmesi için hazırlıklara başlandı.

Pierre l'Hermite adlı bir Fransız keşişinin önderliğindeki aç ve yoksul serflerden oluşan ilk Haçlı kafilesi, 1096'da Macaristan ve Balkanlar'ı yağmalayarak, Konstantinopolis'e doğru yola koyuldu. Bizans imparatoru, 1096 ağustosunda başkente ulaşan Haçlılar'ı, kenti yağmalamalarına fırsat vermeden Anadolu yakasına geçirdi. Ancak, bu gruplar Selçuklu akıncılarınca kılıçtan geçirildiler. Kaçanlar, gemilerle Konstantinopolis'e sığındı. Aynı yıl Avrupa'nın en ünlü şövalyeleri; Lotringen Dükü Godefroi de Bouillon, Toulouse Kontu Raymond, Fransa kralının kardeşi Hugue de Vermandois, İngiltere kralının kardeşi Robert de La Normandie, genç Flandre Kontu Robert ve Normandiyalı Bohemund, büyük kafilelerle yola çıktılar. İmparator I. Aleksios, Haçlılar'ın bakım ve donanımlarını üstleneceğini bildirdi, ancak Haçlı ordularının ele geçirdiği kentleri Bizanslılar'a teslim etmelerini istedi. Bazı Haçlı önderleri ise, imparatorun kendilerine tanıdığı bu vasallık ünvanıyla yetinmeyip, Anadolu'ya fetih amacıyla geldiklerini açıkça belirtiyorlardı. Haçlılar 1097'de İznik, İzmir, Efes, Dorilaion (Eskişehir), İkonion (Konya), Kaiseria (Kayseri) ve Maraş (Germanikeia) kentlerini alarak ilerlediler. Edessa'yı (Urfa) ele geçirip burada bir Haçlı kontluğu kurdular. Haziran 1098'de de Antakya'ya girdiler. Temmuz 1099'da da Kudüs'ü aldılar.

Bizans imparatoru ile Haçlı önderleri arasında, o yıla değin oldukça pürüzsüz gelişen ilişkiler, Haçlılar'ın kendi başlarına buyruk hareket etmeleri yüzünden bozulmaya başladı. Bu arada Bizans'ta çöküntü sürüyordu. İmparator, duruma egemen olamıyor, soylu bürokratlar Sezar, Nobilisimos ve Kropalates gibi yeni ünvanlar alarak yönetime ortak olmaya çalışıyorlardı. Öte yandan halkın sırtına ek vergiler yüklenmişti. Mültezimler, parasal vergi dışında, halktan ürün-vergi de toplamaya, onları angaryayla çalıştırmaya başlamışlardı. Halk, ayrıca, ordunun ve Haçlılar'ın her gittiği yerde, askerleri parasız ya da düşük fiyatla donatmakla yükümlü kılınmışlardı. Bizans ordusu o sıralarda, Vareg, Rus, Peçenek, Kuman, Fransız, Alman, İngiliz, Bulgar, Abaza ve Alanlar'dan oluşan bir paralı asker yığınıydı. Öte yandan imparatorun çevresindekilere dirlikler (pronoia) dağıtılıyor, şövalye ünvanları veriliyor; buna karşılık, orduya asker ve donanım sağlanması isteniyordu. Pronoia, "üzerinde çalışan insanlarla birlikte devredilen toprakların kullanım hakkı" iken, bu giderek, mülkiyet hakkına dönüşmüştü. Nitekim, pronoia mülkleri başlangıçta kamusal görev karşılığı verilirken özel mülk durumuna geldiler. Daha önce, kilisece manastırlara dağıtılan "charisticarium" (manastır mülkleri) kilisenin elinden alınıp, asker-bürokratlara "beneficium" (hizmet karşılığı mülk) olarak dağıtılmaya başlandı.

Haçlı önderlerinin Konstantinopolis'ede egemen olma tutkuları bu dönemde daha da güçlendi. Öte yandan, Haçlılar'ın Anadolu' nun yerli halkına yaptıkları zulüm ve baskı, Bizans'la Haçlılar arasında çatışmalara yol açıyordu. Haçlılar'ın devlete yüklediği ağır harcamalardan kurtulmak isteyen Bizans, Almanlar'a ve Venedikliler'e yakınlık gösterirken, papanın kışkırttığı Fransızlar, Normanlar, Macarlar ve Sırplar karşı cephede yer almaya başlamışlardı. Nitekim, başarısız bir Haçlı yürüyüşünden sonra Konstantinopolis'e gelen Alman Şövalyesi III. Konrad, başkentte oldukça iyi karşılanmıştı.

Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos, (1143-1180) 1150 Bizans-Alman ittifakı ile sonuçlanan ve Haçlılar'ın bir bölümü ile yakın ilişkiler kurup geliştirmeyi amaçlayan bir politika izlerken, saray ileri gelenlerinden Andronikos Komnenos, Haçlılar'ın tümüne karşı çıkıyor, onların Bizans'a getirdiği zulüm ve yoksulluktan yakınıyordu. Güçlü bir konumda kalabilmek için Müslümanlar'a ve Rus Galiçya prenslerine yakın davranan Andronikos, Manuel Komnenos'un aristokrasiyi güçlendirme politikasına da karşı çıkıyordu. Nitekim, feodalleşme sürecine yasallık kazandıran ve pronoia mülkiyetinin aldığı yeni biçimi kalıcı kılan kararları da onaylamıyordu.

Manuel'in ölümünden sonra, 12 yaşında imparator olan oğlu II. Alexius döneminde iyice artan hoşnutsuzluklar üzerine 1182'de Kalkedon'a (Kadıköy) gelen Andronikos, Bizans donanmasının da desteğini sağladı. Kısa sürede başkent halkı tümüyle ayaklanmaya katıldı ve ilk ağızda, başkentte oturan Latinler'in yüzlerce evi yakıldı, bir çoğu öldürüldü. Devlete tamamıyla egemen olan Andronikos, sonra Aleksius'u da boğdurarak tek başına imparator oldu (1183-1185).

İmparator Andronikos, ilk iş olarak, devlet görevlerinin alınıp satılmasını yasakladı. Soylular sınıfının üstünlüğünü kırmak amacıyla çevresindeki bürokrat ve askerlere şöyle diyordu: "Ya haksızlık etmekten vazgeç ya da yaşamaktan..." Andronikos' un vurguncu senatörler ve soylu pronoia sahipleri üzerindeki yıldırıcı etkisi büyük oldu ve halkın gözünde saygınlık kazandı. Alınan önlemler, bir süre sonra, bütün aristokrasiyi imparatora cephe almaya götürdü. İmparatorun hedefleri arasında yer

alan Haçlı artıkları da bu cephenin yanında yer alınca, Andronikos'un iktidarda kalması olanaksızlaştı. Bu arada Bizans'ın dış düşmanları, saray çevresindeki soylularla işbirliği yaparak, Kıbrıs ve Sicilya adalarını ele geçirdiler. Normanlar ise Teselya'yı alıp kent halkını kılıçtan geçirdikten sonra Konstantinopolis'e yürüdüler. Bunun üzerine, paniğe kapılan ve olaylardan Andronikos'u sorumlu tutan başkent halkı 1185'te imparatoru linç etti.

Kudüs, 1187'de Selahaddin Eyyubi'nin eline geçince yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. Batı Avrupa'nın en güçlü hükümdarları olan I.Frederik Barbarossa, II.Filip August ve "Aslan Yürekli" Richar (Rişar) bu amaçla bir araya geldiler. Öncelikle harekete geçen Barbarossa, Bizans'ın düşmanı Sırp ve Bulgarlar'la gizli bir antlaşma yaptıktan sonra Macaristan üzerinden Konstantinopolis'e geldi.

İlkin bu harekete karşı çıkan Bizans İmparatoru II.İsaakios (1185-1195) ise üstün Alman güçlerine direnemeyeceğini anlayınca, onların Anadolu'ya geçmelerine göz yumdu. Hatta, Frederik Barbarossa'nın gereksinim duyduğu gemileri de kendisi sağladı. Ne var ki, Alman Kralı Barbarossa, Silifke yakınlarında Göksu Çayı'nda boğulunca, Alman ordusu dağıldı. Ayrı olarak yola çıkan Aslan Yürekli Richard ise, Kıbrıs'ı işgal edip eski Kudüs Kralı Lusignan'a teslim etmişti (1192).

Anadolu'da ve Akdeniz'de bu gelişmeler olurken Haçlı etkisinin azalmasından yararlanan Bizanslılar, Balkanlar'daki düşmanları Bulgarlar üzerine bir sefer düzenlediler, ama başarılı olamadılar. Aynı dönemde babası Barbarossa'nın yerine geçen Alman Kralı VI.Heinrich, önemli bir güç kazanmış ve Bizans'ı tehdide başlamıştı. Alman baskısının istilaya dönüşmesini ancak büyük paralar ödemeyi kabul ederek durduran Bizans Devleti, 1196'da bu parayı ödeyebilmek için halka To Alamanikon (Alman vergisi) denen bir vergi saldı.1197'de IV. Heinrich'in ölümüyle Alman baskısından kurtulan Bizans, bu kez de dayandığı tek güç olan Venedik-Ceneviz-Piza donanmasının da iç çekişmeler sonucu parçalanmasına engel olamadı. Artık Bizans'ın paylaşılmaya hazır güçsüz bir devlet durumuna düştüğü belliydi.

LATİN İMPARATORLUĞU: Bütün koşullar, IV. Haçlı Seferi'nin doğrudan Konstantinopolis'e yöneleceğini gösteriyordu. nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1203'te Konstantinopolis surları önüne gelen Haçlı donanması, 17 Temmuz'da kenti ele geçirdi.

Haçlılar, Bizans'ı ilkin imparatorlar eliyle yönetmeyi düşündüler; kaçan III. Aleksius'un yerine, bunun tarafından devrilerek gözleri kör edilmiş yaşlı İsaakios'u yeniden tahta geçirdiler. Yanına da yardımcı diye oğlu Aleksius'u kattılar. Bu gelişmeler karşısında kent halkı ayaklandı. İki imparatoru da öldürerek yerlerine Murzuflos'u geçirdi. Latinler'le Bizanslılar arasında amansız sokak çarpışmaları oldu. Latinler duruma egemen olarak kenti yağmaladılar. Murzuflos kaçtı. Latinler, (İstanbul) Konstantinopolis'e bağlı vasallıklardan oluşan bir devlet modeli anlayışıyla Flandr Kontu Baudouin'i ilk "Latin imparatoru" seçtiler. Devletin ilk patriği de Venedikli Thomas Morosini oldu. İmparator, devlet topraklarının dörtte birini kendine ayıracak, geriye kalanları da Venedikliler'le Haçlı Frank şövalyeleri arasında paylaştıracaktı. Buna göre Trakya ve Marmara'nın bir bölümü ile bazı Ege adaları imparatorun egemenliğine bırakıldı. Makedonya ve Teselya yöresine Frank Şövalyesi ve Haçlı Ordusu Komutanı Boniface de Montferrat, Karadeniz ve Marmara'daki bazı liman kentlerine ise Venedikliler sahip çıktılar. Bu arada Konstantinopolis de paylaşıma uğradı: Venedikliler kentin 3/8'ini ele geçirdiler.Gerisi Baudouin'de kaldı.

Venedikliler'in önemli ayrıcalıkları vardı. Nitekim, Franklar'ın yerel yöneticileri imparatora vasallık yemini etmek zorundayken, Venedik Dogu Dandolo,bunun dışında bırakılmıştı. Böylece, doğuda bir Venedik koloni devleti ortaya çıkmış, Venedik'ten Konstantinopolis'e dek tüm deniz yolu hatta Boğazlar ve Konstantinopolis'in girişi onların denetimine geçmiş oluyordu.

Haçlı şövalyeleri ise, kendilerine ayrılan küçük bölgelerde tipik feodal birimler oluşturdular. Sahip çıktıkları pronoialar, merkezi yönetimden bağımsızdı. Bu feodal yapının varlığı daha önce başlamış olan pronoiaların özel mülk durumuna gelmesi sürecini daha da hızlandırdı. Bizanslı pronoia sahipleri, toprakları ellerinden alınmadığı ve köylülerle olan ilişkilerine dokunulmadığı sürece, kendi konumlarını güçlendiren yeni Latin derebeylerine boyun eğdiler.

Bizans halkı, önceki yıllarda başlayan Doğu ve Batı kiliseleri yabancılaşması nedeniyle, Latinler'i işgalci olarak kabul etti. Konstantinopolis'in Latinler'ce işgalinden sonra eski imparatorlardan I.Andronikos'un torunları 1204'te Trabzon'dan Sinop'a kadar uzanan kıyı şeridini işgal edip, Rum Pontos İmparatorluğu adı altında yeni bir devlet kurdular.

Latinler'in işgali sırasında Konstantinopolis'ten kaçan Theodoros Laskaris ise, İznik'i başkent ilan ederek orada bir "sürgün" hükümeti kurdu (1204-1222). Latin şövalyeleri Laskaris'in birliklerini yok etmek için Bitinya bölgesine geçtilerse de, Trakya'daki Bizans toprak aristokrasisi Latinler'e başkaldırdı ve Bulgar çarından destek istedi. Kuman Türkleri ile Bulgarlar'dan oluşan birleşik ordu 1205'te Latinler'i Edirne yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı. Bundan yararlanan Laskaris, dağılan Bizans Devleti'ni İznik'te yeniden kurmayı başardı. Trakya ve Makedonya'daki Latinler ise, sürgündeki İznik Devleti'yle anlaşma yoluna giderek, Trabzon'da kurulmuş olan Rum İmparatorluğu'na karşı birlikte hareket ettiler. Konya Selçuklu sultanı da Sinop'u alıp bu küçücük Rum İmparatorluğu'nun batıyla ilişkilerini kesince, Pontos Devleti tüm siyasal etkinliğini yitirdi.

Latin İmparatoru Baudouin'in yerine geçen Henri, Trakya'daki yenilginin izlerini silmeyi ve Latin üstünlüğünü bir süre için sağlamayı başarmıştı. Ancak, Henri'nin 1216'da ölmesi, Latin hükümetini yeniden güçsüz düşürdü. Konstantinopolis'in Venedikli "podesta"sı (vali), 1219'da, Venedikliler yararına olmak üzere, eski Bizans'ta olduğundan çok daha geniş ticaret özgürlüğü sağlayan bir karar çıkarttı. İstanbul artık tam bir Venedik kolonisi durumuna düşmüştü. Venedik Dogu, açıktan açığa, Despotes ünvanını aldı. Bu arada, Selçuklular'ın askeri ve siyasal baskısı karşısında, Latin-İznik işbirliği de çözüldü. İznikli Bizans İmparatoru Vatatzes 1225'ten sonra Trakya'ya geçerek Edirne'yi işgal etmişti.

Latin İmparatorluğu, XIII.yy ortalarında birkaç yönden baskı altına girdi. İznikliler, Teselya'daki Rum Kralı Teodoros Angelos ve Bulgar Çarı İvan Asen, İstanbul'u ele geçirmeye çalışıyorlardı. Ancak, bir süre sonra, Bulgar çarı ile Teodoros birbirlerine düşünce, Latin Devleti bir süre rahat nefes aldı.

1243'te Rusya'yı,Balkanlar'ı ve Ön Asya'yı saran Altınordu istilası, buralardaki askeri güçleri bir süre sindirdi. Bulgaristan'ı ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu haraca bağlayarak ilerleyen Altınordulular,Nikeia (İznik) ve İstanbul kentlerine dokunmadan geçtiler.

Aynı dönemde, Hıristiyan dünyasında yeni bir gelişme oldu. Bizans ve Roma kiliseleri birbirlerine yanaştılar. Roma kilisesi, iki kilisenin birleşmesi için Latin Devleti'ni, Bizans da Latin Devleti'ni yıkmak için Ortodoks kilisesini gözden çıkarmaya hazırlanıyorlardı. Ama Latinler'le Bizanslılar'ın birbirlerine en çok yaklaştıkları dönemde bile, son ve kesin adım atılamıyordu. Çünkü, İznikli İmparator Vatatzes, birtakım toprak kazançları elde edince, Roma'nın kiliseyi birleştirme çabalarını geri itmişti. Bu arada, İstanbul dolaylarına kapanıp kalmış olan Latin Devleti korkunç bir mali bunalım içindeydi. Öyleki, İmparator II.Baudouin, Venedik tüccarlarından borç alabilmek için oğlunu rehin bırakmıştı. Öte yandan, İznik Devleti de güçleniyor ve Latinler'i İstanbul'dan kovmaya hazırlanıyordu. Üstelik, Altınordu istilasına uğramadığı için, ticaret ilişkilerini sürdürebilmiş, Konya Selçuklu Devleti'yle sıkı ekonomik bağlar kurmuştu. İznik, İmparator II.Laskaris döneminde, (1254-1258), eski Bizans'tan geri kalmayan bir kültür merkezi durumuna gelmişti.

Sonunda, İznik İmparatoru VIII. Mihail Paleologos (1259-1261), Latin Devleti'nde ağır basan Venedik gücünü kırmak amacıyla, 1261'de Venedikliler'in rakibi Cenevizliler'le bir antlaşma yaptı. Buna göre, Cenevizliler, İznik'e askeri yardımda bulunacaklar, karşılık olarak da başkentte ekonomik ayrıcalıklara, vergi ve gümrük bağışıklıklarına sahip olacaklardı. Ayrıca, başkent geri alındıktan sonra, kendilerine pazar yerleri ayrılacaktı.

1261'de Trakya'daki garnizonlarını denetlemeye giden İznikli Bizans Komutanı Aleksios Strategopulos, Venedik donanmasıyla Latin birliklerinin Karadeniz'e doğru kentten ayrıldıkları bir sırada, İstanbul'a beklenmedik bir saldırı yaparak kente girdi. İmparator Baudouin de başkentten kaçınca, İstanbul'daki Latin egemenliği son buldu.

Bizanslılar kente girdiğinde, 1204'ten beri Latinler ve Venedikliler'ce ortaklaşa soyulan İstanbul, yoksul bir görünümdeydi. İmparator Mihail, dinsel bir törenle Studios Manastırı'na ve oradan da Ayasofya'ya gitti ve eşi Teodora ile birlikte, yeniden taç giydi (1261-1282). Bizans'ta Paleologlar denilen yeni bir hanedan ve yeni bir dönem başladı.

PALEOLOGLAR DÖNEMİ VE BİZANS'IN DÜŞÜŞÜ: İmparator, ilk ağızda, birleşiği olan Cenevizliler'in donanmasını geriye göndererek, rakipleri olan Venedikliler'le anlaşmak istedi. Cenevizliler'le Venedikliler arasında ikili bir politika izlemeye başladı. Bu arada, bugünkü Galata'nın tümünü serbest ticaret bölgesi olarak Cenevizliler'in kullanımına bıraktı. Sonunda Bizans, her iki rakip hükümete de ekonomik ve siyasal ayrıcalıklar tanımayı kabul etti.

Paleologlar Dönemi, Roma ve Bizans kiliselerinin birleşme eğilimlerinin tazelendiği bir dönemdir. İstanbul Patriği İoannes Bekkos, 1282'de halkın oyuna başvurmaya gerek görmeden, böyle bir birleşmeyi kendi başına onayladı. Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki ayrılığın böyle yapay bir biçimde ortadan kaldırılması, Ortodoksluk'u eskiden beri en kutsal varlığı olarak benimsemiş olan ve Latinler'i sevmeyen Bizans halkının tepkisine yol açtı. İmparator ise, bütün bu tedirginlikleri görmezlikten geliyor ve kiliselerin birliği fikrine sıkıca sarılıyordu. Buna karşı koyanlara ise baskı yapıyordu. Bu dönemde, din işleriyle uğraşan uğraşmayan binlerce insan hapishaneleri doldurdu. Bizans ile Roma kiliselerinin yapay birliğini ayakta tutmak için yalnızca imparator değil, Papalık da çaba gösteriyordu. Papanın desteklediği silahlı bazı güçler de Charles d'Anjou komutasında İstanbul'u fethe hazırlanıyorlardı. Ne var ki, aynı yıl Sicilya'da patlak veren bir ayaklanma d'Anjou'nun bu girişimini engelledi.

II. Andronikos, 1282'de tahta çıktığında, devlet, askeri ve mali bakımdan büyük çöküntü içindeydi. Kilise dışında hiçbir gücün saygınlığı kalmamıştı. Venedik ve Cenova gibi iki küçük Akdeniz devletinin oyuncağı durumuna düşmüş olan Bizans, çağının büyük bir aydını olmakla birlikte, yeteneksiz bir siyasetçi olan yeni imparatorun yönetiminde, hiç de yeniden dirilecek gibi gözükmüyordu.

Öte yandan, İmparatoriçe İrene de Montferrat, devlet topraklarının oğulları arasında bölüşülmesini istemişti. Latin kökenli imparatoriçe, yine bir Latin geleneği olan bu toprak bölüşümünün getireceği sonuçları düşünemiyordu. Doğuda geleneksel yönetim biçimi, gelişen feodalizme karşın yine de merkeziyetçilikti. Yeni uygulama ise küçülen ve güçsüzleşen devleti daha da küçültecekti. Devlet, ücretli askerlerinin parasını ödeyemeyecek duruma düşmüştü. II.Andronikos bu yüzden, ordu ve donanmada büyük ölçüde kısıtlama yaptı.

1294'te, Venedik'le Cenova arasında, Bizans'ın da karıştığı bir çatışma oldu. Galata'da saldırıya uğrayan Cenevizliler'in kent surları ardına sığınmalarına imparatorun olanak sağlamasına öfkelenen Venedikliler, surlar dışındaki mahallelere saldırdılar. Olaylara engel olmak isteyen Bizans güçleri ise, bu kez, Venedikliler'le kentin içinde çatışmak zorunda kaldı. Ancak, Venedik'le Cenova, Bizans'ı bir yana bırakıp, 1299'da aralarında bir "Ebedi Barış Antlaşması" yaptılar. Ardından Venedikliler, donanması olmayan Bizans'ı tehdit ederek, aldıkları haracı artırma yoluna gittiler. Ticari ayrıcalıklarını genişlettiler. Cenovalılar da Galata yöresini bir surla çevirip kendilerini güvenceye aldılar.

Öte yandan, 1300'lerde, Anadolu'nun büyük bölümü Türkler'in eline geçmiş durumdaydı. Bizans'ın Anadolu'da yitirdiği toprakları ona yeniden kazandırmak amacıyla 1303'te 6.500 savaşçıyla başkente gelen Katalan önderi Roger de Flor da, Türkler'le girdiği ilk çatışmada büyük bir yenilgiye uğradı. Katalanlar, bunun hıncını başkent halkından alarak İstanbul'u yağmaladılar. 1304-1305'te de Gelibolu yöresini ellerine geçirdiler. Ancak, Bizans'la alay edercesine yağma olaylarını sürdüren Roger de Flor, İmparator IX.Mihail'in sarayında öldürüldü. Bunun üzerine, Katalanlar, iki yıl boyunca Trakya yöresini haraca kestiler; hatta Teselya ve Atina'ya saldırarak, 1311'de buralarda küçük bir Katalan Devleti kurdular.

Türkler'in Anadolu'daki saldırıları ise sürüyordu. 6 Nisan 1326'da teslim olan Bursa, Orhan Bey'ce, Osmanlı Devleti'nin başkenti yapıldı. Anadolu'da Filadelfia (Alaşehir) ve Karadeniz Ereğlisi (Herakleia) dışında hiçbir kenti kalmayan Bizans Devleti, Osmanlılar'ın sürekli baskısı altındaydı. Ege'deki adaları haraca kesen Cenova donanmasına karşı ise, Türk korsanlarından destek görüyordu. 1341'de, Makedonya'da büyük bir güce sahip olan Kantakuzenos, İmparator III.Andronikos'a meydan okuyarak, Dimetoka'da kendisini imparator ilan etti.

Trakya'daki aristokratlardan destek gören Kantakuzenos'un iktidara gelmesi, Bizans'ı ağır bir toplumsal bunalıma sürükledi. Geç Bizans tarihinin en önemli dinsel çatışması olan Hesikhastlar olayı bu dönemde patlak verdi. Halk, bir tür Hıristiyan Nurculuğu biçiminde ortaya çıkan Hesikhast mistik akımının etkisiyle ikiye bölündü. Kilise, toplumsal çöküntüyü gizlemek amacıyla, bu koyu dinci akımı destekledi. Güney İtalyalı bir keşiş olan Barlaam'ın öncülük ettiği bu hareket, o dönemde yaygınlaşan ve çöküntüyü sezen rasyonalist akıma karşı gerici bir karakter taşıyordu.

Kilisenin desteklediği Hesikhastlar'a İmparator Kantakuzenos da yardımcı oluyordu. Ancak, büyük toprak sahiplerinin kışkırttığı bu akım, bir süre sonra, kırsal kesimde olsun, kentlerde olsun yoksul kitlelerin tepkisine yol açtı. Bu tepkinin önderliğini Makedonya Askeri Valisi Aleksios Apokavkos yapıyordu. Yerel aristokrasiye karşı ilk ayaklanma Edirne'de çıktı: Aristokratlarla mülk sahipleri ve kendisi de feodal bir soylu olan Kantakuzenos'un yandaşları teker teker öldürülmeye başlandı (1342). Teselya'daki Zelotlar Grubu da bu ayaklanmayı destekledi.

Hesikhastlar ile Zelotlar arasındaki çatışmalar, karşılıklı komplolarla ve cinayetlerle sürdü. Zelot akımının önderi Apokavkos, bir suikastte öldürülünce, Osmanlı Sultanı Orhan Bey'den de yardım gören Kantakuzenos, Trakya bölgesine egemen oldu ve 1346'da Edirne'de taç giyerek imparatorluk gücünü pekiştirdi. Ne var ki, imparatorun düzeni koruyacak hiçbir gücü kalmamıştı. Amacı, zorla ele geçirdiği tacı bir kez de İstanbul'daki patriğin elinden giymekti. Nitekim, 1347'de başkente girerek, bu dileğine ulaştı. Hesikhast hareketi, böylece, en büyük desteğine kavuşmuş oluyordu.

Tüm çevresi Türk savaş birliklerinin denetimine giren Bizans, başkentini ayakta tutacak ekonomik olanaklardan bile yoksundu. Öyleki, Galata'daki Ceneviz gümrüğünün geliri, başkentin kendi gümrük gelirlerinin birkaç katıydı. Bizans altınının değeri, yok denecek kadar düşmüştü. Gelir sağlamak amacıyla, gümrük vergisinin Cenevizliler yerine Bizans'ca toplanmak istenmesi üzerine, Cenevizliler Bizans donanmasını ateşe verdiler (1349). Bu olayın ardından da Cenevizliler'le Venedikliler arasında çatışma çıktı. Cenevizliler bütün Karadeniz çıkışını denetlemek istiyorlardı. Sonuçta, Şubat 1352'de, Cenevizliler'le Bizans'ın desteklediği Venedikliler arasında Boğaziçi'nde yeni bir deniz savaşı oldu. Savaşın kimin yengisiyle bittiği belli olmamakla birlikte, İmparator V.İoannes, verdiği destek karşılığında, Venedikliler'den yeni borç almayı başardı.

Bu yıllarda, Türk akıncıları İstanbul kapılarını sık sık zorlamaya başlamışlardı. Nitekim, daha önce İmparator Kantakuzenos'u destekleyen Saruhan beyi, 1356'da İstanbul yakınlarına dek ilerledi. Bu arada Trakya'nın büyük bir bölümü Türkler'in denetimine geçti. O sıralarda, İstanbul'daki Venedik elçisi, hükümetine, Bizans'ın Türk ve Cenevizliler'in sürekli baskısı altında olduğunu bildiriyor, başkentin Venedik Cumhuriyeti'ne katılmasını öneriyordu. Artık, Bizans İmparatorluğu'nun kalıntılarının Türkler'in mi, yoksa Hıristiyan batının mı eline geçeceği tartışılıyordu. Bizans üzerinde gözü olan Sırplar ise Balkanlar'a doğru ilerleyen Türkler karşısında artık bu emellerini terk etmişlerdi. Balkan kentleri art arda Türkler'e teslim olurken, V.İoannes, Hıristiyan dünyasından son bir destek sağlamak üzere, 1369'da Roma'ya gitti. Ayrıca, kendisi ile IV.Andronikos arasındaki taht kavgasının da Venedik ve Cenova'ca çözülmesini istiyordu. Oysa, bu iki rakip devlet arasındaki çatışmada belirleyici taraf Osmanlı Devleti'ydi.

1400'de İstanbul dışında hiç toprağı kalmayan ve siyasal açıdan Antik Çağ'ın kent devletlerini andıran Bizans'ın Türkler'ce ele geçirilmesi artık an meselesiydi. Ancak, Timur'un 1402 Temmuzu'nda Osmanlılar'a indirdiği büyük darbe, Bizans Devleti'nin ömrünü bir süre daha uzattı: Timur'a yenilen Bayezid'in büyük oğlu Süleyman ile Bizans, Venedik, Cenova ve Rodos arasında yapılan bir antlaşmayla, Bizans'ı Osmanlılar'a ödediği vergiden kurtardı. Süleyman'ı yenen kardeşi Musa Çelebi yapılan antlaşmayı tanımak istemediyse de, öbür kardeşi Mehmed Çelebi'ce saf dışı edilince (1413), Türk-Bizans ilişkileri yeniden yumuşadı.

Mehmed Çelebi'nin oğlu II.Murad'ın (1421-1451) tahta geçmesiyle barış dönemi tümüyle kapandı. Murad, 1422 Haziranı'nda İstanbul'u kuşatmaya girişti. Ancak kentin surlarının kolayca aşılamayacağını anlayınca saldırıdan caydı ve Yunanistan'ı işgale başladı. İstanbul'da ise bütün ekonomik yaşam durmuş gibiydi. Umutsuzluk içinde İmparator VIII.İoannes, Bizans ve Roma kiliselerinin yeniden birleşmeleri düşüncesini ileri sürerek papaya başvuruyor, yeni bir Haçlı seferinin başlatılması için yardım istiyordu. İmparator, iki kilisenin barıştırılması yolunda Floransa'da yapılan tartışmaları Osmanlı Sultanı II.Murad'dan gizlemeye çalışıyordu.

Bu görüşmeler sonuçsuz kalmadı. Papa,

Hıristiyan topluluklarını yeni bir Haçlı seferine çağırdı. Lehistan ve Macaristan'ın ortak kralı Vladislav, Hunyadi Yanoş ve Sırp Despotu Brankoviç komutasında, 25.000 kişilik bir Haçlı ordusu Tuna'yı geçti (1444). Ama, Türkler'in direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar bu kez yeni Türk birliklerinin Trakya'ya geçip Bizans'a Avrupa yakasından saldırmasını engellemek amacıyla, Venedik donanmasından yardım istediler. Ne var ki, Türk birliklerinin Avrupa'ya geçmesini önleyemedikleri gibi, Varna yakınlarında büyük bir bozguna uğradılar. Bizans'ı Türkler'den koruyacak hiçbir güç kalmamıştı. Hıristiyan dünyasının derleyip toparlayabildiği son askeri güçler de yenilip dağılmıştı. Bizans imparatorunun, Sultan II. Murad'a armağanlar gönderip gönlünü almaktan başka çaresi kalmamıştı.

Sultan Murad'ın ölümünden sonra, oğlu II. Mehmed tahta çıktığında, İstanbul Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Avrupa'daki topraklarını ortadan ayıran bir engel durumundaydı. Genç padişah Boğaziçi'nin Avrupa kıyısında hemen bir hisar (Rumelihisarı) yaptırarak, Karadeniz çıkışını kapadı. İmparator XI. Konstantinos Dragases, umudunu yine batıya bağlamıştı. Nitekim, papanın elçisi olarak aceleyle İstanbul'a gelen Rusya Metropoliti Kardinal İsidoros, kentin düşmesine 5 ay kala, Ayasofya'da doğu ve batı kiliselerinin birliğini ilan ediverdi. Ancak, bu oldubitti Bizans halkının öteden beri Latinler'e duyduğu düşmanlığı alevlendirdi. Öyleki, Bizans'ın yüksek bürokratlarından biri, Lukas Notaras halka şöyle seslenebiliyordu. "Kentte Türk sarığının iktidarını görmek, Latin papalık tacını görmekten daha iyidir".

OSMANLI DÖNEMİ

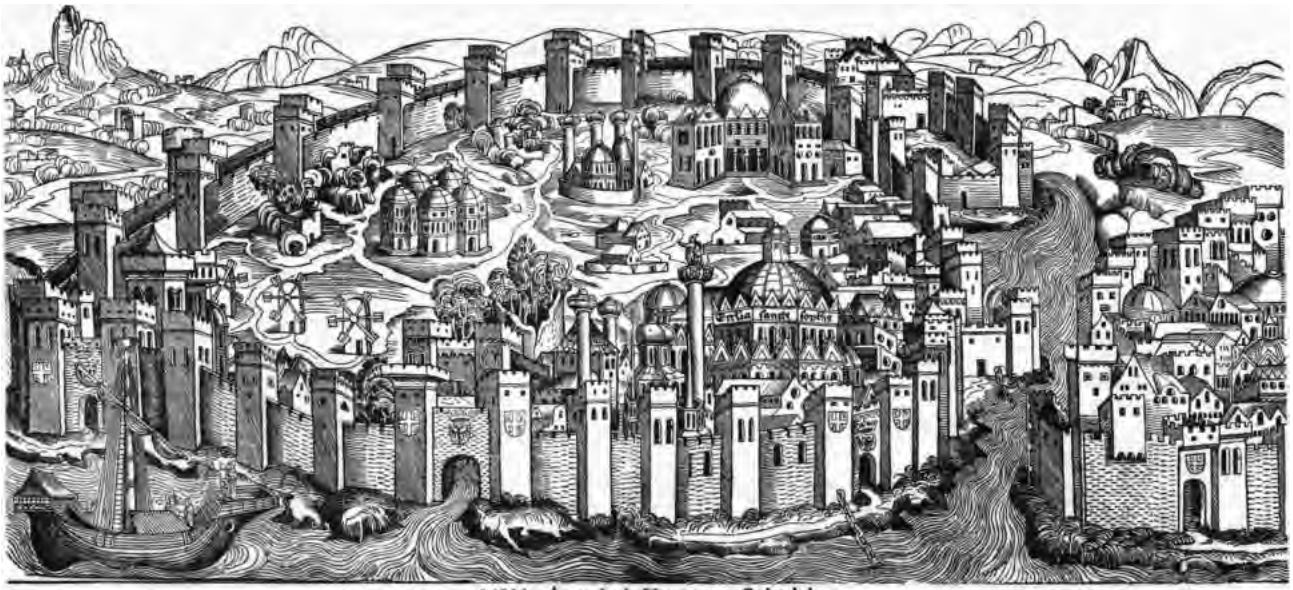
İSTANBUL'UN FETHİ: 1450'lere gelindiğinde, Avrupa'da Tuna Irmağı'na kadar tüm toprakları ele geçirmiş olan Osmanlılar için İstanbul'u ele geçirmek, yani, Avrupa ile Asya arasında bir engel oluşturan Bizans'ı ortadan kaldırmak zorunlu duruma gelmişti.

1451'de Karamanoğulları üzerine düzenlediği seferden Edirne'ye dönen Sultan II.Mehmed, İstanbul'u fethetmek için hazırlıklara başladı. İlk olarak, Boğaz'ın en dar yerinde, Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Güzelcehisar'ın (Anadoluhisarı) karşısına bir hisar yaptırmak istedi: Bizans imparatorunun tüm engelleme çabalarına karşın hisarın 21 Mart 1452'de başlayan yapımı dört ay gibi kısa bir süre içinde tamamlandı. Yapım işleri sürerken denizden gelebilecek herhangi bir saldırıyı önlemek için Osmanlı donanmasından 30 gemi Boğaz'da nöbet tutuyordu. Burçlara yeteri kadar silah ve asker yerleştirilince, Boğaz bütünüyle Osmanlılar'ın denetimi altına girdi. Kuşatma sırasında İstanbul'a askeri yardım gelmesi bu yolla engellenmiş oluyordu.

İstanbul surlarının durumunu inceledikten sonra Edirne'ye dönen II.Mehmed,

Kronoloji

İS 73	Byzantion'un Roma eyaleti olması.
193	Roma İmparatoru Septimus Severus'un Byzantion'u yağmalaması.
324	Byzantion Kenti'nin Konstantinus'ca genişletilme çalışmaları.
330	Byzantion'un, Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olarak törenle açılışı ve kente Konstantinopolis adının verilişi.
325	İlk Hristiyan Kilise Konsili'nin İznik'te toplanması ve Arius mezhebinin kınanması.
381	İkinci İznik Konsili'nin Ariusculuk'u yeniden reddi.
395	Roma İmparatorluğu'nun Theodoius'ca fiilen ikiye bölünmesi.
425	İstanbul'da dil-tarih-hukuk yüksek okullarının açılması.
438	Codex Theodosianus'un yayınlanması.
450	Alanlar'ın başkentte siyasal ve askeri nüfuz kazanmaları.
513	Ekonomik kökenli mezhep çatışmaları ve ordunun müdahalesi.
529	Codex Justinianus'un yayınlanması.
532	Nika ayaklanması ve halkın Hipodrom'da kılıçtan geçirilmesi.
533	Hukuksal kararların Pandekt adı altında derlenmesi.
550	Ticaret casusluğu: İpekböceğinin doğudan İstanbul'a getirilmesi.
595	İmparator Mavrikius'un sivilleşme yönünde yönetsel reformları.
600	Sosyal ve dinsel cepheleşmeler: Devletçi Maviler partisinin Yeşiller üzerindeki terörü.
605	İran-Sasanlı ordusunun Kadıköy'e dek gelmesi.
620	Herakleios'un yönetsel reformları.
626	Avar, İslav, Bulgar ve Gepidler'in batıdan, Sasanlılar'ın Kalkedon'dan İstanbul'u tehdidi.
638	Herakleios'un Ekthesis (İsa'da iradenin tekliği anlamına gelen Monotheletist görüşü savunan) Fermanı.
668	Araplar'ın Kadıköy'e gelmesi.
673-678	Araplar'ın sürekli ablukası.
705	II. Justinianus'un hükümet darbesi
717-718	Arap donanmasının başkenti ablukası
726	Ekloga'nın (Yasalar Derlemesi) yayınlanması.
754	İkona (dinsel tasvir)-Kırıcılar'ın ruhani meclis toplaması.
760	İkona-yandaşlarının soykırıma uğraması.
786-787	Havariyun Konsili'nin askerlerce basılması ve 3. İznik Konsili.
800	Yeni-Roma İmparatorluğu'nun kuruluşu.
811	Bulgar Hanı Krum'un İstanbul yakınlarına dek ilerlemesi.
821-23	Thomas ayaklanmaları ve başkentin kuşatılması.
863	Ruslar'ın ilk kez başkent yakınlarına gelmesi.
867	Rasileios'un hükümet darbesiyle tahta geçmesi.
887-893	Yeni sosyal yasaların Basilika adı altında yayınlanması ve Eparkhoslar Kitabı'nın (kent yönetim kılavuzu) yayını.
907	Rus Prensi Oleg'in donanmasıyla başkent önlerine gelmesi.
913	Bulgar Çarı Simeon'un İstanbul surlarına yaklaşması.

1493'te İstanbul, Hartmann Schedel

924	Başkentin Simeon'ca yeniden kuşatılması.
927-28	Başkentte açlık ve salgın hastalık.
965	Pronoia (Bizans-tipi tımar) düzeninin kurulması.
987-89	Ayaklanmacı Komutan Bardas Fokas'ın Üsküdar'da yenilgiye uğraması.
989	Rus-Norman askeri birliklerinin başkentte Bizans hizmetine girmesi.
1025	Bürokrat soylular döneminin başlaması.
1045	Felsefe ve hukuk fakültelerinin açılması.
1047	Leon Tornikes önderliğindeki ayaklanmacıların başkenti kuşatması.
1054	Bizans ve Roma kiliselerinin birbirlerini afaroz etmesi.
1071	Alpaslan'a yenik düşen İmparator Diogenes'in başkente dönüşünde kent halkının isyanı.
1080	Başkentte açlık, ekonomik bunalım ve ayaklanmalar; ordunun tepkisi.
1088	Venedikliler'in başkentte ekonomik ödünler elde etmeleri.
1090	İzmir Emiri Çaka Bey'in İstanbul'u karadan ve denizden kuşatması.
1091	Başkenti kuşatan Peçenek ve Kuman Türkleri'nin birbiriyle çatışıp kuşatmayı kaldırmaları.
1096	Yoksul Haçlı kitlelerinin feodal beyler öncülüğünde başkenti yağmalaması.
1150	I.Manuel Komnenos'un yayınladığı Khrisobullon: Toprakları sadece asker-bürokratlara beneficium (hizmet karşılığı mülk) olarak devretme izni.
1182	Andronikos Komnenos'un başkentteki Haçlı dostu aristokratlara karşı ayaklanması.
1203	Haçlı donanmasının başkenti ele geçirmesi.
1204	Haçlı Latinleri'nin başkente yerleşmesi ve Latin imparatorlar döneminin başlaması; Laskaris'in İznik'te sürgün hükümeti kurması.
1125	İznik sürgün hükümeti ile Bulgar çarı arasında, başkenti ele geçirme uğrunda rekabet
1261	VIII.Paleologos'un, Cenovalılar'a ödünler veren antlaşmayı onaylaması. Başkentin Haçlı Latinleri'nden geri alınması.
1282	Bizans ve Roma kiliselerini birleştirme girişimi.
1294	Venedikliler'le Cenovalılar arasında başkent sokaklarında çarpışmalar.
1303	Katalan savaş birliklerinin başkentte gösteri yapması.
1394	Cenovalılar'ın gümrük vergileri yüzünden, Bizans donanmasını ateşe vermesi.
1352	Cenovalılar ile Venedikliler'in Boğaziçi'nde deniz savaşı.
1354	Cenovalı korsan Gattilusio'nun başkente girip İmparator Kantakuzenos'u tahttan indirmesi.
1356	Başkent dolaylarını Saruhan beyinin yağmalaması.
1412	Musa Çelebi'nin başkenti fetih girişimi.
1422	II. Murad'ın başkenti fetih girişimi.
1453	İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed'ce alınması. Bizans'ın sonu.

1422'de İstanbul, Buondelmonti

burada Muslihiddin, Sarıca Sekban ve Macar asıllı mühendis Urban'a çağının en büyük toplarını döktürttü. Bu arada İstanbul'un fethi için sürekli çalışmalar yapılıyor, kuşatma planı inceden inceye hazırlanıyordu.

Bizans İmparatoru XI. Konstantinos bu hazırlıklardan çok rahatsız olmuştu. Avrupa'daki tüm devletlere temsilciler göndererek yardım çağrısında bulundu. Ama, Macar Kral Naibi Hunyadi Janos'un II. Kosova Savaşı'nda yenilmesinden sonra, Avrupa'da yeni bir Haçlı seferini yürütecek yetenekte komutan yoktu. Ayrıca Haçlılar, Varna ve Kosova savaşlarında çok yıprandıkları için yeni bir serüvene atılmaktan çekiniyorlardı. Bununla birlikte, Hunyadi Janos, Silivri yöresinin, Katalanlar da Limni Adası'nın kendilerine verilmesi koşuluyla yardım edebileceklerini bildirdiler. Bu öneriler Bizanslılar'ca hemen kabul edildi.

İmparator Konstantinos, Papa V. Nikola'ya elçiler göndererek, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi için Floransa'da alınan kararı onayladığını, 1450'de azledilmiş olan Grigorios'un yeniden patrikliğe getirileceğini, iki kilise arasındaki düşmanlığa son verilerek İstanbul'a yardım edilmesini rica etti. Papa bunun üzerine Kardinal İsidore'u İstanbul'a gönderdi. Kasım 1452'de Ayasofya Kilisesi'nde yapılan törenle iki kilisenin birleştiği ilan edildi. Ama, önde gelen devlet adamlarından Lukos Notaras ile Ortodoks Kilisesi ileri gelenlerinden Gennadios'un bu karara karşı koymaları ve halkın da onları desteklemesi yüzünden imparatorun bu çabası boşlukta kaldı. Notaras'ın "Ben Kentte Türk sarığının iktidarını görmek, Latin papalık tacını görmekten daha iyidir" dediği bilinmektedir.

2 Nisan 1453'te Bizanslılar son çare olarak Haliç'in ağzına zincir gerdiler ve kentin kapılarını taşlarla örerek kapattılar. Bu arada Osmanlılar kuşatma için son hazırlıklarını da tamamlamış durumdaydılar. Hazırlanan toplar Edirne'den yola çıkarıldı.

Rumeli Beylerbeyi Karaca Paşa, 10.000 kişilik bir orduyla Misivri, Ahyolu ve Vize kalelerini alarak, kuşatma sırasında buralardan İstanbul'a yardım gönderilmesini önledi. Ama, Silivri Kalesi ele geçirilemedi. İmparator Konstantinos'un kardeşleri, Mora despotları Tomas ve Dimitrios da Turahanoğlu Ahmed ve Ömer Bey komutasındaki Osmanlı ordusunca etkisiz duruma getirildi.

Bu arada Cenevizliler'in gönderdikleri iki kadırga ile 700 savaşçı, papanın gönderdiği 3 kadırga yiyecekle 200 asker İstanbul'a varmış, kenti savunan halka yardım etmeye başlamışlardı.

Osmanlılar, toplarını surların karşısına yerleştirmişlerdi. Kara surlarının Ayvansaray'dan Edirnekapı'ya kadarki sol kanadı Rumeli Beylerbeyi Karaca Paşa'nın; Edirnekapı Topkapı arasındaki merkez bölgesi padişahın; Topkapı'dan Yedikule'ye kadar olan bölümü ise İshak Paşa ile Mahmud Paşa'nın komutasındaki birliklerce kuşatılmıştı. Osmanlı ordusu 150-200.000 askerden oluşuyordu. Bizanslılar'ın asker sayısı ise 15.000 dolayındaydı; 39 tane de gemileri vardı. İstanbul'u denizden kuşatmış olan 150 gemilik Osmanlı donanması ise Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey komutasındaydı.

11 Nisan'da İmparator Konstantinos'a kentin kan dökülmeden teslimi önerildi. İmparatorun öneriyi geri çevirmesi üzerine, 12 Nisan'da surlar dövülmeye başlandı. Açılan gedikler, kent halkının çabaları ile hemen kapatılıyordu. 18 Nisan'da yapılan saldırı geri püskürtüldü. Osmanlı donanması ise Haliç ağzındaki zinciri kırmayı başaramamıştı; 20 Nisan'da papanın Bizanslılar'a yardım için gönderdiği asker ve malzeme yüklü üç büyük gemiyi de ele geçiremedi. Gemilerin Haliç içine kaçırılması Osmanlı ordusunda genel bir tedirginlik yarattı. Padişah, Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey'i azlederek yerine Hamza Bey'i getirdi. O gece toplanan savaş kurulunda Veziriazam Çandarlı Halil Paşa, kuşatmanın kaldırılmasını savunduysa da Zağanos Paşa ve öbür komutanlar savaşın sürdürülmesi yolunda padişahı etkilemeye çalıştılar. Sonuçta, savaşı sürdürme kararı alındı.

İstanbul'un ancak Osmanlı donanmasının Haliç'e girmesiyle fethedilebileceği düşüncesi ağır basmaya başlamıştı. Bu amaçla Tophane'den Kasımpaşa'ya kadar kızaklar döşendi. Galata'daki Cenevizliler'den sağlanan yağlarla kayganlaştırılan kızakların üzerinden bir gecede 72 parça gemi Haliç'e indirildi. Haliç'in iki yakası arasında kurulan köprü üzerine yerleştirilen toplarla da İstanbul tam bir kuşatma altına alındı. Bizanslılar'ın bu köprüyü yok etmek için yaptıkları girişimler başarısız kaldı.

Edirnekapı surlarında açılan gediklerden kente girebilen Osmanlı askerleri kısa sürede geri püskürtüldüler. 23 Mayıs'ta Sultan II. Mehmed İsfendiyaroğlu Kasım Bey'i Bizans İmparatoru'na elçi olarak göndererek barış önerisinde bulundu. Öneride kent kan dökmeden teslim edilirse imparatorun bütün yakınları ve hazinesi ile istediği yere gide-

bileceği ya da Mora Despotluğu'nu kabul edebileceği, İstanbul halkının da gidip gitmemekte serbest olacağı, ama kent savaş yoluyla alınırsa, halkın tutsak sayılacağı ve yağmaya izin verileceği belirtiliyordu.

İmparator da elçisi kanalıyla, kuşatma kaldırılırsa istenen vergilerin tümünü ödemeyi ve bazı ödünler vermeyi kabul ettiğini ama, kenti teslim edemeyeceğini bildirdi. Kentin ancak savaşla alınabileceğini anlayan Osmanlılar, genel saldırı için hazırlanırlarken, 26 Mayıs'ta Macar kralının elçisi padişahın karargâhına geldi. Hunyadi Janos kral naipliğinden çekilmiş, genç Ladislas Macar tahtına geçmişti. Bu durumda, Fatih'in Hunyadi Janos'la yaptığı üç yıllık barış antlaşması geçersiz oluyordu. Macar elçisi, İstanbul kuşatmasının kaldırılmasını, yoksa Bizanslılar'ın yanında savaşa gireceklerini, bir haçlı donanmasının da kente yardım için yola çıktığını bildirdi. Bunun üzerine, 27 Mayıs akşamı toplanan kurulda Çandarlı Halil Paşa kuşatmanın kaldırılmasını istedi ve yeni bir Haçlı saldırısının devleti büyük yıkıma uğratabileceğini ileri sürdü. Zağanos Paşa ile öbür komutanlarsa bu görüşe katılmadılar.

1481'de İstanbul

27 Mayıs'ta başlayan ve 3 gün süren top ateşi, kentin surlarında büyük gedikler açmıştı. 29 Mayıs gecesi başlayıp sabaha kadar süren iki saldırıdan sonra, 29 Mayıs'ta sabaha karşı kente karşı genel saldırıya geçildi. Bizanslılar İstanbul'u bütün güçleriyle savunuyorlardı. Önce, Ulubatlı Hasan adlı bir yeniçeri Topkapı'daki bir burca çıkmayı başardı. Onu izleyen askerler de kalede tutunmayı başarınca kuşatmanın sonucu belli oldu. Topkapı ile Edirnekapı arasında açılan gedikten askerler kente girmeye başladılar. İmparator Konstantinos, çıkan panik sırasında ezilerek öldü. Kentin Marmara kıyısındaki surlarını Osmanlılar'a karşı savunan Çelebi Mehmed'in oğlu Şehzade Orhan giysilerini değiştirerek kaçmaya çalıştı ise de başaramadı ve kendisini surdan atarak intihar etti.

Haliç'teki donanma askerleri de Odun Kapısı'ndan kente girdiler. Böylece, 54 gün süren kuşatma sonucunda Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1123 yıllık başkenti İstanbul, 29 Mayıs 1453'te Türkler'ce fethedildi. Haliçteki yabancı gemiler, kentin düştüğünü öğrenince, canını kurtarabilenleri toplayarak İstanbul'dan kaçtılar. Osmanlılar iki saat içinde kenti denetim altına aldılar. Fatih, devlet adamları ve askerlerle birlikte, sıkı bir koruma altında, İstanbul'a girdi ve doğruca Ayasofya Kilisesi'ne giderek, burada toplanan Hıristiyan halkı, can ve mal güvenliklerinin sağlanacağını söyleyerek yatıştırdı. Ayasofya aynı gün camiye çevrildi ve İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti oldu.

Kentte kalmak isteyen Rumlar'a dinlerinin gereklerini yerine getirebileceklerini ilan eden Fatih, İstanbul'da bir patrikhane kurmayı önceden kararlaştırmıştı. Ancak, bu kararı fetihten yedi ay sonra yürürlüğe koyabildi. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmelerine karşı çıkmış olan Gennadios Skholarios'u patrik olarak atadı. Bu yolla Doğu kilisesi Osmanlılar'ın koruması altına girmiş oluyordu. Ayasofya yanındaki patrikhane kaldırıldığından, şimdiki Fatih Camisi'nin yerindeki Havariyyun (Saint-Apôtres) Kilisesi patrikhane binası olarak kabul edildi.

KENTİN NÜFUSU: Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra kent nüfusunun artırılmasına ve düzene sokulmasına büyük önem verdi. Nüfusun artırılması için uygulanan yöntemlerden birincisi, Anadolu'daki illerden "sürgün" olarak getirilen halkın belli semtlere yerleştirilmesi idi. İkinci yöntem ise, yeni fethedilen kentlerden soyluların, zanaatçıların ve tüccarların hiçbir ırk ve din ayırımı gözetilmeksizin İstanbul'a gelmelerini özendirmek olmuştur. 1455'te Rumeli'den getirilen Yahudiler ve Anadolu'dan getirilen Müslüman nüfus kentin çeşitli bölgelerine yerleştirildiler. Fatih, sarayın yapımından sonra sürekli olarak kentte kalmaya başlayınca, öncelikle kentteki ekonomik yaşamın canlanması ve yeni bir düzen kurulması konusunda bazı önlemler alma yoluna gitti.

1454'te Rum Ortodoks patriği, 1461'de ise önce Ermeniler için bir patrik, sonra da Yahudiler için bir hahambaşı atayarak kentte yaşayanların dinle ilgili sorunlarının çözümünü bir düzene bağlamış oldu. 1459'da aldığı önlemlerle fetihten önce ya da sonra kentten ayrılan Rum nüfusun geri dönmelerini sağladı. Mahkûmların bir bölümü affedilerek aileleriyle birlikte liman çevresine yerleştirildiler. Bu aileler, belli bir süre için vergi dışı tutuldular. Tutsaklardan fidye ödeyenlerin ya da fidye ödemeyi kabul edenlerin kentte yerleşmelerine izin verildi. Hatta, bunlardan isteyenlerin bina yapımında çalışarak fidyelerini ödemeleri de kabul edildi.

Bütün bu önlemlere karşın kentin nüfus sorunu çözülememişti. 1455'te 22 mahallede ancak 918 hane vardı. Bunun 291'i boş ve harap bir durumdaydı. Bu nedenle Fatih, halkın ekonomik ve toplumsal gereksinimlerini karşılayacak ve kente yerleşmelerini özendirecek vakıflar kurdu. Bu arada, yeni fethedilen bütün kentlerde olduğu gibi, Müslüman nüfusun Hıristiyanlar'dan fazla olmasına özel bir önem veriliyordu. Kentte bir bedesten yaptırılarak ticaret merkezi kuruldu. Burada Müslümanlar'ın, Ermeniler'in, Rumlar'ın ve Yahudiler'in dükkânları ayrı ayrı yerlerde değil, karışık bir durumdaydı. Bu çarşı sürekli olarak gelişti. Üstü çatıyla kapatıldıktan sonra adı "Kapalıçarşı"ya çevrildi. Başta Mahmutpaşa'daki 265 dükkân olmak üzere, kentin çeşitli semtlerinde daha küçük çarşılar yapılarak ticaret yaşamı canlandırıldı.

Kentin belli bir gelişme düzeyinin üstüne çıkmasıyla gönüllü olarak yerleşenlerin sayısında da büyük artış oldu. 1466'da kenti kasıp kavuran salgın hastalığa karşın, 1477'de yapılan nüfus sayımı, İstanbul'un öbür Akdeniz kentleri kadar bir nüfusu olduğunu göstermiştir. Bu sayıma göre, o sırada İstanbul ve Galata'daki nüfusun hane sayısına göre etnik ve dinsel dağılımı şöyleydi:

İstanbul	Hane Sayısı
Müslümanlar	8.951
Rum Ortodokslar	3.151
Yahudiler	1.647
Kefeliler (Kırımlı)	267
İstanbul Ermenileri	372
Karaman'dan gelen Rum ve Ermeniler	384
Çingeneler	31
Toplam	14.803

Galata	
Müslümanlar	535
Rum Ortodokslar	592
Avrupalılar	332
Ermeniler	62
Toplam	1.521
Genel Toplam	16.324

Yukarıdaki sayılar askerleri, medrese öğrencilerini ve tutsakları kapsamamaktadır. Bunların nüfusun 1/5'ini oluşturdukları düşünülür ve hane başına 5 kişi olarak hesaplanırlarsa, İstanbul nüfusunun o tarihte 100.000 dolayında olduğu söylenebilir.

Fatih'ten sonra gelen padişahlar da İstanbul'a nüfus aktarımını özendirici tutumu sürdürdüler. 1492'de İspanya, Portekiz ve

XI.yy'da İstanbul kuşatması

İtalya'dan kovulan Yahudiler'in kente yerleştirilmeleri nedeniyle ileriki yıllarda Yahudi nüfusu 36.000'e kadar yükseldi. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında da aynı nüfus siyaseti uygulandı; nitekim, 1570'te İspanya'dan kurtarılan Endülüslü Araplar, Galata'ya yerleştirildiler.

Bu arada, İstanbul'un yoğun iskânı yüzünden zayıf düşen ve yoksullaşan öbür kentler pek dikkate alınmamış; İstanbul'u yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, dünyanın egemenlik ve ticaret merkezi durumuna getirebilme isteği, bütün düşüncelere üstün gelmiştir.

Göçmenler kendilerine tanınan ayrıcalıklardan hoşnuttular. Gerçi subaşının izni olmadan kentten dışarı çıkamıyorlardı ama, belirli bir süre avarız vergisinden bağışık tutuluyorlardı. XVI.yy'ın ilk yarısında kentin nüfusu ekonomik nedenler yüzünden daha da arttı. Bu dönemde Edirne, Bursa, Ankara, Şam, Konya, Halep ve Kahire'den çok sayıda tüccar ve zanaatçı İstanbul'a göç etmişti. Ama imparatorluğun yoksul bölgelerinden toprağını bırakarak kente gelen köylüler, nüfus artışındaki patlamanın asıl nedenini oluşturuyorlardı. XVI.yy'da Osmanlı kentlerinin nüfusu % 80 oranında artış göstermiştir ki, bu sayı İstanbul için daha da yüksektir.

Yüzyılın ortalarında nüfus patlamasının getirdiği sorunlar büyük boyutlara varmıştı. Hıristiyanlar'ın kentlere göçünü özendiren yasaların hâlâ yürürlükte olması, eyaletlerde görülen düzensizlik ve kargaşa ortamı, halktan alınan yasa dışı vergiler, İstanbul'a göçü olağanüstü ölçüde hızlandırmıştı. İstanbul'daki genel güvenliğin daha düzenli olması yanında vakıflar yoluyla binlerce kişinin aç kalmadan yaşamlarını sürdürebilmesi de nüfusun artmasına neden oluyordu.

Bu nüfus fazlalığı ortaya üç büyük sorun çıkardı: Birincisi, su ve yiyecek kaynaklarının artan nüfusa yetmemesi; ikincisi suç işlemede görülen artış nedeniyle kentte eski güvenlik ortamının kalmaması; üçüncü olarak da işsizliğin yaygınlaşması. Yangınlardan ya da büyük yiyecek darlıklarından sonra kent nüfusunun azaltılması için çalışmalar yapıldı. Kente son 5-10 yıl içinde gelip yerleşenler kent dışına çıkarıldı. Göçmen olarak gelenlerin kente girişleri yasaklandı. Mahalleler sıkı bir denetim altında tutulmaya başlandı. Ama, bu önlemler nüfusun değil azalmasını, belli bir düzeyde tutulmasını bile sağlayamadı.

XVI.yy sonlarında, müslüman olmayanlar, Rum, Ermeni, Yahudi, Karamanlı, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olmak üzere 6 gruba ayrılmıştı. Bunlardan yalnız Rum Ortodoks ve Ermeni kiliseleriyle Yahudi havralarına bağlı olanlar resmen tanınmıştı. Müslüman olmayanlar genellikle İstanbul'un Marmara Denizi kıyılarına yerleşmişler, kendi kiliseleri ve havraları çevresinde toplanmışlardı. Bunlar dinsel başkanlarını kendileri seçerlerdi. Yapılan seçimi padişahın onaylaması durumunda dinsel başkanlar resmen atanmış sayılırlardı. Müslüman olmayan topluluklar, dinsel başkanlarından hoşnut olmadıkları zaman azledilmesi için padişaha başvurabilirlerdi.

XVIII.yy'a dek İstanbul'da 40'a yakın Rum kilisesi vardı. Patrikhane, bu kiliselerin yönetimi ve kentteki Rum topluluğunun çeşitli sorunlarıyla ilgilenirdi. Ekonomik yönden Rumlar oldukça iyi durumdaydılar. Kentteki yiyecek ticaretini ellerinde tuttukları gibi, sonraları deniz ticaretine el atarak daha da zenginleştiler.

Ermeniler ise genellikle Yenikapı ile Kumkapı'da yerleşmişlerdi. İpek ticareti ve tefecilik yapanları belli bir refah düzeyinin üstüne çıkmış durumdaydılar.

İstanbul'daki Yahudi nüfusu, Fatih döneminin (1451-1481) sonlarına doğru 1.647 hane olarak belirlenmişti. Avrupa'dan çeşitli tarihlerdeki göçlerle nüfusları artan Yahudiler'in, XVI.yy ortalarında İstanbul'da 40-45 kadar sinagogları vardı.

Kentte önemli bir yeri olan saray görevlilerinin ve kapıkulu askerlerinin sayısı da durmadan artmıştır. 1514'te 3.724 saray görevlisi ve 16.643 kapıkulu askeri var iken, 1609'da bu sayı, 12.971 ve 77.523'e, 1669'da da 19.000 ve 80.000'e yükselmişti. Bu sayılar incelendiğinde, 1514'ten sonraki bir yüzyıl içinde kapıkulu sayısının 4 kat arttığı görülür. Bu artış, özellikle piyade askerine duyulan gereksinim nedeniyle yeniçeri sınıfında olmuştur. İstanbul'da yaşayan yeniçeri sayısı 1669'da 37.094'e kadar yükselmiş; aynı tarihte, kapıkulu süvarilerinin sayısı ise 34.825'i bulmuştu. 1672'de, Köprülüler zamanında, yeniçerilerin sayısı 18.000'e kadar düşürülmekle beraber, XVIII.yy'da bu sayı yeniden 40.000'e kadar yükseldi. Aynı sıralarda, imparatorluk sınırları içindeki sayıları 160.000 dolayındaydı.

Zamanla, paranın gittikçe değer yitirmesi nedeniyle yeniçerilere ödenen aylık yetersiz kaldıkça, bunlar da zanaat ve ticaretle uğraşmaya başladılar. Kentte ticaret yaşamının düzenlenmesi, tüketicinin korunması yeniçerilerin göreviyken onların tüccar ve zanaatçı olmaları pek çok sorun yarattı. XVII.yy'da kent tam bir kargaşa içine düştü. Yeniçerilerce yapılabilecek bir kundaklama ve yağma korkusu yüzünden ticaret yaşamı canlılığını yitirdi.

İstanbul'un iskânına büyük önem veren Fatih, 1459'da ileri gelen bazı kişileri çağırarak kentin belli bir yöresini seçip orada bir cami, bir han, bir hamam ve bir çarşı yaptırmalarını istedi. Kendisi de kentin ortasında bir yer seçerek Fatih Camii'ni yaptırdı. Fetih'ten sonraki 70 yıl içerisinde İstanbul'da her biri büyük birer cami, han, hamam ve çarşıya sahip bir merkez çevresinde düzenlenmiş 13 bölge oluşmuştu.

Fatih döneminin sonlarında İstanbul'da 182 mahalle vardı. Bu sayı 1546'da 219'a, 1634'te ise 292'ye yükselmiştir. 1672'de ise Müslümanlar'ın 253, Müslüman olmayanların 24 mahallesi olduğu saptanmıştır. Mahalleler cami, kilise veya sinagog gibi dinsel bir yapı çevresinde kurulur ve buralarda genellikle aynı dine ve kültüre bağlı topluluklar yaşardı. Toplantı yeri olarak da kullanılan dinsel yapılar mahalle halkının ortak sorumluluğu altındaydı. Bundan başka mahallelerin kendi okulları ve çeşmeleri vardı. Devlete olan sorumluluklar ve vergiler söz konusu olduğu zaman yetkili kişiler mahalleyi bir bütün olarak değerlendirirlerdi. Mahallede düzenin sağlanması da mahallelinin ortak sorumluluğu altındaydı.

Mahalle halkından sayılabilmek için orada kesintisiz olarak 4 yıl oturmak gerekirdi. Her mahallede ücreti mahallede oturanlarca ödenen bir gece bekçisi bulunurdu. Sokakların temizlenmesi için de her mahalle 2 ya da 3 kişi çalıştırmak zorundaydı. Büyük mahalleler ise yangına karşı gerekli araçları sağlamak ve tulumbacı beslemek durumundaydılar. Cami imamı, mahallenin her konuda sorumlu temsilcisi idi. Padişah buyrukları kadılar aracılığıyla imama bildirilir, o da bunu tellallarla mahalleliye duyururdu. Mahallelinin devlete karşı sorumluluklarının yerine getirilip getirilmediğini de yine imam denetlerdi.

YOLLAR VE YAPILAR: İstanbul'un yolları bir Ortaçağ-doğu kentine özgüydü: Kıvrımlı yollar, keskin dönemeçlerle birbirinden ayrılan mahalleler. Genellikle plansız yapılan yolların kenarındaki evlerin ikinci katlarının yer kazanmak amacıyla dışarıya çıkmayla uzatılmaları, pek çok sakınca doğurmuş ve sokakları gerekli temiz hava ve ışıktan yoksun bırakmıştır.

XVI.yy'da yollarda kaldırım bulunduğu bilinmektedir. Ana caddelerin bakımı devletçe yapılır, ara sokaklar ise buralarda oturanlar ve dükkânı olanlarca temizlenirdi.

Ana caddeler ve meydanların temizliği Yeniçeri Ağası'nın denetimindeki acemi oğlanlarınca yapılırdı. Çöplerin toplanması ise çöplük subaşısının sorumluluğundaydı. Çöpler, toplandıktan sonra genellikle denize dökülürdü. Sık sık yayınlanan buyruklarla sokaklara çöp dökülmemesi ve yolların her zaman gidiş-gelişe açık tutulması gerektiği halka hatırlatılırdı.

Ramazan ayı dışındaki aylarda, yollarda hiçbir ışıklandırma yapılmadığından gece sokağa çıkanlar fener taşımak zorundaydılar.

Kentte, yapı işleri için katı kurallar konmuştu. Bu kurallar şehremini ve yardımcıları, hassa mimarbaşı ile suyolu nazırınca kararlaştırılır, kadı ya da subaşı aracılığı ile de uygulanırdı.

Bütün yapılar devlet denetimi altında olduğundan, yapı işinin başlayabilmesi için önce hazineden ya da vakıftan izin almak ve "İdare-i Müeccele"ye (devlet alacakları idaresi) belli bir ücret ödemek gerekirdi. Eğer arsa bir vakfınsa, yapı işi için devletten izin almak zorunluydu.

Mimarbaşı, günün geçerli kurallarına göre izin verir, yapının kurallara uygun olup olmadığını da yine kendisi denetlerdi. Devletin bu konuda böylesine titiz davranması, özellikle, arsa haklarını koruyabilme, yangınları ve su sıkıntılarını önleyebilme, kent surlarını, camileri ve kamu yapılarını ayakta tutabilme kaygısından ileri gelmiştir.

1559'da yayımlanan talimatnamelerde evlerin iki kattan yüksek olması, dışarıya çıkma ve balkon yapılması yasaklanmıştı. Ama bu talimatnamelere çok sık rastlanması, genelde konulan kurallara pek uyulmadığını da göstermektedir.

Büyük yangınlar sonrasında yapılan, yapıların özellikle kamu yapılarına yakın yerde olanların taş ya da tuğladan yapılması emredilmişti. Ama kültürel alışkanlıklar, deprem korkusu ve kerestenin ucuzluğu gibi nedenlerle İstanbul'da evler yakın zamanlara dek ahşap olarak yapılagelmiştir.

Yangın tehlikesini azaltabilmek ve kent kapılarına giden yolları açık tutabilmek için 1558'de yayımlanan bir fermanla, kent surları çevresinde yapılmış ev ve dükkânların tümünün yıkılması ve yeniden yapılmaları durumunda, aralarında en az 3,5 m aralık bulunması istenmişti.

Fazla su kullanılmasını önlemek için yeni saray ve hamam yapımı doğrudan sultanın iznine bağlanmıştı. Ama bu kurallara da genellikle pek uyulmazdı. XVI.yy'ın ikinci yarısında, artan nüfusun gereksinimini karşılamak için geniş bahçesi olan yerler yıkılmış, yerlerine ahşap evler ve barakalar yapılmıştı. Müslüman olmayanlar yapım işlerinde daha katı kurallara uymak zorundaydılar. Camilerin yanına ev yapamazlardı. Yapı yüksekliğinin 6 m'den fazla olması, maltataşından yapılması da yasaktı. Müslüman olmayanlar hamam yapamadıkları gibi, Müslümanlar'dan bina da satın alamazlardı.

İstanbul'daki yapılar mimari açıdan, odalar, mahalle evleri, bahçeli evler, konaklar ve köşkler, sultan konakları ve yalılar olmak üzere beş ana bölümde toplanabilir:

a) Odalar: Tek oda olarak ya da bir sıra halinde bir avlu etrafında dairesel olarak dizilmiş ya da han biçiminde yapılmış yerlerdi. Bu gibi yerler genellikle vakıflarca yaptırılır ve İstanbul'a çalışmaya gelen bekârlara kiralanırlardı. Bekâr odalarının mahalle içlerinde yapılmamasına özen gösterilirdi. Bekâr erkekler han ya da kervansaraylardaki bu odaları hem çalışma hem de oturma yeri olarak kullanırlardı.

b) Mahalle evleri: Yoksul halkın yaşadığı ilkel, bir ya da iki katlı kerpiçten ya da keresteden yapılmış evlerdi. Kentin fazla kalabalık olmayan semtlerinde bu gibi evlerin sokaktan duvarla ayrılan küçük bahçeleri de bulunurdu.

c) Bahçeli evler: Bu tip evler iç ve dış olmak üzere iki bölümdü. Ana yapının dışında, "manzara seyretmek" için yapılmış bir taraça, ayakyolu, ahır, fırın, hamam, sundurma ve bir kameriye, kiler, değirmen, hizmetçilerin oturduğu yer, bahçe, çeşme, kuyu, hayvanlar için kümes bu evlerdeki özelliklerin başında gelirdi. Küçük olanlarında bile en azından bir bahçe, bir ahır, bir fırın, bir kuyu, bir ayakyolu bulunurdu.

d) Konaklar ve köşkler: Genellikle devlet adamlarının ve zengin tüccarların oturduğu yerlerdi. Bunlar, bahçeli evlerden daha büyüktü. Konaklar ahşap olarak yapılır, haremlik ve selamlık olarak iki bölüme ayrılırdı. Bu gibi yerlerde asıl ev ile yardımcı yapıların çevresi yüksek ve kalın duvarlarla çevriliydi. Bu konaklar eğer vezirlerinse onların ölümüyle padişaha kalır, o da bunları başka devlet büyüklerine veya hanım sultanlara armağan ederdi.

XVII.yy ortalarında padişah yakınlarına ve vezirlere ait bu tip evlerin sayısı 120, zengin tüccarlarınki ise 1.000 kadardı.

e) Sultan konakları ve yalıları: Genellikle kent surları dışında Halkalı, Florya, Davutpaşa, Haliç ve Boğaziçi kıyıları gibi yerlerde yapılan geniş bakımlı bahçelerin içinde ya da koruların yakınında bulunan bu evler, kentte yangın olduğu zaman sığınılacak ikinci bir yer görevini de görürdü. XVIII.yy'da sultanlar artan nüfusun ev gereksinimini karşılamak amacıyla konak bahçelerinin bir bölümünü bağışlamak ve satmak yoluyla İstanbul'un belli bölgelerinde yeni mahalleler kurdurtmuşlardı.

Dar sokakların, ahşap evlerin çoğunlukta bulunduğu yoğun nüfuslu bir kent olan İstanbul'da yangın çok sık görülen, birçok ekonomik ve toplumsal sorunu beraberinde getiren bir olaydı. Kentin merkezini yaktıktan sonra Yenikapı yönüne doğru uzanan büyük yangınlar, genellikle Cibali semtinde başlardı. Burası ticaret merkezi ve gemileri kalafatlamada kullanılan yanıcı maddelerin bulunduğu yer olduğundan, yangın için uygun bir ortam yaratıyordu. Burada başlayan yangınlar, Cibali ile Unkapanı arasındaki bölgeyi yaktıktan sonra Fatih semtine sıçrar ve kenti bir ateş çemberi içine alırdı. Yangın Haliç girişinde başlarsa bu defa Sultanahmet tarafları yanar, rüzgâr ve hava koşullarına göre Kapalıçarşı da büyük zarar görürdü. Sonuçta kentin ticaret yaşamı felce uğrardı.

1633'teki yangında 20.000 evin, 1660'ta ise kentin büyük bir bölümünün yandığı düşünülürse, yangınların verdiği zararın büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. 1690'daki Mısır Çarşısı yangınında 2 milyon altın lira değerinde mal ve bina yok olmuştu. 1586'daki Bedesten yangınından sonra ise pek çok tüccar iflas ederek dükkânlarını kapamak zorunda kalmışlardı.

Bazı büyük yangınların da yeniçeri ayaklanmaları sırasında çıkarıldığı bilinmektedir. Yangını halk ve askerlerdeki huzursuzluğun bir belirtisi olarak gören saray, her zaman üst düzeydeki yönetici kadrosunda değişikliğe giderek huzuru sağlamaya

çalışırdı. Yeniçerileri disiplin altına sokma yolundaki girişimler çoğu zaman büyük bir yangınla sonuçlanırdı. Yangın sırasında askerlerin ve ayak takımının yaptığı yağmaların önlenememesi, zararı daha da büyütürdü. Her yangından sonra kentte yiyecek maddeleri ile yapı malzemesinde genel bir darlık olur, fiyatlar yükselir, nüfusun bir bölümü yakın kasaba ve kentlere göç ederdi. Evsiz kalanların bir bölümü de cami, medrese gibi yerlere sığınırlardı.

Yangınlar gibi depremler de İstanbul'u ekonomik, toplumsal ve mimari bakımdan etkileyen olaylardandı. 1509'daki, "küçük kıyamet" denilen deprem haftalarca sürmüş, surlar çatlamış, minarelerin hemen tümü yıkılmış, 109 cami ve mescit ile 1.070 ev kullanılamaz duruma gelmişti. Deprem sonrası kentin onarımı için Anadolu'dan çok sayıda işçi getirildi. 1648, 1688, 1711, 1719 ve 1766'daki depremlerden de kent büyük ölçüde zarar gördü.

İAŞE: Devletin en büyük kenti ve saltanat merkezi olması nedeniyle, İstanbul'un iaşesi Osmanlılar Dönemi'nde her zaman büyük bir önem ve özellik taşımıştır.

Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'un iaşesi konusu ele alınırken, soruna iki açıdan yaklaşmak gerekmektedir: 1) Saray ve devlet büyüklerinin mutfakları ile askeri ocakların iaşesinin sağlanması, 2) Doğrudan kent halkının gereksinimine yönelik erzağın sağlanması.

Sarayın ve askerin iaşesi konusu, normal kent halkının iaşe sorunundan önce geliyordu. Öte yandan bir kent olarak İstanbul'un iaşesi devletin öbür kentlerine göre öncelik taşıyordu. Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve ticaret yaşamının düzenlenmesi, aslında bu büyük kentin iaşesinin aksatılmadan sağlanmasını amaçlamaktaydı.

Osmanlı belgelerinde bu konuya ilişkin çok sayıda kayıtlar, İstanbul'un iaşesi konusundaki "büyük nizâm"ı açıklamaktadır. Bu "nizâm"ın uzun süre egemen olduğu ve bu sayede zaman zaman devletin öbür bölgelerinin aleyhine de olsa İstanbul'un iaşesinin aksatılmadan sağlanageldiğine tarihler tanıktır. Ancak, devletin genel ekonomik ve mali sıkıntıları büyüdükçe, bu düzenin de sarsıldığı ve İstanbul'un iaşesinde zor günlerin yaşandığı da bilinmektedir.

İaşe dendiğinde, kuşkusuz o devirde kent halkının sofrasına çıkan her türlü besin maddesi akla geliyorsa da, Osmanlılar Dönemi'nde İstanbul için geliştirilen iaşe düzeninin özünü anlamak için asıl et ve tahıl konusuna eğilmek gerekir.

İstanbul'un İaşesinde Et: XVII. ve XVIII. yy'lar İstanbul'unda daha önceki dönemlerde de olduğu gibi, et tüketiminde baş sırayı koyun ve kuzu almaktaydı. Bunlara oranla sığır eti daha az tüketilir ve genellikle pastırmalık olarak kullanılırdı.

İstanbul'un et gereksiniminin karşılanmasını Osmanlılar bir devlet görevi olarak yorumlamış ve bu konuda büyük bir düzenlemeye gitmişlerdi. Resmi ya da yarı-resmi nitelikli birçok kişi ya da kurum bu amaçla seferber edilmiş ve böylece üretim merkezinden tüketiciye kadar uzanan bir iaşe zinciri oluşturulmuştu.

Zincirde ilk halkayı hayvan üreticileri oluşturmaktaydı. Nitekim, imparatorlukta "ağılcı", "mandıracı", "eğirekçi" ve "koyun

Önemli Olaylar (1453-1800)

1454 Fener Patrikhanesi kuruldu.
1470 Fatih medreseleri öğretime başladı.
1509 Büyük bir deprem oldu. 109 mescit ile 1.070 ev kullanılamaz duruma geldi.
1512 Şehzade Selim yandaşı yeniçerilerin ayaklanması nedeniyle II. Bayezid tahtı oğluna bırakmak zorunda kaldı.
1515 Çıkan yangında bedesten yok oldu.
1516 İstanbul Tersanesi'nin yapımı bitirildi.
1525 Ayaklanan yeniçeriler Mısır'daki Veziriazam İbrahim Paşa'nın konağı başta olmak üzere bazı konakları yağmaladılar. Kanuni, Edirne'den hemen İstanbul'a gelerek ayaklanmayı bastırdı.
1555 Kente ilk kez kahve geldi. Tahtakale'de ilk kahvehaneler açıldı.
1563 Büyük bir sel baskını oldu. Şiddetli yağmurlardan sonra Halkalı Deresi taştı ve su kemerleri de yıkılınca kent sular altında kaldı.
1569 Bir hafta süren yangın kente büyük zarar verdi.
1583 İlk İngiltere elçisi William Herebone İstanbul'a geldi.
1586 Büyük Bedesten yangını.
1589 "Beylerbeyi Vakası": Gence Seferi'nden dönen yeniçeriler para değerindeki düşüş nedeniyle ayaklandılar ve ilk kez devlet adamlarından bazılarının öldürülmesini istediler. Rumeli Beylerbeyi Doğancı Mehmed Paşa ile Başdefterdar Mahmud Efendi idam edilerek ayaklanma bastırıldı. Böyle "kelle isteme", giderek, ayaklanmaların bir özelliği durumuna geldi.
1589 "Beylerbeyi Vakası" ardından kentte büyük bir yangın çıktı. O zamana kadar bu tür olaylarda halka yardımcı olan yeniçeriler, ilk kez bu yangında yağmacılığa giriştiler.
1590 İki ay süren veba salgını oldu.
1592 Ayasofya semtinde büyük bir yangın oldu. Salgın başgösterdi.
1593 Yeniçerilere aylıkları verildiği halde, hazinedeki sıkıntı nedeniyle sipahilere ücretleri tam ödenemeyince ayaklanma çıktı. Veziriazam Siyavuş Paşa ile Başdefterdar Emir Paşa'nın öldürülmelerini isteyen ayaklanmacıları Padişah III. Murad zor kullanarak dağıttı.
1603 "Zorba İsyanı": Sipahiler Anadolu'daki Celali ayaklanmalarını bastırmak bahanesiyle ayaklandılar. Olayların baş sorumlusu olarak gördükleri Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'nın idam edilmesi için Şeyhülislam Sunullah Efendi'den fetva aldılar. Hasan Paşa da, Yeniçeri Ocağı'na sığınıp, onları sipahilere karşı kışkırttı. 6 Şubat'ta sipahiler üzerine saldıran yeniçeriler, çok kan dökerek "Zorba İsyanı" denilen bu ayaklanmayı bastırdılar.
1606 Aylıkları zamanında verilmeyen yeniçeriler ayaklandılar. I. Ahmed sorumluları cezalandırarak ayaklanmayı bastırdı.
1613 I. Ahmed kentte içki yasağı koydurdu.
1621 Şiddetli kış nedeniyle önce Haliç sonra da Boğaz dondu. Gemilerin limana girememesi yüzünden kentte kıtlık oldu ve yiyecek fiyatları yükseldi.
1622 Yeniçerilerin sürekli sorun çıkaran disiplin kabul etmez bir topluluk durumuna gelmeleri üzerine II. Osman, bu ocağı ortadan kaldırmayı planladı. Ancak bu amacı öğrenilince yeniçeri ve sipahiler ayaklandılar. II. Osman'ı tahttan indirerek türlü hakaret ve eziyetlerden sonra öldürdüler. Bu durum halkta büyük tepki yarattığı için yeniçeri ve sipahiler arasındaki huzursuzluk sürdü; kentte düzen ancak II. Osman'ı öldürten Veziriazam Kara Davud Paşa'nın idamıyla sağlanabildi.
1623 Sadrazam Mere Hüseyin Paşa'nın peygamber soyundan gelen bir kadıyı dövdürmesi üzerine ulemâ ayaklandı. Ayaklanma zorla bastırıldı.
1632 Bağdat Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine suçlu görülen Veziriazam Hüsrev Paşa'nın görevden alınıp Hafız Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesi, İstanbul'da yeniçeri ve sipahilerin ayaklanmalarına neden oldu. Saraya saldıran ayaklanmacılar, yeni Veziriazam Hafız Paşa ile Şeyhülislam Yahya Efendi başta olmak üzere 17 devlet adamının kendilerine teslimini istediler. IV. Murad, bir süre direndiyse de, sonunda ayaklanmacıların isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Topal Recep Paşa veziriazamlığa getirildi. Padişah, ayaklanmadan Hüsrev Paşa'yı sorumlu tuttuğu için onu gizlice idam ettirdi. Bunun üzerine yeniçeriler yine ayaklanarak Başdefterdar Mustafa Paşa, Yeniçeri Ağası Hasan Halife ve Musahip Musa Çelebi'yi öldürdüler. IV. Murad da Topal Recep Paşa'yı idam ettirdi ve yeni Veziriazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın yardımıyla ayaklanmayı bastırdı.
1633 Cibali'de başlayan yangın kentin beşte birini kül etti.
1634 Daha önceleri de birkaç kez konan ama halkın pek uymadığı içki yasağı, IV. Murad döneminde yenilendi. Padişah İstanbul'da karara uyulup uyulmadığını kendisi denetledi ve uymayanları ağır cezalara çarptırdı.
1645 Beyazıt'ta çıkan ve üç gün süren yangın, yöredeki mimari eserlerden çoğunu yok etti.

→

1648 Büyük depremde kentteki yapıların çoğu yıkıldı. I.İbrahim'in gittikçe artan saray giderlerini karşılamak için ek vergi konulması üzerine yeniçeriler ayaklanıp, veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa'yı öldürdüler. Padişah, yeniçerilerin isteği üzerine Koca Mehmed Paşa'yı veziriazamlığa getirdi. Bir süre sonra yeniçeriler yine ayaklandılar ve I.İbrahim'i tahttan indirerek öldürdüler. I.İbrahim'in öcünü almak amacıyla ayaklanan sipahiler de veziriazam ile şeyhülislamın idamını istediler. Ayaklanma yeniçerilerce bastırıldı. Bu olaydan sonra rakipsiz kalan yeniçeriler iyice azıp, kenti haraca bağladılar.

1649 Aylıklarını alamayan yeniçeriler ayaklandılar. Hazine boş olduğu için halktan toplanan vergilerle aylıklar ödenerek ayaklanma bastırıldı.

1651 Bütçe açığını kapatmak için Veziriazam Melek Ahmed Paşa'nın değeri düşük para bastırması ve yeniçerilerin zulmü nedeniyle İstanbul'da esnaf ve halk ayaklandı. Melek Ahmed Paşa azledilerek yerine Abaza Siyavuş Paşa atandı ise de, yeniçeriler yine denetim altına alınamadı. IV.Mehmed halkın ve sipahilerin desteğiyle İstanbul'u haraca kesen yeniçeri ağalarını öldürttü.

1652 Esir Hanı'nda çıkan yangın kentin büyük bölümünü kül etti.

1656 "Çınar Vakası": Para değerindeki düşüş nedeniyle ayaklanan yeniçeri ve sipahiler, saray adamlarından otuzunu öldürüp cesetlerini Sultanahmet'deki çınara astılar. Beş gün süren ayaklanma süresince İstanbul'da yaşam durdu ve bütün dükkânlar kapalı kaldı.

1660 Büyük yangın. Yangından sonra başgösteren kıtlık ve şalgın hastalıklar yüzünden pek çok insan öldü.

1665 Topkapı Sarayı'nda çıkan yangında sarayın büyük bölümü yandı.

1687 Eğri Kalesi yöresindeki ordu birlikleri ayaklanarak İstanbul üzerine yürüdü. IV.Mehmed'i tahttan indirerek II.Süleyman'ı padişah yaptı.

1688 Büyük bir yangın ve deprem oldu.

1688 Hazineye gelir sağlayabilmek için şarap ve tütünden vergi alınmaya başlandı. İlk kez mangır (bakır para) bastırıldı.

1689 Büyük bir fırtına oldu. Pekçok kayık battı. 500 kişi öldü. Birkaç gün süren deprem büyük yıkıma yol açtı.

1690 Eyüp ve Mısır Çarşısı yandı.

1693 Büyük Cibali yangını. Ayazma'da çıkan yangın kentin büyük bölümünü kül etti.

1696 Üst üste çıkan yangınların kente büyük zarar vermesi nedeniyle İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'ya bundan böyle kentte binaların ahşap olarak yapılmasının kesin olarak yasaklandığı bildirildi.

1698 Şiddetli kış nedeniyle Haliç dondu. Şehremini Baruthanesi havaya uçtu. Çıkan yangında o yöredeki 425 ev tamamen yandı.

1701 Büyük Bedesten yangını.

1703 II.Mustafa İstanbul'dan ayrılıp Edirne'ye yerleşerek, devlet işlerini hocası Feyzullah Efendi'ye bırakmıştı. Feyzullah Efendi'nin davranışlarından devlet adamları ve ulema sürekli yakındıkları halde padişah bunları dikkate almıyordu. Feyzullah Efendi'yi ortadan kaldırmak isteyen Veziriazam Rami Paşa yeniçerileri kışkırttı. Sonuçta halkın da katıldığı büyük bir ayaklanma oldu. Ayaklananlar Edirne'ye giderek II. Mustafa'yı tahttan indirdiler ve III.Ahmed'i tahta çıkardılar. "Edirne Vakası" olarak bilinen bu ayaklanma 35 gün sürdü.

1711 Büyük bir deprem oldu.

1718 Cibali'de çıkan yangın büyük zarara yol açtı.

1729 Balatkapısı'nda yangın çıktı.

1730 "Patrona Halil İsyanı": III.Ahmed'in Veziriazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Yeniçeri Ocağı'nda bazı düzenlemelere gitmesi, Fransa'dan getirttiği uzmanlarla yeni bir askeri örgüt yaratmaya çalışması, konan bazı ek vergiler ve eğlenceye düşkün olan padişahın yaşamı, askerler ve halk arasında genel bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Patrona Halil'in önderliğinde ayaklanan yeniçeri ve sipahiler, başta Nevşehirli Damat İbrahim Paşa olmak üzere çok sayıda devlet adamını öldürdüler. Sonuçta III.Ahmed tahttan çekilmek zorunda kaldı. Patrona Halil ve adamları kısa bir süre sonra yakalanıp öldürüldüler.

1731 Patrona'nın öcünü almak için ayaklanan Arnavutlar zor kullanılarak dağıtıldılar.

1745 Fener semtinde çıkan yangında çoğu Hıristiyanlar'ın olan 700 ev yandı.

1750 Küçükpazar semtinde çıkan yangın başka yerlere de sıçrayarak büyük zarar verdi. Mercan semtinde başlayan ikinci bir yangın yöreyi yakıp yıktı.

1754 5-6 gün süren bir deprem oldu. Uzunçarşı yangını.

1755 Şiddetli kış nedeniyle Haliç dondu.
Hocapaşa semtinde çıkan yangın kentin büyük bölümünü yaktı.

1766 Depremde yapıların pekçoğu yıkıldı.

1792 Odunkapısı'nda çıkan yangın Mercan ve Uzunçarşı'yı kül etti.

erleri" denen gruplarla Yörük ve Tatarlar gibi bazı göçebeler hayvancılıkla uğraşır ve bu yoldan kendi geçimlerini sağladıkları gibi, İstanbul'un iaşesine yarayacak hayvanları da üretip, beslerlerdi. Ancak, ülkede hayvancılığın varlığı tek başına İstanbul'un iaşesi için güvenilir bir öğe olarak görülmemiş ve bu konuda bir "tahsis" ilkesi geliştirilerek başkentin et gereksiniminin karşılanması, doğabilecek aksaklıklardan arındırılmak istenmiştir. Bu "tahsis" ilkesi uyarınca, ülkede belli bölgeler, belli sayıda yetiştirecekleri hayvanları eksiksiz İstanbul'a göndermekle yükümlü kılınmıştı. Gerçekten, çeşitli kaza kadılıklarına yazılan bildirimlerde bu yörelerin her yıl belli miktarda koyun ya da kuzuyu İstanbul'a göndermek zorunda oldukları vurgulanmakta ve merkezin bu konuda göz yummayacağı dile getirilmektedir.

Belgelerden anlaşıldığına göre, İstanbul'a canlı hayvan göndermekle yükümlü bölgelerin başında devletin Avrupa topraklarında bulunan çeşitli kazalar ve bu arada özellikle Eflâk-Boğdan voyvodalıkları gelmekteydi. Gerektiğinde, Kili ve Akkerman gibi Karadeniz'in kuzey bölgelerinden de koyun istendiği olurdu. Bu gibi kazaların bir bölümünü saymak gerekirse, listeye şunlar konulabilir: Drama, Vardar, Karaferye, Gümülcine, Kavala, Florina, Köprülü, Çatalca, Yenişehir, Manastır, Üsküp, Filibe, Tikveş, Timurhisar, Karasu, Tatarpazarı, Zihne, Dobruca... vs.

Eflâk ve Boğdan'dan İstanbul'a gönderilen hayvan miktarı ile ilgili "mühimme defterleri"ndeki (önemli resmi karar tutanakları) hükümlerden şu bilgiler derlenebilmektedir. 1584 tarihli bir hükme göre, celeplerin her yıl Boğdan'dan İstanbul için aldıkları koyun miktarı 300.000 idi. Öte yandan Boğdan voyvodaları XVI. yy'da her ay İstanbul'a 1.000 sığır göndermekle yükümlü idiler. Venedik kaynaklarına göre ise, 1595'te Boğdan ve Eflâk'ın her yıl İstanbul'a gönderdiği sığır sayısı 27.000'den fazla idi. III. Alexandru'nun Eflâk tahtına geçmesinde de, her gün İstanbul'a 200 adet kıvırcık koyun gönderme yükümlülüğünü üstlenmesinin büyük rolü olmuştu. Bu rakamlarda daha sonraki yıllarda değişiklikler olmuştu. Ne var ki, Eflâk ve Boğdan her zaman İstanbul'u besleyen önemli yöreler olarak kaldılar.

Anadolu toprakları da hayvancılık yapılan bölgelerdendi. İstanbul'a hayvan sağlanması açısından bu yörelerin önemi sınırlı olmakla birlikte, Diyarbakır, Maraş ve Karaman'dan "Türkmen koyunu" getirildiği belgelerden öğrenilmektedir.

Her kazanın İstanbul'a göndermekle yükümlü olduğu koyun ve kuzu sayısı, bölge kadılarından sağlanan bilgiler çerçevesinde önce İstanbul'da belirlenmekte ve bu amaçla "asıl celep defteri" adı verilen bir defter düzenlenmekteydi. Bu defterde, koyun sayısı ile birlikte sorumlu celeplerin de adları bulunur ve adı bu deftere geçen celep defterde adına kayıtlı sayıda hayvanı İstanbul'a getirme yükümlülüğünü üstlenmiş olurdu. Sonra bu "defter"in bir sureti bir mübâşir-çavuşla ilgili bölge kadısına ulaştırılır ve o andan sonra bölge kadıları, hayvanları eksiksizce sağlayıp gönderme işinde en önemli ve sorumlu kişi durumuna gelirlerdi.

Kadının ilk görevi, İstanbul'a ayrılan koyun ve kuzuların bölgede kesimini önlemekti. Sonra, merkezden bildirilen fiyat sınırları içinde (narh), hayvanların celeplerce madrabazlardan satın alınmasını sağlaması gerekirdi. Ancak, bu iş her zaman kolayca sonuçlanmaz, fiyat konusunda çeşitli anlaşmazlıklar olabilir ve kimi zaman kadı merkezle yeniden yazışmak zorunda kalabilirdi. Kimi zaman da üreticiler ayrıcalıklı durumları olduğunu öne sürer ve ellerinde bu konuda belge bulunduğunu söyleyerek hayvanlarını satmaktan kaçınırlardı. Bu gibi direnmelerin arkasında beğenilmeyen fiyat sorununun yattığını bilen deneyimli bir kadı ileri sürülen savları çürütmeye çalışır, gerekli sayıda hayvanı sağlayamaması durumunda görevinden azledilebileceğini ve hatta ceza görebileceğini aklından çıkarmaksızın her türlü engeli aşmaya bakardı.

Bölgede istenen sayıda hayvan sağlandığında, kadı "irsaliye defteri" ya da "celep defteri" adı verilen bir belge hazırlar ve imzalayıp mühürledikten sonra görevli mübaşir-çavuşla sürüden önce İstanbul'a gönderirdi. İstanbul'ca istenilen sayılar genellikle taksitlerle gönderilebildiğinden, böyle bir belge, kente gelen sürünün denetiminde önemli bir işlev görürdü. Bölge kadısının gönderdiği bu "defter", "İstanbul koyun emini"ne teslim olunur, arkadan "sürücüler"ce getirilen sürüler de bu defterle karşılaştırılarak kent kasaplarınca teslim alınırdı.

İstanbul'un et iaşe zincirinde önemli bir halka oluşturan celepler (celep-keşan), zengin kişiler arasından devletçe seçilip, görevlendirilirdi. Bunlara "yazulu celep" denirdi. Bir kez celep yazılanlar bu işten kolayca kurtulamazlardı. Celeplerin paralı olmaları yanında, güvenilir kişi olmaları da gerekmekteydi. "Dergâh-ı mualla (Büyük kapı, saray) kulları" ile "sipahi tâifesi"nin celep yazılması yasaktı. Celep yazılanlara vergi bağışıklığı tanınır; böylece zenginler bu işe özendirilmek istenirdi. Bu vergi bağışıklığı nedeniyle bazı küçük zenginlerin de celep yazılmayı istediği ve hatta yazıldığı olurdu. Ancak, bu gibilerin celep olması devletçe genellikle istenmezdi. Çünkü, olanakları az olan bu celepler, kısa bir süre sonra ya iflas ederek işi yarım bırakır ya da ortadan yok olur ve dolayısıyla iaşe işleri aksardı. Bazen de bazı gerçek zenginler de yalnız "tekâlifden muaf" olmak (vergi bağışıklığı) amacıyla celeplik üstlendiklerinden, kendilerini ve sermayelerini ciddi biçimde bu işe vermez, yani paralarına oranla çok küçük yükümlülükler altına girerlerdi ki, bu da gereksiz yere celep sayısının artmasına neden olur ve böyleleri de devletçe yeğlenmezdi. Devlet her zaman celeplerin az sayıda olmasını ve gerçek zenginlerden oluşmasını yeğlerdi. Buna karşın, Evliya Çelebi'ye göre celep keşanların sayısı 2.000 idi.

Celeplerin yazımı, işlerinin kontrolü, ölenlerin ve iflas edenlerin saptanması ve yerlerine yenilerinin yazımı hep kadılara düşen görevlerdi. Bir celep ancak ilgili kadının tetkik ve onayı sonucunda iflas etmiş sayılabilir ve celeplikten çekilenlerin zimmetinde devlet malının kalmamasına büyük özen gösterilirdi.

Resmi ya da yarı resmi görevli durumundaki "yazulu celepler" yanında kimi kez

1621'de Boğaziçi, George Sandys

Galata'da Cenevizliler

Galata'nın, surlarla çevrili bir İtalyan kolonisi olmaktan çıkıp Osmanlı başkentinin kalabalık bir bölgesi durumuna gelmesi 800 yıllık bir zaman sürecinde olmuştur. Bu sürenin 480 yılı Cenevizliler'in (Cenovalılar) yönetimi altında geçmiştir.

1261'de İstanbul yeniden Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olduğunda, Galata bir Ceneviz kolonisiydi. Cenevizliler, Venedikliler'le savaşan Bizanslılar'a yardım etmişlerdi. 1267'de ise Venedikliler'i ürkütebilmek için Bizanslılar Cenevizliler'e Galata'da özerk bir yönetim kurma hakkı verdiler. Bundan yararlanan Cenevizliler de kendi sur ve kalelerini yaptılar. Bizanslılar daha sonraları bu durumu değiştirmeye çalıştılarsa da bir sonuç alamadılar. 1453'te kent Osmanlılar'ın eline geçtiğinde durum büydu. Fatih, Bizanslılar'ca Cenevizliler'e verilen hakların hiçbirisine dokunulmayacağını belirtti. Böylece geçmişteki haklarını koruyan Ceneviz kolonisinin elindeki Galata, kentin ticaret merkezi olma özelliğini korudu.

Cenevizliler Osmanlı topraklarındaki Katolikler'in koruyucusu olarak kabul edildiler. Bu Osmanlı Devleti'nin Avrupalılar'a verdiği ayrıcalıkların ilkini oluşturdu. Bu ayrıcalık, 1613, 1617, 1634 ve 1652'de yenilendi.

Galata'da, fetihten 23 yıl sonra Hıristiyan nüfus hâlâ Müslüman nüfustan fazla idi. Ancak, XVI.yy başlarında artmaya başlayan Müslüman nüfus sonuçta sayısal üstünlüğü eline geçirmiştir. XVI.yy ortalarında Galata'da toplam nüfusun % 58,3'ünü Müslümanlar, % 41,7'sini de Müslüman olmayanlar oluşturuyordu.

Galata, Bizans Dönemi'ndeki özerk yönetimini zamanla kaybetti. Öte yandan, 1461'de Cenevizliler'in Karadeniz'deki kolonisi Amasra da fethedildi. Bunu 1475'te Kırım'daki Ceneviz kolonisi Kefe'nin Osmanlı topraklarına katılması izledi. Buralardan İstanbul'a göç edenler Galata'ya yerleştirildiler.

XVI.yy'ın başlarında Osmanlılar'la savaşan V.Charles'i ve onun amirali Andrea Doria'yı desteklemeleri yüzünden Cenevizliler'in Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri bozuldu. Ama Osmanlılar'ın genel hoşgörüsü nedeniyle Galata'daki Cenevizliler bu durumdan pek zarar görmediler.

1566'da Osmanlılar'ın Sakız Adası'nı fethetmeleri Ceneviz Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki etkinliğini de ortadan kaldırdı. Ama kiliselerin Galata'daki etkisi sürmekteydi.

1558'de temsilcilik, 1581'de kendi bayrakları altında deniz ticareti yapabilme haklarını kaybeden Cenevizliler, 1597'de Fransızlar'a verilen kapitülasyonlardan yararlanarak eski haklarına yeniden kavuştular. Osmanlı Devleti ile Venedik Devleti arasında süren düşmanlık, Venedikliler'in ezeli rakibi Cenevizliler'e yaramış, Osmanlılar Galata'daki Ceneviz tüccarlarına kendi bayrakları altında denizcilik yapabilme hakkını yeniden tanımışlardı.

Ancak, Venedikliler güçten düştükçe, Osmanlılar, ek haklar vererek Cenevizliler'i memnun etmeyi gereksiz buldular. Bu yüzden, 1669'da Girit'in fethedilmesiyle Venedikliler'in Doğu Akdeniz'den tamamen çıkarılmaları, Cenevizliler'in toplumsal ve ekonomik durumlarını da bozdu. Yerli Rumlar'ın, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında ekonomik ve siyasal yönden aracılık etme işini Cenevizliler'in elinden alması da Cenevizliler'in durumunun bozulmasına yol açan bir başka etmen oldu.

1635'te İstanbul

"gönüllü celepler"in de İstanbul'un iaşesine yarayan hayvanları sağlamada büyük yardımı olurdu.

Celeplik işine devlet zoruyla giren zenginler, bu işe yatırdıkları paralarını kuşkusuz, geri alıyorlardı. Ancak, ilk toplu harcamaları düşünen sermaye sahipleri, celeplik işine pek heves göstermiyorlardı.

Celeplerin İstanbul'a gönderdikleri sürülerin yol boyunca satımı, kesimi ve yolculuğun geciktirilmesi yasaktı. İstanbul'a getirilen koyunlar ile "koyun emini" ilgilenirdi. Koyun emini kasaplar arasından kadıca atanırdı. Saray ve yüksek görevli mutfakları ile imaretlere verilecek etlerin ayrılması, geri kalanın da kasaplara dağıtımı işleri koyun eminince yapılır. Vakıf mütevellileri ve şehremini onun işlerine karışamazdı. Saray adamlarından sayılan ve Matbah-ı Amire'nin et işlerinde başı durumunda olan "Kassab-başı" da saray mutfağı ile ilgilenir ve ona karışmazdı. Koyun emini, kente getirilen sürülerin ücretlerini de ödemek durumundaydı.

İstanbul'a koyun getiren sürücülerin ücretleri "kasap akçesi" veya "kasap sermayesi" denen bir fondan ödenirdi. Bu fonun oluşmasında saray yanında, çeşitli imaretlerin mütevellileri ile kentin Müslüman olan ve olmayan halkının da katkısı olurdu. İlgili kurumların verdiği paralar ile halktan "kasap bedeli" adı altında toplanan paralar, doğrudan bu işlere harcanmaz, faizle işletilir (murabahaya verme) ve ödemeler yıllık faiz gelirinden yapılırdı. Şer'i faiz işlemini yapmak İstanbul kadısının göreviydi. Paranın kullanımı, koyun emini eliyle ve kasaplarca, kadının denetimi altında yapılırdı. Bu fondan normal sürü ücretleri ödendiği gibi, gerektiğinde kasapların zararları da karşılanırdı.

İstanbul'da hayvan kesimleri "selhâne" ya da "salhâne" ve "kanârâ" adı verilen mezbahalarda yapılırdı. Kurbanlıklar dışında, kent halkına diri hayvan satımı yasaktı. İstanbul salhâneleri genellikle Yedikule ve Edirnekapı'da kurulmuştu. Ancak, zamanla başka semtlerde de mezbahalar türedi. Eğrikapu'da da Hazret-i Eyüb Vakfı'na bağlı salhâneler vardı. Hatta bir ara kentteki levend taifesi de Tersâne-i Amire civarında kaçak salhâneler kurmuş ve buralarda kaçak et satılmaya başlanmıştı. XVIII.yy'da İstanbul'un çeşitli yerlerinde türemiş olan ve bu arada bir bölümünün de Eyüp'te bulunduğu anlaşılan salhâneler kapatılmış ve hepsi Yedikule dışına çıkarılmıştı. Ancak, kasaplar uzaklık nedeniyle bundan şikâyetçi olmuş ve bunun üzerine bir kısım salhâneler yeniden açılmak zorunda kalınmıştı. XVIII.yy'da İstanbul'da 33 mezbaha bulunduğu söylenmektedir.

Salhânelerde kesilen hayvanların etleri kasap dükkânlarına, başları "başhane"lere, derileri de "debbâğhâne"lere (tabakhane) gönderilirdi. Salhânelerle bunlar arasında sıkı bir ilişki ve işbirliği vardı. Başhâneler, başta koyun başı olmak üzere sakatat satılan dükkânlar idi ki, bu başhâneler Ayasofya Evkafı'na bağlı idiler. Başların bu dükkânlardan başka yerlerde satımı yasaktı. Başhânelere gelen baş sayısı, resmi mezbahalar dışında yapılan kaçak kesimleri kontrol için de kullanılırdı. Örneğin, XVI. yy'da yapılan bir inceleme sonunda, başhânelere eksik baş geldiği saptanmış ve bu noktadan hareketle Silivrikapu, Yenikapu ve Yenibahçe semtlerinde kaçak kesim yapıldığı ve başların o mahalde satıldığı ortaya çıkarılmış ve buna engel olunmuştu.

İstanbul "debbağhane"lerinin çalışması da kente gelen hayvan sayısı ile yakından ilgiliydi. İlk tabakhaneler Fatih Mehmed'ce Yedikule civarında yaptırılmıştı. Büyük Ayasofya Vakfı'na bağlanan bu tabakhaneler, "360 bâb" (kapı) idi. Salhânelerde kesilen hayvanların deri ve yağlarının debbağ esnafına ve mumculara verilmesi kuraldı. Esnaf, bu ham maddeleri câri narh üzerinden satın alır, işler ve sonra elde ettiği gelirden vakfa bir icâr (kira) öderdi.

XVII.yy'da ve XVIII.yy başlarında durumundan pek şikâyetçi olmayan Yedikule debbağ esnafı, aynı yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar, Tophane, Kasımpaşa, Hasköy, Eyüp ve sâir semtlerde de başka tabakhanelerin açılması üzerine yeterli hammadde elde edemez olmuş, işleri bozulmuş ve hatta vakıf kiralarını ödeyemez duruma düşmüştü. Tabakhanelerin çoğalmasına koşut olarak, aynı yıllarda kentteki mezbaha sayısı da artmıştı. Nitekim, Yedikule başta olmak üzere, Çatladı, Ayakapusu, Şuhud, Eminönü, Balıkpazarı, Hasırıskelesi, Balat ve Yenikapı gibi semtlerde de hayvan kesimi yapılmaya başlanmıştı. Durum böyle olunca, hangi mezbahanın hangi tabakhaneye post vermekle yükümlü olduğunu belirlemekten başka çare bulunamamış ve böylece debbağ esnafı arasındaki sürtüşme önlenmeye çalışılmıştı.

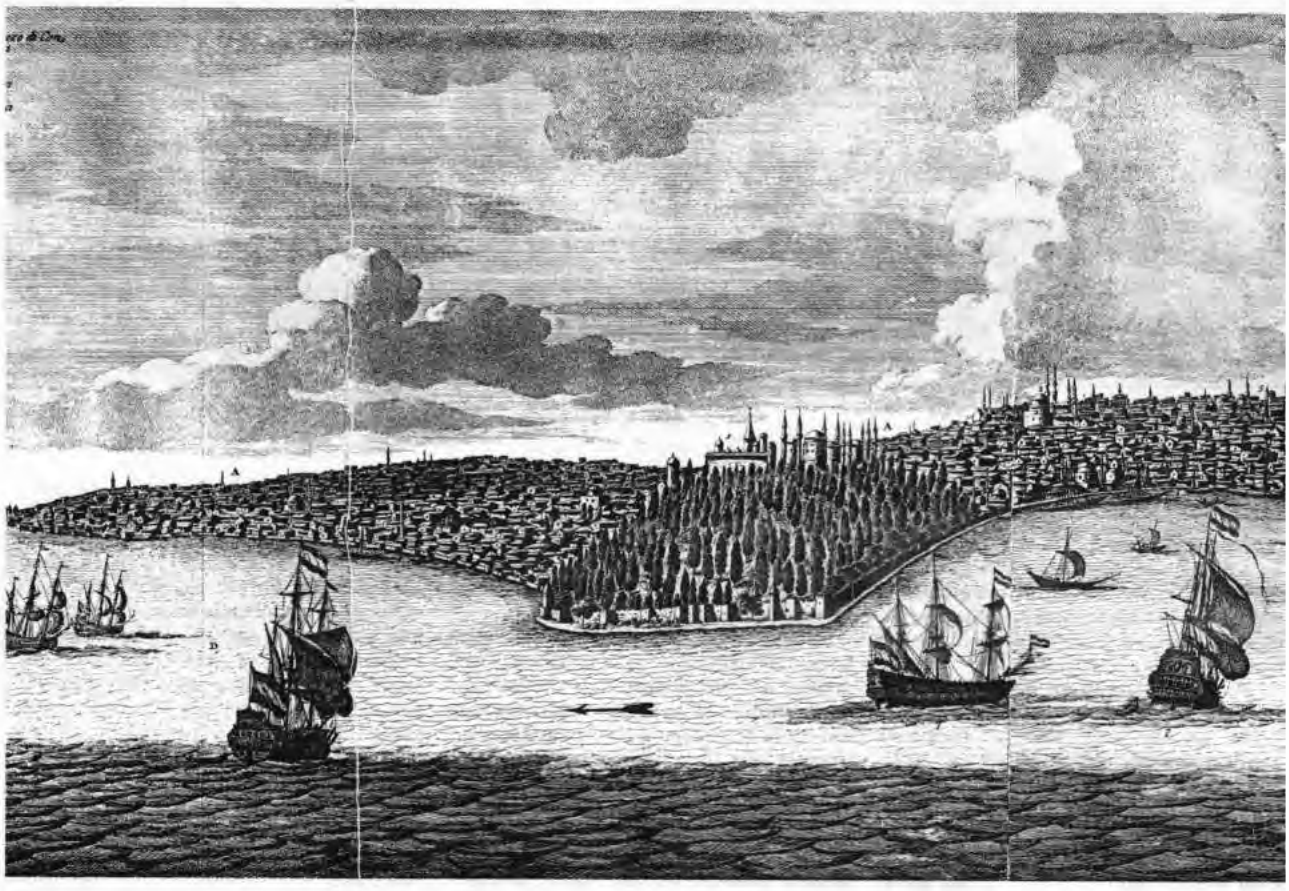
Kasaplara ve kasap dükkânlarına gelince; İstanbul'da her isteyen kasap olamaz ve dükkân açamazdı. Kasaplık mesleği de ancak "kasap yazılmak" ile yürütülür ve kasap yazılınca da kolayca bu işten vazgeçilemezdi. Dolayısıyle kasaplık, geniş halk tabakalarının günlük beslenmesi ile ilgili bir ince meslek olduğundan, devletin izin, denetim ve gözetimine sıkıca bağlı, adeta yarı-resmi bir görev durumuna getirilmiş oluyordu. Müslümanlar gibi Müslüman olmayanlar da kasaplık yapabilirlerdi. Önemli olan nokta, mesleğe girecek kişinin "zengin ve kasaplığa kâdir" görülmesiydi.

Kasaplar, kadılarca saptanan belli bir fiyat üzerinden, yani narha bağlı olarak et satarlardı. Halkın günlük et alımında kullandığı ağırlık birimleri, vukiyye ve dirhemdi. Vukıyye (vukiye) kısaca kıyye diye de anılırdı. Okka ile eşdeğer olan vukıyye, 1.280 kg'ye eşitti. 400 dirhem de bir vukiyye ederdi.

1635'te bir vukıyye koyun eti kasaplarda 3 akçeden satılmakta iken, sonraki yıllarda bu narh fiyatı giderek yükseldi. Nitekim, 1640-50'de 10 akçeden, 1651'de 6 akçeden, 1674'te yine 10 akçeden satılıyordu. 1675'te ise bir vukıyye koyun eti 15 akçeden satılır olmuştu. 1688'de de fiyat 15 akçe idi. Ancak, 1699'da küçük bir düşme ile 12 akçeye indi. 1738 yılında ise kentte câri narha uymadan koyunu okkası 15, kuzuyu da okkası 20 akçeden satanlar vardı. 1786-1788 yıllarında koyunun okkası 8 paraya, yani 24 akçeye çıkmıştı. 1789-1790 yılında ise koyun okkası 30 akçeden (10 para), kuzu ise 36 akçeden (12 para) satılmaktaydı. 1804'te kasapların bir okka eti celeplerden 45 akçeye aldığı ve halka 51 akçeden sattığı görülmektedir. 1815'te ise, İstanbul'da etin okkası 90 akçeye yükselmişti.

Narh uygulamaları her ne kadar tüketiciyi korumayı amaçlıyor idi ise de, kimi kez narh gerçek fiyattan epeyce uzak kalır ve dolayısıyle kasapların sızlanmalarına neden olurdu. Sonunda, narhın getirdiği zincirleme etkiler tüketiciyi de olumsuz yönde etkiler ve kent halkı zaman zaman et sıkıntısı çekerdi. Özellikle, kış aylarında hayvanların yollarda telef olması, önce celeplerin, sonra da kasapların peşinen saptanmış narh fiyatından sızlanmalarının baş nedeni idi. Narh yüzünden kazançları azalan, hatta zarara uğrayan bu kimseler, celeplik ve kasaplıktan kurtulmanın yollarını ararlardı.

Yıllar boyunca İstanbul'daki kasap dükkânlarının sayısı ve yerleri üstüne açık ve

eksiksiz bir döküm henüz yapılamamaktadır. Bununla birlikte, bazı kaynaklardan kasap dükkânlarının önceleri özellikle Eyüp semtinde yoğunlaştığı ve burada 50 kadar dükkânın bulunduğu anlaşılmaktadır. Kasımpaşa'da da birkaç kasap dükkânı bulunmaktaydı. Daha sonraları Galata yöresinde de dükkânlar açılmış, ama bu dükkânların ruhsatsız olması tartışmalara neden olmuştu. XVIII.yy'da ise, kasap dükkânlarının sayısının daha da arttığı ve kente yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde, Sultan Bayezid, Sultan Mehmed ve Yeni Cami dolaylarının başlıca et satış yerleri olduğunu belgeler kaydeder.

Ruhsatlı dükkânlar dışında, İstanbul'da zaman zaman kaçak et satıldığı da olurdu. Bu gibi kaçak satışların temel nedeni kuşkusuz narh uygulamaları idi. Kaçak satışlarda narha uyulmadığından, bu işe girişenler hem hayvan bulur, hem de ruhsatlı kasapta et bulamayan müşteriyi kendilerine çekerlerdi. Bazı belgeler kent Yahudileri'nin gizlice et sattıklarını gösteriyor ki, bu da Yahudiler'in kendi tahsisatları içindeki hayvanları böylece değerlendirdikleri anlaşılıyor. Yahudi topluluğunun günde 80 baş koyun tahsisatı vardı. Bazı yıllarda kimi yeniçerilerin de kaçak hayvan kesim ve satım işine karıştıkları bilinmektedir. Öte yandan, bazı dönemlerde Matbah-ı Âmire yani saray mutfağı için de kent pazarlarından "defter dışı" et alımları yapıldığı olurdu ki, bu da koyun eminini zor duruma düşüren ve kentteki et dağıtım dengesini bozan bir olaydı.

R.Mantran'ın bir belgeden aktardığı bilgilere göre, 1674'te İstanbul'a kasaplık olarak 199.900 sığır, 3.965.760 koyun ve 2.877.400 kuzu getirilmişti. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen toplam koyun ve kuzunun yaklaşık 1/39'unu saray halkı tüketmekteydi. Oysa, o dönemde kent nüfusu 6.700.000 dolaylarında iken saray halkı 20-25.000 kişiden oluşmaktaydı. Bu verilere göre saray halkı normal kent halkına oranla yılda iki kat et tüketmekteydi.

İstanbul'un İaşesinde Tahıl ve Ekmek: Osmanlılar Dönemi'nde İstanbul'un tahıl ve dolayısıyle ekmek gereksiniminin karşılanması da oluruna bırakılmış değildi. Çeşitli yıllarda değişik uygulamalar söz konusu olmuşsa da, devlet bu konuya da her zaman etkin bir biçimde eğilmiştir. Üretimden tüketim aşamasına kadar bir dizi düzenlemeler getirilerek, kent halkının ekmeksiz kalmamasının çareleri aranmıştır. Bu düzenlemeler kuşkusuz daha önce yaşanmış kıtlıkların, günün coğrafi koşul ve ulaşım olanaklarının ve İstanbul'un büyük bir nüfusu barındırmasının sonucu ve gereği idi.

Osmanlılar tahılı stratejik maddeler arasında saymışlar ve yabancı ülkelere satılmasını yasaklamışlardır. Bu dışsatım yasağı, üretimdeki darboğazların sonucu ortaya çıkmış değildi. Tersine, Osmanlı Devleti tam bir tarım ülkesi ve devrinin en başta gelen buğday üreticilerindendi. Ancak, Osmanlılar tahıl satışı ile düşmanı beslememeye özellikle önem vermişler ve bu arada üretim ile tüketim arasındaki yol ve zaman öğesini iyi değerlendirerek, İstanbul gibi bir büyük kentin iaşesinde tedbirli olmayı yeğlemişlerdi. İşte, tahılın stratejik önemi buradan kaynaklanmaktaydı. Öte yandan, Osmanlı yöneticileri, halkın ve askerin ekmek sorununun çözümünü dinsel bir görev olarak da yorumlamışlardı.

Ülkenin çeşitli yörelerinde, köylü, ürün olarak ödediği öşür ve salariyeyi (vergi) kendi olanaklarıyla en yakın pazara taşımakla yükümlüydü. Olağan koşullarda, kent ve kasabalar bu yoldan ve ayrıca yakın çevrelerinde üretilen tahıl fazlasını satın alarak gereksimlerini karşılarlardı. Mali açıdan devletin temel birimlerini oluşturan kazaların ekonomik bakımdan da kendi kendilerine yeterli olmalarına dikkat edildiğinden, büyük bir sıkıntı doğmazdı. Kuşkusuz, İstanbul da bu tür genel geçerli düzenlemelerden yararlanmaktaydı. Ancak, İstanbul'un büyüklüğü, geniş çaplı başka düzenlemeleri de zorunlu kılıyordu. Bu amaçla, çeşitli bölgelerdeki üretim fazlası tahıl, özel buyruklarla doğrudan İstanbul kentinin iaşesine ayrılmıştı. Hatta denebilir ki, kimi bölgelerde temel amaç, İstanbul için gerekli tahılı üretip, göndermekti. Çünkü buralarda, kötü ürün yıllarında bile, bölgesel ürünün İstanbul'a iletilmesine öncelik verilirdi.

Üretim fazlalarını İstanbul'a gönder-

1698'de İstanbul, Cornelius de Bruyn

mekle yükümlü olan başlıca bölgeler, Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları, Tuna Havzası ile Trakya ve Teselya'nın çeşitli kazaları idi. Anadolu yakasında ise Kocaeli, Hüdâvendigâr ve Karesi yöreleri İstanbul'un iaşesi için gerekli tahılı göndermek zorunda idiler. Kırım ve Mısır'dan da İstanbul'a tahıl gelmekteydi.

Taşımacılığın en önemli bölümü, deniz yolu ile yapılırdı. Karadeniz'deki Dobruca Limanı bu nedenle büyük önem kazanmış, gelişmiş ve limanda tahıl ambarları yapılmıştı. XVII. yy'da erzak taşımak için 1 yıl içinde İstanbul Limanı'na gelen gemilerin sayısı ortalama 2.000'i bulmaktaydı ki, bu gemilerden önemli bir bölümünün kente buğday getirenler olduğu kuşkusuzdur. Karadeniz'in batı yakasından tahıl yükleyen bir geminin Anadolu limanlarına gitmesi kesinlikle yasaktı; gemi yükünü ancak İstanbul'a boşaltabilirdi. Karadeniz limanlarından buğday ve arpa getiren gemiler, 7.000 "İstanbul kilesi" yük alabiliyordu ki, bir "İstanbul kilesi" 23-25 kg olduğuna göre bu gemilerin bir seferde 161 ila 175 ton tahıl getirebildikleri anlaşılmaktadır. Trakya iskelelerinden Marmara yolu ile tahıl taşıyan teknelerin ise ortalama 1.000 İstanbul kilelik kapasiteleri vardı. Bu küçük tekneler, belgelerde "kayık" diye anılmaktadır.

Tahıl taşımacılığında devlet ve "özel sektör" birlikte çalışırdı. 1755'te Karadeniz yolu ile gelecek tahılın nakli için hükümet, 120 gemisi olan 56 gemi sahibi ile özel anlaşma yapmıştı. Ancak, bunlara taşımada tekel hakkı verilmemişti; başka gemiciler de taşıma işlerine girebilirlerdi. Ancak, tahıl işine giren gemiciler gerekli izni almak ve gemilerini kaydettirmek zorunda idiler. Bu gemilere "tezkereli sefâin" dendiği gibi "defterlü sefine" veya "kapan sefinesi" de denirdi.

Karayolu ile taşımacılıkta ise genellikle arabalar kullanılırdı. Örneğin, bir belgeden öğrenildiğine göre, Edirne, Hayrabolu ve Gümülcine yöresinin tahılı önce arabalarla Tekfur Dağı (Tekirdağ) İskelesi'ne ulaştırılır, oradan da gemilerle Unkapanı'na gönderilirdi. Anadolu içlerindeki taşımacılıkta ise deve, katır, at ve eşek kervanlarının kullanıldığı bilinmektedir.

Lütfi Güçer'in yaptığı bir araştırmaya göre, 1758'de İstanbul'a getirilen tahılın miktarı 7.070.000 İstanbul kilesi idi. Bu tahılın ancak küçük bir bölümü devlet sermayesi ile getirilmiş olup, büyük bölümü özel sermaye ile taşınmıştı. Nitekim, bu işte devletin payı 560.000 İstanbul kilesi ile % 8,6 iken, özel sektörün payı % 91,4 idi.

Devletin tahıl alım ve taşıtım işine doğrudan girmesi İstanbul'da başgösterebilecek kıtlıklara karşı bir önlemdi. Devletin aldığı tahıl "mîrî zahîre" adıyla anılır ve parası Hazine-i Amire'den ödenirdi. Tahıl alımı, "mubayaacı" denen memurlarca yapılırdı. Bu tahıl devletçe kiralanan gemilerle İstanbul'a getirilir, ancak Unkapanı'na boşaltılmaz, doğrudan Tersane'deki ambarlara gönderilir ve ambar eminine teslim olunurdu.

Üretim merkezlerinde tahıl alımları devletin saptadığı bir fiyat (narh) üzerinden yapılırdı. Bu fiyat saptanırken "mahallî" kadı ile İstanbul kadısı birbirine danışırlardı. Fiyatı kadılar belirlerdi. Bununla birlikte, bölgede adeta bir komisyon oluşturulur ve merkezden gelen mübâşirin, mahallî memurların ve gemi sahip ya da reislerinin düşüncelerine başvurulurdu. Saptanan bu taban fiyatların yine de zaman zaman beğenilmediği ve bu nedenle ara sıra kaçakçılık olaylarının olduğu da bir gerçekti. Bunları önlemek için mübâşir ve yasakçı denen bir görevliler takımı, kadılarla birlikte devlete sürekli hizmet vermekteydi.

Kalkış limanından dosdoğru İstanbul'a yönelmesi gereken tahıl yüklü gemilerin başka limanlara yük boşaltmasını önlemek için gerektiğinde gemilere "hisar erleri" yerleştirilirdi. Ancak, olağan zamanlarda buna gerek olmazdı. Çünkü, tahıl yüklü gemi henüz yola çıkmadan bölge kadısından bazı belgeler almak zorundaydı. Tahıl tüccarına ya da gemi reisine verilen bu belgede yükün miktarı, geminin adı ve sorumlusu kaydedilirdi. Aynı belgenin bir sureti mahallî kadılıkta kalırken, bir başkası da ayrıca merkeze yollanırdı. Bu sıkı denetim mekanizması, daha sonraları tahıl tüccarının kefalete bağlanması ile pekiştirilmiş ve böylece İstanbul'un iaşesi için gerekli tahılın eksiksizce sağlanması güvence altına alınmıştı.

İstanbul'a tahıl getiren gemiler yüklerini Unkapanı'na boşaltırdı. Yükü, Kapan nâibi teslim alır ve uncu, ekmekçi esnafına (habbezân) dağıtım buradan yapılırdı.

Uncu ve ekmekçi esnafı XVIII.yy'da % 10-15 arasında bir kazançla çalışmaktaydı. Kentteki ekmek fiyatı narha bağlı olup, narhı İstanbul kadısı, ilgililerin de görünüşünü alarak saptardı. Kadının ekmek konusundaki görevi yalnız bu kadarla sınırlı değildi. Genel olarak iaşe işlerinde baş sorumlu kadı idi.

XVII.yy İstanbul'unu anlatan Kömürcüyan, o yıllarda halkın ekmeğinin 110 fırında pişirilip satıldığını yazıyor. R. Mantran ise, XVII.yy'ın ikinci yarısında İstanbul'da 133 fırın bulunduğunu belirtiyor. Bu fırınların 84'ü merkezde, 11'i Eyüb'te, 14'ü Üsküdar'da, 25'i de Galata ve Yeniköy'de imiş. Kentte ekmek sıkıntısı olmaması için, fırınların üç aylık un stoklarının bulunması da bir kural idi. Bununla birlikte bu konu öncelikle üretim ve nakliyeye bağlı olduğundan, çeşitli yıllarda (özellikle savaş zamanları) fırınların un bulmada zorluk çektikleri de olmuştur.

İstanbul'daki "ekmekçi esnafı" genellikle Ermeniler'den oluşmaktaydı. Gerçi XVIII.yy sonlarında bazı Arnavutlar da fırın işletme işine girişmişler, ama bu konuda Ermeniler gibi başarılı olamayıp çoğu iflas etmişti. Bu iflâs olayları ve mesleği gereği gibi yapamamak, kent halkının sızlanmasına yol açtığından ve ilgililer de zor durumda kaldığından, bundan böyle fırınların Arnavutlar'a ihale olunmaması kararı alınmıştı.

Buğdayın öğütülmesi işinin, buğdayı Kapan'dan satın alan ekmekçi esnafına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bazen Marmara'dan gelen gemilerin yüklerini doğruca Göksu'daki değirmenlere boşalttığı ve buğdayın burada öğütülüp Unkapanı'na gönderildiği ve esnafa dağıtımın un olarak yapıldığı da olurdu.

1795'te İstanbul'da kentin iaşesi ile ilgili bir "Zahire Hazinesi" kurulmuş ve bu kurum kent için gerekli tahılın finansmanında önemli görevler üstlenerek "iaşe nizâmı"nda büyük değişiklikler getirmiştir. Bu hazinenin kurulmasında, 1795 öncesi günlerde İstanbul'da büyük bir ekmek buhranı yaşanmış olmasının önemli payı vardı. Gerçekten, o yıllarda gerek savaşlar ve nakliye zorlukları, gerek sermayesizlik ve fiyat anlaşmazlıkları nedeniyle İstanbul'un iaşe işleri aksamış ve halk zor günler yaşamıştı. Bunda kuşkusuz nüfus artışının, yolsuzlukların ve dağıtım mekanizmasındaki Avrupa'nın rekabetinden kaynaklanan aksaklıkların da payı vardı.

Zahire Hazinesi'nin kurulması ile birlikte devlet çok daha etkin bir biçimde tahıl piyasasına girmiş oluyordu. Hazinenin kurulabilmesi için bir fon oluşturulmuş ve bu fonun Zahire Nazırı'nca bir döner sermaye biçiminde işletilmesi amaçlanmıştı. Konan sermaye başlangıçta 5.000 kise yani 2,5 milyon kuruş kadardı. Ancak, yapılan hesaplar o yıllarda İstanbul'un tahıl işlerinin 10.000 kiselik bir sermayeyi gerektirdiğini ortaya koymuştu. Bu hazine kurulduktan 1 yıl sonra, devre sonu hesabını 3,8 milyon kuruşluk bir gelir ve 2,5 milyon kuruşluk bir giderle kapatmıştı.

Zahire Hazinesi kurulurken İstanbul için gerekli tahılın yalnız % 55'inin bu hazinece karşılanması amaçlanmıştı. Oran, devletçe bu düzeyde saptanırken, tahıl tüccarının gocundurulmak istenmediği de açıklanmıştı. Zahire Hazinesi'nin en büyük rolü, "mubayaacı" ve nakliyecilere gerekli sermayenin sağlanması noktasında toplanmaktaydı.

Zahire Nazırı göreve başlayınca, kentin tahıl ve ekmeğe ilişkin iaşe işlerinde kadıların görev ve yetkileri azalmış ve sınırlanmış oldu. Artık ambar emini, Kapan veznedarı, reisler kethüdası, uncular ve ekmekçiler kethüdası ve yiğitbaşıları, zahire mübâşirleri, mubayaacılar, yasakçılar vs görevlileri atamak ya da azletmek yetkisi bu nazırındı. Kapan naibi de artık nazırın haber ve izni olmadan hiçbir yere tahıl veremeyecek ve verilenlerin kaydı da bundan böyle daha yeni ve sıkı yöntemlerle tutulacaktı. Zahire Hazinesi kurulunca, hesap ve kayıt işlerinde kullanılmak üzere yeni personel de kullanılmıştı.

Bu hazine kurulmadan önce tahıl getirecek gemiler, reisler kethüdası ile gümrük eminlerinin adamları aracılığıyla kiralanır ve bunların ücretleri merkezi hazineden verilirdi. Zahire Hazinesi kurulunca, navlun ücretlerinin ödenmesini bu hazine üstlendi ve maliyedeki Navlun Kalemi ile sıkı bir işbirliğine gidildi.

Zahire Hazinesi'nin kurulması, tahıl depolama kuruluşlarının da ele alınmasına vesile oldu; Tersane, Üsküdar, Çukurhamam ve Öküzlimanı'nda bulunan ambarların yetersizliği saptanıp, yeni ambarların yapımı karar altına alındı.

Ancak, büyük ve olumlu yenilikler getirmesine karşın bu hazinenin kurulması ile birlikte kurulan yeni "iaşe nizamı" da, sonraki yıllarda yine değişmiş ve İstanbul'un

İstanbul Kadılığı

Osmanlı Dönemi İstanbul'unda, askeri sorunlar dışında, toplumsal yaşama ilişkin hemen her sorunla kadı ilgilenirdi.

Fatih, kenti dört kadılık bölgesine ayırmıştı. Bunlar Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıklarıydı. İstanbul surlarının içi ile surun deniz kıyısındaki iskele ve limanları Suriçi, yani İstanbul Kadılığı'nın bölgesiydi. Eyüp Kadılığı'nın görev alanı Eyüp, Çekmece, Çatalca, Silivri bölgelerini kapsamaktaydı. Boğaz'ın Rumeli yakası Galata Kadılığı'na, Anadolu yakası da Üsküdar Kadılığı'na bağlıydı. İşlerin çokluğu nedeniyle kadılar "naib" denilen yardımcılarla çalışırlardı. Bunlar, kadılık bölgesinin belli yerlerinde bulunur ve kadı adına davalara bakarlardı.

XVII. yy'da 700 köyün Eyüp Kadılığı'na bağlı olduğu ve bu bölgedeki 26 nahiyede yardımcı kadı bulunduğu bilinmektedir. Eyüp Kadılığı'na Havass-ı Refia ya da kısaca Haslar Kadılığı da deniliyordu. Galata Kadılığı bölgesinde ise 300 köy ve 40 nahiye vardı.

İstanbul Kadılığı, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıklarından üstün tutulurdu. XVI. yy'dan başlayarak, İstanbul Kadılığı yapmış olanların daha sonra Anadolu Kazaskerliği'ne atanmaları gelenek olmuştu. XVI. yy ortalarına değin, İstanbul kadısı Edirne ya da Bursa kadıları arasından seçilirken, XVII. yy'da bu göreve yalnızca Mekke ve Edirne kadılıkları payesini kazanmış olanların geçebileceği karara bağlandı. XVIII. yy'da ise, Medine Kadılığı payelilerden İstanbul Kadılığı'na yükselenler de oldu.

İstanbul kadılarının görev süresi 1 yıldı. Kadılar, sürenin bitiminde "mazul" sayılır ve bir süre bekledikten sonra Anadolu Kazaskerliği'ne atanırlardı.

İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları her çarşamba günü Paşakapısı'na gider, sadrazamın huzurunda davalara bakarlardı. "Çarşamba divanı" diye adlandırılan bu toplantılardan sonra, sadrazam kentte genel bir denetleme gezisine çıkmak isterse, İstanbul kadısı da ona eşlik etmek zorundaydı. Sadrazamla çıktığı bu gezilerden ayrı olarak, İstanbul kadısı sık sık kenti dolaşır, yanındaki yetkili kişiler ve askerlerle esnafı denetlerdi.

İstanbul kadısı davalara evinde bakardı. Yetkisi dışında olan ya da çözemediği sorunlar için Divan-ı Hümayun'a başvurur, gelen yanıta göre karar verirdi.

İstanbul kadısının, geleneksel görevleri dışında bazı ek yükümlülükleri de vardı. Kentin belediye işlerinden o sorumluydu. Bu görevini, asesbaşı, subaşı, ihtisab ağası, mimarbaşı, çöplük subaşısı gibi devlet görevlilerinden yardım alarak yürütürdü.

Tüketicinin korunması, gümrüklerin ve ticaretle uğraşanların denetlenmesi, kent iaşesinin sağlanması, uygunsuz kişilerin ve dilencilerin yakalanarak kent dışına çıkarılması, İstanbul kadısının göreviydi. Kentteki yapıların günün geçerli imar kurallarına uygun olması, yolların onarım ve temizliği, işçi ücretlerinin, kayıkçıların ve iskelelerin denetlenmesi, yangınlara karşı önlem alınması gibi işlerle de ilgilenirdi. Kalpazanların, hırsızların yakalanması, halkın gereksinim duyduğu temel maddelerin dağıtımı, esir ticaretinin denetimi, sefer zamanında orduyla birlikte gidecek "ordu esnafı"nın saptanması hep onun sorumluluğu altındaydı. Kadı bu görevleri ya doğrudan kendisi yapar ya da yardımcılarına yaptırırdı. Bu yardımcılar, kentin belli semtlerinde bulunan mahkemelerdeki davalara da bakarlardı. Bu mahkemelerin en önemlisi Mahmutpaşa Mahkemesi olup, onu Davutpaşa, Ahi Çelebi ve Balat mahkemeleri izlerdi.

İstanbul'daki vakıfları denetlemek de kadının görevi olduğundan, bir muhasebeci, vakıf hesaplarının incelenmesinde kadıya yardım ederdi.

ekmek sorununun çözümü için bu kez daha değişik düzenlemelere başvurmak gerekmiştir.

İHTİSAB İŞLERİ: Belediye kurumunun geçmişteki uzantısı sayılabilecek olan "ihtisab" işlerinin Osmanlı İstanbul'unun ekonomik ve toplumsal yaşamında büyük etki ve önemi vardı. Kentte, ekonomik düzenin sağlanması, tüketicinin korunması, esnafın ve ticaretle uğraşanların denetlenmesi, "ihtisab ağası" denilen, geniş yetkilerle donatılmış olan görevliye verilmişti.

Fatih döneminde İstanbul'un Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar olmak üzere 4 kadılık bölgesine ayrıldığına ve bu kadıların buyruğunda çalışan dört ihtisab ağası İstanbul'un ticaret yaşımını denetlediğine göre, İslam âleminin bu eski kent yönetimi geleneğinin burada da daha ilk günlerden başlayarak uygulandığını söyleyebiliriz.

İhtisab ağası, kadıya bağlı olmakla birlikte bilinen çarşı töresi ve çarşıyı ilgilendiren belli emir ve kararlar çerçevesinde hareket ettiğinden, işlerinin çokluğu dolayısıyle kadının denetleme olanağı olmadığından hemen her konuda bağımsız davranabilirdi. Davaya, duruşmaya başvurmadan aldığı kararlara genellikle karışmak gereği doğmazdı. Yılın belli dönemlerinde sadrazam, İstanbul kadısı denen Suriçi kadısıyla birlikte kentte yaptığı genel denetleme gezisinde, ihtisas ağasının görevini yerine getirip getirmediğini de araştırırdı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce ihtisab ağalarının buyruğunda yeniçerilerden "kol oğlanı" denilen askerler bulunur, bunlar yürürlükteki kurallara uymayanları cezalandırırlardı. İhtisab ağasının geliri, kentteki dükkânlardan alınan "ihtisab resmi" içinden çıkardı. Görevliler, kentin "kol" diye adlandırılan vergi bölgelerini dolaşır, saptanan vergileri toplarlardı. Daha sonraları ihtisab resminden ayrı olarak kol oğlanlarının halktan "ramazaniyye", "iydiyye" ve "paskalyalık" adı altında yasa dışı vergi toplamaları halkın yakınmalarına yol açmıştı. İhtisab ağaları ve kol oğlanlarından yakınmalara kadı ya da doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun bakardı.

İstanbul gibi çağın en kalabalık kentinde halkın temel gereksinim maddelerinin denetimi büyük önem taşıdığından, elindeki geniş yetkileri kötüye kullanan ihtisab ağaları hemen görevlerinden alınırlardı.

XIX.yy sonlarına değin Osmanlı Devleti sınırları içinde her türlü eşya ve yiyecek maddelerinin fiyatları resmi makamlarca denetlenirdi. Sadrazamların en önemli görevlerinden birisi de, fiyatları denetlemek ve fiyat listeleri hazırlamaktı. İhtisab ağası bu listelere göre denetim görevini sürdürürdü.

İstanbul'da toplum düzeni her ne kadar "subaşı" ve "ases" denilen güvenlik görevlilerince sağlanıyorsa da ihtisab ağalarına bağlı kollukçuların da kente girip çıkanları denetleme gibi bir takım ek görevleri vardı.

Ordu sefere çıktığında, gerekli iaşesinin sağlanması da kadı ve ihtisab ağalarının göreviydi. Ordunun geçeceği bölgelerden halktan toplanan yiyecek maddeleri ve eşyalar belli yerlerde depolanır, bunların güvenliklerinden yine kadı ve ihtisab ağaları sorumlu tutulurlardı. Ordu Anadolu yakasında sefere çıktığı zaman Üsküdar kadısı ile ihtisab ağası iaşeyi sağlamakla görevlendirilirdi. Rumeli yakasındasefere çıkanordununiaşesini de Suriçi, Eyüp, Galata kadıları ile emirlerindeki ihtisab ağaları sağlarlardı.

XVI. ve XVII.yy'da ihtisab ağalarının denetiminden sorumlu oldukları bellibaşlı işler şunlardı: İstanbul'da ekmek fırınları ile simit ve börek fırınları ayrıydı; ekmek fırınları simit ve börek yapamadığı gibi, simit fırınları da ekmek çıkaramazdı. Bu kurala uyulmasını sağlamak, uymayanları da cezalandırmak ihtisab ağalarının göreviydi.

Altın işleyicilerinin de ticarette büyük önemi vardı. Kullandıkları madenlerin değerli olması nedeniyle bu işkolu çok sıkı bir denetim altında tutulurdu. Altın ve gümüşün dışarıya satılmaması ve altın yapraklarının fazla inceltilerek altın sahteciliği yapılmamasına ihtisab ağası bakardı.

Ev ve benzeri yerlerde kullanılan hasırların belirli ölçüler içinde olması, deri ve kösele üretimi için gerekli ham derinin sağlanması, belirli merkezler dışında hayvan kesiminin önlenmesi, kösele üreticilerinin gereksinimleri kadar deri almalarını sağlamak hep ihtisab ağalarının görevlerindendi.

Kentin aydınlatılmasında büyük önemi olan mumun, yapımında kullanılan içyağının fiyatını da ihtisab ağası denetlerdi.

İstanbul'daki esir ticareti de ihtisab ağasının denetimi altındaydı. Satılan her esirin değerinin 1/5'i oranında "pençik" vergisinin toplanarak hazineye aktarılmasına da o bakardı.

İstanbul'un ulaşımında önemli yeri olan kayıklara fazla yolcu alınmasının önlenmesi, kentin yakacak gereksinimini karşılayacak odunun sağlanması yine ihtisab ağalarının görevleri arasındaydı.

Giyim eşyası alım-satımı yapan bezirgânların bedestenlerden başka yerlerde tica-

İstanbul Baruthaneleri

Osmanlılar gibi hemen her zaman savaşan bir toplumun, ateşli silahların ana maddesi baruta büyük gereksinim duyduğu bir gerçektir.

Selanik, Gelibolu, Bağdat ve Mısır gibi yerlerde baruthaneler kurulması bu gereksinimi karşılamak içindi. Fetihten sonra ordunun asıl merkezi İstanbul'da kurulan baruthaneler ise şunlardı:

ATMEYDANI BARUTHANESİ: İstanbul'un ilk baruthanesidir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1490'da çalışıyor durumda bulunmasına bakılırsa, Fatih (1451-1481) ya da II.Bayezid döneminde (1481-1512) kurulmuş olmalıdır. II. Bayezid döneminde üstüne yıldırım düşmesi sonucu çevresindeki 4 mahalleyle birlikte havaya uçmuş ve hiçbir izi kalmamıştır.

KAĞITHANE BARUTHANESİ: Atmeydanı Baruthanesi yanında, II. Bayezid'ce ahşap olarak Kağıthane'de kurulan bu baruthane, Kanuni döneminde (1520-1566) kâgire çevrilmiş, üzeri kurşunla kaplanmıştı. I. İbrahim dönemi (1640-1648) sonlarına değin üretimini sürdürmüştür.

ŞEHREMİNİ BARUTHANESİ: IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yapımına başlanan kalyonlara barut sağlamak amacıyla kurulmuştur. II. Sultan Mustafa dönemi (1695-1703) ortalarına değin etkinliğini sürdürmüş olan bu baruthane 1698'de bir kıvılcımın yol açtığı yangında çevredeki evlerle birlikte kül olmuştur.

BAKIRKÖY BARUTHANESİ: Atmeydanı ve Şehremini baruthanelerinin sonları göz önüne alınarak, yeni baruthanenin kent dışında kurulması kararlaştırılmıştı. Baruthane yapımı için biri Kağıthane'de, öbürü Yedikule'deki İskender Çelebi Bahçesi'nde uygun yer bulunmuştu. Ama Kağıthane, İstanbul halkının mesire yeri olduğu, yakılacak küçük bir ateşin bile yangına yol açabileceği ve ayrıca yakın köylerin merası durumunda bulunduğu için, baruthanenin Bakırköy yöresinde yapılmasına karar verildi. 1698'de hazırlıklara başlandı.

İnşaat için gerekli ödeneğin, bir bölümü Maraş hazinesinden, bir bölümü devlet hazinesinden, bir bölümü de Gümüşhane'den karşılandı. Baruthanenin 17.000 esedi kuruşa malolduğu bilinmektedir.

İstanbul Baruthanesi olarak da bilinen bu bina, 1726'da yandı. Bu tarihten sonra yapılan onarımlarla yeniden çalışır duruma getirilen baruthane, 1793'te en iyi tür İngiliz ve Felemenk barutu üretmeye başladı. Daha sonraki tarihlerde ise üretimi durdu, binaları başka amaçlarla kullanılmaya başlandı.

AZADLI BARUTHANESİ: Kuruluş tarihi bakımınan İstanbul'un en yeni baruthanesi olan "Azadlı Baruthanesi", III. Selim zamanında (1789-1807) Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyine düşen bölgede kurulmuştu. Burada üretilen barut ayda bir kez İstanbul Baruthanesi'ne taşınarak oradan cephaneye teslim ediliyordu. Ama Küçükçekmece Gölü girişinin genellikle kapalı olması, barut yapımında kullanılan güherçile, kükürt, kömür ve odunun baruthaneye, üretilen barutun da İstanbul Baruthanesi'ne taşınmasında büyük güçlükler yaratıyordu. Pek çok kez onarım gören Azadlı Baruthanesi, 1877'ye değin üretimini sürdürdü. Ancak, Rus işgali sırasında büyük yıkıma uğrayarak kapandı.

İstanbul baruthaneleri için güherçile sağlanması her zaman büyük sorun olmuştur. Güherçilenin bulunmaması sonucu baruthanelerin, kısa süreli de olsa, çalışmalarını durdurmaları olağan duruma gelmişti. Bakırköy Baruthanesi'nin güherçilesi Anadolu ve Karaman eyaletlerinden getirilir, Azadlı Baruthanesi'ninki de Rumeli eyaletlerinden sağlanırdı.

ret yapmamalarının denetimi, demircilere kentin gereksinimini karşılayacak demiri üretebilmeleri için gerekli hammaddenin sağlanması da, ihtisab ağasına düşerdi. Bunlardan başka, kente gelen meyvelerin kadılıklarca saptanan ölçülere göre dağıtımına, kentte kurulacak pazar yerlerinin saptanmasına ve denetimine hep ihtisab ağaları bakardı. Halkın günlük ekmek ve et gereksiniminin aksamadan karşılanması da yine ihtisab ağasının sorumluluğu altındaydı.

SANAYİ: Osmanlılar'da tersane, silah fabrikaları, vb gibi büyük sanayinin önemli bir bölümü devletin elindeydi. Küçük sanayi alanında da ordunun, sarayın ve askeri sınıfın gereksinmelerini karşılayan devlete bağlı bir esnaf topluluğu, "hassa esnafı" bulunmaktaydı. İstanbul'da fabrika sayılabilecek büyüklükte özel üretim merkezleri de vardı. Nitekim, Eyüp dışındaki 40 dolayında atölyede her türlü tabak, çanak ve çömleğin üretildiği bilinmektedir. Osmanlılar'da bakır ve deri işlemeciliği, Avrupa'dakilerden dahi ileri bir düzeydeydi. Deri işlemeciliği alanındaki en büyük kurum, Şehzadebaşı semtindeki "Saraçhane" idi. Burada 4.000 saraç (derici) çalışıyordu.

Kentte bir şeker fabrikasından başka Beykoz, Kağıthane ve Yalova'da kâğıt fabrikaları vardı. Tuğla ve kiremit üretiminde de çok sayıda işçi çalışırdı. Yerel taş ve mermer ocakları, kentin tüm mermer ve taş gereksinimini karşılamaktaydı.

İstanbul'da devletin büyük silah fabrikalarının yanı sıra, "silahhane" denilen az sayıda özel silah atölyesi de vardı. Özel girişimciliğin en çok geliştiği sanayi kolu, dokumacılıktı. Güçlü bir keten endüstrisinin varlığı nedeniyle, Üsküdar'dan Pendik'e doğru uzanan geniş topraklarda keten ekimi yapılırdı. İstanbul'da yünlü kumaş üretimi de gelişmişti. Bundan başka, renkli kadife, gümüş (sim) ve altın (zer) iplikle işlenmiş atlas ve kumaşlar dokunurdu. Bu tür işlemelerin en önemlisi, Fatih döneminde darphane iken sonraları darphanenin Topkapı Sarayı'na alınmasıyla "Simkeşhane" durumuna getirilen Beyazıt'taki imalathaneydi. Haliç Fenerkapısı'ndaki dokuma imalathanesinde ise, yünlü ve ipekli kumaş üreten iki ayrı bölüm vardı. İstanbul imalathanelerinin ham ipek gereksiniminin bir bölümü Bursa yöresinden karşılanır, geri kalanı İran'dan getirilirdi.

HANLAR: 1453'te Osmanlılar eline geçtiğinde, İstanbul'un ticaret yaşamı büyük sarsıntı içindeydi. Fatih kentin ticaret yaşamını yeniden canlandırmak için birtakım girişimlerde bulundu. Ticaret merkezi Bedesten-i Atik (Bugünkü İç Bedesten) bu amaçla kuruldu. Bunun çevresinde tek katlı ve ahşap olarak yapılan dükkânların sayısı Fatih dönemi sonlarında 3.667'yi bulmuştu. Bunlar, Büyük Çarşı ve Mercan'dan Haliç ve Surlar'a doğru yayılmıştı. Fatih döneminin bir başka büyük çarşısı da Fatih Camisi çevresinde kurulmuştu. Saraç ve demirci esnafı, burada toplu halde bulunuyordu.

XVI. ve XVII. yy'da nüfus arttıkça, kentin ticaret bölgeleri Beyazıt'tan Aksaray'a ve Saraçhane'ye doğru genişledi. Buralardaki hanlar, özellikle Eminönü, Beyazıt arasında kuruldu. XVIII. yy'da Beyoğlu da ticari yönden önem kazanan bir bölge oldu.

Kentin ticaret merkezi durumundaki Eminönü-Laleli-Beyazıt bölgesindeki hanların yarısı Kapalıçarşı çevresinde toplanmıştı. Zamanla, ticaret bölgesi Mercan-Mahmutpaşa yoluyla Haliç'e doğru genişleyince, bu bölgelerde de han yapımı hızlandı. Yer sorunu başgösterince önceleri iki kat olan hanlar sonraları üç kat olarak yapılmaya başlandı.

Han sayısı, yüzyıldan yüzyıla büyük farklılıklar göstermektedir: XV. yy'da İstanbul'da han sayısı 11'dir. XVI.yy'da bu sayı 13'e yükselmiş, XVII. yy'da 6, XVIII.yy'da da 48 yeni han yapılmıştır. Bunlardan başka kuruluş tarihleri saptanamamış 17 han daha vardır.

Bunların büyük bir bölümü deprem ve yangınlar sonucunda yıkılmış ya da kuruluş amaçları dışında kullanılır olmuşlardır.

DENİZ ULAŞIMI: Marmara Denizi, Haliç ve Boğaziçi kıyılarına yayılmış bulunan İstanbul'da semtler arasında bağlantı sağlanması önemli bir sorundu.

İstanbul kıyılarında yolcu ve yük taşıyan başlıca deniz araçları kayık, pereme ve mavnaydı. XVII.yy başlarına değin taşımacılığın büyük bölümü peremelerle sağlanırken, XVII.yy ortalarından sonra kayıklar üstünlüğü ele geçirmiştir. Kayıklarla hem yolcu hem de eşya taşınabildiği halde, mavnalar yalnız yük taşımacılığı için kullanılabiliyordu. İstanbul'un bütün iskeleleri arasında sürekli bağlantı olmakla birlikte taşımacılığın en yoğun olduğu hatlar şunlardı: İstanbul-Mudanya, İstanbul-Üsküdar, Eminönü-Galata, Haliç ve Boğaziçi.

Bütün kayık ve peremeler bir iskeleye bağlı olup, yalnız bu iskeleye gelen yük ve yolcuyu taşımak zorundaydılar. Gümrük vergisinde herhangi bir azalmanın önlenmesi amacıyla, başka iskelelere gelen yük ve yolcuyu taşımak isteyenlere kesinlikle izin verilmezdi.

Kayıkçılık ve peremecilik yapacak kişilerin bu işi iyi bilmeleri yanında, kefil gösterebilmeleri koşulu da aranırdı. Bir iskeledeki kayıkçılar birbirlerine, iskelenin yöneticisi durumundaki iskele kethüdası da kayıkçıların tümüne kefil olurdu. Kefil gösteremeyenlerin kayıkçı olmalarına izin verilmezdi. İskele kethüdası, orada çalışan kayıkçıların davranışlarını denetlemek ve iskelenin güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Bir de tüm iskele kethüdalarının bağlı oldukları peremeciler kethüdası vardı. Kayıkçılar ve peremeciler arasındaki bu kollama ve denetim zamanla bozulmuş, XVIII.yy sonlarında düzen sağlanamaz duruma gelmişti.

Yolcu ve yük taşıma konusunda yayınlanan ilk tarife 1578 tarihlidir. Bunu 1588 ve 1591-1592'deki tarifeler izlemiştir. Ama kayıkçıların bu tarifelerde belirtilen ücretlerden fazlasını istemeleri halkın sürekli yakınmasına neden olmaktaydı. Bu arada kayıklara fazla yolcu bindirilmesi birçok kazalara ve can kayıplarına yol açmıştı.

XVI.yy sonlarında Haliç, Boğaziçi, Üsküdar ve Marmara kıyılarında 21 iskele vardı. 1680 tarihli kayıkçı ve peremecilerin kaydedildiği defterde, İstanbul'da 1.295 kayıkçı ile 1.400 kayığın olduğu saptanmıştır.

XVIII.yy'da kayık ve kayıkçı sayısında büyük artış gözlenmiştir. 1751'de İstanbul'daki 15 iskelede 1.274 kayıkçının bulunduğu ve bunların 197'sinin Hıristiyan olduğu bilinmektedir. 1680'de aynı 15 iskeleye düşen kayıkçı sayısının 445-500 olduğu düşünülürse artışın ne kadar fazla olduğu hemen anlaşılır. Ama XIX.yy'da buharlı gemilerin deniz taşımacılığında ağırlık kazanmaları, kayık ve kayıkçılığın İstanbul'un toplumsal ve ekonomik yaşamındaki büyük önemini giderek azaltmıştır.

SULAR: İstanbul'un fethinden sonraki yüzyıllara uzanan dönemde, kentin su gereksinimi, başlıca Halkalı ve Kırkçeşme sularıyla sağlanıyordu. Bu sular, gerek Bizans Dönemi'nden kalan ve Fatih'çe onarılan kemer ve bentlerle, gerek yeni yapılan alt yapı donanımlarıyla kente ulaştırılıp dağıtılıyordu. Kentin uzun dönemli su gereksiniminin depolandığı yerler de yine Bizans Dönemi'nden kalma sarnıç ve havuzlarla Osmanlılar'ca yaptırılan havuzlardı.

Önemli sarnıçların başında, Bizanslılar'dan kalma Yerebatan ve Binbirdirek sarnıçları geliyordu. Yine Şehremini'deki Teodosios Sarnıcı ile Zeyrek'teki Fokas Sarnıcı da kullanılabilir durumdaydı. Fatih döneminde de, Saraçhane'de üstü açık bir havuz yaptırılmıştı. Sonraları bu havuzun suyu yalnızca derici esnafınca kullanılır olmuştu.

Kırkçeşme suları Mimar Sinan'ca yapılan suyolu ve bentlerle kente ulaştırılıyordu. Ayvadı Köyü'ndeki Bakraç Deresi'yle Ortadere sularını birleştirerek zengin bir su kaynağı oluşturan Sinan, Kurtkemeri'nde depolanan bu suyu, Eyüp İslambey Mahallesi'nden Yeni Kubbe'ye ve Cebeci Köyü'ne, oradan da Balıkdere süzgecine ulaştırarak kente, 150 lüle dolayında su kazandırmıştı. Daha sonra, bazı eklentilerle bu su 202 lüleye çıkarılmıştı.

Kırkçeşme suları İstanbul'a ve Beyoğlu'na ayrı kollarla iletilirdi. İstanbul kesimine iletilen suyun bir kolu Topuzlu Bendi'nden gelirdi. Bu bent, III. Osman döneminde yapılmıştı ve Belgrad Köyü dolaylarından başlayıp Büyük Bent'le (Bend-i Kebir) birleşirdi. İkinci bir kol ise Sultanahmet Bendi'nden gelirdi ve su, Çiftehavuzlar'da durultularak Develioğlu-Alacahamam-Karakemer-Burgazkemeri ve Kovukkemer üzerinden Güzelcekoru'ya, oradan da Başhavuz'a ulaşırdı. Aynı kesimdeki üçüncü suyolu da Ayvadı Bendi'ydi. III. Mustafa döneminde, Ayvadı Koruluğu'ndaki suları toplamak üzere yaptırılan bu bendin suyu, salma musluklarından sandığa aktarılır; ızgara ve kumluktan da geçirildikten sonra, Ortabakraç Deresi sularıyla birlikte, Kurtkemeri ve Uzunkemer'den Başhavuz'a getirilirdi. Beyoğlu kesimine su getirmek için de, Yeni Bend (Bend-i Cedid) ve Topuzlu Bendi'nin yanı sıra, Mihrimah Valide Sultan'ca yaptırılan Valide Bendi'nden yararlanılırdı. Bu bendin suyu, daha sonra yeniden, Cedid suyuyla birlikte Topuzlu Bendi'ne karışırdı.

Bir başka su kaynağı olan ve Lond Çiftliği'nden çıktıktan sonra, Bizans Dönemi'nden kalma Alis Kemeri ile kentin yüksek semtlerine iletilen Halkalı suyu ise, çok daha karmaşık bir suyolu ağından geçiyordu. Bunlardan Fatih ve Sultanselim suyolları, Çiço Çiftliği'nin Üçkardeşler kaynağından

alınarak Demirkapı-Topçular-Cabiṛağzı-Edirnekapı-Sarmaşık-Lökünciler-Karagümrük- Atikali-Nişancı yoluyla getirilen suyu, Selim ve Fatih camilerine iletir; sonra Kasaplar Caddesi-Atpazarı-Bozdoğan Kemeri-Beyazıt Meydanı maslağıyla, çevrenin kamu kurumlarına ulaştırırdı. Büyükderbent Karaahmetli Çiftliği'nden Bozdoğan Kemeri-Tramvay Caddesi-Çemberlitaş yoluyla gelen su ise, Köprülü Camisi ve çevresindeki kamu kurumlarının su gereksinimine ayrılırdı. Kemankeş, Sinanpaşa ve Darülmuallimin çevresinin suyu ise, Süleymaniye yoluyla, yine Büyükderebent'ten gelirdi. Bunların dışında, Beyazıt, Ayasofya, Topkapı, Sultanahmet, Ebussuut, Haseki, Cerrahpaşa, Kocamustafapaşa semtlerine su taşıyan başka suyolları da vardı.

SAĞLIK: Osmanlılar, daha İstanbul'un fethinden önce sağlık kurumlarına belli bir yapı kazandırmış olduklarından, fetihten sonra darüşşifaların (hastahane) kurulup çalışmaya başlamaları fazla zaman almamıştır.

İstanbul'da ilk darüşşifa, 1470'te Fatih'ce kurulmuş, burada çalışmak üzere öbür İslam ülkelerinden de bilginler çağrılmıştı.

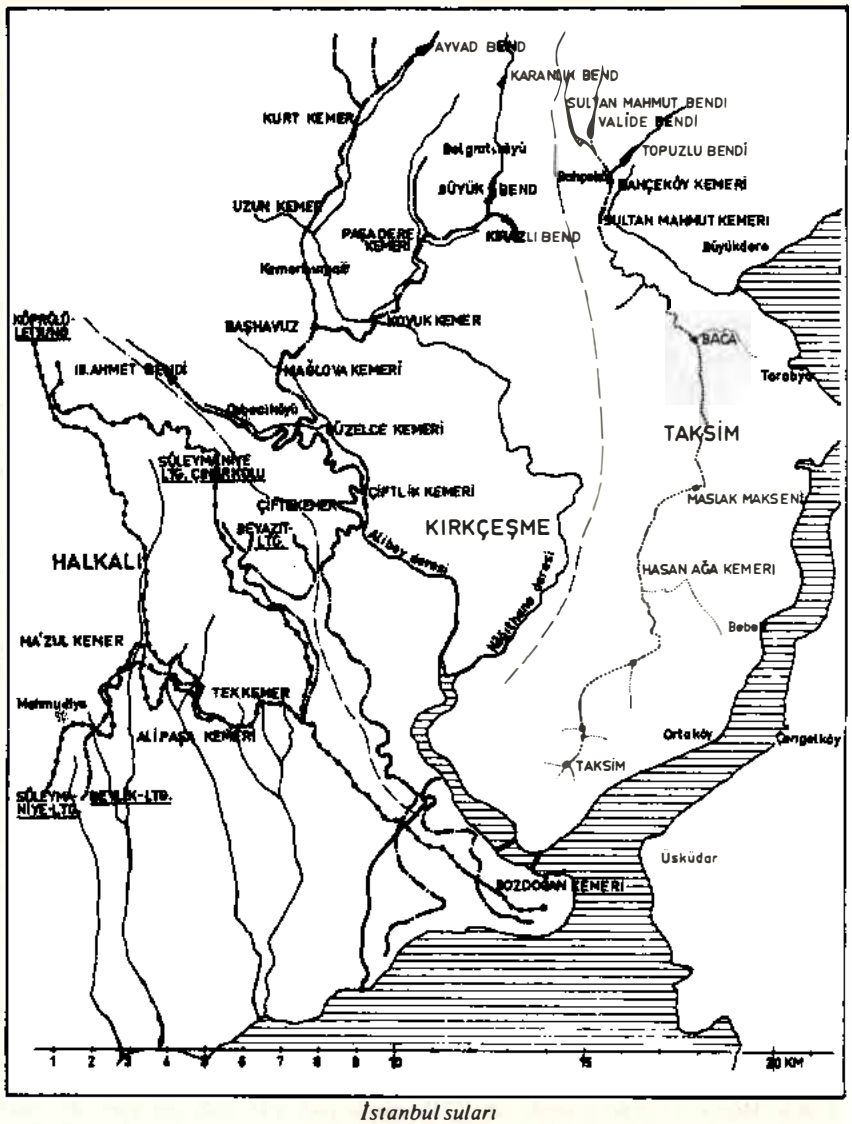
Darrüşşifalar'ın gereksinimlerini karşılamak amacıyla, Osmanlı medreselerinde tıp eğitimine büyük önem verilmişti. Genelde külliyelerin içinde yer alan Darüşşifalar, medresede tıp öğrenimi gören öğrencilerin kliniği durumundaydılar. Medreseden icazet (diploma) alanlar bu şifahanelerde çalışırlardı.

Bütün toplumsal kurumlarda olduğu gibi sağlık kurumları da vakıflarca desteklenir ve yaşatılırdı. Sağlık kurumlarında hastalara parasız bakılır, tüm gereksinimleri vakıflarca karşılanırdı. Fetihten XIX.yy başına değin, İstanbul'da 16 darüşşifanın kurulmuş olduğu bilinmektedir. Bunların 3'ü bimarhane (akıl hastanesi), 1'i cüzam hastanesi durumundaydı. Kuruluş tarihleri bilinen 10 tanesinden birisi XV.yy'da, 4'ü XVI.yy'da, 1'i XVII.yy'da, 4'ü de XVIII. yy'da kurulmuşlardı.

Bu darüşşifalar şöylece sıralanabilir: Fatih Darüşşifası (1470); Üsküdar (Karacaahmet) Cüzamhanesi (1514); Haseki Darüşşifası (1539) (akıl hastanesi olarak kullanılmıştır); Süleymaniye Darüşşifası (1555) (akıl hastaları için ayrı bölümü vardı); Üsküdar'da Atik Valde Darüşşifası (Toptaşı Bimarhanesi (1583) (yalnız akıl hastaları için kullanılmıştır); Sultanahmet Darüşşifası (1616); Eski Saray Hastalar Dairesi (1722); Yeni Saray'da Hastagan Ocağı (1769);Hasbahçe'de Hastalar Ocağı ve Bimarhane (1785); Levent Çiftliği Hastanesi (1799).

Kuruluş tarihi bilinmeyenler ise şunlardı: Galatasaray Hastalar Dairesi; İbrahimpaşa Sarayı Hastalar Dairesi; Topkapı Sarayı Eski Enderun Hastanesi; Topkapı Sarayı Harem Cariyeler Hastanesi; Topkapı Sarayı Değirmen Kapısı Hastanesi; Toptaşı'ndaki Çinili Hastane.

EĞİTİM: Osmanlılar'da, yönetim ve askerlik işlerinde çalıştırılacak kişilerin saraydaki okulda yetiştirilmesi yerleşmiş bir kural niteliğindeydi. Fetihten sonra, bu amaçla yalnız "devşirme" yoluyla alınan ve tüm gereksinimleri devletçe karşılanan bu çocuklar, yetenek ve zekâlarına göre, yönetim ve askerlik mesleklerinin çeşitli kademelerinde görevlendirilirdi.

İstanbul suları

Bunun dışında halkın eğitimi için açılmış olan okullar vardı: Bunları, "sıbyan mektepleri" ve "medreseler" olmak üzere iki bölüme ayırabiliriz.

Sıbyan mektepleri, halk çocuklarının eğitimlerinin ilk basamağı idi. Günümüz ilkokullarının geçmişteki uzantısı sayılabilecek sıbyan mektepleri, ya bir külliye içinde ya da mahalle aralarında kurulurlardı.

Sıbyan mektepleri, genel olarak, iki katlı binaların ikinci katlarında tek derslik yerler olarak yapılırdı. Dersliğin ikinci katta yapılmasının nedeni, sınıfta yeterli ışıklandırma ve havalandırma sağlanması idi. Sıbyan mekteplerinde eğitim, din ve ahlak temelleri üzerine oturtulmuştu.

Fatih, sıbyan mekteplerinde hocalık yapacak medrese öğrencileri için Arapça Sarf ve Nahiv (Dilbilgisi ve Cümle Bilgisi), Edebiyat, Mantık, Kelâm (Din Felsefesi) Hendese ve Heyet (Geometri ve Astronomi) gibi ek dersler koydurmuş, bu dersleri okumayanların sıbyan mekteplerinde hocalık yapmalarını yasaklamıştı. Bu okullardaki öğretmenler, genelde, bir hoca ve hocanın yardımcısı bir kalfadan oluşurdu. Hocalar, kalfanın öğrettiklerini iyice öğrenmiş öğrencilerle ilgilenirler, bu arada eski öğrenciler de yenilere yol göstererek hoca ve kalfaya yardımcı olurlardı. Sıbyan mekteplerinde öğrenciler okuma-yazma yanında, ileride medrese eğitiminde gerekli olabilecek bazı bilgileri de edinirlerdi.

Halk çocukları için eğitimin ikinci basamağını, medreseler oluşturmaktaydı. Sıbyan mekteplerini başarıyla bitiren öğrenciler, medreselere kabul edilirlerdi. Burada Kuran, Hadis, Fıkıh (İslam Hukuku), Kelâm (Din Felsefesi) Tabir ür-Rüya (Rüya Yorumu), Mantık, Aritmetik, Hendese (Geometri), Heyet (Astronomi), Tabiiye (Doğa Bilimi), Tıp ve Ziraat dersleri okurlar; yeterlilik sınavını verip icazet (diploma) aldıktan sonra, devletin çeşitli bölgelerinde görev alırlardı.

Osmanlı toplumu içinde kendisine uygun bir gelişme alanı bulan vakıf sistemi, sonuçta birçok kurum gibi eğitim kurumlarını da etkilemiştir. Gerek sıbyan mekteplerinin, gerek medreselerin kurulması ve

ayakta kalması vakıflarca sağlanırdı. Bu okullarda okuyan öğrencilerin hemen hemen tüm gereksinimleri vakıflarca karşılanır, böylelikle öğretim parasız olarak gerçekleşir ailelere bir yük getirilmemiş olurdu.

Bu nedenle, vakıflarla beraber İstanbul'daki sıbyan mektebi ve medrese sayısı büyük artış göstermiştir.

Fetihten, XIX.yy başlarına değin İstanbul'da varlığı saptanabilen sıbyan mekteplerinin sayısı 164'tür. Bunların kuruluş tarihleri bilinen 38 tanesinden 7'si XV., 9'u XVI., 6'sı XVII., 16'sı da XVIII. yy'da kurulmuştur. Hiç kuşku yok ki, sayısı bilinmeyen başka sıbyan mektebleri olduğu gibi, o düzeyde eğitim sağlayan başka olanaklar da vardı; örneğin pek çok çocuk ailesi içinde öğretim görürdü.

Fetihten XIX.yy'a değin İstanbul'da 500'e yakın medrese kurulmuş, bunların bir bölümü yangınlar ve depremler sonucu yıkılmış, bir bölümü de çeşitli nedenlerle kapanmıştır.

1869'da öğretime açık olduğu saptanan 166 medreseden kuruluş tarihleri bilinenlerin sayısı 104'tür. Bunların 18'i XV., 45'i XVI., 22'si XVII., 19'u XVIII.yy'da yapılmıştır.

Sıbyan mektepleri ile medreselerin zamanla işlevlerini yerine getiremez duruma gelmeleri ve çağın gereklerini karşılayamamaları, Osmanlı yönetimini yeni eğitim kurumları oluşturmaya yöneltti. Mühendishane-i Bahri-i Humayun bu kurumların ilkidir.

Deniz savaşlarında uğranılan sürekli yenilgilerin büyük ölçüde donanmada bilgili, yetişmiş subay eksikliğinden kaynaklandığının bilincinde olan I.Mahmud, 1734'te yabancı danışmanların gözetiminde Üsküdar Mühendishanesi'ni açtırmıştı. Ama, yeniçerilerin tepkileri yüzünden bu okul kısa bir süre sonra kapatılmıştı. 1759-1760'ta Haliç'te (Karaağaç) benzeri bir okul kurulduysa da, eğitim gizli sürdürülmüş, daha sonra o da kapatılmıştı. Mühendishane-i Bahri-i Humayun'un açılış tarihi ise 1773'tür. Tersanede yaptırılan özel binasında öğretime başlayan okulda, batılı eğitim sistemi örnek alınarak öğrencilerin teknik alanda yetişmelerine özen gösteriliyordu. Yabancı dil olarak Fransızca ve İngilizce'nin yanında, uygulamalı eğitim için, öğrencilere haftanın belli günleri tersanede çalışmak zorunluluğu getirilmişti.

Osmanlı kara ordularının bilgili, yetişmiş subaylara olan gereksinimlerinin artması, kara subayı yetiştirecek bir mühendishanenin kurulmasını da gerekli kılmıştı. 1787 ve 1788'de Ruslar ve Avusturyalılar karşısında uğranılan yenilgilerin büyük ölçüde Osmanlı ordusundaki subayların çağdaş bilgi ve tekniklerden habersiz olmalarından kaynaklandığı sonucuna varan III.Selim, 1793'te, Eyüp'teki Bahariye Sarayı'nda Mühendishane-i Berri-i Humayun'u kurdu. Burada öğrenciler topçu ve istihkâm subayı olarak yetiştiriliyorlardı.

1796'da mühendishaneleri bahri (deniz) ve berri (kara) olmak üzere yeniden örgütlendiren III.Selim, bu yoldan ordu ve donanma için topçu, istihkâm, harita, güverte ve inşaat mühendisleri yetiştiren 2 önemli kaynak yaratmıştır.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: Byzantion, Konstantinopolis olduğunda, dünyanın sayılı merkezlerinden biri haline gelmek üzere önemli bir adım atmıştır. Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti ilan edilen, bu ekonomik gelişmeye her bakımdan elverişli kentin, giderek bir dünya merkezine dönüşmesinin bir nedeni daha olmuştur: Yeni kurucusu Konstantinus, aynı zamanda Hıristiyanlık'ı resmen tanıyan ilk Roma imparatorudur. Avrupa'da ve Batı Asya'da Hıristiyanlık'ın çok tanrılı dinler düzeni karşısındaki hızlı ilerleyişi, artık Konstantinopolis'ten yönlendirilmektedir.

1.000 yılı aşkın bir zaman boyunca Konstantinopolis, Hıristiyanlık âleminin en önemli kültür, sanat ve bilgi merkezi olmak özelliğini korumuştur. 1400'lerde bir kent-devlet haline düştüğü sırada bile, siyasal ve ekonomik çöküşüne meydan okurcasına, Rönesans İtalya'sı başta olmak üzere Avrupa'nın her yöresinden sanat ve kültür adamlarının feyz almak için koştukları kent olarak kalmıştır.

Konstantinopolis, İstanbul olduğunda, yeni bir dünyaya adım atmıştır, ama eskisini dışlamayan, onu aşmaya çalışan insanların omuzunda. Osmanlılar, Müslüman'dılar. Ama hem 400 yıla yaklaşan komşuluk hukukuyla, hem de İslam kültürü içinde özümlenmiş eski ve çağdaş Akdeniz kültürlerinin etkileri dolayısıyla Konstantinopolis'i iyi tanıyor ve seviyorlardı.

Kent, kısa zaman içinde yeniden dünyanın en görkemli siyasal ve ekonomik merkezlerinden biri haline geldi. Bir kültür odağı olma özelliğini de yitirmedi. Tersine ama artık Müslüman bir kentti; İslam âleminin üç büyük merkezinden biri idi. Kültür yarışı, Safeviler'in Tebriz'i ve Timuroğulları'nın Delhi'si ileydi; yarışın ölçüsü ise, ileri-İslam kültürünü kendi çizgisi doğrultusunda geliştirmekti.

Deriz ki Müslüman İstanbul, Hıristiyan Konstantinopolis'i özümleyerek aştı. Konstantinopolis'in pagan Bizantion'u aştığı gibi. Ama dünya içindeki görkemi, Konstantinopolis'inki denli uzun sürmedi; çünkü daha hızlı gelişen bir dünyada, daha zorlu bir yarışın içindeydi.

Daha XVI. yüzyılda, Çin'de, Hind'de, İran'daki büyük merkezlerin kıskandırıcı uygarlıkları bir yana, Batı Avrupa kentleri de yeniden-uyanış, "Rönesans" içine girmiştiler. Bu uyanış, zamanla bütün dünyayı sarsa sarsa değiştiren nitel bir uygarlık üstünlüğüne dönüştü. XIX.yy'da iyice belirginleşen batı üstünlüğü karşısında İstanbul da tutunamayarak sonunda bugünkü haline düştü: Geniş bir alana yayılmış, altyapısı ve teknik donanımı yetersiz, özgün kültürel etkinliği olmayan, kalabalık, öylesine bir kent!

İstanbul, öteden beri büyük bir kentti. Ama Ortaçağ'da olduğu gibi Osmanlı Dönemi'nde de bu büyüklüğü, Avrupa ve Batı Asya'nın en önemli ekonomik ve siyasal metropolitlerinden, odaklarından biri oluşundan kaynaklanıyordu. Oysa İstanbul XIX. yy'da bu özelliğini gözle görülür bir biçimde yitirmeye başladı. Kentin geleneksel yapısıyla olan bağlantıları da koparak, mimari özellikleri köklü değişmelere uğradı.

İstanbul'un sur içi yapısı Konstantin zamanından bu yana pek az değişmiştir. Çünkü, Konstantinopolis Byzantion'un; İstanbul, Konstantinopolis'in yerini alırken, kentin genel gelişim çizgisi yeninin eskiye eklemlenmesi biçiminde değil de, yeni kentin eskinin yerini alması biçiminde gerçekleşmiştir. Öte yandan, sur içi yapısının hemen hiç değişmeyişine karşın, sokak dokusu ve konutları bir değişim göstermiştir. Büyük yangınların geniş yerleşim alanlarını zaman zaman yok edişi ve yeni alan doldurma ve iskân işlerinin belirli bir plan çerçevesinde yapılmayışı da bu olguyu pekiştirmiştir. Dolayısıyla, İstanbul'un XIX. yy ortalarına dek ulaşan gelişim çizgisinin, kentin topografya verilerine dayanan ana yönlerin sürekliliği ile gelişimin bu odaklar çevresinde kümelenmesinden oluştuğu ortaya çıkmaktadır. XIX. yy'da demiryolunun sahilden geçirilerek denizle geleneksel bağlantısının kesilmesi, bu ana gelişim çizgisini bozan gelişmelere örnek olarak verilebilir.

Konstantin zamanı ile Osmanlı Devleti'nin son dönemleri arasındaki sürede, İstanbul'un farklı işlevlere ayrılan alanları değişmemiştir. Örneğin, yönetim merkezi hep Topkapı çevresi ile Babıali'de idi. Ticaret alanları da yine limana bağlı olarak değişmeden kalmıştı. Konut alanlarında da kimi farklılaşmalara karşın önemli benzerlikler gözlemlenmektedir. Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis, Galata, Khalkedon (Kadıköy) ve Chrisopolis (Üsküdar) ayrı kentlerdi. Osmanlı Dönemi'nde bu ölçüde bir ayrılık olmamakla birlikte, XVII. yy'da Evliya Çelebi'nin "Üsküdar Şehri"nden söz ettiği bilinmektedir. Çünkü, İstanbul Osmanlı Devleti'nin yönetim ve kültür merkezi, Galata ise bir dış ticaret merkeziydi. Üsküdar ise bir ölçüde bağımsız bir uydu kentti; hatta Haliç üzerindeki Eyüp de o dönemde bir uydu kasaba sayılırdı. Bu üç ayrı kentin etnik yapıları da farklıydı. Buna karşılık, Osmanlı Dönemi'ne özgü bir değişim olgusu, konut alanlarının surların dışına taşarak, kıyılar boyunca Boğaz'a yayılmasıdır. Boğaz'da yerleşimin artışını, Kadıköy, Üsküdar ve Haliç'in giderek kentle bütünleşmesi izlemiştir. Haliç ile Boğaz'ın birleştikleri noktada denizin hem ayırdığı hem de birleştirdiği üç ayrı küçük kentin, İstanbul ile birleşmesi yeni bir olgudur. Boğaziçi daha çok sayfiye olarak gelişmiş, kentle ulaşım ilişkisi nedeniyle kentleşememiştir.

Bizans Dönemi'nde, kentin merkezinden başlayan anayol, kentin topografyası ve liman ilişkisiyle uyumlu biçimde, Haliç'e paralel tepeler üzerinde ilerlemekteydi. Bu yol Bizans Dönemi'ndeki törensel işlevinden uzaklaşınca, anayol niteliğini yitirmiştir. Osmanlılar Dönemi'nde, kent içindeki en önemli ulaşım ekseni, Ayasofya Meydanı'ndan Beyazıt'a ve oradan da Edirnekapı'ya ulaşan yoldu. O ölçüde önemli başka bir yol yoktu.

İstanbul için en önemli ulaşım yolu o sıralarda denizdi: Kentin aynı yöndeki semtleri arasında bile ulaşım denizden sağlanırdı. Örneğin, Eyüp ile İstanbul arasında, Boğaz'ın aynı yakasındaki iskeleler arasında, Galata ile Üsküdar arasında ve hatta Kadıköy ile Adalar arasında bile, ulaşım kayıklarla yapılırdı. Nitekim, kıyısı kayıkların yanaşmasına pek elverişli olmayan Salacak'ta XVII.yy'a dek doğru dürüst bir yerleşimin olmayışı dikkat çekicidir. Üsküdar'ın içerilere doğru genişlemesi, daha çok, Karacaahmet-Seyitahmet Deresi boyunca

XIX. yy'da bir İstanbul görünümü

giden eski Bağdat karayolunun varlığına bağlanmaktadır. İstanbul'un sur içinde yoğunlaşması, deniz kıyısında ise kıyıya koşut konutlaşma olması ile denizden ulaşım, birbirlerine bağlıdır. Günümüzde, kara ulaşımının gün geçtikçe yaygınlaşmasına koşut olarak İstanbul'un her an kıyıdan içerlere doğru genişlediği görülmektedir. Dolayısıyla, İstanbul'un denize bağlı tarihsel yerleşim özelliği artık değişmiştir.

Ayasofya-Edirnekapı arasındaki anayolun dışında sürekli bir yol çizgisi olmayışı, XIX.yy'ın ikinci yarısında değişmeye başladı. Bu dönemde, yangın yerlerinde düzgün sokaklar kurulduysa da yeni kurulan mahalleler de, batılı bir yol sistemine göre düzenlendi. Ama kentin genel yol dokusunun bir anda değiştiği öne sürülemez. Eyüp, Zeyrek, Kocamustafapaşa, Samatya, Üsküdar ve Boğaz'da bugün hemen tümüyle yok olan eski doku 1934'e dek varlığını koruyabilmişti. Bu doku Müslüman dünyanın içe dönük görüşünü yansıtmaktaydı.

Konstantinopolis'te oluşan ve halkın toplandığı büyük meydanların (formlar) yerini, Osmanlılar Dönemi'nde büyük anıtyapılar almıştır. Bu olgu gerçekte, kendi içinde tutarlıdır. Çünkü, Bizans Dönemi'nin dışa dönük kent yaşamı ve halkın meydanlarda toplanıp görüşme gereksinimini, Osmanlılar Dönemi'nde halkın toplantı yeri olan büyük camiler ve külliyeler karşılamıştır. Nuruosmaniye'nin Konstantin Formu üzerinde, II. Beyazıd Camisi ile Eski Saray'ın Beyazıt'ta, Şehzade Külliyesi'nin eski Philadelphion'un yerinde, Aksaray Valide Camisi ile Murat Paşa Camisi'nin Forum Bovis'te ve son olarak, Haseki ve Cerrahpaşa külliyelerinin Arkadyüz Formu çevresinde kurulmuş olmaları birbirlerine karşıt olgular gibi görünmelerine karşın, aynı işlevleri görmelerinden kaynaklanmaktadır. Üstelik, Osmanlı Dönemi'nde, farklı toplum katmanlarının yerleşim yerlerinde bir ayrışma yoktu; saraylı ya da vezir konaklarına, Tophane dışında, kentin tüm semtlerinde rastlanırdı.

XIX. yy'a dek paşa, vezir ya da saraylı konakları, bulundukları mahallelerin günlük yaşantısından, yüksek duvarlar ve duvarların gerisindeki geniş, yeşil bahçelerle ayrılırdı. İstanbul'da dışa açılan yapılar, yalnızca sonraları yapılan Boğaz yalılarıydı. Büyük konakların yapımı için geniş çapta istimlakler gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla, sultanların konaklarından kalan arsalarda, sonradan, kışlalar, fabrikalar yapılmış, hatta Kandilli ve Emirgan'da olduğu gibi, büyük mahalleler kurulmuştu. Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da küçük evlerin de avlusu ve bahçesi vardı. Kentin içe dönük yaşamında, evlerin bahçeleri dışında, kent planlamasından kaynaklanan, halka açık park ve benzeri yerler oluşturmak gibi özel bir yeşillendirme çabası gösterilmemiştir. Eski İstanbul yolları da, batıdakinin tersine, kendi içine dönük aile yaşamının dışarıya yönelik uzantılarıydı.

İstanbul'un simgesi olan ünlü silüeti, Galata'nın Beyoğlu ile birleşmesi sonucunda bir ölçüde bozulmuştur. Sarayburnu'nu süsleyen minareler ise, özellikle Sultanahmet Camisi, Osmanlı Devleti'nin görkemini yansıtmaktadır. Yine, Sultanahmet Camisi'nin ya da Yeni Cami'nin başka bir yerde değil de, Bizans'ın en büyük anıtı Ayasofya'nın karşısında ya da yakınında yer alması da aynı bağlam içinde düşünülmelidir. Sultanahmet Camisi'nin bugünkü yerinde yapılabilmesi için, en az 5 sarayla birlikte birçok binanın istimlaki gerekmiştir. Yeni Cami yöresinde oturan Yahudiler'in yöreyi terke zorlanışı da, kentin dokusunu bir ölçüde değiştirmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde, büyük dinsel anıtların dışında, küçük dinsel yapıtların İstanbul içindeki dağılımı, pratik nedenlere dayanmaktaydı. İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek, yerleşme yoğunluğu ile cami ve mescitlerin konumları arasında doğrudan bir ilişki vardı. Aynı durum, çeşme, sebil gibi su yapıları için de geçerliydi. Osmanlı Dönemi'nde, kent içi mekânların dışa dönük unsurları olarak kabul edilen çeşme ve sebil çevresinde yeterince yeşillik yoktu. Ağaçlıklı çeşme meydanı sanıldığı ölçüde yaygın değildi ve XIX. yy'ın ikinci yarısına dek bu durum değişmedi. Genellikle, esik bir bahçenin bulunduğu yerde yeni bir yerleşme

yapıldığında, büyük ağaçların ortada bırakılarak çevresine bir bahçe ya da çeşme kurulması gibi bir gelenek vardı. Kent içi yeşilin Osmanlı Devleti'nde XIX. yy'ın ikinci yarısına dek gelişemeyişinin nedeni, Osmanlı yaşama düzeninin içe kapanık oluşuyla açıklanabilir. İstanbul Kenti'ni düzenleme çalışmaları ile kent içinde halka açık ilk yeşil alanlar ortaya çıkmıştır. Günümüzde, İstanbul'un en önemli parkları olan Gülhane ve Yıldız parkları, gerçekte, geçen yüzyılda gelişim sonucunda halka açılan saray bahçeleridir. Dolmabahçe-Beşiktaş arası ya da Ihlamur gibi, yeşillendirilmiş yollar da, yine saraylardan artakalmışlardır.

İstanbul'un batılılaşma sürecine koşut olarak, XIX. yy başlarına dek külliyeler gibi önemli anıtların yerini saraylar, kışlalar, okullar ve öbür yönetim binaları almıştır. XX. yy'ın başlarında ise özellikle, Galata ve Beyoğlu'nda bankalar, apartmanlar en önemli anıtsal yapılardı. Batı ile ilişkilerin giderek artmasına koşut olarak, bu ilişkilerin gelişmesinden en çok yararlananların odaklaştığı mekân alan olarak Galata ve Beyoğlu da banka ya da apartman gibi yapılarla donanarak son dönemde bir Avrupa kenti görünümü kazanmıştır. Bu arada, Boğaz, Galata ve Beyoğlu birleşerek, geçmiş yüzyıllardaki farklı niteliklerini yitirmişlerdir. Nitekim, aynı gelişmenin bir başka sonucu da Kadıköy ile Üsküdar'ın birleşmesi olmuştur.

İstanbul'un, özellikle, XIX. yy'ın ikinci yarısından sonra, geleneksel yapısından uzaklaşmasına yol açan değişiklikler ve bunların sonuçları kısaca şöyle özetlenebilir:

İstanbul'da, sur içinde bir tek eksen ve ondan ayrılan damarlar biçimindeki yol dokusu değişmiştir. XIX. yy'a dek, anayol ve ona bağlı damarların dışında, yalnızca Marmara ve Haliç kıyılarından gelen iki ayrı yol vardı: Ne var ki, bu iki yol, bir ulaşım dokusu oluşturarak anayol ve damarları ile bir ağ kurmuyordu. Oysa, XIX. yy'ın sonlarında gelişmeye başlayan yeni yol dokusu, eski ulaşım yapısının işlevini büyük ölçüde arka düzeye itmiştir.

İstanbul'un yayalara göre düzenlenmiş ulaşım boyutları tümüyle değişmiştir. Eski yüzyıllarda 1,5 m genişliğindeki yollar, 2,5 m yükseklikte cumbalı evlerin oluşturduğu mahallelerin arasından geçmekteydi. XIX. yy'ın kentleşme boyutları, bu eski durumu tümüyle değiştirmiştir. İstanbul'da tramvayların, yeni yeni işlemeye başladıkları sıralarda, kimi sokakların duvarlarına sürterek geçtiği bilinmektedir.

Eski İstanbul'daki anıtlarla çevreleri arasındaki ilişki de yok olmuştur. Eski büyük evlerin hemen hepsi ise yapıların ahşap olmasından ötürü yok olmuştur.

İstanbul'un "konuta bağlı yeşil" niteliği ortadan kalkmış bulunmaktadır. Yeni apartman düzeninde, bu tür bir yeşillik yaratmak söz konusu olamamıştır.

Boğaziçi'nin kırsal niteliği de, XIX. yy'dan başlayarak, kentle ulaşım bağının artışına koşut olarak ortadan kalkma yolunu tutmuştur.

Sur içinin kendine özgü görünümü, XIX. yy'da ortaya çıkmaya başlayan büyük yapılarla bozulmaya uğramıştır.

Kenti oluşturan dörtlünün, yani İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'ın fiziksel, işlevsel ve etnik ayrılığı da zamanla ortadan kalkmıştır.

YÖNETSEL BÖLÜNME: 1846'daki yönetsel bölünmede İstanbul, Zaptiye Nezareti'nce yönetilmekteydi. İstanbul'un dışında Silivri Livası da doğrudan Zaptiye Nezareti'ne bağlıydı.

1867 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nden sonra İstanbul özel yönetimli bir vilayet durumuna geldi. Bu dönemde, İstanbul'un yönetiminden de sorumlu olan Zaptiye Nezareti'nin başındaki Zaptiye Müşiri, aynı zamanda "İstanbul Valisi" unvanını da taşımaktaydı. 1846'da İstanbul'a bağlı olan Silivri Livası, 1867'de kaza olmuştu ve Edirne Vilayeti'ne bağlı olan Tekfurdağı (Tekirdağ) Sancağı içinde yer almaktaydı. Günümüzde İstanbul'a bağlı olan Yalova Kazası ise, Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti'nin Merkez Sancağı içinde yer almaktaydı. Aynı dönemde, doğrudan Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan kazalar ise şunlardı: Çekmece-i Kebir (Büyükçekmece), Çekmece-i Sagir(Küçükçekmece), Çatalca, Terkos, Burgaz (Kemerburgaz), Suyolu, Şile, maa ile beraber Beykoz, Kartal maa Gebze ve Adalar.

1877 Devlet Salnamesi'nde (Yıllığında), İstanbul'un yönetsel olarak, Zaptiye Nezareti'ne bağlı 4 mutasarrıflığa bölündüğü belirtilmektedir. Bu mutasarrıflıklar şunlardı: Üsküdar, Beyoğlu, "Kaza-ı Erbaa", ve İzmit. Üsküdar'ın Kartal, Beykoz, Şile ve Gebze olmak üzere 4 kazası vardı. İzmit'in de, Karamürsel, Adapazarı, Geyve ve Kandıra'dan oluşan 4 kazası bulunmaktaydı. Merkezi Çatalca olan "Kaza-ı Erbaa"nın öteki 3 kazası şunlardı: Büyükçekmece, Silivri ve Küçükçekmece. Terkos ve Suyolu nahiyeleri, bu dönemde, Küçükçekmece'ye bağlıydı.

Cuinet, 1890 başlarında İstanbul'un kazalarını Merkez Kaza, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Beykoz, Kartal, Şile, Gebze ve Adalar olarak göstermektedir. Cuinet'nin verilerine göre, 1867'de Tekfurdağı Sancağı'na bağlanan Silivri Kazası'nın, daha sonra İstanbul'a geri verildiği ortaya çıkıyor. Yine 1867'de Şile'ye bağlı Beykoz ile Kartal'a bağlı Gebze'nin 1890'da bağımsız birer kaza oldukları görülüyor. Kazaların dışında, İstanbul'un ayrıca 10 belediye dairesi vardı. Cuinet, Anadolu yakasındaki belediye dairelerinin Kanlıca, Üsküdar ve Kadıköy olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde İstanbul Vilayeti, Anadolu'da İzmit Mutasarrıflığı, Rumeli yakasında ise Edirne Vilayeti ile sınırdaştı.

1892 Devlet Salnamesi'nde, önceleri İstanbul'a bağlı olan Çatalca Kazası'nın bağımsız sancağa dönüştüğü görülmektedir. Çatalca'nın kazaları Silivri ve Büyükçekmece idi. Çatalca'nın tek nahiyesi ise Terkos'du. Çatalca'nın ayrılması dışında, İstanbul Vilayeti'nin yönetsel bölümlenişi, 1890 başlarındaki durumunu korumaktaydı.

1899 Devlet Salnamesi, Şehremaneti'ne bağlı kazalara Küçükçekmece'nin de eklendiğini kaydetmektedir. Küçükçekmece'nin merkezi Bakırköy; Nahiyeleri ise, Küçük çekmece, Suyolu ve Rumelifeneri idi.

1899 Devlet Salnamesi, o güne dek Hüdavendigâr Vilayeti Merkez Sancağı içinde yer alan Yalova Kazası'nın bağımsız sancak olan İzmit'e bağlandığını yazmaktadır. Bu dönemde Yalova, Karamürsel Kazası'na bağlı bir nahiyeydi. 1901'de Yalova Karamürsel Kazası'ndan ayrılarak yeniden kaza oldu. İstanbul'un yönetsel bölünümü ise, yine, 1892'deki gibiydi.

1916 yönetsel bölümlenmesinde, İstanbul Vilayeti, kendisine bağlı, Bakırköy (Makriköy), Beykoz, Kartal, Adalar, Gebze, Şile ve Adakale (Tuna üzerinde tek kalmış bir Türk kalesi) olmak üzere toplam 7 kazadan oluşmaktaydı. İstanbul, 1916'daki yönetsel bölünümünü 1923'e dek korudu.

Vilayet Örgütü: Önceleri, Osmanlı Devleti'nin yönetsel kuruluşunu düzenleyen metinler arasında, İstanbul Vilayeti'ne yer verilmemişti. Başkent olması nedeniyle sadrazamla öbür nazırlar dışında, yerel yönetim örgütünün önemli katları, İstanbul Kadılığı, Yeniçeri Ağalığı, İhtisab Nazırlığı, Seraskerlik, Zaptiye Müşirliği ve Şehremaneti idi. Ayrıca, Belediye zabıtası işlerini üstlenen bir yönetsel birim daha vardı. Bu yüzden 1907'ye dek İstanbul Kenti'ne ve ona bağlı yerlere (Bilad-ı Selâse Galata, Eyüp, Üsküdar) vali atanmasına gerek duyulmamıştı.

1826'ya dek İstanbul'un en büyük mülki amirliği görevi, "İstanbul Efendisi" diye adlandırılan İstanbul Kadısı'na verilmişti. 1826'da II.Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırınca, Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin harcamalarını karşılayacak "İhtisab rüsumu" adlı vergiyi toplamak ve esnaf işlerini düzenlemek amacıyla "İhtisab Nezareti"ni kurdu. Çok geçmeden İhtisab Nezareti'nin görev ve yetkilerinin bir bölümü Maliye Nezareti'ne bir bölümü de Seraskerlik'e aktarılarak yükü azaltıldı. 1846'da da hem sivil, hem askeri görevi olan günümüzdeki jandarma kuruluşu benzeri "Zabıta Müşiriyeti" kuruldu.

1864'te vilayetlerin yönetimine ilişkin 78 maddelik "Vilayet Nizamnamesi" ve 1871'de 128 maddelik bir "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" yayınlandıysa da, İstanbul Vilayeti her iki tüzüğün de kapsamına alınmadı.

1845'ten 1865'e dek valiliğin tüm görev, yetki, işlem ve işlevleri "Zabıta Müşirliği" nce yürütülmekteydi. Ancak, 1865'ten başlayarak İstanbul'un bir vilayet sistemine kavuşturulması düşüncesi ağır basınca, Çatalca, Şile, Kartal, Gebze kazalarının işleriyle uğraşmak üzere "Meclis-i İdare-i Liva-yı Zaptiyye"adlı bir kurul oluşturuldu.

1866'da "Dersaadet'in İdare-i Mülkiye, Zabıta ve Mahakim-i Nizamiyesi Hakkında" 101 maddelik bir tüzükle, Zaptiye Müşiri'ne İstanbul Valisi unvanı ve yetkileri de verildi.

1876'da Meşrutiyet ilan edilince, Fransa'ya özenilerek İstanbul'un yönetimini Paris yönetimiyle özdeş bir biçime dönüştürme eğilimi ağırlık kazandı. Böylece "Şehremaneti Teşkilatı" yürürlük ve işlerliğe konularak İstanbul ve bağlı yönetim birimlerinin zabıta işleri "Zabıta Nezareti"ne verildi. Bu arada, İzmit, Biga ve Çatalca sancaklarıyla bağlı kazaların mali ve mülki işlemleri "Şehremaneti"ne devredildi.

Seçimle işbaşına gelen Şehremeni'nin yönetimindeki İstanbul Şehremaneti'nin kuruluş biçimi 1879'da değiştirildi. İstanbul halkının seçme ve seçilme hakkı kaldırılarak, şehreminlerinin atama yoluyla işbaşına gelmeleri benimsendi. Belediye dairelerinin sayısı da bu arada 10'a indirildi. Uzaklık gerekçesiyle, Biga ve İzmit'in, Şehremaneti'yle olan yönetsel bağı kesildi.

XIX.yy'da Sarayburnu

1877'de liva ve kazaların mülki ve mali işlevleri Şehremaneti'ne bağlı kalmak koşuluyla, öbür işlerin yürütülmesi için Şehremaneti'nde bir yönetim kurulu oluşturuldu. Bu kurul, "mühimme" ve "esnaf" şubeleri biçiminde iki bölüme ayrıldı. Aynı yıl, uzun yazışmalardan sonra, emlak ve nüfus işleriyle, ferağ ve intikal vergilerinin toplanması da Şehremaneti'ne devredildi.

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meclis-i Mebusan'ın bütçe görüşmeleri sırasında, Kanun-i Esasi'nin 2.maddesi üzerinde milletvekillerince ileri sürülen görüşlerin etkisiyle ve sözü edilen 2.madde uyarınca, İstanbul 2. sınıftan bir vilayete dönüştürüldü. Bu karar, İstanbul'a salt başkent olduğu için herhangi bir ayrıcalık tanınmaması; kentin ülkedeki öbür vilayetler gibi yönetilmesi, dolayısıyla da bir valisinin olması görüşünden kaynaklanmaktaydı. Bu eşitleyici kararla, İstanbul'un gelişmesi ve kalkınması için devlet bütçesinden özel olarak yararlanması engelleniyordu. Kanun-i Esasi'nin 2.maddesi şöyleydi: "Devlet-i Osmaniye'nin payıtahtı İstanbul Şehri' dir ve şehr-i mezkürün sair Bilad-ı Osmaniye'den ayrı olarak bir gûna imtiyaz ve muafiyeti yoktur."

Ne var ki, İstanbul'un kendine özgü yapısı, öbür vilayetler gibi yönetilmeye elvermediğini çabucak gösterdi. Böylece, Kanun-i Esasi'de değişiklikle gerçekleştirilen kısa süreli uygulamadan vazgeçildi.

Türkiye'de tüm vilayetlerde, belediyeler valilerin emrine verildikleri halde, İstanbul'un kuruluş ve yönetim tarihi, farklı bir gelişim göstermiştir. İstanbul'da valilik, Şehremaneti'ne ek bir görev gibi düşünülegelmiştir. Nitekim, bu konu mütareke yıllarında da yüksek düzeydeki yöneticiler arasında uzun süreli tartışmalara neden oldu. Vali Süleyman Kâni (İrtem) ve Yusuf Ziya beylerin ağırlıklarını Şehremaneti'nden yana koymaları üzerine yayınlanan bir Dahiliye Nezareti kararnamesi ile, İstanbul'da vilayet teşkilatı ilga edildi. Ancak, bu kararnameye uygun olarak vilayet ile Şehremaneti'nin birleştirilmesi o günün koşullarında uzun zaman alacağı için, Babıali kararnameyi işleme koymadı.

İstanbul'da biri valilik, öbürü şehremaneti olmak üzere bu iki başlı görünüm, görev ve yetki karışıklığına neden olunca 1918'de bu sorunu çözümleyecek bir komisyon oluşturuldu. Komisyon üyelerinin çoğunluğu, valilik katının en yetkili ve kalıcı bir kurum olarak kalmasını benimseyince, İstanbul Valiliği'nin sürekliliğinin temelleri atılmış oldu.

NÜFUS: Osmanlı nüfus sayımları, XIX. yy'ın sonlarında, özellikle II. Abdülhamid döneminde doğru ve kapsamlı sonuçlar vermeye başladı. Ama daha önceleri de belirli amaçlarla nüfus sayımı girişimleri oldu. II. Mahmud'un yenileştirme hareketleri ile Kırım Savaşı arasındaki dönemde yapılan 1826-28, 1838, 1844 ve 1856 sayımları, daha çok doğum, ölüm verileriyle, kent içine ve kent dışına göçlerin dökümünü içermekteydi. Yalnızca erkek nüfusu göz önüne alan sayımların ana kaygısı, vergi ve asker toplama işlerini bir düzene sokmak, Kırım Savaşı öncesinde kurulan belediye idarelerinin çekirdeğini oluşturmaktı.

1844'e değin sayımları, "İhtisab Dairesi" yapmaktaydı. 1844'te ise, İhtisab Dairesi, Dahiliye Nezareti bünyesine alınarak sayımların bağımsız bir dairece yürütülmesine son verildi. Her yıl nüfus tabloları yapılmasından da vazgeçildi.

Kırım Savaşı'ndan hemen önce, Osmanlı Devleti'nde hazinenin iki dairesini oluşturan Mürur Tezkeresi Kalemi ve Esnaf Tezkeresi Kalemi'nce yeni bir nüfus sayımı yapılmak istendi. Bu amaçla nüfus tezkereleri dağıtıldı. Ancak, Mürur Tezkeresi Kalemi, Zaptiye Kalemi ile birleşince ve Esnaf Tezkeresi Kalemi de loncaların borçlu olduğu vergileri toplama işiyle uğraşmak zorunda kalınca, sayım yapılmadı.

Kırım Savaşı'nı izleyen dönemde, Fuad Paşa Osmanlı Devleti'nin mali durumunu güçlendirme çabasına girişince, nüfus sayımları yeniden önem kazandı. Böylece, vergi toplamak için özel taşınmaz malların ve vergi yükümlüsü erkek uyrukların sayımını yapacak Tahrir-i Emlâk Nezareti adıyla yeni bir kadastro dairesi kuruldu. Vergi yükümlülüğünü belirten ve bu arada kimlik kartı yerine geçen vergi nüfus tezke-

releri dağıtıldı. Başlangıçta, Bursa, Yanya ve Tuna eyaleti bu uygulamanın ilk örneklerini oluşturdu. 1874'te genel nüfus sayımı hazırlıkları başlatıldıktan sonra, Nüfus Dairesi, Dahiliye Nezareti içinde kuruldu.

Bu gelişmeler sonunda, nüfus sayımı Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerini ve bu arada İstanbul'u da kapsayacak biçimde ele alındı. Yeni bir nüfus sayımı için girişimler Abdülaziz döneminin sonuna doğru başlatıldı. 1878'de uygulamaya konulan Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ise, Osmanlı Devleti'nin son bulmasına dek yapılan tüm nüfus sayımlarının temelini oluşturdu. Dahiliye Nezareti'ne bağlı Nüfus Dairesi, Tahrirat Kalemi, İhsaiyat Kalemi ve Evrak Kalemi olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Sistemin temeli her kasaba ve köyde, büyük kentlerin de her mahallesinde nüfus sicili düzenlemesine dayanıyordu.

Sicillerde kadın ve erkek her uyruğun doğum yeri ve tarihi, ikametgâhı, yaşı, dini, işi, medeni ve sağlık durumu belirtilmekteydi. Ayrıca erkek uyrukların askerlik durumu ve varsa sakal ve bıyıklarının biçimi de belirtiliyordu. Kadınların ilk kez sayıldığı bu nüfus sayımında Müslümanlar ve öbür dinlerden olanlar ayrı sicillere kaydedilmişlerdi. Sayıma giren her bireye kimlik kartı işlevini gören bir nüfus tezkeresi verildi. Nüfus tezkerelerinin her resmi dairede gösterilmesi zorunluluğu getirilince, sayımdan kaçınma oranı önemli ölçüde azaldı. Gerçi, özellikle bebek, küçük çocuk ve kadınların, nüfus sicillerine kaydettirilmesinde ihmal ve gecikmeler oluyordu. Bu durum, nüfus sicillerinden yola çıkarak hazırlanan resmi nüfus tahmin ve saptamalarına da yansıyordu. Yine de, özellikle 1878'den başlayarak Osmanlı resmi nüfus verilerinin güvenilirliğinin giderek arttığı kesindir.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yapılan ilk kaba sayıma ilişkin tarihçi Lütfi Efendi'nin sağladığı bilgilere göre, İstanbul Kenti'nin1826-28 nüfusunun 360 bin dolaylarında olduğunu; bunun yaklaşık yarısının Müslüman olduğunu tahmin etmek mümkündür. 1844'te ise, kent nüfusunun 390 bini geçtiği; bunun yine % 50'sinin Müslüman, % 22'sinin Ermeni, % 19'unun Rum Ortodoks, % 6'sının Yahudi, % 3'ünün de Katolik ve diğerleri olduğu tahmin edilmektedir. 1856'da, kent nüfusu 430 bini bulmuştur. Bunun yaklaşık % 50'si yine Müslüman iken, % 23'ü Rum Ortodoks, % 19'u Ermeni, % 6'sı Yahudi, % 2'si Katolik ve Protestan'dır.

1878-1885/6-1913/4 tarihleri arasında resmi makamlarca derlenen ve yayımlanan veriler de bu tarihler arasında İstanbul kent nüfusunun şöyle geliştiğini göstermektedir:

	1878		1885/6		1913/4	
Topluluk Adı	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Müslüman	203.148	37	384.910	44	495.746	62
Rum Ortodoks	96.044	18	152.741	18	171.693	21
Ermeni Gregoryen	97.782	18	149.590	17	79.846	10
Yahudi	19.223	4	44.361	5	51.800	6
Katolik	4.610		6.442			
Bulgar	2.521	2	4.377	2	7.441	1
Protestan	511		819			
Latin	396		1.082			
Yabancı + Bilinmeyen	122.202	22	129.243	15		
Toplam	546.437	101	873.565	101	806.526	100

1885/6 verilerinden kaynaklanmakla birlikte daha ayrıntılı bilgilerle çalışan K. Karpat'a göre, aynı sıralarda İstanbul'a bağlı Gebze, Kartal, Beykoz, Şile, Adalar ve Küçükçekmece kazalarının toplam nüfusu 80.702 idi. Bunun 36.441'i kadın, 44.261'i erkekti. Bu durumda, 1886'da, İstanbul Kenti'nin ve çevresinin toplam nüfusunun 954.267 olduğu; bunun % 58'inin erkek, % 42'sinin kadın olduğu anlaşılmaktadır. Bu oran farkı İstanbul'a çalışmaya gelen erkeklerden kaynaklanmaktadır, ama ancak bir ölçüde; daha önce de değinildiği üzere, resmi kayıtlarda kadın ve çocuk nüfusun kesin olarak saptanamadığı göz önüne alınmalıdır. Bir başka deyişle, bu tarihlerde İstanbul nüfusunun 1 milyona oldukça yakın olduğu düşünülmelidir.

Öte yandan, yine Karpat'ın sağladığı ek bilgiler, İstanbul'un kazalarında 40.455 Müslüman, 35.271 Rum Ortodoks, 2.809 Ermeni, 21 Bulgar, 337 Katolik, 74 Yahudi, 7 Protestan, 27 Latin ve 1.701 yabancı ve bilinmeyen bulunduğunu göstermektedir. Bu durumda, İstanbul ve çevresinin 1 milyon nüfusunun yaklaşık % 45'inin Müslüman, % 20'sinin Rum Ortodoks, % 16'sının Ermeni, % 5'inin Yahudi olduğu anlaşılmaktadır. (% 15'i başka mezheptendir, yabancıdır veya mezhebi bilinememektedir.) 1913/14'e gelindiğinde, İstanbul ve çevresinin nüfusunun artmamış olmasına karşın, Müslüman nüfus oranının % 60'ı geçtiği bellidir. Bu oranın artışı, Balkan savaşlarından sonra kaybedilen toprakladan göçen Müslümanlar'ın bu bölgede yerleşmiş

Önemli Olaylar (1800-1908)

1805 Salmatomruk Mahallesi'nde yangın çıktı.

1806 "İkinci Edirne Vakası": III. Selim, Rumeli âyanlarının ayaklanmasını bastırtmak amacıyla, Anadolu'da Nizam-ı Cedid denilen bir ordu kuran Karaman Beylerbeyi Kadı Abdurrahman Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Bu orduya başından beri karşı olan Sadrazamı Hafiz İsmail Paşa, Şehzade Mustafa ile anlaşarak ayaklanan âyanların başı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'ya haber salarak onun İstanbul üzerine yürümesini istedi. Ayaklanmacılar, Edirne'ye kadar geldiler. Bu arada kentte, yeniçeriler ve ulema ayaklandı. Kadı Abdurrahman Paşa Nizam-ı Cedid askerleriyle Edirne üzerine yürüdüyse de padişah halkın bundan zarar göreceğini düşünerek orduyu geri çekti. Bunun üzerine yeniçeriler daha da şımararak kenti haraca bağladılar.

1807 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılacağı söylentileri üzerine yeniçeriler ayaklandılar. Kabakçı Mustafa önderliğinde toplanarak padişahtan Nizam-ı Cedid ordusunun dağıtılmasını istediler. Bu istekleri kabul edildiyse de bununla da yetinmeyerek III. Selim'i tahttan indirip, IV. Mustafa'yı çıkardılar.
İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı gizlice geçerek İstanbul'a geldi. Ama,Boğaz'da alınan önlemler sonucu kısa süre sonra geri çekilmek zorunda kaldı.

1808 III.Selim'in tahttan indirilmesini onaylamayan Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul üzerine yürüdü. Sarayda bulunan IV. Mustafa hemen III.Selim'i öldürttü. Şehzade Mahmud ise harem ağalarının yardımıyla kaçabildi. IV.Mustafa tahttan indirilerek yerine II.Mahmud çıkarıldı. Padişah, Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa getirdi.
"Senedi İttifak"
Ülkenin her yerinde özerk hareket etmeye başlamış âyanlar İstanbul'da toplanarak padişahla bir anlaşma yaptılar.
İstanbul'da Sekban-ı Cedid adıyla Nizam-ı Cedid'in yerine geçecek yeni bir ordu kuruldu. Bunun üzerine yeniçeriler ayaklandılar. Alemdar Mustafa Paşa kurtuluş umudu kalmadığını anlayınca bir barut fıçısını ateşleyerek, kendisini yakalamaya gelen yeniçerilerle birlikte havaya uçtu. II. Mahmud, Sultan Mustafa'yı idam ettirdi ve Sekban-ı Cedid'i de kaldırarak ayaklanmayı bastırdı.
Ayaklanma sırasında kentte büyük bir yangın çıktı.
Bir fırtınada pek çok kayık battı ve can kaybı oldu.

1810 Kentte başgösteren büyük zahire darlığı hükümetin çeşitli önlemler almasına karşın uzun sürdü.

1812 İzmir'den gelen bir ticaret gemisi yüzünden kentte veba salgını başgösterdi ve kısa sürede 3.000 kişinin ölümüne neden oldu.

1817 Kentte 10 ay içinde büyüklü küçüklü 73 yangının çıkması üzerine halk mahallelerde nöbet tutmaya başladı. O yıl İsveç Elçiliği'nde çıkan yangında kentin Galata bölümü yandı.Odunkapısı'nda çıkan yangın ise barutçu dükkânlarına sıçradı. Patlamalar sonucunda 80'den fazla insan öldü.

1819 Yeniçeri ortaları arasındaki kavga büyüdü. Dükkânları yağmalayan ve limandaki bir ticaret gemisine saldıran yeniçeriler ancak yeniçeri ağasınca durdurulabildiler.

1820 Şiddetli fırtınada kent büyük zarar gördü.

1821 Kentte Hıristiyanlar'a karşı bir yağma hareketi oldu.

1823 Tophane'de çıkan yangın kente zarar verdi.

1825 Çiçek salgını görüldü.

1826 "Vakayi Hayriye"

olmalarıyla açıklanabilir. Ancak, toplam nüfusun artmamış olması, 1914 başında yayımlanan istatistiklerin 1913'ten de önceki bir durumu yansıttığını düşündürüyor.

İstanbul İl Nüfusu

	1885/6		1913/14	
Topluluk Adı	Nüfus	%	Nüfus	%
Müslüman	425.365	45	560.434	62
Rum Ortodoks	188.012	20	205.762	23
Ermeni Gregoryen	152.399	16	84.093	9
Yahudi	44.435	5	52.126	6
Ötekiler + Yabancı + Bilinmeyen	144.056	15	7.563	1
Toplam	954.267	101	909.978	101

1885/6 verileri, kent nüfusunun belediye dairelerine göre dökümünü de içermektedir. Bu verilere göre, 237.293 kişi ile Beyoğlu en kalabalık belediye dairesi idi. Beyoğlu'nu, 151.963 kişi ile Beyazıt, 123.037 kişi ile de Samatya izlemekteydi. En tenha belediye daireleri ise 14.645 kişi ile Büyükdere ve 13.850 kişi ile Yeniköy idi. Tüm semtlerin kadın-erkek nüfusları aşağı yukarı birbirlerine eşitti.

Yalnızca, Beyoğlu'nun 165.905 erkek nüfusu, 80.388 olan kadın nüfusunun iki katını aşmaktaydı.

1885/6 Nüfus Sayımı'nda, İstanbul Kenti'nin kadın-erkek nüfusunun belediye dairelerine göre dağılımı şöyleydi:

Belediye Dairesi	Kadın	Erkek	Toplam
Beyazıt	67.081	84.882	151.963
Fatih	60.524	64.021	114.545
Samatya	59.496	63.541	123.037
Beşiktaş	30.672	39.935	70.607
Yeniköy	6.353	7.494	13.850
Beyoğlu	80.388	165.905	237.293
Büyükdere	5.951	8.694	14.645
Kanlıca	13.088	16.070	29.158
Üsküdar	42.455	53.216	95.671
Kadıköy	8.743	14.053	22.796
	364.751	508.814	873.565

Cuinet, La Turquie d'Asie adlı yapıtında, İstanbul'un Anadolu yakasındaki belediye daireleri ile kazalarının nüfus dökümlerini vermektedir (Tablo 1). Ona göre, 1890 başlarında, Kanlıca'da yaşayan en kalabalık dinsel grup, toplam 15.796 kişi ile Müslümanlar idi. Kanlıca'da 8.183 Müslüman erkeğe karşılık 7.613 Müslüman kadın oturmaktaydı. Müslümanlar'ı toplam 4.080 kişi ile Ermeni Gregoryenler izlemekteydi. Kanlıca'dakiöbür dinsel grupların nüfus toplamları önemsizdi. Toplam 3.387 kişi ile Rum Ortodokslar, Müslüman olmayan dinsel gruplar içindeki ikinci sırayı almaktaydı. Dolayısıyla, Kanlıca'nın toplam 25.183 nüfusu içindeki Müslümanlar 2/3'lük bir orandaydılar (Tablo 1).

Üsküdar'ın 1890 başlarındaki toplam nüfusunu Cuinet, 105.690 olarak vermektedir. Toplam 69.600 kişi ile Müslümanlar bunun yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı. Müslüman toplamı 37.400 erkek ile 32.200 kadından oluşmaktaydı. Kanlıca'daki gibi, Müslümanlar'dan sonra en kalabalık iki dinsel grup, sırasıyla toplam 15.800 kişi ile Ermeni Gregoryenler ve 12.180 kişi ile Rum Ortodokslar idi. Aynı dönemde, Üsküdar'da 5.100 Yahudi ile 700 Çingene de yaşamaktaydı. Kadıköy'de ise, toplam 32.211 nüfusun içinde 8.672 kişi ile Müslümalar'ın oranı 1/4'e ulaşmaktaydı. 30.360 kişi ile Ermeni Gregoryenler ve 23.704 kişi ile Rum Ortodokslar, yine ikinci ve üçüncü en kalabalık etnik grup idiler. Dolayısıyla, Kanlıca, Üsküdar ve Kadıköy'de, 1890 başlarında, toplam nüfusun dinsel gruplar arasındaki dağılımı çok benzer nitelikler göstermekteydi. Yalnız, Kadıköy'de, Ermeni Gregoryenler ile Rum Ortodokslar'ın erkek-kadın nüfus oranları 2/3 idi. Bu 3 belediye dairesinin toplam 163.084 nüfusu içinde, 94.068 Müslüman nüfusun oranı da 2/3'e biraz yaklaşmaktaydı. Cuinet'nin verileriyle, İstanbul'un Anadolu yakasındaki kazalarının nüfus dökümleri ele alındığında, Adalar'da, Rum Ortodokslar'ın toplam 5.010 kişi ile önde geldiği görülmektedir. Rum Ortodoks nüfus, 2.704 erkek ile 2.306 kadından oluşmaktaydı. İkinci en kalabalık dinsel grup, 2.990 kişi ile Müslümanlar idi ve kadın-erkek nüfus toplamları birbirine yakındı. Ermeni Gregoryen ile Katolik Ermeniler'in toplam nüfusları ise, sırasıyla 1.300 ile 1.203 idi.

Gebze ve Şile kazalarında, sırasıyla toplam 12.300 ve 14.800 kişi ile Müslümanlar çoğunlukta idiler. Beykoz'da, 4.894 Müslüman nüfus, toplam 9.494 nüfusun yaklaşık yarısıydı. Benzer bir nüfus dağılımı da Kartal'da görülmektedir: Kartal'ın toplam 18.300 nüfusu içinde, 10.500 kişi ile Müslümanlar'ın oranı yarıyı biraz aşmaktaydı.

Yeniçeriler II.Mahmud'un askerlerin talim yapması yolundaki buyruğunu bahane ederek ayaklandılar. Bunun üzerine padişah "Sancağı Şerifi" çıkararak halkı ve kendisine bağlı askerleri yeniçerilere karşı savaşa çağırdı. Kısa sürede kentteki yeniçerilerin çoğu öldürüldü. Böylece Yeniçeri Ocağı tarihe karıştı.
Hocapaşa'da çıkan yangın 36 saat sürdü ve kentin yarısını kül etti. Bu yangında Babıali binası da yandı.

1828 Azadlı Baruthanesi'nde barutların ateş almasıyla 400 kişi öldü ve çevredeki evler büyük zarar gördü.
Avrupa'dan satın alınan Osmanlı donanmasının ilk buharlı gemisi kente geldi.
Kentte yiyecek kıtlığı oldu.

1829 Yiyecek kıtlığı başgösterdi. Ekmek karneye bağlandı.

1832 Bellibaşlı yiyecek maddelerine narh kondu.
Su bentleri temizlenerek kente bol su verildi.

1833 Cibali'de çıkan yangın kentin yarısını kül etti.

1835 Hasköy Humbarahanesi'nin fişekhane bölümü yandı. Görevlilerin büyük bir bölümü öldü.
Kâğıtçılar Çarşısı yandı.

1838 Kentte kolera salgını başgösterdi. Karantina ilk kez bu salgında uygulandı.

1839 Gülhane Hattı Hümayunu ilan edildi.
Bir yangında Babıali kül oldu.

1846 Esir ticareti yasaklandı.

1859 "Kuleli Vakası"
İstanbul'da I.Abdülmecid'e karşı bir komplo ortaya çıkarıldı. Elebaşları yakalanıp, Kuleli Kışlası'nda yargılandılar ve idam edildiler.

1870 Valideçeşme'de çıkan yangında Beyoğlu ve Taksim yöresinde 4-5.000 ev yandı.

1872 Kuzguncuk'ta çıkan yangında Boğaziçi'ndeki 600'den fazla ev ve yalı yandı.

1876 Mithat Paşa, Veliaht Murad Efendi'yle anlaştıktan sonra, medrese öğrencilerini kışkırtarak ayaklandırdı. Padişah, üst düzey yöneticileri arasında değişiklikler yaptıysa da bir süre sonra devlet adamlarından bazılarının hazırladıkları komplo ile tahttan indirildi.
Birinci Meşrutiyet'in ilanı.
II.Abdülhamid Mithat Paşa başkanlığında toplanacak kurulun "Kanun-i Esasi'yi hazırlamasını istedi.

1877 İlk "Meclis-i Mebusan" açıldı. Başkanlığa AhmedVefik Paşa getirildi.

1878 "Çırağan Olayı"
V.Murad'ı yeniden tahta çıkarmak isteyen Ali Suavi ile yandaşları, Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kente sığınan göçmenlerin yardımıyla ayaklanıp Çırağan Sarayı'nı bastılar. Saraydan V.Murad'ı kaçırmak istedilerse de başarılı olamadılar. Yetişen güçlerce bir bölümü orada öldürüldü; bir bölümü de yargılanarak idam edildi.

1881 Düyun-u Umumiye kuruldu.

1894 Deprem kente büyük zarar verdi.

1895 Darülaceze kuruldu.
Ermeniler, kentte üç gün süren şiddet hareketlerinde bulundular.

1896 Ermeniler'in Osmanlı Bankası'nı basması ile çıkan çatışma büyüdü. Halkın işe karışması sonucu pek çok Ermeni öldürüldü.

Tablo 1
1890 Başlarında, İstanbul'un Anadolu Yakasındaki Belediye Daireleri ile Kazalarında Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı

	Belediye Daireleri				Kazalar					Topluluklara Göre	
	Kanlıca	Üsküdar	Kadıköy	Toplam	Adalar	Gebze	Beykoz	Kartal	Şile	Toplam	Genel Toplam
Müslüman											
Erkek	8.183	37.400	5.431	51.014	1.598	7.000	2.887	5.260	7.600	24.345	75.359
Kadın	7.613	32.200	3.241	43.054	1.392	5.300	2.007	5.280	7.200	21.179	64.193
Toplam	15.796	69.600	8.672	94.068	2.990	12.300	4.894	10.500	14.800	45.484	139.552
Bulgar Çerkez											
Erkek	600	1.312	402	2.314	—	900	450	196	800	2.346	4.660
Kadın	400	298	300	998	—	800	100	174	150	1.224	2.222
Toplam	1.000	1.610	702	3.312	—	1.700	550	370	950	3.570	6.882
Rum Ortodoks											
Erkek	1.387	5.580	2.626	9.593	2.306	2.450	1.060	2.461	1.552	9.829	19.422
Kadın	2.000	6.600	5.511	14.111	2.704	2.650	1.090	2.539	1.648	10.631	24.724
Toplam	3.387	12.180	8.137	23.704	5.010	5.100	2.150	5.000	3.200	20.460	44.146
Ermeni Gregoryen											
Erkek	1.900	7.300	4.131	13.331	544	—	890	1.045	400	2.879	16.210
Kadın	2.180	8.500	6.349	17.029	756	—	1.010	1.155	400	3.321	20.350
Toplam	4.080	15.800	10.480	30.360	1.300	—	1.900	2.200	800	6.200	36.560
Ermeni-Latin Katolik											
Erkek	—	100	100	200	110 400	—	—	40 30	—	580	780
Kadın	—	150	100	250	190 503	—	—	60 50	—	803	1.053
Toplam	—	250	200	450	300 903	—	—	100 80	—	1.383	1.833
Protestan											
Erkek	—	100	50	150	—	—	—	—	—	—	150
Kadın	—	150	50	200	—	—	—	—	—	—	200
Toplam	—	250	100	350	—	—	—	—	—	—	350
Yahudi											
Erkek	50	2.500	168	2.718	—	—	—	—	—	—	2.718
Kadın	70	2.600	282	2.952	—	—	—	—	—	—	2.952
Toplam	120	5.100	450	6.670	—	—	—	—	—	—	5.670
Çingene											
Erkek	—	220	140	460	—	—	—	—	—	—	460
Kadın	—	380	150	530	—	—	—	—	—	—	530
Toplam	—	700	290	990	—	—	—	—	—	—	990
Yabancı											
Erkek	200	85	2.280	1.565	—	50	—	20	—	70	1.635
Kadın	600	115	1.900	2.615	—	100	—	30	—	130	2.745
Toplam	800	200	3.180	4.180	—	150	—	50	—	200	4.380
Toplam											
Erkek	11.550	48.483	12.036	72.069	4.752	8.600	4.057	9.010	9.302	35.721	107.790
Kadın	13.633	57.207	20.175	91.015	5.751	10.650	5.437	9.290	10.448	41.576	132.591
Toplam	25.183	105.690	32.211	163.084	10.503	19.250	9.494	18.300	19.750	77.297	240.381

Gebze ve Kartal'da, Rum Ortodokslar, sırasıyla 5.100 ve 5.000 nüfusla, Müslüman nüfusun yarısı kadar bir çoğunluk oluşturmaktaydılar.

1890 başlarında, İstanbul'un Asya'daki toplam 240.381 nüfusu, 132.591 erkek ve 107.790 kadından oluşmaktaydı. Kadınların genellikle eksik sayıldığı göz önüne alınırsa bu toplamın gerçekte biraz daha yüksek olduğu da düşünülebilir.

S. Shaw, (1885'te derlenen resmi verilere dayanarak) 1885/6'da 201.339 Müslüman'ın % 25,4'ünün ticaret ve sanayi,% 11,4'ünün ise kamu görevleri alanında meslek sahibi olduğunu kaydetmektedir. Kamu görevlerinde bulunan Müslümanlar, bu alanda çalışan toplam nüfusun % 95,3'ünü oluşturmaktaydı (Tablo 2). Dolayısıyla, Müslümanlar'ın XIX. yy sonlarında, kamu görevlerinin hemen tümünü ellerinde tuttukları sonucuna varmak yanlış olmayacaktır.

1885'te, 91.804 Rum Ortodokslar'ın % 36,8'i ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydı. Rum Ortodokslar'ın ticaret ve sanayi ile uğraşan toplam nüfus içindeki oranları da % 25,4'ü bulmaktaydı. Ermeni Gregoryenler' in ticaret ve sanayi alanındaki oranı ise % 27 idi ve toplam Gregoryen Ermeni nüfus (83.870) içinde % 43'lük bir oran oluşturmaktaydı. Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryenler'in ticaret ve sanayi alanındaki oranları, tek başına yarıyı aşmamasına karşın, Müslüman olmayanların toplam payı % 60'ı biraz aşmaktaydı.

Yahudiler'in 1885'te toplam 22.394 nüfusunun yaklaşık 7.000'i, yani 1/3'ü ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydı. Ancak ticaret ve sanayi alanında iş yapan Yahudiler'in, bu alandaki oranı yalnızca % 5,2 idi.

I. Dünya Savaşı ertesi (1919'da), İstanbul'un toplam nüfusu 1.129.653'e ulaşmıştı. Bunun 762.902'si Müslüman, 193.150'si Rum Ortodoks ve 104.856'sı da Ermeni Gregoryen idi. Müslümanlar, toplam nüfusun yarısını büyük ölçüde aşmakta Rum Ortodokslar 1/6'sını, Ermeni Gregoryenler ise yaklaşık 1/12'sini oluşturmaktaydılar. Toplam 59.253 kişi ile Yahudiler'in tüm nüfus içinde 1/23'ü aşan bir oranı vardı.

1919'da İstanbul Kenti'nde nüfusun etnik ve dinsel dağılımı şöyleydi:

	Nüfus	%
Müslüman	762.902	68
Rum Ortodoks	193.150	17
Ermeni Gregoryen	104.856	9
Yahudi	59.253	5
Latin	3.390	1
Rus, Bulgar	4.782	
Keldani, Süryani	1.250	
Protestan	70	
Toplam	1.129.653	100

İstanbul, 1919'daki nüfusu ile, Osmanlı Devleti'nin en büyük kenti olduğu gibi, Avrupa'nın en büyük kentleri sıralamasında

Tablo 2
1885'te İstanbul'da İkamet Edenlerin Meslek Dağılımı

Topluluk Adı	Genel Toplam	Tüm Meslekler İçindeki %	Ticaret Toplam	Endüstri Millet %	Meslek %	Kamu Görevleri Toplam	Millet %	Meslek %
Müslüman	201.339	49,40	51.073	25,4	38,32	22.984	11,4	95,34
Rum Ortodoks	91.804	22,52	33.866	36,8	25,41	348	0,4	1,44
Ermeni Gregoryen	83.870	20,58	35.979	43,0	26,99	499	0,6	2,05
Bulgar	3.977	0,98	3.238	81,4	2,43	1	—	0,05
Katolik	3.209	0,79	1.783	55,5	1,34	150	4,9	0,62
Yahudi	22.394	5,94	6.984	31,1	5,24	99	0,4	0,41
Protestan	488	0,12	123	25,3	0,09	3	0,6	0,01
Latin	528	0,13	251	47,5	0,19	28	5,3	0,12
Toplam	407.609		133.297			24.112		

10. sırayı almaktaydı. Nüfus Müdürlüğü'nün 1919'daki kayıtlarına göre, taşradan İstanbul'a göç edenlerin sayısı yaklaşık 340.000 idi. Göç edenlerin 1/3'ünün erkek oluşu, iş bulma kaygısının taşradan göçe yol açtığını göstermektedir. 1877 Rus savaşı ertesinde imzalanan Berlin Antlaşması, o güne dek Osmanlı Devleti'nin elinde olan topraklarda bazı küçük Hıristiyan devletlerin kurulmasıyla sonuçlanınca, oralarda yaşayan Türkler de göç etmek zorunda kaldı. Değişen siyasal ve toplumsal koşulların Türkler'i Avrupa topraklarında barınamaz duruma getirmesi, göçlerin ana nedeniydi. Bu olgu Balkan ve I. Dünya Savaşı ertesinde de kendisini gösterdi.

Paris'te yayınlanan bir Fransız gazetesine göre, 1918'de 1.345.934'e ulaşan İstanbul'un nüfusu, 603.310 Müslüman, 218.846 Rum Ortodoks, 88.209 Ermeni Gregoryen, 55.133 Yahudi ve 380.000 ecnebi adı verilen kentin yerlisi olmayan yabancıdan oluşmaktaydı.

Resmi istatistiklere göre, mütareke yıllarında İstanbul'un nüfusu 1.203.000 idi. İstanbul Nüfus Müdürlüğü'nün resmi cetvellerine göre ise, kentin nüfusu 1925'te daha da azalarak 1.065.866'ya düşmüştü.

Öte yandan, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün İstanbul'un polis karakolu bölgelerine göre yapılmış sayım sonuçlarını gösteren çizelgesinde, kentin 1922'deki toplam nüfusu 710.786 olarak verilmektedir (Tablo 3). 1922 sayımı verilerine göre, en kalabalık karakol bölgeleri, sırasıyla Pangaltı (62.427), Beşiktaş (54.542), Beyoğlu (44.644), Taksim (41.888), Kadıköy (34.259) ve Kasımpaşa (31.661) idi. Nüfusu 20.000 ile 30.000 arasında olan başlıca karakol bölgeleri ise, sırasıyla Karagümrük (26.325), Samatya (25.024), Dolapdere (25.009), Beyazıt (22.857) ve günümüzde Üsküdar İlçesi içinde kalan bir mahalle olan Çinili (22.319) idi (Tablo 3). Adı geçen kalabalık karakol bölgelerinin hemen hepsinde kadın-erkek nüfus, küçük farklarla birbirlerine eşit idiyse de, genel toplamda, kadın nüfus toplamı (364.572), erkek nüfus toplamını (345.714) aşmaktaydı (Tablo 3).

İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün 1922'de hazırladığı cetveller, 710.286 toplam nüfusun 373.124 Müslüman, 158.219 Rum Ortodoks, 78.919 Ermeni Gregoryen, 40.018 Yahudi ve 51.006 öbür milletlerden oluştuğunu göstermektedir.

Tablo 3
İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün İstanbul'un Polis Karakolu Bölgelerine Göre Yaptırdığı Nüfus Sayımı Çizelgesinde, İstanbul'un 1922'deki Kadın-Erkek Nüfusu

Bölge	Erkek	Kadın	Toplam
Eminönü	6.194	3.691	9.885
Ayasofya	10.332	9.061	19.393
Beyazıt	10.538	12.319	22.857
Fatih	7.126	6.517	13.643
Karagümrük	13.209	13.116	26.325
Şehremini	8.915	10.600	19.515
Aksaray	8.790	9.147	17.937
Kumkapı	9.079	8.197	17.276
Samatya	14.139	10.885	25.024
Bakırköy	9.158	8.882	18.040
Unkapanı	12.352	9.305	21.657
Fener	8.002	8.481	16.483
Eyüp	8.191	8.397	16.588
Çengelköy	5.382	5.701	11.083
Galata	10.699	8.744	19.443
Beyoğlu	20.906	23.738	44.644
Taksim	15.308	26.580	41.888
Pangaltı	29.625	32.802	62.427
Dolapdere	12.165	12.844	25.009
Hasköy	8.561	8.203	16.764
Kasımpaşa	15.773	15.888	31.661
Beşiktaş	28.586	25.956	54.542
Arnavutköy	8.307	9.585	17.892
Büyükdere	5.290	5.023	10.313
Üsküdar	5.473	6.449	11.922
İskele	5.832	6.610	12.442
Çinili	10.019	12.300	22.319
Kızıltoprak	4.296	4.885	9.181
Erenköy	6.871	8.614	15.485
Beykoz	5.999	5.170	11.169
Adalar	5.912	7.272	13.184
Kadıköy	14.685	19.610	34.259
Toplam	345.714	364.572	710.286

KENTSEL HİZMETLER: Kentsel hizmetlerinin karşılanması, İstanbul'un kuruluşundan bu yana büyük sorun olagelmiştir. XIX.yy'da ise İstanbul'un ulaşım, su, konut ve sağlık sorunları büyük boyutlara varmıştır. Özellikle, Kırım Savaşı (1854-1856) sırasındaki yoğun geliş-gidişler, başkentin çağın gereklerine uygun bir kent olmaktan çok uzak olduğunu ortaya çıkarmıştır.

İstanbul'da kentsel hizmetlerin yeniden örgütlenmesine yönelik ilk çalışmalar, II. Mahmud döneminde (1808-1839), Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını izleyen yenileştirme çabaları ile başlar. Önce, esnafın daha iyi denetimini sağlamak amacıyla, ihtisab işleri, 1826'da kurulan "İhtisab Nezareti"ne bağlandı. Sonra göç işine el atıldı. XIX.yy başında İstanbul nüfusunun çok artması, Anadolu'dan başkente göçün büyük boyutlara vararak kent içindeki asayişin korunmasını güçleştirmişti. Nitekim İhtisab Ağalığı'na gönderilen resmi yazıda, "Başıboş ve serseri makulesinden buraya gelenlerin dikkatle gözden geçirilmesi ve İstanbul mahallelerindeki ahalinin tahrir ve bir deftere yazılması" gereğinden söz edilmekteydi. Aynı belgede, başkente insanların iş bulmak amacıyla gelecekleri göz önüne alınarak, önce İstanbul, Galata, Boğaziçi ve Üsküdar iskelelerinde ne miktar hamal, kayıkçı; hamamlarda ne miktar dellâk; ne kadar küçük esnaf erbabı ve çırakları olduğunun tesbiti isteniyordu. Ayrıca, her bir esnafın kethüda ve yiğitbaşıları marifetiyle kefilleri alınarak isim, eşkal, velayet ve kefilinin saptanması ve tüm bu bilgilerin bir defterde toplanması istenmekteydi.

Aynı dönemde, mahallenin kent içinde bir birim olarak tanınması, her mahalleye bir muhtar atanması, her mahallenin yönetimi için muhtar ve 3-5 kişilik bir danışma kurulu niteliğinde "ihtiyar heyeti" oluşturulması da kentin yönetimi açısından bir aşama sayılabilir.

1831'de eski Şehremini makamının kaldırılıp, görevlerinin bir bölümünün yeni kurulan Ebniye-i Hassa İdaresi'ne verilmesi ile bazı resmi binaların daha iyi bakımı amaçlandı. 1836'da ise Evkaf Nezareti, belediye işlerinin bazılarını görevi kapsamı-

na alarak, bunları 1854'e dek yürüttü.

Kırım Savaşı sırasında tüm bağlaşık güçler için bir merkezi üs işlevini gören İstanbul'da belediye, sağlık ve ulaşım hizmetlerinde ortaya çıkan aksaklıklar, yabancı devletlerin yetkili temsilcilerinin hükümete sürekli başvurularda bulunmalarına yol açtı. Bu baskılar sonucunda, 1854'te "İstanbul Şehremaneti Dairesi" kuruldu. Bu dairenin başlıca görevleri, narhın uygulanmasını denetleme, yol-kaldırım yapımı, yolların onarımını düzenlemek, kentin temizlik işlerinin yürütülmesi, çarşı-pazar ve esnafın denetimi, vergi ve resimlerin toplanmasıydı. Şehremaneti'nin başkanlığına atama ile gelen Şehremini'nin yanı sıra, bir de "Şehir Meclisi" oluşturuldu. Bu meclise, deneyimli bürokratların yanı sıra, halk ve esnaf temsilcileri de alındı. Deneyimli bürokratların varlığına karşın, Şehremaneti ve meclis, işlevlerini yerine getirmede yeterince başarılı olamadılar. Etkin denetim ve kamu hizmetleri için gerekli örgüt, eleman ve bilgi eksikliği bu başarısızlığı artıran başlıca etkenlerdi.

Babıali, Şehremaneti'nin başarısızlığı karşısında önlem olarak bir "İntizam-ı Şehir Komisyonu" kurulmasını ve bu komisyona seçkin kişilerin atanmasını istedi. Karışık bir yapısı olan İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun sorunların çözümlenmesi yönünde getirdiği önerilerin tüm kente uygulanması olanaksızdı. Bu nedenle "Altıncı Daire-i Belediye" adı altında batılılaşan Galata ve Beyoğlu semtlerinde etkinlik gösterecek bir örnek belediye dairesi kurulması istendi. 1857'de yayınlanan resmi bir bildiri ile 6.Daire ve kentin öbür bölgelerinde kurulması öngörülen 14 dairenin kuruluşu duyuruldu. Belediye örgütünün gerçekleştirilmesine, önce 6.Daire'den başlanılacaktı.

Belediye örgütünün, batılılaşma çabası içinde, İstanbul'u bir Avrupa başkentine benzetmek amacıyla kurulduğunun en belirgin kanıtı, Beyoğlu ve Galata belediye dairesine, Paris belediye örgütlenmesi örnek alınarak, 6. Daire adının verilmesiydi. Yönetici kadronun oluşturulmasında da Fransa örneği dikkate alındı. On yıl süreyle İstanbul'da oturmuş ve bu semtte 1.000 liralık emlakı bulunan 8 kişi hükümetçe 3 yıl süreyle belediye meclisine üye olarak, yine bu yörede 5.000 liralık emlakı bulunan 4 yabancı da danışman üye olarak atanmaktaydı. 6. Belediye Dairesi müdürünün Fransızca bilmesi ve emlak sahibi olması gerekiyordu.

Galata ve Beyoğlu'nda denenen bu uygulama, 1868'de kentin öbür semtlerinde de uygulanmak istendi. Ne var ki, Avrupa'dan örnek alınan bu yapı, İstanbul'un iyi örgütlenmemiş ve batı kurumlarını özümleyemeyen geleneksel kesimlerinde pek başarılı olamadı.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, her daire, 12 üyeli bir meclis kurarak birbirinden bağımsız bir yönetim uygulamasına girişti. Bu durum, 1912'de ortadan kaldırıldı. Yerine kurulan 9 şubeli belediye sistemi 1930'a dek yürürlükte kaldı.

XIX.yy'ın ortalarında İstanbul'da çok sayıda bina yapılmasına karşın, imar işleri kentin büyüklüğüne göre sınırlı kalmış ve yeni yapılar yer yer kent ile bütünleşememişti. Devlet ileri gelenlerinin dikkatini çeken bu durumun düzeltilmesi için, 1866'da yeni bir girişimde bulunuldu. Tanzimat'ın ileri gelen ve yönetimde söz sahibi olan kişilerinin İstanbul'un düzen ve temizlik açısından Avrupa kentleri karşısında geriliğinin bilincine varmaları ve kısa bir süre önce meydana gelen Hocapaşa yangınında İstanbul'un büyük bir bölümünün yanarak gerekli alanın açılmış olması, yapılacak düzenlemelere elverişli bir ortam hazırladı. Babıali'de bir komisyon kurularak, öncelikle Hocapaşa yangını ile açılan yerlerde yolların düzeltilmesine ve genişletilmesine karar verildi.

"Islahat-ı Turuk Komisyonu" adını alan bu kurul başarılı çalışmalarda bulundu. 1857'deki belediye örgütlenmesinde, 6.Belediye Dairesi'ne görgü ve bilgileri ve çevredeki kişisel etkileri nedeniyle Müslüman olmayanlar yerleştirilmişken, Islahat-ı Turuk Komisyonu'na Tanzimat ileri gelenlerinden Müslüman üyeler yerleştirilmişti. Komisyon, öncelikle, Hocapaşa yangın yerinin yollarını açtırıp düzelttirdi. Arkasından, İstanbul'un öbür semtlerinde açılması gerekli görülen yolların onarımını ele aldı. Komisyonun görevleri arasında, Divan Yolu'nun açılması, yangın yerinde evlerin ahşap yerine kâgir yapılması, yolların genişletilmesi, Hocapaşa'dan Kumkapı'ya dek uzanan yangın bölgesinde yeniden düzenleme yapılması konuları vardı. Arsaların, ara yolların düzeltilmesi, yangın bölgesi haritasının çıkarılması, harcamaların planlı yapılması gibi işlerin başarıyla yürütülmesinde iki etkenin katkısı oldu: Yönetimde söz sahibi kişilerin işlerle yakından ilgilenmesi ve Erkân-ı Harbiye'den 10 kadar subay, yapılan işleri denetlemekle görevlendirildi.

Komisyon, İstanbul'un geliştirilmesi işini 1869'da belediyeye devretti. Bayındırlık çalışmalarının yürütülmesini başta kendi parasal olanaklarıyla ve arsa satarak karşılamaya çabalayan yönetim, sonraları yabancı sermayeye başvurarak ülkenin bayındırlık işlerini yabancılara ihale etmek zorunda kaldı.

Ali Cevad'a göre, XIX.yy sonunda, devletin elinde 29 saray ve kasr-ı hümayun, 198 kışla ve karakol, 278 devlet dairesi, 18 dükkân ve 1 misafirhane bulunmaktaydı. Aynı dönemde, İstanbul'da devlete kira ya da gelir getiren başlıca taşınmaz mallar arasında, 66.413 ev ve yalı, 22.314 arsa, 24.196 dükkân büyük çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ayrıca, 7.203 bekâr odası ve ahır, 4.591 bağ, bahçe, bostan ile 3.305 tarla, çayır ve mera da önemliydi. Öte yandan, yine Ali Cevad'a göre, XIX.yy'ın sonlarında, İstanbul'da bulunan 2.255 iskele meydanı, 1.889 havuz, çeşme, maslak vb gibi tesislerin yanı sıra, 674 cami, 146 medrese, 514 kabristan, 231 tekke, 212 türbe, 166 arsa, 519 okul ve 169 yabancı dinsel kurumun oluşturduğu taşınmaz mal topluluğundan, devlet, hiçbir gelir elde etmemekteydi.

Ali Cevad'a göre, XIX.yy. sonunda, İstanbul'da gelir ya da kira getiren başlıca taşınmaz mallar şunlardı:

Taşınmaz Mal	Sayı
Ev ve yalılar	66.413
Hamam	175
Bağ, bahçe, bostan	4.591
Kar kuyusu	31
Mum, kibrithane ve tuğla harmanı	41
Arsa	22.314
Dükkân	24.196
Bekâr odası ve ahır	7.203
Tarla, çayır, mera	3.305
Fırın	367
Taş ve kireç ocağı	79
Kayıkhane	338
Buharlı motorla işleyen değirmen	13
Değirmen	75
Han	354
Çiftlik	38
Tabakhane, mumhane, salhane	123
Dalyan, midye tarlası	76

Ali Cevad'a göre, XIX.yy. sonunda, İstanbul'da gelir ya da kira getirmeyen başlıca taşınmaz mallar şunlardı:

Taşınmaz Mal	Sayı
İskele meydanı vb	2.255
Havuz, maslak, çeşme sebil, şadırvan, kuyu, ayazma	1.889
Cami	674
Medrese	146
İmaret	16
Kabristan	514
Türbe	212
Tekke	231
Cami, dergâh, medrese ve namazyeri arsaları	166
Sefarethane	19
Okul	519
Kütüphane	65
Muvakkithane	15
Patrikhane, kilise ve sinagog	169
Tren istasyonu	12
Rasathane	1
Tünel	1

XIX.yy sonunda, İstanbul'un en önemli resmi binaları arasında, Babıali, Adliye Dairesi, Bab-ı Seraskeri, Maliye Dairesi, Taşkışla, Maçka'daki Silahhane, Selimiye Kışlası yer almaktaydı.

Şemseddin Sami'ye göre ise, XIX.yy'ın sonlarında, Gümüşsuyu, Beylerbeyi ve Zeytinburnu'nda 3 askeri hastane, 2 kadın hastalıkları hastanesi, 1 Gureba hastanesi ve 1 de akıl hastanesi vardı. Yabancılara özgü birkaç hastane ise rahibelerin yönetimindeydi. Aynı dönemde, Rumlar'ın ve Ermeniler'in de İstanbul'da 1'er hastanesi vardı. Bunun dışındaki hayır kurumlarının başlıcaları, Hıristiyanlar'ın "yoksul evleri", dul ve kimsesiz kadınların barındıkları daireler ve Üsküdar'daki Miskinhane (cüzamlılar evi) idi.

Şemseddin Sami ayrıca, geçen yüzyılda kentte 300'ü aşkın tekke olduğunu belirtmektedir. Bunların en önemlileri, Yenikapı (Topkapı'da), Bahariye (Eyüp'te) ve Galata mevlevihaneleri; ayrıca, Tophane'deki Kadirihane, Sümbülefendi, Taşburnu ve Paşmak Şerif Tekkesi'ydi. Bu dönemde, kentin en büyük hamamları, Mahmutpaşa, Cağaloğlu, Ayasofya, Haseki, Hocapaşa ve Galatasaray hamamlarıydı. Kentte, ayrıca en ünlüleri Vezirhane, Valide Han ve Yıldız olan toplam 344 han vardı. Çarşı-yı Kebir (Kapalıçarşı) da dünyaca ünlüydü.

İmar Planları: Avrupa ülkelerinde XIX. yy boyunca çeşitli aşamalardan geçerek belli bir gelişim gösteren kent planlamacılığı,

aynı yüzyılda Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Ancak gösterilen çaba, sınırlı kalmış ve benzer sonuçlar vermemiştir.

İstanbul'un harita ve planlarının yapılması, XVIII.yy'ın sonlarına rastlamaktadır. Fransız mühendis Kauffer'in 1786'da yaptığı İstanbul haritasını: İstanbul'a ilişkin gravürleriyle tanınan Mimar Melling'in 1802'de yaptığı, Topkapı Sarayı ile çevresini gösteren mevzii plan izlemiştir. Selimiye Kışlası'nı çevreleyen Selimiye Mahallesi'nin planlamasını da Melling'in yaptığı öne sürülmektedir.

İstanbul'un ilk imar planını ise Moltke yapmıştır. 1842'de tamamlanan bu harita, yalnızca kentin o günkü durumunu göstermekle kalmamakta, bazı imar kararlarını da içermekteydi. Bu planın nerede olduğu bilinmemekle birlikte, 1839'da yayınlanan bir ilmuhaberde neleri kapsadığı kısmen anlatılmaktadır. Osman Nuri Bey'e göre, İstanbul'da yeni yapılacak tüm binalar "kâgir" olacak, yeni bina yapımları için sokaklarda yer gösterilecek, yeni mahallelerde geometrik kurallara uyulacak, ahşap ev yapmak isteyen yoksul halka izin verilmeyecek, yolların genişlikleri önceden belirlenmiş ölçülerin dışına çıkmayacak, elverişli yerlerde alanlar bırakılacak, anayollar belirlenmiş biçimde gelişecek, bu yollar üzerinde yapılacak binaların yüksekliği 20 "zira" (arşın) ile 3 kattan fazla olmayacak ve hiçbir çıkmaz yol yaptırılmayacaktı. Planda öngörülen önlemler, kenti sık sık yıkıma uğratan yangınların getireceği zararları en aza indirmeyi amaçlamaktaydı.

Moltke planı, içerdiği önlemlerin yanı sıra, 1848'de yayınlanan Ebniye Nizamnamesi'ne de öncülük etmiştir. Bu nizamname, kamulaştırma, binalara ruhsat verme, yolları, yapı işlerini denetleme, yol ve sokakların genişlikleri ile çevrelerine yapılacak binaların yüksekliklerine ilişkin yeni kurallar getirmekteydi. 1839 ilmuhaberi ile büyük benzerlikler gösteren bu nizamname uyarınca bir süre önce, Sultan Abdülmecid'in Londra'ya eğitime gönderdiği Bekir Paşa da İstanbul için bir plan hazırlamıştır.

Bekir Paşa'nın planı, İstanbul'un belli başlı sanat anıtlarını eksen almaktaydı. Bu plana göre, İstanbul'un tüm yolları, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Beyazıt, Sultanahmet, Yeni Cami, Sultanselim, Laleli ve Nuruosmaniye camilerine doğru ilerliyor; büyük camiler geniş alanlar ortasında bırakılıyordu. Aynı planda, çeşitli mahalleler arasında parklar ve bahçeler olması düşünülmüş; bu arada tüm çeşme, sebil ve medrese çevrelerinin de açık alana dönüştürülmesi öngörülmüştü. Ayrıca, Avrupa treninin Yedikule yakınlarındaki Kazlıçeşme'de yapılacak gara gelmesi, Fatih'in fetih sırasında kente girdiği kapı olarak kabul edilen Yedikule'deki yıldızlı kapıya bir zafer takı kurulması da düşünülmüştü. 1850'ler Avrupası'nın büyük imar çabalarını anımsatan özellikleri olan bu plana göre, Avrupa treni kente girmeden gar önünde duracak, ve de kent içinde atlı tramvay işletilecekti.

Kırım Savaşı yıllarında, İstanbul'un alt yapısındaki aksaklıklar iyice belirginleşince, bir çözüm arayışı ile kurulan Şehremaneti'nin görevleri arasında imar işleri de vardı. Ancak, kent planlaması ve yönetimine ilişkin yeterli birikim olmadığından, Şehremaneti bu konuda yetersiz kaldı. Kimi kent hizmetleri ile beraber imar işleri de Şehremaneti'nden alınarak, yeni oluşturulan belediye dairelerine verildi. Örnek olarak, ilk başta oluşturulan ve Galata ile Beyoğlu'nu kapsayan 6.Daire'nin imar konusunda başarılı etkinlikleri oldu. Altıncı Daire kurulur kurulmaz, önce, bölgenin kadastrosu çıkartılarak, bölgedeki mülkiyet haklarına çağdaş-kapitalist anlamda bir açıklık getirildi. Yollar olabildiğince genişletildi, taş kaldırımlar yapıldı. Mezarlıklar Şişli'ye taşınarak, Taksim ve Tepebaşı'nda parklar kuruldu; hastane vb sağlık kuruluşları hizmete açıldı; mezbaha yaptırıldı ve kentin herhangi bir yerinde çıkacak salgın hastalıkların buraya sıçramasını önlemeye yönelik önlemler geliştirildi. 6. Daire'nin başarısında, kapsadığı alanda yaşayan Avrupalı ve Levantenler'le onların etkisindeki insanların alışkanlık, istek ve özentilerinin hiç kuşkusuz önemli payı vardı. Dairenin yönetici kadrosu da kapsanan alandaki toplum yapısına uygundu. 6. Daire ile kurulmasına başlanan belediyelerin başka yerlerdeki etkinlikleri sınırlı kaldı. Sonraları belediyeler, önemli liman kentlerinden başlayarak, Osmanlı topraklarının hemen tümünde gelişti.

Bu arada, haritacılık ve başka imar çalışmaları sürdü. 1854'te 740 evin kül olmasına yol açan büyük Aksaray yangınından sonra, yangın yeri haritacılığı için çalışmalar yapılmaya başlandı. İtalyan mühendis Luici Storari'nin üzerinde çalıştığı Aksaray yangın yeri planlamasını, Türk haritacıların çalışmaları izledi. 1864'te bu kez 2.910 binayı kül eden Hocapaşa yangınından sonra, bu alanın düzenlenmesi işini, yeni kurulan "Islahat-ı Turuk Komisyonu" üstlendi. Üyelerinin çoğu Türk olan ve bir imar komisyonu niteliği taşıyan Islahat-ı Turuk Komisyonu, 1848'de yayınlanan Ebniye Nizamnamesi'nin kaldırılarak, yerine daha kapsamlı "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"nin çıkarılmasına önayak oldu.

1848'den farklı olarak, yalnızca İstanbul'u değil, tüm Osmanlı topraklarını kapsayan bu nizamname, harita yapımı, kamulaştırma, parselleme, yol genişliklerine ve bina yüksekliklerine ilişkin yeni hükümler getirmekteydi. Nitekim, bu çeşitli dallara yönelik hükümler, ilk önce, Hocapaşa yangın yerinin planlamasında uygulandı. Osman Nuri Bey'e göre, bu planda şunlar öngörülmekteydi: Cami, türbe ve anıtlara ilişilmemekle birlikte, yangından arta kalan arsaların % 25'i yol genişletilmesi için parasız olarak alınmış, yolların genişliği için de, 25 ile 6 arşın arasında bir ölçü kabul edilmişti. Bu plan uyarınca açılan en geniş yol, günümüzde de aynı adı taşıyan Divan Yolu' dur. Yine bu planda tahta yapıya hiç izin verilmemiş, tüm evlerin kâgir olması zorunlu tutulmuş, yalnızca bu arada bina yapımlarının ucuza çıkabilmesi için yapı malzemesinden alınan vergiler kaldırılmış, taşıma giderlerinde de indirim yapılmıştır.

Bu imar planının uygulanması sırasında yapılan sokakların ortalarına şose, yaya kaldırımlarına da büyük parça taşlar döşenmiştir. Aynı dönemde, mahalle aralarında açılan küçük sokaklara arnavut kaldırımı döşenmiştir. Yeni açılan cadde ve sokakların lağımları, denize kadar uzanan, geniş tonoz biçimine dönüştürülmüştür.

Islahat-ı Turuk Komisyonu, toplam 45.000 altın lira harcayarak gerçekleştirdiği tüm bu işler için gerekli paranın bir bölümünü, imara açtığı arsaları satarak karşılamıştır. Dört yılda tamamlanan planın yanı sıra, Islahat-ı Turuk Komisyonu, İstanbul içinde çok sayıda meydan ve yolu da düzenlemiştir. Bunlar arasında, Ayasofya'nın önündeki alanın düzeltilmesi, Beyazıt Meydanı, Unkapanı Caddesi, Babıali ile Sirkeci'yi birbirine bağlayan şimdiki Ankara Caddesi, Mercan Yokuşu ve Fincancılar Yokuşu, Sultanhamam ile Bahçekapı, Galata'da Azapkapı, Karaköy Caddesi ve Beyazıt-Aksaray Caddesi önde gelmektedir.

1860'ı izleyen yıllarda, Osmanlı Devleti'nin o dönemde Avrupa'da etkili olan kent plancısı Haussmann'dan esinlendiği görülmektedir. 1863'te Avrupa modasına uyularak Sultanahmet'te bir Sergi-i Osmani açılmıştır. Abdülaziz'in Fransa gezisi de, Osmanlı yöneticilerinin batıdaki imar uygulamalarından giderek etkilenmelerine yol açmıştır. Kentlerin gelişmelerine engel oldukları gerekçesi ile, önce Avrupa'da Viyana'yı çevreleyen surların yıkılmasından sonra, Bağdat'ın surları yıkıldığı gibi, 1864'te Galata'nın da surları yıkılmıştır. Yalnız, 6. Daire mühendisi Marie de Launay, surların yıkılmasından önce, surların geçtiği yerleri ve üstlerindeki kitabeleri kaydetmek olanağını bulmuştur.

I. Meşrutiyet'in ilanı ile kabul edilen 1877 tarihli Belediye Kanunu, Osmanlı Devleti'nde artık belediye hizmetlerinin tüm ülkeye yaygınlaştırıldığını göstermektedir. Bu dönemde, Osmanlı subay ve mühendislerince İstanbul'un bir haritası yapılmışsa da, bu harita II. Abdülhamid döneminde gizlenmiştir. Dolayısıyla, bu haritadan yola çıkılarak İstanbul için yeni bir imar planı hazırlanmadığı görüşü yaygındır.

Osmanlılar'ın ilk imar yasası, 1882'de yayınlanan Ebniye Kanunu'dur. 1864 Ebniye ve Turuk Nizamnamesi'ni yürürlükten kaldıran bu yasa, başlıca yolların genişletilmesi olmak üzere çeşitli konularda oldukça kapsamlı hükümler getirmekteydi. Aynı nizamname, belediyelerin açmayı tasarladıkları yolların ve çevrelerinin, ayrıca yangın yerlerinin haritalarını yaparak halka ilan etmesini zorunlu kılmaktaydı. Yasanın bir başka maddesi ise, İstanbul'da ham arazi ya da bostan gibi yerleri imara açmak isteyenlerin, buralarda bir okul ve bir karakol yerini bedelsiz olarak belediyeye vermesini şart koşmakta ve ayrıca, lağım yapmaları, açılan yolların kaldırım masraflarına katılmaları yükümlülüğünü getirmekteydi. Bu arazilerin imara açılması ise padişahın iznine bağlıydı. Ebniye Kanunu' nun getirdiği yükümlülükler, başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinde birtakım vurgunculuk girişimlerinin başladığını ve bunların devlet için belli bir yük oluşturduğunu göstermektedir.

Ebniye Kanunu, yeni yapılacak yolları sınıflandırma ve genişliklerini saptama yetkisini, belediye meclislerine vermekteydi. Yolların genişliği ve binaların yüksekliği doğrudan arsa değerleri ile orantılı olduğu için, yasanın bu hükmü hayli ilginç bir niteliğini ortaya koymaktadır. 1877 Belediye Kanunu, yalnızca belirli bir düzeyin üstünde emlak vergisi ödeyenlerin belediye meclisi üyesi olmalarına izin verdiğine göre, bu hükümle, belediye meclisi üyelerinin arsa de-

ğerlerinin belirlenmesinde etkili olabilmeleri sağlanmaktaydı.

II. Abdülhamid saltanatının son yıllarında, Paris Büyükelçisi Salih Münir Bey'i çağırarak, Avrupa'da geçirdiği yıllar boyu edindiği deneyimlerin ışığında, İstanbul'un güzel bir kente dönüşmesi için ne gerekiyorsa yapmasını istediği biliniyor. Salih Münir Bey, bu görüşmeden sonra, Paris Belediyesi Başmühendisi Buvar ile anlaşmıştır. Buvar, İstanbul'a gelerek yerinde incelemeler yapmamakla birlikte, kentin fotoğraflarını istetmiş ve üzerinde çalışmıştır. Buvar'ın hazırladığı planların giderlerini Fransız Hükümeti ödemiştir. Planlarda, Eminönü ve Karaköy'de meydanlar öngörülüyor; bu meydanların çevresindeki yolların güzel sütunlar ve kemerlerle bezenmesi, bu bölgelerde yer alacak dükkânların, cephelerinin de süslü olması tasarlanıyordu. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin, o dönemde Avrupa'da etkili olan "güzel kent" akımından esinlenen Buvar'ın planlarını uygulayacak parasal gücü yoktu.

Buvar, 1908'den sonra yeniden İstanbul'a çağırılmıştır. Bu kez, araştırmalar yaparak bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda, İstanbul'un bir planının yapılabilmesi için öncelikle haritasının alınması gerektiği vurgulanmaktaydı. 1890'dan sonra ordu içinde harita uzmanları yetişmeye, Osmanlı Devleti'nde nirengi şebekesi kurulmaya ve bunlara dayalı haritalar alınmaya başlanmıştı. Bundan yararlanılarak, İstanbul ile çevresinin 1/2.500 ölçekli haritaları askeri haritacılarca hazırlanmıştır. Yine aynı dönemde, sonraları kullanılacak daha büyük ölçekli bir İstanbul haritası da yapılmıştır. Bu çalışmalarda yabancı uzmanlardan da yararlanılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İstanbul'un imarı ile Şehremini ve Belediye Reisi olan Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa ilgilenmiştir. Bu alanda önemli adımlar atan Cemil Paşa, işe önce, Bükreş, Berlin, Viyana ve Paris gibi Avrupa'nın bellibaşlı başkentlerini gezerek başlamış; Lyon Belediyesi başmühendisini üç yıllık bir anlaşma ile, Şehremaneti fen kurulu müdürlüğüne atamıştır. Bu süre içinde, Çırçır, Aksaray, Fatih yangın yerlerinin planları, buraların altyapıları hazırlanmış, ayrıca kentin tümünü kapsayan bir plan yapılmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı bu planların uygulanmasını engellemiştir.

Balkan Savaşı sırasında, alınan bir borçtan yararlanan Cemil Paşa, 1 milyon altın lira ile, yangın yerlerini istimlak ettirmiş, alt yapılarını tamamlamış, ayrıca Gülhane, Sultanahmet, Fatih ve Üsküdar'daki Doğancılar parklarını yaptırmış ve 30 m genişliğinde yollar açtırmıştır. Cemil Paşa, Ayasofya ile Sultanahmet camileri arasındaki alanı, eski bir hamam dışında tüm binaların yanması üzerine istimlak ettirmek istemişse de bir grubun tepkisi ile karşılaşmıştır. Başında eski sadrazamlardan Said Paşa'nın bulunduğu, "Muhafaza-i Âsâr-ı Antika Cemiyeti", tarihi yapı olduğu gerekçesi ile orta yerde duran eski hamamın yıkılmasına karşı çıkmıştır. Böylece, Cemil Paşa'nın Ayasofya ile Sultanahmet camileri arasında, Paris'teki Place de la Concorde benzeri bir meydan yaptırmak düşleri suya düşmüştür. İttihat ve Terakki'nin İstanbul'un imarına ilişkin son girişimi olarak, Cemil Paşa'nın Suriye'de iken tanıştığı bir Alman kent planlamacısına, İstanbul planı için çalışmalar yaptırmasıdır. Ancak, İstanbul Belediyesi ile Alman uzman arasında bir anlaşma sağlanamadığı için, girişim sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan imar ve planlama çalışmaları büyük ölçüde harita mühendisliğinin gelişmesine yardımcı oldu. Bunun dışında, İstanbul'un dış bağlantılarını oluşturan rıhtım geliştirme, demiryolu gibi alanlarda da ön çalışmalar yapıldı.

XIX. yy boyunca İstanbul'da çeşitli banka şubeleri, bürolar, oteller ve eğlence yerlerinin sayıca arttığı görülmektedir. Devlet işlerinin artık paşa konaklarında değil de, resmi devlet dairelerinde görülmeye başlanması, İstanbul'un kent yapısındaki değişmelerin bir başka yanıdır. Sonuç olarak, denebilir ki, XIX. yy sonunda İstanbul, eski geleneksel gündelik yaşam öğelerinin yanı sıra, Avrupa'dan esinlenen ve kentte gitgide gelişen yeni sınıfların gereksinimlerini karşılamayı amaçlayan büyük bir kentti.

İaşe: Osmanlı Devleti'nde büyük kentlerin beslenme ve yakacak gereksinmelerinin karşılanması ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'a, Mısır' dan pirinç; Balkanlar'da Dobruca'dan buğday; Gelibolu, Tekfurdağı gibi yakın merkezlerden et ve kesimlik hayvan; Kırım'dan süt ürünleri vb besin maddeleri getirtilirdi. Bu bölgelerde ürünlere belli fiyatlarla el konur ve bu işle görevli gemi kaptanları ürünleri İstanbul'a getirirlerdi. Bunlar, Unkapanı, Balkapanı, Odun İskelesi, Yemiş İskelesi gibi iskelelerde zorunlu boşaltım ve depolamaya tabi tutulurdu. Ürünlerin dağıtımı ise iskele eminleri aracılığı ile yapılırdı. Ayrıca devlet, örneğin et gereksiniminin karşılanması için kimi zaman sermaye vererek bazı kimselere kasaplık görevi yüklerdi. Ne var ki bu iş, genelde, riskli ve istenmeyen bir sorumluluktu. Özellikle, yiyecek ve yakacak maddeleri üzerindeki narha çok dikkat edilmesi nedeniyle, sık sık denetimler yapılır ve şiddetli cezalar verilirdi. İstanbul'da sadrazam da kentin iaşesinden sorumluydu. Tanzimat'tan sonra da sadrazamlar bu görevlerini sık sık yerine getirmişlerdir. Bununla birlikte, ulaşım teknolojisinin ilkelliği genelde istifçilik, karaborsa ve pahalılığa neden olmaktaydı. İstanbul'da ortaya çıkan ayaklanmaların en önemli etkenleri kıtlık ve pahalılık idi. XIX.yy'da ulaşım ilkelliğine kırsal alandaki üretim ilkelliği de eklenince, İstanbul'da temel gereksinim maddelerinin sağlanması büyük sorun oldu.

XIX.yy'da İstanbul için iaşe maddelerinin bir bölümü Rumeli vilayetlerinden karşılanırken, geri kalanı da Karadeniz vilayetlerinden ve Kefe yöresinden sağlanmaktaydı. İstanbul'un iaşesini sağlamak amacıyla devlet, gerektiğinde ülke içinde dışsatımı ve bölgelerarası alış verişi yasaklamaktaydı. Kimi dönemlerde devlet, bazı ürünlerin yetiştirimini ve satışını da zorunlu kılmaktaydı.

XIX. yy'da İstanbul'un iaşesi kent içinden ve ülkenin öbür bölgelerinden olmak üzere iki yoldan sağlanmaktaydı. Bu dönemde, İstanbul'un gereksindiği tahılın tümü ülke içinden karşılanırken, sebze ve meyve, genellikle, yakın vilayetlerden getirilmekteydi. Zeytin ve sade yağların sağlanması konusunun özel bir önemi vardı. İstanbul'a gelen yağ, özellikle Karadeniz ve Ege kıyılarından sağlanırdı. İstanbul'da besin maddeleri üretimine yönelik imalathanelerin hammaddeleri de İstanbul ve çevresinden elde edilmekteydi.

XIX.yy'da İstanbul'un iaşesi gibi önemli bir konuda, hükümet, besin maddelerini İstanbul'a yollamak zorunluluğunda olan bölgeleri ve bu bölgelerin dışsatım iskelelerini ayrıntılarına dek büyük bir titizlikle saptamıştı. Dışsatım limanlarının saptanmasında en önemli nokta, malların gönderildiği yere en yakın limanın seçilmesiydi.

Eşya ve yiyecek maddeleri Karadeniz' deki, İnebolu, Amasra, Ordu, Varna, Maçin, İsmail, Burgaz, Kalas, Sakarya, İğneada, Şile, Rusçuk, Irva, Alabeli, Akçeşehir, Karasulu, Midye, Köprü, İbrail, Adalimanı, Karaağaç, Karadere, İzmit, Kumlu, Halıdere, Değirmenderesi, Tavşancık, Kefe, Silistre iskelelerinden yollanırdı. Akdeniz' de ise bu iş, İskenderiye, Trablusgarp, Selanik, Girit, Midilli, Sakız, İstanköy, Yunda Adası, Kazdağı, Foça, Çeşme, Edremit, Ayvalık, Bodrum, Kadı Kalesi, Çayağzı, Eğrice ve Bozcaada iskelelerinden yapılırdı. Üretim bölgelerinden dışarı satılan besin maddelerinin İstanbul'a varmasında gözönünde bulundurulan noktalar, kısa yol ve ucuz navlundu.

Osmanlı topraklarının Avrupa Kıtası' nda kalan bölümünde İstanbul için toplanan yiyecek maddeleri, Tuna iskelelerinden, İbrail, Kalas ve Varna'ya getirilir, buralardan gemilere yüklenirdi. Geri kalanı ise, Karadeniz'in Rumeli yakası iskeleleri ile Marmara kıyısındaki Tekirdağ İskelesi yoluyla İstanbul'a gönderilmekteydi. Anadolu'dan ise, İzmir, Gelibolu, İzmit iskelelerine getirilen yiyecek maddeleri İstanbul'a yollanırdı.

İstanbul'a getirilen malların başında tahıl gelmekteydi. İstanbul çevresindeki tarım alanlarında yetişen tahılın yetersiz olması nedeniyle, bu gereksinim hemen tümüyle dışarıdan sağlanmaktaydı. Tahıl, Tuna ve Karadeniz iskeleleri; Trakya ve Ege Denizi kıyıları ve Anadolu'da İzmit'ten Edremit'e kadar Marmara kıyıları gerisinde kalan bölgelerden gelmekteydi. İstanbul'un ambarı olarak kabul edilen bu bölgelerin yetiştirdikleri tahılı başka bölgelere göndermeleri yasaklanmıştı.

Tablo 4
1831-1860 Döneminde İstanbul'a Gelen Tahıl Ürünlerinin Dağılımı

Malın Cinsi	1831(Kile)	1840(Kile)	1860(Kile)
Çavdar	87.267	—	300
Un	74.082	3.235	1.856
Darı	13.027	1.402	—
Buğday	301.568	176.243	321.480
Kokoroz	42.913	55.050	87.630
Nohut	—	—	5.010
Arpa	213.953	113.880	295.740
Yulaf	7.397	1.980	1.000
Toplam	740.207	351.790	713.016

Osmanlı Devleti'nde 1838'e değin Avrupa'ya satılmayan maddeler arasında tahıl ürünleri baş sırayı almaktaydı. Bu tarihte ticaretin serbest bırakılmasından sonra Avrupa'ya tahıl dışsatımının başlaması, tahıl ürünlerinde yokluk çekilmesine ve fiyatların artmasına neden oldu.

İstanbul'a gelen tahıl yüklü gemiler Unkapanı İskelesi'ne yanaşır ve buradan çeşitli bölgelere dağıtım yapılırdı. Bu iskeleye gönderilen tahıl ürünlerinin başında buğday geliyordu. İkinci sırayı arpa alıyordu. İstanbul'a gelen buğday miktarında, 1831'e bakarak 1840'ta yarı yarıya yaklaşan bir düşüş oldu. 1840'taki düşüş hemen tüm tahıl ürünlerinde görülmekteydi. 1860'ta İstanbul'a gelen tahıl toplamı, hâlâ 1831'deki miktarın gerisindeydi (Tablo 4).

XIX.yy'da İstanbul'un yağ gereksiniminin karşılanması büyük bir önem taşımaktaydı. Zeytinyağı, bitkisel yağ ve sade yağlar, öbür yiyecek maddeleri gibi belirli bölgelerden ucuz fiyatlarla satın alınarak, uygun fiyatlarla halka dağıtılmaktaydı. Zeytinyağını İstanbul'a gönderen bölgeler, özellikle Ege'de İzmir, Marmara Bölgesi'nde de Gelibolu çevresiydi. Sadeyağ ise, tulumlar içerisinde, Rumeli'de Selanik, Kefalonya; Ege'de Midilli, Edremit, Yunda Adası ve özellikle Karadeniz'de Kefe, Silistre, Rusçuk'tan sağlanmaktaydı.

İstanbul halkının tahıl ve yağ gereksinimini karşılamak konusunda hükümetin gösterdiği dikkat ve özen, sebze ve meyve sağlanmasında da söz konusuydu. İstanbul'un meyve ve sebze gereksiniminin bir bölümü İstanbul içinden sağlandığı gibi kente yakın bölgelerden de getirilmekteydi. Çünkü bunların, ülkenin uzak bölgelerinden çürümeden getirilmesi, düzgün yolların ve ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle çok güçtü. Yaş ve kuru olarak incirle üzüm İzmir'den, Trakya'nın Marmara kıyılarından ve Yalova'ya yakın bölgelerden; kiraz ile öbür yaş meyveler ise, Marmara kıyısındaki yerlerden, özellikle, Bursa, Balıkesir ve Yalova'dan sağlanmaktaydı.

İstanbul'a getirilmek üzere gemilere yüklenen meyve ve sebzelerin çürümeden varması için hava koşullarının sefere elverişli olmasına dikkat edilmekteydi. Hükümet, İstanbul halkının besin maddeleri arasında özel bir yer tutan kuruyemiş gereksiniminin karşılanması konusuna da büyük önem vermekteydi. Bu amaçla, meyvelerin ham iken toplanıp ziyan edilmemesine de özen göstermekteydi.

İstanbul'un gereksindiği öbür yiyecek maddeleri, reçel ve bal; süt ve süt ürünlerinden peynir ve yoğurt, sucuk, pastırma gibi çeşitli et ürünleri ile her türlü baharattı. İstanbul halkının en çok tükettiği besin maddelerinden biri olan bal, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinden sağlanmaktaydı. Kuru yiyeceklerden nohut, bakla, bulgur, şehriye vb ise yalnızca Anadolu vilayetlerinden getirilmekteydi. İstanbul'a tuz sağlama işini hükümet yüklenmiş, tuzlalardan tuz çıkarmayı da kendi tekeline almıştı. İstanbul'un gereksinimi için pirinç, Karasu Yenicesi, Drama, Siroz, Selanik, Vardar, Üsküp, Manastır, Tırhala gibi Rumeli vilayetlerinden getirilmekteydi.

Su Şebekesi: İstanbul'un su gereksinimi, kentin ilk kuruluşundan bu yana, en önemli sorunlarından biri olmuştur. Bizanslılar'dan başlayarak su biriktirmek için setler, taşımak için bakır ve künklü borular, su akışının düzenli ve güvenli olabilmesi için maslaklar, suyu daha yüksek yerlere iletebilmek için kemerler, durulama için havuzlar, dağıtım için teraziler ve yedeklemek için de sarnıçlar yapılagelmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un su sorunu ile yakından ilgilenmiştir. Saraçhane'deki üstü açık havuz, Kırkçeşme sularının kente ulaştırılması Fatih zamanına rastlar. Mimar Sinan, kent çevresindeki pek çok su kaynağını İstanbul'a kazandırmıştır. Ancak, Kanuni'den sonra, XIX.yy'a değin, İstanbul'un su yolları kentin gereksinimi ölçüsünde gelişmemiştir. Son olarak I.Mahmud döneminde (1730-54) Cezayirli Hasan Paşa, Topuzlu Bendi'nden Kasımpaşa'ya 20 masura su getirtmiştir.

XIX.yy'da, İtfaiye Alayları'nın kuruluşu ile birlikte, sık sık yangınların çıkması ve kent nüfusunun artması, su sorununu en önsıraya çıkarmıştı.

Halkalı suyu ile Belgrat Köyü-Büyükdere'den getirilen Kırkçeşme suları kentin genel su gereksinimini karşılayamamaktaydı. Su sorununa tek başına vakıflar yoluyla çözüm bulunamayacağı anlaşılınca, önce bir "Su Nezareti" kuruldu.

XIX. yy'da yaptırılan bendlerden biri, Bend-i Cedid (Yeni Bend) adını taşır. 1839'da, II.Mahmud'ca yaptırılan bu bendin suyu Valide Bendi ile birleşmekte, sonra her ikisi birlikte Topuzlu Bendi'ne karışmaktaydı. Bend-i Cedid, İstanbul'un Beyoğlu yakasına su gönderen üç bendden biriydi.

Topuzlu Bendi, Bahçeköy'ün kuzeydoğusundaki sularını toplar; Valide ve Bend-i Cedid'in sularıyla birlikte, Bahçeköy'deki kemerden Büyükdere'nin üstündeki kemere, oradan da Acıelma, Yeniköy, Sultantepesi, eski Hidiv İsmail Paşa Yalısı ve Mirgün yöresinin sularını vererek Maslak'a ulaşırdı. Topuzlu Bendi'nin suları Maslak'tan sonra, Boyacıköy, Ayazağa, Rumelihisarı'na su dağıtır ve Yatakbaşı maslağına geçerdi. Lond Çiftliği yöresinin, Arnavutköy'ün sularını da aldıktan sonra sular, Hasanağa Kemeri'nden Zincirlikuyu Sultankemeri'ne geçerek, Zincirliköşk ile Kuruçeşme'nin su gereksinimini karşılardı. Yıldız, Çırağan Sarayı, Ortaköy yörelerine de su veren Topuzlu Bendi, daha sonra Şişli Fransız Hastanesi, Pangaltı, Teşvikiye, Tatavla, Beşiktaş Sarayı çevresine de su sağlamaktaydı. Şişli çevresinde Harbiye'deki kubbeye dökülen Topuzlu Bendi suları, sonra su terazisinden geçerek Beyoğlu Büyük Taksim Ambarı'nda üç kola ayrılmaktaydı. İlk kol, Kabataş ile Tophane; ikinci kol Galatasaray ve Kasımpaşa; üçüncü kol da Tersane'ye su vermekteydi.

Osmanlı Dönemi'nde, İstanbul'un yüksek semtlerindeki kamu kuruluşlarının su gereksinimi, Halkalı sularından karşılanmaktaydı. On altı koldan oluşan Halkalı sularından biri de Zincirli suyoluydu. II.Mahmud'un hayratı olan Zincirli suyolu, Edirnekapı-Lökünküler, Bostanı-Karagümrük-Atikali ve yöresine su sağlamaktaydı.

Düzenli suyollarının dışında, İstanbul'da çok sayıda kaynak suları vardı. Hayırsever kişilerin uzaklardan künklerle getirip çeşme biçiminde halkın hizmetine sunduğu kaynak suları, çeşitli semt halklarına büyük yarar sağlamaktaydı. İstanbul'un tüm çeşmeleri, sularını Taşdelen, Karakulak, Kayışdağı, Hünkâr, Çamlıca, Kâğıthane, Çırçır, Keçisuyu, Ayazma ve Yakacık kaynaklarından almaktaydı. Yaklaşık 63 kaynağın suyunu toplayan ve II. Abdülhamid'in hayratı olan Hamidiye suyolu, XIX.yy'da İstanbul'un genel su şebekesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Kâğıthane yöresindeki Cindere-Burgaz köylerinde yaklaşık 63 kaynağın suyunu toplayan Hamidiye suları, geçen yüzyılda İstanbul için çok önemliydi.

XIX.yy'da İstanbul'un genel su gereksiniminin büyük ölçüde artışı yanında, İtfaiye Alayları'na bol su sağlamak gerekince, Terkos Gölü'nden Galata ve Beyoğlu'na su getirtilmesi düşünüldü.

20 Ağustos 1874 tarihli imtiyaz sözleşmesinin 1.maddesine göre, Beyoğlu, Galata ve Haliç'in batısı ile Boğaziçi'nin Avrupa yakasındaki halkın su gereksinimini karşılamak için su getirilmesi öngörülüyordu. Sözleşmenin 7. maddesinde ise, suyun 25 okkasının 5 paraya satılacağı saptanmıştı. Yapılacak tüm inşaat, tesis ve yollar imtiyaz süresinin sonunda, karşılıksız olarak, hükümete terk edilecekti. İnşaat için gerekli makine ve malzeme bir kez için gümrük vergisinden bağışıktı.

İmtiyaz sözleşmesine dayanarak, merkezi İstanbul'da ve şubesi Paris'te bulunmak üzere, "Osmanlı Bankası", Banque d'Escompte", "Banque de Constantinople", "Société Générale Pour Favoriser l'Industrie et le Commerce", "Compagnie Générale des pour l'Etranger" gibi kuruluşlar ve 12 girişimcinin katılması ile 1882'de "Dersaadet Su Şirketi" adı ile bir anonim şirket kuruldu. Şirketin sermayesi 180.000 Osmanlı lirasıydı ve 40.000 hisseye bölünmüştü. 1874'te yapılan sözleşmeye 29 Ağustos 1885'te eklenen bir sözleşme ile, şirketin imtiyaz süresi 75 yıla çıkarıldı. Bu sözleşme ile şirketin imtiyaz alanı da belirlendi; suyun gölden alınacağı yer yeniden saptandı; yeni vergi bağışıklıkları kabul edildi ve şirket İstanbul yakasına su vermeyi yükümlendi.

XIX.yy'da İstanbul'un Anadolu yakasında da su sorunu büyük boyutlara ulaşmıştı. Yerleşim merkezlerinin genişlemesi ve sık sık çıkan yangınlar bunun en büyük nedeniydi. Anadolu yakasına, bu dönemde yöredeki suların Göksu ya da Paşaköy yakınlarında kurulacak bentlerle yükseltilerek kente ulaştırılması karara bağlandı. Bu işin ayrıcalığı, Sıvacıyan Efendi'ye verildi. Projenin 60 yılda tamamlanması isteniyordu. Sıvacıyan Efendi, söz konusu ayrıcalığı 1883'te büyük bir kazançla "Kadıköy Su Şirketi"ne devredebildi. Birkaç yıl sonra, bu şebekeden su verilecek alan genişletilince, süre 99 yıla çıkarıldı. Göksu ve Paşaköy çevresindeki suların toplanarak Anadolu yakasına ulaştırılması işi, ancak birçok gecikmelerden sonra gerçekleştirilebildi.

Aydınlanma: Uzun geçmişi boyunca, İstanbul'un aydınlanma sorunu ilginç aşamalar geçirmiştir. XVI.yy başlarına dek, İstanbul sokakları geceleri tümden karanlığa gömülürdü. Hiçbir aydınlatma sistemi yoktu. Yalnızca, karanlıktan yararlanılarak hırsızlık, soygun gibi adi zabıta olaylarını

önlemek için, arada bir geceleri fenersiz sokağa çıkmama yasağı konurdu. Kentin, İstanbul Efendisi unvanı verilen Kadı'nın yönetimi altında olduğu XVI. ve XVII.yy' larda bekçiler ve devriye gezen inzibatlar fener taşıdıkları için, görev yaptıkları yerleri de aydınlatmış olurlardı. Ne var ki, bekçi başına yaklaşık 20 sokak düştüğünden, bekçi fenerlerinin uygun bir aydınlanma sağladıkları söylenemez.

XIX.yy başlarında, ilk önce, sokakları halkın aydınlatması kararı alındı. 1846'da yayınlanan bir hükümet bildirisinde "geceleri sokakların aydınlatılması [illegible] gereği" olduğu belirtiliyor bu nedenle ev sahiplerinin kapılarının önlerine, dükkâncıların da dükkânlarına kandil asmalarının padişah buyruğu gereği olduğunun halka duyurulması" isteniyordu.

"Meclis-i Vala-yi Ahkâm-ı Adliye"ce, padişahın bu emri doğrultusunda 1846'da bir karar alınarak, halkın ve esnafın evleri ile dükkânlarına kandil ya da fener asmaları zorunluğu konuldu. Ama bu kararın uygulamasında büyük aksaklıklar oldu ve kısa sürede bundan vazgeçilerek sokakların ihale yolu ile ve sıvı yakıtla (sulu gaz) aydınlatılması yoluna gidildi.

Bu gereksinimi karşılamaya istekli Mösyö Heres, bir yıl süreyle tüm İstanbul sokaklarını, sıvı yakıtla, lamba başına (aylık) 22,5 kuruştan aydınlatma işini yüklendi. Bu durum, 5 Nisan 1846 tarihli **Takvim-i Vekayi** gazetesi aracılığıyla halka duyuruldu.

Aynı sıralarda İstanbul'da Şehremaneti'nin kurulmuş olması, temizlik ve aydınlatma hizmetlerinin zamanla daha düzenli olarak ele alınmasını sağladı. Bu arada, 1859'da Pennsylvania'da petrol bulunuşu ve kullanımı yaygınlaşarak İstanbul'a gelişi, ancak zengin ailelerin aydınlanma sorunlarını çözdü. 1860'tan sonra yalı, köşk ve konakların aydınlatılmasında petrol kullanılmaya başlandı.

Ülkede, havagazı elde etmek için ilk gazhanenin kuruluşu, Abdülmecid dönemine (1853) rastlar. Dolmabahçe Sarayı'nın onarımıyla birlikte, 5 milyon lira sarf edilerek sarayı aydınlatmak için bir gazhane kurduruldu. Ardından, Beylerbeyi Sarayı' nın ışıklandırılması için de Kuzguncuk Gazhanesi yaptırıldı. Adı geçen gazhane, önceleri yalnızca sarayların aydınlatılmasında kullanılırken, 1855'te Şehremaneti' nin girişimleri sonucu, sarayların aydınlatılmasından artan üretim fazlası havagazıyla, ilk olarak İstanbul'un Beyoğlu Caddesi (Cadde-i Kebir) aydınlatıldı. Böylece, sokakları aydınlatmada petrolden önce havagazı hizmete girmiş oldu.

1854'te devletin kurduğu ve madenkömüründen gaz üreten fabrikayı 1874'e dek hazine yönetti. Fabrika daha sonra Şehremaneti'ne devredildi. Dolmabahçe Gazhanesi'ni 1890-1895 döneminde bir İngiliz şirketi kurdu. 1909'a değin Tophane Müşirliği'nin yönettiği gazhaneyi 1909-1914 döneminde de belediye işletti; 1914'te de 50 yıllık bir imtiyaz sözleşmesi ile bir Fransız şirketine devredildi.

İstanbul yakasının gaz ile aydınlatılması için 1874'te Johans ile ortaklarına bir imtiyaz verildiyse de sözleşme sonradan bozuldu. Dolmabahçe ve Beylerbeyi gazhanelerinin devletce işletilmesine karşın, İstanbul Gazhanesi'nin de belediyece kurulmasına ve işletilmesine karar verildi. Gazhanenin yeri Yedikule olarak saptandı ve yapımı belediye adına bir Fransız mühendise verildi. Ancak, Fransız mühendisinin yaptığı kuruluşlar beğenilmeyerek sözleşme feshedildi. Böylece, Yedikule Gazhanesi'nin yapımı 1890'a değin sürüncemede bırakıldıktan sonra, bu tarihte eksikleri giderilerek çalışmaya başladı.

Gazhane, 1887'ye değin Şehremaneti' nce yönetildikten sonra Hasan Tahsin adlı bir tüccara 40 yıl süreyle karşılıksız olarak devredildi. 1888'de Hasan Tahsin Efendi, kendisinin de katılmasıyla kurulan bir anonim şirkete imtiyazı devretti. Şirketin adı "İstanbul Şehri Tenvir Şirketi" idi. Sermayesi 30.000 liraydı ve her biri 10'ar altınlık 3.000 hisseye bölünmüştü.

Kadıköy ve Üsküdar ile Boğaziçi'nin Anadolu yakasının havagazı ile aydınlatılması için Şehremaneti, 15 Temmuz 1891'de bir Fransız mühendisine 50 yıl süreyle imtiyaz verdi. İmtiyaz sahibi 1892'de Fransız ve Belçikalı sermayedarların katılması ile "Üsküdar-Kadıköy Osmanlı Gaz Şirketi Tenviriyesi" adı ile bir anonim şirket kurdu.

Aslında, aydınlatma için, havagazı ile petrolün aynı zamanda kullanıldığı daha sonraki dönemlerde de görülmüştür. XX.yy başlarında (1913) belediye ile gaz şirketleri arasında yapılan sözleşmeyle lamba (fener) başına yıllık gaz gideri 5 liradan 3.943 gaz fenerinin astırılıp yakılması hizmeti Yedikule Gaz Şirketi'ne, aynı koşullarla 1.818 fenerin astırılıp yaktırılması da Kadıköy-Üsküdar Gaz Şirketi'ne ihale edilmiştir. Ayrıca, ek bir madde ile her şirkete 100-200 fenerin giderleri kendilerince karşılanarak asılması yükümlülüğü de getirilmiştir. Böylece o dönemde 10.000 fenere gereksinimi olan İstanbul'un sokaklarına 8.740 fener asılmış oluyordu.

II.Abdülhamid, siyasal nedenlerle, elektriğin İstanbul'a sokulmasına uzun süre izin vermedi. O yıllarda, Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Selanik ve Şam elektrikle aydınlandığı halde, İstanbul için "fetva-yi şer'iye"nin sağlanması olanağı bulunamıyordu. 1908'de II.Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'un elektriğe kavuşturulması gündeme geldi.

İstanbul'da ilk elektrik enerjisi imtiyazı 1 Kasım 1910'da, merkezi Peşte'de bulunan "Ganz Anonim Elektrik Şirketi"ne verildi. Sözleşme hükümleri uyarınca, İstanbul'da 3.400 kw'lik bir fabrika kurulacak, imtiyaz süresince 600 lamba belediye adına yakılacaktı. Şirket ev ve aydınlanma gereksinmeleri için, sanayide güç kaynağı olarak ve genel aydınlatma amacıyla ve belli tarifeler içinde satış yapmakta serbest olacaktı. İmtiyazın süresi 50 yıldı. İmtiyazın bitiminde imalatın tümü karşılıksız olarak hükümet isterse imtiyazı satın alabilecekti. İmtiyazdaki yükümlülüklerin yerine getirilmesi için Ganz Şirketi, "Banque Générale de Crédit Hongrois" "Banque de Bruxelles" ve 11 Ekim 1911'de "Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi" adı ile bir şirket kurdu. Şirketin sermayesi 528.000 Osmanlı lirasıydı. Bu sermaye her biri 20 OL değerinde 24.000 hisseden oluşuyordu. Şirket faaliyete geçtikten sonra, hisselerin tümü Belçika'da Sofina Grubu'na devredildi. Böylece, Ganz Şirketi ile bir ilişkisi kalmadı. I.Dünya Savaşı yıllarında hisse senetleri Sofina Grubu'nun Berlin'deki şubesi olan Gezfurel Şirketi'ne devredildiyse de savaş bittikten sonra yeniden Sofina'ya döndü.

Ganz ile yapılan sözleşmeye göre, fabrikanın ve şebekenin inşaatının 1913 Haziranı'nda tamamlanması gerekiyordu. Ancak, Silahtarağa'ya kurulan fabrikanın yapımı Balkan Savaşı nedeniyle gecikti. Öte yandan, 1913 Eylülü'nde İstanbul'da meydana gelen çok şiddetli bir su baskını fabrikada önemli ölçüde yıkıma neden oldu. Bu nedenle fabrikanın yapımı ancak Mart 1914'te tamamlanabildi. Böylece, İstanbul' da ilk elektrik enerjisi 11 Şubat 1914'te İstanbul tramvaylarına, 3 gün sonra da özel kuruluşlara verildi.

İstanbul'daki evlerin elektriği karşılandıktan sonra, sözleşmenin 2.maddesi çerçevesinde, 270'i 150 mumluk, 825'i 250 mumluk, kentin sokaklarına ilk kez 1.095 ampul takıldı. Silahtarağa'da kurulan bu ilk fabrika 5.000'er kilovatlık üç tane elektrojen grubundan ve saatte 73.600 kilovat veren 6 kazandan oluşuyordu. Bu buhar gücünün üçte biri o dönemdeki kent gereksinimini karşılıyordu. 1914'te imtiyaz sınırı içinde şebeke uzunluğu 230 km idi. Bu tarihte şirketin 2.055 abonesi vardı. Üretilen 4.694.073 kilovatsaat elektriğin dörtte üçünü tramvay tüketmekteydi.

Savaş yıllarında bir yandan malzeme eksikliği, öte yandan da malzeme ve kömür fiyatlarının yükselmesi nedeniyle 1917'de şebekenin uzunluğu 272 km'ye, abone sayısı ise 11.000'e ancak yükseltilebilmişti. Üstelik gelirler giderleri karşılayamamaktaydı.

Kent İçi Ulaşım: XIX.yy'da İstanbul, kent içi ulaşım hizmetleri açısından birçok yeniliklere sahne olmuştur. Bu yeniliklerin en önemlilerinden biri atlı tramvaylardır.

Tramvay: İstanbul'da ilk tramvayın hizmete sunulması 1869'da oldu. 30 Ağustos 1869 tarihli ve "Dersaadet'te Tramvay Tesis ve İnşasına Dair" bir sözleşme ile İstanbul sokaklarında yolcu ve eşya taşımacılığı için demiryolu yapılarak, hayvanlar aracılığıyla araba işletilmesi imtiyazı, Konstantin Krepano Efendi'nin kuracağı kumpanyaya verildi. İmtiyazın süresi 40 yıldı. Sözleşmeye ek bir belge ile sözü geçen şirketin yaptıracağı yollar; I) Azapkapı-Galata-Tophane-Beşiktaş-Ortaköy; 2) Eminönü-Babıali-Soğukçeşme-Divanyolu-Aksaray; 3) Aksaray-Samatya ve Yedikule; 4) Aksaray-Topkapı idi.

İmtiyaz tarihinden başlayarak birinci ve ikinci hatların 2, üçüncü ve dördüncü hatların ise 4 yıl içinde tamamlanması öngörülüyordu. İmtiyazın verildiği yıl, imtiyaz hükümleri uyarınca tramvay yapımı ve işletilmesi amacıyla "Dersaadet Tramvay Şirketi" adı ile bir anonim şirket kuruldu. Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunduğu şirketin sermayesi 400.000 Osmanlı lirasıydı ve bu sermaye 20 lira kıymetinde 20.000 hisseye bölünmüştü.

1871'de ilk atlı tramvay Azapkapı-Aksaray; Aksaray-Yedikule ve Aksaray-Topkapı hatlarında işletmeye girdi.

28 Temmuz 1881'de imzalanan bir başka sözleşme ile Tramvay Şirketi'ne yeni bir takım hatların kurulması ve işletilmesi imtiyazı tanındı. İmtiyazın süresi 36 yıl 6 aydı. 1881 sözleşmesine ek bir belge ile yapılması

kararlaştırılan hatlar şunlardı: 1) Voyvoda'dan Kabristan Sokağı-Tepebaşı-Taksim-Pangaltı-Şişli; 2) Eminönü-Balıkpazarı-Odunkapı-Unkapanı-Cibali-Fener-Eyüp; 3) Birinci hattın saptanacak bir noktasından Tatavla'ya dek.

31 Kasım 1907 sözleşmesi ile Tramvay Şirketi'ne bazı yeni hatların yapımı için 75 yıl süreyle ek imtiyaz verildi. Sözleşmenin 1. maddesine göre, Beyazıt'tan-Şehzadebaşı yolu ile Fatih ve Edirnekapı'ya; Galatasaray'dan Tünel'e; Pangaltı'dan Tatavla'ya; istenilirse de Eminönü'nden Eyüp'e, Unkapanı'ndan Vefa yolu ile Fatih'e; Ortaköy'den Kuruçeşme ve Bebek'e üçer hat yapılacaktı. Bu hatların 5 yıl içinde tamamlanması gerekiyordu.

21 Kasım 1911'de, "Dersaadet Tramvay Şirketi Hududunda Kudret-i Elektrikiye İstimaline Dair" yapılan bir sözleşme ile hükümet, tüm şebekede tramvay arabalarında elektrik enerjisi kullanımına ruhsat verilmesini öngörüyordu. Tramvay Şirketi bunun yanı sıra, fabrika yapmaya, elektrik enerjisi satın almaya, fiyatı Nafıa Vekâleti'ne onaylatmaya, Karaköy Köprüsü'ne çift hat döşemeye, eski yolları 15 arşına çıkarmaya zorunluydu. Tesisler için yabancı ülkelerden getirilecek malzeme, şirketin emlaki, arazisi, gelirleri, hisse senetleri ile tahviller, damga ve resimlerden bağışıktı. Ayrıca sözleşmeye eklenen aynı tarihli bir belge ile, elektrik tesislerinin yapımına 6 ay içinde başlanacağı ve en geç 24 ay içinde tamamlanacağı bildiriliyordu.

28 Mayıs 1912'de 1911 sözleşmesine ek bir başka sözleşme ile şirket beş yeni hattın yapımını kabul etti: 1) Aksaray-Silivrikapı: 2) Eminönü-Bahçekapı Karakolu önünden geçerek esas hatta bağlanan yeni bir ek; 3) Taksim-Dolmabahçe; 4) Harbiye-Maçka; 5) Feriköy-Kasımpaşa-Azapkapı hatları.

1914'te İstanbul'da tüm tramvay hatları elektrikle işlemeye başladı. I.Dünya Savaşı'nın başlaması, hatların yapım ve genişletme işlerini güçleştirdi; hatta bir aralık ulaşım 8 ay için durdu. Savaş yılları genelde şirketin durgunluk dönemi oldu. Avrupa'ya ısmarlanan 100 arabadan yalnızca 5'i getirilmiş, askeri ulaşım nedeniyle yollar bozulmuş, malzeme sıkıntısı çekilmiş, pahalılık ve personel eksikliği şirketin mali durumunu etkilemişti. 11 Ocak 1913'te hükümetin emri ile elektrik cereyanı kesildi. Böylece tüm hatlarda ulaşımın durması şirketi büyük zarara sürükledi. Zararın karşılanabilmesi için, tramvay taşıma ücretlerin artırılması yoluna gidildi.

Tünel: İstanbul'da tünel işletmesi imtiyazı 1869'da verildi. 1867'de İstanbul'a gezgin olarak gelen Henri Gavan adlı bir Fransız mühendis, Beyoğlu'nun İstanbul'un en gelişmiş bölgesi, Galata'nın ise ticaret ve bankacılık merkezi olduğunu ve Galata ile Beyoğlu arasında günde ortalama 40.000 kişinin gelip geçtiğini göz önüne alarak, bu semtler arasında kolay ve ucuz bir ulaşım aracı araştırdı. Sonuçta, asansör tipinde bir demiryolunun yapımı için projeler yapmaya başladı. Herni Gavan'ın projesi ancak 2 yıl sonra, 6 Kasım 1869'da tünel imtiyaz anlaşması ile sonuçlanabildi. Bu sözleşme ile Henri Gavan'ın Galata-Beyoğlu arasında bir yeraltı demiryolu yapmasına izin verilmekteydi. İmtiyazın süresi, 1917'de bitmek üzere 42 yıldı. Sözleşmenin 2.maddesine göre, demiryolları imtiyazlarında alışılmış bir yöntem olan kilometre garantisi verilmiyordu. Henri Gavan tünel yapımı ve işletilmesi için Fransa'dan sermaye sağlayamayınca, İngiliz sermayesine başvurdu. Böylece tünelin yapımı ve işletilmesi için merkezi Londra'da bulunan bir İngiliz şirketi kuruldu. Şirketin adı, "Dersaadet Mülhakatından Galata ve Beyoğlu Beyninde Tahtelarz Demiryolu Şirketi" idi.

Şirketin sermayesi 250.000 İngiliz lirasıydı ve sermaye her biri 20 sterlinlik 12.500 hisse senedine bölünmüştü. Tünelin yapımına 30 Temmuz 1871'de başlandı ve 3,5 yıl

Şirket-i Hayriye

Şemseddin Sami, XIX.yy sonunda İstanbul'da deniz taşımacılığını üç şirketin yürüttüğünü yazmaktadır. Bu şirketler şunlardı: 1) Kabataş-Üsküdar, Köprü-Boğaz hattında çalışan Şirket-i Hayriye; 2) Eyüp-Hasköy hattında çalışan Haliç Dersaadet Vapur Şirketi; 3) Marmara kıyısındaki köyler ile Adalar arasında çalışan Şirket-i Mahsusa.

Şirket-i Hayriye: Şirket-i Hayriye'nin kurulması için ilk girişim Fuat ve Cevdet paşalarca yapılmıştı. Hatta, şirketin kuruluşunu öngören layihanın, Fuat ve Cevdet paşaların tedavi için gittikleri Bursa kaplıcalarında kaleme alındığı söylenegelmiştir. İlk kuruluşunda, Şirket-i Hayriye'nin her biri 3.000 kuruştan 1.500 hissesi vardı. Daha sonra 500 hisse eklendi. Bu hisselerden 100'ünü Sultan Abdülmecid, 50'sini Valde Sultan satın aldı. Padişah ve Valde Sultan'ın yanısıra, başta Sadrazam Mustafa Reşit Paşa olmak üzere, Serasker Mehmed Ali, Tophane Müşiri Fethi, Yusuf Kâmil Paşa, Girit Valisi Mustafa Paşa, Mısır Valisi Kavalâlı Mehmed Ali Paşa'nın kızı ve Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Kâmil Hanım da 20'şer hisse almışlardı. 1852'de kurulan Şirket-i Hayriye'nin hisseleri sarraflar arasında da alıcı buldu: Sarraflardan Abraham Kevork, Mıgırdıç, İsak ve Miseyani 20'şer hisse almıştı. İstanbul'un pek çok ileri geleni, tüccarlar vb 20 ya da 10'ar hisse sahibi olmuşlardı.

Şirket-i Hayriye'nin imtiyaz süresi 25 yıldı. Kuruluş aşamasında toplam 6.000.000 kuruş sermayesi olan şirket, Londra'ya 6 vapur yapımı için başvurdu. Baltacıoğlu Manolaki adlı bir tüccar ile de sözleşme imzaladı. Vapurlar gelince, yılda 2.100 kese (10.500 OL) ücret ve 6 yıl süreyle, işletme hakkı, Kalcıyan ve Bilezikçiyan'a ihale edildi. Bu iki tüccar, şirketi iyi yönetemedikleri için, 1855'te sözleşmeleri feshedildi. Şirketin yönetimini, Ticaret Nezareti bünyesinde oluşturulan bir hissedarlar meclisi yüklendi.

Şirketin imtiyaz süresi 1875'te 10 yıl, 1889'da 30 yıl daha uzatıldı. 1904'te ise, önceki imtiyaz sürelerinden artakalan toplam sürenin 50 yıl olacağı karara bağlandı; dolayısıyla, süre 1954'e değin uzatılmış oldu. İngiltere'ye ısmarlanan 6 vapurdan 3'üne 21.000 altın lira, öbür 3'üne de 22.500 altın lira ödenmişti. 1859'da vapur sayısı 13'e, ertesi yıl da 16'ya çıktı. 1866'da ise, baş bodoslamaları sivri 2 vapur daha sefere kondu. 1870'te Şirket-i Hayriye'ye 4 büyük vapur katıldı. Ertesi yıl getirtilen ikinci parti 4 büyük vapurdan 1'i daha sonra Tersane'ye satıldı.

Şirket-i Hayriye, Boğaziçi seferlerini 1855'te başlattı. Kısa sürede vapurlar, Anadolu sahilinde Kanlıca, Rumeli sahilinde de Yeniköy'e dek seferler yaptılar. Boğaziçi'nin İstanbul ile bağlantıya ve görece elverişli ulaşım koşullarına kavuşmasında Şirket-i Hayriye'nin rolü büyüktür.

Şirket-i Hayriye'nin 1857-1909 dönemindeki gelir-gider tablosu, şirketin, yaklaşık 50 yılda, gelirini iki katından çok artırdığını göstermektedir. Aynı dönemde şirketin giderlerinde ise yaklaşık 3 katı bir artış olmuştu. Şirketin safi gelirindeki artış 3 kata yaklaşmaktaydı. Bu arada, 1875-1882 yılları arasında ve 1907'de şirketin zarar ettiği görülmektedir.

Şirket-i Hayriye Salnamesi'ne Göre, 1857-1909 Döneminde Şirket-i Hayriye'nin Gelir-Gider Durumunun Değişimi

	Gelir		Gider		Safi Gelir	
Yıl	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1857	8.635.868	35	5.306.661	15	1.439.885	24
1860	9.414.445	20	6.977.493	—	2.436.952	20
1865	10.010.348	12	7.571.523	33	2.365.660	—
1870	14.620.652	25	10.164.362	22	4.456.390	20
1875	6.875.942	69	7.592.547	10	716.604	(Açık)
1880	11.808.579	27	11.712.379	—	278.200	97 (Açık)
1885	11.750.950	—	11.169.640	—	552.244	—
1890	12.823.615	—	12.106.452	—	579.548	—
1895	13.050.211	—	10.392.265	—	14.245	—
1900	14.517.263	—	10.494.978	—	80.621	—
1905	16.704.027	—	13.530.261	—	3.174.001	—
1909	19.021.907	—	15.326.317	—	3.695.590	—

süren yapım sonunda (1874 sonunda) işletmeye açıldı. Hattın maliyesi 170.000 liraydı. Tünel yapımı tamamlandıktan sonra, İngiliz şirketi, imtiyaz sahibi Gavan'a tazminat vererek tünelle ilişkisini kesti.

Tünel işletmeye açıldığı yıldan başlayarak önemli bir gelir kaynağı oldu. Yıllık ortalama geliri 50.000 altın liraya ulaşmaktaydı. Tüneli 1904'e değin kesintisiz olarak, yapımı için sermayeyi sağlayan İngiliz şirketi işletti.

İmtiyaz süresinin sonuna doğru tünel büyük bir rekabete konu olmaya başladı. Başta Tramvay Şirketi olmak üzere, çok sayıda kuruluş tüneli ele geçirmek için savaşıma giriştiler. İngiliz şirketinin direnmesi olaya siyasal bir boyut kazandırdı. Sonuçta, 1904'te yapılan bir sözleşme ile tünel imtiyazının 75 yıl süreyle uzatılması kabul edildi.

1910'da Tramvay Şirketi hatlarının elektrikle işletilmesine karar verilince, verimin önemli ölçüde düşeceğini gören İngiliz hissedarlar, tüneli bir Osmanlı şirketine bırakmaya karar verdiler. 1911'de yeni bir şirket kuruldu. Bu şirketin toplam sermayesi 165.000 lira idi ve bu sermaye 5 lira değerinde 33.000 hisse senedine bölünmüştü. Bu son tünel işletmesinin hisse senetleri, sonraları tümüyle merkezi Belçika'da bulunan Sofina Şirketi'nin eline geçti.

Deniz Taşımacılığı: İstanbul'un kıyılar boyunca gelişmesinde deniz ulaşımının önemli rolü vardı. XIX.yy'ın ilk yarısına dek çok sayıda kayık ve pereme, Haliç ve Boğaziçi'nde deniz taşımacılığını gerçekleştirmekteydi. 1829'da Osmanlı Hükümeti ilk buharlı gemiyi satın aldı. 1838'de de Tersane'de buharlı gemi yapımına başlandı. 1840'ların başına dek, Boğaz'da Rus ve İngiliz gemileri hizmet gördü. 1843'te Seyribahri adlı ilk buharlı geminin servise konulması ile Bahriye Nezareti, İzmit, Gemlik ve Tekirdağ iskelelerine seferler başlattı. Aynı yıl içinde Eserihayır adlı vapurun da servise konulması sonucu, Fevaid-i Osmaniye adı altında bir işletme kuruldu. Bu idare Kadıköy ve Adalar'a yolcu taşımaya başladı. Yaklaşık 27 yıl bu ad altında etkinliğini sürdüren Fevaid-i Osmaniye İdaresi 1870'te adını değiştirdi ve İdare-i Aziziye adı ile yolcu taşımacılığına başladı. İdare-i Aziziye 8 yıl süreyle hizmet gördükten sonra 1878'de İdare-i Mahsusa kuruldu. İdare-i Mahsusa ile 1849'da Boğaz'da yolcu taşımak üzere kurulmuş Şirket-i Hayriye ve Şark Şimendiferleri Şirketi, aralarında bir anlaşma yaparak yolcu taşımacılığı hatlarını genişlettiler. Bu amaçla Galata-Haydarpaşa ve Beşiktaş-Üsküdar-Haydarpaşa arasında yeni hatlar açıldı. 1909'a dek etkinliğini sürdüren İdare-i Mahsusa parasal ve siyasal nedenlerle gemi işletme imtiyazını bir İngiliz şirketine devretmek zorunda kaldı. Ancak bu şirket yükümlülüklerini yerine getiremediğinden, 1910'da tasfiye edildi. Yerine büyük ve ulusal bir şirket olarak Osmanlı Seyrisefain İdaresi kuruldu. Bu işletme, 1923'te Türkiye Seyrisefain İdaresi'ne dönüştü.

Haliç Köprüleri: XIX.yy'a gelinceye dek, Haliç üzerinde kurulan tek köprü, 1453'te İstanbul'un alınışı sırasında yapılan tombaz köprüydü. Nişancı tarihinde kadırgaların yan yana bağlanmasıyla yapıldığı öne sürülen bu köprünün, fıçılar üzerine oturtulmuş olması daha akla yakın gelmektedir. Tombaz köprü, muhtemelen, Pîrîpaşa-Ayvansaray ya da Kumbarahane-Defterdar arasındaydı. 1502-1503 yıllarında, Leonardo da Vinci, Galata ile İstanbul arasında bir köprü kurmak üzere payıtahta davet edilmiş ve o da bunu kabul etmişti. 1504'te Michelangelo'nun da yine bir köprü kurmak için İstanbul'a davet edildiği bilinmektedir. Bundan sonra, yaklaşık dört yüz yıl İstanbul'a köprü kurulması konusu bir daha gündeme gelmemiştir.

XIX.yy'da, Haliç'te kurulan ilk köprü Hayrâtiye Köprüsü'dür. (Cisr-i Atik). Kaptan-ı Derya Vekili Fevzi Ahmed Paşa'nın gözetiminde Tersane'de yapılan bu köprü, Azapkapı-Unkapanı arasındaydı. Uzunluğu 600 arşın, eni 10 m idi. 1836'da II. Mahmud'un hizmete açtığı bu köprüden geçiş parasızdı.

İlk Karaköy Köprüsü'nü, 1845'te Bezmiâlem Valde Sultan yaptırmıştır. Valde Köprüsü (Cisr-i Cedid) adı da verilen bu köprü, Tersane'de yapılmış ve 18 yıl kullanılmıştı. İkinci Karaköy Köprüsü'nün yapımı 1863'e rastlar. Ahşap olan bu köprü de 12 yıl hizmet vermiştir. 1863'te, Ayvansaray-Pîrîpaşa arasında, ikinci bir ahşap köprü daha yapıldı. Kazıklı olan bu köprünün uzunluğu 350 m idi. Köprüyü, Cezayirli Mıgırdıç adlı bir Yahudi sarraf, geçişlerden para kazanmak amacıyla yaptırmıştı. Bu nedenle Yahudi Köprüsü adıyla da anılan köprü, 10 gün gibi kısa bir süre içinde, çıkarları zedelenen kayıkçıların hışmına uğradı ve yakıldı.

1870'te Edhem Paşa, üçüncü Karaköy Köprüsü'nün yapımı için girişimde bulundu. Yaptırılan 24 dubalı köprü 1912'ye dek kullanıldı. 1912-1936 yılları arasında aynı köprü Azapkapı-Unkapanı arasında hizmet verdi. 1912'de yaptırılan dördüncü Karaköy Köprüsü günümüzde de kullanılmaktadır.

Demiryolu: XIX.yy sonunda İstanbul'da 2 demiryolu hattında ulaşım yapılıyordu. Rumeli demiryolu, Sirkeci'den kalkıp Yedikule-Bakırköy (Makriköy) ve Yeşilköy'den (Ayastefanos) geçerek Avrupa'ya gitmekteydi. Anadolu demiryolu ise, Haydarpaşa'dan başlayarak Kızıltoprak ve Erenköy'e uğradıktan sonra İzmit üzerinden Anadolu vilayetlerine doğru uzanıyordu.

Haydarpaşa Garı'nın yapımına 1906'da başlandı ve 1908'de tamamlandı. Otto Ritter ile Helmuth Conu adlarında iki Alman mühendis-mimar, gar binasının plan ve projesini çizdikleri gibi, yapım işini de üstlendiler. Her biri 21 m uzunluğunda 1.700 kazık üzerine oturtulan gar binası, başlangıçta 255 m2'lik bir alanı kaplamaktaydı. Günümüzde, garın kapladığı alan, yaklaşık 16 katına çıkmıştır. Garın temelinde Hereke'den getirtilen pembe granit kullanıldı. Binanın dış yüzü ise, sert hava koşullarına dayanıklı, ancak işlenmesi çok kolay olan, Lefke'den getirtilen taşlarla bezendi.

Sirkeci Garı, XIX.yy'da, surların günümüzdeki gar alanına rastlayan kısmı yıkılarak yapıldı. Tümüyle deniz kıyısından ilerleyen demiryolu, Sirkeci'deki burunun içi doldurularak gara dek ulaştırıldı.

Sağlık Hizmetleri: XIX.yy'da İstanbul, gerek sağlık kurumlarının nitelik ve niceliği, gerek sağlık hizmetlerinin düzenliliği açısından Osmanlı Devleti'nin öbür vilayetlerine oranla oldukça gelişmiş durumdaydı. XIX.yy'da İstanbul'da birçok yeni hastane hizmete girdiği gibi, var olanlar da yeni bölümler eklenerek genişletilmişti.

1827'de Tıbhane ve Cerrahhane-i Âmire açılmıştı. Bunu, 1835'te Karantina Müdürlüğü'nün kuruluşu izledi. Bu müdürlük, 1866'da uluslararası bir karantina kongresinin İstanbu'da toplanmasına öncülük etti. 1838'de karantina idareleri kurmak amacıyla İstanbul'da, Hayrullah Efendi başkanlığında Meclis-i Umur-ı Sıhhiye toplandı. İki yıl sonra, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına dek çalışmalarını sürdüren ve bir uluslararası sağlık kuruluşu olan Meclis-i Tıbbiye-i Umumiye kuruldu.

İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluşu 1849'a rastlar. Sonraları, Türk Tıb Cemiyeti ve Türk Tıb Encümeni adlarını alan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane (1856) ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye (1861) Tanzimat yıllarında kurulmuştur. Kırım Savaşı öncesinde ve sonrasında İstanbul, tıp alanında yeni atılımlara sahne olmuştur. Örneğin 1869-1870 arasında eczacılara ve belediye sağlık hizmetlerine ilişkin nizamnameler art arda yayınlanmıştır.

1875'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin resmen kuruluşu ilk kez Fatih döneminde toplandığı bilinen "hekimler şurası"nın uzun aralıklardan sonra yenilenmesi anlamını taşımaktadır.

İstanbul, tıp alanındaki atılımların ve yenileşme çalışmalarının yanı sıra, XIX.yy'da, birçok yeni hastaneye kavuşmuştur. Gureba ve Zeynep Kâmil hastaneleri bunların başında gelmektedir.

Yapımını, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Sultan'ın 1843'te başlattığı İstanbul Gureba Hastanesi, iki yıl sonra, düzenlenen bir vakıfname ile "Bezmiâlem Gureba-i Müslimin Hastanesi" adı altında Müslüman hastaların hizmetine açıldı. 1826'daki kolera ve 1843'teki çiçek salgınlarında yetersiz kalan hastanenin boşluğunu doldurmak amacıyla yaptırılan bu hastanenin adı XIX.yy boyunca "Bezmiâlem Hastanesi", "Valde Sultan Hastanesi", "Gureba-i Müslimin Hastanesi" gibi değişik biçimler aldı. Daha önceki dönemlerde "Bimarhane" diye anılan sağlık kurumları böylece ilk kez hastane adını aldılar.

Valde Sultan'ın tüm vakıflarını kapsayan uzun bir vakfiyenin bir bölümü de Gureba Hastanesi'ne ayrılmıştı. Ayrıca, hastanenin işleyişini düzenlemek amacıyla, 1847'de "İdare-i Dahiliye Nizamnamesi" de yürürlüğe kondu. Bu yönetmeliğe göre, yönetsel işlerden nazır; sağlık işleri ile doktorlarla cerrahların atanması, gerekli donanım ve ilacın sağlanması gibi işlerden de başhekim sorumluydu. O tarihlerde, mikroplara ve bulaşıcı hastalıklara ilişkin bilgiler sınırlı olmakla birlikte, hastanede veba ve bulaşıcı hastalıklar koğuşlarının bulunması önemliydi. Hastane doktorlarına gerektiğinde, gündelik yemek listesinde bulunmayan birçok besin maddesini satın aldırtma yetkisinin verilmiş olması, günümüzde birçok hastalıklarda izlenen beslenme rejimi konusuna daha o zamanlardan önem verildiğini göstermesi açısından ilginçtir.

Gureba Hastanesi kurulduğunda yatak sayısı 201'di. Hastanenin 12 koğuşu, 1 ecza-

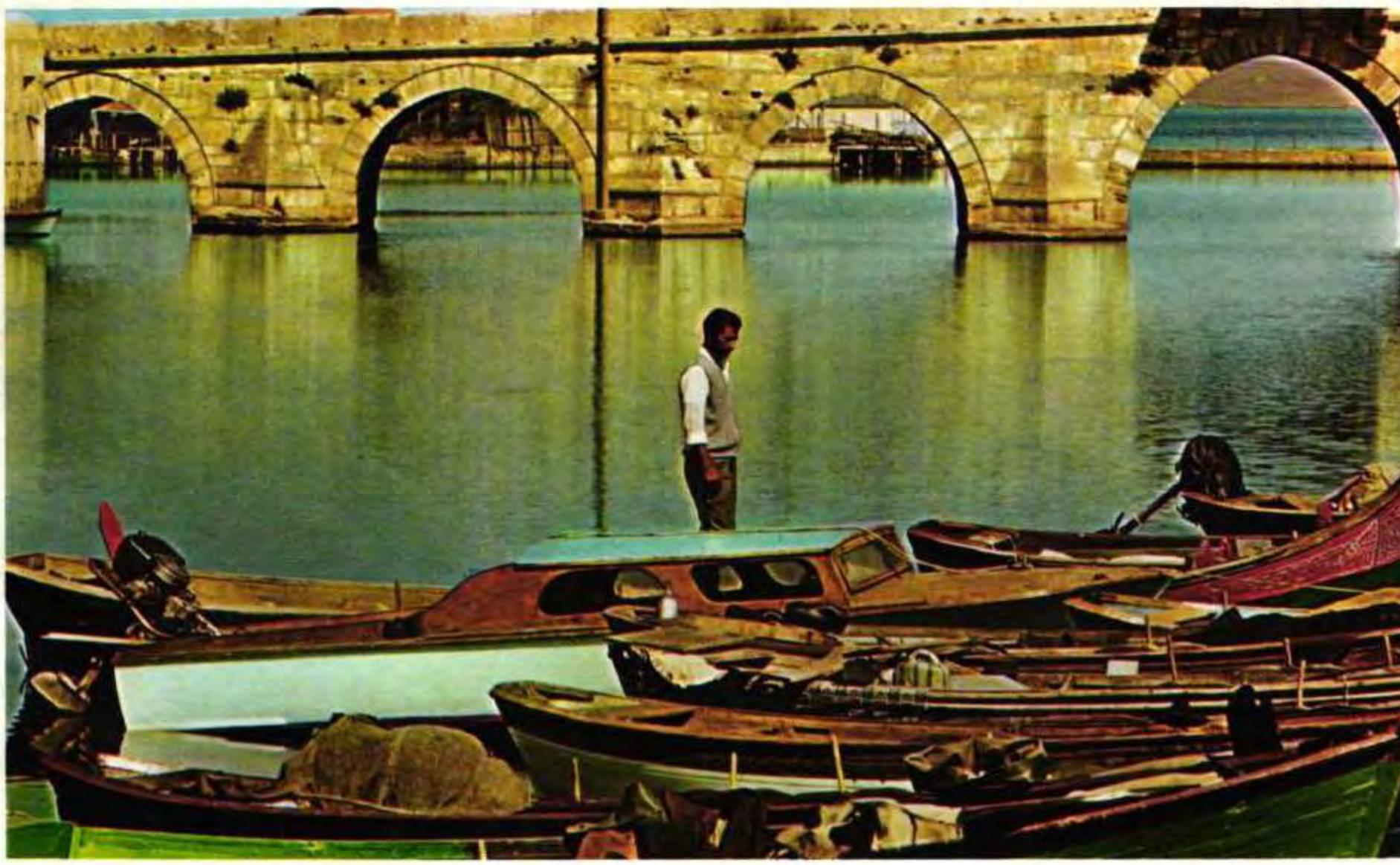
2547

2547 - Terkos Gölü

2548 - Büyükçekmece Gölü

2548

2549

2549 - İstanbul'da yenileşme hareketinin gerçekleştirildiği Tanzimat Dönemi'nde ilk başkent Bursa'dan bir görünüş.

2550

2550 - İstanbul Boğazı ve Bebek

2551

2551 - Göksu'da gezinti

2552

2552 - 2553 - Boğaz'da gezinti

2553

nesi, 1 de cerrahlar odası vardı. Hastanede 2 doktor, 1 eczacı görev yapıyordu. Doktor sayısı 1885'te 5'e, 1892'de de 7'ye çıkarıldı. Ancak, uzmanlık henüz söz konusu olmadığından, doktorlar yalnız koğuşları kendi aralarında bölüşmekte, başhekim ise polikliniğe bakmaktaydı. 1892'de ilk kez bir göz servisi kuruldu ve bunu cerrahi servisi izledi. Zamanla bunlara yenileri eklenerek hastane tam teşekküllü bir duruma getirildi.

Zeynep Kâmil Hastanesi'ni, Sadrazam Kâmil Paşa'nın eşi ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Mısırlı Prenses Zeynep Hanım yaptırmıştır. Yapımına 1860'ta başlanan hastane 2 yıl içinde tamamlanarak hizmete açıldı. Zeynep Hanım'ın ölümünden sonra gelirsiz kalan hastaneye varislerden Sait ve Abbas Halim paşalar Maliye'den bir miktar para sağlamayı başardılar. Belirli bir vakfiyesi olmayan hastane binası zamanla yıkılmaya yüz tuttuğundan, 1898'de Sait Halim Paşa, gerekli ödeneği sağlayarak onarım işiyle Dr. Cemil Paşa'yı görevlendirdi. Cemil Paşa, hastanede birçok yenilik yaptı: Önce büyük bir ameliyathane kurdu, sonra Viyana'dan 9 hemşire getirtti. Böylece, Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda ilk hastane kurularak modern cerrahi uygulamasına başlandı. Hastanede Cemil Paşa'dan başka, iç hastalıklara bakan 3 doktor daha vardı. Birkaç yıl içinde, hastane içinde bir poliklinik kuruldu.

Hastanenin giderlerini karşılamak amacıyla, Sait Halim Paşa ilk yıllarda ayda 90 Mısır lirası göndermekteydi. Ancak, gider artınca özel olarak yatırılan varlıklı hastalardan belirli bir ücret alınmaya başlandı.

1879'da, Sıraselviler'de Beyoğlu Belediye Hastanesi açıldı. 1919'a değin Fransız rahiplerin yönettiği hastane, bu tarihten sonra dispansere dönüştü, 1919'dan sonra da "İmdad-ı Sıhhi Merkezi" (acil yardım) olarak kullanıldı. İstanbul'un işgali sırasında, buraya Fransız askerleri yerleştirildi. 1924'te Fransızlar'ca boşaltılan hastanenin bir bölüm donanımı öbür sağlık kurumlarına nakledildi.

1890'da, yoksul ve kimsesiz çocuklarla çalışamayacak durumdaki yoksul yaşlılar için bir "Darülaceze" kurulması kararlaştırıldı. Dahiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa başkanlığında Babıali'de oluşturulan bir komisyon, Darülaceze'nin kurulmasına ilişkin tüm ilkeleri saptadı ve yapım için gerekli para, piyango, bağış vb ile sağlandı. 1892'de temeli atılan Darülaceze, 1895'te hizmete açıldı.

1897'de II.Abdülhamid'in kızı Hatice Sultan'ın difteriden ölmesi üzerine, yalnız çocuklara bakmak üzere, 1898'de Şişli'de ilk çocuk hastanesi açıldı. Hastanede 9 bölüm vardı. Daha sonra poliklinik ayrı bir binaya alındı. Poliklinikten başka, düşkün ve yoksul kadınların kaldığı 10 yataklı bir bölüm yaptırıldı. 1902'de ameliyathane, 1903'te de tam donanımlı bir fizikoterapi bölümü açıldı. Yine aynı yıl içinde Hamidiye Suyu'nu işletme hakkı hastaneye verildi ve serum hazırlamak için bir "darül istihzar" kısmı yaptırıldı. 1902'de "Karahisar-ı Sahib Maden Suyu"nun imtiyazı da hastaneye verildi. Şişli Çocuk Hastanesi'nin kuruluşundan 5 yıl sonra II.Abdülhamid bir de çocuk sanatoryumu kurmak istediyse de, II.Meşrutiyet'in ilanı üzerine bu girişimi yarım kaldı.

Cerrahpaşa Hastanesi, Şehremaneti'ne bağlı "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye" Müdürlüğü'nce 1910'da kuruldu. Hastanenin 80 yatağı; dahiliye, cildiye, kulak, burun, boğaz ve hariciye servisleri ile ameliyathanesi vardı.

II. Abdülhamid'in yarım kalan sanatoryum kurma girişimi,Meşrutiyet Dönemi'nde Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ca yeniden ele alındı. Ancak, mütarekenin ilanı üzerine, bu da gerçekleşemedi. İlk sanatoryum, ancak Cumhuriyet Dönemi'nde açılabildi.

1839'da İstanbul'da Tıbbiye-i Şahane'de ilk kez çiçek aşısı yapılmaya başlandı; kentin birçok semtine aşı memurları atandı. Çiçek aşısının Osmanlı Devleti'nde hazırlanması 1888'de ilk telkihhanenin kurulması ile sağlandı. Öte yandan, XIX.yy başlarında, veba salgınlarından eser kalmamış, kolera ve çiçek olayları da azalmıştı.

XIX.yy'da İstanbul'da hizmete açılan başlıca sağlık kurumları şunlardı:

Hastane Adı	Açıldığı Yıl
Taksim'de Topçu Askeri Hastanesi	1809
Cebehane Hastanesi	1828
Üçüncü Alay Hastanesi	1832
Mabeyin Hastanesi	1834
Hassa Askeri Hastanesi	1835
Tophane Hastanesi	1835
Humbarahane Hastanesi	1835
Maltepe Hastanesi	1836
Tersane Hastanesi	1837
Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi'ndeki Hastane	1837
Karadeniz Boğazı'ndaki Askeri Hastane	1838
Ahırkapı Kışlası Hastanesi	1840
İstinye Hastanesi	1840
Davutpaşa Askeri Hastanesi	1840
Rami Askeri Hastanesi	1840
Toptaşı Askeri Hastanesi	1841
Bab-ı Seraskeri Hastanesi	1841
Bezmiâlem Valde Hastanesi (Gureba)	1843
Zeynep Kâmil Hastanesi	1862
Haseki Kadınlar Hastanesi	1869
Emirgan Hastanesi	1874
Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastanesi	1879
Beyoğlu Zükur Hastanesi	1879
Kuduz Tedavi Müessesesi	1887
Haydarpaşa Hastanesi	1895
Darülaceze Hastanesi	1896
Şişli Etfal Hastanesi	1898
Kuleli Hastanesi	1898
Yıldız Hastanesi	1898
Tıbbiye-i Mülkiye Hastanesi	1898
Haydarpaşa Tıp Fakültesi Seririyatı Hastanesi	1898
Askeri Tıbbiye'nin Demirkapı'daki Hastanesi	1898
Gülhane Hastanesi	1898
Cerrahpaşa Hastanesi	1910
Cezaevi Hastanesi	1912

TARIM: XIX. yy'da, Osmanlı Devleti'nin tarımsal gelirleri içinde, öbür bölgelere oranla en küçük pay, İstanbul'undu. 1914'te yapılan istatistiklere göre, İstanbul yöresinde tarım gelirleri Osmanlı Devleti'nin tüm tarım gelirlerinin % 3'ünü oluşturuyordu.

XIX. yy'da İstanbul'un tarım alanlarının belirgin bir özelliği, küçük işletmelerin sayıca ağırlıkta olmasıydı. Kentin çevresinde 12-13 km2'lik alan, genellikle, bostanlıktı. Bostanlar İstanbul'un meyve ve sebze gereksinimini karşılamaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dört bir yanından çok çeşitli ürünler aralıksız başkente akmaktaydı.

XIX. yy'da Çatalca ve Silivri'de geniş bağlık alanlar vardı. Buralarda, özellikle, Rumlar'ın işi olan bağcılık, nitelikli şarap yapımına yönelikti. İstanbul'un Rumeli yakasında Arnavutköy, çilekleri ile ünlüydü. Sarıyer'den Bentler'e dek uzanan alanda geniş bostanlar vardı. Rumelikavağı'nın incirleri ünlüydü.

İstanbul'un Anadolu yakasında ise, Çamlıca'da (Bulgurlu Dağı) yetişen ürünler ile Üsküdar'ın kirazları çok ünlüydü. Ali Cevad'a göre, Kartal'ın üzüm ve şaraplar dillere destandı. Çengelköy'de ise salatalık ve ayva yetişmekteydi.

Cuinet'ye göre, 1890'larda Erenköy'deki geniş bağlarda, Fransız ve Macar kaynaklı bağ çubukları dikiliydi. Bu bağlardan elde edilen üzümün şarabı da çok nitelikliydi. Cuinet, söz konusu şarapların lezzet bakımından, Bordeaux ve Bourgogne şaraplarını hiç de aratmadığını, uzmanlara dayanarak belirtmektedir. Aynı yörede, XIX. yy sonlarında, ünlü çavuş üzümünden, Almanlar'ın çok beğendiği Ren şarapları yapılmaktaydı. "Yerli" adı verilen üzümden elde edilen sofra şaraplarının niteliği de çok yüksekti ve ucuza satılmaktaydı.

Küçük işletmeler ve bostanlar, sayıca çokluğuna karşın XIX. yy'da İstanbul Kenti çevresindeki toprakların önemli bir bölümünü kapsayan, büyük çiftlikler de vardı. Çoğunluğu hanedan üyelerinin olan bu çiftliklerin gelirleri Hazine-i Hassa'ya verilmekteydi.

Hanedan Çiftlikleri: İstanbul'da büyük çiftliklerin tarıma ayrılmış alanlar içinde çok yüksek bir yer tutması ise, Osmanlı Devleti'nin son döneminde padişahların mülk edinme girişimlerinin bir sonucuydu. Abdülmecid, sarayın geliri olarak ayrılan "emlak-i şahane"yi, Maliye Hazinesi'nden kendisine ödenek bağlanması karşılığında hazineye devretmişti. II. Abdülhamid farklı bir tutum benimsemiş ve ülkenin dört bir yanında geniş çiftlik, çayır, bostan vb'nin yanı sıra gelir getiren sayısız emlak edinmişti. Böylece, "emlak-i hakaniyye" adı verilen küçük bir bölüm dışında, II. Abdülhamid'in edindiği tüm mallar (emlak-ı şahane), padişah adına tapulanarak Hazine-i Hassa'ya verildi. Bu dönemde boş ya da sahipsiz kalmış topraklar, bakım ve geliştirme gerekçesiyle bedelsiz el konularak padişah malı sayılınca, "çiftlikat-ı hümayun" sayısı giderek arttı. II. Abdülhamid dönemindeki geniş toprak edinme eğilimi yalnızca hanedan için söz konusu olmayıp, devlet büyükleriyle yakınlarını da kapsamaktaydı.

Ayrıca, II. Abdülhamid'in 1909'da yayınlanan bir kararname ile Maliye Hazinesi'ne devredilen emlakı yanında "Tekâlif-i Emriye" adı verilen, eskiden devlet malı olup da padişahın Hassa Hazinesi'ne katılmış ve artık devlete geri verilen mülklerin bulunması, padişahların büyük boyutlara varan mal varlıklarına ilişkin fikir vermektedir. Bu mülkler arasında, Yalova yakınlarında çeşitli köyler, mezralar ve baltalık arazi, Alemdağı'ndaki vakıf ormanı yer almaktaydı.

1909'da yayınlanan kararnamede, Hazine-i Hassa'ya bırakılan emlak ve varidata da

yer verilmişti. İstanbul'da geliri padişaha bırakılan arazinin altın lira olarak sağladığı yıllık gelir sırasıyla şöyleydi: Hamidiye (Rami) Köyü dışında İstanbul çevresindeki çiftliklerden 10.000 altın lira; Yalova'daki Baltacı Çiftliği ve hamamlardan 1.500 altın lira.

Sultan Reşad döneminde, padişahın iradesiyle Maliye Nezareti'ne devredilen ve İstanbul bölgesi içinde bulunan başka büyük çiftlikler de vardı. Bunlardan, Şehzade Yusuf İzzeddin'in Hekimbaşı ve Çavuşbaşı çiftlikleri, Beykoz'da Abraham Paşa'dan alınan çiftlik ve orman, Şehzade Selahaddin Efendi'nin Kurbağalıdere Çiftliği önemliydi.

II. Meşrutiyet'ten sonra, Hazine-i Hassa malları Maliye Hazinesi'ne devredilirken, "Emlak-i Hakaniyye" olarak kaydedilen ve hiçbir biçimde elden çıkarılmamasına özen gösterilen mülkler şunlardı:

1- Dersaadet ve Bilâd-ı Selase'de (Galata, Üsküdar ve Eyüp) bulunan bostan ve bahçeler.

2- Fenerbahçe'de bir takım arazi ile Tokat çiftliği ve Alemdağı'ndaki Esenli Çiftliği.

3- Balmumcu, Ayazağa, İzzetpaşa, Silahtarağa çiftlikleri.

4- Ayamama ve Alemberdos, Ali Bey, Yarımburgaz, Tahtakale, Filyos çiftlikleri.

5- İzmit Çiftliği.

6- Kâğıthane ve civarındaki çayırlar.

7- Veliefendi ve civarındaki çayırlar.

8- Çatalca'da Dolap ve Levha çayırları.

9- Kuşdili Çayırı.

10- Uzun Çayır.

11- Beykoz Çayırı.

1912'de yayınlanan bir kararnamede, bir bölümü boş duran ve işletmediği için Hazine-i Hassa'ya gelir getirmeyen bazı mülklerin, devletçe gerekli görülmesi durumunda, padişahtan izin alınması koşuluyla, bir komisyon kurularak, önce değerinin belirlenmesi ve bu değer üzerinden satılması öngörülmekteydi. Aynı kararnameye göre, satıştan elde edilecek gelir ile yine Emlak-i Hakaniyye arasına katılacak bir başka mülk alınacaktı. Dolayısıyla, İstanbul'da geniş alanları kapsayan padişah mülklerinin korunması geleneğine, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek, sıkı sıkıya uyulmuştur.

Saltanatın kaldırılması ve hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılmasından sonra taşınmaz malların yurt içinde yapılan satışları da, Osmanoğulları'nın sahip olduğu araziye ilişkin fikir vermektedir. Tapu kayıtlarına göre, XX. yy'ın ilk çeyreğinde hanedanın Kâğıthane'de bostan, bahçe ve tarlaları; Erenköy, Göztepe ve Sahrayıcedit'te bağları; Çengelköy'de tarlaları; İstinye'de bostanları; Rumeli Feneri'nde Bilezikçi Çiftliği; Zincirlikuyu'da tarlaları; İbrahimağa'da tarla, bahçe, bostanları; Kısıklı'da tarlaları ve bahçeleri; Anadoluhisarı ile Göksu'da bostanları; Harbiyedere'de dutluk ve tarlaları; Küçük Çiftlik'te geniş arsaları; Büyükdere'de bağları; Kartal-Pendik'te zeytinlikleri vardı.

II. Abdülhamid'in mirasçılarının sonraki yıllarda hak iadesi isteğiyle açtıkları davalara konu olan taşınmaz mallar da, XIX. yy'da, padişah ailesinin elinde bulunan İstanbul çiftliklerini göstermektedir. Bunlar arasında, Bakırköy'de mera; Küçükçekmece'de Kapanarya ve Burunsuz Mandıra çiftlikleri; Dolmabahçe'de bostan; Serencebey Yokuşu'nda bağ yeri; Beykoz'da 1 bostan, 3 bahçe, 6 tarla, 2 çayır, 1 bağ ile Tokat Çiftliği ve Yalnız Servi Çiftliği, ayrıca, Maraham Paşa'dan alınan çeşitli çiftlikler; Fenerbahçe'de tarla ve çayırlar; Hereke'de arazi; İzmit'te bahçeler; Geyve'de Balaban çiftliği; Şişli yakınlarında İzzet Paşa Çiftliği; Alibeyköy'de Silahtarağa Çiftliği; Yalova'da 2.500 dönüm orman; Veliefendi Çayırı'nda bostan; Kartal'da Alemdağı Çiftliği; Silivri'de Bostan Çiftliği; Büyükçekmece'de Papasburgaz ve Hapluca çiftlikleri dikkati çekmekteydi. II. Abdülhamid'in ailesinin, bu mülklerin yanı sıra, Çatalca'da 13 tane çiftliği daha bulunmaktaydı.

Tablo 5
1913-1915 Osmanlı Sanayi Sayımı'nın Verilerine Göre, İstanbul Çevresindeki Sanayi Kuruluşlarının Dağılımı

Sanayinin Türü	Asli Müessese		Tali Müessese		Toplam	
Gıda Sanayii	1913	1915	1913	1915	1913	1915
1-Değirmencilik	12	15	—	1	12	14
2-Makarnacılık	7	7	—	—	7	7
3-Şekercilik ve Tahin İmalatı	13	13	—	—	13	13
4-Konserve İmalatı	6	6	—	—	6	6
5-Bira İmalatı	2	2	—	—	2	2
6-Buz İmalatı	1	1	1	1	2	2
7-Tütün İmalatı	1	1	—	—	1	1
	42	43	1	2	43	45
Toprak Sanayii						
1-Tuğlacılık	7	7	—	—	7	7
2-Kireç İmalatı	3	3	3	3	6	6
3-Çimento İmalatı	2	2	—	—	2	2
4-Çimento Mamulatı	1	2	1	1	2	3
5-Porselen İmalatı ve Elmastıraşçılık	2	2	—	—	2	2
	15	16	4	4	19	20
Deri Sanayii						
1-Debagat	10	11	—	—	10	11
	10	11	—	—	10	11
Ağaç Sanayii						
1-Marangozluk	10	13	—	—	10	13
2-Kutu İmalatı	—	—	—	—	—	—
3-Diğer Ağaç Sanayii	—	2	—	—	—	2
	10	15	—	—	10	15
Dokuma Sanayii						
1-Yün İplik İmalatı ve Yün Dokuma	2	2	1	1	3	3
2-Pamuk İpliği İmalatı ve Pamuk Dokuma	2	2	—	—	2	2
3-İpek Dokuma	1	1	—	—	1	1
4-Diğer Dokuma İmalatı	5	6	3	3	8	9
	10	11	4	4	14	15
Kırtasiye Sanayii						
1-Sigara Kâğıdı İmalatı	8	8	3	3	11	11
2-Matbaa ve Diğer Kâğıt İmalatı	33	33	—	—	33	33
	41	41	3	3	44	44
Kimya Sanayii						
1-Sabun İmalatı	2	2	—	—	2	2
2-Diğer Kimyasal Üretim	2	3	—	—	2	3
	4	5	—	—	4	5
Toplam	132	142	12	13	144	155

SANAYİ: XIX.yy'da Osmanlı sanayisi, Batı'nın gelişmiş teknoloji ve üretim düzeyi karşısında hızlı bir gerileme içindeydi. 1838-41 ticaret sözleşmelerinin yabancı mamul mallara tanıdığı kolaylıklar, yerli sanayinin dışarıdan akan mallarla rekabet etmesini neredeyse olanaksızlaştırınca, Osmanlı Devleti'ndeki pek çok sanayi dalında çöküş başladı. 1863'te Alman uzmanların düzenlediği bir raporda, İstanbul'daki yerel sanayinin 1862 ve 1863 yıllarındaki ithal malı akınına karşı duramadığı belirtilmektedir. Bu rapora göre, yerel özellikleri yansıtan hediyelik eşya niteliğindeki ürünlerin dışında, İstanbul'da yapılıp da dışarıya satılan hiçbir ürün yoktu. Tüm imalat yerel tüketime yönelikti. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudiler'den oluşan ustalar, genellikle iç tüketime yönelik sanayi kollarında çalışmaktaydılar. Avrupalı uzmanların çalıştığı iş kolları ise, daha çok, İstanbul'da geçici bir süre için ikamet eden Avrupalılar'ın gereksinimleri olan malları üretmekteydi.

XIX.yy'da el sanatı düzeyini aşan tek sanayi kolu değirmencilik idi. Bu dönemde İstanbul'da 6 tane buhar gücüyle işleyen un değirmeni çalışmaktaydı. Bu değirmenlerden biri yılda 20 milyon kg un öğütmekteydi. Öbür 5 değirmenin öğüttüğü un miktarı ise, 500.000-1.500.000 kg arasında değişmekteydi. Bu değirmenler 2 Fransız, 1 Rum ve 3 Türk'ün elindeydi. Değirmenlerin motorları İngiliz ve Fransız yapımıydı. Değirmenlerin ustabaşıları Avrupalı idi; çalışan işçilerin tümü yerli Türk'tü.

Un değirmenlerinin yanı sıra, XIX.yy'ın

ikinci yarısında İstanbul'da bakır ve demir dökümhaneleri de vardı. Osmanlı Devleti' nin ordu gereksinimlerini karşılamak amacıyla, askeri top ve demir dökümhaneleri de çalışmaktaydı. Askeri silah yapım ve onarım fabrikaları, tersaneler, fişek fabrikaları, askeri dikimevleri de önemliydi. Tophane'de her türlü silah yapım ve onarım fabrikası, Zeytinburnu'nda demirhane ve fişekhane vardı. Türk subaylarının yönetimindeki bu sanayi kuruluşlarında Avrupalı teknisyenler danışman olarak çalışmaktaydılar. Ayrıca, Daire-i Askeriye'ye bitişik "Feshane" adı verilen çuha fabrikası ile Beykoz'da bir debbağhane de üretim yapmaktaydı. Ordunun gereksinimlerinin hemen tümünü karşılamakla beraber, askeri sınai kuruluşların üretim maliyeti, Avrupa'ya kıyasla, genellikle son derece yüksekti. Mekanik işleri gören işçilerin yerli olması bu durumu değiştirememekteydi.

XIX.yy'da İstanbul'daki öbür sanayi dalları ise, mobilya atölyeleri, matbaalar, yağ fabrikası, bıçkıhane, mermer işlenen taş ocağı, bira ve alkollü içki fabrikasından (taktirhane) oluşmaktaydı. Şemseddin Sami, XIX.yy sonunda, Üsküdar'daki el tezgâhlarında "çatma" adlı ipek kumaşların, döşemeliklerin, ipek çarşafların ve ipliği Avrupa'dan gelen bazı "kazmir"lerin dokunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, saraçlığa ve simkeşliğe dayalı kuyumculuk gibi küçük sanayi dalları da vardı.

XIX.yy başında III.Selim'in kurdurduğu kâğıt fabrikası gelişememişti. Bu yüzyılda Osmanlı yönetiminin ikinci kâğıt üretme girişimi 1818'de oldu. Ne var ki, Beykoz'da açılan ikinci kâğıt fabrikası da uzun ömürlü olamadı. Şemseddin Sami'ye göre, yüzyılın sonunda, birkaç tuğla ve kiremit fabrikası da dikkati çekmekteydi.

1856 Paris Sergisi'ne İstanbul'dan 6 fabrika mal göndermişti. Bunlar, Feshane ile Basmahane, Zeytinburnu, Beykoz Teçhizat-ı Askeriye, Tophane ve Beykoz İnceköy fabrikaları idi. 1835'te kurulan Feshane, fes, çuha ve battaniye üretiminde uzmanlaşmıştı. Basmahane fabrikasında ise fanila ve çeşitli kumaşlar dokunmaktaydı. Zeytinburnu fabrikasının başlıca ürünlerini ise, pamuklular, patiska, emprimeler ve alaca bezlerle; pamuk, yün ve İskoç yün ipliğinden dokunmuş çoraplar oluşturmaktaydı. Beykoz Teçhizat-ı Askeriye Fabrikası'nda daha çok ordunun gereksinim duyduğu, kundura, çizme, palaska ve fişeklik yapılmaktaydı. Tophane Fabrikası'nda ise tabanca ve tüfek üretilmekteydi. Bu dönemde, İstanbul'da cam ve seramik üzerine üretim yapan tek fabrika, porselen, cam ve fincan benzeri mal üreten Beykoz İnceköy Fabrikası idi.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1913 ve 1915 yıllarını temel alarak, başta İstanbul olmak üzere, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak kentlerinde yaptırdığı sanayi sayımları, XX.yy.'ın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin sanayideki gelişim düzeyini göstermektedir. Söz konusu sayımların dökümü, birinci derecede İstanbul ve İzmir'in (Tablo 5) gelişim düzeylerini göstermesi açısından ilginç bulgular içermektedir. 1917'de, "1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği" adı altında yayımlanan sayım sonuçlarına göre, işçi sayısı ve imalat değeri açısından, İstanbul sayım sonuçlarına göre, işçi sayısı ve imalat değeri açısından, İstanbul ve yöresi, Osmanlı ülkesinin birinci sanayi bölgesiydi. Sayımlara temel olan 7 sanayi dalındaki başlıca kuruluşların % 35'i, ve tüm kuruluşların % 55'i İstanbul ve yöresinde toplanmıştı. Bu dönemde, tüketici, işçi ve taşıma araçlarının büyük kentlerde çok oluşu, sanayinin İstanbul ve İzmir'de toplanmasının başlıca nedeniydi.

1913 ve 1915 Sanayi Sayımı, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına beş kala, XIX.yy.'da imzalanan ticaret anlaşmalarının getirdiği elverişsiz ortamda gerileyen Osmanlı sanayiinin son durumunu vermektedir. Osmanlı sanayisi, XIX.yy. boyunca, hızla gelişmekte olan Avrupa sanayiinin ezici rekabeti karşısında kalmıştı. Örneğin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye** adlı yapıtında, İstanbul'da ve Üsküdar'da, eskiden beri 2.750 dokuma tezgâhı ve bu tezgâhlarda çalışan 3.500 işçi varken, 1838-41 ticaret sözleşmelerinin imzalanmasından sonra, tezgâh sayısının 25'e indiğini yazmaktadır. Dokuma tezgâhlarındaki bu inanılmaz düşüş, dokumacılıkla geçinen insanların işlerini de bir anda yok etmiş; bu dalda usta ve kalfa olarak çalışan kumaşçı esnafı da 40'a inmişti. Aynı gerileme, sırmakeş esnafında, debbağlarda, kemhacı (ipekçi) esnafı ile çatma yastıkçılarda da görülmekteydi. XIX.yy. ticaret sözleşmeleri, yarattığı dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları çerçevesiyle Osmanlı zanaatkârlarının yanlarında işgücü çalıştırarak üretimde bulunmaları ve işlerini geliştirerek yabancı ürünlerle rekabet edebilecek bir düzeye çıkarmaları fırsatını ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla, zanaatkârlara büyüme olanağı bırakmayan, yalnızca büyük bürokrat, toprak sahibi ve tüccarın daha da zenginleşmesine, bunların da uygarlıklarını ülke içi üretimden çok ülke dışı harcamalara yaptırmalarına yol açan bir ekonomik yapının ancak Avrupa' nın izin verdiği alanlarda gelişebileceği açıktır.

XIX.yy.'da Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı yapısına uygun olarak, büyük kentlerde belli işkollarında parça başına iş sürdürme sistemi çok yaygındı. Halıcılık, kunduracılık, elbise, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi dallarda üretim yoğundu. Nitekim, I. Dünya Savaşı öncesinde, İstanbul'da büyük mağazalar hesabına çalışan yaklaşık 3.000 kunduracı vardı. Ayrıca, mobilya ticarethaneleri için mobilya yapan çok sayıda usta vardı. Yine savaş öncesi dönemde, İstanbul'da yapılan bir grevde, 6.045 kadın ve erkek işçinin çalışmayı bıraktıkları bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında parça başına iş gördürmenin yanı sıra, kimi alanlarda imalathane (manufacture) sistemi de yaygınlaştı. Örneğin, İstanbul'da elbise, çamaşır, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatında, Karakaş, Selliyan, Anjel, Margarit, ve Sigala gibi ticarethaneler çok ünlüydü. Bu ticarethanelerin hepsinin kendilerine özgü atölyeleri vardı. Örneğin, Orozdi Bank Ticarethanesi'nin kendisine özgü şemsiye atölyesinde yaklaşık 60 işçi çalışmaktaydı. Sigala ve Şürekâsı'nın "100.000 Gömlek Mağazası" ile Hayim Yeşula'nın gömlek ve kravat fabrikasında gömlek, kravat ve pijama yapılmaktaydı. Resmi istatistikler, 1917'de, İstanbul'da tek bir işyerinde ortalama 50 işçi çalıştıran çok sayıda kundura atölyelerinin bulunduğunu göstermektedir.

L'Indicateur (Constantinopolitain'e göre, 1868'de İstanbul'da başlıca meslek grupları şunlardı:

Türleri	Sayıları
Bileyciler	5
Silahçılar	7
Kuyumcular	32
Kasaplar	6
Kahveciler	20
Arabacılar	5
Şapkacılar	5
Ayakkabıcılar	7
Berberler	15
Komisyoncular	22
Terziler	23
Misk yağı yapımcıları	6
Dökümhaneler	7
Çilingirler	7
Giysi tüccarları	15
İthalat ve ihracatçılar	13
Gaz lambacıları	7
Lokum yapımcıları	6
Möbleciler	4
Pastacılar	5
Fotoğrafçılar	6
Porselen ve kristalciler	5
Kitap ciltçileri	7
Ebeler	8
Şarap ve iksirciler	11
Kehribarcılar	14
Büro malzemecileri	6
Kunduracılar	19
Fırıncılar	13
Fesçiler	10
Şamdancılar	8
Kazancılar	2
Balmumcular	10
Kahveciler	6
Şekerlemeciler	6
Bakkallar	7
Tenekeciler	5
Marangozlar	9
Gaz satıcıları	8
Saatçılar	16
Matbaacılar	8
Sahaflar	10
Manifaturacılar	22
Gözlükçüler	3
Eczacılar	45
Piyano satıcıları	4
Hırdavatçılar	14
Lokantacılar	9
Tütüncüler	17

1910'lu yıllarda cemiyetlere kayıtlı esnaf ve zanaatkârlar ile üye sayıları şöyleydi:

Cemiyet Adı	Üye Sayısı
Ekmekçiler (Havyarhanı)	2.500
Simit ve börekçiler (Tahtakale)	1.100
Saraçlar (Fatih)	350
Kasaplar (Sirkeci)	1.700
Nalbantlar (Unkapanı)	310
Sıvacı, nakkaş (Çakmakcılar)	3.800
Kuyumcular (Büyük Çarşı)	1.580
Kantar yapımcısı (Kantarcılar)	105
Kahve değirmencileri	180
İpçiler (Zindankapı)	20
Havyarcılar, balıkçılar (Balıkpazarı)	360
Peynirciler (Balıkpazarı)	350

Ahçılar (Beyazıt)	2.590
Sakalar (Unkapanı)	220
Araba yapımcıları (Fatih)	255
Saat tamircileri (Beyazıt)	860
Yük arabacıları (Tavuk Pazarı)	5.390
Binek arabacıları (Tavuk Pazarı)	5.390
Sepetçiler (Balat)	180
Hamallar (Bahçekapı)	11.340
Uzunçarşı esnafı (Bahçekapı)	275
Deniz amelesi (Galata)	530
Celepler (Tophane)	729
Sığır kasapları, toptancı (Tophane)	100
Mest dikicileri (Fatih)	200
Terziler (Ahırkapı)	17
Bedesten (Bedesten)	80
Hamamcılar (Yenicami)	1.100
Sandalcılar (Galata)	100
Merkepçiler (Ayazma)	150
Balıkçılar (Balıkpazarı)	300
Bahçıvanlar (Asmaaltı)	350
Eczacılar	426
Mısırçarşısı esnafı	165

Esnaf Şirketleri: Avrupa'da buharın makineye ve sanayiye uygulanması (sanayi devrimi) gibi köklü değişimler, yerel sanayileri el tezgâhlarına dayalı ülkelerde bir yıkım ve bunalım dönemine yol açtı. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki el tezgâhlarına dayalı sanayi de çöküş sürecine girdi.

Yerel küçük sanayinin ayakta durdurulabilmesi için Islah-ı Sanayi Komisyonu aracılığıyla bazı önlemler alındı. Bu önlemlerin en önemlisi sanat okulları ile İstanbul'da şirketlerin kurulmasıdır.

Bireysel çalışmalara pek elverişli olmayan bazı esnaf ya da sanayi iş kollarını devlet desteğiyle koruyup, bunlara ortak çalışma ortamı sağlamak düşüncesinden doğan şirket kurma girişimleri ilk olarak Abdülaziz dönemine (1861-1876) rastlar.

Esnaf kesimi, uğraşılarına göre grup-

İstanbul'da İlk Sergi

XIX. yy'da ilk sergi açma girişimleri II. Mahmud'un zamanına rastlar. Ne var ki, sergi hazırlıkları ancak Abdülaziz döneminde ve özellikle Maarif Nazırı Mustafa Fazıl Paşa'nın katkılarıyla tamamlanabildi. O dönemde Avrupa'nın büyük kentlerinde sergiler açmak moda olmuştu. Sultanahmet'teki Sergi-i Osmanî'nin açılışında da, Osmanlı yöneticileri batıdan etkilenmişlerdi. Nitekim, sergiye III. Napoleon çağrılmış, ama imparator gelememişti.

Sultanahmet Meydanı'nda yapılan sergi binası 30.000 İngiliz lirasına mal olmuştu. Bina sonradan, bazı eklerle daha da genişletildi. Yurdun her köşesinden isteklilerin sergiye katılabilmelerine olanak vermek için çeşitli kolaylıklar sağlandı. Fransa, Almanya, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin sanayi ürünlerinin ve çağdaş tarım araç ve gereçlerinin sergiye alınmasına izin verildi. Ayrıca, bu mallar gümrük resminden bağışık tutuldu.

Sergi, her türlü ürüne, elsanatlarına, yiyecek, giyecek, süs takı, ev eşyalarına, tarım araç ve gereçlerine açıktı.

Yerli ve yabancı ürün ve eşyanın sergilendiği bina 13 bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölüm tarım ve orman ürünlerine, ikinci bölüm madenlere, dördüncü bölüm tarım ve sanayi araçlarına, beşinci bölüm kuyumculuk işlerine, altıncı bölüm ipek, keten ve yün işlerine, yedinci bölüm dokumalara, sekizinci bölüm kimyasal maddelere, dokuzuncu bölüm deri işlerine, onuncu bölüm giysiye, onbirinci bölüm mobilya ve dekorasyon işlerine, on ikinci bölüm askeri ve sivil mimariye, on üçüncü bölüm ise güzel sanatlara ayrılmıştı. Sergiye, açıldıktan bir ay sonra, tarımsal araçlar ve başka makineler için ayrı bir bölüm eklendi.

Sergide yer alan başlıca tarım ve sanayi ürünleri şunlardı:

1- Her çeşit tarım ürünleri ve her tür yağ, bal.

2- Un, şeker, tüm tatlılar ve meşrubat.

3- Her çeşit ham ve külçe maden örnekleri; madencilere özgü araç, gereç ve makineler; her tür taş, alçı benzeri yapı gereci, maden ve odun kömürü,

4- Küçük sanayide kullanılan araç, gereç, gösterge; çilingir, kazancı, bakırcı, dökmeci işleri; çeşitli silahlar; kurşun; gülle ve araba.

5- Altın ve gümüş işlemeler; mineli eşya; her türlü mücevher; mercan, yaldızlı ve yaldızsız gümüş takımları vb.

6- İpek kozası, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik.

7- Kumaş, çuha, giyim eşyaları, ibrişim ve iplik.

8- Cam, billûr, şişe ve çeşitli ilaç ve kokular, sabun, tesbih, bitkisel yağlar, her tür boya, balmumu, bayağı mum vb eşyalar.

9- Her çeşit deri, sahtiyan, kösele, bunlardan ve kıldan yapılan tüm saraçlık ürünleri; ayakkabı ve her tür kürk.

10. Çeşitli işlemeler, kazak, kanaviçe, çevre, havlu, oya, yağlık ve sırma süslemeleri.

11- Sandalye, kanape, kütüphane, iskemle vb mobilya; müzik araçları (sazlar); kehribar takımları; her tür keçe, kilim, hasır vb tüm ev eşyaları.

12- Resim ve modeller; harita, taş ve oyma yapımlar.

13- Çeşitli yayın ve harflerle, taş baskısı kitap, broşür (risale), dökme harf ve litoğrafya (taşbasma) işleri; tezgâh ve makineleri; cilt ve hakkâk işleri.

Sergilenecek malların seçimi, değerlendirilmesi ve kabulü bir uzmanlar kuruluna verilmişti.

Sergiye katılmalarını hızlandırmak için, üreticilere yerel maliye veznelerinden yeteri kadar avans verilmesi sağlanmıştı. Serginin açılış tarihi, resmi bildirilerle Anadolu'daki tüm vilayetlere duyuruldu. Ancak bildirilere göre, 1863'ün Şubat başında açılması gereken sergi, bazı ulaşım aksaklıkları nedeniyle, bir hafta kadar gecikerek 9 Şubat 1863'te açıldı.

Serginin açılışı nedeniyle Selamlık Alayı'nca, Ayasofya'da düzenlenen törende, başta Padişah Abdülaziz olmak üzere, Sadrazam, Mısır Hidivi İsmail Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Serasker Fuat Paşa ve diğer nazırlarla birlikte devlet ileri gelenleri de hazır bulundular.

1863 İstanbul Sergisi'nde Osmanlı Devleti'nin tarım ürünleri geniş ölçüde sergilendi. Sergide 212 buğday örneği vardı. Bunlar, tıpkı öbür ürünlerde olduğu gibi gönderildikleri bölgenin adını ve fiyatını gösteren etiketli kavanozlara yerleştirilmişlerdi. Bu buğdayların fiyatı ortalama olarak kile başına 20 kuruştu. 274 değişik çavdar örneği sergilenmişti. Çavdarın sergideki ortalama fiyatı kile başına 12 kuruştu. Sergide yalnızca 44 kavanoz yulaf örneğinin sergilenmesi, Osmanlı Devleti'nde yulaf ekiminin oldukça az olduğunu göstermekteydi. Bu yulafların ortalama fiyatı kile başına 10 kuruştu. Mısır ekimi, Osmanlı Devleti'nin hemen tüm vilayetlerinde yaygın olmasına karşın, sergide yalnızca 101 örnek ile temsil edilmekteydi. Bu mısırların ortalama fiyatı kile başına 13 kuruştu. Sergide, tarım ürünleri dışında, değirmen ve tarımsal makinelere ilişkin planlar da bulunmaktaydı.

Sergilenen tarımsal ürünler arasında, tütün, sekiz eyaletten gelmekteydi. Bu eyaletler, Selanik, Yanya, Edirne, Trabzon, İzmit, Hüdavendigâr, Sayda ve Halep idi.

1863 Sergisi'nde yer alan 92 tür pamuk örneğinde ilk sırayı İzmir Vilayeti almaktaydı. Dokuma sanayii bölümünde, pamuğun yanı sıra, keten ve kenevir de dikkati çekmekteydi. Keten ve kenevirin kalitesi Avrupa'daki benzerlerine oranla oldukça üstündü. Ancak, fiyatları da Avrupa malları ile rekabeti olanaksız kılacak derecede yüksekti. Sergide ayrıca 400 tane ham ve işlenmiş ipek örneği sunulmuştu.

Sanayi Sarayı'nda yaklaşık 50 kavanoz içinde sergilenen kozalar arasında en fazla dikkati çekenler, birinci derecede Manastır, Tırnova, Selanik ve İstanbul, ikinci derecede ise İzmir, İzmit, Kütahya ve Bursa eyaletlerinden gönderilenlerdi.

Sergiyi, alıcı ve ziyaretçilerin rahatça gezebilmesine olanak vermek amacıyla, 4 kişilik bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon aynı zamanda, serginin gelir ve giderlerini denetlemekte de görevliydi. Beş ay süreyle açık tutulan sergi, Temmuz 1863'te son buldu.

landırılarak İstanbul'da ilk olarak şu (şirketler) ortaklıklar oluşturulmuştur:

1- Simkeşhane Esnafı Şirketi
2- Saraç Esnafı Şirketi
3- Dabakçı Esnafı Şirketi
4- Kumaşçı Esnafı Şirketi
5- Dökmeci Esnafı Şirketi
6- Demirci Esnafı Şirketi

Bu şirketlerin oluşum ve gelişim süreçleri şöyleydi:

1- Simkeşhane Esnafı Şirketi: Simkeşhane, adından da anlaşılacağı gibi gümüşle uğraşılan yer, gümüş alaşımının işlendiği işkolu anlamlarını içerir. Simkeşhane esnafı, gümüşten sırma liflerle kumaş ve levha işlemeciliği yaparak geçinenlerin ortak meslek adıydı. Sırmanın fabrikalarda üretilip işlenmeye başlaması, el tezgâhlarıyla aynı işi sürdürmek isteyenlerin işine ve kazancına büyük bir darbe indirmişti. Bu kesimde çalışan 1.500 insanın geçim zorluklarına ve büyüyen işsizlik sorununa bir çözüm yolu olarak, Bu esnafın ortak katkıları ve devlet desteğiyle, 1866'da, "Simkeşhane-i Amire" de devlet fabrikasına dönüştürülerek, devletin şirkete yardımcı olması sağlandı. Lehistan sırmasıyla rekabet edebilmesi için, sırmanın kalitesi yükseltildi. Tüm devlet dairelerinin, memur ve subaylarla ordunun sırma gereksiniminin bu şirketten sağlanması öngörüldü.

Şirkete, 12 yıllık imtiyaz süresi de tanındı. Dışarıdan getireceği araç-gereçler 6 yıl gümrük ve damga resminden bağışık olacaktı. Senetleri yüksek devlet görevlilerince alınarak şirket desteklendi.

2- Saraç Esnafı Şirketi: XIX. yy ortalarında ağır bir bunalıma giren saraç esnafının devlet desteğiyle ayakta tutulması amacıyla 1867'de Islah-ı Sanayi Komisyonu' nun önerisi üzerine "Saraç Esnafı Şirketi" kuruldu.

Bu şirkete de devlet 12 yıllık imtiyaz verdi. Dışarıdan getireceği araç-gereçlerden 6 yıl gümrük ve damga resmi alınmaması ve sermaye yardımı yapılması da kararlaştırıldı.

Saraç eşyası dışında, ayakkabı yapım ve satımına da izin verilerek bu esnaf koluna destek sağlandı.

3- Debbağlar Esnafı Şirketi: Eyüp, Kasımpaşa, Tophane, Üsküdar ve Yedikule debbağhaneleri (tabakhane) de XIX.yy'da ekonomik çöküş içindeydi. Debbağ esnafına ortak çalışma ortamı sağlamak ve bu alana devlet desteği verebilmek amacıyla esnafın başvurusuna uyularak, 1873'te İstanbul'da ilk olarak Debbağlar Şirketi kuruldu. İstanbul mezbahalarında, kasaplarda, devlet taahhütlerinde kestirilen hayvanların deri ve yapağılarının özellikle bu şirkete verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca, öbür şirketlere tanınan tüm imtiyazlardan da yararlandırıldı.

4- Kumaşçılar Esnafı Şirketi: İstanbul' da Tanzimat sonrası tezgâh sayısının büyük ölçüde azalması ciddi kaygılar uyandırmıştı. Esnafın başvurusu ve Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun önerileri doğrultusunda, 1868' de Kapalıçarşı Yağcılar Hanı'nda bir "Kumaşçılar Şirketi" kuruldu.

Devletçe, öbür ortaklıklara yapılan yardımlara ek olarak, şirketin dışsatıma sunacağı kumaşın yıllık 3.000 kıyyesinden gümrük ve damga resmi alınmaması, şirketin araç-gereçlerini Avrupa'dan getirinceye kadar "Hereke Fabrikası"nın fazla araç ve gerecinden geçici olarak yararlandırılması da karara bağlandı.

5- Dökmeciler Esnafı Şirketi: El tezgâhlarının fabrika mallarıyla yarışamamasının yol açtığı bunalımdan dökmeciler esnafı da oldukça etkilenmişti. Bu sanayi koluna da devlet desteği sağlamak amacıyla 1868'de bir de Dökmeciler Esnafı Şirketi kuruldu. Bu şirket, yukarıda adı geçen öbür şirketlerin tüm ayrıcalıklarından yararlandırıldı. Üreteceği mala % 12 kâr koyarak satması ilkesi de kabul edildi.

6- Demirciler Esnafı Şirketi: Avrupa'nın demir araç ve gereç üreten fabrikalarıyla yarışamaz duruma düşen demirciler esnafı, hükümete başvurarak korunma dileğinde bulununca; 1868'de bir de Demirciler Esnafı Şirketi kuruldu. 1.000 hisse senedi satın alarak, 5.000 Osmanlı altını ile şirkete katılan Ankaralı Danyaloğlu Hacı Agop, şirketin güçlenmesine katkıda bulundu.

Bu şirkete de, 12 yıllık imtiyaz yanında, 6 yıllık damga ve gümrük vergileri bağışıklığı tanındı. Ayrıca, şirketin üreteceği mallara % 12 oranında bir kâr ekleyerek satışa sunması ilkesi benimsendi.

1860'ları izleyen 10 yıl içinde kurulan 6 esnaf şirketi, XIX.yy'in ikinci yarısında, sönmeye yüz tutan bazı esnaf kollarının, devlet desteğiyle bir süre daha ayakta kalmasına yardımcı olmuştur.

İşçi Hareketleri: XIX.yy'da İstanbul'da meydana gelen işçi olayları ve kurulan işçi dernekleri, Osmanlı sanayiinin çeşitli kollarındaki eşitsiz gelişim ile yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde kimi sanayi kolları gerilerken, Rumeli'de yeni sanayi kollarının gelişmesi, tedirginlik yaratıyordu. XIX.yy' da toprak düzenindeki hızlı çözülme ve buna bağlı olarak köylülerin büyük kentlere ve özellikle İstanbul'a göçü, işsizliği artırmaktaydı. Çözülmekte olan küçük sanayi kollarının açıkta kalan usta ve işçileri de eklendikçe İstanbul'daki işçi kitlesi giderek büyü-

1870-1908 Döneminde İstanbul'da İşçi Hareketleri

Şubat 1872 Beyoğlu telgraf işçileri grevi
Nisan 1872 Ömerli-Yarımburgaz demiryolu işçileri grevi
Ocak 1873 Tersane işçileri grevi
Haziran 1875 Tersane işçileri grevi
Ekim 1875 Sirkeci iskele hamalları grevi
Şubat 1876 Tersane İngiliz işçileri grevi
Mart 1876 Haydarpaşa demiryolu işçileri grevi
Mayıs 1876 Tersane işçileri grevi
Ekim 1878 Terziler grevi
Ekim 1878 Duvarcılar grevi
Ekim 1878 Ayakkabıcılar grevi
Mart 1879 Yapı işçileri grevi
Mart 1879 Şirket-i Hayriye işçileri grevi
Temmuz 1879 Şirket-i Mahsusa memurları grevi
Temmuz 1879 Tersane işçileri grevi
Şubat 1880 Şirket-i Mahsusa vapur işçileri grevi
Şubat 1880 Haydarpaşa demiryolları işçileri grevi
Kasım 1880 Haliç vapurları personeli grevi
Nisan 1885 Odun depoları işçileri grevi
Şubat 1886 Beyoğlu mağaza personeli grevi
Şubat 1906 Reji tütün işçileri grevi
Ağustos 1908 İstanbul Cibali Tütün Rejisi işçileri grevi.
Ağustos 1908 İstanbul rıhtım işçileri grevi
Ağustos 1908 Paşabahçe Cam İmalathanesi işçileri grevi
Ağustos 1908 Aksaray, Şişli, Beşiktaş tramvay işçileri grevi
Ağustos 1908 Üsküdar, Kadıköy Su Kumpanyası işçileri grevi
Ağustos 1908 İstanbul mürettipler grevi
Ağustos 1908 İstanbul fırın işçileri grevi
Eylül 1908 Kazlıçeşme Debbağhane işçileri grevi
Eylül 1908 Şirket-i Hayriye deniz işçileri grevi
Eylül 1908 İdare-i Mahsusa deniz işçileri grevi
Eylül 1908 İstanbul Belediyesi Birinci Daire temizlik işçileri grevi
Eylül 1908 Şark demiryolları işçileri grevi
Eylül 1908 Bağdat demiryolları işçileri grevi
Eylül 1908 İstanbul Bon Marche işçileri grevi
Eylül 1908 İstanbul Lion Mağazası işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul yazmacı işçileri grevi
Ekim 1908 Büyükdere Tuğla Harmanları işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul Belediyesi Altıncı Daire temizlik işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul Londra Birahanesi işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul Pera Palas işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul Yani Birahanesi işçileri grevi
Ekim 1908 İstanbul Tokatlıyan garsonları grevi

mekteydi. Ancak, 1840'lardan önce Osmanlı Devleti genelinde ve İstanbul özelinde bir işçi sınıfının varlığından söz etmek olanaksızdır. Oysa, 1839'u izleyen dönemde artık İstanbul'da dağınık işçilerden değil, bir işçi kitlesinden söz edilebilir. Bu dönemi öbürlerinden ayıran başlıca özellikler, işçi sayısındaki artış, sınırlı sanayileşmeye koşut olarak doğan yeni iş olanakları ve toplu işçi hareketleriydi.

1870-1908 dönemi ise işçi hareketleri açısından önceki dönemlere oranla daha da ayırdedici özellikler taşımaktaydı. Bu dönemde bir sınıf niteliği kazanan işçi kitlesi, ekonomik amaçlı sınıfsal hareketlere girişti. 1870-1908 döneminde, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde grev olaylarına rastlanmakla birlikte, bunların çoğu, İstanbul'da ortaya çıktı. İstanbul, en çok işçiyi barındıran, tüm büyük yerli ve yabancı işyerlerinin bulunduğu bir kent olduğundan, dönemin işçi hareketlerine yön verdi. Bu dönemde İstanbul dışında görülen hareketleri İstanbul'dakilerden pek farklılıklar göstermemektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde ilk grev, 1872'de Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin grevidir. Bir savaş yılı olan 1877'de, ülke koşullarının işçi hareketlerine olanak tanımaması nedeni ile bir aralık duran grevler, 1878 sonralarında yeniden başladı. Bu kez özel işyerlerinde çalışan işçiler de greve başvurmaktaydılar. 1879'da ise ülkenin tüm bölgelerinde ve bu arada İstanbul'da da grev olaylarının arttığı görüldü. Bunun başlıca nedeni, devletin içine düştüğü mali bunalım sonucu, "kaime"nin (kâğıt para) giderek değer yitirmesi ve ücretlerin kaime ile dönemesidir. Öyleki çeşitli devlet dairelerinde işçi ve memurlar, greve gitmeksizin, ücretlerinin mecidiye (altın ya da gümüş para) olarak ödenmesi için sık sık hükümete başvurmaktaydılar.

İşçi hareketleri açısından 1870-1908 dönemi incelendiğinde, İstanbul'da en büyük ve en çok sayıda işçi grevinin devlet sektörü kapsamındaki işyerlerinde ve özellikle Tersane'de patlak verdiği gözlemlenmektedir. Bunun başlıca nedeni, devletin kendine bağlı işyerlerinde çalışanların ücretlerini ödeyememesiydi. Yabancı sermayeye bağlı işyerlerindeki grevlerin başlıca nedeni, yine ücretse de bu grevlerde, işveren ya da yabancı teknik uzmanlarla işçiler arasındaki çatışmalar, işçilerin anti-emperyalist eğilimler göstermeye başladıklarının bir kanıtıydı.

1870-1908 döneminin işçi hareketleri açısından bir başka önemi de, Osmanlı Devleti'nde ilk kez bir işçi derneğinin kurulmasıydı. 1871'de kurulan Ameleperver Cemiyeti, çeşitli etnik gruplara bağlı üyelerden oluşuyordu ve işçilere yardım etmek amacındaydı. Sınıfsal yapıdaki ilk işçi derneği ise, 1894'te kurulan "Osmanlı Amele Cemiyeti" idi. Yaklaşık bir yıllık çalışmadan sonra dağıtılan Osmanlı Amele Cemiyeti, 1901-1902' de yeniden eyleme geçti. Eylül 1896'da bir yandan Jön Türk eylemi ile öbür devrimci komiteler, öte yandan da Osmanlı Amele Cemiyeti'nin ve Ermeni ayaklanmalarının merkezi otoriteyi sarsması sonucu, 16 Eylül 1896'da toplantı yasağı kondu. Bu yasak, işçi hareketleri ve örgütlenmelerinin bir süre için tümüyle yeraltına inmesi ya da durması sonucunu doğurdu.

1870-1908 döneminin sosyal siyaset önlemleri arasında, yardımlaşma sandıklarının yanı sıra, özellikle madenlerdeki çalışma koşullarıyla ilgili yönetmelikler de önem taşımaktaydı. 1865 Dilaverpaşa Nizamnamesi, 1869 Maadin Nizamnamesi, 1903 Ocaklar Kavaid-i Umumiyesi ve 1906 Maadin Nizamnamesi özellikle işçi sorunlarına yönelik olmamakla birlikte, henüz öbür işkollarında bu türden önlemlere rastlanmazken, sosyal siyasete yönelik çeşitli maddeleri içermekteydiler.

II.Meşrutiyet, işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından özellikle, İstanbul'da bir dönüm noktası oldu. 1908 devrimi sonrasının göreli özgürlük ortamında, işçi hareketleri hızlı bir artış gösterdi ve iki buçuk ay gibi kısa bir sürede hemen tüm işkollarında on binleri aşkın işçi direnişe geçti. İttihat ve Terakki'nin kitleleri kazanma isteği de grev ve örgütlenme çabalarını artıran bir başka etken oldu. İşçi hareketlerinin ve örgütlenme çabalarının yoğunluk kazanmasına karşın, 1908 işçi grevlerini ideolojki kökenli olarak nitelendirmemek gerekir. Ancak, 1908 kadrolarının ideolojik eğilimlerine grevlerin ters düşmesi, İttihat ve Terakki'nin ilk hoşgörülü tutumunu giderek değiştirerek, ülkeyi hükümet kararnameleri ile yönetmesi ve işçi hareketlerini yasaklaması sonucunu doğurdu.

1908 sonrası İstanbul'unda ilk grev Cibali Tütün Rejisi'nde oldu. 1908 Ağustos'unda İstanbul'da yayımlanan gazetelerin dizgicileri "Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti" adlı bir sendika kurdular. Artan işçi hareketleri karşısında 15 Ekim 1908'de, Vekiller Heyeti kararıyla "Tatil-i Eşgal Kanun-i Muvakkati" çıkarılarak, yürürlüğe kondu. Bu, Osmanlı Devleti'nin ilk grev ve sendika yasasıydı. Tatil-i Eşgal Kanunu, görünürde, salt kamuya ilişkin hizmet ve şirketlerde çalışanları içeriyorsa da, o dönemde en çok işçi çalıştıran işkollarının, demiryolları, tramvay şirketleri, Reji işyerleri, liman ve öbür gaz, su, elektrik, şirketleri gibi önemli şirketler oması nedeniyle, bu yasa gerçekte işçi hareketlerine indirilmiş bir darbeydi. İşçilerin grev ve sendika kurma özgürlüklerini kısıtlayan bu yasanın kapsamına giren işyerlerinin büyük ölçüde yabancı sermayeye bağlı olması, hükümetin yabancılarla işbirliği içinde ya da yabancı baskısı karşısında çaresiz olduğunun bir kanıtıydı.

Meşrutiyet'le birlikte, gizli Osmanlı Anıele Cemiyeti, İstanbul'da "Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti" adı altında yeniden ortaya çıktı. Ancak, derneğe askerler de katıldığı ve yeni "Cemiyetler Kanunu"na uymadığı için uzun ömürlü olamadı. Öte yandan, Meşrutiyet'ten sonra kurulan bazı siyasal partiler, pek ağırlıklı olmasa da, programlarında işçi sorunlarına yer veriyorlardı. 1908'de kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası, 1909'da kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, programlarında işçiler lehine bazı hükümler getirmişlerdi.

İstanbul'da 1909'da yalnızca Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına girmeyen işkollarında grevler yapılabildi. Bu bağlamda İstanbul'daki ilk grev, İdare-i Mahsusa işçi ve müstahdemlerince gerçekleştirildi. 31 Mart Olayı üzerine ilan edilen sıkıyönetim nedeniyle, 1909'da İstanbul'da işçi hareketlerinde büyük bir azalma oldu. 1910 başlarına değin durulan işçi hareketleri yerini örgütlenme çabalarına bıraktı. Nisan 1910' da İstanbul'da gizli Osmanlı Amele Cemiyeti ve onun devamı olan Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti'nin uzantısı olarak Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti kuruldu. Mart 1911'de ise, İstanbul'daki Reji işçileri arasında, "Amele İttihat Cemiyeti"nin federasyon kurma girişimi başarıya ulaşamadı. İstanbul'da 1910'da sendikalarda örgütlenmiş işçi grupları, marangozlar, terziler, Anadolu demiryolları memur ve hizmetlileri idi. Sendika biçiminde olmayan öbür işçi kuruluşlarını ise fırıncılar, tramvay işçileri, pamuk bükümcüleri, İmalat-ı Harbiye işçileri, tütün Rejisi işçileri, sigara kâğıdı işçileri, matbaa işçileri ve garsonlar oluşturuyordu. 1912'de işçi örgütlerinin sayısında artış görüldü. Bu dönemde İstanbul'da Matbaa İşçileri Sendikası'nın 5 ayrı sendikayı (Bulgar, Rum, Türk, Ermeni ve Fransız) birleştiren bir yapısı vardı ve dünya işçi örgütleriyle birleşme eğilimi göstermekteydi. 1912 yılı, ayrıca, İstanbul'da işçi bayramının ilk kez kutlanması açısından da önem taşımaktadır.

1908-1918 döneminde İstanbul'da meydana gelen işçi hareketleri, genelde, işçilerin ekonomik istekleri ve çalışma koşullarını düzeltme isteklerinden kaynaklanmıştır. Öte yandan, yabancı şirketlerde yapılan direniş ve grevler anti-emperyalist ve yabancı sermayeye karşı olma özelliğini de taşımaktaydı.

TİCARET: XIX.yy'da İstanbul'un dış ticareti ülke çapında bir önem taşımaktaydı. İstanbul'dan yapılan dışsatım, genellikle dışalımdan daha azdı. Bunun nedeni, İstanbul'a gelen dışalım mallarının yalnızca İstanbul ve çevresinin gereksinimini karşılamak amacıyla kullanılmayarak, büyük bölümünün iç kısımlara ya da İran, Gürcistan gibi doğu ülkelerine gönderilmesiydi. Ayrıca, Anadolu'daki eyaletlerin ürünlerini dışa satmak için genellikle İzmir Limanı'nı yeğlemeleri İstanbul'un dışsatımını azaltan bir başka etkendi. Öte yandan, ordu ve donanmanın çeşitli gereksinmelerini karşılamak amacıyla, hükümetin İstanbul'u sürekli olarak yabancı ülkelerden dışalım yaptığı bir liman olarak kullanması önemli bir noktaydı. Bunun yanı sıra, varlıklı kesimin yabancı kökenli lüks tüketim maddelerine rağbet etmesi de İstanbul Limanı'nda dışalımın ağır basmasına neden olmaktaydı.

XIX.yy'da İstanbul'dan dışa satılan malların içinde toprak ürünleri ilk sırayı almaktaydı. Bunun başlıca nedeni, Osmanlılar'ın Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de XVIII.yy'ın ikinci yarısında başlayan Sanayi Devrimi'ne ayak uyduramamasıydı. Ayrıca, 1838-41'den başlayarak çeşitli Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret antlaşmaları, ülkede o tarihe dek kimi maddelere uygulanmakta olan dışsatım yasak ve tekellerini kaldırmaktaydı. Dışsatım yasağı ve tekeller kaldırıldığı anda, her türlü toprak ürününün yurt dışına çıkışı serbest bırakılmak zorunda kalınmıştı. Toprak ürünleri dışsatımının başında ise yabancı ülkelerin istemiyle belirlenen tahıl yer almaktaydı. Sözleşmede yer alan ve ürünün kıt olduğu yıllarda Osmanlı Hükümeti'nin dışsatımı yasaklama hakkını saklı tutan madde ise uygulamada fazla işlememişti.

XIX.yy'da İstanbul Limanı'nda gerçek-

leşen dışalımda İngiltere'nin gönderdiği ürünler önemli yer tutmaktaydı. İngiliz malları Osmanlı Devleti için önemli olduğu ölçüde, dışalımı yapılan mal miktarı da sürekli artış göstermekteydi. Örneğin, Collas, Osmanlı Devleti'ne 1827'de 531.704 sterlin değerinde mal satan İngiltere'nin, 1850'de İstanbul Limanı'nda gerçekleştirdiği satışın toplam değerinin 2.512.594 sterline ulaştığını yazmaktadır. Aynı dönemde, yine Collas'a göre, tüm Avrupa ülkelerinden gelen dışalım mallarının toplam değeri 225 milyon franktı. 1837'de İstanbul Limanı'na uğrayan yabancı gemilerin sayısı 7.342 iken; 1859'da gemi sayısı yalnızca yelkenlilerde 29.944'e çıkmıştı. Yelkenli gemilerin toplam tonajı ise 5.757.607 idi.

1837-1859 döneminde, İstanbul Limanı'na gelen İngiliz gemilerinin sayısı ve toplam tonajları şöyleydi:

Yıl	Gemi Sayısı	Tonaj
1837	432	86.253
1838	419	120.860
1848	1.397	350.422
1856	2.504	898.081
1859	3.175	935.081

Yukardaki sayılar, 1838-1848 arasındaki 10 yılda, İstanbul Limanı'na uğrayan İngiliz gemileri sayısının ve tonajının yaklaşık 3 katı arttığını göstermektedir. Bunu izleyen ikinci 10 yıllık dönemde ise, gemi sayısının 2 katı biraz aştığı, gemi tonajının da yine yaklaşık 3 katına çıktığı görülmektedir.

Collas'a göre, 1859'da İstanbul Limanı'na mal getiren gemilerin bağlı oldukları firmalar şunlardı: Osmanlı deniz postaları ile Karadeniz'le Çanakkale arasında işleyen römorkörler, Avusturyalı Llyod Şirketi'nin gemileri, Fransız Messagarie İmpériale Şirketi'nin gemileri, Liverpool'lu bir İngiliz firmasının gemileri, Odessa'ya bağlı Rus gemileri, Anvers Limanı'ndan gelen Belçika gemileri, Rum firmalarının gemileri, Mısır gemileri vb.

XIX.yy'da İstanbul Limanı'na, mal getiren yerli ve yabancı gemilerin yanı sıra, Boğaziçi ve Marmara'ya yolcu taşıyan gemiler, yine Karadeniz ve Tuna'daki limanlara mal ve yolcu götüren yabancı gemiler de yanaşmaktaydı.

Collas, 1860'larda İstanbul Limanı'nın hemen her türlü altyapı donanımı ve hizmetlerinden yoksun olduğunu yazmaktadır. Collas'a göre, bu dönemde İstanbul Limanı'nda gemilerin uğradığı büyük hasarı onarabilecek kapasitede yapım şantiyeleri,gemilerin yedeğe çekileceği iskeleler, teknelerin onarıma alınabileceği havuzlar ya da demir atölyeleri yoktu. Donanmaya ait tersanenin ise yalnızca 2 havuzu vardı. Üçüncü bir havuzun ise yapımı sürmekteydi. Dolayısıyla, askeri tersane de gemi onarımında yetersiz kalmaktaydı. Kimi zaman gemilerin onarım için 6 ay beklediği bile olurdu. İstanbul Limanı'nın bu teknolojik geriliği, ticaret etkinliklerini de çok olumsuz etkilemekteydi. Ne var ki, İstanbul'un ülkenin tek dışalım limanı oluşu, deniz trafiğinin yine de belli bir düzeyin altına düşmesini engellemekteydi.

İstanbul Limanı'nın teknik yetersizliği ciddi boyutlara varınca, 24 Nisan 1860 tarihli bir irade ile, "Compagnie Ottomane des slips et floating docks" adlı bir şirketin kurulmasına izin verildi. Söz konusu iradede, şirkete her tür kızak ve yüzer havuz yapma imtiyazı tanınmaktaydı. Şirketin çalışma alanı, Çanakkale Boğazı'ndan başlayarak Karadeniz'de Sinop'a; Rumeli yakasında ise Köstence'ye dek tüm önemli limanları kapsamaktaydı. Ancak, iradede ilk aşamada şirketin Boğaziçi'nde gemileri yedeğe çekmek için iki tesis kurması öngörülmekteydi. Bunların birincisi 1.600 ton ve üstündeki, ikincisi ise 800 tona kadar olan gemilere hizmet verecekti. İki kızağın yapım giderleri 50-60.000 sterlin olarak hesaplanmıştı. Şirketin toplam sermayesi ise 70.000 sterlin idi.

Şemseddin Sami, XIX.yy'ın sonunda, Süveyş Kanalı'nın açılması, Rus demiryollarının Hindistan sınırlarına dek ulaşması ve Rumeli'deki ülkelerin Avrupa ile ticaretlerini doğrudan yürütmeye başlamaları gibi nedenlerin İstanbul'un ticaret hacmini düşürdüğünü öne sürmektedir.

XIX.yy'ın ikinci yarısından başlayarak, demiryolu, İstanbul'un Rumeli ve Anadolu ile olan bağlantısında, önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Devleti, demiryolu yapımı konusunda ilk imtiyazları 1856'da vermişti. Birer ay ara ile verilen bu iki imtiyazdan birincisi, Köstence-Çernavoda hattının (Romanya), ikincisi ise, Aydın demiryolunun yapımını öngörmekteydi. 1860'ta 66 km uzunluğundaki Tuna hattının işletmeye açılmasından sonra, el değiştirerek yıldan yıla uzayan demiryolu 1870'te İstanbul'a ulaştı. İmtiyazı 1869/70'te verilen Edirne-İstanbul hattının uzunluğu 318 km idi. Fransız, Belçika ve İsviçre yatırımı ile gerçekleştirilen demiryolunun toplam sermayesi 214 Osmanlı Lirası'ydı.

Haydarpaşa-İzmit hattını ise, 1871'de hükümet kendi hesabına yaptırtmıştı. Hattın uzunluğu 93 km idi. Haydarpaşa-İzmit hattını bir süre emaneten işleten hükümet, istediği verimi alamayınca, bu işletmeyi Seefelder, Hanson ve Zafiropulo konsorsiyumuna ihale etti. 1888'de ise, bu hat, Deutsche Bank'ın kurduğu bir gruba 6 milyon franka satıldı. Toplam uzunluğu 486 km olan İzmit-Ankara hattının imtiyazı da Deutsche Bank grubuna verilmişti. Tüm hattın Haydarpaşa-İzmit bölümünün her kilometresi için 10.300; İzmit-Ankara bölümü için ise 15.000 frank teminat alınmıştı. Hattın geçtiği sancakların âşârı bu teminata karşılık gösterilmişti.

İstanbul Borsası: Osmanlı Devleti, XIX. yy ortalarına dek dışardan borç almadı. İç borçlanmada gerekli para, hisse senedi ve tahvil gibi kıymetli evraklarla sağlanırdı. Bunların düzenlenişi, biçimi, koşulları ile faizlerinin ödenişi, tahvil ve senetlerin varlığı yalnızca İstanbul piyasasını ilgilendiriyor, öbür yerler bu işlere yabancı kalıyorlardı. Kıymetli evrak ve devlet tahvilleri, ilk piyasaya sürüldüklerinde ada yazılı olduklarından, sahiplerinin ölümü ile çözülür ve geçersiz olurdu. Bu temel sakıncanın hafifletilmesi ve değişimde kolaylık sağlamak için, hemen çözülme yerine, birkaç yıllık faizin biriktirilerek varislere aktarılması yeniliği getirildi.

Sonunda, yeni bir düzenlemeyle, babadan oğula geçebilen yeni tür tahviller çıkarıldı. Dolaşım ve değişim, kolaylığı nedeniyle yeni tahviller, piyasada çok tutuldu, hatta dış ülkelerde bile alınır-satılır oldu. 1863'te, devletin iç borçlanma biçimini değiştiren yeni düzenlemeler getirildi. Bu arada, faiz oranları da düşürüldü. Özel durumlarda yapılan iç borçlanmaya karşılık çıkarılan hisse senetleri ve tahviller, tür ve biçimlerine göre çeşitli derece ve karşılıkları kapsar duruma getirildi. Böylece, ada yazılı senetler yavaş yavaş taşıyana-özel senetler biçimine dönüştürülerek, değişim ve dolaşım kolaylığı sağlandı.

Yeni yasal düzenlemelerin getirdiği kolaylıklar devlet tahvil ve hisse senetleri, yerli ve yabancı anonim ortaklıkların hisse senetleri gibi içte ve dışta kolayca dolaşmaya başladı. Sonradan borsa işlemlerinin çoğaltılıp çeşitlendirilerek, bölümlere ayrılmasına başlandığında, para yerine tahvil üzerine çalışmak daha çok tutulduğundan alıcı, oyuncu ve tellâl adları taşıyan, bu tür ticareti meslek edinmiş özel bir sınıf oluştu.

Devlet hisse senetleriyle tahvillerinin alım-satım işlemleri ilkin Galata'da Havyarhanı ve yöresindeki mağazalarda başladı. Daha sonra Komisyon Hanı'nın üst katındaki salon, "Borsa" adıyla bu işe ayrıldı. Borsa işlemleri daha da canlanıp gelişince, Komisyon Hanı'nın tümü ile yakınındaki han ve mağazalar, borsacıların yazıhanelerine dönüştürülerek bu bölge baştan başa "Borsa Semti" oldu. Borsacılar, aralarındaki uyuşmazlıkları çözümlemek amacıyla örgütlenerek, bir "Borsa Meclisi" oluşturdular. Bu arada, dünya piyasalarında, zararı sonradan anlaşılan "Konsolid Tahvilleri" çok tutulmaktaydı. Elinde bir miktar nakit olan kimseler, paralarını bu tahvillere yatırarak borsa işlemlerinin içine girmişlerdi.

Kırım Savaşı'ndan (1854) beri devletin hesapsızca alageldiği iç ve dış borçların faiz yükü 1875'te artık karşılanamaz olunca, Osmanlı Hükümeti borçlarının faizlerini erteleme kararı almıştı. Başta Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Mithat Paşa olmak üzere, karardan haberi olan birkaç vekil ile bunların danışmak gereksinimi duydukları bir-iki yabancı sefir, ellerindeki tahvilleri kararın ilanından önce gizlice satarak epey kârlar ettiler. Karar açıklanınca borsada büyük bir buhran oldu. Paris ve Londra borsalarında da büyük ölçüde karışıklık yarattı. Tahvil fiyatları hızla düştü. Parasını bu tahvillere yatıranlar, su gibi akan gelirlerinin birden bire durduğunu görünce, tahvillerini yok pahasına ellerinden çıkarmak zorunda kaldılar.

Konsolid alıcıları üzerindeki bu olumsuz etki uzun yıllar sürdü. II. Abdülhamid, adı geçen tahvil faizlerinin yeniden ödenmesini kararlaştırdığı halde, uzun süre konsolid tahvilleri, alıcı bulamadı.

Borsa abonelerinin çoğu Osmanlı uyruklu Rumlar ile Yunanlılar'dı. 1867'de bir araya gelen borsa aboneleri, borsanın işleyiş ilkelerini gösteren bir yönetmelik hazırlayarak, işin yasal çerçevesini tamamladılar. Abonelerin borsaya kayıt ve kabullerini, görev ve sorumluluklarını belirleyen; üç üyeden oluşan danışma kurulu ile yönetim kurulunun görev ve yetkilerini, seçme ve seçilme koşullarını saptayan düzenlemeler yürürlüğe kondu. Bu arada, hesapların peşin, vadeli, primli ve havaleli olmak üzere, 4 bölümde toplanarak 15 günde bir tasfiye edilmesi kuralı getirildi. Borsanın gelir kaynakları, iş ve çalışma saatleri ile tatil günleri de belirlendi.

Borsanın ilk işleyiş günlerinde, borsa dışı her çeşit işlem yasaklanmıştı. Zamanla bu yasağa uymayanlar artınca ister-istemez 1.000 konsolidden aşağı olmak üzere borsa dışı işlemlerin yapılabileceği dolaylı olarak kabul edilerek, bu işleme "küçük borsa" adı verildi. Borsa işlemlerinde yolsuzlukları görülenlerin "borsa"dan geçici bir süre için uzaklaştırılmaları, 1 liradan 30 liraya kadar para cezasıyla cezalandırılmaları yaptırımı getirildi. Ancak, otuz günü aşan uzaklaştırma ile 20 liranın üstündeki para cezalarının, 12 danışmandan oluşan özel bir komisyonca, ilgilinin isteği üzerine, yüzyüze yapılacak soruşturmadan sonra karara bağlanması ilkesi getirildi.

Hükümetin izni ve devletçe onaylı tüzüğü olmayan tefecilerin borsa dışı işlem ve ilişkilerinde görülen aldatma ve dolandırmalar, devletin mali saygınlığını da zedelemekteydi. Bu nedenle, borsaya özgü tüm işlemlerin bir tüzüğe bağlanarak hükümetin denetimine sunulması gereği duyuldu; 1873'te yayınlanan bir tüzükle denetim yetkisi de Borsa Komiserliği'ne verildi. Böylece, Osmanlı Borsası'na, tüzüğe bağlı yasal bir örgüt kimliği kazandırılarak, kötü kullanımların önüne geçilebildi.

XIX. yy'ın son çeyreğinde gündeme gelen Ermeni sorunu, tüm esham ve tahvillerde önemli düşüşlere yol açtı; Osmanlı Bankası'nın esham ve tahvilleri desteklemeyişi de, bir anda büyük bir bunalıma neden oldu. Sonunda borsa, hükümete moratoryum için başvurmak zorunda kaldı. Hükümet, bazı haklı gerekçelerle öneriyi çevirme eğiliminde iken, yüksek bürokratlardan birinin araya girişiyle 1895'te genel bir tasfiye ile önceki istek doğrultusunda 4 ay süreli moratoryum (borçları dondurma işlevi) ilan etti. Bu ara, konsolidin gerçek değeri 17,5 kuruşken, Osmanlı Bankası ileri gelenleri 25 kuruş üzerinden işlem görmek üzere, tasfiye önerdiler. Piyasanın durgunluğu ve parasızlık nedeniyle, farkları kapatma olanağından yoksun alıcılar, bu öneriye de boyun eğmek durumunda kaldılar. Böylece, Osmanlı Bankası ileri gelenleri, ellerindeki malları 7-8 kuruş fazla fiyatla piyasaya sürme fırsatını buldular. Bu olaydan sonra borsacılar kolay kolay toparlanamadılar; iki yıl süreyle, ne olur ne olmaz düşüncesiyle 500 konsolidi aşan işlemlere katılmadılar. Böylece, borsacıların çoğu işlerini bırakmış oldu. Tüm İstanbul Borsası 8 alıcı ya da katılımcının eline kaldı.

1896'da başlayan bunalım, 1898'e doğru çözülürken, o tarihten başlayarak Komisyon Hanı'nın yıkılış tarihi olan 1913'e dek, borsa doğal işleyişini sürdürdü. Gerçi, bu arada başlayan Japon-Rus Savaşı, piyasayı olumsuz yönde etkilediyse de, borsalar için yeni bir bunalım yaratmadı.

1913'te yıkımına başlanan Komisyon Hanı tarihe karışınca; Mehmed Ali Paşa Hanı borsaya ayrıldı. Ama, bu handa sürdürülen borsa uğraşısının ömrü bir yılı geçmedi. Bir yıllık çalışmadan sonra, I. Dünya Savaşı patlak verince, borsacıların çoğu askere çağrıldı. Tüm esham ve tahvillerin satışları durdu; yeniden bir bunalım başladı. Bunun üzerine, borsa yönetim kurulu üyelerinden Boğos Mumcuyan, Maliye Nezareti'ne başvurarak borsanın kapatılmasını istedi. Nezaret'çe yerinde görülen öneriye uyularak borsa kapatıldı ve bir yasayla moratoryum ilan edildi.

Savaşın getirdiği karmaşa ortamında, yasaklanmış olmasına karşın, 1917'ye değin birçok yerde rastlanan yasa dışı alım-satım işlemleriyle yurt dışına büyük ölçüde altın kaçırıldı. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Osmanlı ordularının kazandığı kimi başarılar, senet ve tahvillerde düzenli bir yükselişe yol açtı, bu da alıcılara büyük kazançlar sağladı. Sonradan gelen yenilgi ise, alıcıların büyük kesimini giderilmesi olanaksız zararlara soktu.

Hükümet 1917'de, Galata Mertbani Sokağı'ndaki bir binayı kiralayarak borsaya verdi. Bu ara, cephelerden gelen olumsuz haberlerle paniğe kapılan halkın bir kesimi, tüm engellemelere karşın, borsaya girerek yasal olmayan bazı işlemler yaptırdılar; bu işlemlerden doğan farklar için sonraları yasal düzenleme yapılamadı.

Borsa, yaklaşık 4 yıl bu yeni binada çalıştı ve 1921 yılı başlarında yeniden yapılan Komisyon Hanı'na taşınıldı. Yeni borsada bazı uygulama ve düzenlemeler yapma gereğine inanan İstanbul Hükümeti, Maliye Nazırı'nın sayısız başvurularına ve haklı uyarılarına uyarak sürekli denetim altında bulundurulması gereken kambiyo işlerini borsanın dışında bırakan bir uygulama başlattı.

Çünkü, borsa içindeki "Kambiyo Kulübü", döviz kurlarının her gün büyük hızla değiştiği bir ortamda daha çok bir kumarhaneyi andırmaktaydı. Kambiyo yükselişleri, ülke tüccarlarıyla birlikte esham ve tahvil borsacılarını da etkilemekteydi.

Milli Mücadele'nin ertesinde, yeni hükümet Adil Bey'i Borsa Komiserliği'ne atadı. Adil Bey, Kambiyo Kulübü'nü kapatarak uygulamalarına son verdi. Tüm kambiyo ve yabancı paralar üzerindeki spekülasyonları önledi, işlemleri sürekli bir denetim altına aldı. Ayrıca, çok eskilerden beri alıcılara şart koşulan "teminat" yatırma yöntemi yeniden getirildi. Tüm alıcılar 2.000'er lira teminat akçesi yatırmaya başladılar. Yine öteden beri, alıcılara bordro vermek tüzük gereği iken, alıcıların çoğunun bu uygulamaya uymadıkları görüldüğünden, yöntem, bazı koşullarla yeniden uygulanmaya başlanarak alıcılarla satıcıların hakları güvence altına alındı.

Bankacılık: XIX. yy'ın ikinci yarısında Balkanlar'da ortaya çıkan siyasal sorunların büyük devletlerin istekleri doğrultusunda çözümü, mali alandaki gelişmelere yardımcı oldu. 15 Kasım 1862'de Osmanlı Bankası tasarısının gerçekleşmesi amacıyla bir sendika kuruldu. Fransız ve İngiliz bankacılığının önemli kişileri bu sendikanın üyesiydiler. Bank-ı Osmani-i Şahane adıyla bir devlet bankasının (Devlet-i Aliyye Bankası) kurulmasına izin veren padişahlık fermanı, 4 Şubat 1863'te çıktı. Banka, gösterildiğinde karşılığı hamiline altın olarak ödenmek üzere kâğıt para çıkarma ayrıcalığını elde ediyordu. Osmanlı Hükümeti, 30 yıl boyunca kâğıt para çıkarmamayı ve bu tür imtiyazlardan yararlanacak herhangi bir başka banka kurmamayı yükümlendi.

Osmanlı Bankası'nın sermayesi 67.500.000 frank olarak saptanmıştı ve bu sermaye 500 franklık 135.000 hisse senedinden oluşmaktaydı. Satışa çıkarılan hisse senetlerinden 80.000'i İngiliz, 50.000'i ise Fransız bankerler grubunca ve peşin güvenceyle satın alındı. 5.000 tanesi de Osmanlılar'a ayrıldı.

Osmanlı Bankası'nda asıl yetki, uygulamada Paris'te ve Londra'da bulunan iki yönetim kurulunun elindeydi. İmtiyaz sözleşmesinin 7. maddesi ile tam yetkili kılınan bu iki kurul, İstanbul'daki yürütme kurulunun etkinliğini hiçe indirmekteydi.

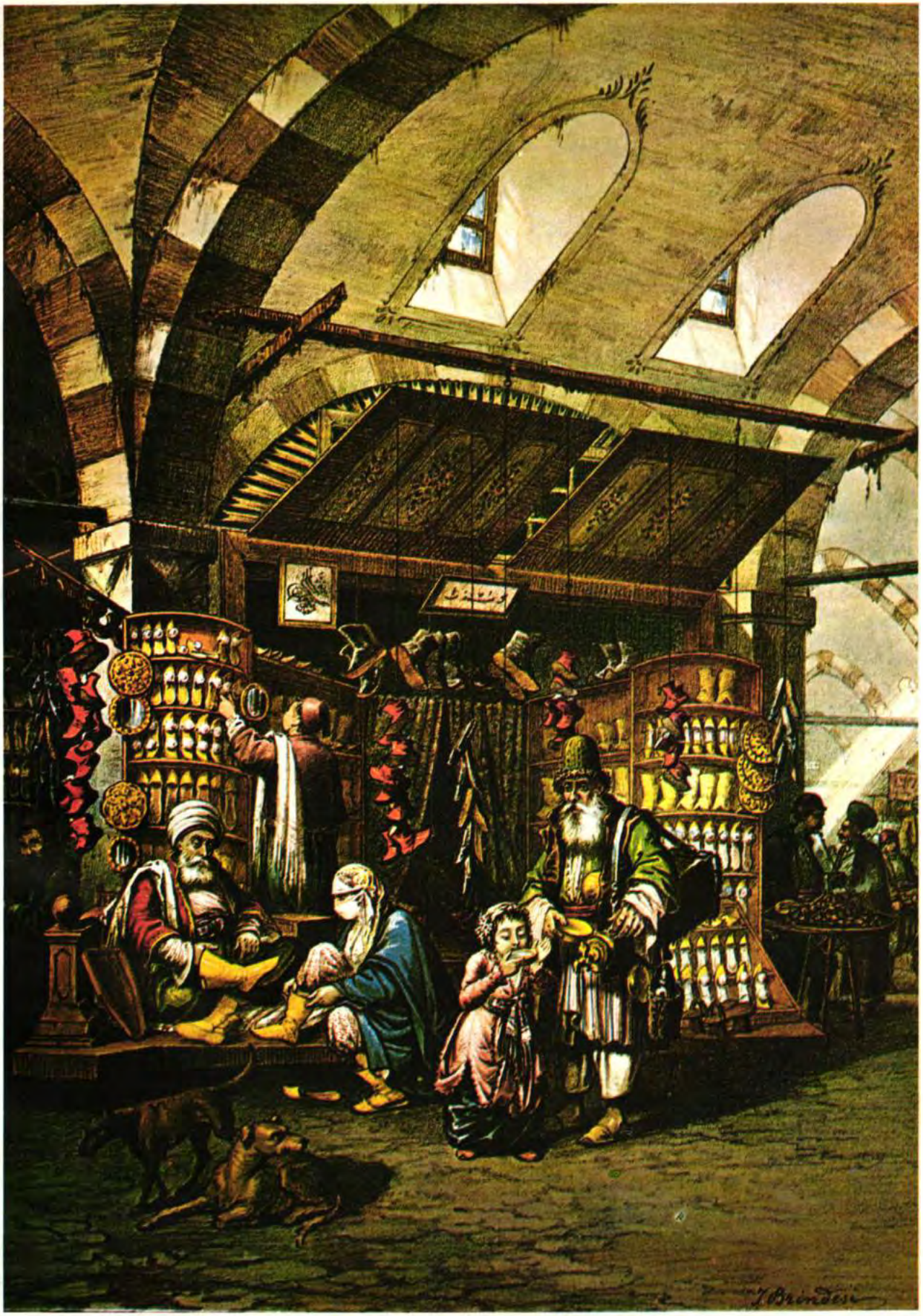
İmtiyaz sözleşmesinin 13.maddesine göre, Osmanlı Bankası'nın görevleri arasında Osmanlı devlet hazinesine yapılan ödemeleri kabul etmek ve Maliye Nezareti'nin kararıyla hazineden yapılacak ödemeleri yerine getirmek de bulunuyordu. Ayrıca, dış borçların çözüme ulaşması için Osmanlı Bankası bir tür aracı işlevi görecekti. Böylece, Osmanlı Bankası, içeride ve dışarıda tek devlet bankası olarak işlemek imtiyazı elde eden ama yabancı sermaye denetiminde olan bir kuruluş olarak ortaya çıkıyordu. Hem devlet maliyesini yakından etkileyecek bir konum kazanıyor, hem de yabancıların Osmanlı Devleti'nde yapacakları yatırımların güvencesi olarak beliriyordu.

Galata Bankerleri: XIX.yy'da, Galata bankerleri ve bunların kurdukları bankerlik kuruluşları, Osmanlı Devleti'nin mali tarihinde önemli bir rol oynadılar.

Sanayi Devrimi'nin gelişmesiyle, batının çeşitli malları Osmanlı pazarını kaplamaya başlamıştı. Bu mallar, II. Mahmud döneminde, Galata sarrafları ile, başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin öbür liman kentlerindeki acente ve ortaklarının kısa sürede zenginleşmesine neden oldu. İstanbul'da ve önemli limanlarla bazı büyük kentlerde, bu ucuz mallar yalnız saray çevresince değil, aynı zamanda bütün halkça da istenmekteydi. İstek arttığı sürece, bankerlerin iş hacmi genişledi. Galata bankerleri kredi işlerine egemen olarak, bir yandan yerli tüccarları öte yandan da tüketiciyi finanse etmeye başladılar. Özellikle, Rum bankerler, batıdan getirdikleri ve kredi ile aldıkları malları ülke içinde devretmekte ellerinde biriken paraları yüksek faizle, bu malları pazarlayanlara ve tüketicilere kredi olarak vermekteydiler. Böylelikle oluşan tüccar-banker ortaklığı, Osmanlı Devleti'nden batıya satılan malların ucuza kapatılması sonucunu doğuruyordu. Rum banker ve tüccarlar arasında oluşturulan ortaklıklar, onların tekelci satıcı ve alıcı olarak daha da güçlenmelerine yol açtı.

XIX. yy başlarında, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayisini çökertmesinde Galata bankerlerinin de önemli rolü oldu. Başlangıçta gümrük gelirlerinin yükselmekte olduğunu gören II. Mahmud, batı mallarının Osmanlı Devleti'ne girişini sınırlayan hükümleri kaldırttı. Çünkü gümrük vergi ve resimleri iltizam yolu ile toplanan öbür vergilerden daha güvenilir bir kaynaktı. Ancak, devletin iç pazarlama düzeninde bir tür esnaf loncası işlevini gören gedikler, İstanbul ve çevresinde ve ülkenin her yanındaki üretici loncalar ve yeniçeriler ile çıkar birliği içindeydiler. Gedikler, ayrıca açık ya da kapalı ortaklıklar da kurmuşlardı. İlk dönemlerinde gedikleri uzun süre finanse eden sarraflar, daha sonra batı ticareti ile güçlenen ve faiz ödeme güçleri artan yerli azınlık tüccarlarını desteklemeye başladılar. Bunun üzerine gedikler, batıdan giren mal-

2554

2554 - Kapalıçarşı

2555

2556

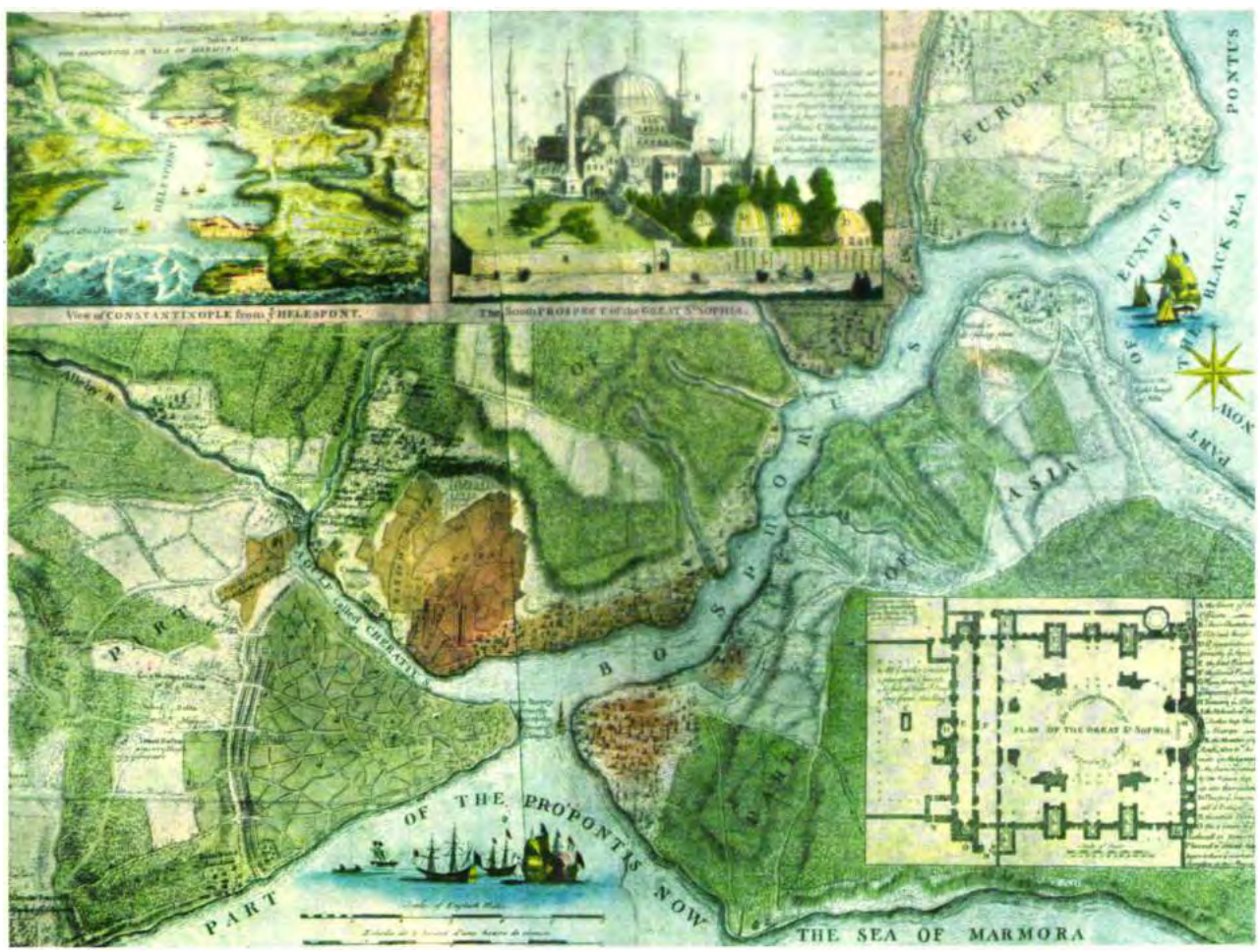
2557

2558

View of CONSTANTINOPLE from the HELESPONT.
The South PROSPECT of the GREAT S.t SOPHIA.
EUROPE
PONTUS
EUXINUS
THE BLACK SEA
OF
ASIA
PART
BOSPHORUS
PART OF THE PROPONTIS NOW
THE SEA OF MARMORA

2559

2560

2555 - 2556 - 1580'de İstanbul
2557 - 1817'de İstanbul kent planı
2558 - 1742'de İstanbul ve Boğaz
2559 - 12. yy'da İstanbul'un görünüşü
2560 - Bir Fransız ressamına göre İstanbul kuşatması

ların gedik tekeli altında yalnızca kendilerince yurt düzeyinde pazarlanmasını ve gediği olmayan tüccarlara bu hakkın verilmemesini istediler. İsteklerini kabul ettiremeyince de, yeniçerilerle birlikte ayaklandılar. Beyoğlu'nda kurulan barakalara saldırarak ateşe verdiler.

Sanayileşmelerinin biraz daha ileri ve yeni bir aşamasında, başta İngiltere olmak üzere batılı devletler Osmanlı Devleti'ni pazar durumuna getirmek için siyasal baskı kurma sürecine girdiler. Bu durum, batılı ülkeler ile Osmanlılar arasındaki ekonomik ve parasal ilişkileri de etkiledi. Bu dönemde batılılar, özellikle yabancı tüccar ve işadamları ile onların ülke içindeki azınlıklardan oluşan ortaklarına ve bu bağlamda Galata bankerlerine özgürce davranma koşulları sağlayan Tanzimat Fermanı ilan edildi. Öte yandan 1838'den başlayarak imzalanan çeşitli ticaret anlaşmaları, Galata bankerleri için giderek elverişli bir ortam yarattı.

Ticaret anlaşmaları ve Tanzimat Fermanı'nı izleyen yeni hukuksal düzenlemeler, yerli sanayi kuruluşlarının kısa zamanda çökmesini ve eski finansman yöntemlerinin geçerliliğini yitirmesini büyük ölçüde hızlandırdı. Bu süreç içinde, önce işyerlerini kapatarak buraları yükesk kiralarla batı mallarını satan azınlıklara veren gedik sahiplerinin bir bölümü küçük bir rantiye (gelirci) sınıf oluşturdu. Bunu yapamayanlar ise, Tanzimat ile artırılan devlet kadrolarına girmeye çalıştılar. Böylece, Osmanlı Devleti, gelişmekte olan dünya kapitalist sistemi içine elverişsiz ve eşit olmayan koşullar altında, bir uydu biçiminde çekilirken; bir yandan da ülkenin insanları arasında, yapılan işe göre etnik bir ayırım doğdu. Batıyla kurulan bu yeni tür ilişkilerin başlıca aracısı durumuna gelerek hızla sivrilen azınlık bir ticaret ve finans burjuvazisinin en güçlü kesimi, Galata bankerlerinden oluşuyordu.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Banka Kurma Girişimleri: Osmanlı Devleti'nde, özellikle de İstanbul'da, banka kurma girişimleri 1909'dan sonra sayı ve sermaye açısından yoğunlaşma eğilimi göstermiştir.

Yabancıların İstanbul'da 1909 sonrasında kurdukları bankaların başında Türkiye Milli Bankası gelmekteydi. 12 Eylül 1909'da kurulan bankanın başlıca kurucusu Sir Ernest Cassel'di. Osmanlı topraklarındaki İngiliz ticaret ve yatırımlarını desteklemek amacını güden Türkiye Milli Bankası'nda İngiliz sermayesi egemen durumdaydı. Sermayesi 1.100.000 olan bankanın kuruluş amaçlarından biri de, Osmanlı Bankası'nın bir İngiliz mali kurumu olma niteliğini yitirerek Fransız etkisine girmesi üzerine, İngiliz sermayesinin Osmanlı Bankası ile rekabet etmesiydi. İngiliz sermayesinin Osmanlı Bankası'na rakip olarak tasarladığı Türkiye Milli Bankası 31 Ocak 1911'de Deutsche Bank ve Anglo-Saxon Petroleum Company ile birlikte "The Turkish Petroleum Company"yi kurdu. Bu şirketteki Türkiye Milli Bankası'nın hisseleri, 19 Mart 1914'te bir sözleşme ile yarı yarıya Deutsche Bank ile Anglo-Saxon Petroleum Company'e devredildi. Türkiye Milli Bankası, ayrıca, İstanbul Şehremaneti'ne borç para verdi, sulama işleri için ön sözleşmeler yaptı, Samsun ve Trabzon limanlarının işletme hakkını aldı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Almanya-Avusturya-Macaristan firmalarının gördüğü işlere el attı. Mütareke döneminde İngiliz ticaretini Ortadoğu'da genişletmek amacıyla kurulan The Levant Company, Türkiye Milli Bankası ile yakın ilişkiler kurdu.

Bu dönemde yabancıların kurduğu ve yönetim merkezi İstanbul'da olan bir başka banka da, İtibar-ı Mali Osmanlı Anonim Şirketi idi. 16 Mayıs 1910'da âyandan Arif Paşa, Alexandre Ralli, Mehmed Balcı Bey ve Karakaşzade Macid Bey'in kurduğu bankanın sermayesi, tümü ödenmiş olarak 110.000 OL'ydi. Şirketin ana sözleşmesinde Fransız sermayesinin denetimine açık maddeler yer almaktaydı.

Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası 27 Ağustos 1910'da 550.000 OL ile kuruldu; ancak, ödenen sermayesi 96.000 OL'ydi. Banka Strasbourg'da yerleşen Charles de Rambrage'nin vekâlet ettiği bir sermaye grubunun desteği ile ayakta durabilmekteydi. Bankanın kurucularının başında Prens Ahmed-Lütfullah Bey vardı.

Yönetim merkezi İstanbul'da olan bir başka banka da, yine kuruluşuna yabancıların önayak olduğu Umur-ı Ticariyye ve Sınaiyye ve Maliyye Osmanlı Anonim Şirketi idi. 31 Ağustos 1913'te Aram Halaçyan Efendi ve mühendis Edouardo de Narin'in kurduğu bankanın 100.000 OL'lik sermayesinin % 57'si yabancıların, geri kalanı Türk tüccarların elindeydi.

Emval-i Gayrimenkule ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi de 3 Nisan 1915'te kuruldu. Yönetim merkezi İstanbul'da olan bankanın kurucuları Deutsche Orient Bank Genel Vekili Adolph Rosentahl, K.Lebreht, Auguste Huber, Deutsche Orient Bank İstanbul Şubesi Müdürü K.Lambiki Efendi, Antuvan Kalookores Efendi ve Devlet Bey'di. Banka, Deutsche Orient Bank öncülüğünde kuruldu. Sermayesi 60.000 OL idi; kuruluş anında bu sermayenin 15.000 OL'si ödenmişti.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yabancıların İstanbul'da kurduğu bir başka banka da Türkiye Umumi Bankası idi. Kuruluş tarihi 21 Mayıs 1918 olan bankanın kurucuları, Peşte Macar Ticaret Bankası, eski Sadrazam Prens Said Halim Paşa, Şura-yı Devlet eski üyelerinden Reşid Fuad Bey'di. Toplam 500.000 OL'yi bulan sermayenin 50.000 OL'lik bölümü ödenmişti.

1909 sonrasında yabancı sermayenin egemen olduğu bankalar incelendiğinde, bunların İstanbul'da yoğunlaştığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'da azınlıkların kurduğu tek banka Osmanlı Ticaret Bankası idi. 24 Haziran 1911'de kurulan bankanin hissedarlarının tümü Osmanlı uyruklu Ermeniler'di. Sermayesi 100.000 OL idi.

XX.yy başında gelişen bankacılık hareketi içinde, Türkler'in kurduğu ve yönetim merkezi İstanbul'da bulunan bankaların ilki İstanbul Bankası idi. Bu bankayı 5 Temmuz 1911'de Ahmed Kemal Bey kurdu. Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi ve Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi 1914'te, Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası da 1917'de kuruldu. Yönetim merkezi İstanbul'da olmak üzere, Biga Milletvekili Cavid Bey, İstanbul Milletvekili Hüseyin Cahid Bey ve Tevfik Bey'ce 11 Mart 1917'de kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kurucuları arasında hazine de yer almaktaydı. Bankanın sermayesi 4.000.000 OL idi. Ana sözleşmede, banka hisse senetlerinin yalnızca Osmanlı uyruklarına verileceği ve Türkçe düzenleneceği öngörülmüştü. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, o tarihte iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nın Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ulusal banka kurması yolundaki siyasetine uyarak kurulmuştu. Kurucular İttihat ve Terakki'nin yöneticilerindendi. Biga Milletvekili Cavid Bey aynı zamanda Maliye Nazırı idi. İtibar-ı Milli Bankası daha sonra 1927'de bir sözleşmeyle Türkiye İş Bankası ile birleşti.

Türkler'in girişimiyle 20 Nisan 1918'de kurulan Milli İktisat Bankası'nın kurucuları, Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Said Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Emekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey idi. I. Dünya Savaşı'nda iç ticaretin Türkler'in eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulan "ulusal şirketlerin" bankacılık işlemlerini yürütmek için düşünülen bankanın sermayesi tümü ödenmiş, 150.000 OL idi. Bankaya İttihat ve Terakki Partisi üyeleri egemendi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra da çalışmasını sürdüren banka, 1930'larda kapandı.

I.Dünya Savaşı'nın son yıllarında, İstanbul'da 2 banka daha kuruldu. Bunlar, yönetim merkezi İstanbul'da olan İktisat Anonim Şirketi ile İtibar ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi idi.

EĞİTİM: XIX.yy'da İstanbul, eğitim kurumlarının ve eğitim kadrosunun nitelik ve niceliği açısından Osmanlı Devleti'nin öbür bölgelerine oranla oldukça ileriydi. Özellikle, II.Mahmud'un yenileştirme çabalarından sonra eğitim alanında önemli aşamalar gerçekleştirildi.

II.Mahmud dönemine dek çeşitli vakıflar içinde yer alan ve genellikle "sıbyan mektebi" denen ilkokullar, merkezi yönetimin denetimi altında bulunmuyorlardı. II. Mahmud, 1824'te İstanbul'da yayınladığı ferman ile 12 yaşını bitirinceye dek her erkek çocuğun günde iki kez okula gönderilmesini zorunlu kıldı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak çağdaş anlamda bir ordu kurduktan sonra, ülkede büyük çapta yönetsel reformlar yapmayı amaçlayan II.Mahmud, vakıfların çeşitli kişi ve kuruluşlara bağlı yönetimini de bir elde toplamak istedi. Bu amaçla, 1826'da "Evkaf-ı Hümayun Nezareti"ni kurdu. Böylece, vakıf mektepleri de ilk kez devlet örgütü içine alınmış oldu.

1826'dan sonra örgütlenen yeni orduya doktor ve veteriner yetiştirmek üzere 1827'de, Şehzadebaşı'nda, Tulumbacıbaşı Konağı'nda "Tıphane-i Amire" açıldı. 1834'te Maçka'da kurulan "Mekteb-i Hayriye" onu izledi. Bu iki okul, İstanbul'un Tanzimat'tan önce kavuştuğu yeni eğitim kurumlarının en önemlileriydi. Bu okullarda dersler Fransızca okutulurdu. Öğrenim süresi 4 yıldı. 1832'de Topkapı Sarayı'nda, Yaldızlı Kapı yakınında, Türkçe öğretim yapan, yatılı bir "Cerrahhane" okulu açıldı. 1836'da bu okul Tıphane ile birleştirilerek, tabip muavini ve cerrah yetiştiren iki yıllık bir okula dönüştürüldü ve 1838'de Avrupa'dan getirtilen Prof. Bernard'ın başkanlığın-

da yeni bir düzene sokuldu. II.Mahmud'un bir konuşması ile Galatasaray'da açılan bu yeni okulun adı "Darül-Ulum ül-Hikemiyye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" idi. 6 yıl olan öğrenim, hazırlık sınıfları eklenerek 9 yıla çıkarıldı. Ayrıca, 2 yıllık eczacılık ve 3 yıllık cerrahlık sınıfları da vardı.

1834'te "Mekteb-i Ulum-u Harbiye" adı ile İstanbul'da ilk harb okulu açıldı. İki bölümden oluşan bu okulun talim taburu niteliğindeki ilk bölümü 8 yıldı. İlk bölümü başarıyla bitirenler; matematik, fizik, astronomi, haritacılık ve tahkimat öğretilen, ikinci süresi belirlenmemiş olan bölüme alınıyorlardı. Okulun süresi öğrencinin yeteneğine ve hocaların kanaatine bağlıydı.

1839'da açılan "Mekteb-i Maarif-i Adliye" Babıali ve Bab-ı Defterdari kalemlerine eleman yetiştirmek amacıyla açılmıştı. Bu okul, örgütlenme biçimi ve ders programı ile çağdaş anlamda, ülkenin ilk sivil öğretim kurumuydu.

Tanzimat'ın ilanından sonra, ülkede milli eğitim alanında yapılması kararlaştırılan yenilikleri uygulamak, gerekli önlemleri içeren yasaları düzenlemek amacı ile bir "Geçici Maarif Meclisi" kuruldu. Abdülkadir Efendi'nin başkanlığında 6 üyeden oluşan bu meclis, sıbyan okullarının ıslahı; rüştiye sayısının artırılıp düzenlenmesi; yüksek öğrenime yönelik bir "Darülfünun" açılması ve bu işleri gerçekleştirecek sürekli bir "Meclis-i Maarif" kurulması konularını karara bağladı.

İstanbul'da ilk öğretmen okulu 1848'de, ilk kız öğretmen okulu da 1870'te kuruldu. Kız öğretmen okulunun amacı, sıbyan okulları ile kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmekti. Öğrenim süresi, sıbyan okullarına öğretmen olacaklar için iki yıl, rüştiye okullarına öğretmen olacaklar için 4 yıl olarak saptanmıştı. İlke olarak okula Hıristiyanlar'ın da alınacağı kabul edilmiş olmakla birlikte, yalnız Müslümanlar alındı. Dersler, dinbilgisi, ahlak, dilbilgisi, hesap, resim, güzel yazı, tarih ve coğrafyadan oluşuyordu.

Osmanlı Devleti'nde yüksek eğitimli veteriner gereksinimi ilk kez ordu içinde duyuldu. 1839'da Almanya'dan bir uzman getirtildi. Ancak, bu uzmanın verdiği dersler yeterli görülmeyince, harb okulu bünyesinde özel bir sınıf açıldı (1849). Bu sınıf, ilk mezunlarını 1853'te verdi. 1872'de Askeri Tıbbiye'ye taşınan veteriner sınıfları, 1909'a dek sürdürüldü. 1909'da Haydarpaşa'da, "Askeri Baytar Mektebi" adıyla ayrı bir okul kuruldu.

Tanzimat'ın ilanından sonra, İstanbul'da açılan ilk sivil yüksekokul, 1859'da öğretime başlayan Mekteb-i Mülkiye oldu. Öğrenim süresi 2 yıl olan okul, Birinci Meşrutiyet'in ilanı ile "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane" adını aldı ve süresi 5 yıla çıkartıldı. Ders programı, tarih, coğrafya, hesap, iktisat, nizamat-ı cedide, muahedat-ı saltanat-ı seniye, umumi devletler hukuku, muhasebe ve Fransızca'dan oluşuyordu.

Ayasofya Camisi'nin yanında Sadrazam Fuad Paşa'nın emriyle 1846'da yapımına başlanan Darülfunun 1863'te öğretime açıldı. Daha sonra okul Divanyolu'nda ahşap bir konağa taşındı, 1865'te tüm kitap ve ders araçları ile yanıp kül olunca kapatıldı. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yeniden açılması karara bağlandı. 1870'te Maarif Nazırı Saffet Paşa'ca öğretime açılan yeni Darülfunun 1 yıl sonra kapatıldı. Bu alandaki üçüncü girişim, 1874-1875 ders yılında gerçekleşti ve Galatasaray'da "Darülfunun-u Sultani" açıldı. Burada derslerin bir bölümü Fransızca verilmekteydi. Öğretim süresi 4 yıldı. Bu okul da varlığını 1881'e dek sürdürebildi. II.Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde Darülfunun'un dördüncü kez yeniden kurulması için karar alındı. 14 Ağustos 1900 tarihli bir nizamname ile "Darülfunun-u Şahane" kuruldu. Bu nizamnamenin özelliği, 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Darülfünun için getirdiği görece özerkliği ortadan kaldırmasıydı. Okulun Ulûm-ı Diniye bölümü 4 yıllık, öbürleri 3'er yıllıktı. Abdülhamid yönetimi öğrencilerden çekindiği için, siyasal ve toplumsal içerikli dersleri programa koymamıştı. 1908 Devrimi'nden sonra Darülfünun programları tümüyle değiştirilerek tarih, edebiyat, felsefe dersleri konuldu. Öğrenci sayısını sınırlamaktan ve öğrenciden ücret alınmaktan vazgeçildi. Çağdaş bir Darülfünun'un oluşturulmasında Emrullah Efendi'nin büyük hizmetleri olmuştur. 1913-1918 dönemi oldukça verimli geçti. Avrupa'dan yabancı öğretmenler getirtildi; enstitüler oluşturuldu; kütüphaneler kuruldu; 2 Ekim 1917 tarihli yönetmelikle Darülfünun'a bilimsel özerklik verildi. Senato oluşturuldu; sınıf geçme kuralı kaldırılarak, ders geçme kuralı getirildi. Okul, Hukuk, Tıp, Fen ve Edebiyat fakültelerinden oluşmaktaydı.

Balkan yenilgisinden sonra, Darülfünun içinde önceleri yalnız kadınlara konferans biçiminde dersler verilirdi. Bir süre sonra kız öğrenciler için ayrı sınıflar açıldı. Ancak, bazı tutucu milli eğitim yöneticileri kız ve erkek öğrencilerin aynı bina içinde öğrenim görmelerini sakıncalı bulduklarından, 1914'te kızlar için ayrı bir binada Edebiyat, Riyaziyat ve Tabiyat bölümlerinden oluşan "İnas Darülfununu" açıldı. 1917'de ilk mezunlarını veren bölüm, 1920'de kapatıldı.

1862'de devlet dairelerine kâtip yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Mahrec-i Aklam kuruldu. Önceleri tek sınıflıydı. Sonraları sınıf sayısı üçe çıkarıldı. Bu okula rüştiye mezunları alınıyor, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, aritmetik, resim, tarih ve coğrafya dersleri okutuluyordu. 1874'te öğrenci sayısı 59'u bulmuştu. 1876'da Mülkiye Mektebi genişletilince, okula gerek kalmadı.

XIX.yy'da ulusçuluk, özgürlük, bağımsızlık düşünceleri giderek yaygınlaşırken, Osmanlı Devleti yönetim örgütündeki yozlaşmaya karşı genel hoşnutsuzluk artmıştı. Devletin yıkılmasında siyasal ve ekonomik çıkarlar arayan yabancı devletlerin de kışkırtması ile Yunanistan'da 1820'de ayaklanma çıktı ve bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması ile sonuçlandı. Bu ayaklanmada İstanbul'daki Rumlar'la Patrikhane'nin önemli rolü olduğu görülünce, çevirmenlik gibi o zamana dek Rumlar'ca yapılan önemli işlerin Türkler'e gördürülmesi amacıyla 1820'de Babıali Tercüme Odası kuruldu. Burada Türkler'e yabancı dil, özellikle Fransızca öğretilirken, Rumlar'dan açılan yerler Ermeni ve Yahudiler'le dolduruldu. Ancak, Tanzimat'tan sonra, Ermeni ve Yahudiler'den başka Rumlar'ın da yeniden elçilik müsteşarlıklarına atandıkları görülüyor. Tercüme Odası dışında, 1864'te ilk kez Fransızca, Bulgarca ve Rumca öğretmek üzere bir yabancı dil okulu açıldı, ama bir süre sonra kapatıldı. 1879'da Sadrazam Said Paşa'nın çabası ile ikinci kez girişimde bulunuldu. 1882'de açılan Yabancı Dil Okulu'na tüm genç memurlar alındı. Öğrenci sayısı 1885'te 539, 1886'da da 550 idi. Kapatıldığı zaman okulun 600 öğrencisi vardı. Okulun kapatılmasında yeniliğe karşı çıkan çevrelerin büyük payı vardı.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde yenileşme atılımları başladı. Amaçlanan yenilikleri yetkinlikle uygulamak için öncelikle bilgili ve yetişmiş memurlar gerekli idi. Bu bağlamda, önce askeri okullar, ardından da sivil okullar açıldı. Ancak bu eğitim politikası, devlet dairelerine kâtip ya da memur yetiştirmekten, yani devlet hazinesine yük olan bürokratik kadroyu gereksiz yere şişirmekten öteye gidemedi. Bu durum kısa sürede anlaşıldı, 1858'den sonra bu kez meslek ve sanat okulları açıldı. Bu konuda ilk adım olarak Abdülmecid zamanında bazı fabrikalara uzman ve nitelikli eleman yetiştirmek amacıyla, 1847'de "Sanayi Mektebi" açıldı. Ama okul, öğretime başlamadan kapatıldı.

1868'de Teşvik-i Sanayi Komisyonu'nun hazırladığı 64 maddelik bir yönetmeliğe uyularak İstanbul'da Sanayi Mektebi adı ile bir okul açıldı.

Sanayi Mektebi, ilkokulu bitirmiş 13 yaşından küçük çocukların alındığı yatılı ve gündüzlü bir okuldu. Okul, 5 yıllıktı. Yatılı bölümüne yoksul ve kimsesiz çocukların alınması öngörülmüştü. Gündüzlü bölümü, sanat öğrenmek isteyen 30 yaşını geçmemiş her Osmanlı için açıktı. Bu bölüme en fazla 200 öğrenci alınabilmekteydi. Okulun programında, demircilik, marangozluk, dökmecilik, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık, mücellitlik gibi sanat kolları yer almaktaydı.

Sanayi Mektebi aynı zamanda öğrencilere burs da vermekteydi. Bursun bir bölümü, Emniyet Sandığı'na yatırılıyor, okulu bitiren öğrenciye atölye açması için sermaye olarak geri veriliyordu. Tanzimat Dönemi'nde sanayi mekteplerinin temeli atılmış, yönetmeliği yayınlanmışsa da, uygulamada nicelik ve nitelik bakımından yeterli olamamıştır. Bu dönemde sanayi mektepleri genellikle "Osmanlılık" ideolojisine uygun kurumlar olarak açılmışlardı. Oysa, I.Meşrutiyet'ten sonra kurulan sanayi mektepleri Türk ve Müslümanlar'a yönelmişti.

Sanayi Mektebi'nde genel kültür derslerini, Darülmuallimin çıkışlı öğretmenler vermekteydi. Sanat öğretmenleri ise genellikle bölgenin tanınmış ustaları ve Sanayi Mektebi çıkışlılar idi. Sanat ustaları ile öğretmenlerine atölye gelirlerinden de pay verilmekteydi.

Öğrencilerin çoğu yoksul ve kimsesiz olup yatılı ve parasız okuyorlardı. Birinci sınıfı bitirene "çıraklık", ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfı bitirenlere "kalfalık", mezun olanlara "ustalık" diploması verilirdi.

1881'de bir yönetmelik değişikliği yapılarak, ekonomik durumu yerinde olan öğrencilerden, yatılı ise yılda 12 lira, gündüzlü ise 6 lira alınması kararlaştırıldı.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Kız Sanayi

Mektebi, 1882'de yatılı ve gündüzlü olarak öğretime açıldı. Daha sonra, 1883'te Dersaadet Kız Sanayi Mektebi, 1885'te de Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi adı ile iki okul daha açıldı. Bu okullar 1887'de Maarif Nezareti'ne devredildiler.

Kız sanayi mektepleri 5 yıllık olup, biçki, dikiş, el örmesi, nakış, kasnak, çiçek yapımı gibi el sanatları yanında, genel kültür dersleri, ev işleri, çocuk bakımı ve müzikle ilgili bilgiler de veriliyordu.

1866'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu. Okul gündüzlü idi. Rüştiye çıkışlı ya da rüştiye eğitimine eşdeğer bir öğrenim görmüş Müslüman ve Hıristiyan öğrencilere açıktı. Öğretim süresi 5 yıldı. Okuldan sonra da 1 yıl staj görmek zorunlu idi. Tıp ve eczacı öğretimi birlikte yapılmaktaydı. Öğrenimini başarı ile tamamlayıp doktor olanlar askerlikten bağışık tutulmuşlardı. 1867'den sonra tıp ile eczacılık ayrı bölümlerde okutuldu, daha sonra da bağımsız bir eczacı okulu açıldı.

1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayet merkezlerinde Sultaniye okullarının açılması öngörülmüştü. Ne var ki daha önce, 1868'de İstanbul'da Galatasaray Sultanisi adı ile bir lise açılmıştı. Okulu bir Fransız müdür ile bir Türk müdür yardımcısı yönetmekteydi. Bu okulda Fransız liselerindeki yönetim biçimi ve öğretim yöntemleri uygulanmaktaydı. Öğretim süresi 5 yıldı. İlk öğretim bilgileri yeterli görülmeyenler için 3 yıllık bir hazırlık dönemi vardı. Fransız liselerinde okutulan derslerin yanı sıra, Türkçe, Osmanlı tarihi, hukuk ve iktisat dersleri vardı. Bu son iki ders sonraları Hukuk Mektebi'nin kurulması üzerine, programdan kaldırıldı.

1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurulması tasarlanan idadilerin ilki, Cevded Paşa'nın Maarif Nazırlığı sırasında İstanbul'da açıldı. 1874'te, İstanbul'da, öğretmen sayısı 10, öğrenci sayısı 261'i bulan 4 idadi vardı. İdadilere, rüştiyeyi bitiren Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler sınavla kabul edilirlerdi. Öğretim süresi 3 yıldı. Dersler, Türkçe, yabancı dil, belagat, aritmetik, geometri, kozmoğrafya, tabiat bilgisinden oluşuyordu.

1870'te, İstanbul'da Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nin içinde yatılı bir Kaptan Mektebi açıldı. Bu mektebin gündüzlü bir bölümü de vardı. Yatılı Kaptan Mektebi'nin öğretim süresi 4 yıldı. Rüştiye mektebi çıkışlılar buraya girebiliyordu. Yatısız Kaptan Mektebi'ne ise, kaptanlık yapmakta olanlar alınıyordu.

Abdülaziz döneminde, devlet eliyle kurulan eğitim kurumları dışında, özel okullar da açıldı. 1865'te kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye, önce büyük çarşı esnafı yanında çalışan çıraklar için özel dersler düzenlemişti. Bu girişimin ilgi görmesi üzerine, yetim Müslüman çocukları için, 1873'te orta ve lise düzeyinde öğretim yapan Darüşşafaka açıldı.

1874'te Gülhane'de kurulan Mülkiye Mühendis Mektebi, 1875'te Galatasaray Lisesi'ne katıldı. 1876'da Turuk ve Muabir Mektebi adı ile yeniden bağımsız bir duruma getirildi.

1880'de Adliye Nazırı Ahmed Cevded Paşa'nın girişimiyle II.Abdülhamid'in himayesinde 3 yıl süreli ve Türkçe öğretim yapan "Mekteb-i Hukuk-ı Şahane" açıldı. 1885'te öğretim süresi 4 yıla çıkarılarak Maarif Nezareti'ne bağlandı.

1883'te üç sınıflı ve tek bölümlü bir meslek mektebi olan Ticaret Mekteb-i Alisi kuruldu. Bu okul, 1917-1918 arasında yeniden düzenlenerek iki bölüme ayrıldı; 3 sınıflı bir uygulamalı bölüm de eklendi.

Osmanlı Devleti'nde tarım öğretimi konusunda ilk atılım, Tanzimat'tan sonralara rastlar. 1847'de Yeşilköy yakınlarında "Ziraat Talimhanesi" adı altında uygulamalı bir tarım okulu açıldı. Bu okul, ülkemizde öğretime açılan ilk mesleki ve teknik öğretim kurumu olarak bilinmektedir. Okulun kuruluş amacı Yedikule'deki bez dokuma fabrikasına gerekli pamuğu yetiştirmek ve pamuk tarımını ülke içinde geliştirmekti. Ziraat Talimhanesi Nafıa Nezareti'ne bağlıydı. Başlangıçta okulun öğrenci kadrosu, 10 Müslüman ve 10 Hıristiyan olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye'den nakledilmiş 20 kişi ile dışarıdan alınan 30 öğrenciden oluşmaktaydı. Dersler aritmetik, coğrafya, geometri, fizik, yol ve köprü yapımı, bahçıvanlık, şekercilik, ipekböcekçiliği, merinos koyunculuğu vb'den oluşmaktaydı. Okul, beklenilen sonucu vermedi ve kısa bir süre sonra kapatıldı. Tarım eğitimi yapan ikinci okul, 1892'de açılan Halkalı Ziraat Mektebi'dir.

Osmanlı Devleti'nde, ilk ormancılık okulu 1857'de İstanbul'da Ticaret Nezareti binasında açılmıştır. Fransa'dan getirtilen iki orman mühendisinin yönetiminde dersler Fransızca okutulmakta idi. 10 öğrencili bir memur kursuydu. Öğretimi çeşitli değişikliklere uğrayan bu okulun yanı sıra bir de maden mühendisi yetiştiren okul açıldı. 1881'de Orman Mektebi ve Maadin Mektebi, Maliye Nezareti'ne bağlanarak "Orman ve Maadin Mektebi" adı altında birleştirildi. Okulun öğrenim süresi 4 yıldı. 1892'de Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılması üzerine, ormancılık dersleri bu okulda verilmeye başlandı. Maden Okulu ise kapatıldı. Böylece, Cumhuriyet Dönemi'ne dek ülke, maden mühendisi yetiştiren bir okuldan yoksun kaldı. II.Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909'da "Orman Mekteb-i Alisi" adı altında Belgrat Ormanları yakınında bir okul kuruldu. 2 yıllık bir programla öğretime başlayan okul, 1917'de öğrenim süresini 3 yıla çıkardı.

Şemseddin Sami'ye göre, XIX.yy'ın sonunda, İstanbul'da 164 büyük medrese bulunmaktaydı. Padişah, sadrazam ya da vezirlerin hayır kurumları olan bu medreseler, genellikle, büyük camilerin külliyeleri içinde yer almaktaydı. Tanzimat Dönemi'nde yeni açılan yükseköğrenim kurumu niteliğindeki başlıca yeni okullar şunlardı:

1- Tıbbiye (askeri doktor yetiştiren okul)
2- Harbiye
3- Mekteb-i Mülkiye
4- Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (sivil doktor yetiştiren okul)
5- Orman Mektebi
6- Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar okulu)

Ayrıca, XIX.yy sonunda, yukarıda adları geçen yüksekokullara bağlı liseler; sivil lise ve öğretmen okulları (mekâtib-i sınaiye), Darüşşafaka, çok sayıda ortaokul; sivil mühendis okulları, hukuk, ziraat ve ticaret okulları, mülki idadi mektepleri (sivil lise), kız sanat okulları. lisan mektebi de bulunmaktaydı. Dolayısıyla, İstanbul'da Müslümanlar'ın 500'ü aşan resmi okullarının 12'si yüksekokul; 20'si erkek, 11'i kız okulu olmak üzere 31'i ortaokul, 9'u askeri rüştiye, 4'ü askeri lise idi. Geri kalan yaklaşık 450 okul, özel okul, ilkokul ve sıbyan mekteplerinden oluşmaktaydı.

Yine Şemseddin Sami'ye göre, XIX. yy'da İstanbul'da yaklaşık 45 genel kütüphane bulunmaktaydı. Ayasofya, Nuruosmaniye ve Fatih kütüphaneleri bunların en önemlileriydi. Kütüphanelerin tümünde toplam 70.000'i aşkın kitap vardı. Sarayın kütüphanesinde ise 10.000 ciltlik çok değerli bir koleksiyon bulunuyordu. XIX.yy sonları İstanbul'da, çeşitli dillerde basım yapan taşbasma 48 basımevi çalışmaktaydı. Bu basımevlerinden 29'u gazete de çıkarmaktaydı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, İstanbul'da toplam 33 idadi ve rüştiye vardı. Aynı dönemde, kentteki kız ve erkek öğrencilerin okuduğu özel okul sayısı 28 idi. İstanbul'da XX.yy başındaki iptidaiye sayısı 264'ü bulmaktaydı.

"Fes Boykotu"

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Meşrutiyet'in ilanından sonra halkı seferber ettiği ilk toplu eylem, Bosna-Hersek'i ilhak eden Avusturya'nın mallarını boykot etmek oldu.

7 Ekim 1908'de Avusturyalılar'ın mağazaları önünde toplanan çok sayıda İstanbullu, içeri kimseyi sokmadı. Aynı gün Avusturya fabrikalarına birer telgraf gönderen ticarethaneler de siparişlerini geri aldıklarını bildirdiler. "Avusturya mallarını almayınız" sloganı kısa sürede bütün kente yayıldı. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de, İttihat ve Terakki'nin yayın organı **Tanin**'de ateşli yazılar yazıyor, bu boykotun, Çinliler'ce Amerikan mallarına karşı girişilen boykotu andırdığından söz ediyordu.

11 Ekim'de boykot daha da genişledi ve Avusturya'dan satın alınan fes İstanbul sokaklarında görülmez oldu. Halkın en çok kullandığı şapka türü olan kırmızı feslerin yerini arakiyeler (bir tür takke) ve kalpaklar almıştı. "Fes Boykotu" diye anılagelen bu direniş, Avusturya dokuma sanayiine ve dış ticaretine umulmadık bir darbe vurdu. Olay kısa süre içinde, büyük devletlerin de müdahale ettiği diplomatik bir sorun durumuna geldi. Bu arada halk, Avusturyalılar'ın gemilerine binmiyor, başta şeker olmak üzere, Avusturya malları gemilerden boşaltılmıyor, Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nden satın aldığı ürünler gemilere yüklenmiyordu.

Etkisini iki ay kadar sürdüren Fes Boykotu öyle köklü bir direniş durumuna gelmişti ki, meclislerin açılması nedeniyle olayların yönü değişip boykot sönmeye yüz tuttuğunda, fes artık kullanılmaz olmuş, kalpak resmi kılığın bir parçası durumuna gelmişti.

1903 Maarif Salnamesi, İstanbul'da çeşitli düzeylerde yaklaşık 15 askeri okul bulunduğunu yazmakta; Sanayi Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi ve Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi'nden söz etmektedir.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, İstanbul'un çeşitli düzeylerdeki askeri okulları ile öğrenci sayıları şunlardı:

Okul Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Mekteb-i Harbiye İdadisi	1	1.281
Tıp İdadisi Mektebi	1	604
Baytar Askeri Rüştiyesi	1	—
Eyüp Askeri Rüştiyesi	1	—
Beşiktaş Askeri Rüştiyesi	1	—
Fatih Askeri Rüştiyesi	1	—
Kocamustafapaşa Askeri Rüştiyesi	1	—
Toptaşı Askeri Rüştiyesi	1	—
Bahriye-Makine Ameliyat Mektebi	1	Makine 508, İptidai 401, İdadi 847, Gedikli 72
Rüştiye-i Bahriye	1	521
Rüştiye-i Menşe-i Küttab-ı Askeri	1	19
Bahriye Sanayi ve İmalat Sıbyan Taburları Mektebi	1	438

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, İstanbul'daki idadi ve rüştiyeler ile öğrenci sayıları şöyleydi:

Okul Adı	Öğrenci Sayısı
1- Mercan Mekteb-i İdadisi	650
2- Vefa Mekteb-i İdadisi	557
3- Üsküdar Mekteb-i İdadisi	162
4- Aşiret Mektebi	120 yatılı
5- Aksaray Mahmudiye Merkez Rüştiyesi	573
6- Unkapanı Merkez Rüştiyesi (Zeyrek Camisi yanında)	222
7- Davutpaşa Merkez Rüştiyesi	491
8- Ayasofya Merkez Rüştiyesi	295
9- Üsküdar Merkez Rüştiyesi (Paşakapı)	195
10- Beşiktaş Rüytiyesi	185
11- Galata Rüştiyesi (Çeşmemeydanı'nda)	70
12- Feyziye Rüştiyesi (Tophane'de)	147
13- Kadıköy Hamidiye Rüştiye Mektebi	130
14- Mirgün Rüştiyesi	63
15- Beylerbeyi Rüştiyesi	86
16- Topkapı Rüştiyesi	263
17- Eğrikapı Merkez Rüştiyesi	277
18- Dilsiz Mektebi (Ayasofya içinde)	16
19- Kız Sanayi Mektebi (yatılı ve gündüzlü)	—
20- Kız Rüştiyesi	112
21- Dersaadet Nehari Kız Sanayi Mektebi	194
22- Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi	167
23- Mirgün (Kız Rüştiyesi)	88
24- Beşiktaş Kız Rüştiyesi	118
25- Fındıklı Kız Rüştiyesi	181
26- Üsküdar Kız Rüştiyesi	112
27- Sultanahmet Kız Rüştiyesi	316
28- Eyüp Rüştiyesi	114
29- Molla Gürani Kız Rüştiyesi	119
30- Kadıköy Kız Rüştiyesi	100
31- Fatih Kız Rüştiyesi	216
32- Küçükmustafapaşa Kız Rüştiyesi	161
33- Kocamustafapaşa Kız Rüştiyesi	115
34- Kartal Rüştiyesi	—
35- Şile Rüştiyesi	—
36- Bakırköy Kız Rüştiyesi	70
37- Bakırköy Rüştiyesi	—

Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'nda İstanbul Milletvekilleri

Ahmed Vefik Paşa
Üsküdar'dan Ahmed Hilmi Efendi
Hasan Fehmi Efendi
Hacı Ahmed Efendi
Astarcılar Kâhyası Hacı Ahmed Efendi
Sebuh Maksudyan Efendi
Hüdaverdizade Ohannes Efendi
Nikolaki Suludi Efendi
Vesilaki Seragiyoti Bey
Sarraf Avram Aciman Efendi
Yusuf Paşa
Sadık Paşa
Asım Molla Bey
Agop Kazazyan Efendi
Şişmanoğlu Yuvan Efendi
Sakazade Aliksan Efendi
Kemal Efendi

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, İstanbul'daki çeşitli özel okullar ile kız-erkek öğrenci sayıları şöyleydi:

Okul Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1- Beşiktaş Mekteb-i Hamidi	1	225 erkek, 90 kız
2- Şemsülmaarif-i Hamidi Mektebi	1	—
3- Beşiktaş Maarif Mektebi	1	—
4- Darüledep Mektebi (Sultanahmet'te)	1	119
5- Mekteb-i Osmani (Yusuf Paşa)	1	151
6- Dar ül-ilm û Hilm Mektebi	1	154
7- Bürhan-ı Terakki-i Hamidi Mek. (Koska'da)	1	87
8- Şems ül Mekâtip Mektebi (Fındıklı'da)	1	—
9- Hadika-i Marifet (Kasımpaşa'da)	1	273
10- Dar ül Feyzi Hamidi (Ayvansaray'da)	1	118
11- Teşvikiye Mektebi (Kasımpaşa'da)	1	101
12- Maşrık-ı Füyuzat Mektebi	1	11
13- Mizan-i Terakki (Üsküdar'da)	1	35
14- Ravza-i Terakki (Üsküdar Kızlarağası'nda)	1	671
15- Halile-i Mahmudiye (Erkek Mektebi İptidaisi (Kadıköy Kuşdili'nde)	1	34
16- Celâlbey Kız Mektebi İptidaisi	1	9
17- Hadikat ül Maarif (Eskialipaşa'da)	1	167
18- Mekteb-i Tefeyyüz (Gedikpaşa Dizdariye'de)	1	167
19- Sahra-yi Cedit (Göztepe'de)	1	54
20- Rehber-i Tahsil Mektebi (Küçükkovalılar'da)	1	225
21- Şüle-i Terakki Mektebi (Üsküdar'da)	1	172
22- Dar üt-Tahsil Mektebi (Mollagürani'de)	1	—
23- Altunizade Mektebi (Üsküdar'da)	1	99
24- Darülirfan Mektebi (Kadıköy'de)	1	148
25- Nücum-i Terakki Mektebi (Kasımpaşa'da)	1	165
26- Kenz ül-Maarif Mektebi (Kadıköy'de)	1	83
27- Mirat ül-Feyz-i Hamidi Mektebi (Üsküdar'da)	1	100
28- Nümune-i Tedris Mektebi (Kadıköy'de)	1	69

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, İstanbul'daki iptidaiyelerin semtlere göre dağılımı şöyleydi:

Okul Adı	Okul Sayısı
Aksaray	26
Sultanahmet	24
Tophane	30
Eyüp	12
Sultanselim	16
Çengelköy	19
Üsküdar	34
Haseki	29
Beşiktaş	20
Emirgan	13
Emirbuhari	22
Fatih	19
Toplam	264

1. Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Hükümeti savaşa giren ülkelerin İstanbul'daki okullarını kapattı. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkışıyla bu okullar yeniden öğrenime başladı. Bunlardan Alman mektepleri, Beyoğlu, Boğaziçi, Yedikule ve Haydarpaşa'da olmak üzere 4 taneydi. Avusturya mektepleri, Beyoğlu Dumdum Sokağı'nda, Galata'da (Sen Jon Mektebi), yine Beyoğlu'nda (Santa Marya Kilisesi Mektebi) olmak üzere 3 taneydi. Amerikalılar'ın ise, Rumelihisarı'nda Robert Kolej, Arnavutköy'de Amerikan Kız Koleji, Üsküdar'da Kız Mektebi, Kumkapı'daki Misyoner Mektebi ve Gedikpaşa'daki Amerikan Mektebi olmak üzere 5 öğrenim kurumu vardı. Aynı dönemde, Beyoğlu, Ağahamamı, Yeni Mahalle ve Büyükdere'de 1'er tane olmak üzere İtalyanlar'ın da toplam 4 okulu bulunmaktaydı.

II.MEŞRUTİYET VE I.DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İSTANBUL

II.Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'den Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918'e

değin, Osmanlı Devleti'nin, en yoğun siyasal ve toplumsal olaylara tanık olan kenti, hiç kuşkusuz İstanbul'du.

II.MEŞRUTİYET'İN İLANI: XIX.yy Avrupası'ndan yayılan "ulusculuk" akımı ve bu yüzyılın ikinci yarısında başlayan Osmanlı aydınının çözüm arayışı, XX.yy'ın hemen başında Osmanlı Devleti'ni de yeni bir siyasal düzen başlangıcına yöneltti. Bu, 1908 II.Meşrutiyeti'ydi.

XX.yy'ın ilk yıllarında Osmanlı devlet bürokrasisi, özellikle genç subaylar arasında hızla örgütlenen ve merkez edindiği Selanik'te hemen hemen tek yetke durumuna gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'in başlarında, siyasal yönetime ağırlığını koymaya hazırlanıyordu. Harekete geçmek için fırsat kollayan İttihat ve Terakki, bu fırsatı Mart 1908'de yakaladı: İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan çıkarmayı amaçlayan "Makedonya Planı", açığa vurulduğu günden başlayarak, İstanbul'da büyük bir panik yarattı. İttihat ve Terakki yöneticileri ise, bu durumdan yararlanarak yaygın bir propaganda başlattılar. Onlara göre, varlığını sürdürmesi söz konusu olamazdı. Üstelik bu günlere gelinmesinin başlıca nedeni çözülen toplumsal yapı idi.

Devlet bürokrasisi ve ordu içinde büyük yankı yaratan bu propagandayı, Rusya dışındaki büyük devlet elçiliklerine sunulan bir bildiri izledi. İttihat ve Terakki, bu bildiride, gerek Makedonya sorununun, gerekse öbür sorunların ancak Osmanlı devlet yönetiminin etkisiz kılınmasıyla çözümlenebileceğini belirtiyor ve Avrupa devletlerinin "Hürriyet Mücadelesi"ne destek olmasını istiyordu.

İttihat ve Terakki'nin bir siyasal güç olarak açıkça ortaya çıktığını belgeleyen bu bildiri, Osmanlı yönetimini önlem almaya yöneltti, ama artık çok geçti: 11 Haziran 1908'de, Selanik Merkez Komutanı ve İttihat Terakki yöneticilerinden Enver Bey'in eniştesi Nazım Bey saldırıya uğrayarak ağır yaralandı. 3 Temmuz'da, Kolağası Niyazi Bey, 400 kişilik silahlı bir güçle Resne'de dağa çıktı ve Abdülhamid'e bir mektup yollayarak Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını istedi. Niyazi Bey'in ayaklanmasını bastırmak amacıyla Manastır'a gönderilen Arnavut Şemsi Paşa ve Manastır Bölge Komutanı Osman Hidayet Paşa'nın öldürülmesi, Müşir Tatar Osman Fevzi Paşa'nın dağa kaldırılmasından sonra, yapılacak bir şey kalmadığını gören II.Abdülhamid, İttihat ve Terakki'ye boyun eğmek zorunda kaldı. Bir gün arayla, 23 ve 24 Temmuz 1908'de, Manastır ve İstanbul'da Meşrutiyet ilan edildi.

II.Abdülhamid'in, kendi durumunu koruyabilmek için sıradan bir olay, ya da öteden beri düşünüp de ancak o günlerde gerçekleştirebildiği bir yenilik gibi yansıtmaya çalıştığı Meşrutiyet'in ilanı, ilk ağızda, İstanbul'da önemli bir çalkantı yaratmadı. Örneğin, Manastır ve Selanik'te büyük gösteriler düzenlenirken, sansürün de etkisiyle bu gelişmelerden haberi olamayan İstanbul, günlük yaşamını sürdürüyordu.

II.Abdülhamid, İstanbul'un bu durumundan yararlanmakta gecikmedi. İttihat ve Terakki'nin açıkca kendisine karşı çıkmasını da göz önünde tutarak, yeni bir atılımı önlemek için durumunu güçlendirmek amacıyla bir dizi önlem aldı: Alman yanlısı olarak tanınan Sadrazam Avlanyalı Ferid Paşa'nın yerine Said Paşa'yı getirdi. Birkaç gün sonra da sansür ve hafiyelik kaldırıldı. Ancak, basının giderek daha özgür bir yapıya kavuşması ve İttihat ve Terakki'nin ağırlığını İstanbul'a kaydırmaya başlaması, Abdülhamid'in istemediği bazı sonuçlar doğurdu: Bazı gazeteler, eskisinden farksız olan Said Paşa Kabinesi'nin kişiliğinde Abdülhamid'i eleştirmeye ve Kanun-i Esasi üzerinde o güne değin oynanan oyunları açığa vurmaya başladılar. Manastır ve Selanik'te başlayan Meşrutiyet mitingleri İstanbul'a da yayıldı. Çok sayıda saray yöneticisini görevden almasına karşın, Abdülhamid, eleştirilerin önünü alamadı ve sonunda, 4 Ağustos'ta Said Paşa Kabinesi'ni de gözden çıkarmak zorunda kaldı: Sadrazamlığa Kâmil Paşa'yı getirdi.

Kuruluşundan on gün sonra açıklanan Kâmil Paşa Kabinesi'nin programında, çok köklü değişiklik vaadleri yer alıyordu. Ordunun, donanmanın, bakanlıkların ve maliyenin yeniden düzenleneceği belirtilen programda, "bütün Osmanlı uyruklularına" askerlik yükümlülüğü getirilerek Hıristiyanlar lehindeki ayrıcalıklara son verileceği öne sürülüyor, kapitülasyonların, "büyük devletlerin de onayıyla" kaldırılması öngörülüyordu. Programda ele alınan ilginç konulardan biri de, kadınlar üzerindeki baskıların azaltılmasıydı. Örneğin, programda Çerkez halayık ve köle ticareti yasaklanıyor, ilk ve ortaöğretim kurumlarında kızların da öğrenim görebilmesi için önlemler getiriliyordu.

Programın en önemli maddesi, seçimlerin kısa süre içinde yapılarak, Meclis-i Mebusan'ın bir an önce açılmasını öngören maddeydi.

1908 GREVLERİ VE TATİL-İ EŞGAL KANUNU: Meşrutiyet'in ilanı, başta İstanbul olmak üzere, ülkenin her yanında, o güne değin örneği görülmemiş bir özgürlük havası estirdi. Toplumun çeşitli kesimlerinde, bu ortamdan yararlanarak yaşam koşullarını düzeltmek ve uygar ülkelerde yerleşmiş hak ve özgürlükleri elde etme yönünde girişimler başgösterdi.

Bu yönde başlatılan eylemlerin ilki, Ağustos 1908'deki Cibali Tütün Rejisi işçileri grevi oldu. Bunu, aynı ay içinde, rıhtım

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul Milletvekilleri

Milletvekillerinin Adları	Bağlı Oldukları Siyasal Grup	Görev Yaptıkları Dönem
Mustafa Asım Efendi	İttihat ve Terakki	1908-1912
Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Salahattin Cimcoz Bey	İttihat ve Terakki	1914-1918
Vitali Faraci Efendi	Bağımsız	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
Viktor Çorbacıoğlu Bey	Bağımsız	1914-1918
Bedros Halaçyan Efendi	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Haralambidis Efendi	Bağımsız	1914-1918
Artas Efendi	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
Hayrullah Mübeydi Efendi	Bağımsız	1914-1918
Haşim Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
Tahir Hayrettin Bey	Liberal	1908-1912
Rıfat Paşa	İttihat ve Terakki	1908-1912
Manyasizade Refik Bey	İttihat ve Terakki	1908-1912
İsmet Bey	İttihat ve Terakki	1914-1918
Sahib Mollazade Osman Bey	İttihat ve Terakki	1914-1918
Emanuel Karasu Efendi	İttihat ve Terakki	1914-1918
Kastantinidi Efendi	Bağımsız	1908-1912
Kozmidi Efendi	Liberal	1908-1912
Memduh Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
Ahmed Nesimi Bey	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Orfanidis Efendi	Bağımsız	Nisan 1912-ağustos 1912
		1914-1918
Ahmed Rıza Bey	İttihat ve Terakki	1908-1912
Yağcı Şefik Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Krikor Zohrab Efendi	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Ali Fethi (Okyar) Bey	İttihat ve Terakki	1914-1918

işçilerinin, Paşabahçe Cam İmalathanesi işçilerinin, Tramvay ve Su Kumpanyaları işçilerinin grevleri izledi. Eylül başında grevler çok geniş bir alana yayıldı. 5 Eylül'de Şark Demiryolları, 14 Eylül'de de Bağdat Demiryolları işçileri örgütlenme ve ücret zammı istemiyle greve gittiler. Aynı ay içinde, İstanbul'un deniz ulaşımını sağlayan Şirket-i Hayriye işçileri greve başladılar. Ekim sonuna gelindiğinde, pastahane işçilerinden temizlik işçilerine dek, hemen her kesimden çok sayıda işçi grevdeydi. Grevlerin ağır basan özelliği, hemen hepsinin yabancı işletmeleri hedef almasıydı.

Gelişmelerin bu boyutlara varması, yabancı işletme yöneticileri kadar Osmanlı Hükümeti'ni de tedirgin etti. 16 Eylül tarihli **İkdam** gazetesi, "grevlerin salgın hastalık halini aldığını" ileri sürüyor, yabancı sermayenin kaçması olasılığından yakınıyordu. İstanbul Ticaret Odası'nın yayın organı ise, işçilerin aynı işletmelerde çalışan yabancı işçilerle eşit haklara sahip olma isteğini şaşkınlıkla karşılıyordu.

Kâmil Paşa Hükümeti'nin ilk işi, grevleri bastırmaya çalışmak oldu. Nitekim, Bağdat Demiryolu'nda grevin başladığı gün, Haydarpaşa'ya askeri bir birlik gönderilerek grev gözcülerinin bulunduğu telgrafhane işgal edildi. Üsküdar mutasarrıfından da direnişin sona erdirilmesi istendi.

Şark Demiryolu grevine de benzer yöntemlerle yaklaşıldı. İşçilerin üye olduğu derneğin yöneticilerine bir uyarı yazısı yollayan Zaptiye Nazırı Sami Paşa, işçilerin hemen işbaşı yapmalarını istedi. Şirket-i Hayriye işçilerinin grevini bastırmak için de, atlı polisler gönderilerek Sirkeci'deki müdürlük binası önünde toplanan işçiler dağıtıldı.

Grevleri bastırmak için alınan önlemlerin sonuncusu, Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu'nun çıkarılarak grevleri önleyici hükümler konulması oldu.

Adliye Nezareti'nde görevli, Kont Ostrorog adlı bir uzmana hazırlatılan ve 8 Ekim 1908'de geçici yasa olarak yürürlüğe giren Tatil-i Eşgal yasa tasarısı, 9 Ağustos 1909'da yasalaştırıldı. Böylece, XIX.yy'ın son çeyreğinde başlayan ve giderek bir hak durumuna gelen grev, Meşrutiyet'in hemen ardından büyük ölçüde kısıtlanıyordu.

SEÇİMLERİN YAPILMASI VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN AÇILMASI: Kâmil Paşa'nın hükümet programının açıklanmasından bir süre sonra, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün ulus ve topluluklar kendi programlarını hazırlayarak yoğun bir biçimde seçim çalışmalarına başladılar. O dönemde ayrılma hazırlığı içinde olan Rumlar'ın, Bulgarlar'ın ve Lehler'in başlıca ortak istekleri, Âyan Meclisi'nin kaldırılması, merkeziyetçi uygulamaların daraltılması ve işe alınmada eşitlik ilkesinin gözetilmesiydi. Yerel yönetimlerin daha geniş yetkilerle donatılması isteğini içeren bu programlarda, askeri birliklerin de yerel koşul ve gereklere

Savaş Yıllarında İstanbul'un İaşesi

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, İstanbul'un ekmeklik un gereksinimi, Romanya, Rusya, Amerika ve Fransa'dan sağlanıyordu. Savaşın başlamasıyla Çanakkale Boğazı kapanınca Akdeniz'le dışalım bağlantısı kesildi. Buna, Rusya ile savaş durumunun varlığı ve Romanya'da un fiyatlarının yükselmesi de eklenince, İstanbul'da büyük bir un ve ekmek sıkıntısı başladı. Nitekim, kente gelen buğdayın miktarı 2/3 oranında düşünce, ekmeklik unun çuvalı, birkaç gün içinde 90 kuruştan 300 kuruşa yükseldi.

İstanbul'un içine düştüğü bu yiyecek sıkıntısı, Babıali'yi ivedi önlemler almaya yöneltti. Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında vilayette bir toplantı yapıldı ve sorunu çözmek amacıyla, Havaic-i Zaruriyye (zorunlu gereksinimler) Komisyonu adı altında bir kurul oluşturuldu. Bu kurul İstanbul'un iaşe sorunuyla uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlayacaktı. Ayrıca, ekmek darlığı sorununu çözmek amacıyla, bir de "özel encümen" kurulmuş, un fiyatlarının bu encümence saptanması kararlaştırılmıştı. Ne var ki, un tüccarları çuvalı 110 kuruş olarak belirlenen un fiyatını düşük bulduklarından ellerindeki unu piyasaya çıkarmadılar. Buna ordunun gereksinimini karşılamak üzere, tüccarın elindeki malın bir bölümüne el konması da eklenince, un iyiden iyiye piyasadan çekildi. Bu arada, seferberlik nedeniyle yapılan asker sevkiyatı sırasında, vagonların önemli bir bölümü bu sevkiyata ayrılmış; bu yüzden bir ay tahıl vb taşımacılığı yapılamamıştı. İstanbul'daki darlığı ve fiyat artışını yaratan etkenlerden biri de buydu.

Sonuç olarak, gerek Havaic-i Zaruriyye Komisyonu, gerekse Özel Emanet Encümeni (Belediye Encümeni) kendilerinden beklenen işlevi yerine getirememişti.

Adı geçen kurulların başarısızlığı üzerine, İttihat ve Terakki İstanbul Örgütü'nün doğrudan denetiminde, yeni bir örgütlenmeye gidilmesi kararlaştırıldı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye (Özel Ticaret Kurulu) adını alan bu örgüt, un ve darlığı çekilen öbür tüketim maddelerinin ticaretiyle uğraşacak, böylece özel tüccarlarla tüccarlarla stokçuluk ve karaborsacılık yapması önlenecekti. Oldukça olumlu sonuçlar elde eden bu örgüt, Ekim 1915'te, iaşeyle ilgili görevlerini Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredince, İttihat ve Terakki İstanbul yöneticisi Kemal Bey (Kara Kemal) önderliğinde gerçekleştirilen "milli" şirketlerin ilki kurulmuş oldu.

Şubat 1916'da ise, İstanbul'un iaşe sorununu bütünüyle Şehremaneti (Belediye) üstlendi. Mart 1916'da çıkarılan bir yasa, sorunun ordu-belediye işbirliğiyle çözülmesini öngörüyordu. Buna göre, Harbiye Nezareti satın aldığı malları belediyelere teslim edecek ve fiyatlar, Harbiye, Maliye ile Ziraat ve Ticaret nazırlarınca ortaklaşa saptanacaktı. Ne var ki, satın alma işleri için Harbiye Nezareti'ne ayrılan bütçe yetersizdi. Bu nedenle, iaşeyle ilgili bütün işler yalnızca Şehremaneti'nin üzerinde kaldı. Bu arada, Alman iaşe örgütü örnek alınarak yeni bir örgütlenmeye gidildi; "merkez" ve "taşra" iaşe kurulları oluşturularak, bunların başına Hugo Meyer adlı bir Alman uzman getirildi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni oluşturulan bu iaşe örgütünde de ağırlığını korudu ve İstanbul'u da içine alan Birinci İaşe Bölgesi Başkanlığı'na, İstanbul temsilcisi Kara Kemal getirildi.

1917 ortalarına gelindiğinde iaşe sorunu savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine karşın yine de İstanbul'un temel sorunlarından biriydi.

Savaşın üçüncü yılında, iaşe işleri yeniden orduya devredildi: 18 Ağustos 1917'de çıkarılan İaşe-i Umumiyye Kararnamesi'yle Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturuldu ve İstanbul'un da içinde olduğu darlık bölgelerinin iaşe gereksinimlerinin bu örgüt eliyle sağlanması öngörüldü. Osmanlı toprakları çeşitli iaşe bölgelerine ayrılarak her bölgenin iaşesi İaşe Bölge Kurulları, İstanbul'unki ise doğrudan İaşe Umum Müdürlüğü'nce üstlenecekti.

İaşe Umum Müdürlüğü'nün aldığı ilk önlem, İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım-satımı yasaklamak oldu. Çiftçi kendi tüketimi için ayırdığı tahılın dışındaki bütün ürününü müdürlüğe teslim edecek ve bedelini alacaktı. Aynı uygulama, tahıl alım-satımı ile uğraşan bütün esnaf ve tüccarlar için de geçerliydi.

Oldukça başarılı bir çalışma yürüten İaşe Umum Müdürlüğü'nün etkinlikleri, İaşe Meclisi adı verilen ve çeşitli devlet kuruluşları ile meclislerin temsilcilerinden oluşan bir genel kurulca denetleniyordu.

İaşe örgütlenmesinin 1918 yazı, başlarında vardığı en üst düzey, İaşe Nezareti'nin kurulması oldu. Nezaretin başına da, yıllardır İstanbul'un iaşe sorunlarıyla uğraşan İttihat ve Terakki İstanbul temsilcisi Kemal Bey getirildi.

Oldukça geniş bir yetkiyle donatılan ve yönetimi altına çok sayıda görevli ve maddi olanak verilen Kemal Bey, bu görevi, savaş sonuna değin sürdürdü. Mütarekeyle birlikte İttihat ve Terakki yönetimi sona erince, İaşe Nezareti'nin de yetkileri sınırlandı. 20 Ocak 1919'da da nezaret bütünüyle kaldırıldı.

dayanılarak oluşturulması isteniyor, ilkokullarda her ulusun kendi diliyle öğretim yapması gereği vurgulanıyordu.

Araplar, Kürtler, Arnavutlar, ve Çerkezler gibi, Türk olmayan Müslümanlar'ın, seçimlere ilişkin özel bir programları yoktu. Bunlar, görüşlerini, etnik temelde kurulmuş bazı örgütler aracılığıyla ve oldukça dağınık bir biçimde dile getirebiliyorlardı. Türkler'in istekleri ise, temelde İttihat ve Terakki Cemiyeti programı aracılığıyla yansıtılıyordu. Eylül 1908'de kurulan ve İttihat ve Terakki'ye karşı çıkan Prens Sabahattin yanlısı Ahrar Fırkası'nın programı ise, yalnızca Türkler'in istekleriyle sınırlı değildi. Bu programda seçimlerin tek dereceli olarak yapılması, 20 yaşındaki "her erkeğin", vergi versin vermesin, oy kullanabilmesi, padişahın Âyan Meclisi üyelerini atama yetkisinin kaldırılması ve bu yetkinin Meclis-i Mebusan'a tanınması, milletvekili sayısının artırılması isteği yer alıyordu. Adem-i merkeziyetçi (merkeziyetçi olmayan) bir nitelik taşıyan bu programda, yargıya ilişkin de bazı değişiklikler öneriliyor, mahkemelerde jüri uygulamasının getirilmesi isteniyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce sunulan program, üstü kapalı bir biçimde, "Türkleştirme" siyasetini içeriyordu. Resmi dilin Türkçe olarak kalması için çeşitli önlemler öneren İttihat ve Terakki programı, örneğin, orta ve yükseköğretimin Türkçe olarak yapılmasını öngörüyordu. Program, padişahın her alandaki yetkilerinin kısıtlanmasını, Âyan Meclisi üyelerinin üçte ikisinin "ulusça" seçilmesini, örgütlenme özgürlüğünün getirilmesini, yerel yönetimlerin güçlendirilmesini ve köylünün bir ölçüde topraklandırılmasını talep ediyordu.

İttihat ve Terakki programının önemli bir maddesi de, daha sonra "halkçı iktisat" siyasetinin temelini oluşturacak olan anlayışın ipuçlarını taşıyordu. Bu maddeye göre, baroya, basına ve üniversiteye de (Darülfünun) milletvekili seçme hakkı verilmeli ve okumuşlara birden fazla oy hakkı tanınmalıydı.

Yukarıda belirtilen programların çatışması biçiminde geçen Meclis-i Mebusan seçimleri, büyük ölçüde İttihat ve Terakki'nin denetimi altında yürütüldü ve milletvekillerinin hemen tümünü İttihat ve Terakki adayları kazandı. Bunların dışında bir tek Ahrar Fırkası listesinden Mahir Said Bey, Ankara mebusu seçildi.

Seçimler bütün bölgelerde tamamlandıktan ve Abdülhamid atadığı 39 Âyan Meclisi üyesinin adlarını açıkladıktan sonra, Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908'de açıldı. Büyük bir kitle gösterisi biçiminde geçen açılış töreninde Abdülhamid adına okunan söylevde, eğitim düzeyinin yükselmesi ile halkın, Meşrutiyet'e uyum gösterme yeteneğini kazandığı, bu nedenle Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanına bir engel kalmadığı görüşü ileri sürülüyordu. Buna karşı, bazı Meclis-i Mebusan üyeleri, dolaylı eleştirilerle, I.Meşrutiyet'in sona ermesinden Abdülhamid'i sorumlu tuttular. Âyan Meclisi üyelerinin ılımlı tutum takınmaları nedeniyle, eleştiriler daha sert boyutlara varmadı ve meclisin ilk oturumu "uyum görüntüsü içinde" sona erdi.

İstanbul basını, bir bütün olarak, Meclis-i Mebusan'ın açılmasını hoşnutlukla karşıladı. **İkdam** ve **Times** gazetelerinde ise, övücü sözlerin yanı sıra, İttihat ve Terakki'ye yöneltilmiş bazı eleştiriler de yer alıyor ve seçimler de yapıldığına göre, İttihat ve Terakki'nin elini artık yönetimden çekmesi gerektiği uyarısı dikkat çekiyordu.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN DOLAYLI YÖNETİMİ: Meclis-i Mebusan'ın toplanmasından sonra, Abdülhamid'in Meşrutiyet'le kısıtlanan yetkesi, giderek daha da azaldı. Buna karşın, İstanbul'da üç başlı bir yönetim ortaya çıktı. Bunlar, Sadrazam Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki'nin ağırlıkta olduğu Meclis-i Mebusan ve meclisi dışardan denetleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Bu durum, kısa süre içinde, yoğun bir iktidar çatışmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, yönetimi doğrudan ele almaya yanaşmamakla birlikte, meclisi ve hükümeti olabildiğince etkilemeye çalışıyor, Sadrazam Kâmil Paşa da, kimi zaman muhalefete, kimi zaman da Abdülhamid'e yaklaşarak, bu çabayı kırmaya uğraşıyordu. Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki'nin isteği üzerine Harbiye Nazırlığı'na getirilen Ali Rıza Paşa'yı nezaretten uzaklaştırmak isteyince, bu çatışma doruk noktasına ulaştı: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu uygulamaya gösterdiği tepkiyi "görevden almanın parlamenter sisteme aykırı olduğu" gerekçesiyle Meclis-i Mebusan üyeleri de destekleyince, Kâmil Paşa zor durumda kaldı. Tutumunu, "İttihatçılar'ın Abdülhamid'i taht-tan indirerek yerine Yusuf İzzeddin Efendi'yi getirecekleri" söylentisiyle açıklamaya çalıştı ise de inandırıcı olamadı; sonunda meclisin büyük çoğunluğunun güvensizlik oyuyla sadrazamlıktan düştü. Yerine İttihat ve Terakki yanlısı Hüseyin Hilmi Paşa getirildi.

GAZETECİ HASAN FEHMİ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ VE GÖSTERİLER: Daha Meclis-i Mebusan açılmadan başlayan ve yer yer çatışma biçimine varan siyasal ayrılıklar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden sonra daha da büyüdü. Ahrar Fırkası ve öbür muhalif güçler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne açıkça tavır aldılar. Nitekim, Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılmasından sonra, onu desteklemek amacıyla birkaç gün süren gösteriler yapıldı. Bu durum, İttihat ve Terakki'nin tutumunu daha da sertleştirdi. Bütün muhalifleri "hain" ilan eden İttihat ve Terakki yöneticileri, giderek yoğun bir baskı uygulaması başlattılar.

İşte, tam da bu günlerde, 6 Nisan 1909' da, muhalefet yanlısı **Serbesti** gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey, Galata Köprüsü üzerinde uğradığı bir suikast sonucu öldürüldü. Hasan Fehmi'nin muhalefetin önderlerinden biri olması ve olay sırasında yaralanan eski kaymakamlardan Ertuğrul Şakir Bey'in, katilin subay giysisi taşıdığını belirtmesi nedeniyle, bütün muhalefet basını olaydan İttihat ve Terakki'yi sorumlu tuttu. Nitekim, 8 Nisan tarihli **Serbesti** gazetesinde şöyle bir çağrı yer alıyordu: "Vatan bu hainlerin zorba pençesinden kurtarılmalıdır. Zorbalık tek merkezli olmaktan çıktı, çok merkezli bir hale geldi... Ey, ulusun duygularının sözcüsü olan basın, çalışınız, vatanı zorbalığın saldırgan pençesinden kurtarınız." Hasan Fehmi Bey'in aynı gün düzenlenen cenaze töreni tam bir gövde gösterisine dönüştü. Çok sayıda medrese öğrencisinin de katıldığı 30.000 kişilik bu tören, beş gün sonra patlak verecek 31 Mart Olayı'nın habercisiydi.

31 Mart Olayı: İttihat ve Terakki'nin dört aylık dolaylı yönetimi sırasında, muhalefetin en hızlı gelişen kanadı dincilerden oluşuyordu. Bu kanadın basındaki sözcülüğünü, Derviş Vahdeti'nin çıkardığı **Volkan** gazetesi yapıyordu. Meclis-i Mebusan'ın açılmasından hemen önce yayına başlayan bu gazete, farklı pek çok özelliği bir arada taşıyordu. Gazete İslamcı ve Osmanlıcı olduğu gibi, anayasacı ve uygarlıkçıydı da. Öte yandan gazetede sık sık Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi görüşlerine de yer veriliyor, bu arada en tutarlı siyasetin "İngilizci Siyaset" olduğu savunuluyordu.

İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti adlı bir örgüt kurduktan ve **Volkan**'ı da örgütün yayın organı durumuna getirdikten sonra, Derviş Vahdeti'nin etkinliği daha da arttı. Abdülhamid'den anayasacı muhalefete dek, çok geniş bir çevrenin desteğini kazanan Derviş Vahdeti, İttihat ve Terakki'ye karşı çok sert bir kampanya başlattı. Bu kampanya, askerlik yükümlülüğü altına alınan medrese öğrencileri ve askerlikten uzaklaştırılan alaylı subay ve erler arasında büyük etki yarattı. Dinsel öğelerle beslenmiş İttihatçı düşmanı propaganda, her iki kesimden de büyük destek gördü. Nitekim, **Volkan** gazetesi, her gün, İttihat ve Terakki'ye çatan er ve erbaş mektupları yayınlıyor, medrese öğrencilerinin yakınmalarına yer veriyordu.

31 Mart (yeni takvimle 13 Nisan) olayı işte bu koşullardan beslenerek patlak verdi. Dinsel bir gericilik eylemi olarak bilinegelen bu olay, aslında, muhalefetin İttihat ve Terakki'ye karşı düzenlediği başarısız bir hükümet darbesi girişimiydi.

31 Mart'ta, ilk ayaklanan, alaylı subayların etkisine giren, Hamdi Çavuş komutasındaki 4. Avcı Taburu oldu. Daha gece yarısı Taksim'deki Taşkışla'dan harekete geçen bu tabur, subaylarını tutukladıktan sonra Ayasofya'ya, Meclis-i Mebusan'ın önüne geldi. Bir bölüm ayaklanmacı ise kışlaları dolaşarak, birlikleri yavaş yavaş saflarına çekiyorlardı. Şeriatın uygulanması, hükümetin istifası, bazı komutanların değiştirilmesi, bir bölüm İttihatçılar'ın görevden uzaklaştırılması ve ayaklanmadan dolayı kimsenin suçlanmaması, ayaklananların istekleri arasında yer alıyordu.

Gerek Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, gerekse Meclis-i Mebusan, ayaklanma karşısında büyük bir paniğe kapıldı. Hükümet, olayı bastırmak için hiçbir önlem almadığı gibi, Meclis-i Mebusan üyeleri de meclise gelemediler. Yönetim, beklenmedik bir biçimde Abdülhamid'in elinde kaldı. Nitekim, hükümet üyeleri istifalarını sarayda, Abdülhamid'in önünde verdiler. Ayaklanmacıların istekleri arasında yer alan "af" da yine Abdülhamid'ce ilan edildi.

Olay, bu gelişmelerden sonra, gerek muhalefetin, gerek Abdülhamid'in ummadığı bir yönde ve büyük bir hızla büyüdü: Bir yandan, çok sayıda asker sarayın önünde toplanıp Abdülhamid'e bağlılık andı içerken, sokaklarda "mektepli" subay avına çıkıldı ve iki gün içinde 20'yi aşkın subay öldürüldü. Bu arada, Hüseyin Cahit (Yalçın)

Bey'e benzeyen Lazkiye Mebusu Emin Arslan'la Adliye Nazırı Nazım Paşa meclis önünde öldürüldüler.

Özel amacı İttihatçılar'ı iktidardan düşürmek olan bu ayaklanma, giderek bütün "hürriyetçiler"e ve "mektepliler"e yönelince, Abdülhamid bu fırsattan yararlanarak sadrazamlığa, yakın adamı olarak bilinen Ahmed Tevfik Paşa'yı getirdi. İttihatçılar bir gün içinde İstanbul'da etkinliklerini yitirirlerken, muhalefetin kazandığı biricik başarı, Kâmil Paşa'nın kolladığı Nazım Paşa'nın İstanbul'da I.Ordu Komutanlığı'na getirilmesini sağlamak oldu.

HAREKET ORDUSU VE AYAKLANMANIN BASTIRILMASI: Ayaklanmaya ilk tepki, II.Meşrutiyet'in beşiği olan Selanik'ten geldi: Selanik'teki III.Ordu'nun Komutanı Mahmud Şevket Paşa hızla bir Hareket Ordusu kurulmasına ve İstanbul'a gönderilmesine çalışırken, kentte de Meşrutiyet lehinde büyük bir miting düzenlendi.

İstanbul'da ise, muhalefet, İttihat ve Terakki aleyhine başlatılan hareketten Abdülhamid'in kazançlı çıkmasını iyi karşılamadı. Nitekim, Prens Sabahattin, daha ayaklanmanın ilk günü, Beşiktaş önünde demirleyen Hamidiye Kruvazörü'nde donanma subaylarıyla bir toplantı yapmış; ayaklanmanın, Abdülhamid'i daha da güçlendirmesi durumunda sarayın donanma tehdidi altına alınarak Abdülhamid'in tahttan indirilmesi yönünde bir karar alınmasını sağlamıştı. Olayların, Prens Sabahattin'in korktuğu biçimde gelişmesi üzerine, donanmanın verilen sözü tutması istendi; ancak subayların çoğu ve donanma erleri bu buyruğu uygulamaya yanaşmadılar. Hatta, sarayı topa tutma buyruğuna uyan biricik subay, Binbaşı Ali Kabuli Bey donanma erlerince linç edildi.

Böylece, Ahrar yanlıları da ayaklanmanın boy hedefi olurken, komutanlığını Mahmud Şevket Paşa'nın, kurmay başkanlığını da Mustafa Kemal'in üstlendiği Hareket Ordusu İstanbul kapılarına geldi.

Ayaklanmayı bastırmaya kararlı, güçlü bir birliğin Çatalca'ya, oradan da Yeşilköy'e dek ilerlemesi, olayların yönünü ve bu olaylar içinde şu ya da bu biçimde yer alan kurum ve kişilerin tutumunu bir anda değiştirdi. Örneğin, zaten başıbozuk bir yapıda olmaları nedeniyle direnme umudunu yitiren alaylı askerler, Abdülhamid'in direnişe izin vermemesi üzerine iyice paniğe kapıldılar ve hızla sokaktan çekildiler. Öte yandan, ilk ağızda Hareket Ordusu'nun kente girmesinden yana olmayan Meclis-i Mebusan üyeleri bir-iki gün sonra ordunun yanında yer aldılar ve ayaklanmanın 8. gününden sonra, Âyan ve Mebusan meclisleri, Hareket Ordusu'nun koruyuculuğu altında Yeşilköy'de (Ayastefanos) toplanmaya başladılar. Kendisini "Meclis-i Umumi-i Milli" olarak adlandıran bu meclis, birkaç gün önce görevinden uzaklaştırılan İttihat ve Terakki üyesi Ahmed Rıza Bey'i yeniden başkanlığa getirdi. Yine aynı toplantılarda, Abdülhamid'e bir telgraf çekilerek, kentin Hareket Ordusu'na teslim edilmesi istendi.

Ayaklanmanın başı olarak görünen Derviş Vahdeti ise, önce, sığınmak amacıyla Ahrar yanlısı Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa'ya ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti üyesi Şehzade Vahdettin'e başvurdu. Bundan olumsuz yanıt alınca da Anadolu'ya kaçtı.

İstanbul, 24 Nisan 1909'da Hareket Ordusu'nca denetim altına alındı. Kentteki askeri birlikler, Babıali ve Beyoğlu'ndaki avcı taburları dışında, Mahmud Şevket Paşa'ya direnemediler. Özellikle, Abdülhamid'in oturduğu Yıldız Sarayı çevresindeki askeri birlikler, padişahın buyruğunu yerine getirerek hiçbir direniş göstermediler. Abdülhamid, başlatılmasında payı olmadığı halde, ayaklanmadan kendisinin sorumlu tutulacağını sezmiş ve sorumluluğunun daha da büyümesini önlemek amacıyla, umutsuz bir direnişten kaçınmıştı.

ABDÜLHAMİD'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ: Meclis, 27 Nisan 1909'da, bu kez İstanbul'da toplandı. Aynı gün, Mahmud Şevket Paşa imzasıyla gönderilen ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'u bütünüyle denetim altına aldığını duyuran bir yazı okundu. Bu yazı, Abdülhamid'i tahttan indirme konusunun ele alınması için bir işaret niteliğindeydi. Çünkü meclis, daha Hareket Ordusu İstanbul'a girme hazırlığı içindeyken, yaptığı toplantıda Abdülhamid'in tahttan indirilmesini kararlaştırmak istemiş, Mahmud Şevket Paşa bu girişime, henüz erken olduğu gerekçesiyle, o zaman karşı çıkmıştı. Harekât başarıyla sonuçlandığına göre, artık bu konu gündeme getirilebilirdi. Nitekim, öyle de oldu: Önce "ikna edilerek" Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'den padişahın tahttan indirilmesi için fetva alındı. Sonra da mecliste bir oylama yapılarak, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi kararlaştırıldı. Meclisce görevlendirilen birkaç milletvekili saraya giderek, Meclis-i Milli'nin kendisini "hal" ettiğini Abdülhamid'e bildirirken, Veliaht Mehmed Reşad'da, V. Mehmed sanıyla tahta çıkarıldı.

33 yıllık saltanatı sona eren II.Abdülhamid ise, ordunun isteği ve meclisin onayı üzerine, Selanik'e gönderildi. Abdülhamid burada birkaç yıl kaldıktan sonra Selanik'in Osmanlı Devleti'nden ayrılması üzerine yeniden İstanbul'a, Beylerbeyi Sarayı'na getirildi ve burada öldü.

1909 ANAYASASI YA DA MEŞRUTİYET ANAYASASI'NIN DEMOKRATİKLEŞMESİ: Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonraki yıllar, İttihat ve Terakki'nin, Mahmud Şevket Paşa'nın koruyuculuğuna sığınarak, etkinliğini önemli ölçüde artırdığı bir dönem oldu. Hele ilk yıl içinde, İttihat ve Terakki'nin programı yönünde büyük gelişmeler sağlandı. Mahmud Şevket Paşa da gücünden yararlanarak o güne değin görülmemiş bir uygulamayla, kendisini I., II. ve III. Ordu Genel Müfettişliği'ne seçtirdi ve İstanbul'a girer girmez ilan ettiği sıkıyönetimin başına geçerek duruma bütünüyle egemen oldu. Bu konumuyla, Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'ne bağlı görünmekle birlikte, Sadrazam'dan bile daha güçlü bir durumdaydı.

İttihat ve Terakki öncülüğünde atılan adımların en önemlisi, 21 Ağustos 1909 tarihli anayasa değişikliğiydi. Bu değişikliklerle, yürürlükteki 1876 Anayasası'nın padişaha tanıdığı yetkiler büyük ölçüde kısıtlanıyordu. Buna göre, padişah tahta çıktığında, Meclis-i Umumi önünde anayasaya, vatana ve ulusa ve şeriata bağlılık yemini edecek, eskiden olduğu gibi hükümetin sadrazam dışındaki üyelerini atayamayacak Meclis-i Mebusan'ı ise, ancak hükümetle bir anlaşmazlığa düşmesi durumunda ve üç ay içinde seçimlere gitmek koşuluyla, dağıtabilecekti. Öte yandan, padişah, barışa, ticarete, toprak bırakılmasına ya da katılmasına ilişkin antlaşmaları ve devlet harcamasını gerekli kılacak başkaca antlaşmaları Meclis-i Umumi'nin onayına sunacaktı. Osmanlı uyruklarının temel ve kişisel haklarına ilişkin antlaşmalar da bu bağlamda ele alınacaktı.

Bir başka önemli değişiklik, hükümetle hükümet üyelerinin sorumluluğuna ilişkindi. Bundan böyle, hükümet üyeleri, kendi işlemlerinden bireysel olarak, hükümetin genel siyasetinden de ortaklaşa sorumlu tutulacaklar ve bu sorumluluk padişaha karşı değil, Meclis-i Mebusan'a karşı olacaktı.

"331, 332, 333 Zenginleri"

İstanbul'da temel tüketim mallarında ne zaman bir darlık çekilse, bu darlıktan yararlananlar, spekülasyonlarla durduğu yerde palazlananlar mutlaka olmuştur. Kentin böyle olayların en çarpıcılarına tanık olduğu dönemlerden biri de, Birinci Dünya Savaşı yıllarıydı.

İstanbul'da, "331, 332, 333 Zenginleri" olarak bilinen savaş zenginlerinin ortaya çıkmasının başlıca iki nedeni, "hava oyunu" adı verilen karaborsacılıkla "vagon tahsisi" olayıydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başlarında, İstanbul'a tahıl ve başka tüketim malları sevkiyatının durması, kenti bir anda açlıkla karşı karşıya bırakmış, yiyecek fiyatları çok büyük bir hızla artmıştı. Buna, iaşe komisyonları ve Men-i İhtikâr Komisyonu'nun, piyasada oluşan fiyatların çok altında narhlar koyması da eklenince, hemen hemen bütün temel tüketim malları piyasadan çekildi ve karaborsanın önü alınamaz oldu. Öte yandan, seferberlik ve savaş nedeniyle, asker sevkiyatı çok yoğun bir hal almış, daha önce tahıl taşımasında kullanılan demiryolu vagonları, aylarca, yalnızca asker taşımıştı. İttihat ve Terakki yönetiminin ortaya çıkan vagon darlığını gidermek için bulduğu çözüm, bu işin başına İsmail Hakkı Paşa adında bir güvenilir adam geçirmek ve vagonları gerekli alanlara ve kişilere sıra ile "tahsis etmek" olmuştu. Ancak, bir süre sonra, bu uygulamanın yarattığı yolsuzluklar ayyuka çıktı: İsmail Hakkı Paşa'nın rüşvet alarak vagonları belirli bazı tüccarlara tahsis ettiği, bunların da fiyatı sınırlı temel mallar yerine yüksek kazanç getiren ürünler taşımaya başladıkları, ya da yüksek fiyatlarla başkalarına devrettikleri, böylece, büyük vurgunlar vurdukları dillerden düşmez oldu. Öyleki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 Genel Kongresi'nde tartışılan başlıca konulardan biri "Vagon Tahsisi Olayı" ydı.

1909 Anayasası, padişahın yasama organının çalışmalarına karışmasını da sınırlıyordu. Önceki anayasaya göre, meclis, başkanlık ve iki başkan yardımcılığı için 9 aday gösteriyor ve son seçimi padişaha bırakıyordu. Ayrıca yasa önerisinde bulunmak için, padişahın izni ve tasarının Devlet Şurası'nca hazırlanması gerekiyordu. 1909 Anayasası her iki konuya da büyük değişiklikler getirerek, başkanlık seçiminin tümüyle meclis içinde çözülmesi hükmünü öngördü; ayrıca, yasa önerisi sunmaya ilişkin ön izinleri de kaldırdı.

Bütün bu değişiklik ve katkılarla, 1909 Anayasası, eskisinden çok farklı, oldukça demokratik bir anayasa görünümü kazanmıştı.

Bu dönemde, anayasada yapılan köklü değişiklerin yanı sıra, merkezi yetkenin gücünü budamaya yönelik çok sayıda yasa, tüzük, yönetmelik çıkarıldı ve irade-i seniye (padişah buyruğu) alındı. Laiklik yönünde küçük bir adım sayılabilecek olan bu yasalardan biri, nizami mahkemelerde görülüp kesinleşen özel hukuk davalarının yeniden şer'i mahkemelere götürülmesini yasaklıyordu.

"MALİ ISLAHAT" VE CAVİD BEY-MAHMUD ŞEVKET PAŞA ÇATIŞMASI: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'in ilanından sonra, "yıpranma" kaygısıyla yönetimi doğrudan ele almaktan kaçınmış, bunda "henüz yeterince güçlenmemiş olma"nın da büyük etkisi olmuştu. 31 Mart Olayı'ndan sonra, İttihat ve Terakki'nin bu tutumunu önemli ölçüde değiştirdiği ve giderek, yönetimde doğrudan yer almaya çalıştığı görüldü. İttihat ve Terakki yöneticileri, Mahmud Şevket Paşa'nın da gücünden yararlanarak, önce nezaretlerde müsteşar olarak yer almaya ve bu sıfatla da, hükümet çalışmalarına bir bakan gibi katılmaya çalıştılar. Ancak, örneği olmayan bu öneri ciddiye alınmadı. Üstelik, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, bunu İttihat ve Terakki'nin "devlete el koyma girişimi" olarak değerlendirdi ve İttihatçılar'dan uzaklaşmaya başladı.

İkinci bir çözüm yolu olarak, bazı İttihatçılar'ın kabineye sokulması denendi ve Haziran 1909'da Cavid Bey, Rıfad Bey'in yerine Maliye Nazırı oldu. Bir süre sonra da, basık altına alınan Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlıktan istifa etti ve yerine İbrahim Hakkı Paşa getirildi. 12 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nde birçok İttihat ve Terakki yöneticisi yer aldı. Örneğin, İttihatçılar'ın ileri gelenlerinden Talat Bey Dahiliye, İsmail Hakkı Bey Maarif nazırlıklarına getirildi; Cavid Bey ise yine Maliye Nazırlığı'nı üstlendi.

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin ikinci ve önemli bir özelliği, Mahmud Şevket Paşa'nın, Harbiye Nazırı olarak kabineye girmiş olmasıydı. Paşanın ancak bu yolla etkisiz duruma getirilebileceği ve dıştan müdahalelerinin engellenebileceği düşünülmüştü.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemdeki ekonomi siyasetinin özünü, serbest piyasa ekonomisinin canlandırılması oluşturuyor ve Maliye Nezareti'ne getirilen Mehmed Cavid Bey de bu siyasetin öncülüğünü yapıyordu. Nezaret görevi de kendisine bu nedenle verilmişti. Cavid Bey, Abdülhamid döneminde büyük ölçüde desteksiz bırakılan özel girişimciliğin özendirilmesine büyük önem veriyordu. Buna set çeken devlet müdahalelerine, özellikle de kaynakların devlet harcamalarıyla tüketilmesine karşı çıkıyordu.

Maliyeyi düzenlemek için bir program hazırlayan Cavid Bey'in uygulamaya geçmesiyle, İ.Hakkı Paşa Kabinesi içinde büyük bir çekişme başladı. Bu çekişme, özellikle, Cavid Bey'le Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa arasında yoğunlaşıyordu.

İlk çatışma, Mahmud Şevket Paşa'nın, 9,5 milyon liralık askeri bütçenin dışında, 5 milyon liralık olağanüstü bir ödenek istemesiyle başladı. Cavid Bey meclisten bu isteğin yerine getirilmemesini istediyse de, Mahmud Şevket Paşa ağırlığını koyarak meclise isteğini kabul ettirdi. Cavid Bey ise, bütçede doğan bu açığı kapatmak üzere, Fransa'dan borç istemek zorunda kaldı.

1910 sonbaharında buna benzer ikinci bir olay patlak verdi. O sırada Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) kurulmuş ve bütün devlet harcamalarının bu örgüt eliyle denetlenmesi karar altına alınmıştı. Mahmud Şevket Paşa bir kabine toplantısında bu denetime karşı çıktı ve Harbiye Nezareti'nin bazı harcamaları için maliyeden yeni ödenek istedi. Maliye Nezareti ise Harbiye Nezareti bütçesinde bu harcamaları karşılayacak ödenek bulunduğunu belirterek bu isteği reddetti. Mahmud Şevket Paşa buna, nazırlıktan istifa ederek yanıt verince, işler çıkmaza girdi ve Maliye Nazırı Cavid Bey, bir kez daha ödün vermek zorunda bırakılarak, paşanın ödenek isteğini karşılamaya zorlandı. Mahmud Şevket Paşa'nın bu çatışmada kazandığı bir başka şey de, Harbiye Nezareti'nin bundan böyle Divan-ı Muhasebat'ın denetimi dışında kalmasının karar altına alınmasıydı. Cavid Bey de, bütçede doğan açığı karşılamak için, yeniden Fransa'dan borç istemek zorunda kaldı.

O döneme değin, Osmanlı hükümetlerinin bütün dış borç istekleri, Osmanlı maliyesini denetleyen Düyün-u Umumiye'nin onayından geçiyordu. Ancak, Osmanlı hükümetleri birkaç kez bu kuralı tanımamış ve bazı borç antlaşmalarını Düyun-u Umumiye'ye danışmaksızın gerçekleştirmişti. Gerek bu ilişkiler, gerekse bütçe açığını kapatmak üzere artan oranda borç isteğinde bulunulması, Fransa'nın ve Fransız bankalarının Osmanlı Hükümeti'ne karşı tutumunu sertleştirdi ve Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, Cavid Bey'in borç isteğini geri çevirdi.

İşte tam bu sırada, Almanya devreye girdi ve İstanbul'a gelen bir Deutsche Bank kurulu, Cavid Bey'e, toplam olarak 15 milyon lira borç vermeyi kabul etti. Bu borçlanma, İttihatçılar'ın Almanya ile olan ilişkilerinde önemli bir dönemeci oluşturdu.

GAZETECİ AHMED SAMİM'İN ÖLDÜRÜLMESİ: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetimindeki baskı uygulamaları güçlü bir muhalefetin oluşmasına yol açtı. Kısa süre içinde, Osmanlı Demokrat Fırkası adı altında bir muhalefet partisi kuruldu. Bunu, Mutedil Hürriyetperveran Fırka ve Ahali Fırkası izledi. Ancak, İttihat ve Terakki baskısı o denli yoğunlaşmıştı ki, son iki fırka resmen örgütlenme olanağı bulamadı ve yalnızca birer parlemento grubu olarak kaldı. Osmanlı Demokrat Fırkası ise Mahmud Şevket Paşa'nın baskısı sonucu giderek etkisizleşti.

Bu günlerde, muhalefet sözcülerinden, **Sada-yı Hak** gazetesi başyazarı Ahmed Samim, 9 Haziran 1910 gecesi sokakta uğradığı bir saldırı sonucu öldürüldü. Cinayetin İttihat ve Terakki üyelerince işlendiği; hatta katilin, daha sonra İzmir suikasti davası nedeniyle idama mahkûm edilecek olan Abdülkadir Bey olduğu bilindiği halde, olayla ilgili hiçbir soruşturma yapılmadı. Tersine, Mahmud Şevket Paşa, olası bir protesto ve kitle hareketini engellemek için yoğun tutuklamalara girişti. Yurt dışında kendisini ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'i öldürmeyi amaçlayan bir örgüt kurulduğunu ileri sürerek, muhalefetin önde gelenlerinden Rıza Nur'la birlikte 59 dolayında kişiyi gözaltına aldırttı. Böylece, muhalefet bir süre için sindirilmiş oldu.

İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDE BİR MUHALEFET ÖRGÜTÜ-HİZB-İ CEDİD: İttihat ve Terakki örgütünün baskıcı tutumu nedeniyle gelişme olanağı bulamayan muhalefet, bir süre sonra, bu kez İttihat ve Terakki'nin kendi saflarında ortaya çıktı. Art arda patlak veren Arnavutluk, Yemen ve Suriye ayaklanmalarından da yararlanan Miralay Sadık Bey, 1911 başlarında bir

Bozuk Para Darlığı ve İlginç Bir Uygulama

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı maliyesinin en önemli sorunlarından biri, Osmanlı Lirası'nın sürekli değer yitirmesiydi. Bu, başka birçok olumsuzluğun yanı sıra, "bozuk para darlığı" gibi önemli bir sorun yaratmış kuruşun Osmanlı Lirası karşısında farklı değerleri olması bu sıkıntıyı daha da artırmıştı.

Osmanlı Hükümeti, bu yıllar boyunca, savaş harcamalarını karşılamak için Almanya ve Avusturya'dan sık sık borç para almış, bunların sağladığı olanaklarla, piyasaya çok miktarda kâğıt para çıkarmıştı. Sonunda, enflasyon hızla büyümüş; paranın değeri katlanan oranlarla düşmüştü. Bu gelişmenin yarattığı sonuçlardan biri, bozuk para darlığının dayanılmaz boyutlara varmasıydı. Halk, bu sorunu, ilginç bir uygulamayla aşmaya çalışmıştı. Bozuk para bulunmayan anlarda, kâğıt para ortadan ikiye bölünerek kullanılıyordu. Örneğin, 2,5 lira değerindeki bir değişim sorununu çözmek için 5 liralık kâğıt paralar ikiye bölünüyordu. Bu uygulama maliye, 2,5 liralık kâğıt para basıncaya değin sürdü. Daha sonra 2,5 liralık paralar da bölünür oldu.

Babıali'nin, Nisan 1916'da bu soruna bulduğu çözüm, kuruş kâğıt para basımına başlamak oldu. Ancak, 5 ve 20 kuruşluk kâğıt paralar da bozukluk sıkıntısını gidermeyince, bunları 1 ve 2,5 kuruşluk kâğıt paralarla 5 ve 10 paralık pulların basımı izledi.

muhtıra yayınlayarak, İttihat ve Terakki millet vekillerinin nazırlık üstlenmesine karşı çıktı. Böylece, gün ışığına çıkan Hizb-i Cedid hareketi Mahmud Şevket Paşa'ca da desteklendiği için, büyük bir etki yarattı ve sonunda, Talat Bey Dahiliye Nazırlığı'ndan istifa etti. Hizb-i Cedidciler 23 Nisan 1911'de bir de program yayınlayarak, Kanun-i Esasi'de değişiklik yapılmasını ve daha önce alınan bazı hakların padişaha geri verilmesini istediler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mahmud Şevket Paşa'nın da desteğini kazanan bu örgütle uzun süre başa çıkamadı. Nitekim, İttihat ve Terakki'nin Hizb-i Cedid yönetici si Sadık Bey'in İstanbul dışına atanması yolundaki isteği, Mahmud Şevket Paşa'ca geri çevrildi. Hakkı Paşa, Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasını sağlamak için, padişahın yardımına başvurmak zorunda kaldı. Selanik'e gönderilen Miralay Sadık Bey çalışmalarını burada da sürdürdü. Yoğun muhalefet sonucu, önce Maliye Nazırı Cavid Bey'le, Maarif Nazırı İsmail Hakkı Bey, sonra da Hariciye Nazırı Rıfad Paşa görevlerinden ayrıldılar.

Mahmud Şevket Paşa'nın desteğini yitirdikten sonra İttihat ve Terakki'de başlayan çözülüşe İtalya'nın Trablusgarp'ı ilhak edeceği yolundaki muhtırası da eklenince, İbrahim Hakkı Paşa da sadrazamlıktan ayrılarak, yerini Âyan Meclisi Reisi Said Paşa'ya bıraktı.

HALASKÂR ZABİTAN OLAYI: İttihatçı baskıları, iç ayaklanmalar, Trablusgarp Savaşı gibi etkenler nedeniyle, 1911 sonbaharında muhalefetin yapısında büyük bir değişiklik oldu: Osmanlıcılar'dan sosyolistlere dek, bütün muhalefet grupları bir cephe içinde birleşerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdular. Fırkanın başına da Vahdettin'in kayınbiraderi Damat Ferid Paşa geçti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulduktan 10 gün kadar sonra, muhalefetin umudunu artıran bir gelişme oldu: 11 Aralık 1911'de, İstanbul'daki ara seçimi, çok az bir farkla da olsa Hürriyet ve İtilafçılar kazandı. Bu sonuç, ilk kez bir seçim yenilgisine uğrayan İttihat ve Terakki'de paniğe neden oldu. Zaten yeterince denetim altında tutamadıkları meclis çoğunluğunu bundan böyle yönlendiremeyeceklerini anlayan İttihatçılar, çözümü meclisin yenilenmesinde aradılar. Sultan Reşad'a 1909 Anayasası'nın kendisine verdiği yetkiyi hatırlatarak, meclisi dağıtmaya razı ettiler (18 Ocak 1912).

Meclis dağıldıktan sonra, İttihat ve Terakki seçimlerden kazançlı çıkmak için yoğun bir çaba harcadı. Öncelikle, meclis denetiminin olmayışından yararlanarak, çok sayıda İttihat ve Terakki yöneticisi nazırlık görevine getirildi. Ardından basın ve toplantı özgürlüğüne de kısıtlamalar kondu ve daha sonra "Sopalı Seçim" diye adlandırılacak olan seçimlerde, muhalefet ancak 6 milletvekilliği kazanabildi. Geriye kalan 264 milletvekilliğinin tümü İttihat ve Terakki'ce kazanılmıştı.

Ara seçimlerde kazandıkları başarı nedeniyle umutlanan muhalefet, İttihat ve Terakki'nin yönetimi yitirmemek için çeşitli yollara başvurduğunu ve seçimleri "pek de demokratik olmayan yöntemler"le kazandığını görünce, aynı silahı kendisi de kullanmaya yöneldi ve darbecilik, 31 Mart Olayı'ndan sonra bir kez daha gündeme geldi.

Darbenin ilk evresi, 6 Mayıs 1912'de Arnavutluk'ta başladı. Yakovalı Rıza Bey' in önderliğinde harekete geçen Müslüman Arnavutlar, kısa sürede güçlendiler ve 10-13 Haziran arasında Yakova ve Mitroviçe'yi ele geçirdiler. Ayaklanmacılar, daha önce Hıristiyan Arnavutlar'a (Malisor) tanınan hakların kendilerine de tanınmasını istiyor, bu istekler, Meclis-i Mebusan'daki Arnavut milletvekillerince de savunuluyordu.

Arnavutluk ayaklanmasından bir ay sonra, bu kez Manastır'da bir ayaklanma patlak verdi. Ayaklanmacılar, tıpkı, Meşrutiyet'in ilanından önce Niyazi Bey'in yaptığı gibi 21 Haziran 1912'de dağa çıktılar ve bir bildiri yayınlayarak Arnavutlar'ın yanında yer aldıklarını açıkladılar. Bütün bu olayların da gösterdiği gibi yetke, İttihat ve Terakki'nin elinden çıkmak üzereydi.

7 Temmuz 1912'de, İttihatçı Talat, Cavid ve Asım beyler gizli bir toplantı yaptılar ve duruma egemen olmak için son bir çabaya giriştiler: Daha önce İttihatçılar'la sürekli çatışma içinde olan Nazım Paşa da, bu toplantıya çağrıldı ve Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'ndan uzaklaştırılması için kendisinden yardım istendi. Daha sonra da Mahmud Şevket Paşa'yla bir görüşme yapan İttihatçılar, "İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzlukları"yla ilgili soruşturma açılacağını bildirerek, böyle bir dönemde Harbiye Nezareti'nin başında bulunmasının uygun düşmeyeceğini söylediler ve kendisini, nazırlıktan çekilmeye ikna ettiler. Bundan sonra çalışmalar, "Harbiye Nazırlığı"na kimin getirileceği üzerinde yoğunlaştı. Ancak, kendilerine nazırlık önerilen Nazım Abdullah ve Mahmud Muhtar paşalar çeşitli gerekçelerle görev kabul etmediler ya da ağır koşullar ileri sürdüler. Sadrazam Said Paşa, çözümsüzlüğün bu boyutlara varması karşısında istifa etti.

Bütün bu kargaşa sırasında, muhalefetin darbe harekâtının üçüncü adımı gerçekleşti: Kendilerine "Halaskâr Zabitan Grubu" adını veren, Binbaşı Gelibolulu Kemal Bey'in (Şenkıl) önderliğindeki bir grup subay, 18 Temmuz 1912'de, toplantı halinde bulunan Askeri Şura'ya bir muhtıra vererek meclisin dağıtılmasını, yeni hükümetin Kâmil Paşa başkanlığında kurulmasını istediler ve bunlar yapılmazsa yönetime el koyacaklarını bildirdiler. Nazım Paşa'nın da bu hareketin yanında olduğu anlaşılınca, İttihatçılar daha fazla direnmekten kaçındılar ve muhalefetin isteklerine boyun eğdiler. Karşı çıkabildikleri ve gerçekleşmesini engelleyebildikleri tek nokta, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi oldu.

21 Temmuz 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında "Büyük Kabine" adı verilen bir hükümet kurulunca, İttihat ve Terakki'nin dört yıllık dolaylı yönetimi de geçici olarak sona ermiş oldu. Bu arada, Meclis-i Mebusan, yeni hükümete güvensizlik oyu verdiyse de, bu olumsuz oyun hükümet üzerinde herhangi bir etkisi olmadı. Tersine, padişah, Ahmed Muhtar Paşa'nın isteği üzerine, meclisi bir kez daha dağıttı.

BULGAR ORDUSU İSTANBUL KAPILARINDA: Ülke içinde böylesine büyük bir kargaşa yaşanırken, Osmanlı Devleti'nin sınırları da ağır tehditler altındaydı. Trablusgarp Savaşı, Arnavutluk ve Manastır ayaklanmalarıyla başlayan dış olaylar, büyük devletlerin Makedonya Islahat Projesi'ni yeniden ele almasından sonra, daha da büyük bir hız kazandı. Osmanlı Hükümeti bu girişimi çeşitli oyalama taktikleriyle etkisiz kılmaya çalışırken, Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağ hükümetleri bir ittifak antlaşması imzalayarak, Ekim 1912 ortalarında, art arda Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar.

Bulgar orduları 17 Ekim 1912'de hareket geçtiğinde, Doğu Trakya'da, Abdullah Paşa'nın komuta ettiği Doğu Ordusu bulunuyordu. Abdullah Paşa, hazırlıklı Bulgar orduları karşısında ancak üç-dört gün dayanabildi ve savaşın yazgısı iki hafta içinde belli oldu: Bulgarlar 23 Ekim'de Kırklareli'ni, 2 Kasım'da Lüleburgaz'ı alarak 3 Kasım'da İstanbul önlerine geldiler. Doğu Ordusu, ancak Çatalca sınırında tutunabildi. Bu da, "Trakya"da yeni yeni Plevneler yaratılabileceği" düşlerinin de sonu oldu. Gerek Başkomutan Vekili Nazım Paşa, gerekse Ahmed Muhtar Paşa'nın istifasıyla sadrazamlığı üstlenmiş olan Kâmil Paşa, barıştan yana bir tutum içine girdiler ve bu amaçla büyük devletlere başvurdular.

Kâmil Paşa Hükümeti'nin bir çözüm arayışı içinde olduğu bu dönemde, İttihat ve Terakkiciler, durumdan yararlanmak için harekete geçtiler: Bir yandan, bütün siyasal grupları uzlaştıracak bir barış önerisi sunarken, öte yandan da ordunun başına Mahmud Şevket Paşa'nın getirilmesi için girişimlere başladılar. Ne var ki, bu girişimler Hürriyet ve İtilaf yanlılarını tedirgin etti. Prens Sabahattin'le çevresindekiler Mahmud Şevket Paşa'nın işbaşına getirilmesine, yeni bir İttihat ve Terakki egemenliği yaratacağı kaygısıyla karşı çıktılar. Bununla da yetinilmeyerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinde yoğun bir baskı uygulaması başlatıldı: İttihat ve Terakki' nin yayın organı olan **Tanin** gazetesi kapatıldı. Bunu, İttihat ve Terakki merkezinin kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanması izledi.

Bulgar Hükümeti ise, İstanbul'da gelişen bu olaylardan yararlanarak, Çatalca hattında yeni bir saldırı düzenlemeyi kararlaştırdı. Ne var ki, Doğu Ordusu, güçlendirilmiş Çatalca mevzilerinde tutunmayı başardığı gibi, Bulgar ordusuna da büyük kayıplar verdirdi. Bunun üzerine, Bulgarlar ateşkese yanaştılar. 28 Kasım 1912'de başlayan görüşmeler 3 Aralık'ta sonuçlandı ve Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bir ateşkes antlaşması imzalandı.

BABIALİ BASKINI: Ateşkesin ardından, 16 Aralık'ta Londra'da başlayan Balkan Barış Konferansı'nın başlıca konusu Edirne'nin hangi ülke topraklarında kalacağı idi. Büyük devletler, Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyorlardı. Nitekim, 17 Ocak'ta Babıali'ye bir nota vererek, Edirne ve Adalar üzerinde direnilmekten vazgeçilmesini istediler.

Kâmil Paşa Hükümeti, bu notaya verilecek yanıtın sorumluluğunu tek başına üstlenmekten kaçınınca, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin önerisi üzerine bir saltanat şurası toplanması kararlaştırıldı. Dağıtılmış

olan meclisin görevini bu şura üstlenmiş olacaktı.

Saltanat şurası, 22 Ocak 1913'te sarayda toplandı. İstanbul'un kuşatma altında olduğunu belirten ve verilecek kararda bu noktanın göz önünde tutulmasını isteyen Kâmil Paşa'nın açılış söylevinden sonra, çok sayıda konuşmacı söz aldı ve birkaç kişi dışında, ezici çoğunluk, barıştan yana bir tutum içinde göründü. Şura, son kararı, ertesi gün toplanacak olan Kâmil Paşa Hükümeti'ne bırakarak dağıldı.

23 Ocak 1913'te, Babıali'de toplanan hükümet, Edirne ile ilgili kararını açıklamaya fırsat bulamadı: Cağaloğlu'ndaki Pembe Konak'tan hareket eden İttihatçılar, Babıali'ye gelerek Kâmil Paşa Hükümeti'nin toplantısını bastılar. "Babıali Baskını" olarak bilinen ve Edirne'nin Bulgarlar'a teslim edilmesini engellemek amacıyla gerçekleştirildiği belirtilen bu eylem sırasında, karşı koymaya çalışan beş kişi öldürüldü. Öldürülenlerin başında, Kâmil Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı Nazım Paşa da bulunuyordu. Cinayet, Yakup Cemil adlı bir İttihatçı tarafından işlenmişti.

Babıali Baskını, Kâmil Paşa'nın istifa ettirilmesi ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle sonuçlandı.

Mahmud Şevket Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki'nin hemen hemen bütün kadrosuyla iktidara geldiği ilk hükümetti. Babıali Baskını'nın düzenleyicisi Talat Bey ise, herhalde kendi isteğiyle, hükümet dışında kalmıştı.

Beklenenin tersine, Mahmud Şevket Paşa Hükümeti, muhaliflerine karşı oldukça ılımlı, birleştirici bir tutum takındı. Tutuklananlar kısa süre içinde serbest bırakıldığı gibi, 11 Şubat'ta da genel bir af çıkartılarak, gerginlik azaltılmaya çalışıldı. Aynı ay içinde ortaya çıkarılan ve Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'ni devirmeye yönelik bir darbe girişimi bile, ılımlı bir tutumla geçiştirildi.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİ: İttihat ve Terakki yönetimiyle başlayan "suikast geleneği", Haziran 1913'te, bu kez kendilerine karşı kullanıldı. 11 Haziran'da, Harbiye'den Babıali'ye gelmekte olan Sadrazam Mahmud Şevket Paşa arabasının içinde saldırıya uğradı ve öldürüldü. Birinci Meşrutiyet'in önde gelen adlarından Mithat Paşa'nın oğlu Kemâl Mithat Bey'in yönetimindeki suikastçiler, başka bazı İttihat ve Terakki yöneticilerini de öldürerek yönetime el koymak istedilerse de başarı sağlayamadılar ve darbe girişimi kısa süre içinde bastırıldı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, 200 dolayında muhalifi Sinop'a sürdükten sonra, suikastın asıl düzenleyicileriyle ilgili yoğun bir soruşturma başlattı. Aynı gün, saldırının askeri yöneticisi Kâzım Bey'in Beyoğlu'nda İngiliz uyruklu bir kadının evinde gizlendiğini öğrenen hükümet, evi aramak için İngiliz Elçiliği'nden izin istedi. İki gün geçmesine karşın istenen izin verilmeyince ev basıldı ve uzun bir çatışmadan sonra, suikastçılar, teslim oldular.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayını ele almak üzere kurulan Divan-ı Harp, suikastçılardan 8 kişiyi anında yargılayarak ölüm cezasına çarptırdı. Aralarında Prens Sabahattin ve Gümülcineli İsmail gibi

Önemli Olaylar (1908-1924)

24 Temmuz 1908 Meşrutiyet'in ilanı.
4 Ağustos 1908 Said Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılması.
5 Ağustos 1908 Kâmil Paşa Hükümeti'nin kurulması.
7 Ekim 1908 İstanbul'da, Avusturya aleyhinde bir gösteri düzenlenmesi. Avusturya'ya karşı Fes Boykotu.
15 Ekim 1908 "Tatil-i Eşgal" Kanun-i Muvakkatı'nın yürürlüğe girmesi.
17 Aralık 1908 Meclis-i Mebusan'ın açılması.
13 Şubat 1909 Meclis'te verilen güvensizlik oyu üzerine Kâmil Paşa Hükümeti'nin istifası.
14 Şubat 1909 Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
6 Nisan 1909 **Serbesti** gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi.
13 Nisan 1909 "31 Mart Olayı". Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ve Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulması.
22 Nisan 1909 Ayan ve Mebusan Meclisi üyelerinin Yeşilköy'de toplanarak, "Meclis-i Umumi-i Millet" imzasıyla bir bildiri yayınlamaları.
24 Nisan 1909 Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgal etmesi.
27 Nisan 1909 II.Abdülhamid'in tahttan indirilmesi. Sultan Reşad'ın (V.Mehmed) padişah olması.
5 Mayıs 1909 Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
28 Aralık 1909 Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlıktan istifası.
12 Ocak 1910 İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
9 Haziran 1910 **Sada-yı Hak** gazetesi başyazarı Ahmed Samim'in öldürülmesi.
28 Eylül 1911 İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin çekilmesi.
29 Eylül 1911 İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi (Trablusgarp Savaşı).
1 Ekim 1911 Said Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
18 Ocak 1912 Meclis-i Mebusan'ın padişahca dağıtılması.
12 Nisan 1912 Yeni Meclis-i Mebusan'ın açılması.
18 Haziran 1912 İttihat ve Terakki'nin etkinliğini kırmak üzere başlatılan Halaskâr Zabitan Olayı.
16 Temmuz 1912 Sadrazam Said Paşa'nın istifası. İttihat ve Terakki'nin yönetimde etkinliği geçici olarak yitirmesi.
22 Temmuz 1912 Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
17 Ekim 1912 Bulgaristan ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi (Balkan Savaşı).
29 Ekim 1912 Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa'nın istifası.
30 Ekim 1912 Kâmil Paşa Hükümeti'nin kurulması.
3 Kasım 1912 Bulgar saldırılarına direnemeyen Osmanlı ordusunun Çatalca'ya dek çekilmesi.
19 Kasım 1912 Bulgar ordusunun Çatalca'da yenilmesi. Bulgaristan'ın Ateşkese yanaşması.
3 Aralık 1912 Bulgaristan'la Çatalca'da ateşkes antlaşması imzalanması.
23 Ocak 1913 Babıali Baskını. Nazım Paşa'nın öldürülmesi. Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazam olması.
11 Haziran 1913 Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi.
29 Eylül 1913 Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında, İstanbul'da bir barış antlaşmasının imzalanması.
14 Aralık 1913 Alman Generali L.Von Sanders'in, 1.Kolordu Komutanlığı'nı üstlenmek üzere İstanbul'a gelmesi.
2 Ağustos 1914 Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ertesinde, Almanya ile İttifak Antlaşması imzalanması. Babıali Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesi. Meclis-i Mebusan'ın süresiz olarak kapatılması.
9 Eylül 1914 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere, kapitülasyonların kaldırılması. Alman Amirali Souchon'un Osmanlı Donanması Komutanlığı'na getirilmesi.
15 Eylül 1914 Kapitülasyonlara dayanan bütün yasaların kaldırılması.
22 Ekim 1914 Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Amiral Souchon'a, Rus limanlarına saldırılması için buyruk vermesi.
2 Kasım 1914 Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
5 Kasım 1914 İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması.
14 Aralık 1914 Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması.
11 Ocak 1915 Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ikinci bir antlaşma imzalanması.
4 Mart 1915 Rusya'nın, bir nota ile İstanbul ve Boğazlar'ın kendisine verilmesini İngiltere ve Fransa'dan resmen istemesi.
27 Mart 1915 Teşvik-i Sanayi Yasası'nın yalnızca Osmanlı uyruklulara kolaylık sağlayacak yönde değiştirilmesi.
25 Nisan 1915 Rus donanmasının İstanbul Boğazı'nı topa tutması.

→

30 Mayıs 1915 Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun "Tehcir" edilmesi kararı.
1 Mart 1916 Kadına boşanma kolaylığı sağlayan fetvanın verilmesi.
18 Eylül 1916 Zirai Mükellefiyet (Tarımda Çalışma Zorunluluğu) Kanunu'nun çıkartılması.
14 Ekim 1916 Babıali'nin, Paris ve Berlin antlaşmalarını tek yanlı olarak yürürlükten kaldırdığını açıklaması.
19 Aralık 1916 İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması.
4 Şubat 1917 Batı Takvimi'nin Meclis'te kabul edilmesi.
6 Eylül 1917 Haydarpaşa Garı'nda büyük bir yangın ve patlamaların meydana gelmesi.
10 Şubat 1918 II.Abdülhamid'in ölümü.
3 Temmuz 1918 Sultan Reşad'ın ölümü. Vahdettin'in padişah olması.
10 Ağustos 1918 Vahdettin'in başkomutan, Enver Paşa'nın genelkurmay başkanı olması.
22 Eylül 1918 Mustafa Kemal'in, Vahdettin'in fahri yaverliğine getirilmesi.
13 Ekim 1918 Talat Paşa'nın sadrazamlıktan istifa etmesi.
14 Ekim 1918 Ahmed İzzet Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi.
30 Ekim 1918 Osmanlı Devleti'nin yenilgisini belgeleyen Mondros Mütarekesi'nin imzalanması.
2 Kasım 1918 Enver, Talat ve Cemal Paşa ile birlikte bir bölüm İttihat ve Terakki yöneticisinin bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan kaçması.
5 Kasım 1918 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresinde, partinin kendisini feshetmesi.
11 Kasım 1918 İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin "Teceddüt Fırkası" adıyla yeni bir parti kurması.
13 Kasım 1918 61 gemiden oluşan İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan donanmalarının İstanbul'a gelmesi.
21 Kasım 1918 İngilizler'in Kilyos çevresini işgal etmesi.
29 Kasım 1918 Bazı kuruluş ve siyasi parti temsilcilerinin, İstanbul'da "Milli Kongre" adı altında örgütlenmeleri.
21 Aralık 1918 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın padişah fermanıyla kapatılması.
10 Ocak 1919 İstanbul'da yeniden çalışmalarına başlayan "Hürriyet ve İtilaf Fırkası"nın ilk kez merkez yönetim kurulu seçimlerinin yapılması.
12 Ocak 1919 Tevfik Paşa Kabinesi'nin istifası.
13 Ocak 1919 Tevfik Paşa'nın yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmesi.
15 Ocak 1919 İngilizler'in Haydarpaşa İstasyonu'nu, Fransızlar'ın Şark Demiryolları Müdürlüğü binasını işgal etmesi.
19 Şubat 1919 "Teali-i İslam Cemiyeti"nin kurulması.
24 Şubat 1919 Üçüncü Tevfik Paşa Kabinesi'nin kurulması.
4 Mart 1919 Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası ve Damat Ferid Paşa Hükümeti'nin kurulması.
9 Mart 1919 İngilizler'in isteği üzerine Said Halim Paşa ve bazı siyasal yöneticilerin tutuklanması.
19 Mart 1919 "İstanbul İnas Darülfünunu" ve "Asri Kadınlar Cemiyeti"nin Fatih Türbesi'nde bir toplantı yaparak İtilaf Devletleri'ni kınaması.
30 Mart 1919 İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseriyle görüşen Damat Ferid Paşa'nın, İngiliz korunmasının kabul edildiğini bildirmesi.
7 Nisan 1919 Fransızlar'ın Beyazıt'taki Askeri Misafirhane'yi işgal etmesi.
10 Nisan 1919 1915 Ermeni Tehciri'nden sorumlu tutulan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in İstanbul Divan-ı Harbi'nin kararıyla idam edilmesi.
11 Nisan 1919 Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in cenaze töreninin büyük bir mitinge dönüşmesi.
5 Mayıs 1919 Meclis-i Vükela'nın Teceddüt ve Hürriyetperver Avam fırkalarını kapatması.
9 Mayıs 1919 İstanbul Rum Patriği'nin Osmanlı Hükümeti ile ilişkisini keserek, bütün Rumlar'ın Türk uyrukluğundan çıktığını ilan etmesi.
15 Mayıs 1919 Sadrazamlıktan istifa eden Damat Ferid Paşa'nın yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmesi.
16 Mayıs 1919 Hükümetin kararı ve Padişah Vahdettin'in onayıyla, 9.Ordu Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal'in Samsun'a hareket etmesi.
20 Mayıs 1919 İzmir'in işgalini kınamak amacıyla, Üsküdar-Doğancılar'da bir miting düzenlenmesi.
23 Mayıs 1919 İzmir'in Yunanlılar'ca işgalini kınamak amacıyla, Sultanahmet Meydanı'nda 200.000 kişinin katıldığı bir miting düzenlenmesi.
30 Mayıs 1919 İşgali kınamak üzere Sultanahmet'te ikinci bir miting düzenlenmesi.
3 Haziran 1919 Aralarında C.R.Crane ve H.C.King gibi ünlü siyaset adamlarının bulunduğu bir Amerikan soruşturma kurulunun "Amerikan Mandası" önermek üzere İstanbul'a gelmesi.

→

muhalefet önderlerinin de bulunduğu 11 kişi ise giyaplarında aynı cezaya çarptırıldılar.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi, muhalefetin beklentilerinin tersine, İttihat ve Terakki iktidarını güçlendiren bir sonuç doğurdu: İttihat ve Terakki yönetimi, ülkedeki bütün muhalefeti sindiren bir siyaset izleyerek, beş yıl süreyle dilediği gibi davranma olanağı buldu. Ayrıca, bu suikastla, uzun süredir özlediği bir sonuca, "Mahmud Şevket'siz bir yönetim"e kavuşmuş oluyordu. Bu durum, İttihat ve Terakki'nin Talat Bey önderliğindeki sivil kanadının da gücünü artırmıştı.

OSMANLI ORDUSUNDA BİR ALMAN PAŞASI: Said Halim Paşa Hükümeti'nin işbaşına geçtikten sonra ele aldığı başlıca konulardan biri, Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenerek günün koşullarına göre örgütlenmesi idi. Trabsulgarp ve Balkan savaşlarında art arda uğranılan yenilgiler, bu konuya büyük önem kazandırmıştı. Daha Mahmud Şevket Paşa döneminde hükümet, komşu ülkelerdeki uygulamaları da göz önüne alarak, bu sorunu çözmek amacıyla Avrupa devletlerinden askeri danışman isteminde bulunmayı kararlaştırmıştı. Buna göre kara ordusunu, donanmayı, jandarma örgütünü düzenlemek için, sırasıyla Almanya, İngiltere ve Fransa'dan danışman istenecekti.

İngiltere ve Fransa ile bu tür görüşmeler yapıldıktan ve bir İngiliz amirali ile bir Fransız generali Osmanlı ordusunun düzenlenmesi amacıyla görevlendirildikten sonra, Mahmud Şevket Paşa Alman Hükümeti'ne başvurarak, İstanbul'un askeri örgütlenmesini gerçekleştirmek amacıyla yüksek rütbeli bir Alman subayının gönderilmesini istemişti. 27 Ekim 1913'te Said Halim Paşa Hükümeti döneminde yapılan beş yıllık bir sözleşme gereğince de, General Liman Von Sanders'in, 1. Kolordu Komutanı olarak İstanbul'da görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Von Sanders, çok üst düzeyde başkaca yetkilerle de donatılacaktı: Askeri Şura üyesi olacak, terfi sınavlarını düzenleyecek, kurmay subayların kuramsal eğitimlerini üstlenecek ve her türlü askeri okul ve eğitim yerinin komutanı olacaktı.

Öbür büyük devletler, özellikle Rusya, 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelen Liman Von Sanders'in böylesi yetkilerle donatılmasına sert bir biçimde karşı çıktılar. Öyleki, Rusya, bu uygulamanın, Almanya'nın bütün Boğaz bölgesini denetlemesine yol açacağını ileri sürerek, işi savaş tehdidine dek vardırdı. Nitekim, Rus Dışişleri Bakanı Sazanof, İngiltere ve Fransa'yı İzmir ve Beyrut'un işgali yönünde kışkırtmaya çalıştı. Ona göre, böyle bir ortamda Ruslar da Trabzon'u işgal edeceklerdi.

Gelişmelerin bu boyutlara varması üzerine, Osmanlı Hükümeti ve Almanya, hiç değilse görünüşü kurtarma yoluna gitti: Alman Hükümeti Sanders'i sıradışı I.ferik (orgeneral) yaptı; Osmanlı Hükümet'i de sözleşme gereğince, Sanders'i bir üst rütbe olan müşirliğe (mareşal) yükseltti. Mareşal rütbesindeki bir subayın kolordu komutanlığı yapması uygun düşmeyeceği için de, Liman Von Sanders, Ordu Genel Müfettişliği'ne atandı ve kendisine "fiili bir görev verilmemiş" oldu. Ne var ki, Liman Von Sanders, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanak-

8 Temmuz 1919 Damat Ferid Paşa Hükümeti'nce İstanbul'a geri çağrılan Mustafa Kemal'in askerlikten istifa etmesi.
13 Temmuz 1919 İstanbul Divan-ı Harbi'nin Talat, Enver ve Cemal paşalarla Doktar Nazım Bey'i gıyaplarında idama mahkûm etmesi.
20 Temmuz 1919 Damat Ferid Paşa Hükümeti'nin istifası, yeni hükümeti kurma görevinin yeniden Damat Ferit Paşa'ya verilmesi.
3 Eylül 1919 Dahiliye Nazırı Adil Bey'le Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'nın, Ali Galip'e telgraf çekerek, Mustafa Kemal'in tutuklanmasını istemeleri.
23 Eylül 1919 İstanbul'da kurulan Askeri Nigehban Cemiyeti'nin Kuva-yı Milliye karşıtı bir muhtıra yayınlaması.
24 Eylül 1919 Damat Ferid Paşa'nın, Kuva-yı Milliye'ye karşı bir "Asayiş Tugayı" kurulmasını önermesi.
2 Ekim 1919 Mustafa Kemal'in, İstanbul Şehremaneti'ne bir yazı yazarak İstanbul'u Kuva-yı Milliye'ye katılmaya çağırması.
İstifa eden Damat Ferid Paşa Hükümeti yerine, hükümeti kurma görevinin Ali Rıza Paşa'ya verilmesi.
7 Ekim 1919 Osmanlı Meclis-i Mebusanı için milletvekili seçimi yapılacağının ilan edilmesi.
20 Ekim 1919 İstanbul Hükümeti Temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan Amasya Görüşmesi.
13 Kasım 1919 İstanbul'da Karakol Cemiyeti'nin kurulması.
12 Ocak 1920 Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın açılması.
13 Ocak 1920 Sultanahmet Meydanı'nda 150.000 kişinin katıldığı büyük bir miting yapılması.
28 Ocak 1920 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki gizli bir toplantıda Misak-ı Milli'nin (Ahd-i Milli-Ulusal Ant) kabul edilmesi.
6 Şubat 1920 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda 70 kişilik "Felah-ı Vatan Grubu" nun (Vatan'ın Kurtuluşu) oluşması.
3 Mart 1920 Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifası.
4 Mart 1920 Erzurum Milletvekili Celaleddin Arif Bey'in Osmanlı Meclis-i Mebusanı başkanlığına seçilmesi.
8 Mart 1920 Salih Paşa Kabinesi'nin kurulması.
9 Mart 1920 İstanbul'daki Türk Ocağı Merkezi'nin İngilizler'ce basılması.
16 Mart 1920 İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u fiilen işgal etmesi. İngiliz askerlerinin Meclis-i Mebusan'ı basarak bazı milletvekillerini tutuklaması.
18 Mart 1920 Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına ara vermesi. Başta Celaleddin Arif Bey olmak üzere, çok sayıda Meclis-i Mebusan üyesinin Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılması.
5 Nisan 1920 Damat Ferid Paşa'nın dördüncü kez hükümet kurması.
10 Nisan 1920 Şeyhülislam Dürrizade Efendi'nin Kuva-yı Milliye'yi "kâfir" ilan eden ve yandaşlarının öldürülmesinin "vacip" olacağını bildiren fetvası.
18 Nisan 1920 İstanbul Hükümeti'nin, Kuva-yı Milliye'yi ortadan kaldırmak üzere, "Kuva-yı İnzibatiyye" adı altında bir askeri örgüt kurması.
11 Mayıs 1920 İstanbul Divan-ı Harbi'nin Mustafa Kemal'i ölüme mahkûm etmesi.
31 Temmuz 1920 Damat Ferid Paşa'nın, çekildikten bir gün sonra, beşinci kez hükümeti kurmakla görevlendirilmesi.
10 Ağustos 1920 İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Sèrves Antlaşması'nın imzalanması.
21 Ekim 1920 Tevfik Paşa'nın, istifa eden Damat Ferid Paşa'nın yerine, yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmesi.
9 Kasım 1920 Tıbbiyeli Hamit Bey'in, Hilal-i Ahmer Temsilcisi" adı altında, Ankara Hükümeti'ni temsil etmek üzere İstanbul'a gönderilmesi.
5 Aralık 1920 İstanbul Hükümeti'ni temsil eden Dahiliye Nazırı İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Ziraat ve Ticaret Nazırı Hüseyin Kâzım Bey'in Bilecik'te Mustafa Kemal'le bir görüşme yapması.
26 Aralık 1920 İngilizler'in denetimi altındaki Büyük Postahane bodrumunda, Kuva-yı Milliye yanlısı gizli bir telgraf merkezi kurulması.
23 Şubat 1921 Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa'nın, Londra Konferansı'nda söz hakkını Ankara Hükümeti temsilcisine bırakması.
26 Mart 1921 Yunan Donanma Komutanı Ha'cı Kiryakoya'nın İstanbul'dan Anadolu'ya savaş malzemesi gönderilmesini önlemek amacıyla, Türk kıyılarının abluka altına alındığını ilan etmesi.
22 Ekim 1921 Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'le İngilizler arasında, Anadolu'daki İngiliz tutsaklarıyla Malta'daki Türk tutsaklarının değiş-tokuş edilmesini konu alan bir antlaşma imzalanması.
20 Şubat 1922 İstanbul'a gelen Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in Vahdettin'le görüşerek, TBMM Hükümeti'nin tanınmasını istemesi.
12 Nisan 1922 Öğrencilerin Kuva-yı Milliye karşıtı bazı öğretim üyelerini boykot

→

kale ve Filistin cephelerinde çok etkin görevler üstlenecek, 1. ve V. ordu komutanlıklarında bulunacaktı.

ALMANYA İLE İTTİFAK ANTLAŞMASI VE SEFERBERLİK: Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte, İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak kurmak için yoğun girişimlerde bulunan Osmanlı Devleti, bu girişimlerden bir sonuç elde edemeyince, savaşın patlak verdiği günün ertesinde, Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması imzaladı. Bu antlaşmanın gizli kalması ve tarafsızlık görüntüsünün sürmesi için yoğun çaba harcayan İttihat ve Terakki yöneticileri bu kaygıyla, yapılan antlaşmayı hükümet üyelerinin büyük çoğunluğundan bile sakladılar.

Osmanlı Hükümeti, 2 Ağustos 1914'te, "olası bir saldırıya karşı" seferberlik ilan etmesine karşın, savaşa hemen girmek yanlısı değildi. Ama, bir süre önce Harbiye Nazırlığı'na getirilen ve antlaşmanın imzasından en büyük rolü oynayan Enver Paşa'nın da çabasıyla bu tutumunu sürdüremedi. Gelişmeler birbirini izledi: Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) ağustos ortalarında İstanbul Boğazı'na girdiklerinde, başta Maliye Nazırı Cavid Bey olmak üzere, hükümetin pek çok üyesi Almanya ile imzalanan İttifak Anlaşması'nı daha yeni öğreniyorlardı.

KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI: İttihat ve Terakki Hükümeti, uzun süredir hazırlığını yaptığı bir uygulamayı başlatmak için, en elverişli ortamı Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında yakaladı: 9 Eylül 1914'te bir açıklama yapan Said Halim Paşa Hükümeti, kapitülasyonların, 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere tümden kaldırıldığını duyurdu. Osmanlı Devleti'nin müttefiki durumunda olan Almanya'yı bile kızdıran "Kapitülasyonların Kaldırılması" kararı, bütün büyük devletlerce protesto edildi. Hatta, İran bile bu karara karşı çıktı. Ancak, İttihat ve Terakki Hükümeti zamanlamayı iyi yapmıştı: Almanya, İtifak Antlaşması'nın geleceğini düşünerek uzun boylu tepki gösteremediği gibi, İngiltere ve Fransa da başka sorunlarla uğraştıkları için etkin bir karşı çıkışta bulunamadılar.

Savaş içindeki günlerde, kapitülasyonların kaldırılmasını gümrük duvarlarının yükseltilmesi ve ithalatın değer üzerinden vergilendirilmesi yerine miktar üzerinden vergilendirilmesi izledi.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRMESİ: Akdeniz'deki İtilaf gemilerini ve limanlarını topa tuttuktan sonra, Marmara Denizi'ne giren ve Osmanlı Hükümeti'nce Yavuz ve Midilli adıyla donanmaya katılan Goeben ve Breslau, Ekim 1914'te Karadeniz'e çıktı. Bu sırada Goeben Komutanı Amiral Souchon da Osmanlı Donanma Komutanlığı'na getirilmişti: Souchon 29 Ekim'de, Enver Paşa'nın buyruğuyla Karadeniz'deki Rus limanlarını topa tuttu. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdiğini ilan eden bu saldırıdan sonra, 2 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Bu sırada, Said Halim Paşa Hükümeti bu oldubittiyle altüst olmuş, başta Cavid Bey olmak üzere dört nazır görevlerinden istifa etmiş, Said Halim

etmesi üzerine, İstanbul Darülfünunu'nun geçici olarak kapatılması. İstanbul Darülfünun ve Mekâtib-i Aliye Cemiyeti'nin kurulması.
29 Temmuz 1922 Öğrencilerce boykot edilen bazı öğretim üyelerinin Darülfünun dışında bırakılması ve yeni atamaların Padişah Vahdettin'ce onaylanması.
1 Eylül 1922 Fatih ve Ayasofya camilerinde işgale karşı birer miting düzenlenmesi.
18 Eylül 1922 İtilaf Devletleri'nin TBMM'ye bir nota vererek, İstanbul ve Boğazlar çevresindeki işgal bölgesinin tarafsızlığına uyulmasını istemeleri.
22 Eylül 1922 Damat Ferid Paşa'nın İstanbul'u terk ederek Fransa'ya gitmesi.
19 Ekim 1922 Trakya'yı teslim almak üzere Ankara'dan gönderilen Refet (Bele) Paşa'nın Mudanya'dan İstanbul'a gelmesi.
1 Kasım 1922 TBMM'nin hilafet ve saltanatı birbirinden ayırarak saltanatı kaldırması.
4 Kasım 1922 Tevfik Paşa Kabinesi'nin istifası. Refet Paşa'nın, İtilaf temsilcilerine bir açıklama yaparak, TBMM Hükümeti'nin İstanbul'da yönetimi ele aldığını bildirmesi.
10 Kasım 1922 Padişah sanını yitiren Vahdettin'in, halife sanıyla İstanbul'da son kez Cuma Selamlığı'na katılması.
16 Kasım 1922 Vahdettin'in, sığınmak amacıyla, İşgal Orduları Başkomutanı Harrington'a başvurması.
17 Kasım 1922 Vahdettin'in, Malaya adlı İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'u terk etmesi. TBMM'nin Vahdettin'in halifeliğine son vermesi. Abdülmecid Efendi'nin halifeliğe seçilmesi.
28 Şubat 1923 İstanbul Belediyesi'nin Mustafa Kemal'e İstanbul Hemşehriliği'ni önermesi.
1 Haziran 1923 İstanbul Türk Ocağı'nın yeniden açılması.
2 Ekim 1923 İtilaf Devletleri'ne bağlı son birliklerin İstanbul'dan ayrılması.
6 Ekim 1923 Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birliklerinin İstanbul'a girmesi. İstanbul'un kurtuluşu.
18 Ocak 1924 İstanbul'da "Milli Türk Ticaret Birliği Kongresi"nin toplanması.
7 Şubat 1924 İstanbul'da "Türk Kadın Birliği" örgütünün kurulması.
3 Mart 1924 Hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanına bağlı kişilerin ülke dışına çıkarılmasının kararlaştırılması.

Paşa'nın istifası ise güçlükle önlenmişti.

LİBERALİZMDEN DEVLETÇİLİĞE: Meşrutiyet'in ilanını izleyen ilk yıllarda gerek İttihat ve Terakki'nin, gerekse ona muhalefet eden öbür Meşrutiyetçi grupların başlıca ekonomik siyaset parolası "liberalizm"di. "Serbest değişim", "serbest ticaret", "sözleşme özgürlüğü" gibi kavramların İttihatçılar'ca da sık sık kullanıldığı bu dönemde, liberalizmin başlıca savunucularından biri, İttihat ve Terakki önde gelenlerinden Cavid Bey'di. Klasik ekonomi öğretisini bütünüyle benimseyen ve bireysel çıkarların bütün çıkarların üstünde olduğunu savunan Cavid Bey, toplumsal refahın da ancak bu yolla sağlanabileceği görüşündeydi.

Özel girişimciliğin ve serbest ticaretin önündeki bütün engeller kaldırılmadan ekonomik alanda kayda değer bir gelişme elde edilemeyeceğini savunan Cavid Bey, siyaset sahnesine oldukça iddialı bir dizi öneriyle çıkmıştı. Önemli bir bölümünü gerçekleştirmeyi başardığı bu öneriler arasında, devlet harcamalarının kısıtlanması ve kaynak savurganlığının önlenmesi, yurt içi gezi ve dolayısıyla iç ticaret özgürlüğünü kısıtlayan "mürur tezkereleri"nin kaldırılması, servet vergilerinin azaltılması ve küçük üretimin özgürce gelişmesini engelleyen loncaların etkinliğinin kırılmasıydı. İttihatçılar'ın liberalizm savunuculuğunun ömrü kısa oldu; ulusculuk akımının giderek güçlenmesi ve liberal uygulamaların ekonomiye yeterli bir hız kazandırmadığı düşüncesine varılması, devletin ekonomiye, giderek daha fazla müdahale etmesi sonucunu doğurdu. İttihat ve Terakki yöneticileri, özellikle İstanbul'da, devlet desteğinde bir "orta sınıf" yaratılması için yoğun bir çabaya giriştiler. Bu siyasette, Balkan Savaşı'nda Selanik'in yitirilmiş olmasının büyük payı vardı: Kuruluşu ve gelişmesi sırasında, güçlü Selanik burjuvazine dayanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu desteği "fiilen" yitirince, dayanacak yeni bir sınıfsal katman arayışı içine girmiş ve sonuçta, esnaf kitlesine, özellikle de İstanbul esnafına dayanma yolunu seçmişti.

Devlet müdahaleciliği ve "milli iktisat" uygulamaları Birinci Dünya Savaşı ile birlikte daha da hızlandı: Kapitülasyonların kaldırılmasını, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-i Muvakkati'nin değiştirilmesi izledi: Bu değişikliğe göre, sanayinin özendirilmesi amacıyla uygulanan kolaylıklardan yalnızca "Osmanlı uyruklular" yararlanacaktı.

Tekin Alp, Yusuf Akçura, Cami (Baykut), Mahmut Esat (Bozkurt) gibi İttihatçı aydınlar ile 1911-1915 arası İstanbul'da ulunan Parvus adlı bir Rus göçmeninin sözcülüğünü yaptığı devletçilik ve "milli iktisat" uygulamaları hemen hemen her alana yayıldı: Dış ticaret, "İhracat Heyeti" aracılığıyla devlet tekeline alındı, devletin ya da İttihat ve Terakki'nin doğrudan denetimi altında hızlı bir şirketleşmeye gidildi; daha küçük çaplı üretim ise esnaf örgütleri ve kooperatifler aracılığıyla merkezileştirildi. Bunları, tüketim kooperatifleri ve iaşe örgütleri ve "milli" nitelikte kimi bankaların kurulması izledi. Fiyatların devlet müdahalesiyle sınırlandırılması ilke olarak benimsendi. Bu uygulamalar sonucunda, Müslüman-Türk girişimciler, savaş sonuna doğru ekonomiye egemen olurken, Müslüman olmayanlar ve yabancılar piyasadan tasfiye edildiler.

RUS DONANMASININ İSTANBUL BOĞAZI'NI TOPA TUTMASI: Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'un karşılaştığı en büyük tehditlerden biri, Rus donanmasının, Çanakkale'deki İtilaf donanmasına yardım etmek amacıyla İstanbul'a yönelik bir eyleme girişmesi ve Boğaz'ı top ateşine tutmasıydı.

Boğaz'a yönelik Rus harekâtı, Çanakkale'ye çıkartma yapmayı kararlaştıran İngiltere ve Fransa'nın isteği üzerine başladı. İngiliz Hükümeti'nin bu yoldaki isteğine 31 Mart 1915'te yanıt veren Rusya Hükümeti, bir Rus kolordusunun İstanbul'a çıkartma yapabileceğini bildirdi.

İtilaf Devletleri, bir süre sonra, böylesine büyük çaplı bir harekât düzenlemektense, Çanakkale'ye güç gönderilmesini önleyecek bir "gösteriş saldırısı" düzenlemeyi daha uygun buldular.

İngiliz ve Fransızlar'ın Çanakkale çıkartmasının başladığı gün, 25 Nisan 1915'te, Ruslar'ın İstanbul saldırısı da başladı. Dökülen mayınlar nedeniyle İstanbul Boğazı'na fazla yaklaşamayan Ruslar, Boğaz'ı uzaktan top ateşine tuttular. Sarıyer'e dek uzanan top mermileri Boğaz'a önemli ölçüde zarar verdi.

İlk saldırıdan bir hafta sonra, 3 Mayıs'ta yeni bir saldırı düzenleyen Rus donanması Kilyos'tan İstanbul Boğazı'na dek geniş bir alanı saatlerce dövdü ve kıyıya yakın seyreden birkaç gemiyi batırdı.

Ruslar, asıl saldırıyı, Odessa'da topladıkları V.Kafkas Kolordusu'na bağlı güçlerle yapmayı planlamışlardı. Ancak, 1 Mayıs'ta büyük Alman-Avusturya saldırısı başlayınca, V. Rus Kafkas Kolordusu Galiçya'da görevlendirildi.

HAYDARPAŞA GARI'NDAKİ BÜYÜK PATLAMA VE BAĞDAT SEFERİ'NİN SUYA DÜŞMESİ: Ekim 1917'de patlak veren Sovyet Devrimi'nin ardından Rusya'da kurulan Bolşevik Hükümeti savaştan çekilince, Osmanlı orduları doğu ve güneydoğuda İngilizler'le karşı karşıya kaldılar. Cephenin böylesine daralması ve Rus cephesindeki Türk birliklerinin Suriye ve Irak'ta İngilizler'e karşı gönderilme olanağının doğması, Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı yeni planlar yapmaya yöneltti.

1917 yazında Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı 6. Ordu Irak cephesinde, aynı gruba bağlı 4. ve 7. Ordu ise Suriye-Filistin cephesinde görevliydi. Enver Paşa ile Yıldırım Orduları Grubu'nun Alman Komutanı General Falkenhayn'ın düşüncesi, ortaya çıkan fırsattan yararlanarak, Irak'taki İngiliz güçlerinin üzerine toplu bir saldırı düzenlemek ve Bağdat'ı geri almaktı. Bu amaçla, Haziran 1917'de Enver, Cemal, Mustafa Kemal, İzzet ve Halil Paşa'nın katıldıkları bir toplantı yapılmış ve Başko-

mutanlık Vekâleti'nin bu planı öbür paşalara da benimsetilmeye çalışılmıştı.

4.Ordu Komutanı Cemal Paşa bu plana karşı çıkınca, saldırıyı ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek isteyen Falkenhayn ve Enver Paşa'ca etkisiz bırakılmaya çalışıldı ve bir yandan da Halep'e gönderilmek üzere Haydarpaşa Garı'na çok miktarda cephane depolandı.

Bağdat Seferi'nin geleceği konusunda yoğun tartışmalar sürerken, 6 Eylül 1917'de Haydarpaşa Garı'nda meydana gelen büyük patlama ve yangın, sefere ilişkin planların tümünü suya düşürdü. Yangın sırasında, garda depolanan tonlarca cephanenin tümü yok oldu. Yıldırım Orduları'nı büyük ölçüde cephanesiz ve silahsız bırakan bu patlamadan sonra, Enver Paşa saldırı hedefini değiştirmek zorunda kaldı. Yıldırım Orduları Grubu'nun yeni hedefi, Filistin'deki İngiliz birlikleriydi.

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE İSTANBUL

İstanbul, Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi'ni en yoğun biçimde yaşayan illerden biridir. Mücadelenin Anadolu'ya kayması ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasıyla, ülkedeki ağırlığını giderek Ankara'ya bırakan İstanbul, her şeye karşın, birçok önemli olay ve gelişmelere tanık olmuştur. Bunun başlıca nedeni, kuşkusuz, Osmanlı başkenti olma özelliğini Milli Mücadele yıllarında da koruması ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin karargâhlarını burada kurmuş olmalarıdır.

MÜTAREKE ÖNCESİNDE DURUM: Müttefiki Almanya'nın uğradığı yenilgilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin de Filistin ve Irak cephelerinde tutunamaz duruma gelmesi, savaşın her iki devlet için de yenilgi ile son bulmasını kaçınılmaz kılmıştı. Ağır bir yenilginin eşiğine gelindiği 1918 sonbaharında, yönetimde Talat Paşa Hükümeti vardı. Aynı yılın temmuz ayında ölen Sultan Reşad'ın yerine de Vahdettin geçmişti. 26 Eylül 1918'de Bulgar cephesi de çöküp, Trakya yolu İtilaf Devletleri'ne açılınca, Sadrazam Talat Paşa için İtilaf Devletleri'nin çağrılarına uyarak barış istemek kaçınılmaz oldu. 4 Ekim'de, ABD Devlet Başkanı Wilson aracılığıyla barış isteminde bulunuldu. Ancak, sorun bununla bitmiyordu. İtilaf Devletleri'nin, özellikle de Wilson'un ileri sürdüğü koşullardan biri, yenik devletlerdeki baskıcı ya da "demokratik olmayan" yönetimlerin işbaşından uzaklaştırılmasıydı. "Barış, ancak demokratik yönetimlerle yapılabilir"di. Bu tutumun, Talat Paşa yönetimindeki İttihat ve Terakki Hükümeti'ni de hedef aldığını anlamak zor değildi. Nitekim, barış çağrısının yapıldığı gün Padişah Vahdettin'le görüşen Talat Paşa, istifa edeceğini bildirdi. Talat Paşa'nın tek koşulu, yeni kurulacak hükümette, biri Cavid Bey olmak üzere, en az iki İttihat ve Terakki üyesinin yer almasıydı. Böylece, yeni dönemde "devr-i sabık" yaratılması bir ölçüde önlenmiş olacaktı.

Sivas Kongresi'nde İstanbul Delegeleri

4-11 Eylül 1919'da toplanan ve Milli Mücadele'nin siyasal programını oluşturan Sivas Kongresi'ne İstanbul adına üç delege katıldı. Bunlar, İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuad Cebesoy'un babası), yazar İsmail Hami Danişmend ve tıbbiyeli Hikmet (Boran) Bey'di. Bunlardan İsmail Fazıl Paşa Kongre Divan Başkan Yardımcılığı'na İsmail Hami Bey de Divan Kâtipliği'ne seçildi. Gerek İsmail Fazıl Paşa, gerek İsmail Hami Bey, kongrede Mustafa Kemal'e çeşitli konularda karşı çıkan grubun içinde yer aldılar. Nitekim, "Amerikan Mandası"nın kabul edilmesini isteyen 25 imzalı bir önergenin altında onların da imzası vardı. Aynı kentin üçüncü delegesi genç tıp fakültesi öğrencisi Hikmet Bey ise bu önergeye sert bir biçimde karşı çıkmış ve Mustafa Kemal'e "Mandayı kabul ederseniz, sizi bile reddederiz" demişti.

İstanbul kamuoyuna pek yansımayan bu olaylar, yüksek devlet görevlileri arasında yoğun tartışma ve pazarlıklara neden oldu. Yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa, İttihatçılar'a karşı duyulan güvensizliği gideremediği gibi, Talat Paşa'yı hoşnut edecek bir hükümet de kuramadı. Buna, Vahdettin'in kayınbiraderi Ferid Paşa'nın (Damat Ferid Paşa) İttihatçılar'ı padişahın gözünden düşürmek için yaptığı propaganda da eklenince, çalışmalar başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine, görev Tevfik Paşa'dan alınarak İzzet Paşa'ya verildi ve Talat Paşa'nın 13 Ekim'de teslim ettiği "Sadaret Mührü"nü, ertesi gün, kabineyi kurmayı başaran İzzet Paşa aldı.

İzzet Paşa Kabinesi, İttihat ve Terakki'nin ağırlığını koyabildiği son hükümet oldu. Hükümetin önde gelen adları arasında Cavid Bey, Fethi Bey, Rauf Bey gibi İttihatçılar vardı. Enver ve Cemal paşaların ordu ve donanma üzerindeki etkinliklerini koruyor olmaları nedeniyle, bu anlaşılır bir durumdu. Üstelik, donanmanın başında hâlâ bir Alman amirali vardı. Ayrıca, İstanbul'da, Enver Paşa'ya sıkı sıkıya bağlı üç taburluk bir birlik bulunuyordu.

İzzet Paşa Hükümeti İttihat ve Terakki ağırlıklı bir hükümetti ama, yukarıda da belirtildiği gibi, bu tür hükümetlerin "sonuncusu" idi ve karar yetkisi giderek, başta Vahdettin olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin dışındaki çevrelere geçiyordu.

Hükümet, var olan güç dengesine de bağlı olarak, açıkça eleştirmemekle birlikte, İttihat ve Terakki Dönemi'nde geniş hoşnutsuzluk yaratan siyasetleri yavaş yavaş değiştirmeye yöneldi. Bunların başında 1915 Tehciri'yle ülke dışına çıkarılan Ermeniler'in geri dönmelerine izin vermek geliyordu. Tehcir'i, "savaş koşullarının yarattığı bir durum" olarak açıklayan İzzet Paşa Hükümeti, öncelikle İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya yapılacak Rum ve Ermeni göçlerine izin verdi. Bunu, Müslüman olmayan nüfusa uygulanan kısıtlama ve engellerin kaldırılması izledi. Nitekim, Dahiliye Nazırı Fethi Bey, bir açıklama yaparak, Müslüman olmayan nüfusun serbestçe yolculuk yapmasının, "serbest ticaretin bir gereği" olduğunu belirtti.

Bir başka uygulama da, "İttihat ve Terakki'nin haksız siyasetlerine alet olan" memurların görevden alınmasıydı. Nitekim, Hüdavendigâr (Bursa) Valisi İsmail Hakkı Bey ile İzmir Valisi Rahmi Bey, bu gerekçeyle görevden alındılar. Bütün bu olaylar, ister istemez İttihat ve Terakki'nin gücünü kırıyor ve açılan her gedik, yitirilen her mevzi, cemiyetin kendi içinde bile yeni yeni kopmalara neden oluyordu. Nitekim, İzzet Paşa Hükümeti'nde İttihat ve Terakki temsilcisi olarak yer alan nazırlardan Ali Fethi (Okyar) Bey birkaç arkadaşı ile birlikte cemiyetten ayrılarak, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurmuştu.

Gelişmelerin yönü az çok kestirilebilmekle birlikte, o günlerde gerek basının, gerekse sıradan halkın tutumunda önemli bir farklılaşma olmamıştı. Bunun en önemli nedeni, İttihat ve Terakki'nin geçirdiği bunalımı bir ölçüde gizleyebilmesi ve halkın gözündeki güçlü yerini her şeye karşın koruyor olmasıydı.

Olup biteni yeterince kavrayabilen ve gelişme yönünü kestirebilen biricik güç saraydı. Nitekim, olaylardan güçlenerek çıkan da Vahdettin ve çevresi oldu.

MONDROS MÜTAREKESİ: İtilaf Devletleri'yle barış yapma konusu gündeme geldiği sırada, Çanakkale'deki iki önemli istihkâm ile İstanbul Boğazı'nın bütün savunma düzeni Alman birliklerinin denetimindeydi. Bu nedenle, Almanlar'ın ayrı barış antlaşmasına karşı çıkmasından çekinen İzzet Paşa Hükümeti ilk barış yoklamalarını oldukça gizli yürüttü. Bu girişimlerde, Kutülamare Savaşı'nda tutsak alınan İngiliz Generali Towshend'in aracılığına başvuruldu. Bandırma-İzmir yoluyla Ege'deki İngiliz donanmasına ulaşan Towshend, İngiliz makamlarına Osmanlı Hükümeti'nin mütareke ön koşullarını bildirdi ve resmi görüşmeler için ortam hazırladı.

İstanbul'da, mütareke konusundaki ilk anlaşmazlık, konferans delgelerinin belirlenmesi sırasında çıktı. Vahdettin, konferans başdelegeliğini Damat Ferid Paşa'nın yapmasını istiyordu. Oysa, gerek İzzet Paşa, gerekse Towshend bu görev için Rauf (Orbay) Bey'i uygun görüyorlardı. Vükelâ Meclisi'nin İzzet Paşa'yı desteklemesi ve paşanın istifaya kalkışması üzerine, Vahdettin direnmekten vazgeçti. Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda yapılması öngörülen mütareke görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni Rauf Bey'in temsil etmesi kararlaştırıldı.

Osmanlı delegasyonu, görüşmelerde İtilaf Devletleri'ni temsil eden Amiral Calthorpe'un karşısına büyük umutlarla ve eşit koşullarda görüşebilme inancıyla çıktı. Oysa, İngiltere, güçlü konumunun bilincinde olarak, Osmanlı delegasyonunun karşısına çok katı isteklerle oturdu. İngilizler, İtilaf Devletleri'nin özellikle Boğazlar'da kesin denetim sağlamasını öngören isteklerinden hiçbir ödün vermediler. Aynı tutu-

XX. yy'ın başı

mu, savaş tutsakları konusundaki isteklerinde de takındılar. Sonunda, Osmanlı delegasyonunun, daha önce hiç aklına getirmediği kadar ağır koşullar içeren bir mütareke metni ortaya çıktı.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nde, Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlayan ve onu her türlü işgal ve müdahaleyi bütünüyle açık bırakan çok sayıda hüküm yer alıyordu. İşin ilginç yanı, Osmanlı delegeleri Mondros'ta öyle ağır baskılara uğradılar ki, İstanbul'a dönünce yaptıkları açıklamalarda, böyle bir antlaşmanın imzalanmış olmasını bile "bağımsızlıkçı" bir tutum olarak değerlendirdiler. Hatta, Rauf Bey'e göre Mondros Mütarekesi yenenle yenilen arasında yapılan bir silah bırakışması değil, eşit iki güç arasında çarpışmalara ara veren bir antlaşma niteliğindeydi. Rauf Bey, **Yeni Gün** ve **Tasvir-i Efkâr** gazetelerine verdiği demeçte, "İstanbul' umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır" biçiminde bir de güvence veriyordu.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SONU: Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ve Mondros Mütarekesi'nin, savaşın sorumluluğunu taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkıma uğratması kaçınılmazdı. Nitekim, öyle de oldu. Enver Paşa, Azerbaycan'daki kardeşi Nuri Paşa'ya yazdığı mektupta "oyunu kaybettik" diyordu ve bu mektubun yazılış tarihinden iki gün önce 13 Ekim 1918'de Talat Paşa Hükümeti istifa etmişti.

Talat Paşa'nın sadrazamlıktan istifasını, Mondros'tan iki gün sonra, 1 Kasım 1918'de, İttihat ve Terakki'nin son kongresi izledi. Konrgede bir konuşma yapan Talat Paşa, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na getiren koşullara değindi ve bu savaştan kacınmanın olanaksız olduğunu ileri sürdü. Her şeye karşın, savaşa apansız girilmesine kendisinin de karsı çıktığını söyleyen Talat Paşa, bundan Enver Paşa'nın sorumlu olduğunu belirtti. Talat Paşa, aynı konuşmada firka başkanlığından istifa ettiğini, genel merkez yöneticilerinin de görevden çekildiklerini açıkladı ve firkanın geleceğinin kongre kararına bağlı olduğunu söyledi.

Talat Paşa'nın 1 Kasım 1918 tarihli söylevi, onun İstanbul'daki son konuşması oldu. 2 Kasım gecesi başta kendisi olmak üzere Enver ve Cemal paşalarla Beyrut Valisi Azmi Bey, Bedri Bey, Dr.Nazım Bey, Dr.Bahattin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan kaçtılar. Karadeniz'in kuzeyinde, Sivastopol yakınlarındaki bir Rus kıyı kasabasına çıkan İttihat ve Terakki yöneticileri, buradan, askeri bir trenle Berlin'e gittiler. Ancak, Enver Paşa, trene bindikten az sonra gizlice arkadaşlarından ayrıldı ve Rusya'da kaldı. Azerbaycan'a gidip kardeşi Nuri Paşa'yla buluşmaya çalıştı. Bunu başaramayınca, öbür İttihat ve Terakki yöneticilerini izleyerek Berlin'e gitti.

İttihat ve Terakki'nin üst düzeydeki yöneticilerinin İstanbul'dan kaçması, kamuoyunun o güne kadarki sessizliğine son veren olay oldu. Hemen hemen bütün basın organları savaş sorumlularının gittikleri yerlerden geri getirtilmeleri ve yargılanmaları için çağrılar yayınlamaya başladılar. Bu baskılar karşısında oldukça güç durumda kalan ve kaçıştan haberli olduğu ileri sürülen Ahmed İzzet Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı.

Gelişmeler, toplantı halinde olan İttihat ve Terakki Kongresi'ni de etkiledi. Kongre'nin 5 Kasım 1918'deki son oturumunda 4 çekimser, 9 olumsuz oya karşı 35 oyla, İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığı kabul edildi. Kongre, "Teceddüd" adıyla yeni bir firka kurulması dileğinde bulunarak dağıldı.

11 Kasım 1918'de, Tevfik Paşa Hükümeti kurulurken, bazı İttihat ve Terakki ileri gelenleri de Teceddüd Fırkası'nın kuruluş bildirimini yaptılar. Ancak, bu partinin ömrü kısa oldu. Meclis-i Vükelâ, Mayıs 1919'da firkayı kapattığını açıkladı. Bundan iki ay sonra da, İstanbul'da Divan-ı Harp, Talat, Enver ve Cemal paşalarla Dr.Nazım Bey'i gıyaplarında ölüm cezasına çarptırdı.

İTİLAF DONANMASI İSTANBUL'DA: Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir hafta sonra, İngiliz Albayı Murphy başkanlığındaki bir İtilaf askeri kurulu İstanbul'a geldi ve çeşitli görüşmelerde bulundu. Aynı günlerde basına bir de demeç veren Murphy, İtilaf donanmasının yakında İstanbul'a gelerek "Bu güzel kenti selamlayacağını" bildirdi.

Murphy'nin sözünü ettiği İtilaf donanması, İstanbul'a 13 Kasım 1918'de geldi. 61 gemiden oluşan donanmadaki gemilerden birinde, İstanbul'a İngiliz yüksek komiseri olarak atanan Amiral Calthorpe da bulunuyordu.

İtilaf donanmasındaki İngiliz denizcileri birkaç gün içinde Beyoğlu'ndaki kışlalara ve Boğaz'ın her iki yakasındaki stratejik yapılara yerleştiler. 16 Kasım'da Doğu Trakya'dan gelen 4.000 kişilik bir Fransız birliği de Bakırköy'deki Reşadiye Kışlası'na yerleşti. Fransız birliklerin bir süre sonra Sirkeci İstasyonu'nu ve Şark Demiryolları Müdürlüğü binalarını da işgal ettiler. İtilaf Devletleri'nin Yüksek Komuta Kurulu'nda, Amiral Calthorpe'un yanı sıra, İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza, İngiliz Selanik Kuvvetleri Başkomutanı General Franchet d'Esperey, Yunan Amirali Kakolidi de yer alıyordu.

İtilaf Devletleri'nin "Boğazlar'ın güvenliğini sağlamak amacıyla" giriştiklerini ileri sürdükleri eylem kısa süre içinde, doğrudan İstanbul'a yönelik bir işgal durumunu aldı. Nitekim, İtilaf yetkilileri Osmanlı yönetimiyle yaptıkları yazışmalarda, giderek "İşgal Komutanlığı", "İşgal Temsilciliği" gibi terimler kullanmaya başladılar. Bu arada, kentin iç güvenliğini sağlama görevi İngiliz, Fransız ve İtalyan subaylarının komutasındaki İtilaf birliklerince üstlenir oldu.

Osmanlı makamları, önceleri bu duruma karşı çıkmaya çalıştılar ve eylemin Mondros Mütarekesi hükümlerine bile aykırı olduğunu ileri sürerek protesto notaları gönderdiler. Ne var ki, İtilaf Devletleri'nin baskıları ve bazı devlet yöneticilerinin işgale uyum göstermeleri sonucunda, resmi protestoların arkası kesildi.

İşgalin ilk günlerinde tepkilerin en çok yoğunlaştığı yer Meclis-i Mebusan'dı. Milletvekillerinin büyük çoğunluğu işgale karşı çıkıyor ve Tevfik Paşa Hükümeti'nin daha etkin tutum takınmasını istiyorlardı. Bu dileklerin gerçekleşmemesi karşısında 19 Aralık 1918'de mecliste yapılan gizli bir oturumda hükümete güvensizlik oyu verilmesi kararlaştırıldı. Ancak, padişah meclise bu fırsatı tanımadı: 21 Aralık 1918 tarihli iradesiyle, Meclis-i Mebusan'ı kapattığını duyurdu.

Meclisin sınırlı denetimi de ortadan kalktıktan sonra, İtilaf güçleri daha da pervasız davranır oldular. Eski dönemin temsilcileri ve işgale karşı çıkanlar üzerinde haklı haksız yoğun bir baskı uygulaması başlatıldı. Başta Said Halim Paşa olmak üzere Kara Kemal, Hüseyin Cahit, İsmail Canbolat, Ziya Gökalp gibi İttihat ve Terakki ileri gelenleri İngilizler'in isteği üzerine, gruplar halinde tutuklanarak ünlü Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldılar. Daha sonra, burada kalmaları da sakıncalı görülerek Malta Adası'na sürüldüler.